శ్రీమద్దశోపనిషద్భాష్యమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,
రంగరామానుజమునిభాష్యమును, జేర్చిన-
ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూ
క్యోపనిషత్తులును, ఈ మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణ పరంబగు
గౌడపాదీయకారికయు,
తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్యో
పనిషత్తులునుగల యీగ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులైన
తిరుపతి. గోమఠము.
శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ
బరిశోధింపించి-

ఊవేరిపుత్తేరి.
పెరుమాళ్లునాయకులవారి పుత్రులగు
ప్లీడర్ వకీల్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.
చెంగల్వరాయనాయకులవారిచే
స్వీయ
వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం
దచ్చువేయించి-
శ్రీశాలివాహనశకాబ్దంబులు - ౧౭౯౧వ శుక్లసంవత్సర నిజవైశాఖశుద్ధంబున
ప్రచురింపం బడెను.

౧౮౬౯ వ సం॥ మేనెల.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణచయుక్తా

ఈశావాస్యోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.— ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాః - తేషామకర్మశేషస్యాత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్. యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైకత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాదివక్ష్యమాణం. తచ్చ కర్మణా విరుధ్యత ఇతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః. న హ్యేవంలక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం వా- కర్తృభోక్తృరూపం వా- యేన కర్మశేషతా స్యాత్. సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్, గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైవంపరత్వాత్. తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాది చాశుద్ధత్వపాపవిద్ధత్వాది చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధం కర్మాణి విహితాని. యో హి కర్మఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్చసాదినా, అదృష్టేన స్వర్గాదినా, చ- ద్విజాతిరహం న కాణకుబ్జత్వాద్యనధికారప్రయోజకధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే సోఽధిక్రియతే కర్మస్వితి హ్యధికారవిదో వదన్తి. తస్మాదేతే మన్త్రాః ఆత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాత్మవిషయం స్వాభావికమజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాది విజ్ఞానముత్పాదయన్తీతి.

ఆ. యేనాత్మనామరూపాభ్యాం వ్యాప్తం విశ్వమశేషతః । సోఽహం దేహద్వయోత్సాక్షీ వ్యక్తో దేహాత్తదద్వయః ॥౧॥

ఈశావాస్యమిత్యాదిమన్త్రైః వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాం తావద్వ్యుదస్యతి తథాహి కర్మప్రదా... తే విషయస్య... ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మశేషాః మన్త్రత్వాదితి ప్రాప్తే - *ఇషే త్వేత్యాదిమన్త్రవత్. అతః పృథక్ప్రయోజనాద్యభావాదవ్యాఖ్యేయా ఇతి. తాం ప్రత్యాహ (ఈశావాస్యమిత్యాదయ ఇతి) (కర్మస్వవినియుక్తా ఇతి) *ఇషే త్వేతి శాఖాం ఛిన్ద్యాదిత్యాదివత్ వినియోజకప్రమాణా... ప్రకాశనసామర్థ్యాత్... యథా... ప్రకాశనసామర్థ్యం... శఙ్కనీయమిత్యాహ (తేషామితి) శుద్ధాదివిశేషణస్యాత్మనః కర్మశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. యాథాత్మ్యస్య ... కర్మణా విరుద్ధత్వమిత్యాహ (యాథాత్మ్యం చేతి) శుద్ధోఽహం ... శరీరత్వ ... సర్వగత... కిం త్వాత్మా తత్ప్రతిపత్తిర్... ప్రత్యక్షా... సంస్కార్యో వ్రీహ్యాదిః. తత్ ... యాథాత్మ్యస్య కర్మశేషత్వముపిహ్యా... యథా ... యాథాత్మ్యం కర్తృభోక్తృవచనభవతి- ... సాధనం ... (న హ్యేవమితి) ... ప్రమాణస్యాదర్శనాత్, ... యాథాత్మ్యం - తత్రాహ (సర్వాసామితి) ... సర్వాసాముపనిషదాం ... శక్యం వక్తుం. తథాహి- *ఈశావాస్యమిత్యుప... *సపర్యగాచ్ఛుక్రమిత్యుపసంహారాత్, *అనేజదేకం *తదన్తరస్య సర్వస్యేత్యాద్యుపదర్శనాత్, *నైనద్దేవా ఆప్నువన్నిత్యపూర్వతాసఙ్కీర్తనాత్, *కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి ఫలస్వసఙ్కీర్తనాత్, *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇత్యర్థవాదేన *అసుర్యా నామ ... *తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతీత్యుపపత్తిశ్చ ... తాత్పర్యం దృశ్యతే. ఏవ ... సర్వాసాముపనిషదాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలవత్త్వార్థవాదయుక్త్యుపపత్తిభిః ... సముచ్చ... ప్రత్యయసంవాదోఽపి బలవత్కారణం ప్రసిద్ధం. విద్యతే చోపనిషదర్థే గీతాదిసంవా... తస్మాదుపనిషత్పదసమన్వయేనావగమ్యమానమైకాత్మ్యం న ప్రమాణాన్తరానుపలబ్ధివిరోధేనాపలపనీయం. యథేన్ద్రియాన్తరేణానవగమ్యమాన... తథైకాత్మ్యమపినాపహ్నోతవ్యమిత్యాహ (గీతానామితి) *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీత్యాదిగీతా, ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదిత్యాది ... మోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః. యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం - తర్హి నిరధికారిత్వాత్ కర్మకాణ్డముచ్ఛిద్యేతేత్యపి నాశఙ్కనీయమిత్యా

హ (తస్మాదితి) యథాతీవ్రక్రోధాత్రానస్యాన్తం ప్రత్యేవశ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం - తథామిథ్యాదర్శినం ప్రత్యేవకర్మవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః. అత్రజైమినిప్రభృతీనాంసమ్మతిమాహ (యోహీత్యాదినా) అర్థిత్వాదియుక్తస్యకర్మణ్యధికారఃషష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితః. అర్థిత్వాదితిచమిథ్యాజ్ఞాననిదానం- నహినభోవన్నిష్క్రియస్యస్వతఏవదుఃఖాసంసర్గిణఃపరమానన్దస్వభావస్య సుఖంమేస్యాత్ - దుఃఖంమెమాభూదిత్యర్థిత్వం, శరీరేన్ద్రియసమర్థోఽహమిత్యభిమానిత్వం, మిథ్యాజ్ఞానంవినానసమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదాత్మయాథాత్మ్యప్రకాశకామన్త్రాః- నకర్మశేషభూతాః, నచమానాన్తరనిరుద్ధాః,- తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వపితేషాంసిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదేతఇతి)

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

కూ.— విశ్వంవ్యాప్యంధార్యంతేనవిచిత్రాశ్చశక్తయోయస్య। శ్రీరఙ్గేశంతమృషింతనువాక్పైస్త్రైరుపాస్మహేపురుషమ్॥ ౧

సర్వైశాసనసర్వభూతాన్తరాత్మాదోషానర్హస్సర్వవిదైక్యైకవేద్యః।కర్మారాధ్యస్సాధ్యభక్త్యైకలభ్యః శ్రీమాన్వ్యక్తోవాజినాంసంహితాన్తే॥ ౨

యస్యాచార్యైఃకృతంభాష్యంగమ్భీరంవిదుషాంముదే। బాలానామోదాయతద్భాష్యంయథాభాష్యంప్రకాశ్యతే॥ ౩

ఈశావాస్యానువాకోఽయంవాజినాంసంహితాన్తగః। శిష్యాయగురుణాయస్మిన్బ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యతే॥ ౪

కర్మణాంసంహితోక్తానాంవినియోగపృథక్త్వతః। విద్యాఙ్గతాస్తితద్వ్యక్త్యైనిబద్ధోన్యతపన్తతః॥ ౫

ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషోఽనువాకోఽష్టాదశమన్త్రాత్మకః. ఏతేచమన్త్రాః పురుషసూక్తాదివత్ పరమపురుషతత్స్వరూపతదుపాసనప్రతిపాదనపరత్వాత్ప్రీతిరూపతత్ప్రాప్త్యుపాయపురుషార్థానాంసఙ్గ్రహేణసమ్యక్ప్రతిపాదకత్వాత్, తత్రచ సూత్రకృతా కాత్యాయనేన వినియుక్తత్వాత్, చ ఉపనిషత్సారభూతాః. భగవద్గీతాదిభిశ్చఏతేషాంమన్త్రాణాముపబృంహణం తత్రతత్రపరస్తాత్ప్రదర్శయిష్యతే. నన్వేవం బ్రహ్మకాణ్డేబృహదారణ్యకఏవైషాంపాఠఃస్యాత్ - నసంహితాయాం - ప్రయోజనాభావాదితిచేన్న- ఏతేషుసారభూతానాంపఞ్చషణ్మన్త్రాణాంబృహదారణ్యకేపిపాఠదర్శనాత్, *తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తి। యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేన *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయꣳసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతిఅవిద్యాఖ్యస్యకర్మవిశేషస్యబ్రహ్మవిద్యాయాంవినియుక్తత్వేనసంహితాయాముదాహృతంకర్మజాతంవిద్యాయామఙ్గమితి ప్రకాశీకరణార్థమేషాం సంహితాన్తపాఠోపపత్తేః, చ. అతఃకర్మసువినియుక్తత్వాత్, పూర్వోక్తతత్త్వోపాయప్రయోజనప్రతిపాదనపరత్వాత్, చోపనిషదఏవైతేమన్త్రాఇతిసిద్ధమ్.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

హరిః ఓం॥ ఈశావాస్యమిదꣳసర్వంయత్కిఞ్చజగత్యాంజగత్।
తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమ్॥ ౧

శం.— ఏవముక్తాభిధేయసమ్బన్ధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతోవ్యాఖ్యాస్యామః. ఈశా-ఈష్టే.ఇతి ఈట్-తేన ఈశా. ఈశితా పరమేశ్వరఃపరమాత్మాసర్వస్య- సహిసర్వమీష్టే సర్వజన్తూనామాత్మాసన్. తేనస్వేనాత్మనేశావాస్యం-ఆచ్ఛాదనీయం. కిం.(ఇదంసర్వం) యత్కిఞ్చ-యత్కిఞ్చిజ్జగత్యాం - పృథివ్యాంజగత్సర్వం. స్వేనాత్మనాఅహమేవేదంసర్వమితిపరమార్థసత్యరూపేణానృతమిదంసర్వంచరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా. యథాచన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధజక్లేదాదిజంఔపాధికందౌర్గన్ధ్యంతత్స్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతేస్వేనపారమార్థికేనగన్ధేన- తద్వదేవహిస్వాత్మన్యధ్యస్తంస్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపంపృథివ్యాం. జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్మాఖ్యంవికారజాతంపరమార్థసత్యాత్మభావనయాత్యక్తంస్యాత్.ఏవమీశ్వరాత్మభావనయాయుక్తస్యపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాస ఏవాధికారః నకర్మసు. తేనత్యక్తేన - త్యాగేనేత్యర్థః. నహిత్యక్తోమృతఃపుత్రోభృత్యోవాఆత్మసంబన్ధితయాఽభావాదాత్మానంపాలయతి- అతస్త్యాగేనేత్యయమేవార్థః. భుఞ్జీథాః- పాలయేథాః. ఏవంత్యక్తైషణస్త్వంమాగృధః - గృధిం - ఆకాఙ్క్షాంమాకార్షీర్ధనవిషయాం. కస్యస్విద్ధనం- కస్యచిత్. పరస్యస్వస్యవాధనంమాకాఙ్క్షీరిత్యర్థః. స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః. అథవా- మాగృధః. కస్మాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః. నకస్యచిద్ధనమస్తి- యద్గృధ్యేత. ఆత్మైవేదంసర్వమితీశ్వరభావనయాసర్వంత్యక్తం-అతఆత్మనఏవేదంసర్వం, ఆత్మైవచసర్వం,- అతోమిథ్యావిషయాంగృధింమాకార్షీరిత్యర్థః. ౧

ఆ.— వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వాప్రతిపదంవ్యాచష్టే (ఈశేతి) *ఈశఐశ్వర్యే. అస్యధాతోఃక్విపిలుప్తైకృదన్తరూపమీట్. తస్యతృతీయైకవచనమీశేతి. నసుకర్తరిక్విబ్విధానాత్, పరమేశ్వరస్యచాక్రియత్వాత్, కథంక్విబన్తశబ్దవాచ్యతేతి- తత్రాహ (ఈశితేతి) మాయోపాధికస్యకర్తృత్వసంభవాచ్ఛబ్దవాచ్యతానవిరుధ్యతే-నిరుపాధికస్యచలక్ష్యత్వంభవిష్యతీత్యర్థః. ఈశిత్రీశితవ్యభావేనతర్హిభేదఃప్రాప్తఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వజన్తూ

నామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబిమ్బానామాత్మా బిమ్బభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదే నేశితృశితవ్యభావసంభవాన్నావస్తవభే
దానుమానం సమ్భవతీత్యర్థః. వస ఆచ్ఛాదనే. అస్యరూపం వాస్యం. తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతం- తత్సర్వ
మీశ్వర ఏవాత్మైవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోఽస్మీతి జ్ఞాతవ్యాశేషతత్త్వోపదేశః - ఛాన్దోగ్యే *తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. ఉక్తంచ *బ్ర
హ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రకాశావిశేషతః। హేయోపాదేయభావోఽయం నసత్స్యాత్స్వవదిష్యతే॥ సబన్ధోఽస్తి నమోక్షోఽస్తి నవికల్పోఽస్తి తత్త్వతః।నిత్యప్రకాశ
ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర ఇతి. యస్యోపదేశకజ్ఞానమాత్రేణాన్యతదృష్టిర్నిరాక్రియతే- తస్య విచారాదిప్రయత్నే సతత్త్వప్రకాశే సత్యన్యతదృ
ష్టిస్తిరస్కరిష్యతఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధాద్దౌర్గన్ధ్యాదిజాతం యద్దౌర్గన్ధ్యమౌపాధికం మిథ్యా-
తద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గన్ధేనాచ్ఛాద్యతే - తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ
(తద్వదేవహీతి)స్వభావః-అనాదిరవిద్యా. తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాదిబాధ్యత్వయోగ్యత్వప్రదర్శనార్థవిశేషణం.ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతో
ఽన్యతదృష్టిరిత్యసమ్భావనాముక్త్వా యుక్త్యభిజ్ఞస్య సర్వవిదహం చేశ్వర ఏవేతి భావనాయామధికృతస్య,యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽధికృతస్య, సర్వకర్మ
సన్న్యాస ఏవాధికార ఇహ మన్త్రే వివక్షితః- తేనత్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యన్యత్రాప్యుక్త
త్వాత్, పుత్రాద్యేషణాయాశ్చిత్తవిక్షేపహేతుత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్, చేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చికీర్షితం సన్న్యాసం స్తౌతి (తేనత్య
క్తేనేతి) త్యాగేనాత్మా రక్షితః స్యాత్- నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనా
చ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తైషికథం చిత్ప్రవృత్తి గ్రహో రాగశ్చేత్ప్రాప్తః- తన్నిరోధే యత్నః కర్తవ్యః- తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్య నియమవిధి
మాహ (ఏవంత్యక్తైషణ ఇతి) స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థత్వే పికస్య స్విదితి చిన్తనార్థత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధం- తదిహ నగృహ్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం.
వ్యవహారదృష్ట్యా ఆత్మన ఏవేదం సర్వం శేషభూతం- జడస్య చిత్పరతన్త్రత్వాత్. అతః స్వాత్మైవ విషయో నాకాఙ్క్షా కర్తవ్యా. పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యా
కాఙ్క్షావిషయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః. ౧

సూ.— తత్ర తావదాచార్యః- ప్రథమం రజస్తమః ప్రచురదేహేన్ద్రియాదివిశిష్టత్వాత్ *ఈశ్వరోఽహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతో
క్తప్రక్రియయాఽస్వతన్త్రోఽహం దేవతాన్తరపరతన్త్రోఽహమితి చ భ్రామ్యత స్తత్త్వబుభుత్సయా చోపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదినివృత్త్యర్థం
చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రర
చనయా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తతయా త్రిజగన్మిశ్రతయా చ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం.
ఈశేతి తృతీయైకవచనాన్తం. సర్వనియన్త్రేత్యర్థః. సఙ్కోచే మానాభావాత్. మహాపురుషేణేతి యావత్. *యోఽసావసౌ పురుష ఇతి అనుపఠిష్యమాణ
త్వాత్. సఏవహి సర్వస్యేష్టే. తథాచ శ్రుత్యన్తరం *పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం- నివాసనీయం. వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వా
త్పరస్య బ్రహ్మణః. యద్వా- సర్వాధారేఽస్మిన్నేవ స్వేనవసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః. స్మర్యతే హి *సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వ
సత్యత్రేతి వై యతః। తతస్సవాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత ఇతి. జగత్యాం - ఉర్వ్యాం. ఇదం లోకాన్తరాణామప్యుపలక్షణం. జగత్ - అన్యథా
త్వం గచ్ఛత్. తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం- చిదంశస్య భోక్తృత్వాయ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసాదిలక్షణస్వభావవి
కారేణాన్యథాత్వమితి భేదోఽనుసంధేయః. ఈశేనావ్యాప్తం కించిదపి నాస్తీతి దర్శయితుం యత్కిఞ్చేతి జగద్విశేష్యతే. జగత్యాదిషు లోకేషు య
త్కిఞ్చ భోక్తృభోగ్యరూపం జగద్వర్తతే- తదిదం సర్వమీశా వాసుదేవేన వాస్యం- వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బ
లం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చేత్యాద్యుపబృంహణసహస్రమిహానుసంధేయం. *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా
*జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ- ఛాన్దసో హ్రస్వః. ఈశానీశావిత్యర్థః. *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామానిత్యాదిషు
ప్రసిద్ధా జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యాదిలక్షణోఽత్యన్తభేదోఽప్యత్ర సిద్ధః. నను రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాత్ ఈశో రుద్రస్స్యాత్. మైవం- *ఏ
కో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చన్ద్రమాః స ఏకాకీ న రమత ఇత్యాదిషు, *అపహతపా
ప్మా వా అహమస్మి నామాని మే ధేహీత్యాదిషు, చ భగవచ్ఛాస్త్ర్యత్వేన కర్మవశ్యత్వేన చ సమ్ప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధారత్వాదేరన్వయాసంభవే
నవిరుద్ధార్థవిషయతయైవ హారూఢేర్భగ్నత్వాత్. ఏవంచ జగత్కారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన *అజస్య రీశ్వరస్సిద్ధ ఇత్యనవచ్ఛిన్నై
శ్వర్యతయా ప్రసిద్ధస్స ఈశ్వరే యౌగిక ఏవాయమీశశబ్దః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధమ్. ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతన్త్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం
వృత్తిముపదిశతి (తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథాః) తేన- జగతా, భోగ్యతాభ్రమవిషయేణేతి భావః. త్యక్తేన - అల్పాస్థిరత్వ దుఃఖమూలత్వదుఃఖమిశ్రత్వదుః
ఖోదర్కత్వదేహాత్మాభిమానమూలత్వస్వాభావిక బ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపా యే విషయదోషాః సప్త-తన్నిరూపణపూర్వకం పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్
భుఞ్జీథాః- భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్య ధారణమాత్రోపయికమన్నపానాదికం యాగదాన హోమార్చనాద్యుపయోగి పరిజన పరిచ్ఛదాదికం చ
భోగ్యవర్గం భుఞ్జీథా ఇత్యర్థః. యద్వా-దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః-సర్వాత్మనాస త్వేన ప్రకరణే ప్రాప్తం ప్ర
కృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వస్తు యమేణోపాయముఖేన భుఞ్జీథా ఇతి యోజ్యం. అత్ర చ *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా *ద్వా
సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీ

శయాశోచతిముహ్యమానః। జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమస్యమహిమానమితివీతశోకః - మహిమానంఇతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ధ్యానసోగుణాభావః. తదేతి ప్రతినిర్దేశో ధ్యాహార్యః. యదాఽన్యమీశమస్యమహిమానంచపశ్యతి - తదావీతశోకోభవతీత్యన్వయోవా. (మాగృధఃకస్యస్విద్ధనం) కస్య స్విత్ - కస్యాపిజన్తోరబన్తోర్వాధనంమాగృధః- మాఽభికాఙ్క్షీః. «గృధూ అభికాఙ్క్షాయామితిధాతుః. ఆహచయమున్యగ్ని రంప్రతి «హరతిపరధనంనిహ నిజనూన్యవలితధాఽనృతనిష్ఠురాచేయశ్చ। నసహాతిపరసమ్పదంవినిన్దాంకలుషమతిఃకురుతేసతాదుసాధుః॥ పరమసుహృదిబాన్ధవేకళత్రేసుతతనయా పితృమాతృభృత్యవర్గే। శఠమతిరుపయాతియోర్థతృష్ణాంపురుషపశుర్నసనాసుదేవభక్తఇతి. భగవద్గీతాసుచ *నకాఙ్క్షే విజయంకృష్ణేత్యాది. ఇద చధనాశాప్రహాణంపరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం. స్మరన్తిహి *పరమాత్మనియోరక్తోవిరక్తోఽపరమాత్మనీతి. ౧

కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతగ్ంసమాః। ఏవంత్వయినాన్యథేతోఽస్తినకర్మలిప్యతేనరే॥ ౨

శం.— ఏవమాత్మవిదఃపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాఽఽత్మారక్షితవ్యఇత్యేషవేదార్థః. అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాఽఽత్మగ్రహణాశక్తస్యేదముపదిశతిమన్త్రః- కుర్వన్నేవఇహ- నిర్వర్తయన్నేవకర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని- జిజీవిషేత్-జీవితుమిచ్ఛేత్. శతంశతసఙ్ఖ్యాకాఃసమాః-సంవత్సరాన్. తావద్ధిపురుషస్యపరమాయురునిరూపితం. యథాప్రాప్తానువాదేన-యజ్జిజీవిషేచ్ఛతంవర్షాణి-తత్కుర్వన్నేవకర్మాణీత్యేతద్విధీయతే. ఏవం- ఏవంప్రకారేత్వయిజిజీవిషతినరే- నరమాత్రాభిమానినిఇతః- ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీనికర్మాణికుర్వతోవర్తమానాత్ప్రకారాదన్యథా - ప్రకారాన్తరంనాస్తి. యేనప్రకారేణాశుభంకర్మనలిప్యతే - కర్మణానలిప్యసఇత్యర్థః. అతఃశాస్త్రవిహితానికర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీనికుర్వన్నేవజిజీవిషేత్. కథంపునరిదమవగమ్యతే- పూర్వేణమన్త్రేణసన్న్యాసినోజ్ఞాననిష్ఠోక్తా - ద్వితీయేనతదశక్తస్యకర్మనిష్ఠేతి. ఉచ్యతే-జ్ఞానకర్మణోర్విరోధంపర్వతవదకమ్ప్యంయథోక్తంనస్మరసికిం. ఇహాప్యుక్తంయోహిజిజీవిషేత్సకర్మకుర్వన్ ... సర్వంత్యక్తేన భుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమితి,. *నజీవితేమరణేవాగృధింకుర్వీతారణ్యమియాదితితతోనపునరేయాదితిసన్న్యాసశాసనాత్. ఉభయోఃఫలభేదంచవక్ష్యతి. *ఇమౌద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతఃక్రియాపథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చోత్తరేణనివృత్తిమార్గేణ ... సన్యాసఏవాత్యరేచయదితితైత్తిరీయకే. *ద్వావిమావథపన్థానౌయత్రవేదాఃప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణోధర్మోనివృత్తౌ ... ఇత్యాది పుత్రాయ విచార్యనిశ్చితముక్తంవ్యాసేనవేదాచార్యేణభగవతా. విభాగంచానయోర్దర్శయిష్యామః

ఆ.— ఆద్యమన్త్రస్యపూర్వార్ధేనతత్త్వోపదేశఃకృతః- తృతీయపాదేనాపరిపక్వజ్ఞానస్యసన్న్యాసవిధిరుక్తః- చతుర్థపాదేనసన్న్యాసినో నియమవిధిరుక్తః. ఇతిప్రతిపదంవ్యాఖ్యాయసఙ్క్షేపార్థమనువదత్యుత్తరస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సయా (ఏవమాత్మవిదఇత్యాదినా) పూర్వమన్త్రేణజ్ఞానంవిహితంయస్య- తస్యైవోత్తరమన్త్రేణకర్మవిహితం- తతఃసముచ్చయఃసుస్థాపితోమన్త్రద్వయస్యైకార్థత్వే ... శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారేవిరుద్ధత్వాత్. ముముక్షుత్వాత్సన్న్యాసిత్వాచ్చ ... ధికారత్వాత్. యచ్చోక్తంజ్ఞానకర్మణోర్విహితత్వేనశుద్ధిసామ్యాద్విరోధోఽసిద్ధఇతి-తదసత్-ముముక్షుత్వపరిపక్వత్వప్రయోజనాభావాత్. తదుభయంనైకస్యవిహితమితిచేత్ - తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్ప్రసఙ్గస్యయదుచితం - ఇహాపి * నకర్మణా నప్రజయా * నాన్యఃపన్థావిద్యతేఽయనాయ శబ్దానిత్యాదిప్రతిషేధస్తుల్యః. కేవలకర్మవిషయోనిషేధ ఇతినచవాచ్యం - ... తస్మాన్నసముచ్చయేతాత్పర్యంమన్త్రద్వయస్యేత్యాహ(జ్ఞానకర్మణోర్విరోధమితి) ... యథోక్తంసహానవస్థానలక్షణంవిరోధంకింనస్మరసి-యోనైకాధికారత్వంతయోఃకల్పయసీత్యర్థః ... ప్రతీయతఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జిజీవిషోఃరాగిణఃకర్మవిహితం- సర్వమీశ్వరబుద్ధ్యాత్యక్త్వాజ్ఞానవతఃసన్న్యాసోవిహితః ... న్యధికారః- ప్రథమమన్త్రార్థాధికారిణశ్చధనాకాఙ్క్షానిషేధనకర్మానికారనిషేధః ప్రతీయతఇత్యర్థః. జిజీవిషోరధికారిణఃసన్న్యాసవిధానే ప్రమాణమాహ (నజీవితఇతి) అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణంమాశ్రమం- ఇయాత్- గచ్ఛేత్ ... అరణ్యాగమనాదేవసిద్ధత్వాత్సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చనైకఫలకామస్యజ్ఞానకర్మణోరధికారఃప్రతిపత్తవ్యఇత్యాహ (ఉభయోరితి) *సోఽమృతత్వమశ్నుతేఇత్యాదినాజ్ఞానఫలంవక్ష్యతి. సంసారమణ్డలాన్తర్గతమేవదేశాన్తరప్రాప్త్యాదికంకర్మఫలం *అగ్నేనయసుపథేత్యత్రైవేత్యర్థః. నారాయణోపనిషద్వాక్యమపిభిన్నాధికారత్వేప్రమాణయతి (ఇమావిత్యాదినా) పురస్తాత్- సృష్టికాలేఽనునిష్క్రాన్తతరౌ- భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ- భిన్నాధికారత్వాత్ ద్వౌ. తయోఃసన్న్యాసఏవాతిరిక్తః- శ్రేష్ఠోభవతి- పరమపురుషార్థావ్యవధానాదిత్యర్థః. వ్యాసవాక్యమపిసంవాదకమాహ (ద్వావిమావితి) ౨

కూ.— ఏవంవిరక్తస్యవిదుషఃఫలసఙ్గకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తాబ్రహ్మవిద్యాఙ్గభూతఃకర్మయోగోయావజ్జీవమనుష్ఠేయఇత్యాహ (కుర్వన్నేవేతి) శతంసమాః-శతసంవత్సరాన్. ప్రాయికవాదోఽయం. కర్మాణి- నిత్యనైమిత్తికానికుర్వన్నేవఇహ- లోకేజిజీవిషేత్-జీవితుమిచ్ఛేత్. బ్రహ్మవిదాపియావద్విద్యాపూర్తిజీవితుమిచ్ఛాభవతీతిప్రాప్తత్వాచ్ఛతసఙ్ఖ్యాకానువత్సరాన్జీవన్నిత్యనూద్యకర్మాణికుర్వీతైవేతివిధిన్సఞ్జ్ఞాయి ...

వ్యః. యావజ్జ్ఞానయోగాధికారంకర్మయోగఃకర్తవ్యఇతిభావః. కర్మయోగోనామ *దైవమేవాపరేయజ్ఞమిత్యాదినావికల్పవిహితేషుకర్మయోగావా న్తరభేదేష్వేకంయథారుచ్యర్జితయాస్వీకృత్యాన్యానినిత్యనైమిత్తికానితదఙ్గతయోపసంహృత్యాసఙ్గకర్మానుష్ఠానవిశేషః. నకదాచిదపివిద్యాఙ్గంకర్మ పరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి - ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయాతదాజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానేఅధికారవత్యుక్తిమతీతిభావః. ఏ వం- ఏవమేవానుష్ఠేయానీత్యర్థః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకేణస్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాన్తరం-అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః. ననుబ్రహ్మవిదోపికర్మానుష్ఠానావశ్యంభావేబన్ధస్స్యాదిత్యత్రాహ (నకర్మలిప్యతేనరఇతి) విద్యావిరుద్ధేషుకర్మఫలేషునరమతఇతినరః. ప్రస్తుతబ్రహ్మవిదినరేవిద్యాఙ్గతయాక్రియమాణఃకర్మయోగోనలిప్యతే- నస్వర్గాదిహేతుర్భవతి-అపితుజ్ఞానయోగద్వారావాసాక్షాద్వాప్రథమంపరి శుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్యపశ్చాద్భక్తియోగాఙ్గభూతంప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారమేవోత్పాదయతీతిభావః.——యత్తుకుర్వన్నేవేహకర్మా ణీత్యయంవిధిఃఅవిద్వద్విషయఏవ- నబ్రహ్మవిద్విషయఇతి, తస్యవిధినిషేధశాస్త్రవశ్యత్వాభావాత్తస్యబ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినాఅధికారః ప్రణష్టఇతి, శా ఙ్కరంవ్యాఖ్యానం- తత్ప్రకరణవిరుద్ధం, *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతఇత్యు పరితనవిధ్యన్తరవిరుద్ధం, చేతినవేదవిదోబహుమన్యన్తే. ౨

అసుర్యానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః। తాంస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తియేకేచాత్మహనోజనాః॥ ౩

శం.— అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోయంమన్త్రఆరభ్యతే- అసుర్యాః - పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్యదేవాదయోప్యసురాః. తేషాం చస్వభూతాఃఅసుర్యాః. నామశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. తేలోకాః- కర్మఫలానిలోక్యన్తే- దృశ్యన్తే- భుజ్యన్తఇతిజన్మాని. అన్ధేన- అదర్శనాత్మకేనా జ్ఞానేనతమసాఆవృతాః- ఆచ్ఛాదితాః. తాన్ - స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య - త్యక్త్వేమందేహం - అభిగచ్ఛన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం. (ఏకేచాత్మ హనః) ఆత్మానంఘ్నన్తీతిఆత్మహనః. కేతే. యేఽవిద్వాంసః. కథం. తేఆత్మానంనిత్యంహింసన్తి- అవిద్యాదోషేణవిద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కా రణాత్. విద్యమానస్యాత్మనోయత్కార్యంఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం - తద్ధతస్యేవతిరోభూతంభవతీతిప్రాకృతాఅవిద్వాంసోజనా ఆత్మహనఉచ్యన్తే. తేనహ్యాత్మహననదోషేణసంసరన్తితే. ౩

ఆ.— ఆద్యమన్త్రార్థంప్రపఞ్చయితుంప్రథమమవిద్వన్నిన్దాక్రియతఇత్యాహ(అథేతి) (తేలోకాఇతి) తచ్ఛబ్దోయచ్ఛబ్దాపేక్షః. (య థాశ్రుతమితి) యేనయేనయాదృశంప్రతిషిద్ధంవిహితంవాదేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం - సతదనురూపామేవయోనిమాప్నోతీత్యర్థః. ఆత్మహన్తృత్వ స్యోదరభేదినిప్రసిద్ధేఃకథమవిద్వాంసఆత్మహనఇత్యాహ (కథంతఇతి) ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారేప్రసక్త్యభావాదఘటత్వాద్వ్యాఖ్యానేనతిరస్కా రఏవాత్మహన్తృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) యథాకస్యచిచ్ఛన్నస్యమిథ్యాభిశాపేనశస్త్రవధఉచ్యతే - తద్వదాత్మనిపాపిత్వాద్యభ్యాసోపి హింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితిసంవేదనమభిధానంవాయత్కార్యం - తదపిహతస్యేవనదృశ్యతఇతిహననముపచర్యతఇత్యాహ (వి ద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్యప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవఫలమిత్యాహ (తేనహీతి) ౩

రా. ఏవంమన్త్రద్వయేనతత్త్వత్రయస్వరూపంవిద్యాఙ్గకర్మానుష్ఠానస్వరూపంచయథావదుపదిష్టమ్. ఇదానీంయేకేచనాసురప్రకృత యోయథోపదేశం. తత్త్వత్రయమవిదిత్వాఽన్యథాజానన్తి, కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సన్తశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్యయజ్ఞాదికర్మకుర్వన్తి,నిషిద్ధాని చాచరన్తి, తేసర్వేస్వాత్మఘాతినః. తేషాంనిరయపాతోఽవశ్యమ్భావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యాఇతి) అసురాణాంస్వభూతాఅసుర్యాః. అసురస్వభావభూతావా. ఆసురప్రకృతీనామేవానుభావ్యాః-అన్యేషాంనైవప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యాఇత్యర్థః. అతిభీషణాఇతియావత్. నా మేతిప్రసిద్ధౌ. అతిభీషణానరకసహితాస్తేలోకాస్సన్తీతిసర్వశాస్త్రప్రసిద్ధమితిభావః. పునస్తాన్విశినష్టి (అన్ధేనతమసావృతాఇతి) అన్ధేన - అతి గాఢేనతమసా- అన్ధకారేణావృతాః- వ్యాప్తాః. తాన్- అతిభీషణానాలోకప్రసక్తిరహితాంశ్చలోకానితిభావః. యేకేచ - దేవజాతీయామనుష్య జాతీయావా. తత్రాపి బ్రాహ్మణావాక్షత్రియావైశ్యావా. ఆత్మహనః-*అసన్నేవసభవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేదిత్యామ్నాతామసత్కల్పితాంస్వా త్మానంనయన్తః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాఃకామ్యకర్మాదినిష్ఠాఇత్యర్థః. తథాచబృహదారణ్యకే * అనన్దానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః। తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాంసోఽబుధాజనాఇతి. దేహపాతముఖేనపాతకవత్త్వస్యచోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ. యేజనాః- జనిమన్తః సంసరన్త ఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తేసర్వేప్రేత్య- తదాతనదేహముత్క్రమ్య. అభిగచ్ఛన్తి- అభితోగచ్ఛన్తి. సర్వాన్పృథివ్యన్తరేషుస్వర్గరౌరవాదినామ్నాతానపి నారకలోకాన్నిరన్తరంగచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౩

అనేజదేకంమనసోజవీయోనైనద్దేవాఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతితిష్ఠత్తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి॥ ౪

శం.— యస్యాత్మనో హననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి- తద్విపర్యయేణవిద్వాంసోముచ్యన్తే - తేఽనాత్మహనః. తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమితి. ఉచ్యతే- అనేజత్- నఏజత్. *ఏజృకమ్పనే, కమ్పనం- చలనం. స్థిరత్వప్రచ్యుతిః. తద్వర్జితం. సర్వదైకరూపమిత్యర్థః. తచ్చైకంసర్వభూతేషు. మనసః- సఙ్కల్పాదిలక్షణాత్ జవీయః- జవవత్తరం. కథంవిరుద్ధముచ్యతే- ధ్రువంనిశ్చలమిదంమనసోజవీయఇతిచ. నైషదోషః-నిరుపాధ్యుపాధిమత్త్వేనోపపత్తేః. తత్రనిరుపాధికేనరూపేణోచ్యతేఅనేజదేకమితి. మనసోన్తఃకరణస్యసఙ్కల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్తనాత్. ఇహదేహస్థస్యమనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరస్థసఙ్కల్పనంక్షణమాత్రాద్భవతీత్యతోమనోజవిష్ఠంలోకేప్రసిద్ధం. తస్మిన్మనసిబ్రహ్మలోకాదీన్ ద్రుతంగచ్ఛతి సతిప్రథమం ప్రాప్తఇవాత్మచైతన్యాభాసోగృహ్యతే- అతోమనసోజవీయఇత్యాహ. (నైనద్దేవాః) ద్యోతనాద్దేవాః - చక్షురాదీనీన్ద్రియాణి ఏతత్- ప్రకృతమాత్మతత్త్వంనాప్నువన్- నప్రాప్తవన్తః. తేభ్యోమనోజవీయః- మనోవ్యాపారవ్యవహితత్వాత్- ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనోనైవదేవానాం విషయీభవతి. యస్మాజ్జవనాన్మనసోపిపూర్వమర్షత్- పూర్వమేవగతం. వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్. సర్వవ్యాపితదాత్మతత్త్వంసర్వసంసారధర్మవర్జితం స్వేననిరుపాధికేనస్వరూపేణావిక్రియమేవసదుపాధికృతాఃసర్వాః సంసారవిక్రియాః అనుభవతీవావివేకినాంమూఢానామనేకమివప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసతఇత్యేతదాహ-తద్ధావతః-ద్రుతంగచ్ఛతోఽన్యాన్-మనోవాగిన్ద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణాన్-అత్యేతి- అతీత్యగచ్ఛతీవ. ఇవార్థంస్వయమేవదర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రియమేవసదిత్యర్థః. తస్మిన్-ఆత్మతత్త్వేసతినిత్యచైతన్యస్వభావే. మాతరిశ్వా-మాతరి - అన్తరిక్షే-శ్వయతి- గచ్ఛతీతివాయుఃసర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః. యదాశ్రయాణికార్యకరణజాతాని- యస్మిన్నోతాని ప్రోతానిచ - యత్సూత్రసంజ్ఞకంసర్వస్యజగతోవిధారయితృ- సమాతరిశ్వా. అపః- కర్మాణి ప్రాణినాంచేష్టాలక్షణాని, అగ్న్యాదిత్యపర్జన్యాదీనాంజ్వలనదహనప్రకాశాభివర్షణాదిలక్షణాని, దధాతి- విభజతీత్యర్థః ధారయతీతివా. *భీషాస్మాద్వాతఃపవతేఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. సర్వాహికార్యకారణాదివిక్రియానిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపేసర్వాస్పదభూతేసత్యేవభవన్తీత్యర్థః. ౪

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయతి (యస్యాత్మనఇత్యాది) అవిక్రియమేకంచేదాత్మతత్త్వం- కథంకేచనస్వర్గగామినః - కేచన నరకగామినఇతిసాంసారికవ్యవస్థాస్యాత్. మనఉపాధినిబన్ధనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనసఇత్యాదినా) ఉపాధేరనువర్తమానాత్ విక్రియావత్త్వమిత్యధ్యారోపితమిత్యభిప్రేత్యాహ [illegible] నిరాశ్రయత్వమితిశేషః. ననుమనసోదేహాన్తఃస్థత్వాత్ బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథంవేగవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్య) [illegible] శ్వాదివత్తర్హిచక్షురాదిగ్రాహ్యత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైనద్దేవాఇతి) చక్షురాదిప్రవృత్తేర్మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్ [illegible] చక్షురాదివిషయత్వమప్యాత్మనోనసమ్భవతీత్యర్థః. మనసోవారకత్వంనవిషయత్వమిత్యాహ (యస్మాదితి) [illegible] విషయః- అత్యన్తావ్యవధానాత్. తథాత్మాప్యత్యన్తావ్యవధానాన్మనసోనవిషయ ఇత్యద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః. [illegible] (తస్మిన్నాత్మతత్త్వేసతీతి) శ్రౌతాసికర్మాణీనిసోమాజ్యపయః ప్రభృతీన్యగ్నౌహూయమానాని [illegible] యాశ్చాద్భిరిత్యత్రప్రసిద్ధేః కారణవాచకశబ్దేనకార్యలక్షణయాప్రయుక్తమిత్యర్థః. [illegible] వపత్త్యాఽధిష్ఠాతాపరమేశ్వరఃసమ్భావ్యతఇత్యుక్తం. ఇదానీంమాపరోక్షగ్రహణమునులక్షణంతాత్పర్యమాహ ([illegible]) ౪

హ.— ఏవంతృతీయేనమన్త్రేణవిద్యాయాంశిష్యప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థం [illegible] స్యబ్రహ్మణోఽనన్తవిచిత్రశక్తియోగంవిరుద్ధపదఘటనాపేక్షవ్యఞ్జయన్నుపదిశతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్- *ఏజృకమ్పనే [illegible] ఏకం- ప్రధానతమం. శాస్త్రవిరుద్ధాం స్వాధీనస్వం. సమానాధికద్వితీయరహితమితివా. *నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చదృశ్యతఇతిశ్రుతేః. [illegible] అపిముక్తాఃబ్రహ్మాధీనావేతిభావః. మనసోజవీయః - వేగవతోమనసోపిజవీయః - వేగవత్తరం. ప్రకృష్టంప్రాప్నువన్ [illegible] సఙ్కల్పేనగచ్ఛతిచేత్ - తతఃపూర్వమేవతత్రగచ్ఛతీతిభావః. నిష్కమ్పంవేగవత్తరంచేతివిరోధప్రతీతిః. [illegible] ఏజత్- తత్ఏవమనసోప్యగోచరదేశే సర్వత్రైవవ్యాప్తేఃమనసోజవీయఇత్యుపచర్యతఇతి. [illegible]- దేవాః- బ్రహ్మాదయః [illegible] వాన్ప్రాప్నువదిత్యర్థః. ఏతత్- ప్రస్తుతంసర్వావాస్యంపరంబ్రహ్మనాప్నువన్-ఏతావన్తంకాలం [illegible] పూర్వమేవ [illegible] నిరోధభానం. విభుతయా ప్రాప్తమపికర్మసఙ్కుచితజ్ఞానాః తేషు త్రజ్ఞా ఆచార్యోపదేశాద్వినా స్వబుద్ధ్యానాప్నువన్నిత్యభిప్రాయః. [illegible] *తద్యథాహిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం నవిన్దన్తి అనృతేనహిప్రత్యూఢాఇతి. అపిచ (తద్ధావతోన్యానత్యేతితిష్ఠత్) *యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ *యఆత్మనితిష్ఠన్ *యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్నిత్యాది క్రమేణసర్వత్రతిష్ఠదేవతత్- బ్రహ్మధావతోఽన్యాన్ - గరుడాదీనప్యత్యేతి. తిష్ఠతః పురుషస్యధావదతిక్రమణంనఘటతఇతివిరోధప్రతిభానం. జవినోయావద్యావద్ధావన్తి- తావతస్తావతఃపరస్తాదపివర్తతఇతితాత్పర్యాదవిరోధః. యథోచ్యతే *వర్షాయుతశతైర్వాపిపక్షిరాడివసమ్పతన్। నైవాన్తంకారణస్యేయాద్యద్యపిస్యాన్మనోజవఇతి. అన్యదపికిఞ్చిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి) తస్మిన్ - వాసుదేవే అవస్థితో మాతరిశ్వా- అపఇత్యుపలక్షణం. పాథఃపయోధరగ్రహనక్షత్రతారకాదికంబిభర్తీత్యర్థః. ధారణానుగుణకారిన్యరహితోపివాయుఃపాథః ప్రభృతి కంబిభర్తీత్యద్భుతం. సర్వాధారభూతేనసర్వేశ్వరేణవిధృతోవాయుస్తచ్ఛక్త్యైవకంబిభర్తీత్యభిప్రాయః. * ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసం

భేదాయ *ఏతస్యవాఅక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః *ద్యౌస్సచన్ద్రార్కనక్షత్రా ఖందిశో భూర్మహోదధిః। వాసుదేవస్యవీర్యేణవిధృతానిమహాత్మన ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధమేతత్. ౪

తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వదన్తికే। తదన్తరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః॥ ౫

శం.— నమన్త్రాణాంజామితాస్తీతిపూర్వమన్త్రోక్తమప్యర్థంపునరాహ- తత్- ఆత్మతత్త్వం. యత్ప్రకృతం. ఏజతి- చలతి. తదేవచ నైజతి- స్వతో నైవచలతి. అచలమేవసచ్చలతీవేత్యర్థః. కించ- తద్దూరే- వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాద్దూరఇవ. తద్వదన్తికే- సమీపే అత్యన్తమేవవిదుషాం. ఆత్మత్వాత్. నకేవలందూరేఅన్తికేచ- తదన్తరే- అభ్యన్తరేఽస్యసర్వస్య. *ఆత్మాసర్వాన్తరఇతిశ్రుతేః. అస్యసర్వస్య-జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య. తదుసర్వస్యాస్య బాహ్యతః- వ్యాపిత్వాత్. ఆకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తః. *ప్రజ్ఞానఘనఏవేతిశాసనాన్నిరన్తరం. ౫

ఆ.— జామితా- ఆలస్యం. వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి- నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తశ్చేదస్తి- తర్హినిరన్తరమేకరసంనస్యాత్ - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజ్ఞానఘనఏవేతి) ౫

ఉ.— అథేదానీమాచార్యస్సోపదిష్టంవిచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థంముఖాన్తరేణపునరనుశాస్తి (తదేజతీతి) భూయోభూయః ప్రవచనంశ్రవణంచకర్తవ్యమితిచపునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః. తథాచశాస్త్రం *పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన। తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియంబ్రహ్మనిష్ఠం।తస్మైసవిద్వానుపసన్నాయసమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయశమాన్వితాయ।యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యంప్రోవాచతాంతత్త్వతోబ్రహ్మవిద్యామితి. తత్త్వతః- అజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసోయథాభవతి - తథాప్రోవాచ- ప్రకర్షణబ్రూయాత్. పునఃపునరుపదిశేదిత్యర్థః. అతఏవ *తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయేత్యాదిభగవతోపదిష్టస్యాప్యర్థస్యవైశద్యాయతత్త్వదర్శిసకాశాత్ప్రణిపాతాదిపురస్సరంపునఃపునశ్శ్రవణంవిహితం. ఉపదిష్టాచపునరనుగీతేత్యాహురాచార్యాః. (తదేజతి) తత్- సర్వవ్యాప్తంపరంబ్రహ్మఏజతీవ- కమ్పతఇవ. జనీయఏవేతియావత్. తదు- తదేవనైజతి- వస్తుతస్తునకమ్పతే. తద్దూరేచతదేవాన్తికేచవర్తతే. ఆసురదైవప్రకృతికపూరుషభేదాపేక్షయావిభోరేవదూరాన్తికవర్తిత్వవ్యపదేశః. ఆహచభగవాన్శౌనకః *పరాఙ్ముఖానాంగోవిన్దేవిషయాసక్తచేతసాం। తేషాంతత్పరమంబ్రహ్మదూరాద్దూరతరేస్థితం॥తన్మయత్వేనగోవిన్దేయేనరాన్యస్తచేతసః।విషయత్యాగినస్తేషాంవిజ్ఞేయంచతదన్తికేఇతి. ఇదమప్యేకంవైచిత్ర్యమిత్యాహ- తత్- సర్వవ్యాప్తంపరంబ్రహ్మఅస్యసర్వస్య- వివిధవిచిత్రరూపతయాప్రమాణప్రసిద్ధస్యసర్వస్యవస్తునోన్తర్భవతి. తదేవపునస్తదానీమేవసర్వస్యబహిరపిభవతీత్యర్థః. అన్యేషాంతుగృహాన్తర్వర్తిపురుషాణాంతదానీమేవనబహిష్ఠత్వంసమ్భవతి - బహిర్వర్తినాంచనాన్తర్వర్తిత్వమితీహవైచిత్ర్యమితిభావః. యద్యప్యణుమనాన్తర్వర్తితాసమ్భవతి - తథాప్యప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశతయావర్తిత్వమాత్రేణాణుష్వన్తర్వర్తిత్వోక్తిః. ఏవంబహిర్వ్యాప్తిరపిఅవిభుద్రవ్యాపేక్షయైవ- నతువిభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతిద్రష్టవ్యం. తదిదంవైచిత్ర్యంతైత్తిరీయకేప్యుక్తం *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితఇతి. ౫

యస్తు సర్వాణి భూతాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి। సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సతే॥ ౬

శం.— యస్తు-పరివ్రాట్ముముక్షుః సర్వాణిభూతాని-అవ్యక్తాదీనిస్థావరాన్తాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి-ఆత్మవ్యతిరిక్తానినపశ్యతీత్యర్థః. సర్వభూతేషుచ- తేష్వేవచాత్మానం- తేషామపిభూతానాంస్వమాత్మానమాత్మత్వేన. యథాస్యకార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాహంసర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతాకేవలోనిర్గుణోఽనేనైవస్వరూపేణావ్యక్తాదీనాంస్థావరాన్తానామహమేవాత్మేతిసర్వభూతేషుచాత్మానంనిర్విశేషంయస్త్వనుపశ్యతి-సః. తతః- తస్మాదేవదర్శనాన్నవిజుగుప్సతే - జుగుప్సాం - ఘృణాంనకరోతి. ప్రాప్తస్యానువాదోయం- సర్వాహిఘృణాఆత్మనోఽన్యద్దుష్టంపశ్యతోభవతి- ఆత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధంనిరన్తరంపశ్యతోనఘృణానిమిత్తమస్తీతిప్రాప్తమేవతతోనవిజుగుప్సతఇతి. ౬

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్యఫలంవిధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థానమిత్యాహ (యస్త్వితి) ౬

ఉ.— ఏవంసర్వస్యబ్రహ్మైకాత్మకత్వముక్తం. అథసర్వంజగద్బ్రహ్మైకాత్మకమిత్యనుసన్ధానస్యప్రయోజనమాహ (యస్తుసర్వాణీతి) యః- తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణోమాహాత్మ్యజ్ఞాపనాయతుశబ్దః. సర్వాణిభూతాని - బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాన్యాత్మన్యేవ - పరమాత్మన్యేవానుస్యూతంపశ్యతి- నిదిధ్యాసతీత్యర్థః. పృథివ్యాదిభిర్నియమ్యమాణమపితస్మిన్నేవపరమాత్మన్యేవస్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః. కిఞ్చ- సర్వభూతేషుచాత్మానం- పరమాత్మానంయఃపశ్యతి. ఇదంవ్యాప్తిమాత్రపరం - పరమపురుషస్యాననువ్యాధారత్వాదితిభావ్యం. యద్యప్యజ్ఞస్యసఇత్యప్రతినిర్దేశోఽధ్యాహార్యః. సః-

ఉక్తతత్త్వజ్ఞానితః - తేషు. సప్తమ్యర్థేతసిః. బ్రహ్మాత్మకతయాదృష్టేషుసర్వేషుభూతేష్విత్యర్థః. నవిజుగుప్సతే - కుతశ్చిదపినబీభత్సతే. స్వాత్మవిభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపినిన్దాంనకరోతీతిభావః. ౬

యస్మిన్సర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూద్విజానతః। తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః॥ ౭

శం.— ఇమమేవార్థమన్యోఽపిమన్త్రఆహ (యస్మిన్ సర్వాణిభూతానీతి) యస్మిన్-కాలె. యథోక్తాత్మనివా. తాన్యేవభూతానిసర్వాణిపరమార్థాత్మదర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్- ఆత్మైవసంవృత్తః. పరమార్థవస్తువిజానతస్తత్ర - తస్మిన్కాలె. తత్రచాత్మనివా. కశ్శోకః, కోమోహః,. శోకశ్చమోహశ్చకామబీజమజ్ఞానతోభవతి - నచాత్మైకత్వంవిశుద్ధంగగనోపమంపశ్యతః. కోమోహఃకశ్శోకఇతిశోకమోహయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్ సకారణస్యసంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్ఛేదఃప్రదర్శితోభవతి. ౭

ఆ.— ఇమమేవార్థమన్యోపిమన్త్రఆహయస్మిన్నితి. నిరతిశయానన్దంస్వతఏవదుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతోభవతి - హాహతోహంనమేపుత్రోస్తినక్షేత్రమితి. తతఃపుత్రాదీన్ కామయతే. తదర్థందేవతారాధనాదిచికీర్షతి. నత్వాత్మైకత్వంపశ్యతః. [illegible] స్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశోకాదేరవిద్యాకార్యత్వావధారణాన్మూలావిద్యానివృత్త్యైవశోకాదేరాత్యన్తికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేనవివక్షితా - [illegible] భావాదిత్యాహ (శోకశ్చమోహశ్చేత్యాదినా) ౭

కూ.— ఏవంవైయధికరణ్యేనోక్తంసర్వస్యబ్రహ్మాత్మకత్వంసామానాధికరణ్యేనాపిదృఢయన్ [illegible] మోహాదినివృత్తకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణీతి) యస్మిన్ - ప్రణిధానసమయేవిజానతః - *ఈశావాస్యమిత్యారభ్య *తతోనవిజుగుప్సత [illegible] దిష్టంస్వతన్త్రపరతన్త్రవస్తుభేదంయథోపదేశంవివిచ్యజానతఇత్యర్థః. సన్యేవమత్యన్తభేదాభ్యుపగమెసర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూ[illegible] సామానాధికరణ్యంభజ్యేతేత్యాశఙ్క్యతన్నిర్వాహాయ *యస్యపృథివీశరీరం *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిషుటకశ్రుతిసిద్ధంసమ్బన్ధ[illegible]మాహ (ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి) ఆకృతివ్యక్త్యోరివగుణగుణినోరివచాత్యన్తభిన్నయోరేవజగద్బ్రహ్మణోరేకత్వం- విభాగానర్హసమ్బన్ధవిశేషంపశ్యత- [illegible] యత ఇత్యర్థః. *రామసుగ్రీవయోరైక్యందేవ్యేవంసమజాయత ఇత్యాదిష్వివఇహాప్యేకశబ్దస్యసమ్బన్ధవిశేషవివాక్షోపివక్తుం [illegible] ఏవంచస త్యాహ (సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదితి) పరమాత్మైవసర్వభూతశరీరకఃప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర - తదా ప్రణిధానసమయే. కోమోహః- స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదిలక్షణోమోహోనసమ్భవతి. కశ్శోకః- పరమాత్మనిభూతిత్వేనపరిగృహీతేష్వపి [illegible] ణాదేరపినకశ్చిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః. యథాహ *అనన్తంబతమేవిత్తంయస్యమెనాస్తికిఞ్చన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం [illegible] ఇతి.——— అత్రకేచిత్ - సర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూదితిబాధార్థంసామానాధికరణ్యం.తథాచాత్మైవ సర్వాణిభూతాని- [illegible] సన్తీత్యర్థః- యథాచోరఃస్థాణురితి. స్థాణురేవాయంచోరఇతిహితస్యార్థః-తథేహాపీత్యాహుః. అన్యేతు - [illegible] మిదంసామానాధికరణ్యం. నరపత్యధీనాస్సర్వేజనాఇతిహితత్రనిర్వాహః - [illegible] సర్వాణిభూతాని [illegible] తు- ఘటశరావాదయస్సర్వేమృత్పిణ్డఏవేతివత్ జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వం [illegible] సామానాధికరణ్యంనిర్వాహ్యమిత్యాహుః. సిద్ధాన్తస్తుదేవోఽహంమనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబన్ధేనైవ జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యనిర్వాహే [illegible] వైదికైర్బహిష్కార్యాఇతి. ౭

సపర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణ మస్నావిరంశుద్ధ మపాపవిద్ధమ్।
కవిర్మనీషీపరిభూఃస్వయంభూః యాథాతథ్యతోర్థాన్ వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః॥ ౮

శం.— యోయమతీతైర్మన్త్రైరుక్తఆత్మా- సస్వేనరూపేణకిం లక్షణ ఇత్యాహాయంమన్త్రః (సపర్యగాత్) సః- ఆత్మాపర్యగాత్- పరి- సమన్తాదగాత్- గతవాన్. ఆకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. దీప్తిమానిత్యర్థః. అకాయం - అశరీరః. లిఙ్గశరీరవర్జిత ఇత్యర్థః. అవ్రణం- అక్షతం. అస్నావిరం- స్నావాః- సిరాః యస్మిన్నవిద్యన్త ఇత్యస్నావిరం. అస్నావిరమవ్రణమిత్యాభ్యాం స్థూలశరీరప్రతిషేధః. శుద్ధం- నిర్మలం. అపాపవిద్ధం- ధర్మాధర్మాదిపాపవర్జితమితి. శుక్రమిత్యాదీని వచాంసి పుల్లిఙ్గత్వేన [illegible] సపర్యగాదిత్యుప[illegible] సంహారాత్. కవిః - క్రాన్తదర్శీ. సర్వదృక్. *నాన్యోతోస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః. మనీషీ - మనస [illegible] సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యర్థః. పరిభూః- సర్వేషాముపర్యుపరిభవతీతిపరిభూః. స్వయంభూః- స్వయంభవతీతి. యేషాముపరిభవతి, యశ్చోపరిభవతి- సస్సర్వస్స్వయమేవ భవతీతిస్వయంభూః. సనిత్యముక్త ఈశ్వరః యాథాతథ్యతః- సర్వజ్ఞత్వాత్. యథాతథాభావో యాథాతథ్యం. యథాభూతకర్మఫలసాధనతోర్థాన్ - కర్తవ్యపదార్థాన్ వ్యదధాత్ -విహితవాన్. యథానురూపంవ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః- నిత్యాభ్యస్సమాభ్యః- సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః. ౮

అ.— (స్నావిరమితి) *ష్ణు ప్రస్రవణే ధాతుః- స్నావయన్తి శరీరమితి స్నావాః-సిరాః. ౮

టీ.— పునరప్యేనమీశితవ్యతత్త్వవేదినం వేదితవ్యేశ్వరస్వరూపశోధనేన చ విశింషన్ ధ్యాన యోగాదికమప్యుపదిశతి (సపర్యగాదితి)
సః- సర్వభూతాన్తరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్- పర్యగచ్ఛత్. ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిన్యాయాత్. యద్వా - స
మాస్థితైస్తైరనుభవేనోపలబ్ధవానితిసిద్ధానువాదః. *అత్ర బ్రహ్మసహస్తు తత్పదవత్. శుక్రం- అవదాతం. స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః. అకాయం-
సర్వశరీరకమపికర్మకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః. *నతస్య ప్రాకృతామూర్తిర్మాంసమేదో ఽస్థిసమ్భవా ఇతి హేయశరీరస్యైవాన్యత్ర ప్రతిషేధద
ర్శనాత్. నతు దివ్యమఙ్గళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః- *యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామి *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *ఆది
త్యవర్ణంతమసః పరస్తాత్ ఇత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య అప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్యహానిప్రసఙ్గాభావాదితి భావః. అవ్రణం - కర్మాయత్తశరీరాభావా
దేవాక్షతం. అస్నావిరం- స్నాయుః- సిరాయస్య న విద్యతే-తత్ స్నావిరం. స్నావిరం నభవతీత్యస్నావిరం. శుద్ధం-అనాదిప్రాప్తాజ్ఞానాదిదోషగన్ధం, అశ
నాయాదిషడూర్మిరహితం,చ. అపాపవిద్ధం- అజ్ఞానాదేః కార్యభూతైః కారణభూతైశ్చ పుణ్యపాపరూపకర్మభిరనాలీఢమిత్యర్థః. *నశోకో నసుకృతం
నదుష్కృతమిత్యారభ్య *సర్వే పాప్మానో ఽతో నివర్తన్త ఇతి పాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్ స్వర్గాదిహేతుభూతపుణ్యవిశేషస్యాపీహ పాపశబ్దేన గ్రహణ
మితి భావః. ఏవమశేషహేయప్రత్యనీకం పరమాత్మానం సవిద్వాన్ పర్యగాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవంరూపః పరమాత్మా ప్రాప్యః ప్రాపకశ్చ యస్య
యస్య - తం బ్రహ్మవిదం విశినష్టి- కవిః - వ్యాసాదివత్పరమపురుషతత్స్వరూపతద్విభూతితత్కల్యాణగుణాదిప్రకాశకప్రబన్ధరూపాణాం నిర్మాతేత్య
ర్థః. అథవా- కవిః - క్రాన్తదర్శీ. యోగాభ్యాసవిధురమనసాదుర్దర్శపరిశుద్ధజీవాత్మస్వరూపమవలోకయితా విచ్ఛిన్నధారానుస్మృతిరూపజ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇ
త్యర్థః. కర్మయోగస్తు *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతి శ్లోకేన పురస్తాదేవోక్తః. అథ జ్ఞానయోగసాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం జీవాత్మయోగ
మాహ (మనీషీతి) మనస ఈశిత్రీ బుద్ధిర్మనీషా. తద్వాన్మనీషీ. సౌన్దర్యసౌశీల్యాదిభగవద్గుణానాం స్మృత్యభ్యాసేన అన్యవిషయవైరాగ్యేణ చ నిగృహీ
తాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః. తథాచ గీయతే *అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలం। అభ్యాసేన తు కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యత ఇతి. నిరతిశ
యసుఖరూపస్వాత్మసాక్షాత్కారాయ స్వాత్మని మనఃప్రణిధాన క్రియారూప యోగాభ్యాసపర ఇతి భావః. పరిభూః - కామక్రోధాదీన్ వర్గయోనరాతీ
న్ పరిభవతీతి పరిభూః. అనేన విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనముక్తం. యోగాభ్యాసఫలమాహ - స్వయమ్భూః - అన్యనిరపేక్షసత్తాకః. నిత్యనిరతి
శయసుఖరూపతయా స్వాత్మదర్శీతి యావత్. (యాథాతథ్యతోఽర్థాన్ వ్యదధాత్) యథావద్వివిచ్య అర్థాన్ - ప్రణవార్థాన్ *తస్యవాచ
కః ప్రణవ *తజ్జపస్తదర్థభావనమితి సూత్రోక్తాన్ వ్యదధాత్ - హృదయే సన్ధృతవానిత్యర్థః. అర్థాన్- మోక్షతదుపాయతద్విరోధిప్రభృతీన్ శాస్త్ర
దార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తీత్యర్థః. యాథాతథ్యతః - యథావత్ వ్యదధాత్ - వివిచ్య హృదయే సన్ధృతవాన్. సర్వప్ర
త్యూహశమనార్థమితి భావః. అథవా - శుక్రమిత్యాదిద్వితీయాన్తపదజాతం పరిశుద్ధజీవపరం. తమపి సః- పరమాత్మా పర్యగాత్ - పరితో వ్యాప్య స్థిత
ఇతి ప్రథమాన్తపదజాతం పరమాత్మపరం యోజనీయం. తథాహి - కవిః- స్వతస్సర్వదర్శీ. శ్రీపాఞ్చరాత్రాదిప్రణేతా వా. మనీషీ - మనఃప్రభృ
తీనాం జీవకరణానాం నియన్తా. పరితో భవతీతి పరిభూః - సర్వవ్యాపీ. స్వయమేవభవతి - ఉద్భవతీతి స్వయమ్భూః. *బహుధా విజాయత ఇత్యాద్యు
ప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః. అత్ర కవిరిత్యాదినా కల్యాణగుణనిధానా, చ్ఛాన్దోగ్యే *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపి
పాస ఇతి హేయగుణాన్ప్రతిషిధ్య *సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి కల్యాణగుణనిధానా, చ్చ *నిర్గుణం నిరఞ్జనమిత్యాదిసామాన్యనిషేధస్య హేయగుణ
నిషేధపరత్వం సుగమం. (యాథాతథ్యత ఇత్యాది) అర్థాన్ - కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః- యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతః-
యథావత్ వ్యదధాత్ -వివిచ్య ఉత్పాదితవాన్. సపునరైన్ద్రజాలికవత్ కేవలం ప్రకాశితవానితి భావః. ౮

అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాగ్ం రతాః॥ ౯

శం. అత్రాద్యేన మన్త్రేణ సర్వైషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః *ఈశావాస్యమిదం సర్వం మాగృధః కస్యస్విద్ధనమితి. అజ్ఞా
నాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేదితి కర్మనిష్ఠోక్తా ద్వితీయో వేదార్థః. అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మన్త్రప్రద
ర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః *సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి. *మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయేత్యాదివ
చనాత్ అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ నిశ్చితమవగమ్యతే. తథా చ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గస్తేష్వాత్మభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం. జాయాద్యేషణాత్రయసన్న్యా
సేన చాత్మవిదాం కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శితా *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యాదినా. యే
తు జ్ఞాననిష్ఠాః సన్న్యాసినః - తేభ్యః *అసుర్యా నామ త ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాత్మనో యాథాత్మ్యం *స పర్యగాదిత్యేతదన్తైర్మన్త్రైరుపది
ష్టం - తేహ్యత్రాధికృతా న కామిన ఇతి. తథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది *అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్ట
మిత్యాదివిభజ్యోక్తం. యే తు కర్మనిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవ జిజీవిషవః- తేభ్య ఇదముచ్యతే (అన్ధంతమ ఇత్యాది) కథం పునరేవమవగమ్యతే - నతు సర్వే
షామితి. ఉచ్యతే- అకామినః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత

ఇతియదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం - తత్ర కేనచిత్కర్మణాజ్ఞానాన్తరేణవానహ్యమూఢస్సముచ్చిచీషతి. ఇహ గ్రన్థేతుసముచ్చిచీషయావిద్వదాదినిన్దా క్రియతె. తత్రచయస్యయేనసముచ్చయస్సమ్భవతిన్యాయతశ్శాస్త్రతో వా-తదిహోచ్యతె. తద్దైవంవిత్తం-దేవతాదిజ్ఞానంకర్మసమ్బన్ధిత్వేనోపన్యస్తం-నపరమాత్మజ్ఞానం - *విద్యయాదేవలోకఇతిపృథక్ఫలశ్రవణాత్. తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిన్దాసముచ్చిచీషయా - ననిన్దాపరైవైకైకస్య- పృథక్ఫలశ్రవణాత్ *విద్యయాతదారోహన్తి *విద్యయాదేవలోకః *నతత్రదక్షిణాయాన్తి *కర్మణాపితృలోకఇతి. నహిశాస్త్రవిహితంకించిదకర్తవ్యతామియాత్తత్ర. అన్ధంతమః- అదర్శనాత్మకంతమఃప్రవిశన్తి. కె. యెఅవిద్యాం-విద్యాయాఅన్యాఅవిద్యా- తాం. కర్మేత్యర్థః. కర్మణావిద్యావిరోధిత్వాత్. తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామెవకేవలాముపాసతే- తత్పరాస్సన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః. తతః- తస్మాదన్ధాత్మకాత్తమసోభూయఇవ- బహుతరమేవతమఃప్రవిశన్తి- కర్మహిత్వాయెఉ- విద్యాయామేవ- దేవతాజ్ఞానేరతాః. ౯

ఆ.— ప్రకరణవిభాగందిదర్శయిషుర్వృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యథుక్తంభాష్యకారేణ- సర్వాప్యుపనిషదేకబ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం- తతఃప్రకరణభేదకరణమనుచితం. తదసత్ - ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సుదర్శనాత్. నచతదపిబ్రహ్మజ్ఞానాఙ్గమితివాచ్యం- పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనావ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్యప్రకరణభేదెనైవేష్టత్వాత్, వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్యప్రకారాన్తరత్వాత్, తస్మాద్యథాకర్మకాణ్డెఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణంభిన్నమెవేష్యతే - భిన్నాధికారత్వాత్తత్తత్కర్మణః. తథోపనిషత్స్వపిభిన్నాధికారకర్మవిరోధాద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదోనవిరుధ్యతే. మన్త్రార్థేబ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయితుముపక్రమతే (అసమెాశ్నేత్యాదినా) తత్రవాకథమజ్ఞత్వమవగమ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మనఏవేతి) జాయామెస్యాత్- అథప్రజాయేయ- అథవిత్తంమేస్యాత్ - అథకర్మకుర్వీయేతికామయమానస్యబాహ్యజాయాదిర్యదానసంపద్యతె - తదాఽధ్యాత్మంజాయాదిసమ్పత్తిందర్శయతి - మనఇత్యాదినా. ఏవచ్చాజ్ఞత్వలిఙ్గం-మనఆదిష్వాత్మత్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్. యథావాబాహ్యాకామిన్యలాభేనుస్త్వమనోవిజృమ్భితకామినీముపభుఞ్జానోఽజ్ఞఃప్రసిద్ధః-తద్వదయమపీత్యర్థః. తేషాంచకర్మణాంఫలంసంసారాభివ్యక్తిరేవేత్యపిదర్శితమిత్యాహ (తథాచేతి) ఏకంసాధారణమన్నం- యదిదమద్యతె. ద్వేదేవానాం- హుతప్రహుతే. దర్శపూర్ణమాసౌవా. త్రీణ్యాత్మభోగసాధనాని- మనోవాక్ప్రాణలక్షణాని. పశ్వర్థమేకం- పయః. ఇతిసప్తాన్నసర్గోపన్యస్తత్వాత్ *యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాదినా. అత్రైతైకోయజమానఏవంవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠానాత్సర్వస్యసంసారస్యస్రష్టృత్వాత్పరంపర్యాభ్యాంజనకత్వాత్పితోచ్యతే. సృష్టేష్వేతెషుతస్యపితురహంమమెదమిత్యాత్మత్వాభ్యాసేనమన ఆదిష్విత్యేషుసంభ్రాన్త్యా సేనావస్థానంసంసారఃప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంమన్త్రప్రదర్శితేనిష్ఠాద్వయెబ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయిత్వాప్రకరణవిభాగందర్శయతి (యేతుజ్ఞాననిష్ఠాఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్యఇతి) ఉత్తమాశ్రమిభ్యఇత్యర్థః. సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేనయదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం *యస్మిన్సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదిత్యవధారణేనోక్తంపూర్వార్ధేన- ఉత్తరార్ధేనచసంసారనివృత్తిఫలకముక్తం- తన్నకేనచిదపిమూఢస్సముచ్చిచీషతి. అన్ధంతమఇత్యాదాతుసముచ్చిచీషయావిద్వదాదినిన్దావృశ్యతె. తతఃకిమిత్యతఆహ (తత్రచయస్యేతి) కస్యతర్హిజ్ఞానస్యకర్మసముచ్చయస్సమ్భవతీత్యతఆహ (తద్దైవంవిత్తమితి) యచ్చోక్తంభాష్యకారేణ- *ఈశావాస్యమితిమన్త్రైర్బ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రక్రాన్తత్వాత్తస్యాఏవసముచ్చిచీషయానిన్దోచ్యతఇతి. తదసత్ - నహిప్రకృతమిత్యేతావతాసమ్బధ్యతె - కింతుసంబన్ధయోగ్యం. శుద్ధబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాయాస్స్వధ్యానోపమర్దకత్వాన్నాస్తికర్మసంబన్ధయోగ్యతా. కించ- యస్మిన్నిష్పన్నేపిఫలస్యవ్యవధానంసంభావ్యతే- తస్యైవసహకారిసముచ్చయఇష్యతె- దర్శాదేరివ. ఇహైకత్వమనుపశ్యతః కోమోహఃకశ్శోకఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలంమోహాదినివృత్త్యభిధానాన్నకాలాన్తరీయఫలం- తతోనసహకారిసముచ్చిచీషా. కించ - అస్యామప్యుపనిషది *బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేత్యాదౌతృతీయాశ్రుత్యాయజ్ఞాదేరిష్యమాణవేదనకరణత్వేనసంబన్ధఃప్రతీయతే- తత్కథందర్శనేనప్రకరణేనసహకారిసమ్బన్ధఃకల్ప్యతె. ప్రధానస్యచవిద్యాయాస్సహకారిసంబన్ధవిధిత్సయానిన్దేత్యప్యయుక్తం. అతఏవ *జ్యేష్ఠనాఽవ్యసపెత్యేష్టిస్మృత్వవిరోధశ్చ. సమసముచ్చయశ్చపరేణాపినేష్యతె- విరోధేనచపరిజహ్రే. తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవసముచ్చయోఽభిధీయతే. ననుదేవతాజ్ఞానస్యకర్మఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయోనసమ్భవతీత్యతఆహ (విద్యయేతి) ననుసముచ్చిచీషయానిన్దేతికిమితివ్యాఖ్యాయతె- అధ్యయనవిధేర్గ్రాహ్యౌదర్యాక్పర్యవసానానుపపత్తేః, దేవలోకాదిప్రాప్తేఃఫలాభాసత్వాత్, తృప్తిహేతుత్వాభావాన్నిన్దాకింనేష్యతే- తత్రాహ (తయోర్జ్ఞానకర్మణోరితి) ఫలశబ్దోనమోక్షేరూఢః - మోక్షమనిచ్ఛతామపిసమీహితేఫలవ్యవహారదర్శనాత్. తతోయోదేవలోకాదిముపాదిత్సతె - తస్యతదపిఫలంభవత్యేవేత్యర్థః. ౯

కూ.— ఏవంవిచిత్రశక్తికపరమాత్మవిషయాంకర్మయోగాద్యఙ్గికాంవిద్యాముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిశ్శ్లోకైః కేవలకర్మావలమ్బినః కేవలవిద్యావలమ్బినశ్చపురుషాన్వినిన్దన్వర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతయావిద్యయైవనిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి) బృహదారణ్యకెచాయంమన్త్రఃపఠితః. యె- భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః. అవిద్యాం- విద్యాన్యాంక్రియాం. కేవలకర్మేత్యర్థః. విద్యావిధురంకర్మేతియావత్. *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యాతృతీయాశక్తిరిష్యతఇతిస్మృతేః. ఉపాసతె- ఏకాన్తమనసోఽనుతిష్ఠన్తి. తెఅన్ధంతమః - అతిగాఢంతమః. అజ్ఞానమిత్యర్థః. త్రివ

గ్రాభిషజ్జ్ఞానాన్తరీయంనారకంతమోవా. అధీయతేచాథర్వణికైః*ప్లవాహ్యేతేఅదృఢాయజ్ఞరూపాఅష్టాదశోక్తమవరంయేషుకర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయోయేఽభినన్దన్తిమూఢాఃజరామృత్యుంతేపునరేవాపియన్తీతి. (యఉవిద్యాయాంరతాః) ఉకారఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః. యేస్వాధికారోచితకర్మపరిత్యాగేనవిద్యాయామేవరతాః- తేతతః- కర్మమాత్రనిష్ఠప్రాప్యాన్ధతమసఃభూయఇవతమః - అధికమజ్ఞానంవిశన్తి. ఇవశబ్దస్తమసఇయత్తాయాదుర్గ్రహత్వంద్యోతయతి.   ౯

అన్యదేవాహుర్విద్యయాఅన్యదేవాహురవిద్యయా।ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౦

శం.— తత్రావాన్తరఫలభేదంవిద్యాకర్మణోఃసముచ్చయకారణమాహ - అన్యథాఫలవదఫలవతోఃసన్నిహితయోరఙ్గాఙ్గితయాజాపుత్రైవస్యాదిత్యర్థః. అన్యత్- పృథగేవవిద్యయాక్రియతేఫలమిత్యాహుః- వదన్తి. అన్యదాహురవిద్యయా - కర్మణాక్రియతఇతి. తథోక్తం *కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి. ఏవంశుశ్రుమ- శ్రుతవన్తోవయంధీరాణాం-ధీమతాంవచనం. యే-ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్- కర్మచజ్ఞానంచవ్యాచచక్షిరే- వ్యాఖ్యాతవన్తః. తేషామయమాగమఃపారంపర్యాగతఇత్యర్థః.   ౧౨

అత్రానన్వీయంనాస్తి.   ౧౦

కూ.— కింతర్హిమోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతిపఞ్చమ్యర్థేతృతీయా - యథాశ్రుతత్వేఅన్యశబ్దానన్వయాత్, *అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదితివక్ష్యమాణానుసారాచ్చ. తథావిద్యాయాః- కర్మరహితవిద్యాయాఃఅన్యత్ మోక్షసాధనమిత్యాహుః. ఉపనిషదఇతిశేషః. అవిద్యయేతిపూర్వవత్పఞ్చమ్యర్థేతృతీయా. అవిద్యాతః- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్మణశ్చాన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషదఇతిభావః పూర్వపూర్వసమ్ప్రదాయసిద్ధోఽర్థోయమస్మాకమిత్యాహ (ఇతిశుశ్రుమేతి) యే- పూర్వాచార్యాఃనః - ప్రతిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకంతత్- మోక్షసాధనంవ్యాచచక్షిరే- వివిచ్యోపాదిశన్- తేషాంధీరాణాం- ధీమతాం. పఞ్చమ్యర్థేషష్ఠీ. తేభ్యోధీరేభ్యఇతియోజనీయం. నటస్యశృణోతీతివత్. నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః. ఇతిశుశ్రుమ- ఏవమ్ప్రకారమశ్రౌషం. ననుపరోక్షఏవార్థేలిడ్విధానాత్ శుశ్రుమేతిలిడుత్తమపురుషోనఘటతఇతిచేత్. మైవం- బ్రహ్మవిద్యాయాఅపరవగాహత్వేననిశ్శేషగ్రహణమస్మాభిర్నకృతమిత్యభిప్రాయంకృత్వాలిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః.   ౧౧

విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ం సహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే॥౧౧

శం.— యతఏవం- విద్యాంచావిద్యాంచ- దేవతాజ్ఞానంకర్మచేత్యర్థః. యస్తదేతదుభయంసహ - ఏకేనపురుషేణానుష్ఠేయంవేద- తస్యైవంసముచ్చయకారిణఏకపురుషార్థసమ్బన్ధః క్రమేణస్యాదిత్యుచ్యతే- అవిద్యయా-కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినామృత్యుం- స్వాభావికంకర్మజ్ఞానంచమృత్యుశబ్దవాచ్యముభయంతీర్త్వా - అతిక్రమ్యవిద్యయా- దేవతాజ్ఞానేనామృతం - దేవతాత్మభావమశ్నుతే - ప్రాప్నోతి. తద్ధ్యమృతముచ్యతే- యద్దేవతాత్మగమనం.   ౧౧

అత్రానన్వీయంనాస్తి.   ౧౧

కూ.— అన్యదితిసామాన్యేనోక్తంమోక్షసాధనంవివృణోతి (విద్యాంచావిద్యాంచేతి) *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిశ్లోకేకర్మయోగస్యప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారాపరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం - ఇహతూత్పన్నభక్తియోగేనవిదుషాపూర్వోక్తకర్మయోగవేషంపరిత్యజ్యాహరహరనుష్ఠీయమానానాంనిత్యనైమిత్తికకర్మణాంకల్మషనిబర్హణద్వారాభక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే - సహశబ్దస్వారస్యాత్. అతోనపునరుక్తతా. యః- యథావస్థితవిద్యోపదేశవాన్ విద్యాం- బ్రహ్మోపాసనరూపాంఅవిద్యాం- తదఙ్గభూతకర్మాత్మికాంచఏతదుభయంసహవేద- అఙ్గాఙ్గిభావేనసహానుష్ఠేయంవేదేత్యర్థః. అత్రఅవిద్యాశబ్దఃక్షత్రియవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్ తదన్యవృత్త్యావిద్యాఙ్గకర్మవిషయఇతిభావః. అవిద్యయా-విద్యాఙ్గరూపతయాచోదితేనకర్మణామృత్యుం - విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకభూతంపుణ్యపాపరూపంప్రాక్తనంకర్మతీర్త్వా - నిరవశేషముల్లఙ్ఘ్యవిద్యయా - పరమాత్మోపాసనరూపయాఅమృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేత్యత్రఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే - అమృతమశ్నుతఇతితుఉపేయబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యోమోక్షఇతిభేదః. ఏవంచసతి *ఇయాజసోఽపిసుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుంమృత్యుమవిద్యయా- జ్ఞానవ్యపాశ్రయః- శాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్సః- జనకోఽపిబ్రహ్మవిద్యాంనిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ-ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః. భక్తియోగోత్పత్తింకామయమానఇతియావత్. మృత్యుం - భక్త్యుత్పత్తివిరోధిప్రాచీనంకర్మజాతమవిద్యయా - అనభిసంహితఫలేనవిద్యాఙ్గకర్మణాతర్తుం- వ్యపోహితుంసుబహూన్యజ్ఞాన్- జ్యోతిష్టోమాదీనియాజ- అకరోదిత్యర్థః. పాకంపచేతివత్. యథా * కషాయపక్తిః కర్మాణిజ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమభగవదారాధనరూపాణీత్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలానికర్మాణికషాయస్య - ఉభయవిధపాపస్యతజ్జన్యరాగద్వేషాదేశ్చాపక్తిః- వినాశకారణాని. జ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమగతిసాధనమిత్యర్థః. ఉభయత్రాపికరణేకార్యోపచారః. *కషాయేకర్మభిఃపక్వేతతోజ్ఞా

సంప్రవర్తతే. *తపోవిద్యాచవిప్రస్యనిశ్శ్రేయసకరావుభౌ। తపసాకల్మషంహన్తివిద్యయాఽమృతమశ్నుతేఇత్యాదీన్యుపబృంహణశతానిసుసఙ్గతానిభవేయుః. ౧౧

అన్ధంతమఃప్రవిశన్తియేఽసమ్భూతిముపాసతే।తతోభూయఇవతేతమోయఉసంభూత్యాగ్ంరతాః॥౧౨

శం.— అధునావ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకంనిన్దోచ్యతే-అన్ధంతమః ప్రవిశన్తియేఅసంభూతిం - సమ్భవనం-సమ్భూతిః. సాయస్యకార్యస్య - సాసమ్భూతిః. తస్యాఅన్యాఅసంభూతిః- ప్రకృతిః. కారణమవ్యాకృతాఖ్యం. తామసంభూతిమవ్యాకృతాఖ్యంప్రకృతిం కారణమవిద్యాంకామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతేయే - తేతదనురూపమేవాన్ధంతమోఽదర్శనాత్మకంప్రవిశన్తి. తతః-తస్మాదపిభూయః-బహుతరంతమః ప్రవిశన్తి- యేసమ్భూత్యాం-కార్యబ్రహ్మణిహిరణ్యగర్భాఖ్యేరతాః. ౧౨

ఆ.— చిత్రన్త్రిమాయాపరమేశ్వరస్యోపాధిః *మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధా. సాత్రాసంభూతిశబ్దేనోచ్యతే- నబ్రహ్మ - తస్యనిర్వికారస్యసాక్షాత్ప్రకృతిత్వస్య త్వానుపపత్తేః. భాస్కరాభిమతస్తుపరిణామవాదస్తత్త్వాలోకేనిరస్తఏవాస్మాభిః. సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేనచసుషుప్తివత్ప్రకృతిలయస్యపురుషేణార్థ్యమానతాప్యుపపద్యతే. ఫలంచకార్యోపాసనఇవప్రకృత్యుపాసనేఽపిపరమేశ్వరఏవదాస్యతి. తతోజడత్వాత్ప్రకృతేఃఫలదత్వానుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపిరుచోద్యమేవ. ౧౨

కూ.— ఏవంసమాధినిష్పత్తేరనభిసన్హితఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మసాధ్యత్వముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిశ్శ్లోకైస్తన్నిషిద్ధనివృత్తిరూపయమాఙ్గసాధ్యత్వమాహ. తత్ర ప్రథమంపూర్వవదేకైకమాత్రనిష్ఠాన్నిన్దతి (అన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి) *ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి* బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవానీత్యాదిషుప్రాప్తిరూపాఅనుభూతిఃసమ్భూతిశబ్దేనోక్తా. ఇహాపిసమాధిరూపాసాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే. అసమ్భూతిశబ్దస్తుసమాధిరూపసమ్భూత్యన్యాంసమాధ్యఙ్గభూతాంనిషిద్ధనివృత్తిమాహ- *సమ్భూతించవినాశంచేత్యుత్తరత్రవినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరనువాదాత్ తథాచయే - విద్యాభిన్నాః కారిణఃఅసమ్భూతిమేవ - మానదమ్భహింసాస్తేయాదీనాంయోగవిరుద్ధానాంనివృత్తిమేవోపాసతే. నివృత్తిమాత్రనిష్ఠాఇత్యర్థః. తేఅన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతిపూర్వవదర్థః. యేపునస్సమాధిరూపసమ్భూత్యామేవరతాః- తేతతోభూయఇవ- బహుతరమివతమః ప్రవిశన్తీత్యర్థః. ౧౨

అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదన్యదాహురసమ్భవాత్।ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౩

శం.— అధునోభయోరుపాసనయోఃసముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ- అన్యదేవ- పృథగేవాహుఃఫలంసమ్భవాత్ - సమ్భూతేః. కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణమాఖ్యాతవన్తఇత్యర్థః. తథాచాన్యదాహురసమ్భవాత్- అసమ్భూతేః అవ్యాకృతాత్. అవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి- ప్రకృతిలయఇతిచపౌరాణికైరుచ్యతే. ఇతి - ఏవంశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే- వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలంవ్యాఖ్యాతవన్తఇత్యర్థః. ౧౩

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౩

కూ.— కింతర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్- సమ్భూతేః. అసమ్భవాత్- అసమ్భూతేరిత్యర్థః. ఏవఫలాత్సమ్భవాదసమ్భవాచ్చఅన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యుపనిషదఆహుః. ఇదముత్తమఃపూర్వవత్. స్పష్టమన్యత్. ౧౩

సమ్భూతించవినాశంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ।వినాశేనమృత్యుంతీర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతే॥౧౪

శం.— యతఏవం - అతస్సముచ్చయఃసంభూత్యసంభూత్యుపాసనయోర్యుక్తఏకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ (సమ్భూతించవినాశంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ) వినాశోధర్మోయస్యకార్యస్య- సతేనధర్మిణాఅభేదేనోచ్యతేవినాశఇతి. తేనతదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతంచమృత్యుంతీర్త్వా. హిరణ్యగర్భోపాసనేనహ్యణిమాదిప్రాప్తిఃఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా- అవ్యాకృతోపాసనయాఽమృతం- ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే. సమ్భూతించవినాశంచేత్యత్రావర్ణలోపేననిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. ప్రకృతిలయఫలంశ్రుత్యనురోధాత్. మానుషదైవవిత్తసాధ్యంఫలంశాస్త్రలక్షణంప్రకృతిలయాన్తం. ఏతావతీసంసారగతిః. అతఃపరంపూర్వోక్తం *ఆత్మైవాభూద్విజానతఇతి సర్వాత్మభావఏవసర్వైషణాసన్న్యాసజ్ఞాననిష్ఠాఫలం. ఏవంద్విప్రకారఃప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణోవేదార్థోత్రప్రకాశితః. తత్రప్రవృత్తిలక్షణస్యవేదార్థస్యవిధిప్రతిషేధలక్షణస్యకృత్స్నస్యప్రకాశనేప్రవర్గ్యాన్తంబ్రాహ్మణముపయుక్తం - నివృత్తిలక్షణస్యప్రకాశనేఽతఊర్ధ్వంబృహదారణ్యకం. తత్రనిషే

కాదిశ్మశానాన్తం కర్మకుర్వన్ జిజీవిషేదిత్యేవిద్యయాసహపరబ్రహ్మవిషయయా- తదుక్తం *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయꣳసహ । అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతఇత్యుక్తం. ౧౪

ఆ.— విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (మానుషద్దైవవిత్తసాధ్యమిత్యాదినా) శరీరపాటవంగోభూహిరణ్యాదిసాధనసమ్పత్తిశ్చమానుషంవిత్తం. దైవంవిత్తం- దేవతాజ్ఞానం. ఉత్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సార్థంవిశేషమనువదతి (తత్రనిష్కాదీతి) (తదుక్తమితి) పూర్వోక్తమన్త్రేణ *విద్యాంచేత్యాదినాహిన్దీకామృతత్వంఫలమిత్యుక్తమస్మాభిరితియోజనా. ౧౪

కూ.— అన్యదిత్యుక్తంవివృణోతి (సమ్భూతించేతి) సమ్భూతించ- సమాధిరూపబ్రహ్మపథూతిం, చవినాశంచ - మానదమ్భహింసాస్తేయబహిర్ముఖోన్ద్రియవృత్తివిశేషరూపాయేయోగవిరోధినః- తేషాంవినాశం- వర్జనం, చేత్యేతదుభయంయోవిద్వానజ్ఞాత్వాభావేనసహవేద - సవిద్వాన్వినాశేన- నిషేధ్యమానేనవిశేషః. విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనేనేత్యర్థః. మృత్యుం-సమాధివిరోధిపాపంతీర్త్వా-అపాకృత్యనిష్పన్నయాసమ్భూత్యాఅమృతమశ్నుతే- ప్రాప్తిరూపాంసమ్భూతిమేవాశ్నుతఇతిభావః. అయమేవదమ్భాదివినాశోబృహదారణ్యకే *తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేదితిబాల్యశబ్దేనవివ్యాఖ్యాతయామితిహ్యః.—— అత్రసమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాంసృష్టిప్రలయవిషయయాకార్యహిరణ్యగర్భస్యాఽవ్యాకృతప్రధానస్యచోపాసనంవిధీయతఇతిశాఙ్కరవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం - తథాసతిమృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానౌచిత్యాదితి. ౧౪

హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం। తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే॥ ౧౫

శం.— తత్రకేనమార్గేణామృతత్వమశ్నుత ఇతి. ఉచ్యతే- *తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షిన్పురుషఏతదుభయꣳసత్యం బ్రహ్మోపాసీనోయథోక్తకర్మకృచ్చయః - సోఽన్తకాలేప్రాప్తేసత్యాత్మానమాత్మనఃప్రాప్తిద్వారంయాచతే (హిరణ్మయేనపాత్రేణ) హిరణ్మయమివహిరణ్మయం. జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్. తేనపాత్రేణేవాపిధానభూతేనసత్యస్య - ఆదిత్యమణ్డలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితం- ఛాదితంముఖం- ద్వారం. తత్త్వంహేపూషన్ అపావృణుసత్యధర్మాయ- తవసత్యస్యోపాసనాత్ సత్యంధర్మోయస్యసోఽహం- సోఽహంసత్యధర్మా. తస్మైమహ్యం. అథవా- యథాభూతస్యధర్మస్యానుష్ఠాత్రే. దృష్టయే- తవసత్యాత్మనఉపలబ్ధయే. ౧౫

కూ.— ఏవమాచార్యస్సాఙ్గభక్తియోగముపదిశ్యఅథతన్నిష్ఠస్యానుసన్ధేయంమన్త్రద్వయముపదిశతి. తత్రప్రథమేనమన్త్రేణపూషన్ అవిషయీతంభగవన్తంప్రతిప్రస్తుతాంసమాధిప్రతిబన్ధకనివృత్తింప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హేపూషన్- ఆదిత్యాన్తర్యామిన్. *యఆదిత్యేతిష్ఠన్నిత్యారభ్య *యఆదిత్యమన్తరోయమయతీతిశ్రుత్యేః, *శాస్త్రదృష్ట్యాతూపదేశోవామదేవవదితిన్యాయాచ్చ. యద్వా - పూషన్- ఆశ్రితపోషణస్వభావేత్యర్థః. *సాఽపివత్యవిరోధంజైమినిరితిసూత్రితత్వాత్. సత్యస్య- సత్యశబ్దేనాత్రప్రకృత్యాదివత్ స్వరూపవికారరహితోజీవాత్మాభిధీయతే- *సత్యంచానృతంచసత్యమభవదిత్యాదిషుజీవేపిసత్యశబ్దప్రయోగాత్. తస్యముఖం-ముఖవత్ అనేకేన్ద్రియాణామప్రధానతయాఽవస్థానమిత్యర్థః. హిరణ్మయేన - హిరణ్మయవచ్ఛోభనకర్మాధీనభోగ్యవస్తుజాతేనయావత్. పాత్రేణ - పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధకేనఅపిహితం- ఛాదితం. హృదినిహితేపరమాత్మవిషయేనిరుద్ధవృత్తికంజాతమిత్యర్థః. తత్- జీవస్యముఖస్థానీయంమనస్త్వం- హృషీకాణామీశస్త్వమపావృణు- నిరస్తతిరోధానంకుర్విత్యర్థః. కస్మై- స్వహితోద్దేశ్యాయ-సత్యధర్మాయ-సత్యస్యజీవస్యధర్మభూతాయైదృష్టయే-దృష్టిః-దర్శనం.త్వద్దర్శనాయేతిభావః. ౧౫

పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్సమూహతేజః।
యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మి॥ ౧౬

శం.— హేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా - రవిః. తథాఏకఏవఋషతి- గచ్ఛతీత్యేకర్షిః. హేఏకర్షే. తథాసర్వస్యసంయమనాద్యమః. హేయమ. తథారశ్మీనాంప్రాణానాంరసానాంస్వీకరణాత్సూర్యః. హేసూర్య. ప్రజాపతేరపత్యంప్రాజాపత్యః. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ- విగమయరశ్మీన్స్వాన్. సమూహ- ఏకీకురు. ఉపసంహర. తేతేజః-తాపకంజ్యోతిః. యత్తే-తవరూపంకల్యాణతమం- అత్యన్తశోభనం- తత్తేతవాత్మనఃప్రసాదాత్పశ్యామి. కించాహంనతుత్వాంభృత్యవద్యాచే. యోఽసావాదిత్యమణ్డలస్థోవ్యాహృత్యవయవఃపురుషః - పురుషాకారత్వాత్. పూర్ణమనేనప్రాణబుద్ధ్యాత్మనాజగత్సమస్తమితిపురుషః. పురిశయనాద్వాపురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. ౧౬

ఆ.— (వ్యాహృత్యవయవఇతి) *తస్యభూరితిశిరోభువఇతిబాహూసువరితిప్రతిష్ఠే. పాదావిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— పునరపి తయా దృష్ట్యా ద్రష్టవ్యం విశింషన్ దర్శనం తత్సాధనం చాభ్యర్థయతే (పూషన్నితి) పూషన్ - ఆశ్రితపోషక. ఏక
ర్షే - సాపృషిశ్చ ఏకర్షిః - అద్వితీయోఽతీన్ద్రియార్థద్రష్టా. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి శ్రుతేః. యమ- యమయతి సర్వానితి యమః. సర్వాన్తర్యా
మిన్. * యః పృథివీమన్తరో యమయతి * య ఆత్మానమన్తరో యమయతీత్యాది శ్రుతేః. సూర్య - స్వభక్తబుద్ధీనాం సుష్ఠు ప్రేరక. ప్రాజాపత్య-
ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. తస్య సుతాః ప్రాజాపత్యాః. తేషామన్తర్యామిన్. యద్వా- ప్రజాపతిరేవ ప్రాజాపత్యః. వైశ్వానరవదితివత్. విశ్వే
నరా ఏవ హి వైశ్వానరః. తథా చ ప్రజానాం పతిరితి వ్యుత్పత్త్యా ప్రజాపతిర్విష్ణుః. * ప్రజాపతిశ్చరతి గర్భే అన్తరితి శ్రుతేః. వ్యూహ రశ్మీన్ - భవదీయ
దివ్యరూపదర్శనానుపయుక్తాన్ స్వాగ్రరశ్మీన్ వ్యూహ- వ్యపోహ. నిగమయేత్యర్థః. యత్తు దర్శనోపయికం ప్రభాత్మకం సౌమ్యం తేజః- తత్సమూ
హ- సమూహీకురు. తత్ర దృష్టాన్తమిత్యాశఙ్క్యాఽర్జునాదివద్ద్రష్టుమిచ్ఛామి తే రూపమిత్యాహ (యదితి) * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదిత్యాదిషు ప్రసి
ద్ధమిత్యర్థః. తే- * ఆనన్దో బ్రహ్మేతి నిరతిశయభోగ్యస్య తవాతికల్యాణతమం సౌన్దర్యాదిగుణాతిశయేన ప్రియతమం సర్వేభ్యః కల్యాణగుణేభ్యోఽతిశయితం
కల్యాణం చ- శుభాశ్రయభూతమిత్యర్థః. తే యద్దివ్యం రూపం- తత్పశ్యామి- పశ్యేయమితి లిఙర్థో గ్రాహ్యః. లకారవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ద్రష్టుమిచ్ఛా
మీతి భావః. * అకాయమవ్రణం * అశరీరం శరీరేషు * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతేత్యాదిసామాన్యవచనాని * అజాయమానః * అజోఽపి సన్నవ్యయా
త్మా * న చాస్య ప్రాకృతా మూర్తిరిత్యాదివిశేషవచనసిద్ధహేయశరీరప్రతిషేధపరాణి. నను యత్తే రూపం కల్యాణతమం * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిర
ణ్మయః పురుషః * ఈశా వాస్యమిదగ్ం సర్వం * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం * సర్వకర్మా సర్వగన్ధః * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * తస్య హ వా ఏతస్య బ్ర
హ్మణో నామ సత్యమితి * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీర ఇత్యాదిభిః శాస్త్రైః సగుణస్య గ్రహణే సతి బ్రహ్మణో విధీయన్తే. * నిర్గుణం నిరఞ్జనం * అవికారాయ * అకాయమ
వ్రణం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * నిష్కలం నిష్క్రియం * అగోత్రమవర్ణం- అగోత్రమితి- అనామకమిత్యర్థః. ఏవమాదిభిః శాస్త్రైః గుణాదయః ప్రతిషి
ధ్యన్తే. తథా చ విధిప్రతిషేధయోః విరోధాదన్యతరబాధోఽవశ్యమ్భావీ. తత్ర నిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకతయా పశ్చాద్భావిత్వం ప్రతిషేధశాస్త్రస్య
పచ్ఛేదాధికరణన్యాయేన ప్రబలం. అతః ప్రతిషేధబలేన గుణాదివిధయః సర్వే బాధితాః. తతశ్చ అవిద్యాఖ్యదోషపరికల్పితా గుణాః గ్రహణే యోగ్యా మి
థ్యాభూతా ఇతి. తదిదమనాదరణీయం - పచ్ఛేదన్యాయేన తత్ర బాధకత్వం నిషేధమాత్రస్య న విషయతో భేదే న సరూపే విరోధాభావాత్
వాత్ విధీనాం ప్రతిషేధబాధ్యత్వానుపపత్తేః. తదుక్తం వరదాచార్యైస్తత్త్వసారే * యద్బ్రహ్మణో గుణవికారశరీరభేదకర్మాదిగోచరవిధిం ప్రతిషేధ
వాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయా న విరోధగన్ధమర్హన్తి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అథాన్తర్యామిణమహం బ్రహ్మేత్యనుసన్దధాతి (యోఽసావసౌ పు
రుషః సోఽహమస్మీతి) అసావసావితి వీప్సా ఆదరార్థా. యద్వా- అదశ్శబ్దౌ విభజ్య యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహర్తవ్యౌ. కథమితిచేత్. ఇత్థం - యోఽసౌ పురు
షః- అహం సోఽసావస్మీతి. యద్యపి పురుషశబ్దః * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి * యోగో యోగవిదాం నేతా ప్రధానపురుషేశ్వర ఇత్యా
దిషు జీవవాచితయా ప్రసిద్ధః- తథాపి * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం * పూర్వమేవాహమిహాసమితి తత్పురుషస్య పురుషత్వం * ముక్తః ప్రభోర్వ
పురుషస్య త్వస్యైష ప్రవర్తక ఇత్యాది శ్రుత్యా పూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకసర్వవేదపఠితపురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధ్యా మహాపురుష ఏవేహ పురుషశబ్దేన
వివక్షితః. నను యోఽసౌ పురుషః సోఽసావహమస్మీతి కథం సామానాధికరణ్యం - అహంపదార్థస్య జీవాత్మనః పరమపురుషాద్భిన్నత్వాదితి చేన్న- అహంశబ్దే
నాపి అస్మదర్థాన్తర్యామిణ ఏవాభిధానేన అహం స ఇతి నిర్దేశస్యానుపపన్నత్వాత్. నను చాహంశబ్దస్య ప్రత్యగర్థాన్తర్యామిపరత్వేఽసౌ సోఽసీత్యత్ర ను
పురుషో న ఘటతే- న హి మదన్తర్యామీ పరమపురుషోఽస్మీత్యన్వయో యుజ్యత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - మదన్తర్యామీత్యాదిశబ్దాన్తరేణోక్తేఽపి ప్రత్య
గర్థాన్తర్యామిణ ఉత్తమపురుషాన్వయాసమ్భవేఽపి అహమిత్యస్మత్పదోపస్థాపితే తస్మిన్నుత్తమపురుషాన్వయో యుజ్యత ఏవ. తథా హి హరిరహమిత్యత్ర * అస్మ
ద్యుత్తమ ఇతి. ప్రత్యగర్థబోధకాస్మచ్ఛబ్దోపపదే ఉత్తమపురుషో భవతీత్యర్థః. న పునరస్మచ్ఛబ్దస్య ప్రత్యగర్థద్వారా పరమాత్మపర్యవసాయినముత్త
మనివృత్తిరితి- అర్థకం తు ప్రతిపదం న తు శబ్దానీతి న్యాయాత్. ఏవం * తత్త్వమసీత్యాదిష్వపి అసీతి మధ్యమపురుషనిర్వాహః - త్వంపదేనాపి యుష్మచ్ఛ
బ్దద్వారైవ తదన్తర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్. తత్రాపి * యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానిన్యపి మధ్యమ ఇత్యేతావదేవ హి సూత్ర్యతే - న తు
యుష్మచ్ఛబ్దస్య స్వాభిముఖచేతనద్వారా తదన్తర్యామిపర్యన్తత్వే మధ్యమనివృత్తిరపి. యే తు * తత్త్వమసి * సోఽహమస్మీత్యాదావహంత్వమిత్యనయోర్యు
ష్మదస్మదర్థపరిత్యాగేన నిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపైక్యమేవ వాక్యవేద్యమాహుః- తానేవ * తత్త్వమసీత్యాదివాక్యేష్వసి చ * సోఽహమస్మీతి వాక్యస్థాస్మి
రపి ఖణ్డయతి- శ్రోతవ్యనుసన్ధాతరి చ యుష్మద్యస్మదీహితైః పరిత్యక్తేన హి తేషామసినా కశ్చిత్ప్రతిబోధనీయోఽస్తి, న చ కశ్చిదస్మినా విశిష్యతే ఇత్యర్థః.
నను ప్రకృతే యుష్మదస్మదర్థయోరతివ్యాప్యోపి తయోర్వ్యుత్పన్నయుష్మదస్మచ్ఛబ్దోపపదమధ్యమోత్తమపురుషయోరు
పపత్తిరితి చేన్న- తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్యాస్మాకం నిర్వాహణస్యైవానుసర్తుముచితత్వాత్. అపరేత్వాహుః * యోఽసావసౌ పురుషః సో
హమస్మీత్యత్ర పురుషశబ్దేన పరమపురుషో న వివక్షణీయః- తథా సతి అస్మీత్యుత్తమస్య, పురుష ఇత్యాఖ్యాయా, సోఽహమితి చ సామానాధికరణ్యస్య, న్లే
శేన నిర్వాహ్యత్వాత్. తతోఽపరముత్ర పురుషశబ్దస్య పరిశుద్ధజీవాత్మపరత్వమాశ్రయితుం. ఏవం చ సతి యః పురుషోఽముష్మిన్నాదిత్యాకారస్య పరిశుద్ధజీవా
త్మా- సోఽహమస్మీత్యన్వయాదుత్తమస్య, పురుష ఇత్యాఖ్యాయా, సామానాధికరణ్యస్య, చాతిస్వరసో నిర్వాహ ఇతి. నాయం పక్షస్సాధుః - తథా భ
వత్వేవమిహ నిర్వహణం- తథాపి * తత్త్వమసీత్యత్ర తత్పదస్య, * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసీత్యాదిషు త్వంపదస్య, చ పరదేవతా
వాచకత్వేన తద్యుక్తనిర్వాహస్య తత్రాభావాదేకామేవాపి తత్రాస్మదుక్తనిర్వాహస్య సమాశ్రయణీయతయా న్యాయతయాఽత్రాపి తస్యైవానుసర్తు
ముచితత్వాదితి. స్యాదేతత్ - * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసీత్యత్ర కథం పురుషవ్యవస్థా- త్వమహంపదయోరుభయోరపి శ్రవణాత్.

ఉద్దేశ్యవిషయకమేవయుష్మదాదిపదంఉపపదత్వేన పాణినిసూత్రాభిమతం- తథాచోద్దేశ్యసమర్పకోపపదవశాదేవాత్ర మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా సిధ్యతీతిచేత్. అస్త్వేవమిహసమాధానం- తథాపి*తత్త్వమసీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థానఘటతే-తత్రత్వంపదయోగవత్తత్పదయోగస్యాపిసత్త్వాత్. తథాచాసీతివదస్తీతి ప్రథమపురుషస్యాపిప్రసక్తిః. నహ్యత్రాపిత్వంపదముద్దేశ్యసమర్పకం - యేనత్వంపదమేవపురుషనిమిత్తం - నతత్పదమపీతివ్యవస్థా స్యాత్. తథాచ *తత్త్వమసినిరూపణావసరేభాష్యం *నాత్రకించిదుద్దిశ్యకిమపివిధీయతఇతి. తస్మాత్ *తత్త్వమసీతివత్ తత్త్వమస్తీతిప్రయోగోపిదుర్నివారఇతి. అత్రోచ్యతే- *తత్త్వమసీత్యత్రాపిత్వంపదార్థఉద్దేశ్యఏవ- తతశ్చోద్దేశ్యవిషయకయుష్మత్పదవశాత్తత్ర మధ్యమఏవేతినప్రథమపురుషప్రసక్తిః నన్వేవంభాష్యవిరోధఇతిచేన్న- భాష్యస్యవిధేయాంశమాత్రనిషేధపరతయోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్. తథాహినహ్యేవంభాష్యాభిప్రాయః నాత్రకించిదుద్దిశ్యతే- నచకించిద్విధీయతఇత్యపి. తర్హ్యేవంభాష్యాభిప్రాయేచ్ఛంపదేనకించిదుద్దిశ్యతఏవ- కింతూద్దిష్టేనకించిద్విధీయతఇతికథమిదమవగమ్యతఇతిచేన్న- ప్రాప్తస్యైవోపసంహారకత్వోపపాదకభాష్యైవవిధేయాంశఏవనిషిధ్యతేఇత్యభిప్రాయస్యవ్యక్తత్వాత్. అన్యోప్యాహ- త్వంరాజాసి- అహంరాజాస్మీత్యాదివత్తాదర్థ్యాద్యుపచారవివక్షయా *తత్త్వమసి *సోహమస్మీత్యాదిషుమధ్యమోత్తమపురుషావధికరణ్యాసాంసామఞ్జస్యమితి. తదప్యుపేక్షణీయమేవ - లోకవేదయోశ్చేతనపర్యన్తదేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేనజాతిగుణశబ్దవస్మఖ్యవృత్త్యైవసిద్ధేనాస్యోపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యలంవిస్తరేణ. ౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ం శరీరం। ఓంక్రతోస్మరకృతగ్ంస్మరక్రతోస్మరకృతగ్ంస్మర॥౧౭

శం. — అథ- ఇదానీంమమమరిష్యతో వాయుః - ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వాఅధిదేవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతం సూత్రాత్మానంప్రతిపద్యతామితివాక్యశేషః. లిఙ్గంచేదంజ్ఞానకర్మసంస్కృతంఉత్క్రామత్వితిద్రష్టవ్యం. మార్గయాచనసామర్థ్యాత్. అథేదంశరీరమగ్నౌహుతంభస్మాన్తంభూయాత్. ఓమితి - యథోపాసనంఓంప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యంబ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే. హేక్రతో- సఙ్కల్పాత్మక. స్మర - యన్మమస్మర్తవ్యం- తస్యకాలోయంప్రత్యుపస్థితః- అతఃస్మర- ఏతావన్తంకాలంభావితంకృతమగ్నేస్మర. యన్మయాబాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితంకర్మతచ్చస్మర. క్రతోస్మరకృతంస్మరేతిపునర్వచనమాదరార్థం. ౧౭

అత్రాసన్దిగ్ధంనాస్తి. ౧౭

కూ. — ఏవంపరావరతత్త్వవివేకపరమనిశ్రేయససాధనభూతసాఙ్గభక్తియోగంతన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమన్త్రద్వయంచోపదిశ్య ఇదానీంభక్తియోగజ్ఞానశక్త్యాదిశూన్యతయాశరణాగతిమవలమ్బమానానాంతదనుష్ఠానమన్త్రావుపదిశతి. యద్యప్యాగమేఆచార్యైరిమౌశరణాగతిమన్త్రౌవిరిరహస్యత్వాత్కణ్ఠరవేణనాభిహితౌ- తథాపిప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్యథాతత్పరత్వావగమస్స్విశక్యః-తథాతయోఃశ్లోకయోరర్థవర్ణనంకృతం. అభాషిచేత్థమన్తే *వ్యక్తావ్యక్తైవాజినాంసంహితాన్తైస్త్వ్యాఖ్యామిత్థంవాజివక్త్రప్రసాదాత్। వైశ్వామిత్రోవిశ్వమిత్రంన్యతానీత్ విశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేవెఙ్కటేశఇతి. అత్రవిశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేఇత్యనేనస్వప్రబన్ధస్యనిగూఢాభిప్రాయత్వంవ్యఞ్జితం. ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిపరతయామన్త్రద్వయంవ్యాఖ్యాస్యతే - తత్రవాయురనిలమితిప్రథమశ్లోకఃపూర్వఖణ్డసమానార్థకః - అగ్నేనయేత్యాదిచాపరశ్లోకఉత్తరఖణ్డసమానార్థకః. తథాచ *ప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోరూపంప్రాప్తుశ్చప్రత్యగాత్మనః। ప్రాప్త్యుపాయంఫలంప్రాప్తేస్తథాప్రాప్తివిరోధిచ॥ వదన్తిసకలావేదాస్సేతిహాసపురాణకాః ఇతి పఞ్చార్థాః, పూర్వోత్తరఖణ్డయోర్నిర్దిష్టాయేపదార్థాః, యేచవాక్యార్థభేదాః,- తేసర్వేపీహపూర్వోత్తరయోశ్శ్లోకయోరనుసన్ధేయాః. *సర్వోపాయవినిర్ముక్తంక్షేత్రజ్ఞంబ్రహ్మణిన్యసేత్। ఏతత్జ్ఞానంచయోగశ్చశేషోఽన్యోగ్రన్థవిస్తరఇత్యాదిశాస్త్రైః ప్రోక్షణాదిభిస్సమిదాదికమివపఞ్చసంస్కారస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంస్కృతైర్వాత్మహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపిశరీరేన్ద్రియాదిభ్యోవివిక్తంస్వాత్మానంప్రథమంవిశోధ్యబ్రహ్మణిసమర్పయిస్యాధికారానుగుణమర్థయతే (వాయురితి) *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేత్యాది శ్రుత్యనలరప్రసిద్ధశ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వకమత్రాపిద్రష్టవ్యః. వాయుః- విద్యాకర్మానుగుణభగవత్సఙ్కల్పవశేనతత్రతత్రగన్తృత్వాద్వాయుః. అనేనజీవస్యఅణుపరిమాణత్వంపరమాత్మాధీనత్వంచసిధ్యతి. *వాగతిగన్ధనయోరితిధాతుః. నిలయనరహితత్వాత్క్వచిదపివ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలం. అమృతం - మ్రియమాణేపిదేహేస్వనాశాయమమృతం. స్వరూపతోధర్మతశ్చావినాశీత్యర్థః. *అవినాశీవాఅరేయమాత్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా*నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిః- వినాశోయస్య - సఃఅనుచ్ఛిత్తిః. నిత్యఇత్యర్థః. అనుచ్ఛిత్తిర్ధర్మోయస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతిపునర్బహువ్రీహిః. నిత్యజ్ఞానవానితిభావః. అహుశ్చయామునాచార్యాః *తదేవంచిత్స్వభావస్యపుంసఃస్వాభావికీచితిః। తత్తద్బాహ్యసంసర్గాత్తత్తద్వితిత్వమశ్నుతఇతి. ఇదమమృతత్వమపహతపాప్మత్వాదీనామప్యుపలక్షణం- పరిశుద్ధజీవవిషయేప్రజాపతివాక్యే *యఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతిపాఠాత్. అనిలమమృతమితిపదద్వయమపిపుల్లిఙ్గత్వేనవిపరిణేయం- వాయురితిపుల్లిఙ్గత్వేనోపక్రమాత్. అత *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచఏతదమృతమిత్యాదికంపరామృశ్యవాయ్వాదిశబ్దానాంభూతద్వితీయవిషయకత్వంనాశఙ్కనీయం- పూర్వాపరాభ్యామసఙ్గతేః. నాపివిశిష్టవృత్త్యావాయుగతపరమాత్మవిషయత్వమాశఙ్కనీయం-నశ్వరస్యదేహస్యఅనన్తరవచనేనతద్వ్యావృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వస్యైవన్యాయ్యత్వాత్. *క్షరంప్రధానమమృతాక్షరంహరఃక్షరాత్మానావీశతేదేవఏకః - స్వభోగ్యతయాప్రధానంహరతీతిహరః. జీవఇత్యర్థః. *క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యావిద్యావిద్యే

ఈశతేయస్తస్సోస్యఇతిశ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తృనియన్తౄణాంవివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనోఽభిధానదర్శనాచ్చఅత్రాప్యమృతశబ్దో జీవాత్మపరఇత్యేవయుక్తం. ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదిత్యాది ప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయతచ్ఛేత్రస్యశరీరస్య మృతత్వమవశ్యమ్భావీత్యాహ (అథేదంభస్మాన్తంశరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాన్తరవివక్షయాత్రాథశబ్దః. జీవాత్మోత్క్రమణానన్తర్యార్థకో వా. యద్వా- కార్త్స్న్యపరః. స్మర్యతేచ *బ్రహ్మాదిషుప్రలీనేషునష్టేస్థావరజఙ్గమే। ఏకస్తిష్ఠతివిశ్వాత్మాసతునారాయణోఽవ్యయఇతి. భస్మశబ్దోదాహాఖ్యసంస్కారపరః. సఖననాదేరప్యుపలక్షకః. అథవా - కళేబరంవిట్క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యన్యత్రప్రసిద్ధక్రిమ్యన్తత్వాదేరుపలక్షకోభస్మాన్తశబ్దః. త్యాగేకృతేక్రవ్యాదభక్షితంశరీరంవిట్సంజ్ఞితంభవతి. ఖననేక్రిమిసంజ్ఞితం. దాహేభస్మసంజ్ఞితమితిభావః. నను కేషుచిచ్ఛరీరేషు ప్రత్యక్షఏవవినాశోదృష్టః - అవినష్టేష్వప్యన్యేషుఅనుమానాద్వినాశిత్వంసునిశ్చితం- అన్యథాశత్రూణాస్త్రిశస్త్రాదికంనప్రయుజ్యేత - స్వయమపి శత్రుప్రయుక్తశస్త్రశరాదికంననివారయేత్. ఏవంసంప్రతిపన్నస్యభస్మాన్తతాదేరిహోపదేశేకింప్రయోజనమితిచేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశరీరయోరమృతత్వామృతత్వరూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేనభేదసమర్థనంతావదేకంప్రయోజనం. అపథ్యపరిహారరసాయనసేవాదిభిఃకింనిత్యత్వంసంభావితిమితిసన్దేహాపాకరణంద్వితీయం. స్వదేహేపివైరాగ్యజననంతృతీయం. వినాశహేతౌసత్యవశ్యంనశ్యతీతివత్ - భగవదుపాసనాదిభిరత్యన్తవినాశిస్యాపిసంభావనాగ్యోతనంచతుర్థం. శీఘ్రంమోక్షోపాయేప్రవర్తితవ్యమితిత్వరాసంజననంపఞ్చమం. ఏవముక్తాన్యనుక్తానిచప్రయోజనాన్తరాణి ద్వితీయాధ్యాయతాత్పర్యచన్ద్రికాయాంద్రష్టవ్యాని. ఏవం *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేతిక్రమేణచిదచిద్వివేకముక్త్వాప్రేరితారంప్రకృతంపరం పురుషంప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథాహమన్త్రాథర్వణాః *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యనేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీతేతి. ఉక్తంచయోగానుశాసనే *క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టఃపురుషవిశేషఈశ్వరస్సఏషపూర్వేషామపిగురుఃకాలేనానవచ్ఛేదాత్తస్యవాచకఃప్రణవఇతి. ఆహచసర్వజ్ఞః *ఓమిత్యేవసదావిప్రాఃపఠతధ్యాతకేశవమితి. స్వయంచాగాయత *ఓమిత్యేకాక్షరంబ్రహ్మవ్యాహరన్మామనుస్మరన్నితి. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అథవా - శరీరమాత్మానంచవివిచ్యవివిక్తమాత్మానమకారవాచ్యేపరమపురుషేసమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్యాత్మసమర్పణపరత్వం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మాబ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేదిత్యాదిషుప్రసిద్ధం. అథక్రతురూపిణంభగవన్తంజ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వంస్తదనుగ్రహంయాచతే (క్రతో స్మర) క్రతో - [illegible] యాత్మక. యథాహ *అహంక్రతురహంయజ్ఞఇతి- యజ్ఞః- పఞ్చమహాయజ్ఞాఇత్యర్థః. అథవా క్రతో- భక్తిస్వరూప. [illegible] కేపురుషోభవతితథేతఃప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత-ఏవం *క్రతురహమిత్యాదిషుక్రతుశబ్దస్యభక్తియోగేపిప్రయోగదర్శనాత్. [illegible] గవతితచ్ఛబ్దఉపచారాదిత్యాచార్యాః. రక్షకస్యభక్తియోగస్థానేనివేశనంక్రతోఇతిసమ్బోధనేనవివక్షితమితిభావః. స్మర- స్మానుగ్రహాయ [illegible] మయాకురు. *స్నేహపూర్ణేనమనసాకింనస్మరసికేశవఇతివత్. ఉక్తంచభగవతా *స్థితేమనసీత్యారభ్య *తతస్తంమ్రియమాణంతు [illegible] భం। అహంస్మరామిమద్భక్తంనయామిపరమాంగతిమితి. అత్రస్మరామి- నయామీతిపదద్వయస్యక్రతోస్మర-అగ్నేనయేతి [illegible] క్షయోః ప్రతివచనత్వావగమాద్వారావరాహచరమశ్లోకద్వయంవాయురనిలమమృతమిత్యాదిమన్త్రద్వయోపబృంహణమితి [illegible] త్కృతంయత్కిఞ్చిదానుకూల్యమనుసన్ధాయకృతజ్ఞస్త్వంమాంరక్షఇతివా-ఏతావన్తంత్వత్కృతమానుకూల్యంప్రతిసన్ధాయ [illegible] ణంకుర్వితివాభావః. స్మరన్తిహి *జాయమానంహిపురుషమిత్యాది. ఉక్తార్థేత్వరాతిశయాత్క్రతోస్మరకృతంస్మరేత్యావృత్తిః

अग्ने नय –

అగ్నేనయసుపథారాయే అస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్।
యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥౧౮

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సమాప్తా.

శం.— పునరన్యేనమన్త్రేణమార్గంయాచతే- హేఅగ్నేనయ- గమయ. సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. నిర్విణ్ణోఽహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన- అతోయాచేత్వాం- పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయ రాయే - ధనాయ. కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః. అస్మాన్- యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్, విశ్వాని - సర్వాణి. హేదేవ. వయునాని- ప్రజ్ఞానాని. సర్వప్రజ్ఞానాని. విద్వాన్- జానన్. కించ- యుయోధి- వియోజయ. వినాశయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలవఞ్చనాత్మకమేనః- పాపం. తతోవయం విశుద్ధాస్సన్తఇష్టంప్రాప్స్యామఇత్యభిప్రాయః. కింతువయమిదానీంతేనశక్నుమపరిచర్యాంకర్తుం. భూయిష్ఠాం- బహుతరాంతే - తుభ్యంనమఉక్తిం- నమస్కారవచనంవిధేమ. తవనమస్కారేణపరిచరేమఇత్యర్థః.——— *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే *వినాశేనమృత్యుంతీర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతఇతిశ్రుత్వాకేచిత్సంశయంకుర్వన్తి - అతస్తన్నిర్ధారణార్థంసఙ్క్షేపతోవిచారణాంకరిష్యామః - తత్రతావత్కింనిమిత్తః

సంశయ ఇతి. ఉచ్యతే- విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మవిద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతే - అమృతత్వంచ. నను ఉక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చ విరోధాత్ సముచ్చయానుపపత్తిః. సత్యం- విరోధస్తు నావగమ్యతే - విరోధావిరోధయోః శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్. యథాఽవిద్యానుష్ఠానం విద్యోపాసనంచ శాస్త్రప్రమాణకం - తథా తద్విరోధాఽతద్విరోధావపి. యథాచ *న హింస్యాత్సర్వా భూతానీతి శాస్త్రాదవగతం పునశ్శాస్త్రేణైవ బాధ్యతే- అధ్వరే పి హింసా స్యాదితి - ఏవం విద్యాఽవిద్యయోరపి స్యాత్ విద్యాకర్మణోశ్చ సముచ్చయే. న- *దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యాయా చ విద్యేతి శ్రుతేః. *విద్యాంచావిద్యాంచేతి వచనాదవిరోధ ఇతిచేన్న- హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్. విద్యాఽవిద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధ ఏవేతిచేన్న- సహసంభవానుపపత్తేః. క్రమేణ స్యాతాం విద్యావిద్యే ఇతిచేన్న- విద్యోత్పత్తౌ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః. న హ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం- తస్మిన్నేవాశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః. నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా. *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి శోకమోహాద్యసంభవశ్రుతేః. అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్మణోప్యనుపపత్తిమవోచామ. *అమృతమశ్నుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం. విద్యాశబ్దేన పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే *హిరణ్మయేనేత్యాదినా ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్. తస్మాద్యథా స్మాభిర్వ్యాఖ్యాత ఏవ మన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే.   ౧౧

——❧∷❧——

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణమ్

ఆ.— మన్త్రాన్త్రిపదశో వ్యాఖ్యాయ సఙ్క్షేపతో విచారమారభతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా) (అమృతత్వంచేతి) అమృతత్వంచ ముఖ్యమేవ కస్మాన్న గృహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌ శాస్త్రీయావేవ గ్రాహ్యౌ - న తర్కమాత్రేణేతి పరేణోక్తం. సిద్ధాన్తీ శాస్త్రసిద్ధ ఏవ విరోధ ఇత్యాహ (దూరమేతే ఇతి) విషూచీ- నానాగతీ విద్యావిద్యే దూరం విపరీతే- అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః. (సహసమ్భవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః. కారకే విరోధశ్రవణాత్. తద్గత విద్యావిద్యయోర్విరోధోస్తి - ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాత్ అవిరోధాభినివృత్తిరిన వాచ్యం- విరోధావిరోధయోస్సిద్ధత్వేన వికల్పాసంభవాత్. ఉదితానుదితహోమయోస్తు పురుషతన్త్రత్వాద్యుక్తో వికల్ప ఇత్యుక్తం. తర్హ్యవిరోధ ఏవాస్తు - సముచ్చయవిధిబలాదితిచేన్న- ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోరేకస్య విద్యావిద్యయోరేవ సహసంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః. సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధసిద్ధిః- అవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః స్యాదిత్యర్థః. సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విద్యావిద్యే స్యాతామితిచేత్. యది పూర్వమవిద్యా- పశ్చాత్తు విద్యేతి క్రమః- తర్హి ఇష్యత ఏవ. యది పశ్చాత్తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ (న విద్యోత్పత్తావితి) పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వాత్, తదన్యస్యాశ్చోత్పత్తౌ కారణాసమ్భవాత్, మూలాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానాముపి విదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. విద్యోత్పత్తౌ మా భూదవిద్యా- కామం కర్మ తు భవిష్యతి- విదుషోపి వ్యాఖ్యానఘటనాది దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాసమ్భవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్మజ్ఞానేన సహ తవ సముచ్చిచీషితం. బ్రహ్మాత్మైకత్వం నాతౌ దనుభవతో న చోదనాసమ్భవతి- కామాభావాత్. కామినో హి సర్వాశ్చోదనాః- *అకామతః క్రియాః కాశ్చిద్దృశ్యన్తే నేహ కస్యచిత్। యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. విద్వచ్ఛరీరస్థితిస్త్వవిద్యాలేశాశ్రయా. కర్మశేషనిమిత్తం తు విదుషో భిక్షాటనాదిన కర్మ- చోదనాఽభావాత్. కిన్తు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగభావితత్కర్మాభాసం. తచ్చ విద్వాన్న స్వగతం మన్యతే- కర్మాధ్యాసోపాదానావిద్యాయా అసమ్భవాత్, నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రత్యయాచ్చేతి భావః. యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే, విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యేతి - తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిరణ్మయేనేతి మన్త్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్- *న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతేః. తతో ముఖ్యాగ్రహణాన్నార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. యస్మాదర్థాన్తరం న సఙ్గచ్ఛతే తస్మాదిత్యుపసంహారః.

ఈశాప్రభృతి భాష్యస్య శఙ్కరస్య పరాత్మనః। మన్త్రోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిప్పణం స్ఫుటం॥

——❧∷❧——

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

కూ.—— పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవన్తం ప్రతీష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తించ ప్రార్థయతే (అగ్నే నయేతి) బృహదారణ్యకే చ షష్ఠాధ్యాయే *యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమిత్యాదినా అర్చిరాదికం పన్థానముపదిశ్య పశ్చాదధ్యాయావసానే *హిరణ్మయేన పాత్రేణేత్యాద్యాపి తే చత్వారో మన్త్రాః క్రమేణ పఠితాః. అగ్నే - అగ్నిశరీరక. *యస్యాగ్నిశ్శరీరమిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం. యద్వా- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి న్యాయేన అగ్రం నయతీత్యగ్నిః. అగ్రనయనాదిగుణయుక్త. నయ - ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా- శోభనేన మార్గేణ. ప్రతిషేధస్య

ర్మరహితేన(యోజనాధ్యాపనాద్యుపాయే నేతియావత్. రాయే- విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్చనానుగుణాయ ధనాయేత్యర్థః. అథవా - *అతస్కర గ్రాహ్యమిదమరాజకవశంవదం। అదాయాదవిభాగార్హం ధనమాదాయ సుస్థిరం॥ *అనన్తం బతమేవిత్తమిత్యాదిషూక్తమలౌకికధనమిహ వివక్షితం- విద్యాప్రకరణానుగుణ్యాత్. ఏకఏవమన్త్రః ప్రకరణాదిభిర్విశేషితః తత్తదనుగుణమర్థం బోధయతీతి సమ్యగ్జ్ఞాయ ఏవదిత్యాచార్యాః. యద్వా- అగ్నేనయ- ప్రాపయేత్యర్థః. సుపథా- అర్చిరాదిపథేన. బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్య బుద్ధిస్థత్వాత్. *అర్చిరహస్సితపక్షానుదగయనాబ్దమరుదర్కేన్దూన్। అపి వైద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహు రిత్యభియుక్తసంగృహీతేనమార్గేణేతి భావః. అర్చిరాదిమార్గవివక్షాప్యాచార్యాభిప్రేతైవ- రాయేఇత్యత్ర బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వోపవర్ణనాత్. బ్రహ్మైవహి సుస్థిరమనన్తమలౌకికంచ ధనం. అత ఏవ తత్ర తత్రైవముచ్యతే *ధనం మదీయం తవ పాదపఙ్కజం *యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతః *పరీశ్వరద్వారబహిర్వితర్దికాదురాసికాయైరచితోయమఞ్జలిః। యదఞ్జనాభం నిరపాయమస్తిమే ధనఞ్జయస్యన్దనభూషణం ధనం *నమేపిత్రార్జితం ద్రవ్యం నమయాకించిదార్జితం। అస్తిమేహస్తిశైలాగ్రే వస్తుపైతామహం ధనమితి. అత్రచైవం శాఙ్కరం వ్యాఖ్యానం *సుపథా- శోభనేన మార్గేణ. సుపథేతి విశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. విషణ్ణోఽహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగతలక్షణేన. అతో యాచే త్వాం పునః పునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనేన పథా నయేతి. రాయే - హిరణ్యనిధిసరూపాయ పురుషాయ. త్వత్ప్రాప్తయే ఇతి భావః. అస్మాన్ - అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. న కేవలం మాం - అపి త్వనుబన్ధిజనానపీతి బహువచనస్యాభిప్రాయః. దేవ- అస్మదపేక్షితప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టిస్థితిసంహారాన్తః ప్రవేశనియమనస్వాశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త. *యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై। తంహ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్య ఇతి మన్త్రేపి దేవశబ్దస్యైవమేవాభిప్రాయః. వయునశబ్దో జ్ఞానవాచీ. *మాయా-వయునం జ్ఞానమితి నైఘణ్టుకోక్తేః. అత్ర తు తద్గణయా జ్ఞాతవ్యోపాయపరః. విశ్వాని వయునాని- సర్వాణ్యపి తత్తదధికారానుగుణచతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావత్త్వం స్వమపి దసోఽస్మాన్నేతుమర్హసీతి భావః. యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా ఇతి మన్త్రపదానామర్థైక్యేత దేవహృదయం. *ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్య ఇతి మన్త్రగతముముక్షుపదం వివృణ్వన్నాహ (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేన ఇతి) *హ్వృ కౌటిల్యే. జుహురాణం- కుటిలం. బన్ధనాత్మకమిత్యర్థః. యద్వా- అచిత్స్యప్రకారకౌటిల్యలయాబాధమానమితి భావః. అనేన విశేషణేన అతితీవ్రః శోకవేగో ద్యోత్యతే. ఏనః అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపం త్వదుపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః. త్వత్ప్రాప్తిప్రతిబన్ధకమితి వా. ఏన ఇత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయకం. వస్తుతస్తుకేయదిదం నివర్త్యమేనః- నివర్తకానురూపం హి నభవతి. నహి సర్వశక్తేస్తవేదమనురూపం లక్ష్యం,. నామిన మఉక్తిః- భూయిష్ఠాం,. ఇత్యేకవచనస్యాభిప్రాయః. అస్మత్- అస్మత్తః. యుయోధి- పృథక్కురు. వినాశయేతి భావః. యద్వా- పృథక్కురు. ఏతావదేవ యాచే త్వాం జుహురాణమేనోఽస్మత్తః ప్రథమం వియోజయేతి. తత్ప్రాప్త్యర్థామసౌ రక్షో వినాశయసి చేద్వినాశయ- పురుషాన్తరే సఙ్క్రమయసి చేత్సఙ్క్రమయ - నాస్తి తత్రాస్మాకం నిర్బన్ధ ఇతి భావః. భూయిష్ఠాం - అనన్యగతిత్వాదిగుణైరాత్మనో భూయసీం నమఉక్తిం. తే- అవాప్తసమస్తకామపతయా నిరుపాధికసర్వస్వామితయా చ నమఉక్త్యనర్హాయాపి తే. విధేమ- విదధ్మహే. ... బహుశ అనుశిష్టః. నమఉక్తైరనువృత్తిం వా నాథం ప్రతి నాథయతే - *నమ ఇత్యేవ వాదినః ఇతి హి ముక్తానామపి లక్షణం మోక్షధర్మే శ్రుతం. మానసవాయికయోర్నమసోరభావేపి నమశ్శబ్దమాత్రేణ త్వం ప్రసన్నో భవిష్యసీత్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. హే అగ్నే దేవ విశ్వాని వయునాని విద్వాన్ త్వం జుహురాణమేనోఽస్మత్ యుయోధి - సుపథాఽస్మాన్ రాయే నయ - వయం తే భూయిష్ఠాం నమఉక్తిం విధేమ ఇత్యన్వయః. ... ఉక్తిం విధేమేత్యర్థః. నమ ఇత్యేవ వాదినో భవామేతి భావః. ౧౮

కూ.— ఏవమస్మిన్ననువాకే ఆదితో మన్త్రాష్టకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం, కర్మయోగజ్ఞానయోగరూపం వ్యవహితోపాయద్వయం, చ ప్రధాన ప్రతిపాద్యం. ఉపరితనాష్టకస్య తు పరతత్త్వపరమపురుషవిషయకం భక్తియోగరూపం సాక్షాత్సాధనం. అవశిష్టమన్త్రద్వయస్య సర్వఫలసాధనం ప్రపదనం ప్రధాన ప్రతిపాద్యం. ఏవం చ శ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషు ప్రథమషట్కం ప్రథమాష్టకస్యోపబృంహణం. ద్వితీయషట్కం ద్వితీయాష్టకస్య. తృతీయషట్కమవశిష్టమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణం. తృతీయషట్కం హి ప్రథమమధ్యమషట్కోక్తార్థానుష్ఠానోపాయపురుషార్థవిశదీకరణపూర్వకం శరణాగతివిధిప్రధానం. తత్ర చరమశ్లోకస్య పూర్వార్ధం వాయురనిలమమృతమితి మన్త్రానుసన్ధానవిధాయకం. ఉత్తరార్ధం తు యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేన ఇతి ప్రార్థయమానానాం ప్రార్థనాపూరణసఙ్కల్పపూర్వకం శోకప్రతిషేధపరమితి చరమశ్లోకస్య మన్త్రద్వికస్యోపబృంహణమేవేతి సిద్ధం. ఏవం పరతత్త్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాః సంగృహ్య సంహితేయం సముపసంహృతా.

వేదాన్తగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతసా। వాజివేదాన్తసారార్థః శ్రీవత్సాఙ్కేన దర్శితః॥

యదిహ రహస్యం వివృతం యద్వా న్యూనం వచోఽధికం యచ్చ। కృపయా తదిదం సర్వం దేవః క్షమతాం తథా మహాన్తోపి॥

ఇతి శ్రీమత్సర్వతన్త్రోభయవేదాన్తాచార్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీవత్సాఙ్కశ్రీమన్నారాయణమునీన్ద్రస్య కృతిషు ఈశావాస్యప్రకాశికా సంపూర్ణా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కేనోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.— కేనేషిత మిత్యాద్యోపనిషత్పరబ్రహ్మవిషయా వక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారమ్భః. ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని, సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్య చ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని, కర్మాఙ్గసామవిషయాణి, చ. అనన్తరంచ గాయత్రసామవిషయదర్శనం వంశాన్తముక్తం కార్యం,. సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మచ జ్ఞానంచ సమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్య ముముక్షోః సత్త్వశుద్ధ్యర్థం భవతి. సకామస్య తు జ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతాని స్మార్తాని చ కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయే చ భవన్తి. స్వాభావిక్యా త్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాన్తా అధోగతిస్స్యాత్- * అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థానమితి శ్రుతేః, * ప్రజా హ తిస్రోఽత్యాయమీయురితి మన్త్రవర్ణాత్,. విశుద్ధసత్త్వస్య తు నిష్కామస్యైవ బాహ్యాదనిత్యాత్సాధ్యసాధన సంబన్ధాదిహకృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషోద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే. తదేతద్వస్తు ప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది, * పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన । తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమిత్యాద్యాథర్వణే, చ. ఏవం హి విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానం శ్రోతుం మన్తుం విజ్ఞాతుం చ సామర్థ్యముపపద్యతే - నాన్యథా. ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతో నివర్తతే -. * తత్ర కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్, * తరతి శోకమాత్మవిత్ * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. కర్మసహితాదపి జ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతి చేన్న- వాజసనేయకే తస్యాన్యకారణత్వవచనాత్. * జాయా మే స్యాదితి ప్రస్తుత్య * పుత్రేణాఽయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇత్యాత్మనోఽన్యస్య లోకత్రయస్య కారణత్వముక్తం వాజసనేయకే. తత్రైవ చ పారివ్రాజ్యవిధానే హేతురుక్తః * కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. తత్రాయం హేత్వర్థః - ప్రజాకర్మతత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తికారణైః కిం కరిష్యామః. న చాస్మాకం లోకత్రయమనిత్యం సాధనసాధ్యమిష్టం- యేషామస్మాకం స్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయో న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్ నిత్యశ్చ లోక ఇష్టః. స చ నిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకః సర్వైషణాసన్న్యాస ఏవ కర్తవ్య ఇతి. కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. న హ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేన కర్మణా ప్రత్యస్తమితసర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముపపద్యతే - వస్తుప్రాధాన్యే సత్యపురుషతన్త్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యో బాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయం కేనేషితమిత్యాది శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే. శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ కథనం తు సూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణం భవతి, కేవలతర్కాగమ్యత్వం చ దర్శితం భవతి,.

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానం చక్షుర్వాగాద్యగోచరం । స్వతోఽధ్యక్షం పరం బ్రహ్మ నిత్యముక్తం భవామి తత్ ॥

ఆ.— కేనేషితమిత్యాదికాం తలవకారశాఖోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాత్మనః సంసారిత్వాదసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసంభవాన్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహఙ్కారసాక్షిణః సంసారిత్వగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనే విరోధాసంభవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వం ప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) తస్మిన్నవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యా సహ నియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యః సంబన్ధ ఇత్యాశఙ్క్య హేతుహేతుమద్భావలక్షణసంబన్ధం దర్శయితుం వృత్తమనువదతి (ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా) కర్మాఙ్గసామ- హాఙ్కృతికం సాప్తభక్తికం చ. తద్విషయాణ్యుపాసనాని పృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని. ప్రాణదృష్ట్యా గాయత్రసామోపాసనం చ. శిష్యాచార్యసన్తానావిచ్ఛేదో వంశః. తదవసానేన గ్రన్థేన. కార్యరూపమేవ వస్తూక్తం చేత్ - తర్హి ప్రాణాద్యు

హాసనసహితస్యకర్మణః సంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావః సమ్బన్ధో విధిత్సిత ఇత్యాశఙ్క్యనిత్యకర్మణాంతావజ్జ్ఞానోపయోగిత్వంకథయతి (సర్వమేతదితి) కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధానాంచఫలంతత్త్వోపదర్శనేనవైరాగ్యార్థమితికథయతి (సకామస్యత్వితి) ఏతయోఃపథోః- జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే కేనాపిమార్గేణయే - నప్రవృత్తాః- తే- ప్రతిషిద్ధానుయిష్ఠాన ఇత్యర్థః. (జాయస్వమ్రియస్వేతి) పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్తేచేత్యర్థః. తిస్రః ప్రజాః- స్వేదజాణ్డజోద్భిజ్జలక్షణాః. పిత్రుయానదేవయానలక్షణమార్గగమనద్వయమతీత్యకష్టామేవగతిమాయుః- ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ఏవంకర్మఫలముక్త్వాతతో విరక్తస్యవిశుద్ధసత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతిదర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధసత్త్వస్యత్వితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాద్విరక్తస్యేతిసమ్బన్ధః. తత్రనిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి) కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసాభవతీత్యత్ర సంవాదమాహ (కాఠకేచేతి) (అవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనభావాదుపరతకరణగ్రామః. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వంచాహ (ఏవంహీతి) (నాన్యథేతి) అవిరక్తస్యబహిర్విషయాసక్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా. కథంచిజ్జాతాపినఫలావసానా స్యాత్- శూద్రయాగాదివదిత్యర్థః. యద్యప్యేవముపనిషదః కర్మకాణ్డసమ్బన్ధోఽస్తి - తథాప్యుపనిషజ్జన్యజ్ఞానస్యనిష్ప్రయోజనత్వాన్నోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భః సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్మాచ్చేతి) సముచ్చయవాదినోఽభిప్రాయంశఙ్కతే (కర్మసహితాదపీతి) ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాణ్డయోరేకంఫలంవాచ్యం - తత్కర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్సనిదానసంసారనివృత్తిలక్షణంఫలంసిధ్యతీతిసకర్మనువిరక్తస్యోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. అధ్యయనవిధిపరిగ్రహమాత్రేణకర్మకాణ్డస్యసమోక్షఫలత్వంకల్పయితుంశక్యం - ఫలాన్తరావగమవిరోధాదిత్యాహ (వాజసనేయక ఇతి) కించయది శ్రుతేః కర్మసముచ్చితంజ్ఞానంవిధిత్సితంస్యాత్ - తదాసారిప్రాజ్యంనోపదిశ్యేత శ్రుత్యాహేత్వభిధానేన. తతో నసముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ (తత్రైవచేతి) ప్రజాశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వమాదాయహేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కింకరిష్యామః - నకిమపి. ఆత్మకామత్వాదేవేతిశేషః. తత్ఫలంభుక్త్వా క్రమేణమోక్షసమ్భవాత్కిమితి ప్రజాదిష్వనాదర ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఇష్టోప్యయమాత్మలోకః. కర్మణావినానలభ్యతే - ఫలత్వాన్మోక్షస్య. అన్యథాస్వభావముక్తత్వేబన్ధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మమోక్షేకార్యస్యోత్పాద్యాదేరసమ్భవాత్సమ్యగ్జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యాఖ్యఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్నకర్మకార్యోమోక్ష ఇత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞానస్యానుభవావసానాసిద్ధౌపరోక్షనిశ్చయపూర్వకఃసన్న్యాసఃకర్తవ్యః. సిద్ధేచానుభవావసానే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానేస్వభావప్రాప్తఃసన్న్యాసఇతి ద్రష్టవ్యః. ఇతశ్చనకర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయశ్శాస్త్రార్థ ఇత్యాహ (కర్మసహభావిత్వేతి) ననుకర్మవద్బ్రహ్మజ్ఞానస్యనిరితోఽనుష్ఠేయత్వాత్, ద్రవ్యాదేశ్చవినియోజ్యాదిభేదాపేక్షిత్వాత్, కథంసర్వభేదదర్శనంప్రత్యస్తముచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తుప్రాధాన్యేసతీతి) విధిజన్యస్యఫలస్యభావ్యోహివిధివిషయ ఉచ్యతే- జ్ఞానంనతథేతితద్విధేరసిద్ధిరిత్యర్థః. యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్యపరోక్షస్యాపరోక్షస్యవాకర్మణాసముచ్చయోనప్రామాణికః- తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణప్రతిపాదనస్యతాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

———

హరిః ఓం॥ కేనేషితంపతతిప్రేషితంమనః కేనప్రాణః ప్రథమః ప్రైతియుక్తః।
కేనేషితాంవాచమిమాంవదన్తిచక్షుఃశ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తి॥౧

శం.— *నైషాతర్కేణమతిరాపనేయేతి శ్రుతేశ్చ *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి *తద్విద్ధిప్రణిపాతేనేత్యాది శ్రుతిస్మృతినియమాచ్చకశ్చిద్గురుం బ్రహ్మనిష్ఠంవిధివదుపేత్యప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్రశరణమపశ్యన్నభయంనిత్యంశివమచలమిచ్ఛన్పప్రచ్ఛేతికల్ప్యతే (కేనేషితమిత్యాది) కేనేషితమితి- కేన- కర్త్రా- ఇషితం- ఇష్టం. అభిప్రేతంసన్మనః పతతి - స్వవిషయంప్రతి గచ్ఛతీతిసంబధ్యతే. ఇషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్యగత్యర్థస్యచేహాసమ్భవాదిచ్ఛార్థస్యైవేతద్రూపమితిగమ్యతే. ఇషితమితీట్ ప్రయోగస్తుఛాన్దసః. తస్యైవప్రపూర్వస్యనియోగార్థేప్రేషితమిత్యేతత్. తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాఙ్క్షాస్యాత్- కేనప్రేషయితృవిశేషేణ- కీదృశంవాప్రేషణమితి. ఇషితమితితువిశేషణేసతితదుభయంనివర్తతే - కస్యేచ్ఛామాత్రేణప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్. యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతః స్యాత్ - కేనేషితమిత్యేతావతైవసిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితినవక్తవ్యం. అపిచ- శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యంయుక్తమితీచ్ఛయాకర్మణావాచావా [illegible] నప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగన్తుంయుక్తః. న- ప్రశ్నసామర్థ్యాత్. దేహాదిసఙ్ఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోఽన్యత్కూటస్థంనిత్యంవస్తుబుభుత్సమానఃపృచ్ఛతీతిసామర్థ్యాదుపపద్యతే- ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసఙ్ఘాతస్యప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థకస్స్యాత్. ఏవమపిప్రేషితశబ్దస్యార్థోనప్రదర్శితఏవ. న - సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేష ఉపపద్యతే. కింయథాప్రసిద్ధమేవకార్యకారణసఙ్ఘాతస్యప్రేషయితృత్వం- కింవాసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్యస్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవమనఆదిప్రేషయితృత్వమిత్యస్యాస్తిత్వస్యపురుషస్యార్థం కేనేషితంపతతిప్రేషితంమన ఇతివిశేషణద్వయముపపద్యతే. ననుస్వతన్త్రంమనఃస్వవిషయేస్వయంపతతీతిప్రసిద్ధం- తత్రకథంప్రశ్న ఉపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యదిస్వతన్త్రంమనఃప్రవృత్తినివృత్తివిషయేస్యాత్- తర్హిసర్వస్యానిష్టచిన్తనంనస్యాత్. అనర్థంచజానన్సఙ్కల్పయతి, అభ్యుగ్రదుఃఖేచకార్యేవార్యమాణమపిప్రవర్తతఏవమనః,- తస్మాద్యుక్తఏవ కేనేషితమిత్యాదిప్రశ్నః. కేనప్రాణోయుక్తః - నియుక్తః. ప్రేరితస్సన్ప్రైతి

తి- గచ్ఛతిస్వవ్యాపారం ప్రతి. ప్రథమఇతి ప్రాణవిశేషణం స్యాత్ - తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియవృత్తీనాం. కేనేషితాం వాచమిమాం - శబ్దలక్షణాం వదన్తిలౌకికాః. తథా చక్షుశ్శ్రోత్రం చ స్వే స్వే విషయే కఉదేవః- ద్యోతనవాన్ యునక్తి- యుఙ్క్తే. ప్రేరయతి. ౧

ఆ.— ఆపనీయా- ప్రాపణీయా. హన్తవ్యావానభవతీత్యర్థః. సాధిష్ఠం- శోభనతమం ఫలం ప్రాపయతీత్యర్థః. *ఈషఆభీక్ష్ణ్యే గతౌ చేతి ధాత్వన్తరసమ్భవేకథమిచ్ఛార్థస్యైవ వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈషేరితి) ఆభీక్ష్ణ్యం- పౌనఃపున్యం. తద్విషయతాయాః గతివిషయతాయా వా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనః ప్రవర్తకవిశేషస్యైవ బుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః. ఇట్ప్రయోగేసతి గుణేన భవితవ్యం. తదా ఏషితవ్యమితి స్యాత్. తదభావాచ్ఛాన్దసత్వాభిధానం- నతు ధాతోరనిట్త్వాత్. అనుబన్ధస్య వికల్పవిధానాదన్వేషితమన్విష్టం చేతి వైకల్పిక ప్రయోగదర్శనాదితి. ఈషితం ప్రేషితమితి పదద్వయస్యార్థవత్త్వమాహ (తత్ర ప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమన్తరేణ సన్నిధిమాత్రేణేతి వ్యాఖ్యాతం. నైదం వ్యాఖ్యానమపి శోభతే- అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థభేదావ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) త్వదుక్తోయమర్థవిశేషో న ఘటతే- సఙ్ఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిః ప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాహ (న ప్రశ్నేతి) మనసః స్వాతన్త్ర్యేణ స్వవ్యతిరిక్త ప్రవర్తకసమ్భావనాఽభావాత్ప్రశ్నో న ఘటత ఇత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే (ననుస్వతన్త్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖేచేతి) అద్యతనీనదుఃఖేష్వేతాదికార్యే. ౧

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతాం॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాం తలవకారోపనిషదః కరవాణ్యహం॥

రం.— పరమాత్మస్వరూపం ప్రశ్న ప్రతివచనరూప ప్రకారేణ ప్రకాశయితుం ప్రస్తౌతి (కేనేషితం పతతీతి) మనః కేన వా ప్రేషితం- ప్రేరితం సత్స్వవిషయే ప్రవర్తత ఇతి భావః. ఇషితం - ఇష్టం. మతం. ప్రాణానాం మధ్యే ప్రథమః ప్రాణః - ముఖ్యః ప్రాణః కేన ప్రేరితస్సన్ స్వప్రకర్షేణ సఞ్చరతి. తథా కేన వా ప్రేషితామిమాం వాచం- వాగిన్ద్రియమవలమ్బ్య వ్యవహరన్తి లోకాః. తథా - చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చ కఉ ప్రేరకః. అచేతనానామేషాం చేతనా ప్రేరితానాం కార్యకరత్వాసమ్భవాదితి గురుముపేత్య శిష్యః పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనో యద్వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణః।
చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥ ౨

శం.— ఏవం పృష్టవతే యోగ్యాయాహ గురుః. శృణు త్వం యత్పృచ్ఛసి - మన ఆదికరణజాతస్య కో దేవః స్వవిషయం ప్రతి ప్రేరయితా- కథం వా ప్రేరయతీతి. (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం. శబ్దస్య శ్రవణం ప్రతికరణం శబ్దాభివ్యఞ్జకం శ్రోత్రమిన్ద్రియం. తస్య శ్రోత్రం సః- యస్త్వయా పృష్టశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తీతి. అసావేవం విశిష్టః శ్రోత్రాదీని నియుఙ్క్త ఇతి వక్తవ్యే నన్వేతదనురూపం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి. నైష దోషః - తస్యాన్యథా విశేషానవగమాత్. యది హి శ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేన స్వవ్యాపారేణ విశిష్టః శ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేత దాత్రాది ప్రయోక్తృవత్ - తత ఇదమననురూపం ప్రతివచనం స్యాత్. న త్విహ శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా స్వవ్యాపారవిశిష్టో లవిత్రాదివదధిగమ్యతే- శ్రోత్రాదీనామేవ తు సంహతానాం వ్యాపారేణాలోచనసఙ్కల్పాధ్యవసాయలక్షణేన ఫలావసానలిఙ్గేనావగమ్యతే- అస్తి హి శ్రోత్రాదిభిరసంహతః - యత్ప్రయోజనప్రయుక్తః శ్రోత్రాదికలాపో గృహాదివదితి. సంహతానాం పరార్థత్వాదవగమ్యతే శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా- తస్మాదనురూపమేవేదం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదికం. కః పునరత్ర పదార్థః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదేః- న హ్యత్ర శ్రోత్రస్య శ్రోత్రాన్తరేణార్థః- యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాన్తరేణ. నైష దోషః. అయమత్ర పదార్థః- శ్రోత్రం తావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థం దృష్టం. తచ్చ స్వవిషయవ్యఞ్జనసామర్థ్యం శ్రోత్రస్య చైతన్యే హ్యాత్మజ్యోతిషి నిత్యేఽసంహతే సర్వాన్తరే సతి భవతి- నాసతీతి. అతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే. తథా చ శ్రుత్యన్తరాణి *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే *తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి *యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇత్యాదీని. *యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం * క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారతేత్యాది గీతాసు. కాఠకే చ * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి. శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యాత్మభూతం చేతనమితి ప్రసిద్ధం- తదిహ నివర్త్యతే. అస్తి కిమపి విద్వద్బుద్ధిగమ్యం సర్వాన్తరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజం శ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాది- తత్సామర్థ్యమితి ప్రతివచనం. శబ్దార్థశ్చోపపద్యత ఏవ. తథా మనసః - అన్తఃకరణస్య మనః. న హ్యన్తఃకరణమన్తరేణ చైతన్యజ్యోతిషా దీపితం స్వవిషయసఙ్కల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థం స్యాత్ - తస్మాన్మనసోపి మన ఇతి. ఇహ బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్యనిర్దేశో మనస ఇతి. (యద్వాచో హ వాచం) యచ్ఛబ్దో యస్మాదర్థే. శ్రోత్రాదిభిః సర్వైః సమ్బధ్యతే- యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రం - యస్మాన్మనసో మన ఇత్యేవం. వాచో హ వాచమితి ద్వితీయా ప్రథమాత్వేన విపరిణమ్యతే - ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి దర్శనాత్. వాచో హ వాచమిత్యేతదనురోధేన ప్రాణస్య ప్రాణమితి కస్మాద్ద్వితీయైవ న క్రియతే. న - బహూనామనురోధస్య యుక్తత్వాత్. వాచమిత్యస్య వాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం - స ఉ ప్రాణ

స్య ప్రాణ ఇతి శబ్దద్వయానురోధేన. ఏవంహిబహూనామనురోధోఽయుక్తః కృతః స్యాత్. పృష్టం చ వస్తు ప్రథమమేవ నిర్దిష్టం భవతి యుక్తం. నయ స్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య- ప్రాణాఖ్యవృత్తివిశేషస్య ప్రాణః. తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యం. నహ్యాత్మనా నధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే- *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ *ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతీత్యాది శ్రుతిభ్యః. ఇహాపి చ వక్ష్యతే *యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి. శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావే ఘ్రాణస్యైవ ప్రాణస్య నయుక్తం గ్రహణం. సత్యమేవం - ప్రాణగ్రహణేనై వతు ఘ్రాణస్య గ్రహణం కృతమేవమన్యతే శ్రుతిః. సర్వస్యైవకరణకలాపస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః-తచ్ఛ్రోత్రాదిప్రకరణాగ్రేవిపక్షితః. తథా (చక్షుషశ్చక్షుః) రూపప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూప గ్రహణసామర్థ్యం - తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ- అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః. ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే-అమృతా భవన్తీతి ఫలశ్రుతేశ్చ. జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే- జ్ఞాత్వాఽతిముచ్యేతి సామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాదికరణకలాపముత్సృజ్య. శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మభావం కృత్వా తదుపాధిః సంస్తదాత్మనా జాయతే మ్రియతే సంసరతి- అతః శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాత్మేతి విదిత్వాఽతిముచ్య- శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య. యే శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజన్తి - తే ధీరాః- ధీమన్తః. నహి విశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావః శక్యః పరిత్యక్తుం. ప్రేత్య- వ్యావృత్య. అస్మాల్లోకాత్ - పుత్రమిత్రకలత్రబన్ధుషు మమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్. త్యక్తసర్వైషణా భూత్వేత్యర్థః. అమృతాః- అమరణధర్మాణో భవన్తి. *న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్ *ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ *యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. అథవా- అతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్వేత్యర్థః. ౨

ఆ.— ప్రతివచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశఙ్క్య సమాధత్తే (అసావేవం విశిష్ట ఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయః స్వవిషయగ్రహణే పరార్థాః సంహతత్వాత్ - గృహాదివదిత్యనుమానేన శ్రోత్రాదిశేషీ తావదవగమ్యతే. సోఽపి సంహతః స్యాత్ - తస్మిన్ గృహాదివదచేతనస్యాస్యాత్. తస్య సన్యాపేక్షత్వే శేషికల్పనే- తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థా ప్రసఙ్గపరిహారాయాసంహతశ్చేతనోఽభ్యుపగమ్యతే. అతః సర్వసాక్షిణం లక్షయితుం యుక్తమేవ ప్రతివచనమిత్యర్థః. ఫలావసానం-ఫలనిష్పత్తిర్నిష్ఠాయస్మిన్. అవగత్యా హి కరణస్య వ్యాపారో లిఙ్గ్యతే. నిత్యావగతివ్యఞ్జకత్వాద్వ్యాపారావసానలిఙ్గం వ్యాపారస్తస్య నేష్యత ఇత్యర్థః. ప్రతివచనస్య సఙ్గతిపరతాత్పర్యమాహ (శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యేతి) యస్మాదస్తి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం-తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదావాత్మబుద్ధిః సంత్యక్తవ్యేతి శేషః. ప్రాణచేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివదిత్యర్థః [illegible] స్యేతి) జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ (ప్రష్టుః పృష్టస్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగమన్తరేణామృతత్వాసమ్భవాత్ జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావం త్యక్త్వాఽమృతా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏతత్స్ఫుటయతి (శ్రోత్రాదౌ హీత్యాదినా) [illegible] తా- ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీరాన్తరోత్పాదకకారణాభావాదవశ్యం భావినీ విదుషోఽనిరుపప్లవముక్తిరిత్యర్థః. ౨

రం.— గురుః ప్రతివక్తి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి) యచ్చక్షురాదీనాం ప్రకాశకం, చక్షురాద్యనధీనప్రకాశం, [illegible] ప్రాణాధీనప్రాణనం, చయత్ - సఏవ- సఏవ. ఇత్యేవమతిముచ్య- జ్ఞాత్వా అస్మాల్లోకాత్ అర్చిరాదినా మార్గేణ గత్వాఽముత్రామృతా భవన్తీత్యర్థః. ౨

నతత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనః। న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్ ॥ ౩

శం.— యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మ- అతో న తత్ర- తస్మిన్ బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి - స్వాత్మని గమనాసమ్భవాత్. తథా న వాగ్గచ్ఛతి- వాచా హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా - తదాఽభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే. తస్య శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాత్మా బ్రహ్మ - అతో న వాగ్గచ్ఛతి. యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్ న హ్యాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి వా - తద్వత్. (నో మనః) మనశ్చాన్యస్య సఙ్కల్పయితృ అధ్యవసాయితృ చ సన్నాత్మానం సఙ్కల్పయత్యధ్యవస్యతి చ - తస్యాపి బ్రహ్మాత్మేతి. ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం- తదగోచరత్వాన్న విద్మ తద్బ్రహ్మేదృశమితి. అతో న విజానీమో యథా- యేన ప్రకారేణైతత్- బ్రహ్మానుశిష్యాత్ - ఉపదిశేచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః. యద్ధి కరణగోచరం- తదన్యస్మై ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః. న తజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ - తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి. ఉపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయతి న విద్మ ఇత్యాది. ౩

ఆ.— సర్పాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా సూచితం - తస్మిన్ రజ్జ్వాదివదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసక్త ఇతి శఙ్కాం నివర్తయతి (యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్య హ్యధిష్ఠానమేవ స్వరూపం- అధ్యస్తమధిష్ఠానస్వరూపమేవ వ్యభిచారాత్. స్వరూపవిషయతా చ న పదార్థధర్మః - తతోఽప్రయోజకోఽయం హేతురిత్యర్థః. అవిషయత్వే తర్హి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్య నాస్త్యేవ వా నవమిత్యాహ (ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హీతి) బ్రాహ్మణోఽయమిత్యాది జాతితః. కృష్ణోఽయమిత్యాది గుణతః. పాచకోఽయమిత్యాది క్రియాతః. రాజపురుష ఇత్యాది సమ్బన్ధవిశేషత ఉపదిశ్యతే. బ్రహ్మతు న జాత్యాదిమత్- *కేవలో నిర్గుణశ్చేత్యాది శ్రుతేః. ౩

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నతత్రేతి) తర్హి తత్కథముపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (నవిద్మోనవిజానీమ ఇతి) కింతదితిపృష్టఆచార్యః- నాన్తరిన్ద్రియేణ, నబహిరిన్ద్రియేణ, జ్ఞేయంతదిత్యేవతదుపదిశేత్. ౩

అన్యదేవతద్విదితాదథో అవిదితాదధి। ఇతిశుశ్రుమపూర్వేషాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥ ౪

శం.— అత్యన్తమేవోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తే తదపవాదోఽయముచ్యతే - సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్నపరః ప్రత్యాయయితుంశక్యః- ఆగమేనతుశక్యతఏవ ప్రత్యాయయితుం. తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవతద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి) అన్యదేవ- పృథగేవ. తత్- యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయంచ తేషాం - తద్విదితాదన్యదేవహి. విదితంనామయద్విదిక్రియయాఽతిశయేనాప్తం- తద్విదిక్రియాకర్మభూతం. క్వచిత్కించిత్కస్యచిద్విదితంస్యాదితి- తస్మాదితి. సర్వమేవవ్యాకృతంతద్విదితమేవ-తస్మాదన్యదిత్యర్థః. అవిదితమజ్ఞాతంతర్హీతి ప్రాప్తేఆహఅథో- అపి. అవిదితాత్ - విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్. అధీత్యుపర్యర్థే. లక్షణయాఽన్యదిత్యర్థః. యద్ధియస్మాదధి- ఉపరిభవతి- తత్తస్మాదన్యదితి ప్రసిద్ధం. యద్విదితం- తదల్పమర్త్యందుఃఖాత్మకంచేతిహేయం. తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తేత్వహేయత్వముక్తంస్యాత్. తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తంస్యాత్ - కార్యార్థంహికారణమన్యదన్యేనోపాదీయతే. అతశ్చనవేదితురన్యస్మై ప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయంనభవతీత్యేవంవిదితావిదితాభ్యామన్యదితిహేయోపాదేయ ప్రతిషేధేనస్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్బ్రహ్మవిషయాజిజ్ఞాసాశిష్యస్యనివర్తితాస్యాత్. నహ్యన్యస్యస్వాత్మనోవిదితావిదితాభ్యామన్యత్వంవస్తునఃసంభవతీత్యాత్మా బ్రహ్మేత్యేషవాక్యార్థః. *అయమాత్మా బ్రహ్మ *యఆత్మాపహతపాప్మా *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేతి. ఏవంసర్వాత్మనఃసర్వవిశేషరహితస్యచిన్మాత్రజ్యోతిషో బ్రహ్మత్వ ప్రతిపాదకస్యవాక్యస్యాచార్యోపదేశపరమ్పరయాప్రాప్తత్వమాహ (ఇతి శుశ్రుమేత్యాది) బ్రహ్మచైతన్యమాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగన్తవ్యం - నతర్కతః ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవంశుశ్రుమః- శ్రుతవన్తోవయం. పూర్వేషాం- ఆచార్యాణాంవచనం. యే- ఆచార్యాః నః- అస్మభ్యంతత్ - బ్రహ్మవ్యాచచక్షిరే - వ్యాఖ్యాతవన్తః. విస్పష్టంకథితవన్తః. తేషామిత్యర్థః. ౪

ఆ.— అన్తవానినాగమస్యభేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్ తద్ద్రష్టాచార్యస్యాప్యవిద్యాలేశోద్భేదదృష్ట్యావ్యావహారికఉపదేశఉపపద్యతే-అగమతస్తస్యైవాత్మబ్రహ్మరూపేణలక్షయితుంయోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (అత్యన్తమేవేతి) వాక్యస్యపదార్థాన్వ్యాఖ్యాయతాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితంతదల్పమిత్యాదినా) యద్వేదితురన్యత్- తద్విదితమవిదితంచేతిద్వయీగతిః. తతోవిదితత్వావిదితత్వనిషేధే సవేదితుఃస్వరూపంబ్రహ్మేత్యత్రతాత్పర్యమాగమస్యేత్యాహ (నహ్యన్యస్యేతి) ౪

రం.— ననుసర్వాత్మనాతస్యజ్ఞానావిషయత్వేతుచ్ఛత్వంస్యాత్, బ్రహ్మజిజ్ఞాసయాగురూపసదనాదికంచనస్యా, దిత్యత్రాహ (అన్యదేవతదితి) యే- అస్మాకంపూర్వేగురవః బ్రహ్మఉపాదిశన్- తేషాం- సర్వాత్మనావిదితాదపివిలక్షణం, సర్వాత్మనాఅవిదితాదపివిలక్షణం, ఏవంరూపంబ్రహ్మేతివచనంవయంశ్రుతవన్తఇత్యర్థః. ౪

యద్వాచానభ్యుదితంయేనవాగభ్యుద్యతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౫

శం.— అన్యదేవతద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యనేనవాక్యేనాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కాజాతా- తత్కథంత్వాత్మా బ్రహ్మ - ఆత్మాహినామాధికృతఃకర్మణ్యుపాసనేచసంసారీకర్మోపాసనంవాసాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మాదిదేవాన్స్వర్గంవాప్రాప్తుమిచ్ఛతి. తత్తస్మాదన్యఉపాస్యోవిష్ణురీశ్వరఇన్ద్రఃప్రాణోవా బ్రహ్మభవితుమర్హతి - నత్వాత్మా- లోకప్రత్యయవిరోధాత్. యథాన్యేతార్కికాఈశ్వరాదన్యఆత్మేత్యాచక్షతే. తథాకర్మిణోఽముంయజాముంయజేత్యన్యాఏవదేవతాఉపాసతే. తస్మాద్యుక్తంయద్విదితముపాస్యంతద్బ్రహ్మభవేత్ - తతోఽన్యఉపాసకఇతి. తామేతామాశఙ్కాంశిష్యలిఙ్గేనోపలక్ష్యతద్వాక్యాద్వాహ- మైవంశఙ్కిష్ఠాః. యత్ - చైతన్యమాత్రసత్తాకం. వాచా- వాగితిజిహ్వామూలాదిష్వష్టసుస్థానేషువిషక్తమాగ్నేయంవర్ణానామభివ్యఞ్జకంకరణం, వర్ణాశ్చార్థసఙ్కేతపరిచ్ఛిన్నాఏతావన్తఏవంక్రమప్రయుక్తాఇతి, ఏవంతదభివ్యఙ్గ్యఃశబ్దఃపదం, వాగిత్యుచ్యతే- *అకారోవైసర్వావాక్సైషాస్పర్శాన్తఃస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానాబహ్వీనానారూపాభవతీతిశ్రుతేః. మితమమితంస్వరఃసత్యానృతేఏషవికారోయస్యాః - తయావాచాపదత్వేనపరిచ్ఛిన్నయాకరణగుణవత్యాఅనభ్యుదితం - అప్రకాశితం. అనభ్యుక్తం. యేన - బ్రహ్మణావివక్షితేఽర్థేసకరణావాగభ్యుద్యతే - చైతన్యజ్యోతిషాప్రకాశ్యతే - ప్రయుజ్యతఇత్యేతత్. * యద్వాచోహవాగిత్యుక్తంతదవాక్. *యోవాచమన్తరోయమయతీత్యాదిచ. వాజసనేయకే * యావాక్పురుషేషుసాఘోషేషుప్రతిష్ఠితాకశ్చిత్తాంవేదబ్రాహ్మణఇతిప్రశ్నముత్పాద్యప్రతివచనముక్తం *సావాగ్యయాస్వప్నేభాష్యతఇతి. సాహివక్తుర్వక్తిర్నిత్యావాక్చైతన్యజ్యోతిస్స్వరూపా- *నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలో

పోవిద్యత ఇతి శ్రుతేః. తదేవ- ఆత్మస్వరూపం బ్రహ్మ- నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతివిద్ధి- విజానీహి త్వం. యైర్వాగాద్యుపాధిభిః-వాచోహవాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనః కర్తాభోక్తావిజ్ఞాతానియన్తాప్రశాసితావిజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యేవమాదయః సంవ్యవహారాఅసంవ్యవహార్యేనిర్విశేషే పరేసామ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తన్తే - తాన్ వ్యుదస్యాత్మానమేవనిర్విశేషం బ్రహ్మవిద్ధీత్యేవశబ్దార్థః. నేదం బ్రహ్మ- యదిదమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే- ధ్యాయన్తి. తదేవ బ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యుక్తేపి. నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనో [illegible] బ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే- నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసఙ్ఖ్యానార్థం వా.

ఆ.— ఉక్తవాక్యార్థేలౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతిపిదతావదన్యత్వ్వ ప్రపఞ్చయతి (అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదినా) (అష్టసుస్థానేష్వితి) *అష్టౌస్థానానివర్ణానామురఃకణ్ఠశ్శిరస్తథా। జిహ్వామూలంచదన్తాశ్చనాసికోష్ఠౌచతాలుచేతి. ఏతేష్వాకాశప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వంసూచితం. (ఆగ్నేయమితి) అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః. నకేవలంకరణం [illegible] వ్యతే- [illegible] ఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం *యావన్తోయాదృశాయేచయదర్థప్రతిపాదకాః। వర్ణాః ప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తేతథైవావబోధకాఇతి. [illegible] దంగకారౌకారవిసర్జనీయాఏవంక్రమవిశేషావచ్ఛిన్నాఇతిమీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం. స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాహ (పదమిత్యాద్యఇతి) [illegible] వ్యతేవ్యజ్యతేవర్ణైరితిస్ఫోటఃపదాదిబుద్ధిప్రమాణకః- ఏకరూపాయాబుద్ధేరనేకవర్ణావలమ్బనత్వాసమ్భవాదితిభావః. ఉక్తేవాక్యార్థేశ్రుతిసమ్మతిమాహ (అకారఇతి) అకారఃప్రధానః-అకారోపలక్షితాస్స్ఫోటాఖ్యాచిచ్ఛక్తిఃసర్వావాక్సైషాస్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా-కాదయోమావసానాః. స్పర్శాః. యరలవాఅన్తస్థాః. శషసహాఃఉష్మాణః. తైఃక్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా నానారూపావివర్తతే. మితం - ఋగాది. పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్. అమితం - యజురాది. అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః - సామ. గీతిప్రాధాన్యాత్. [illegible] అనృతం- తద్విపరీతం. కరణం- వాగిన్ద్రియం. గుణః- ఉపసర్జనంయస్యాః- సాకరణగుణవతీ. [illegible] - చేతనేషుయావాక్ [illegible] - [illegible] షు- వర్ణేషుప్రతిష్ఠితా- తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః. తదేవేత్యేవకారస్యకృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిభిరితి) (నియమార్థమితి) [illegible] బ్రహ్మబుద్ధౌ ప్రాప్తాయామాత్మైవబ్రహ్మేతిబుద్ధింనియచ్ఛతీత్యర్థః. (అన్యబ్రహ్మబుద్ధీతి) అన్యస్మిన్నుపాస్యేయా బ్రహ్మబుద్ధిః - [illegible] పునర్బ్రహ్మత్వముచ్యత ఇత్యర్థః.

రం.— ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాదిభిర్యదప్రకాశ్యం. స్వయం వాగాదీన్ద్రియ [illegible] యత్ - తదేవ బ్రహ్మ జానీహి. యద్వస్తుఇదమితి- ఇదంకారగోచరతయాహస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతేజనాః - [illegible] త్తరత్రాపి.

యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥ ౬

శం.— (యన్మనసా న మనుతే) మన ఇత్యన్తఃకరణం బుద్ధిమనసోరేకత్వేన గృహ్యతే. [illegible] సర్వవిషయవ్యాపకత్వాత్. *కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవేతి శ్రుతేః [illegible] యత్- చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకం న మనుతే- న సఙ్కల్పయతి నాపి నిశ్చినోతి. మనసోఽవభాసకత్వేన [illegible] గవేతిస్వాత్మనినవర్తతేఽన్తఃకరణం. అన్తస్థేన హి చైతన్యజ్యోతిషావభాసితస్య మనసో మననసామర్థ్యం- తేన సవృత్తికం [illegible] కృతం- వ్యాప్తమాహుః- కథయన్తి బ్రహ్మవిదః. తస్మాత్తదేవ- మనస ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మవిద్ధి. [illegible]

ఆ.— అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.— రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి.

యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూంషి పశ్యతి। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥ ౭

శం.— యచ్చక్షుషా న పశ్యతి - న విషయీకరోతి. అన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేన యేన చక్షూంషి- అన్తఃకరణవృత్తిభేదభిన్నాశ్చక్షుర్వృత్తీః పశ్యతి లోకః- చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీకరోతి. వ్యాప్నోతి.

ఆ.— అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (యచ్చక్షుషేతి) పశ్యతి- పశ్యన్తీత్యర్థః- పూర్వోక్తవాసుగుణ్యాత్.

యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతియేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౮

శం.— యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతి - దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాకాశకార్యేణమనోవృత్తిసంయుక్తేననవిషయీకరోతిలోకః. యేనశ్రోత్రమిదం శ్రుతం- యత్ప్రసిద్ధంచైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకృతం. తదేవ- పూర్వవత్. ౮

అత్రఆనన్దీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యత్ప్రాణేనప్రాణితియేనప్రాణఃప్రణీయతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౯

ఇతిప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— యత్ప్రాణేన- ఘ్రాణేనపార్థివేననాసికాపుటాన్తరవస్థితేనాన్తఃకరణప్రాణవృత్తిభ్యాంసహితేనయన్నప్రాణితి-గన్ధవన్నవిషయీకరోతి. యేనచైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేనస్వవిషయంప్రతిప్రాణఃప్రణీయతే. తదేవేత్యాదిసర్వంసమానం. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. …… ౯

ఆ.— సర్వంస్పష్టమితినవ్యాఖ్యాతం.ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. …………………………………………… ౬- ౭- ౮- ౯

రం.— (యత్ప్రాణేనేతి) ప్రణీయతే- ప్రణీతమిత్యర్థః. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. …………………………… ౯

హరిః ఓం॥ యదిమన్యసేసువేదేతిదభ్రమేవాపినూనంత్వంవేత్థబ్రహ్మణోరూపం।
యదస్యత్వంయదస్యదేవేష్వథనుమీమాంస్యమేవతేమన్యేవిదితమ్॥ ౧

శం.— ఏవంహేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మాబ్రహ్మేతిప్రత్యాయితఃశిష్యోఽహమేవబ్రహ్మేతిసుష్ఠువేదాహమితిమాగృహ్ణీయాదిత్యాశయాదాహాచార్యః- శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థంయదీత్యాహ. నన్విష్టైవసువేదాహమితినిశ్చితాప్రతిపత్తిః. సత్యమిష్టానిశ్చితాప్రతిపత్తిః- నహిసువేదాహమితి. యద్ధివేద్యంవస్తువిషయీభవతి - తత్సుష్ఠువేదితుంశక్యం- దాహ్యమివదగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుః. నత్వగ్నేఃస్వరూపమేవ. సర్వస్యహివేదితుఃస్వాత్మాబ్రహ్మేతిసర్వవేదాన్తానాంసునిశ్చితోఽర్థః. ఇహచతదేవప్రతిపాదితంప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా *శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యయా. *యద్వాచానభ్యుదితమితివిశేషతోఽవధారితం. బ్రహ్మవిత్సమ్ప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తః * అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి. ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చ *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. తస్మాద్యుక్తమేవశిష్యస్యసువేదేతిబుద్ధింనిరాకర్తుం. నహివేదితావేదితుర్వేదితుంశక్యః- అగ్నిర్దగ్ధురివదగ్ధుమగ్నేః. నచాన్యోవేదితాబ్రహ్మణోఽస్తి- యస్యవేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ. *నాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాత్రిత్యన్యోవిజ్ఞాతాప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ. తస్మాద్యుక్తమేవాహాచార్యోయదీత్యాది. యది- కదాచిన్మన్యసేసువేదేతి- సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతి. కదాచిద్యథాశ్రుతందుర్విజ్ఞేయమపిక్షీణదోషస్సుమేధాఃకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే- కశ్చిన్నేతిసాశఙ్కమాహయదీత్యాది. దృష్టంచ *యఏషోఽక్షిణిపురుషో దృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తేప్రాజాపత్యఃపణ్డితోఽప్యసురరాడ్విరోచనః స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపి విపరీతమర్థంశరీరమాత్మేతిప్రతిపన్నః. తథేన్ద్రోదేవరాట్సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తంచాప్రతిపద్యమానస్స్వభావదోషక్షయమపేక్ష్యచతుర్థేపర్యాయేప్రథమోక్తమేవబ్రహ్మప్రతిపన్నవాన్. లోకేపివికస్మాద్గురోశ్శృణ్వతాంకశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే-కశ్చిదయథావత్- కశ్చిద్విపరీతం- కశ్చిన్నప్రతిపద్యతే- కిమువక్తవ్యమతీన్ద్రియమాత్మతత్త్వం. అత్రహివిప్రతిపన్నాఃసదసద్వాదినస్తార్కికాస్సర్వే. తస్మాదవిదితంబ్రహ్మేతిసునిశ్చితోక్తమపివిప్రతిపన్నత్వాద్యదిమన్యసేఇత్యాదిసాశఙ్కంవచనంయుక్తమాచార్యస్య. దభ్రం- అల్పమేవాపినూనంత్వంవేత్థ-జానీషేబ్రహ్మణోరూపం. కిమనేకానిబ్రహ్మణోరూపాణిమహాన్త్యర్భకాణిచ- యేనాహదభ్రమేవేత్యాది. బాఢం- అనేకానిహినామరూపోపాధికృతానిబ్రహ్మణోరూపాణి- నస్వతః. స్వతస్తు *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయదితిశబ్దాదిభిఃసహరూపాణిప్రతిషిధ్యన్తే. నన్వయేనైవధర్మేణయద్రూప్యతే - తదేవతస్యరూపమితిబ్రహ్మణోపియేనవిశేషణేననిరూపణం - తదేవతస్యరూపంస్యాత్. అతఉచ్యతే - చైతన్యంపృథివ్యాదీనామన్యతమస్యసర్వేషాంవిపరిణతానాంవాధర్మోనభవతి, తథాశ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్యచధర్మోనభవతీ, తి బ్రహ్మణోరూపమితిబ్రహ్మరూప్యతేచైతన్యేన. తథాచోక్తం *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిచబ్రహ్మణోరూపంనిర్దిష్టంశ్రుతిషు. సత్యమేవ- తథాపితదన్తఃకరణదేహేన్ద్రియోపాధిద్వారేణైవవిజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే - తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసఙ్కోచచ్ఛేదాదిషునాశేషుచ. నస్వతః. స్వతస్తు *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితిస్థితంభవిష్యతి. యదస్యబ్రహ్మణోరూపమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. నకేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపంత్వమల్పంవేత్థ- యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపందేవేషువేత్థత్వం- తదపినూనందభ్రమేవవేత్థఇతిమన్యేహం. యదధ్యాత్మంత

దపిచోపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాద్దహరత్వాన్ననివర్తతే. యత్తువిధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషంశాన్తమనన్తమేకమద్వైతంభూమాఖ్యంనిత్యం బ్రహ్మ - నతత్సువేద్య మిత్యభిప్రాయః. యతఏవం-అతను-తస్మాన్మన్యేఽద్యాపిమీమాంస్యం- విచార్యమేవతే- తవ బ్రహ్మ. ఏవమాచార్యోక్తశ్శిష్యఏకాన్తఉపవిష్టస్సమాహితో యత్నమాచార్యేణాగమమర్థతోవిచార్యతర్కతశ్చనిర్ధార్యస్వానుభవంకృత్వాచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ- మన్యేఽహమథేదానీంవిదితం బ్రహ్మేతి. ౧

ఆ — వేదితుఃస్వరూపత్వే బ్రహ్మణోమహాభూమ్నోవిషయత్వం. స్వరూపత్వేమానాభావాత్ అతిరిక్తస్యవిషయత్వేకిమనుపపన్నమిత్యాశ ఙ్క్యాహ (సర్వస్యహీతి) యదిశబ్దప్రయోగేకింకారణమిత్యతఆహ (కదాచిదితి) అక్షిణిశరీరస్యప్రతిచ్ఛాయాదృశ్యతఇతి ప్రసిద్ధవన్నపదేశః [illegible] చ్ఛరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః- ఛాయాఽవ్యభిచారిత్వంబుద్ధ్వేత్యర్థః. (సకృదితి) ✱య ఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇత్యేకవారముక్తం. ✱యఏషస్స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతిద్వితీయోనోక్తం. ✱తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నఇతి త్రిరుక్తమపాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇన్ద్రో బ్రహ్మ [illegible] ర్వాదిదోషదర్శనాత్ యమవేత్యచతుర్థపర్యాయే ✱యఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యత్ర [illegible] వబ్రహ్మప్రతిపన్నవానిత్యర్థః (అర్భకానిచేతి)అల్పాని. నస్వతోరూపమస్తిబ్రహ్మణఇత్యుక్తం-తదాక్షిపతి(నమయేనైవేతి) కేనత్వన్తనిశ్శేషేణ బ్రహ్మ [illegible] నిరూపణమిత్యాకాఙ్క్షాయాంచైతన్యరూపేణేత్యాహ (చైతన్యమితి) భూతానాం సమస్తానాంవాదేహాకారపరిణతానాంచైతన్యంధర్మోనభవతీతిపాఠశేషస్స [illegible] మహీరనుపలమ్భాత్ తద్ధర్మత్వేరూపాదివత్సాధకత్వాభావప్రసక్తేః, చ [illegible] తథాశ్రోత్రాదీనామపిభౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యంధర్మోనభవతీతిపాఠశేషస్స [illegible] స్వతస్సచ్చైతన్యం బ్రహ్మణోరూపం. తత్రశ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) సత్యమేవ- చైతన్యంపారమార్థికం బ్రహ్మరూపంశ్రుతితాత్పర్య [illegible] మ్యం. తథాపియదుక్తంబ్రహ్మణోరూపంకథంనాస్తీతి-తదుపాధ్యాదేశైవబ్రహ్మణఃశక్యనిరూపణంనిర్దిష్టసంస్వత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) అన్తఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్యహియదుపాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తంచైతన్యం - తద్బ్రహ్మేతినిర్దిశ్యతఇత్యర్థః. ననూపాధినిరుపహితసంబన్ధాభావతి- చైతన్య స్యత్వసఙ్గస్యకథందేహాదిరుపాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదను-కారీత్యాదినా) యథాజలేకమ్పమానేసవితాకమ్పతఇవ - [illegible] థ్యాధర్మభాగిత్వాత్సవితుర్జలముపాధిరిత్యుచ్యతే- నతుసంబన్ధాత్-దూరస్థయోః సంయోగాద్యయోగాత్. తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసఙ్కోచభేదాదిషుదేహా దిషునాశేషుచైతన్యస్యమిథ్యాదేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయతఇత్యర్థః. ననుసస్వతశ్చైతన్యతయానిరూప్యతే బ్రహ్మ - [illegible] భవఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతస్త్వితి) అవిషయతయైవవిషయానుపరక్తచిత్స్ఫురణంబ్రహ్మానుభవఇత్యర్థః. (తర్కతశ్చేతి) [illegible] వదనాత్మత్వాదిప్రసఙ్గాదిత్యాదితర్కతఆత్మనోవేద్యంబ్రహ్మనభవత్యేవేతినిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాద్యభావేనస్వానుభవంకృత్వేత్యర్థః ౧

రం.— శిష్యం ప్రత్యాహ (యదిమన్యసేఇతి) అహంబ్రహ్మస్వరూపంసుష్ఠువేద- ఇతియదిమన్యసే - సత [illegible] హాలోకేయదపిరూపంత్వంవేత్థ- తన్నూనందభ్రమేవ- అల్పమేవ. దేవేషుయద్రూపంత్వంవేత్థ - తదపిత్వయాజ్ఞాతంసర్వం బ్రహ్మ [illegible] ల్పమేవ. నసర్వంబ్రహ్మరూపంత్వయాజ్ఞాతం. అతఃపరమేవతేవిచార్యం- నాతఃపూర్వంసమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః. ఏతద్వాక్య [illegible] ర్యశిష్యఆహ (మన్యేవిదితమితి) అహంవిదితమేవమన్యే. ౧

నాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచ । యోనస్తద్వేదతద్వేదనోనవేదేతివేదచ॥ ౨

శం.— కథమితి. శృణు (నాహంమన్యేసువేదేతి) నైవాహంమన్యేసువేదేతి- జ్ఞానవిషయంబ్రహ్మేతి. నైవతర్హివిదితంత్వ [illegible] బ్రహ్మేత్యుక్తఆహ (నోనవేదేతివేదచ) వేదచేతిచశబ్దాన్నవేద్యత్వం. నను విప్రతిషిద్ధంనాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచేతి. యదిన [illegible] సేసువేదేతి-కథంమన్యసేవేదచేతి. అథమన్యసేవేదైవేతి-కథంనమన్యసేసువేదేతి. ఏకంవస్తుయేనజ్ఞాయతే-తేనైవతదేవవస్తునసువిజ్ఞాయతఇతివిప్ర తిషిద్ధంసంశయవిపర్యయావర్జయిత్వా. నచబ్రహ్మసంశయితత్వేనజ్ఞేయంవిపరీతత్వేనవేతినియన్తుంశక్యం - సంశయవిపర్యయౌహిసర్వత్రా [illegible] త్వేనైవప్రసిద్ధౌ. ఏవమాచార్యేణవిచాల్యమానోపిశిష్యోనవిచచాల, ✱అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసమ్ప్రదాయ [illegible] పపత్త్యనుభవబలాచ్చజగర్జ, చబ్రహ్మవిద్యాయాందృఢనిశ్చయతాందర్శయన్నాత్మనః. కథమితి. ఉచ్యతే - యః - యఃకశ్చిత్ నః - [illegible] బ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- మదుక్తంవచనంతత్త్వతోవేద - సతత్- బ్రహ్మవేద. కింపునస్తద్వచనమిత్యతఆహ (నోనవేదేతివేదచేతి) యదేవ ✱అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యుక్తంవస్తు - తదేవఅనుమానానుభవాభ్యాంసంయోజ్యనిశ్చితంవాక్యాన్తరేణనోనవేదేతివేదచేత్యాచార్య [illegible] ర్యబుద్ధిసంవాదార్థంమన్దబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థంచ. తథాచగర్జితముపపన్నంభవతియోనస్తద్వేదేతి. ౨

ఆ.— ఆచార్యవచనాదన్యదేవవచనంశిష్యఉవాచేతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథాచేతి) ఆచార్యబుద్ధి సంవాదేసత్యర్థాన్తరానభిధానేసతీత్యర్థః. ౨

రం.— కథమిత్యత్రాహ (నాహంమన్యేఇతి) అహంసమ్యగ్వేదేత్యపినమన్యే, నవేదేత్యపిన- అపితువేదైవ,. తతశ్చకార్త్స్న్యేనా జ్ఞాతత్వంచాస్తి- కించిద్జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (యోనస్తద్వేదేతి) నః- అస్మాకం బ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- నోనవేదేతి, వేదచేతి, నిర్దిష్టంత దర్థత త్త్వంయోవేద- సఃతత్- బ్రహ్మవేదేత్యర్థః. ౨

యస్యామతంతస్యమతంమతంయస్యనవేదసః। అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామ్॥ ౩

శం.— శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివర్త్యస్వేనరూపేణ శ్రుతిఃసమస్తసంవాదనిర్వృత్తమర్థమేవబోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య- బ్రహ్మవిదోఽమతం- అవిజ్ఞాతం బ్రహ్మేతిమతం- అభిప్రాయః. నిశ్చయః. తస్యమతం- జ్ఞాతంసమ్యగ్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. యస్యపునర్మతం- జ్ఞాతం. విదితంమయాబ్రహ్మేతినిశ్చయః. నవేదైవసః- నబ్రహ్మవిజానాతిసః. విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌపక్షావవధారయతి - అవిజ్ఞాతం- అమతం. అవిదితమేవ బ్రహ్మవిజానతాం- సమ్యగ్విదితవతామితి. విజ్ఞాతం - విదితం. బ్రహ్మవిజానతాం - అసమ్యగ్దర్శినాం. ఇన్ద్రియమనోబుద్ధిష్వేవాత్మదర్శినామిత్యర్థః. నత్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం - నహితేషాంవిజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతిమతిర్భవతి. అతీన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మదర్శినాంతు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాత్, బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చవిజ్ఞాతత్వాద్, విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరితి. అతోఽసమ్యగ్దర్శనంపూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతేవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. అథవా- హేత్వర్థఉత్తరార్థోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః. ౩

ఆ.— (అథవాహేత్వర్థఇతి) లోకేశుక్త్యాదితత్త్వంవిజానతాంయతోఽథ్యస్తరూప్యాద్యవిజ్ఞాతంభవతి- అజానతామేవతుఅధ్యస్తవిజ్ఞానంభవతీతిప్రసిద్ధం- తథాబ్రహ్మణిజ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవతత్త్వవిదోనజ్ఞాతంబ్రహ్మమన్యన్తీత్యర్థః ౩

రం.— (యస్యామతమితి) యఃపరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మనమనుతే- సబ్రహ్మమనుతే. యస్తుపరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మమనుతే - సతుననజానాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి) బ్రహ్మఏతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతంభవతి - పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానశూన్యానాం బ్రహ్మవిజ్ఞాతంభవతీత్యర్థః. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *యతోవాచోనివర్తన్తే। అప్రాప్యమనసాసహేతి బ్రహ్మణోఽనన్తస్య అపరిమితగుణస్యవాఙ్మనసయోరేతావదితిపరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వ శ్రవణేన బ్రహ్మైతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం - అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణః. అన్యథాయస్యామతంతస్యమతంవిజ్ఞాతమవిజానతామితితత్రైవమతత్వవిజ్ఞాతత్వవచనంనిరుధ్యేతేతి. తతశ్చాజ్ఞాతత్వాదివచనంకార్త్స్న్యేనజ్ఞానావిషయత్వపరం- నతుసర్వాత్మనాజ్ఞానాగోచరత్వపరమితి ద్రష్టవ్యం - తథాహిసతి * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *తమేవంవిదిత్వాతిమృత్యుమేతీత్యాదిశాస్త్రాణామసఙ్గతార్థత్వప్రసఙ్గాత్, వేదాన్తానాంనైరర్థక్యప్రసఙ్గా, చ్చ. ౩

ప్రతిబోధవిదితంమతమమృతత్వంహివిన్దతే । ఆత్మనావిన్దతేవీర్యంవిద్యయావిన్దతేఽమృతమ్॥ ౪

శం.— అవిజ్ఞాతంవిజానతామిత్యవధృతం. యది బ్రహ్మత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం- లౌకికానాం బ్రహ్మవిదాంచావిశేషఃప్రాప్తః, అవిజ్ఞాతంవిజానతామితిచపరస్పరవిరుద్ధం,- కథంతుతద్బ్రహ్మసమ్యగ్విదితంభవతీత్యేవమర్థమాహ - ప్రతిబోధవిదితం- బోధంబోధంప్రతివిదితం. బోధశబ్దేనబౌద్ధాఃప్రత్యయాఉచ్యన్తే. సర్వేప్రత్యయాఃవిషయీభవన్తియస్య - సఆత్మాసర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే - సర్వప్రత్యయదర్శీచిచ్ఛక్తిస్వరూపమాత్రః ప్రత్యయైరేవప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయాలక్ష్యతే-నాన్యద్వారాన్తరాత్మనోవిజ్ఞానాయ. అతఃప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయావిదితం బ్రహ్మయదా - తదామతం - తదాతత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః. సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచోపజననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మత్వం నిర్విశేషతైకత్వంచసర్వభూతేషుసిద్ధంభవేత్ - లక్షణభేదాభావాత్ - వ్యోమ్నఇవఘటగిరిగుహాదిషు. విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యాగమవాక్యార్థఏవం పరిశుద్ధఏవోపసంహృతోభవతి. *దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేఃశ్రోతామతేర్మన్తావిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతేతిహిశ్రుత్యన్తరం. యదాపునర్బోధక్రియాకర్తేతిబోధక్రియాలక్షణేన తత్కర్తారంవిజానాతీతిబోధలక్షణేనవిదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే- యథాయోవృక్షశాఖాశ్చాలయతి - సవాయురితి- తద్వత్. తదా బోధక్రియాశక్తిమానాత్మాద్రవ్యం - నబోధస్వరూపఏవ. బోధస్తుజాయతేవినశ్యతిచ. యదా బోధోజాయతే - తదాబోధక్రియయాసవిశేషః. యదాబోధోనశ్యతి - తదా నష్టబోధో ద్రవ్యమాత్రంనిర్విశేషః. తత్రైవంసతివిక్రియాత్మకఃసావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధఇత్యాదయోదోషానపరిహర్తుంశక్యన్తే. యదపికాణాదానాం - ఆత్మమనఃసంయోగజోబోధఆత్మనిసమవైతి - అత ఆత్మనిబోద్ధృత్వం. నతువిక్రియాత్మకఆత్మా. ద్రవ్యమాత్రస్తుభవతి - ఘటఇవరాగసమవాయీ. అస్మిన్పక్షేప్యచేతనంద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మేతి *విజ్ఞానమానన్దం *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధితాఃస్యుః. ఆత్మనోనిరవయవత్వేనప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చమనసఃస్మృత్యుత్పత్తినియమానుపపత్తిరపరిహార్యాస్యాత్. సంసర్గధర్మిత్వంచాత్మనఃశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధంకల్పితంస్యాత్. *అసఙ్గోనహిసజ్జ్యతే *అసక్తంసర్వభృదితిశ్రుతిస్మృతీద్వే. న్యాయశ్చ - గుణవద్గుణవతాసంసృజ్యతే- నాతుల్యజాతీయం. అతోనిర్గుణంనిర్విశేషం సర్వవిలక్షణం

కేనచిదప్యతుల్య జాతీయేనసంస్పృజ్యతఇత్యేతన్న్యాయవిరుద్ధంభవేత్. తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థఃసర్వబోధబోద్ధృత్వేఆత్మనఃసిధ్యతి - నాన్యథా. తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితియథావ్యాఖ్యాతఏవార్థోస్మాభిః. యత్పునః స్వసంవేద్యతా ప్రతిబోధవిదితమిత్యస్యవాక్యస్యార్థోవర్ణ్యతే - తత్రభవతిసోపాధికత్వమాత్మనః. బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేనభేదంపరికల్ప్యాత్మానంవేత్తీతిసంవ్యవహారః * ఆత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతి *స్వయమేవాత్మనాత్మానంవేత్థత్వంపురుషోత్తమేతి. నతునిరుపాధికస్యాత్మనఏకత్వేస్వసంవేద్యతా వాసమ్భవతి. సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాన్తరాపేక్షాచనసమ్భవతి - యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరాపేక్షాయానసంభవః - తద్వత్. బౌద్ధపక్షేస్వసంవేద్యతాయాంతుక్షణభఙ్గురత్వంనిరాత్మకత్వంచవిజ్ఞానస్యస్యాత్- *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ *నిత్యంవిభుంసర్వగతం *సవాఏషమహానజఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయఇత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధ్యేరన్. యత్పునఃప్రతిబోధశబ్దేన- నిర్నిమిత్తోబోధఃప్రతిబోధః - యథాసుప్తస్యేత్యర్థంపరికల్పయన్తి, - సకృద్విజ్ఞానంప్రతిబోధఇత్యపరే,- నిర్నిమిత్తఃసనిమిత్తఃసకృద్వాఽసకృద్వాప్రతిబోధఏవహిసః. అమృతత్వంఅమరణభావం. స్వాత్మన్యవస్థానం. మోక్షం. హి-యస్మాద్విన్దతే-లభతే-యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్-తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవమతమిత్యభిప్రాయః. బోధస్యహిప్రత్యగాత్మవిషయంమతమమృతత్వేహేతుః-నహ్యాత్మనోఽనాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వంనిర్నిమిత్తమేవ. ఏవంమర్త్యత్వమాత్మనః- యదవిద్యయాఽనాత్మప్రతిపత్తిః. కథంపునర్యథోక్తయాఽత్మవిద్యయాఽమృతత్వంవిన్దతఇతి- అతఆహ- ఆత్మనా- స్వేనస్వరూపేణ. విన్దతే- లభతే. వీర్యం- బలం. సామర్థ్యం. ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతంవీర్యంమృత్యుంనశక్నోత్యభిభవితుం - అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్. ఆత్మవిద్యాకృతంతువీర్యమాత్మనైవవిన్దతే - నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్యతదేవవీర్యంమృత్యుంశక్నోత్యభిభవితుం. యతఏవమాత్మవిద్యాకృతంవీర్యమాత్మనైవవిన్దతే-అతోవిద్యయాఆత్మవిషయయావిన్దతేఽమృతం. *నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇత్యాథర్వణే. అతఃసమర్థోహేతుఃఅమృతత్వంవిన్దతఇతి.

ఆ.— జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనేబ్రహ్మాస్మీతికథంవ్యవహరతీతిచేత్ - కిమనయోష్టకావాహకానాంరత్నపేటకాచర్చయా. జ్ఞాతస్యైవవ్యవహార్యత్వంవదతోపివస్తుప్రకాశస్యవ్యవహార్యత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షత్వాదిత్యవ్యుత్పన్నవ్యుత్పాదనాయచోద్యముద్భావయతి (ఏవజ్ఞాతమిత్యాదినా) నీలపీతాద్యాకారాణాంజడానాంయచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసః-తంసాక్షిణముపలభ్యసోహమాత్మా ప్రత్యగాత్మేత్యాదివిషయతయైవమోవేత్తి-సబ్రహ్మవిదుచ్యతే-తేననానిశేషప్రసఙ్గాదిచోద్యావకాశఇత్యాహ(ప్రతిబోధవిదితమితి) ప్రత్యయ[illegible]తరూపేణేత్యర్థః. యేనచిత్స్వరూపేణాహమత్రసాక్షీ- తస్యసర్వత్రావిశేషాన్నైకస్మిన్నేవదేహేఽహంసాక్షీతిభేదాత్పత్త్యాదీనాంసాధ్యగతత్వేనసాక్షిణఏకత్వనిత్యత్వాదికమపిసిధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచేతి) విదితత్వావిదితత్వయోఃసాధ్యగతత్వేన తదన్యత్వముపనిషత్సిద్ధమిత్యాహ (విదితావిదితాభ్యామన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్యదూషయతి (యదాపునరిత్యాదినా) అగ్నిసంయోగాద్ఘటేలోహిత్యవన్మనస్సంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనేచైతన్యముత్పద్యతఇత్యేతన్నకేవలంశ్రుతివిరుద్ధం- అసమ్భావితంచేత్యాహ (ఆత్మనోనిరవయవత్వేనేతి) ప్రదేశవతాప్రదేశవతోలోకేసంయోగోదృష్టః - ఆత్మనోనిష్ప్రదేశత్వాన్మనసా సంయోగోనభవతీత్యుక్తం. తదయుక్తం - యుగపత్సర్వసంయోగసంయోగిత్వంసర్వగతత్వమాత్మనః- తతోమనసస్సంయోగోపీతిచేత్- తత్రాహ (నిత్యేతి) గ్రహణకాలాదన్యకాలఏవస్మృతీనాంక్రమేణైవోత్పత్తిరితినియమోవైశేషికస్యనోపపద్యతే- గ్రహణకాలేపిస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ సంస్కారవదాత్మమనస్సంయోగస్యావిశేషాదిత్యర్థః. సర్వగతత్వంపరిమాణ[illegible]ర్వ్యవధానమాత్రం - నతుసంయోగిత్వంకల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మిత్వంచేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం- తత్స్ఫుటయతి (న్యాయశ్చేతి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) యద్వేద్యం - తద్వేదితుర్వేదనాద్భిన్నం - యథాఘటాదీతివ్యాప్తివిరోధాత్ స్వసంవేద్యత్వం వాస్తవంనోపపద్యతే- తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాత్మనాతస్యవేద్యత్వం వాచ్యమితినిరుపాధికస్వరూపస్య[illegible]త్యాహ (తత్రభవతిసోపాధికత్వమితి) కాణాదస్యస్వసంవేద్యత్వానఙ్గీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్యతఇత్యపిసవాచ్యమిత్యాహ (సంవేదనస్వరూపత్వాదితి) బౌద్ధేనస్వసంవేద్య సంవిజ్ఞానమిష్టం - తత్ర కింస్యాదిత్యతఆహ (బౌద్ధపక్షఇతి) ప్రత్యక్షస్యన[illegible]క్షణాన్తరవిశిష్టే స్వాత్మనిక్షణాన్తరవిశిష్టం తదేవవిజ్ఞానంబ్రహ్మాభివ్యక్తంనసంభవతి- అతఃస్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానంప్రత్యక్షంచేత్ - [illegible]క్షణమాత్రం సత్త్వంస్యాత్. స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనఙ్గీకారాన్నిరాత్మకత్వంచస్యాదేవ - తచ్ఛ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రతిబోధవాక్యస్యార్థాన్తరంశఙ్కతే (యత్పునరితి) బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిః - తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః. నివృత్తచేతోవ్యాపారస్య యఃపరమానన్దసాక్షాత్కారః సౌషుప్తానన్దసాక్షాత్కారవత్ - సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధఉచ్యతే. తదుక్తం వార్తికకృతా * ఉపరాయత్తబోధోహినిదిధ్యాసనముచ్యతఇతి. అథవా- అక్రియ బ్రహ్మత్వాత్వానుభవేసతి ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యోముక్తికారణంసకృద్విజ్ఞానంప్రతిబోధఉచ్యతే- *సకృత్ప్రవృత్త్యామృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్ । అజ్ఞానమాగసుజ్ఞానసాజ్ఞత్వంనాస్త్యతోఽనయోరితి. పక్షద్వయేప్యరుచిమాహ (నిర్నిమిత్తఇతి) అయమాశయః - నతావదవిద్యానివర్తకస్యాగన్తుకస్యబోధస్య నిర్నిమిత్తత్వంసంభవతి - కార్యస్యసనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః. సౌషుప్తస్యాపిననిర్నిమిత్తత్వం -, అవిద్యాయాఃపూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్యతత్రసుఖసాక్షాత్కారత్వోపగమాత్. అతఏవవృత్తివిశిష్టస్యవినాశేస్మరణముపపద్యతే. అత్రాపితత్ప్రాప్యవృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తైపిచిత్త

బ్రహ్మాభివ్యక్తం స్యాదితిచేన్న - తథా సత్యప్రమాత్వేన వినష్టపుత్రాపరోక్షాదివాఽవిద్యానివృత్తిర్న స్యాత్. శాబ్దజ్ఞానస్య బాధ్యత్వప్రమాణత్వే పరత ప్రత్వప్రసఙ్గః. శబ్దమూలత్వాత్ప్రమాత్వే సనిర్నిమిత్తతేతి ప్రవృత్తకర్మఫలప్రతిబన్ధాద్వ గ్గమాన ప్రమాతృత్వాభాసా నివృత్తైరసత్యత్వోపఫలేపిసమప్యదయో పినాదరః. సర్వభాపి పరమాత్మా ప్రతిబోధ ఏవ- బోధం బోధం ప్రతి సాక్షితయా భాతీతి. లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకం మహావాక్యార్థం పర మాత్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ సమ్యగ్జ్ఞానం యస్మాత్ - తత ఏవామృతత్వం లభత ఇత్యాహ (అమృతత్వమితి) ఉక్తమర్థం స్పష్టయాహ (బోధస్యహీతి) బుద్ధి పరిణామస్య సర్వస్య భాసకం ప్రత్యక్చైతన్యం పరమాత్మా న భవతి - కింతు బ్రహ్మణ్ణాద్భిన్నస్థిరః. తత్ప్రాప్తిశ్చ మోక్ష ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేః కర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యర్థః. యదుక్తం దోషపరిహారాయ ఔపాధికభేదేన భిన్నత్వం బ్రహ్మణః- స్వతస్స్వాత్మత్వమేవేతి మన్యసే - తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి) బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవాత్మనోఽమృతత్వం స్వభావసిద్ధమ్ - తర్హి విద్యాయా అనర్థక్యం ప్రాప్త మిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం మర్త్యత్వమితి) అవిద్యయా దేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిలక్షణమ్ - తదాత్మనో మర్త్యత్వం. తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః. వీర్యం విద్యాకృతముక్తం ముక్తత్వే దార్ఢ్యం తచ్చ స్వాభావికమేవ ముక్తత్వం వాస్తవం- సర్వశరీరాద్యసంసక్తత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాదేవ. తతశ్చాస త్యముక్తమపి వా హామిత్యవష్టమ్భో విద్యాకృతం బలమిత్యర్థః.   ౪

రం.— (ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతో బోధః ప్రతిబోధః. సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమ మృతం- బ్రహ్మస్వరూపం తత్క్రతున్యాయేనోపాసకస్యాపి అమృతత్వం విన్దతే - లభ్యత ఇత్యర్థః. అన్తర్భావితణ్యర్థోయం విధాతుః. లభ్యతే ప్ర కారమేవాహ (ఆత్మనావిన్దతే వీర్యమితి) *సనోదేవశ్శుభయా స్మృత్యా సంయునక్త్వితి యుక్తరీత్యా విద్యాస్వప్రత్యనుకూలం వీర్యం ప్రసన్నేన పర మాత్మనాలభతే. ప్రసన్నపరమాత్మాహిత వీర్యార్జితయా విద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యర్థః.   ౪

ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః।
భూతేషు భూతేషు విచిన్త్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥ ౫॥ — ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— కష్టం ఖలు సురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషు సంసారదుఃఖబహులేషు ప్రాణినికాయేషు జన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్ - ఇహైవ చేన్మనుష్యోఽధికృతస్సమర్థస్సన్ యద్యవేదీత్ - ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం విదితవాన్ యథోక్తేన ప్రకారేణ- అథ- తదాఽస్తి సత్యం- మను ష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోఽర్థవత్తా వా సద్భావో వా పరమార్థతా వా సత్యం విద్యతే. (నచేదిహావేదీదితి) న చేదిహ జీవంశ్చేదధికృతోఽవేదీత్ - నవిదిత వాన్- తదా మహతీ- దీర్ఘా అనన్తా వినష్టిః - వినాశనం. జన్మజరామరణాదిప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణా సంసారగతిః. తస్మాదేవం గుణదోషౌ విజానన్తో బ్రాహ్మ ణా భూతేషు భూతేషు- సర్వభూతేషు స్థావరేషు చరేషు చైకమాత్మతత్త్వం విచిన్త్య - విజ్ఞాయ. సాక్షాత్కృత్య. ధీరాః- ధీమన్తః ప్రేత్య - వ్యావృత్య- మమాహంభావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాస్సన్తోఽమృతా భవన్తీత్యర్థః. *సయోహవై తత్పరం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుతేః. ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః. ౫

ఆ.— ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టం ఖల్వితి) లౌకికమపి సత్యం చిరంజీవన ధనవత్త్వం. సద్భావః - సాధుభావ ఇత్యాద్యుక్తేః. ఇ హాపి సర్వం బ్రహ్మ విదో భవతీతి స్తుత్యర్థముచ్యతే- పరమార్థతో బ్రహ్మరూపత్వఫలమవశ్యం భవతీత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయఖణ్డః సమాప్తః. ౫

రం.— తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానే త్వరాముత్పాదయతి (ఇహ చేదవేదీదితి) ఇహైవ జన్మని బ్రహ్మ జ్ఞాతవాంశ్చేత్ -అథ- సమనన్తరమేవాస్తి- సత్యం ప్రసత్యః. జ్ఞానాభావే ఆత్మన అసత్తా భవతి. *అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్। అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి శ్రుత్యను రోధాదిదం ద్రష్టవ్యం. (భూతేషు భూతేషు విచిత్యేతి) భూతేషు భూతేషు - సర్వభూతస్థం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞాశాలినస్స్వేతరసమస్తవిలక్షణత్వేన నిర్ధా ర్య అస్మాల్లోకాదర్చిరాదిమార్గేణ పరమాత్మానం ప్రాప్యముక్తా భవన్తీత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః ౫

హరిః ఓం॥ బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త
తఐక్షన్తాస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి॥ ౧

శం.— (బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే) *అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామిత్యాదిశ్రవణాత్ - యదస్తి - తద్విజ్ఞాతం ప్ర మాణైః. యన్నాస్తి- తదవిజ్ఞాతం శశవిషాణకల్పమత్యన్తమేవాసద్దృష్టం. తథేదం బ్రహ్మాఽవిజ్ఞాతత్వాదసదేవేతి మన్దబుద్ధీనాం వ్యామోహో మా భూది తి తదర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. 'తదేవహి బ్రహ్మ సర్వప్రకారేణ ప్రశాస్తృ దేవానామపి పరో దేవః ఈశ్వరాణామపీశ్వరో దుర్విజ్ఞేయో దేవానాం

జయహేతురసురాణాం పరాజయహేతుః- తత్కథం నా నీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాని కర్పూరాణివచాంసీదృశ్యన్తే. అథవా - బ్రహ్మవిద్యా [illegible] [illegible]. బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్ప్రాథమ్యం ప్రథమో దేవానాం శ్రేష్ఠత్వం జగ్ముః- తతోఽప్యతితరామిన్ద్ర ఇతి. అథవా- దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ[illegible]తే. [illegible] ప్రథమ [illegible] తేజసోఽపిక్లేశేనైవ బ్రహ్మవిదితవన్తః - తథేన్ద్రో దేవానామీశ్వరోఽపి సన్నితి. వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరం నాఽర్థవాదం. [illegible] [illegible] తస్యా [illegible] వా ఆఖ్యాయికా- యథా దేవానాం జయాద్యభిమానః- తద్వదితి. [illegible] [illegible] [illegible] ఇన్ద్రాణాం దేవానాం వా [illegible] కాశం చ సంగ్రామే ఽసురాన్ జిత్వా జయపరాంతీసిద్ధ్యర్థ [illegible] [illegible] [illegible] తత్ఫలం [illegible] [illegible] బ్రహ్మణో విజయే దేవాః- అగ్న్యాదయో ఽమహీయన్త- మహిమాన [illegible] [illegible] [illegible] సంస్థస్య [illegible] [illegible] సర్వస్య [illegible] ఫలసంతానాజయితుః ప్రాణినాం సర్వశక్తేర్జగత్స్థితించికీర్షోరయం [illegible] [illegible] హితాయ చేష్టమానస్య [illegible]- దేవా [illegible] అగ్న్యాదిస్వ [illegible] నా త్మకృతోఽస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమా- [illegible] [illegible] జయఫలం [illegible] ఽస్మాభిః [illegible] యత్- నాన్యత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృత ఇతి. ౧

[illegible].— ఉత్తరగ్రన్థస్య ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) అతిప్రేతం తాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి) [illegible] [illegible] [illegible] ఉక్తం- [illegible] తు మన్తావ్యాంశాంగోచరం సగుణ బ్రహ్మోపాసనం వక్ష్యతే. [illegible] [illegible] [illegible] విధిదర్శనాత్. అతోఽత్రైవ తాత్పర్యం. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రదర్శనం తు సస్ఫువనామ త్రేణేతి ప్రష్టవ్యం. [illegible] [illegible] వర్ణాశ్రమాదిధర్మాః. తస్యైవ కార్యా. జగతస్సిమ్న - స్థిత్యాయ. ౧

రం.— ఆత్మనాపివ్వతే వీర్యమిత్యుక్తాత్యాఖ్యాయికామాహ (బ్రహ్మహ దేవేభ్యో విజిగ్యే) [illegible] [illegible] [illegible] ప్రాన్జితవాన్. (తస్యహేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయే సతి దేవాః పూజితా అభవన్. (తదిక్షన్తేతి) దేవాః [illegible] [illegible] [illegible] ఏవ, తదనుకూల సామర్థ్యాదికమపి అస్మదీయమేవే, త్యమన్యన్త.

తద్ధైషాం విజజ్ఞౌ తేభ్యో హ ప్రాదుర్బభూవ తన్న వ్యజానన్త కిమిదం యక్షమితి॥ ౨

శం.— ఏవం మిథ్యాభిమానేక్షణవతాం తద్ధకిలైషాం మిథ్యేక్షణం విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] మిథ్యాజ్ఞానముపలభ్య [illegible] నాఽసురవన్మిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయురితి తదనుకమ్పయా దేవాన్మిథ్యాభిమానాపనో[illegible] [illegible] తేభ్యః- దేవేభ్యః. హ- కిలార్థాయ. ప్రాదుర్బభూవ- స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేన [illegible] [illegible] [illegible] ప్రాదుర్బభూవ. తత్- ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ న వ్యజానన్త- నైవ విజ్ఞాతవన్తో దేవాః- కిమిదం యక్షం- [illegible]. ..

ఆ.— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

రం.— (తద్ధైషామితి) తాదృశం తేషామభిమానం పరమాత్మా జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తేభ్యో హేతి) తేషాం దేవానాం [illegible] [illegible] [illegible] యక్షరూపం ప్రాదుర్భూతం. (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపం కిమితి తే దేవాస్సు జానన్- న జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః.

తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి॥ ౩
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతి అగ్నిర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి॥ ౪

శం.— తే - తదజానన్తో దేవాస్సాన్తర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిం- అగ్రగామినం జాతవేదసం సర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ - ఉక్తవన్తః. [illegible] జాతవేదః ఏతత్- అస్మద్గోచరస్థం యక్షం విజానీహి - విశేషతో బుధ్యస్వ త్వం న స్తేజస్వీ కిమేతద్యక్షమితి. తథాస్త్వితి తద్యక్షమభ్యద్రవత్- తద్యక్షం ప్రతి [illegible] గతవానగ్నిః. తం చ గతవన్తం పిపృచ్ఛిషుం తత్సమీపే ఽప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీంభూతం తద్యక్షమభ్యవదత్ అగ్నిం ప్రత్యభాషత కోఽసీతి. ఏవం బ్రహ్మణా పృష్టో [illegible] [illegible] - అగ్నిర్వై- అగ్నిర్నామాహం ప్రసిద్ధో జాతవేదా ఇతి చ. నామద్వయేన ప్రసిద్ధతయాఽఽత్మానం శ్లాఘయన్నితి. ౩-౪

అత్ర అనన్తగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తేఽగ్నిమితి) జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమిత్యుక్తవన్తః. (తథేతి తదభ్యద్రవదితి) తథేతి సయక్షసమీపం గతః తేన కోఽసీతి పృష్టః అగ్నిర్జాతవేదా ఇతి స్వస్య ప్రసిద్ధం నామద్వయముక్తవానిత్యర్థః. ౩-౪

తస్మింస్త్వయి కింవీర్యమిత్యపీదగ్ం సర్వం దహేయం యదిదం పృథివ్యామితి॥ ౫
తస్మై తృణం నిదధావేతద్దహేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్న శశాక దగ్ధుం
స తత ఏవ నివవృతే నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి॥ ౬
అథ వాయుమబ్రువన్ వాయవేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి॥ ౭
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతి వాయుర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వా వా అహమస్మీతి॥ ౮
తస్మింస్త్వయి కింవీర్యమిత్యపీదగ్ం సర్వమాదదీయం యదిదం పృథివ్యామితి॥ ౯
తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్న శశాకాదాతుం
స తత ఏవ నివవృతే నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి॥ ౧౦
అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే॥ ౧౧
స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశోభమానాముమాం హైమవతీం
తాగ్ంహోవాచ కిమేతద్యక్షమితి॥ ఇతి తృతీయః ఖణ్డః. ౧౨

శం.— ఏవముక్తవన్తం బ్రహ్మోవాచ- తస్మిన్ - ఏవం ప్రసిద్ధగుణనామవతి త్వయి కింవీర్యం- సామర్థ్యమితి. సోఽబ్రవీత్-ఇదం జగత్సర్వం దహేయం- భస్మీకుర్యాం యదిదం స్థావరాది పృథివ్యామితి. పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం- యతోఽన్తరిక్షస్థమపి దహ్యత ఏవాగ్నినా. ౫
అత్ర అనన్తగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తస్మింస్త్వయీతి) తవ కస్సామర్థ్యమస్తీతి యక్షేణ పృష్టోఽగ్నిః పృథివ్యాం సర్వస్యాపి సకలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్. ౫

శం.— తస్మా ఏవమభిమానవతే బ్రహ్మ తృణం నిదధౌ- పురోఽగ్నేః స్థాపితవద్బ్రహ్మ- ఏతత్తృణమాత్రం మమాగ్రతో దహ- న చేదసి దగ్ధుం సమర్థః-ముంచ దగ్ధృత్వాభిమానం సర్వత్రేతి. ఇత్యుక్తస్తత్తృణముపప్రేయాయ- తృణసమీపం గత్వా సర్వజవేన-సర్వోత్సాహకృతేన గత్వా న శశాక నాశకత్ దగ్ధుం. స జాతవేదాస్తృణం దగ్ధుమశక్తో వ్రీడితో హతప్రతిజ్ఞ స్తత ఏవ- యక్షాదేవ తూష్ణీం దేవాన్ప్రతి నివవృతే- నివృత్తః ప్రతిగతవాన్. నైతద్యక్షమశకం- శక్తవానహం విజ్ఞాతుం విశేషతో యదేతద్యక్షమితి. అత్ర అనన్తగిరీయం నాస్తి. ౬

రం.— (తస్మా ఇతి) తస్మిన్నగ్నౌ దం తృణం దహేతి యక్షేణోక్తస్సర్వజవేన తత్సమీపం గతః దగ్ధుమసమర్థో నివృత్త ఇత్యర్థః. (ఉపప్రేయాయ) సమీపంగత ఇత్యర్థః. నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమిత్యేవం దేవాన్ప్రత్యుక్తవానితి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— (అథ వాయుమితి) అథ- అనన్తరం వాయుమబ్రువన్- హే వాయో ఏతద్విజానీహి ఇత్యాది సమానార్థం పూర్వేణ. ౭
అత్ర ఆనన్తగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి.

శం.— వానాత్- గమనాద్గంధనాద్వా వాయుః. మాతరి- అన్తరిక్షే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా. ౮
అత్ర ఆనన్తగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి.

శం.— ఇదం సర్వమప్యాదదీయం- గృహ్ణీయాం యదిదం పృథివ్యామిత్యాది సమానమేవ. ౯-౧౦
అత్ర ఆనన్తగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి.

శం.— (అథేన్ద్రమితి) అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహీత్యాది పూర్వవత్. ఇన్ద్రః పరమేశ్వరో మఘవాన్ బలవత్త్వాత్తథేతి తదభ్యద్రవత్. తస్మాదిన్ద్రాదాత్మసమీపగతాత్తద్బ్రహ్మ తిరోదధే - తిరోభూతం. ఇన్ద్రత్వాభిమానోఽతితరాం నిరాకర్తవ్య ఇత్యతః సంవాదమాత్రమపి నాదాద్బ్రహ్మేన్ద్రాయ. అత్ర ఆనన్తగిరీయం నాస్తి. ౧౧

రం.— (తస్మాత్తిరోదధే) తస్మాత్- మఘోనస్సన్నిధేః. ఏతస్య గర్వభఙ్గో మాభూదితి తిరోహితమభవదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— తద్యక్షం యస్మిన్నాకాశే - ఆకాశప్రదేశే ఆత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూత, మిన్ద్రశ్చ బ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశే ఆసీత్, సః- ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవాకాశే తస్థౌ- కిం తద్యక్షమితి ధ్యాయన్న నివవృతేఽగ్న్యాదివత్. తస్యేన్ద్రస్య యక్షే భక్తిం బుద్ధ్వా విద్యా ఉమారూపిణీ ప్రాదురభూత్ స్త్రీరూపా. స ఇన్ద్రస్తాముమాం బహుశోభమానాం - సర్వేషాం హి శోభమానానాం శోభమానతమాం విద్యాం. తదా బహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నం భవతి. హైమవతీం- హేమకృతాభరణవతీమివ బహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా- ఉమైవ హిమవతో దుహితా హైమవతీ. నిత్యమేవ సర్వజ్ఞేన ఈశ్వరేణ సహ వర్తత ఇతి జ్ఞాతుం సమర్థేతి కృత్వా తాముపజగామ. ఇన్ద్రస్తాం హ- ఉమాం కిలోవాచ- పప్రచ్ఛ- బ్రూహి కిమేతద్దర్శయిత్వా తిరోభూతం యక్షమితి. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః. ౧౨

హరిః ఓం॥ సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి
తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యాన్దేవాన్యదగ్నిర్వాయు
రిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౨
తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౩
తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతీన్న్యమీమిషదా ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౪

ఆ.— తృతీయఖణ్డభాష్యం స్పష్టం- అతో న వివృతమితి. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః. ౧-౨

రం.— (తస్మిన్నేవాకాశ ఇతి) తస్మిన్నేవ ప్రదేశే హిమవత్పుత్రీం బహుభిరాభరణైః శోభమానాం పార్వతీమిన్ద్రో దదర్శ ... ర్భూతాం దృష్ట్వా తత్సమీపమాగత్య ఇయం సర్వం జానాతీతి మన్యమానః కిమేతద్యక్షమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః.......................... ౧-౨

శం.— సా బ్రహ్మేతి హోవాచ- హ- కిల. బ్రహ్మణః- ఈశ్వరస్యైవ విజయే. ఈశ్వరేణైవ జితా అసురాః- యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం. తస్యైవ విజయే యూయం- మహీయధ్వం- మహిమానం ప్రాప్నుథ. ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థం. మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాకమేవ ... హి మేతి. తతః- తస్మాదుమావాక్యాద్ధైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః. అవధారణాత్ తతో హైవేతి న స్వాతన్త్ర్యేణ. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧

రం.— (సా బ్రహ్మేతి హోవాచేతి) బ్రహ్మైవ యక్షరూపేణ యుష్మన్మోహశమనాయ ప్రాదుర్భూతం- అతో బ్రహ్మసంబన్ధిని విజయే ... మిథ్యైవ పూజాం ప్రాప్నుత. అస్మాభిరేవ విజయః కృత ఇతి దురభిమానస్త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః. (తతో హైవేతి) తదుపదేశాదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః ౧

శం.— యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా సమీపముపగతాః- తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ ... అతిశయేన శక్తిమహాభాగ్యైరన్యాన్దేవానతితరామతిశయేన శేరత ఇవైతే దేవాః. ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా. యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః ... తే హి యస్మాదేనత్- బ్రహ్మ నేదిష్ఠం- అన్తికం. సమీపం. ప్రియతమం. పస్పృశుః- స్పృష్టవన్తో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాదిప్రకారైః ... హేతోరేనత్- బ్రహ్మ ప్రథమః- ప్రథమాః ప్రధానాః సన్త ఇత్యేతత్. విదాంచకార- విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి. ... స్త్రివాక్యాదేవ విదాంచక్రుః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తస్మాద్వా ఇతి) తస్మాదేవ హేతోః- ఏత ఏవాగ్నివాయ్విన్ద్రా ఇతరాన్దేవానతిశేరత ఇవ. ... ర్థః. యస్మాద్ధేతోః నేదిష్ఠం- సమీప ఏవ వర్తమానం తత్- బ్రహ్మ పస్పృశుః- దృష్టవన్తః। యస్మాచ్చ హేతోః ప్రథమో విదాఞ్చకార ప్రథమం విదాఞ్చక్రురిత్యర్థః.

శం.— యదిన్ద్ర ఏవోమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరాం - అతిశయేన శేత ఇవాన్యాన్ దేవాన్ స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ- యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యం. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— అగ్నివాయ్విన్ద్రాణాం మధ్యే యస్మాదిన్ద్రః సన్నిహితం బ్రహ్మాదృష్టవాన్, సర్వేభ్యః పురస్తాత్పార్వతీముఖాదిదం ... వా, న తస్సర్వాతిశాయీత్యర్థః.

శం.— తస్య- ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశః- ఉపమోపదేశః. నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః సోఽయమాదేశ ఇత్యుచ్యతే. కింతత్. యదేతత్- ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్- విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి విద్యుతో విద్యోతనమితి ... ర్థః. విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే చ దర్శనాత్. విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా ... ఋషిః. అథవా- విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం. వ్యద్యుతత్- విద్యోతితవత్. ఆ- ఇవ. విద్యుతస్తేజ ఇవ సకృద్విద్యోతితవదిత్యభిప్రాయః. ఇతిశబ్ద ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థః ఇత్యయమాదేశ ఇతి. ఇచ్ఛబ్దః సముచ్చయార్థః. అయం చాపరస్తస్యాదేశః. కోఽసౌ. న్యమీమిషత్- యథా చక్షుర్న్యమీమిషత్- నిమేషం కృతవత్. స్వార్థే ణిచ్. ఉపమార్థ ఆకారః. చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనం. ౪

ఆ. విద్యుతః సకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - బ్రహ్మణః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః. విద్యుత్సంబన్ధి ద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - అన్యాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తృకత్వానుపపత్తేః. అతో యథాశ్రుతాసమ్భవాదన్యతోఽర్థః కర్తవ్య ఇత్య

అథాధ్యాత్మంయదేతద్గచ్ఛతీవచమనోనేనచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసఙ్కల్పః॥ ౫
తద్ధతద్వనంనామతద్వనమిత్యుపాసితవ్యంసయఏతదేవంవేదాభిహైనంసర్వాణిభూతానిసంవాఞ్ఛన్తి॥ ౬
ఉపనిషదంభోబ్రూహీత్యుక్తాతఉపనిషద్బ్రాహ్మీంవావతఉపనిషదమబ్రూమేతి॥ ౭

ర్థః. (ప్రతినిర్దేశార్థఇతి) పరామర్శార్థః. చక్షుర్నిమేషణం ద్రుతంభవతీతి ప్రసిద్ధం. తద్వద్బ్రహ్మణిశీఘ్రప్రకాశిత్వం. సృష్ట్యాదౌ ప్రతిబన్ధాభావేన ద్రుతకారిత్వంధర్మః. అధిదైవతంయద్ధ్యేయం బ్రహ్మరూపం- తద్యథావిద్యుతః ప్రకాశోయుగపద్విశ్వవ్యాపకః- తథానిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతంసకలసృష్ట్యాదికారిపరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం. ౪

రం.— (తస్యైషఆదేశఇతి) తస్య - విజ్ఞాతస్యసద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః యఏషఆదేశః - వక్ష్యమాణఉపమానోపదేశఇత్యర్థః. (యదేతద్విద్యుతోవ్యద్యుతదాఇతి) యథావిద్యుతోవిద్యోతనంక్షణికం- తద్వదిత్యర్థః.ఆ ఇతిప్రసిద్ధౌ. ఉపమానాన్తరమాహ (ఇన్న్యమీమిషదా ఇతి) అత్రాపిఆఇత్యేతత్పూర్వవత్. ఇచ్ఛబ్దఉపమానాన్తరసముచ్చయార్థః. యథాన్యమీమిషత్ - యథానిమేషప్రకాశతిరోభావఃక్షణేన. ఏవం బ్రహ్మాపితిరోభూతమిత్యర్థః. యథావిద్యుతస్తిరోహితాభవన్తీత్యర్థః. న్యమీమిషదితివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతాకాశాదిగతవిద్యుద్విషయం బ్రహ్మణఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః. ౪

శం.— అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం - ప్రత్యగాత్మవిషయఆదేశఉచ్యతే. యదేతద్గచ్ఛతీవచమనః - ఏతత్- బ్రహ్మఢౌకతఇవ - విషయీకరోతీవ. యథానేన - మనసాఏతత్ - బ్రహ్మోపస్మరతి - సమీపతఃస్మరతిసాధకోఽభీక్ష్ణం- భృశం. సఙ్కల్పశ్చమనసో బ్రహ్మవిషయః - మనఉపాధికత్వాద్ధిమనసస్సఙ్కల్పస్మృత్యాదిప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ-విషయీక్రియమాణఇవచాతః. సఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః. విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మి, అధ్యాత్మంచమనఃప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మి, త్యేషఆదేశః. ఏవమాదిశ్యమానంహి బ్రహ్మమన్దబుద్ధిగమ్యంభవతీతి బ్రహ్మణఆదేశోపదేశః- నహినిరుపాధికమేవ బ్రహ్మమన్దబుద్ధిభిరాకలయితుంశక్యం. ౫

ఆ.— అధునా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణోయథాభివ్యక్తిఃస్యాత్- తథోపదిశ్యతఇత్యాహ (అథానన్తరమితి) ఏతత్పూర్వోక్తజ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతిమదీయంమనోగచ్ఛద్వర్తతఇతిచిన్తయేదిత్యుపదేశః. సఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం-పౌనఃపున్యేనమమమనసస్సఙ్కల్పో బ్రహ్మవిషయఏవేతిధ్యాయతఃప్రత్యగ్భూత బ్రహ్మాభివ్యక్తిస్స్యాదిత్యాహ (మనఉపాధికత్వాద్ధీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (విద్యున్నిమేషణవదితి) ౫-౬

రం.— †(అథాధ్యాత్మమితి) అనన్తరందేహస్థోపాస్యాన్తరముచ్యతఇత్యర్థః. (యదేతదితి) ఏతత్- బ్రహ్మమనోగచ్ఛతీవ. బ్రహ్మవిషయకమనోగమనమివేత్యర్థః. యథామనసా బ్రహ్మవిషయీకరణంనచిరస్థాయి- ఏవమేవయస్యబ్రహ్మణఃప్రకాశోపీత్యర్థః. మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణంక్షణికమేవ - నచిరానువృత్తమితివిశదయతి (సచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసఙ్కల్పః) నహిమనోజనితసఙ్కల్పః - ధ్యానవిశేషః అభీక్ష్ణం- చిరంఏతత్- బ్రహ్మోపస్మరతి. నవిషయీకరోతీత్యర్థః. యథా బ్రహ్మణోమనసావిషయీకరణం నచిరానువృత్తం - ఏవంయస్యప్రాదుర్భావోపినచిరానువృత్తః. అత్రదృష్టాన్తోక్తివ్యాజేన బ్రహ్మధ్యానానువృత్తిస్సుశకేతిదర్శితంభవతి. ౫

శం.— కించ- తత్- బ్రహ్మ- హ- కిలతద్వనంనామ. తస్యవనంతద్వనం. తస్య- ప్రాణిజాతస్యప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం- సంభజనీయం. అతస్తద్వనంనామప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ. తద్వనమితియతః- తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవగుణాభిధానేనోపాసితవ్యం- చిన్తనీయమితి. అనేననామ్నోపాసకస్యఫలమాహ- సయః- కశ్చిదేతత్ - యథోక్తం బ్రహ్మైవం-యథోక్తగుణంవేద- ఉపాస్తే. హ- ఏవముపాసకంసర్వాణిభూతాన్యభిసంవాఞ్ఛన్తి- ప్రార్థయన్తఏవయథా బ్రహ్మ. అత్రఆసన్నగిరీయంనాస్తి. ౬

రం.— (తద్ధతద్వనంనామేతి) ఏతాదృశమహిమవిశిష్టం తత్- బ్రహ్మసర్వైరపిజనైస్సేవనీయత్వేన- ప్రార్థనీయత్వేనవననామకంభవతి. తస్మాత్తత్- బ్రహ్మవనమిత్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః. వనత్వేనోపాసనస్యఫలమాహ (సయఏతదేవంవేదేతి) సర్వైరపిప్రార్థనీయోభవతీత్యర్థః ౬

శం.— ఏవమనుశిష్టఃశిష్యఃఆచార్యమువాచ- ఉపనిషదం- రహస్యంయచ్చిన్త్యం- భో- భగవన్ బ్రూహీతి. ఏవముక్తవతిశిష్యేఆహ ఆచార్యః- ఉక్తా-అభిహితాతే- తవోపనిషత్. కాపునస్సేత్యాహ- బ్రాహ్మీం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనఇయం-తాం. పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య. వావ- ఏవ. తేఉపనిషదమబ్రూమేతి. ఉక్తామేవపరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థం. పరమాత్మవిషయాముపనిషదం శ్రుతవతఃఉపనిషదంభోబ్రూహీతిపృచ్ఛతఃశిష్యస్యకోఽభిప్రాయః. యదితావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్యప్రశ్నఃకృతః-తతఃపిష్టపేషణవత్పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నఃస్యాత్. అథసావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్- తతస్తస్యాఃఫలవచనేనోపసంహారోనయుక్తః *ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తీతి. తస్మాదుక్తోపని

---

† మనోనచైతదితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తస్యైతపోదమఃకర్మేతిప్రతిష్ఠా వేదాస్సర్వాఙ్గానిసత్యమాయతనం॥ ౮

షచ్ఛేషవిషయోపి ప్రశ్నోఽనుపపన్న ఏవ-అనవశేషితత్వాత్. క స్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురితి. ఉచ్యతే- కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాతత్సహకారిసాధనాన్తరాపేక్షా- అథనిరపేక్షైవ. సాపేక్షాచేత్- అపేక్షితవిషయాముపనిషదంబ్రూహి. అథనిరపేక్షాచేత్ - అవధారయపిప్పలాదవన్నాత్మఃపరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః. ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనముక్తాతఉపనిషదితి. ననునావధారణమిదం - యతోన్యద్వక్తవ్యమిత్యాహతస్యైతపోదమఇత్యాది. సత్యం - వక్తవ్యముచ్యతెఆచార్యేణ. నతూక్తోపనిషచ్ఛేషతయాతత్సహకారిసాధనాన్తరాభిప్రాయేణవా. కింతుబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ- వేదైస్తదఙ్గైశ్చసహపాఠేనసమీకరణాత్తపః ప్రభృతీనాం. నహివేదానాంశిక్షాద్యఙ్గానాంచసాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వంవా. సహపఠితానామపియథాయోగ్యంవిభజ్యవినియోగఃస్యాదితిచేత్. యథాసూక్తవాకానుమన్త్రణమన్త్రాణాంయథాదైవతంవిభాగః - తథాతపోదమకర్మసత్యాదీనాంబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వంతత్సహకారిసాధనత్వంవేతికల్ప్యతె. వేదానాంతదఙ్గానాంచార్థప్రకాశకత్వేనకర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవంన్యాయంవిభాగోయుజ్యతె- అర్థసంబన్ధోపపత్తిసామర్థ్యాదితిచేత్. న- అయుక్తేః. నహ్యాయంవిభాగోఘటనాంప్రాప్నోతి- నహిసర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యాబ్రహ్మవిద్యాయాఃశేషాపేక్షా - సహకారిసాధనసంబన్ధోవాయుజ్యతే. సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చబ్రహ్మవిద్యాయాః, తత్ఫలస్యచనిశ్శ్రేయసస్య,. మోక్షమిచ్ఛన్సదాకర్మత్యజెదెవససాధనం| త్యజతైవహితజ్జ్ఞేయంత్యక్తుఃప్రత్యక్పరంపదం.తస్మాత్కర్మణాంసహకారిత్వం, కర్మశేషాపేక్షావాజ్ఞానస్యోపపద్యతె. తతోఽసదేవసూక్తవాకానుమన్త్రణవద్యథాయోగంవిభాగఇతి. తస్మాదవధారణార్థతైవప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతె- ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాన్యనిరపేక్షాఽమృతత్వాయ. ౭

ఆ.— సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం - తత్రవిరక్తఉత్తమాధికారీపరమరహస్యంపృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవముక్తఇతి) పరమరహస్యం- శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తమెవ.(ఉత్తరార్థమితి) ఉత్తరగ్రన్థేనవిద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్తవిద్యానిరపేక్షైవేత్యవధారయతి. అవధారణార్థం ప్రతివచనస్యచోద్యముఖేనస్ఫుటయతి (పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా) కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాన్యదపేక్ష్యతె. శేషశ్శేషఫలోపకార్యఙ్గంవివక్షితం. సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపిసముచ్చయార్థంవివక్షితం. ఏవంశిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్యసమాధానమాహ (ఏతదుపపన్నమితి) వేదవేదాఙ్గైః విద్యాఙ్గత్వహీనైస్సహపాఠాత్తపః ప్రభృతీనాంవిద్యాఙ్గత్వంనాస్తీత్యుక్తం. తత్రయోగ్యతావశేనశేషశేషిభావః-సహపాఠస్త్వకించిత్కరఇతిశఙ్కతె (సహపఠితానామపీతి) * అగ్నిరిదగ్ంహవిరజుషతఅవీవృధతమహోజ్యాయోకృత అగ్నీషోమావిదగ్ంహవిరజుషేతాంఅవీవృధేతాంమహోజ్యాయోక్రాతామిత్యాదినైవసూక్తవాకేనసర్వత్యాగసమాప్తౌదేవతానుమన్త్రణంక్రియతె. తత్రయద్యప్యస్మిన్సూక్తవాకెబహ్వ్యోదేవతాఃపఠ్యన్తె-తథాపియస్మిన్యాగేయాదేవతాహుతా-తస్యాఏవవిసర్జనేయోగ్యతావశాదస్యసూక్తవాకస్యయథావినియోగః- తథాతపఃప్రభృతీనామేవవిద్యాశేషత్వేనవినియోగోభవిష్యతీత్యర్థః. భవేత్సూక్తవాకస్యవినియోగోయోగ్యతాసంభవాత్-నకర్మణాంవిద్యావిరుద్ధత్వేనయోగ్యతా-అయోగ్యత్వాదిత్యాహ(నాయుక్తేరితి)విద్యాయావిషయపర్యాలోచనయాఫలపర్యాలోచనయాచనాస్తితత్త్వతస్సంబన్ధయోగ్యతా-ప్రత్యుతకర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాంత్యాగఏవముముక్షూణాంకర్తవ్యఇత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్యఉత్పాద్యాదిభ్యఃకర్మగోచరేభ్యోవ్యావృత్తోయఃప్రత్యగాత్మా-సఏవబ్రహ్మరూపేణవిద్యాయావ్యావర్తకః- విషయః. తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయా, స్తత్ఫలస్యచకర్మనైరపేక్ష్యాదిత్యర్థః ౭

ర.— ఏవమాత్మనావిన్దతేవీర్యమిత్యర్థస్థితేసతివీర్యావాప్తిహేతుభూతభగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదంభోబ్రూహీతి శిష్యేణోక్తెఇతరఆహ (ఉక్తాతేఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాంప్రధానోపనిషదమవోచామ. అతఃప్రధానోపనిషదుక్తైవ - సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదంవక్ష్యామి- యదిశుశ్రూషసఇతిభావః. ౭

శం.— యామిమాంబ్రాహ్మీముపనిషదంతవాగ్రేబ్రూమేతి - తస్యై-ఏతస్యాఉక్తాయాఉపనిషదఃప్రాప్త్యుపాయభూతానితపఆదీని. తపః- కాయేన్ద్రియమనసాంసమాధానం. దమః-ఉపశమః. కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. ఏతైర్హిసంస్కృతస్యసత్త్వశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా - అమృదితకల్మషస్యోక్తెపిబ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తిర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ - యథేన్ద్రవిరోచనప్రభృతీనాం. తస్మాదిహవాఅతీతేషువాబహుషుజన్మాన్తరేషు తపఆదిభిఃకృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానంసముత్పద్యతె. యథాశ్రుతం *యస్యదేవేపరాభక్తిర్యథాదేవేతథాగురౌ। తస్యైతెకథితాహ్యర్థాఃప్రకాశన్తెమహాత్మనఇతి మన్త్రవర్ణాత్, *జ్ఞానముత్పద్యతెపుంసాంక్షయాత్పాపస్యకర్మణఇతిస్మృతేః,. ఇతిశబ్దఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః. ఇత్యేవమాద్యన్యదపిజ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం *అమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాద్యుపదర్శితంభవతి. ప్రతిష్ఠా- పాదౌ. పాదావివాస్యాః- తేషుహిసత్సుప్రతితిష్ఠతిబ్రహ్మవిద్యాప్రవర్తతె- పద్భ్యామివపురుషః. వేదాశ్చత్వారః. సర్వాణిచాఙ్గానిశిక్షాదీని. షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశకత్వాద్వేదానాంతద్రక్షణార్థత్వాదఙ్గానాం ప్రతిష్ఠాత్వం. అథవా- ప్రతిష్ఠాశబ్దస్యపాదరూపకల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణిసర్వాఙ్గాని - శిరఆదీని. అస్మిన్పక్షే శిక్షాదీనాంవేదగ్రహణేనైవగ్రహణంకృతం ప్రత్యేతవ్యం- అఙ్గినిగృహీతెఽఙ్గానిగృహీతాన్యేవభవన్తి-తదాయతనత్వాదఙ్గానాం. (సత్యమాయతనం) యత్రతిష్ఠత్యుపనిషత్ -తదాయతనంసత్యమితి- అమాయితా. అకౌటిల్యంవాఙ్మనఃకాయానాం. తేషుహ్యాశ్రయతివిద్యా-యెఅమాయినఃసాధవః. నాసురప్రకృతిషుమాయావిషు-* నయేషుజిహ్మమనృతంనమాయాచేతిశ్రుతేః. తస్మాత్సత్యమాయతనమితికల్ప్యతె. తపఆదిష్వేవప్రతిష్ఠాత్వేనప్రా

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి॥ ౯

ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి సామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా.

త్తస్యసత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణంసాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థం. * అశ్వమేధసహస్రంచసత్యంచతులయాధృతం। అశ్వమేధసహస్రాద్ధిస త్యమేకంవిశిష్యతఇతిస్మృతేః. ౮

ఆ.— తచ్ఛబ్దాపేక్షితంయచ్ఛబ్దంపూరయతి (యామిమామితి) ప్రాప్తాంసగుణవిషయాం నిర్గుణబ్రహ్మాత్మవిషయాంచేత్యర్థః. (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాదసామాన్యస్యకల్పితత్వాదితరైరప్యఙ్గైఃకల్పనారూపైర్భావితవ్యమిత్యర్థః. తస్యై తపోదమఃకర్మేతీత్యత్రేతిశబ్దస్యోప లక్షణార్థత్వాత్సత్యమపిసంగృహీతవ్యం- కథంపృథగుచ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (తపఆదిష్వేవేతి) ౮

రం.— (తస్యైతపోదమఃకర్మేతిప్రతిష్ఠా) తస్యై- ఉక్తాయైఉపనిషదేసాధనభూతాని- కాయశోషణలక్షణంతపః, ఇన్ద్రియనిగ్ర హరూపఉపశమః, అగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మ, చఉపనిషచ్ఛబ్దితాయాబ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రతిష్ఠా - దార్ఢ్యహేతుః. (వేదాస్సర్వాఙ్గానిస త్యమాయతనం) షడఙ్గసహితాశ్చవేదాస్సత్యవచనంచబ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః. ౮

శం.— యోవైఏతాం- బ్రహ్మవిద్యాం *కేనేషితమిత్యాదినాయథోక్తామేవంమహాభాగాం * బ్రహ్మహదేవేభ్యఇత్యాదిస్తుతాంసర్వ విద్యాప్రతిష్ఠాంవేద *అమృతత్వంహివిన్దతఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలమన్తేనిగమయతి-అపహత్యపాప్మానం-అవిద్యాకామకర్మలక్షణంసంసారబీజం విధూయానన్తే- అపర్యన్తే. స్వర్గేలోకే- సుఖాత్మకేబ్రహ్మణీత్యేతత్. అనన్తేఇతివిశేషణాన్న త్రివిష్టపే. అనన్తశబ్దఔపచారికోపిస్యాదిత్యతఆహ (జ్యేయఇతి) జ్యేయే- జ్యాయసి. సర్వమహత్తరేస్వాత్మని. ముఖ్యఏవప్రతితిష్ఠతి.నపునస్సంసారమాపద్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.... ౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ తలవకారోపనిషద్భాష్యంసంపూర్ణమ్.

ఆ.— సగుణవిద్యాయాః క్రమముక్త్యర్థత్వాత్ క్రమేణ ప్రాప్యంయత్కైవల్యంనిర్గుణవిద్యాఫలం- తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రి యతఇత్యాహ (యో వా ఏతామిత్యాదినా) ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.. ౯

యోసౌసర్వేశ్వరోవిష్ణుఃసర్వాత్మా సర్వదర్శనః। శుద్ధోబోధామ్బుధిస్సోహం తోసాహంనిత్యాత్మకఃప్రభుః॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతం శాఙ్కరతలవకారోపనిషద్భాష్య టిప్పణంసమాప్తమ్.

రం.— (యో వా ఏతామేవంవేదేతి) ఏతాం - బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతిష్ఠాయతనోపేతాంయోవేదసస్సర్వాణిపాపానివిధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యేజ్యేయే- జ్యాయసి- జ్యేష్ఠే- సర్వోత్తరేస్వర్గలోకే - వైకుణ్ఠలోకే ప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః. అనన్తజ్యేయపదసమభివ్యాహారా త్స్వర్గలోకశబ్దోభగవల్లోకపరః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.. ౯

కేనోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాంభూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాన్మదుక్తిమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణేనమః.

అనన్తగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కఠోపనిషత్.

ప్రథమవల్లీ.

అవతారికా.

శం.— నమోభగవతే వైవస్వతాయ మృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచికేతసే చ. అథ కాఠోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే. సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపనిపూర్వస్య క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపముపనిషదితి. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవేద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే. కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యే ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాః సన్త ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణలక్షణాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి - తేషామవిద్యాదేః సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే. తథా చ వక్ష్యతి *నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి. పూర్వోక్తవిశేషణాన్ వా ముముక్షూన్ పరం బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయితృత్వేన యోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్. తథా చ వక్ష్యతి *బ్రహ్మప్రాప్తో విరజోఽభూద్విమృత్యురితి. లోకాదిర్బ్రహ్మజజ్ఞో యోఽగ్నిః తద్విషయాయా విద్యాయా ద్వితీయేన వరేణ ప్రార్థ్యమానాయాః స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేన గర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవబృన్దస్య లోకాన్తరే పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే. తథా చ వక్ష్యతి *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది. నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రన్థమప్యభిలపన్తి - ఉపనిషదమధీమహే ఉపనిషదమధ్యాపయామ ఇతి చ. ఏవం నైష దోషః - అవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేర్ధాత్వర్థస్య గ్రన్థమాత్రేఽసమ్భవాద్విద్యాయాం చ సమ్భవాత్. గ్రన్థస్యాపి తాదర్థ్యేన తచ్ఛబ్దత్వోపపత్తేః- *ఆయుర్వై ఘృతమిత్యాదివత్. తస్మాద్విద్యాయాం ముఖ్యయా వృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే - గ్రన్థే తు భక్త్యేతి. ఏవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టోఽధికారీ విద్యాయాముక్తః. విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తో విద్యాయాః పరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మభూతం. ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద ఆత్యన్తికీ సంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా. సమ్బన్ధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః. అతో యథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధాయా విద్యాయాః కరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధా ఏతా వల్ల్యో భవన్తీత్యతస్తా యథాప్రతిభానం వ్యాచక్ష్మహే.

ఆ.— ధర్మాధర్మాద్యసంస్పృష్టం కార్యకారణవర్జితం। కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్॥

యస్మాత్సత్యాత్ప్రతిపరమానస్తో యథావదధికారం యమాత్ప్రపదేన గతమానో నచికేతా బ్రహ్మాత్మతామనుభవబలతో భజతే యమాన్తేవాసి ... దోషైరలిప్తస్వభావ ఆచార్యోపదేశప్రదానేన పరబ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ, యస్మై చోపదిదేశ, తాభ్యాం నమస్కుర్వన్నాచార్యభక్తేః శాస్త్రప్రవృత్త్యఙ్గత్వం దర్శయతి (నమో భగవత ఇతి వైవస్వతాయేతి) అథశబ్దో మఙ్గళార్థః. చికీర్షితం ప్రతిజానీతే (కాఠేతి) నను కాఠోపనిషదో వృత్తిరనర్థికా - ప్రాణినాం కామహతచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్ ... ద్వివిధస్య ... దుర్నిరూపత్వాత్ ... స్య చ సత్యస్య కథం ... సమ్భవః ... రుపనిషజ్జన్యవిద్యాయా నిష్ప్రయోజనత్వాత్, జీవస్య చాసంసారిబ్రహ్మైకతాయాః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేన నిర్విషయత్వాత్, ... త్వేనోపనిషన్నిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రన్థస్య విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయితుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపం నిర్వక్తి (ఉపనిపూర్వస్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య *ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ ధాత్వర్థమాహ (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్విప్ప్రత్యయవశాత్కర్తృప్రయోగసమ్భవే సముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ (కేనపునరితి) *షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యత ఇతి) విషయేష్వతృష్ణత్వాదిలా... షదర్శనాద్విరక్తాః కేచన ముముక్షవః ప్రసిద్ధాః- ననుచ విభవాద్వ్యవహారకాముకా ఏవేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధిద్యోతకేన కథయతి. ఆనుశ్రవికాః - శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః. (ఉపసద్యేతి) ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయన్తి- సంసార్యసంసార్యైక్యాసమ్భావనాదినిరస్యేత్యర్థః. గత్యర్థః పూర్వోక్త ఇతి అగ్నివిద్యాయామప్యవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః. సవిజానాతీతిజ్ఞః. (గ్రన్థే తు భక్త్యేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనే

హరిః ఓం॥ ఉశన్హ వై వాజశ్రవసః సర్వవేదసం దదౌ। తస్య హ నచికేతా నామ పుత్ర ఆస॥ ౧
తꣳహ కుమారꣳ సన్తం దక్షిణాసు నీయమానాసు శ్రద్ధావివేశ సోఽమన్యత॥ ౨
పీతోదకా జగ్ధతృణా దుగ్ధదోహా నిరిన్ద్రియాః। అనన్దా నామ తే లోకాస్తాన్ స గచ్ఛతి తా దదత్॥ ౩

నసిద్ధముక్తమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (అత్యన్తికీతి) నిదానసివృత్త్యానివృత్తిర్వివక్షితా. నిదానంచాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః సంసారస్యాత్మైకత్వావిద్యా. సాచసకర్మణావినివర్తతే. అతోవిద్యాయాః ప్రయోజనేనసాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబన్ధ ఇత్యర్థః. ……… ………

శం.— తత్రాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా- ఉశన్- కామయమానః. హవై ఇతివృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ. వాజం- అన్నం. తద్దానాదినిమిత్తం శ్రవోయస్య- సవాజశ్రవాః. రూఢితోవా. తస్యాపత్యంవాజశ్రవసః కిలవిశ్వజితా సర్వమేధేనేజే తత్ఫలంకామయమానః. సచైతస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వంధనం దదౌ- దత్తవాన్. తస్య- యజమానస్య హ నచికేతా నామ పుత్రః కిలాస- బభూవ. ౧

ఆ.— ※వశకాన్తావిత్యస్య శత్రన్తం రూపముశన్నితి. శ్రవః- కీర్తిః. సర్వమేధేన-సర్వస్వదక్షిణేన. ఈజే-యజనంకృతవానిత్యర్థః. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాస్యేవిదుషాంప్రీత్యైకఠవల్లీం యథామతి॥

రం.— (ఉశన్హవై వాజశ్రవసఇతి) ఉశన్ - కామయమానః. ※వశకాన్తావిత్యస్మాచ్ఛతరి ※గ్రహిజ్యేత్యాదినా సంప్రసారణం. హవై ఇతివృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ. ఫలమితిశేషః. వాజశ్రవసః- వాజేన- అన్నేనదానాదికర్మభూతేన శ్రవః- కీర్తిర్యస్య- సవాజశ్రవాః. తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః. రూఢిర్వా వాజశ్రవసఇతి. సకిలఋషిర్విశ్వజితా సర్వస్వదక్షిణేనయజమానః తస్మిన్క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వందత్తవానిత్యర్థః. ఉశన్నిత్యనేనకర్మణః కామ్యత్వాద్దక్షిణాసాద్గుణ్యమావశ్యకమితిసూచ్యతే. ఆస- బభూవ. ※ఛన్దస్యుభయథేతిలిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ ※స్నస్తయోరల్లోప ఇత్యాదివదస్తేర్భూభావాభావః. ౧

శం.— తంహ- నచికేతసంకుమారం- ప్రథమవయసంసన్తమప్రాప్తప్రజననశక్తింబాలమేవ శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ప్రవిష్టవతీ. కస్మిన్కాల ఇత్యాహ - ఋత్విగ్భ్యస్సదస్యేభ్యశ్చదక్షిణాసు నీయమానాసు - విభాగేనోపనీయమానాసు దక్షిణార్థాసు గోషు. సఆవిష్టశ్రద్ధో నచికేతాఅమన్యత. ౨

ఆ.— (సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి- యజ్ఞసభాయాంయేఽన్యే మిళితాః బ్రాహ్మణాః- తేభ్యశ్చ. ౨

రం.— (తంహకుమారంసన్తమితి) తం - నచికేతసంకుమారం సన్తం- బాలమేవసన్తం ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాసు గోషు నీయమానాసు సతీషు శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ఆవిష్టవతీ. యద్యపియదాసతికరం ద్రవ్యం- తద్దక్షిణేత్యుచ్యతే. ఏకాచాన్యా ……… నాతిరిక్తరుపాధికోదక్షిణాశబ్దఏకవచనాన్తతామేవలభతే. అతఏవభూనామక్రైకాహక్రతౌ ※తస్యయోనవదక్షిణేత్యత్ర కృత్స్నస్యగవాశ్వాదేః ప్రకృతస్యదాక్షిణ్యస్యనివృత్తిరితి ※తస్యధేనురితిగవామితిదాశమికాధికరణేస్థితం. తథాపిదక్షిణాశబ్దోఽయంభూతివచనః- సచపర్యాప్తేషుయాపి ……… గతే- అస్మిన్కర్మణీయంభూతిరితి. కర్తురపేక్షయాపిప్రవర్తతే - అస్మిన్కర్మణ్యస్యపురుషస్యేయంభూతిరితి. తతశ్చఋత్విగ్బహుత్వాపేక్షయా ……… క్షిణాబహుత్వసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితిబహువచనముపపద్యతే. అతఏవ ※ఋతపేయఔదుమ్బరస్సోమచమసోదక్షిణాసప్రియాయసగోత్రాయ ……… మ్నాణేదేయఇత్యత్రవాక్యతాపత్తేః బ్రహ్మభాగమాత్రేపిదక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామన్తరేణముఖ్యత్వోపపత్తేస్తన్మాత్రబాధ ఇత్యుక్తందశమే. యదిబ్రహ్మణస్తద్దానంతద్వికారస్యాదిత్యధికరణే. తతశ్చక్రత్వపేక్షయాదక్షిణైక్యేపిఋత్విగపేక్షయాదక్షిణాభేదసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితిబహువచనస్యనానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథమితి. ఉచ్యతే (పీతోదకాఇత్యాదినా) దక్షిణార్థాగావోవిశేష్యన్తే- పీతముదకంయాభిస్తాః పీతోదకాః. జగ్ధం - భక్షితంతృణంయాభిస్తాః జగ్ధతృణాః. దుగ్ధదోహాః - క్షీరాఖ్యోయాసాంతాః దుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః - అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణానిష్ఫలాగావఇత్యర్థః. తాః- ఏవంభూతాగాః ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాబుద్ధ్యాదదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖానామేత్యేతత్. యేతేలోకాః- తాన్ సయజమానోగచ్ఛతితాదదత్. ౩

ఆ.— పీతముదకంప్రాగేవ- నోత్తరకాలంపానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. ౩-౪

రం.— శ్రద్ధాప్రకారమేవదర్శయతి (పీతోదకాఇతి) పీతముదకంయాభిస్తాః పీతోదకాః. జగ్ధం- భక్షితంతృణంయాభిస్తాః జగ్ధతృణాః. దుగ్ధదోహాః- క్షీరాఖ్యోయాభిస్తాః దుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః- అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణానిష్ఫలాఇతియావత్. యాఏవంభూతాగావః-

స హోవాచ పితరం తత కస్మై మాం దాస్యసీతి। ద్వితీయం తృతీయం తగ్ం హోవాచ మృత్యవే త్వా దదామీతి॥ ౪
బహూనామేమి ప్రథమో బహూనామేమి మధ్యమః। కిగ్ం స్విద్యమస్య కర్తవ్యం యన్మయాద్య కరిష్యతి॥ ౫
అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాపరే। సస్యమివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాజాయతే పునః॥ ౬
వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణో గృహాన్। తస్యైతాగ్ం శాన్తిం కుర్వన్తి హర వైవస్వతోదకమ్॥ ౭

తాః ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః- అసుఖాః తే - శాస్త్రసిద్ధాలోకాస్సన్తి నామ- ఖలు. తాన్ సయజమానో గచ్ఛతి. ఏవమస్యతేత్యర్థః ౩

శం.— తదిదం క్రత్వసమ్పత్తినిమిత్తం పితురనిష్టం ఫలం మయా పుత్రేణ సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసమ్పత్తిం కృత్వేత్యేవం మత్వా పితరముపాగమ్య స హోవాచ పితరం. హే తత- తాత- కస్మై- ఋత్విగ్విశేషాయ దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి- ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్. ఏవముక్తేనాపి పిత్రోపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమప్యువాచ కస్మై మాం దాస్యసి కస్మై మాం దాస్యసీతి. నాయం కుమారస్వభావ ఇతి క్రుద్ధస్సన్ పితా తం హ- పుత్రం కిలోవాచ- మృత్యవే- వైవస్వతాయ త్వాం దదామీతి. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

ఠం.— (స హోవాచ పితరమితి) దీయమాన దక్షిణానైర్గుణ్యం మన్యమానో నచికేతాః స్వాత్మదానేనాపి పితుః క్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రస్సన్ పితరముపగమ్యోవాచ - తత - హే తాత కస్మై ఋత్విజే దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి. స ఏవముక్తేనాపి పిత్రా ఉపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమపి పర్యాయం కస్మై మాం దాస్యసీత్యువాచ బహుశస్సర్వ్యథ్యమానః పితా కుపితస్సన్ పుత్రం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్. ౪

శం.— స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాన్తే పరిదేవయాఞ్చకార. కథమితి. ఉచ్యతే- బహూనాం- శిష్యాణాం పుత్రాణాం వా. ఏమి - గచ్ఛామి. ప్రథమస్సన్- ముఖ్యయా శిష్యాదివృత్త్యేత్యర్థః. మధ్యమానాం చ బహూనాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యైమి. నాధమయా కదాచిదపి. తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్పితా. కింస్విద్యమస్య కర్తవ్యం- ప్రయోజనం. మయా ప్రత్తేన కింకరిష్యతి- యత్కర్తవ్యమద్య. నూనం ప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ క్రోధవశాదుక్తవాన్ పితా - తథాపి తత్పితుర్వచో మృషా మాభూదిత్యేవం మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిష్టం కింమయోక్తమితి. ౫

ఆ.— యథావసరం గురోరిష్టం జ్ఞాత్వాశుశ్రూషణే ప్రవృత్తిరుత్తమా. ఆజ్ఞావశేన మధ్యమా. తదపరిపాలనేనాధమా. మయాద్య త్తేన యత్కర్తవ్యమద్య యమస్య కరిష్యతి- తత్కిం కర్తవ్యమాసీత్. నాసీదేవ- విధానాభావాత్. కథం తర్హ్యుక్తవానిత్యత ఆహ (నూనమితి) ౫-౬

ఠం.— ఏవముక్తోఽపి పుత్రః విగతసాధ్వసశోకః పితరమువాచ (బహూనామేమీతి) సర్వేషాం మృత్యుసదనగన్తౄణాం పురతః మధ్యే వా గచ్ఛామి- న తు పశ్చాత్. మృత్యుసదనగమనే న కోఽపి మమ విచార ఇతి భావః. కిం తర్హీత్యత్రాహ (కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్యదద్య మయా కరిష్యతి- తత్తాదృశం యమస్య కర్తవ్యం కిం వా. పూర్ణకామస్య మృత్యోర్మాదృశేన బాలిశేన కిం ప్రయోజనం స్యాత్ - యేన బుద్ధిర్వ్యగ్రీభవత్ తస్మై మదర్పణం సఫలం స్యాత్. అత ఏతదేవానుశోచామీతి భావః. ౫

శం.— అనుపశ్య- ఆలోచయ. నిభాలయానుక్రమేణ. యథా- యేన ప్రకారేణ వృత్తాః పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పితృపితామహాదయస్తవ- తాన్ దృష్ట్వా చ తేషాం వృత్తమాస్థాతుమర్హసి. వర్తమానాశ్చాపరే- సాధవో యథా వర్తన్తే- తాంశ్చ ప్రతిపశ్య- ఆలోచయ తథా. న చ తేషు మృషాకరణం వృత్తం వర్తమానం వాస్తి. తద్విపరీతమసతాం చ వృత్తం మృషాకరణం. న చ మృషా కృత్వా కశ్చిదజరామరో భవతి - యతస్సస్యమివ మర్త్యః- మనుష్యః పచ్యతే- జీర్ణో మ్రియతే. మృత్వా చ సస్యమివ ఆజాయతే ఆవిర్భవతి పునః. ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన- పాలయాత్మనస్సత్యం- ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౬

ఠం.— సాధ్వసరోషావేశహీనమీదృశపుత్రవాక్యం శ్రుత్వా- క్రోధావేశాన్మయా మృత్యవే త్వాం దదామీత్యుక్తం - నేదృశం పుత్రం మృత్యవే దాతుముత్సహ ఇతి పశ్చాత్తప్తహృదయం పితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి) పూర్వే - పితామహాదయో యథా మృషావాదం వినైవ స్థితాః, యథా చాపరే సాధవోఽద్యాపి తిష్ఠన్తి- తానన్వీక్ష్య తథా వర్తితవ్యమితి భావః. (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపి కాలేన జీర్యతి. జీర్ణశ్చ మృత్వా సస్యమివ పునరాజాయతే. ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన- పాలయ సత్యం- ప్రేషయ మాం మృత్యవ ఇతి భావః. ౬

శం.— స ఏవముక్తః పితా ఆత్మనః సత్యతాయై ప్రేషయామాస. స చ యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే. ప్రోష్యాగతం యమమమాత్యా భార్యా వా ఊచుః బోధయన్తః- వైశ్వానరః- అగ్నిరేవ సాక్షాత్ ప్రవిశత్యతిథిస్సన్ బ్రాహ్మణో గృహాన్ దహన్నివ. తస్య దాహం శమయన్త ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తోఽతిథయే. అతో హర- ఆహర హే వైవస్వత ఉదకం నచికేతసే పాద్యార్థం. ౭

ఆశాప్రతీక్షేసఙ్గతగ్‌ం సూనృతాంచేష్టాపూర్తేపుత్రపశూగ్‌ంశ్చసర్వాన్।
ఏతద్వృఙ్క్తేపురుషస్యాల్పమేధసోయస్యానశ్నన్వసతిబ్రాహ్మణోగృహే॥ ౮
తిస్రోరాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహేమేఽనశ్నన్బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః।
నమస్తేఽస్తుబ్రహ్మన్స్వస్తిమేఽస్తుతస్మాత్ప్రతిత్రీన్వరాన్వృణీష్వ॥ ౯
శాన్తసఙ్కల్పస్సుమనాయథాస్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమోమాభిమృత్యో।
త్వత్ప్రసృష్టంమాభివదేత్ప్రతీతఏతత్త్రయాణాంప్రథమంవరంవృణే॥ ౧౦

ఆ.— శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషాదికమపికథాయామపేక్షితంపూరయతి (సఏవముక్తఃపితేతి) ౭-౮-౯

శం.— ఏవముక్త్వాప్రేషితఃపిత్రాప్రేషితస్య మృత్యోస్సద్వారి తిస్రోరాత్రీరనశ్నన్నువాస. తతఃప్రోష్యాగతంయమంభార్యాస్సహవృద్ధా ఊచుః (వైశ్వానరఃప్రవిశతీతి) సాక్షాదగ్నిరేవాతిథిర్బ్రాహ్మణస్సన్గృహాన్ప్రవిశతి. తస్యాగ్నేరేతాం- పాద్యాసనదానాదిలక్షణాంశాన్తింకుర్వన్తిసన్తః- ఏవంహి ఛారేణదగ్ధాభవతీతి. అతః హరవైవస్వత- నచికేతసేపాద్యార్థముదకంహర- ఆహరేత్యర్థః. ౭

శం.— యతశ్చాకరణేప్రత్యవాయశ్శ్రూయతే- ఆశాప్రతీక్షే- నిర్జ్ఞాతానిర్జ్ఞాతప్రాప్తీ. ఇష్టార్థప్రార్థనాఆశా. అనిర్జ్ఞాతప్రాప్త్యర్థంప్రతీక్షణంప్రతీక్షా. తేఆశాప్రతీక్షే. సఙ్గతం-సత్సంయోగజంఫలం. సూనృతాంచ- సూనృతాహిప్రియావాక్. తన్నిమిత్తంచ ఇష్టాపూర్తే-ఇష్టం-యాగజం. పూర్తం-ఆరామాదిక్రియాజంఫలం. పుత్రపశూంశ్చ-పుత్రాంశ్చపశూంశ్చసర్వాన్. ఏతత్సర్వంయథోక్తంవృఙ్క్తే-ఆవర్జయతి వినాశయతీత్యేతత్. పురుషస్యాల్పమేధసః-అల్పప్రజ్ఞస్య. యస్యానశ్నన్ - అభుఞ్జానోబ్రాహ్మణోగృహేవసతి. తస్మాదనుపేక్షణీయస్సర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— అకరణేప్రత్యవాయంచదర్శయన్తిస్మ। (ఆశాప్రతీక్షేఇతి) యస్యాల్పమేధసః- అల్పప్రజ్ఞస్యపురుషస్యగృహేఅనశ్నన్-అభుఞ్జానఃఅతిథిర్వసతి. తస్యాశాప్రతీక్షే- కామసఙ్కల్పౌ. యద్వా- అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛాఆశా. ఉత్పన్నవస్తుప్రతీక్షాప్రతీక్షా. సఙ్గతం- సత్సఙ్గమం. సూనృతాం- సత్యప్రియవాచం. ఇష్టాపూర్తే- ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. పుత్రాన్పశూంశ్చ- ఏతత్- అనశనహేతుకంపాపంవృఙ్క్తే- వర్జయతి. నాశయతీత్యర్థః. *వృజీవర్జనే రుధాదిత్వాత్శ్నమ్. *వృజవర్జనఇత్యస్మాద్ధాతోర్వాస్యాదిత్వాచ్ఛపోలుక్. ౮

శం.— ఏవముక్తోమృత్యురువాచనచికేతసముపగమ్యపూజాపురస్సరం. కింతదిత్యాహ- తిస్రోరాత్రీర్యత్ - యస్మాదవాత్సీః - ఉషితవానసి. గృహేమే- మమానశ్నన్హేబ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః- నమస్కారార్హశ్చ. తస్మాన్నమస్తే- తుభ్యమస్తు- భవతు. హే బ్రహ్మన్స్వస్తి-భద్రంమేఽస్తు. తస్మాత్-భవతోఽనశనేనమద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్ప్రాప్తవ్యఘమేన. యద్యపిభవదనుగ్రహేణసర్వంమమస్వస్తిస్యాత్-తథాపిత్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాంరాత్రింప్రతిత్రీన్వరాన్వృణీష్వ-అభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

రం.— ఏవంవృద్ధైరుక్తోమృత్యుఃనచికేతసమువాచ (తిస్రోరాత్రీర్యదవాత్సీరితి) మేగృహేయస్మాద్ధేతోస్త్వంబ్రహ్మన్నమస్కారార్హోఽతిథిస్త్వంతిస్రోరాత్రీరభుఞ్జానఏవఅవాత్సీరిత్యర్థః. (నమస్తేఇతి) స్పష్టోర్థః. (తస్మాదితి) తస్మాద్ధేతోర్మహ్యంస్వస్తియథాస్యాదేవమేకైకాంరాత్రింప్రతిత్రీన్వరాన్ప్రతి- ఉద్దిశ్యవృణీష్వ- ప్రార్థయ. తవలిప్సాఽభావేపిమదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రిసఙ్ఖ్యాకాన్త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యర్థః. ౯

శం.— అతోనచికేతాస్త్వాహ. యదిదిత్సుర్వరాన్- శాన్తసఙ్కల్పః- ఉపశాన్తస్సఙ్కల్పోయస్యమాంప్రతి- యమంప్రాప్యకింనుకరిష్యతిమమపుత్రఇతి- సశాన్తసఙ్కల్పః. సుమనాః- ప్రసన్నమనాశ్చ. యథాస్యాద్వీతమన్యుః- విగతరోషశ్చగౌతమః- మమపితామాభి- మాంప్రతి హేమృత్యో. కించ- త్వత్ప్రసృష్టం- త్వయావినిర్ముక్తం- ప్రేషితంగృహంప్రతిమామభివదేత్ప్రతీతః- లబ్ధస్మృతిః. సఏవాయంపుత్రోమమాగతఇత్యేవంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏతత్ప్రయోజనంత్రయాణాంవరాణాంప్రథమం- ఆద్యంవరంవృణే- ప్రార్థయేఽయం- యత్పితుఃపరితోషణం. ౧౦

ఆ.— ప్రీతీభూతాఽభ్యుపగతోనావలోకనీయఇతిమత్వాపితామేయథానకరోతి- తథాప్రసాదంకుర్విత్యాహ (కించత్వత్ప్రసృష్టమితి) ౧౦

రం.— ఏవంప్రార్థితోనచికేతాస్త్వాహ (శాన్తసఙ్కల్పఇతి) హేమృత్యో - మత్పుత్రోయమంప్రాప్యకింకరిష్యతీతిమద్విషయచిన్తారహితఃప్రసన్నమనాః- మామభి- మాంప్రతిమమపితాగౌతమోవీతరోషశ్చయథాస్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ (త్వత్ప్రసృష్టమితి) త్వయాగృహాయప్రేషితంమామభి- మాంప్రతిప్రతీతః- యథాపూర్వంప్రీతస్సన్వదేత్. యద్వా- అభివదేత్- ఆశిషంప్రయుఞ్జ్యాత్. *అభివదతినాభివాదయతఇతిప్రతీతిఃఅభివదనస్యఆశీర్వాదేప్రయోగాత్. (ఏతదితి) స్పష్టోర్థః. ౧౦

యథాపురస్తాద్భవితా ప్రతీతఔద్దాలకిరారుణిర్మత్ప్రసృష్టః।
సుఖగ్ం రాత్రీః శయితా వీతమన్యుస్త్వాందదృశివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్॥ ౧౧
స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంనజరయా బిభేతి।
ఉభేతీర్త్వా అశనాయాపిపాసే శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥ ౧౨
సత్వమగ్నిగ్ం స్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితగ్ం శ్రద్దధానాయమహ్యం।
స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణ॥ ౧౩
ప్రతేబ్రవీమితదుమేనిబోధస్వర్గ్యమగ్నిన్నచికేతఃప్రజానన్।
అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాంవిద్ధిత్వమేతన్నిహితంగుహాయాం॥ ౧౪

శం.— మృత్యురువాచ- యథాబుద్ధిస్త్వయిపురస్తాత్- పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితాపితుస్తవ- భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవపితాతథైవ. ప్రతీతః- ప్రతీతవాన్సన్. ఔద్దాలకిః- ఉద్దాలకఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. మత్ప్రసృష్టః- మయానుజ్ఞాతస్సన్నితరాఅపిరాత్రీః సుఖం- ప్రసన్నమనాః శయితా- స్వప్తా వీతమన్యుః- విగతమన్యుశ్చభవితా- స్యాత్. త్వాంపుత్రందదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్. మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తంసన్తం. ౧౧

ఆ.— ఔద్దాలకిరితితద్ధితస్స్వార్థే వ్యాఖ్యాతః. అపత్యార్థే వ్యాఖ్యేయఇత్యాహ (ద్వ్యాముష్యాయణో వేతి) అముష్యప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః. ద్వయోః పిత్రోః-పూర్వభాషాదినాసమ్బన్ధీచాసావాముష్యాయణశ్చ. నజారజఇత్యర్థః. ౧౧

రం.— ఏవముక్తోమృత్యుః ప్రత్యువాచ (యథా పురస్తాదితి) యథాపూర్వంత్వయిహృష్టోభవితా. ఉద్దాలకఏవఔద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ఉద్దాలకస్యాపత్యం. అరుణస్యగోత్రాపత్యమితివార్థః. మత్ప్రసృష్టః- మదనుజ్ఞాతః. మదనుగృహీతస్సన్- మదనుగ్రహాదిత్యర్థః. (సుఖమితి) త్వయిగతమన్యుస్సన్ఉత్తరాఅపిరాత్రీస్సుఖంశయితా. లుట్. సుఖనిద్రాంప్రాప్స్యతీతి యావత్. దదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్నిత్యర్థః. క్వసన్తోయంశబ్దః. *దృశేశ్చేతివక్తవ్యమితిక్వసౌరిట్. ఛాన్దసోద్విర్వచనాభావః. మత్ప్రసృష్టమితిద్వితీయాన్తపాఠేప్రేషితంత్వామితియోజనా. ౧౧

శం.— నచికేతాఉవాచ- స్వర్గేలోకేరోగాదినిమిత్తంభయంకించిదపినాస్తి. నచతత్రత్వంమృత్యోసహసాప్రభవసి. అతోజరయాయుక్తఇహలోకవత్తతోనబిభేతికుతశ్చిత్తత్ర. కించ- ఉభేఅశనాయాపిపాసేతీర్త్వా- అతిక్రమ్యశోకమతీత్యగచ్ఛతీతిశోకాతిగస్సన్- మానసేనదుఃఖేనవర్జితోమోదతే- హృష్యతిస్వర్గలోకేదివ్యే. ౧౨

ఆ.— స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానంప్రష్టుంస్వర్గస్వరూపంతావదాహ (స్వర్గేలోకఇతి) ౧౨-౧౩

రం.— నచికేతావరంద్వితీయంప్రార్థయతే (స్వర్గేలోకఇత్యాదినామన్త్రద్వయేన) అత్రస్వర్గశబ్దోమోక్షస్థానపరః. యథాచైతత్తథోత్తరత్రవక్ష్యతే. హేమృత్యోత్వంతత్రనప్రభవసి. జరాయుక్తస్సన్నబిభేతి- జరాతోనబిభేతి. తత్రవర్తమానఃపురుషఇతిశేషః. (ఉభేఇతి) అశనాయా- బుభుక్షా. అత్రాపిస్వర్గశబ్దోమోక్షస్థానపరః. ౧౨

శం.— ఏవంగుణవిశిష్టస్యస్వర్గలోకస్యప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నింస్వర్గ్యంసత్వం-మృత్యురధ్యేషి-స్మరసి. జానాసీత్యర్థః. హేమృత్యోతత్త్వంప్రబ్రూహి- కథయశ్రద్దధానాయ- శ్రద్ధావతే- మహ్యంస్వర్గార్థినే. యేనాగ్నినాచితేనస్వర్గలోకాః- స్వర్గోలోకోయేషాంతేస్వర్గలోకాః- యజమానాఅమృతత్వం- అమరణతాం-దేవత్వంభజన్తే- ప్రాప్నువన్తి. తదేతదగ్నివిజ్ఞానంద్వితీయేనవరేణవృణే. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౩

రం.— (సత్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞ్యస్త్వంస్వర్గప్రయోజనమగ్నింజానాసి. *స్వర్గాదిభ్యోయద్వక్తవ్యఇతిప్రయోజనమిత్యర్థేయత్. స్థణ్డిలరూపాగ్నేస్స్వర్గప్రయోజనకత్వంచఉపాసనాద్వారేతిఉత్తరత్రస్ఫుటం. శ్రద్దధానాయ- మోక్షశ్రద్ధావతే. స్వర్గలోకేనతవకింసిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకాఇతి) స్వర్గోలోకోయేషాంతే. పరమపదంప్రాప్తాఇత్యర్థః. *పరంజ్యోతిరుపసంపద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ స్వరూపావిర్భావలక్షణమోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతిభావః. (ఏతదితి) స్పష్టం. ౧౩

శం.— మృత్యోఃప్రతిజ్ఞేయం-తే-తుభ్యంప్రబ్రవీమియత్త్వయాప్రార్థితం- తత్. ఉ- మే- మమవచోనిబోధ- బుధ్యస్వైకాగ్రమనాస్సన్. స్వర్గ్యం-స్వర్గాయహితం. స్వర్గసాధనమగ్నింహేనచికేతఃప్రజానన్విజ్ఞాతవాన్సన్అహమిత్యర్థః. ప్రబ్రవీమితన్నిబోధేతిచశిష్యబుద్ధిసమాధానార్థంవచనం. అధునాగ్నింస్తౌతి- అనన్తలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్. అథో - అపిప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయంజగతోవిరాడ్రూపేణ- తమేతమగ్నింమయోచ్యమానంవిద్ధి- జానీహిత్వంనిహితం- స్థితంగుహాయాం. విదుషాంబుద్ధౌనివిష్టమిత్యర్థః. ౧౪

లోకాదిమగ్నింతమువాచతస్మైయాఇష్టకాయావతీర్వాయథావా।
సచాపితత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్యమృత్యుఃపునరేవాహతుష్టః॥ ౧౫
తమబ్రవీత్ప్రీయమాణోమహాత్మావరంతవేహాద్యదదామిభూయః।
తవైవనామ్నాభవితాయమగ్నిఃసృఙ్కాంచేమామనేకరూపాంగృహాణ॥ ౧౬
త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూ।
బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వానిచాయ్యేమాగ్ంశాన్తిమత్యన్తమేతి॥ ౧౭

ఆ.— ఇయంచవక్ష్యమాణావృత్త్యోః ప్రతిజ్ఞావగన్తవ్యా. * సత్రేధాఆత్మానంవ్యాకురుతేతిశ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణసమష్టిరూపోవిరాడేవవ్యవస్థితఇతి. తేనవిరాడ్రూపేణాగ్నిగ్గతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే. ౧౪

రం.— ఏవముక్తోమృత్యురాహ (ప్రతేబ్రవీమీతి) ప్రార్థితవతేతుభ్యంప్రబ్రవీమి. *వ్యవహితాశ్చేతివ్యవహితప్రయోగః. మమఉపదేశాజ్జానీహీత్యర్థః. జ్ఞానస్యఫలందర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనన్తస్య- విష్ణోర్లోకస్తత్ప్రాప్తిం. *తద్విష్ణోఃపరమంపదమిత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్. అథో - తత్ప్రాప్త్యనన్తరంప్రతిష్ఠాం- అపునరావృత్తించ. లభతఇతిశేషః. తజ్జ్ఞానస్యేదృశసామర్థ్యంకథంసమ్భవతీతిమన్యమానంప్రత్యాహ (విద్ధీతి) బ్రహ్మోపాసనాఙ్గతయాఏతజ్జ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వలక్షణమేతత్స్వరూపంగుహాయాంనిహితమన్యైరజ్ఞాతమిత్యర్థః- త్వంజానీహీతిభావః. యద్వా- జ్ఞానార్థస్యవిదేర్లాభార్థకత్వసమ్భవాత్- అగ్నింప్రజానంస్త్వం. అనన్తలోకాప్తింప్రతిష్ఠాంలభస్వేత్యుక్తేహేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధోభవతి. ప్రజానన్- *లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః. ౧౪

శం.— ఇదంశ్రుతేర్వచనం- లోకాదిం- లోకానామాదిం. ప్రథమశరీరిత్వాత్. అగ్నింతం- ప్రకృతంనచికేతసాప్రార్థితముువాచ- ఉక్తవాన్మృత్యుస్తస్మైనచికేతసే. కించ- యాఇష్టకాశ్చేతవ్యాఃస్వరూపేణ. యావతీర్వాసఙ్ఖ్యయా. యథావా- చీయతేఽగ్నిర్యేనప్రకారేణ. సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః. సచాపి- నచికేతాస్తత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్య- తన్మృత్యునోక్తంయథావత్ప్రత్యయేనావదత్- ప్రత్యుచ్చారితవాన్. తస్యప్రత్యుచ్చారణేనతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరేవాహవరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యంవరందిత్సుః. ౧౫

ఆ.— సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానంచయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితిశ్రుతిరస్మాన్బోధయతీత్యాహ (ఇదంశ్రుతేర్వచనమితి) ౧౫-౧౬

రం.— అనన్తరంశ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం- హేతుం. స్వర్గ్యమితియావత్. తమగ్నిమువాచ. యాఇష్టకాఇష్టకాశ్చేతవ్యాః- యత్సఙ్ఖ్యాకాః - యేనప్రకారేణచేతవ్యాః - తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః. యావతీరితి - పూర్వసవర్ణశ్ఛాన్దసః. (సచాపీతి) సచ - నచికేతాఃతత్ - శ్రుతంసర్వంతథైవానూదితవానిత్యర్థః. (అథాస్యేతి) శిష్యస్యగ్రహణసామర్థ్యదర్శనేనసంతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరప్యుక్తవాన్. ౧౫

శం.— కథం. తం- నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః- శిష్యయోగ్యతాంపశ్యన్ప్రియమాణః- ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మా - అక్షుద్రబుద్ధిః. వరంతవచతుర్థమిహప్రీతినిమిత్తంఅద్యేదానీందదామిభూయః- ప్రయచ్ఛామి. తవైవ- నచికేతసోనామ్నా- అభిధానేనప్రసిద్ధోభవితామయోచ్యమానోఽయమగ్నిః. సృఙ్కాం-శబ్దవతీం. రత్నమయీంమాలామిమామనేకరూపాం-విచిత్రాంగృహాణ- స్వీకురు. యద్వా- సృఙ్కాం- అకుత్సితాంగతింకర్మమయీంగృహాణ. అన్యదపికర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౬

రం.— (తమబ్రవీదితి) సంతుష్టమహామనామృత్యుఃనచికేతసమబ్రవీత్-పునశ్చతుర్థంవరందదాని ، ప్రయచ్ఛానీతి. కింతత్- తత్రాహ (తవైవేతి) మయోచ్యమానోఽగ్నిస్తవైవనామ్నానాచికేతఇతిప్రసిద్ధోభవితా. విచిత్రాంసృఙ్కాం- శబ్దవతీంరత్నమాలాంస్వీకుర్విత్యర్థః. ౧౬

శం.— పునరపికర్మస్తుతిమేవాహ - త్రిణాచికేతః - త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయేనసత్రిణాచికేతస్తద్విజ్ఞానస్తదనుష్ఠానవాన్వా. త్రిభిః- మాతృపిత్రాచార్యైరేత్య- ప్రాప్యసన్ధిం- సన్ధానం- సమ్బన్ధం.మాత్రాద్యనుశాసనంయథావత్ప్రాప్యేత్యేతత్. తద్ధిప్రామాణ్యకారణంశ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే- యథా *మాతృదేవఇత్యాదిః. వేదస్మృతిశిష్టైర్వా. ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా. తేభ్యోహివిశుద్ధిఃప్రత్యక్షాత్. త్రికర్మకృత్- ఇజ్యాధ్యయనదానానాంకర్తాతరతి- అతిక్రామతిజన్మమృత్యూ. కించ- బ్రహ్మజజ్ఞం- బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాజ్జాతోబ్రహ్మజః. బ్రహ్మజశ్చాసౌజ్ఞశ్చేతిబ్రహ్మజజ్ఞః. సర్వజ్ఞోహ్యసౌ. తందేవం- ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవన్తమీడ్యం- స్తుత్యంవిదిత్వాశాస్త్రతో, నిచాయ్య- దృష్ట్వాచాత్మభావేన, మాం- స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాంశాన్తిం - ఉపరతిమత్యన్తమేతి - అతిశయేనైతి. వైరాజంపదంజ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేనప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౭

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాగ్ శ్చినుతే నాచికేతం।
స మృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥ ౧౮
యో వా ప్యేతాం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం చితిం విదిత్వా చినుతే నాచికేతం।
స ఏవ భూత్వా బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతః కరోతి తద్యేన పునర్న జాయతే॥ ౧౮
ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతస్స్వర్గ్యో యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ।
ఏతమగ్నిం తవైవ ప్రవక్ష్యన్తి జనాస స్తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ॥ ౧౯

ఆ.— (విశుద్ధిరితి) ధర్మాద్యవగతిః. (దృష్ట్వా చాత్మభావే నేతి) వింశత్యధికాని సప్తశతాని ఇష్టకానాం సఙ్ఖ్యా. సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణి చ తావత్సఙ్ఖ్యాకాన్యేవ. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్తైరిష్టకాస్థానీయైశ్చితోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేన ధ్యాత్వేతి. ౧౭-౧౮-౧౯

రం.— పునరపి కర్మ ప్రస్తౌతి (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః - * అయం వావ యః పవత ఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయీ. త్రికర్మకృత్ - యజనాధ్యయనదానకృత్. పాకయజ్ఞ హవిర్యజ్ఞ సోమయజ్ఞకృద్వా. త్రిభిః - త్రిరనుష్ఠితైరగ్నిభిః. సన్ధిం - పరమాత్మోపాసనేన సమ్బన్ధం. ఏత్య - ప్రాప్య జన్మమృత్యూ తరతీత్యర్థః. * కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఏవమేవ హ్యయం మన్త్రః * త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రే వ్యాసార్యైర్వివృతః. త్రిభిరేత్య సన్ధిమితి నిర్దిష్టమఙ్గిభూతం పరమాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజజ్ఞమితి) అయం మన్త్రః * విశేషశ్చేతి సూత్రభాష్యే * బ్రహ్మజజ్ఞః - జీవః. బ్రహ్మణో జాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ. తం దేవమీడ్యం విదిత్వా - జీవాత్మానముపాసకం బ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః. ఇతి వివృతం. దేవశబ్దస్య పరమాత్మవాచితయా, జీవపరత్వాశ్చైకస్యాసమ్భవా, దత్రత్య దేవశబ్దస్య పరమాత్మాత్మకత్వపర్యన్తోర్థ ఇతి భాష్యాభిప్రాయః. నిచాయ్య - బ్రహ్మాత్మకం స్వాత్మానం సాక్షాత్కృత్య. ఇమాం - * త్రికర్మకృత్తరతీతి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాం సంసారరూపానర్థశాన్తిమేతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణం చ. త్రిణాచికేతః - త్రయం - యథోక్తం * యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వేత్యేతద్విదిత్వా - అవగమ్య యశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నిం విద్వాంశ్చినుతే - నిర్వర్తయతి నాచికేతమగ్నిం - క్రతుం. సః మృత్యుపాశాన్ - అధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతః - అగ్రతః - పూర్వమేవ శరీరపాతాదిత్యర్థః. ప్రణోద్య - అపహాయ శోకాతిగః - మానసైర్దుఃఖైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. మోదతే స్వర్గలోకే వైరాజే విరాడాత్మస్వరూప ప్రతిపత్త్యా. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౮

రం.— (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః - ఉక్తార్థః. త్రయమేతద్విదిత్వా - * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యమితి మన్త్రనిర్దిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం, తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం, * త్రిభిరేత్య సన్ధిమితి నిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం, చ విదిత్వా - గురూపదేశేన శాస్త్రతో వా జ్ఞాత్వా. య ఏవం విద్వాన్ - ఏతావృశార్థత్రయానుసన్ధానపూర్వకం నాచికేతమగ్నిం యశ్చినుతే - సః మృత్యుపాశాన్ - రాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతః - శరీరపాతాత్పూర్వమేవ ప్రణోద్య - తిరస్కృత్య. జీవద్దశాయామేవ రాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోక ఇతి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం. ౧౮

రం.— (యో వాప్యేతామితి) యః ఏతాం చితిం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం విదిత్వా - బ్రహ్మాత్మకస్వస్వరూపతయాఽనుసన్ధాయ నాచికేతమగ్నిం చినుతే - స ఏవ బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానశాలీ సన్ అపునర్భవహేతుభూతం యద్భగవదుపాసనం - తదనుతిష్ఠతి. తతశ్చాగ్నౌ భగవదాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానపూర్వకమేవ చయనం - * త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి పూర్వమన్త్రే భగవదుపాసనద్వారా మోక్షసాధనతయా నిర్దిష్టత్వాత్. - నాన్యదితి భావః. అయం చ మన్త్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః - కైశ్చిదవ్యాకృతశ్చ. అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వ్యాసార్యాదిభిరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కా కార్యా. ౧౮

శం.— ఏష తే - తుభ్యమగ్నిర్వరో హే నచికేతః స్వర్గ్యః - స్వర్గసాధనః. యం - అగ్నిం వరమవృణీథాః - ప్రార్థితవానసి ద్వితీయేన వరేణ - సోఽగ్నిర్వరో దత్త ఇత్యుక్తోపసంహారః. కించ - ఏతమగ్నిం తవైవ నామ్నా ప్రవక్ష్యన్తి జనాసః - జనా ఇత్యేతదేష వరో దత్తో మయా చతుర్థస్తుష్టేన. తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ. తస్మిన్హ్యదత్తే ఋణవానహమిత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౯

రం.— (ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతః స్వర్గ్యః) ఉపదిష్ట ఇతి శేషః. (యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ) స్పష్టోర్థః. కిఞ్చ (ఏతమగ్నిమితి) జనాస్తవైవ నామ్నా ఏతమగ్నిం ప్రవక్ష్యన్తీత్యర్థః. (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. నన్వేతత్ప్రకరణగతానాం స్వర్గశబ్దానాం మోక్షపరత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్. ఉచ్యతే - భగవతైవ భాష్యకృతా * స్వర్గ్యమగ్నిమితి మన్త్రం ప్రస్తుత్య * స్వర్గశబ్దేనాత్ర పరమపురుషార్థలక్షణో మోక్షోఽభిధీయతే - * స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇతి తత్రస్థస్య జననమరణాభావశ్రవణాత్, * త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి ప్రతివచనాత్, తృతీయవరప్రశ్నే నచికేతసా మోక్షఫలానాం నిర్దిష్యమాణతయా మోక్షఫలవిముఖేన నచికేతసా మోక్షస్వర్గఫలసాధనస్య ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తేశ్చ. స్వర్గశబ్దస్య ప్రకృష్టసుఖవచనతయా నిరవధికానన్దరూపమోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వసమ్భవాదితి కణతస్తాత్పర్యతశ్చ ప్రతిపాదిత

త్వాన్నశఙ్కావకాశః. నను *స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తి నతత్రత్వంజరయాబిభేతి। ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే। సత్వమగ్నింస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యో ప్రబ్రూహితంశ్రద్ధధానాయమహ్యం। స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణేతిద్వితీయవరప్రశ్నమన్త్రద్వయేచతురభ్యస్తస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వంకింముఖ్యయావృత్త్యా- ఉతఅముఖ్యయా. నాద్యః - *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యాం *స్వర్గాపవర్గయోరేకం *నస్వర్గంనాపునర్భవం -సస్వర్గస్స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదిత్యాది ప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వన్ద్వివాచితయాలోకవేదప్రసిద్ధస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షవాచిత్వాభావాత్, *ధ్రువసూర్యాన్తరంయత్తున్నియుతానిచతుర్దశ - స్వర్గలోకస్సకథితోలోకసంస్థానచిన్తకైరితిపురాణవచనానుసారేణసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవిశేషస్యైవస్వర్గశబ్దవాచ్యతయాతత్రైవలౌకికవైదికవ్యవహారదర్శనేనమోక్షస్థానస్యఅతథాత్వాత్,. నాప్యముఖ్యయేతిద్వితీయః పక్షః- ముఖ్యార్థేబాధకాభావాత్. కిమత్రప్రశ్నవాక్యగతంజరామరణరాహిత్యామృతత్వభాక్త్వాదికంబాధకం-ఉతప్రతివచనగతజరామృత్యుతరణాది- ఉతక్షయిష్ణుస్వర్గస్యసర్వకామకముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా. నాద్యః-స్వర్గలోకవాసినాంజరామరణక్షుత్పిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య, అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తే, శ్చ పురాణేషుస్వర్గస్వరూపకథనప్రకరణేషుదర్శనాత్, *ఆభూతసంప్లవంస్థానమమృతత్వంహిభాష్యతఇతిస్మరణా, త్తత్రైవ * అజీర్యతామమృతానాముపేత్యేతిమృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనా, చ్చ- స్వర్గలోకవాసినామేవబ్రహ్మోపాసనద్వారా *తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాఅమృతత్వప్రాప్తేస్సమ్భవేనస్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇత్యస్యోపపత్తే, శ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయాలోకవేదనిరూఢోపసంహారికాన్యతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానస్యథానిద్ధవిశేష్యవాచి స్వర్గశబ్దస్యాన్యథానయనాసమ్భవాత్. నహిదేవదత్తోఽభిరూపఇత్యుక్తేఽభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణదేవదత్తపదస్యఅత్యన్తాభిరూపయజ్ఞదత్తపరత్వమాశ్రీయతే. నద్వితీయః- *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేతమన్త్రిస్యస్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రిరభ్యాసేజన్మమృత్యుతరణహేతుభూతబ్రహ్మవిద్యాహేతుత్వమస్తీత్యేతదర్థకతయాస్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్. అతఏవతత్తుల్యార్థస్య *కరోతితద్యేనపునర్నజాయతఇత్యస్యాపిన స్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం. నాపిక్షయిష్ణోఃస్వర్గస్యఫలాన్తరవిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిరితితృతీయఃపక్షః- స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నం ప్రతిబ్రువతాపిన్తైషికాప్యుత్వనాఅప్యస్తేపిమోక్షస్వరూపే *అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాం *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇత్యాదినాఉపక్షిప్తేఉత్పన్నా ముముక్షా * అన్యంవరంనచికేతోవృణీష్వేతి ప్రతిషేధేనప్రదృఢీకృతా. తస్యాంచవరాయాంక్రియమాణాక్షయిష్ణుఫలనిష్ఠాప్రాచీనస్వర్గప్రార్థనాయాఃకథంబాధికాస్యాత్. కించ - *శ్వోభావామర్త్యస్యేత్యాదౌమర్త్యభోగనిష్ఠాయాఏవవర్ణనేనస్వర్గనిష్ఠాయాఅదర్శనాత్, స్వర్గస్యమోక్షపరత్వేతస్యజ్ఞానైకసాధ్యతయాతత్ప్రయోజనకత్వస్యఅగ్నావభావాత్, ఉపక్రమోపసంహారముఖ్యాభ్యాన్తస్వర్గశబ్దపీడాప్రసక్తాత్,. సశబ్దస్తువాప్రతివచనేబాధకాని- అథాప్యుపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమస్థప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవప్రబలత్వాత్. నచ *భూయసాంస్యాత్సధర్మత్వమితిన్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థంఅల్పస్యోపక్రమస్యబాధ్యత్వమస్త్వితివాచ్యం - *ముఖ్యంవాపూర్వచోదనాల్లోకవదితిసూత్రేఉపసంహారబహుత్వేపిఉపక్రమస్యైవప్రాబల్యోక్తేః. తస్మాత్స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరత్వాభ్యాగేనకించిత్కారణమితి. అత్రోచ్యతే - స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యయైవవృత్త్యామోక్షవాచిత్వం- స్వర్గకామాధికరణే- నాగృహీతవిశేషణన్యాయేనస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివచనత్వమేవనప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవాచితాఇత్యుక్త్వా - ననుస్వర్గశబ్దస్యనాగృహీతవిశేషణన్యాయేనప్రీతివచనత్వే సిద్ధేపిదేహాన్తరదేశాన్తరభోగ్యప్రీతివాచితానసిధ్యేత్ - నచ *యస్మిన్నోష్ణమిత్యాదివాక్యశేషాద్వ్యభ్యక్తెశిష్టస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివిశేషవాచితానిశ్చయఇతివాచ్యం - ప్రీతిమాత్రవాచిత్వేననిర్ణీతశక్తికతయాసందేహాభావేన * సందిగ్ధేతువాక్యశేషాదితిన్యాయస్యానవతారాదితిపరిచోద్య- యద్యపిలోకఏవస్వర్గశబ్దస్యనిర్ణీతార్థతా - తథాపిలోకావగతసాతిశయసుఖవాచిత్వేపర్యవసానేఽపత్యంజ్యోతిష్టోమాదీనాంప్రవర్తతఇతిప్రవర్తకత్వంజ్యోతిష్టోమాదివిధేర్నస్యాత్. అల్పధనసరాయాససాధ్యేలౌకికేసతిసుఖే, తదపేక్షయాబహుధనసరాయాససాధ్యేబహ్వన్తరాయేజ్యోతిష్టోమాదౌ ప్రేక్షావాన్నప్రవర్తేత. అతోవాక్యశేషావగతేనిరతిశయప్రీతివిశేషేస్వర్గశబ్దస్యశక్తానిశ్చితాయాంవాక్యశేషావగతస్వర్గశబ్దస్యవేదేనిరతిశయప్రీతివాచిత్వమస్త్వితివాచ్యం- నిరతిశయత్వాంశస్యఅన్యతోనవగతత్వేనతత్రాపిశక్త్యపర్యవసానే స్వర్గశబ్దస్య... దయోరనేకార్థతాస్యాత్. యదాతువైదికప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివాచితా - తదాసాతిశయేలౌకికేప్రీతిత్వసామాన్యయోగాద్గౌణీవృత్తిరితిమీమాంసకైఃనిరతిశయసుఖవాచిత్వస్యైవసమర్థితతయామోక్షస్యస్వర్గశబ్దవాచ్యత్వేవివాదాయోగాత్, పార్థశబ్దస్యార్జునేతదితరపృథాపుత్రప్రచురప్రయోగాభావేపిపార్థశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్ స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేషఏవ అన్యత్రప్రచురప్రయోగాభావేపివాచ్యత్వానపాయాత్, బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వార్యైరప్రయుజ్యమానానామపితత్రైవశక్తత్వాద్వాచిత్వం- కేషాంచిదప్రయోగమాత్రస్యశక్త్యభావాసాధకత్వాత్. అతస్తృణత్వాదిజాతివచనాఏవబర్హిరాదిశబ్దాఇతిబర్హిరాజ్యాధికరణేస్థితత్వాత్,. తదుక్తంవార్తికేఏకదేశేపిదృష్టశ్శబ్దోజాతినిబన్ధనః। తదత్యాగాన్నతస్యాస్తినిమిత్తాన్తరగామితేతి. తతశ్చస్వర్గశబ్దోమోక్షసాధారణఏవ. ననుబర్హిరాజ్యాదిశబ్దేష్వసంస్కృతతృణఘృతాదౌఆర్యప్రయోగాభావేపిఅనార్యప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవాచితాఽస్తునామ - స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలేనియమేనాప్రయోగాత్తద్వ్యావృత్తైవశక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా. అతఏవప్రౌఢ్గాత్రధికరణేఉద్గాతృశబ్దస్యబహువచనేవిశేషేఇతరవ్యావృత్తప్రయోగవిశేషేణరూఢత్వాత్తస్యచోద్గాతురేకత్వేన *మైత్రీతుహోతుశ్చమసఃప్రోద్గాతౄణామితిబహువచనార్థబహుత్వాసమ్భవాత్తదన్యార్థంరూఢిపూర్వకలక్షణయాఅపనుబ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసమ్బన్ధినాంత్రయాణాంవా - ననుబ్రహ్మణ్యానాంచతుర్ణాంవాఉద్గాత్రాదీ

నాంఛన్దోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుధ్యేత. తథాహి- అహీనాధికరణే *తిస్ర ఏవసాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేత్యత్ర అహీనశబ్దస్య *అహ్నః ఖః క్రతావితి వ్యాకరణస్మృత్యా ఖప్రత్యయాన్తతయా అహర్గణసామాన్యవాచితయా వ్యుత్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్య నియమేనసత్రే అప్రయోగాదహర్గణవిశేషరూఢిమఙ్గీకృత్య- జ్యోతిష్టోమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీన ఇతియోగస్యరూఢిపరాహతత్వేన యోగేనజ్యోతిష్టోమేవృత్త్యసమ్భవాత్ జ్యోతిష్టోమప్రకరణాధీతాయా అపిద్వాదశాహీనస్యేతిద్వాదశోపసత్తాయాః అహర్గణవిశేషోత్కర్ష ఇత్యుక్తం. తథా *పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యామానహవిర్నివాససామిధేనీష్వితివ్యాకరణస్మృత్యా సామిధేనీమాత్రవాచితయా వ్యుత్పాదితస్యాపి ధాయ్యాశబ్దస్య న సామిధేనీమాత్రవచనత్వం, నాపిధీయమానత్వరూపయోగార్థవశేనధీయమానమాత్రవచనత్వం,- స్తుతిశస్త్రార్థతయా ధీయమానా నానుబ్రూషు సామిధేనీమాత్రే చ ధాయ్యాశబ్దప్రయోగాత్. అపితు *పృథుపాజవత్యౌ ధాయ్యే భవత ఇత్యాది వైదికప్రయోగవిషయేషు పృథుపాజవత్యాదిష్వేవ ధాయ్యాశబ్దస్య శక్తిరితి *సమిధమానవతీం సమిధ్యవతీం చాన్తరా తద్ధాయ్యాస్స్యురితి పాఞ్చమికాధికరణే స్థితం. ఏవమాదికం సర్వం విరుధ్యేత- స్వర్గశబ్దే త్వదుక్తరీత్యా ప్రయోగాభావేపి శక్తిసమ్భవే ఉద్గాత్రాదిశబ్దానామృత్విగ్విశేషాదిషు రూఢేరకల్పనీయత్వాదితిచేత్. సత్యం- యదిసర్వాత్మనా తదతిరిక్తే స్వర్గశబ్దప్రయోగో న స్యాత్- తదా తద్వ్యావృత్తా రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా స్యాత్. అస్తి హి తత్రాపి ప్రయోగః- *తస్యాం హిరణ్మయః కోశః స్వర్గో లోకో జ్యోతిషావృతః యో వై తాం బ్రహ్మణో వేద *తేన ధీరా అపియన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః *అపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతీతి తైత్తిరీయకబృహదారణ్యకతలవకారాదిషు అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రయోగదర్శనాత్. పౌరాణికపరికల్పితస్వర్గశబ్దరూఢేస్సాక్ష్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢివదనాదరణీయత్వాత్,. అస్మిన్నేవ ప్రకరణే *త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాంశ్చినుతే నాచికేతం। సమృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే ఇతి మన్త్రే కర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయా శ్రూయమాణస్య స్వర్గలోకశబ్దస్య సూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవ్యతిరిక్తవైరాజపదవాచకతయా పూర్వైరపి వ్యాఖ్యాతత్వా,చ్చ. ననుసూర్యలోకోర్ధ్వవర్తిలోకత్వస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తతయా తస్య చ వైరాజపదేపి సత్త్వాన్నాముఖ్యార్థత్వమితిచేత్- తర్హిభగవల్లోకేపిఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణ ముఖ్యార్థత్వానపాయాత్, *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యామిత్యాదివ్యవహారస్య బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనోపపత్తే,శ్చ. అస్తువా అముఖ్యార్థత్వం- ముఖ్యార్థే బాధకసత్త్వాత్. కిమత్ర బాధకమితిచేత్. శ్రూయతామవధానేన- *స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీతి ప్రథమప్రశ్నమన్త్రే న భయం కించనాస్తీత్యపహతపాప్మత్వం ప్రతిపాద్యతే- *స్వర్గేపి పాతభీతస్యేత్యుక్తరీత్యా కేనపాపేన కదా పతిష్యామీతి భీత్యభావః ప్రతిపాద్యతే. సహ్యపహతపాప్మన ఏవ సమ్భవతి. *న తత్ర త్వం జరయా బిభేతీత్యనేన విజరత్వవిమృత్యుత్వే ప్రతిపాద్యేతే. *ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే ఇత్యనేన విజిఘత్సత్వాపిపాసత్వే ప్రతిపాద్యేతే. *శోకాతిగ ఇతి విశోకత్వం. *మోదతే స్వర్గలోక ఇత్యనేన *స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సంపన్నో మహీయత ఇతి శ్రుతిసన్దర్భప్రతిపాద్యసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వే ప్రతిపాద్యేతే. తతశ్చాధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్య అపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మగుణాష్టకావిర్భావస్యేహ ప్రతీయమానతయా తస్యైవేహ గ్రహణసమ్భవే పౌరాణికస్య స్వర్గలోకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్య అనుచితత్వాత్. అతఏవ సప్తమే విధ్యన్తాధికరణే అనుపదిష్టేతికర్తవ్యతాకానుసార్యాదివికృతిభావనాసు ఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయాం వైతానికకర్మాధికారప్రవృత్తత్రయీవిహితత్వసామాన్యాద్వైదిక్యేవ దర్శపూర్ణమాసికీతికర్తవ్యతా ఉపతిష్ఠత ఇత్యుక్తం. ఉక్తంచ శాస్త్రదీపికాయాం *వైదికీ వైదికత్వేన సామాన్యేనోపతిష్ఠతే। లౌకికీ త్వసమానత్వాన్నోపస్థాస్యత్యపేక్షితేతి. నచ *యద్యేకం యూపం స్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయాదితి విహితస్య *ఏష తే వాయావితి వచనస్య వైదికత్వసామాన్యేన విహిత వైదికయూపస్పర్శనిమిత్తకత్వమేవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- *లౌకికే దోషసంయోగాదితి నావమాధికరణవిరోధప్రసఙ్గాదితి వాచ్యం- *యూపో వై యజ్ఞస్య దురిష్టమాముఞ్చతే తస్మాద్యూపో నోపస్పృశ్య ఇతి ప్రతిషిద్ధ్య *యద్యేకం యూపం స్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయాదిత్యనన్తరమేవ విహితస్య ప్రతిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాఙ్క్షలౌకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యమ్భావేన వైదికవిషయత్వాసమ్భవే సతి బాధకే వైదికవిషయత్వస్యాయుక్తత్వాత్. అతఏవ *యావతోశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతో వారుణాంశ్చతుష్కపాలాన్నిర్వపేదితి విహితేష్టిర్వైదిక ఏవ అశ్వదానే- నతు *న కేసరిణో దదాతీతి నిషిద్ధే ప్రాయశ్చిత్తసాపేక్షే సుహృదాదిభ్యస్స్నేహాదినా క్రియమాణ ఇతి నిర్ణీతం తృతీయే. తథా *యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే ఇతి సూత్రే స్మార్తస్య వేదాన్తేన ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తం పరైః. తతశ్చ *స్వర్గే లోక ఇతి మన్త్రే అధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మగుణాష్టకస్యైవ గ్రహణముచితం. *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇతి ద్వితీయప్రశ్నమన్త్రే అమృతత్వభాక్త్వశ్రవణాదమృతత్వశబ్దస్యాధ్యాత్మశాస్త్రే మోక్ష ఏవ ప్రయోగాత్, *అజీర్యతామమృతానామిత్యత్ర అమృతశబ్దస్యాపి ముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్,. ఉత్తరత్ర *తతో మయా నాచికేతశ్చితోగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యం *అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతం శకేమహీతి పరస్యైవ బ్రహ్మణో నాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసమ్భవాత్, *నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే ఇతి బ్రహ్మేతరవిముఖతయా ప్రతిపాదితస్య నచికేతసః తుచ్ఛస్వర్గప్రార్థనానుపపత్తే,శ్చ. *ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవదిత్యత్ర సమసఙ్ఖ్యాకయోః పరస్పరవిరోధ ఏవ ముఖ్యస్య ప్రాబల్యం- న హ్యల్పవైగుణ్యే సమ్భవతి బహువైగుణ్యం ప్రయోగవచనం క్షమతే- అతో యత్ర జఘన్యానాం భూయస్త్వం- తత్ర *భూయసాం స్యాత్సధర్మత్వమితి న్యాయ ఏవ ప్రవర్తత ఇత్యేవం మీమాంసకైస్స్థిరీకృత్య సిద్ధాన్తితత్వాత్, ప్రతర్దనవిద్యాయాం *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి *ఏష లోకాధిపతిరేష లోకపాలః *అసన్నోఽజరోఽమృత ఇత్యుపసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుళ్యేన ప్రకృతశ్రుతజీవలిఙ్గబాధస్య *ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యత్ర ప్రతిపాదితత్వా,దిత్యలమతిచర్చయా. ౧౯

యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే।
ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహం వరాణామేష వరస్తృతీయః॥ ౨౦

శం.—— ఏతావద్ధ్యతిక్రాన్తేన విధిప్రతిషేధార్థేన మన్త్రబ్రాహ్మణేనావగన్తవ్యం - యద్వరద్వయసూచితం వస్తు. నాత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం. అతో విధిప్రతిషేధార్థవిషయస్యాత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్య స్వాభావికస్య అజ్ఞానస్య సంసారబీజస్య నివృత్త్యర్థం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యన్తికనిశ్శ్రేయసప్రయోజనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తమేతమర్థం ద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వం తృతీయవరగోచరమాత్మజ్ఞానమన్తరేణేత్యాఖ్యాయికయా ప్రపఞ్చయతి. యతః పూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి తన్నిన్దార్థం పుత్రాద్యుపన్యాసేన ప్రలోభనం క్రియతే. నచికేతా ఉవాచ తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వేత్యుక్తస్సన్. యేయం విచికిత్సా - సంశయః. ప్రేతే- మృతే మనుష్యే. అస్తీత్యేకే- అస్తి శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తో దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మా ఇత్యేకే. నాయమస్తీతి చైకే- నాయమేవంవిధోఽస్తీతి చైకే. అతశ్చాస్మాకం న ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన నిర్ణయవిజ్ఞానం ఏతద్విజ్ఞానాధీనో హి పరః పురుషార్థ ఇత్యేతద్విద్యాం- విజానీయామహమనుశిష్టః- జ్ఞాపితస్త్వయా. వరాణామేష వరస్తృతీయోఽవశిష్టః. ౨౦

ఆ.—— పితాపుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానం యద్వరద్వయసూచితం సంసారరూపం- తదేవ కర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం. తన్నివర్తకం చాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేన పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తిపర్యన్తాఖ్యాయికాయా అవాన్తరసంబన్ధమాహ (తమేతమర్థమితి) దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వే వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయశ్చేత్ - తర్హి ప్రత్యక్షాదినాఽస్యైవ నిర్ణయజ్ఞానసమ్భవాత్తన్నిర్ణయస్య నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ న తదర్థః ప్రశ్నః కర్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అతశ్చాస్మాకమితి) ప్రత్యక్షేణ స్థాణౌ నిర్ణీతే పురుషా నవేతి సందేహదర్శనాత్, ద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే చ సందేహదర్శనాన్న ప్రత్యక్షేణ నిర్ణయః. పరలోకసంబన్ధ్యాత్మనా చకస్యచిల్లింగస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపి నిర్ణయ ఇత్యర్థః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩

రం.—— ప్రకృతమనుసరామః. నచికేతా ఆహ (యేయం ప్రేత ఇతి) * అత్తా చరాచరగ్రహణాదిత్యధికరణే ప్రథమం మన్త్రం ప్రస్తుత్యార్థం హి భగవతా భాష్యకృతా * అత్ర పరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయ తదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరాపరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయా అయం ప్రశ్నః క్రియతే. ఏవం చ యేయం ప్రేత ఇతి న శరీరమాత్రవియోగాభిప్రాయం - అపితు సర్వబన్ధవినిర్మోక్షాభిప్రాయం- యథా * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. అయమర్థః - మోక్షాధికృతే మనుష్యే ప్రేతే- సర్వబన్ధవినిర్ముక్తే తత్స్వరూపవిషయా వాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తాఽస్తి నాస్తీతి కాయేయం విచికిత్సా- తదపనోదనాయ తత్స్వరూపయాథాత్మ్యం త్వయాఽనుశిష్టోఽహం విద్యాం - జానీయామితి. తథాహి బహుధా విప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనః స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణం మోక్షమాచక్షతే. అన్యే తు విత్తిమాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాస్తమయం. పరే పాషాణకల్పస్యాత్మనో జ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణం కైవల్యరూపం. అపరే అపహతపాప్మానం పరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛన్తస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేన తద్భావలక్షణం మోక్షమాతిష్ఠన్తే. త్రయ్యన్తనిష్ణాతాస్తు నిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్య స్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య సకలేతరవిలక్షణస్య సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకారభూతస్యానుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్య పరమాత్మానుభవైకరసస్య జీవస్యానాదికర్మరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవ మోక్షమాచక్షతే. తత్ర మోక్షస్వరూపం తత్సాధనం చ తత్ప్రసాదాద్విద్యామితి నచికేతసా పృష్టో మృత్యురితి భాషితం. యథా * త్రయాణామేవ చైవమితి సూత్రే * తృతీయేన వరేణ మోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణోపేయస్వరూపము పేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపం చ పృష్టమితి భాషితం. శ్రుతప్రకాశికాయాం చ * యేయమిత్యాది ప్రశ్నవాక్యే మోక్షస్వరూపప్రశ్నః కణ్ఠోక్తః - ప్రతివచనప్రకారేణోపాసనాదిప్రశ్నస్యార్థసిద్ధిః. నిర్విశేషపత్తిరుక్తిశ్చేత్ - వాక్యార్థజ్ఞానస్యోపాయతా స్యాత్. ఉభయలిఙ్గకం ప్రాప్యం చేత్- తథాత్వేనోపాసనముపాయస్స్యాత్. అతో మోక్షస్వరూపజ్ఞానం తదనుబన్ధిజ్ఞానాపేక్షమితి వర్ణితం. అతో యేయం ప్రేత ఇత్యస్యముక్తస్వరూపప్రశ్నపరత్వమేవ - న దేహాతిరిక్తపారలౌకికకర్మానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్త్రాత్మకజీవస్వరూపమాత్రపరత్వం. అన్యథా తస్యార్థస్యదురధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవితరణప్రలోభనపరీక్షాయా అసఙ్గతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. నచికేతసోఽప్యయమభిప్రాయః- హితైషివచనాదాత్మా పరిత్యక్తచరమదేహ ఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకో భవతీత్యుపశ్రుత్య * స్వర్గేలోకే న భయం కించనాస్తీత్యాదినా మన్త్రద్వయేన మోక్షసాధనభూతాగ్నిం పృష్టం - అధునా తు వాదివిప్రతిపత్త్యా తద్విషయే సందేహో జాయతే- అయం * స్వర్గేలోకే న భయం కించనాస్తీత్యాదినామయోపన్యస్తాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టరూప ఆత్మా అస్తీత్యేకే- నాయమస్తీత్యపరే- త్వయోపదిష్ట ఏతజ్జానీయామితి. అత ఏవ ప్రతివచనే * ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వేతి ఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్యమేవ దృశ్యతే. అతో యథోక్త ఏవార్థః. కేచిత్తు * పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయావితి సూత్రే తిరోహితమితి నిష్ఠాన్తపదే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యతిరోధానస్య * దేహయోగాద్వా సోఽపీతి తదుత్తరసూత్రే సోఽపి- తిరోధానభావోఽపీతి పుల్లిఙ్గ తచ్ఛబ్దేన పరామర్శదర్శనాత్, * సర్వనామ్నాఽనుసన్ధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్యేతి వామనసూత్రే కృత్తద్ధితాదివృత్తిన్యగ్భూతస్యాపి సర్వనామ్నా పరామర్శస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, యేయం ప్రేత ఇతి నిష్ఠాన్త ప్రేత శబ్దే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యాపి ప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య * దేహయోగాద్వా

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా న హి సువిజ్ఞేయమణురేష ధర్మః।
అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా మోపరోత్సీరతి మా సృజైనమ్॥ ౨౧

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిల త్వం చ మృత్యో యన్న సువిజ్ఞేయమాత్థ।
వక్తా చాస్య త్వాదృగన్యో న లభ్యో నాన్యో వరస్తుల్య ఏతస్య కశ్చిత్॥ ౨౨

శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ బహూన్పశూన్హస్తిహిరణ్యమశ్వాన్।
భూమేర్మహదాయతనం వృణీష్వ స్వయం చ జీవ శరదో యావదిచ్ఛసి॥ ౨౩

సోఽపీతివత్ నాయమస్తీతి చైకే ఇత్యత్ర అయమితి పదేన పరామర్శోఽస్తు. న చైవం భుక్తవత్యస్మిన్ భోజనమస్తి వా - న వేతి వాక్యవత్ ముక్తేఽస్మిన్ మోక్షోఽస్తి న వేతి సందేహకథనం వ్యాహతార్థమితి వాచ్యం- మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్య మోక్షవిశేషసందేహస్యోపపాదయితుం శక్యత్వాత్, అయమిత్యనేన విశేషపరామర్శసంభవాత్,. నను న ప్రాయణశబ్దస్య మోక్షవాచిత్వం క్వచిద్దృష్టం - శరీరవియోగవాచిత్వాత్, శ్రుతప్రకాశికాయాం శరీరవియోగవాచిత్వమభ్యుపేత్యైవ చరమశరీరవియోగపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాదితి చేత్. అస్త్వేవం- తథాప్యయమిత్యనేన చరమశరీరవియోగపరామర్శసమ్భవాత్తద్విషయిణ్యేవ విచికిత్సాఽస్తు. నను తస్య నిశ్చితత్వాత్తద్విషయిణీ విచికిత్సా నోపపద్యత ఇతి చేత్. సత్యం- అయం చరమశరీరవియోగో బ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వభావిత్వేన రూపేణాస్తి- న వేతి విచికిత్సాయా స్సూపపాదత్వాదితి వదన్తి. ౨౦

శం.— కిమయమేకాన్తతో నిశ్శ్రేయససాధనాత్మజ్ఞానార్హో న వేత్యేతత్పరీక్షార్థమాహ - దేవైరప్యత్ర - ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం - సంశయితం పురా- పూర్వం. న హి సువిజ్ఞేయం - సుష్ఠు జ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైః. యతోఽణుః - సూక్ష్మ ఏష ఆత్మాఖ్యో ధర్మః. అతోఽన్యం - అసందిగ్ధఫలం వరం నచికేతో వృణీష్వ. మా- మాం మోపరోత్సీః- ఉపరోధం మా కార్షీరధమర్ణమివోత్తమర్ణః. అతిసృజ-విముఞ్చైనం వరం మాం ప్రతి. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౧

రం.— ఏవముక్తస్వరూపం పృష్టో మృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అతిగహనతయా పారం ప్రాప్తుమప్రభవతేమధ్యేపతయా శివేనోపదేష్టవ్యమితి మత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపి దేవైరస్మిన్నుక్తాత్మస్వరూపే విచికిత్సితం- సంశయితం. (న హీతి) ఆత్మతత్త్వం న సుజ్ఞానమితి సూక్ష్మో ధర్మః. సామాన్యతో ధర్మ ఏవ దుర్జ్ఞానః- తత్రాప్యయం దుర్జ్ఞాన ఇతి భావః. (అన్యం వరమితి) స్పష్టోఽర్థః. (మా మోపరోత్సీరితి) మా- మా- ఇతి నిషేధవీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఉపరోధం మా కార్షీః. ఏనం- మామతిసృజ-ముఞ్చ. ౨౧

శం.— ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ- దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి - భవత ఏవ ముఖాచ్ఛ్రుతం. త్వం చ మృత్యో యత్ - యస్మాన్న సువిజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ - కథయసి. అతః పణ్డితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తా చాస్య ధర్మస్య త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యోఽన్యః పణ్డితశ్చ న లభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి. అయం తు వరో నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుః - అతో నాన్యో వరస్తుల్యః- సదృశోఽస్త్యేతస్య కశ్చిదపి - అనిత్యఫలత్వాదన్యస్య సర్వస్యైవేత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౨

రం.— ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ (దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి) స్పష్టోఽర్థః. (త్వం చేతి) త్వం చ మృత్యో న సుజ్ఞేయమితి యదాత్మస్వరూపముక్తవాన్. (వక్తేతి) త్వాదృక్- త్వాదృశ ఇత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. ౨౨

శం.— ఏవముక్తోఽపి పునః ప్రలోభయన్నువాచ మృత్యుః - శతాయుషః- శతం వర్షాణ్యాయూంషి యేషాం తాన్ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ. కించ- గవాదిలక్షణాన్ బహూన్ పశూన్. హస్తిహిరణ్యం- హస్తీ చ హిరణ్యం చ హస్తిహిరణ్యం. అశ్వాంశ్చ. కించ- భూమేః - పృథివ్యాః మహత్ - విస్తీర్ణం ఆయతనం- ఆశ్రయం. మణ్డలం. సామ్రాజ్యం రాజ్యం వృణీష్వ. కించ- సర్వమప్యేతదనర్థకం - స్వయం చేదల్పాయురిత్యత ఆహ- స్వయం చ జీవ- త్వం జీవ ధారయ శరీరం సమగ్రేన్ద్రియకలాపం శరదః- వర్షాణి యావదిచ్ఛసి జీవితుమిత్యర్థః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౩

రం.— ఏవం నచికేతసోక్తో మృత్యుర్విషయస్య దురధిగమతయా మధ్యే నత్యక్ష్యతీతి నిశ్చిత్య- సత్యపి గ్రహణసామర్థ్యే విషయాన్తరాసక్తచేతసే నైతాదృశం ముక్తాత్మతత్త్వం నోపదేశార్హమితి మత్వా ముముక్షోస్థైర్యానువృత్త్యర్థం ప్రలోభయన్నువాచ (శతాయుష ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూమేరితి) పృథివ్యాః విస్తీర్ణమాయతనం- మణ్డలం- రాజ్యం వృణీష్వ. అథవా- భూమేస్సంబన్ధి మహదాయతనం- విచిత్రశాలాప్రాసాదాదియుక్తం గృహం వృణీష్వ. (స్వయం చేతి) యావద్వర్షాణి జీవితుమిచ్ఛసి తావజ్జీవేత్యర్థః. ౨౩

ఏతత్తుల్యంయదిమన్యసేవరంవృణీష్వవిత్తంచిరజీవికాంచ।
మహాభూమౌనచికేతస్త్వమేధికామానాంత్వాకామభాజంకరోమి॥ ౨౪

యేయేకామాదుర్లభామర్త్యలోకేసర్వాన్కామాగ్ శ్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ।
ఇమారామాస్సరథాస్సతూర్యానహీదృశాలమ్భనీయామనుష్యైః।
ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిఃపరిచారయస్వనచికేతోమరణంమానుప్రాక్షీః॥ ౨౫

శ్వోభావామర్త్యస్యయదన్తకైతత్సర్వేన్ద్రియాణాంజరయన్తితేజః।
అపిసర్వంజీవితమల్పమేవతవైవవాహాస్తవనృత్యగీతే॥ ౨౬

నవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యోలప్స్యామహేవిత్తమద్రాక్ష్మచేత్త్వా।
జీవిష్యామోయావదీశిష్యసిత్వంవరస్తుమేవరణీయస్సఏవ॥ ౨౭

శం.— ఏతత్తుల్యం- ఏతేనయథోపదిష్టేనసదృశమన్యమపియదిమన్యసేవరం- తమపివృణీష్వ. కించ- విత్తం- ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాది. చిరజీవికాంచసహవిత్తేనవృణీష్వేత్యేతత్. కింబహునా- మహాభూమౌ- మహత్యాంభూమౌరాజానచికేతస్త్వమేధి- భవ. కించాన్యత్ - కామానాం- దివ్యానాంమనుష్యాణాంచత్వా- త్వాంకామభాజం- కామభాగినం- కామార్హంకరోమి. సత్యసఙ్కల్పోహ్యహందేవఇతిభావః. ౨౪

ఆ.— ఏకైకంపుత్రధనాదీనాంవరత్వేనోపన్యస్యసముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి (కించవిత్తంప్రభూతమితి) *అసభువీతిధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తస్యనిపాతఃఏధీతి. తతోభవేతివ్యాఖ్యాతం. ౨౪-౨౫-౨౬-౨౭

రం.— (ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేనవరేణసదృశమన్యమపివరంమన్యసేచేత్ - తదపివృణీష్వ. ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాదికంచిరంజీవనంచేత్యర్థః. ఏధి- భవ, రాజేతిశేషః. అస్తేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. కామానాం- కామ్యమానానామప్సరఃప్రభృతివిషయాణాం. కామభాజం- కామః- కామనా. తాంవిషయతయాభజతీతికామభాక్తం. కామ్యమానాప్సరఃప్రభృతీనామపికామనావిషయంకరోమీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యేయేకామాః- ప్రార్థనీయాదుర్లభాశ్చమర్త్యలోకే- సర్వాంస్తాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ. కించ- ఇమాః- దివ్యాఅప్సరసః- రమయన్తిపురుషానితిరామాః- సహరథైర్వర్తన్తఇతిసరథాః- సతూర్యాః- సవాదిత్రాః. తాశ్చనహిలమ్భనీయాః- ప్రాపణీయాః. ఈదృశాః- ఏవంవిధాః. మనుష్యైః- మర్త్యైః. అస్మదాదిప్రసాదమన్తరేణ. ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః- మయాదత్తాభిఃపరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాత్మానం- పాదప్రక్షాళనాదిశుశ్రూషాంకారయాత్మన ఇత్యర్థః. నచికేతఃమరణం- మరణసంబద్ధంప్రశ్నంప్రేత్యాస్తినాస్తీతికాకదన్తపరీక్షారూపంమానుప్రాక్షీః- మైవంప్రష్టుమర్హసి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౫

రం.— (యేయేకామాఇతి) ఛన్దతః - యథేష్టమిత్యర్థః. (ఇమారామాఇతి) రథవాదిత్రసహితాఃమయాదీయమానాఃస్త్రియోమనుష్యాణాందుర్లభాఇత్యర్థః. (ఆభిరితి) ఆభిఃమయాదత్తాభిఃపరిచారికాభిఃపాదసంవాహనాదిశుశ్రూషాంకారయేత్యర్థః. మరణమను - మరణాత్- ముక్తేఃపశ్చాత్. ముక్తాత్మస్వరూపమితియావత్. మరణశబ్దస్యదేహవియోగసామాన్యవాచినోపిప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వంనదోషాయేతిద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఃమహాహ్రదవదక్షోభ్యఆహ- శ్వోభవిష్యన్తి-నభవిష్యన్తివేతిసందిహ్యమానఏవయేషాంభావః- భవనంత్వయోపన్యస్తానాంభోగానాం- తేశ్వోభావాః. కించ- మర్త్యస్య- మనుష్యస్య- అన్తక- హేమృత్యోయదేతత్సర్వేన్ద్రియాణాంతేజః - తజ్జరయన్తి- అపక్షయన్తి. అప్సరఃప్రభృతయోభోగాఅనర్థాయైవైతే- ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాంక్షపయితృత్వాత్. యాంచాపిదీర్ఘజీవికాంత్వందిత్ససి- తత్రాపిశృణు. సర్వం- యద్బ్రహ్మణోపిజీవితం- ఆయురల్పమేవ- కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా. అతస్తవైవతిష్ఠన్తువాహాః - రథాదయః. తథాతవనృత్యగీతేచ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౬

రం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఅక్షుభితహృదయఆహ (శ్వోఽభావాఇతి) హేఅన్తక - త్వదుపన్యస్తాయేమర్త్యస్యకామాః- తేశ్వోభావాః- శ్వఃఅభావోయేషాంతేతథోక్తాః. దినద్వయస్థాయినోనభవన్తీత్యర్థః. సర్వేన్ద్రియాణాంయదేతత్తేజః - తత్క్షపయన్తి. అప్సరఃప్రభృతిభోగాహిసర్వేన్ద్రియదౌర్బల్యావహాఇతిభావః. (అపిసర్వమితి) బ్రహ్మణోపిజీవితంస్వల్పం- కిముతాస్మదాదిజీవితం. అతశ్చిరజీవికాపినవరణార్హేతిభావః. వాహాః- రథాదయః. తిష్ఠన్త్వితిశేషః. ౨౬

శం.— కించ- నప్రభూతేనవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యః. నహిలోకేవిత్తలాభఃకస్యచిత్తృప్తికరోదృష్టః. యదినామాస్మాకం విత్తతృష్ణాస్యాత్- లప్స్యామహే- ప్రాప్స్యామహే ఏతద్విత్తం. అద్రాక్ష్మ - దృష్టవన్తోవయంచేత్త్వా- త్వాం. జీవితమపితథైవజీవిష్యామః- యావద్యా

అజీర్యతామమృతానాముపేత్యజీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః ప్రజానన్।
అభిధ్యాయన్వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘే జీవితే కో రమేత॥ ౨౮

యస్మిన్నిదం విచికిత్సన్తి మృత్యో యత్సాంపరాయే మహతి బ్రూహి నస్తత్।
యోఽయం వరో గూఢమనుప్రవిష్టో నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే॥ ౨౯

ఇతి ప్రథమావల్లీ.

మ్యపదేత్వమీశిష్యసి- త్వమీశిష్యసే. ప్రభుఃస్యాః. కథంహిమర్త్యః త్వత్సకాశమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్. వరస్తుమేవరణీయఃసఏవ - యదాత్మవిజ్ఞానం. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౭

రం.— (నవిత్తేనేతి) నహివిత్తేనలబ్ధేనకస్యచిత్తృప్తిఃదృష్టచరీ. *నజాతుకామఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిన్యాయాదితిభావః. కించ (లప్స్యామహేవిత్తమితి) త్వాంవయందృష్టవన్తశ్చేత్- విత్తంప్రాప్స్యామహే. త్వద్దర్శనమస్తిచేత్- విత్తలాభేకోభారఇతిభావః. తర్హిచిరజీవికాప్రార్థనీయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామోయావదితి) యావత్కాలంయామ్యపదేత్వమీశ్వరతయావర్తసే. వ్యత్యయేనపరస్మైపదం. తావత్సర్వస్యమస్మాకమపిజీవనంసిద్ధమేవ. నహిత్వదాజ్ఞాతిలఙ్ఘనేనఅస్మజ్జీవితాన్తకరఃకశ్చిదస్తి. వరలాభాలాభయోరపితావదేవజీవనమితిభావః. అతః *వరేయం ప్రేతఇతిప్రాక్ప్రస్తుతోవరఏవవరణీయఇత్యర్థః. ౨౭

శం.— యతశ్చఅజీర్యతాం- వయోహానిమప్రాప్నువతామమర్త్యానాంసకాశముపేత్య-ఉపగమ్యాత్మనఉత్కృష్టంప్రయోజనాన్తరంప్రాప్తవ్యంతేభ్యఃప్రజానన్- ఉపలభమానఃస్వయంతుజీర్యన్మర్త్యః - జరామరణవాన్క్వధఃస్థః- కుః- పృథివీ. అథశ్చాన్తరిక్షాదిలోకాపేక్షయా. తస్యాంతిష్ఠతీతిక్వధఃస్థఃసన్కథమేవమవివేకిభిఃప్రార్థనీయంపుత్రవిత్తహిరణ్యాద్యస్థిరంవృణీతే. క్వతదాస్థఇతివాపాఠాన్తరం. అస్మిన్పక్షేఽక్షరయోజనా- తేషు- పుత్రాదిష్వాస్థా- ఆస్థితిః. తాత్పర్యేణవర్తనంయస్య - సతదాస్థః. తతోఽధికతరంపురుషార్థందుష్ప్రాపమపిప్రాపయితుంక్వతదాస్థోభవేత్. నకశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీస్యాదిత్యర్థః. సర్వోహ్యుపర్యుపర్యేవబుభూషతిలోకః- తస్మాన్నపుత్రవిత్తాదిలాభైఃప్రలోభ్యోఽహం. కించ- అప్సరఃప్రముఖాన్వర్ణరతిప్రమోదాన్అనవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్- నిరూపయన్యథావదనతిదీర్ఘేజీవితేకోవివేకీరమేత. ౨౮

ఆ.— కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభేసంభవత్యధమంకామయమానోమూర్ఖఏవాహంస్యాం- తతోపిమమనవివరఇత్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా).. ౨౮-౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం.— (అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాంముక్తానాంస్వరూపంజ్ఞాత్వాప్రజానన్- వివేకీజరామరణోపప్లుతోఽయంజనః- తదాస్థః- జరామరణాద్యుపప్లుతాప్సరఃప్రభృతివిషయవిషయకాస్థావాన్క్వ- కథంభవేదిత్యర్థః. (అభిధ్యాయన్నితి) వర్ణాః - ఆదిత్యవర్ణత్వాదిరూపవిశేషాః. రతిప్రమోదాః- బ్రహ్మభోగాదిజనితానన్దవిశేషాః. తాన్సర్వానభిధ్యాయన్- నిపుణతయానిరూపయన్-అత్యల్పేఐహికేజీవితేకః ప్రీతిమాన్స్యాదిత్యర్థః. ౨౮

శం.— అతోవిహాయానిత్యైఃకామైఃప్రలోభనం- యన్మయాప్రార్థితంయస్మిన్ప్రేతఇదం- విచికిత్సనంవిచికిత్సన్తిఅస్తినాస్తీత్యేవంప్రకారం. హేమృత్యోసాంపరాయే- పరలోకవిషయేమహతి- మహత్ప్రయోజననిమిత్తేఆత్మనోనిర్ణయవిజ్ఞానంయత్- తద్బ్రూహి - కథయనః- అస్మభ్యం. కింబహునా-యోఽయంప్రకృతాత్మవిషయోవరోగూఢం- గహనం. దుర్వివేచనంప్రాప్తః- అనుప్రవిష్టః. తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిఃప్రార్థనీయమనిత్యవిషయంవరంనచికేతానవృణీతేమనసాపీతిశ్రుతేర్వచనమితి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంప్రథమవల్లీభాష్యమ్.

రం.— (యస్మిన్నితి) మహతిపారలౌకికేయస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపేసంశేరతే- తదేవమేబ్రూహి. (యోఽయమితి) గూఢం - ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టఃయోఽయంవరః- తస్మాదన్యన్నచికేతానవృణీతేస్మ - ఇతిశ్రుతేర్వచనం.. ౨౯

ఇతి ప్రథమవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయవల్లీ.

—*—

హరిః ఓం॥ అన్యచ్ఛ్రేయోఽన్యదుతైవ ప్రేయస్తే ఉభే నానార్థే పురుషగ్ం సినీతః।
తయోః శ్రేయ ఆదదానస్య సాధు భవతి హీయతేఽర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీతే॥ ౧

శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతస్తౌ సంపరీత్య వివినక్తి ధీరః।
శ్రేయో హి ధీరోఽభి ప్రేయసో వృణీతే ప్రేయో మన్దో యోగక్షేమాద్వృణీతే॥ ౨

స త్వం ప్రియాన్ప్రియరూపాగ్ంశ్చ కామానభిధ్యాయన్నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః।
నైతాగ్ం సృఙ్కాం విత్తమయీమవాప్తో యస్యాం మజ్జన్తి బహవో మనుష్యాః॥ ౩

శం.— పరీక్ష్య శిష్యం విద్యాయోగ్యతాం చావగమ్యాహ- అన్యత్- పృథగేవ శ్రేయః- నిశ్శ్రేయసం. తథా- అన్యదుతైవ- అపిచ ప్రేయః- ప్రియతరమపి. తే- ప్రేయశ్శ్రేయసీ ఉభే నానార్థే- భిన్నప్రయోజనే సతీ పురుషమధికృతం వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టం సినీతః - బధ్నీతః. తాభ్యాం విద్యావిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయా ప్రయుజ్యతే సర్వః పురుషః. శ్రేయః ప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీ పురుషః ప్రవర్తతే - అతః శ్రేయః ప్రేయః ప్రయోజనకర్తవ్యతయా తాభ్యాం బద్ధ ఇత్యుచ్యతే సర్వః పురుషః. తే యద్యప్యేకైకపురుషార్థసమ్బన్ధినీ విద్యావిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనైకేన పురుషేణ సహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపం ప్రేయః- శ్రేయ ఏవ కేవలమాదదానస్య - ఉపాదానం కుర్వతః సాధు- శోభనం. శివం భవతి. యస్త్వదూరదర్శీ విమూఢో హీయతే- వియుజ్యతే. అర్థాత్- పురుషార్థాత్. పారమార్థికాత్ప్రయోజనాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ. య ఉ ప్రేయో వృణీతే- ఉపాదత్త ఇత్యేతత్. ౧

ఆ.— అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యావిద్యా ప్రదర్శనేనచ కేవలవిద్యార్థితయా శిష్యం ప్రథమం స్తౌతీత్యాహ (పరీక్ష్యేతి) శ్రేయః ప్రేయసోరన్యతరపరిత్యాగేనైవాన్యతరోపాదానే హేతుమాహ (తే యద్యపీతి) తే యద్యప్యేకైకపురుషార్థసంబన్ధినీ- తథాపి విరుద్ధే. ౧- ౨-౩-౪-౫

రం.— ఏవం శిష్యం పరీక్ష్య తస్య ముముక్షుత్వస్థైర్యం నిశ్చిత్య తస్యోపదేశయోగ్యతాం మన్వానః ముముక్షుం స్తౌతి (అన్యచ్ఛ్రేయ ఇతి) అతిప్రశస్తం మోక్షవర్త్మాప్యన్యత్- ప్రియత్వాస్పదం భోగవర్త్మాప్యన్యత్. తే శ్రేయః ప్రేయసీ పరస్పరవిలక్షణప్రయోజనే సతీ- పురుషం సినీతః- బధ్నీతః. పురుషం స్వవశతామాపాదయత ఇత్యర్థః; (తయోరితి) తయోర్మధ్యే శ్రేయ ఆదదానస్య - మోక్షాయ ప్రయతమానస్య సాధు - భద్రం భవతి. యస్తు ప్రేయో వృణీతే- స పురుషార్థాత్ భ్రష్టో భవతి. ఉ ఇత్యవధారణే. ౧

శం.— యద్యుభే అపి కర్తుం స్వాయత్తే పురుషేణ - కిమర్థం ప్రేయ ఏవాదత్తే బాహుల్యేన లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సత్యం స్వాయత్తే. తథాపి సాధనతః ఫలతశ్చ మన్దబుద్ధీనాం దుర్వివేకరూపే సతీ వ్యామిశ్రీభూతే ఇవ మనుష్యమేతః- పురుషం ఆ ఇతః. ప్రాప్నుతః శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ. అతో హంస ఇవామ్భసః పయః తౌ- శ్రేయః ప్రేయః పదార్థౌ సంపరీత్య- సమ్యక్పరిగమ్య. సమ్యజ్మనసాఽఽలోచ్య గురులాఘవం వివినక్తి- పృథక్కరోతి ధీరః- ధీమాన్. వివిచ్య శ్రేయో హి- శ్రేయ ఏవాభివృణీతే- శ్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్. కోఽసౌ. ధీరః. యస్తు మన్దః- అల్పబుద్ధిః- స సదసద్వివేకాసామర్థ్యాద్యోగక్షేమాత్ - యోగక్షేమనిమిత్తే. శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్. ప్రేయః- పశుపుత్రాదిలక్షణం వృణీతే. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతః- మనుష్యం ప్రాప్నుతః. తౌ- శ్రేయః ప్రేయః పదార్థౌ సమ్యగాలోచ్య నీరక్షీరే హంస ఇవ పృథక్కరోతి. ధియా రమత ఇతి ధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీ ప్రేయోఽపేక్షయా- అభి- అభ్యర్హితం శ్రేయ ఏవ వృణీతే. మన్దమతిః- యోగక్షేమార్థతః ప్రేయో వృణీతే. శరీరస్యోపచయో యోగః. క్షేమః పరిపాలనం. ౨

శం.— స త్వం పునః పునర్మయా ప్రలోభ్యమానోఽపి ప్రియాన్- పుత్రాదీన్ ప్రియరూపాంశ్చ- అప్సరః ప్రభృతిలక్షణాన్ కామానభిధ్యాయన్- చిన్తయన్ తేషామనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్ హే నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః - అతిసృష్టవాన్. పరిత్యక్తవానసి. అహో బుద్ధిమత్తా తవ. నైతామవాప్తవానసి. సృఙ్కాం- సృతిం కుత్సితాం మూఢజనప్రవృత్తాం. విత్తమయీం- ధనప్రాయాం. యస్యాం సృతౌ మజ్జన్తి - సీదన్తి. బహవః- నైకే మూఢా మనుష్యాః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౩

రం.— (స త్వం ప్రియానితి) తాదృశస్త్వం స్వతో రూపతశ్చ ప్రియాన్- కామ్యమానాన్ స్త్ర్యాదీనిత్యర్థః. దుఃఖోదర్కత్వాద్దుఃఖమి

దూరమేతేవిపరీతేవిషూచీఅవిద్యాయాచవిద్యేతిజ్ఞాతా।
విద్యాభీప్సినంనచికేతసంమన్యేనత్వాకామాబహవోలోలుపన్త॥ ౪

అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఃస్వయంధీరాఃపణ్డితంమన్యమానాః।
దన్ద్రమ్యమాణాఃపరియన్తిమూఢాఅన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః॥ ౫

నసామ్పరాయఃప్రతిభాతిబాలంప్రమాద్యన్తంవిత్తమోహేనమూఢం।
అయంలోకోనాస్తిపరఇతిమానీపునఃపునర్వశమాపద్యతేమే॥ ౬

శ్రోత్రాదిదోషయుక్తతయానిరూపయన్ త్యక్తవానసీత్యర్థః. (నైతాంసృఙ్కామితి) విత్తమయీం- ధనప్రాయాంసృఙ్కాం - కుత్సితగతింమూఢజనసేవితాంఏతాంనావాప్తవానసి (యస్యామితి) స్పష్టోర్థః. ౩

శం.— *తయోశ్శ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేర్థాత్ యఉప్రేయోవృణీతఇత్యుక్తం-తత్కస్మాత్. యతోదూరం-దూరేణ. మహతాన్తరేణైతేవిపరీతే- అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే. వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ. విషూచీ-విషూచ్యౌ. నానాగతీ. భిన్నఫలేసంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్. కేతేఇతి. ఉచ్యతే - యాచావిద్యాప్రేయోవిషయా, విద్యేతిచశ్రేయోవిషయా, జ్ఞాతా - నిర్జ్ఞాతా. అవగతాపణ్డితైః. తత్రవిద్యాభీప్సినం - విద్యార్థినంనచికేతసంత్వామహంమన్యే. కస్మాత్. యస్మాద్బుద్ధిప్రలోభినఃకామాః - అప్సరఃప్రభృతయోబహవోపి త్వా - త్వాంనలాలుపన్త - నవిచ్ఛేదంకృతవన్తః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాఞ్ఛాసంపాదనేన. అతోవిద్యార్థినంశ్రేయోభాజనంమన్యఇత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.— (దూరమేతేఇతి) యాఅవిద్యేతిజ్ఞాతాకామకర్మాత్మికా, యాచవిద్యేతిజ్ఞాతావైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయీ,- ఏతేదూరం- అత్యన్తంవిషూచీ- విషూచ్యౌ. భిన్నగతీ. పరస్పరవిరుద్ధేచ. విద్యాభీప్సినం-విద్యార్థినం. విద్యాభీప్సితమితిపాఠేఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాన్తస్యపరనిపాతః. ఛాన్దసత్వాద్వా. (నత్వాకామాఇతి) కామాఃబహవోపిత్వాంనలాలుపన్త- శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదంనకృతవన్తః. విషయవశగోనభవసీత్యర్థః. *లుపసదేతియఙన్తాల్లఙ్. ఛాన్దసోయలోపః. యఙ్లుగన్తాద్వాచ్ఛాన్దసమాత్మనేపదం. అడభావశ్చ. ౪

శం.— యేతుసంసారభాజోజనాఃఅవిద్యాయామన్తరే-మధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాః- వేష్ట్యమానాఃపుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః. స్వయంధీరాః - ప్రజ్ఞావన్తఃపణ్డితాః- శాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాస్తేదన్ద్రమ్యమాణాః - అత్యర్థంకుటిలామనేకరూపాంగతింగచ్ఛన్తోజరామరణరోగాదిదుఃఖైఃపరియన్తి - పరిగచ్ఛన్తి. మూఢాః- అవివేకినః. అన్ధేనైవ- దృష్టివిహీనేనైవనీయమానావిషమేపథియథాబహవోఅన్ధాఃమహాన్తమనర్థమృచ్ఛన్తి- తద్వత్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— *అవిద్యాయాచవిద్యేతిజ్ఞాతేత్యుపాత్తమార్గద్వయేఅవిద్యామార్గంనిన్దతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మాదిలక్షణాయామవిద్యాయాంమధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాఃస్వయమేవప్రజ్ఞాశాలినఃశాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాః. దన్ద్రమ్యమాణాః - జరారోగాదిదుఃఖపీడితాఃఅవివేకినఃపరిభ్రమన్తి. అన్యత్ స్పష్టార్థం. కేచిత్తుదన్ద్రమ్యమాణాఇతిపాఠమాశ్రిత్యవిషయకామాగ్నినాద్రుతచిత్తాఇత్యర్థంవర్ణయన్తి. ౫

శం.— అతఏవమూఢత్వాత్ నసామ్పరాయఃప్రతిభాతి- సమ్పరేయతఇతిసమ్పరాయః - పరలోకః. తత్ప్రాప్తిప్రయోజనఃసాధనవిశేషఃశాస్త్రీయఃసామ్పరాయః. సచబాలం- అవివేకినంప్రతినభాతి- నప్రకాశతే. నోపతిష్ఠతఇత్యేతత్. ప్రమాద్యన్తం - ప్రమాదంకుర్వన్తం. పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనస్తయావిత్తమోహేన- విత్తనిమిత్తేనావివేకేన మూఢం - తమసాచ్ఛన్నం సన్తం. అయమేవలోకః - యోయందృశ్యమానఃస్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టః. నాస్తిపరః- అదృష్టోలోకఇత్యేవంమననశీలోమానీపునఃపునర్జనిత్వావశం- అధీనతామాపద్యతేమే- మృత్యోర్మమ. జన్మమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబన్ధారూఢఏవభవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— సమ్యక్ప్రాక్కాలే- దేహపాతాదూర్ధ్వమేవ-ఈయతే- గమ్యతఇతిసామ్పరాయః. ౬-౧

రం.— (నసామ్పరాయఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారఃఅవివేకినంప్రతినప్రకాశతే. ప్రమాద్యన్తం- అనవహితమనస్కం. విత్తమోహేనమూఢం- విషయాశావశీకృతమనోరథం. (అయంలోకోనాస్తీతి) అయమేవలోకోఽస్తి- పరలోకోనాస్తీతిమన్యమానఃమత్క్రియమాణయాతనావిషయోభవతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైః *సంయమనేత్వనుభూయేతిసూత్రే- అయంలోకోనాస్తిపరఉతమానీతిపాఠానుసారేణ అయంచలోకఃపరశ్చలోకోనాస్తీత్యర్థోవర్ణితః. తత్రపక్షేతస్యేతిశేషఃపూరణీయః. చశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః. మానీత్యస్యదుర్మానీత్యర్థః. శిష్టపరిగ్రహాభావాదయంలోకోనాస్తీత్యస్యోపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా. దుర్మానీపునఃపునర్వశమాపద్యతఇతిఉత్తరత్రసంబధ్యతే. ౬

శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యః శృణ్వన్తోఽపిబహవో యంనవిద్యుః।
ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోఽస్యలబ్ధాఆశ్చర్యోజ్ఞాతాకుశలానుశిష్టః॥ ౭
ననరేణావరేణప్రోక్తఏషసువిజ్ఞేయోబహుధాచిన్త్యమానః।
అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తిఅణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్॥ ౮
నైషాతర్కేణమతిరాపనేయా ప్రోక్తాన్యేనైవసుజ్ఞానాయప్రేష్ఠ।
యాంత్వమాపఃసత్యధృతిర్బతాసి త్వాదృఙ్నోభూయాన్నచికేతఃప్రష్టా॥ ౯

శం.— ప్రాయేణహ్యేవంవిధఏవలోకః. యస్తుశ్రేయోర్థీసహస్రేషుకశ్చిదేవాత్మవిద్భవతిత్వద్విధః. యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి - శ్రవణార్థం. శ్రోతుమపియోనలభ్యఆత్మాబహుభిః - అనేకైః. శృణ్వన్తోపిబహవః - అనేకేఽన్యే-యం- ఆత్మానంనవిద్యుః- నవిదన్తి. అభాగినోఽసంస్కృతాత్మానోనవిజానీయుః. కించ- అస్యవక్తాప్యాశ్చర్యః-అద్భుతవదేవానేకేషుకశ్చిదేవభవతి. తథాశ్రుత్వాప్యస్యాత్మనఃకుశలః-నిపుణఏవానేకేషులబ్ధాకశ్చిదేవభవతి. యస్మాదాశ్చర్యోజ్ఞాతాకశ్చిదేవ. కుశలానుశిష్టః- కుశలేన- నిపుణేనాచార్యేణానుశిష్టస్సన్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— (శ్రవణాయాపీతి) యః- ప్రసిద్ధఃపరమాత్మా- సఃఅనేకైఃపురుషైఃశ్రోతుమపినలభ్యఇత్యర్థః. శ్రవణలాభోఽపి మహాసుకృతఫలమితిభావః. (శృణ్వన్తోపీతి) నహిశ్రోతౄణాంసర్వేషాంపరమాత్మప్రతిపత్తిస్సులభేతిభావః. (ఆశ్చర్యోస్యేతి) అస్యకుశలో వక్తా, కుశలఃప్రాప్తా, చదుర్లభఇత్యర్థః. (ఆశ్చర్యోజ్ఞాతేతి) కుశలేనాచార్యేణానుశిష్టోజ్ఞాతాప్యాశ్చర్యః. *మనుష్యాణాంసహస్రేషుకశ్చిద్యతతిసిద్ధయే. యతతామపిసిద్ధానాంకశ్చిన్మాంవేత్తితత్త్వతఇత్యుక్తేరితిభావః. ౭

శం.— కస్మాత్. నహినరేణ- మనుష్యేణావరేణప్రోక్తః. అవరేణ- హీనేనేత్యేతత్. ఉక్తఏషఆత్మా. యంత్వంమాంపృచ్ఛసి. నహి సుష్ఠు- సమ్యగ్విజ్ఞేయః- విజ్ఞాతుంశక్యః. యస్మాద్బహుధా- అస్తినాస్తి- కర్తాఽకర్తా- శుద్ధోఽశుద్ధఇత్యాద్యనేకధాచిన్త్యమానోవాదిభిః. కథం పునస్సువిజ్ఞేయఇతి. ఉచ్యతే- అనన్యప్రోక్తే- అనన్యేన- అపృథగ్దర్శినాఆచార్యేణప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేనప్రోక్తే - ఉక్తేఆత్మనిగతిః - అనేకధాఅస్తినాస్తీత్యాదిలక్షణాచిన్తాగతిరస్మిన్నాత్మనినాస్తి- నవిద్యతే- సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః. అథవా - స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మని ప్రోక్తేఅత్రగతిః - అన్యస్యావగతిర్నాస్తి - జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్. జ్ఞానస్యహ్యేషానిష్ఠా- యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం. అతోఽవగన్తవ్యాభావాద్గతిర్వాత్రనాస్తి- అనన్యఆత్మనిప్రోక్తేనాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్యమోక్షస్య. అథవా - ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణప్రోక్తే ఆత్మన్యగతిః- అనవబోధః. అపరిజ్ఞానమత్రనాస్తి. భవత్యేవావగతిస్తద్విషయా. శ్రోతుస్తదనన్యోఽహమిత్యాచార్యస్యేత్యర్థః. ఏవంసువిజ్ఞేయఆగమవతాచార్యేణానన్యతయాప్రోక్తఇత్యర్థః. అణీయాన్అణుప్రమాణాదపిసమ్పద్యతేఆత్మా. అతర్క్యం- అణుప్రమాణోఽతర్క్యః- స్వబుద్ధ్యభ్యూహేనకేవలేనతర్క్యమాణేఅణుపరిమాణేకేనచిత్స్థాపితేఆత్మని - తతోఽణుతరమన్యోఽభ్యూహతి. తతోప్యన్యోఽణుతమమితి. నహి తర్కస్యనిష్ఠా క్వచిద్విద్యతే. ౮

ఆ.— అణుత్వం- పరోక్షత్వం. ౮-౯

రం.— (ననరేణావరేణేతి) అవరేణ- అశ్రేష్ఠేన. ప్రాకృతేన. పాణ్డిత్యమాత్రప్రయోజనవేదాన్తశ్రవణేననరేణ-దేహాత్మాభిమానినా ఏషఆత్మాసువిజ్ఞేయోనభవతి. కుతోహేతోః (బహుధాచిన్త్యమానః) వాదిభిరితిశేషః. (అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన-ఉచ్యమానాత్, నోఽనన్యేన- తదేకాన్తినా- బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారిణాప్రోక్తేఆత్మనియాదృశీఅవగతిః-సాఆత్మావగతిరవరేణప్రోక్తేనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అత్ర -సంసారేగతిః-చఙ్క్రమణంనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అనన్యప్రోక్తే - స్వయమవగతేగతిః - ఆత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. అన్యప్రోక్తఇతిపాఠేఅపరసరప్రోక్తేస త్యాత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. ననుయేనకేనచిదుపదిష్టేఊహాపోహశాలినస్స్వయమేవేత్యతఆహ (అణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరప్యణీయానాత్మా- అతస్తత్స్వరూపంతర్కాగోచరం. ౮

శం. అతోఽనన్యప్రోక్తేఆత్మన్యుత్పన్నాయేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మమతిః-నైషాతర్కేణ- స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా- నప్రాపణీయేత్యర్థః. నాపనేతవ్యావా. నహాతవ్యా. తార్కికోహ్యనాగమజ్ఞఃస్వబుద్ధిపరికల్పితంయత్కించిదేవకథయతి - అతఏవచయేయమాగమప్రసూతామతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యేణైవతార్కికాత్ప్రోక్తాసతీసుజ్ఞానాయభవతి. హేప్రేష్ఠ - ప్రియతమ. కాపునస్సాతర్కాగమ్యామతిరితి. ఉచ్యతే- యాంత్వంమతింమద్వరప్రదానేనప్రాప్తవానసి. సత్యా- అవితథవిషయాధృతిర్యస్యతవ - సత్వంసత్యధృతిర్బతాసీత్యనుకమ్పయన్నాహమృత్యుర్నచికేతసంవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే. త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యః. నః- అస్మభ్యం. భూయాత్ - భవతాత్. భవత్వన్యఃపుత్రశ్శిష్యోవాప్రష్టా. కీదృక్. యాదృక్త్వంహేనచికేతఃప్రష్టా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

జానామ్యహꣳ శేవధిరిత్యనిత్యం నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్।
తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యమ్॥ ౧౦

కామస్యాప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం క్రతోరానన్త్యమభయస్య పారం।
† స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా ధృత్యా ధీరో నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః॥ ౧౧

తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణం।
అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి॥ ౧౨

రం.— తదేవాహ (నైషా తర్కేణ మతిరితి) ఏషా - ఆత్మవిషయిణీ మతిస్తర్కేణ ప్రాపణీయా నేత్యర్థః. అతస్తర్కకుశలేనాపి స్వయం జ్ఞాతుం న శక్యేత్యర్థః. (ప్రోక్తాన్యేనైతి) హే ప్రేష్ఠ - ప్రియతమ - స్వస్మాదన్యేనైవ గురుణోపదిష్టైవ మతిర్మోక్షసాధనజ్ఞానాయ భవతి. కా పునస్సా మతిరిత్యత్రాహ (యాం త్వమాపఇతి) యాం - మతిం త్వమాపః - ప్రాప్తవానసి - నిషాధయిషితతయా నిశ్చితవానిత్యర్థః. సత్యధృతిరసి - సత్యా - అప్రకమ్ప్యా ధృతిర్యస్య - స తథోక్తః. బతేత్యనుకమ్పాయాం. (త్వాదృగితి) త్వాదృశశ్శిష్యోఽస్మాకం భూయాదిత్యర్థః. ౯

శం.— పునరపి తుష్ట ఆహ- (జానామ్యహం) శేవధిః - నిధిః కర్మఫలలక్షణః. నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి. అసావనిత్యమితి జానామి. న హి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యం ధ్రువం తత్ప్రాప్యతే పరమాత్మాఖ్యం. శేవధిర్యస్త్వనిత్యః సుఖాత్మకశ్శేవధిః - స ఏవానిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్యతే హి యతః - తస్మాన్మయా జానతాపి నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి - నాచికేతశ్చితోఽగ్నిః. అనిత్యైర్ద్రవ్యైః - పశ్వాదిభిః స్వర్గసుఖసాధనభూతోఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః. తేనాహమధికారాపన్నో నిత్యం - యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం నిత్యమాపేక్షికం ప్రాప్తవానస్మి. ౧౦

ఆ.— మయా జానతాపి బహ్వాయాసం కర్మకృతం. త్వం దీయమానమపి తత్ఫలం న గృహ్ణాసి- మత్తోఽధికప్రజ్ఞాశీలిసన్తోషాత్ స్తౌతీత్యాహ (పునరపి తుష్ట ఆహేతి) ౧౦-౧౧

రం.— పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః- నిధిః. కుబేరాద్యైశ్వర్యమేవం జాతీయకం కర్మఫలలక్షణమనిత్యమితి జానామి. (నహ్యధ్రువైరితి) ధ్రువం తత్ - ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః - అనిత్యఫలసాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాధ్యైర్వా కర్మభిరిత్యర్థః. (తతో మయేతి) ఏవం జ్ఞాతవతా మయా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేన అనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః. తస్మాద్ధేతోర్నిత్యఫలసాధనం జ్ఞానం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. అతో బ్రహ్మప్రాప్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వస్య న విరోధః. ౧౦

శం.— త్వం తు కామస్యాప్తిం - సమాప్తిం. అత్ర హి సర్వే కామాః పరిసమాప్తాః. జగతః - అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం - ఆశ్రయం. సర్వాత్మకత్వాత్. క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదం ఆనన్త్యం అభయస్య చ పారం - పరాం నిష్ఠాం. స్తోమం - స్తుత్యం. మహత్ - అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం. స్తోమం చ తన్మహచ్చ నిరతిశయత్వాత్ స్తోమమహత్. ఉరుగాయం - విస్తీర్ణాం గతిం. ప్రతిష్ఠాం - స్థితిమాత్మన ఉత్తమామపి దృష్ట్వా ధృత్యా - ధైర్యేణ ధీరః - నచికేతో ధీమాన్ సన్నత్యస్రాక్షీః - పరమేవాకాఙ్క్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతం. అహో బతానుత్తమగుణోఽసి. అతస్త్వాదృశో నాస్తి. ౧౧

రం.— *త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టేతి పూర్వమన్త్రోక్తం నచికేతసః శ్రవణాధికారం వివృణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః - కర్మణః ప్రతిష్ఠాం - ఫలభూతాం జగతః కామస్యాప్తిం - చతుర్ముఖస్థానపర్యన్తసర్వలోకసంబంధిస్త్ర్యాదివిషయాత్మకకామప్రాప్తిం చ దృష్ట్వా. మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనన్త్యమభయస్య పారమిత్యాదినా) అవినాశిత్వం, మృత్యునిర్భయత్వం, అపహతపాప్మత్వసత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణగణరూపస్తోమం, ఉరుకీర్తిం, చ స్థైర్యం, చ మోక్షగతం దృష్ట్వా - లౌకికాన్కామాన్ ప్రజ్ఞాశాలిత్వాత్త్యక్తవానసీత్యర్థః. యద్వా - మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూపమేవ సర్వకామావాప్తిం, తదేవ సకలజగదాధారత్వం, క్రతోరనన్తఫలరూపతాం, చేత్యేవం సర్వం పరమాత్మవిషయతయా యోజనీయం. ౧౧

శం.— యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం - తం దుర్దర్శం - దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం. అతిసూక్ష్మత్వాత్. గూఢం - గహనం. అనుప్రవిష్టం - ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్. గుహాహితం - గుహాయాం - బుద్ధౌ స్థితం. తత్రోపలభ్యత్వాత్. గహ్వరే - విషమేఽనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠం. యత ఏవం గూఢమనుప్రవిష్టో గుహాహితశ్చ - అతో గహ్వరేష్ఠః. అతో దుర్దర్శః. తం పురాణం - పురాతనం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన - విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమాధానమధ్యాత్మయోగః. తస్యాధిగమః. తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాజ్జహాతి. ౧౨

ఆ.— యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టః - తస్యైవ పరమార్థస్వరూపజ్ఞానం ఘనీభావ బద్ధనివర్తకం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యం చ. నాతః పరం శ్రేయస్సాధనమస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతి (యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా) ౧౨-౧౩

† స్తోమం మహదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య।
స మోదతే మోదనీయꣳ హి లబ్ధ్వా వివృతꣳ సద్మ నచికేతసం మన్యే॥ ౧౩

అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్।
అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద॥ ౧౪

రం.— తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తందుర్దర్శమిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) దుర్దర్శం - *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ద్రష్టుమశక్యం. గూఢం-తిరోధాయకకర్మరూపావిద్యాతిరోహితం. సర్వభూతానుప్రవిష్టం. గుహాహితం-హృదయగుహావర్తినం. గహ్వరేష్ఠం-అన్తర్యామిణం. పురాణం- అనాదిం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన-విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః-*యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః *యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణః-తేన యోయమధిగమ్య-జీవాత్మజ్ఞానం. తేన హేతునా దేవం- పరమాత్మానం మత్వేత్యర్థః. జీవాత్మజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః. హర్షశోకౌ- విషయలాభాలాభప్రసక్తహర్షశోకౌ జహాతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— కించ-ఏతదాత్మతత్త్వం- యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వా ఆచార్యసకాశాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్య- ఉపాదాయ మర్త్యః- మరణధర్మా-ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్య-ఉద్యమ్య. పృథక్కృత్య శరీరాదేః అణుం-సూక్ష్మం ఏతం-ఆత్మానమాప్య- ప్రాప్య సః-మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి-హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా. తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మ సద్మ-భవనం నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం- అభిముఖీభూతం మన్యే. మోక్షార్హం త్వాం మన్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

రం.— (ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్యేతి) ఏతత్-ఆత్మతత్త్వం శ్రుత్వా-సంపరిగృహ్య-మననాదికం కృత్వేత్యర్థః. ధర్మ్యం- కర్మసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య- పృథక్కృత్య. పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ఏతం-స్వాత్మభూతం అణుం-సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం *అణీయాన్హ్యతర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః- విద్వాన్ మోదనీయం - ప్రీతివిషయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లబ్ధ్వా మోదతే-ఆనన్దీ భవతీత్యర్థః. *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్రమమాణ ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః. ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్వా నచికేతసం మోక్షార్హత్వేన స్తౌతి (వివృతం సద్మేతి) నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ- వివృతద్వారం ప్రవేశార్హం మన్య ఇత్యర్థః. *తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామేతి శ్రుతేః. నను *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థ్యాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్యత్రాపి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం. తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖణ్డోఽపి జీవపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇతి పూర్వసన్దర్భోఽపి పరిశుద్ధజీవస్వరూపపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః। ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యః శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిదితి పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యమప్యుపపద్యత ఇతి చేన్న- *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే బ్రహ్మజత్వరూపప్రక్రమశ్రుతజీవలిఙ్గబలేన చరమశ్రుత దేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపార్థాశ్రయణేఽపి తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తాదృశజీవలిఙ్గాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మకమిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్. ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే పరమాత్మన స్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం. తథైవాయం మన్త్రః పరమాత్మపరతయా వ్యాసార్యైరపి వివృతః. గహ్వరేష్ఠమితిపదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విజ్ఞేయపరిశుద్ధాత్మస్వరూపశరీరకత్వమప్యుక్తం. ఇయాంస్తు విశేషః - *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధజీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే- తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి నతయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

శం.— ఏతచ్ఛ్రుత్వా నచికేతాః పునరాహ- యద్యహం యోగ్యః, ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రతి,- అన్యత్ర ధర్మాత్ - శాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథగ్భూతమిత్యర్థః. తథా-అన్యత్రాధర్మాత్. తథా-అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్-కృతం-కార్యం. అకృతం-కారణం. అస్మాదన్యత్ర. కించ-అన్యత్ర భూతాచ్చ- అతిక్రాన్తాత్కాలాత్. భవ్యాచ్చ భవిష్యతశ్చ. తథా వర్తమానాత్. కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః. యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి- జానాసి. తద్వద మహ్యం. ౧౪

ఆ.— యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయస్సాధనం- తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ (యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా) అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాశఙ్కనీయం- పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాత్మ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వస్త్విత్యర్థః. ౧౪

రం.— *న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ *ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా *అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం, చోక్తప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం, చ *ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యత్ర ధీర ఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం, చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే *దేవం మత్వేత్యుపాస్యతయా నిర్దిష్ట

స్యప్రాప్యభూతస్యదేవస్య, ధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతివేదితవ్యతయానిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మన, శ్చమత్వాధీరోహర్షశోకౌజహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య, చస్వరూపశోధనాయపునఃప్రచ్ఛ అన్యత్ర ధర్మాదితీత్యుక్తేఃకథంతద్విరుద్ధతయాధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యతఇతిచేత్. మైవంవోచః- *అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతివేదితవ్యతయానిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యాప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వస్వరూపమేవ. అత స్తస్యాపిప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ. వస్తుగత్యాతస్యప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్చేతిభాష్యంనవిరోత్స్యతే. అతః *ప్రథమంతావత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనఃస్వరూపమాహనజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపినవిరోత్స్యతే. నహి *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్యవిపశ్చిచ్ఛబ్దితపరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్యరూపతోపపత్తిః-*ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః *విజ్ఞానసారథిర్యస్తుమనఃప్రగ్రహవాన్నరః।సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్యైవప్రాప్యరూపత్వాత్,తథైవ *విశేషణాచ్చేతిసూత్రభాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్,. అతఏవ ప్రాప్యప్రాప్తృకాధికరణ్య నిర్దేశపరేగుహామన్త్రే ఛాయాతపావిత్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినాచ్ఛాయాశబ్దేననిర్దేశోదృష్టః- నతువిపశ్చిచ్ఛబ్దేన. అతోయథోక్తఏవార్థః. అయంమన్త్రోవ్యాసార్యైః త్రయాణామితిసూత్రేవివృతః *ధర్మః- ఉపాయః. ధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణఇత్యర్థః. అధర్మః-ధర్మేతరఉపేయః. అధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణంఫలమిత్యర్థః. అస్మాదితిబుద్ధిస్థస్తత్సాధకోవివక్షితః. సఏవోపేతా. సహిప్రసిద్ధోపేతృవిలక్షణః-సాధకావస్థాయామితరఫలవిరక్తత్వాత్, ఫలదశాయామావిర్భూతగుణాష్టకవిశిష్టస్వరూపత్వా, చ్చ. కృతాకృతాదితిధర్మాదీనాంవిశేషణం. కృతాకృతాద్ధర్మాదేర్విలక్షణం, భూతాచ్చభవ్యాచ్చధర్మాదేర్విలక్షణం, యదిత్యర్థః. ఇత్యేకాంవ్యాఖ్యాంకృత్వా-తస్మిన్పక్షేతుకృతాకృతాత్ భూతాద్భవ్యాచ్చధర్మాదన్యత్ర- తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర-తాదృశాదస్మాచ్చాన్యత్ర- ఇత్యన్యత్రశబ్దత్రయేణైవోపపత్తౌ అన్యత్రభూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్రశబ్దవైయర్థ్యం,ఉపాయస్యకాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయాతత్ర కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవైలక్షణ్యాన్వయం, చపర్యాలోచ్య-యద్వేత్యాదినాఅపరావ్యాఖ్యాకృతా. తదుచ్యతే-*యద్వా-ధర్మాదధర్మాచ్చాన్యత్రేత్యుపాసనప్రశ్నః. పుణ్యపాపరూపసాధనవిలక్షణత్వాదుపాసనస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్ర యదితికాలాపరిచ్ఛిన్నముపేయంపృష్టం. ఉపేతురపిచేతనస్యనిత్యత్వాత్ ప్రాప్యాన్తర్భావాచ్చతతఏవతస్యాపితన్త్రేణ ప్రశ్నః. తదన్తర్గతంచ ప్రాప్తుఃస్వరూపమితివక్ష్యతే. తత్ర యత్తచ్ఛబ్దౌ త్రితయపరావితిభావఇతి. నన్వస్మిన్నపిపక్షేప్రష్టవ్యద్వయపరత్వాశ్రయణమపిక్లిష్టమేవ-అన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రక్రమస్థాన్యత్రశబ్దద్వయసామానాధికరణ్యవత్ అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాదన్యత్రభూతాదిత్యుపరితనాన్యత్రశబ్దద్వయస్యాపిసామానాధికరణ్యస్యైవ ప్రతీతేః. యదితత్ర ధర్మాధర్మవిలక్షణంయచ్చ- కాలత్రయవిలక్షణంయచ్చేతిచశబ్దద్వయమశ్రోష్యత-తదాఽన్యత్రశబ్దయుగద్వయస్యస్వరసతఃప్రతీతంసామానాధికరణ్యంపర్యత్యక్ష్యత. అతఃప్రక్రమరీత్యనుసారి ప్రతీతసామానాధికరణ్యభఙ్గేకారణాభావాదన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశఃప్రాప్యబ్రహ్మపరఏవాస్తు. నచ *నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయేత్యుపాయవిశేషప్రతివచనదర్శనేనఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాన్తర్భావ్యతయా- చశబ్దాభావేప్యన్యత్రశబ్దయుగద్వయస్యసామానాధికరణ్యంభఙ్జనీయమితిచేన్న- ప్రతివచనేపి *నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యఇతిప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణప్రాప్యధర్మవిశేషోపదేశస్యైవదర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతివచనాదర్శనాత్.* నాశాన్తమానసోవాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ *యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాశుచిః। నసతత్పదమాప్నోతీతి ప్రతివచనదర్శనాదన్యత్రధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధిప్రశ్నఇత్యపికింనస్యాత్. ప్రాప్యస్యప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేనఉపాయేప్రీతిరూపాపన్నత్వరూపవిశేషఃఫలిష్యతీతిచేత్. ఫలతునామ - నైతావతోపాయస్యప్రశ్నప్రతివచనప్రధానవిషయత్వంవక్తవ్యమిత్యస్తి. కిందేవదత్తభవనమితిప్రశ్నస్యవాబహుచప్పకాలఙ్కృతనిష్కుటంద్వారోపాన్తలిఖితశఙ్ఖచక్రపద్మకందేవదత్తభవనమితితత్ప్రశ్నప్రతివచనస్యవానిష్కుటద్వారోపాన్తప్రధానకత్వంకశ్చిదభ్యుపైతి. అతోఽన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపిఅన్యత్రశబ్దచతుష్టయసామానాధికరణ్యలిప్సయాధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయఏవాయమితిచేత్. అత్రోచ్యతే- అసౌదేవదత్తాదుత్పన్నోనభవతి- అపితుయజ్ఞదత్తాదితివాక్యంశ్రుత్వాదేవదత్తాదన్యంయంపశ్యసి-తంమేబ్రూహీతిప్రవృత్తస్యప్రతివచనస్యదేవదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయాదేవదత్తపుత్రాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః- తద్వత్ కర్మసాధ్యంన- అపితుజ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానన్తరప్రవృత్తస్యధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్యధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవయుక్తం- నతుధర్మశబ్దలక్షణయాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మపరత్వం. తథాఅధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపిసామానాధికరణ్యేనోపాయపరత్వమేవనిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకేఉపరితనాన్యత్రశబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభఙ్గేన ప్రాప్యపరత్వమేవయుక్తం. నీలాదీర్ఘోరక్తౌ హ్రస్వఃక ఇత్యుక్తేనీలదీర్ఘపదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యంసిధ్యతి - రక్తహ్రస్వయోశ్చపరస్పరావిరోధాత్ సామానాధికరణ్యంసిధ్యతి. నతుచతుర్ణాంచశబ్దాభావేపిసామానాధికరణ్యందృష్టం - అపితుపురుషద్వయప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్ఛబ్దాన్వితచశబ్దద్వయాభావేపిసామానాధికరణ్యమవగాహ్యతే. అస్తువాభవదుక్తరీత్యాసామానాధికరణ్యం- అథాపిప్రశ్నప్రతివచనయోర్ద్వితీయవ్యాఖ్యాయాముపేయప్రశ్నే ఉపేత్రన్తర్భావవదుపాయస్యాప్యన్తర్భూతత్వాత్ *త్రయాణామేవచైవముపన్యాసఃప్రశ్నశ్చేతిసూత్రనిర్దిష్టోపాయోపేత్రప్రశ్నప్రతివచనస్యానుఘటితతయాతత్ర భావాత్,* తత్తేపదంసంగ్రహేణబ్రవీమీతిపదశబ్దితప్రాప్యస్యైవప్రతివచనప్రతిపాద్యత్వస్యస్పష్టం ప్రతీతే, రిత్యలంప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౪

సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాꣳసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి।
యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదꣳ సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్॥ ౧౫
ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమ్। ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్॥ ౧౬

శం.— ఇత్యేవం పృష్టవతే మృత్యురువాచ పృష్టం వస్తు విశేషణాన్తరం చ వివక్షన్. సర్వే వేదాః యత్పదం-పదనీయమవిభాగేన ఆమనన్తి. తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి- యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః. యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం-గురుకులవాసలక్షణమన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం చరన్తి. తత్తే- తుభ్యం పదం- యజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి- సంగ్రహేణ-సంక్షేపతో బ్రవీమి. ఓమిత్యేతత్ - తదేతత్పదం యద్బుభుత్సితం త్వయా- యదేతదోమిత్యోంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకం చ. ౧౫

ఆ.— (సర్వే వేదా ఇతి) వేదైకదేశా ఉపనిషదః. తేనోపనిషదో జ్ఞానసాధనత్వేన సాక్షాద్వినియుక్తాః. తపాంసి- తేషాం కర్మాదీనాం శుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని. మన్దాధికారిణో విచారాసమర్థస్య క్రమేణావగతిసాధనం సంక్షిప్యాహ (సఙ్గ్రహేణేతి) ౧౫

రం.— ఏవం పృష్టో మృత్యుః *న జాయతే మ్రియతే ఇత్యాదినా విస్తరేణ ప్రతిపాదయిష్యమాణానర్థాన్ శ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థం ప్రాప్యవైభవం ప్రకాశయన్ సంగ్రహేణ తావత్ ప్రతిజానీతే (సర్వే వేదా ఇతి) పద్యతే గమ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పదశబ్దః ప్రాప్యస్వరూపవాచీ. యత్స్వరూపం సర్వే వేదాః సాక్షాత్పరమ్పరయా వా ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః. అనేనాస్యా ఉపనిషదః ప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవిషయత్వశఙ్కా నిరస్తా- *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ *హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుమితి మన్త్రద్వయస్య పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాత్, *అణోరణీయానితి మన్త్రద్వయస్యాపి *అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతమ్ *నిర్వ్యాపారమనాఖ్యేయం వ్యాప్తిమాత్రమనూపమమ్ ఇతి స్మృతివచనాభ్యాం సర్వాన్తః ప్రవేశయోగ్యాతిసూక్ష్మతయా వ్యాపకతయా చ ప్రతిపాదితే ప్రత్యగాత్మన్యుపపన్నత్వాత్, *సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాన్తికే చ తదితి గీతానుసారేణ *ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి వచనస్యాపి తత్రైవ యుక్తత్వాత్, *గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యుపబృంహణానుసారాత్ *యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చేతి మన్త్రస్యాపి తత్ర సఙ్గతార్థత్వాత్, *ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగిధ్యేయం పరం పదం *ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరస్స ఏవ నాన్యత్పరమం చ యత్పదమితి స్మృత్యనుసారేణ *సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి మన్త్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సఙ్గతార్థత్వాత్, *అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమితి స్మృత్యనుసారేణ *సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి మన్త్రస్యాపి పరిశుద్ధాత్మవిషయత్వసంభవాత్, *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమితి స్మృత్యనుసారేణ *ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి మన్త్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వోపపత్తేః, *పరాఞ్చి ఖానీతి మన్త్రస్య పరాగర్థనిష్ఠాద్వారేణ ప్రత్యగర్థస్యైవ ప్రకరణప్రతిపాద్యత్వావిష్కరణాత్, *తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమితి గీతానుసారేణ *ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి మన్త్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సఙ్గతార్థత్వాత్, భేదప్రసక్తిమతి ప్రత్యగాత్మస్వరూప ఏవ *నేహ నానాస్తీతి నిషేధస్యాపి సఙ్గతార్థత్వాత్, *అభేదవ్యాపినో వాయోస్తథాసౌ పరమాత్మన ఇతి స్మృతిప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య *వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్ట ఇతి మన్త్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్, *సర్వతః పాణిపాదమితి గీతాభాష్యే బ్రహ్మణా పరమసామ్యరూపన్నే శుద్ధాత్మస్వరూపే సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకర్తృత్వం సంభవతీత్యుపపాదితత్వాత్ *ఏకం రూపం బహుధా యః కరోతీతి మన్త్రస్యాపి పరిశుద్ధపరత్వేఽనుపపత్త్యభావాత్, *న తత్ర సూర్యో భాతీతి మన్త్రస్యాపి *న తద్భాసయతే సూర్యః *జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యత ఇతి గీతావచనేన పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్య యుక్తత్వాత్, *తం స్వాచ్ఛరీరాత్ ప్రవృహేదిత్యుపసంహారోక్తిమన్త్రస్య శుద్ధాత్మపరత్వ ఏవ స్వారస్యాత్, కృత్స్నాయా అప్యుపనిషదః ప్రజాపతివాక్యవత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌ ప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపద్వయపరత్వకల్పనా ప్రయాసం వృథేతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా. సర్వవేదప్రతిపాద్యస్యైవ తత్పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమీతి వక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞానాత్, పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదకవేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్య శుద్ధస్వరూపే అసంభవాత్, శుద్ధస్వరూపస్యాన్తర్యామిణః పరమాత్మస్వరూపస్య … స్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపి ప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితి ద్రష్టవ్యమ్. (తపాంసి సర్వాణి చేతి) తపాంసి- తపఃప్రధానా ఉపాసనభాగా ఇత్యాశయః … (యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి) బ్రహ్మచర్యం గురుకులవాసస్త్రీసఙ్గరాహిత్యాదిలక్షణం యదిచ్ఛన్తోఽనుతిష్ఠన్తి. (తత్తే పదమితి) సంగృహ్యతేఽనేనేతి సంగ్రహః-శబ్దః. ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరేఽస్మిన్మన్త్రే అర్థాత్ప్రణవప్రశంసాయా లాభాత్ *ప్రణవం ప్రశస్యేతి భాష్యస్య చ *సర్వే వేదా ఇత్యాదిపాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయా ప్రశస్యేత్యర్థ ఇతి శ్రుతప్రకాశికావచనస్య చ నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యమ్. సఙ్క్షేపేణ తత్ప్రతిపాదకం కిమిత్యత ఆహ (ఓమిత్యేతదితి) *ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృత ఇతి ప్రణవస్య బ్రహ్మవాచకత్వాత్. ప్రణవావయవయోరకారమకారయోః పరజీవవాచితయా ఉపాయోపేత్రోరప్యుపదిష్టత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౫

శం.— అతః ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మాపరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరం చ పరం. తయోర్హి ప్రతీకమేతదక్షరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా- ఉపాస్య బ్రహ్మేతి- యో యదిచ్ఛతి- పరమపరం వా- తస్య తద్భవతి. పరం చేజ్జ్ఞాతవ్యం- అపరం చేత్ప్రాప్తవ్యం. ౧౬

ఆ.— యస్య శబ్దస్యోచ్చారణే యత్స్ఫురతి- తత్తస్య వాచ్యం ప్రసిద్ధం. సమాహితచిత్తస్యోఙ్కారోచ్చారణే యద్విషయానుపరక్తం సంవేదనం స్ఫురతి- తదోఙ్కారమవలమ్బ్య తద్వాచ్యం బ్రహ్మాస్మీతి ధ్యాయేత్. తత్రాప్యసమర్థః ఓంశబ్ద ఏవ బ్రహ్మదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. ౧౬-౧౭

ఏతదాలమ్బనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ౧౭

నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిన్నాయంకుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిత్।
అజోనిత్యశ్శాశ్వతోఽయంపురాణోనహన్యతేహన్యమానేశరీరే॥ ౧౮

హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుగ్ హతశ్చేన్మన్యతేహతం। ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయగ్ హన్తినహన్యతే॥ ౧౯

రం.— ఏవంవాచకంప్రణవంద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాంస్తౌతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంబ్రహ్మేతి) ఓమిత్యనేనైవాక్షరేణపరమపురుషమభిధ్యాయీతేతిబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలమ్బనత్వాదిదమేవాక్షరంబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాద్బ్రహ్మ. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరం) జప్యేషు ధ్యేయేషు చ శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానోఽనేనోపాసనేనయద్యత్ఫలంమేభూయాదితియదిచ్ఛతి - తస్యతద్భవతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— యతఏవం-అతఏవైతదాలమ్బనం బ్రహ్మప్రాప్త్యాలమ్బనానాంశ్రేష్ఠం- ప్రశస్యతమం. ఏతదాలమ్బనంపరమపరంచ. పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్. అతఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య, పరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతే, బ్రహ్మవదుపాస్యోభవతీత్యర్థః. ౧౭

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఏతదాలమ్బనంశ్రేష్ఠం) ఏతదోఙ్కారరూపమాలమ్బనంశ్రేష్ఠం. ధ్యానాదావితిశేషః. అతఏవ (ఏతదాలమ్బనంపరం) ఏతదాలమ్బనకంధ్యానాదిసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధస్యస్పష్టోఽర్థః. ౧౭

శం.— అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినాపృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలమ్బనత్వేనప్రతీకత్వేన,చఓంకారోనిర్దిష్టః-అపరస్యచబ్రహ్మణోమన్దమధ్యమప్రతిపత్త్రీన్ ప్రతి,. అథేదానీంతస్యఓంకారాలమ్బనస్యాత్మనఃసాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే-నజాయతే-నోత్పద్యతే మ్రియతేవా-నమ్రియతేచ. ఉత్పత్తిమతోవస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాః. తాసామాద్యన్తేజన్మవినాశలక్షణేవిక్రియేఇహాత్మనిప్రతిషిధ్యేతే ప్రథమంసర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థంనజాయతేమ్రియతేవేతి. విపశ్చిత్- మేధావీ. సర్వజ్ఞః. అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్. కించ- నాయమాత్మాకుతశ్చిత్ - కారణాన్తరాద్బభూవ. అస్మాచ్చాత్మనోనబభూవకశ్చిదర్థాన్తరభూతః. అతోఽయమాత్మాఅజోనిత్యశ్శాశ్వతః-అపక్షయవివర్జితః. యోహ్యశాశ్వతః-సోఽపక్షీయతే. అయంతుశాశ్వతః. అతఏవపురాణః- పురాపినవఏవేతి. యోహ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే-సఇదానీంనవః- యథాకుమ్భాదిః. తద్విపరీతస్త్వాత్మా పురాణః. వృద్ధివివర్జితఇత్యర్థః. యతఏవం-అతోనహన్యతే-నహింస్యతేహన్యమానేశస్త్రాదిభిఃశరీరే. తత్స్థోఽప్యాకాశవదేవభవతీత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— సాధనహీనానాముపదేశోఽనర్థకఇతిమత్వోచ్చావచమవగతిసాధనముక్త్వావక్తవ్యస్వరూపంయత్పృష్టం - తదభిధానాయోపక్రమతఇత్యాహ (అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మస్యాత్-తత్రజన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధస్స్యాత్. అతోజన్మాదిప్రతిషేధేనబ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతిగమ్యతే. మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశఙ్కాఆత్మనః. మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవప్రతివచనంభవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧౮

రం.— ప్రథమంతావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (నజాయతేమ్రియతేవేత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇదంచప్రస్తుత్యవ్యాసార్యైరిష్టంహ్యుక్తం *ఇదంమన్త్రద్వయంతావదేకవిషయం- నహన్యతేహన్యమానే శరీరేఇత్యేతద్వివరణరూపత్వాత్ ద్వితీయమన్త్రస్య. హన్తాచేదితిమన్త్రశ్చజీవవిషయఏవ-లోకస్యపరమాత్మనిహన్తృహన్తవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్. పరమాత్మాహిప్రత్యక్షగోచరః-కథంతస్మిన్వధ్యత్వాదిప్రతిపత్తిః. అహమేనంహన్మి - అయంమాంహన్తుమాగచ్ఛతీతివధ్యఘాతుకభావాభిమానోహిదేహినాంజీవవిషయఏవ. నను *నాస్యజరయైతజ్జీర్యతీతివత్ పరమాత్మనోఽపిహననప్రతిషేధఉపపద్యతే. సత్యం - దహరాకాశస్యదేహాన్తస్థిత్యాశఙ్కితవికారనిషేధఉపపద్యతే-ఇహతులోకసిద్ధాభ్రాన్తిరనూద్యనిరస్యతే. నహిపరమాత్మనివధ్యఘాతుకభావభ్రాన్తికస్యాప్యస్తి. అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నౌ. నజాయతఇతిమన్త్రశ్చతేనైకార్థః - అతోమన్త్రద్వయమపిజీవవిషయకమేవేతి. అక్షరార్థస్తు (నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్) విపశ్చిత్త్వార్హోఽయమిదానీమపిజననమరణశూన్యఇత్యర్థః. (నాయంకుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః. (నబభూవకశ్చిత్) పూర్వమపిమనుష్యాదిరూపేణజననశూన్యః. నజాయతఇత్యత్రహేతుమాహ (అజఇతి) నమ్రియతఇత్యత్రహేతుమాహ (నిత్యఇతి) నకుతశ్చిదిత్యత్రహేతుమాహ (శాశ్వతఇతి) పూర్వంనబభూవేత్యత్రహేతుమాహ (పురాణఇతి) ననుకథమస్యనిత్యత్వం-శరీరాన్తర్వర్తినశ్శరీరవినాశానువినాశిత్వావశ్యంభావాదిత్యతఆహ (నహన్యతఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧౮

శం.— ఏవంభూతమప్యాత్మానంశరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హన్తాచేత్ - యదిమన్యతే- చిన్తయతిహన్తుం- హనిష్యామ్యేనమితి,- యోఽప్యన్యోహతః- సోఽపిచేన్మన్యతేహతమాత్మానంహతోఽహమితి,- ఉభావపితౌనవిజానీతఃస్వమాత్మానం. యతోనాయంహన్తి- అవిక్రియత్వాదాత్మనః. తథానహన్యతే-ఆకాశవదేవావిక్రియత్వాదేవ. అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయఏవధర్మాధర్మాదిలక్షణస్సంసారః-నబ్రహ్మజ్ఞస్య - శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయాచ్చధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

ఆ.— యద్యపి క్రియైవాత్మా-తస్మిన్ధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదనిష్ఠాసంసారోపలబ్ధ్యభావస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో నాత్మజ్ఞవిషయఏవేతి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిస్స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితిన్యాయాచ్చాత్మజ్ఞస్య ధర్మాదినోపపద్యతే - అతఆత్మజ్ఞస్సదాముక్తఏవేత్యాహ (న్యాయాచ్చేతి) తదుక్తం * వివేకీసర్వదాముక్తః కుర్వతోనాస్తికర్తృతా। లోకవాదం సమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకోయథేతి. ౧౯

రం.— తదేవోపపాదయతి (హన్తా చేదితి) హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం- అహమేనం వధిష్యామీతి దేహాత్మదృష్ట్యా మన్యతే చేదిత్యర్థః. (హతశ్చేన్మన్యతే హతం) ఛిన్నదేహావయవః దేహాత్మదృష్ట్యా ఆత్మానం హతోహమితి మన్యతే చేదిత్యర్థః. (ఉభౌ తౌ న విజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః (నాయం హన్తి) ఆత్మానమితి శేషః. (న హన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః నను వేదాన్తవేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపైకథం హననాదిప్రసక్తితత్పూర్వకసపె. థావిలివాచ్యం - తస్యైవపక్షే త్రిభూతతయాతత్ప్రియకర్తృత్సంభవాదితి ద్రష్టవ్యం ఇమామస్త్రి ప్రస్తుత్యసియత్వాదేచినీతం- తత్రహి * వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమితి వాయ్వన్తరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేపి * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయురితితయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్, ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం సర్వస్యవస్తునో బ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ యథోత్పత్తిరఙ్గీక్రియతే-ఏవం జీవానాం నిత్యత్వశ్రవణేపి * తో యేన జీవాన్విససర్జభూమ్యాం * ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతేతి జీవానామపి సృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం జీవస్యాపి సృష్టిర భ్యుపగన్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య ఇతి సూత్రేణసిద్ధాన్తితం-ఆత్మానోత్పద్యతే- * నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావిత్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః, తాభ్య ఏవ శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాచ్చ. నచోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్శఙ్క్యః-స్వరూపస్య నిత్యత్వేపి జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాన్తరాపత్తిసత్త్వేన ఉత్పత్తిశ్రుతేస్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చోపపత్తే, రుత్పత్తినిషేధశ్రుతేశ్చ స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయా అవిరోధాత్,. ఇయాంస్తు విశేషః-చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామపి అవస్థాన్తరాపత్తిలక్షణోత్పత్తిరూపో వికారోఽస్త్యేవ- తథాప్యచేతనానాం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః. జీవానాంతు సానాస్తి- అపితు జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావరూపోత్పత్తిః. ఈశ్వరస్య తు తన్నియన్తృత్వాద్యవస్థానత్త్వేపి ఉక్తలక్షణోఽనిష్టవికారద్వయాభావాత్ * నిత్యోనిత్యానామితి పరమాత్మన ఇతరవిలక్షణనిత్యత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. వర్ణితశ్చ సూత్రార్థః. నను * నజాయతే మ్రియతే వా ఇతి శ్రుతి ప్రతిషిద్ధా జీవోత్పత్తిః * వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రీపాఞ్చరాత్రే ప్రతిపాద్యతే- సా చ జీవేన సంభవతి. తథా * సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయత ఇతి కర్తుర్జీవాత్కరణస్య మనస ఉత్పత్తిః శ్రూయమాణాపి న సంభవతి - కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసో బ్రహ్మోత్పత్తి ప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి * ఉత్పత్త్యసంభవాత్ * నచ కర్తుః కరణమితి సూత్రద్వయేన పూర్వపక్షం కృత్వా- * విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః * విప్రతిషేధాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాన్తితం- వాశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. విజ్ఞానం చ తదాది చ విజ్ఞానాది. నను * చక్షుస్తోఘురితి ఆదిశబ్దస్య నిత్యపుల్లిఙ్గత్వాత్ కథమేతదితి చేత్. నాయం ఘుః-అపితు * అదభక్షణ ఇత్యస్మాద్ధావశ్యకార్థే ణిని ప్రత్యయేఽది ఇతి రూపం సిద్ధ్యతి-తేన చ నిఖిలజగత్సంహర్తృత్వముఖేన కారణత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఆదివిజ్ఞానం - పరమాత్మేత్యర్థః. * సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రుతస్య జీవశబ్దార్థస్య తదభిమాని పరమాత్మభావే సతి శాస్త్రప్రామాణ్యప్రతిషేధస్సిధ్యతి. పరమాత్మనశ్చ జననం నామ స్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః. తస్మిన్నేవ పాఞ్చరాత్రే * సహ్యనాదిరనన్తశ్చేతి జీవోత్పత్తేర్విశేషేణ ప్రతిషిద్ధతయా తద్విరుద్ధాభిధానాసంభవాత్ * సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇత్యనేన జీవాభిమాని సంకర్షణస్య ఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపోత్పత్తిః ప్రతిపాద్యత ఇతి న పాఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యమితి సూత్రయోరర్థః. నను సాంఖ్యపాశుపతాద్యధికరణవదిదమప్యధికరణం పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకం కిం న స్యాదితి చేత్. వేదోపబృంహణాయ భారతసంహితాం కుర్వతా బాదరాయణేన * ఇదం శతసహస్రాద్ధి భారతాఖ్యానవిస్తరాత్। ఆమథ్య మతిమన్థానం దధ్నో ఘృతమివోద్ధృతం। నవనీతం యథా దధ్నో ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా। ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథామృతం। ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేదసమన్వితం। సాంఖ్యయోగకృతాన్తేన పఞ్చరాత్రానుశబ్దితం। ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమనుత్తమం। ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టం అథర్వాఙ్గిరసైస్తథా। భవిష్యతి ప్రమాణం వై ఏతదేవానుశాసనం। * బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైః శూద్రైశ్చ కృతలక్షణైః। అర్చనీయశ్చ సేవ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః। సాత్త్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సంకర్షణేన యః * అస్మాత్ప్రవక్ష్యతే ధర్మాన్మనుస్స్వాయంభువస్తథా ఇత్యాదిభిర్వచనైః బహుముస్థలేషు పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాపితవతా శారీరకశాస్త్రే తత్ప్రామాణ్యం నిరాక్రియత ఇత్యస్యాసఙ్గతత్వాత్. స న్త్వేవం * ఏవంతత్త్వమిదం కృత్స్నం సాఙ్ఖ్యానాం విదితాత్మనాం। యదుక్తం యతిభిర్ముఖ్యైః కపిలాదిభిరీశ్వరైః। యస్మిన్నపి భ్రమాః కేచిద్దృశ్యన్తే మనుజర్షభ। గుణాశ్చ యస్మిన్బహవో దోషహానిశ్చ కేవలా। ఇతి కాపిలమతస్య భారతే భ్రమాదిదోషాభావప్రతిపాదనాత్, * సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేతేషు దృశ్యతే। యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభురితి సాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామపి నారాయణనిష్ఠత్వప్రతిపాదనాత్, * తమేవ శాస్త్రకర్తారః ప్రవదన్తి మనీషిణ ఇతి తచ్ఛాస్త్రకర్తృణామపి నారాయణప్రతిపాదకత్వస్య ప్రతిపాదనాత్, * సాంఖ్యం యోగః పాఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా। ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని న హన్తవ్యాని హేతుభిరితి సర్వేషామప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ * సర్వే ప్రమాణం హి తథా యదైతచ్ఛాస్త్రముత్తమమితి పాఞ్చరాత్రదృష్టాన్తేన ఇతరశాస్త్రాణామపి ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చ తత్పాదే సాఙ్ఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామపి ప్రామాణ్యం న నిరాక్రియత ఇతి చేత్. సత్యం - భ్రమవిప్రలిప్సాదిరాహిత్యం శాస్త్రకర్తౄణాం, పరమతాత్పర్యం నారాయణ ఏవేతి, చ సమానం. తథాపి తే బహుశ్రుతతయా తద్వక్తౄణాం హృదయమజానన్తః ఆపాతప్రతిపన్నమేవార్థం తాత్త్వికం మన్యమానా యే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే- తాన్ప్రతి సాంఖ్యాద్యాగమానామాపాతప్రతిపన్నార్థమాత్రపరత్వమన్వారుహ్య సూత్రకృతా తన్నిరసనం కృతం. పాఞ్చరాత్రశాస్త్రం తు పరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవాపాతతోపి ప్రతీతేః,

అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మాஉస్య జన్తోర్నిహితో గుహాయామ్।
తమక్రతుః పశ్యతి వీతశోకో ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః॥ ౨౦

వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదాద్యప్రతీతేః, శ్చకృత్స్నం ప్రమాణమేవేతి నైకదేశస్య ప్రామాణ్యశఙ్కావకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ఏవమేవాన్యాన్యప్యత్ర సార్వైర్యుక్తమ్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— కథం పునరాత్మానం జానాతీతి. ఉచ్యతే- అణోః - సూక్ష్మాదణీయాన్ శ్యామాకాదేరణుతరః మహతః - మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్- మహత్తరః పృథివ్యాదేః. అణుమహద్వా యదస్తి లోకే వస్తు-తత్తేనైవాత్మనా నిత్యేనాత్మవత్సమ్భవతి- తదాత్మనా వినిర్ముక్తమసత్సమ్పద్యతే. తస్మాదసావేవాత్మా అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్- సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్. స చాత్మా అస్య జన్తోః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం- హృదయే నిహితః- ఆత్మభూతస్స్థిత ఇత్యర్థః. తం- ఆత్మానం దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానలిఙ్గం అక్రతుః - అకామః. అదృష్టబాహ్యవిషయోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః. యదా చైవం- తదా మనఆదీని కరణాని ధాతవః - శరీరస్య ధారణాత్ - ప్రసీదన్తీతి. ఏషాం ధాతూనాం ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితం పశ్యతి వీతశోకః. ధాతుప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనో ఽయమహమస్మీతి సాక్షాద్విజానాతి- తతో విగతశోకో భవతి. అన్యథా దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా కామిభిః ప్రాకృతైః పురుషైః. ౨౦

ఆ.— అకామత్వాదిసాధనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి (కథం పునరితి) ఏకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ విరుద్ధం కథముపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాణుత్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాద్వ్యవహారః- న తత్త్వత ఇత్యవిరోధమాహ (అణుమహద్వేతి) ౨౦

రం.— ఏవం మన్త్రద్వయేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం విశోధ్య తదాత్మభూతపరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః- సర్వాచేతనాపేక్షయా సూక్ష్మాచ్చేతనాదణుతరః. తతోఽపి సూక్ష్మః. తదన్తః ప్రవేశయోగ్య ఇత్యర్థః. మహతః - ఆకాశాదేరపి మహత్తరః. స్వావ్యాప్తవస్తురహిత ఇత్యర్థః. అస్య జన్తోః- *న జాయతే మ్రియతే వేతి మన్త్రద్వయనిర్దిష్టస్యాత్మా - అన్తః ప్రవిశ్య నియన్తేత్యర్థః. అతశ్చ పూర్వమన్త్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితి మన్త్రసన్దర్భప్రతిపాద్యాన్యదేవేతి సిద్ధమ్. న చాస్య జన్తోరిత్యస్య హృదయగుహావాచినా సంనిధిసాపేక్షేణ గుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేనాత్మేత్యనేనాన్వయ ఇతి శఙ్క్యమ్- ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయే దోషాభావాత్, *మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీత్యత్ర శాఖాం మూలతః పరివాస్య మూలత ఉపవేషం కరోతీతి పరివాసనాన్వితస్యాపి మూలత ఇత్యస్యోపవేషం కరోతీత్యనేనాపి అన్వయస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, జీవహృదయగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేఽపి జీవభేదసిద్ధేశ్చ. న హి జీవస్యైవ జీవగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనే ప్రయోజనమస్తి. నను *న జాయత ఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనః జాయమానవాచిజన్తుశబ్దేన పరామర్శస్యానుపపన్నతయాஉస్య జన్తోరిత్యస్య ప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితదేహపరతాయా ఏవ వక్తవ్యత్వేన తద్గుహాహిత ఆత్మా ప్రాగుపన్యస్తో జీవ ఏవాస్తు. న చ కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టతయా సదా అహమితి భాసమానే జీవే *కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇత్యుత్తరసన్దర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వం కథముపపద్యత ఇతి వాచ్యం- జీవస్య కర్తృత్వాదివిశిష్టతయా సర్వలోకవిదితత్వేఽపి ముక్తప్రాప్యబ్రహ్మస్వరూపవిశిష్టతయా దుర్జ్ఞానత్వసంభవాదితి చేన్న- * ప్రాణీతు చేతనో జన్మీ జన్తుజన్యశరీరిణ ఇతి జన్తుశబ్దస్య చేతనపర్యాయతయా ప్రకృతజీవవాచిత్వసంభవాత్, అస్యేతి శబ్దస్య చ పూర్వసన్దర్భోపస్థాపితప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవే ప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితదేహవిషయత్వాశ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్, అత్యన్తాణుత్వమహత్త్వయోః *ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వా ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యాదిషు పరమాత్మధర్మతయాஉణోరణీయానితి మన్త్రప్రతిపాద్యస్య జీవత్వశఙ్కాయా అసంభవాత్,. నను *నేతరోఽనుపపత్తేరితి సూత్రే*సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి వాక్యశ్రుతవిపశ్చిత్త్వస్య బ్రహ్మసాధారణలిఙ్గత్వస్య భాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి మన్త్రస్యాపి పరరీత్యా పరమాత్మపరత్వమేవాస్తు. ఏవం సతి*అన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వం, ప్రతివచనస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వం, మాశ్రిత్య *న జాయత ఇత్యాదిమన్త్రద్వయస్య ప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం, అణోరణీయానితి సన్దర్భస్య చ పరమాత్మపరత్వం, మిత్యాదిపరికల్పనక్లేశో నాశ్రయణీయ ఇతి చేత్. న - హననాదిప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యా విపశ్చిచ్ఛబ్దే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేన తన్మన్త్రద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమన్త్రసన్దర్భస్య చ ఏకవిషయత్వాసంభవాత్. శిష్టముత్తరత్ర స్పష్టయిష్యతే. (తమక్రతుం పశ్యతీతి) తం-తాదృశం పరమాత్మానమక్రతుః- కామ్యకర్మాదిరహితస్సన్ ధాతోః- ధారకస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం- మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాదిగుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానం యదా పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః. ద్యుభ్వాద్యధికరణే*జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి మన్త్రఖణ్డం ప్రస్తుత్య*అయం యదాஉస్మాదన్యం సర్వస్యేశం ప్రీయమాణ, మస్యేశ్వరస్య మహిమానం చ నిఖిలజగన్నియమనరూపం, పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీతి భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపి పరమాత్మనో నిఖిలజగన్నియమనరూపం మహిమానం చ యః పశ్యతి-స వీతశోకో భవతీత్యర్థః. ధాతుప్రసాదాద్వీతశోకో భవతీతి వాஉన్వయః. *ప్రసీదత్యచ్యుత స్తస్మిన్ ప్రసన్నే క్లేశసంక్షయ ఇతి స్మృతేరితి ద్రష్టవ్యమ్. అక్రతుం పశ్యతి ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశమితి పాఠే అక్రతుం-కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యమిత్యర్థః. ధాతుః- భగవతః. ౨౦

ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః। కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి॥ ౨౧
అశరీరꣳ శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితమ్। మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥ ౨౨
నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।
యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూꣳ స్వామ్॥ ౨౩

శం.— యస్మాదాసీనః- అవస్థితః. అచల ఏవ సన్ దూరం వ్రజతి. శయానో యాతి సర్వతః. ఏవమసావాత్మా దేవో మదామదః- సమదోఽమదశ్చ. సహర్షోఽహర్షశ్చ. విరుద్ధధర్మవానతోఽశక్యత్వాజ్జ్ఞాతుం కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి. అస్మదాదేరేవ సూక్ష్మబుద్ధేః పణ్డితస్య సువిజ్ఞేయోఽయమాత్మా. స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూప ఇవ చిన్తామణివదవభాసత ఇతి దుర్విజ్ఞేయత్వం దర్శయతి (కస్తం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీతి) కరణానాముపశమః శయనం. కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమః శయానస్య భవతి. యదా చైవం- కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతో యాతీవ. యదా విశేషవిజ్ఞానస్థః స్వేన రూపేణ స్థిత ఏవ సన్మన ఆదిగతిషు తదుపాధికత్వాద్దూరం వ్రజతీవ. స చేహైవ వర్తతే. ౨౧

ఆ.— విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా- కథం తర్హి పణ్డితస్యాపి సుజ్ఞేయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థితిగతీతి) విశ్వరూపో మణిర్యథా నానారూపోఽవభాసతే పరం నానావిధోపాధిసన్నిధానాత్- న స్వతో నానారూపః, చిన్తామణౌ వా యద్యచ్చిన్త్యతే- తత్తచ్చిన్తోపాధికమేవావభాసతే- న తత్త్వతః,- తథా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదయో విరుద్ధానేకధర్మా యేషాం- తదుపాధివశాదాత్మా విరుద్ధధర్మవానివావభాసత ఇతి యోజనా. ఇతి తస్య సువిజ్ఞేయో భవతి- ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తు దుర్విజ్ఞేయ ఏవేత్యర్థః. స్వతో విరుద్ధధర్మత్వం నాస్తీత్యేతదేవ శ్రుతియోజనయా దర్శయతి (కరణానామిత్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి) మనుష్యోఽహం నీలం పశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః. ౨౧-౨౨

రం.— ధాతుః ప్రసాదలబ్ధభగవదనుగ్రహశూన్యస్య పరమాత్మతత్త్వమత్యన్తాలౌకికత్వాద్దురధిగమమితి దర్శయతి (ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి) సర్వాత్మకత్వేన ఇతరత్ర విరుద్ధతయా ప్రతీయమానా అప్యాసీనత్వదూరగన్తృత్వాదిధర్మా జీవద్వారా తత్ర సన్తీతి భావః. (కస్తమితి) హర్షాహర్షవిరుద్ధధర్మమధ్యస్థం తం పరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యః కో వా జ్ఞాతేత్యర్థః. ౨౧

శం.— తద్విజ్ఞానాచ్చ శోకాత్యయ ఇత్యపి దర్శయతి- అశరీరం- స్వేన రూపేణాకాశకల్ప ఆత్మా. తమశరీరం. శరీరేషు- దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు- అనిత్యేష్వవస్థితిరహితేష్వవస్థితం. నిత్యమవికృతమిత్యేతత్. మహాన్తం- మహత్త్వస్యాపేక్షికత్వశఙ్కాయామాహ- విభుం- వ్యాపినమాత్మానం. ఆత్మగ్రహణం స్వతోఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థం. ఆత్మశబ్దః ప్రత్యగాత్మవిషయ ఏవ ముఖ్యః. తమీదృశమాత్మానం మత్వా- అయమహమితి- ధీరః- ధీమాన్న శోచతి. న హ్యేవంవిధస్యాత్మవిదః శోకోపపత్తిః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౨

రం.— (అశరీరమితి) కర్మకృతశరీరరహితం అనవస్థేషు- అస్థిరేషు నిత్యత్వేన తత్ర స్థితం మహాన్తం విభుం- మహావైభవశాలినం ఆత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౨౨

శం.— యద్యపి దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా- తథాప్యుపాయేన సువిజ్ఞేయ ఏవేత్యాహ - నాయమాత్మా ప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేన లభ్యః- జ్ఞేయః. నాపి మేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. న బహునా శ్రుతేన కేవలేన. కేన తర్హి లభ్య ఇతి. ఉచ్యతే- యమేవ- స్వమాత్మానమేషః- సాధకో వృణుతే - ప్రార్థయతే- తేనైవాత్మనా వరిత్రా స్వయమాత్మా లభ్యః- జ్ఞాయత ఇత్యేతత్. నిష్కామశ్చాత్మానమేవ ప్రార్థయతే - ఆత్మనైవాత్మా లభ్యత ఇత్యర్థః. కథం లభ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- తస్య- స్వాత్మకామస్యైషః- ఆత్మా వివృణుతే- ప్రకాశయతి. పారమార్థికీం స్వాం తనూం- స్వకీయం యాథాత్మ్యమిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— (న బహునా శ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రశ్రవణేన న లభ్యః. ఉపనిషద్విచారేణాపి కేవలేన నేతి- నిష్ఠోపదేశరహితేన న లభ్యత ఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణ తు లభ్యత ఇత్యాహ (యమేవేతి) ఆత్మానమేవ సాధకః శ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే- సంభజతే. శ్రవణాదికాలేఽపి సోఽహమిత్యుపాయేనైవానుసంధత్త ఇత్యర్థః. తమేవేతి లక్షణయా పరమాత్మానుగ్రహైకవరిత్రాఽభేదానుసంధానపరతాయథానుసంధానమాత్మతయైవ పరమాత్మా లభ్యో భవతీత్యర్థః. వైపరీత్యేన వా యోజనా- ఆత్మా త్వేష ప్రకరణోపరమాన్తర్యామిరూపేణ వా వ్యవస్థితోఽయమేవ ముముక్షుం భజతే- ఉపగృహ్ణాతి. తేనైవ పరమేశ్వరానుగృహీతేనాభేదానుసన్ధానవతా లభ్యత ఇత్యర్థః. ౨౩

రం.— ఈదృశాత్మప్రాప్త్యుపాయం దర్శయతి (నాయమాత్మేతి) అత్ర ప్రవచనశబ్దేన మననస్యైవ గ్రహణముచితత్వాత్, అధ్యాపనరూపస్య ప్రవచనస్యాహేతుత్వాప్రసక్తేః, శ్రుతశ్చైవ వ్యాసాన్తైర్వివృతత్వాచ్చ ప్రవచనం- మననం. (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః- పరమాత్మా యం- సాధకం ప్రార్థయతే- తేన లభ్యః. ప్రార్థనీయపుంసా లభ్య ఇత్యర్థః. తత్ప్రార్థనీయత్వం చ తత్ప్రియతమస్యైవ పుంసః. తత్ప్రియతమత్వం చ తత్ప్రీతిమత ఏవ. తతశ్చ భగవద్విషయిణీ ఉపాసకస్య ప్రీతిర్భగవత ఉపాసకే ప్రీతిముత్పాద్యత ఏవ ప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (తస్యైష ఆత్మా వివృ

నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః।
నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్॥ ౨౪

యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః।
మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః॥ ………………………… ౨౫

ఇతి ద్వితీయా వల్లీ.

ణుతే తనూం స్వాం) తస్య- ఉపాసకస్య ఏష ఆత్మా - పరమాత్మా స్వరూపం ప్రకాశయతి- స్వాత్మానం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. వృణుత ఇతి పాఠేపి స ఏవార్థః. ౨౩

శం.— కించాన్యత్- దుశ్చరితాత్- ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాపకర్మణో నావిరతః-అనుపరతః. నాపీన్ద్రియలౌల్యాదశాన్తః- అనుపరతః. నాప్యసమాహితః- నైకాగ్రమనాః. విక్షిప్తచిత్తః. సమాహితచిత్తోపి సన్ సమాధానఫలార్థిత్వాత్ నాప్యశాన్తమానసః- వ్యాపృతచిత్తో వా ఆత్మానం ప్రాప్నుయాత్. కేన ప్రాప్నుయాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజ్ఞానేన- బ్రహ్మవిజ్ఞానేన ఏనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్. యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇన్ద్రియలౌల్యాచ్చ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యుపశాన్తమానసశ్చాచార్యవాన్ ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— దుశ్చరితం- కాయికం పాపం. ౨౪

రం.— పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాఙ్గతయా కాంశ్చిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరతో దుశ్చరితాదితి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః- అనుపశాన్తః కామక్రోధవేగః- నానావిధవ్యాపారవిక్షిప్తతయానవహితచిత్తః- అనిగృహీతమనాశ్చ. ఏనం - పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేన నాప్నుయాదిత్యర్థః. పురుషార్థస్యైవానృతవదననిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వఙ్గతయా *నానృతం వదేదితి నిషేధవత్ పురుషార్థస్యాపి దుశ్చరితవిరత్యాదేరుపాసనాఙ్గతయా విధానముపపద్యతే. తతశ్చ యస్తు పురుషార్థమపి దుశ్చరితనిషేధమతిలఙ్ఘ్య పరమాత్మోపాసనమనుతిష్ఠాసతి చికీర్షతి- తస్య దుశ్చరితనిషేధరూపాఙ్గవైగుణ్యాదుపాసనసాద్గుణ్యం న సిధ్యతీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యస్త్వనేవంభూతః- యస్య- ఆత్మనః- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే- సర్వధర్మవిధారకే అపి సర్వప్రాణభూతే ఉభే ఓదనం- అశనం భవతః- స్యాతాం. సర్వహరోపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమివౌదనస్యాశనత్వేప్యపర్యాప్తః- తం ప్రాకృతబుద్ధిర్యథోక్తసాధనరహితస్సన్ కః ఇత్థా- ఇత్థం ఏవం. యథోక్తసాధనవానివేత్యర్థః. వేద- విజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి. ………………………… ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ.— యస్త్వనేవంభూతః-ఉక్తసాధనసమ్పన్నో న భవతి స కథం వేదేతి సంబన్ధః. (అశనత్వేప్యపర్యాప్త ఇతి) అన్నత్వేప్యసమర్థః. శాకస్థానీయ ఇత్యర్థః. యత్ర- స్వే మహిమ్ని సః- విశ్వోపసంహర్తా వర్తతే- తథాభూతం తం కో వేదేతి సంబన్ధః. ………………………… ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం.— (యస్య బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ- బ్రహ్మక్షత్రాఖ్యవర్ణద్వయోపలక్షితకృత్స్నచరాచరాత్మకమిదం జగత్ యస్య ఓదనో భవతి - యస్య వినాశ్యో భవతీత్యర్థః. యస్య మృత్యుః స్వయమద్యమానత్వే సత్యన్యస్యాదనహేతుర్భవతి. సః - నిఖిలచరాచరసంహర్తా పరమాత్మా యత్ర-యస్మిన్ ప్రకారే స్థితః. యత్ప్రకారవిశిష్టః. తం ప్రకారమిత్థమితి కో వేదేత్యర్థః. నను బ్రహ్మక్షత్రపదేన కృత్స్నచరాచరగ్రహణే కిం బీజమితి చేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చౌదన ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణక్షత్రియవర్ణయోః కించిత్ప్రతి ఓదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దేన భోగ్యత్వం వా వినాశ్యత్వం వా లక్షణీయం. న హి బ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తా తన్మాత్రసంహర్తా వా కశ్చిజ్జీవో వా పరమాత్మా వాస్తి. నన్వన్తరాదిత్యవిద్యాయాం *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే ఇతి సర్వలోకేశ్వరే పరమాత్మని ఉపాసనార్థం లోకవిశేషేశితృత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహారణముపాసనార్థముపదిశ్యతామితి చేన్న - తద్వదస్యోపాసనాప్రకరణత్వాసంభవాత్. అతో బ్రహ్మక్షత్రగ్రహణస్య చరాచరమాత్రోపలక్షణత్వం యుక్తం. ఉక్తం చ సూత్రకృతా *అత్తా చరాచరగ్రహణాదితి. నన్వేవమప్యోదనశబ్దేన కిమితి వినాశ్యత్వం లక్ష్యతే. గౌణత్వమపి శబ్దస్య సాధారణగుణముపహాయ అసాధారణగుణేనైవ నిర్వాహ్యం - సహ్యగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిశబ్దేన పైఙ్గల్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుప

స్థితిరస్తి. అతఏవ *ప్రైతుహోతుశ్చమసః ప్రబ్రహ్మణః ప్రోద్గాతౄణాం ప్రయజమానస్యేత్యధ్వర్యుప్రైషే ఉద్గాతృశబ్దస్యబహువచనానురోధేన బహుష్వృత్త్వి క్ష్వ్యాయాం షోడశర్త్విక్ సాధారణాకారం విహాయ ఉద్గాతృగణమాత్రలక్షణాపూర్వతన్త్రే వర్ణితా. తద్వదిహాపి బ్రహ్మక్షత్రవాక్యే ప్రతీయతేఇతిచేత్. ఉచ్యతే- వినాశ్యత్వం సాధారణాకారః- తథాపిమృత్యుర్యస్యోపసేచనమితివాక్యశేషానురోధాత్ సాధారణోఽపి గౌణ్యావృత్త్యాలక్షయితుముచితః. నను ఉపసేచనశబ్దాపేక్షయా ఓదనశబ్దస్యముఖ్యత్వాత్ ఓదనశబ్దస్వారస్యానురోధేన సాధారణాకారరూపభోగ్యత్వేలక్షితే- జఘన్యముపసేచనపదమబాధకత్వాభిప్రాయేణ కథంచిన్నీయతాం. అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తాయః - యస్యచమృత్యురబాధకః - సోఽస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యః భోక్తృత్వంచ జీవస్యైవేతి సఏవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యతామితిచేత్. ఉచ్యతే - ఉపసేచనత్వేనరూపితస్యమృత్యోరోదనత్వరూపితేన బ్రహ్మక్షత్రశబ్దితేనవధ్యస్య నవత్ ప్రతీతసంబన్ధస్య సర్వాత్మనాబాధప్రసఙ్గాత్. నహియస్య బ్రహ్మక్షత్రంచభోగ్యం - యస్యచమృత్యురబాధక ఇత్యుక్తే మృత్యోః బ్రహ్మక్షత్రస్యచసంబన్ధః ప్రతీయతే. అతఉపసేచనశబ్దస్య ఓదనశబ్దాపేక్షయాజఘన్యత్వేఽపి అబాధకత్వరూపసాధారణగుణం విహాయ - స్వయమవ్యమానత్వే సతి అన్యాదనహేతుత్వరూపాసాధారణరూపఏవ గ్రాహ్యః. తతశ్చఏకవాక్యాన్తర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణ ఓదనశబ్దేనాపి వినాశ్యత్వమేవలక్షణీయం- స్వబుద్ధ్యుపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపి ఏకవాక్యతాపన్నపదాన్తరోపస్థాపితగుణగ్రహణస్యైవబుద్ధిలాఘవేన ఏకవాక్యతాసామర్థ్యానురోధేనచన్యాయ్యత్వాదిత్యస్యార్థస్య అత్త్రధికరణే నిర్ణీతత్వాదిత్యలంపల్లవితేన. ౨౫

--- ❧ ---

ఇతి ద్వితీయవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

తృతీయవల్లీ.

—*—

హరిః ఓం॥ ఋతంపిబన్తౌసుకృతస్యలోకే గుహాంప్రవిష్టౌపరమేపరార్ధ్యే।
ఛాయాతపౌబ్రహ్మవిదోవదన్తి పఞ్చాగ్నయోయేచత్రిణాచికేతాః॥ ౧

శం.— (ఋతంపిబన్తావితి) అస్యావల్ల్యాః సంబన్ధః- విద్యావిద్యేనానావిరుద్ధఫలే ఇత్యుపన్యస్తే - నతుసఫలేతేయథావన్నిర్ణీతే. తన్నిర్ణయార్థా రథరూపకకల్పనా. తథాచ ప్రతిపత్తిసౌకర్యం. ఏవంచ ప్రాప్తృప్రాప్యగన్తృగన్తవ్యవివేకార్థం రథరూపకద్వారాద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే (ఋతమితి) ఋతం- సత్యం అవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం. పిబన్తౌ-ఏకస్తత్రకర్మఫలంపిబతి- భుఙ్క్తే. నేతరః. తథాపిపాతృసమ్బన్ధాత్పిబన్తావిత్యుచ్యతేఛత్రిన్యాయేన. సుకృతస్య- స్వయంకృతస్యకర్మణః. ఋతమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. లోకే-అస్మింఛరీరే. గుహాం- గుహాయాంబుద్ధౌప్రవిష్టౌ. పరమే- బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయాపరమం. పరార్ధ్యే-పరస్యచబ్రహ్మణోఽర్ధ్యం-స్థానం. పరార్ధ్యం- హార్దాకాశం. తస్మిన్హి పరంబ్రహ్మోపలభ్యతే. తస్మిన్పరమేపరార్ధ్యే-హార్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్యర్థః. తౌచఛాయాతపావివవిలక్షణౌసంసారిత్వాసంసారిత్వేన బ్రహ్మవిదో వదన్తి-కథయన్తి. నకేవలమకర్మిణఏవవదన్తి-పఞ్చాగ్నయః-గృహస్థాః. యేచత్రిణాచికేతాః-త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయైస్తేత్రిణాచికేతాః. ౧

ఆ.— (రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః. ఋతపానకర్తాజీవస్తావదేకశ్చేతనః సిద్ధః. ద్వితీయాన్వేషణాయాం లోకేనక్షత్రశ్రవణే సమానస్వభావేప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయాసమానస్వభావః పరమాత్మైవద్వితీయో ప్రతీయతే. తస్యచోపచారాత్పాతృత్వమిత్యర్థః. బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం- దేహాశ్రయఆకాశప్రదేశః. (పఞ్చాగ్నయఇతి) గార్హపత్యోదక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్యావసథ్యౌచేత్యేతేపఞ్చాగ్నయో యేషాంతేతథోక్తాః. ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టింయేకుర్వన్తే - అగ్నిహోత్రాధికారిణస్తేవాపఞ్చాగ్నయ ఇత్యర్థః. ౧

రం.— *కఇత్థావేదయత్రసఇత్యస్యదుర్జ్ఞానత్వేఅత్ర ఇత్థమాస్త ఇత్యస్యార్థస్యదుర్బోధత్వేనసవయం తదుపాసనేశక్తా ఇతిమన్యమానం ప్రతిఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేనపరమాత్మనస్సూపాస్యత్వాద్వయమపిఉపాసితుంశక్తాఇతిద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాందర్శయతి (ఋతంపిబన్తావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యమ్భావికర్మఫలమనుభవన్తౌసుకృతసాధ్యేలోకే - అస్మిన్నేవలోకే వర్తమానౌ - హృదయకుహరంప్రవిష్టౌ- తత్రాపిపరమాకాశే. పరార్ధ్యే - పరార్ధం - సంఖ్యాయాఉత్తరావధిః. తదర్హతీతిపరార్ధ్యం. ఉత్కృష్టఇత్యర్థః. తాదృశేహార్దాకాశేవర్తమానౌ. ఛాయాతపశబ్దాభ్యాంజ్ఞాజ్ఞౌలక్ష్యేతే. అజ్ఞశబ్దేనజీవనిర్దేశస్యచాయమభిప్రాయః- ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వేతయోరేవప్రాప్యప్రాప్తృతయాప్రాప్యస్యచతత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేనరూపితేశరీరేఽవస్థానమయుక్తం - నహిరథేన ప్రాప్తవ్యోఽర్థోరథస్థోభవతిఇతిశఙ్కానకార్యా- ప్రాప్యస్యపరమాత్మనస్తత్రావస్థితత్వేఽపిజీవస్య *పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితమిత్యుక్తరీత్యాపరమాత్మసంకల్పమూలకర్మరూపావిద్యావేష్టితతయాఽత

యస్సేతురీజానానామక్షరంబ్రహ్మయత్పరం। అభయంతితీర్షతాంపారంనాచికేతగ్ంశకేమహి॥ ౨

దనుభవలక్షణతత్ప్రాప్త్యభావేన ప్రాప్తృప్రాప్యయోర్జీవపరయోఃరథత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహావర్తిత్వకథనేనానుపపత్తిరితి. (పఞ్చాగ్నయోయేచత్రిణాచికేతాః) పఞ్చాగ్నిశుశ్రూషాపరిశుద్ధాన్తఃకరణాః. త్రిణాచికేతాః- ఉక్తోర్థః. ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదోవదన్తీత్యర్థః. కేవలపఞ్చాగ్నిత్రిణాచికేతానామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్. బ్రహ్మవిదామేవపఞ్చాగ్నిత్వత్రిణాచికేతత్వే విశేషణే. అన్యమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వంసూత్రితం *గుహాంప్రవిష్టావాత్మానావితి. నను కర్మఫలభోగస్యైవపరమాత్మనిఋతంపిబన్తావితినిర్దిష్టకర్మభోక్తృత్వస్యాసమ్భవాత్, సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వ గుహావచ్ఛిన్నత్వయోస్సర్వగతేపరస్మిన్బ్రహ్మణ్యసంభవాత్, ఛాయాతపనిర్దిష్టాప్రకాశత్వప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపరత్వేఽసంభవాత్, బుద్ధిజీవపరత్వేతుతస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః, కర్మఫలభోగకరణేకర్తృత్వోపచారేణ పిబన్తావితినిర్దేశస్యాప్యుపపత్తేః, బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య మన్త్రస్యయుజ్యతఇతిచేత్. ఏవమేవహి * గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రే ఆశఙ్క్యసఙ్ఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాఙ్క్షాయాం ప్రతిపన్నజాతిముపజీవ్యవ్యక్తివిశేష పరిగ్రహేబుద్ధిలాఘవా, ద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధిద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్, సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహోయుక్తః - లోకేప్యస్యగోర్ద్వితీయోఽన్వేష్టవ్యఇత్యాదౌతథాదర్శనాత్. తథాచ ఋతపానలిఙ్గావగతస్యజీవస్యద్వితీయశ్చేతనత్వేనతత్సజాతీయఃపరమాత్మైవగ్రాహ్యః - పరమాత్మనఃప్రయోజకకర్తృతయాపిబన్తావితినిర్దేశస్యాపిసంభవా, దన్తఃకరణేస్వతన్త్రకర్తృత్వప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేనపిబన్తావితినిర్దేశస్యసర్వథాప్యసంభవా, త్సర్వగతేబ్రహ్మణిసుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపిసంభవా, దస్మిన్నేవప్రకరణే * గుహాహితంగహ్వరేష్ఠమితిపరమాత్మనోగుహాప్రవేశశ్రవణేనగుహాప్రవేశస్యాప్యుపపత్తేః, ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జ్ఞసర్వజ్ఞయోఃప్రతిపాదనసంభవాత్, జీవపరమాత్మపరఏవాయంమన్త్రఇతిసమర్థితత్వాన్నత్వదుక్తశఙ్కావకాశః- *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్తీతిసత్త్వమితిపైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణానుసారేణ *ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యబుద్ధిజీవపరత్వాత్, *ఇయదామననాదిత్యధికరణేఋతంపిబన్తావితిమన్త్రస్య *ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రైకార్థ్యస్యప్రతిపాదితత్వాత్, అయమపిమన్త్రోబుద్ధిజీవపరఇత్యస్యాశ్శఙ్కాయాః *గుహాంప్రవిష్టావాత్మానావితిసూత్రకృతైవనిరాకృతత్వాత్. కించ - జీవేగుహాప్రవేశస్యబుద్ధ్యుపాధికతయాస్వతఃప్రవేశవత్త్వాబుద్ధ్యాసహజీవస్యగుహాంప్రవిష్టావితిగుహాప్రవేశవర్ణనంనసఙ్గచ్ఛతే- ఉపష్టమ్భకాధీనగురుత్వశాలినిసువర్ణేగురుసువర్ణమితివ్యవహారసమ్భవేప్యుపష్టమ్భకసువర్ణేగురుణీఇతివ్యవహారాదర్శనాత్. అతఏవపరపక్షేసూత్రానుసారేణఅస్యమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరతయాకృతంయోజనాన్తరమప్యనుపపన్నం- * అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుత్యనుసారేణపరమాత్మనోజీవభావేనానుప్రవేశాభావాత్-జీవపరమాత్మానౌగుహాం ప్రవిష్టావితినిర్దేశానుపపత్తే, ర్జీవభావేనబ్రహ్మణస్సంసారమభిప్రేత్యబ్రహ్మసంసరతీతివ్యవహారసత్త్వేపిజీవబ్రహ్మణీసంసరతఇతివ్యవహారాసమ్భవాత్, * జీవేశావాభాసేనకరోతిమాయాచావిద్యాచస్వయమేవభవతి * కార్యోపాధిరయంజీవఃకారణోపాధిరీశ్వరఃఇతివచనానుసారేణప్రతిగృహీతేఅవిద్యాయావా అన్తఃకరణస్యవాజీవోపాధిత్వమితిపక్షద్వయేపినావిద్యాన్తఃకరణయోఃప్రతిబిమ్బోపాధిత్వంయుజ్యతే - స్వచ్ఛద్రవ్యప్రతిహతిపరావృత్తనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యైవప్రతిబిమ్బశబ్దార్థతయాఅచాక్షుషస్యచైతన్యస్యప్రతిబిమ్బత్వాసంభవేనఅవిద్యాప్రతిబిమ్బోన్తఃకరణప్రతిబిమ్బోవాజీవఇత్యాశ్రయణాయోగాత్. అతోఽవిద్యావచ్ఛిన్నోన్తఃకరణావచ్ఛిన్నోవాజీవఇతిపక్షద్వయమేవపరిశిష్యతే. తత్రచహృదయగుహాయామవిద్యాన్తఃకరణాభ్యామవచ్ఛిన్నత్వేనఅనవచ్ఛిన్నపరమాత్మనోగుహాప్రవేశవర్ణనస్తుతేర్వాన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్యవానాఞ్జస్యమిత్యలమతిచర్చయా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— యస్సేతుః- సేతురివసేతుః. ఈజానానాం- యజమానానాం. కర్మిణాందుఃఖసంతరణార్థత్వాత్. నాచికేతం- నాచికేతః. అగ్నిః. తంవయంజ్ఞాతుంచేతుంచశకేమహి- శక్నువన్తః. కించ- యచ్చాభయం- భయశూన్యం. సంసారస్యపారంతితీర్షతాం- తర్తుమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాంయత్పరం- ఆశ్రయం. అక్షరమాత్మాఖ్యంబ్రహ్మ- తచ్చజ్ఞాతుంశకేమహి. పరావరేబ్రహ్మణీకర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయేవేదితవ్యేఇతివాక్యార్థః. ఏతయోరేవహ్యుపన్యాసఃకృతఃఋతంపిబన్తావితి. ౨

ఆ.— ననునసన్తిబ్రహ్మవిదఃపఞ్చాగ్నివిదశ్చ- సామ్ప్రతమనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాంయద్యపిబ్రహ్మవిత్త్వాదిసంభవతి- ప్రభావాతిశయాత్. తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశఙ్క్యచేతనత్వాత్స్వాభావికీజ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్యతాత్పర్యమాహ (పరావరేఇతి) ౨

రం.— (యస్సేతురితి) యఃసేతుః- ఆధారభూతః. కర్మఫలప్రదఇత్యర్థః. ఈజానానామితికానజన్తశ్శబ్దః. (అక్షరంబ్రహ్మయత్పరం) యన్నిర్వికారంపరంబ్రహ్మ. (అభయంతితీర్షతాంపారం) సంసారసాగరంతితీర్షతాంనిర్భయందృఢంతీరం. (నాచికేతంశకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుంశక్తాఃస్మఇత్యర్థః. శకేర్వ్యత్యయేనశప్. నాచికేతంశకేమహీత్యస్యమన్త్రఖణ్డస్యతథైవభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతత్వాత్. అతోదురుపాస్యత్వబుద్ధ్యానభేతవ్యమితిభావః. ౨

ఆత్మానగ్ం రథినం విద్ధి శరీరగ్ం రథమేవ తు। బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ॥ ౩
ఇన్ద్రియాణి హయానాహుర్విషయాగ్ంస్తేషు గోచరాన్।ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః॥ ౪
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్ భవత్యయుక్తేన మనసా సదా।తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యాని దుష్టాశ్వా ఇవ సారథేః॥ ౫
యస్తు విజ్ఞానవాన్ భవతి యుక్తేన మనసా సదా।తస్యేన్ద్రియాణి వశ్యాని సదశ్వా ఇవ సారథేః॥ ౬

శం.— తత్రోపాధికృతస్సంసారీ విద్యావిద్యయోరధికృతో మోక్షగమనాయ సంసారగమనాయ చ- తస్య తదుభయగమనే సాధనో రథః కల్ప్యత ఇత్యాహ- తత్రాత్మానం- ఋతపం సంసారిణం రథినం- రథస్వామినం విద్ధి- విజానీహి. శరీరం రథమేవ తు - రథబద్ధహయస్థానీయైరిన్ద్రియై రాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య. బుద్ధిం తు - అధ్యవసాయలక్షణాం సారథిం విద్ధి - బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య. సారథినేతృప్రధాన ఇవ రథః. సర్వం హి దేహగతం కార్యం బుద్ధికర్తవ్యమేవ ప్రాయేణ. మనః- సఙ్కల్పవికల్పాదిలక్షణం ప్రగ్రహమేవ చ- రశనామేవ విద్ధి. మనసా హి ప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీని కరణాని ప్రవర్తన్తే- రశనయేవాశ్వాః. ౩

ఆ.— (తత్రేతి) తయోః ప్రథమగ్రన్థోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే. ౩

రం. ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదినా సోఽధ్వనః పారమాప్నోతీత్యన్తేన సంసారాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తౌ పరికరముపదిశన్ ప్రాప్తృస్వరూపముపదిశతి (ఆత్మానం రథినం విద్ధీతి) శరీరాధిష్ఠాతారం రథినం విద్ధి. శరీరమేవ చ రథం విద్ధీత్యర్థః. బుద్ధిశబ్దితాధ్యవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తేస్తస్యాస్సారథిత్వమితి భావః. ప్రగ్రహః- రశనా. ౩

శం.— ఇన్ద్రియాణి- చక్షురాదీని హయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః-శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్. తేష్వేవ-ఇన్ద్రియేషు హయత్వేన పరికల్పితేషు గోచరాన్- మార్గాన్ రూపాదీన్ విషయాన్ విద్ధి. ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం-శరీరేన్ద్రియమనోభిస్సహితం-సంయుక్తమాత్మానం భోక్తేతి-సంసారీత్యాహుర్మనీషిణః- వివేకినః. నహి కేవలస్యాత్మనో భోక్తృత్వమస్తి-బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ తస్య భోక్తృత్వం. తథా చ శ్రుత్యన్తరం కేవలస్యాభోక్తృత్వమేవ దర్శయతి *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాది. ఏవం చ వక్ష్యమాణరథకల్పనయా వైష్ణవస్య పదస్యాత్మతయా ప్రతిపత్తిరుపపద్యతే- నాన్యథా- స్వభావానతిక్రమాత్. ౪

ఆ.— ఆత్మా రథస్వామీ యః కల్పితః- తస్య భోక్తృత్వం చ న స్వాభావికమిత్యాహ (ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి) ఉపాధికే భోక్తృత్వే అన్వయవ్యతిరేకౌ శాస్త్రం చ ప్రమాణమిత్యాహ (నహి కేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపి న స్వాభావికం భోక్తృత్వం వాచ్యమిత్యాహ (ఏవం చ సతీతి)
౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (ఇన్ద్రియాణి హయానాహుః) స్పష్టోఽర్థః. (విషయాంస్తేషు గోచరాన్) తేషు-ఇన్ద్రియేషు హయత్వేన రూపితేషు గోచరాన్- మార్గాన్ శబ్దాదివిషయాన్ విద్ధీత్యర్థః. రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేన రూపితానాం శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధీనామభావే రథిత్వేన రూపితస్యోదాసీనస్యాత్మనః గమనరూపలౌకికవైదికక్రియాకర్తృత్వమేవ నాస్తీత్యేతత్ప్రసిద్ధత్వేన దర్శయతి (ఆత్మేన్ద్రియేతి) ఆత్మశబ్దో దేహపరః. మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్యుపలక్షకః. పూర్వమత్ర బుద్ధేరపి సారథిత్వేన నిర్దిష్టత్వాత్. భోక్తా- కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః. నహి కేవలస్యాత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వాస్తీతి భావః. ౪

శం.— తత్రైవం సతి యస్తు బుద్ధ్యాఖ్యస్సారథిరవిజ్ఞానవాన్-అనిపుణః. అవివేకీ ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ భవతి-యథేతరో రథచర్యాయాం. అయుక్తేన- అప్రగృహీతేన. అసమాహితేన మనసా ప్రగ్రహస్థానీయేన సదా యుక్తో భవతి. తస్యాకుశలస్య బుద్ధిసారథేరిన్ద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాని- అశక్యనివారణాని- దుష్టాశ్వాః- అదాన్తాశ్వా ఇవేతరసారథేర్భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం.— శరీరాదేః రథత్వాదిరూపణస్య ప్రయోజనమాహ (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) లోకే హ్యసమీచీనసారథిప్రగ్రహవతః అశ్వా వశీకృతా భవన్తి- ఏవం సారథిప్రగ్రహత్వేన రూపితయోర్విజ్ఞానమనసోస్సామీచీన్యే అశ్వత్వేన రూపితానీన్ద్రియాణి వశ్యాని భవన్తి- నాన్యథేత్యర్థః. ౫-౬

శం.— యస్తు పునః పూర్వోక్తవిపరీతసారథిర్భవతి, విజ్ఞానవాన్-నిపుణః. వివేకవాన్. యుక్తేన మనసా- ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సదా. తస్యాశ్వస్థానీయానీన్ద్రియాణి ప్రవర్తయితుం నివర్తయితుం వా శక్యాని వశ్యాని- దాన్తాః సదశ్వా ఇవేతరసారథేః. ౬

అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి.

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః । న స తత్పదమాప్నోతి సగ్ంసారం చాధిగచ్ఛతి॥ ౭
యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి సమనస్కస్సదా శుచిః। స తు తత్పదమాప్నోతి యస్మాద్భూయో న జాయతే॥ ౮
విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదం॥ ౯
ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః। మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః॥ ౧౦

శం.—— తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతో బుద్ధిసారథేరిదం ఫలమాహ - యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవతి. అమనస్కః - అప్రగృహీతమనస్కః. స తత ఏవాశుచిస్సదైవ. న స రథీ తత్ - పూర్వోక్తమక్షరం యత్పరం పదం ఆప్నోతి తేన సారథినా. న కేవలం తన్నాప్నోతి - సంసారం చ జన్మమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౭

రం.—— హయత్వేన రూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణతదభావయోః ప్రయోజనం దర్శయతి మన్త్రద్వయేన (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమనస్కః- అనిగృహీతమనాః. అత ఏవాశుచిః- సర్వదా విపరీతచిన్తాప్రవణత్వాదిత్యర్థః. స కేవలం జిగమిషితప్రాప్త్యభావమాత్రం- ప్రత్యుత గహనం సంసారకాన్తారమేవ ప్రాపయతీత్యర్థః. ౭ - ౮

శం.—— యస్తు ద్వితీయో విజ్ఞానవాన్భవతి విజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతో రథీ- విద్వానిత్యేతత్. యుక్తమనాః సమనస్కః- స తత ఏవ సదా శుచిః. స తు తత్పదమాప్నోతి. యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతస్సన్ భూయః- పునర్న జాయతే సంసారే. అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి. ౮

శం.—— కిం తత్పదమిత్యాహ- విజ్ఞానసారథిర్యః- తపోవివేకబుద్ధిసారథిః. పూర్వోక్తో మనఃప్రగ్రహవాన్ - ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సన్ శుచిర్నరః- విద్వాన్. సోఽధ్వనః- సంసారగతేః పారం - పరమేవ. అధిగన్తవ్యమిత్యేతత్. ఆప్నోతి- ముచ్యతే సర్వైస్సంసారబన్ధనైః. తద్విష్ణోః - వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణః పరమాత్మనో వాసుదేవాఖ్యస్య పరమం - ప్రకృష్టం. పదం- స్థానం. తత్త్వమిత్యేతత్. యత్పదమాప్నోతి విద్వాన్. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

రం.—— కిం తత్పదమిత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్పదం దర్శయన్నుపసంహరతి (విజ్ఞానసారథిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనశ్శాలీ - సంసారాధ్వపారభూతం పరమాత్మస్వరూపం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం.—— అధునా యత్పదం గన్తవ్యం- తస్యేన్ద్రియాణి స్థూలాన్యారభ్య సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽధిగమః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే. స్థూలాని తావదిన్ద్రియాణి. తాని యైరర్థైరాత్మప్రకాశనాయారబ్ధాని- తేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యః స్వకార్యేభ్యస్తే పరా హ్యర్థాః - సూక్ష్మా మహాన్తశ్చ ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ. తేభ్యోఽప్యర్థేభ్యశ్చ పరం - సూక్ష్మతరం మహత్ప్రత్యగాత్మభూతం చ మనః. మనశ్శబ్దవాచ్యం మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం - సఙ్కల్పవికల్పాద్యారమ్భకత్వాత్. మనసోఽపి పరా - సూక్ష్మతరా మహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతా బుద్ధిః. బుద్ధిశబ్దవాచ్యమధ్యవసాయాద్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం. బుద్ధేరాత్మా- సర్వప్రాణిబుద్ధీనాం ప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా. మహాన్ - సర్వమహత్త్వాత్. అవ్యక్తాద్యత్ప్రథమం జాతం హైరణ్యగర్భం తత్త్వం బోధాబోధాత్మకం మహానాత్మా బుద్ధేః పర ఇత్యుచ్యతే. ౧౦

ఆ.—— (ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతా ఇత్యర్థః. నన్వర్థేభ్యో మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరం- తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరమితి న యుక్తం- కార్యాపేక్షయా హ్యుపాదానముపచితావయవం వ్యాపకమనపాయిస్వరూపం చ ప్రసిద్ధం- యథా ఘటాదేర్మృదాదిః. న చేహ భూతసూక్ష్మాణాం పరస్పరకార్యకారణభావేమానమస్తి. సత్యం - తథాపి విషయేన్ద్రియవ్యవహారస్య మనోఽధీనతాదర్శనాన్మనసస్తావద్వ్యాపకం కల్ప్యతే. తచ్చ పరమార్థత ఏవాత్మభూతమితి కేషాంచిన్మతం - తన్నిరాసాయోక్తం మనశ్శబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మమితి. * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాదన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శనాద్భౌతికమేవ తత్. తస్య చ సఙ్కల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిస్తతః పరేతి. బుద్ధిస్త్వాత్మేతి కేషాంచిదభిమానః - తదపనయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి) కరణత్వాదిన్ద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వం సిద్ధం. కరణత్వం చ స్వబుద్ధ్యాహముపలభ్య ఇత్యనుభవాత్సిద్ధం. తతో భూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరం పరాపరత్వం కల్ప్యతే పరమపురుషార్థదివక్షయా- సర్వార్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపాదయిషితం- ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేతి. సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్తాసాం ప్రత్యగమనాదాత్మేత్యుచ్యతే సూత్రసంజ్ఞికం హైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః. (బోధాబోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః. అథవా ఽధికారిపురుషాభిప్రాయేణ బోధాత్మకత్వం, అవ్యక్తస్యాద్యః పరిణామ ఉపాధిరపఞ్చీకృతభూతాత్మకః- తేన రూపేణాబోధాత్మకత్వం, హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ౧౦

రం.—— వశీకార్యత్వాయ రథాదిరూపితేషు శరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీకార్యతాయాం ప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తే (ఇన్ద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదిమన్త్రద్వయేన) అస్య మన్త్రద్వయస్యార్థో భగవతా భాష్యకృతా ఆనుమానికాధికరణే ఉక్తః. ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం * తేషు రథాదిరూపితశరీ

మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిః॥ ౧౧
ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢాత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిః॥౧౨

రాదిషుయానియేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తైఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదినా. తత్రహయత్వేనరూపితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోగోచరత్వేన రూపితావిషయావశీకార్యత్వేపరాః- వశ్యేన్ద్రియస్యాపివిషయసన్నిధావిన్ద్రియాణాందుర్నిగ్రహత్వాత్. తేభ్యోపిపరంప్రగ్రహరూపితంమనః- మనసివిషయప్రవణేవిషయాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్. తస్మాదపిసారథిత్వరూపితాబుద్ధిఃపరా. తస్యాఅపిరథిత్వేనరూపితఆత్మాకర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః. సర్వస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాత్ ఆత్మైవమహానితివిశేష్యతే. తస్మాదపిరథరూపితంశరీరంపరం - తదాయత్తత్వాజ్జీవస్యసకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం. తస్మాదపిపరస్సర్వాన్తరాత్మభూతోఽన్తర్యామీఅధ్వనఃపారభూతఃపరమపురుషః - యథోక్తస్యాత్మపర్యన్తస్యతత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్. సఖల్వన్తర్యామితయాఽఽఉపాసనస్యాపినిర్వర్తకః- *పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేరితిహిజీవాత్మనఃకర్తృత్వంపరమపురుషాయత్తమితివక్ష్యతే. వశీకార్యోపాసననిర్వృత్త్యుపాయకాష్ఠాభూతఃపరమప్రాప్యశ్చసఏవ. తదిదముచ్యతేపురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి. తథాఅన్తర్యామిబ్రాహ్మణే *యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదినాసర్వంసాక్షాత్కుర్వన్సర్వంనియమయతీత్యుక్త్వా *నాన్యోతోస్తిద్రష్టేతినియన్త్రన్తరంనిషిధ్యతే. భగవద్గీతాసుచ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం। వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమమితి. దైవమత్రపురుషోత్తమఏవ- *సర్వస్యచాహంహృదిసన్నివిష్టోమత్తఃస్మృతిర్జ్ఞానమపోహనంచేతివచనాత్. తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవ. యథాహ*ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేఽర్జునతిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతానియన్త్రారూఢానిమాయయా। తమేవశరణంగచ్ఛేతి. తదేవం *ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినారథ్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా ఇత్యత్రస్వశబ్దైరేవప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే - సరథరూపితంశరీరమితిపరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే. ఇతిభాషితం. ౧౦-౧౧

శం. మహతోపిపరం- సూక్ష్మతరంప్రత్యగాత్మభూతంసర్వమహత్తరంచావ్యక్తం - సర్వస్యజగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసతత్త్వంసర్వకార్యకారణశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యంపరమాత్మన్యోతప్రోతభావేనసమాశ్రితం - వటకణికాయామివవటవృక్షశక్తిః. తస్మాదవ్యక్తాత్పరః- సూక్ష్మతమఃసర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చమహాంశ్చ. అతఏవపురుషః- సర్వపూరణాత్. తతోఽన్యస్యపరస్యప్రసఙ్గంనివారయన్నాహ (పురుషాన్నపరంకించిదితి) యస్మాన్నాస్తిపురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరంకించిదపివస్త్వన్తరం-తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాంసాకాష్ఠా- నిష్ఠా. పర్యవసానం. అత్రహిఇన్ద్రియేభ్యఆరభ్యసూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః. అతఏవచగన్తౄణాంసర్వగతిమతాంసంసారిణాంసాపరా- ప్రకృష్టాగతిః. *యద్గత్వానవివర్తన్తఇతిస్మృతేః. ౧౧

ఆ.— ప్రలయేసర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగన్తవ్యం శబ్దార్థసర్వశక్తిలక్షణస్యనిత్యత్వనిర్వాహాయ. తాసాంశక్తీనాంసమాహారోమాయాతత్త్వంభవతి- బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితిశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః. *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ *ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చ * మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధశ్చావ్యక్తస్య. తస్యసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ (వటకణికాయామివేతి) భావివటవృక్షశక్తిమద్వటబీజంస్వశక్త్యానసద్వితీయంకథ్యతే- తద్వద్బ్రహ్మాపినమాయాశక్త్యాసద్వితీయం. సత్త్వాదిరూపేణనిరూప్యమాణేవ్యక్తిరస్యానాస్తీత్యవ్యక్తం- తతోఽవ్యక్తశబ్దాదప్యద్వైతావిరోధిత్వంద్రష్టవ్యం. సర్వస్యప్రపఞ్చస్యకారణమవ్యక్తం- తస్యపరమాత్మపారతన్త్ర్యాత్పరమాత్మనఉపచారేణకారణత్వముచ్యతే- నత్వవ్యక్తవద్వికారితయా- అనాదిత్వాదవ్యక్తస్య. పారతన్త్ర్యంచపృథక్సత్త్వేప్రమాణాభావాదాత్మసత్తయైవసత్తావత్త్వాచ్చేత్యర్థః. ౧౧

శం.— ననుగతిశ్చేత్- ఆగత్యాపిచభవితవ్యం- కథంయస్మాద్భూయోనజాయతఇతి. నైషదోషః - సర్వస్యప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవగతిరిత్యుపచర్యతే. ప్రత్యగాత్మత్వంచదర్శితమిన్ద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన. యోహిగన్తా- సోఽయమప్రత్యగ్రూపంగచ్ఛతిఅనాత్మభూతం - నవిపర్యయేణ. తథాచశ్రుతిః *అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇత్యాద్యాః. తథాచదర్శయతిప్రత్యగాత్మత్వంసర్వస్య- ఏషః- పురుషఃసర్వేషు - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుభూతేషుగూఢః- సంవృతః. దర్శనశ్రవణాదికర్మావిద్యామాయాచ్ఛన్నఆత్మానప్రకాశతేఆత్మత్వేనకస్యచిదపి. అతిగమ్భీరాదురవగాహ్యావిచిత్రామాయాచేయం- యదయంసర్వోజన్తుఃపరమార్థతఃపరమార్థసతత్త్వోప్యేవంబోధ్యమానోఽహంపరమాత్మేతినగృహ్ణాతి. అనాత్మానందేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతమాత్మనోదృశ్యమానమపిఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్యపుత్రఇత్యనుచ్యమానోపిగృహ్ణాతి. నూనంపరస్యైవమాయయామోముహ్యమానస్సర్వోలోకోయంబంభ్రమీతి. తథాచస్మరతి *నాహంప్రకాశస్సర్వస్యయోగమాయాసమావృతఇత్యాది. నన్వివిరుద్ధమిదముచ్యతే *మత్వాధీరోనశోచతి*నప్రకాశతఇతిచ-నైతదేవం-అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్నప్రకాశతఇత్యుక్తం. దృశ్యతేతుసంస్కృతయాఅగ్ర్యయా-అగ్రమివాగ్ర్యా-తయా. ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్. సూక్ష్మయా-సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా. కైః. సూక్ష్మదర్శిభిః- *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఇత్యాదిప్రకారేణసూక్ష్మతాపారమ్పర్యదర్శనేనపరంసూక్ష్మంద్రష్టుంశీలంయేషాంతేసూక్ష్మదర్శినః-తైస్సూక్ష్మదర్శిభిఃపణ్డితైరితి.౧౨

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని। జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని॥ ౧౩
ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్య వరాన్నిబోధత। క్షురస్య ధారా నిశితా దురత్యయా దుర్గం పథస్తత్కవయో వదన్తి॥ ౧౪

ఆ.— (పారయిష్ణవ ఇతి) సంసారపారంగతా ఇత్యర్థః. న ప్రకాశతే చేత్తర్హి నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం- లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ (దర్శనశ్రవణాదీతి) దర్శనశ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథోక్తః. జీవస్య స్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మత్వే సత్యపి యోఽయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః- స కేనాపి ప్రతిబన్ధేన కృత ఇతి కల్ప్యతే. తచ్చ ప్రతిబన్ధకం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం - శ్రుతేర్బాధప్రసఙ్గాత్. తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబన్ధికేత్యాహ (అవిద్యామాయాచ్ఛన్న ఇతి) నిదిధ్యాసనప్రచయేనైకాగ్ర్యమాయత్తమన్తఃకరణం యదా సహకారి సమ్పద్యతే- తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధివృత్తిరుత్పద్యతే- తస్యామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షతయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే. యో హి యత్ప్రియవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధం. ౧౨-౧౩

రం.— (ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా వర్తమానోఽసౌ గుణత్రయమాయయా తిరోహితత్వేన అజితబాహ్యాన్తఃకరణానాం స యథావత్ప్రకాశతే. అగ్ర్యయా- ఏకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యాభ్యన్తరవ్యాపారరహితయా సూక్ష్మార్థవివేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— ఏతత్ప్రతిపత్త్యుపాయమాహ- యచ్ఛేత్-నియచ్ఛేత్. ఉపసంహరేత్. ప్రాజ్ఞః- వివేకీ. కిం. వాక్-వాచం వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వేన్ద్రియాణాం.క్వ. మనసీ-మనసి. ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే- ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని. బుద్ధిర్హి మనఆదికరణాన్యాప్నోతీత్యాత్మా- తేషాం ప్రత్యక్చానం. బుద్ధిమాత్మని మహతి- ప్రథమజే నియచ్ఛేత్. ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః తం చ మహాన్తమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాన్తే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపే అవిక్రియే సర్వాన్తరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్యే ఆత్మని. ౧౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం, * అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయతి (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీత్యాదినా) ఇమం మన్త్రం ప్రస్తుత్యేత్థం హి భాష్యకృతా *హయాదిరూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణప్రకారోఽయముచ్యతే (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ) వాచం మనసి నియచ్ఛేత్. వాక్పూర్వకాణి కర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః. వాక్ఛబ్దాద్ద్వితీయాయాః * సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్. మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ఛాన్దసో దీర్ఘః. (తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని) తత్- మనః బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్. జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే. జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ. ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః. (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్) బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్. (తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్. వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలిఙ్గతా. ఏవం భూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమిత్యర్థ ఇతి భాషితం. వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం *వాచో మనసి నియమనం మనోఽననుగుణప్రవృత్తినైష్ఫల్యాపాదనం. మనసో బుద్ధౌ నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్తితాపాదనం. బుద్ధిశ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా. తస్యాః బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనం. శాన్తే- స్వతఊర్మిషట్కప్రతిభటే. శాన్త ఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్ఛేషతాప్రతిపత్తిరితి. ఆత్మశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వాత్- పుల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దేన నిర్దేష్టవ్యే ఛాన్దసత్వాల్లిఙ్గవ్యత్యయ ఇతి. నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ - ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థ ఇత్యుక్తిరయుక్తా- అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషణస్య. ఆత్మన్యవర్తమానజ్ఞానస్యైవాభావాత్. న చ తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాన్తిః స్యాత్- అతో జ్ఞాన ఆత్మనీత్యుక్తమితి వక్తుం శక్యం- తథా సతి తస్యా ఏవ భ్రాన్తేః సామానాధికరణ్యయోజనయా దృఢీకరణప్రసఙ్గాత్. న హ్యాత్మనీత్యనేన ఆత్మభ్రాన్తిర్వ్యుదస్యతే. న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మని విషయవిషయిభావలక్షణసమ్బన్ధేన వర్తమాన ఇత్యర్థః. ఆత్మవిషయజ్ఞాన ఇతి యావత్. అతో వ్యావర్తకతయా న వైయర్థ్యదోష ఇతి వాచ్యం - తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యాపాతాత్. తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధేరితి చేత్. ఉచ్యతే- అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య- తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ. తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా ఉపాదేయః- తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవంరూపం. తచ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం. అస్య చాత్మానాత్మవిషయకాహేయహేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనమితి తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా త్వదుక్తవైయర్థ్యశఙ్కానవకాశ ఇతి. ౧౩

శం.— ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన- మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ- స్వస్థః ప్రశాన్తః కృతకృత్యో భవతి యతః - అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జన్తవః- ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. జాగ్రత- అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః సర్వానర్థబీజభూతా

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ ।
అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే ॥ ౧౫

నాచికేతముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తం సనాతనమ్ ।
ఉక్త్వా శ్రుత్వా చ మేధావీ బ్రహ్మలోకే మహీయతే ॥ ౧౬

యాః క్షయం కురుత. కథం. ప్రాప్య- ఉపగమ్య వరాన్- ప్రకృష్టానాచార్యాం స్తద్విద స్తదుపదిష్టం సర్వాన్తరమాత్మానమహమస్మీతి నిబోధత - అవగచ్ఛత. న హ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాఽఽహ మాతృవత్ అతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాద్విజ్ఞేయస్య. కిమివ సూక్ష్మబుద్ధిరితి. ఉచ్యతే- క్షురస్య ధారా- అగ్రం నిశితా- తీక్ష్ణీకృతా దురత్యయా- దుఃఖేనాత్యయో యస్యాః సా దురత్యయా. యథా సా పద్భ్యాం దుర్గమనీయా- తథా దుర్గం- దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్. పథః- పన్థానం. తత్త్వజ్ఞానలక్షణం మార్గం కవయః- మేధావినో వదన్తి. జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్య జ్ఞానమార్గస్య దుస్సంపాద్యత్వం వదన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౪

ఆ.— క్రమేణైవం విషయదోషదర్శనేనాభ్యాసేన చ బాహ్యకరణాన్తఃకరణవ్యాపారప్రవిలాపనే సతి ప్రవిలాపనకర్తుః పురుషార్థస్సిధ్యతీత్యాశయేనాఽఽహ (ఏవం పురుష ఇత్యాదినా) ౧౪

రం.— ఏవం వశీకరణప్రకారముపదిశ్య అధికారిపురుషానభిముఖీకరోతి (ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. అజ్ఞాననిద్రాయాః క్షయం కురుత. వరాన్ - శ్రేష్ఠాన్ ఆచార్యాన్ ఉపసద్య ఆత్మతత్త్వం నిబోధత. యద్వా - ఉపాసితాత్ భగవతో వా బ్రహ్మవిద్భ్యో వా *దేవతాపారమార్థ్యం చ యథావత్ వేత్స్యతే భవాని త్యేవంరూపాన్ వరాన్ ప్రాప్య జ్ఞేయమాత్మతత్త్వం నిబోధత. నోపాసితవ్యమితి భావః. (క్షురస్యేతి) జ్ఞానినః తత్- ఆత్మతత్త్వం దుర్గముపస్థానం వదన్తి. తత్ర హేతుః. యత ఆత్మతత్త్వం క్షురస్య- ఆయుధవిశేషస్య ధారా- అగ్రం నిశితా - తీక్ష్ణా. దురత్యయా - అనతిక్రమణీయా. తీక్ష్ణక్షురాగ్రే సంచరతః పుంసో యథా కించిత్ప్రమాదే ఆత్మనాశో భవతి - ఏవమాత్మస్వరూపావగతివశాయాం స్వల్పేఽప్యనవధానాపరాధే ఆత్మనాశో భవతీతి భావః. ౧౪

శం.— తత్కథమతిసూక్ష్మత్వం జ్ఞేయస్యేతి. ఉచ్యతే- స్థూలా తావదియం మేదినీ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోపచితా సర్వేన్ద్రియవిషయభూతా- తథా శరీరం. తత్రైకైకగుణాపకర్షేణ గన్ధాదీనాం సూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యం దృష్టమబాదిషు యావదాకాశమితి- తే గన్ధాదయః సర్వ ఏవ స్థూలత్వాద్వికారాః శబ్దాన్తా యత్ర న సన్తి- కిము తస్య సూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వం వక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్) ఏతద్వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మాఽవ్యయం- యద్ధి శబ్దాదిమత్ -తద్వ్యేతి- ఇదం త్వశబ్దాదిమత్త్వాదవ్యయం. న వ్యేతి- న క్షీయతే. అత ఏవ చ నిత్యం- యద్ధి వ్యేతి- తదనిత్యం- ఇదం తు న. ఇతశ్చ నిత్యం- అనాది- అవిద్యమాన ఆదిః కారణమస్య- తదిదమనాది. యచ్చాదిమత్- తత్కార్యత్వాదనిత్యం కారణే ప్రలీయతే- యథా పృథివ్యాది ఇదం తు సర్వకారణత్వాదకార్యం అకార్యత్వాన్నిత్యం. న తస్య కారణమస్తి- యస్మిన్ లీయేత. తథాఽనన్తం- అవిద్యమానోఽన్తో యస్య తదనన్తం. యథా కదల్యాదేః ఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వం దృష్టం- న చ తథాఽప్యన్తవత్త్వం బ్రహ్మణః. అతోఽపి నిత్యం. మహతః- మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం- విలక్షణం. నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్. సర్వసాక్షి హి సర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ. ఉక్తం హి ఏష సర్వేషు భూతేష్విత్యాది. ధ్రువం చ - కూటస్థం నిత్యం. న పృథివ్యాదివదాపేక్షికం నిత్యత్వం. తదేవంభూతం బ్రహ్మ ఆత్మానం నిచాయ్య- అవగమ్య తం- ఆత్మానం మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే - వియుజ్యతే.......................౧౫

ఆ.— యావద్యావద్గుణాపచయః- తావత్తావత్తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యం దృష్టం పృథివ్యాదిషు. పరమాత్మని తు గుణానామత్యన్తాభావాన్నిరతిశయసౌక్ష్మ్యం సిద్ధ్యతీత్యాహ (స్థూలా తావదిత్యాదినా) ఇతి తృతీయవల్లీభాష్యటీకా. ౧౫-౧౬-౧౭

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాకఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్ర నిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమిత్యాదౌ ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే. అశబ్దత్వాదివశాదేవ కా[illegible]మయం- అవయవాపచయశూన్యమిత్యర్థః. మహత ఇత్యనేన *ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేదితి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టో జీవో గృహ్యతే. ధ్రువం- స్థిరం. నిచాయ్య- దృష్ట్వా. దర్శనసమానాకారోపాసనేన విషయీకృత్యేత్యర్థః. మృత్యుముఖాదితి- భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః. ౧౫

శం.— ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః- నాచికేతం- నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం. మృత్యునా ప్రోక్తం మృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానం వల్లీత్రయలక్షణం సనాతనం- చిరన్తనం. వైదికత్వాత్. ఉక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః - శ్రుత్వా ఆచార్యేభ్యః మేధావీ- బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- తస్మిన్ బ్రహ్మలోకే మహీయతే- ఆత్మభూత ఉపాస్యో భవతీత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౬

యఇమంపరమంగుహ్యంశ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది।
ప్రయతశ్శ్రాద్ధకాలేవాతదానన్త్యాయకల్పతేతదానన్త్యాయకల్పతఇతి॥ ఇతితృతీయావల్లీ. ౧౭

ఇతిప్రథమోఽధ్యాయస్సమాప్తః.

రం.— ఉపసంహరతి (నాచికేతమితి) నచికేతసాప్రాప్తంనాచికేతం. మృత్యుప్రోక్తం- మృత్యోఃప్రవక్తృత్వమేవనస్వతన్త్రవక్తృత్వం. అతస్సనాతనం- అపౌరుషేయత్వాత్ ప్రవాహరూపేణనిత్యమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— యఃకశ్చిదిమంగ్రన్థంపరమం- ప్రకృష్టంగుహ్యం- గోప్యంశ్రావయేద్గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ. బ్రాహ్మణానాంసంసదిబ్రహ్మసంసది. ప్రయతః- శుచిర్భూత్వాశ్రాద్ధకాలేవాశ్రావయేద్భుఞ్జానం- తచ్ఛ్రాద్ధమస్యానన్త్యాయ- అనన్తఫలాయకల్పతే-సమర్థతే. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ఇతితృతీయవల్లీభాష్యమ్. ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

రం.— (యఇదమితి) బ్రహ్మసంసది- బ్రాహ్మణసమాజే. తృతీయవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్. ౧౭

ఇతికఠోపనిషది ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే— చతుర్థవల్లీ.

---*---

హరిః ఓమ్॥ పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్।
కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్॥ ౧

పరాచఃకామాననుయన్తిబాలాస్తేమృత్యోర్యన్తివితతస్యపాశం।
అథధీరాఅమృతత్వంవిదిత్వాధ్రువమధ్రువేష్విహనప్రార్థయన్తే॥ ౨

శం.— * ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాఇత్యుక్తం. కఃపునఃప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయాః బుద్ధేః - యేనతదభావాదాత్మానదృశ్యతఇతి తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థావల్లీఆరభ్యతే - విజ్ఞాతేహిశ్రేయఃప్రతిబన్ధకారణేతదపనయనాయయత్నఆరబ్ధుంశక్యతే- నాన్యథేతి. పరాఞ్చి- పరాగఞ్చన్తి- గచ్ఛన్తీతి. ఖోపలక్షితానిశ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణిఖానీత్యుచ్యన్తే. తానిపరాఞ్చ్యేవ- శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయప్రవర్తన్తే. యస్మాదేవంస్వాభావికానితానివ్యతృణత్- హింసితవాన్. హననంకృతవానిత్యర్థః. కోఽసౌ.స్వయంభూః- యః పరమేశ్వరఃస్వయమేవస్వతన్త్రోభవతిసర్వదా- నపరతన్త్రఇతి. తస్మాత్పరాఙ్- ప్రత్యగ్రూపాననాత్మభూతాన్ శబ్దాదీన్పశ్యతి - ఉపలభతేఉపలబ్ధా నాన్తరాత్మన్-నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః. ఏవంస్వభావేపిసతిలోకస్యకశ్చిత్ - నద్యాఃప్రతిస్రోతఃప్రవర్తనమివ- ధీరః- ధీమాన్. వివేకీప్రత్యగాత్మానం-ప్రత్యక్చాసావాత్మాచేతిప్రత్యగాత్మా. ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దోరూఢోలోకే-నాన్యస్మిన్. వ్యుత్పత్తిపక్షేపితత్రైవాత్మశబ్దోవర్తతే- *యచ్చాప్నోతియదాదత్తేయచ్చాత్తివిషయానిహ। యచ్చాస్యసన్తతోభావస్తస్మాదాత్మేతికీర్త్యతఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్. తంప్రత్యగాత్మానంస్వస్వభావమైక్షత్-అపశ్యత్.పశ్యతీత్యర్థః. ఛన్దసికాలానియమాత్. కథంపశ్యతీతి. ఉచ్యతే-ఆవృత్తచక్షుః-ఆవృత్తం-వ్యావృత్తంచక్షుశ్శ్రోత్రాదికమిన్ద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్యసఆవృత్తచక్షుః. సఏవంసంస్కృతఃప్రత్యగాత్మానంపశ్యతి. నహిబాహ్యవిషయాలోచనపరత్వంప్రత్యగాత్మేక్షణంచైకస్యసంభవతి. కిమిచ్ఛన్పునరిత్థంమహతాప్రయాసేనస్వభావప్రవృత్తినిరోధంకృత్వాధీరఃప్రత్యగాత్మానంపశ్యతీతి. ఉచ్యతే-అమృతత్వం- అమరణధర్మత్వం. నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మనఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— అనాదిరవిద్యాప్రతిబన్ధః ప్రాగుక్తః- అధునాఆగన్తుకప్రతిబన్ధప్రదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారమ్భఇతిసమ్బన్ధమాహ (ఏషసర్వేష్విత్యాదినా) (హననంకృతవానితి) యదాఇన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖానిస్యుః- తదాతాన్యాత్మన్యక్సిద్ధతయాఽమృతత్వాపాదకాని. అతఇన్ద్రియాణిహిబహిర్ముఖానిసృష్టానీతియత్- తత్తేషాంహననమేవకృతమిత్యర్థః. అశ్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణోధాత్వర్థానుసారేణవ్యాపకఆత్మశబ్దార్థః. యత్- యస్మాదాదత్తే - సంహరతిస్వాత్మన్యేవసర్వమితిజగదుపాదానత్వంలభ్యతే. విషయానత్తీత్యాత్మేతివ్యుత్పత్త్యాస్వచైతన్యాభాసేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః. యేనకారణేనాస్య ఆత్మనఃసన్తతః- నిరన్తరోభావః. కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తాతిరేకేణ సత్తాఽభావాద్యథారజ్జ్వామధ్యస్తస్యసర్పస్యరజ్జ్వాత్మకత్వం - తథాకల్పితంసర్వం యేనస్వరూపవత్ -సఆత్మేత్యర్థః. ౧-౨

రం.— *ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతేతిప్రోత్సాహనేపిఆత్మస్వరూపవిముఖాన్పశ్యన్ శోచతి (పరాఞ్చీతి) ఖాని- ఇన్ద్రియాణి. పరాఞ్చి- పరానఞ్చన్తీతిపరాఞ్చి. పరప్రకాశకాని- నత్వాత్మప్రకాశకాని. తత్రహేతుంవదన్ శోచతి (వ్యతృణత్స్వయంభూః) స్వతన్త్రఈశ్వరఃఇమానిఖానిహింసితవాన్. *తృహహింసాయామితిధాతుః. యద్వా - ఖానాంనానార్థత్వాత్ పరాక్ప్రకాశకానిఇన్ద్రియాణిసృష్టవానిత్యర్థః. (తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్) పరాఙ్- పరాచఇతియావత్. పరాగ్రూపాననాత్మభూతాన్పశ్యన్తి - ఉపలభన్తే. అన్తరాత్మానంనేత్యర్థః. యద్వా- పరాఙ్ముఖానిభూత్వావిషయానేవపశ్యన్తీత్యర్థః. పరాఙ్పశ్యతీతిపాఠేలోకాభిప్రాయమేకవచనం. ఈదృశేపిలోకస్వభావేనద్యాఃప్రతిస్రోతఃప్రవృత్తఇవకశ్చిత్పురుషధౌరేయఃప్రత్యగాత్మప్రవణోప్యస్తీత్యాహ (కశ్చిద్ధీరఇతి) ప్రత్యఞ్చమాత్మానంపశ్యతీత్యర్థః. ఛాన్దసంపరస్మైపదం. అతఏవవర్తమానార్థత్వోపపత్తిశ్చ. చక్షుశ్శబ్దఇన్ద్రియమాత్రపరః. స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేన్ద్రియోముముక్షురిత్యర్థః. ౧

శం.— యత్తావత్స్వాభావికంపరాగేవానాత్మదర్శనం- తదాత్మదర్శనస్యప్రతిబన్ధకారణమవిద్యా - తత్ప్రతికూలత్వాత్, యాచపరాగేవాఽవిద్యోపప్రదర్శితేషుదృష్టాదృష్టేషుభోగేషుతృష్ణా,- తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాంప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాఃపరాచః- బహిర్గతానేవకామాన్- కామ్యాన్విషయాననుయన్తి- అనుగచ్ఛన్తిబాలాః- అల్పప్రజ్ఞాః. తేతేనకారణేనమృత్యోః- అవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య. యన్తి- గచ్ఛ

యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్స్పర్శాꣳశ్చ మైథునాన్।
ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౩

స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి। మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥ ౪

య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమన్తికాత్। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౫

న్తి. వితతస్య- విస్తీర్ణస్య. సర్వతో వ్యాప్తస్య. పాశం- పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం పాశం- దేహేన్ద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణం. అనవరతం జన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. యత ఏవం- అథ- తస్మాద్ధీరాః- వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం. దేవాద్యమృతత్వం హ్యధ్రువం- ఇదం తు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్రువం- "న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్" ఇతి శ్రుతేః. తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వా అధ్రువేషు- సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు బ్రాహ్మణా ఇహ - సంసారేఽనర్థప్రాయే న ప్రార్థయన్తే కించిదపి. ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్ పుత్రవిత్తలోకైషణాభ్యో వ్యుత్తిష్ఠన్త్యేవేత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (పరాచ ఇతి) బాలాః - అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యాన్కామ్యమానాన్విషయానేవానుగచ్ఛన్తి. తే విస్తీర్ణస్య సంసారస్య బన్ధనం యన్తీత్యర్థః. యద్వా- వితతస్య- సర్వత్ర అప్రతిహతాజ్ఞస్య మృత్యోర్యమపాశం యన్తీత్యర్థః. (అథ ధీరా ఇతి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయార్థాన్తరపరిగ్రహే. ధీమన్తః ప్రత్యగాత్మన్యేవ ధ్రువమమృతత్వం విదిత్వా ఇహ-సంసారమణ్డలే అధ్రువేషు పదార్థేషు కమపి న ప్రార్థయన్తే. ప్రత్యక్త్వం జ్ఞస్య సర్వం జిహాసితవ్యమితి భావః. పరమాత్మనస్సర్వజీవగతాహన్తాస్పదత్వేన ముఖ్యాహమర్థత్వాత్ ప్రత్యక్త్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— యద్విజ్ఞానాన్న కించిదన్యత్ప్రార్థయన్తే బ్రాహ్మణాః- కథం తదధిగమ ఇతి. ఉచ్యతే- విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా యేన రూపం రసం గన్ధం స్పర్శాన్ శబ్దాంశ్చ మైథునాన్- మైథునననిమిత్తాన్ సుఖప్రత్యయాన్ విజానాతి- విస్పష్టం జానాతి సర్వో లోకః. నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్య- ఆత్మనా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానామీతి. దేహాదిసఙ్ఘాతోఽహం విజానామీతి తు సర్వో లోకోఽవగచ్ఛతి. నన్వేవం దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చ నయుక్తం విజ్ఞాతృత్వం. యది దేహాదిసఙ్ఘాతో రూపాద్యాత్మకస్సన్ రూపాదీన్విజానీయాత్ - తదా బాహ్యా అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం స్వం రూపం చ విజానీయుః. న చైతదస్తి. తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ - దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా విజానాతి లోకః. యథా యేన లోహం దహతి- దహతి సోఽగ్నిరితి- తద్వత్. ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్ర- అస్మిఁల్లోకే పరిశిష్యతే - న కించిత్పరిశిష్యతే- సర్వమేవ త్వాత్మనా విజ్ఞేయం. యస్యాత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే - స ఆత్మా సర్వజ్ఞః. (ఏతద్వై తత్) కిం తత్. యన్నచికేతసా పృష్టం దేవాదిభిరపి విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోః పరమం పదం- యస్మాత్పరం నాస్తి- తద్వై ఏతదధిగతమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (కథం తదధిగమ ఇతి) కిం నైదికత్వాద్ధర్మవత్పరోక్షత్వేన - కిం వా ఘటాదివత్సిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాఙ్క్షాయామాత్మత్వాద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వేనైవావగమస్సమ్యగవగమ ఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) మూఢానాం వ్యతిరిక్తేనాత్మనా దేహాదేర్జ్ఞాతృత్వం యద్యప్యప్రసిద్ధం- తథాపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తేనైవ వేదితృత్వం ప్రసిద్ధం. తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి (నన్వేవం దేహాదీత్యాదినా) దైహికాశ్శబ్దాదయో న స్వాత్మానమన్యం చ విజానీయుః- శబ్దాదిత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ- బాహ్యవత్. విపక్షే బాధకమాహ (యదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యేనేతి) మైథునాన్- మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః. నిశ్శేషం యేనైవ తేనైవ సాధనేన జానాతీత్యర్థః. ఏతం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి రూపాది ప్రకాశకానామిన్ద్రియాణాం తదనుగృహీతానామేవ కార్యారమ్భకత్వాదితి భావః. (కిమత్ర పరిశిష్యతే) కిం తదప్రకాశ్యమితి భావః. (ఏతద్వై తత్) పూర్వం ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తత్పరమం పదం ఏతద్వై- ఏతదేవ. ఏతన్నన్త్రప్రతిపాద్యాత్మస్వరూపమేవేత్యర్థః. ౩

శం.— అతిసూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమితి మత్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ- స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం. స్వప్నవిజ్ఞేయ, మిత్యర్థః. తథా జాగరితాన్తం- జాగరితమధ్యం. జాగరితవిజ్ఞేయం, చ. ఉభౌ- స్వప్నజాగరితాన్తౌ యేన ఆత్మనానుపశ్యతి లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్. తం మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా- అవగమ్యాత్మభావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి. ధీరో న శోచతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— (స్వప్నాన్తమితి) సకలం స్వాప్నప్రపఞ్చం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం చ మనఆదీన్ద్రియభావమాపన్నేన యేన - పరమాత్మనా లోకః పశ్యతీత్యర్థః. మహాన్తమిత్యత్రేతమితి శేషః. ఉక్తోఽర్థః. ౪

శం.— కించ- యః కశ్చిదిమం మధ్వదం- కర్మఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య ధారయితారమాత్మానం అన్తికాత్- అన్తికే. సమీపే. ఈశానం- ఈశితారం వేద- విజానాతి భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్య. తతః- తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న విజుగుప్సతే- న గోపాయితుమిచ్ఛతి. అభయప్రాప్తత్వాత్. యావద్ధి భయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానం మన్యతే - తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానం. యదా తు నిత్యమద్వైతమాత్మానం విజానాతి- తదా కిం కః కుతో వా గోపాయితుమిచ్ఛేత్. (ఏతద్వై తదితి) పూర్వవత్. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

యః పూర్వం తపసో జాతమద్భ్యః పూర్వమజాయత।
గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం యో భూతేభిర్వ్యపశ్యత॥ ఏతద్వై తత్॥ ౬

యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ।
గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీం యా భూతేభిర్వ్యజాయత॥ ఏతద్వై తత్॥ ౭

అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా గర్భ ఇవ సుభృతో గర్భిణీభిః।
దివే దివ ఈడ్యో జాగృవద్భిర్హవిష్మద్భిర్మనుష్యేభిరగ్నిః॥ ఏతద్వై తత్॥ ౮

రం.— (య ఇదం మధ్వదమితి) ఇదమితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమం మధ్వదం- *ఋతం పిబన్తావితి నిర్దిష్టం కర్మఫలభోక్తారం జీవాత్మానం, *గుహాం ప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యా తస్యాన్తికే కాలత్రయవర్తిచిదచిదీశ్వరం, చ యో వేద- తం దుష్కృతకారిణమపి న నిన్దేదిత్యర్థః. *గుప్తిచ్ఛిద్భ్యస్సన్నిత్యత్ర జుగుప్సాశబ్దో నిన్దార్థక ఉక్తః. *జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానామితి పఞ్చమీ (ఏతద్వైతదితి) పూర్వవత్. ౫

శం.— యః ప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేన నిర్దిష్టః - స సర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి- యః- కశ్చిన్ముముక్షుః. పూర్వం- ప్రథమం తపసః- జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణ ఇత్యేతత్. జాతం- ఉత్పన్నం హిరణ్యగర్భం. కిమపేక్ష్య పూర్వమిత్యాహ- అద్భ్యః పూర్వం- అప్సహితేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యః. న కేవలాభ్యో౽ద్భ్య ఇత్యభిప్రాయః. అజాయత- ఉత్పన్నో యః - తం ప్రథమజం దేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్య సర్వప్రాణిగుహాం- హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం శబ్దాదీనుపలభమానం భూతేభిః- భూతైః కార్యకారణలక్షణైస్సహ తిష్ఠన్తం యో వ్యపశ్యత- యః పశ్యతీత్యర్థః. య ఏవం పశ్యతి- స ఏతదేవ పశ్యతి- యత్తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ. ౬

ఆ.— యః కశ్చిత్పూర్వం తపసో జాతం పశ్యతి - స ప్రకృతం బ్రహ్మైవ పశ్యతీతి సంబన్ధః. అద్భ్యః పూర్వమిత్యాదినా హిరణ్యగర్భస్య విశేషణం. అన్తఃకరణాంశేన జీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం (శబ్దాదీనుపలభమానమితి) (యదితి) యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువర్ణమేవ భవతి- తద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భో౽పి బ్రహ్మాత్మక ఏవేత్యర్థః. ౬

రం.— (యః పూర్వం తపసో జాతమితి) *అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభం। తస్మిఞ్జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా సర్వలోకపితామహ ఇతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అద్భ్యః- అపాదానేభ్యః వ్యష్టిసృష్టేః పూర్వం యః అజాయత- తం తపసః- సంకల్పమాత్రాదేవ పూర్వం జాతం- *యో దేవానాం ప్రథమం పురస్తాద్విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః। హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ప్రథమం జాతం- గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం- హృదయగుహాం ప్రవిశ్య వర్తమానం భూతేభిః- భూతైః- దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణాదిభిరుపేతం చతుర్ముఖం- అయం సకలజగత్స్రష్టా స్యాదితి కటాక్షైః ఈక్షతేత్యర్థః (ఏతద్వై తత్) ఉక్తో౽ర్థః. ౬

శం.— కించ- యా సర్వదేవతామయీ- సర్వదేవాత్మికా ప్రాణేన- హిరణ్యగర్భరూపేణ పరస్మాద్బ్రహ్మణః సంభవతి. శబ్దాదీనామదనాదదితిః. తాం పూర్వవద్గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీమదితిం. తామేవ విశినష్టి- యా భూతేభిః- భూతైస్సమన్వితా వ్యజాయత- ఉత్పన్నేత్యేతత్. ౭

ఆ.— హిరణ్యగర్భస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) ౭-౮-౯

రం.— (యా ప్రాణేనేతి) అయం చ మన్త్రః *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. ఇత్థం హి భాష్యకృతా *కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః- జీవ ఉచ్యతే. ప్రాణేన సంభవతి- ప్రాణేన సహ వర్తతే. దేవతామయీ - ఇన్ద్రియాధీనభోగా. గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ- హృదయపుణ్డరీకకుహరవర్తినీ. భూతేభిర్వ్యజాయత- పృథివ్యాదిభిర్భూతైః సహితా దేవాదిరూపేణ వివిధా జాయత ఇతి భాషితం. (ఏతద్వై తత్) తత్- తదాత్మకమిత్యర్థః. అత్రైవ ప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర దేవమిత్యస్య పరమాత్మాత్మకమితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్, *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీతి ఏతదుపబృంహణగీతావచనే ౽పి మాం- మదాత్మకమితి భాష్యకృతైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్, అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిశబ్దస్య విశేష్య ఇవాపృథక్సిద్ధవిశేష్యవాచిశబ్దస్యాపి విశేషణే నిరూఢత్వాత్, తత్- తదాత్మకమిత్యర్థో౽యుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— కించ- యో౽ధియజ్ఞం ఉత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః- స్థితో జాతవేదాః- అగ్నిః పునః సర్వహవిషాం భోక్తా, ఆధ్యాత్మం చ యోగిభిః గర్భ ఇవ గర్భిణీభిః- అన్తర్వత్నీభిరగర్హితాన్నభోజనాదినా౽యం,. యథా గర్భస్సుభృతః- సుష్ఠు - సమ్యగ్భృతో లోకే- ఇత్థమేవ ఋత్విగ్భిర్యోగిభిశ్చ సుభృత ఇత్యేతత్. కించ- దివే దివే- అహన్యహని ఈడ్యః- స్తుత్యో వన్ద్యశ్చ కర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరే హృదయే చ. జాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః. అప్రమత్తైరిత్యేతత్. హవిష్మద్భిః- ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చ మనుష్యేభిః- మనుష్యైరగ్నిః. ఏతద్వై తత్- తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— (అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా ఇతి) అరణ్యోః- అధరోత్తరారణ్యోః స్థితో౽గ్నిః గర్భిణీభిః పానభోజనాదినా సుభృతో గర్భ ఇవ నిహిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఉదిత్యవధారణే. దివే దివే - అహన్యహని జాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః- అప్రమత్తైః హవిష్మద్భిః - ఆజ్యాదిహవిః ప్రదా

యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతి।
తం దేవాస్సర్వే ఽర్పితాస్తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౯
యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ। మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౦
మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాస్తి కించన। మృత్యోస్స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౧

స ప్రవృత్తైఃఋత్విగ్భిస్స్తుత్యఃఅగ్నిః - అగ్రనేతా అరణ్యోర్నిహిత ఇతి రామానుజనా. (ఏతద్వై తత్) ఏతత్ - అగ్నిస్వరూపం తత్ - పూర్వోక్త బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౮

శం — కించ- యతశ్చ- యస్మాత్ ప్రాణాదుదేతి- ఉత్తిష్ఠతి సూర్యః. అస్తం- నిమ్లోచనం చ యత్ర- యస్మిన్నేవ చ ప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి. తం ప్రాణమాత్మానం దేవాస్సర్వే- అగ్న్యాదయోఽధిదైవతం వాగాదయశ్చాధ్యాత్మం సర్వే- విశ్వే అర్పితాః- సంప్రవేశితాః స్థితికాలే సోఽపి బ్రహ్మైవ. తదేతత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ- ఉ- నాత్యేతి- నాతీత్య తదాత్మకతాం తదన్యత్వం గచ్ఛతి కశ్చన- కశ్చిదపి. ఏతద్వై తత్. అత్రాపి న ద్వితీయం నాస్తి. ౯

రం.— (యతశ్చోదేతీతి) యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్సూర్య ఉదేతి. యత్ర చ లయమేతి. (తం దేవాస్సర్వే అర్పితాః) దేవాస్సర్వే తస్మిన్నాత్మని ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః. (తదు నాత్యేతి కశ్చన) తత్- సర్వాత్మకం బ్రహ్మ కోఽపి నాతిక్రమతే. తదాయత్త సర్వాపి తదుక్తజ్ఞత్వాదితి భావః. (ఏతద్వై తత్) ఉక్తోఽర్థః. ౯

శం.— యద్బ్రహ్మాదిషు స్థావరాన్తేషు వర్తమానం తత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం సంసారి- అన్యః పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి మా భూత్కస్యచిదాశఙ్కేతీదమాహ- యదేవేహ కార్యకారణోపాధిసమన్వితం సంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం- తదేవ స్వాత్మస్థమముత్ర నిత్యవిజ్ఞానఘన స్వభావం సర్వసంసారధర్మవర్జితం బ్రహ్మ. యచ్చాముత్ర- అముష్మిన్నాత్మని స్థితం- తదన్విహ - తదేవేహ నామరూపకార్యకారణోపాధిమనుభావ్యమానం. నాన్యత్. తత్రైవం సత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయా మోహితో యః స ఇహ- బ్రహ్మణ్యనానాభూతే- పరస్మాదన్యోఽహం- మత్తోఽన్యత్పరం బ్రహ్మేతి నానేవ- భిన్నమివ పశ్యతి- ఉపలభతే స మృత్యోః- మరణాన్మృత్యుం- మరణం. పునః పునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి- ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్తథా న పశ్యేత్ - విజ్ఞానైకరసం నైరన్తర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి పశ్యేదితి వాక్యార్థః. ౧౦

ఆ.— సర్వాత్మకం బ్రహ్మేత్యుక్తం- తదసత్- ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాత్, బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాత్, విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్య విరుద్ధధర్మత్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాత్స్వభావైక్యేన కించిదనుపపన్నమిత్యాహ (యద్బ్రహ్మాదీత్యాదినా) అముత్ర- జగత్కారణత్వోపాధౌ. ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా. సహ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యానిర్వాచ్యమన్తరేణ సమ్భవః - కార్యకారణభావస్య సంవిత్సంబన్ధస్య చ దుర్నిరూపత్వాత్. (నానేవేతి) ఉపమార్థ ఇవశబ్దః. యథా స్వప్నే నానాత్వాభావేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి- తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన మోహ్యవహరతి- తస్య నిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౦

రం.— నను పరమాత్మనస్సర్వాత్మత్వం న సంభవతి- అహమిత్యహన్త్వాశ్రయత్వేనానుసంధీయమానో హ్యాత్మా - స చాహమిహైవాస్మీతి దేశాన్తరవ్యావృత్తతయానుసంధీయతే. తస్య సర్వదేశకాలవర్తిసర్వపదార్థాత్మభూతత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ) యదేవ- పరమాత్మతత్త్వమిహ- అత్ర లోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం - తదేవ లోకాన్తరస్థానామప్యాత్మభూతమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మభేదో నాస్తీత్యర్థః. అయమభిప్రాయః - కిం పరమాత్మతత్త్వవిదామహమిహైవేతి ప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయోపన్యస్యతే- ఉత తద్రహితానాం. నాద్యః- తేషామహమిహైవేత్యాది ప్రతీతేరేవాభావాత్, ప్రత్యుత *అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి సర్వవస్తువర్తితయైవానుభవాత్,. న ద్వితీయః - అతత్త్వవిదామహం ప్రతీతేర్జీవమాత్రవిషయత్వేన తత్ర దేశాన్తరవ్యావృత్తత్వప్రతీతేస్తదానీమప్రతీతపరమాత్మని సర్వదేశవర్తిపదార్థాత్మత్వవిరోధిత్వాభావాదితి. (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇహ - పరమాత్మని భేదమివ యః పశ్యతి- స తు సంసారాత్ సంసారం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౦

శం.— ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మనసైవేదం- బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవ నాఽన్యదస్తీతి. ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా అవిద్యాయా నివృత్తత్వాదిహ- బ్రహ్మణి నానాస్తి కించన- అణుమాత్రమపి. యస్తు పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముంచతి- ఇహ- బ్రహ్మణి నానేవ పశ్యతి- స మృత్యోర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ- కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్యాజ్ఞం ప్రతికల్పితభేదేనేత్యాహ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి) ౧౧

రం. — నన్వస్మాకం సర్వాత్మభూతం పరమాత్మతత్త్వం కుతో లభ్యత ఇత్యత్రాహ (మనసైవేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం - ఆత్మస్వరూపం విశుద్ధమనో గ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృఢీకరణాయాభ్యస్యతి (నేహ నానాస్తీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౧౧

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౨

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః। ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౩

యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి। ఏవం ధర్మాన్ పృథక్ పశ్యంస్తానేవానువిధావతి॥ ౧౪

శం.— పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాహ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః-అఙ్గుష్ఠపరిమాణం హృదయపుణ్డరీకం, తచ్ఛిద్రవర్త్యన్తఃకరణోపాధిరఙ్గుష్ఠమాత్రః. అఙ్గుష్ఠమాత్రవంశపర్వమధ్యవర్త్యమ్బరవత్ పురుషః - పూర్ణమనేన సర్వమితి మధ్యే ఆత్మని - శరీరే తిష్ఠతి యః- తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తతో విజుగుప్సతే. ఏతద్వై తత్ - పూర్వవత్. ౧౨

ఆ.— అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మత్వావిధానాద్ద్వివిధం ... పరోక్షభావదఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్యానపేక్షితత్వాత్ప్రహ్వాపరమేవ ... ప్రాహ (పునరపి తదేవేతి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కాఠకవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యటీకా.

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషః) ఈశానో భూతభవ్యస్య - కాలత్రయవర్తినశ్చేతనాచేతనస్యేశ్వరః పురుషః మధ్య ఆత్మని - ఉపాసకశరీరమధ్యే అఙ్గుష్ఠపరిమాణస్సన్నాస్తే (న తతో విజుగుప్సతే) తతః - భూతభవ్యేశ్వరత్వాదేవ వాత్సల్యాతిశయయుక్తత్వాత్ తానపి దోషాన్ భోగ్యతయా పశ్యతీత్యర్థః. నను ప్రాణాధిపస్సఞ్చరతి స్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః ॥ అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాదిత్యాదిష్వప్యఙ్గుష్ఠమాత్రత్వేన ప్రతిపాదితస్య జీవస్యైవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాదనం కిం న స్యాత్. న చ తస్య భూతభవ్యేశానత్వాదిబాధః- ... ఈశానశబ్దస్య అనేకార్థతయా యోజయితుం శక్యత్వాదితి చేన్న - శబ్దాదేవ ప్రమితః ... హృదయావచ్ఛేదేనాఙ్గుష్ఠపరిమాణస్య పరమాత్మనోఽపి సమ్భవాత్, అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽఙ్గుష్ఠం చ సమాశ్రితః ... అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో న్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః ఇతి శ్వేతాశ్వతరే చాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య పరమాత్మన్యపి శ్రవణాత్, అసఙ్కుచితభూతభవ్యేశత్వస్య ... ఇతి జీవపరత్వానుపపత్తేః. యత్తు ... అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతీత్యత్ర జీవమనూద్య ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి ... బ్రహ్మభావో విధీయత ఇతి - తన్న ... అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వసంభావనా ప్రదర్శితస్య హృదయవేశ్మన్యుపాసనార్థత్వాదితి సూత్రస్వారస్యాత్. నను ... జీవానువాదేన బ్రహ్మభావో విధీయతే ... అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదితి ... జీవస్యాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వే ... తథా శ్రుతిస్వారస్యభఙ్గాత్. నను ... ఈశానశబ్దస్య ... ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి శబ్దాదేవ ... జీవస్యాపి ... ఈశానశబ్దస్య ... జీవపరత్వే ... శబ్దాదేవ ప్రమితః ... ఉపదేశ ... అత ఈశానశబ్దస్య న ప్రతిపత్త్వం. ఏతదస్వరసాదేవ ... ఆశ్రితత్వాదిత్యలమతివిస్తరేణ. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతద్వై తత్) ఉక్తార్థః. ౧౨

శం.— కించ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః-అధూమకమితి యుక్తం జ్యోతిః-పరత్వాత్. యస్త్వేవం లక్షితో యోగిభిర్హృదయే ఈశానో భూతభవ్యస్య- స ఏవ నిత్యః కూటస్థోఽద్య-ఇదానీం ప్రాణిషు వర్తమానః. స ఉ-శ్వోఽపి వర్తిష్యతే. నాన్యస్తత్సమో-జన్యశ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః. అనేన నాయమస్తీతి చైకే ఇత్యయం పక్షో న్యాయతః ప్రాప్తోఽపి స్వవచనేన శ్రుత్యా ప్రత్యుక్తః. తథా క్షణభఙ్గవాదశ్చ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౩

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః) శుష్కేన్ధనానలవత్ ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః. (స ఏవాద్య స ఉ శ్వః) అద్యతనపదార్థజాతం శ్వస్తనపదార్థజాతం కాలత్రయవర్తిపదార్థజాతమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౧౩

శం.— పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ- యథోదకం దుర్గే- దుర్గమే దేశే ఉచ్ఛ్రితే వృష్టం- సిక్తం పర్వతేషు- పర్వతవత్సు నిమ్నప్రదేశేషు విధావతి- వికీర్ణం సద్వినశ్యతి. ఏవం ధర్మానాత్మనోఽభిన్నాన్ పృథక్ పశ్యన్- పృథగేవ ప్రతిశరీరం పశ్యంస్తానేవ- శరీరభేదానువర్తినోఽనువిధావతి. శరీరభేదమేవ పునః పునః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౪

యథోదకంశుద్ధేశుద్ధమాసిక్తంతాదృగేవభవతి। ఏవంమునేర్విజానతఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౧౫

ఇతిచతుర్థవల్లీసమాప్తా.

ద్వితీయాధ్యాయే— పఞ్చమవల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః।అనుష్ఠాయనశోచతివిముక్తశ్చవిముచ్యతే॥ఏతద్వైతత్ ॥౧

రం.— (యథోదకమితి) పర్వతమూర్ధ్నివృష్టంప్రస్యన్దపర్వతేషునానాభూతతయాపతిత్వాపతిత్వాధావతి - ఏవంపరమాత్మగుణదేహాన్తర్యామిత్వమనుప్రాన్తర్యామిత్వాదిధర్మాన్పృథక్కరణశీలాన్పశ్యన్ పర్వతనిమ్నగరపాతమనుసక్త్వసంసారమహాదేపతితీత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్యపునర్విద్యావతోవిధ్వస్తోపాధికృతభేదదర్శనస్యవిశుద్ధవిజ్ఞానఘనైకరసమద్వయమాత్మానంపశ్యతః - విజానతోమునేః- మననశీలస్యాత్మస్వరూపంకథంసంభవతీతి. ఉచ్యతే-యథోదకంశుద్ధే-ప్రసన్నేశుద్ధం-ప్రసన్నమాసిక్తం-ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ-నాన్యథా. తాదృగేవభవత్యాత్మాపి. ఏవమేవాత్మాభవత్యేకత్వంవిజానతోమునేః- మననశీలస్యహేగౌతమ. తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టింనాస్తికకుదృష్టించోజ్ఝిత్వామాతృపితృసహస్రేభ్యోపిహితైషిణావేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వదర్శనంశాన్తదర్పైరాదరణీయమిత్యర్థః. ఆత్రానన్త? (అయంనాస్తి)............ ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవత్కృతౌకఠవల్ల్యాంచతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

రం.— సర్వత్రైకాత్మ్యజ్ఞానస్యఫలమాహ (యథోదకమితి) యథాశుద్ధజలేశుద్ధజలంసమాసిక్తంతత్సదృశమేవభవతి- నకేవలంపిదపిసదృశం- ఏవం- ఇత్థంవిజానతః- మననశీలస్యఆత్మాపిపరమాత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధస్యవిశుద్ధేనపరమాత్మనాసమానోభవతీత్యర్థః. గౌతమేతిప్రాప్యవైభవంసూచయన్నపహ్నంసంబోధయతి. ౧౫

ఇతికఠోపనిషదిచతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

శం.— పునరపిప్రకారాన్తరేణబ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోయమారమ్భోదుర్విజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః. పురం- పురమివపురం- ద్వారద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురోపకరణసంపత్తిదర్శనాచ్ఛరీరం. పురంచసోపకరణంస్వాత్మనాసంహతంస్వతన్త్రస్వామ్యర్థందృష్టం-తథేదంపురసామాన్యాదనేకోపకరణంసంహతంశరీరంస్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థంభవితుమర్హతి. తచ్చేదంశరీరాఖ్యంపురమేకాదశద్వారం-ఏకాదశద్వారాణ్యస్య- సప్తశీర్షణ్యాని- నాభ్యాసహార్వాఞ్చిత్రీణి- శిరస్యేకం- తైరేకాదశద్వారం. పురంకస్య. అజస్య- జన్మాదివిక్రియారహితస్యాత్మనోరాజస్థానీయస్యపురధర్మవిలక్షణస్యావక్రచేతసః- అవక్రం- అకుటిలమాదిత్యప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపంచేతః - విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాః. తస్యావక్రచేతసోరాజస్థానీయస్యబ్రహ్మణః. యస్యేదంపురం- తంపరమేశ్వరంపురస్వామినమనుష్ఠాయ - ధ్యాత్వా. ధ్యానంహితస్యానుష్ఠానం. సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకంతంసర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్సమంసర్వభూతస్థంధ్యాత్వానశోచతి - తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేఃశోకావసరాభావాత్. కుతః. ఇహైవాఽవిద్యాకృతకామకర్మబన్ధనైర్విముక్తోభవతి. విముక్తశ్చసన్విముచ్యతే- పునశ్శరీరంనగృహ్ణాతీత్యర్థః. ౧

ఆ.— పౌనరుక్త్యపరిహారాయసంబన్ధమాహ (పునరపీతి) *భూయోపిపద్యంవక్తవ్యమితిన్యాయేనోపాయాన్తరేణబ్రహ్మజ్ఞాప్యతే. తత్రోపాయాఽవివక్షిత్యన్తే- నోపేయస్యభేదోస్తీతి. పురేణాసంహతత్వంస్వామినః- పురోపచయాపచయాభ్యాముపచయాపచయరాహిత్యం. తత్సత్తాప్రతీతిమన్తరేణసత్తాప్రతీతిమత్త్వంస్వాతన్త్ర్యం. ౧

రం. (పురమితి) జననాదివిక్రియారహితస్యఋజుబుద్ధేర్వివేకినఆత్మనఃఏకాదశేన్ద్రియలక్షణబహిర్నిర్గమద్వారోపేతంశరీరాఖ్యంపురంభవతి. పురస్వామినోయథాపురంవివిక్తంభవతి- తథాశరీరమపిస్వాత్మనోవివిచ్యజ్ఞాతంభవతి. అవివేకినస్తుదేహఆత్మైవభవతీతిభావః. (అనుష్ఠాయనశోచతి) వివిచ్యజానన్దేహానుబన్ధిభిర్దుఃఖైఃకామాదిభిశ్చవిముక్తోభవతీత్యర్థః. (విముక్తశ్చవిముచ్యతే) జీవద్దశాయామాధ్యాత్మికాదిదుఃఖరాగద్వేషాదివిముక్తఏవసన్ *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసంపద్యతఇతిన్యాయేనప్రారబ్ధకర్మావసానేఅర్చిరాదినావిరజాంప్రాప్యప్రకృతిసంబన్ధాద్విముక్తోభవతీత్యర్థః. (ఏతద్వైతత్) ఏతస్మన్నప్రతిపాద్యముక్తస్వరూపమపిపరమాత్మాత్మకమేవేత్యర్థః. ౧

హంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్।
నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్॥ ౨
ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి। మధ్యే వామనమాసీనం విశ్వే దేవా ఉపాసతే॥ ౩
అస్య విస్రంసమానస్య శరీరస్థస్య దేహినః। దేహాద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే॥ ఏతద్వైతత్॥ ౪

శం.— సతు నైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా. కిం తర్హి. సర్వపురవర్తీ. కథం. హంసః- హన్తి- గచ్ఛతీతి. శుచిషత్ - శుచౌ-దివి ఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి. వసుః- వాసయతి సర్వానితి వాయ్వాత్మనా. అన్తరిక్షే సీదతీత్యన్తరిక్షసత్. హోతా-*అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. వేద్యాం- పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్. *ఇయం వేదిః పరో౽న్తః పృథివ్యా ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. అతిథిః- సోమస్సన్దురోణే- కలశే సీదతీతి దురోణసత్. బ్రాహ్మణో౽తిథిరూపేణ వా దురోణేషు- గృహేషు సీదతీతి. నృషత్- నృషు - మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్. వరేషు- దేవేషు సీదతీతి వరసత్. ఋతసత్ - ఋతం- సత్యం. యజ్ఞో వా. తస్మిన్ సీదతీతి. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- ఆకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్. అబ్జాః- అప్సు శఙ్ఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి. గోజాః- గవి- పృథివ్యాం వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయత ఇతి. ఋతజాః- యజ్ఞాఙ్గరూపేణ జాయత ఇతి. అద్రిజాః- పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి. సర్వాత్మాపి సన్ ఋతం- అవితథస్వభావ ఏవ. బృహత్- మహాన్. సర్వకారణత్వాత్. యదాప్యాదిత్య ఏవ మన్త్రేణోచ్యతే- తదాప్యాత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాఙ్గీకృతమితి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానే౽ప్యవిరోధః సర్వథాప్యేక ఏవాత్మా జగతః- నాత్మభేద ఇతి మన్త్రార్థః. ౨

ఆ.— యాయజ్ఞైః ప్రసిద్ధా వేదిః- పృథివ్యాః పరో౽న్తః- పరస్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః. *అసౌ వా ఆదిత్యో హంసశ్శుచిషదితి బ్రాహ్మణేనాదిత్యో మన్త్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః- కథం తద్విరుద్ధమిదం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాప్యాదిత్య ఏవేతి) *సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రాన్తరేణ లోకపాలకేషు తస్యచిద్ధాతో రిష్యత ఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ౨

రం.— పునరప్యస్య సర్వాత్మతామేవ ద్రఢయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః - సూర్యః. శుచౌ - గ్రీష్మర్తౌ సీదతి - వర్తత ఇతి శుచిషత్ తేజస్వీతి యావత్. వాసయతీతి వసుః- వాయుః. అన్తరిక్షసత్ - అన్తరిక్షగతో వాయుః. హోతా వేదిషత్ - వేద్యన్తర్వర్తమానః ఋత్విగ్విశేషో౽గ్నిర్వా. అతిథిర్దురోణసత్ - దురోణం- గృహం. గృహాగతో౽తిథిః. నృషత్ - నృష్వాత్మతయావర్తమానః. వరసత్ - వరేషు - దేవేషు పరతయా వర్తమానః. ఋతే సత్యలోకే సీదతీతి ఋతసత్. వ్యోమసత్ - వ్యోమ్ని- పరమపద ఏవ వర్తమానః, చతుర్ముఖ్యకర్తృత్వం. అబ్జాః- జలజాః. గోజాః- భూజాః. ఋతజాః- యజ్ఞోత్పన్నాః. కర్మఫలభూతాశ్చ స్వర్గాదయ ఇతి యావత్. యద్వా- చిరకాలస్థాయి తయా ఋతశబ్దితాస్సాశ జా ఇత్యర్థః. అద్రిజాః- పర్వతజాః. ఏతత్సర్వం- బృహత్ ఋతం- అపరిచ్ఛిన్నసత్యరూపబ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౨

శం.— ఆత్మనః స్వరూపాధిగమే లిఙ్గముచ్యతే- ఊర్ధ్వం హృదయాత్ప్రాణం- ప్రాణవృత్తిం. వాయుమున్నయతి- ఊర్ధ్వం గమయతి. తథా౽పానం ప్రత్యక్- అధో౽స్యతి- క్షిపతి. య ఇతి వాక్యశేషః తం మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకాకాశే ఆసీనం - బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం- సంభజనీయం విశ్వే- సర్వే దేవాః- చక్షురాదయః ప్రాణాః రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరన్తో విశ ఇవ రాజానముపాసతే - తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారా భవన్తీత్యర్థః. యదర్థా యత్ప్రయుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణవ్యాపారాః- సో౽న్యస్సిద్ధ ఇతి వాక్యార్థః. ౩

ఆ.— యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి యా పూర్వవిచికిత్సా ప్రశ్నభూతా త్వేనో న్యాయితా- సాపి నిర్మూలేత్యేతద్దర్శయితుం దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి (ఆత్మనస్స్వరూపాధిగమ ఇత్యాదినా) సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాస్తత్ప్రయుక్తాశ్చ భవితుమర్హన్తి- జడచేష్టాత్వాత్- రథచేష్టావదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఊర్ధ్వం ప్రాణమితి) సర్వేషాం హృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయుమూర్ధ్వముఖమున్నయతి. అపానవాయుమధోముఖం క్షిపతి. మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకమధ్యే ఆసీనం వామనం- వననీయం. భజనీయం. అథవా - హృదయపుణ్డరీకపరిమితతయా హ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః. తం విశ్వే దేవాః- సత్త్వప్రకృతయః సర్వే ప్యుపాసత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కించ- అస్య శరీరస్థస్యాత్మనో విస్రంసమానస్య- అవస్రంసమానస్య భ్రంశ్యమానస్య దేహినః- దేహవతః. విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి) కిమత్ర పరిశిష్యతే- ప్రాణాదికలాపే న కించన పరిశిష్యతే. అత్ర- దేహే. పురస్వామినివిద్రవమాణ ఇవ పురవాసిజనః యస్యాత్మనో౽పగమే క్షణమాత్రాత్కార్యకారణకలాపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి- నష్టం భవతి. సో౽న్యస్సిద్ధః. ౪

ఆ.— శరీరం చేతనశేషం- తద్వియోగే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యాహ (కించాస్యేతి) ౪

రం.— ఏవం పరమాత్మానముపాసీనస్య *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా శరీరపాత ఏవాన్తరాయః- నపునః కర్తవ్యం పరిశిష్యత ఇత్యాహ (అస్య విస్రంసమానస్యేతి) అస్య- ఉపాసకస్య దేహినః శరీరస్థస్య- శరీరప్రతిష్ఠితస్య. దృఢశరీరస్యేతి యావత్. ఏవం భూతస్య వా- విస్రంసమానస్య- శిథిలీభవద్గాత్రస్య వా - దేహాద్విముచ్యమానస్య మ్రియమాణస్య వా - కిమత్ర పరిశిష్యతే - కృతకృత్యత్వాన్న కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యత ఇతి భావః. (ఏతద్వైతత్) పూర్వవత్. ౪

నప్రాణేననాపానేనమర్త్యోజీవతికశ్చన।ఇతరేణతుజీవన్తియస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ॥ ౫
హన్తతఇదంప్రవక్ష్యామిగుహ్యంబ్రహ్మసనాతనం। యథాచమరణంప్రాప్యఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౬
యోనిమన్యేప్రపద్యన్తేశరీరత్వాయదేహినః। స్థాణుమన్యేనుసంయన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం॥ ౭
యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణః। తదేవశుక్రంతద్బ్రహ్మతదేవామృత
ముచ్యతే। తస్మిఁల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వేతదునాత్యేతికశ్చన॥ ఏతద్వైతత్॥ ౮

శం.— స్యాన్మతం- ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదంవిధ్వస్తంభవతి - నతువ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్. ప్రాణాదిభిరేవేహమర్త్యోజీవతీతి- తన్నాహ- నప్రాణేననాపానేనచక్షురాదినావామర్త్యః- మనుష్యోదేహవాన్కశ్చనజీవతి- నకోపిజీవతి. నహ్యేషాంపరార్థానాంసంహత్యకారిత్వా జ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే- స్వార్థేనాసంహతేనపరేణకేనచిదప్రయుక్తంసంహతానామవస్థానంనదృష్టం. యథాగృహాదీనాంలోకే-తథా ప్రాణాదీనామపిసంహతత్వాద్భవితుమర్హతీతఇతరః. ఇతరేణైవసంహతప్రాణాదివిలక్షణేనతుసర్వేసంహతాస్సన్తోజీవన్తి- ప్రాణాన్ధారయన్తి. యస్మిన్- సంహననవిలక్షణేఆత్మనిసతిపరస్మిన్నేతౌ- ప్రాణాపానౌచక్షురాదిభిస్సంహతావుపాశ్రితౌ. యస్యాసంహతస్యార్థేప్రాణాపానాదిస్సర్వంవ్యాపారం కుర్వన్వర్తతేసంహతస్సన్- సతతోన్యస్సిద్ధఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— అన్యథాసిద్ధింశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) నను *జీవప్రాణధారణఇతిధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్యజీవనంనామప్రాణధారణం. ప్రాణసంయోగశ్చప్రాణధారణం- కుణ్డబదరధారణవత్. తత్రచప్రాణస్యైవహేతుత్వం - సంయోగాశ్రయత్వాత్. కథముచ్యతేజీవనహేతుత్వంప్రాణాదీనాంనసంభవతీతి- తత్రాహ (స్వార్థేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్యప్రాణశరీరసంయోగస్యస్వభావతోనుపపత్తేః, సఙ్ఘాతస్యచలోకేపరప్రయుక్తస్యైవదర్శనాత్, భవితవ్యమన్యేనసఙ్ఘాతప్రయోజకేనేత్యర్థః. ౫

రం.— తస్యసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపంమహిమానమాహ (నప్రాణేనేతి) కేనేతరేణజీవన్తీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ) యదధీనంప్రాణాపానయోరపిజీవనం- తదధీనమేవసర్వేషాంజీవనమితిభావః. స్పష్టమన్యత్. ౫

శం.— హన్తేదానీంపునరపితే- తుభ్యమిదంగుహ్యం- గోప్యంబ్రహ్మసనాతనం- చిరంతనంప్రవక్ష్యామి. యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమోభవతి- అవిజ్ఞానాచ్చయస్యమరణంప్రాప్యయథాచాత్మాభవతి- యథాసంసరతి. తథాశృణుహేగౌతమ. ౬

ఆ.— *యేయంప్రేతఇతిప్రష్టుఃపరలోకాస్తిత్వేపిసందేహఆసీత్-విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతఇత్యాహ(ఇదానీమితి) ౬. ౭-౮

రం.— (హన్తతఇదమితి) గుహ్యం- అతిరహస్యంసనాతనంబ్రహ్మతేపునరపిప్రవక్ష్యామి. హన్తేతిస్వగతం.ఆశ్చర్యే. హేగౌతమ-ఆత్మామరణం-మోక్షంప్రాప్యయథా-యత్ప్రకారవిశిష్టోభవతి-తథాపునరపిముముక్షువైరాగ్యాద్యనుపహతాయఉపదేశయోగ్యాయతుభ్యంవక్ష్యామీత్యర్థః. ౬

శం.— యోనిం- యోనిద్వారంశుక్రబీజసమన్వితాస్సన్తో[illegible] - కేచిదవిద్యావన్తోమూఢాః ప్రపద్యన్తే- ప్రవిశన్తి శరీరత్వాయ-శరీరగ్రహణార్థం. దేహినః- దేహవన్తః. స్థాణుం- స్థావరభావమన్యే- అత్యన్తాధమామరణంప్రాప్యానుసంయంతి-అనుగచ్ఛన్తి. యథాకర్మ-యద్యస్యకర్మ- తద్యథాకర్మ. యైర్యాదృశంకర్మేహజన్మనికృతం- తద్వశేనేత్యేతత్. తథాయథాశ్రుతం- యాదృశంచవిజ్ఞానముపార్జితం- తదనురూపమేవశరీరంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. *యథాప్రజ్ఞంహిసంభవా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ *హన్తతఇత్యనేనసూచితమర్థంవివృణోతి (యోనిమితి) అన్యేపరమాత్మతత్త్వశ్రవణవిముఖాః త్వద్విసదృశాశ్శరీరపరిగ్రహాయబ్రాహ్మణాదియోనింప్రపద్యన్తే. అన్యేస్థావరభావమనుగచ్ఛన్తిస్వానుష్ఠితయజ్ఞాదికర్మోపాసనానతిక్రమణేన. *రమణీయచరణాః *తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధాదితిభావః. ౭

శం.— యత్ప్రతిజ్ఞాతంగుహ్యంబ్రహ్మతత్ప్రవక్ష్యామీతి- తదాహ- యఏషసుప్తేషుప్రాణాదిషుజాగర్తి- నస్వపితి. కథం. కామంకామం- తంతమభిప్రేతంస్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయానిర్మిమాణః- నిష్పాదయన్జాగర్తిపురుషః. తదేవశుక్రం- శుభ్రం. శుద్ధం. తద్బ్రహ్మ- నాన్యద్గుహ్యంబ్రహ్మాస్తి. తదేవామృతం- అవినాశ్యుచ్యతేసర్వశాస్త్రేషు. కించ- పృథివ్యాదయోలోకాస్తస్మిన్నేవసర్వేబ్రహ్మణ్యాశ్రితాః- సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య. (తదునాత్యేతికశ్చనేత్యాది) పూర్వవదేవ. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— ఏవంశిష్యంప్రరోచనయాఽభిముఖీకృత్యప్రకృతమనుసరతి- (యఏషసుప్తేషుజాగర్తీతి) సర్వేషుసుప్తేషుజీవేషుకామంకామం- కాములస్తమిదం. సంకల్ప్యసంకల్ప్యేత్యర్థః. నతు *సర్వాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వేతిప్రకృతాఃపుత్రాదయఃకామశబ్దేననిర్దిశ్యన్తే. అయంచార్థస్సన్ధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః. సంకల్ప్యసంకల్ప్యస్వచ్ఛన్దానురోధేననిర్మిమాణఃపురుషోస్తి - తదేవశుక్రం-ప్రకాశకం. తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేపినిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృతమి

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏక స్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపంరూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౯
వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏక స్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపంరూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౧౦
సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః।
ఏక స్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥ ౧౧

స్వభావతస్సన్నాసపద్రితిద్రష్టవ్యం. ఏతేనామృతాన్తరా... పరమాత్మనోరభేద ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా - అత్ర త్వామృతశబ్దస్సనిరు పాధికాత్మపరత్వాత్. ౮

శం.— అనేకతార్కికకుబుద్ధివిచాలితాన్తఃకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసి నాధీయత ఇతి తత్ప్రతిపాదనే ఆదరవతీ శ్రుతిః పునః పునరాహ - అగ్నిర్యథైక ఏవ ప్రకాశాత్మా సన్ భువనం - భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం. అయం లోకః. తమిమం ప్రవిష్టః- అనుప్రవిష్టః. రూపంరూపం ప్రతి- దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః. ప్రతిరూపః- తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్ దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ. ఏక ఏవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపంరూపం- సర్వేషాం భూతానామభ్యన్తర ఆత్మాతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహం ప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ. బహిశ్చ స్వేనావికృతేన రూపేణాకాశవత్. ౯

ఆ.— జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం- త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్ సర్వపురవర్త్యేక ఏవాత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశఙ్క్యౌపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం- స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా) ప్రతిరూపం- ఉపాధిసాదృశ్యం. చతుష్కోణత్వాదిధర్మకే హి దారుణి తద్రూపోఽగ్నిరుపలభ్యత ఇత్యర్థః. ౯- ౧౦

రం.— ఏక ఏవాత్మా సర్వోపాదానమిత్యయమర్థ ఉక్తః తస్యార్థస్య దుర్బోధత్వాత్ తద్దృఢీకరణాయ పునరప్యుపదిశతి (అగ్నిర్యథైక ఇతి) యథైక స్తేజోధాతుః త్రివృత్కరణకృతవ్యాప్త్యా అన్తర్గతే లోకే ప్రవిష్టస్సన్ రూపంరూపం- రూపేరూపే. ధాతువ్యక్తిషు. పీఠాద్యాకారేషు ప్రతిరూపః- ప్రత్యుప్తం రూపం యస్య స తథోక్తః. సర్వాసు ధాతువ్యక్తిషు తేజోధాతోస్సన్నిహితత్వేన ప్రవేశం ప్రాప్తానురూపత్వాత్ప్రతిరూపత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. తథైక ఏవ సన్ పరమాత్మా ప్రతివస్తు ప్రవేశం ప్రాప్తాన్తర్యామిరూపేణ బహిశ్చ వ్యాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం.— తథాఽన్యో దృష్టాన్తః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది) ప్రాణాత్మనా దేహేష్వనుప్రవిష్టో రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి సమానం. ౧౦

ఆ.— అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦

రం.— ఉదాహరణాన్తరమాహ (వాయుర్యథేతి) పూర్వవత్ ౧౦

శం.— ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ స్యాదితి ప్రాప్తం- అత ఇదముచ్యతే- సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్ మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన, తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్ న లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాదిదర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైః, బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః, ఏకో హ్యేవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన. లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి- న తు సా పరమార్థతస్స్వాత్మని. యథా రజ్జుశుక్తికోషరగగనేషు సర్పరజతోదకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో రూపాణి- సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసనిమిత్తాత్తు తద్దోషవద్విభావ్యన్తే. న తద్దోషైస్తేషాం లేపః- విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే. తథా ఆత్మని సర్వో లోకః క్రియాకారకఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాదిదుఃఖమనుభవతి- న త్వాత్మా. సర్వలోకాత్మాపి సన్ విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తేన లిప్యతే. లోకదుఃఖేన బాహ్యః- బహిష్కృతో బాహ్యః. రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి సః. ౧౧

ఆ.— పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాత్ - దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ - లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి) అవిద్యాయాః ప్రతిబిమ్బలక్షితో ధాతురజ్జ్వాం భ్రాన్తో భవతి. భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే. తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి. పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ. తతో న ప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి) స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం. తథా చైతన్యస్యోపాధిస్థరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేఽపి నిరుపాధికబిమ్బకల్ప బ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. ౧౧

రం.— ఆత్మత్వావిశేషేఽపి జీవాత్మవద్దోషాః పరమాత్మని న భవన్తీత్యేతత్సదృష్టాన్తమాహ (సూర్యో యథేతి) *రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః* *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయా తదన్తర్గతోఽపి బహిర్నిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్న

ఏకోవశీసర్వభూతాన్తరాత్మాఏకంబీజంబహుధాయఃకరోతి।
తమాత్మస్థంయేనుపశ్యన్తిధీరాస్తేషాంసుఖంశాశ్వతంనేతరేషామ్॥ ౧౨
నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామేకోబహూనాంయోవిదధాతికామాన్।
తమాత్మస్థంయేనుపశ్యన్తిధీరాస్తేషాంశాన్తిశ్శాశ్వతీనేతరేషామ్॥ ౧౩
తదేతదితిమన్యన్తేనిర్దేశ్యంపరమంసుఖం। కథన్నుతద్విజానీయాంకిముభాతివిభాతివా॥ ౧౪

స్పృశ్యతే- తథాపరమాత్మాసర్వభూతేష్వాత్మతయావర్తమానోపిసన్నైర్గుణ్యేనస్పృశ్యతే- తస్యస్వాభావికాపహతపాప్మత్వాదిగుణయుక్తతయాస్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్-విలక్షణత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

—

శం.— కించ- సహిపరమేశ్వరస్సర్వగతస్స్వతన్త్రఏకః- నతస్సమోభ్యధికోవాన్యోఽస్తి. వశీ- సర్వంహ్యస్యజగద్వశేవర్తతే. కుతః. సర్వభూతాన్తరాత్మా. యతఏకమేవసన్నైకరససమాత్మానంవిశుద్ధవిజ్ఞానరూపంనామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేనబహుధా- బహుప్రకారేణయఃకరోతిస్వాత్మసత్తామాత్రేణాచిన్త్యశక్తిత్వాత్. తమాత్మస్థం- స్వశరీరహృదయాకాశేబుద్ధౌచైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్. నహిశరీరస్యాధారత్వమాత్మనః- ఆకాశవదమూర్తత్వాత్. ఆదర్శస్థంముఖమితియద్వత్. తమేతమీశ్వరమాత్మానంయే- నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యన్తి- ఆచార్యాగమోపదేశమనుసాక్షాదనుభవన్తిధీరాః- వివేకినః. తేషాంపరమేశ్వరభూతానాంశాశ్వతం- నిత్యంసుఖమాత్మానన్దలక్షణంభవతి-నేతరేషాంబాహ్యాసక్తబుద్ధీనామవివేకినాంస్వాత్మభూతమపి- అవిద్యావ్యవధానాత్. ౧౨

ఆ.— పరోత్కర్షదర్శనంహారతన్త్ర్యంచస్వస్యహిసర్వదుఃఖకారణంప్రసిద్ధం. తదభావాన్నపరమాత్మాదుఃఖీ. తత్రతత్ప్రాప్తిఃపరఃపురుషార్థోభవిష్యతీత్యాహ (కించసహీత్యాదినా) ౧౨

రం.— (ఏకోవశీతి) ఏకః- సమాభ్యధికరహితః. వశః-ఇచ్ఛా.సోఽస్యాస్తీతివశీ. ※జగద్వశేవర్తతఇత్యుక్తరీత్యావశవర్తిప్రపఞ్చకఇతివార్థః. ※ఇమౌస్మమునిశార్దూలకిఙ్కరౌసముపస్థితౌఇత్యుక్తరీత్యాభక్తవశ్యఇతివార్థః. ఏకంబీజం- ※తమఃపరేదేవఏకీభవతీతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాస్వేనఏకీభూతావిభాగావస్థంతమోలక్షణం బీజంమహదాదిబహువిధప్రపఞ్చరూపేణయఃకరోతి - తం ※యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యుక్తరీత్యాస్వాన్తర్యామిణంయేపశ్యన్తి- తేషామేవముక్తిరిత్యర్థః. ౧౨

—

శం.— కించ- నిత్యః- అవినాశీ. అనిత్యానాం- వినాశినాం. చేతనశ్చేతనానాం-చేతయితౄణాంబ్రహ్మాదీనాంప్రాణినాం. అగ్నినిమిత్తమివదాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవచేతయితృత్వమన్యేషాం. కించ - ససర్వేశ్వరఃసర్వజ్ఞఃకామినాంసంసారిణాంకర్మానురూపంకామాన్- కర్మఫలానిస్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చకామాన్యఏకోబహూనాం-అనేకేషామనాయాసేనవిదధాతి-దదాతి. ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్. తమాత్మస్థంయేఽనుపశ్యన్తిధీరాః- తేషాంశాన్తిః- ఉపరతిఃశాశ్వతీ- నిత్యాస్వాత్మభూతైవస్యాత్- నేతరేషాం- అనేవంవిధానాం. ౧౩

ఆ. ఇదానీంపరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ (కించనిత్యఇతి) ※సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిశ్రుతేరకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారాచ్చకల్పాన్తరీయభావానాంప్రలీనానాంకల్పాన్తరేసజాతీయరూపేణోత్పాదఃప్రతీయతే. సతదాస్యాత్- యదివినాశినాంభావానాంశక్తిశేషాలయస్స్యాత్. ప్రళయేవినశ్యత్సర్వంయత్రశక్తిశేషంవిలీయతే సోఽభ్యుపగన్తవ్యఇత్యర్థః. బుద్ధిమతామపిబ్రహ్మాదీనాంపరమానన్దాభిముఖ్యంహిత్వాయాబహిర్ముఖాచేతనోపలభ్యతే- సాపినియన్త్రారంగమయతీత్యాహ (చేతనశ్చేతనానామితి) బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాంసృష్టానాంవాచేతయితృత్వంయచ్చైతన్యనిమిత్తం- సోఽస్తిపరఆత్మేత్యర్థః. విహితంకర్మఫలంతత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞేనదీయమానం- వ్యవహితఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యాహ (కించసఇతి) ౧౩

రం.— (నిత్యోనిత్యానామితి) నిత్యశ్చేతనఏకఏవసన్బహూనాంనిత్యానాం చేతనానామపేక్షితానర్థాన్ అనాయాసేనప్రయచ్ఛతి. శిష్టంస్పష్టం. ౧౩

—

శం.— యత్తదాత్మవిజ్ఞానంసుఖమనిర్దేశ్యం-నిర్దేష్టుమశక్యంపరమం-ప్రకృష్టంప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపిసన్నివృత్తైషణాయేబ్రాహ్మణాః- తేతదేతత్- ప్రత్యక్షమేవేతిమన్యన్తే. కథన్ను- కేనప్రకారేణతత్- సుఖమహంవిజానీయాం- ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం- యథానివృత్తైషణాయతయః. కిముతద్భాతి- దీప్యతేప్రకాశాత్మకం - తద్యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేనవిభాతి- విస్పష్టందృశ్యతే- కింవానేతి. ౧౪.

ఆ.— విద్వదనుభవోపిపరమానన్దేప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి) తస్మాదసమ్భావితతయానజిహాసితవ్యంపరమాత్మదర్శనం- కింతుశాస్త్రాధీనతయావిచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథన్వితి) ౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాంపఞ్చమవల్లీభాష్యటీకా.

నతత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।
తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥ ……………… ౧౫

ఇతి పఞ్చమీ వల్లీ సమాప్తా.

ర౦.— ఏవముక్తః శిష్య ఆహ (తదేతదితి) తత్ - అలౌకికం పరమాత్మజ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మైతదితి - కరతలామలకవత్ అపరోక్షం భావాదృశాః నిష్పన్నయోగాః మన్యన్తే - భవాదృశాస్సాక్షాత్కర్తుం శక్నువన్తీత్యర్థః. * కథం రూపాదిహీనం బ్రహ్మ గ్రహణాసమర్థమానసోఽహం విజానీయాం తత్ కిం దీప్తిమత్తయా భాసతే. తత్రాపి విస్పష్టం ప్రకాశతే - ఉత తేజోన్తరసంవలనాన్న విస్పష్టం ప్రకాశత ఇతి ప్రశ్నః. ౧౪

శం.— తత్రోత్తరమిదం భాతి చ విభాతి చేతి. కథం. న తత్ర - తస్మిన్ స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి - తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. తథా న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి. కుతోఽయం - అస్మద్దృష్టిగోచరోఽగ్నిః. కిం బహునా - యదిదమాదిత్యాదికం సర్వం భాతి - తత్తమేవ - పరమేశ్వరం భాన్తం - దీప్యమానమనుభాతి - అనుదీప్యతే. యథా జ్వాలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమనుదహతి - న స్వతః - తద్వత్. తస్యైవ భాసా - దీప్త్యా సర్వమిదం - సూర్యాది విభాతి. యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా - అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే. న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్యం - ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాత్, భారూపాణామాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్,. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి………………………………………… ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం పఞ్చమవల్లీభాష్యమ్.

ర౦.— పరమాత్మనో యోగయుగాలమ్బనాయ *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్* స దైకరూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్నశుభాశ్రయదివ్యమఙ్గలవిగ్రహో ఽస్తి - తద్విశిష్టః పరమాత్మా విభాతి సర్వాతిశాయిదీప్తిమానిత్యాహ (న తత్ర సూర్యో భాతీతి) అయం చ మన్త్రః *జ్యోతిర్దర్శనాదితి* సూత్రే *సర్వతేజసాం ఛాదకం సర్వతేజసాం కారణభూతమనుగ్రాహకం చాఙ్గుష్ఠప్రమితస్య జ్యోతిర్దృశ్యత ఇతి* భాష్యేణ వివృతః. ఇదం చ భాష్యం *న తత్ర సూర్య ఇత్యాదిమన్త్ర* పూర్వార్ధస్యార్థమాహ సర్వతేజసాం ఛాదకమితి. ఉత్తరార్ధస్య పూర్వపాదార్థమాహ సర్వతేజసాం కారణభూతమితి. అనుభానం - పశ్చాద్భానం. తేన కార్యకారణభావస్సిద్ధః. పౌర్వాపర్యనియమో హి కార్యకారణభావ ఇతి భావః. చతుర్థపాదార్థమాహ అనుగ్రాహకమితి. *యస్యాదిత్యో భాముపయుజ్యతేత్యాది* శ్రుతిభ్యోఽనుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమితి వ్యాసార్యైర్వివృతం. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే తేజోన్తరాణామభిభూతత్వం ప్రథమార్థః. తేజోన్తరోత్పత్తౌ తదుపాదానద్రవ్యానుగ్రాహకత్వరూపం నిమిత్తత్వం తృతీయపాదార్థః. చాక్షుషరశ్మ్యనుగ్రాహకచన్ద్రాదేరివ ఉత్పన్నస్యాపి తేజసః స్వసంబన్ధేన స్వకార్యకరణసామర్థ్యాధాయకత్వలక్షణానుగ్రాహకత్వం చతుర్థపాదార్థ ఇత్యపి గ్రన్థతాత్పర్యం ద్రష్టవ్యః. అధిష్ఠానబ్రహ్మరూపభానవ్యతిరిక్తభానశూన్యత్వమధ్యస్తప్రపఞ్చస్యేతి తృతీయపాదార్థ ఇతి యత్పరైరుచ్యతే - తదయుక్తం - తథా హి సతి భాన్తమితి కర్తృక్తప్రత్యయస్య *శిష్యజ్ఞానం ప్రకాశత ఇ ... నేపి కథంచిత్సంభవేపి అనుభాతీత్యస్య శబ్దస్యాయోగాత్. న హి దేవదత్తే గమనక్రియాశూన్యే తిష్ఠతి, యజ్ఞదత్తే గచ్ఛతి, దేవదత్తం యజ్ఞదత్తోఽనుగచ్ఛతీతి ప్రయోగో దృష్టచరః. నను వహ్నిమేవ దహన్తమయోఽనుదహతీతి ప్రయోగో దృష్టచర ఇతి చేత్. న - అయసః పృథక్ దగ్ధృత్వాభావం నిశ్చిత్యైవ తత్ర తథా వివక్షయా తాదృశప్రయోగస్య సంప్రతిపన్నత్వాభావాత్. నను తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే తేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితి భవదభిమతార్థోఽపి న యుజ్యతే - తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారవతామపి ముక్తానాం తేజోన్తరసాక్షాత్కారదర్శనేన సజాతీయసంవలనాధీనాగ్రహణలక్షణాభిభవస్యాభావాదితి చేత్. ఉచ్యతే - బద్ధవిషయమేవైతత్. బద్ధానాం తత్సాక్షాత్కారాప్రసక్తేరిదం కథమితి చేన్న - బద్ధానామేవార్జునాదీనాం తత్సాక్షాత్కారదర్శనాత్. యద్వా - కాళిదాసకవావపి గణ్యమానే ఇతరే కుకవిరవివిదివత్ భాతి బ్రహ్మణి పరిగణ్యమానే సూర్యాదితేజోన్తరం న భాతి - అతస్తదేవ బ్రహ్మ అతిభాస్వరరూపశాలీతి పూర్వార్ధార్థః. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే తేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితి* వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. ఇదమేవార్థమితరతేజసాం స్వరూపోత్పత్త్యాదిఫలజనకేన పరమాత్మానుగ్రహసాపేక్షత్వప్రదర్శకేన తమేవ భాన్తమిత్యుత్తరార్ధేన దృఢయతీతి న దోష ఇత్యవగన్తవ్యం. పూర్వార్ధస్య యథాశ్రుతమపి వార్థః. న స్వతిభాస్వరరూపవతి సూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణానుభూయమానే - న భాతీతి ప్రత్యక్షవిరుద్ధం కథమభిధీయత ఇత్యత్రాహ (తమేవ భాన్తమనుభాతీతి) ఇదం చ పరిదృశ్యమానం భాస్వరరూపం న స్వాభావికం - అపి తు పరమాత్మదత్తం తదీయమేవ తేజః. గీతం చ భగవతా *యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమితి. వివృతం చైతద్భగవతా భాష్యకృతా *అఖిలస్య జగతో భాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాం యత్తేజః - తన్మదీయం తేజః - తైస్తైరారాధితేన మయా తేభ్యో దత్తమితి విద్ధీతి. అతోఽన్ధకారే ఖద్యోతతుల్యానామేతేషాం భాస్వరరూపశాలినాం న భాతీతి వ్యపదేశో యుజ్యత ఇతి భావః.……… ౧౫

ఇతి పఞ్చమవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్.

ద్వితీయాధ్యాయే — షష్ఠీ వల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః। తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ
తదేవామృతముచ్యతే। తస్మింల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౧

యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్। మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥ ౨

శం.— తూలావధారణేనైవ మూలావధారణం వృక్షస్య క్రియతే లోకే యథా- ఏవం సంసారకార్యవృక్షావధారణేన తన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావదిధారయిషయేయం షష్ఠీ వల్ల్యారభ్యతే. ఊర్ధ్వమూలః- ఊర్ధ్వం మూలం- యత్తద్విష్ణోః పరమం పదమస్యేతి సోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాన్తః సంసారవృక్ష ఊర్ధ్వమూలః- వృక్షశ్చ వ్రశ్చనాత్. జన్మమరణజరాశోకాద్యనేకానర్థాత్మకః ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావః- మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదివద్దృష్టనష్టస్వరూపత్వాత్. అవసానే చ వృక్షవదభావాత్మకః కదలీస్తమ్భవన్నిస్సారోఽనేకశతపాషణ్డబుద్ధివికల్పాస్పదః తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితేదన్తత్త్వో వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారోఽవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబీజప్రభవః అపరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకహిరణ్యగర్భాఙ్కురః సర్వప్రాణిలిఙ్గభేదస్కన్ధః- తత్తత్తృష్ణాజలాశయసేకోద్భూతదర్పో బుద్ధీన్ద్రియవిషయప్రవాలాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిద్యోపదేశపలాశః యజ్ఞదానతపఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేకరసః ప్రాణ్యుపజీవ్యానన్తఫలః తత్తృష్ణాసలిలావసేకప్రరూఢజటిలీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్యనామాదిసప్తలోకబ్రహ్మాదిభూతపక్షికృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాతనృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేలితాస్ఫోటితహసితాకృష్టరుదితహాహాముఞ్చముఞ్చేత్యాద్యనేకశబ్దకృతతుములీభూతమహారవో వేదాన్తవిహితబ్రహ్మాత్మదర్శనాఽసఙ్గశస్త్రకృతోచ్ఛేద ఏష సంసారవృక్షోఽశ్వత్థః - అశ్వత్థవత్కామకర్మవాతేరితనిత్యప్రచలితస్వభావః స్వర్గనరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్శాఖాభిరవాక్శాఖః- అవాఞ్చః శాఖా యస్య సః. సనాతనః- అనాదిత్వాచ్చిరప్రవృత్తః. యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం- తదేవ శుక్రం- శుభ్రం. శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావం. తదేవ బ్రహ్మ- సర్వమహత్త్వాత్. తదేవామృతం- అవినాశిస్వభావముచ్యతే- కథ్యతే. సత్యత్వాత్. వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతమన్యత్- అతో మర్త్యం. తస్మిన్ పరమార్థసత్యే బ్రహ్మణి లోకాః గన్ధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావాఽవగమ్యమానాః శ్రితాః- ఆశ్రితాస్సర్వే- సమస్తాః. ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు తదు- తద్బ్రహ్మ నాత్యేతి- నాతివర్తతే మృదాదికమివ ఘటాదికార్యం కశ్చన- కశ్చిదపి వికారః. ఏతద్వై తత్- యద్విజ్ఞానాదమృతా భవన్తీత్యుచ్యతే. జగతో మూలం తదేవ నాస్తి బ్రహ్మ- అసదేవేదం నిస్సృతమితి. ౧

ఆ.— శాఖాద్యాదిరూపదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షమూలం యథా నిశ్చీయతే- తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రస్తుత తద్వ్యాచష్టే (మూలావధారణేనేతి) వృక్షశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (వ్రశ్చనాదితి) ఓవ్రశ్చూచ్ఛేదనే. అస్య ధాతోః సప్రత్యయాన్తస్య రూపం వృక్ష ఇతి. ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ (జన్మజరేత్యాదినా) ప్రసిద్ధవృక్షసామ్యాద్వా వృక్షశబ్దప్రయోగ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (అవసానే చేత్యాదినా) ప్రసిద్ధో వృక్షః స్థాణుర్వా పురుషో వేతి వికల్పాస్పదో వృక్షః- తథాయమపి సన్ జ్ఞాతో వా ప్రతిజ్ఞాతో వా ఆరబ్ధో వా సద్వాఽసద్వేత్యాదీనామనేకేషాం శతసఙ్ఖ్యాకపాషణ్డబుద్ధివికల్పానాం విషయ ఇత్యర్థః. కింసంజ్ఞికోఽయం వృక్ష ఇత్యనధ్యవసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో వృక్షః- తథాయమపీతి సామ్యాన్తరమాహ (తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి) పరస్య బ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽఙ్కురోఽస్యేతి ఉక్తః బుద్ధీన్ద్రియాణాం విషయాః- శబ్దాదయః ప్రవాలాఙ్కురాః- కిసలయాన్యస్యేతి సమ్బోధ్యః. శ్రుత్యాదీని పలాశాని- పత్రాణ్యస్యేతి. సుఖదుఃఖప్రాణివేదనా ఏవానేకో రసోఽస్యేతి. ఫలతృష్ణైవ సలిలావసేకః - తేన ప్రరూఢాస్సంకల్పవాసనాదీని సాత్త్వికాదిభావేన మిశ్రీకృతాని దృఢబద్ధాని అవాన్తరమూలాన్యస్య వటవృక్షస్యేవ- తథోక్తః. సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదీని భూతాన్యేవ పక్షిణః- తైః కృతం నీడం యస్మిన్. ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌ హర్షశోకౌ- తాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యేన జాతాని నృత్యాదీని రుదితాదీని చ శబ్దాశ్చ- తైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్నితి విగ్రహః. కార్యస్య మూలాన్యథానుపపత్తిం ప్రసఞ్జయతి- నాసత్త్వపూర్వకో జన్మ-అతో నాస్తి మూలమితి శఙ్క్యతే (యద్విజ్ఞానాదితి) తత్ర శశవిషాణాదేరసతః సమున్నత్యదర్శనాత్సత్పూర్వకత్వప్రసిద్ధేశ్చాస్తి సద్రూపం వస్తు జగతో మూలం. తచ్చ ప్రాణపదలక్ష్యం- ప్రాణప్రవృత్తేరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః. ౧-౨-౩

రం.— (ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః) అయం చ మన్త్రః ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి గీతావ్యాఖ్యానావసరే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం "యం సంసారాఖ్యమశ్వత్థమూర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమవ్యయమశ్వత్థం ప్రాహుః శ్రుతయః ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః ఊర్ధ్వమూలమవాక్శాఖం వృక్షం యో వేద స ప్రతీత్యాద్యాః. సప్తలోకోపరినివిష్టచతుర్ముఖస్యాదిత్వేన తస్యోర్ధ్వమూలత్వం. పృథివీనివాసిసకలనరపశుమృగకృమికీటపతఙ్గస్థావరాన్తతయాఽధశ్శాఖత్వమితి. తద్విలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి దర్శయతి (తదేవ శుక్రమితి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతోఽయం మన్త్రః. ౧

శం.— తత్ర యదిదం కిఞ్చ- యత్కిఞ్చేదం జగత్సర్వం ప్రాణే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సత్యేజతి- కమ్పతే. తత ఏవ నిస్సృతం- నిర్గతం సత్ప్రచలతి- నియమేన చేష్టతే. యదేవం జగదుత్పత్త్యాదికారణం బ్రహ్మ- తన్మహద్భయం. మహచ్చ తద్భయం చ. బిభేత్యస్మాదితి మహద్భయం. వజ్రముద్యత

భయాదస్యాగ్నిస్తపతిభయాత్తపతిసూర్యః। భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చమృత్యుర్ధావతిపఞ్చమః॥ ౩
ఇహచేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్శరీరస్యవిస్రసః। తతస్సర్గేషులోకేషుశరీరత్వాయకల్పతే॥ ౪

యథాదర్శేతథాత్మనియథాస్వప్నేతథాపితృలోకే।
యథాప్సుపరీవదదృశేతథాగన్ధర్వలోకేచ్ఛాయాతపయోరివబ్రహ్మలోకే॥ ౫

శం.— ఉద్యతమివవజ్రం. యథావజ్రోద్యతకరంస్వామినమభిముఖీభూతంద్రష్ట్వాభృత్యానియమేనతచ్ఛాసనే ప్రవర్తన్తే- తథేదంచన్ద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణంజగత్ సేశ్వరంనియమేనక్షణమప్యవిశ్రాన్తంవర్తతఇత్యుక్తంభవతి. యఏతద్విదుః - స్వాత్మప్రవృత్తిసాక్షిభూతమేకంబ్రహ్మ- అమృతాః- అమరణధర్మాణస్తేభవన్తి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౨

రం.— (యదిదంకించజగత్సర్వం ప్రాణఏజతినిస్సృతం । మహద్భయంవజ్రముద్యతం) ఇయంచపఞ్చిక్తిః కమ్పనాదితిసూత్రేభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతా. తత్రాఙ్గుష్ఠమాత్రప్రస్తుత్య కృత్స్నస్యజగతఃఅస్మిన్నఙ్గుష్ఠమాత్రేపురుషే. ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేస్థితానాంస్వస్వాన్తతోనిస్సృతానాంతస్మాత్సంజాతమహాభయనిమిత్తైజనం - కమ్పనం శ్రూయతే. తచ్ఛాసనాతివృత్తౌ కింభవిష్యతీతిమహతోభయాద్వజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నంజగత్ప్రవృత్తఇత్యర్థః. భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనేనైకార్థ్యాత్. మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిపఞ్చమ్యర్థేప్రథమేతిభాషితం. ఏవ్వర్థంచైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం ప్రాణఇతిపఞ్చమ్యన్తపదసామర్థ్యాల్లిఙ్గితానామిత్యధ్యాహారః. కుతోనిస్సృతానామిత్యపేక్షాయాం ప్రకృతస్యైవాపాదానత్వమాహాలతఇతి. ఏజనంకమ్పనమితి ఏజృకమ్పనఇతిహిధాతుః. ప్రత్యవాయభయాత్ స్వస్వకార్యప్రవృత్తిఃకమ్పనం. ఉద్యతవజ్రాదివపరమపురుషాత్సంజాతేనభయేనకృత్స్నంజగత్ప్రవృత్తఇత్యర్థఇతి. అత్ర మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిచత్వారిపదానిపఞ్చమ్యర్థప్రథమాన్తాని. అన్త్యంపఞ్చమ్యర్థప్రథమాన్తపదద్వయంభయవాచి. ఉత్తరంతుపదద్వయంతద్ధేతుభూతప్రాణశబ్దితపరబ్రహ్మపరమితిద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు- బిభేత్యస్మాదితిభయం. భయానకమిత్యర్థః. మహాభయానకాదుద్యతవజ్రవత్ స్వస్మాన్నిస్సృతంప్రాణశబ్దితపరమాత్మాకమ్పయతి- ఏజతీత్యస్యాన్యార్థగర్భేణ్యర్థఇత్యప్యముమప్యర్థంవర్ణయన్తి. (యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి) స్పష్టోర్థః. అతఏవ ప్రాణఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వేనవివాదఇతిద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథంతద్భయాజ్జగద్వర్తతఇత్యాహ- భయాత్ - భీత్యాపరమేశ్వరస్యాగ్నిస్తపతి. భయాత్తపతిసూర్యః. భయాదిన్ద్రశ్చవాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతిపఞ్చమః. నహీశ్వరాణాంలోకపాలానాంసమర్థానాంసతాంనియన్తాచేద్వజ్రోద్యతకరవన్నస్యాత్ - స్వామిభయభీతానామివభృత్యానాంనియతాప్రవృత్తిరుపపద్యతే. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౩

రం.— (భయాదస్యాగ్నిరితి) వాయుశబ్దఇన్ద్రాదీనాంస్వస్వవ్యాపారప్రవృత్తిపరః. శిష్టంస్పష్టం. ౩

శం.— తచ్చేహజీవన్నేవచేత్ -యద్యశకత్ -శక్నోతి. శక్తస్సన్ జానాత్యేతద్భయకారణంబ్రహ్మబోద్ధుం-అవగన్తుం. ప్రాక్-పూర్వం. శరీరస్యవిస్రసః- అవస్రంసనాత్. పతనాత్. సంసారబన్ధనాద్విముచ్యతే. నచేదశకద్బోద్ధుం-తతోఽనవబోధాత్సర్గేషు- సృజ్యన్తేయేషుస్రష్టవ్యాః ప్రాణినఇతిసర్గాః- పృథివ్యాదయోలోకాః- తేషుసర్గేషు-లోకేషు. శరీరత్వాయ- శరీరభావాయకల్పతే-సమర్థోభవతి. శరీరంగృహ్ణాతీత్యర్థః. ౪

ఆ.— సూర్యాదీనాంనియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యానియామకత్వేనసంభావితంయత్పారమేశ్వరంరూపం- తదపగమాయైవేహయత్నఃకర్తవ్యఇత్యాహ (తచ్చేతి) ఇహైవచేద్బోద్ధుంశక్తస్సన్నిహైవచేజ్జ్ఞానాత్తదాముచ్యతఇతిసంబన్ధః. ౪-౫-౬

రం.— (ఇహచేదితి) శరీరస్యవిస్రసః- విస్రంసనాత్. పతనాత్ప్రాగిహ- లోకేబ్రహ్మబోద్ధుంఅశకచ్చేత్ - అశక్నువాంశ్చేత్. వికరణవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తతః - తస్మాత్ జ్ఞానాభావాద్ధేతోస్సృజ్యమానసర్వలోకేషుజన్మజరామరణాదిమత్త్వలక్షణశరీర్యమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః. తస్మాచ్ఛరీరపాతాత్ప్రాగేవఆత్మజ్ఞానాయయతేతేతిభావః. ౪

శం.— తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయయత్నఆస్థేయః - యస్మాదిహైవాత్మనోదర్శనమాదర్శస్థస్యేవముఖస్యస్పష్టముపపద్యతే- నలోకాన్తరేషుబ్రహ్మలోకాదన్యత్ర. సచదుష్ప్రాపః. కథమితి. ఉచ్యతే - యథాఆదర్శేప్రతిబిమ్బభూతమాత్మానంపశ్యతిలోకోఽత్యన్తవివిక్తం- తథేహాత్మని - స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాంవివిక్తమాత్మనోదర్శనంభవతీత్యర్థః. యథాస్వప్నేఽవివిక్తంజాగ్రద్వాసనోద్భూతం- తథాపితృలోకేఽవివిక్తమేవాత్మనోదర్శనం- కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్. యథాచాఽప్స్వవివిక్తావయవమాత్మరూపంపరీవదదృశే- పరిదృశ్యతఇవ - తథాగన్ధర్వలోకేఽవివిక్తమేవదర్శనమాత్మనః. ఏవంచలోకాన్తరేష్వపిశాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే. ఛాయాతపయోరివాత్యన్తవివిక్తంబ్రహ్మలోకఏవైకస్మిన్. సచదుష్ప్రాపః-అత్యన్తవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్. తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవయత్నఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః. ౫

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

ఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావముదయాస్తమయౌచయత్ । పృథగుత్పద్యమానానాంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౬
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనోమనసస్సత్త్వముత్తమం। సత్త్వాదధిమహానాత్మామహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్॥ ౭
అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకోఽలిఙ్గఏవచ। యజ్జ్ఞాత్వాముచ్యతేజన్తురమృతత్వంచగచ్ఛతి॥ ౮

రం.— ఆత్మనోదుర్బోధత్వమేవాహ (యథేతి) యథాదర్శేచన్ద్రికాయాఅభావాత్ నస్పష్టఃప్రతిభాసః - తథాఇహలోకే - ఆత్మనీత్యర్థః. యద్వా- యథాఆదర్శే- దర్పణే ప్రతీయమానంవస్తు - సాక్షాద్దృష్టవస్తువత్ ప్రత్యఙ్ముఖత్వాదికల్పితాకారానవరుద్ధతయానోపలభ్యతే- తథేహాత్మవిషయిణీ ప్రతీతిరిత్యర్థః. లోకాన్తరేష్వితరేత్యాహ (యథాస్వప్నేతథాపితృలోకే) యథాస్వప్నదర్శనస్యజాగ్రద్దర్శనవత్ సమ్యక్త్వ యాసంశయాదివిరోధితయాపునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః - తథాపితృలోక ఇత్యర్థః. (యథాప్సుపరీవదదృశే తథాగన్ధర్వలోకే) యథాజలాన్తరస్థవస్తునోనేతరవత్ స్పష్టప్రకాశః - తద్వత్ పరిదదృశ ఇవ - నవస్తుతః పరితోదృశ్యత ఇత్యర్థః. గన్ధర్వలోకేప్యాపాతతః ప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః. (ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే) యథాఛాయాతపయోర్మిశ్రణేకుత్రాతపవర్తిపదార్థవన్నోపలబ్ధిః - ఏవం బ్రహ్మలోకేపి సమ్యగుపలబ్ధిః. అతో దురధిగమమాత్మతత్త్వమితిభావః. యద్వా- బ్రహ్మలోకేయద్యపిఛాయాతపయోర్వివిచ్యోపలబ్ధివదాత్మానాత్మస్వరూపయోర్వివిచ్యోపలబ్ధిస్సంభవతి- తథాపినాత్రత్యానామాత్మతత్త్వంసులభమితిభావః. ౫

శం.— కథమసౌబోద్ధవ్యః- కింవాతదవబోధే ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- ఇన్ద్రియాణాం- శ్రోత్రాదీనాంస్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేనస్వకారణేభ్యఃఆకాశాదిభ్యఃపృథగుత్పద్యమానానామత్యన్తవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్ పృథగ్భావం- స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం, తథాతేషామేవేన్ద్రియాణాముదయాస్తమయౌచయత్- పృథగుత్పద్యమానానాముత్పత్తిప్రలయౌ, జాగ్రత్స్వప్నావస్థాశేషయా - నాత్మన ఇతిమత్వా - జ్ఞాత్వావివేకతో ధీరః - ధీమాన్ నశోచతి. ఆత్మనోనిత్యైకరూపత్వస్వభావత్వాదవ్యభిచారాచ్ఛోకాదికారణత్వానుపపత్తేః. తథాచశ్రుత్యన్తరం ॰తరతిశోకమాత్మవిదితి. ౬

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఇన్ద్రియాణామితి) పృథగ్భూతానాముత్పద్యమానానామిన్ద్రియాణాం. ఇన్ద్రియాణామిత్యేతద్దేహాదీనామప్యుపలక్షణం. (ఉదయాస్తమయౌచయత్) యదిత్యవ్యయం. యావిత్యర్థః. యావుత్పాదవినాశౌ, యశ్చపరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణపృథగ్భావః, తచ్చ-తాన్ సర్వాన్నిన్ద్రియాదిగతాన్మత్వాధీరోనశోచతీత్యర్థః. పరస్పరవైలక్షణ్యోత్పాదవినాశాఃజ్ఞానైకాకారే ఆత్మనినసన్తీతిజ్ఞాత్వానశోచతీత్యర్థః. ౬

శం.— యస్మాదాత్మనఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావ ఉక్తః- నాసౌబహిరధిగన్తవ్యః - యస్మాత్ప్రత్యగాత్మాసర్వస్య. తత్కథమితి. ఉచ్యతే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనఇత్యాది) అర్థానామిహేన్ద్రియసమానజాతీయత్వాదిన్ద్రియగ్రహణేనైవగ్రహణం. పూర్వవదన్యత్ సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహోచ్యతే. ౭

ఆ.— ॰ఇన్ద్రియేభ్యః పరాహ్యర్థా ఇతిపూర్వముక్తం - ఇహత్వర్థానామగ్రహణాత్పూర్వప్రత్యగాత్మత్వాసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థానామిహేతి) ౭

రం.— దేహవివిక్తప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేపిభగవచ్ఛరణాగతిరేవోపాయ ఇతిపూర్వోక్తంశరణవరణమేవప్రతిపాదయతి (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరమిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇన్ద్రియేభ్య ఇత్యేతదర్థానామప్యుపలక్షణం. ॰ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చపరంమన ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. సత్త్వశబ్దో బుద్ధిపరః. ॰మనసస్తుపరాబుద్ధిరితిపూర్వోక్తేః. అలిఙ్గః- లిఙ్గాగమ్యః. పరత్వంచవశీకార్యతాయాంవివక్షితం. పరస్యచవశీకరణంశరణాగతిరేవ. శిష్టంస్పష్టం. ౭-౮

శం.— అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకః- వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేఃసర్వస్యకారణత్వాత్. అలిఙ్గః- లిఙ్గ్యతే- గమ్యతేయేన- తల్లిఙ్గం- బుద్ధ్యాది. తదవిద్యమానమస్యేతిసోయమలిఙ్గఏవచ. సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇతి. ఏతద్రూపంజ్ఞాత్వాచార్యతఃశాస్త్రతశ్చ - ముచ్యతేజన్తురవిద్యాదిహృదయగ్రన్థిభిర్జీవన్నేవ. పతితేపిశరీరేఽమృతత్వంచగచ్ఛతి. సోఽలిఙ్గఃపరోఽవ్యక్తాత్పురుష ఇతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౮

ఆ.— బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్సాశ్రయః- గుణత్వాత్ -రూపవదితివైశేషికైరనుమీయతే. తదసత్ - సాశ్రయత్వమాత్రసాధనేసిద్ధసాధనత్వాత్, మనసఏవకామాదిగుణవత్త్వశ్రవణాత్, తదాత్మాశ్రయత్వకల్పనేచనిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వాత్, తదాత్మనాసహబుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణాచ్చబుద్ధ్యాదినాత్మలిఙ్గమిత్యాహ (లిఙ్గ్యతేగమ్యతేయేనేతి) ౮

అత్ర రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనం।
హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥ ౯

యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టతే తామాహుః పరమాం గతిమ్॥ ౧౦

తాం యోగమితి మన్యన్తే స్థిరామిన్ద్రియధారణాం। అప్రమత్తస్తదా భవతి యోగో హి ప్రభవాప్యయౌ॥ ౧౧

శం.— కథం తర్హి తస్యాలిఙ్గస్య దర్శనముపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- న సందృశే - దర్శనవిషయే న తిష్ఠతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య రూపం. అతో న చక్షుషా- సర్వేన్ద్రియేణ. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. పశ్యతి- నోపలభతే కశ్చన - కశ్చిదప్యేనం- ప్రకృతమాత్మానం. కథం తర్హి తం పశ్యేదితి. ఉచ్యతే- హృదా- హృత్స్థయా బుద్ధ్యా. మనీషా- మనసః సఙ్కల్పాదిరూపస్యేష్టే నియన్తృత్వేనేతి మనీట్. తయా మనీషా- అవికల్పయిత్ర్యా. మనసా - మననరూపేణ సమ్యగ్దర్శనేన. అభిక్లృప్తః - అభిసమర్థితః. అభిప్రకాశిత ఇత్యేతత్. ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి వాక్యశేషః. తమాత్మానం బ్రహ్మైతద్యే విదురమృతాస్తే భవన్తి. ౯

ఆ.— [illegible] ప్రత్యగాత్మనో [illegible] దర్శనం వక్తవ్యం - ఉత విషయతయైవ దర్శనోపాయో [illegible] ప్రథమం ప్రత్యాహ (న సందృశ ఇతి) రూపాదివత్ద్విశేషణం చ దర్శనవిషయో [illegible] భవతి- తదభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కథం తర్హీతి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమే హి యదా మనో విషయాన్ సఙ్కల్పతే- తదా ముముక్షోర్బుద్ధిః ప్రత్యగ్విషయిణీ భవతి- [illegible] చవత్ప్రాధాన్యం [illegible] నతావత్స్వప్రయోజనార్థం- తస్య జడత్వాత్ప్రయోజనసమ్బన్ధానుపపత్తేః, [illegible] ప్రయోజనానుపపత్తేః, నాపి చేతనార్థం- తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతి నియన్తృత్వేన బుద్ధిగ నీయుచ్యత ఇత్యాహ (మనీషేతి) (అవికల్పయిత్ర్యేతి) విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మైకాత్మ్యవిషయతయైవ బ్రహ్మభావవ్యఞ్జికయా మహావాక్యోత్థయా బుద్ధ్యా ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యర్థః. కథంభూత ఆత్మేత్యత ఆహ (మనసేతి) యద్యపి యో న దృశ్యతే బాహ్యం ఘటాది - తత్తద్వహం యథా న భవామి- తథా [illegible] తే- తదహం న భవామి- కింతు యోఽత్ర జ్ఞాతా- సాక్షీ సర్వశరీరేష్వేకలక్షణః ఇత్యేవం [illegible] ప్రథమం [illegible]. ౯

రం.— (న సందృశే తిష్ఠతీతి) అస్యరూపం - స్వరూపం విగ్రహో వా [illegible] దర్శనవిషయే [illegible] ఇత్యర్థః. అతః చక్షుషా కశ్చన ఏనం న పశ్యతి (న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి) స్పష్టోర్థః. (హృదా మనీషేత్యాది) [illegible] ప్రసిద్ధ్యక్తికరణత్వాన్ [illegible] హృదేతి [illegible] న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి పూర్వార్ధ [illegible] భక్త్యాది [illegible] ఆత్మా [illegible] ప్రతిపాదితం (య ఏతద్విదురితి) స్పష్టోర్థః. ౯

శం.— సా హృత్పుణ్డరీకే [illegible] ఇతి తదర్థో యోగ ఉచ్యతే- యదా - యస్మిన్కాలే స్వవిషయేభ్యో నివర్తితాని [illegible] జ్ఞానార్థత్వాత్ శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి జ్ఞానాని ఉచ్యన్తే. అవతిష్ఠన్తే సహ మనసా- యదనుగతాని తేన సఙ్కల్పాదివ్యావృత్తేనాన్తఃకరణేన. బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణా న విచేష్టతే- స్వవ్యాపారేషు న చేష్టతే. న వ్యాప్రియత ఇత్యర్థః. తామాహుః పరమాం గతిం. ౧౦

ఆ.— శ్రుతపదార్థానామపి కేషాంచిద్బ్రహ్మణి బుద్ధిస్థైర్యాదర్శనాత్ అస్తి కించిత్ [illegible] అన్తరం - [illegible] ప్రత్యాహ (సా హృదితి) శ్రవణమననాభ్యాం ప్రమాణప్రమేయాసంభావనానిరాసేఽపి [illegible] భవతి- [illegible] యోగోఽనుష్ఠాతవ్య ఇత్యుపదిశ్యత ఇత్యర్థః (యదా పఞ్చేతి) [illegible] ౧౦

రం.— (యదా పఞ్చేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞానాని - ఇన్ద్రియాణీత్యర్థః [illegible] శ్రుతత్వాత్. అధ్యవసాయోపేతం మన ఏవ బుద్ధిశబ్దేనోచ్యతే. అత ఏవ తత్రభాష్యం "అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత" ఇతి. శరీరాన్తస్సంచరణం విహాయ మోక్షార్థగమనం పరమాగతిరితి తైత్తిరీయస్పష్టం. ౧౦

శం.— తాం- ఈదృశీం తదవస్థాం యోగమితి మన్యన్తే వియోగమేవ సన్తం. సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణా హీయమవస్థా యోగినః- ఏతస్యాం హ్యవస్థాయామవిద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠ ఆత్మా. (స్థిరామిన్ద్రియధారణాం) స్థిరాం- అచలామిన్ద్రియధారణాం- బాహ్యాన్తఃకరణానాం ధారణామిత్యర్థః. అప్రమత్తః- ప్రమాదవర్జితః. సమాధానం ప్రతి నిత్యం ప్రయత్నవాన్ తదా- తస్మిన్కాలే. యదైవ ప్రవృత్తయోగో భవతీతి సామర్థ్యాదవగమ్యతే. న హి బుద్ధ్యాదిచేష్టాఽభావే ప్రమాదసంభవోఽస్తి - తస్మాత్ప్రాగేవ బుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదో విధీయతే. అథవా- యదైవేన్ద్రియాణాం స్థిరా ధారణా- తదానీమేవ నిరఙ్కుశమప్రమత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతే అప్రమత్తస్తదా భవతీతి. కుతః. యోగో హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయౌ - జననాపాయధర్మక ఇత్యర్థః. అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా। అస్తీతి బ్రువతోఽన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే॥ ౧౨
అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేన చోభయోః। అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి॥ ౧౩

ఆ.— విరోగమోపసన్నం యోగమితి విరుద్ధలక్షణం యోగస్య లక్షణముక్తం - తత్ స్ఫుటయతి (సర్వాసన్నేతి) ఉపసంహృతం మనో యదిసు ముప్తింగచ్ఛేత్ - తదా సానర్థబీజావస్థా భవతి. తద్వ్యావృత్తయే పూర్వం బ్రహ్మణ్యేవ స్థితిర్యోజనీయా. అప్రమత్తో నియమపూర్వకం మనో విషయేషు విషిష్టం చేత్తన్నిరోధనరూపేణ ప్రమాదో వ్యావృత్తః. తతోఽపి యోగః సమాధిస్థః. తతో నిరుద్ధం మనో యదా న జాగర్తి, న స్వపితి, న చాన్యథా భవతి, పూర్ణబ్రహ్మావభాసకతద్విలక్షణం భవతి,- తదా సర్వానర్థనివృత్తిలక్షణావస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనం విధేయమిత్యయం వ్యాఖ్యానపరతయా వ్యాచష్టే. (అథేతి) విషయేష్వేవ రతిం ప్రవృత్తిం (కుర్వతి) ౧౧

రం.— (తాం యోగమితి) తాం- పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాం బాహ్యేభ్య స్థిరతాం ధారణాం పరమాం యోగమిత్యన్తే. ఉక్తం చ సాంఖ్యైః "పరమా గతిర్యోగ ఇత్యర్థః" (అప్రమత్తస్తదా భవతి) ఇన్ద్రియాణాం నిర్వ్యాపారత్వ ఏవ అవహితచిత్తతా భవతి. చిత్తావధానం దర్శయతి (యోగో హి ప్రభవాప్యయావితి) యోగస్య ప్రతిక్షణాపాయశాలితయా అవధానమపేక్షితమితి భావః. యద్వా- ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయకారణసర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య తత్ర ప్రమత్తతయా భవితవ్యమితి భావః ౧౧

శం.— బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేద్బ్రహ్మ - ఇదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత. బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ. యద్ధి కరణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే - విపరీతం చాసదితి. అతశ్చానర్థకో యోగః - అనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్త ఇదముచ్యతే - సత్యం - నైవ వాచా న మనసా నాన్యైరపీన్ద్రియైః ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. తథాపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ- కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాత్. తథాహి- ఇదం కార్యం సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి- యదాపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాప్యమానా బుద్ధిః- తదాపి సా సత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతోర్యాథాత్మ్యావగమే. మూలం చేజ్జగతో న స్యాత్- అసదన్వితమేవేదం కార్యమసదిత్యేవం గృహ్యేత- న త్వేతదస్తి - సత్సదిత్యేవ తు గృహ్యతే- యథా మృదాదికార్యం ఘటాదిమృదన్వితం. తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం. కస్మాత్. అస్తీతి బ్రువతః- అస్తిత్వవాదినఃఆగమార్థానుసారిణః శ్రద్దధానాదన్యత్ర- నాస్తికవాదిని నాస్తి జగతో మూలమాత్మా - నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాన్తం ప్రవిలీయత ఇతి మన్యమానే విపరీతదర్శిని కథం తద్బ్రహ్మ తత్త్వత ఉపలభ్యతే- న కథంచనోపలభ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి) ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్య కుమ్భకారాభిమతాద్విలాపనేనతయా కారణవిలీయతే - నాఽసత్త్వాం కిం - తస్య కపాలరూపేణ సద్రూపదర్శనాత్. అతః కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయిత్వమిత్యయమభ్యుక్తమేతత్ స్ఫుటయతి (తథాహీతి) స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే- తస్యాపి విలయే తతస్సూక్ష్మమిత్యేవం యావద్దర్శనం వ్యాప్తిరుపలభ్య- యత్ర నప్రసజ్యతే- తత్ర పి మూలత్వవిలయస్యావశ్యంభావిత్వాత్ న్యాత్ర మేవాయామూలమవతిష్ఠత ఇతి కార్యమేవ సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గమయతీత్యర్థః. ననుయద్ప్రత్యక్షం తదసత్ - యథా స్వప్నదృశ్యమితి వ్యాప్తివన్నాదసత్త్వేన దృశ్యస్యాసత్త్వాన్ బుద్ధిరపి నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) బుద్ధిరపి నాస్తీత్యేవం భావప్రతీత్యాఽవశ్యం మస్తిత్వభ్యుపగన్తవ్యం- అన్యథాపి తద్వ్యవహారానుపపత్తేరిత్యర్థః. తత్కారణమిత్యర్థః (బుద్ధిర్హీతి) వ్యభిచారాదప్యవిషయేమనస్యాత్ర బుద్ధైరవ్యభిచారదర్శనాత్, బుద్ధేశ్చ స్వతః ప్రమాణ్యాత్, తస్మాత్ప్రమాణత్వం స్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. ఇతశ్చ సదేవమూలం జగతో వాచ్యమిత్యాహ (మూలం చేదితి) నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యనుగమేపి ప్రతిపాదితయా బ్రహ్మజ్ఞానసమ్భవాత్ కిం నిమిత్తం బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రతియోగితయా జ్ఞానస్యాపేక్షత్వాదాత్మతయా జ్ఞానస్యాన్యత్ర - అతో బ్రహ్మజ్ఞానకామే నాస్తి జగన్మూలమిత్యవగన్తవ్యమేవేత్యాహ (అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా) ౧౨

రం.— (నైవవాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. ప్రాణపాదే "సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి- ఇన్ద్రియాణ్యేవ- "సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త" ఇతి సప్తానామేవ పరలోకగతి శ్రవణాత్, "యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత" ఇతి యోగదశాయామిన్ద్రియాణాం పరిగణితత్వాచ్చ సప్తైవేతి ప్రాప్తే - ఉచ్యతే- హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవం - శరీరస్థితిలాదానాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్వాద్ధస్తాదయోపీన్ద్రియాణ్యేవ. అతో నైవం- "దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః - అర్థశ్శేషమనోఽభిధీయతే. "ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ "ఏకాదశం మనశ్చాత్ర ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. న్యూనసఙ్ఖ్యావాదాఉపకారవిశేషాభిప్రాయాః. అధికసఙ్ఖ్యావాదాశ్చ మనోవృత్తిభేదాదిభిప్రాయా॥ అముమేవార్థముపపాదయతి (అస్తీతి) అస్తీతి బ్రువతః- శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః. తస్యోపనిషదేకగమ్యత్వాదితి భావః. ౧౨

శం.— తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యబుద్ధ్యాద్యుపాధిః. యదా తు తద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా, కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి- "వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః, - తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలిఙ్గస్య

యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥ ౧౪

యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్॥ ౧౫

[illegible]సదాదిప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాత్మనస్సత్త్వభావో భవతి. తేనసద్రూపేణాత్మోపలభ్యత ఇత్యనువర్తతే. తత్రాప్యుభయోః- సోపాధికనిరుపాధి[illegible]కయోరస్తిత్వతద్భావయోః నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య-ఆత్మనస్సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః. పశ్చాత్ప్ర[illegible]త్యస్తమితసర్వోపాధిరూప ఆత్మనస్సత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోఽద్వయస్వభావః *నేతి నేతి *అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽని[illegible]లయన ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదతి- అభిముఖీభవతి. ఆత్మప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్. ౧౩

ఆ.— సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానానన్తర్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యదాత్విని) సోపాధికే ప్ర[illegible]స్తీభూతస్యతత్త్వావేదనే సతి క్రమేణవాక్యార్థావగతిస్స్యాదిత్యాహ (తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా) సత్ - ఉపలభ్య[illegible]కార్యముపాధిస్యకారణత్వస్య- లిఙ్గత్వాత్- అస్తిత్వప్రత్యయకారణత్వాచ్చ సత్పరఆత్మేతి- తేనోపలబ్ధస్యేతిరామాజనా. ౧౩

రం.— (అస్తీత్యేవేతి) [illegible]తత్త్వభావః- అన్తఃకరణం. తేనచపరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః. వేదాన్తవాక్యైర[illegible]ప్యుపలబ్ధస్యమనసాప్యస్తీత్యేవంమననంనిధ్యాసనైకరత్వ్యైఇత్యర్థః. ఉభయోస్తత్త్వో:-ఉభాభ్యాంశబ్దమనోరూపాభ్యాంఅస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య - జ్ఞాత[illegible]భక్తా బ్రాహ్మణాఇతివదయంనిర్దేశః. తత్త్వభావః ప్రసీదతి-మనః ప్రసన్నంభవతి. నిర్దుష్టంభవతీత్యర్థః. ౧౩

శం.— ఏవంపరమార్థదర్శినఃయదా- యస్మిన్కాలేసర్వేకామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యన్తే - విశీర్యన్తే. యేఽస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్విదుషోహృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. బుద్ధిర్హికామానామాశ్రయః- నాత్మా- *కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ. అథ- తదామర్త్యః ప్రాక్ప్రబోధాదాసీత్- సః ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్యమృత్యోర్వినాశాదమృతోభవతి. గమనప్రయోజక[illegible]స్యవాస్తుతోఽస్యవినాశాద్గమనానుపపత్తేః అత్ర - ఇహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబన్ధనోపశమాద్బ్రహ్మ సమశ్నుతే- బ్రహ్మైవభవతీత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— (సర్వేకామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితేశరీరస్థితినిమిత్తాన్నపానాదౌ ప్రవృత్తికరణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాః సర్వేకామాః - [illegible]జ్యోతిష్టోమాదినాస్వర్గంప్రాప్స్యామి- త్రైపుర్యారాధనేనజనంవశీకరిష్యామీత్యేవమాదయః- స్వర్గాదిదేహావ్యూహమేవలిప్సామి - తద్భోగా[illegible]ప్తావివ- ప్రాప్తవిషయశ్చకామోవ్యర్థః - మిథ్యావాసనాతివిచారేణవిశీర్యన్తఇత్యర్థః. కామాశ్రయఆత్మేతివైశేషికమతంశ్రుతివిరోధాత్త్వ నాదరణీయమేవేత్యాహ (బుద్ధిర్హీతి) ౧౪

రం.— (యదాసర్వేప్రముచ్యన్తేఇతి) కామాః- దుర్విషయవిషయకమనోరథాః హృదిస్థితాః యదానాశాభవన్తి- తదాఅనన్తరమే[illegible]వాయముపాసకఅమృతోభవతి- విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరో భవతీత్యర్థః. (అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుతే) అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభ[illegible]వతీత్యర్థః *సమానాచాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వంచానుపోష్యేత్యత్రభాష్యం *అనుపోష్య- శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధమదగ్ధ్వైవయదమృతత్వంతద్ద[illegible]దపూర్వాఘమోరశ్లేషవినాశరూపంప్రాప్యతే- తదుచ్యతేయదాసర్వే ప్రముచ్యన్తఇత్యాదికయాశ్రుత్యేత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుతఇతివదుపాస[illegible]వేళాయాంబ్రహ్మానుభవః- తద్విషయమిత్యభిప్రాయఇతి. ౧౪

శం.— కదాపునఃకామానాంమూలతోవినాశఇతి. ఉచ్యతే- యదాసర్వే ప్రభిద్యన్తే-భేదముపయాన్తి. వినశ్యన్తి. హృదయస్య-బుద్ధే[illegible]- ఇహ- జీవతఏవ గ్రన్థయః - గ్రన్థివద్దృఢబన్ధనరూపాఅవిద్యాప్రత్యయాఇత్యర్థః అహమిదంశరీరం- మమేదంధనం- సుఖీదుఃఖీచాహమిత్యేవమాది[illegible]క్షణాః-తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి. వినష్టేష్వవిద్యాగ్రన్థిషుతన్నిమిత్తాఃకామాఃమూలతోవినశ్యన్తి. అథ మర్త్యోఽమృతోభవతి. ఏతావత్- ఏతావదేవ. ఏతావన్మాత్రం- నాధికమస్తీత్యాశఙ్కాకర్తవ్యా. అనుశాసనం- అనుశిష్టిః. ఉపదేశః. సర్వవేదాన్తానామితివాక్యశేషః. ౧౫

ఆ.— కామప్రవిలయస్యసముస్తైపిభావాదమృతత్వదిహ్నంతన్నభవతీతిమత్వాహ (కదాపునరితి) ౧౫

రం.— ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్యఉపదేష్టవ్యాంశఏతావానేవేత్యుపసంహరతి (యదాసర్వేప్రభిద్యన్తఇతి) గ్రన్థయః - గ్ర[illegible]న్థివద్దుర్మోచారాగద్వేషాదయోయదైవ ప్రముచ్యన్తఇత్యర్థః. (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం- ఉపాసకస్యకర్తవ్యత్వేనఉపదేష్టవ్యమేతావదేవ. వక్ష్యమాణమూర్ధన్యనాడీనిష్క్రమణార్చిరాదిగమనాదికంనసాధకస్యకృత్యం- కింతూపాసనప్రీతభగవత్కృత్యమితిభావః. ౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా।
తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి॥ ౧౬

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః।
తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ।
తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి॥ ౧౭

శం.— నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రక్షీణసమస్తావిద్యాదిగ్రన్థేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యత ఇత్యుక్తం- *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యుక్తత్వాత్, *న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. యే పునర్మన్దబ్రహ్మవిదో విద్యాన్తరశీలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో, యే చ తద్విపరీతాః సంసారభాజః, తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మవిద్యాఫలస్తుతయే. కిం చాన్యత్- అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ. తస్యాశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మన్త్రారమ్భః. తత్ర శతం చ- శతసంఖ్యాకా ఏకా చ- సుషుమ్నా నామ పురుషస్య హృదయాద్వినిఃసృతా నాడ్యః- సిరాః. తాసాం మధ్యే మూర్ధానం భిత్త్వాఽభినిఃసృతా- నిర్గతా ఏకా- సుషుమ్నా నామ. తయాన్తకాలే హృదయ ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్. తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం- ఉపరి ఆయన్- గచ్ఛన్ ఆదిత్యద్వారేణామృతత్వం- అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం. *ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి స్మృతేః. బ్రహ్మణా వా సహ కాలాన్తరేణ ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్. విష్వఙ్- నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే- నిమిత్తం భవన్తి- సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— ప్రకరణవిచ్ఛేదనోక్తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా) యదథాతిభాష్యకారేణ - ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయత్వమేవ యోగ్యతేతి. తదసత్- గతిశ్రవణేన లిఙ్గేన పరిచ్ఛిన్నే చాయం సర్వ యోగ్యోఽస్యాగతేస్సంబన్ధస్యాగమోఽసుదుర్బలేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిత్సంబన్ధానుపపత్తేః, నాడ్యన్తరాణామపి తత్సమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్, శ్రుతివిరుద్ధప్రసఙ్గా, చ్చ. విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః. ౧౬- ౧౭

రం.— విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరముముక్తిమాహ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్శతం చైకా చ సన్తి. తాసాం మధ్యే ఏకా సుషుమ్నాఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా. తయా- నాడ్యా ఊర్ధ్వం - బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వక స్వస్వరూపావిర్భావలక్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అన్యాస్తు నాడ్యః విష్వఙ్ఙుత్క్రమణే - నానావిధసంసారహేతూత్క్రమణాయోపయుజ్యన్తే. *విష్వక్ - వితతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణ ఉపయుజ్యన్త ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఇదం చ వాక్యం భగవద్బాదరాయణేన ఉత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం. తథాహి- మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా విదుషో గమనం - అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమో నోపపద్యతే- నాడీనాం భూయస్త్వాత్ అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్. తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాన్తిమనువదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే *తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయా ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తస్య చాయమర్థః- తదోకః- తస్య - జీవస్య స్థానం హృదయం అగ్రజ్వలనం- అగ్రజ్వలనం- ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం. తేన - అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వారో భవతి- *తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య ఇతి శ్రుతేః. ఏతావద్విద్వదవిదుషోస్సాధారణం. విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి. న చాస్యా నాడ్యా విదుషో దుర్వివేచత్వం- విద్వాన్హి పరమపురుషారాధనభూతాత్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాత్, విద్యాశేషభూతతయాత్మనోఽత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి- తతస్తాం నాడీం విజానాతీతి న విదుషో గతిరుపపద్యత ఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౬

శం.— ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ - అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం సమ్బన్ధిని హృదయే సన్నివిష్టో యథా వ్యాఖ్యాతః- తం స్వాత్- ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్. నిష్కర్షేణ పృథక్కుర్యాదిత్యర్థః. కిమివేతి. ఉచ్యతే - ముఞ్జాదివేషీకాం- అన్తస్థాం. ధైర్యేణ- అప్రమాదేన. తం శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాత్- విజానీయాత్. శుక్రం- శుద్ధం. అమృతం- యథోక్తం బ్రహ్మేతి. తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థమితి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౭

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టోఽర్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవదత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణ ఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృతదేవదత్తసంబన్ధిపరామర్శః- ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాన్తరాత్మసంబన్ధిపరామర్శీ స్వశబ్దః. తతశ్చాయమర్థః- తం జనానామన్తరాత్మానం తచ్ఛరీరభూతాజ్జనశబ్దితాచ్చేతనాత్ ప్రవృహేత్ - వివిచ్య జానీయాత్. *జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః. ముఞ్జాత్- తృణవిశేషాదిషీకాం- తన్మధ్యవర్తిస్థూలతృణవిశేషమివ. ధైర్యేణ- జ్ఞానకౌశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః. (తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి) ఉక్తోఽర్థః. ద్విర్వచనముపదేశసమాప్త్యర్థం. ౧౭

మృత్యుప్రోక్తాంనచికేతోఽథలబ్ధ్వావిద్యామేతాంయోగవిధించకృత్స్నం।
బ్రహ్మప్రాప్తోవిరజోఽభూద్విమృత్యురన్యోఽప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ॥ ౧౮
సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై।
తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ ౧౯
హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి కఠోపనిషది షష్ఠవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయస్సమాప్తః.
కఠవల్లీ సమాప్తా.

శం.— విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే- మృత్యుప్రోక్తాం- యథోక్తామేతాంవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాంయోగవిధించకృత్స్నం - సమస్తంసోపకరణంసఫలమిత్యేతత్. నచికేతా అథవరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా - ప్రాప్యేత్యర్థః. కింవి- బ్రహ్మప్రాప్తోఽభూత్- ముక్తోఽభవదిత్యర్థః. కథం. విద్యాప్రాప్త్యావిరజః - విగతధర్మాధర్మోవిమృత్యుః - విగతకామావిద్యశ్చసన్ పూర్వమిత్యర్థః. నకేవలంనచికేతా ఏవ- అన్యోఽపియ ఏవం- నచికేతోవదధ్యాత్మమేవనిరుపచరితం ప్రత్యక్స్వరూపం ప్రాప్యతత్త్వమేవేత్యభిప్రాయః నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం. తదేవమధ్యాత్మమేవం- ఉక్తప్రకారేణయోవేద- విజానాతి. ఏవంవిత్సోఽపివిరజస్సన్ బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతీతివాక్యశేషః. ౧౮

ఆ.— ఆత్మానం- దేహాద్యధికృత్యవర్తత ఇత్యధ్యాత్మం- ప్రత్యక్స్వరూపమేవ బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతి- నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం ప్రాప్య- సంసారాస్పదత్వాదిత్యర్థః. ఏవంశబ్దస్యనిచ్ఛిద్రసహనసంబన్ధః (ఏవంవిదితి) ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యటీకా. ... ౧౮-౧౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్లీభాష్యటీకాయాం ద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా
కఠవల్లీ భాష్యటీకాసమాప్తా.

రం.— ఆఖ్యాయికార్థముపసంహరతి (మృత్యుప్రోక్తామితి) నచికేతా మృత్యుప్రోక్తామాత్మవిద్యాం, ఉపాసనాఙ్గభూతం యోగవిధిం, లబ్ధ్వా- ప్రాప్య *పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మప్రాప్య అపునరావృత్తిభాగభూదిత్యర్థః. (అన్యోఽప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ) అధ్యాత్మవిద్యాం యోఽన్యోఽపివేత్తి- సోఽప్యేవమేవ- నచికేతా ఇవ భవతీత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథశిష్యాచార్యయోః ప్రమాదకృతాన్యాయేనవిద్యాగ్రహణప్రతిపాదననిమిత్తదోషప్రశమనార్థేయంశాన్తిరుచ్యతే సహనావవత్విత్యాది. సహనౌ- అవతు- పాలయతువిద్యాస్వరూపప్రకాశనేన. కః. స ఏవపరమేశ్వర ఉపనిషత్ప్రకాశితః. కించ, సహనౌభునక్తు- తత్ఫలప్రకాశనేననౌపాలయతు సహైవావాంవిద్యాకృతంవీర్యం- సామర్థ్యంకరవావహై- నిష్పాదయావహై. కించ- తేజస్వినౌ- తేజస్వినోరావయోర్యదధీతం- తత్స్వధీతమస్తు. అథవా- తేజస్వి- నౌ- ఆవాభ్యాంయదధీతం- తదతీవతేజస్వి- వీర్యవదస్త్విత్యర్థః. మావిద్విషావహై- శిష్యాచార్యావన్యోన్యం ప్రమాదకృతాధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తంద్వేషంమాకరవావహా ఇత్యర్థః. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనంసర్వదోషోపశమనార్థం. ఇత్యుపనిషదుపదిష్టస్తత్త్వార్థః. ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్ ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.
ఇతికఠవల్లీభాష్యమ్.

రం.— శిష్యాచార్యయోర్జ్ఞాతాజ్ఞాతనియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థా శాన్తిరుచ్యతే (సహనావవతు) సః- విద్యాప్రకాశకః పరమాత్మా. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. నౌ- శిష్యాచార్యౌ. అవతు- స్వస్వరూపప్రకాశనేనరక్షతు. (సహనౌభునక్తు) విద్యాప్రచయద్వారాఆవాంస

హ్యైవపరిపాలయతు. యద్వా- విశ్లేషమన్తరేణఆవాంసహితావేవయథాస్యావ-తథాపరిపాలయత్విత్యర్థః. (సహవీర్యంకరవావహై) సనియమకవిద్యాప్రదానేనవిద్యాయాఃసామర్థ్యంనిష్పాదయావహై. నియమాభావేవిద్యానిర్వీర్యాభవతీతిభావః. (తేజస్వినావధీతమస్తు) నౌ-ఆవయోఃయదధీతం- తత్తేజస్విఅస్తు- వీర్యవత్తరంభవత్విత్యర్థః. (మావిద్విషావహై) *యశ్చాధర్మేణవిబ్రూతేయశ్చాధర్మేణపృచ్ఛతి।తయోరన్యతరఃప్రైతివిద్వేషం వాధిగచ్ఛతీతిస్మృత్యుక్తరీత్యా అధర్మాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తోద్వేష ఆవయోర్మాభూదిత్యర్థః. (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) త్రిర్వచనంసర్వదోషశాన్త్యర్థం. ౧౯

———

౨౦.— ఇయంచోపనిషద్భగవత్సూత్రైరేవేతి భగవతాబాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా. తత్ర * యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచోభేభవతఓదనః । మృత్యుర్యస్యోపసేచనంకఇత్థావేదయత్రసఇతివాక్యే బ్రహ్మక్షత్రయోరోదనత్వనిరూపణేన భోజ్యత్వస్యవాభోగ్యత్వస్యవా ప్రతీతేఃతత్ప్రతిసంబన్ధియస్యేతి షష్ఠ్యన్త యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టోభోక్తాజీవఏవస్యాత్ - పరమాత్మనోభోక్తృత్వాసంభవాదితి పూర్వపక్షంకృత్వా * అత్తాచరాచరగ్రహణాత్ * ప్రకరణాచ్చ * గుహాంప్రవిష్టావాత్మానౌహితద్దర్శనాత్ * విశేషణాచ్చేతిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః - * ఉభేభవత ఓదనఇతి ఓదన ప్రతిసంబన్ధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పరమాత్మైవ - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దగృహీత నిఖిలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్రమన్త్రేప్రతిపాదనాత్. అత్రబ్రహ్మక్షత్రశబ్దయోః నిఖిలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః, ఓదనశబ్దస్యవినాశ్యత్వ లక్షకత్వప్రకారశ్చ ఏతన్మన్త్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శితస్తత్రైవానుసంధేయః. * మహాన్తంవిభుమాత్మానమితిప్రస్తుతత్వేనతస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్యగతత్వాచ్చ. నను * ఋతంపిబన్తావిత్యుత్తరమన్త్రే కర్మఫలభోగాన్వయినోరేవ ప్రతిపాదనాత్, పరమాత్మనశ్చజీవవత్ కర్తృత్వేనవా అన్తఃకరణవత్కరణత్వేనవా ఉన్వయాసంభవాత్, పరమాత్మప్రకరణ మధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశఙ్కాం వ్యుదస్యతి * గుహాంప్రవిష్టావాత్మానౌ హితద్దర్శనాదితి. గుహాంప్రవిష్టౌజీవ పరమాత్మానావేవ - తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్. * తందుర్దర్శంగూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితమితిపరమాత్మనోగుహాప్రవేశఃశ్రూయతే - * యాప్రాణేనసంభవత్యదితిర్దేవతామయీ । గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీతి జీవస్యాపిగుహాప్రవేశోదృశ్యతే. అతః ద్వయోరపి గుహాప్రవేశదర్శనాత్, తయోరేవపిబతోశ్ఛత్రిన్యాయేన * ఋతంపిబన్తావితి నిర్దేశస్యసంభవాత్, * ఋతంపిబన్తావితి మన్త్రేణపరమాత్మప్రకరణవిచ్ఛేదశ్శఙ్క్యశక్యః. *విశేషణాచ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యంవిదిత్వేతిజీవపరయోరుపాస్యత్వోపాసకత్వాదినా విశేషితత్వా త్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయఏకాధికరణస్థత్వ ప్రతిపాదనార్థత్వాత్ * ఋతంపిబన్తావితిమన్త్రస్యజీవపరప్రతిపాదకత్వమేవ. అతః *యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచేతిమన్త్రఃపరమాత్మపరఏవేతినిర్ణీతం.—— తథా *అఙ్గుష్ఠమాత్రఃపురుషోమధ్యఆత్మనితిష్ఠతి। ఈశానోభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతఇతిమన్త్రేఅఙ్గుష్ఠమాత్రతయానిర్దిశ్యమానోజీవఏవ-అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్యజీవధర్మ--యా*ప్రాణాధిపస్సంచరతిస్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రోరవితుల్యరూపః *అఙ్గుష్ఠమాత్రంపురుషంనిశ్చకర్ష యమోబలాదితిశ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధత్వాదితిపూర్వపక్షంకృత్వా *శబ్దాదేవప్రమితః *హృద్యపేక్షయాతుమనుష్యాధికారత్వాత్ *కమ్పనాత్ *జ్యోతిర్దర్శనాదితిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః-అఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మా -శబ్దాదేవ- *ఈశానోభూతభవ్యస్యేతిఈశ్వరత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ. ననుకథంతర్హిపరమాత్మనోఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ *హృద్యపేక్షయాతుమనుష్యాధికారత్వాత్- హృది- హృదయేపరమాత్మనోవర్తమానత్వాత్తదపేక్షయాఅఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే. నచఖరతురగాదీనామఙ్గుష్ఠాభావాన్నాం హృదయస్యాఙ్గుష్ఠ ప్రమితత్వాభావాత్తదన్తర్వర్తినఃపరమాత్మనఃకథమఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమితివాచ్యం - ఉపాసనావిధాయిశాస్త్రస్య మనుష్యాధికారికత్వాత్, తేషాంచాఙ్గుష్ఠసంభవాత్, తద్ధృదయవర్తినఃఅఙ్గుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబన్ధనాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః. *కమ్పనాత్-*యదిదంకించజగత్సర్వం ప్రాణఏజతినిస్సృతం । మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిసమస్తప్రాణికమ్పనహేతుభయహేతుత్వస్యాస్మిన్నఙ్గుష్ఠప్రమితే ఆమ్నానాత్, తస్యచపరమాత్మధర్మత్వస్య *భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్నత్వాత్, దఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మా. *జ్యోతిర్దర్శనాత్- *నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకమితిఅఙ్గుష్ఠప్రమితేసకలతేజశ్చాదకజ్యోతిస్సంబన్ధప్రతిపాదనాత్తాదృశజ్యోతిస్సంబన్ధస్యఅథర్వణేబ్రహ్మసంబన్ధితయాప్రతిపాదితత్వాచ్చఅఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మేత్యర్థః.—— తథా *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమనః। మనసస్తుపరాబుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః। మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్న పరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితివాక్యేసాఙ్ఖ్య ప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానాత్, తచ్చచతుర్వింశతిరిక్తపురుషనిషేధాత్, చసాఙ్ఖ్యాభిమతమ బ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమేవ అవ్యక్తశబ్దేనాభిధీయతఇతి * ఆనుమానికమప్యేకేషామితిచేదితిసూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా *శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతిచ * సూక్ష్మంతుతదర్హత్వాత్ *తదధీనత్వాదర్థవత్ *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ *వదతీతిచేన్నప్రాజ్ఞోహిప్రకరణాత్ * త్రయాణామేవచైవముపన్యాసఃప్రశ్నశ్చ * మహద్వచ్చేతిసప్తభిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః-ఆనుమానికంనావ్యక్తశబ్దాభిలప్యం- ఉపాసనోపయోగివశీకరణాయ *ఆత్మానంరథినంవిద్ధిశరీరంరథమేవతుఇత్యాదినాశరీరరథరథాదిభావేనరూపితేషు ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇన్ద్రియవిషయేషురథరూపకాత్మనా *శరీరంరథమేవతుఇతివిన్యస్తస్యశరీరస్యైవావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాత్, అస్మింశ్చప్రకరణేఇన్ద్రియాదివశీకరణ ప్రకారస్యైవ *యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞఇత్యాదిదర్శనాత్, తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేనశరీరమేవగృహ్యతే. ననుకథమవ్యక్తశబ్దేనవ్యక్తస్యశరీరస్యాభిధానం- తత్రాహ *సూక్ష్మంతుతదర్హత్వాత్ - భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతంహ్యవస్థావిశేషమాపన్నంశరీరంభవతి. తతశ్చకారణవాచినాఅవ్యక్తశబ్దేన స్థూలంశరీరమేవోపచారాదుచ్యతఇత్యర్థః. ననూక్తశబ్దస్యముఖ్యఏవార్థోస్తు - కుతః స్థూలశరీరలక్షణా ఉభయపక్షస్యైవత్యత్రాహ

తదర్థత్వాదితి- స్థూలశరీరస్యైవ కార్యార్థత్వాత్, తస్యైవ వశీకార్యత్వాయ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వాత్, దవ్యక్తశబ్దేన కారణవాచినా స్థూలశరీరలక్షణాఽనుచితేతి భావః. నను యది భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యుపగమ్యతే- కాపిలతన్త్రసిద్ధోపాదానేకః ప్రద్వేష ఇత్యత్రాహ *తదధీనత్వాదర్థవత్-అస్మన్మతే అవ్యక్తస్య పరమాత్మాధీనతయా తదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి- సాఙ్ఖ్యమతే తదనభ్యుపగమాత్తస్య నిష్ప్రయోజనత్వమితి భావః. *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ - యది తన్త్రసిద్ధమేవ అవివక్షిష్యత్ - తదాఽస్య జ్ఞేయత్వమవివక్షిష్యత్ - వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షం వదద్భిస్తాన్త్రికైస్తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. న చాస్య జ్ఞేయత్వముచ్యతే - అతో న తన్త్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణం. *వదతీతి చేన్న, ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ - *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ । అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే ఇత్యుక్తస్య జ్ఞేయత్వమనన్తరమేవ శ్రుతిర్వదతీతి చేన్న- *సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనః ప్రకరణాత్ స ఏవ *అశబ్దమస్పర్శమితి మన్త్రే జ్ఞేయత్వేన నిర్దిశ్యతే- న తన్త్రసిద్ధమవ్యక్తం. *త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే హ్యుపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామేవ జ్ఞేయత్వోపన్యాసః, *అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రశ్నశ్చ దృశ్యతే- నావ్యక్తాదేః. *మహద్వచ్చ- యథా *బుద్ధేరాత్మా మహాన్ పర ఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్న తన్త్రసిద్ధం మహత్తత్త్వం గృహ్యతే- ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్న కాపిలతన్త్రసిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితం.—— అత ఇయముపనిషత్సర్వాపి పరమాత్మపరేతి త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతం. ౨౦

ఇతి షష్ఠవల్లీభాష్యం కఠోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారామ్ ।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజః స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

ప్రశ్నోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రశ్నః.

---*---

అవతారికా.

శం.— మన్త్రోక్తస్యార్థస్య విస్తరానువాదీదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ఋషిప్రశ్నప్రతివచనాఖ్యాయికా తు విద్యాస్తుతయే. ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్యసంవాసాదియుక్తైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్యా, పిప్పలాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా, చ- న సా యేన కేనచిదితి విద్యాం స్తౌతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చ తత్కర్తవ్యతా స్యాత్. ....

ఆ.— అథర్వణే* బ్రహ్మా దేవానామిత్యాదిమన్త్రైరేవాత్మతత్త్వస్య నిర్ణీతత్వాత్తైరేవ బ్రాహ్మణేన తదభిధానం పునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యైతస్యైవేహ విస్తరేణ ప్రాణోపాసనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్న పౌనరుక్త్యమితి వదన్ బ్రాహ్మణమవతారయతి (మన్త్రేతి) (విస్తరేతి) మన్త్రే హి *ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చేతి ఉక్త్వా తత్రాపరా ఋగ్వేదాద్యభిధేయేత్యుక్తం. సా చావిద్యా- కర్మరూపోపాసనారూపా చ. తత్ర ద్వితీయా ద్వితీయతృతీయప్రశ్నాభ్యాం వివ్రియతే. ఆద్యా కర్మకాణ్డే వివృతేతి నేహ వివ్రియతే. ఉభయోః ఫలం తు తతో వైరాగ్యార్థం ప్రథమప్రశ్నే స్పష్టీక్రియతే. పరవిద్యా చ *అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యుపక్రమ్య కృత్స్నేన ముణ్డకేన ప్రతిపాదితా. తత్రాపి *యథా సుదీప్తాదిత్యాదిమన్త్రద్వయోక్తార్థస్య విస్తరార్థం చతుర్థః ప్రశ్నః. *ప్రణవో ధనురిత్యత్రోక్తస్యార్థస్య స్పష్టీకరణార్థష్షష్ఠః ప్రశ్న ఇతీదం బ్రాహ్మణం తద్విస్తరానువాదీత్యర్థః. అత ఏవ విషయప్రయోజనాదికం తత్రైవోక్తమితి నేహ పునరుచ్యత ఇతి బోధ్యం. ఆఖ్యాయికాయాః బ్రహ్మచర్యతప ఆదిసాధనవిధానం పురాకల్పస్వరూపేణ ప్రయోజనాన్తరం చాస్తీత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి) ....

హరిః ఓమ్॥

సుకేశా చ భారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః సౌర్యాయణీ చ గార్గ్యః కౌశల్యశ్చాశ్వలాయనో భార్గవో వైదర్భిః కబన్ధీ కాత్యాయనస్తే హైతే బ్రహ్మపరా బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నాః॥ ౧

శం.— సుకేశా చ నామతః. భరద్వాజస్యాపత్యం భారద్వాజః. శైబ్యశ్చ- శిబేరపత్యం శైబ్యః. సత్యకామో నామతః. సౌర్యాయణీ- సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యః. తస్యాపత్యం సౌర్యాయణిః. ఛాన్దసః సౌర్యాయణీతి. గార్గ్యః- గర్గగోత్రోత్పన్నః. కౌశల్యశ్చ నామతః. అశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవః- భృగోర్గోత్రాపత్యం భార్గవః. వైదర్భిః- విదర్భేషు భవః. కబన్ధీ నామతః. కత్యస్యాపత్యం కాత్యాయనః. విద్యమానప్రపితామహో యస్య సః. యువార్థప్రత్యయః. తే హైతే బ్రహ్మపరాః - అపరం బ్రహ్మ పరత్వేన గతాః. తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణాః- కిం తత్. యన్నిత్యం విజ్ఞేయమితి. తత్ప్రాప్త్యర్థం యథాకామం యతిష్యామ ఇత్యేవం తదన్వేషణం కుర్వన్తః తదధిగమాయ ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్ముః. కథం. తే హ సమిత్పాణయః- సమిద్భారగృహీతహస్తాః సన్తో భగవన్తం- పూజావన్తం పిప్పలాదమాచార్యముపసన్నాః- ఉపజగ్ముః. ౧

ఆ.— (సౌర్యాయణీతి) సౌర్యాయణిరితి వక్తవ్యే దైర్ఘ్యం ఛాన్దసమిత్యర్థః. (యువార్థప్రత్యయ ఇతి) కత్యస్య యువాపత్యే వివక్షితే ఫక్ప్రత్యయే తస్య ఆయనాదేశే చ కాత్యాయన ఇతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. బ్రహ్మపరాణాం పునర్బ్రహ్మాన్వేషణమయుక్తమిత్యత ఆహ (అపరం బ్రహ్మేతి) నన్వపరబ్రహ్మాన్వేషణే నైవ పురుషార్థసిద్ధేః కిం పరబ్రహ్మాన్వేషణేనేత్యాశఙ్క్యతే (కిం తదితి) తస్య కోఽతిశయ ఇత్యర్థః. తస్యానిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరప్యనిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్, పరస్యైవ నిత్యత్వాత్తత్ప్రాప్తేస్తజ్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపి నిత్యత్వాచ్చ తస్యైవాన్వేషణీయత్వమితి పరస్వరూప

తాన్హసఋషిరువాచభూయఏవ తపసా బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాసంవత్సరం సంవత్స్యథయథాకామంప్రశ్నాన్ పృచ్ఛథయదివిజ్ఞాస్యామఃసర్వంహవోవక్ష్యామఇతి॥ ౨
అథకబన్ధీకాత్యాయనఉపేత్యపప్రచ్ఛభగవన్కుతోహవాఇమాఃప్రజాఃప్రజాయన్తఇతి॥ ౩

కిఞ్చనాయాహ (యదితి) పరబ్రహ్మాన్వేషమాణానాంకోతిశయఇత్యతఆహ (తత్ప్రాప్త్యర్థమితి) తత్ప్రాప్త్యర్థంతదధిగమాయతదన్వేషణంకుర్వన్తోయథాకామంయతిష్యామఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః. (సమిదితి) సమిద్గ్రహణంయథాయోగ్యందన్తకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థం ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదంవ్యాకరిష్యేయథామతి॥

రం — (సుకేశాచభారద్వాజఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యంపుమాన్ భారద్వాజః. నామతస్సుకేశా. శిబేరపత్యంశైబ్యః. నామతస్సత్యకామః. సూర్యాయణస్యాపత్యంసౌర్యాయణీ. ఈకారశ్ఛాన్దసః. గోత్రతోగార్గ్యః. కౌసల్యోనామతః. అశ్వలాయనస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవోగోత్రతః. విదర్భస్యాపత్యంవైదర్భిః. కబన్ధీనామతః. కాత్యాయనోగోత్రతః. (తేహైతేబ్రహ్మపరాఇతి) తేహ- ప్రసిద్ధాఃఏతే- ఉక్తాఃసుకేశసత్యకామసౌర్యాయణీకౌసల్యభార్గవకబన్ధినఃషడృషయో బ్రహ్మపరాః - వేదపరాః. వేదైకశరణాఇత్యర్థః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- వేదార్థతాత్పర్యవన్తః. యద్వా- బ్రహ్మపరాః- బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- తపోనిష్ఠాః. ‘వేద స్తత్త్వంతపో బ్రహ్మే’త్యుక్తేః. పరంబ్రహ్మ- పరం- ఉత్కృష్టం. నిరుపచితం. బ్రహ్మ- స్వరూపతోగుణతశ్చబృహద్భూతంవస్త్వన్వేషమాణాః- జిజ్ఞాసమానాఇత్యర్థః. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. వైశబ్దోఽవధారణే. ఏషః- అస్మద్బుద్ధౌవిపరివర్తమానఃపరబ్రహ్మవిత్త్వేన ప్రసిద్ధఃపిప్పలాదఏవషణ్ణామస్మాకంజిజ్ఞాసితానర్థాన్వక్తుంప్రభవతీతిపర్యాలోచ్యసమిద్భారాద్యుపాయనపాణయశ్శాస్త్రదృష్టేనవిధినాపూజ్యంపిప్పలాదముపగతాఇత్యర్థః. ౧

శం.— తానేవముపగతాన్ హ- సకిలఋషిరువాచ. భూయః- పునరేవ. యద్యపిపూర్వంతపస్వినఏవ-తపసా-ఇన్ద్రియసంయమేనతథాపివిశేషతో బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాచ- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యాఆదరవన్తఃసంవత్సరంకాలంసంవత్స్యథ-సమ్యక్- గురుశుశ్రూషాపరాస్సన్తోవత్స్యథ. తతోయథాకామం- యోయస్యకామస్తమనతిక్రమ్య - యద్విషయయోయస్యజిజ్ఞాసా- తద్విషయాన్ ప్రశ్నాన్పృచ్ఛథ. యదితద్యుష్మత్పృష్టంవిజ్ఞాస్యామః. అనుద్ధతత్వప్రదర్శనార్థోయదిశబ్దః- నాజ్ఞానసంశయార్థఃప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే. సర్వంహవః- వఃపృష్టంవక్ష్యామఇతి. ౨

ఆ.— తథాపీత్యస్యలపనేత్యతఃపూర్వమన్వయః. విశేషతఇత్యస్యపూర్వత్రాన్వయః. నిష్కృష్టమర్థమాహ (యద్విషయఇతి) అజ్ఞానాద్యర్థత్వాభావేహేతుమాహ (ప్రశ్నేతి) అత్రఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః. సర్వప్రశ్నానాంనిర్ణయాదజ్ఞానాద్యసంభవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (తాన్హసఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూయఏవేతి) యద్యపిపూర్వమేవభవన్తస్తపోబ్రహ్మచర్యాదిసమ్పన్నాః - తథాపిబ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరపిశరీరశోషణాదిలక్షణతపసా, యోషిత్స్మరణకీర్తనకేళిప్రేక్షణగుహ్యభాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్వృత్తిలక్షణాష్టవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయాశ్రద్ధయా, యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రంవాసంకరిష్యథ - వాసంపర్యవస్థాపయావత్. తతఃస్వేచ్ఛానురోధేనప్రష్టవ్యానర్థాన్ పృచ్ఛత. యదితానర్థాన్వయంజ్ఞాస్యామః- తదావశ్యంనామ స్తరేణసర్వంవక్ష్యామః. యద్యస్మాసుజ్ఞాతృత్వస్యనిశ్చయాభావేనసంవత్సరబ్రహ్మచర్యతపఆదౌబహుక్లేశసాధ్యేప్రవృత్తిర్నయుష్మాభ్యంరోచతే- తదానుష్ఠేయం నమ్రభావః. పరశ్చగురోఃజ్ఞాతృత్వపరీక్షామన్తరేణైవశుశ్రూషాకార్యేత్యయమర్థశ్శిక్షితోభవతి. తథాగురోరపిశిష్యసఙ్గ్రహేనాతిపాదరకత్వమిత్యర్థస్సూచితః ౨

శం.— అథ- సంవత్సరాదూర్ధ్వంకబన్ధీకాత్యాయనఉపేత్య- ఆగత్యపప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్- హేభగవన్ కుతః - కస్మాద్వైఇమాః బ్రాహ్మణాద్యాఃప్రజాఃప్రజాయన్తే- ఉత్పద్యన్తే. అపరవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చితాసముచ్చితయోర్యత్కార్యం- యాగతిః - తద్వక్తవ్యమితితదర్థోయంప్రశ్నః. ౩

ఆ.— పరబ్రహ్మాన్వేషమాణాఇత్యుపక్రాన్తేఽస్మిన్ బ్రహ్మప్రకరణేప్రజాపతికర్తృకప్రజాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యుక్త్యోరసఙ్గతిమాశఙ్క్యప్రశ్నప్రత్యుక్తిరూపాయాఃశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) ‘తేషామసౌవిరజోబ్రహ్మలోక’ ఇతిసముచ్చితకార్యస్యబ్రహ్మలోకస్య ‘అథోత్తరేణే’తితద్గతేర్దేవయానమార్గస్యచేహవక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంకేవలకర్మణాంచేత్యపిద్రష్టవ్యం కేవలకర్మకార్యస్యాపిచన్ద్రలోకస్యతద్గతేః పితృయాణస్యచ- ‘తేషామేవైషబ్రహ్మలోకః’ ‘ప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్త’ఇతివక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపిపరబ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసఙ్గతమేవ- తథాపికేవలకర్మకార్యాత్సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చవిరక్తస్యైవతత్రాధికారఇతితత్తావైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే. యద్యపిముఖతఃసృష్టిఃప్రతీయతే- తథాపితదుక్తౌప్రయోజనాభావాత్సృష్ట్యుక్తివ్యాజేనాపరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యతఇతిభావః. (ప్రశ్నఇతి) ప్రతివచనంచేత్యపిద్రష్టవ్యం- తాభ్యామేవతదుక్తేరితి. ౩

తస్మై స హోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా స మిథునముత్పాదయతే।
రయిం చ ప్రాణం చేత్యేతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇతి॥ ౪
ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేవ చన్ద్రమా రయిర్వా ఏతత్సర్వం యన్మూర్తం చామూర్తం చ తస్మాన్మూర్తిరేవ రయిః॥ ౫

రం.— (అథ కబన్ధీతి) సంవత్సరవాసానన్తరమన్యైరనుజ్ఞాతః కబన్ధీ పిప్పలాదస్య సమీపం యథావిధ్యుపగమ్యోపప్రచ్ఛ. కిమితి. (భగవన్ కుతో హ వా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— తస్మా ఏవం పృష్టవతే స హోవాచ- తదపాకరణాయాహ. ప్రజాకామః- ప్రజా ఆత్మనస్సిసృక్షుర్వై ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సన్ జగత్స్రక్ష్యామీత్యేవం విజ్ఞానవాన్ యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజఙ్గమానాం పతిస్సన్ జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయం- తపః- అన్వాలోచయత్ - అతప్యత. అథ తు స ఏవం తపస్తప్త్వా- శ్రౌతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాదయతే- మిథునం- ద్వన్ద్వముత్పాదితవాన్. రయిం చ - సోమమన్నం. ప్రాణం చ - అగ్నిమత్తారం. ఏతావగ్నీషోమావన్నాత్తృభూతౌ మే - మమ బహుధా - అనేకధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సఞ్చిన్త్యాణ్డోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచన్ద్రమసావకల్పయత్. ౪

ఆ.— తస్మై స హోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి (తదపాకరణాయేతి) ఆహేత్యస్య సన్నిత్యస్య ప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః. (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః. (తద్భావభావిత ఇతి) ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీనప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః. పూర్వకల్పీయతద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిస్సన్ పశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్ తపః- జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యత-అన్వాలోచయత్ - చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్బోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః. తత్ర ప్రథమమాదిత్యచన్ద్రోత్పాదనేన తద్భావమాపద్య పశ్చాచ్చన్ద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సరభావమాపద్య ఏవమేవ తదవయవాయనద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్య తతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావం రేతోభావం చాపద్యతే నరేతసా ప్రజాః సృజేయమిత్యేవం నిశ్చిత్య ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దితసూర్యచన్ద్రద్వన్ద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (స ఏవమితి) రయిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ (రయిం చేతి) ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి *అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మృతేః అగ్నేః ప్రాణసంబన్ధాదగ్నిరత్తా లక్ష్యత ఇత్యాహ (ప్రాణం చేతి) అగ్నీషోమయోరణ్డాన్తర్గతత్వేనాణ్డోత్పత్త్యనన్తరముత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ (అణ్డోత్పత్తీతి) *ఉద్యన్తం వావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతి శ్రుతేః సూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాహ (సూర్యాచన్ద్రమసావితి) ౪

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) ఏవం పృష్టవతే కబన్ధినే పిప్పలాద ఉవాచ. (ప్రజాకామో హ వై ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దః బ్రహ్మపరః- అస్య కారణవాక్యత్వాత్, వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్య సమర్థితత్వాత్,, సః- ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః పరమాత్మా ప్రజాసృష్టికామనయా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః అతప్యత - కృతవాన్. (స తపస్తప్త్వేతి) ఏవం స్రష్టవ్యం పర్యాలోచ్య రయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషాఖ్యం మిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః. కేనాభిప్రాయేణేత్యత ఆహ (ఏతౌ మ ఇతి) ప్రజాకామస్య మమ ఏతౌ రయిప్రాణౌ అనేకప్రకారాన్ ప్రాణిన ఉత్పాదయిష్యత ఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః. ౪

శం.— తత్రాదిత్యో హ వై ప్రాణః- అత్తాఽగ్నిః. రయిరేవ చన్ద్రమాః - రయిరేవాన్నం సోమ ఏవ. తదేతదేకమత్తా చాన్నం చ ప్రజాపతిః. ఏకం తు మిథునం- గుణప్రధానకృతో భేదః కథం. రయిర్వై- అన్నం వై ఏతత్సర్వం. కిం తత్. యన్మూర్తం చ - స్థూలం చ అమూర్తం చ- సూక్ష్మం చ. మూర్తామూర్తే అత్త్రన్నరూపే రయిరేవ. తస్మాత్ - ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం- మూర్తిః- సైవ రయిః - అమూర్తేనాత్త్రాద్యమానత్వాత్. ౫

ఆ.— రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇత్యాహ (తత్రాదిత్య ఇతి) ప్రజాపతేరేవ సంవత్సరాదిప్రజాపర్యన్తం స్రష్టృత్వం వక్తుం రయిప్రాణయోః సంవత్సరస్రష్ట్రోః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి) కథమేకస్యాత్తాన్నం చేతి భేద ఇత్యాశఙ్క్య తస్యైవ గుణభావవివక్షయాన్నత్వం, ప్రాధాన్యవివక్షయా చాత్తృత్వమితి భేద ఇత్యాహ (గుణేతి) రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) తత్ర రయేః సర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ (రయిరితి) అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేనచిదద్యమానత్వాద్రయిత్వమిత్యర్థః. నను మూర్తామూర్తయోరత్త్రన్నయోరుభయోరపి రయిత్వేఽన్నమేవ రయిరితి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్య మూర్తామూర్తత్వేన విభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావమాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే - యదా తూభే విభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యేతే - తదాఽమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవ రయిత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) ౫

అథాదిత్యః ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి తేన ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు
సన్నిధత్తే । యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీంయదధోయదూర్ధ్వం యదన్తరాదిశో
యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేనసర్వాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే॥ ౬
సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే తదేతదృచాభ్యుక్తమ్॥ ౭

రం.— రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యోహవై ఇతి) అత్తఇత్యాదిత్యః- భోక్తా. సఏవప్రాణఇత్యర్థః. తస్యప్రాణశబ్దితత్వేహేతుస్సమనన్తరమేవవక్ష్యతే. *రయిరేవచన్ద్రమాఇత్యస్యాభిప్రేతమర్థమాహ (రయిర్వా ఇతి) మూర్తశబ్దేనపృథివ్యప్తేజాంసిఉచ్యన్తే. అమూర్తశబ్దేనవాయ్వన్తరిక్షేఉచ్యేతే. సర్వమపిభూతజాతంరయిః- అన్నం. భోగ్యమిత్యర్థః. తస్మాన్మూర్తశబ్దితంపాఞ్చభౌతికంశరీరంసర్వంభోగ్యమేవేత్యర్థః. ౫

శం.— తథాఽమూర్తోపి ప్రాణోఽత్తాసర్వమేవయచ్చాద్యం. కథం. అథఆదిత్యఉదయన్- ఉద్గచ్ఛన్ యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి- తత్ప్రాచీందిశంస్వప్రకాశేనప్రవిశతి - వ్యాప్నోతి. తేన- స్వాత్మవ్యాప్త్యాసర్వాంస్తత్స్థాన్ ప్రాణాన్ ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్ రశ్మిషు - స్వాత్మావభాసరూపేషువ్యాప్తిమత్సువ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సన్నిధత్తే- సన్నివేశయతి. ఆత్మభూతాన్ కరోతీత్యర్థః. తథైవయత్ప్రవిశతిదక్షిణాం- యత్ప్రతీచీంయదుదీచీమధఊర్ధ్వంయత్ప్రవిశతి- యచ్చాన్తరాదిశః - కోణదిశోఽవాన్తరదిశః. యచ్చాన్యత్సర్వం ప్రకాశయతి. తేన- స్వప్రకాశవ్యాప్త్యాసర్వాన్-సర్వదిక్స్థాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే. ౬

ఆ.— రయిశబ్దితస్యాన్నస్యప్రజాపతిత్వార్థంసర్వాత్మత్వముక్త్వాప్రాణస్యాపితదర్థమేవసర్వాత్మత్వముచ్యతే అథాదిత్యఇతివాక్యేనేత్యాహ(తథేత్యాదినా)యచ్చాద్యం-తదపిప్రాణోఽత్తా. ప్రాణోపిసర్వమేవేతి-సర్వాత్మకఇత్యర్థః.(స్వప్రకాశేనేతి)స్వకీయప్రకాశేన. స్వప్రభయేత్యర్థః. (అన్తర్భూతానితి) యద్యపిప్రాణస్యాత్తృత్వముక్తం-తథాపి *రయిర్వాఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్యప్రాణస్యాపిగుణభావవివక్షయా- అన్నత్వముక్తమితితథోక్తం. (స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి) స్వాత్మప్రభారూపేషురశ్మిష్విత్యర్థః. (వ్యాప్తత్వాదితి) సమ్బద్ధత్వాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (అథాదిత్యః) రయినిరూపణానన్తరంఆదిత్యఃవక్ష్యతఇతిశేషః. ఆదిత్యశబ్దితస్యభోక్తుఃప్రాణశబ్దితత్వేహేతురుచ్యతఇతియావత్. (ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశంప్రవిశతీతి) అయంజీవఃసుషుప్తిస్థానాత్ ప్రబుధ్యమానఏవసన్ ప్రాచీందక్షిణాం ప్రతీచీముదీచీమధఊర్ధ్వం అన్తరాదిశోయత్సర్వం ప్రకాశయన్ తత్తద్దిగ్వర్తీన్ద్రియాణిధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిద్వారాబిభర్తి-తస్మాత్సఏవప్రాణశబ్దితేన్ద్రియనిర్వోఢృత్వాత్ప్రాణఇత్యర్థః. ప్రాచీందిశంప్రవిశతి- ప్రకాశయతి. ప్రాచ్యాన్ పదార్థానుపలభతఇతియావత్. తేన - తస్మాద్ధేతోః ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే- పూర్వదిగ్వర్తిపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ ప్రాణాన్ ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిముఖేనాధితిష్ఠతి- ప్రేరయతి. ధర్మభూతజ్ఞానేనతదధిష్ఠాతృత్వలక్షణసన్నిధానాభావే చక్షురాదినాకరణేనరూపాద్యుపలమ్భోనస్యాత్- చేతనానధిష్ఠితస్యకరణస్యకార్యాసమర్థత్వాదితిభావః. యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీమిత్యాదౌ- యద్దక్షిణాంప్రవిశతి - తేనదాక్షిణాత్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే. యత్ ప్రతీచీంప్రవిశతి-తేనప్రతీచ్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే. ఇత్యాదిశేషఃపూరణీయః. లాఘవార్థంప్రతిపర్యాయంతదనుక్తిః. అత్ర ప్రజాస్సిసృక్షుఃపరమాత్మాప్రకృతింపురుషంచససర్జేతివక్తవ్యేపరోక్షరూపేణరయిప్రాణశబ్దాభ్యాంతదభిలాపః, రయిప్రాణయోశ్చన్ద్రాదిత్యశబ్దాభ్యామభిలాప, శ్చ *పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఇతిరీత్యాఅస్యార్థస్యస్ఫుటతరోపదేశానర్హత్వసూచనార్థః. ౬

శం.— సఏషః- అత్తాప్రాణోవైశ్వానరః- సర్వాత్మావిశ్వరూపః. విశ్వాత్మత్వాచ్చప్రాణోఽగ్నిశ్చసఏవాత్తోదయతే - ఉద్గచ్ఛతిప్రత్యహంసర్వాదిశఆత్మసాత్కుర్వన్. తదేతత్ - ఉక్తంవస్తుఋచా- మన్త్రేణాప్యభ్యుక్తం. ౭

ఆ.— తస్యప్రత్యక్షత్వమాహ (సఏషఇతి) (వైశ్వానరఇతి) నరాః- జీవాః. విశ్వేచతేనరాశ్చవిశ్వానరాః. సఏవవైశ్వానరః. సర్వజీవాత్మకఇత్యర్థః. విశ్వరూపః- సర్వప్రపఞ్చాత్మకఇతిభేదః. (ఉక్తంవస్త్వితి) ఆదిత్యస్యోక్తంమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౭

రం.— *ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్యభోక్తృవర్గస్యోదయమానస్యపరమాత్మాత్మకతామాహ (సఏషవైశ్వానరో విశ్వరూపఇతి) యఃప్రాక్ ప్రస్తుతఃప్రజాపతిశబ్దితః- విశ్వేషాంనరాణాంనేతృత్వేనవైశ్వానరశబ్దవాచ్యః- సర్వశరీరతయావిశ్వరూపశబ్దితః-అగ్రనేతృత్వాదిగుణయోగేనఅగ్నిశబ్దితః - సఏషప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టఃపరమాత్మా*ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణశబ్దితభోక్తృరూపస్సన్ ఉదయతఇత్యర్థః. అయంచమన్త్రోవైశ్వానరాధికరణేపరమాత్మపరతయాసిద్ధవత్కృత్యభగవతాభాష్యకృతావ్యవహృతః. అతఏవంవ్యాఖ్యాతమితిద్రష్టవ్యం. (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్- బ్రహ్మఅభిముఖీకృత్యఋఙ్మన్త్రేణాప్యుక్తం. ౭

విశ్వరూపంహరిణంజాతవేదసంపరాయణంజ్యోతిరేకంతపన్తం।
సహస్రరశ్మిశ్శతధావర్తమానఃప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః॥ ౮
సంవత్సరోవైప్రజాపతిస్తస్యాయనేదక్షిణంచోత్తరంచ తద్యేహవైతదిష్టాపూ
ర్తేకృత మిత్యుపాసతే తేచాన్ద్రమసమేవ లోకమభిజయన్తేత ఏవపునరావర్తన్తేతస్మా
దేతేఋషయఃప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తే। ఏషహవైరయిర్యఃపితృయాణః॥ ౯

శం.— విశ్వరూపం- సర్వరూపం. హరిణం-రశ్మిమన్తం. జాతవేదసం- జాతప్రజ్ఞానం. పరాయణం- సర్వప్రాణాశ్రయం. జ్యోతిరేకం - సర్వప్రాణినాంచక్షుర్భూతమద్వితీయం. తపన్తం- తాపక్రియాంకుర్వాణంస్వాత్మానంసూర్యంసూరయోవిజ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మవిదః.కౌసా-యంవిజ్ఞాతవన్తః. సహస్రరశ్మిః- అనేకరశ్మిః. శతధా- అనేకధా. ప్రాణిభేదేనవర్తమానః. ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః. యశ్చాసౌచన్ద్రమాఅమూర్తిరన్నం, యశ్చమూర్తిశ్చప్రాణోత్తాదిత్య, స్తదేతదేకమేతన్మిథునంసర్వం. ౮

ఆ — విశ్వరూపమిత్యాదిద్వితీయాన్తానాంసహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాన్తానాం సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగాదధ్యాహారంకృత్వావాక్యభేదేనవ్యాచష్టే (స్వాత్మానమిత్యాదినా) *సమిథునముత్పాదయతఇత్యుపక్రాన్తంమిథునముపసంహరతి (యశ్చాసావితి) యశ్చాసౌచన్ద్రమాః, యశ్చామూర్తః ప్రాణ, స్తదేకంమిథునంసర్వం- సర్వాత్మకమిత్యన్వయః. ౮

రం.— (విశ్వరూపంహరిణమితి) విశ్వరూపం- సర్వశరీరం. జాతానివేదాంసి-వేద్యాయస్మాత్సజాతవేదాః *ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీతిసర్వజ్ఞానోత్పాదకం. పరాయణం- పరమప్రాప్యం. జ్యోతిః-సర్వప్రకాశకదీప్తిమన్తం. ఏకం- అద్వితీయం. తపన్తం- జాఠరాదిత్యాదిరూపేణతపన్తం. *సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం *అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాందేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామ్యన్నంచతుర్విధమితిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం. హరిణం- హరిమిత్యర్థః. హరిశబ్దస్యనాన్తత్వంఛాన్దసం. వర్తమానః - అనువర్తమానః. తద్విధేయతయాతచ్ఛరీరభూతఇతియావత్. సహస్రరశ్మిః- నానావిధవిషయవిషయకజ్ఞానవాన్. ప్రజానాం - స్థావరజఙ్గమాత్మకానాంప్రాణః- ధారకః. సూర్యః - సూర్యవత్ప్రకాశః. ఏషః - జీవఃశతధా - దేవమనుష్యాదినానావిధదేహాత్మాభిమానశాలితయాసుషుప్తిస్థానాదుదయతి. సర్గకాలే ఉదయతఇతివార్థః. ౮

శం.— కథంప్రజాఃకరిష్యతఇతి. ఉచ్యతే- తదేవకాలస్సంవత్సరోవైప్రజాపతిః- తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదాయోహిసంవత్సరః తదనన్యత్వాద్రయిప్రాణైతన్మిథునాత్మకఏవేత్యుచ్యతే. తత్కథం. తస్య - సంవత్సరస్యప్రజాపతేరయనే- మార్గౌద్వౌ- దక్షిణంచోత్తరంచ. ద్వేప్రసిద్ధేహ్యయనేషణ్మాసలక్షణే - యాభ్యాందక్షిణేనోత్తరేణచయాతిసవితా కేవలకర్మిణాంజ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాంచ లోకాన్విదధత్. కథం. తత్రచబ్రాహ్మణాదిషు యేవైతదుపాసతఇతిక్రియావిశేషణోద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. ఇష్టంచపూర్తంచఇష్టాపూర్తే- ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే- నాకృతంనిత్యం. తేచాన్ద్రమసం - చన్ద్రమసిభవంప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశంరయిమన్నభూతంలోకమభిజయన్తే - కృతరూపత్వాచ్చాన్ద్రమసస్యతఏవచకృతక్షయాత్పునరావర్తన్తే- *ఇమంలోకంహీనతరంవావిశన్తీతిహ్యుక్తం. యస్మాదేవంప్రజాపతిమన్నాత్మకంఫలత్వేనాభినిర్వర్తయన్తిచన్ద్రమిష్టాపూర్తకర్మణాఋషయః- స్వర్గద్రష్టారఃప్రజాకామాః- ప్రజార్థినోగృహస్థాః-తస్మాత్స్వకృతమేవదక్షిణం- దక్షిణాయనోపలక్షితంచన్ద్రంప్రతిపద్యన్తే. ఏషహవైరయిః- అన్నం. యఃపితృయాణః-పితృయాణోపలక్షితశ్చన్ద్రః. ౯

ఆ.— *ఏతౌమేబహుధాప్రజాఃకరిష్యతఇత్యుక్తమ్- తత్కేనప్రకారేణేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) రయిప్రాణయోఃసంవత్సరాదిద్వారాప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తదేవ- మిథునమేవసంవత్సరఃకాలః- సచప్రజాపతిః- ప్రజాపత్యాత్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాదినేత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి) తదుపపాదయతి (చన్ద్రేతి) చన్ద్రనిర్వర్త్యాస్తిథయః.ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతివిభాగః. తన్నిర్వర్త్యత్వేపికాలస్యకథంతదాత్మతేత్యాశఙ్క్యకార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్యత్వాదితి) నకేవలంతిథ్యాదిద్వారాచన్ద్రాదినిర్వర్త్యత్వంసంవత్సరస్య- కిన్త్వయనద్వారాపీతివక్తుంతస్యాయనేఇత్యాదివాక్యం. తత్ప్రశ్నపూర్వకంవ్యాచష్టే (తత్కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వంకుతోఽపేక్ష్యన్తరాదిత్యర్థః. కేవలకర్మిణాంలోకాన్విదధద్దక్షిణేనయాతి. జ్ఞానయుక్తకర్మవతాంలోకాన్విదధదుత్తరేణయాతీత్యన్వయః. సవితేత్యుపలక్షణంచన్ద్రస్యాపి- జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం - మార్గశీర్షాద్యుత్తరాయణమితిశ్రుతిషుప్రసిద్ధిః. తతశ్చకర్మిణాంలోకవిధాతుంతయోర్దక్షిణోత్తరాభ్యాంయామ్యోత్తరలోకాభ్యాంగమనా, త్తన్నిమిత్తత్వాచ్చఅయనద్వయప్రసిద్ధి, స్తన్నిర్వర్త్యత్వంతయోరయనయోరితితద్ద్వారాసంవత్సరస్యాపితన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః. చన్ద్రాదిత్యయోఃకథంలోకవిధాయకత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారాలోకప్రాప్తేః, ప్రాప్యస్యలోకస్యాపిచన్ద్రాదిత్యాత్మకత్వా, చ్చతయోస్తద్విధాయకత్వమితితద్యేహవాఇత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (తత్రేతి) (ఇష్టంచేతి) *అగ్నిహోత్రంతపస్సత్యంవేదానాముపలమ్భనం।ఆతిథ్యంవైశ్వదేవంచఇష్టమిత్యభిధీయతే॥వాపీకూపతటాకాదిదేవతాయతనానిచ।అన్నప్రదానమారామఃపూర్తమిత్యభిధీయతఇత్యుభయోర్భేదః. కృతమిత్యుపాసతఇతికృతశబ్దోపరితనమితిశబ్దమిష్టాపూర్తేఇతిపూర్తశబ్దోపర్యాకృష్యాదిశబ్దపర్యాయతయావ్యాచ

అథోత్తరేణతపసాబ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభి
జయన్తేఏతద్వైప్రాణానామాయతనమేతదమృతమభయమేతత్పరాయణమేతస్మా
న్నపునరావర్తన్తఇత్యేషనిరోధః॥ తదేషశ్లోకః॥ ౧౦

ష్టే (ఇత్యాదీతి) దత్తమాదిశబ్దార్థః. కృతమేవోపాసతే- కార్యమేవానులిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఇదంచవిశేషణంపునరావృత్తౌహేతుతయోక్తం. కృతరూపేష్ట్యాది
జన్యత్వాచ్చన్ద్రస్యాపికృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృతరూపత్వాదితి) పునరావృత్తౌమన్త్రవాక్యంప్రమాణయతి(ఇమంలోకమితి) ౯

రం.— ఏవంసూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్య ప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దిత ప్రకృతిపురుషరూపభోగ్యభోక్తృత్వనావిభాగముపవర్ణ్య- తస్యైవ
పరమాత్మనఅఖణ్డకాలరూపేణస్థితస్యఖణ్డకాలరూపేణవిభాగంవర్ణయిష్యన్ - చిత్తావతరణాయవాఉపాసనార్థంవా సంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షి
ణోత్తరాయణాత్మకంరయిప్రాణరూపంవిభాగం, తథామాసాఖ్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితంకృష్ణశుక్లపక్షాత్మకంవిభాగం, అహోరాత్రాత్మక
కాలరూపప్రజాపతేఃరయిప్రాణాత్మకంరాత్ర్యహరాత్మకంవిభాగం, తత్ప్రసఙ్గేనరయిశబ్దార్థదక్షిణాయనకృష్ణపక్షరాత్ర్యవేక్షయాప్రాణశబ్దార్థ
భూతోత్తరాయణశుక్లపక్షదివసానాముత్కర్షంచవక్తుమారభతే (సంవత్సరోవైఇతి) తస్యసంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరశబ్ది
తేద్వేఅయనే- సూర్యగత్యాధారభూతేద్వేరూపేస్తః. (తద్యేహవైఇతి) హవాఇతిప్రసిద్ధౌ. స్మరణేవా. అయమర్థః- తత్- తత్రయే- పురుషాః
ఇష్టాపూర్తేవకృతమిత్యుపాసతే- కర్మోపాసతఇత్యర్థః. యఇమేగ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతిశ్రుత్యన్తరైకార్థ్యాత్ కృతశబ్దోదత్తపరః. ఇష్టం-
యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం- ఖాతాది. ఇతిశబ్దఃప్రకారవచనః. యాగదానవాపీకూపాదికంకర్మయేఽనులిష్ఠన్తి- తేచన్ద్రమస్సంబన్ధినంలోకమ
భిజయన్తే- అభిజయన్తి. ప్రాప్నువన్తి. తఏవపునరావర్తన్తే. సత్యాత్మోపాసకాఃఉత్తరమార్గేణగతాఇత్యర్థః. (తస్మాదేతఇతి) తస్మాదేతేఇష్టాపూర్తే-
కర్మతాఃప్రజాస్స్వర్గాదిలక్షణప్రత్యక్షఫలకామాఋషయః- తప్రత్యక్షదర్శినఃదక్షిణంపన్థానంపితృయాణశబ్దితంప్రతిపద్యన్తే. ఏషపితృయాణః
రయిః- అన్నప్రధానః. వైషయికభోగాత్మకఇతియావత్. యద్యపి ధూమోరాత్రిస్తథాకృష్ణఇత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నఃపురాణేషుదక్షిణమా
ర్గనిర్దిష్టఃధూమాదిశ్చన్ద్రాన్తఃపితృయాణోఽన్యః- సంవత్సరావయవభూతపక్షాత్మాదక్షిణాయననిర్దిష్టోఽన్యః- తథాపిదక్షిణాయనశబ్దేనవ్యోమో
రపివ్యవహ్రియమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీకృత్యవ్యవహారఉపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అథోత్తరేణాయనేనప్రాజాపత్యంప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయన్తే. కేన. తపసా- ఇన్ద్రియజయేనవిశేషతోబ్రహ్మచర్యేణశ్ర
ద్ధయావిద్యయాచప్రజాపత్యాత్మవిషయయాఆత్మానం- ప్రాణంసూర్యంజగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్య- అహమస్మీతివిదిత్వాఆదిత్యమభిజయన్తి - అభి
ప్రాప్నువన్తి. ఏతద్వైఆయతనంసర్వప్రాణానాంసామాన్యం. ఆయతనం- ఆశ్రయః. ఏతదమృతం- అవినాశి. అభయం- అతఏవభయవర్జితం.
నచన్ద్రవత్ క్షయవృద్ధిభయవత్. ఏతత్పరాయణం- పరాగతిర్విద్యావతాంకర్మిణాంచజ్ఞానవతాం. ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తే- యథేతరేకేవలకర్మి
ణః. ఇతి- యస్మాదేషోఽవిదుషాంనిరోధః- ఆదిత్యాద్ధినిరుద్ధాఅవిద్వాంసోనైతేసంవత్సరమాదిత్యమాత్మానంప్రాణమభిప్రాప్నువన్తి- సహిసంవత్స
రఃకాలాత్మాఽవిదుషాంనిరోధః. తత్- తత్రాస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రః. ౧౦

ఆ.— (అథేతి) మార్గాన్తరారమ్భార్థోఽథశబ్దః. (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి) తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః (ఆదిత్యమభిజ
యన్తఇతి) పూర్వమన్వయార్థముక్తం - ఇదానీంవ్యాఖ్యానార్థమితిద్రష్టవ్యం. (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః. (విద్యావతామితి) క
ర్మానధికారిణాంఅతఏవకేవలోపాసనవతామిత్యర్థః. (కర్మిణాంచజ్ఞానవతామితి) సముచ్చయవతామిత్యర్థః నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తౌ
వపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య - తేషామాదిత్యప్రాప్తిరేవనాస్తీతివక్తుమిత్యేషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (ఇతియస్మాదితి) తస్మాత్తేషామాదిత్య
ప్రాప్తిరనాశఙ్క్యేతిశేషః. ౧౦

ఆ.— యద్వా- తస్యాయనేఇత్యారభ్యఇత్యేషఇత్యన్తశ్రుతివాక్యమనయోఃరయిప్రాణరూపత్వప్రతిపాదనపరతయావ్యాఖ్యేయం. త
థాహి- సంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథుననిర్వర్త్యత్వేరయిప్రాణరూపత్వంచవక్తవ్యం- తత్కథమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తదవయవయోరయనయోస్త
ద్రూపత్వంవక్తుంతయోఃప్రథమంప్రసిద్ధిమాహ (తస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి) ఏవమపికథంతయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ (కథ
మితి) దక్షిణాయనస్యరయిత్వంవక్తుంకర్మిణాంరయిరూపచన్ద్రనిర్వర్తకత్వమాహ (తత్రేతి) (లోకమితి) సోమరూపంశరీరమిత్యర్థః. తస్య
కర్మకృతత్వంపునరావృత్త్యాసాధయతి (కృతరూపత్వాదితి) రయిరూపచన్ద్రస్యదక్షిణాయనద్వారాప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్యతదన్తర్భావఇతివ
క్తుంతస్యకర్మిభిఃప్రాప్యత్వమాహ (యస్మాదితి) ఏవంచేత్తస్యరయిత్వంసిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి) (పితృయాణోపలక్షితఇతి) తత్ప్రాప్యఇత్య
ర్థః. తతశ్చతద్విశేషణస్యాయనస్యాపిరయిత్వమిత్యర్థః. ౯

ఆ.— ఇదానీముత్తరాయణస్యప్రాణత్వమాహ (అథేతి) ప్రాణరూపాదిత్యప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య- తస్యాపిప్రాణత్వమి
తిసంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితితత్కార్యత్వంయుక్తమితిభావః. అస్యకర్మసాధ్యచన్ద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వాఇతి) ఇతరత్సర్వం
సమానం. అస్మిన్నర్థే- ఇతి- సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

పఞ్చపాదం పితరం ద్వాదశాకృతిం దివ ఆహుః పరే అర్ధే పురీషిణం।
అథేమే అన్య ఉ పరే విచక్షణం సప్తచక్రే షడర ఆహురర్పితమితి॥ ౧౧

మాసో వై ప్రజాపతిస్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః ప్రాణస్తస్మాదేత
ఋషయః శుక్ల ఇష్టిం కుర్వన్తీతర ఇతరస్మిన్॥ ౧౨

రం.— (అథోత్తరేణేతి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. యే తావత్ *కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి విరక్తా ఋషయః కాయక్లేశాదిలక్షణేన తపసా, స్త్రీసఙ్గరాహిత్యలక్షణేన బ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా, ప్రత్యగాత్మవిద్యయా, పరమాత్మానముపాస్య అర్చిరాద్యుత్తరాయణేన *ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తప్రకారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారభూతం ఆదిత్యమభిజయన్తే- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. అన్వేష్టవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మానం సంస్తువన్ తేషామపునరావృత్తిం దర్శయతి. (ఏతద్వై ప్రాణానామితి) ఆయతనశబ్దాపేక్షయా ఏతదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ప్రాణానాం- ప్రాణభృతాం ఆయతనం- ఆధారభూతం. *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితా ఇతి పరమాత్మనస్సకలచేతనాధారత్వోక్తేః. ఏతత్పరాయణం- పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్తే- ఉపాసకా ఇతి శేషః. ఉత్తరేణ మార్గేణ గతాః *మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యత ఇత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మానం ప్రాప్య న నివర్తన్త ఇత్యర్థః. (ఏష నిరోధః) ఏషః- *ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా స్వం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తినిరోధకారీ. అతస్తం పరమాత్మానం ప్రజాపతిశబ్దితం ప్రాప్తస్య తదుపాసకస్య అపునరావృత్తిరుపపద్యత ఇతి భావః. అత్ర ఏష ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాపతిపరామర్శాత్ ఆత్మానమన్విష్యేత్యాత్మశబ్దోఽపి ప్రజాపతిపర ఏవ. అత ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః- *తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తే - ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్త ఇతి అర్చిరాదిగత్యా అపునరావృత్తిప్రతిపాదనాత్ *ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితమితి ద్రష్టవ్యం. (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్ సంవత్సరాత్మని ప్రజాపతౌ వక్ష్యమాణశ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— పఞ్చపాదం - పఞ్చర్తవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యస్య. తైరసౌ పాదైరివర్తుభిర్వర్తతే. హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయం కల్పనా. పితరం- సర్వస్య జనయితృత్వాత్ పితృత్వం తస్య. ద్వాదశమాసా ఆకృతయః- అవయవాః. ఆకరణం వా- అవయవీకరణమస్య ద్వాదశమాసైః. తం ద్వాదశాకృతిం. దివః- ద్యులోకాత్పరే- ఊర్ధ్వే అర్ధే- స్థానే. తృతీయస్యాం దివీత్యర్థః. పురీషిణం - పురీషవన్తం. ఉదకవన్తమాహుః కాలవిదః. విచక్షణం- నిపుణం. సర్వజ్ఞం సప్తచక్రే - సప్తహయరూపే చక్రే సతతగతికాలాత్మని షడరే - షడృతుమతి ఆహుః- సర్వమిదం జగత్కథయన్త్యర్పితం - అరా ఇవ రథనాభావర్పితమితి. యది పఞ్చపాదో ద్వాదశాకృతిః - యది సప్తచక్రః షడరః- సర్వథాపి సంవత్సరః కాలాత్మా ప్రజాపతిశ్చన్ద్రాదిత్యలక్షణో జగతః కారణం. ౧౧

ఆ.— (ఇయం కల్పనేతి) పఞ్చధా కల్పనేత్యర్థః. (జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్మకకాలస్య సర్వజనకత్వాదిత్యర్థః. సమానాధికరణబహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిర్వేత్యాహ (ఆకరణం వేతి) (అవయవీకరణమితి) అవయవిత్వేన కరణమిత్యర్థః. పక్షద్వయేఽప్యేక ఏవార్థః. (ద్యులోకాదితి) ఆకాశరూపాదన్తరిక్షలోకాదిత్యర్థః. అన్యథా స్వర్గలోకాత్పరస్య చతుర్థత్వేన తృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః. (ఉదకవన్తమితి) *ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరితిస్మృతేరిత్యర్థః. అన్యే ఇత్యస్య పూర్వార్ధగతేనాహురిత్యనేన సమ్బన్ధః. ఉ ఇతి తు శబ్దసమానార్థనిపాతః. పరే తు తమేవ విచక్షణమాహురిత్యన్వయః. కిమాహురిత్యత ఆహ (సప్తచక్ర ఇతి) తస్మిన్విచక్షణే సప్తచక్రాద్యాత్మకే సర్వమిదం జగదర్పితమిత్యాహురిత్యర్థః. మతద్వయేఽపి కో విశేష ఇత్యత ఆహ (యదీతి) పూర్వమతే ఋతూనాం పాదత్వకల్పనయా మాసానామవయవత్వకల్పనయా ఆదిత్యాత్మనాఽసంవత్సరః కాల ఏవోక్తః. ద్వితీయే తు హేమన్తశిశిరాపృథక్కృత్య షణ్ణామృతూనామరత్వకల్పనయా సంవత్సరస్య పరివర్తనగుణయోగేన చక్రత్వకల్పనయా కాలప్రాధాన్యేన సర్వాశ్రయత్వేన చ స ఏవోక్తః. పక్షద్వయే కిఙ్గుణభేదేన కల్పనాభేదేన చ భేదః- న ధర్మిభేద ఇత్యర్థః ౧౧

రం.— (పఞ్చపాదం పితరమితి) వత్సర సంవత్సర పరివత్సర ఇడావత్సరానువత్సరరూపాః పఞ్చ పాదాః యస్య సః పఞ్చపాదః. అథవా- హేమన్తశిశిరయోరేకీకరణాత్ షడృతవః పఞ్చర్తవః సంపద్యన్తే. తే పాదా యస్య సః. తం. పితరం- సర్వస్య జనకం. ద్వాదశాకృతిం- ద్వాదశమాసాకృతిం. దివః- స్వర్గాత్ పరే- పరస్మిన్నర్ధే- స్థానే పురీషిణం- పురీషశబ్దేన స్వర్గభూమిసన్నిహితం బ్రహ్మాణ్డగోళకావరణముచ్యతే. సోఽస్య స్థానత్వేనాస్తీతి పురీషిణమాహురిత్యన్వయః. అథశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. ఉశబ్ద అవధారణే. పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః. పూర్వోక్తేభ్యః అన్యే ఉత్కృష్టాః ఇమే కాలతత్త్వవిదః ఆదిత్యాది గ్రహసప్తకలక్షణచక్రయుక్తే ఋతులక్షణారషట్కయుక్తే సంవత్సరాఖ్యే రథే జగత్సర్వం విచక్షణం - కుశలం. నిశ్చలం యథా భవతి తథా అర్పితమిత్యాహుః. ౧౧

శం.— యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం- స ఏవ ప్రజాపతిస్సంవత్సరాఖ్యః స్వావయవే మాసే కృత్స్నః పరిసమాప్యతే- మాసో వై ప్రజాపతిః- యథోక్తలక్షణ ఏవ మిథునాత్మకః. తస్య మాసాత్మనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్షో రయిః- అన్నం చన్ద్రమాః. అపరో భాగః శుక్లః- శుక్లపక్షః ప్రాణః-

ప్రశ్నోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

---*---

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనంభార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాంవిధారయన్తే కతరఏతత్ప్రకాశయన్తే కః పునరేషాంవరిష్ఠ ఇతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచాకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీ వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రంచ। తే ప్రకాశ్యాభివదన్తి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః॥ ౨

శం.— ప్రాణోఽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం - తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వంచాస్మిన్ శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ- అనన్తరంహ- కిలైనంభార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ హే భగవన్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాం-శరీరలక్షణాంవిధారయన్తే-విశేషేణ ధారయన్తే. కతరే బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవిభక్తానామేతత్ప్రకాశనం - స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కోఽసౌ పునరేషాంవరిష్ఠః- ప్రధానః కార్యకారణలక్షణానామితి. ౧

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరస్యైతేన ప్రశ్నేన సఙ్గతిమాహ (ప్రాణోత్తేతి) (అవధారయితవ్యమితి) *అత్తా విశ్వస్య సత్వ ఇతి ఇత్యత్తృత్వస్య *ఏషోఽగ్నిస్తపతీత్యారభ్య *అరాఇవరథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం *ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం- పూర్వంగతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యంవినావక్ష్యమాణాత్మజ్ఞానాసిద్ధేస్తదర్థం, మన్దానాంఫలవిశేషార్థం, చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయారమ్భః. తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్తృత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః. తదుత్పత్త్యాదినిర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం. ప్రజాశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే - న జీవః - తస్య ప్రాణధారకత్వేన తద్ధార్యత్వాభావాదిత్యాహ (శరీరేతి) విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. (స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనమితి) అవకాశదానాదికమాకాశాదీనాంమాహాత్మ్యం. తస్యఖ్యాపనం- తస్యలోకాన్ ప్రతి ప్రకటనం. తత్ప్రకాశయన్తే-కుర్వన్తీత్యర్థః. పాకంపచతీతివత్. అవకాశదానాదికంస్వస్వకార్యంసర్వలోకప్రకటనంయథాతథాకతరేకుర్వన్తీత్యర్థః. ౧

రం.— దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణాదివిలక్షణ ప్రత్యగాత్మశోధనాయ ప్రశ్నానవతారయతి. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః *ఉత్తరేషు ఖణ్డేషు ప్రత్యగాత్మా విశోధ్యత ఇతి. (అథ హైనమితి) కబన్ధిప్రశ్నానన్తరం పిప్పలాదం భార్గవో వైదర్భిః పృష్టవాన్. కిమితి (భగవన్నితి) హే భగవన్ కింసఙ్ఖ్యాకా దేవాః స్థావరజఙ్గమాత్మికాం ప్రజాం బిభ్రతి. తేష్వేవ దేవేషు కతరే దేవాః ఏతత్ -శరీరం తత్కార్యం ప్రకాశయన్తే, కః పునరేషాం శ్రేష్ఠ ఇతి. ౧

శం.— ఏవంపృష్టవతే తస్మై స హోవాచ-ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీత్యేతాని పఞ్చ మహాభూతాని శరీరారమ్భకాణి. వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమిత్యాదీని కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి చ శరీరం ధారయన్తే. తన్మధ్యే కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి శరీరే స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కార్యలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ తే దేవా ఆత్మనో మాహాత్మ్యం ప్రకాశ్యాభివదన్తి స్పర్ధమానాః శ్రేష్ఠతాయై. కథం వదన్తి. వయమేతద్బాణం- శరీరం కార్యకారణసఙ్ఘాతమవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తమ్భాదయోఽవిశిథిలీకృత్య విధారయామః- విస్పష్టం ధారయామః. మయైవైకేనాయం సఙ్ఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (ఏష దేవ ఇతి) వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వం సంభావయితుం దేవ ఇతి విశేషణం * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయేనాకాశాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం. తచ్చ విశేషణం వాయ్వాదిష్వపి సర్వత్ర సంబధ్యతే. వాగ్గ్రహణం కర్మేన్ద్రియోపలక్షణార్థం. చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేన్ద్రియోపలక్షణార్థమితి మత్వాహ (కర్మేన్ద్రియేతి) కార్యలక్షణాః - శరీరాకారేణ పరిణతా ఆకాశాదయః. కరణలక్షణాని- ఇన్ద్రియాణి. (మాహాత్మ్యమితి) ఆకాశాదీనామవకాశదానాదిరూపం శరీరధారణైకదేశాత్మకం ప్రకాశ్యం స్వకార్యం. ప్రకాశ్య- సర్వలోకప్రకటంయథాతథాకృత్వా. అభివదన్తి- అభితః- సర్వతః కృత్స్నం శరీరధారణం ప్రత్యేకం వయమేవ కుర్మ ఇతి వదన్తీత్యర్థః. (బాణమితి) బాతీతి- బవయోరభేదాద్వాతి- కుత్సితంగన్ధం వహతీతి వా- వినాశం గచ్ఛతీతి వా- దేశాద్దేశాన్తరం గచ్ఛతీతి వా - బాణం. బాణమివ బాణం. కార్యకరణసఙ్ఘాతం శరీరమిత్యర్థః. ౨- ౩

రం.— (తస్మై స హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యైవ ధారకత్వప్రకాశకత్వశ్రేష్ఠత్వాని వక్తుమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశో హ వా ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. ఏషః- ప్రసిద్ధ ఆకాశః. దీవ్యతి-గచ్ఛతీతి దేవః - గమనశీలః. తాదృశో వాయుశ్చాగ్నిరాపః పృథివీ. వాక్శబ్దేన కర్మేన్ద్రియాణి సర్వాణ్యుపలక్ష్యన్తే. చక్షుశ్శ్రోత్రశబ్దేన జ్ఞానేన్ద్రియాణి. (తే ప్రకాశ్యాభివదన్తీతి) ఆకాశాదయస్సర్వే మిళిత్వా పురోవర్తి శరీరం ప్రదర్శ్య అభితః స్థిత్వా వదన్తిస్మ. కిమితి. వయం బాణవత్ సంచారశీలమేతత్- పురోవర్తి శరీరమవలమ్బ్య విధారయామః - అవకాశాదివివిధకార్యక్షమతయా ధారయామ ఇత్యర్థః. ౨

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ। మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్
పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి॥ ౩

తేఽశ్రద్దధానా బభూవుః సోఽభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామత్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మిꣳశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే। తద్యథా మక్షికా మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మిꣳశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి॥ ౪

ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష వాయుః।
ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్॥ ౫

శం.— తానేవమభిమానవతో వరిష్ఠః ప్రాణః- ముఖ్య ఉవాచ- ఉక్తవాన్. మా మైవం మోహమాపద్యథ- అవివేకతయాఽభిమానం మా కురుత. యస్మాదహమేవైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి పఞ్చధాఽఽత్మానం ప్రవిభజ్య- ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య కృత్వా విధారయామీతి. ౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః. కిమితి (మా మోహమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశీం విపరీతబుద్ధిం మాగచ్ఛత. అహమేవాత్మానం ప్రాణాపానవ్యానసమానోదానరూపేణ పఞ్చధా విభజ్య ధారయామీతి. ఏవం వదతో ముఖ్యప్రాణస్యాయం భావః - హే ఆకాశాదయః భవన్తః అవకాశాది ప్రాతిస్వికకార్యక్షమాః అహం తు భవతామపి కార్యనిమిత్తత్వాత్ స్వవత్కార్యక్షమః. మయోత్క్రియమాణే జీవనే తు భవత్సు న కోఽపి క్షమ ఇతి. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్దధానాః- అప్రత్యయవన్తో బభూవుః కథమేతదేవమితి. స చ ప్రాణస్తేషామశ్రద్దధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ- ఉత్క్రాన్తవానివ. ఇదముత్క్రాన్తవానివ సరోషాన్నిరపేక్షః. తస్మిన్నుత్క్రామతి యద్వృత్తం- తద్దృష్టాన్తేన ప్రత్యక్షీకరోతి- తస్మిన్నుత్క్రామతి సతి అథ అనన్తరమేవేతరే సర్వ ఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్తే- ఉత్క్రామన్తి. ఉచ్చక్రముః. తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే- తూష్ణీం భవతి. అనుత్క్రామతి సతి సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే- తూష్ణీం వ్యవస్థితా అభూవన్. తద్యథా లోకే మక్షికాః- మధుకరాః స్వరాజానం - మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే- తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రతిష్ఠన్తి. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చేత్యాదయః. త ఉత్సృజ్యాశ్రద్దధానతాం- బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువన్తి. ౪

ఆ.— (కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు- అహమేవైతదిత్యాద్యుక్తం. ఏవం - యథాభూతం కథమిత్యర్థః. (ఉత్క్రాన్తవానివేతి) అత్యన్తోత్క్రాన్త్యభావాదివశబ్దః. (నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః. (దృష్టాన్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః. ౪

రం.— (తేఽశ్రద్దధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతవన్తః. తతః సః- ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహఙ్కారావేశాత్ అష్టోత్తరశతమర్మస్థానానాముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాత్కిఞ్చిదుదచలదివ. ఇవశబ్ద అల్పార్థే. సా చోదుత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్శరీరవినాశస్స్యాదితి మత్వా ఉత్క్రమణమివ కృతవానితి భావః. తస్మిన్- ముఖ్యప్రాణే ఉత్క్రామతి- ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామన్. తస్మింస్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే. ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ. యథా మధుకరమక్షికాస్తత్ర తత్ర స్థాం మక్షికాముత్క్రామతీమనూత్క్రామన్తి- ప్రతిష్ఠితాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి - ఏవం వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణానువిధాయినో భవన్తీత్యర్థః. (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహాత్మ్యదర్శనప్రీతా వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టువురిత్యర్థః. స్తుతేర్వ్యత్యయాత్ శ్నుః. ౪

శం.— కథం. ఏషః- ప్రాణోఽగ్నిస్సంస్తపతి- జ్వలతి. తథైష సూర్యస్సన్ప్రకాశతే తథైష పర్జన్యస్సన్వర్షతి. కిం చ- మఘవాన్- ఇన్ద్రస్సన్ప్రజాః పాలయతి- జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి. ఏష వాయురావహప్రవహాదిభేదః. కిం చ- ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య జగతః. సత్- మూర్తం. అసత్- అమూర్తం చ. అమృతం చ- యద్దేవానాం స్థితికారణం. ౫

ఆ.— (సూర్యస్సన్నితి) తపతీత్యనుషఙ్గః. సన్తాపయతీత్యర్థః. (ఆవహప్రవహాదీతి) ఆవహాదయస్సప్తవాయుగుణాః. తథాభూతస్సన్మేఘాన్ జ్యోతిశ్చక్రాదీంశ్చ వహతీతి శేషః. ఏష దేవః పృథివీ సన్- సర్వస్య జగతో ధారయితా. రయిః- చన్ద్రస్సన్సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః. ౫

రం.— స్తుతిమేవాహ (ఏషోఽగ్నిస్తపతీతి) ఏషః- ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తపతి. ఏషః- ప్రాణ ఏవ సూర్యః. సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితికత్వాత్ *యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యత ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. రయిర్దేవః- అబ్భూతో దేవః. చన్ద్రమా ఇతి యావత్. సదసచ్ఛబ్దావ్యక్తమానావ్యక్తమానపరౌ. ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరౌ వా. స్థూలసూక్ష్మపరౌ వా. చేతనాచేతనపరౌ వా. అమృతశబ్దో మోక్షపరః. తస్యాపి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం। ఋచో యజూꣳషి సామాని యజ్ఞః క్షత్రం బ్రహ్మ చ॥ ౬
ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయసే।
తుభ్యం ప్రాణ ప్రజాస్త్విమా బలిం హరన్తి యః ప్రాణైః ప్రతితిష్ఠసి॥ ౭
దేవానామసి వహ్నితమః పితౄణాం ప్రథమా స్వధా।ఋషీణాం చరితం సత్యమథర్వాఙ్గిరసామసి॥ ౮
ఇన్ద్రస్త్వం ప్రాణ తేజసా రుద్రోఽసి పరిరక్షితా। త్వమన్తరిక్షే చరసి సూర్యస్త్వం జ్యోతిషాం పతిః॥ ౯

శం.— కించ బహునా- అరా ఇవ రథనాభౌ శ్రద్ధాదినామాన్తం సర్వం శరీరం స్థితికాలే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం. తథా ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రివిధా మన్త్రాః, తత్సాధ్యశ్చ యజ్ఞః, క్షత్రం చ సర్వస్య పాలయితృ, బ్రహ్మ చ యజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం, చైతచ్చ ప్రాణస్సర్వం. ౬

ఆ.— (శ్రద్ధాదీతి) *ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణషోడశకలాత్మక ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మ చేతి) బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధికృతం సర్వమేవేత్యన్వయః. ౬

రం.— (అరా ఇవేతి) చక్రస్య నాభినేమ్యోరన్తరాళవర్తీని కాష్ఠాని అరశబ్దేనోచ్యన్తే. చక్రమధ్యప్రదేశో నాభిశబ్దేనోచ్యతే. యథా అరా నాభావర్పితాః- ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థం స్పష్టయతి (ఋచో యజూంషీతి) అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దాః స్థావరజఙ్గమాత్మకప్రాణిమాత్రోపలక్షకాః. ౬

శం.— కించ- యః ప్రజాపతిరపి- స త్వమేవ. గర్భే చరసి పితుర్మాతుశ్చ. ప్రతి- ప్రతిరూపస్సన్ ప్రతిజాయసే. ప్రజాపతిత్వాదేవ ప్రాగేవ సిద్ధం తవ మాతృపితృత్వం- సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛన్న ఏకః ప్రాణః సర్వాత్మాఽసీత్యర్థః. తుభ్యం- త్వదర్థాయ ఇమాః - మనుష్యాద్యాః ప్రజాస్తు హే ప్రాణ చక్షురాదిద్వారైర్బలిం హరన్తి. యస్త్వం ప్రాణైశ్చక్షురాదిభిస్సహ ప్రతితిష్ఠసి సర్వశరీరేషు- అతస్తుభ్యం బలిం హరన్తీతి యుక్తం. భోక్తా హి యతస్త్వం- తవైవాన్యత్సర్వం భోజ్యం. ౭

ఆ.— (కించేతి) యః ప్రజాపతిః- విరాట్- సోఽపి త్వమేవేత్యన్వయః. పితుర్గర్భే రేతోరూపేణ, మాతుర్గర్భే పుత్రరూపేణ, యశ్చరతి- యశ్చాసావేవ ప్రతిరూపస్సన్- సదృశస్సన్ ప్రజాయతే - స త్వమేవ ప్రజాయస ఇత్యన్వయః. ప్రతిశబ్దార్థముక్తః ప్రతిరూపస్సన్నితి. నను ప్రాణస్య పుత్రరూపత్వమేవోక్తం- న తు పితృమాతృరూపత్వం-తత్కథం స్యాత్- అత ఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి) తస్య సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. నిష్కృష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపి నిష్కృష్టార్థమాహ (భోక్తా హీతి) అత స్తవైవేత్యతశ్శబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యం. ౭

రం.— ఏవమేష ఇత్యుక్త్వా నిర్దిశ్య పరస్పరం దర్శయిత్వా శ్రద్ధయా సంజ్ఞీ ర్యపశ్చాత్తమేవ ముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్య స్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి) త్వం ప్రజానాం రక్షకస్సన్ ప్రాణాదివాయురూపేణ గర్భే సంచరసి. తథా గర్భోత్పాదకతయా తత్పోషకతయా చ పితృరూప ఏవ వర్తమానస్త్వం మాతృత్పాదకత్వప్రాతిలోమ్యేన పుత్రాదిరూపేణ జాయసే. హే ప్రాణ - స్థావరజఙ్గమాత్మకా ఇమాః ప్రజాస్తుభ్యం - త్వదర్థాః. త్వచ్ఛేషభూతాః. యతో బలిం- అన్నాదికం తే ఉపహరన్తి. యస్త్వం ప్రాణనాదివ్యాపారైస్సర్వత్ర ప్రాణిషు ప్రతిష్ఠితోఽసీత్యర్థః. ౭

శం.— కించ- దేవానాం - ఇన్ద్రాదీనామసి- భవసి త్వం వహ్నితమః - హవిషాం ప్రాపయితృతమః. పితౄణాం నాన్దీముఖే శ్రాద్ధే యా పితృభ్యో దీయతే స్వధాన్నం- సా దేవప్రదానమపేక్ష్య ప్రథమా భవతి. తస్యా అపి పితృభ్యః ప్రాపయితా త్వమేవేత్యర్థః. కించ - ఋషీణాం- చక్షురాదీనాం ప్రాణానాం. అఙ్గిరసాం - అఙ్గిరసభూతానామథర్వణాం- *తేషామేవ ప్రాణో వాథర్వా ఇతి శ్రుతేః. చరితం - చేష్టితం. సత్యం - అవితథం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణం త్వమేవాసి. ౮

ఆ.— (హవిషాం ప్రాపయితృతమ ఇతి) వహ్నిశబ్దో వహనాద్వహ్నిరితి యౌగిక ఇత్యర్థః. (ప్రథమా భవతీతి) యజ్ఞాదిదేవకర్మణి ప్రథమం నాన్దీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్సా ప్రథమేత్యర్థః. (ఋషీణాం చక్షురాదీనామితి) *ఋషయః తావితి ధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్య జ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః. (అఙ్గిరసభూతానామితి) ప్రాణాభావేఽఙ్గానాం శోషదర్శనాత్తేషామఙ్గిరసత్వమిత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వం శ్రుత్యభిహితం యద్యపి- తథాపి చక్షురాదీనామపి తదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితి భావః. ౮

రం.— (దేవానామసీతి) వహ్నితమః - హవిషాం వాహకతమః. (పితౄణామితి) ముఖ్యః పితృప్రీతిహేతుభూతస్స్వధాపి త్వమేవేత్యర్థః. అథర్వాఙ్గిరసామృషీణాం సత్యం- ఉత్కృష్టం చరితం- నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణం చ త్వమేవేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఇన్ద్రః-పరమేశ్వరస్త్వం. హే ప్రాణ తేజసా- వీర్యేణ రుద్రోఽసి సంహరన్ జగత్. స్థితౌ చ పరి- సమన్తాద్రక్షితా - పాలయితా. పరిరక్షితా త్వమేవ జగతస్సౌమ్యేన రూపేణ. త్వమన్తరిక్షేఽజస్రం చరసి ఉదయాస్తమయాభ్యాం- సూర్యస్త్వమేవ చ సర్వేషాం జ్యోతిషాం పతిః. ౯

ఆ.— ఇహేన్ద్రశబ్దేన పరమేశ్వరత్వముచ్యతే. *మఘవా నిత్యనేన త్విన్ద్ర ఉక్త ఇతి భేదమాహ (ఇన్ద్రః పరమేశ్వర ఇతి) వీర్యేణ- సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః. (సౌమ్యేనేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః. ౯-౧౦

యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణ తే ప్రజాః। ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి॥ ౧౦
వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః। వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వనః॥ ౧౧
యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి। యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః॥ ౧౨
ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితం। మాతేవ పుత్రాన్ రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ విధేహి న ఇతి॥ ౧౩
ఇతి ద్వితీయ ప్రశ్నః.

రం.— (ఇన్ద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ- త్వమిన్ద్రః- పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. *ఇది పరమైశ్వర్య ఇతి హి ధాతుః. తేజసా - సర్వసంహరణ సామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః- రోదనహేతుః. స్థితికాలే పరిరక్షకశ్చేత్యర్థః. (త్వమన్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం- ప్రకాశకానాం పతిః- శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అన్తరిక్షే చరసి. ౯

శం.— యదా పర్జన్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం- అథ- తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే- ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః. అథవా - ప్రాణ- తే- తవేమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చానన్దరూపాః- సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి. కామాయ- ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦

రం. — (యదా త్వమభివర్షసీతి) హే ప్రాణ - త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి - తదా తే - త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనన్దినో భవన్తి. కస్య హేతోః. కామాయ- అభిలషితార్థాయ పర్యాప్తమన్నం భవిష్యతీతి. *తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాన్దోగ్యశ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— కించ- ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః- వ్రాత్యస్త్వం. స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. హే ప్రాణ ఏకఋషిస్త్వం- ఆథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షి నామాగ్నిస్సన్నత్తా సర్వహవిషాం. త్వమేవ విశ్వస్య- సర్వస్య సతః - విద్యమానస్య పతిః- సత్పతిః. సాధుర్వా పతిస్సత్పతిః. వయం పునరాద్యస్య- తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః. త్వం పితా మాతరిశ్వ- నః- అస్మాకం. అథవా - మాతరిశ్వనః- వాయోస్త్వం. అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధం. ౧౧

ఆ.— (అసంస్కృత ఇతి) *సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. అనేన స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వ ఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యర్థః. (వాయోస్త్వమితి) పితేత్యనుషజ్గః. అస్మిన్వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్మదాదిసర్వజనకత్వాద్వాయోస్తజ్జనకస్యాకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ- సంస్కారహీనో బ్రాహ్మణో పి త్వమేవ. ముఖ్యో మన్త్రద్రష్టా- ఋషిరపి త్వమేవ. విశ్వస్యాత్తా- సంహర్తా చ త్వమేవ. సతాం- సాధూనాం రక్షకోపి త్వమేవ. వయం- తే ఆద్యస్య- అదనీయస్య. భోగ్యస్య దాతారః - కరప్రదాః. కిజ్కరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వన్ త్వం నః పితాసి- పోషకోసీత్యర్థః. మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారద్విత్వాశ్రవణం ఛాన్దసత్వాద్ద్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— కింబహునా - యా- తే- త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ, యా శ్రోత్రే, యా చ చక్షుషి, యా మనసి సజ్కల్పాదివ్యాపారేణ, సన్తతా- సమనుగతా తనూః- తాం శివాం- శాన్తాం కురు. మోత్క్రమీః- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— (వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా. శ్రోత్రే వ్యానరూపా. చక్షుషి ప్రాణరూపా. మనసి సమానరూపా. *స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోపానస్సా వాక్ స సమానస్తన్మన ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. (ఉత్క్రమణేనేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూః అశివా- కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (యా తే తనూర్వాచీతి) వాగాదీన్ద్రియేషు తత్తదిన్ద్రియనియమనానుకూలా యా శక్తిస్సతతం ప్రతిష్ఠితా- తాం శివాం- శోభనాం కురు- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కురు. ఉత్క్రమణం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కింబహునా- అస్మిల్లోకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కించిదుపభోగజాతం. త్రిదివే - తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం- తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా - రక్షితా. అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్ రక్షస్వ - పాలయస్వ. త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్ర్యశ్చ శ్రియః- తాస్త్వం శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నః- విధత్స్వేత్యర్థః. ఇత్యేవం సర్వాత్మతయా వాగాదిభిః ప్రాణైః స్తుత్యా గమితమహిమా- స ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశజ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

తృతీయః ప్రశ్నః.

---*---

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మిఞ్ఛరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి॥ ౧

తస్మై స హోవాచాతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి తస్మాత్తేఽహం బ్రవీమి॥ ౨

ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే। యథైషా పురుషే ఛాయైతస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతేనాయాత్యస్మిఞ్ఛరీరే॥ ౩

ఆ.— (బ్రాహ్మ్యఇతి) ఋగాదిమన్త్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రియః. «ఋచస్సామానియజూంషి సాహి శ్రీరమృతా సతామితి శ్రుతేః. ప్రజ్ఞా- ప్రసిద్ధాఃధనాద్యైశ్వర్యరూపాః. అస్మిన్ప్రశ్నే నిర్ధారితం గుణం సఙ్గృహ్యాహ (ఇత్యేవమితి) ఇదం చరిష్ఠత్వాదేరుపలక్షణం.............౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణస్యేదం వశే సర్వమితి) జగదిదం సర్వం ప్రాణస్య వశే వర్తతే. వశః - ఇచ్ఛా. తదధీనమితి యావత్. యచ్చ త్రిదివే- స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం - తదపి ప్రాణాధీనం. తస్మాత్త్వం త్రాస్మాతేవ అస్మాకం స్వస్వకార్యనిష్పాదనసామర్థ్యలక్షణాః శ్రియః పదనుహాం ప్రజ్ఞాం చ విధత్స్వ... ౧౩

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ. ప్రాణస్యైవం నిర్ధారితతత్త్వ ఉపలబ్ధమహిమాపి సంహతత్వాత్ స్యాదస్య కార్యత్వం- అతః పృచ్ఛామి- భగవన్ కుతః- కస్మాత్కారణాదేషః- యథావధృతః ప్రాణో జాయతే. జాతశ్చ కథం - కేన వృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మిఞ్ఛరీరే - కిన్నిమిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః. ప్రవిష్టశ్చ శరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య- ప్రవిభాగం కృత్వా కథం- కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతి కేన వా వృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతే- ఉత్క్రామతి. కథం బాహ్యం- అధిభూతమధిదైవం చాభిధత్తే- ధారయతి. (కథమధ్యాత్మమితి, ధారయతీతి శేషః. ౧

ఆ.— ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్తృత్వాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణస్యోత్పత్త్యాదినిర్ధారయన్ తదుపాసనాం విధాతుం ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (అథేతి) వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః. (ప్రాణైరితి) వైరాగ్యాదిప్రాణైః రాకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః ప్రాణస్యాపారోక్షమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశఙ్కాఽభావాత్కథమితి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (అపి సంహతత్వాదితి) అనేకాత్మకత్వాత్. సావయవత్వాదిత్యర్థః. (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశ ఇత్యర్థః. (ప్రాతిష్ఠత ఇతి) ఆట్ ప్రశ్నే స్వదీర్ఘత్వం. ౧

రం.— (అథ హైనం కౌసల్య ఇతి) ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః. బాహ్యమభిధత్తే- బాహ్యరూపేణ సన్నిధత్త ఇత్యర్థః. బాహ్యమిత్యస్య సన్నిధానక్రియావిశేషణత్వాత్. ౧

శం.— ఇత్యేవం పృష్టస్తస్మై స హోవాచాచార్యః- ప్రాణ ఏవ తావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హః- తస్యాపి జన్మాదిత్వం పృచ్ఛసి అతోఽతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి. (బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) అతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిత్. అతస్తుష్టోఽహం తస్మాత్తే- తుభ్యం బ్రవీమి- యత్పృష్టం. శృణు. ౨

ఆ.— (విషమేతి) విషమం- దుర్ఘటం యథా ప్రశ్నార్హ ఇత్యర్థః. (అతిప్రశ్నానితి) త్వదన్యేషాం ప్రశ్నానతిక్రాన్తాన్. అన్యదీయప్రశ్నాగోచరాన్. సూక్ష్మప్రశ్నాన్. ప్రష్టవ్యార్థానిత్యర్థః. (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయితత్వముక్తం. బ్రహ్మవిదితి ప్రోత్సాహనార్థం స్తౌతీతి భావః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్- ప్రశ్నమతిక్రమ్య వర్తమానాన్. ప్రశ్నాయోగ్యాన్ రహస్యానర్థాన్ పృచ్ఛసి. తస్మాత్త్వం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి- ప్రాయేణ బ్రహ్మవిదసి. న ప్రాకృత ఇతి యావత్. అతస్తేఽహం యోగ్యత్వాద్బ్రవీమి. ౨

శం.— ఆత్మనః- పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేవైషః- ఉక్తః ప్రాణో జాయతే. కథమితి. అత్ర దృష్టాన్తః- యథా లోకే ఏషా పురుషే - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణే నిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తికీ జాయతే - తద్వదేతస్మిన్- బ్రహ్మణ్యేతత్ - ప్రాణాఖ్యం ఛాయాస్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం స

యథా సమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే । ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామా
నధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణాన్పృథక్పృథగేవ సన్నిధత్తే॥ ౪
పాయూపస్థేఽపానం చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం ప్రాణస్స్వయం ప్రా
తిష్ఠతే మధ్యే తు సమానః। ఏష హ్యేతద్ధుతమన్నం సమం నయతి తస్మాదేతాస్సప్తార్చిషో భవన్తి॥ ౫

త్యేపురుషే ఆతతం- సమర్పితమిత్యేతత్- ఛాయేవదేహే. మనోకృతేన- మనఃకృతేన. మనస్సఙ్కల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్. వక్ష్యతిహి
* పుణ్యేనపుణ్యమిత్యాది. *తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిచ శ్రుత్యన్తరాత్. ఆయాతి- ఆగచ్ఛత్యస్మింఛరీరే. ౩

ఆ.— *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషః *అక్షరాత్పరతఃపరః *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతిమన్త్రాత్ అత్ర సంవాదయితుంతద్గతవిశేషణాన్యా
హ (పరస్మాదితి) (అత్ర దృష్టాన్త ఇతి) తస్యానృతత్వాద్దృష్టాన్త ఉచ్యతే ఇత్యర్థః. (ఛాయేతి) ప్రతిబిమ్బాదిరూపేత్యర్థః. (ఏతస్మిన్నితి)
ప్రకృతజనకే ఆత్మని బ్రహ్మణీత్యర్థః. కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతేనేతి) సన్ధిరార్షః. (తదేవసక్త ఇతి) అస్యకర్మిణోమనోయ
స్మిన్ఫలే నిషక్తం- సంసక్తం. ఆసక్తస్సన్ తదేవఫలంకర్మణాసహ ఏతీతి శ్రుతౌ చశరీరగ్రహణంకర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మన ఏవైష ప్రాణ ఇతి) పరమాత్మన ఏవైష ప్రాణోజాయత ఇత్యర్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ
ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. *కథమాయాత్యస్మిన్ఛరీర ఇత్యస్యోత్తరమాహ (యథైషా పురుషే ఛాయేతి) యథా పురుషే గచ్ఛతి ఛాయాపి సహైవగచ్ఛతి-
నహిఛాయాగమనే సామగ్ర్యన్తరమస్తి- ఏవమేతస్మిన్పురుషే- జీవే ఏతన్మనఃఅకృతేన- అయత్నేన ఆతతం - అవినాభావేన సంశ్రితం. ఏవమేష ప్రా
ణోఽప్యకృతేన - అయత్నేన అస్మిన్ఛరీరే ఆయాతి. మనఃప్రాణయోఃపురుషద్వారా శరీరే ప్రవేశ ఇతియావత్. పురుషావినాభూతత్వాత్పురుషేణసహ
హైవప్రాణస్య సంబన్ధః- అతఃప్రాణానాంగమనే మనస ఇవ న పృథక్కారణమపేక్షితమితిభావః. ౩

శం.— యథా - యేన ప్రకారేణ లోకే రాజా సమ్రాడేవ గ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే. కథం. ఏతాన్గ్రామానేతాన్
గ్రామానధితిష్ఠస్వేతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తః ఏష ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణాన్- చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చ పృథక్పృథగేవ - యథాస్థానం స
న్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే. ౪

ఆ.— *ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) (ఇతరానితి) ఇతరాన్ - చక్షురాదీన్ యథాస్థానం-
అక్ష్యాదిగోళకస్థానే సన్నిధత్తే- సన్నిధాపయతి. ఆత్మభేదాన్- ముఖ్యప్రాణస్య వృత్తిభేదాన్ ప్రాణాపానాదీన్. ౪

రం.— * ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రతితిష్ఠత ఇతి తృతీయస్యోత్తరమాహ (యథా సమ్రాడేవేతి) యథా రాజా కార్యేష్వధికృ
తాన్స్వసేవకాన్- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠ- ఇమాన్గ్రామాననతితిష్ఠేతి పృథక్పృథగ్వినియుఙ్క్తే- తన్ముఖేన తేషు గ్రామేషు యథా సన్నిధత్తే - ఏవమేవైష
ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరేషు ప్రాణేషు గ్రామస్థానీయేషు స్వాంశభూతాపానవ్యానాదిముఖేన సన్నిధత్తే- అధితిష్ఠతీతియావత్. ౪

శం.— తత్ర విభాగః- పాయూపస్థే- పాయుశ్చ ఉపస్థశ్చ పాయూపస్థం. తస్మిన్. అపానమాత్మభేదం మూత్రపురీషాద్యపనయనం కు
ర్వం స్తిష్ఠతి- సన్నిధత్తే. తథా చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ చక్షుశ్శ్రోత్రం. తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే, ముఖనాసికాభ్యాం చ-ముఖం చ నాసికా చ
ముఖనాసికే. తాభ్యాం ముఖనాసికాభ్యాం చ నిర్గచ్ఛన్ ప్రాణః స్వయం - సమ్రాట్స్థానీయః ప్రాతిష్ఠతే - ప్రతితిష్ఠతి. మధ్యే తు ప్రాణాపానయోః స్థాన
యోః- నాభ్యాం. సమానమశితం పీతం చ సమం నయతీతి సమానః. ఏష హి యస్మాద్యదేతద్ధుతం - భుక్తం పీతం చాత్మాగ్నౌ ప్రక్షిప్తమన్నం సమం నయతి-
తస్మాత్ - అశితపీతేన్ధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశాదేతాః సప్తసఙ్ఖ్యాకా అర్చిషః - దీప్తయో నిర్గచ్ఛన్త్యో భవన్తి శీర్షణ్యాః. ప్రాణద్వారా దర్శన శ్రవ
ణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశ ఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— పాయ్వాదిషు నియుఙ్క్తే ఇత్యత్ర శ్రుత్యా నేత్రాదీనాం చక్షురాదిస్థానానాం స్పష్టత్వాత్తాని నోక్తానీతి ద్రష్టవ్యం. యః కుర్వంస్తి
ష్ఠతి- తం సన్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. (మధ్యేత్వితి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యే యా నాభిః- తస్యాం సమానః ప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః. సమానశబ్దా
ర్థముక్త్వా శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఏష హీతి) (ఆత్మాగ్నావితి) ఆత్మని శరీరేఽగ్నిః- తస్మిన్నిత్యర్థః. ఏవం హుతపదబలాదన్నస్య హవిష్ట్వం, జాఠరా
గ్నేరాహవనీయత్వం, ప్రక్షేపస్య హోమత్వం, చోక్త్వా శీర్షణ్యాస్తద్ద్వారా స్నిగ్ధానాం జ్ఞానానామర్చిష్ట్వం వక్తుం తస్మాదేతా ఇతివాక్యం వ్యాచష్టే
(తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరౌదర్యాద్ధేతోః ప్రాప్తపరిపాకాదన్ననాడీద్వారా నాడీస్థానం హృదయం ప్రాప్తాదన్నరసాదితి శేషః. దర్శనద్వయం
శ్రవణద్వయం ఘ్రాణద్వయం ముఖం చైకం రసనాఖ్యమితి సప్తార్చిషః. జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేన దర్శనాదీనాం ప్రవృత్తేః తేషు తదర్చిష్ట్వారోప
ఇత్యర్థః. ౫

రం.— (పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర- పాయుశ్చోపస్థం చ పాయూపస్థం. తస్మిన్నపానం - మూత్రపురీషాపకర్షణం కుర్వన్ప్రతి
తిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠితో భవతి. తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః. ముఖనాసికాభ్యాం నిర్గతో వాయుః ప్రాణరూపస్సన్- చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్శ్రోత్రం చ.

హృది హ్యేష ఆత్మా। అత్రైతదేకశతం నాడీనాం తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం
ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి భవన్త్యాసు వ్యానశ్చరతి॥ ౬
అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయతి పాపేన పాపముభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమ్॥ ౭

రశ్మిద్వారా ప్రతితిష్ఠతి- తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః. మధ్యే తు సమానస్సమ్పద్యతే ఏష హి- సహుతః పరుతం-భుక్తమన్నాదికం సమం నయతి- సప్తధాతుసామ్యం నయతి. విభాగం కరోతీతి యావత్. తస్మాత్- సమానవాయోస్సకాశాదగ్నేర్జఠరాగ్నేస్సకాశాత్- *కాళీకరాళీత్యేవమాద్యా అర్చిషః ప్రాదుర్భవన్తి. ౫

శం.— హృది హ్యేషః-పుణ్డరీకాకారమాంసపిణ్డపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకాశే ఏష ఆత్మా-ఆత్మసంయుక్తో లిఙ్గాత్మా, జీవాత్మేత్యర్థః. అత్ర-అస్మిన్ హృదయే ఏతదేకశతం- ఏకోత్తరశతం సఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం భవతీతి. తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాం భేదాః. పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః- ద్వే ద్వే సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి-సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి ప్రతి ప్రతినాడీశతసఙ్ఖ్యానాం ప్రధాననాడీనాం సహస్రాణి భవన్తి. ఆసు నాడీషు వ్యానో వాయుశ్చరతి వ్యానో వ్యాపనాత్. ఆదిత్యాదివ రశ్మయో హృదయాత్సర్వతోగామినీభిర్నాడీభిస్సర్వం దేహం సంవ్యాప్య వ్యానో వర్తతే, సన్ధిస్కన్ధమర్మదేశేషు విశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చ మధ్యే ఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్కర్మకర్తా భవతి. ౬

ఆ.— వ్యానస్య నాడీరూపం స్థానం దర్శయితుం నాడీనాముత్పత్తిస్థానం వక్తుమాహ (హృదీత్యాదినా) హృదయస్య లిఙ్గాత్మస్థానత్వోక్తేః ప్రయోజనం తు- కేచిద్యోగినో నాభికన్దస్య నాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వం వదన్తి- తన్నిరాకరణం. తత్రైవం- లిఙ్గాత్మనస్సంచరణార్థం నాడ్యః- *నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాది శ్రుతేః. తతశ్చ లిఙ్గాత్మనో హృదయస్థానత్వే తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవోత్పత్తిస్థానం - అన్యథా ప్రదేశాన్తరస్థాననాడీనాం తన్మార్గత్వాయోగాత్, *ద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్త ఇతి శ్రుతేః, శ్చేతి. లిఙ్గశరీరస్యాత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యోగాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్త ఇతి) యస్మాల్లిఙ్గాత్మా హృది వర్తతే - తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవ స్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాం శరీరవిధారకత్వేన ప్రసిద్ధత్వం వక్తుమేతదితి విశేషణం. తస్య స్పష్టత్వాద్భాష్యేన వ్యాఖ్యానం. ఏకైకస్యాః నాడ్యాః శాఖానాడ్యశ్శతం శతం భవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చ శతోత్తరమయుతం శాఖానాడ్య ఇత్యర్థః. శాఖానాడీనాం చ ప్రత్యేకం ద్వాసప్తతిసహస్రాణి ప్రతిశాఖానాడ్యస్సన్తీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితి పదస్య సఙ్ఖ్యాప్రధానత్వే సహస్రాణీత్యస్య తేన సామానాధికరణ్యాయోగాత్ షష్ఠ్యన్తతయా వ్యాచష్టే (సహస్రాణామితి) (ప్రతిశాఖేతి) శాఖాభ్యో నిర్గతాః శాఖాః ప్రతిశాఖాః ద్వాసప్తతిరిత్యత్ర వీప్సాస్థమాహ (ప్రతి ప్రతీతి) ప్రతి ప్రతినాడీశతమిత్యన్తరమేకైకస్యా ఇత్యనుషఙ్గః. తథా చ ప్రతినాడీశతమేకైకస్యా నాడ్యాః ప్రతిశాఖానాడీనాం ద్వాసప్తతిసహస్రాణి భవన్తీత్యర్థః. తథా మూలశాఖాప్రతిశాఖానాడ్యో మిళిత్వా ద్వాసప్తతికోటయో ద్వాసప్తతిలక్షాణి షట్సహస్రం చ శతద్వయమేకా చ భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నాడీరుక్త్వా వ్యానస్య తత్స్థానమాహ (ఆస్వితి) సూక్ష్మాసు నాడీషు విద్యమానస్య వ్యానస్య కథం వ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్య నాడీనాం సర్వదేహవ్యాప్తేస్తత్స్థస్యాపి వ్యానస్య తద్ద్వారా వ్యాప్తిరిత్యాహ (ఆదిత్యాదివేతి) యథాదిత్యాద్వినిర్గత్య రశ్మయః సర్వతోగతాః- తథా హృదయాత్సర్వతోగామిన్యో నాడ్యః - తాభిరితి యోజ్యం. సామాన్యేన సర్వశరీరవ్యాప్తావపి విశేషస్థానమాహ (సన్ధీతి) (విశేషేణేతి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరభావే వ్యానవృత్తిరుద్భవతీత్యర్థః. (వీర్యవదితి) *అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యాన ఇత్యుక్త్వా యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి బలవతా పురుషేణ సాధ్యాని ధనురాయమనాదీని- తాన్యప్రాణన్ననపానన్ కరోతీతి శ్రుత్యన్తరోక్తేరిత్యర్థః. ౬

రం.— (హృది హ్యేష ఆత్మేతి) ఏష జీవాత్మా హృది- హృదయే- యత్ర సమానరూపేణ ప్రాణ ఆస్తే- తత్ర స్వయమపి వర్తతే అత్ర-హృదయే నాడీనామేకాధికశతం వర్తతే. తాసాం- నాడీనాం మధ్యే ఏకైకస్యా ద్వాసప్తతిప్రభేదా భవన్తి. ఏకైకం ద్వాసప్తతిప్రభేదం ప్రతిశాఖాభూతనాడీసహస్రాణి శతం శతం భవన్తి. తాసు నాడీషు వ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః. ౬

శం.— అథ యా తు తత్రైకశతానాం నాడీనాం మధ్యే ఊర్ధ్వగా సుషుమ్నా నాడీ - తయైకయోర్ధ్వస్సన్నుదానో వాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సంచరన్ పుణ్యేన- కర్మణా శాస్త్రవిహితేన పుణ్యం లోకం - దేవాదిస్థానలక్షణం నయతి- ప్రాపయతి. పాపేన - తద్విపరీతేన పాపం - నరకం తిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణం. ఉభాభ్యాం- సమప్రధానాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యామేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యనువర్తతే. ౭

ఆ.— ఇదానీముదానస్య స్థానం వదన్ * కేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరమాహ (యా త్వితి) (ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యామితి) అనేన పుణ్యాధిక్యే దేవలోకం పాపాధిక్యే నరకలోకం నయతీతి పూర్వం వ్యాఖ్యాతం భవతి. ౭

రం.— (అథైకయోర్ధ్వ ఉదాన ఇతి) అథేతి వాక్యోపక్రమే. ఏకయా కయాచిన్నాడ్యోర్ధ్వముఖ ఉదానః పుణ్యేన హేతునా పుణ్యం స్వర్గాదిలోకం, పాపేన హేతునా పాపం నరకాదిలోకం, ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకం, నయతీత్యర్థః. *ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠత ఇతి ప్రశ్నస్య యథాసమ్ప్రదాయోత్తరమ్‌ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమిత్యేతదన్తం ప్రతివచనం. తన్మధ్యే అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం నయతీత్యనేన *కేనోత్క్రమత ఇతి చతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. ౭

ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణానః।
పృథివ్యాం యా దేవతా సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యాన్తరా యదాకాశస్స సమానో వాయుర్వ్యానః॥౮
తేజో హ వై ఉదానస్తస్మాదుపశాన్తతేజాః। పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః॥ ౯

శం.— ఆదిత్యో హ వై - ప్రసిద్ధో హ్యధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః. స ఏష ఉదయతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఏష హ్యేనం- ఆధ్యాత్మికం- చక్షుషి భవం చాక్షుషం- ప్రాణం ప్రకాశేనానుగృహ్ణానః- రూపోపలబ్ధౌ చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః. తథా పృథివ్యామభిమానినీ యా దేవతా ప్రసిద్ధా- సైషా పురుషస్యాపానం- అపానవృత్తిమవష్టభ్య- ఆకృష్య. వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః. అన్యథా హి శరీరం గురుత్వాత్పతేత్సావకాశే వోద్గచ్ఛేత్. యదేతదన్తరా- మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోర్య ఆకాశః- తత్స్థో వాయురాకాశ ఉచ్యతే- మఞ్చస్థవత్. స సమానః- సమానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః. సమానస్యాన్తరాకాశస్థత్వసామాన్యాత్. సామాన్యేన చ యో బాహ్యో వాయుః- స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానః- వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యభిప్రాయః. ౮

ఆ.— *కథం బాహ్యమధిదైవతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్య ఇతి) (యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి) అగ్నే దేవతా పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోక ఇతి శ్రుతేరగ్నిస్సమ్బన్ధావగమాదిత్యర్థః. అవష్టభ్యేత్యనన్తరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూరయతి (అధ ఏవాపకర్షణేనేతి) వృత్త్యర్థం స్తమ్భాదేరూర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్యోపరితో విద్యమానరజ్జుభిరధ ఏవాపకర్షణేన పతనాభావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభావస్సిధ్యతీత్యర్థః. (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః. (అన్యథేతి) పృథివీదేవతాయా విధారణాకరణే గురుత్వాదపానేనాధ ఆకర్షణాచ్చ సావకాశే భూమ్యాదిపతన ప్రతిబన్ధకాభావస్థలే పతేదిత్యర్థః. అన్తరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యదితి క్లీబత్వం ఛాన్దసమిత్యాహ (య ఆకాశ ఇతి) (మఞ్చస్థవదితి) మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర మఞ్చశబ్దేన మఞ్చస్థా యథా లక్ష్యన్తే - తథా ఆకాశశబ్దేన తత్స్థో వాయుర్లక్ష్యత ఇత్యర్థః. సమాన ఇతి సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి. అనుగ్రహహేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాన్తరాకాశస్థత్వం సమానస్య- ద్యావాపృథివ్యన్తరాకాశస్థత్వం బాహ్యవాయోరితి అన్తరాకాశస్థత్వం తయోస్తుల్యమిత్యర్థః. వాయుర్వ్యాన ఇత్యత్రత్వన్తరాకాశస్థత్వవిశేషరహితో వాయుస్సామాన్యేన సముచ్చీయత ఇతి న పూర్వాపౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యేనేతి) ౮

రం.— *కథం బాహ్యమధిదైవతమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యో హ వై బాహ్య ఇతి) చాక్షుషం ప్రాణం- చక్షుర్గోళకవర్తీన్ద్రియమాలోకాఖ్యసహకారిప్రదానేనానుగృహ్ణానో బహిరాదిత్యరూపేణోదేతి. యద్యపి ప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వం న సంభవతి- తయోర్భేదాత్. తథాపి ప్రాణకలాయాస్సర్వత్ర సత్త్వేనాభేదోపచారాద్వా- ఉపాసనార్థతయా వా- బాహ్యానామాదిత్యాదీనాం ప్రాణాత్మకత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. పృథివ్యాం ప్రాణకలారూపా దేవతా యా సా పురుషస్యాపానవాయ్వధిష్ఠితపాయ్వాపస్థేన్ద్రియే అనుగృహ్ణానా వర్తత ఇత్యర్థః. (అన్తరా యదాకాశస్స సమాన ఇతి) ఆకాశాధిష్ఠాతృప్రాణకలయా ఆకాశస్యోపచారికీ అభేదోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి. ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయా హి సమానో నిర్దిష్టః- బాహ్యాకాశస్యాపి బాహ్యప్రాణరూపస్యాదిత్యస్య బాహ్యాపానరూపపృథివ్యాశ్చ మధ్యవర్తితయా సమానత్వం యుజ్యత ఇతి భావః (వాయుర్వ్యాన ఇతి) బాహ్యో వాయుస్త్వగిన్ద్రియాద్యనుగ్రహతో వ్యానరూపః. ౮

శం.— యద్బాహ్యం హ వై - ప్రసిద్ధం సామాన్యం తేజః - తచ్ఛరీరే ఉదానం వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః. యస్మాత్తేజోభావో బాహ్యతేజోనుగృహీత ఉత్క్రాన్తికర్తా- తస్మాద్యదా లౌకికః పురుష ఉపశాన్తతేజా భవతి- ఉపశాన్తం స్వాభావికం తేజో యస్య సః. తదా తం క్షీణాయుషం ముమూర్షుం విద్యాత్. సః పునర్భవం- శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యతే. కథం. సహేన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః- ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః. ౯

ఆ.— తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాదిత్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తం- అత్ర తేజస్సామాన్యముచ్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యం తేజ ఇతి) ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యప్రాణస్య ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకత్వోక్త్యా అధ్యాత్మం ప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తం. ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపేణ బాహ్యమధిదైవమాదిత్యాద్యాత్మకం ధారయతీత్యుక్తం. తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం. ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారా తద్బాహ్యాదిభూతవిధారకత్వముక్తం. *స ప్రాణస్తచ్చక్షుః సోపానస్స వాక్స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స సమానస్తన్మనః స ఉదానస్స వాయురితి శ్రుత్యన్తరే చక్షురాదీనాం ప్రాణాద్యాత్మత్వోక్తేశ్చక్షురాద్యనుగ్రాహకత్వోక్త్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకత్వం చోక్తమితి *కథం బాహ్యమధిదైవతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. తేజస ఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి (యస్మాదితి) యస్మాత్తేజస్స్వభావ ఉత్క్రాన్తికృదప్యుదానవాయుర్బాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవ శరీరే వర్తతే - తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాన్తతేజా ముమూర్షుర్భవతీత్యన్వయః. (స్వాభావికమితి) జాఠరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పర్శే సత్యుష్ణత్వేనోపలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః. (శరీరాన్తరమితి) భవతి- ఉత్పద్యత ఇతి భవః- శరీరమిత్యర్థః. శరీరాన్తరప్రతిపత్తిరాత్మనో ఽక్రియస్య న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి) ఇన్ద్రియోపాధివశాదిత్యాహ (సహేతి) మనసి సమ్పద్యమానైరిన్ద్రియైస్సహ శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౯

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః। సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి॥ ౧౦
య ఏవం విద్వాన్ప్రాణం వేద। న హాస్య ప్రజా హీయతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౧౧

శం.— (తేజో హ వా ఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదుదాన ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) యస్మాద్ధితో స్తైజస ఏవోదానశక్తిలోన్నయనహేతుత్వం- తస్మాదేవోపశాన్తతేజాః- అపగతదేహోష్మస్సన్ ఏషః- ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః-యస్మింశ్చిత్తం యస్య సయచ్చిత్తః. యత్తాప ఇతియావత్. యాదృశమనుష్యదేవాదిజన్మ కామో భవతి- తత్తాపనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం *వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర , వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చేతి సూత్రతద్భాష్యోక్తరీత్యా మనసా సంశ్లేషవిశేషమాపన్నైర్వాగాదిభిరిన్ద్రియైస్సహితం ప్రాణం సముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి. యద్యపి *ఇమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ముఖ్యాముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమ ఏవ శ్రూయతే- సతు జీవస్య ప్రాణోపగమః. సూత్రితంచ *సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్య ఇతి. తదర్థస్తు తదధికరణభాష్యేఉక్తః. తత్ర హి యథా * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతివచనానురోధేన మనః ప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సమ్పత్తిః - తథా * ప్రాణస్తేజసీతివచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్ష ఇతి. సః- ప్రాణః అధ్యక్షే- కరణాధిపే జీవే సమ్పద్యతే. కుతః. తదుపగమాదిభ్యః- ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతే *ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి. తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిశ్శ్రూయతే *తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీతి. ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి. ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సమ్పత్తిరిహ * ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే. యథా యమునా యా గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరగమనేఽపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే-తద్వదితి భాషితం. తథాప్యస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగమోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (ప్రాణస్తేజసేతి) అనన్తరం *ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణస్తత్ జీవాత్మసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి. తతశ్చ తేజసా సహితస్యైవ ప్రాణస్యోన్నయనహేతుత్వాత్తేజసోప్యున్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్తమితి భావః. యద్యపి * ప్రాణస్తేజసీత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యుచ్యన్తే - న తేజోమాత్రమితి *భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః *నైకస్మిన్దర్శయతో హీతి సూత్రభాష్యయోః ప్రతిపాదితం- తథాపి *భూతాన్తరసంసృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యోక్తేస్తేజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి- తేనైవ జీవః చిత్తేన- సంకల్పేనేన్ద్రియైస్సహ ప్రాణం- ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి- మరణకాలే క్షీణేన్ద్రియవృత్తిస్సన్ ముఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః. తదాహి వదన్తి జ్ఞాతయః- ఉచ్ఛ్వసితి జీవతీతి. సచ ప్రాణస్తేజసా- ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సన్ సహాత్మనా- స్వామినా భోక్త్రా-స ఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్మవశాద్యథాసంకల్పితం- యథాభిప్రేతం లోకం నయతి- ప్రాపయతి. ౧౦

ఆ.— ఉక్తశరీరాన్తరప్రాప్తిమేవోత్క్రాన్తిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం యచ్చిత్త ఇత్యాదివాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్ వ్యాచష్టే (మరణేతి) (యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ - తిర్యగాదిశరీరం సమ్యగితిచిత్తే యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః. ప్రాణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి (తదేతి) తేజసా - తేజోనుగృహీతయోదానవృత్త్యేత్యర్థః. ఏవంభూతో భోక్తోదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్యపేక్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవకారస్య తమేవేత్యన్వయః. (యథాసఙ్కల్పితమితి) కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం సఙ్కల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం-దేవాదిశరీరమిత్యర్థః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౧౦

శం.— యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద - జానాతి. తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే- న హాస్య- నైవాస్య విదుషః ప్రజాః- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే- హీయన్తే. ఛిద్యన్తే. పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయా అమృతః-అమరణధర్మా భవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే సఙ్క్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. ౧౧

ఆ.— ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యః కశ్చిదితి) ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టం- ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే, మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి, ఆత్మానం చ పఞ్చధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం - స్వస్వరూపం ప్రాణం చ చక్షుశ్శ్రోత్రయోః- నాభౌ సమానం- నాడీషు వ్యానం - ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయతి, ఉదానేనోత్క్రామతి, బాహ్యైః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానానుగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీదేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికం - ఆదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ శ్రోత్రమనస్త్వక్- చక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి, స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్త్రా చ యుక్తో భోక్తారం లోకాన్తరం నయతి, స ఏవ చ వరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా రయిరిత్యేవం ప్రాణం వేద ఇత్యర్థః. ఐహికఫలముక్త్వా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి) అమృతత్వం నాత్ర ముఖ్యం-కింతు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి) ఇదం తు కామినః. నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧౧

రం.— (య ఏవం విద్వానితి) ఏవం- ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ ప్రాణం య ఉపాస్తే - తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణప్రజా

ఉత్పత్తిమాయతిం స్థానం విభుత్వం చైవ పఞ్చధా।
అధ్యాత్మం చైవ ప్రాణస్య విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి॥ ౧౨

ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

ప్రశ్నోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ। భగవన్నేతస్మిన్పురుషే కాని స్వపన్తి కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతి కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతి కస్యైతత్సుఖం భవతి కస్మిన్ను సర్వే సమ్ప్రతిష్ఠితా భవన్తీతి॥ ౧

హానిర్న భవతి. పరిశుద్ధప్రత్యగాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేన బ్రహ్మోపాసనప్రీతిద్వారా మోక్షహేతుశ్చ భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్- ప్రాణవేదనమధికృత్య ప్రవృత్తోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఉత్పత్తిం పరమాత్మనః ప్రాణస్య, ఆయతిం- ఆగమనం మనోకృతేన- మనఃకృతేన, అస్మిఞ్ఛరీరే స్థానం - స్థితిం, చ-పాయూపస్థాదిస్థానేషు విభుత్వం చ- స్వామ్యమేవ. సమ్రాడివ ప్రాణవృత్తిభేదానాం పఞ్చధా స్థాపనం, బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మం చైవ చక్షురాద్యాకారేణావస్థానం, విజ్ఞాయైవం ప్రాణమమృతమశ్నుత ఇతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి ద్విర్వచనం ప్రశ్నార్థపరిసమాప్త్యర్థం. ………………… ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ. (ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః. హ్రస్వం ఛాన్దసం…………………………………… ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం- ప్రాణస్య పరమాత్మన ఉత్పత్తిం, మనసా సహాగమనం, అస్మిఞ్ఛరీరే పాయూపస్థాదిస్థానేషు స్థితిం, * యథా సమ్రాడధికృతాన్నియుఙ్క్తే తం స్వామ్యలక్షణం విభుత్వం, అధ్యాత్మం ప్రాణాదిరూపేణ పఞ్చధా స్థితిం, చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణ పఞ్చధా బాహ్యమవస్థానం చ విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే- మోక్షం ప్రాప్నోతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి ద్విర్వచనం ప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థం.…………………………………………………… ౧౨

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాపరవిద్యాగోచరం సర్వం పరిసమాప్య సంసారం వ్యాకృతవిషయం సాధ్యసాధనలక్షణమనిత్యం- అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీన్ద్రియమవిషయం శివం శాన్తమవికృతమక్షరం సత్యం పరవిద్యాగమ్యం పురుషాఖ్యం సబాహ్యాభ్యన్తరమజం వక్తవ్యమిత్యుత్తరం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే. తత్ర- సుదీప్తాద్వా పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః తథాక్షరాద్వివిధాః సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి (?) ఇత్యుక్తం ద్వితీయే ముణ్డకే - కే తే సర్వభావా అక్షరాద్విభజ్యన్తే -, కథం వా విభక్తాః సన్తస్తత్రైవాపియన్తి- కిం లక్షణం వా తదక్షరమితి ఏతద్వివక్షయాఽధునా ప్రశ్నానుద్భావయతి. భగవన్నేతస్మిన్పురుషే- శిరఃపాణ్యాదిమతి కాని కరణాని స్వపన్తి- స్వాపం కుర్వన్తి. స్వవ్యాపారాదుపరమన్తే. కాని చాస్మిఞ్జాగ్రతి- జాగరణం- అనిద్రావస్థావ్యాపారం కుర్వన్తి. స్వవ్యాపారాన్కుర్వన్తీత్యర్థః. కతరః కార్యకారణలక్షణానాం ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. స్వప్నో నామ జాగ్రద్దర్శనాన్నివృత్తస్య జాగ్రద్వదన్తశ్శరీరే యద్దర్శనం. తత్కిం కార్యలక్షణేన దేవేన నిర్వర్త్యతే- కిం వా కారణలక్షణేన కేనచిదిత్యభిప్రాయః. ఉపరతే చ జాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారే యత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం- కస్యైతద్భవతి. తస్మిన్కాలే జాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారాదుపరతాస్సన్తః కస్మిన్ను- సర్వే సమ్యగేకీభూతాః సంప్రతిష్ఠితాః మధుని రసవత్, సముద్రం ప్రవిష్టనద్యాదివత్, భవన్తీత్యర్థః. నను న్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యాపారాదుపరతాని

ష్వక్షక్షృథగేవస్యాప్యవస్థితత్వమిత్యేతదుక్తం. కుతః ప్రాప్తిః సుషుప్తపురుషాణాంకరణానాంకస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశఙ్కా. యతః ప్రష్టుః. యుక్తైవం త్వాశఙ్కా- యతస్సంహతానికరణానిస్వామ్యర్థానిపరతన్త్రాణిచజాగ్రద్విషయే- తస్మాత్స్వాపేఽపిసంహతానాంపారతన్త్ర్యేణైవకస్మింశ్చిత్సఙ్గతిర్న్యాయ్యేతి. తస్మాదాశఙ్కానురూపఏవ ప్రశ్నోఽయం- అత్ర తు కార్యకారణసఙ్ఘాతో యస్మింశ్చ ప్రలీనస్సుషుప్తప్రలయకాలయోః- తద్విశేషపరిజ్ఞానాయ- స కిం సంస్థ ఇతి- కస్మిన్నుసర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తి. ౧

ఆ. --- ఏవంపర్యాయవిద్యాగతిశ్రవణేనవిరక్తస్య ప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధియుతో ఽతఏవసాధనచతుష్టయవతో ముముక్షోరధికారిణః పరవిద్యైక్యర్థం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే (అథ హైనమితి) పూర్వవిద్యాస్వనాపృతతత్త్వైరుత్తరప్రశ్నైరమోఘ్యవర్థవత్త్వమాహ (ప్రశ్నత్రయేణేతి) (సంసారమితి) అతోఽనన్యసుఖ్యానురూపమిత్యర్థః తస్యసంసారత్వే వ్యాకృతత్వం హేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమితి) వ్యాకృతాశ్రయం. అపరస్వరూపమిత్యర్థః (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధేనలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే- ఉత్పద్యత ఇతి తథా. యద్వా- అపరబ్రహ్మణః ప్రాణస్యసాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాత్తథా. తస్మాదనిత్యమిత్యతోఽసంసారత్వమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణాత్మనస్తథేత్యాహ (అసాధ్యేత్యాదినా) (అతీన్ద్రియవిషయమితి) ఇన్ద్రియవిషయత్వమత్రాస్తీతి వ్యావృత్తం- అకార్యమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (అప్రాణమితి) ప్రాణాగోచరత్వేనచాక్షుషాదిగ్రాహ్యత్వాభావః- మనోఽగోచరత్వేనజ్ఞానేన్ద్రియాగోచరత్వముక్తం. సుఖరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శాన్తమితి) తత్రభావవికారరహితత్వం హేతుమాహ (అవికారమితి) అనేనోత్పత్త్యాదిపరిణామవ్యత్యయోనిషిద్ధాః. అక్షరమిత్యపక్షయవినాశౌనిషిద్ధౌ. ఉక్తవిశేషణైరేవ సత్యత్వం సిద్ధం. అత్ర సర్వత్ర హేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేఽప్యేకరూపమిత్యర్థః తత్ర ఆధారాయ యాంశ్చమరస్యగమ్యత ఇత్యాదివాక్యం మానమాహ (పరవిద్యాస్యేతి) దివ్యోహ్యమూర్తః పురుష ఇతి శ్రుతిముపస్థాపయతి (పురుషాఖ్యమితి) కథం పురుషశబ్దోదితం పూర్ణత్వం- బాహ్యాభ్యన్తరవస్తుభేదాత్. అతఆహ (సబాహ్యేతి) సఏవబాహ్యాభ్యన్తరాత్మకః- తద్వ్యతిరేకేణతదుభయం నాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపిపఞ్చమః ప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయఏవ- ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్. తథాపి తస్య క్రమముక్తిఫలత్వేననిర్విశేషాత్మైక్యపర్యవసాయిత్వాత్ పరవిద్యాశేషత్వాదపరవిద్యాయామితి భావః. ఏవంసామాన్యేన ప్రశ్నత్రయస్యాపిసమ్బన్ధముక్త్వా చతుర్థప్రశ్నస్యప్రాతిస్వికసమ్బన్ధమాహ (తత్రేతి) యస్మాదిత్యస్యతస్మాదిత్యుత్తరమితివృత్తినాన్వయః. (ఉక్తమితి) *యథాసుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాస్సహస్రశః ప్రభవన్తేసరూపాః। తథాక్షరాద్వివిధాః సోమ్యభావాః ప్రజాయన్తే తత్రచైవాపి యన్తీతిమన్త్రేణేత్యర్థః. (ఏతద్విపదేయేతి) మన్త్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతిభావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవవివక్షితత్వాత్ తద్విజ్ఞానయోగ్యార్థం కాస్స్వపన్తీత్యాదిప్రశ్నోజాగరితాదినాధర్మివిశేషనిర్ధారణార్థః- అన్యథా తేషామాత్మనస్తత్త్వశఙ్కాయాం తన్నివృత్తేర్దుష్కరత్వాదితి భావః. స్వాపావస్థాయాం స్వరూపేణ జాగరాదివిలక్షణతాపునరుపచయః ప్రచరస్థితిపృష్టాన్తబలాద్వక్తైకీభావః - తత్రైవాధారేణనిర్విశేషణేఽనుపపత్తిరేకీభూతానాంస్పన్దనవ్యాదికార్యకారణానామాక్షరాద్వ్యాప్తిప్రలీనత్వేనాపిభాష్యోక్తేర్ద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యప్రశ్నేనజాగరితాదిస్వప్నధర్మీ పృష్టః- స్వప్నేయస్యవ్యాపారోపరమేజాగరితం నాస్తి- స తస్యధర్మ ఇతివిశ్లేషణశక్యత్వాత్. ద్వితీయేనావస్థాత్రయేఽపిజాగరితస్యధర్మ ఇతి పృష్టం- జాగ్రతోఽనుపరతవ్యాపారస్య ప్రాణస్యదేహరక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేనస్వప్నస్యధర్మీపృష్టః. చతుర్థేనసుషుప్తిధర్మీ - సుషుప్తస్యస్వాప్నమితిసుఖాన్వితస్యపరామర్శే సుఖస్యానుభూతిసమ్బన్ధాపగమాత్ పఞ్చమప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయమపహాయోపసంహారం తురీయమక్షరం పృష్టమితివివేకః. (కార్యేతి) కార్యం- శరీరం. ప్రాణావా. కరణాని- మనఆదీని. పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థం పిణ్డీకృత్యాహ (తస్మిన్నితి) తద్వదుపూర్వాపరమాత్మస్వం సృజ్యతే. (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం. నిరాయాసేన- విక్షేపాభావమాత్రేణలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే. నిర్వాతస్థాపితదీపాలోకవదనాబాధం - వినాశరహితంసత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. (ఏవదితి) సుషుప్తేప్రకాశమానం సుఖం హి స్వాప్నమితి పరామర్శసమాలభూతమిత్యర్థః. (తస్మిన్కాలేఇతి) యద్యపి పఞ్చమేన ప్రశ్నేన తురీయం పృచ్ఛ్యతే - న సుషుప్తిః. తథాపి సంసారదశాయాం సర్వోపాధిరహితతురీయావస్థాఽభావేన ఏవఏతస్య ప్రత్యక్సాక్షీయతా. అతిస్సుషుప్తావజ్ఞానేనసుప్తిస్థలరోపాధిరాహిత్యేనతన్త్రైవసర్వోపాధివిశేషరహితేనతురీయప్రత్యగ్రూపస్యానుకరత్వాత్ సుప్తస్మిన్నాఙ్కారతురీయప్రత్యగ్రూపనాస్తీతి సర్వసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః. (సమ్యగేకీభూతా ఇతి) తదాత్మభావప్రాప్త్యానిలయంగతా ఇత్యర్థః. (మధుకరసవదితి) యథానానావృక్షరసామధున్యేకీభవన్తి- తద్వదిత్యర్థః. వివేకాభావమాత్రేణదృష్టాన్తప్రయుక్తాత్- తత్రసర్వాత్మనాలయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హా ఇతి) పూర్వంవివేకానర్హాస్సన్తః పశ్చాత్సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః. నచానేనాపిప్రశ్నేనాఽవిద్యావాసనాధిరవివిక్తస్స్వాత్మాపృష్ట ఇతిశఙ్క్యం- * పరేఽక్షర ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠన్త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, త్వసుషుప్తేచాజ్ఞానఏవసమ్ప్రతిష్ఠానాత్, *ఏషహిద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞానప్రతిబిమ్బితస్యభోక్తురపి ప్రతిష్ఠాయాఅభిధాస్యమానత్వాత్, *తచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభావోక్తేశ్చ తురీయమేవపృష్టమితిభావః. నను కార్యకారణవ్యతిరిక్తేసమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణేసామాన్యేనకస్మింశ్చిదవగతేకస్మిన్నుసమ్ప్రతిష్ఠితా ఇతివిశేషప్రశ్నోఘటతే- నచతస్యావగతిరస్తి. నచసమ్ప్రతిష్ఠానస్యసాధికరణత్వేనసామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతివాచ్యం - తత్తదుపాదానానామేవాఽచేతనానాంతదధికరణత్వేనతదతిరిక్తస్యచేతనస్యాసిద్ధేరితిశఙ్కాతే (నన్వితి) ఛాత్రంనామసస్యాదిలవనార్థశస్త్రవిశేషః. (స్వాత్మనీతి) స్వోపాదాన ఇత్యర్థః. (సుషుప్తపురుషాణాంకరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాంయానికరణాని - తేషామిత్యర్థః. *ఏషహిద్రష్టేత్యాదినాపురుషాణామప్యేకీభావస్యవక్ష్యమాణత్వాద్వాపురుషాణామిత్యుక్తం. అస్మిన్పక్షేకరణానాంచేతిచకారోద్రష్టవ్యః. ప్రష్టుశ్శఙ్కాయాఃకుతః ప్రాప్తిరిత్యన్వయః. సంహతానాంపరార్థానవ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేనహేతునాపరస్మింశ్చేతనేసామాన్యేనావగతేప్రష్టుర్విశేషప్రశ్నోయుక్త ఇత్యాహ

తస్మై స హోవాచ యథా గార్గ్య మరీచయోఽర్కస్యాస్తం గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మింస్తేజోమణ్డల ఏకీభవన్తి। తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరన్త్యేవం హ వై తత్సర్వం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి। తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాదత్తే నానన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే॥ ౨

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి। గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానో వ్యానోఽన్వాహార్యపచనో యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః॥ ౩

(యస్మిన్నితి) స్వాప్యార్థాని - సఙ్ఘాతాభిమానవ్యర్థానీత్యర్థః. (అశబ్ద్యానురూపమితి) మనసి విద్యమానాశబ్దానురూపో వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః. అత్ర సుప్తిస్థానవిశిష్ట ఆత్మా న పృష్టః- కిన్తు తదుపలక్షితః కేవల ఆత్మా పృష్ట ఇతి వాక్యతాత్పర్యమాహ (అత్ర త్వితి) భవతీత్యనన్తరం పృష్టమితి శేషః. ౧

రం.— (అథ హైనం సౌర్యాయణీతి) పురుషే- సుషుప్తే సతీతి శేషః. (కాన్యస్మిన్ జాగ్రతి) అత్రాపి సుషుప్తే సతీతి శేషః. ఏషః- ద్యోతనాదిగుణయోగాద్దేవః- జీవః- కతరః- కీదృశః స్వప్నాన్పశ్యన్- రథాదీన్పశ్యతి. కస్య హేతోరేతత్- వైషయికం సుఖమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచాచార్యః. శృణు హే గార్గ్య- యత్త్వయా పృష్టం. యథా మరీచయః- రశ్మయోఽర్కస్య- ఆదిత్యస్యాస్తం- అదర్శనం గచ్ఛతః సర్వాః- అశేషత ఏతస్మింస్తేజోమణ్డలే- తేజోరాశిరూప ఏకీభవన్తి- అవివేకతాం- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి, తాః- మరీచయస్తస్యైవార్కస్య పునః పునరుదయతః- ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరన్తి - వికీర్యన్తే. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవం హ వై తత్సర్వం- విషయేన్ద్రియాదిజాతం పరే- ప్రకృష్టే దేవే- ద్యోతనవతి మనసి. చక్షురాదిదేవానాం మనస్తన్త్రత్వాత్పరో దేవో మనః. తస్మిన్ స్వప్నకాలే ఏకీభవతి- మణ్డలే మరీచివదవిశేషతాం గచ్ఛతి, జాగరణే చ తే రశ్మివన్మణ్డలాన్మనస ఏవ ప్రచరన్తి- స్వవ్యాపారాయ ప్రతిష్ఠన్తే. యస్మాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకీభూతానీవ కరణవ్యాపారాదుపరతాని- తేన- తస్మాత్తర్హి- తస్మిన్ స్వాపకాలే ఏషః- దేవదత్తాదిలక్షణః పురుషో న శృణోతి- న పశ్యతి- న జిఘ్రతి- న రసయతే- న స్పృశతే- నాభివదతే- నాదత్తే- నానన్దయతే- న విసృజతే- నేయాయతే. స్వపితీత్యాచక్షతే లౌకికాః. ౨

ఆ.— యత్త్వయా పృష్టం- తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః. తస్యైవార్కస్య తా మరీచయ ఇత్యర్థః. స్వప్నేఽపి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీభావో ఽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య వాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపి బాహ్యశబ్దాది శ్రవణాదివ్యాపారాభావేన తం సాధయితుం తేనేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతి (యస్మాదితి) శ్రోత్రాదీనామేకీభావో నామ స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తన్త్రతయాఽవస్థానమాత్రం- న తు ముఖ్యమేకత్వం- తేషాం మనఃప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతౌ తదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్యేవకారః ప్రయుక్తః. (నేయాయత ఇతి) ఇణో గత్యర్థస్య యఙ్. తస్య రూపమేతత్, న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) యథా సాయంకాలే ఽస్తం గచ్ఛతస్సూర్యస్య కిరణా నానాదిక్షు ప్రసరణం వినా ఆదిత్యమణ్డల ఏకీభవన్తి, పునశ్చోద్యతస్సూర్యస్య కిరణా నానాదిక్షు ప్రసరన్తః ప్రకాశకా భవన్తి,- ఏవమేతత్సర్వం- ఇన్ద్రియజాతం పరే- ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టే దేవే- ద్యోతనాదిగుణయుక్తే మనస్యేకీభవతి- స్వస్వవ్యాపారాభిముఖ్యవిరోధిసంశ్లేషవిశేషయుక్తం భవతీత్యర్థః. తేన- శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణాముపరతత్వేనేత్యర్థః. ఆనన్దః- ఉపస్థేన్ద్రియకార్యం. విసర్గః- అపానకార్యం. నేయాయతే- న గచ్ఛతీత్యర్థః. స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనేన *కాని స్వపన్తీతి ప్రశ్నస్య బాహ్యజ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాదిస్వపత ఇత్యుక్తం. సుప్తైకమేకత్వాభిప్రాయేణ స్వపితీత్యేకవచనం. ౨

శం.— సుప్తవత్సు శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిన్పురే - నవద్వారే దేహే ప్రాణాగ్నయః - ప్రాణాదిపఞ్చవాయవోఽగ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి. అగ్నిసామాన్యం హ్యాహ- గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానః. కథమిత్యాహ - యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నేరగ్నిహోత్రకాల ఇతరోఽగ్నిరాహవనీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్. ప్రణీయతేఽస్మాదితి ప్రణయనః- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యథా - తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత ఇవ ప్రాణో ముఖనాసికాభ్యాం సంచరత్యాహవనీయస్థానీయః ప్రాణః. వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణ నిర్గమాద్దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాదన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. ౩

ఆ.— *కాని స్వపన్తీత్యస్య సవిషయాణి బాహ్యకరణాని స్వపన్తి- ఉపరమన్తే - అతస్తేషామేవ జాగరణధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా *కాని జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (సుప్తవత్స్వితి) ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ (అగ్నయ ఇవేతి) అపానస్య గార్హపత్యత్వే యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి హేతుత్వేన యోజయతి (యస్మాదితి) ప్రణయనాదితి పదం గార్హపత్యవిశేషణమిత్యాహ (ప్రణయనో గార్హపత్య ఇతి) తత్సాదృశ్యమాహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యసాదృశ్యవ్యాఖ్యానపూర్వకం వ్యాచష్టే (తథేతి) గార్హపత్యత్వేనోక్తేఽపానే ఽవస్థితే సతి బహిర్గచ్ఛన్ ప్రాణ ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. పరిత్యక్తం వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచష్టే (వ్యానస్త్వితి) ఛాన్దోగ్యే గాయత్రీవిద్యాయాం *తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యుపక్రమ్య *అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రమిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషిరతో నిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదిక్సమ్బన్ధిత్వం వ్యానస్యేతి వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇత్యర్థః. ౩

యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావేతావాహుతీ సమం నయతీతి స సమానః। మనో హ వావ
యజమాన ఇష్టఫలమేవోదానః స ఏనం యజమానమహరహర్బ్రహ్మ గమయతి॥ ౪

ర.— కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయ ఇతి) ప్రాణాపానాదిరూపా అగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురశబ్దనిర్దిష్టే శరీరే [illegible]న్తీత్యర్థః. స్వాపదశాయాం జాగ్రత్సు ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేషూపాసనార్థమగ్నిహోత్రసంపత్తిం దిదర్శయిషు[illegible] యమాణం మన ఏవ యజమానః, అపానో మూలాధారస్థతయా గార్హపత్యః, తత్సన్నిహితో వ్యానశ్చాన్వాహార్యపచనశబ్దితో దక్షిణాగ్నిః, అపానవాయుమూలకః ప్రాణో గార్హపత్యాత్ప్రణీయమానాహవనీయతుల్యతయా ఆహవనీయః, తదాధారకావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ద్వే ఆహవనీయే ఇతి నిక్షిప్యమాణే ఆహుతిద్వయం, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానో వాయుః ఆహుతీ సమం నయతీతి నిర్దిష్టత్వాద్యాగ్యాధ్వర్యుః, ఉదానవాయుస్తు యజమానస్య లోకాన్తరోన్నయనహేతుత్వాదుదానః, ఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవభూతాన్ యజమానాగ్నిత్రయాహుతిద్వయాధ్వర్యుకర్మఫలభూతానష్టావపి పదార్థాన్ ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వష్టాసు దర్శయతి (గార్హపత్యో హ వా ఇతి) అత్ర యద్యపి *ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీతి బ్రహ్మగమనం జీవస్యైవ శ్రూయతే- న మనసః- తథాపి మనసః పురీతద్గమనశ్రవణాత్ తద్వత్ బ్రహ్మగమయితృత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩-౪

శం.— అత్ర చ హోతాగ్నిహోత్రస్య. యత్- యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ తు. ఏతావాహుతీ సమం- సామ్యేన శరీరస్థితిభావాయ నయతి యో వాయురగ్నిస్థానీయోఽపి హోతా చ- ఆహుత్యోర్నేతృత్వాత్. కోఽసౌ. స సమానః. అతశ్చ విదుషః స్వాపోఽప్యగ్నిహోత్రహవనమేవ. తస్మాద్విద్వాన్నాకర్మీత్యేవం మన్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. *సర్వదా సర్వాణి భూతాని విచిన్వన్త్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే. అత్ర హి జాగ్రత్సు ప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్య బాహ్యకరణాని విషయాంశ్చాగ్నిహోత్రఫలమివ స్వర్గం బ్రహ్మ జిగమిషుర్మనో హ వావ యజమానో జాగర్తి- యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్, స్వర్గమివ బ్రహ్మ ప్రతి ప్రస్థితత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే. ఇష్టఫలం- యాగఫలమేవోదానో వాయుః. ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః. కథం. సః- ఉదానో మన ఆఖ్యం యజమానం స్వప్నవృత్తిరూపాదపి ప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుప్తికాలే స్వర్గమివ బ్రహ్మాక్షరం గమయతి. అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః. ౪

ఆ.— (అత్ర చేతి) అగ్నిహోత్రస్య హోతా- హోమస్య కర్తా ఋత్విగుచ్యతే. ఉత్తరవాక్యస్యైతి శేషః. అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోరాహుతిత్వస్యాపూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్, స సమాన ఇతి తచ్ఛబ్దానన్వయాచ్చ వాక్యత్రయం కృత్వాన్వయత్రయేణ యోజయతి (యద్యస్మాదితి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్యనన్తరమాహుతీ ఇతి పదం భాష్యే అధ్యాహృత్య ఏతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ఆహుతీ- ఆహవనీయాధికరణాగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ ద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోఽన్వయః. అనన్తరం భాష్యే తుశబ్దశ్చార్థే. తు లిగత ఇతిశబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే. యస్మాదేతావాహుతీ, యస్మాచ్చైతౌ సమం నయతి- శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి- ప్రవర్తయతి యో వాయుః- యథాగ్నిహోత్రే హోమకర్తా ఆహుతిద్వయమాహవనీయం ప్రతి సమం నయతి- ప్రాపయతి- తద్వత్,- తస్మాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్స వాయుర్హోతేతి యచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహారేణ ద్వితీయోఽన్వయః. కోఽసౌ వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే స హోతా వాయుః - స సమాన ఇతి తృతీయాన్వయ ఇతి విభాగః. నను ప్రాణాగ్నయ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేః కథమిహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోక్తం (అగ్నిస్థానీయోఽపీతి) అగ్నిత్వేనోక్తోఽపీతి భావః. (హోతా చేతి) చకారోఽవధారణే. హోతైవేత్యర్థః. ఆహుతినేతృత్వాద్ధోతృత్వే స్థితేఽగ్నిత్వోక్తిశ్ఛత్రిన్యాయేనాగ్న్యనగ్నిసముదాయేలాక్షణికీత్యర్థః. అవస్థాత్రయవర్తినాముచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రాణానాంచాగ్నిహోత్రావయవసమ్పాదనస్యనోపాసనం ప్రయోజనం- నిర్విశేషాత్మప్రకరణత్వాత్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ. కిం త్వప్రియానుపరమన్త్రే- ప్రాణా జాగ్రతీత్యేవంత్వంపదార్థశోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి) (సర్వదేతి) వాజసనేయకే హి *వాక్చైతః ప్రాణశ్చైతశ్చక్షుశ్చైత ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్నిచితత్వదృష్టిం విధాయైవం దృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య స్వాపకాలేఽపి చయనం కుర్వన్తీతి సా దృష్టిః స్తుతా- తద్వదిహాపీత్యర్థః. (అత్ర హీతి) అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః. తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ (యజమానవదితి) హేతుద్వయం సాధయతి (జాగ్రత్స్వితి) అత్ర- స్వప్నకాలే విషయాన్ కరణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి- ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం కుర్వన్వర్తతే. అగ్నిహోత్రఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్యజమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపం బ్రహ్మ జిగమిషుశ్చ మన ఇత్యన్వయః. భాష్యే యజమాన ఇత్యనన్తరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః. హ వావ శబ్దేన తత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం. (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తకమరణానన్తరం యాగాదిఫలప్రాప్తేస్తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదాన ఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః. న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య - కిం తు *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మైకత్వాద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (స్వర్గమివేతి) స్వర్గమివేత్యర్థః. సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవ బ్రహ్మాక్షరం గమయతీత్యర్థః. యద్యప్యహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా- యాగరహితానామపి తత్ప్రాప్తేః. తథాపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకస్యోదానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః. న చోదానస్య కథం తత్ప్రాపకత్వమితి శఙ్క్యం - తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేన సమస్తనాడీః ప్రవేశయంస్తం హృదయం బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౪

అత్రైష దేవ స్స్వప్నే మహిమానమనుభవతి । యద్దృష్టం దృష్టమనుపశ్యతి శ్రుతం శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి దేశదిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునః ప్రత్యనుభవతి దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి ॥ ౫

శం.— ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాత్ప్రభృతి యావత్సుప్తోత్థితో భవతి - తావత్సర్వయాగఫలానుభవో నావిదుషామివానర్థాయేతి విద్వత్తా స్తూయతే. న హి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపన్తి - ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్మనస్స్వాతన్త్ర్యమనుభవదహరహః సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే - సమానం హి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనం - అతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేయముపపద్యతే. యత్పృష్టం కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీతి తదాహ - అత్ర - ఉపరతేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్సుషుప్తిప్రతిపత్తేరేతస్మిన్నన్తరాళే ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్స్వరశ్మీన్ సంహృత్య శ్రోత్రాదికరణైః స్వప్నే మహిమానం - విభూతిం విషయవిషయిలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి - ప్రతిపద్యతే. నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుః - తత్కథం స్వాతన్త్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే - స్వతన్త్రో హి క్షేత్రజ్ఞః. నైష దోషః - క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతన్త్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాత్. న హి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా - మనఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే «సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవే»త్యాది. తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ. మనఉపాధిసహితత్వే స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యత ఇతి కేచిత్. తన్న - శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషాం - యస్మాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదివ్యవహారోఽప్యామోక్షాన్తః సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మనఆద్యుపాధిజనితః «యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్» «మాత్రా సంసర్గస్త్వస్య భవతి» «యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే»దిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అతో మన్దబ్రహ్మవిదామేవేయమాశఙ్కా - న త్వేకాత్మవిదాం. నన్వేవం సతి «అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతి»రితి విశేషణమనర్థకం. అత్రోచ్యతే - అల్పమిదముచ్యతే «య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత» ఇతి - అన్తర్హృదయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత. సత్యమేవమయం దోషో యద్యపి స్యాత్ - స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వే నార్థస్త్వావగమనే తం భారస్యేతి చేన్న - తత్రాపి పురీతతి నాడీషు శేత ఇతి శ్రుతేః పురీతతి నాడీసమ్బన్ధాత్తత్రాపి పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వే నార్థభారాపనయాభిప్రాయో హ్యేవ. కథం తర్హి «అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతి»రితి. అన్యశాఖాత్వాదనపేక్ష్యా సా శ్రుతిరితి చేన్న - అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాత్. ఏకో హ్యాత్మా సర్వవేదాన్తానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభుత్సితశ్చ. తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుం - శ్రుతేర్యథార్థతత్త్వప్రకాశకత్వాత్. ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్వా సర్వముహ్యమానం. న త్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పణ్డితమ్మన్యైః. యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడీషు చ స్వపతస్తత్సమ్బన్ధాభావాత్ తతో వివిచ్య దర్శయితుం శక్యత ఇత్యాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే - ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూతవాసనావత్కర్మనిమిత్తవాసనాఽవిద్యయాఽన్యవస్త్వన్తరమివ పశ్యతః సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదృష్టేనాపి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే. తస్మాత్సాధూక్తం మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయస్స్వప్నాన్పశ్యతీతి. కథం మహిమానమనుభవతీతి. ఉచ్యతే - యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం - తద్వాసనావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీవ మన్యతే. తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయాఽనుశృణోతీవ. దేశదిగన్తరైశ్చ - దేశాన్తరైర్దిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా. తథాఽదృష్టం చాస్మిఞ్జన్మని. అదృష్టం చ - జన్మాన్తరదృష్టమిత్యర్థః. అత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః. ఏవం శ్రుతం చాశ్రుతం చ. అనుభూతం చాస్మిఞ్జన్మని కేవలేన మనసా. అననుభూతం చ - మనసైవ జన్మాన్తరేఽనుభూతమిత్యర్థః. సచ్చ - పరమార్థోదకాది. అసచ్చ - మరీచ్యుదకాది. కిం బహునా - ఉక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి - సర్వమనోవాసనోపాధిస్సన్ ఏవం సర్వకరణాత్మా మనోదేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. ౫

ఆ.— నను గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ ఇతి శ్రుతిమారభ్య మనో హ వావ యజమాన ఇతి శ్రుత్యన్తేన గ్రన్థేన విద్వాన్ సకర్మీన భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమస్తు - ఏవం తత్రాగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేః. ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తేస్తత్ఫలత్వం - తత్ర కర్మాప్రతీతేః. అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తేతి) శ్రోత్రాదీని స్వప్నే ఉపరమన్తే - ప్రాణా ఏవ జాగ్రతి స్వేచ్ఛారూపా ఇత్యర్థః. అస్యాశ్చ విద్యాయా జాగరణం శ్రోత్రాదిబాహ్యేన్ద్రియధర్మః - శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః - నాత్మధర్మ ఇత్యేవం స్వప్నపదార్థవివేకరూపత్వాత్స్తోతవ్యత్వోపపత్తిః. అత ఏవ ప్రాణజాగరణస్యావిద్వత్సాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తాస్తుతిరిత్యపి శఙ్కా నిరస్తా - తస్యైవం భూతవివేకాభావాదితి. నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వం భవతీతి విధీయతాం - కిం స్తుత్యేత్యాశఙ్క్యావిద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమేవ భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (న హీతి) (విద్వత్తాస్తుతిరేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి - ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షితం - తద్జ్ఞానం గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ ఇత్యాదినా స్తూయత ఇత్యుక్తప్రకారేణేత్యర్థః. తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాదిసర్వః పశ్యతీత్యన్తం వ్యాచష్టే (యదితి) అత్రేతి శ్రౌతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఉపరతేష్విత్యాదినా అన్తరాళ ఇత్యన్తేన) (అనేకేతి) విషయివిషయాద్యనేకభావగమనమిత్యర్థః. ఇదం చ మహత్త్వవ్యాఖ్యానం. స్వప్నద్రష్టుర్జీవస్య స్వాతన్త్ర్యవక్తవ్యో దేవశబ్దితమనస స్సదుక్తిః- స్వప్నో మనోధర్మః - నాత్మధర్మః- ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం లోకస్యేతి ఖ్యాపనార్థేతి శఙ్కాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వితి) (మనఉపాధికృతమితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తం మనఉపాధికృతం జాగరణం- కేవ

మనఉపాధికృతస్స్వప్న ఇత్యర్థః స్వప్నస్యధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ *స్వప్నోభూత్వేతి శ్రుతౌ సామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. నన్వయం
శ్రుతిస్థితిహావ్యనుభవేమనస్స్వాతన్త్ర్యం వక్తుం నశక్నోతి- శ్రుత్యన్తరవిరోధాపత్తేః. అతో ద్యదేవశబ్దేనత్యే త్రజ్ఞ ఏవోచ్యతే. తస్యైవస్వతస్స్వాతన్త్ర్య
మితిశఙ్క తే (మనఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః. అన్యథాద్వితీయస్యత్వేకిదీపాదీనామివవా స్వవస్యత
స్యబాధాభావాదితి. అత్ర కిం మనసస్స త్త్వేఽశ్యాన్తర స్వరస్యమనసోఽప్యమానత్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనం నశక్యమితి శ్రుతేః కార్యస్యబోధ
నస్యబాధోఽపి వైతః- ఉపలబ్ధోధనమాప కార్యసిద్ధ్యర్థం మనసోఽభావాపివివక్షితశ్శ్రుతౌ- తతశ్చారత్స త్త్వే శ్రుత్యర్థబాధ ఇతివా. నాద్యః- మనసినస్య
పివింతస్మితివక్ష్యమాణరీత్యామనసాదృశ్యత్వేన జ్యోతిష్ట్వాయోగేనాత్మనఏవస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యబోధయితుంశక్యత్వాదిత్యాహ (తస్మిన్నితి) నద్వి
తీయః- తదానీం మనసోఽభావ ప్రశ్రుత్యర్థఏవనభవతీత్యాహ (శ్రుత్యర్థేతి) ఆత్మనోజ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్య ప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వా
త్తస్మిన్సత్యేవైవ, తద్బోధసాధనే మనఆదౌచసత్యేవ, తద్బోధయితుంశక్యతే- నాన్యథేతిమనసఅభ్యభావోన శ్రుతౌ వివక్షితః- తథానతిబోధనాశక్తే
రిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్రమానమాహ (యత్రహీతి) ద్వితీయాభావేవ్యవహారో నాస్తీత్యత్రాపిమానమాహ (యత్రేతి) దృశ్యంయత్రాశ
బ్దార్థః. అసంసర్గ ఇతిచ్ఛేదః. దృశ్యాసంసర్గేసుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాదాభావాద్ద్వితీయాభావేవ్యవహారోనాస్తీత్యర్థః. అతోనద్వితీయాకల్పనమ్భవతీ
త్యాహ (అతఇతి) ననుయదిస్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థంమనఆద్యభావోనాపేక్షితః- జాగరితేపితన్నితద్బోధనసమ్భవాత్ *అత్రేతిస్వప్నవాచిని
శేషణమనర్థకమితిశఙ్కతే (నన్వితి) కిమితిశేషణంమనసోఽభావస్సిషాధయిషితః- ఉపవిశేషణస్యగమామాత్రంపృచ్ఛ్యతే. నాద్యః - మనసాఽ
భావాఙ్గీకారేప్యనర్థ్యపయా కాశస్యతత్కార్యస్యచ్ఛేదస్యచ శ్రుతిసిద్ధత్వేనస్వస్మిన్నేపితత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనాసమ్భవాత్ విశేషణానర్థక్యంతు
ల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యతఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తద్బోధనమిత్యర్థః. యథాశ్రుతేనా స్వవస్యతస్యబాధస్యానాశఙ్క్యత్వాదితి. య
ద్యపిస్వప్నేనర్థ్యదయాకాశసత్త్వాత్సమ్యక్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వంబోధయితుంనశక్యమితిదోషస్తుల్యః-తథాపిస్వప్నేమనసోఽభావేనతద్బోధనప్రతిబ
న్ధకస్యాభావాదమూరణిప్రకర్షేణస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నేబోధయితుంశక్యమితితద్విశేషణమర్థవదితిశఙ్కతే (సత్యమితి) స్యాదిత్యన న్తరంతథా
పీతిశేషః. (కేవలపదేతి) మనసోఽభావేనేత్యర్థః. (భారస్యేతి) ప్రతిబన్ధకస్యేత్యర్థః. తద్బోధనం తుసుషుప్తేభవిష్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవంత
ర్హిసుషుప్తేసర్వస్యాప్యభావమాత్రిత్యసమ్యగ్బోధనంవివక్షణీయం- నచతత్సమ్భవతి -తత్రాపి బహుప్రతిబన్ధకస్యవిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నతత్రా
పీతి) సుషుప్తేపీత్యర్థః. (తత్రాపీతి) స్వప్నేపీత్యర్థః. సుషుప్తేచేత్సర్వభారాపనయస్స్యాత్ - తదాస్వప్నేఽర్థభారాపనయాభిప్రాయోవర్ణయి
తుంశక్యతే-నచదతస్తి. అతోఽత్రేతివిశేషణమనర్థకం. ఏతదర్థకథనావసరేకాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్యగర్హణక్రమ్యా- ప్రకృతానుపయోగాదితిని
ర్ధానైకదేశీకశ్చిన్మన్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి) సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయేనసర్వశ్రుత్యవిరోధేనైకవాక్యతయాశ్రుత్యర్థస్యవర్ణనీయత్వాత్తదవిరో
ధోపివక్తవ్య ఇతిపూర్వవాద్యాహ (నాస్త్యైకత్వస్యేతి) తస్మాత్కాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యజ్యతామతఆహ (శ్రుతేర్యథార్థేతి) *స్వాధ్యాయోఽధ్యేత
వ్య ఇత్యధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలత్వాత్, తుల్యంచసామ్ప్రదాయికమితిన్యాయాత్, చ్ఛాతురమాత్రస్యాప్యనర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః. ఏవమేకదేశిని
నూషితేసిద్ధాన్త్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి) తర్హ్యాదావేవముఖ్యశ్రుత్యర్థఉచ్యతాం - కింపూర్వోక్తరీత్యానత్వన్తరాశఙ్కాతన్నిరాకరణాభ్యామి
త్యాశఙ్క్యహాన్ధిత్యాభిమానవతోయథావదర్థబోధేఽనధికారాత్తస్యతదభిమానావతారస్నిరాచికీర్షయాపదీయనానాపక్షౌనిరాకృతా ఇతివక్తుంసర్వప
క్షిమాసంహిత్వేత్యాద్యుక్తం. స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాద్బలాత్స్వప్నదౌహృదయాకాశాదిసత్త్వేపితత్సమ్భవప్రతీత్యభావాద్విద్యమాన
స్యావ్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనః కేవలత్వాత్ప్రకాశదర్శనాచ్చ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిబోధనీయంమనసోఽభావవాదినాపి. ఏవంమనసినత్యపిస్వవా
సనామయగజతురగాదివిషయతయాపరిణామాద్దృశ్యత్వాచ్చ ద్రష్టుతతోభేదేనవివేకతః శ్రుత్యాస్వప్రకాశత్వంబోధ్యత ఇత్యాహ (యథేత్యాదినా)
(మనసీతి) సత్యపీతిశేషః ననుమనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్గజతురగాదిరూపేణాభివ్యక్తవాసనావత్ - తర్హిజాగ్రతీవతస్యాః స్థాయై ప్ర తీతిస్స్యాత్-
నైవ స్త్వయాతిఆహ (కర్మనిమిత్తేతి) యథాప్రతీతిందినాస్వప్నేభోగాసిద్ధేఃస్వప్నభోగప్రదకర్మనిమిత్తవశాత్, జాగ్రతిగజాదీనామివవస్త్వాసుభవేనత
ద్వాసనానామపిస్థైవానుభవాత్ స్త్వేనతద్వాసనారూపాఽవిద్యావశాత్ స్వవాసనాశ్రయస్యమనసఏవ వస్త్వవవస్త్వగవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః. ఇదంచవిశే
షణం మనసోవిషయత్వేనవిషయిత్వాసమ్భవాద్విషయిణఆత్మనఏవస్వప్రకాశరూపత్వమితివక్తుం. జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాంచక్షురాదిక
రణజ్యోతిషాంచసత్త్వేనతత్సఙ్కీర్ణత్వేనాత్మనఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వందుర్బోధం- స్వప్నేతుతదభావాత్సుబోధమితివక్తుంసర్వకార్యేత్యాదివిశేషణం. స్వ
ప్నే ఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాంధాసమానత్వేపితేషాం వాసనామాత్రత్వాద్దృశ్యత్వాద్విషయప్రకాశనాసామర్థ్యమితివక్తుంవాసనాభ్య ఇతివి
శేషణం. ఏతైశ్చవిశేషణైఃస్వప్న ఏవ ఏవంభూతస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యబోధయితుంశక్యత్వాదస్యత్రాఽసమ్భవాత్ *అత్రాయమితిశ్రుతౌస్వప్న
విశేషణగ్రహణమర్థవదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) సిద్ధమితిశేషః. అతఃకాణ్వశ్రుతౌస్వప్నేమనసోఽభావవివక్షాకారణాభా
వేనతద్విరోధాభావాదత్రదేవశబ్దేన *పరేదేవేమనస్యేకీభవతీత్యుక్తంమనఏవోచ్యత ఇత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విన్ద్రియాణాముపరత
త్వాద్విషయసమ్బన్ధాభావాత్ కథంమనసోమహిమానుభవ ఇతిశఙ్కతే (కథమితి) పూర్వంజ్ఞాతస్యైవస్వప్నః-జ్ఞానాత్తస్యవాసనామాత్రత్వం-అతో
నేన్ద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యన్మిత్రంపుత్రంవాపూర్వందృష్టవాన్-తదేవదృష్టంపుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతంమిత్రంపు
త్రంవాఽవిద్యయాపశ్యతీతి - దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణవాక్యంయోజ్యం. అన్యథాపుత్రమితిద్వితీయాయాయచ్ఛబ్దస్యచానన్వయస్స్యా
దితి. చక్షురభావేతద్దర్శనాయోగాన్మనసేత్యుక్తం. (తథేతి) అత్రాపియోర్థశ్శ్రుతః- తమేవశ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవశ్రుతిర్యోజ్యా. దేశః-

స యదా తేజసాభిభూతో భవతి। అత్రైష దేవః స్వప్నాన్న పశ్యత్యథ తదైతస్మిఞ్ఛరీర ఏతత్సుఖం భవతి॥ ౬

స యథా సోమ్య వయాంసి వాసోవృక్షం సంప్రతిష్ఠన్తే। ఏవం హ వై తత్సర్వం పర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠతే॥ ౭

నదీతీరాదిః. దిక్- ప్రాచ్యాదిరితి భేదః. ప్రత్యనుభూతం- ప్రతివారమనుభూతం. పునఃపునః- అనేకదినేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః. జన్మాన్తరదృష్టమితి వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యన్తేతి) అనుభూతం చేత్యస్య ప్రత్యయస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలేనేతి) పూర్వమిన్ద్రియద్వారకానుభవ ఉక్త ఇత్యసౌ న పునరుక్త ఇత్యర్థః. సర్వదర్శనే హేతుమాహ (సర్వ ఇతి) ౫

రం.— *కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ (అత్రైష దేవ ఇతి) అత్ర-అస్మిన్నవసరే ఏష దేవః-జీవః స్వప్నే కరితురగాది లక్షణం మహిమానమనుభవతి- పశ్యతి. జాగరే ప్రాగ్యద్దృష్టం- తమేవార్థమనుపశ్యతి- అను- పశ్చాత్పశ్యతి- అనుభవతి. దృష్టం దృష్టం- భూయోదృష్టమిత్యర్థః. శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి. దేశాన్తరేషు ప్రత్యహమనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి. దృష్టం శ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపి నియమో నాస్తి. కదాచిత్పూర్వాననుభూతమపి శరీరచ్ఛేదనాదికమనుభవతి. విద్యమానం చానుభవతి. అవిద్యమానం చానుభవతి. (సర్వః పశ్యతి) సర్వస్సన్ పశ్యతి. ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా గన్తా వక్తా చేత్యాది సర్వరూపస్సన్ పశ్యతీత్యర్థః. తదానీం జాగరీయబాహ్యజ్ఞానకరణేన్ద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేపి స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైశ్శరీరేన్ద్రియైః ద్రష్టృత్వాదిమాన్ సన్ననుభవతీతి భావః. ౫

శం.— స యదా-మనోరూపో దేవో యస్మిన్ కాలే సౌరేణ చిన్నాఖ్యేన తేజసా నాడ్యాశయే సర్వతోఽభిభూతో భవతి-తిరస్కృతవాసనాద్వారో భవతి. తదా సహ కరణైర్మనసో రశ్మయో హృద్యుపసంహృతా భవన్తి. తదా మనో దారువాగ్నివదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నం శరీరం వ్యాప్యావతిష్ఠతే- తదా సుషుప్తో భవతి. అత్ర- ఏతస్మిన్ కాలే ఏషః - మనఆఖ్యో దేవః స్వప్నాన్న పశ్యతి - దర్శనద్వారస్య నిరుద్ధత్వాత్తైజసా. అథ తదైతస్మిఞ్ఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి- యద్విజ్ఞానం నిరాబాధమవిశేషేణ శరీరవ్యాపకం ప్రసన్నం భవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— కస్మిన్నేతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరం తదపేక్షితం వదన్నాహ (స యదేతి) (చిన్నాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం. చిద్రూపేణ బ్రహ్మణా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం- * తన్మనః ప్రాణమేవోపశ్రయత ఇతి శ్రుత్యన్తరేణ ప్రాణశబ్దితే బ్రహ్మణి తస్య లయాభిధానాత్. (తిరస్కృతేతి) వాసనాభివ్యక్తౌ ద్వారం స్వప్నభోగప్రదం కర్మ యస్య తత్- తత్తిరస్కృతం తత్రోపరతం భవతి - తేజశ్శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసమ్బన్ధాదితి. (రశ్మయ ఇతి) వాసనేత్యర్థః. (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః. చేతనాశబ్దితసామాన్యవృత్తిరూపేణ వా. అనేన సుషుప్త ఉక్త ఇత్యాహ (తదేతి) నన్వథైతత్సుఖం భవతీత్యయుక్తం - జన్యసుఖస్య తదానీమసమ్భవా, త్స్వరూపసుఖస్య పూర్వమపి సత్త్వేన తదా భవతీత్యనుపపత్తే, రిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖమేవావిశేషవిజ్ఞానరూపం నిర్జ్ఞేయాభావేన నిర్వాతస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ ప్రకాశతే- తదపేక్షమేవ తద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి) విజ్ఞానరూపం స్వరూపసుఖమిత్యర్థః. అనేనానన్దమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తమనఆదివాసనావజ్జ్ఞానం సుషుప్తిధర్మ్యుక్తం. ౬

రం.— ఏతస్మిన్నన్తరే *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా పరప్రకాశకతయా తేజశ్శబ్దితేన పరమాత్మనాఽభిభూతో భవతి- సమ్పన్నో భవతి. సమ్పరిష్వక్తో భవతీతి యావత్. తదా స్వాప్నాన్పదార్థాన్న పశ్యతీత్యర్థః. తతశ్చ *కతర ఏష స్వప్నాన్పశ్యతీతి ప్రశ్నస్య బ్రహ్మసమ్పత్తివిరహదశాయాం మనోమాత్రపరిశేషసమయే స్వాప్నాన్పదార్థాన్పశ్యతీత్యుత్తరముక్తం భవతి. *కస్మిన్నేతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథ తదైతస్మిన్నితి) యదైతత్సుఖం భవతి- తదైతస్మిఞ్ఛరీరే సత్యేవ భవతీత్యర్థః. శరీరమేవ వైషయికసుఖహేతురిత్యుక్తం భవతి- *అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. ౬

శం.— ఏతస్మిన్కాలేఽవిద్యాకామకర్మనిబన్ధనాని కార్యకరణాని శాన్తాని భవన్తి. తేషు శాన్తేష్వాత్మస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్యమానమద్వయమేకం శివం శాన్తం భవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేన దర్శయితుం దృష్టాన్తమాహ- సః- దృష్టాన్తో యథా- యేన ప్రకారేణ. సోమ్య- ప్రియదర్శన. వయాంసి-పక్షిణో వాసార్థం వృక్షం సమ్ప్రతిష్ఠన్తే- గచ్ఛన్తి. ఏవం - యథా దృష్టాన్తః. హ వా. ఏతత్- వక్ష్యమాణం సర్వం పరే ఆత్మని- అక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౭

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరం తురీయస్వరూపం వివేకసౌకర్యాద్వివిచ్యాత్రైవోచ్యత ఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) (అన్యథా విభావ్యమానమితి) పూర్వమన్యథా విభావ్యమానమిత్యర్థః. (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాం వివేకతోఽక్షరేఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః. ౭

రం.— కస్మిన్ సర్వే ప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యస్యోత్తరమాహ (స యథా సోమ్యేతి) వయాంసి- పక్షిణః వాసో వృక్షం - నివాసవృక్షం ప్రతి సంప్రతిష్ఠన్తే. సః- దృష్టాన్తో యథా- ఏవం పరమాత్మని సర్వం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యర్థః. ౭

పృథివీచపృథివీమాత్రాచాపశ్చాపోమాత్రా చ తేజశ్చ తేజోమాత్రాచ వాయుశ్చ వాయుమాత్రాచాకాశశ్చాకాశమాత్రాచచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచ రసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచ వాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచోపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చవిసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచమనశ్చమన్తవ్యంచబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచాహఙ్కారశ్చాహఙ్కర్తవ్యంచచిత్తంచచేతయితవ్యంచ తేజశ్చవిద్యోతయితవ్యంచ ప్రాణశ్చవిధారయితవ్యంచ॥ ౮

ఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః।
సపరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే॥ ౯

సయోహవైతదచ్ఛాయమశరీరమలోహితంశుభ్రమక్షరంవేదయతేయస్తుసోమ్య।
ససర్వజ్ఞస్సర్వోభవతితదేషశ్లోకః॥ ౧౦

శం.— కింతత్సర్వం. పృథివీచపృథివీమాత్రాచఆపశ్చ ఆపోమాత్రాచతేజశ్చతేజోమాత్రాచవాయుశ్చవాయుమాత్రాచఆకాశశ్చాకాశమాత్రాచ-స్థూలానిసూక్ష్మాణిచభూతానీత్యర్థః. తథా చక్షుః-ఇన్ద్రియం, ద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచరసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచవాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచఉపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చ విసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచ- బుద్ధీన్ద్రియాణికర్మేన్ద్రియాణితదర్థాశ్చోక్తాః. మనశ్చ- పూర్వోక్తం మన్తవ్యంచ- తద్విషయః బుద్ధిశ్చ- నిశ్చయాత్మికా బోద్ధవ్యంచ- తద్విషయః. అహంకారశ్చ- అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం. అహంకర్తవ్యంచ- తద్విషయః. చిత్తంచ- చేతనావదన్తఃకరణం. చేతయితవ్యంచ- తద్విషయః. తేజశ్చ - త్వగిన్ద్రియవ్యతిరేకేణప్రకాశవిశిష్టాయాత్వక్. తయానిర్భాస్యోవిషయోవిద్యోతయితవ్యం. ప్రాణశ్చ - సూత్రంయదాచక్షతే. తేనవిధారయితవ్యం- సంగ్రథనీయం. సర్వంహికార్యకారణజాతంపారార్థ్యేనసంహతంనామరూపాత్మకమేతావదేవ. ౮

ఆ.— ఆపోమాత్రా ఇత్యత్రవిభక్త్యలోపశ్ఛాన్దసః. (స్థూలానిచేతి) పఞ్చీకృతానిచేత్యర్థః. తతశ్చపఞ్చీకరణమేతచ్ఛ్రుతిసిద్ధమిత్యుక్తం- అన్యథాఆకాశమాత్రయోఃపృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి యద్యపిమన్తవ్యాదయోమనఆదిచతుష్టయవిషయాఅపిద్రష్టవ్యాదివిషయాఏవ- నపృథక్. తథాపిమన్తవ్యాదిరూపేణపృథగితిపృథఙ్నిర్దిష్టా ఇతిద్రష్టవ్యం. (ప్రకాశవిశిష్టాయాత్వగితి) త్వగాశ్రయంచర్మ. తత్ప్రకాశనిర్భాస్యం చతదేవేత్యర్థః. పృథివీచేత్యాదినావిధారయితవ్యంచేత్యన్తేనాత్మవ్యతిరిక్తంతదుపాధిభూతంసర్వంచోక్తమిత్యాహ (సర్వంహీతి) ౮

రం.— సర్వశబ్దార్థంప్రపఞ్చయతి (పృథివీచేత్యాదినా) అత్ర పృథివీమాత్రాశబ్దేనపుర్వోక్తేషుగన్ధతన్మాత్రశబ్దాభిలప్యాపృథివ్యాఅవస్థాభిధీయతే. ఏవముత్తరేష్వపిమాత్రాశబ్దేషు ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— అతఃపరంయదాత్మరూపంజలసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టంఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేతికరణభూతంబుద్ధ్యాది ఇదంతువిజానాతీతివిజ్ఞానం- కర్తృకారకరూపం. తదాత్మా- తత్స్వభావః. విజ్ఞాతృస్వభావ ఇత్యర్థః. పురుషః- కార్యకారణసఙ్ఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః. సచజలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్యసూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారశోషే- పరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే. ౯

ఆ.— ఏషహిద్రష్టేత్యాదినోపహితస్వరూపముద్యతఇత్యాహ (అతఃపరమితి) (ద్రష్టేతి) ఉపాసకస్యోపసివ్రక్తత్వాగిరణుపాధివ్యతిరిక్తేఽనుపహితే ఆత్మన్యారోపితంస్ఫటికేలౌహిత్యవదస్తీత్యుపాధినోఽన్యత్వాత్ ద్రష్టేత్యాదినోక్తః. విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర ద్రష్టేత్యాదాఉపసర్గవాచకత్వాభావాత్ * విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుత ఇత్యాదావివబుద్ధేరభిధానేపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానమితి) (కరణభూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః. ఏషహీతిహిశబ్దస్యశబ్దార్థకః - సపరస్మిన్ప్రతిష్ఠతఇతిక్రియానుకర్తృత్వార్థశ్చేతిపక్షే ద్రష్టురాత్మనః పృథివ్యాదివత్స్వరూపేణాక్షరేలయోనసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యోపాధిలయేఉపహితరూపాభావఏవాన్వయఇత్యాహ (సచేతి) ౯

రం.— (ఏషహిద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపభోక్తృకరణకర్మరూపస్సర్వోఽపిప్రపఞ్చస్తత్రాశ్రితఇతిభావః. అత్ర బోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మేతినిర్దేశాదాత్మనోజ్ఞాతృత్వమేవ-నజ్ఞానరూపత్వమితివదన్తస్తార్కికాః, జ్ఞానత్వమేవ-నజ్ఞాతృత్వమితివదన్తోఽపసిద్ధాన్తినశ్చనిరస్తాభవన్తి. ౯

శం.— తదేకత్వవిదఃఫలమాహపరమేవాక్షరంవక్ష్యమాణవిశేషణంప్రతిపద్యతఇతి- ఏతదుచ్యతే- సయోహవై తత్ - సర్వైషణావినిర్ముక్తః. అచ్ఛాయం- తమోవర్జితం. అశరీరం- నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం. అలోహితం- లోహితాదిసర్వగుణవర్జితం. యతఏవం-అతశ్శుభ్రం. సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంఅప్రాణమమనోగోచరంశివంశాన్తంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవేదయతే - విజానాతి. యస్తుసర్వత్యాగీ- సోమ్య- ససర్వజ్ఞః- నతేనావిదితంకించిత్సమ్భవతి. పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞ ఆసీత్ - పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయేసర్వోభవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవత్యుక్తార్థసఙ్గ్రాహకః. ౧౦

విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని సంప్రతిష్ఠన్తి యత్ర ।
తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశేతి ॥ ౧౧
ఇతి చతుర్థః ప్రశ్నః.

ఆ.— ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మతో వ్యాక్యాశోధితతుర్యాత్మానువాదేన తస్యాక్షరై క్యాభిధానపురస్సరం తద్జ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేకత్వేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపం ఫలమాహేత్యన్వయః. ఉత్తరవాక్యమితి శేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ (ఏతదుచ్యత ఇతి) స ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వేతి) అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం స యో హ వా ఇత్యనేనోక్తం. స యః- కశ్చిదేవా పూర్వవదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం వేదయత ఇత్యేకం వాక్యం సమాపనీయం- యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞ ఇతి వాక్యాన్తరం కార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్దద్వయానన్వయాత్. ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మస్థూలశరీరత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయరాహిత్యమనూద్యతే. లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః. శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేకః. అత్రాక్షరమిత్యనేన *అక్షరం పురుషం వేద సత్యం * స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర ఇతి మన్త్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్మోపలక్షణాన్యత్రోపలక్షణార్థం సంగృహీతానీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తు సర్వత్యాగీతి) అత్రాపి వాక్యే వేదయత ఇత్యస్యానుషఙ్గః. అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యనేన *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తం. సర్వాత్మత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవం చారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వో భవతీతి) ౧౦

రం.— (స యో హ వై తదితి) అత్రచ్ఛాయాశబ్దేనజ్ఞానసంకోచకం కర్మోచ్యతే. అచ్ఛాయం- అపాపమిత్యర్థః. అత ఏవాశరీరం. అలోహితం- రూపాదిశూన్యం శుభ్రం- స్వప్రకాశం. అక్షరం- క్షరణశూన్యం. పరమాత్మానం వేదయతే- జానాతి. స హి హే సోమ్య - ప్రియదర్శన. పరమేవాక్షరం బ్రహ్మ వాసుదేవం ప్రతిపద్య సర్వజ్ఞో భవతి, సర్వో భవతి- సర్వకామయుక్తో భవతి,. (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్- బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యైష శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ- అగ్న్యాదిభిః ప్రాణాః- చక్షురాదయః. భూతాని - పృథివ్యాదీని. సమ్ప్రతిష్ఠన్తి- ప్రవిశన్తి. యత్ర- యస్మిన్నక్షరే. తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య- ప్రియదర్శన- స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశ- ఆవిశతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— (అగ్న్యాదిభిరితి) తతశ్చ *చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభిర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (విజ్ఞానాత్మేతి) సర్వైర్దేవైః - వాగాదీన్ద్రియైస్సహ ముఖ్యప్రాణః భూతాని - మహాభూతాని చ జీవాత్మా చ యత్ర ప్రతితిష్ఠన్తి- తాదృశం శుభ్రమక్షరం- నిర్వికారం పరమాత్మానం యో జానాతి- స సర్వజ్ఞః సర్వమపి కార్యజాతం ఆవివేశ- ఆవిశతి. * సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా కామ్యమానసర్వలోకసంచారీ భవతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థ ప్రశ్న భాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రశ్నః.

---*---

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ । స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత । కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచ । ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి॥ ౨

శం.— (అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ) అథేదానీం పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోఙ్కారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే స యః- కశ్చిత్ హ వై భగవన్మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే తత్- అద్భుతమివ ప్రాయణాన్తం - మరణాన్తం. యావజ్జీవమిత్యేతత్. ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత- ఆభిముఖ్యేన చిన్తయేత్ బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావే ఓఙ్కారే. ఆత్మప్రత్యయసన్తానావిచ్ఛేదో భిన్నజాతీయప్రత్యయాన్తరాఖిలీకృతో నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః. సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాఽపరిగ్రహత్యాగసన్న్యాసశౌచసన్తోషామాయావిత్వాద్యనేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం యావజ్జీవవ్రతధారణః కతమం వావ - అనేకే హి జ్ఞానకర్మభిర్జేతవ్యా లోకాస్తిష్ఠన్తి- తేషు తేనోఙ్కారాభిధ్యానేన కతమం స లోకం జయతీతి. ౧

ఆ.— ఏవం చతుర్థప్రశ్నోక్తోత్తమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థజ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వా అత్రానధికారిణో మన్దవైరాగ్యవతః ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం * ప్రణవో ధనురిత్యాదిమన్త్రసూచితబ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్షరప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనం వక్తుం పఞ్చమప్రశ్నమవతారయతి (అథ హైనమితి) (ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానన్తరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిక్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః. (తదద్భుతమివేతి) తదితి క్రియావిశేషణం. తాదృశమభిధ్యానమితి. తేన విశేషణేనాద్భుతత్వం- దుష్కరత్వం భాతీత్యర్థః. అభిధ్యానేన తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణే సూచితే ఇత్యాహ (బాహ్యేతి) భక్త్యా- ఆదరేణోపచారేణావేశితః- ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోఙ్కారే- తస్మిన్ సమాహితచిత్త ఇత్యన్వయః. అనేన ధారణోక్తా. ధ్యానశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) (సన్తానావిచ్ఛేద ఇతి) అవిచ్ఛిన్నసన్తాన ఇత్యర్థః. ప్రత్యయాన్తరేణ- విజాతీయప్రత్యయేనాఖిలీకృతః- అనన్తరితః. చిత్తస్యాత్మవిషయస్యైవ సతః ఏకదేశవిక్షేపం వారయతి (నిర్వాతేతి) ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ (సత్యేతి) కతమమితి డతమచోర్ధ్వం బహుషు నిర్ధారణం దర్శయతి (అనేకే హీతి) ఓఙ్కారాభిధ్యానం దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ- ఉత పరప్రాప్తిసాధనమపీతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౧

రం.— (అథ హైనం శైబ్య ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. స ఇత్యధికారిసామాన్యపరం. హే భగవన్- పూజార్హ. యః - అధికారీ మనుష్యాణాం మధ్యే మరణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స కతమం లోకం తేన- ఓఙ్కారేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. ౧

శం.— ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ పిప్పలాదః. ఏతద్వై సత్యకామ- ఏతద్బ్రహ్మ వై పరం చాపరం చ. బ్రహ్మ పరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యం, అపరం చ ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం, యత్- తదోఙ్కార ఏవ- ఓఙ్కారాత్మకం. ఓఙ్కారప్రతీకత్వాత్. పరం హి బ్రహ్మ శబ్దాద్యుపలక్షణానర్హం సర్వధర్మవిశేషవర్జితం- అతో న శక్యమతీన్ద్రియగోచరత్వాత్ కేవలేన మనసావగాహితుం. ఓఙ్కారే తు విష్ణ్వాదిప్రతిమాస్థానీయే భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావే ధ్యాయినాం తత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే- శాస్త్రప్రామాణ్యాత్. తథా అపరం చ బ్రహ్మ. తస్మాత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇత్యుపచర్యతే. తస్మాదేవం విద్వానేతేనైవ- ఆత్మప్రాప్తిసాధనేనైవ ఓఙ్కారాభిధ్యానేనైకతరం- పరమపరమన్వేతి- బ్రహ్మానుగచ్ఛతి. నేదిష్ఠం హ్యాలమ్బనమోఙ్కారో బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— తదభిప్రాయజ్ఞః పిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తిమాత్రసాధనం - పరాలమ్బనత్వేన చ క్రమేణ పరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఏతద్వచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోఙ్కారవిశేషణత్వాయోగాద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ (ఏతద్బ్రహ్మేతి) కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ (పరం చేతి) యదేతత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మాస్తి- తదుభయమోఙ్కార ఇతి వాక్యాన్వయ ఇత్యర్థః. న చైవం బ్రహ్మోద్దేశేనోఙ్కారత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోఙ్కారదృష్టిః ప్రసజ్యేతేతి శఙ్క్యం- * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయేన * లోకేషు సామోపాసీతేత్యాదావివ నికృష్టే ఓఙ్కార ఏవ బ్రహ్మదృష్టిః సిధ్యతీతి భావః. తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదితి) అనేన సామానాధికరణ్యేనోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వముపదిశ్యత ఇతి భావః. ననుకిం ప్రతీకోపదేశేన- సాక్షాదేవ బ్రహ్మాభిధీయతాం - అత ఆహ (పరం హీతి) (శబ్దాదీతి) శబ్దాదిభిస్సాక్షాద్బోధనానర్హమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనానుమానాది గృహ్యతే. ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ధర్మస్య లిఙ్గస్య చాభావాదితి తత్ర హేతుమాహ (సర్వేతి) (న శక్యమితి) అవగాహితుమిత్యన్వయః. తర్హీన్ద్రియైర్మనసా వా తద్గ్రాహ్యం స్యాదిత్యత ఆహ (అతీన్ద్రియేతి) (మనసేతి) ఇన్ద్రియైరిత్యపి ద్రష్టవ్యం. తర్హి తథావిధస్యోఙ్కారే భావనాసమ్భవాత్ కించిద్విశేషమారోప్యావేశోవక్తవ్యః. అత ఏవ సూర్యాన్తర్గతత్వం విశేషం వక్ష్యతి. ఓఙ్కారశ్చాదాత్మ్యేన చ తత్కథం నిర్విశేషలాభః - అత ఆహ (ఓఙ్కారే త్వితి) (ప్రసీదతీతి) తదుపాసనేన చిత్తస్య నైర్మల్యే సతి నిర్విశేషం స్వయమేవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః.

సయద్యేకమాత్ర మభిధ్యాయీతస తేనైవ సంవేదితస్తూర్ణమేవజగత్యామభి
సమ్పద్యతేతమృచో మనుష్యలోకముపనయన్తేసతత్రతపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా
సమ్పన్నోమహిమానమనుభవతి॥ ౩

అథయదిద్విమాత్రేణమనసిసమ్పద్యతేసోన్తరిక్షంయజుర్భిరున్నీయతే।
ససోమలోకంససోమలోకేవిభూతిమనుభూయపునరావర్తతే॥ ౪

తత్రప్రమాణమాహ (శాస్త్రేతి) అన్యథాపరబ్రహ్మర్థినస్తదుక్తిర్వైయర్థ్యాదిత్యర్థః. (తథాఽపరంచేతి) ప్రసీదతీత్యన్వయః. (తస్మాదితి) ప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిద్వానితి) బ్రహ్మత్వార్హత్వాద్బ్రహ్మత్వార్హమితివిద్వానిత్యర్థః. ఏతేనైవేత్యనన్తరం- ఆయతనేన - ఆలమ్బనేనేతిపదద్వయం ప్రమాదతోఽగళితమితి ద్రష్టవ్యం. తస్యపదస్యపిణ్డితార్థమాహ (ఓఙ్కారేతి) నత్వేతచ్ఛబ్దార్థకథనమేతదితి ద్రష్టవ్యం- అభిధ్యానస్యాయతనత్వాభావాదితి. ఇతరోపాసనావదస్యాప్యుపాసనత్వాత్పరప్రాపకత్వంనసమ్భవతీత్యతఆహ (నేదిష్ఠమితి) మనఆద్యపేక్షయేదం నేదిష్ఠం - సమీపవర్త్యన్తరఙ్గం శ్రేష్ఠమాలమ్బనం- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మైస హోవాచేత్యాది) హేసత్యకామ- ఏతదేవపరంచాపరంచ బ్రహ్మ- ఉభయవాచకమిత్యర్థః. * వాచ్యవాచకభావనిబన్ధనంసామానాధికరణ్యమితీక్షతికర్మాధికరణేవ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. కింతదిత్యత్రాహ (యదోఙ్కారఇతి) (తస్మాదితి) తస్మాదుపాసకఏతేనైవ- ఓఙ్కారరూపేణమార్గేణైకతరం- పరమపరంవా బ్రహ్మన్వేతి- ఉపాస్తఇత్యర్థః. ౨

శం.— సయద్యప్యోఙ్కారస్యసకలమాత్రావిభాగజ్ఞోనభవతి- తథాప్యోఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవగతింగచ్ఛతి. కింతర్హి. యద్యప్యేవమోఙ్కారమేకమాత్రావిభాగజ్ఞఏవకేవలోఽభిధ్యాయీత - ఏకమాత్రంసదాధ్యాయీత, సతేనైవ-ఏకమాత్రావిశిష్టోఙ్కారాభిధ్యానేనైవసంవేదితః- సంబోధితస్తూర్ణం- క్షిప్రమేవజగత్యాం - పృథివ్యామభిసమ్పద్యతే. కిం. మనుష్యలోకం - అనేకానిజన్మానిజగత్యాం. తత్రతంసాధకంజగత్యాంమనుష్యలోకమేవోపనయన్తే- ఉపనిగమయన్తిఋచః- ఋగ్వేదరూపాహ్యోఙ్కారస్యప్రథమైకామాత్రా. తేనతదభిధ్యానేనసమనుష్యజన్మనిద్విజాగ్ర్యస్సంస్తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయాచసమ్పన్నోమహిమానం-విభూతిమనుభవతి. నవీతశ్రద్ధోయథేష్టచేష్టోభవతి- యోగభ్రష్టఃకదాచిదపినదుర్గతింగచ్ఛతి. ౩

ఆ.— నేదిష్ఠత్వమేవసంస్తువన్నుత్తరవాక్యేనసాధయతి (సయదీతి) వికలస్యాపిఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః. (సకలేతి) అకారాదిమాత్రాత్రయాత్మకఓంకారః - సచోపాసితవ్యఇతినజానాతి. కిన్త్వకారమాత్రముపాసితవ్యంజానాతీత్యర్థః. తథాప్యేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయాదుర్గతింనగచ్ఛతి-కింతర్హి- ఓఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవగతింగచ్ఛతీత్యన్వయః. తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ (యద్యప్యేవమితి) యదిశబ్దోయద్యపీత్యర్థేవ్యాఖ్యాతః. ఏవంచసతేనైవేత్యతఃప్రాక్తథాపీతిపదం ద్రష్టవ్యం. ఏకమాత్రాత్మకమోంకారమిత్యర్థః. ఏకమాత్రావిశిష్టేత్యత్రాపిఏకమాత్రాత్వవిశిష్టేత్యర్థః. (ఓఙ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏకమాత్రాప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయంకృత్స్నమోఙ్కారమితికేచిద్వ్యాచక్షతే. దీపికాయాంవాచస్పతినైవాకారమాత్రమిత్యేవవ్యాఖ్యాతం. (సమ్బోధితఇతి) తన్మాత్రాధ్యానేనతన్మాత్రాసాక్షాత్కారవానిత్యర్థః. పృథివ్యాంకిమభిసమ్పద్యతఇతికర్మాకాఙ్క్షతే (కిమితి) మనుష్యలోకమితి పదమిహాకృష్యాకాఙ్క్షాంపూరయతి (మనుష్యేతి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః. పృథివ్యాంమనుష్యలోకస్యైవనియమాత్తదుక్తిర్వైయర్థ్యమతఆహ (అనేకానిహీతి) పశ్వాదీనిహీత్యర్థః. తర్హితస్యనియమేనకథంమనుష్యత్వప్రాప్తిరతఆహ (తత్రతమితి) (ఋగ్వేదరూపాహీతి) * పృథివ్యకారఃసఋగ్వేదఇతిశ్రుతేరకారస్యతద్రూపత్వమిత్యభిధ్యాతాకారరూపామాత్రాఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః. (తేనేతి) యేనఋచోమనుష్యలోకముపనయన్తఇత్యర్థః. (వీతశ్రద్ధఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (యోగభ్రష్టఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికలఇత్యర్థః. అనేన *నహికల్యాణకృత్కశ్చిదితిగీతావాక్యసంవాదస్సూచితః. ౩

రం.— (సయద్యేకమాత్రమితి) సః- ఉపాసకఃయద్యేకమాత్రం- హ్రస్వం ప్రణవమపరబ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయీత - అపరబ్రహ్మవాచకేనహ్రస్వేనప్రణవేనయోఽపరం బ్రహ్మోపాస్తే. సఃతేనైవ- ఏకమాత్రోఙ్కారకరణకాపరబ్రహ్మధ్యానేనైవసంవేదితః- లబ్ధసత్తాకఃజగత్యాం- భువిఅభి- అభ్యర్హితః శ్రేష్ఠస్సమ్పద్యతే. తమృఙ్మన్త్రామనుష్యలోకంప్రాపయన్తి. సః - మనుష్యలోకంనీతస్తపసా - అనశనాదినాబ్రహ్మచర్యేణ-మైథునవర్జనేనశ్రద్ధయా- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యాయదిసమ్పన్నోభవతి-తదామహిమానం- శ్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. నచైవహ్రస్వాభావాత్కథమోఙ్కారస్యహ్రస్వత్వమితిశఙ్కనీయం- లోకేహ్రస్వస్యోఙ్కారస్యదర్శనాత్. ౩

శం.— అథ- పునర్యదిద్విమాత్రావిభాగజ్ఞోద్విమాత్రేణవిశిష్టమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స్వప్నాత్మకేమనసి - మననీయేయజుర్మయేసోమదైవత్యేసమ్పద్యతే-ఏకాగ్రతయాత్మభావంగచ్ఛతి. సః-ఏవంసమ్పన్నోమృతోఽన్తరిక్షం- అన్తరిక్షాధారంద్వితీయరూపంద్వితీయమాత్రారూపైరేవయజుర్భిరున్నీయతేసోమలోకం-సౌమ్యంజన్మప్రాపయన్తితంయజూంషీత్యర్థః. సతత్రవిభూతిమనుభూయసోమలోకేమనుష్యలోకంప్రతిపునరావర్తతే. ౪

యఃపునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీ
త స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః । యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మ
నా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశ
యం పురుషమీక్షతే తదేతౌ శ్లోకౌ భవతః॥ ౫

ఆ.— (ద్విమాత్రేణవిశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేనవిశిష్టమోఙ్కారం. తద్గతముకారమిత్యర్థః. నతుమాత్రాద్వయం - అకారస్యపూర్వమేవోక్తత్వాత్. అతఏవద్వితీయమాత్రారూపమితివక్ష్యతి. శ్రుతౌతృతీయాద్వితీయార్థే - *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీతేత్యుపక్రమాదితిభావః. అత్రమాత్రాభిధ్యానంతాదాత్మ్యాభిమానపర్యంతమితివక్తుంమనసి సమ్పద్యత ఇతివాక్యం. తత్రసాక్షాన్మనస్సమ్పత్తేస్సాధనత్వేనఫలత్వేనవానన్వయాన్మనశ్శబ్దేనతత్పరిణామస్వప్నాదిలక్షణద్వారాస్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేన శ్రుత్యన్తరే శ్రుతఓఙ్కారఏవలక్ష్యతఇత్యాహ (స్వప్నాత్మకఇతి) ఓఙ్కారసమ్పత్తిపర్యన్తమభిధ్యానంయఃకరోతిఏవాక్యార్థఇత్యర్థః. అత్రకేచిత్ యదీత్యాదిర్యఃపునరిత్యన్తశ్రుతిర్నస్తుతిః- కింతూక్తఫలాకారేవిశ్వాభిన్నవిరాడుపాసన, ముకారేతైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం, చవివక్షితమిత్యాహుః. తన్మతేమనశ్శబ్దేనాణ్డపరిణామస్వప్నాభిమానీహిరణ్యగర్భఉచ్యతఇతివక్తుంస్వప్నాత్మకఇత్యాదివిశేషణానీతిబోధ్యం దీపికాయాంతుమాత్రాద్వయస్యమిళితస్యోపాసనం, మనసిసమ్పత్తిశ్చ-మనసాఏకాగ్రతయాచిన్తన, మితిచవ్యాఖ్యాతం. ౪

రం.— (అథయదిద్విమాత్రేణేతి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేనప్రణవేనయస్యమనస్యపరబ్రహ్మధ్యానంసమ్పద్యతే- సఃఅన్తరిక్షేశ్రితం-సోమలోకంద్విమాత్రోపాసకఃపుమాన్యజుర్భిరున్నీయతే. అత్రాన్తరిక్షసోమలోకశబ్దఃఉర్ధ్వమాత్రోపలక్షకఆముష్మికమాత్రపరఇతీక్షతికర్మాధికరణభాష్యేసమర్థితం. అముష్మిన్నైశ్వర్యమనుభూయతత్పుణ్యావసానేపునరావర్తతే. ౪

శం.— యఃపునరేతమోఙ్కారంత్రిమాత్రేణ- త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టేనోమిత్యేతేనైవాక్షరేణప్రతీకేనపరం - సూర్యాన్తర్గతంపురుషమభిధ్యాయీత- తేనాభిధ్యానేన. ప్రతీకత్వేనత్వాలమ్బనత్వంప్రకృతమోఙ్కారస్య- పరంచాపరంచబ్రహ్మేతిఅభేదశ్రుతేః. ఓఙ్కారమితిచద్వితీయాఽనేకశఃశ్రుతాబాధ్యేతాన్యథా. యద్యపితృతీయాభిధానత్వేనకరణత్వముపపద్యతే- తథాపిప్రకృతానురోధాత్త్రిమాత్రంపరంపురుషమితిద్వితీయైవపరిణేయా- త్యజేదేకంకులస్యార్థఇతిన్యాయేన. సః- తృతీయమాత్రారూపస్తేజసిసూర్యేసమ్పన్నోభవతిధ్యాయమానః. మృతోపిసూర్యాత్సోమలోకాదివన్నపునరావర్తతే- కిన్తుసూర్యసమ్పన్నఏవ- యథాపాదోదరః- సర్పస్త్వచావినిర్ముచ్యతే - జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తఃసపునర్నవోభవతి. ఏవంహవై - ఏషయథాదృష్టాన్తః. సఃపాప్మనా- సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణవినిర్ముక్తఃసామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతే బ్రహ్మలోకం- హిరణ్యగర్భస్యబ్రహ్మణోలోకంసత్యాఖ్యం. సహిరణ్యగర్భస్సర్వేషాంసంసారిణాంజీవానామాత్మభూతః - సహ్యన్తరాత్మాలిఙ్గరూపేణసర్వభూతానాం- తస్మిన్లిఙ్గాత్మనిసంహతాస్సర్వేజీవాః. తస్మాత్సజీవఘనః. సః- విద్వాంస్త్రిమాత్రోఙ్కారాభిజ్ఞఃఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ - హిరణ్యగర్భాత్పరాత్పరంపరమాత్మాఖ్యంపురుషమీక్షతేపురిశయం- సర్వశరీరానుప్రవిష్టఃపశ్యతిధ్యాయమానః. తదేతావస్మిన్యథోక్తార్థప్రకాశకౌమన్త్రౌభవతః. ౫

ఆ.— ఏవమోఙ్కారంస్తుత్వాతదుపాసనంపరబ్రహ్మవిషయంవిధత్తే (యఃపునరితి) (విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి) విజ్ఞానవిషయీకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతియావత్. పూర్వవదత్రాపిత్రిమాత్రేణేత్యత్రతృతీయామాత్రామకారఉచ్యతఇతిభ్రమంవారయితుమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తం. పూర్వత్రతత్తన్మాత్రాప్రధానఓఙ్కారఏవోచ్యతఇతిమతేఇహాప్యేవేదంవిశేషణమనుపపన్నం-పూర్వత్రాప్యోఙ్కారస్యైవోక్తత్వాదితితన్మతమనుపపన్నమివభాతీతి. త్రిమాత్రేణేతితృతీయాశ్రవణాదోఙ్కారోనప్రతీకం- తథాసతివిషయత్వేనకర్మతయాద్వితీయాస్యాత్. కిన్త్వభిధ్యాపకత్వేనకరణత్వమేవతృతీయాబలాదితిభ్రమంవారయతి (ప్రతీకేనేతి) తస్యకర్మత్వేపికారకత్వేనాభిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేనహేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయాతృతీయోపపద్యతఇత్యర్థః. ఏవంవ్యాఖ్యానేహేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి) (అభేదేతి) ప్రతీకత్వేహ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముపపద్యతే- కరణత్వేతునతదుపపద్యతఇత్యర్థః. (అనేకశఇతి) *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత *సయద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతిద్వివారశ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యథేత్యస్యబాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః. *అథయదిద్విమాత్రేణ *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణేతిచతృతీయాపిద్వివారంశ్రుతా- హేతుత్వాపేక్షయాకరణత్వేనస్వరసాచ - కారకవిభక్తిత్వాత్. తతస్తస్యాఅపిబాధోనయుక్తఇతిశఙ్కతే (యద్యపీతి) ద్వితీయాద్వయస్యాపికర్మత్వేస్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చతస్యైవప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి) (ప్రకృతేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కించద్వితీయాద్వయయుక్తాభేదశ్రుతిః, *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఆయతనేనైవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం, చేతిబహుశ్రుత్యనురోధేనతృతీయాద్వయంత్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేకమితి) (తృతీయమాత్రారూపఇతి) యద్యపిమాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపత్వమేవతస్య- తథాపితృతీయమాత్రాయాఏవేహాసాధారణ్యాత్తత్ప్రాధాన్యేననిర్దేశఇతిబోధ్యం. తృతీయమాత్రారూపఇతిసప్తమ్యన్తసహితతత్పుర్యవిశేషణం - మకారస్యాదిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్యజీవఘనత్వమనాగతాపేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి (సహిరణ్యగర్భఇతి)

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాః।
క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కమ్పతే జ్ఞః॥ ౬

ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరన్తరిక్షం స సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే।
తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి॥ ౭

ఇతి పఞ్చమః ప్రశ్నః.

లిఙ్గరూపేణేతి- సమష్టిలిఙ్గరూపేణేత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) సమష్టిలిఙ్గాత్మని హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానినస్సర్వే జీవాః గోశ్వసామాన్యేష్విణ్ణముణ్డా ఏయ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః. ఇదానీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి) స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః తత్ర బ్రహ్మలోకే స్థావరజఙ్గమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి- తతో ముక్తో భవతీత్యన్వయః. ౫

రం.— (యః పునరేతమితి) యస్తు ఏకమాత్రద్విమాత్రత్వదశాయామర్వాచీనఫలసాధనేనైతేనైవాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి- అభిముఖ్యేన ధ్యాయతి. నిరన్తరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమణ్డలే సూర్యే సమ్పన్నస్సన్. ఉదరమేవ పాదో యస్య సః పాదోదరః - సర్ప ఇతి యావత్. యథా సర్పో జీర్ణత్వచా వినిర్ముక్తో భవతి- ఏవం పాప్మనా వినిర్ముక్తస్సన్ భగవల్లోకం - వైకుణ్ఠం సామభిః - గీతిప్రధానైర్మన్త్రైరున్నీయతే. అత్ర వ్యాసార్యైస్స పాప్మనా వినిర్ముక్త ఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్స సామభిరిత్యైకపద్యమాశ్రిత్య సామగానసహితైరితి వా సాన్త్వవచనసహితైః పురుషైరితి వార్థ ఇతీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏతస్మాదితి) కర్మనిమిత్తదేహేన ఏవ జీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతికర్మాధికరణభాష్యే వర్ణితత్వాజ్జీవఘనశబ్దేన సంసారమణ్డలముచ్యతే. *మూర్తో ఘన ఇతి కాఠిన్యశబ్దితమూర్తో ఘనశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్ దేహద్వారత్వాదాత్మని కాఠిన్యస్య ఘనశబ్దో దేహపర ఏవ. తస్మాత్పరః- పరిశుద్ధాత్మా. తస్మాదపి పరభూతం. పురిశయం- *పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యేతి సర్వేషు ప్రాణిష్వన్తరాత్మతయా శయానం. * భగవానితి శబ్దోయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవన్తం వాసుదేవమీక్షత ఇత్యర్థః. అత ఏవ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సత్యలోకపరత్వశఙ్కాప్యుదస్తా - తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. (తదేతావితి) తత్- ఓఙ్కారధ్యానమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకౌ ప్రవృత్తావిత్యర్థః. ౫

శం.— తిస్రః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః అకారఉకారమకారాఖ్యాః ఓఙ్కారస్య మాత్రాః- మృత్యుర్యాసాం విద్యతే- తాః మృత్యుమత్యః. మృత్యుగోచరాదనతిక్రాన్తాః. మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః. తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః. కించ- అన్యోన్యసక్తాః- ఇతరేతరసమ్బద్ధాః. అనవిప్రయుక్తాః- విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తాః. తథా- న విప్రయుక్తాః- అవిప్రయుక్తాః. నావిప్రయుక్తాః- అనవిప్రయుక్తాః. కిం తర్హి. విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలే తిసృష్వాసు క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు- సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే- న చలతే జ్ఞః. జ్ఞః - యోగీ యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవంవిదశ్చలనముపపద్యతే- యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తపురుషాః సహ స్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేణౌఙ్కారాత్మరూపేణ దృష్టాః- స హ్యేవంవిద్వాన్ సర్వాత్మభూత ఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్వా. ౬

ఆ.— *యః పునరేతమిత్యాదినోక్తేఽర్థే ఆద్యం మన్త్రం యోజయతి (తిస్ర ఇతి) (మృత్యుగోచరా ఇతి) ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానాం మృత్యుర్న్యనతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్ట్యా సంశ్లిష్టత్వేన చ సంభూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి) (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వః- తత్స్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ. స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః- తత్స్థానం లిఙ్గశరీరం స్వప్నశ్చ. సుషుప్తావీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞః- తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం- తత్తత్స్వాత్మలక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్స్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్- న కమ్పత ఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వరే ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగజ్ఞ ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం- విక్షేపః. స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చలనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే చలేదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవన్తీత్యనవిప్రయుక్తాః. అత్యన్తద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా- అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యన్తవిప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః మృత్యుమన్త్యః- మృత్యుప్రదాః. అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాఠేపి స ఏవార్థః. యజ్ఞాదికా బాహ్యాః క్రియాః. ఆన్తరాః- మానసక్రియాః. మధ్యమాః- వాచికజపరూపాః. ఆసు క్రియాసు తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్- అత్యన్తసంయోగవియోగమన్తరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు జ్ఞః- తస్య యోగాభిజ్ఞః. పుమాన్న కమ్పతే- ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— సర్వార్థసఙ్గ్రహార్థో ద్వితీయో మన్త్రః- ఋగ్భిరేతం- లోకం మనుష్యోపలక్షితం, యజుర్భిరన్తరిక్షం - సోమాధిష్ఠితం, సామభిర్యత్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయః- మేధావినః. విద్యావన్త ఏవ- నావిద్వాంసో వేదయన్తే- తం, త్రివిధలోకమోఙ్కారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మ

లక్షణమన్వేతి- అనుగచ్ఛతి విద్వాన్. తేనైవాఙ్కారేణ యత్తత్పరం బ్రహ్మాక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం శాన్తం-విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపఞ్చవివర్జితం. అతఏవాజరం- జరావర్జితం. అమృతం-మృత్యువర్జితం. ఏవం యస్మాజ్జరాదిక్రియాదిరహితం-అతోఽభయం. యస్మాదేవాభయం- తస్మాత్పరం- నిరతిశయం. తదప్యోఙ్కారేణాయతనేన- గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః.................. ౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం యదోఙ్కారః ప్రయుక్తః- తేనైవ- న పృథక్ప్రయత్నేన- పరమప్యేతి- బ్రహ్మలోకే ఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ - ఉక్తస్యోఙ్కారస్య క్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనాపరమన్వేతి - తేనైవ పరమప్యన్వేతీత్యేవకారార్థః. తదప్యోఙ్కారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థం పునరోఙ్కారగ్రహణమితి న పునరుక్తిరితి బోధ్యమ్.................. ౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఋగ్భిరేతమితి) స విద్వాన్ ఋగ్భిః ఏతం లోకం, యజుర్భిరన్తరిక్షం,- సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే-కవయః-క్రాన్తదర్శినః. * తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా సూరయో యం లోకం పశ్యన్తి- తం, మోఙ్కారేణైవమాయతనేనాన్వేతి. గత్వా చ శాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితం అజరం-జరామరణశూన్యం అభయం-అపేతభయం పరం-సర్వకారణత్వేన సర్వోత్కృష్టం బ్రహ్మ చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

రం.— అస్య సన్దర్భస్య పరమాత్మపరత్వం * ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇతి సూత్రకారైః ప్రత్యపాది. తదర్థస్తు తద్భాష్యే ఇత్థముక్తః- *ఆథర్వణికాః సత్యకామప్రశ్నేఽధీయతే * యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనాక్షరేణ పరమం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇతి. అత్ర ధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయౌ- ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య. *యథా క్రతురస్మిల్లోకే పురుష ఇతి న్యాయేన ధ్యానవిషయస్యైవ ప్రాప్యత్వాత్, పరమపురుషమిత్యుభయత్ర కర్మభూతస్యార్థస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ. తత్ర సంశయ్యతే - కిమయం పరమపురుషమితి నిర్దిష్టో జీవసమష్టిరూపోఽణ్డాధిపతిశ్చతుర్ముఖః- ఉత సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమ ఇతి. కిం యుక్తం. సమష్టిక్షేత్రజ్ఞ ఇతి. కుతః. *స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి ప్రక్రమ్యైకమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయ ద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయ త్రిమాత్రముపాసీనస్య ప్రాప్యతయాఽభిధీయమానో బ్రహ్మలోకోఽన్తరిక్షాత్పరో జీవసమష్టిరూపస్య చతుర్ముఖస్య లోక ఇతి విజ్ఞాయతే. తద్గతేనేక్ష్యమాణస్తల్లోకాధిపశ్చతుర్ముఖ ఏవ. * ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ దేహేన్ద్రియాదిభ్యః పరాద్దేహేన్ద్రియాదిభిన్నఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసినస్సమష్టిపురుషస్య చతుర్ముఖస్య పరత్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్ర నిర్దిశ్యమానః పరః పురుషస్సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖ ఏవ. ఏవం చతుర్ముఖత్వే నిశ్చితే అజరత్వాదయో యథాకథంచిన్నేయా ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే * ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇతి. ఈక్షతికర్మ పరమాత్మా. కుతః. వ్యపదేశాత్. వ్యపదిశ్యతే హీక్షతికర్మ పరమాత్మత్వేన. తథాహీక్షతికర్మవిషయతయోదాహృతే శ్లోకే *తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి పరం శాన్తమజరమభయమమృతమితి పరమాత్మన ఏవైతద్రూపం- *ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ పరమాత్మన ఏవ వ్యపదేశః - న చతుర్ముఖస్య - తస్యాపి జీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్. యస్య హి కర్మనిమిత్తం దేహిత్వం- స జీవఘన ఇత్యుచ్యతే చతుర్ముఖస్యాపి తచ్ఛ్రూయతే *యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమిత్యాదౌ. యత్పునరుక్తమన్తరిక్షలోకస్యోపరి నిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోక ఇతి ప్రతీయత ఇతి తత్రస్థశ్చతుర్ముఖ ఇతి- తదయుక్తం- యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమిత్యాదినా ఈక్షతికర్మణః పరమాత్మత్వే నిశ్చితే సతి తత్స్థానతయా నిర్దిష్టో బ్రహ్మలోకో న తు చతుర్ముఖలోకో భవితుమర్హతి. కించ- *యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి సర్వపాపవినిర్ముక్తస్య ప్రాప్యతయోచ్యమానో న చతుర్ముఖస్థానం. అతఏవ చోదాహరణశ్లోకే ఇమమేవ బ్రహ్మలోకమధికృత్య శ్రూయతే *యత్తత్కవయో వేదయన్త ఇతి. కవయః-సూరయః. సూరిభిర్దృశ్యం చ వైష్ణవం పదమేవ- *తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యేవమాదిభ్యః. న చాన్తరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః- మధ్యే స్వర్గలోకాదీనాం సద్భావాత్. అతః *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి ప్రతిపచనే యదపరం కార్యం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం- తదైహికాముష్మికత్వేన ద్విధా విభజ్య- ఏకమాత్రం ప్రణవముపాసీనానామైహికం మనుష్యలోకావాప్తిరూపం ఫలమభిధాయ- ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమన్తరిక్షశబ్దోపలక్షితం ఫలం చాభిధాయ - త్రిమాత్రేణ పరబ్రహ్మవాచినా ప్రణవేన పరమపురుషం ధ్యాయతాం పరమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్యతయోపదిశతీతి సర్వం సమఞ్జసం. అత ఈక్షతికర్మ పరమాత్మేతి. ....

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః.

—*—

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్ హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం ప్రశ్నమపృచ్ఛత । షోడశకలం భారద్వాజ పురుషం వేత్థ తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద యద్యహమిమమవేదిషం కథం తే నావక్ష్యమితి సమూలో వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నార్హామ్యనృతం వక్తుం స తూష్ణీం రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ । తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి॥ ౧

శం.— (అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా పరస్మిన్నక్షరే సుషుప్తికాలే సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యుక్తం. సామర్థ్యాత్ప్రళయేఽపి తస్మిన్నేవాక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే జగత్- తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి. న హ్యకారణే కార్యస్య సమ్ప్రతిష్ఠానముపపద్యతే. ఉక్తం చ :ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయత ఇతి. జగతశ్చ యన్మూలం- తత్పరిజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితోఽర్థః. అనన్తరం చోక్తం :స సర్వజ్ఞస్సర్వో భవతీతి. వక్తవ్యం చ క్వ తర్హి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి-తదర్థోఽయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే. వృత్తాన్తాఖ్యానం చ విజ్ఞానస్య దుర్లభత్వఖ్యాపనేన తల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్నవిశేషోత్పాదనార్థం. హే భగవన్ హిరణ్యనాభో నామతః - కోసలాయాం భవః కౌసల్యో రాజపుత్రః- జాతితః క్షత్రియో మాముపేత్య- ఉపగమ్య ఏతం- ఉచ్యమానం ప్రశ్నమపృచ్ఛత. షోడశకలం - షోడశసఙ్ఖ్యాకాః కలాః - అవయవా ఇవాత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపాః యస్మిన్పురుషే - సోఽయం షోడశకలః. తం షోడశకలం హే భారద్వాజ పురుషం వేత్థ. తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవన్తమబ్రువం- ఉక్తవానస్మి. నాహమిమం వేద- యం త్వం పృచ్ఛసీతి. ఏవముక్తవత్యపి మయ్యజ్ఞానమసంభావయన్తం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషం- యది కథంచిదహమిమం- త్వయా పృష్టం పురుషమవేదిషం- విదితవానస్మి. కథమత్యన్తశిష్యగుణవతేఽర్థినే తే- తుభ్యం నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. న బ్రూయామిత్యర్థః. భూయోఽప్యప్రత్యయమివాలక్ష్య ప్రత్యాయయితుమబ్రువం- సమూలః- సహ మూలేన వై ఏషః- అన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా కుర్వన్ననృతం- అయథాభూతార్థమభివదతి యః- స పరిశుష్యతి- శోషముపైతి. ఇహలోకపరలోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే. వినశ్యతి. యత ఏవం జానే- తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతం వక్తుం మూఢవత్. సః- రాజపుత్ర ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్ణీం వ్రీడితో రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ - ప్రగతవాన్ యథాగతమేవ. అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ జానతా విద్యా వక్తవ్యైవ. అనృతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సిద్ధం భవతి. తం పురుషం త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విజ్ఞేయత్వేన శల్యమివ మే హృది స్థితం- క్వాసౌ వర్తతే విజ్ఞేయః పురుష ఇతి. ౧

ఆ.— *గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మన్త్రే కర్మభిస్సహ షోడశకలానాం పరస్మిన్ లయముక్త్వా *యథా నద్యః స్యన్దమానా ఇతి మన్త్రేణ ప్రస్తావోక్తిద్వారా పరప్రాప్తిరుక్తా. తన్మన్త్రయోర్విస్తరాభిధానార్థం షష్ఠం ప్రశ్నమారభతే (అథ హైనమితి) తస్య పూర్వేణ సఙ్గతిముక్త్వార్థానువాదపూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రళయేఽపి తస్మిన్నేవ లయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేన కారణత్వమాహ (తత ఇతి) తదుక్తేః ప్రయోజనమాహ (జగత ఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిః- న కారణజ్ఞానాత్. తథాపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానం సిద్ధ్యతీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవ *స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమపశ్యత్ * ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ *స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాత్మనా అమృతస్సమభవత్ *సదేవ సౌమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమిత్యుపక్రమ్య *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *అథ సమ్పత్స్యే *తమేవైకం జానథ *అమృతస్యైష సేతుః *అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః. ఇహాపి తాదృగాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ ఉక్త ఇత్యాహ (అనన్తరమితి) వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి) (తదర్థోఽయమితి) తస్య శరీరాన్తస్సతోక్తిద్వారా తస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః. (ప్రశ్నమితి) ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః. (అజ్ఞానే కారణమితి) అజ్ఞానసమ్భావనాయాం కారణమిత్యర్థః. (అప్రత్యయమితి) అవిశ్వాసమిత్యర్థః. (అన్యథా సన్తమితి) జ్ఞానినం సన్తం. అన్యథా కుర్వన్ - అజ్ఞానినం కుర్వన్. ఆరోపయన్నిత్యర్థః. కథం తే నావక్ష్యమిత్యనేన సూచితమర్థమాహ (అత ఇతి) సమూలో వా ఇత్యనేన సూచితమాహ (అనృతం చేతి) స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ (విజ్ఞేయత్వేనేతి) యావజ్జిజ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే- తావత్తద్ధృది శల్యవద్భాసత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తం. ౧

రం.— (అథ హైనం సుకేశేత్యాది) హే భగవన్- హిరణ్యనాభనామా కోసలదేశాధిపతీ రాజపుత్రో మత్సమీపమాగత్య ఇమం ప్రశ్నం- వక్ష్యమాణం కృతవాన్. హే భారద్వాజేతి మాం సమ్బోధ్య - ప్రాణాద్యా నామాన్తాష్షోడశ కలాః యస్య స షోడశకలః. తం పురుషం జానాసి కిమితీత్యర్థః. తం రాజకుమారమహమేవముక్తవాన్. త్వదుక్తం పురుషమహం న జానామి- యద్యహం జానీయాం- కేన హేతునా తే- రాజకుమారాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ న కథయిష్యామీతి. యోఽనృతం బ్రూతే- సః మూలేన సహ సర్వతశ్శుష్యతి - శ్రేయో హేతుభూతం పుణ్యం సర్వమేవ నశ్యతీత్యర్థః. అతో మదుక్తే త్వయాఽనృతశఙ్కా న కార్యేతి భావః. ప్రవవ్రాజ- ప్రకర్షేణ గతః. అనేన స్వల్పలజ్జా సూచితా. రథేన ప్రవవ్రాజేత్యనేన తస్య ప్రభు

తస్మై స హోవాచ। ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషో యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవన్తీతి॥ ౨
స ఈక్షాంచక్రే। కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి॥ ౩

త్వం సూచితం. తమేవ షోడశకలం పురుషం పృచ్ఛామి త్వాం క్వాసావితి- క్వ ప్రదేశే తిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారా జీవో వా పరమాత్మా వేతి నిర్ణయార్థోఽయం ప్రశ్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచ- ఇహైవాన్తశ్శరీరే- హృదయపుణ్డరీకాకాశమధ్యే హే సోమ్య స పురుషః- న దేశాన్తరే విజ్ఞేయః. యస్మిన్నేతాః-ఉచ్యమానాః షోడశకలాః-ప్రాణాద్యాః ప్రభవన్తి-ఉత్పద్యన్త ఇతి. షోడశకలాభిరుపాధిరూపాభిః సకల ఇవ నిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

ఆ.— పురుషస్య షోడశకలత్వం న సాక్షాత్స్వావయవత్వేన - కింతు కలాజనకత్వేన తదుపాధిమత్త్వాదితి వక్తుం యస్మిన్నేతా ఇతి వాక్యమితి తత్తాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

రం.— (తస్మై స హేతి) ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషః యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవన్తి - ఇహైవాన్తశ్శరీరే - వర్తత ఇతి శేషః. అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్నప్రదేశమాత్రాధారతోక్త్యా జీవ ఇత్యుక్తం భవతి. నను జీవస్యైవ కథం షోడశకలత్వం షోడశకలాధారత్వ తత్స్రష్టృత్వయోః పరమాత్మన్యేవ పుష్కలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ - పురుషే ఏతాః - వక్ష్యమాణాః ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశకలాః స్వసంసర్గప్రయుక్తసుఖదుఃఖాదిభోగాఖ్యముపకారం కర్తుం ప్రభవన్తి - సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చ షోడశకలాభోక్తృత్వమేవ షోడశకలత్వం. తచ్చ జీవస్యైవేతి భావః. ౨

శం.— తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయనేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం. అత్యన్తనిర్విశేషే హ్యద్వయే శుద్ధే తత్త్వే న శక్యోఽధ్యారోపమన్తరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తుమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యన్తే అవిద్యావిషయాః. చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా జాయమానాస్తిష్ఠన్త్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యన్తే. అత ఏవ భ్రాన్తాః కేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి, తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యపరే,. ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయితుర్నిత్యస్యాత్మనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యపరే, చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లౌకాయతికాః,. అనపాయోపజనధర్మకచైతన్యమాత్మైవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ *ప్రజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. స్వరూపావ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచారాత్ యథా యథా యో యః పదార్థో విజ్ఞాయతే- తథా తథా జ్ఞాయమానత్వాదేవ తస్య తస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం. వస్తు చ భవతి కించిన్న జ్ఞాయత ఇతి, చానుపపన్నం-రూపం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితివత్. వ్యభిచరతి తు జ్ఞానం జ్ఞేయం. న వ్యభిచరతి కదాచిదపి- జ్ఞేయాభావేఽపి జ్ఞేయాన్తరే భావాజ్జ్ఞానస్య. న హి జ్ఞానేఽసతి జ్ఞేయం నామ భవతి కస్యచిత్. సుషుప్తేఽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేఽభావాజ్జ్ఞేయవజ్జ్ఞానస్వరూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న - జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాలోకవత్ జ్ఞేయాభివ్యఞ్జకత్వాత్ స్వవ్యఙ్గ్యాభావే ఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుపపత్తేః. న హ్యన్ధకారే చక్షుషా రూపానుపలబ్ధౌ చక్షుషోఽభావః శక్యః కల్పయితుం వైనాశికేన. వైనాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేత్. యేన తదభావం కల్పయేత్ - తస్యాభావః కేన కల్ప్యత ఇతి వక్తవ్యం వైనాశికేన. తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః. జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న - అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అభావోఽపి జ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతే వైనాశికైర్నిత్యశ్చ - తదవ్యతిరిక్తం చేత్ జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్. తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ - న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య. న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపే కిఞ్చిచ్ఛిన్నం. అథాభావో జ్ఞేయోఽపి సన్ జ్ఞానవ్యతిరిక్త ఇతి చేత్- న తర్హి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః. జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం- న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితి చేన్న - శబ్దమాత్రత్వాద్విశేషానుపపత్తేః. జ్ఞేయజ్ఞానయోరేకత్వం చేదభ్యుపగమ్యతే - జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం న. జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం నేతి తు శబ్దమాత్రమేవ- తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్న వహ్నివ్యతిరిక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యం. జ్ఞేయవ్యతిరేకే తు జ్ఞానస్య- జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానుపపత్తిస్సిద్ధా. జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న- సుషుప్తైరస్తిత్వాభ్యుపగమాత్. వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేఽపి విజ్ఞానాస్తిత్వం. తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనైవేతి చేన్న- భేదస్య సిద్ధత్వాత్. సిద్ధం హ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభావజ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వం. న హి తత్సిద్ధం మృతమివోజ్జీవయితుం పునరన్యథా కర్తుం శక్యతే వైనాశికశతైరపి. జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి తదప్యన్యేన - తదప్యన్యేనేతి త్వత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య. యదా హి సర్వం జ్ఞేయం కస్యచిత్ - తదా తద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయో విభాగ ఏవాభ్యుపగమ్యతేఽవైనాశికైః - న తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః. జ్ఞానస్య స్వేనైవావిజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి చేత్ - సోఽపి దోషస్తస్యైవాస్తు. కిం తన్నిబర్హణేనాస్మాకం. అనవస్థాదోషశ్చ- జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అవశ్యం చైవ వైనాశికానాం జ్ఞానం జ్ఞేయం. స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వే నానవస్థాఽనివార్యా. సమాన ఏవాయం దోష ఇతి చేన్న - జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః. సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవ జ్ఞానం నామరూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్ సవిత్రాదిజలాదిప్రతిబిమ్బవదనేకధావభాసత ఇతి నాసౌ దోషః. తథా చేహ

దముచ్యతే. నను శ్రుతావిహైవాన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్నః కుణ్డబదరవత్పురుష ఇతి. న, ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్. న హి శరీరమాత్రపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతిపత్తుం శక్నుయాత్. కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య. న హి పురుషకార్యాణాం కలానాం కార్యం సచ్ఛరీరం కారణకారణం స్వస్య పురుషం కుణ్డబదరమివాభ్యన్తరం కుర్యాత్. బీజవత్స్యాదితి చేత్, యథా బీజకార్యో వృక్షః, తత్కార్యం చ ఫలం స్వకారణకారణం బీజమభ్యన్తరీకరోత్యామ్రాది, తద్వత్పురుషమభ్యన్తరీకుర్యాచ్ఛరీరం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న, అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ. దృష్టాన్తే కారణబీజాద్వృక్షఫలసంవృతాన్యన్యాన్యేవ బీజాని, దార్ష్టాన్తికే తు స్వకారణకారణభూతః స ఏవ పురుషః శరీరేభ్యోఽన్తరీకృతః శ్రూయతే. బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ స్యాదాధారాధేయత్వం, నిరవయవశ్చ పురుషః, సావయవాశ్చ కలాః శరీరం చ. ఏతేనాకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం, కిముతాకాశకారణస్య పురుషస్య. తస్మాదసమానో దృష్టాన్తః. కిం దృష్టాన్తేన, వచనాత్స్యాదితి చేన్న, వచనస్యాకారకత్వాత్. న హి వచనం వస్తునోఽన్యథాకరణే వ్యాప్రియతే. కిం తర్హి, యథాభూతార్థావద్యోతనే. తస్మాదన్తశ్శరీర ఇత్యేతద్వచనమణ్డస్యాన్తర్వ్యోమేతివచ్చ ద్రష్టవ్యమ్. ఉపలబ్ధినిమిత్తత్వాచ్చ. దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలిఙ్గైరన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ హ్యుపలభ్యతే చ, అత ఉచ్యతే *అన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి. న పునరాకాశకారణస్సన్ కుణ్డబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్న ఇతి మనసాపీచ్ఛతి వక్తుం మూఢోఽపి, కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః. *యస్మిన్నేతాష్షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యుక్తః పురుషవిశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః. న చాన్యోఽర్థోఽపి శ్రుతః, కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇదముచ్యతే, చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమర్థం చ. పురుషష్షోడశకలః పృష్టో యో భారద్వాజేన స ఈక్షాఞ్చక్రే, ఈక్షణం దర్శనం చక్రే కృతవానిత్యర్థః సృష్టిఫలక్రమాదివిషయమ్. కథమితి, ఉచ్యతే, కస్మిన్ కర్తృవిశేషే దేహాదుత్క్రాన్తే ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామ్యహమేవ వా, కస్మిన్వా శరీరే ప్రతిష్ఠితేఽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి, ప్రతిష్ఠితస్స్యామిత్యర్థః. నన్వాత్మా అకర్తా, ప్రధానం కర్తృ, అతః పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ. తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్య స్వాతన్త్ర్యేణేక్షాపూర్వకం కర్తృత్వవచనం, సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణోపపన్నే సృష్టికర్తరి సతి, ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్సు, ఆత్మనోఽప్యేకత్వేన కర్తృత్వే సాధనాభావాత్, ఆత్మన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ. న హి చేతనావాన్ బుద్ధిపూర్వకారీ ఆత్మనోఽనర్థం కుర్యాత్. తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజనేనేక్షాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానేఽచేతనే ప్రధానే చేతనవదుపచారోఽయం స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాదిః, యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే రాజేతి, తద్వత్. న, ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః. యథా సాఙ్ఖ్యస్య చిన్మాత్రస్యాపరిణామినోఽప్యాత్మనో భోక్తృత్వం, తద్వద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకం జగత్కర్తృత్వముపపన్నం, శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తత్త్వాన్తరపరిణామ ఆత్మనోఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వానేకత్వనిమిత్తం, న చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా. అతః పురుషస్యాత్మన్యేవ భోక్తృత్వే చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా న దోషాయ. భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే తత్త్వాన్తరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, ఏకస్యాప్యాత్మనోఽవిద్యావిషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్. అవిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతో హి విశేషోఽభ్యుపగమ్యతే ఆత్మనో బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రకృతసంవ్యవహారాయ, పరమార్థతోఽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాద్వితీయముపాదేయం సర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే. న తత్ర కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వా క్రియాకారకఫలం చ స్యాత్, అద్వైతత్వాత్సర్వభావానామ్. సాఙ్ఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకఫలం చేతి కల్పయిత్వాఽఽగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యన్తః పరమార్థత ఏవ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛన్తి, తత్త్వాన్తరం చ ప్రధానం పురుషాత్పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయన్తోఽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాస్సన్తో విహన్యన్తే. తథేతరే తార్కికాస్సాఙ్ఖ్యైరిత్యేవం పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషార్థిన ఇవ ప్రాణినోఽన్యోన్యం విరుధ్యమానార్థదర్శిత్వాత్పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యన్తే. అతస్తన్మతమనాదృత్య వేదాన్తార్థతత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవన్తో ముముక్షవస్స్యురితి తార్కికమతే దోషదర్శనం కిఞ్చిదుచ్యతేఽస్మాభిః, న తు తార్కికతాత్పర్యేణ. తథైతదత్రోక్తం *వివదత్స్వేవ నిక్షిప్య విరోధోద్భవకారణమ్। తైస్సంరక్షితసద్బుద్ధిస్సుఖం నిర్వాతి వేదవిత్. కిఞ్చ, భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః. కా నామాసౌ కర్తృత్వాజ్జాత్యన్తరభూతా భోక్తృత్వవిశిష్టా విక్రియా, యతో భోక్తైవ పురుషః కల్ప్యతే, న కర్తా, ప్రధానం తు కర్త్రేవ, న భోక్త్రీతి. ననూక్తం పురుషశ్చిన్మాత్ర ఏవ, స చ స్వాత్మస్థో విక్రియతే భుఞ్జానః, న తత్త్వాన్తరపరిణామేన. ప్రధానం తు తత్త్వాన్తరపరిణామేన విక్రియతే, అతోఽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్. తద్విపరీతః పురుషః. నాసౌ విశేషః, వాఙ్మాత్రత్వాత్. ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్మాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృత్వం నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే, నివృత్తే చ భోగే పునస్తద్విశేషాదపేతశ్చిన్మాత్ర ఏవ భవతీతి చేత్, మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతోఽపేత్య పునః ప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయాం న కశ్చిద్విశేష ఇతి వాఙ్మాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే. అథ భోగకాలేఽపి చిన్మాత్ర ఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేత్, న తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య. భోగకాలే చిన్మాత్రస్య విక్రియా పరమార్థైవ, తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న, ప్రధానస్యాపి భోగకాలే విక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియా భోక్తృత్వమితి చేత్, ఔష్ణ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః. ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితి చేన్న, ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తేః. న హి భోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే, ప్రకాశయోరివేతరేతరప్రకాశనే. భోగధర్మవతి సత్త్వాఙ్గిని చేతసి పురుషస్య చైతన్యప్రతిబిమ్బోదయాదవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తృత్వమితి చేన్న, పురుషస్య† కస్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతే. అవి

† అత్ర గ్రన్థో గలిత ఇవ భాతి.

ద్వ్యాఖ్యారోపితానర్థాపనయనాయశాస్త్రప్రణయనమితిచేత్. పరమార్థతఃపురుషోభోక్తైవ - నకర్తా. ప్రధానంకర్త్రేవ- నభోక్తృ, పరమార్థసద్వస్త్వన్తరంపురుషా, ద్వితీయంకల్పనాఆగమబాహ్యత్వాద్దానిన్నైతుకాచేతినాదర్తవ్యాముముక్షుభిః. ఏకత్వేపిశాస్త్రప్రణయనాద్యానర్థక్యమితిచేన్న- అభావాత్. సత్సుహిశాస్త్రప్రణేత్రాదిషుతత్ఫలార్థిషుచశాస్త్రస్యప్రణయనమనర్థకంసార్థకంచేతికల్పనాస్యాత్- నహ్యాత్మైకత్వేశాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతోభిన్నాస్సన్తి- తదభావే ఇయంకల్పనైవానుపపన్నా. అభ్యుపగతేఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థశ్చాభ్యుపగతోభవతాయదాత్మైకత్వమభ్యుపగచ్ఛతా. తదభ్యుపగమేచకల్పనానుపపత్తిమాహశాస్త్రం *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది. శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తించాహాన్యత్రపరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాదివిస్తరతోవాజసనేయకే. అత్రచవిభక్తైవిద్యావిద్యేపరాపరే ఇత్యాదావేవశాస్త్రస్య. అతోనతార్కికవాదభటప్రవేశోవేదాన్తరాజప్రమాణబాహుగుప్తేఇహాత్మైకత్వవిషయఇతి. ఏతేనావిద్యాకృతనామరూపోద్యుపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్బ్రహ్మణఃసృష్ట్యాదికర్తృత్వేసాధనాద్యభావోదోషఃప్రత్యుక్తోవేదితవ్యః, పరైరుక్తఆత్మానర్థకర్తృత్వాదిదోషశ్చ. యస్తుదృష్టాన్తోరాజ్ఞఃసర్వార్థకారిణికర్తర్యుపచారాద్రాజాకర్తేతి - సోత్రానుపపన్నః- సతూపచారిక ఇతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనాత్ప్రమాణభూతాయాః. తత్రహిగౌణీకల్పనాశబ్దస్య- యత్రముఖ్యార్థోనసమ్భవతి. ఇహత్వచేతనస్యముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయాకర్తృకర్మదేశకాలనిమిత్తాపేక్షయాచబన్ధమోక్షాదిఫలార్థానియతాపురుషంప్రతిప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే- యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షేతూపపన్నా. ౨

ఆ.— ననుకేవలఆత్మాప్రదర్శ్యతాం- కింవస్తుభూతకలాక్ష్యేత్యతఆహ (తదుపాధీతి) లక్షైవనప్రదర్శనీయఇత్యత్రహేతుమాహ (అత్యన్తేతి) (అవిద్యావిషయాఇతి) అవిద్యాధీనాఇత్యర్థః. కాలత్రయేపితాసాంచైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వమిత్యవిద్యావిషయత్వంసాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణలక్ష్యమాణత్వం హేతుంవిజ్ఞానవాదిభ్రాన్త్యాఽఙ్గీకరోతి (అపఏవేతి) ఘృతంయథాఽగ్నిసంయోగాద్ద్రవావస్థాంప్రతిపద్యతే - ఏవమహమాకారమాలయవిజ్ఞానమేవవాసనావశాద్విషయాకారేణజాయతఇతివదతాంతేషాంభ్రమోవిషయస్యచైతన్యావ్యతిరేకేప్రత్యయమనుయన్తి-అన్యథాతథాభ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాంచైతన్యావ్యతిరేకేణప్రతీతినియమాదేవవిషయవిజ్ఞానరూపేణచైతన్యాభావేనుమస్త్యాదౌశూన్యభ్రమోజాయతేకేషాంచిదితితదీయభ్రాన్త్యాపిచైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతింద్రఢీకరోతి (తన్నిరోధఇతి) చైతన్యస్యానిత్యస్యకలారోపాధిష్ఠానత్వంనసమ్భవతి-కలాకార్యత్వాదితినైయాయికపక్షోక్తివ్యాజేనశఙ్కతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మఇతి) దేహాకారేణసంహతభూతధర్మఇత్యర్థః. చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థంనిత్యత్వమేకత్వంచవదన్తన్నిరాకరోతి (అనపాయేతి) (ప్రత్యవభాసతఇతి) నానాత్వేనకార్యత్వేనచేతిశేషః. (సత్యంజ్ఞానమితి) తథాచశ్రుతివిరోధాత్తేపక్షాహేయాఇత్యర్థః. కించజ్ఞానకాలేవిషయాణాంసద్భావనియమాభావాద్విషయకాలేచజ్ఞానస్య సద్భావనియమాత్తయోర్భేదఇతివిజ్ఞానవాదిపక్షంనిరాకుర్వన్నవ్యభిచారాదేవజ్ఞానస్యనిత్యత్వంసాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపినిరాకరోతి (స్వరూపేతి) ఘటజ్ఞానకాలేపటాభావసమ్భవాద్విషయాణాంజ్ఞానవ్యభిచారిత్వం-జ్ఞానస్యతువిషయకాలేఽవశ్యంభావనియమాదవ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః. పటకాలేఘటజ్ఞానమపినాస్తీతిఘటజ్ఞానస్యాపిపటవిషయవ్యభిచారిత్వంతుల్యమిత్యాశఙ్క్యస్వరూపేణ్యుక్తం జ్ఞానస్యవిషయవిశిష్టత్వరూపేణవ్యభిచారః-విషయస్యతుస్వరూపేణైవేతివిశేషఇత్యర్థః. జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథాయథేతి) ననూత్పన్నవినష్టాదేర్మేరుగుహాన్తర్వర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యాపిజ్ఞేయాఽవ్యభిచారోఽసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతస్యాజ్ఞానేతత్సద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోఽసిద్ధఇత్యాహ (వస్త్వేతి) అనుపపత్తిమేవదృష్టాన్తేనస్ఫుటీకరోతి (రూపంచేతి) జ్ఞేయస్యజ్ఞానవ్యభిచారిత్వంజ్ఞానకాలేసత్త్వనియమాభావరూపంస్పష్టమిత్యాహ (వ్యభిచరతీతి) ఘటజ్ఞానకాలేకదాచిత్పటాభావాదిత్యర్థః. పటకాలేఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్యఇత్యాశఙ్క్యవిశిష్టరూపేణవ్యభిచారేపిస్వరూపేణావ్యభిచారంపూర్వమసూచితమాహ (నవ్యభిచరతీతి) జ్ఞానమిత్యస్యేహాప్యనుషఙ్గః. పూర్వవాక్యేద్వితీయాన్తం- ఇహతుప్రథమాన్తమితివిశేషః. (భావాదీతి) స్వరూపేణేత్యర్థః. జ్ఞానస్యస్వరూపేణసత్తామేవజ్ఞేయాన్తరస్యజ్ఞేయత్వాదేవసాధయతి (నహీతి) స్వరూపేణాప్యభావంశఙ్కతే (సుషుప్తఇతి) కింతదానీంజ్ఞేయాభావేనజ్ఞానాభావఃసాధ్యతే- ఉతజ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా. ఆద్యేపిజ్ఞేయస్యవ్యఙ్గ్యత్వాత్తదభావాద్వ్యఞ్జకాభావఇతి - ఉతోభయత్రాపైక్యాదేకాభావేఇతరాభావఇతి. నాద్యః- వ్యభిచారాదిత్యాహ (నజ్ఞేయేతి) వ్యఙ్గ్యజ్ఞానైకకల్ప్యస్యవ్యఙ్గ్యాభావేఽభావఉచ్యతే - ఆలోకస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి. జ్ఞానానుమేయత్వవాదినంప్రతిదృష్టాన్తరమాహ (నహీతి) వైనాశికమతేఽపిజ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్నతత్రవ్యభిచారఇతిశఙ్కతే (వైనాశికఇతి) (కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేనవ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. ఏవమపిజ్ఞానాభావకల్పకస్యజ్ఞేయాభావస్యజ్ఞానమఙ్గీక్రియతే- నవా. ఆద్యేనజ్ఞానాభావసిద్ధిః- తస్యైవాభావజ్ఞానస్యసత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి) యేన- జ్ఞేయాభావజ్ఞానేనతదభావంకల్పయేత్- తస్య- జ్ఞానస్యాభావఃకేనకల్ప్యతే- నకేనాపికల్పయితుంశక్యఇత్యర్థః. నద్వితీయఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభావస్యాప్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభావకల్పకత్వాసమ్భవాదవశ్యంజ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావేతదనుపపత్తేః - కల్పనానుపపత్తేర్జ్ఞానాఙ్గీకారపక్షేనయుక్త ఇత్యర్థః ఆద్యేకోటౌద్వితీయకల్పంశఙ్కతే (జ్ఞేయేతి) వైనాశికమతేఽభావస్యజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ *బుద్ధిబోధ్యంత్రయాదన్యత్సంస్కృతంక్షణికంచేతిప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాకాశరూపత్రయవ్యతిరిక్తస్యైవక్షణికత్వేననిరోధశబ్దితస్యాభావస్యనిత్యత్వాఙ్గీకారేణతదభిన్నస్యజ్ఞానస్యాపిసుషుప్తేసత్త్వంనిత్యత్వంచప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యేతి) జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవస్యాత్- నతుభావత్వేనసత్త్వంనిత్యత్వంచస్యాదిత్యాహ (తదభావస్యేతి) (అనిత్యత్వంచజ్ఞానస్యేతి) వాఙ్మాత్రమేవస్యాదిత్యనుషఙ్గఃవాఙ్మాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేనజ్ఞానానిత్యత్వేనచాస్మత్సిద్ధాన్తసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యనామమాత్రేణతేనవాస్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకంక్షతిరిత్యాహ (నచేతి) (అభావనామేతి) అనిత్యనామేత్యపిద్రష్టవ్యం.

ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్యాపి సతోఽభావస్య జ్ఞానాభేదో నాఙ్గీక్రియత ఇతి శఙ్క్యతే (అభేతి) తర్హి జ్ఞేయాభిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తే జ్ఞానాభావో న సిధ్యతి- ఘటాద్యభావసిద్ధావపి అభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్యాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (న తర్హీతి) యద్వా- అభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాద్భేదే భావస్యాపి తథాత్వం స్యాత్- విశేషహేత్వభావాత్. తథా చ న జ్ఞేయాభావాజ్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (న తర్హీతి) నను జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వమఙ్గీక్రియతే- తథా చాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికం సిధ్యతి. జ్ఞానస్య న జ్ఞేయవ్యతిరిక్తత్వం- తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావసిద్ధిరితి నిరుద్ధగతికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞేయమితి) జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యంభావాత్. అన్యథోభయోరత్యన్తభేద ఏవ స్యాత్- భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తేరితి భావః (న శబ్దమాత్రత్వాదితి) ఇదముపలక్షణం- జ్ఞానస్యాభావావ్యతిరేకేణానిత్యత్వాపత్తిశ్చ స్యాదేవేత్యపి ద్రష్టవ్యం. యద్యేతద్దోషపరిహారాయ తస్యాపి భేద ఏవాఙ్గీక్రియతే- తర్హి న సుషుప్తే జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకేత్వితి) సుషుప్తే జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యే ద్వితీయం శఙ్క్యతే (జ్ఞేయాభావ ఇతి) ఆలయవిజ్ఞానసన్తతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ త్వయా తదాపి తదభావో వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ (న సుషుప్త ఇతి) (అస్తిత్వమితి) తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం- సుషుప్తేఽపి తదఙ్గీకారాదిత్యర్థః. నను జ్ఞేయాభావేన త్వన్నిరూపితస్య జ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా- సుషుప్తే చ స్వస్యైవ స్వజ్ఞేయత్వాద్విజ్ఞానదర్శనమప్యుపపద్యత ఇత్యన్యమన్యతే. త్వన్మతే తు స్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్సుషుప్తే చాన్యస్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానదర్శనాస్తిత్వముపపద్యత ఇతి శఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్య సాధితత్వాత్తద్దృష్టాన్తేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదసాధనాన్న స్వజ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ (న భేదస్యేతి) అభావరూపోఽపి జ్ఞేయః- విషయో యస్య- తస్య జ్ఞానస్యాభావరూపో యో జ్ఞేయః- తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థః. అభావస్థలే భేదేఽపి న సర్వత్రేత్యాశఙ్క్య న్యాయస్య తుల్యత్వాన్న తదన్యథా కర్తుం శక్యమిత్యాహ (న హీతి) జ్ఞానస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థాం వైనాశికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారా, దన్యమతే చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానఙ్గీకారా, న్న దోష ఇత్యాహ (సతదితి) సర్వస్య- వస్తుజాతస్య విభాగః- అసఙ్కరః- జ్ఞానం జ్ఞానమేవ- న జ్ఞేయం. జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ - న కదాచిదపి జ్ఞానమిత్యేవంరూపః. తస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. అథవా. ద్విభాగోపపత్తేరితి భేదః. జ్ఞానజ్ఞేయరూపభాగద్వయమేవ- రాశిద్వయమేవాఙ్గీక్రియతే - న తృతీయో జ్ఞానవిషయకజ్ఞానరూపో భావరాశిరఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః. తామేవాహ (యదా హీతి) యస్మిన్పక్షే జ్ఞేయం సర్వం వ్యతిరిక్తస్య కస్యచిజ్జ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యఙ్గీక్రియత ఇతి జ్ఞేయపదావృత్త్యా వ్యతిరిక్తస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదా హీతి వాక్యం యోజ్యం. అవైనాశికైరితి భేదః. (తద్విషయ ఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్యర్థః తర్హి త్వత్పక్షే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్- స్వేన స్వస్యాజ్ఞానాదితి శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానే హి సర్వజ్ఞత్వహానిః- అన్యథా శశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కస్యాపి మతే న స్యాత్. అతో నాస్మన్మతే తస్య దోషస్య ప్రాప్తిః. కిన్తు వైనాశికస్యైవ - తేన జ్ఞానస్యావశ్యజ్ఞేయత్వాఙ్గీకారా, త్స్వేన స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య సిద్ధం హీతి పూర్వగ్రన్థే దూషితత్వా, దన్యజ్ఞేయత్వస్య చానఙ్గీకారా, త్సర్వజ్ఞత్వాయోగాదిత్యాహ (సోఽపీతి) తర్హి తవ మతే కథం సర్వజ్ఞత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్యాస్మన్మతే తస్యాయుక్తత్వేన తదనిర్వాహేఽపి న దోష ఇత్యాహ (కిం తదితి) వస్తుతస్తు సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం. తత్తు జ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి- జ్ఞాతుం యోగ్యసర్వజ్ఞానాద్వా తదస్తీతి భావః. పూర్వోక్తానవస్థాదోషోఽపి తస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ (స్వాత్మనా చేతి) సిద్ధం హీత్యత్ర స్వజ్ఞేయత్వానభ్యుపగమస్యోక్తత్వాత్ పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వే తస్య తస్యాప్యేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః. జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వే తద్వ్యవహారాసిద్ధిః- జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వే చానవస్థా తవాపి స్యాదితి శఙ్క్యతే (సమాన ఏవేతి) స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధే, ర్జ్ఞానభేదస్యైవాస్మాభిరనఙ్గీకారా, దనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి పరిహరతి (న జ్ఞానస్యేతి) ఏకత్వపక్షే భేదప్రతీతిముపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవం చైతన్యస్యైకత్వేన నిత్యత్వా, జ్జగద్భిన్నత్వేన తస్య సత్యత్వా, చ్చాధిష్ఠానత్వోపపత్తేః తస్మిన్కలానామధ్యారోపత ఆత్మప్రతిపత్త్యర్థమిహోచ్యత ఇత్యాహ (తథా చేహేతి) చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠానత్వే సతీహ- శ్రుతావిదం- కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః. నను చైతన్యస్య న నిత్యత్వం - పరిచ్ఛేదశ్రుతేః- పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శరీరాన్తస్థత్వం ప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే- న పరిచ్ఛేదవివక్షయా - తథా సత్యుత్తరవాక్యవిరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపి సోఽర్థో న వివక్షిత ఇత్యాహ (కలేతి) స్వోత్పత్తేః పూర్వం స్వస్యాభావాత్తత్కాలీనపురుషం పరిచ్ఛేత్తుం న శక్నోతీత్యర్థః. బీజకార్యస్య వృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణవృక్షకారణబీజమభ్యన్తరీకరోతీతి దృష్టమితి నాయోగ్యమితి శఙ్క్యతే (బీజవదితి) తద్వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేఽపీహ పురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కారణాభ్యన్తరీభావయోర్విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) నను కారణీభూతబీజస్యైవ వృక్షఫలతదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశఙ్క్య ఏవమపి తస్య సావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకారేణ పరిణతావయవేభ్యోఽభిన్నావయవానామేవ తదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోర్భేదేనాధారాధేయభావస్స్యాత్- ఇహ తు నిరవయవత్వాన్న తథాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్చేతి) ఆద్యం హేతుం వివృణోతి (దృష్టాన్త ఇతి) (శ్రూయత ఇతి) యస్మిన్నేతాష్షోడశ కలా ఇతి యచ్ఛబ్దోక్తస్యైవ పురుషస్యాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః. ద్వితీయం హేతుం వివృణోతి (బీజేతి) (నిరవయవశ్చేతి) తథా చైకదేశేన కలాదిరూపేణ పరిణామ ఏకదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః. కిఞ్చ - కలానాం సావయవత్వేన పరిచ్ఛేదా, త్పురుషస్య తద్విపరీతత్వా, దపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) యద్వా- సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవతయా పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) నన్వాకాశకార్యశరీర ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావో దృష్ట ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాపి శరీరాకారేణావస్థానమేవ- ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవ శరీరత్వాత్. న తు తదన్తస్థత్వమిత్యాహ (ఏతేనేతి) యుక్త్యసహమపి వ

వచనప్రామాణ్యాదఙ్గీకార్యమితిశఙ్కతే (కింద్రష్టాస్తైనేతి) వచనస్యాపివస్తునోఽన్యథాకరణేసామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపావిరోధేనైవబోధకత్వా,
దన్యథావిచారవైయర్థ్యా, ద్విరుద్ధార్థోనబాధార్హఇత్యాహ (వచనస్యేతి) తర్హ్యన్తశ్శరీరఇతిశ్రుతేఃకథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యపురుషస్యశరీరోపా
దానత్వేనతదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయంశ్రుతిరితిసదృష్టాన్తమాహ (తస్మాదితి) (అణ్డస్యేతి) అణ్డకారణస్యావ్యా
కృతస్యయథాతదనుస్యూతత్వేనతదన్తర్గతత్వప్రతీతిః- తద్వదిత్యర్థః. యద్వా - లోకశ్రమసమ్బద్ధంపరిచ్ఛిన్నత్వమనూద్యతేశ్రుత్యేత్యాహ (ఉ
పలబ్ధీతి) తత్రాభివ్యక్తేర్వాతదన్తర్గతత్వవ్యపదేశఇత్యాహ (ఉపలభ్యతేచేతి) నను «యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తీత్యనేనాధ్యారోపస్యో
క్తత్వాత్ సఈక్షామిత్యాదినాపునస్సృష్టికథనమధికమిత్యతఆహ (యస్మిన్నితి) (అతఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థఃసఈక్షామిత్యాద్యుచ్యత ఇత్య
ర్థః. తత్ప్రతిపత్తిశ్చకలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం, *విపర్యయేణతుక్రమోఽతఉపపద్యతేచేతిన్యాయేనకార్యస్యస్వకారణక్రమేణాపవాదసౌక
ర్యార్థం, చేత్యర్థః. ఈక్షణోక్తేః ప్రయోజనమాహ (చేతనేతి) (సృష్టీతి) సృష్టిః- ప్రాణాదేఃసృష్టిః. తస్యాఉత్క్రాన్త్యాదిఫలం. క్రమః- ప్రా
ణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యం. ఆదిశబ్దేనలోకేషునామచేత్యాధారాధేయవిశేషోగృహ్యతే. సన్వీక్షణోక్త్యాచేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః- న్యాయేనచేతన
స్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్యప్రధానాదేర్విక్రియావత్త్వేనహేతుత్వేసతిఈక్షణస్యాన్యథానేయత్వాదితిసాఙ్ఖ్యాశ్శఙ్కన్తే (నన్వాత్మేతి)
అకర్తేత్యస్యతత్రేదమిత్యనేనాన్వయః. ఆత్మాఅకర్తా- తత్ర- తథాసతీదం- కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః. కించ - తస్యకర్తృత్వాఙ్గీకారేపి
కర్తుఃకులాలాదేరివసహకారసాధనాన్తరాభావాదాత్మనోదుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నంస్రష్టృత్వవచనమి
త్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేపీత్యపిశబ్దాన్వయః. తర్హికింకర్తృ- అతఆహ (ప్రధానమితి) (కర్త్రితి) క్రియాశక్తిమత్. అతఃప్ర
వర్తతఇత్యన్వయః. ననుప్రధానస్యాచేతనస్యప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యతఆహ (పురుషార్థమితి) పురుషస్య- చేతనస్య
భోగాపవర్గరూపమర్థం - ప్రయోజనముద్దిశ్యప్రవర్తతే - వత్సవివృద్ధ్యర్థమచేతనస్యధేనుదేహగతక్షీరస్య, సస్యాదివృద్ధ్యర్థమమ్బునశ్చాచేతనస్య,
ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. ననుప్రధానస్యాప్యేకత్వేనసహకార్యభావాత్కారణత్వానుపపత్త్యాఅగత్యాచేతనస్యైవకథంచిత్కర్తృత్వంవాచ్యమిత్య
తఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్యసామ్యావస్థాప్రధానమితిసాఙ్ఖ్యమతం. తత్రసత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకేప్రధానేకారణేసతి పురుష
స్యకర్తృత్వవచనసఙ్గతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః. యదిచేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్యప్రవృత్తిర్నదృష్టేతిమన్యసే - తర్హి పరమాణుకారణవా
దోస్తు- తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుస్సత్త్వాదిత్యాహ (ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపిసన్నిత్యస్యానుపపన్నమితిపూర్వేణాన్వయః. తర్హీక్షణశ్రవణస్యాకాగతి
రతఆహ(తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్యభోగాపవర్గార్థేనేత్యర్థః. ముఖ్యేక్షితరివిద్యమానేనసనియతక్రమేణప్రవర్తమానత్వేనగుణేనయోగాదై
క్షతేరితిగౌణఃప్రయోగః - మాణవకేపైఙ్గల్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్దప్రయోగవదిత్యర్థః. నన్వేవమపీక్షితరిప్రధానేపురుషశబ్దఃకథమతఆహ (యథా
రాజ్ఞఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్యభోగాపవర్గకారిణిప్రధానేపురుషశబ్దఔపచారికఇత్యర్థః స్వతోఽకర్తురపిఆత్మనోమాయోపాధికకర్తృత్వం
సంభవతీతిహృదినిధాయప్రథమనుమాపాతతఃప్రతిబన్ద్యాపరిహరతి (నేతి) బుద్ధేఃకర్త్ర్యా - భోక్తాపురుషఇతివదస్మిన్సాఙ్ఖ్యైరాత్మనోభోక్తృత్వముక్త
మిత్యర్థః. (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణాపికథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యఃప్రతిబన్దీపరిహారంశఙ్కతే (తత్రావ
స్థేతి) భోగోనామసుఖదుఃఖానుభవః. సచపురుషస్యస్వరూపభూతఇతినతత్రావస్థాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామఇత్యర్థః. పరిణామోహిపూర్వరూపపరి
త్యాగేనరూపాన్తరాపత్తిః-సాచసజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌవిజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌవాఅనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి. భోజ్యాపివేకౌపాధికంభో
క్తృత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- తేనతదాత్మకర్తృత్వేపితుల్యమిత్యభిప్రేత్యముఖ్యపరిహారమాహ (నేతి) ఏకస్య- వస్తునోఽసహాయస్యాకర్తురాప్తకామస్యా
పీత్యర్థః. ఉపాధికృతకర్తృత్వసమ్భవా, దవిద్యారూపసహాయస్యసంభవా, చ్ఛ్రుతిన్యాస్యాత్సృష్ట్వాజీవానామనాప్తకామానాంసంభవా, త్తత్పురుషార్థా
ర్థస్రష్టృత్వంతథావిధస్యాప్యుపపద్యతఇతినాచేతనస్యచేతనానధిష్ఠితస్యతద్యుక్తమితిభావః. (నామరూపేతి) అనభివ్యక్తనామరూపేత్యర్థః. (బన్ధ
మోక్షౌదీతి) ఆదిశబ్దేనతత్సాధనముచ్యతే. మోక్షస్యాపిబన్ధప్రతియోగిత్వేనసోపాధికత్వముక్తం. పరమార్థస్యశ్రుత్యేకగమ్యత్వమాహ (సర్వేతి)
ఏవంభూతస్యాత్మనోనస్రష్టృత్వమిత్యాహ (నతత్రేతి) (కల్పయిత్వేతి) కల్పయితుంప్రవృత్తాఇత్యర్థః. పురుషస్యనిర్విశేషత్వేనతస్మిన్స్వస్తుతః
కర్తృత్వాద్యయోగాత్తదారోపితమేవేతికల్పయితుంప్రవృత్తాఅపిసర్వవిరోధనిరాసకాగమప్రమాణైకశరణత్వాభావా, త్ప్రత్యక్షాదివిరోధాపత్త్యా
ఆరోపితత్వాఙ్గీకారా, చ్ఛత్రస్యన్తఃసర్వంపరమార్థతఏవేచ్ఛన్తి. తత్రాప్యచేతనస్యభోక్తృత్వాయోగాత్తన్మాత్రమాత్మనోఙ్గీకుర్వన్తి. కర్తృత్వా
దికంతుప్రధానస్యాఙ్గీకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హితన్యకోదోషఇత్యాశఙ్క్యభోక్తృత్వాఙ్గీకారేతద్వైవతస్యైవకర్తృత్వమపిస్యాదిత్యనైయ్యాక్షితాస్సన్తః
స్వమతాత్ప్రచ్యవన్తఇత్యాహ (అన్యేతి) కృతాయాః- శిక్షితాయాఃబుద్ధేర్విషయాః- అధీనాః. శిక్షితబుద్ధయఇత్యర్థః. తర్హిసాఙ్ఖ్యశిక్షకస్యతా
ర్కికస్యమతంగ్రాహ్యమతఆహ (తథేతి) తస్యాపిసాఙ్ఖ్యైనశిక్షితత్వాన్నతదపిగ్రాహ్యమిత్యర్థః. తర్హితస్యతార్కికస్యమతంగ్రాహ్యమిత్యా
శఙ్క్యనకస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హిత్వయాతార్కికమతంకిమర్థందూష్యతే - పరస్పరమేవతైర్దూషితత్వా, త్తవతద్వదేవద్వేషాదిమత్త్వ
ప్రసఙ్గా, చ్చేత్యత్రాహ (అతఇతి) (విరోధోద్భవకారణమితి) పారమార్థికతయాభేదదర్శనమిత్యర్థః. (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్యపర
స్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవనిర్దుష్టమితినిశ్చితబుద్ధిస్సన్. నిర్వాతి- సర్వవికల్పేభ్యఉపశాన్తోభవతీత్యర్థః. దోషప్రదర్శనంహికించిత్క్రియ
తఇతియదుక్తం - తదేవప్రపఞ్చయన్కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవపరేణాపివక్తవ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదౌభోక్తృత్వకర్తృ
త్వయోర్విశేషస్యవక్తుమశక్యత్వాత్తయోరాశ్రయవ్యవస్థానసంభవతీత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) ఆశయమవిద్వాన్శఙ్కావసరోక్తం విశేషంశఙ్కతే

(నన్వితి) (స్వాత్మన్యేవావిక్రియతఇతి) చిద్రూపేణావిక్రియతఇత్యర్థః. (తత్త్వాన్తరేతి) అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తస్వవిలక్షణమహదాదిరూపే
ణేత్యర్థః. పురుషస్యచిద్రూపేణైవపరిణామాన్నరూపాన్తరాపత్తిః అశుద్ధ్యాదికంవా- ప్రధానస్యత్వాకారాన్తరేణపరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశు
ద్ధ్యాదికంస్యాదిత్యర్థః. కిం- చిద్రూపేణపరిణామఆగన్తుకోవా- నవా. ఆద్యేఆగన్తుకవిశేషవత్త్వేనానిత్యత్వాద్వ్యాపత్త్యాప్రధానాదవిశేషః. భోగా
నన్తరంపునస్స్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్- ప్రధానస్యాపిప్రలయేతథాత్వాఙ్గీకారాన్నతయోర్విశేషస్స్యాదితిదూషయతి (నాసా
వితి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (ప్రాగితి) (అస్యాంకల్పనాయామితి) చిద్రూపేణావిక్రియాకల్పనాయామపివిచార్యమాణేఽర్థతోనకశ్చిదపి
విశేషోలభ్యతఇతితయోర్విశిష్టవిక్రియేతివాఙ్మాత్రేణైవకల్ప్యతే- ఉచ్యతఇత్యర్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) (చిన్మాత్రఏవేతి) నత్వాగన్తు
కరూపాన్తరమిత్యర్థః. తర్హికర్మజన్యఃకాదాచిత్కోభోగోననిర్వహేదిత్యాహ (నతర్హీతి) ఏతద్దోషపరిహారాయాగన్తుకంపరిణామమఙ్గీకృత్యభోగకాలీన
విక్రియామాత్రంభోగః- సచపురుషస్యేవనప్రధానస్యేతిభోగసదసత్త్వవిశేషమాత్రేణశఙ్కతే (భోగకాలఇతి) తత్రాపికింభోగకాలీనవిక్రియా
మాత్రంభోగః- ఉతతత్కాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియావత్త్వంభోగఇతివికల్ప్యాద్యేభోగకాలేప్రధానస్యాపిసుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్భోగ
స్స్యాదిత్యాహ (నేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (చిన్మాత్రస్యైవేతి) చిన్మాత్రస్యైవవిక్రియేత్యేవకారేణధర్మ్యన్తరగతవిక్రియానపేక్షచైతన్యవి
క్రియాభోగఇత్యుచ్యతేవా- చైతన్యమాత్రగతాతదసాధారణావిక్రియాభోగఇతివా. నాద్యః- సుఖాదిరూపప్రధానవిక్రియాంవినాభోగాసిద్ధేః
నద్వితీయః- చైతన్యాసాధారణవిక్రియాభోగఇత్యత్రహేత్వభావాత్స్వసాధారణవిక్రియాభోగఇతివక్తవ్యం- తథాచాతిప్రసఙ్గః- సర్వస్యాపిస్వా
సాధారణవిక్రియావత్త్వాత్. భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వంతుప్రధానస్యాప్యస్తి- తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితిదూషయతి (ఔ
ష్ణ్యేతి) ననుభోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవభోగః- నచాగ్న్యాదేస్తత్కాలేనియమేనవిక్రియాస్తి. నచప్రధానస్యాపిప్రసఙ్గః- ఇష్టాపత్తేరితిశఙ్క
తే (ప్రధానేతి) భోక్తాహిశేషీ- భోగ్యశ్చశేషః. ఉభయోరపిభోక్తృత్వేశేషశేషిభావోనస్యాదిత్యాహ (నేతి) ననుభోగస్సత్త్వగుణప్రధాన
చేతోరూపేణపరిణతప్రకృతేరేవధర్మః - తస్యాఃవిక్రియోపపత్తేః. నపురుషస్య - తస్యావిక్రియత్వాత్. నచతస్యభోగాభావప్రసఙ్గః - తస్య
తథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణభోక్తృత్వవ్యపదేశఇతిశఙ్కతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్త్వాఙ్గినీతి) సత్త్వగుణాఙ్గీ - ప్రధానంయస్య-
తస్మిన్చేతసీత్యర్థః. తర్హిచిత్తగతభోగేనచైతన్యేవిశేషోజాయతేవా- నవేతివికల్ప్యనద్వితీయఇత్యాహ (నేతి) కించాస్మిన్పక్షేస్వకీయశాస్త్రప్ర
ణయనంచవ్యర్థంస్యాదిత్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యేసవిశేషస్సత్యోవా - అసత్యోవేతివికల్ప్యసత్యవిశేషవత్త్వేపురుషస్యవికారిత్వంస్యాదితి
మనసినిధాయాస్యారోపితవిశేషవత్త్వమస్తీత్యాద్యంశఙ్కతే (అవిద్యేతి) (అనర్థేతి) భోగరూపేత్యర్థః. తర్హిభోక్తృత్వవిశేషవత్కర్తృత్వాదివిశేష
స్యప్రధానాదేశ్చారోపత్వమఙ్గీకర్తుంయుక్తం- నార్థవైశసం- అస్మదుక్తరీత్యాబన్ధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథాకల్పనాయాంప్రయోజనాభావాత్,
ప్రమాణాభావాత్, ప్రత్యుతసర్వశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చేత్యాహ (పరమార్థతఇతి) పురుషాద్వస్త్వన్తరంచప్రధానమిత్యన్వయః. ఉక్తదోషజాతంసాఙ్ఖ్యస్య
మతంమోక్షకామినానాదర్తవ్యమితిజ్ఞాపనార్థముక్తం- నతుద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయేనాహ(ఇతినాదర్తవ్యమితి) ఆత్మైకత్వపక్షేపినిరసనీయబన్ధాభా
వాచ్ఛాస్త్రప్రణయనానర్థక్యమితిశఙ్కతే (ఏకత్వేపీతి) కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తంప్రతితస్యానర్థక్యముచ్యతే- తద్విపరీతంప్రతివేతివికల్ప్యాద్యం
ప్రతిప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావమాహ (నాభావాదితి) దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (సహ్యాత్మైకత్వఇతి)
నిశ్చితఇతిశేషః. తదభావే - శాస్త్రప్రణేత్రాద్యభావే. ఇయంకల్పనైవ - అర్థవదనర్థకంచేతికల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః. నైవానుపపన్నేతిపాఠేతు
తదభావఇత్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే. తదానీంనిరసనీయబన్ధాదిసత్త్వాదియంకల్పనా - బన్ధనివృత్త్యర్థంశాస్త్రప్రణయనకల్పనానాను
పపన్నేతియోజ్యం. కించ- ఆత్మైకత్వనిశ్చయేజాతేతన్నిశ్చయజనకత్వేనశాస్త్రార్థవత్త్వస్యస్వానుభవసిద్ధత్వాత్తేనేయంశఙ్కాకర్తుమపినశక్యేత్యాహ
(అభ్యుపగతఇతి) (ప్రమాణార్థఇతి) ప్రమాణస్య- శాస్త్రస్య. అర్థః- ప్రయోజనమిత్యర్థః. ఏకత్వనిశ్చయవన్తంప్రతిశాస్త్రానర్థక్యకల్పనా
భావఃశ్రుత్యాప్యుక్తఇత్యాహ (తదభ్యుపగమేచేతి) అత్రాప్యభ్యుపగమోనిశ్చయః. ఏకత్వనిశ్చయాభావదశాయాన్తునిరసనీయారోపితబన్ధస
త్త్వాన్నానర్థక్యం. తదపిశ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేనద్వితీయకల్పోనిరస్తః. శ్రుతిగతంయత్రపదంవ్యాచష్టే (అన్యత్రే
తి) అథర్వణోపిమన్త్రోపనిషది *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యాఋగ్వేదాదిరూపా- పరాత్వదృశ్యత్వాదిగుణకప్రత్యస్తమితసర్వద్వై
తవస్తువిషయేత్యుక్త్వావిద్యావిద్యయోర్విషయభేదశ్శాస్త్రస్యాదావేవసూచితఇత్యాహ (అత్రచేతి) అద్వైతవాదేసర్వశఙ్కానాంశ్రుతిప్రామా
ణ్యేనైవనిరాసాత్ తార్కికోత్ప్రేక్షితశఙ్కాశూకస్యాపినాత్రప్రవేశఇత్యుపసంహరతి (అతఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః. రాజద
న్తాదిత్వాత్పరనిపాతః. వేదాన్తప్రమాణమేవరాజేవరాజా. తద్బాహ్యాః- తదుక్తన్యాయైః. సుగుప్తఃఆత్మైకత్వమేవవిషయఇవ - దేశఇవదేశోరక్ష
ణీయత్వాత్ -సఃతార్కికభటైః- చోరైః. నప్రవేశ్యఇత్యన్వయః. పూర్వవాద్యుక్తందోషంనిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృతాఃఅనేకాశ్శక్తయ
స్సాధనానిచ- తత్కృతస్యభేదస్య-అనేకత్వస్యసత్త్వాదిత్యర్థః. (ఆత్మేతి) ఆత్మనోయోఽనర్థః- సంసారః-తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనాప్తకా
మత్వేనప్రయోజనాపేక్షోపపత్తిస్సఙ్గృహీతా. కల్పనాయాఃస్వవ్యతిరిక్తస్యజీవస్యసత్త్వాత్సంసారోనాత్మనః. తదీయకర్మఫలదానార్థంచాప్తకామ
స్యాపిసృష్ట్యాదిప్రవృత్తిస్సంభవతి. సంవ్యవహారస్యాపిస్వప్నతుల్యత్వాద్వాస్వప్నఇవసర్వమప్యుపపద్యతఇతిమాత్రభాష్యాదావేవపరిహృతఇత్యర్థః.
సాఙ్ఖ్యైనస్వపక్షేపురుషశబ్దస్యేక్షణస్యచోపపత్తిరుక్తా- తామనూద్యనిరాకరోతి (యత్త్వితి) *యజమానఃప్రస్తరఇత్యాదావుపచారోదృష్టఇ
త్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహిగౌణీతి) ప్రధానపక్షేనకేవలమీక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః- వస్తుతస్తుతస్యస్రష్టృత్వమపినసంభవతీత్యాహ (ఇహాత్వితి) ము

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

క్తాన్ వర్జయిత్వా బద్ధానాం ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దిత భోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. అనేన పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం.— నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సాధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్య ఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్. మదుత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠః కో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చ స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్ తద్భోక్తృత్వం సమ్భవతి- పరమాత్మనస్తు *న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు *న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహేత్యుక్తరీత్యా స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే. కథం. సః పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత. ఖం- శబ్దగుణం. వాయుం- స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం. తథా జ్యోతిః- స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథా అపః- రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః. తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ పఞ్చగుణా పృథివీ. తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసంఖ్యం. తస్య చేశ్వరమన్తస్థం సంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణం మనః. ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం- సామర్థ్యం. బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః- తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతః కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతో లోకాః- కర్మణాం ఫలం. తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ- దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది. ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాః తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినా ఆత్మనో భవతి- తం బుద్ధ్యభిన్నం. సర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథా శ్రుతే కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఇత్యాదినా ఆత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిసృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం. తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః. (అత ఇతి) ఆనన్తర్యార్థేయం పఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి. న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్. న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్. న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహనిష్ఠతానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినా అసాధారణగుణా ఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానుప్రవిష్టిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాది ప్రథమా ద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సంకీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైః సంకీర్యమాణానాం సఙ్కరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యన్తే- భుజ్యన్త ఇతి లోకాః- ఫలమిత్యర్థః. (నామ చేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపే శుక్తిరజతాదౌ స్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వోక్తస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ (ఏవమేతా ఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దో నేత్రాఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠం ముఖ్య

సయథేమానద్యస్స్యన్దమానాః సముద్రాయణాస్సముద్రం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛ
న్తిభిద్యేతే తాసాం నామరూపే సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమా
ష్షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే
పురుషఇత్యేవం ప్రోచ్యతే సఏషోకలోఽమృతో భవతి తదేషశ్లోకః॥　　౫

ప్రాణంసృష్టవాన్. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాం- ఆస్తిక్యబుద్ధిం, పఞ్చమహాభూతాని, వాగాదీన్ద్రియం, మనో, వ్రీహ్యాదిరూపమన్నం, తదాయత్తంశరీరేన్ద్రియసామర్థ్యం, శరీరశోషణాదిలక్షణంతపః, ఋగ్యజుస్సామాదీన్మన్త్రాన్, జ్యోతిష్టోమాదీని కర్మాణి, కర్మఫలభూతాంస్స్వర్గాదీన్లోకాన్, తేషులోకేషుస్వర్గాదినామాని, సృష్టవానిత్యర్థః. యద్యపిషోడశకలా స్రష్టృత్వంపరమాత్మనఏవ-తథాపితద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మకర్తృత్వేనాయం స్రష్టృత్వవానిత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చస్వభోగోపకారికాష్షోడశాపికలాస్తద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మాణికృత్వాసృష్టవాన్ - అతస్తదోభోక్తృతయాషోడశకలత్వంజీవస్యేతియావత్.　　౪

శం.— కథం. సః- దృష్టాన్తఃయథాలోకే. ఇమానద్యఃస్యన్దమానాః- స్రవన్త్యః. సముద్రాయణాః- సముద్రఃఅయనం- గతిః. ఆత్మభావోయాసాంతాఃసముద్రాయణాః. సముద్రంప్రాప్య - ఉపగమ్య. అస్తం - నామరూపతిరస్కారంగచ్ఛన్తి. తాసాంచాస్తంగతానాంభిద్యేతే- వినశ్యేతే. నామరూపే - గఙ్గాయమునేత్యాదిలక్షణే. తదభేదేనసముద్రఇత్యేవం ప్రోచ్యతేతద్వస్తూదకలక్షణం. ఏవం-యథాఽయందృష్టాన్తః. ఉక్తలక్షణస్యప్రకృతస్యపురుషస్యపరిద్రష్టుః - పరి- సమన్తాద్ద్రష్టుః- దర్శనస్యకర్తుః. స్వరూపభూతస్య. యథాఽర్కఃస్వాత్మప్రకాశస్యకర్తా- తద్వత్. ఇమాఃషోడశకలాః- ప్రాణాద్యాఉక్తాఃకలాఃపురుషాయణాః- నదీనామివసముద్రఃపురుషోఽయనం - ఆత్మభావగమనంయాసాంకలానాం తాఃపురుషాయణాః. పురుషంప్రాప్య- పురుషాత్మభావముపగమ్యయథైవాస్తంగచ్ఛన్తి. భిద్యేతేతాసాంనామరూపే - కలానాంప్రాణాద్యాఖ్యారూపంచ. యథాస్వభేదేచనామరూపయోర్యదనష్టంతత్త్వంపురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతేబ్రహ్మవిద్భిః. యఏవంవిద్వాన్గురుణాప్రదర్శితకలాప్రళయమార్గః- సఏషవిద్యయాప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసుప్రాణాదికలాస్వకలః. అవిద్యాకృతకలానిమిత్తోహిమృత్యుః-తదపగమేఽకలత్వాదేవాఽమృతోభవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః.　　౫

ఆ.— గ్రామాదివద్భేదేనగన్తవ్యభ్రమంవారయతి (ఆత్మభావఇతి) అస్తశబ్దేననాశోనాభిధీయతే - భేదకోపాధినామరూపయోర్నాశేపిస్వరూపస్యసముద్రాత్మనావిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేతి) (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః. (తద్వస్త్వితి) నామరూపనాశానన్తరపరిశిష్టముదకలక్షణంవస్తుసముద్రఇత్యేవోచ్యతఇత్యన్వయః. పురుషస్యేతికర్మణిషష్ఠీ. పురుషంస్వాత్మరూపం. (పరిద్రష్టురితి) పరితస్సర్వంస్వరూపేణపశ్యతఇత్యర్థః. ద్రష్టురిత్యుక్తేఆగన్తుకస్యకర్తా ప్రతీయతఇత్యతఆహ (దర్శనస్యకర్తుస్స్వరూపభూతస్యేతి) స్వరూపత్వేదర్శనస్య తత్రకర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థకర్తరితృచ్ ప్రత్యయవిరోధఇత్యాశఙ్క్యార్కస్సర్వతఃస్వప్రకాశకఇత్యత్రయథాకర్త్రర్థకస్య ప్రత్యయస్యోపచరితత్వం-తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్కఇతి) (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథాశబ్దార్థః. యథానదీనాంసముద్రోఽయనం- తథాపురుషోఽయనమిత్యన్వయః. అస్తగమనస్వరూపమాహ (భిద్యేతేఇతి) నామరూపభేదఏవాస్తగమనమిహేత్యర్థః. (యథైవాస్తమితి) యస్యయత్స్వరూపంప్రాణాద్యాత్మకం- తదపిభిద్యతఇత్యన్వయః. పురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతఇత్యస్యార్థమాహ (స్వభేదేచేతి) (యదనష్టమితి) కలానాంహిరూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకంసత్యానృతమిథునరూపం-తత్రారోప్యస్యనామరూపాత్మకస్యభేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యతఇత్యర్థః. యథాసముద్రస్వరూపభూతంజలంమేఘైరాకృష్యాభివృష్టంగఙ్గాదినామరూపోపాధినాసముద్రాద్భిన్నమివవ్యవహ్రియమాణంతదుపాధివిగమేసముద్రస్వరూపమేవప్రతిపద్యతే- ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనోభిన్నమివస్థితంసర్వంజగద్విద్యయాఽవిద్యాకృతనామరూపవిగమేబ్రహ్మమాత్రతయాఽవశిష్యతఇత్యర్థః. ఏవంప్రాణాదికలోపాధికఆత్మనఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహారఇత్యుక్తేః ప్రయోజనంప్రాణాదినిమిత్తోత్క్రమణాదిసర్వసంసారధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానం. రూపందర్శయితుంసఏషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (యఏవంవిద్వానిత్యాదినా)　　౫

రం.— అథపరమాత్మనఉత్క్రాన్త్యభావాదకలత్వం, తద్ద్వారాముముక్షువేద్యత్వం, చోపపాదయతి (సయథేమానద్యఇతి) యథాత్రప్రవన్త్యోగఙ్గాద్యాఃనద్యఃసముద్రాయణాః - అయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే. సముద్రాపృథక్సిద్ధిప్రతిపత్తియోగ్యాభూత్వాసముద్రంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- అదర్శనంయాన్తి. నతుసముద్రేవృద్ధ్యాదిలక్షణంవికారముత్పాదయితుంప్రభవన్తి, తాసాంచ గఙ్గాయమునాదినామానియాని- యానిచశుక్లకృష్ణాదిరూపాణిప్రాక్తనానివిభిద్యన్తే- తత్ప్రవేశానన్తరంనామాన్తరంరూపాన్తరంచభవతీ, త్యర్థః. తదేవదర్శయతి (సముద్రఇత్యేవోచ్యతఇతి) తత్ప్రవిష్టంనదీజాతంసర్వంసముద్రఇత్యేవప్రోచ్యతే- నతుగఙ్గాయమునేతి. సయథా- సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః. ఏవమేవఅస్యపరిద్రష్టుః - అనుభవితుః. భోక్తుర్జీవస్యభోగోపకరణభూతాఇమాష్షోడశాపికలాఃనిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యంవాసుదేవంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- యథాశిలాతలంప్రాప్యజలధారాఃకుణ్ఠీభవన్తి-తథాభోగాధాయకానభవన్తీ, త్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (పురుషాయణాఇతి) పురుషసఙ్కల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికాఇత్యర్థః. ఆసాం - కలానాంజీవవిషయేభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయేభోగస్థాన

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

ర్తారం వర్జయిత్వా బద్ధానాం ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తి, ర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. అనేనపురుషార్థం ప్రయోజనముररీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే-తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం.— నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సౌధ్యక్షేత దుపగమాదిభ్య ఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్. మనుత్రాన్ని ప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠః కో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చ స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్తద్భోక్తృత్వం సమ్భవతి- పరమాత్మనస్తు *న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు *న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహేత్యుక్తరీత్యా స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే కథం. సః-పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత. ఖం-శబ్దగుణం. వాయుం-స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం. తథా జ్యోతిః-స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథా అపః- రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః. తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ పఞ్చగుణా పృథివీ. తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసఙ్ఖ్యం. తస్య చేశ్వరమన్తస్థం సంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణం మనః. ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానా ద్వీర్యం-సామర్థ్యం. బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః-తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతః కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతో లోకాః - కర్మణాం ఫలం. తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ- దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది. ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యాం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినాఽఽత్మనో భవతి-తం బుద్ధిభిన్నం. సర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథా శ్రుతే 'కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఇత్యాదినాఽఽత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిసృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవత్వాత్తథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం. తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః. (అత ఇతి) అనన్తర్యార్థేయం పఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి. న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్. న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్. న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహనిష్ఠతానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినాఽసాధారణగుణా ఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాది ప్రథమా ద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సఙ్కీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైస్సఙ్కీర్యమాణానాం సఙ్కరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్యత ఇతి లోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామ చేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసఙ్కరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపే శుక్తిరజతాదౌ స్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్య- అఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథ రథాన్రథయోగాన్పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ (ఏవమేతా ఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దో నేత్రే అఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిభత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠం ముఖ్య

త్యపేక్షాయాంస్వశరీరమేవపరిచారకతయాదానభావేనగురవేదత్తమిత్యాహ (ఇతరస్మాదితి) పితృత్వాదేవహిపూజ్యతరత్వేనపరిచార్యత్వంస్వామిత్వంకిముపవక్తవ్యమిత్యర్థః. అతఏవవాజసనేయకే *మాంచాపిసహదాస్యాయేత్యుక్తమితిభావః. ౮

ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాఆథర్వణికప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాసమాప్తా.

౮౦.— (తేతమర్చయన్తఇతి) తే- షడపిశిష్యాస్తం- పిప్పలాదం- త్వమస్మాకంసంసారాంభఃపారతీరప్రాపకతయాపితాసి- తస్మాత్త్వత్తోజన్మైవశ్రేష్ఠంజన్మ - *సహివిద్యాతస్తంజనయతితచ్ఛ్రేష్ఠంజన్మేతిశ్రవణాదిత్యర్చయన్తః - పూజయన్తోఽభిభాషుః. ఉత్తరశాన్తిస్థానేనమఃపరమఋషిభ్యఇతివాక్యం. అత్రాప్యసఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః. నచైతావదేవాహంపరంబ్రహ్మవేద-నాతఃపరమస్తీతిషోడశకలజీవాతిరిక్తపరబ్రహ్మనిషేధఃకిన్నస్యాదితివాచ్యం- *అధికంతుభేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. తత్రహిజీవాభేదాద్బ్రహ్మణోజగత్కారణత్వేహితాకరణాదిదోషమాశఙ్క్య జీవభేదాద్దోషాభావస్సిద్ధాన్తితః. తథాహితదధికరణభాష్యం *జగతోబ్రహ్మానన్యత్వంప్రతిపాదయద్భిః *తత్త్వమసి *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాదిభిర్జీవస్యాపిబ్రహ్మానన్యత్వంవ్యపదిశ్యతఇత్యుక్తం. తత్రేదంచోద్యతే- యదీతరస్య- జీవస్యబ్రహ్మభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే- తదాబ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్యసత్యసఙ్కల్పాదియుక్తస్యాత్మనోహితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కరణమిత్యాదయోదోషాఃప్రసజ్యేరన్. ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరంచేదంజగత్- నచెద్యశేస్వానర్థస్వాధీనోబుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే. జీవాద్బ్రహ్మణోభేదవాదిన్యఃశ్రుతయోజగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వంవదతాత్వయైవపరిత్యక్తాః-భేదేసత్యనన్యత్వాసిద్ధేః. ఔపాధికభేదవిషయాఃభేదశ్రుతయః-స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయఇతిచేత్. తత్రేదంవక్తవ్యం-స్వభావతస్స్వస్మాదభిన్నంజీవంకిమనుపహితంజగత్కారణంబ్రహ్మజానాతివా-నవా. నజానాతిచేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః-జానాతిచేత్స్వస్మాదభిన్నస్యజీవస్యదుఃఖంస్వదుఃఖమేవజానతోబ్రహ్మణోహితాకరణాహితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా. జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతోభేదః- తద్విషయాభేదశ్రుతిరితిచేత్. తత్రాపిజీవాజ్ఞానపక్షేపూర్వోక్తోవికల్పస్తత్ఫలంచపదవస్థం. బ్రహ్మజ్ఞానపక్షేస్వప్రకాశస్వరూపస్యబ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షిత్వంతత్కృతజగత్సృష్టిశ్చనసమ్భవతి. అజ్ఞానేనప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్. తిరోధానస్యప్రకాశనివృత్తికరత్వేనప్రకాశస్యైవస్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతిస్వరూపనాశాదిదోషసహస్రంప్రాగేవోదీరితం. అతఇదమసఙ్గతంబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వమితి* ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిరితిసూత్రేణపూర్వపక్షంప్రాపయ్యసిద్ధాన్తోఽభిధీయతే *అధికంతుభేదనిర్దేశాదితి. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖయోగార్హాత్ప్రత్యగాత్మనోఽధికమర్థాన్తరభూతంబ్రహ్మ. కుతః. భేదనిర్దేశాత్. ప్రత్యగాత్మనోహిభేదేననిర్దిశ్యతేపరంబ్రహ్మ *యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరోయమాత్మానవేదయస్యాత్మాశరీరంయఆత్మానమన్తరోయమయతిసతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః *పృథగాత్మానంప్రేరితారంచమత్వాజుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి *సకారణంకరణాధిపాధిపః *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఅభిచాకశీతి *జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశౌ *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః *అస్మాన్మాయీసృజతేవిశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యోమాయయాసన్నిరుద్ధః *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః *నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామేకోబహూనాంయోవిదధాతికామాన్ *యోఽవ్యక్తమన్తరేసఞ్చరన్యస్యావ్యక్తంశరీరంయమవ్యక్తంనవేదయోఽక్షరమన్తరేసఞ్చరన్యస్యాక్షరంశరీరంయమక్షరంనవేదఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణఇత్యాదిభిః. *అశ్మాదివచ్చతదనుపపత్తిరితి. అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదీనామత్యన్తహేయానాంసతతవికారాస్పదానాంమచిద్విశేషాణాంనిరవద్యనిర్వికారనిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యంయథానోపపద్యతే - తథాచేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖార్హస్యఖద్యోతకల్పస్య *అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగతసకలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకరబ్రహ్మభావానుపపత్తిః. సామానాధికరణ్యనిర్దేశః *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్యబ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణోజీవశరీరతయాతదాత్మత్వేనావస్థితేఃజీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరశ్చేతదవిరోధీ - ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్చేతి *అవస్థితేరితికాశకృత్స్నఇత్యాదిభిరనన్తరముపపాదితం. అతఃసర్వావస్థంబ్రహ్మచిదచిద్వస్తుశరీరమితిసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరంబ్రహ్మకారణం - తదేవబ్రహ్మస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరంజగదాఖ్యంకార్యమితిజగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః. జగతోబ్రహ్మకార్యత్వం, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వ, మచిద్వస్తునోజీవస్యబ్రహ్మణశ్చపరిణామిత్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాసఙ్కర, స్సర్వశ్రుత్యవిరోధ, శ్చభవతి. *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవేత్యవిభాగావస్థాయామపిచిదచిద్వస్తుశరీరతయాసూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం- *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్ * నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రద్వయోదితత్వాత్తదానీమపిసూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య. అవిభాగస్తునామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. అ

తో బ్రహ్మకారణత్వంసమ్భవత్యేవేతి. ఏవం *అధికోపదేశాత్తుబాదరాయణస్యైవంతద్దర్శనాత్ ॥ భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః ॥ సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన *ఉభయేఽపిహిభేదేనైనమధీయతే ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయురిత్యలం ప్రపఞ్చేన. ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యేషష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్. ౮

ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

ముణ్డకోపనిషత్.

ప్రథమముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

అవతారికా.

శం.— బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్. అస్యాశ్చ విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణసమ్బన్ధమాదావేవాహ స్వయమేవ స్తుత్యర్థం - ఏవంహి మహద్భిః పరమపురుషార్థసాధనత్వేన గురుణాఽఽయాసేనలబ్ధావిద్యేతి. శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయ విద్యాం మహీకరోతి- స్తుత్యా ప్రరోచితాయాంహి విద్యాయాం సాదరాః ప్రవర్తేయురితి. ప్రయోజనేనతు విద్యాయాస్సాధనసాధ్యలక్షణసమ్బన్ధముత్తరత్ర వక్ష్యతి *భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాదినా. అత్ర చాపరశబ్దవాచ్యాయా ఋగ్వేదాదిలక్షణాయా విధిప్రతిషేధమాత్రపరాయా విద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా పరాపరేతి విద్యాభేదకరణపూర్వకం * అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానా ఇత్యాదినా - తథా పరప్రాప్తిసాధనం సర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకం గురుప్రసాదలభ్యాం బ్రహ్మవిద్యామాహ *పరీక్ష్యలోకానిత్యాదినా. ప్రయోజనంచాసకృద్బ్రవీతి * బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవభవతీతి *పరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వ ఇతిచ. జ్ఞానమాత్రే యద్యపి సర్వాశ్రమిణామధికారః- తథాపి సన్న్యాసనిష్ఠైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనం- న కర్మసహితేతి *భైక్షచర్యాంచరన్తః *సన్న్యాసయోగాదితిచ బ్రువన్ దర్శయతి. విద్యాకర్మవిరోధాచ్చ. నహి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేనసహ కర్మస్వప్నేపి సమ్పాదయితుం శక్యం. విద్యాయాః కాలవిశేషాభావాదనియతనిమిత్తత్వాత్కాలసఙ్కోచానుపపత్తిః. యత్తు గృహస్థేషు బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదిలిఙ్గం- నతత్స్థితన్యాయం బాధితుముత్సహతే- నహి విధిశతేనాపి తమః ప్రకాశయోరేకత్ర సద్భావశ్శక్యతే కర్తుం- కిముతలిఙ్గైః కేవలైరితి. ఏవముక్తసమ్బన్ధప్రయోజనాయా ఉపనిషదోఽల్పగ్రన్థవివరణమారభ్యతే. య ఇమాం బ్రహ్మవిద్యాముపయన్త్యాత్మభావేన శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరాస్సన్తః- తేషాం గర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగం నిశాతయతి - పరంవా బ్రహ్మ గమయతి-అవిద్యాదిసంసారకారణంచాత్యన్తమవసాదయతి-వినాశయతీత్యుపనిషత్- ఉపనిపూర్వస్య సదేరేవమర్థస్మరణాత్.

యదక్షరంపరం బ్రహ్మవిద్యాగమ్యమితీరితం। యస్మిన్ జ్ఞాతే భవేజ్జ్ఞాతం సర్వం తత్స్యామసంశయమ్॥

ఆ.— బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యా ఆథర్వణవేదస్య బహ్వ్య ఉపనిషదస్సన్తి - తాసాం శారీరకేఽనుపయోగిత్వేనావ్యాచిఖ్యాసితత్వాత్ *అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయా ముణ్డకస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్య ప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతి శేషః. నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా- మన్త్రాణాంచ *ఇషేత్వేత్యాదీనాం కర్మసమ్బన్ధేనైవ ప్రయోజనవత్త్వం. ఏతేషాంచ మన్త్రాణాం వినియోజకప్రమాణానుపలమ్భేన తత్సమ్బన్ధాసమ్భవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాదవ్యాచిఖ్యాసితత్వం న సమ్భవతీతి శఙ్కమానస్యోత్తరం- సత్యం - కర్మసమ్బన్ధాభావేపి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయా సమ్బన్ధో భవిష్యతీతి. నను విద్యాయాః పురుషకర్తృత్వాత్తత్ప్రకాశకత్వేఽస్యా ఉపనిషదోపి పౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్ పాక్షికపురుషదోషజత్వశఙ్కయాఽప్రామాణ్యాదవ్యాచిఖ్యాసితత్వం నోపపద్యత ఇత్యత్రాహ (అస్యాశ్చేతి) విద్యాయాః సమ్ప్రదాయప్రవర్తకా ఏవ పురుషాః- నతూత్ప్రేక్షయా నిర్మాతారః. సమ్ప్రదాయకర్తృత్వమపి నాధునాతనం - యేనానాశ్వాసస్స్యాత్. కిన్త్వనాదిపారమ్పర్యాగతం- తతోఽనాదిప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదః పురుషసమ్బన్ధస్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణ ఏవ. తమాదావేవాహేత్యర్థః. విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వమేవ పురుషాణాం-యథా విద్యాయాః పురుషసమ్బన్ధః- తథైవోపనిషదోపి. యది పురుషసమ్బన్ధో వివక్షితః పౌరుషేయత్వపరిహారాయ- తర్హి తథాభూతసమ్బన్ధాభిధాయకేనాన్యేన భవితవ్యం - స్వయమేవ స్వసంబన్ధాభిధాయకత్వే ఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవ స్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌ తాత్పర్యాన్న స్వవృత్తిదోష ఇత్యర్థః. స్తుతిర్వా కిమర్థేత్యత ఆహ (శ్రోతృబుద్ధీతి) ప్రవర్తేరన్నితి పాఠోయుక్తః- వృతధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్. విద్యాయా యత్ప్రయోజనం - తదేవాస్యా ఉపనిషదోపి ప్రయోజనం భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విద్యాయాః ప్రయోజనసమ్బన్ధమాహ (ప్రయోజనేనత్వితి) సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలం చేత్ - త

ష్ట్యాపరవిద్యయైవ తన్నివృత్తేస్సమ్భవాత్ తదర్థం న బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్ర చేతి) సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః- తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయా న సమ్భవతి- అవిరోధాత్. న హి శతశోఽపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శుక్తిదర్శనం వినా తదవిద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే. తతోఽపరవిద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సమ్బన్ధః. కించ పరమపురుషార్థసాధనత్వేన బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం. నికృష్టసంసారఫలత్వేన చ కర్మవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వం. తతశ్చ సముఖ్యాబలాదపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి) యచ్చాహుః కర్మజడాః- కేవలబ్రహ్మవిద్యాయాః కర్తృసంస్కారత్వేన కర్మాఙ్గత్వాత్ స్వతన్త్రేణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి- తదనపరశ్రుత్యైవ నిరాకృతమిత్యాహ (తథాపరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మణో నిన్దా న స్యాత్- న ఖల్వఙ్గవిధానాయ ప్రధానం వినిన్ద్యతే. అత్ర తు సర్వసాధ్యసాధననిన్దయా తద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మవిద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్ తత్ప్రకాశకోపనిషదాం న కర్తృప్రస్తావకత్వమిత్యర్థః. యద్యుపనిషదాం స్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్ - తర్హి తదర్థేత్యాణాం నత్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి) గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్స్వేషాం యద్యపి న భవిష్యతి - తథాపి విశిష్టాధికారిణాం భవిష్యతీతి భావః. నను స్వతన్త్రా చేద్బ్రహ్మవిద్యా - తర్హి ప్రయోజనసాధనం న స్యాత్- సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్. తత్రాహ (ప్రయోజనం చేతి) స్మరణమాత్రేణ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః, రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చ సర్పజన్యభయకమ్పాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధేః, శ్చ న ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వం ప్రయోజనస్యైకాన్తికం. అతో విస్పష్టం శ్రుతిః ప్రయోజనసమ్బన్ధం విద్యాయా అసకృద్బ్రవీతి. తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. యచ్చాహురేకదేశినః- స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్య త్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽప్యేవ సర్వేషామధికారః- తతస్సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి- తత్రాహ (జ్ఞానమాత్ర ఇతి) సర్వస్వత్యాగాత్మకసన్న్యాసనిష్ఠైవ పరబ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదో దర్శయతి- తాదృశసన్న్యాసినాం చ కర్మసాధనస్యాభావాన్న కర్మసమ్భవః. ఆశ్రమధర్మైరితి మననమాద్యుపబృంహితవిద్యాసన్నిష్ఠత్వేనైవ. తేషాం శౌచాచమనాదిరపి తత్త్వతో నాశ్రమధర్మః- లోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్, జ్ఞానాభ్యాసేనైవ పావనత్వనివృత్తేః, *నహి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యత ఇతి స్మరణాత్, త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసన్న్యాసివిషయత్వాత్,, అతః కర్మనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య - న కర్మణేత్యర్థః. ఇతశ్చ న కర్మసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి) అకర్తృబ్రహ్మాస్మి- కరోమి చేత్యనయోర్వ్యాహతత్వాదిత్యర్థః. యదా బ్రహ్మాత్మైకత్వం విస్మరతి- తదోత్పన్ననైమిత్తికకర్మ కరిష్యతి. తతశ్చ సముచ్చయస్సమ్భవ్య ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ (విద్యాయా ఇతి) నను గృహస్థానామప్యౌద్దాలకిప్రభృతీనాం విద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిస్సముచ్చయో లిఙ్గాదవగమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) లిఙ్గస్య న్యాయోపబృంహితస్యైవ గమకత్వాఙ్గీకారాత్, సముచ్చయే చ న్యాయాభావాత్, ప్రత్యుత విరోధదర్శనాత్, న లిఙ్గేన సముచ్చయసిద్ధిః. సమ్ప్రదాయప్రవర్తకానాం చ గార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్రత్వాన్న సన్ధానేన ముముక్షమర్థాత్, *యస్య మే చాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కించన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత ఇత్యుద్గారదర్శనాత్, త్యక్తాభాసేనైవ న సముచ్చయస్స్యాత్. తత్ర చ విధిర్న దృశ్యత ఇతి భావః. సాక్షితం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రన్థైకదేశముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగాన్నిశ్చిత్య తాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ (య ఇమామితి) (ఆత్మభావేనేతి) ప్రేమాస్పదమాత్మేత్యర్థః. అనర్థపూగం- క్లేశసమూహం. నిశాతయతి- శిథిలీకరోతి. అపరోక్షజ్ఞానాద్వివర్తకత్వనిర్మోక్షసహనాదిత్యర్థః. ...

హరిః ఓమ్.

బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవ విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తా।
స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ॥ ౧

శం.— బ్రహ్మా- పరివృఢః. మహాన్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వానన్యానతిశేత ఇతి. దేవానాం- ద్యోతనవతామిన్ద్రాదీనాం ప్రథమః- గుణైః ప్రధానస్సన్. ప్రథమః- అగ్రే వా సంబభూవ- అభివ్యక్తస్సమ్యక్- స్వాతన్త్ర్యేణేత్యభిప్రాయః. న తథా - యథా ధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోఽన్యే జాయన్తే- *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్య ఇత్యాదిస్మృతేః. విశ్వస్య- సర్వస్య జగతః కర్తా- ఉత్పాదయితా. భువనస్య- ఉత్పన్నస్య గోప్తా- పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే. సః- ఏవం ప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మవిద్యాం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం. *యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి విశేషణాత్ పరమాత్మవిషయా హి సా. బ్రహ్మణాఽగ్రజేనోక్తేతి వా బ్రహ్మవిద్యా. తాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం- సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్త్వనయైవ విజ్ఞాయత ఇతి. *యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి శ్రుతేః. సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ స్తౌతి విద్యాం. (అథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ) జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చ. అనేకేషు బ్రహ్మణస్సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వా స్రష్ట ఇతి జ్యేష్ఠః. తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ. ౧

అథర్వణేయాం ప్రవదేత బ్రహ్మాథర్వా తాం పురోవాచాఙ్గిరే బ్రహ్మవిద్యాం।
స భారద్వాజాయ సత్యవాహాయ ప్రాహ భారద్వాజోఽఙ్గిరసే పరావరామ్॥ ౨

శౌనకో హ వై మహాశాలోఽఙ్గిరసం విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ।
కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి॥ ౩

ఆ.— (పరివృఢ ఇతి) * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః। ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి స్మరణాద్ధర్మ జ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాణ్యస్య సర్వాణ్యనన్యాపేక్షాణ్యేవ సంతతమితి పరివృఢత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. * యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యస్స ఏష స్వయముద్బభౌ. స్వయముద్బభౌ- స్వయముద్భూతః. శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణావిర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతన్త్ర్యం గమ్యత ఇత్యర్థః. వాక్యోక్తబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా. తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యఞ్జకం- అతస్సర్వవిద్యావ్యఞ్జకతయాఽఽశ్రీయత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా. అథవా - సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా - పరిసమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ - సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వవిద్యావేద్యం వేతి) ౧-౨

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా।అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। ముణ్డకం విషమం ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం.— విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే (బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవేతి) చతుర్ముఖ ఇన్ద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. స కీదృశ ఇత్యత్రాహ (విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తేతి) విశ్వస్య భువనస్య- సర్వస్య భువనస్య ఉత్పాదయితా రక్షకశ్చేత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిద్యామితి) సః- తాదృశో బ్రహ్మా సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామ్నే జ్యేష్ఠపుత్రాయోక్తవానిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వం చ జ్ఞానేష్వైక్యబ్రహ్మణైకకృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేణ బ్రహ్మజ్ఞానైకకృత్స్నజ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితం. ౧

శం.— యామేతామథర్వణే ప్రవదేత- అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మా - తామేవ- బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా - పూర్వమువాచ- ఉక్తవానఙ్గిరే- అఙ్గిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యాం. స చాఙ్గీర్భారద్వాజాయ- భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ- సత్యవాహనామ్నే ప్రాహ - ప్రోక్తవాన్. భారద్వాజోఽఙ్గిరసే - స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం- పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా. తాం పరావరామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. అత్రానన్తగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (అథర్వణేయాం ప్రవదేతేతి) అథర్వణే యాం బ్రహ్మా ప్రోవాచ - తాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామా ఋషిః స్వశిష్యాయాఙ్గిరోనామ ఋషయే ప్రోవాచ. సః- అఙ్గిరో నామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాన్. పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా. తామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. ౨

శం.— శౌనకః- శునకస్యాపత్యం మహాశాలః - మహాగృహస్థోఽఙ్గిరసం - భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ - యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ఉపసన్నః- ఉపగతస్సన్ పప్రచ్ఛ. శౌనకాఙ్గిరసయోస్సమ్బన్ధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే. మర్యాదాకరణార్థం మధ్యదీపకన్యాయార్థం వా విశేషణం- అస్మదాదిష్వప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్. కిమిత్యాహ- కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే - న్వితి వితర్కే. భగవః- హే భగవన్ సర్వం- యదిదం విజ్ఞేయం విజ్ఞాతం- విశేషేణ జ్ఞాతం. అవగతం భవతీతి. ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శౌనకః తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామస్సన్ కస్మిన్నితి వితర్కయన్ పప్రచ్ఛ. అథవా- లోకసామాన్యదృష్ట్యా జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ. సన్తి లోకే సువర్ణాదిసకలభేదాః సువర్ణత్వాద్యేకత్వవిజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః- తథా కిన్ను అస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం - యదేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి. నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపన్నః- కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః- సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్ - యథా కస్మిన్నిధేయమితి. న - అక్షరబాహుల్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నస్సమ్భవత్యేవ- కిం న్వస్తి తత్- యస్మిన్నేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వవిత్ స్యాదితి. ౩

ఆ.— ప్రశ్నబీజమాహ (కస్మిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్యాపృథక్సత్త్వాభావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథఙ్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యవ్యాప్తిః- తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణ్యస్యామాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్వవిదితే హీత్యాదినా) కిమస్తీతి ప్రయోగేఽక్షరబాహుళ్యేనాయాసస్స్యాత్- తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరసామఞ్జస్యలాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః. ౩-౪

రం.— (శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః - మహాగృహస్థః శునకసుతః - శౌనకః సమిత్పాణిత్వాదిశాస్త్రీయనియమానతిక్రమేణోపగతస్సన్ పృష్టవాన్. (కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః- * ఉత్పత్తిం ప్రళయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఇతి లక్షణలక్షిత. భగవన్నిత్యస్య * విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి రుత్వే లోపే వస్యోర్భావాత్స్వసం. యథా మృత్పి

[illegible]విజ్ఞాతే సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం భవతి- ఏవం కస్మింశ్చిద్వస్తుని విజ్ఞాతే సర్వం కార్యజాతం విజ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యతో భవాదృశానాం వచనస్య [illegible]
తాదృశ వస్తు కిమితి ప్రశ్నార్థః. సర్వనిమిత్తోపాదానభూతం వస్తు [illegible] యావత్. నను సర్వమిదమితి శబ్దేన స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకవిశిష్టం బ్రహ్మోచ్యతే- ఉత
విశేషణమాత్రం. నాద్యః- ప్రశ్నదశాయాం శౌనకస్య [illegible] త్వేన బ్రహ్మవిషయబుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్, [illegible] నైదం పూర్వం పు
రుషేణ సర్వమిత్యుత్తరవాక్యే యదం సర్వమిత్యస్య విశేషణమాత్రపర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యన్తత్వాదర్శనేన ప్రశ్నవాక్యగతస్యాపి ఇదం సర్వమితిశ
బ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్. నద్వితీయః- విశేషణభూతస్థూలచిదచిదోరక్షర బ్రహ్మణ్యన్తర్యామ్యుపాదానత్వాభావాది
తి చేత్. ఉచ్యతే- ఇదం సర్వమిత్యనేన విశేషణమేవ నిర్దిశ్యతే- న విశేష్యం. అథాపి విశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయత్వముక్తి- సత్యాత్మన్యుపాదేయోపా
దానోపాదేయభావః [illegible] భూతస్థూలావస్థాపన్నపూర్వావస్థాయోగ్యుపాదానం. అవస్థావత్త్వం చ చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామపి
స్త్యేవ. [illegible] అద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య- జీవస్య తు ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా, అచేతనశరీరద్వారా, చ [illegible] వికా
సాద్యవస్థా [illegible]- పరమాత్మనస్తు చేతనాచేతనద్వారకసువస్థాశ్రయత్వం. లతశ్చ మహదాద్యహఙ్కారత్వాదిలక్షణభావ్యవస్థాయోగి [illegible] చేతనపర
మాత్మనా ధారస్యైవ పరమాత్మన [illegible] చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్యాపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన [illegible] ప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్యేవ. [illegible] విశేష
ణమాత్ర [illegible] మపి [illegible] ఉపాదానం భవత్యేవ [illegible] విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి విశేషణమాత్రే ఉపాదాన ప్రశ్న ఉప
పద్యతే. [illegible] ప్రపఞ్చస్య జగతో బ్రహ్మకార్యత్వ [illegible] చిదచిదాత్మకత్వేనైక్యాత్ [illegible] మిథ్యాత ఇతి
భావ్యవ్యాఖ్యానానుసరే [illegible] విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః - సతు విశేషణీభూతస్య చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానక
త్వం. శరీరాత్మభావస్తు [illegible] విశేషణయోః [illegible] - చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణశ్చ [illegible] బ్రహ్మనియామ్యత్వాత్, కేవలస్య
ప్రపఞ్చస్య కేవలాన్తర్యామికత్వాత్, [illegible] * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి వాక్యే ఉపాదానో
పాదేయభావ ప్రతిపాదకే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్ర ప్రజాశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వం, సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం,- స
దాయతనా ఇతి శరీరాత్మభావప్రతిపాదకాంశే తు ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం, సచ్ఛబ్దస్య విశేష్యమాత్రపరత్వం,- బ్రహ్మణో బ్రహ్మాన్త
ర్యామికత్వాసంభవాత్, కేవలప్రపఞ్చస్య విశేష్యమాత్రాన్తర్యామికత్వేన విశిష్టాన్తర్యామికత్వాభావాత్, దిఙ్మాత్రం - అస్మిన్ [illegible] ఉక్త
స్య ప్రజాశబ్దస్య వైరూప్యం, సచ్ఛబ్దానాం చ వైరూప్యం, జగత ఇతి శబ్దాన్తరాధ్యాహారాదిలక్షణభావ్యక్లేశం, [illegible] - ప్రజాశబ్దస్య వి
శేషణమాత్రపరత్వమేవ - సచ్ఛబ్దస్యాపి విశేష్యమాత్రపరత్వమేవ. స చ విశేషణీభూతచిదచిద్వస్తునః [illegible] ఉపాదానత్వం నాస్తి [illegible] - తస్యాపి
భావ్యవస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యేవ విశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానకత్వసంభవాదితి సాన్వయమ్ [illegible] * యథా [illegible]
[illegible] ఇత్యాదినా. * అత్రైవ [illegible] * సర్వస్య చిదచిద్వస్తునః [illegible] త్వాత్ [illegible] త్వాత్ [illegible] త్వాచ్చ
సర్వస్యాయమాత్మేతి శరీరతోపాదేయత్వయోస్సామానాధికరణ్యం [illegible]. న హి [illegible] ప్రభవామః. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా
సంపరిష్వక్త ఇతి వాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దితే [illegible] పరమాత్మని జీవస్య [illegible] శ్రవణాచ్చ. స చ [illegible] - కింస్వరూప ఏవ సంసర్గవిశేష
ఇతి వాచ్యం- * స్వాప్యయాదితి సూత్రభాష్య [illegible] నార్థకత్వస్య [illegible] వ్యాఖ్యాత్. న చ జాగ్ర
దాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలుష్యయుక్తజీవవిశిష్టస్య పరమాత్మనః [illegible] జీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ *సతా సోమ్య తదా సంపన్నో
భవతీతి వాక్యస్యార్థో భవత్వితి - సైవ ప్రాజ్ఞేనాత్మనేతి వాక్యస్యాప్యర్థోఽస్త్వితి వాచ్యం - తథా సతి తస్య వాక్యస్య జీవపరభేదాబోధకత్వేన *సుషు
ప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్. న చ భావ్యవస్థావత్సర్వముపాదేయం- పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానం చేత్- భావిమహత్త్వాహఙ్కా
రత్వాద్యవస్థావత్పరమాత్మనః ప్రత్యవ్యక్తత్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్య అచేతనస్యాప్యుపాదానత్వప్రసఙ్గః - అతో భావ్యవస్థావత [illegible] పూ
ర్వావస్థాయోగ్యుపాదానమితి వక్తవ్యం- తతశ్చేదం శబ్దవాచ్యస్య విశేషణస్య న బ్రహ్మోపాదానకత్వమితి వాచ్యం- భావ్యవస్థావతః పూర్వావస్థాయోగి
యత్కారణం - తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసఙ్గాభావాత్. భావ్యవస్థావచ్ఛిన్నప్రపఞ్చే చేతనస్య [illegible] ప్రమాణాభావేన ఉపాదాన
త్వాభావేఽపి బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేన భావ్యవస్థావదచేతనాంశం ప్రత్యుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. న స్వావ్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయా
అవ్యక్తమహదాదినిష్ఠత్వేఽపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్కథముపాదానత్వమితి చేత్. అత్ర వ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే
[illegible] బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరకతయా ప్రకృతేర్బ్రహ్మణస్స్వరూపాన్తర్గతత్వేన ప్రకృత్యవస్థానాం బ్రహ్మావస్థాత్వాత్. న హి విశేష్యమాత్రం విశిష్టస్య స్వరూ
పం- విశిష్టస్య వస్తునో విశిష్టమేవ హి స్వరూపం. న హి ఘటస్య మృణ్మాత్రం స్వరూపం- అపి తు ఘటత్వవిశిష్టం. నను యది విశేషణమపి స్వరూపాన్తర్భూతం-
తర్హి దణ్డావయవస్సంయోగావయవశ్చ స్వరూపం స్యుః. న- యావద్ద్రవ్యభావినామపృథక్సిద్ధవిశేషణానామేవ స్వరూపాన్తర్భావాత్. కిం చ- ఘటాదివస్తున
ఉదకాహరణాదితత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేవ స్వరూపం- న మృణ్మాత్రం- పిణ్డాదీనామపి ఘటస్వరూపత్వప్రసఙ్గాత్. ఘటస్యోదకాహరణం
ప్రతి యోగ్యతా నామ అచ్ఛిద్రఘటత్వమేవ. యస్య వస్తునో యత్కార్యం యదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి - స ఆకారస్తస్య వస్తునస్తత్కా
ర్యం ప్రతి యోగ్యతా. యథా వహ్నేరుష్ణత్వం స్ఫోటజననే, యథా పరశోస్తైక్ష్ణ్యం భేదనే, యథా చ మృదో [illegible] త్వం ఘటాదిపరిణామే [illegible] భావ
శ్చ, ఏవం ప్రకృతిపురుషకాలానాం జగద్రూపేణ బహుభవనే పరమాత్మనో యోగ్యతాస్థానీయా అయుతసిద్ధప్రకారాః. అత ఏవ హి స్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేన జగద
భిధీయతే - కార్యోపయోగ్యపృథక్సిద్ధవిశేషణం హి శక్తిః. సా చ యోగ్యతా యోగ్యస్వరూపాన్తర్గతా- అతో మహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూ

పగతా ఇతి నావస్థాత్రయత్వాసిద్ధిః. యతో ఏవ శిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం- అతఏవహి * తద్యథా రథనాభౌ నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూత
మాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా ఇతి రథనాభిదృష్టాన్త ఉపన్యస్యతే. నహి నాభిమాత్రం రథచక్రం - కింతు నాభిపర
నేమీ అపి స్వరూపాన్తర్గతే. * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః। తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకామితి ము
ఞ్జేషీకాదృష్టాన్తశ్చ శ్రుతః. నహీషీకామాత్రం ముఞ్జః - కింతు బాహ్యదళసహితైషీకా హి ముఞ్జస్వరూపం. విశేష్యాంశస్య దృష్టాన్త ఇషీకా తథా
*యథాహి కదళీ నాన్యా త్వక్పత్రాన్నాపి దృశ్యతే। ఏవం విశ్వస్య నాన్యత్వం త్వత్తో మాయాశ్వర దృశ్యస ఇతి త్వక్పత్రకదళీదృష్టాన్తశ్చ చిదచిద్విశిష్టం బ్ర
హ్మస్వరూపమవగమయతి. నహి బాహ్యత్వక్పత్రైర్వినా కాణ్డమాత్రం కదళీ - అపితు త్వక్పత్రవిశిష్టకాణ్డస్వరూపా. ఏవం విశ్వవిశిష్టం స్వస్వరూపం-
తత్ర విశేష్యభూతత్వం విశేషణాంశవిలక్షణశ్చ దృశ్యస ఇతి వ్యాఖ్యాతః. ఇయాంస్తు భేదః- నహీషీకాకాణ్డానాం, అరనేమినాభికదళీత్వక్పత్రాణాం చాపృ
థక్సిద్ధతయా మిథో నియన్తృనియామ్యభావాభావాన్న శరీరశరీరిభావః- అతఏవ నేమ్యాదిశబ్దాశ్చ న విశేష్యవాచకాః. ఇహ తు నియన్తృనియామ్యభావాది
నా శరీరాత్మభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యన్తా ఇతి. అతఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ్యం.
కించ - మా భూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాన్తర్భావః - తథాపి ముఖ్యత్వం యుక్తం- నహి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వమము
ఖ్యం- కారణతానిర్వాహకవ్యవహితత్వాత్ - జ్వాలావ్యవహితస్య కాష్ఠస్య పాకం ప్రతి కారణత్వవత్. నను మృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్ర
త్యుపాదానత్వం స్యాదితి చేన్న- స్వనిష్ఠమృత్పిణ్డవ్యవహితత్వాత్. అతః స్వాపృథక్సిద్ధవ్యవధానానాముపాదానత్వమవిరుద్ధం. నను తథాపి ఉపాదానస్య కా
ర్యావస్థాశ్రయత్వం వాచ్యం- కథం వ్యవహితమవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం. ఉచ్యతే- కుమ్భోదరస్థప్రకృతమమ్భః ప్రతి పురుషస్యైవ పరమాత్మనో
మహదాద్యవస్థాశ్రయత్వముపపన్నం- నచ పురుషస్యామ్భోధారకకుమ్భధారకత్వమేవ నామ్భోధారకత్వమితి వాచ్యం- తథా సత్యమ్భోధారణజనిత
శ్రమో న స్యాత్. కించ- అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే- యథా ఆస్తరణాంశుకాదపి పర్యఙ్కస్య. యథా వర్షేభ్యో ఛా
టలస్య, వ్యవహితమప్యంశుకం న పురుషస్య ధారకం - అసామర్థ్యాత్. పర్యఙ్కభూతేఽరోఽపేవ సామర్థ్యాదాస్తరణదర్భాణాం పురుషసంయోగమాత్ర
వ్యవధాయకత్వమేవ. అతః పరమాత్మనస్సర్వావస్థాశ్రయత్వం ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ. నను జగదుపాదానావ్యక్తశరీరకత్వేన జగదు
పాదానత్వముచ్యతే చేత్- వైశేషికాదిపక్షోద్భవవత్ప్రత్యస్యకో భేదః. నియామ్యవిశేషో హి శరీరమస్మిన్మతం - చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తన్మతేఽప్యస్తీతి
చేత్. మహాన్తరోఽయం పర్యనుయోగః. వైశేషికాశ్చేదప్రామాణికమేవ బ్రూయుః - తదుక్తం చేదనాదరణీయమితి నః ప్రతిజ్ఞా. అస్మదుక్తార్థస్తవ
జ్జీకృతశ్చేత్ న క్షతిః. కించ- సామ్యమపి దురుపపాదం- ఆకాశకాలదిగాత్మవర్గస్య ఈశ్వరధార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాహుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో జ
గదుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభూతప్రపఞ్చజ్ఞానం నోపపద్యతే- తస్య తద్భిన్నత్వాత్. నచ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టస్వరూ
పే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదన్తర్గతత్వాత్ వనే జ్ఞాతే తదన్తర్గతః పనసో జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపఞ్చో జ్ఞాతో భవతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతామితి వా
చ్యం- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదన్తర్భావే ప్రమాణాభావాత్. నచ విశేష్యాంశస్య లక్షణం *సత్యం జ్ఞా
నమిత్యాది- విశిష్టస్య జిజ్ఞాస్య బ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యేవేతి సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి జన్మాదిసూత్రే వ్యాసార్యైరుక్తమితి వాచ్యం - కారణశో
ధకవాక్యయోర్భిన్నవిషయకత్వస్య అసఙ్గతత్వాత్, *ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్వాభిధానాచ్చ. అస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ - త
థాపి *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతౌ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదేనైవోపపాదితతయా-
ఇహ ఇదం సర్వమితి ఇదంతాస్పదతయా ప్రతీయమానే విశేషణభూతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్. శరీరగతావస్థాయాశ్శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం - త
త్తు సర్వలౌకికతాన్త్రికవిరుద్ధం, *నతు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం, చ. పూర్వావస్థాశ్రయనియన్తృత్వమేవోపాదానత్వమిత్యస్య చ పరి
భాషామాత్రత్వాత్. కించ - ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి. ఉత్పాద్యం చ న భవన్మతే ద్రవ్యం - తస్య నిత్యత్వాత్. శబ్దస్పర్శాదిలక్షణా ద్రవ్యరూ
పావస్థా యా ఏవోత్పత్తిః, తస్యాశ్చ బ్రహ్మణా అభేదగన్ధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః, మృత్పిణ్డస్య వినాశశ్చ. ద్రవ్య
స్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగస్సపూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః- స్వావస్థస్య భూతోత్పత్తిః. అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వ
చోదనమివ అత్యుక్తిర్భవతి. పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్థానామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే - పృథక్ప్రతిపత్తికార్యానర్హధర్మాః పృథగుత్పత్తినిరపే
క్షాః. అతఏవ హ్యుత్పత్త్యాదేరుత్పత్త్యాదినైరపేక్ష్యం. తస్మాదపృథక్సిద్ధధర్మాస్తు స్వాయం ధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాభూతాః. అతో ఽవస్థైవ వస్తున ఉత్ప
త్తిః- సత్త్వవస్థాయా ఉత్పత్తిర్నామాస్తీత్యారమ్భణాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోరుపపాదితమితి చేన్న - ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిమృ
త్పిణ్డవినాశరూపత్వే యా ఏవ ఘటత్వావస్థానత్వం ఘట ఉత్పద్యతే పిణ్డో నశ్యతీతి ధీప్రసఙ్గః- నతు ఘట ఉత్పన్నః మృత్పిణ్డో వినష్ట ఇతి. నచ ఘటత్వావస్థాగ
తాద్యక్షణసంబన్ధ ఏవ ఘటస్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం- యస్య హ్యాగన్తుకత్వమాద్యక్షణసంబన్ధః అభూత్వాభవనం వా- న తస్యోత్పత్తిః- యస్య తు తన్నాస్తి-
తస్యోత్పత్తిరిత్యస్య పరిభాషామాత్రత్వాత్, ఘటే రూపరసాదిమత్సంయోగే చ జాయమానేఽపి ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్,. అన్యతరకర్మజ ఉభయక
ర్మజస్సంయోగః ఇత్యాది ప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్మూలం స్యాత్. *ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని *ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాదిత్యాదీనాం వేదో
త్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్. శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ న స్యాతాం - ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారౌ స్యాతాం.
అపృథక్సిద్ధధర్మాణాముత్పత్తివినాశాభావే శరీరస్యాత్మోత్పత్తివినాశౌ న స్యాతాం - ఆత్మన ఏవ తౌ స్యాతాం. కింబహునా - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యు
త్పత్తివినాశౌ న స్యాతాం - ఈశ్వరస్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్సిద్ధస్య అద్రవ్యస్యోత్పత్తివినాశౌ నాభ్యుపేయేతే- ద్రవ్యస్య తౌ స్త ఏవేతి చేన్న-

వినిగమకాభావాత్ నైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాచ్చ. కించ - ప్రకృతిరుపాదానం - వికారఉపాదేయమితిన్యాయాదం. * వాచారమ్భణం వికారో నామ
ధేయ మిత్యత్ర ఘటత్వావస్థాయా ఏవవి కారశబ్దేనాభిహితతయా * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదితిపూర్వవా
క్యేపి వికారార్థమయట్ ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యా ఏవోపాదేయత్వం సిద్ధవత్కృత్య విజ్ఞాతత్వాభిధానాత్, భవన్మతే
చావస్థాయా జ్ఞాతత్వాసంభవా, దనుపపత్తిస్తదవస్థైవ. నచ * సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర మయట్ప్రత్యయార్థవికార స్త్వవస్థావాక్ -
* వాచారమ్భణం వికారఇత్యత్ర అవస్థావికారశబ్దేనోచ్యతే * మృత్తికేత్యేవ సత్య మిత్యభేదప్రతిపాదనాంశే అనుషక్తేన మృణ్మయమితిపదేన పునర
వ్యవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యత ఇతివాచ్యం - అస్యా ఉక్తైరహృదయంగమత్వాత్. తస్మాత్ * సర్వం మృణ్మయం * వాచారమ్భణం వికారః
* మృత్తికేత్యేవ సత్యమితిస్థలత్రయేప్యేకరూప్యమేవ వక్తవ్యం. తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యస్యస్మతేజ్ఞాతత్వానభ్యుపగమాదేక విజ్ఞానేనస
ర్వస్యతదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞాన మనుపపన్నమితిచేత్. ఉచ్యతే- ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారనైయత్యప్రసఙ్గాద్భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితి
ప్రతిపత్త్యనర్హత్వేనపృథక్సత్తానాస్తీతిసిద్ధం. తతశ్చాభిన్నసత్తాకకారణముపాదానం ప్రకృతిరాత్మేతిపర్యాయః. తత్రచనైయాయికాస్తదేవ
స్ఫుటతరవివేకప్రకారరహితమయుతసిద్ధం కారణం సమవాయికారణమితివ్యవహరన్తి. కార్యభిన్నాభిన్నం కారణముపాదానమితిభేదాభేదవాదినః.
భిన్నతయాఽభిన్నతయా చావర్తమానం కారణమితికేచిత్. భిన్నత్వేనస్యభిన్నసత్తాకం కారణమిత్యన్యే. అస్మాకమప్యేతదేవసమ్మతం. ఘటశరావాదిరూ
పావస్థైవవికారః- * ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారాపన్నం నానానామధేయమపిమృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ద్రవ్యమేవేత్యుప
స్థితమితివేదార్థసంగ్రహే అవస్థాయా ఏవవికారత్వకథనాత్. తస్యచమృదశ్చదణ్డఘటయోరివపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాత్తదపృథక్సిద్ధత్వేనఘటా
పృథక్సిద్ధకారణత్వరూపస్యోపాదానత్వస్యమృది సత్త్వాత్ మృదో ఘటశరావాదిప్రతిప్రకృతిత్వమాత్మత్వంచ. తతశ్చతస్యామృది జ్ఞాతాయాం ఘటశ
రావాదిలక్షణతదవస్థారూపవికృతీనాం పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హాణాం మృత్సత్తయాసత్తావత్త్వవత్ మృజ్జ్ఞానతయైవజ్ఞాతతాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదం వి
జ్ఞాతమితిశక్యతేవక్తుం. ఏవం బ్రహ్మణోపిచేతనాచేతనసమస్తప్రపఞ్చం ప్రత్యపృథక్సిద్ధకారణత్వేనసర్వప్రకృతిత్వేనసర్వాత్మతయా సర్వస్యతతో
భిన్నత్వేనదర్శనాయోగ్యతయా జ్ఞాతత్వంసిద్ధం. ననుభాష్యే * కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోః కేనాపిప్రకారేణైక్యాసమ్భవాదేవ బ్రహ్మాత్మభా
వోపదేశానసంభవన్తీతిసర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్స్యాదితి కేవలభేదస్య ప్రతిక్షిప్తత్వాత్, * ఏకత్వేసతినానాత్వం నానాత్వేసతిచైకతా। అచిన్త్యం బ్రహ్మ
ణోరూపం కస్తద్వేదితుమర్హతీతిస్మృతివశాజ్జగద్బ్రహ్మణోః భిన్నాభిన్నత్వమేవభగవతోభాష్యకారస్యాభిమతం- తతశ్చకార్యాభిన్నం కారణముపాదాన
మిత్యేవాస్తు. ఏవంచసతిసర్వస్యాపితదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యుపపద్యతే. * హరేర్నకించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి * ఏకస్సమస్తం యదిహాస్తికించిత్
* తదచ్యుతోనాస్తిపరంతతోన్యత్ * ఏకం సదైకం పరమః పరేశః సవాసుదేవోనయతోన్యదస్తీత్యాదినిషేధాశ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకతయోపప
ద్యన్తే. కేవలభేదపక్షే శరీరభూతస్య జగత ఆత్మభిన్నత్వాద్భిన్ననిషేధోనోపపద్యతే. అతఃకార్యాభిన్నం కారణమేవోపాదానమస్త్వితిచేన్న - * భేదా
భేదవాదేతు బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తాజీవగతాదోషా బ్రహ్మణ్యేవప్రాదుష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్మకబ్రహ్మాత్మభావోపదేశాహి
విరోధాదేవపరిత్యక్తాస్స్యురితితత్రైవభేదాభేదపక్షస్యభాష్యేదూషితత్వాత్, * బ్రహ్మజ్ఞానపక్షాదపిపాపీయానయం భేదాభేదపక్ష ఇతివేదార్థసంగ్ర
హేఽతినిన్దితత్వాత్, భేదాభేదవాదోనభాష్యకారాభిమతః. కథంతర్హి * కేవలభేదవాదినాంచాత్యన్తభిన్నయోరితిభాష్యముపపద్యతాం- శరీరాత్మభా
వోహ్యత్యన్తభేదఏవ. ప్రకారప్రకారిభావోహిభేదరూపః - నియమేన ప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్శరీరశరీరిభావోనియమేనభేదరూపఇతిశరీరాత్మ
భావేకేవలభేదఏవదృఢీకృతో భవతి. అతఏవహి * ఉభయోపిహిభేదేనైనమధీయత ఇతిశరీరాత్మభావఏవ భేదత్వేనవర్ణితఇతిచేత్. ఉచ్యతే - అత్యన్తభి
న్నయోరిత్యాదిభాష్యస్యాయంభావః- లోకేహ్యైక్యవ్యవహారేస్వరూపైక్యంతన్త్రం - తదభావేదేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం - యథాసాయంగోష్ఠేసర్వ
గావఏకీభవన్తి- రాజానఏకీభూతాః- ఏకోవ్రీహిరిత్యాదౌదేశబుద్ధిజాత్యాద్యభేదతః. ఇహతుజగద్బ్రహ్మణోస్స్వరూపతోభిన్నయోః కేనచిదాకా
రేణాభేదోవక్తవ్యః- సకఇతివిచారేఽపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమితిసహప్రకృత్యోభ్యస్తాపృథక్సిద్ధ్యైక్యమేవభాష్యకృదభిమతమితిప్రతీయతే. సిద్ధిర్నామస్థి
తిః ప్రతిపత్తిశ్చ- పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యయోగ్యఇతిభాష్యాదిగ్రన్థేషుబహుశో వ్యవహారదర్శనాత్. స్థితిప్రతిపత్త్యోరైక్యం అవయవావయవిజాతివ్యక్తి
గుణగుణిస్థలేషు పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాదవసీయతే. ననుఘటోభూతలేవర్తతే- నీలాదిగుణాస్తుఘటే - తథాఽన్తరసశబ్దానాం ద్రవ్యప్రతిపత్తిమ
న్తరేణాపిపృథక్ ప్రతిపత్తిరస్తి - అతఃకథంస్థితిప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం. నచ * తావేతావయుతసిద్ధౌవిజ్ఞాతవ్యౌ - యయోర్ద్వయోరనశ్యదేక
మపరాశ్రితమేవావతిష్ఠత ఇతితార్కికోక్తమయుతసిద్ధత్వమేవఅపృథక్సిద్ధత్వమితివాచ్యం - తథాహిసతినియతాశ్రయాశ్రయిభావలక్షణాయుతసిద్ధి
త్వస్యభేదైకసాధకత్వేనప్రకారైక్యాసాధకత్వాదితిచేన్న - * పృథక్ప్రతిపత్తికార్యాణామేవపృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్షితమిత్యాదిశ్రుతప్రకాశికా
గ్రన్థపర్యాలోచనాయాం యస్యోత్పత్తివినాశాపేక్షయసత్తాదికంశ్రయోత్పత్త్యాదినైవవ్యవహ్రియతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితిఫలతి. తతశ్చయచుత్ప
త్త్యాఉత్పద్యత ఇతివ్యవహ్రియతే- యత్సత్తయాసదితివ్యవహ్రియతే- నతుసత్తాన్తరమపేక్షతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితి. తతశ్చవికృతేః ప్రకృతిసత్తాతిరి
క్తసత్తాశూన్యత్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం. తదేవచాత్మత్వం. ఇదం * తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ
సర్వస్యాయమాత్మేతివదతోభగవతోభాష్యకారస్యాప్యభిమతం. నహ్యాత్మత్వమన్తః ప్రవిశ్యనియన్తృత్వరూపం- తాదృశాత్మత్వస్యోపాదానత్వా
ప్రయోజ్యత్వాత్. నహ్యుపాదానత్వనియన్తృత్వాభ్యాం నిత్యాభ్యామాత్మత్వం నియన్తృత్వరూపం సంభవతి. అన్యథా క్షేత్రజ్ఞాత్మత్వంతూభయనిరా
హ్యాంభవతి. కథం. ఉచ్యతే- తజ్జత్వాదినాఅచేతనాంశేఉపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం ఫలతి. తన్నియామ్యత్వాదిత్యనేన జీవరూపేణనియన్తృత్వం వివక్షితం.

తస్మై స హోవాచ। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ॥ ౪

జీవాపృథక్సిద్ధమితియావత్. తతశ్చ చేతనవర్గేపి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వముక్తం భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపోపాదానత్వప్రకృతిత్వాపరపర్యాయాత్మత్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞాతే ఇతరస్సర్వో జ్ఞాత ఏవ- ఇతరస్య పృథక్ప్రతిపత్తియోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్, తత్సత్తయా నదీతి వ్యవహారవత్తజ్జ్ఞాతతయా జ్ఞాత ఇతి వ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్. న చ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాఽభావే మృషావాదివన్మిథ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం- యథా గుణానాం జాత్యనభ్యుపగన్తృమతే రూపాదౌ సద్బుద్ధేః ద్రవ్యగతసత్తావిషయత్వేపి న రూపాదిమిథ్యాత్వం, యథా వా ద్రవ్యగతగుణాదిషు ద్విత్వైకత్వాదిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః ద్రవ్యగతసఙ్ఖ్యానిర్వాహ్యత్వేపి రూపాదిగతసఙ్ఖ్యాప్రతీతేర్న భ్రాన్తిత్వం, యథా వా సిద్ధాన్తే ఘటత్వాద్యవస్థాయా వృద్ధ్యాపేక్షయా ఉత్పత్తిస్థితిసత్తానాం పార్థక్యాభావేపి న తత్ర ఉత్పత్తిస్థితిసత్తాప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం,- ఏవం ప్రపఞ్చగతసత్తాప్రతీతేర్బ్రహ్మసత్తానిర్వాహ్యత్వేపి న తత్సత్త్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం- న వా ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం. అత ఏవ *నైకస్మిన్నసంభవాదితి సూత్రే *కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వనాస్తిత్వాదయో న వక్తవ్యాః- కాలో నాస్తీతి వ్యవహారో జాత్యాద్యస్తిత్వవ్యవహారతుల్య ఇతి స్పష్టం భాషితం. అతో బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వేపి ప్రపఞ్చస్య న మిథ్యాత్వం. నన్వపృథక్సిద్ధకారణత్వముపాదానత్వం- తదేవాత్మత్వం చేత్- భగవద్విగ్రహగోపురప్రాకారనిత్యసూరిప్రభృతినిత్యవిభూతిం ప్రత్యాత్మత్వం న స్యాత్- కారణత్వాభావేన ఉపాదానత్వాభావాత్. నను *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాదితి సూత్రే వియదాదేర్బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యనభ్యుపగమే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాద్వియదాద్యుత్పత్త్యభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరప్యుపాదేయత్వమభ్యుపగన్తవ్యం- ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాత్. న చ నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వగ్రాహకప్రమాణానుసారాత్ *యేనాశ్రుతం శ్రుతం* సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీత్యాదౌ అశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచః క్రియతామితి వాచ్యం- *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతం- ఆకాశం నిత్యం- నిరవయవద్రవ్యత్వాదిత్యాది ప్రమాణబలేన అశ్రుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరిక్తపరత్వమేవ స్యాదిత్యాకాశప్రతిబన్ద్యా దుర్మోచత్వమేవ స్యాదితి చేన్న- నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వానభ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసఙ్గాదశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచాభ్యుపగమేపి వియన్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షికనిత్యత్వపరతయాప్యుపపన్నస్య ప్రతిపిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసఙ్కోచకత్వాయోగాత్. నను *రూపం వాతీన్ద్రియమన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశాదితి యథా జ్ఞానాదయః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః - తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్, *యదాత్మకో భగవాంస్తదాత్మికా భగవతో వ్యక్తిరితి శ్రుతే, ర్భగవద్విగ్రహాదికం సర్వం ఆత్మస్వరూపాదవ్యతిరిక్తమిత్యేవాభ్యుపగమ్యతాం - ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాపి న క్లేశితా భవతి. న చ వాపీకూపారామాదీనాం కథం బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం - వాపీకూపోద్యానాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం తత్క్రీడాజనితసుఖానాం బ్రహ్మసుఖవాప్యున్నిధిలవకణికాయమానత్వమిత్యత్ర తాత్పర్యాత్, *యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మణస్సర్వవిధభోగ్యత్వమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమితి దహరాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్థితత్వాదితి చేన్న - అర్చిరాదినా మార్గేణ విరజానదీమతిక్రమ్య గన్తవ్యేఽప్రాకృతే లోకే *తద్వైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థస్సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణ ఇత్యాదివాక్యప్రతిపన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్, *ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ। క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర్వభూతేషు చ స్థితే ఇతి అమూర్తశబ్దితముక్తాత్మస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దేన నిర్దేశేన ముక్తాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతయా వక్తుమశక్యత్వాత్, *సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా *స తత్ర పర్యేతీత్యాది శ్రుతిభిర్ముక్తానాం బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావేన చ భేదప్రతీత్యా నిత్యసూరీణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్, తాన్ప్రత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్ప్రత్యుపాదానత్వలక్షణాత్మత్వాసంభవాత్, కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిధ్యేదితి చేత్. యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్యపి ఆత్మత్వం పరమాత్మనో వక్తవ్యమితి నిర్బన్ధః- తర్హి తాన్ప్రత్యాత్మత్వముపాదానత్వైకదేశభూతమపృథక్సిద్ధాశ్రయత్వమేవ తత్రాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు - ఇతరత్రోపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం. ఏతత్ప్రపఞ్చాత్మత్వం తజ్జత్వాదిభిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తిః. తతశ్చోపాదానే జ్ఞాతే తదపృథక్సిద్ధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా- కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచితమితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః *యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః* యద్యన్యోఽస్తి పరః కోపీత్యాది ప్రత్యవోచత్, యథా వా- అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య కో భవానితి పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ *అహమేకః ప్రథమమాసమితి ప్రతివచనప్రవృత్తిః, - ఏవం సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్రపరత్వేపి విశేష్యపర్యన్తత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్య ప్రతివచనసన్దర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావాదితి. ప్రపఞ్చితం చేదమస్మాభిర్బృహదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతిచర్చయా. ౪

శం.---- తస్మై- శౌనకాయాఙ్గిరా ఆహ కిల- ఉవాచ. కిమితి. ఉచ్యతే- ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి- ఏవం హ స్మ- కిల యద్బ్రహ్మవిదః- వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో వదన్తి. కే తే ఇత్యాహ- పరా చ- పరమాత్మవిద్యా. అపరా చ - ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలవిషయా, నను కస్మిన్ విదితే సర్వ

తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదో ఽథర్వవేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమితి అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే॥ ౫

[illegible] - లోకే తావత్ కృష్ణయాదిపృష్టత్యాద్ [illegible] ఇత్యాది. నైష దోషః - క్రమాపేక్షత్వాత్ ప్రతివచనస్య. అపరా హి విద్యా [illegible] - సా నిరాకర్తవ్యా - తద్విషయే హి విదితే న కిఞ్చిత్ తత్త్వతో విదితం స్యాదితి. నిరాకృత్య హి పూర్వపక్షం పశ్చాత్ సిద్ధాన్తో వక్తవ్యో భవతీతి న్యాయాత్ [illegible] అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

ర౦ --- (తస్మై స హోవాచేతి) స్పష్టార్థః. (ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్ బ్రహ్మవిదో వదన్తి) అత్ర ప్రాప్తమిత్యధ్యాహారః [illegible] - [illegible] ప్రాప్తుం ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇతి హ వేదార్థ [illegible] * తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే। ఆగమోత్థం వివేకాచ్చ ద్విధా జ్ఞానం తథోచ్యతే। శబ్దబ్రహ్మాగమమయం పరం బ్రహ్మ వివేకజమ్ ఇతి యద్వదన్తి - తద్జ్ఞానే సర్వం జ్ఞాతం భవతీత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య [illegible] శ్రుత్యా ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చేతి బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వేన ద్వే విద్యే వేదితవ్యే - బ్రహ్మవిషయే పరా [illegible] ఇతి. [illegible] - పరవిద్యాయా బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వేఽపి అపరవిద్యాయాస్తథాత్వం న ప్రతీయతే. [illegible] పరవిద్యాయా బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వం సమ్యగ్ ప్రతీతేః, బ్రహ్మ [illegible] ప్రాప్త్యుపాయత్వేన [illegible] ప్రతీతేః, ఇతరథా యత్పదవైయర్థ్యాత్, [illegible] - కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి [illegible] న్యాయమనుసరేత్ - అతో యథోక్తవిశేషణ [illegible] ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి [illegible] ఇత్యత్రాహ (పరా చైవాపరా చేతి) పరా చ అపరా చేతి ద్విప్రకారమిత్యర్థః. ౪

ఆ౦ ---[illegible] ఉచ్యతే - (ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వవేద ఇతి) ఏతే చత్వారో వేదాః. శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమిత్యఙ్గాని షట్. ఏషాఽపరా విద్యా. అథేదానీమియం పరా విద్యోచ్యతే - యయా - తత్ - వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే - ప్రాప్యతే అధిపూర్వస్య గమేః ప్రాయశః ప్రాప్త్యర్థత్వాత్. న చ పరప్రాప్తేరవగమార్థస్య చ భేదోఽస్తి - అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిః - నార్థాన్తరం. నను ఋగ్వేదాదిబాహ్యా తర్హి సా కథం పరా విద్యా స్యాన్మోక్షసాధనం చ - [illegible] వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః ఇతి హి స్మరన్తి. కుదృష్టిత్వాన్నిష్ఫలత్వాదనాదేయా స్యాత్, ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం స్యాత్. ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకమథ పరేతి. న - వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్ - ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరా విద్యేతి ప్రాధాన్యేన వివక్షితం - నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః. వేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశిర్వివక్షితః. శబ్దరాశ్యధిగమేఽపి యత్నాన్తరమన్తరేణ గుర్వభిగమనాదిలక్షణం వైరాగ్యం చ నాక్షరాధిగమః సమ్భవతీతి పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః, అథ పరా విద్యేతి చ. ౫

ఆ౦ --- కల్పః - సూత్రగ్రన్థః. అనుష్ఠేయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః. అవిద్యాయా అపాయ ఏవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే. అవిద్యాయా ముక్తస్య [illegible] ప్రాప్యమస్తీతి * జ్ఞాతే ఽర్థే నష్టే సతి అవిద్యానివృత్తిరిత్యేవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. అధిగమశబ్దోఽత్ర ప్రాప్తివాచ్యో వేత్యాహ (న చ పరప్రాప్తేరితి) సాఙ్గానాం వేదానామపరవిద్యాత్వేనోపన్యాసాత్ తతః పృథక్కరణాద్వేదబాహ్యతయా బ్రహ్మవిద్యాయాః పరత్వం న సమ్భవతీత్యాహ (నన్విత్యాదినా) యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః - సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతా ఇతి స్మృతేః కుదృష్టిత్వాదనాదేయా స్యాదిత్యర్థః. విద్యాయా వేదబాహ్యత్వే తదర్థానాముపనిషదామపి ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాహ (ఉపనిషదాం చేతి) వేదబాహ్యత్వే న పృథక్కరణమిత్యాహ - కిం తు వైదికస్యాపి జ్ఞానస్య వస్తువిషయస్య శబ్దరాశ్యతిరేకాత్ పృథగిత్యాహ (న వేద్యవిషయేతి) వైరాగ్యం చేత్యత్ర చకారో [illegible] ద్రష్టవ్యః. ౫

ర౦ --- [illegible] అపరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా) షడఙ్గోపేతసేతిహాస [illegible] వేదశ్రవణజన్యం పరోక్షజ్ఞానమిత్యర్థః. అపరవిద్యాముక్త్వా పరవిద్యామాహ (అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే ఇతి) అత్ర [illegible] * ఇతి హ స్మ యద్ బ్రహ్మవిదో వదన్తీతి యచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకః. యేన జ్ఞానేన * ఇతి హ స్మ యద్ బ్రహ్మవిదో వదన్తీతి వాక్యప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తదక్షరమధిగమ్యతే - అనేనేత్యర్థః. అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థః. వివేకాదిసాధనసప్తకజన్యం శ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానానన్తరభావి దర్శనసమానాకారం ధ్యానరూపం జ్ఞానమిత్యర్థః. ఏతేన - అధిగమ్యత ఇత్యస్య జ్ఞాయత ఇతి వా ప్రాప్యత ఇతి వాఽర్థస్య అశ్రయణీయతయా పరవిద్యాయా ఏవ బ్రహ్మవిషయత్వే బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వే వా సిద్ధ్యే అపరవిద్యాయా బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వయోరభావేన అపరవిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యాసఙ్గతిః. కిఞ్చ - పరవిద్యాయా అపరోక్షజ్ఞానరూపత్వే ప్రమాణానుపలమ్భాదపరోక్షత్వప్రతిపాదకభాష్యస్యాప్యసఙ్గతిరితి దూషణం పరాస్తం - అధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థకత్వాత్. నన్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే * ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి చాథర్వణీ శ్రుతిః। పరయా త్వక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయాపరేతి అధిగమ్యత ఇత్యస్య ప్రాప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్ కథమిదముచ్యత ఇతి చేత్. యద్యుపబృంహణానుసారేణ ప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి నిర్బన్ధః - తర్హి * ఇతి హ స్మ యద్ బ్రహ్మవిదో వదన్తీతి పూర్వవాక్యే పరావ

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రోత్రం తదపాణిపాదం।
నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః॥ ౬

[illegible]ద్వ్యకారాద్వ్యపారస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వస్య కథితత్వేనయయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరవిద్యావ్యావర్తకత్వాభావప్రసఙ్గేన తద్వ్యావర్తకత్వార్థం సా [illegible]మధ్యాహృత్యయయా సాక్షాదక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే - సాపరవిద్యేత్యస్తు. అపరోక్షత్వం త్వస్థానే భ్యతే- ప్రత్యక్ష [illegible] * నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే * తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇత్యాదిశ్రుతిష్వనాదితి ద్రష్టవ్యం. నను [illegible] స్వాధ్యాయస్య రథాత్వే హి తస్మాత్ [illegible] తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత్ [illegible]ప సంహారగత బ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం - వేదవిద్యామిత్యుపనిషద్వ్యాఖ్యాత్రా వ్యాఖ్యాతత్వాత్, [illegible] పరం పురుషం వేదసత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి ద్వితీయఖణ్డగత బ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్యాపి తత్పరత్వౌచిత్యాత్ ఉపక్రమే [illegible] * బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహేత్యుక్తకర్మతయా తయా [illegible] బ్రహ్మవిద్యాయా ఉపనిషన్మాత్రపరత్వస్యైవౌచిత్యాత్, * తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యత్ర ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం తజ్జన్యజ్ఞానలక్షణ[illegible]యుక్తత్వేనవిద్యాశబ్దసైన్యస్య పరత్వానయనస్య యుక్తత్వాత్, పరవిద్యాశబ్దేనాపి సామర్థ్యాద్బ్రహ్మప్రాపకోపనిషద్భాగవిశేష[illegible] ఏవ పరోక్షాపరోక్షజ్ఞానపరత్వే - నయుక్తం పశ్యామ ఇతి చేత్. అత్రోచ్యతే- యది పరవిద్యాశబ్దేనోపనిషన్నిర్దిష్టస్సర్వవిశేషః ప్రతిపాద్యః, ఋగ్వేదాదిశబ్దైనముఖ్యయావృత్త్యా ఋగ్వేదాదయ ఏవ ప్రతిపాద్యాః- తర్హి బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషదామృగ్వేదాదిబహిర్భావప్రసఙ్గేన *యదు [illegible]తయ ఇత్యుక్తత్వాత్ అసదర్థత్వమేవ స్యాత్. ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం ముఖ్యార్థమాత్రత్వద్భిరపి వైరుపనిషదాం వేదబాహ్యత్వప్రసఙ్గాత్ పరవిద్యాశబ్దో జ్ఞానవాచీతి వ్యాఖ్యాతం. ఇయాంస్తు విశేషః - పరమతే *ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యత్ర సకృత్ప్రయుక్త విద్యాశబ్దోఽప్యపి సాధారణే ప్రవృత్తినిమిత్తే ఋగ్వేదాది [illegible]సన్దర్భలక్షణాపరవిద్యాం, బ్రహ్మజ్ఞానలక్షణాం పరవిద్యాం, ఏవ శ్రీతిటో [illegible] - అస్మన్మతే సనాస్తి. కిం ప[illegible] ఋగ్వేదాదివేద్యవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః * వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య ఇతి స్మృతిశ్చ[illegible]. అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మవి[illegible] త్యేవయుక్తం. అతఃపరాపరజ్ఞానశబ్దితా పరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వం బ్రహ్మణ ఏవేతి భాష్యకారీయా రీతిరేవ సాధీయసీ. ౫

శం.— యథా విధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోఽర్థోఽస్తి నైవమిహ పరవిద్యావిషయే. వాక్యార్థజ్ఞానసమకాల ఏవ తు పర్యవసితో భవతి- కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞానమాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్. తస్మాదిహ పరాం విద్యాం సవిశేషణేనాక్షరేణ విశినష్టి (యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా) వక్ష్యమాణం బుద్ధౌ సంహృత్య సిద్ధవత్పరామృశ్యతే (యత్తదితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం. సర్వేషాం బుద్ధీన్ద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్. దృశేర్బహిః ప్రవృత్తస్య పఞ్చేన్ద్రియద్వారత్వాత్. అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియావిషయమిత్యేతత్. అగోత్రం- గోత్రం- అన్వయః- మూలమిత్యనర్థాన్తరం. అగోత్రం- అనన్వయమిత్యర్థః. నహి తస్య మూలమస్తి- యేనాన్వితం స్యాత్. వర్ణ్యన్త ఇతి వర్ణాః - ద్రవ్యధర్మాః స్థూలత్వాదయః. శుక్లత్వాదయో వా అవిద్యమానా వర్ణా యస్య - తదవర్ణమక్షరం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం - చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ- నామరూపవిషయే కరణే సర్వజన్తూనాం. తే అవిద్యమానే యస్య- తదచక్షుశ్శ్రోత్రం. *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశేషణాత్ప్రాప్తం సంసారిణామివ చక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిః కరణైరర్థసాధకత్వం- తదిహాచక్షుశ్శ్రోత్రమితి వార్యతే * పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిదర్శనాత్. కించ- తదపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితమిత్యేతత్. యత ఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకం చ- అతో నిత్యం- అవినాశి. విభుం- వివిధం- బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతి విభుం. సర్వగతం- వ్యాపకమాకాశవత్. సుసూక్ష్మం- శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్. శబ్దాదయో హ్యాకాశవాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరం స్థూలత్వకారణాని - తదభావాత్సుసూక్ష్మం. కించ - తదవ్యయం - ఉక్తధర్మత్వాదేవ న వ్యేతీత్యవ్యయం. నహ్యనఙ్గస్య స్వాఙ్గాపచయలక్షణో వ్యయస్సమ్భవతి శరీరస్యేవ నాపి కోశాపచయలక్షణో వ్యయస్సమ్భవతి రాజ్ఞ ఇవ. నాపి గుణద్వారకో వ్యయస్సమ్భవతి - అగుణత్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ. యదేవం లక్షణం భూతయోనిం- భూతానాం కారణం పృథివీవ స్థావరజఙ్గమానాం. పరి- సర్వత ఆత్మభూతం సర్వస్య. అక్షరం పశ్యన్తి ధీరాః- ధీమన్తః. వివేకినః. ఈదృశమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యతే- సా పరా విద్యేతి సముదాయార్థః. ౬

ఆ.— కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణ చ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథా విధివిషయ ఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గాన్న ప్రథానపరత్వమపి శఙ్కనీయమితి మత్వాహ (యస్సర్వజ్ఞ ఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః. (సర్వాత్మకత్వాచ్చేతి) హేయస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః ౬

రం.— (యత్తదద్రేశ్యమితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం. జ్ఞానేన్ద్రియావిషయం. అగ్రాహ్యం- పాణ్యాదికార్యహానోపాదానాద్యవిషయం. అగోత్రం- కులరహితం. అవర్ణం- అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదికం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం- జ్ఞానేన్ద్రియరహితం. తత్- ప్రసిద్ధం. అపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితం. నిత్యం- కాలాపరిచ్ఛిన్నం. విభుం- దేశాపరిచ్ఛిన్నం. సర్వగతం- సర్వత్రాన్తః ప్రవిశ్యావస్థితం. తత్ర హేతుమాహ (సుసూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం యత్- తదవ్యయం * పరా యయా తదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః. (యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః) ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినః యత్సర్వభూతోపాదానతయా పశ్యన్తీత్యర్థః. *యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యత ఇతి ప్రకృత్యధికరణే భాషితం.

యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్।
వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్॥ ౬

యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామోషధయః సమ్భవన్తి।
యథా సతః పురుషాత్ కేశలోమాని తథాఽక్షరాత్ సమ్భవతీహ విశ్వమ్॥ ౭

తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్నమభిజాయతే। అన్నాత్ప్రాణో మనః సత్యం లోకాః కర్మసు చామృతమ్॥ ౮

రం.— నను భూతయోనిశబ్దనిర్దిష్టం సర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో న సంభవతి-ఘటాదిషు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య మృదాదిష్వపి బ్రహ్మణ ఏవాత్మతయా వ్యాప్తత్వాన్మృదాదిరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వేనానుపపత్తిరిత్యభిప్రయన్నాహ (యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిదితి) అత్ర పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః. అపరశబ్దోఽన్యవచనః. యస్మాదన్యదుత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. నాత్ర పరాపరయోర్ద్వయోరపి నిషేధః- తథా సతి నఞః సకృచ్ఛ్రుతస్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. (యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిదితి) అణోరణీయాన్ మహతో మహీయానితి భావః. *అణీయస్త్వం - సూక్ష్మత్వం, వ్యాపిత్వమితి యావత్. జ్యాయస్త్వం- సర్వేశ్వరత్వం. సర్వవ్యాపిత్వాత్సర్వేశ్వరత్వాచ్చ స్వవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యణీయస్త్వం జ్యాయస్త్వం చ నాస్తీత్యర్థ ఇతి వేదార్థసఙ్గ్రహే వ్యాఖ్యాతం. కశ్చిదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకః) నస్తవ్యాభావాద్వృక్షవదప్రణతస్వభావస్సన్ జగత్ప్రధానభూతే పరమపదే ఆస్త ఇత్యర్థః. (తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం) నియమనార్థమన్తః ప్రవిష్టేన సర్వమిదం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అతశ్చ మృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణః ఘటాదావప్యుపాదానత్వసంభవాద్భూతయోనిత్వం నానుపపన్నమితి భావః. అయం మన్త్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః-కైశ్చిదవ్యాకృతః. తథాపి వ్యాసార్యైః *అక్షరపురుషస్య యస్మాత్పరం నాపరమస్తీతి సహాభ్యధికనిషేధశ్చోపక్రమావగత ఇత్యభిహితత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కా కార్యా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౬

శం.— భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం- తత్కథం భూతయోనిత్వమితి. ఉచ్యతే ప్రసిద్ధదృష్టాన్తైః- యథా లోకే ప్రసిద్ధ ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః కించిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే- స్వశరీరావ్యతిరిక్తానేవ తన్తూన్ బహిః ప్రసారయతి, పునస్తానేవ గృహ్ణతే చ - గృహ్ణాతి. స్వాత్మభావమేవాపాదయతి,. యథా చ పృథివ్యామోషధయః- వ్రీహ్యాదిస్థావరాన్తాః స్వాత్మావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవన్తి. యథా సతః- విద్యమానాత్. జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని- కేశాశ్చ లోమాని చ సమ్భవన్తి విలక్షణాని, యథైతే దృష్టాన్తాః- తథా విలక్షణం సలక్షణం చ నిమిత్తాన్తరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాదక్షరాత్సమ్భవతి- సముత్పద్యతే. ఇహ- సంసారమణ్డలే. విశ్వం- సమస్తం జగత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానం తు సుఖార్థప్రబోధనార్థం. ౭

ఆ.— బ్రహ్మ న కారణం- సహాయశూన్యత్వాత్ - కులాలమాత్రవదిత్యస్యానైకాన్తికత్వము క్తమూర్ణనాభిదృష్టాన్తేన. బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం- తదభిన్నత్వాత్స్వరూపస్యైవేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాన్తికత్వమాహ (యథా చ పృథివ్యామితి) జగన్న బ్రహ్మోపాదానం - తద్విలక్షణత్వాత్ - యద్యద్విలక్షణం- తత్తదుపాదానకం న భవతి-యథా ఘటో న తన్తూపాదానక ఇత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథా సత ఇతి) ఏకస్మిన్నపి దృష్టాన్తేఽనుమానానామనైకాన్తికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శఙ్కామానం ప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాన్తేతి) ౭

రం.— నను లోకే ఉపాదానస్య స్వభిన్ననిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నం. కించ- ఏకస్య బ్రహ్మణః పరస్పరవిలక్షణానన్తప్రపఞ్చోపాదానత్వమపి న సంభవతి. కించ-ఘటాద్యుత్పత్తౌ ఉపాదానభూతమృత్పిణ్డాదిషు పూర్వావస్థాపమర్దో దృశ్యతే, ప్రాకారోపాదానభూతాస్విష్టకాసు చతురశ్రత్వాదిలక్షణపూర్వాకారతిరోధానం దృశ్యతే,- అక్షరశబ్దితస్య నిర్వికారస్య బ్రహ్మణః పూర్వాకారోపమర్దతిరోధానయోరసమ్భవేన ఉపాదానత్వం న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ) * యథోర్ణనాభిస్స్వదేహాన్ తన్తూన్ సంతత్యసపత్రిపతః। తయా విహృత్య భూయస్తాం గ్రసత్యేవం జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా యథా లూతాఖ్యకీటవిశేషస్స్వస్మాన్నిస్సృతతన్తూన్ నిస్సారణ తత్ప్రవేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం, (యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవన్తీతి) యథా ఏకస్యా ఏవ పృథివ్యాః పూర్వావస్థోపమర్దతిరోధానాభావేఽపి విలక్షణానన్తౌషధ్యుపాదానత్వం, (యథా సతః పురుషాత్కేశలోమానీతి) యథా జీవతః పురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం, (తథాక్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వం) ఏవమేవ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వికారాత్పరమాత్మనః పరస్పరవిలక్షణం చేతనాచేతనాత్మకం నిఖిలం జగత్సమ్భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం - తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే - న యుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి క్రమనియమవివక్షార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే - తపసా- జ్ఞానేన, ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మ చీయతే - ఉపచీయతే. ఉత్పిపాదయిషదిదం జగదఙ్కురమివ బీజముచ్ఛూనతాం గచ్ఛతి - పుత్రమివ పితా హర్షేణ. ఏవం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం- అద్యతే- భుజ్యత ఇత్యన్నం. అవ్యాకృతం - సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయతే - ఉత్పద్యతే. తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణః - హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితజగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాఙ్కురో జగదాత్మా అభిజాయత ఇత్యనుషఙ్గః. తస్మాచ్చ ప్రాణాన్మనః- మన ఆఖ్యం సఙ్కల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే. త

యస్సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే॥ ... ౯.

ఇతి ప్రథమముణ్డకే - ప్రథమః ఖణ్డః.

తో హి సఙ్కల్పాద్యాత్మకాన్మనసః సత్యం- సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపఞ్చకమభిజాయతే. తస్మాత్సత్యాఖ్యాద్భూతపఞ్చకాదణ్డక్రమేణ సప్తలోకాః భూరాదయః. తేషు మనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణ కర్మాణి. కర్మసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం- కర్మజం ఫలం. యావత్కల్పకోటిశతైరపి న వినశ్యన్తి- తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతం. ౮

ఆ — ఈశ్వరత్వోపాధిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వజీవైరుపభోగ్యత ఇతి సాధారణ్యేనైకధా జాయతే- అనాదినై ... త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాచికీర్షితేతి) కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమిత్యేకే చిత్. తన్న - తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాద్ ... స్వరత్వోపాధిత్వాసమ్భవాత్, సామాన్యరూపేణ సమ్భవే పిపృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్ ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపాపాతాత్,. జా ... స్యమహామాయారూపే వసమ్భవేపి న కర్మాపూర్వసమవాయిత్వం- తస్యాకారకత్వాత్, గృహాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్, కారకావయవేష్వే ... వ క్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్,. కిఞ్చ- న కార్యస్య స్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూతసూక్ష్మస్య పఞ్చీకృతభూతపఞ్చకప్రకృతిత్వం న స్యాత్ తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యం. పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం సృష్టిజ్ఞానం కర్మ చ యేనానుష్ఠితం - తదనుగ్రహాయ మాయోపాధికం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివర్తతే. స చ జీవస్య వవస్థాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మేతి) జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిశ్చాధిష్ఠితం- విశిష్టం జగద్వ్యష్టిరూపం- తస్య సాధారణః- సమష్టిరూపః. సూత్రసంజ్ఞిక ఇత్యర్థః. సమష్టిరూపం వ్యష్టిరూపలోకస్య సృష్టేరుత్తరకాలత్వాత్. ౮

౮ం.— బ్రహ్మణో విశ్వసృష్టిప్రకారోచ్యతే (తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి) తపసా- జ్ఞానేన. * యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. చీయతే- ఉపచీయతే. * బహు స్యామితి సఙ్కల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్టుమభిముఖం భవతీత్యర్థః. (తతోన్నమభిజాయతే) * అద్యతే ఽత్తి చ భూతానీతి భోగ్యభోక్తృరూపచేతనాచేతనస్థూలాత్మకమవ్యాకృతం పరస్మాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః (అన్నాత్ప్రాణో మన ఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్స్థూలాత్మకావస్థాపన్నావ్యాకృతాత్ముఖ్యః ప్రాణః, అన్తఃకరణం, సత్యశబ్దితాః భోక్తృవర్గాః, స్వర్గాదయో లోకాః, కర్మసు ఆయత్తమమృతం, చ- అమృతత్వసాధనం కర్మేతి యావత్. అథవా- కర్మస్విత్యనిర్ధారణేయ సప్తమీ. కర్మమధ్యే మోక్షకం కర్మేత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిజాయత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఏతత్సర్వం ఛాన్దోగ్యశ్రుతప్రకారికయోక్తం స్పష్టం. ౮

౯ం.— ఉక్తమేవార్థముపబృంహయన్మన్త్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ- యః- ఉక్తలక్షణోఽక్షరాఖ్యః సర్వజ్ఞః- సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. విశేషేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్. యస్య జ్ఞానమయం- జ్ఞానవికారమేవ సర్వజ్ఞలక్షణం తపః- నాయాసలక్షణం. తస్మాత్- యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాదేతత్- ఉక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం జాయతే. కించ- నామ- అసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాదిలక్షణం. రూపం- ఇదం శుక్లం నీలమిత్యాది. అన్నం చ- వ్రీహియవాదిలక్షణం జాయతే. పూర్వమన్త్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. (ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్యాపి విద్యావివరణప్రకరణస్యారమ్భార్థముక్తపరవిద్యామాత్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః. (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణ మాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినా నజీవభావమాపన్నస్యైవ సర్వసాక్షిత్వం సత్స్వం సృష్టం చ వేత్తీత్యర్థః నైవమధ్యాత్మం చ తత్త్వాభేదస్య త్రితః. ద్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాం తపసా ప్రసిద్ధం- ద్రష్టృత్వేతపోనుష్ఠానం వక్తవ్యం - తత్ససంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య జ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాఖ్యోవికారః- తదుపాధికం జ్ఞానవికారం స్పృజ్యమానసర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపః- న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతీనామివేత్యర్థః ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮ం.— పూర్వమన్త్రోక్తతపశ్శబ్దం వివృణ్వన్ భూతయోనిభూతస్య బ్రహ్మణస్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యం దర్శయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః- సర్వవిషయజ్ఞానవాన్. సర్వవిత్ - తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాన్. స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్మిన్నేవ భూతయోనేర్విధేయం - అప్రాప్తత్వాత్. యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యనేనాంశేన పూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం. యన్య బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పరూపజ్ఞానవ్యతిరేకేణ జగత్సృష్ట్యుపయుక్తం కర్మాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. తతోన్నమభిజాయత ఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే ఇతి) తస్మాత్ - సఙ్కల్పేన సృష్ట్యున్ముఖాద్బ్రహ్మణః * తతోన్నమభిజాయత ఇత్యత్ర అన్నశబ్దనిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మ సాక్షాత్, తద్ద్వారా నామ

ప్రథమముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని। తాన్యాచరథ నియతం సత్యకామా ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే॥ ౧

టీకా — నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యర్థః. యద్యప్యస్మిన్మన్త్రే సర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మశబ్దితావ్యక్తాది హేతుత్వం విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి - తథాపి తస్య పూర్వమన్త్రే ప్రాప్తత్వేన విధేయత్వాసమ్భవాదప్రాప్తస్య సర్వజ్ఞత్వస్యైవ విధేయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. నను సర్వజ్ఞః సర్వవిచ్చేతి ద్వయోరపౌనరుక్త్యాయ సర్వజ్ఞశబ్దస్య రూఢార్థత్వం వక్తవ్యం - కృశానురేతాః సర్వజ్ఞ ఇతి నిఘణ్టుపాఠేన సర్వజ్ఞశబ్దస్య ... రూఢత్వాత్. తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాన్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టముపాదానం బ్రహ్మ న్యగ్భవతు నామ - తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి చోపాదానభూతాద్బ్రహ్మణో నిమిత్తభూతేశ్వరస్య భేద ఏవ ప్రతీయత ఇతి చేన్న - యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి తపసో పచీయమానతయా పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టస్యాక్షరబ్రహ్మణ ఏవ సర్వజ్ఞత్వసర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యా తయోర్భేదాసమ్భవాత్, నిమిత్తోపాదానభేదే సతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసమ్భవేన కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రశ్నప్రతివచనత్వాసమ్భవేన ప్రతిపిపాదయిషితప్రధానార్థవిరోధప్రసఙ్గాద్, ఇత్యలమతిప్రసఙ్గేన. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాఙ్గా వేదా అపరా విద్యోక్తా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా. యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనోక్తలక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యత ఇతి పరా విద్యా సవిశేషణోక్తా. అతః పరమనయోర్విద్యయోర్విషయౌ వివేక్తవ్యౌ సంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియాఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనన్తో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేన నదీస్రోతోవదవిచ్ఛేదరూపసమ్బన్ధః. తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానన్దోఽద్వయ ఇతి. పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః. తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తిః. తథా చ వక్ష్యతి పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానిత్యాదినా. న హ్యప్రదర్శితే పరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ - తదేతత్సత్యం - అవితథం. కిం తత్. మన్త్రేషు - ఋగ్వేదాద్యాఖ్యేషు కర్మాణి - అగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవ ప్రకాశితాని కవయో - మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్ - దృష్టవన్తః యత్తదేతత్సత్యం - ఏకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్. తాని చ వేదవిహితాని ఋషిదృష్టాని కర్మాణి త్రేతాయాం - త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవౌద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా - బహుప్రకారం సన్తతాని - ప్రవృత్తాని కర్మిభిః క్రియమాణాని. త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని. అతో యూయం తాన్యాచరథ - నిర్వర్తయథ. నియతం - నిత్యం. సత్యకామాః - యథాభూతకర్మఫలకామాః సన్తః. ఏష వః - యుష్మాకం యథాపన్థాః మార్గః సుకృతస్య - స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్మణో లోకే - ఫలనిమిత్తే. లోక్యతే - దృశ్యతే. భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే తదర్థం - తత్ప్రాప్తయే ఏష మార్గ ఇత్యర్థః. యాన్యేతాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్మాణి - తాన్యేష పన్థాః - అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— అనాదిః - ఉపాదానరూపేణ. అనన్తః - బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్. ప్రత్యేకం శరీరిభిర్హాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన - యదాహురేకజీవవాదినః - ఏకం చైతన్యమనేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి - తదేవ కదాచిన్ముచ్యతే - నాస్మదాదీనాం బన్ధమోక్షౌ స్త ఇతి - తదపాస్తం భవతి - శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్. సుషుప్తేఽపి క్రియాకారకఫలభేదస్య ప్రహాణం భవతి - బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్య తతో విశేషమాహ (సామస్త్యేనేతి) స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణేనాత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః. అమరః - అపక్షయరహితః. అమృతః - నాశరహిత ఇత్యర్థః. అపరవిద్యాయాః పరవిద్యాయాశ్చ విషయప్రదర్శనే పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే హేతుమభిప్రాయమాహ (పూర్వం తావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ - తస్యాఽసతి ప్రతిబన్ధే తత్సాధనత్వాఽవ్యభిచారః సత్యత్వం - న స్వరూపాబాధ్యత్వం - ప్లవా హ్యేత ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్. స్వరూపబాధ్యత్వేఽపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేదవిహితః పదార్థో హౌత్రం - యజుర్వేదవిహిత ఆధ్వర్యవం - సామవేదవిహిత ఔద్గాత్రం - తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః. సత్యకామాః - మోక్షకామా ఇతి నముచ్చయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం - ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోక ఇతి స్వర్గఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

రం.— (తదేతత్సత్యమితి) సత్యం - నిత్యం. ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః. (మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః - అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థా వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి దృష్టవన్తః - తాని త్రేతాయాం - గార్హపత్యాదిత్రైతాగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయా అధికారిమన్త్రఫలభేదేన - బహుధా విహితాని. సత్యకామాః - స్వతస్సత్యం - పరం బ్రహ్మైవ కామయమానాః. ఫలాభిసన్ధిరహితాః సన్త ఇత్యర్థః. తాని నియతం - బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఆచరథ. సుకృతస్య - స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే - ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పన్థా ఇత్యర్థః. ౧.

యదా లేలాయతే హ్యర్చిః సమిద్ధే హవ్యవాహనే।
తదాజ్యభాగావన్తరేణాహుతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛ్రద్ధయాహుతమ్॥ ౨

యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్యమనాగ్రయణమతిథివర్జితం చ।
అహుతమవైశ్వదేవమవిధినాహుతమాసప్తమాంస్తస్య లోకాన్ హినస్తి॥ ౩

కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా।
స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్త జిహ్వాః॥ ౪

శం.— తత్రాగ్నిహోత్రమేవ తావత్ప్రథమం ప్రదర్శ్యతే. ప్రదర్శనార్థముచ్యతే- సర్వకర్మణాం ప్రాథమ్యాత్. కథం. యదైవేన్ధనైరభ్యాహితైః సమ్యగిద్ధే- సమిద్ధే హవ్యవాహనే లేలాయతే- చలత్యర్చిః- తదా- తస్మిన్కాలే లేలాయమానే చలత్యర్చిషి ఆజ్యభాగౌ- ఆజ్యభాగయోరన్తరేణ- మధ్యే ఆవాపస్థానే ఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్- ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య. అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయా ఆహుతీరితి బహువచనం. ఏష సమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణకర్మమార్గో లోకప్రాప్తయే పన్థాః. శ్రద్ధయా హుతం తస్య చ సమ్యక్కరణం దుష్కరం- విపత్తయస్త్వనేకా భవన్తి. ౨

ఆ.— ఆహవనీయస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగావిజ్యేతే *అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమాసే. తయోర్మధ్యేఽన్యే యాగా అనుష్ఠేయాస్తే. తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే. అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్ద్విత్వం ప్రసిద్ధం *సూర్యాయ స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః *అగ్నయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి సాయం. తత్కథమగ్నిహోత్రే ప్రక్రమ్యాహుతీరితి బహువచనం- తత్రాహ (అనేకాహేతి) అనేకేష్వహస్సు ప్రయోగాః- అనుష్ఠానాని. తదపేక్షయేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఫలాభిసన్ధిరహితకర్మానుష్ఠానం విధాయ- ఫలాభిసన్ధిపూర్వకస్య తు కర్మణః అయథావదనుష్ఠితస్య న ప్రతిపదోక్తఫలజనకత్వం- ప్రత్యుత ప్రత్యవాయజనకత్వమేవ. యథావదనుష్ఠితస్యాపి తస్య సత్యలోకపర్యన్తఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదా లేలాయతే హ్యర్చిరిత్యాదినా) యదా సమిద్ధే- ఇన్ధనాదిభిర్దీపితేఽగ్నౌ యస్మిన్కాలే జ్వాలా చలతి- తదా - తస్మిన్కాలే ఆజ్యభాగయోర్మధ్యే ఆహుతీః ప్రతిక్షిపేచ్ఛ్రద్ధయా. తత్సహుతం భవేదిత్యర్థః. ౨

శం.— కథం. యస్య- అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం- దర్శాఖ్యేన కర్మణా వర్జితం. అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్య అగ్నిహోత్రసమ్బన్ధ్యగ్నిహోత్రవిశేషణమివ భవతి - తదక్రియమాణమిత్యేతత్. తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యం. అగ్నిహోత్రాఙ్గత్వస్యావిశిష్టత్వాత్. అపౌర్ణమాసం - పౌర్ణమాసకర్మవర్జితం. అచాతుర్మాస్యం - చాతుర్మాస్యకర్మవర్జితం. అనాగ్రయణం- ఆగ్రయణం - శరదాదికర్తవ్యం. తచ్చ న క్రియతే యస్య. తథాఽతిథివర్జితం చ - అతిథిపూజనం చాహన్యహన్యక్రియమాణం యస్య. స్వయం సమ్యగగ్నిహోత్రకాలేఽహుతం. అదర్శాదివదవైశ్వదేవకర్మవర్జితం. హూయమానమప్యవిధినాహుతం- న యథాహుతమిత్యేతత్. ఏవం దుస్సమ్పాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితం కర్మ కిం కరోతీతి. ఉచ్యతే- ఆసప్తమాన్- సప్తమసహితాంస్తస్య- కర్తుర్లోకాన్ హినస్త్యేవ- ఆయాసమాత్రఫలత్వాత్. సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్మసు కర్మపరిణామరూపేణ భూరాదయస్సత్యాన్తాస్సప్త లోకాః ఫలం ప్రాప్యన్తే- తే లోకా ఏవంభూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా అప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవ- ఆయాసమాత్రన్త్వవ్యభిచారీత్యతో హినస్తీత్యుచ్యతే. పిణ్డదానాద్యనుగ్రహేణ వా సమ్బధ్యమానాః పితృపితామహప్రపితామహాః పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్త లోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవన్తీతి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే ౩

ఆ.— దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణమగ్నిహోత్రస్య విపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ- వర్జితపదేనావశ్యకత్వాదగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం భవేద్విపత్తిరిత్యభిప్రేత్య విశేషణమివేత్యుక్తం. శరదాదిషు నూతనాన్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్మ. (అదర్శేతి) అవైశ్వదేవమితి విశేషణం వైశ్వదేవస్యాగ్నిహోత్రానఙ్గత్వేఽప్యవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. పిణ్డోదకదానేన పిత్రాదీనాం త్రయాణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాం చ త్రయాణాం గ్రాసాదిదానేన. తతో మధ్యవర్తినా యజమానేన సమ్బధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయో గృహ్యన్త ఇత్యాహ (పిణ్డదానాదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాఖ్యపూర్ణమాసాఖ్యేష్ట్యననుష్ఠానే, అన్నస్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాఖ్యేష్టివిశేషాననుష్ఠానే, అతిథిసత్కారౌపాసనహోమవైశ్వదేవాననుష్ఠానే, శ్రద్ధావైధుర్యే, యథాశాస్త్రమననుష్ఠానే, చానుష్ఠితమప్యగ్నిహోత్రాదికర్మ- తస్య సుకృతఫలం సర్వం సప్తపూరుషపర్యన్తం నాశయతీత్యర్థః. యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య న దర్శపూర్ణమాసాదికమఙ్గం - తేషాం పృథక్ఫలసత్త్వాత్. తథాపి నిత్యనైమిత్తికం సకలం కర్మ అనుష్ఠేయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. అత ఏవ భగవతా భాష్యకృతా * శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్మసు ఏకతరకర్మవైధుర్యేఽపి ఇతరేషామనుష్ఠితానామపి నిష్ఫలత్వం, అయథానుష్ఠితస్య అననుష్ఠితసమత్వం చాభిధాయేతి మన్త్రార్థో వివృతః. ౩

శం.— కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా । స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా దహనస్య జిహ్వాః- అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాస్సప్త జిహ్వాః. అత్రానన్తగిరీయం నాస్తి. ౪

ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహుతయో హ్యాదదాయన్।
తం నయన్త్యేతాః సూర్యస్య రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః॥ ౫

ఏహ్యేహీతి తమాహుతయస్సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తి।
ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చయన్త్య ఏష వః పుణ్యస్సుకృతో బ్రహ్మలోకః॥ ౬

ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ।
ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి॥ ౭

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డితమ్మన్యమానాః।
జఙ్ఘన్యమానాః పరియన్తి మూఢా అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః॥ ౮

రం. — (కాళీ కరాళీ చేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యా విశేషణం. ఇతి లేలాయమానాస్సప్తజిహ్వా ఇత్యన్వయః. ౪

శం. — ఏతేషు — అగ్నిజిహ్వాభేదేషు యః అగ్నిహోత్రీ చరతి అగ్నిహోత్రాది. భ్రాజమానేషు — దీప్యమానేషు. యథాకాలం చ — యస్య కర్మణో యః కాలః — తత్కాలం యథాకాలం. యజమానమాదదాయన్ — ఆదదానాః ఆహుతయో యజమానేన నిర్వర్తితాః. తం నయన్తి — ప్రాపయన్త్యేతాః — ఆహుతయః. యా ఇమా అనేన నిర్వర్తితాః. సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా — రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః. యత్ర — యస్మిన్ స్వర్గే దేవానాం పతిః — ఇన్ద్రః ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం. — (ఏతేషు యశ్చరతే ఇతి) ఏతేషు దీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు విహితకాలానతిలఙ్ఘనేన హోమద్రవ్యం గృహీత్వా యో అగ్నిహోత్రాదికర్మాచరతి. అధివసతీత్యధివాసః. యస్మిన్ సత్యలోకే దేవానాం పతిరసమానో హిరణ్యగర్భః ఆస్తే — తత్ర తా ఆహుతయస్సూర్యస్య రశ్మిద్వారభూత్వా తం — యజమానం ప్రాపయన్తీత్యర్థః ౫

శం. — కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తీతి ఉచ్యతే — ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః సువర్చసః — దీప్తిమత్యః. కించ — ప్రియాం — ఇష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్యః — ఉచ్చారయన్త్యః పూజయన్త్యశ్చ. ఏష వః — యుష్మాకం పుణ్యస్సుకృతో యథా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః — ఏవం ప్రియాం వాచమభివదన్త్యో వహన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకః — స్వర్గః ప్రకరణాత్ ౬

ఆ. — ఆహుతయో యజమానం వహన్తీతి సమ్బన్ధః. ౬

రం. — (ఏహ్యేహీతి) సూర్యస్య రశ్మిసంపృక్తా అత ఏవ సువర్చసః ఆహుతయస్తం యజమానమర్చయన్త్యః — సుకృతసాధ్యః పావనః ఏవ చతుర్ముఖలోకో భవదీయః — భవత్స్వామిక ఇతి ప్రియాం వాచం వదన్త్యః ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః తం యజమానం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయన్తి. ౬

శం. — ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్మైతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యం — అతోఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే — ప్లవాః — వినాశిన ఇత్యర్థః. హి — యస్మాదేతే అదృఢాః — అస్థిరాః. యజ్ఞరూపాః — యజ్ఞస్య రూపాణి యజ్ఞరూపాః. యజ్ఞనిర్వర్తకాః. అష్టాదశ — అష్టాదశసఙ్ఖ్యాకాః. షోడశ ఋత్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ. ఏతదాశ్రయతయా ఉక్తం — కథితం శాస్త్రేణ. యేషు — అష్టాదశస్వవరం — కేవలం జ్ఞానవర్జితం కర్మ. అతస్తేషామవరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయా ప్లవత్వాత్ ప్లవతే సహ ఫలేన తత్సాధ్యం కర్మ. కుణ్డవినాశాదివ క్షీరదధ్యాదీనాం తత్స్థానాం నాశః. యత ఏవం — ఏతత్కర్మ శ్రేయ ఇతి యేఽభినన్దన్తి — అభిహృష్యన్త్యవివేకినో మూఢాః — అతస్తే — జరామృత్యుం జరాం మృత్యుం చ — కించిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్వా పునరేవాపి యన్తి — భూయోఽపి గచ్ఛన్తి. ౭

ఆ. — రూప్యతే — నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞః తే యజ్ఞరూపాః. ౭

రం. — ఏవం బ్రహ్మలోకపర్యన్తసాధకాన్యపి కర్మాణి క్షయిఫలతయా నిన్ద్యన్తే (ప్లవా హ్యేతే అదృఢా ఇత్యాదినా) షోడశ ఋత్విక్పత్నీ యజమానరూపాష్టాదశకర్త్రాశ్రితత్వేనోక్తం అవరం — ఫలాభిసన్ధిమత్తయా అశ్రేష్ఠం కర్మ యేషు — యజమానేషు వర్తతే — ఏతే యజ్ఞరూపాః — యజ్ఞప్రధానాః పురుషాః జీర్ణనౌకా ఇవ సంసారార్ణవసన్తరణాసమర్థా ఇత్యర్థః. యద్వా — అష్టాదశస్మృత్యుక్తం స్మార్తం కర్మ యేషు — శ్రౌతకర్మసు తదధికారసంపాదకత్వేన అవరం — అఙ్గభూతం భవతి — తాన్యపి శ్రౌతాని యజ్ఞాత్మకాని కర్మాణి శోకామ్బుధితరణే సాధనాని న భవన్తీత్యర్థః. (ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తీతి) ఏతత్కర్మ శ్రేయస్సాధనం మత్వా యే హృష్యన్తి — తే జరాం మృత్యుం చ భూయో భూయో గచ్ఛన్తి. ౭

శం. — కించ — అవిద్యాయామన్తరే — మధ్యే వర్తమానాః అవివేకప్రాయాః స్వయం — వయమేవ ధీరాః — ధీమన్తః పణ్డితాః — విదితవేదితవ్యాశ్చేతి మన్యమానాః ఆత్మానం సంభావయన్తః. తే చ జఙ్ఘన్యమానాః — జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాః. భృశం పీడ్యమానాః. పరియన్తి —

అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానావయంకృతార్థా ఇత్యభిమన్యన్తిబాలాః।
యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్తేనాతురాఃక్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే॥ ౯
ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠంనాన్యచ్ఛ్రేయోవేదయన్తేప్రమూఢాః।
నాకస్యపృష్ఠేతేసుకృతేఽనుభూత్వేమంలోకంహీనతరంచావిశన్తి॥ ౧౦
తపశ్శ్రద్ధేయేహ్యుపవసన్త్యరణ్యేశాన్తావిద్వాంసోభైక్షచర్యాంచరన్తః।
సూర్యద్వారేణతేవిరజాఃప్రయాన్తియత్రామృతస్సపురుషోహ్యవ్యయాత్మా॥ ౧౧

విభ్రమన్తి. మూఢాః- దర్శనవర్జితత్వాత్. అన్ధేనైవ- అచక్షుష్కేణైవనీయమానాః- ప్రదృశ్యమానమార్గాయథాలోకేఽన్ధాః- అక్షిరహితాః గర్తకణ్టకాదౌపతన్తి- తద్వత్.

ఆ.— (వయమేవేతి) తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షతయాస్వమనోరథేనైవేత్యర్థః.

రం.— (అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇతి) అవివేకప్రధానాఃస్వయమేవధీమన్తః, ఊహాపోహక్షమధీశాలిన, ఇతిమన్యమానాః జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైఃభృశంహన్యమానాఃమూఢాఃపరిభ్రమన్తి (అన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః) స్పష్టోర్థః.

శం.— కించ- అవిద్యాయాంబహుధా- బహుప్రకారంవర్తమానాః. వయమేవకృతార్థాః - కృతప్రయోజనాఇత్యేవమభిమన్యన్తి- అభిమానంకుర్వన్తిబాలాః - అజ్ఞానినః. యత్ - యస్మాదేవంకర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్ - కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం. తేనకారణేనాతురాః- దుఃఖార్తాస్సన్తఃక్షీణలోకాః- క్షీణకర్మఫలాఃస్వర్గలోకాచ్చ్యవన్తే. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం— ఏతదేవవిశదయతి (అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానాఇతి) ప్రకృతిమణ్డలేదేవమనుష్యాదిబహువిధాభిమానితయావర్తమానాః బాలాః - అజ్ఞానినఃవయమేవకృతార్థాఇత్యభిమానంకుర్వన్తి. (యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తీతి) రాగాత్ - కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మిణస్తత్త్వంయతోనజానన్తి- తేన- తత్త్వజ్ఞానాభావాదేవహేతోఃక్షీణేపుణ్యేమర్త్యలోకంవిశన్తీత్యర్థః.

శం.— ఇష్టాపూర్తం- ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతంకర్మ. పూర్తం- వాపీకూపతటాకాదిస్మార్తం. మన్యమానాః- ఏతదేవాతిశయేనపురుషార్థసాధనంవరిష్ఠం- ప్రధానమితిచిన్తయన్తః. అన్యత్- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యంశ్రేయస్సాధనంనవేదయన్తి- నజానన్తిప్రమూఢాః - పుత్రపశుబాన్ధవాదిషుప్రమత్తతయామూఢాః. తేచనాకస్య- స్వర్గస్యపృష్ఠే- ఉపరిస్థానేసుకృతే- భోగాయతనేఽనుభూత్వా - అనుభూయకర్మఫలంపునరిమంలోకం- మానుషమస్మాద్ధీనతరంవా-తిర్యఙ్నరకాదిలక్షణంయథాకర్మశేషంవిశన్తి.

ఆ.— కం- సుఖంనభవతీత్యకం- దుఃఖం. తన్నవిద్యతేయస్మిన్నసౌనాకః.

రం.— (ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠమితి) ఇష్టం-యాగాది. పూర్తం-ఖాతాది. ఏతదేవాఖిలపురుషార్థసాధనంమన్యమానాఃశ్రేయోన్తరంనజానన్తీత్యర్థః. (నాకస్యపృష్ఠేఇతి) తేసుకృతే - సుకృతసాధ్యేస్వర్గలోకాద్యూర్ధ్వలోకేకర్మఫలమనుభూయఇమంలోకం - మనుష్యలోకం- తతోహీనతరంవా- నరకాదిలక్షణంవిశన్తి.

శం.— యేపునర్జ్ఞానయుక్తాస్తద్విపరీతావానప్రస్థాస్సన్న్యాసినశ్చతపశ్శ్రద్ధేహి- తపః- స్వాశ్రమవిహితంకర్మ శ్రద్ధా - హిరణ్యగర్భాదివిషయావిద్యా. తేతపశ్శ్రద్ధేఉపవసన్తి- సేవన్తేఽరణ్యేవర్తమానాస్సన్తఃశాన్తాః- ఉపరతకరణగ్రామాఃవిద్వాంసః - గృహస్థాశ్చజ్ఞానప్రధానాఇత్యర్థః. భైక్షచర్యాంచరన్తఃపరిగ్రహాభావాదుపవసన్త్యరణ్యఇతిసమ్బన్ధః. సూర్యద్వారేణ - సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేనయథాతేవిరజాః- విరజసః. క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణఃసన్తఇత్యర్థః. ప్రకర్షేణయాన్తి. యత్ర- యస్మిన్సత్యలోకాదావమృతస్సపురుషః - ప్రథమజోహిరణ్యగర్భోహ్యవ్యయాత్మా- అవ్యయస్వభావోయావత్సంసారస్థాయీ. ఏతదన్తాస్తుసంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః. నన్వేతంమోక్షమిచ్ఛన్తికేచిత్. స- * ఇహైవసర్వేప్రవిలీయన్తేకామాః * తేసర్వగంసర్వతఃప్రాప్యధీరాఃయుక్తాత్మానఃసర్వమేవావిశన్తీతిశ్రుతిభ్యః ప్రకరణాచ్చ. అపరవిద్యాప్రకరణేహిప్రవృత్తే- నహ్యకస్మాన్మోక్షప్రసఙ్గోఽస్తి. విరజస్త్వన్త్వాపేక్షికం. సమస్తమపరవిద్యాకార్యంసాధ్యసాధనలక్షణంక్రియాకారకఫలభేదభిన్నంద్వైతమేతావద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానంతథాచస్థావరాద్యాగసంసారగతిమనుక్రామతాం-* బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. ౧౧

ఆ.— కేవలకర్మిణాంఫలముక్త్వాసగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాంఫలంసంసారగోచరమేవదర్శయతి (యేపునర్జ్ఞానయుక్తాఇత్యాదినా) అరణ్యే- స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణేదేశే. ముక్తానామిహైవసర్వకామప్రవిలయంసర్వాత్మభావంచదర్శయన్తిశ్రుతయః - బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తుదేశపరిచ్ఛిన్నఫలం- తతోనమోక్షఇత్యాహ (ఇహైవేతి) బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. విశ్వసృజః- ప్రజాపతయోమరీచిప్రభృతయః. ధర్మః- యమః. మహాన్- సూత్రాత్మా. అవ్యక్తం- త్రిగుణాత్మికాప్రకృతిః. సాత్త్వికీం- సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః. ౧౧

పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన।
తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియంబ్రహ్మనిష్ఠమ్॥ ౧౨

రం.— (తపశ్శ్రద్ధేఇతి) యేసన్న్యాసినఃకృతశ్రవణమననాఃవనేస్థిత్వాఉపరతకరణగ్రామాఃతపశ్శబ్దితంబ్రహ్మచతదాదరాతిశయరూపశ్రద్ధాంచయేసేవన్తే - తేవిధూతపాపాస్సూర్యమణ్డలంభిత్త్వా * సహస్రస్థూణేవిమితేదృఢఉగ్రేయత్రదేవానామధిదేవఆస్తఇతిపర్యఙ్కవిద్యాన్యుక్తోహేయప్రత్యనీకః * సదైకరూపరూపాయేతిప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహాయుక్తఃయత్రాస్తే - తత్రయాన్తీత్యర్థః. * యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇత్యత్రతపశ్శబ్దేనబ్రహ్మోచ్యతే- బృహదారణ్యకే * శ్రద్ధాంసత్యమిత్యుపాసతఇతితపశ్శబ్దస్థానేసత్యశబ్దప్రయోగాత్, సత్యశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వాత్, టీకాకారైరుక్తత్వాత్తపశ్శ్రద్ధేఇత్యత్రతపశ్శబ్దోబ్రహ్మపరః. ౧౧

శం — అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్యవిద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే - పరీక్ష్యయదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయంస్వాభావికావిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవన్తమేవపురుషంప్రతివిహితత్వాత్, తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చ లోకాయేదక్షిణోత్తరమార్గలక్షణాఃఫలభూతాః, యేచవిహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యానరకతిర్యక్ప్రేతలక్షణాః- తానేతాన్పరీక్ష్య- ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైఃసర్వతోయాథాత్మ్యేనావధార్య. లోకాన్ - సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాఙ్కురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రసఙ్కులాన్కదలీగర్భవదసారాన్మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదఫేనసమాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్పృష్ఠతఃకృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర్మచితాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తితానిత్యేతత్. బ్రాహ్మణస్యైవవిశేషతోఽధికారస్సర్వత్యాగేనబ్రహ్మవిద్యాయామితిబ్రాహ్మణగ్రహణం. పరీక్ష్యలోకాన్కింకుర్యాదితి. ఉచ్యతే-నిర్వేదం- నిఃపూర్వోవిదిరత్రవైరాగ్యార్థే. వైరాగ్యమాయాత్- కుర్యాదిత్యేతత్. సవైరాగ్యప్రకారఃప్రదర్శ్యతే - ఇహసంసారేనాస్తికశ్చిదప్యకృతఃపదార్థః. సర్వఏవహిలోకాఃకర్మచితాః- కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః. ననిత్యంకించిదస్తీత్యభిప్రాయః. సర్వంతుకర్మానిత్యస్యైవసాధనం- యస్మాచ్చతుర్విధమేవహిసర్వంకర్మకార్యముత్పాద్యమాప్యంసంస్కార్యంవికార్యంవా. నాతఃపరంకర్మణాంవిషయోఽస్తి. అహంచనిత్యేనామృతేనాభయేనకూటస్థేనాచలేనధ్రువేణార్థీ- నతద్విపరీతేన. అతఃకింకృతేనకర్మణాఆయాసబహులేనానర్థసాధనేనేత్యేవంనిర్విణ్ణః. అభయంశివమకృతంనిత్యంపదంయత్- తద్విజ్ఞానార్థం-విశేషేణాధిగమార్థంస- నిర్విణ్ణోబ్రాహ్మణోగురుమేవ- ఆచార్యంశమదమదయాదిసమ్పన్నమభిగచ్ఛేత్. శాస్త్రజ్ఞోఽపిస్వాతన్త్ర్యేణబ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణంనకుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవధారణఫలం. సమిత్పాణిః - సమిద్భారగృహీతహస్తః. శ్రోత్రియం - అధ్యయనశ్రుతార్థసమ్పన్నంబ్రహ్మనిష్ఠం- హిత్వాసర్వకర్మాణికేవలేఽద్వయేబ్రహ్మణినిష్ఠాయస్య- సోఽయంబ్రహ్మనిష్ఠః. తపోనిష్ఠఇతియద్వత్. నహికర్మిణోబ్రహ్మనిష్ఠాసమ్భవతి- కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్. సతంగురుంవిధివదుపసన్నఃప్రసాద్యపృచ్ఛేదక్షరంపురుషంసత్యం. ౧౨

ఆ.— ఐహికకర్మఫలస్యపుత్రాదేర్నాశవిషయంప్రత్యక్షం. విమతమనిత్యం-కృతకత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయం. * తద్యథేహకర్మచితోలోకఃక్షీయతఇత్యాద్యాగమాః. తైరనిత్యత్వేనసర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణస్యైవేతి) * నైతాదృశంబ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచేతిస్మృతేఃబ్రాహ్మణస్యైవాధికారఇత్యర్థః. కూటస్థేన- పరిణామరహితేన. అచలేన- స్పన్దరహితేన. ధ్రువేణ- ప్రయత్నరహితేనాహమర్థీ. సమిత్పాణిరితివినయోపలక్షణం. ౧౨

రం.— విరక్తస్యపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానేచ్ఛోర్ధ్రువరూపాసనంవిధీయతే (పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితానితి) అస్మిన్వాక్యేన్యాయనిష్ఠార్థానువాదేనగురూపసత్తిర్విధీయతే. * కర్మచితాన్- కర్మసఞ్చితాన్. కర్మసమ్పాద్యాన్లోకాన్పరీక్ష్య- మీమాంసాన్యాయైర్నిరూప్యబ్రాహ్మణః- అధీతసాఙ్గసశిరస్కవేదః. యఇత్యధ్యాహార్యం- సఇత్యుత్తరత్రశ్రవణాత్. అకృతః- నిత్యః. అత్రపురుషోవిశేష్యః- లిఙ్గవశాత్, దక్షరంపురుషమిత్యనన్తరోక్తేశ్చ. కృతేన- కర్మణానాస్తి-నసిధ్యతి. నలభ్యతఇతీతికరణంద్రష్టవ్యం. ఇతియోనిర్వేదమాయాత్ - సఃతద్విజ్ఞానార్థంగురుమేవాభిగచ్ఛేత్. ఏవకారేణనియమవిధిత్వమవగమ్యతే. సమిత్పాణిః-అరిక్తపాణిః.*రిక్తపాణిస్తునోపేయాద్రాజానందైవతంగురుమితిహిస్మర్యతే. శ్రోత్రియం- శ్రుతవేదాన్తం. బ్రహ్మనిష్ఠం- బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్తం. శ్రుతవేదాన్తోఽపిరుచిభేదాదబ్రహ్మనిష్ఠోనోపగన్తవ్యఇతిభావః. అభిగచ్ఛేదిత్యన్వయః. శమః- బాహ్యేన్ద్రియనియమనరూపః. ప్రశాన్తచిత్తాయేత్యన్తఃకరణనియమనస్యోక్తతయాపారిశేష్యాత్. ఏతేనశ్రవణోపయుక్తమవధానంవివక్షితం- నతూపాసనోపయుక్తాత్యన్తేన్ద్రియజయాదిః. తస్మైసవిద్వాన్ప్రోవాచేత్యన్వయః. యేనేతినిర్దేశోవిజ్ఞానాభిప్రాయః. తద్విజ్ఞానార్థమితిహిప్రకృతం. సామాన్యతఃకారణాభిప్రాయోవా. లిఙ్గవ్యత్యయోవా. అక్షరం- స్వరూపేణావికారం. సత్యం - గుణతోఽప్యవికారం. ఆభ్యాసుచిజ్జీవవ్యావృత్తిః. తాంబ్రహ్మవిద్యాంప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఇతివేదాన్తసారేవ్యాఖ్యాతం. ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థంహృదినిధాయభగవతాబాదరాయణేనశాస్త్రారమ్భే * అథాతోబ్రహ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రితం. తస్యచాయమర్థః- అథ- షోడశలక్షణకర్మవిచారానన్తరంఅతః- కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాధిగమసహితానన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేర్హేతోఃబ్రహ్మజిజ్ఞాసా- బ్రహ్మవిచారఃకర్తవ్యఇతి. కర్మవిచారేసతి * అక్షయ్యంహవైచాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతంభవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేనశ్రుతానామపిచాతుర్మాస్యాదీనాం * ప్రత్యక్షంచాతుర్మాస్యైర్యజతేత్యాదిభిరావృత్తివిధానాత్,

తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ।
యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామ్॥ …… ౧౩

ఇతి ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ఇతి ప్రథమముణ్డకమ్.

అతో ऽపి గాహుః విత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిశ్వజిదాదీనామననుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యప్రసక్త్యా, చ్చ చాతుర్మాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితిని శ్చిత్యానన్తస్థిరఫలరూపం బ్రహ్మ చ వేదాన్తవాక్యైరాపాతతో ऽవగత్య తన్నిర్ణయాయ బ్రహ్మవిచారే పురుషః ప్రవర్తత ఇతి పర్యవసితో ऽర్థః. నను కర్మవిచారే సతి ఆవృత్తివిధానాదిభిః కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం ప్రతీయతాం నామ- వేదాన్తవాక్యైరనన్తస్థిరఫలం బ్రహ్మ కథం ప్రతీయతాం- సిద్ధే బ్రహ్మణి వ్యుత్పత్తివిరహాత్,. వ్యవహారాధీనత్వాదాద్యవ్యుత్పత్తిగ్రహస్య, వ్యవహారస్య చ కార్యాన్వితఏవ సంభవాత్,. తథాహి - గామానయేతి వాక్యశ్రవణానన్తరం గవానయనే ప్రవృత్తం ప్రయోజ్యముపలభ్య బాలో వ్యుత్పిత్సుః- ఇయం గవానయనప్రవృత్తిః గవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా- గవానయనప్రవృత్తిత్వాత్. మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితి తదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయ తస్య చ జ్ఞానస్య శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా శబ్దజన్యతాం నిశ్చినోతి - తతశ్చ ప్రాథమికవ్యుత్పత్తిగ్రహే శబ్దస్య కార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్తదుపజీవిద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిగ్రహో ऽపి కార్యవిశేషవిషయ ఇతి కార్యాన్వితే సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహాసంభవాత్, అవ్యుత్పన్నస్య శబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్, అనన్తస్థిరఫలావాప్తప్రతీత్యసంభవాత్ బ్రహ్మవిచారో నారభ్య ఇతి పూర్వః పక్షః. అమ్బాతాతాదిభిశ్చన్ద్రాదీనఙ్గుల్యా నిర్దిశ్య- అయం చన్ద్రః - అయం గౌరిత్యాదిశబ్దైర్బహుశః ప్రయుక్తైస్తదుభయస్సహచారదర్శీ బాలశ్శబ్దప్రయోగే తదర్థబుద్ధ్యుత్పత్తిం స్వాత్మనో దృష్ట్వా- తయోః కంచిదౌత్పత్తికం సమ్బన్ధం నిశ్చినోతి. స ఏవ శక్తిరితి గీయతే. తతశ్చ సిద్ధార్థే ऽపి వ్యుత్పత్తిగ్రహసంభవాత్, తాన్త్రికాన్తరోపదర్శితమార్గైశ్చ సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహసంభవాత్, అనన్తస్థిరఫలావాప్తప్రతీతిసంభవాద్బ్రహ్మవిచార ఆరమ్భణీయ ఇతి తత్ర సిద్ధాన్తః కృతః. …………………… ౧౨- ౧౩

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ప్రథమముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

శం.— తస్మై స విద్వాన్- గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ- ఉపగతాయ సమ్యక్- యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ప్రశాన్తచిత్తాయ- ఉపరతదర్పాదిదోషాయ. శమాన్వితాయ- బాహ్యేన్ద్రియోపరమేణ చ యుక్తాయ. సర్వతో విరక్తాయేత్యేతత్. యేన విజ్ఞానేన- యయా విద్యయా చ పరయా అక్షరం - అద్రేశ్యాదివిశేషణం తదేవాక్షరం - పురుషశబ్దవాచ్యం పూర్ణత్వాత్పురిశయనాచ్చ - సత్యం - తదేవ పరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ- వేద- విజానాతి. తాం బ్రహ్మవిద్యాం తత్త్వతః- యథావత్ప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఆచార్యస్యాప్యయం నియమో యన్న్యాయప్రాప్తశిష్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః. …………………… ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.

ఆ.— (అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్. (అక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికారశూన్యత్వాదిత్యర్థః. …………………… ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి ప్రథమముణ్డకభాష్యటీకా.

ముణ్డకోపనిషత్.

ద్వితీయముణ్డకే— ప్రథమఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। యథాసుదీప్తాత్ పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాఃసహస్రశఃప్రభవన్తేసరూపాః।
తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్యభావాఃప్రజాయన్తేతత్రచైవాపియన్తి॥ ౧
దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఃసబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః।
అప్రాణోహ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతఃపరః॥ ౨

శం.— అపరవిద్యాయాస్సర్వంకార్యముక్తం. సచసంసారోయత్సారో, యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి, యస్మింశ్చప్రలీయతే, తదక్షరంపురుషాఖ్యంసత్యం-యస్మిన్విజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి, తత్పరస్యాబ్రహ్మవిద్యాయావిషయః సవక్తవ్యఇత్యుత్తరోగ్రన్థఆరభ్యతే. యదపరవిద్యావిషయంకర్మఫలలక్షణంసత్యంతదాపేక్షికం - ఇదన్తుపరవిద్యావిషయంపరమార్థసల్లక్షణత్వాత్తదేతత్సత్యం - యథాభూతంవిద్యావిషయం. అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్. అత్యన్తపరోక్షత్వాత్కథంనామప్రత్యక్షవదక్షరంప్రతిపద్యేరన్నితిదృష్టాన్తమాహ - యథాసుదీప్తాత్- సుష్ఠుదీప్తాత్. ఇద్ధాత్. పావకాత్- అగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాః- అగ్న్యవయవాఃసహస్రశః- అనేకశఃప్రభవన్తే- నిర్గచ్ఛన్తిసరూపాః - అగ్నిసలక్షణాః. ఏవం- తథోక్తలక్షణాదక్షరాద్వివిధాః - నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః. హేసోమ్య- భావాః - జీవాఆకాశాదివద్ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాఃసుషిరభేదాఘటాద్యుపాధిప్రభేదమనుభవన్తి- ఏవంనానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమనుప్రజాయన్తే. తత్రచైవ - తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియన్తి- దేహోపాధివిలయమనులీయన్తే- ఘటాదివిలయమన్వివసుషిరభేదాః. యథాకాశస్యసుషిరభేదోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వంఘటాద్యుపాధికృతమేవ- తద్వదక్షరస్యాపినామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవజీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం. ౧

ఆ.— * ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముణ్డకేన ప్రపఞ్చ్యపరవిద్యాంసూత్రితాంప్రపఞ్చయితుంద్వితీయముణ్డకారమ్భఇత్యాహ (అపరవిద్యాయాఇత్యాదినా) కర్మణోపిప్రాక్సత్యత్వముక్తం - తద్వదిదంసత్యత్వంనమన్తవ్యమిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) విధీయతే.విశేష్యతేవిద్యానేనేతివ్యుత్పత్త్యావిషయశబ్దస్యవస్తుపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గత్వం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్- అత్యన్తాబాధ్యత్వాదిత్యర్థః. (అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి) శాస్త్రైకగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షంనసమ్భవతి. నాప్యౌష్ణ్యాదీనంచకైవల్యం. తత్కథంనామసత్యమక్షరంప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ముముక్షవఇత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోరేకత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథాసుదీప్తాదితి) ఏకత్వేసతిప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోపిప్రత్యక్షత్వంభవిష్యతి - ఘటైకదేశప్రత్యక్షవదిత్యర్థః. యథావిభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేనవిస్ఫులిఙ్గేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః- స్వతఃపునరగ్న్యాత్మత్వమేవ- ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్. తథాచిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాంస్వతోబ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః ౧

రం. (తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్. (యథాసుదీప్తాత్పావకాదితి) అయోగోళకాదిగతాద్దహ్యమానాద్వా- వేశ్మాదిషుసుదీప్తాద్వాపావకాదనేకశస్సరూపావిస్ఫులిఙ్గాయథోత్పద్యన్తే- ఏవమేవసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్సరూపనానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాఃకార్యవర్గాఉత్పద్యన్తే- తత్రైవలీయన్తేచ. ౧

శం.— నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయాపరాదక్షరాత్పరంయత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవస్వరూపమాకాశస్యేవసర్వమూర్తివర్జితంనేతినేతీత్యాదివిశేషణంవివక్షన్నాహ- దివ్యః- ద్యోతనవాన్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. దివివా- స్వాత్మనిభవః. అలౌకికోవా. హి- యస్మాదమూర్తః- సర్వమూర్తివర్జితః. పురుషః- పూర్ణః. పురిశయోవా. దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషస్సబాహ్యాభ్యన్తరః- సహబాహ్యాభ్యన్తరేణవర్తతఇతి. అజః- నజాయతేకుతశ్చిత్. స్వతోఽజస్యజన్మనిమిత్తస్యచాభావాత్. యథాజలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది, యథానభస్సుషిరభేదానాంఘటాది,. సర్వభావవికారాణాంజనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేనసర్వేప్రతిషిద్ధాభవన్తి. సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః - అతోఽజరోఽమృతోఽక్షరోధ్రువోఽభయఇత్యర్థః. యద్యపిదేహాద్యుపాధిభేదదృష్టీనామవిద్యావశాద్దేహభేదేషుసప్రాణస్సమనాస్సేన్ద్రియస్సవిషయఇవప్రత్యవభాసతేతలమలాదిమదివాకాశం- తథాపితుస్వతఃపరమార్థదృష్టీనామప్రాణః- అవిద్యమానఃక్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకోవాయుర్యస్మిన్నవిద్యతే-అసావప్రాణః. తథాఅమనాః- అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సఙ్కల్పాద్యాత్మకంమనోప్యవిద్యమానంయస్మిన్- సోయమమనాః. అప్రాణోహ్యమనాశ్చేతిప్రాణాదివాయుభేదాఃకర్మేన్ద్రియాణితద్విషయాశ్చతథాబుద్ధిమనసీబుద్ధీన్ద్రియాణితద్విషయాశ్చప్రతిషిద్ధావేదితవ్యాః. యథాశ్రుత్యన్తరే*ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. యస్మాచ్చైవంప్రతిషిద్ధోపాధిరద్వయః- తస్మాచ్ఛుభ్రః- శుద్ధః. అతోఽక్షరాత్-నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూపాత్: సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరంతదుపాధిలక్షణమవ్యాకృతాఖ్యమక్షరంసర్వవికారేభ్యః. తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరోనిరుపాధికఃపురుషఇత్యర్థః. యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరంసంవ్యవహారవిషయమోతంచప్రోతంచ- కథంపునరప్రాణాదిమత్త్వంతస్యేతి. ఉచ్యతే - యదిహిప్రా

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ॥ ౩

ణాదయః ప్రాగుత్పత్తేః పురుష ఇవ స్వేనాత్మనా సన్తి- న చాపురుషస్య ప్రాణాదినావిద్యమానేన ప్రాణాదిమత్త్వం భవేత్. న తు తే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేస్సన్తి- అతోఽప్రాణాదిమాన్ పరః పురుషః- యథాఽనుత్పన్నే పుత్రే అపుత్రో దేవదత్తః. ౨

ఆ.— అక్షరస్యాపి జీవోత్పత్తిప్రళయయోర్నిమిత్తత్వమౌపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థం - తత్ర స్వతస్తు నిమిత్తనైమిత్తికభావో ఽపి నాస్తీత్యాహ (నామరూపబీజభూతాదితి) దేహాపేక్షయా యద్బాహ్యమాభ్యన్తరం చ ప్రసిద్ధం- తేన సహితా జాత్మైవ సతదధిష్ఠానతయావావర్తత ఇతి సబాహ్యాభ్యన్తరః. అత ఏవ సర్వాత్మత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదతోఽజ ఇత్యర్థః. జాయతే అస్తి విపరిణమతే వర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యేవమాదిభావవికారాణాం నిషేధే తాత్పర్యమజశబ్దస్యాహ (సర్వభావవికారాణామితి) జీవానాం ప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్మత్వే బ్రహ్మణో ఽపి ప్రాణాదిమత్త్వం ప్రాప్తం- తన్నివర్తయతి (యద్యపీత్యాదినా) (అనేకజ్ఞానశక్తీతి) సృష్టిసంశయాద్యనేకజ్ఞానేషు శక్తివిశేషోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం. (నామరూపబీజేతి) నామరూపయోర్బీజం- బ్రహ్మ. తస్యోపాధితయోపలక్షితం - శుద్ధస్యాకారణత్వానుపపత్త్యాగమితం స్వరూపమస్యేతి తథోక్తం. తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్చ యతోఽక్షరాత్పర ఇతి సమ్బన్ధః. కథం మాయాతత్త్వస్యాక్షరస్య పరత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సర్వకార్యేతి) కార్యం హ్యపరం ప్రసిద్ధం- తత్కారణత్వేన గమ్యమానత్వాన్మాయాతత్త్వం పరం. యాన్తికబాధాపనిర్వాచ్యత్వేపి స్వరూపోచ్ఛేదాభావాదక్షరం. తదుక్తం గీతాయాం *క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత ఇతి. ౨

రం.— (దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి) * వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేక ఇతి ద్యుసమ్బన్ధిత్వేన. * తదపాణిపాదమితి వా * నిత్యం విభుమితి వా అమూర్తత్వేన, * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి బాహ్యాభ్యన్తరసర్వవస్త్వాత్మతయా, * అచక్షుశ్శ్రోత్రమితి అనిన్ద్రియత్వేన ప్రాణమనఃశూన్యతయా, * యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి వికారరూపదోషశూన్యతయా, చ దివ్యాదిశబ్దపర్యన్తశబ్దితశ్చ యః - సః - అవ్యాకృతాత్ - అక్షరాద్యః పరస్సమష్టిరూపపురుషః- తస్మాదపి కారణత్వేన పర ఇత్యర్థః. ప్రధానపురుషయోస్సజ్జన్యత్వాదితి భావః. అక్షరాత్పరత ఇత్యత్రాక్షరశబ్దః అశ్నుత ఇతి వా న క్షరతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా స్వవికారవ్యాపకేనామాన్తరాభిలాపయోగ్యక్షరణాభావవతి అవ్యాకృతే వర్తతే. న తు భూతయోన్యక్షరే- భూతయోన్యక్షరస్య సబాహ్యాభ్యన్తర ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్య తస్మాదేవ పరత్వాసమ్భవాత్. న హి తస్యైవ తతః పరతః పరత్వం సంభవతి- విరోధాత్. న చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యాస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు- తతశ్చ స్వవికారాపేక్షయా పరభూతాదవ్యాకృతాదక్షరాత్పర ఇత్యేవాస్తు. న త్వవ్యాకృతాక్షరాత్పరభూతాత్సమష్టిపురుషాత్పర ఇతీతి వాచ్యం- పరశబ్దస్య ప్రతియోగిసాపేక్షత్వేనాక్షరశబ్దస్య పరత్వావధిసమర్పకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. న హి దేవదత్తాదుత్పన్నాద్భయమిత్యత్ర పఞ్చమ్యాస్సామానాధికరణ్యప్రతీతిరస్తి. అతో యథోక్త ఏవార్థః. ౨

శం.— కథం తే న సన్తి ప్రాణాదయ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేవ పురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే - ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. న హి తేనావిద్యావిషయేణానృతేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాత్- అపుత్రస్య స్వప్నదృష్టేనేవ పుత్రేణ పుత్రిత్వం. ఏవం మనస్సర్వాణి చేన్ద్రియాణి విషయాశ్చైతస్మాదేవ జాయన్తే. తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యర్థః. యథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తః- తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః. యథా కరణాని మనశ్చేన్ద్రియాణి- తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని- ఖం- ఆకాశం. వాయుః- బాహ్య ఆవహాదిభేదః. జ్యోతిః- అగ్నిః. ఆపః- ఉదకం. పృథివీ- ధరిత్రీ. విశ్వస్య- సర్వస్య ధారిణీ. ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వపూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయన్తే. ౩

ఆ.— యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం శుద్ధమవికల్పం బ్రహ్మ తత్త్వజ్ఞానాజ్జీవానాం కైవల్యం- తదేవ మాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ (యస్మాదేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వం తర్హి సప్రాణత్వమాత్మనో భవిష్యతీతి శఙ్కానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ (అవిద్యావిషయ ఇతి) (నామధేయ ఇతి) వాఙ్మాత్రః. న వస్తుకృత ఇత్యర్థః. ప్రాణాదీనామయముక్తక్రమోఽపరక్రమేణ బాధ్యతే-*గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా ఇతి భూతేషు లయశ్రవణేన ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేతి. అభిముఖమాగచ్ఛన్ వాయురావహః. పురతో గచ్ఛన్ ప్రవహ ఇత్యాదిభేదః. శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా ఉత్తరోత్తరగుణా యేషాం తాని తథోక్తాని. యథా శుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణాజ్జాయమానః పటః శుక్లగుణో జాయతే- తథాకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితో జాయతే. తథైవ వాయుభావాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితో జాయత ఇతి ద్రష్టవ్యం. నను సూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమముత్పద్యన్తే- అనన్తరం *తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పఞ్చీకరణోపలక్షణార్థత్రివృత్కరణశ్రుతేః పఞ్చాత్మకత్వమవగమ్యతే. తత ఏకైకస్య భూతస్య గుణవత్త్వం వర్ణితమన్యత్ర. కథమిహ పఞ్చీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్గ ఏవాకాశస్యైకగుణత్వం- వాయోర్ద్విగుణత్వం తేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే. సత్యం- భూతసర్గతాత్పర్యాభావద్యోతనాయ ప్రక్రియాన్తరం న విరుధ్యతే. న హ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కించిత్ఫలం శ్రూయతే. అత ఏవ గుణగుణిభావో ఽపి నవైశేషికపక్షవదిహ వివక్షితః- కిన్తు రాహోః శిర ఇతివద్వ్యపదేశమాత్రం. విస్తరేణ త్వన్త్యకార్యపర్యన్తం తేన తేనాకారేణ బ్రహ్మైవ వివర్తత ఇతి ప్రపఞ్చ్యతే- తతోఽతిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసమ్భవాత్తస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రదర్శితమిత్యర్థః. ౩

అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యౌదిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః।
వాయుః ప్రాణోహృదయంవిశ్వమస్యపద్భ్యాంపృథివీ హ్యేషసర్వభూతాన్తరాత్మా॥ ౪

రం.— విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఏతస్మాజ్జాయతఇతి) ఖం- ఆకాశః. జ్యోతిః- తేజః. విశ్వస్య- కృత్స్నస్యధారిణీ. ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం. ఇదంహివాక్యంప్రాణపాదేవియత్పాదేచచిన్తితం. ప్రాణపాదే *అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ తదాహుఃకింతదాసీదితిఋషయోవావతేఽగ్రేసదాసీత్తదాహుఃకేతేఋషయఇతిప్రాణావాఋషయఇతిజగదుత్పత్తేఃప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం సద్భావశ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్రుతయోజీవోత్పత్తివాదిశ్రుతివదన్యథానేయాఇతి * తథాప్రాణాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * తథాప్రాణాః - వియదాదివత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యానీన్ద్రియాణ్యప్యుత్పద్యన్తఏవ- *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ , ఆత్మావాఇదమేకఏవాగ్రఆసీదిత్యాదిషుప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్, *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిఇన్ద్రియాణామాహత్యోత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ఉత్పద్యన్తఏవ. నచేన్ద్రియోత్పత్తివాదోజీవోత్పత్తివదన్యథానేయః - బాధకాభావాత్, * ప్రాణావావఋషయఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దస్యసార్వజ్ఞ్యవాచిఋషిశబ్దసమానాధికృతతయాపరమాత్మవాచిత్వేనేన్ద్రియవాచిత్వాభావాత్,. కథంతర్హ్యేకస్మిన్పరమాత్మని * ప్రాణావావఋషయఇతిబహువచనోపపత్తిరితిచేత్. తత్రాహ * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ - బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ - తత్రబహుత్వాసమ్భవాత్, పరమాత్మనఏవసృష్టేఃప్రాగవస్థానశ్రుతేః, తస్యైవప్రాణశబ్దేనప్రతిపాదనీయత్వాత్,. * తత్పూర్వకత్వాద్వాచః- వాగాదీన్ద్రియస్యవాగిన్ద్రియకార్యాఖిలపనకర్మభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకత్వాత్, ప్రలయేవాగిన్ద్రియాదికార్యశబ్దాఖిలాపాదిప్రయోజనాభావాన్నప్రలయేతేషామవస్థానమితిస్థితం.॥ తథాతత్రైవపాదే * అనీదవాతంస్వధయాతదేకమితిమహాప్రలయసమయేప్రాణకార్యానశ్రవణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదోజీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్యఇతిశఙ్కాయాం * శ్రేష్ఠశ్చ- శ్రేష్ఠప్రాణోపీన్ద్రియవదుత్పద్యతే. * ఆనీదవాతమితిపరబ్రహ్మణఃఅననం- విద్యమానత్వముచ్యతే- నముఖ్యప్రాణస్య- అవాతమితివాయుమాత్రసత్తాయాస్తత్రైవప్రతిషిద్ధత్వాదితిస్థితం.॥ తథావియత్పాదే * వాయోరగ్నిఃఅగ్నేరాపఃఅద్భ్యఃపృథివీత్యాదౌవాయురూపాద్బ్రహ్మణఃఅగ్నిసృష్టిః-ఉతకేవలవాయోరేవేతివిశయే * తేజోఽతస్తథాహ్యాహ- అతః-కేవలవాయోరేవతేజఉత్పద్యతే- * వాయోరగ్నిరితిహిశ్రుతిరాహ. *ఆపః- ఆపస్తేజసఏవోత్పద్యన్తే- * అగ్నేరాపఇతిహిశ్రుతిరాహ. * పృథివీ- పృథివీఅద్భ్యఏవోత్పద్యతే- * అద్భ్యఃపృథివీ* తాఅన్నమసృజన్తేతిహిశ్రుతిరాహ. నను కథమన్నశబ్దేనపృథివ్యభిధీయతే - తత్రాహ * అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః- మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యావాన్న కారణభూతా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే. తథా * యదగ్నేరోహితంరూపంతేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యేతికృష్ణరూపస్యాన్నసమ్బన్ధితయాకీర్తనాన్నముఖ్యమన్నమన్నశబ్దేనోచ్యతే - అపితుపృథివ్యేవ. తైత్తిరీయకే * అద్భ్యఃపృథివీతిపృథివీ వాచకస్పష్టశబ్దాన్తరశ్రవణాచ్చఅన్నశబ్దేనపృథివ్యేవోచ్యతే. తతశ్చ కేవలవాయ్వాదేరేవాగ్న్యాద్యుత్పత్తిః- నతుతచ్ఛరీరకబ్రహ్మణఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * తదభిధ్యానాదేవతుతల్లిఙ్గాత్సః- తుశబ్దఃపక్షవ్యావర్తకః. వాయ్వగ్న్యాదిశబ్దైస్సః - పరమాత్మైవాభిధీయతే- * తత్తేజఐక్షత * తాఆపఐక్షన్తేతితత్సఙ్కల్పలక్షణాభిధ్యానరూపాత్పరమాత్మలిఙ్గాత్, దచేతనేతేజఆదావీక్షణాసమ్భవాత్. *విపర్యయేణతుక్రమోతఉపపద్యతేచ- తుశబ్దోఽవధారణార్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ। ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీవిశ్వస్యధారిణీత్యేవంసర్వేషాంభూతానాంపరబ్రహ్మానన్తర్యరూపః * వాయోరగ్నిరగ్నేరాపఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణశ్రూయమాణోయఃక్రమః - సవాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వఏవోపపద్యతే - నకేవలవాయ్వాద్యుపాదానకత్వఇత్యర్థః. * అన్తరావిజ్ఞానమనసీక్రమేణతల్లిఙ్గాదితిచేన్నావిశేషాత్ - జ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణివిజ్ఞానముచ్యన్తే. నను * ఏతస్మాజ్జాయతఇతివాక్యంప్రాణాదీనాంసర్వేషామవ్యవహితబ్రహ్మోపాదానకత్వంప్రతిపాదయితుంనప్రవృత్తం- కింతుప్రాణోత్పత్త్యనన్తరంమనసశ్చసర్వేన్ద్రియాణాంచోత్పత్తిః- తతఆకాశాదిభూతానాముత్పత్తిరితీన్ద్రియాణాంమనసశ్చప్రాణభూతాన్తరాళసృష్టత్వప్రతిపాదనార్థంప్రవృత్తం. శ్రుత్యన్తరేపిమహాభూతసృష్టిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లిఙ్గాదితిచేన్న- అవిశేషాత్- అవిశేషేణప్రాణాదీనాం సర్వేషాంబ్రహ్మానన్తర్యరూపక్రమప్రతీతేః, తత్పరిత్యాగేకారణాభావాత్. ననువాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మణోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌవాయ్వాదిశబ్దానాంతచ్ఛరీరకబ్రహ్మణిలక్షణాస్యాత్. తత్రాహ*చరాచరవ్యపాశ్రయస్తుస్యాత్తద్వ్యపదేశోభాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్- తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. చరాచరవ్యపాశ్రయోదేవమనుష్యాదివృక్షాదిశబ్దవ్యపదేశోభాక్తః- వాచ్యైకదేశేభజ్యతఇత్యర్థః. భక్త్వాప్రయుక్తోభాక్తః. భక్తిః- భఙ్గః. విశిష్టవాచిశబ్దఃవిశేషణమాత్రేభక్త్వాప్రయుజ్యతే - వాచ్యైకదేశేప్రయోగాత్ భజ్యతఇత్యర్థః * వచసాంవాచ్యముత్తమమిత్యాదిప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాంచరాచరశబ్దానాంవిశిష్టంబ్రహ్మైవార్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగస్తుఅముఖ్యః. తతశ్చవాయ్వాదిశబ్దైఃబ్రహ్మాభిధానంముఖ్యమేవ. యద్వా- అభాక్తఇతిచ్ఛేదః. చరాచరవాచిశబ్దైఃబ్రహ్మవ్యపదేశఃఅభాక్తః- ముఖ్యఇతియావత్. శరీరవాచిశబ్దానాంశరీరపర్యన్తత్వాదితితత్రస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౪

శం.— సఙ్క్షేపతఃపరవిద్యావిషయమక్షరంనిర్విశేషంపురుషంసత్యం *దివ్యోహ్యమూర్తఇత్యాదినామన్త్రేణోక్త్వాపునస్తదేవసవిశేషంవిస్తరేణవక్తవ్యమితిప్రక్రమతే-సఙ్క్షేపవిస్తరోక్తోహిపదార్థఃసుఖాధిగమ్యోభవతిసూత్రభాష్యోక్తివదితి. యోపిప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽన్తర్విరాట్- సతత్త్వాన్తరితత్వేనలక్ష్యమాణోప్యేతస్మాదేవపురుషాజ్జాయతఏతన్మయశ్చేత్యేతదర్థమాహ. తంచవిశినష్టి - అగ్నిః - ద్యులో

తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యాం।
పుమాꣳ రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సంప్రసూతాః॥ ౫

తస్మాదృచస్సామ యజూꣳషి దీక్షా యజ్ఞాశ్చ సర్వే క్రతవో దక్షిణాశ్చ।
సంవత్సరంచ యజమానశ్చ లోకాః సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్యః॥ ౬

కః. * అసౌ వావలోకో గౌతమాగ్నిరితి శ్రుతేః. మూర్ధా- యస్యోత్తమాఙ్గం. శిరః. చక్షుషీ చన్ద్రశ్చ సూర్యశ్చేతి చన్ద్రసూర్యౌ. యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గః కర్తవ్యో యస్యేత్యస్య పదస్య వక్ష్యమాణస్య యస్యేతి విపరిణామం కృత్వా. దిశశ్శ్రోత్రే యస్య. వాగ్వివృతాః- ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధా వేదా యస్య. వాయుః ప్రాణో యస్య. హృదయం- అన్తఃకరణం విశ్వం- సమస్తం జగదస్య- యస్యేత్యేతత్. సర్వంహ్యన్తఃకరణవికారమేవ జగత్ - మనస్యేవ సుషుప్తే ప్రళయదర్శనాత్, జాగరితేపి తత ఏవాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్విప్రతిష్ఠానాత్,. యస్యచ పద్భ్యాం జాతా పృథివీ. ఏష దేవో విష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాంభూతానామన్తరాత్మా. సహి సర్వభూతేషు ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా సర్వకరణాత్మా. ౪

ఆ.— (సర్వేషాంభూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామన్తరాత్మా- స్థూలపఞ్చభూతశరీరో హి విరాడిత్యర్థః. ౪

రం.— (అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావితి) అముం మన్త్రం ప్రస్తుత్య * స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదిత్యత్ర * అగ్నిరిహ ద్యులోకః- * అసౌ వై లోకోగ్నిరితి శ్రుతేః. స్మరన్తి చ మునయః * ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై నాభిం చన్ద్రసూర్యౌ చ నేత్రే । దిశశ్శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితించ సోచిన్త్యాత్మా సర్వభూతప్రణేతేతి భాషితం. వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః- వాగిన్ద్రియవ్యాపారా ఏవ వేదాః. వాయుః ప్రాణః-మహావాయురేవ దేహధారకః ప్రాణః. హృదయం విశ్వమస్య- జగత్సర్వమస్య దేహాన్తర్వర్తి హృదయాఖ్యమాంసవిశేషః. పద్భ్యాం పృథివీ - పాదావేవ పృథివీత్యర్థః. * ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా. సర్వభూతానాం తచ్ఛరీరత్వాత్సర్వేషామన్తరాత్మేత్యర్థః ౪

———

శం.— పఞ్చాగ్నిద్వారేణ చ యాస్సంసరన్తి ప్రజాః- తా అపి తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రజాయన్త ఇత్యుచ్యతే- తస్మాత్ - పరస్మాత్పురుషాత్ ప్రజావస్థానవిశేషరూపోగ్నిః. స విశేష్యతే - యస్య సూర్యస్సమిధ ఇవ సమిధః. సూర్యేణ హి ద్యులోకస్సమిధ్యతే. తతో హి ద్యులోకాగ్నినిష్పన్నాత్సోమాత్ పర్జన్యో ద్వితీయోగ్నిస్సమ్భవతి. తస్మాచ్చ పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాంభవన్తి. ఓషధిభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్యః పుమానగ్నిః రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం - యోషితి. యోషాగ్నౌ. స్త్రియామితి. ఏవం క్రమేణ బహ్వీః- బహ్వ్యః ప్రజాః - బ్రాహ్మణాద్యాః పురుషాత్పరస్మాత్సమ్ప్రసూతాః- సముత్పన్నాః. ౫

ఆ.— (పఞ్చాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిదృష్టేః శ్రుత్యన్తరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః. ౫

రం.— (తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్య ఇతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ * అగ్నిర్మూర్ధేత్యత్ర అగ్నిశబ్దనిర్దిష్టో ద్యులోకః. యస్యాగ్నేస్సమిధస్సూర్యః- ఇన్ధనాని. * అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిదితి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం శ్రవణాత్. (సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యాం) అతో హి ద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యః-ద్వితీయోగ్నిస్సంభవతి. తస్మాత్పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యామగ్నౌ సమ్భవన్తి. (పుమాన్రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం) ఓషధీభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యః పురుషరూపోగ్నిర్యోషిద్రూపాగ్నౌ రేతస్సేకం కరోతి. (బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః) ఏవం పఞ్చాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణ బహ్వ్యః ప్రజాః పరస్మాత్పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః. ౫

———

శం.— కించ- కర్మసాధనాని ఫలాని చ తస్మాదేవేత్యాహ- కథం. తస్మాత్ - పురుషాదృచః - నియతాక్షరపాదావసానా గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిశిష్టా మన్త్రాః. సామ- పాఞ్చభక్తికం సాప్తభక్తికంచ స్తోభాదిగీతివిశిష్టం. యజూꣳషి- అనియతాక్షరపాదావసానాని వాక్యరూపాణి. ఏవం త్రివిధా మన్త్రాః. దీక్షాః- మౌఞ్జ్యాదిలక్షణకర్తృనియమవిశేషాః. యజ్ఞాశ్చ సర్వే- అగ్నిహోత్రాదయః. క్రతవః- సయూపాః. దక్షిణాశ్చ - ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాన్తాః. సంవత్సరంచ- కాలః కర్మాఙ్గం. యజమానశ్చ - కర్తా. లోకాః- తస్య కర్మఫలభూతాః. తే విశేష్యన్తే- సోమో యత్ర- యేషు పవతే- పునాతి లోకాన్. యత్ర- యేషు సూర్యస్తపతి. తే చ దక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యా విద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః. ౬

ఆ.— (పాఞ్చభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాః పఞ్చభక్తయః- అవయవా యస్య తథోక్తం. (సాప్తభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్తభక్తయో యస్య తథోక్తం. స్తోభః - అర్థశూన్యా వర్ణాః. విశ్వజిత్సర్వమేధయోస్సర్వస్వదక్షిణా- అత ఏకాం గాముపక్రమ్య సర్వస్వాన్తా దక్షిణా భవన్తీత్యర్థః. ౬

రం.— (తస్మాదృచస్సామేతి) తస్మాత్- అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేదాః, దీక్షాః, అగ్నిహోత్రాద్యా యజ్ఞాః, సోమవికారాః క్రతవ, శ్చ దక్షిణా, శ్చ సంవత్సరాదయః కాలాః, యజమానః, కర్మఫలభూతాః స్వర్గాద్యా లోకా, శ్చ ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. లోకాన్విశినష్టి (సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్య ఇతి) యే లోకాశ్చన్ద్రసూర్యకిరణపూతా భవన్తీత్యర్థః. ౬

———

తస్మాచ్చ దేవా బహుధా సంప్రసూతాః సాధ్యా మనుష్యాః పశవో వయాంసి।
ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ తపశ్చ శ్రద్ధా సత్యం బ్రహ్మచర్యం విధిశ్చ॥ ౭

సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్త హోమాః।
సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త॥ ౮

అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తే సిన్ధవస్సర్వరూపాః।
అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మా॥ ౯

పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతం।
ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య॥ ౧౦

ఇతి ద్వితీయముణ్డకే - ప్రథమః ఖణ్డః.

శం.— తస్మాచ్చ పురుషాత్కర్మాఙ్గభూతా దేవా బహుధా- వస్వాదిగణభేదేన సమ్యక్ప్రసూతాః. సాధ్యాః- దేవవిశేషాః. మనుష్యాః- కర్మాధికృతాః. పశవః- గ్రామ్యారణ్యాః. వయాంసి- పక్షిణః. జీవనం చ మనుష్యాదీనాం ప్రాణాపానౌ. వ్రీహియవౌ హవిరర్థౌ. తపశ్చ- కర్మాఙ్గం పురుషసంస్కారలక్షణం స్వతన్త్రం చ ఫలసాధనం. శ్రద్ధా- యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః- చిత్తప్రసాదః. ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- అనృతవర్జితం యథాభూతార్థవచనం చాపీడాకరం. బ్రహ్మచర్యం- మైథునాసమాచారః. విధిశ్చ- ఇతికర్తవ్యతా. ౭

ఆ.— (తపశ్చ కర్మాఙ్గమితి) * పయో బ్రాహ్మణస్య వ్రతం యవాగూ రాజన్యస్యామిక్షా వైశ్యస్యేత్యాది శ్రుతివిహితం కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీత్యర్థః. ౭

రం.— (తస్మాచ్చ దేవా ఇతి) బహుధా- కర్మజాజ్ఞానజాదిభేదాద్బహుధేత్యర్థః. వయాంసి- పక్షిణః. యవః - దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః. వ్రీహియవశబ్దో ధాన్యమాత్రోపలక్షకః. తపః- కృచ్ఛ్రాదిలక్షణం. శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- సత్యవచనం. బ్రహ్మచర్యం- స్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యం. విధీయత ఇతి విధిః- నిత్యనైమిత్తికాదిః. ౭

శం.— కించ- సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాస్తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రభవన్తి. తేషాం చ సప్తార్చిషః- దీప్తయః. స్వస్వవిషయావద్యోతనాని. తథా సప్త సమిధః - సప్త విషయాః. విషయైర్హి సమిధ్యన్తే ప్రాణాః సప్త హోమాః- తద్విషయవిజ్ఞానాని. * యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. కించ- సప్త ఇమే లోకాః - ఇన్ద్రియస్థానాని. యేషు చరన్తి ప్రాణా ఇతి విశేషణాత్. ప్రాణానాం విశేషణమిదం ప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థం. గుహాయాం- శరీరే హృదయే వా స్వాపకాలే శేరత ఇతి గుహాశయాః. నిహితాః- స్థాపితా ధాత్రా సప్త సప్త- ప్రతిప్రాణిభేదం యానిచ. ఆత్మయాజినాం విదుషాం కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ, అవిదుషాం చ కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ, సర్వం చైతత్పరస్మాదేవ పురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితి ప్రకరణార్థః. ౮

ఆ.— (ఆత్మయాజినామితి) సకలమిదమహం చ పరమాత్మైవేతి భావనాపూర్వకం పరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యా యే యజన్తి తేషామిత్యర్థః. ౮-౯

రం.— (సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తీతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శ్రోత్రనాసికాద్వయరసనాఖ్యాని సప్తేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యన్తే. తథా సప్తార్చిషః- గార్హపత్యాద్యా అగ్నయః, ఇన్ధనాదీని, కాలీప్రభృతయస్సప్తజిహ్వాః[౮] చ ప్రభవన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. కించ- ఇమే సప్తాపి లోకా ఉత్పన్నాః. యేషు - లోకేషు హృదయగుహాసు సుషుప్తివేళాయాం శయానాస్సప్త ప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషు ధాత్రా నిహితాస్సన్తశ్చరన్తీత్యర్థః. సప్త సప్తేతి వీప్సా పురుషభేదాభిప్రాయా. ౮

శం.— అతః- పురుషాత్సముద్రాః- సర్వే క్షారాద్యాః. గిరయశ్చ - హిమవదాదయోఽస్మాదేవ పురుషాత్సర్వే. స్యన్దన్తే- స్రవన్తి గఙ్గాద్యాస్సిన్ధవః- నద్యః సర్వరూపాః- బహురూపాః. అస్మాదేవ పురుషాత్సర్వా ఓషధయః- వ్రీహియవాద్యాః. రసశ్చ- మధురాదిషడ్విధః. యేన - రసేన భూతైః- పఞ్చభిః స్థూలైః పరివేష్టిత స్తిష్ఠతే- తిష్ఠతి హ్యన్తరాత్మా-లిఙ్గం సూక్ష్మం శరీరం. తద్ధ్యన్తరా శరీరస్యాత్మనశ్చాత్మావదన్తరత ఇత్యన్తరాత్మా. ౯

రం.— (అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే ఇత్యాది) సర్వరూపాః- బహురూపాః సిన్ధవః- గఙ్గాద్యాస్సరిత ఇత్యర్థః. నను పృథివ్యా ఏవౌషధయో జాయమానా దృశ్యన్తే, ఇక్ష్వాదిభ్యో రసా జాయమానా దృశ్యన్తే, - కథమక్షరాత్సర్వమిదం జాయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మేతి) యేన- యస్మాత్కారణాదేషః - అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైః పరివృతస్సన్ తదన్తరాత్మతయావర్తతే- తస్మాత్ పృథివ్యాదిభ్యో జాయమానా అపి అక్షరాద్బ్రహ్మణో జాతా ఇతి శక్యతే వక్తుమితి భావః. ౯

శం.— ఏవం పురుషాత్సర్వమిదం సంప్రసూతం- అతో వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం- పురుష ఇత్యేవ సత్యం. అతః పురుష ఏవేదం సర్వం- న విశ్వం నామ పురుషాదన్యత్కించిదస్తి. అతో యదుక్తం- తదేతదభిహితం *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి - ఏ

౮- సప్తజిహ్వా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

హరిః ఓమ్॥ ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమత్రైతత్సమర్పితం।
ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయదేతజ్జానథసదసద్వరేణ్యంపరంవిజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠంప్రజానాం॥ ౧

తస్మిన్ హి పరస్మిన్నాత్మని సర్వకారణే పురుష ఏవేదం విశ్వం నాన్యదస్తీతి విజ్ఞాతం భవతీతి. కింపునరిదం విశ్వమితి. ఉచ్యతే- కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తపః- జ్ఞానం. తత్కృతం ఫలమన్యదేవ. తావద్ధీదం సర్వం తచ్చైతద్బ్రహ్మణః కార్యం. తస్మాద్బ్రహ్మ పరమమృతమహమేవేతి యో వేద నిహితం- స్థితం గుహాయాం- హృది సర్వప్రాణినాం - స ఏవం విజ్ఞానాదవిద్యాగ్రన్థిం- గ్రన్థిమివ దృఢీభూతామవిద్యావాసనాం. వికిరతి- విక్షిపతి. నాశయతి. ఇహ- జీవన్నేవ. నమృతస్సన్. హే సోమ్య- ప్రియదర్శన.......... ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యత్పృష్టం *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి- తన్నిరూపితం- సర్వం పరమాత్మనో జాయతే - అతస్తావన్మాత్రం సర్వం తస్మిన్విజ్ఞాతే విజ్ఞాతం భవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పురుష ఏవేదం విశ్వమితి) యస్మాదసౌ సర్వభూతాన్తరాత్మా- తస్మాత్సర్వమిదం పురుషోపాదానకత్వాత్పురుష ఏవ. తస్మాత్తద్విజ్ఞానే సర్వస్యాపి విజ్ఞానముపపద్యత ఇతి భావః. (కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమితి) తస్య జగత్స్రష్ట్యనుకూలః కర్మశబ్దితో వ్యాపారః సృష్టివ్యాలోచనాత్మక ఏవ. *ఏకో వ్యాపీ సదా శుద్ధో నిర్గుణః ప్రకృతేః పర ఇతి బ్రహ్మశబ్దిత ప్రకృతిపర భూతముక్తాత్మనామమృతవత్ పరమానన్దతయా భోగ్యభూతం బ్రహ్మ పృథక్షరపురుష ఏవేత్యర్థః. (ఏతద్యో వేదేతి) హే సౌమ్య- సోమార్హ. హృదయగుహావర్తి ఏతత్- అక్షరం బ్రహ్మ ఇహ- లోకే యో వేద- సః గ్రన్థివద్దుర్మోచామవిద్యాం వికిరతి- నిరస్యతి. *కౄ విక్షేప ఇతి ధాతుః. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అరూపం సదక్షరం కేన ప్రకారేణ విజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే- ఆవిః- ప్రకాశం. సన్నిహితం - వాగాద్యుపాధిభిః. జ్వలతి భ్రాజతీతి శ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే - దర్శన శ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతం సల్లక్ష్యతే హృది సర్వప్రాణినాం. యదేతదావిర్భూతం బ్రహ్మ సన్నిహితం- సమ్యక్స్థితం హృది - తద్గుహాచరం నామ - గుహాయాం చరతీతి. దర్శన శ్రవణాది ప్రకారైర్గుహాచరమితి ప్రఖ్యాతం. మహత్- సర్వమహత్త్వాత్. పదం- పద్యతే సర్వేణేతి. సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్. కథం తన్మహత్పదమితి. ఉచ్యతే- యదత్ర - అస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేతత్సర్వం సమర్పితం- ప్రవేశితం రథనాభావివ. ఏజత్- చలత్. పక్ష్యాది. ప్రాణత్- ప్రాణితీతి. ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్యపశ్వాది. నిమిషత్ - నిమిషాదిక్రియావత్. యచ్చానిమిషత్ - చశబ్దాత్. సమస్తమేతదత్రైవ బ్రహ్మణి సమర్పితం. ఏతదాస్పదం సర్వం హే జానథ - హే శిష్యా అవగచ్ఛథ తదాత్మభూతం భవతాం. సదసత్స్వరూపం- సదసతోః- మూర్తామూర్తయోః స్థూలసూక్ష్మయోస్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్. వరేణ్యం - వరణీయం. తదేవ హి సర్వస్య నిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం. పరం- వ్యతిరిక్తం. విజ్ఞానాత్ప్రజానామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః. యద్వరిష్ఠం- వరతమం. సర్వపదార్థేషు వరేషు తద్ధ్యేకం బ్రహ్మాతిశయేన వరం- సర్వదోషరహితత్వాత్. ౧

ఆ.— అధునా యస్య సకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మీతి వాక్యార్థజ్ఞానమవగత్యన్తం న భవతి- తస్యోపాయానుష్ఠానేన భవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపం సదక్షరమితి) వాక్యార్థస్యైవ పునః పునర్భావనాయ యుక్త్యనుసన్ధానం చోపాయ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఆవిశ్శబ్దో నిపాతః ప్రకాశవాచీ. బ్రహ్మ విశేషోపలబ్ధ్యాత్మనా ప్రకాశమానమేవ సదేతి భావయేదిత్యర్థః. అన్యైరప్యుక్తం * యదస్తి యద్భాతి తదాత్మరూపం నాన్యత్తతో భాతి న చాన్యదస్తి । స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతి కేవలం గ్రాహ్యం గ్రహీతేతి మృషైవ కల్పనేతి. (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాం హృదయే స్థితం వాగాద్యుపాధిభిశ్శబ్దాదీనుపలభమానవద్బ్రహ్మైవ జీవభావమాపన్నమవభాసతే యతః - తతో ఽపరోక్షం చేతి సదా స్మరేదిత్యర్థః. సర్వమిదం కార్యం పరిచ్ఛిన్నం చ సాస్పదం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ - ఘటాదివత్. తతస్సర్వాస్పదం యత్- తదేవ మాయాస్పదమాత్మభూతమితి యుక్త్యనుసన్ధానమాహ (మహత్పదమితి) ౧

రం.— (ఆవిస్సన్నిహితం గుహాచరం నామ మహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయం. యోగినామపరోక్షం హృదయగుహావర్తితయా సన్నిహితం. నామ- దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయా ప్రసిద్ధం. సర్వతో మహత్ పదం- ప్రాప్యభూతమిత్యర్థః. (అత్రైతత్సమర్పితమేజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చ యత్) ఏజత్- కమ్పమానం. జాగ్రదితి యావత్. ప్రాణత్- ప్రాణభృత్. నిమిషత్- సుప్తం. జాగ్రత్సుప్తాది భేదభిన్నం ప్రాణిజాతమత్ర- అక్షరపురుషే అర్పితమిత్యర్థః. (ఏతజ్జానథేతి) సదసద్వరేణ్యం- స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేన ప్రార్థనీయం. ఆధారభూతమితి యావత్. తాదృశమేతత్-

యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణుచయస్మిఁల్లోకానిహితాలోకినశ్చ।
తదేతదక్షరంబ్రహ్మసప్రాణస్తదువాఙ్మనః। తదేతత్సత్యంతదమృతంతద్వేద్ధవ్యంసోమ్యవిద్ధి॥ ౨
ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదంమహాస్త్రంశరంహ్యుపాసానిశితంసన్ధీయత।
ఆయమ్యతద్భావగతేనచేతసాలక్ష్యంతదేవాక్షరంసోమ్యవిద్ధి॥ ౩
ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మాబ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేత్॥ ౪

అటతః...వస్థేత్యర్థః. (పరంవిజ్ఞానాద్వరిష్ఠంప్రజానాం) * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నితిశ్రుత్యుక్తవిజ్ఞానశబ్దోజీవపరః. విజ్ఞానాత్పరం - జీవాదధికం - ప్రజానాముపాసనీయత్వేనాత్యన్తవరణీయం. అత్యన్తప్రార్థనీయమిత్యర్థః. ౧

శం.— కించ- యదర్చిమత్- దీప్తిమత్. యద్దీప్త్యాఆదిత్యాదిదీప్యతఇతిదీప్తిమద్బ్రహ్మ. కించ- యదణుభ్యః- శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు- సూక్ష్మం. చశబ్దాత్స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేనస్థూలంపృథివ్యాదిభ్యః యస్మిఁల్లోకాః- భూరాదయోనిహితాః- స్థితాః. యేచలోకినః - లోకనివాసినోమను- ష్యాదయశ్చైతన్యాశ్రయాహిసర్వేప్రసిద్ధాః తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరంబ్రహ్మ. సప్రాణః. తదువాఙ్మనః - వాక్చమనశ్చసర్వాణిచకరణాని. తదన్తశ్చైతన్యం చైతన్యాధీనోహిప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసఙ్ఘాతః- *ప్రాణస్యప్రాణమితిశ్రుత్యన్తరాత్. యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం - తదేతత్స త్యం- అవితథం. అతోఽమృతం- అవినాశి. తద్వేద్ధవ్యం- మనసాతాడయితవ్యం తస్మిన్మనస్సమాధానంకర్తవ్యమిత్యర్థః. యస్మాదేవం - హేసో మ్య- విద్ధి- అక్షరేచేతస్సమాధత్స్వ. ౨

ఆ.— ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేపియద్దీప్తిమత్త్వవైచిత్ర్యం - తదనుపపత్త్యాపితత్కారణంసమ్భావనీయమిత్యాహ (కించయదర్చి మదితి) అర్చిమత్త్వాదానిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వంప్రాప్తంనిషేధతి (యదణుభ్యఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వంతర్హిస్యాదితినాశఙ్కనీయమి త్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తర్హిఅన్యాధారంస్యాదితినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్మిఁల్లోకాఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాననిబన్ధనా- జడప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివత్. చిద్భేదేచప్రమాణాభావాదేకంచైతన్యమాత్రమస్తీతివిచారయేదిత్యాహ (తదేతత్సర్వాశ్రయమితి) ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్యఆత్మాద్రష్టవ్యః. ౨

రం.— (యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణుచేతి) యదర్చిమత్- అర్చిశ్శబ్దితదీప్తిమత్త్వంవిగ్రహద్వారాద్రష్టవ్యం. అణుభ్యోపి- శ్యామా కాదిభ్యోపిఅణిష్ఠం- సూక్ష్మతయాసర్వాన్తఃప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః. (యస్మిఁల్లోకానిహితాలోకినశ్చ) లోకినః - లోకవాసినః. శిష్టంస్పష్టం. (సప్రాణస్తదువాఙ్మనఇతి) ఉక్తోఽవధారణే. ప్రాణాదికమపితదాత్మకమిత్యర్థః. (తదేతత్సత్యంతదమృతంతద్వేద్ధవ్యంసోమ్యవిద్ధి) తదేతత్- అక్షరంసత్యం- అవినాశి. అమృతం- అసంసారి. భోగ్యమితివార్థః. తదేవమనసావేద్ధవ్యంవిద్ధి- సమాహితమనోవిషయంవిద్ధి. తత్రమనస్సమాధానం కుర్వితియావత్. ౨

శం.— కథంవేద్ధవ్యమితి. ఉచ్యతే- ధనుః- ఇష్వాసనంగృహీత్వా. ఔపనిషదం- ఉపనిషత్సుభవంప్రసిద్ధంమహాస్త్రం - మహచ్చతద స్త్రంచధనుః. తస్మిన్శరం. కింవిశిష్టమిత్యాహ - ఉపాసానిశితం - సన్తతాభిధ్యానేనతనూకృతం. సంస్కృతమిత్యేతత్. సన్ధీయత - సన్ధానంకు ర్యాత్. సన్ధాయచాయమ్య- ఆకృష్య. సేన్ద్రియమన్తఃకరణంస్వవిషయాద్వినివర్త్యలక్ష్యఏవావర్జితంకృత్వేత్యర్థః. నహిహస్తేనేవధనుష ఆయమనమి హసమ్భవతి. తద్భావగతేన- తస్మిన్- బ్రహ్మణ్యక్షరేలక్ష్యేభావనా- భావః. తద్గతేనచేతసాలక్ష్యంతదేవ-యథోక్తలక్షణమక్షరంసోమ్యవిద్ధి. ౩

ఆ.— విచారాసమర్థస్యప్రణవముపలభ్యబ్రహ్మాత్మైకత్వేచిత్తసమాధానంక్రమముక్తిఫలందర్శయితుముపక్రమతే (కథంవేద్ధవ్య మిత్యాదినా) ౩

రం.— (ధనుర్గృహీత్వేతి) ఔపనిషదం- ఉపనిషత్ప్రసిద్ధంప్రణవాఖ్యంధనుర్గృహీత్వాభగవదుపాసనయాస్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివే చితాత్మలక్షణంమహాస్త్రసంయోజితంశరంసన్దధ్యాత్. కింకృత్వేత్యత్రాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన- భగవత్ప్రవణేనచేతసాతత్- ధనురాయ మ్య. ప్రణవాఖ్యస్యధనుషఆయమనంనామ- ప్రత్యక్స్వరూపాత్మనోశ్శేషశేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం. తద్భావగతేనచేతసేతిపా ఠేతద్భావః- తత్ప్రీతిః. తద్భావగతేనచేతసా- తత్ప్రీతియుక్తేనేత్యర్థః. తస్యచాయమనంనామ- సేన్ద్రియాన్తఃకరణస్యతత్స్వవిష యాన్తరవిముఖీకరణపూర్వకంఅక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం. (లక్ష్యంతదేవాక్షరంసోమ్యవిద్ధి) హేసోమ్య - తదేవాక్షరంలక్ష్యంజా నీహీత్యర్థః. ౩

శం.— యదుక్తంధనురాది- తదుచ్యతే- ప్రణవః- ఓఙ్కారోధనుః. యథేష్వాసనంలక్ష్యేశరస్యప్రవేశకారణం - తథాత్మశరస్యాక్ష రేలక్ష్యేప్రవేశకారణమోఙ్కారః- ప్రణవేనహ్యభ్యస్యమానేనసంస్క్రియమాణస్తదాలమ్బనోఽప్రతిబన్ధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే- యథాధనుషాఽస్త ఇషుర్లక్ష్యే- అతఃప్రణవోధనురివధనుః. శరోహ్యాత్మా - ఉపాధిలక్షణఃపరఏవజలసూర్యకాదివదిహప్రవిష్టోదేహేసర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా-

యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః।
తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః॥ ౫

అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః।
ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం స్వస్తి వః పారాయ తమసః పరస్తాత్॥ ౬

స శరవత్. స్వాత్మవిషయోపలబ్ధిత్రష్టా ప్రమాదవర్జితేన సర్వతో విరక్తేన జితేన్ద్రియేణైకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం బ్రహ్మలక్ష్యం. తత స్తద్వేధనాదూర్ధ్వం శరవత్తన్మయో భవేత్ - యథా శరస్య లక్ష్యైకాత్మత్వం ఫలం భవతి తథా దేహాద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరైకాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః. ౪

ఆ.— ధనుషా- ఆయుధేన. (లక్ష్యమితి) లక్ష్యత ఇత్యాత్మైకత్వసాక్షాత్కార ఇత్యర్థః. ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధ్యాయత ఉపసంహృతకరణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైతన్య ప్రతిబిమ్బం స్ఫురతి- స ఆత్మేత్యనుసన్ధానం ప్రణవే శరసంధానం. తస్య చిత్ప్రతిబిమ్బసన్తానం త్యజ్య విశేషః. ౪

రం.— ఉక్తమర్థం వివృణోతి (ప్రణవో ధనురితి) ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి ఆత్మరూపశరసమర్పణహేతుత్వాత్ప్రణవస్య ధనుష్ట్వ సమాపణం. అప్రమత్తేన- విషయాన్తరవిముఖేన. ఏకాగ్రచిత్తేన. వేద్ధవ్యం- వేధోహితదశకశేషత్వేన తద్ధ్యానం. (శరవత్తన్మయ ఇతి) యథా లక్ష్యే నిమగ్నస్య శరస్య లక్ష్యే పృథగ్యా భేదకాకారాస్ఫురణం - ఏవం పరమాత్మని ప్రణవేన సమర్పితస్య ప్రత్యగాత్మనః తత్సాయుజ్యం యత్తాయమనుక్తిమాపన్నస్య సైకాకారస్యదేవపదమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణేన తన్మయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాత్పునః పునర్వచనం సులక్షణార్థం- యస్మిన్- అక్షరే పురుషే. ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చోతం - సమర్పితం. మనశ్చ సహ ప్రాణైః- కరణైరన్యైః సర్వైః. తమేవ- సర్వాశ్రయమేకం- అద్వితీయం జానథ- జానీథ హే శిష్యాః. ఆత్మానం - ప్రత్యక్స్వరూపం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాం చ. జ్ఞాత్వా చ అన్యా వాచః- అపరవిద్యారూపాః విముఞ్చథ- విముఞ్చత. పరిత్యజత తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం కర్మ ససాధనం. యతోఽమృతస్యైష సేతుః- ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య- అమృతత్వస్య. మోక్షప్రాప్తయే సేతుః- సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి. ౫

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్యాపౌనరుక్త్యం పరిహరతి (అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాదితి) ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాత్మైవ జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అమృతస్యేతి) ౫

రం.— (యస్మిన్ద్యౌః పృథివీత్యాది) యస్మిన్- అక్షరే ద్యుపృథివ్యన్తరిక్షమనః ప్రాణాదికం సమవేతం- తమేకమేవ స్వేతరసమస్తవస్తుని యన్తృత్వేన వ్యాపకతయా ఆత్మానం జానీత. అనాత్మవిషయా వాచ స్త్యజత. కస్య హేతోః. అమృతస్యైష సేతుః- నద్యాదిషు హి సేతుః కూలస్య ప్రాపకః. సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యైష ప్రాపక ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కించ- అరా ఇవ- యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరాః- ఏవం సంహతాః - సంప్రవిష్టా యత్ర - యస్మిన్ హృదయే సర్వతో దేహవ్యాపినో నాడ్యః. తస్మిన్ హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతః స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మాన్తర్మధ్యే చరతే - చరతి. వర్తతే పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో విజానన్. బహుధా- అనేకధా క్రోధహర్షాదిప్రత్యయైర్జాయమాన ఇవ జాయమానః- అన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్. వదన్తి హి లౌకికాః హృష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత ఇతి. తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాః సన్తో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ- చిన్తయత. ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచార్యేణ జానతా. శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావివిదిషవో నివృత్తకర్మాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః. తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచార్యః- స్వస్తి- నిర్విఘ్నమస్తు వః- యుష్మాకం పారాయ- పరకూలాయ. కస్య. అవిద్యాతమసః. పరస్తాత్. తస్మాత్. అవిద్యాతమసః. అవిద్యారహితబ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః. ౬

ఆ.— కర్మసఙ్గిజనసఙ్గత్యా కర్మశ్రద్ధా విషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యావగత్యన్తరాయాః ప్రతిబన్ధకాః - విఘ్నాః. సమాధ్యాదిత్యాశంసనం- న తు వాక్యార్థావగతౌ నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తౌ విఘ్నశఙ్కాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి) ముముక్షోర్దేశాదూర్ధ్వ ఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్య ఇతి) * సన్తతం శిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసన్నిభమిత్యుక్తరీత్యా యత్ర - హృదయే రథనాభౌ సమర్పితా అరా ఇవ నాడ్యస్సంహతాః- సంగతాః. తత్ర మధ్యే స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా * అజాయమానో బహుధా విజాయతే । తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమితి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితః స్వీయస్వభావమజహదేవ స్వేచ్ఛయా బహుధా జాయమానస్సన్ చరతే- వర్తత ఇత్యర్థః. తమసః పరస్తాద్వర్తమానాయ వః పారాయ- * పారావారే పరార్వాచీ తీరే ఇతి నైఘణ్టుకాః. ప్రాప్యభూతాయ మోక్షాయేత్యర్థః. తత్ప్రాప్తయే ఓమిత్యేవమాత్మానం ధ్యాయథేత్యన్వయః. ఏవం ధ్యానాయ ప్రవృత్తేభ్యో యుష్మభ్యం స్వస్తి భవతు. ౬

యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యైషమహిమాభువి। దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమన్యాత్మాప్రతిష్ఠితః॥ ౭

మనోమయఃప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నేహృదయంసన్నిధాయ।
తద్విజ్ఞానేనపరిపశ్యన్తిధీరాఆనన్దరూపమమృతంయద్విభాతి॥ ౮

భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః। క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరే॥ ౯

శం.— యోఽసౌతమసఃపరస్తాత్ సంసారమహోదధింతీర్త్వాగన్తవ్యఃపరవిద్యావిషయఇతి- సకస్మిన్వర్తతఇత్యాహ- యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్- యోవ్యాఖ్యాతః. తంపునర్విశినష్టి - యస్యైషః- ప్రసిద్ధోమహిమా- విభూతిః. కోఽసౌమహిమా. యస్యేమేద్యావాపృథివీశాసనేవిధృతేతిష్ఠతః- సూర్యాచన్ద్రమసౌయస్యశాసనేఅలాతచక్రవదజస్రంభ్రమతః- యస్యశాసనేసరితస్సాగరాశ్చస్వగోచరంనాతిక్రామన్తి- తథాస్థావరంజఙ్గమంచయస్యశాసనేనియతం- తథాచర్తవోఽయనేఅబ్దాశ్చయస్యశాసనంనాతిక్రామన్తి- తథాకర్తారఃకర్మాణిఫలంచయచ్ఛాసనాత్స్వంస్వంకాలంనాతివర్తన్తే- సఏషమహిమాభువి- లోకేయస్య- సఏషసర్వజ్ఞఏవంమహిమా-దివ్యే- ద్యోతనవతి. సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే,బ్రహ్మపురే - ఇహ బ్రహ్మణోహ్యత్రచైతన్యస్వరూపేణనిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణఃపురంహృదయపుణ్డరీకం. తస్మిన్యద్వ్యోమ- తస్మిన్వ్యోమ్ని- ఆకాశేహృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థే,ప్రతిష్ఠితఇవోపలభ్యతే. నహ్యాకాశవత్సర్వగతస్యగతిరాగతిః ప్రతిష్ఠావాఽన్యథాసమ్భవతి. ౭

ఆ.— సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టబ్రహ్మణోహృదయపుణ్డరీకేధ్యానంచక్రమముక్తిఫలంమన్దబ్రహ్మవిదోవిధీయతఇతిదర్శయితుమాహ (యోఽసౌతమసఃపరస్తాదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తోర్థః. (యస్యైషమహిమాభువీతి) భూలోకేసంసారతన్త్రవర్తనరూపఏషమహిమాయదీయఇత్యర్థః. (దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమన్యాత్మాప్రతిష్ఠితః) * యస్యైషమహిమాభువీతిలీలావిభూత్యన్వయఉక్తః. దివ్యేవ్యోమనీతిత్రిపాద్విభూతిరుక్తేతివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ వైకుణ్ఠాఖ్యేబ్రహ్మపురేపరమేవ్యోమ్నిఅయమాత్మాప్రతిష్ఠితఇత్యర్థః. ౭

శం.— సహ్యాత్మాతత్రస్థోమనోవృత్తిభిరేవవిభావ్యతఇతిమనోమయః- మనఉపాధిత్వాత్. ప్రాణశరీరనేతా- ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యాయంనేతా. స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరంసూక్ష్మంప్రతిప్రతిష్ఠితోఽన్నే- భుజ్యమానాన్నవిపరిణామేప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానేచపిణ్డరూపాన్నేహృదయం- బుద్ధింపుణ్డరీకచ్ఛిద్రేసన్నిధాయ- సమవస్థాప్య. హృదయావస్థానమేవహ్యాత్మనఃస్థితిరన్నే. తత్-ఆత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన- విశిష్టేన- శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేనజ్ఞానశమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేనపరిపశ్యన్తి- సర్వతఃపూర్ణంపశ్యన్తి. ఉపలభన్తే. ధీరాః - వివేకినః. ఆనన్దరూపం- సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతంయద్విభాతి- విశేషేణస్వాత్మన్యేవభాతిసర్వదా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— (మనోమయఃప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. ప్రాణశరీరనేతా - ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యనేతా-జీవస్యప్రాణశరీరలమ్భకఇత్యర్థః. యద్వా- *మనోమయఃప్రాణశరీరోభారూపఇతిశ్రుతేఃప్రాణశ్శరీరమస్యప్రాణశరీరః. సచాసౌనేతాచ- ప్రభురిత్యర్థః. * అధిభూర్నాయకోనేతాప్రభురితిహినైఘణ్టుకాః. అన్నే- అన్నపరిణామేశరీరేప్రతిష్ఠితోయః- తస్మింశ్చిత్తం- హృదయంసన్నిధాయ- అమృతం- అస్పృష్టసంసారగన్ధంఆనన్దరూపంయద్విభాతి- తత్ - బ్రహ్మ - విజ్ఞానశబ్దితేనదర్శనసమానాకారేణఉపాసనేనప్రజ్ఞాశాలినఃపరిపశ్యన్తి- సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యఫలమిదమభిధీయతే- భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః- అవిద్యావాసనామయః. *బుద్ధ్యాశ్రయస్తథాప్రోక్తాః * కామాయేస్యహృదిశ్రితాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ హృదయాశ్రయోఽసౌ- నాత్మాశ్రయః. భిద్యతే- భేదం - వినాశముపయాతిహృదయగ్రన్థిః. ఛిద్యన్తేసర్వేఽజ్ఞానవిషయాస్సంశయాః- లౌకికానామామరణాత్తుగఙ్గాస్రోతోవత్ప్రవృత్తావిచ్ఛేదముపయాన్తి. అస్య- విచ్ఛిన్నసంశయస్యనివృత్తావిద్యస్యయానివిజ్ఞానోత్పత్తేఃప్రాక్తనానిజన్మాన్తరేచాప్రవృత్తఫలానిజ్ఞానోత్పత్తిసహభావీనిచ- క్షీయన్తేకర్మాణి - నత్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి - ప్రవృత్తఫలత్వాత్. తస్మిన్- సర్వజ్ఞేఽసంసారిణిదృష్టేపరావరే - పరంచకారణాత్మనా, అవరంచకార్యాత్మనా, తస్మిన్పరావరేసాక్షాదహమస్మీతిదృష్టేసంసారకారణోచ్ఛేదాన్ముచ్యతఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— (అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్యసోపాసనస్యేత్యర్థః. అవిద్యావాసనాప్రచయోభిద్యతఇతికోర్థః. కింబుద్ధౌవిద్యమానాయామవిద్యావిభేదేజ్ఞానఫలం- కింవాతన్నివృత్తౌ. నాద్యః- సత్యుపాదానేకార్యస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాసమ్భవాత్. నద్వితీయః- జ్ఞానస్యాజ్ఞానేనైవసాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కించ- బుద్ధిరప్యనాదిః- సాదిర్వా. నాద్యః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిశ్రుతివిరోధాత్. నాన్త్యః - ప్రలయేబ్రహ్మజ్ఞానంవినైవబుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సాదిత్వేచబుద్ధేరుపాదానం సాక్షాద్బ్రహ్మచేత్- తన్నాశంవినాత్యన్తోచ్ఛేదోనస్యాత్. మాయాచేత్- సాద్రష్టృగతజ్ఞానేననోచ్ఛేదమర్హతి - లౌకికమాయావిగతమాయాయాద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్. కించ- బుద్ధేరుచ్ఛేదోనతస్యాఃఫలం- స్వనాశస్యాఫలత్వాత్. నాత్మనః- తస్యబుద్ధిసఙ్గాభావేనతదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్. కించ-

హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలం। తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః॥౧౦॥
న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।
తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥ ౧౧

ఆత్మనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం- ప్రక్రమే * అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి శ్రవణా, దుపసంహారే చ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమాన ఇతి శ్రవణాత్,. బుద్ధిగతమేవాఽవిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యత ఇతి చేత్. అధ్యస్యత ఇతి కోఽర్థః. నిక్షిప్యతే- భ్రాన్త్యా దృశ్యతే వా. నాద్యః- అన్యధర్మస్యాన్యత్ర నిక్షేపాసమ్భవాత్. భ్రాన్త్యా చ కేన దృశ్యతే. న తావదాత్మనా- తస్యావిద్యాశ్రయత్వానఙ్గీకారాత్. న బుద్ధ్యా - బుద్ధేరాత్మని ప్రయత్నాసమ్భవేన తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్, భ్రాన్తేశ్చ స్వాశ్రయగతేన తత్త్వానుభవేన నివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్,. తస్మాన్న స్వభాష్యస్య సమ్యగర్థం పశ్యామ ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- చిత్తన్మాత్రనాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యా చైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బుద్ధ్యాదితాదాత్మ్యరూపేణ వివర్తతే - తస్యాశ్చ బ్రహ్మాత్మతాసాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాఙ్గీకారాత్తన్నివృత్తౌ తదుత్థం హృదయగ్రన్థిభేదనం శ్రుత్యోచ్యతే. భాష్యకారీయం చ బుద్ధ్యాశ్రయణాభిధానమహఙ్కారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యావహారికత్వాభిప్రాయం. ఆత్మానాశ్రయణాభిధానం చాత్మనోఽసఙ్గాకారత్వాభిప్రాయం. బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రకటార్థే ప్రదర్శితేతి జీవన్ముక్తిర్న విరుధ్యతే. ౯-౧౦

రం.— తస్య ఫలమాహ (భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరితి) హృదయస్య - అన్తఃకరణస్య గ్రన్థయః గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయః. హృత్త్వేన మయతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా హృదయశబ్దితో జీవో వా. బ్రహ్మజ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయకాస్సంశయా నశ్యన్తి. అస్య చ ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తాని పూర్వాణ్యనేకభవార్జితాని కర్మాణి చ నశ్యన్తి. నాశో నామ కర్మణాం ఫలజననశక్తివినాశః. *తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరితి సూత్రే * అఘస్య వినాశకరణముక్త్వా న్యాయసామ్యాత్ సచ్ఛక్తేర్వినాశకరణం. శక్తిశ్చ పరమపురుషప్రీతిరేవేతి హి భాషితం. ఏతత్సర్వం కదేత్యత్రాహ (తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇతి) పరే అవరే యస్మాత్స పరావరః. సర్వోత్కృష్టా అపి బ్రహ్మాదయో యస్మాన్నికృష్టా ఇత్యర్థః. అథవా- పరావరే- పరావరశరీరకే. సర్వాత్మభూత ఇత్యర్థః. తాదృశే తస్మిన్ దృష్టే- దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయీకృతే ఇత్యర్థః. న చ *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి శరీరవియోగకాల ఏవ పుణ్యపాపాఖ్యకర్మవినాశస్య శ్రుతత్వాత్, * సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాదితి సూత్రతద్భాష్యయోరపి తథైవ ప్రతిపాదనాత్, క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్ట ఇతి దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయ ఏవ శ్రూయమాణః కర్మక్షయః కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - అస్మిన్వాక్యే శ్రూయమాణః కర్మక్షయః దర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రీతస్య పరమాత్మనస్తత్ప్రాప్త్యుపాసకస్యాఘం క్షపయిష్య ఇతి సఙ్కల్పరూపః. దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తు క్షపయామీతి సఙ్కల్పరూప ఇతి అవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్య సఙ్క్షేపాభిధాయకా ఉత్తరే మన్త్రాస్త్రయోఽపి- హిరణ్మయే- జ్యోతిర్మయే. బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే - కోశ ఇవాసేః- ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్. పరం- సర్వాభ్యన్తరత్వాత్. తస్మిన్ విరజం - అవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం. బ్రహ్మ - సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ. నిష్కలం- నిర్గతాః కలా యస్మాత్తన్నిష్కలం. నిరవయవమిత్యర్థః. యస్మాద్విరజం నిష్కలం చ - అతస్తచ్ఛుభ్రం-శుద్ధం. జ్యోతిషాం- సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపి తజ్జ్యోతిః - అవభాసకం. అగ్న్యాదీనామపి జ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః. తద్ధి పరం జ్యోతిః- యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః. తద్యదాత్మవిదః- ఆత్మానం - శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుః- విజానన్తి. తే ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః. యస్మాత్పరం జ్యోతిః- తస్మాత్త ఏవ తద్విదుః- నేతరే బాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః. ౧౦

అత్రాసన్దిగ్ధీయం నాస్తి.

రం.— (హిరణ్మయే పరే కోశ ఇతి) * తస్యాం హిరణ్మయః కోశ ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వప్రకాశతయా కమనీయతయా చ హిరణ్మయే శబ్దాదిలక్షణే ఉత్కృష్టపదార్థోపలబ్ధిస్థానతయా కోశతుల్యే పరే- ఉత్కృష్టే పరమపదే. పురష్టలిపాతే పి స్పష్టోఽర్థః. విరజం- ప్రాకృతసముదస్తత్వం. సత్త్వరజస్తమోతీతం నిష్కలం- నిరవయవం శుభ్రం- అనవద్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిః- ప్రకాశకానామపీన్ద్రియాణాం ప్రకాశకం. జ్యోతిశ్శబ్దితదీప్తిరోగో విగ్రహద్వారకః. (తద్యదాత్మవిదో విదుః) ఆత్మవిదస్తద్విదుః- యదాత్మతత్త్వమితి యావత్. ౧౦

శం.— కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి. ఉచ్యతే- న తత్ర- తస్మిన్ స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి- తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. స హి తస్యైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్మజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః- న తు తస్య స్వతః ప్రకాశనసామర్థ్యం. తథా న చన్ద్రతారకం. నేమా విద్యుతో భాన్తి. కుతోఽయమగ్నిః- అస్మద్గోచరః. కిం బహునా- యదిదం జగద్భాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వాద్భాన్తం - దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథా జలోల్ముకాదిరగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమనుదహతి- న స్వతః- తద్వత్. తస్యైవ భాసా- దీప్త్యా సర్వమిదం- సూర్యాదిమజ్జగద్విభాతి. యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా- అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే. న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి- ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనా, ద్భారూపాణాం చాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్,. ౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణ।
అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్॥ ౧౨

ఇతి ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః.
ఇతి ద్వితీయముణ్డకమ్.

ఆ.— (ప్రకాశయతీత్యుక్తమ్) భాతీతి బిన్దువ్యాఖ్యానేన వ్యాఖ్యాతం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వాలోకాభాసస్య భాత్వర్థః (యాంవిదం విదేవ బ్రహ్మభాతీత్యాహ) ౧౧

రం.— జ్యోతిషాం జ్యోతిష్ట్వం ప్రపఞ్చయతి (న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిరితి) తస్మిన్ ... వైతేషాం సూర్యాదీనాం ... సత్స్వపి స్వస్వరూపప్రకాశనే ప్రత్యుషేణ ప్రభాయమానే, తద్భాసా చ జగతి భాసమానే, న తత్ర ... ప్రకాశకత్వం (తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి) ఇదం జగద్భాసకసూర్యాదీనాం పరిదృశ్యమానం ... యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమితి ... సూర్యాదీనాం యత్తేజః తన్మదీయం తేజః ... అతో య ... తేజస్త్వానాం ... (తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి) సర్వప్రపఞ్చభాసకస్యాపి సూర్యాదితేజసః తత్తత్త్వేన స్వకీయత్వాభిమానాదితి భావః ... ప్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిర్బ్రహ్మ తదేవ సత్యం. సర్వం తద్వికారం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతమితరదితి ఏతమర్థం విస్తరేణ హేతుతః ప్రతిపాదితం నిగమనస్థానీయేన మన్త్రేణ పునరుపసంహరతి- బ్రహ్మైవ- ఉక్తలక్షణమిదం- యత్పురస్తాత్- అగ్రేఽబ్రహ్మే వావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం. తథా పశ్చాద్బ్రహ్మ, తథా దక్షిణతశ్చ, తథోత్తరేణ. తథైవాధస్తాదూర్ధ్వం చ. సర్వతోఽన్యదివ కార్యాకారేణ ప్రసృతం- ప్రగతం నామరూపవదవభాసమానం. కిం బహునా- బ్రహ్మైవేదం విశ్వం- సమస్తమిదం జగద్వరిష్ఠం- వరతమం. అబ్రహ్మ ప్రత్యయః సర్వోఽవిద్యామాత్రో రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః - బ్రహ్మైవైకం పరమార్థసత్యమితి వేదానుశాసనమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ.— ఉపసంహారమన్త్రస్య తాత్పర్యమాహ (యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి) తేన బ్రహ్మణా వివర్తం క్రియత ఇతి తద్వికారం సర్వం. జగత్ ... బ్రహ్మైవేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యం- సోఽయం స్థాణుః పుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణ తావన్మాత్రత్వం బోధ్యతే ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి ద్వితీయముణ్డకభాష్యటీకా.

రం.— ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసు దిక్షు యదిదం దృశ్యతే - తత్సర్వం వరిష్ఠం - వరణీయమిదం బ్రహ్మైవేత్య ... శిష్టం స్పష్టమ్. ౧౨

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ద్వితీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషత్.

తృతీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి॥ ౧
సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః।
జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః॥ ౨

శం.— పరాపరే విద్యే ఉక్తే. యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే - యదధిగమే హృదయగ్రన్థ్యాదిసంసారకారణస్యాత్యన్తికవినాశస్స్యాత్. తద్దర్శనోపాయశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః. అథేదానీం తత్సహకారీణి సత్యాదిసాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరారమ్భః. ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణం చ ప్రకారాన్తరేణ క్రియతే అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్కృతమపి. తత్ర సూత్రభూతో మన్త్రః పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే- ద్వా- ద్వౌ. సుపర్ణా- సుపర్ణౌ. శోభనపతనౌ సుపర్ణౌ. పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణౌ. సయుజా - సయుజౌ. సహైవ సర్వదా యుక్తౌ. సఖాయా- సఖాయౌ. సమానాఖ్యానౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ. ఏవంభూతౌ సన్తౌ సమానం- అవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయా ఏకం. వృక్షం- వృక్షమివ. ఉచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం. పరిషస్వజాతే - పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలోపభోగార్థం. అయం హి వృక్ష ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవః క్షేత్రసంజ్ఞకః సర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయః. తం పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ. తయోః- పరిష్వక్తయోరన్యః- ఏకః క్షేత్రజ్ఞో లిఙ్గోపాధిర్వృక్షమాశ్రితః పిప్పలం- కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాదు- అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి- భక్షయతి. ఉపభుఙ్క్తే అవివేకతః. అనశ్నన్నన్యః - ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్సర్వజ్ఞస్సత్త్వోపాధిరీశ్వరో నాశ్నాతి. ప్రేరయితా హ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ. స త్వనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి- పశ్యత్యేవ కేవలం. దర్శనమాత్రేణ హి తస్య ప్రేరయితృత్వం రాజవత్. ౧

ఆ.— (ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేన తాత్పర్యవిషయతయేత్యర్థః. ద్వా సుపర్ణేత్యాదావివ వచనస్యాకారశ్ఛాన్దసః. జీవస్యాజ్ఞత్వేన నియామ్యత్వయోగ్యత్వాదీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగాచ్ఛోభనపతనం- ఉచితం నియామనియామ్యకభావసమనంయయోస్తౌ శోభనపతనౌ. (పక్షిసామాన్యాద్వేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టం బ్రహ్మ- మూలం- అధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. అర్వాఞ్చః- ప్రాణాదయశ్శాఖా అస్యేత్యర్వాక్శాఖః. స్వావస్థానం నియన్తుమస్య న శక్యమిత్యశ్వత్థః. అవ్యక్తం- అవ్యాకృతం మూలం- ఉపాదానమస్య యస్మాత్ప్రభవతీతి తథోక్తః. యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః. అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయో లిఙ్గముపాధిర్యస్యాత్మనః- స జీవస్తథోక్తః. స చేశ్వరశ్చ తావిత్యర్థః. సత్త్వం- మాయాఖ్యముపాధిరస్యేతి సత్త్వోపాధిః. *జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరితి హ్యుక్తం. ౧

రం.— నన్వేకస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశే తస్య సుఖదుఃఖభోక్తృత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వా సుపర్ణా ఇతి) యుజ్యత ఇతి యుక్ గుణపర్యాయః- *సమానగుణకస్స యుగితి వ్యాసార్యైర్వివృతత్వాత్. సయుజౌ-సమానగుణకౌ. అపహతపాప్మత్వాదిగుణైః పరస్పరసమానౌ సఖాయౌ- సహచరౌ ద్వౌ సుపర్ణౌ- ద్వౌ పక్షిసదృశౌ సమానం- ఏకం వృక్షం- వృక్షవచ్ఛేదనార్హం శరీరం సమాశ్రితావిత్యర్థః. (తయోరన్య ఇతి) తయోర్మధ్యే అన్యతరో జీవః. స్వాదు- పరిపక్వం పిప్పలం- కర్మఫలం భుఙ్క్తే. అన్యస్తు పరమాత్మా అభుఞ్జాన ఏవ ప్రకాశతే. అత్ర శరీరతదాశ్రయజీవపరావిషయవాచకశబ్దనిగరణేన విషయివాచకవృక్షసుపర్ణాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాద్యవసానం తు రూపకాతిశయోక్తిరితి శేషాయేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే- యథోక్తే శరీరే పురుషః- భోక్తా జీవోఽవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావమాపన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నప్తా కృశః స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణస్సుఖీ దుఃఖీత్యేవంప్రత్యయో నాన్యోఽస్త్యస్మాదితి జాయతే మ్రియతే, సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సమ్బన్ధిబాన్ధవైః. అతోఽనీశయా - న కస్యచిత్సమర్థోఽహం పుత్రో మమ వినష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా. తయా శోచతి- సన్తప్యతే. ముహ్యమానః- అనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకతయా చిన్తామాపద్యమానః. స ఏవం ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవంజవీభావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు శుద్ధధర్మసఞ్చితనిమిత్తేన కేనచిత్పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నస్సమాహితాత్మా సన్ జుష్టం - సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మిభిశ్చ. యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం - వృక్షోపాధిలక్షణాద్విలక్షణమీశం - అసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్య్వతీతమీశం సర్వస్య జగతోఽయమహమస్మ్యాత్మా సర్వస్య సమస్సర్వభూతస్థో నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి, విభూతిం- మహిమానం చ జగద్రూపమస్యైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి. యదైవం ద్రష్టా- తదా వీతశోకో భవతి- సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే. కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః. ౨

౧. -- ఆవరణం చేతి పక్షద్వయమవిద్యాయాః కార్యం. తత్రేశ్వరభావాప్రతిపత్తిరనీశా- ఆవరణం. శోచతీతి విక్షేపః. తదుభయహేతుర్నృణాం స్వరూపాజ్ఞానం మోహః. తేన సంశ్లిష్టః. అనేకైరనర్థప్రకారైః- అహంకరోమీత్యాదిభిః. అవివేకతయా- తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః. అజస్రం- అనవరతం. దీనీభావం- నికృష్టభావం. లఘుతయా లఘుభావం. కర్మవాయుప్రేరితతయా జవీభావం- క్షేత్రమాపన్నః. ౨

౨౦.— (సమానే వృక్షే ఇతి) అనీశయా- భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానః- *పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ *దేహయోగాద్వా సోఽపీత్యుక్తన్యాయేన తిరోహితపరమాత్మావిశేషజ్ఞానానన్దలక్షణస్వరూపస్సన్ వృక్ష ఇవ చ్ఛేదనార్హే ఏకస్మిన్ శరీరే జీవః స్థూలోఽహం కృశోఽహమిత్యాదితాదాత్మ్యబుద్ధ్యా పాంసూదకవత్తదేకతామాపన్నస్సన్ తత్సంసర్గకృతాని దుఃఖాన్యనుభవతీత్యర్థః. (జుష్టం యదా పశ్యతీతి) ఇతిశబ్దో బుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. యదాఽసౌ జీవో నిమగ్నాత్ స్వస్మాద్ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జుష్టం- స్వకర్మభిః ప్రీతం పరమాత్మానమఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్య మహిమానం చ యదా పశ్యతి- తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః. కేచిత్తు అనీశయా- అనీశత్వేన. అసమర్థత్వేనేత్యర్థః. లౌకికోఽపి హి పఙ్కాదౌ నిమగ్నః పఙ్కాదిసమ్బన్ధేన ముహ్యమానః స్వయం నిర్గమనాసమర్థత్వేన శోచన్ స్వోద్ధరణసమర్థం స్వయం పఙ్కాదావనిమగ్నం స్వస్మిన్ ప్రీతిమత్త్వేన సుహృద్భూతం తం స్వోద్ధరణసామర్థ్యం చ దృష్ట్వా వీతశోకో భవతి- తత్సమాధిరత్రానుసన్ధేయః. న చాస్మిన్ పక్షే *అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యేతి భాష్యవిరోధ ఇతి శఙ్కనీయం - భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయేత్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్, తస్య సామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితి వదన్తి. నను కథం ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం - అన్తఃకరణజీవపరో హ్యయం మన్త్రః;- పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణే అస్య మన్త్రస్య తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్. తథాహి- *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వం అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి అనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతి జ్ఞః తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావిత్యత్ర స్వాద్వత్తీత్యేతదన్తస్య వాక్యస్య సత్త్వపరత్వం అనశ్నన్నిత్యాదేః క్షేత్రజ్ఞపరత్వం చ ప్రతీయతే. న చ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దౌ జీవపరమాత్మపరావితి వాచ్యం- తయోశ్శబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్, *తదేతత్ సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి అథ యోఽయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞః తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవశబ్దాభ్యాం పైఙ్గిశ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. యేన పశ్యతీతి కరణత్వప్రతీతేః సత్త్వం హ్యన్తఃకరణం. స్వప్నద్రష్టృత్వాచ్చ క్షేత్రజ్ఞో హి జీవః. అతోఽయం మన్త్రోఽన్తఃకరణజీవపర ఇతి చేన్న - జీవపరమాత్మపరత్వమస్య మన్త్రస్యాపవదితుం హి న శక్యతే - అనేన మన్త్రేణ తుల్యార్థతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యనన్తరమన్త్రే జీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వాత్, తస్య మన్త్రస్య తదైకార్థ్యాచ్చ. సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే - సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యేతయోరైకార్థ్యం హి ప్రతీయతే. సమానే వృక్ష ఇతి మన్త్రే చ పురుషో జీవః- అన్తఃకరణస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్, శోచతి ముహ్యమానః పశ్యతి వీతశోక ఇతి పదానామస్వారస్యప్రసఙ్గాచ్చ. అన్యశ్చ పరమాత్మా- ఈశశబ్దోక్తత్వాత్, స్వవిషయజ్ఞానేన వీతశోకత్వహేతుత్వాచ్చ. న కేవలమనన్తరమన్త్రైకార్థ్యాత్ ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం - కింతు స్వవాక్యే స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్య ఇతి భోక్తృత్వాభోక్తృత్వశ్రవణాచ్చ తదవసీయతే. చక్షుశ్శ్రోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదివదన్తఃకరణస్యాపి కరణత్వాదేవ భోక్తృత్వం హి న సమ్భవతి, జీవస్య చ వృక్షశబ్దోక్తదేహాపరిష్వఙ్గదశాయామేవ అనశ్నత్వమపి నోపపద్యతే. తర్హి పైఙ్గిశ్రుతేః కోఽర్థః. ఉచ్యతే- సత్త్వం- బద్ధజీవః- *ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జన్తుష్వితి నామానుశాసనాజ్జన్తుపరత్వావగతేః. జన్తుశ్చ చేతనః- *ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జన్తుర్జన్యశరీరిణ ఇతి నామపాఠాత్, *వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వానితి ప్రయోగాత్, *న తదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః। సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైరితి దర్శనాచ్చ. క్షేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్ర పరమాత్మపరః- అర్థాన్తరపరత్వే ఆకాశప్రాణాదిశబ్దవదర్థానుపపత్త్యా పరమాత్మపరత్వోపపత్తేః *విష్ణోర్నామసహస్రం మే ఇత్యుపక్రమ్య *క్షేత్రజ్ఞోఽక్షర ఏవ చేతి ప్రయోగాత్, క్షేత్రం జానాతీత్యవయవార్థస్య తస్మిన్నేవ పుష్కలత్వాచ్చ. మోక్షధర్మే *తతస్తైర్గుణైర్హీనాస్తే పరమాత్మానమఞ్జసా। ప్రవిశన్తి ద్విజశ్రేష్ఠ క్షేత్రజ్ఞం నిర్గుణాత్మకమితి *సర్వావాసం వాసుదేవం క్షేత్రజ్ఞం విద్ధి తత్త్వత ఇతి- తత్రైవ *విశ్వమూర్ధా విశ్వభుజో విశ్వపాదాక్షినాసికః। ఏకశ్చరతి క్షేత్రేషు స్వైరచారీ యథాసుఖం। క్షేత్రాణి చ శరీరాణి బీజాని చ శుభాశుభే। తాని వేత్తి స యోగాత్మా తతః క్షేత్రజ్ఞ ఉచ్యత ఇతి ప్రయోగాత్, తత్రైవ కపిలాసురిసంవాదే *జ్ఞాతా నానాగుణే శ్రేష్ఠో జ్ఞో ద్రష్టా శుచిరుపేక్షకః జ్ఞాతా కోఽబుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరమవ్యక్తం విదిత్వా నిరవయవమనాపయ మస్మాద్దుఃఖాద్విముచ్యత ఏవ బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధశబ్దాభిహితయోశ్చిదచితోః పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్, తత్రైవ *పఞ్చవింశతితత్త్వాని వ్యక్తశబ్దేనోక్త్వా *ఏతస్మాద్వర్గాదపవృత్తోఽపవర్గః క్షేత్రజ్ఞశ్చ ఉపేక్షకో బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరస్మాదితి- తత్రైవ *అన్యమవ్యక్తమన్యత్పుష్కరపర్ణం తథా స్యాత్ క్షేత్రమన్యః పురుషః పఞ్చవింశకః అన్యశ్చాస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి- పునశ్చ తత్రైవ *ఏవమనురేజిస్య ప్రవ్యమన్యః పురుషః పఞ్చవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి పఞ్చవింశాత్పరస్మిన్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్, సనత్కుమారనారదసంవాదే చ *పశ్యః పశ్యతి పశ్యన్తమపశ్యన్తం చ పశ్యతి। పశ్యన్తం పశ్యపశ్యత్వాత్ పశ్యాపశ్యే న పశ్యతీతి శ్లోకముక్త్వా *ప్రకృతిం క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞం చాపరః క్షేత్రజ్ఞః షడ్వింశకోఽనుపశ్యతి న తు పఞ్చవింశకః క్షేత్రజ్ఞః ప్రకృతిర్వా పరం క్షేత్రజ్ఞం పశ్యతీతి ప్రయోగాచ్చ. అత్ర హ్యాత్మశబ్దవత్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దస్య జీవపరసాధారణస్య పఞ్చవింశపరశబ్దవిశేషితస్య జీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనాచ్చ. *యోఽస్యాత్మనః కారయితా తం క్షేత్రజ్ఞం ప్రచక్షతే। యః కరోతి తు కర్మాణి స భూతాత్మేతి చోచ్యత ఇతి మానవప్రయోగాచ్చ. *యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యత్ర ఇత్థంభావే తృతీయా. యేన విశిష్టః పరమాత్మా స్వప్నం పశ్యతీత్యుచ్యతే. తతశ్చ *కాఠిన్యవాన్యో బిభర్తీతి పృథివీద్వారా కాఠిన్యవత్ స్వప్నద్రష్టృత్వం జీవద్వారా పరమాత్మవిశేషణం భవతీతి న విరోధః. శారీరశబ్దశ్చ *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేతివత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకే పరమాత్మన్యుపపద్యతే. ఉపద్రష్టేతి నిరుపాధికం ద్రష్టృ

యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం।
తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి॥ ౩

ప్రాణో హ్యేష యస్సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్ విద్వాన్ భవతే నాతివాదీ।
ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః॥ ౪

త్వం తస్యైవోపపద్యతే ఏవం శారీరశబ్దస్యాపి పరత్వమేవ పరస్యైవ క్షేత్రజ్ఞశబ్దవాచ్యత్వముపపాదితం భవతి. అతో ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రో జీవపరమాత్మపరః. కించ- *ఇయదామననాదిత్యధికరణే- ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రోక్తౌ భోక్త్రభోక్తారౌ ప్రతిపాద్యతా-*ఋతంపిబన్తావిత్యత్ర భోక్తారావేవ ప్రతిపాద్య తా- పిబన్తావితి శ్రవణాత్. నచ పిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన పిబదపిబత్సముదాయలక్షకమితి వాచ్యం- ముఖ్యార్థపరిత్యాగే కారణాభావాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా-*ఋతం పిబన్తౌ ద్వా సుపర్ణావిత్యత్ర చద్విత్వసంఖ్యా ప్రతీతేరైక్యం ప్రతీయతే-తత్ర ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రే తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్య ఇతి అశనాయాద్యతీతః పరమాత్మా ప్రతీయతే. అత ఏవ జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి వాక్యశేషే పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనం దృశ్యతే *ఋతంపిబన్తావితి మన్త్రే చ * అన్యత్ర ధర్మాదిత్యుపక్రమేణ పరమాత్మనః ప్రకృతత్వాత్, * యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమితి పరమాత్మవిషయవాక్యశేషాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రతిపాద్యః. అస్తు * ఋతం పిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన యోజ్యం. అతో వేద్యాభేదాద్విద్యాఽభేద ఇతి తదీయభాష్య ఏవ ప్రతిపాదితత్వాత్ తయోర్మన్త్రయోర్భిన్నార్థత్వసమర్థనస్య తద్విరుద్ధత్వాత్. తస్మాద్ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రో జీవపరమాత్మపర ఏవ- సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దావపి తత్పరావిత్యేవ యుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— అన్యోఽపి మన్త్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరం- యదా- యస్మిన్ కాలే పశ్యః- పశ్యతీతి. విద్వాన్. సాధక ఇత్యర్థః. పశ్యతే- పశ్యతి పూర్వవత్. రుక్మవర్ణం- స్వయంజ్యోతిస్స్వభావం. రుక్మస్యేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి. కర్తారం సర్వస్య జగత ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం - బ్రహ్మ చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిః. తం బ్రహ్మయోనిం. బ్రహ్మణో వా అపరస్య యోనిం స యదా చైవం పశ్యతి- తదా స విద్వాన్- పశ్యః పుణ్యపాపే- బన్ధభూతే కర్మణీ సమూలే విధూయ- నిరస్య. దగ్ధ్వా నిరఞ్జనః- నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం- ప్రకృష్టం. నిరతిశయం సామ్యం- సమతామద్వయలక్షణాం ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యర్వాఞ్చ్యేవ- అతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమం సామ్యముపైతి- ప్రతిపద్యతే. ౩

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభేదేనేత్యర్థః. ౩

రం.— (యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి) పశ్యతీతి పశ్యః. * పాఘ్రాధ్మాధేడ్దృశశ్శ ఇతి శప్రత్యయః. తిత్త్వాత్పశ్యాదేశః. యస్మిన్కాలే పశ్యః - బ్రహ్మదర్శీ రుక్మవర్ణం - * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇత్యుక్తరీత్యా దేదీప్యమానదివ్యమఙ్గలవిగ్రహయుక్తం ఈశం- జగదీశితారం తత్కర్తారం బ్రహ్మయోనిం- * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి నిర్దిష్టావ్యాకృత బ్రహ్మోపాదానభూతం * భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇత్యుక్తరీత్యా నిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టం వాసుదేవం యదా పశ్యతి- తదా పుణ్యపాపే నిరస్య- నిరఞ్జనః- నిరస్తప్రకృతిలేపస్సన్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకలక్షణేన బ్రాహ్మేణ రూపేణ పరమం సామ్యముపైతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిమిత్యత్ర షష్ఠీతత్పురుషే లక్షణాప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం- తదతిసున్దరం ౩

శం.— కించ- యోఽయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేష ప్రకృతః సర్వైర్భూతైః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తైః. ఇత్థంభూతలక్షణా తృతీయా. సర్వభూతస్థస్సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః. విభాతి- వివిధం దీప్యతే. ఏవం సర్వభూతస్థం యస్సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతి విజానన్విద్వాన్ వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ స భవతే-స భవతీత్యేతత్. కిం. అతివాదీ- అతీత్య సర్వాన్ వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ. యస్త్వేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రాణస్య ప్రాణం విద్వాన్- నాతివాదీ భవతీత్యర్థః. సర్వం యదాత్మైవ-నాన్యదస్తీతి దృష్టం - తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్. యస్య త్వపరమపరమన్యద్దృష్టమస్తి- స తదతీత్య వదతి- అయం తు విద్వానాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి- అతో నాతివదతి. కించ- ఆత్మక్రీడః- ఆత్మన్యేవ క్రీడనం యస్య- నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు- స ఆత్మక్రీడః. తథా ఆత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం. ప్రీతిర్యస్య స ఆత్మరతిః. క్రీడా బాహ్యసాధనసాపేక్షా- రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః. తథా క్రియావాన్- జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాది క్రియా యస్య సోఽయం క్రియావాన్. సమానపాతే అత్మరతిరేవ క్రియాఽస్య విద్యత ఇతి బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతే. కేచిత్త్వగ్నిహోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయోస్సముచ్చయార్థమిచ్ఛన్తి- తచ్చైష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన విరుధ్యతే. నహి బాహ్యక్రియావాన్ ఆత్మరతిశ్చ భవితుం శక్నోతి. కశ్చిద్బాహ్యక్రియావినివృత్తో హ్యాత్మక్రీడో భవతి- బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్. నహి తమఃప్రకాశయోర్యుగపదేకత్ర స్థితిస్సమ్భవతి. తస్మాదసత్ప్రలపితమేతదనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం. *అన్యా వాచో విముఞ్చథ *సన్న్యాసయోగాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. తస్మాదయమేవేహ క్రియావాన్- యో జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానసంభిన్నార్యమర్యాదస్సన్న్యాసీ. య ఏవంలక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావాన్ బ్రహ్మనిష్ఠః - స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః. ౪

సత్యేనలభ్యస్తపసాహ్యేషఆత్మాసమ్యగ్జ్ఞానేనబ్రహ్మచర్యేణనిత్యం।
అన్తశ్శరీరేజ్యోతిర్మయోహిశుభ్రో యంపశ్యన్తియతయఃక్షీణదోషాః॥ ౫

సత్యమేవజయతేనానృతంసత్యేనపన్థావితతోదేవయానః।
యేనాక్రమన్త్యృషయోహ్యాప్తకామాయత్రతత్సత్యస్యపరమంనిధానం॥ ౬

ఉ.— [illegible] కథము క్షంబహు [illegible] విశేష్యతే. బాహ్య [illegible] అనేనవిశేషజ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం [illegible] ౪

[illegible] ప్రాణశ [illegible] భవతి [illegible] ఆతీత్యసర్వాన్వధి [illegible] యస్య [illegible] క్రీడా [illegible] ౪

రం.— [illegible] సత్యేన - [illegible] సమ్యగ్జ్ఞానేన-యథా [illegible] ౫

ఆ.— (సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీతి) [illegible] నైతావ [illegible] ౫

రం.— (సత్యేనలభ్యఇతి) క్షీణదోషాః- రాగాదిదోషహీనాః [illegible] శరీరాన్తర్వర్తిజ్యోతిర్మ [illegible] అథవా - లభ్యః- ప్రాప్త [illegible] ౫

రం.— సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః-సత్యమేవ-సత్యవానేవజయతే-జయతి. నానృతం- నానృతవాదీత్యర్థః. సహిసత్యానృత యోః కేవలయోః పురుషాశ్రితయోస్సత్యస్యజయఃపరాజయోనానృతస్యేతి. ప్రసిద్ధంలోకేసత్యవాదినాఽనృతవాద్యభిభూయతే-నవిపర్యయః. అతస్సి ద్ధంసత్యస్యబలవత్సాధనత్వం. కించ-శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతేసత్యస్యసాధనాతిశయత్వం. కథం. సత్యేన-యథాభూతవాదవ్యవస్థయాపన్థాదేవయా నాఖ్యోవితతః- విస్తీర్ణః. సాతత్యేనప్రవృత్తః. యేన- పథాహ్యాక్రమన్తి- క్రమన్తేఋషయః - దర్శనవన్తఃకుహకమాయాశాఠ్యాహఙ్కారద మ్భానృతవర్జితాహ్యాప్తకామాః- విగతతృష్ణాస్సర్వతః. యత్ర- యస్మిన్ తత్ - పరమార్థతత్త్వంసత్యస్య- ఉత్తమసాధనస్యసమ్బన్ధిసాధ్యంపరమం- ప్రకృష్టంనిధానం- పురుషార్థరూపేణనిధీయతేప్రవర్తతే. తత్రచయేనయథాక్రమన్తిసత్యేనవితతఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౬

ఆ.— కుహకం- పరవదనమతరస్యథాగృహీత్వాబహిరన్యథాప్రకాశనం. మాయాశాఠ్యం- విభవానుసారేణాప్రదానం. అహఙ్కా రః- మిథ్యాభిమానః. దమ్భః- ధర్మధ్వజిత్వం. అనృతం- అయథాదృష్టభాషణం. వితైర్హ్రోషైర్వర్జితా ఇత్యర్థః. ౬

బృహచ్చ తద్దివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మతరం విభాతి।
దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ పశ్యత్స్విహైవ నిహితం గుహాయామ్॥ ౭

న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా।
జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః॥ ౮

ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశ।
ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం యస్మిన్విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా॥ ౯

రం.— సత్యేనలభ్య ఇత్యుక్తం సత్యం స్తౌతి (సత్యమేవ జయతీతి) లోకే సత్యమేవ జయతి - నానృతం. సత్యవాదినా హ్యనృతవాదీ పరాభూయతే. అర్చిరాదిమార్గేణ విస్తీర్ణో దేవయానాఖ్యః పన్థాః సత్యేనైవ భవతి - సత్యవాదినో హి భవతీత్యర్థః. తం మార్గం విశినష్టి (యేనాక్రమన్తీతి) ఆప్తకామాః- విగతతృష్ణాః ఋషయః-తత్త్వదర్శినో యేన మార్గేణ ఆక్రమన్త ఇతి. కిం తదిత్యత్రాహ (యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానం) యత్ర- స్థానే సత్యవచనస్య పరమప్రయోజనభూతమమృతం బ్రహ్మ వర్తతే- తత్స్థానమిత్యర్థః. ౬

శం.— కిం తత్కింధర్మకం తదిత్యుచ్యతే- బృహచ్చ తత్- మహచ్చ తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ, సత్యాదిసాధనేన సర్వతో వ్యాప్తత్వాత్. దివ్యం- స్వయంప్రభం. అనిన్ద్రియగోచరం. అత ఏవ న చిన్తయితుం శక్యతేఽస్య రూపమిత్యచిన్త్యరూపం. సూక్ష్మాత్-ఆకాశాదేరపి తత్సూక్ష్మతరం. నిరతిశయం హి సౌక్ష్మ్యమస్య- సర్వకారణత్వాత్. విభాతి- వివిధం-ఆదిత్యచన్ద్రాద్యాకారేణ భాతి- దీప్యతే. కించ- దూరాత్- విప్రకృష్టాద్దేశాత్సుదూరే- విప్రకృష్టతరే దేశే వర్తతేఽవిదుషామత్యన్తాగమ్యత్వాత్తద్బ్రహ్మ. ఇహ- దేహేఽన్తికే-సమీపే చ. విదుషామాత్మత్వాత్ సర్వాన్తరత్వాచ్చ. ఆకాశస్యాప్యన్తరశ్రుతేః. ఇహ పశ్యత్సు - చేతనావత్స్విత్యేతత్. నిహితం-స్థితం. దర్శనాదిక్రియావత్త్వేన యోగిభిర్లక్ష్యమాణం. క్వ. గుహాయాం- బుద్ధిలక్షణాయాం. తత్ర హి నిగూఢం లక్ష్యతే విద్వద్భిః. తథాప్యవిద్యయా సంవృతం సన్న లక్ష్యతే తత్రస్థమేవావిద్వద్భిః. ౭

ఆ.— సత్యస్య నిధానం యదుక్తం- తస్య స్వరూపవిశేష్యవక్తవ్యత్వాదాహ (కిం తత్కింధర్మకం తదితి) ౭

రం.— అర్చిరాది ప్రాప్యం విశినష్టి (బృహచ్చ తద్దివ్యమితి) స్వాభావికోఽనవధికాతిశయబృహత్ దివ్యం- పరమాకాశస్థం. అచిన్త్యరూపం- వాఙ్మనసాగోచరరూపవత్ సూక్ష్మాత్ - సర్వాచేతనాన్తః ప్రవేశనయోగ్యాత్ప్రత్యగాత్మనోఽపి తస్య ప్రవేశసమర్థత్వాత్సూక్ష్మతరం దీప్యతే. తత్ దూరాత్సుదూరే- ప్రకృతేః పరస్తాత్ పరమవ్యోమ్నే పరమపదే, అన్తికే- అన్తః- సర్వస్య సన్నిహితం, పశ్యత్సు- బ్రహ్మదర్శిషు ఇహైవ గుహాయాం - హృదయాకాశే, నిహితం-స్థితమిత్యర్థః. ౭

శం.— పునరప్యసాధారణం తదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే- యస్మాన్న చక్షుషా గృహ్యతే కేనచిదపి- అరూపత్వాత్. నాపి గృహ్యతే వాచా- అనభిధేయత్వాత్. న చాన్యైర్దేవైః- ఇన్ద్రియైః. తపసః సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేఽపి న తపసా గృహ్యతే. తథా వైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపి న గృహ్యతే. కిం పునస్తస్య గ్రహణసాధనమిత్యాహ- జ్ఞానప్రసాదేన- ఆత్మావబోధనసమర్థమపి స్వభావేన సర్వప్రాణినాం జ్ఞానం బాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధం సన్నావబోధయతి నిత్యం సన్నిహితమప్యాత్మతత్త్వం మలావనద్ధమివాదర్శం, విలులితమివ సలిలం. తదిన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసాదితం స్వచ్ఛం శాన్తమవతిష్ఠతే- తదా జ్ఞానస్య ప్రసాదః స్యాత్. తేన విశుద్ధాన్తఃకరణో యోగ్యో బ్రహ్మ ద్రష్టుం యస్మాత్- తస్మాత్తు తమాత్మానం పశ్యతే- పశ్యతి. ఉపలభతే. నిష్కలం- సర్వావయవభేదవర్జితం. ధ్యాయమానః- సత్యాదిసాధనవానుపసంహృతకరణ ఏకాగ్రేణ మనసా ధ్యాయమానః- చిన్తయన్నుపలభతే తమాత్మానమేవ పశ్యతీతి. ౮

ఆ.— (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్ర జ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా బుద్ధిరుచ్యతే. ధ్యాయమానో జ్ఞానప్రసాదం లభతే. జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానం పశ్యతీతి క్రమో ద్రష్టవ్యః- సంశయాదిమలరహితస్య ప్రమాణజ్ఞానస్యైవ సాక్షాత్కారహేతుత్వాత్, ధ్యానక్రియాయాః ప్రమితిసాధనత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః. ౮

రం.— (న చక్షుషా గృహ్యత ఇతి) దేవాః - ఇన్ద్రియాణి. శిష్టం స్పష్టం. (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా * ప్రజ్ఞావతస్తాత్ప్రసృతా పురాణీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా జ్ఞానప్రసరణహేతుమనస్త్వాత్ జ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే. అయమన్వయః - నిష్కలం పరమాత్మానం ధ్యాయకః పరమాత్మప్రసాదేన విశుద్ధాన్తఃకరణో భవతి. తతస్తు తం పశ్యతి- దర్శనసమానాకారజ్ఞానేన తం విషయీకరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— ఏషోఽణుః- సూక్ష్మశ్చేతసా- విశుద్ధజ్ఞానేన కేవలేన వేదితవ్యః. క్వాసౌ. యస్మిన్- శరీరే ప్రాణః-వాయుః పఞ్చధా-ప్రాణాపానాదిభేదేన సంవివేశ- సమ్యక్ ప్రవిష్టః. తస్మిన్నేవ శరీరే హృదయే చేతసా జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. కీదృశేన చేతసా వేదితవ్య ఇత్యాహ- ప్రాణైః- సహేన్ద్రియైశ్చిత్తం సర్వం-అన్తఃకరణం ప్రజానామోతం-వ్యాప్తం యేన క్షీరమివ స్నేహేన, కాష్ఠమివాగ్నినా, సర్వం హి ప్రజానామన్తఃకరణం చేతనావత్ప్రసిద్ధం లోకే. యస్మింశ్చ- చిత్తే క్లేశాదిమలవియుక్తే శుద్ధే విభవతి- ఏష ఉక్త ఆత్మా విశేషేణ- స్వేనాత్మనా భవతి-ఆత్మానం ప్రకాశయతీత్యర్థః. ౯

యంయంలోకంమనసాసంవిభాతివిశుద్ధసత్త్వఃకామయతేయాంశ్చకామాన్।
తంతంలోకంజయతేతాంశ్చకామాంస్తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః॥ ... ౧౦
ఇతితృతీయముణ్డకే. ప్రథమఃఖణ్డః.

తృతీయముణ్డకే— ద్వితీయఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ సవేదైతత్పరమంబ్రహ్మధామయత్రవిశ్వంనిహితంభాతిశుభ్రం।
ఉపాసతేపురుషంయేహ్యకామాస్తేశుక్రమేతదతివర్తన్తిధీరాః॥

ఆ.— బాహ్యాదేశ్చేత్తావాచేతనత్వ భ్రమదర్శనాచ్చిత్తంతస్మిన్నసంస్పృష్టిచచైతన్యాభివ్యఞ్జకత్వేస్వభావపదవియోగ్యం- తతశ్చిత్తేపర మాత్మనోఽభివ్యక్తిసమ్భావనాచ్చేతసాజ్ఞేయత్వముచ్యతఇతిసమ్భావనార్థమాహ (ప్రాణైస్సహేన్ద్రియైశ్చిత్తమితి) ఓతం- చైతన్యేన. సర్వస్యత్వస్మి న్నేకమితిబ్రహ్మస్వతఏవాపరోక్షంనభవతీత్యతఆహ (యస్మింశ్చవిత్తఇతి)

రం.— (ఏషోణురితి) యస్మిన్- ఆత్మనిప్రాణాపానాదిపఞ్చరూపేణవిభక్తఃప్రాణఆశ్రితః. ప్రాణైః - ఇతరైరిన్ద్రియైస్సహప్రజా నాంసర్వమపిమనఆశ్రితం. యస్మింశ్చపరమాత్మనివిశుద్ధే- ప్రసన్నేసతిఏషజీవాత్మాఅపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా-ఆవిర్భవతి. సఏషః అణుః- దుర్విజ్ఞేయఆత్మావిశుద్ధేనమనసాగ్రాహ్యఇత్యర్థః.

శం.— యఏవముక్తలక్షణంసర్వాత్మానమాత్మత్వేనప్రతిపన్నః - తస్యసర్వాత్మత్వాదేవసర్వావాప్తిలక్షణంఫలమాహ - యంయం లోకం - పిత్రాదిలక్షణంమనసాసంవిభాతి - సఙ్కల్పయతిమహ్యమన్యస్మైవాభవేదితి. విశుద్ధసత్త్వః - క్షీణక్లేశఃఅతోవినిర్మలాన్తఃకరణఃకామయ తేయాంశ్చకామాన్- ప్రార్థయతేభోగాన్. తంతంలోకంజయతే- ప్రాప్నోతి, తాంశ్చకామాన్- సఙ్కల్పితాన్భోగాన్. తస్మాత్- విదుషస్స త్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మజ్ఞం- ఆత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధాన్తఃకరణంహ్యర్చయేత్- పూజయేత్పాదప్రక్షాలనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిర్భూతికామః - విభూ తిమిచ్ఛుః ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేతృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— సగుణవిద్యాఫలముక్త్వానిర్గుణవిద్యాస్తుతయేప్రరోచనార్థముచ్యతే (యంయమితి) ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంతృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం— (యంయంలోకమితి) సంవిభాతి- సఙ్కల్పయతీత్యర్థః. కామాన్- ప్రార్థితాన్. జయతే - జయతి. వశీకరోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః) యస్మాదేవమసావశీకృతలోకకామతయాలోకాన్కామాంశ్చప్రాప్తుంస్వభక్తాన్ప్రాపయి తుంచశక్నోతి- తస్మాదైశ్వర్యకామః- ప్రీతోఽసావాత్మజ్ఞోమహ్యమభిలషితంవరంప్రయచ్ఛత్వితిబుద్ధ్యాపూజయేదిత్యర్థః........................ ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేతృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తతఃపూజార్హఏవాసౌ. యస్మాత్సవేద- జానాతిసావేతత్ - యథోక్తలక్షణంపరమంబ్రహ్మ- ప్రకృష్టంధామ - సర్వకామా నామాశ్రయమాస్పదం. యత్ర- యస్మిన్బ్రహ్మణిధామ్నివిశ్వం- సమస్తంజగన్నిహితం- అర్పితం. యచ్చస్వేనజ్యోతిషాభాతిశుభ్రం- శుద్ధం. త మప్యేవమాత్మజ్ఞంపురుషంయేహ్యకామాః- విభూతితృష్ణావర్జితాముముక్షవస్సన్తఉపాసతేపరమివదేవం- తేశుక్రం- నృబీజం. యదేతత్ప్రసిద్ధంశరీరో పాదానకారణం. అతివర్తన్తే - అతిగచ్ఛన్తిధీరాః - బుద్ధిమన్తః. నపునర్యోనింప్రసర్పన్తి - "నపునఃక్వరతింకరోతీతిశ్రుతేః. అతస్తంపూజయేదిత్య భిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౧

రం.— ఆత్మవిత్పూజాయాఃమోక్షఫలకత్వమాహ (సవేదైతదితి) యత్ర- బ్రహ్మణివిశ్వంజీవజాతంనిహితంశుభ్రంనిర్మలంస్వప్ర కాశంభాతి - ఏతత్- ఈదృశంసర్వకామాస్పదతయాధామశబ్దితంపరమంబ్రహ్మ-నారాయణంసః - పూర్వప్రకృతఆత్మజ్ఞోవేదేత్యర్థః. అతోయే ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃతాదృశాత్మజ్ఞంపురుషంఅకామాః- ఫలాన్తరకామనారహితాఃముముక్షవస్సన్తఃపరమాత్మానమివోపాసతే- తేఏతచ్ఛుక్రం- చర మధాతుమతిక్రమ్యవర్తన్తే- జన్మశూన్యాభవన్తీత్యర్థః. ౧

కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్ర।
పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః॥ ౨

నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।
యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్॥ ౩

నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదాత్తపసో వాప్యలిఙ్గాత్।
ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ॥ ౪

శం.— ముముక్షోః కామత్యాగ ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యేతద్దర్శయతి - కామాన్ యో దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్ కామయతే మన్యమానః- తద్గుణాంశ్చిన్తయానః ప్రార్థయతే. స తైః కామభిః- కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయేచ్ఛారూపైః సహ జాయతే తత్ర తత్ర - యత్ర యత్ర విషయప్రాప్తినిమిత్తం కామాః కర్మసు పురుషం నియోజయన్తి- తత్ర తత్ర- తేషు తేషు విషయేషు తైరేవ కామైర్వేష్టితో జాయతే. యస్తు పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్ పర్యాప్తకామః- ఆత్మకామత్వేన పరి- సమన్తత ఆప్తాః కామా యస్య, తస్య పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనః - అవిద్యాలక్షణాదపరరూపాదపనీయ స్వేన పరేణ రూపేణ కృత ఆత్మా విద్యయా యస్య, తస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ - తిష్ఠత్యేవ శరీరే - ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవః ప్రవిలీయన్తి- విలయముపయాన్తి. నశ్యన్తీత్యర్థః. కామాస్తజ్జన్మహేతువినాశాన్న జాయన్త ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదితి) విషయేషు యథాస్థితదోషదర్శనాత్ పర్యాప్తకామః- క్షీణరాగో విరుద్ధలక్షణయా. ఆత్మకామస్యాత్మబుభుత్సయైవ వశీకృతచిత్తస్య విషయేభ్యః కామా నివృత్తా భవన్తీత్యర్థః సామర్థ్యాదవగమ్యతే. స్వహేతునాశాత్పునః కామా న జాయన్త ఇతి - జాతానాం జ్ఞానం వినాపి క్షయసమ్భవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (కామాన్యః కామయత ఇతి) యస్తు దేవత్వమనుష్యత్వాదీన్ కామాన్ భోగ్యతయా మన్యమానః కామయతే - స తత్ర తత్ర- దేవత్వమనుష్యత్వాదౌ కామభిః- కామైః. తత్తత్కామనావాసితయా వా. దేవమనుష్యాదిరూపేణ జాయతే. పర్యాప్తే - పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి కామనావతః కృతాత్మనః- విదితాత్మతత్త్వస్య తు ఇహైవ- అస్మిన్నేవ జన్మని సర్వే కామాః ప్రవిలీయన్తి - సర్వ్యా ఆకాఙ్క్షాః. అతో న జన్మాన్తరప్రసక్తిరిత్యర్థః. కృతాత్మన ఇత్యత్ర శబ్దదర్శనం కరోతీత్యత్రేవ కృఞో జ్ఞానమర్థః. ౨

శం.— యద్యేవం సర్వలాభాత్పరమాత్మలాభః - తల్లాభాయ ప్రవచనాదయ ఉపాయా బాహుల్యేన కర్తవ్యా ఇతి ప్రాప్త ఇదముచ్యతే- నాయమాత్మా వ్యాఖ్యాతః- యస్య లాభః పరః పురుషార్థః- నాసౌ వేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుల్యేన ప్రవచనేన లభ్యః. తథా న మేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. న బహునా శ్రుతేన- నాపి భూయసా శ్రవణేనేత్యర్థః. కేన తర్హి లభ్య ఇతి. ఉచ్యతే - యమేవ - పరమాత్మానమేషః - విద్వాన్ వృణుతే- ప్రాప్తుమిచ్ఛతి- తేన- వరణేనైష పరమాత్మా లభ్యః- నాన్యేన సాధనాన్తరేణ - నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్. కీదృశోఽసౌ విదుష ఆత్మలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - తస్యైష ఆత్మా అవిద్యాసఞ్ఛన్నాం స్వాం పరాం తనూం స్వాత్మతత్త్వం స్వరూపం వివృణుతే- ప్రకాశయతి. ప్రకాశ ఇవ ఘటాదిర్విద్యాయాం సత్యామావిర్భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్యత్యాగేనాత్మప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (న బహునా శ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరిక్తేనేత్యర్థః. తేన వరణేనేతి కథం వ్యాఖ్యానం. యత్తదోర్హి న్యాయ్యత్వం సాధనవిషయమాహ: ప్రస్తుతత్వాదిత్యర్థం గ్రాహ్యమ్. పరమాత్మాస్మీత్యభేదానుసన్ధానం వరణం. తేన వరణేనైష ఆత్మా లభ్యో భవతి- బహిర్ముఖేన తు శతశోఽపి శ్రవణాద్యావృత్త్యా హానేన లభ్యతే. అతః పరమాత్మాస్మీత్యనుసన్ధానం పరమాత్మభజనం పురస్కృత్యైవ శ్రవణాదిసమ్పాదనీయమితి భావః. అథవా- యమేవ పరమాత్మానం వృణుతే- తేన పరమాత్మనా ముముక్షురూపవ్యవస్థితేన వరణేన- అభేదానుసన్ధానలక్షణేన ప్రార్థనేన కృత్వా లభ్యః. పరమాత్మైవ ముముక్షురూపవ్యవస్థిత ఇత్యభేదానుసన్ధానేనైవ లభ్యః- స కర్తణేత్యర్థః. ౩

రం.— (నాయమాత్మా ప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేన మననం లక్ష్యతే. తత్సాధనత్వాత్. మేధాశబ్దశ్చ నిదిధ్యాసనవాచీ. శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః కేవలైర్న ప్రాప్య ఇత్యర్థః. పునః కేనేత్యత్రాహ (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః- పరమాత్మా యం - ఉపాసకం వృణుతే- తేన ప్రాప్యః. వరణీయేన ప్రాప్య ఇతి యావత్. ప్రియతమశ్చ వరణీయో భవతి. ప్రియతమత్వం చ స్వస్మిన్ ప్రీతిమత ఏవ. అతశ్చాయమర్థో లభ్యతే- యస్తు పరమాత్మని నిరతిశయ ప్రీతిమాన్- స పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీతి. ప్రీతిరూపాపన్నభగవదుపాసనస్య భగవత్ప్రీతిద్వారా భగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థః. (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వాం) తాదృశస్యోపాసకస్యైష ఆత్మా స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః. ౩

శం.— ఆత్మప్రాప్త్యుపాయవిశేషా ఉపన్యస్యన్తే- యస్మాదయమాత్మా బలహీనేన- బలప్రహీణేన, ఆత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేన న లభ్యః. నాపి లౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయాసఙ్గనిమిత్తప్రమాదాత్. తథా తపసో వాప్యలిఙ్గాత్ - లిఙ్గరహితాత్. తపోఽత్ర జ్ఞానం. లిఙ్గం- సన్న్యాసః. సన్న్యాసరహితాజ్జ్ఞానాన్న లభ్య ఇత్యర్థః. ఏతైరుపాయైః - బలాప్రమాదసన్న్యాసజ్ఞానైర్యతతే- తత్పరః సన్ ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్- వివేకీ ఆత్మవిత్- తస్య- విదుషః ఆత్మా ఏష విశతే- సమ్ప్రవిశతి బ్రహ్మధామ. ౪

సంప్రాప్యైనమృషయో జ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీతరాగాః ప్రశాన్తాః।
తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మానః సర్వమేవావిశన్తి॥ ౫

వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సన్న్యాసయోగాద్యతయః శుద్ధసత్త్వాః।
తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వే॥ ౬

ఆ.— (వీర్యేతి) మిథ్యాజ్ఞానాసన్నిధానప్రయుక్తం విశేషవీర్యం. అలిఙ్గాదితికథం- ఇన్ద్రజనకగార్గీప్రభృతీనామప్యాశ్రమలాభశ్రవణాత్. సత్యం- సన్న్యాసోఽపి ఆశ్రమత్వాద్గృహ్యతే. తేషామపి సన్న్యాసినాం బాహ్యలిఙ్గవిరహాన్తరసన్న్యాసః. బాహ్యం తు లిఙ్గమవివక్షితం- *నలిఙ్గం ధర్మకారణమితి స్మరణాత్. నైష్కర్మ్యసాహిత్యం తు వివక్షితం ౪-౫

రం.— (నాయమాత్మా బలహీనేనేతి) అయమాత్మా బలహీనేన- అవసన్నమనసా న లభ్యః. అవసాదో నామ దేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం. ప్రమాదాత్- అనవహితచిత్తతా తపసో వాఽప్యలిఙ్గాత్- ప్రధానసన్న్యాసాశ్రమపరః. తపఏవమహద్వితీయ ఇతివత్. తస్య చ లిఙ్గం ... సర్వాశ్రమాణామపి బ్రహ్మవిద్యానికారణత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ... (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైస్త్రిభిః ప్రమాదసలిఙ్గాశ్రమతపోభిర్విద్వాన్ బ్రహ్మ ప్రాప్తుం యతతే- తస్యైషః- తాదృశోపాయసంస్కృతః ఆత్మా- స్వరూపం ధామ- ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మ ప్రవిశతీత్యర్థః. ౪

శం.— కథం బ్రహ్మ విశన్తి. ఉచ్యతే- సంప్రాప్య- సమవగమ్యైనం- ఆత్మానమృషయః- దర్శనవన్తస్తేనైవ జ్ఞానేన తృప్తాః - న బాహ్యేన తృప్తిసాధనేన శరీరోపచయకారణేన. కృతాత్మానః - పరమాత్మస్వరూపేణైవ నిష్పన్నాత్మానస్సన్తః వీతరాగాః - విగతరాగాదిదోషాః ప్రశాన్తాః- ఉపరతేన్ద్రియాః. తే- ఏవంభూతాః సర్వగం- సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః- సర్వత్ర ప్రాప్య - నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన. కిం తర్హి. బ్రహ్మైవాద్వయమాత్మత్వేన ప్రతిపద్య ధీరాః- అత్యన్తవివేకినో యుక్తాత్మానః- నిత్యసమాహితస్వభావాః సర్వమేవ- సమస్తం శరీరపాతకాలేఽప్యావిశన్తి- భిన్నఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదం జహతి. ఏవం బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మధామ ప్రవిశన్తి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం.— (సంప్రాప్యైనమితి) ఋషయః- తత్త్వదర్శినః ఏనం- పరమాత్మానం సంప్రాప్య- జీవద్దశాయామేవానుభూయ జ్ఞానేన- తేనానుభవేన సంతుష్టాః కృతాత్మానః- బద్ధాత్మతత్త్వాః అపగతవిషయరాగాః ప్రశాన్తాః- నిగృహీతేన్ద్రియాశ్చ యే సన్తి- తే సర్వతః సర్వదేశావచ్ఛేదేన అన్తర్యామిత్వేన సర్వవస్తుగతం పరమాత్మానం దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్య యుక్తాత్మానః- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మభూతజ్ఞానేన సర్వం వస్తుగత్యా ప్రవిశన్తి- సర్వమనుభవన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— కించ- వేదాన్తజనితం విజ్ఞానం వేదాన్తవిజ్ఞానం. తస్యార్థః పరమాత్మా విజ్ఞేయః. సోఽర్థస్సునిశ్చితో యేషాం తే వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః. తే చ సన్న్యాసయోగాత్- సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్- కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయః - యతనశీలాః శుద్ధసత్త్వాః- శుద్ధం సత్త్వం యేషాం సన్న్యాసయోగాత్ - తే శుద్ధసత్త్వాః. తే బ్రహ్మలోకేషు. సంసారిణాం యే మరణకాలాః - తేఽపరాన్తాః. తానపేక్ష్య ముముక్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాన్తకాలః. తస్మిన్ పరాన్తకాలే. సాధకానాం బహుత్వాత్ - బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఏకోఽప్యనేకవద్దృశ్యతే ప్రాప్యతే చ- అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి. బ్రహ్మణీత్యర్థః. పరామృతాః- పరమమృతం- అమరణధర్మకం బ్రహ్మాత్మభూతం యేషాం తే పరామృతాః- జీవన్త ఏవ బ్రహ్మభూతాః పరామృతాస్సన్తః పరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశవచ్చ నివృత్తిముపయన్తి. పరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాన్ముచ్యన్తే సర్వే- న దేశాన్తరం గన్తవ్యమపేక్షన్తే. *శకునీనామివాకాశే జలే వారిచరస్య చ। పదం యథా న దృశ్యేత తథా జ్ఞానవతాం గతిః *అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవ ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం దేశపరిచ్ఛిన్నా హి గతిస్సంసారవిషయైవ- పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్. బ్రహ్మ తు సమస్తత్వాన్న దేశపరిచ్ఛేదేన గన్తవ్యం. యది హి దేశపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ స్యాత్ - మూర్తద్రవ్యవదాద్యన్తవదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యం కృతకం చ స్యాత్. న త్వేవంవిధం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి- అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చ నైవ దేశపరిచ్ఛిన్నా భవితుం యుక్తా. ౬

ఆ.— ప్రదీపస్య వర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసే యథా తేజస్సామాన్యతాపత్తిః- తద్వదిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం- పాదన్యాసః ప్రతిబిమ్బం చ. న దృశ్యేత- అభావాదేవేత్యర్థః. (అధ్వస్వితి) సంసారాధ్వనాం పారయిష్ణవః. పారయితుం- సమాపయితుమిచ్ఛన్తీతి. సమాప్తికామాః అనధ్వగా భవన్తీత్యర్థః. తర్హి తేఽపి బ్రహ్మైవ మోక్షే వక్తవ్య ఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నా హీత్యాదినా) ౬

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యే యతయః నిగృహీతేన్ద్రియగ్రామాః కామ్యకర్మసన్న్యాసేన శుద్ధసత్త్వాః- పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః వేదాన్తశ్రవణజన్యజ్ఞానేన జ్ఞాతపరమార్థతత్త్వా ఇత్యర్థః. (తే బ్రహ్మలోకేష్వితి) తే బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. తత్ర వర్తమానాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరాన్తకాలే- *అన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ ముక్త్వా కలేవరమ్ ... చరమదేహావసానసమయే పరామృతాత్- ప్రసన్నాత్ బ్రహ్మణో హేతోస్సర్వే పరిముచ్యన్త ఇత్యర్థః ఇతి విశేషం చ దర్శయతీతి

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు।
కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి॥ ౭
యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ।
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥ ౮

సూత్రే న్యాసాశ్రయణమన్త్రఖణ్డో వివృతః. తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వ ఇతి పాఠే- తే చరమశరీరావసానే భగవల్లో కేషు పరం అమృతశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్య తేనైవ యేషాం తే పరామృతాః- బ్రహ్మసామ్యాపన్నా ఇతి యావత్. స్వరూపతిరోధాయకానాద్యవిద్యాసమ్బన్ధవినిర్ముక్తా భవన్తి- « పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. న చ భగవల్లోకస్య ఏకత్వేన బహువచనానుపపత్తిరితి వాచ్యం- « పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛాకల్పితాః స్వాసాధారణా అప్రాకృతా లోకానానాత్వన్యాయసమ్భవాత్ సన్తీతి- శ్రుతిస్మృతీతిహాస సప్రమాణ్యాదిభిర్భగవతా భాష్యకృతోక్తత్వాత్. ౬

శం.— అపి చ- అవిద్యాదిసంసారబన్ధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః- న తు కార్యభూతమ్. కిం చ- మోక్షకాలే యా దేహారమ్భికాః కలాః- ప్రాణాద్యాః- తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాం గతాః. స్వం స్వం కారణం గతా భవన్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనమ్. పఞ్చదశ- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకా యా అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధాః. దేవాశ్చ- దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థాః సర్వే ప్రతిదేవతాసు- ఆదిత్యాదిషు గతా భవన్తీత్యర్థః. యాని చ ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని- ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్. విజ్ఞానమయశ్చాత్మా- అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు. కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ తేనైవ విజ్ఞానమయేనాత్మనా- అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః. త ఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మా ఉపాధ్యపనయే సతి పరేఽవ్యయే- అనన్తేఽక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽజరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తరేఽబాహ్యేఽద్వయే శివే శాన్తే సర్వ ఏకీభవన్తి- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి. ఏకత్వమాపద్యన్తే జలాద్యాధారాపనయ ఇవ సూర్యాదిప్రతిబిమ్బాః సూర్యే, ఘటాద్యపనయ ఇవాకాశే ఘటాద్యాకాశాః. ౭

ఆ.— స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతి గతా భవన్తీతి భూతానాం తత్తదంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయో దర్శితః. (అన్త్యప్రశ్నేతి) బ్రాహ్మణషష్ఠప్రశ్నే ప్రాణశ్రద్ధాద్యాః యాః కలాః పరితా ఇత్యర్థః. మాయామయమహాభూతాంశావష్టబ్ధైర్వా విద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైః స్వకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణా వయవా ఆరభ్యన్తే. తే చ కర్మాక్షిప్తైః సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయన్తే. కర్మణా భోగేనావసానే తే దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛన్తి. యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం- తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారికాః « స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాది ప్రశ్నోపనిషదుక్తప్రాణాదినామాన్తషోడశకలామధ్యేకర్మవ్యతిరిక్తాః పఞ్చదశకలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంశ్లేషవిశేషయుక్తా భవన్తి. దేవాః- వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తదధిష్ఠాత్రాదిత్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం- సంసర్గవిశేషం గచ్ఛన్తి. న తు లీయన్తే- ఇన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్ « యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనామగ్న్యాద్యప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వమితి « అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి సూత్రితత్వాత్,. (కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి) యాని చ కర్మాణ్యదత్తఫలాని దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయే క్షమిష్య ఇతి సంకల్పవిషయభూతాని- తాని కర్మాణి, విజ్ఞానమయ ఆత్మా, చ « అక్షరాత్పరతః పర ఇతి సర్వస్మాత్పరభూతేఽవ్యయే- అక్షరే ఏకీభవన్తి. పరమాత్మప్రీత్యాప్రీతిరూపాణాం కర్మణాం తత్రైకీభావస్తద్ధర్మభూతజ్ఞానే లయ ఏవ. జీవస్యైకీభావో నామ- నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణం. కర్మణాం నాశాత్ కలానాం ముచ్యమానం ప్రతి నోపకరణత్వమితి భావః. ౭

శం.— కిం చ- యథా నద్యః- గఙ్గాద్యాః స్యన్దమానాః- గచ్ఛన్త్యః సముద్రం ప్రాప్యాస్తం- అదర్శనం. అవిశేషాత్మభావం గచ్ఛన్తి- ప్రాప్నువన్తి. నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ- హిత్వా. తథాఽవిద్యాకృతనామరూపాద్విముక్తస్సన్ పరాత్- అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పురుషం యథోక్తలక్షణముపైతి- ఉపగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— తదేవోత్తరమన్త్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్స్యన్దమానా ఇతి) యథా గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదినద్యః స్వోత్పత్తిస్థానేభ్యః ప్రస్తృత్య గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదీని నామాని, శుక్లకృష్ణలోహితాదీని రూపాణి, చ విహాయ సముద్రే ఏకతామివ భజన్తే- తథా- తద్వదేవ విద్వాన్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విముక్తస్సన్ « దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి. యథా నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం- అపి తు భేదకాకారప్రహాణమాత్రం- ఏవమిహాపి ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్మభిరపి నైక్యం- అపి తు పరమసామ్యమాత్రం. అత ఏవ కఠవల్ల్యాం « యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమేవోక్తం- న తు తద్భావః. నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యన్తరాభావవాదినాం పరస్పరసదృశానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతామేకత్వావస్థాశ్రయత్వవత్, కుణ్డలాదీనాం రూపాణి షష్ఠానామగ్ని తాపద్రుతానాం వస్తుతో

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి।
తరతి శోకం తరతి పాప్మానం గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి॥ ౯

తదేతదృచాఽభ్యుక్తం। క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జుహ్వత
ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్॥ ౧౦

భిన్నానామప్యేకత్వాపత్తౌ దృష్టాన్తమాహ యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే ... తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకతాపత్తిరేవ పరముక్తిరుచ్యతే. నిర్గుణవిద్యాశ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతాయాం ప్రజాపతివిద్యాయామపి * స తత్ర పర్యేతీతి ముక్తబ్రహ్మణోఽరాధారాధేయభావశ్రవణాత్, సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదిరూపధర్మాణాం ముక్తావావిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్వితి సూత్రే ... సిద్ధత్వాత్, ... తేషాం చ ముక్తావావిర్భావే కథం ... అనావిర్భావే ప్రజాపతివిద్యాయాం ... గుణాష్టకోపదేశవైయర్థ్యం. న హి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్య ఉపాసనార్థత్వం సమ్భవతి ... నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః ముక్తస్వరూపావగతేర్నిర్గుణబ్రహ్మవిషయత్వాత్. ... ఆరోపాపవాదన్యాయేన నిష్ప్రపఞ్చత్వబోధనార్థతయేవ ... నాపి ప్రవృత్తిరుచ్యుత్పాదనార్థః - గుణకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యారుచ్యుత్పాదకత్వాసమ్భవాత్. అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాద్యుక్తౌ ఆవిర్భవిష్యత్తయా తద్బోధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యం. అతశ్చ ముక్తౌ నిర్విశేషబ్రహ్మభావాపత్తికథనమసఙ్గతం. ౮

శం.— నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నాః ప్రసిద్ధాః - అతః క్లేశానామన్యతమేనాన్యేన వా దేవాదినా చ విఘ్నితో బ్రహ్మవిదప్యన్యాం గతిం మృతో గచ్ఛతి- న బ్రహ్మైవ. న- విద్యయైవ సర్వప్రతిబన్ధస్యాపనీతత్వాత్. అవిద్యాప్రతిబన్ధమాత్రో హి మోక్షః- నాన్యప్రతిబన్ధః- నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వాచ్చ. తస్మాత్స యః- కశ్చిద్ధ వై- లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి - స నాన్యాం గతిం గచ్ఛతి. దేవైరపి తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుం- ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి. తస్మాద్బ్రహ్మ విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి. కిం చ- నాస్య- విదుషః కులే అబ్రహ్మవిత్ భవతి. కిం చ- తరతి శోకం- అనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సన్తాపం జీవన్నేవాతిక్రాన్తో భవతి. తరతి పాప్మానం- ధర్మాధర్మాఖ్యం. గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తః సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ - భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది. అత్రానన్దగిరియటీకా నాస్తి. ౯

రం.— (స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి) య ఏతత్పరమం బ్రహ్మ వేద- * వేదనం ధ్యానవిశ్రాన్తం ధ్యానం శ్రాన్తం ధ్రువస్మృతౌ। సా చ దృష్టిత్వమభ్యేతి దృష్టిర్భక్తిత్వమృచ్ఛతీత్యుక్తరీత్యా ప్రీతిరూపాపన్నదర్శనసమానాకారోపాసనయుక్తో భవతి. స బ్రహ్మైవ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అస్య కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతీత్యర్థః. (తరతి శోకం తరతి పాప్మానమితి) స్పష్టోఽర్థః. (గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికార్యరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిర్భూతగుణాష్టకో భవతి. ౯

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే- తదేతత్- విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- అభిప్రకాశితం. క్రియావన్తః- యథోక్తకర్మానుష్ఠానయుక్తాః. శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః- అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః, పరబ్రహ్మబుభుత్సవః, స్వయమేకర్షిం- ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే-జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః- శ్రద్దధానాస్సన్తో యే. తేషామేవ- సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత- బ్రూయాత్. శిరోవ్రతం- శిరస్యగ్నిధారణలక్షణం. యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం. యైస్తు-యైశ్చ తచ్చీర్ణం- విధివత్- యథావిధానం. తేషామేవ చ వదేత. ౧౦

ఆ.— ఏతద్గ్రన్థద్వారకవిద్యాప్రదానే ఉపసంవిధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృతపరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే - గ్రన్థద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భవాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానమితి. ... (ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) ౧౦-౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి తృతీయముణ్డకభాష్యటీకా.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే।
నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః. ౧౧
ముణ్డకోపనిషత్సమాప్తా.
హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసంప్రదానవిధిముఖీకృత్య ఋచా మన్త్రేణోక్తం. (క్రియావన్తః శ్రోత్రియా ఇతి । నిత్యనైమిత్తికక్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః బ్రహ్మబుభుత్సవః ఏకఋషిశబ్దితం అగ్నిం స్వయం శ్రద్ధయా జుహ్వతీత్యర్థః. ఏకఋష్యాఖ్యాగ్నిసాధ్యత్వాదగ్నిరేవాత్రైకర్షిత్వేనోక్తః. యద్వా - ఏకశ్చాసావృషిశ్చ - ఋష్యతీతి ఋషిః పరమాత్మా. తథా చ శ్రుతిః - ఋషిశబ్దస్య సర్వజ్ఞేశ్వరే ప్రయోగః... ఇతి భాషితత్వాత్. (శ్రద్ధయన్తః) శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః. (తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత) అత్ర విద్యాశబ్దోఽగ్రన్థసన్దర్భే వర్తతే. తేషామేవైతాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్ - యైః శిరసి అఙ్గారపాత్రధారణలక్షణం ఆథర్వణికానాం వేదవ్రతత్వేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః. అయం చార్థః * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారాధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః. ఇత్థం హి తదధికరణం- నానాశాఖాస్వామ్నాతాని వైశ్వానరాక్షరోపాసనాదీని అభ్యాసప్రకరణాన్తరాభ్యాం భిద్యన్తే- ఇతరథా పునరుక్తిలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ వైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి శాఖాన్తరాధికరణపూర్వపక్షస్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్- సర్వవేదాన్తేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనమేకమేవ-చోదనాద్యవిశేషాత్. చోదనా తావత్ వైశ్వానరముపాసీతేత్యాదిరేకరూపైవ. బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోఽప్యవిశిష్టః. ఉపాస్యస్వరూపమప్యవిశిష్టం. వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా. అతః ఏకం నానాసంయోగరూపచోదనాఖ్యాద్యవిశేషాదితి శాఖాన్తరాధికరణసిద్ధాన్తసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైక్యమేవస్వీకృతం * భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి- శాఖాన్తరేఽభ్యాసప్రకరణాన్తరవశేన విద్యాభేదావశ్యమ్భావాన్న విద్యైక్యం- విద్యైక్యే పునరుక్తిలక్షణవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి చేన్న - ఏకస్యామపి విద్యాయామధ్యేతృభేదాత్పునరుక్తిలక్షణసార్థక్యోపపత్తేః నవిద్యాభేదః. నను విద్యైక్యే ముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమిత్యాథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాఙ్గకత్వం శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాయా అపి స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- శిరోవ్రతశూన్యానామనాథర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠానస్యాత్. అతిఆథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాఙ్గకముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాభిన్నత్వమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్- తత్రాహ * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారాధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః - తథాత్వే ఇతి నిమిత్తసప్తమీ. స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం- అధ్యయనజన్యసంస్కారభాక్త్వసిద్ధ్యర్థం శిరోవ్రతోపదేశః. శిరోవ్రతాఙ్గకాధ్యయనేనైవ ముణ్డకోపనిషత్స్వాధ్యాయస్య సంస్కారో భవతి- ఉపనిషదధ్యయనాఙ్గం శిరోవ్రతం- నవిద్యాఙ్గం- * నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీత ఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసమ్బన్ధావగమాత్. సమాచారాఖ్యే ఆథర్వణికగ్రన్థే * ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్దప్రయోగాచ్చాధ్యయనాఙ్గమేవ శిరోవ్రతం- నవిద్యాఙ్గం. సవవచ్చ తన్నియమః- యథా సవానాం సౌర్యాదయః శతౌదనపర్యన్తాః సప్త హోమా ఆథర్వణికైకాగ్నిసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతా భవన్తి- ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆథర్వణికాధ్యయనసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతం భవతి. * దర్శయతి చ - దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం తథాహి - ఛాన్దోగ్యే * తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా * కింతదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వకమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్నుపాస్య ఇత్యుక్తం. తైత్తిరీయకే చ ఛాన్దోగ్యనిర్దిష్టం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య * తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే. తదేతదుపజీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి. ఏవం శిష్టస్య విద్యైక్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే * ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ- ఏవం సర్వవేదాన్తేషు సమానే సత్యుపాసనే వేదాన్తాన్తరామ్నాతగుణా వేదాన్తాన్తర ఉపసంహర్తవ్యాః - విధిశేషవదర్థాభేదాత్. యథా ఏకస్మిన్వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానరదహరాదివిద్యావిశేషగుణస్తద్విద్యాసమ్బన్ధాత్తదుపకారాయాన్యత్రాప్యనుష్ఠీయతే- తథా వేదాన్తాన్తరోదితోఽపి గుణస్తస్యాస్తస్యా విద్యాయా విశేషోపసంహర్తవ్యః. చశబ్దోఽవధారణే. ఏవం గుణోపసంహారపాదాద్యేస్థితం. ౧౦

శం.— తదేతత్ - అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరఙ్గిరా నామ పురా- పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవతే ఉవాచ. తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోఽర్థినే ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః. నైతద్గ్రన్థరూపమచీర్ణవ్రతః. అచరితవ్రతో నాధీతే- న పఠతి. చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యా ఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి. సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా. సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్రమేణ సమ్ప్రాప్తా- తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. పరమం- బ్రహ్మ సాక్షాద్దృష్టవన్తో యే బ్రహ్మాదయోఽవగతవన్తశ్చ- తే పరమర్షయః. తేభ్యో భూయోఽపి నమః. ద్విర్వచనమత్యాదరార్థం ముణ్డకసమాప్త్యర్థం చ. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవత్కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శం.—— (ఇదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ) [illegible] తదేతత్సత్యం-అక్షరమఙ్గిరాఋషిః శౌనకాయ ప్రోవాచ. (నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే) [illegible] ✻ తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్ [illegible] అచీర్ణవ్రతాయ [illegible] అధ్యాపనం నిషిద్ధం-అస్మిం [illegible] [illegible]

[illegible] తథాహి- [illegible] అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః [illegible] అద్రేశ్యమ గ్రాహ్యమిత్యచేతనధర్మాణాం దృశ్యత్వాదీ [illegible] [illegible] పరమాత్మని [illegible] [illegible] అక్షరాత్ [illegible] [illegible]

[illegible] ✻ అక్షరాత్పరతః పరః [illegible] [illegible] ప్రధానే ప్రసిద్ధే [illegible] [illegible] నచాక్షరాత్పరత ఇతి [illegible] [illegible] అక్షరాత్పరత ఇతిపదయోః [illegible] [illegible] అతోఽత్ర ప్రకృతిజీవావేవ ప్రతిపాద్యేతే- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ప్రతిజ్ఞాదివాక్యానా [illegible] [illegible] అక్షరాత్పరతః పర ఇతి ప్రకృతిజీవాభ్యాం భేదవ్యపదేశా, చ్చ భూతయోన్యక్షరం పరమాత్మైవ. నచాక్షరాత్పరత [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] అక్షరాత్పరతః [illegible] ✻ అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ [illegible] [illegible] [illegible] ✻ దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషః [illegible] [illegible] ✻ యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమ్ [illegible]

[illegible] ఇయం బ్రహ్మవిద్యా [illegible] నమఃపరమఋషిభ్యోనమః పరమఋషిభ్య ఇతి) [illegible] ౧౧

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

తృతీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తా

మాణ్డూక్యోపనిషత్.

ప్రథమఃఖణ్డః.

మఙ్గళాచరణమ్.

శం.— ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్య లోకాన్ భుక్త్వా భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్।
పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ స్వపితి మధురభుఙ్మాయయా భోజయన్నో మాయాసంఖ్యాతురీయం పరమమృతమజం బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే। విష్ణవే జిష్ణవే తస్మై కృష్ణనామ్నే నమో నమః॥ ౧
శుద్ధానన్దపదామ్భోజద్వన్ద్వమద్వన్ద్వతాస్పదం। నమస్కుర్వే పురస్కుర్వంస్తత్త్వజ్ఞానమహోదయం॥ ౨
గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమితలక్ష్యతే। తదర్థతోఽతిగమ్భీరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః॥ ౩
పూర్వైర్యద్యపి విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రిరే। తథాపి మన్దబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే॥ ౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాది సిద్ధయే పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతస్సమాచరన్నర్థాదపేక్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపి సూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా) తత్ర విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (యత్పరం బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి) అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపం నమనం సూచయతా బ్రహ్మణస్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః. యత్పదస్య ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ- తన్నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధేన మఙ్గళాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవ జననమరణకారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం. జననమరణప్రబన్ధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శయతా సంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితం. యద్యద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాన్తప్రమాణకం- తర్హి కథమవస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోఽనుభూయన్తే, భోజయితా చేశ్వరశ్శ్రూయతే, భోజ్యం చ విషయజాతం స్ఫుటముపలభ్యతే, తదేతదద్వైతవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణ్యేవ జీవా జగదీశ్వరశ్చేతి సర్వం కాల్పనికం సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ప్రకృష్టం- జన్మాదివిక్రియారహితం కూటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తు ప్రజ్ఞానం. తచ్చ బ్రహ్మ- *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తస్యాంశవః- రశ్మయః. జీవాశ్చిదాభాసాస్సూర్యప్రతిబిమ్బకల్పా నిరూప్యమాణా బిమ్బకల్పాద్బ్రహ్మణో భేదేన న సన్తి. తేషాం ప్రతానాః- విస్తారాః. తైరపర్యాయమేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః. తదేవాహ (స్థిరేతి) స్థిరాః- వృక్షాదయః. చరాః- మనుష్యాదయః. తేషాం నికరాః- సమూహాః. తం వ్యాప్తుం శీలమేషామితి తథా. తైరితి యావత్. లోకాః- లోక్యమానా విషయాః. తాన్ వ్యాప్యేతి విషయసమ్బన్ధోక్తిః. తత్ఫలం కథయతి (భుక్త్వేతి) భోగాః- సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః. తేషాం స్థవిష్ఠత్వం- స్థూలతమత్వం. దేవతానుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారా బుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం. తాన్ భుక్త్వా స్వపితీతి సమ్బన్ధః. ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తం. తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్ధేతుధర్మాధర్మక్షయానన్తర్యం పునశ్శబ్దార్థః. స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే చ సతీత్యపినోచ్యతే. న చ తత్ర బాహ్యేన్ద్రియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సన్తి- కిన్తు ధిషణాశబ్దితబుద్ధ్యా మనో వాసనాత్మనో విషయాభాసస్తే- తాననుభూయ స్వపితీత్యర్థః. తేషాం ప్రాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి) కామగ్రహణం కర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థం. అవస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి (పీత్వేతి) సర్వే విశేషాః- సర్వే విషయాః స్థూలాస్సూక్ష్మాశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాః. తాన్ పీత్వా- స్వాత్మన్యజ్ఞాతే ప్రవిలాప్య స్వపితి- కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః. తత్రానన్దప్రాధాన్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (మధురభుగితి) అవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబిమ్బకల్పేష్వస్మాసు సమ్బన్ధితామివాపాద్యాస్మాన్ భోజయద్బ్రహ్మ వర్తతే- అతో బ్రహ్మణ్యేవావస్థాత్రయం, తద్వన్తో జీవా, మాయావి బ్రహ్మ, చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరికల్పితం సర్వమిత్యాహ (మాయయేతి) తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి (తురీయమితి) చతుర్ణాం పూరణం తురీయమితి వ్యుత్పత్తేర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన నిర్దేశాత్ప్రాప్తం సద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్య కల్పితస్థానత్రయసఙ్ఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం- న సద్వితీయత్వేనేత్యాహ (మాయేతి) మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తం (పరమితి) మాయాద్వారా బ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధేఽపి స్వరూపద్వారా న తత్సమ్బన్ధో స్తీతి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః. ౧

శం.— యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్ ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పశ్చాచ్చాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్ జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్।
సర్వానేతాన్ పునరపి శనైః స్వాత్మని స్థాపయిత్వా హిత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ విగతగుణగణః పాత్వసౌ నస్తురీయః॥ ౨

ఆ.— విషయముఖేనవస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామవలమ్బ్య ప్రథమశ్లోకేనోపక్రమ్య తస్య తస్యైవ ప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం - అభిధేయఫలే చాస్య సమ్బన్ధాధికారిణౌ చ సూచితౌ. సమ్ప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య ద్వితీయశ్లోకేనోపక్రమ్య తస్యైవ తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి (యో విశ్వాత్మేతి) తత్ర త్వమర్థస్య త్వత్సిద్ధ్యర్థమవస్థాసు సర్వాసు స్వస్య పరామృశ్యతే. తస్మిన్ జాగరితమారోపితం. తదుదాహరతి (విశ్వాత్మేతి) విశ్వం- పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం స్థూలం జగద్వైరాజం శరీరం. తస్మిన్ జాగరితే చాహం మమేత్యభిమానవానిత్యర్థః. ప్రత్యగర్థే కర్మ యాముపస్పృశతి (విధిజేతి) విధీయత ఇతి విధిః. ధర్మః. స ఖానుష్ఠానతతో వ్యతిరిక్తో విధిః- అధర్మః. తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యా కామప్రసూతాభ్యాం విషయాశ్శబ్దాదయో జన్యన్తే. తాన్ భోగయోగ్యతయా భోగశక్తితానాదిత్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయా స్థూలానుపభుజ్య ప్రాశ్య- సాక్షాదనుభూయ స్థితోఽయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. తథైవ స్వప్నావస్థామధ్యస్యతి (పశ్చాచ్చేతి) జాగ్రద్ధేతుకర్మక్షయానన్తరం స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే సతి- స్థూలేభ్యో విషయేభ్యోఽన్యాన్- అస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మాన్- బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మప్రేరితాన్తఃకరణవృత్తిప్రభావాదేవ ప్రసూతాన్ స్వకరణాన్యనోవాసనామయాన్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా ప్రకాశయన్ భుఙ్క్తే. అపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మం ప్రపఞ్చం హైరణ్యగర్భం శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమాన స్తైజసో భవతీత్యర్థః. తథైవ సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి (సర్వానితి) స్థూలసూక్ష్మవిభాగేనస్థానద్వయే యే ప్రపఞ్చితాన్ ప్రకృతానేతానశేషానపి విశేషాన్- ఉపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయసంచారప్రయుక్తశ్రమాపనయనాన్తరం- తస్యాపి పునరపి హేర్లాయాంశనైః- అనుక్రమేణాక్రమేణవా. స్వాత్మని- అజ్ఞాతే కారణాత్మని. స్థాపయిత్వా - ఉపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానస్సన్ ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః. తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య "నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞ" మిత్యాదిప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్య సర్వానప్యనర్థవిశేషాన్ కార్యకారణరూపాన్ ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ హిత్వా నిరుపాధికపరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నం తత్త్వం కథయతి (హిత్వేతి) ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యాహారప్రసాదప్రశంసనాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీయేన (పాత్వితి) సః- అస్మాన్ వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాన్ పురుషార్థపరిపన్థితత్కారణనిరాసపురస్సరం పరమాత్మాపరాకృతాశేషకల్పనో నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వభావో మోక్షప్రదానేన తత్త్వజ్ఞానప్రదానేన చ పరిరక్షతాదిత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రకరణచతుష్టయాత్మనో గ్రన్థస్య వేదాన్తైకదేశసమ్బన్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప్రపఞ్చం శాస్త్రప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితం- ద్వితీయేన మాణ్డూక్యశ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ సూచితమితి మన్యన్తే. స చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదేవ తత్రత్యతురీయాపాదసాజాత్యమాశఙ్కనీయం- గాథాతత్త్వనస్య తత్ప్రసఙ్గసమ్పాదకత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. అన్యే త్వాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాన్తర్భూతమభ్యుపగచ్ఛన్తో ద్వితీయశ్లోకం భాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి. తదసత్- ఉత్తరశ్లోకేష్వివాద్యేపి శ్లోకే భాష్యకృతో వ్యాఖ్యానప్రణయనప్రసక్తాత్, ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిభాష్యవిరోధాచ్చ. అపరే పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమస్క్రియా- ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేన క్రియతే- పరదేవతాభక్తివత్ పరదేవతాభక్తైరపి విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాత్ "యస్య దేవే పరా భక్తిః యథా దేవే తథా గురౌ" ఇతి శ్రుతేః. తద్వదాచార్యభక్తేరపి "ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద" ఇత్యాది శ్రుత్యవష్టమ్భేన ముముక్షూణాం ప్రార్థ్యత్వాద్ద్వితీయశ్లోకేన కల్పయన్తి.............. ౨

మాణ్డూక్యోపనిషదన్తర్గతత్వాభిమత గౌడపాదీయప్రకరణావతారికా.

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాన్తార్థసారసఙ్గ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే. అత ఏవ న పృథక్సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని- యాన్యేవ తు వేదాన్తే సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని- తాన్యేవేహాపి భవితుమర్హన్తి. తథాపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునా సఙ్క్షేపతో వక్తవ్యానీతి. తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభివ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసమ్బద్ధం శాస్త్రం- పారమ్పర్యేణ విశిష్టసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనవద్భవతి. కిం పునస్తత్ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా- తథా దుఃఖాత్మకస్యాత్మనో ద్వైతప్రపఞ్చోపశమే స్వస్థతాఽద్వైతభావః ప్రయోజనం. ద్వైతప్రపఞ్చస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమస్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారమ్భః క్రియతే. "యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి" "యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్" "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం విజానీయా"దిత్యాదిశ్రుతిభ్యోఽస్యార్థస్య సిద్ధిః. తత్ర తావదోఙ్కారనిర్ణయాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతం. యస్య ద్వైతప్రపఞ్చస్యోపశమేఽద్వైతప్రతిపత్తిః రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పోపశమే రజ్జుతత్త్వప్రతిపత్తిః- తస్య ద్వైతస్య హేతుతో వైతథ్యప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణం. తథాఽద్వైతస్యాపి వైతథ్యప్రసఙ్గప్రాప్తౌ యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ ప్రకరణం తృతీయం. అద్వైతస్య తథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాన్తరాణ్యవైదికాని- తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థం ప్రకరణం. ....

ఆ.— [illegible] పరణం కృతం - తస్మిన్నేష్వనూదౌ వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకం గృహ్ణాతి (ఓమిత్యేతదితి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాది ప్రకరణచతుష్టయం [illegible] వ్యాఖ్యాయతే స్మాఖిలోపనిషద్వైశిష్ట్యం ప్రతిజానీతే. కిమిదం శాస్త్రత్వేనవా- ప్రకరణత్వేనవా వ్యాచిఖ్యాసితం. నాద్యః- శాస్త్రలక్షణా [illegible] ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధమశేషార్థప్రతిపాదకంహిశాస్త్రం. అతఏవ [illegible] ప్రయోజనవత్త్వేపినా శేషార్థ [illegible] ప్రకరణలక్షణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) శాస్త్రం నేదం నశక్యార్థత్వాత్. [illegible] - అధికారినిర్ణయ [illegible] జీవపరైక్యం [illegible] సంశయ [illegible] ప్రతిపన్న వృద్ధానామేవ [illegible] ప్రకరణే- [illegible] యథాచ [illegible] ప్రకరణత్వేనవ్యాఖ్యాతుమిష్టం - [illegible] ప్రతిపాదకత్వాత్, తత్ప్రతిపాదకసజ్జేపస్య [illegible] ప్రకరణలక్షణస్య [illegible] ప్రకరణత్వే [illegible] యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఏవేతి) ప్రకరణత్వాదేవ [illegible] సత్యన్తాదీనామవాచ్యత్వేపి ప్రకరణ [illegible] యాతాత్పర్యవిశ్యంవక్తవ్యానీత్యాశఙ్క్యశాస్త్రీయసమ్బన్ధాదీనాం - ఉదిమే ప్రకరణే [illegible] తత్త్వేనాపి వక్తవ్యత్వం- అత ఏవ [illegible] (యాన్యేవేతి) శ్రోతారో హి శాస్త్రీయం ప్రకరణం ప్రతిపద్యమానాః శాస్త్రీయాణ్యేవ సమ్బన్ధాదీని అత ఏవ నా భావే హి బుభుత్సా [illegible] ప్రకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హి ప్రకరణకర్త్రైవ తేషాం వ్యాఖ్యాతృభిర్విషయాదీనాం పృథగేవ వక్తవ్యత్వాద్వ్యాఖ్యాతృభిర్విషయాద్యుపన్యాసో వ్యర్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ప్రకరణకర్త్రైవ వక్తవ్యాన్యపి తద్వ్యాఖ్యాతృభిస్తాని సజ్జేపతో వక్తవ్యానీతి వ్యాఖ్యాతౄణాం సమ్మతం - వ్యాఖ్యాతుశక్త్యా తే ప్వనా వ్యాసేన శక్యావగమా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యకృతా ప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధే శాస్త్రప్రకరణయోరేకలక్షణప్రయోజనవత్త్వం ప్రదర్శయతి (తత్రేతి) ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితి సమ్బన్ధః. శాస్త్రగ్రహణం ప్రకరణోపలక్షణార్థం. మోక్షలక్షణం ఫలం బ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే- నశాస్త్రప్రకరణయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధనేతి) సత్యం - మోక్షస్యసాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్యజనకం శాస్త్రమితి. తద్వారేణజ్ఞానద్వారా నేనమోక్షఫలవద్భవతిశాస్త్రమిత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణోవిషయేణసమ్బన్ధో వేదాన్తానామపేక్ష్యతే-అత్ర్యర్థమభిధేయ సమ్బన్ధంశాస్త్రాదీనాంశఙ్కిత్వా బ్రహ్మవిచారశాస్త్రేణతజ్జ్ఞానజనకత్వాద్యోగ్యా తజ్జ్ఞానజననద్వారావిషయసమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాహ (అభిధేయేతి) ఉక్తం జ్ఞానవ్యవహితప్రయోజనాదిశాస్త్రాదేరుపసంహరతి(పారమ్పర్యేణేతి) తత్రసమ్బన్ధో బ్రహ్మజ్ఞానంశాస్త్రాదినాజన్యమపేక్ష్యయోగ్యవచ్ఛేదాదుక్తః. శాస్త్రాదినైవజన్యయోగ్యవచ్ఛేదాద్విషయోపివర్ణితః. యదుక్తం ప్రయోజనవత్త్వం- తదాక్షిపతి (కింపునరితి) సాధ్యత్వేస్వర్గవదనిత్యత్వం- నిత్యత్వేసాధనానధీనత్వాన్నతావచ్ఛాస్త్రాదిప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః. మోక్షస్యాత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం. నాపిసాధనానర్థక్యం- స్వరూపభూతమోక్షప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) యథాదేవదత్తస్యజ్వరాదినారోగేణాభిభూతస్యస్వస్థతా- స్వరూపాదప్రచ్యుతిరూపాస్వరూపభూతైవ ప్రాగపిసతీరోగప్రతిబద్ధాఽసతీవస్థితా - చికిత్సాశాస్త్రీయోపాయప్రయోగవశాత్ ప్రతిబన్ధభూతరోగాపగమే సత్యభివ్యజ్యతే. నహితత్రోపాయసాధ్యత్వం- ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసార్థత్వాత్. నచానిత్యత్వంస్వస్థతాయామాశఙ్క్యం- తస్యాస్స్వభావసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేర్దృష్టాన్తమాహ (రోగార్తస్యేవేతి) యథోదితదృష్టాన్తానురోధాదాత్మనస్స్వరూపస్యముక్తాత్మనిఖిలదుఃఖస్యనిరాకరణయానస్థైకతాననస్యాపిస్వావిద్యాప్రసూతాహఙ్కారాదిద్వైతదర్శనస్యాపి [illegible] దుఃఖినోహఙ్కారాద్దుఃఖీ- సుఖంమయాప్రాప్తవ్యమితి ప్రతిపద్యమానస్యపరమకారుణికాచార్యోపదిష్టవాక్యోత్థావిద్యాద్వైతనివృత్తౌ ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసేస్వభావభూతాపరమానన్దతా- అసమస్తానన్దతాచస్వాస్థ్యేనాభివ్యక్తాభవతి. సాచస్వస్థతా- పునఃపూర్వవస్తుస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే. ఇదిదంశాస్త్రీయం ప్రయోజనం. తస్యచస్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వంశఙ్కితవ్యం. నచసాధనవైయర్థ్యం - ప్రదర్శితప్రతిబన్ధనివృత్తిఫలత్వాదితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నను ద్వైతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనోవస్తుత్వా, ద్వస్తునశ్చవిద్యానపోహ్యత్వా, న్నిత్యనైమిత్తికకర్మాయత్తత్వాత్తన్నివృత్తే, ర్నలంవిద్యార్థేన ప్రకరణారమ్భేణేత్యత్రాహ (ద్వైతేతి) ఆత్మాविద్యాకృతస్యద్వైతస్యాత్మవిద్యయాకారణనివృత్త్యానివృత్తేరాత్మవిద్యాభివ్యక్తయేశాస్త్రారమ్భోయుజ్యతే. నచద్వైతస్యావిద్యాకృతత్వస్యావిద్యాపనోద్యత్వేప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినీం శ్రుతిముదాహరతి (యత్రహీతి) ఇవశబ్దాభ్యామవిద్యావస్థాయాం ప్రతిభాతద్వైతస్యతత్ప్రతిభానస్యచాభాసత్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే (ఆత్మైవాభూదితి) విదుషోవిద్యావస్థాయాంకర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం- నాతిరిక్తమస్తీత్యుక్త్యావిద్యాద్వారాసర్వస్యద్వైతస్యాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్తకార్యకారణాత్మకద్వైతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలప్యతే. తథాచవిద్యాతోద్వైతనివృత్తినిశ్చయాత్తస్యావిద్యాత్వమవబోధ్యతే. ఆదిశబ్దాత్ ※నేహనానాస్తికిఞ్చనేత్యాత్మనోనానాత్వాభావప్రతియోగిత్వంద్వైతస్యాభిదధద్వాక్యంవాచారమ్భణవాక్యంచగృహీతం. (అన్యత్రేతి) ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః. విషయప్రయోజనాద్యుపన్యాసముఖేన గ్రన్థారమ్భేసిద్ధేసతిఆదౌప్రకరణచతుష్టయస్యప్రత్యేకమసఙ్కీర్ణంప్రమేయంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థంసూచయితవ్యమిత్యాహ (తత్రతావదితి) ఓఙ్కారప్రకరణస్యాసంకీర్ణంప్రమేయంసఙ్గృహ్ణాతి (ఓఙ్కారేతి) తన్నిర్ణయాయప్రకరణమారబ్ధమిత్యయుక్తం - తన్నిర్ణయేప్రమాణాభావా, త్తస్యచానుపయోగిత్వాత్,. ఆత్మప్రతిపత్తిర్హిపురుషార్థోపయోగినీత్యాశఙ్క్యాగమేత్యాదివిశేషణద్వయం. ఆగమప్రధానం - తదుపదేశప్రధానమాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపం. తేనతత్రప్రమాణాద్యుక్తానిర్ణయస్సేత్స్యతి. నన్విదంయుక్తిప్రధానం - యుక్తిలేశస్యసతోపిగుణత్వాదప్రధానత్వాత్. నచాయమోఙ్కారనిర్ణయోనోపయుజ్యతే - యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం - తత్ప్రతిపత్త్యుపాయత్వాత్, తత్ప్రతిపత్తేశ్చముక్తిఫలత్వాత్,. అతశ్చాద్యంప్రకరణమోఙ్కారనిర్ణయద్వారాత్మతత్త్వజ్ఞానేపరమఫలేపర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగన్తవ్యమిత్యర్థః. వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశే

హరిః ఓమ్॥

ఓమిత్యేతదక్షరమిదగ్ం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ।
యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ॥ ౧

ఽన్వయమాహ (యస్మిన్నితి) ఆరోపితనిషేధే సత్యనారోపితప్రతిపత్తిస్స్వాభావికీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) హేతుః - దృశ్యత్వాన్తవ త్త్వాదియుక్తివశాదిత్యర్థః. అద్వైతప్రకరణస్యార్థవిశేషముపన్యస్యతి (తథాఽద్వైతస్యాపీతి) తస్యాపి ద్వైతవద్వ్యవస్థానుపపత్త్యా మిథ్యాత్వ ప్రసక్తిశ్శఙ్క్యతే. తస్యాం సత్యామనాధికభేదావ్యవస్థాయుక్తిస్సత్యత్వావ్యభిచారాదియుక్తివశాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృ తీయప్రకరణమిత్యర్థః. అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థవిశేషం కథయతి (అద్వైతస్యేతి) తస్యతథాత్వం - అబాధితత్వేన వస్తుత్వం. తత్ప్రతిపక్ష త్వేనోపన్యస్తానాం మతానామిత్యత్ర హేతుమాహ (అద్వైతవిరోధీనీతి) తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అవస్తుత్వేనేతి) మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః తదుపపత్తిరేవ నిరాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) పరస్పరప్రతిషేధముఖేనాద్వైతమేవ ద్రఢయితుం చతుర్థప్రకరణమిత్యర్థః. ....

శం.— కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే - *ఓమిత్యేతత్ *ఏతదాలమ్బనం *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమితి బ్రహ్మ *ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోఽద్వయ ఆత్మా పరమార్థతస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా- తథా సర్వోఽపి వాక్ప్రపఞ్చః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓఙ్కార ఏవ. స చాత్మస్వరూపమేవ- తదభిధాయకత్వాత్. ఓఙ్కారవికారశబ్దాభి ధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోఽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి - *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం *తదస్యేదం వాచా తన్త్యా నామభి ర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామనీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అత ఆహ (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి) యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం - తస్యాభి ధానావ్యతిరేకాత్, అభిధానస్య చోఙ్కారావ్యతిరేకాత్, ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వం. పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ. తస్య- ఏతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం. ప్రస్తుతం వేదితవ్యమితి వాక్యశేషః. (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్- తదప్యోఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః. యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం- కార్యాధిగమ్యం కాలాపరిచ్ఛేద్యమవ్యాకృతాది- తదప్యోఙ్కార ఏవ. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం- తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతుత్వాయోగాత్. న ఖల్వన్యార్థజ్ఞానమర్థాన్తరజ్ఞానే వ్యాప్తిమన్తరేణోపయుజ్యతే. న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే. న చాత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యు క్తం- ఆకాశాదేరనిత్యత్వాత్. తస్య చ సర్వాత్మత్వేనాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానస్సన్ ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (కథ మితి) న వయమనుమానావష్టమ్భేనోఙ్కారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామః - యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్. కింతు శ్రు తిప్రామాణ్యాత్తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథ్యతాం నాన్దికేతి సంప్రతి * ఓమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనామిత్యేత దుపదిష్టం. సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి- తదోఙ్కారసామీప్యాదేవ శాఖాచన్ద్రన్యాయేనోఙ్కారశబ్దేన లక్ష్యతే- తేన లక్షణయోఙ్కా రస్య బ్రహ్మధీహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధివదోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్ర తిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి (ఏతదాలమ్బనమితి) కించ- అయమోఙ్కారో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే- తదా తద్జ్ఞా నోపాయతామూపారోహతీతి మత్వా పునశ్శ్రుతిం దర్శయతి (ఏతద్వా ఇతి) కిఞ్చ - సమాధినిష్ఠో యదోమిత్యుచ్చార్యాత్మానమనుసంధత్తే - తదాస్థూల మనేకముకారేణాత్మానం, తం చ కారణేనమకారేణ, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య తన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్ర తిపత్త్యుపాయతేతి విధాన్తరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) కిఞ్చ- యోఽయం ప్రాణిష్వనుమానితి వద్యదేతదోమిత్యుచ్యతే- తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సా మానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మబోధ్యతే- తథా చ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) కిఞ్చ - సర్వాస్పద త్వాదోఙ్కారస్య, బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వాత్, దేకలక్షణత్వాదన్యత్వాసిద్ధేరోఙ్కారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ (ఓఙ్కార ఏవేతి) *ఓమితీ దం సర్వమిత్యాదివాక్యాన్తరసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోఙ్కారస్య ప్రతిపాదితమితి శేషః. నను స్వానుగత ప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం- న పునరోఙ్కారస్య తదస్తి- అననుగమాదితి- తత్రాహ (రజ్జ్వాది రివేతి) యథా రజ్జుశ్శుక్తిరిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషస్సర్పరజతమిత్యాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగతః- తథాత్మాఽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వే హేత్వభావాత్ప రమార్థసత్స్వభావో వక్ష్యమాణస్తస్య ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యతే. యథైష దృష్టాన్తః- తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పో యః - తద్విషయస్స ర్వో వాక్ప్రపఞ్చో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్తదాస్పదోఽవగమ్యతే. న చ జగతోఽప్యోఙ్కారస్యాననుగమః- *ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సంతృణ్ణేతి శ్రుతేః. అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః. న స్వర్థజాతస్యాత్మాస్పదత్వాత్, ఓఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్య, ప్రాప్తమాస్పదద్వయమితి. నేత్యా హ (స చేతి) ఆత్మవాచకత్వేఽపి నాస్యోఙ్కారస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తన్మాత్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధాన

వ్యతిరేకదర్శనా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (ఓఙ్కారేతి) తస్యవికారస్సర్వోవాఙ్విశేషః- *అకారోవైసర్వావాగితి శ్రుతేః, ఓఙ్కారస్యచతత్ప్రధానత్వాత్. తేనప్రాణాదిశబ్దైనవాచ్యఃప్రాణాదిరాత్మవికల్పస్సర్వఃస్వాభిధానవ్యతిరేకేణనాస్తి. తచ్చాభిధానంప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మకమోఙ్కారవికారభూతమోఙ్కారాతిరేకేణనసమ్భవతీత్యోఙ్కారమాత్రంసర్వమితినిశ్చీయతే - ఆత్మనోపితద్వాచ్యస్యతన్మాత్రత్వాభిధానాదిత్యర్థః. శబ్దాతిరిక్తార్థాభావేశబ్దస్యార్థవాచకత్వానుపపత్తేః, ఏకత్వేవిషయవిషయిత్వాయోగా, న్నిర్వికల్పంసన్మాత్రంవస్తువాచ్యవాచకవిభాగశూన్యంపర్యవస్యతీత్యభిప్రేత్య కార్యస్యవస్తుతోఽసత్త్వేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్యస్యసర్వస్యైవమిథ్యాత్వేపికథమోఙ్కారనిర్ణయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) తత్- ఇదంవికారజాతమస్య- బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధివాచా- సామాన్యరూపయాతన్త్ర్యా- ప్రసారితరజ్జ్వాతుల్యయానిబద్ధం. వ్యాప్తమితిసమ్బన్ధః. శబ్దసామాన్యేనార్థసామాన్యస్యవ్యాప్తావపికథమర్థవిశేషస్యశబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామభిరితి) నామభిః- శబ్దవిశేషైర్దామభిః- దామస్థానీయైర్విశేషరూపమపీదమర్థజాతంవ్యాప్తంవక్తవ్యం- న్యాయస్యతుల్యత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంసమర్థయతే (సర్వంహీతి) ఇదంహిసర్వం- సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతంసామాన్యవిశేషరూపేణనామ్నానీయతే-వ్యవహారపథంప్రాప్యతే- తేననామనీత్యుచ్యతే. తదేవంవాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యత్వాద్వాఙ్మాత్రంసర్వం. వాగ్జాతంచసర్వమోఙ్కారానువిద్ధత్వాదోఙ్కారమాత్రం. సచోఙ్కారఉపాసనేనాత్మధీహేతురిత్యాద్యప్రకరణారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. *తద్యథాశఙ్కునేతి శ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరితిశేషః. అర్థముపపాద్యతస్మిన్నర్థేశ్రుతిమవతారయతి (అత ఆహేతి) శ్రుతింవ్యాచష్టే (యదిదమితి) తదిదంసర్వమోఙ్కారఏవేతిసమ్బన్ధః. అభిధానస్యాభిధేయతయావ్యవస్థితమర్థజాతమోఙ్కారఏవేత్యత్రహేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపిపృథగభిధానభేదఃస్యాస్యతి. నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యంవాచకంచసర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభ్యుపగమేపిపరంబ్రహ్మపృథగేవస్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరంచేతి) యద్ధిపరంకారణంబ్రహ్మ- తచ్చైదవగమ్యతే-తదాకించిదభిధానం- తేనేదమభిధేయమిత్యేవమాత్మకోపాయపూర్వకమేవతదధిగమః. అభిధేయంచస్వాభిధానావ్యతిరిక్తం - తచ్చనరోఙ్కారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యంబ్రహ్మాపివాచకాభిన్నంతన్మాత్రమేవభవిష్యతి. యత్రతుకార్యకారణాతీతేచిన్మాత్రేవాచ్యవాచకవిభాగోవ్యావర్తతే- తత్రనాస్త్యోఙ్కారమాత్రత్వం- ఓఙ్కారేణలక్షణయాతదవగమాజ్జీకారాదిత్యర్థః. తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాదిశ్రుతింగృహీత్వావ్యాచష్టే (కాలేతి) వాచ్యస్యవాచకాభేదాత్తస్యచోఙ్కారమాత్రత్వాదిత్యుక్తోన్యాయః. కాలత్రయాతీతమోఙ్కారాతిరిక్తంజడంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం- సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం. తన్నకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే-కాలంప్రత్యపికారణత్వాత్. కార్యస్యకారణాత్పశ్చాద్భావినోనప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వంసఙ్గచ్ఛతే. సూత్రమాదిపదేనగృహ్యతే. తదపినకాలేనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే- *ససంవత్సరోభవన్నహపురాతతస్సంవత్సరఆసేతిసూత్రాత్కాలోత్పత్తిశ్రుతేః. తదపిసర్వమోఙ్కారమాత్రం-వాచ్యస్యవాచకావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః.

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

———*———

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాంకరిష్యేవిదుషాంముదే॥

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వంతస్యోపవ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారార్ధమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవత్యోఙ్కారేఅనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాపరపర్యాయవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్తబ్రహ్మదృష్టివిధానాయఇదం ప్రకరణమారభ్యతే. ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదంసర్వంజగదోఙ్కారరూపమేవ. *తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సన్తృణ్ణా *ఓఙ్కారఏవేదంసర్వమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్యోపవ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యుపాసనప్రకారప్రపఞ్చనంక్రియతఇతిశేషః. (భూతంభవద్భవిష్యదితిసర్వమోఙ్కారఏవయచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతంతదప్యోఙ్కారఏవ) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంకాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నంచ సర్వమోఙ్కారఏవేత్యర్థః. ప్రణవాత్పన్నవ్యాహృతిమూలకవేదసృష్టత్వాత్సర్వస్యజగతఇతిభావః. ౧

కూ.— ముముక్షోరధికారిణోనిఖిలక్లేశనివృత్తిపూర్వకంపరమానన్దావాప్తయేసమస్తవ్యస్తప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనంవక్తుంప్రవృత్తేయంఆదౌసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యంతావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితిశ్రవణాద్యదిత్యస్యేతి. ఓమితి- ఉక్తమితిశేషః. ఓతంజగదస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాఓమిత్యుక్తంయద్బ్రహ్మ- తదక్షరం- సత్యం. ఇదంశబ్దవాచ్యస్యసర్వస్యచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యాక్షరేఓతత్వాత్సర్వం. కేననిమిత్తేనోఙ్కారవాచ్యంబ్రహ్మాక్షరముచ్యతఇత్యతోనక్షరతీత్యక్షరమితివ్యుత్పత్త్యాకాలత్రయేప్యేకప్రకారతయానిత్యత్వేనేతిభావేనప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశిష్యాఖ్యాయతేఽనేనేతివ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం. తస్య - ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వేఉపపన్నంవ్యాఖ్యానముచ్యతఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యతఆహ (భూతమితి) ఓమిత్యుక్తంబ్రహ్మభూతం- అతీతకాలేపివిద్యమానం. భవత్ - వర్తమానకాలేపిసత్. భవిష్యత్- ఆగామికాలేపిసత్. శశ్వదేకప్రకారమితియావత్. అతోఽక్షరముచ్యతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః. యదక్షరస్యసర్వత్వముక్తం - తదన్యస్యాప్యస్తికిమిత్యతోనేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత్యాక్రియతే - ప్రతిపాద్యతఇత్యోఙ్కారః. కృత్. కర్మణిఘఞ్. *అచోఞ్ణితీతివృద్ధిః. *ఘఞబన్తాఃపుంసీతిపుల్లిఙ్గతా. ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరమేవసర్వం - నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమిత్యాదినోక్తంశశ్వదేకప్రకారత్వరూపం

సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మా బ్రహ్మ సోయమాత్మా చతుష్పాత్ ॥... ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః. ౨

కాలత్రయాతీతస్యాపి పర్యవసానం సర్వ త్రినిమిత్తమపి నాస్త్యిత్యాహ (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతపరిచ్ఛేదాతీతం యదన్యదవ్యక్తాదికం తదపి ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మైవ. నచతతోఽన్యత్తాదృశమిత్యర్థః. ౧

శం.— అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేఽప్యభిధాన ప్రాధాన్యేన నిర్దేశః కృతః ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమిత్యాది. అభిధాన ప్రాధాన్యేన నిర్దిష్టస్య పునరభిధేయ ప్రాధాన్యేన నిర్దేశో ఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వ ప్రతిపత్త్యర్థః. ఇతరథా హ్యభిధానతన్త్రా ఽభిధేయ ప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వం గౌణమిత్యాశఙ్కా స్యాత్. ఏకత్వ ప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోః ఏకేనైవ ప్రయత్నేన యుగపత్ప్రవిలాపయ న్ తద్విలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యేతేతి తథా చ వక్ష్యతి * పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా ఇతి. తదాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం- యదుక్త మోఙ్కారమాత్రమితి. తదేతద్బ్రహ్మ. తచ్చ బ్రహ్మ పరోక్షాభిహితం ప్రత్యక్షతో విశేషేణ నిర్దిశతి (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయమితి చతుష్పాత్త్వేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాఽభినయేన నిర్దిశత్యయమాత్మేతి. సోఽయమాత్మా- ఓఙ్కారాభిధేయః పరాపరత్వేన వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్ కార్షాపణవత్- న గౌరివేతి. త్రయాణాం విశ్వాదీనాం పూర్వపూర్వ ప్రవిలాపనేన తురీయస్య ప్రతిపత్తిరితి కరణసాధనః పాదశబ్దః. తురీయస్య తు పద్యత ఇతి కర్మసాధనః పాదశబ్దః. ౨

ఆ.— అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవ సతి కల్పితత్వేనైకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్కిమితి పునస్సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే- తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్య సఫలం తాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్య వాచకత్వోక్త్యైవ తయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వృథేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేన వాచకస్యైక్యమనుక్త్వా వాచకేనైవ వాచ్యస్యైక్యవచనే సత్యుపాయోపేయ ప్రయుక్తమేకత్వం- న ముఖ్యమైక్యమిత్యాశఙ్క్యేత- తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిహారవచనమర్థవదిత్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వ ప్రతిపత్తిరస్తు- సాపి విఫలా- బ్రహ్మ ప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయోరేకత్వ ప్రతిపత్తేశ్చేదం ప్రయోజనం- యదేకేనైవ ప్రయత్నేన సద్వయమపి విలాపయన్నుభయవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యత ఇతి యోజనా. అభిధానాభిధేయయోర్వ్యతిహారోపదేశే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తైవాచకస్య వాచ్యాభిన్నత్వే వాక్యమవతార్య యోజయతి (తదాహేతి) సర్వం- కార్యం కారణం చేత్యర్థః. బ్రహ్మణః ప్రత్యుపదిష్టస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (తచ్చేతి) యద్బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మాసర్వాత్మకముక్తం- తన్న పరోక్షమితి మన్తవ్యం- కిం త్వయమాత్మేతి యోజనా. చతుష్పాత్త్వేన - విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః. అవిద్యానామవివక్షితార్థ ప్రతిపత్త్యర్థమసాధారణత్వారోపవ్యాపారః తేన హ సార్గ్రహ్యాద యదేశగమనీయ కథయతీత్యర్థః. సోఽయమిత్యాదివాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సర్వాధిష్ఠానతయా పరోక్షరూపేణ పరత్వం. ప్రత్యగ్రూపేణ చాపరత్వం. తేన కార్యకారణరూపేణ సర్వాత్మనా వ్యవస్థితస్యాత్మనః ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష్పాత్త్వం కల్ప్యతే. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (కార్షాపణవదితి) దేశవిశేషే కార్షాపణశబ్దః షోడశపణానాం సంజ్ఞా. తత్ర యథా వ్యవహారప్రాచుర్యాయ పాదకల్పనా క్రియతే - తథేహాపీత్యర్థః. యథా గౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే- న తథా చతుష్పాదాత్మేతి శక్యతే- నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (న గౌరివేతి) విశ్వాదిషు తుర్యాన్తేషు పాదశబ్దోఽయ దికరణవ్యుత్పత్తికః- తదా విశ్వాదివత్తుర్యస్యాపి కరణకోటినివేశే జ్ఞేయాసిద్ధిః. యది తు పాదశబ్దస్సర్వత్ర కర్మవ్యుత్పత్తికః - తదా సాధనాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విభజ్య పాదశబ్దప్రవృత్తిం ప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః- కరణవ్యుత్పత్తికః. కర్మసాధనః- కర్మవ్యుత్పత్తిక ఇతి యావత్. ౨

రం.— (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్మకం సర్వమపి వస్తు బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తత్రకిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయం-ఓఙ్కారస్య ర్వాచ్యభూతం బ్రహ్మైవ. తతశ్చోఙ్కారేణ సర్వాత్మభూత బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి) ఓఙ్కారేణ అభిధీయమానోఽయమాత్మా పాదచతుష్టయయుక్త ఇత్యర్థః. ౨

కూ.— సర్వమోఙ్కార ఏవేత్యత్ర ఓంపదవాచ్యస్య బ్రహ్మణః పూర్ణత్వముక్తం-తత్కుత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రమాణసూచనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) ఏతత్- ఓఙ్కారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మ - సర్వం- పూర్ణం హి. *పరమం యో మహద్బ్రహ్మ *తదేతద్బ్రహ్మ పరమం కవీనాం *పూర్ణమదః పూర్ణమిదమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. నను జీవానామపి క్రియాను స్వాతన్త్ర్యనుభవేన తత్రాపి కశ్చిదస్తీతి య నేత్యత ఆహ (అయమితి) బహుధిష్ఠానకర్తృతయా స్థితోఽప్యాత్మా అయం బ్రహ్మ. ప్రాగుక్తోంపదవాచ్యం బ్రహ్మైవ- న త్వన్యః కశ్చిదిత్యర్థః. ఇతి సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యోక్తిః. ఏవం సమస్త ప్రణవ ప్రతిపాద్యముపాసనార్థం నిరూప్యేదానీం తస్యైకదేశైరకారోకారమకారనాదైః ప్రతిపాద్యానాం విశ్వాదిభగవద్రూపాణాముపాసనం *అకార ఉకారో మకార ఇత్యాదినా తృతీయఖణ్డే వక్ష్యంస్తాన్నిరూపణాయాహ (సోఽయమితి) సోఽయం - సమస్తప్రణవవాచ్యోఽక్షరనామా బ్రహ్మాదిమునియోగ్యతయా స్థిత ఆత్మా చతుష్పాత్- చత్వారః పాదాః- అంశాః స్వరూపభూతా యస్య స చతుష్పాత్. పాదపదస్య*సఙ్ఖ్యాసుపూర్వస్యేత్యన్తలోపః. సర్వజీవనియామకతయా తత్తద్దేహేషు చతూరూపతయా స్థిత ఇత్యర్థః............................ ౨

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ వత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

హరిః ఓమ్॥

౧॥ జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః స్థూలభుగ్వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః॥ ౩

శం.— కథం చతుష్పాత్త్వమిత్యాహ- జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః. బహిః ప్రజ్ఞః- స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా యస్య స బహిః ప్రజ్ఞః. బహిర్విషయేవ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసత ఇత్యర్థః. తథా సప్తాఙ్గాన్యస్య. * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సందేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ- అగ్నిహోత్రకల్పనాశేషత్వేనాగ్నిర్ముఖత్వేనాహవనీయ ఉక్త ఇత్యేవం సప్తాఙ్గాని యస్య స సప్తాఙ్గః. తథైకోనవింశతిముఖాన్యస్య. బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి చ దశ, వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పఞ్చ, మనో బుద్ధిరహఙ్కారశ్చిత్త, మితి ముఖానీవ ముఖాని- తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః. స ఏవం విశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్ స్థూలాన్ విషయాన్ భుఙ్క్త ఇతి స్థూలభుక్. విశ్వేషాం నరాణామనేకధా నయనాద్విశ్వానరః. యద్వా - విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్. స ప్రథమః పాదః. ఏతత్పూర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్య ప్రాథమ్యమస్య. కథం * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య చతుష్పాత్త్వే ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వమితి. నైష దోషః- సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య సాధిదైవికస్యానేనాత్మనా చతుష్పాత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్. ఏవం చ సతి సర్వప్రపఞ్చోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః. సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకో దృష్టస్స్యాత్- సర్వభూతాని చాత్మని. * యస్తు సర్వాణి భూతానీత్యాదిశ్రుత్యర్థ ఉపసంహృతశ్చైవం స్యాత్. అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్న ఏవ ప్రత్యగాత్మా సాఙ్ఖ్యాదిభిరివ దృష్టస్స్యాత్. తథా చ సత్యద్వైతమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్- సాఙ్ఖ్యాదిదర్శనేనావిశేషాత్. ఇష్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం- అతో యుక్తమేవాస్యాధ్యాత్మికస్య పిణ్డాత్మనో ద్యులోకాద్యఙ్గత్వేన విరాడాత్మనాఽఽధిదైవికేనైకత్వమభిప్రేత్య సప్తాఙ్గత్వవచనం. * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యాదిలిఙ్గదర్శనాచ్చ. విరాజైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః. ఉక్తం చైతన్మధుబ్రాహ్మణే * యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది. సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వం సిద్ధమేవ- నిర్విశేషత్వాత్. ఏవం చ సత్యేతత్సిద్ధం భవిష్యతి- సర్వద్వైతోపశమే చాద్వైతమితి. ౩

ఆ.— ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే- పాదచతుష్టయం తు దూరోత్సారితమితి శఙ్కతే (కథమితి) పరమార్థతశ్చతుష్పాత్త్వాభావేఽపి కాల్పనికముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యం పాదం వ్యుత్పాదయతి (ఆహేత్యాదినా) (స్థానమస్యేతి) అభిమానస్య విషయీభూతమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాయాస్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బహిరితి) చైతన్యలక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే- తస్యా విషయానపేక్షత్వాత్, బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (బహిర్విషయేవేతి) న స్వరూపభూతా ప్రజ్ఞా వస్తుతో బాహ్యవిషయేష్యతే. బుద్ధివృత్తిరూపా త్వసావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి. న చ సాపి వస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి- వస్తుతస్తదయమభావా, ద్బాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాత్. అతస్తద్విషయత్వం ప్రాతిభాసికమిత్యర్థః. పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాఙ్గత్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన విశ్వస్య విశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధస్యైవాత్మనస్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణవిశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధైవేతి ద్యులోకస్య శిరస్త్వముపదిశ్యతే. విశ్వరూపః- నానావిధశ్వేతపీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షుర్వివక్ష్యతే. పృథక్- నానావిధం వర్త్మ -సంచరణమాత్మా- స్వభావోఽస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుస్తథోచ్యతే. స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. బహులః- విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సన్దేహః- దేహస్య మధ్యమో భాగః. రయిః- అన్నం. తద్ధేతురుదకం వస్తిః- అస్య మూత్రస్థానం. పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వగుణా వైశ్వానరస్య పాదౌ. * తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యగ్నిహోత్రకల్పనా శ్రుతా- తస్యాశ్శేషత్వేనాహవనీయోఽగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా. ఉక్తం సప్తాఙ్గత్వముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధ్యర్థానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని. కర్మార్థానీన్ద్రియాణి వాక్పాదపాణిపాయూపస్థాని. తాన్యేతాని ద్వివిధానీన్ద్రియాణి దశ భవన్తి. ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానా గృహ్యన్తే. (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదం కర్మోపలక్షణార్థం. ద్వారత్వం- కరణత్వం. తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధౌ కరణత్వం. కర్మేన్ద్రియాణాం తు వదనాదౌ కర్మణి కరణత్వం. ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారమ్పర్యేణ కరణత్వం- తేషు సత్స్వేవ జ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః, అసత్సు చానుత్పత్తేః,. మనోబుద్ధ్యోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వం. అహఙ్కారస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వం మన్తవ్యం. చిత్తస్యైవ చైతన్యాభాసోదయే కరణత్వముక్తమితి వివేక్తవ్యం. పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరం. తద్విభజతే (స ఏవం విశిష్ట ఇతి) శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం- దిగాదిదేవతానుగృహీతైః శ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వం. ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం విశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితి కర్మణి షష్ఠీ. విశ్వే చ తే నరాశ్చేతి విశ్వానరాః. నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా. విశ్వాన్నరాన్భోక్తృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రత్యనేకధా ధర్మాధర్మకర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాదిప్రాపణాదయం కర్మఫలదాతా వైశ్వానరశబ్దితో భవతీత్యర్థః. అథవా- విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః. స ఏవ వైశ్వానరః. స్వార్థేఽణ్. తద్ధితో రాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథం విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విగృహ్యతే- జాగ్రతాం నరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వపిణ్డాత్మా - సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే. తేనాత్మనా విశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్తసమాససిద్ధిరిత్యర్థః. విశ్వస్య తైజసాద్యుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం - కార్యస్య తు పశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) ప్రవిలాపనాపేక్షయా ప్రాథమ్యం - న సృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదమాదాయ ప్రాగు

క్తం సప్తాఙ్గత్వమాహ్యోచ్యతే (కింమితి) బ్రహ్మణోఽపి కృతేఽస్య పరోక్షత్వేఽపి తేనోక్తానుసారార్థం ॥ బ్రహ్మయమాత్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య సోఽయ మాత్మా చతుష్పాదితి చతుష్పాత్త్వోపదేశస్య ప్రత్యగాత్మన్యేవ లోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వేన సప్తాఙ్గత్వోక్తిర్వ్యర్థేతి యదుక్తం - తదయుక్తం- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహారః (నైష దోష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదైవికేన సహైకస్య ప్రపఞ్చస్య సర్వస్యైవ స్థూలస్య పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకస్యానేనాత్మనా విరాజా ప్రథమపాదత్వం. తస్యైవ సూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మనో హిరణ్యగర్భాత్మనా ద్వితీయపాదత్వం. తస్యైవ కార్యరూపతాం త్యక్త్వా కారణరూపతామాపన్నస్యావ్యాకృతాత్మనా తృతీయపాదత్వం. తస్యైవ తు కార్యకారణరూపతాం విహాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయావస్థితస్య సర్వజ్ఞానాత్మనా చతుర్థపాదత్వం. తదేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయోక్తేన ప్రకారేణ చతుష్పాత్త్వస్య వక్తుమిష్టత్వాత్పూర్వపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్ తురీయనిష్ఠాయాం పర్యవసానం సిధ్యతీత్యర్థః. యద్వైవం తురీయే పర్యవసానం జ్ఞానస్య ముక్తిహేతుత్వే-తదా తత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్యాధిదైవికద్వైతస్యోపరమోఽపి స్యాదిత్యపి పూర్వం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి వాక్యార్థసాక్షాత్కారఫలం దర్శయతి-ఏవమాహ (ఏవం చేతి) ఉక్తన్యాయేన తత్త్వసాక్షాత్కారేణ సంగృహీతే సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేష్వాత్మన్యద్వితీయో ద్రష్టా స్యాత్ ॥ ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢ ఇత్యత్ర బ్రహ్మచైతన్యస్యైవ ప్రత్యక్త్వేనావస్థానాభ్యుపగమాత్సర్వాణి తాని పఞ్చ తత్త్వాని ప్రాతిస్వికానీ భూతాని కల్పితాన్యాత్మని కల్పితానాత్మస్థానీత్యుక్తిః. తథా చ పూర్వస్వాత్మనో, భూతాన్తరాణాం చ తద్వికేణ సత్తాస్ఫురణప్రదత్వం, శ్రుతిః. తథా ॥ సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని ॥ సంపశ్యన్ బ్రహ్మ పరమం యాతి నాన్యేన హేతునేతి స్మృతిరపి గృహీతా భవతీత్యాహ (సర్వభూతస్థశ్చేతి) న చైవం మానసవచనమనుమాన మితి శక్యం నియమ-॥ యద్వైతం శాస్త్రసమనురతపదత్రయోఽపి జనిమితిశ్రుతేరిత్యర్థః ప్రత్యగద్వైతస్య ప్రతిభూతానాం శ్రుతిః సూచయతి (యస్త్వితి) ఏతాం హి పాదత్రయం ప్రాగుక్తయా ప్రక్రియయా ప్రవిలాప్య తురీయేణైక్యేనావిర్భావితమాత్రే సదానన్దైకతానే చరిపూర్ణే ప్రతిష్ఠాం ప్రతిపద్యతే- స బ్రహ్మైవాహమస్మీత్యాత్మానం జానానః సర్వేషాం భూతానామధిష్ఠానాన్తరమనుపలభమానః ఆత్మన్యేవ ప్రాతీతికాని తాని ప్రత్యేతి, తేషు సర్వేష్వాత్మానం సత్తాస్ఫూర్తిప్రదమవగచ్ఛతి. తతశ్చ న కించిదపి గోపాయితుమిచ్ఛతీతి శ్రుత్యర్థశ్చ యథోక్తరీత్యా తత్త్వసాక్షాత్కారేణ సంగృహీతేషు సర్వేష్వాత్మన్యేవ స్థితేష్వర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞానాభ్యుపగమే దోషమాహ (అన్యథేతి) సాక్ష్యాదిపక్షస్యాపి ప్రామాణికత్వాత్తత్రైవ ప్రతిదేహం పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో దర్శనేన ప్రామాణికోఽర్థోఽభ్యుపగతో భవతి - వ్యవస్థానుపపత్త్యా చ ప్రతిశరీరమాత్మభేదస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) సాక్ష్యాదీనాం ద్వైతవిషయం దర్శనమిష్టం- తేన త్వదీయదర్శనస్యాద్వైతవిషయస్య నిశ్చయాభావాదద్వైతం తత్త్వమితి శ్రుతిసిద్ధోఽపి శబ్దస్తత్త్వే తేన సిధ్యేత్- అతశ్శ్రుతివిరోధో భేదవాదే ప్రసజ్యేత. వ్యవస్థాత్వౌపాధికభేదమాశ్రిత్య వ్యవస్థా భవిష్యతీత్యర్థః. న చ భేదవాదే హి నాద్వైతశ్రుతిర్విరుధ్యతే - ధ్యానార్థం ॥ అన్యం బ్రహ్మేతి వదద్వైతం తత్త్వమిత్యుపదేశసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్యతే చేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదినా సర్వాసాముపనిషదాం సర్వేషు దేహేష్వాత్మైక్యప్రతిపాదనపరత్వమిష్టం- అతో న ధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతేః సంభవతి- వస్తుపరత్వే తు న విరోధ ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వముపేత్యాద్వైతపర్యవసానే సిద్ధే సత్యాధ్యాత్మికస్య ప్రత్యగాత్మనో విశ్వస్య త్రైలోక్యాత్మకేనాధిదైవికేన విరాజా సహైకత్వం గృహీత్వా యత్తస్య సప్తాఙ్గత్వముక్తం తదవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హేత్వన్తరమాహ (మూర్ధ్నేతి) ద్యావదిత్యాదికం వైశ్వానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ్యా ధ్యాయతో జిజ్ఞాసయా పునరభ్యాగతస్యోపగతస్య మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి ॥ అన్ధోఽభవిష్యో యన్మామిత్యాదిశ్రుత్యాపాసనవిన్యాసవస్తూపాసనవిధిత్సయా దృశ్యతే. న చ ద్యులోకాదికం విపరీతబుద్ధ్యా గృహీతవతస్స్వకీయమూర్ధాదిపతనముచితం- యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం న భవేత్. తస్మాత్తయోరేకత్వమత్ర వివక్షితం భవతీత్యర్థః. నను విరాజో విశ్వేనైకత్వమేవ మూలగ్రన్థే దృశ్యతే-తత్కథమవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షిత్వాఽద్వైతపర్యవసానం భాష్యకృతోచ్యతే-తత్రాహ(విరాజేతి) యస్మాదితో విరాజో విశ్వేనైకత్వం ప్రదర్శితం-తత్తు హిరణ్యగర్భస్య తైజసేనాన్తర్యామిణశ్చావ్యాకృతోపహితస్య ప్రాజ్ఞేన, సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థం. అతో మూలగ్రన్థేఽప్యవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షితమిత్యద్వైతపర్యవసానసిద్ధిరిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్యదేకత్వమిహోచ్యతే-తన్నను బ్రాహ్మణేఽపి దర్శితమిత్యాహ(ఉక్తం చేతి)అధిదైవమధ్యాత్మం చైకరూపం సిద్ధాన్తకృత్వా ప్రతిపర్యాయమయమేవ స ఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. నను విశ్వవిరాజోః స్థూలాభిమానిత్వాత్, తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చ సూక్ష్మాభిమానిత్వాదేకత్వం యుక్తం- ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తు కేన సాధర్మ్యేణైకత్వం- తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాజ్ఞో హి సర్వం విశేషముపసంహృత్య నిర్విశేషస్సన్ వర్తతే- ప్రలయదశాయామవ్యాకృతం చ నిశ్శేషవిశేషం స్వాత్మన్యుపసంహృత్య నిర్విశేషరూపం తిష్ఠతి - తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయ తయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వే ప్రాగుక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్యుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఏవం చేతి) తచ్చాద్వైతం ప్రతిబన్ధధ్వంసమాత్రేణ నస్ఫురతి- కింతు వాక్యాదేవాచార్యోపదిష్టాదితి వక్తుం చ శబ్దః. 3

౨౦.—. తదేవ పాదచతుష్టయం ప్రపఞ్చయతి (జాగరితస్థానో బహిః ప్రజ్ఞ ఇతి) జాగరితం స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః. జాగ్రద్దశానిర్వాహక ఇత్యర్థః. ॥ జాగరితే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దితస్య అనిరుద్ధస్యైవ జాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్. బహిఃప్రజ్ఞః- బహిర్విషయా బాహ్యరూపా వా ప్రజ్ఞా యేన స బహిఃప్రజ్ఞః. సప్తాఙ్గః- ॥ ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా సన్దేహో బహులో బస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావితి వైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యా ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీరూపైర్మూర్ధచక్షుఃప్రాణమధ్యకాయమూత్రాశయపాదరూపైఃషడ్భిరఙ్గైర్జాగ్రతా జీవేన చ సప్తాఙ్గత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః- పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకర్మేన్ద్రియపఞ్చప్రాణాన్తఃకరణచతుష్టయరూపైర్ముఖైరేకోన

౨॥ స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయః పాదః॥ ౪

వింశతిముఖత్వం. ఏషామధిష్ఠేయత్వంజాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టృత్వం. స్థూలభుక్ - స్థూలంరూపాదికంభుఙ్క్తే ఇతిస్థూలభుక్. భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వాత్ *ఋతంపిబన్తావితిపరమాత్మని ద్వైతవదుపపత్తిప్రసిద్ధ్యా వైశ్వానరః- విశ్వాన్నరాన్నయతీతివైశ్వానరః. సవిశ్వఃపాదః. ౩

టీ.— కానితేషాంస్థానాని- కశ్చవ్యాపారః- కీదృశాసతాసిగూపాని- కింతేషాంభోగ్యం - కానినామానీత్యం సర్వస్వరూపం క్రమేణాహ (జాగరితేతి) యత్రప్రసిద్ధత్వాజ్జాగర్తి-తచ్చక్షుర్జాగరితం. అధికరణేక్తప్రత్యయః. తదేవస్థానంయస్యసజాగరితస్థానః. చక్షుస్స్థానసన్నిధ్యర్థః. బహిఃప్రజ్ఞః - బహిశ్శబ్దాదిబాహ్యార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతిజానాతీతిబహిః ప్రజ్ఞః జానాతేరన్తర్భావితణ్యర్థాత్ ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరఃకఇతికప్రత్యయః. ఆతో లోపఇటిచేత్యాకారలోపః. సప్తాఙ్గః- చత్వారోహస్తౌ, ద్వౌపాదౌ, శిరోముఖత్వాత్తదితిసప్తక, ఇతిసప్తాఙ్గః. ఏకోనవింశతిముఖః- ముఖ్యముఖంగి జముఖాకారం- పార్శ్వప్రశ్నయేనతునవననముఖానిపునమముఖాకారాణీతివివేకః. స్థూలభుక్ - స్థూలాన్కామభోగాన్భుఙ్క్తేభోజయతీతిస్థూలభుక్. వైశ్వానరః- విశ్వతే- గమ్యతేసర్వైఃజ్ఞాయతఇతివిశ్వైకర్మణివప్రత్యయః. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాంవిశతేరత్రమధ్యర్థస్తజ్జ్ఞానపరః. విశ్వం-సర్వైర్జ్ఞేయంస్థూలంవస్తూచ్యతే. భోక్తృతయాతత్సమ్బన్ధీవైశ్వః. నరీయతే - నమీయతఇతినరః. *నీఞ్ఋమీ. డప్రత్యయః. వైశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతి *నరేచసంజ్ఞాయామితిసూత్రేణ- భాష్యోక్తనిరుక్తిరీత్యాద్వీర్ఘవైశ్వానరః. ప్రథమఃపాదః- ఆత్మనఇతివిపరిణామేనాత్రోత్తరత్రచానుషఙ్గః. సర్వదేహేష్వాదానకర్తృత్వేనస్థితస్యాత్మనః ప్రథమంరూపమిత్యర్థః ౧

శం.— స్వప్నఃస్థానమస్యతైజసస్యస్వప్నస్థానః. జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనాబహిర్విషయేవావభాసమానామనస్స్పన్దనమాత్రా సతీతథాభూతంసంస్కారంమనస్యాధత్తే- తన్మనస్తథాసంస్కృతంచిత్రితఇవపటోబాహ్యసాధనాననపేక్ష్యవిద్యాకామకర్మభిఃప్రేర్యమాణంజాగ్రద్వదవభాసతే. తథాచోక్తం *అస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రామపాదాయేతి. తథా పరేదేవేమనస్యేకీభవతీతిప్రస్తుత్య *అత్రైషదేవస్స్వప్నేమహిమానమనుభవతీత్యాథర్వణే. ఇన్ద్రియాపేక్షయాన్తస్థత్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపాచస్వప్నేప్రజ్ఞాయస్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. విషయశూన్యాయాం ప్రజ్ఞాయాంకేవలప్రకాశస్వరూపాయాంవిషయిత్వేనభవతీతితైజసః. విశ్వస్యసవిషయత్వేనప్రజ్ఞాయాస్స్థూలాయాభోజ్యత్వం - ఇహపునఃకేవలావాసనామాత్రాప్రజ్ఞాభోజ్యేతిప్రవివిక్తోభోగఇతి. సమానమన్యత్. ద్వితీయఃపాదస్తైజసః. ౪

ఆ.— ద్వితీయపాదమవతార్యవ్యాచష్టే (స్వప్నేత్యాదినా) స్థానం - పూర్వవత్. ద్రష్టుర్మనోమాత్రస్యవిషయభూతమితియావత్. స్వప్నపదార్థంనిరూపయితుంతత్కారణంనిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా) తస్యాఃస్వప్నాద్వైధర్మ్యార్థంవిశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని - వివిధానికరణానిసాధనానియస్యాస్సాతథేతియావత్. విషయద్వారకమపివైషమ్యందర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్యశబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేనవస్తుతోఽభావాన్నతద్విషయత్వమపియథోక్తప్రజ్ఞాయావాస్తవం- కిన్తుప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి. నచయథోక్తాప్రజ్ఞాప్రమాణసిద్ధా- తస్యాఅనవస్థానాత్. తేనసాక్షివేద్యానేతివివక్షిత్వాహ (అవభాసమానేతి) ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వహేతుంసూచయతి (మనస్స్పన్దనేతి) యథోక్తాప్రజ్ఞాస్వానురూపాంవాసనాంస్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితంమనోజాగరితవదవభాసతేస్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం- మనసఏవవాసనావతఃస్వప్నేవిషయత్వాదలిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథాసంస్కృతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితంమనోజాగరితవద్భాతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (చిత్రితఇతి) యథాపటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భాతి-తథామనోజాగరితసంస్కృతంతద్వద్భాతీతియుక్తమిత్యర్థః. స్వప్నస్యజాగరితాద్వైధర్మ్యంసూచయతి (బాహ్యేతి) తథోక్తస్యమనసోజాగరితవదనేకధాప్రతిభానేకారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) యదుక్తంస్వప్నస్యజాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం-తత్రబృహదారణ్యకశ్రుతింప్రమాణయతి (తథాచేతి) అస్యలోకస్యేతిజాగరితోక్తిః. తస్యవిశేషణంసర్వావతఇతి. సర్వాసాధనసమ్పత్తిరస్మిన్నస్తీతిసర్వవాన్. సర్వవానేవసర్వావాన్. తస్యమాత్రా- లేశః. వాసనా. తామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య. గృహీత్వాస్వపితి- వాసనాప్రధానంస్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. యత్తుస్వప్నరూపేణపరిణతంమనస్సాక్షిణోవిషయోభవతీతి- తత్రశ్రుత్యన్తరందర్శయతి (తథేతి) పరత్వంమనసస్తదుపాధిత్వాద్వా- అసాధారణకరణత్వాద్వా. దేవత్వంద్యోతనాత్మకత్వాత్. *తన్మనోజ్యోతిరితిజ్యోతిశ్శబ్దాత్. తస్మిన్నేకీభవతి - స్వప్నేద్రష్టాతత్ప్రతిభానోభవతీతిస్వప్నంప్రకృత్యాత్రస్వప్నేస్వప్రకాశోద్రష్టామహిమానం- మనసావిభూతింజ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణాంసాక్షాత్కరోతి. తథాచమనసోవిషయత్వాన్నతత్రాత్మగ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః. నసువిశ్వస్యబాహ్యేన్ద్రియజన్యప్రజ్ఞాయా, తైజసస్యమనోజన్యప్రజ్ఞాయా, శ్చాన్తస్త్వావిశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణంనవ్యావర్తకమితి-తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) ఉపపాదితంతావద్విశ్వస్యబహిఃప్రజ్ఞత్వం. తైజసస్త్వన్తఃప్రజ్ఞావిజ్ఞాయతే-బాహ్యానీన్ద్రియాణ్యపేక్ష్యమనసోఽన్తస్థత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చస్వప్నప్రజ్ఞాయా, స్తద్వానన్తఃప్రజ్ఞోయుజ్యతే. కించ- మనస్స్వభావభూతాయాజాగరితవాసనా - తద్రూపాస్వప్నప్రజ్ఞేతియుక్తంతైజసస్యాన్తః ప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానినస్తైజసావికారత్వాభావాత్కుతస్తైజసత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విషయేతి) స్థూలో విషయోయస్యాంవాసనామయ్యాం ప్రజ్ఞాయాంనజ్ఞాయతే - తస్యాంవిషయసంస్పర్శమన్తరేణప్రకాశమాత్రతయాస్థితాయామాశ్రయత్వేనభవతీతిస్వప్నద్రష్టాతైజసోవివక్షితః- తేజశ్శబ్దేనయథోక్తవాసనామయ్యాఃప్రజ్ఞాయానిర్దేశాదిత్యర్థః. నసువిశ్వతైజసయోరవిశిష్టంప్రవివిక్తభుగితివిశే

౩॥ యత్రసుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతితత్సుషుప్తం।
సుషుప్తస్థానఏకీభూతఃప్రజ్ఞానఘనఏవానన్దమయోహ్యానన్దభుక్చేతోముఖఃప్రాజ్ఞస్తృతీయఃపాదః॥ ౫

షణం- ప్రజ్ఞాయాభోజ్యత్వస్యతుల్యత్వాత్. మైవం- తస్యాఃభోజ్యత్వావిశేషేపితస్యామవాన్తరభేదాత్. సవిషయత్వాద్విశ్వస్యభోజ్యాప్రజ్ఞాస్థూలోచ్యతే- తైజసెతు ప్రజ్ఞావిషయసంస్పర్శశూన్యావాసనామాత్రరూపేతివివిక్తోభోగస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాఙ్గైకోనవింశతిముఖత్వమిత్యేతదస్యదిత్యుచ్యతే. ౪

రం.— (స్వప్నస్థానో న్తఃప్రజ్ఞ ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాంజాగ్రద్వదితరానుభావ్యత్వంనాస్తీతితద్వస్తూనామనుభావయితాప్రద్యుమ్నఃఅన్తఃప్రజ్ఞఉచ్యతే. సప్తాఙ్గత్వైకోనవింశతిముఖత్వేతస్యస్వాప్నికైశ్వర్యస్పష్టైద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేన్ద్రియైశ్చతదానీమప్రలీనేనాన్తఃకరణచతుష్టయేనచపూర్వవన్నిర్దేష్టవ్యే.స్వప్నార్థానాంతత్తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయాస్వప్నదశాపన్నస్యజీవస్యప్రవివిక్తభుక్త్వాత్తదధిష్ఠాతుస్తైజసశబ్దితస్యప్రద్యుమ్నస్యాపిప్రవివిక్తభుక్త్వంనిర్దేష్టవ్యం. ఇతరావిదితానామతిసూక్ష్మాణాంస్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్తద్ద్యుమ్నస్యస్వప్నాధిష్ఠాతు స్తైజసత్వోక్తిః. ౪

కూ.— (స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః - యత్రస్థిత్వాజీవఃస్వప్నపదార్థాన్పశ్యతి-తత్స్వప్నస్థానం. తదేవస్థానంయస్యసః. కణ్ఠదేశస్థఇత్యర్థః. అన్తఃప్రజ్ఞః - అన్తశ్శబ్దోత్రబాహ్యార్థజ్ఞానజన్యవాసనాప్రయుక్తార్థపరః. తాన్వాసనాజన్యానర్థాన్ జ్ఞాపయతిజానాతిచేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞఇతిజానాతేఃకః. అత్రస్వాప్నికపదార్థానాంజాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిః ప్రాయికత్వాభిప్రాయా- దృష్టంచాదృష్టంచశ్రుతంచాశ్రుతంచానుభూతంచాననుభూతంచసర్వంపశ్యతీతిశ్రుతేః. సప్తాఙ్గఏకోనవింశతిముఖఇతి ప్రాగ్వత్. ప్రవివిక్తభుక్- వాసనాజన్యతయాబాహ్యార్థేభ్యోవివిక్తాంస్తాన్స్వప్నార్థాన్భుఙ్క్తేభోజయతిచేతిప్రవివిక్తభుక్. తేజోమయచిత్తస్థతయాచిత్తసమ్బన్ధిత్వేనతైజసనామాఆత్మనోద్వితీయఃపాదః- ద్వితీయంరూపమిత్యర్థః. ౪

శం.— దర్శనాదర్శనవృత్త్యోఃస్వాపస్యతుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్రసుప్తఇత్యాదివిశేషణం. అథవా - త్రిష్వపిస్థానేషుతత్త్వాప్రతిబోధలక్షణఃస్వాపోఽవిశిష్టఇతిపూర్వాభ్యాంసుషుప్తంవిభజతే. యత్ర- యస్మిన్స్థానే. కాలెవా. సుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి. నహిసుషుప్తేపూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణంస్వప్నదర్శనంకామోవాకశ్చనవిద్యతే. తదేతత్సుషుప్తంస్థానమస్యేతిసుషుప్తస్థానః.స్థానద్వయప్రవిభక్తంమనస్స్పన్దితంద్వైతజాతంతథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నంనైశతమోగ్రస్తమివాహఃసప్రపఞ్చకమేకీభూతమిత్యుచ్యతే. అతఏవస్వప్నజాగ్రన్మనస్స్పన్దనానిప్రజ్ఞానానిఘనీభూతానీవ-సేయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘనఉచ్యతే. యథారాత్రౌనైశేనతమసాఽవిభజ్యమానంసర్వంఘనమివ- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనఏవ. ఏవశబ్దాన్నజాత్యన్తరమజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః. మనసోవిషయవిషయ్యాకారస్పన్దనాయాసదుఃఖాభావాదానన్దమయః- ఆనన్దప్రాయః. నానన్దఏవ- అనాత్యన్తికత్వాత్. యథాలోకేనిరాయాసస్స్థితఃసుఖ్యానన్దభుగుచ్యతే. అత్యన్తానాయాసరూపాహీయంస్థితిరనేనానుభూయతఇత్యానన్దభుక్. ఏషోస్యపరమఆనన్దఇతిశ్రుతేః. స్వప్నాదిప్రతిబోధచేతః ప్రతిద్వారీభూతత్వాచ్చేతోముఖః. బోధలక్షణంవాచేతోద్వారం-ముఖమస్యస్వప్నాద్యాగమనంప్రతీతిచేతోముఖః. భూతభవిష్యజ్జ్ఞాతృత్వం, సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వ. మస్యైవేతిప్రాజ్ఞః. సుషుప్తోపిహిభూతపూర్వగత్యాప్రాజ్ఞఉచ్యతే. అథవా- ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణంరూపమితిప్రాజ్ఞః. ఇతరయోర్విశిష్టమపివిజ్ఞానమస్తి. సోయంప్రాజ్ఞస్తృతీయఃపాదః. ౫

ఆ.— పాదద్వయమేవంవ్యాఖ్యాయతృతీయంపాదంవ్యాఖ్యాస్యన్ వ్యాఖ్యాయమానశ్రుతౌనకంచనేత్యాదివిశేషణస్యతాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్యస్థూలవిషయస్యవృత్తిరన్తాస్తీతిజాగరితందర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే. స్థూలవిషయదర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనంవాసనామాత్రం. తస్యవృత్తిరన్తాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్స్వప్నః. తయోస్సుషుప్తవదేవస్వాపస్య- తత్త్వాగ్రహణస్యతుల్యత్వాత్ యత్రసుప్తఇత్యుక్తేతయోరపిప్రసక్తౌతద్వ్యవచ్ఛేదేనసుషుప్తస్యైవగ్రహణార్థంయత్రసుప్తఇత్యాదివాక్యేనకంచనేత్యాదివిశేషణం. తద్ధిస్థానద్వయంవ్యవచ్ఛేద్యసుషుప్తమేవగ్రాహయతీత్యర్థః. నకంచనస్వప్నంపశ్యతీత్యనేనైవవిశేషణేనస్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసమ్భవాద్విశేషణాన్తరమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తత్త్వాప్రతిబోధఃస్వాపః. తస్య స్థానత్రయేపితుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాంవిభజ్యసుషుప్తంజ్ఞాపయితుంవిశేషణమిత్యర్థః. ఏకస్యైవవిశేషణస్యవ్యవచ్ఛేదకత్వసంభవాదలంవిశేషణాభ్యామిత్యస్యకస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యవిశేషణయోర్వికల్పేనవ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమితిమత్వాహ (నహీతి) యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థంకథయతి (తదేతదితి) అన్యథాగ్రహణశూన్యత్వంకామసంస్పర్శవిరహితత్వంచ విశేషణాభ్యాంవివక్షితం. కథమస్యసద్వితీయస్యైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానద్వయేతి) జాగరితంస్వప్నశ్చేతిస్థానద్వయం. తేనప్రవిభక్తంయద్ద్వైతం- స్థూలంసూక్ష్మంచ. తత్సర్వంమనస్స్పన్దితమాత్రమితివక్ష్యతే. తచ్చయథాస్వకీయరూపమాత్మనోవిభక్తం - తథైవతస్యాత్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యంకారణమాపన్నంస్వకీయసర్వవిస్తారసహితంకారణాత్మకంభవతి. యథాఽహార్నైశేనతమసాగ్రస్తంతమస్త్వేనైవవ్యవహ్రియతే-తథేదమపికార్యజాతం కారణభావమాపన్నంకారణమిత్యేవవ్యవహ్రియతే. తస్యాంచావస్థాయాంతదుపాధిరాత్మైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపికారణోపహితస్యప్రజ్ఞానఘనవిశేషణమయు

౮॥ ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్॥ ౬

క్తం- నిరుపాధికస్యైవ తథావిశేషణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఏవేతి) సర్వస్య కార్యప్రపఞ్చస్య సమస్తస్య సుషుప్తే కారణాత్మనాస్థితత్వాదేవేత్యర్థః. సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వం నవాస్తవం- పునర్యథాపూర్వవిభాగయోగ్యత్వాదితిమత్వోక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాః కారణాత్మకత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నప్రజ్ఞానానాం తత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దేనాభ్యుచ్యత ఇత్యుక్తమనువదతి (సేయమితి) ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావావిర్భావయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకారస్యనాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః- కిన్త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ (ఏవశబ్దాదితి) ప్రాజ్ఞస్యానన్దవికారత్వాభావే కథమానన్దమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకదుఃఖాభావాత్ప్రాచుర్యార్థత్వం మయటో గృహీత్వా విశేషణోపపత్తిం దర్శయతి (మనస ఇతి) మయటః స్వరూపార్థత్వాదానన్దమయ ఇత్యానన్ద ఏవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) నహి సుషుప్తే నిరుపాధికానన్దత్వం ప్రాజ్ఞస్యాభ్యుపగన్తుం శక్యం- ఉపస్కారకోపహితత్వాత్. అన్యథాముక్తత్వాత్పునరుత్థానాయోగాత్. తస్మాదానన్దప్రాచుర్యమేవాస్య స్వీకర్తుం యుక్తమిత్యర్థః. ఆనన్దభుగితివిశేషణం సదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) తథా సుషుప్తోఽపీతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (అత్యన్తేతి) ఇయంస్థితిరితి సుషుప్తిరుక్తా. అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః సుషుప్తస్య సుఖస్వరూపావస్థాయాం స్వరూపభూతానతిశయానన్దాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏషోఽస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవ చేతోముఖ ఇతి విశేషణాన్తరం తద్వ్యాచష్టే (స్వప్నాదీతి) స్వప్నో జాగరితం చేతి ప్రతిబోధశబ్దితం చేతః. తత్ప్రతిద్వారభూతత్వం- ద్వారభావేనస్థితత్వం. నహి స్వప్నస్య జాగరితస్య వా సుషుప్తద్వారమన్తరేణ సమ్భవోఽస్తి- తయోస్తత్కార్యత్వాత్. అతస్సుషుప్తాభిమానీ ప్రాజ్ఞః స్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః. అథవా- ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తాభిమానినః స్వప్నం జాగరితం వా ప్రతి క్రమాక్రమాభ్యాం యదాగమనం- తత్ప్రతిచైతన్యమేవ ద్వారం- నహి తద్వ్యతిరేకేణ కాపి చేష్టా సిధ్యతీత్యభిప్రేత్య పక్షాన్తరమాహ (చేతో ఇత్యాదినా) భూతే భవిష్యతి చ విషయే జ్ఞాతృత్వం, తథా సర్వస్మిన్నపి వర్తమానే విషయే జ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి- ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః. తదేవ ప్రాజ్ఞపదం వ్యుత్పాదయతి (భూతేతి) సుషుప్తే సమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కుతో జ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తోఽపీతి) యద్యపి సుషుప్తస్యాస్యామవస్థాయాం సమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితో భవతి- తథాపి భూతా- సిద్ధాన్వాయా జాగరితే స్వప్నే చ సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వలక్షణాగతిః- తయా ప్రకర్షేణ సర్వమానసమస్తాజ్జానాతీతి ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః. తర్హి ప్రాజ్ఞశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) అసాధారణమితి విశేషణద్యోతితమర్థం స్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్య తృతీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోఽయమితి) ౫

౪ం.— యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న కఞ్చన (స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తమితి) యత్రస్థానే జీవస్సుప్తస్సన్ రాగాదిదోషానుపహతః స్వప్నం చ న పశ్యతి- తత్స్థానం సుప్తం. సుప్తమిత్యధికరణే క్తప్రత్యయ ఇతి భావః. (సుషుప్తస్థాన ఏకీభూత ఇతి) సుషుప్తస్థానే ఏకీభూతః-సుషుప్తస్థానే ఏకత్వం ప్రాప్తః. స్వయం సుషుప్తిస్థానతయా స్థిత ఇత్యర్థః. *తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చేత్యధికరణోక్తరీత్యా సుషుప్తస్థానస్సన్ ప్రజ్ఞానఘనః- జ్ఞానస్వరూపః. ఆనన్దమయః- ఆనన్దఘనః. జీవస్య సౌషుప్తికానన్దానుభావకః చేతోముఖః - విశుద్ధచేతో గ్రాహ్యః. జ్ఞానానన్దమయ ఇతియావత్. ఆనన్దభుక్- యః ప్రాజ్ఞస్సర్వజ్ఞః ఇత్యర్థః ఏష తృతీయః పాద ఇత్యర్థః ౫

మా.— తృతీయపాదస్య స్థానం వక్తుం స్థానస్వరూపం తావదాహ (యత్రేతి) యత్ర- దేశే సుప్తః- అజ్ఞానావృతః సుఖరూపం భాగివ సన్ ప్రాప్త ఇతి వా. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యాదేః. కఞ్చన- కమపి కామం- కామ్యమానమర్థం న కామయతే. న కఞ్చన స్వప్నం- స్వప్నపదార్థం పశ్యతి. ఉపలక్షణమేతత్. స్వాత్మానన్దినా కిమపి న పశ్యతీత్యర్థః. తత్స్థానం సుషుప్తమిత్యుచ్యతే. సుషుప్తమేవ స్థానం యస్య స సుషుప్తస్థానః. హృత్కమలికాగ్రస్థ ఇతియావత్. ఏకీభూతః - వైశ్వానరతైజసాభ్యాం సామాన్యేన జ్ఞానానన్దాదిరూపేణైకీభావం ప్రాప్తః. ప్రజ్ఞానఘనః- *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యాత్తృతీయాంశక్తిరిష్యతే| యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితేత్యుక్తకర్మవేష్టనావృతో జీవో ఘన ఇత్యుచ్యతే. సుషుప్తివేళాయాం ఘనం- తజ్జీవస్వరూపం జానాతి ప్రజ్ఞాపయతి చ జీవస్యేతి ప్రజ్ఞానఘనః. ప్రపూర్వాద్దన్తర్ణీతణ్యర్థాత్ *జ్ఞా అవబోధన ఇతి ధాతోః *కృత్యల్యుటో బహులమితి బహులగ్రహణాత్కర్తరి ల్యుటి అనాదేశే ప్రజ్ఞానః- ప్రజ్ఞాపయేశః- జీవో యేన సః ప్రజ్ఞానఘన ఇతి గ్రహః. యద్వా - *ఘనః ప్రజ్ఞ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదిహాపి ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యన్యఘనః ప్రజ్ఞాన ఇతి విపరీతసమాసో ధ్యేయః. తథా త్వేవ్యన్తర్ణీతణ్యర్థాత్కర్తరి ల్యుట్. ఆనన్దమయః - ఆనన్దప్రచురః. *పూర్ణానన్ద ఇతియావత్. *యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమితి హేరర్థః. ఆనన్దభుక్- విషయభోగాన్వినైవానన్దం భుఙ్క్తే భోజయతి చేత్యానన్దభుక్. అతః స్థూలభుక్త్వం ప్రవివిక్తభుక్త్వం చ నిత్యపూర్ణానన్దానుభవరూపస్య క్రీడారూపమితి భావః. చేతోముఖః- జ్ఞానరూపముఖః. ముఖ ఇత్యుపలక్షణం. జ్ఞానరూపసర్వావయవ ఇత్యర్థః. ఏతదానన్దమయత్వచేతోముఖత్వరూపవిశేషణద్వయం ప్రాగుక్తరూపద్వయే, *నాన్తఃప్రజ్ఞమితి వక్ష్యమాణచతుర్థరూపేచ ధ్యేయం. ప్రాజ్ఞః- ప్రకర్షేణ జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞః. జీవస్వరూపాతిరిక్తం బాహ్యం స్వాప్నం వా కిమపి న జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞనామక ఇత్యర్థః. ప్రపూర్వాజ్జ్ఞ ఉపపదాదన్తర్ణీతణ్యర్థాజ్జ్ఞాధాతోః *ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః. ఆత్మనస్తృతీయః పాదః. తృతీయం రూపం. ౬

శం.— ఏష హి స్వరూపావస్థస్సర్వేశ్వరః- సాధిదైవికస్య భేదజాతస్య సర్వస్యేశితా. నైతస్మాజ్జాత్యన్తరభూతోఽన్యేషామివ- *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి శ్రుతేః. అయమేవ హి సర్వస్య సర్వభేదావస్థాజ్ఞాతేత్యేష సర్వజ్ఞః. ఏషోఽన్తర్యామీ-అన్తరనుప్రవిశ్య సర్వేషాం భూతానాం నియన్తాప్యేష ఏవ. అత ఏవ యథోక్తం సభేదం జగత్ప్రసూయత ఇత్యేష యోనిస్సర్వస్య. యత ఏవం- ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామేష ఏవ. ౬

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి.౫॥ బహిఃప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యన్తఃప్రజ్ఞస్తు తైజసః। ఘనప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః॥ ౧
౬॥ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యన్తస్తు తైజసః। ఆకాశే చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః॥ ౨

ఆ.—— ప్రాజ్ఞస్యాధిదైవికేనాన్తర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి (ఏష హీతి) స్వరూపావస్థత్వం- ఉపాధిప్రాధాన్యరహితాయ చైతన్యస్య ప్రాధాన్యం. అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః. నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీశ్వరస్యాతిష్ఠన్తే- తదయుక్తం - *పత్యురసామఞ్జస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (నైతస్మాదితి) శ్రుతివిరోధాచ్చ నేశ్వరస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం. తద్బన్ధనం- బధ్యతే- అస్మిన్ పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః. సహి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి. మనః - తదుపహితం జీవచైతన్యమత్ర. ప్రాణశబ్దస్యాధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ ప్రయోగాత్, మనశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానాత్, ద్వయోస్తత్త్వతో భేదో నాస్తీతి ద్యోతితమిత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాన్తరం సాధయతి (అయమేవేతి) నన్వవధారణం నోపపద్యతే- వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామప్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) అన్తర్యామిత్వం విశేషణాన్తరం విశదయతి (అన్తరితి) అన్యస్య కస్యచిదన్తరనుప్రవేశేన నియమనే చ సామర్థ్యాభావాదవధారణముక్తం. విశేషణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) యథోక్తం- స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రభవ ఇత్యర్థః. సభేదం- అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదసహితమితి యావత్. నిమిత్తకారణత్వాద్భూతపదానాం ప్రాచీనాన్ విశేషణాన్ సర్వమస్తీత్యాశఙ్క్య * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్జగతో నభిన్నత్వమిత్యేవం నియమతస్సిద్ధం- అతో విశేషణాన్తరమిత్యాహ (యత ఇతి) ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః. అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః. స చైతౌ భూతానామేకస్మాదుపాదానాత్కృతే సంభావితావిత్యర్థః. ౬

రం.—— ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి (భూతానామితి) యోనిః- స్థానమిత్యర్థః. *యోనిస్త్వనార్యోర్భగే స్థాన ఇతి కోశాత్. శిష్టం స్పష్టం. యద్యపి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవద్వ్యూహతయా సర్వేశ్వరత్వాదికమప్యవిశిష్టం - అథాపి వ్యవస్థితపూర్వోక్తపదధర్మవత్తయా త్రయాణామనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. ౬

కూ.—— ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం * నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదినా నిరూపయిష్యన్ వైశ్వానరాదిరూపాణాముక్తస్థానవ్యాపారాద్యర్థేషు శ్లోకాస్వవస్థాసు మధ్యే వక్ష్యమాణచతుర్థరూపేణ సహ చతుర్ణాం రూపాణాం మహిమానమాహ (ఏష ఇతి) ఏషః- ఉక్తవక్ష్యమాణచతూరూపాత్మా. ఏష ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం తాత్పర్యార్థః. తేనైషాం గుణానామాదివ్యకత్వప్రత్యుదాసః. సర్వేశ్వరః - జాగ్రదాదిచతుష్టయోపలక్షితసర్వవస్తుశేషీ. సర్వజ్ఞః - సర్వవిదం స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ వేత్తీత్యర్థః. అన్తర్యామీ - అన్తర్నియన్తా. సర్వస్య యోనిః - కారణమిత్యర్థః. అస్య వివరణం (ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామితి) హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయహేతుః- అతస్సర్వస్య యోనిరిత్యర్థః. ౪

శం.—— అత్ర- ఏతస్మిన్ యథోక్తేఽర్థ ఏతే శ్లోకా భవన్తి. (బహిఃప్రజ్ఞ ఇతి) పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వాత్, సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసన్ధానాచ్చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వమేకత్వం శుద్ధత్వమసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. మహామత్స్యాదిదృష్టాన్తశ్రుతేః. ౧

ఆ.—— ఆచార్యైర్మాణ్డూక్యోపనిషదం పఠిత్వా తద్వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం- తదత్రేత్యనూద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయం. అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం హిశబ్దః. స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేఽపి స్వతస్త్రోపాధిభేదమన్తరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాన్తరభేదోక్తిరిత్యాహ (ఏక ఏవేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే-తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాత్మనశ్చైతన్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం- నతర్హి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి. వ్యభిచరతి చాత్మానం స్థానత్రయం- క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్. అతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వమాత్మనస్సిద్ధం. యస్సుప్తస్సోఽహం జాగర్మీత్యనుసన్ధానాదేకత్వం తస్యావగతం. ఏకత్వేన హి స్మృత్యా ఘటాదావేకత్వమిష్యతే. ధర్మాధర్మరాగద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకేణాస్య శుద్ధత్వమపి సిధ్యతి. సఙ్గస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాఙ్గీకారాత్తదతిరేకేణాన్తర్ద్రష్టురసఙ్గత్వమపి సఙ్గతమేవేత్యర్థః. యథోక్తేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి (మహామత్స్యాదీతి) మహాన్ నాదేయేన స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాన్ తిమిరుభే కూలే నద్యాస్సంచరన్ క్రమసంచరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే- నచ తస్య కూలద్వయగతదోషగుణవత్త్వం- న చాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే, న చ శ్యేనో వాఽనుపక్షో వా నభసి పరిపతన్ క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే,- తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సంచరన్నుక్తలక్షణో యుక్తోఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః. ౧

కూ.—— ఉపనిషత్స్వయం ప్రమాణత్వేఽపి స్వోక్తార్థదార్ఢ్యాయ స్వోక్తార్థమన్త్రానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తేష్వర్థేషు. సంవాదిన ఇతి శేషః. వైశ్వానరో బహిఃప్రజ్ఞః, తైజసోఽన్తఃప్రజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థే మన్త్రమాహ (బహిరితి) విశ్వః- వైశ్వానరః. పదానామర్థః పూర్వత్రైవ ధ్యేయః (ఏక ఏవ త్రిధా స్మృత ఇతి) మన్త్రద్రష్టృభిర్బ్రహ్మణో భగవద్రూపాణామేతేషామేకత్వం స్మృతమిత్యర్థః. ౫

శం.—— జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనార్థోఽయం శ్లోకః (దక్షిణాక్షీతి) దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం. తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్టా స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే- *ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి శ్రుతేః. ఇన్ధః- దీప్తిగుణో వైశ్వా

నరఆదిత్యాన్తర్గతో వైరాజ ఆత్మా చక్షుషి చ ద్రష్టా ఏకః. నన్వన్యో హిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞో దక్షిణేఽక్షిణి-అక్ష్ణ్యన్యో యన్తా- ద్రష్టా చాన్యో దేహస్వామీ. న-స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్. *ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి శ్రుతేః. *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత *అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమితి స్మృతేః. సర్వేషు కరణేష్వవిశేషేఽపి దక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణ నిర్దేశో విశ్వస్య. దక్షిణాక్షిగతో రూపం దృష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవ స్మరన్ మనస్యన్తః స్వప్న ఇవ తదేవ వాసనారూపాభివ్యక్తం పశ్యతి. యథా తత్ర తథా స్వప్నే. అతో మనస్యన్తస్తు తైజసోఽపి విశ్వ ఏవ. ఆకాశే చ హృది స్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞ ఏకీభూతో ఘనః ప్రజ్ఞ ఏవ భవతి- మనోవ్యాపారాభావాత్. దర్శనస్మరణే ఏవ హి మనస్స్పన్దితే- తదభావే హృద్యేవావిశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం. *ప్రాణో హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి శ్రుతేః. తైజసో హిరణ్యగర్భః- మనస్స్థత్వాత్. *లిఙ్గం మనః *మనోమయోఽయం పురుష ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుషుప్తే- తదాత్మకాని కరణాని భవన్తి- కథమవ్యాకృతతా. నైష దోషః- అవ్యాకృతస్య దేశకాలవిశేషాభావాత్. యద్యపి ప్రాణాభిమానే సతి వ్యాకృతతైవ ప్రాణస్య- తథాపి పిణ్డపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణే భవతీత్యవ్యాకృత ఏవ ప్రాణస్సుషుప్తే పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం. యథా ప్రాణలయే పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతః- తథా ప్రాణాభిమానినోఽప్యవిశేషాపత్తావవ్యాకృతతా సమానా. ప్రసవబీజాత్మకత్వం చ- తదధ్యక్షశ్చైకోఽవ్యాకృతావస్థః. పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాం చ తేనైకత్వమితి పూర్వోక్తం విశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యాద్యుపపన్నం. తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ. కథం ప్రాణశబ్దత్వమవ్యాకృతస్య. *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి శ్రుతేః. నను తత్ర *సదేవ సోమ్యేతి ప్రకృతం సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం. నైష దోషః- బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః. యద్యపి సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం తత్ర- తథాపి జీవప్రసవబీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవ ప్రాణశబ్దత్వం సతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యతా చ. యది నిర్బీజరూపం వివక్షితం బ్రహ్మాభవిష్యత్- *నేతి నేతి *యతో వాచో నివర్తన్తే *అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదిత్యవక్ష్యత్. *న సత్తన్నాసదుచ్యత ఇతి స్మృతేః. నిర్బీజతయైవ చేత్- సతి లీనానాం- సమ్పన్నానాం సుషుప్తిప్రలయయోః పునరుత్థానానుపపత్తిస్స్యాత్. ముక్తానాం చ పునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః- బీజాభావావిశేషాత్. జ్ఞానదాహ్యబీజాభావే చ జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః. తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవ సతః ప్రాణత్వవ్యపదేశః. సర్వశ్రుతిషు చ కారణత్వవ్యపదేశః. అత ఏవ *అక్షరాత్పరతః పరః *సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *యతో వాచో నివర్తన్తే *నేతి నేతీత్యాదినా బీజవత్త్వాపనయనేన వ్యపదేశః. తామబీజావస్థాం తస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్య తురీయత్వేన దేహాదిసమ్బన్ధరహితాం పారమార్థికీం పృథగ్వక్ష్యతి. బీజావస్థాపి న కిఞ్చిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేఽనుభూయత ఏవేతి త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యుచ్యతే. ౨

ఆ— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం స్థానత్రయే క్రమేణ సఞ్చరతామాత్మైక్యమేవ వస్తుతో భవతీత్యత్ర హేత్వన్తరం వివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (జాగరితేతి) న చైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే భిన్నత్వమాత్మనస్తద్వాదిభిరపీష్యతే. జాగరితావస్థాయామితీతు దేహవ్యవస్థితత్వోక్త్యా విశేషణం. తద్ధి త్రివ్యవస్థితత్వం- యదాత్మనస్సర్వగతస్య తదభిమానిత్వం. దేహాభిమానశ్చ జాగరితే పరం సమ్భవతి- తేన తస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే త్రయాణామనుభవ ఇతి తేషామిథో భేదో నాస్తీతి సిధ్యతీత్యర్థః. ముఖం- ద్వారం. ఉపలబ్ధిస్థానం. శరీరమాత్రే ద్రష్టృమానస్య కథమిదముపలబ్ధావిశేషాయతనముపదిశ్యతే. న- స్థానాన్తరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ (ప్రాధాన్యేనేతి) అనుభూయత ఇత్యాననిస్థైరితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇన్ధ ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనో యథోక్తగుణవత్త్వేఽపి ద్రష్టుశ్చాక్షుషస్యైకిమాయాలమిత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషి చేతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికో గుణశ్చాక్షుషేఽప్యాధ్యాత్మికే సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః- సూక్ష్మప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాన్తరతః సూక్ష్మసమష్టిదేహోపాధిజ్ఞాత్మా చక్షుర్గోళకానుగతేన్ద్రియానుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాన్తరం. విరాడాత్మాపి స్థూలప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాత్మకస్సమష్టిదేహశ్చక్షుర్గోళకద్వయానుగ్రాహకస్తతోఽర్థాన్తరమేవ. క్షేత్రజ్ఞస్తు వ్యష్టిదేహో దక్షిణే చక్షుషి వ్యవస్థితో ద్రష్టా చక్షుషః కరణానాం నియన్తా కార్యకరణస్వామితాభ్యాం సమష్టిదేహాభ్యామన్యోఽభ్యుపగమ్యతే. తదేవం సమష్టివ్యష్టిత్వేన వ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కాల్పనికో జీవభేదః- వాస్తవో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకో హి పరో దేవః సర్వేషు భూతేషు సమష్టిత్వేన వ్యష్టిత్వేన చ సమావృతస్తిష్ఠతీతి శ్రవణాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీత్యుక్తం హేతుం సాధయతి (ఏక ఇతి) సర్వేషు క్షేత్రేషు వ్యవస్థితం క్షేత్రజ్ఞం మాం- ఈశ్వరం విద్ధీతి భగవతో వచనాచ్చ తాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞం చేతి) సర్వేషు భూతేషు క్షేత్రజ్ఞశ్చేదాత్మైకః- కథం తర్హి ప్రతిభూతం భేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభక్తం చేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేఽపి దేహకల్పనయా భేదధీరిత్యర్థః. నను కరణేషు సర్వేషు విశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణే చక్షుషి విశేషనిర్దేశో యుజ్యతే. యద్యపి కరణాన్తరేభ్యశ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం- తథాపి నార్థో దక్షిణవిశేషణేనేతి. తత్రాహ (సర్వేష్వితి) శ్రుత్యనుభవాభ్యాం నిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్యపి దేహదేశభేదే విశ్వోఽనుభూయతే- తథాపి కథం జాగరితే తైజసోఽనుభూయత ఇత్యాశఙ్క్య ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (దక్షిణేతి) యథా స్వప్నే జాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతం ద్రష్టాఽనుభవతి- తథైవ జాగరితే దక్షిణచక్షుషి ద్రష్టృత్వేన వ్యవస్థితః సన్నికృష్టం రూపం దృష్ట్వా పునర్నిమీలితాక్షో దృష్టమేవ రూపం రూపోపలబ్ధిజనితసముద్బుద్ధవాసనాత్మనా మనస్యన్తరభివ్యక్తం స్మరన్ విశ్వస్తైజసో భవతి. తథా చ తయోర్భేదాశఙ్కానవసరేత్యర్థః. స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్ద్రష్ట్రోర్విశ్వతైజసయోరపి వైలక్షణ్యముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జాగరితే యథాఽర్థజాతం ద్రష్టా పశ్యతి- తథైవ స్వప్నేఽపి తదుపలమ్భాత్ తయోస్తద్ద్రష్ట్రోర్వైలక్షణ్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అత ఇతి) స్థానద్వయే ద్రష్టుర్భేదాశఙ్కానవకాశేతి దర్శయితుమేవకారః. తృతీయం పాదం వ్యాకుర్వన్ జాగ్రత్యేవ సుషుప్తిం దర్శయతి (ఆకాశే చేతి) యో విశ్వస్తైజసత్వముపగతః- స పునః స్మరణా

ఖ్యస్యవ్యాపారస్యవ్యావృత్త్యైవ్యాపృదయావచ్ఛిన్నాకాశేస్థితస్య ప్రాజ్ఞాభూతత్వాత్తల్లక్షణలక్షితో భవతి-సహితస్వరూపవిషయదర్శనస్మరణేపవిహ్వత్యవి శిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞాదఙ్గానరత్వం.అతస్చ్ఛసకీభూతః-విషయవిషయ్యాకారరహితః. యతోఘనప్రజ్ఞః-విశేషవిజ్ఞానవిరహీరూపా నరరహిత స్తిష్ఠతీత్యర్థః.ఉక్తమర్థంప్రపఞ్చయన్నన్యో వ్యాపారాభావాదితిహేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే(దర్శనేత్యాదినా)అవిశేషేణ-అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః.అవస్థానం-జాగరితేసుషుప్తమితిశేషః.యదుక్తమవ్యాకృతేనప్రాణాత్మనాహృదయేఽవస్థానమితితత్రప్రమాణమాహ (ప్రాణోహీతి)యోహిప్రాణోఽధ్యాత్మం ప్రసిద్ధః-సవాగాదీన్ప్రాణాత్మనిసంవృఙ్క్తే- సంహరతీతిప్రాణస్యాధ్యాత్మంవాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం.అధిదైవంచవాయుఃసూత్రాత్మా-సాగ్న్యాదీనాత్మనిసంహరతీత్యగ్న్యాదిసంహర్తృత్వంవాయోరుక్తం.అధ్యాత్మాధిదైవయోరైకత్వాత్ప్రాణస్యవాయోశ్చవాగాదిష్వగ్న్యాదిషుచసంహర్తృత్వేనావ్యాకృతత్వస్యసంవర్గవిద్యాయాంసూచితత్వాదవ్యాకృతేనప్రాణాత్మనాసుషుప్తేప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితియదుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః. పూర్వమేవవిశ్వవిరాజోరైక్యస్యానన్తరంచసుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్యదర్శితత్వాత్తైజసహిరణ్యగర్భయోరనుక్తమభేదంవక్తవ్యమిదానీముపన్యస్యతి(తైజసఇతి) తత్రహేతుమాహ (మనస్స్థత్వాదితి) హిరణ్యగర్భస్యసమష్టిమనోనిష్ఠత్వాత్, తైజసస్యవ్యష్టిమనోగతత్వాత్, త్రయోశ్చ సమష్టివ్యష్టిమనసోరేకత్వాత్, త్తద్గతయోరపితైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః. కించ- హిరణ్యగర్భస్యక్రియాశక్త్యుపాధౌలిఙ్గాత్మతయాప్రసిద్ధత్వాత్, తస్యచసామానాధికరణ్యశ్రుత్యామనసాసహాభేదావగమాన్, మనోనిష్ఠస్యతైజసస్యయుక్తంహిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లిఙ్గమితి) కించ - పురుషస్యమనోమయత్వశ్రవణాత్, పురుషవిశేషత్వాచ్చహిరణ్యగర్భస్యతత్ప్రధానత్వాధిగమాత్, తన్నిష్ఠస్తైజసోహిరణ్యగర్భోభవితుమర్హతీత్యాహ (మనోమయఇతి) ప్రాణస్యప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) సుషుప్తేహిప్రాణోనామరూపాభ్యాంవ్యాకృతః - యుక్తః. తద్వ్యాపారస్యపార్శ్వస్థైరపిస్పష్టందృష్టత్వాదిత్యర్థః. కించ-తస్యామవస్థాయాంవాగాదీనికరణానిప్రాణాత్మకానిభవన్తి * తఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిశ్రుతేః.అతోపిప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి)ఉక్తన్యాయేనప్రాణస్యావ్యాకృతత్వాయోగాదవ్యాకృతేనప్రాణాత్మనాసుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితినిగమయతి (కథమితి) ఏకలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇతి)అవ్యాకృతంహిదేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం-ప్రాణోపిసౌషుప్తద్రష్టృదృష్ట్యా-నహిసౌషుప్తదృష్ట్యాతత్రాలీనస్యప్రాణస్యదేశాదిపరిచ్ఛేదోఽవగమ్యతే. తథాచలక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తస్యాయంప్రాణః-మమాయమితిదేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్నప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ(యద్యపీతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాంమధ్యేప్రత్యేకంమమాయమితిప్రాణాభిమానేసతిప్రాణస్యయద్యపివ్యాకృతతైవభవతి-తథాపిసుషుప్త్యవస్థాయాంసిద్ధ్నపరిచ్ఛిన్నోయోవిశేషః- తద్విషయోయోయమమేత్యభిమానః-తస్యనిరోధస్సమ్యక్భవతీతిప్రాణోఽవ్యాకృతఏవేతియోజనా. ప్రతిబుద్ధదృష్ట్యావిశేషాభిమానవిషయత్వేనవ్యాకృతత్వేపిసుషుప్తదృష్ట్యాతదుపసంహారాదవ్యాకృతత్వంప్రాణస్యావిరుద్ధమితిభావః. విశేషాభిమాననిరోధేప్రాణస్యావ్యాకృతత్వంస్పష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ(యథేతి)పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాంప్రాణలయః-మరణం. తత్రాభిమాననిరోధేప్రాణోనామరూపాభ్యామవ్యాకృతోఽవధేస్యతే-తథైవప్రాణాభిమానినోవిలదఙ్గాభిమాననిరోధేనావిశేషాపత్తిస్సుషుప్తిః. తత్రావ్యాకృతతాప్రాణస్యప్రాగుక్తదృష్టాన్తేనావిశిష్టా. తతోవిశేషాభిమాననిరోధేప్రాణస్యావ్యాకృతత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కించ-యథాఽధిదైవికమవ్యాకృతంజగత్ప్రసవబీజం-*తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిశ్రుతేః. తథాప్రాణాఖ్యంసుషుప్తంజాగరితస్వప్నయోర్భవతిబీజం. తథాచకార్యంప్రతిప్రసవరూపత్వమవిశిష్టముభయోరితిలక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్యప్రసిద్ధిరిత్యాహ(ప్రసవేతి)సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చకారః ఉపాధిస్వభావాలోచనయాసుషుప్తావ్యాకృతయోరభేదమభిధాయోపహితస్వభావాలోచనయాపితయోరభేదమాహ (తదధ్యక్షశ్చేతి) అవ్యాకృతావస్థస్సుషుప్తావస్థశ్చయఃతయోరుపహితస్వభావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికయోరేకోఽధిష్ఠాతావిద్యాతుః. అతోపితయోరేకత్వంసిధ్యతీత్యర్థః. సుషుప్తావ్యాకృతయోరేవమేకత్వంప్రసాధ్యతస్మిన్నవ్యాకృతేసుషుప్తేప్రాగుక్తంవిశేషణంయుక్తమిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపివిశేషాభివ్యక్తిరూపైకీభూతత్వాదివిశేషణముపపాదితం-తథాపిపరిచ్ఛిన్నాభిమానినాముపాధిప్రధానానాం తత్రతత్రాధ్యక్షాణాం చోపహితానామవ్యాకృతేనైకత్వం - అతోపిప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిరిత్యర్థః. కించ- అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితిప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చయుక్తంసుషుప్తేప్రాజ్ఞేప్రాణాత్మన్యవ్యాకృతేయథోక్తంవిశేషణమిత్యాహ (ఉక్తేతి) గ్రన్థగతాదిశబ్దేనసర్వేశ్వరత్వాదివిశేషణంగృహ్యతే. ప్రాణశబ్దస్యవ్యుత్పత్త్యావాయువికారేరూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం- రూఢివిరోధాదిత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి) అన్యత్రరూఢత్వేపిశ్రౌతప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వంప్రాణశబ్దస్యయుక్తమితిపరిహరతి (ప్రాణబన్ధనమితి) ప్రకరణస్యబ్రహ్మవిషయత్వాద్బ్రహ్మణ్యేవప్రకృతేవాక్యేప్రాణశబ్దస్యప్రయోగాన్నావ్యాకృతవిషయత్వంతస్యయుక్తం- ప్రకరణవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రకరణస్యబ్రహ్మవిషయత్వేపిబ్రహ్మణస్సలక్షణస్యశబలత్వాఙ్గీకారాత్, తస్మిన్నపివాక్యేతత్రైవప్రాణశబ్దప్రయోగాద్యుక్తంతస్యావ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇతి) సఙ్గ్రహవాక్యంప్రపఞ్చయతి (యద్యపీతి) తత్రేతిప్రాణబన్ధనవాక్యంపరామృశ్యతే. జీవశబ్దస్సర్వస్యైవకార్యజాతస్యోపలక్షణం. ప్రకరణవాక్యయోరపివిశుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వేకాక్షతిరిత్యాశఙ్క్యవిశుద్ధస్యబ్రహ్మణశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాగోచరత్వాత్తత్రశబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యదిహీతి) నకేవలంనిరుపాధికంనిర్విశేషంబ్రహ్మవాఙ్మనసయోరగోచరమితిశ్రుతేరేవనిర్ధార్యతే- కింతుస్మృతేరపీత్యాహ (నసదితి) కించ- కార్యజాతంప్రతిబీజభూతాజ్ఞానరహితతయాశుద్ధత్వేనైవాస్మిన్ప్రకరణే బ్రహ్మవివక్షితంచేత్- తర్హి * సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతిజీవానాంసత్ప్రాప్తిశ్రవణాద్బ్రహ్మణస్సచ్ఛబ్దితస్యశుద్ధత్వేసుషుప్త్యాదౌతత్రలీనానాం- ఏకీభూతానాంజీవానాంపునరుత్థానంనోపపద్యతే. దృశ్యతేచపునరుత్థానం- తేనశబలమేవబ్రహ్మాత్రవివక్షితమిత్యాహ (నిర్బీజతయేతి) సుషుప్త్యాదౌశుద్ధేబ్రహ్మ

౭॥ విశ్వో హి స్థూలభుఙ్నిత్యం తైజసః ప్రవివిక్తభుక్ । ఆనన్దభుక్తథా ప్రాజ్ఞస్త్రిధా భోగం నిబోధత ॥ ౩

౮॥ స్థూలం తర్పయతే విశ్వం ప్రవివిక్తం తు తైజసం । ఆనన్దశ్చ తథా ప్రాజ్ఞం త్రిధా తృప్తిం నిబోధత ॥ ౪

౯॥ త్రిషు ధామసు యద్భోజ్యం భోక్తా యశ్చ ప్రకీర్తితః । వేదైతదుభయం యస్తు స భుఞ్జానో న లిప్యతే ॥ ౫

ణిసమ్పన్నానామపి పునరుత్థానే మోక్షానుపపత్తిదోషమాహ (ముక్తానాంచేతి) న తేషాం పునరుత్థానం- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్య - సుషుప్తానాం ప్రలీనానాం చ న తత్ర పునరుత్థానం- హేత్వభావస్య తుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి) సన్వనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం సంసారస్య బీజభూతం నాస్త్యేవ- యద్బ్రహ్మణో విశేషణం. అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారాణామజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్. తత్రాహ (జ్ఞానేతి) అజ్ఞోఽహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షం. అగ్రహణస్య చ గ్రహణప్రాగభావస్యానాపరోక్షత్వం- ఇన్ద్రియసన్నికర్షాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ. ప్రాగ్నిర్వికల్పసంస్కారయోశ్చాభావేతరకార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణా, దాత్మనశ్చ కేవలస్యాతద్ధేతుత్వాత్, తదుపాదానత్వేనానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః. కించ - దేవదత్తప్రమా- తన్నిష్ఠప్రమాప్రాగభావాతిరిక్తాఽనాదిప్రధ్వంసినీ- ప్రమాత్వాత్ - యజ్ఞదత్తప్రమావత్ నచ తదభావే సమ్యగ్జ్ఞానార్థవత్త్వం- క్షణికత్వేన ప్రాప్తిసదనివర్త్యత్వాత్, తత్సంస్కారస్య చ సత్యపి సమ్యగ్జ్ఞానే క్వచిదనువృత్తిదర్శనాత్.. న చాగ్రహణస్యాప్యనివర్త్యత్వం- జ్ఞానస్య తన్నివృత్తిత్వాత్. అతో జ్ఞానదాహ్యం సంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం జ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయ స్థేయం- అన్యథా తదాసక్షక్యప్రసక్త్యాదిత్యర్థః. శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణః శబలస్యైవ ప్రాకరణికత్వా, ద్వాక్యేఽపి తస్మిన్ ప్రాణశబ్దా, దుక్తం ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితి భావః. యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబలస్యైవ కారణత్వం బ్రహ్మణో వివక్ష్యతే- అతఏవ కారణత్వనిషేధేన పరశుద్ధం బ్రహ్మ శ్రుతిషూపదిశ్యతే. తదేతదాహ (అతఏవేతి) అక్షరం-అవ్యాకృతం. తచ్చ కార్యాపేక్షయా పరం. తస్మాత్పరోఽయం పరమాత్మా- స హి కార్యకారణాభ్యామస్పృష్టో వర్తతే. బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం - కారణమితి. తాభ్యాం సహ తత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానశ్చిద్ధాతుః. తథా చ సచిద్ఘాను ప్రజ్ఞాన్యాదిసమస్తనిక్రియాశూన్యత్వేన కూటస్థః శ్రుతిస్మృతిభ్యో వ్యపదిశ్యతే. యతః- బ్రహ్మణః స్వకారణాద్వాచః సర్వాః మనసా సహాప్రకాశమప్రాప్యైవ నివర్తన్తే- తద్బ్రహ్మ నష్టరూపం విద్వాన్న బిభేతి. నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వమారోపితమపాక్రియతే. ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యం గృహ్యతే. బీజత్వనిరాసేన శుద్ధం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే చేత్ -బీజత్వం శబలస్యైవేతి సిధ్యతీత్యర్థః. ఆచార్యైరనుక్తత్వాన్న కారణాతిరిక్తం శుద్ధం బ్రహ్మేతి, త్యాశఙ్క్య- నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదివాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ (తామితి) ఉక్తన్యాయేన వస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్య దేహేఽనుభవాభావాత్త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇతి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) ౨

మూ.— జాగరితస్థానః స్వప్నస్థానః సుషుప్తస్థాన ఇత్యుక్తార్థేమన్త్రమాహ (దక్షిణాక్షీతి) ముఖే - అగ్రభాగే. అన్తరిత్యస్య వివరణం (మనసీతి) ఆకాశే చ హృది-హృదయాకాశే హృత్కర్ణికాగ్రస్థాన ఇత్యర్థః. (త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇతి) స భగవానేక ఏవాస్మిన్దేహే త్రిధా స్థిత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ. ౩-౪

ఆ.— విశ్వాదీనాం త్రయాణాం త్రిధా దేహే వ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్య తేషామేవ త్రిధా భోగం నిగమయతి (విశ్వో హీతి) ౩

మూ.— స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానన్దభుగిత్యుక్తైరేమన్త్రమాహ (విశ్వ ఇతి) నిబోధతేతి మన్త్రద్రష్టా బ్రహ్మణా స్వోపదేశ్యాన్ప్రత్యుచ్యతే. ఏవం విజానథేత్యపి ధ్యేయం. ౭

ఆ.— భోగప్రయుక్తాం తృప్తిమపి మన్త్రస్త్రిధా విభజతే (స్థూలమితి) ఉదాహృతశ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాం వారయతి (ఉక్తార్థావితి) ౪

మూ.— ఉక్త ఏవార్థో మన్త్రాన్తరం పఠతి (స్థూలమితి) స్థూలం- భోగ్యం వస్తు కర్తృ. విశ్వం - కర్మ. ఏవమగ్రేఽపి. నిత్యతృప్తస్య స్థూలాదినా తృప్తిః క్రీడారూపా ధ్యేయా. ఆనన్దం- ఆనన్దః. లిఙ్గవ్యత్యయాత్. విజానథ- విజానీత. వికరణవ్యత్యయాత్. ౮

శం.— త్రిషు ధామసు - జాగ్రదాదిషు స్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యం భోజ్యమేకం త్రిధా భూతం. యశ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యో భోక్తైకః సోఽహమిత్యేకత్వేన ప్రతిసన్ధానాత్ ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చ ప్రకీర్తితః. యో వేదైతదుభయం-భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధా భిన్నం- స భుఞ్జానో న లిప్యతే-భోజ్యస్య సర్వస్యైకస్య భోక్తుర్భోజ్యత్వాత్. న హి యస్య యో విషయః- స తేన హీయతే వర్ధతే వా. న హ్యగ్నిః స్వవిషయం దగ్ధ్వా కాష్ఠాది-తద్వత్. ౫

ఆ.— ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాన్తరఫలమాహ (త్రిష్వితి) పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (జాగ్రదాదిష్వితి) భోగ్యత్వేనైకత్వేఽపి త్రైవిధ్యమవాన్తరభేదాదున్నేయం. భోక్తురేకత్వే హేతుమాహ (సోఽహమితి) యోఽహం సుషుప్తః సోఽహం స్వప్నం ప్రాప్తః- యశ్చ స్వప్నమద్రాక్షం సోఽహమిదానీం జాగర్మీత్యేకత్వం ప్రతిసన్ధీయతే. న చ తత్ర బాధకమస్తి- తద్యుక్తం భోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ - అజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రతి ప్రాజ్ఞాదిషు ద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాత్, ద్రష్టృభేదే చ ప్రమాణాభావా, ద్యుక్తం తదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే

౧౦॥ ప్రభవస్సర్వభావానాంసతామితివినిశ్చయః। సర్వంజనయతిప్రాణశ్చేతోంఽశూన్పురుషఃపృథక్॥ ౬

(యోషేవేతి) కథమేతావతా భోగప్రయుక్తదోషరాహిత్యం - తత్రాహ (భోజ్యస్యేతి) యద్యపి భోక్తురేకస్యైవ సర్వం భోగ్యమిత్యవగతం - తథాపి తత్ర సర్వం భుఞ్జానో భోగప్రయుక్తదోషవాన్న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహ్యగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాదిదగ్ధ్వా న హీయతే వర్ధతే వాగ్నిరితి సమ్బన్ధః. ౫

కూ — విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం, తత్తత్స్థానేషు తద్భోజ్యస్వరూపం, తజ్జ్ఞానఫలమాహ (త్రిష్వితి) త్రిషు ధామసు - అక్షిమనోహృదయాకాశరూపేషు యద్భోజ్యం - స్థూలప్రవివిక్తానన్దాత్మకం, యశ్చ భోక్తా - విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపాత్మా, - ఏతదుభయం - భోక్తృభోజ్యలక్షణముభయం యస్తు - వేదోపాధికారేవ - జానాతి - స జ్ఞానపి ఉభయాన్ భుఞ్జానః - అనుభవన్నపి తత్సమ్బన్ధేన లిప్యతే న ప్రాప్నోతి - తత్కృతోచ్చనీచాదివికారం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ప్రతిత్వాన్నేషుత ... తస్య భోగయితా స్వస్యాన్యస్యేతరస్య చ జీవస్య కర్మఫలప్రదస్యేశ్వరస్యైవ - న నమాత్రభోగేన తత్తరజీవానాం వా స్వాపస్యేత్యుతిషత్వాన్నవికారోఽలిభవః. ౯

శం.— సతాం- విద్యమానానాం స్వేనావిద్యాకృతనామరూపమాయాస్వరూపేణ సర్వభావానాం- విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదానాం ప్రభవః- ఉత్పత్తిః. వక్ష్యతి చ *వన్ధ్యాపుత్రో నతత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే ఇతి. యది హ్యసతామేవ జన్మ స్యాత్ - బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్య గ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసఙ్గః. దృష్టం చ రజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాం రజ్జ్వాద్యాత్మనా సత్త్వం. న హి నిరాస్పదా రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదయః క్వచిదుపలభ్యన్తే కేనచిత్. యథా రజ్జ్వాం ప్రాక్సర్పోత్పత్తేః రజ్జ్వాత్మనా సర్పస్సన్నేవాసీత్ - ఏవం సర్వభావానాముత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణబీజాత్మనైవ సత్త్వమితి. అతః శ్రుతిరపి వక్తి* బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి. సర్వంజనయతి ప్రాణః. చేతోంశూన్- అంశవ ఇవ రవేశ్చిదాత్మకస్య పురుషస్య చేతోరూపా జలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేన దేవతిర్యగాదిదేహభేదేషు విభావ్యమానాశ్చేతోంశవో యే - తాన్ పురుషః పృథక్- విషయభావవిలక్షణానగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చ జీవలక్షణాం, స్త్వితరాన్ సర్వభావాన్, ప్రాణబీజాత్మా జనయతి- *యథోర్ణనాభిః *యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౬

ఆ.— *ఏషయోనిరిత్యత్ర ప్రాజ్ఞస్య ప్రపఞ్చకారణత్వం ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర సత్కార్యమసత్కార్యం ప్రతివా కారణత్వమితి సన్దేహే నిర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవ ఇతి) తత్రావాన్తరభేదమాహ (సర్వమితి) పురుషో హి సర్వమచేతనంజగదుపాధిభూతం లభతః ప్రధానం గృహీత్వా జనయతి-అతఏవ పురుషే. కారణవాచి ప్రాణపదం ప్రయుజ్యతే. ఏవంసచ చైతన్యస్య ప్రధానశ్చేతసః- చైతన్యస్యాంశువదవస్థితాన్ ప్రతిబిమ్బకల్పాన్ జీవానాభాసభూతానుత్పాదయతి ఏవం చేతనాచేతనాత్మకమశేషం జగదసజ్జీర్ణం సంపాదయతీత్యర్థః. నను సతాం భావానాం సత్త్వాదేవ ప్రభవో న సమ్భవతి- అతిప్రసక్తాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (సతామితి) స్వేన- అధిష్ఠానాత్మనా విద్యమానానామేవావిద్యాకృతం మాయామయమారోపితస్వరూపం- తేన ప్రభవః - సంసారీభవతీత్యర్థః. అసజ్జన్మనిరసనమన్తరేణ కథం సజ్జన్మ నిర్ధారయితుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వక్ష్యతీతి) జన్మనః పూర్వం సర్వస్య సత్త్వే చ కారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేర్వైఫల్యం. కథం సతామేవ ప్రభవో భావానామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కార్యప్రపఞ్చస్యాసత్త్వే కారణస్య బ్రహ్మణః స్వాదన్యేన వ్యవహార్యత్వాభావా. తస్య గ్రహణే ద్వారభూతస్య లిఙ్గస్యాభావా, దసత్త్వమేవ సిధ్యేత్. కార్యేణ హి లిఙ్గేన కారణం బ్రహ్మ దృష్టమపి సదిత్యవగమ్యతే- తచ్చేదసద్భవేత్ - న తస్య కారణేన సమ్బన్ధ ఇత్యసదేవ కారణమపి స్యాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోరుభయోరపి భవత్వసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టం చేతి) అవిద్యయాఽనాద్యనిర్వాచ్యయా కృతాశ్చ తే మాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ - తేషాం. అనిర్వాచ్యస్వరూపమేత్యఙ్గీకారాత్. తేషు రజ్జ్వాదౌ కల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణ సత్త్వం దృష్టమితి యోజనా. విమతం సదుపాదానం - కల్పితత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (నహీతి) వివక్షితం దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణశబ్దితం బీజం- అజ్ఞాతం బ్రహ్మ సల్లక్షణం. తదాత్మనైవేత్యనువదత్. తదేవమచేతనం సర్వం జగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనా స్థితం ప్రాణో బీజాత్మా వ్యవహారయోగ్యతయా జనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) చతుర్థపాదప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (చేతోంశూనిత్యాదినా) రవేరంశవో యథా వర్తన్తే- తథా పురుషస్య స్వయం చైతన్యాత్మకస్య చేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసాశ్చేతోంశవో నిర్దిశ్యన్తే. తాన్ పురుషో జనయతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. తేషాం చిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషస్య తత్త్వతో భేదాభావం వివక్షిత్వా విశినష్టి (జలార్కేతి) భేదధీస్తు తేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి) పృథగితి సూచితం పురుషస్య జీవసర్గే హేతుం కథయతి (విషయేతి) యథాగ్నినా సమానరూపా విస్ఫులిఙ్గా జన్యన్తే- తథా చిదాత్మనా సమానస్వభావా జీవాస్తేనోత్పాద్యన్తే. విషయవిలక్షణత్వాత్ న ప్రాణేన బీజాత్మనా తేషాముత్పాదనం. న చోత్పాద్యానాం జీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్తతో భిన్నత్వం - జలపాత్రప్రతిబిమ్బితాదిత్యాదీనాం బిమ్బభూతాత్తతస్తత్త్వతో భేదాభావాత్. తాన్ విశ్వాదీన్ పురుషశ్చిత్ప్రధానో జనయతీత్యర్థః. విషయభావేన వ్యవస్థితాన్ పునర్భావాన్ ప్రాణో జనయతీతి తృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి) ౬

కూ.— *ఏషయోనిస్సర్వస్యేత్యుక్తార్థమస్త్రిమాహ (ప్రభవ ఇతి) ప్రభవత్యుత్పద్యతేఽనేనేతి ప్రభవః. సర్వభావానాం- సర్వవస్తూనాం యథాయోగముత్పత్తిహేతుః. చతుర్ధా హి పాత్మేతి యోజ్యం. ఇతి సతాం వినిశ్చయ ఇత్యుక్త్యా అసతామన్యథా నిశ్చయ ఇతి లభ్యతే - తదగ్రే వివ

౧౧॥ విభూతిం ప్రసవం త్వన్యే మన్యన్తే సృష్టిచిన్తకాః। స్వప్నమాయాస్వరూపేతి సృష్టిరన్యైర్వికల్పితా॥ ౭

౧౨॥ ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సృష్టిరితి సృష్టౌ వినిశ్చితాః। కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యన్తే కాలచిన్తకాః॥ ౮

రిష్యతే. సర్వప్రభవత్వం వ్యనక్తి (సర్వం జనయతి ప్రాణ ఇతి) సర్వస్య ప్రజేతృత్వహేతునా ప్రాణనామా స ఏవ సర్వం జనయతీత్యుక్తేర్జగదివర్త రూపము పాదానత్వం సర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తం భవతి. పురుషః - పూర్ణషడ్గుణత్వాదినా పురుషనామా ప్రాగుక్తనామా చ రూపాత్ పురుషచేతోంశూన్- జ్ఞానాఖ్యరశ్మయస్తాన్ జీవానితి యావత్. పృథక్-దేవదానవమానవాదిభేదేన జనయతి. ౧౦

శం.— విభూతిః - విస్తార ఈశ్వరస్య సృష్టిరితి సృష్టిచిన్తకా మన్యన్తే- న తు పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావాదర ఇత్యర్థః; * ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాది శ్రుతేః. న హి మాయావినం సూత్రమాకాశే నిక్షిప్య - తేన సాయుధమారుహ్య చక్షుర్గోచరతామతీత్య యుద్ధేన ఖణ్డశశ్ఛిన్నం పతితం పునరుత్థితం చ పశ్యతాం తత్కృతమాయాదితత్త్వచిన్తాయామాదరో భవిష్యతి. తథైవాయం మాయావినస్సూత్రప్రసారణసమః సుషుప్తస్వప్నాదివికాసః. తదారూఢమాయావీ సమశ్చ తత్స్థః ప్రాజ్ఞతైజసాదిః సూత్రతదారూఢాభ్యామన్యః పరమార్థమాయావీ. స ఏవ భూమిష్ఠో మాయాచ్ఛన్నో ఽదృశ్యమాన ఏవ స్థితో యథా- తథా తురీయాఖ్యం పరమార్థతత్త్వం. అత స్తచ్చిన్తాయామేవాదరో ముముక్షూణామార్యాణాం-న నిష్ప్రయోజనాయాం సృష్టావాదర ఇతి అతః సృష్టిచిన్తకానామేవైతే వికల్పా ఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపా మాయాస్వరూపా చేతి. ౭

ఆ.— చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతః సద్రూప్రస్తుతే స్వమతవివేచనార్థం మతాన్తరముపన్యస్యతి (విభూతిం ప్రసవమితి) ఈశ్వరస్య విభూతిః- విస్తారః. స్వకీయైశ్వర్యఖ్యాపనం సృష్టిరితి పక్షే సృష్టేర్వస్తుత్వశఙ్కాయాం పక్షాన్తరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టిచిన్తకానామేతన్మతం - తత్త్వవిదామేవ కేం న స్యాత్- తత్రాహ (నత్వితి) సృష్టేరపి వస్తుత్వాద్వస్తుచిన్తకానామపి తత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయామయీ సృష్టిరాదరవిషయా న భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (న హీతి) (మాయాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్కార్యం గృహ్యతే. దృష్టాన్తనివిష్టమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథైవేతి) తర్హి పరమార్థచిన్తకానాం కుత్రాదర ఇత్యాశఙ్క్య సదృష్టాన్తముత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వే హేతుః. తురీయాఖ్యం- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేభ్యో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తం తదస్పృష్టమితి శేషః. పరమార్థతత్త్వచిన్తా హి సమ్యగ్ధీద్వారా ఫలవతీ- న సృష్టిః. తతః సృష్టావనాదరస్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవ సృష్టివిశేషచిన్తేత్యుక్తే ఽర్థే ద్వితీయార్ధమవతారయతి (ఇత్యత ఇతి) జాగ్రద్గతానామర్థానామేవ స్వప్నే ప్రథనాత్తస్య సత్యత్వం. మాయాయాశ్చ మణ్యాదిలక్షణాయాః సత్యత్వాఙ్గీకారాదనయోర్వికల్పయోస్సిద్ధాన్తాద్వైషమ్యమున్నేయం. ౭

కూ — *సతామితి వినిశ్చయ ఇత్యత్ర సతాం వైపరీత్యేన నిశ్చయ ఇత్యర్థాత్ప్రాప్తం. తదుభయం వ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా) సృష్టిచిన్తకాః సృష్టివిషయవిచారవన్తః అన్యే- బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినో ఽసన్తః ప్రసవం-సృష్టిం విభూతిం-జీవజడాత్మనా వివిధతయా భవనం బ్రహ్మణో మన్యన్తే. సృష్టిచిన్తకా ఇత్యనేన యథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞా ఇతి సూచితం. అన్యైః - బ్రహ్మైవ వర్తః ప్రపఞ్చ ఇతి వాదిభిః సృష్టిర్వికల్పితా- వివిధతయా కల్పితా. కథం. స్వప్నమాయాస్వరూపేతి - స్వాప్నపదార్థసృష్టిస్స్వాత్మవివర్తో యథా మాయాస్వరూపా- తథా తత్స్వరూపబ్రహ్మవివర్తరూపా జాగ్రత్సృష్టిరపి మాయాస్వరూపా- మాయాపదేన మాయావినిర్మితగన్ధర్వనగరాది గ్రహ్యం. తత్స్వరూపా-తత్తుల్యస్వరూపా. మిథ్యాభూతేత్యేవం వికల్పితేత్యర్థః. ౧౧

శం — ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్సృష్టిః - ఘటాదిః సఙ్కల్పనామాత్రం - న సఙ్కల్పనాతిరిక్తం. కాలాదేవ సృష్టిరితి కేచిత్. ౮

ఆ.— సృష్టిచిన్తకానామేవ సృష్టివిషయే వికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛామాత్రమితి) జ్యోతిర్విదాం కల్పనాప్రకారమాహ(కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రం సృష్టిరిత్యత్ర హేతుమాహ (సత్యేతి) యథా లౌకికానాం కులాలాదేః సఙ్కల్పనామాత్రం ఘటాదికార్యసృష్టిః స్థానాపరూపాభ్యామన్తరేవ కార్యం సఙ్కల్ప్య బహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్. తథా భగవతస్సృష్టిః సఙ్కల్పనామాత్రా- న తదతిరిక్తా కాచిదస్తీతి కేషాంచిదీశ్వరవాదినామిత్యర్థః. ౮

కూ.— పరిణామవివర్తయోరభావే కథం హేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాం వినిశ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం- అనాయాసేనావిలమ్బేన అవికారిత్వేన ప్రభోః- అవన్ధ్యశక్తేః సృష్టిః- ప్రభుకర్తృకా విశ్వవిషయిణీ సృష్టిరితి సృష్టావిషయే వినిశ్చితాః- వినిశ్చయవన్తః. ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. భగవతస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ స సర్వశక్తస్స్వసఙ్కల్పమాత్రాదేవ స్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చమగ్రే సూక్ష్మం స్థూలరూపేణ పరిణామ్యస్వయమవికార ఏవ సర్వాత్మకస్సర్వోపాదానం భవతీతి మన్యన్త ఇతి భావః. వినిశ్చితా ఇతి కర్తరి క్తః. పునర్మతాన్తరాణ్యాహ (కాలేతి) కాలచిన్తకాః- కాలమేవేశ్వరం మన్వానాః భూతానాం ప్రసూతిం- ఉత్పత్తిం కాలాన్మన్యన్తే. ఉపలక్షణమేతద్యదృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం. తేషాం నిరాసః పురుష ప్రభుపదాభ్యామేవ జ్ఞేయః. అత ఏవేచ్ఛామాత్రమితి పక్షస్యమధ్యే నివేశః. ౧౨

౧౩॥ భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే క్రీడార్థమితి చాపరే। దేవస్యైష స్వభావోఽయమాప్తకామస్య కా స్పృహా॥ ౯

౧౪॥ నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞం నోభయతఃప్రజ్ఞం న ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞం నాప్రజ్ఞం।
అదృష్టమవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమలక్షణమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమైకాత్మ్యప్రత్యయసారం ప్రపఞ్చోపశమం శాన్తం శివమద్వైతం చతుర్థం మన్యన్తే స ఆత్మా స విజ్ఞేయః॥ ౭

శం.— భోగార్థం క్రీడార్థమితి చాన్యే సృష్టిం మన్యన్తే. అనయోః పక్షయోర్దూషణం దేవస్యైష స్వభావోఽయమితి దేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య- సర్వేషాం వా పక్షాణామాప్తకామస్య కా స్పృహేతి. న హి రజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణ సర్పాద్యాభాసత్వే కారణం శక్యం వక్తుం. ౯

ఆ.— యథా తథా వాఽస్తు సృష్టిః- తస్యాస్తు కిం ప్రయోజనమిత్యత్ర వికల్పద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాన్తమాహ (దేవస్యేతి) కస్స్వభావో నామేత్యుక్తే నైసర్గికోఽపరోక్షో మాయాశక్తివిశేషోఽస్యేత్యాహ (అయమితి) పూర్వపక్షాణామపవాదం సూచయతి (అస్యేతి) దేవస్య- పరమేశ్వరస్య స్వభావస్సృష్టిరితి స్వభావపక్షం- నైసర్గికమాయానిర్మితా సృష్టిరితి మతం సిద్ధాన్తత్వేనాశ్రిత్య చతుర్థపాదేన దూషణముచ్యతే పక్షాన్తరసమీకరణాయ్యం. ఈశ్వరస్యైశ్వర్యఖ్యాపనం సృష్టిరిత్యేకః పక్షః. స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపా వా సృష్టిరితి పక్షద్వయం. ఈశ్వరస్య సత్యసఙ్కల్పస్య సృష్టిరితి పక్షాన్తరం. కాలాదేవ జగతస్సృష్టిర్నేశ్వరాత్ - ఈశ్వరస్తూదాసీనః. తత్ర పక్షాన్తరం భోగార్థం క్రీడార్థం వా సృష్టిరితి వికల్పద్వయం. తేషామేతేషాం సర్వేషామేవ పక్షాణాం దూషణం చతుర్థపాదేనోక్తమితి పక్షాన్తరమాహ (సర్వేషామితి) నోఖల్వాప్తకామస్య పరస్యాత్మనో మాయాం వినా విభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే. న చ స్వప్నమాయాభ్యాం సారూప్యమన్తరేణ స్వప్నమాయాసృష్టిరిత్యుక్తుం శక్యతే - అవస్తునో దేవతయోక్తస్తత్ప్రయోగాత్. న చ పరమానన్దస్వభావస్య పరస్య నిర్మాయామిచ్ఛా సఙ్గచ్ఛతే- న హి తస్య స్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాదిభాక్త్వం యుక్తం. న చ మాయామన్తరేణ భోగక్రీడే తస్యోపపద్యేతే. తతో మాయామయీ భగవతస్సృష్టిరిత్యర్థః. యదుక్తం * కాలాత్ప్రసూతిం భూతానామితి- తత్రాహ (న హీతి) అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వభావశబ్దితస్వాజ్ఞానాదేవ సర్పాద్యాభాసత్వం - తథా పరస్య స్వమాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వం- *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి శ్రుతేః. న తు కాలస్య భూతకారణత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౯

కూ.— తస్మాత్పరిపూర్ణస్య పురుషస్య సృష్టిః కిం ప్రయోజనేత్యతో లోకానుగ్రహార్థం స్వభావ ఇతి వక్తుం పక్షాన్తరాణ్యాహ (భోగార్థమితి) కేచిదత్ర స్వస్యైవ భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే మన్యన్తే అపరేతు మహారాజస్య కన్దుకాదివిహారణవత్ క్రీడారూపప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం విశ్వసృష్టిరీశ్వరస్యేతి మన్యన్త ఇత్యర్థః. స్వమతమాహ శ్రుతిః (దేవస్యేతి) దేవస్య- క్రీడాశీలస్యాయం- లీలారూపః విష్ణు-సృష్ట్యాదివిషయః స్వభావ ఏవ. నాన్యత్ప్రయోజనమితి భావః. *లోకవత్తు లీలాకైవల్యమితి సూత్రం కృతః. ఆప్తకామస్య కా స్పృహా- ప్రయోజనస్పృహా న కాపీత్యర్థః ఇతి శ్లోకరూపత్రయనిరూపణసమాప్తౌ. ౧౩

శం.— చతుర్థః పాదః క్రమప్రాప్తో వక్తవ్య ఇత్యాహ (నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాది) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యత్వాత్తస్య శబ్దానభిధేయత్వమితి విశేషప్రతిషేధేనైవ చతుర్థం నిర్దిదిక్షతి. శూన్యమేవ తర్హి తత్.న-మిథ్యావికల్పస్య నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః. న హి రజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాః శుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాః శక్యాః కల్పయితుం. ఏవం తర్హి ప్రాణాదిసర్వవికల్పాస్పదత్వాత్తురీయస్య శబ్దవాచ్యత్వమితి న ప్రతిషేధైః ప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారాదేరివ ఘటాదేః. న- ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివ రజతాదేః. న హి సదసతోస్సమ్బన్ధశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభాక్- అవస్తుత్వాత్. నాపి ప్రమాణాన్తరవిషయత్వం స్వరూపేణ గవాదివత్. నాపి క్రియావత్త్వం పాచకాదివత్. నాపి గుణవత్త్వం నీలాదివత్. అతో నాభిధానేన నిర్దేశమర్హతి. శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వం తర్హి. న- ఆత్మత్వావగమే తురీయస్యానాత్మతృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాత్. శుక్తికావగమ ఇవ రజతతృష్ణాయాః. న హి తురీయస్యాత్మత్వావగమే సత్యవిద్యాతృష్ణాదిదోషాణాం సమ్భవోఽస్తి. న చ తురీయస్యాత్మత్వానవగమే కారణమస్తి - సర్వోపనిషదాం తాదర్థ్యేనోపక్షయాత్. * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మ * తత్సత్యం స ఆత్మా * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః * ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాదినా. సోఽయమాత్మా పరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః. తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతం రజ్జుసర్పాదిసమముక్తం పాదత్రయలక్షణం బీజాఙ్కురస్థానీయం. అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపం రజ్జుస్థానీయం సర్పాదిస్థానీయోక్తస్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాది) నన్వాత్మనశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రతిజ్ఞాయ పాదత్రయకథనేనైవ చతుర్థస్యాన్తఃప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వే సిద్ధే నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః. న-సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవ రజ్జుస్వరూపప్రతిపత్తివత్ త్ర్యవస్థస్యైవాత్మనస్తురీయత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్. *తత్త్వమసీతివత్. యది హి త్ర్యవస్థాత్మవిలక్షణం తురీయమన్యత్- తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావాచ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యం శూన్యతాపత్తిర్వా. రజ్జురివ సర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానా స్థానత్రయేఽప్యాత్మైక ఏవాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వేన వికల్ప్యతే యదా- తదాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపఞ్చనివృత్తిలక్షణఫలం పరిసమాప్తమితి తురీయాధిగమే ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా న మృగ్యం. రజ్జుసర్పవివేకసమకాల ఇవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సతి రజ్జ్వధిగమస్య. యేషాం పునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణ ఘటాధిగమే ప్రమాణం వ్యాప్రియతే- తేషాం ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేఽపి ఛిదిర్వ్యాప్రియత ఇత్యుక్తం స్యాత్. యదా పునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణే ప్రవృత్తం ప్రమాణమనుపాదిత్సితతమోనివృత్తిఫలావసానం ఛిదిరివ ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవివేకకరణే ప్రవృత్తా తదవయవద్వైధీభావఫలావసానా- తదా నాన్తరీయకం ఘటవిజ్ఞానం- న తత్ప్రమా

ణఫలం. నచతద్వదప్యాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపాదిత్సితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తి వ్యతిరేకేణతురీయేవ్యాపారోపపత్తిః-అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవ ప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః. తథాచవక్ష్యతి*జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యత ఇతి జ్ఞానస్యద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణక్షణాన్తరానవస్థానాత్. అవస్థానేచానవస్థాప్రసఙ్గాత్ ద్వైతానివృత్తిః. తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలఏవాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితిసిద్ధం. నాన్తఃప్రజ్ఞమితితైజసప్రతిషేధః. నబహిఃప్రజ్ఞమితివిశ్వప్రతిషేధః. నోభయతఃప్రజ్ఞమితిజాగ్రత్స్వప్నయోరన్తరాళావస్థాప్రతిషేధః. నప్రజ్ఞానఘనమితిసుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః-బీజభావావివేకరూపత్వాత్. నప్రజ్ఞమితియుగపత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః. నాప్రజ్ఞమిత్యచైతన్యప్రతిషేధః. కథంపునరన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మని గమ్యమానానాంరజ్జ్వాదౌసర్పాదివత్ప్రతిషేధాదసత్త్వంగమ్యతఇతి. ఉచ్యతే- జ్ఞస్వరూపావిశేషేపీతరేతరవ్యభిచారాత్. రజ్జ్వాదావివసర్పధారాదివికల్పితభేదవత్. సర్వత్రావ్యభిచారాద్జ్ఞస్వరూపస్యసత్యత్వం. సుషుప్తేవ్యభిచరతీతిచేన్న- సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్. *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతేః. అతఏవాదృష్టం. యస్మాదదృష్టం-తస్మాదవ్యవహార్యం. అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియైః. అలక్షణం- అలిఙ్గమిత్యేతత్. అననుమేయమిత్యర్థః. అతఏవాచిన్త్యం. అతఏవావ్యపదేశ్యంశబ్దైః. ఏకాత్మప్రత్యయసారం- జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోయమాత్మేత్యవ్యభిచారీయఃప్రత్యయః- తేనానుసరణీయం. అథవా- ఏకఆత్మప్రత్యయఃసారం- ప్రమాణంయస్యతురీయస్యాధిగమే- తత్తురీయమేకాత్మప్రత్యయసారం. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతిశ్రుతేః. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిస్థానిధర్మప్రతిషేధఃకృతః. ప్రపఞ్చోపశమమితిజాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావఉచ్యతే. అతఏవశాన్తం- అవిక్రియం. శివం - యతోఽద్వైతం- భేదవికల్పరహితం. చతుర్థం- తురీయంమన్యన్తే- ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్. (సఆత్మా సవిజ్ఞేయఇతి) ప్రతీయమానసర్పభూచ్ఛిద్రదణ్డాదివ్యతిరిక్తాయథారజ్జుః- తథా *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థఃఆత్మా ఽదృష్టోద్రష్టా *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇత్యాదిభిరుక్తోయః- సవిజ్ఞేయఇతిభూతపూర్వగత్యా. జ్ఞాతేద్వైతాభావః. ౭

౭. పాదత్రయేవ్యాఖ్యాతేవ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రాప్తంచతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (చతుర్థఇతి) ననుపాదత్రయవద్విధిముఖేనైవచతుర్థః పాదోపివ్యాఖ్యాయతాం - కిమితినిషేధముఖేనవ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానిషష్ఠీగుణాదీని - తైఃశూన్యత్వాత్తురీయస్యవాచ్యత్వాయోగాన్నిషేధద్వారైవతస్మిన్దేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావంద్యోతయితుంనిర్దిదిక్షితీత్యుక్తం. యదిచతుర్థంవిధిముఖేననినిర్దేష్టుంశక్యం- తర్హిశూన్యమేవతదాపద్యేత - తన్నిషేధేనైవనిర్దిశ్యమానత్వాత్. తథాచిద్ధంనాస్త్యర్థఇతిశఙ్కతే (శూన్యమేవేతి) నతురీయస్యశూన్యత్వమనుమాతుంయుక్తం- వికల్పనదధిష్ఠానం - కల్పితత్వాత్. తథా విధరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్యసత్త్వసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాన్తంసాధయతి (నహీతి) రజతాదీనాంసదనువిద్ధబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్తుస్వపదత్వాయోగాత్ తద్వదేవ ప్రాణాదివికల్పానామపినావస్త్వాస్పదత్వంసిధ్యతీత్యర్థః. యద్యధిష్ఠానత్వంతురీయస్యేష్టం- తర్హివాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితిప్రక్రమభఙ్గఃస్యాదితిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) కింప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వంహేతూకృతం-కింవాతాత్త్వికం. నాద్యః-తస్యతాత్త్వికవాచ్యత్వాసాధకత్వాత్. అతాత్త్వికేతువాచ్యత్వేప్రక్రమోనవిరుధ్యేత. నద్వితీయః - శుక్త్యాదిషుకల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయేపికల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్యతాత్త్వికత్వాయోగాదితిదూషయతి (నప్రాణాదీతి) కించ- వాచ్యత్వే తురీయస్యనిరుచ్యమానేతత్రశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తంవక్తవ్యం. తచ్చషష్ఠీవా- రూఢిర్వా- జాతిర్వా- క్రియావా - గుణోవేతివికల్ప్యప్రథమంప్రత్యాహ (నహీతి) తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్యతురీయస్యచవస్తుభూతసమ్బన్ధాసిద్ధేర్విషయాభావేకుతఃషష్ఠీత్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (నాపీతి) విశిష్టరూపేణవిషయత్వేపిస్వరూపేణనిరుపాధికాత్మనాతదవిషయత్వాన్నాత్రగవాదావివరూఢిరవతరతీత్యర్థః. నతృతీయః- గవాదావివద్వితీయేతురీయేసామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదితిమత్వాహ (గవాదివదితి) నచతుర్థః- పాచకాదావివాక్రియేతురీయే క్రియావత్త్వస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యవక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపిక్రియావత్త్వమితి) నపఞ్చమః - ఉత్పలాదౌ నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణేతురీయేగుణవత్త్వస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యవక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి) తదేవంతురీయస్యవాచ్యత్వానుమానంశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అతఇతి) యదితురీయస్యవాస్తివిశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం- తర్హినరవిషాణాదివ్యస్తైరివతద్బోధేరపినఫలవత్త్వం - విశిష్టజాత్యాదిమతో రాజాదేరుపాసనస్యఫలవత్త్వోపలమ్భాదితిశఙ్కతే (శశవిషాణాదీతి) యథాశుక్తిరియమిత్యవగమేరజతాదివిషయతృష్ణావ్యావర్త్యతే- తథాతురీయంబ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్యసాక్షాత్కారేసత్యనాత్మవిషయాతృష్ణావ్యవచ్ఛిద్యతే. తదేవమాత్మత్వేనతురీయావగమస్య సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకత్వాదనర్థకత్వాశఙ్కానయుక్తేతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తురీయస్యాత్మత్వావగమేసతిసర్వానర్థహేతుతృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణంఫలముక్తంవిద్వదనుభవేనసాధయతి (నహీతి) ననుతురీయమశేషవిశేషశూన్యంనాత్మత్వేనావగన్తుంశక్యతే- తద్ధేత్వభావాదితి. తత్రాహ (నచేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) నిషేధముఖేనైవతురీయస్యప్రతిపాదనం - నవిధిముఖేనేత్యుపపాద్యవృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (సోయమిత్యాదినా) బీజాఙ్కురస్థానీయం- మిథోహేతుహేతుమద్భావేనవ్యవస్థితమిత్యర్థః. అబీజాత్మకం - కార్యకారణవినిర్ముక్తమితియావత్. తత్రహేతుంసూచయతి (పరమార్థేతి) తస్యవిధిముఖేననిర్దేశానుపపత్తింప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్వాదీతి) కిముత్తరేణగ్రన్థేనతురీయంప్రతిపాద్యతే- కింవాతస్యస్థానత్రయవైలక్షణ్యంవివక్ష్యతే. ప్రథమేప్రతిపాదకస్యవిధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం. ద్వితీయేపితదానర్థక్యమాపద్యేత- అసుక్తైవో

౭. ఏకాత్మప్రత్యయసారమితిశాఙ్కరాదిపాఠః.

స్థానత్రయాన్నస్నీ ద్వైతేఽపి ముహుర్వ్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) నతావత్తురీయం విధిముఖేన బోధ్యం- తస్య స్వప్రకాశత్వాత్ తస్మిన్ ప్రకాశాద్యనుదయాత్. తథాపి నహి ప్రోక్తలక్షణాన్నిరూపణే ప్రతిపన్నం తన్నిషేధేన బోధ్యతే- తన్నిషేధే తస్య యథావదప్రథనాత్. అతోఽననిషేధానర్థక్యమితి పరిహరతి (నసర్వాన్త) తురీయస్య హ్యవస్థాత్రయవిలక్షణస్యాత్మాఽదేవ సిద్ధావపి జీవాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య తురీయం బ్రహ్మస్వరూపమితి నోపదేశమన్తరేణ సిద్ధ్యతీతి తురీయం స్థానోపాధిరహితం ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః. యథా విధిముఖేన ప్రవృత్తైః తత్త్వమసీతివాక్యైః స్థానత్రయసాక్షిణస్త్వంపదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతాలక్షణయా బోధ్యతే - తథా నిషేధశాస్త్రైరపి తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య తురీయబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుం దృష్టాన్తమాహ (తత్త్వమసీతి) నను స్థానత్రయవిశిష్టస్యాత్మనో నైవ తురీయాత్మత్వం తురీయశ్రుతేన ప్రతిపాద్యతే- తురీయస్య విశిష్టాద్విలక్షణత్వేనాత్యన్తభిన్నత్వాత్. తత్రాహ (యదిహీతి) స్థానత్రయాన్తర్గతేన విశిష్టేన విశిష్టాదాత్మనో నిష్కలత్వాభావాన్నతా త్వేకీభావాత్తురీయస్య విశిష్టాద్యన్యత్వం-అన్యథాత్మత్వనష్టేర్నమాత్మనస్సంస్పర్శవిరహితస్వరూపతయా జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్తురీయస్యావస్థాత్రయవిశిష్టస్య ద్వారత్వాభావాత్, విశిష్టస్య చ తత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదర్శనాత్, తురీయప్రతిపత్తిరేవ స్యాదిత్యర్థః శాస్త్రప్రవృత్తిప్రతిపత్తిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (శాస్త్రేతి) తద్విశిష్టరూపమనూద్య నిషేధముఖేనాపోహేన తస్య తురీయత్వముపదిశతి- భేదే చాత్యన్తభేదాన్న శాస్త్రప్రవృత్తిప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. మాఽస్తు తురీయప్రతిపత్త్యుపాయ ఇతి చేత్ తత్రాహ (శూన్యేతి) విశిష్టస్యైవ ప్రతిపత్త్యా తురీయస్య ప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్య విశ్వాదేర్విశేషస్య పర్యుదస్తత్వాత్, తస్య తస్య చాప్రతిపన్నత్వాత్, నైరాత్మ్యధీరేవాపద్యేతేత్యర్థః. భేదపక్షే వ్యర్థో శాస్త్రోపదేశాన్నసమ్భవతి- శక్తిరూపభావాత్ - అభేదపక్షేఽపి తదప్రతిపత్తిర్నైవ స్యాదితి చేత్. తత్ర కిం తురీయం ప్రత్యస్యమయుజ్యతే- కిం వా ప్రమాణాన్తరం- అథవా సాధనాన్తరమితి వికల్పానప్రమాణం ప్రపఞ్చయతి (రజ్జ్వాదివదితి) యథా రజ్జురధిష్ఠానభూతా సర్పాభావాదినా నిర్వికల్పేతే - ఏవమేకైవాత్మా స్థానత్రయేఽపి యదాఽన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినా వికల్ప్యమానో విభాతి - తదా తదనువాదేనా నాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం- తదుత్పత్తిసమానకాలమేవాత్మనస్సర్వనివృత్తిరూపం ఫలం సిద్ధమితి నఫలపర్యనుయోగోఽవకాశవానిత్యర్థః. శబ్దస్య సంసృష్టపరోక్షజ్ఞానహేతోరసంసృష్టాపరోక్షజ్ఞానహేతుత్వాయోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రత్యాహ (తురీయేతి) తస్య హి సాక్షాత్కారేణ శబ్దాదిరిక్తప్రమాణమన్వేష్యం - శబ్దస్య విషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్, విషయస్య తురీయస్యాపరోక్షస్యాపరోక్షత్వాదిత్యర్థః. తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసఙ్ఖ్యానాఖ్యం సాధనాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రతిక్షిపతి (సాధనాన్తరం వేతి) ప్రసఙ్ఖ్యానస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపం ప్రతిహేతుతేతి భావః. యథా రజ్జురియం సర్పో నేతి వివేకధీసముదయసాక్షాత్కారవశాదేవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్య ఫలాన్తరం ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా నసమ్భవతి- క్లృప్తత్వాత్. తదేవాహ పీత్యాహ (రజ్జ్వాదా) విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలం- నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా స్వవిషయే భావరూపమతిశయమాధత్తే చేత్ - అపనయాత్ క్రియాత్వావిశేషాచ్ఛిదాదిచ్ఛేద్యసంయోగాపనయనాతిరిక్తమతిశయమాదధ్యాత్- నచ సంయోగవినాశాతిరిక్తచ్ఛిదాఫలమ్ప్రతిపత్తిరస్తి. ప్రాకట్యస్య చ ప్రకాశత్వే జ్ఞానవన్నార్థనిష్ఠత్వం స్యాత్ అప్రకాశత్వే తేనార్థస్య నార్థో ఽస్తీతి భావః. అజ్ఞాననివర్తకమేవ ప్రమాణమితి పక్షే విషయస్ఫురణే కారణాభావాద్విషయసంవేదనం నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) ఘటో హి తమసావృతో వ్యవహారయోగ్యస్తిష్ఠతి- తస్య తమసో నివృత్తిర్వ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనే ప్రదీపాదిప్రమాణం ప్రవర్తతే. తచ్చానుపాదిత్సితస్య- అనిష్టస్య ప్రహేయస్య తమసో నివృత్తిలక్షణేయదా పర్యవస్యతి - తదా ఘటసంవేదనమార్థికం ప్రమాణఫలం సమ్భవతి. యథా ఛిదిక్రియా ఛేద్యస్య తరోరవయవయోస్సంయోగనిరసనే ప్రవృత్తా సలిలముఖేన భేదాద్వయవయోర్ద్వైధీభావే ఫలే పర్యవస్యతి - నత్వన్యతరావయవే పిచ్ఛిదిర్వ్యాప్రియతే- తథేహాపి తమోనివృత్తౌ ప్రమాణం నిర్వృణోతి- ఘటస్ఫురణం త్వార్థికం-న చ తస్య స్థాయిత్వం - అభివ్యఞ్జకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ - ఘటాదేర్జడస్య సంవిదపేక్షత్వాత్తత్ర సంవిదో ముఖ్యఫలత్వేఽపి నాత్మనస్స్వప్రకాశస్య సంవిదేకతానేయమనస్యారోపితధర్మనివర్తకత్వమన్తరేణ సంవిజ్జనకత్వవ్యాపారస్సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) తురీయాత్మని సంవేదనజననవ్యాపారేణ ప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే- తస్య సంవిదాత్మకత్వాదారోపితనివృత్తివ్యతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదనపేక్షత్వాదిత్యుక్తం. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీతి) అక్రియాభావేనాశ్రితప్రమాణాభావాదన్తరక్షణే స్వవ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) కించ- జ్ఞానాధీనద్వైతనివృత్త్యవచ్ఛిన్నక్షణాతిరేకేణ నక్షణాన్తరే జ్ఞానం స్థాతుం పారయతి - నచాస్థిరం జ్ఞానం వ్యాపారాయ పర్యాప్తం - తథా చ జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణ నాత్మని వ్యాపారోఽస్తీత్యాహ (జ్ఞానస్యేతి) నను జ్ఞానం ద్వైతనివర్తకమపి న స్వాత్మానం నివర్తయతి-నివర్త్యనివర్తకభావస్యైకత్ర విరోధాత్. అతో యావజ్జ్ఞానం నివర్తకం స్థాస్యతి- తత్రాహ (అవస్థానే చేతి) నివర్తకస్య జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తేరనన్తరమపి నివర్తకాన్తరమపేక్ష్యావస్థానే చ తస్య తస్య నివర్తకాన్తరసవ్యపేక్షత్వాదనవస్థాపి విజ్ఞానస్య నివర్తకత్వాసిద్ధిః. న చ జ్ఞానస్య స్వస్య నివర్తకత్వానుపపత్తిః- స్వపరవిరోధినాం భావానాం బహుళముపలమ్భాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్య జన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావాత్, తజ్జన్మనశ్చ ద్వైతనిషేధే నైవోపక్షయాత్, క్షణాన్తరే విషయస్ఫురణజననాయానవస్థానాదారోపితాతద్ధర్మనివృత్త్యైవ జ్ఞానం పర్యవసితమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితం విజ్ఞానమేవ ప్రమాణం- తస్య వ్యాపారో జన్మైవ- తేన సమానకాలైవ నానాత్వనివృత్తిరితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుషుప్తం హి స్వప్నజాగరితే ప్రతి బీజభావః-తస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాం స్వోపాంశుత్వం- ఏకం ఘనం కారణమవిభక్తం సుషుప్తమితి తత్ప్రతిషేధానేత్యాదినా సమ్భవతీత్యర్థః. యదుక్తం సర్పాదీనాం రజ్జ్వాదౌ భ్రాన్తిప్రతిపన్నానాం ప్రతిషేధాదసత్త్వం- ఆత్మని తు ప్రమాణేన గమ్యమానానామన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనాం న ప్రతిషేధో యుజ్యతే- మానవిరోధాదితి శఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాద్వ్యక్తమన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) విమతమసత్యం- వ్యభిచారిత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యావిశేషః- అవ్యభిచారః. తత్ర రజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణం. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామిత

చేతరవ్యభిచారేనిదర్శనంసర్పధారాదీతి. నిమతంసత్యం - అవ్యభిచారిత్వాత్ - రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్పత్రేతి) తస్యచసత్యత్వేసర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వసిద్ధిరితిభావః. అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధింశఙ్కతే (నుషుప్తఇతి) నతత్రచైతన్యస్యవ్యభిచారః-సుషుప్తస్యాస్ఫురణవ్యాప్తతయాసాధకస్ఫురణస్యావశ్యకత్వాదిత్యాహ (ననుసుప్తస్యేతి) సుషుప్తసాధకస్ఫురణస్యసత్త్వే ప్రమాణమాహ (నహీతి) నిషేధశాస్త్రాలోచనయానిర్విశేషత్వం తురీయస్యోక్తం- తదేవహేతూకృత్య జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వమాహ (అతఏవేతి) దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనాదదృష్టత్వాదర్థక్రియారాహిత్యమితివిశేషణాన్తరమాహ (యస్మాదితి) అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పౌనరుక్త్యంపరిహరతి (కర్మేన్ద్రియైరితి) అలక్షణమిత్యయుక్తం- * సత్యంజ్ఞానమనన్తమిత్యాదిలక్షణోపలబ్ధ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అలిఙ్గమితి) * శోహ్యనాన్యాసిద్ధ్యాప్రాప్త్యాదిత్యాదిలిఙ్గోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుమేయమితి) ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తంవిశేషణాన్తరమాహ (అతఏవేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవశబ్దావిషయత్వం- శబ్దప్రవృత్తేర్వస్తుప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ (అతఏవేతి) జిజ్ఞాస్యతోక్తంపక్షనాస్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ(ఏకాత్మేతి) పరోక్షార్థవిషయతయావిశేషణంవ్యాఖ్యాయాపరోక్షార్థతయావ్యాకరోతి (అథవేతి) అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాత్మనిప్రమాణత్వేబృహదారణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (ఆత్మేత్యేవేతి) యశ్చాప్నోతీత్యాదినాసర్వప్రపఞ్చత్వాదిలక్షణస్యావధారితత్వముక్తః- నచవాఙ్మనసాతీతస్యశ్రుతిభ్యోఽవగతస్యానైకరసంపరమాత్మానంప్రత్యక్త్వేనగృహీత్వాతన్నిష్ఠస్థితిత్యాద్యనవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వంశ్రుతితోఽదృష్టమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరస్యపునరుక్తింపరిహరన్నర్థభేదమాహ (అన్తరితి) స్థానిధర్మస్యస్థానధర్మస్యచప్రతిషేధోఽన్తఃప్రజ్ఞనపరాభృశ్యతే. శాన్తం-రాగద్వేషాదిరహితం. అనిక్రియం- కూటస్థమిత్యర్థః. శివం - పరిశుద్ధం. పరమానన్దబోధరూపమిత్యయావత్. యస్మాద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్చతుర్థమిత్యాహ (యతఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (భేదేతి) సర్వానివిశేషవిషయత్వాభావేకథంచతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతీయమానేతి) చతుర్థతురీయయోర్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్యం. తస్యోక్తవిశేషణత్వేపిమనుకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఆత్మానవిజ్ఞేయఇతి) తదేవవ్యాచష్టే (ప్రతీయమానేతి) *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఅవినాశిత్వాదిత్యాదివాక్యానిప్రతీకోపాదానేనదర్శయతి (నహిద్రష్టురితి) ఆత్మస్యవ్యవహార్యేకుతోవిజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యభూతపూర్వమవిద్యావస్థాయాంయాజ్ఞేయత్వాఖ్యావగతిః - తయేదానీమపివిజ్ఞేయత్వమిత్యాహ (భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవకిమితిజ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగోఽభవతి- తత్రాహ (జ్ఞాతఇతి) జ్ఞానేనతత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— చతుర్థంపాదంనిర్దిశతి (నాన్తఃప్రజ్ఞమితి) నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞమితిబహిఃప్రజ్ఞాన్తఃప్రజ్ఞయోర్విశ్వతైజసయోర్వ్యావృత్తిః. నప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞమితిప్రజ్ఞానఘనస్యసుషుప్తిస్థానస్యవ్యావృత్తిః. ప్రజ్ఞశబ్దాత్ * ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతిస్వార్థేఅణ్. అతఃప్రాజ్ఞశబ్దస్యస్వార్థాణన్తతయాప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్. ననుప్రజ్ఞభిన్నత్వేఅప్రజ్ఞత్వంస్యాత్. ఏవంచాజ్ఞత్వప్రసక్తిరిత్యత్రాహ (నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షేణజానాతీతిప్రజ్ఞః. జ్ఞానాదిషడ్గుణమధ్యేజ్ఞానప్రధానత్వేనప్రజ్ఞశబ్దితాత్ సుషుప్తిస్థానస్థాత్సఙ్కర్షణాద్భిన్నత్వేపిసర్వజ్ఞతయాఅప్రజ్ఞత్వమపినాస్తీతిభావః. అదృష్టం - బాహ్యేన్ద్రియజ్ఞానాగోచరం. అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం - వాక్పాణ్యాదికర్మేన్ద్రియాగోచరం. అతఏవఅలక్షణం- లక్ష్యతేఽనేనేతిలక్షణం- అనుమానం. అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః. అతఏవాచిన్త్యంఅవ్యపదేశ్యం- ఇదమిత్థమితివచనావ్యపదేశానర్హం. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - ఏకాత్మప్రత్యయగోచరం. ప్రపఞ్చోపశమం- సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాదిప్రపఞ్చస్యాప్యుపశమోయస్మిన్తత్ప్రపఞ్చోపశమం. * ఏతస్మాన్నానావతారాణాంనిదానంబీజమవ్యయమితిస్మరణాత్. శాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితం. శివం-కదాచిదపిత్వాదవినాశావిర్భావతిరోభావగన్ధరహితతయాశివం - మఙ్గళం. అద్వైతం - సజాతీయద్వితీయరహితం. ఏతాదృశంవాసుదేవంచతుర్థంమన్యన్తే. (సఆత్మా) ఆప్నోతీతిహ్యాత్మా. సర్వదేశకాలసర్వవస్తువ్యాప్తత్వాత్సఙ్కర్షణాదీనామపిసఆత్మా. (సవిజ్ఞేయః) * తమేవైకంజానథాత్మానమన్యావాచోవిముఞ్చథేతిశ్రుతేఃతస్యైవవిజ్ఞేయత్వమితిభావః. ౭

మా.— చతుర్థపాదమాత్మనఆహ (నాన్తరితి) అన్తఃప్రజ్ఞాపయతీత్యన్తఃప్రజ్ఞః - స్వప్నార్థప్రదర్శకః. సనేత్యర్థః. నబహిఃప్రజ్ఞం- జాగ్రదర్థప్రదర్శకోనభవతి. నోభయతఃప్రజ్ఞం- బాహ్యశబ్దాదికంజానన్స్వప్నార్థాంశ్చయదాపశ్యతి - సాపికాచిద్దశాఉభయతఇత్యనేనగృహ్యతే. ఉభయతః - బాహ్యాభ్యన్తరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతఃప్రజ్ఞః. సనేతినోభయతఃప్రజ్ఞం. ఏతద్దశావ్యాపారోవిశ్వతైజసాఖ్యేశ్వరరూపద్వయకర్తృకోజ్ఞేయః. సోపిముఖ్యోనాస్తీత్యర్థః. నప్రజ్ఞానఘనం- ప్రాగ్వద్విపరీతసమాసఃకర్తవ్యఃఘనప్రజ్ఞానమితి. ఘనం - అజ్ఞానావృతంసుప్తజీవస్వరూపంప్రజ్ఞాపయతీతిఘనప్రజ్ఞానం. తన్నభవతీతినప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే. నప్రజ్ఞం- ప్రకర్షేణజ్ఞాపయతిమానసవాసనామయంధ్యేయమితిప్రజ్ఞం. తన్నేతినప్రజ్ఞం. అయమపిస్వాప్నికవ్యాపారతుల్యతయాతైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారోద్రష్టవ్యః. సోపితుర్యేనేత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంజాగ్రత్కాలీననిర్విషయకేవలాత్మస్ఫురణరూపజడీభావాఖ్యావస్థానస్యాపి. ఇదమపిసుషుప్తివ్యాపారతుల్యతయాప్రాజ్ఞాఖ్యభగవద్వ్యాపారోజ్ఞేయః. సోపితుర్యేనాస్తీతిధ్యేయం. ఏవంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారాన్బాహ్యాభ్యన్తరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపనసుప్తస్వరూపజ్ఞాపనరూపా, న్కించిద్బాహ్యంకించిత్స్వాప్నంభయరూపవ్యాపారం,, సమాధిస్థనిరన్తరజ్ఞానసన్తత్యుత్పాదనరూపవ్యాపారం, జడీభావరూపవ్యాపారం, చాకుర్వదిత్యర్థః. నోభయతఃప్రజ్ఞమిత్యత్రకింస్వరూపకర్తృకంవ్యాపారద్వయమస్యనేత్యుచ్యతే- తద్విచారణీయం - తర్హికింనిర్వ్యాపారమేవచతుర్థంరూపం. నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞాపకంనేతినాప్రజ్ఞం. ప్రజ్ఞాపకమేవ. ముక్తానాంతద్యోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూప

అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి.

౧౫॥ నివృత్తేస్సర్వదుఃఖానామీశానఃప్రభురవ్యయః।అద్వైతస్సర్వభావానాందేవస్తుర్యోవిభుస్స్మృతః॥ ౧౦

౧౬॥ కార్యకారణబద్ధౌతావిష్యేతేవిశ్వతైజసౌ। ప్రాజ్ఞఃకారణబద్ధస్తుద్వౌతౌతుర్యేనసిధ్యతః॥ ౧౧

వ్యాపారకత్రైత్యర్థః. అదృష్టం - విశ్వాదిరూపత్రయం బాహ్యాన్తరపదార్థజ్ఞానతద్వ్యయరూపకార్యలిఙ్గేనానుమేయం. నతథాచతుర్థంరూపందృశ్యమిత్యదృష్టమితివా- అముక్తదృష్ట్యగోచరత్వాద్వాఅదృష్టమిత్యర్థః. (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తింవినాతద్రూపవిషయకగ్రహణవ్యవహారయోఃఅభావాదవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమిత్యుచ్యతే. అలక్షణం - లక్షణం - అనుమాపకం. జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్షణం. అతఏవాచిన్త్యం. అచిన్త్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం- వ్యపదేష్టుమశక్యం. ఐకాత్మ్యప్రత్యయసారం- ఏకః- ప్రధానః. ఆత్మా- పూర్ణః. ఏకశ్చాసావాత్మాచైకాత్మా. ఏకాత్మైవైకాత్మ్యం. స్వార్థేష్యఞ్. ప్రత్యయః- జ్ఞానరూపః. సారః-ఆసన్నరూపఇత్యైకాత్మ్యప్రత్యయసారం. ప్రపఞ్చోపశమం- ఉపచివిస్తారే. ప్రపఞ్చః- విస్తృతః. వ్యాప్తఇతియావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ. శమః- సుఖం. ఉత్కృష్టానన్దరూపం. ప్రపఞ్చశ్చాసావుపశమశ్చప్రపఞ్చోపశమః. తం. ముక్తాత్మనోదేహబన్ధాద్యనిష్టప్రపఞ్చముపశమయతీతిప్రపఞ్చోపశమమితివా. శాన్తం-ఊర్మిషట్కరహితం. నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వాచ్ఛివం. అద్వైతం- ద్వితీయప్రధానం. ద్విత్వేన- వస్తుత్వేనపేక్షయాన్యాత్మకల్పరూపద్వితీయప్రకారేణఇతం- జ్ఞాతంవస్తుద్వీతం. ఇణ్గతౌ. ద్వీతస్యేదంద్వైతం - మిథ్యాజ్ఞానం. నవిద్యతేమిథ్యాజ్ఞానంయస్మాత్తదద్వైతం. మిథ్యాజ్ఞానవిరోధీవా. అహంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితియావత్. ఏతాదృశమాత్మానంచతుర్థంపాదంమన్యన్తే - ఔపనిషదాఇత్యర్థః. * సోయమాత్మాచతుష్పాదితిప్రతిజ్ఞాతంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యరూపచతుష్టయంసపరికరంనిరూప్యరూపత్రయవిషయేమన్త్రానుదాహృత్యచతుర్థవిషయేమన్త్రానుదాహరిష్యన్నిదానీంచతూరూపఆత్మాఅవశ్యంజ్ఞాతవ్యఇతివదన్నుపసంహరతి (సఆత్మేతి) యఇతిశేషః. చతూరూపోయఆత్మా- సవిజ్ఞేయః - విధితయా- చతుర్విధతయాఽవిశేషేణచముముక్షుభిర్జ్ఞేయఇత్యర్థః. ౧౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి. ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా. ఈశాన ఇత్యస్యపదస్యవ్యాఖ్యానం- ప్రభురితి. దుఃఖనివృత్తింప్రతిప్రభుర్భవతీత్యర్థః. తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్ దుఃఖనివృత్తేః. అవ్యయః- నవ్యేతి - స్వరూపాన్నవ్యభిచరతీతియావత్. ఏతద్యుక్తం, యస్మాదద్వైతః. సర్వభావానాంరజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్. సఏషదేవః-ద్యోతనాత్. తురీయః-చతుర్థః. విభుః-వ్యాపీస్మృతః. ౧౦

ఆ.— నానాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిశ్రుత్యుక్తేర్థేతద్వివరణరూపాన్శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) వివిధంస్థానత్రయమస్మాద్భవతీతివ్యుత్పత్త్యాతురీయోవిభురుచ్యతే. నహితురీయాతిరేకేణస్థానత్రయమాత్మానంధారయతి. సర్వదుఃఖానాం- ఆధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నానాంతద్ధేతూనాంతదాధారాణామితియావత్. ఈశానపదంప్రయుజ్యప్రభుపదంప్రయుఞ్జానస్యపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈశానఇతి) తురీయస్యదుఃఖనివృత్తింప్రతిసామర్థ్యస్యనిత్యత్వాన్నకదాచిదపి దుఃఖంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానేతి) సంసృష్టరూపేణ వ్యయోక్తిత్యాశఙ్క్యావిశినష్టి (స్వరూపాదితి) తత్రప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వంహేతుమాహ (ఏతద్యుక్తఇతి) అతోద్వితీయస్యవ్యయహేతోరభావాదితిశేషః. విశ్వాదీనాందృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యోక్తలక్షణత్వంవిద్వదనుభవసిద్ధమితిసూచయతి (స్మృతఇతి) ౧౦

కూ.— చతుర్గరూపస్యోక్తంమాహాత్మ్యంసఙ్గ్రహయితుమాహ (అత్రేతి) తురీయస్యోక్తార్థేఏతే-వక్ష్యమాణాశ్లోకాస్సంవాదినోభవన్తీత్యర్థః. * ప్రపఞ్చోపశమమిత్యాదినోక్తేసర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థేశ్లోకానాహ (నివృత్తేరితి) సర్వదుఃఖానాంనివృత్తేః- కారణమితిశేషః. ఈశానః- బ్రహ్మాదీనామనితి- ప్రేరయతీతీశానః. ప్రభుః- స్వామీ. అవ్యయః- శశ్వదేకరూపః. అద్వైతః- మిథ్యాజ్ఞానవినివర్తకః. సర్వభావానాం- భవన్తీతిభావాః. * భూసత్తాయాం. భగవద్ధ్యానేనలబ్ధసత్తాకాఇత్యర్థః. * అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదసన్తమేనంతతోవిదురితిశ్రుతేః. సర్వేషాంభావానాం- అధికృతాత్మనాందేవః- ఉపాస్యః. విభుః- సమర్థః. స్మృతః- మన్త్రదృగ్భిరితిశేషః. ౧౫

శం.— విశ్వాదీనాంసామాన్యవిశేషభావోనిరూప్యతేతుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థం-కార్యం- క్రియతఇతి. ఫలభావః. కారణం-కరోతీతి. బీజభావః. తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణాభ్యాంబీజఫలభావాభ్యాంతౌ-యథోక్తౌవిశ్వతైజసౌబద్ధౌ-సఙ్గృహీతావిష్యేతే. ప్రాజ్ఞస్తుబీజభావేనైవబద్ధః. తత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవహిబీజంప్రాజ్ఞత్వేనిమిత్తం. తతోద్వౌతౌ- బీజఫలభావౌతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణేతుర్యేనసిధ్యతః-నవిద్యేతే. నసంభవతఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— విశ్వాదిష్వవాన్తరవిశేషనిరూపణద్వారేణతురీయస్వరూపనిర్ధారయతి (కార్యేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వంసామాన్యం - ప్రాజ్ఞస్యకారణమాత్రబద్ధత్వంవిశేషః. అథేదంనిరూపణంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తుర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యకారణమాత్రబద్ధత్వంసాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాన్తరవిశేషేఽపిస్థితేప్రకృతేతురీయేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తతఇతి) తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వంచిదేకతానేతయోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ (నసంభవతఇతి) ౧౧

౧౨॥ నాత్మానం నాపరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతం। ప్రాజ్ఞః కించన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్సదా॥ ౧౨

౧౩॥ ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభయోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః। బీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే॥ ౧౩

కూ.— *నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞమిత్యాదినా తురీయస్య విశ్వాదిరూపత్రయవైధర్మ్యముక్తం-తత్ప్రపఞ్చయతి (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతోఽహఙ్కారమమతాదిభ్రమః. తద్రూపః కార్యబన్ధః. తత్కారణాజ్ఞానరూపః కారణబన్ధః. జీవనిష్ఠతాదృశజాగ్రత్పదార్థభ్రమావిద్యారూపకార్యకారణబన్ధస్వామీ విశ్వః. తైజసస్తు విద్యాకార్యభూతలోకరూపస్వాప్నపదార్థభ్రమేణ తత్కారణాజ్ఞానేన చ బద్ధజీవనిష్ఠతాదృశబన్ధస్వామీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్తు తత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబన్ధః సుషుప్తిబన్ధస్వామీ. తురీయో-చతుర్థరూపే న్యాస- కార్యకారణబన్ధనియమనవ్యాపారః కారణమాత్రబన్ధనియమనవ్యాపారశ్చ ద్వావపి న సిధ్యత ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— కథం పునః కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్య, తురీయే వా తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌ బన్ధౌ న సిధ్యత, ఇతి. యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతం బాహ్యం ద్వైతం ప్రాజ్ఞో న కించన సంవేత్తి- యథా విశ్వతైజసౌ. తతశ్చాసౌ తత్త్వాగ్రహణేన తమసాఽన్యథాగ్రహణబీజభూతేన బద్ధో భవతి. యస్మాత్తురీయం తత్సర్వదృక్సదా- తురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా- సదైవ సర్వం చ తద్దృక్చేతి సర్వదృక్. తస్మాన్న తత్త్వాగ్రహణలక్షణం బీజం. తత్ర తత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యత ఏవాభావః. న హి సవితరి సదా ప్రకాశాత్మకే తద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథా ప్రకాశనం వా సంభవతి. * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేః. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థః సర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ ఏవేతి సర్వదృక్సదా. * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౧౨

ఆ.— ప్రాజ్ఞస్య కారణబద్ధత్వం సాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్య కార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వం స్పష్టయతి (తుర్యమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) వాశబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిస్సూచ్యతే. ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేన పాదత్రయం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విలక్షణం- అనాత్మానమితి యావత్. అనృతమిత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి. ద్వైతం- ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః. వైధర్మ్యోదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్య విభాగవిజ్ఞానాభావే ఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తే తమసి కార్యలిఙ్గమనుమానం సూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయం చోద్యం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన ప్రత్యాఖ్యాతి (యస్మాదిత్యాదినా) సదైవ తురీయాదన్యస్యాభావాత్తురీయమేవ సర్వం, తచ్చ సదా దృగ్రూపమితి యస్మాత్ - తస్మాదితి యోజనా. తత్రేతి పరిపూర్ణం చిదేకతానం తురీయం పరామృశ్యతే. (అత ఏవేతి) కారణాభావే కార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. తురీయే తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసంభవం దృష్టాన్తేన సాధయతి (న హీతి) యత్తు తురీయస్య సదా దృగాత్మత్వముక్తం - తత్ర ప్రమాణమాహ (న హి ద్రష్టురితి) చతుర్థపాదం ప్రకారాన్తరేణ యోజయతి (అథవేతి) తత్రాపి శ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి). ౧౨

కూ.— *న ప్రజ్ఞానఘనం నాప్రజ్ఞమిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యముపన్యస్యతి మాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపం న సంవేదయతి- తథా నాపరాన్-అన్యాన్జీవాన్. న సత్యం ఘటాదికం. నాపి చానృతం-శుక్తిరజతాదికం సంవేదయతీత్యర్థః. జీవస్వరూపసుఖం వినా నాన్యత్కిమపి సంవేదయతీతి యావత్. తురీయం తు సదా సర్వదృక్- సర్వం దర్శయతీతి సర్వదృక్. ముక్తౌ తత్ప్రత్యగ్రూపం సర్వం సర్వదా ప్రదర్శయతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— నిమిత్తాన్తరప్రాప్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయం శ్లోకః. కథం. ద్వైతాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్యైవ తురీయస్యేతి ప్రాప్తాశఙ్కా నివర్త్యతే. యస్మాద్బీజనిద్రాయుతః- తత్త్వాప్రతిబోధో నిద్రా. సైవ చ విశేషప్రతిబోధప్రసవస్య బీజం, సా బీజనిద్రా. తయా యుతః ప్రాజ్ఞః. సదాదృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణా నిద్రా తురీయే న విద్యతే- అతో న కారణబన్ధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— అనుభూనప్రయుక్తాం తురీయేఽపి కారణబద్ధత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (ద్వైతస్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం గృహ్ణాతి (నిమిత్తాన్తరేతి) వివాదాస్పదం తురీయం కారణబద్ధం - ద్వైతాగ్రహణత్వాత్- ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవ దర్శయన్నిమిత్తాన్తరమేవ స్ఫోరయతి (కథమితి) అనుమానకృతాశఙ్కానివర్తకత్వేన శ్లోకమవతారయతి (ప్రాప్తేతి) ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయా నియతపూర్వభావిత్వం కారణబద్ధత్వే ప్రయోజకం - న చ తురీయస్య తదస్తీత్యప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (యస్మాదితి) కించ- తురీయస్య విశుద్ధచిద్ధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాహ (సదేతి) స చ పూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః- తురీయస్యోత్తరభావికార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితి మత్వాహ (తత్త్వేతి) దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యాభాసత్వే ఫలితమాహ (అతో నేతి) ౧౩

కూ.— *శివమద్వైతమితి తురీయస్య యన్మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముక్తం - తత్ప్రాజ్ఞస్యాపి సమమితి వదన్ తతస్తురీయస్య వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ద్వైతస్యేతి) ద్వైతస్య- గేహదేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యస్య అగ్రహణం - గ్రహణాహేతుత్వం. గేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యభ్రమాజనకత్వం ప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం. (బీజేతి) దేహగేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యబుద్ధిబీజభూతా మూలావిద్యా బీజనిద్రా. తయా యుతః - తద్వ్యక్తత్వప్రదః ప్రాజ్ఞః. (సా చేతి) చస్త్వర్థే. తుర్యే తు సా- బీజనిద్రా- తద్వ్యక్తత్వప్రదత్వమితి యావత్. న విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౩

౧౯॥ స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా। న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యన్తి నిశ్చితాః॥ ౧౪

౨౦॥ అన్యథా గృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః। విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే॥ ౧౫

౨౧॥ అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే। అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా॥ ౧౬

శం.— స్వప్నః- అన్యథాగ్రహణం. సర్పవద్రజ్జ్వాం నిద్రా- ఉక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణం తమ ఇతి. తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌ విశ్వతైజసౌ. అతస్తౌ కార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ. ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితః కేవలయైవ నిద్రయా యుక్త ఇతి కారణబద్ధ ఇత్యుక్తం. నోభయం పశ్యన్తి తురీయే నిశ్చితా- బ్రహ్మవిదః ఇత్యర్థః. విరుద్ధత్వాత్ సవితరీవ తమః. అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః. ౧౪

ఆ.— * కార్యకారణబద్ధావిత్యాదిశ్లోకోక్తముభయావస్థామ్యేన స్పష్టయతి (స్వప్నేతి) నను తైజసస్యైవ స్వప్నయుక్తత్వం- న విశ్వస్య సర్వదా బుధ్యమానస్య స్వప్నాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ- ప్రబుధ్యమానస్యాప్యన్యథాగ్రహణాత్. కథమవిశేషేణ విశ్వతైజసౌ స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్న ఇతి) యథా రజ్జ్వాం సర్పో గృహ్యమాణోऽన్యథా గృహ్యతే- తథా ఆత్మని దేహాది గ్రహణమన్యథా గ్రహణం- ఆత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్. తేన స్వప్నశబ్దితేనాన్యథా గ్రహణేన సంసృష్టత్వం విశ్వతైజసయోరవిశిష్టమిత్యర్థః. తథా నిద్రాశబ్దస్యైవ నిద్రా యుక్తా- సతి ప్రబోధే తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణత్వాదిత్యాహ (నిద్రేతి) ఉక్తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోర్ద్వయోః సంగ్రహమాహ (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహణేనాగ్రహణేన చ కార్యకారణబద్ధత్వం సూచితమిత్యాహ (అతస్తావితి) ద్వితీయం పాదం విభజతే (ప్రాజ్ఞస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (నోభయమితి) తురీయే నిద్రాస్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపే తురీయే విరుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సవితరీవేతి) తురీయే వస్తుతో నావిద్యాతత్కార్యయోః స్పృష్టిరతః కార్యకారణబద్ధత్వం తస్యాపి నాస్తీతి సూచితమిత్యాహ (అతో నేతి) ౧౪

కూ.— ప్రకారాన్తరేణాప్యవస్థాధర్మవైధర్మ్యమాహ (స్వప్నేతి) స్వప్నేత్యుపలక్షణం జాగరస్యాపి. జాగ్రత్స్వప్నభ్రమాభ్యాం, తద్ధేతుని ద్రాశక్తిలాపవిద్యయా, చ యుతావాద్యౌ- తదుభయసమ్బన్ధినావముకౌ విశ్వతైజసౌ. ప్రాజ్ఞస్తు అస్వప్ననిద్రయా- ద్వివిధభ్రమవినాకృతకేవలావిద్యయా యుక్తః- తన్నాత్ర వ్యవస్థా మా భూదిత్యర్థః. నిశ్చితాః- సమ్యఙ్నిశ్చయవన్తః న నిద్రాం- నిద్రాకృతబద్ధస్వామిత్వం, స్వప్నం- ద్వివిధభ్రమబన్ధహేతుత్వం, చతురీయే న పశ్యన్తి- న జానన్తీత్యర్థః. ౧౯

శం.— కదా తురీయే నిశ్చితో భవతీతి. ఉచ్యతే- స్వప్నజాగరితయోరన్యథా- రజ్జ్వాం సర్పమివ గృహ్ణతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి. నిద్రా తత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసు తుల్యా. స్వప్ననిద్రయోస్తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం. అన్యథాగ్రహణప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి స్మిన్విపర్యాసః స్వప్నః. తృతీయే తు స్థానే తత్త్వాజ్ఞానలక్షణా నిద్రైవ కేవలా విపర్యాసః. అతస్తయోః- కార్యకారణస్థానయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబన్ధరూపే పరమార్థతత్త్వప్రతిబోధతః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే- తదోభయలక్షణం బన్ధరూపం తత్ర పశ్యన్ తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః. ౧౫

ఆ.— కదా తత్త్వస్వప్నో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రా తత్త్వైకదేశసన్నిధానం ప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయం సఙ్గిరతే (విపర్యాస ఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కదేతి) కదా స్వప్నస్థో భవతి- కదా నిద్రానిష్ఠస్స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం శ్లోకేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర కదా స్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయే స్వప్నదర్శనమిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధత్తే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషు త్రిషు తయోరిత్థం వచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేకో రాశిః- ప్రాజ్ఞో ద్వితీయః- తస్మాచ్ఛ్లోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రథమే రాశౌ విపర్యాసస్వరూపం కథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి (తృతీయే త్వితి) ద్వితీయార్థగతాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్వివచనస్యోపపన్నత్వాత్, ద్విపర్యాసస్య చ విభాగేన సిద్ధాన్తితత్వాత్, ఇత్యర్థః. తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివిధత్తే (తదేతి) తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౫

కూ.— ఏవంవిధతురీయస్య దర్శనప్రాప్తికం ప్రభవతామిత్యత్రాహ (అన్యథేతి) అన్యథా గృహ్ణతః - దేహగేహాదౌ భగవదధీనే స్వాధీనతాం జానతః స్వప్నో భవతి. స్వప్నపదేన మిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమపరమ్పరా గ్రాహ్యా. తత్త్వం - భగవతస్స్వతన్త్రాద్వితీయరూపం తత్త్వమజానతో నిద్రా - మూలావిద్యాబన్ధో భవతి. తయోః - నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే - ఆవర్తనే క్షీణే సతి తురీయం పదం - చతుర్థరూపం అశ్నుతే - సాక్షాత్కారద్వారా ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౦

శం.— యోऽయం సంసారీ జీవః- స ఉభయలక్షణేన- తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్మనా, అన్యథాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తేన మాయాలక్షణేన స్వప్నేన, మమాయం పితా పుత్రోऽయం నప్తా క్షేత్రం పశవోऽహమేషాం స్వామీ సుఖీ దుఃఖీ క్షయితోऽహమనేన వర్ధితశ్చానేనేత్యేవం ప్రకారాన్స్వప్నాన్ స్థానద్వయేऽపి పశ్యన్ సుప్తో యదా- వేదాన్తార్థతత్త్వాభిజ్ఞేన పరమకారుణికేన గురుణా-నాస్యేవం త్వం హేతుఫలాత్మకః- కిన్తు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా- తదైవం ప్రతిబుధ్యతే. కథం. నాస్మిన్ బాహ్యమాభ్యన్తరం వా జన్మాదిభావవికారోऽస్తి- అతోऽజం- సబాహ్యాభ్యన్తరస

౨౨॥ ప్రపఞ్చోయదివిద్యేతనివర్తేతనసంశయః। మాయామాత్రమిదంద్వైతమద్వైతంపరమార్థతః॥ ౧౭

ర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః. యస్మాజ్జన్మాదికారణభూతంనాస్మిన్నవిద్యాపమోహబీజంనిద్రాదివ్యత ఇత్యనిద్రం. అనిద్రంహితత్తురీయం - అతఏవా స్వప్నం. తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య. యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం- తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మానంబుధ్యతేతదా. ౧౬

ఆ.— కదాయంతత్త్వప్రతిబోధోపపద్యాసక్తయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదీతి) ప్రతిబుధ్యమానంతత్త్వమేవవిశినష్టి (అజమితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థంనిర్దిశతి (మాయయేతి) పరమాత్మైవజీవభావమాపన్నస్సంసరతీత్యర్థః. తస్యకథంజీవభావాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యకార్యకారణబద్ధత్వాదిత్యాహ (సఇతి) పరమాత్మైవద్విలక్షణేనస్వాపేనసుతేజాభవతీత్యస్యాభిప్రాయః. స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవప్రకటయతి (తత్త్వేత్యాదినా) మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్రసమ్బధ్యతే. సుషుప్తిస్వప్నయోరుక్తి (మహేత్యాదినా) స్వాపపరిగ్రహీతస్సన్ప్రతిబోధనావకాశోభవతీత్యాహ (యదేతి) యదాసుషుప్తః- తదాబుధ్యతఇతిశేషః ప్రతిబోధంవిశినష్టి (వేదాన్తార్థేతి) కథంప్రతిబోధనం. తదాహ (నాస్తీతి) అనుభూయమానత్వమేవపరిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిశేషణేనగురుణాప్రతిబుధ్యమానశ్శిష్యః- తదానేనేవం- వక్ష్యమాణప్రకారేణప్రతిబుద్ధోభవతీత్యుక్తం. తమేవప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేనవివృణుతే (కథమిత్యాదినా) అస్మిన్నితిసప్తమ్యాబాధ్యాత్మరూపంపరామృశ్యతే. బాహ్యం- కార్యం. ఆన్తరం- కారణం. తదుభయమిహనాస్తి- తతోజన్మాదేర్భావవికారస్యనాత్రావకాశస్సమ్భవతీత్యర్థః. అవతారితంవిశేషణంసప్రమాణంయోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేర్వానిద్రం- కార్యాభావేకారణస్యప్రమాణాభావేనవస్తుమాత్రకత్వాదితిమత్వాహ (యస్మాదితి) అనిద్రత్వంహేతుంకృత్వావిశేషణాన్తరంవర్ణయతి (అతఏవేతి) అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యంహేతుంకృత్వావిశేషణద్వయమిత్యాహ (యస్మాచ్చేతి) తత్త్వమేవంలక్షణమస్తు- ఆత్మనఃకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) తదా- విశిష్టేనాచార్యేణవిశిష్టంశిష్యంప్రతిప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౬

మా.— నిద్రాభ్రమమోహాపకర్షణక్షయఃకేనస్యాత్- యస్యకృపయాభగవదపరోక్షధీరిత్యతోభగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదీతి) మాయాశబ్దేనభగవదిచ్ఛా, తదధీనాఽవిద్యా, చగృహ్యతే. అనాదీతితన్త్రం. అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయాకర్మరూపావిద్యయాసుప్తః- స్వాపితః. సంసారేనివేశితోజీవోయదాఅనాదిమాయయా - భగవదిచ్ఛయా. భగవత్ప్రసాదేనప్రబుధ్యతే - భగవానేవస్వతన్త్రోఽన్యత్సర్వంతదధీనమిత్యాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి. తదాఅజం- జననాదిదోషహీనంఅనిద్రమస్వప్నం- విశ్వాదిరూపవ్యాపారాప్రవర్తకంఅద్వైతం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం. ఇదముపలక్షణం.సర్వానిష్టనివర్తకంభగవన్తంబుధ్యతే- సాక్షాత్కరోతి. ౨౧

శం.— ప్రపఞ్చనివృత్త్యాచేత్ప్రతిబుధ్యతే-అనివృత్తేప్రపఞ్చేకథమద్వైతమితి. ఉచ్యతేసత్యమేవంస్యాత్ప్రపఞ్చః-యదివిద్యేత. రజ్జ్వాం సర్పఇవకల్పితత్వాన్నతుసవిద్యతే. విద్యమానశ్చేత్ - నివర్తేతనసంశయః. నహిరజ్జ్వాంభ్రాన్తిబుద్ధ్యాకల్పితస్సర్పో విద్యమానస్సన్ వివేకతోనివృత్తః, నైవమాయామాయావినాప్రయుక్తాతద్దర్శినాంచక్షుర్బన్ధాపగమేవిద్యమానానతీనివృత్తా, - తథేదం ప్రపఞ్చాఖ్యంమాయామాత్రంద్వైతం. రజ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతంపరమార్థతః. తస్మాన్నకశ్చిత్ప్రపఞ్చః ప్రవృత్తోనివృత్తోవాస్తీత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం- తదయుక్తం- ప్రపఞ్చస్యద్వితీయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రపఞ్చఇతి) ప్రపఞ్చనివృత్త్యాతురీయప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితిసైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాంపూర్వవాద్యనువదతి (ప్రపఞ్చేతి) తన్నిపూర్వప్రపఞ్చనివృత్తేరనివృత్తస్యతస్యసత్త్వాన్నాద్వైతంసిద్ధమస్తీతిపూర్వవాద్యేవబ్రవీతి (అనివృత్తఇతి) సిద్ధాన్తీస్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) కింప్రపఞ్చస్యవస్తుత్వముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే - కింవాఽవస్తుత్వమితివికల్ప్యాద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అద్వైతంతర్హికథముపపద్యతేత్యాశఙ్క్య ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వపక్షేతదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి) యథాసర్పోరజ్జ్వాంకల్పితోవస్తుతోనాస్తి- తథాప్రపఞ్చోపికల్పితత్వాన్నవస్తుతోవిద్యతే. తథాచతాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్మనికారణాధీనస్సన్ప్రపఞ్చోవిద్యేత-తదాకృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యంభావినీ. కార్యస్యచనివృత్తిర్నామకారణసంసర్గః. తత్సతికారణేప్రపఞ్చనివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశఙ్క్యేత- నచకారణాధీనస్సన్ప్రపఞ్చోస్తి- తస్యకల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్యమాయయావిద్యమానత్వం- నతువస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) సర్పోహిరజ్జ్వాంభ్రాన్త్యాకల్పితోనాయంసర్పోరజ్జురేవేతి వివేకధియానివృత్తోనైవవస్తుతోవిద్యతే- బాధితస్యకాలత్రయేపిసత్త్వాభావాత్. మాయాచేన్ద్రజాలశబ్దవాచ్యామాయావినాప్రదర్శితాపార్శ్వస్థానాంమాయాదర్శనవతాంచక్షుర్బన్ధస్యయథార్థదర్శనప్రతిబన్ధకస్యాపగమేసతిసముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతోనివృత్తాసతీనైవవస్తుతోవిద్యమానాభవిరుముత్పద్యతే. యథేదముదాహరణద్వయం- తథేదంద్వైతంప్రపఞ్చాఖ్యంమాయామాత్రం- నపరమార్థతోస్తీత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్యానత్వేవస్యావాదస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రజ్జువదితి) ప్రపఞ్చస్యకాలత్రయేపిసత్త్వాభావేతాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౭

మా.— ననుదేహగేహాదౌస్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపబన్ధస్యజీవస్వరూపస్యైవస్వాభావికత్వేననివృత్త్యయోగాత్ *విపర్యాసేతరోక్షీణఇత్యుక్తిః కథమిత్యతోనాయంస్వాభావికఇత్యాహ (ప్రపఞ్చఇతి) దేహగేహాదౌస్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపోబన్ధఃప్రపఞ్చః. సఃస్వాభావికో

౨౩॥ వికల్పోవినివర్తేతకల్పితోయదికేనచిత్। ఉపదేశాదయంవాదోజ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతే॥ ౧౮

ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః.

౧॥ హరిః ఓమ్॥ సోయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రంపాదా

మాత్రా మాత్రాశ్చపాదాఅకారఉకారోమకారఇతి॥ ౮

ఙానాస్త్యేవ. యదిపరాధీనోపివిద్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ — ఉపదేశాదయంవాదః — ఉపదేశాత్ — భగవతాముపదేశ్యాదివినివర్తతే — ఇత్యాదినా పరమార్థః. ఉక్తోఽర్థః. భగవాన్. తస్మాత్పరమా ర్థతః. పరమేశ్వరప్రసాదాదిపియావత్. నివర్తేత — నివర్తతఏవ. నసంశయః. అనాదితోఽనువృత్తస్యదేహాదావాత్మీయత్వజ్ఞానరూపభ్రమస్యకథంనివృ త్తిరిత్యతఆహ (మాయేతి) అద్వైతం — మహద్భిర్యథావత్తయాజ్ఞాతం బ్రహ్మాదివస్తుజాతమద్వైతం — ద్వితీయేనప్రకారేణజ్ఞాతం. తద్వైపరీత్యే నజ్ఞాతం తచ్చమిథ్యాజ్ఞానంతేషాంమాయామాత్రం — భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితంజాతమిత్యర్థః. తథాచతాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్త స్యాపీశ్వరేచ్ఛయాజాతత్వేనాస్వాభావికత్వాత్తత్ప్రసాదేనతన్నివృత్తిర్యుక్తేతిభావః ఉక్తంహి *సంసారబన్ధస్థితిమోక్షహేతుః *దైవీహ్యేషాగుణ మయీమమమాయాదురత్యయా। మామేవయేప్రపద్యన్తేమాయామేతాంతరన్తితఇత్యాదికం. ౨౨

శం.— నను శాస్తాశాస్త్రంశిష్యఇతివికల్పఃకథంనివృత్తఇతి. ఉచ్యతే — వికల్పోవినివర్తేత — యదికేనచిత్కల్పితస్స్యాత్. యథాయం ప్రపఞ్చోమాయారజ్జుసర్పవత్ — తథాయంశిష్యాదిభేదవికల్పోపిప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః. అతఉపదేశాదయంవాదః — శిష్యశ్శాస్తాశా స్త్రమితి. ఉపదేశకార్యేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేజ్ఞాతేపరమార్థతత్త్వేద్వైతంనవిద్యతే. ౧౮

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్యపరిహరతి (వికల్పఇతి) యదికేనచిత్ — హేతునాతత్త్వజ్ఞానేనకార్యేణశాస్త్రాది వికల్పోహేతుతయావికల్పితః — తథాప్యసౌబాధితోనివర్తేత — సతుతాత్త్వికమద్వైతంవిరోద్ధుమర్హతి. తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవతస్యోపదే శాన్నివృత్తియతఃశాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే — ఉపదేశప్రయుక్తేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేనకించిదపిద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామా శఙ్కామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌనాద్వైతసిద్ధిః. నచశాస్త్రాదిభేదస్యకల్పితత్వాదవిరోధః — తథాసతిధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తే రిత్యర్థః. ధూమాభాసస్యాప్యగ్నిజ్ఞానహేతుత్వేపికల్పితస్యశాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శిష్యశ్శాస్తాశాస్త్రమిత్యయంవికల్పః — విభాగః. సోపి నివృత్తిప్రతియోగిత్వాదవస్తుత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతావిరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్యకల్పి తత్వందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినాప్రయుక్తామాయాయథాకల్ప్యతేప్యతే, యథాచసర్పధారాదిర్వికల్పితః, — తథాయంప్రపఞ్చ స్సర్వోపికల్పితోవస్తునభవతిప్రపఞ్చితం — తథైవప్రపఞ్చైకదేశశ్శిష్యాదిరపిజ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్జ్ఞానకృతోమిథ్యేత్యర్థః. కిమితిజ్ఞానాత్పూర్వ మసౌకల్ప్యతే. తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్యయథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అతఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగితస్మాదూర్ధ్వ మపిభేదోనువర్తతామిత్యాశఙ్క్యవిరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి) ౧౮

కూ.— ఉక్తమేవసర్వవాక్యార్థంవిశదయన్నుపసంహరతి (వికల్పఇతి) దేహగేహాదౌస్వీయతాభిమానాదినాత్మకబన్ధరూపోవిక ల్పఃఉక్తరీత్యాఽస్వాభావికోయదికేనచిదజ్ఞానాదినాస్వాభావికత్వేనకల్పితః — తర్హ్యప్యుపదేశాత్ — మహతాముపదేశబలాద్వినివర్తేత — వినివర్తతఏవ. నవినివర్తేతేతిపారేకాముః. నవినివర్తేతకిం — అపితునివర్తేతైవేత్యర్థః. కస్సతాంవాదః — యఉపదేశాన్నానావిధస్వాత్మాద్యభ్రమనివృత్తిరిత్యతఆహ (అ యమితి) బహ్వీయథావజ్జ్ఞాతేసతిద్వైతం — *శివమద్వైతమిత్యత్రోక్తప్రపఞ్చత్వాత్మిథ్యాజ్ఞానంనవిద్యతే — నివర్తతఇత్యయంసతాంవాదఇత్య ర్థః. ఇతిశబ్దస్సర్వశ్లోకాభవన్తీత్యనేనాన్వయః... ౨౩

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే

ద్వితీయఖణ్డభాష్యం.

శం.— అభిధేయప్రాధాన్యేనఓఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతివ్యాఖ్యాతోయః — సోయమాత్మాఽధ్యక్షరం — అక్షరమధికృత్య — అభిధానప్రా ధాన్యేనవర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం. కింపునస్తదక్షరమిత్యాహ — ఓఙ్కారః. సోయమోఙ్కారఃపాదశఃప్రవిభజ్యమానోధిమాత్రం — మాత్రామధికృత్యవర్త తఇత్యధిమాత్రం. కథం. ఆత్మనోయేపాదాః — తఓఙ్కారస్యమాత్రాః. కాస్తాః. అకారఉకారోమకారఇతి. ౮

ఆ.— తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాంమధ్యమానాముత్తమానాంచాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాంపారమార్థికంతత్త్వముపదిష్టం. ఇదా నీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామధమాధికారిణామాత్మధ్యానవిధానాయోఙ్కారోపదృష్టిమేవావష్టభ్యవ్యాచష్టే (అభిధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమి త్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్రకింపునస్తదక్షరమితిప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్యవిశేషణా

౯॥ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౯

న్తరం దర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే- మాత్రామధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే- తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (అ మ న ఇతి) ౮

రం.— (సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం) అధ్యక్షరం- అక్షరేష్వధిమాత్రం - మాత్రాస్వవర్తమానోఽయమోఙ్కారో నాదాత్మకః- స ఏవ అయమాత్మేత్యర్థః. (పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః- ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః- అతోఽన్యోఙ్కారస్యయా మాత్రాః-అకారఉకారమకారాత్మికాః- తా ఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు చతుర్షు చానిరుద్ధాది చతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అకారఉకారో మకారఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి. ౯

హ.— ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయోఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మకత్వేనోక్త ఆత్మా అధ్యక్షరం- అధి- సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం- అవినాశి చేత్యధ్యక్షరం. అక్షరశబ్దస్యాభావ్యాన్నపుంసకలిఙ్గతా. కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్రమితి) అధి- అధికాః మాత్రాః- అంశా యస్య తదధిమాత్రం. మాత్రాః క ఇత్యత ఆహ (పాదా మాత్రా ఇతి) పద్యన్త ఇతి పాదాః - విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః. పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఇతి) అ ఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః- విశ్వః. ఏవముక్తదిశా ఉకారః- తైజసః. మకారః- ప్రాజ్ఞః. ఉపలక్షణమిదం. నాదబోధ్యస్తురీయోఽపి వాక్యశేషాత్ గ్రాహ్యః. ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రా శబ్దేన అధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ర విశేషనియమః క్రియతే - జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః - స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ- ఆప్తేః ఆప్తిః-వ్యాప్తిః. అకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా-*అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేః. తథా వైశ్వానరేణ జగత్-*తస్య హ వై తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాది శ్రుతేః. అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ. ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమత్. యథైవాదిమదకారాఖ్యమక్షరం- తథైవ వైశ్వానరః. తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య. తదేకత్వవిదః ఫలమాహ-ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్, ఆదిః- ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం,- య ఏవం వేద- యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః. ౯

ఆ.— పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యం- అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్. తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆప్తేరితి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వం పూర్వముక్తమపేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కించ - సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం న భవతి- తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాన్తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం. విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞాపేక్షయావస్థా సేవ తమానత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్య ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః. ౯

రం.— తదేవ వివిచ్య దర్శయతి (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రాయామకారే జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః-వ్యాప్తిః. సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగన్తవ్యం. ఆదిమత్త్వాద్వా- సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః. ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి-సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః. ౯

హ.— తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి (జాగరితేతి) అకారః- అ ఇత్యాక్రియమాణః. ప్రథమా మాత్రా- ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః. అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్యాకార ఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేఽపి. వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి) తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయానాభోగాయాపయతి- ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్యఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. * ఆప్ల్ వ్యాప్తావితి ధాతోరన్తర్ణీతణ్యర్థాడ్డప్రత్యయో టిలోపే చ అ ఇతి రూపమితి భావః. ప్రాజ్ఞతైజసశ్చాదీ అన్యేత్యాదిమాన్. తస్మాద్వా అ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. సుషుప్తావస్థాయాం చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తే రుత్థానే ప్రా

३॥ స్వప్న స్థానస్తైజసఉకారోద్వితీయామాత్రోత్కర్షాదుభయత్వాద్వా
ఉత్కర్షతిహవైజ్ఞానసన్తతిం సమానశ్చభవతినాస్యాబ్రహ్మవిత్కులేభవతియఏవంవేద॥ ౧౦
४॥ సుషుప్తస్థానఃప్రాజ్ఞోమకారస్తృతీయామాత్రామితేరపీతేర్వామినోతిహవా
ఇదగ్ం సర్వమపీతిశ్చభవతియఏవంవేద॥ ౧౧

జ్ఞా. స్వస్వస్థానస్థానేచతైజసౌ, ద్విరుక్తస్సుషుప్తిస్థానమాయాతిలీయతే[illegible]తాఖ్యాయమిపత్వమితిభావః. ఏతన్నిమిత్తద్వయయు క్తత్వేనావర్తవాచ్యం జానీతేత్యాహ (ఆప్నోతిహవాఇతి) యః- అధికారీఏవం-అకారవాచ్యత్వం విశ్వస్యవేద. అస్యేతిశేషః. సవైశ్వానరః స్య- వేదితుస్సర్వాన్కామాన్- స్వరూపాన్సర్వకామానాప్నోతి- ప్రాప్నోతి. అప్రసిద్ధేః ఆదిశ్చ- ఏవంవేదితుఃవిశ్వఃఆదిశ్చభవతి - ఆవిర్భావ స్వరూపాపత్త్యర్థం[illegible]క్రమేణోత్పత్తౌ [illegible]కారణంభవతీత్యర్థః. యద్వా-ఆదిశ్చ్ఛర్వ్యైర్వాస్యేతిశేషః అప్నోతీత్యత్రతుస జ్ఞానీతిశేషోద్యః ౨

శం.— స్వప్నస్థానస్తైజసోయః - సఓఙ్కారస్యోకారోద్వితీయామాత్రా. కేనసామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్. అకారాదుత్కృష్ట ఇవహ్యుకారః తథాతైజసోవిశ్వాత్. ఉభయత్వాద్వా- అకారమకారయోర్మధ్యస్థఉకారః, తథావిశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యేతైజసః. అతఉభయభా క్త్వసామాన్యాత్. విద్వత్ఫలముచ్యతే - ఉత్కర్షతిహవైజ్ఞానసన్తతిం - విజ్ఞానసన్తతిం వర్ధయతీత్యర్థః సమానస్తుల్యశ్చ. మిత్రపక్షస్యేవశత్రుపక్షా ణామప్యప్రద్వేష్యోభవతి. అబ్రహ్మవిచ్చాస్యకులేనభవతి- యఏవంవేద. ౧౦

ఆ — ద్వితీయపాదస్యద్వితీయమాత్రయాచైకత్వంవ్యపదిశతి (స్వప్నేత్యాదినా) యథాప్రథమపాదస్యప్రథమమాత్రాయా శ్చైకత్వంసామాన్యంపురస్కృత్యోక్తం- తథాద్వితీయపాదస్యద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వంసత్యేవసామాన్యేవక్తవ్యం - తదిహాపేతదారోప హేతుగాదిశిష్యపృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపంసాధయతి (ఆహేతి) అకారస్యసర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథంతస్మాదుకారస్యోత్కర్షోవక్ష్యతే- తత్రాహ (అకారాదితి) అకారస్యోత్కృష్టత్వావ్యపదేశ[illegible]క్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమా పచారికం. ఇవకారశ్చాముమర్థముపోద్బలయతి. యథాఅకారాదుకారోత్కర్షోదర్శితః- తథావిశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షోవక్తవ్యః- సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినస్సకాశాదుత్కర్షస్యయుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజసయోర్నప్రత్యేకముభయత్వం - ఏకత్వస్యోభయత్వవ్యాఘాతాది త్యాశఙ్క్యవ్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వంసామాన్యం - తత్ప్రయుక్తమేకత్వంశక్యమారోపయితుమిత్యాహ (అతఇతి) యథోక్తైకత్వజ్ఞానంఫలవత్త్వాదుపాదేయమితిసూచయతి (విద్వదితి) జ్ఞానసన్తతేరుత్కర్షోనామకుతశ్చిత్తస్యాభేదనం. తస్యేష్టత్వా ద్ధావేకథంఫలత్వమిత్యాశఙ్క్యవ్యాచష్టే (విజ్ఞానేతి) పక్షద్వయతుల్యత్వమేవప్రకటయతి (అప్రద్వేష్యఇతి) సావృశ్యభేదేనఫలభేదమావేద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అబ్రహ్మవిదితి) ౧౦

రం.— (స్వప్నస్థానఇతి) స్వప్నస్థానస్తైజసఉకారోద్వితీయమాత్రా. తైజసస్యఉకారరూపత్వేహేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయ త్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయాతైజసస్యఉత్కృష్టత్వాద్వా- తత్సమానయోఃప్రాజ్ఞతైజసయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకారరూపత్వమిత్యర్థః. అత్రవిశ్వా పేక్షయ-తైజసస్యోత్కృష్టత్వంతతోపిసూక్ష్మత్వాత్. ప్రాజ్ఞతైజసయోర్విశ్వాపేక్షయాసామ్యంతుగుణపూర్తిసామ్యాదితిద్రష్టవ్యం. ఏవముకారస్యా ప్యకారఃయస్థానత్వాత్తతఉత్కృష్టత్వం. ఉకారమకారయోరకారసామ్యంచవర్ణత్వాదినేతిధ్యేయం ఉత్కృష్టత్వజ్ఞానస్యఫలమాహ(ఉత్కర్షతిహవై జ్ఞానసన్తతిమితి)శిష్యప్రశిష్యాదిషుజ్ఞానసన్తత్యాఉత్కృష్టోభవతీత్యర్థః ఏవంవిదస్సన్తానేబ్రహ్మవిన్న్యాయఇతరసన్తానాపేక్షయాఅతిరిచ్యతఇతియావత్. ఉభయత్వజ్ఞానస్యఫలమాహ (సమానశ్చభవతి) ఉత్కృష్టానాంసమానశ్చభవతీత్యర్థః. (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులేభవతియఏవంవేద) స్పష్టోర్థః. ౧౦

కూ అథద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయామాత్రా- ఆత్మనోద్వితీయాంశస్తైజసఉకారః - ఉరిత్యాక్రియమాణత్వాదుకా రః ఉకర్షవాచ్యత్వేనిమిత్తమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాంవిద్యమానదేహాభిమానాదత్యాజ్యదేహాభిమానంత్యాజయిత్వాస్వ ప్నమణ్డలేజీవంకర్షతీత్యుత్కర్షణాద్ధేతోర్వా-బాహ్యజ్ఞప్తిరూపనిద్రాం, వాసనామయవిషయానుభవం, చప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతుత్వాద్వా- ఉరిత్యుచ్యతేతైజసఇత్యర్థః. తథావేదితుఃఫలమాహ (ఉత్కర్షతిహవాఇతి) యోఽధికారీఏవంనిమిత్తద్వయయుక్తతయోకారవాచ్యంతైజసంవేద-స జ్ఞానీజ్ఞానసన్తతిం- జ్ఞానధారాం. జ్ఞాననిత్యత్వమితియావత్. ఆప్నోతీత్యనుషజ్యః. ఉత్కర్షతి-దేహబన్ధాదాత్మానముత్కర్షతి-ఉద్ధరతి. ఉత్కృష్యచస మానశ్చ-సమానమన్తరతిస్మృతేతిస్మృత్యుక్తైర్మానసహితస్సమానః- సర్వమోక్షిణామన్తరతశ్చభవతి. సోపాధాపాప్రోత్యాచేతిభావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే అబ్రహ్మవిన్నభవతి- బ్రహ్మజ్ఞానసన్తతిరేవభవతీత్యర్థః ३

శం.— సుషుప్తస్థానఃప్రాజ్ఞోయః- సఓఙ్కారస్యమకారస్తృతీయామాత్రా. కేనసామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మి తేః- మితిః- మానం. మీయేతేఇవహివిశ్వతైజసౌప్రాజ్ఞేనప్రలయోత్పత్త్యోఃప్రవేశనిర్గమాభ్యాం- ప్రస్థేనేవయవాః. తథాఓఙ్కారసమాప్తౌపునఃప్ర

౫॥ అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి॥ విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాదిసామాన్యముత్కటం।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ స్యాదాప్తిసామాన్యమేవ చ॥ ౧౯

మాగెచ ప్రవిశ్యనిర్గచ్ఛతఇవాకారోకారౌమకారే. అపీతేర్వా- అపీతిః - అప్యయః. ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణేఽన్త్యేఽక్షరేఏకీభూతావివాకారోకారౌ. తథావిశ్వతైజసౌసుషుప్తికాలె ప్రాజ్ఞే. అతోవాసామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః. వివ్నో……మినోతిహవాఇదం సర్వం- జగద్యాథాత్మ్యంజానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ- జగత్కారణాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రావాన్తరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థం. ౧౧

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయాశ్చైకత్వముపన్యస్యతి (సుషుప్తేతి) పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమాత్రాపిప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి (కేనేత్యాదినా) మానమేవవివృణోతి (మీయేతేఇతి) ……తోఙ్కారస్యైవ న్త్యేఓచ్చారణేసత్యకారోకారౌప్రథమంమకారేప్రవిశ్యపునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛన్తావివోపలభ్యేతే - తేనమకారేవిమానసామాన్యమేవ తత్వమిత్యర్థః. ఏకీభావమేవస్ఫోరయతి (ఓఙ్కారేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేపితవ ప్తిసామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తస్యాపిసామాన్యస్యఫలమాహ (అతోవేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణ ప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానంనావివక్షితం- ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అవిరుద్ధమపిజగద్విషయజ్ఞానఫలం ……కథనేసిద్ధే (జగద్యాథాత్మ్యమితి) తద్యాథాత్మ్యంచావ్యాకృతత్వం. ప్రలయభవనమపిస్తుత్యాన్తరమిత్యాశఙ్క్యాహ (జగదితి) తత్రతత్రైకత్వజ్ఞానేఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్యార్థజ్ఞానఫలభేదశ్రుతేరర్థవాదత్వమపేత్యాహ (అత్రేతి) పాదానాంమాత్రాణాంచైకత్వవిజ్ఞానేఫలకథనంసర్వేపాదాన్మాత్రాశ్చనత్వాఃస్వాత్మన్యన్తర్భావ్యప్రధానస్య బ్రహ్మధ్యానస్యసాధనంయదోఙ్కారాఖ్యమక్షరం - తస్యస్తుత్యర్థముపయుజ్యతే తేనచతదేకైకముపాసనం- ఇతరస్యతదఙ్గత్వాన్నోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (సుషుప్తస్థానఇతి) సుషుప్తస్థానఃప్రాజ్ఞోమకారస్తృతీయామాత్రా. మకారరూపత్వేయుక్తిమాహ (మితేరపీతేర్వా) మినోతిప్రాజ్ఞస్సర్వమాత్మనితాదాత్మ్యేన. మకారోపిస్వాత్మన్యకారోకారౌమినోతి- మకారావధికత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. అపీతిః - ప్రళయః. ప్రాజ్ఞేజగత్ప్రలీయతే. మకారేహ్యకారోకారౌప్రలీయేతే- మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. తజ్జ్ఞానద్వయస్యఫలంక్రమేణాహ (మినోతిహవాఇదంసర్వమపీతిశ్చభవతీతి) ఇదంసర్వం- జగత్ మినోతి- పరిచ్ఛినత్తి. జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చభవతి - పరమాత్మనిలయశ్చతన్యభవతి. యఏవంవేదేత్యర్థః. ౧౧

కూ.— తృతీయపాదమాహ (సుషుప్తేతి) తృతీయామాత్రా- ఆత్మనస్తృతీయోంశఃమకారః- మత్వాత్ క్రియమాణః. కుతః. (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మనిజీవమస్తగ్నమయతీతిస్వాన్తర్గమనహేతోర్వా- వ్యాప్తిజ్ఞానస్యాపీతేః- అప్యయకర్తృలయకరణాద్వా - మత్వాత్ క్రియతఇత్యర్థః. యః- అధికారీఏవం- నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనమకారవాచ్యం ప్రాజ్ఞంవేద- సస్తానీదంసర్వం- యథాయోగ్యంజగన్మినోతి - స్వాన్తర్గమయతి. జీవానామపుత్వేప్యధికారిణస్సార్వాదేరివప్రకాశతోవ్యాప్తిర స్తీతిపన్మధ్యేస్తర్గమయతిమక్తస్సన్నితిభావః. అపీతిశ్చభవతి- అప్యయకృచ్చభవతిదుఃఖాద్యనిష్టస్యేత్యర్థః. ౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాః- మన్త్రాభవన్తి. విశ్వస్యాత్వం - అకారమాత్రత్వంయదావివక్ష్యతే - తదాఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం- ఉద్భూతందృశ్యతఇత్యర్థః. అత్వవివక్షాయామిత్యస్యవ్యాఖ్యానం (మాత్రాసంప్రతిపత్తావితి) విశ్వస్యాకారమాత్రత్వంయదాసమ్ప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. ఆప్తిసామాన్యమేవచ- ఉత్కటమిత్యనువర్తతే- చశబ్దాత్. ౧౯

ఆ.— పాదానాంమాత్రాణాంచయదేకత్వంసనిమిత్తంశ్రుత్యోపన్యస్తం - తత్రశ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్పూర్వవదేవశ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమపాదస్యప్రథమమాత్రయాశ్చాభేదారోపార్థముక్తంసామాన్యద్వయంవిశదయతి (విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన-ఆదిరస్యేత్యాదావితిశేషః. పునరుక్తిపరిహారద్వారావివక్షితమర్థమాహ (అత్వేతి) అనువృత్తిద్యోతకందర్శయతి (చశబ్దాదితి) ౧౯

కూ.— ఏవంరూపత్రయంప్రణవస్యాకారాదివర్ణత్రయప్రతిపాద్యముక్త్వాచతుర్థంరూపం *అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినా వివక్షుః ప్రాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినోయానిఫలాన్యుక్తాని- తత్రబ్రహ్మదృష్టౌకాన్సగణయతి (అత్రేతి) అత్ర- రూపత్రయజ్ఞానిఫలవిషయేవక్ష్యమాణాఃశ్లోకాస్సంవాదినోభవన్తి. క్రమేణతాన్మన్త్రానృపతతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితివివక్షోపదేశోపాసనంగ్రాహ్యం. *ఆదిమత్త్వాద్వైత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వనిమిత్తేనవిశ్వస్యప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యత్వోపాసనాయాంసత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం- *ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వసామాన్యం, ఆదిత్వేనవిశ్వసామ్యంభవతి. ఉత్కటం- స్పష్టమేతత్. *యథాయథోపాసతేసతథైవభవతీత్యాదేరితిభావః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- మాత్రా- ఆత్మనోంశోవిశ్వః. ఆప్తినిమిత్తకప్రణవాంశాకారార్థఇతివిశ్వరూపాంశధ్యానేధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవస్యాత్- సర్వకామావాప్త్యైవవిశ్వసామ్యమేవభవేదిత్యర్థః. ౫

౬॥ తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానేఉత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం। మాత్రాసంప్రతిపత్తౌస్యాదుభయత్వంతథావిధం॥ ౨౦

౭॥ మకారభావేప్రాజ్ఞస్యమానసామాన్యముత్కటం। మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌతులయసామాన్యమేవచ॥ ౨౧

౮॥ త్రిషుధామసుయత్తుల్యంసామాన్యంవేత్తినిశ్చితః। సపూజ్యస్సర్వభూతానాంవన్ద్యశ్చైవమహామునిః॥ ౨౨

౯॥ అకారోనయతేవిశ్వముకారశ్చాపితైజసం । మకారశ్చపునఃప్రాజ్ఞంనామాత్రేవిద్యతేగతిః॥······ ౨౩

ఇతితృతీయఃఖణ్డః.

శం.— తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే - ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం - స్పష్టఇత్యర్థః. ఉభయత్వంచస్ఫుటమేవేతి పూర్వవత్సర్వం. ౨౦

ఆ.— ద్వితీయపాదస్యద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వారోపప్రయోజకద్వయం శ్రుత్యుక్తంవ్యనక్తి (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితిక్రియావిశేషణం. తథావిధమిత్యస్యార్థంస్ఫుటమిత్యాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్వవిజ్ఞానఇత్యస్యవ్యాఖ్యానంమాత్రాసంప్రతిపత్తావితి. తస్యవ్యాఖ్యానంసర్వమిత్యుచ్యతే. తత్పూర్వవద్విద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే (పూర్వవదితి) , ౨౦

కూ.— (తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే- ప్రాగుక్తరీత్యోత్కర్షనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశోకారవాచ్యత్వోపాసనాయాంతస్యోపాసకస్య *ఉత్కర్షతీత్యత్రోక్తదిశాస్ఫుటముత్కర్షోదృశ్యతే- ప్రమితఇత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ - ప్రాగుక్తదిశోభయహేతుత్వనిమిత్తేన ప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేనతస్యధ్యాతుస్తథావిధం- ప్రాగుక్తంజ్ఞానసన్తతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం, చేత్యుభయవత్త్వంస్యాదిత్యర్థః. ౬

శం.— మకారత్వేప్రాజ్ఞస్యమితిలయావుత్కృష్టేసామాన్యేఇత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రాయాశ్చైకత్వాధ్యానేసామాన్యద్వయంశ్రుత్యాదర్శితంవిశదయతి (మకారేతి) అక్షరార్థస్యపూర్వవదేవసుజ్ఞానత్వాత్తాత్పర్యార్థమాహ (మకారత్వఇతి) ౨౧

కూ.— (మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్యమకారభావే- మకారత్వే. ప్రాగుక్తమితిరూపనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వేవిజ్ఞాతేసతిమానసామాన్యం- సర్వాన్తర్భావరూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం- స్ఫుటమిత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- ఐన్ద్రియకవిజ్ఞానలయకృత్త్వనిమిత్తేన ప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానేతుధ్యాతుర్లయసామాన్యం- దుఃఖాదిలయకృత్త్వేనప్రాజ్ఞసామ్యమేవస్యాదిత్యర్థః. ౭

శం.— యథోక్తస్థానత్రయేతుల్యముక్తంసామాన్యంవేత్తి,ఏవమేవైతదితినిశ్చితో,యః-సపూజ్యోవన్ద్యశ్చబ్రహ్మవిల్లోకేభవతి. ౨౨

ఆ.— విశ్వాదీనామకారాదీనాంచయత్తుల్యంసామాన్యముక్తం- తద్విజ్ఞానంస్తౌతి (త్రిష్వితి) యథోక్తస్థానత్రయం- జాగరితంస్వప్నంసుషుప్తంచేతిత్రితయం. తుల్యం- పాదానాంమాత్రాణాంచేతిశేషః. ఉక్తంసామాన్యం - ఆప్తిరుత్కర్షోమితిరిత్యాదినా. మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి) ౨౨

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామతోత్వమత్వజ్ఞానినోయదాది సామాన్యాదిఫలముక్తం- తద్వ్యాఖ్యాయ- విశ్వాదేరత్వాదిజ్ఞానినఆదిసామాన్యాదికంఫలమితియోజనా- తస్యాప్యుక్తిఫలమిత్యాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు- త్రిషురూపేషూక్తవిధయాధ్యాతేషుసత్సు- ధ్యాతుఃయత్తుల్యం- ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం, సామాన్యం- ఆదిమత్త్వాదిసామ్యం, చభవతీతినిశ్చితః-నిశ్చయవాన్సన్ వేత్తి-సః-ఏవంవిధోమహామునిఃసర్వభూతానాంపూజ్యోవన్ద్యశ్చభవతీత్యర్థః. ౮

శం.— యథోక్తైస్సామాన్యైరాత్మపాదానాంమాత్రాభిస్సహైకత్వంకృత్వాయథోక్తోఙ్కారంప్రతిపద్యయోధ్యాయతి - తమకారోనయతేవిశ్వం- ప్రాపయతి. అకారాలమ్బనోఙ్కారంవిద్వాన్వైశ్వానరోభవతీత్యర్థః. తథోకారస్తైజసం. మకారశ్చాపిపునఃప్రాజ్ఞం. చశబ్దాన్నయతఇత్యనువర్తతే. క్షీణేతుమకారేబీజభావక్షయాదమాత్రేఓఙ్కారేగతిర్నవిద్యతేక్వచిదిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతోధ్యాననిష్ఠస్యఫలవిభాగందర్శయతి (అకారఇతి) యత్రతుపాదానాంమాత్రాణాంచవిభాగోనాస్తి-తస్మిన్నోఙ్కారేతురీయాత్మనివ్యవస్థితస్యప్రాప్యప్రాప్తవ్యప్రాప్తివిభాగోనాస్తీత్యాహ (నామాత్రఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారోవిశ్వంప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం - విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యానమాత్రేణసిద్ధత్వాత్, అకారస్యచాధ్యేయస్యోక్తఫలప్రాపకత్వాయోగా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (అకారేతి) తథాలమ్బనం- తత్ప్రధానమితియావత్. అకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతోయథావైశ్వానరప్రాప్తిః- తథోకారప్రధానంతమేవధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చమకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతి - తస్యప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిర్యుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్రవివక్షితా. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (క్షీణేత్వితి) స్థూలప్రపఞ్చోజాగరితంవిశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకార

౧॥ అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత
ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౨

మాత్రం. సూక్ష్మప్రపఞ్చస్స్వప్నస్తైజసస్తేతి త్రితయముకారమాత్రం. ప్రపఞ్చద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్ త్రితయం మకారమాత్రం. తత్రాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపద్యతే. తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా తస్య యదేతావత్సం కాలమోమితి రూపేణ ప్రతిపన్నం — తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మైవేత్యాచార్యోపదేశసముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వభాగసమిత్యాజ్ఞానస్య సకారత్వేన గృహీతస్యాద్వయే బ్రహ్మణ్యేవ ప్రత్యస్తమితస్య న కశ్చిద్విభాగ ఉపపద్యతే — పశ్చాదాభావాదిత్యర్థః. ౮

టీ.— విశ్వాదిరూపోపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్. ఇదానీం నిర్గుణాదిప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకార ఇతి) అకారోఽ ఇత్యాక్రియమాణో విశ్వస్స్వాత్మోపాసకం విశ్వం — స్వాత్మానం నయతి — ప్రాపయతి. ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదౌ నయత ఇత్యనుకర్షః. ప్రాజ్ఞ ద్వాభ్యాం. పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం సుషుప్తౌ ప్రాప్తస్యాపి స్థానవిశేషముక్తత్వాత్ప్రత్యగ్విప్రాయోజనం జ్ఞేయం. తురీయోపాసకస్య క్షీణమిత్యత్ర తస్యాపీతత్వాత్ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞేన ప్రతిపన్నత్వాదోఽస్తీతి విశ్వాదీనాం మాత్రత్వం. తురీయస్యాన్యత్వేనామాత్ర ఇత్యుచ్యతే తురీయః. అమాత్రే — చతుర్థే గతిః — తత్ప్రాప్త్యభావః తదుపాసకస్య న విద్యతే — విద్యతే ఏవ గతిరిత్యర్థః. తురీయోఽస్తీతి చేత్తస్య గతిర్నవిద్యత ఇత్యుక్తిః — విశ్వాదేరివ బాహ్యాదివ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి — తథా గమ్యత్వమపి నేతి శఙ్కాపారణార్థమితి జ్ఞేయం.................. ౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమత్పరమహంసకృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అమాత్రః — మాత్రా యస్య న సన్తి సోఽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థః — తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మనసయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతః. ఏవం — యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓఙ్కారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాద ఆత్మైవ. సంవిశత్యాత్మనా — స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం — య ఏవం వేద. పరమార్థదర్శనాద్బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వా ఆత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే — తురీయస్యాబీజత్వాత్. న హి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టస్సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినాముత్థాస్యతి. మన్దమధ్యమధియాం తు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సంన్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమాన ఓఙ్కారో బ్రహ్మప్రతిపత్తయే ఆలమ్బనీభవతి తథా చ వక్ష్యతి ‹ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనమధ్యమ› ఇత్యాది.................................... ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రత్యక్చైతన్యస్యోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాభ్యస్తతాదాత్మ్యోఽప్యోఙ్కారో నిరుచ్యతే. తస్య పరేణ బ్రహ్మణైక్యమమాత్రాదిశ్రుత్యా నిరూప్యతే. తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం — అద్వితీయత్వం. విశేషణాన్తరముపపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం — వాక్. అభిధేయం — మనః. చిత్తాతిరిక్తార్థాభావస్యాభిధానస్యమానత్వాత్, తయోర్వ్యాలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితి హేతుః. అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా — నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య నికారజాతవినాశావధిత్వేనాత్మనో విశేషమిత్యాహ (ప్రపఞ్చేతి) తస్య చ సర్వానర్థోపశమలక్షితస్య పరమానన్దత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివ ఇతి) తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైత ఇతి) ఓఙ్కారస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం — తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం — పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం. న చ పాదా మాత్రాశ్చ తురీయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి — పూర్వపూర్వవిభాగస్యోత్తరోత్తరాన్తర్భావేన క్రమాదాత్మని పర్యవసితత్వాత్. ఏవంగుణసద్భావతా ప్రయుక్తస్సన్నోఙ్కారోఽమాత్రః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నన్తర్భావ్యావస్థితస్సాత్మనో భేదమసహమానస్సద్బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశతీతి) సుషుప్తే బ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవత్ ముక్తస్యాపి పునర్జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య సత్త్వాదుపపద్యతే — ఇహ తు బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవ తత్త్వమాత్మానం తురీయం ప్రవిష్టో విద్వానితి నాస్య పునరుత్థానమర్హతి — కారణమన్తరేణ కార్యోదయాయోగాదిత్యర్థః. తురీయమేవ పునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య తస్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపి పూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (న హీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః. తద్వివేకినాం — రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామిత్యేతావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే. ఉక్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణ పరబ్రహ్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం. ఇదానీం మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్దేతి) తేషామపి క్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషానుకూల్యం కథయతి (తథా చేతి).. ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకా సమాప్తా.

౭॥ ఓఙ్కారంపాదశోవిద్యాత్ పాదామాత్రానసంశయః।ఓఙ్కారంపాదశోజ్ఞాత్వానకించిదపిచిన్తయేత్॥ ౨౪

౮॥ యుఞ్జీతప్రణవేచేతఃప్రణవోబ్రహ్మనిర్భయం।ప్రణవేనిత్యయుక్తస్యనభయంవిద్యతేక్వచిత్॥ ౨౫

ర.— (అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతఏవమోఙ్కారఆత్మైవ) అమాత్రః - పరిచ్ఛేదశూన్యఃఅవ్యవహార్యత్వాదిపూర్వోక్తలక్షణోపేతశ్చతుర్థః ఆత్మైవ- వ్యూహవాసుదేవఏవఏవమోఙ్కారః- ఏవంభూతఓఙ్కారః. ఓఙ్కారైకదేశనాదరూపఇతియా-వత్. అస్యవ్యూహవాసుదేవస్యపరవాసుదేవేనసమస్తప్రణవరూపేణాతిసన్నికృష్టైక్యసూచనార్థమోఙ్కారఇతిసమస్తనిర్దేశః. తజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ— (సంవిశత్యాత్మనాత్మానంయఏవంవేద) ఏవంలనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవ పరవాసుదేవరూపేణవ్యస్తసమస్తప్రణవోపాసకః ఆత్మనా- పరమాత్మనాఽనుగృహీతస్సన్ తేనైవోపాయేనక్రమాత్తమేవప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౨

ఇతిమాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

——✽——

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావధితూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

కూ.— *నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదినోక్తతురీయగుణానువాదపూర్వకంతురీయస్యనాదప్రతిపాద్యత్వమాహ (అమాత్రఇతి) అద్వైతఇత్యేతదన్తమనువాదః. ఓఙ్కారఇతిప్రణవైకదేశనాదప్రతిపాద్యత్వంవివక్షితం. అమాత్రాదిపదానాంపూర్వవద్వ్యాఖ్యా. తదనువాదస్తురీయోపాస్యమనుక్తమవ్యవహార్యత్వాదికముపాసకస్యాపిసముచ్చిత్యాపిప్రదర్శనాయేతిజ్ఞేయం. యథావిశ్వాదీనామకారాదివాచ్యత్వం - ఏవమోఙ్కారైకదేశనాదవాచ్యత్వంతురీయస్యేత్యర్థః. నాదప్రతిపాద్యత్వేనతురీయోపాసకస్యఫలమాహ (ఆత్మేతి) యః- అధికార్యేవం- అమాత్రత్వావ్యవహార్యత్వాదినాఓఙ్కారం- ఓఙ్కారైకదేశనాదప్రతిపాద్యంవేద- జానాతి-సఃఆత్మైవసన్-శుద్ధస్వరూపఏవసన్. దేహగేహాదావన్యత్రమమతావ్యక్తహానత్యాగీభూత్వేతియావత్ ఆత్మనా-పరమాత్మనా. తత్ప్రసాదేనేతియావత్. ఆత్మానం- నాదబోధ్యంతురీయాత్మానంసంవిశతి- ప్రవిశతి. ప్రవిశ్యతదానన్దస్వచ్ఛయాస్వయోగ్యభోగ్యాన్భుఞ్జానస్సుఖమాస్తఇతిభావః. యఏవంవేదేత్యద్విరుక్తిరుక్తవిధోపాసనోపదేశావధారణార్థా. ౧

——

శం.— పూర్వవదత్రైతేశ్లోకాభవన్తి. యథోక్తైస్సామాన్యైఃపాదాఏవమాత్రాః- మాత్రాశ్చపాదాః తస్మాదోఙ్కారంపాదశోవిద్యాదిత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేజ్ఞాతేదృష్టార్థమదృష్టార్థంవానకించిత్ప్రయోజనంచిన్తయేత్- కృతార్థత్వాదిత్యర్థః ౨౪

ఆ.— యథాపూర్వమాచార్యేణశ్రుత్యర్థప్రకాశకాశ్శ్లోకాఃప్రణీతాః-తథోత్తరేష్వపిశ్లోకాఃశ్రుత్యుక్తేఽర్థేఏవంభవన్తీత్యాహ (పూర్వవదితి) ఓఙ్కారస్యపాదశోవిద్యాకీదృశీత్యాశఙ్క్యాహ (పాదాఇతి) పాదానాం మాత్రాణాంచాన్యోన్యమేకత్వంకృత్వా తద్విభాగవిధురమోఙ్కారం బ్రహ్మబుద్ధ్యాధ్యాయతోభవతికృతార్థతేతిదర్శయతి (ఓఙ్కారమితి) తస్మాత్-పాదానాంమాత్రాణాంచాన్యోన్యమేకత్వాదిత్యర్థః. తదేకత్వంపురస్కృత్యోఙ్కారముభయవిభాగశూన్యంబ్రహ్మబుద్ధ్యాజానీయాదిత్యాహ (ఓఙ్కారమితి) ఉత్తరార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) ౨౪

కూ.— ప్రణవావయవాకారాదిప్రతిపాద్యభగవద్రూపజ్ఞానమనుస్మరణత్యాగేనసమ్పాద్యమిత్యత్రమన్త్రానృషిర్బ్రహ్మదృష్టానాహ (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తార్థే. (ఓఙ్కారమితి) ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్షరంయదాణం. సమగ్రప్రణవప్రతిపాద్యంపాదశః - పాదైః. పద్యన్తే-ప్రాప్యన్తేస్వోపాసకైరితిపాదైర్విశ్వాద్యంశైః. విశ్వాదిచతూరూపాత్మనాజానీయాత్. పాదాఃకింరూపాఇత్యతఆహ (పాదాఇతి) మాత్రాః- ప్రణవాంశభూతాకారాదిప్రతిపాద్యాఇత్యర్థః. ఓఙ్కారం- ప్రణవవాచ్యంపాదశః- చతూరూపతయాజ్ఞాత్వాకిఞ్చిదపినచిన్తయేత్. ఇతరచిన్తయాజాయమానఫలస్య, తతోఽధికఫలస్య, చైతజ్జ్ఞానాదేవసిద్ధేరితిభావః. ౨

——

శం.— యుఞ్జీత- సమాదధ్యాత్ యథావ్యాఖ్యాతేపరమార్థరూపేప్రణవేచేతః- మనః. యస్మాత్ప్రణవోబ్రహ్మనిర్భయం- నహితత్రసదాయుక్తస్యభయంవిద్యతేక్వచిత్- *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతిశ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— ప్రణవానుసన్ధానకుశలస్యప్రణవజ్ఞానేనైవసర్వద్వైతాపవాదకేనకృతార్థతాభవతీత్యుక్తం. ఇదానీంతదనభిజ్ఞస్యపరోపదేశమాత్రశరణస్యధ్యానకర్తవ్యతాంకథయతి (యుఞ్జీతేతి) ననుమనసస్సమాధానంబ్రహ్మణికర్తవ్యం- కిమితిప్రణవేతత్కర్తవ్యతోచ్యతే - తత్రాహ (ప్రణవఇతి) సంప్రతిప్రణవేసమాహితచిత్తస్యఫలందర్శయతి (ప్రణవేనిత్యేతి) సమాధానవిషయమాహ (యథేతి) తురీయరూపంయథోచ్యతే. తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) తదేవసాధయతి (నహీతి) తత్రతైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ (విద్వానితి) ౨౫

కూ.— సంసారభయంతితీర్షుణాఓఙ్కారోభగవాన్సర్వథాధ్యేయఇత్యత్రశ్లోకంపఠతి (యుఞ్జీతేతి) ప్రణవే- ప్రణవవాచ్యహరౌచేతోయుఞ్జీత- తద్విషయంకార్యం. సకీదృశఃప్రణవఇత్యతఆహ (ప్రణవోబ్రహ్మేతి) గుణైర్బృంహణాత్- పూర్ణత్వాద్బ్రహ్మ. విశ్వాదిరూ

౪॥ ప్రణవోహ్యపరంబ్రహ్మప్రణవశ్చపరఃస్మృతః।అపూర్వోఽనన్తరోబాహ్యోఽనపరఃప్రణవోఽవ్యయః॥ ౨౬

౫॥ సర్వస్యప్రణవోహ్యాదిర్మధ్యమన్తస్తథైవచ।ఏవంహి ప్రణవంజ్ఞాత్వావ్యశ్నుతేతదనన్తరమ్॥ ౨౭

౬॥ ప్రణవంహీశ్వరంవిద్యాత్సర్వస్యహృదిసంస్థితం।సర్వవ్యాపినమోఙ్కారంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౮

పఞ్చరుస్తదయాత్మకః ప్రణవఃనిర్భయం- యతో బ్రహ్మ- గుణపూర్ణమితి. విశ్వాదిచతూరూపోహరిర్జాగ్రదాద్యవస్థా ప్రణయనాద్వా ప్రణవఇత్యుచ్యతే. ప్రపూర్వాన్నయతేరచ్ప్రత్యయేధాతోర్నుశబ్దాదేశేగుణావాదేశణత్వేషు ప్రణవఇతిసిద్ధిః. ఫలమాహ (ప్రణవఇతి) తస్మిన్స్థానవ- హరౌ నిత్యయుక్తస్య- నిత్యంతద్ధ్యాయినఇత్యర్థః. క్వచిత్- కేనాపినిమిత్తేనేత్యర్థః. ఫలసామ్యార్థమేవబ్రహ్మనిర్భయమితిని శేషణోక్తిః. ౩

శం.— పరాపరేబ్రహ్మణీప్రణవః. పరమార్థతఃక్షీణేషుమాత్రాపాదేషుపరఏవాత్మా బ్రహ్మేతి - నపూర్వం - కారణమస్యవిద్యతఇత్యపూర్వః. నాస్యాన్తరం- భిన్నజాతీయంకించిద్విద్యతఇత్యనన్తరః. తథాబాహ్యం- అన్యన్నవిద్యతఇత్యబాహ్యః. అపరం- కార్యమస్యనవిద్యతఇత్యనపరః సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజస్సైన్ధవఘనవదిత్యర్థః. ౨౬

ఆ.— కీదృశశక్తిప్రణవోమన్దానాంమధ్యమానాం చాధికారిణాంధ్యేయోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవోహీతి) ఉత్తమాధికారిణాంకీదృశశక్తిప్రణవఃసమ్యగ్జ్ఞానగోచరోభవతి - తత్రాహ (అపూర్వఇతి) పరాపరబ్రహ్మత్మనా ప్రణవోమన్దమధ్యమాధికారిణోర్ధ్యేయతామపగచ్ఛతీతిపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (పరేతి) ఉత్తమాధికారిణస్తుసర్వవిశేషశూన్యమేకరసంప్రత్యగ్భూతంయద్బ్రహ్మ- తద్రూపేణప్రణవస్సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యోభవతీత్యుత్తరార్ధంవిభజతే (పరమార్థతఇత్యాదినా) ఉక్తేఽర్థేప్రమాణంసూచయతి (సబాహ్యేతి) ౨౬

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామన్యోన్యంమూలరూపేణచనగుణతారతమ్యమిత్యాహ (ప్రణవఇతి) అపరం- అపరః పూర్వతనః. మూలరూపపూర్వావతారాత్మా ప్రణవః- హరిః బ్రహ్మ- పూర్ణః. హి- ప్రసిద్ధమేతత్ ※ సర్వేషుభూతేష్వేతమేవబ్రహ్మేత్యాచక్షతఇత్యాదావితిభావః. పరం- యశ్చాత్మనోవిశ్వాద్యవతారరూపఃప్రణవః- హరిశ్చబ్రహ్మ - పూర్ణఇత్యాకర్షః. స్మృతః - శ్లోకద్రష్టృభిరితియోజ్యం. పూర్వావతారాపన్నమాపతారేచపూర్ణతైవ- నక్వచిన్న్యూనతేతిభావః. ప్రణవోబ్రహ్మేత్యుక్తంపూర్ణత్వంవ్యనక్తి (అపూర్వఇతి) నవిద్యతేపూర్వం- కారణంయస్యసోఽపూర్వఃప్రణవః. నాశాభావాదనన్తరః. అన్తశబ్దపర్యాయోత్రాన్తరశబ్దః. సర్వగతత్వాదబాహ్యః. పరాధీనస్థిత్యభావాన్నపరః అవ్యయః- శశ్వదేకప్రకారః. ౪

శం.— ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయాః. సర్వస్యైవమాయాహస్తిరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాస్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్యవియదాదిప్రపఞ్చస్యయథామాయావ్యాదయః-ఏవంహిప్రణవమాత్మానంమాయావ్యాదిస్థానీయంజ్ఞాత్వాతత్క్షణాదేవతదాత్మభావంవ్యశ్నుతఇత్యర్థః. ౨౭

ఆ.— యదోఙ్కారస్యప్రత్యగాత్మత్వమాపన్నస్యతురీయస్యాపూర్వత్వమనన్తరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం-తత్రహేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తవిశేషణంప్రణవంప్రత్యఞ్చంప్రతిపద్యకృతకృత్యోభవతీత్యాహ (ఏవంహీతి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఆదీతి) సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయాయథోక్తప్రణవాధీనాభవన్తి- అతస్తస్యోక్తంవిశేషణంయుక్తమిత్యర్థః. తత్రపరిణామవాదంవ్యావర్త్యవివర్తవాదంద్యోతయితుముదాహరతి (మాయేతి) అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యానేకవిధత్వబోధనార్థం. ప్రణవస్యప్రత్యగాత్మత్వప్రాప్తస్యావికృతస్యైవస్వమాయాశక్తివశాజ్జగద్ధేతుత్వమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యథామాయావీస్వగతవికారమన్తరేణమాయాహస్త్యాదేరైన్ద్రజాలస్యస్వమాయావశాదేవహేతుః, యథావారజ్జ్వాదయఃస్వగతవికారవిరహిణఃస్వాజ్ఞానాదేవసర్పాదిహేతవః, - తథాయమాత్మాప్రణవభూతోవ్యవహారదశాయాంస్వావిద్యయాసర్వస్యహేతుర్భవతి. అతోయుక్తంతస్యపరమార్థావస్థాయాంపూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంవిభజతే (ఏవంహీతి) పూర్వోక్తవిశేషణసమ్పన్నమితియావత్. జ్ఞానస్యముక్తిహేతోర్నసహాయాన్తరాపేక్షేతిసూచయతి (తత్క్షణాదేవేతి) తదాత్మభావమిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణంపరమార్థవస్తుపరామృశ్యతే. ౨౭

కూ.— (సర్వస్యేతి) ప్రణవః- హరిఃసర్వస్యాదిః- కారణం. మధ్యం-స్థితికర్తా. తథాఅన్తః-నాశకర్తాచసఏవేతినిశ్చయేతజ్జ్ఞానినః ఫలమాహ (ఏవంహీతి) ఏవం- బ్రహ్మత్వాదినాప్రకారేణప్రణవం- హరింజ్ఞాత్వాఅనన్తరం- ప్రారబ్ధభోగానన్తరంతత్- బ్రహ్మవ్యశ్నుతే-విశేషేణప్రాప్నోతి. సదానన్తత్వేపిస్థానాదివిశేషాభిప్రాయేణవీత్యుక్తిః. ౫

శం.— సర్వప్రాణిజాతస్యస్మృతిప్రత్యయాస్పదేహృదయేస్థితమీశ్వరంప్రణవంవిద్యాత్. సర్వవ్యాపినంవ్యోమవదోఙ్కారమాత్మానమసంసారిణంధీరః- బుద్ధిమాన్మత్వానశోచతి- శోకనిమిత్తానుపపత్తేః ※ తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౨౮

ఆ.— బ్రహ్మబుద్ధ్యాప్రణవమితిధ్యాయతోహృదయాఖ్యందేశముపదిశతి (ప్రణవమితి) పరమార్థదర్శినస్తుదేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదార్థికశోకాభావం ※ తత్రకోమోహఃకశ్శోక ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి (సర్వవ్యాపినమితి) హృదయదేశే ప్రణవభూతస్యబ్రహ్మణోధ్యేయత్వేహేతుంసూచయతి (స్మృతిప్రత్యయేతి) బుద్ధిమానితివివేకిత్వముచ్యతే. మత్వేతిసాక్షాత్కారసమ్పత్తిర్వివక్ష్యతే. వివేకద్వారాతత్త్వసా

౭॥ అమాత్రోనన్తమాత్రశ్చ ద్వైతస్యోపశమశ్శివః। ఓఙ్కారో విదితో యేన స మునిర్నేతరో జనస్స మునిర్నేతరో జనః॥ ౨౯
మాణ్డూక్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఆ. ఓఙ్కారస్య ... శోకనివృత్తౌ హేతుమాహ (శోకేతి) తస్య హి నిమిత్తమాత్మాజ్ఞానం- తస్యాత్మ సాక్షాత్కారతో నివృత్తౌ శోకో [illegible] ... (తరతీతి) ఆదిశబ్దేన * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది శ్రుతిర్గృహ్యతే.

కూ. ఉపాసనే స్థానవిశేషం విదధత్ప్రణవస్య మహిమానమాహ (ప్రణవంహీతి) ఈశ్వరం - సర్వ [illegible] - సర్వస్య హృది సంస్థితం విద్యాత్ - ఉపాసీత. ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేర్జున తిష్ఠతి- తమేవ శరణం గచ్ఛ [illegible] సర్వవ్యాపినం ఓఙ్కారం- మత్వా క్రియమాణం మత్వా-ఉపాస్య ధీరః- జ్ఞానీ న శోచతి [illegible] ...

శం.— అమాత్రః- తురీయ ఓఙ్కారః- మీయతేఽనయేతి మాత్రా- పరిచ్ఛిత్తిః. సాఽనన్తా యస్య - [illegible] ... ద్వైతస్యోపశమత్వాదేవ శివః ఓఙ్కారో యథావ్యాఖ్యాతో విదితో యేన - స పరమార్థతత్త్వస్య మననాన్మునిః. [illegible] ... వ్యక్తః..........................

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ.— ఓఙ్కారం తురీయభావమాపన్నం యః ప్రతిపన్నః - తం స్తౌతి (అమాత్ర ఇతి) యథోక్తప్రణవప్రతిపత్తి [illegible] మాత్రభాగీ- న పురుషార్థభాగ్భవతీతి విద్యారహితం నిన్దతి (నేతర ఇతి) పాదవిభాగస్య మాత్రావిభాగస్య చాభావాదోఙ్కారస్తురీయస్య [illegible] త్యాహ (అమాత్ర ఇతి) నను కథమనన్తాపరిచ్ఛిత్తిరోఙ్కారస్య తురీయస్యోచ్యతే- న హి తత్ర పరిచ్ఛిత్తిరేవా [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] ద్వైతసంస్పర్శాభావాత్ప్రతిబన్ధేన పరమానన్దత్వం తస్మిన్నాశ్రిత్య శివత్వమిత్యాహ (సర్వేతి , యథావ్యాఖ్యాత [illegible]) [illegible] నిత్యర్థః. నను యథోక్త ప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపి [illegible] సంసార [illegible] ... దోపత్త్వజ్ఞానాభావే ముఖ్యపురుషార్థాసిద్ధేరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతర ఇతి) [illegible] ప్రణవవిద్యా [illegible] ... సమాప్తిః- నేతరే హీనబహిర్ముఖా నామిత్యర్థః..........................

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీ [illegible] పూజ్యపాదశిష్య శ్రీ [illegible] కృతౌ
మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికా [illegible] ప్రథమ [illegible] ప్రకరణ [illegible] సమాప్తమ్.

కూ.— ఏవముక్తాంశముపసంహరన్ప్రణవాభిధేయ భగవదుపాసనానుష్ఠాతుః ... [illegible] ... మాత్రాః- అంశాః. తద్విహీనః అమాత్రః. మూలరూపేణ స్థిత ఇతి [illegible] ... * ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి స్మృతేః. ద్వైతస్యోపశమః- స్వోపాసకానాం సంసార [illegible] ... ఓమిత్యా క్రియమాణః. ఏవంరూపో యేన విదితః- జ్ఞాతః- స మునిః నేతర, [illegible] ... [illegible] స మునిర్నేతరో జన ఇతి ద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రకరణ [illegible] సమాప్త్యర్థా ....

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే [illegible]
మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

అత్ర శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునిభిరష్టావింశతిశ్లోకాభవన్తీతి వాక్యశ్రవణాద్బహవః ప్రజ్ఞోపనిషద్వాక్య [illegible] ... ఇత్యన్తా ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః మాణ్డూక్యోపనిషత్త్వేన వ్యాఖ్యాతాః - రఙ్గరామానుజమునిభిస్తు శఙ్కరభాష్యానురోధేన గౌడపాదీయా ఇతి మత్వా న వ్యాఖ్యాతాః. శఙ్కరభాష్యాదిషు తు మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరే పరిచ్ఛేదచతుష్టయాత్మకే గౌడపాదీయప్రకరణేఽపి తే శ్లోకాః ఆగమపరిచ్ఛేదః ప్రథమ ఇతి వ్యవహృతాః. అథ తదవశిష్టం పరిచ్ఛేదత్రయం సానన్దగిరిటీకశఙ్కరభాష్యం ప్రదర్శ్యతే.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా

గౌడపాదకారికావైతథ్యప్రకరణమ్.

వైతథ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్మనీషిణః। అన్తఃస్థానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా॥ ౧
అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౨

శం.— జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః ఆగమమాత్రం తత్. తత్రోపపత్త్యాపి ద్వైతస్య వైతథ్యం శక్యతేఽవధారయితుమితి ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే (వైతథ్యమిత్యాదినా) వితథస్య భావో వైతథ్యం — అసత్యత్వమిత్యర్థః. కస్య, సర్వేషాం — బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానాం — పదార్థానాం స్వప్న ఉపలభ్యమానానామాహుః — కథయన్తి మనీషిణః — ప్రమాణకుశలాః. వైతథ్యే హేతుమాహ — అన్తఃస్థానాత్ — అన్తః — శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషాం. తత్ర హి భావా ఉపలభ్యన్తే పర్వతహస్త్యాదయః — న బహిశ్శరీరాత్ తస్మాత్తే వితథా భవితుమర్హన్తి. నను అపవరకాద్యన్తరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాన్తికో హేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (సంవృతత్వేన హేతునేతి) అన్తస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. నహ్యన్తస్సంవృతే దేహాన్తర్నాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం భావోఽస్తి. నహి దేహే పర్వతోఽస్తి. ౧

ఆ.— ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రత్యనీకస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమర్థాదుక్తం. ఇదానీం తస్మిన్మిథ్యాత్వే ... యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం సుశకమితి వక్తుం ప్రకరణాన్తరమవతారయన్నాదౌ ... ఆహ (వైతథ్యమితి) న కేవలమాగమోక్తేనైవ స్వప్నమిథ్యాత్వం — కిన్తు యుక్తితోఽపీత్యాహ (అన్తఃస్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోస్సమ్బన్ధ ... పూర్వప్రకరణే ... (జ్ఞాత ఇతి) ఆదిశబ్దేన యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. ... ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆగమేతి) యత్ ద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వముక్తం — తదాగమమాత్రం — ఆగమప్రాధాన్యేనోక్తమిత్యర్థః. తస్మిన్నాగమతో ... యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి తన్మిథ్యాత్వమవగన్తవ్యమితి ప్రకరణాన్తరం ప్రారబ్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరాత్ ... ప్రధానత్వాత్ తదధీనవిచారానన్తరం తర్కాధీనవిచారస్యావకాశత్వాద్యుక్తం పౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తం. ... (వితథస్యేత్యాదినా) బాహ్యాః — ఘటాదయః. సుఖాదయస్త్వాధ్యాత్మికా భావాః. శరీరాన్తరవస్థానం స్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి (తత్ర హీతి) తేషామన్తరుపలభ్యమానత్వేఽపి న వైతథ్యం — వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్క్య ... (నన్విత్యాదినా) హేత్వన్తరశఙ్కాం వారయతి (అన్తరితి) యద్యపి దేహాన్తస్సఙ్కుచితే దేశే స్వాప్నా భావా భవన్తి — తథాపి తేషాం ... (నహీతి) అన్తరిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (సంవృత ఇతి) తమేవ సఙ్కుచితం దేశవిశేషమాన్తరం స్మారయతి (దేహాన్తర్నాడీష్వితి) ... స్ఫుటయతి (నహీతి) యదా దేహే పర్వతాదయో న సన్త్యేవ సన్తి — తదా తద్వస్తుసర్వం ... స్వాప్నా భావాస్సత్యా న భవన్తి — ఉచితదేశశూన్యత్వాత్ — రజతభుజఙ్గాదివదిత్యర్థః. ౧

శం.— స్వప్నదృశ్యానాం భావానామన్తస్సంవృతస్థానమిత్యేతదసిద్ధం — యస్మాత్ప్రాచ్యేషు సుప్త ఉదక్షు స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే — ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహ — న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వప్నాన్పశ్యతి — యస్మాత్సుప్తమాత్ర ఏవ దేహదేశాద్యోజనశతాన్తరితే మాసమాత్రప్రాప్యే దేశే స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే. న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోఽస్తి — అతోఽదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్నదృగ్దేశాన్తరం గచ్ఛతి. కిఞ్చ — ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృక్ స్వప్నదర్శనదేశే న విద్యతే. యది చ స్వప్నే దేశాన్తరం గచ్ఛేత్ — యస్మిన్దేశే స్వప్నాన్పశ్యేత్ — తత్రైవ ప్రతిబుధ్యేత — న చైతదస్తి. రాత్రౌ సుప్తోఽహనీవ భావాన్పశ్యతి బహుభిస్సఙ్గతః. యైశ్చ సఙ్గతో భవతి — తైర్గృహ్యేత — న చ గృహ్యతే. గృహీతశ్చేత్ — త్వామద్య తత్రోపలబ్ధవన్తో వయమితి బ్రూయుః — న చైతదస్తి. తస్మాన్న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౨

ఆ.— దేహాద్బహిర్దేశాన్తరగతత్వాత్స్వాప్నానాం భావానాముపలబ్ధృత్తేషాం దేహాన్తస్సంవృతే నాడీప్రదేశే దర్శనమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోషాన్తరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) వ్యావర్త్యామాశఙ్కామనువదతి (స్వప్నేతి) తేషాం దేహాన్తస్సఙ్కుచితే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదపి న సమ్ప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) (పశ్యన్నివేతి) స్వప్నదృశ్యస్య ... సత్యాభాసత్వమివశబ్దేన ద్యోత్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేన చోద్యం పరామృశ్యతే. స్వప్నదృష్టా గత్వా స్వప్నాన్న పశ్యతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఇదమిత్థమపూర్వవత్. తథాపి కథం బహిస్స్వప్నోపలమ్భో న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) స్వప్నస్తథా న భవతి — ఉచితకాలవికలత్వాత్ — సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతశ్చ న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరే స్వప్నదర్శనమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వోఽపి స్వప్నదృష్టా దేశాన్తరే స్వాప్నాన్పశ్యన్ తస్మాదేవ ప్రతిబుద్ధ్యానన్తరమాస్తి — కిన్తు శయనదేశే వర్తతే. తథాపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య

అభావశ్చరథాదీనాం శ్రూయతేన్యాయపూర్వకం। వైతథ్యం తేనవైప్రాప్తంస్వప్నఆహుః ప్రకాశితం॥ ౩
అన్తఃస్థానాత్తుభేదానాంతస్మాజ్జాగరితేస్మృతం। యథాతత్రతథాస్వప్నేసంవృతత్వేనభిద్యతే॥ ౪
స్వప్నజాగరితేస్థానేహ్యేకమాహుర్మనీషిణః। భేదానాంహిసమత్వేనప్రసిద్ధేనైవహేతునా॥ ౫

హ (యదిచేతి) అన్తరేవస్వప్నదర్శనమిత్యుక్తేస్వప్నమిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తంప్రపఞ్చయతి (రాత్రావితి) యద్యపిరాత్రౌ నిద్రాముపగతః- తథాపిదివానహానిసత్స్వప్నివతిష్ఠతి. సుప్తస్సంహృతచక్షురాదికరణోఽపిపశ్యతి శయానోఽపిపర్యటనంప్రతిపద్యతే. యద్యపిసహాయవిహీనస్సుప్తః- తథాపిబహుభిస్సహాయైస్స్వప్నానుపలభతే. తస్మాదుచితస్యకాలస్యకరణస్యసహకారిణశ్చాభావేపిస్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. స్వప్నమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (నైశ్చేతి) మహదన్యైర్గృహ్యమాణత్వంస్వప్నప్రబుద్ధస్యప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) పురుషాన్తరసంవాదాదర్శనాత్తద్దేశాన్తరప్రాప్తిద్వారాస్వప్నదర్శనమితివక్తుమశక్యత్వాదన్తరేవస్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్తన్మిథ్యాత్వంసిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ౨

శం.— ఇతశ్చస్వప్నదృశ్యాభావాస్తథా- యతోఽభావశ్చైవరథాదీనాంస్వప్నదృశ్యానాంశ్రూయతేన్యాయపూర్వకం- యుక్తితః శ్రుతౌ నతత్రరథాఇత్యత్ర. తేన- అన్తఃస్థానసంవృతత్వాదిహేతునాప్రాప్తంవైతథ్యంతదనువాదిన్యాశ్రుత్యాస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయాప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః. ౩

ఆ.— స్వప్నదృశ్యానాంభావానాంమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (అభావశ్చేతి) నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్తీత్యాదిశ్రుత్యాస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనోదర్శయన్త్యాతత్రదృశ్యానాంరథాదీనాముచితయోగ్యదేశాద్యభావాద్యుక్తన్యాయపురస్సరంశ్రూయతే- అతస్తేనన్యాయేనప్రాప్తమేవస్వప్నదృశ్యభావానాంమిథ్యాత్వమన్యపరయాశ్రుత్యాప్రకాశితమితిబ్రహ్మవిదోవదన్తి. తథాచస్వప్నేభావానాంమిథ్యాత్వంశ్రుతియుక్తిభ్యాంసిద్ధమిత్యర్థః. హేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (యతఇతి) జ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావాదర్థాద్జ్ఞానస్యాపిశ్రుత్యపసత్త్వమితివక్తుంచశబ్దః. శ్రూయతే- నతత్రేత్యాద్యాయాంశ్రుతావితిసమ్బన్ధః. న్యాయపూర్వకమిత్యాదప్రేతి (యుక్తితఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావోయుక్తిః. తస్మిన్న్యాయసిద్ధేఽర్థేఽనువాదపరయాశ్రుత్యాశ్రియతేత్యాహ (తేనేతి) అన్తశ్శరీరస్థానం- నాడీలక్షణం. తత్రాతిసూక్ష్మేసంవృతత్వేన- సఙ్కుచితత్వేనావస్థానంసంవృతత్వం తాదీనాముపలభ్యతే ... శ్చేత్యాదినాప్రాగుక్తేనహేతునాప్రాప్తంస్వప్నదృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యం. తదేవతదనువాదిన్యాశ్రుత్యాప్రకాశితమిత్యాహుర్బ్రహ్మవిదః. జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాంవాగాదిజ్యోతిషాంచవివిచ్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్యతస్మిన్నాత్మజ్యోతిష్ట్వస్యవివాదాస్పదత్వాత్ ... స్వప్నే పునస్స్వార్యాద్యభావేపివ్యవహారదర్శనాత్ ... తత్రాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంప్రతిపాదయితుంనతత్రేత్యాద్యాశ్రుతిః. తయాచప్రసక్తన్యాయసిద్ధంస్వప్నమిథ్యాత్వమనువదన్త్యాతత్ప్రతిపాదితమపిప్రకాశితమిత్యుచ్యతే. తథాచశ్రుతియుక్తిభ్యాంప్రతిపన్నంస్వప్నమిథ్యాత్వమితిస్థితమిత్యర్థః. ౩

శం.— జాగ్రద్దృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యమితిప్రతిజ్ఞా. దృశ్యత్వాదితిహేతుః. స్వప్నదృశ్యభావవదితిదృష్టాన్తః. యథాతత్రస్వప్నేదృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యం- తథాజాగరితేపిదృశ్యత్వమవిశిష్టమితిహేతూపనయః. తస్మాజ్జాగరితేపివైతథ్యంస్మృతమితినిగమనం. అన్తఃస్థానాత్సంవృతత్వేనస్వప్నదృశ్యానాంభావానాంజాగ్రద్దృశ్యేభ్యోభేదః- దృశ్యత్వమసత్యత్వంచావిశిష్టముభయత్ర. ౪

ఆ.— ఉక్తన్యాయేనదృష్టాన్తేసిద్ధేఫలితమనుమానమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) భేదానామిత్యాదినాప్రతిపాదితమనుమానమాచష్టే (జాగ్రదితి) తృతీయేనపాదేనపక్షధర్మత్వంవ్యాప్తస్యహేతోరుచ్యతే- తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేనపాదేనప్రతిజ్ఞాహేతూపసంహారవచనంనిగమనంసూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వత్రైవతద్వైతథ్యవాదినాఽన్తస్స్థానసంవృతత్వాదిసిద్ధౌ నిద్ధమిత్యాశఙ్క్య- అన్తఃస్థానాత్తుసంవృతత్వేనభిద్యతఇత్యత్రవివక్షితమర్థమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామన్తఃస్థానత్వంసంవృతత్వంచ- నతథాజాగ్రద్దృశ్యానాం. తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాంతేభ్యోవైషమ్యంస్ఫుటం. సిద్ధంహియోగ్యదేశాద్యభావస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమితిపక్షత్వం- జాగరితస్యపునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటంమిథ్యాత్వమితిపక్షత్వమిత్యర్థః. తస్మిన్సర్వథాపైషమ్యేదృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యత్వమితి) ౪

శం.— ప్రసిద్ధేనైవభేదానాంగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేనహేతునాసమత్వేనస్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకినఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవఫలం. ౫

ఆ.— స్వప్నవజ్జాగరితస్యమిథ్యాత్వేస్వప్ననిద్రాయుతావిత్యాదౌజాగరితేస్వప్నశబ్దప్రయోగోయుక్తో భవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వంవిద్వదభిమతమిత్యత్రహేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః- భిద్యమానాభావాః. తేషామవస్థాద్వయవర్తినాంగ్రాహ్యత్వంగ్రాహకత్వమవిశిష్టం. తేనదృశ్యత్వేనహేతునాప్రసిద్ధమేవతేషాంమిథ్యాత్వేనసమత్వం. తేనస్థానయోరేకరూపత్వంవివేకినామభిప్రేతమితి. యత్పూర్వమనుమానాఖ్యంప్రమాణంసిద్ధం- తస్యైవఫలంసాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేనశ్లోకేనోక్తమితిశ్లోకయోజనయాదర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి) ౫

ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా। వితథైః సదృశాః సన్తోఽవితథా ఇవ లక్షితాః॥ ౬

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౭

అపూర్వం స్థానిధర్మో హి యథా స్వర్గనివాసినామ్। తానయం ప్రేక్షతే గత్వా యథైవేహ సుశిక్షితః॥ ౮

శం.— ఇతశ్చ వైతథ్యం జాగ్రద్దృశ్యానాం భేదానాం- ఆద్యన్తయోరభావాత్. యదాదావన్తే చ నాస్తి వస్తు మృగతృష్ణికాది- తన్మధ్యేఽపి నాస్తీతి నిశ్చితం లోకే. తథేమే జాగ్రద్దృశ్యా భేదాః. ఆద్యన్తయోరభావాద్వితథైరేవ మృగతృష్ణికాదిభిః సదృశత్వాద్వితథా ఏవ- తథాప్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరనాత్మవిద్భిః.

ఆ.— జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాన్తరమాహ (ఆదావితి) యది జాగ్రద్దృశ్యా భావా మిథ్యా తర్హి ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిస్సమత్వాన్మిథ్యా - కథం తర్హి తేషాం ఘటస్సన్ పటస్సన్నిత్యమృషాత్వేన ప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితథైరితి) ప్రకృతే జాగ్రద్దృశ్యానాం మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్యోపన్యస్యతి (ఇతశ్చేతి) వివృతం మిథ్యా- ఆదిమత్త్వాదన్తవత్త్వాత్,- స్వప్నాదివదిత్యర్థః. ఉక్తానుమానప్రత్తిస్థ్నా వ్యాప్తిం కథయతి (యదాదావితి) యదాదిమదన్తవచ్చ- తన్మిథ్యా - యథా మృగతృష్ణికాదీత్యర్థః. వ్యాప్తిమతస్సాధనస్య పక్షధర్మతోపన్యాసే ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం దర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్య ఘటాదిషు సత్త్వసాధకప్రత్యక్షవిరోధమాశఙ్క్య సదధిష్ఠానసత్త్వాదిభిస్తత్రైవాధ్యస్తత్వాత్ ఆకాశస్య ప్రతిభాసమ్వ్యాప్త్యాకాశస్త్వవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (తథాపీతి) ౬

శం.— స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితి యదుక్తం- తదయుక్తం- యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యా అన్నపానవాహనాదయః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిం కుర్వన్తః గమనాగమనాదికార్యం చ సప్రయోజనా దృష్టాః- న తు స్వప్నదృశ్యానాం తదస్తి- తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానామసత్త్వం మనోరథమాత్రమితి. తన్న. కస్మాత్. యస్మాత్సప్రయోజనతా దృష్టా యా అన్నపానాదీనాం- సా స్వప్నే విప్రతిపద్యతే. జాగరితే హి భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తో వినివర్తితతృట్ సుప్తమాత్ర ఏవ క్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోషితమభుక్తవన్తమాత్మానం మన్యతే- యథా స్వప్నే భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తోత్థితస్తథా. తస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యానాం స్వప్నే విప్రతిపత్తిర్దృష్టా- అతో మన్యామహే తేషామప్యసత్త్వం స్వప్నదృశ్యవదనాశఙ్కనీయమితి. తస్మాదాద్యన్తవత్త్వముభయత్ర సమానమితి మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః. ౭

ఆ.— స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమాద్యన్తవత్త్వాన్న భవతి - కిన్తు ఫలపర్యన్తత్వాభావాత్. జాగరితస్య ఫలపర్యన్తత్వాన్న మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలపర్యన్తతారాహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాపకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్రద్దృశ్యా భావా బహూక్త్యా గృహ్యన్తే. శ్లోకస్య వ్యావర్త్యాముపాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి (స్వప్నేతి) జాగ్రద్దృశ్యానామివ స్వప్నదృశ్యానామపి తుల్యం సప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసమ్భవిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనుమానస్య సోపాధికత్వేనాసాధకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వం దూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిదోషాద్యతేనోపాధినిరసనం సూచకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలపర్యన్తతావిరహితోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) తామేవ విప్రతిపత్తిం ప్రకటయతి (జాగరితే హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం నిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౭

శం.— స్వప్నజాగ్రద్భేదయోస్సమత్వాజ్జాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితి యదుక్తం- తదసత్. కస్మాత్. దృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వాత్. కథం. న హి జాగ్రద్దృష్టా ఏవ తే భేదాః స్వప్నే దృశ్యన్తే. కిం తర్హి. అపూర్వం స్వప్నే పశ్యతి- చతుర్దన్తగజమారూఢమష్టభుజమాత్మానం మన్యతే, అన్యదప్యేవం ప్రకారమపూర్వం పశ్యతి స్వప్నే. తన్నాన్యేనాసతా సమమితి సదేవ. అతో దృష్టాన్తోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వమిత్యయుక్తం. తన్న- స్వప్నే దృష్టమపూర్వం యన్మన్యసే- న తత్స్వతస్సిద్ధం. కిం తర్హి. అపూర్వం స్థానిధర్మో హి- స్థానినః- ద్రష్టురేవ హి స్వప్నస్థానవతో ధర్మః. యథా స్వర్గనివాసినాం- ఇన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది- తథా స్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయం ధర్మః- న స్వతస్సిద్ధో ద్రష్టుస్స్వరూపవత్. తాన్ - ఏవం ప్రకారానపూర్వాన్ స్వచిత్తవికల్పానయం - స్థానీ స్వప్నదృక్ స్వప్నస్థానం గత్వా ప్రేక్షతే - యథైవేహ లోకే సుశిక్షితదేశాన్తరమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తాన్ పదార్థాన్ పశ్యతి- తద్వత్. తస్మాద్యథా స్థానిధర్మాణాం రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం- తథా స్వప్నదృశ్యానామపూర్వాణాం స్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం. అతో న స్వప్నదృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వం. ౮

ఆ.— దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (అపూర్వమితి) యథా స్వర్గనివసనశీలానామిన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాదిధర్మః- తథా యదిదమపూర్వం స్వప్నదర్శనం మన్యసే- తదపి స్థానినః- స్వప్నస్థానవతో ద్రష్టురేవ ధర్మః- తేన దృష్టత్వాత్తస్య మిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తేనైవ దృష్టత్వం తత్రాహ (తానయమితి) యథైవేహ- వ్యవహారభూమౌ సుశిక్షితదేశాన్తరప్రాప్తిమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తత్రత్యాన్ పదార్థాన్ వీక్షతే- తథాయం స్వప్నగతాన్ పదార్థాన్ యథోక్తప్రకారాన్ ప్రతిపద్యతే. తతశ్చ స్వప్నస్య స్థానిధర్మత్వాద్రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముపన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సమత్వం- ఆద్యన్తవత్త్వాది. అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషమన్తరేణాసత్త్వమయుక్తమితి పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) వ్యాప్తిభూమిం దూషయన్ వ్యాప్తిభఙ్గం దోషమాహ (దృష్టాన్తస్యేతి) అసిద్ధత్వం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి

స్వప్నవృత్తావపిత్వన్తశ్చేతసాకల్పితంత్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతంసద్దృష్టంవైతథ్యమేతయోః ౯
జాగ్రద్వృత్తావపిత్వన్తశ్చేతసాకల్పితంత్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతంసద్యుక్తంవైతథ్యమేతయోః॥ ౧౦
ఉభయోరపివైతథ్యంభేదానాంస్థానయోర్యది। కఏతాన్బుధ్యతేభేదాన్కోవైతేషాంవికల్పకః॥ ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మాదేవస్స్వమాయయా। సఏవబుధ్యతేభేదానితివేదాన్తనిశ్చయః॥ ౧౨

(కథమిత్యాదినా) అపూర్వంపశ్యనమేవవివృణోతి (తమిత్యాదినా) [illegible] దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వే [illegible]
[illegible] (తస్మాదితి) దృష్టాన్తాసిద్ధిం [illegible] ([illegible]) [illegible] పరతో వా. [illegible]
[illegible] (నపదితి) [illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] (స్థానిన ఇతి) అపూర్వస్వప్నదర్శనస్య [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) అపూర్వ [illegible]
స్థానిధర్మత్వే [illegible] (తస్మాదితి) స్వప్నదృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాభావం [illegible] (అతో నేతి) అపూర్వ [illegible]
[illegible] జాగ్రద్భేదానాంమిథ్యాత్వంయుక్తమిత్యర్థః

శం.— అపూర్వత్వాశఙ్కాంనిరాకృత్యస్వప్నదృష్టాన్తస్య [illegible] స్వప్న
వృత్తావపి స్వప్నస్థానేఽప్యన్తశ్చేతసా మనోరథసఙ్కల్పితమసత్ [illegible]
చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధంఘటాదిసత్. ఇత్యేవమసత్యమితినిశ్చితేపిసదసద్విభాగోదృష్టః ఉభయోరప్యన్తర్బహిశ్చేతః [illegible] ౯
ఆ.— జాగ్రద్దృశ్యానాంమిథ్యాత్వంతేషుసదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య [illegible] (స్వప్నవృత్తావితి) [illegible]
[illegible] (అపూర్వత్వేని) స్వప్నదృష్టాన్తస్యాపూర్వదర్శన [illegible] స్వప్నస్థానే
సర్వస్యమిథ్యాత్వావిశేషేపీత్యర్థః. అసత్త్వం [illegible] మిథ్యాత్వం [illegible]
[illegible] బాధావిశేషాదిత్యాహ (ఉభయోరితి)

శం.— ఏవంసదసతోర్వైతథ్యంయుక్తం [illegible]
ఆ.— [illegible] (జాగ్రదితి) [illegible]
[illegible] (వ్యాఖ్యాయతీతి)

శం.— చోదకఆహ— స్వప్నజాగ్రత్స్థానయోర్భేదానాం [illegible]
[illegible] స్మృతిజ్ఞానయోః [illegible] సచేన్నాత్మావాదినః ౧౧
ఆ.— సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్త్యా [illegible]
[illegible] (కోవాఇతి) వికల్పస్యకోవాకర్తేత్యాహ [illegible]
[illegible] (స్వప్నేతి) [illegible]
[illegible]
[illegible] మిథ్యాత్వం ప్రమాతా. [illegible]
(సచేదితి) [illegible]
[illegible]

శం.— స్వయంస్వమాయయాస్వమాత్మానమాత్మాదేవఆత్మస్వేవవక్ష్యమాణభేదాకారం [illegible] స్వయమేవ
చఏతాన్బుధ్యతేభేదాంస్తద్వదేవ, ఇత్యేవంవేదాన్తనిశ్చయః. నాన్యోఽస్తిజ్ఞానస్మృత్యాశ్రయః [illegible]
త్యభిప్రాయః. ౧౨
ఆ.— కర్తృత్వాద్యభివ్యవస్థానుపపత్తింపరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాన్తరంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆత్మనేతి) [illegible]
యతి (ఆత్మానమితి) కర్త్రన్తరంనివారయతి (ఆత్మేతి) తస్యద్యోతనాత్మకత్వంప్రతిక్షిపతి (దేవఇతి) [illegible] (స్వమా
యయేతి) సర్వస్యమిథ్యాత్వేపిమాయయావికల్పితభేదానురోధేనకర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిధ్యతీతిభావః. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపప
త్తింప్రత్యాహ (సఏవేతి) వికల్పితేష్వేవాద్వితీయేప్రతీచివస్తునికాల్పనికభేదనిబన్ధనాసర్వావ్యవస్థేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇతివేదాన్తేతి) యః

వికరోత్యపరాన్ భావానన్తశ్చిత్తే వ్యవస్థితాన్। నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః॥ ౧౩
చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషో నాన్యహేతుకః॥ ౧౪

థా ఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా దృష్టోఽన్యో ద్రష్టా- న తథేహాఽన్యోఽధిష్ఠాతాఽస్తీత్యాహ (స్వయమితి) యథా తత్ర మృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధిగతం- న తథాత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ (స్వమాత్మానమితి) తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారః- న తథేహాధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ (ఆత్మన్యేవేతి) పరిణామవాదం వ్యావర్తయన్ వివర్తవాదం ప్రకటయితుం స్వమాయయేత్యుక్తం. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) మాయాద్వారేణ చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వా తస్యైవ బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య ప్రమాతృత్వమిత్యాహ (స్వయమేవ చేతి) న చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్త్వికత్వం- రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ (తద్వదితి) కర్త్రాదిభేదస్య ప్రమాత్రాదిభేదస్య చ మిథ్యాత్వే * నైహ నానాస్తీత్యాదిశ్రుతిం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) సప్తమ్యేవకారార్థమాహ (నాన్యోఽస్తీతి) యో జగత్స్రష్టా, యశ్చ ప్రమాతా, - తతోఽన్యో జ్ఞానస్య న స్మృతేశ్చాశ్రయో నాస్తి- చేతనభేదే మానాభావాత్, అనుభవస్మృత్యోశ్చైకాశ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయామాయావిషయామాయావినో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽబాధితప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ (న చేతి)　౧౨

———

శం — స కల్పయన్ కేన ప్రకారేణ కల్పయతీతి. ఉచ్యతే- వికరోతి- నానాకరోత్యపరాన్- లౌకికాన్ భావాన్- పదార్థాన్ శబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ - పృథివ్యాదీన్ అనియతాంశ్చ కల్పనాకాలాన్ బహిశ్చిత్తః సన్. తథాన్తశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి ప్రభుః- ఈశ్వరః. ఆత్మేత్యర్థః.　౧౩

ఆ — ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముపన్యస్యతి (వికరోతీతి) నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వివక్ష్యతే ప్రతిపిపిత్సితక్రమప్రతిపత్త్యర్థం పృచ్ఛతి (స కల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుత్సితం క్రమం ప్రత్యాయయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (అన్యాంశ్చేతి) శాస్త్రీయానితి యావత్. చిత్తమధ్యే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాన్. అభివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహారయోగ్యత్వమాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాన్- విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః. బహిశ్చిత్తః- బహిర్ముఖో బాహ్యాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ పదార్థాన్ కల్పయతి- అన్తశ్చిత్తస్తు- తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణానాత్మన్యవస్థితాన్ భావాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ కల్పయిత్వా పునర్వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి - యథా లోకే కులాలో నాలన్దో వా ఘటం పటం వా కార్యం చికీర్షురాదౌ వ్యవహారయోగ్యం వ్యక్తిం బుద్ధావావిర్భావ్య పశ్చాత్తామేవ బహిర్నామరూపాభ్యాం సమ్పాదయతి- తథైవాయమాదికర్తాపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమం సిసృక్షితాకారేణాన్తర్వివ్యాకృత్య పశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణ సమ్పాదయతీతి కల్పనాయాం క్రమాధిగతిరితి.　౧౩

———

శం. — స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశఙ్క్యతే- యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి. సా నయుక్తాఽఽశఙ్కా- చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు - చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః నాన్యశ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలో యేషాం తే చిత్తకాలాః. కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యన్త ఇత్యర్థః. ద్వయకాలాశ్చ - భేదకాలాః. అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః. యథాఽఽగోదోహనమాస్తే. యావదాస్తే- తావద్గాం దోగ్ధి, యావద్గాం దోగ్ధి- తావదాస్తే, తావానయం, ఏతావాన్ స, ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యానాం భేదానాం. తే ద్వయకాలాః అన్తశ్చిత్తకాలాః, బాహ్యాశ్చ ద్వయకాలాః,- కల్పితా ఏవ తే సర్వే. న బాహ్యః కాలద్వయత్వవిశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః అత్రాపి హి స్వప్నదృష్టాన్తో భవత్యేవ.　౧౪

ఆ. — కల్పితానాం కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్ కాలే సత్త్వాభావాత్, జాగ్రద్భావానాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాన్తరేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమాదనుపపన్నం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తేతి) యే కల్పనాకాలభావినో భావాః మనస్యన్తర్వర్తన్తే, యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యన్తే, - తే సర్వే కల్పితాస్సన్తో మిథ్యైవ భవితుమర్హన్తి. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః- కల్పితేఽపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితం మిథ్యైవేష్యతే- తథా జాగరితేఽపి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పన్దితం- తేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాపి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఆత్మావిద్యావిపన్నచిత్తేన తావదన్తర్విస్మితా మనోరథరూపా మనస్యన్తర్వర్తమానా, బహీ రజ్జుసర్పాదయశ్చ - తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యన్తే - తే హి కల్పనాకాలమాత్రభావినో న ప్రమీయన్తే. తైస్సహ వైలక్షణ్యం మనసో బహిర్జాగ్రద్దృశ్యమానానాం భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం - కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమితి యస్మాదుపలభ్యతే- తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (సా నేతి) యే మనస్యన్తర్మనోరథరూపా భావాః- తే చిత్తకాలా భవన్తీత్యర్థః. చిత్తకాలత్వం విశదయతి (చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యే మనసో బహిరుపలభ్యన్తే - తే భేదకాలాః. కాలస్య భేదో భేదకాలః. స యేషాం తే తథేతి వ్యుత్పత్తేః. తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యాః- భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయా స్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం - గోదోహనపర్యన్తమాస్తే- దేవదత్తస్తిష్ఠతీతి ప్రత్యభిజ్ఞాశేషత్వేనాభిజ్ఞా

అవ్యక్తా ఏవ యేఽన్తస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్విన్ద్రియాన్తరే॥ ౧౫

జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్ పృథగ్విధాన్। బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ యథావిద్యస్తథాస్మృతిః॥ ౧౬

దాహరణీయా. యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే- తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో గోదోహనం సర్వత్రయతీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యక్షజ్ఞాపితయ త్వం తస్య దర్శయతి (యావదితి) యావతా కాలేనాయం ఘటో ద్రష్టుం యోగ్యః సర్వత్రయితుం శక్నోతి - తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్య స్నేహస్థితిరిత్యు దాహరణాన్తరమాహ (తావానితి) పరోక్షతయా స్థితో యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స్వకార్యం నిర్వర్త్య నిర్వృణోతి - ఏతావతా కాలేనావచ్ఛి న్నస్య స్థితిరిత్యపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాముపలభ్య తే- కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వం - తథా తే సర్వే భావా బహిర్గృహ్యమాణా ద్వయకాలేన - కాలద్వయేన పరిచ్ఛేద్యా భవన్తీత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (అన్తరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నైత్యాదినా) బాహ్యాః - జాగ్రద్దృశ్యేషు బాహ్యపదార్థేషు వ్యవస్థితః కాలద్వయత్వేన - కాలద్వ యావచ్ఛేదేన కృతః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి - కల్పితేష్వపి భావేష్వవిశేష సమ్భవాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (అత్రా పీతి) యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేదజాతం కల్పితం - తథాపి తత్ర యద్గోదోహనాది విశేషః స్ఫుటః సిద్ధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేదజాతస్య కల్పితత్వేపి ప్రత్యభిజ్ఞా యమానత్వాజ్జాగరితే పి శశవిషాణతైరిత్యర్థః. ౧౪

శం.— యదప్యన్తరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం- స్ఫుటత్వం వా బహిశ్చక్షురాదీన్ద్రియాన్తరే విశేషః- నా సౌ భేదానామస్తిత్వకృతః- స్వప్నేపి తథాదర్శనాత్. కిన్తర్హి- ఇన్ద్రియాన్తరకృత ఏవ. అతః కల్పితా ఏవ జాగ్రద్భావా అపి స్వప్నభావవదితి సిద్ధం. ౧౫

ఆ.— స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగానుపపత్తేర్నాని శేషేణ మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అ వ్యక్తా ఇతి) యే మనస్యన్తర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటాః, యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవన్తి- తే సర్వే మనస్స్పన్దనమాత్రత్వేన కల్పితా మిథ్యైవ. అన్తర్బహిరిన్ద్రియభేదనిమిత్తః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః. న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్రోపయుజ్యతే - మిథ్యాభూతేష్వపి తద్దర్శ నాదిత్యర్థః. శ్లోకస్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (యదపీత్యాదినా) మనస్యన్తర్మనోరథరూపాణాం భావానామవ్యక్తత్వం- అస్ఫుటత్వం. తత్ర హేతుమా హ (మన ఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్భావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం- తదేవ మిథ్యాత్వప్రయోజకమితి శఙ్కాం వారయతి (నాసావితి) స ర్వసమ్ప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేపి స్వప్నే స్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ (స్వ ప్నేపీతి) అయం విశేషః తర్హి కేన సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ (కిన్తర్హీతి) మనోమాత్రసమ్భృతానామన్తర్భావానాం వాసనామాత్రరూపాణామస్ఫు టత్వం- బహిర్భావానాం తు చక్షురాదిబహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధాత్ యుక్తం స్ఫుటత్వం. తదేవ విశేషో మిథ్యాత్వాద్విశేషపి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. స్ఫుటత్వాస్ఫుట త్వప్రతిభాసభేదస్య మిథ్యాత్వేపి సమ్భవాత్ ప్రాగుక్తమనుమానమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ౧౫

శం.— బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్పనాయాః కిం మూలమితి. ఉచ్యతే- జీవం- హేతుఫలాత్మకం- అహం కరోమి- మమ సుఖదుఃఖే ఇత్యేవంలక్షణమనేవంలక్షణ ఏవ శుద్ధ ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్పం కల్పయతే పూర్వం. తతస్తాదర్థ్యేన క్రియాకారక ఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్ భావాన్ బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ కల్పయతే. తత్ర కల్పనాయాం కో హేతురితి. ఉచ్యతే- యోఽసౌ స్వయం కల్పి తో జీవస్సర్వకల్పనాయామధికృతః- స యథావిద్యః- యాదృశీ విద్యా- విజ్ఞానమస్యేతి యథావిద్యః- తథావిధైవ స్మృతిస్తస్యేతి తథాస్మృతిర్భవతీతి సజ్జ తి. అతో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం- తతో హేతుఫలస్మృతిః- తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని- తేభ్యస్తత్స్మృతి -స్తత్స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవం బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధా కల్పయతే. ౧౬

ఆ.— భవతు సర్వస్య కల్పితత్వం - తాపునస్సర్వకల్పనా కేన క్రియత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జీవమితి) ఆత్మా హి సర్వం స్వమాయయా వికల్పయన్నాదౌ విశిష్టరూపేణ జీవం కల్పయతి. (తత ఇతి) * తస్య స్రష్టృత్వాదేవ సృష్టిశ్రుతిః శ్రుతేః స్వయమేవ జీవభావముపపద్యతే- తస్మాదేవ పున ర్నానావిధాన్ భావాన్ నిర్మిమీతే. జ్ఞానస్మృతిసన్తతిః తత్కల్పనాసు భావేషు నిమిత్తమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యాఖ్యానం ప్రశ్నపూర్వకం (బా హ్యేతి) పదార్థాస్సాధ్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యాః- సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాః. తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తి కతాస్తి- బాహ్యన్నిమిత్తీకృత్యాధ్యాత్మికా భవన్తి - తానపి నిమిత్తీకృత్యేతరే జాయన్తే. తదేవమితరేతరనిమిత్తతయా నైమిత్తికతయా చ కల్పనాయాం మూలం వక్తవ్యం- నిర్మూలకల్పనాయామతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధాత్మరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షిత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదౌ విభజతే (తత ఇతి) తాదర్థ్యేన- ప్రథమం కల్పితస్య భోక్తుర్జీవస్య శేషత్వేనేత్యర్థః. యద్యపి జీవస్సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుః- తథాపి తస్య కల్పనావిశేషవిశేషహేతువ్యతిరేకేణ న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (తత్రేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కల్పి తః - విశిష్టరూపేణేతి శేషః. అధికృతః - స్వామిత్వేన సమ్బన్ధేన సమ్బద్ధ ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః. ప్రకృతకల్ప నామేవ ప్రపఞ్చయతి (అత ఇత్యాదినా) సత్యన్తేహ పానాద్యుపయోగే తృప్త్యాదిర్భవతి- అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపాన్న్యాయాత్ భోజనాది

అనిశ్చితా యథా రజ్జురన్ధకారే వికల్పితా। సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మా వికల్పితః॥ ౧౭
నిశ్చితాయాం యథా రజ్జ్వాం వికల్పో వినివర్తతే। రజ్జురేవేతి చాద్వైతం తద్వదాత్మవినిశ్చయః॥ ౧౮

ఽయం హేతురితి కల్పనావిజ్ఞానముత్పద్యతే. తతస్తృప్త్యాదికం ఫలమితి కల్పనావిజ్ఞానం జాయతే. తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపి హేతుఫలయోః స్మృతిరుద్భవతి. తతశ్చ ఫలసాధనసమానజాతీయోఽయమితి కర్తవ్యతావిజ్ఞానం. తతశ్చాభిలషితతృప్త్యాదిఫలార్థత్వేన పాకాదిక్రియా తత్కారకతణ్డులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాదివిశేషవిజ్ఞానాదీని భవన్తి. తతో హేత్వాదిస్మృతిః. తతస్తదనుష్ఠానం. తతశ్చ ఫలమిత్యనేన క్రమేణ మిథో హేతుహేతుమత్తయా కల్పనా భవతీత్యర్థః. ప్రకృతాం కల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౬

శం.— తత్ర జీవకల్పనా సర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం- సైవ జీవకల్పనా కింనిమిత్తేతి. దృష్టాన్తేన ప్రతిపాదయతి - యథా లోకే స్వేన రూపేణానిశ్చితా - అనవధారితైవమేవేతి రజ్జుర్మన్దాన్ధకారే కిం సర్ప ఉదకధారా దణ్డ ఇతి వా నేకధా వికల్పితా భవతి పూర్వం స్వరూపానిశ్చయనిమిత్తం. యది హి పూర్వమేవ రజ్జుస్స్వరూపేణ నిశ్చితా స్యాత్ - న సర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్ - స యథా స్వహస్తాఙ్గుళ్యాదిషు. ఏష దృష్టాన్తః. తద్వద్ధేతుఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయా స్వేన విశుద్ధవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనన్తభావభేదైరాత్మా వికల్పిత ఇత్యేష సర్వోపనిషదాం సిద్ధాన్తః. ౧౭

ఆ.— ఇదానీం జీవకల్పనానిమిత్తం నిరూపయతి (అనిశ్చితేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకేషూక్తమిత్యర్థః. జీవకల్పనాయా నిత్యత్వాయోగాత్ సనిమిత్తత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, తస్య చ వస్తుత్వే నివృత్త్యనుపపత్తేః, అవస్తుత్వే చ నిమిత్తత్వాసిద్ధేః, జీవకల్పనాయా దుర్ఘటత్వాత్ తత్కార్యభూతాపి కల్పనా నావకల్పత ఇత్యాశఙ్క్యతే (సైవేతి) ఉత్తరత్వేన శ్లోకాక్షరాణ్యవతార్య వ్యాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) స్వం- అసాధారణం. రూపం- రజ్జుత్వం. తేనేతి యావత్. అనవధారితత్వమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేన ప్రకారేణేత్యర్థః. సర్పాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఉక్తావధారణరాహిత్యే కారణం సూచయతి (పూర్వమితి) పూర్వం- రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. ఏతదేవ వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యది హీతి) దేవదత్తస్య హస్తాద్యవయవేషు తద్రూపేణైవ నిశ్చితేషు సర్పాదివికల్పో యథా నోపలభ్యతే- తథా పురోవర్తిన్యపి రజ్జుస్వరూపేణ నిశ్చితే నాసౌ యుక్తః. తథా చ రజ్జ్వజ్ఞానాదేవ భవతీత్యర్థః. ఉపపాదితం దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమభిసన్ధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏష ఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదిశబ్దేన కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిర్గృహ్యతే. విలక్షణత్వమేవ స్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేతి యావత్. విజ్ఞప్తేర్విశుద్ధత్వం- జన్మాదిరాహిత్య, మాకారాన్తరశూన్యత్వం, సన్మాత్రత్వం, చేత్యర్థః. సన్మాత్రత్వమయుక్తం - సామాన్యవిశేషభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తేతి) న చ తత్రాన్యదస్తీత్యుక్తమితి మత్వా విశినష్టి (అద్వయేతి) సచ్చిదానన్దాద్వయాత్మాన్యవిద్యావిలసితం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణం సూచయతి (ఇత్యేష ఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్ తత్ర తత్రోపలభ్యన్తే, *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాద్యాశ్చ ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మృషాత్వమావేదయన్త్యః శ్రుతయశ్శ్రూయన్తే,- తేనాద్వైతం తత్త్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితమితి ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౭

శం.— రజ్జురేవేతి నిశ్చయే సర్వవికల్పనివృత్తౌ రజ్జురేవేతి చాద్వైతం యథా- తథా *నేతి నేతీతి సర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోకకృతాత్మవినిశ్చయ ఆత్మైవేదం సర్వమపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యస్సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజోఽజరోఽమరోఽభయ ఏక ఏవాద్వయ ఇతి. ౧౮

ఆ.— అవిద్యాకృతా జీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం - తదేవేదానీం వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాం నిశ్చితాయాం తదజ్ఞాననివృత్తేస్తదుత్థసర్పాదివికల్పః సర్వథా నివర్తతే- రజ్జుమాత్రం చావశిష్యతే. తద్వదాత్మని శ్రౌతో నిశ్చయో యదా సమ్పద్యతే - తదా సర్వస్యాత్మావిద్యాకల్పితస్య జీవాదివికల్పస్య వ్యావృత్తేరద్వైతమాత్మతత్త్వం పరిశిష్యతే. తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితా జీవకల్పనేత్యర్థః. దృష్టాన్తభాగం వ్యాచష్టే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాది వ్యాకరోతి (తథేతి) సర్వస్యాపి సంసారాత్మనో ధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకం యన్నిషేధశాస్త్రం- తేన జనితం విజ్ఞానమేవ సూర్యాలోకః. తత్కృతో యో యమాత్మవినిశ్చయః- స ఏవాద్వితీయశ్శిష్యతే- ద్వైతం పునస్సర్వమేవ వ్యావృత్తం భవతీత్యర్థః. ఆత్మవినిశ్చయమేవ విశినష్టి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేః పూర్ణత్వం తస్యోచ్యతే. పూర్వభావినా కారణేన సంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః. పశ్చాద్భావినా కార్యేణ సంబన్ధవిధురోఽనపరః. అన్తరం- ఛిద్రం. తచ్ఛూన్యోఽనన్తరః- చిదేకరసః. తస్యైవ ప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం. కార్యకారణాస్పృష్టత్వముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేన తతోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాహ (సబాహ్యేతి) విశేషణత్రయం కౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థం. జన్మాదిసృష్ట్యభావే కారణమవిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి (అభయ ఇతి) న ఖల్వవిద్యా తత్ర కారణత్వేన సమ్బన్ధమనుభవతి- తస్య పూర్ణత్వేన కారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ (ఏక ఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్త్యర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయాః నిరాశ్రయత్వాపత్తేః, ఆశ్రయాన్తరస్య చాసత్త్వాత్, తత్రైవ సా ప్రవిశతీతి చేత్. సత్యం- అవిద్వద్దృష్ట్యా తస్యాస్తత్ర ప్రవేశేఽపి వస్తుదృష్ట్యా నాసౌ తస్మిన్ ప్రవేష్టుం ప్రభవతీత్యాహ (అద్వయ ఇతి) ౧౮

ప్రాణాదిభిరనన్తైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః। మాయైషా తస్య దేవస్య యయాసమ్మోహితస్స్వయం॥ ౧౯

ప్రాణఇతిప్రాణవిదో భూతానీతిచతద్విదః। గుణాఇతిగుణవిదస్తత్త్వానీతిచతద్విదః॥ ౨౦

పాదాఇతిపాదవిదో విషయాఇతితద్విదః। లోకాఇతిలోకవిదో దేవాఇతిచతద్విదః॥ ౨౧

వేదాఇతిచ వేదవిదో యజ్ఞాఇతిచతద్విదః। భోక్తేతిచభోక్తృవిదో భోజ్యమితిచతద్విదః॥ ౨౨

శం.— యద్యాత్మైక ఏవేతినిశ్చయః- కథం ప్రాణాదిభిరనన్తైర్భావైరేతైస్సంసారలక్షణైర్వికల్పిత ఇతి ఉచ్యతే శృణు - మాయైషాతస్యాత్మనో దేవస్య. యథామాయావినావిహితా మాయా గగనమతివిమలం కుసుమితైస్సపలాశైస్తరుభిరాకీర్ణమివకరోతి - తథేయమపిదేవస్యమాయా. యయాయంస్వయమపిమోహితో భవతి. ※మమమాయాదురత్యయేత్యుక్తం. ౧౯

ఆ.— ఆత్మనోఽద్వితీయత్వేకథమనేకైర్భావైస్సవికల్పితత్వమిత్యాశఙ్క్యప్రతిపత్త్యా ప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రాణాదిభిరితి) సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (మాయేతి) చోద్యభాగం విభజతే (యదీతి) ఉత్తరార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) మాయామేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) తామేవ మాయాం కార్యద్వారా స్ఫోరయతి (యయేతి) యథా లౌకికో మోహితస్సన్ మోహపరవశో దృశ్యతే- తథాఽయమాత్మా స్వయమేవ మాయాపరవశస్సన్ మోహితో భవతి. అతో మోహద్వారా అస్య స్వైవమాయాఽధిగతేత్యర్థః. మాయాయా దురత్యయత్వం భగవతాపి సూచితమిత్యాహ (మమేతి) ౧౯

శం.— ప్రాణః- ప్రాజ్ఞో బీజాత్మా. తత్కార్యభేదా హీతరే స్థిత్యన్తాః, అన్యే చ సర్వే లౌకికాః సర్వప్రాణిపరికల్పితా భేదాః, రజ్జ్వామివ సర్పాదయః తచ్ఛూన్యే ఆత్మన్యాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయా కల్పితా ఇతి పిణ్డితోఽర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకానాం ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానే ఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యత్నో న కృతః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮

ఆ.— కేతే ప్రాణాదయోఽనన్తాభావాః- యైరాత్మా వికల్ప్యతే మాయయేత్యపేక్షాయాం ప్రాణాదివికల్పానుదాహరతి (ప్రాణఇతి) ప్రాణః- హిరణ్యగర్భః తటస్థేశ్వరో వా. స జగతో హేతురితి ప్రాణవిదః- హైరణ్యగర్భాద్యాస్తాశ్చ ఏవ కల్పయన్తి. తదపి కల్పనామాత్రం- స్వతన్త్రస్య హిరణ్యగర్భస్య సర్వజగద్ధేతుత్వే మానాభావాత్, పౌరుషేయాగమస్య పౌరుషేయత్వాద్విరోధేన అప్రమాణత్వాయోగాత్, తటస్థేశ్వరవాదస్య చ ప్రమాణయుక్తివిహీనస్య ప్రతిపత్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః కల్పనాన్తరం దర్శయతి (భూతానీతి) పృథివ్యప్తేజోవాయవః భూతాని - తాని చ చత్వారి భూతాని జగత్కారణానీతి లౌకాయతికాః. తదపి కల్పనామాత్రం- న హి భూతాని స్వతస్సిద్ధాని- జడత్వవిరోధాత్. నాపి పరతస్సిద్ధాని-స్వగుణస్య చైతన్యస్య స్వగ్రాహకత్వాయోగాత్, దృష్టాన్తస్య విషయత్వాదర్శనాత్, అతో భూతాని జగత్కారణానీతి కల్పనైవేత్యర్థః. సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః సామ్యేనావస్థితా జగతో మహదాదిలక్షణస్య కారణమితి సాఙ్ఖ్యాః. తదపి కల్పనామాత్రం- సామ్యేనస్థితానాం కారణత్వే ప్రవృత్తి యాభావప్రసఙ్గాత్, వైషమ్యభజనస్య చ నిర్హేతుకత్వే సదాతదాపాతాత్, సహేతుకత్వే హేతోర్నిత్యత్వే ప్రాచీనదోషానుషఙ్గాత్, అనిత్యత్వే హేత్వన్తరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ (గుణాఇతి) కల్పనాన్తరమాహ (తత్త్వానీతిచేతి) ఆత్మావిద్యావిద్యేతి సప్తోక్తాని త్రీణి తత్త్వాని సర్వజగత్ప్రవర్తకానీతి శైవాః మన్యన్తే. తదపి కల్పనామాత్రం- ఆత్మనో భిన్నత్వే ఘటాదివదనాత్మత్వప్రసఙ్గాత్, [illegible] త్రయాణాం [illegible]త్వాదిత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— ఏకస్యాత్మనో విశ్వాదయస్సర్వవ్యవహారహేతవో భవన్తీతి వికల్పనామాత్రం- నిరంశస్యాత్మనోంశభేదానుపపత్తేరిత్యాహ (పాదాఇతీతి) వాత్స్యాయనప్రభృతీనాంకల్పనాం కథయతి (విషయాఇతీతి) శబ్దాదయో విషయాః [illegible] భోజ్యమానాస్తత్త్వమితి [illegible] మాత్రం-※విషస్యవిషయాణాంచ దూరమత్యన్తమన్తరం। ఉపభుక్తం విషం హన్తి విషయాః స్మరణాదపి [illegible] త్వాత్ [illegible] తత్త్వభావానుపపత్తేః, రిత్యర్థః. భూర్భువస్స్వరితి త్రయో లోకావస్తుభూతాస్సన్తీతి పౌరాణికాః. తదపి కల్పనామాత్రం- స్థానభేదేన [illegible] న్యస్యదురుత్తరత్వాత్, త్సవతన్త్రస్యస్యచాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (లోకాఇతీతి) అగ్నీన్ద్రాదయో దేవా [illegible] - నేశ్వర [illegible] దేవతా కాణ్డీయాః. తదపి కల్పనామాత్రం - అస్మదాదిప్రయత్నసాపేక్షఫలదాతృత్వే తేషామభ్యుపగమే ఽవిశేషప్రసఙ్గాత్, స్వాతన్త్ర్యే [illegible] త్వే తదారాధనవైయర్థ్యాత్, తద్భక్తానామపి ప్రతిపత్తిదర్శనాత్ తత్ప్రసాదస్యాకించిత్కరత్వాదిత్యాహ (దేవాఇతిచేతి) ౨౧

ఆ.— ఋగ్వేదాదయో వేదాః చత్వారః తత్త్వానీతి పాఠకా వదన్తి. తదపి కల్పనామాత్రం- నహి వేదా లౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తాస్తత్త్వభూతాస్సన్తి - క్రమవతామేవ వర్ణానాం వేదశబ్దవాచ్యత్వాఙ్గీకారాత్. క్రమశ్చోచ్చారణోపలబ్ధ్యోరన్యతరగతో వర్ణేష్వారోప్యతే- తథా చ తథావిధక్రమవతాం వర్ణానామారోపితరూపేణ వేదశబ్దవాచ్యత్వాత్కుతో వేదానాం పరమార్థతేత్యాహ (వేదాఇతి) జ్యోతిష్టోమాదయో యజ్ఞా వస్తుభూతా భవన్తీతి బౌధాయన ప్రభృతయో యాజ్ఞికా మన్యన్తే. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం-※యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతా త్యాగ ఇత్యత్ర త్రితైకస్మిన్ యజ్ఞవిజ్ఞానాభావాత్, త్సముదాయస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (యజ్ఞాఇతిచేతి) భోక్తైవాత్మా - న కర్తేతి సాఙ్ఖ్యాః. తత్ర భోగో యది విక్రియా స్వీక్రియతే- తర్హి తత్ఫలం నానిత్యత్వాది ప్రసక్తిః. స్వభావత్వే సదా స్యాదితి విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రాన్తిరేవేత్యాహ (భోక్తేతిచేతి) సూపకారాస్తు భోజ్యం వస్త్వితి ప్రతిజానతే. తదపి- మధురాదిరసవ్యఞ్జనాదేస్తద్దైవాన్యథాత్వదర్శనాన్నైకరూప్యానువాదిత్యాహ (భోజ్యమితిచేతి) ౨౨

సూక్ష్మ ఇతి సూక్ష్మవిదః స్థూల ఇతి చ తద్విదః। మూర్త ఇతి మూర్తవిదోఽమూర్త ఇతి చ తద్విదః॥ ౨౩

కాల ఇతి కాలవిదో దిశ ఇతి చ తద్విదః। వాదా ఇతి వాదవిదో భువనానీతి తద్విదః॥ ౨౪

మన ఇతి మనోవిదో బుద్ధిరితి చ తద్విదః। చిత్తమితి చిత్తవిదో ధర్మాధర్మౌ చ తద్విదః॥ ౨౫

పఞ్చవింశక ఇత్యేకే షడ్వింశ ఇతి చాపరే। ఏకత్రింశక ఇత్యాహురనన్త ఇతి చాపరే॥ ౨౬

లోకాంల్లోకవిదః ప్రాహురాశ్రమా ఇతి తద్విదః। స్త్రీపుంనపుంసకం లైఙ్గాః పరాపరమథాపరే॥ ౨౭

ఆ.— ఆత్మా సూక్ష్మోఽణుపరిమాణః స్యాదితి కేచిత్. తన్న - యుగపదశేషశరీరవ్యాపివేదనానుపపత్తేరిత్యాహ (సూక్ష్మ ఇతీతి) స్థూలో దేహ ఏవాఽహం ప్రత్యయాదాత్మేతి లోకాయతభేదః. తచ్చ న - మృతసుషుప్తయోరపి సఙ్ఘాతావిశేషే చైతన్యప్రసక్తాత్, వికైకస్య చ భూతస్య చైతన్యాదర్శనాత్, తత్సఙ్ఘాతస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (స్థూల ఇతి చేతి) మూర్తః - త్రిశూలాదిధారీ మహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీ వా పరమార్థో భవతీత్యాగమికాః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం - అస్మదాదిశరీరవత్తస్యాపి శరీరస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. లీలావిగ్రహకల్పనం చ విగ్రహాభావే లీలాభావాదయుక్తమిత్యాహ (మూర్త ఇతి) అమూర్తః - సర్వాకారశూన్యో నిస్స్వభావః పరమార్థ ఇతి శూన్యవాదినః. తదపి కల్పనామాత్రం - పరమార్థో నిస్స్వభావశ్చేతి వ్యాహతాదిత్యాహ (అమూర్త ఇతి చేతి) ౨౩

ఆ.— కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిర్విదః. తచ్చ న - కాలైక్యే ముహూర్తాదివ్యవహారాయోగాత్. తన్నానాత్వేఽపి న స్వాతన్త్ర్యం - అన్యవిషయత్వేన ప్రతీతేః. ఉదయకాల ఇత్యాదినా క్రియాధర్మత్వేన ప్రతీతేః స్ఫుటత్వాత్. న చ క్రియాధర్మత్వం - కాలేఽపి తదుత్పత్తిదర్శనాత్, అన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియానిత్యత్వాపాతాదిత్యాహ (కాల ఇతీతి) స్వరోదయవిదస్తు దిశః పరమార్థా ఇత్యాహుః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం - తద్వివాదముపి పరాజయదర్శనాదిత్యాహ (దిశ ఇతి చేతి) ధాతువాదో మన్త్రవాదశ్చేత్యాదయో వాదా వస్తుభూతా భవన్తీతి కేచిత్. తదపి కల్పనామాత్రం - తామ్రాదిస్వభావే స్థితే న సువర్ణకత్వాదిస్వభావాసమ్భవాత్, మన్త్రవాదేఽపి కాలదష్టో న జీవతి - అకాలదష్టః స్వయమేవోత్థాస్యతీత్యభ్యుపగమాద్వాదా మోహమాత్రమిత్యాహ (వాదా ఇతీతి) భువనాని చతుర్దశ వస్తూనీతి భువనకోశవిదః. తదపి కల్పనామాత్రం - తేషామదృష్టత్వాత్. న చ తేభ్యస్తద్దర్శనం - తేషామిథోఽప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (భువనానీతి) ౨౪

ఆ.— మన ఏవాత్మేతి లోకాయతభేదః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం - తస్య స్వాతన్త్ర్యే క్లేశప్రాప్త్యనుపపత్తేః, అస్వాతన్త్ర్యే చ ఘటవదనాత్మత్వాత్, తత్కరణత్వాత్ప్రదీపవదాత్మత్వాయోగాదిత్యాహ (మన ఇతి) బుద్ధిరేవాత్మేతి బౌద్ధాః. తేషామపి భ్రాన్తిమాత్రమేవ - తస్యాః సుషుప్తే వ్యభిచారాద్, ద్వైవిధ్యస్య చ ఘటవదతిరిక్తవేద్యత్వాదిత్యాహ (బుద్ధిరితి) చిత్తమేవ బాహ్యాకారశూన్యం విజ్ఞానం - తదేవాత్మేత్యపరే. తత్రాపి ప్రాగుక్తన్యాయావిశేషాత్తుల్యం భ్రాన్తిత్వమిత్యాహ (చిత్తమితి) ధర్మాధర్మౌ విధినిషేధచోదనాగమ్యౌ పరమార్థావితి మీమాంసకాః. తదపి కల్పనామాత్రం - దేశకాలాదిషు ధర్మాధర్మయోర్వ్యవస్థాప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (ధర్మౌ ఇతి) ౨౫

ఆ.— ప్రధానం - మూలప్రకృతిః. మహదహఙ్కారతన్మాత్రాణీతి సప్త ప్రకృతివికృతయః పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ విషయాః, మనశ్చైకమితి షోడశవికారాః. పురుషస్తు దృశిస్వభావ ఇతి పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాకః ప్రపఞ్చో వస్త్వితి సాఙ్ఖ్యాః. తచ్చ కల్పనామాత్రం - పఞ్చవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వే వైయర్థ్యాత్, వ్యావర్తకత్వే చ వ్యావర్త్యప్రపఞ్చస్య ప్రమిత్యోరనుపపత్తేరిత్యాహ (పఞ్చవింశక ఇతి) పాతఞ్జలాః పునరీశ్వరమధికం పశ్యన్తః షడ్వింశతిపదార్థా ఇతి వికల్పయన్తి. తదయుక్తం - ఈశ్వరస్య పురుషాన్తర్భావాదధికత్వానుపపత్తేః, అనన్తర్భావే చ ఘటవదనీశ్వరత్వప్రసక్తేరిత్యాహ (షడ్వింశ ఇతి చేతి) పాశుపతాస్తు రాగావిద్యానియతికాలకలామాయాధికాస్తే వై ఏకత్రింశత్పదార్థా ఇతి బ్రువతే. తన్న - క్లేశత్వేఽపి రాగావిద్యయోరవాన్తరభేదవదన్యదాదేరపి తద్భిన్నత్వేన సఙ్ఖ్యాతిరేకాత్, తస్య రాగోపలక్షితత్వేన తస్యాప్యవిద్యోపలక్షితత్వేన చ శూన్యతాపాతాత్, అవిద్యామాయయోరైకత్వాత్, అవాన్తరభేదే చ నియతావపి తదుపపత్తేః, సఙ్ఖ్యాతిరేకతాదవస్థ్యం. కాలకలాసు చ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (ఏకత్రింశక ఇతి) అనన్తాః పదార్థభేదాః - న నియతోఽస్తీతి కేచిత్. తదపి న - వాదినాం వివాదదర్శనాత్, వివాదస్య చాజ్ఞానమూలకత్వాదిత్యాహ (అనన్త ఇతీతి) ౨౬

ఆ.— లోకానురఞ్జనమేవ తత్త్వమితి లౌకికాః. తదపి భ్రమమాత్రం - లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్తదనురఞ్జనస్యేశ్వరేణాపి కర్తుమశక్యత్వాదిత్యాహ (లోకానితి) దక్షప్రభృతయస్త్వాశ్రమాః పరమార్థా ఇతి సమర్థయన్తే. తదసత్ - వేషస్యాశ్రమశబ్దార్థత్వే శూద్రాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, జ్ఞాతేశ్చ దుర్వివేచనత్వాత్తన్మూలస్యాశ్రమస్య దర్శయితుమశక్యత్వాత్, తత్సంస్కారస్య చ దేహసమవాయిత్వే పారలౌకికత్వాయోగాత్, దసజ్ఞే చాత్మని తదసమవాయాదిత్యాహ (ఆశ్రమా ఇతీతి) వైయాకరణాస్తు స్త్రీపుంనపుంసకం శబ్దజాతం తత్త్వమితి వర్ణయన్తి. తదప్యయుక్తం - స్త్ర్యాదేః శబ్దస్వభావత్వే సర్వాదీనాం త్రిలిఙ్గత్వాయోగాత్, ఏకస్యానేకస్వభావత్వాసమ్భవాత్, ఔపాధికధర్మత్వే చ తస్యావస్తుత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్త్రీపుంనపుంసకమితి) ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చాపరం చేతి కేచిత్. తచ్చ న - పరిచ్ఛేదే క్వచిదపి బ్రహ్మత్వాయోగాత్ వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నస్య తద్భావాదిత్యాహ (పరాపరమితి) ౨౭

సృష్టిరితిసృష్టివిదోలయఇతిచతద్విదః। స్థితిరితిస్థితివిదఃసర్వేచేహతుసర్వదా॥ ౨౮
యంభావందర్శయేద్యస్యతంభావంసతుపశ్యతి।తంచావతిసభూత్వాసౌతద్గ్రహస్సముపైతితమ్॥ ౨౯
ఏతైరేషోఽపృథగ్భావైఃపృథగేవేతిలక్షితః। ఏవంయోవేదతత్త్వేనకల్పయేత్సోఽవిశఙ్కితః॥ ౩౦
స్వప్నమాయేయథాదృష్టేగన్ధర్వనగరంయథా। తథావిశ్వమిదందృష్టంవేదాన్తేషువిచక్షణైః॥ ౩౧

ఆ.— సృష్టిర్వాలయోవాస్థితిర్వాతత్త్వమితిపౌరాణికాః. తదపికల్పనామాత్రం - సతోఽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్యవక్ష్యమాణత్వాది త్యాహ (సృష్టిరిత్యాదినా) యథోక్తకల్పనాధిష్ఠానంసూచయతి (సర్వేచేతి) ఉదాహృతాఅనుదాహృతాశ్చకల్పనాభేదాయావన్తోవిద్యన్తే- తేసర్వేఽపిప్రకృతాత్మన్యేవకల్పనావస్థాయాంకల్ప్యన్తే- నాత్మనఃకల్పితత్వం - సర్వస్యకల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వాయోగాదిత్యర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణఇతి) తస్యైవబీజాత్మనోవికారవిశేషత్వాదితరేషాంసతతోఽత్యన్తభిన్నతేత్యాహ (తత్కార్యేతి) ఉక్తమర్థం స్ఫుటయతి (అన్యఇతి) కులధర్మోగ్రామధర్మోదేశధర్మశ్చేత్యేతేసర్వేశబ్దైర్గృహ్యన్తే తేషామాత్మనిరజ్జ్వజ్ఞానాదేవకల్పితత్వంసదృష్టాన్తం స్పష్టయతి (రజ్జ్వామితి) ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థంకల్పనాశూన్యత్వమాహ (తచ్ఛూన్యఇతి)కిమితిసముదాయేనశ్లోకానామువ్యతే- శ్లోకానామ్ప్రత్యేకంపదార్థవ్యాఖ్యానమేతేషుకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యేకమితి) ౨౮

శం.— కింబహునా- ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తంవాన్యంయంభావం - పదార్థందర్శయేద్యస్యాచార్యోఽన్యోవాఽఽప్తఇదమ్ ఏవతత్త్వమితి- సతంభావమాత్మభూతంపశ్యత్యయమహమితివా- మమేతివా. తంచ- ద్రష్టారంసభావోఽవతి- యోదర్శితోభావః- అసౌసభూత్వా రక్షతి. స్వేనాత్మనాసర్వతోనిరుణద్ధి. తస్మిన్గ్రహస్తద్గ్రహః- తదభినివేశఃఇదమేవతత్త్వమితి. సతం - గ్రహీతారముపైతి - తస్యాత్మభావంనిగచ్ఛ తీత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— లౌకికానాంపరీక్షకాణాంచకల్పితయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానన్తత్వాదశేషతస్తేషామిహోదాహర్తుమశక్యత్వంద్రష్టవ్యమిత్యు పమాత్రమాచష్టే (యంభావమితి) పాదత్రయంవిభజతే (కింబహునేత్యాదినా) తమేవభావంవిశినష్టి (యోదర్శితఇతి) సకథంద్రష్టారంరక్ష తీత్యపేక్షాయామాహ (అసావితి) సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః. రక్షణప్రకారంప్రకటయతి (స్వేనేతి) స్వాత్మనాసాధకంతదాత్మ త్వేనపరిణమయ్యనిష్ఠామాపాద్యతతోఽన్యత్రప్రవృత్తిమస్యసకస్యనివారయతీత్యర్థః. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాస్యప్రవృత్తిని రోధేహేతురుక్తః. ౨౯

శం.— ఏతైః- ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావైరేషః - ఆత్మారజ్జురివసర్పాదివికల్పనారూపైఃపృథగేవేతిలక్షితోఽభిల క్షితోమూఢైరిత్యర్థః. వివేకినాంతురజ్జ్వామివకల్పితాస్సర్పాదయోనాత్మవ్యతిరేకేణప్రాణాదయస్సన్తీత్యభిప్రాయః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మే తిశ్రుతేః. ఏవం - ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వంరజ్జుసర్పవదాత్మనికల్పితానాం, ఆత్మానంచకేవలంనిర్వికల్పం, యోవేదతత్త్వేనశ్రుతితోయుక్తితశ్చ- సోఽవిశఙ్కితోవేదార్థంవిభాగతఃకల్పయేత్- కల్పయతీత్యర్థః- ఇదమేవంపరంవాక్యం- అదోఽన్యపరమితి. నహ్యనధ్యాత్మవిద్వేదాన్ జ్ఞాతుంశక్నోతి తత్త్వతః- * నహ్యనాత్మవిత్కశ్చిత్క్రియాఫలముపాశ్నుతఇతిహిమానవంవచనం. ౩౦

ఆ.— తర్హి ప్రాణాదీనామాత్మత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యకల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణావస్తుత్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞాన స్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణసత్తాస్ఫురణయోరభావాత్తద్వ్యతిరేకేణాప్రసిద్ధేఃసర్వసమ వివేకినామస్తు- తదన్యేషాంకథముపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) ఉత్త రార్ధంయోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయంసూచయతి (తత్త్వేనేతి) స్వప్నస్య(?)మిథ్యాత్వసాధకోదృశ్యత్వా దిహేతురత్రయుక్తిరిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేదకింకరోనభవతి- కింతునయంవేదాన్ప్రయాతే- సఏవవేదార్థోభవతీత్యర్థః. విభాగతోవేదార్థ వ్యాఖ్యానమభినయతి (ఇదమితి) జ్ఞానకాణ్డంసాక్షాదద్వైతవస్తుపరం- కర్మకాణ్డంతుసాధ్యసాధనసంబన్ధబోధనద్వారాపరమ్పరయాతస్మిన్పర్య వసితం- * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మవిదోవేదార్థవిత్త్వముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) తదేవహివేదార్థతత్త్వం - యత్ప్రత్య గాత్మస్వరూపం. అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవయాథాత్మ్యేనతత్త్వజ్ఞానేప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థేస్మృతిముదాహరతి (నహీతి) క్రియాశబ్దేనప్రమా ణముచ్యతే. తత్ఫలంతత్త్వజ్ఞానం. అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చశుద్ధిద్వారాతస్మిన్పర్యవసానాదిత్యర్థః. ౩౦

శం.— యదేతద్ద్వైతస్యాసత్త్వముక్తంయుక్తితః - తద్వేదాన్తప్రమాణావగతమిత్యాహ- స్వప్నశ్చమాయాచస్వప్నమాయేఅసద్వ స్త్వాత్మికేసత్యౌసద్వస్త్వాత్మికేఇవలక్ష్యేతే అవివేకిభిః, యథాచప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాదస్త్రీపుంజనపద వ్యవహారాకీర్ణమివగన్ధర్వనగరందృశ్య మానమేవసదకస్మాదభావతాంగతందృష్టం,-యథాచస్వప్నమాయేదృష్టేఽసద్రూపే-తథావిశ్వమిదం-ద్వైతంసమస్తమసద్దృష్టం. క్వేత్యాహ-వేదా

నినిరోధో నచోత్పత్తిర్నబద్ధో నచసాధకః। నముముక్షుర్నవైముక్తఇత్యేషాపరమార్థతా॥ ౩౨

న్తేషు- * నేహనానాస్తికిఞ్చన * ఇన్ద్రోమాయాభిః * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్ * బ్రహ్మైవేదమగ్రఆసీత్ * ద్వితీయాద్వైభయంభవతి * నతుతద్ద్వితీయమస్తి *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిషు. విచక్షణైః- నిపుణతరవస్తుదర్శిభిరేభిఃపణ్డితైరిత్యర్థః. * తమశ్శ్వభ్రనిభందృష్టంవర్షబుద్బుదసన్నిభం। నాశప్రాయంసుఖాద్ధీనంనాశోత్తరమభావగమితిహివ్యాసస్మృతిః. ౩౧

ఆ.— యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ప్రకరణేద్వైతస్యమిథ్యాత్వంకథ్యతే- తాసాంప్రమాణానుగ్రాహకత్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ (స్వప్నేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్యేతి) అసత్త్వేసద్వత్ప్రతిభానంకథమిత్యాశఙ్క్యశ్లోకాక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నశ్చేతి) ప్రసారితాని- తత్రతత్రప్రకటతాంప్రాపితానిపణ్యాని- క్రయవిక్రయద్రవ్యాణియేషామాపణేషు- హట్టేషు- తేప్రసారితపణ్యాపణాః. తైశ్చ గృహాశ్చప్రాసాదాశ్చస్త్రీపుంజనపదాశ్చ. ఏతేషాంవ్యవహారాః. తైరాకీర్ణమితియోజనా. దృష్టాన్తత్రయమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథాచేతి) గన్ధర్వనగరాకారశ్చేత్యర్థః. నేహనానాస్తికిఞ్చనేత్యాదివేదాన్తాః. ద్వైతస్యవస్తుతోఽసత్త్వేస్మృతిమపిదర్శయతి (తమఇతి) తమసి- మన్దాన్ధకారేరజ్జ్వామధిష్ఠానేభూచ్ఛిద్రమితియద్భ్రాన్త్యాభాతి- తన్నిభం- తత్తుల్యంవివేకిభిర్విశ్వందృష్టం. తచ్చాతీవచఞ్చలమాలక్షితం. నాశప్రాయం- వర్తమానకాలేపితద్భోగ్యతాసత్త్వాత్. నచద్వైతంకదాచిదపిసుఖకరముపలభ్యతే- దుఃఖాక్రాన్తంతుదృశ్యతే. తచ్చనాశగ్రస్తం. నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవగచ్ఛతి- నతస్మాత్తస్యపరమార్థత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౩౧

శం.— ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోయంశ్లోకః- యదావితథంద్వైతం, మాత్మైవైకఃపరమార్థతస్సన్, - తదేదంనిష్పన్నంభవతి - సర్వోయంలౌకికోవైదికశ్చవ్యవహారోఽవిద్యావిషయఏవేతి. తదాననిరోధః- నిరోధనంనిరోధః. ప్రలయః. ఉత్పత్తిః- జననం. బద్ధః- సంసారీజీవః. సాధకః- సాధనవాన్మోక్షస్య. ముముక్షుః- మోచనార్థీ. ముక్తః - విముక్తబన్ధః. ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయోనసన్తీత్యేషాపరమార్థతా. కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావఇతి. ఉచ్యతే- ద్వైతస్యాస్యాసత్త్వాత్. * యత్రహిద్వైతమివభవతి * యఇహనానేవపశ్యతి*ఆత్మైవేదంసర్వం * బ్రహ్మైవేదంసర్వం * ఏకమేవాద్వితీయం *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేత్యాదినానాశ్రుతిభ్యోద్వైతస్యాసత్త్వంసిద్ధం. సతోహ్యుత్పత్తిఃప్రలయోవాస్యాత్- నాసతశ్శశవిషాణాదేః. నాప్యద్వైతముత్పద్యతేలీయతేవా. అద్వయంచోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతివిప్రతిషిద్ధం. యస్తుపునర్ద్వైతసంవ్యవహారః- సరజ్జుసర్పవదాత్మనిప్రాణాదిలక్షణఃకల్పితఇత్యుక్తం. నహిమనోవికల్పనాయాఃరజ్జుసర్పాదిలక్షణాయాఃరజ్జ్వాంప్రలయఉత్పత్తిర్వా- సచమనసిరజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిఃప్రలయోవా- నచోభయతోవా. తథామానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య. నహినియతేమనసిసుషుప్తేవాద్వైతంగృహ్యతే- అతోమనోవికల్పనామాత్రంద్వైతమితిసిద్ధం. తస్మాత్సూక్తంద్వైతస్యాసత్త్వాన్నిరోధాద్యభావఃపరమార్థతేతి. యద్యేవంద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః- నాద్వైతే- విరోధాత్. తథాచసత్యద్వైతస్యవస్తుత్వేప్రమాణాభావాత్ శూన్యవాదప్రసఙ్గః- ద్వైతస్యచాభావాత్. న- రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయానిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితిప్రత్యుక్తమేతత్ కథముజ్జీవయసీతి. ఆహ-రజ్జురపిసర్పవికల్పస్యాస్పదభూతాకల్పితైవేతిదృష్టాన్తానుపపత్తిః. న- వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవసత్త్వోపపత్తేః. రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితిచేత్. న- ఏకాన్తేనావికల్పితత్వాత్. అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్ప్రాక్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్. వికల్పయితుశ్చప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేఃసిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవాసత్త్వానుపపత్తిః.కథంపునస్స్వరూపేవ్యాపారాభావేశాస్త్రస్యద్వైతవిజ్ఞాననివర్తకత్వం. నైషదోషః-రజ్జ్వాంసర్పాదివదాత్మనిద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్. కథం. సుఖ్యహందుఃఖీమూఢోజాతోమృతోజీర్ణోదేహవాన్పశ్యామివ్యక్తావ్యక్తఃకర్తాఫలీసంయుక్తోవియుక్తఃక్షీణోవృద్ధోహంమమైతదిత్యేవమాదయస్సర్వే ఆత్మన్యధ్యారోప్యన్తే. ఆత్మైతేష్వనుగతః- సర్వత్రావ్యభిచారాత్. యథాసర్పధారాదిభేదేషురజ్జుః. యదాచైవం - విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్యసిద్ధత్వాన్నకర్తవ్యత్వంశాస్త్రేణ. అకృతకర్తృచశాస్త్రంకృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం. యతోఽవిద్యాధ్యారోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబన్ధాదేరాత్మనఃస్వరూపేణానవస్థానం, స్వరూపావస్థానంచశ్రేయ, ఇతిసుఖిత్వాదినివర్తకంశాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణేన * నేతినేత్యస్థూలాదివాక్యైః. ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపిసుఖిత్వాదిభేదేషునానువృత్తోఽస్తిధర్మః. యద్యనువృత్తస్స్యాత్-నాధ్యారోపితసుఖిత్వాదిలక్షణోవిశేషః. యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌశీతతా. తస్మాన్నిర్విశేషఏవాత్మనిసుఖిత్వాదయోవిశేషాఃకల్పితాః. యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రం - ఆత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనివృత్త్యర్థమేవేతిసిద్ధం. * సిద్ధంతునివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాంసూత్రం. ౩౨

ఆ.— ప్రమాణయుక్తిభ్యాంద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవపారమార్థికమితిస్థితేనిర్ధారితమర్థంసంగృహ్ణాతి (నేత్యాదినా) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోసౌప్రకరణార్థః- తస్యసఙ్గ్రహేకింసిధ్యతి- తదాహ (యదేతి) వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేపికింస్యాదితిచేత్. తదాహ (తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవార్థంప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాంప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వంశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్పష్టయతి (యత్రహీతి) ద్వైతస్యాసత్త్వేకథముత్పత్తిప్రలయానస్యాతామిత్యాశఙ్క్యకింద్వైతస్యతౌ- కింవాఽద్వైతస్యేతిఆద్యంవికల్పందూషయతి (సతోహీతి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాఙ్గీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) విమతస్తత్త్వతోనోత్పత్తిప్రలయవాన్- కల్పితత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదిత్యత్రదృష్టాన్తాసిద్ధిమాశఙ్క్యరజ్జుస

భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేనచకల్పితః। భావాఅప్యద్వయేనైవతస్మాదద్వయతాశివా॥ ౩౩

ర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయౌ - మనసివా- ద్వయోర్వేతివికల్పత్రయంప్రథమం ప్రత్యాహ (నహీతి) రజ్జుంపశ్యతాంసర్వేషాముపలబ్ధిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః. తృతీయంనిరస్యతి (నచేతి) ఉభయతః - మనోరజ్జుపక్షే - సర్పస్యోత్పత్తిప్రలయాయుక్తౌ - ద్వయాధారత్వోపలబ్ధిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్యమానసత్వాద్విశేషాన్తరత్వతోజన్మవినాశావిత్యయుక్తమిత్యాహ (తథేతి) ద్వైతస్య - నకుతశ్చిత్తత్త్వకౌజన్మవినాశావితిశేషః. మానసత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతంమనోవికల్పనామాత్రమితినిగమయతి (అతఇతి) సచ మనోద్వైతస్య దర్శనమాత్రేణేతి స్థితమితియుక్తం - భ్రమ [illegible] సత్తాయాంప్రమాణాభావాదిత్యర్థః ప్రత్యక్ప్రకృతముపసంహరతి (అస్మాదితి) నిరోధాద్యభావస్యపరమార్థత్వేతి త్రివశాస్త్రవ్యాపారా, [illegible] వ్యాపారా, దభావబోధనేవ్యాప్తస్యభావబాధనేవ్యాపారవిరోధా, దద్వైతమప్రామాణికం ప్రాప్తమితిశఙ్కతే (యద్యేవమితి) అద్వైతస్య ప్రామాణికత్వాభావేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ(తథాచేతి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేవికుతశ్శూన్యవాదః-ద్వైతస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వైతస్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదోయుక్తః-యథారజ్జ్వామారోపితసర్పాదేఃరజ్జురధిష్ఠానం-నహినిరధిష్ఠానోభ్రమోఽస్తి. తథాద్వైతవికల్పనాయాఅధిష్ఠానత్వాద్యోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనాద్వైతమాస్థేయమిత్యోఙ్కారప్రకరణేపరిహృతమేతచ్చోద్యంకథముద్భావయసీతిసిద్ధాన్తవాద్యాహ (నేత్యాదినా) తత్రశూన్యవాదీస్వమతానుసారేణ దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్త్యాచోదయతి (ఆహేతి) స్వమతసమ్మతస్యైవదృష్టాన్తత్వేన నియమాత్, ప్రసిద్ధిమాత్రేణపరప్రతిబోధనసమ్భవాత్, భ్రమబాధేపరిశిష్యమాణస్యావశేషస్యతాయారజ్జ్వాదౌదృష్టత్వాత్, ద్వైతభ్రమబాధసాక్షిత్వేనస్ఫురతశ్చైతన్యస్యాకల్పితత్వాదేవసత్త్వా, న్నశూన్యతాప్రసక్తిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) అద్వైతమసత్- అప్రామాణికత్వాత్- రజ్జుసర్పవదితి తదకల్పితత్వాసిద్ధింశఙ్కతే (రజ్జ్వితి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వేప్రాన్తివిషయత్వంప్రయోజకం- ఆత్మనస్తుభ్రమసాక్షిత్వా, న్నియమేనభ్రమావిషయత్వా, న్నాసత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (నైకాన్తేనేతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాన్తికత్వందోషాన్తరమాహ (అవికల్పితేతి) నాయంసర్పోరజ్జురేవేతిసర్పాభావజ్ఞానపూర్వకపురోవర్తిరజ్జుత్వనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయాం ప్రామాణికత్వాభావేపిసన్నేవాజ్ఞాతోరజ్జ్వంశోభ్యుపగమ్యతే - తథాసద్వైవప్రామాణికత్వాభావేపిసన్నేవాత్మాభవిష్యతీత్యర్థః అత్మనోఽసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (వికల్పయితురితి) ఆత్మనోద్వైతభ్రమాధిష్ఠానత్వేనసంభావితత్వా, ద్బాధసాక్షిత్వేనపరిశిష్టత్వా, త్పూర్వంభ్రమోత్పత్తేస్స్వతస్సిద్ధత్వా, చ్చప్రమాణావిషయత్వేపినాస్తి శూన్యతేత్యుక్తం [illegible] ప్రమితేతస్మిన్ప్రతిషేధవర్ణనాదాత్మనోఽప్రమితత్వేతత్రద్వైతాభావప్రమాపకంశాస్త్రమయుక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) [illegible] ప్రతిషేధా, త్ప్రమితేప్రతిషేధస్యనిశేషణనైఫల్యాదేవానభ్యుపగమా, దాత్మనశ్చసర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణస్ఫురణాచ్చిరణాత్, తస్మిన్ [illegible] పన్నేద్వైతస్యప్రతిషేధస్సంభవతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) [illegible] (కథమితి) స్వప్రకాశత్వేనస్వతోనిర్వికల్పకస్ఫురణే సవికల్పకస్య [illegible] ([illegible] హమిత్యాదినా) ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేస్సిద్ధత్వా [illegible] ద్వైతప్రతిషేధస్య [illegible] (యదాచేతి) [illegible] విశేషణైర్విశేష్యస్యాత్మనః స్వరూపస్ఫురణస్యసిద్ధత్వాదేవ [illegible] - [illegible] ప్రామాణ్య [illegible] ([illegible] తేతి) స్ఫురత్యాత్మనిద్వైతనిషేధకత్వేపిశాస్త్రస్యఫలాభావాదప్రామాణ్యం [illegible] ([illegible]) [illegible] బన్ధస్వరూపావస్థానంఫలమిత్యర్థః. నిశ్శేషదుఃఖనివృత్తిర్నిరతిశయానన్దావాప్తిశ్చపరంశ్రేయః- నస్వరూపావస్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] ప్రసిద్ధంమోక్షశాస్త్రేష్వితిశేషః. ద్వైతనివర్తకత్వేశాస్త్రస్యకారకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] స్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యభ్రమవిషయతుక్తిసమంశాదేశ్చ [illegible] [illegible] స్వశక్త్యవిద్యాప్రభావాదాత్మనిస్ఫురత్యపిసుఖిత్వాద్యధ్యాస [illegible] ([illegible]) [illegible] త్తిరిత్యాహ (యదీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యనిగమయతి (తస్మిన్నితి) అసుఖిత్వాదౌకల్పితస్య [illegible] ([illegible]) * [illegible] న్తరమిత్యాదివాక్యంశాస్త్రశబ్దేనగృహ్యతే. ఉక్తేఽర్థేద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ ([illegible]) [illegible] ప్రామాణ్యం-అభావబోధనవ్యుత్పన్నశబ్దసంస్పృష్టేః స్థూలాదివ్యుత్పన్నపదైఃస్వాభావికద్వైతాభావబోధనేనాధ్యస్తనివర్తకత్వాద [illegible]

శం. — పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ- యథారజ్జ్వామసద్భిఃసర్పధారాదిభిరద్వయేనరజ్జుద్రవ్యేణసతాయంసర్ప ఇదమ్బుధారా [illegible] యమితివారజ్జుద్రవ్యమేవకల్ప్యతే- ఏవంప్రాణాదిభిరనన్తైరసద్భిరేవ- అవిద్యమానైః- పరమార్థతః. నహ్యప్రచలితేమనసికస్యచిద్భావఉపలబ్ధుంశక్యతేకేనచిత్. నచాత్మనఃప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానాభావాఃనపరమార్థతఃసన్తఃకల్పయితుంశక్యాః -అతోఽసద్భిరేవప్రాణాదిభిరద్వయేనచపరమార్థసతాఆత్మనారజ్జువత్సర్వవికల్పాస్పదభూతేనాయంస్వయమేవాత్మాకల్పితఃసదైకస్వభావోపిసన్. తేచప్రాణాదిభావాఅద్వయేనైవసతాఆత్మనావికల్పితాః- నహినిరాస్పదాకాచిత్కల్పనోపలభ్యతే. అతస్సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్ కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతాశివా. కల్పనాఏవత్వశివాః- రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యోహితాః. అద్వయతాఅభయాఽతః సైవశివా. ౩౩

నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన। న పృథఙ్నాపృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః॥ ౩౪

ఆ — యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి- తదయుక్తం- సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు - నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భావైరితి) భావాః - వ్యావృత్తా విశేషాః. తే చ వ్యభిచారిత్వాదసన్తః. రజ్జుసర్పవదద్వయం - అనువృత్తం సామాన్యం. విశేషాకారైరవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తానుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతానస్సాత్మైవ మూఢైర్మోహమాహాత్మ్యాత్ కల్ప్యతే- నవస్తుతస్సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి- పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః. విశేషాణామసత్త్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య సత్తాదాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావా ఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాస్సత్త్వవ్యవహారాభవన్తీతి శేషః. సామాన్యవిశేషభావస్య కల్పితత్వాదఖణ్డైకరసత్వే వస్తునస్సిద్ధే నిరోధాదేః దుస్సాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోకతాత్పర్యం దర్శయతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్వవిశేషాభావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః - తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషాణాం శ్రిత్య నిరోధాదేస్సుసాధనత్వాదసత్త్వమాశఙ్క్యతే - తేన తస్య సాధనాపేక్షా నాస్తీతి తత్ప్రదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధగతానపి వృత్తిరాణి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వేఽపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమున్నేయం. అవిద్యామాత్రైరయమాత్మా కల్ప్యతే - న పరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః. కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనస్స్పన్దితమాత్రత్వప్రతీతేః స్వప్నవదిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమన్తరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతస్సత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) నహి విభోరాత్మనో నభోవచ్చలనం వాస్తవమవకల్పతే - న చ తద్వదేవ నిరవయవస్య పరిణామసంభావనేత్యర్థః. ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ (ప్రచలితస్యేతి) ప్రగతం చలితం యస్య స తథా. కూటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానా భావా న పరమార్థతస్సన్తో భవితుముత్సహన్తే- దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అత ఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనా కథమాత్మా కల్పితస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేణ కల్పితస్య సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ (పరమార్థసతేతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా - న స్వభావవశాదిత్యాహ (సదేతి) ప్రాణాదీనామసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదార్థమాహ (తే చేతి) కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్ఠానసత్తయా సత్త్వేన ససత్తాకల్ప్యతే- తేషామధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వవికల్పనాస్పదం నిరధిష్ఠానైవ దృశ్యతే. న చాసతోఽధిష్ఠానత్వం - ఆరోపితానుపపత్త్యభావాత్. తదనుపపత్త్యా సతోఽధిష్ఠానత్వమేష్టవ్యం- తథా చ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేఽపి సతి కల్పితానాం సత్త్వేన వ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంస్పృష్టరూపేణ వ్యభిచారాఙ్గీకారార్థం. కల్పనారాహిత్యదశాయామేవాద్వయతా శివేత్యాశఙ్క్య కల్పనామాత్రస్యాశివత్వాన్నైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్షశోకాదయో గృహ్యన్తే. యదుక్తమద్వయతా శివేతి- తదుపపాదయతి (అద్వయతేతి) ౩౩

శం.— కుతశ్చాద్వయతా శివా. నానాభూతం- పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం - తత్రాశివం భవేత్. నహ్యత్రాద్వయే పరమార్థసత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానా-వస్త్వన్తరభూతం భవతి- యథా రజ్జుస్వరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణో న నానాభూతః కల్పితస్సర్పోఽస్తి- తద్వత్ నాపి స్వేన- ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి- రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ తథా నోఽన్యోన్యం న పృథక్ప్రాణాదివస్తు- యథాఽశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యతే-ఏవం. అతోఽసత్త్వాన్నాపృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కించిత్. ఇతి- ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మని విదో బ్రాహ్మణా విదుః. అతోఽశివహేతుత్వాభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ.— కించ- కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి-స్వాతన్త్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మభావేనేతి) ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేన నేష్టమన్తి- జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యయోగాత్, భేదాదిశూన్యాత్మతాదాత్మ్యే చ ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నస్వేనేతి) స్వేన - సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వాతన్త్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం నేష్టం సాధయతి- తథా స్వాతన్త్ర్యసత్త్వాత్మత్వప్రసక్త్యా, దవాత్మనోఽద్వైతత్వహానా, దిత్యర్థః. కించ- కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్- అపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (న పృథగితి) నహి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి-పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనాన్యోన్యాశ్రయత్వా, ద్ధర్మస్వరూపత్వయోస్తుల్యవచనత్వా, దిత్యర్థః. నాపి కించిదన్యోన్యమపృథగ్భూతత్వాన్న సిధ్యతి - ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసక్త్యాద్వ్యవహారలోపాపాతాదిత్యాహ (నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఇతి తత్త్వేతి) యదుక్తం * అద్వయతా శివేతి- తత్ర హేత్వన్తరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా) నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి. తస్య భయకారణత్వం ప్రకటయతి (అన్యస్యేతి) తత్ర- వ్యాఘ్రచోరాదావితి యావత్. తద్భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (నహీతి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠానమాత్రతయా సమారోపితస్సర్పో యదా నిరూప్యతే- తదా నాస్తి తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి. తథా జగదపీదం త

వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః। నిర్వికల్పో హ్యయం దృష్టః ప్రపఞ్చోపశమోఽద్వయః ॥ 35

తస్మాదేవం విదిత్వైనమద్వైతే యోజయేత్స్మృతిం। అద్వైతం సమనుప్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్ ॥ 36

నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిస్స్వధాకార ఏవ చ। చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్ ॥ 37

దాత్మస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నాన్యత్వేన సిధ్యేదిత్యర్థః. ఏవం ప్రథమపాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (నాపీతి) (కదాచిదపీతి) కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వం చేత్యర్థః. న పృథగిత్యస్యార్థమాహ (తథేతి) పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేన దుర్వచనత్వాత్. వైధర్మ్యోదాహరణం తు ప్రతీతికం పృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధం. నాపృథగిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్వైతస్య ప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వాత్తత్తదన్యోన్యం వా పరేణాత్మనా వా సహాపృథగ్భూతత్వాసిద్ధమిత్యర్థః- అతో దుర్నిరూపత్వాన్న కించిద్ద్వైతం నామాస్తీతి బ్రహ్మవిదాం మతమిత్యర్థః. దృష్టం హి ద్వైతం భయహేతుః- తదస్పృష్టం పునరద్వైతమభయమేవేత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) 34

శం.— తదేతత్సమ్యగ్దర్శనం స్తూయతే- విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైః సర్వదా మునిభిః- మననశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః- అవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః- సర్వవికల్పశూన్యోఽయం- ఆత్మా దృష్టః- ఉపలబ్ధో వేదాన్తార్థతత్పరైః ప్రపఞ్చోపశమః- ప్రపఞ్చః- ద్వైతభేదవిస్తారః తస్యోపశమః- అభావో యస్మిన్ స ఆత్మా ప్రపఞ్చోపశమః. అత ఏవాద్వయః. విగతదోషైరేవ పణ్డితైర్వేదాన్తార్థతత్పరైః సంన్యాసిభిః పరమాత్మా ద్రష్టుం శక్యః- నాన్యై రాగాదికలుషితచేతోభిః స్వపక్షపాతదర్శనైస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః. 35

ఆ.— కిమితి యథోక్తమద్వైతం సర్వేషాం న ప్రతీతిగోచరత్వమారోహతీత్యాశఙ్క్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబన్ధనిధురాణామేవ యథోక్తమద్వైతదర్శనం- న సర్వేషామిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చ తదుపాయప్రవృత్త్యుపకరోతీతి శేషః. అధికృతే సమ్యగ్దర్శనప్రతిబన్ధకాస్సర్వే దోషాస్సంగృహ్యన్తే. రాగాదివిమోకో యదా కదాచిదనధికారిణామపి సంభవతి- అతో విశినష్టి (సర్వదేతి) సదా రాగాదివ్యావృత్తౌ వివేకం హేతుం ప్రపఞ్చయతి (మునిభిరితి) వివేకేదపదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్య చ పరిజ్ఞానం కారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానాధికారిణం సాధనచతుష్టయసమ్పన్నముక్త్వా తద్విషయం నిరూపయతి (నిర్వికల్ప ఇతి) అత్యన్తశ్చాక్షుషత్వశఙ్కాం వారయతి (ఉపలబ్ధ ఇతి) హిశబ్దద్యోత్యమర్థమాహ (వేదాన్తేతి) సర్వవికల్పశూన్యత్వమాత్మనః స్ఫుటయితుం ప్రపఞ్చోపశమవిశేషణం - అత ఏవ భావత్వం బహుత్రీహిణా ప్రత్యుదస్యతే. హేతుహేతుమద్భావేన పునరుక్తిం విశేషణయోర్వ్యావర్తయతి (అత ఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణో విశిష్టానుపసంహరతి (విగతేతి) అనధికారిణో దర్శయన్ వైశేషికనైయాయికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపి తదనర్హత్వం సూచయతి (నాన్యైరితి) 35

శం.— యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమనరూపత్వాదద్వయం శివమభయం- అత ఏవం విదిత్వాఽద్వైతే స్మృతిం యోజయేత్- అద్వైతావగమాయైవ స్మృతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తచ్చాద్వైతమవగమ్య- అహమస్మి పరం బ్రహ్మేతి విదిత్వాఽశనాయాద్యతీతం సాక్షాదపరోక్షమజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతో జడవల్లోకమాచరేత్- అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహమేవంవిధ ఇత్యభిప్రాయః. 36

ఆ.— మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాన్తార్థతాత్పర్యవతాం పక్షితానామపి నాద్వైతే ప్రత్యయదార్ఢ్యం సిధ్యతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్య స్మృతిసన్తతిం కుర్వతో లోకానువర్తనే నియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితి నిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః. విదిత్వా - శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః. అద్వైతావగతిదార్ఢ్యార్థం స్మృతిసన్తతిరర్థ్యతాయామనియమవిధిరభ్యాసవిధానాత్ (అద్వైతమితి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధం విభజతే (తచ్చేతి) జడసదృశస్య కథం లోకాచరణం - అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వలోకేతి) లౌకికవ్యవహారాతీతస్య విదుషో జడవదాచరణం కీదృశమిత్యపేక్షాయాం పదుక్తం తాత్పర్యమాహ (అప్రఖ్యాపయన్నితి) ఏవంవిధోఽహమిత్యాత్మానం విద్యాభిజనాదిభిరప్రఖ్యాపయన్ జడవదేవ విద్వాంల్లోకమాచరేదితి యోజనా. 36

శం.— కయా చర్యయా లోకమాచరేదిత్యాహ- స్తుతినమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితః త్యక్తసర్వబాహ్యైషణః ప్రతిపన్నపరమహంసపారివ్రాజ్య ఇత్యభిప్రాయః. "ఏవం వై తమాత్మానం విదిత్వా" ఇత్యాదిశ్రుతేః. "తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః" ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ. చలం- శరీరం. ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్. అచలం- ఆత్మతత్త్వం. యదా కదాచిద్భోజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలం స్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనో నికేతనం - ఆశ్రయమాత్మస్థితిం విస్మృత్యాహమితి మన్యతే యదా- తదా చలో దేహో నికేతో యస్య. సోఽయమేవం చలాచలనికేతో విద్వాన్న పునర్బాహ్యవిషయాశ్రయః. స చ యాదృచ్ఛికో భవేత్- యదృచ్ఛాప్రాప్తకౌపీనాచ్ఛాదనగ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః. 37

ఆ.— ననుపరాపరదేవతయోస్స్తుతిపూర్వకప్రణామస్య శ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చకర్తవ్యతయా ప్రతిబన్ధాత్కథం విదుషో జడవదాచరణమితి- తత్రాహ (నిస్స్తుతిరితి) తథాపి జీవతా క్వాపి స్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్య ప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతో జడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలేతి) చలం చాచలం చ చలాచలే- తే నికేతః- యస్యాశ్రయః- స తథేతి యావత్. తథాపి కౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహస్థితిప్రయోజకాపే

తత్త్వమాధ్యాత్మికందృష్ట్వాతత్త్వందృష్ట్వాతుబాహ్యతః।తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవేత్॥౩౮

ఇతిగౌడపాదీయకారికాయాంద్వితీయంవైతథ్యప్రకరణమ్.

షయాప్రవృత్తిర్ధ్రౌవ్యాన్నవిదుషోజడతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యతిరితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాచష్టే (కరోత్యాదినా) వర్ణాశ్రమాభిమానవతస్తత్తత్కర్మానువర్తమానస్యకథమిదంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యంప్రతిపత్తుమశక్యం-అప్రామాణికత్వాదితిచేత్. నైవం- శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) ఏతిత్యేత్యాపాతికంవేదనంవ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే. తస్మిన్నేవ-ప రస్మిన్వస్తునివిషయాన్తరేభ్యోవ్యావృత్తాబుద్ధిర్యేషామితితథా. తదేవ- పరంవస్త్వాత్మా- నిరుపచరితంస్వరూపంయేషాంతేతథోచ్యన్తే. తస్మిన్నేవ-ప రస్మిన్నాత్మనినిష్ఠా- నిశ్చయేనస్థితిర్యేషాంతేతథేత్యాహ (తన్నిష్ఠాఇతి) తదేవ- ఆత్మభూతంపరంవస్తుపరమయనం - పరాగతిర్యేషాంతేతథేత్యాహ (తత్పరాయణాఇతి) ఆదిశబ్దేన *సర్వకర్మాణిమనసేత్యాదివాక్యంగృహ్యతే. కదాపునశ్చలోదేహోవిదుషానికేతోభవతి- తత్రాహ (యదేతి) అవివక్షితేహికాలవిశేషేవివక్షితంవ్యవహారంనిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీంవిస్మృత్యాహఙ్కార మమకారపరవశోయదావిద్వానపతిష్ఠతే-తదేతియోజనా. స్వభావస్త్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్యనికేతనం- చలంపునశ్శరీరముపదర్శితవిస్మరణద్వారేణేతినిగమయతి (సోఽయమితి) అనిషువిశేషార్థంవ్యావర్త్యంకీర్తయతి (నపునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (సచేతి)   ౩౭

శం.— బాహ్యం- పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికంచ- దేహాదిలక్షణంరజ్జుసర్పాదివత్స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యాదిశ్రుతేః. ఆత్మాచసబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజోఽపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నః ఆకాశవత్సర్వగతఃసూక్ష్మోఽచలోనిర్గుణోనిష్కలోనిష్క్రియః*తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీతిశ్రుతేః. ఇత్యేవంతత్త్వదృష్ట్వాతత్త్వీభూతస్తదారామః-నబాహ్యరమణః. యథా అతత్త్వదర్శీకశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేనప్రతిపన్నశ్చిత్తచలనమనుచలితమాత్మానంమన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానంకదాచిన్మన్యతే ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి, సమాహితేతుమనసికదాచిత్తత్త్వభూతంప్రసన్నమాత్మానంమన్యతేఇదానీమస్మితత్త్వీభూతఇతి,- నతథాత్మవిద్భవేత్- ఆత్మనఏకరూపత్వాత్స్వరూపప్రచ్యవనాసమ్భవాచ్చ. సదైవంబ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతోభవేత్తత్త్వాత్-సదాఽప్రచ్యుతాత్మదర్శనోభవేదిత్యభిప్రాయః. *శునిచైవశ్వపాకేచ *సమంసర్వేషుభూతేషుఇత్యాదిస్మృతేః.......................... ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యేవైతథ్యాఖ్యద్వితీయప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— అహమేవపరంబ్రహ్మ- నమత్తోఽన్యదస్తికించిదితిస్మృతిసన్తతికరణమపినకాలవిశేషనియతం-కింతునైరన్తర్యేణకర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి) ఆధ్యాత్మికం- శరీరాదికల్పితంతత్త్వం- అధిష్ఠానమాత్రందృష్ట్వా, బాహ్యతః-దేహాద్బహిరవస్థితంపృథివ్యాదిచకల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠానమేవేత్యనుభూయ, స్వయమపిద్రష్టాపరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవాసక్తచేతాఃబాహ్యేభ్యోవిషయేభ్యోవ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవతత్త్వేపరమార్థభూతేప్రతిష్ఠితస్సద్దర్శననిష్ఠస్స్యాదిత్యర్థః. పృథివ్యాదేర్దేహాదేశ్చప్రత్యేకంపరమార్థత్వసమ్భవేకథమద్వైతనిష్ఠాసిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యవ్యాచష్టే(బాహ్యమిత్యాదినా) కింతదుభయోస్తత్త్వం- తదాహ (రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉక్తస్యవికారజాతస్యాసత్త్వేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ద్రష్టురాత్మనోఽపిదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యంవాచారమ్భణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మాచేతి) భవతుపరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దేశాదుక్తలక్షణత్వం- తథాపిద్రష్టురాత్మనోనయథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణానితుప్రాచీనానితత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని. ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) ఆత్మారామత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యబాహ్యవిషయాసక్తింత్యక్త్వాప్రత్యగాత్మన్యేవపరితృప్తత్వాదిత్యాహ (నబాహ్యేతి) తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవతీత్యేతద్వ్యతిరేకముఖేనవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శీతిచ్ఛేదః. ఆత్మవిదోనావ్యవస్థితమాత్మదర్శనమిత్యత్రహేతుమాహ (ఆత్మనఇతి) సతిస్వరూపేస్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్తత్ప్రతిషేధోయుక్తోనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) వస్తునస్సదైకరూపత్వేస్మృతిముదాహరతి (శునిచేతి) సమదర్శినః- సదైకరూపవస్తుదర్శినఏవపణ్డితాః- నాన్యేతథేత్యర్థః. స్వరూపాప్రచ్యవనేచస్మృతిందర్శయతి (సమమితి) తత్రహి *వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితిస్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్. ౩౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అద్వైత ప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితోధర్మో జాతేబ్రహ్మణివర్తతే। ప్రాగుత్పత్తేరజంసర్వం తేనాసౌకృపణస్స్మృతః॥ ౧

అతోవక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతిసమతాంగతమ్। యథానజాయతేకించిజ్జాయమానంసమన్తతః॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయేఉక్తః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ, జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇతి, చ తత్రద్వైతాభావస్తువైతథ్యప్రకరణేనస్వప్నమాయాగన్ధర్వనగరాదిదృష్టాన్తైర్దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణచప్రతిపాదితః. అద్వైతంకిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం- ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యతఆహ- శక్యతేతర్కేణాపిజ్ఞాతుం తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే. ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతంసర్వంవితథం- కేవలశ్చాత్మాఽద్వయఃపరమార్థఇతిస్థితమతీతప్రకరణే - యతఉపాసనాశ్రితః - ఉపాసనామాత్మనోమోక్షసాధనత్వేనగతఉపాసకోఽహంమమోపాస్యంబ్రహ్మతదుపాసనంకృత్వాజాతేబ్రహ్మణిఇదానీంవర్తమానోఽజంబ్రహ్మశరీరపాతాదూర్ధ్వంప్రతిపత్స్యే - ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదంసర్వమహంచ- యదాత్మకోఽహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీంజాతోజాతేబ్రహ్మణిచవర్తమానః- ఉపాసనయాపునస్తదేవప్రతిపత్స్యఇత్యేవముపాసనాశ్రితోధర్మః- సాధకోయేనైవంక్షుద్రబ్రహ్మవిత్- తేనాసౌకారణేనకృపణః- దీనః. అల్పకఇతిస్మృతోనిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిర్మహాత్మభిరిత్యభిప్రాయః. * యద్వాచానభ్యుదితంయేనవాగభ్యుద్యతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతఇత్యాదిశ్రుతేస్తలవకారాణాం. ౧

ఆ.— తర్కావష్టమ్భేనద్వైతవైతథ్యనిరూపణంపరిసమాప్యాద్వైతంపారమార్థికముపపత్తితోఽపిప్రతిపాదయితుంప్రకరణాన్తరంప్రస్తౌతి- ఉపాస్యోపాసకభేదదృష్టింతావదపవదతి (ఉపాసనేతి) దేహస్యధారణాద్ధర్మః- జీవః. [illegible] జాతేబ్రహ్మణి [illegible] వర్తతే. సప్రాగుత్పత్తేరజంసర్వమిత్యేవంకాలావచ్ఛిన్నంవస్తుమన్యతే. సపునరుపాసనాంపురుషార్థసాధనత్వేనా[illegible]తదేవబ్రహ్మప్రతిపత్స్యేశరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవంయతోమిథ్యాజ్ఞానవానవతిష్ఠతే- తేనాసౌకృపణః- అల్పకోబ్రహ్మవిద్భిస్స్మృతః- [illegible] ప్రకరణాన్తరమవతారయ[illegible]వృత్తమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) తస్యహినిర్ణయే - ప్రథమేప్రకరణేప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత[illegible]ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వైతమా[illegible]వ్యాఖ్యాతఇత్యర్థః. ద్వితీయప్రకరణార్థంసఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాతఇతి) తత్రేత్యాద్యేప్రకరణే * జ్ఞాతేద్వైతం[illegible]ప్రతిజ్ఞామాత్రేణద్వైతాభావఉక్తః- సతుద్వితీయేనప్రకరణేనహేతుదృష్టాన్తాత్మకేనతర్కేణచప్రతిపాదిత[illegible]. తృతీయంప్రకరణమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (అద్వైతమితి) [illegible] క్షిపతి (తత్కథమితి) స్వతన్త్రతర్కాప్రవేశేఽపిస్మిన్నాగమికతర్కస్యసహకారి[illegible] రోపపత్తిరితిమత్వాహ (అద్వైతేతి) యదితర్కేణాద్వైతంసమ్భావయితుంప్రకరణమారభ్యతే- [illegible] ప్రస్తూయతే. తత్రాహ (ఉపాస్యేతి) ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్యతన్నిన్దాప్రకృతోపకారి[illegible] ర్ఘటిష్యతేతత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాంసర్వమిదమజం- అహంచ[illegible] త్యజత్వశ్రుతిరిత్యర్థః. కార్యస్థిత్యవస్థాయాంయదిబ్రహ్మతన్నాత్మమిష్టం - [illegible] (యదాత్మక ఇతి) ఇదానీం- ఉత్పత్త్యవస్థాయాంజాతోజాతేబ్రహ్మణిస్థిత్యవస్థాయాంవర్తమానోఽహం[illegible] తదేవపునః ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే- తత్కృతిరున్యాయాదతిసమ్పన్నః. [illegible] యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం- అనభిప్రకాశితం అభ్యుద్యతే- అభిప్రకాశ్యతే. [illegible] శబ్దేన * యస్యనగౌణా బహ్వీతిస్మృతే. ౧

శం.— సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయాదీనమాత్మానంమన్యమానోజాతోఽహంజాతే బ్రహ్మణివర్తే- తదుపాసనాశ్రితస్సన్బ్రహ్మప్రతిపత్స్యఇత్యేవంప్రతిపన్నఃకృపణోభవతియస్మాత్- అతోవక్ష్యామ్యకార్పణ్యం- అకృపణభావమజంబ్రహ్మ. తద్ధికార్పణ్యాస్పదం- *యత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతితదల్పం * మర్త్యంతత్ *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తద్విపరీతంసబాహ్యాభ్యన్తరమజమకార్పణ్యంభూమాఖ్యంబ్రహ్మ - యత్ప్రాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిః. తదకార్పణ్యంవక్ష్యామీత్యర్థః. తదజాతి- అవిద్యమానాజాతిరస్య. సమతాంగతం- సర్వసామ్యంగతం. కస్మాత్. అవయవవైషమ్యాభావాత్. యద్ధిసావయవంవస్తు- తదవయవవైషమ్యాజ్జాయతఇత్యుచ్యతే- ఇదన్తునిరవయవత్వాత్సమతాంగతమితినకైశ్చిదవయవైస్స్ఫుటతి- అతోఽజాత్యకార్పణ్యంసమన్తతః- సమన్తాత్. యథానజాయతేకించిత్- అల్పమపినస్ఫుటతి. రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యాజాయమానంయేనప్రకారేణనజాయతే- సర్వతోఽజమేవంబ్రహ్మభవతి- తథాతంప్రకారంశృణ్విత్యర్థః. ౨

ఆత్మాహ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః। ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్॥ ౩
ఘటాదిషు ప్రలీనేషు ఘటాకాశాదయో యథా। ఆకాశే సంప్రలీయన్తే తద్వజ్జీవా ఇహాత్మని॥ ౪
యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే। న సర్వే సంప్రయుజ్యన్తే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః॥ ౫

ఆ.— భేదవన్నిషయసాధకమద్వైతవిరోధినం నిరస్య అద్వైతప్రతిజ్ఞాం కరోతి (అజాతి) జాతిః- జన్మ తద్రహితమజాతి. తత్ర హేతుమాహ (సమతామితి) జన్మరాహిత్యం సాధయతి (యతేతి) అపకృష్టాన్యమాహ (నచాహ్యేతి) ప్రతిజ్ఞార్థం విభజతే (అకృపణేతి) ఉద్దేశవ్యతిరేకముఖేన సంస్కారయతి (తద్దీతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతం కార్పణ్యజాతం ... అద్వైతమేవ ... తచ్చ మిథ్యాభూతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్పణ్యం ... అకార్పణ్యం ప్రకటయతి (తద్విపరీత మితి) ... జ్ఞాత్వేతియావత్. ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (నజాతిత్యాదినా) సర్వాత్మనా ... ప్రతిజ్ఞాయాం కస్మాదితి (కస్మాదితి) నిర్విశేషత్వే హేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవ ప్రకటయతి వ్యతిరేకముఖేన ... ప్రపఞ్చయతి (యద్ధీత్యాదినా) ... పూర్వార్ధస్య ... ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) యథారజ్జ్వాం సర్పో భ్రాన్త్యా జాయతే- తథా సర్వం భ్రాన్త్యా జాయతే- న పరమార్థతో యథా- యేన ప్రకారేణ ... న జాయతే- కింతు సర్వతః- దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ ... తథాతం ప్రకారమితి సమ్బన్ధః. ౨

శం.— అజాతి బ్రహ్మాకార్పణ్యం వక్ష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్సిద్ధ్యర్థం హేతుం దృష్టాన్తం చ వక్ష్యామీత్యాహ- ఆత్మాపరోహి- యస్మాదాకాశవత్- సూక్ష్మో నిరవయవస్సర్వగత ఆకాశవదుక్తః- జీవైః- క్షేత్రజ్ఞైర్ఘటాకాశైరివ ఘటాకాశతుల్యైరుదితః- ఉక్తస్స ఏవాకాశసమః పర ఆత్మా. అథవా- ఘటాకాశైర్యథాకాశ ఉదితః- ఉత్పన్నః- తథాపరో జీవాత్మభిరుత్పన్నః జీవాత్మనాం పరస్మాదాత్మన ఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతే వేదాన్తేషు- సా మహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా- న పరమార్థత ఇత్యభిప్రాయః. తస్మాదేవాకాశాద్ఘటాదయస్సఙ్ఘాతా యథా జాయన్తే- ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనః పృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతా ఆధ్యాత్మికాశ్చ కార్యకారణలక్షణా రజ్జుసర్పవద్వికల్పితా జాయన్తే- అత ఉచ్యతే ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైరుదిత ఇతి. యదా మన్దబుద్ధిప్రతిపిపాదయిషయా శ్రుత్యాత్మనో జాతిరుచ్యతే జీవాదీనాం- తదా జాతావుపగమ్యమానాయామేతన్నిదర్శనం- దృష్టాన్తో యథోదితాకాశవదిత్యాదిః. ౩

ఆ.— ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరమాత్మా ప్రకృతః- సమీపస్థిత్యపేక్షయాఽఽహ (ఆత్మాహీతి) జీవభేదప్రతీతిస్తు ... (జీవైరితి) యథాఽఽకాశో విభుత్వాదిధర్మస్సఙ్గతో ఘటాకాశభేదవానుద్భవతి- తథా పరమాత్మా- విశేషాభావాత్. యథా చ మహాకాశో ఘటాకాశాకారేణ ప్రతీయతే - తథా పరమాత్మా నానావిధజీవాకారేణ ప్రతిభాసతే ... తదుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటాదివదితి) యథా ... ఘటాదయో జాయన్తే - తథా పరమాత్మనః పృథివ్యాదిసఙ్ఘాతాకారేణ జాయత ఇత్యర్థః. యదా ... జీవాదీనాముత్పత్తిశ్రుతిస్తదా ... ఇత్యాహ (జాతావితి) ... (యథేత్యాదినా) ప్రథమపాదస్యార్థమాహ (ఆత్మేత్యాదినా) ... సూక్ష్మత్వాన్నిరవయవత్వాత్సర్వగతత్వాత్- ఆకాశవత్. ... జీవైరిత్యాదివ్యాచష్టే (జీవైరితి) జీవాకారేణ పరమాత్మైవోక్తః- ... ఉదితశబ్దస్యోక్తార్థత్వం ... తస్మాత్పరస్యైవాత్మనః ... (అథవేతి) ... నాత్మా శ్రుతేరితి న్యాయవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవాత్మనామితి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తదృష్టాన్తానువాదో ... (ఆకాశ) ఆకాశస్యావకాశప్రదానేన ఘటాద్యుత్పత్తౌ కారణత్వం ... కారణస్యైవ ప్రకృతిత్వమితి ద్రష్టవ్యం జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి) ౩

శం.— యథా ఘటాద్యుత్పత్త్యా ఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః, యథా చ ఘటాదిప్రలయేషు ఘటాకాశాదిప్రలయః, - తద్వద్దేహాదిసఙ్ఘాతోత్పత్త్యా జీవోత్పత్తిః- తత్ప్రలయే చ జీవానామిహాత్మని ప్రలయః- న స్వత ఇత్యర్థః. ౪

ఆ.— అద్వైతస్య జీవసృష్టిశ్రుతివిరోధం పరిహృత్య తస్యైవ జీవప్రలయశ్రుత్యావిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (ఘటాదిష్వితి) ... జీవానాముత్పత్తిప్రలయౌ- న స్వాభావికౌ. తథాచోత్పత్తిశ్రుత్యావిరోధాభావవదద్వైతస్య ప్రలయశ్రుత్యాపి న విరోధోఽస్తీతి శ్లోకార్థం వ్యాఖ్యానేన ప్రకటయతి (యథేత్యాదినా) ౪

శం.— సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వే ఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మని సర్వాత్మనాం తత్సమ్బన్ధః క్రియాఫలసాఙ్కర్యం చ స్యాదితి య ఆహుర్ద్వైతినః- తాన్ప్రతీదముచ్యతే- యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే - సంయుక్తే న సర్వే- ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభిస్సంయుజ్యన్తే- తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. నన్వేక ఏవాత్మా. బాఢం- నను న శ్రుతం త్వయా ఆకాశవత్సర్వసఙ్ఘాతేష్వేక ఏవాత్మేతి. యద్యేక ఏవాత్మా-

తర్హి సర్వత్ర సుఖీ దుఃఖీ చ స్యాత్. న చేదం సాఙ్ఖ్యస్య చోద్యం సమ్భవతి - న హి సాఙ్ఖ్య ఆత్మనస్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి - బుద్ధిసమవాయాభ్యుపగమాత్సుఖదుఃఖాదీనాం. న చోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. భేదాభావే ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తిరితి చేత్. న- ప్రధానకృతస్యార్థస్యాత్మన్యసమవాయాత్. యది హి ప్రధానకృతౌ బన్ధమోక్షావర్థః పురుషేషు భేదేన సమవైతి- తతః ప్రధానస్య పారార్థ్యమాత్మైకత్వే నోపపద్యత ఇతి యుక్తా పురుషభేదకల్పనా. న చ సాఙ్ఖ్యైర్బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషసమవేతో ఽభ్యుపగమ్యతే - నిర్విశేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానో ఽభ్యుపగమ్యన్తే. అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్య పారార్థ్యం సిద్ధం- న తు పురుషభేదప్రయుక్తమితి. అతః పురుషభేదకల్పనాయాం న ప్రధానస్య పారార్థ్యం హేతుః. న చాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి సాఙ్ఖ్యానాం. పరసత్తామాత్రమేవ చైతన్నిమిత్తీకృత్య స్వయం బధ్యతే ముచ్యతే చ ప్రధానం- పరశ్చోపలబ్ధిమాత్రసత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌ హేతుః - న కేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతర్కైవ పురుషభేదకల్పనా వేదార్థపరిత్యాగశ్చ. యే త్వాహుర్వైశేషికా ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయిన ఇతి- తదప్యసత్- స్మృతిహేతూనాం సంస్కారాణామప్రదేశవత్యాత్మన్యసమవాయాత్. ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చ స్మృత్యుత్పత్తేః స్మృతినియమానుపపత్తిః. యుగపద్వా సర్వస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః. న చ భిన్నజాతీయానాం స్పర్శాదిహీనానామాత్మనాం మనఆదిభిస్సమ్బన్ధో యుక్తః. న చ ద్రవ్యాద్రూపాదయో గుణాః కర్మసామాన్యవిశేషసమవాయా భిన్నాస్సన్తి. పరేషాం యది హ్యత్యన్తభిన్నా ఏవ ద్రవ్యాత్స్యురిచ్ఛాదయశ్చాత్మనః - తథా సతి ద్రవ్యేణ తేషాం సమ్బన్ధానుపపత్తిః. అయుతసిద్ధానాం సమవాయలక్షణస్సమ్బన్ధో న విరుధ్యత ఇతి చేత్. న- ఇచ్ఛాదిభ్యో ఽనిత్యేభ్య ఆత్మనో నిత్యస్య పూర్వసిద్ధత్వాన్నాయుతసిద్ధత్వోపపత్తిః. ఆత్మనాఽయుతసిద్ధత్వే చేచ్ఛాదీనామాత్మగతమహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః. స చానిష్టః - ఆత్మనో ఽనిర్మోక్షప్రసక్తాత్. సమవాయస్య చ ద్రవ్యాదన్యత్వే సతి ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధాన్తరం వాచ్యం- యథా ద్రవ్యగుణయోః. సమవాయో నిత్యసమ్బన్ధ ఏవేతి న వాచ్యమితి చేత్. తథా చ సమవాయసమ్బన్ధవతాం నిత్యసమ్బన్ధప్రసక్తాత్పృథక్త్వానుపపత్తిః. అత్యన్తపృథక్త్వే చ ద్రవ్యాదీనాం స్పర్శవదస్పర్శద్రవ్యయోరివ షష్ఠ్యర్థానుపపత్తిః. ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వే చాత్మనో ఽనిత్యత్వప్రసక్తిః. దేహఫలాదివత్సావయవత్వం విక్రియావత్త్వం చ దేహాదివదేవేతి దోషావపరిహార్యౌ. యథా త్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూమమలవత్త్వాదిదోషవత్త్వం- తథాత్మనో ఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధికృతసుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వే బన్ధమోక్షాదయో వ్యావహారికా న విరుధ్యన్తే- సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్, పరమార్థో ఽనభ్యుపగమాచ్చ. తస్మాదాత్మభేదపరికల్పనా వృథైవ తార్కికైః క్రియత ఇతి. ౫

ఆ.— ఇదానీమద్వైతస్య వ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యథైకస్మిన్నితి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాదేకస్మిన్జీవే సుఖాదిసంయుక్తే సత్యపరే జీవాస్తైరేవ సుఖాదిభిర్న యుజ్యన్తే - ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) స్థానవ్యావర్త్యామాశఙ్క్యోపపాదయతి (సర్వదేహేష్వితి) ఏకాత్మ్యే కర్తర్యేకస్మిన్కర్తారస్సర్వే, భోక్తరి చైకస్మిన్భోక్తారస్సర్వే, భవేయురిత్యవ్యవస్థా స్యాదిత్యాహ (క్రియేతి) వ్యవస్థానుపపత్త్యా ద్వైతమేష్టవ్యమితి వదన్తం ప్రత్యుత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (ఆకాశప్రతీతి) [illegible] సాఙ్కర్యం. కిమేకస్మిన్జీవే వ్యవస్థితేన సుఖాదినా జీవాన్తరాణాం తద్వత్త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే- కిం వా సర్వోపాధిష్వేకస్యాత్మనస్స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వం స్యాదిత్యాహత్యుచ్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (తద్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వమితి ద్వితీయం పక్షమవతార్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సర్వత్రాత్మైకత్వముక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తదేకత్వముపపత్తిశూన్యం కథమఙ్గీక్రియత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ననన్వితి) యది సర్వత్రైకత్వం నియతమిష్యతే- తర్హి తత్ర తత్ర సుఖిత్వం దుఃఖిత్వం చ తస్యైవైకస్య ప్రాప్తమిత్యవ్యవస్థాఽసిద్ధిరితి చోదయతి (యద్యేకమితి) ఆత్మస్వరూపస్య సర్వత్రైకత్వే పరికల్పితభేదాద్వ్యవస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాయమిదం సాఙ్ఖ్యస్య చోద్యం- కిం వా వైశేషికాదేరితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (న చేదమితి) కించ- ఏకాత్మ్యం [illegible] యథా సాఙ్ఖ్యైర్నతద్భేదో ఽభ్యుపగమ్యతే. స చ నాభ్యుపగన్తుం శక్యతే- మానాభావాదిత్యాహ (న చేతి) ప్రధానం హి కస్యచిద్భోగమపవర్గం చ కస్యచిదాదధత్పురుషశేషమిష్యతే- తచ్చ పురుషభేదాభావే నోపపద్యతే- తేనార్థాపత్త్యా పురుషభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యతే (భేదేతి) అర్థాపత్తేరనుపయోగం వదన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) సఙ్క్షిప్తమేవోక్తం వివృణోతి (యది హీతి) ప్రధానస్య పారార్థ్యసామర్థ్యాదేవ పురుషేషు కశ్చిదతిశయో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాన్మైవమిత్యాహ (నిర్విశేషా ఇతి) కించ- ప్రధానస్య పారార్థ్యం పరం శేషిణమపేక్షతే- న తస్మిన్భేదమపేక్షతే- అతో ఽన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యాహ (అత ఇతి) జన్మమరణవ్యవస్థానుపపత్త్యా పురుషభేదకల్పనమపి నయుక్తం- వ్యాకరిష్యమాణత్వాదితి మత్వాహ (న చేతి) న కేవలం ప్రమాణశూన్యా పురుషభేదకల్పనా- కిన్తు ప్రయోజనశూన్యా చేత్యాహ (పరేతి) నను న పురుషసత్తామాత్రం నిమిత్తీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే- కిం త్వీశ్వరాధిష్ఠితమితి సేశ్వరాదిమతమాశఙ్క్య తస్యాపి పురుషత్వావిశేషాదుపలబ్ధిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ (పరశ్చేతి) వేదార్థః - వేదప్రతిపాద్యమద్వైతం. ద్వితీయముత్థాపయతి (యే త్వితి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారా నవ విశేషగుణాః- తే చ ప్రత్యేకమాత్మసు వ్యవస్థయా సమవేతాస్స్వక్రియన్తే- తేషాం వ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. కిం బుద్ధ్యాదయో రూపాదివదాత్మవ్యాపినః- కిం వా సంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః. నాద్యః- జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్నపర్యాయేణ జ్ఞాతత్వాదివ్యవహారజనకత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (తదప్యసదితి) ద్వితీయే త్వేకదేశస్సత్యః- అసత్యో వా. ప్రథమే ఘటాదివదాత్మనస్సత్యైకదేశత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసఙ్గః. ద్వితీయే కల్పితైకదేశానామేవ జ్ఞానాదిగుణవత్త్వం- ఆత్మనస్తు న తద్వత్త్వం సిధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః- భావనాఖ్యాః. తేషాం గ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం. తేషామాత్మని సమవాయాభావాత్ పరస్యాసిద్ధాన్తాసిద్ధిరితి శేషః. కించ- ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా- తథా చ సతి గ్రహణసమయే స్మృతిర్న సమ్భవత్యేవేతి నియమో నోపపద్యతే- గ్రహణకారణసంయోగేనైవ స్మృత్యుత్ప

రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చభిద్యన్తేతత్రతత్రవై। ఆకాశస్యనభేదోఽస్తితద్వజ్జీవేషునిర్ణయః॥   ౬

త్తిసమ్భవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ- ఆత్మమనసోస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయేస్మృత్యన్తరాణ్యపిసముత్పద్యేరన్- అసమవాయికారణస్యతుల్యత్వాత్. నచ సముద్బుద్ధసంస్కారాయౌగపద్యాద్యుగపదనుత్పత్తిః- తేషాంతదుద్బోధస్యచాత్మనివిప్రతిపన్నత్వేనస్మృతిసామగ్ర్యన్తర్భావాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ- సమానజాతీయానాంస్పర్శాదిమతాంచపరస్పరంసమ్బన్ధోదృష్టః- యథామల్లానాంమేషాణాంరజ్జుఘటాదీనాంచ. తదుభయాభావాదాత్మనాంమనఆదిభిస్సమ్బన్ధాసిద్ధేరోక్తాదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాంసాజాత్యస్యస్పర్శాదిమత్త్వస్యచాభావేపి ద్రవ్యేణసమ్బన్ధవదాత్మనోమనఆదిభిస్సమ్బన్ధస్సిధ్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) స్వతన్త్రంసన్మాత్రంద్రవ్యశబ్దేనాత్రవివక్షితం. నతతోభేదేనగుణాదయోవేదాన్తిమతేవిద్యన్తే- శుక్లఃపటఃఖణ్డోగౌరిత్యాదిసామానాధికరణ్యదర్శనాత్, ద్రవ్యమేవతుకల్పనయాతత్తదాకారేణభాతీత్యభ్యుపగమాత్,. అతోదృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) గుణాదయోద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నాహిమవద్వింధ్యయోరివయదిస్యుః, యదిచాత్మనస్సకాశాదిచ్ఛాదయోత్యన్తంభిన్నాభవేయుః,- తదాగుణాదీనాంద్రవ్యేణతద్వదేవసమ్బన్ధానుపపత్తేః, ఇచ్ఛాదీనాంచాత్మనాతదయోగాత్, త్పారతన్త్ర్యసిద్ధిరిత్యర్థః. అత్యన్తభిన్నానామపిసమవాయసమ్బన్ధాత్పారతన్త్ర్యోపపత్తిరితిశఙ్కతే (అయుతేతి) కిమిదమయుతసిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం- కింవాఽపృథగ్దేశత్వం- ఉతాపృథక్స్వభావత్వం- ఆహోస్విత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం. నాద్యః- వికల్పాసహత్వాత్. కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయాఆత్మనోఽపృథక్కాలత్వం- కింవాత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితివికల్పద్వయందూషయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనాసహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం- తదాఆత్మనోఽనాదిత్వాత్తద్గతమహత్త్వవన్నిత్యత్వంతేషామాపతతీత్యాహ (ఆత్మనేతి) ప్రసజ్యస్విష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) నచాపృథగ్దేశత్వమయుతసిద్ధత్వం- తన్తుపటాదీనాంపృథగ్దేశానామయుతసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. నచాపృథక్స్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వం- భేదపక్షపరిక్షయాత్. నచసంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుతసిద్ధత్వం-దేవదత్తస్యహస్తాదీనాంచాయుతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్యసమవాయస్యద్రవ్యాదనన్యత్వేతావన్మాత్రత్వేనతత్సమ్బన్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోన్యత్వేనసమ్బన్ధాన్తరమస్తి- నవేతివికల్ప్యద్వయస్యాద్యనవస్థేతిమత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (సమవాయఇతి) నవాచ్యం - సమ్బన్ధాన్తరమితిశేషః. సమవాయస్యనిత్యసమ్బన్ధత్వేసమవాయవతాంద్రవ్యగుణాదీనామపితద్వత్త్వాత్ భేదస్యకదాచిదప్యనుపలమ్భాత్ పృథక్త్వప్రథానుపపత్తిరితిదూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపిసమవాయసామ్యంచకారేణసూచ్యతే. సమవాయస్యసమవాయిభి, ర్గుణాదీనాంచద్రవ్యేణ, త్యన్తభేదేహిమవద్వింధ్యయోరివసమ్బన్ధానుపపత్తేఃతేషుపరతన్త్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యన్తేతి) కించ- ఇచ్ఛాదయోనాత్మగుణాః- ఉపజనాపాయవత్త్వాత్- రూపాదివత్. యద్వా- ఆత్మానానిత్యగుణవాన్- నిత్యత్వాత్- వ్యతిరేకేణదేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) నకేవలమాత్మనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవదోషః- కింత్వన్యదపిదోషద్వయందుష్పరిహరమితిబాధకాన్తరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనోనేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం- తదాతస్యబన్ధాభావాన్మోక్షోనస్యాత్ - అతోబన్ధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యాప్రతిదేహంసుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాత్వితి) అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్కృతవ్యవహారాయోగాద్వ్యావహారికబన్ధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాద్యారోపేణలౌకికవైదికవ్యవహారఃసర్వవాదిభిరిష్యతే- తత్కృతాచవ్యవస్థాఆశ్రీయతే- తస్మాదస్మాకమపి తథైవసర్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. పరమార్థేచమోక్షేకేనాపివాదినావ్యవహారోనాభ్యుపగమ్యతే-తథాచమోక్షేపరేషాంవ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యుపగమోవృథేత్యాహ (పరమార్థఇతి) కల్పితభేదవశాదపిపూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మభేదకల్పనాప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి)   ౫

శం.— కథంపునరాత్మభేదనిమిత్తవ్యవహారఏకస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృతఉపపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- యథేహాకాశఏకస్మిన్ఘటకరకాపవరకాద్యాకాశానామల్పత్వమహత్త్వాదిరూపాణిభిద్యన్తే, తథాకార్యముదకాహరణధారణశయనాది, సమాఖ్యాశ్చఘటాకాశఃకరకాకాశఇత్యాద్యాస్తత్కృతాశ్చభిన్నాశ్చదృశ్యన్తే,. తత్రతత్రవై- వ్యవహారవిషయఇత్యర్థః. సర్వోయమాకాశేరూపాదిభేదకృతోవ్యవహారః- నపరమార్థఏవ. పరమార్థతస్త్వాకాశస్యనభేదోఽస్తి. నచాకాశభేదనిమిత్తోవ్యవహారోఽస్త్యన్తరేణపరోపాధికృతంద్వారం. యథైతత్- తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషుజీవేషుఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసునిరూపణాత్కృతోబుద్ధిభిర్నిర్ణయః- నిశ్చయఇత్యర్థః.   ౬

ఆ.— అద్వైతస్యశ్రుత్యాదివిరోధాభావేప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యానైకాన్తికత్వేనానుమానందూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) యథాత్మభేదవాదేతద్భేదనిమిత్తోరూపాదివ్యవహారః- తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్యపక్షేరూపాదివ్యవహారోనోపపద్యతే. తథాచవిమతాజీవాస్తత్త్వతోభిద్యన్తే - భిన్ననామకత్వాత్, భిన్నకార్యకరత్వా, ద్భిన్నరూపత్వాత్, - ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమిత్యర్థః. ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తికత్వంవివక్షిత్వాశ్లోకాక్షరాణివ్యుత్పాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) శయనాదికార్యంసమాఖ్యాశ్చభిద్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. తత్కృతాశ్చేత్యత్రతచ్ఛబ్దేనవికల్పితోఘటాకాశభేదోగృహ్యతే. చకారోఽవధారణార్థః. ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేపివిపక్షత్వాభావేకథమనైకాన్తికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోయమితి) ఉక్తార్థత్వతీయంపాదంవిభజతే (నచేతి) పరోపాధిశబ్దేనఘటకరకాదిరుచ్యతే. దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికంవ్యాచష్టే (యథైతదిత్యాదినా).   ౬

నాకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా । నైవాత్మనః సదా జీవో వికారావయవౌ తథా॥ ౭
యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః। తథా భవత్యబుద్ధానామాత్మాపి మలినో మలైః॥ ౮
మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి। స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశేనావిలక్షణః॥ ౯
సంఘాతాః స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః। ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే॥ ౧౦

శం.— ననుతత్ర పరమార్థకృతభేదవతః ఘటాకాశాదయః [illegible] — యథా [illegible] ఘటాకాశో న వికారః — యథా సువర్ణస్య రుచకాది, [illegible] నాప్యవయవః — [illegible] ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా — తథా నైవాత్మనః పరస్య పరమార్థ[illegible] సదా — [illegible] దృష్టాన్తవన్న వికారో నాప్యవయవః. అత ఆత్మభేదకృతవ్యవహారో[illegible] ౭

ఆ.— ఘటాకాశాదీనాం నిపతత్త్వా[illegible] (నేత్యాదినా) [illegible] రాత్రత్రాపి భేదస్య తాత్త్వికత్వాన్న నిపతతేత్యాశఙ్క్య [illegible] (న్విత్యాది) [illegible] ద్వంగృహీత్వా పరిహరతి (నైతదస్తీతి) [illegible] (యథేతి) [illegible] వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ (యథా స్వర్ణస్యేతి) [illegible] యవత్వం చ నాస్తీత్యుక్తం దృష్టాన్తత్వేనాస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్ [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] త్స్విష్టఫలితమాహ (అత ఇతి). ౭

శం.— యస్మాద్యథా ఘటాకాశాదిభేదబుద్ధినిబన్ధనో రూపకార్యాదిభేదవ్యవహారః — [illegible] వహారః — తస్మాత్తత్కృత ఏవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వ[illegible] — యథా భవ[illegible] నాం — అవివేకినాం గగనం — ఆకాశం ఘనరజోధూమాదిమలైర్మలినం — [illegible] విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం — ప్రత్యగా[illegible] తో వికల్పేన పరస్థాదిమాన్ — తథా నాత్మా [illegible] ౮

ఆ.— జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారః — [illegible] ద్జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వాదనేకత్వాద్దేహత్వాద్యోగాదిత్వాచ్చ [illegible] (యథేతి) [illegible] మాహ (యస్మాదితి) ఘటాకాశో [illegible] యా భేదో, నామభేద, శ్చాతివ్యవహారో న భవేయథోపలభ్యతే — [illegible] వ్యవహారో, వ్యవస్థితో యస్మాదాశ్రీయతే — [illegible] రా ప్రతిపాదయిష్యన్నాదౌ దృష్టాన్తమాహ ఇతి యోజనా. [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] ణాపత్థమాహ (తథేతి) రూపా హి ప్రత్యగాత్మాపి జ్ఞాతా — సోఽప్యబుద్ధానాం మలినో [illegible] అవివేకిభిరధ్యారోపితేపి ప్రత్యగాత్మనో మలవత్త్వే [illegible]

శం.— పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి — ఘటాకాశ[illegible] షణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— ననుజీవో మరణాన న్తరం [illegible] — [illegible] గత్యయోనివిశేషే సమ్భవతి — తత్రయామవస్థాంగంస్థిత్యాపునర [illegible] షితి. తత్రాహ (మరణ ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీ) [illegible] నోపమస్య గత్యాదేర్వస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృత స్తస్మిన్ గత్యాదిరిత్యర్థః. ౯

శం.— ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసంఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయావికృతదేహాదివచ్చాత్మమాయావిసర్జితాః — ఆత్మనో మాయా — అవిద్యా. తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః. న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. యద్యాధిక్యం — అధికభావస్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకరణసంఘాతానాం — యది వా సర్వేషాం సమతైవ — నైషాముపపత్తిస్సమ్భవః — సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే — నాస్తి. హి — యస్మాత్ — తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ. న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. ౧౦

రసాదయో హి యే కోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే। తేషామాత్మా పరో జీవః ఖం యథా సంప్రకాశితః॥ ౧౧
ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానే పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం। పృథివ్యాముదరే చైవ యథాకాశః ప్రకాశితః॥ ౧౨
జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే। నానాత్వం నిన్ద్యతే యచ్చ తదేవం హి సమఞ్జసం॥ ౧౩

ఆ.— ననుసఙ్ఘాతశబ్దితానాముపాధీనాం సత్యత్వాత్ తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపి తథాత్వాత్ కథమద్వైతానుపపత్తిరవస్థ్యమితిచేత్-తత్రాహ (సఙ్ఘాతా ఇతి) దేవాదిదేహానాం పూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్న సత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య దేహభేదేషు కేషుచిదాధిక్యమౌపాధికదృష్ట్యా కల్పితేఽపి వివేకదృష్ట్యా సర్వదేహానాం పఞ్చభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యస్య స్వీకృతేర్నాస్తి సఙ్ఘాతేషు సత్యత్వే కాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (ఆధిక్య ఇతి) పూర్వార్ధముపపాదయతి (ఘటాదీతి) మణిమన్త్రాదిరూపాం మాయామిన్ద్రజాలప్రయోజకభూతాం వ్యావర్తయతి (అవిద్యేతి) విమతా దేహా అసత్యాః దేహత్వాత్ సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా). ౧౦

శం.— ఉత్పత్త్యాదివర్జితస్యాద్వయస్యాస్యాత్మతత్త్వస్య శ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థం వాక్యాన్యుపన్యస్యన్తే- రసాదయః- అన్నరసమయః ప్రాణమయ ఇత్యేవమాదయః కోశా ఇవ కోశాః అసేరివ - ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయా బహిర్భావాత్పూర్వస్య. వ్యాఖ్యాతాః - విస్పష్టమాఖ్యాతాః తైత్తిరీయకశాఖోపనిషద్వల్ల్యాం- తేషాం కోశానామాత్మా- యేనాత్మనా పఞ్చాపి కోశా ఆత్మవన్తోఽన్తరతమేన- స హి సర్వేషాం జీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః. కోఽసావిత్యాహ- పర ఏవాత్మా- యః పూర్వం "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనః స్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణ రసాదయః కోశలక్షణాః సఙ్ఘాతా ఆత్మమాయావిసర్జితా ఇత్యుక్తం- స ఆత్మాఽస్మాభిర్యథా ఖం- తథేతి సంప్రకాశితః "ఆత్మా హ్యాకాశవత్" ఇత్యాదిశ్లోకైః. న తార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ.— జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవష్టమ్భేనోపపాదితం- ఇదానీం తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (రసాదయో హీతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదీతి) అక్షరార్థం కథయతి (రసాదయ ఇతి) ఆదిశబ్దేన మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా గృహ్యన్తే. ఖడ్గాదేర్యథా కోశాస్తదపేక్షయా బహిర్భవన్తి- తద్వదేతే పఞ్చ కోశా వ్యపదిశ్యన్తే. తత్ర హేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయా బహిర్భావాత్ బ్రహ్మ సర్వాన్తరం ప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యానన్దమయస్యాపి బహిర్భావావిశేషాదవిశిష్టం పఞ్చానామపి కోశత్వమిత్యర్థః. అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాదినా) తత్ర జీవశబ్దప్రవృత్తిం వ్యుత్పాదయతి (స హీతి) విశిష్టం జీవశబ్దార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా వ్యావర్తయతి (కోఽసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థం ప్రకరణమనుసంధత్తే (యస్మాదితి) ప్రకృతస్య పరస్యాత్మనః శ్రౌతత్వే ఫలితమాహ (నేత్యాదినా). ౧౧

శం.— కిఞ్చ- అధిదైవమధ్యాత్మం చ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః పృథివ్యాద్యన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా- పర ఏవాత్మా బ్రహ్మ సర్వమితి ద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం. క్వేత్యాహ- బ్రహ్మవిద్యాఖ్యం మధు- అమృతం. అమృతత్వం మోదనహేతుత్వాత్. తద్విజ్ఞాయతే యస్మిన్నితి మధుజ్ఞానం - మధుబ్రాహ్మణం. తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ- పృథివ్యాముదరే చైవ యథైక ఆకాశోఽనుమానేన ప్రకాశితో లోకే- తద్వదిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— మనుష్యోఽహం ప్రాణ్యహం ప్రమాతాఽహం కర్తాఽహం భోక్తాఽహమితి పఞ్చానాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమనుగతం ప్రత్యక్చైతన్యం- తద్బ్రహ్మేతి జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి తాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రాహ్మణే హి మహాభూతాదిషు పర్యాయేష్వధిదైవాధ్యాత్మవిభక్తయోః స్థానయోరయమేవ స ఇతి పరం బ్రహ్మ ప్రత్యక్ప్రకాశితం - అతోఽస్మిన్ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యమిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (పృథివ్యామితి) న కేవలమైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేరేవ తాత్పర్యం- కిన్తు బృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ (కిఞ్చేతి) అధిదైవం- పృథివ్యాదౌ. అధ్యాత్మం చ- శరీరే. తేజోమయః- జ్యోతిర్మయః. చైతన్యప్రభాసః. అమృతమయః- అమరణధర్మా. పురుషః- పూర్ణః. పృథివ్యాదౌ శరీరే చాన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా- స పర ఏవాత్మా. తేన స విజ్ఞాతా సర్వం- పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైవేతి పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమిత్యర్థః. అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసంభవాత్ ద్వయోర్ద్వయోరితి కథముచ్యతే - తత్రాహ (అద్వైతక్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యన్తం బ్రహ్మ ప్రకాశితం- ద్వయోర్ద్వయోరిత్యనువాదమాత్రమిత్యర్థః. మధుజ్ఞానే మధ్వేవ ప్రకాశితం - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య మధుజ్ఞానశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (క్వేత్యాదినా) శబ్దస్య క్వచిదాశ్రితత్వం రూపవదనుమీయతే- తచ్చ శబ్దాధికరణం సామాన్యతస్సిద్ధం పారిశేష్యాదాకాశమితి సిద్ధ్యతి తచ్చ కల్పనాలాఘవాదేకమేవేతి గమ్యతే. తథా చ బహిరన్తశ్చైక ఏవాకాశమనుమానప్రమాణాదధిగతం - తథాఽధిదైవమధ్యాత్మం చ బ్రహ్మ ప్రత్యక్త్వం సిద్ధమిత్యుత్తరార్థం వ్యాచష్టే (కిమివేత్యాదినా). ౧౨

శం.— యద్యుక్తితః శ్రుతితశ్చ నిర్ధారితం జీవస్య పరస్య చాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన- ప్రశస్యతే- స్తూయతే శాస్త్రేణ వ్యాసాదిభిశ్చ, యచ్చ సర్వప్రాణిసాధారణం స్వాభావికం శాస్త్రబహిష్కృతైః కుతార్కికైర్విరచితం నానాత్వదర్శనం- నిన్ద్యతే "న తు తద్ద్వితీయమస్తి" "ద్వితీయాద్వై

జీవాత్మనోఃపృథక్త్వంయత్ప్రాగుత్పత్తేఃప్రకీర్తితమ్। భవిష్యద్వృత్త్యాగౌణంతన్ముఖ్యత్వంహినయుజ్యతే॥ ౧౪

భయంభవతి * ఉదరమన్తరంకురుతేఅథతస్యభయంభవతి * ఇదంసర్వంయదయమాత్మా *మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతీత్యాదివాక్యైః, శ్వాసైస్త్వైశ్చ బ్రహ్మావిద్భిః- యచ్చైతత్- తదేవంహిసమఞ్జసం- ఋజ్వవబోధం. న్యాయ్యమిత్యర్థః. యాస్తుతార్కికపరికల్పితాఃకుదృష్టయః- తాఅస్యజ్యోన్య నిరూప్యమాణానఘటనాం ప్రాఞ్చన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— ఇతశ్చైకత్వేశ్రుతేస్తాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి)అభేదేన-* బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవభవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. యత్ప్రశస్యతే-తద్విధేయమిత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్త్యవలమ్బాదేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితిభావః. యచ్చానైకత్వంసర్వప్రాణిసాధారణం-తన్నిన్ద్యమానందృశ్యతే యన్నిన్ద్యతే-తన్నిషిధ్యత ఇతిన్యాయాన్నానాత్వంశాస్త్రార్థోనభవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తదుభయమేకత్వప్రశంసనంనానాత్వనిన్దనంచైకత్వమేవశాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమేసతియుక్తమితిఫలితమాహ (అదేవంహీతి)శ్లోకాక్షరాణివ్యాచష్టే (యదితి)అనన్యత్వాభావశఙ్కాంవ్యావర్త్యైకరసత్వందర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతేశాస్త్రేణేతిపదమాదాయవ్యాఖ్యేయం. శాస్త్రేణ-అభేదవేదనఫలవాదేనేత్యర్థః. వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థంన్యాయేనైకత్వంస్తూయతే -వాసుదేవస్సర్వమితిసమహాత్మాసుదుర్లభః *అహంహరిస్సర్వమిదంజనార్దనోనాన్యత్తతఃకారణకార్యజాతమిత్యాదివాక్యైరిత్యాహ (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే (యచ్చేతి) తన్నిన్ద్యతఇతి యచ్ఛబ్దోపక్రమాద్ద్రష్టవ్యం. *అవిద్యామోహితాత్మానఃపురుషాభిన్నదర్శినః * కింతేనసత్కృతంపాపంచోరేణాత్మాపహారిణేత్యాదివాక్యైర్నానాదర్శిన్యైతదర్శనంనిన్దితమిత్యాహ (అన్యైశ్చేతి) వివాదనేకత్వదర్శనస్యనిన్దితత్వేనానిష్టత్వాన్నానైకత్వంశాస్త్రీయమిత్యుక్త్వానన్తరపాదార్థమాహ (యచ్చైతదితి) విషయభేదేనప్రశంసనంనిన్దనంచేత్యర్థః. (ఏవంహీతి) నైకత్వస్యాశాస్త్రీయత్వ, మద్వైతస్యైవతాత్పర్యగమ్యత్వ, మిత్యఙ్గీకారేసతీత్యర్థః. భేదదృష్టినామపిన్యాయ్యత్వాని శేషాద్భేదదర్శననిన్దనస్యకుతోన్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్త్వితి) -యావేదబాహ్యస్సులభతకాయాశ్చకాశ్చకుదృష్టయః। సర్వాస్తానిష్ఫలాఃప్రేత్యతమోనిష్ఠాహితాస్స్మృతా ఇతిమనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపిభేదవాదానామసమఞ్జసత్వమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైనాశికానికల్పనాఃభేదానఃసారిణ్యః,- భేదశ్చపరస్పరాశ్రయతాదిదోషమాపిబతో నసమ్భవతి,- తేనభేదవాదానామువ్పేత్తియోగానామసమఞ్జసతేత్యర్థః. ౧౩

శం.— ననుశ్రుత్యాపిజీవపరమాత్మనోఃపృథక్త్వంయత్ప్రాగుత్పత్తేః- ఉత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యఃపూర్వంప్రకీర్తితంకర్మకాణ్డే అనేకశఃకామభేదతఇదంకామోఽదఃకామఇతి, పరశ్చ * సదాధారపృథివీంద్యామిత్యాదిమన్త్రైః,- తత్రకథంజ్ఞానకర్మకాణ్డవాక్యవిరోధేజ్ఞానకాణ్డవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్యసామఞ్జస్యమవధార్యతఇతి అత్రోచ్యతే- * యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే * యథాగ్నేఃక్షుద్రావిస్ఫులిఙ్గాః * తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతః * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యఃప్రాక్పృథక్త్వంకర్మకాణ్డేప్రకీర్తితంయత్- తన్నపరమార్థం. కింతర్హి. గౌణంమహాకాశఘటాకాశభేదవత్, యథౌదనంపచతీతిభవిష్యద్వృత్త్యా- తద్వత్,. నహిభేదవాక్యానాంకదాచిదపిముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే- స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మభేదవాక్యానాం. ఇహచోపనిషత్సూత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవప్రతిపిపాదయిషితం * తత్త్వమసి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేదేత్యాదిభిః- ఉపనిషత్స్వేకత్వంశ్రుత్యాప్రతిపిపాదయిషితంభవిష్యతీతిభావినీమేకత్వవృత్తిమాశ్రిత్యలోకేభేదదృష్టిమనువదతిగౌణఏవేత్యభిప్రాయః. అథవా- * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్తేఃప్రాక్ * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వంప్రకీర్తితం - తదేవ * తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీత్యేకత్వంభవిష్యతీతితాంభవిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్యయజ్జీవాత్మనోఃపృథక్త్వంయత్రక్వచిద్వాక్యేగమ్యమానం- తద్గౌణం. యథౌదనంపచతీతి- తద్వత్. ౧౪

ఆ.— నభేదవాదానాముత్పత్తిరపిమాత్రమనాలమ్బనం- శ్రుత్యనాలమ్బనత్వాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (జీవాత్మనోరితి) ఉత్పత్తేః- ఉత్పత్తిశ్రుతిసన్నిధానం. తదర్థోపనిషదఃప్రవృత్త్యపేక్షయాప్రాక్ప్రవృత్తేకర్మకాణ్డేనయత్పరాపరయోర్నానాత్వముక్తం- తదోపనిషదభిహితభవిష్యత్ప్రవృత్త్యా తస్మిన్నేవాదనవ్యవత్ గౌణమేవ. నముఖ్యభేదార్థత్వంశ్రుతేర్యుజ్యతే- భేదస్యాపూర్వత్వస్యశ్రుతితాత్పర్యనిరాకరణాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నకేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం- కింతుశ్రుత్యాపివ్యాపితమిత్యేవేత్యర్థః. భేదవాక్యార్థశ్రుతేస్తాత్పర్యలిఙ్గమధ్యాసంసూచయతి (అనేకశఇతి) కర్మకాణ్డేతత్తత్కామనాభేదేనసరియోజ్యభేదస్థానపిరథంజీవపరయోర్భేదస్సిధ్యతి - పరస్యతత్రానుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరశ్చేతి) *హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రఇతిమన్త్రేప్రకృతోహిరణ్యగర్భఃసర్వనామ్నాపరామృశ్యతే. సఇమాంపృథివీంద్యామపిధృతవాన్- అస్మాకాగురుత్వాత్తరయోరవస్థానాయోగాత్. నచహిరణ్యగర్భాతిరిక్తమీశ్వరంపరిబుధ్యస్వ. మన్త్రప్యస్మాకంపరశ్చప్రకీర్తితఇతిసమ్బన్ధః. కర్మకాణ్డార్థంజ్ఞానకాణ్డేనాపవాద్యజ్ఞానకాణ్డార్థస్యైవైకత్వస్యసామఞ్జస్యమవధార్యతామిత్యాశఙ్క్యబాధ్యబాధకభావనిర్ధారణేకారణానవధారణాన్నైవమిత్యాహ (తత్రేతి) శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) పృథక్త్వస్యగౌణత్వేప్రాగుక్తమేవదృష్టాన్తమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవశ్లోకసూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వంహీత్యాదివ్యాచష్టే (నహీతి) భేదస్యాపూర్వత్వాభావాన్నవాక్యానాంతత్పరత్వం. తత్పరాతత్పరయోశ్చతత్పరంవాక్యంబలవదితిన్యాయాదఖణ్డవాక్యార్థస్యైవసామఞ్జస్యమిత్యర్థః. అద్వైతవాక్యానామపికథమద్వైతేతాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వార్థత్వాదుపపత్తి

మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాన్యథా। ఉపాయః సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన॥ ౧౫

మత్త్వాచ్చేత్యాహ (ఇహచేతి) అద్వైతం తావన్మానాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ. *అద్వితీయమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మాద్వితీయం శ్రుతం-తదేవేదం సృష్ట్వా *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోఽభిలప్యతే- తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సమ్భవతీత్యుపపత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే. సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం - న సృష్ట్యాదావిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే. తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః. న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- కింతు వక్యశేషాదపీత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోఽసావితి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకాని చ వచనాన్తరాణి చ గృహ్యన్తే. ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేత్యాదినా) ౧౪

శం.— నను యద్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం-తథాప్యుత్పత్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం. జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి. మైవం- అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనాం. పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాః సంఘాతాః ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తిభేదాది, రితి. ఇత ఏవోత్పత్తిభేదాదిశ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యాసః. మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తోపన్యాసైః, సృష్టిర్యా చోదితా - ప్రకాశితా. అన్యథా, చ. స సర్వః సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయోపాయోఽస్మాకం- యథా ప్రాణసంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావతారాయ. తదప్యసిద్ధమితి చేన్న - శాఖాభేదేష్వన్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్. యది హి వాదః పరమార్థ ఏవాభూత్ - ఏకరూప ఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యత్. విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్. శ్రూయతే తు- తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం. తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని. కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న-నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ. న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం. తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న - కలహోత్పత్తిప్రలయానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ- నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః. అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో భేదః కథంచన. ౧౫

ఆ.— సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపేత్యావ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశం చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశమిత్యాహ (పూర్వమపీతి) యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యః స్వకాశాదుపక్రమోపసంహారైకరూప్యం తాత్పర్యలిఙ్గమాకృష్యాఙ్గ్యప్యపూర్వాసృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత్వం పరిహృతం- తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం-ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాస ఇత్యర్థః. తదుక్తమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే - న స శ్రుత్యర్థో భవతి- కింతు తాత్పర్యగమ్య ఏవ శ్రుత్యర్థ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) వాగాదీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానితి మిథః స్పర్ధమానానాం సంవాదః. తత్ర యా ఆఖ్యాయికా శ్రూయతే- నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి - వాగాదీనామచేతనత్వాత్. తథా సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థే తాత్పర్యవతీత్యర్థః. ఉదాహరణాన్తరం సూచయతి (వాగాదీతి) దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవాస్తావదసురానభిభవితుముపచక్రమిరే- వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే- తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసఙ్గజేన పాప్మనాఽసురా వివిధురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా-వాగాదీనాం హి గవాభావేనోద్గానాసామర్థ్యాత్. కింత్వసురాధర్షితత్వాత్, ప్రాణోత్క్రాన్తౌ దేహపాతప్రసిద్ధేః, శ్చ ప్రాణశ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయే బుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా- తథైవ ప్రకృతేపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య- అతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శఙ్కతే (తదపీతి) సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యఙ్గీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం- ఇహ తు పరస్పరవ్యావృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (నశాఖాభేదేష్వితి) ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యన్తే. ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి- స వః శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే- క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ- యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పతతి-స నః శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే- క్వచిత్పునః * వాక్చక్షుః శ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయన్తే- క్వచిత్తు వాగాదయోఽపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే త్వితి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథో విరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాన్తానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని- క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః- క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ-క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ- క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామపి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాదవ్యవస్థయా

ఆశ్రమాస్త్రివిధాహీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః। ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థమనుకమ్పయా॥ ౧౬
స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు ద్వైతినో నిశ్చితా దృఢమ్। పరస్పరం విరుధ్యన్తే తైరయం న విరుధ్యతే॥ ౧౭

అర్థవత్త్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కల్పేతి) సిద్ధే ప్రమాణైర్వ్యవస్థాపితే — [illegible] (నేత్యాదినా) తాసాం ప్రయోజనవత్త్వం త్వయా [illegible] (యథోక్తేతి) [illegible] (నహీతి) ప్రాణాదిభావ [illegible] ప్రాణాదిసంకీర్తనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాప్యేతి) తం యథా యథోపాసతే [illegible] (నేత్యాదినా) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం [illegible] (తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావే [illegible] (అలమితి) ౧౫

శం.— యది పరమార్థ ఆత్మా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఏక ఏవాద్వితీయః *సదేవ సోమ్య* ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః- అసదన్యత్- కిమర్థమియముపాసనోపదిష్టా *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః* *య ఆత్మాపహతపాప్మా* *స క్రతుం కుర్వీత* *ఆత్మేత్యేవోపాసీత* ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, కర్మాణి చాగ్నిహోత్రాదీని,. శృణు తత్ర కారణం- ఆశ్రమాః - ఆశ్రమిణోఽధికృతా వర్ణినోఽపి మార్గగాః, ఆశ్రమశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్. త్రివిధాః. కథం. హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః- హీనా- నికృష్టా. మధ్యమా ఉత్కృష్టా చ దృష్టిర్దర్శనసామర్థ్యం యేషాం తే. మన్దమధ్యమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతా ఇత్యర్థః. ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థం - మన్దమధ్యమదృష్ట్యాశ్రమాద్యర్థం కర్మాణి చ. న చాత్మైక ఏవాద్వితీయ ఇతి నిశ్చితోత్తమదృష్ట్యర్థం. దయాలునా వేదేనానుకమ్పయా సన్మార్గగాస్సన్తః కథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టిం ప్రాప్నుయురితి. *యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే* *తత్త్వమసి* *ఆత్మైవేదం సర్వ*మిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౧౬

ఆ.— ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధముక్త్వేదానీముపాసనవిధ్యనుపపత్తివిరోధం పరిహరతి (ఆశ్రమా ఇతి) [illegible] కార్యబ్రహ్మోపాసకా హీనదృష్టయః- కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యమదృష్టయః - [illegible] - [illegible] మన్దానాం మధ్యమానాం చ [illegible] ఉపాసనావేదేనోపదిష్టా. [illegible] క్రమేణ ప్రాప్తోత్తమదృష్ట్యా సర్వవిద్యస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. శ్లోకవ్యాఖ్యానమాశఙ్కాపూర్వకం [illegible] (ఏకమేవేతి) ద్వైతశ్రుతిర్మిథ్యాద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) ఉపాసనోపదేశమేవనిశ్చినోతి (ఆత్మే) *[illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యన్తరం [illegible] ([illegible]) [illegible] ఉపాసనోపదేశః [illegible]తే. తదేవ కారణముపదర్శయతి (ఆశ్రమా ఇతి) [illegible] (ఆశ్రమేతి) [illegible] ([illegible]త్యాదినా) కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం- మధ్యమత్వం కారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్ - [illegible] విషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ని వంపూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్మోపదేశస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశే మన్దానాం మధ్యమానాం చ [illegible] ([illegible]) [illegible] ఉపాసనోపదిష్టా కర్మాణి చేతి పూర్వేణ సంబన్ధః. ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ న భవతి [illegible] ([illegible] నేతి) అద్వైతదృష్టీనాం [illegible] ([illegible]) ౧౬

శం.— శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాదద్వయాత్మదర్శనం సమ్యగ్దర్శనం- తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శనమన్యత్. ఇతశ్చ మిథ్యాదర్శనం- ద్వైతినాం రాగద్వేషాదిదోషాస్పదత్వాత్. కథం. స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు- స్వసిద్ధాన్తరచనానియమేషు కపిలకణాదబుద్ధార్హతాదిదృష్ట్యనుసారిణో ద్వైతినో నిశ్చితాః - ఏవమేవైష పరమార్థో నాన్యథేతి తత్ర తత్రానురక్తాః ప్రతిపక్షం చాత్మనః పశ్యన్తస్తం ద్విషన్త ఇత్యేవం రాగద్వేషోపేతాః స్వసిద్ధాన్తదర్శననిమిత్తమేవ పరస్పరం- అన్యోన్యం విరుధ్యన్తే. తైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽయం వైదికః సర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షో న విరుధ్యతే- యథా స్వహస్తపాదాదిభిః. ఏవం రాగద్వేషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేఽపి మతాన్తరైర్విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్య తేషాం భ్రాన్తత్వాన్నైవమిత్యాహ (స్వసిద్ధాన్తేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శాస్త్రోపపత్తీ గృహ్యేతే. ద్వైతదర్శనస్య మిథ్యాదర్శనత్వే హేత్వన్తరపరత్వమవతారితస్య శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ దర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేన మదమానాదయో గృహీతాః. స్వీయం స్వీయం సిద్ధాన్తం వ్యవస్థాపయితుం తత్త్వజ్ఞానమధికృత్య ప్రవృత్తానాం వాదినాం కుతో దోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) శ్లోకా

అద్వైతంపరమార్థోహిద్వైతంతద్భేదఉచ్యతే। తేషాముభయథాద్వైతంతేనాయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౮
మాయయాభిద్యతేహ్యేతన్నాన్యథాజంకథంచన। తత్త్వతోభిద్యమానేహిమర్త్యతామమృతంవ్రజేత్॥ ౧౯

పరస్పరవిరోధాత్తదుక్తంస్వసిద్ధాన్తేష్వాగ్రహవత్త్వం ప్రయోజనముపహరతి (స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా) నిశ్చయమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రాగాస్పదత్వేపి తేషాం ద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షమితి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (స్వసిద్ధాన్తేతి) యద్యపి ద్వైతినాం ప్రత్యేకం స్వస్వసిద్ధాన్తేనోపసంగృహీతం దర్శనం - తన్నిర్ధారణార్థమన్యో న్యంవాదినోవిరోధమాచరన్తో దృశ్యన్తే. నచ తైరద్వైతదర్శనంనిరుధ్యమానమధ్యవసీయతే. యథాస్వకీయకరచరణాదిభిరాత్మా కదాచిదాచరితేపిద్వే షోనజాయతే - పరబుద్ధ్యభావాత్. తథాద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవేష్వపిక్రియమాణేష్వపినాద్వైతదర్శినస్తేషుద్వేషోజాయతే - సర్వాత్మత్వాత్పరబుద్ధ్యభా వాదిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనస్య సమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రతిజ్ఞాతంకథం ప్రదర్శితయా ప్రక్రియయా ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧౭

శం.— కేన హేతునా తైర్నవిరుధ్యత ఇతి- ఉచ్యతే- అద్వైతంపరమార్థః హి- యస్మాద్ద్వైతం- నానాత్వమస్యాద్వైతస్య భేదః- తస్య కార్యమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం తత్తేజోఽసృజత ఇతి శ్రుతేః, ఉపపత్తేశ్చ- స్వచిత్తస్పన్దనాభావే సమాధౌ మూర్ఛాయాం సుషుప్తౌ చాభావాత్. అతస్తద్భేదఉచ్యతేద్వైతం. ద్వైతినాంతు తేషాంపరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథాపిద్వైతమేవ. యదిచ తేషాం భ్రాన్తానాంద్వైతదృష్టిః-అస్మా కమద్వైతదృష్టిరభ్రాన్తానాం- తేనాయం- హేతునాస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః- ఇన్ద్రోమాయాభిః నతుతద్ద్వితీయమస్తీతి శ్రుతేః యథామత్తగజా రూఢఉన్మత్తంభూమిష్ఠం ప్రతిగజారూఢోహంవాహయమాం ప్రతీతి బ్రువాణమపితం ప్రతినవాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా-తద్వత్. తత్త్వఃపరమార్థతో బ్ర హ్మవిదాత్మైవద్వైతినాం- తేనాయంహేతునాఽస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః. ౧౮

ఆ.— ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్యవిషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానేకథమ విరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యస్వమతపర్యాలోచన యాతావదవిరోధమాహ (అద్వైతమితి) మిథ్యాభూతేనద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేపిపరమార్థభూతేన తేనవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతథావిధంద్వైత మేవనాస్తీతిమత్వాహ (తేషామితి) ద్వైతినాంపరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేనచద్వైతమేవవ్యవహారగోచరీభూతం-తచ్చసంప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యేత్యే వంస్థితేనద్వైతేనాద్వైతస్యవిరోధశ్శఙ్క్యశఙ్కోభవతీత్యర్థః. శ్లోకప్రతిషేధ్యంప్రశ్నంకరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణాపక్షమాచష్టేణో హేతు మాహ (ఉచ్యతఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వేప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమాత్, కార్యస్య చకారణాద్భేదేనసత్త్వనిషేధాత్, తత్సత్యమిత్యవధారణా, న్నాద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనేనవిరుద్ధమిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనైరవిరు ద్ధమిత్యత్రైవయుక్తిమాహ (ఉపపత్తేశ్చేతి) తామేవోపపత్తింసఙ్క్షిప్యదర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాంస్వకీయచిత్తస్పన్దనాభావే మిథ్యాజ్ఞానోపరమేసతిద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతంసిద్ధం - తతశ్చస్వప్నజాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం. సచ కారణంతత్కార్యప్రతిభాసైర్విరుధ్యతే- కార్యస్యవాచారమ్భణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. తేషామిత్యాదిభాగంవిభజతే (ద్వైతి నాంత్వితి) పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశఙ్క్యద్విధావ్యవహారేపివిమతస్యద్వైతస్యాద్వైతత్వాదేవసంప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేర్నతేనవి రోధోఽద్వైతస్యేతిమత్వానన్తరమాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనంప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధేసిద్ధేఫలితమాహ (తతఇతి) అద్వైతినాంద్వైతినాంచ ప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలో చనాతోద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షోవిరుద్ధోనభవతీతిఫలితముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

శం.— ద్వైతమద్వైతభేద ఇత్యుక్తేద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితిస్యాత్కస్యచిదాశఙ్కేత్యతఆహ - యత్పరమార్థసదద్వైతం- మాయయాతద్భిద్యతేహ్యేతత్తైమిరికానేకచన్ద్రవద్రజ్జుస్సర్పాదిధారాదిభిర్భేదైరివ. నపరమార్థతః- నిరవయవత్వాదాత్మనః. సావయవంహ్యవయవా న్యథాత్వేనభిద్యతే- యథామృద్ఘటాదిభేదైః. తస్మాన్నిరవయవమజంనాన్యథాకథంచన- కేనచిదపిప్రకారేణనభిద్యతఇత్యభిప్రాయః. తత్త్వతో భిద్యమానేహ్యమృతమజమద్వయంస్వభావతస్సన్మర్త్యతాంవ్రజేత్- యథాగ్నిశ్శీతతాం. తచ్చానిష్టంస్వభావవైపరీత్యగమనం - సర్వప్రమాణవిరో ధాత్. అజమవ్యయమాత్మతత్త్వంమాయయైవభిద్యతే- నపరమార్థతః. తస్మాన్నపరమార్థసద్ద్వైతం. ౧౯

ఆ.— అద్వైతమేవద్వైతాత్మనాపరిణమతేచేత్- ద్వైతమపితాత్త్వికంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాయయేతి) వివర్తవాదానఙ్గీ కారేదోషమాహ (తత్త్వతఇతి) పూర్వార్ధవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాదర్శయతి (ద్వైతమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాకరోతి (అత ఆహేతి) విమతోభేదోమిథ్యా- భేదత్వాత్- చన్ద్రాదిభేదవదిత్యర్థః. విమతంతత్త్వతోభేదరహితం- నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ - వ్యతి రేకేణమృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేపివస్తునస్స్ఫుటనధర్మత్వమాశఙ్క్యాహ (సావయవంహీతి) ఉక్తమనుమానంనిగమయతి (త స్మాదితి) అన్యథా- పరమార్థత్వేనేత్యర్థః. పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం. కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్రప్రకారోభిప్రేతః. విపక్షేదోషంవ దన్ద్వితీయార్ధంవివృణోతి (తత్త్వతఇతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (తచ్చేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) స్థితేవివర్త వాదేఫలితమాహ (తస్మాదితి)

అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః। అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥ ౨౦
నభవత్యమృతం మర్త్యం నమర్త్యమమృతం తథా। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౧
స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౨౨
భూతతో భూతతో వాపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః। నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్॥ ౨౩

శం.— [illegible] ౨౦

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౨౧

ఆ.— [illegible] ౨౦

శం.— [illegible] ౨౨

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౨౩

ఆ.— [illegible] తేరవిశేషాదద్వైతానురోధిశ్రుతిబలియస్త్వాద్వైతవాదస్యైవస్వీకర్తవ్యతేత్యర్థః. [illegible] (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (సన్వితి) [illegible] సృష్టిశ్రుతిరక్లిష్టాస్యాదిత్యర్థః. సృష్ట్యనువాదినీశ్రుతిరస్తీత్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తస్యాఃమిథ్యాసృష్ట్యనువాదిత్వేనకథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సా త్వితి) కథమద్వైతపరత్వేనసృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయఇతి) యదిసృష్టిశ్రుతేరద్వైతపరత్వేనతద్విరోధసమాధిరథస్తాదేవోక్తా తర్హిపునశ్చోద్యంతత్పరిహారశ్చనయుక్తౌ- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) మిథ్యాసృష్టివాదేశ్రుతిపదానామసృజతాభవదిత్యాదీనామసామఞ్జస్యవిరోధాశఙ్కాయాంతావన్మాత్రంపరిహర్తుంపునశ్చోద్యపరిహారావిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యముక్త్వాపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాకరోతి (భూతత

నేహ నానేతి చామ్నాయాదిన్ద్రో మాయాభిరిత్యపి। అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః॥ ౨౪

సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। కో న్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే॥ ౨౫

ఇతి) మాయయా హ్యేషా మయా సృష్టేత్యాదివత్ «తత్తేజోఽసృజత» ఇతి శ్రుతిః. «సచ్చ త్యచ్చాభవత్» ఇతి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రో భవతీతివత్. న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే- తేన మాయామయ్యాం సృష్టావిష్టాయామపి సృష్టిశ్రుతిర్న విరుధ్యేత్యర్థః. గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకే ఽగ్నిశబ్దప్రయోగే స్వాభావికోఽగ్నిరిత్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతీతేర్ముఖ్యస్యైవ ప్రథమం ప్రతిభాతీతి ముఖ్యైవ వ్యుత్పత్తేః ముఖ్యార్థతయా సత్యా సృష్టిరేవ వ్యేత్యర్థః. ముఖ్యస్య స్వీకారేఽపి సత్యాసృష్టిర్న సిధ్యతి - అన్యత్ర ప్రసిద్ధత్యా యాస్సృష్టేస్సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) లౌకికానాం ముఖ్యస్య సృష్టేస్సత్యసృష్టిత్వే ఫలాభావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథాప్రసిద్ధస్యైవ ప్రసిద్ధస్యైవాస్తు ఇతి (అవిద్యేతి) గౌణీస్వప్నాదివత్సృష్టిః- ముఖ్యా జాగరితే ఘటాదిసృష్టిః. సర్వాప్యవిద్యావస్థాయామేవ- తస్యాం సత్యత్వేనాపహ్నవాత్. న తత్త్వదృష్ట్యాపి సృష్టిస్సమ్భవతి. తథాభూతస్యాప్యథాభూతస్యస్వరూపేణాపరతో వా స్వతోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్, తదతిరేకేణ వస్తునో ఽభావాత్. వస్తుస్వరూపాలోచనయా వా సర్వాప్యసృష్టిరద్వైతత్వే శ్రుతిసమన్వయ ఇతి (సదా హ్యేతి) సృష్టేరనిర్వచనీయత్వే కిం ప్రయోజనమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యర్థం కథయతి (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాదియుక్తిః. తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- న ద్వైతమిత్యభిలషితమాహ (తదేవేతి) ౨౩

శం.— కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ- యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్స్యాత్ - తతస్సత్యమేవ నానావస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్. అస్తి చ «నేహ నానాస్తి కించన» ఇత్యాద్యామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః- తస్మాదాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థాః కల్పితాస్సృష్టిరభూతైవ- ప్రాణసంవాదవత్. «ఇన్ద్రో మాయాభిః» ఇత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్. నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః. సత్యం- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యాత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః. మాయాభిః- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః. «అజాయమానో బహుధా విజాయతే» ఇతి శ్రుతేః. తస్మాజ్జాయతే మాయయా తు సః. తుశబ్దోఽవధారణార్థః మాయయైవేతి. న హ్యజాయమానత్వం బహుధాజన్మ చైకత్ర సమ్భవతి- అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ. ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః - «తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః» ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్, «మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి» ఇతి నిన్దితత్వాచ్చ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేః. ౨౪

ఆ.— సృష్టేర్మాయామయత్వస్వీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా నిర్ధారయితుం శ్రౌతనిశ్చయం వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాఙ్క్షాం ప్రదర్శయన్ శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) తత్రాద్యపాదం వ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయాఖ్యానేన వ్యాచష్టే (యది హీతి) ద్వైతాభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే- కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణశ్రైష్ఠ్యప్రతిపత్త్యర్థం ప్రాణసంవాదశ్శ్రుతిషు కల్ప్యతే- తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా- వాస్తవ్యాస్సృష్టేరయోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరం దర్శయన్ ద్వితీయపాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ కల్పితా యుక్తేతి శేషః. అభిధానగ్రన్థే ప్రజ్ఞానామసు పాఠాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో న భవతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు క్వాచిత్కం పాఠమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం - తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) న హి మాయాశబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం- «మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్» ఇత్యాదౌ సిద్ధప్రకృతిశ్రవణాత్. కిం త్వసావిన్ద్రియజన్యా - తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా అవిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వేనానుపపత్తిరిత్యర్థః. తాత్పర్యార్థముక్త్వా శ్రౌతపదానుగుణ్యమాహ (మాయాభిరితి) పురురూప ఈయత ఇతి సమ్బన్ధః. మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి (అజాయమాన ఇతి) అజాయమానస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అశ్రుతస్య కథమేవకారస్యాధ్యాహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తుశబ్ద ఇతి) అవధారణరూపమర్థమభినయతి (మాయయైవేతి) కస్మాదిత్థమవధార్యతే- వాస్తవమేవ జన్మ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హ్యజేతి) ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం- ఆచార్యోపదేశమనుపశ్యతః- సాక్షాత్కుర్వతస్తత్ర- ఏకత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకమోహోపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః. న కేవలం విఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా- కింతు నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి) ౨౪

శం.— «అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసతే» ఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే- న హి పరమార్థసద్భూతాయాం సమ్భూతౌ తదపవాద ఉపపద్యతే. నను వినాశేన సమ్భూతేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్భూత్యపవాదః- యథా «అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే» ఇతి. సత్యమేవ- దేవతాదర్శనస్య సమ్భూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్భూత్యపవాదః- తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణస్స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరా

స ఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్నుతే యతః। సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాజం ప్రకాశతే॥ ౨౬

గ ప్రవృత్తిరూపస్య సాధ్యసాధనేషు కాద్వయలక్షణస్యామృతత్వ్యాతిరతితరణార్థత్వం. ఏవంహిష కాద్వయలక్షణాదవిద్యయామృత్యోరతితీర్ణస్యవిరక్తస్యోప నిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్యనాన్తరీయకీపరమాత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితిపూర్వభావినీమవిద్యామపేక్ష్యపశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనా ఏకేనపురుషేణసమ్బధ్యమానాఽవిద్యయాసముచ్చీయత ఇత్యుచ్యతే. అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్యనిన్దార్థ ఏవభవతిసమ్భూ త్యపవాదోయద్యప్యశుద్ధివియోగహేతుః- అతన్నిష్ఠత్వాత్. అతఏవసమ్భూతేరపవాదాత్సంభూతేరాపేక్షికమేవసత్త్వమితిపరమార్థసదాత్మైకత్వమపే క్ష్యామృతాఖ్యస్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే. ఏవంమాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కోన్వేనంజనయేత్- నహిరజ్జ్వామవిద్యారోపితంసర్పంపునర్వివేకతోనష్టంజనయేత్కశ్చిత్- తథానకశ్చిదేనంజనయేదితి. కోన్వితిత్యాక్షేపార్థత్వాత్కా రణం ప్రతిషిధ్యతే. అవిద్యోద్భూతస్యనష్టస్యజనయితృకారణంనకించిదస్తీత్యభిప్రాయః. *నాయంకుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిదిత్యశ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— భేదదృష్టినిన్దార్థత్వేహేత్వన్తరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్భూతిః- ఐశ్వర్యంయస్యాస్సాసమ్భూతిర్దేవతా - హిరణ్యగర్భా ఖ్యా. తస్యాశ్చకార్యమథ్యేశ్చర్యాదిసమన్వితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేనసమ్భవశబ్దితంకార్యమేవనిషిధ్యతే- తథాచనిష్టంతస్యావస్తుత్వమి త్యర్థః. కారణప్రతిషేధేనతదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చయథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కోన్వేనమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అన్ధమితి) సమ్భూత్యుపాసనాయాః మన్త్రార్థనాద్యేననిన్దాంవిధాయ । తతోభూయఇవేత్యాదినోత్తరార్ధేనసమ్భూతేరుక్తాయాదేవతాయాహేయత్వముపపాద్యతే - తతశ్చప్రధాన భూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనంసర్వమేవసమ్భవశబ్దితంకార్యమాత్రంనిషిధ్యతే- తథాచతదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. సమ్భూతేరపవా దేపితస్మిన్మిథ్యాత్వనియమాభావాన్నకార్యమాత్రస్యమిథ్యాత్వంశక్యంప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సమ్భూతేర్నిన్దాతిపరత్వవ్యాఖ్యాన నార్థానర్థభవతి - కింతువినాశేన - కర్మణాదేవతోపాసనస్యసముచ్చయవిధానస్యఫలవత్త్వాదితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) అపవాదస్యసముచ్చయవిధ్యర్థత్వేదృ ష్టాన్తమాహ (యథేతి) అతఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదోవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్తస్యోక్తః- విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయం సహేతిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఉక్తంచోద్యమనుజానాతి (సత్యమితి) తస్మిన్సమ్భూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వవ్యాఖ్యానేనభవతీత్యుక్తంస్థితమేవేత్యాశఙ్క్యసము చ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాద్వ్యవస్తుత్వంసమ్భూత్యాదేర్నిన్దార్థత్వమయుక్తం-తత్రపవక్షమేవేతిమన్వానస్సన్నాహ (తథాపీతి) యథా స్మిన్నేవాత్రాదేశ్యాస్త్రియస్యకర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం - తథాసాధనాద్వైతకారూపమృత్యుతరణార్థత్వంసముచ్చయ స్యాపివాచ్యం. తథాచసమ్భూత్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. మృత్యుతరణార్థత్వేసంస్కారార్థత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంహీతి) శాస్త్ర చారకామవాదకామభక్షణాదిలక్షణస్యాభావికప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సంస్కారోయథాసిద్ధ్యన్నేవాత్రాత్ర- తథాసిద్ధ్యన్నేవానుష్ఠిత సముచ్చయఫలంకామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రేమృత్యుతరణహేతురపిదేవ్యన్తరవచనాత్, *సంభూత్యామృతమ శ్నుతఇతిచసమ్భూతేరమృతత్వఫలాభిధానా, కథంసముచ్చయస్యమృత్యోరతితరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) యతోనసముచ్చయస్యాన్యత్ర మృతత్వంఘటతేతస్య - * విద్యయామృతమశ్నుతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్ అతస్సముచ్చయఫలకాలవిద్యా * అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేత్యత్రనిర్ది శ్యతే- అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వస్యవాదిత్యర్థః. యద్యవిద్యాశబ్దేనసముచ్చయరూపావివక్ష్యతే - కథంతర్హి * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యనేనవిద్యా విద్యయోస్సముచ్చయోనిర్దిశ్యతే - నహిదేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య బ్రహ్మవిద్యయాస్సముచ్చయస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నాన్త రీయకత్వం- అవశ్యంభావిత్వం. ప్రతిబన్ధకాభావే కార్యోత్పత్తేరిత్యర్థః. ఏవంమన్త్రార్థేప్రకృతేతిదమాహ (అతఇతి) నిన్దార్థత్వం - సము చ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతుత్వం. తచ్చేదిష్టం- కిమిత్యపవాదః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతన్నిష్ఠత్వాత్ - పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్త దపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః. అపవాదఫలందర్శయన్నుత్తరభాగంవిభజనముపసంహరతి (అతఏవేతి) * కోన్వేనంజనయేదిత్యస్యతాత్పర్యమాహచతుర్థపాదస్యాపి యాఽర్థంవిభజతే (ఏవంమాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) నహివివేకనష్టంసర్పంకారణం ప్రతిషిధ్యత ఇత్యర్థః. ప్రశ్నార్థేకింశబ్దేదృశ్యమానేకథంకారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్వితి) ఆక్షేపార్థమర్థాన్తరంతస్యతాత్పర్యమాహ (అవిద్యేతి) త తశ్చోదుద్భూతోజీవః- కథంతస్యజనయితృకారణంనేత్యుచ్యతే- వ్యాహతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నష్టస్యేతి) జీవస్యజనయితృకారణాభావేప్రమాణమా హ (నాయమితి) తస్యావిద్యామన్తరేణస్వతోజన్మాభావంసూచయతి (నబభూవేతి) ౨౫

శం.— సర్వవిశేషప్రతిషేధేన *అథాతఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిపాదితస్యాత్మనో దుర్బోధ్యత్వంమన్యమానా శ్రుతిః పునఃపునరుపాయా న్తరత్వేనతస్యైవప్రతిపిపాదయిషయాయద్యద్వ్యాఖ్యాతం- తత్సర్వంనిహ్నుతే. గ్రాహ్యం- జనిమద్బుద్ధివిషయమపలపత్యర్థాత్ *సఏష నేతి నే తీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాందర్శయన్తీ శ్రుతిః. ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానతఉపాయత్వేనవ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్యతామాభూదిత్య గ్రా హ్యభావేన హేతునా- కారణేననిహ్నుత ఇత్యర్థః. తతశ్చైవముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ,జానతఉపేయస్యచనిత్యైకరూపత్వమితి, తస్యసబాహ్యాభ్య న్తరమజమాత్మతత్త్వం ప్రకాశతేస్వయమేవ. ౨౬

ఆ.— ఇతోపిద్వైతంవస్తునభవతీత్యాహ (సఏషఇతి) * ద్వేవావేత్యాదినావ్యాఖ్యాతంమూర్తామూర్తాదిసర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రా హ్యం *నేతి నేతీతివీప్సయాయతోనిషేధతిశ్రుతిః- అతస్సఏషఇత్యుపక్రమ్యప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్యమూటస్థస్యావిషయత్వేన ప్రథమోపపత్తిరి

సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః। తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే॥ ౨౭

త్యర్థః. నేతి నేతీతి వీప్సాతాత్పర్యమాహ (సర్వేతి) రూపద్వయోపన్యాసానన్తరం తన్నిషేధమన్తరేణ నిర్విశేషవస్తుప్రతిపత్తేరయోగాత్, తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాత్, ఆదేశః - నిర్విశేషాత్మతత్త్వోపదేశస్తావత్ ప్రస్తూయతే. ఏవం ప్రస్తుత్య *నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్య నిషేధో దర్శితః. తేన చాత్మా జిజ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః. స చైవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితః- తర్హి కిమితి ప్రదేశాన్తరే పునః పునరేవం ప్రతిపాద్యతే- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యాతమిత్యాదివ్యాచష్టే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మతత్త్వం-తథాపి తస్య పరమసూక్ష్మత్వాత్ దుర్జ్ఞానత్వం యస్మాత్ తస్మాత్ పునః పునరుపాయవిశేషసమ్భావనాభిప్రాయేణ తస్యైవ పునః పునః ప్రతిపాదనే శ్రుతిరాయస్యతా నోపేతం-తత్ర యది విశేషప్రసక్త్యా యత్నశిష్టమాత్మస్వరూపం నిషేధం చేత్యర్థః. సర్వమిత్యాదిశ్రుతిరుపాదానస్యైవ ఇతి వ్యాచష్టే. (గ్రాహ్యేతి) *సవిషయత్వాద్యాగ్రహిరవ్యవస్థితా మాత్మనో విశేషం నిషేధమురీకృత్య పర్యవసన్నమిత్యర్థః - కార్యం మనసా వాచం చ గోచరీభూతం- తదశేషమర్థాదపలపతి. సాంఖ్యపరికల్పితస్య దృశ్యమితి బ్రహ్మణా దృశ్యస్య వస్తుత్వేనోపపద్యతే- తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తుత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. నను కిమితి శ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతం విశేషజాతం నిహ్నుతే- పక్షప్రత్యక్షసన్న్యాయాపాతాదిత్యాశఙ్క్య గ్రాహ్యాభావే నేత్యాదివ్యాకరోతి (ఉపాయస్యేతి) *ద్వైతాభావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతస్య రూపప్రపఞ్చస్యాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రపర్యవసాయితామ ప్రతిపాద్యమానస్య బ్రహ్మోపదేశోపాయత్వేనాభిమతస్యాపి ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వేన గ్రాహ్యత్వాశఙ్కాయా- సామాన్యాదిత్యశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితం ప్రపఞ్చం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాభావాత్, ఉపేయస్య చాద్వైతరూపత్వాత్, కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ్య (తత్త్వేతి) సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ ప్రాప్తత్వాదుపాయస్య ఉపాదానారోపితస్య ద్వైతస్యాస్థానాదిత్యర్థః. ఉపాయస్య మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రత్వాదేవ ప్రతిపన్నమానస్య, బ్రహ్మణశ్చ స్వైకరూపత్వాద్ ఘటనిత్యప్రసిద్ధస్వభావత్వాదిజానత, స్వస్య- ఉత్తమస్యాధికారిణస్స్వయమేవ - అన్యాపేక్షమన్తరేణాత్మతత్త్వముక్తవిశేషణం ప్రకాశిభవతి. కల్పితస్య హి సాయత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదనిరుద్ధమిత్యర్థః.   ౨౬

శం — ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైః, సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం- నతతోన్యదస్తీతి నిశ్చితమేవ తద్యుక్త్యా, చ. అధునైతదేవ పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ. తత్రైతస్మాత్- సదా గ్రాహ్యోపలబ్ధే సదేవాత్మతత్త్వమితి. తస్య- కార్యగ్రహణాత్. యథా సతో మాయావినో మాయయా జన్మకార్యం- ఏవం జగతో జన్మకార్యం గృహ్యమాణం మాయావినమివ పరమార్థం సన్తమాత్మానం జగజ్జన్మమాయాస్పదం గమయతి. యస్మాత్సతో హి- విద్యమానాత్కారణాత్ మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే- నాసతః కారణాత్. నతు తత్త్వత ఏవాత్మనో జన్మ యుజ్యతే. అథవా- సతః- ఏకస్య సద్వస్తునో రజ్జ్వాదేస్సర్పాదివన్మాయయా జన్మ యుజ్యతే- నతు తత్త్వతో యథా- తథా గ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాత్మనో రజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే- నతు తత్త్వత ఏవాజస్యాత్మనో జన్మ. యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్మతత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినః- నహి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వక్తుం- విరోధాత్. తత స్తస్యార్థాజ్జాతం జాయత ఇత్యాపన్నం- తతశ్చానవస్థా జాతాజ్జాయమానత్వంస. తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితి సిద్ధం.   ౨౭

ఆ.— ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరమార్థభూతం- ద్వైతం తు మాయాకల్పితమిత్యుపనిషత్ప్రతిపాదితం. తత్రైవ హేతుం స్మరయతి (సతో హీతి) యదాత్మతత్త్వం సదా సదేకరూపం - తస్య మాయయా- జగదాకారేణ జన్మ యుక్తం - మాయామాయావినోర్భేదాపసమ్భవాదీయత్వాత్. పరమార్థసన్నైకరూపమనేకరూపతయా నోత్పత్తుం పారయతి - విరోధాదిత్యర్థః విపక్షే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) యస్య వాదినో మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే - తస్యాజస్య జాయమానత్వప్రతిజ్ఞాయా వ్యాహతత్వాజ్జాతస్యైవ జాయమానత్వేన స్యాదనవస్థేత్యర్థః. అద్వైతమేవ యద్యద్వైతనిషేధకశ్రుత్యా ప్రత్యక్షాజడత్వాదియుక్త్యా చ సకలాభిధయా నిర్ధారితమర్థం శ్లోకోపాత్తార్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ వస్తు యుక్త్యా నన్తరేణ పునర్నిర్ధారయితుమురత్నగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (అధునేతి) పూర్వార్ధం శఙ్కోత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శఙ్కయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకస్య వ్యాఖ్యా పరామృశ్యతే. యద్యత్ కదాచిదపి గృహ్యతే - తదవశ్యం సదేవ శశవిషాణాదివదేష్టవ్యం - ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః. కార్యలిఙ్గకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వసిద్ధియాన్నాస తత్త్వచ్ఛోద్యమితి దూషయతి (తన్నేతి) సత్సృష్టిమర్థం దృష్టాన్తేన విశదయతి (యథేతి) విమతం సదధిష్ఠానం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్కారణస్య సత్త్వమవినాశమితి శేషః. (నాసత ఇతి) తస్య నిస్స్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః. (నత్వితి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్మాయోగాదిత్యర్థః. సత ఇతి పఞ్చమ్యన్తం పదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి సత ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదమాదాయోపాదానపరతయా వ్యాఖ్యాం కరోతి (అథవేతి) యథా రజ్జోస్సర్పాకారేణ మాయయా కృతం జన్మ- తథైవ గ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాత్మతత్త్వస్య జగదాత్మనా జన్మ మాయాప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యం- జన్మరహితస్య వస్తునో జన్మవ్యాఘాతాదిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధం విభజతే (యస్యేత్యాదినా) మాయికం జన్మ- సతా స్త్వీకర్తుమిష్టమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి)   ౨౭

అసతో మాయయా జన్మ తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే। వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే॥ ౨౮

యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః। తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః॥ ౨౯

అద్వయం చ ద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః। అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥ ౩౦

మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్। మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే॥ ౩౧

ఆత్మసత్యానుబోధేన న సఙ్కల్పయతే యదా। అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యాభావే తదగ్రహమ్॥ ౩౨

శం.— అసద్వాదినామసతో [illegible] మాయయా [illegible] తత్త్వతో [illegible] - అసత్త్వాత్. [illegible] వన్ధ్యాపుత్రో [illegible] తత్త్వతో వా జాయతే. తస్మాదసద్వాదో [illegible]. ౨౮

ఆ.— [illegible]

శం.— కథం పునః సతో మాయయైవ జన్మేతి. ఉచ్యతే- [illegible] - గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ ద్వయాభాసం [illegible] తథా- [illegible] జాగరితే స్పన్దతే మాయయా మనః. స్వప్నతుల్యత్వాత్. ౨౯

ఆ.— [illegible]

శం.— రజ్జురూపేణ సర్ప ఇవ [illegible] ద్వయం [illegible] గ్రాహ్యం, గ్రాహకం [illegible]. ౩౦

ఆ.— మనో బ్రహ్మ [illegible] జతే (రజ్జ్వితి) [illegible] గ్రాహ్యగ్రాహక [illegible]. ౩౦

శం.— రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపం ద్వైతరూపేణ [illegible] మనోదృశ్యం [illegible] ౩౧

ఆ.— మనోమాత్రం ద్వైతమిత్య [illegible] స్వరూపేణ వికల్ప్యతే - [illegible] పన్యస్యతీత్యర్థః. తదేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయన్ ప్రథమార్ధం [illegible] యథా [illegible] విభజతే (మనసో హీతి) సమాధిస్వాపయోర్ద్వైతస్యానుపలమ్భే [illegible]. ౩౧

శం.— కథం పునరయమమనీభావ ఇతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ సత్యం ఆత్మసత్యం. మృత్తికావత్- వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః. తస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధ ఆత్మసత్యానుబోధః. తేన సఙ్కల్ప్యాభావాత్ న సఙ్కల్పయతే- దాహ్యాభావే జ్వలనమివాగ్నేః యదా- యస్మిన్కాలే. తదా- తస్మిన్కాలే అమనస్తాం- అమనోభావం యాతి గ్రాహ్యాభావే తత్- మనః అగ్రహం- గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః. ౩౨

అకల్పకమజంజ్ఞానంజ్ఞేయాభిన్నంప్రచక్షతే । బ్రహ్మజ్ఞేయమజంనిత్యమజేనాజంవిబుధ్యతే॥ 33

నిగృహీతస్యమనసోనిర్వికల్పస్యధీమతః। ప్రచారస్సతువిజ్ఞేయస్సుషుప్తేఽన్యోనతత్సమః॥ 34

ఆ.— మనసోఽమనస్త్వముక్తముపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్థావస్థాయామాత్మానుభవే విషయస్య సర్వస్య స్వరూపేణనిత్యత్వాన్మనసోఽమనస్త్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) సఙ్కల్ప్యాహిమనసోవ్యాపారవిశేషరూపం- సఙ్కల్పశ్చసఙ్కల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావేనభవతి. సర్వమాత్మైవేత్యవగమే తుసఙ్కల్ప్యాభావాన్మనసోమనస్త్వంనవర్తతే. తథాపిస్ఫురతిచేత్- ఆత్మైవేతిసవివేకదృష్ట్యామనోనామనాస్తీతిశ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యైవసత్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథాఘటశరావాదిష్వసత్యేషుమృత్తికామాత్రమనుస్యూతంసత్యమిష్యతే-తథైవానాత్మస్వసత్యేష్వాత్మమాత్రంసత్యమేష్టవ్యం- *తత్సత్యమిత్యవధారణాత్, దేవకారస్యదృష్టాన్తేనివిష్టస్యదార్ష్టాన్తికేఽనుషఙ్గాత్, ఇత్యర్థః ఉక్తేదృష్టాన్తేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేనతత్త్వజ్ఞానేనాత్మాతిరిక్తార్థాభావేనిశ్చితేసఙ్కల్ప్యవిషయాభావనిర్ధారణయాసఙ్కల్పాభావేదృష్టాన్తమాహ (దాహ్యేతి) యథాఽగ్నేర్దాహ్యాభావేజ్వలనంనభవతి-తథాసఙ్కల్ప్యాభావేసఙ్కల్పోనిరవకాశస్స్యాదిత్యర్థః. సఙ్కల్ప్యాభావేకింమనసోభవతి- తదాహ (యదేతి) 32

శం.— యద్యసదిదంద్వైతం - కేనసమఞ్జసమాత్మతత్త్వంవిబుధ్యతఇతి. ఉచ్యతే- అకల్పకం- సర్వకల్పనావర్జితం. అతఏవాజంజ్ఞానం- జ్ఞప్తిమాత్రంజ్ఞేయేన- పరమార్థసతాబ్రహ్మణాఽభిన్నంప్రచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః - నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽగ్న్యుష్ణవత్. * విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తస్యైవవిశేషణం - బ్రహ్మజ్ఞేయంయస్య - స్వస్థంతదిదంబ్రహ్మజ్ఞేయం. ఔష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం. తేనాత్మస్వరూపేణాజేనజ్ఞానేనాజంజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంస్వయమేవవిబుధ్యతే- అవగచ్ఛతి. నిత్యప్రకాశస్వరూపఇవసవితానిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్నజ్ఞానాన్తరమపేక్షతఇత్యర్థః. 33

ఆ.— మనసశ్చేన్మనస్త్వంవ్యావర్తతే-తర్హికథమాత్మనోఽవబోధః - వ్యఞ్జకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాంశఙ్కామాహ (యదీతి) మనోముఖ్యస్యద్వైతస్యాసత్త్వేవ్యఞ్జకాభావాన్నాత్మబోధస్సమ్భవతి- *మనసైవానుద్రష్టవ్యమితిశ్రుతేః, మనసశ్చాసత్త్వాఙ్గీకారాత్, ఇత్యర్థః. స్వరూపభూతేనజ్ఞానేనైవాత్మనోఽవబోధసమ్భవాన్నాతిరిక్తేమనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) జ్ఞేయాభిన్నంజ్ఞానమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (నహీతి) సత్యగ్నౌతదాత్మకమౌష్ణ్యంసముపలభ్యతే- తథేత్యుదాహరతి (అగ్న్యుష్ణవదితి) *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నజ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యేతమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (నిత్యేతి) 33

శం.— ఆత్మసత్యానుబోధేనసఙ్కల్పమకుర్వత్ బాహ్యవిషయాభావేనిరిన్ధనాగ్నివత్ప్రశాన్తంనిగృహీతంనిరుద్ధంమనోభవతీత్యుక్తం-ఏవంచమనసోహ్యమనీభావేద్వైతాభావశ్చోక్తః. తస్యైవంనిగృహీతస్య- నిరుద్ధస్యమనసోనిర్వికల్పస్య- సర్వకల్పనావర్జితస్యధీమతః-వివేకవతఃప్రచరణం-ప్రచారోయః-సతుప్రచారవిశేషోవిజ్ఞేయోయోగిభిః. ననుసర్వప్రత్యయాభావేయాదృశస్సుషుప్తస్థస్యమనసఃప్రచారః- తాదృశఏవనిరుద్ధస్యాపి-ప్రత్యయాభావావిశేషాత్. కింతత్రవిజ్ఞేయమితి. అత్రోచ్యతే- నైవం- యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యఃప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాన్తర్లీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతోమనసః- ఆత్మసత్యానుబోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్యనిరుద్ధస్యాన్యఏవప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసస్స్వతన్త్రఃప్రచారః. అతోనతత్సమః. తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. 34

ఆ.— మోక్ష్యమాణస్యజ్ఞానఫలంస్వర్గవన్నపరోక్షం-కింతుతృప్తివత్ప్రత్యక్షం. అతశ్చప్రకృతజ్ఞానఫలస్యమనోనిరోధస్యప్రత్యక్షత్వార్థంప్రసఙ్గంకరోతి (నిగృహీతస్యేతి) నతస్యవిజ్ఞేయత్వం- సుషుప్తేఽప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యప్రాగుక్తేనానుబోధేన- సమ్యగ్జ్ఞానేనబాహ్యస్యవిషయస్యసఙ్కల్ప్యస్యాభావే, నిరాలమ్బనస్యప్రచారాసమ్భవే, చమనస్సఙ్కల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తంనిరుద్ధంచభవతీత్యన్వయః. నిర్విషయంమనశ్శామ్యతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నిరిన్ధనేతి) నిరుద్ధేమనసిమనస్త్వవ్యావృత్త్యామనస్స్ఫురితస్యద్వైతస్యాభావముక్తంస్మారయతి (ఏవంచేతి) ఏవంవృత్తమనూద్యపాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి) ఏవం-విషయాభావేనేతియావత్. ఆత్మసత్యానుబోధోవివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మన్యేవపర్యవసానంప్రచారః. తస్యవిద్వత్ప్రత్యక్షత్వంవివక్షిత్వాయోగిభిరిత్యుక్తం. చతుర్థపాదవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నిరుద్ధస్యాపిమనసఃప్రచారఇతిసమ్బన్ధః. విశేషప్రత్యయాభావస్యనిరోధేస్వాపేచవిశేషాభావాదితిహేత్వర్థః. తత్ర- ప్రచారేఽప్రసిద్ధేసతీతియావత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్యమనసస్సుషుప్తస్యేవప్రచారస్యాసుజ్ఞానత్వాన్నతత్రజ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తంప్రత్యాహ (నైవమితి) విద్యాఽభావవ్యావృత్త్యర్థంమోహవిశేషణం. చిత్తభ్రమంవ్యావర్తయితుంతమోవిశేషణం. అన్తర్లీనా- గుప్తాఅనేకానర్థఫలానాంప్రవృత్తీనాంబీజభూతావాసనాయస్మిన్మనసి- తస్యేతిసుషుప్తస్యవిశేషణం. ఆత్మనస్సత్యస్యానుబోధోమోవ్యాఖ్యాతః- సఏవహుతాశః- అగ్నిః. తేనవిప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యన్తప్రవృత్తీనాంబీజానియస్య-తస్యేతినిరుద్ధస్యవిశేషణం.

లీయతే హి సుషుప్తే తన్నిగృహీతం న లీయతే। తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం సమన్తతః॥ ౩౫

అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్ । సకృద్విభాతం సర్వజ్ఞం నోపచారః కథంచన॥ ౩౬

ప్రకర్షేణాతాన్తం సర్వక్లేశాత్మకం రజోయన్యేతి తస్యైవ విశేషణాన్తరం. స్వతన్త్రః- బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మక ఇత్యర్థః యథోక్తస్య ప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్య సుజ్ఞానత్వే స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౩౪

శం.— ప్రచారభేదే హేతుమాహ- లీయతే హి - యస్మాత్సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిః సహ తమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమాపద్యతే- తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకం నిరుద్ధం- నిగృహీతం సత్ న లీయతే- తమోబీజభావం నాపద్యతే. తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదః సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ మనసః. యదా గ్రాహ్యగ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం - తదా పరమద్వయం బ్రహ్మైవ తత్సంవృత్తమిత్యతస్తదేవ నిర్భయం- ద్వైతగ్రహణస్య భయనిమిత్తస్యాభావాత్. శాన్తమభయం బ్రహ్మ- యద్విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన. తదేవ విశేష్యతే- జ్ఞప్తిః- జ్ఞానం - ఆత్మస్వభావచైతన్యం. తదేవ జ్ఞానమాలోకః- ప్రకాశో యస్య- తద్బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం. విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః. సమన్తతః- సమన్తాత్. సర్వతో వ్యోమవన్నైరన్తర్యేణ వ్యాపకమిత్యర్థః. ౩౫

ఆ.— మనసస్సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ ప్రచారభేదో నాస్తీత్యుక్తం- తత్ర హేతుమాహ (లీయతే హీతి) సమాహితస్య మనసో [illegible] తస్య స్వరూపం కథయతి (తదేవేతి) పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రచారేతి) మనసస్సుషుప్తస్య సమాహితస్య చేతి సమ్బన్ధః [illegible] తస్మాదిత్యుత్తరేణ సమ్బన్ధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితా రాగాదయో గృహ్యన్తే. సుషుప్తే మనసో వాసనాభిస్సహ [illegible] ప్రచారం కథయతి (తమోరూప మితి) ఆపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. జాడ్యం రూపమవస్థాన్తరేషు [illegible] ([illegible]) [illegible] దం వ్యాచష్టే (తదితి) పూర్వభాగవిభజనేన ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ (యదేతి) సమాహితం మనో గ్రాహ్యం గ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతం యన్మలద్వయం - తేన [illegible] తదేవ సన్ [illegible] బ్రహ్మైవ నిర్భయమిత్యాహ ([illegible]) తత్ర హేతుమతశ్శబ్దేన సూచితమాహ (ద్వైతేతి) [illegible] తస్యాభయత్వే ప్రమాణమాహ ([illegible]) సమయథోక్తం బ్రహ్మ ప్రకాశతే- సదా ప్రకాశతే. [illegible] నిత్యైకరసత్వాత్ [illegible] సిద్ధిరితి. తత్రాహ (తదేవేతి) తస్య బ్రహ్మత్వసిద్ధ్యర్థం [illegible] (సమన్తత ఇతి) ౩౫

శం.— జన్మనిమిత్తాభావాత్సబాహ్యాభ్యన్తరమజం- అవిద్యానిమిత్తం హి జన్మ రజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ- సా చావిద్యా ఆత్మసత్యానుబోధేన నిరుద్ధా. యతోఽజం - అత ఏవానిద్రం. అవిద్యాలక్షణానాదిమాయా నిద్రా స్వాపాత్ప్రబుద్ధోఽద్వయస్వరూపేణాత్మనా - అతోఽస్వప్నం. అప్రబోధకృతే హ్యస్య నామరూపే - ప్రబోధాచ్చ తే రజ్జుసర్పవద్వినష్టే. న నామ్నాభిధీయతే బ్రహ్మ, రూపేణ వా న నిరూప్యతే కేనచిత్ప్రకారేణేత్యనామకమరూపకం చ తత్. * యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతేః కించ- సకృద్విభాతం- సదైవ విభాతం- సదాభారూపం- అగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావతిరోభావవర్జితత్వాత్. గ్రహణాగ్రహణే హి రాత్ర్యహనీ. తమశ్చావిద్యాలక్షణం సదాప్రభాతత్వే కారణం. తదభావాన్నిత్యచైతన్యభారూపత్వాచ్చ యుక్తం సకృద్విభాతమితి. అత ఏవ సర్వం చ తత్ జ్ఞస్వరూపం చేతి సర్వజ్ఞం. నేహ బ్రహ్మణ్యేవంవిధే ఉపచారః కర్తవ్యః- యథాన్యేషామాత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుపచారః. నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావత్వాద్బ్రహ్మణః కథంచన - న కథంచిదపి కర్తవ్యసంభవోఽవిద్యానాశే ఇత్యర్థః. ౩౬

ఆ.— ప్రకృతమేవ ప్రకారాన్తరేణ నిరూపయతి (అజమిత్యాదినా) [illegible] ఆహ (నేతి) అజత్వముపపాదయతి (జన్మేతి) కింతజ్జన్మనిమిత్తం- యదభావాదజత్వమిత్యపేక్షాయామాహ ([illegible]) [illegible] అజత్వసిద్ధిః- తత్రాహ (సా చేతి) నిమిత్తనివృత్త్యా అజత్వసిద్ధేః [illegible] - [illegible] ([illegible]) [illegible] న్తరం సాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణద్వయం విభజతే (అప్రబోధేతి) [illegible] (యత ఇతి) విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వే హేతుమాహ (అగ్రహణేతి) [illegible] కర్తాహమిత్యన్యథాగ్రహణోదయే చావిర్భావో భవతి- తదభావాద్బ్రహ్మస్వరూపమేవ సదా బ్రహ్మ [illegible] గ్రహణం- తదుపదేశానూర్ధ్వం తద్గ్రహణమితి ప్రసిద్ధే బ్రహ్మణ్యపి గ్రహణాగ్రహణే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రహణేతి) యథా [illegible] రాత్ర్యహనీ న స్తః- కింతు ఆదయోస్తమయకల్పనయా కల్ప్యేతే- తథా బ్రహ్మస్వభావాలోపనయా గ్రహణాగ్రహణే న విద్యేతే- కింతు [illegible] కల్ప్యేతే - తేన బ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చ నిరుపాధికం బ్రహ్మ సదావిభాతమేవేత్యాహ (తమశ్చేతి) [illegible] ఇతిచ్ఛేదః. తదభావః- బ్రహ్మదృష్ట్యా తమస్సత్త్వాభావః. ఉక్తమేవ హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (అత ఏవేతి) [illegible] బ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్తం, తేనైతస్య సమాధ్యాదికర్తవ్యమాపతతి- తత్ర ప్రత్యాహ (నేహేతి) ఏవంవిధత్వం- నిరుపాధికత్వం. ఉపచారః-

సర్వాభిలాపవిగతస్సర్వచిన్తాసముత్థితః। సుప్రశాన్తస్సకృజ్జ్యోతిస్సమాధిరచలోఽభయః॥ ౩౭
గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చిన్తా యత్ర న విద్యతే। ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞానమజాతి సమతాంగతం॥ ౩౮
అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శస్సర్వయోగిభిః। యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాదభయే భయదర్శినః॥ ౩౯

సమాధ్యాదిః. నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషోఽసక్తవ్యశేషః స్తీత్యేతమర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అన్యేషాం - అనాత్మవిదామితియావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః- విద్యాదశాయాం చావిద్యాయా అసత్త్వాన్న కోఽపి వ్యవహారః - బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః. ౩౬

శం.— అనామకత్వాద్యుక్తార్థసిద్ధయే హేతుమాహ- అభిలప్యతేఽనేనేత్యభిలాపః- వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య తస్మాద్విగతః. వాగత్రోపలక్షణార్థా. సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్. తథా సర్వచిన్తాసముత్థితః- చిన్త్యతేఽనయేతి చిన్తా-బుద్ధిః. తస్యాస్సముత్థితః. అన్తఃకరణవివర్జిత ఇత్యర్థః. *అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతి శ్రుతేః. *అక్షరాత్పరతః పరః. యస్మాత్సర్వవిషయవర్జితః-అతస్సుప్రశాన్తః. సకృజ్జ్యోతిః- సదైవజ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ. సమాధిః- సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్. సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః. అచలః-అవిక్రియః. అతఏవాభయః-విక్రియాఽభావాత్. ౩౭

ఆ.— విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యఙ్గీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పుల్లిఙ్గత్వేన నిర్దిశతి (సర్వేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే. తర్హి సర్వకరణవర్జితత్వస్యాత్రైవసిద్ధత్వాదుత్తరవిశేషణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసమ్బన్ధరాహిత్యవదన్తఃకరణసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి (తథేతి) ఉభయవిధకరణసమ్బన్ధశూన్యత్వేనాత్మనశ్శ్రుత్వే ప్రమాణమాహ (అప్రాణ ఇతి) కారణసమ్బన్ధరాహిత్యమాహ (అక్షరాదితి) తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (యస్మాదితి) అస్మిన్- పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే - నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి సమాధిః పరమాత్మా. సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయాఽస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యం. అతఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి) ౩౭

శం — యస్మాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోఽభయ ఇత్యుక్తం- అతో న తత్ర-తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః-గ్రహణం. ఉపాదానం. నోత్సర్గః-ఉత్సర్జనం. హానం వా విద్యతే యత్ర హి విక్రియా- తద్విషయత్వం వా- తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం- న తద్ద్వయమిహ బ్రహ్మణి సమ్భవతి- వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయవత్వాచ్చ. అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. చిన్తా యత్ర న విద్యతే - సర్వప్రకారైవ చిన్తా న సమ్భవతి యత్రామనస్త్వం- కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. యదైవాత్మసత్యానుబోధో జాతః-తదైవాత్మసంస్థం-విషయాభావాదగ్న్యుష్ణవదాత్మన్యేవస్థితం జ్ఞానం అజాతి-జాతివర్జితం. సమతాంగతం- పరం సామ్యమాపన్నం భవతి. యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం *అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాంగతమితి - ఇదం తదుపపత్తితశ్శాస్త్రతశ్చోక్తముపసంహ్రియతే అజాతి సమతాంగతమితి. ఏతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్ కార్పణ్యవిషయమన్యత్- *యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణ ఇతి శ్రుతేః. ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః. ౩౮

ఆ.— ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరవకాశో నాస్తీత్యాహ (చిన్తేతి) యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ (ఆత్మేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతీతి) కిమితి లౌకికౌ వైదికౌ వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి న భవతః- తత్రాహ (యస్మాదితి) ఉక్తమేవార్థముపపాదయతి (యత్ర హీతి) బ్రహ్మణి విక్రియాఽభావే హేతుమాహ (వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయవత్వాచ్చేతి) విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదమవతార్య వ్యాచష్టే (చిన్తేత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతుర్థపాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమర్థం పునరిహోచ్యతే - తత్రాహ (యదాదావితి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్తం - న త్వకార్పణ్యం. తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాన్తస్యోపసంహారస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ (ఏతస్మాదితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (యో వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వే ఫలితమాహ (ప్రాప్యేతి) ౩౮

శం.— యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వం. అస్పర్శయోగో నామాయం- సర్వసమ్బన్ధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ - వైస్మర్యతే ప్రసిద్ధఉపనిషత్సు. దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః. సర్వైర్యోగిభిః-వేదాన్తవిజ్ఞానరహితైః. సర్వయోగిభిరాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః. యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వభయవర్జితాదపి- ఆత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి. అభయేఽస్మిన్ భయదర్శినః- భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలాః. అవివేకిన ఇత్యర్థః. ౩౯

మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వయోగినాం। దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయా శాన్తిరేవచ॥ ౪౦
ఉత్సేక ఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిన్దునా। మనసో నిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః॥ ౪౧
ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః। సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా॥ ౪౨

ఆ.— పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకం చేదద్వైతదర్శనం- కిమితి తర్హి సర్వైరేవ నాద్రియతే- తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వం కర్మనిష్ఠానాం బహిర్ముఖానాం దుర్దర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (యోగిన ఇతి) యదుక్తం తత్త్వజ్ఞానం స్వరూపావస్థానఫలకమితి తదఙ్గీకరోతి (యద్యపీతి) పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మేదం ప్రత్యక్త్వేనాభిహితం ఇష్టం- ప్రాగుక్తపరిపాట్యా ఘటస్థసచ్చిదానన్దాత్మకం యదద్వితీయతత్త్వజ్ఞానాదాత్మావాప్యతే. తథాపి మూఢానామస్మిన్ స్థానభవస్తీతి శేషః. యస్య తత్త్వానుభవస్య స్వరూపావస్థానఫలముక్తం- తమిదానీం విశినష్టి (అస్పర్శేతి) తత్ర పదార్థ [illegible] దిభక్త్యా ఇణపాపాదిమలేన చ స్పర్శో న సంభవత్యస్యేత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః సర్వయోగః- జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోజనాదిత్యాహ (సర్వేతి) నామేతి [illegible] స్వపర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ (నామ్నేత్యాదినా) [illegible]- *సకర్మణా లిప్యతే పాపకేనేత్యాద్యాసు. [illegible]- శ్రవణం [illegible] సనాదిలక్షణం. యోగినస్తస్య జ్ఞానవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (వేదాన్తేతి) [illegible] క్తస్యానుభవస్య లభ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) [illegible] త్రరార్థం విభజతే (యోగిన ఇతి) కస్మిన్ [illegible] త్యాద్యస్యాకం సద్యతీయత్వాత్ తత్త్వజ్ఞానాద్విభ్యతీత్యర్థః. అభయమపి తన్మేవత త్త్వజ్ఞానమిత్యాజ్ఞానవతాప్యయమిత్తం పశ్యన్తీత్యాహ (సర్వేతి) భయమస్మిత్వం విశినష్టి (అభయేతి) ౩౯

శం.— యేషాం పునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ రజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవ మన ఇన్ద్రియాది చ న పరమార్థతో విద్యతే,- తేషాం బ్రహ్మస్వరూపాణామభయం మోక్షాఖ్యా చాక్షయా శాన్తిః స్వభావత ఏవ సిద్ధా. నాన్యాయత్తా. *నోపచారః కథంచనేత్యవోచామ. యే త్వతోఽన్యే యోగినో మార్గగా హీనమధ్యమదృష్టయో మనోఽన్యదాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసంబన్ధి పశ్యన్తి - తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వేషాం యోగినాం. కించ-దుఃఖక్షయోఽపి. న హ్యాత్మసంబన్ధిని మనసి ప్రచలితే దుఃఖక్షయోఽస్త్యవివేకినాం. కించ-ఆత్మప్రబోధోఽపి మనోనిగ్రహాయత్త ఏవ. తథాఽక్షయాపి మోక్షాఖ్యా శాన్తిస్తేషాం మనోనిగ్రహాయత్తైవ. ౪౦

ఆ.— ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శనం, మద్వైతదృష్టిఫలం చ మనోనిరోధ [illegible] మనో [illegible] దర్శన [illegible] పన్యస్యతి (మనస ఇతి) అభయమిత్యాదేః [illegible] సాధనాత్ప్రదర్శనముచ్యతే. సర్వయోగినాం- [illegible] ద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తమభయాద్యతస్తల్లాభాయ తద్యత్నం కర్తవ్యం (దుఃఖేతి) [illegible] (మోక్షేతి) అభయం- భయరాహిత్యం. అసన్త్రాసాత్మకమిత్యర్థః. [illegible] విద్యాస్వరూపసా [illegible] దుఃఖాం జీవన్ముక్తానాం ముక్తేస్సిద్ధత్వాన్న సాధనాపేక్షేత్యాహ (నాన్యాయత్తేతి) [illegible] (నేత్యాదినా) [illegible] నవతోఽప్యధికారిభ్యోఽన్యేషాం మన్దానధికారిణోఽవతారయతి (యేత్వితి) యోగినః- [illegible] తేషాం పితత్త్వజ్ఞానం కథం చిదుపజాతం చేత్- అలం మనోనిగ్రహేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) [illegible] తదేవ [illegible] త్వజ్ఞానం. [illegible] గ్రహమపేక్ష్య భవతీత్యాహ (కించేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి (నహీతి) [illegible] ఇత్యాహ (కించేతి) అభయ [illegible] త్రసూచితం స్పష్టం వివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చ మనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) తేషాం- సాధకానాం. ముముక్షూణామితి యావత్. ౪౦

శం.— మనోనిగ్రహోఽపి తేషాం ఉదధేః కుశాగ్రేణైకబిన్దునా ఉత్సేచనేన శోషణవ్యవసాయవత్ వ్యవసాయవతామనవసన్నాన్తఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతో భవతీత్యర్థః. ౪౧

ఆ.— కథం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాసూనాం మనోనిగ్రహస్సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్సేక ఇతి) [illegible] తథాహాతన్త్రో వనినిష్ఠా [illegible] వ్యాచష్టే (మనోనిగ్రహోఽపీతి) తేషాం వ్యవసాయవతాం-ఉత్సాహ [illegible] తస్య చోత్సేక [illegible] దృశ్యతే-సకలాదిదపి బ్రహ్మేత్యుద్యోగపూర్వకాత్ [illegible] నాం మనోనిగ్రహస్స్యాదిత్యాహ (అనవసన్నేతి) ౪౧

శం.— కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవ మనోనిగ్రహోపాయః. నేత్యుచ్యతే - అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్సన్ వక్ష్యమాణేనోపాయేన కామభోగవిషయేషు విక్షిప్తం మనో నిగృహ్ణీయాత్ - నిరున్ధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః. కించ-లీయతేఽస్మిన్నితి సుషుప్తో లయః. తస్మిన్ లయే చ సుప్రసన్నం- ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్, నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే. సుప్రసన్నం చేత్ - కస్మాన్నిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యస్మాద్యథా కామోఽనర్థహేతుః-తథా లయోఽపి- అతః కామవిషయస్య మనసో నిగ్రహవల్లయాదపి నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

ఆ.— సమాధిం కుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకాః లయవిక్షేపసుఖరాగాః - తేభ్యో మనసోఽవశ్యమేవోపాయేన నిగ్రహం కుర్యాత్ - అన్యథా సమాధిసాఫల్యానుపపత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవ మనోనిగ్రహపరిగ్రహే శ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమితిమ

దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్ । అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి ॥ ౪౩
లయే సంబోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః । సకషాయం విజానీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్ ॥ ౪౪
నాస్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిస్సఙ్గః ప్రజ్ఞయా భవేత్ । నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః ॥ ౪౫

న్వానశ్శక్యతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవతః శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతో మనోనిగ్రహద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యత ఇతి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (కించేతి) లీయతే- స్థానద్వయమితి శేషః. చతుర్థపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా) ౪౨

శం.— కస్స ఉపాయ ఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితం దుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్య కామభోగాత్- కామనిమిత్తో భోగః- ఇచ్ఛావిషయః. తస్మాత్ విప్రసృతం మనో నివర్తయేత్- వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం- బ్రహ్మ సర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతోఽనుస్మృత్య తద్విపరీతం ద్వైతజాతం నైవ తు పశ్యతి- అభావాత్. ౪౩

ఆ.— ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం- తమేవోపాయం వైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి (కస్స ఇతి) తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా- తత్ర తత్ర ద్వైతవిషయే దోషానుసన్ధానేన వైతృష్ణ్యభావనా. తయా కామభోగాన్మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం జ్ఞానాభ్యాసవిషయం వ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా) ౪౩

శం:— ఏవమనేన జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేన లయే- సుషుప్తే లీనం సమ్బోధయేన్మనః- ఆత్మవివేకదర్శనేన యోజయేత్. చిత్తం మన ఇత్యనర్థాన్తరం. విక్షిప్తం చ కామభోగేషు శమయేత్పునః. ఏవం పునః పునరభ్యస్యతో లయాత్సమ్బోధితం విషయేభ్యశ్చ వ్యావర్తితం నాపి సామ్యాపన్నమన్తరాళావస్థం సకషాయం- సరాగం. బీజసంయుక్తం మన ఇతి విజానీయాత్. తతోఽపి యత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్. యదా తు సమప్రాప్తం భవతి- సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః. తతస్తన్న విచాలయేత్- విషయాభిముఖం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౪౪

ఆ.— జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం లయాద్విక్షేపాచ్చ వ్యావర్తితం మనో రాగప్రతిబద్ధం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తేన తతోఽపి ప్రతిబన్ధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ (లయ ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః- శ్రవణాద్యావృత్తిః. విషయేషు క్షుత్తృష్ణాద్యుపాధిదోషదర్శనేన వైతృష్ణ్యం వైరాగ్యం. లయః- నిద్రా. సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనసి ప్రకృతే కిమితి చిత్తముచ్యతే- తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం - విప్రసృతం. శమయేత్ - వ్యావర్తయేదితి యావత్. పునరిత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఏవమితి) ఉభయతో వ్యావర్తితం మనస్తర్హి నిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాం గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్తరాళావస్థమనసః స్వరూపం తృతీయపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (సకషాయమితి) రాగస్య బీజత్వం పరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతి ప్రతిపత్తవ్యం. యథోక్తం మనో జ్ఞాత్వా కిం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోఽపీతి) అన్తరాళావస్థాపన్నమ్యాపరామృశ్యతే. లయావస్థాది దృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః. యత్నతః- సంప్రజ్ఞాతసమాధేరితి యావత్. సామ్యం- అసంప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః. చతుర్థపాదస్యార్థమాహ (యదా త్వితి) సమాధిద్వయద్వారేణ సమం నిర్విశేషం పరిపూర్ణం బ్రహ్మరూపం ప్రాప్య మనస్తన్మాత్రతయా సమాప్తం చేత్- అప్రాప్తప్రతిషేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమప్రాప్తీతి) తతః- నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యభిముఖ్యాదనన్తరమిత్యర్థః. కిం తన్మనసశ్చాలనం- యత్ప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (విషయేతి) ౪౪

శం.— సమాధిస్థస్య యోగినో యత్సుఖం జాయతే- తన్నాస్వాదయేత్- తత్ర న రజ్యేతేత్యర్థః. కథం తర్హి. నిస్సఙ్గః - నిస్స్పృహః. ప్రజ్ఞయా- వివేకబుద్ధ్యా. యదుపలభ్యతే సుఖం- తదవిద్యాపరికల్పితం మృషైవేతి విభావయేత్. తతోఽపి సుఖరాగాన్నిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః. యదా పునః సుఖరాగాన్నివృత్తం నిశ్చలస్వభావం సన్నిశ్చరత్- బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతి చిత్తం- తతస్తతో నియమ్యోక్తోపాయేన ఆత్మన్యేవైకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః - చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— సమాధిస్థాయాం యత్సుఖముత్పద్యతే తద్విషయాభిలాషాదపి మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యాహ (నాస్వాదయేదితి) తత్రేతి సమాధ్యవస్థోచ్యతే. కిం తు తస్యామవస్థాయాం సుఖం యదుపలభ్యతే - తదజ్ఞానవిజృమ్భితం మిథ్యైవేతి ప్రజ్ఞయా - వివేకవిజ్ఞానేన నిస్స్పృహస్స్యాద్భావయేదిత్యాహ (నిస్సఙ్గ ఇతి) కించ- యచ్చిత్తం ప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేన నిశ్చలం ప్రత్యగాత్మప్రవణం ప్రసాధితం- తద్యది స్వభావానుసారేణ బహిర్నిస్సర్తుమిచ్ఛేత్- తదా సంప్రజ్ఞాతసమాధేరసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తాత్ప్రయత్నాత్ తదాత్మన్యేవైకీకృత్య- తన్మాత్రతామాపాద్య పరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మకస్స్వయం తిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (సమాధిస్థ ఇతి) తస్య సమాధ్యవస్థాయామితి శేషః. ద్వితీయపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్స్పృహః- యథోక్తే సుఖే అనురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః. వివేకరూపా బుద్ధిః- ఆగన్తుకస్య రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా. తయా భావయేదితి సమ్బన్ధః. భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా

యదా న లీయతే చిత్తం న చ విక్షిప్యతే పునః। అనిఙ్గనమనాభాసం నిష్పన్నం బ్రహ్మ తత్తదా॥ ౪౬

స్వస్థం శాన్తం సనిర్వాణమకథ్యం సుఖముత్తమం। అజమజేన జ్ఞేయేన సర్వజ్ఞం పరిచక్షతే॥ ౪౭

న కశ్చిజ్జాయతే జీవస్సంభవోఽస్య న విద్యతే। ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే॥ ౪౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం తృతీయమద్వైతప్రకరణమ్.

తాత్పర్యార్థం సఙ్గమయతి (తథాపీతి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనుష్ఠానాదాత్మన్యేవ నిశ్చలస్వభావం సచ్చిత్తం యథోక్తసుఖరాగనిమిత్తం తదుపాయరాగనిమిత్తం వా నిశ్చరద్భవతీతి సమ్బన్ధః. తచ్చ చిత్తం బాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన - జ్ఞానాభ్యాసాదినా వ్యావర్త్యాత్మన్యేవ - పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః - సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్ - అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధియుక్తం పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాపాదయేదిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (చిత్స్వరూపేతి) ౪౫

శం.— యథోక్తేనోపాయేన నిగృహీతం చిత్తం యదా సుషుప్తే న లీయతే, న చ పునర్విషయేషు విక్షిప్యతే, అనిఙ్గనం - అచలం నివాతప్రదీపకల్పం. అనాభాసం - న కేనచిత్కల్పితేన విషయభావేనావభాసత ఇతి యదైవం లక్షణం చిత్తం - తదా నిష్పన్నం బ్రహ్మ, - బ్రహ్మస్వరూపేణ నిష్పన్నం చిత్తం భవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ.— కదా పునరిదం చిత్తం బ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే - తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబన్ధవిధురం విషయాకారరహితం యదా చిత్తమవతిష్ఠతే - తదా బ్రహ్మసమ్పన్నం భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి వ్యాచష్టే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః - జ్ఞానాభ్యాసాదిః నిగృహీతం - విషయేభ్యో విముఖీకృతం. న లీయతే - నిద్రాపారవశ్యేన కారణాత్మతాం గతమిత్యర్థః. అచలం - రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. అనాభాసత్వం స్పష్టయతి (నాభాసత ఇతి). కల్పితేన విషయభావేన నావభాసతే - కిన్తు బ్రహ్మాకారేణేతి. ఏవం లక్షణం చిత్తం యదా సమ్పద్యతే - తదేతి యోజనా. నిష్పన్నం బ్రహ్మేత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (బ్రహ్మస్వరూపేణేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తం పరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణం స్వస్థం - స్వాత్మని స్థితం. శాన్తం - సర్వానర్థోపశమరూపం. సనిర్వాణం - నిర్వృతిః - నిర్వాణం. కైవల్యం. సహ నిర్వాణేన వర్తతే. తచ్చాకథ్యం - న శక్యతే వక్తుం. అత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాత్. సుఖముత్తమం - నిరతిశయం హి తద్యోగిప్రత్యక్షమేవ. న జాతమిత్యజం. యథా విషయవిషయం. అజేన - అనుత్పన్నేన జ్ఞేయేనాఽవ్యతిరిక్తం సత్ స్వేన సర్వజ్ఞరూపేణ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ సుఖం పరిచక్షతే - కథయన్తి బ్రహ్మవిదః ౪౭

ఆ.— అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాం యేన రూపేణ చిత్తమభినిష్పద్యతే - తస్య తేన స్వరూపం నిర్దిశతి (స్వస్థమితి) జ్ఞేయేన - అవ్యతిరిక్తమితి శేషః. తదేవ విశేషాం సమ్మతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః. తస్య పరమపురుషార్థరూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖం వ్యవచ్ఛేత్తుం పరమార్థేతి విశేషణం. కింతత్ప్రజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్య సత్యస్యాత్మన ఆచార్యానురోధినా బోధేన లక్ష్యతే - ప్రాప్యతే బ్రహ్మేతి లక్షణోచ్యతే. తస్య స్వమహిమప్రతిష్ఠత్వమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య - త్రివిధస్యానర్థస్యోపశమేనోపలక్షితత్వాదపి పురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థో నిర్వృతిరిత్యేవం లక్షణం మోక్షముపదిశతే - తత్కథమిదం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (సనిర్వాణమితి) తస్య ఈదృగుణాదిమాహాత్మ్యభేదస్యైవ స్వానుభవమాత్రగమ్యత్వాదవాచ్యత్వమాహ (తచ్చేతి) యదుక్తం పరమార్థసుఖమితి - తదిదానీముపపాదయతి (సుఖమితి) తస్మిన్ సర్వేషామేవ ప్రత్యక్షత్వాశఙ్క్యాహ (యోగీతి) జ్ఞానస్యాజాతత్వే వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ౪౭

శం.— సర్వోఽప్యయం మనోనిగ్రహాదిః, మృల్లోహాదివత్సృష్టిః, ఉపాసనా, చోక్తా పరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన - న పరమార్థసత్యేతి. పరమార్థసత్యం తు - న కశ్చిజ్జాయతే జీవః - కర్తా భోక్తా చ నోత్పద్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ. అతః స్వభావతోఽజస్యాస్యైకస్యాత్మనః సమ్భవః - కారణం న విద్యతే - నాస్తి. యస్మాన్న విద్యతేఽస్య కారణం - తస్మాన్న కశ్చిజ్జాయతే జీవ ఇత్యేతత్. పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాం సత్యానామేతదుత్తమం సత్యం - యస్మిన్ సత్యస్వరూపే బ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపి కించిన్న జాయతే ఇతి.................... ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అద్వైతాఖ్య తృతీయ ప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

అ.— ఉక్తానాముపాయానాంపరమార్థసత్యత్వేసత్యద్వైతహానిః - అన్యథాతదప్రమితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నకశ్చిదితి) తత్రహేతుమాహ (సంభవోఽస్యేతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (సర్వోఽపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమేవోపాయానాం- నపరమార్థసత్యత్వమిత్యఙ్గీకృత్యపారమార్థికసత్యస్యప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తేత్యాహ (మృదితి) యదుక్తంమనోనిగ్రహాదీనాంపరమార్థత్వేఽద్వైతహానిరితి-తత్రాహ (నేత్యాదినా) తేషామపరమార్థత్వేకథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపిన- వ్యావహారికసత్యానామపితత్ప్రమితిహేతుత్వస్యప్రతిబిమ్బవదుపపత్తేరితిభావః. ఉపాయానాంవ్యావహారికసత్యత్వేపారమార్థికంసత్యంకింస్యాదితి- తత్రాహ (పరమార్థేతి) తదేవస్పష్టయతి (కస్తేతి) స్వభావతోఽజత్వంహేతూకర్తవ్యం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అతఇతి) హేత్వన్తరమేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (పూర్వేష్వితి) పూర్వేషు- గ్రన్థేష్వితిశేషః. ఇతిశబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తింద్యోతయతి.. ౪౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ

గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంతృతీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేన ధర్మాన్యో గగనోపమాన్। జ్ఞేయాభిన్నేన సంబుద్ధస్తం వన్దే ద్విపదాం వరమ్॥ ౧
అస్పర్శయోగో వై నామ సర్వసత్త్వసుఖో హితః। అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చ దేశితస్తం నమామ్యహమ్॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్య బాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైతదుత్తమం సత్త్వమిత్యుపసంహారః కృతోఽన్తే. తస్యైతస్యాగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ. తేషాం చాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం- క్లేశానాస్పదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనం స్తూయతే. తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయాఽసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యాఽవీతన్యాయేనేత్యలాతశాన్తిరారభ్యతే. తత్రాద్వైతదర్శనసమ్ప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః. ఆచార్యపూజా హ్యభిప్రేతార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే. ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పం. ఆకాశతుల్యమిత్యేతత్. తేనాకాశకల్పేన జ్ఞానేన కిం. ధర్మాన్ - ఆత్మనః. కింవిశిష్టాన్. గగనోపమాన్- గగనముపమా యేషాం తే గగనోపమాః. తానాత్మనో ధర్మాన్. జ్ఞానస్యైవ పునర్విశేషణం- జ్ఞేయైః- ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చ జ్ఞానం. తేన జ్ఞేయాభిన్నేన జ్ఞానేనాకాశకల్పేన జ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేన గగనోపమాన్ ధర్మాన్యః సంబుద్ధః - సంబుద్ధవానిత్యయమీశ్వరో యో నారాయణాఖ్యః- తం వన్దే- అభివాదయే. ద్విపదాం వరం- ద్విపదోపలక్షితానాం పురుషాణాం వరం - ప్రధానం. పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః. ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేన జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వదర్శనమిహ ప్రకరణే ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతం భవతి. ౧

ఆ.— అద్వైతమధ్యమజ్ఞాత్వా గ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీత్యభిప్రేత్యాచార్య ఓఙ్కారోచ్చారణవత్తత్తైవ పరదేవతా ప్రణామవత్ ముఖ్యేన పరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణమతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణత్రయోక్తమర్థం క్రమేణానువదతి(ఓఙ్కారేతి) అద్వైత ఇత్యద్వైతోపలక్షితం తృతీయం ప్రకరణముచ్యతే. చతుర్థం ప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థాన్తరమనువదతి (తస్యేతి) ద్వైతినః- భేదవాదినో వైనాశికవ్యతిరిక్తా గృహ్యన్తే. వైనాశికాః- నైరాత్మ్యవాదినః. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేన క్లేశోపాదానం. పరస్పరాణాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (క్లేశేతి) పాతనికామేవం కృత్వా సమనన్తరప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే(తదిహేతి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితి సమ్బన్ధః. అవీతన్యాయః- వ్యతిరేకన్యాయః యథా- యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యన్వయానుమానత్వేఽపి నగతేఽసిద్ధాన్తాసిద్ధత్వం న తత్కృతకమితి వ్యతిరేకోఽపి వ్యభిచారశఙ్కానిరాసేన వ్యాప్తినిశ్చయాయోపయుజ్యతే- తథా పక్షస్య వ్యాప్తిసిద్ధస్యాగమేనావగతస్యాప్రతిపక్షభూతవాదాన్తరాపాకరణప్రపఞ్చమన్తరేణ పాక్షికీ సమ్యక్త్వశఙ్కా స్యాదద్వైతదర్శనస్యేతి తత్ప్రతిషేధేన తత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాన్తినామోపలక్షితమారభ్యతే ప్రకరణమిత్యర్థః. విశేషేణ స్పష్టమితో వీతః. న సమ్భవతి వ్యతీతః. అవీతః అవివాదీతః. తేన న్యాయేన- వ్యతిరేకేణేత్యయావత్. ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవం దర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర- చతుర్థప్రకరణారమ్భే ఉచ్యతే. కిమిత్యద్వైతరూపేణాచార్యో నమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః- శాస్త్రస్యావిఘ్నపరిసమాప్తిః, శ్రద్ధేయా ప్రతిపత్త్యాదిర్వా వ్యాప్తిః. శ్వ. ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానస్య ప్రకాశమాకాశే నేషదసమాప్తం వక్తవ్యం విభుత్వాద్యావ్యాపి దృష్టవ్యా. ధర్మానిత్యుపమావచనము పాధికభేదాభిప్రాయం. తేషామపి చిన్మాత్రత్వం వివక్షితో వ్యక్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) తేనేత్యాది పునరనువాదేనాన్వయమనువదతి. ఆచార్యో హి పురాణపరో నారాయణో నరనారాయణాభిధో తేనారాయణం భగవన్తమభిప్రేత్య తపో మహదతప్యత- తతో భగవానతిప్రసన్నస్తస్మై విద్యాం ప్రాదాదితి ప్రసిద్ధం పరమగురుత్వం పరమేశ్వరే ఇతి భావః. నను ప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యప్రధానమేవ వస్త్వేకమిత్యుపదేష్టా నమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఉపదేష్ట్రితి) ౧

శం.— అధునాఽద్వైతదర్శనయోగస్య నమస్కారస్తత్స్తుతయే. స్పర్శనం స్పర్శః - సమ్బన్ధో న విద్యతే యస్య యోగస్య కేనచిత్కదాచిదపి సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావ ఏవ. (వై నామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. స చ సర్వసత్త్వసుఖః- భవతి కశ్చిదత్యన్తసుఖసాధనవిశిష్టోఽపి దుఃఖరూపః- యథా తపః. అయం తు న తథా. కిం తర్హి. సర్వసత్త్వానాం సుఖః. తథేహ భవతి కశ్చిద్విషయోపభోగః సుఖో న హితః- అయం తు సుఖో హితశ్చ- నిత్యమప్రచలితస్వభావత్వాత్. కిఞ్చ- అవివాదః- విరుద్ధవదనం- వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణ యస్మిన్న విద్యతే- సోఽవివాదః. కస్మాత్. యతోఽవిరుద్ధశ్చ. య ఈదృశో యోగో దేశితః- ఉపదిష్టః శాస్త్రేణ- తం నమామ్యహం- ప్రణమామీత్యర్థః. ౨

ఆ.— ఇదానీమద్వైతదర్శనయోగస్తుతయే తన్నమస్కారం ప్రస్తౌతి (అస్పర్శేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తస్య చ స్తుతిః తత్సాధనేషు ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే. సంప్రత్యక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ అస్పర్శయోగశబ్దం వ్యాకరోతి (స్పర్శనమితి) యోగస్యాసమ్బన్ధప్రసఙ్గా

భూతస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి। అభూతస్యాపరే ధీరా వివదన్తః పరస్పరమ్॥ ౩
భూతం న జాయతే కించిదభూతం నైవ జాయతే। వివదన్తోఽద్వయా హ్యేవమజాతిం ఖ్యాపయన్తి తే॥ ౪
ఖ్యాప్యమానామజాతిం తైరనుమోదామహే వయమ్। వివదామో న తైః సార్ధమవివాదం నిబోధత॥ ౫
అజాతస్యైవ ధర్మస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః। అజాతో హ్యమృతో ధర్మో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥ ౬
న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౭

భావాత్ కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిపాతయోరర్థం కథయతి (వై నామేతి) సర్వేషాం సత్త్వానాం- దేహభృతాం సుఖయతీతి వ్యుత్పత్త్యా సుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్య సుఖవిశేషణేన దర్శయతి (సచేతి) సుఖహేతావపి బ్రహ్మస్వభావే వివక్షితం విశేషం దర్శయతి (భవతీతి) హితవిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేహ భవతీత్యాదినా) తస్య హితత్వే హేతుమాహ (నిత్యమితి) తస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ (కిం చేతి) తత్ర హేతుం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) ఆత్మప్రకాశత్వాత్ బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం. న హి కస్యచిదాత్మప్రకాశోఽవిరుద్ధో భవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్య సంప్రదాయాగతత్వమాహ (య ఈదృశ ఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేన తస్య స్తుతిస్తదుపాయేషు శ్రోతృప్రవృత్త్యర్థం ప్రవివక్షితేత్యాహ (తన్నమామీతి) ౨

శం.— కథం ద్వైతినః పరస్పరం విరుధ్యన్త ఇతి. ఉచ్యతే- భూతస్య - విద్యమానస్య వస్తునో జాతిం - ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి- సాంఖ్యాః. న సర్వ ఏవ ద్వైతినః. యస్మాదభూతస్య- అవిద్యమానస్యాపరే- వైశేషికా నైయాయికాశ్చ ధీరాః - ధీమన్తః. ప్రాజ్ఞాభిమానిన ఇత్యర్థః వివదన్తో హ్యన్యోన్యమిచ్ఛన్తి జేతుమిత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వం విశదీకర్తుం ద్వైతినాం వివాదం తావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవం విరుద్ధం వదన్తో మిథో జేతుమిచ్ఛన్తీత్యాహ (వివదన్త ఇతి) ప్రశ్నపూర్వకం శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఏవకారార్థం హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినో జాతిమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. చతుర్థపాదం సాధ్యాహారం వ్యాకరోతి (వివదన్త ఇతి) ౩

శం.— తైరేవం విరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధం కుర్వద్భిః కిం ఖ్యాపితం భవతీతి. ఉచ్యతే - భూతం- విద్యమానం వస్తు న జాయతే కించిత్ - విద్యమానత్వాదేవ - ఆత్మవదిత్యేవం వదన్నసద్వాదీ సాంఖ్యపక్షం ప్రతిషేధతి సజ్జన్మ. తథాఽభూతం - అవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవ జాయతే- శశవిషాణవదిత్యేవం వదన్ సాంఖ్యోఽప్యసద్వాదిపక్షమసజ్జన్మ ప్రతిషేధతి. వివదన్తః-విరుద్ధం వదన్తోఽద్వయాః-అద్వైతినోఽప్యేతేఽన్యోన్యస్య పక్షౌ సదసతోర్జన్మనీ ప్రతిషేధన్తోఽజాతిం- అనుత్పత్తిమర్థాత్ ఖ్యాపయన్తి- ప్రకాశయన్తి తే. ౪

ఆ.— పక్షద్వయనిషేధముఖేన సిద్ధమర్థం కథయతి (భూతమిత్యాదినా) శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి (తైరితి) తత్రాద్యం పాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తథేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (వివదన్త ఇత్యాదినా) సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తుత ఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అర్థాదితి) ౪

శం.— తైరేవం ఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్విత్యనుమోదామహే కేవలం- న తైః సార్ధం వివదామః పక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన- యథా తేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః. అతస్తమవివాదం- వివాదరహితం పరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధత హే శిష్యాః. ౫

ఆ.— తస్మిన్ప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపి భవతా ప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహ వివాదాభావే ఫలితమాహ (అవివాదమితి) అక్షరాణి వ్యాచష్టే (తైరిత్యాదినా) అద్వైతవాదినో ద్వైతవాదిభిర్వివాదాభావే ద్వైతవ్యదృష్టాన్తమాహ (యథా త ఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) ౫

శం.— సదసద్వాదినః సర్వే. అయం తు పురస్తాత్కృతభాష్యః శ్లోకః. ౬

ఆ.— జాతస్యైవ జన్మనాఽనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవ పదార్థస్య జన్మ సద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చ సర్వేఽపి స్వీకుర్వన్తీతి పరపక్షమనువదతి (అజాతస్యేతి) తత్ర శిష్టాభీష్టదోషం ప్రదర్శయత్యజాతస్య జాతి (అజాతో హీతి) కే తే వాదినః- యైరేవమిష్యతే- తత్రాహ (సదసదితి) అవశిష్టాని శ్లోకాక్షరాణి వ్యాఖ్యాతత్వాన్న పునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ (పురస్తాదితి) ౬

శం.— ఉక్తార్థానాం శ్లోకానామిహోపన్యాసః పరవాదిపక్షాణామన్యోన్యవిరోధఖ్యాపితానుమోదనప్రదర్శనార్థః. ౭-౮

ఆ.— పరిణామి బ్రహ్మవాదే యద్బ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే- తదప్యనుజ్ఞాతమేవేతి మత్వాహ (న భవతీతి) అమృతం హి- బ్రహ్మ నత్ర్రూపేణ స్థితే మర్త్యం భవితుమర్హతి- స్థితరూపవిరోధాత్. న చ మర్త్యం- కార్యం స్వరూపేణ స్థితే ప్రలయావస్థాయామమృతం- బ్రహ్మ సంపద్యతే- నష్టే హి స్వరూపే తస్యైవాభావాన్నాన్యథాత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి) ౭

స్వభావేనామృతో యస్య ధర్మో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౮
సాంసిద్ధికీ స్వాభావికీ సహజా అకృతా చ యా। ప్రకృతిస్సేతి విజ్ఞేయా స్వభావం న జహాతి యా॥ ౯
జరామరణనిర్ముక్తాః సర్వే ధర్మాస్స్వభావతః। జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తే తన్మనీషయా॥ ౧౦
కారణం యస్య వై కార్యం కారణం తస్య జాయతే। జాయమానం కథమజం భిన్నం నిత్యం కథం చ తత్॥ ౧౧

ఆ.— కించ- యస్య - పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్సన్ పరమాత్మాఖ్యో ధర్మశబ్దితో భావో మర్త్యతాం కార్యభావాపత్త్యా గచ్ఛతి- తస్య కృతకేన- సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతో జాతో ముక్తో వక్తవ్యః. స చ కథం నిశ్చలః స్థాతుం పారయతి- యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరుక్తిమాశఙ్క్యప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి) ౮

శం.— యస్మాల్లౌకిక్యపి ప్రకృతిర్న విపర్యేతి. కాసావితి. ఆహ-సమ్యక్సిద్ధిస్సంసిద్ధిః. తత్ర భవా సాంసిద్ధికీ. యథా యోగినాం సిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిః ప్రకృతిః- సా భూతభవిష్యత్కాలయోరపి యోగినాం న విపర్యేతి తథైవ సా. తథా స్వాభావికీ- ద్రవ్యస్వభావత ఏవ సిద్ధా. యథాగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా. సాపి న కాలాన్తరే వ్యభిచరతి దేశాన్తరే చ. తథా సహజా - ఆత్మనా సహైవ జాతా. యథా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపి యా కాచిదకృతా- కేనచిన్న కృతా. యథాఽపాం నిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపి యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి - సా సర్వా ప్రకృతిరితి విజ్ఞేయా లోకే. మిథ్యాకల్పితేషు లౌకికేష్వపి వస్తుషు ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతి - కిముతాజస్వభావేషు పరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణా ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతీతి త్వభిప్రాయః. ౯

ఆ.— * ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిదిత్యుక్తం - తత్ర ప్రకృతిశబ్దార్థం కథయతి (సాంసిద్ధికీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావా ప్రకృతిర్న విపర్యేతీతి కైముతికన్యాయో వక్తవ్య ఇతి యోజనా. కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితం హేతుం స్ఫుటయితుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కాసావిత్యాదినా) సాఙ్గయోగమనుష్ఠాయ పరిసమాప్తసంసిద్ధీనామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తా సామగ్రీసంపన్నానాం. యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి - ఘటస్య ఘటత్వం, పటస్య పటత్వమిత్యాదిశేషః. ప్రాసఙ్గికం ప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వా ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే ప్రాగుక్తే సిద్ధాన్తే యత్ఫలితం తదిదానీం కింపునర్న్యాయేన కథయతి (మిథ్యేతి) ౯

శం.— కింవిషయా పునస్సా ప్రకృతిః- యస్యా అన్యథాభావో వాదిభిః కల్ప్యతే - కల్పనాయాం వా కో దోష ఇతి. ఆహ - జరామరణనిర్ముక్తాః- జరామరణాదిసర్వవిక్రియావర్జితా ఇత్యర్థః. కే. సర్వే ధర్మాః- సర్వ ఆత్మాన ఇత్యేతత్. స్వభావతః - ప్రకృతితః. ఏవంస్వభావాస్సన్తో ధర్మాః జరామరణమిచ్ఛన్త ఇవేచ్ఛన్తః- రజ్జ్వామివ సర్పమాత్మని కల్పయన్తశ్చ్యవన్తే- స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః. తన్మనీషయా- జరామరణచిన్తయా. తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రాసఙ్గికీమేవ జీవానాం ప్రకృతిం దర్శయితుం ప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానో హి సర్వే నిర్వికారాః స్వభావతో భవన్తీత్యర్థః. తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియారాహిత్యే స్వాభావికే సత్యపి విక్రియాం కల్పనాయాం తద్వాసనయా స్వభావహానిస్స్యాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుమాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కింవిషయేతి) అస్త్రి యదిషయోయిషయశ్చేతి. అన్యథాత్వం ప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యా ఇతి) ప్రశ్నాన్తరం ప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్ర పూర్వార్ధేనోత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం విభజతే (ఏవంస్వభావా ఇతి) ౧౦

శం.— కథం సజ్జాతివాదిభిస్సాఙ్ఖ్యైరనుపపన్నముచ్యత ఇతి. ఆహ వైశేషికః- కారణం- మృద్వదుపాదానలక్షణం యస్య- వాదినో వై కార్యం. కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణమతే యస్య వాదిన ఇత్యర్థః. తస్యాజమేవ సత్ప్రధానాది కారణం మహదాదికార్యరూపేణ జాయత ఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణ చేజ్జాయమానం ప్రధానం- కథమజముచ్యతే తైః- విప్రతిషిద్ధం చేదం జాయతేఽజం చేతి. నిత్యం చ తైరుచ్యతే- ప్రధానం భిన్నం- విదీర్ణం. స్ఫుటితమేకదేశేన సత్కథం నిత్యం భవేదిత్యర్థః. న హి సావయవం ఘటాద్యేకదేశస్ఫుటనధర్మి నిత్యం దృష్టం లోక ఇత్యర్థః. విదీర్ణం చ స్యాదేకదేశేనాజం నిత్యం చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధం తైరభిధీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ. ప్రాసఙ్గికం పరిత్యజ్య సాఙ్ఖ్యపక్షే వైశేషికాదిభిరుచ్యమానం దూషణమభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్య జాయమానత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయమానమితి) సావయవత్వాచ్చ ప్రధానస్య నిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్ర ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తస్యేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేన తదవయవానాం తత్త్వాదయోగ్యవ్యాప్తే. మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహఙ్కారాదిగ్రహణం. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధం కథయతి (జాయత ఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యం చేతి) వివాదపదమనిత్యం- సావయవత్వాత్ - ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తం సాధయతి (న హీతి) సాఙ్ఖ్యైర్న్యాయవిరుద్ధమనుమానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విదీర్ణం చేతి) ౧౧

కారణాద్యద్యనన్యత్వమతః కార్యమజంయది। జాయమానాద్ధివై కార్యాత్ కారణం తేకథం ధ్రువం॥ ౧౨
అజాద్వై జాయతేయస్యదృష్టాన్తస్తస్యనాస్తివై। జాతాచ్చ జాయమానస్యనవ్యవస్థా ప్రసజ్యతే॥ ౧౩
హేతోరాదిః ఫలంయేషామాదిర్హేతుః ఫలస్యచ। హేతోః ఫలస్యచానాదిః కథంతైరుపవర్ణ్యతే॥ ౧౪
హేతోరాదిః ఫలంయేషామాదిర్హేతుః ఫలస్యచ। తథాజన్మభవేత్తేషాంపుత్రాజ్జన్మపితుర్యథా॥ ౧౫

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యస్పష్టీకరణార్థమాహ- కారణాదజాత్కార్యస్యయద్యనన్యత్వమిష్టంత్వయా- తతః కార్యమజమితి ప్రాప్తం- ఇదంచాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్యమజంచేతితవ. కించాన్యత్- కార్యకారణయోరనన్యత్వే జాయమానాద్ధివై కార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యం ధ్రువంచతేకథంభవేత్. నహికుక్కుట్యా ఏకదేశః పచ్యతే- ఏకదేశః ప్రసవాయకల్ప్యతే. ౧౨

ఆ.— కించ- కార్యకారణయోరభేదేకింకారణాభిన్నంకార్యం- కింవాకార్యాభిన్నంకారణమితివికల్ప్యాద్యమనువదతి (కారణాదితి) అతోఽస్మిన్పక్షే కార్యమజంస్యాత్- తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితిదూషయతి (అతఇతి) ద్వితీయమనుద్రవతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్ కారణమభిన్నంయదీతియోజనా. నతర్హి కారణంధ్రువంభవితుమర్హతి- కార్యాభిన్నత్వాత్, తస్యచాధ్రువత్వాత్, ఇతిదూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేతి) కార్యకారణయోరభేదవాదేవిప్రతిషేధోదర్శితః- తస్యైవదృఢీకరణార్థమయంశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధాక్షరార్థమర్థమాహ (కారణాదితి) ప్రాప్తస్యానిష్టపర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదంచేతి) ప్రధానస్యాజత్వంజాయమానత్వంచవిప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం. అన్యదిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (కార్యమితి) అభేదేపిమాయావాదేనైషదోషః - కారణస్యకార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్, కార్యస్యైవకారణమాత్రత్వాఙ్గీకారాత్, ఇతిమత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్థంవిభజతే (కించాన్యదితి) అభేదవాదేపికార్యస్యానిత్యత్వం - కారణస్యనిత్యత్వమిత్యవస్థాకేమితినసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ౧౨

శం.— కించాన్యత్- అజాత్- అనుత్పన్నాద్వస్తునోజాయతేయస్య - వాదినః కార్యం- దృష్టాన్తస్తస్యనాస్తివై. దృష్టాన్తాభావేఽర్థాదజాన్నకించిజ్జాయతఇతిసిద్ధంభవతీత్యర్థః. యదాపునర్జాతాజ్జాయమానస్యవస్తునోఽభ్యుపగమః- తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్-తదప్యన్యస్మాదితినవ్యవస్థా ప్రసజ్యతే- అనవస్థానంస్యాదిత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— కించ- యస్య- ప్రధానవాదినోమతే ప్రధానాదజాదభిన్నంకార్యంజాయతేమహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే-తస్యపక్షేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తోనక్తవ్యః- తదపన్యథైసైవతేనార్థవ్యవస్థాపనాత్. నచాత్రోభయసంప్రతిపన్నోదృష్టాన్తోఽస్తీత్యాహ (అజాదితి) యస్యజాన్నిత్యాద్వస్తునోజాయమానమభ్యుపగన్తుంనశక్యతే- తన్నిజాతాదేవజాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (జాతాచ్చేతి) సాఙ్ఖ్యసమయేదోషాన్తరప్రదర్శనపరత్వంశ్లోకస్యప్రతిజానీతే (కించాన్యదితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణియోజయతి (అజాదితి) దృష్టాన్తాభావేపిప్రమాణాన్తరాదర్థప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేతి) పరస్యఖల్వనుమానాధీనమర్థపరిజ్ఞానం - నచదృష్టాన్తాభావేఽనుమానముపకల్ప్యతే - తస్మాన్నసాఙ్ఖ్యసమయస్సంభవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్థంవ్యాచష్టే (యదాపునరిత్యాదినా) ౧౩

శం.— *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదితిపరమార్థతోద్వైతాభావః శ్రుత్యోక్తః- తమాశ్రిత్యాహ- హేతోః- ధర్మాదేరాదిః- కారణందేహాదిసఙ్ఘాతఃఫలంయేషాంవాదినాం- తథాఆదిః- కారణం. హేతుర్ధర్మాదిః ఫలస్యచ.- దేహాదిసఙ్ఘాతస్య. ఏవంహేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వం బ్రువద్భిరేవహేతోః ఫలస్యచానాదిత్వంకథంతైరుపవర్ణ్యతే- విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః. నహినిత్యస్యకూటస్థస్యాత్మనోహేతుఫలాత్మకతాసమ్భవతి. ౧౪

ఆ— ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేనఖ్యాపితంవస్తునోఽజన్యత్వమద్వైతవాదినాభ్యనుజ్ఞాతం-ఇదానీంద్వైతనిరసనమపిశ్రౌతంవిద్వదనుభవానుసారిచైతేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్మకస్సంసారోఽనాదిరితివదద్భిస్తస్యానాదిత్వంస్వభావోనైవవక్తుంశక్యతే- హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్యకణ్ఠోక్తత్వాత్. అతోహేతుఫలాత్మకంద్వైతమనిరూపితరూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (యత్రత్వితి) తమాశ్రిత్యకార్యకారణాత్మకస్యద్వైతస్యదుర్నిరూపత్వమాహేతియోజనా. హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వమంపహాదానరూపేణచానాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాత్మనోనిరంశస్యకూటస్థస్యనిత్యస్యపరిణామానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (నహీతి) ౧౪

శం.— కథంతైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యతఇతి. ఉచ్యతే- హేతుజన్యాదేవఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాంతేషామీదృశోవిరోధఉక్తోభవతి- యథాపుత్రాజ్జన్మపితుః. ౧౫

ఆ.— హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిత్వంబ్రువతాతదాత్మకస్యసంసారస్యానాదిత్వంవిప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం. సమ్ప్రతికార్యకారణభావోపితయోర్నసంభవతీత్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యంకారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతేవిరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యథేతి) ౧౫

అసంభవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్వయా। యుగపత్సంభవే యస్మాదసంబన్ధో విషాణవత్ ॥ ౧౬

ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి। అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి॥ ౧౭

యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః। కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా॥ ౧౮

అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథవా పునః। ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా॥ ౧౯

శం.— [illegible] ౧౬

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౧౭

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౧౮

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౧౯

ఆ.— హేతుఫలయోరిదంపూర్వమిదంపశ్చాదితి న జ్ఞాయతే. [illegible] (అశక్తిరితి) ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం [illegible] (క్రమేతి) [illegible] జాతిరేవాన్యదభిప్రేతా వాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి (ఏవంహీతి) తత్రాద్యంపాదం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) [illegible] ద్వితీయపాదం యోజయతి (అథవేత్యాదినా) ద్వితీయార్థం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ౧౯

బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తః సదా సాధ్యసమో హి సః। న హి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధౌ సాధ్యస్య యుజ్యతే॥ ౨౦

పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకం। జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్కథం పూర్వం న గృహ్యతే॥ ౨౧

స్వతో వా పరతో వాపి న కించిద్వస్తు జాయతే। సదసత్సదసద్వాపి న కించిద్వస్తు జాయతే॥ ౨౨

శం.— నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావ ఇత్యస్మాభిరుక్తం శబ్దమాత్రమాశ్రిత్య ఛలమిదం త్వయోక్తం - "పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా, విషాణవచ్చాసమ్బన్ధః" ఇత్యాది. న హ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిః, అసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధిరభ్యుపగతా. కిం తర్హి, బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- బీజాఙ్కురాఖ్యో యో దృష్టాన్తః- స సాధ్యేన తుల్యో మమేత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణభావో బీజాఙ్కురయోరనాదిః. న- పూర్వస్య పూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్. యథేదానీముత్పన్నోఽపరోఽఙ్కురో బీజాదాదిమాన్ - బీజం చాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్. ఏవం పూర్వః పూర్వోఽఙ్కురో, బీజం చ పూర్వం పూర్వమాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాఙ్కురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవం హేతుఫలానాం. అథ బీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితి చేన్న- ఏకత్వానుపపత్తేః. న హి బీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణ బీజాఙ్కురసన్తతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసన్తతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః. తస్మాత్సూక్తం "హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత" ఇతి. తథా చాన్యదప్యనుపపత్తేశ్ఛలమిత్యభిప్రాయః. న చ లోకే సాధ్యసమో హేతుః సాధ్యస్య సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే ప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః. హేతురితి దృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతః- గమకత్వాత్. ప్రకృతో హి దృష్టాన్తో న హేతురితి. ౨౦

ఆ.— బీజాఙ్కురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వేఽపి సాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) శ్లోకాపోద్యం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం - విషయశూన్యం. శబ్దమాత్రమాశ్రిత్య ఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రాదితి) ఆదిశబ్దేన "ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి" ఇత్యాది గృహ్యతే. కార్యకారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రానభిప్రేతమర్థం కథయతి (న హీతి) తత్రైవ ప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కిం తర్హీతి) దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యా పరిహరతి (అత్రేతి) మాయావాదిమతే కస్యచిదపి కార్యకారణభావస్యావస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపత్తేరర్థమేతదుక్తం. ప్రత్యక్షవిరోధేన దృష్టాన్తం సాధయన్నాశఙ్కతే (నన్వితి) కిం బీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదం కార్యకారణత్వమిష్యతే- కిం వా బీజాఙ్కురసన్తానయోరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న పూర్వస్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరిత్యర్థః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం చావిరుద్ధం సిధ్యతి- బీజజాతీయాదఙ్కురజాతీయమఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తథైవ హేతుజాతీయాత్ఫలజాతీయం, ఫలజాతీయాచ్చ హేతుజాతీయమనాదిసిద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సన్తతేరేకస్యా వ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్నైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (న హీతి) తదనాదిత్వవాదిభిః- తాసు- వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం - తద్వదనశీలైరితి యావత్. అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్యావక్తుమశక్యత్వాత్ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వే హేతుఫలయోః కార్యకారణత్వస్య క్వచిదపి సమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ "పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథే"త్యాదిన ఛలప్రయుక్తమితి ఫలితమాహ (తథా చేతి) ఏవం శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (న చేతి) కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ్యమర్థం త్యక్త్వా గౌణోఽర్థో గృహ్యతే. ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతో హీతి) హేతుఫలయోరనుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితి శబ్దః. ౨౦

———

శం.— కథం బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితేతి. ఆహ- యదేతద్ధేతుఫలయోః పూర్వాపరాపరిజ్ఞానం- తదేతదజాతేః పరిదీపకం- అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానో హి చేద్ధర్మో గృహ్యతే- కథం తస్మాత్పూర్వం కారణం న గృహ్యతే. అవశ్యం హి జాయమానస్య గ్రహీత్రా తజ్జనకం గ్రహీతవ్యం - జన్యజనకయోస్సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్. తస్మాదజాతిపరిదీపకం తదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— యత్పునరన్యోన్యపక్షం ప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరీక్షకైరిత్యుపక్షిప్తం- తత్ర కథమజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరేతి) కార్యస్య గృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్య కారణస్యాపి తర్హి గ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరవిశ్వస్తా సిధ్యతీత్యాహ (జాయమానాదితి) తత్ర పూర్వార్ధం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నియతపౌర్వాపర్యానిర్ధారితజాతిస్సిధ్యతి - తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (జాయమానో హీతి) కార్యగ్రహణే కారణం గృహీతవ్యమితి కుతో నియమ్యతే - తత్రాహ (అవశ్యం హీతి) కార్యకారణయోర్నియతసమ్బన్ధవత్త్వేనేతరేతరాశ్రయాద్దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోర్గ్రహణత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ౨౧

———

శం.— ఇతశ్చ న జాయతే కించిత్- యజ్జాయమానం వస్తు స్వతః- పరతః- ఉభయతో వా- సత్ - అసత్ - సదసద్వా- జాయతే - న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సంభవతి. న తావత్స్వయమేవ- అపరినిష్పన్నాత్స్వరూపాత్స్వయమేవ జాయతే- యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్. నా

హేతుర్నజాయతేఽనాదేః ఫలంచాపిస్వభావతః। ఆదిర్నవిద్యతేయస్యతస్యహ్యాదిర్నవిద్యతే॥ ౨౩

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమన్యథాద్వయనాశతః। సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చపరతన్త్రాస్తితామతా॥ ౨౪

విపరతః- అన్యస్మాదన్యః. యథాఘటాత్పటః, పటాత్ పటాన్తరం,. ఉభాభ్యాం ఉభయతః- విరోధాత్. యథాఘటపటాభ్యాంఘటఃపటో వాజాయతే. ననుమృదోఘటోజాయతే, పితుశ్చపుత్రః,. సత్యం-అస్తిజాయతఇతి ప్రత్యయశ్శబ్దశ్చమూఢానాం. తావేవశబ్దప్రత్యయానిపరీక్ష్యేతేకింసత్య మేవతౌ- ఉతమృషేతి. యావతాపరీక్ష్యమాణేశబ్దప్రత్యయవిషయంవస్తుఘటపుత్రాదిలక్షణంశబ్దమాత్రమేవతత్- వాచారమ్భణమితిశ్రుతేః. స చ్చేన్నజాయతే- సత్త్వాత్- మృత్పిణ్డాదివత్. యద్యసత్ - తథాపినజాయతే-నవిద్యతే అసత్త్వాదేవ- శశవిషాణవత్. అథసదసత్-తథాపినజా యతే- విరుద్ధస్యైకస్యాసమ్భవాత్. అతోనకించిద్వస్తుజాయతఇతిసిద్ధం. యేషాంపునర్జాతిరేవజాయతఇతి క్రియా-కారకఫలైకత్వం, అభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వంచవస్తునః,- తేదూరతఏవన్యాయాపేతాః- ఇదమిత్థమితి వధారణక్షణాన్తరానవస్థానాత్, అననుభూతస్య [illegible] ౨౨

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మనాస్తీతివికల్పపూర్వకంసాధయతి (స్వతోవేత్యాదినా) [illegible] హేత్వన్త రపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయితుంజాయమానవస్తు [illegible] కల్పయతి ([illegible]) [illegible] పక్షేషుదోషసమ్భావనాంసూచయతి (సతస్సేతి) [illegible] ([illegible]) స్వయమేవజాయమానం [illegible] తావజ్జాయతే - స్వయమేవస్వాత్మనస్వకారణాధీనత్వ [illegible] దేవఘటోజాయమానోదృష్టోస్తీత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) [illegible] చోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వంతథేతివాచ్యం - ఉత్పత్తిమత్త్వేన [illegible] త్రైతయంనిరస్యతి ([illegible]) [illegible] థమేవదృష్టాన్తద్వారాస్పష్టయతి (యథేతి) నహిఘటపటాభ్యాంఘటఃపటోవాజాయమానోదృశ్యతే- తథాజాయమానంస్వస్మా [illegible] త్యనుపపన్నమిత్యర్థః. అన్యత్వేసత్యపిజన్యజనకభావస్య ప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌశక్యతే ప్రతిషేద్ధుమితిశఙ్కతే (నన్వితి) [illegible] త్యయయోర్వివేకినామిష్యతే - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (తావేవేతి) [illegible] తీతిసమ్బన్ధః. తచ్చజన్మశబ్దధీవిషయంవస్తుశబ్దమాత్రమేవ- వాచారమ్భణ [illegible] ప్రత్యయయోరేష్టవ్యమితియోజనా. చతుర్థంశఙ్కయతి (సచ్చేదితి) [illegible] క్షాంవికల్పానాంనిరాసేఫలితంనిగమయతి (అతోనేతి) క్రియాకారక [illegible] యతి (యేషాంపునరితి) బౌద్ధానాం [illegible] స్తుపరామృష్టం. ఇత్థమితిపదనిరస్త్వంనివక్షితం. [illegible] త్యర్థః. నచతస్మిన్ననుభూతేఽన్యలియుజ్యతే- [illegible] ([illegible]) ౨౨

శం.— కించ- హేతుఫలయోరనాదిత్వ [illegible] రహితాత్ఫలాద్ధేతుర్నజాయతే- నహ్యనుత్పన్నాదనాదేః [illegible] మిత్తంజాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతే. తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా [illegible] - యదనాది- [illegible] యస్యలోకే- తస్యఆదిః- పూర్వోక్తాజాతిర్నవిద్యతే కారణవత [illegible] ౨౩

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మరాహిత్యేహేత్వన్తరమాహ (హేతుర్నేతి) [illegible] జన్మయుక్తం- సదాతజ్జన్మప్రసక్తాదిత్యర్థః. ఫలమపిహేతోరనాదే [illegible] యతే- [illegible] ([illegible]) [illegible] ణఫలంహేతుర్వాజాయతే. తత్రహేతుమాహ (ఆదిరితి) [illegible] కస్యసూచయతి (కించేతి) హేత్వన్తరమేవవర్ణయితుం [illegible] (హేత్వితి) [illegible] కథమజన్మాభ్యుపగతమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రాద్యపాదాదుర [illegible] (అనాదేరితి) [illegible] ర్యకారణసఙ్ఘాతః. హేతుః - ధర్మాదిః. ఫలంచాపీతిభాగంవిభజతే (ఫలంచేతి) [illegible] యోజయతి (స్వభావతఏవేతి) ఫలితంనిగమయతి (తస్మాదితి) నహేతుఫలయోర్జన్మ [illegible] రాకస్మికంస్యాదిత్యర్థః. స్వభావవాదనిరాకరణంప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్థావష్టమ్భేనప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి) ౨౩

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యదృఢీకరణచికీర్షయాపునరాక్షిపతి - ప్రజ్ఞాపనం- ప్రజ్ఞప్తిః. శబ్దాదిప్రతీతిః. తస్యాస్సనిమిత్తత్వం - నిమి త్తం- కరణం. విషయఇత్యేతత్. సనిమిత్తత్వం- సవిషయత్వం. స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే. నహినిర్విషయాప్రజ్ఞప్తిః- శబ్దా దిప్రతీతిస్స్యాత్- తస్యాస్సనిమిత్తత్వాత్. అన్యథా- నిర్విషయత్వేశబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యనాశతః-నాశః- అథా

ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాత్ । నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాత్ ॥ ౨౫

వః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. న చ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్యాభావోఽస్తి- ప్రత్యక్షత్వాత్. అతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య దర్శనాత్- పరేషాం తన్త్రం పరతన్త్రమితి న్యాయశాస్త్రం. తస్య పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా మతా - అభిప్రేతా. న హి ప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయా నీలపీతాది బాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వభావభేదేనైవ వైచిత్ర్యం సమ్భవతి- స్ఫటికస్యేవ నీలాద్యుపాధ్యాశ్రయైర్వినా వైచిత్ర్యం న ఘటత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతశ్చ పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా- సంక్లేశనం- సంక్లేశః. దుఃఖమిత్యర్థః. ఉపలభ్యతే హ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తం దుఃఖం. యద్యగ్న్యాదిబాహ్యం దాహాదినిమిత్తం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం న స్యాత్- తతో దాహాదిదుఃఖం నోపలభ్యేత. ఉపలభ్యతే తు- అతస్తేనానుమిమీమహే అస్తి బాహ్యోఽర్థ ఇతి. న హి విజ్ఞానమాత్రే సంక్లేశో యుక్తః- అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః. ౨౪

ఆ.— వస్తునోఽవస్తుతో జన్మాయోగాదజం విజ్ఞానమాత్రం తత్త్వమిత్యుక్తం. ఇదానీం బాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) జ్ఞానస్య నిర్విషయత్వే ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిం ప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తి బాహ్యోఽర్థ ఇత్యాహ (సంక్లేశస్యేతి) పరతన్త్రం - పరకీయం శాస్త్రం. తస్యాస్తితా - తద్విషయస్య బాహ్యార్థస్య విద్యమానతేతి యావత్. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వస్తునో నాస్తి వస్తుతో జన్మేత్యుక్తోఽర్థః. తస్యైవ దృఢీకరణం పూర్వోత్తరపక్షాభ్యాం చికీర్ష్యతే- తత్రాయం పూర్వార్ధేన బాహ్యార్థవాదినాం ప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపభూతాం ప్రజ్ఞప్తిం ప్రతిషేధతి (శబ్దాదీతి) సాకారవాదం వ్యుదస్యతి (స్వాన్యేతి) ప్రజ్ఞప్తేర్విషయనిరపేక్షత్వాన్న స్వాతిరిక్తవిషయతేత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సనిమిత్తత్వం - సవిషయత్వేన స్ఫురణం. తదేవ హేతుం ద్వితీయపాదయోజనయా విశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసక్తస్యేష్టత్వం ప్రత్యాచష్టే (న చేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తం ఫలం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన కథయతి (అత ఇతి) నను ప్రజ్ఞప్తేః స్వభావభేదేనైవ బాహ్యాలమ్బనం వైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వగతం వైచిత్ర్యం ఘటిష్యతే - తత్రాహ (న హీతి) ఔపాధికం తర్హి ప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్మైవమిత్యాహ (స్ఫటికస్యేతి) తృతీయపాదం హేత్వన్తరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతే హీతి) తదుపలమ్భేఽపి కుతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవ తర్హి దుఃఖస్య మా భూదితి చేన్న - స్వానుభవవిరోధాదిత్యాహ (ఉపలభ్యతే త్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధం ఫలమాహ (అత ఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావేఽపి క్లేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అన్యత్ర- దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తే చన్దనపఙ్కలేపాదావితి యావత్. ౨౪

శం.— అత్రోచ్యతే- బాఢం- ఏవం ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వం ద్వయసంక్లేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదిష్యతే త్వయా - స్థిరీభవ తావత్ త్వం యుక్తిదర్శనం వస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమే కారణమిత్యత్ర. బ్రూహి కిం తత ఇతి. ఉచ్యతే- నిమిత్తస్య - ప్రజ్ఞప్త్యాలమ్బనాభిమతస్య ఘటాదేరనిమిత్తత్వం- అనాలమ్బనత్వం. వైచిత్ర్యాహేతుత్వమిష్యతేఽస్మాభిః. కథం. భూతదర్శనాత్ - పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్. న హి ఘటో యథాభూతమృద్రూపదర్శనే సతి తద్వ్యతిరేకేణాస్తి,- యథాఽశ్వాన్మహిషః. పటో వా తన్తువ్యతిరేకేణ, తన్తవశ్చాంశువ్యతిరేకేణ, ఇత్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనే ఆశబ్దప్రత్యయనిరోధాన్నైవ నిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః. అథవా- అభూతదర్శనాద్బాహ్యార్థస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే- రజ్జ్వాదావివ సర్పాదేరిత్యర్థః. భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చ నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వం భవేత్ - తదభావేఽభావాత్. న హి సుషుప్తసమాహితముక్తానాం భ్రాన్తిదర్శనాభావే ఆత్మవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యతే. న హ్యున్మత్తావగతం వస్త్వనున్మత్తైరపి తథాభూతం గమ్యతే. ఏతేన ద్వయదర్శనం సంక్లేశోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా. ౨౫

ఆ.— ద్వాభ్యాముపపత్తిభ్యాం బాహ్యార్థవాదే ప్రాప్తే విజ్ఞానవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) అస్తు కా నామ వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తస్యేతి) మతాన్తరే ప్రాప్తే తన్నిరాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతి శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అత్రేతి) తత్ర పూర్వార్ధం విభజతే (బాఢమిత్యాదినా) నైవ్వాతిన స్వతర్కప్రధానత్వాన్న ప్రతీతిమాత్రశరణతా యుక్తేతి మత్వాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః- బాహ్యస్యార్థస్య తథాత్వం - ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం. తస్యాభ్యుపగమే కారణం ప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యేతస్మిన్నర్థే త్వం స్థిరీభవేతి యోజనా. విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహం వక్తా- కిం తతో దూషణం బ్రూహీతి పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్ధం సిద్ధాన్తీ వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయతి (న హీతి) తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటే దర్శితం న్యాయం పటేఽపి దర్శయతి (పటో వేతి) తన్తుష్వపి న్యాయసామ్యముదాహరతి (తన్తవ ఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాం స్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాం న ప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతుత్వం- అతో ఘటాదిప్రత్యయవత్ ప్రత్యయాన్తరాణ్యపి ప్రత్యయత్వావిశేషాదాన్తరాలమ్బనవర్జితాని మన్తవ్యానీత్యర్థః. భూతదర్శనం- యౌక్తికం తత్త్వదర్శనం. తతో నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితి వ్యాఖ్యాతం. ఇదానీమభూతదర్శనాదితి పదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేతి) యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదేరారోపితస్య దర్శనాన్న తస్య వస్తుతో దర్శనం ప్రత్యాలమ్బనత్వమిష్టం - తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయా పరమార్థతో దర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్య జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనత్వం వాస్తవమభ్యుపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః. కిం చ- విమతో బాహ్యోఽర్థో న తత్త్వతో జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనం - భ్రాన్తివిషయత్వాత్- రజ్జ్వాం సర్పాదివదిత్యాహ (భ్రాన్తీతి) హేతుం సాధయతి (తదభావ ఇతి) భ్రాన్త్యభావే బాహ్యార్థో న భాతీత్యుక్తం హేతుం ప్రపఞ్చయతి (న హీతి) దేహాభిమానవతో బాహ్యార్థప్రతిభానధ్రౌవ్యాద్వైతదర్శి

చిత్తంనసంస్పృశత్యర్థంనార్థాభాసంతథైవచ। అభూతోహియతశ్చార్థోనార్థాభాసస్తతఃపృథక్॥ ౨౬

నిమిత్తంనసదాచిత్తంసంస్పృశత్యధ్వసుత్రిషు। అనిమిత్తోవిపర్యాసఃకథంతస్యభవిష్యతి॥ ౨౭

తస్మాన్నజాయతేచిత్తంచిత్తదృశ్యంనజాయతే। తస్యపశ్యన్తియేజాతింఖేవైపశ్యన్తితేపదం॥ ౨౮

నోపితత్ప్రతిభాసమప్రత్యూహంప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహ్యస్య త్రైతి) బాహ్యార్థస్యసద్భావాద్యమున్తమర్థాపత్తిర్ద్వయంకథంనిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) [illegible] చిత్తవ్యతిరిక్తస్య [illegible] వ్యాఖ్యాతా. తేనానుపపద్యమానార్థాపత్తిద్వయస్యానుత్థానం-వ్యవహారదృష్ట్యాతుపూర్వభ్రమసమారోపితస్వప్నవదేవసంవేదనే [illegible] సంవ్యవహారాఙ్గమిత్యన్యథాప్యుపపత్తేరిత్యర్థః. ౨౫

శం.— యస్మాన్నాస్తిబాహ్యోనిమిత్తం- అతశ్చిత్తంనస్పృశత్యర్థం- బాహ్యాలమ్బనవిషయం. నాప్యర్థాభాసం- చిత్తత్వాత్ - స్వప్నచిత్తవత్. అభూతోహిజాగరితేఽపిస్వప్నార్థవదేవబాహ్యశ్శబ్దాద్యర్థో [illegible] ఉక్తహేతుత్వాచ్చ నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ - చిత్తమేవహిఘటాద్యర్థవదవభాసతే- యథాస్వప్నే. ౨౬

ఆ.— జ్ఞానస్యసాలమ్బనత్వప్రసిద్ధేః [illegible] జ్ఞానమపిసస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తమితి) నహిస్ఫురణంసకర్మకం- తస్యసకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్. [illegible] చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేఽపితదాభాసస్పర్శిత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నార్థేతి) తత్రహేతుమాహ (అభూత [illegible]) [illegible] (యస్మాదితి) విషయంచిత్తమర్థాభాసమపినస్పృశతి- చిత్తత్వాత్- స్వప్నచిత్తవదితి [illegible] (నాపీతి) [illegible] నాభాసాదిత్యర్థః. తృతీయపాదంవ్యాకరోతి (అభూతోహీతి) విషయోఽర్థస్సన్నభవతి- [illegible] జ్ఞానస్యాలమ్బనమిత్యర్థః. విషయోఽర్థఃస్వనిషయజ్ఞానజనకోనభవతి- భ్రాన్తివిషయత్వాత్- [illegible] (ఉక్తేతి) అర్థజన్యత్వాభావేవిజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (నాపీతి) ౨౬

శం.— నను విపర్యాస [illegible] ఘటాదావఘటాద్యాభాసత్వే [illegible] అత్రోచ్యతే- నిమిత్తం- విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసు త్రిష్వపిసదాచిత్తంనస్పృశేదేవహి. [illegible] విపర్యాస [illegible] ఘటాద్యాభాసతావిపర్యాసస్స్యాత్. [illegible] విపర్యాసః కథంతస్య- చిత్తస్యభవిష్యతి. నకథంచిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః [illegible] ౨౭

ఆ.— జ్ఞానస్యాలమ్బనత్వాభావే [illegible] స్వభావ్యాప్తిమతమాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తమితి) కాలత్రయేఽపిజ్ఞానస్యవస్తుతోఽర్థస్పర్శిత్వాభావే [illegible] (అనిమిత్తఇతి) శ్లోకస్యాక్షరార్థ [illegible] (నహీతి) [illegible] తదాభాసత్వాత్ జ్ఞానస్యవిపర్యాసః- అస్మింస్తుపక్షే [illegible] భ్రాన్తిస్స్వార్థాభావేఽపిభవతీత్యర్థః. తత్రపూర్వార్థయోజనయాపూర్వాపరహేతుం [illegible] (యదీతి) అర్థాన్తరథావాదస్యవ్యభ్రాన్తిరసంఘటాదౌఘటాద్యాభాసరాజ్ఞానస్య [illegible] (అయమేవేతి) స్వభావతశ్చైవనాఽదోషోచ్యతే నహిభ్రాన్తిరభ్రాన్తిపూర్వికేతినియమః- [illegible] ౨౭

శం.— ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదన్తం విజ్ఞానవాదినోబాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితం- తదేవహేతుంకృత్వా [illegible] (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్యేవఘటాదౌఘటాద్యాభాసతాచిత్తస్యవిజ్ఞానవాదినాభ్యుపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపి [illegible] నాభాసతా [illegible] తస్మాదుత్పత్త్యాభాసమపిచిత్తంనజాయతేచిత్తం. యథాచిత్తదృశ్యంనజాయతే. అతస్తస్యచిత్తస్యయేజాతిం, పశ్యన్తివిజ్ఞానవాదినః [illegible] క్షణికత్వదుఃఖిత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది, చ- తేనైవచిత్తేనచిత్తస్వరూపంద్రష్టుమశక్యంపశ్యన్తఃఖేవైపశ్యన్తితేపదంపక్ష్యాదీనాం. అతఇతరేభ్యోఽపిద్వైతిభ్యోఽత్యన్తసాహసికాఇత్యర్థః. యేఽపిశూన్యవాదినఃపశ్యన్తఏవసర్వశూన్యతాం, స్వదర్శనస్యాపిశూన్యతాం, ప్రతిజానతే- తేతతోఽపిసాహసికతరాః [illegible] ౨౮

ఆ.— బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవంవిజ్ఞానవాదిముఖేనప్రతిక్షిప్యవిజ్ఞానవాదమిదానీముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణంవిజ్ఞానస్యజన్మదృశ్యతేవిజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) వృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకంశ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చబాహ్యార్థవాదినోబాహ్యోఽర్థోవిజ్ఞానవదస్తీతిపక్షప్రతిషేధముఖేనప్రవృత్తం- తత్పునరాచార్యేణభవత్వేవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం- బాహ్యార్థవాదదూషణస్యస్వమతేఽపిసమ్మతత్వాదిత్యాహ (బాహ్యార్థేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్యేవఘటాదౌఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్యయదుక్తం- తదేవహేతుత్వేనోపాదాయవిజ్ఞానవాదనిషేధార్థంబాహ్యార్థపక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః. సమ్ప్రతివిజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి

అజాతంజాయతేయస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తతః। ప్రకృతేరన్యథాభావో నకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౯
అనాదేరన్తవత్త్వంచ సంసారస్య నసేత్స్యతి। అనన్తతాచాదిమతో మోక్షస్యనభవిష్యతి॥ ౩౦
ఆదావన్తేచయన్నాస్తి వర్తమానేపితత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథాఇవలక్షితాః॥ ౩౧

(తదిదమితి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్- ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రంభూతం - వస్తుతత్త్వం. తస్యాపివిజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం. తస్యశాస్త్రతోదర్శనాదితియావత్ ద్వితీయపాదంవ్యాఖ్యాతుమవతారయతి (యథేతి) విమతంవిజ్ఞానజన్మసతాత్త్వికం- దృశ్యత్వాత్- నీల పీతాదివదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అతఇతి) తత్త్వతోవిజ్ఞానస్యజన్మాయోగాద్యేతస్యతాత్త్వికంజన్మపశ్యన్తి- తేపత్త్యాదీనాంపదంపశ్యన్తీ త్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దేనాన్యోన్యసలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యంచగృహ్యతే. తత్రహేతుంసూచయతి (తేనైవేతి) స్వవృత్తేరనుపపత్తే, స్తద్దృశ్యతామన్తరేణచవస్థర్మదృశ్యత్వాపత్తేశ్చా, దిత్యర్థః. విజ్ఞానవాదఫలితంవిశేషందర్శయతి (అతఇతి) శూన్యవాదినంప్రతివిశేషంకథయతి (యేపీతి) పశ్యన్తపివిత్యాదిఃఅనుసృత్యసపతాద్యోత్యతే. దృశ్యలాభేవసర్వాభావస్సిధ్యతి- దృగభావేవస్తుకథంసిధ్యేత్. నచతావద్ద్రష్టవతదభావంసా ధయేత్- తస్యానేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ- సర్వశూన్యతాంవదన్తఃశూన్యతాదర్శనస్యస్వాత్మదర్శనస్యచశూన్యతాంవదన్తి - తథాచస్వపక్ష సిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౨౮

శం.— ఉక్తైస్తైర్హేతుభిరజమేకంబ్రహ్మేతిసిద్ధం- యత్పునరాదౌప్రతిజ్ఞాతం. తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయంశ్లోకః- అజాతంయచ్చిత్తం బ్రహ్మైవజాయతఇతివాదిభిఃపరికల్ప్యతే - తదజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తస్య. తతః - తస్మాదజాతరూపాయాః ప్రకృతేరన్యథాభా వః- జన్మనకథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

ఆ.— యదివిజ్ఞానస్యబాహ్యాలమ్బనత్వంక్షణికత్వంశూన్యత్వంచనసమ్భవతి- కింతర్హితత్త్వమేకరూపంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చప్రకృతేరన్యథాత్వంపురస్తాదేవనిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి) కూటస్థమద్వితీయంబ్రహ్మేతియ త్పూర్వత్రప్రతిజ్ఞాతం- తజ్జన్మనోదుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం. తస్యైవసిద్ధస్యార్థస్యఫలముపసంహర్తుమేషశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధంయోజ యతి (అజాతమితి) యదిచిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం- తర్హితద్బ్రహ్మైవ- తస్యకూటస్థైకస్వాభావ్యాత్. తత్పునర్వస్తుతోనజాతమేవమాయయా జన్మవదితికల్ప్యతేచేత్-తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంయోజయతి (అజాతరూపాయాఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం- స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

శం.— అయంచాపరఆత్మనస్సంసారమోక్షయోఃపరమార్థసద్భావవాదినాందోషఉచ్యతే- అనాదేః- అతీతకోటిరహితస్యసంసారస్యా న్తవత్త్వం- సమాప్తిర్నసేత్స్యతి- యుక్తితస్సిద్ధింనోపయాస్యతి. నహ్యనాదిస్సన్నన్తవాన్కశ్చిత్పదార్థోదృష్టోలోకే. బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛే దోదృష్టఇతిచేన్న- ఏకవస్త్వభావేనాపోదితత్వాత్. తథాఽనన్తతాపివిజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్యమోక్షస్యాదిమతోనభవిష్యతి - ఘటాదిష్వదర్శ నాత్. ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోషఇతిచేత్-తథాచమోక్షస్యపరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః,అసత్త్వాదేవశశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావశ్చ. ౩౦

ఆ.—కూటస్థానన్తత్వంతాత్త్వికమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారోనాన్తవాన్- అనాదిభావత్వాత్ - ఆత్మవది త్యర్థః. కించ- మోక్షోఽనన్తోన - జాతత్వే సత్యాదిమత్త్వాత్- ఘటవదిత్యాహ (అనన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అయంచేతి) తత్రపూర్వా ర్ధంవ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య- పూర్వంనాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః- సోఽన్తవాన్నేతివ్యాప్తిరాత్మనివ్య క్తేత్యాహ (నహీతి) బీజాఙ్కురయోర్నైరన్తర్యఫలభావేనసమ్బన్ధః- తస్యనైరన్తర్యంసన్తానః- తస్యానాదిభావత్వేపివిచ్ఛేదస్య- అన్తస్యదృష్టత్వాదనైకాన్తి కతేతిశఙ్కతే (బీజేతి) భావత్వవిశేషణాంశస్యతత్రావర్తనాన్నవ్యభిచారశఙ్కేతిదూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రా దిమత్త్వం- తత్రనానన్తత్వమితివ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథాకృతకోపిఘటాదిధ్వంసోనిత్యః- తథాబన్ధధ్వంసోపిభవిష్యతీత్యనైకాన్తి కత్వమాశఙ్కతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వేసతిపరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గస్స్యాదితిదూషయతి (తథాచేతి) కించ- ప్రాగసతస్సత్తాసమవాయ రూపంకార్యత్వం- తదపిమోక్షస్యాసత్త్వేనసిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి) ౩౦

శం.— నైతథ్యేకృతవ్యాఖ్యానౌశ్లోకావిహసంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేనపఠితౌ. ౩౧-౩౨

ఆ.— అస్తుతర్హిమోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం- తత్రాహ (ఆదావితి) యదిత్యాపరోదకాదిగృహ్యతే. తథా- వస్తుతోనాస్త్యేవేతియా వత్. వితథైః- తైరేవమరీచ్యుదకాదిభిస్సాదృశ్యం- ఆద్యన్తవత్త్వం. విమతామోక్షాదయోనపరమార్థసన్తోభవితుమర్హన్తి- ఆద్యన్తవత్త్వాత్- మరీ చ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథంతర్హిమోక్షాదీనామపితథాత్వప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవితథాఇతి) లక్షితాః- మూఢైరవిచారకైరితిశేషః. ౩౧

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౩౨
సర్వే ధర్మా మృషా స్వప్నే కాయస్యాన్తర్నిదర్శనాత్। సంవృతేఽస్మిన్ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః॥ ౩౩
న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్గతౌ। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౩౪
మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య సమ్బుద్ధో న ప్రపద్యతే। గృహీతం చాపి యత్కిఞ్చిత్ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥ ౩౫
స్వప్నే చావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్। యథా కాయస్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకమ్॥ ౩౬
గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్ధేతుస్స్వప్న ఇష్యతే। తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమిష్యతే॥ ౩౭

ఆ.— ఉపరోదకాదీనాం స్నానపానాదిప్రయోజనానుపలమ్భాత్, నోక్తస్వర్గాదీనాం కుసుమాని ప్రాప్తిప్రకారాణాం ప్రతిలమ్భాత్, స్వప్నే మోక్షాదివైతథ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) తేషాం- మోక్షాదీనామితియావత్. పునరుక్తిశఙ్కాం వారయతి (నైరర్థక్యమితి) ౩౨

శం.— ఽనిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతేభూతదర్శనాదిత్వయముక్తం ప్రపఞ్చ్యతేఽపి నైరర్థక్యైః. ౩౩

ఆ.— కించ- యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం- తస్య జాగరితేఽపి తుల్యత్వాజ్జన్మాదిరహితం సంవిన్మాత్రం ఏవ తత్త్వమితి ప్రతిపాదయతి ఇత్యాహ (సర్వే ఇతి) యది దేహాన్తర్దర్శనాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యేష్టం- తర్హి వైరాజదేహే సర్వస్య జాగరితస్య దర్శనాత్ మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః. కించ- యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్య యద్యభీష్టం- తర్హి సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యగాత్మని బ్రహ్మణ్యఖణ్డైకరసే భూతానాం విష్వగాత్మనాం దర్శనం సకుతోఽపి స్యాత్- బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ (సంవృత ఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాముత్తరశ్లోకానాం జాగ్రత్స్వప్నమిథ్యాత్వప్రతిపాదకానాం తాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) ౩౩

శం.— జాగరితే గత్వాగమనకాలౌ నియతౌ - దేశః ప్రమాణతోఽయం. తస్యానియమాత్- నియమస్యాభావాత్ స్వప్నే న దేశాన్తరగమనమిత్యర్థః. ౩౪

ఆ.— ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (నయుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నే దేశాన్తరగతౌ నియతకాలాభావాన్న దేశాన్తరదర్శనం యుక్తం - తథా మరణాదూర్ధ్వమర్చిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం- కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కించ-యదేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి- ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టం- తథా యస్మిన్దేశే స్థితస్సంసారమనుభవతి- బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్దేహే దేశే నాస్తి- పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానాత్. అతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్యార్థాన్తరం కథయతి (జాగరితఇతి) ౩౪

శం.— మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్రితదేవమన్త్రణం ప్రతిబుద్ధో న ప్రపద్యతే. గృహీతం చ యత్కిఞ్చిత్- హిరణ్యాదిన ప్రాప్నోతి. అతశ్చ న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౩౫

ఆ.— కించ- యథా స్వప్నే విసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం- తథా జాగరితేఽపి గన్ధర్వనగరాదేస్తస్య విసంవాదిత్వాత్ బ్రహ్మణో విద్యయా సమాలోచ్య విద్యానివృత్తౌ ప్రతిబుద్ధో నైవ శ్రేయస్సాధ్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే- సర్వస్య నిత్యత్వాత్- ఇత్యర్థః. శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ ప్రాక్సైవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరితి) కించ- స్వప్నే యదేవ గృహీతం సుపదేశాదివిద్యాన్నస్య పశ్యతి- తత్త్వాధ్యయనాద్యభావాత్ (గృహీతం చేతి) అథవా - లోకదృష్ట్యా యత్కిఞ్చిత్ గృహీతం వస్తు తత్సర్వమపి - విద్యయా నష్టం భవతి ప్రతిబుద్ధోఽనన్యస్య ప్రత్యగాత్మనస్స్వసమ్బన్ధిత్వేనాధిగచ్ఛతి - తేన తదాభాసమాత్రమేవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) ౩౫

శం.— స్వప్నే చ అటన్ దృశ్యతే యః కాయః- సోఽవస్తుకః- తతోఽన్యస్య- స్వాపదేశస్థస్య స్వప్నద్రష్టురన్యస్య దర్శనాత్. యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽసన్-తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేఽపి- చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాదసజ్జాగరితమపి ప్రకరణార్థః. ౩౬

ఆ.— కించ- స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేనసన్ వ్యాప్రియతే- స మిథ్యా - పృథగన్యస్య సుప్తస్య దేహస్య దర్శనాత్. తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా దృశ్యతే- స మిథ్యా కల్ప్యతే-పృథగేవ సాక్షిణో బ్రహ్మణ్యశరీరస్యాసఙ్గత్వాదిత్యాహ(స్వప్నే చేతి) కించ- యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా- తథా చిత్తదృశ్యం- జడం సర్వమవస్తుకం- మిథ్యాభూతమేష్టవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్ధస్యాక్షరాణి యోజయతి (స్వప్నఇతి) ఉత్తరార్ధగతాని వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (స్వప్నేతి) ౩౬

శం.— ఇతశ్చాసత్త్వం జాగ్రద్వస్తునః- జాగరితవత్- జాగరితస్యేవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ స్వప్నస్య - తత్ - జాగరితం హేతురస్య. స్వప్నస్తద్ధేతుః- జాగరితకార్యమిష్యతే. తద్ధేతుత్వాత్- జాగరితకార్యత్వాత్తస్యైవ- స్వప్నదృశ ఏవ సజ్జాగరితం- న త్వన్యేషాం-య

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజం సర్వముదాహృతమ్। నచభూతాదభూతస్యసమ్భవోఽస్తికథంచన॥ ౩౮
అసజ్జాగరితేదృష్ట్వాస్వప్నేపశ్యతితన్మయః। అసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యతి॥ ౩౯
నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ సదసద్ధేతుకంతథా। సచ్చసద్ధేతుకంనాస్తిసద్ధేతుకమసత్కుతః॥ ౪౦

థాస్వప్న ఇత్యభిప్రాయః. యథాస్వప్నస్స్వప్నదృశఏవసన్ సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే- తథాతత్కారణత్వాత్సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసనం. నతుసాధారణంవిద్యమానవస్తు- స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః. ౩౭

ఆ — యథాజాగరితం- తథాస్వప్నోగృహ్యతే- తథాస్వప్నస్యజాగరితకార్యత్వాద్యస్స్వప్నద్రష్టాతస్యైవజాగరితంసదితిస్వప్నవత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కించ- జాగరితస్యవిద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వంవస్తునోనాస్తి- స్వప్నకారణత్వాత్. కింతుతథాభాసమానత్వమిత్యాహ (తద్ధేతుత్వాదితి) జాగరితస్యవస్తుతోఽసత్త్వేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయన్ పూర్వార్థంయోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్థంయోజయతి (తద్ధేతుత్వాదితి) సతిప్రమాతరిబాధ్యత్వంస్వప్నస్యమిథ్యాత్వం- జాగరితస్యపునస్తదనుపలమ్భాత్పరమార్థతస్సత్త్వం - కార్యస్యమిథ్యాత్వేకారణస్యాపిమిథ్యాత్వమితిమానాభావాత్. నహిసర్వసాధారణంవిద్యమానంచజాగరితంమిథ్యాభవితుంయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేత్యాదినా) ౩౭

శం.— ననుస్వప్నకారణత్వేజాగరితవస్తునోనస్వప్నవదవస్తుత్వం- అత్యన్తచలోహిస్వప్నః - జాగరితంతుస్థిరంలక్ష్యతే. సత్యమేవావివేకినాంస్యాత్-వివేకినాంతునకస్యచిద్వస్తునఉత్పాదఃప్రసిద్ధః. అతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్మైవసర్వమిత్యజంసర్వముదాహృతం వేదాన్తేషు ‹‹సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజ›› ఇతి. యదపిమన్యసే- జాగరితాత్సతోఽసంస్స్వప్నోజాయత ఇతి- తదసత్ - నభూతాత్ - విద్యమానాదభూతస్య- అసతస్సంభవోఽస్తిలోకే. నహ్యసతశ్శశవిషాణాదేస్సంభవోదృష్టఃకథంచిదపి. ౩౮

ఆ.— కార్యకారణభావేపిస్వప్నజాగరితయోర్నమిథ్యాత్వమవిశిష్టం - అత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తుకార్యకారణత్వంసత్యాసత్యయోరేవస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం- తద్దురుక్తమిత్యాహ (నచేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) కిమిదంవైలక్షణ్యమవివేకినాంప్రతిభాతి - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ద్వితీయభాగమాకాఙ్క్షాద్వారావిభజతే (యదపీత్యాదినా) సమ్భవోనాసతోఽస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) కథంచిదపి-సతోఽసతోవేత్యర్థః. ౩౮

శం.— నన్వుక్తంత్వయైవస్వప్నోజాగరితకార్యమితి- తత్కథముత్పాదోఽప్రసిద్ధఇతి. ఉచ్యతేశృణుతత్ర - యథాకార్యకారణభావోఽస్మాభిరభిప్రేతఇతి. అసత్ - అవిద్యమానంరజ్జుసర్పవద్వికల్పితంవస్తుజాగరితేదృష్ట్వాతద్భావభావితః - తన్మయస్స్వప్నేజాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణవికల్పయన్ పశ్యతి. తథాఽసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యత్యవికల్పయన్. చశబ్దాత్తథాజాగరితేపిదృష్ట్వాస్వప్నేనపశ్యతికదాచిదిత్యర్థః. తస్మాజ్జాగరితంస్వప్నహేతురుచ్యతే- నతుపరమార్థసదితికృత్వా. ౩౯

ఆ.— యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం - తదయుక్తం - స్వప్నజాగరితయోస్త్వయాకార్యకారణత్వాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసదితి) జాగరితేదృష్టస్యస్వప్నేదర్శనాత్ జాగరితస్యస్వప్నంప్రతికారణత్వంచేత్ - తర్హిస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తస్యజాగరితంప్రతికారణత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్స్వప్నేపీతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధేచోదితేపరిహారేకథ్యమానేసమనస్సమాధానంప్రార్థయతే (శృణ్వితి) తమేవప్రకారంప్రకటయన్నక్షరాణియోజయతి (అసదితి) తుచ్ఛత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (రజ్జ్వితి) దర్శనస్యాభాసత్వంసూచయతి (వికల్పితమితి) యథాజాగ్రద్దృష్టస్యవిశేషస్యస్వప్నేదర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనస్స్వప్నోజాగరితకార్యత్వేనవ్యవహ్రియతే - తథాస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తత్కార్యత్వంజాగరితస్యప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యద్వితీయార్థంవ్యాచష్టే (తథేతి) యత్తుస్వప్నజాగరితయోరుక్తంకార్యకారణత్వం - తదపిననియతమితినిపాతార్థంకథయతి (చశబ్దాదితి) తస్మాత్- ప్రాయశస్స్వప్నస్యజాగ్రద్వాసనాధీనత్వాదితియావత్. జాగరితస్యపరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్యస్వప్నస్యాపితాదాత్మ్యతథాత్వంవివక్షిత్వాకార్యకారణత్వప్రథాకథనంనభవతీతివ్యావర్త్యంకథయతి (నత్వితి) ౩౯

శం.— పరమార్థతస్తునకస్యచిత్కేనచిదపిప్రకారేణకార్యకారణభావఉపపద్యతే. కథం. నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ - శశవిషాణాదిహేతుః-కారణంయస్యాసతఏవ ఖపుష్పాదేః- తదసద్ధేతుకమసన్నవిద్యతే. తథాసదపి- ఘటాదివస్తుఅసద్ధేతుకం- శశవిషాణాదికార్యంనాస్తి. తథాసచ్చ- విద్యమానంఘటాదివస్త్వన్తరకార్యంనాస్తి. సత్కార్యమసత్కుతఏవసమ్భవతి. నచాన్యః కార్యకారణభావస్సంభవతి- శక్యోవాకల్పయితుం. అతోవివేకినామసిద్ధఏవకార్యకారణభావఃకస్యచిదిత్యభిప్రాయః. ౪౦

ఆ.— వ్యవహారదృష్ట్యాకార్యకారణత్వంస్వప్నజాగరితయోరుక్తం- తత్త్వదృష్ట్యాత్వప్రసిద్ధమేవక్వచిదపికార్యకారణత్వమితివదన్ వస్తునోఽజ్ఞాతాదవస్తునైవకార్యంభవతీతిమతంవ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తుసదేవకార్యంజాయతేఽసత్యాదితిమన్యసే- తాన్ప్రత్యాహ

విపర్యాసాద్యథా జాగ్రదచిన్త్యాన్భూతవత్స్పృశేత్ । తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి॥ ౪౧
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుత్వవాదినామ్ । జాతిస్తు దేశితా బుద్ధైరజాతేస్త్రసతాం సదా॥ ౪౨
అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే। జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి దోషోఽప్యల్పో భవిష్యతి॥ ౪౩
ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీ యథోచ్యతే। ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే॥ ౪౪

(సదితి) తథైవ సేనాస్తిత్వేతదసత్కృష్యతే. [illegible] (సచ్చేతి) [illegible] (సద్ధేతుకమితి) [illegible] (పరమార్థత స్త్వితి) [illegible] (నాస్తీత్యాదినా) [illegible] (విపర్యాసాదితి) [illegible] ౪౦

శం.— [illegible] ౪౧

ఆ.— [illegible] (విపర్యాసాదిత్యాదినా) [illegible] ౪౧

శం.— [illegible] ౪౨

ఆ.— [illegible] (ఉపలమ్భాదితి) [illegible] (తామితి) [illegible] (లేశితి) [illegible] (ఉపాయమ్) ౪౨

శం.— [illegible] ౪౩

ఆ.— * ఉపరమన్తరం [illegible] భవతీత్యాది శ్రుతిభ్యో [illegible] తథాచ శ్రోత్రియాణాం [illegible] (అజాతేరితి) [illegible] (దోషోఽపీతి) [illegible] (యోషేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (యద్యపీతి) [illegible] ౪౩

శం.— నన్నూపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్త్వితి. న- ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్. కథం వ్యభిచార ఇతి. ఉచ్యతే- ఉపలభ్యతే హి మాయాహస్తీ హస్తీవ, హస్తినమివాత్ర సమాచరన్తి బన్ధనారోహణాదిహస్తిసమ్బన్ధిభిర్ధర్మైః, హస్తీతి చోచ్యతే అసన్నపి,

జాత్యాభాసంచలాభాసంవస్త్వాభాసంతథైవచ।అజాచలమవస్తుత్వంవిజ్ఞానంశాన్తమద్వయమ్॥ ౪౫
ఏవంనజాయతేచిత్తమేవంధర్మాఅజాస్స్మృతాః। ఏవమేవవిజానన్తోనపతన్తివిపర్యయే॥ ౪౬
ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితంయథా। గ్రహణగ్రాహకాభాసంవిజ్ఞానస్పన్దితంతథా॥ ౪౭
అస్పన్దమానమలాతమనాభాసమజంయథా। అస్పన్దమానంవిజ్ఞానమనాభాసమజంతథా॥ ౪౮

యథా- తథైవోపలమ్భాత్సమాచారాత్ ద్వైతం-భేదరూపమస్తీత్యుచ్యతే తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారాద్ద్వైతవస్తుసద్భావే హేతూ భవత ఇత్యభిప్రాయః. ౪౪

ఆ. యస్తు హేతుభ్యాం ద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తం తద్దూషయతి (ఉపలమ్భాదితి) శ్లోకం వ్యాచష్టే (నాస్తీ) ... శఙ్కామనూద్య దూషయతి (నాస్తీత్యాదినా) వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలమ్భసమాచారౌ మాయాహస్త్యాదౌ వస్తుత్వాభావేఽపి భవతః- తథా ద్వైతేఽపి న తావద్వస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౪౪

శం.— కిం పునః పరమార్థసద్వస్తు- యదాస్పదా జాత్యాద్యసద్బుద్ధయ ఇతి. ఆహ-అజాతి సజ్జాతివదవభాసత ఇతి జాత్యాభాసం. తద్యథా- దేవదత్తో జాయత ఇతి. చలాభాసం- చలనమివాభాసత ఇతి. యథా- స ఏవ దేవదత్తో గచ్ఛతీతి. వస్త్వాభాసం- వస్తు- ద్రవ్యం, ధర్మి, తద్వదవభాసత ఇతి వస్త్వాభాసం. యథా- స ఏవ దేవదత్తో గౌరో దీర్ఘ ఇతి. జాయతే దేవదత్తః స్పన్దతే దీర్ఘో గౌర ఇత్యేవమవభాసతే- పరమార్థతస్త్వజమచలమవస్తుత్వం- అద్రవ్యం చ. కిం తదేవం ప్రకారం. విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిః. జాత్యాదిరహితత్వాచ్ఛాన్తం అత ఏవాద్వయం చ తదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— భూతదర్శనావష్టమ్భేన నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదన్తశ్లోకైః ప్రపఞ్చితం- సంప్రతి భూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కిం పునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వాభ్యాం దేవదత్తస్య గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం స్ఫుటీక్రియతే. పూర్వార్ధార్థానువాదేనాపరార్ధం యోజయతి (జాయత ఇత్యాదినా) విశేష్యం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్దిశతి (కిం తదిత్యాదినా) ౪౫

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న జాయతే చిత్తం. ఏవం ధర్మాః- ఆత్మానోఽజాః స్మృతా బ్రహ్మవిద్భిః. ధర్మా ఇతి బహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః. ఏవమేవ- యథోక్తం విజ్ఞానం జాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వం విజానన్తస్త్యక్తబాహ్యైషణాః పునర్న పతన్త్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే- విపర్యయే. *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. ౪౬

ఆ.— బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఏవం నేతి) చిత్ప్రతిబిమ్బానాం జీవానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) కార్యకారణభావస్య దూషణత్వాదయో యథోక్తా హేతవః. చిత్తం- చైతన్యం. బ్రహ్మేతి యావత్. (ఏవమితి) ప్రతిబిమ్బానాం బిమ్బమాత్రత్వాత్, జీవానామపి ప్రతిబిమ్బకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యర్థః. అద్వయస్య బహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ధర్మా ఇతీతి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మేత్యర్థః. యథోక్తజ్ఞానే ముఖ్యానధికారిణో వ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాం సంసారసన్తతిసాభావే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తం పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయిష్యన్నాహ- యథాహి లోకే ఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితం- ఉల్కాచలనం- తథా గ్రహణగ్రాహకాభాసం - విషయివిషయాభాసమిత్యర్థః. కిం తత్. విజ్ఞానస్పన్దితం- స్పన్దితమివ స్పన్దితమవిద్యయా. నహ్యచలస్య విజ్ఞానస్య స్పన్దనమస్తి- *అజాచలమితి హ్యుక్తం. ౪౭

ఆ.— విజ్ఞానమజమచలమేవ జాత్యాభాసం చేత్యుక్తం- తదిదానీం దృష్టాన్తేన ప్రపఞ్చయతి (ఋజువక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసోఽవివర్తః. తదత్ర విజ్ఞానస్య స్పన్దితత్వం. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యథోక్తమితి) తత్ర దృష్టాన్తభాగం వ్యాచష్టే (యథాహీతి) దార్ష్టాన్తికం యోజయతి (తథేతి) కిమిత్యవిద్యామన్తరేణ ముఖ్యమేవ స్పన్దనం విజ్ఞానస్య నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) నిరవయవస్య విభునో విజ్ఞానస్య వస్తుతశ్చలనవికల్పస్యావిద్యమానత్వమేవ స్పన్దనమిత్యత్ర వాక్యోపక్రమానుకూల్యం కథయతి (అజేతి) ౪౭

శం.— అస్పన్దమానం- స్పన్దనవర్జితం తదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానం అనాభాసమజం యథా-తథాఽవిద్యయా స్పన్దమానమవిద్యోపరమే అస్పన్దమానం జాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలం భవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

ఆ.— విజ్ఞానం శాన్తమిత్యుక్తం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (అస్పన్దమానమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అస్పన్దమానమిత్యాదినా) తథా విద్యయేత్యత్రావిద్యయేతి చ్ఛేదః. ౪౮

అలాతే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్స్పన్దాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే॥ ౪౯
న నిర్గతా అలాతాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। విజ్ఞానేఽపి తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతః॥ ౫౦
విజ్ఞానే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్స్పన్దాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే॥ ౫౧
న నిర్గతా విజ్ఞానాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। కార్యకారణతాభావాద్యతోఽచిన్త్యాస్సదైవ తే॥ ౫౨
ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుస్స్యాదన్యదన్యస్య చైవ హి। ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే॥ ౫౩

శం.— కించ- తస్మిన్నేవాలాతే స్పన్దమానే ఋజువక్రాద్యాభాసా అలాతాదన్యతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతే నైవ భవన్తీతి నాన్యతోభువః। న చ తస్మాన్నిస్స్పన్దాదలాతాదన్యత్ర నిర్గతాః. న చ నిస్స్పన్దమలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే. ౪౯

ఆ.— అలాతదృష్టాన్తే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశఙ్కాయాం నిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ (అలాతేతి) యదా ఖల్వలాతం స్పన్దమానమవతిష్ఠతే- తదా తస్మిన్నన్యతః- దేశాన్తరాదాగత్యాభాసా భవన్తీతి న శక్యం వక్తుం- ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానవగమాత్. యదా తదైవాలాతం నిస్స్పన్దనం- స్పన్దనవర్జితం వర్తతే- తదా తతోఽన్యత్రాభాసా భవన్తీత్యపి న యుక్తం వక్తుం- అనుపలమ్భావిశేషాత్. న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయన్తే- తదనుపాదానత్వాత్. యది హి స్పన్దననిమిత్తమలాతముపాదానం- తదా నిమిత్తాభావమాత్రాన్నైమిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాః స్పన్దనాభావేఽప్యలాతే భవేయురిత్యర్థః. ఇతశ్చ దృష్టాన్తే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వన్తరమేవ స్పష్టయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానుపలమ్భో హేతుః కర్తవ్యః. అనుపలబ్ధిమేవ హేతూకృత్య తృతీయపాదార్థమాహ (న చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (న చ నిస్స్పన్దమితి) ౪౯

శం.— కించ- న నిర్గతా అలాతాత్త ఆభాసా గృహాదివ- ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వం. తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః. ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేః వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః. వస్తునో హి ప్రవేశాదిసమ్భవతి - నావస్తునః. విజ్ఞానేఽపి జాత్యాద్యాభాసాస్తథైవ స్యుః- ఆభాసస్యావిశేషతః- తుల్యత్వాత్. ౫౦

ఆ.— ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దృష్టాన్తే నిర్గమనప్రవేశయోరసమ్భవం సాధయతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తస్థానాభాసధర్మాన్దార్ష్టాన్తికేఽపి జాత్యాద్యాభాసా మిథ్యైవ భవేయురిత్యాహ (విజ్ఞానేఽపీతి) ఋజువక్రాద్యాకారేషు జాత్యాద్యాకారేషు చాభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవ పూర్వార్ధయోజనయా విశదయతి (నేతి) ఋజువక్రాద్యాభాసానాం వస్తుతోఽభావేఽపి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తునో హీతి) ద్వితీయార్ధం దార్ష్టాన్తికమాదత్తే (విజ్ఞానేఽపీతి) ౫౦

శం.— కథం తుల్యత్వమితి. ఆహ- అలాతేన సమానం సర్వం విజ్ఞానస్య. సదాఽచలత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః. జాత్యాద్యాభాసా విజ్ఞానేఽచలే కిం కృతా ఇత్యాహ- కార్యకారణతాభావాత్- జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచిన్త్యాస్తే యతస్సదైవ. యథాఽసత్స్వృజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే- తథాఽసత్స్వేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్మిథ్యైవేతి సముదాయార్థః. ౫౧-౫౨

ఆ.— తుల్యత్వం సార్ధేనోత్తరశ్లోకేన సాధయతి (కథమిత్యాదినా) న హి తస్మిన్విజ్ఞానే యథా కథంచిచ్చలనవతి తతోఽన్యస్మాత్కుతశ్చిదాగత్య జాత్యాద్యాభాసాస్తత్ర భవితుమర్హన్తి- తథా ప్రథాఽభావాత్. న చ తస్మాద్విజ్ఞానాదచలత్వేనావస్థితాదన్యత్రాభాసా భవితుమర్హన్తి- ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాత్. నాపి తదైవ విజ్ఞానం ప్రవిశన్తి- తస్య తేషామనుపాదానత్వానవగమాత్. న చ తే విజ్ఞానే ప్రవేష్టుం నిర్గన్తుం వా పారయన్తి- తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః. కథం తర్హి విజ్ఞానే ప్రథా తేషామిత్యాశఙ్క్య మిథ్యైవేత్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య చ కార్యకారణతాయా దుర్వచనత్వాదాభాసాస్సర్వదైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాన్మాయామయాః స్వప్నాదిబుద్ధిష్వేవ భవన్తీత్యర్థః. సార్ధశ్లోకతాత్పర్యమాహ (అలాతేనేతి) తర్హి సక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) యది విజ్ఞానమచలమభీష్టం- తర్హి తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశఙ్క్యాన్తిమార్ధేన పరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసా ఇత్యాదినా) యతస్సదైవాచిన్త్యాః- అతో మృషైవేతి శేషః. సర్వశ్లోకతాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా) ౫౧-౫౨

శం.— అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం. తత్ర యైరపి కార్యకారణభావః కల్ప్యతే- తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః- కారణం స్యాత్- న తు తస్యైవ తత్. నాప్యద్రవ్యం కస్యచిత్కారణం స్వతన్త్రం దృష్టం లోకే. న చ ద్రవ్యత్వం ధర్మాణాం- ఆత్మనాముపపద్యతే- అన్యత్వం వా కుతశ్చిత్- యేనాన్యస్య కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపద్యేత. అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కస్యచిత్కార్యం కారణం వాత్మేత్యర్థః. ౫౩

ఆ.— యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి- తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానం, అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః, న చైవమాత్మనో ద్రవ్యత్వం- యేన సమవాయిత్వం. న చ

ఏవంనచిత్తజాధర్మాశ్చిత్తంవాపినధర్మజం। ఏవంహేతుఫలాజాతింప్రవిశన్తిమనీషిణః॥ ౫౪
యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః। క్షీణేహేతుఫలావేశేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః॥ ౫౫
యావద్ధేతుఫలావేశఃసంసారస్తావదాయతః। క్షీణేహేతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే॥ ౫౬
సంవృత్యాజాయతేసర్వంశాశ్వతంనాస్తితేనవై। సద్భావేనహ్యజంసర్వముచ్ఛేదస్తేననాస్తివై॥ ౫౭

తద్రూపాణాంక్వచిదసమవాయిత్వం- గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్యతస్మిన్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణియోజయతి (అజమిత్యాదినా) అవయవావయవిభాగవిరహిత్వమజత్వం. ఏకత్వంగుణగుణిభావశూన్యత్వం. తత్రైత్యాత్మతత్త్వంపరామృశ్యతే. తత్రకార్యకారణభావందూషయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (తేషామితి) అద్రవ్యస్యాపిరూపాదస్తన్త్వాదిద్వారాపటశౌక్ల్యాదౌకారణత్వందృష్టమిత్యతోవిశినష్టి (స్వతన్త్రమితి) అస్తుతర్హిద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేనచాత్మన్యపికార్యత్వం. నేత్యాహ (నచేతి) నహితత్రగుణవత్త్వేనద్రవ్యత్వం- నిర్గుణత్వాత్. నాపిసమవాయిత్వేనతథాత్వం- అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసక్తాత్. నచతత్రకుతశ్చిదన్యత్వం- సర్వస్యసన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్. అతోనతత్రకారణత్వంకార్యత్వంవాప్రతిపత్తుంశక్యమితిఫలితమాహ (అతఇతి) ౫౩

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యోహేతుభ్యఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవచిత్తమితినచిత్తజాబాహ్యధర్మాః. నాపిబాహ్యధర్మజంచిత్తం. విజ్ఞానస్వరూపాభాసమాత్రత్వాత్సర్వధర్మాణాం. ఏవంనహేతోఃఫలంజాయతే- నాపిఫలాద్ధేతురితిహేతుఫలయోరజాతిం- హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి- అధ్యవస్యన్తి. ఆత్మనిహేతుఫలయోరభావమేవప్రతిపద్యన్తేబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. ౫౪

ఆ.— చికీర్షితకుమ్భసంవేదనసమనన్తరంకుమ్భస్సమ్భవతి- సముత్పత్స్యాసౌకర్యతయాస్వసంవిదంజనయతీతివ్యవహారోపినోపపద్యతే- కస్యచిదపివిద్వద్దృష్ట్యసరోధేనానన్యత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చధర్మాదేశ్శరీరాదేశ్చకార్యకారణభావోవిద్వద్దృష్ట్యాపురస్తాన్నిరస్తః- సోస్యస్యత్వాభావేనసిధ్యతీత్యాహ (ఏవంహేత్విని) తత్రపూర్వార్ధంయోజయతి (ఏవమిత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్యనిర్వికారత్వమద్రవ్యత్వమనన్యత్వమిత్యాదయోయథోక్తాహేతవః. బాహ్యధర్మాః- ఘటాదయోనాత్మనః. నచధర్మశబ్దితానాంజీవానాంచిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనోజన్మేతియుక్తం- తేషాంప్రతిబిమ్బకల్పానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవంనేతి) ౫౪

శం.— యేపునస్తౌహేతుఫలయోరభినివిష్టాః- తేషాంకింస్యాదితి. ఉచ్యతే- ధర్మాధర్మాఖ్యహేతోరహంకర్తా - మమధర్మాధర్మౌ - తత్ఫలంకాలాన్తరేక్వచిత్ప్రాణినికాయేజాతోభోక్ష్యఇతియావద్ధేతుఫలయోరావేశః- హేతుఫలాగ్రహః. ఆత్మన్యధ్యారోపణం. తచ్చిత్తతేత్యర్థః తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవః - ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫలస్యచానుచ్ఛేదేనప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యదాపునర్మన్త్రౌషధివీర్యేణేవగ్రహావేశోయథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోపనీతోభవతి- తదాతస్మిన్క్షీణేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః. ౫౫

ఆ.— నఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నాపిఫలంహేతోరితితత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టం- ఇదానీంముముక్షూణాంతదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థంతదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవానుద్భవాదర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాప్రదర్శనపురస్సరంవివృణోతి (యేపునరిత్యాదినా) ౫౫

శం.— యదిహేతుఫలోద్భవః- కోదోషఇతి. ఉచ్యతే- యావత్సమ్యగ్దర్శనేనహేతుఫలావేశోననివర్తతే - అక్షీణః. సంసారస్తావదాయతః- దీర్ఘోభవతీత్యర్థః. క్షీణేపునస్తౌహేతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే- కారణాభావాత్. ౫౬

ఆ.— అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవేకింభవతి- తదాహ (యావదితి) అభినివేశనివృత్త్యాతదనుద్భవేవాకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షీణఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధంయోజయతి (యదీతి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (క్షీణేపునరితి) ౫౬

శం.— నన్వజాదాత్మనోన్యన్నాస్త్యేవ- తత్కథంహేతుఫలయోస్సంసారస్యచోత్పత్తివినాశావుచ్యేతేత్వయా. శృణు- సంవృత్యా-సంవరణంసంవృతిః- అవిద్యావిషయోలౌకికవ్యవహారః. తయాసంవృత్యాజాయతేసర్వం. తేనావిద్యావిషయేశాశ్వతం - నిత్యంనాస్తివై. అతఉత్పత్తివినాశలక్షణస్సంసారఆయతఇత్యుచ్యతే. పరమార్థసద్భావేనత్వజంసర్వమాత్మైవయస్మాత్ - అతోజాత్యభావాదుచ్ఛేదఃతేననాస్తివైకస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

ఆ.— కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతాకుతోజన్మనాశౌవ్యవహ్రియేతే- తత్రాహ (సంవృత్యేతి) అవిద్యయాసర్వస్యజాయమానత్వేసత్యవిద్యావిషయేనిత్యంనామనాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తుసర్వమజంకూటస్థమాస్థీయతే- తేనకల్పనాంవినావినాశోనాస్త్యేవహేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి) పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) నతావదాత్మనోజన్మవినాశౌ- తస్యకూటస్థత్వాత్. నాపితతోన్యస్యతౌయుక్తౌ- తస్యాద్వితీయత్వాత్. తథాచహేత్వాదేర్బన్ధస్యజన్మనాశౌనత్వయావక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానేసమాధానేమనస్సమాధానమర్థయ

ధర్మాయఇతిజాయన్తేజాయన్తేతేనతత్త్వతః। జన్మమాయోపమంతేషాంసాచమాయానవిద్యతే॥ ౫౮
యథామాయామయాద్బీజాజ్జాయతేతన్మయోఽఙ్కురః। నాసౌనిత్యోనచోచ్ఛేదీతద్వద్ధర్మేషుయోజనా॥ ౫౯
నాజేషుసర్వధర్మేషుశాశ్వతాశాశ్వతాభిధా। యత్రవర్ణానవర్తన్తేవివేకస్తత్రనోచ్యతే॥ ౬౦
యథాస్వప్నేద్వయాభాసంచిత్తంచలతిమాయయా।తథాజాగ్రద్ద్వయాభాసంచిత్తంచలతిమాయయా॥౬౧
అద్వయంచద్వయాభాసంచిత్తంస్వప్నేనసంశయః।అద్వయంచద్వయాభాసంతథాజాగ్రన్నసంశయః॥౬౨
స్వప్నదృక్ప్రచరన్స్వప్నేదిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥ ౬౩

తే (శృణ్వితి) తత్ర పూర్వభాగాక్షరార్థం కథయతి (సంవృత్యేత్యాదినా) అవిద్యావిషయే నిత్యస్య వస్తునోఽభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ (పరమార్థేతి) జాత్యభావః - జన్మాదివిక్రియాఽభావః. తమేవోచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి (తేనేతి) యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవన్ వివేకీ నాస్తి భుజఙ్గో రజ్జురేషా కథం వృథైవ బిభేషీతి భ్రాన్తమభిదధాతి - భ్రాన్తస్తు స్వకీయాదపరాధాదేవ భుజఙ్గం పరికల్ప్య భీతస్సన్ పలాయతే. న చ తత్ర వివేకినో వచనం పూర్వదృష్ట్యా విరుధ్యతే - తథా పరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనం వ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమితి భావః. ౫౭

శం.— యేఽప్యాత్మనోఽన్యే చ ధర్మా జాయన్త ఇతి కల్ప్యన్తే - త ఇతి - ఏవం ప్రకారా యథోక్తా సంవృతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి సంవృత్యైవ ధర్మా జాయన్తే. న తే తత్త్వతః - పరమార్థతో జాయన్తే. యత్పునస్తత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం - ధర్మాణాం యథోక్తానాం - యథా మాయయా జన్మ - తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యం. మాయా నామ వస్తు తర్హి. నైవం - సా చ మాయా న విద్యతే. మాయేత్యవిద్యమానస్యాఖ్యేత్యభిప్రాయః. ౫౮

ఆ.— * సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం - తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి (ధర్మా ఇతి) తత్రాద్యం పాదం విభజతే (యేఽపీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితిశబ్దస్య దర్శయతి (త ఇత్యేవం ప్రకారా ఇతి) ఏవం ప్రకారత్వమేవ స్ఫోరయతి (యథోక్తేతి) అనన్తరప్రకృతా సంవృతిరితి శబ్దేనోక్తా - తథా చ సంవృత్యైవ తే ధర్మా జాయన్తే - న తు తేషాం తత్త్వతో జన్మాస్తీత్యర్థః. న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (పరమార్థత ఇతి) సంవృత్యాపి జన్మ పారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి (యత్పునరితి) ప్రత్యేతవ్యం - జన్మేతి శేషః. చతుర్థపాదార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (మాయేత్యాదినా) ౫౮

శం.— కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేతి. ఆహ - యథా మాయామయాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతే తన్మయః - మాయామయోఽఙ్కురః - నాసావఙ్కురో నిత్యః - న చోచ్ఛేదీ - వినాశీ వా. అభూతత్వాదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా - యుక్తిః. న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మ నాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

ఆ.— * జన్మ మాయోపమం తేషామిత్యుక్తం - తదపి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాం దర్శయన్ యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ౫౯

శం.— పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతోఽశాశ్వత ఇతి వా నాభిధా - నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. యత్ర - యేషు. వర్ణ్యన్తే యైరర్థాస్తే వర్ణాః - శబ్దాః న ప్రవర్తన్తేఽభిధాతుం. ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. ఇదమేవమితి వివేకః - వివిక్తతా తత్ర నిత్యోఽనిత్య ఇతి నోచ్యతే. * యతో వాచో నివర్తన్త ఇతి శ్రుతేః. ౬౦

ఆ.— యదుక్తం * సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి - తత్ప్రపఞ్చయతి (నాజేష్వితి) ఆత్మని నిత్యానిత్యకథానావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ (యత్రేతి) శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) (తత్రేతి) ప్రకృతేషు ధర్మేష్వితి యావత్. ఆత్మని నిత్యానిత్యకథాఽభావేఽశబ్దగోచరత్వం హేతుః. తత్ర ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) ౬౦

శం.— యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం పరమార్థతోఽద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య - తన్మనసస్స్పన్దనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి. ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ. ౬౧-౬౨

ఆ.— ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిశ్శబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యతామాచరతీత్యాశఙ్క్య చిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసుస్థరం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపం ద్వైతమితి సదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వప్నే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్య చిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేఽపి జాగరితే కథం తథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్వయం చేతి) పౌనరుక్త్యం శ్లోకయోరాశఙ్క్య శఙ్కాన్తరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితి మన్వానస్సన్నాహ (యత్పునరితి) ౬౧-౬౨

శం.— ఇతశ్చ వాగ్గోచరస్యాభావో ద్వైతస్య - స్వప్నాన్ పశ్యతీతి స్వప్నదృక్ ప్రచరన్ - పర్యటన్ స్వప్నే - స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్ - వర్తమానాన్ జీవాన్ - ప్రాణినోఽణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వా యాన్ సదా పశ్యతీతి. ౬౩

స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంస్వప్నదృక్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౪
చరఞ్జాగరితేజాగ్రద్దిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥౬౫
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంజాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౬
ఉభేహ్యన్యోన్యదృశ్యేతేకింతదస్తీతిచోచ్యతే। లక్షణాశూన్యముభయంతన్మతేనైవగృహ్యతే॥ ౬౭

ఆ.— వాచోగోచరీభూతస్యద్వైతస్యాసత్త్వేహేత్వన్తరమాచక్షాణోదృష్టాన్తమాచష్టే (స్వప్నదృగితి) యాన్పశ్యతి- తేనవిద్యన్తేపృథగిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయన్నక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నానితి)నతేవిద్యన్తఇతి పూర్వవదన్వయః. ౬౩

శం.— యద్యేవం- తతఃకిం. ఉచ్యతే- స్వప్నదృశ్చిత్తం- స్వప్నదృక్చిత్తం. తేనదృశ్యాస్తే - జీవాఃతతః- తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథక్ననవిద్యన్తే - ననసన్తీత్యర్థః. చిత్తమేవహిజీవాదిభేదాకారేణవికల్ప్యతే. తథాతదపిస్వప్నదృక్చిత్తమిదంతద్దృశ్యమేవ-తేన - స్వప్నదృశాదృశ్యంతద్దృశ్యం. అతఃస్వప్నదృగ్వ్యతిరేకేణచిత్తంనామనాస్తీత్యర్థః. ౬౪

ఆ.— స్వప్నదృశోవిషయభూతానాంభేదానాంతత్రదృశ్యమానత్వేపిద్వైతభేదమిథ్యాత్వేకిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్లోకాక్షరాణియోజయన్కర్మధారయంవ్యావర్తయతి (స్వప్నేతి) జీవాదిభేదానాంస్వప్నేదృశ్యమానానాముక్తానాంచిత్తాత్పృథగసత్త్వంసాధయతి (చిత్తమేవేతి) తర్హిద్రష్టాచిత్తంచేతిద్వయంస్వప్నేస్వీకృతం. నేత్యాహ (తథేతి) తచ్ఛబ్దస్యచిత్తవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్యచిత్తస్యస్వప్నదృగ్విషయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ౬౪

శం.— జాగ్రతోదృశ్యాజీవాస్తచ్చిత్తావ్యతిరిక్తాః- చిత్తేక్షణీయత్వాత్- స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్. తచ్చజీవేక్షణాత్మకంచిత్తంద్రష్టురవ్యతిరిక్తం- ద్రష్టృదృశ్యత్వాత్- స్వప్నచిత్తవత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ౬౫-౬౬

ఆ.— దృష్టాన్తనివిష్టమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జాగ్రదవస్థోహిపురుషోయాన్జీవాన్పశ్యతీత్యత్రజీవశబ్దేనకార్యకారణసఙ్ఘాతాగృహ్యన్తే- చేతనానాందృశ్యత్వాభావాదితిద్రష్టవ్యం. శ్లోకద్వయేవివక్షితమనుమానద్వయమారచయతి (జాగ్రతఇతి) అక్షరవ్యాఖ్యానంతుదృష్టాన్తవ్యాఖ్యానేనైవస్పష్టత్వాన్నపృథగపేక్షితమితివివక్షిత్వాహ (ఉక్తార్థమితి) ౬౫- ౬౬

శం.— జీవచిత్తేఉభే- చిత్తచైత్త్యేతేఅన్యోన్యదృశ్యే - ఇతరేతరగమ్యే. జీవాదివిషయాపేక్షంహిచిత్తంనామభవతి- చిత్తాపేక్షంహిజీవాదిదృశ్యం- అతస్తేఽన్యోన్యదృశ్యే- తస్మాన్నకించిదస్తీతిచోచ్యతే. చిత్తంవాచిత్తేక్షణీయంవాకిన్తదస్తీతివివేకినోచ్యతే. నహిస్వప్నేహస్తీహస్తిచిత్తంవావిద్యతే- తథేహాపివివేకినామిత్యభిప్రాయః. కథం. లక్షణాశూన్యం- లక్ష్యతేఽనయేతిలక్షణా- ప్రమాణం. ప్రమాణశూన్యముభయం - చిత్తంచైత్త్యంద్వయంయతః. తన్మతేనైవ- తచ్చిత్తతయైవతద్గృహ్యతే. నహిఘటమతింప్రత్యాఖ్యాయఘటోగృహ్యతే-నాపిఘటంప్రత్యాఖ్యాయఘటమతిః. నహితత్రప్రమాణప్రమేయభేదశ్శక్యతేకల్పయితుమిత్యభిప్రాయః. ౬౭

ఆ.— దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిహతంహేతుద్వయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) దృశ్యదర్శనేపరస్పరాపేక్షసిద్ధికే - దృశ్యేసిద్ధేతదవచ్ఛిన్నందర్శనంసిధ్యతి - తస్యచసిద్ధౌతదవచ్ఛిన్నందృశ్యంసిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్నదృశ్యందర్శనంవాసిధ్యతీత్యతోవిభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్నతద్బాధోహేతుద్వయస్యేత్యర్థః. కించ - సమ్భావనాయాంప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా - నదృశ్యదర్శనయోరన్యతరస్యాపినైరపేక్ష్యేణసమ్భావనాభవతి- అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్. తథాచపరస్పరపురస్కారేణవిద్యతేయదుభయం - తత్కల్పితమేవస్యాదితిమత్వాహ (కింతదితి) తత్- దృశ్యందర్శనంవాకిమస్తీతిపృష్టేవివేకినానాస్తీత్యేవోచ్యతే- ప్రాగుక్తదోషాదిత్యర్థః. కించ - ప్రామాణికస్యైవప్రామాణికోభేదస్సమ్భవతి- నచదృశ్యదర్శనయోస్స్వరూపేప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి) కథంతర్హిప్రమాణప్రమేయవిభాగోవాదిభిర్గృహ్యతే. తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ (తన్మతేనేతి) తత్రప్రథమంపాదంవిభజతే (జీవేతి) తేజీవచిత్తేఇతిసమ్బన్ధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం- ఇతరేతరగ్రాహ్యత్వం. తదేవస్పష్టయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) కింతదస్తీతిపృష్టేసతినకించిదస్తీత్యుచ్యతేవివేకినేతియోజనా. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనవివృణోతి (నహీతి) ఇహేతిజాగరితోక్తిః. ద్వితీయార్ధవ్యాచిఖ్యాసుతయాపృచ్ఛతి (కథమితి) తదేవావతార్యవ్యాకరోతి (లక్షణేత్యాదినా) యతః - తతోనతద్భేదస్యప్రామాణికత్వమితిశేషః. కథంతర్హిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (తన్మతేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఘటేకింప్రమాణమిత్యుక్తేజ్ఞానమిత్యనుత్తరం- అతిప్రసఙ్గాత్. నాపిఘటజ్ఞానం- అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్. అతోనఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావస్సమ్భవతీత్యర్థః. ౬౭

యథాస్వప్నమయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౮
యథామాయామయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౯
యథానిర్మితకోజీవోజాయతేమ్రియతేపివా। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౭౦
నకశ్చిజ్జాయతేజీవఃసమ్భవోస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౭౧
చిత్తస్పన్దితమేవేదంగ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయం। చిత్తంనిర్విషయంనిత్యమసఙ్గంతేనకీర్తితమ్। ౭౨
యోస్తికల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాస్త్యసౌ। పరతన్త్రాభిసంవృత్యాస్యాన్నాస్తిపరమార్థతః॥ ౭౩
అజఃకల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాప్యజః। పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యాసంవృత్యాజాయతేతుసః॥ ౭౪

శం.— మాయామయః- మాయావినాయఃకృతః. నిర్మితకః- మన్త్రౌషధ్యాదిభిర్నిష్పాదితః. స్వప్నమాయానిర్మితకాఅణ్డజాదయోజీవాయథాజాయన్తేమ్రియన్తేచ- తథామనుష్యాదిలక్షణాఅవిద్యమానాఏవచిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః. ౬౮-౬౯-౭౦

ఆ.— దృశ్యానామణ్డజాదీనాందర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్యభేదగ్రాహకప్రమాణబాధంపరిహృత్యదర్శనాతిరేకేణతేషామసత్త్వేజన్మాదిప్రత్యయబాధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (యథేత్యాదినా) మాయామయస్యనిర్మితకస్యచజీవస్యవిశేషంబుభుత్సమానంప్రత్యాహ (మాయేతి) సంవిదతిరేకేణాణ్డజాదీనాంపరమార్థతస్సత్త్వాభావానుమానస్యనజన్మాదిప్రతిభాసబాధః-సత్త్వాభావేపిస్వప్నాదిషుజన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలమ్భాదితిశ్లోకత్రయస్యతాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా) ౬౮-౬౯-౭౦

శం.— వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాంజన్మమరణాదిఃస్వప్నాదిజీవవదిత్యుక్తం. ఉత్తమంతుపరమార్థసత్యంనకశ్చిజ్జాయతేజీవఇతి ఉక్తార్థమన్యత్. ౭౧

ఆ.— యస్తుజన్మాదిసత్యమితిమన్యతే - తంప్రతిప్రాగుక్తంస్మారయతి (నకశ్చిదితి) వృత్తానువాదపూర్వకంశ్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షరాణినవ్యాఖ్యేయాని- వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి) ౭౧

శం.— సర్వంగ్రాహ్యగ్రాహకవత్చిత్తస్పన్దితమేవద్వయం. చిత్తంపరమార్థతఆత్మైవేతినిర్విషయం. తేన- నిర్విషయత్వేననిత్యమసఙ్గంకీర్తితం. * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుతేః. సవిషయస్యహివిషయేసఙ్గః- నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసఙ్గమిత్యర్థః. ౭౨

ఆ.— సంవేదనస్యకల్పితదృశ్యోపహితరూపేణదృశ్యత్వాన్నదృష్టవ్యతిరేకేణసత్త్వమితిస్వప్నదృష్టాన్తేనోక్తం - ఇదానీంతత్త్వతస్సంవేదనస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదాత్మైవసంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థంకథయతి (సర్వమిత్యాదినా) నిర్విషయత్వేనాసఙ్గత్వేసిద్ధేశ్రుతిమపిసంవాదయతి (అసఙ్గోహీతి) శ్రుతియుక్తిసిద్ధమసఙ్గత్వంసాధయతి (సవిషయస్యేతి) ౭౨

శం.— నను నిర్విషయత్వేనచేదసఙ్గత్వంచిత్తస్య -ననిస్సఙ్గతాభవతి - యస్మాచ్ఛాస్తాశాస్త్రంశిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్యవిద్యమానత్వాత్. నైషదోషః. కస్మాత్. యఃపదార్థశ్శాస్త్రాదిర్విద్యతే- సకల్పితసంవృత్యా- కల్పితాచయాపరమార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనసంవృతిశ్చసా. తయాఽస్తి. పరమార్థేననాస్త్యసౌ- నవిద్యతే. * జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇత్యుక్తం. యశ్చపరతన్త్రాభిసంవృత్యా - పరశాస్త్రవ్యవహారేణస్యాత్పదార్థః- సపరమార్థతోనిరూప్యమాణోనాస్త్యేవ. తేనయుక్తముక్తం. *అసఙ్గంతేనకీర్తితమితి. ౭౩

ఆ.— నిర్విషయత్వేనచేచ్చిత్తస్యాసఙ్గత్వం- అసఙ్గతంతదసఙ్గత్వం-శాస్త్రాదేర్విషయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోస్తీతి) ననుపరమార్థతోవైశేషికాణాంషట్పదార్థాద్రవ్యాదిసమవాయాన్తానాతిష్ఠన్తే- తథాచచిత్తస్యకథమసఙ్గత్వం. తత్రాహ (పరేతి) వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేనపదార్థోద్రవ్యాదిస్సమవాయాన్తస్స్యాత్- ననపరమార్థతోస్తి- కింతుసంవృత్యాప్రతిభాతి- తస్మాదవిరుద్ధమసఙ్గత్వమిత్యర్థః. వ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తత్రయస్మాదితిసామాన్యేనోక్తంహేతుంవిశేషతోవ్యనక్తి (శాస్త్రేతి) ఆదిశబ్దేనప్రమాతాప్రమాణంప్రమేయమిత్యాదిగృహ్యతే. అసఙ్గత్వాక్షేపంపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తత్రనిర్విషయత్వహేతుంప్రశ్నపూర్వకంపూర్వార్ధయోజనయాసాధయతి (కస్మాదిత్యాదినా) పరమార్థతోద్వైతస్యాసత్త్వేవాక్యోపక్రమమనుగుణమాదర్శయతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్ధంయోజయతి (యశ్చేతి)నహిద్రవ్యస్యలక్షణంగుణాదిపఞ్చకస్యచతతోవ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమన్తరేణప్రకల్ప్యతే-తథాచతల్లక్షణతన్త్రప్రతిపత్తౌతదితరప్రతిపత్తిః- తత్ప్రతిపత్తౌచతల్లక్షణతద్వ్యావృత్తప్రతిపత్తిరితిపరస్పరాశ్రయాన్నకించిదపివస్తుతస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వస్తుతోనిర్విషయస్యైవసిద్ధత్వాదసఙ్గత్వంచిత్తస్యప్రాగుక్తంసఙ్గతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి) ౭౩

శం.— ననుశాస్త్రాదీనాంసంవృతిత్వేఅజఇతీయమపికల్పనాసంవృత్తిస్స్యాత్. సత్యం-ఏవంశాస్త్రాదికల్పితసంవృత్యైవాజఇత్యుచ్యతే- పరమార్థేననాప్యజః. యస్మాత్పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా- పరశాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్యయోఽజఇత్యుక్తః - ససంవృత్యాజాయతే. అతోఽజఇతీయమపికల్పనాపరమార్థవిషయేనైవక్రమతఇత్యర్థః. ౭౪

అభూతాభినివేశోఽస్తి ద్వయం తత్ర న విద్యతే। ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతే॥ ౭౫
యదా న లభతే హేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్। తదా న జాయతే చిత్తం హేత్వభావే ఫలం కుతః॥ ౭౬
అనిమిత్తస్య చిత్తస్య యానుత్పత్తిః సమాద్వయా। అజాతస్యైవ సర్వస్య చిత్తదృశ్యం హి తద్యతః॥ ౭౭

ఆ.— శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే-దర్శితాఽత్మనోఽజత్వకల్పనాపి సంవృతిసిద్ధైవ స్యాదిత్యాశఙ్కామఙ్గీకరోతి (అజఇతి) కల్పితమాత్మనోఽజత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ (పరమార్థేతి) పరిణామవాదిప్రసిద్ధజన్మనా హ్యాత్మా న జాయతే- జన్మనశ్చాభావే భ్రమస్యైతత్ప్రతిషేధస్యాజత్వస్యాపి తథాత్వం యుక్తమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యాఖ్యానసామర్థ్యమాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రతియోగిత్వమాత్రస్యాజత్వమపి కల్పితం స్యాదిత్యర్థః. కిమజోఽయమాత్మేతి వ్యవహారస్య కల్పితత్వం-కిం వా తదుపలక్షితస్య రూపస్యేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అజోఽయమిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః. కైవల్యావస్థాయామజోఽయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్యాద్యార్థ్యం వర్ణయతి (పరమార్థేనేతి) ఆత్మనోఽజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్థవ్యాఖ్యానేన హేతుమాహ (యస్మాదితి) పరేషాం- పరిణామవాదినాం శాస్త్రేషు యా పరిణామప్రసిద్ధిః- తామపేక్ష్య తన్నిషేధేన సోఽజ ఇత్యుక్తిః- స సంవృత్యైవ యతో జాయతే- అతశ్చ ప్రతియోగినో జన్మనః సంవృతిసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమపి తాదృగేవేత్యర్థః. అజత్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం - తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్ న చ కల్పితస్య శాస్త్రాదేరకల్పితే తత్ప్రమితిహేతుత్వం- ప్రతిబిమ్బాదౌ బిమ్బాదిప్రమితిహేతుత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭౪

శం.— యస్మాదసద్విషయః- తస్మాదసత్యభూతే ద్వైతేఽభినివేశోఽస్తి కేవలం. అభినివేశః- ఆగ్రహమాత్రం. ద్వయం తత్ర న విద్యతే. మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః కారణం యస్మాత్- తస్మాద్ద్వయాభావం బుద్ధ్వా నిర్నిమిత్తః- నివృత్తమిథ్యాద్వయాభినివేశో యః- స న జాయతే. ౭౫
ఆ.— నను జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్న పునరాన్తరఫలసాధనత్వం. తత్రాహ (అభూతేతి) యదద్వితీయస్సంసారస్య హేతుస్స్యాత్- తదాతన్నివృత్త్యర్థే సాధనమపి వస్తుభూతమభిధీయతే-మిథ్యాభినివేశమాత్రస్య తు మిథ్యోపాయజన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిస్సిధ్యతీతి శ్లోకార్థం కథయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ౭౫

శం.— జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వర్జితైరనుష్ఠీయమానా ధర్మాః దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ. ధర్మాధర్మవ్యామిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా మధ్యమాః. తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణాః ప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః. తానుత్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్ యదా ఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వకల్పనావర్జితం జానన్న లభతే- న పశ్యతి. యథా బాలైర్దృశ్యమానం గగనే మలం వివేకీ న పశ్యతి-తద్వత్. తదా న జాయతే - నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్తమాధమమధ్యమఫలరూపేణ. న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే-బీజాద్యభావ ఇవ సస్యాదిః. ౭౬
ఆ.— * నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం-తదేతత్ప్రపఞ్చయతి (యదేతి) ఉత్తమాన్ హేతూన్ విభజతే (జాతీతి) ఆశీర్వర్జితైః- ఫలస్పృహారహితైరధికారిభిరితి యావత్. దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టం జన్మ గృహ్యతే. కేవలత్వేన ధర్మాణాం ప్రాధాన్యం. మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యన్తే. తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనాధమజన్మ సంగృహ్యతే. వాక్యీయజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం దిశనష్టి (అవిద్యేతి) అవిషయం ప్రతీయమానా హేతవోఽవిదుషాం న ప్రతిభాన్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (న హీతి) ౭౬

శం.— హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి యదుక్తం-సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య కీదృశీతి ఉచ్యతే-పరమార్థదర్శనేన నిరస్తధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య- అనిమిత్తస్య చిత్తస్యేతి యా మోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః-సా సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా-నిర్విశేషా. అద్వయా చ. పూర్వమప్యజాతస్యైవ- అనుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్య- అద్వయస్యేత్యర్థః. యస్మాత్ప్రాగపి విజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యం తత్- ద్వయం జన్మ చ - తస్మాదజాతస్య సర్వస్య సర్వదా చిత్తస్య సమాద్వయైవానుత్పత్తిః. న పునః కదాచిద్భవతి- కదాచిద్వా న భవతి. సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః. ౭౭
ఆ.— * తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (. అనిమిత్తస్యేతి) చిత్తస్య హి నిమిత్తవర్జితస్య- నిత్యసిద్ధస్య యాఽసర్వదాఽనుత్పత్తిః- సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ (అజాతస్యేతి) సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిత్తాఖ్యస్య స్ఫురణస్య జన్మాదియోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (హేత్వభావ ఇత్యాదినా) యథా రూప్యకల్పనాకాలేఽపి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం- తథా జన్మకల్పనాకాలేఽపి సంవిదో నిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ. జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి) న కేవలం మోక్షావస్థాయామేవ చైతన్యస్యాజత్వం- కిన్తు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్వితి) సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయా చేతి) తృతీయపాదార్థం కథయతి (పూర్వమపీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్- రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్. ౭౭

బుద్ధ్వానిమిత్తతాంసత్యాంహేతుంపృథగనాప్నువన్। వీతశోకంతథాకామమభయంపదమశ్నుతే॥ ౭౮
అభూతాభినివేశాద్ధిసదృశేతత్ప్రవర్తతే। వస్త్వభావంసబుద్ధ్వైవనిస్సఙ్గంవినివర్తతే॥ ౭౯
నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్యనిశ్చలాహితదాస్థితిః। విషయస్సహిబుద్ధానాంతత్సామ్యమజమద్వయం॥ ౮౦
అజమనిద్రమస్వప్నంప్రభాతంభవతిస్వయం। సకృద్విభాతోహ్యేవైషధర్మోధాతుస్వభావతః॥ ౮౧

శం.— యథోక్తేనన్యాయేనజన్మనిమిత్తస్యాభావాదనిమిత్తతాంచసత్యాం - పరమార్థరూపాంబుద్ధ్వాహేతుం - ధర్మాదికారణందేవాదియోనిప్రాప్తయేపృథగనాప్నువన్ - అప్రతిపద్యమానస్త్యక్తబాహ్యైషణస్సన్ కామశోకాదివర్జితమవిద్యాదిరహితమభయంపదమశ్నుతే- పునర్నజాయతఇత్యర్థః. ౭౮

ఆ.— * స్వరూపావస్థానంబుద్ధేరనిమిత్తాజ్జాయతఇత్యుక్తం - తదిదానీంప్రపఞ్చయతి (బుద్ధ్వేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం జ్ఞానమాత్రస్వభావామనాద్యనన్తాంపరమార్థభూతాంప్రతిపద్యదేవాదియోనిప్రాప్తౌ ధర్మాదిహేతుమసావప్రతిపద్యమానో యదావిద్యానవలిప్యతే- తదాసర్వసంసారకారణరహితంపదమాసాద్యపునశ్శరీరంనప్రతిపద్యతే. శ్లోకంవ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) దృశ్యత్వాదినా హేతునాద్వైతస్యరజ్జుసర్పాదివదేవకల్పితత్వంయథోక్తోన్యాయః. తేనద్వైతస్యజన్మనిమిత్తస్యాభావః - తస్యాభావాత్ - అభావోపలక్షితాంసత్తాంనిమిత్తాభావాదేవానాద్యనన్తాంస్వదేవసత్యాంబుద్ధ్వేతియోజనా. (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయేధర్మం, మనుష్యత్వప్రాప్తయేధర్మాధర్మౌ, తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయేచాధర్మం, మనాగప్యప్రతిపద్యమానస్తిష్ఠన్నితియావత్. ప్రకృతస్యజ్ఞానవతోధర్మాద్యప్రతిపత్తౌహేతుంసూచయతి (త్యక్తేతి) కార్యభూతసర్వానర్థరాహిత్యముక్త్వాపునరభయమిత్యస్యార్థమాహ (అవిద్యేతి) ౭౮

శం.— యస్మాదభూతాభినివేశాత్ - అసత్యపిద్వైతేద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశః. తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధిసదృశే- తదనురూపేవస్తుని- చిత్తంప్రవర్తతే. తస్యద్వయస్యవస్తునోఽభావంయదాబుద్ధవాన్- తదాతస్మాన్నిస్సఙ్గం- నిరపేక్షంసద్వినివర్తతేఽభూతాభినివేశవిషయాత్ ౭౯

ఆ.— యథోక్తపదప్రాప్తిస్తదాఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభూతేతి) వ్యతిరేకాద్వాహేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేనసాధ్యసాధనాత్మనోద్వైతస్యవస్తునోఽభావంయదాపుమాన్బుద్ధవాన్- తదావస్త్వభావంప్రకటంబుద్ధ్వైవనిస్సఙ్గంచిత్తంయథాపునర్నప్రవర్తతే- తథాతన్నివృత్తిమనువృత్తాభవతీత్యర్థః. అక్షరాణివిభజతే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపేచిత్తంప్రవర్తతే - తస్మాన్నిస్సఙ్గంనివర్తతఇతిసమ్బన్ధః అభూతాభినివేశమేవవివదయతి (అసతీతి) అభినివేశస్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితివస్తుంహీత్యుక్తం, తదనురూపఇత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాభినివేశోగృహ్యతే. (తస్యేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః. ౭౯

శం.— నివృత్తస్యద్వైతవిషయాత్, విషయాన్తరేచాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనేన, చిత్తస్యనిశ్చలా- చలనవర్జితాస్వరూపైవతదాస్థితిః. యైషాబ్రహ్మస్వరూపాస్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా - సహి యస్మాద్విషయః - గోచరఃపరమార్థదర్శినాంబుద్ధానాం - తస్మాత్తత్సామ్యం- పరంనిర్విశేషమజమద్వయంచ. ౮౦

ఆ.— * అభయంపదమశ్నుతఇత్యత్రహేతుమాహ (నివృత్తస్యేతి) విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చసిద్ధంమోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యాహ (విషయఇతి) అక్షరార్థంకథయతి (నివృత్తస్యేత్యాదినా) ౮౦

శం.— పునరపికీదృశోఽసౌబుద్ధానాంవిషయఇతి. ఆహ- స్వయమేవతత్ప్రభాతంభవతి - నాదిత్యాద్యపేక్షం. స్వయంజ్యోతిస్స్వభావమిత్యర్థః. సకృద్విభాతః- సదైవవిభాతఇత్యేతత్. ఏషః- ఏవంలక్షణఆత్మాఖ్యోధర్మోధాతుస్వభావతః- వస్తుస్వభావతఇత్యర్థః. ౮౧

ఆ.— యోఽయంమోక్షోవిదుషాంవిషయోదర్శితః - తమేవపునర్విశినష్టి (అజమితి) స్వయంప్రభాతత్వేహేతుమాహ (సకృదితి) కల్పితస్యసర్వస్యధారణాద్ధర్మః. నాసౌకథమపిపరతన్త్రోభవితుమర్హతి- అనవస్థానాత్. అతస్స్వయంజ్యోతిరిత్యాహ (ధర్మఇతి) కించ- ధీయతే-నిధీయతే. సర్వంనిక్షిప్యతేసుషుప్త్యాదావస్మిన్నితిధాతురాత్మోచ్యతే. తథాచ సర్వస్యజ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేపి సుషుప్తౌసాక్షితయాఆత్మనస్సిద్ధేఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ- ఆత్మత్వాదేవాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం-అన్యథాఘటవదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్వభావతఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంశ్లోకమవతార్యతదక్షరాణియోజయతి (పునరపీత్యాదినా) ధాతుస్వభావతఇత్యేకపదంగృహీత్వావ్యాచష్టే (వస్త్వితి) వివక్షితార్థస్తుపూర్వస్మాన్నాతిరిచ్యతే. ౮౧

సుఖమావ్రియతే నిత్యం దుఃఖం వివ్రియతే సదా। యస్య కస్య చ ధర్మస్య గ్రహేణ భగవానసౌ॥ ౮౨
అస్తి నాస్త్యస్తి నాస్తీతి నాస్తి నాస్తీతి వా పునః। చలస్థిరోభయాభావైరావృణోత్యేవ బాలిశః॥ ౮౩
కోట్యశ్చతస్ర ఏతాస్తు గ్రహైర్యాసాం సదావృతః। భగవానాభిరస్పృష్టో యేన దృష్టః స సర్వదృక్॥ ౮౪

శం.— ఏవముచ్యమానమపి పరమార్థతత్త్వం కస్మాల్లౌకికైర్న గృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాద్యస్య కస్యచిద్ద్వయవస్తునో ధర్మస్య గ్రహేణ- గ్రహణావేశేన మిథ్యాభినివేశేన సుఖమావ్రియతే- అనాయాసేనాచ్ఛాద్యత ఇత్యర్థః. ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తం హి తత్రావరణం న యత్నాన్తరమపేక్షతే. దుఃఖం చ వివ్రియతే- ప్రకటీక్రియతే. పరమార్థజ్ఞానస్య దుర్లభత్వాత్. భగవానసౌ- ఆత్మాఽద్వయో దేవ ఇత్యర్థః. అతో వేదాన్తైరాచార్యైశ్చ బహుశ ఉచ్యమానోఽపి నైవ జ్ఞాతుం శక్యత ఇత్యర్థః. ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోఽస్య లబ్ధేతి శ్రుతేః. ౮౨

ఆ.— ఆత్మా చేదుక్తలక్షణో వివక్షితః- తర్హి కిమితి శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టస్తథైవ సర్వైర్న గృహ్యతే- తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపం సుఖం సదైవాచ్ఛాద్యతే- తస్మాదేవ వస్తుతోఽసదపి దుఃఖం సర్వదా ప్రకటీక్రియతే- తేనాసౌ భగవాన్- ఆత్మా శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోఽపి న విస్పష్టో భవతీత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (ఏవమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాది ప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్. తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) నైవ తేర్గృహ్యమాణేఽపి కథమాత్మస్వరూపస్య సుఖరూపస్యానాయాసేనాచ్ఛాద్యమానత్వం- తత్రాహ (ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వం యథావన్న ప్రతిభాతీత్యాహ (దుఃఖం చేతి) యథావదాత్మప్రథాభావే హేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః- యథాతథ్యేన న భాతీతి శేషః. సుఖస్య విద్యమానస్యావరణ, మవిద్యమానస్య దుఃఖస్య వివరణ, మితి స్థితే ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్య తాత్పర్యశూన్యత్వం వారయతి (బహుశ ఇతి) ఆత్మని ప్రవచనస్య పరిజ్ఞానస్య చ దుర్లభత్వే ప్రమాణమాహ (ఆశ్చర్య ఇతి) ౮౨

శం.— అస్తి నాస్తీత్యాది సూక్ష్మవిషయా అపి పణ్డితానాం గ్రహా భగవతః పరమాత్మన ఆవరణా ఏవ - కిముత మూఢజనబుద్ధిలక్షణా ఇత్యేవమర్థం ప్రదర్శయన్నాహ (అస్తీతి) అస్త్యాత్మేతి వాదీ కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే. నాస్తీత్యపరో వైనాశికః. అస్తి నాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికః సదసద్వాదీ దిగ్వాసాః. నాస్తి నాస్తీత్యత్యన్తశూన్యవాదీ. తత్రాస్తిభావశ్చలః- ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్. నాస్తిభావః స్థిరః - సదాఽవిశేషత్వాత్. ఉభయం చలస్థిరవిషయత్వాత్సదసద్భావః. అభావోఽత్యన్తాభావః. ప్రకారచతుష్టయస్యాపి తైరేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైః సదసదాదివాదీ సర్వోఽపి భగవన్తమావృణోత్యేవ బాలిశః - అవివేకీ. యద్యపి పణ్డితో బాలిశ ఏవ- పరమార్థతత్త్వానవబోధాత్. కిము స్వభావమూఢో జన ఇత్యభిప్రాయః. ౮౩

ఆ.— పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వే సంలౌకికపురుషాభినివేశానాం తదావరణత్వం కిము వక్తవ్యమితి సాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతా దేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యో వైశేషికాదిపక్షః. దేహాదివ్యతిరిక్తోఽపి నాసౌ బుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే- క్షణికస్య విజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితి ద్వితీయో విజ్ఞానవాదిపక్షః తృతీయో దిగమ్బరపక్షః. చతుర్థః శూన్యవాదిపక్షే శూన్యస్యాత్యన్తికత్వద్యోతనార్థా వీప్సా. ద్వితీయార్ధం విభజతే (తత్రేత్యాదినా) అనిత్యేభ్యో ఘటాదిభ్యః సుఖాద్యాకారపరిణామితయా వైలక్షణ్యాదస్తిభావో యోఽయం ప్రమాతోక్తః- స చలః - సవిశేషస్య పరిణామిత్వాదర్థః - దేహాద్వ్యతిరిక్తోఽపి ప్రమాతా బుద్ధ్యతిరిక్తో నాస్తీతి యో నాస్తిభావః - స స్థిరః - నిర్విశేషత్వాత్తద్భావస్యేత్యాహ (నాస్తిభావ ఇతి) (ప్రకారచతుష్టయస్య) అస్తిత్వస్య నాస్తిత్వస్యాస్తి నాస్తిత్వస్య నాస్తి నాస్తిత్వస్య చేతి యావత్. బాలిశత్వే సిద్ధే ఫలితం న్యాయముపసంహరతి (కిమ్విత్ి) ౮౩

శం.— కీదృక్పునః పరమార్థతత్త్వం- యదవబోధాదబాలిశః పణ్డితో భవతీతి. ఆహ - కోట్యః- ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాన్తా ఏతా ఉక్తా అస్తి నాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్రః- యాసాం కోటీనాం గ్రహైః- గ్రహణైః ఉపలబ్ధినిశ్చయైః సదా- సర్వదా ఆవృతః - ఆచ్ఛాదిత ఏషామేవ ప్రావాదుకానాం యః- స భగవాన్ ఆభిః- అస్తి నాస్తీత్యాదికోటిభిశ్చతసృభిరస్పృష్టః- అస్త్యాదివికల్పనావర్జిత ఇత్యేతత్. యేన- మునినా దృష్టః- జ్ఞాతో వేదాన్తేష్వౌపనిషదః పురుషః- స సర్వదృక్- సర్వజ్ఞః, పరమార్థపణ్డిత ఇత్యర్థః. ౮౪

ఆ.— ఆత్మనో యదావరణముక్తం తదుపసంహరతి (కోట్య ఇతి) యాసాం కోటీనాం పరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాం గ్రహైః- అభినివేశవిశేషైరాత్మా సదా సమావృతః- తాః ఖల్వేతాశ్చతస్రః కోట్యస్సన్తి. తథా చాత్మనో న యథావదాత్మప్రథనమిత్యర్థః. యది సదాఽఽత్మా సమావృతః - న లబ్ధిస్తస్య జ్ఞానం. జ్ఞానే వా నాస్తి నైరాకాఙ్క్ష్యం - జ్ఞాతవ్యాన్తరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భగవానితి) ఆత్మా హి వస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితో యేనోపనిషత్ప్రవణేన ప్రతిపన్నః- స సర్వజ్ఞో జ్ఞాతవ్యాన్తరమపశ్యన్ పరమార్థపణ్డితో నిరాకాఙ్క్షో భవతీత్యర్థః. శ్లోకనిరస్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కీదృగితి) కిమితి పరమార్థతత్త్వం జిజ్ఞాస్యతే. తద్జ్ఞానాత్ పాణ్డిత్యసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) తేషామేవ ప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితి సమ్బన్ధః. యో భగవానుక్తవిశేషణః- స యేనేతి యోజనా. ౮౪

ప్రాప్యసర్వజ్ఞతాంకృత్స్నాం బ్రాహ్మణ్యంపదమద్వయం। అనాపన్నాదిమధ్యాన్తంకిమతఃపరమీహతే॥ ౮౫
విప్రాణాంవినయోహ్యేషశమఃప్రాకృతఉచ్యతే। దమఃప్రకృతిదాన్తత్వాదేవంవిద్వాంఛమంవ్రజేత్ ॥ ౮౬
సవస్తుసోపలమ్భంచద్వయంలౌకికమిష్యతే। అవస్తుసోపలమ్భంచశుద్ధంలౌకికమిష్యతే॥ ౮౭

శం.— ప్రాప్యైతాంయథోక్తాంకృత్స్నాం- సమస్తాంసర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యంపదం- * స బ్రాహ్మణః *ఏషనిత్యోమహిమేతిశ్రుతేః. అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం- ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిలయాఃఅనాపన్నాః- అప్రాప్తాఃయస్యాద్వయపదస్యసవిద్యతే - తదనాపన్నాదిమధ్యాన్తంబ్రాహ్మణంపదం. తదేవంప్రాప్య - లబ్ధ్వాకిమతః - పరస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే - చేష్టతేనిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః. *నైవతస్యకృతేనార్థ ఇత్యాదిస్మృతేః. ౮౫

ఆ — జ్ఞానవతోఽపియావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాప్యేతి) యథోక్తాం- చతుష్కోటివినిర్ముక్తామితియావత్. సమస్తత్వం- జ్ఞాతవ్యశేషహీనత్వం. పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వం. తత్ర బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ (స బ్రాహ్మణ ఇతి) సః - విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సకృత్సంస్థాముఖ్యో బ్రాహ్మణోభవతీత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదోవిద్యాఫలావస్థస్యైవస్వభావోమహిమేత్యుక్తోనిత్యోకారోవృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపోభవతీతివాక్యార్థః. తదేవపదంవిశినష్టి (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాకరోతి (ఆదీతి) అన్వయందర్శయన్నవశిష్టంవ్యాచష్టే (తదేవ ప్రాప్యేతి) జ్ఞానవాక్యఫలావస్థస్సకృత్కృతకృత్యః- నతస్యకిఞ్చిదస్తికర్తవ్యమిత్యత్ర భగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (నైవతస్యేతి) ౮౫

శం.— విప్రాణాం- బ్రాహ్మణానాంవినయః-వినీతత్వంస్వాభావికం. యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం-ఏషవినయః. శమోప్యేషఏవప్రాకృతః- స్వాభావికః. అకృతకఉచ్యతే. దమోప్యేషఏవ- ప్రకృతిదాన్తత్వాత్ - స్వభావతఏవచోపశాన్తరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. ఏవం-యథోక్తంస్వభావోపశాన్తంబ్రహ్మవిద్వాఞ్ఛమం- ఉపశాన్తింస్వాభావికీంబ్రహ్మస్వరూపాంవ్రజేత్ - బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠతఇత్యర్థః. ౮౬

ఆ.— యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషోనాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యుక్తం. ఇదానీంతస్యాపినియోగతోఽస్తికర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రాణామితి) బ్రహ్మవిదాంబ్రాహ్మణానామేషవినయఃస్వాభావికః - ననియోగాధీనాంకర్తవ్యతామర్హతి. శమోపిస్వాభావికః- ననియోగేనక్రియతే దమోపిస్వభావసిద్ధత్వాన్ననియోగమపేక్షతే. ఏవంకూటస్థమాత్మతత్త్వంవిద్వాన్వర్తమానశ్శమక్రియాశూన్యబ్రహ్మస్వరూపేణతిష్ఠతీత్యర్థః. అక్షరార్థంకథయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమేవస్వాభావికంవినయంవివృణోతి (యదేతదితి) ఏషఏవాత్మస్వభావోగృహ్యతే. ౮౬

శం.— ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణానిరాగద్వేషదోషాస్పదానిప్రావాదుకానాందర్శనాని - అతోమిథ్యాదర్శనానితానీతియుక్తిభిరేవదర్శయిత్వా చతుష్కోటివర్జితత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదంస్వభావశాన్తమద్వైతదర్శనమేవసమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతం. అథేదానీంస్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థఆరమ్భః సవస్తు- సంవృతేస్సతావస్తునాసహవర్తతఇతిసవస్తు. తథాచోపలబ్ధిః - ఉపలమ్భః. తేనసహవర్తతఇతిసోపలమ్భః. సోపలమ్భంచశాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదంగ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణంద్వయంలౌకికం - లోకాదనపేతంలౌకికం. జాగరితమిత్యేతత్. ఏవంలక్షణంజాగరితమిష్యతేవేదాన్తేషు. అవస్తు- సంవృతేరప్యభావాత్. సోపలమ్భం - వస్తువదుపలమ్భనముపలమ్భోఽసత్యపివస్తుని. తేనసహవర్తతఇతిసోపలమ్భంచ. శుద్ధం-కేవలం. ప్రవివిక్తంజాగరితాత్స్థూలాత్ లౌకికం- సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్. ఇష్యతే-స్వప్నఇత్యర్థః. ౮౭

ఆ.— పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం - అధునాస్వప్రక్రియయావస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపితదవధారయితుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి) వృత్తానువాదపూర్వకంప్రకరణశేషస్యతాత్పర్యందర్శయతి (ఏవమితి) శిష్యసాధ్యారోపవృష్టిమాత్రత్యాగ్రాదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకోబోధప్రకారస్స్వప్రక్రియా. తయాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యప్రదర్శనపరోగ్రన్థశేషఇత్యర్థః. తత్రజాగరితముదాహరతి (సవస్త్వితి) యత్ప్రాతిభాసికంవ్యావహారికంచస్థూలముద్ధజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరిన్ద్రియైరుపలభ్యతేతజ్జాగరితమిత్యర్థః. ద్వయమిత్యస్యార్థమాహ (శాస్త్రాదీతి) తత్రశ్లోకేలౌకికప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతేలౌకికమితి. తద్వ్యాచష్టే (లోకాదితి) నకేవలంజాగరితమిదంలోకేప్రసిద్ధం- కిన్తువేదాన్తేష్వపిపరమ్పరయాజ్ఞానోపాయత్వేనప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవంలక్షణమితి) స్వప్నోపన్యాసపరముత్తరార్థంయోజయతి (అవస్త్వితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తోవ్యవహారస్సంవృతిశబ్దార్థః. సాపిస్థూలార్థవన్నస్వప్నేభవతి. తథాచబాహ్యేషుకరణేషూపసంహృతేషుజాగరితవాసనానుసారేణమనసస్తత్తదర్థాభాసాకారావభాసనంస్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః. శుద్ధమిత్యస్యకేవలమితిపర్యాయంగృహీత్వావివక్షితమర్థమాహ (ప్రవివిక్తమితి) తస్యాపిలోకప్రసిద్ధత్వంలౌకికమిత్యనేనోక్తం. తద్వివృణోతి (సర్వప్రాణీతి) ౮౭

అవస్త్వనుపలమ్భంచలోకోత్తరమితిస్మృతం।జ్ఞానంజ్ఞేయంచవిజ్ఞేయంసదాబుద్ధైఃప్రకీర్తితమ్॥ ౮౮
జ్ఞానేచత్రివిధేజ్ఞేయేక్రమేణవిదితేస్వయం। సర్వజ్ఞతాహిసర్వత్రభవతీహమహాధియః॥ ౮౯
హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యానివిజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః। తేషామన్యత్రవిజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషుస్మృతః॥౯౦

శం.— అవస్త్వనుపలమ్భఞ్చ- గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్. లోకోత్తరం - అతఏవలోకాతీతం. గ్రాహ్యగ్రహణవిషయోహి లోకః- తదభావాత్. సర్వప్రవృత్తిబీజంసుషుప్తమిత్యేతదేవంస్మృతం. సోపాయంపరమార్థతత్త్వంలౌకికం, శుద్ధంలౌకికం, లోకోత్తరం, క్రమేణయేనజ్ఞానేనజ్ఞాయతే- తజ్జ్ఞానం. జ్ఞేయం-ఏతాన్యేవత్రీణి. ఏతద్వ్యతిరేకేణజ్ఞేయానుపపత్తేః. సర్వప్రవాదుకకల్పితవస్తునోత్రైవాన్తర్భావాత్. విజ్ఞేయం - పరమార్థసత్యంతుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః. సదా - సర్వదైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాన్తంబుద్ధైః - పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితం. ౮౮

ఆ.— సంప్రతిసుషుప్తందర్శయతి (అవస్త్వితి) స్థూలంసూక్ష్మంచవస్తువిషయభూతంయత్రనవిద్యతే-తత్తథా. ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యోవాస్థూలార్థావగాహివాసనాత్మకోవాయత్రోపలమ్భోనసంభవతి- తదశేషవిజ్ఞానశూన్యంసుషుప్తమితివిశినష్టి (అనుపలమ్భంచేతి) తదిదంకారణాత్మనాబుద్ధేరవస్థానం. నచకారణంలోకేప్రసిద్ధం - కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్యతథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్యసాక్షిప్రసిద్ధత్వంవివక్షిత్వాహ (స్మృతమితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకమేవావస్థాత్రయం. తురీయంచపరమార్థతత్త్వంవిద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతంపదద్వయమనూద్యవివక్షితమర్థంకథయతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవకుతోలోకాతీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుషుప్తంచేదలౌకికం - కథంతదవగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజంసుషుప్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధంశాస్త్రవిదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్వాజ్ఞానపదార్థంకథయతి (సోపాయమితి) జ్ఞానమత్రమనోవృత్తిరూపంవివక్షితం. అవస్థాత్రయాతిరిక్తమపిపరీక్షకపరికల్పితంజ్ఞేయంసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వైరేవప్రవాదుకైః - శుష్కతర్కజల్పనశీలైఃపరికల్పితస్యకార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయేనియమేనాన్తర్భావాజ్జ్ఞేయాన్తరంనాస్తీత్యర్థః. జ్ఞేయమేవవిశేషేణజ్ఞేయంవిజ్ఞేయముచ్యతే- తేనతదపినావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(విజ్ఞేయమితి)ఉపాదానోపేయభూతేయథోక్తేఽర్థేవిదుషామభిమతమాదర్శయతి (సదేతి)౮౮

శం.— జ్ఞానేచ- లౌకికాదివిషయే, జ్ఞేయేచ- లౌకికాదౌత్రివిధే, చ. పూర్వంలౌకికంస్థూలం. తదభావేనపశ్చాచ్ఛుద్ధంలౌకికం. తదభావేనలోకోత్తరమిత్యేవంక్రమేణస్థానత్రయాభావేనపరమార్థసత్యేతుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయేవిదితేస్వయమేవ- ఆత్మస్వరూపమేవ. సర్వజ్ఞతా- సర్వశ్చాసౌజ్ఞశ్చసర్వజ్ఞః. తద్భావస్సర్వజ్ఞతా-ఇహ- అస్మిల్లోకేభవతి. మహాధియః- మహాబుద్ధేఃసర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవంవిదస్సర్వత్రసర్వదాభవతి-సకృద్విదితేస్వరూపేవ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః.నహిపరమార్థవిదోజ్ఞానోద్భవాభిభవౌస్తః-యథాఽన్యేషాంప్రవాదుకానాం. ౮౯

ఆ.— ❋ ఆత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతిశ్రుత్యాయత్ప్రతిజ్ఞాతం- తదుక్తవస్తుజ్ఞానేఫలతీతికథయతి (జ్ఞానేచేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనేవివక్షితంక్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్పునరవస్థాత్రయాతీతంతురీయం - తత్పరిజ్ఞానేవివక్షితంక్రమందర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యేవిదితేసతీతిసమ్బన్ధః. తస్యస్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేనకౌటస్థ్యంకథయతి (అజఇతి) కార్యసమ్బన్ధస్తత్రనాస్తీతివక్తుంకారణభూతావిద్యాసంబన్ధాభావమభిదధాతి (అభయఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్యపరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానంఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతోయథోక్తంఫలమర్చిరాదిమార్గాయత్తమితిశఙ్కాంవారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతోమహాబుద్ధిత్వేహేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతాయథోక్తంజ్ఞానంకదాచిచ్చవేదపికాలాన్తరేఽభిభూతమసత్కల్పంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంవిదఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితేస్వరూపేస్వరూపస్ఫురణస్యవ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతావిదుషోభవతీత్యుక్తంస్ఫుటయతి (నహీతి) ౮౯

శం.— లౌకికాదీనాంక్రమేణజ్ఞేయత్వేననిర్దేశాదస్తిత్వాశఙ్కా-పరమార్థతోమాభూదిత్యాహ- హేయానిచ- లౌకికాదీనిత్రీణి. జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేనరజ్జ్వాంసర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహచతుష్కోటివర్జితంపరమార్థతత్త్వం. ఆప్యాని - ఆప్తవ్యానిత్యక్తబాహ్యైషణాత్రయేణభిక్షుణాపాణ్డిత్యబాల్యమౌనాఖ్యానిసాధనాని. పాక్యాని - రాగద్వేషమోహాదయోదోషాఃకషాయాఖ్యానిపక్తవ్యాని. సర్వాణ్యేతానిహేయజ్ఞేయాప్యపాక్యానివిజ్ఞేయాని భిక్షుణాఉపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః- ప్రథమతః. తేషాం-హేయాదీనాంఅన్యత్రవిజ్ఞేయాత్-పరమార్థసత్యంవిజ్ఞేయంబ్రహ్మైకంవర్జయిత్వాఉపలమ్భనముపలమ్భః- అవిద్యాకల్పనామాత్రంహేయాప్యపాక్యేషుత్రిష్వపిస్మృతోబ్రహ్మవిద్భిః. నపరమార్థసత్యతాత్రయాణామిత్యర్థః. ౯౦

ఆ.— అవస్థాత్రయస్యజ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశఙ్క్యపరిహరతి (హేయేతి) శఙ్కోత్తరత్వేనశ్లోకమవతార్యహేయశబ్దార్థంవ్యాచష్టే (లౌకికాదీనామితి) తాన్యేవత్రీణివిభజతే (జాగరితేతి) పాణ్డిత్యం- వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వం. అద్వితీయవస్తువిచార

ప్రకృత్యాకాశవజ్జ్ఞేయాస్సర్వేధర్మాఅనాదయః। విద్యతేనహినానాత్వంతేషాంక్వచనకించన॥ ౯౧
ఆదిబుద్ధాఃప్రకృత్యైవసర్వేధర్మాస్సునిశ్చితాః। యస్యైవంభవతిక్షాన్తిఃసోఽమృతత్వాయకల్పతే॥ ౯౨
ఆదిశాన్తాహ్యనుత్పన్నాఃప్రకృత్యైవసునిర్వృతాః।సర్వేధర్మాస్సమాభిన్నాఅజంసామ్యంవిశారదం॥ ౯౩
వైశారద్యంతువైనాస్తిభేదేవిచరతాంసదా। భేదనిమ్నాఃపృథగ్వాదాస్తస్మాత్తేకృపణాస్స్మృతాః॥ ౯౪

చాతుర్వర్ణ్యపరినిష్పన్నం శ్రవణం బాల్యం- దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం. యస్తు క్షితిః శ్రుత్యర్థానుసన్ధానకుశలత్వం మౌనం- మునేః కర్మజ్ఞానాభ్యాసలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితం. తాన్యేతాని త్రీణి యద్యపి జ్ఞేయస్యాపి జ్ఞేయత్వం యుక్తం- తథాపి కథం హేయాదీనాం జ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయత్వేనేతి) తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమతః త్ర్యుక్తం. ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (తేషామితి) హేయాదీనాం రజ్జుసర్పవదవిద్యాకల్పితత్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వేన జ్ఞేయత్వమిత్యర్థః. ౯౦

శం.— పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా- స్వభావత ఆకాశవత్- ఆకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరఞ్జనసర్వగతత్వైస్సర్వేధర్మాః - ఆత్మానో జ్ఞేయాః ముముక్షుభిరనాదయః - నిత్యాః. బహువచనకృతభేదాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్నాహ - క్వచనకించన - కించిత్. అణుమాత్రమపి తేషాం న విద్యతే నానాత్వమితి. ౯౧

ఆ.— యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమితి- తదిదానీం స్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషమప్రతిత్యాదిశతి (విద్యతఇతి) కల్పితభేదనిబన్ధనం బహువచనమిత్యర్థః. క్వచనేతి దేశకాలావస్థాగ్రహణం. అణుమాత్రమపీతి కార్యకారణభావస్యాంశాంశిభావస్య చోపాదానం. ౯౧

శం.— జ్ఞేయతాపి ధర్మాణాం సంవృత్యైవ- న పరమార్థత ఇత్యాహ (ఆదీతి) యస్మాదాదౌ బుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ- స్వభావత ఏవ. యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపస్సవితా- ఏవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః. సర్వేధర్మాః- సర్వ ఆత్మానః. నచ తేషాం నిశ్చయః కర్తవ్యః- నిత్యనిశ్చితస్వరూపా ఇత్యర్థః. న సందిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి యస్య- ముముక్షోరేవం- యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా బోధనిశ్చయనిరపేక్షతా ఆత్మార్థం పరార్థం వా. యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షః స్వార్థం పరార్థం చేతి. ఏవం భవతి క్షాన్తిః - బోధకర్తవ్యతానిరపేక్షతా సర్వదా స్వాత్మని- సోఽమృతత్వాయ- అమృతభావాయ కల్పతే. మోక్షాయ సమర్థో భవతీత్యర్థః. ౯౨

ఆ.— జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధా ఇతి) యథోక్తరీత్యా సముత్పన్నస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యస్యేతి) ప్రథమపాదస్య తాత్పర్యమాహ (జ్ఞేయతాపీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) పదాన్తరస్యార్థం కథయతి (నచేతి) నిశ్చితస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) నఖల్వాత్మా స్వసత్తాయామేవం నైవమితి సందిహ్యమానస్వరూపో భవితుమలం- తస్య స్ఫురణావ్యభిచారాత్, తత్ప్రమాపస్య ప్రాగేవ సాధితత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యస్యేత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్య స్ఫురద్రూపత్వం యథోక్తప్రకారః. బోధాత్మన్యోనిశ్చయో బోధనిశ్చయః. తస్మిన్ నిరపేక్షత్వం స్వార్థమన్యార్థం వా యస్య భవతి - సోఽమృతత్వాయ కల్పత ఇతి సమ్బన్ధః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దో యథేత్యేతేన సంబధ్యతే. ౯౨

శం.— తథా నాపి శాన్తికర్తవ్యతా ఆత్మనీత్యాహ- యస్మాదాదిశాన్తాః- నిత్యమేవ శాన్తాః అనుత్పన్నాః - అజాశ్చ ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః - సునివృత్తస్వభావాః. నిత్యముక్తస్వభావా ఇత్యర్థః. సర్వేధర్మాః సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమాభిన్నాః అజం సామ్యం విశారదం. విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్మాత్- తస్మాచ్ఛాన్తిర్మోక్షో వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః. నహి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కిఞ్చిదేవ స్యాత్. ౯౩

ఆ.— *సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిశాన్తా ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమత్రార్థం చ నిర్దిశతి (తథా నాపీత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం చతుష్పాదేన స్పష్టయతి (అజమితి) శ్లోకార్థముపసంహరతి (విశుద్ధమితి) ఉక్తరూపతాస్వీకారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్యాదిత్యాహ (నహీతి) సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్మ యది క్రియతే - తదా కృతకస్యానిత్యత్వమవశ్యం భావీత్యర్థః. ౯౩

శం.— యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాః- త ఏవాకృపణా లోకే- కృపణాస్త్వన్యే ఇత్యాహ- యస్మాద్భేదనిమ్నాః- భేదానుయాయినః. సంసారానుగా ఇత్యర్థః. కే. పృథగ్వాదాః- పృథక్- నానా వస్త్విత్యేవం వదనం యేషాం తే పృథగ్వాదాః. ద్వైతిన ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే కృపణాః- క్షుద్రాః స్మృతాః. యస్మాద్వైశారద్యం- విశుద్ధిర్నాస్తి తేషాం భేదే విచరతాం - ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా వర్తమానానామిత్యర్థః. అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః। తే హి లోకే మహాజ్ఞానాస్తచ్చ లోకో న గాహతే॥ ౯౫
అజేష్వజమసంక్రాన్తం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే। యతో న క్రమతే జ్ఞానమసఙ్గం తేన కీర్తితమ్॥ ౯౬
అణుమాత్రేఽపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః। అసఙ్గతా సదా నాస్తి కిము తావరణచ్యుతిః॥ ౯౭

ఆ.— ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిన్దాం దర్శయతి (నైశారద్యమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యే యథోక్తమితి) ఉత్తరార్ధమాదాయ యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బన్ధః. ప్రథమార్ధముక్తార్థే హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) సమనన్తరోక్తస్య యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి (అత ఇతి) ౯౪

శం.— యదిదం పరమార్థతత్త్వమమహాత్మభిరపణ్డితైర్వేదాన్తబహిష్కృతైః క్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ- అజే సామ్యే - పరమార్థతత్త్వ ఏవమేవేతి యే కేచిత్ - స్త్ర్యాదయోఽపి సునిశ్చితా భవిష్యన్తి చేత్ - త ఏవ హి లోకే మహాజ్ఞానాః - నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానా ఇత్యర్థః. తచ్చ - తేషాం వర్త్మ. తేషాం విదితం పరమార్థతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాహతే- నావతరతి. న విషయీకరోతీత్యర్థః. *సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వభూతహితస్య చ। దేవా మార్గే విముహ్యన్త్యపదస్య పదైషిణః *శకునీనామివాకాశే గతిర్నైవోపలభ్యత ఇత్యాదిస్మరణాత్. ౯౫

ఆ.— ఏవమవిద్వన్నిన్దాం ప్రదర్శ్య విద్వత్ప్రశంసాం ప్రకటయతి (అజ ఇతి) కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషామసమ్భావనావిపరీతభావనావిరహి నిర్ధారణరూపం విజ్ఞానసంభావనోపనీతమస్తి- తే హి వ్యవహారభూమావపి - నిరతిశయే తత్త్వే పరిజ్ఞానవత్త్వాన్మహానుభావా భవన్తీత్యర్థః. నను తత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారణత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసా ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (తచ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయం. అమహాత్మత్వం - క్షుద్రహృదయత్వం. తత్ర హేతురపణ్డితైరితి. అపణ్డితత్వం- వివేకరహితత్వం. తత్ర హేతుర్వేదాన్తేత్యాదినా సూచ్యతే. తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచనాపరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః. విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థవిభాగావగమశూన్యత్వమాహ (అల్పప్రజ్ఞైరితి) తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేషామేవ మనీషా సమున్మిషేదిత్యాశఙ్క్య యేషాం కేషాంచిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యే కేచిదితి) స్త్ర్యాదీనాముపనిషద్ద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేఽపి ద్వారాన్తరప్రయుక్తస్తదధికారః సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం. తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య చేదిత్యుక్తం. చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యేషామనవగాహ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి) సర్వేషాం భూతానాం- బ్రహ్మాదీనాం స్తమ్బపర్యన్తానామాత్మా- పరం బ్రహ్మ. తద్భూతస్య విదుషః సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వేషు భూతేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పరమసుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవాః- విద్వాంసోఽపి పదమన్వేషమాణాః వివిధం మోహముపగచ్ఛన్తీత్యర్థః. మహాత్మనో జ్ఞానవతో గన్తవ్యపదరహితస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగన్తుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి (శకునీనామితి) ౯౫

శం.— కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ- అజేషు- అనుత్పన్నేష్వచలేషు ధర్మేషు - ఆత్మస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే సవితరీవౌష్ణ్యం ప్రకాశశ్చ యతః - తస్మాదసంక్రాన్తమర్థాన్తరే జ్ఞానమజమిష్యతే. యస్మాన్న క్రమతేఽర్థాన్తరే జ్ఞానం - తేన కారణేనాసఙ్గం తత్కీర్తితం - ఆకాశకల్పమిత్యుక్తం. ౯౬

ఆ.— అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం- తద్విషయనిశ్చయవాంశ్చ ప్రమాతా - ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అజేష్వితి) అజా ధర్మాః- చిత్ప్రతిబిమ్బా జీవా వివక్ష్యన్తే. తేష్వజం జ్ఞానం- కూటస్థదృష్టిరూపం బిమ్బకల్పం బ్రహ్మచలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే. తథా చ మానమేయాదిభావస్య కల్పితత్వేఽపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్జ్ఞానవతాం మహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః. కించ- అసఙ్క్రమతే జ్ఞానస్య యదసఙ్గత్వమఙ్గీకృతం- తదపి విషయాభావాదేవ సిధ్యతి- తతశ్చ * ముక్తైర్నిర్విషయం మన ఇతి యదుచ్యతే - తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతో నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (యస్మాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసఙ్గత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (ఆకాశేతి) ౯౬

శం.— ఇతోఽన్యేషాం వాదినామణుమాత్రే- అల్పేఽపి వైధర్మ్యే- వస్తుని బహిరన్తర్వా జాయమానే- ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః- అవివేకినోఽసఙ్గతా- అసఙ్గత్వం సదా నాస్తి- కిము వక్తవ్యమావరణచ్యుతిః- బన్ధనాశో నాస్తీతి. ౯౭

ఆ.— కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసఙ్గం సిధ్యతీత్యుక్తం- మతాన్తరే పునః సవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమసఙ్గతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ (అణుమాత్రేఽపీతి) అవిద్వద్దృష్ట్యా కస్యచిదపి పదార్థస్య జన్మాఙ్గీకారే జ్ఞానస్య తదనుషక్తత్వేనాసఙ్గత్వాయోగే బన్ధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ (కిము తేతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఇత ఇతి) విద్వానద్వైతవాదీ పఙ్క్త్యా పరామృశ్యతే. ౯౭

అలబ్ధావరణాస్సర్వేధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః। ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాబుధ్యన్తఇతినాయకాః॥ ౯౮
క్రమతేనహిబుద్ధస్యజ్ఞానంధర్మేషుతాపినః। సర్వేధర్మాస్తథాజ్ఞానంనైతద్బుద్ధేనభాషితం॥ ౯౯
దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజంసామ్యంవిశారదం। బుద్ధ్వాపదమనానాత్వంనమస్కుర్మోయథాబలమ్॥ ౧౦౦

ఇతిచతుర్థమలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

ఇతిగౌడపాదాచార్యకృతామాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికా సమాప్తా.

శం.— తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాంస్వసిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతంతర్హిధర్మాణామావరణం. నేత్యుచ్యతే-అలబ్ధావరణాః-అలబ్ధం-అప్రాప్తమావరణం- అవిద్యాదిబన్ధనంయేషాం తేధర్మా అలబ్ధావరణాః. బన్ధనరహితాఇత్యర్థః. ప్రకృతినిర్మలాః-స్వభావశుద్ధాః. ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాః-యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః. యద్యేవం- కథంతర్హిబుధ్యన్తఇతి. ఉచ్యతే-నాయకాః- స్వామినః. సమర్థాబోద్ధుం, బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః. యథానిత్యప్రకాశస్వరూపోపిసవితా ప్రకాశతఇత్యుచ్యతే, యథావానిత్యనివృత్తగతయోపినిత్యమేవశైలా స్తిష్ఠన్తీత్యుచ్యతే,-తద్వత్. ౯౮

ఆ.— నచేదావరణచ్యుతిరిష్యతే - తర్హిస్వీకృతమావరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అలబ్ధేతి) బోద్ధృత్వంతర్హికథమిత్యాశఙ్క్యబోధశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుధ్యన్తఇతి) శఙ్కోత్తరత్వేనశ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్వద్దృష్ట్యైవఅవిద్యావరణంసిధ్యతి - నతత్త్వదృష్ట్యేత్యభిప్రేత్యవ్యాచష్టే (అలబ్ధేతి) ఉక్తేఽర్థేహేతుకథనార్థంవిశేషణత్రయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తస్మాద్బన్ధనరహితాఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఆత్మనోయథోక్తస్వభావత్వేబోధవత్త్వంనసిధ్యతీత్యాక్షిపతి (యద్యేవమితి) పాదాన్తరేణోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ముఖ్యావేవక్రియాకర్తారౌ ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశఙ్క్యనియమముదాహరణాభ్యాంనిరస్యతి (యథేత్యాదినా) ౯౮

శం.— యస్మాన్నహిక్రమతేబుద్ధస్య - పరమార్థదర్శినోజ్ఞానంవిషయాన్తరేషు ధర్మేషు- ధర్మసంస్థంసవితరివప్రభా. తాపినః - తాపోస్యాస్తీతితాపీ. తస్యసన్తాపవతః. నిరన్తరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః పూజావతోవా. ప్రజ్ఞావతోవా. సర్వేధర్మాః- ఆత్మానోపితథా- జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్నక్రమన్తేక్వచిదప్యర్థాన్తరఇత్యర్థః. యదాదావుపన్యస్తం *జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది - తదిదం. ఆకాశకల్పస్యతాపినోబుద్ధస్యతదనన్యత్వాదాకాశకల్పంజ్ఞానంనక్రమతేక్వచిదప్యర్థాన్తరే, తథాధర్మాః, ఇతి. ఆకాశమివాచలమవిక్రియంనిరవయవంనిత్యమద్వితీయమసఙ్గమదృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతంబ్రహ్మాత్మతత్త్వం- *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతేః. జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితంపరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్నబుద్ధేనభాషితం. యద్యపిబాహ్యార్థనిరాకరణంజ్ఞానమాత్రకల్పనాచాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తం- ఇదంతుపరమార్థతత్త్వమద్వైతంవేదాన్తేష్వేవవిజ్ఞేయమిత్యర్థః. ౯౯

ఆ.— కిమితిముఖ్యేబోద్ధృత్వేసమ్భావితేతదేవనేష్టమిత్యాశఙ్క్యజ్ఞానస్యవిద్వద్దృష్ట్యావిషయసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (క్రమతఇతి) కించ- జీవానాంబ్రహ్మాత్మనావిభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్నముఖ్యంబోద్ధృత్వంసిద్ధమలమిత్యాహ (సర్వఇతి) జ్ఞానమాత్రంపారమార్థికం- తస్మిన్నేవజ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమితిసౌగతమతమేవభవతాపిసఙ్గృహీతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాకరోతి (యస్మాదితి) యద్ధిపరమార్థదర్శినోజ్ఞానం - తన్నవిషయాన్తరేషుక్రమతే- కింతుసవితరిప్రకాశవదాత్మన్యేవప్రతిష్ఠితంయస్మాదిష్యతే- తస్మాన్నాస్మిన్ముఖ్యత్వంసిద్ధమస్తీత్యర్థః. పరమార్థదర్శినోవిశేషణంతాపినఇతి. తద్వ్యాచష్టే (తాపోస్యేత్యాదినా)ఆత్మనోముఖ్యస్యబోద్ధృత్వస్యాభావేహేత్వన్తరంసర్వేధర్మాస్తథేతి. తద్విభజతే (సర్వఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవకిమర్థంపునరిహోచ్యతే- తత్రాహ (యదాదావితి) తదిదం- ఇహోపసంహృతమితిశేషః. క్రమతేనహీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి (ఆకాశకల్పస్యేతి) సర్వేధర్మాస్తథేత్యస్యార్థంనిగమయతి (తథేతి) ధర్మాః- నక్రమన్తేక్వచిదపీతిశేషః. తథాచనాత్మనిముఖ్యంబోద్ధృత్వం- కింత్వౌపచారికమితిప్రకృతముపసంహర్తుమితిశబ్దః. పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ఆకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాదివ్యాచష్టే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలంపరిపూర్ణమనాదినిధనంజ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యంతత్త్వమిహప్రతిపాద్యతే- మతాన్తరేతునైవమితికుతోమతసాఙ్కర్యాశఙ్కావకాశమాసాదయేదిత్యర్థః. ౯౯

శం.— శాస్త్రసమాప్తౌపరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థంనమస్కారఉచ్యతే- దుర్దర్శం- దుఃఖేనదర్శనమస్యేతిదుర్దర్శం. అస్తినాస్తీతిచతుష్కోటివర్జితత్వాత్ దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అతఏవాతిగమ్భీరం - దుష్ప్రవేశంమహాసముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః. అజంసామ్యంవిశారదం - ఈదృక్పదమనానాత్వం- నానాత్వవర్జితంబుద్ధ్వా - అవగమ్యతద్భూతాస్సన్తోనమస్కుర్మస్తస్మైపదాయ. అవ్యవహార్యమపివ్యవహారగోచరమాపాద్యయథాబలం - యథాశక్తీత్యర్థః..౧౦౦

ఆ.— ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్య శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి పరదేవతాతత్త్వమనుస్మరన్ తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం సమ్పాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్వా విశినష్టి (అతిగమ్భీరమితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసమ్బన్ధవిధురత్వం చేతి హేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదినా) విశేషణత్రయం తర్హి కుతశ్చిదనవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తం - ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యోపనిషద్భిరతద్వ్యావృత్తిద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ (పదమితి) తత్ర తర్హి సకలవిభాగవికలే కుతో నమస్కారక్రియా స్వక్రియాయామన్వయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనానాత్వమితి) యద్యపి వస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వం నావకల్ప్యతే - తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలమ్బ్య కాల్పనికం నానాత్వమనుసృత్య నమస్కారక్రియా ప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (శాస్త్రేతి) యదిపరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి నమస్క్రియతే - తదా తస్యాద్యన్తమధ్యేష్వనుసన్ధేయతయా శ్రుతిస్సిధ్యతి. తేన తదర్థమాదావివావసానేఽపి ప్రవణీభావస్తద్విషయశ్లోకేనోపదిశ్యతే - తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణోఽనుపహామహితత్వం సమధిగతమిత్యర్థః. దుర్దర్శత్వము క్తం వ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేవ యథోక్తైః పరమార్థతత్త్వే ప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య సమ్ప్రదాయరహితానాం తథాత్వేఽపి తద్వతాం మైవమిత్యాహ (అకృతేతి) కౌటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేవ పదత్రయమనువదతి (అజమితి) ఉక్తం పదానాం తైరస్యాంతత్త్వం ద్వైతాభావోపలక్షితమిత్యాహ (ఈదృశమితి) యథోక్తం బ్రహ్మజ్ఞానాజ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మీభూతశ్చేదాచార్యః - తర్హి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే - నహి పరిపూర్ణం వస్తువస్తుతో వ్యవహారగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యవహార్యేతి) పరమార్థతో వ్యవహారాగోచరత్వేఽపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహారగోచరతాం పరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః............ ౧౦౦

శం.— అజమపి జనియోగం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతి చ గతిమత్తాం ప్రాపదేకం హ్యనేకం।
వివిధవిషయధర్మగ్రాహిముగ్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహన్తృ బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— ఇదానీం భాష్యకారోఽపి భాష్యపరిసమాప్తౌ శాస్త్రప్రతిపాదితం పరదేవతాతత్త్వమనుస్మృత్య తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణమాచరతి (అజమపీతి) యద్బ్రహ్మ - అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథా పరిచ్ఛేదరహితం - తదహం ప్రత్యగ్భూతం నమస్యే - తద్విషయం ప్రవణీభావం కరోమీతి సమ్బన్ధః. ప్రణామప్రయోజనమాహ (ప్రణతేతి) యే హి ప్రణతాః - బ్రహ్మణి ప్రవణీభూతాస్తన్నిష్ఠాస్తిష్ఠన్తి - తేషాం యదవిద్యాతత్కార్యాత్మకం భయం - తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫలతారూఢం బ్రహ్మైవ హన్తి. న ఖలు జడావృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానం సకార్యమపనేతుమలం. బుద్ధిస్థో బోధో బోధేద్ధా బుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్యైవ బ్రహ్మణః సమ్ప్రతి తటస్థలక్షణం నివక్షతి (అజమిత్యాదినా) యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే - తథాపి తదైశ్వర్యేణ - తదీయశక్త్యాత్మకేనానిర్వాచ్యాజ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసమ్బన్ధం ప్రాప్య జగతో నిదానమితి వ్యపదేశభాగ్భవతి. తథా చ శ్రుతిసూత్రయోః బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థతయా విభుతయా చ గతివర్జితమవతిష్ఠతి - తథాపి యథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం - గన్తవ్యతాం బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే. తదాహ (అగతి చేతి) యద్యపి చేదం బ్రహ్మ వస్తుతో నిరస్తసమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే - తథాపి జీవో జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్వ్యవహారాదివ్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ (ఏకమితి) కేషాం దృష్ట్యా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే - తదాహ (వివిధేతి) వివిధాశ్చ తే విషయధర్మాశ్చ. తద్గ్రాహి పయ్యాముగ్ధం - విపర్యస్తం. వివేకవికలమీక్షణం యేషాం తేషాం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః - న తు తత్త్వతః. శాస్త్రదృష్ట్యా తు తస్మిన్నేకత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోఽన్తరస్థం భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే సముద్రే। కారుణ్యాదుద్దధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం భూతహేతోర్యస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురుమముం పాదపాతైర్నతోఽస్మి॥ ౨

ఆ.— సమ్ప్రతి గ్రన్థప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూనాగమశాస్త్రస్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రణమతి (ప్రజ్ఞేతి) యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూతహేతోః - తదుపకారార్థముద్దధార - తం పరమగురుం నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధః. అముమితి తస్య పురోదేశసన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వం సూచితం. పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురూణామతిశయేన పూజ్యత్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి (పాదపాతైరితి) పాదౌ - తదీయౌ పాదౌ. తయోః స్వకీయస్యోత్తమాఙ్గస్య పాతాః - భూయోభూయో నమ్రీభావాః. తైరితియావత్. ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథం భూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అన్తరస్థమితి) కస్యాన్తరస్థమితి వివక్షాయామాహ (వేదేతి) కథమిత్యత్రాహ (ప్రజ్ఞేతి) మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వైశాఖః - మన్థానదణ్డః. తస్య వేధః - వేధనం. ప్రక్షేపణం. తేన క్షుభితః - విలోడితో జలనిధిర్వేదనామా. తస్యాన్తరే - అభ్యన్తరే స్థితమిదమమృతమితియావత్. ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య ప్రసిద్ధాదమృతాదవాన్తరవైషమ్యమాదర్శయతి (అమరైరితి) యద్ధి భగవతా నారాయణేన క్షీరసాగరాన్తరావస్థితమమృతం సముద్ధృతం - తదేవ కథంచిదసురా లేభిరే-

ఉపదంయతైరనాయాసలభ్యం న భవతి- జ్ఞానసామగ్రీసంపన్నైరేవలభ్యత్వాదిత్యర్థః. యదికారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేరుద్ధృతం తర్హి కథం తస్మిన్ కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (భూతానీతి) మాయాం సముద్రవద్దురుత్తారస్సంసారః-తస్మిన్నవిరతం-అనవరతం నక్రసంసేవమానాని జననాని- విగ్రహభేదగ్రహణాని. తాన్యేవ గ్రాహాః- జలచరాః. తైర్ఘోరే- క్రూరే. భయంకరే మగ్నాని - మగ్నకల్పాని. భూతాని భూతానాం సంబన్ధి కారుణ్యమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్ - తతశ్చేదమమృతముద్ధృత్య భూతేభ్యో దత్తవానిత్యర్థః. ౨

భా.— యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమోహాన్ధకారో మజ్జోన్మజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోదన్వతి త్రాసనే మే। యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమవినయప్రాప్తిరగ్ర్యా హ్యమోఘా తత్పాదౌ పావనీయౌ భవభయవినుదౌ సర్వభావైర్నమస్యే॥ ౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అలాతశాన్త్యాఖ్యం చతుర్థప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

టీ.— అథాధునా స్వగురుభక్త్యా విద్యాప్రాప్తిం వస్తురజస్వమజీకృత్య తదీయపాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం- జగద్గురూణాం పాదౌ సర్వభావైః- వాఙ్మనోదేహానాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే- నమ్రీభవామీతి సమ్బన్ధః. తౌ చ జగతస్సర్వస్యాపి పావనీయౌ- పవిత్రతయా పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణాతే. తౌ చ స్వసమ్బన్ధినాం సర్వేషాం భవః- సంసారః. తత్ప్రియుక్తం భయం స్వకారణేన సహాపనుద్య పురుషార్థపరిసమాప్తిం కుర్వన్తౌ. తానేవ గురూన్ విశినష్టి (యత్ప్రజ్ఞేతి) మే- మమ స్వాన్తం- అన్తఃకరణం. తస్మిన్ మోహః-వ్యాకులతాహేతురవివేకః. తస్య కారణం యదనాద్యజ్ఞానం- తత్- యేషాం ప్రజ్ఞైవాలోకః. తస్య భాః- దీప్తిః. తయా ప్రతిహతిం- వినాశమగమత్-గతవత్. తత్పాదావితి సమ్బన్ధః. న కేవలమజ్ఞానమేవాచార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్తుచ్ఛీభవతి - కిన్తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివృత్తౌ స్థితిమలభమానమభావీభవతీత్యాహ (మజ్జోన్మజ్జదితి) అసకృత్- అనేకశో దేవతిర్యగాదియోనిషు యోయముపజనః- నానావిధదేహభేదసఙ్గ్రహః. అసావేవోదన్వాన్- ఉదధిః. తస్మిన్నతిత్రాసనే- భయంకరే హేతుభూతే కేవలమజ్ఞానం కార్యరూపేణ మజ్జత్- అనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే - తదేవ చావస్థావిశేషేత ద్రూపేణోన్మజ్జత్- అభివ్యక్తమనర్థకరం సంపద్యతే. తదేవమతి క్రూరే సంసారసాగరే పరివర్తమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః. న కేవలమేకస్య మమైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదావిరభూత్ - కింతు తచ్ఛరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపి భూయసామిత్యాహ (యత్పాదావితి) యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపి శిష్యాణాం తదీయశుశ్రూషాప్రణయినామేషాం శ్రుతిః- మననిదిధ్యాసనసహకృతం శ్రవణజ్ఞానం. శమః- శాన్తిః. ఇన్ద్రియోపరతిః. వినయః - అవనతిః. అనౌద్ధత్యం. తేషాం ప్రాప్తిరగ్ర్యా- శ్రేష్ఠా. ప్రతిష్ఠితాసీద్భవతి.' యస్మాదమోఘా- సఫలా శ్రవణాదీనాం ప్రాప్తిః- తస్మాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సంభావ్యతే. తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాం చ బహూనాం పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్పాదనాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామైరాచరణీయమిత్యర్థః.. ౩

విష్ణుం కృష్ణం స్వమాయావిరచితవివిధద్వైతవర్గం నిసర్గాదుద్యాతానర్థసార్థం నిరవధిమధురం సచ్చిదేకస్వభావం।
అజ్ఞేయాత్మానమేకం నిధనముఖవిముఖం నేతి నేతీతి గీతం వన్దే నాచాం ధియాం చాపదమపి జగతామాస్పదం కల్పితానామ్॥ ౧

గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాతృసమ్మతా । సమ్మితా నిర్మితా సేయమర్పితా పురుషోత్తమే॥ ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

శీక్షావల్లీ.

అవతారికా.

శం.— యస్మాజ్జాతం జగత్సర్వం యస్మిన్నేవ విలీయతే। యేనేదం ధార్యతే చైవ తస్మై జ్ఞానాత్మనే నమః॥౧॥

యైరిమే గురుభిః పూర్వం పదవాక్యప్రమాణతః। వ్యాఖ్యాతాస్సర్వవేదాన్తాస్తాన్నిత్యం ప్రణతోఽస్మ్యహం॥౨॥

తైత్తిరీయకసారస్య మయాచార్యప్రసాదతః। విస్పష్టార్థరుచీనాం హి వ్యాఖ్యేయం సమ్ప్రణీయతే॥౩॥

నిత్యాన్యధిగతాని కర్మాణి ఉపాత్తదురితక్షయార్థాని, కామ్యాని చ ఫలార్థినాం, పూర్వస్మిన్గ్రన్థే. ఇదానీం కర్మోపాదానహేతుపరిహారాయ బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తూయతే. కర్మహేతుః కామః స్యాత్ - ప్రవర్తకత్వాత్. ప్రవృత్తిర్హి సతి కామే. ఆప్తకామానాం హి కామాభావే స్వాత్మన్యవస్థానాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః. ఆత్మకామత్వే చాప్తకామతా. ఆత్మా చ బ్రహ్మ - తద్విదో హి పరప్రాప్తిం వక్ష్యతి.

ఆ.— యత్ప్రకాశసుఖాభిన్నం యన్మన్త్రైః ప్రకాశితమ్। వివృతం బ్రాహ్మణే తత్స్వమద్వయం బ్రహ్మ నిర్భయమ్॥౧॥

యజుర్వేదశాఖాభేదం తైత్తిరీయకోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తత్ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ జగజ్జన్మాదికారణత్వేన తటస్థలక్షణేన మన్దమతీన్ప్రతి సామాన్యేనోపలక్షితం సత్యజ్ఞానాదినా చ స్వరూపలక్షణేన విశేషతో వినిశ్చితం నమస్కారచ్ఛలేన సఙ్క్షేపతో దర్శయతి (యస్మాజ్జాతమితి) నిమిత్తోపాదానయోః పఞ్చమ్యాః సాధారణ్యాదుభయవిధమపి హేతుత్వమిహ వివక్షితం. కార్యవిలయస్య ప్రకృతావేవ నియతత్వాద్విశేషతః ప్రకృతిత్వమాహ (యస్మిన్నితి) కార్యసాధారణస్య నిమిత్తే ధర్మాదావపి ప్రసిద్ధత్వాత్ సాధారణకారణత్వమాహ (యేనేతి) జ్ఞానాత్మన ఇతి స్వరూపలక్షణసూచనం.౧॥ గురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యన్తరఙ్గసాధనత్వం ఖ్యాపయితుం గురూన్ప్రణమతి (యైరితి) పదాని, చ వాక్యాని, చ ప్రమాణం చానుమానాది,- తద్వివేచనేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి.౨॥ చికీర్షితం నిర్దిశతి (తైత్తిరీయకేతి) వ్యుత్పన్నస్య పదేభ్య ఏవ పదార్థస్మృతిసంభవాత్, పదస్మారితపదార్థసంసర్గస్యైవ వాక్యార్థత్వాత్, సూత్రకారేణోపనిషత్తాత్పర్యస్య నిరూపితత్వాచ్చ వ్యర్థః పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (విస్పష్టార్థేతి) మన్దమతీనాం స్వత ఏవ నిశ్శేషపదార్థస్మరణాసంభవాదుపనిషద్గతనిశ్శేషపదార్థానాం విశిష్య నిస్సంశయం జ్ఞానం యే రోచయన్తే- తేషాముపకారాయేత్యర్థః.౩॥

కర్మవిచారేణైవోపనిషదోఽగతార్థత్వాదుపనిషత్ప్రయోజనస్య నిశ్శ్రేయసస్య కర్మభ్య ఏవ సంభవాత్, పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భో న యుక్త ఇత్యాశఙ్కామపనేతుం కర్మకాణ్డార్థమాహ (నిత్యానీతి) *అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేతి జైమినినా ధర్మగ్రహణేన సిద్ధవస్తువిచారస్య పర్యుదస్తత్వాన్నోపనిషదోఽగతార్థత్వమిత్యర్థః. తాని చ ధర్మాణి సంచితదురితక్షయార్థాని- *ధర్మేణ పాపమపనుదతీతి శ్రుతేః. న నిశ్శ్రేయసార్థాని. న కేవలం జీవతోఽవశ్యకర్తవ్యాని అధిగతాని - ఫలార్థినాం కామ్యాని చ. న తాన్యపి నిశ్శ్రేయసార్థాని - *స్వర్గకామః *పశుకామ ఇత్యాదివత్ మోక్షకామోఽదః కుర్యాదిత్యశ్రవణాత్. అతస్సంసార ఏవ కర్మణాం ఫలమిత్యర్థః. కర్మకాణ్డార్థముక్త్వా తత్రావిచారితముపనిషదర్థమాహ (ఇదానీమితి) కర్మణాముపాదానే - అనుష్ఠానే యో హేతుః- తన్నివృత్త్యర్థం బ్రహ్మవిద్యాఽస్మిన్ గ్రన్థే ఆరభ్యతే - అతః సనిదానకర్మోన్మూలనార్థత్వాదుపనిషదః కర్మకాణ్డవిరుద్ధత్వాన్నగతార్థత్వమిత్యర్థః. కర్మానుష్ఠానహేతుర్నియోగః- తస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాన్న విద్యయా విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహేతురితి) అస్యేదం సాధనమిత్యేతావచ్ఛాస్త్రేణ బోధ్యతే. యస్య యత్రాభిలాషః- స తత్ర ప్రవర్తతే కామత ఏవ - అతో న నియోగస్య ప్రవర్తకత్వసంభావనాపీత్యభిప్రాయః. సతి కామే ప్రవృత్తిరిత్యన్వయః. ఉక్తకామాభావే- న ప్రవృత్తిరితి వ్యతిరేకమాహ (ఆప్తేతి) అభిలషితవిషయప్రాప్తిః కామనివృత్తౌ హేతుః- న విద్యా- అతః కథం కర్మహేతుపరిహారాయ విద్యారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మకామత్వే చేతి) కామితవిషయప్రాప్త్యా కామస్య తాత్కాలికోపశమమాత్రం న తూచ్ఛేదః- పునర్విషయాకాఙ్క్షాదిదర్శనాత్. ఆప్తకామతాపి నిరఙ్కుశా ఆత్మైవ వస్తు నాన్యత్తతోఽస్తీత్యేవంరూపా ఆత్మకామత్వే సతి భవతి - కామితేచ్ఛాభావాత్. ఆత్మనో హ్యద్వయానన్దరూపమజానన్నేవ వ్యతిరిక్తం విషయం పశ్యన్కామయతే - తతః కామస్యాత్మావిద్యామూలత్వాదాత్మవిద్యైవ తన్నివృత్తిహేతురిత్యర్థః. భవత్వాత్మవిద్యా కామవిరోధినీ- కర్మహేతుపరిహారాయ బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తూయత ఇతి కథముక్తం - తత్రాహ (ఆత్మేతి)

౧౦. అతోఽవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం పరప్రాప్తిః- *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే* ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీత్యాదిశ్రుతేః. కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారంభాత్, ఆరబ్ధస్యచ భోగేన క్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానేన ప్రత్యవాయాభావాత్, అయత్నత ఏవ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షః. అథవా - నిరతిశయాయాః ప్రీతేః స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాః కర్మహేతుత్వాత్కర్మభ్య ఏవ మోక్ష ఇతిచేన్న- కర్మానేకత్వాత్. అనేకానిహ్యారబ్ధఫలాన్యనారబ్ధఫలానిచ అనేకజన్మాన్తరకృతాని విరుద్ధఫలానికర్మాణి సంభవన్తి- అతస్తేష్వనారబ్ధఫలానామేకస్మిన్ జన్మన్యుపభోగేన క్షయాసంభవాత్ శేషకర్మనిమిత్తశరీరారమ్భోపపత్తిః. *కర్మశేషసద్భావసిద్ధిశ్చ *తద్య ఇహ రమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. ఇష్టానిష్టఫలానామనారబ్ధానాం క్షయార్థాని నిత్యానీతిచేన్న-అకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ప్రత్యవాయశబ్దో హ్యనిష్టవిషయః. నిత్యాకరణనిమిత్తస్య ప్రత్యవాయస్య దుఃఖరూపస్యాగామినః పరిహారార్థాని నిత్యానీత్యభ్యుపగమాత్ నానారబ్ధఫలకర్మక్షయార్థాని. యదినామానారబ్ధకర్మక్షయార్థాని నిత్యానికర్మాణి- తథాప్యశుద్ధమేవ క్షపయేయుః. నశుద్ధం- విరోధాభావాత్. నహీష్టఫలస్యకర్మణశ్శుద్ధరూపత్వాత్ నిత్యైర్విరోధ ఉపపద్యతే-శుద్ధాశుద్ధయోర్హి విరోధో యుక్తః. నచకర్మహేతూనాం కామానాం జ్ఞానాభావే నివృత్త్యసంభవాదశేషకర్మక్షయోపపత్తిః. అనాత్మవిదో హి కామాః - అనాత్మఫలవిషయత్వాత్. స్వాత్మనిచ కామానుపపత్తిః- నిత్యప్రాప్తత్వాత్. స్వయంచాత్మాపరం బ్రహ్మేత్యుక్తం. నిత్యానాంచాకరణమభావః-తతః ప్రత్యవాయానుత్పత్తిరితి. అతఃపూర్వోపచితదురితేభ్యః ప్రాప్యమాణాయాః ప్రత్యవాయక్రియాయాః నిత్యాకరణం లక్షణమితి *అకుర్వన్విహితంకర్మ ఇతి శతుర్నానుపపత్తిః. అన్యథాహ్యభావాద్భావోత్పత్తిరితి సర్వప్రమాణవ్యాకోపః స్యాదితి.

ఆనన్దమయం పరమాత్మానమాచాయ శ్రుతిరుదాహృతా. ఏవం తావత్కర్మకాణ్డేనాఽగతార్థత్వాత్, కర్మభ్యోఽసంభావ్యమాననిశ్రేయసప్రయోజనత్వాచ్చోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భం సంభావ్య పునరనారమ్భవాదినోఽభిప్రాయముద్భావయతి (కామ్యప్రతిషిద్ధయోరితి) ఆత్యన్తికాగామిశరీరానుత్పాదే స్వరూపావస్థానం నిశ్రేయసం. శరీరానుత్పాదశ్చ హేత్వభావాదేవ సేత్స్యతి- కిం జ్ఞానార్థోపనిషదారమ్భేణేత్యర్థః. మతాన్తరమాహ (అథవేతి) యదేవ స్వర్గసాధనం జ్యోతిష్టోమాది - తదేవ మోక్షసాధనం - నిరతిశయప్రీతేః స్వర్గపదార్థస్య మోక్షాదన్యత్రాసమ్భవా, త్తస్తిశరీరే క్లేశావశ్యంభావా, దిత్యర్థః. ఏకభవికపక్షమాద్యం మతం ప్రత్యాఖ్యాతి (నేత్యాదినా) యద్యపి వర్తమానే దేహే కామ్యం ప్రతిషిద్ధంచ నారమ్భేత ముముక్షుః- తథాపి సఞ్చితస్యానేకస్య సమ్భవాద్ధేత్వభావోఽసిద్ధ ఇత్యర్థః. ప్రాయేణానభివ్యక్తాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణి సమ్భూయ ఏకం శరీరమారభన్తే- తత్ర సర్వేషాముపభోగేన క్షపితత్వాత్ సఞ్చితం కర్మైవ నాస్తీతి శఙ్కానిరాకరణాయోక్తం విరుద్ధఫలానీతి. స్వర్గనరకఫలానాం జ్యోతిష్టోమబ్రహ్మహత్యాదీనామేకస్మిన్ దేహే భోగేనక్షయాసమ్భవాత్, ప్రాయేణాస్య సర్వాభివ్యఞ్జకత్వే ప్రమాణాభావా, ద్బలవతా ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్యావస్థానం సమ్భవతీత్యర్థః. సమ్భావనామాత్రమేతత్- నాత్ర ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మశేషేతి) *ప్రేత్యస్వకర్మానుభూయ తతః శేషేణ జన్మ ప్రతిపద్యత ఇతి స్వర్గాదవరోహతాం కర్మశేషం దర్శయతీత్యర్థః. సఞ్చితకర్మసద్భావమఙ్గీకృత్య దేహాన్తరారమ్భో న భవిష్యతీత్యాహ (ఇష్టేతి) ఏతద్భవతాం సిద్ధాన్తవిరుద్ధమిత్యాహ (నేతి) ముముక్షుణాఽనుష్ఠితస్య నిత్యాదేః సఞ్చితకర్మక్షయార్థత్వాభ్యుపగమేఽపి నాభిమతసిద్ధిరిత్యాహ (యదినామేతి) యచ్చోక్తం ముముక్షుః కామ్యాని వర్జయేదితి- తదప్యసతి వివేకబలే దుర్ఘటం-సతి మూలాజ్ఞానే కామోద్భవస్య దుర్నివారత్వాదిత్యాహ (నచకర్మహేతూనామితి) నను కామో నాజ్ఞానమూలః- ఆత్మవిదామపి కామదర్శనాదిత్యత ఆహ (స్వాత్మని చేతి) సర్వమాత్మేతి పశ్యతాం తత్త్వతో విషయాభావాదేవ కామానుపపత్తిః. రసనాదిప్రవృత్తినిమిత్తం తు కామాభాస ఏవ- వాస్తవాభినివేశాభావాదిత్యర్థః. తేషామర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మప్రాప్తేః కామనాఽస్తీతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (స్వయంచేతి) యచ్చోక్తమకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థాని నిత్యానీతి- తత్రాహ (నిత్యానాంచేతి) ఆగామిదుఃఖం ప్రత్యవాయ ఉచ్యతే. తస్యభావరూపస్య నాభావో నిమిత్తం- *పాపః పాపేనేతి శ్రుతేః నిషిద్ధాచరణనిమిత్తత్వాద్దుఃఖస్యేత్యర్థః. *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితంచ సమాచరన్ ప్రసజ్జంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతీతి శతృప్రత్యయాదకరణస్యాపి ప్రత్యవాయనిమిత్తత్వమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃపూర్వేతి) యది యథావన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానమభవిష్యత్ - తదా సఞ్చితదురితక్షయోఽభవిష్యత్ - నచాయం విహితమకార్షీదిత్యతః ప్రత్యవాయీ భవిష్యతీతి శిష్టైర్లక్ష్యతే- యథా విచికిత్సన్ శ్రోత్రియ ఇతి. తతః శతృప్రత్యయస్యాన్యథాప్యుత్పన్నత్వాన్నతద్బలాదకరణే హేతుత్వమవగన్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయస్యోభయత్ర విధానే సతి కిమితి హేతుత్వమేవ న గృహ్యతే తత్రాహ (అన్యథేతి) భావరూపస్య కార్యస్యభావరూపమేవ కారణమితి ప్రత్యక్షాదిభిరవగతం - శతృప్రత్యయాదభావస్య హేతుత్వాభిధానే సర్వప్రమాణవిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నను త్వయాప్యకరణస్య ప్రత్యవాయలక్షణత్వమిష్టం, భాట్టైశ్చానుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వమిష్యతే, తార్కికైశ్చ ప్రతిబన్ధకాభావస్య తత్తత్ప్రాగభావస్య చ తత్తత్కార్యవ్యవస్థాపకత్వమిష్యతే,- తత్కథం భావస్యైవ కారణత్వం. తదుక్తం * భావో యథా తథాఽభావః కారణం కార్యవన్మతమితి. ఉచ్యతే- అస్మాభిస్తావదభావస్య స్వరూపేణ కారణత్వం నేష్టం- కింతు తద్జ్ఞానస్య ప్రత్యవాయగమకత్వమిష్టం. తేనచ రూపేణన ప్రత్యవాయజనకత్వమిష్యతే - నిత్యాకరణజ్ఞానే ప్రత్యవాయభావాప్రసఙ్గాత్. భాట్టానామపిచ కేషాంచిజ్జ్ఞాతస్య యోగ్యానుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వం. సత్తయాతు ప్రమితిహేతుత్వే అభావప్రమాయాః ప్రత్యక్షత్వాపాతః. తార్కికాణామపి ప్రతిబన్ధకాభావస్య కారణత్వే అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాన్న ప్రామాణికత్వం. ప్రాగభావస్యాపి జ్ఞాతరూపేణ జన్యజ్ఞాపకత్వమేవ- యస్మాదిదం ప్రాఙ్నాసీత్- తస్మాదిదానీం జాతమితి. నతు జనకత్వం ప్రాగభావస్య నియత ప్రాగ్భావిత్వేన

శం- అతోఽయత్నతస్స్వాత్మన్యవస్థానమిత్యనుపపన్నం. యచ్చోక్తం నిరతిశయప్రీతేస్స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాః కర్మనిమిత్తత్వాత్ కర్మారబ్ధ ఏవ మోక్ష ఇతి-తన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నహి నిత్యం కించిదారభ్యతే. లోకే యదారబ్ధం-తదనిత్యమిత్యతో న కర్మారబ్ధో మోక్షః. విద్యాసహితానాం కర్మణాం నిత్యారమ్భసామర్థ్యమితి చేన్న-విరోధాత్. నిత్యం చారభ్యత ఇతి విరుద్ధం. యద్వినష్టం-తదేవ నోత్పద్యత ఇతి ప్రధ్వంసాభావవన్నిత్యోఽపి మోక్ష ఆరభ్యత ఏవేతి చేన్న - మోక్షస్య భావరూపత్వాత్. ప్రధ్వంసాభావోఽప్యారభ్యత ఇతి అభావస్య విశేషాభావాత్ వికల్పమాత్రమేతత్. భావప్రతియోగీహ్యభావః. యథాహ్యభిన్నోఽపి భావో ఘటపటాదిభిర్విశేష్యతే భిన్న ఇవ - ఘటభావః పటభావ ఇతి- ఏవం నిర్విశేషోఽప్యభావః క్రియాగుణయోగాద్ద్రవ్యాదివద్వికల్ప్యతే. నహ్యభావ ఉత్పలాదివద్విశేషణసహభావీ. విశేషణవత్త్వే భావ ఏవ స్యాత్. విద్యాకర్మకర్తృనిత్యత్వాత్ విద్యాకర్మసన్తానజనితస్య మోక్షస్య నిత్యత్వమితి చేత్ - గంగాస్రోతోవత్. న- కర్తృత్వస్య దుఃఖరూపత్వాత్, కర్తృత్వోపరమే చ మోక్షవిచ్ఛేదాత్. తస్మాదవిద్యాకామకర్మోపాదానహేతునివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్ష ఇతి, స్వయం చాత్మా బ్రహ్మ-తద్విజ్ఞానాదవిద్యానివృత్తిరితి, అతో బ్రహ్మవిద్యార్థోపనిషదారభ్యతే. ఉపనిషదితి విద్యోచ్యతే- తత్సేవినాం గర్భజన్మజరానిశాతనాత్. తదవసాదనాద్వా. బ్రహ్మణో వోపనిగమయితృత్వాత్. ఉపనిషణ్ణం వాస్యాం పరం శ్రేయ ఇతి. తదర్థత్వాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషత్.

కారణత్వం- ప్రాక్కాలస్య స్వవృత్తితాపాతాత్. ప్రాగ్భావిత్వమపి చాన్యథాసిద్ధమిత్యుక్తం తత్త్వాలోకే. యస్మాదకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థం నిత్యం కర్మ- కింతు *కర్మణా పితృలోకః *సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి శ్రుతేః పితృలోకప్రాప్తిఫలం- తస్మాన్న యథోక్తాచరితస్య శరీరానుత్పాద ఇత్యాహ (అతోఽయత్నత ఇతి) ద్వితీయమతమనూద్య దూషయతి (యచ్చోక్తమిత్యాదినా) విద్యాసహితేనాపి కర్మణా ఆరభ్యశ్చేన్మోక్షః-తర్హ్యనిత్య ఏవ- యత్కృతకం తదనిత్యమితి వ్యాప్తిదర్శనాదిత్యుక్తం. తత్ర వ్యాప్తిభఙ్గమన్వానః శఙ్కతే (యద్వినష్టమితి) (భావరూపత్వాదితి) యద్భావరూపం కార్యం-తదనిత్యమితి వ్యాప్తేః, తత్ర చ మోక్షస్య నిరతిశయప్రీతేర్భావత్వా, దనిత్యత్వం స్యాదేవేత్యర్థః. ప్రధ్వంసాభావస్య కార్యత్వమభ్యుపగమ్యాయత్ప్రధ్వంసాతిరిక్తం కార్యం- తదనిత్యమితి వ్యాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా. వస్తుతస్తు ప్రధ్వంసస్య కార్యత్వమపి నాస్తీత్యాహ (ప్రధ్వంసేతి) జన్యాశ్రయత్వం తావత్ప్రధ్వంసస్య న కార్యత్వం- జన్యైర్నైరుక్తైర్భావవికారత్వాభ్యుపగమాత్. నాపి ప్రాగసతః సత్తాసమవాయాదిలక్షణం-తదనభ్యుపగమాత్. నాప్యుత్తరకాలయోగః - కాలేన సమ్బన్ధాభావాత్, అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావస్య సమవాయమూలత్వాత్, సమ్బన్ధాన్తరమూలకత్వాదర్శనాత్,. ఉత్తరకాలస్య ప్రధ్వంసావచ్ఛేదకత్వస్వభావశ్చేత్ -అన్యావచ్ఛేదకత్వస్వభావోఽన స్యాత్. తస్మాదభావస్య నిర్విశేషకత్వాత్ కార్యత్వం కల్పనామాత్రమితి భావః. కించ-అభావస్యాభావవిశేషమాత్రస్వభావత్వాద్భావవిరోధిత్వాచ్చ న భావరూపో ధర్మః సమ్భవతీత్యాహ (భావేతి) నన్వభావశ్చతుర్విధః. తత్రానిత్యః ప్రాగభావః- ప్రధ్వంసాదయస్తు నిత్యాః. తతః కథం నిర్విశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాహీతి) భావప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేక ఏవ భావోఽవచ్ఛేదకభేదాద్భిన్న ఇవ ప్రకాశతే - తథా నిషేధప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేక ఏవాభావోఽవచ్ఛేదకభేదభిన్న ఇవ ప్రకాశతే. జాయతే నశ్యతి చేతి క్రియాయోగాత్సఙ్ఖ్యాదిగుణయోగాద్ద్రవ్యవదభావో వికల్ప్యతే - నతు తత్త్వతః సవిశేష ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ న తత్త్వతః సవిశేష ఇత్యాహ (నహీతి) విశేషణం హి విశేష్యాన్వయి ప్రసిద్ధం. ప్రతియోగినా చ విశేషణేన నాభావస్య సహభావోఽస్తి-ఘటప్రధ్వంసస్య నిత్యత్వే ఘటస్యాపి నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఘటసహభావిత్వే చ తదభావత్వవ్యాఘాతాత్, భావాభావయోః సహానవస్థానరూపవిరోధాభ్యుపగమాత్,. తతః ప్రతియోగివిశేషాదభావః సవిశేషః కార్యత్వాదిధర్మవానితి భ్రమమాత్రమిత్యర్థః. ఏవం ప్రధ్వంసదృష్టాన్తేన శఙ్కితం నిత్యత్వం పరిహృత్య ప్రకారాన్తరేణాశఙ్క్య నిషేధతి (విద్యాకర్మేత్యాదినా) విద్యాకర్మణోః కర్తా నిత్య ఇతి సాధనసాతత్యాత్సాధ్యసాతత్యం న వాచ్యం - కర్తృత్వస్యానుపరమేఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. ఉపరమే చ సాధనసాతత్యాభావాన్మోక్షస్య విచ్ఛిత్తిః స్యాదిత్యర్థః. యస్మాన్నిఃశ్రేయసం బ్రహ్మజ్ఞానం వినా దుష్ప్రాపం- తస్మాదిత్యుపసంహారః. బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దప్రసిద్ధిరపి విద్యాయా ఏవ నిశ్శ్రేయససాధనత్వే ప్రమాణమిత్యాహ (ఉపనిషదితి) నిశాతనాత్- శిథిలీకరణాదిత్యర్థః. అస్యాం - విద్యాయాం నిమిత్తభూతాయాం పరం శ్రేయః- బ్రహ్మ జీవస్యోపనిషణ్ణం- స్వాత్మతయోపస్థితం భవతీత్యర్థః.

ఉ.— హరిః ఓమ్॥ శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా।శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః।శంనోవిష్ణురురుక్రమః। నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి । త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి।ఋతంవదిష్యామి। సత్యంవదిష్యామి॥౧॥ తన్మామవతు। తద్వక్తారమవతు। అవతుమాం। అవతువక్తారం । ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— శం-సుఖం. ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానీదేవతాత్మామిత్రో నః-అస్మాకంభవతు. తథైవాపానవృత్తేః రాత్రేశ్చాభిమానీదేవతాత్మా వరుణః. చక్షుష్యాదిత్యేచాభిమాన్యర్యమా. బలేఇన్ద్రః. వాచిబుద్ధౌచబృహస్పతిః. విష్ణురురుక్రమః-విస్తీర్ణక్రమఃపాదయోరభిమానీ. ఏవమాద్యాఅధ్యాత్మదేవతాః. శంనోభవన్త్వితిసర్వత్రానుషంగః. తాసుహిసుఖకృత్సువిద్యాశ్రవణధారణోపయోగాఅప్రతిబన్ధేనభవిష్యన్తీతితత్సుఖకర్తృత్వం ప్రార్థ్యతేశంనోభవన్త్వితి. బ్రహ్మవివిదిషుణానమస్కారబ్రహ్మవదనక్రియేవాయువిషయే బ్రహ్మవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థే క్రియేతే-సర్వక్రియాఫలానాం తదధీనత్వాత్. బ్రహ్మ- వాయుః. తస్మై బ్రహ్మణేనమః- ప్రహ్వీభావంకరోమీతివాక్యశేషః. నమః తే- తుభ్యం. హేవాయోనమస్కరోమీతిపరోక్షప్రత్యక్షాభ్యాంవాయురేవాభిధీయతే. కించ త్వమేవచక్షురాద్యపేక్ష్యబాహ్యంసన్నికృష్టమవ్యవహితంప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసియస్మాత్-తస్మాత్త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి. ఋతం- యథాశాస్త్రంయథాకర్తవ్యంబుద్ధౌసుపరినిశ్చితమర్థంత్వదధీనత్వాత్త్వాంవదిష్యామి. సత్యమితి- సఏవవాక్కాయాభ్యాంసంపాద్యమానః. సోపిత్వదధీనఏవ సంపాద్యతఇతిత్వామేవసత్యంవదిష్యామి. తత్-సర్వాత్మకంవాయ్వాఖ్యంబ్రహ్మమయైవస్తుతంసత్ విద్యార్థినంమామవతువిద్యాసంయోజనేన. తదేవబ్రహ్మవక్తారమాచార్యంచవక్తృత్వసామర్థ్యసంయోజనేన. అవతుమామవతువక్తారమితిపునర్వచనమాదరార్థం. శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిరితిత్రిర్వచనమాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికానాంవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గాణాంప్రశమనార్థం.ఇతిప్రథమానువాకః.

ఆ.— ఏవముపనిషదాంవ్యాఖ్యారమ్భంసంభావ్యప్రతిపదవ్యాఖ్యామారభతే(శంసుఖమిత్యాదినా)శంనోభవత్వితి-సుఖకృద్భవత్విత్యర్థః. అధ్యాత్మప్రాణకరణాభిమానినీనాందేవతానాంసుఖకృత్త్వంకిమితిప్రార్థ్యతే-తత్రాహ (తాసుహీతి) శ్రవణం-గురుపాదోపసర్పణపూర్వకంవేదాన్తానాంతాత్పర్యావధారణం.ధారణం-శ్రుతస్యావిస్మరణం.ఉపయోగః-శిష్యేభ్యోనివేదనం. అన్యద్బ్రహ్మ-వాయుశ్చాన్యఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (పరోక్షేతి) బ్రహ్మణఇతిపరోక్షేణ, *సబ్రహ్మేత్యాచక్షతఇతిశ్రుతేః. వాయుశబ్దేనచప్రత్యక్షతయా, నిర్దేశః-ప్రాణస్యప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. యద్యపిసూత్రాత్మరూపేణవాయుఃపరోక్షః- తథాప్యాధ్యాత్మికప్రాణవాయురూపేణబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేఽప్యపరోక్షత్వమిత్యాహ (కించేతి) బాహ్యంచక్షురాది - రూపదర్శనాద్యనుమేయత్వాద్వ్యవహితం - ప్రాణస్త్వవ్యవధానేనసాక్షివేద్యఃసన్నిహితశ్చ భోక్తురితిచక్షురాద్యపేక్షయాప్రత్యక్షఇత్యర్థః. బృంహణాద్బ్రహ్మ. ప్రాణకృతేనశ్వసనాదినాశరీరాదేర్బృంహణంప్రసిద్ధమిత్యర్థః.యథారాజ్ఞోదౌవారికంకశ్చిద్రాజదిదృక్షురాహత్వమేవరాజేతి - తథాహార్దస్యబ్రహ్మణోద్వారపాలంహార్దంబ్రహ్మదిదృక్షుర్ముముక్షురాహత్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామీతి. బ్రహ్మవదనక్రియా ప్రాణదేవతాస్తుత్యర్థా. స్తుత్యన్తరమాహ(ఋతమిత్యాదినా)— ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయ మఞ్చితోరస్థలంశ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥౧॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి।తైత్తిరీయకవేదాన్తవివృతింకరవాణ్యహమ్॥౨॥

పరవిద్యామారభమాణోవిఘ్నశాన్త్యైదేవతాఃప్రార్థయతే (శంనఇతి) సూర్యో, వరుణో,ఽర్యమాఖ్యాదిత్యవిశేషః, ఇన్ద్రో, బృహస్పతి, ర్మహతావిక్రమాఖ్యపదవిన్యాసవిశేషేణయుక్తోవిష్ణు, శ్చసుఖప్రదాభవన్త్విత్యర్థః.(నమఇతి)నమోబ్రహ్మణే - వేదాయనమఇత్యర్థః. వేదాక్షరాభివ్యఞ్జకవాయుంప్రార్థయతే (నమస్తేఇత్యాదినా) (ప్రత్యక్షంబ్రహ్మేతి) జగజ్జీవనహేతుతయాబృహత్త్వగుణశాలిత్వే వాయుబ్రహ్మణోరవిశిష్టేపివాయోఃప్రత్యక్షత్వంవిశేషఇతిభావః. (ఋతమితి) ఋతత్వం- అపభ్రంశరాహిత్యలక్షణంశబ్దసత్యత్వం. (సత్యమితి) సత్యత్వంచ యథావస్థితార్థకథనరూపమర్థసత్యత్వమితినపౌనరుక్త్యం. (తన్మామవత్వితి) అధీయమానంబ్రహ్మ అధ్యేతారంమామవతు. (తద్వక్తారమితి) అధ్యాపయితారంచవిఘ్నేభ్యోరక్షత్విత్యర్థః. తమేవార్థంభిన్నానుపూర్వీకాభ్యాంతాభ్యామేవపదాభ్యాం ఆదరాతిశయాత్ప్రార్థయతే (అవతుమాంఅవతువక్తారమితి) (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) విఘ్నానామస్త్వితిశేషః. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః। వర్ణస్స్వరః । మాత్రాబలం । సామసంతానః । ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయః॥ శీక్షాంపఞ్చ॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

శం.— అర్థజ్ఞానప్రధానత్వాదుపనిషదో గ్రంథపాఠేయత్నోపరమోమాభూదితిశీక్షాధ్యాయఆరభ్యతే. శిక్షా- శిక్ష్యతేఅనయేతివర్ణాద్యుచ్చారణలక్షణం. శిక్ష్యన్తఇతివాశిక్షాః- వర్ణాదయః. శిక్షైవశీక్షా. దైర్ఘ్యంఛాందసం. తాంశీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః-విస్పష్టమాసమన్తాత్ కథయిష్యామః. చక్షిఙో వ్యాఖ్యాఙాదిష్టస్యవ్యాఙ్పూర్వస్యవక్తవ్యవాక్కర్మణఏతద్రూపం. తత్ర- వర్ణః- అకారాదిః, స్వరః - ఉదాత్తాదిః. మాత్రాః- హ్రస్వాద్యాః. బ

లం- ప్రయత్నవిశేషః. సామ- వర్ణానాం మధ్యమవృత్త్యోచ్చారణం. సమతా. సన్తానః- సంతతిః. సంహితేత్యర్థః. ఏష హి శిక్షితవ్యోఽర్థః. శిక్షా యస్మిన్నధ్యాయే-సోఽయం శిక్షాధ్యాయః ఇత్యుక్తః- ఏవముక్తః. ఉదితః. ఉక్త ఇత్యుపసంహార ఉత్తరార్థః. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

ఆ.— (యత్నో వర్ణ ఇతి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనప్రయోగోచ్చారణాదిత్యర్థః. అస్య యథావివక్షితార్థసిద్ధిరేవ న స్యాత్. తదుక్తం *మన్త్రో హీనః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యా ప్రయుక్తో న తమర్థమాహ। స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాదితి. (లక్షణమితి) లక్షణం-శాస్త్రం. *ఋటురషాణాం మూర్ధా। ఇచుయశానాం తాల్విత్యాది. యస్యాస్య తైత్తిరీయశాఖాప్రభృత్యన్యేపి శిక్షాగ్రన్థస్య ప్రాప్త్యా. *పశుపతిర్యజుర్ద్వా లిఖితపాఠనాద్యధ్యయనస్య-తన్నివర్తనరూపం-న యథా ప్రకరణే నష్టస్యోపసర్గస్య- ప్రణాగమనప్రధానాదిత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

రం.— (శీక్షాం వ్యాఖ్యాస్యామ ఇతి) శిక్షాఖ్యవేదాఙ్గస్య వేదోపకారప్రకారోఽవశ్యం ప ఇత్యర్థః. శిక్షేర్దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. (వర్ణ ఇతి) వర్ణాస్త్రిషష్టిశ్చతుఃషష్టిర్వా శమ్భుమతే మతా ఇత్యుక్తరీత్యా అకారాద్యా వర్ణాః. స్వరాః- ఉదాత్తాదయః. మాత్రాః- *ఏకమాత్రో భవేద్ధ్రస్వ ఇత్యుక్తహ్రస్వదీర్ఘాదిభేదాః. బలం - అల్పప్రాణత్వమహాప్రాణత్వాదిలక్షణం. సామ-స్పృష్టప్రయత్నాదిలక్షణాః సప్తస్వరాః. సన్తానః-వర్ణపదసంహితాదిః. ఏతేషాం జ్ఞానం శిక్షాఖ్యవేదాఙ్గసాధ్యం. తతశ్చ ఏతజ్జ్ఞానం బ్రహ్మవిద్యోపయోగీత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం వేదాఙ్గాన్తరాణామపి. (ఇత్యుక్తః శిక్షాధ్యాయ ఇతి) అధ్యాయః- గ్రన్థవిశేషః. శిక్షాఖ్యగ్రన్థవిశేషస్య ఉపయోగోఽవగత ఇత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— సహ నౌ యశః। సహ నౌ బ్రహ్మవర్చసం। అథాతస్సగ్ంహితాయా ఉపనిషదం వ్యాఖ్యాస్యామః। పఞ్చస్వధికరణేషు। అధిలోకమధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మం। తా మహాసగ్ంహితా ఇత్యాచక్షతే। అథాధిలోకం। పృథివీ పూర్వరూపం। ద్యౌరుత్తరరూపం। ఆకాశస్సంధిః॥౧॥ వాయుస్సంధానం। ఇత్యధిలోకం। అథాధిజ్యౌతిషం। అగ్నిః పూర్వరూపం। ఆదిత్య ఉత్తరరూపం। ఆపస్సంధిః। వైద్యుతస్సంధానం। ఇత్యధిజ్యౌతిషం। అథాధివిద్యం। ఆచార్యః పూర్వరూపం॥౨॥ అన్తేవాస్యుత్తరరూపం। విద్యా సంధిః। ప్రవచనగ్ంసంధానం। ఇత్యధివిద్యం। అథాధిప్రజం। మాతా పూర్వరూపం। పితోత్తరరూపం। ప్రజా సంధిః। ప్రజననగ్ంసంధానం। ఇత్యధిప్రజం॥౩॥ అథాధ్యాత్మం। అధరా హనుః పూర్వరూపం। ఉత్తరా హనురుత్తరరూపం। వాక్సంధిః। జిహ్వా సంధానం। ఇత్యధ్యాత్మం। ఇతీమా మహాసగ్ంహితాః। య ఏవమేతా మహాసగ్ంహితా వ్యాఖ్యాతా వేద। సంధీయతే ప్రజయా పశుభిః। బ్రహ్మవర్చసేనాన్నాద్యేన సువర్గ్యేణ లోకేన॥౪॥ సంధిరాచార్యః పూర్వరూపమిత్యధిప్రజం లోకేన॥ ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

శం.— అధునా సంహితోపనిషదుచ్యతే. తత్ర సంహితాద్యుపనిషత్పరిజ్ఞాననిమిత్తం యద్యశః ప్రాప్యతే-తన్నౌ-ఆవయోః శిష్యాచార్యయోః సహైవాస్తు. తన్నిమిత్తం చ యద్బ్రహ్మవర్చసం-తేజః-తచ్చ సహైవాస్త్వితి శిష్యవచనమాశీః. శిష్యస్య హ్యకృతార్థత్వాత్ప్రార్థనోపపద్యతే- నాచార్యస్య-కృతార్థత్వాత్. కృతార్థో హ్యాచార్యో నామ భవతి. అథ-అనన్తరమధ్యయనలక్షణవిధానస్య పూర్వవృత్తస్య-అతః-యతోఽత్యర్థం గ్రన్థభావితా బుద్ధిర్న శక్యతే సహసాఽర్థజ్ఞానవిషయేఽవతారయితుమిత్యతః-సంహితాయా ఉపనిషదం-సంహితావిషయం దర్శనమిత్యేతద్గ్రన్థసంనికృష్టామేవ వ్యాఖ్యాస్యామః. పఞ్చస్వధికరణేషు- ఆశ్రయేషు. జ్ఞానవిషయేష్విత్యర్థః. కాని తానీత్యాహ-అధిలోకం-లోకేష్వధి యద్దర్శనం-తదధిలోకం. తథాఽధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మమితి. తా ఏతాః పఞ్చవిషయాః ఉపనిషదో లోకాదిమహావస్తువిషయత్వాత్సంహితావిషయత్వాచ్చ మహత్యశ్చ తాః సంహితాశ్చ మహాసంహితా ఇత్యాచక్షతే- కథయన్తి వేదవిదః. అథ తాసాం యథోపన్యస్తానాం మధ్యే అధిలోకం దర్శనముచ్యతే. దర్శనక్రమవివక్షార్థోఽథశబ్దస్సర్వత్ర. (పృథివీ పూర్వరూపం) పూర్వవర్ణః పూర్వరూపం. సంహితాయాః పూర్వవర్ణే పృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యుక్తం భవతి. తథా ద్యౌరుత్తరరూపం. ఆకాశః- అన్తరిక్షలోకః. సన్ధిః - మధ్యమం పూర్వోత్తరరూపయోః. సన్ధీయేతే అస్మిన్ పూర్వోత్తరరూపే ఇతి. (వాయుస్సన్ధానం) సన్ధీయతే అనేనేతి సన్ధానం. ఇత్యధిలోకం దర్శనముక్తం. (అథాధిజ్యౌతిషమిత్యాది) సమానం. ఇతీమా ఇతి- ఉక్తా ఉపప్రదర్శ్యన్తే. యః కశ్చిదేవమేతా మహాసంహితా వ్యాఖ్యాతా వేద-ఉపాస్తే. వేదేత్యుపాసనం స్యాత్ - విజ్ఞానాధికారాత్, *ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వేతి వచనాత్, ఉపాసనం చ యథాశాస్త్రం తుల్యప్రత్యయసన్తతిరసంకీర్ణా చాన్యప్రత్యయైశ్శాస్త్రోక్తాలమ్బనవిషయా చ. ప్రసిద్ధశ్చోపాసనశబ్దార్థో లోకే గురుముపాస్తే రాజానముపాస్త ఇతి. యో హి గుర్వాదీన్ సన్తతముపచరతి- స ఉపాస్త ఇత్యుచ్యతే. స చ ఫలమాప్నోత్యుపాసనస్య. అతోఽత్రాపి య ఏవం వేద- సన్ధీయతే ప్రజాదిభిస్స్వర్గాన్తైః. ప్రజాదిఫలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఆ.— సంహితా- వర్ణానాం సన్నికర్షః. తద్విషయముపాసనం ప్రథమం కర్తవ్యమిత్యాహ (అధునేతి) సన్నిధానాచ్చ స్వశాఖాసంహితైవ

గ్రాహ్యాః శంనోమిత్రఇత్యాశీర్వాదః కృతోప్నిషచ్ఛేషః-సంహితోపనిషచ్ఛేషమాశీర్వాదానన్తరమాహ(తత్రేతి) వస్తూపాసనసంహితోపాసనయోర్మధ్యే సంహితోపాసనవిధానే హేతురత్యన్తమిత్యాహ(యతోర్థమితి)పఞ్చస్వితి సప్తమీ తృతీయార్థే విశేషణేయం. అధికరణశబ్దో విషయపర్యాయః. పఞ్చసు పదార్థేష్వితి శేషః. జ్ఞానంవక్ష్యమాణ వక్తవ్యం-యథావస్తుదర్శనం ప్రతిమాయామిత్యర్థః.(లోకేష్వధీతి)లోకానధికృత్య-ఉపాదాయధ్యేయత్వమిత్యర్థః. విద్యాశబ్దేనవిద్యాప్రతిబద్ధ ఆచార్యాదిర్వివక్షితః. తథైవప్రజాశబ్దేన ప్రజాప్రతిబద్ధః పిత్రాదిర్వివక్షితః. (అధ్యాత్మమితి) ఆత్మానం- భోక్తారమధికృత్యేత్యనువర్తతే. జిహ్వాదిర్వివక్షితః. సర్వత్ర తదభిమానినీదేవతైవ గ్రాహ్యా-అస్యస్యోపాస్యత్వాత్సప్వావాదితి. ఓఙ్కారేణ పూర్వవాదమాహ (తాఏతా ఇతి) సంహితోపనిషదః కర్తవ్యాఇత్యుత్పత్తినిధిరుక్తః- కథం కర్తవ్యా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం వినియోగవిధిమాహ (అథ తాసామిత్యాదినా) కర్తురేకత్వాత్, దసుస్తేనాంబహుత్వాత్, దవశ్యంభావిని క్రమే విశేషనియమార్థో అనశిష్టః- ※హృదయస్యాగ్రే ఽవద్యత్యథజిహ్వాయా అథవక్షసఇతివత్. ఉపప్రదర్శ్యన్తే- పరామృశ్యన్తే అధికారివిధిప్రదర్శనాయ. యథాదర్శాదయః షట్ యాగాస్సముచ్చితాః ఫలసాధనం- అధికారాంశేనాభేదాత్- తథా పఞ్చోపనిషదః సముచ్చితాః ప్రజాదిఫలకామస్యానుష్ఠేయా ఇత్యాహ (యఏవమిత్యాదినా) ఫలకామినాఽనుష్ఠీయమానం సంహితోపాసనం కామితఫలాయ భవతి- ఫలాన్యనభిసన్ధానేనానుష్ఠీయమానం బ్రహ్మవిద్యార్థం భవతి. మేధాహీనేన బ్రహ్మణోఽవగన్తుమశక్యత్వాన్మేధాకామస్య జపోపి బ్రహ్మవిద్యార్థో భవతి- శ్రీహీనేన సత్వశుద్ధ్యర్థం యాగాద్యనుష్ఠాతుం నశక్యత ఇతి శ్రీకామస్య హోమోపి పరమ్పరయా బ్రహ్మవిద్యోపయోగీతి మహాత్మ్యం విద్యాసన్నిహితమన్త్రాణాం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

రం.— విద్యాఫలం గురుశిష్యోభయగతమస్త్వితి గురుశిష్యౌ ప్రార్థయేతే (సహనావితి) బ్రహ్మవర్చసం యశశ్చావయోస్సహాస్త్విత్యర్థః.(అథాత ఇతి)లోకజ్యోతిర్విద్యాప్రజాశరీరరూపేషు పఞ్చస్వధికరణేషు సంహితాశబ్దితస్య విషయకరహస్యోపదేశాన్వ్యాకరిష్యామ ఇత్యర్థః. అధిలోకం-అవిభక్త్యర్థేఽవ్యయమితి సప్తమ్యర్థే సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి. అధిజ్యౌతిషమధ్యాత్మమిత్యత్రాప్యయీభావే ※శరత్ప్రభృతిభ్యః అనశ్చేతి సమాసాన్తష్టచ్. లోకాదిషు పఞ్చస్వధికరణేషు అధ్యస్యమానాస్సంహితా మహాసంహితాః. మహచ్ఛబ్దః పూజ్యవచనః. పూజ్యా ఇత్యర్థః. అ, ఉ, ఓ. ఇతివర్ణసంహితాయాం పూర్వాపరావర్ణౌ- పూర్వాపరరూపే, శ్లిష్టోచ్చారణలక్షణః ※పరస్సన్నికర్షస్సంహితేత్యుక్తస్సన్ధిః, తదనుకూలయత్నలక్షణస్సన్ధాన, ఇతి సంహితాగతానాం చతుర్ణామవయవానాం లోకాదిషు పఞ్చస్వధికరణేషు దృష్టిక్రమం దర్శయతి (అథాధిలోకమిత్యాదినా) అధిలోకం- ఉచ్యత ఇతి శేషః. అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే. (వాయుస్సన్ధానమితి) వాయోః పూర్వోత్తరలోకసంచారితయాసన్ధానత్వమితి భావః. (ఇత్యధిలోకమితి) ఉక్తమితి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అగ్నిరిత్యాది) ※అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠత ఇత్యుక్తరీత్యాఽహుతిసంబన్ధాదగ్న్యాదిత్యయోః పూర్వోత్తరత్వం. అన్తఃక్షణసంధేరౌ వ్యుత్పాత్తౌ యద్యధీనత్వాత్ వైద్యుతస్య సంధానత్వం ద్రష్టవ్యం. (ఆచార్యఇత్యాది) విద్యా- శిష్యగతజ్ఞానం. ప్రవచనం-అధ్యాపనమిత్యర్థః. (మాతేత్యాది) ప్రజననం- గర్భోత్పాదనం. (అధరేత్యాది) కపోలాధః ప్రదేశోఽధరాహనుః. ఊర్ధ్వప్రదేశ ఉత్తరాహనుః. వాక్-శబ్దఇత్యర్థః. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యఏవమితి) సంధీయతే- అన్వితో భవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యశ్ఛన్దసామృషభో విశ్వరూపః । ఛన్దోభ్యోఽధ్యమృతాత్సంబభూవ । స మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు । అమృతస్య దేవ ధారణో భూయాసం । శరీరం మే విచర్షణం । జిహ్వా మే మధుమత్తమా । కర్ణాభ్యాం భూరి విశ్రువం। బ్రహ్మణః కోశోసి మేధయా పిహితః। శ్రుతం మే గోపాయ। ఆవహన్తీ వితన్వానా॥౧॥ కుర్వాణా చీరమాత్మనః। వాసాంసి మమ గావశ్చ। అన్నపానే చ సర్వదా। తతో మే శ్రియమావహ। లోమశాం పశుభిస్సహ స్వాహా। ఆమాయన్తు బ్రహ్మచారిణస్స్వాహా। యశో జనేఽసాని స్వాహా। శ్రేయాన్వస్యసోఽసాని స్వాహా। తం త్వా భగ ప్రవిశాని స్వాహా। స మా భగ ప్రవిశ స్వాహా॥౨॥ తస్మిన్త్సహస్రశాఖే। నిభగాహం త్వయి మృజే స్వాహా। యథాపః ప్రవతాయన్తి । యథా మాసా అహర్జరం। ఏవం మాం బ్రహ్మచారిణః। ధాతరాయన్తు సర్వతస్స్వాహా। ప్రతివేశోసి ప్రమా భాహి ప్రమాపద్యస్వ॥౩॥ ఏతన్వానా ప్రవిశ స్వాహా సప్త చ॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యశ్ఛందసామితి)మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనం జపహోమావుచ్యేతే-※స మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు ※తతో మే శ్రియమావహేతి చ లిఙ్గదర్శనాత్. యశ్ఛన్దసాం-వేదానామృషభ ఇవర్షభః- ప్రాధాన్యాత్. విశ్వరూపః-సర్వరూపః. సర్వవాగ్వ్యాప్తేః. ※తద్యథాశఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవర్షభత్వమోఙ్కారస్య. ఓఙ్కారో హ్యత్రోపాస్య ఇత్యృషభాదిశబ్దైస్స్తుతిర్న్యాయ్యైవోఙ్కారస్య. ఛన్దోభ్యః-వేదేభ్యః. వేదా హ్యమృతం. తస్మాదమృతాదధిసంబభూవ- లోకవేదవ్యాహృతిభ్యస్సారిష్ఠం జిఘృక్షోః ప్రజాపతేస్తపస్యత ఓఙ్కారస్సారిష్ఠత్వేన ప్రత్యభాదిత్యర్థః. నహినిత్యస్యోఙ్కారస్యాఞ్జసైవోత్పత్తిరవకల్పతే. సః- ఏవంభూత ఓఙ్కారః-ఇన్ద్రస్సర్వకామేశః పరమేశ్వరో మా-మాం మేధయా- ప్రజ్ఞయా స్పృణోతు- ప్రీణయతు. బలయతు వా. ప్రజ్ఞాబలం హి ప్రార్థ్యతే. అమృ

¶ భాహీతిపాఠాన్తరం

తస్య-అమృతత్వహేతుభూతస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య.తదధికారాత్. హేదేవ-ధారణః-ధారయితా భూయాసం-భవేయం. కించ-శరీరంమే-మమవిచర్షణం-విచక్షణం-యోగ్యమిత్యేతత్ భూయాదితిప్రథమపురుషపరిణామః. జిహ్వామేమధుమత్తమా- మధుమతీ. అతిశయేనమధురభాషిణీత్యర్థః.కర్ణాభ్యాం- శ్రోత్రాభ్యాంభూరి-బహువిశ్రువం-వ్యశ్రువం. శ్రోతాభూయాసమిత్యర్థః. ఆత్మజ్ఞానయోగ్యఃకార్యకారణసఙ్ఘాతోఽస్త్వితివాక్యార్థః. మేధాచతదర్థమేవ ప్రార్థ్యతే. బ్రహ్మణః-పరమాత్మనఃకోశోఽసి-అసిరివఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్. త్వంహిబ్రహ్మణఃప్రతీకం-త్వయి బ్రహ్మోపలభ్యతే. మేధయా-లౌకికప్రజ్ఞయాపిహితః-ఆచ్ఛాదితః. సత్వంసామాన్యప్రజ్ఞైరవిదితతత్త్వఇత్యర్థః. శ్రుతం-శ్రవణపూర్వకంఆత్మజ్ఞానాదికంవిజ్ఞానంమేగోపాయ-రక్ష. తత్ప్రాప్త్యవిస్మరణాదికంకుర్విత్యర్థః. జపార్థావేతేమన్త్రామేధాకామస్య. శ్రీకామస్యహోమార్థాస్తథునోచ్యన్తేమన్త్రాః. ఆవహన్తీ- ఆనయన్తీ. వితన్వానా-విస్తారయన్తీ. తనోతేస్తత్కర్మకత్వాత్. కుర్వాణా-నిర్వర్తయన్తీ అచీరం- అచిరం. క్షిప్రమేవ. ఛాన్దసోదీర్ఘః. చిరంవాకుర్వాణా. ఆత్మనః-మమ. కిమిత్యాహ-వాసాంసి-వస్త్రాణి. పశుగావశ్చ- గావశ్చేతియావత్. అన్నపానేచసర్వదా. ఏవమాదీనికుర్వాణా శ్రీర్యా-తాంతతః-మేధానిర్వర్తనాత్పరంఆవహ-ఆనయ అమేధసోహి శ్రీరనర్థాయైవేతి. కింవిశిష్టాంచ-లోమశాం-అజావ్యాదియుక్తాం. అన్యైశ్చపశుభిస్సహ- యుక్తాం. ఆవహేతిఅధికారాదోఙ్కారఏవాభిసంబధ్యతే. స్వాహాకారాన్తోహోమార్థమన్త్రాశ్చస్థాపనార్థః. (ఆమాయన్త్వితి) ఆయన్తుమామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. బ్రహ్మచారిణః. యశః-యశస్వీ. జనే-జనేషు.అసాని-భవాని. శ్రేయాన్-ప్రశస్యతరః. వస్యసః-వసీయసః. వసుతరాద్వసుమత్తరాద్వా.అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. తుల్యజాతీయాచ్చవిశేషణం. ధనవజ్జాతీయపురుషాద్విశేషవానహమిత్యర్థః. కించతం- బ్రహ్మణఃకోశభూతంత్వా-త్వాంహేభగ-భగవన్-పూజార్హ- ప్రవిశాని. ప్రవిశ్యచానన్యస్త్వదాత్మైవభవానీత్యర్థః.సః-త్వమపిమా-మాంభగ-భగవన్ ప్రవిశ.ఆవయోరేకాత్మత్వమేవాస్తు. తస్మిన్-త్వయిసహస్రశాఖే-బహుభేదే హేభగవన్నిమృజే-శోధయామ్యహంపాపకృత్యాం.యథాలోకేఆపః ప్రవతా-నిమ్నవతాదేశేన-యన్తి- గచ్ఛన్తి.యథాచమాసాఃఅహర్జరం- సంవత్సరం. సంవత్సరోఅహర్జరః- అహోభిఃపరివర్తమానోలోకాన్ జరయతీతి. అహానివాఽస్మిన్ జీర్యన్తి - అన్తర్భవన్తీత్యహర్జరః. తంచయథామాసాఃయన్తి - ఏవంమాంబ్రహ్మచారిణఃహేధాతః- సర్వస్యవిధాతఃమామాయన్తు- ఆగచ్ఛన్తు. సర్వతః - సర్వదిగ్భ్యః. ప్రతివేశః- శ్రమాపనయనస్థానంఆసన్నంగృహమిత్యర్థః. ఏవంత్వంప్రతివేశఇవప్రతివేశః - త్వచ్ఛీలినాంసర్వపాపదుఃఖాపనయనస్థానమసి. అతోమాంప్రభాహి- ప్రకాశయఆత్మానం. ప్రమాపద్యస్వ- ప్రపద్యస్వచమాం. శరవిద్ధమివలోహంత్వన్మయంత్వదాత్మానంకుర్విత్యర్థః. శ్రీకామోఽస్మిన్ విద్యాప్రకరణేఽభిధీయమానోధనార్థః. ధనంచకర్మార్థం. కర్మచోపాత్తదురితక్షయార్థం- తత్క్షయేహివిద్యాప్రకాశతే. తథాచస్మృతిః * జ్ఞానముత్పద్యతేపుంసాంక్షయాత్పాపస్యకర్మణః। యథాదర్శతలేప్రఖ్యేపశ్యన్త్యాత్మానమాత్మనీతి. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

అ.— అవాన్తరతాత్పర్యమభిప్రేత్యాహ (యశ్ఛన్దసామిత్యాదినా) సంబన్ధమావేతిజన్మవాచకేపదేత్రయమాదేకమితి* ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదిశ్రుత్యన్తరానుసారేణ ఆత్మజ్ఞానయోగ్యకార్యశ్రేష్ఠత్వేన ప్రతిధానంవ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) (పురుషవిపరిణామఇతి) భూయాసమిత్యుత్తమపురుషస్యప్రకృతస్యప్రథమపురుషత్వేనపరిణామఃకర్తవ్యఇత్యర్థః. అచేతనంశబ్దంప్రతిప్రార్థనాకథం, కథంచేన్ద్రశబ్దేనాభిధాన, మిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మభేదవివక్షయేత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) బ్రహ్మభేదేనప్రార్థితదానేసమర్థశ్చేదోఙ్కారః- కిమితిసర్వైర్నోపాస్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మేధయేతి) (లౌకికప్రజ్ఞయేతి) సాలగ్రామాదిష్వివదేవతాబుద్ధ్యేత్యర్థః. నైతేష్వాప్తయఃదిమృగ్యం - బ్రహ్మణఉత్పన్నత్వాత్. *వసనివాసే *వసఆచ్ఛాదనేఇతిధాతుద్వయాదుప్రత్యయశ్శ్లోక్యాద్.వసుః- వసనశీలః. పరాచ్ఛాదనశీలోవావసుః. అతిశయేనవసుః- వసీయాన్. తస్మాత్- వసీయసః. ఇలోపశ్ఛాన్దసః. వసుమాన్వసుశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యభిప్రేత్యాహ(వసుమత్తరాద్వేతి) పూర్వోక్తస్యప్రయోజనమాహ (కించేతి) యదుక్తంబ్రహ్మచారిణోమామాయన్త్వితి- తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

౪.— బ్రహ్మవిద్యార్థం ప్రణవంప్రార్థయతే(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం-వేదానాంయోఋషభః- శ్రేష్ఠః. విశ్వరూపః-*విశ్వంవిష్ణురితినామసహస్రపాఠాత్. విశ్వం-విష్ణుః. తత్ప్రతీకత్వాత్ తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చతద్రూపత్వం. సర్వశబ్దప్రకృతిత్వాద్వాసర్వరూపత్వం. ఏవంభూతః ప్రణవఃఅమృతాత్ - పరమాత్మనఃసన్వేభ్యశ్ఛన్దోభ్యోఽధికతయాసంబభూవ- ప్రాదుర్భూతః. సఃఇన్ద్రః- పరమైశ్వర్యశాలీప్రణవఃమా- మాంమేధయా- జ్ఞానేనస్పృణోతు- ఉజ్జీవయతు. *స్పృప్రీతిరక్షణప్రాణనేష్వితిహిధాతుః. దేవేతి- దీవ్యతఃప్రణవస్యసంబోధనం. అమృతస్య- పరమాత్మనఃహృదయేధారకోభూయాసం - సర్వదాబ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తతామిత్యర్థః. మదీయంచశరీరంవిచర్షణం - బలారోగ్యాదినాకాన్తిమద్భవతు. మదీయాచజిహ్వాసర్వదాబ్రహ్మవదనశీలతయాభోగ్యతమాభవతు. కర్ణాభ్యాంచభూరి - భూయోబ్రహ్మప్రతిపాదకంశాస్త్రంశృణవాని. విశ్వమితిఛాన్దసంరూపం. పరమాత్మనస్త్వంవాచకతయాకోశోసి - నిధానస్థానమసి. మేధాజనకతయాతద్భరిత తయావామేధయాచ్ఛాదితోసి. తాదృశస్త్వంశ్రుతార్థోయథాఅప్రమృష్టోభవతి- తథాకుర్విత్యర్థః. విద్యోపయుక్తహోమసాధనమన్త్రాఉచ్యన్తే (ఆవహన్తీత్యాదినా) లక్ష్మీప్రార్థనామన్త్రోఽయం. ఆవహన్తీ- ఉత్పాదయన్తీ, వితన్వానా- వర్ధయన్తీ, యతస్త్వం - తతోమేచీరమితరాణివాసాంసిగాఃఅన్నపానేచసర్వదాకుర్వాణాసతీ *సాహిశ్రీరమృతాసతామితిత్రయీలక్షణాంశ్రియంలోమశాం - బహులాంయజ్ఞాద్యుపయుక్తపశ్వాదిద్రవ్యైస్సహఆవహ - ఉత్పాదయ. హోమసాధనత్వాన్మన్త్రస్యస్వాహాన్తత్వం. (ఆమాయన్త్వితి) బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యాబ్రహ్మచర్యవ్రతసంపన్నాశ్శిష్యాఃమామాగచ్ఛన్తు. ఇత్య

సకామశిష్యప్రార్థనామన్త్రః. (యశ ఇతి) జనమధ్యే యశస్వీ భవానీత్యర్థః. (శ్రేయానితి) వస్యసః- వసీయసః. వసుమత్తరాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠో భూయాసమిత్యర్థః. (తం త్వేతి) హే భగేతి- ఐశ్వర్యాదీనాం సంబోధనం. తం త్వాం ప్రవిశాని- ప్రాప్నవానీత్యర్థః. (స మేతి) హే భగ స త్వం మాం ప్రాప్నుహీత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) హే భగ - సహస్రశాఖ- ఐశ్వర్యవీర్యాద్యనన్తనిధాయ యుక్తే త్వయి ప్రవిష్టోఽహం నిమృజే- శుద్ధో భవానీత్యర్థః. నిమృజామహ శుద్ధా భవిష్యామేత్యర్థః. (యథాప ఇతి) హే ధాతః- పరమాత్మన్ యథా జలాని ప్రవతా- ప్రవణాదినా యన్తి,- తానాదికాన్ప్రత్యేవ తిష్ఠా యీయామ- యన్తి మాసానాం నికటం. యథా చా- మాసాః అహర్జరం - అహోరాత్రైర్జరయతీతి సవరుణః- అహర్జరః. యస్య కాలేన జరా భవతి- సర్వార్థాదినా- స్మోఽహర్జరః. సృష్టఇతి యావత్. ఏవం యథా మాసాః ప్రాప్నువన్తి, యద్వా- అహోభిర్జీర్యన్తీయ త్రేతి అహర్జరః- సంవత్సరః. సూర్యో వా. ఏవం మాం యోగ్యాః శిష్యాః ఆయాన్త్విత్యర్థః (ప్రతివేశోసీతి) హే ధాతస్త్వం ప్రతివేశ ఇవ ప్రతిగ్రాహకస్సి. సన్నిహితోఽసీత్యర్థః. మా- మాం ప్రకాశేన పాహి. ప్రపద్యస్వ- అస్తవ్యాప్తిలక్షణ్యస్థాయం ప్రపద్యః. ప్రపన్నం మాం కుర్విత్యర్థః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.— భూర్భువస్సువరితి వా ఏతాస్తిస్రో వ్యాహృతయః । తాసాము హ స్మైతాం చతుర్థీం । మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే। మహ ఇతి। తద్బ్రహ్మ । స ఆత్మా। అఙ్గాన్యన్యా దేవతాః। భూరితి వా అయం లోకః। భువ ఇత్యన్తరిక్షం। సువరిత్యసౌ లోకః॥౧॥ మహ ఇత్యాదిత్యః। ఆదిత్యేన వావ సర్వే లోకా మహీయన్తే। భూరితి వా అగ్నిః । భువ ఇతి వాయుః। సువరిత్యాదిత్యః । మహ ఇతి చన్ద్రమాః। చన్ద్రమసా వావ సర్వాణి జ్యోతీగ్ంషి మహీయన్తే। భూరితి వా ఋచః। భువ ఇతి సామాని। సువరితి యజూగ్ంషి॥౨॥ మహ ఇతి బ్రహ్మ। బ్రహ్మణా వావ సర్వే వేదా మహీయన్తే । భూరితి వై ప్రాణః । భువ ఇత్యపానః। సువరితి వ్యానః। మహ ఇత్యన్నం। అన్నేన వావ సర్వే ప్రాణా మహీయన్తే । తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధా। చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయః । తా యో వేద । స వేద బ్రహ్మ । సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి॥౩॥ అసౌ లోకో యజూగ్ంషి వేద ద్వే చ॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— సంహితావిషయముపాసనముక్తం- తదను మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చానుక్రాన్తా మన్త్రాః. తే చ పారంపర్యేణ విద్యోపయోగార్థా ఏవ. అనన్తరం వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽన్తరుపాసనం స్వారాజ్యఫలం ప్రస్తూయతే (భూర్భువస్సువరితి) ఇతీత్యుక్తోపప్రదర్శనార్థః. ఏతాస్తిస్ర ఇతి ప్రదర్శితానాం చ పరామర్శార్థః. పరామృష్టాః స్మార్యన్తే ఇత్యనేన. తిస్ర ఏతాః ప్రసిద్ధా వ్యాహృతయః స్మర్యన్తే ఇతి యావత్. తాసామియం చతుర్థీ వ్యాహృతిర్మహ ఇతి. తామేతాం చతుర్థీం మహాచమసస్యాపత్యం మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే. ఉ-హ-స్మ-ఇత్యేతేషాం వృత్తానుకథనార్థత్వాద్వివిదితవాన్- దదర్శేత్యర్థః. మాహాచమస్యగ్రహణమార్షానుస్మరణార్థం. ఋష్యనుస్మరణమపి ఉపాసనాఙ్గమితి గమ్యతే- ఇహోపదేశాత్. యేయం మాహాచమస్యేన దృష్టా వ్యాహృతిర్మహ ఇతి- తద్బ్రహ్మ. మహద్ధి బ్రహ్మ-మహశ్చ వ్యాహృతిః. కిం పునస్తత్ (స ఆత్మా) ఆప్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణః ఆత్మా. ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయో లోకా దేవా వేదాః ప్రాణాశ్చ మహ ఇత్యనేన వ్యాహృత్యాత్మనాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేన వ్యాప్యన్తే యతః- అతోఽఙ్గాని- అవయవా అన్యా దేవతాః. దేవతాగ్రహణముపలక్షణార్థం లోకాదీనాం. మహ ఇత్యస్య వ్యాహృత్యాత్మనో దేవా లోకాదయశ్చ సర్వే అవయవభూతా యతః- అత ఆహ- ఆదిత్యాదిభిర్లోకాదయో మహీయన్త ఇతి. ఆత్మనా హ్యఙ్గాని మహీయన్తే. మహనం-వృద్ధిః. ఉపచయః. మహీయన్తే- వర్ధన్త ఇత్యర్థః. అయం లోకః, అగ్నిః, ఋగ్వేదః, ప్రాణ, ఇతి ప్రథమవ్యాహృతిర్భూరితి. ఏవముత్తరోత్తరైకైకాశ్చతుర్ధా భవన్తి, (మహ ఇతి బ్రహ్మ) బ్రహ్మేత్యోఙ్కారః- శబ్దాధికారేఽన్యస్యాసమ్భవాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. (తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధేతి) తా వా ఏతా భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి చతస్ర ఏకైకశశ్చతుర్ధా- చతుః ప్రకారాః. ధాశబ్దః ప్రకారవచనః. చతస్రశ్చతస్రస్సత్యశ్చతుర్ధా భవన్తీత్యర్థః. తాసాం యథాక్లృప్తానాం పునరుపదేశే తథైవోపాసననియమార్థః. తాః- యథోక్తవ్యాహృతీర్యో వేద-స వేద-విజానాతి. కిం (బ్రహ్మ) నను *తద్బ్రహ్మ స ఆత్మేతి జ్ఞాతే బ్రహ్మణి న వక్తవ్యమవిజ్ఞాతవత్స వేద బ్రహ్మేతి. న- తద్విశేషవివక్షుత్వాదదోషః. సత్యం- విజ్ఞాతం చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మా బ్రహ్మేతి. న తు తద్విశేషో హృదయాన్తరుపలభ్యత్వం మనోమయత్వాదిశ్చ. శాన్తిసమృద్ధమిత్యేవమన్తో విశేషణవిశేష్యరూపో ధర్మపూగో విజ్ఞాయత ఇతి. తద్వివక్షుర్హి శాస్త్రమవిజ్ఞాతమివ బ్రహ్మమత్వా స వేద బ్రహ్మేత్యాహ- అతో న దోషః. యో వా వక్ష్యమాణేన ధర్మపూగేన విశిష్టం బ్రహ్మ వేద- స వేద బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. అతో వక్ష్యమాణానువాకేనైకవాక్యతాస్య- ఉభయోర్హ్యనువాకయోరేకముపాసనం. లిఙ్గాచ్చ. *భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతీత్యాదికం లిఙ్గముపాసనైకత్వే. విధాయకాభావాచ్చ. న హి వేదోపాసీతవేతి విధాయకశ్కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. వ్యాహృత్యనువాకే తా యో వేదేతి తు వక్ష్యమాణార్థత్వాన్నోపాసనాభేదకః. వక్ష్యమాణార్థత్వం చ తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినావోచుక్తం. సర్వే దేవాః- అస్మై - ఏవం విదుషేఽఙ్గభూతా ఆవహన్తి - ఆనయన్తి బలిం స్వారాజ్యప్రాప్తౌ సత్యామిత్యర్థః ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ — వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకస్య సమ్బన్ధమాహ (సంహితావిషయమిత్యాదినా) వ్యాహృతీనాం శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిత్యాగేనోపదిశ్యమానం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేదితి తతో వ్యాహృతిశరీరం హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ న్తర్హృదయధ్యేయత్వేనోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. మహ ఇతి

వ్యాహృతావఙ్గే బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యా - తత్ర కింసామ్యమిత్యత ఆహ (మహ ఇతి) యథా దేవదత్తస్య పాదాదీన్యఙ్గాని - మధ్యభాగశ్చాఙ్గీ ఇతరేషామఙ్గానామాత్మకత్వేన వ్యాపకత్వాత్ - తథా మహో వ్యాహృతిర్హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో మధ్యభాగ ఆత్మేతి కల్ప్యతే - ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయః పాదాద్యవయవత్వేన కల్ప్యన్తే. ప్రథమవ్యాహృతిః పాదౌ - ద్వితీయా బాహూ - తృతీయా శిర ఇత్యర్థః. వ్యాహృత్యవయవం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుత్పత్తివిధిరుక్తః - ఇదానీమఙ్గవిశేషవిధిః కథ్యతే (భూరితి వా అయం లోక ఇత్యాదినా) తత్రైకైకా వ్యాహృతిశ్చతుర్ధా - చతుః ప్రకారా ఉపాస్యేతి తాత్పర్యమాహ (అయం లోక ఇత్యాదినా) ఏకైకా వ్యాహృతయో యదా చతుఃప్రకారాశ్చిన్త్యన్తే - షోడశకలః పురుష ఉపాసితో భవతీత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపమాహ (తా వా ఏతా ఇతి) స వేద బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవేదనం ఫలత్వేన న సఙ్కీర్త్యతే అధికారవిధివాక్యే - కింతు వక్ష్యమాణానువాకేనాస్మిన్నేవ బ్రహ్మోపాసనే గుణవిధానం భవిష్యతీతి సూచయితుమిత్యాహ (న తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినా) యది వ్యాహృత్యవయవ ఏవ బ్రహ్మోత్తరత్రోపాస్యతే - తర్హ్యేవోపాసకస్య ప్రథమవ్యాహృత్యాత్మకే అగ్నౌ ప్రతిష్ఠాభిధానం ఘటతే - తస్మాద్వ్యాహృత్యాత్మక దేవతా ప్రాప్త్యభిధానముపాసనైకత్వే లిఙ్గమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) కించ - ఏకత్ర ప్రధానవిద్యావిధిః - అపరత్ర గుణవిధిరిత్యేవమనువాకభేదే చ ఏతాస్థే - నాన్యథాసిద్ధం భేదకం ప్రమాణముపలభ్యత ఇత్యాహ (విధాయకాభావాచ్చేతి) (విధాయకాత్మక ఇతి) భిన్నవిద్యాబోధక ఇత్యర్థః. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

రం.— వక్ష్యమాణపరవిద్యాఙ్గభూతవ్యాహృత్యుపాసనముపదిశ్యతే (భూర్భువరిత్యాదినా) ఏతే శబ్దాః ప్రసిద్ధా (తాసామితి) మహ ఇతి వ్యాహృతిం మాహాచమస్యనామా ఋషిః. తిసృణాం వ్యాహృతీనాం చతుర్థీం వక్తీత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యాది) యన్మహశ్శబ్దితం - తదేవ నిరతిశయమహత్త్వాదాత్మబ్రహ్మశబ్దితం. ఇతరదేవతాస్తు తదఙ్గభూతాః - తస్యాత్మనశ్శరీరభూతాః. అతో నిరతిశయమహత్త్వాభావాత్ న మహశ్శబ్దవాచ్యత్వమిత్యర్థః. ఏవం మహశ్శబ్దస్య వాస్తవమర్థముపవర్ణ్య భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి వ్యాహృతిచతుష్టయే చతుర్విధోపాసనం దర్శయతి (భూరితీత్యాదినా) భూరాదివ్యాహృతిచతుష్టయే భూలోకాన్తరిక్షస్వర్గలోకాదిత్యరూపార్థచతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మహీయన్తే - పూజాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. మహీయన్తే - పూజ్యన్తేఽనేనేతి మహ ఇతి మహశ్శబ్దవ్యుత్పత్తిరితి భావః. (తా వా ఏతా ఇతి) చతస్రోపి వ్యాహృతయః ఉక్తప్రకారేణ చతుర్విధోపాసనయుక్తా ఇత్యర్థః. (చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయ ఇతి) భూరాద్యాశ్చతస్రో వ్యాహృతయోపి ఉక్తప్రకారేణ ప్రత్యేకం చతస్రః - అతష్షోడశవ్యాహృతయస్సంపద్యన్త ఇత్యర్థః. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (తా యో వేదేతి) తద్వేదనాద్బ్రహ్మవిద్యా నిష్పద్యతే, సర్వే చ దేవాః పూజాం కుర్వన్తీ, త్యర్థః. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఉ.— స య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః। తస్మిన్నయం పురుషో మనోమయః। అమృతో హిరణ్మయః। అన్తరేణ తాలుకే। య ఏష స్తన ఇవావలమ్బతే। సేన్ద్రయోనిః। యత్రాసౌ కేశాన్తో వివర్తతే। వ్యపోహ్య శీర్షకపాలే। భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి। భువ ఇతి వాయౌ॥౧॥ సువరిత్యాదిత్యే। మహ ఇతి బ్రహ్మణి। ఆప్నోతి స్వారాజ్యం। ఆప్నోతి మనసస్పతిం। వాక్పతిశ్చక్షుష్పతిః। శ్రోత్రపతిర్విజ్ఞానపతిః। ఏతత్తతో భవతి। ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ। సత్యాత్మ ప్రాణారామం మన ఆనన్దం। శాన్తిసమృద్ధమమృతం॥౨॥ ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వ॥ వాయావమృత మేకంచ॥ షష్ఠోఽనువాకః.

శం.— భూర్భువస్సువరోరూపాః మహ ఇత్యేతస్య హిరణ్యగర్భస్య వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽఙ్గాన్యన్యా దేవతా ఇత్యుక్తం. యస్య తా అఙ్గభూతాః - తస్యైతస్య బ్రహ్మణస్సాక్షాదుపలబ్ధ్యర్థముపాసనార్థం చ హృదయాకాశస్థానముచ్యతే - సాలగ్రామ ఇవ విష్ణోః. తస్మిన్ హి తద్బ్రహ్మోపాస్యమానం మనోమయత్వాదిధర్మవిశిష్టం సాక్షాదుపలభ్యతే - పాణావివామలకం. మార్గశ్చ సర్వాత్మభావప్రతిపత్తయే వక్తవ్య ఇత్యనువాక ఆరభ్యతే. స ఇతి - వ్యుత్క్రమ్యాయం పురుష ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. య ఏషోఽన్తర్హృదయే - హృదయస్యాన్తః. హృదయమితి పుణ్డరీకాకారో మాంసఖణ్డః ప్రాణాయతనోఽనేకనాడీసుషిర ఊర్ధ్వనాలోఽధోముఖో విశస్యమానే పశౌ ప్రసిద్ధ ఉపలభ్యతే. తస్యాన్తర్య ఏష ఆకాశః - ప్రసిద్ధ ఏవ కరకాకాశవత్. తస్మిన్ సోయం పురుషః - పురిశయనాత్. పూర్ణా వా భూరాదయో లోకా యేనేతి పురుషః. (మనోమయః) మనః - విజ్ఞానం. మనుతేర్జ్ఞానకర్మణః. తన్మయః - తత్ప్రాయః. తదుపలభ్యత్వాత్. మనుతే అనేనేతి వా మనః - అన్తఃకరణం. తదభిమానీ తన్మయః. తల్లిఙ్గో వా. అమృతః - అమరణధర్మా. హిరణ్మయః - జ్యోతిర్మయః. తస్యైవంలక్షణస్య హృదయాకాశే సాక్షాత్కృతస్య విదుష ఆత్మభూతస్య ఇన్ద్రరూపస్య ఈదృశస్వరూపస్య ప్రతిపత్తయే మార్గోఽభిధీయతే - హృదయాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తా సుషుమ్నా నామ నాడీ యోగశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. సా చాన్తరేణ తాలుకే - మధ్యే తాలుకయోర్గతా. యశ్చైష తాలుకయోర్మధ్యే స్తన ఇవావలమ్బతే మాంసఖణ్డః - తస్య చాన్తరేణేత్యేతత్. యత్ర చ కేశాన్తః - కేశానామన్తః - మూలం వివర్తతే - విభాగేన వర్తతే. మూర్ధప్రదేశ ఇత్యర్థః. తం దేశం ప్రాప్య తత్ర వినిస్సృతా వ్యపోహ్య - విభజ్య - విదార్య శీర్షకపాలే - శిరఃకపాలే నిర్గతా యా - సేన్ద్రయోనిః - ఇన్ద్రస్య - బ్రహ్మణః యోనిః - మార్గః. స్వరూపప్రతిపత్తిద్వారమిత్యర్థః. తయైవం విద్వాన్ మనోమయాత్మదర్శీ మూర్ధ్నో వినిష్క్రమ్య అస్య లోకస్యాధిష్ఠాతా భూరితి వ్యాహృతిరూపో యోఽగ్నిర్మహతో బ్రహ్మణోఽఙ్గభూతః - తస్మిన్నగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి - అగ్న్యాత్మనేమం లోకం వ్యాప్నోతీత్యర్థః. తథా భువ ఇతి ద్వితీయవ్యాహృత్యాత్మని వా

యా ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. సువరితితృతీయవ్యాహృత్యాత్మనిఆదిత్యే ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. మహఇత్యఙ్గినిచతుర్థవ్యాహృత్యాత్మనిబ్రహ్మణిప్రతితిష్ఠతి. తేష్వాత్మభావేనస్థిత్వాఆప్నోతిబ్రహ్మభూతఃస్వారాజ్యం-స్వరాడ్భావం. స్వయమేవరాజా- అధిపతిర్భవతి. అఙ్గభూతానాందేవతానాంయథాబ్రహ్మ. దేవాశ్చసర్వేఅస్మైబలిమావహన్త్యఙ్గభూతాః-యథాబ్రహ్మణే (ఆప్నోతిమనసస్పతిం)సర్వేషాంమనసాంపతిః -సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణస్సర్వైర్హిమనోభిస్తన్మనుతే. తదాప్నోత్యేవంవిద్వాన్. కించ- వాక్పతిః- సర్వాసాంవాచాంపతిర్భవతి. తథైవచక్షుష్పతిః- చక్షుషాంపతిః. శ్రోత్రపతిః- శ్రోత్రాణాంచపతిః. విజ్ఞానపతిః- విజ్ఞానానాంచపతిః. సర్వాత్మకత్వాత్సర్వప్రాణినాంకరణైస్తద్వాన్భవతీత్యర్థః. కించ - తతోప్యధికతరమేతద్భవతి. కింతత్. ఉచ్యతే (ఆకాశశరీరం) ఆకాశశ్శరీరమస్య- ఆకాశవద్వాసూక్ష్మంశరీరమస్యేత్యాకాశశరీరం. కింతత్. ప్రకృతంబ్రహ్మ. (సత్యాత్మ) సత్యం- మూర్తామూర్తంఅవితథంస్వరూపంచాత్మా-స్వభావోయస్య-తదిదంసత్యాత్మ. (ప్రాణారామం) ప్రాణేష్వారమణం- ఆక్రీడాయస్య- తత్ప్రాణారామం. ప్రాణానాంవాఆరామోయస్మిన్ - తత్ప్రాణారామం. మనఃఆనన్దం - ఆనన్దభూతం. సుఖకృదేవయస్యమనః - తన్మనఆనన్దం. (శాన్తిసమృద్ధం) శాన్తిః- ఉపశమః. శాన్తిశ్చతత్సమృద్ధంచశాన్తిసమృద్ధం. శాన్త్యావాసమృద్ధవత్తదుపలభ్యతేఇతిశాన్తిసమృద్ధం. అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతచ్చాధికరణవిశేషణంతత్రైవమనోమయఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యమితి. ఏవంమనోమయత్వాదిధర్మైర్విశిష్టంయథోక్తంబ్రహ్మహే ప్రాచీనయోగ్య ఉపాస్వేత్యాచార్యవచనోక్తిరాదరార్థా ఉక్తస్తూపాసనాశబ్దార్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.—— (తదుపలభ్యత్వాదితి) జ్ఞానాకారపరిణామినిమనస్యేవోపలభ్యత్వాద్ధ్యాయిభిరిత్యర్థః. జడస్యమనసఃప్రవృత్తిం దృష్ట్వాతదధిష్ఠాతృతయాహిరణ్యగర్భోఽనుమీయతే- తస్యశాస్త్రైకరణాధిష్ఠాతృత్వేనప్రసిద్ధత్వాదితితల్లిఙ్గత్వముక్తమిత్యర్థః. స్వారాజ్యం-నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం. జగత్స్రష్టృత్వాదిలక్షణంనభవతీత్యాహ (అఙ్గభూతానాందేవానామితి) సావధికమైశ్వర్యమతఏవాహ (ఆప్నోతీత్యాదినా) ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

రం.—— అఙ్గాన్యుపదిశ్యపరవిద్యామాహ (సయఏషఇత్యాదినా) హృదయాన్తర్గతాకాశేవిశుద్ధమనోగ్రాహ్యఃఅమృతః- అసంసారికమనీయవిగ్రహోయఆస్తే- సఉపాసితవ్యఇత్యర్థః. ఇదంచవాక్యంపరమాత్మపరతయా *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్రభాష్యకృతా ఉదాహృతం, తథైవవ్యాసాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం,చ. అతోజీవవిషయత్వశఙ్కానకార్యా. ఏవంపరవిద్యాముపదిశ్యఅర్చిరాదిగతిందర్శయతి (అన్తరేణేత్యాదినా) తాలుకే- జిహ్వయాంఅన్తరేణ- మధ్యేగోస్తనఇవయోలమ్బతే- సాఇన్ద్రస్య - సన్నిహితముక్తైశ్వర్యస్యజీవస్యయోనిః - నిర్గమమార్గః.(యత్రాసావితి) యత్ర- యస్మిన్మూర్ధ్నికేశయోః- కః- బ్రహ్మ. ఈశః- రుద్రః. *కఇతిబ్రహ్మణోనామఈశోహంసర్వదేహినామితి కేశశబ్దనిరుక్తౌతథావర్ణనాత్. తయోరన్తః- అవధిభూతః . కారణమితియావత్ . సంహర్తా . స్థానభూతఇతివా. తాదృశోభగవాన్యత్రమూర్ధ్నివిశేషేణప్రాప్యతయావర్తతఇత్యర్థః. యద్వా- తాలుకేఅన్తరేణ- ఊర్ధ్వాధరతాలుద్వయమధ్యే. తయోరపృథక్స్థాదిత్యర్థః. యఃస్తనఇవలమ్బతే- *సంతతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసంనిభమితిశ్రవణాద్ధృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. సాఇన్ద్రస్య - పరమాత్మనోయోనిః - స్థానం. యత్రాసౌకేశాన్తవత్సూక్ష్మోజీవానిశిష్యవర్తతే- *హృదిహ్యయమాత్మేతిశ్రుతేః. (వ్యపోహ్యేతి) ప్రయాణకాలేశిరఃకపాలభిత్వాభూరిత్యుపాసితయావ్యాహృత్యా అగ్నౌ-అగ్నిలోకేప్రతిష్ఠితోభవతి. భూరితివ్యాహృతిరగ్నిలోకంప్రాపయతీత్యర్థః. యద్యపిసర్వస్యార్చిరాదిమార్గగన్తురగ్నిలోకప్రాప్తిరస్తి- తథాపిభూరాదివ్యాహృత్యుపాస్తిమహిమ్నాకంచిత్కాలంతత్రతిష్ఠతీత్యర్థః. స్వారాజ్యం- అకర్మవశ్యత్వమిత్యర్థః. (ఆప్నోతీత్యాది) స్వసఙ్కల్పనిష్పాద్యసర్వేన్ద్రియఇత్యర్థః. కరణనిరపేక్షజ్ఞానఇతివార్థః. (ఏతదితి) తతః-తదనన్తరమేతద్భవతి. కింతదిత్యత్రాహ (ఆకాశేతి) ఆసమన్తాత్ప్రకాశమానదివ్యవిగ్రహయుక్తంఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపంభవతీత్యర్థః. (సత్యాత్మేతి) సతతైకరూపతయాసత్యానాం-నిత్యముక్తానామాత్మనాంప్రాణవత్పరమప్రేమాస్పదభూతోయఃపరమాత్మా- సఏవారామః- సర్వవిధభోగ్యభూతోయస్య - తత్తథోక్తం. మనసా- సఙ్కల్పమాత్రేణసిద్ధఃఆనన్దోయస్య- తన్మనఆనన్దం. సయంకామంకామయతేసోస్యసఙ్కల్పాదేవసముత్తిష్ఠతీతిశ్రుతేః. శాన్త్యాసమృద్ధం- ఆత్యన్తికశాన్తియుక్తం. అమృతం- అసంసారి. ఏతాదృశంబ్రహ్మభవతీతిపూర్వేణాన్వయః. (ఇతీతి) ఏవంప్రాచీనయోగ్యనామానంశిష్యమనుశిష్టవానితిశేషః.॥ ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.—— పృథివ్యన్తరిక్షంద్యౌర్దిశోవాన్తరదిశః। అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమానక్షత్రాణి । ఆపఓషధయోవనస్పతయఆకాశఆత్మా। ఇత్యధిభూతం। అథాధ్యాత్మం। ప్రాణోవ్యానోపానఉదానస్సమానః। చక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాక్త్వక్। చర్మమాగ్ంసగ్గ్స్నావాస్థిమజ్జా। ఏతదధివిధాయఋషిరవోచత్ ।పాఙ్క్తంవాఇదగ్ంసర్వం॥౧॥ పాఙ్క్తేనైవపాఙ్క్తగ్గ్స్పృణోతీతి॥ సర్వమేకంచ॥ సప్తమోఽనువాకః.

శం.—— యదేతద్వ్యాహృత్యాత్మకంబ్రహ్మోపాస్యముక్తం- తస్యైవేదానీంపృథివ్యాదిపాఙ్క్తస్వరూపేణోపాస్యత్వముచ్యతే. పఞ్చసంఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పత్తిః-తతఃపాఙ్క్తత్వంసర్వస్య. పాఙ్క్తశ్చయజ్ఞః. పఞ్చపదాపఙ్క్తిః.పాఙ్క్తోయజ్ఞఇతిశ్రుతేః. తేనయత్సర్వంలోకాద్యాత్మకంచపాఙ్క్తంపరికల్పయతి-యజ్ఞమేవతత్పరికల్పయతి. తేనయజ్ఞేనపరికల్పితేనపాఙ్క్తాత్మకంప్రజాపతిమభిసమ్పద్యతే. తత్కథంపా

పాఙ్క్తం వా ఇదగ్ం సర్వమితీత్యత ఆహ - పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశో వాన్తరదిశ ఇతి లోకపాఙ్క్తం. అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణీతి దేవతాపాఙ్క్తం. ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మేతి భూతపాఙ్క్తం. ఆత్మేతి- విరాట్. భూతాధికారాత్. (ఇత్యధిభూతమితి) అధిలోకాధిదైవతపాఙ్క్తద్వయోపలక్షణార్థం - లోకదేవతాపాఙ్క్తయోర్ద్వయోశ్చాభిహితత్వాత్. అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రయముచ్యతే - ప్రాణాదివాయుపాఙ్క్తం. చక్షురాదీన్ద్రియపాఙ్క్తం. చర్మాదిధాతుపాఙ్క్తం. ఏతావద్ధీదం సర్వమధ్యాత్మం బాహ్యం చ పాఙ్క్తమేవేత్యేతదేవమధివిధాయ-పరికల్ప్య- ఋషిః- వేదః. ఏతద్దర్శనసమ్పన్నో వా కశ్చిదృషిః. అవోచత్-ఉక్తవాన్. కిమిత్యాహ- (పాఙ్క్తం వా ఇదం సర్వం) పాఙ్క్తేనైవ- ఆధ్యాత్మికేన- సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. పాఙ్క్తం-బాహ్యం స్పృణోతి-బలయతి. పూరయతి. ఏకాత్మతయోపలభ్యత ఇతి. ఏతదేవం పాఙ్క్తమిదం సర్వమితి యో వేద- స ప్రజాపత్యాత్మైవ భవతీత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ.— ఉత్తరోప్యనువాకః ప్రకారాన్తరేణ హిరణ్యగర్భోపాసనవిషయ ఇత్యాహ (యదేతదిత్యాదినా) పృథివ్యాద్యేకైకం పాఙ్క్తత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనాదిత్యాహ (పఞ్చసఙ్ఖ్యేతి) న కేవలం పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనం- యజ్ఞత్వసమ్పాదనమపి కర్తుం శక్యత ఇత్యాహ (పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞ ఇతి) పత్నీయజమానదైవమానుషవిత్తైః పఞ్చభిః సమ్పాద్యత ఇతి యజ్ఞః పాఙ్క్త ఇత్యర్థః. ఉత్కృష్టదృష్టిర్నికృష్టే ఫలవతీతి న్యాయాద్బాహ్యపాఙ్క్తరూపేణాధ్యాత్మికపాఙ్క్తత్రయమవగన్తవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాత్మతయేతి) ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం.— (పృథివ్యన్తరిక్షమిత్యాది) అధిభూతేషు పృథివ్యాదిపఞ్చకమేకం, అగ్న్యాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, అబాదిపఞ్చకం తృతీయం,- ఏవం త్రీణ్యధిభూతం పఞ్చకాని. అధ్యాత్మం- ప్రాణాదిపఞ్చకమేకం, చక్షురాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, చర్మాదిపఞ్చకం తృతీయం,. ఏవం షట్పఞ్చకాన్యపి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిరితి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తతయా పాఙ్క్తాని. తతశ్చ పఙ్క్తిచ్ఛన్దోయుక్తతయోపాసితేన పఞ్చకషట్కేన పాఙ్క్తం స్పృణోతి-పఞ్చభూతాదియుక్తతయా పాఙ్క్తం స్పృణోతి- పాలయతి- సామ్రాజ్యం లభత ఇతి పఞ్చకషట్కమధికృత్య కశ్చిదృషిరవోచదిత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః

ఉ.— ఓమితి బ్రహ్మ । ఓమితీదగ్ం సర్వం । ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హ స్మ వా అప్యోశ్రావయేత్యాశ్రావయన్తి । ఓమితి సామాని గాయన్తి । ఓగ్ం శోమితి శస్త్రాణి శగ్ంసన్తి । ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి । ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి । ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి । ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ । బ్రహ్మోపాప్నవానీతి । బ్రహ్మైవోపాప్నోతి ॥౧॥ ఓం దశ ॥ అష్టమోఽనువాకః.

శం— వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపాసనముక్తం, అనన్తరం చ పాఙ్క్తస్వరూపేణ. ఇదానీం సర్వోపాసనాఙ్గభూతస్యోఙ్కారస్యోపాసనం విధిత్స్యతే. పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యా హి ఉపాస్యమాన ఓఙ్కారః శబ్దమాత్రోఽపి పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం భవతి-సహ్యాలమ్బనం బ్రహ్మణః పరస్యాపరస్య చ- ప్రతిమేవ విష్ణోః- *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి శ్రుతేః. (ఓమితి) ఇతి శబ్దః స్వరూపపరిచ్ఛేదార్థః. ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం బ్రహ్మేతి మనసా ధారయేత్-ఉపాసీత. యతః (ఓమితీదం సర్వం) శబ్దరూపం హి సర్వమోఙ్కారేణ వ్యాప్తం. తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్. అభిధానతన్త్రం హ్యభిధేయమిత్యత ఇదం సర్వమోఙ్కార ఇత్యుచ్యతే. ఓఙ్కారస్తుత్యర్థ ఉత్తరగ్రన్థః- ఉపాస్యత్వాత్తస్య. ఓమిత్యేతదనుకృతిః- అనుకరణం. కరోమి యాస్యామి చేతి కృత్యముక్తమోమిత్యనుకరోత్యన్యః-అత ఓఙ్కారోఽనుకృతిః. హ-స్మ-వై-ఇతి ప్రసిద్ధార్థద్యోతకాః. ప్రసిద్ధం హ్యోఙ్కారస్యానుకృతిత్వం. అపి చ - ఓ శ్రావయేతి ప్రైషపూర్వమాశ్రావయన్తి- ప్రతిశ్రావయన్తి. తథా-ఓమితి సామాని గాయన్తి సామగాః. ఓగ్ం శోమితి శస్త్రాణి శంసన్తి శస్త్రశంసితారోఽపి. తథా-ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి- ప్రతిగృహ్ణాతి. ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి-అనుజానాతి. ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి-జుహోమీత్యుక్తే ఓమిత్యేవానుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి. ఓమిత్యేవ బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్- ప్రవచనం కరిష్యన్ అధ్యేష్యమాణ ఇత్యాహ. ఓమిత్యేవ ప్రతిపద్యతే అధ్యేతుమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- వేదం ఉపాప్నవాని- ఉపాప్నుయాం- గృహ్ణీయామితి- ఉపాప్నోత్యేవ బ్రహ్మ. అథవా- బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తముపాప్నవానీత్యాత్మానం ప్రవక్ష్యన్- ప్రాపయిష్యన్ ఓమిత్యేవాహ-స చ తేన ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్యేవ. ఓఙ్కారపూర్వం ప్రవృత్తానాం క్రియాణాం ఫలవత్త్వం యస్మాత్- తస్మాదోఙ్కారం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి వాక్యార్థః. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకమవతారయతి (వ్యాహృత్యాత్మన ఇత్యాదినా) వేదవిదాం హి సర్వాః క్రియా ఓఙ్కారముచ్చార్య ప్రవర్తన్తే - తస్య శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిహారేణోపదిష్టం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేత్ - అతస్తదుపాదానేనైవోపాసనం నిర్ధార్యత ఇత్యర్థః. నన్వోఙ్కారస్య శబ్దమాత్రస్యాచేతనత్వాదహమనేనోపాసిత ఇతి జ్ఞానాభావాత్కథం ఫలదాతృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరాపరేతి) ప్రతిమాద్యర్చన ఇవ సర్వత్రేశ్వర ఏవ ఫలదాతేతి భావః. ఓఙ్కారే బ్రహ్మత్వాధ్యాసే కిం సాదృశ్యమిత్యత ఆహ (ఓమితీదమితి) సర్వాస్పదత్వమోఙ్కారస్య బ్రహ్మ

ణాసాదృశ్యమిత్యర్థః. శస్త్రాణి- గీతిరహితాఋచఉచ్యన్తే. ప్రతిగరమితి- ఓథామోదైవేతిశబ్దం. అధ్వర్యుః ప్రతిగృణాతి-హోతుఃశంసనం ప్రతిప్రతిశంసనముచ్చారయతీత్యర్థః. ప్రవక్ష్యన్నితి- * వచపరిభాషణఇత్యస్యరూపం ప్రథమవ్యాఖ్యానే. ద్వితీయే *వహ ప్రాపణఇత్యస్య ద్రష్టవ్యం. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

రం.— ప్రణవం ప్రశంసతి (ఓమితి బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ ప్రణవో బ్రహ్మైవ. (ఓమితీదగ్ం సర్వమితి) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవసర్వాత్మకత్వంచేత్యర్థః. (ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హస్మవాఅపీతి) విధినిషేధాత్మకస్యసర్వస్యాపిఓమిత్యేకాకారఏవానుజ్ఞాలక్షణోఽనుకారోపి. హస్మవైఇతినిపాతత్రయేణ ప్రసిద్ధిర్ద్యోత్యతే. (ఓ శ్రావయేత్యాది) ఓమిత్యుపక్రమ్యఉద్గాతారస్సామానిగాయన్తీత్యర్థః. (ఓగ్ం శోమితి) హోతారోపి ఓమిత్యుపక్రమ్యైవశంసన్తీత్యర్థః. (ఓమిత్యధ్వర్యురితి) హోతరిశంసతిఅధ్వర్యుః ప్రత్యృచంఓమిత్యనుమోదతే. ఓథామోదైవేతి శంసతోహోతుః ప్రోత్సాహనం ప్రతిగరః. పాకంపచతీతివత్ ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతీతినిర్దేశః. ప్రసౌతి- అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. (ఓమిత్యగ్నిహోత్రమితి) ఓమున్నయేత్యేవంయజమానోఽనుజానాతీత్యర్థః. (ఓమితి బ్రాహ్మణఇతి) వేదం ప్రాప్నవానీత్యనుసన్ధాయాధ్యయనం కరిష్యన్ ఓమిత్యాహ- తథైవ వేదం ప్రాప్నోతీతిదృష్టమేవేత్యర్థః. ఇతిఅష్టమోనువాకః.

ఉ.— ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ।తపశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। దమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। శమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నిహోత్రంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అతిథయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। మానుషంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ । ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ॥౧॥ ప్రజనశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। ప్రజాతిశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యమితిసత్యవచారాథీతరః। తపఇతితపోనిత్యఃపౌరుశిష్టిః। స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవేతినాకోమౌద్గల్యః। తద్ధితపస్తద్ధితపః॥ ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచషట్చ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

శం.— విజ్ఞానాదేవాప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యుక్తత్వాత్ శ్రౌతస్మార్తానాంకర్మణాంఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యేతన్మాప్రాపదితికర్మణాంపురుషార్థం ప్రతిసాధనత్వ ప్రదర్శనార్థమిహోపన్యాసః. ఋతమితి-వ్యాఖ్యాతం. స్వాధ్యాయః-అధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. బ్రహ్మయజ్ఞోవా. ఏతాన్యృతాదీన్యనుష్ఠేయానీతివాక్యశేషః. సత్యం-సత్యవచనం యథావ్యాఖ్యాతార్థంవా. తపః- కృచ్ఛ్రాది దమః-బాహ్యకరణోపశమః.శమః- అన్తఃకరణోపశమః.అగ్నయశ్చ-ఆధాతవ్యాః. అగ్నిహోత్రం-హోతవ్యం. అతిథయశ్చ-పూజ్యాః. మానుషమితి-లౌకికసంవ్యవహారః. తచ్చయథా ప్రాప్తమనుష్ఠేయం. ప్రజాశ్చ- ఉత్పాద్యాః. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతౌభార్యాగమనమిత్యర్థః. ప్రజాతిః - పౌత్రోత్పత్తిః. పుత్రోనివేశయితవ్య ఇత్యేతత్. సర్వైరేతైఃకర్మభిర్యుక్తస్యాపిస్వాధ్యాయ ప్రవచనేయత్నతోఽనుష్ఠేయేఇత్యేవమర్థంసర్వేణసహస్వాధ్యాయ ప్రవచన గ్రహణం, స్వాధ్యాయాధీనంహ్యర్థజ్ఞానం- అర్థజ్ఞానాధీనంచపరం శ్రేయః. ప్రవచనంతదవిస్మరణార్థంధర్మవృద్ధ్యర్థంచ. తతఃస్వాధ్యాయ ప్రవచనయోరాదరః.సత్యమితి-సత్యమేవానుష్ఠేయమితి. సత్యవచాః- సత్యమేవవచోయస్యసోయం. సత్యవచానామవా. రాథీతరః-రథీతరసగోత్రఃరాథీతరఆచార్యోమన్యతే. తపఇతి-తపఏవకర్తవ్యమితి. తపోనిత్యః- తపసినిత్యః. తపఃపరః. తపోనిత్యఇతివానామ. (పౌరుశిష్టిః) పురుశిష్టస్యాపత్యంపౌరుశిష్టిరాచార్యోమన్యతే. స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవఅనుష్ఠేయేఇతినాకోనామతః- ముద్గలస్యాపత్యంమౌద్గల్యఆచార్యోమన్యతే. తద్ధితపః- యస్మాత్స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవ తపః- తస్మాత్తేఏవానుష్ఠేయేఇతి. ఉక్తానామపిసత్యతపస్స్వాధ్యాయ ప్రవచనానాంపునర్గ్రహణమాదరార్థం. ఇతినవమోఽనువాకః.

ఆ.— వ్యవహితానువాకేనసమ్బన్ధమాహ (విజ్ఞానాదేవేత్యాదినా) అపరవిద్యాసహకారితయా తత్ఫలేనైవఫలవత్త్వసిద్ధ్యర్థముత్తరానువాకారమ్భఇత్యర్థః. లౌకికస్సంవ్యవహారః-వివాహాదిః. పునఃపునఃస్వాధ్యాయ ప్రవచన గ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వైరేతైరితి) కిమితియత్నతోఽనుష్ఠేయే- తత్రాహ (స్వాధ్యాయాధీనమితి) త్రయాణామృషీణాం మతభేదోపన్యాసేనస్వాధ్యాయ ప్రవచనయోరేవాదరంవివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఇతినవమోఽనువాకః.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమనుష్ఠేయంకర్మాహ (ఋతంచేత్యాదినా) ఋతం- సూనృతావాణీ. స్వాధ్యాయః-వేదాధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. ఋతస్వాధ్యాయ ప్రవచనానినిత్యానుష్ఠేయానీతివాక్యార్థః.సత్యం-సమదర్శనం. *ఋతంచసూనృతావాణీసత్యంతుసమదర్శనమిత్యుక్తేః. తపః- కాయశోషణం.దమః- బాహ్యేన్ద్రియజయః. శమః- అన్తరిన్ద్రియజయః. అగ్నయః- గార్హపత్యాద్యాః. అగ్నిహోత్రమితి - నిత్యకర్మణామగ్నిసాధ్యానాముపలక్షణం. మృతమనుష్యోద్దేశేనఅనుష్ఠీయమానం శ్రాద్ధంమానుషం. *న్యాణామయంపరోధర్మఃసర్వేషాంసముదాహృతః। త్రిం

శ్లక్ష్ణవాక్సాక్షాత్ సర్వాత్మాయేనతుష్యతీత్యుక్తభగవదారాధనంవా. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతుకాలాభిగమనం. ప్రజాతిః- ప్రకర్షేణపౌత్రాదిజననం. సత్యంవచోయస్య- సఃసత్యవచాః. రథీతరస్యాపత్యంరాథీతరనామాఋషిః. సత్యమితినిర్దిష్టంసత్యంవచఏవప్రధానం- స్వాధ్యాయప్రవచనేన ప్రధానేఇతిమన్యతే. పౌరుశిష్టినామాతపనినిత్యః- నిరతఃఋషిస్తుతపఏవప్రధానం - స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రయోజనమితిమన్యతే. స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవప్రధానం- తదేవప్రధమంతపఇతినాకోమౌద్గల్యోమన్యతఇత్యర్థః. ఇతినవమోఽనువాకః.

ఉ.— అహంవృక్షస్యరేరివా। కీర్తిఃపృష్ఠంగిరేరివ। ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవస్వమృతమస్మి। ద్రవిణగ్ం సువర్చసం।సుమేధాఅమృతోక్షితః।ఇతిత్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం॥ అహగ్ంషట్॥ఇతిదశమోఽనువాకః.

శం.— (అహంవృక్షస్యరేరివేతి) స్వాధ్యాయార్థోమన్త్రామ్నాయః. స్వాధ్యాయశ్చవిద్యోత్పత్తయే- ప్రకరణాత్. విద్యార్థంహీదంప్రకరణం. నచాన్యార్థత్వమవగమ్యతే. స్వాధ్యాయేనచవిశుద్ధసత్త్వస్యవిద్యోత్పత్తిరవకల్పతే. అహంవృక్షస్య- ఉచ్ఛేద్యాత్మకస్యసంసారవృక్షస్యరేరివా- ప్రేరయితాఅన్తర్యామ్యాత్మనా. కీర్తిః-ఖ్యాతిఃగిరేఃపృష్ఠమివఉచ్ఛ్రితామమ.(ఊర్ధ్వపవిత్రః)ఊర్ధ్వం-కారణం. పవిత్రం-పావనం. జ్ఞానప్రకాశ్యంపవిత్రం పరమంచబ్రహ్మయస్యసర్వాత్మనోమమ- సోహమూర్ధ్వపవిత్రః. వాజినీవ- వాజవతీవ. వాజం - అన్నం. తద్వతిసవితరీవేత్యర్థః. యథాసవితర్యమృతమాత్మతత్త్వంశుద్ధంప్రసిద్ధంశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః- ఏవంస్వమృతం- శోభనం-విశుద్ధమాత్మతత్త్వంఅస్మి- భవామి. ద్రవిణం- ధనం. సువర్చసం- దీప్తిమత్. తదేవాత్మతత్త్వం అస్మీత్యనువర్తతే. బ్రహ్మజ్ఞానంవా ఆత్మతత్త్వప్రకాశకత్వాత్ సువర్చసం, ద్రవిణమివద్రవిణం,- మోక్షసుఖహేతుత్వాత్. అస్మిన్పక్షే ప్రాప్తంమయేత్యధ్యాహారఃకర్తవ్యః.(సుమేధాః) శోభనామేధాసర్వజ్ఞత్వలక్షణాయస్యమమ-సోహంసుమేధాః. సంసారస్థిత్యుత్పత్తిసంహారకౌశలయోగాత్సుమేధస్త్వం. అతఏవామృతః- అమరణధర్మా. అక్షితః-అక్షీణః. అవ్యయః. ఉక్షితోవా. అమృతేనఉక్షితః-సిక్తోఽమృతోక్షితః. అహమిత్యాది బ్రాహ్మణం ఇతి-ఏవంత్రిశఙ్కోః-ఋషేఃబ్రహ్మభూతస్యబ్రహ్మవిదోవేదానువచనం. వేదః- వేదనం. ఆత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్యప్రాప్తిమను-వచనంవేదానువచనం. ఆత్మనఃకృతకృత్యతాప్రఖ్యాపనార్థంవామదేవవత్త్రిశఙ్కునాఆర్షేణదర్శనేనదృష్టోమన్త్రామ్నాయఃఆత్మవిద్యాప్రకాశకఇత్యర్థః.అస్యచజపోవిద్యోత్పత్త్యర్థోఽవగమ్యతే. ఋతంచేతిధర్మోపన్యాసాదనన్తరంవేదానువచనపాఠాదేతదవగమ్యతే- ఏవంశ్రౌతస్మార్తేషునిత్యేషుకర్మసుయుక్తస్యనిష్కామస్యబ్రహ్మవివిదిషోరార్షాణిదర్శనానిప్రాదుర్భవన్త్యాత్మాదివిషయాణీతి. ఇతిదశమోఽనువాకః.

ఆ.— (స్వాధ్యాయార్థఇతి) జపార్థః. ఇషేత్వేతిశాఖాంఛినత్తీతివత్. అన్యత్రవినియోజకశ్రుత్యాదిప్రమాణమపినోపలభ్యతఇత్యాహ (నచాన్యార్థత్వమితి) అక్షితమసీత్యాదివదుపాసనావిధిశేషత్వంవావక్తుంనశక్యతే- జ్ఞానక్రియాసాధనవిశేషప్రక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. అహంవృక్షస్యేతిమన్త్రస్యఋషిస్త్రిశఙ్కుః- పఙ్క్తిశ్ఛన్దః- పరమాత్మాదేవతా- బ్రహ్మవిద్యార్థజపేవినియోగః. నకేవలమస్యజపోవిద్యార్థః- పూర్వోక్తానికర్మాణ్యపీత్యాహ (ఋతంచేత్యాదినా) ఇతిదశమోఽనువాకః.

రం.— విద్యాజ్ఞతయాజప్యమన్త్రమాహ (అహమిత్యాదినా) అహంవృక్షస్యరేరివా-వృక్షవచ్ఛేద్యస్యాహఙ్కారాదేఃక్షపయితా. రేరివేతి రీఙ్ క్షయఇత్యస్మాద్ధాతోః అన్యేభ్యోపిదృశ్యతఇతిక్వనిపిరూపం. నిరస్తదేహాత్మాభిమానఇత్యర్థః. కీర్తిఃపృష్ఠంగిరేరివ- మేర్వాదిగిరిపృష్ఠవత్ శ్లాఘ్యగుణశాలితయాకీర్తిమానస్మీత్యర్థః. ఊర్ధ్వపవిత్రోవాజినీవస్వమృతమస్మి- ఊర్ధ్వపవిత్రః- సర్వోత్తరపవిత్రోహంవాజిని-వాజం- అన్నమస్యాస్తీతివాజీ- భోక్తా. సర్వశేషిణిపరమాత్మనిస్వమృతమివాస్మి- అతిశయేనభోగ్యోస్మి. తత్ప్రీతివిషయోస్మీత్యర్థః. ద్రవిణగ్ం సువర్చసం - తస్యాసమీచీనద్రవిణమస్మి. భోగోపకరణమస్మీత్యర్థః. సుమేధాఅమృతోక్షితః- భగవచ్ఛేషత్వజ్ఞానదార్ఢ్యాత్సుమేధాశ్చ. అమృతః- మరణశూన్యః. అసంసారీ. అక్షితః- అక్షయః. షడ్భావవికారశూన్యఇత్యర్థః. ఇతిత్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం- త్రిశఙ్కుదృష్టోయంమన్త్రఇత్యర్థః. ఇతిదశమోఽనువాకః.

ఉ.— వేదమనూచ్యాచార్యోన్తేవాసినమనుశాస్తి। సత్యంవద। ధర్మంచర। స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః। ఆచార్యాయప్రియంధనమాహృత్యప్రజాతన్తుంమావ్యవచ్ఛేత్సీః। సత్యాన్నప్రమదితవ్యం। ధర్మాన్నప్రమదితవ్యం। కుశలాన్నప్రమదితవ్యం। భూత్యైనప్రమదితవ్యం। స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యం॥౧॥ దేవపితృకార్యాభ్యాంనప్రమదితవ్యం। మాతృదేవోభవ। పితృదేవోభవ। ఆచార్యదేవోభవ। అతిథిదేవోభవ। యాన్యనవద్యానికర్మాణి। తానిసేవితవ్యాని। నోఇతరాణి। యాన్యస్మాకగ్ంసుచరితాని। తానిత్వయోపాస్యాని॥౨॥ నోఇతరాణి। యేకేచాస్మచ్ఛ్రేయాగ్ంసో బ్రాహ్మణాః। తేషాంత్వయాసనేనప్రశ్వసితవ్యం। శ్రద్ధయాదేయం। అశ్రద్ధయాదేయం। శ్రియాదేయం। హ్రియాదేయం। భియాదేయం। సంవిదాదేయం। అథయదితేకర్మవిచికిత్సావావృత్తవిచికిత్సావాస్యాత్॥౩॥ యేతత్రబ్రాహ్మణాస్సమ్మర్శినః। యుక్తాఆయుక్తాః। అలూక్షాధర్మకామాస్స్యుః। యథాతేతత్రవర్తేరన్। తథాతత్రవర్తేథాః। అథా

భ్యాఖ్యాతేషు। యెతత్రబ్రాహ్మణాస్సంమర్శినః। యుక్తాఆయుక్తాః।అలూక్షాధర్మకామాస్స్యుః। యథా తేతేషువర్తేరన్॥౪॥ తథా తేషువర్తేథాః।ఏషఆదేశః। ఏషఉపదేశః। ఏషా వేదోపనిషత్। ఏతదనుశాసనం। ఏవముపాసితవ్యం। ఏవముచైతదుపాస్యం॥ స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యంతానిత్వ యోపాస్యానిఏచికిత్సావాస్యా త్తేషువర్తేరన్ సప్తచ॥ ఇతిఏకాదశోఽనువాకః.

శం.—— (వేదమనూచ్యేతి) ఏవమాదికర్తవ్యతోపదేశారమ్భః ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాన్నియమేనకర్తవ్యాని శ్రౌతస్మార్తాని కర్మాణీత్యేవమర్థః. అనుశాసనశ్రుతేఃపురుషసంస్కారార్థత్వాత్. సంస్కృతస్యహివిశుద్ధసత్త్వస్యఆత్మజ్ఞానంఅఞ్జసైవోపజాయతే- తపసాకల్మషంహన్తివిద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతిహిస్మృతిః. వక్ష్యతిచ * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి. అతో విద్యోత్పత్త్యర్థంఅనుష్ఠేయానికర్మాణీతి - అనుశాస్తీత్యనుశాసనశబ్దాత్. అనుశాసనాతిక్రమేహిదోషోత్పత్తిః. ప్రాగుపన్యాసాచ్చకర్మణాం. కేవలబ్రహ్మవిద్యారమ్భాచ్చపూర్వం కర్మాణ్యుపన్యస్తాని. ఉదితాయాంచ బ్రహ్మవిద్యాయాం *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతే *నబిభేతికుతశ్చన *కిమహంసాధునాకరవమిత్యాదినాకర్మనైష్కర్మ్యంప్రదర్శయిష్యతి-అతోఽవగమ్యతేపూర్వోపచితదురితక్షయద్వారేణవిద్యోత్పత్త్యర్థానికర్మాణీతి. మన్త్రవర్ణాచ్చ *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతే ఇతి. ఋతాదీనాంపూర్వత్రోపదేశఃఆనర్థక్యపరిహారార్థః-ఇహతుజ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వాత్కర్తవ్యతానియమార్థః. వేదమనూచ్య-అధ్యాప్యాచార్యోఽన్తేవాసినం-శిష్యమనుశాస్తి- గ్రన్థగ్రహణాదను-పశ్చాచ్ఛాస్తి-తదర్థంగ్రాహయతీత్యర్థః. అతోఽవగమ్యతేఅధీతవేదస్యధర్మజిజ్ఞాసామకృత్వాగురుకులాన్నసమావర్తితవ్యమితి. బుద్ధ్వాకర్మాణిచారభేదితిస్మృతేశ్చ. కథమనుశాస్తీత్యతఆహ (సత్యంవద) యథాప్రమాణావగతంవక్తవ్యంవద. తద్వద్ధర్మంచర ధర్మఇత్యనుష్ఠేయానాంసామాన్యవచనం.సత్యాదివిశేషనిర్దేశాత్. స్వాధ్యాయాత్ - అధ్యయనాన్మా ప్రమదః- ప్రమాదంమాకార్షీః. ఆచార్యాయ-ఆచార్యార్థం ప్రియం- ఇష్టంధనంఆహృత్య-ఆనీయదత్త్వావిద్యానిష్క్రయార్థం-ఆచార్యేణచానుజ్ఞాతోఽనురూపాన్దారానాహృత్యప్రజాతన్తుం-ప్రజాసన్తానంమావ్యవచ్ఛేత్సీః. ప్రజాసన్తతేర్విచ్ఛిత్తిర్నకర్తవ్యా. అనుత్పద్యమానేఽపిపుత్రేపుత్రకామ్యాదికర్మణాతదుత్పత్తౌయత్నఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః ప్రజాప్రజనప్రజాతిత్రయనిర్దేశసామర్థ్యాత్. అన్యథా ప్రజనశ్చేత్యేతదేకమేవావక్ష్యత్. సత్యాన్నప్రమదితవ్యం - ప్రమాదోనకర్తవ్యః. సత్యాచ్చప్రమదనం-అనృతప్రసఙ్గః. ప్రమాదశబ్దసామర్థ్యాత్. విస్మృత్యాప్యనృతంనకర్తవ్యమిత్యర్థః. అన్యథాఽసత్యవచనప్రతిషేధఏవస్యాత్. (ధర్మాన్నప్రమదితవ్యం) ధర్మశబ్దస్యఅనుష్ఠేయవిశేషవిషయత్వాదననుష్ఠానంప్రమాదః సనకర్తవ్యః-అనుష్ఠాతవ్యఏవ. కుశలాత్-ఆత్మరక్షార్థాత్కర్మణోనప్రమదితవ్యం. భూత్యై-విభూత్యై. తస్యైభూత్యై. భూత్యర్థాన్మఙ్గలయుక్తాత్కర్మణఃనప్రమదితవ్యం. (స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యం) తేహినియమేనకర్తవ్యేఇత్యర్థః. (దేవపితృకార్యాభ్యాంనప్రమదితవ్యం) దైవపిత్ర్యేకర్మణీకర్తవ్యే. మాతృదేవః-మాతాదేవోయస్యసః. త్వంమాతృదేవోభవ-స్యాః. ఏవంపితృదేవోభవ. ఆచార్యదేవోభవ. అతిథిదేవోభవ. దేవతావదుపాస్యాఏతఇత్యర్థః. యాన్యపిచాన్యాని అనవద్యాని-అనిన్దితానిశిష్టాచారలక్షణానికర్మాణి-తానిసేవితవ్యానిత్వయా. నో- కర్తవ్యాని. నకర్తవ్యానిఇతరాణిసావద్యానిశిష్టకృతాన్యపి. యాన్యస్మాకం-ఆచార్యాణాంసుచరితాని-శోభనచరితానిఆమ్నాయాద్యవిరుద్ధాని-తాన్యేవత్వయోపాస్యాని. అదృష్టార్థాన్యనుష్ఠేయాని. నియమేనకర్తవ్యానీత్యేతత్. నోఇతరాణి-విపరీతాన్యాచార్యకృతాన్యపి. యేకేచవిశేషితాఃఆచార్యత్వాదిధర్మైరస్మత్ - అస్మత్తఃశ్రేయాంసః- ప్రశస్తతరాః-తేచబ్రాహ్మణాః- నక్షత్రియాదయః. తేషామాసనేన - ఆసనదానాదినాత్వయాప్రశ్వసితవ్యం. ప్రశ్వసనం- ప్రశ్వాసః. శ్రమాపనయః. తేషాంశ్రమస్త్వయాఽపనేతవ్యఇత్యర్థః. తేషాంవాఆసనే- గోష్ఠీనిమిత్తేసముదితేతేషునప్రశ్వసితవ్యం- ప్రశ్వాసోఽపినకర్తవ్యః. కేవలంతదుక్తసారగ్రాహిణాభవితవ్యం. కించ-యత్కించిద్దేయం- తచ్ఛ్రద్ధయైవదాతవ్యం. అశ్రద్ధయాఽదేయం-నదాతవ్యం. శ్రియా-విభూత్యాదేయం. హ్రియా- లజ్జయాచదేయం-దాతవ్యం. భియా- భీత్యాచదేయం. సంవిదా- మైత్ర్యాదికార్యేణదేయం. అథైవంవర్తమానస్యయదికదాచిత్- తవశ్రౌతేస్మార్తేవాకర్మణివృత్తేవాఆచారలక్షణేవిచికిత్సా- సంశయస్స్యాత్ - భవేత్. యెతత్ర - తస్మిన్దేశేకాలేవా బ్రాహ్మణాఃతత్ర- కర్మాదౌయుక్తాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధఃకర్తవ్యః. సంమర్శినః- విచారక్షమాః యుక్తాః- అభియుక్తాః. కర్మణివృత్తేవా ఆయుక్తాః- అపరప్రయుక్తాః. అలూక్షాః- అరూక్షాః. అక్రూరమతయః. ధర్మకామాః - అదృష్టార్థినః. అకామహతాఇత్యేతత్. తేయథాతత్ర- తస్మిన్కర్మణివృత్తేవావర్తేరన్- తథాత్వమపివర్తేథాః. అథాభ్యాఖ్యాతేషు- అభ్యుక్తాః- దోషేణసందిహ్యమానేనసంయోజితాః కేనచిత్. తేషుచ. యథోక్తంసర్వముపనయేద్యత్రతత్రేత్యాది. ఏషఆదేశః-విధిః. ఏషఉపదేశః-పుత్రాదిభ్యఃపిత్రాదీనామపి. ఏషావేదోపనిషత్ - వేదరహస్యం. వేదార్థఇత్యేతత్. ఏతదనుశాసనం- ఈశ్వరవచనం. ఆదేశవాక్యస్యవిధేరుక్తత్వాత్. సర్వేషాంవా ప్రమాణభూతానామనుశాసనమేతత్. యస్మాదేవం- తస్మాత్ఏవం - యథోక్తంసర్వముపాసితవ్యం- కర్తవ్యం. (ఏవముచైతదుపాస్యం) ఉపాస్యమేవచైతత్ - నానుపాస్యమిత్యాదరార్థంపునర్వచనం.——— అత్రైతచ్చిన్త్యతేవిద్యాకర్మణోర్వివేకార్థం-కింకర్మభ్యఏవకేవలేభ్యః పరంశ్రేయః - ఉతవిద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః - ఆహోస్విద్విద్యాకర్మభ్యాం సంహతాభ్యాం- విద్యయావా కర్మాపేక్షయా - ఉత కేవలయైవవిద్యయేతి. తత్ర కేవలేభ్యఃకర్మభ్యఏవస్యాత్- సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతఃకర్మాధికారాత్. * వేదఃకృత్స్నోఽధిగన్తవ్యఃసరహస్యోద్విజన్మనేతిస్మరణాత్. అధిగమశ్చసహోపనిషదర్థేనాత్మజ్ఞానేన. * విద్వాన్యజతే * విద్వాన్యాజయతీతిచవిదుషఏవకర్మణ్యధికారఃప్రదర్శ్యతే. *సర్వత్రజ్ఞాత్వానుష్ఠానమితిచ. కృత్స్నవేదఃకర్మార్థఇతిహిమన్యన్తేకేచిత్. కర్మభ్యశ్చేత్పరంశ్రేయోనావాప్యతే- వేదోఽనర్థకస్స్యాత్. న-నిత్యత్వాన్మోక్షస్య.నిత్యోహిమో

క్ష ఇష్యతే. కర్మకార్యస్య చానిత్యత్వం ప్రసిద్ధం లోకే. కర్మభ్యశ్చేచ్ఛ్రేయోఽనిత్యం స్యాత్-తచ్చానిష్టం. నను కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భా, దారబ్ధస్య చ కర్మణ ఉపభోగేన క్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానాచ్చ ప్రత్యవాయానుత్పత్తేః, జ్ఞాననిరపేక్ష ఏవ మోక్ష ఇతి చేత్. తచ్చ న- శేషకర్మసమ్భవాత్తన్నిమిత్తశరీరాన్తరోత్పత్తిః ప్రాప్నోతీతి, ప్రత్యుక్తం - కర్మశేషస్య చ నిత్యానుష్ఠానేనావిరోధాత్ క్షయానుపపత్తి, రితి చ. యదుక్తం సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాదిత్యాది - తచ్చ న - శ్రుతజ్ఞానవ్యతిరేకాదుపాసనస్య. శ్రుతజ్ఞానమాత్రేణ హి కర్మణ్యధిక్రియతే - నోపాసనజ్ఞానమపేక్షతే. ఉపాసనం చ శ్రుతజ్ఞానాదర్థాన్తరం విధీయతే మోక్షఫలం. అర్థాన్తరప్రసిద్ధేశ్చ స్యాత్. *శ్రోతవ్య ఇత్యుక్త్వా తద్వ్యతిరేకేణ *మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి యత్నాన్తరవిధానాన్మనననిదిధ్యాసనయోశ్చ ప్రసిద్ధం శ్రవణజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వం. ఏవం తర్హి విద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః కర్మభ్యస్స్యాన్మోక్షః విద్యాసహితానాం చ కర్మణాం భవేత్కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం. యథా స్వతో మరణజ్వరాదికార్యారమ్భసామర్థ్యానామపి విషదధ్యాదీనాం మన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానాం కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం - ఏవం విద్యాసహితైః కర్మభిర్మోక్ష ఆరభ్యత ఇతి చేన్న - ఆరభ్యస్యానిత్యత్వాదిత్యుక్తదోషః. వచనాదారభ్యోఽపి నిత్య ఏవేతి చేన్న-జ్ఞాపకత్వాద్వచనస్య. వచనం నామ యథాభూతస్యార్థస్య జ్ఞాపకం - నావిద్యమానస్య కర్తృ సహి వచనశతేనాపి నిత్యమారభ్యతే, ఆరబ్ధం వా అవినాశి భవేత్,. ఏతేన విద్యాకర్మణోస్సంహతయోర్మోక్షారమ్భకత్వం ప్రత్యుక్తం. విద్యాకర్మణీ మోక్షప్రతిబన్ధహేతునివర్తకే ఇతి చేన్న - కర్మణః ఫలాన్తరదర్శనాత్. ఉత్పత్తివికారసంస్కారాప్తయో హి ఫలం కర్మణో దృశ్యన్తే. ఉత్పత్త్యాదిఫలవిపరీతశ్చ మోక్షః. గతిశ్రుతేరాప్య ఇతి చేత్.*సూర్యద్వారేణ *తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీత్యాదిగతిశ్రుతిభ్యః ప్రాప్యో మోక్ష ఇతి చేత్. న- సర్వగతత్వాత్, గన్తృభ్యశ్చానన్యత్వాత్,. ఆకాశాదికారణత్వాచ్చ సర్వగతం బ్రహ్మ. బ్రహ్మావ్యతిరిక్తాశ్చ సర్వే విజ్ఞానాత్మానః,. అతో నాప్యో మోక్షః. గన్తురన్యద్భిన్నదేశం భవతి గన్తవ్యం- న హి యేనైవావ్యతిరిక్తం యత్ - తేనైవ గమ్యతే తత్. అనన్యత్వసిద్ధిశ్చ *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేష్విత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. గత్యైశ్వర్యాదిశ్రుతివిరోధ ఇతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - యద్యప్రాప్యో మోక్షః- గతిశ్రుతీనాం *స ఏకధా *స యది పితృలోకకామః *స్త్రీభిర్వా యానైర్వేత్యాది శ్రుతీనాం చ కోపస్స్యాదితి చేన్న - కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాత్తాసాం. కార్యే హి బ్రహ్మణి స్త్ర్యాదయస్స్యుః - న కారణే. *ఏకమేవాద్వితీయం *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి *తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. విరోధాచ్చ విద్యాకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తిః. ప్రలీనకర్త్రాదికారకవిశేషతత్త్వవిషయా హి విద్యా తద్విపరీతకారకసాధ్యేన కర్మణా విరుధ్యతే - న హ్యేకం వస్తు పరమార్థతః కర్త్రాదివిశేషవత్తచ్ఛూన్యం చేత్యుభయథా ద్రష్టుం శక్యతే. అవశ్యం హ్యన్యతరన్మిథ్యా స్యాత్. అన్యతరస్య చ మిథ్యాత్వప్రసక్తే యుక్తం యత్స్వాభావికాజ్ఞానవిషయస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం- *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి *అథ యత్రాన్యత్పశ్యతి తదల్పం *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి *ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. సత్యత్వం చైకత్వస్య *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం సర్వం *ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. న చ సమ్ప్రదానాదికారకభేదాదర్శనే కర్మోపపద్యతే. అన్యత్వదర్శనాపవాదాశ్చ విద్యావిషయే సహస్రశః శ్రూయన్తే. అతో విరోధో విద్యాకర్మణోః - అతశ్చ సముచ్చయానుపపత్తిః. తత్ర యదుక్తం సంహతాభ్యాం విద్యాకర్మభ్యాం మోక్ష ఇత్యేతదనుపపన్నమితి - తదయుక్తం. విహితత్వాత్కర్మణాం శ్రుతివిరోధ ఇతి చేత్. యద్యుపమృద్య కర్త్రాదికారకవిశేషమాత్మైకత్వవిజ్ఞానం విధీయతే సర్పాదిభ్రాన్తివిజ్ఞానోపమర్దకరజ్జ్వాదివిషయవిజ్ఞానవత్ - ప్రాప్తః కర్మవిధిశ్రుతీనాం నిర్విషయత్వాద్విరోధః. విహితాని చ కర్మాణి. స చ విరోధో న యుక్తః- ప్రమాణత్వాత్ శ్రుతీనామితి చేన్న - పురుషార్థోపదేశపరత్వాచ్ఛ్రుతీనాం. విద్యోపదేశపరా తావచ్ఛ్రుతిః సంసారాత్పురుషో మోక్షయితవ్య ఇతి సంసారహేతోరవిద్యాయాః విద్యయా నివృత్తిః కర్తవ్యేతి విద్యాప్రకాశకత్వేన ప్రవృత్తేతి న విరోధః. ఏవమపి కర్త్రాదికారకసద్భావప్రతిపాదనపరం శాస్త్రం విరుధ్యత ఏవేతి చేత్. న - యథాప్రాప్తమేవ కారకాస్తిత్వముపాదాయ ఉపాత్తదురితక్షయార్థం కర్మాణి విదధచ్ఛాస్త్రం ముముక్షూణాం ఫలార్థినాం చ ఫలసాధనం న కారకాస్తిత్వే వ్యాప్రియతే. ఉపచితదురితప్రతిబన్ధస్య హి విద్యోత్పత్తిర్నావకల్పతే. తత్క్షయే చ విద్యోత్పత్తిస్స్యాత్ - తతశ్చావిద్యానివృత్తిః- తత ఆత్యన్తికస్సంసారోపరమః. అపి చ- అనాత్మదర్శినో హ్యనాత్మవిషయః కామః - కామయమానశ్చ కరోతి కర్మాణి - తత్ఫలోపభోగాయ శరీరాద్యుపాదానలక్షణస్సంసారః. తద్వ్యతిరేకేణాత్మైకత్వదర్శినో విషయాభావాత్కామానుపపత్తిః - ఆత్మని చానన్యత్వాత్కామానుపపత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్ష ఇత్యతోఽపి విద్యాకర్మణోర్విరోధః. విరోధాదేవ చ విద్యా మోక్షం ప్రతి న కర్మాణ్యపేక్షతే. స్వాత్మలాభే తు పూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధాపనయనద్వారేణ విద్యాహేతుత్వం ప్రతిపద్యన్తే కర్మాణి నిత్యానీతి. అత ఏవాస్మిన్ ప్రకరణే ఉపన్యస్తాని కర్మాణీత్యవోచామ. ఏవం చావిరోధః కర్మవిధిశ్రుతీనాం. అతః కేవలాయా ఏవ విద్యాయాః పరం శ్రేయ ఇతి సిద్ధం. ఏవం తర్హ్యాశ్రమాన్తరానుపపత్తిః- కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యోత్పత్తేః. గార్హస్థ్యే చ విహితాని కర్మాణీత్యైకాశ్రమ్యమేవ. అతశ్చ యావజ్జీవాదిశ్రుతయోఽనుకూలతరాస్స్యుః. న- కర్మానేకత్వాత్. న హ్యగ్నిహోత్రాదీన్యేవ కర్మాణి., బ్రహ్మచర్యం, తప, స్సత్యవచనం, శమో, దమో, ఽహింసే, త్యేవమాదీన్యపి కర్మాణీతరాశ్రమప్రసిద్ధాని విద్యోత్పత్తౌ సాధకతమాన్యసఙ్కీర్ణాని, విద్యన్తే- ధ్యానధారణాదిలక్షణాని, చ. వక్ష్యతి చ *తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి. జన్మాన్తరకృతకర్మభ్యశ్చ ప్రాగపి గార్హస్థ్యాద్విద్యోత్పత్తిసమ్భవాత్, కర్మార్థత్వాచ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః, కర్మసాధ్యాయాం చ విద్యాయాం సత్యాం గార్హస్థ్యప్రతిపత్తిరనర్థికైవ. లోకార్థత్వాచ్చ పుత్రాదీనాం. పుత్రాదిసాధ్యేభ్యశ్చ అయం లోకః *పితృలోకో దేవలోక ఇత్యేతేభ్యో వ్యావృత్తకామస్య నిత్యసిద్ధాత్మదర్శినః కర్మణి ప్రయోజనమపశ్యతః కథం ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపి విద్యోత్పత్తౌ విద్యాపరిపాకాద్విరక్తస్య కర్మసు ప్రయోజనమపశ్యతః కర్మభ్యో నివృత్తిరేవ స్యాత్ -*ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మీత్యేవమాదిశ్రుతిలిఙ్గదర్శనాత్. కర్మప్రతి శ్రుతేర్యత్నాధిక్యదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. అ

గ్నిహోత్రాదికర్మప్రతిశ్రుతేరధికోఽయత్నః. మహాంశ్చకర్మణ్యాయాసః- అనేకసాధనసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రాదీనాం. తపోబ్రహ్మచర్యాదీనాంచేతరాశ్రమకర్మణాంగార్హస్థ్యేఽపిసమానత్వా, దల్పసాధనాపేక్షత్వాచ్చేతరేషాం, నయుక్తస్తుల్యవద్వికల్పఆశ్రమిభిస్సర్వైరితిచేన్న- జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాత్. యదుక్తంకర్మణి శ్రుతేరధికోఽయత్నఇత్యాది- నాసౌదోషః- యతోజన్మాన్తరకృతమపిఅగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మబ్రహ్మచర్యాదిలక్షణంచానుగ్రాహకంభవతివిద్యోత్పత్తింప్రతి. యేనజన్మనైవవిరక్తాదృశ్యన్తేకేచిత్, కేచిత్తుకర్మసుప్రవృత్తాఃఅవిరక్తాఃవిద్యావిద్వేషిణః,-తస్మాజ్జన్మాన్తరకృతసంస్కారేభ్యోవిరక్తానాంఆశ్రమాన్తరప్రతిపత్తిరేవేష్యతే. కర్మఫలబాహుళ్యాచ్చ. పుత్రస్వర్గబ్రహ్మవర్చసాదిలక్షణస్యకర్మఫలస్యాసఙ్ఖ్యేయత్వా, త్తత్ప్రతిచపురుషాణాంకామబాహుళ్యా, త్తదర్థంశ్రుతేరధికోఽయత్నఃకర్మసూపపద్యతే - ఆశిషాంబాహుళ్యదర్శనాదిదంమేస్యాదిదంమేస్యాదితి. ఉపాయత్వాచ్చ. ఉపాయభూతానిహికర్మాణివిద్యాంప్రతీత్యవోచామ. ఉపాయేచాధికోఽయత్నఃకర్తవ్యః - నోపేయే. కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యాయాఃయత్నాన్తరానర్థక్యమితిచేత్. కర్మభ్యఏవపూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధకక్షయాద్విద్యోత్పద్యతేచేత్ - కర్మభ్యఃపృథగుపనిషచ్ఛ్రవణాదియత్నోఽనర్థకఇతిచేత్. న - నియమాభావాత్. నహిప్రతిబన్ధక్షయాదేవవిద్యోత్పద్యతే-నత్వీశ్వరప్రసాదతపోధ్యానాద్యనుష్ఠానాదితినియమోఽస్తి- అహింసాబ్రహ్మచర్యాదీనాంచవిద్యాంప్రత్యుపకారకత్వాత్,- సాక్షాదేవచకారణత్వాచ్ఛ్రవణమనననిదిధ్యాసనాదీనాం,. అతస్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణి. సర్వేషాంచాధికారోవిద్యాయాం, పరంచశ్రేయఃకేవలాయావిద్యాయాఏవే, తిసిద్ధం. ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

ఆ — ఉత్తరానువాకస్యతాత్పర్యమాహ (వేదమనూచ్యేత్యాదినా) విద్యోత్పత్త్యర్థంనిత్యనైమిత్తికాన్యనుష్ఠేయానీత్యేకోనియమ ఉక్తః - ప్రాగేవచానుష్ఠేయానీతి నియమాన్తరమాహ (ప్రాగితి) ప్రాగుపన్యాసాచ్చకర్మణామితి సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (కేవలేత్యాదినా) అవిద్యయా- కర్మణా. మృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రోఽపివిద్యోత్పత్తేః ప్రాగేవకర్మానుష్ఠానంసూచయతీత్యర్థః. *ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచేత్యాదినా పూర్వత్రకర్మానుష్ఠానముక్తమేవ - అతఃపునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతాదీనామితి) విచారమకృత్వాగురుకులాన్ననివర్తితవ్యం - కింత్వధ్యయనవిధేరర్థావబోధద్వారేణపురుషార్థపర్యవసాయితాసిద్ధ్యర్థమక్షరగ్రహణానన్తరమర్థావబోధేప్రయతితవ్యమిత్యాహ (గ్రన్థగ్రహణాదన్వితి) *వేదమధీత్యస్నాయాదితి స్మృతిరప్యేతచ్ఛ్రుతినిరుద్ధేత్యాహ (అతోఽవగమ్యతఇతి) (వక్తవ్యమితి) వచనార్థం. పరస్యహితమిత్యర్థః. సర్వమేతత్స్పష్టమితి. ఏవంకర్తవ్యమర్థముపదిశ్యానుష్ఠానకాలేసముత్పన్నసంశయనివృత్త్యర్థంశిష్టాచారఃప్రమాణయితవ్య ఇత్యాహ (అథైవమిత్యాదినా) (అపరప్రయుక్తాఇతి) స్వతన్త్రాఇత్యర్థః. గ్రన్థాదౌఆద్యవాదేకేవలాయాఃవిద్యాయాః నిశ్రేయసహేతుత్వముక్తమపిస్ఫుటీకర్తుంకర్మవిధిముపలభ్యప్రసఙ్గాత్ పునర్విచారయితుముపక్రమతే (అత్రైతచ్చిన్త్యతఇత్యాదినా) (వివేకార్థమితి) పృథక్ఫలత్వజ్ఞాపనార్థమిత్యర్థః. భూతంభవ్యాయోపదిశ్యతఇతిన్యాయేనజ్ఞానస్యాపికర్మకర్తుః సంస్కారతయాకర్మవిధిశేషత్వా, చ్ఛ్రుతస్యాపిఫలస్యార్థవాదమాత్రత్వా, త్కర్మభ్యఏవపరోఽర్థఇతిపూర్వపక్షః. సిద్ధాన్తమాహ (నిత్యత్వాదిత్యాదినా) యద్యప్యధ్యయనవిధిప్రయుక్తః కృత్స్నవేదార్థఏకేనవిచారితవ్యః - తథాప్యధ్యయనవిధౌ ప్రతివాక్యాధ్యాపనంప్రతివాక్యార్థవిచారశ్చవ్యాపారభేదాత్తత్తత్ప్రయుక్తాభ్యుదయకామస్య. కర్మోపయోగివాక్యార్థజ్ఞానవత్త్వమాత్రేణకర్మణ్యధికారసమ్భవా, ద్బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యతత్రానుపయోగిత్వా, న్నసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతఃకర్మాధికారేప్రమాణమస్తీత్యాహ (తచ్చనేతి) యద్యపిచాధ్యయనవిధిప్రయుక్తా వేదాన్తవిచారోపిక్రియతోగురుకులఏవ - తథాపినసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతోఽధికారః- ఉపాసనాసాధ్యస్యబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యపృథగ్భావాదిత్యాహ (శ్రుతజ్ఞానేతి) శ్రుతాత్ - గురుకులేవిచారితాద్వాక్యాదనుష్ఠానోపయోగియజ్జ్ఞానం- తావన్మాత్రేణకర్మణ్యధిక్రియతే. నబ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలముపాసనమపేక్షతే- వ్యతిరేకాభావాదిత్యర్థః. అధ్యాపనవిధివ్యాపారోపరమేఅనుష్ఠేయతయాఅభిమతంబ్రహ్మోపాసనమేవనాస్తి- మానాభావాదితినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉపాసనంచేతి) ఏతచ్చకర్మమీమాంసాన్యాయాఙ్గీకారమాత్రేణోక్తం. వస్తుతశ్శ్రోతవ్యవిధిప్రయుక్తఏవోపనిషద్విచారారమ్భోభిన్నాధికారః. కర్మకాణ్డవిచారోప్యుత్తరవిధిప్రయుక్తఏవేతిప్రకటార్థేప్రతిష్ఠితం. కేవలంకర్మమోక్షసాధనమితిపక్షంనిరస్యవిద్యాసముచ్చితం మోక్షసాధనమితిపక్షాన్తరమాశఙ్క్యనిషేధతి (ఏవంతర్హీత్యాదినా) *నచపునరావర్తతఇతివచనాదార్థ్యోపిమోక్షోనిత్యఇతినశక్యంవక్తుం- ప్రసిద్ధపదార్థయోగ్యత్వముపాదాయవచనస్యసంసర్గజ్ఞాపకత్వాత్. నచారబ్ధస్యనిత్యత్వయోగ్యత్వంప్రసిద్ధం - అన్యథావచనస్యకారకత్వప్రసఙ్గాత్, అన్ధోమణిమవిన్దదిత్యాదిష్వపియోగ్యతాకల్పనప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (నజ్ఞాపకత్వాదిత్యాదినా) కర్మప్రధానం- విద్యాచోపసర్జనమితిసముచ్చయంనిరస్యసముచ్చయేప్యతిదిశతి (ఏతేనేతి) అనిత్యత్వాదిదోషప్రసక్తేర్నేత్యర్థః. (మోక్షేతి) మోక్షస్యప్రతిబన్ధహేతురవిద్యాఽధర్మాది- తన్నివర్తకేవిద్యాకర్మణీ - నస్వరూపహేత్వాదికే. తతఃస్వరూపావస్థానస్యనిత్యత్వం. ప్రధ్వంసస్యచకృతకస్యాపినిత్యత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతేః కేవలవిద్యాసాధ్యైవావిద్యానివృత్తిః -. నతత్రవిద్యాయాఃసహకార్యపేక్షా. కర్మఫలంత్వన్యదేవప్రసిద్ధమిత్యాహ (నకర్మణఇతి) ఉత్పత్తిః - పురోడాశాదేః. సంస్కారః- వ్రీహ్యాదేః. వికారః- సోమస్య. ఆప్తిః - వేదస్య. కర్మఫలంప్రసిద్ధం. ఆత్మస్వరూపస్యతు మోక్షస్యానాదిత్వా, దనాధేయాతిశయత్వా, దవికార్యత్వా, న్నిత్యాప్తత్వా, చ్చకర్మఫలాద్వైపరీత్యమిత్యర్థః. (గతిశ్రుతేరితి) అర్చిరాదిగతిశ్రవణాద్బ్రహ్మలోకాద్బహిస్థితబ్రహ్మప్రాప్తిర్మోక్షః - తతోనిత్యాప్తత్వమప్రసిద్ధమిత్యర్థః. గత్యాప్రాప్తిఃకింసంయోగలక్షణా- తాదాత్మ్యలక్షణావా. నోభయథాపీత్యాహ (నసర్వగతత్వాదితి) గత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యంశఙ్కాపూర్వకందర్శయతి (గత్యైశ్వర్యేత్యాదినా) సముచ్చయమభ్యుపగమ్యకర్మకార్యంకించిన్మోక్షేనసమ్భవతీత్యుక్తం. సోపినసమ్భవతీత్యాహ (విరోధా

చ్చేత్యాదినా) యదికర్త్రాదికారకభేదస్యసత్యత్వాంశమపోహ్య బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశ్యతే- తదామిథ్యార్థత్వాత్కర్మవిధీనామప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాహ (విహితత్వాదితి) శఙ్కాంవివృణోతి (యదీత్యాదినా) అధ్యయనవిధిగృహీతానాంశ్రుతీనాంపురుషార్థోపదేశకత్వేనప్రామాణ్యంవక్తవ్యం- నతుభేదస్యసత్యత్వేన. తతఃప్రసిద్ధిసిద్ధంకారకాదిభేదమర్థక్రియాసమర్థమాదాయప్రవృత్తానాంప్రామాణ్యంనవిరుధ్యతఇత్యాహ (నపురుషార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (విద్యోపదేశపరాతావదిత్యాదినా) పూర్వంసత్యమిథ్యావిషయత్వేనవిద్యాకర్మణోర్విరోధమాదాయసముచ్చయోనిరస్తః. ఇదానీంకామ్యకామివిషయత్వేనాపివిరోధమాహ (అపిచేత్యాదినా) సమసముచ్చయంనిరస్యగుణప్రధానభావేనాపితంనిరస్యతి (విరోధాదేవచేతి) విద్యాచేత్- కర్మణఃస్వరూపఫలేనాపేక్షతే- విరుద్ధత్వాత్. త్రిదణ్డిధర్మవద్యతుగమనం. కథంతర్హివిద్యాసన్నిధానేకర్మణాం పాఠఇత్యతఆహ (స్వాత్మలాభేత్వితి) కర్మణావిద్యాసాధనత్వం శ్రుత్వాగార్హస్థ్యస్యైవైకమనుష్ఠేయమితి ప్రత్యవతిష్ఠన్తేకర్మజడాః (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతిస్మృతిష్వాశ్రమాన్తరాణామపివిహితత్వావిశేషా, త్తదీయకర్మసుకర్మత్వావిశేషా, చ్చగ్రామ్యధర్మరాగిణామేవైతచ్చోద్యమిత్యాహ (నకర్మానేకత్వాదితి) (అసఙ్కీర్ణత్వాదితి) హింసాద్యమిశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చవిద్యాకర్మణోః సాధనత్వేపినగార్హస్థ్యమావశ్యకమిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) కామినాంగార్హస్థ్యస్యానుష్ఠేయత్వేపినసర్వైరనుష్ఠేయత్వమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (లోకార్థత్వాచ్చేత్యాదినా) గార్హస్థ్యస్యానావశ్యకత్వేనవైకల్పికమనుష్ఠానముక్తం- తత్రాఽతుల్యత్వేనవికల్పఃనాక్షిపతి (కర్మప్రతిశ్రుతేరితి) జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాదితిపరిహారభాష్యంవివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) కర్మణియత్నాధిక్యస్యాన్యథాసిద్ధత్వాద్వికల్పవిఘాతకత్వంనసమ్భవతీత్యర్థః. ఇదానీంగృహస్థాశ్రమకర్మణాంబహిరఙ్గత్వం, సన్న్యాసాశ్రమకర్మణాంత్వన్తరఙ్గత్వంవిద్యాసాధనత్వఇతివిశేషందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (కర్మనిమిత్తత్వాదిత్యాదినా) ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

శం.— (వేదమనూచ్యేతి) వేదమధ్యాప్యాచార్యః శిష్యమనుశిష్యాదిత్యర్థః. (స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదఇతి) స్వాధ్యాయాధ్యయనేప్రమాదంమాకార్షీః. తత్రావహితోభవేత్యర్థః. (ఆచార్యాయేతి) గురవేదక్షిణాందత్వాపుత్రసంతత్యవిచ్ఛేదాయభార్యాముద్వహేః. కుశలం - దేవార్చనాదిమఙ్గళాచరణం. *భూత్యైనప్రమదితవ్యం- ఐశ్వర్యార్థంకర్మకురు. ఐశ్వర్యస్యసర్వశ్రేయస్సాధనత్వాదితిభావః. మాతృదేవోభవ- దేవమివమాతరంపూజయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యాన్యస్మాకమితి) శిష్టాచారేష్వపిశ్రుతిస్మృతివిరోధశూన్యతయాయానిసుచరితాని - తాన్యేవహోమశాకాదీనిగ్రాహ్యాణి- నలోభాదిమూలచరితానీత్యర్థః. (యేకేచేతి) స్వాపేక్షయాశ్రేష్ఠానాంబ్రాహ్మణానాం శయ్యాసనేమసమానతయానవిశ్రమణీయం. (శ్రియాదేయమితి) శ్రీః - ముఖశోభా. అవిషణ్ణవదనేనదేయమిత్యర్థః. (భియాదేయమితి) సమ్యగకరణేప్రత్యవాయోభవిష్యతీతిభియాదేయమిత్యర్థః. (సంవిదాదేయమితి) సంవిత్-సఙ్కల్పః. సఙ్కల్పపూర్వకందేయమిత్యర్థః. (అథయదీత్యాది) కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. వృత్తం- శిష్టాచారమాత్రప్రమాణకంహోమశాకాది. తత్రయదిసందేహఇత్యర్థః. సంమర్శినః-విచారకుశలాఇత్యర్థః. యుక్తాః - వేదశాస్త్రేష్వభిరతాః. ఆయుక్తాః-ఆసమన్తాద్యుక్తాః. లౌకికేష్వపికుశలాఇత్యర్థః. అలూక్షాః- క్రోధలోభాదిరహితాః. శిష్టంస్పష్టం. (అథేత్యాది) అభ్యాఖ్యాతాః- అభిశస్తాఇత్యర్థః. (ఏషఆదేశఇత్యాది) ఆదేశః- శాసనం. రాజాజ్ఞాతుల్యమితిభావః. ఉపదేశః- పిత్రాదిహితైషివచనం. వేదోపనిషత్ - వేదానాంరహస్యోపదేశః. ఏతదనుశాసనం- శిష్యంప్రత్యాచార్యస్యకర్తవ్యమనుశాసనమేతత్. ఏవముపాసితవ్యం- అనుశాసనప్రకారేణఅనుష్ఠేయమిత్యర్థః. (ఏవముచైతదుపాస్యమితి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏవమేవఉపాస్యమిత్యర్థః. ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

ఉ.— శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః।శంనోవిష్ణురురుక్రమః।
నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి। త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మావాదిషం।
ఋతమవాదిషం। సత్యమవాదిషం॥౧॥ తన్మామావీత్। తద్వక్తారమావీత్। ఆవీన్మాం। ఆవీద్వక్తారం।
ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతిశీక్షావల్లీ ప్రథమాధ్యాయః.

శంనశ్శీక్షాగ్ సహనౌయశ్ఛన్దసాంభూఃసయఃపృథివ్యోమిత్యృతంచాహంవేదమనూచ్య
శంనోద్వాదశ। శంనోమహఇత్యాదిత్రయోనోఇతరాణిత్రయోవిగ్ శతిః॥ శంనోవక్తారం॥
హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశమనార్థాశాన్తింపఠతి(శంనోమిత్రఇత్యాది) వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వం. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతఃకృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే శీక్షావల్లీనామ ప్రథమోఽధ్యాయః.

౯.— శాన్తిద్వయస్యాఽపౌనరుక్త్యమాహ (అతీతేతి) తత్- అపరం బ్రహ్మ. మాం- అపరవిద్యార్థినం. ఆవీత్ - ఆరక్షదిత్యర్థః. ఇతి ద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః

౧౦.— అధీతానాముపనిషదాం అతైపఠితవ్యాం శాన్తిమాహ (శంనోమిత్ర ఇత్యాది) పూర్వమేవ వ్యాకృతమేతత్. లృడాదిస్థానేష్వతీతార్థత్వాల్లుఙ్ ప్రయోగ ఇతి విశేషః. ఇతి ద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శీక్షావల్ల్యధ్యాయః ప్రథమః.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

ఆనన్దవల్లీ.— ద్వితీయాధ్యాయః.

ఉ.— హరిః ఓమ్ ॥ సహనావవతు । సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం। తదేషాభ్యుక్తా। సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ। యోవేదనిహితంగుహాయాంపరమేవ్యోమన్॥౧॥ సోఽశ్నుతేసర్వాన్ కామాన్ సహ। బ్రహ్మణావిపశ్చితేతి । తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతః । ఆకాశాద్వాయుః । వాయోరగ్నిః । అగ్నేరాపః । అద్భ్యఃపృథివీ । పృథివ్యాఓషధయః। ఓషధీభ్యోన్నం। అన్నాత్పురుషః॥౨॥ సవాఏషపురుషోన్నరసమయః । తస్యేదమేవశిరః। అయందక్షిణఃపక్షః। అయముత్తరఃపక్షః। అయమాత్మా। ఇదంపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గప్రశమనార్థాశాన్తిఃపఠితా. ఇదానీంతువక్ష్యమాణబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గోపశమనార్థాశాన్తిః పఠ్యతే (సహనావవత్వితి) సహనావవతు- నౌ - శిష్యాచార్యౌసహైవావతు - రక్షతు. సహనౌభునక్తు - బ్రహ్మభోజయతు. సహవీర్యం- విద్యానిమిత్తంసామర్థ్యంకరవావహై - నిర్వర్తయావహై. తేజస్వి - నౌ - తేజస్వినోరావయోరధీతంస్వధీతమస్తు. అర్థజ్ఞానయోగ్యమస్త్విత్యర్థః (మావిద్విషావహై) విద్యాగ్రహణనిమిత్తం శిష్యస్యాచార్యస్యవా ప్రమాదకృతాదన్యాయాద్విద్వేషః ప్రాప్తః - తచ్ఛమనాయేయమాశీః మావిద్విషావహైఇతి. నావితరేతరంవిద్వేషంమాఆపద్యావహై. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనముక్తార్థం. వక్ష్యమాణవిద్యావిఘ్నప్రశమనార్థాచేయంశాన్తిః. అవిఘ్నేనహ్యాత్మవిద్యాప్రాప్తిరాశాస్యతే- తన్మూలంహిపరంశ్రేయఇతి. సంహితాదివిషయాణికర్మభిరవిరుద్ధానిఉపాసనాన్యుక్తాని. అనన్తరంచాన్తస్సోపాధికమాత్మదర్శనముక్తం వ్యాహృతిద్వారేణస్వారాజ్యఫలేనచ. నచతావతాఽశేషతస్సంసారబీజస్యోపమర్దనమస్తి- అతోఽశేషోపద్రవబీజస్యాజ్ఞానస్యనివృత్త్యర్థంవిధూతసర్వోపాధివిశేషాత్మదర్శనార్థమిదమారభ్యతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాది) ప్రయోజనంచాస్యాబ్రహ్మవిద్యాయాఅవిద్యానివృత్తిః- తతశ్చాత్యన్తికస్సంసారాభావః. వక్ష్యతిచ *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతి. సంసారనిమిత్తేచసతి *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇత్య, నుపపన్నం-కృతాకృతేపుణ్యపాపేనతపతఇతి,చ. అతోఽవగమ్యతేఅస్మాద్విజ్ఞానాత్సర్వాత్మబ్రహ్మవిషయాదాత్యన్తికస్సంసారాభావఇతి. స్వయమేవాహప్రయోజనంబ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదావేవసమ్బన్ధప్రయోజనజ్ఞాపనార్థం. నిర్జ్ఞాతయోర్హిసమ్బన్ధప్రయోజనయోర్విద్యాశ్రవణగ్రహణధారణాభ్యాసార్థంప్రవర్తతే. శ్రవణాదిపూర్వకంహివిద్యాఫలం-*శ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యః. బ్రహ్మవిత్- బ్రహ్మేతి-వక్ష్యమాణలక్షణం. బృహత్తమత్వాద్బ్రహ్మ. తద్వేత్తి-విజానాతీతిబ్రహ్మవిత్. ఆప్నోతి-ప్రాప్నోతి. పరం-నిరతిశయం. తదేవబ్రహ్మపరం-నహ్యన్యస్యవిజ్ఞానాదన్యప్రాప్తిః.స్పష్టంచశ్రుత్యన్తరంబ్రహ్మప్రాప్తిమేవబ్రహ్మవిదోదర్శయతి*సయోహవైతత్పరంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీత్యాది. ననుసర్వగతంసర్వస్యచాత్మభూతంబ్రహ్మవక్ష్యతి- అతోనాప్యం. ఆప్తిశ్చాన్యస్యాన్యేన, పరిచ్ఛిన్నస్యచపరిచ్ఛిన్నేన, దృష్టా.అపరిచ్ఛిన్నంసర్వాత్మకంచబ్రహ్మేతిఅతఃపరిచ్ఛిన్నవదనాత్మవచ్చతస్యాప్తిరనుపపన్నా. నాయందోషః. కథం. దర్శనాఽదర్శనాపేక్షత్వాత్ బ్రహ్మణఆప్త్యనాప్త్యోః- పరమార్థతోబ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోఽస్యజీవస్యభూతమాత్రాకృతబాహ్యపరిచ్ఛిన్నాన్నమయాద్యాత్మదర్శినఃతత్రాసక్తచేతసః. ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవ్యవహితస్యాపిబాహ్యసఙ్ఖ్యేయవిషయాసక్తచిత్తతయాస్వరూపాభావదర్శనవత్ పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపాభావదర్శనలక్షణయాఅవిద్యయాఅన్నమయాదీన్బాహ్యాననాత్మనఆత్మత్వేనప్రతిపన్నత్వాత్ అన్నమయాద్యనాత్మభ్యోనాన్యోహమస్మీత్యభిమన్యతే. ఏవమవిద్యయాఆత్మభూతమపిబ్రహ్మానాప్తంస్యాత్. తస్యైవమవిద్యయానాప్తబ్రహ్మస్వరూపస్య- ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవిద్యయానాప్తస్యసతః కేనచిత్స్మారితస్యపునస్తస్యైవవిద్యయాప్తిర్యథా- తథాశ్రుత్యుపదిష్టస్యసర్వాత్మబ్రహ్మణఆత్మత్వదర్శనేనవిద్యయాతదాప్తిరుపపద్యతఏవ. బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితివా[illegible]భూతంసర్వస్యవల్ల్యర్థస్య. బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనేనవాక్యేనవేద్యతయాసూత్రితస్యబ్రహ్మణోఽనిర్ధారితస్వరూపవిశేషస్య[illegible]వృత్తిస్వరూపవిశేషసమర్పణసమర్థస్యలక్షణస్యాభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయ, అవిశేషేణచ ఉక్తవేదనస్యబ్రహ్మణోవ

క్ష్యమాణలక్షణస్య విశేషేణ ప్రత్యగాత్మతయా అనన్యరూపేణ విజ్ఞేయత్వాయ, బ్రహ్మవిద్యాఫలం చ బ్రహ్మవిదో యత్పరప్రాప్తిలక్షణముక్తం - స సర్వాత్మభావః సర్వసంసారధర్మాతీతబ్రహ్మస్వరూపత్వమేవ - నాన్యదిత్యేతత్ప్రదర్శనాయ, చైషా ఋగుదాహ్రియతే (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్- తస్మిన్నేవ బ్రాహ్మణవాక్యోక్తార్థే ఏషా ఋగభ్యుక్తా - ఆమ్నాతా. (సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో లక్షణార్థం వాక్యం. సత్యాదీని హి త్రీణి విశేషణార్థాని పదాని విశేష్యస్య బ్రహ్మణః. విశేష్యం బ్రహ్మ - వివక్షితత్వాద్వేద్యతయా. వేద్యత్వేన యతో బ్రహ్మ ప్రాధాన్యేన వివక్షితం- తస్మాద్విశేష్యం విజ్ఞేయం. అతోఽస్మాద్విశేషణవిశేష్యత్వాదేవ సత్యాదీని ఏకవిభక్త్యన్తాని పదాని సమానాధికరణాని. సత్యాదిభిస్త్రిభిర్విశేషణైర్విశేష్యమాణం బ్రహ్మ విశేష్యాన్తరేభ్యో నిర్ధార్యతే. ఏవం హి తజ్జ్ఞాతం భవతి - యదన్యేభ్యో నిర్ధారితం - యథా లోకే నీలం మహత్సుగన్ధ్యుత్పలమితి- నను విశేష్యం విశేషణాన్తరం వ్యభిచరద్విశేష్యతే - యథా నీలం రక్తం చోత్పలమితి. యదా హ్యనేకాని ద్రవ్యాణ్యేకజాతీయాన్యనేకవిశేషణయోగీని చ- తదా విశేషణస్యార్థవత్త్వం. నహ్యేకస్మిన్నేవ వస్తుని - విశేషణాన్తరాయోగాత్. యథాఽసావేక ఆదిత్య ఇతి. తథైకమేవ బ్రహ్మ-న బ్రహ్మాన్తరాణి- యేభ్యో విశేష్యేత నీలోత్పలవత్. న - లక్షణార్థత్వాద్విశేషణానాం. నాయం దోషః కస్మాత్. లక్షణార్థప్రధానాని విశేషణాని - న విశేషణప్రధానాన్యేవ. కః పునర్లక్షణలక్ష్యయోర్విశేషణవిశేష్యయోర్వా విశేషః. ఉచ్యతే-సజాతీయేభ్య ఏవ నివర్తకాని విశేషణాని విశేష్యస్య. లక్షణం తు సర్వత ఏవ. యథాఽవకాశదాతృ ఆకాశమితి. లక్షణార్థం చ వాక్యమిత్యవోచామ. సత్యాదిశబ్దా న పరస్పరం సమ్బధ్యన్తే - పరార్థత్వాత్. విశేష్యార్థా హి తే. అత ఏవైకైకో విశేషణశబ్దః పరస్పరం నిరపేక్షో బ్రహ్మశబ్దేన సమ్బధ్యతే - సత్యం బ్రహ్మ, జ్ఞానం బ్రహ్మ, అనన్తం బ్రహ్మేతి. (సత్యమితి) యద్రూపేణ యన్నిశ్చితం-తద్రూపం న వ్యభిచరతి-తత్సత్యం. యద్రూపేణ యన్నిశ్చితం-తద్రూపం వ్యభిచరత్తదనృతమిత్యుచ్యతే. అతో వికారోఽనృతం-*వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం ఏవం సదేవ సత్యమిత్యవధారణాత్. అతస్సత్యం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మ వికారాన్నివర్తయతి. అతః కారణత్వం ప్రాప్తం బ్రహ్మణః - కారణస్య చ కారకత్వం, వస్తుత్వాత్. మృద్వదచిద్రూపతా, చ ప్రాప్తా- అత ఇదముచ్యతే (జ్ఞానం బ్రహ్మేతి) జ్ఞానం- జ్ఞప్తిః. అవబోధః. భావసాధనో జ్ఞానశబ్దః- న తు జ్ఞానకర్తృ- బ్రహ్మవిశేషణత్వాత్ సత్యానన్తాభ్యాం సహ. న హి సత్యతా అనన్తతా చ జ్ఞానకర్తృత్వే సత్యుపపద్యేతే - జ్ఞానకర్తృత్వేన హి విక్రియమాణం కథం సత్యం భవేత్ అనన్తం చ. యద్ధి న కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే-తదనన్తం. జ్ఞానకర్తృత్వే చ జ్ఞేయజ్ఞానాభ్యాం ప్రవిభక్తమిత్యనన్తతా న స్యాత్. *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా అథ యత్రాన్యద్విజానాతి తదల్పమితి శ్రుత్యన్తరాత్. నాన్యద్విజానాతీతి విశేషప్రతిషేధాత్ ఆత్మానం విజానాతీతి చేన్న- భూమలక్షణవిధిపరత్వాద్వాక్యస్య. *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యాది భూమ్నో లక్షణవిధిపరం వాక్యం. యథాప్రసిద్ధమేవాన్యోఽన్యత్పశ్యతీత్యేతదుపాదాయ యత్ర తన్నాస్తి- స భూమేతి భూమస్వరూపం తత్ర జ్ఞాప్యతే. అన్యగ్రహణస్య ప్రాప్తప్రతిషేధార్థత్వాన్న స్వాత్మని క్రియాస్తిత్వపరం వాక్యం. స్వాత్మని చ భేదాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః. ఆత్మనశ్చ విజ్ఞేయత్వే జ్ఞాత్రభావప్రసఙ్గః- జ్ఞేయత్వేనైవ వినియుక్తత్వాత్. ఏక ఏవాత్మా జ్ఞేయత్వేన జ్ఞాతృత్వేన చోభయథా భవతీతి చేన్న- యుగపదనంశత్వాత్. న హి నిరవయవస్య యుగపజ్జ్ఞాతృజ్ఞేయత్వోపపత్తిః ఆత్మనశ్చ ఘటాదివద్విజ్ఞేయత్వే జ్ఞానోపదేశానర్థక్యం - న హి ఘటాదివత్ప్రసిద్ధస్య జ్ఞానోపదేశోఽర్థవాన్. తస్మాజ్జ్ఞాతృత్వే సత్యానన్త్యానుపపత్తిః. సన్మాత్రత్వం చానుపపన్నం- జ్ఞానకర్తృత్వాదివిశేషవత్త్వే సతి సన్మాత్రత్వం చాసత్యం. *తత్సత్యమితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సత్యానన్తశబ్దాభ్యాం సహ విశేషణత్వేన జ్ఞానశబ్దస్య ప్రయోగాద్భావసాధనో జ్ఞానశబ్దః. జ్ఞానం బ్రహ్మేతి కర్తృత్వాదికారకత్వనివృత్త్యర్థం, మృదాదివదచిద్రూపతానివృత్త్యర్థం, చ ప్రయుజ్యతే. జ్ఞానం బ్రహ్మేతి వచనాత్ ప్రాప్తమన్తవత్త్వం-లౌకికస్య జ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనాత్. అతస్తన్నివృత్త్యర్థమాహ (అనన్తమితి) సత్యాదీనామనృతాదిధర్మనివృత్తిపరత్వా, ద్విశేష్యస్య చ బ్రహ్మణః ఉత్పలాదివదప్రసిద్ధత్వాత్, *మృగతృష్ణామ్భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః। ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధర ఇతివచ్ఛూన్యార్థతైవ ప్రాప్తా సత్యాదివాక్యస్యేతి చేన్న- లక్షణార్థత్వాత్. విశేషణత్వేఽపి సత్యాదీనాం లక్షణార్థప్రాధాన్యమిత్యవోచామ. శూన్యే హి లక్ష్యేఽనర్థకం లక్షణవచనం-అతః లక్షణార్థత్వాన్మన్యామహే న శూన్యార్థతేతి. విశేషణార్థత్వేఽపి చ సత్యాదీనాం స్వార్థాపరిత్యాగ ఏవ. శూన్యార్థత్వే హి సత్యాదిశబ్దానాం విశేష్యనియన్తృత్వానుపపత్తిః. సత్యాద్యర్థైరర్థవత్త్వే తు తద్విపరీతధర్మవద్భ్యో విశేష్యేభ్యో బ్రహ్మణో విశేష్యస్య నియన్తృత్వముపపద్యతే బ్రహ్మశబ్దోఽపి స్వార్థేనార్థవానేవ. తత్రానన్తశబ్దోఽన్తప్రతిషేధద్వారేణ విశేషణం- సత్యజ్ఞానశబ్దౌ తు స్వార్థసమర్పణేనైవ విశేషణే భవతః. *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి, బ్రహ్మణ్యేవాత్మశబ్దప్రయోగాత్ వేదితురాత్మైవ బ్రహ్మ. *ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి, చ. ఆత్మతాం దర్శయతి తత్ప్రవేశాచ్చ. *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి చ తస్యైవ జీవరూపేణ శరీరప్రవేశం దర్శయతి. అతో వేదితుస్స్వరూపం బ్రహ్మ. ఏవం తర్హ్యాత్మత్వాత్ జ్ఞానకర్తృత్వం-ఆత్మా జ్ఞాతేతి హి ప్రసిద్ధం. *సోఽకామయతేతి చ కామినో జ్ఞానకర్తృత్వప్రసిద్ధిః అతో జ్ఞానకర్తృత్వాత్ జ్ఞప్తిర్బ్రహ్మేత్యయుక్తం. అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ. యది నామ జ్ఞప్తిర్జ్ఞానమితి భావరూపతా బ్రహ్మణః- తదాప్యనిత్యత్వం ప్రసజ్యేత. పారతన్త్ర్యం చ- ధాత్వర్థానాం కారకాపేక్షత్వాత్. జ్ఞానం చ ధాత్వర్థః- అతోఽస్యానిత్యత్వం పరతన్త్రతా చ. న-స్వరూపావ్యతిరేకేణ కార్యత్వోపచారాత్. ఆత్మనస్స్వరూపం జ్ఞప్తిః- న తతో వ్యతిరిచ్యతే. అతో నిత్యైవ. తథాపి బుద్ధేరుపాధిలక్షణాయాః చక్షురాదిద్వారైర్విషయాకారపరిణామిన్యాః యే శబ్దాద్యాకారావభాసాః- తే ఆత్మవిజ్ఞానస్య విషయభూతా ఉత్పద్యమానా ఏవాత్మవిజ్ఞానేన వ్యాప్తా ఉత్పద్యన్తే - తస్మాదాత్మవిజ్ఞానావభాస్యాశ్చ తే విజ్ఞానశబ్దవాచ్యాశ్చ ధాత్వర్థభూతా ఆత్మన ఏవ ధర్మాః విక్రియారూపా ఇత్యవివేకిభిః పరికల్ప్యన్తే. యత్తు బ్రహ్మణో విజ్ఞానం- తత్సవితృప్రకాశవదగ్న్యుష్ణత్వవచ్చ బ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తం స్వరూపమేవ తత్. న తత్కారణాన్తరసవ్యపేక్షం - నిత్యస్వరూపత్వాత్. సర్వభావానాం చ తేనావిభక్తదేశకాలత్వాత్, కాలాకాశాదికారణత్వాత్, నిరతిశయసూక్ష్మత్వా, చ్చ న తస్యాన్యదవిజ్ఞేయం సూక్ష్మం వ్యవహితం విప్రకృష్టం భూ

తంభవద్భవిష్యద్వాస్తి- తస్మాత్సర్వజ్ఞంతద్బ్రహ్మ. మన్త్రవర్ణాచ్చ. * అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః- సవేత్తివేద్యంనచతస్యాస్తివేత్తా తమాహురగ్ర్యంపురుషంమహాన్తమితి, *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ నతుతద్ద్వితీయమస్తీత్యాది, శ్రుతేశ్చ విజ్ఞాతృస్వరూపావ్యతిరేకాత్కరణాదినిమిత్తానపేక్షత్వాచ్చ బ్రహ్మణోజ్ఞానస్వరూపత్వేపినిత్యత్వంప్రసిద్ధం. అతోనధాత్వర్థః- తస్యాక్రియారూపత్వాత్. అతఏవచనజ్ఞానకర్తృ. తస్మాదేవచనజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపితద్బ్రహ్మ. తథాపితదాభాసవాచకేనబుద్ధిధర్మవిశేషేణజ్ఞానశబ్దేనతల్లక్ష్యతే- నతూచ్యతే - శబ్దప్రవృత్తిహేతుజాత్యాదిధర్మరహితత్వాత్ తథాసత్యశబ్దేనాపి. సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మణః. బాహ్యసత్తాసామాన్యవిషయేణసత్యశబ్దేనలక్ష్యతేసత్యంబ్రహ్మేతి- నతుసత్యశబ్దవాచ్యమేవబ్రహ్మ. ఏవంసత్యాదిశబ్దా ఇతరేతరసన్నిధానాదన్యోన్యనియమ్యనియామకాస్సన్తస్సత్యాదిశబ్దవాచ్యాన్నివర్తకా బ్రహ్మణోలక్షణార్థాశ్చభవన్తీతి. అతస్సిద్ధం *యతో వాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహ *అనిరుక్తేఽనిలయనేఇతిచ అవాచ్యత్వం,నీలోత్పలవాక్యవైలక్షణ్యాద్వాక్యార్థత్వం, చ బ్రహ్మణః. తద్యథావ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మయోవేద-విజానాతి. నిహితం-స్థితం. (గుహాయాం) గూహతేస్సంవరణార్థస్య - గూఢా అస్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృపదార్థా ఇతిగుహా- బుద్ధిః. గూఢావస్యాంభోగాపవర్గౌపురుషార్థావితివా. తస్యాం. పరమే- ప్రకృష్టే. వ్యోమన్-వ్యోమ్ని. ఆకాశేఅవ్యాకృతాఖ్యే. తద్ధిపరమంవ్యోమ-*ఏతస్మిన్ ఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశ ఇతిఅక్షరసన్నికర్షాత్. గుహాయాంవ్యోమన్నితివాసామానాధికరణ్యాత్ అవ్యాకృతాకాశమేవగుహా. తత్రాపినిగూఢాస్సర్వేపదార్థాః త్రిషుకాలేషు- కారణత్వాత్సూక్ష్మతరత్వాచ్చ. తస్మిన్నన్తర్నిహితం బ్రహ్మ. హార్దమేవతుపరమంవ్యోమేతిన్యాయ్యం- విజ్ఞానాఙ్గత్వేనవ్యోమ్నోవివక్షితత్వాత్. *యోవైసబహిర్ధా పురుషాదాకాశోయోవైసోన్తఃపురుషఆకాశోయోయమన్తర్హృదయఆకాశ ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ప్రసిద్ధంహార్దస్యవ్యోమ్నఃపరమత్వం. తస్మిన్ హార్దేవ్యోమ్నియా బుద్ధిర్గుహా- తస్యాంనిహితంబ్రహ్మ- తద్వృత్త్యావివిక్తతయోపలభ్యతఇతి. నహ్యన్యథావిశిష్టదేశకాలసమ్బన్ధోస్తి బ్రహ్మణః - సర్వగతత్వాన్నిర్విశేషత్వాచ్చ. సః- ఏవంబ్రహ్మవిజానన్. కిమిత్యాహ- అశ్నుతే- భుఙ్క్తేసర్వాన్ - నిరవశిష్టాన్కామాన్- కామ్యభోగానిత్యర్థః. కిమస్మదాదివత్ పుత్రస్వర్గాదీన్ పర్యాయేణ- నేత్యాహ - సహ - యుగపత్. ఏకక్షణోపారూఢానేవైకయోపలబ్ధ్యాసవితృప్రకాశవన్నిత్యయా బ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తయా- యామవోచామసత్యంజ్ఞానమితి. ఏతత్తదుచ్యతే (బ్రహ్మణాసహేతి) బ్రహ్మభూతోవిద్వాన్ బ్రహ్మస్వరూపేణైవసర్వాన్ కామాన్ సహాశ్నుతే. నతథా- యథోపాధికృతేనస్వరూపేణాత్మనాజలసూర్యవత్ప్రతిబిమ్బభూతేనసాంసారికేణధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాంశ్చక్షురాదికరణాపేక్షాంశ్చ సర్వాన్కామాన్ పర్యాయేణాశ్నుతేలోకః- కథంతర్హి. యథోక్తేనప్రకారేణసర్వజ్ఞేనసర్వగతేనసర్వాత్మనానిత్యబ్రహ్మాత్మస్వరూపేణధర్మాదినిమిత్తానపేక్షాన్ చక్షురాదికరణానపేక్షాంశ్చసర్వాన్కామాన్ సహాశ్నుతఇత్యర్థః. విపశ్చితా-మేధావినా. సర్వజ్ఞేన. తద్ధివైపశ్చిత్త్యం-యత్సర్వజ్ఞత్వం. తేనసర్వజ్ఞస్వరూపేణ బ్రహ్మణాఽశ్నుతే. ఇతిశబ్దోమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః సర్వఏవవల్ల్యర్థః *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితి బ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితః సఙ్క్షేపతోమన్త్రేణవ్యాఖ్యాతః. పునస్తస్యైవవిస్తరేణార్థనిర్ణయఃకర్తవ్యఇత్యుత్తరస్తద్వృత్తిస్థానీయోగ్రన్థఆరభ్యతే(తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశఇత్యాదిః) తత్రచ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యుక్తంమన్త్రాదౌ-తత్కథంసత్యమనన్తంచేత్యతఆహ. త్రివిధంహ్యానన్త్యం- దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చేతి. తద్యథా-దేశతోఽనన్తఆకాశః-నహిదేశతస్తస్యపరిచ్ఛేదోస్తి. నతుకాలతఆనన్త్యంవస్తుతశ్చాకాశస్య. కస్మాత్. కార్యత్వాత్. నైవంబ్రహ్మణఆకాశవత్కాలతోప్యన్తవత్త్వం- అకార్యత్వాత్. కార్యంహివస్తుకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే. అకార్యంచబ్రహ్మ- తస్మాత్కాలతోఽస్యానన్త్యం. తథావస్తుతః. కథంపునర్వస్తుతఆనన్త్యం. సర్వానన్యత్వాత్. భిన్నంహివస్తువస్త్వన్తరస్యాన్తోభవతి-వస్త్వన్తరబుద్ధిర్హిప్రసక్తావస్త్వన్తరాన్నివర్తతే. యతోయస్యబుద్ధేర్నివృత్తిః- సతస్యాన్తః. తద్యథా - గోత్వబుద్ధిరశ్వత్వాన్నివర్తతఇత్యశ్వత్వాన్తంగోత్వమిత్యన్తవదేవభవతి. సచాన్తోభిన్నేషువస్తుషుదృష్టః. నైవంబ్రహ్మణోభేదః - అతోవస్తుతోప్యానన్త్యం. కథంపునస్సర్వానన్యత్వం బ్రహ్మణఇతి. ఉచ్యతే- సర్వవస్తుకారణత్వాత్. సర్వేషాంహివస్తూనాంకాలాకాశాదీనాంకారణంబ్రహ్మ. కార్యాపేక్షయావస్తుతోఽన్తవత్త్వమితిచేన్న- అనృతత్వాత్కార్యస్యవస్తునః. నహికారణవ్యతిరేకేణకార్యంనామవస్తుతోఽస్తి. యతఃకారణబుద్ధిర్నివర్తతే- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యంఏవంసదేవసత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాద్దేశతస్తావదనన్తంబ్రహ్మ. ఆకాశోహ్యనన్తఇతిప్రసిద్ధం దేశతః. తస్యేదంకారణం. తస్మాత్సిద్ధందేశతఆత్మనఆనన్త్యం. నహిసర్వగతాత్సర్వగతముత్పద్యమానంకించిద్దృశ్యతే- అతోనిరతిశయమాత్మనఆనన్త్యందేశతః. తథాఅకార్యత్వాత్కాలతః, తద్భిన్నవస్త్వన్తరాభావాచ్చవస్తుతః,. అతఏవనిరతిశయంసత్యత్వం. తస్మాదితిమూలవాక్యసూత్రితంబ్రహ్మపరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితిమన్త్రవాక్యేనానన్తరంయథాలక్షితం. యద్బ్రహ్మదౌ బ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితం, యచ్చ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనన్తరమేవలక్షితం,- తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఃఆత్మనః- ఆత్మశబ్దవాచ్యాత్. ఆత్మాహితత్సర్వస్య- *తత్సత్యంసఆత్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతోబ్రహ్మాత్మా. తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఃఆత్మస్వరూపాదాకాశస్సమ్భూతః- సముత్పన్నః. ఆకాశోనామశబ్దగుణోఽవకాశకరోమూర్తద్రవ్యాణాం. తస్మాదాకాశాత్ స్వేనస్పర్శగుణేన, పూర్వేణచాకాశగుణేనశబ్దేన, ద్విగుణోవాయుః - సంభూతఇత్యనువర్తతే. వాయోశ్చస్వేనరూపగుణేనపూర్వాభ్యాంచత్రిగుణోఽగ్నిస్సంభూతః. అగ్నేశ్చస్వేనరసగుణేన పూర్వైశ్చత్రిభిశ్చతుర్గుణాఆపస్సంభూతాః. అద్భ్యస్స్వేనగన్ధగుణేనపూర్వైశ్చచతుర్భిఃపఞ్చగుణాపృథివీసంభూతా. పృథివ్యాఓషధయః. ఓషధీభ్యోన్నం. అన్నాద్రేతోరూపేణపరిణతాత్పురుషఃశిరఃపాణ్యాద్యాకృతిమాన్. సవాఏషపురుషోఽన్నరసమయః - అన్నరసవికారః. పురుషాకృతిభావితంహిసర్వాఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతంరేతోబీజం - తస్మాద్యోజాయతే-సోపితథాపురుషాకృతిరేవస్యాత్ - సర్వజాతిషుజాయమానానాంజనకాకృతినియమదర్శనాత్. సర్వేషామప్యన్నరసవికారత్వే బ్రహ్మవంశ్యత్వేచావిశిష్టేకస్మాత్పురుషఏవగృహ్యతే. ప్రాధాన్యాత్. కింపునః ప్రాధాన్యం. క

గ్ జ్ఞానాధికారః పురుషఏవహిశక్తత్వాదర్థిత్వాచ్చకర్మజ్ఞానయోరధిక్రియతే- *పురుషత్వేవావిస్తరామాత్మా సహిప్రజ్ఞానేనసంపన్నతమోవిజ్ఞాతం ఏదతివిజ్ఞాతంపశ్యతివేదశ్వస్తనంవేదలోకాలోకౌమర్త్యేనామృతమీక్షతీత్యేవంసంపన్నోఽథేతరేషాంపశూనామశనాయాపిపాసేఏవాభివిజ్ఞానమిత్యావిప్రుత్య స్తరదర్శనాత్. సహిపురుషఇహవిద్యయాఽన్తరతమంబ్రహ్మసఙ్క్రామయితుమిష్టః. తస్యచబాహ్యాకారవిశేషేష్వనాత్మస్వాత్మభావితాబుద్ధిర్వినాఽప్యాలమ్బనవిశేషంకంచిత్సహసాన్తరతమప్రత్యగాత్మవిషయానిరాలమ్బనాచకర్తుమశక్యేతి దృష్టశరీరాత్మసామాన్యకల్పనయా శాఖాగ్రచన్ద్రనిదర్శనవదన్తః ప్రవేశయన్నాహ (తస్యేదమేవశిరః) తస్య - అస్యపురుషస్యాన్నరసమయస్య ఇదమేవశిరః - ప్రసిద్ధం. ప్రాణమయాదిష్వశిరసాంశిరస్త్వదర్శనాదిహాపి తత్ప్రసఙ్గో మాభూదితీదమేవశిరఇత్యుచ్యతే ఏవంపక్షాదిషుయోజనా. అయం - దక్షిణోబాహుః పూర్వాభిముఖస్యదక్షిణఃపక్షః అయం-సవ్యోబాహురుత్తరః పక్షః. అయం- మధ్యమో దేహభాగఆత్మా- అఙ్గానాం. *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేః. ఇదమితి- నాభేరధస్తాద్యదఙ్గం- తత్పుచ్ఛం. ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. పుచ్ఛమివపుచ్ఛం- అధోలమ్బనసామాన్యాత్. యథాగోః పుచ్ఛం. ఏతత్ప్రకృత్యోత్తరేషాం ప్రాణమయాదీనాంరూపకత్వసిద్ధిః- మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రప్రతిమావత్. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) తత్ - తస్మిన్నేవార్థే బ్రాహ్మణోక్తేఽన్నమయాత్మప్రకాశకఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

అ — ఇదానీంపరవిద్యార్థసమప్యవతు - సాధారణ్యేనమయాపూర్వంప్రార్థితత్వాదిత్యర్థః. అసాధారణ్యేనపరవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థమాహ (సహనావవత్వితి) నౌ- ఆవయోఃతేజస్వినోరధీతంతేజస్వ్యస్త్వితి వృత్తానువాదపూర్వకమానన్దవల్ల్యాస్తాత్పర్యమాహ (సంహితాదీత్యాదినా) ననుయథాపూర్వం *ఆప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యపరవిద్యాఫలముక్తంసంసారగోచరమేవ-తథాపరవిద్యాఫలమపి *సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామానితిసర్వవిషయసాధ్యాన్కామాన్ సంసారగోచరానేవదర్శయిష్యతీతికథమాత్యన్తికసంసారాభావఇత్యతఆహ (ప్రయోజనంచాస్యాఇతి) సర్వకామశబ్దేననిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్వివక్షితా- సాచస్వభావానన్దాభివ్యక్తిరూపావిద్యానివృత్తిరేవేతినసంసారగోచరఫలమిత్యర్థః. ఆద్యవాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యమాహ (స్వయమేవాహేతి) విద్యయైవకేవలయామోక్షఃసాధయితుంశక్యతే- బ్రహ్మవిదితివిశేషణాత్. సమ్యగ్జ్ఞానస్యపురుషార్థాకాఙ్క్షావిషయతయాపరప్రాప్తేఃప్రయోజనంవిద్యాయాఇతి. తజ్జ్ఞానస్యవాకుత్రోపయోగఇత్యాశఙ్క్యయజ్ఞాదిపరిత్యాగేన వేదాన్తశ్రవణాదావేవముముక్షుణాప్రవర్తితవ్యమిత్యత్రేత్యాహ (నిర్జ్ఞాతదోషేతి) పరశబ్దేనోత్కృష్టముచ్యతే- కథంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆప్నోతిశబ్దస్యౌపచారికమర్థందర్శయితుంశఙ్కాముఖేనముఖ్యార్థబాధకమాహ (ననుసర్వగతమిత్యాదినా) పరమార్థతోబ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోజీవస్యావిద్యయాబ్రహ్మానాప్తంస్యాదితిసమ్బన్ధః. భూతమాత్రాభిః- భూతాంశైఃకృతాయేవాక్యాఃపరిచ్ఛిన్నాశ్చాన్నమయాదయః- తదాత్మత్వదర్శినఇత్యవిద్యాయానిశేషకత్వరూపముక్తం. పరమార్థంబ్రహ్మస్వరూపంనాస్తీత్యభావదర్శనం - ఆవరణలక్షణం - లిఙ్గంయస్యాః- సాతథోక్తా. స్వరూపేప్యగ్రహణవిపర్యయాభావతఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ప్రకృతేతి) ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్య - దశమస్య. నవైవవయంవర్తామహఇతివిపర్యయఃస్వరూపాదర్శనంచయథేత్యర్థః. అదర్శననిమిత్తామనాప్తింవివిచ్యదర్శననిమిత్తామాప్తింవివృణోతి (తస్యైవమితి) ఆద్యంబ్రాహ్మణవాక్యంవ్యాఖ్యాయఉత్తరంమన్త్రంసఙ్క్షేపతోఽర్థకథనేనావతారయతి (బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాదినా) సర్వతోవ్యావృత్తోయఃస్వరూపవిశేషః- తత్సమర్పణేసమర్థస్యలక్షణస్యాఽభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయైషాఋగుదాహ్రియతఇతిసమ్బన్ధః. బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతివ్యుత్పత్తిబలేనాస్తికమపిమహద్వస్తుత్వనిశేషేణప్రతీయతే - తతోఽస్యోద్దేశేనలక్షణవిధానమితిప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. అవ్యాకృతాది- బ్రహ్మశబ్దవాచ్యతయాసజాతీయం. ఘటాది-విజాతీయం. తస్మాత్సజాతీయవిజాతీయవ్యావర్తకతయాసత్యాదిలక్షణస్యలక్షణత్వప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. లక్షణాభిధానద్వారేణస్వరూపవిశేషప్రతిపాదనేతాత్పర్యమితివాక్యస్యవ్యర్థతాదోషఃపరిహృతః. పూర్వత్ర *బ్రహ్మవిద్యనేనావిశేషేణోక్తంవేదనంయస్యబ్రహ్మణః-తస్య *యోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనప్రత్యగాత్మత్వేనవేదనంవక్తవ్యమిత్యేవమర్థాఋగుదాహ్రియతఇత్యాహ (అవిశేషేణచేతి) ఆహతప్రతిపన్నవిశేషణవిశేష్యభావమాదాయపదానివిభజతే (సత్యాదీనిహీతి) (విశేషణార్థానీతి) వ్యావృత్త్యర్థాని. కుతోవిశేషణవిశేష్యభావప్రతీతిరిత్యతఆహ (విశేషణవిశేష్యత్వాదేవేతి) నీలంమహత్సుగన్ధ్యుత్పలమిత్యాదౌసత్యేవవిశేషణవిశేష్యభావేసమానాధికరణత్వైకవిభక్త్యన్తానిప్రసిద్ధాని- ఏతాన్యపిచతథాభూతానినానార్థగతవిశేషణవిశేష్యభావనిబన్ధనానీతిగమ్యతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యఫలమాహ (ఏవంహీతి) విశేషణవిశేష్యభావమాక్షిపతి (నన్వితి) నీలత్వంవ్యభిచరదుత్పలంరక్తమపిసమ్భవతీతినీలంవిశేషణంఘటతే- నతథాసత్యత్వాదికంవ్యభిచరద్బ్రహ్మాన్తరంలోకప్రసిద్ధం-తతఃసజాతీయవ్యవచ్ఛేద్యస్యాభావాత్ విశేషణవిశేష్యభావోనఘటతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యతాత్పర్యేణాప్రతిపాద్యత్వాత్, దవ్యాకృతాదిశాస్త్రీయబ్రహ్మపదార్థవ్యవచ్ఛేదేనానిర్వాచ్యవిశేషణవిశేష్యభావసమ్భవాత్, తద్ద్వారేణబ్రహ్మలక్షణంవివక్షితమిత్యాహ (నేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (నాయందోషఇత్యాదినా) (సర్వతఏవేతి) సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ. యథా మహాభూతత్వేనసదృశాత్ పృథివ్యాదేః, విసదృశాచ్చాత్మాదేః, రాకాశస్యవ్యావర్తకమవకాశదాతృత్వమిత్యర్థః. ఏతదుక్తంభవతి-అతివ్యాప్త్యాదిరహితోవ్యావర్తకోధర్మోలక్షణం. న్యాయవిశేషమీమాంసకాః-బ్రహ్మపదవ్యుత్పత్తిబలేనపదవిశేషతఃప్రతిపన్నంకించిన్మహదస్తీతితత్సత్యంజ్ఞానమనన్తమనృతజడపరిచ్ఛేదవిరోధిస్వరూపమితివిశేషతఃప్రతిపత్తవ్యమితివిశేషావగతిశేషభూతంలక్షణం-ప్రమితిస్తుప్రమాణాదేవేతి. తార్కికాఃపునర్లక్షణంకేవలవ్యతిరేకానుమానమాచక్షతే-తదాలక్షణాదేవస్వభావవిశేషప్రమితిః- యథాగుణవద్ద్రవ్యమితిలక్షణాత్ గుణాశ్రయత్వయోగ్యస్వభావవిశేషస్యప్రమితిస్సామాన్యప్రతిపన్నస్యద్రవ్యపదాభిధేయస్యభవతి. యద్వా-వ్యవహారసిద్ధిఃఫలం. గుణవద్ద్రవ్యమితివ్యవహర్త

వ్యం-గుణవత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథారూపం. తథాసత్యత్వాదిమత్ బ్రహ్మేతివ్యవహర్తవ్యం-సత్యత్వాదిమత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథాఘటాదయఇతి. ఏతచ్చఖణ్డనయుక్త్యాఽసహమానమపివ్యవహారాఙ్గంభవతీతినాతీవసూక్ష్మేక్షాకార్యా. పునర్విశేషణవిశేష్యభావంపక్షద్వయమవలమ్బ్యాహ(సత్యాదిశబ్దాఇతి)సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తేజాడ్యవ్యావృత్తిఃపరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిశ్చయద్యపిలభ్యతే-జడస్యపరిచ్ఛిన్నస్యసర్వస్యానృతత్వాత్. జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తేచానృతపరిచ్ఛేద్యవ్యావృత్తిర్లభ్యతే-స్వప్రకాశస్యబోధావిషయత్వాత్పరిచ్ఛేద్యగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాచ్చ. లక్షణమపి చానేకంవైకల్పికమదృష్టం.తథాపిమన్దమతివ్యుత్పాదనాయసత్యాదిపదార్థవ్యాఖ్యానపూర్వకంప్రత్యేకంవ్యావర్త్యమాహ(సత్యమితియద్రూపేణేత్యాదినా) (భావసాధనఇతి) భావవ్యుత్పత్తికః. క్రియాసామాన్యంయద్యప్యస్యప్రభావఉచ్యతే- తథాప్యత్రనిర్విశేషంచిన్మాత్రంభావవ్యుత్పత్త్యాలక్ష్యతే- సత్యాదిశబ్దసన్నిధానాదితిద్రష్టవ్యం. విశేషనిషేధఃశేషాభ్యనుజ్ఞావిషయఇతిన్యాయేనప్రాసఙ్గికంస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యమాశఙ్క్యనిషేధతి (నాన్యద్విజానాతీత్యాదినా) కర్తృత్వంకర్మత్వంచైకక్రియావచ్ఛిన్నధర్మద్వయంభిన్నాధికరణంప్రసిద్ధం - స్వాత్మనిచభేదాభావాన్నిరుపపత్తికేస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (స్వాత్మనిచేతి) సత్యాదీనివ్యావృత్త్యర్థానీత్యుక్తం - తత్రశఙ్కతే (సత్యాదీనామితి) ప్రమాణాన్తరసిద్ధముత్పలాది- విశేష్యందృష్టం. బ్రహ్మతుప్రమాణాన్తరాసిద్ధం. పదమాత్రస్యాప్రమాణత్వాత్, సత్యాదీనాంచవ్యావృత్త్యర్థత్వా, దసపర్థంవాక్యంస్యాదిత్యర్థః. సిద్ధత్వమాత్రేణవిశేష్యత్వేసమ్భవతిప్రమాణాన్తరవిశేషణమనర్థకం. కేవలవ్యతిరేకాభావా, న్మిథ్యార్థస్యరజ్జుసర్పాదేఃసదధిష్ఠానత్వదర్శనా, త్ప్రపఞ్చస్యాపిదృశ్యత్వాదిహేతుభిర్మిథ్యాత్వేనావగతస్యసదధిష్ఠానత్వంసమ్భావ్యతే. తస్యప్రపఞ్చాధిష్ఠానతయాసమ్భావితస్యస్వరూపవిశేషలక్షణార్థమిదంవాక్యం- తతోనాసదర్థత్వమిత్యాహ (నలక్షణార్థత్వాదితి) విశేషణార్థత్వమభ్యుపగమ్యాహ(విశేషణార్థత్వేపిచేతి) నీలంమహత్సుగన్ధమితివిశేషణపదానిస్వార్థసమర్పణేనతద్విరుద్ధవ్యావర్తకానిప్రసిద్ధాని.తథాసత్యశబ్దోప్యబాధితసత్త్వేవ్యుత్పన్నః. జ్ఞానశబ్దస్స్వప్రకాశేవిషయసంవేదనే.అనన్తోయమాకాశఇత్యాదావనన్తశబ్దోవ్యాపకే. తతఃస్వార్థసమర్పణేనవిరోధివ్యావర్తకత్వాన్నవ్యావృత్తిమాత్రపర్యవసానమిత్యర్థః. కించవిశేషణస్యవ్యావర్తకత్వంసతివ్యావర్త్యేఘటతే- అతోవిశేషణత్వానుపపత్త్యైవసదర్థత్వంవాచ్యమిత్యాహ (శూన్యార్థత్వేహీతి) యచ్చోక్తంబ్రహ్మశబ్దోఽప్రసిద్ధార్థఇతి (తత్రాహ బ్రహ్మశబ్దోపీతి) బృహబృహివృద్ధావితిధాతోర్బ్రహ్మేతిశబ్దోనిష్పన్నో వృద్ధౌమహత్త్వేచవర్తతే- తచ్చమహత్త్వం దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చానవచ్ఛిన్నత్వంసఙ్కోచేమానాన్తరాభావాత్ నిరతిశయమహత్త్వసంపన్నేధర్మిణిపర్యవస్యతి - తతోవన్ధ్యాసుతాదిశబ్దవిలక్షణోబ్రహ్మశబ్దఇత్యర్థః. సత్యాదిషుత్రిషువిశేషణేష్వవాన్తరభేదమాహ (తత్రానన్తేతి) అనన్తమిత్యనేనచాత్మైక్యంబ్రహ్మణఉక్తమభిప్రేత్యైక్యేశాస్త్రతాత్పర్యందర్శయతి (తస్మాద్వాఇత్యాదినా) బ్రహ్మణఆత్మైక్యంచేద్వివక్షితం- తర్హిజ్ఞానశబ్దస్యభావసాధనత్వవ్యాఖ్యాహీయేతేత్యాహ (ఏవం తర్హీతి) ఇతశ్చభావవ్యుత్పత్తిరసఙ్గతేత్యాహ (అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చేతి) వృత్తిమదన్తఃకరణోపహితత్వేనాత్మనోజ్ఞాతృత్వం- నస్వతః కార్యత్వం చజ్ఞానస్యాన్తఃకరణవృత్త్యుపహితత్వేన. తతఆత్మాభిన్నత్వేపిబ్రహ్మణోనజ్ఞానకర్తృత్వంనాపికార్యత్వంప్రసజ్యతఇత్యాహ (నస్వరూపేతి) నిత్యంచేజ్జ్ఞానం- తర్హితత్రబ్రహ్మణఃకర్తృత్వాభావేకథంసర్వజ్ఞత్వమిత్యతఆహ (సర్వభావానాంచేతి) సంవిదవ్యవధానేనైవబహిర్విషయస్యసిద్ధిః- సర్వంచసంవిత్స్వభావేనబ్రహ్మణాఽవ్యవహితమితిసర్వజ్ఞంబ్రహ్మోపచర్యతఇత్యర్థః. నిత్యంజ్ఞానంబ్రహ్మణివిద్యతఇత్యత్రమన్త్రసమ్మతిమాహ (మన్త్రవర్ణాచ్చేతి) బ్రహ్మనిత్యం- జ్ఞానత్వాత్- లౌకికజ్ఞానవదిత్యాదిచోద్యముక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (విజ్ఞాతృస్వరూపేతి) లౌకికజ్ఞానస్యకరణాదిసాపేక్షత్వాదనిత్యత్వం- ఆత్మస్వరూపంతుజ్ఞానంనకరణాదిసాపేక్షం - సకలకరణవ్యాపారోపరమేపిసుషుప్తాభావాత్. అన్యథాసుషుప్తిసిద్ధ్యనుపపత్తేఃపరామర్శాసమ్భవప్రసఙ్గాత్. అతఃశ్రుతితాత్పర్యగమ్యేఽర్థేనసామాన్యతోదృష్టస్యప్రవేశఇతిభావః. ఆత్మస్వరూపభూతంజ్ఞానంకారకసాధ్యంధాత్వర్థత్వాదితిచాసిద్ధమిత్యాహ (అతఇతి) నిత్యాత్మస్వరూపత్వాదేవేత్యర్థః. (అతఏవచేతి) నిత్యత్వాదేవజ్ఞానస్యనతత్కర్తృత్వమపిబ్రహ్మణ ఆపాదయితుంశక్యతే లౌకికానిత్యజ్ఞానవిలక్షణత్వేచేవజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపిబ్రహ్మనభవతీత్యాహ (తస్మాదేవచేతి) కథంతర్హిజ్ఞానంబ్రహ్మేతిప్రయోగః- తత్రాహ (తథాపీతి) శబ్దస్యప్రవృత్తిహేతవోజాత్యాదిధర్మాఃగౌఃశుక్లఇత్యాదౌ. తదభావాత్ శబ్దాన్తరేణాపివాచ్యంనభవతీత్యాహ (తథేతి) తథాసత్యశబ్దేనాపి- నవాచ్యంబ్రహ్మేతిశేషః. ఏతత్స్ఫోరయతి (సర్వవిశేషేతి) సత్తాయస్యాస్తితత్సత్యమితిలోకరూఢిః. సత్తాచానుగతరూపంసామాన్యం - వ్యావృత్తఃసత్తావిశేషః. సచాయమనువృత్తవ్యావృత్తభావేనావస్తు- పరస్పరాపేక్షసిద్ధిత్వాత్. అతోయస్మిన్నవ్యావృత్తానువృత్తభావః-తదవ్యావృత్తాననుగతంబ్రహ్మలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవమేకైకస్యశబ్దస్యార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ(ఏవంసత్యాదీతి)యద్యపిసత్యాదిశబ్దానాంబ్రహ్మణాముఖ్యోఽన్వయః- తథాప్యారుణైకహాయన్యాదివత్పార్ష్ణికాన్వయేనేతరేతరసన్నిధానాన్యోన్యవ్యావృత్తినియామకాభవన్తి.జ్ఞానేనవిశేషణాత్సత్యశబ్దోనజడేకారణేవర్తతే. సత్యేనవిశేషణాత్ జ్ఞానశబ్దోనవిషయసాపేక్షేజ్ఞానేవర్తతే. జ్ఞానేనవిశేషణాన్నానన్తశబ్దోజ్ఞాతృవ్యతిరిక్తేవర్తతే. తతశ్చసత్యాదిశబ్దేనలౌకికంవాచ్యంతద్విలక్షణేనభవితవ్యమితిసమ్భావయన్తః సకలలౌకికాధ్యాసాధిష్ఠానంబ్రహ్మత్వేనలక్షయన్తీత్యర్థః. తతఃకింఫలతీత్యత ఆహ (అతఃసిద్ధమితి) వాచకశక్త్యాబోధకత్వానఙ్గీకారాదవాచ్యత్వం, సకలానిష్టవ్యవచ్ఛేదేనైకస్యైవలక్ష్యత్వాభ్యుపగమాచ్చ గుణగుణ్యాదిసంభేదరూపవాక్యార్థవైలక్షణ్యం, చబ్రహ్మణఃసిద్ధమిత్యర్థః. బుద్ధికార్యోయదనుగతంపరమంవ్యోమావ్యాకృతాఖ్యం - తస్మిన్నిహితమితిప్రస్తుతవాద్వ్యయంవైయధికరణ్యేనవ్యాఖ్యాతం. వ్యోమశబ్దస్యభూతాకాశేరూఢింపరిత్యజ్యకిమిత్యవ్యాకృతవిషయత్వంవ్యాఖ్యాతం - తత్రాహ (తద్ధీతి) భూతాకాశస్యకార్యత్వేనాపరత్వా, దవ్యాకృతాకాశస్యకారణత్వేనపరమత్వవిశేషణసమ్భవా, చ్ఛాఖాన్తరశతపథేచాక్షరేణబ్రహ్మణాసాక్షిప్యావగమా,దవ్యాకృతంవ్యోమశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవంపరాభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాయస్వాభిప్రాయంవ్యాచష్టే. (హార్దమేవత్వితి) హృదయావచ్ఛిన్నేభూతాకాశే

యాగుహా- తస్యాం బుద్ధౌ సాక్షితయా నిహితం- అభివ్యక్తం బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యానం యుక్తం - ద్రష్టృభేదేన బ్రహ్మణ ఆపరోక్ష్యలాభాత్. అన్యథా సమష్టిరూపే అవ్యాకృతే మాయాతత్త్వేఽవస్థితం బ్రహ్మేత్యుక్తే బ్రహ్మణః పారోక్ష్యం ప్రసజ్యేత. పారోక్ష్యేణ చ జ్ఞానం నాపరోక్షసంసారాధ్యాసనివర్తకం. తస్మాదపరోక్షద్రష్టృచైతన్యాభేదేన బ్రహ్మణః స్వహృదయే ప్రత్యక్షతాయా వివక్షితత్వాత్ హృదయాకాశమేవ విజ్ఞానశేషభూతం వివక్షితమిత్యర్థః. యదుక్తం భూతాకాశస్య పరమత్వానుపపత్తిరితి- తత్రాహ (యో వై ఇతి) నను నిహితశబ్దః స్థితిం బ్రూతే- కథం వివిక్తతయా స్ఫుటతరోపలబ్ధిః ప్రాయేణ వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) (అన్యథేతి) ఉపలబ్ధ్యవ్యతిరేకేణ. అవిద్యావస్థాయాం యే సుఖవిశేషా హిరణ్యగర్భాద్యుపాధిషు భోగ్యత్వేనాభిమతాః- తేషాం సర్వేషాం బ్రహ్మానన్దావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మభూతో విద్వాన్ సర్వానేవానన్దానశ్నుత ఇత్యుపచారేణ బహువచనమిత్యర్థః. వృత్తమనువదన్నుత్తరగ్రన్థావతారణాయాహ (సర్వ ఏవేత్యాదినా) ఆకాశాదికారణత్వాభిధానేనానన్త్యప్రపఞ్చః క్రియత ఇతి సమనన్తరగ్రన్థతాత్పర్యం దర్శయితుం పూర్వోక్తేష్వర్థవిశేషమనువదతి (తత్ర చేతి) వస్తుతఆనన్త్యం వ్యాఖ్యాతుం వస్తుతోఽనన్తత్వం తావదాహ (భిన్నం హీత్యాదినా) విస్తరేణోక్తమానన్త్యం సఙ్క్షిప్యాహ (తస్మాత్సిద్ధమితి) దేశతోఽనవచ్ఛిన్నస్యాకాశస్య కారణత్వాద్వ్యాపకత్వాన్నిరతిశయమాత్మనో దేశతఆనన్త్యం. అకార్యత్వాచ్చ కాలతఆనన్త్యం. యద్వ్యతో వ్యావర్తతే- తస్య పృథగసత్త్వాత్కార్యస్యోపాదానాదన్యత్రాసత్త్వాద్యోగాద్వస్తుతోఽప్యానన్త్యం సిద్ధమిత్యర్థః. (అత ఇతి) నిరతిశయానన్త్యాదేవ సత్యత్వమపి సిద్ధం- అనృతత్వే హి రజ్జుసర్పాదివదసత్యత్వాదిత్యర్థః ఏవం సృష్టివాక్యతాత్పర్యముక్త్వా పదాని విభజతే (తస్మాదిత్యాదినా) అనన్యకార్యపర్యన్తం పరమాత్మనః సర్వత్రోపాదానత్వాదాకాశభావాపన్నాత్పరమాత్మన ఏవ వాయుః సమ్భూతః. అత ఏవ తద్గుణస్యోత్తరత్రానువృత్తిః. గుణశబ్దప్రయోగోఽపి భేదకల్పనయా తత్త్వాన్తరత్వాభిప్రాయేణ- న వైశేషికపక్షవత్తత్త్వభేదాభిప్రాయేణ. తత్త్వతోఽభేదే ప్రమాణాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. పురుషగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామపీతి) ప్రాధాన్యాదితి- విధినిషేధవివేకసామర్థ్యోపేతత్వాదిత్యుక్తం- తత్రైతరేయకశ్రుతిసమ్మతిమాహ (పురుషత్వేవేతి) బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిమతి మనుష్యాదిదేహే ఆవిస్తరాం- అతిశయేన ప్రకట ఆత్మా - జ్ఞానాతిశయదర్శనాదిత్యర్థః. మర్త్యేన- జ్ఞానకర్మాదిసాధనేనాక్షయఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛతీత్యర్థః. యేన వివేకజ్ఞానేన పురుషస్య ప్రాధాన్యం వివక్షితం- తత్పశ్వాదీనాం నాస్తీత్యాహ (అథేతరేషామితి) కోశపఞ్చకోపన్యాసస్య తాత్పర్యమాహ (సహీత్యాదినా) పక్షపుచ్ఛశబ్దప్రయోగాత్సుపర్ణాకారక్లృప్తిం దర్శయతి- ఉత్తరత్ర తత్కల్పనయా బాహ్యవిషయాసఙ్గవ్యపోహహేతుబుద్ధేరాత్మనిస్థిరీకరణార్థం. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

రం. — (సహనావవత్విత్యాది) అధీతో మన్త్రః నౌ - గురుశిష్యౌ సహ రక్షతు. అన్యతరస్యాపి దోషో మాభూదిత్యర్థః. పునరపి తదేవ ప్రార్థయతే (సహ నౌ భునక్త్వితి) భునక్తు - పాలయతు. * భుజ పాలనాభ్యవహారయోరితి హి ధాతుః. అవనార్థత్వాత్ * భుజోఽనవన ఇత్యాత్మనేపదాభావః. (సహవీర్యం కరవావహా ఇతి) అధీతైర్మన్త్రైస్తత్ఫలనిష్పాదనలక్షణం వీర్యం సహ కరవావేత్యర్థః. నౌ- ఆవయోరధీతం తేజస్వ్యస్తు- వీర్యవత్తరమస్తు (మా విద్విషావహా ఇతి) పరస్పరానురక్తౌ స్యావేత్యర్థః. అన్యతరద్వేషేఽధీతమన్త్రస్య వీర్యహానిర్భవతీతి భావః. శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః- దోషా నరాణామస్త్వితి శేషః.——— పరమతత్త్వహితపురుషార్థప్రతిపాదికా ఆనన్దవల్లీ ప్రస్తూయతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి) నిరతిశయబృహత్త్వాత్ శ్రయవస్థాహాసకస్సర్వేభ్య ఉత్కృష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. * ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన వేదనోపాసనాదిశబ్దానామేకార్థత్వాద్బ్రహ్మవిదిత్యత్ర విదిర్భ్రాపి ఉపాసనపరః. తత్క్రతున్యాయేన ప్రాప్యస్యైవోపాస్యత్వాత్ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వకథనాత్ తస్యైవోపాస్యత్వమితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర బ్రహ్మ, తద్వేదనం, ప్రాప్తిః, ప్రాప్యం, చేతి చతుష్టయముక్తం. కిం తద్బ్రహ్మ- కీదృశం తద్వేదనం- కీదృశీ ప్రాప్తిః- కీదృశం చ ప్రాప్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం మన్త్రముఖేన వివరీతుం మన్త్రమవతారయతి (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్ - బ్రహ్మ అభిముఖీకృత్య ఏషా ఋగధ్యేతృభిరుక్తా. బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్య వైశద్యమనేన మన్త్రేణ క్రియత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ హి మాన్త్రవర్ణికసూత్రే భాషితం (సత్యమితి) అత్ర జన్మాదిసూత్రే *యతో వా ఇమానీత్యాదికారణవాక్యేన ప్రతిపన్నజగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మణః సకలేతరవ్యావృత్తం స్వరూపమభిధీయతే- సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి- తత్ర సత్యపదం నిరుపాధికసత్తాయోగి బ్రహ్మాహ- తేన వికారాస్పదమచేతనం తత్సంసృష్టశ్చేతనశ్చ వ్యావృత్తః- నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగేన తయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్ - జ్ఞానపదం నిత్యాసఙ్కుచితజ్ఞానైకాకారమాహ - తేన కదాచిత్సఙ్కుచితజ్ఞానత్వేన ముక్తా వ్యావృత్తాః- అనన్తపదం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితం స్వరూపమాహ - సగుణత్వాత్ స్వరూపస్య స్వరూపేణ గుణైశ్చ ఆనన్త్యం- తేన పూర్వపదద్వయవ్యావృత్తకోటిద్వయవిలక్షణాః సాతిశయస్వరూపస్వగుణాః నిత్యా వ్యావృత్తాః- విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వాదితి భాషితం. నన్వత్ర జ్ఞానపదస్య విషయావగాహిజ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ స్వరూపస్యాతాదృక్త్వాత్ జ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానగుణకత్వమిత్యర్థః పర్యవస్యేత్ -న తు స్వరూపస్య జ్ఞానత్వం. స్వప్రకాశతారూపం జ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ -స్వరూపస్య జ్ఞానత్వమాత్రం సిధ్యేత్ -న తు జ్ఞానగుణకత్వం. న చేష్టాపత్తిః- *తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవదితి సూత్రే *యథా సత్యం జ్ఞానమితి బ్రహ్మణో జ్ఞానగుణసారత్వాత్ జ్ఞానమితి వ్యపదేశ ఇతి భాష్యం విరుధ్యేత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- స్వప్రకాశత్వమేవ హి ప్రవృత్తినిమిత్తం. తత్ర జ్ఞానత్వాశ్రయత్వమసఙ్కోచాత్ స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- బ్రహ్మశబ్దాత్ప్రతీయమానం బృహత్త్వం యథా స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- తద్వదితి వ్యాసార్యైరుక్తం. వస్తుతస్తు సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యాన్తోదాత్తత్వాదర్శ ఆద్యజన్తత్వేన జ్ఞానగుణకత్వమేవార్థః. *ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయః *నిత్యం విజ్ఞానమితి శ్రుత్యన్తరాత్ బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపత్వమప్యస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ఇహేదం- నాన్యత్రేతి పరిచ్ఛేత్తుమశక్యత్వం దేశాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదానీం- నాన్యదేతి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వం కాలాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదం నేతి పరిచ్ఛేదానర్హత్వలక్షణం సర్వవస్తుసా

మానాధికరణ్యార్హత్వరూపం వస్త్వపరిచ్ఛేదః. యద్వా - వస్తుస్వభావతః పరిచ్ఛేదో వస్తుపరిచ్ఛేదః. యథాతుల్యకాలత్వేపితుల్యపరిమాణత్వేపిదశవర్ణసువర్ణాపేక్షయాకలధౌతాదేరపకర్షః. తద్రాహిత్యంవస్త్వపరిచ్ఛేదః. సమాభ్యధికరాహిత్యనిదానభూతోగుణైర్నిరతిశయప్రకర్షోవస్త్వపరిచ్ఛేద ఇత్యుక్తంభవతీతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. *నాన్తంగుణానాంగచ్ఛన్తితేనానన్తోయముచ్యతఇతిస్మరణాత్ గుణానన్త్యంఅనన్తశబ్దార్థః. అత్ర, రూఢివశాద్దేవతావిశేషనిర్ణయః. నచానన్తపదస్యనారాయణవాచినః పుల్లిఙ్గత్వంస్యాదితివాచ్యం - ఇష్టాపత్తేః. తస్యద్వితీయాన్తత్వేనపుల్లిఙ్గత్వస్యేష్టత్వాత్. ద్వితీయాన్తత్వాభావేచయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యత్రతచ్ఛబ్దాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, అనధ్యాహారేణోపపత్తావధ్యాహారస్యాఽన్యాయ్యత్వాత్,. యదిచానన్తపదయోగికార్థస్యత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యస్యనారాయణాదన్యత్రాప్రసక్త్యా శ్రీపత్యాదిశబ్దేష్వివనరూఢిః కల్పనీయేత్యుచ్యేత - తదాపినక్షతిః. అత్ర సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనేన బ్రహ్మశబ్దార్థోవివృతః. హృదయగుహానిహితత్వప్రకారకజ్ఞానప్రతిపాదకేనయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనవిచ్ఛబ్దార్థఉక్తః. పరమేవ్యోమన్సోఽశ్నుతఇత్యంశేనఆప్నోతిశబ్దార్థఉక్తః. పరమేవ్యోమన్ -అప్రాకృతాకాశశబ్దితేపరమపదఇత్యర్థః. సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణావిపశ్చితేత్యనేన ప్రాప్యముక్తం. కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః. ముక్తస్యసర్వవిషయవిరక్తస్యతద్వ్యతిరిక్తకామ్యాన్తరాసమ్భవాత్, *అథయఇహాత్మానమనువిద్యవ్రజన్త్యేతాంశ్చసత్యాన్కామానిత్యాదౌ కామశబ్దస్యకల్యాణగుణేష్వేవప్రయోగాత్,. వివిధంపశ్యన్తీతివిద్యన్తేబహువ్రీహిః. నిరుపాధికానన్యాధీనాసఙ్కుచితసర్వవిషయకజ్ఞానవత్త్వంహివిపశ్చిత్త్వం. అయంచగుణోనిత్యముక్తాదివ్యావర్తకః. బ్రహ్మాపేక్షయాపితద్గుణానాంఫలదశాయాంప్రాధాన్యంప్రతిపాదయితుంబ్రహ్మణాసహేతినిర్దేశః- *సహయుక్తేఽప్రధానఇతిహిపాణినిస్మృతిః. నచభోగ్యతాయాంగుణాపేక్షయాబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యందోషాయేతిశఙ్క్యం-*శ్రియంత్వత్తోప్యుచ్చైర్వయమిహభణామశ్శ్రిణుతరామితివత్పరమాత్మాపేక్షయాపి తత్కల్యాణగుణానాంభోగ్యతాతిశయప్రతిపాదనస్యపరమాత్మాతిశయపర్యవసాయిత్వేనైతాదృశాప్రాధాన్యస్య గుణత్వేనదోషత్వాభావాత్. అతఏవహిపుత్రేణసహౌదనంభుఙ్క్తఇతివద్భోక్తృసాహిత్యపరత్వేబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యప్రసఙ్గాత్తత్పరిత్యజ్యపయసాసహౌదనంభుఙ్క్తఇతివద్భోగ్యసాహిత్యపరత్వమేవ. నాత్రచపక్షేబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యందోషాయేతిభోగ్యసాహిత్యపక్షఏవభగవతాభాష్యకృతాసమాశ్రితః. నను *తేషామృగ్యత్రార్థవశేనపాదవ్యవస్థితిరితిజైమినినాఽర్థవశాధీనపాదవ్యవస్థావత్త్వస్యఋగ్లక్షణతయోక్తత్వాత్ సహఇత్యస్యపాదాన్తరస్థస్యబ్రహ్మణేతిపాదాన్తరస్థేనాన్వయోనసమ్భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మణేతినసహయోగతృతీయా-అపితుఇత్థంభూతలక్షణేతృతీయా. సహేత్యస్యచయుగపదిత్యర్థః. సర్వాన్కామాన్యుగపదనుభవతి- బ్రహ్మణా-బ్రహ్మభూతఇతియావత్.అతఏవస్మార్తే *సోఽశ్నుతేసకలాన్కామానక్రమేణసురర్షభ!విదితబ్రహ్మరూపేణజీవన్ముక్తోనసంశయఇత్యుపబృంహితమితిచేత్. న-*తేషామృగ్యత్రార్థవశేనేత్యస్యఉపలక్షణమాత్రత్వాత్,ఉపలక్షణత్వమభ్యుపగమ్యైవతద్వ్యాఖ్యాతృభిరపిఅర్థవశేనవావృత్తవశేనవాపాదవ్యవస్థితివ్యాఖ్యాతత్వాత్,. అభియుక్తానాంమన్త్రప్రసిద్ధివిషయత్వమితివత్ అభియుక్తానాంఋక్పదప్రసిద్ధివిషయత్వమేవఋక్త్వం. తతశ్చపాదాన్తరస్థేనాపిపాదాన్తరస్థపదాన్వయోయుక్తః. బ్రహ్మణేత్యస్యఇత్థంభూతలక్షణత్వాశ్రయణేబ్రహ్మభూతఇత్యర్థోపినసంభవతి - శ్వేతచ్ఛత్రేణరాజేత్యాదౌతథాఽభేదాదర్శనాత్. త్వదుక్తస్మార్తవచనస్యపూర్వైర్వ్యాసంప్రతిపన్నైరనుదాహృతత్వాచ్చభాష్యకృదుక్తఏవార్థః. ఇతిశబ్దోమన్త్రసమాప్తిద్యోతనార్థః. *సత్యంజ్ఞానమనన్తమిత్యుక్తంవస్త్వపరిచ్ఛేదలక్షణమానన్త్యంసర్వోపాదానత్వసర్వాన్తరత్వముఖేనప్రపఞ్చయతి(తస్మాద్వాఇత్యాదినా)తస్మాదిత్యనేన* బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితివ్యవహితబ్రాహ్మణోక్తంపరామృశ్యతే.ఏతస్మాదితి*సత్యంజ్ఞానమితిఅవ్యవహితమన్త్రోక్తంపరామృశ్యతే. తతశ్చమన్త్రబ్రాహ్మణోక్తాదేతస్మాదాత్మనఆకాశఉత్పన్నఇత్యర్థః. అత్ర *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతితేజఃప్రభృతిష్వీక్షణాదిశ్రవణాదాకాశవాయుతేజఆదిశబ్దాస్తత్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాఇతి*తేజోఽతస్తథాహ్యాహేత్యధికరణేస్థితం. పురుషః-శరీరమిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం.(సవాఇతి)సవాఏషపురుషః-అయందేహః-అన్నరసస్యపరిణామః. *అన్నమశితంత్రేధావిధీయతేతస్యయఃస్థవిష్ఠోధాతుఃతత్పురీషంభవతియోమధ్యమస్తన్మాంసమిత్యాద్యుక్తరీత్యాజాఠరాగ్నిపచ్యమానాన్నరసాంశనిర్వర్త్యమాంసాదిమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతిభావః. (తస్యేతి)తస్య-దేహరూపస్యపురుషస్యఇదం- ప్రత్యక్షతోదృశ్యమానమేవశిరః. పాణిద్వయంపక్షౌ. అథస్తాత్ గ్రీవాయాఃనాభేరూర్ధ్వంపరిదృశ్యమానఃఅయం-మధ్యమోదేహభాగః-అఙ్గానామాత్మా. *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేఃధారకత్వేనప్రధానభూతఇత్యర్థః. ఇదం-నాభేరధస్తాత్పరిదృశ్యమానంచరణద్వయంపుచ్ఛవదాధారత్వాత్ పుచ్ఛమిత్యర్థః.అత్రపురుషశబ్దితమనుష్యపాణ్యాదేఃపక్షత్వాదిరూపణంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమితిద్రష్టవ్యం.(తదపీతి)తత్-తస్మిన్నేవార్థేబ్రాహ్మణోక్తేఅయంమన్త్రరూపశ్లోకోభవతీత్యర్థః. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— అన్నాద్వైప్రజాఃప్రజాయన్తే। యాఃకాశ్చపృథివీగ్ శ్రితాః। అథోఅన్నేనైవజీవన్తి। అథైనదపియన్త్యన్తతః। అన్నగ్ హిభూతానాంజ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే। సర్వంవైతేన్నమాప్నువన్తి। యేన్నంబ్రహ్మోపాసతే। అన్నగ్ హిభూతానాంజ్యేష్ఠం।తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే॥౧॥అన్నాద్భూతానిజాయన్తే। జాతాన్యన్నేనవర్ధన్తే।అద్యతేత్తిచభూతాని।తస్మాదన్నంతదుచ్యతఇతి।తస్మాద్వాఏతస్మాదన్నరసమయాత్।అన్యోన్తరఆత్మాప్రాణమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధఏవ।తస్యపురుషవిధతాం। అన్వయంపురుషవిధః॥౨॥ తస్యప్రాణఏవశిరః। వ్యానోదక్షిణఃపక్షః।అపానఉత్తరఃపక్షః। ఆకాశఆత్మా। పృథివీపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

శం.— అన్నాత్- రసాదిభావపరిణతాత్. వై ఇతిస్మరణార్థః. ప్రజాః- స్థావరజఙ్గమాత్మికాః ప్రజాయన్తే. యాఃకాశ్చ- అవిశిష్టాః పృథివీం శ్రితాః- పృథివీమాశ్రితాః. తాస్సర్వా అన్నాదేవజాయన్తే. అథో-అపి జాతా అన్నేనైవజీవన్తి- ప్రాణాన్ధారయన్తి. వర్ధన్తఇత్యర్థః. అథ- అపి ఏనత్ - అన్నం అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి. అపిశబ్దః ప్రతిశబ్దస్యార్థే. అన్నం ప్రతిలీయన్త ఇత్యర్థః. అన్తతః-అన్తే. జీవనలక్షణాయాఃవృత్తేః పరిసమాప్తౌ. కస్మాత్. అన్నంహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినాం జ్యేష్ఠ- శ్రేష్ఠం. ప్రథమజం.అన్నమయాదీనాంహీతరేషాం భూతానాంకారణమన్నం - అతోఽన్నప్రభవా అన్నజీవనా అన్నప్రళయాశ్చ సర్వాః ప్రజాః. యస్మాచ్చైవం - తస్మాత్సర్వౌషధం - సర్వప్రాణినాం దేహదాహప్రశమనం అన్నముచ్యతే. అన్నబ్రహ్మవిదఃఫలముచ్యతే (సర్వంవై ఇతి) తేసమస్తమన్నజాతమాప్నువన్తి. కే. యేఽన్నం బ్రహ్మయథోక్తముపాసతే. కథం. అన్నజోఽన్నాత్మాఽన్నప్రళయోఽహం - తస్మాదన్నంబ్రహ్మేతి. కుతః పునస్సర్వాన్నప్రాప్తిఫలమన్నాత్మోపాసనమితి. ఉచ్యతే (అన్నంహిభూతానాంజ్యేష్ఠం) భూతేభ్యః పూర్వంనిష్పన్నత్వాజ్జ్యేష్ఠంహి - యస్మాత్- తస్మాత్సర్వౌషధ ముచ్యతే. తస్మాదుపపన్నా సర్వాన్నాత్మోపాసకస్య సర్వాన్నప్రాప్తిః. (అన్నాద్భూతానిజాయన్తేజాతాన్యన్నేనవర్ధన్తఇతి) ఉపసంహారార్థం పునర్వచనం. ఇదానీమన్నశబ్దనిర్వచనముచ్యతే - అద్యతేచయద్భూతైః, రత్తిచభూతానిస్వయం,- తస్మాదన్నంతదుచ్యతే. ఇతిశబ్దః ప్రథమకోశపరిసమాప్త్యర్థః. అన్నమయాదిభ్య ఆనన్దమయాన్తేభ్యఆత్మభ్యోఽన్తరతమం బ్రహ్మవిద్యయా ప్రత్యగాత్మత్వేనదిదర్శయిషు శాస్త్రమవిద్యాకృతపఞ్చకోశాపనయనేనానేకతుషకోద్రవవితుషీకరణేనేవ తణ్డులాన్ప్రస్తౌతి (తస్మాద్వాఏతస్మాదన్నరసమయాదిత్యాది) తస్మాద్వాఏతస్మాత్-యథోక్తాదన్నరసమయాత్ - పిణ్డాత్ అన్యః-వ్యతిరిక్తః అన్తరః-అభ్యన్తరఆత్మా-పిణ్డవదేవ మిథ్యాపరికల్పితఆత్మత్వేన ప్రాణమయః. ప్రాణః- వాయుః. తన్మయః-తత్ప్రాయః. తేన- ప్రాణమయేన ఏషః - అన్నరసమయఆత్మాపూర్ణో వాయునేవదృతిః. సవాఏషః- ప్రాణమయఆత్మాపురుషవిధఏవ - పురుషాకారఏవశిరఃపక్షాదిభిః. కింస్వతఏవ. నేత్యాహ- ప్రసిద్ధంతావదన్నరసమయస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వం. తస్యాన్నరసమయస్యపురుషవిధతాం- పురుషాకారతాం అను అయం-ప్రాణమయఃపురుషవిధోమూషానిషిక్తప్రతిమావత్.నస్వతఏవ. ఏవంపూర్వస్యపూర్వస్యపురుషవిధతా-తామనుఉత్తరోత్తరఃపురుషవిధోభవతి.పూర్వఃపూర్వశ్చోత్తరోత్తరేణపూర్ణః.కథంపునఃపురుషవిధతాఽస్యేతి.ఉచ్యతే- తస్య- ప్రాణమయస్య ప్రాణఏవశిరః. ప్రాణమయస్యవాయువికారస్యప్రాణః- ముఖనాసికానిస్సరణోవృత్తివిశేషశ్శిరఇతికల్ప్యతే- వచనాత్. సర్వత్రవచనాదేవపక్షాదికల్పనా. వ్యానః- వ్యానవృత్తిఃదక్షిణః పక్షః. అపానఉత్తరఃపక్షః. (ఆకాశఆత్మా) యఆకాశస్థోవృత్తివిశేషస్సమానాఖ్యః- సఆత్మేవాత్మా- ప్రాణవృత్త్యధికారాత్. మధ్యస్థత్వాదితరాః- పర్యన్తాఃవృత్తీరపేక్ష్యాత్మా-మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి ప్రసిద్ధంమధ్యస్థస్యాత్మత్వం. (పృథివీపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా) పృథివీతి-పృథివీదేవతా ఆధ్యాత్మికస్యప్రాణస్యధారయిత్రీ- స్థితిహేతుత్వాత్. *సైషాపురుషస్యాపానమవష్టభ్యేతిహిశ్రుత్యన్తరం. అన్యథోదానవృత్త్యోర్ధ్వగమనంగురుత్వాత్పతనంవాస్యాచ్ఛరీరస్య. తస్మాత్పృథివీదేవతాపుచ్ఛంప్రతిష్ఠాప్రాణమయస్యాత్మనః. తత్ - తస్మిన్నేవార్థే. ప్రాణమయాత్మవిషయే ఏష. శ్లోకోభవతి. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఆ.— నోపాసనవిధానమిహవివక్షితం-ఉపక్రమోపసంహారపర్యాలోచనయా బ్రహ్మాత్మైకత్వప్రతిపాదనేనైవోపక్రమాత్, మధ్యే గ్రన్థస్యోపాసనవిధౌ తాత్పర్యేచవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్,. అతఏవ*అఙ్గేస్తుతిఃపరార్థత్వాదితిన్యాయేనయథా ప్రయాజాదిఫలశ్రవణమర్థవాదః-తథాఽన్నమయాదిప్రతిపత్తేరపిఫలశ్రవణమర్థవాదఏవ-తత్తద్బుద్ధిస్థిరీకారస్యపూర్వపూర్వబుద్ధివిలాపనేనాత్మనః ప్రతిపత్తిశేషత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

రం.— (అన్నాద్వాఇతి) పృథివ్యాంవర్తమానాస్సర్వాః ప్రజాఃఅన్నాదేవఉత్పద్యన్తే. ఉత్పన్నాశ్చఅన్నేనైవజీవన్తి. అన్తకాలే తత్రైవలయంయాన్తీత్యర్థః. (అన్నంహీతి) సర్వభూతోపకారకత్వాదన్నమేవజ్యేష్ఠం. అతఏవాశనాయాదివ్యాధినివర్తకత్వాత్తదేవ సర్వౌషధముచ్యతఇత్యర్థః. * ఓషధీభ్యోఽన్నమితి ఓషధిపరిణామత్వంనిమిత్తీకృత్యఅన్నే ప్రయుక్తంఔషధశబ్దంభేషజత్వనిమిత్తకతయా శ్రుతిర్వ్యపదిశతీతి ద్రష్టవ్యం. (సర్వంవాఇతి) అన్నేబ్రహ్మదృష్టింకుర్వన్తఃయావదపేక్షితంఅన్నంప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్టిహేతుభూతంబ్రహ్మసామ్యమాహ (అన్నంహీతి) బ్రహ్మణోపిసకలరోగనివర్తకతయాసర్వభేషజత్వస్యసత్త్వాదితిభావః. (అన్నాదితి) జననవృద్ధిహేతుత్వంఅన్నబ్రహ్మణోస్సమమిత్యర్థః. అన్నస్యనిర్వచనమాహ (అద్యతేత్తిచేతి) జీవనదశాయాంస్వయమద్యతే. నాశదశాయామలభ్యమానతయావావిపరీతపరిణామహేతుతయావా *అన్నంమృత్యుంతముజీవాతుమాహురితి శ్రుత్యుక్తరీత్యాఅత్తృత్వలక్షణంసంహర్తృత్వంద్రష్టవ్యం. ఏవమాకాశాదేరన్నరసమయస్థూలశరీరపర్యన్తస్యసృష్టిం బ్రాహ్మణోదితబ్రహ్మోపాదానకత్వం, ఆత్మనఆకాశఇతిఆత్మశబ్దశ్రవణాత్ తదన్తర్యామికత్వం, చోక్తంభవతి. ఏవమాకాశాదేరన్నమయశబ్దితస్థూలశరీరపర్యన్తస్య బ్రహ్మవాత్మాఉపాదానంచేత్యుక్త్వా సఆత్మాకఇత్యపేక్షాయాం ఆనన్దమయఏవసఆత్మేతి దర్శయితుం స్థూలారున్ధతీన్యాయేన స్థూలదేహాన్తర్వర్తినం ప్రాణమయమాత్మత్వేనదర్శయతి. సూక్ష్మామరున్ధతీందర్శయితుంప్రవృత్తః ప్రథమతఏవ సూక్ష్మాయా అరున్ధత్యాః ప్రదర్శనాసంభవం పర్యాలోచ్యతత్సమీపవర్తినీం స్థూలతారకామియమేవారున్ధతీతిప్రదర్శయతి. తస్యాంస్థూలతారాయాం శ్రోతురరున్ధతీత్వబుద్ధౌ దృఢాయాంతత్సమీపవర్తినీంవస్తుతోఽరున్ధతీం సూక్ష్మామియమేవారున్ధతీతి ప్రదర్శయతి. సోఽయం స్థూలారున్ధతీన్యాయఇత్యర్థః. (తస్మాద్వాఇతి) దేహాన్తర్వర్తీదేహాదన్యఃయః ప్రాణమయః-సఏవ *ఆత్మనఆకాశస్సంభూతఇతి ఆకాశాదిసర్వోపాదానత్వే

సతదన్తర్యామిత్వేనచనిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః. భగవతాభాష్యకృతా ＊ అన్నమయాదిభిశ్చేత్స్యాదవధారణాదితిసూత్రే ＊ అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమంపరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరంచప్రాణమయాదన్తరేమనోమయే - తతోవిజ్ఞానమయే - తతఆనన్దమయఇతిభాషితం. అత్ర పఞ్చవృత్తేఃప్రాణస్య ప్రాణనవృత్తిప్రచురత్వాత్ప్రాణమయత్వం. (తేనేతి) తేన- ప్రాణమయేనాత్మనాఅయమన్నరసమయఆత్మాపూర్ణఇత్యర్థః. వ్యాప్తఇతియావత్. సర్వస్యాపిదేహస్యప్రాణవ్యాప్యత్వాదితిభావః. (సవాఇతి) ప్రాణమయోఽపిపురుషాకృతిరేవేత్యర్థః. హస్తపాదాదిమత్త్వేనపురుషవిధత్వభ్రాన్తింవ్యుదస్యతి (తస్యేతి) తస్య- అన్నమయస్యపురుషవిధత్వమనుకృత్యప్రాణమయోఽపిపురుషవిధఇత్యర్థః. తతశ్చతద్వదేవశిరఃపక్షపుచ్ఛాదిమత్తయాపఞ్చవిధఇత్యర్థః. (ఆకాశఆత్మేతి) ＊యథాకాశస్థితోనిత్యం వాయుస్సర్వత్రగోమహాన్ ఇతిన్యాయ్యుక్తరీత్యావాయువికారభూతప్రాణాపానాదిధారకత్వాదాకాశస్యాత్మత్వం. (పృథివీతి) పృథివ్యాహ్యాకాశస్యప్రతిష్ఠితత్వాత్తస్యాఃపుచ్ఛత్వం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి। మనుష్యాఃపశవశ్చయే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతే। సర్వమేవతఆయుర్యన్తి। యే ప్రాణంబ్రహ్మోపాసతే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః।తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి। తస్యైషఏవశారీరఆత్మా। యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వాఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్। అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధఏవ। తస్యపురుషవిధతాం। అన్వయంపురుషవిధః। తస్యయజురేవశిరః। ఋగ్దక్షిణఃపక్షః। సామోత్తరఃపక్షః। ఆదేశఆత్మా॥౨॥ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— (ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి) అగ్న్యాదయోదేవాః ప్రాణంవాయ్వాత్మానంప్రాణనశక్తిమన్తమను - తదాత్మభూతాస్సన్తఃప్రాణన్తి- ప్రాణనకర్మకుర్వన్తి. ప్రాణనక్రియయాక్రియావన్తోభవన్తి. అధ్యాత్మాధికారాత్ దేవాః- ఇన్ద్రియాణిప్రాణమనుప్రాణన్తి- ముఖ్యప్రాణమనుచేష్టన్తఇతివా. తథా - మనుష్యాఃపశవశ్చయే - తేప్రాణనకర్మణైవచేష్టావన్తోభవన్తి. అతశ్చనాన్నమయేనైవపరిచ్ఛిన్నాత్మనాఆత్మవన్తఃప్రాణినః. కింతర్హి. తదన్తర్గతప్రాణమయేనాపిసాధారణేనైవసర్వపిణ్డవ్యాపినాఆత్మవన్తోమనుష్యాదయః. ఏవంమనోమయాదిభిఃపూర్వపూర్వవ్యాపిభిరుత్తరోత్తరైస్సూక్ష్మైరానన్దమయాన్తైరాకాశాదిభూతారబ్ధైరవిద్యాకృతైరాత్మవన్తస్సర్వేప్రాణినః. యథాఅనేకతుషకోద్రవవత్తథాస్వాభావికేనాపిఆకాశాదికారణేననిత్యేనావికృతేనసర్వగతేనసత్యజ్ఞానానన్తలక్షణేనపఞ్చకోశాతిగేనసర్వాత్మనాత్మవన్తః - సహిపరమార్థతఆత్మాసర్వేషామిత్యేతదప్యర్థాదుక్తంభవతి. ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తీత్యాద్యుక్తం- తత్కస్మాదిత్యాహ- ప్రాణోహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినామాయుః-జీవనం. ＊యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరేప్రాణోవసతితావదేవాయురితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వాయుషం-సర్వేషామాయుస్సర్వాయుః. సర్వాయురేవసర్వాయుషమిత్యుచ్యతే. ప్రాణాపగమేమరణప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధంలోకేసర్వాయుష్ట్వంప్రాణస్య- అతోఽస్మాద్బాహ్యాదసాధారణాదన్నమయాదాత్మనోఽపక్రమ్యాన్తస్సాధారణంప్రాణమయమాత్మానంబ్రహ్మోపాసతేయే - అహమస్మిప్రాణస్సర్వభూతానాం ఆత్మాయుర్జీవనహేతుత్వాదితి-తేసర్వమేవాయురస్మిన్ లోకేయన్తి. నాపమృత్యునామ్రియన్తేప్రాక్ప్రాప్తాదాయుష్యాదిత్యర్థః. శతంవర్షాణీతితుయుక్తం- ＊సర్వమాయురేతీతిశ్రుతిప్రసిద్ధేః. కింకారణం (ప్రాణోహిభూతానామాయుఃతస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి) యోయద్గుణకంబ్రహ్మోపాస్తే- సతద్గుణభాగ్భవతీతి విద్యాఫలప్రాప్తేర్హేత్వర్థంపునర్వచనంప్రాణోహీత్యాది. తస్యపూర్వస్య- అన్నమయస్యఏషఏవ - శరీరేఅన్నమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. యఏషప్రాణమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదిత్యాది) ఉక్తార్థం. (అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః) మనఇతి - సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమన్తఃకరణం. తన్మయోమనోమయః. సోఽయంప్రాణమయస్యాభ్యన్తరఆత్మా. (తస్యయజురేవశిరః) యజురితి - అనియతాక్షరపాదావసానోమన్త్రవిశేషః. తజ్జాతీయవచనోయజుశ్శబ్దః. తస్యశిరస్త్వంప్రాధాన్యాత్. ప్రాధాన్యంచయాగాదౌసన్నిపత్యోపకారకత్వాత్. యజుషాహిహవిర్దీయతేస్వాహాకారాదినా. వాచనికీవాశిరఆదికల్పనా. సర్వత్రమనసోహిస్థానప్రయత్ననాదస్వరవర్ణపదవాక్యవిషయాతత్సఙ్కల్పాత్మికాతద్భావితావృత్తిశ్శ్రోత్రకరణద్వారాయజుస్సఙ్జ్ఞేతేనవిశిష్టాయజురిత్యుచ్యతే. ఏవమృక్. ఏవంసామ. ఏవంచమనోవృత్తిత్వేమన్త్రాణాం-వృత్తిరేవావర్త్యతఇతిమానసోజపఉపపద్యతే. అన్యథాఽవిషయత్వాన్మన్త్రోనావర్తయితుంశక్యః - ఘటాదివదితిమానసోజపోనోపపద్యతే. మన్త్రావృత్తిశ్చోద్యతేబహుశః. కర్మసుతక్షరవిషయస్మృత్యావృత్త్యామన్త్రావృత్తిస్స్యాదితిచేన్న- ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్. ＊ త్రిఃప్రథమామన్వాహత్రిరుత్తరామితిఋగావృత్తిశ్శ్రూయతే- తత్రర్చోవిషయత్వేతద్విషయస్మృత్యావృత్తౌచక్రియమాణాయాం ＊త్రిఃప్రథమామన్వాహేతిఋగావృత్తిర్ముఖ్యోర్థశ్చోదితఃపరిత్యక్తస్స్యాత్. తస్మాన్మనోవృత్త్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నంమనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనంయజుశ్శబ్దవాచ్యంఆత్మవిజ్ఞానంమన్త్రాఇతి. ఏవంచనిత్యత్వోపపత్తిర్వేదానాం. అన్యథావిషయత్వేరూపాదివదనిత్యత్వంచస్యాత్. నైతద్యుక్తం. ＊సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తిసమానసీనఆత్మేతిచశ్రుతిర్నిత్యత్వనాపేక్షత్వంబ్రువన్తీఋగాదీనాంనిత్యత్వేసమఞ్జసాస్యాత్. ＊ ఋచోఅక్షరేపరమేవ్యోమన్ యస్మిన్ దేవాఅధివిశ్వేనిషేదురితిచమన్త్రవర్ణాత్. ఆదేశోఽత్రబ్రాహ్మణం-ఆదేష్టవ్యవిశేషానాదిశతీతి. అథర్వణాఽఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాః బ్రాహ్మణంచశాన్తికపౌష్టికాదిప్రతిష్ఠాహేతుకర్మప్రధానత్వాత్ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) మనోమయాత్మప్రకాశకః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ.— పూర్వపూర్వకోశస్యోత్తరోత్తరః కోశ ఏవాత్మేతి వ్యాఖ్యాతమాపాతదర్శనేన. తదసత్-ఆత్మశబ్దస్యాముఖ్యార్థత్వప్రసఙ్గాత్, ప్రకృతపరామర్శకైతచ్ఛబ్దకోపాచ్చ. అతః సర్వకోశాధ్యాసాధిష్ఠానభూతశ్చిదాత్మైవాత్రాత్మశబ్దేన వివక్షిత ఇతి తాత్పర్యమాహ (తథా స్వాభావికేనేతి) (అర్థాదితి) ఆత్మశబ్దసామర్థ్యాత్, కల్పితస్యాధిష్ఠానత్వానుపపత్తేశ్చేత్యర్థః. (అసాధారణాదితి) వ్యావృత్తస్వరూపాత్. అపక్రమ్య - తత్రాత్మబుద్ధిం హిత్వేత్యర్థః. (సాధారణమితి) సర్వేష్వపి యత్ సాధారణం. ప్రాణకృతేనాశనాదినా సర్వేషాం పుష్ట్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః. (సర్వభూతానామాత్మేతి) సూత్రాత్మనా పూర్వస్యాయమాత్మా చిద్ధాతుః- ఏష ఏవ తస్య ప్రాణమయస్యాత్మేతి యోజనా. యజుశ్శబ్దేన బాహ్యో యజుర్వేద ఉచ్యతే-తస్య కథమాన్తరం మనోమయం ప్రతి శిరస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసా హీతి) యద్యపి యజుశ్శబ్దో బాహ్యశబ్దరాశౌ రూఢః- తథాపి శ్రుతేరనతిశఙ్కనీయత్వాత్తత్ప్రమాణ్యాద్విశిష్టమనోవృత్తిర్యజుస్సఙ్కేతవిషయభూతా యజుర్వేదమధీమహే-ఏతత్ప్రమాణకావగ్నా యజుర్వేదతయాఽధ్యేతవ్యాః- ఇత్యేవం సఙ్కల్పరూపా గ్రాహ్యేత్యర్థః. శ్రుత్యనుగ్రాహికాం యుక్తిమప్యాహ (ఏవం చేతి) (అన్యథేతి) శబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వే మనోవిషయత్వాసమ్భవాన్న నసా బాహ్యోఽర్థోఽస్వాతన్త్ర్యే, న్మనసో జపో న స్యాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ మనోవృత్తిత్వం మన్త్రాణాం వాచ్యమిత్యాహ (మన్త్రావృత్తిశ్చేతి) శబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వే మన్త్రాణాం ఘటాదివదావృత్తిర్నోపపద్యేత-క్రియైవ హ్యావర్త్యేత ఆవృత్తిసిద్ధ్యనుపపత్త్యా క్రియాత్వం వాచ్యమిత్యుక్తం- తత్రాఽన్యథాప్యుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (అక్షరవిషయేతి) మన్త్రైర్భ్యః స్మృతేరన్యత్వాదన్యావృత్తిర్గాణీ ప్రసజ్యతే - అతో నాన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యుక్తం. ఏతత్స్ఫుటయతి (త్రిః ప్రథమామిత్యాదినా) సామిధేన్యః సమిధో యదా అధ్వర్యుణాహూయన్తే- తదా * ప్రవో వాజా అభిద్యవ ఇత్యాద్యేకాదశర్చం సూక్తం హోతా శంసతి- తాసాం చర్చాం మధ్యే ప్రథమామృచం సూక్తస్యాన్త్యాం చర్చం హోతా త్రిరనుబ్రూయాదిత్యావృత్తిః శ్రూయత ఇత్యర్థః. మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వముక్త్వా మనోవృత్తీనాం సదా చిద్వ్యాప్తత్వేనైవ సిద్ధేశ్చిదాత్మతామాహ (తస్మాదితి) మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వేన ఆవృత్తిర్ఘటతే, పరంపరయా చిదాత్మత్వేన నిత్యత్వమపి ఘటతే, ఇత్యాహ (ఏవం చేతి) (అన్యథేతి) స్వప్రకాశచిదాత్మత్వానఙ్గీకారే రూపాదివద్విషయత్వాదనిత్యత్వమపి ప్రసజ్యేత. కాళిదాసాదివాక్యానామప్యేతేన న్యాయేన నిత్యత్వాపాతాద్యుక్త్యాభాసమేతత్. అస్త్వనిత్యమితి న వాచ్యమిత్యాహ (నైతద్యుక్తమితి) * వాచా విరూప నిత్యయేతి శ్రుత్యా నిత్యత్వస్యావేదితత్వాద్వేదానిత్యత్వం యుక్తం న భవతీత్యర్థః. వేదానాం జడత్వే స్వప్రకాశేనాత్మనా ఏకత్వం న సమ్భవతి- జడాజడయోర్విరోధాత్. అతో మనోవృత్తివ్యాపకచిదాత్మత్వం సూచితమిత్యర్థః. సాక్షితయా మనసి భవో మానసీనః. అథ వేపరమే వ్యోమకల్పే బ్రహ్మణి బుద్ధః - విధినిషేధరూపాః నిషేధః- తాదాత్మ్యేన వ్యవస్థితా ఇతి మన్త్రవర్ణైకత్వం దర్శయతీత్యర్థః. ఆదేష్టవ్యవిశేషాః- కర్తవ్యవిశేషాః. ఇదమేవం కర్తవ్యమిత్యుపదిశతీత్యర్థః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

రం.— (ప్రాణమితి) దేవమనుష్యపశవః ప్రాణమనుప్రాణన్తి- ప్రాణాధీనజీవనా ఇత్యర్థః. (ప్రాణో హీతి) యస్మాత్సర్వేషాం భూతానాం * యావద్ధ్యస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయురితి ప్రాణస్యోచ్ఛ్వసననిశ్వసనాదిలక్షణసర్వభూతాయుష్ట్వం-అత ఏవ ప్రాణ ఏవ సర్వేషామాయురిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (సర్వమేవేతి) ఏవంలక్షణే ప్రాణే బ్రహ్మబుద్ధిం కుర్వన్తః సర్వమాయుః ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవం ప్రాణమయే ఆకాశాద్యన్నమయాన్తస్యాన్తరాత్మత్వబుద్ధిం అవతార్య తాం బుద్ధిం నివర్తయతి (తస్యైష ఇతి) పూర్వస్య- అన్నమయస్య య ఆత్మా- ఏష ఏవ తస్య- ప్రాణమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. శారీరః- శరీరప్రతిసమ్బన్ధ్యాత్మేత్యర్థః. అనేన ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపార్థత్వభ్రాన్తిర్వ్యుదస్తా భవతి. తతశ్చాన్నమయప్రాణమయావేకాత్మకౌ- న త్వన్నమయస్య ప్రాణమయ ఆత్మేత్యర్థః. తర్హ్యన్నమయప్రాణమయయోః క ఆత్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తస్మాద్వా ఇతి) అత్ర మనోమయ ఇత్యత్ర ప్రాచుర్యార్థే మయట్ - మనో బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తాఖ్యాన్తఃకరణవృత్తిషు మనోవృత్తేః ప్రచురత్వాత్. (తేనైష ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యేతి) తస్య-అన్తఃకరణస్య యజుర్వేదవిషయజ్ఞానజనకమనోవ్యాపారశ్శిర ఇత్యర్థః. ముఖ్యార్థస్య యజుర్వేదస్య మనస్సంబన్ధాభావేన మనశ్శిరస్త్వరూపణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (ఆదేశ ఆత్మేతి) ఇదం కురు- ఇదం మా కార్షీరితి విధినిషేధరూపం రహస్యానుశాసనం ఆదేశ ఇత్యర్థః. అత్ర తజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతాన్తఃకరణవృత్తిరాదేశశబ్దేనోచ్యతే. (అథర్వేతి) అథర్వాఙ్గిరోభిర్దృష్టా మన్త్రాః ప్రతిష్ఠాహేతుభూతం పుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్రాప్యథర్వాఙ్గిరశ్శబ్దైః తజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతమనోవ్యాపారపరః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ । ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ । న బిభేతి కదా చనేతి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య । తస్మాద్వా ఏతస్మాన్మనోమయాత్ । అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః । తేనైష పూర్ణః । స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ ॥ ౧ ॥ తస్య పురుషవిధతామ్ । అన్వయం పురుషవిధః । తస్య శ్రద్ధైవ శిరః । ఋతం దక్షిణః పక్షః । సత్యముత్తరః పక్షః । యోగ ఆత్మా । మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేత్యాది) తస్య పూర్వస్య- ప్రాణమయస్యైష ఏవాత్మా శారీరః. శరీరే ప్రాణమయే భవశ్శారీరః. కః. య ఏష మనోమయః. (తస్మాద్వా ఏతస్మాదితి) పూర్వవత్. (అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః) మనోమయస్యాభ్యన్తరో

విజ్ఞానమయః. మనోమయో వేదాత్మోక్తః. వేదార్థవిషయా బుద్ధిర్నిశ్చయాత్మికా విజ్ఞానం. తచ్చాధ్యవసాయలక్షణమన్తఃకరణస్య ధర్మః తన్మయః నిశ్చయవిజ్ఞానైః ప్రమాణస్వరూపైర్నిర్వర్తిత ఆత్మా విజ్ఞానమయః. ప్రమాణవిజ్ఞానపూర్వకో హి యజ్ఞాదిస్తాయతే. యజ్ఞాదిహేతుత్వం చ వక్ష్యతి శ్లోకేన. నిశ్చయవిజ్ఞానవతో హి కర్తవ్యేష్వర్థేషు పూర్వం శ్రద్ధోపపద్యతే - సావశ్యకర్తవ్యానాం ప్రాథమ్యాచ్ఛిర ఇవ శిరః. ఋతసత్యే - యథావ్యాఖ్యాతే ఏవ. యోగః - యుక్తిః. సమాధానం. ఆత్మైవాత్మా. ఆత్మవతో హి యుక్తస్య సమాధానవతో ఽఙ్గానీవ శ్రద్ధాదీని యథార్థప్రతిపత్తిక్షమాణి భవన్తి- తస్మాత్సమాధానం యోగ ఆత్మా విజ్ఞానమయస్య. (మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా) మహ ఇతి- మహత్తత్త్వం. ప్రథమజం- * మహద్యక్షం ప్రథమజం వేదేతి శ్రుత్యన్తరాత్. పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా- కారణత్వాత్. కారణం హి కార్యాణాం ప్రతిష్ఠా- యథా వృక్షవీరుధాం పృథివీ. సర్వవిజ్ఞానానాం చ మహత్తత్త్వం కారణం- తేన తద్విజ్ఞానమయస్యాత్మనః ప్రతిష్ఠా. (తదప్యేష శ్లోకో భవతి) పూర్వవత్ యథాన్నమయాదీనాం బ్రాహ్మణోక్తానాం ప్రకాశకాః శ్లోకాః- ఏవం విజ్ఞానమయస్యాపి. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఆ.— వాఙ్మనసగోచరత్వం నోపపద్యతే - స్వాత్మనివృత్తినిరోధాత్. అతో వాఙ్మనోవిశిష్టాన్మనోమయాద్వాచో మనసా సహ నివర్తన్త ఇత్యర్థః. తస్య చ మనోమయస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనఫలభూతమాధిదైవికమానన్దం విద్వాన్న బిభేతి కర్హిచనాపి వాసాదిదుఃఖాదిత్యర్థః. (వేదార్థేతి) తథాధ్యవసాయలక్షణం లౌకికమపి జ్ఞానం గ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

రం.— (యతో వాచ ఇతి) యస్మాద్బ్రహ్మానన్దాత్ వాఙ్మనసే ఇయత్తాలక్షణం పారమప్రాప్యైవ నివర్తన్తే- తాదృశం బ్రహ్మానన్దం *దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా *మనసా తు విశుద్ధేన ఇత్యుక్తరీత్యా శుద్ధేన మనసా సాక్షాత్కృత్య కదాపి న బిభేతీత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మానన్దస్య శుద్ధమనోగోచరత్వప్రతిపాదకత్వాత్ అస్య శ్లోకస్య మనోవిషయత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తస్యైష ఇతి) ప్రాణమయస్య య ఆత్మా - స ఏవ మనోమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. ఏవం చాన్నమయప్రాణమయమనోమయానామేక ఆత్మేత్యుక్తం భవతి. స ఇత్యపేక్షాయామాహ (తస్మాద్వా ఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయో జీవః- స బుద్ధిమాత్రం- మయట్ప్రత్యయేన వ్యతిరేకప్రతీతేః. (తస్య శ్రద్ధైవేత్యాది) అత్ర శ్రద్ధా ఋతసత్యశబ్దాః జ్ఞానవిశేషపరాః. *బ్రహ్మణేత్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి విహితజ్ఞానవిశేషో యోగశబ్దేనోచ్యతే. (మహ ఇతి) యోగవిరోధినిరసనసామర్థ్యలక్షణం మహః పుచ్ఛమిత్యర్థః. ఏతేషాం శ్రద్ధాదీనామాత్మగుణత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్ తత్తదవచ్ఛిన్నమాత్మస్వరూపం శిరఃపక్షపుచ్ఛాదితయా ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అతః * స్వస్మాదనతిరిక్తైః స్వావయవైః శిరఃపక్షపుచ్ఛాదిరూపణపరత్వాత్ ప్రకరణస్యేతి భాష్యస్యానవిరోధః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే । కర్మాణి తనుతేఽపి చ । విజ్ఞానం దేవాస్సర్వే । బ్రహ్మ జ్యేష్ఠముపాసతే । విజ్ఞానం బ్రహ్మ చేద్వేద । తస్మాచ్చేన్న ప్రమాద్యతి । శరీరే పాప్మనో హిత్వా । సర్వాన్కామాన్ సమశ్నుత ఇతి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య ॥ ౧॥ తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ । అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయః । తేనైష పూర్ణః । స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ । తస్య పురుషవిధతాం । అన్వయం పురుషవిధః । తస్య ప్రియమేవ శిరః । మోదో దక్షిణః పక్షః । ప్రమోద ఉత్తరః పక్షః । ఆనన్ద ఆత్మా ॥ ౨॥ బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— (విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే) విజ్ఞానవాన్ హి యజ్ఞం తనోతి శ్రద్ధాపూర్వకం- అతో విజ్ఞానస్య కర్తృత్వం తనుత ఇతి. కర్మాణి చ తనుతే. యస్మాద్విజ్ఞానకర్తృకం సర్వం - తస్మాద్యుక్తం విజ్ఞానమయ ఆత్మా బ్రహ్మేతి. కించ- విజ్ఞానం బ్రహ్మ సర్వే దేవాః- ఇన్ద్రాదయః జ్యేష్ఠం- ప్రథమజత్వాత్. సర్వప్రవృత్తీనాం వా తత్పూర్వకత్వాత్ ప్రథమజం. విజ్ఞానం బ్రహ్మోపాసతే- ధ్యాయన్తి. తస్మిన్ విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యభిమానం కృత్వోపాసత ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే మహతో బ్రహ్మణ ఉపాసనాత్ జ్ఞానైశ్వర్యవన్తో భవన్తి. తచ్చ విజ్ఞానం బ్రహ్మ చేత్ -యది వేద- విజానాతి. న కేవలం వేదైవ- తస్మాత్- బ్రహ్మణశ్చేన్న ప్రమాద్యతి.- బాహ్యేష్వనాత్మస్వాత్మాభిమానితః- తస్మాత్ప్రాప్తం విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మభావనాయాః ప్రమదనం. తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతే తస్మాచ్చేన్న ప్రమాద్యతీతి. అన్నమయాదిష్వాత్మభావం హిత్వా కేవలే విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మత్వం భావయన్నాస్తే చేదిత్యర్థః. అతః కిం స్యాదితి. ఉచ్యతే (శరీరే పాప్మనో హిత్వా) శరీరాభిమాననిమిత్తా హి సర్వే పాప్మానః- తేషాం చ విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మాభిమానాన్నిమిత్తాపాయే హానముపపద్యతే- ఛత్రాపాయ ఇవ ఛాయాయాః. తస్మాచ్ఛరీరాభిమాననిమిత్తాన్ సర్వాన్ పాప్మనః శరీరప్రభవాన్ శరీర ఏవ హిత్వా విజ్ఞానమయబ్రహ్మస్వరూపాపన్నస్తత్స్థాన్ సర్వాన్కామాన్విజ్ఞానమయేనైవాత్మనా సమశ్నుతే - సమ్యగ్భుఙ్క్త ఇత్యర్థః. తస్య పూర్వస్య- మనోమయస్యాత్మా ఏష ఏవ శరీరే మనోమయే భవః శారీరః. కః. య ఏష విజ్ఞానమయః. (తస్మాద్వా ఏతస్మాదితి) ఉక్తార్థః. ఆనన్దమయ ఇతి కార్యాత్మప్రతీతిః- అధికారాన్మయట్ప్రయోగాచ్చ. అన్నాదిమయా హి కార్యాత్మానో భౌతికా ఇహాధికృతాః- తదధికారపతితశ్చాయమానన్దమయః. మయట్ చాత్ర వికారార్థే దృష్టః- యథాన్నమయ ఇత్యత్ర. తస్మాత్కార్యాత్మాఽఽనన్దమయః ప్రత్యేతవ్యః. సంక్రమణాచ్చ. *ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి వక్ష్యతి. కార్యాత్మనాం చ సఙ్క్రమణమనాత్మనాం దృష్టం- సఙ్క్రమణకర్మత్వేన చానన్దమయ ఆత్మా శ్రూయతే- *యథాన్నమయమా

ఖ్యానముపసఙ్క్రమతి. నచాన్నమయాదిష్వేవోపసఙ్క్రమణం-అచేతనత్వాద్విరోధాదసమ్భవాచ్చ. నహ్యాత్మనైవాత్మనఉపసఙ్క్రమణంసమ్భవతి-స్వాత్మని భేదాభావాత్. ఆత్మభూతంచ బ్రహ్మసఙ్క్రమితుః. శిరఆదికల్పనానుపపత్తేశ్చ. నహియథోక్తలక్షణే కాకాశాదికారణే కార్యపతితే శిరఆద్యవయవరూపకల్పనోపపద్యతే. *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తే *అస్థూలమనణు *నేతినేత్యాదివిశేషాపోహశ్రుతిభ్యశ్చ. మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చ. నహి ప్రియశిరస్త్వాద్యవయవవిశిష్టే ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమాన ఆనన్దమయ ఆత్మని బ్రహ్మణి నాస్తి బ్రహ్మేత్యాశఙ్కాభావాత్ *అసన్నేవస భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేదచేదితిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతే. *బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యపిచానుపపన్నం పృథగ్బ్రహ్మణః ప్రతిష్ఠాత్వేన గ్రహణం. తస్మాత్కార్యపతిత ఏవానన్దమయః- నపరఏవాత్మా. ఆనన్దఇతివిద్యాకర్మణోః ఫలం-తద్వికారఆనన్దమయః. సచ విజ్ఞానమయాదాన్తరః-యజ్ఞాదిహేతోర్విజ్ఞానమయాదాన్తరత్వశ్రుతేః. జ్ఞానకర్మణోర్హిఫలం భోక్త్రర్థత్వాదాన్తరతమం స్యాత్. ఆన్తరతమశ్చానన్దమయ ఆత్మా పూర్వేభ్యః. విద్యాకర్మణోః ప్రియాద్యర్థత్వాచ్చ. ప్రియాదిప్రయుక్తే హి విద్యాకర్మణీ. తస్మాత్ప్రియాదీనాంఫలరూపాణామాత్మసన్నికర్షాద్విజ్ఞానమయాదాభ్యన్తరత్వముపపద్యతే. ప్రియాదివాసనానిర్వర్తితో హ్యాత్మానన్దమయో విజ్ఞానమయాశ్రితః స్వప్నఉపలభ్యతే. తస్యానన్దమయస్యాత్మనః ఇష్టపుత్రాదిదర్శనజం ప్రియంశిరఇవశిరః- ప్రాధాన్యాత్. మోదఇతి- ప్రియలాభనిమిత్తోహర్షః సఏవచప్రకృష్టోహర్షః ప్రమోదః. ఆనన్దఇతి- సుఖసామాన్యమాత్మా- ప్రియాదీనాంసుఖావయవానాంతేష్వనుస్యూతత్వాత్. ఆనన్దఇతిపరంబ్రహ్మ - తద్ధిశుభకర్మణా ప్రత్యుపస్థాప్యమానేపుత్రమిత్రాదివిషయవిశేషోపాధావన్తఃకరణవృత్తివిశేషేతమసా ప్రచ్ఛాద్యమానే ప్రసన్నేఽభివ్యజ్యతే తద్విషయసుఖమితి ప్రసిద్ధంలోకే. తద్వృత్తివిశేషప్రత్యుపస్థాపకస్యకర్మణోఽనవస్థితత్వాత్సుఖస్యక్షణికత్వం. తద్యదన్తఃకరణంతపసాతమోఘ్నేనవిద్యయాబ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాచనిర్మలత్వమాపద్యతే యావత్- తావద్వివిక్తే ప్రసన్నేఽన్తఃకరణేఆనన్దవిశేషఉత్కృష్యతే - విపులీభవతి. వక్ష్యతిచ *రసోవైసః రసగ్ంహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి *ఏషహ్యేవానన్దయాతి - ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతిశ్రుత్యన్తరాత్. ఏవంచకామోపశమోత్కర్షాపేక్షయాశతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షఆనన్దస్యవక్ష్యతే. ఏవంచోత్కృష్యమాణస్యానన్దమయస్యాత్మనఃపరమార్థబ్రహ్మవిజ్ఞానాపేక్షయాబ్రహ్మపరమేవయత్ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణం- యస్యచప్రతిపత్త్యర్థంపఞ్చాన్నమయాదికోశాఉపన్యస్తాః- యచ్చతేభ్యోఽభ్యన్తరం- యేనచైతేసర్వేఆత్మవన్తః- తద్బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. తదేవహి సర్వస్యావిద్యాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠా - ఆనన్దమయస్యఏకత్వావసానత్వాత్. అస్తితదేకమవిద్యాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠాపుచ్ఛం. తదపి-అస్మిన్నర్థఏషశ్లోకోభవతి. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ.--- (ప్రథమజత్వాదితి) హిరణ్యగర్భాభేదేనేత్యర్థః. ఆనన్దమయఃపరమాత్మేతివృత్తికారైరుక్తం- తన్నిషేధేనవ్యాచష్టే (కార్యాత్మప్రతీతేరిత్యాదినా) సఙ్క్రమితేర్వ్యేతదితిప్రాయపతీత్యభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాతం. ప్రాప్త్యభిప్రాయంకస్మాన్నవ్యాఖ్యాయతఇత్యతఆహ (నచాన్నమయేష్వితి) అన్నమయాదీనామపిప్రమేయతయాప్రకృతత్వాత్, తేషాంకర్తృత్వకర్మత్వాసమ్భవాత్, చప్రాప్తిఃసఙ్క్రమణంనభవతీత్యర్థః. ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వాసమ్భవేహేత్వన్తరాణ్యాహ (శిరఆదీత్యాదినా) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వవినయేయాంచమన్త్రతతశ్చైవాసత్త్వాశఙ్కావక్తవ్యా-తదసమ్భవాచ్చనానన్దమయఃపరమాత్మతయాప్రతిపద్యతఇత్యాహ (మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చేతి) నహిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. విశిష్టస్యవిశేషణకార్యత్వాత్సుఖ్యహమిత్యుపలభ్యమానోభోక్తాఆనన్దమయఇత్యుక్తం కథంతస్యవిజ్ఞానమయాదన్తరత్వమిత్యతఆహ (సచేతి) కర్తృపేక్షయాభోక్తృత్వస్యోత్తరభావిత్వంప్రసిద్ధమేవశ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. ఏతత్స్ఫుటయతి (జ్ఞానకర్మణోర్హీతి) శరీరాదిభ్యఆనన్దసాధనేభ్యఃసకాశాత్సాధ్యేనానన్దేనవిశిష్టోఽన్తరతమఃప్రసిద్ధ్యతీత్యర్థః. కించ ప్రియంతత్సాధనంచోద్దిశ్యకర్తావిజ్ఞానకర్మణీఅనుతిష్ఠతే- తతఉద్దేశ్యత్వాదస్యాన్తరత్వంసిద్ధమిత్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) ప్రియాదివిశిష్టస్యస్వప్నేసాక్షిణఉపలభ్యత్వాచ్చనముఖ్యాత్మత్వమిత్యాహ (ప్రియాదివాసనేతి) యథోక్తంజ్ఞానకర్మణోఃఫలభూతఆనన్దమయఇతి-తస్యసాధ్యత్వమాపాదికంస్వమతానుసారేణాహ (ఆనన్దఇతిపరమితి) కథంతర్హివిషయసుఖస్యక్షణికత్వంసాతిశయత్వంచ. వ్యఞ్జకవృత్తినిబన్ధనమిత్యాహ (తద్వృత్తివిశేషేతి) బ్రహ్మణఆనన్దస్వభావత్వఏవకింప్రమాణమిత్యతఆహ (వక్ష్యతిచేతి) అన్తఃకరణవృత్త్యుత్కర్షాదేవఆనన్దస్యసాతిశయత్వమిత్యత్రలిఙ్గమాహ (ఏవంచేతి) యదివిషయవిశేషజన్యత్వేనఆనన్దోత్కర్షః- తదానిష్కామస్యవిషయవిశేషోపభోగాసమ్భవాదానన్దోత్కర్షోనశ్రూయేత-ఆత్మస్వభావస్యైవానన్దస్యవ్యఞ్జకాన్తఃకరణశుద్ధ్యుత్కర్షాదిత్యేవంతుసతిఅకామహతత్వేనోత్కర్షఃసంభావ్యతఇత్యర్థః. ఉక్తప్రకారేణవిషయానన్దస్యసాతిశయత్వేసతితద్విశిష్టస్యానన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వంసిద్ధం- సాతిశయత్వేన ప్రతిశరీరంభిన్నత్వాత్. బ్రహ్మతుతదధ్యాసాధిష్ఠానమద్వితీయమిత్యాహ (ఏవంచేతి) (ఏతస్మిన్నర్థఇతి) ఆనన్దమయస్యప్రతిష్ఠాభూతబ్రహ్మప్రకాశనపరఇత్యర్థః. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

రం.— (విజ్ఞానమితి) అత్రవిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టోజీవఃవిజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే - ఆత్మస్వరూపస్యస్వప్రకాశతయాజ్ఞానైకనిరూపణీయత్వేనచవిజ్ఞానశబ్దేనాభిధానసమ్భవాత్. *కృత్యల్యుటోబహులమితివాజ్ఞానాతీత్యర్థేల్యుడాశ్రీయతే. నన్ద్యాదిత్వంవాశ్రిత్య *నన్దిగ్రహీత్యాదినాకర్తరిల్యురాశ్రీయతే. కేవలవిజ్ఞానమాత్రపరామర్శేయజ్ఞంతనుతే కర్మాణితనుతేపిచేతిప్రతిపాదితవైదికలౌకికకర్మకర్తృత్వాసమ్భవాత్.

అన్నర్యాని బ్రాహ్మణే *ఆత్మనితిష్ఠన్నితిమాధ్యన్దినపాఠగతాత్మశబ్దస్థానే *యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నితికాణ్వపాఠేదర్శనాత్ విజ్ఞానశబ్దోజీవాత్మపరః. (విజ్ఞానమితి) సర్వైదేవాఃవిజ్ఞానం - జీవస్వరూపమేవ ప్రధానశబ్దాభిలప్యాచేతనాత్ బ్రహ్మణోజ్యేష్ఠం ప్రజాపతివిశ్వోక్తరీత్యాఉపాసతఇత్యర్థః (విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి) యస్తుజీవరూపం బ్రహ్మవేద, తస్మాచ్చజీవాదనిమప్రత్యయపర్యన్తం న ప్రమాద్యతి, చేత్ - శరీరేపాప్మనోహిత్వా- దేహేవర్తమానఏవవిశస్త్రాప్తిమ్పూర్వోక్తరాఘున్సర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే (తస్మాద్వాఇత్యాది) ఇష్టవస్తుదర్శనజన్యంసుఖంప్రియం. తల్లాభజన్యంసుఖం మోదః లబ్ధస్యఉపయోగజన్యంసుఖంప్రమోదః సుఖాతిశయఆనన్దః. సచముఖ్యకాయత్వేనరూపితస్యఆనన్దస్యపుచ్ఛత్వేనరూపితబ్రహ్మణశ్చభేదాభావేన తస్యైవాత్మత్వేనపుచ్ఛత్వేనచరూపణంకథమితివాచ్యం- ఏకస్యైవబ్రహ్మణః బ్రహ్మత్వవేషేణపుచ్ఛత్వం, ఆనన్దవేషేణాత్మశబ్దితమధ్యకాయత్వం. మిత్యుపపత్తేః నహ్యానన్దరూపబ్రహ్మస్వరూపస్యకథమానన్దప్రచురత్వలక్షణమానన్దమయత్వం - ఆనన్దస్యచానన్దప్రచురత్వాభావాత్ ఇతివాచ్యం - ఆనన్దస్వరూపస్యైవబ్రహ్మణః ప్రియమోదప్రమోదశబ్దవాచ్యనిరూపితతారూపితధర్మభూతానన్దప్రచురత్వేనానన్దమయత్వస్యోపపత్తేః. అత్రపూర్వోక్తాన్నమయాదిష్వపుచ్ఛపర్యాయేషుఅనిరూపితస్య బ్రహ్మణోఽవయవత్వాన్యస్మిన్నానన్దమయపర్యాయే రూపణం *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రాన్తస్యబ్రహ్మోపదేశస్యానన్దమయపర్యాయేసమాపనమితిజ్ఞాపనార్థమితి ద్రష్టవ్యం. అతోత్రానన్దమయఏవప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః

మూ.— అసన్నేవసభవతి । అసద్బ్రహ్మేతివేదచేత్ । అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేద । సన్తమేనంతతోవిదురితి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య । అథాతోఽనుప్రశ్నాః । ఉతావిద్వానముంలోకం ప్రేత్య । కశ్చనగచ్ఛతి । ఆహో విద్వానముంలోకం ప్రేత్య ॥౧॥ కశ్చిత్సమశ్నుతా ౩ - ఉ। సోఽకామయత । బహుస్యాంప్రజాయేయేతి । సతపోతప్యత । సతపస్తప్త్వా। ఇదగ్ం సర్వమసృజత । యదిదం కించ । తత్సృష్ట్వా । తదేవానుప్రావిశత్ । తదనుప్రవిశ్య॥౨॥ సచ్చత్యచ్చాభవత్ । నిరుక్తంచానిరుక్తంచ । నిలయనంచానిలయనంచ । విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ । సత్యంచానృతంచ సత్యమభవత్ । యదిదంకించ । తత్సత్యమిత్యాచక్షతే । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

శం.— (అసన్నేవసభవతి) అసన్నేవ - అసత్సమఏవ. యథాఽసన్నపురుషార్థసమ్బన్ధీ - ఏవంసభవత్యపురుషార్థసమ్బన్ధీ. కోఽసౌ. యోఽసత్ - అవిద్యమానం బ్రహ్మేతివేద - జానాతిచేత్ - యది. తద్విపర్యయేణయత్సర్వవికల్పాస్పదంసర్వప్రవృత్తిబీజం సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితమప్యస్తితద్బ్రహ్మేతివేదచేత్. కాపునరాశఙ్కాత్రాస్తిత్వే. వ్యవహారాతీతత్వం బ్రహ్మణ ఇతి బ్రూమః వ్యవహారవిషయేహివాచారమ్భణమాత్రేఽస్తిత్వభావితాబుద్ధిస్తద్విపరీతేవ్యవహారాతీతేనాస్తిత్వమపి ప్రతిపద్యతే. యథాఘటాదిర్వ్యవహారవిషయతయోపపన్నస్సన్ - తద్విపరీతోఽసన్నితి ప్రసిద్ధం- ఏవంతత్సామాన్యాదిహాపిస్యాత్ బ్రహ్మణోనాస్తిత్వంప్రత్యాశఙ్కా. తస్మాదుచ్యతే అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదేతి. కింపునస్స్యాత్తదస్తీతిజానతః. సన్తం- విద్యమానం బ్రహ్మస్వరూపేణపరమార్థసదాత్మాపన్నమేనమేవంవిదంవిదుర్బ్రహ్మవిదః. తతః - తస్మాదస్తిత్వవేదనాత్సోఽన్యేషాం బ్రహ్మవద్విజ్ఞేయోభవతీత్యర్థః. అథవా- యోనాస్తిబ్రహ్మేతిమన్యతే- ససర్వస్యైవసన్మార్గస్యవర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణస్యనాస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థత్వాత్తస్య. అతోనాస్తికస్సోఽసన్- అసాధురుచ్యతేలోకే. తద్విపరీతస్సన్ యోఽస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేద - సతద్బ్రహ్మప్రతిపత్తిహేతుంసన్మార్గంవర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణంశ్రద్దధానతయాయథావత్ప్రతిపద్యతేయస్మాత్ - తతః - తస్మాత్సన్తం - సాధుమార్గస్థమేనం విదుస్సాధవః. తస్మాదస్తీత్యేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమితివాక్యార్థః. తస్యపూర్వస్య- విజ్ఞానమయస్యైషఏవశరీరేవిజ్ఞానమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. యఏషఆనన్దమయః. తం ప్రతినాస్త్యాశఙ్కానాస్తిత్వే. అపోఢసర్వవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణోనాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కాయుక్తా. సర్వసామ్యాచ్చబ్రహ్మణః. యస్మాదేవం- అతః- తస్మాదథ- అనన్తరంశ్రోతుశ్శిష్యస్యానుప్రశ్నాః - ఆచార్యోక్తిమనుఏతేప్రశ్నాః. సామాన్యంహి బ్రహ్మాకాశాదికారణత్వాద్విదుషోఽవిదుషశ్చ- తస్మాదవిదుషోపి బ్రహ్మప్రాప్తిరాశఙ్క్యతే. ఉత- అపిఅవిద్వానముంలోకం- పరమాత్మానమితః ప్రేత్యకశ్చన- చనశబ్దోఽప్యర్థే. అవిద్వానపిగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. కింవానగచ్ఛతీతిద్వితీయోఽపిప్రశ్నోద్రష్టవ్యః - అనుప్రశ్నాఇతిబహువచనాత్. విద్వాంసంప్రత్యన్యౌప్రశ్నౌ. యద్యవిద్వాన్ సామాన్యకారణమపిబ్రహ్మనగచ్ఛతి- అతోవిదుషోపి బ్రహ్మగమనమాశఙ్క్యతే. అతస్తంప్రతిప్రశ్నః (ఆహో విద్వానితి) ఉకారంచఅథస్తాదపకృష్యతకారంచపూర్వస్మాదుతశబ్దాద్వ్యాసజ్య ఆహోఇత్యేతస్మాత్పూర్వముతశబ్దంసంయోజ్యపృచ్ఛతి (ఉతాహోవిద్వానితి) విద్వాన్- బ్రహ్మవిదపికశ్చిదితః ప్రేత్యఅముంలోకంసమశ్నుతే- ప్రాప్నోతి. సమశ్నుతే- ఉ- ఏవంస్థితేఅయాదేశేయలోపేచకృతేఅకారస్యప్లుతిః- సమశ్నుతా౩ఉఇతి. విద్వాన్ సమశ్నుతేఅముంలోకం- కింవాయథాఅవిద్వాన్ -ఏవంవిద్వానపినసమశ్నుతఇత్యపరఃప్రశ్నః. ద్వావేవవాత్రప్రశ్నౌవిద్వదవిద్వద్విషయౌ. బహువచనన్తుసామర్థ్యప్రాప్తప్రశ్నాన్తరాపేక్షయాఘటతే. *అసద్బ్రహ్మేతివేదచేత్ అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదేతిశ్రవణాదస్తినాస్తీతిసంశయః. తతోఽర్థప్రాప్తఃకిమస్తి-నాస్తీతిప్రథమోఽనుప్రశ్నః. బ్రహ్మణోఽపక్షపాతిత్వాదవిద్వాన్గచ్ఛతి- నగచ్ఛతీతిద్వితీయః. బ్రహ్మణస్సమత్వేఽప్యవిదుషఇవవిదుషోప్యగమనమాశఙ్క్యతే. కింవిద్వాన్ సమశ్నుతే - నసమశ్నుతఇతితృతీయోఽనుప్రశ్నః ఏతేషాంప్రతివచనార్థఉత్తరోగ్రన్థఆరభ్యతే. తత్రాఽస్తిత్వమేవతావదుచ్యతే. యచ్చోక్తం *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి - తత్ర చకథంసత్యత్వ

మిత్యేతద్వక్తవ్యమితీదముచ్యతే. సత్త్వోక్త్యైవ సత్యత్వముచ్యతే. ఉక్తంహి సదేవ సత్యమితి - తస్మాత్సత్త్వోక్త్యైవసత్యత్వముచ్యతే. కథమేవమర్థతా
వగమ్యతేఽస్య గ్రన్థస్య. శబ్దానుగమాత్. అనేనహ్యర్థేనాన్వితాన్యుత్తరాణివాక్యాని *తత్సత్యమిత్యాచక్షతే *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యాదీ
ని. తత్రాఽసదేవ బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యతే. కస్మాత్. యదస్తి-తద్విశేషతోగృహ్యతే-యథాఘటాది. యన్నాస్తి-తన్నోపలభ్యతే - యథాశశవిషా
ణాది. తథానోపలభ్యతేబ్రహ్మ-తస్మాద్విశేషతోఽగ్రహణాన్నాస్తీతి. తన్న-ఆకాశాదికారణత్వాద్బ్రహ్మణః. ననాస్తిబ్రహ్మ- కస్మాత్. ఆకాశా
దిహిసర్వంకార్యంబ్రహ్మణోజాతంగృహ్యతే. యస్మాచ్చజాయతేకించిత్ - తదస్తీతిదృష్టంలోకే- యథాఘటాఙ్కురాదికారణంమృద్బీజాది. తస్మా
దాకాశాదికారణత్వాదస్తిబ్రహ్మ. నచాసతోజాతంకించిద్గృహ్యతేలోకేకార్యం. అసతశ్చేన్నామరూపాదికార్యం- నిరాత్మకత్వాన్నోపలభ్యేత-
ఉపలభ్యతేతు. తస్మాదస్తిబ్రహ్మ. అసతశ్చేత్కార్యం- గృహ్యమాణమపిఅసదన్వితమేవస్యాత్. నచైవం - తస్మాదస్తిబ్రహ్మ. *కథమసతస్సజ్జా
యేతేతిశ్రుత్యన్తరంఅసతస్సజ్జన్మాసమ్భవమన్వాచష్టేన్యాయతః - తస్మాత్సదేవబ్రహ్మేతియుక్తం. తద్యదిమృద్బీజాదివత్కారణంస్యాత్ - అచేత
నంతర్హి. న-కామయితృత్వాత్. నహికామయిత్రచేతనమస్తిలోకే. సర్వజ్ఞంహిబ్రహ్మేత్యవోచామ-అతఃకామయితృత్వోపపత్తిః. కామయితృత్వా
దస్మదాదివదనాప్తకామమితిచేత్ న- స్వాతన్త్ర్యాత్. యథాన్యాన్పరవశీకృత్యకామాదిదోషాఃప్రవర్తయన్తి- నతథాబ్రహ్మణఃప్రవర్తకాఃకా
మాః. కథంతర్హి. సత్యజ్ఞానలక్షణాస్స్వాత్మభూతత్వాద్విశుద్ధాః. నతైర్బ్రహ్మప్రవర్త్యతే. తేషాంతుతత్ప్రవర్తకంబ్రహ్మప్రాణికర్మాపేక్ష
యా. తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యంకామేషుబ్రహ్మణః. అతోనానాప్తకామంబ్రహ్మ. సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చ. యథాఽన్యేషామనాత్మభూతాః
ధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాఃకామాః స్వాత్మవ్యతిరిక్తకార్యకరణసాధనాన్తరాపేక్షాశ్చ - నతథాబ్రహ్మణోనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం. కింతర్హి. స్వాత్మనోఽ
నన్యాః. తదేతదాహ (సోఽకామయత) సః - ఆత్మా- యస్మాదాకాశస్సమ్భూతః. అకామయత- కామితవాన్. కథం. బహు - ప్రభూతం
స్యాం- భవేయం. కథమేకస్యార్థాన్తరాననుప్రవేశేబహుత్వంస్యాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజాయేయ- ఉత్పద్యేయ. నహిపుత్రోత్పత్త్యేవార్థాన్తరవిష
యంబహుభవనం. కథంతర్హి. ఆత్మస్థానభివ్యక్తనామరూపాభివ్యక్త్యా. యదా ఆత్మస్థేఅనభివ్యక్తేనామరూపేవ్యాక్రియేతే- తదాఆత్మ స్వరూపాపరి
త్యాగేనైవబ్రహ్మణఃఅప్రవిభక్తదేశకాలేసర్వావస్థాసువ్యాక్రియేతే. తదాతన్నామరూపవ్యాకరణంబ్రహ్మణోబహుభవనం. నాన్యథానిరవయ
వస్యబ్రహ్మణోబహుత్వాపత్తిరుపపద్యతేఅల్పత్వంవా- యథాఆకాశస్యాల్పత్వంబహుత్వంచవస్త్వన్తరకృతమేవ. అతస్తద్ద్వారేణైవాత్మాబహుభ
వతి. నహ్యాత్మనోఽన్యదనాత్మభూతంతత్ప్రవిభక్తదేశకాలంసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూతంభవద్భవిష్యద్వావస్తువిద్యతే - అతోనామరూపేస
ర్వావస్థేబ్రహ్మణైవాత్మవతీ. నబ్రహ్మతదాత్మకం. తేతత్ప్రత్యాఖ్యానే- నస్తఏవేతితదాత్మకేఉచ్యేతే. తాభ్యాంచోపాధిభ్యాంజ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానశబ్దా
ర్థాదిసర్వసంవ్యవహారభాగ్బ్రహ్మ. సః-ఆత్మాఏవంకామస్సన్ తపోఽతప్యత. తపఇతిజ్ఞానముచ్యతే-*యస్యజ్ఞానమయంతపఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. ఆ
ప్తకామత్వాచ్చేతరస్య అసమ్భవఏవతపసః. తపోఽతప్యత - తపఃతప్తవాన్. సృజ్యమానజగద్రచనాదివిషయామాలోచనామకరోదాత్మేత్యర్థః. సఏ
వమాలోచ్యతపస్తప్త్వాప్రాణికర్మాదినిమిత్తానురూపమిదం సర్వంజగద్దేశతఃకాలతోనామ్నారూపేణచయథానుభవంసర్వప్రాణిభిస్సర్వావస్థైరనుభూ
యమానమసృజత- సృష్టవాన్. (యదిదంకించ) యత్కించేదం అవిశిష్టం. తదిదంజగత్సృష్ట్వాకిమకరోదితి. ఉచ్యతే- తదేవసృష్టం జగదనుప్రా
విశత్. తత్రేదంచిన్త్యంకథమనుప్రావిశదితి. కింయస్స్రష్టా- సతేనైవాత్మనాఽనుప్రావిశత్ - ఉతాన్యేనేతి. కింతావద్యుక్తం. క్త్వాప్రత్యయశ్రవణా
ద్యస్స్రష్టా-సఏవానుప్రావిశదితి. నను నయుక్తంమృద్వచ్చేత్కారణంబ్రహ్మ-తదాత్మకత్వాత్కార్యస్య. కారణమేవహికార్యాత్మనాపరిణమతే. అతో
ఽప్రవిష్టస్యేవకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వంపృథక్కారణస్యపునఃప్రవేశోఽనుపపన్నః- నహిఘటపరిణామవ్యతిరేకేణమృదోఘటేప్రవేశోఽస్తి. యథా
ఘటేచూర్ణాత్మనామృదోఽనుప్రవేశః - ఏవమన్యేనాత్మనానామరూపకార్యేఽనుప్రవేశఆత్మనఇతిచేత్- శ్రుత్యన్తరాచ్చ*అనేనజీవేనాత్మనాను
ప్రవిశ్యేతి. నైవంయుక్తం- ఏకత్వాద్బ్రహ్మణః. మృదాత్మనస్త్వనేకత్వాత్సావయవత్వాచ్చయుక్తోఘటేచూర్ణాత్మనాఽనుప్రవేశః. చూర్ణస్యా
ప్రవిష్టదేశవత్త్వాచ్చ. నత్వాత్మనఏకత్వేసతినిరవయవత్వాదప్రవిష్టదేశాభావాచ్చప్రవేశఉపపద్యతే. కథంతర్హిప్రవేశస్స్యాత్-యుక్తశ్చప్రవేశః-
శ్రుతత్వాత్తదేవానుప్రావిశదితి. సావయవమేవాస్తుతర్హి-సావయవత్వాన్ముఖేహస్తప్రవేశవన్నామరూపకార్యేజీవాత్మనాఽనుప్రవేశోయుక్తఏవే
తిచేన్న- అశూన్యదేశత్వాత్. నహికార్యాత్మనాపరిణతస్యనామరూపకార్యదేశవ్యతిరేకేణాత్మశూన్యఃప్రదేశోఽస్తి-యంప్రవిశేజ్జీవాత్మనా. కారణమే
వచేత్ప్రవిశేత్- జీవాత్మత్వంజహ్యాత్- యథాఘటోమృత్ప్రవేశేఘటత్వంజహాతి. తదేవాఽనుప్రావిశదితిచ-శ్రుతేర్నకారణానుప్రవేశోయుక్తః.
కార్యాన్తరమేవస్యాదితిచేత్. తదేవానుప్రావిశదితిజీవాత్మరూపంకార్యంనామరూపపరిణతంకార్యాన్తరమేవాపద్యతఇతిచేన్న-విరోధాత్. నహిఘ
టోఘటాన్తరమాపద్యతే. వ్యతిరేకశ్రుతివిరోధాచ్చ. జీవస్యనామరూపకార్యవ్యతిరేకానువాదిన్యశ్శ్రుతయోవిరుధ్యేరన్. తథాఽపత్తౌమోక్షాసమ్భ
వాచ్చ. నహియతోముచ్యమానస్తదేవాపద్యతే - నహిశృఙ్ఖలాపత్తిర్బద్ధస్యతస్కరాదేః. బాహ్యాన్తరభేదేనపరిణతమితిచేత్. తదేవకారణంబ్రహ్మ
శరీరాద్యాధారత్వేనతదన్తర్జీవాత్మనాధేయత్వేనచపరిణతమితిచేన్న- బహిష్ఠస్యప్రవేశోపపత్తేః. నహియోయస్యాన్తస్థః - సఏవతత్ప్రవిష్టఇత్యుచ్య
తే. బహిష్ఠస్యానుప్రవేశస్స్యాత్- ప్రవేశశబ్దార్థస్యైవందృష్టత్వాత్. యథాగృహంకృత్వాప్రావిశదితి. జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశస్స్యా
దితిచేన్న- అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమూర్తత్వాచ్చ. పరిచ్ఛిన్నస్యమూర్తస్యాన్యస్యాన్యత్రప్రసాదస్వభావకేజలాదౌసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బోదయస్స్యాత్-
నత్వాత్మనః- అమూర్తత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాద్వ్యాపకత్వాత్,. తద్విప్రకృష్టదేశప్రతిబిమ్బాధారవస్త్వన్తరాభావాచ్చప్రతిబిమ్బవత్ప్ర
వేశోనయుక్తః. ఏవంతర్హినైవాస్తిప్రవేశః- నచగత్యన్తరముపలభామహే తదేవానుప్రావిశదితిశ్రుతేః. శ్రుతిశ్చనోఽతీన్ద్రియవిషయేవిజ్ఞానో

త్పత్తౌ నిమిత్తం. న చాస్మాద్వాక్యాద్యత్నవతామపి జ్ఞానముత్పద్యతే. హన్త తర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యమేతద్వాక్యం తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి. న- అన్యార్థత్వాత్. కిమర్థమస్మిన్నేవ చర్చా - ప్రకృతోప్యన్యో వివక్షితోఽస్య వాక్యస్యార్థోఽస్తి - స స్మర్తవ్యః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ [illegible] నిహితం గుహాయామితి తద్విజ్ఞానం చ వివక్షితం - ప్రకృతం చ తత్. బ్రహ్మ స్వరూపావగమాయ చాకాశాద్యన్నమయాన్తం కార్యం ప్రదర్శితం [illegible] త్యవగమశ్చారబ్ధః. తత్రాన్నమయాదాత్మనోఽన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తర్మనోమయః- విజ్ఞానమయ ఇతి- విజ్ఞానగుహాయాం [illegible] తత్ర చానన్దమయో విశిష్ట ఆత్మా ప్రదర్శితః. అతః పరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసాన ఆత్మా. బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా సర్వవికల్పాస్పదో నిర్వికల్పోఽస్యామేవ గుహాయామధిగన్తవ్య ఇతి తత్ప్రవేశః కల్ప్యతే. న హ్యన్యత్రోపలభ్యతే బ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్. విశేషసమ్బన్ధో హ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః. యథా రాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధో బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిహేతుః సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య. యథా చాలోకవిశిష్టా ఘటాద్యుపలబ్ధిః- ఏవం బుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిః స్యాత్. తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌ గుహాయాం నిహితమితి ప్రకృతమేవ తద్వృత్తిస్థానీయే త్విహ పునస్తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే. తదేవేదమాకాశాదికారణం కార్యం సృష్ట్వా తదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాం బుద్ధౌ ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ విజ్ఞాతృ ఇత్యేవం విశేషవదుపలభ్యతే. స ఏవ తస్య ప్రవేశః- తస్మాదస్తి తత్కారణం బ్రహ్మ. అతోఽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం తత్. తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య. కిం. సచ్చ- మూర్తం త్యచ్చ- అమూర్తం చాభవత్. మూర్తామూర్తే హ్యవ్యాకృతే- నామరూపే ఆత్మస్థే అన్తర్గతేనాత్మనా వ్యాక్రియేతే. మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యే తే ఆత్మనా త్వప్రవిభక్తదేశకాలే ఇతి కృత్వా ఆత్మా తే అభవదిత్యుచ్యతే. కిఞ్చ (నిరుక్తం చానిరుక్తం చ) నిరుక్తం నామ నిష్కృష్టం. సమానాసమానజాతీయేభ్యో దేశకాలవిశిష్టతయేదం తదిత్యుక్తం. అనిరుక్తం- తద్విపరీతం. నిరుక్తానిరుక్తే అపి మూర్తామూర్తయోరేవ విశేషణే. యథా సచ్చ త్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే. తథా (నిలయనం చానిలయనం చ) నిలయనం- నీడం. ఆశ్రయః మూర్తస్యైవ ధర్మః. అనిలయనం- తద్విపరీతమమూర్తస్యైవ ధర్మః. త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేఽపి వ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితి ప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనం చ - అతో విశేషణాన్యమూర్తస్య వ్యాకృతవిషయాణ్యేవైతాని. విజ్ఞానం- చేతనం. అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనం పాషాణాది. సత్యం చ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్. న పరమార్థసత్యం- ఏకమేవ హి పరమార్థసత్యం బ్రహ్మ. ఇహ పునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికం సత్యం- మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాది సత్యముచ్యతే. అనృతం చ- తద్విపరీతం. కిం పునరేతత్సర్వమభవత్. సత్యం- పరమార్థసత్యం. కిం పునస్తత్. బ్రహ్మ- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి ప్రకృతత్వాత్. యస్మాత్సత్త్యదాదికం మూర్తామూర్తధర్మజాతం యత్కిఞ్చేదం సర్వమవిశిష్టం వికారజాతమేకమేవ సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మాభవత్ - తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మ సత్యమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మవిదః. అస్తి నాస్తీత్యనుప్రశ్నః ప్రకృతః- తస్య ప్రతివచనవిషయ ఏతదుక్తం- ఆత్మాఽకామయత బహు స్యామితి - స యథాకామం చాకాశాదికార్యం సత్త్యదాదిలక్షణం సృష్ట్వా తదనుప్రవిశ్య పశ్యఞ్ఛృణ్వన్మన్వానో విజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేః కారణం కార్యస్య పరమే వ్యోమన్ హృదయగుహాయాం నిహితం తత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవ విజానీయాదిత్యుక్తం భవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణోక్త ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యథా పూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాః పఞ్చస్వపి- ఏవం సర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోఽపి మన్త్రః కార్యద్వారేణ భవతి. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— ఆనన్దమయస్య ప్రకాశకోఽయం శ్లోక ఇతి కేచన- తాన్ప్రత్యాహ (తం ప్రతీతి) సవిశేషతయా ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. సర్వేషాం సాధారణత్వాచ్చ బ్రహ్మణో వ్యవహార్యత్వం సర్వాన్ప్రతి భవేత్ - న చ దృశ్యతే - తతోఽపి నాస్తిత్వాశఙ్కా జాయత ఇత్యర్థః (ఆకాశాదికారణత్వాదితి) భూతవిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః. కస్య సామర్థ్యేన ప్రాప్తం ప్రశ్నాన్తరమిత్యత ఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) చేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః. సత్త్వం చేదుపపన్నం బ్రహ్మణః- తావతైవ సత్యత్వం సిధ్యతి- సతో బాధాసమ్భవాదిత్యర్థః. (ఏవముక్తేతి) సత్త్వోపపాదనేన సత్యవస్తు విషయతేత్యర్థః. బ్రహ్మణః సత్త్వసాధనం నామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది- సత్పూర్వం- కార్యత్వాత్ - ఘటవదితి లౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేన సత్కారణం తావత్సిద్ధం- తస్య చ దేశాదికారణత్వేన దేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మపదవాచ్యత్వం సిద్ధం. తస్య విశేషతోఽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కా జాయతే - సా కారణత్వేన వ్యావర్త్యతే - సతు కారణత్వాత్సత్త్వం సాధ్యతే - ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితి భావః. ఇతోఽపి జగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కా కార్యేత్యాహ (న చాసతేతి) అసదన్వయాదర్శనాదితి యుక్తిత ఇత్యర్థః. ఏవముసత్త్వాశఙ్కాం నిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాం ప్రధానవాదినః ప్రసఙ్గాన్నిరాచష్టే (తద్యదీతి) యద్యపి సాఙ్ఖ్యమతే చేతనస్య సర్వకారత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపి లౌకికవ్యాప్తిబలేన కామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కా నివర్త్యత ఇత్యాహ (న హీతి) తర్హి లౌకికవ్యాప్తిబలేనైవ లనాప్తకామత్వమపి ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా) జీవానామనాప్తానన్దత్వం పరవశత్వాత్ - న తదస్తి బ్రహ్మణ ఇత్యర్థః. కథం భూతాస్తర్హి బ్రహ్మణః కామా ఇత్యాశఙ్కాయామాహ (సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణా ఇతి) సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణం స్వరూపం యేషాం తే- తథోక్తాః. ఏతదుక్తం భవతి- మాయాప్రతిబిమ్బితం బ్రహ్మ జగతః కారణం మాయాపరిణామైరేవ కామైః కామయితృ. తేషాం చ పరిణామానామనిర్వాచ్యత్వాదనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్ సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యాచ్చ ధర్మాద్యననుస్పృష్టత్వేన శుద్ధత్వం- తతో జీవకామవైలక్షణ్యం సిద్ధమితి. తర్హి బ్రహ్మణః కామాః పుణ్యాకాఙ్క్షామపేక్ష్య నిష్ఫలప్రాప్త్యనుమాలాః స్యుః- స్వాతన్త్ర్యదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాం త్వితి) కామస్య శరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణః శరీరా

దిమత్త్వప్రసక్తఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్యామాయయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్తత్పరిణామానాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్య శరీరనిమిత్తాపేక్షాస్తీత్యర్థః. (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ. నామరూపశక్త్యాత్మికా స్వరూపాతిరిక్తామాయాఅఙ్గీకృతాచేత్- తర్హి ప్రధానవత్ పృథక్సతీత్యద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తంకింస్వతఃసిధ్యతి-పరతోవా. నాద్యః-జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ. నద్వితీయః- ప్రమాసంసర్గానిరూపణాత్. నహిభిన్నదేశకాలయోఃసంయోగాదిసమ్భవతి-విషయవిషయిభావోవా-నియామకాభావాత్. నచస్వభావఏవసమ్బన్ధః - ద్వయోఃస్వభావయోఃసమ్బన్ధత్వేనైకాపేక్షయాసమ్బన్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. నచస్వాత్మానం ప్రతిస్వస్యైవసమ్బన్ధిత్వం- ఆత్మాశ్రయాపాతాత్. తథాపిభ్రాన్తాభావేవ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వేచమిథ్యావ్యవహారాపాతాపర్యవసానీయవాదపర్యవస్యతీతిభావః. యస్మాదాత్మాతిరిక్తంవస్తునసంభావ్యతే- తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవనామరూపయోఃసిద్ధిరిత్యాహ (అతఇతి) తర్హి బ్రహ్మణఃప్రపఞ్చతాప్రసక్తఇతినవాచ్యమిత్యాహ (నబ్రహ్మేతి) నబ్రహ్మతదాత్మకం-అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపిసిద్ధిసంభవాదిత్యర్థః. కథంతర్హి బ్రహ్మైకత్వం-తత్రాహ (తేతదితి) స్వప్నేనభోభక్షణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేన సిద్ధ్యసంభవాదనుభావ్యేనామరూపేఅనుభవాత్మకబ్రహ్మైకత్వేకేతద్యేతే-నత్వైక్యాపత్తిరిత్యర్థః. నకేవలం బ్రహ్మణోబహురూపత్వంమాయోపాధికం-సర్వవ్యవహారాస్పదత్వంచేత్యాహ (తాభ్యామితి) ప్రవేశస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేనజీవస్యబ్రహ్మైకతాయాం ప్రవేశవాక్యస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవిచారమారభతే (తత్రేతి తచ్చిన్త్యమిత్యాదినా) విమర్శోసతిక్రాన్తశ్రుత్యనురోధాత్ స్రష్టురేవప్రవేశఇత్యుక్తంసిద్ధాన్తినా. పూర్వవాద్యాహ (ననునయుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోఃపూర్వాపరకాలీనత్వసంభవేసతికర్త్రైక్యంక్త్వాశ్రుత్యాబోధ్యేత- నతుప్రవేశస్యోత్తరకాలతాసంభవతి- సృష్టిసమయఏవోపాదానస్యకార్యాత్మతయాఅవస్థితత్వాదిత్యర్థః ఏతదేవవివృణోతి (కారణమేవహీతి) అప్రవిష్టైయభావనాదౌదేవతత్తస్యప్రవేశోప్రసక్తః- తథాకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్ప్రవేశోనసంభవతీత్యర్థః. సిద్ధాన్త్యేకదేశినాంమతముద్భావ్యపూర్వవాదీదూషయతి (యథాఘటఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్యవాప్రవేశోనసంభవతీతిచేత్- కథంతర్హి ప్రవేశోవాచ్యఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) సఏవాహఙ్గతిం (సావయవమేవేతి) పూర్వవాదీదూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) కార్యాత్మనాపరిణతస్యబ్రహ్మణోనామరూపాత్మకంకార్యమేవదేశః- తద్వ్యతిరేకేణనహ్యన్యఃప్రదేశోస్తి. యత్కారణమేవకార్యాకారేణపరిణతం - తత్ప్రతికార్యవిశేషోజీవాత్మనాప్రవేక్ష్యతీతినశఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవచేదితి) కార్యవిశేషస్యప్రవేశమఙ్గీకృత్యదూషణముక్తం-ననసంభవతి- శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యముపలక్ష్యకార్యాన్తరస్యతత్రప్రవేశోవిధీయతే- ప్రాప్తదేశసంభవాత్. అతోనశ్రుతివిరోధఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్యదూషయతి (కార్యాన్తరమేవేత్యాదినా) కారణవాచకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యలక్షణాయాంఅపేక్షితలక్షణాచేత్ప్రసజ్యేత- తర్హి కారణపరఏవతచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహఅన్యఃసిద్ధాన్త్యేకదేశీ(బాహ్యేతి)అస్మిన్పక్షేప్రవేశశ్రుతేర్ముఖ్యార్థోనలభ్యేతేత్యాహ (నబహిస్థేతి)అన్యస్యవేదాన్తినోమతముద్భావ్యదూషయతి(జలఇత్యాదినా)ఏవంసిద్ధాన్త్యేకదేశినోఽపరస్యపూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవంతర్హీతి) నైవాస్తిప్రవేశోబ్రహ్మణః- తతోఽన్యస్యాపిప్రవేశోనసమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ (నచేతి) ఇతరస్యాపిప్రవేశఃకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి) సాచశ్రుతిఃస్రష్టుఃప్రవేశమాహ - సాచాస్మాకంమీమాంసకానాంప్రమాణం- తతస్తద్విరోధేనాన్యస్యప్రవేశకల్పనానయుక్తేతిభావః. తర్హి శ్రుతిశరణత్వాన్నైవబ్రహ్మణఏవప్రవేశఉచ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్మాదన్యోపనిషదన్తర్గతమిదంవాక్యమితినిగమయతి (హన్తేతి)శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసంభవాదర్థశూన్యత్వం - తాత్పర్యగోచరస్యవా. నాద్యః- ఆకాశాదేరపిప్రకృష్టదేశేఽపిజలేఽమూర్తస్యప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపిబ్రహ్మణోఽనిర్వాచ్యావిద్యాసుప్రతిబిమ్బితస్యసృష్ట్యుత్తరకాలమన్తఃకరణాదిషుప్రతిబిమ్బభావసంభవాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) (అత్రపరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశాదనన్తరమానన్దమయఏవవిశిష్టోఽర్థోవిశేష్యస్యచిద్ధాతోర్లిఙ్గం-విశిష్టస్యవిశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్. తదధిగమద్వారేణానన్దఏవబ్రహ్మైవనానఆత్మాబ్రహ్మరూపోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇత్యభిప్రేత్యజలేసూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యఃప్రవేశోఽభిధీయతఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవబ్రహ్మణఉపలబ్ధిసంభవాత్తత్రైవప్రవేశోఽభిధిత్సితఇత్యాహ (నహీతి) నన్వన్యత్రోపలబ్ధ్యనర్థం బ్రహ్మబుద్ధావేవకథముపలభ్యతఇత్యాశఙ్క్యోపాధేర్యోగ్యతావిశేషసంభవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి)అన్తఃకరణసంసర్గాదేవదేహఘటాదిషుచైతన్యాభివ్యక్తిః- నస్వతః. అన్తఃకరణంచావ్యవధానేనైవచైతన్యాభివ్యఞ్జకం-అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః. యథాచాస్వచ్ఛస్వభావకేఘటాదౌముఖంనప్రతిబిమ్బతే- జలాదౌస్వచ్ఛస్వభావకేప్రతిబిమ్బతే-తథాసత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్యప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటతేతత్రబ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అవభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ-యథాజాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థఆలోకోఽఙ్గీక్రియతే-తథాజాడ్యసామ్యేఅన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథాచేతి) నిలయనంగృహప్రాసాదాదిమూర్తసన్నివేశవిశేషః. అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం. అనిరుక్తత్వాద్యమూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణఏవకింనస్యాదిత్యతఆహ (త్యదనిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షతఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదానివ్యాఖ్యాయప్రకృతానుప్రశ్ననిరాకరణేప్రకరణస్యతాత్పర్యం *సోకామయతేత్యాదేర్దర్శయతి (అస్తినాస్తీత్యాదినా) తస్యాః- బుద్ధిగుహాయాః ప్రత్యయాః- అహంకర్తాభోక్తేత్యాదయః- తఏవావభాసవిశేషాః- తైర్వ్యజ్యమానం. విశిష్టధర్మస్యవిషయత్వేపిస్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

శం.— (ఆనన్దేవేతి) పూర్వేషు చతుర్షు పర్యాయేషూదాహృతానాం శ్లోకానాం పుచ్ఛవద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపి శ్లోకః పుచ్ఛవదానన్దమయవిషయక ఏవ-నతు * బ్రహ్మపుచ్ఛమితినిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః. తతశ్చ బ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయ ఏవోచ్యతే. ఆనన్దమయసదసత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షసంసారౌ భవత ఇత్యర్థః. ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణః ఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయా నిర్దిష్టస్యాపి అత్మాన్తరమస్తీకిమితిశఙ్కాం వ్యుదస్యతి (తస్యైష ఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్య ఆత్మభూత ఏష ఆనన్దమయ ఆత్మా తస్య-ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః. తతశ్చానవాత్మత్వము క్తం భవతి. నచ పూర్వేషు పర్యాయేషు *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్ పర్యాయే తదాశ్రయణే అర్థవైరూప్యం స్యాదితి శఙ్క్యం- పూర్వేషు పర్యాయేష్వనుక్తస్య బ్రహ్మవయవత్వస్య ఇహ నిరూపణాత్, తస్మాద్వా ఏతస్మాదానన్దమయాదన్యో న్తర ఆత్మేతి నిర్దేశాభావాచ్చ ఏతత్పర్యాయగతస్య తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మత్వమేవార్థః. ఆనన్దమయ బ్రహ్మ ప్రతిపాదనానన్తరం * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రమాభిహిత ప్రాప్తివిశదీకరణార్థం ప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాత ఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్య బుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దేనోచ్యతే. ఉతా ఇతి నిపాతస్య ఛాన్దసో దీర్ఘః- *అథాసవత్వానితివత్. అవిద్వానితి పదే సన్ధిరార్షః. త్వదా తత్త్వం స్యాత్ -*తత్పురుషేతుల్యార్థ ఇతి స్మరణాత్. అన్యోదాత్తం చేదం పదం. ఉతా- విద్వానితి భేదః. అవి ప్రకృష్టహృదయాధిష్ఠానస్థం అనవచ్ఛిన్నంచ బ్రహ్మ ఉపాసీనో విద్వాన్ కిమితః ప్రేత్యాముంలోకం- *పరమే వ్యోమన్నిత్యుక్తం లోకం గచ్ఛతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉత గచ్ఛన పేక్షం ఇహైవ బ్రహ్మప్నోతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఆహో విద్వాన్ సమశ్నుత ఇతి- భోక్తృత్వం వివక్షితం. అయమర్థః- కశ్చిదహజ్ఞ్రోహిణో పాసీనో పి విద్వాన్ అముం లోకం గత్వా కిం సమశ్నుతే - భోగ్యభూతం బ్రహ్మానుభవతీత్యేకః ప్రశ్నః. ఉత బ్రహ్మస్వరూపేణైకీభవతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఏవం శాస్త్రవిద్యమూలాగతి విశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాః ప్రశ్నాః బహువచననివక్షితాః. ఏతత్సర్వం వ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే స్పష్టముక్తం. ఏతాన్ ప్రశ్నాన్ ప్రతివక్తుం జగత్కారణత్వోపయిక గుణవిశిష్టస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సో కామయతేతి) సః-ఆనన్దమయ ఆత్మా దేవమనుష్యాదిరూపేణ బహుస్యాం-తదర్థమాకాశాదిరూపేణ ప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః సః- పరమాత్మా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః కృతవానిత్యర్థః. *తపఆలోచన ఇతిహి ధాతుః. (తత్సృష్ట్వేత్యాది) ననుసర్వదా సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః కో సౌ సృష్టికాలానుప్రవేశ ఇతి చేత్. ఉచ్యతే-గోజఠరగత వత్సవత్సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యేకం సర్వవస్తుషు పుష్కల ప్రతీత్యర్హస్థితి విశేష ఏవానుప్రవేశః. అనేన * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ, యోవేదనిహితం గుహాయామితి మన్త్రోక్తం అనన్తస్య బ్రహ్మణః హృదయగుహానిహితత్వముపపాదితం భవతి. (తదను ప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవత్) సచ్ఛబ్దేన నిర్వికారతయా సతశ్చైకరూపశ్చేతన ఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేన పూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే. బ్రహ్మైవ చేతనాచేతననామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మణ ఏవ సర్వోపాదానతయా సర్వభావవికారాస్పదత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తం చేత్యాది) జాతిగుణక్రియాత్రయా జాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనం నిరుక్తం. జాతిగుణాదిశూన్యం చేతనజాతం అనిరుక్తం. *ఏతాభూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇత్యుక్తరీత్యా అచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతం నిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతం నిలయనం. (విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ) అజడస్వరూపం జడస్వరూపంచ. (సత్యంచానృతంచేతి) నిర్వికారతయా-సత్యత్వం చేతనస్య. ఇతరస్యత్వతథాత్వం. తతశ్చ నిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దిత చేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపి బ్రహ్మ సత్యమేవాభవత్- అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవదిత్యర్థః. (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయా సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం-అత ఏవ సర్వమపి చేతనాచేతనాత్మకం జగచ్ఛాస్త్రదృష్టిమన్తః పురుషాః పరాశరాదయః *హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనాని విష్ణురిత్యాచక్షతే ఇత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ । తతో వై సదజాయత । తదాత్మానగ్ స్వయమకురుత। తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యత ఇతి । యద్వై తత్సుకృతం । రసో వై సః । రసగ్ హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి । కో హ్యేవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్। ఏష హ్యేవానన్దయాతి॥ ౧॥ యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే । అథ సోఽభయం గతో భవతి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి। తత్త్వేవ భయం విదుషో మన్వానస్య । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం.— (అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతం బ్రహ్మోచ్యతే - నపునరత్యన్తమేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి. ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతం జగదగ్రే - పూర్వం- ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్. తతః- అసతః వై- సత్ - ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత-ఉత్పన్నం. కింతత్ప్రవిభక్తం పితురివపుత్రః. నేత్యాహ- తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం స్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్. యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్ - బ్రహ్మైవ సుకృతం-స్వయంకర్తృ ఉచ్యతే. స్వయంకర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- సర్వకారణత్వాత్. యస్మాద్వా స్వయమేవాకరోత్సర్వం సర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మ కారణం సుకృతముచ్యతే. సర్వథాపి తత్ఫలసమ్బన్ధాదికారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. యది పుణ్యం - యది వాన్యత్ - సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనావత్కారణే సత్యుపపద్యతే. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ- సుకృతప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తికుతః. రసత్వాత్. కుతో రసత్వప్రసిద్ధిః బ్రహ్మణ ఇత్యత ఆహ (యద్వైతత్సుకృతం

రసో వై సః) రసో నామ తృప్తిహేతురానన్దకరో మధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధో లోకే. రసమేవాయం హి లబ్ధ్వా- ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీ భవతి. నాసత ఆనన్దహేతుత్వం దృష్టం లోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితా అప్యనీహా నిరీషణాః బ్రాహ్మణాః బాహ్యరసలాభాదివ సానన్దా దృశ్యన్తే విద్వాంసః- నూనం బ్రహ్మైవ రసస్తేషాం. తస్మాదస్తి తత్తేషామానన్దకారణం రసవద్బ్రహ్మ. ఇతశ్చాస్తి. కుతః. ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాత్. అయమపి హి పిణ్డో జీవతః ప్రాణేన ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవం వాయవీయా ఐన్ద్రియికాశ్చ చేష్టాః సంహతైః కార్యకారణైర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే. తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేన సంహననం నాన్తరేణ చేతనం సమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్. తదాహ యత్. యదిఏష ఆకాశే - పరమే వ్యోమ్ని గుహాయాం నిహిత ఆనన్దో న స్యాత్- న భవేత్. కో హ్యేవాన్యాత్- అపానచేష్టాం కుర్యాదిత్యర్థః. కః ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనం వా కుర్యాత్. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ - యదర్థాః కార్యకరణప్రాణనాదిచేష్టాః. తత్కృత ఏవ చానన్దో లోకస్య. కుతః. ఏష హ్యేవ - పర ఆత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి. సుఖయతి లోకం ధర్మానురూపం. స ఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. భయాభయహేతుత్వాచ్చ విద్వదవిదుషోరస్తి తద్బ్రహ్మ. సద్వస్త్వాశ్రయణేన హ్యభయం భవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేన భయనివృత్తిరుపపద్యతే. కథమభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదా హ్యేవైష సాధకః ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కింవిశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యం నామ ద్రష్టవ్యం- వికారః. దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య. న దృశ్యమదృశ్యం. అవికార ఇత్యర్థః. ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే. యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం. యస్మాదనాత్మ్యం- తస్మాదనిరుక్తం. విశేషో హి నిరుచ్యతే, విశేషశ్చ వికారః. అవికారం తద్బ్రహ్మ- సర్వవికారహేతుత్వాత్. తస్మాదనిరుక్తం. యస్మాదేవం- తస్మాదనిలయనం. నిలయనం- నీడః, ఆశ్రయః. న నిలయనమనిలయనం. అనాధారం. తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణే బ్రహ్మణీతి వాక్యార్థః. అభయమితి క్రియావిశేషణం. అభయామితి వా లిఙ్గాన్తరం పరిణమ్యతే. ప్రతిష్ఠాం- స్థితిం, ఆత్మభావం. విన్దతే- లభతే అథ- తదా సః తస్మిన్ నానాత్వస్య భయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయం గతో భవతి. స్వరూపప్రతిష్ఠో హ్యసౌ తదా భవతి *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. అన్యస్య హ్యన్యతో భయం భవతి- నాత్మన ఏవ ఆత్మనో భయం యుక్తం. తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం. సర్వతో నిర్భయా హి బ్రాహ్మణా దృశ్యన్తే సత్సు భయహేతుషు- తచ్చాయుక్తమసతి భయత్రాణే బ్రహ్మణి. తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తి తదభయకారణం బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయం గతో భవతి సాధకః. యదా నాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మని చాన్తరం- భేదం న కురుతే, తదా అభయం గతో భవతీత్యభిప్రాయః. యదా పునః- అవిద్యావస్థాయాం హి- యస్మాదేషః- అవిద్యావానవిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం వస్తు తైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మని చైతస్మిన్- బ్రహ్మణి. ఉత్- అపి, అరం- అల్పం. అన్తరం- ఛిద్రం. భేదం అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనం కురుతే,. భేదదర్శనమేవ హి భయకారణం. అల్పమపి భేదం పశ్యతీత్యర్థః. అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతోః తస్య- భేదదర్శిన ఆత్మనో భయం భవతి. తస్మాదాత్మైవాత్మనో భయకారణమవిదుషః. తదేతదాహ - తత్ - బ్రహ్మ త్వేవ భయం భేదదర్శినోఽవిదుషః. ఈశ్వరోఽన్యో మత్తః - అహమన్యః సంసారీత్యేవం విదుషః భేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యం తదేవ బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరం కుర్వతో భయం భవతి ఏకత్వేనామన్వానస్య. తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవాసౌ - యో ఏకమభిన్నమాత్మతత్త్వం న పశ్యతి. ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్య భయం భవతి- అనుచ్ఛేద్యో హ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నాసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యే తద్దర్శనకార్యం భయం యుక్తం. సర్వం చ జగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతో భయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనం తదస్తి భయకారణముచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతో జగద్బిభేతీతి. తత్- ఏతస్మిన్నప్యర్థ ఏష శ్లోకో భవతి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ — (సుకృతమితి) కృత్ప్రత్యయః సుష్ఠు క్రియత ఇతి కర్మాభిధాయకోఽపేక్షాన్తస్య ప్రక్రియయా సుష్ఠు కరోతీతి కర్తరి వ్యాఖ్యాతః (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి) ఏకప్రయోజనసాధనత్వేన పరస్పరాయత్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిషు స్వతన్త్రగృహాద్యనారభ్యం- స్వామినమన్తరేణ సంహననస్యాదర్శనాత్ కార్యకరణసంహతేరపి బహుషు స్వామిశరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- స చ చేతనత్వే సభేదాభావాద్బ్రహ్మైవేతి తదస్తిత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. దాసోఽహం తస్య దేవస్య- మమారాధ్యః పరమేశ్వర ఇతి భేదం విద్వాన్ కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ(అసావన్యోఽయమితి) యథా చన్ద్రభేదం పశ్యన్నవిద్వానుచ్యతే- అతత్త్వదర్శిత్వాత్. తథేత్యర్థః. కథం తస్యైతస్య భయసంభావనేత్యత ఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సంహర్తా హి పరమేశ్వరో మాం సంహరిష్యతి- నరకే వా నిక్షేప్స్యతీతి పశ్యతో భయం భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మోచ్ఛేదహేతుః కుత ఇత్యత ఆహ (అనుచ్ఛేద్యో హీతి) ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాన్నిత్యత్వం వక్తవ్యం- తచ్చ బ్రహ్మణో నాన్యత్ర సంభావ్యత ఇత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (అసద్వా ఇత్యాది) ఇదం- స్థూలచేతనాచేతనశరీరకం బ్రహ్మ నభివ్యక్తనామరూపం బ్రహ్మ సృష్టేః ప్రాగాసీత్. తస్మాదిదం జగదభివ్యక్తనామరూపమభవదిత్యర్థః. నన్వసచ్ఛబ్దితస్య బ్రహ్మణః ఉపాదానత్వే కర్త్రన్తరమపేక్షితం- నిమిత్తోపాదానయోరైక్యాదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేన స్వీకృత్య స్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవ స్వస్య కార్యం- అత ఏవ బ్రహ్మ సుకృతం- కార్యం యస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్య సౌష్ఠవం చానతిక్లేశరూపత్వం. స్వభిన్నస్య కార్యస్య నిర్మాణే హి క్లేశప్రసక్తిః. తతశ్చాక్లిష్టకార్యం బ్రహ్మేతి. *నిశ్వసితమేతన్మహతో భూతస్యేత్యాది శ్రుతయోఽపి వదన్తీత్యర్థః. భవతు తత్సుకృతం- తస్యోపాస్యత్వప్రాప్యత్వయోః కిమాయాతమిత్యత్రాహ (యద్వా ఇతి) సుకృతమితి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః. తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చ తస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వే యుక్తే

ఇతిభావః. తదేవోపపాదయతి (కోహ్యేవాన్యాదితి) యద్యయమపరిచ్ఛిన్నానన్దరసః పరమాత్మా న స్యాత్ - సాంసారికమాపవర్గికం వా సుఖం కః ప్రాప్నుయాత్. అత ఏష ఏవానన్దయతి. అతస్తస్య సర్వవిధానన్దహేతుత్వాత్తస్య ప్రాప్యత్వమస్తీతి భావః. (యదాహ్యేత్యాది) అదృశ్యే - చక్షురాదిగ్రహణానర్హే. ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం. శరీరమిత్యర్థః. అనాత్మ్యే - అశరీర ఇత్యర్థః. అత ఏవానిరుక్తే - జాతిగుణాదివాచిదేవాదిపదావాచ్యే. అనిలయనే - ఆధారశూన్యే. అభయం - భయాభావాయ. *నావ్యయీభావాదితి చతుర్థ్యా అమ్భావః. *అర్థాభావేయదవ్యయమితి అవ్యయీభావసమాసః. అభయసాధనభూతాం ప్రతిష్ఠాం - నిరన్తరస్మృతిలక్షణాం నిష్ఠాం యో విన్దతే - లభతే - స ఃఅభయం ప్రాప్నోతి. అత్ర వ్యాసార్యైః +అదృశ్య ఇత్యచిద్వ్యావృత్తిః - అనాత్మ్య ఇతి బద్ధవ్యావృత్తిః - స హి పరమాత్మనా వ్యాప్యః - యద్వా - ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం. కర్మకృతశరీరం. తద్రహితో ఽనాత్మ్యః. అనిరుక్త ఇతి ముక్తవ్యావృత్తిః - స హి బద్ధావస్థాయాం దేవాదిశబ్దైరుక్తః - అనిలయన ఇతి నిత్యముక్తవ్యావృత్తిః - తేషాం హి భగవానాధార ఇత్యుక్తం. ఏవంవిహితాయాః ప్రతిష్ఠాయా విచ్ఛేదే అనర్థం దర్శయతి (యదాహీతి) ఏషః - ఉపాసకః ఏతస్మిన్ - పరమాత్మని ధ్యానస్య అన్తరం - విచ్ఛేదం అరం - అల్పమపి యః కురుతే - తస్య భయముద్భవతీత్యర్థః. పూర్వవాక్యే ప్రతిష్ఠాశబ్దేన నిరన్తరధ్యానవాచినా ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విహితత్వాదత్రాన్తరశబ్దేనాపి తస్యైవ ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విరోధినో ధ్యానవిచ్ఛేదస్య గ్రహణముచితం. సముపహాస్తరీత్యా- బ్రహ్మణి అన్తరం - భేదం యః కురుతే- జానాతీత్యర్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. వస్తుతస్తు బ్రహ్మైక్యవాదినామస్మాకం బ్రహ్మణి నానాత్వనిషేధో న ప్రతికూలః - అస్మాభిర్నానాబ్రహ్మవాదస్యానభ్యుపగమాత్. తథాపి ప్రకరణానుగుణ్యాదుక్త ఏవార్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కిం భయం తత్రాహ (తత్త్వేవేతి) విదుషః - బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తదతిరిక్తవిషయస్పృహయా నిరన్తరం మననమకుర్వతః తదేవ- అమననం భయం. స హి తదపేక్షయాఽన్యద్భయమస్తి. ఉక్తం చ మహర్షిభిః ॥ యన్ముహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే। సా హానిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తిస్సా చ విక్రియా ॥ వరం హుతవహజ్వాలాపఞ్జరాన్తర్వ్యవస్థితిః। న శౌరిచిన్తావిముఖజనసంవాసవైశసమితి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఉ.— భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః । భీషాఽస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి । సైషాఽఽనన్దస్య మీమాꣳసా భవతి । యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః । ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః । తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్ । స ఏకో మానుష ఆనన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య ॥ ౧ ॥ తే యే శతం మానుషా ఆనన్దాః । స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకో దేవగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకః పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దాః ॥ ౨ ॥ స ఏక ఆజానజానాం దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమాజానజానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకః కర్మదేవానాం దేవానామానన్దః । యే కర్మణా దేవానపియన్తి । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం కర్మదేవానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకో దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవానామానన్దాః ॥ ౩ ॥ స ఏక ఇన్ద్రస్యానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమిన్ద్రస్యానన్దాః । స ఏకో బృహస్పతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం బృహస్పతేరానన్దాః । స ఏకః ప్రజాపతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం ప్రజాపతేరానన్దాః । స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః ॥ ౪ ॥ శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । స యశ్చాయం పురుషే । యశ్చాసావాదిత్యే । స ఏకః । స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి ॥ ౫ ॥ ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః ॥

శం.— భీషా- భయేనాస్మాద్వాతః పవతే. భీషోదేతి సూర్యః. భీషాఽస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ. మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి. వాతాదయో హి మహార్హాః స్వయమీశ్వరాస్సన్తః పవనాదికార్యేష్వాయాసబహులేషు నియతాః ప్రవర్తన్తే- తద్యుక్తం ప్రశాస్తరి సతి. యస్మాన్నియమేన తేషాం ప్రవర్తనం- తస్మాదస్తి భయకారణం తేషాం ప్రశాస్తృ బ్రహ్మ. యతస్తే భృత్యా ఇవ రాజ్ఞస్తస్మాద్బ్రహ్మణో భయేన ప్రవర్తన్తే- తచ్చ భయకారణమానన్దం బ్రహ్మ. తస్యాస్య బ్రహ్మణ ఆనన్దస్యేషా మీమాంసా- విచారణా భవతి. కిమానన్దస్య మీమాంస్యమితి. ఉచ్యతే - కిమానన్దో విషయవిషయిసంబన్ధజనితో లౌకికానన్దవత్ - ఆహోస్విత్స్వాభావిక ఇత్యేవమేషా ఆనన్దస్య మీమాంసా. తత్ర లౌకిక ఆనన్దో బాహ్యాధ్యాత్మికసాధనసమ్పత్తినిమిత్త ఉత్కృష్టః- స ఏ

షన్నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మానన్దానుగమార్థం. అనేనహి ప్రసిద్ధేనానన్దేన వ్యావృత్తవిషయబుద్ధిగమ్య ఆనన్దోఽనుగన్తుం శక్యతే. లౌకికోఽప్యానన్దో బ్రహ్మానన్దస్యైవ మాత్రా. అవిద్యయా తిరస్క్రియమాణే విజ్ఞానే ఉత్కృష్యమాణాయాం చావిద్యాయాం బ్రహ్మాదిభిః కర్మవశాద్యథావిజ్ఞానం విషయాదిసాధనసమ్బన్ధవశాచ్చ విభావ్యమానశ్చ లోకేఽనవస్థితో లౌకికస్సమ్పద్యతే. స ఏవావిద్యాకామకర్మాపకర్షేణ మనుష్యగన్ధర్వాద్యుత్తరోత్తరభూమిష్వకామహతవిద్వచ్ఛ్రోత్రియప్రత్యక్షో విభావ్యతే శతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షేణ యావద్ధిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి. నిరస్తే త్వవిద్యాకృతే విషయవిషయివిభాగే విద్యయా స్వాభావికః పరిపూర్ణ ఏక ఆనన్దోఽద్వైతో భవతీత్యేతమర్థం విభావయిష్యన్నాహ- యువా- ప్రథమవయాః. (సాధుయువేతి) సాధుశ్చాసౌ యువా చేతి యూనో విశేషణం. యువాఽప్యసాధుర్భవతి- సాధురప్యయువా. అతో విశేషణం యువా స్యాత్సాధుయువేతి. ఆధ్యాయకః - అధీతవేదః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతమః. దృఢిష్ఠః- దృఢతమః. బలిష్ఠః- బలవత్తమః. ఏవమాధ్యాత్మికసాధనసంపన్నః. తస్యేయం పృథివీ- ఉర్వీ సర్వా విత్తస్య- విత్తేనోపభోగసాధనేన దృష్టార్థేనాదృష్టార్థేన చ కర్మసాధనేన సంపన్నా- పూర్ణా. రాజా- పృథివీపతిరిత్యర్థః. తస్య య ఆనన్దః- స ఏకో మానుషః - మనుష్యాణాం ప్రకృష్ట ఏక ఆనన్దః. మానుషానన్దాచ్ఛతగుణేనోత్కృష్టో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దో భవతి. మనుష్యాస్సన్తః కర్మవిద్యావిశేషాత్ గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః మనుష్యగన్ధర్వాః. తే హ్యన్తర్ధానాదిశక్తిసంపన్నాః సూక్ష్మకార్యకరణాః - తస్మాత్ప్రతిఘాతాల్పత్వం, తేషాం ద్వన్ద్వప్రతిఘాతశక్తిః, సాధనసమ్పత్తిశ్చ. తతోఽప్రతిహన్యమానస్య ప్రతీకారవతో మనుష్యగన్ధర్వస్యస్యాచ్చిత్తప్రసాదః. తత్ప్రసాదవిశేషాత్సుఖవిశేషాభివ్యక్తిః. ఏవం పూర్వస్యాః పూర్వస్యాః భూమేరుత్తరస్యాముత్తరస్యాం భూమౌ ప్రసాదవిశేషతః శతగుణేనానన్దోత్కర్ష ఉపపద్యతే. ప్రథమం త్వకామహతాగ్రహణం మనుష్యవిషయభోగకామానభిహతస్య శ్రోత్రియస్య మనుష్యానన్దాచ్ఛతగుణేనానన్దోత్కర్షో మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్యో వక్తవ్య ఇత్యేవమర్థం. సాధుయువాధ్యాయిక ఇతి - శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే గృహ్యేతే. తే హ్యవిశిష్టే సర్వత్ర. అకామహతత్వం తు విషయోత్కర్షాపకర్షతః సుఖోత్కర్షాపకర్షాయ విశిష్యతే. అతోఽకామహతగ్రహణం తద్విశేషతశ్శతగుణసుఖోత్కర్షోపలబ్ధేరకామహతత్వస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వవిధానార్థం. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. దేవగన్ధర్వాః - జాతిత ఏవ. చిరలోకలోకా ఇతి పితౄణాం విశేషణం. చిరకాలస్థాయీ లోకో యేషాం పితౄణాం- తే చిరలోకలోకాః. ఆజాన ఇతి దేవలోకః. తస్మిన్నాజానే జాతాః ఆజానజాః దేవాః - స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతాః. కర్మదేవాః - యే వైదికేన కర్మణా అగ్నిహోత్రాదినా కేవలేన దేవానపియన్తి. దేవా ఇతి త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః. ఇన్ద్రః- తేషాం స్వామీ. తస్యాచార్యో బృహస్పతిః. ప్రజాపతిః- విరాట్ త్రైలోక్యశరీరః. బ్రహ్మ సమష్టివ్యష్టిరూపః సంసారమణ్డలవ్యాపీ. యత్రైత ఆనన్దభేదాః ఏకతాం గచ్ఛన్తి - ధర్మశ్చ తన్నిమిత్తం జ్ఞానం చ తద్విషయమకామహతత్వం చ నిరతిశయం యత్ర- స ఏష హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ. తస్యైష ఆనన్దః శ్రోత్రియేణావృజినేనాకామహతేన చ సర్వతః ప్రత్యక్షముపలభ్యతే. తస్మాదేతాని త్రీణి సాధనానీత్యవగమ్యతే. తత్ర శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే నియతే- అకామహతత్వం తూత్కృష్యతే - ఇతి ప్రకృష్టసాధనతాఽవగమ్యతే. తస్యాకామహతత్వప్రకర్షతశ్చోపలభ్యమానశ్శ్రోత్రియప్రత్యక్షో బ్రహ్మణ ఆనన్దో యస్య పరమానన్దస్య మాత్రా- ఏకదేశః. *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. స ఏష ఆనన్దో యస్య మాత్రాస్సముద్రామ్భస ఇవ విప్రుషః ప్రవిభక్తా యత్రైకతాం గతాః- స ఏష పరమానన్దస్స్వాభావికః. అద్వైతత్వాదానన్దానన్దినోశ్చాఽవిభాగోఽత్ర. తదేతన్మీమాంసాఫలముపసంహ్రియతే (స యశ్చాయం పురుష ఇతి) గుహాయాం నిహితః పరమే వ్యోమ్న్యాకాశాదికార్యం సృష్ట్వా అన్నమయాన్తం తదేవానుప్రవిష్టస్స య ఇతి నిర్దిశ్యతే. కోఽసౌ. అయం పురుషే. (యశ్చాసావాదిత్యే) యః పరమ ఆనన్దః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో నిర్దిష్టః- యస్యైకదేశం బ్రహ్మాదీని భూతాని సుఖార్హాణ్యుపజీవన్తి- స యశ్చాసావాదిత్య ఇతి నిర్దిశ్యతే. స ఏకః - భిన్నప్రదేశస్థఘటాకాశాకాశైకత్వవత్. నను తన్నిర్దేశే స యశ్చాయం పురుష ఇతి అవిశేషతోఽధ్యాత్మం న యుక్తో నిర్దేశః. యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నితి తు యుక్తః- ప్రసిద్ధత్వాత్. న- పరాధికారాత్. పరో హ్యాత్మాఽత్రాధికృతః *అదృశ్యేఽనాత్మ్యే *భీషాస్మాద్వాతః పవతే *సైషాఽనన్దస్య మీమాంసేతి. న హ్యకస్మాదప్రకృతో యుక్తో నిర్దేష్టుం- పరమాత్మవిజ్ఞానం చ వివక్షితం- తస్మాత్పర ఏవ నిర్దిశ్యతే స ఏక ఇతి. నన్వానన్దస్య మీమాంసా ప్రక్రాన్తా- తస్యా అపి ఫలముపసంహర్తవ్యం- అభిన్నః స్వాభావిక ఆనన్దః పరమాత్మైవ- న విషయవిషయిసమ్బన్ధజనిత ఇతి. నను తదనురూప ఏవాయం నిర్దేశః స యశ్చాఽయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి భిన్నాధికరణస్థవిశేషోపమర్దేన. నన్వేవమప్యాదిత్యవిశేషగ్రహణమనర్థకం. నానర్థకం- ఉత్కర్షాపకర్షాపోహార్థత్వాత్. ద్వైతస్య హి యో మూర్తామూర్తలక్షణస్య పర ఉత్కర్షస్సవితర్యన్తర్గతః- స చేత్పురుషగతవిశేషోపమర్దేన పరమానన్దమపేక్ష్య సమో భవతి- న కశ్చిదుత్కర్షోఽపకర్షో వా తాం గతిం గతస్యేతి *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇత్యుపపన్నం. అస్తినాస్తీత్యనుప్రశ్నో వ్యాఖ్యాతః- కార్యరసలాభప్రాణనాభయప్రతిష్ఠాభయదర్శనోపపత్తిభ్యోఽస్త్యేవ తదాకాశాదికారణం బ్రహ్మేతి. అపాకృతోఽనుప్రశ్న ఏకః. ద్వావన్యావనుప్రశ్నౌ విద్వదవిదుషోర్బ్రహ్మప్రాప్త్యప్రాప్తివిషయౌ. తత్ర విద్వాన్ సమశ్నుతే- న సమశ్నుత ఇతి అనుప్రశ్నోఽన్త్యః- తదపాకరణాయోచ్యతే. మధ్యమోఽనుప్రశ్నోఽన్త్యాపాకరణాదేవాపాకృత ఇతి తదపాకరణాయ న యత్యతే. స యః కశ్చిదేవం - యథోక్తం బ్రహ్మోత్సృజ్యోత్కర్షాపకర్షమద్వైతం సత్యం జ్ఞానమనన్తమస్మీత్యేవం వేత్తీత్యేవం విత్. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాత్. స కిం. (అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య) దృష్టాదృష్టేష్టవిషయసముదాయో హ్యయం లోకః. తస్మాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- ప్రత్యావృత్త్య- నిరపేక్షో భూత్వా ఏతం - యథావ్యాఖ్యాతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి- విషయజాతమన్నమయాత్పిణ్డాత్మనో వ్యతిరిక్తం న పశ్యతి. సర్వం స్థూలభూతమన్నమయమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః. తతోఽభ్యన్తరమేతం ప్రాణమయం సర్వాన్నమయాత్మస్థమవిభక్తం. అథైతం మనోమయం. విజ్ఞానమయం. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి. అథాదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే. తత్రైతచ్చిన్త్యం- కోఽయమేవంవిత్ - కథం వా సఙ్క్రామతీతి. కిం పరస్మాదాత్మ

నోఽన్యస్సఙ్క్రమణకర్తా ప్రవిభక్తః- ఉతస ఏవేతి. కింతతః. యద్యన్యస్స్యాత్- శ్రుతివిరోధః *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేద *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీతి. అథ స ఏవానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి-కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిః. పరస్యైవచ సంసారిత్వంపరాభావో వా. యద్యుభయథా ప్రాప్తోదోషో నపరిహర్తుంశక్యతఇతి - వ్యర్థాచిన్తా. అథాన్యతరస్మిన్పక్షే దోషాప్రాప్తిః - తృతీయేవాఅదృష్టేపక్షే - సఏవశాస్త్రార్థఇతివ్యర్థైవచిన్తా. న- తన్నిర్ధారణార్థత్వాత్. సత్యం - ప్రాప్తోదోషోనశక్యఃపరిహర్తుం అన్యతరస్మింస్తృతీయేవాపక్షేఽదృష్టేఅవధృతేవ్యర్థాచిన్తాస్యాత్. నతుసోఽవధృతఇతితదవధారణార్థత్వాదర్థవత్యేవైషాచిన్తా. సత్యమర్థవతీచిన్తా - శాస్త్రార్థావధారణార్థత్వాత్. చిన్తయసిచత్వం- నతునిర్ణేష్యసి. కింననిర్ణేతవ్యమితివేదవచనం. న. కథంతర్హి. బహుప్రతిపక్షత్వాత్. ఏకత్వవాదీత్వం- వేదార్థపరత్వాత్. బహవోహినానాత్వవాదినోవేదబాహ్యాస్త్వత్ప్రతిపక్షాః- అతోమమాశఙ్కాననిర్ణేష్యసీతి. ఏతదేవమేస్వస్త్యయనం- యన్మామేకయోగిన మనేకయోగిబహుప్రతిపక్షమాత్థ. అతోజేష్యామిసర్వాన్ ఆరభేచచిన్తాం. సఏవతుస్యాత్- తద్భావస్యవివక్షితత్వాత్. తద్విజ్ఞానేనపరమాత్మభావోహ్యత్రవివక్షితః * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితి. నహ్యన్యస్యాన్యభావాపత్తిరుపపద్యతే. ననుతస్యాపితద్భావాపత్తిరనుపపన్నైవ. న- అవిద్యాకృతతాదాత్మ్యాపోహార్థత్వాత్. యేయంహి బ్రహ్మవిద్యయాస్వాత్మప్రాప్తిరుపదిశ్యతే - సాఽవిద్యాకృతస్యాన్నమయాదివిశేషాత్మనఃఆత్మత్వేనాధ్యారోపితస్యానాత్మనోఽపోహార్థా. కథమేవమర్థతాఽవగమ్యతే. విద్యామాత్రోపదేశాత్. విద్యాయాశ్చదృష్టంకార్యమవిద్యానివృత్తిః-తచ్చేహవిద్యామాత్రమాత్మప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యతే. మార్గవిజ్ఞానోపదేశవదితిచేత్. తదాత్మత్వేవిద్యామాత్రసాధనోపదేశోఽహేతుస్స్యాత్. కస్మాత్ దేశాన్తరప్రాప్తౌమార్గవిజ్ఞానోపదేశదర్శనాత్. నహిగ్రామఏవగన్తాఇతిచేన్న - వైధర్మ్యాత్. తత్రహిగ్రామవిషయంవిజ్ఞానంనోపదిశ్యతే-తత్ప్రాప్తిమార్గవిషయమేవోపదిశ్యతేవిజ్ఞానం. నతథేహబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణసాధనాన్తరవిషయంవిజ్ఞానముపదిశ్యతే. ఉక్తకర్మాదిసాధనాపేక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానంపరప్రాప్తౌసాధనముపదిశ్యతఇతిచేన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్యేత్యాదినాప్రత్యుక్తత్వాత్. శ్రుతిశ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి కార్యస్యతదాత్మత్వందర్శయతి. అభయప్రతిష్ఠోపపత్తేశ్చ యదిహివిద్వాన్స్వాత్మనోఽన్యన్నపశ్యతి - తతః *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇతి స్యాత్- భయహేతోఃపరస్యాన్యస్యాభావాత్. అన్యస్యచావిద్యాకల్పితత్వేనవిద్యయాఽవస్తుత్వదర్శనోపపత్తిః. తద్ధిద్వితీయస్యచన్ద్రస్యాసత్త్వం- యదతైమిరికేణచక్షుష్మతానగృహ్యతే. నైవంనగృహ్యతఇతిచేన్న- సుషుప్తసమాహితయోరగ్రహణాత్. సుషుప్తేఽగ్రహణమన్యాసక్తవదితిచేన్న- సర్వాగ్రహణాత్. జాగ్రత్స్వప్నయోరన్యస్యగ్రహణాత్సత్త్వమేవేతిచేన్న- అవిద్యాకృతత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నయోః. యదన్యగ్రహణంజాగ్రత్స్వప్నయోః- తదవిద్యాకృతం-అవిద్యాఽభావేఅభావాత్. సుషుప్తేఅగ్రహణమప్యవిద్యాకృతమితిచేన్న- స్వాభావికత్వాత్. ద్రవ్యస్యహితత్త్వమవిక్రియా- పరానపేక్షత్వాత్. విక్రియానతత్త్వం - పరాపేక్షత్వాత్. నహికారకాపేక్షంవస్తునస్తత్త్వం. సతోవిశేషఃకారకాపేక్షః- విశేషశ్చవిక్రియా. జాగ్రత్స్వప్నయోశ్చగ్రహణంవిశేషః. యద్ధియస్యనాన్యాపేక్షంస్వరూపం- తత్తస్యతత్త్వం. యదన్యాపేక్షం- నతత్తత్త్వం- అన్యాభావేఅభావాత్. తస్మాత్స్వాభావికత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నవన్నసుషుప్తేవిశేషః. యేషాంపునరీశ్వరోఽన్యఆత్మనః- కార్యంచాన్యత్-తేషాంభయానివృత్తిః-భయస్యాన్యనిమిత్తత్వాత్. సతోన్యస్యాత్మహానానుపపత్తేః. నచాసతఆత్మలాభః. సాపేక్షస్యాన్యస్యభయహేతుత్వమితిచేన్న- తస్యాపితుల్యత్వాత్. యద్ధర్మాద్యనుసహాయీభూతంనిత్యమనిత్యంవానిమిత్తమపేక్ష్యాన్యద్భయకారణంస్యాత్ - తస్యాపితథాభూతస్యాత్మహానాభావాద్భయానివృత్తిః. ఆత్మహానేవాసదసతోరితరేతరాపత్తౌసర్వత్రానాశ్వాసఏవ. ఏకత్వపక్షేపునస్సనిమిత్తస్యసంసారస్యావిద్యాకల్పితత్వాదదోషః. తైమిరికదృష్టస్యహిద్వితీయచన్ద్రస్యనాత్మలాభోనాశోవాస్తి. విద్యావిద్యయోస్తద్ధర్మత్వమితిచేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్. వివేకావివేకౌరూపాదివత్ప్రత్యక్షావుపలభ్యేతేఅన్తఃకరణస్థౌ. నహిరూపస్యప్రత్యక్షస్యసతోద్రష్టృధర్మత్వం. అవిద్యాచస్వానుభవేననిరూప్యతే-మూఢోఽహం- అవివిక్తంమమవిజ్ఞానమితి. తథావిద్యావివేకోఽనుభూయతే. ఉపదిశన్తిచాన్యేభ్యఆత్మనావిద్యాంబుధాః. తథాచాన్యేఽవధారయన్తి. తస్మాన్నామరూపపక్షస్యైవ విద్యావిద్యే. నామరూపేచనాత్మధర్మౌ- *నామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తేచపునర్నామరూపేసవితర్యహోరాత్రేఇవకల్పితే- నపరమార్థతోవిద్యమానే. అభేదేఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీతికర్మకర్తృత్వానుపపత్తిరితిచేన్న- విజ్ఞానమాత్రత్వాత్సంక్రమణస్య. నజలూకాదివత్సంక్రమణమిహోపదిశ్యతే. కింతర్హి. విజ్ఞానమాత్రంసంక్రమణశ్రుతేరర్థః. ననుముఖ్యమేవసంక్రమణంశ్రూయతేఉపసంక్రామతీతిచేన్న- అన్నమయేఅదర్శనాత్. నముఖ్యమేవసంక్రమణం. నహ్యన్నమయముపసంక్రామతోబాహ్యాదస్మాల్లోకాజ్జలూకావత్సంక్రమణందృశ్యతే- అన్యథావా. మనోమయస్యబహిర్నిర్గతస్యవిజ్ఞానమయస్యవాపునఃప్రత్యావృత్త్యాత్మసంక్రమణమితిచేన్న- స్వాత్మనిక్రియావిరోధాత్. అన్యోఽన్నమయముపసంక్రామతీతిప్రకృత్యమనోమయోవిజ్ఞానమయోవాస్వాత్మానమేవోపసంక్రామతీతివిరోధస్స్యాత్. తథానానన్దమయస్యాత్మసంక్రమణముపపద్యతే. తస్మాన్నప్రాప్తిస్సంక్రమణం, నాప్యన్నమయాదీనామన్యతమకర్తృకం,. పారిశేష్యాదన్నమయాద్యానన్దమయాన్తాత్మవ్యతిరిక్తకర్తృకంజ్ఞానమాత్రంచసంక్రమణముపపద్యతే. జ్ఞానమాత్రత్వేచ ఆనన్దమయాన్తస్థస్యైవసర్వాన్తరస్యాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యంసృష్ట్వాఅనుప్రవిష్టస్యహృదయగుహాభిసంబన్ధాదన్నమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మవిభ్రమస్సంక్రమణాత్మక వివేకజ్ఞానోత్పత్త్యావినశ్యతి. తదేతస్మిన్నవిద్యావిభ్రమనాశేసంక్రమణశబ్దఉపచర్యతే. నహ్యన్యథాసర్వగతస్యాత్మనస్సంక్రమణముపపద్యతే. వస్త్వన్తరాభావాచ్చ. నచ స్వాత్మనఏవసంక్రమణం. నహిజలూకాస్వాత్మానమేవసంక్రామతి. తస్మాత్ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతియథోక్తలక్షణాత్మప్రతిపత్త్యర్థమేవ బహుభవనసర్గప్రవేశరసలాభాభయసంక్రమణాదిపరికల్ప్యతే ఆత్మన్యేవబ్రహ్మణిసంవ్యవహారవిషయే. నతు పరమార్థతోనిర్వికల్పేబ్రహ్మణికశ్చిద

పివికల్పఉపపద్యతే. తమేతంనిర్వికల్పమాత్మానమేవం క్రమేణోపసంక్రమ్య- విదిత్వానబిభేతికుతశ్చన-అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇతితస్మిన్నర్థేశ్లోకోభవతి. సర్వస్యైవాస్య ప్రకరణస్యఆనన్దవల్ల్యర్థస్యసఙ్క్షేపతఃప్రకాశనాయఏషమన్త్రోభవతి. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— తచ్చాభయకారణంబ్రహ్మానన్దముక్తం *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదితి. అత్రానన్దశ్చలోకజన్యఃప్రసిద్ధః- తతోవిచారమారభతే (తస్యాస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మానన్దస్యచేన్మీమాంసాప్రస్తుతా- కిమర్థస్తర్హిసార్వభౌమానన్దాద్యుపన్యాసః- తత్రాహ (తత్రలౌకికఇత్యాదినా) లౌకికఆనన్దఃక్వచిత్కాష్ఠాంప్రాప్తః- సాతిశయత్వాత్-పరమాణువదితిబ్రహ్మానన్దానుమానార్థోలౌకికోపన్యాసఇత్యర్థః. విషయేభ్యోవ్యావృత్తాఃవ్యావృత్తవిషయాఃఅవిషయబ్రహ్మైకత్వదర్శినః. తద్బుద్ధిగోచరాఇత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణబ్రహ్మానన్దానుగమమాహ (లౌకికోపీత్యాదినా) మనుష్యగన్ధర్వానన్దస్యోత్కృష్టత్వేనిమిత్తమాహ (తేహ్యన్తర్ధానాదీతి) ప్రథమమకామహతాగ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రథమమితి) యదిప్రథమమ్ ... ఏవాకామహతోఽపేక్ష్యేత- తదాతస్యైవసార్వభౌమానన్దేనతుల్యఆనన్దఃస్యాత్. తదాచవ్యాఘాతోభవేత్ మానుషానన్దనిస్స్పృహోయోమానుషానన్దభాగనాగీచేతి. తతోమనుష్యగన్ధర్వానన్దేనతుల్యమానన్దం తస్యదర్శయితుంప్రాగుపర్యాయేతదగ్రహణమిత్యర్థః. అవృజినత్వం - అపాపత్వం. యథోక్తకారిత్వం. తత్సాధనసామర్థ్యలఇత్యర్థః (దేవాస్త్రయస్త్రింశత్) అష్టౌవసవః, ఏకాదశరుద్రాః, ద్వాదశాదిత్యాః, ఇన్ద్రః, ప్రజాపతిశ్చేతి. యదర్థంమీమాంసాఆరబ్ధా-తస్యనిరతిశయానన్దస్యనిష్ఠావాక్యతాత్పర్యందర్శయితుమాహ (తస్యాకామహతత్వేతి) తస్యబ్రహ్మణోహిరణ్యగర్భస్యానన్దస్తమపాసకప్రత్యక్షోయస్యమాత్రా- సఏషపరమానన్దఃస్వాభావికఇతిసంబన్ధః. హిరణ్యగర్భానన్దస్యమాత్రాత్వేశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (ఏతస్యైవేతి) నకేవలంహిరణ్యగర్భానన్దఏవమాత్రా - యశ్చప్రాగుక్తస్సార్వభౌమాద్యానన్దః - సఏషయస్యమాత్రా ప్రవిభక్తానానాత్వమాపన్నాసతీయత్రనిరతిశయానన్దఏకతాంగతేతియోజనా. అకామహతప్రత్యక్షత్వాభిధానాద్వేదప్రాప్తింనిరస్యతి (ఆనన్దానన్దినోశ్చేతి) ప్రత్యక్షత్వాభిధానమజ్ఞానసంశయాదివ్యవధానాభావాభిప్రాయం- నతువిషయవిషయిభావాభిప్రాయం - దృశ్యేఽనాత్మ్యే *ఉదరమన్తరంకురుతఇత్యాదినానిషేధాదిత్యర్థః. మీమాంసయానిరతిశయానన్దంబ్రహ్మేతినిర్ధారితం - తస్యాకామహతప్రత్యక్షత్వాభిధానాదభేదసిద్ధిః. సహిపరానన్దఃపరస్యప్రత్యక్షోభవతి. తస్మాన్నిరతిశయానన్దబ్రహ్మైకత్వంజీవస్య * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రాన్తంమీమాంసయాచసిద్ధముపసంహ్రియతఇత్యర్థః. ఆదిత్యగ్రహణస్యానిర్దైనికోపాధ్యుపలక్షణార్థస్యానివక్షితత్వందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (సన్వితి) *యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్పురుషఇత్యాదౌశ్రుత్యన్తరేమణ్డలస్థదక్షిణాక్షిస్థైక్యస్యప్రసిద్ధత్వాదిహాప్యాదిత్యస్థైక్యస్యదైవతవిశేషణాక్షిగ్రహణంయుక్తమిత్యర్థః. అధ్యాత్మమధిదైవతంచలిఙ్గాత్మోపాసనవివక్షాయాంతథాస్యాత్ - నైతదస్యవివక్షితమిత్యాహ (నపరేతి) యఏవంవిద్వాన్నిరతిశయానన్దఉత్కృష్టోపాధౌప్రతిబిమ్బితః- సఏవనికృష్టోపాధౌశరీరాణ్యాదిమతిపురుషేప్రతిబిమ్బితఇతిపరమానన్దమపేక్ష్యసమత్వంనిర్దిష్టయోస్స్వభావైక్యంచవివక్షితమిత్యర్థః. వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్తినాస్తీతి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచారమర్హతి- అత్రచకస్మిన్నర్థేకోదోషః- కోవాలాభఇత్యాహ (కింతతఇతి) ఉభయత్రానుపపత్తింసంశయకారణమాహ (యద్యన్యస్స్యాదితి) చోద్యముఖేనసంశయవ్యావృత్తింప్రయోజనమాహ (యద్యుభయథేత్యాదినా) ఏతదేవమమవిచారారమ్భకస్యస్వన్యయనం- కల్యాణం. యస్మాద్విత్వాదిసంత్వమాత్మ- బ్రూమః. అప్రతిపన్నవస్తువాదిత్వాదనేకల్పనాదినో, ప్యేకస్యవస్తునస్సమ్యక్తత్త్వాదనేకవస్తువాదినశ్చ. బహవఃప్రతిపక్షాస్సన్తిమమేత్యర్థతోపికల్యాణం- అనేకత్వస్యాఽన్యోన్యాశ్రయాదిదోషదుష్టత్వాత్, పూర్వపక్షనిరాకరణేనసిద్ధాన్తోపపత్తేశ్చేత్యర్థః. విచారారమ్భముపపాద్యసిద్ధాన్తముపక్రమతే (సఏవతుస్యాదితి) ఔపాధికభేదభిన్నోప్యేవంవిత్స ఏవపరఏవస్యాదిత్యర్థః. అవిద్యాధ్యారోపితాబ్రహ్మత్వవ్యావృత్తిరేవబ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతిఫలవాక్యస్యైవముద్ధతాకథమవగమ్యతే-సపునరప్రాప్తప్రాప్తిరిత్యాహ (కథమితి) పరిహారః (విద్యామాత్రేతి) అస్యథావ్యుపపత్తింశఙ్కతే (మాత్రైతి) గన్తుస్స్వతోగ్రామత్వాభావేఽపియథామార్గజ్ఞానోపదేశస్సార్థకః-తథాజీవస్యస్వతోబ్రహ్మత్వాభావేఽపిన్యాసదేశః- అధ్యాసద్వారేణబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాదిత్యర్థః. త్వంగ్రామోఽసీతినహ్యుపదేశః - అత్రాభేదోపదేశఃప్రతీయతే - అతఉపదేశస్యవిషమ్యాన్నదృష్టాన్తోయుక్తఇత్యాహ (నవైధర్మ్యాదితి) యదివిదుషఃస్వకాలాంచన్యఈశ్వరోభయహేతుర్నాస్తి- కాంచిద్గచ్ఛేద్వ్యతిరిక్తేశ్వరదర్శనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యచేతి) కల్పితభేదవిశిష్టరూపేణేశ్వరస్యానిద్యాకృతత్వేమిథ్యాత్వేసతివిద్యయాతత్రావస్తుత్వదర్శనముపపద్యతే- ఈశ్వరోపప్రశాస్తేతిమిథ్యైతత్ - యతస్తస్యపుమస్త్రైకాల్యసమేపరమార్థమితివిద్వద్దృష్ట్యావిశిష్టస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. దృష్టాన్తవైషమ్యంశఙ్కతే (నైవమితి) యథాచన్ద్రైకత్వదర్శనాద్ద్వితీయశ్చన్ద్రోనగృహ్యతే - నైవంబ్రహ్మవిదాగృహ్యతేవ్యతిరిక్తేశ్వరః - ప్రతినియతప్రపఞ్చావభాసస్యభోజనాదిప్రవృత్త్యనుపపత్త్యాజీవన్ముక్తస్యాప్యభ్యుపగమాత్, తత్ప్రపఞ్చనియమస్యచేశ్వరాధీనత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః. యద్యపిజాగరేవ్యతిరిక్తానాత్మదర్శనంవిదుషః - తథాపినతద్భయకారణం. నహిమాయావీస్వవిరచితవ్యాఘ్రాభాసాద్బిభేతి. అవిదుషోపివ్యతిరేకదర్శనంనభయకారణమిత్యాహ (నసుషుప్తేతి) సుషుప్తేవ్యతిరేకాగ్రహణమసత్త్వసాధకంనభవతీత్యాహ (సుషుప్తఇతి) యథాఽక్షకారణాభావాన్నక్తమనస్కతయాతద్వ్యతిరిక్తంవిద్యమానమపినపశ్యతి- తథాసుషుప్తేపినిద్రాసుఖాసక్తతయాసదపిద్వితీయంనపశ్యతి- నత్వభావాదిత్యర్థః. అన్యాసక్తస్యతద్వ్యతిరిక్తాదర్శనేపితద్దర్శనమివాస్తి- సుషుప్తేపినకించిదజ్ఞాసిషమితిప్రత్యయాత్, తత్సుఖస్యాస్యాత్మతాదాత్మ్య, దజ్ఞానస్యచవ్యతిరిక్తత్వానిర్వచనాత్, దతస్తాత్త్వికద్వితీయాభావాదేవాగ్రహణమిత్యాహ (నసర్వాగ్రహణాదితి) సుషుప్తేభేదానుపలబ్ధ్యాదసత్త్వం - తర్హిజాగ్రత్స్వప్నయోరుపలబ్ధ్యాద్వైతస్యసత్త్వంకింనస్యా

దిత్యాహ (జాగ్రదితి) అనాత్మాదావాత్మత్వాదిబుద్ధిరవిద్యా - తద్బాధేపి వద్వైతోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిమాత్రం న సత్త్వసాధకం- అన్యథా శుక్తి
రూప్యాదేరపి సత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నావిద్యేతి) పూర్వవాద్యాహ (సుషుప్త ఇతి) సుషుప్తే ద్వితీయస్యాగ్రహణమపి లయరూపావిద్యాకృతం-
న తు భేదాభావనిబన్ధనం- అతో యదుక్తం సుషుప్తే సర్వాశ్రకబ్రహ్మభూతో జీవః స్వవ్యతిరిక్తమభావాదేవ న పశ్యతి తేన వసదిత్యర్థః. సతోపి ద్వితీయస్యావి
ద్యావశాదగ్రహణమితి కోర్థః. కిం గ్రహణప్రాగభావో జాయతే- ఉతాప్రకాశారోపః - కింవాఽగ్రహణాకారావికృతస్వరూపావస్థానం నాద్యః-
ప్రాగభావస్యానాదిత్వాభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- పరైర్ద్వితీయస్యాస్వప్రకాశతాస్వాభావ్యాభ్యుపగమేనాప్రకాశారోపానభ్యుపగమాత్, అప్ర
కాశారోపే చ సర్వస్యస్వప్రకాశబ్రహ్మాత్మతాయా అభ్యుపగన్తవ్యత్వేనాస్మత్సమీహితసిద్ధిప్రసఙ్గాత్,. న తృతీయ ఇత్యాహ (నస్వాభావికత్వాదితి)
అవికృతస్వరూపావస్థానం నావిద్యాకార్యం - అనాగన్తుకత్వాదిత్యర్థః. ఏతత్ స్ఫుటయతి (ద్రవ్యస్య హీత్యాదినా) సన్మాత్రం ద్రవ్యముచ్యతే
స్వాతన్త్ర్యసిద్ధ్యభిప్రాయేణ. న వైశేషికాభిప్రాయేణ క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణం ద్రవ్యం- మానాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. (అవిక్రియేతి)
విక్రియాఽభావోపలక్ష్యం స్వరూపం - అనపేక్షసిద్ధిత్వాదిత్యర్థః గ్రహణాదిర్విక్రియా న స్వాభావికీ - పరాపేక్షత్వాత్. స్ఫటికలౌహిత్యవదిత్యర్థః
యదుక్తమనపేక్షసిద్ధిత్వాదవిక్రియత్వమితి తత్ స్ఫుటయతి (యద్ధీతి) ఏవం స్వమతే చిత్సత్తావ్యతిరిక్తేశ్వరస్య భయహేతోరభావాదభయం విదుషః సి
ద్ధ్యతీత్యుపపాద్య ద్వైతిపక్షే తదసమ్భవమాహ (యేషామితి) సతోఽన్యస్య స్వరూపేణాస్తిత్వే నష్టిరూపాభావోత్ ధ్వంసః- వ్యాహతా తదవస్థానాచ్చ తత
ర్భ్యసత ఏవ భయస్యోత్పాదేఽభయప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న చాసత ఇతి) వ్యతిరిక్తేశ్వరస్యాసత్తామాత్రేణ న భయహేతుత్వం - కింతు ప్రాణి
కృతధర్మాద్యపేక్షస్య తు తదభావాదభయం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య నైతత్సాక్ష్యేన వాచ్యం- అధర్మాదేరపి సతస్సైనాత్మన్యాసత్త్వానఙ్గీకారాత్. నైయాయి
కాదిమతేపి సతి హేతౌ కార్యాత్యన్తాభావస్య దురవధారణత్వాత్తేనాపి న వాచ్యమిత్యాహ (న తస్యాపీతి) కించ - సచ్చేదసత్త్వమాపద్యతే అధర్మాది
కం- తర్హి ఆశ్మన్యపి కః ప్రత్యాశః- తస్మాత్స్వభావవైపరీత్యం సతోఽసత్త్వగమనం కస్యాపి మతే న ఘటత ఇత్యాహ (సదసతోరితి) స్వమతం నిగమయ
తి (ఏకత్వపక్ష ఇతి) అవిద్యాకల్పితం భయం విద్వాన్ నివర్తత ఇతి వదతో విద్యావిద్యయోరాత్మధర్మత్వమిష్టం- తతో ధర్మిత్వాదవినాశరూపవికారి
త్వమనిత్యత్వం చ ప్రసజ్యేతేతి శఙ్క్యతే (విద్యావిద్యయోరితి) కల్పితయోర్విద్యావిద్యయోరాత్మనిభయాభయహేతుత్వసమ్భవాన్నాత్మధర్మత్వే ప్ర
మాణమస్తి- ప్రత్యుత వేద్యత్వాద్రూపాదివదాత్మధర్మత్వం నాస్తీత్యనుమాతుం శక్యత ఇత్యాహ (న ప్రత్యక్షత్వాదితి) చిన్మాత్రతన్త్రా అనాదిరని
ర్వాచ్యాఽవిద్యాఽన్తఃకరణరూపేణ పరిణమతే- తచ్చాన్తఃకరణం తామససాత్త్వికావస్థాభేదేన భ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానాకారేణ పరిణమతే- తస్మిన్ ప్రతిబి
మ్బితశ్చిద్ధాతుః స్వోపాధిధర్మైస్సైవ భ్రాన్తః సమ్యగ్దర్శీతి చ వ్యవహ్రియతే- న తత్త్వతో విద్యావిద్యావత్త్వమిత్యాహ (తే చ పునరితి) ఉక్తన్యాయేన బ్రహ్మ
విత్తతో బ్రహ్మాభిన్న ఇత్యుక్తం. తత్ర పరోక్తముద్భావ్య నిరస్యతి (అభేద ఇత్యాదినా) నానన్దమయః పరమాత్మా, న చ తత్ర ప్రవేశః సంక్రమణం,- కిం
త్వవిషయబ్రహ్మైక్యతాజ్ఞానేనానన్దమయస్యాత్మతయా భ్రాన్తిగృహీతస్యాతిక్రమణం బాధోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః. (అన్యథా వేతి) సిద్ధేపక్షే ప్ర
వేశవద్వేత్యర్థః. యద్యప్యన్నమయే ముఖ్యం సఙ్క్రమణం న సంభవతి- తథాపి మనోబుద్ధ్యోర్బహిర్విషయే ప్రవృత్తయోస్తతో వ్యావృత్తస్వరూపేఽవస్థా
నం సఙ్క్రమణం దృష్టం- తథా దుఃఖిన ఆనన్దమయస్య స్వరూపేఽవస్థానం సంక్రమణం భవిష్యతీత్యాహ (మనోమయస్యేతి) స్వరూపావస్థానస్యానాగన్తుక
త్వాత్ప్రక్రమవిరోధాచ్చ న తన్ముఖ్యసంక్రమణమిత్యాహ (నేతి) జ్ఞానమాత్రత్వే వా సంక్రమణస్య కిం ఫలమిత్యత ఆహ (జ్ఞానమాత్రత్వే చేతి) ము
ఖ్యాసంభవే గౌణార్థగ్రహణం న్యాయ్యమేవ- అతోఽధిష్ఠానయాథాత్మ్యప్రతిషేధవిశిష్టస్యాధ్యస్తస్య బాధనమేవ సఙ్క్రమణం ఫలతీతి భావః. ఇతశ్చ తన్ము
ఖ్యం సంక్రమణమన్వేషణీయమిత్యాహ (వస్త్వన్తరాభావాచ్చేతి) సంక్రమణస్యౌపచారికత్వం వ్యాఖ్యాయ ప్రకరణస్య మహాతాత్పర్యముపసంహ
రచ్ఛలేనాహ (తస్మాదితి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

౮౦.— (భీషాస్మాదితి) అగ్నీన్ద్రసూర్యప్రముఖాస్సర్వేపి దేవప్రవరాః పరమాత్మశాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి భీత్యా స్వస్వకర్మసు
జాగరూకా భవన్తి. అతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కృత్స్నమపి పదం దుఃఖోదర్కత్వాదనర్థరూపమేవ. అతశ్చ తాదృశపదకామనయా మననవిచ్ఛేదస్యాత్యన్త
భయావహత్వాత్ తతో న భయం కించిదస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవేదనస్య జగత్కారణత్వాదౌపయిక సార్వజ్ఞ్యాదిగుణవిశిష్టవిషయకత్వం అవిచ్ఛిన్నత్వం
చ నిధాయ ప్రాప్యస్యానన్దమయస్య బ్రహ్మణః ఆనన్దమయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం ఆనన్దప్రాచుర్యం దర్శయతి (సైషేతి) వక్ష్యమాణ ఆనన్దవిషయక
విచారో భవతీత్యర్థః. (యువేత్యాది) అత్ర వ్యాసార్యాః *సాధుయువాధ్యాయకః- సాధు- యథావిధి. సమ్యక్సంప్రదాయసిద్ధతయా స్వర
వర్ణాదిభ్రంశరహితం వా. యువశబ్దేన ప్రత్యగ్రత్వం వివక్షితం. అవిస్మరణాన్నిత్యం నవం యథా భవతి తథాధ్యయనవానిత్యర్థః. యద్వా- స్వసమవయస్కా
నాం సర్వేషామధ్యాయకః- అధ్యాపకః. తదధికజ్ఞాన ఇత్యర్థః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతరక్రియః. యద్వా- అశనక్షమః. అరోగ ఇత్యర్థః. యద్వా - ఆశీ
ర్వాచవిషయభూతః. సర్వానురఞ్జక ఇత్యర్థః. *సర్వాన్ దేవాన్నమస్యన్తీతివత్. బలిష్ఠః- మనోబలవాన్. ద్రఢిష్ఠ ఇతి శరీరబలస్యోక్తత్వాత్. యద్వా-
ద్రఢిష్ఠః- దృఢతరః. నత్వవ్యవస్థితస్వభావ ఇత్యర్థః. బలిష్ఠః- శరీరమానససర్వవిధబలవాన్. విత్తస్య పూర్ణా- విత్తేన పూర్ణా. *పూరణగుణసుహితార్థ
తిష్ఠన్త్యాఅనుశాసనాత్. ఏవం గుణసముదాయం విభూతిపౌష్కల్యం చోక్త్వా స ఏకో మానుష ఆనన్ద ఇతి శ్రుత్యా తస్యైవానన్దత్వముక్తం. న చ జ్ఞానభస్య
స్య గుణవిభూత్యాదేః కథమానన్దత్వమితి శఙ్క్యం- అనుకూలత్వం హ్యానన్దత్వం. తచ్చ స్వతపివేష్టత్వం. తచ్చ గుణవిభూత్యోరపి సంభవతి, తద్విషయజ్ఞా

మనుష్యానన్దపర్యాయే శ్రోత్రియస్యేత్యాదివాక్యం శాఙ్కరపాఠే నాస్తి.

నస్యాప్యనుకూలత్వం విషయానుకూలత్వప్రయుక్తమేవేత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం. అత్ర శ్రుతిస్వారస్యాత్ గుణవిభూత్యోరేవానన్దత్వం. శ్రోత్రియః- బ్రహ్మనిష్ఠః. అకామహతః- సమస్తసాంసారికభోగానుపహతః. అతో ముక్త ఉచ్యత ఇత్యుక్తం. ఏవం చ యయవత్వపృథగాత్రత్వసౌన్దర్యజ్ఞానబలైశ్వర్యాదయః సంభూయ యత్ర భవన్తి- స ఏకో మానుష ఆనన్దః. అకామహత శ్రోత్రియస్య ముక్తస్యాపి స ఆనన్దోఽస్తి - ముక్తస్య సర్వానన్దానుభవశాలిత్వాత్ తత్ర మానుషానన్దస్యాన్తర్గతత్వాదితి భావః (తే యే శతమిత్యాది) యో మనుష్య ఏవ సన్ కర్మవిశేషేణ విద్యావిశేషేణ వా అన్తర్ధానాదిశక్త్యతిశయ గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః- తే మనుష్యగన్ధర్వాః. అన్తరిక్షలోకవాసినో దేవగన్ధర్వాః. చిరకాలస్థాయీ లోకః చిరలోకః. చిరలోకో లోకో యేషాం- తే చిరలోకలోకాః పితరః. ఆజానః - దేవలోకః. తత్ర జాతాః ఆజానజాః. స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతా ఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రాదికర్మణా అగ్న్యాదిసాయుజ్యం ప్రాప్తాః కర్మదేవాః. దేవాస్తు - వసురుద్రాదయః త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః ఇన్ద్రబృహస్పతీ- ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. నతు దక్షాదయః- ఏకవచనశ్రవణాత్. (తే యే శతం ప్రజాపతేరితి) అత్ర బ్రహ్మశబ్దః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృతబ్రహ్మపరః. న చ బ్రహ్మానన్దస్య తే యే శతమితి పరిచ్ఛిన్నత్వం కథమితి శఙ్క్యం- క్షణాత్ సహస్రాణి యోజనాని గచ్ఛతి రవిః ఇషువత్ గచ్ఛతి సవితేతి ఇషుసామ్యప్రతిపాదకవచనస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరత్వవత్ తే యే శతమితి వాక్యస్యాపి చతుర్ముఖానన్దాదాధిక్యమాత్రపరత్వేన శతగుణితచతుర్ముఖానన్దాన్న్యూనానధికత్వపరత్వాభావాత్. ఏవంభూత ఆనన్దమయః *యో వేద నిహితం గుహాయామితి హృదయగుహానిహితత్వేన ఉపాస్యమానః కీదృశవిగ్రహవిశేషవిశిష్టః- కో వా దేవతావిశేష ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (స యశ్చాయమితి) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుః హిరణ్యకేశః ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామేతి ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తికమనీయవిగ్రహయుక్తో యః పుణ్డరీకాక్షః - స ఏవ హృదయగుహాన్తర్విజ్ఞానమయాచ్చాన్తరః. తతశ్చ పుణ్డరీకాక్షత్వాదివిగ్రహోపేతో నారాయణ ఏవేత్యర్థః. తతశ్చ తాదృశవిగ్రహవిశిష్టత్వేన హృదయగుహాన్తర్నో ధ్యాసంకర్తవ్యమితి ఫలితార్థః. అత్ర *స చ్చ త్యచ్చాభవదితి చిదచిచ్ఛరీరకత్వేనానుసన్ధానముక్తం. *సత్యం జ్ఞానమితి స్వరూపేణానుసన్ధానముక్తం. తచ్చ స్వరూపేణానుసన్ధానం ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తిపుణ్డరీకాక్షత్వవిశిష్టతయా చోక్తం భవతి. *జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా *తదిదం త్రివిధం బ్రహ్మానుసన్ధానం ప్రకరణాన్తరేష్వప్యాశ్రితం- సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు స్వరూపేణానుసన్ధానం, తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవదితి భోక్తృశరీరకతయా భోగ్యభోగోపకరణశరీరకతయా చానుసన్ధాన మిత్యుక్తం. ఏవమస్య ప్రాప్యత్వోపయుక్తముక్త్వా *ఉతావిద్వానముం లోకమిత్యాదినోపక్షిప్తానాం ప్రశ్నానాముత్తరమాహ (స య ఏవమితి) అత్ర య ఏవంవిత్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యేత్యనేన సర్వేషాం బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిమార్గ ఉక్తో భవతి. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి- ముక్తిదశాయాం జీవబ్రహ్మణోరుపాస్యోపాసకయోర్భోగ్యభోక్తృభావప్రతిపాదనాన్ముక్తౌ బ్రహ్మైక్యపక్షో నిరస్తో భవతి. ఏతమన్నమయమిత్యాదిపఞ్చస్వపి పర్యాయేష్వేతచ్ఛబ్దః పరమాత్మపరః. అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయశబ్దాః తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాః. అత్ర వ్యాసార్యైః *సర్వోఽపి విద్వాన్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యాన్నమయాదిసమష్టివ్యష్టివిభూతికం నిరతిశయానన్దం పరమాత్మానం భోగ్యభూతం భోక్తా సన్ననుభవతీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతీత్యుక్తం. *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతీత్యుక్తార్థే సాక్షిత్వేన శ్లోకం పఠతి (తదపీతి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఉ.— యతో వాచో నివర్తన్తే। అప్రాప్య మనసా సహ। ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్। న బిభేతి కుతశ్చనేతి। ఏతꣳ హ వావ న తపతి। కిమహꣳ సాధు నాకరవం। కిమహం పాపమకరవమితి। స య ఏవం విద్వానేతే ఆత్మానꣳ స్పృణుతే। ఉభే హ్యేవైష ఏతే ఆత్మానꣳ స్పృణుతే। య ఏవం వేద॥౧॥ ఇత్యుపనిషత్॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇత్యానన్దవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

బ్రహ్మవిదిదమయమిదమేకవిꣳశతిరన్నాదన్నరసమయాదన్యాత్ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఆకాశః పృథివీ పుచ్ఛꣳ షడ్విꣳశతిః ప్రాణం యజుర్ఋగ్ యజుస్సామాదేశోఽథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ద్వావిꣳశతిర్యతశ్శ్రద్ధర్తꣳ సత్యం యోగో మహ ఇత్యష్టాదశ విజ్ఞానం ప్రియం మోదః ప్రమోద ఆనన్దో బ్రహ్మ పుచ్ఛం ద్వావిꣳశతిరసన్నేవాథాష్టావిꣳశతిరసత్ షోడశ భీషాస్మాన్మానుషో మనుష్యగన్ధర్వాణాం దేవగన్ధర్వాణాం పితౄణాం చిరలోకలోకానామాజానజానాం కర్మదేవానాం యే కర్మణా దేవానామిన్ద్రస్య బృహస్పతేః ప్రజాపతేర్బ్రహ్మణః స యశ్చ సఙ్క్రామత్యేకపఞ్చాశద్యతః కుతశ్చనైతమేకాదశ నవ.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— యతః - యస్మాన్నిర్వికల్పాద్యథోక్తలక్షణాదద్వయాదానన్దాదాత్మనో వాచః - అభిధానాని ద్రవ్యాదిసవికల్పవస్తువిషయాణి వస్తుసామాన్యాన్నిర్వికల్పేఽద్వయేఽపి బ్రహ్మణి ప్రయోక్తృభిః ప్రకాశనాయ ప్రయుజ్యమానాని అప్రాప్య - అప్రకాశ్యైవ నివర్తన్తే - స్వసామర్థ్యాద్ధీయన్తే. మన ఇతి- ప్రత్యయః. విజ్ఞానం. తచ్చ యత్రాభిధానం ప్రవృత్తమతీన్ద్రియేఽప్యర్థే - తదర్థే చ ప్రవర్తతే ప్రకాశనాయ. యత్ర చ విజ్ఞానం తత్ర వాచః ప్రవృత్తిః. తస్మాత్సహైవ వాఙ్మనసయోః- అభిధానప్రత్యయయోః ప్రవృత్తిస్సర్వత్ర. తస్మాద్బ్రహ్మప్రకాశనాయ సర్వథా ప్రయోక్తృభిః ప్రయుజ్యమానా అపి వాచో యస్మాదప్రత్యయవిషయాదనభిధేయాదదృశ్యాదివిశేషణాత్సహైవ మనసా - విజ్ఞానేన సర్వప్రకాశనసమర్థేన నివర్తన్తే-తం బ్రహ్మణ ఆనన్దం శ్రోత్రియస్యావృజినస్యాకామహతస్య సర్వైషణావిముక్తస్యాత్మభూతం విషయవిషయిసంబన్ధవినిర్ముక్తం స్వాభావికం నిత్యమవిభక్తం పరమానన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్యథోక్తేన విధానేన న బిభేతి కుతశ్చన- నిమిత్తాభావాత్. న హి తస్మాద్విదుషోఽన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి వస్తుతో భిన్నం - యతో బిభేతి. అవిద్యయా యదోదరమన్తరం కురుతే - అథ తస్య భయం భవతీతి హ్యుక్తం. విదుషస్త్వవిద్యాకార్యస్య తైమిరికదృష్టద్వితీయచన్ద్రవన్నాశాత్ భయనిమిత్తస్యాభావాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి యుజ్యతే. మనోమయే చోదాహృతో మన్త్రో మనసో బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వాత్. తత్ర బ్రహ్మత్వమధ్యారోప్య తత్స్తుత్యర్థం న బిభేతి కదాచనేతి భయమాత్రం ప్రతిషిద్ధం. ఇహాద్వైతవిషయే న బిభేతి కుతశ్చనేతి భయనిమిత్తమేవ ప్రతిషిధ్యతే. నన్వస్తి భయనిమిత్తం సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ. నైవం. కథమితి. ఉచ్యతే- ఏతం-యథోక్తమేవంవిధం. హ-వావేత్యవధారణార్థౌ. న తపతి- నోద్వేజయతి. నాత్యన్తం తాపయతి. కథం పునస్సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ న తపతీతి. ఉచ్యతే- అహమేవం కిం - కస్మాత్సాధు- శోభనం కర్మ నాకరవం- న కృతవానస్మీతి పశ్చాత్సన్తాపో భవత్యాసన్నే మరణకాలే. తథా కిం - కస్మాత్పాపం- ప్రతిషిద్ధం కర్మాకరవం- కృతవానస్మీతి చ నరకపతనాదిదుఃఖభయాత్తాపో భవతి. తే ఏతే సాధ్వకరణపాపక్రియే ఏవమేతం న తపతః - యథా అవిద్వాంసం తపతః. కస్మాత్పునర్విద్వాంసం న తపత ఇతి. ఉచ్యతే - స య ఏవం విద్వానేతే - సాధ్వసాధునీ తాపహేతూ ఇత్యాత్మానం స్పృణుతే- ప్రీణయతి. బలయతి వా. పరమాత్మభావేనోభే పశ్యతీత్యర్థః. ఉభే- పుణ్యపాపే. హి- యస్మాదేవమేష విద్వానేతే ఆత్మానమాత్మరూపేణైవ పుణ్యపాపే స్వేన విశేషరూపేణ శూన్యే కృత్వా ఆత్మానం స్పృణుత ఏవ. కః. (య ఏవం వేద) యథోక్తమద్వైతమానన్దం బ్రహ్మ వేద-తస్యాత్మభావేన దృష్టే పుణ్యపాపే నిర్వీర్యే- అతాపకే జన్మారమ్భకే న భవత ఇతి. యస్మాదేవం తస్మాదితి - ఇత్థమేవం యథోక్తాఽస్యాం వల్ల్యాం బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్- సర్వాభ్యో విద్యాభ్యః పరమరహస్యం దర్శితమిత్యర్థః. పరం శ్రేయోఽస్యాం నిషణ్ణమితి. ఇతి నవమోఽనువాకః.

———

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శఙ్కరభగవతః కృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

———

ఆ.— సాధ్వసాధునీ నష్టః, ప్రకాశేతే, చేతి సత్ప్రకాశమాత్రమాత్మతత్త్వమేవ తయోః స్వరూపం - తతోఽతిరిక్తం పదార్థానర్థహేతుత్వం నామ విశేషరూపం. తన్న వస్తు సత్- ప్రకాశాన్యత్వేనాసత్త్వాదప్రకాశమానత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేన విశేషరూపేణేతి) ఆత్మైవావిద్యయా సాధ్వసాధురూపేణ ప్రతిపన్న ఆసీత్- ఇదానీం తు యే సాధ్వసాధునీ అర్థానర్థహేతూ బభూవతుః- తే ఆత్మైవేతి జ్ఞానేన స్వాత్మానం సాధ్వసాధుకరణే న ప్రీణయత్యేవ- లోకదృష్ట్యా నిష్పాద్యమానే పుణ్యపాపే దృష్ట్వా విద్వాన్ న బిభేతీత్యాహ (స్పృణుత ఏవేతి) ఇతి నవమోఽనువాకః.

———

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య

టీకాయాం బ్రహ్మానన్దవల్లీనామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

———

రం.— (యతో వాచ ఇతి) వాఙ్మనసే ఆనన్దస్య ఇయత్తాలక్షణం పారం గన్తుం ప్రవృత్తే తదప్రాప్యైవ నివృత్తే భవతః - తాదృశానన్దగుణకబ్రహ్మోపాసనేన సర్వక్లేశభయాత్యన్తికనివృత్తిర్భవతీత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఏతమితి) స్వర్గాదిహేతుభూతం సుకృతం నాకార్షం- నరకాదిహేతుభూతం దుష్కృతమకార్షమితీదృశీ చిన్తా ఏతం - బ్రహ్మవిదం న బాధతే - స్వర్గాదిలోకేష్విచ్ఛాయా అభావాత్, బ్రహ్మజ్ఞానదగ్ధపాపతయా నరకాదిభయస్యాప్యభావాత్,. ఏతాదృశం బ్రహ్మవిద్యాప్రయుక్తమాహాత్మ్యమపి ధ్యేయమిత్యాహ (స య ఇతి) ఏతే - ఏతాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం ఆత్మానం స్పృణుతే- రక్షతీత్యర్థః. పుణ్యపాపఫలానుభవో నాస్తీత్యుక్తం భవతి. (ఉభే ఇతి) పునర్వచనం పుణ్యపాపవిధూననసాతత్యతాత్పర్యద్యోతనాయ, అనువాకసమాప్తిద్యోతనాయ చ. (ఇత్యుపనిషదితి) ఇత్థం పరమరహస్యోపదేశః తాదృశోపదేశయోగ్యాయైవ వక్తవ్య ఇతి భావః. ఇదం చ ప్రకరణం సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే చిన్తితం - *తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్. అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి శ్రుత ఆనన్దమయో జీవ ఏవ- *నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇతి వృద్ధాదానన్దాద్వికారార్థమయట్ప్రత్యయస్య విధానే అవికారే పరమాత్మని మయట్ప్రత్యయార్థాసంభవాత్,. *శారీర ఇతి శరీరసంబన్ధశ్రవణాత్, *అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయానాం మధ్యస్థత్వాత్ ఇతి ఆనన్దమయస్య శోధ్యత్వ

శ్రవణాత్, నిత్యశుద్ధస్యపరమాత్మనఃశోధ్యత్వాసంభవాత్, ఆనన్దమయోజీవఏవేతి ప్రాప్తఉచ్యతే *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ - ఆనన్దమయఃపరమా
త్మా కుతః. అభ్యాసాత్- నిరతిశయదశాశిరస్కతయా *తేయేశతంతేయేశతమిత్యభ్యస్యమానస్యాపరిచ్ఛిన్నానన్దస్యపరిమితసుఖలవభాజిజీవే అ
సంభవాత్. *వికారశబ్దాన్నేతిచేన్నప్రాచుర్యాత్ - వికారవాచిమయట్ప్రత్యయశ్రవణాదానన్దమయోజీవఏవేతిచేత్. నాత్రవికారవాచీమయ
ట్ప్రత్యయః- *మయద్వైతయోర్భాషాయాంభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరితిపూర్వసూత్రాత్ *నిత్యంవృద్ధశరాదిభ్యఇత్యత్రభాషాయామిత్యనువృత్తేః వి
కారావయవయోర్మయట్ప్రత్యయస్యభాషావిషయత్వేనఛన్దసివికారార్థమయటోఽసంభవాత్. *యస్యపర్ణమయీత్యాదౌతు *ద్వ్యచశ్ఛన్దసీ
తివిధానబలాత్ ఉపపద్యతే- ప్రకృతేత్వానన్దపదస్యద్వ్యచ్త్వాభావేననమయట్ప్రత్యయస్యసంభవః అతఆనన్దమయఇత్యత్రమయట్ప్రత్యయః *త
త్ప్రకృతవచనేమయడితిసూత్రవిహితప్రాచుర్యార్థమయట్ప్రత్యయఏవ. అతశ్చఆనన్దప్రచురత్వంచపరమాత్మనస్సంభవతీతిపరమాత్మైవానన్దమయః.
ననుబ్రాహ్మణప్రచురోగ్రామఇత్యుక్తేఽస్మిన్ గ్రామేఅబ్రాహ్మణానామప్యల్పానాంసత్త్వంప్రతీయతే - ఏవమిహాపిబ్రహ్మణఆనన్దప్రాచుర్యోక్
తేఽనానన్దస్యాపిలేశతఃసత్త్వంప్రతీయతఇతిదుఃఖలేశశూన్యేపరమాత్మనిఆనన్దప్రాచుర్యోక్తిరపినసంగచ్ఛతఇతిచేత్. మైవం - ప్రచురప్రకాశస్స
వితేత్యత్రసవితుఃప్రకాశప్రాచుర్యేకథితేపితద్విరోధితమోల్పత్వస్యతత్రాప్రతీతేః. నహిసవితరితమోలేశస్యాపిసంభావనాస్తి. అతస్తత్రయథా
సవితరిప్రకాశప్రాచుర్యంవ్యధికరణచన్ద్రాదిగతప్రకాశాల్పత్వాపేక్షం - నతుసమానాధికరణాదిత్యగతతమోల్పత్వాపేక్షం - ఏవంబ్రహ్మణ్యానన్ద
ప్రాచుర్యమపివ్యధికరణజీవగతానన్దాల్పత్వాపేక్షమేవ - నతుసమానాధికరణబ్రహ్మగతస్వవిజాతీయదుఃఖాల్పత్వాపేక్షం. అతోబ్రహ్మణిఆనన్దప్రా
చుర్యేనానుపపత్తిః. *తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ- *ఏషహ్యేవానన్దయాతీతిఆనన్దమయస్యజీవానన్దయితృత్వంవ్యపదిశ్యతే - అతఆనన్దయితవ్యాజ్జీవాదా
నన్దయితాఽన్యఏవ. *మాన్త్రవర్ణికమేవచగీయతే- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిమన్త్రవర్ణోదితంబ్రహ్మైవ *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకా
శస్సంభూతఇత్యాదినాఆకాశాదికారణత్వేనఆనన్దమయత్వేనచగీయతే - నచసత్యజ్ఞానత్వాదికంనవికారస్యసంకుచితజ్ఞానస్యజీవస్యసంభవతి. నను
పరిశుద్ధస్వరూపస్యమన్త్రవర్ణోదితసత్యజ్ఞానత్వాదికంసంభవతీతిచేత్.తత్రాహ *నేతరోనుపపత్తేః- ఇతరః-ముక్తోపిజీవోనాత్రప్రతిపాద్యః- అనుప
పత్తేః- నిరుపాధికవిపశ్చిత్త్వసకలజగత్కారణత్వభయాభయహేతుత్వాదీనాంప్రకరణప్రతిపాదితానాంధర్మాణాంపరమాత్మవ్యతిరిక్తేఅనుపపత్తేః.
*భేదవ్యపదేశాచ్చ- *తస్మాద్వాఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇతివిజ్ఞానశబ్దితబద్ధముక్తాత్మకసకలజీవభేదవ్యపదేశాచ్చ నము
క్తాత్మాఇహప్రతిపాద్యః.*కామాచ్చనానుమానాపేక్షా-*సోకామయతబహుస్యాంప్రజాయేయేతికామనామాత్రాదేవఆనుమానికప్రధాననిరపే
క్షజగత్సృష్టృత్వప్రతీతేర్నజీవఆనన్దమయః.*అస్మిన్నస్యచతద్యోగంశాస్తి-అస్మిన్-ఆనన్దమయేలబ్ధేసతిఅస్య-జీవస్యఆనన్దయోగం *రసంహ్యేవాయం
లబ్ధ్వానన్దీభవతీతిశాస్త్రంశాస్తి. అతోజీవానన్దహేతుభూతలాభకర్మభూతస్యబ్రహ్మణఃనజీవాభేదఉపపద్యతే. నన్వానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వముపప
ద్యతే *బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠేతితదాధారభూతతయాతత్పుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మత్వేనాభిధానాత్.ఆనన్దమయస్యైవప్రధానప్రతిపాద్యత్వే
*అసన్నేవసభవతీతితత్పర్యాయోక్తశ్లోకోపిఆనన్దమయవిషయఏవస్యాత్. నచతస్మిన్ శ్లోకేఆనన్దమయస్యనిర్దేశోదృష్టః- తత్రబ్రహ్మశబ్దస్యైవశ్రవ
ణాత్. అతఃపుచ్ఛమేవబ్రహ్మనానన్దమయఇతిచేన్న-ఆనన్దమయస్యైవబ్రహ్మణఃకయాచనభేదవివక్షయాఅవయవావయవిభావేననిర్దేశోపపత్తేః. ఇ
తరథా*ఆనన్దఆత్మేతిమధ్యమావయవత్వేననిర్దిష్టస్యానన్దస్యాపిపుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టబ్రహ్మణోపిభేదఃప్రసజ్యేత-మధ్యమావయవపుచ్ఛయోర్భేదావశ్యంభా
వాత్.నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణోఽనానన్దరూపత్వప్రసఙ్గాత్. యదిచకయాచనభేదవివక్షయాఏకస్యైవబ్రహ్మణః పుచ్ఛత్వమధ్యమాఙ్గత్వేనిరూప
ణం- తర్హిఅవయవావయవిభావభేదకల్పనమప్యభేదేపిసంగచ్ఛతఇతినానన్దమయబ్రహ్మణోర్భేదప్రసక్తిః. నచానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వే *ఆనన్దమ
యాత్మానముపసంక్రామతీతిశోధ్యత్వమనుపపన్నమితివాచ్యం - శోధ్యత్వస్యప్రసాద్యత్వరూపతయాభక్తిప్రపత్తిలక్షణోపాయవశేనశాన్తకోపత్వలక్షణ
ప్రసాదవిశిష్టత్వరూపేణసాధ్యత్వసంభవేనశోధ్యత్వస్యాపిసంభవాత్. ఆనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వేచ *ఆనన్దమయోభ్యాసాదిత్యాది సూత్రగణస్యా
సంబద్ధప్రలాపత్వంస్యాదిత్యాస్తాంతావత్.——— తథాగుణోపసంహారపాదేయథావిద్యాన్తరేశ్రుతానాంసంయద్వామత్వాదీనాంగుణానాంస
విద్యాన్తరేఉపసంహారః- తథాసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనామపివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంవిద్యాన్తరేఉపసంహారః- ప్రాపకాభావాదితిపూర్వప
క్షేప్రాప్తఉచ్యతే *ఆనన్దాదయఃప్రధానస్య- ప్రధానస్య- గుణినోబ్రహ్మణఃసర్వేషుఉపాసనేష్వభేదాద్గుణ్యపృథగ్భూతానాంఆనన్దాదీనాంగుణా
నామపిసర్వాసుఉపాసనేషుఉపసంహారః. నన్వేవంప్రియశిరస్త్వాదీనామపిసర్వేషూపాసనేషూపసంహారఃప్రాప్నోతి- తత్రాహ *ప్రియశిరస్త్వా
ద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌహిభేదే - ప్రియశిరస్త్వాదీనాంబ్రహ్మణోబుద్ధ్యారోహాయకల్పితత్వేనబ్రహ్మగుణత్వాభావాత్నోపాసనాన్తరేతస్య
ప్రాప్తిః. యదిహిబ్రహ్మణశ్శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యవయవభేదస్స్యాత్- తర్హిబ్రహ్మణోమధ్యప్రదేశేఉపచయః, శిరఃప్రదేశేఅపచయః, ఇత్యాదికం
పక్షివత్ప్రసజ్యేత. నచానన్తస్యబ్రహ్మణస్తదుపపద్యతే. ననుప్రియశిరస్త్వాదీనాం అబ్రహ్మగుణతయాసర్వవిద్యోపసంహారాప్రాప్తావపిసంయ
ద్వామత్వాదీనాంబ్రహ్మగుణానాంసర్వవిద్యాసూపసంహారఃప్రాప్నోతి- బ్రహ్మగుణానామానన్త్యేనోపసంహారోఽశక్యశ్చ-తత్రాహ *ఇతరేత్వర్థ
సామాన్యాత్- ఇతరేతు- ఆనన్దాదయఃఅర్థసామాన్యాత్- ప్రయోజనసామాన్యాత్ - బ్రహ్మస్వరూపావగతిలక్షణప్రయోజనైక్యాత్సర్వాసుపరవి
ద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. తతశ్చస్వరూపనిరూపకాఃధర్మాస్సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్సర్వాసుపరవిద్యాసుఉపసంహర్తవ్యాః - నిరూపితస్వ
రూపధర్మాఃసత్యకామత్వాదయఃనసర్వాసుపరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాంవస్తుతోబ్రహ్మధర్మత్వాభావేతదుపదేశఃకిమర్థ
ఇత్యత్రాహ *ఆధ్యానాయప్రయోజనాభావాత్- ఆధ్యానాయ- బుద్ధ్యారోహణాయప్రియశిరస్త్వాదిరుపదిశ్యతే - ప్రయోజనాన్తరస్యాభావాత్.

*ఆత్మశబ్దాచ్చ- * అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి ఆనన్దమయస్యాత్మశబ్దేన నిర్దేశా, దాత్మనశ్చ శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యసంభవాత్, ప్రియశిరస్త్వాదికం బుద్ధ్యారోహాయ కల్పితమిత్యేవావసీయతే. నను *అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యానాత్మస్వపి పూర్వం ప్రయుక్తత్వాత్ *అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యాత్మవిషయత్వం కథం నిశ్చీయతే - తత్రాహ *ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్- *అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం- ఇతరవత్- యథా ఇతరత్ర *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇత్యాదిష్వాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం- తద్వత్. కుత ఏతత్. ఉత్తరాత్- *సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి ఆనన్దమయవిషయాదుత్తరాద్వాక్యాత్. *అన్వయాదితి చేత్ స్యాదవధారణాత్- పూర్వత్ర ప్రాణమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మశబ్దాన్వయదర్శనాన్నోత్తరాన్నిశ్చేతుం శక్యత ఇతి చేత్. స్యాదవధారణాత్- స్యాదేవ నిశ్చయః. కుతః. అవధారణాత్- పూర్వత్రాపి *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి పరమాత్మన ఏవ బుద్ధ్యావధారితత్వాత్ అన్నమయాదనన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమం పరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా- తదనన్తరం చ ప్రాణమయాదనన్తరే మనోమయే- తతో విజ్ఞానమయే- తత ఆనన్దమయే ప్రక్రాన్తా సా పరమాత్మబుద్ధిస్తదనన్తరాభావాత్, తదుత్తరాచ్చ *సోఽకామయతేతి వాక్యాత్, ప్రతిష్ఠితేత్యుపక్రమేఽపి అపరమాత్మని పరమాత్మబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దాన్వయ ఇతి నిరవద్యం. న చానన్దమయేఽపి పరమాత్మత్వబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దప్రయోగ ఇతి శక్యమ్ - తద్వదత్రాప్యన్తరోపదేశాత్ బాధకాభావాత్. నన్వితరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తికాలే సత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాం న ప్రతీయమానత్వనియమస్సంభవతి- అస్థూలత్వాదినా వా అన్తర్యామిత్వజగత్కారణత్వలక్ష్మీపతిత్వనిరుపాధికసర్వజ్ఞత్వాదిభిర్వా ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీతేస్సంభవాత్ అత ఆనన్దాదీనాం సత్యకామత్వసంయద్వామత్వాదీనాం చ వైషమ్యం కుర్వీవే చ ఇతి చేత్. అత్ర కేచిత్- ధర్మా హి ద్వివిధాః- విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః, సవిశేషణస్వరూపనిష్ఠాశ్చ. యే విశేష్యస్వరూపనిష్ఠా ఆనన్దత్వాదయః- తే సర్వానుయాయినః. ఇతరే తు వ్యవస్థితాః- జగత్కారణత్వస్య ప్రకృతిపురుషకాలవిశిష్టలక్షణతయా తదుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యాదేరపి తథాత్వాన్న సర్వానుయాయిత్వం. అయం భావః - కేచిద్ధర్మాః స్వరూపప్రయుక్తాస్సతతైకరూపాః నిర్వికారాః. అత ఏవ *యచ్చ కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై। పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిం। అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే ఇత్యాదిభిరుపపాదితా పరమార్థశబ్దవాచ్యా సర్వజ్ఞత్వసర్వనియన్తృత్వాదివిలక్షణాస్తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సంయద్వామత్వసర్వజ్ఞత్వాదయస్తు ధర్మాః స్వరూపవ్యతిరిక్తసతతైకరూపత్వశూన్యప్రకృతితత్కార్యజీవకాలేశ్వరధర్మభూతజ్ఞానఘటితాః- న తే ఏకరూపాః. ఈశ్వరధర్మభూతజ్ఞానస్యాపి నానావిధసఙ్కల్పత్వాదిలక్షణవికారశాలితయా ఐశ్వర్యతత్క్రియాణామప్యనేకరూపత్వాత్తద్ఘటితధర్మాణామపి నైకరూపత్వం. అత ఏవ న పరమార్థశబ్దితత్వం చ. అతస్తేషాం న సర్వానుయాయిత్వం. జ్ఞానత్వానన్తత్వసత్యత్వాదీనాం తు న తథేతి వైషమ్యమాహుః. అన్యే తు స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతా ధర్మాస్సర్వవిద్యానుయాయినః- స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతత్వం- స్వరూపాన్తర్గతత్వమేవ. జ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్తు స్వరూపాభిన్నధర్మాః. అత ఏవ పూర్వైరపి *ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సన్తి ధర్మా న సైచాపృథక్త్వేఽపి పృథగివావభాసన్త ఇత్యుక్తమ్. అతశ్చ యే స్వరూపాభిన్నా ధర్మాః - తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాదయస్తు ధర్మభూతజ్ఞానక్రియాదిరూపా ధర్మిస్వరూపభిన్నా ఇతి న సర్వానుయాయినః. అపరే తు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నానాం సర్వవిద్యానుయాయిత్వం- నోపాసనార్థోపదిష్టానాం. న చ *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిషు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నతయా సార్వజ్ఞ్యాదీనామపి సర్వవిద్యానుయాయిత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - తస్యాప్యుపాసనవిధ్యశ్రవణేఽపి తత్పరత్వాత్. అత ఏవ *సంభృతివ్యాప్త్యపి చాత ఇత్యత్రనికరశేవ్యనారభ్యశ్రుతానాం శ్రుతోపాసనవిధీనాముపాసనార్థత్వం సిద్ధవత్కృత్య తైత్తిరీయకే కిం సర్వవిద్యాసు నివేశః- ఉతాల్పాయతనవ్యతిరిక్తాస్వితి చిన్తా ప్రవర్తితా. న చైవముపాసనార్థత్వే సార్వజ్ఞ్యాదీనామపరమార్థత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- బాధకాభావేన సత్యత్వాత్. అత ఏవ *ధ్యానార్థేఽప్యుపదేశే తద్గుణక ఈశ్వరస్సిద్ధ్యతీతి వ్యతిహారసూత్రే శఙ్కరభాష్యేఽప్యుక్తం. ఇతరథా పరమతే సత్యకామత్వాదీనాం వాగాదిపాదత్వాదివద్వ్యావహారికసత్యత్వస్యాపి అభావప్రసఙ్గాదిత్యాహుః. ....

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీభాష్యం సంపూర్ణమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

భృగువల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥

ఉ.— భృగుర్వై వారుణిః। వరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి।తస్మాఏతత్ప్రోవాచ। అన్నం ప్రాణంచక్షుశ్శ్రోత్రంమనో వాచమితి। తగ్ంహోవాచ। యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే। యేనజాతానిజీవన్తి। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి।తద్విజిజ్ఞాసస్వ। తద్బ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిప్రథమోనువాకః.

శం.— సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ఆకాశాదికార్యమన్నమయాన్తంసృష్ట్వాతదేవానుప్రవిష్టంవిశేషవదివోపలభ్యమానంయస్మాత్- తస్మాత్సర్వకార్యవిలక్షణమదృశ్యాదిధర్మకమేవానన్దం. తదేవాహమితివిజానీయాత్- అనుప్రవేశస్యతదర్థత్వాత్. తస్యైవంవిజానతశ్శుభాశుభకర్మణీజన్మాన్తరారమ్భకేనభవతఇత్యేవమానన్దవల్ల్యాంవివక్షితోఽర్థః. పరిసమాప్తాచ బ్రహ్మవిద్యా. అతఃపరం బ్రహ్మవిద్యాసాధనంతపోవక్తవ్య, మన్నమయాదివిషయాణిచోపాసనాన్యుక్తానీ, త్యతఃపూర్వవచ్ఛాన్తిపాఠపూర్వకమిదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికావిద్యాస్తుతయే - ప్రియాయపుత్రాయపిత్రోక్తేతి. (భృగుర్వైవారుణిః) వైశబ్దః ప్రసిద్ధానుస్మారకః. భృగురిత్యేవంనామా ప్రసిద్ధోఽనుస్మార్యతే. వారుణిః - వరుణస్యాపత్యంవారుణిః వరుణంపితరం బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసురుపససార- ఉపగతవాన్. అధీహిభగవో బ్రహ్మేత్యనేనమన్త్రేణ. అధీహి- అధ్యాపయ. కథయ. సచపితావిధివదుపసన్నాయతస్మైపుత్రాయైతద్వచనం ప్రోవాచ- అన్నం ప్రాణంచక్షుః శ్రోత్రంమనోవాచమితి. అన్నం- శరీరం. తదభ్యన్తరంచ ప్రాణమనన్తరముపలబ్ధిసాధనానిచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమిత్యేతానిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యుక్తవాన్. ఉక్త్వాచద్వారభూతాన్యేతాన్యన్నాదీనితంభృగుంహోవాచ బ్రహ్మణోలక్షణం. కింతత్. యతః- యస్మాద్వైఇమాని- బ్రహ్మాదీనిస్తమ్బపర్యన్తానిభూతానిజాయన్తే. - యేనచజాతానిజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి. వర్ధన్తే,. వినాశకాలేచయత్ప్రయన్తి - యత్ - బ్రహ్మప్రతిగచ్ఛన్తి.అభిసంవిశన్తి. తాదాత్మ్యమేవప్రతిపద్యన్తే,. ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషుయదాత్మతాంనజహతిభూతానితదేతద్- తద్బ్రహ్మణోలక్షణం. తద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ- విశేషేణజ్ఞాతుమిచ్ఛస్వ. యదేవంలక్షణం బ్రహ్మ- తదన్నాదిద్వారేణప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. శ్రుత్యన్తరంచ ※ ప్రాణస్యప్రాణఉతచక్షుషశ్చక్షురుతశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమన్నస్యాన్నంమనసోమనోయే విదుస్తేనిచిక్యుర్బ్రహ్మపురాణమగ్ర్యమితిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యేతానిదర్శయతి. సః - భృగుర్బ్రహ్మోపలబ్ధిద్వారాణిబ్రహ్మలక్షణంచశ్రుత్వాపితుఃతపఏవ బ్రహ్మోపలబ్ధిసాధనత్వేనాఽతప్యత- తప్తవాన్. కుతఃపునరనుపదిష్టస్యైవతపసఃసాధనత్వప్రతిపత్తిర్భృగోః. సావశేషోక్తేః. అన్నాదిబ్రహ్మణఃప్రతిపత్తౌద్వారం, లక్షణంచయతోవాఇమానిభూతానీ, త్యుక్తవాన్- సావశేషంహితత్ - సాక్షాద్బ్రహ్మణోఽనిర్దేశాత్. అన్యథాహిస్వరూపేణైవబ్రహ్మనిర్దేష్టవ్యంజిజ్ఞాసవేపుత్రాయేదమిత్థంరూపం బ్రహ్మేతి- నచైవంనిరదిశత్. కింతర్హి. సావశేషమేవోక్తవాన్. అతోఽవగమ్యతే - నూనంసాధనాన్తరమప్యపేక్షతేపితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం ప్రతీతి. తపోవిశేషప్రతిపత్తిస్తుసర్వసాధకతమత్వాత్. సర్వేషాంహినియతసాధ్యవిషయాణాంసాధనానాంతపఏవసాధకతమంసాధనమితిహిప్రసిద్ధంలోకే - తస్మాత్పిత్రానుపదిష్టమపిబ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వేనతపః ప్రతిపేదేభృగుః. తచ్చతపః- బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానం. తద్ద్వారకత్వాత్ బ్రహ్మప్రతిపత్తేః. ※మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచఐకాగ్ర్యంపరమంతపః। తజ్జ్యాయస్సర్వధర్మేభ్యఃసధర్మఃపరఉచ్యతఇతిస్మృతేః. సచతపస్తప్త్వా. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవల్లీసంబన్ధమాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) (తపఇతి) పదార్థవివరణంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనమిత్యర్థః. (అధీహీతి) అధ్యాపయ- స్మారయ. ※ ఇక్స్మరణఇతిధాతుపాఠాదిత్యర్థః. (బ్రహ్మోపలబ్ధావితి) లక్ష్యత్వమర్థవివేకాయద్వారాణి- శరీరాదిచేష్టాఽన్యథానుపపత్త్యాహిసాక్షిభూతశ్చిద్ధాతుర్వివిచ్యతఇతిభావః. నకేవలంతత్త్వమర్థజ్ఞానంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనం-కింతుతత్పదార్థజ్ఞానమపీత్యభిప్రేత్యతదర్థస్య బ్రహ్మణోలక్షణముక్తవానిత్యర్థః. (సావశేషోక్తేరితి) పదార్థోపలక్షణస్యైవాభిధానా, దఖణ్డవాక్యార్థస్యాప్రతిపాదనాత్, ప

దార్థభేదజ్ఞానాన్న పురుషార్థసంభవః- * ఉదరమన్తరంకురుత ఇతి నిన్దితత్వాత్. అతో వాక్యార్థావగతిపర్యన్తం తాత్పర్యేణ లక్ష్యపదార్థవివరణమావృత్త్యాన్యస్థితవానిత్యర్థః. (సతపస్తప్త్వేతి) కుత్రైదంపి త్రోక్తం లక్షణం పరిపూర్ణం భవత్విత్యేకాగ్రేణ చేతసా పర్యాలోచ్య. ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యటీకా.

४०.— అథ లక్షణాన్తరముఖేన బ్రహ్మ ప్రతిపాదయితుం, బ్రహ్మప్రతిపత్తౌ తపోనిర్ధూతకల్మషాన్తఃకరణస్య హేతుత్వమితి ప్రతిపాదనాయ, చ భృగువల్ల్యారభ్యతే (భృగుర్వా ఇతి) వరుణసుతో భృగుః పితరం వరుణం అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి మన్త్రపూర్వకముపసన్న ఇత్యర్థః. హే భగ ఇతి- పూజార్థః. బ్రహ్మాధీహి- ఉపదేశాయ స్మర. అధీష్వేతి వా. అధ్యాపయేతి వార్థః. (తస్మా ఏతదితి) అన్నం బ్రహ్మ ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదికం తన్మనశ్శోత్రనాయోపదిశ్య కిం సర్వాణ్యపి బ్రహ్మణి - ఉతైకం - తత్రాపి కిం వా బ్రహ్మేతి వ్యాకులచేతసం పుత్రమాలోక్య వక్ష్యమాణముపాచేత్యర్థః. (యతో వా ఇమానీతి) జీవన్తి - ఆత్మభూతేన జీవన్తీత్యర్థః. ప్రయన్తి సన్తి భూతాని యదభిసంవిశన్తి - లీయన్తే. సమిత్యేకీకరణే. ఏకీకృతతయా ప్రవేశస్సంవేశః. యద్వా - యత్ప్రయన్తీతి మోక్షః. అభిసంవిశన్తీతి ప్రలయః. అస్మిన్పక్షే యచ్ఛబ్దస్యావృత్తిః. యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీత్యత్ర హి ప్రతివాక్యం తద్బ్రహ్మేత్యనుక్తేః న జగజ్జన్మాది ప్రత్యేకం లక్షణం - ప్రత్యేకలక్షణత్వే లక్షణాన్తరవైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ. అతస్సముదితమేవ లక్షణం. న చ జన్మాదిసముదాయస్య లక్షణత్వే వ్యావర్త్యాభావేన నిష్ప్రయోజనత్వం- లక్ష్యాకారవిపరీతశఙ్కానివారణక్షమత్వేన సప్రయోజనత్వాత్. ఉత్పత్తికారణత్వమాత్రేఽభిహితే హి తస్య స్థితిప్రళయకారణభూతవస్త్వన్తరశఙ్కయా జగజ్జన్మమాత్రకారణస్య బ్రహ్మణో నిరతిశయబృహత్త్వం న సిధ్యేత్, తథా లయకారణత్వానభిధానే ఆత్యన్తికలయరూపమోక్షప్రదాన్తరసద్భావశఙ్కయా మోక్షప్రదత్వప్రాప్యత్వానుగుణగుణైర్బృహత్త్వం న సిధ్యేత్, -అతో జగజ్జన్మకారణత్వమాత్రస్య సమస్తవస్తువ్యవచ్ఛేదక్షమత్వేఽపి జన్మాదిసముదాయకారణత్వస్యైవ బృహత్త్వాతిశయాపాదకత్వాత్సృష్టిస్థితిప్రలయసముదాయకారణత్వం లక్షణమితి జ్ఞాపితం. యతో వా ఇమానీత్యాదియచ్ఛబ్దయోగాత్ కారణమనూద్యతే- తద్బ్రహ్మేతి కారణస్య బ్రహ్మత్వం విధీయతే. తేన కారణత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వం సిద్ధం భవతి. తద్విజిజ్ఞాసస్వేతి న విచారస్యోపాసనస్య వా విధిః- విచారాత్మకజ్ఞానం రాగప్రాప్తత్వాన్న విధేయం. ఉపాసనాత్మకస్య తు జ్ఞానస్య * బ్రహ్మవిదాప్నోతీతి ప్రాకరణికవాక్యాన్తరసిద్ధత్వాత్, ఉపక్రమే * అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి ప్రశ్నస్య తత్త్వపరత్వేన ఉపాయవిషయత్వాభావాచ్చ నోపాసనాజ్ఞానమిహ విధేయం. అతో విజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశ్యమానార్థే సావధానత్వార్థం సందేహనివృత్త్యర్థం చోక్తం- యా గన్ధవతీ - తాం పృథివీం విద్ధీతివత్. అతః కారణత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వమేవాస్య వాక్యస్య విధేయం- యథా- యత్ర సారసస్స దేవదత్తకేదార ఇత్యుక్తే సారససంబన్ధస్య దేవదత్తకేదారలక్షణత్వముక్తం స్యాత్ - తద్వదితి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను ఈశ్వరస్య లిలక్షయిషితత్వే తత్స్థితదసాధారణసర్వజ్ఞత్వాదిప్రతిపాదకసత్యజ్ఞానాదివాక్యానాదరేణ జన్మాదికారణత్వేన కిమర్థం లక్ష్యత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- గుణైస్స్వరూపస్య లక్ష్యత్వే తదపేక్షయా బహిస్స్థాయినా విభూతేరుపాస్యాన్తర్భావో న ప్రతీయేత - స్వర్గాదివిషయభూతయా తు విభూత్యా స్వరూపే లక్ష్యమాణే విభూతేస్స్వర్గాద్యాపాదకసర్వజ్ఞత్వాదిగుణానామపి జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావస్సిధ్యతి. విభూతేశ్చ జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావః * ఉపాసీత త్రివిధ్యాదితి సూత్రితః. నన్వేవమపి కృత్స్నవిభూతేర్జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావో న సిధ్యతి- త్రిపాద్విభూతేర్జన్మాద్యస్పృష్టత్వాదితి చేన్న- యత్ప్రయన్తీతి ప్రలయవాక్యస్థయచ్ఛబ్దేన ముక్తప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో వివక్షితత్వాత్, నిత్యవిభూతివిశిష్టస్యైవ ముక్తప్రాప్యత్వాత్, నిత్యవిభూతేరపి జిజ్ఞాస్యత్వసిద్ధిః. ఏవం చ జగత్కారణత్వలక్షణం విశిష్టనిష్ఠం- సత్యజ్ఞానత్వలక్షణం తు విశేష్యనిష్ఠమితి భిదా. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. అత్ర యత ఇతి పఞ్చమీ హేత్వర్థికా- యచ్ఛబ్దస్యానువాదరూపత్వాత్, అనువాదస్య చ ప్రాపకవాక్యసాపేక్షతయా తద్విరుద్ధార్థపరత్వాసంభవాత్, ప్రాపకవాక్యేషు * ఏకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహు స్యాం తత్తేజోఽసృజతేతి నిమిత్తత్వోపాదానత్వయోః ప్రతిపాదనాత్, తదనువాదిని లక్షణవాక్యే యత ఇతి పదముభయవిషయకమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. న చ హేతౌ పఞ్చమీ నానుశిష్టేతి శఙ్క్యం - * అఇఉణితి సూత్రే * నివారభేదాదితి భాష్యనిర్దేశేన * విభాషా గుణేఽస్త్రియామిత్యత్ర విభాషేతి యోగవిభాగస్యాశ్రితతయా తత ఏవ హేతుపఞ్చమ్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. ఇదఞ్చ చిన్తితం * జన్మాద్యస్య యత ఇతి సూత్రే - యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తీత్యత్ర జగజ్జన్మాదయో న విశేషణత్వేన బ్రహ్మ లక్షయితుం శక్నువన్తి - విశేషణానాం వ్యావర్తకస్వభావత్వేన వ్యావర్తకబహుత్వే వ్యావర్త్యబహుత్వావశ్యంభావేన విశేషణానాం బహుత్వే విశేష్యనానాత్వప్రసఙ్గాత్, ఖణ్డో ముణ్డః పూర్ణశృఙ్గో గౌరిత్యత్ర విశేషణబహుత్వేన విశేష్యబహుత్వస్యాదర్శనాత్,. న చ దేవదత్తశ్శ్యామో యువా లోహితాక్షస్సమపరిమాణ ఇత్యాదౌ విశేషణబహుత్వేఽపి విశేష్యైక్యం దృష్టమితి వాచ్యం- ప్రత్యక్షావగతవిశేష్యైక్యబలాత్తత్ర విశేష్యభేదత్యాగేఽపి ప్రత్యక్షాద్యప్రతిపన్నే అలౌకికే బ్రహ్మణి ఉత్సర్గప్రాప్తస్య విశేషణభేదప్రయుక్తవిశేష్యభేదస్య త్యాగాయోగాత్. నాప్యుపలక్షణతయా జన్మాదీనాం వ్యావర్తకత్వం - యత్రాయం సారసస్స దేవదత్తకేదార ఇత్యాదౌ కేదారత్వాదినాకేనచిదాకారేణ పూర్వప్రతిపన్న ఏవ కేదారః దేవదత్తకేదారత్వరూపధర్మాన్తరవత్తయా సారసేనోపలక్ష్యతే. ఇహ తు జగజ్జన్మాదిభిర్నిరతిశయబృహత్త్వరూపలక్షణీయే ఉపలక్ష్యాకారసమానాధికరణకేదారత్వస్థానీయః పూర్వప్రతిపన్నః కశ్చనాకారో వక్తవ్యః - న చేహ బ్రహ్మణి పూర్వప్రతిపన్నాకారః కశ్చిదస్తి. న చ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి వాక్యప్రతిపన్నసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాం పూర్వప్రతిపన్నాకారత్వసంభవః- సత్యత్వాదిష్వపి విశేషణత్వోపలక్షణత్వవికల్పదోషస్య తేషామపి లక్షణత్వాసంభవాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * జన్మాద్యస్య యతః. అస్య - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనస్య బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రితస్య జగతో జన్మస్థితిలయా యతో భవన్తి - తద్బ్రహ్మేతి సూత్రార్థః. తతశ్చ జగజ్జన్మాదిహేతుత్వం బ్రహ్మలక్షణం భవితుమర్హతీతి సూత్రార్థః. అయం భావః- యద్యపి విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వం స్వభావః- అథాపి విశేషణం స్వవిరుద్ధధర్మాశ్రయాద్వ్యావ

చ్ఛినత్తీత్యేవ. న తు స్వావిరుద్ధధర్మాశ్రయావసేస్వాశ్రయం వ్యావర్తయతి- నీలముత్పలమిత్యాదౌ నైల్యస్య శౌక్ల్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వవత్ దైర్ఘ్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వాభావాత్. ప్రకృతే చ జన్మహేతుత్వస్థితిహేతుత్వాదీనాం పరస్పరవిరుద్ధత్వాభావేన వ్యక్తిబహుత్వస్యాప్రసక్తిః - ఖణ్డో ముణ్డ ఇత్యాదౌ ఖణ్డత్వాదీనాం పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ స్వాశ్రయభేదకత్వం. ఉపలక్షణత్వపక్షేపి న దోషః - ఉపలక్షణభూతాజ్జగజ్జన్మాదిహేతుత్వాదుపలక్ష్యే చ నిరతిశయబృహత్త్వే, తదన్యస్య బృహత్త్వసామాన్యస్య పూర్వప్రతిపన్నాకారస్య సమ్భవేన ఉపలక్షణత్వపక్షేపి దోషాభావాత్. నను పరస్పరవిరుద్ధయోర్విశేషణత్వోపలక్షణత్వపక్షయోరుభయోరపి భాష్యే కథమభ్యుపగమ ఇతి చేత్. అత్ర కేచిత్ - విశిష్టనిష్ఠం జగత్కారణత్వం - విశేష్యనిష్ఠం తు సత్యత్వాదికమితి వ్యాసార్యైస్తత్రతత్రోక్తం. భాష్యే చ జగత్కారణత్వోపలక్షితస్వరూపస్యేతి బహుశో వ్యవహృతత్వాత్ జగత్కారణత్వం చిదచిద్విశిష్టస్య బ్రహ్మణః విశేషణభూతం లక్షణం. శుద్ధస్వరూపస్య తూపలక్షణం - జగత్కారణత్వస్య శుద్ధస్వరూపనిష్ఠత్వాభావాత్. తదభిప్రాయేణైవ విశేషణోపలక్షణత్వాభ్యుపగమః. న చ శుద్ధస్వరూపానిష్ఠస్య విశిష్టనిష్ఠస్య జగత్కారణత్వస్య కథం శుద్ధస్వరూపోపలక్షణత్వమితి వాచ్యం - తటస్థస్యాపి శాఖాగ్రస్య చన్ద్రోపలక్షణత్వస్య దర్శనాదితి వదన్తి. అన్యే తు విశేష్యనిష్ఠత్వానిష్ఠత్వాభ్యామేవ విశేషణోపలక్షణభేదమాశ్రిత్య జగత్కారణత్వస్య బ్రహ్మనిష్ఠతయా విశేషణత్వం - ప్రపఞ్చగతజన్మాదేస్తు బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన ఉపలక్షణత్వమితి వర్ణయన్తి. అపరే తు యతో వా ఇమానీతి వాక్యేన జన్మాదివిశిష్టే బ్రహ్మత్వం బోధ్యతే - ఉత తదుపలక్షితే. నాద్యః - జన్మవిశిష్టే బ్రహ్మత్వబోధనే విశేషణభూతజన్మాదావపి బ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః. ఉపలక్షణపక్షే ఆకారాన్తరాప్రతిపత్తిర్దోష ఇతి పూర్వపక్షిణో భావః. తన్న - న విధేయాన్వయిత్వం విశేషణత్వం - యేన జన్మాదేర్విశేషణత్వే విధేయభూతబ్రహ్మత్వాన్వయోపి ప్రసజ్యేత. అపి తు యదన్వితతయా జ్ఞాతే ఇతరాన్వయః - తత్ర విశేషణం. ప్రకృతే చ జగజ్జన్మాదిహేతుత్వాన్వయితయా జ్ఞాతే బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వాన్వయధీరితి విశేషణత్వే నానుపపత్తిః. యది విధేయాన్వయ్యేవ విశేషణమిత్యాగ్రహః - తర్హ్యుపలక్షణపక్షోఽస్తు- బృహత్త్వసామాన్యలక్షణతృతీయాకారప్రతిపత్తేస్సమ్భవాదిత్యేవ సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. న తు విశేషణత్వోపలక్షణత్వయోస్సముచ్చయ ఇతి. ఇతరే తు తద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యత్రోపాసనం విధీయతే. తత్ర కేషుచిదుపాసనేషు జగత్కారణత్వమనుసన్ధేయం- తత్ర జ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాత్ జగత్కారణత్వం విశేషణం. యత్ర తు నానుసన్ధేయం- తత్రోపలక్షణం- జ్ఞాప్యానన్తర్గతత్వాదితి- ఇతరే త్వర్థసామాన్యాదితి సూత్రే వ్యాసార్యోక్తేః తదనుసారేణ విశేషణత్వోపలక్షణత్వసముచ్చయోపి నానుపపన్న ఇతి వదన్తి. అతో జగజ్జన్మాదిహేతుత్వం బ్రహ్మలక్షణమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః (స తపోఽతప్యతేతి) శృఙ్గగ్రాహికయా ఇదం బ్రహ్మేత్యుపదేశం పిత్రా అలక్షణోపదేశపూర్వకం విజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశతో హ్యయం భావః- సమ్పాదనీయం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనం సమ్పాద్య ఏతల్లక్షణలక్షితం బ్రహ్మ విజానీహీతి. ఏతమర్థం నిశ్చిత్యేన్ద్రియనిగ్రహాదిలక్షణస్య తపసో బ్రహ్మవిద్యాయామన్తరఙ్గోపాయత్వాత్ తదేవ సాధనమితి జ్ఞాత్వా తపః కృత్వా. ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్। అన్నాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే। అన్నేన జాతాని జీవన్తి। అన్నం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవ వరుణం పితరముపససార। అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ హోవాచ। తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। స తపోఽతప్యత। స తపస్తప్త్వా॥ ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్। ప్రాణాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే। ప్రాణేన జాతాని జీవన్తి। ప్రాణం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవ వరుణం పితరముపససార। అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ హోవాచ। తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। స తపోఽతప్యత। స తపస్తప్త్వా॥ ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— మనో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్। మనసో హ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే। మనసా జాతాని జీవన్తి। మనః ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవ వరుణం పితరముపససార। అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ హోవాచ। తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। స తపోఽతప్యత। స తపస్తప్త్వా॥ ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్। విజ్ఞానాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే। విజ్ఞానేన జాతాని జీవన్తి। విజ్ఞానం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవ వరుణం పితరముపససార। అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ హోవాచ। తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। స తపోఽతప్యత। స తపస్తప్త్వా॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ - విజ్ఞాతవాన్. తద్ధి యథోక్తలక్షణోపేతం, కథం. అన్నాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే, అన్నేన జాతాని జీవన్తి, అన్నం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, ఇతి. తస్మాద్యుక్తమన్నస్య బ్రహ్మత్వమిత్యభిప్రాయః. స ఏవం తపస్తప్త్వాఽన్నం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయ లక్షణేనోపపత్త్యా చ- పునరేవ సంశయమాపన్నో వరుణం పితరముపససార అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి. కః పునః సంశయహేతురస్యేతి. ఉచ్యతే- అన్నస్యోత్పత్తిదర్శనాత్. తపసః పునః పునరుపదేశః సాధనాతిశయత్వావధారణార్థః. యావద్బ్రహ్మణో లక్షణం నిరతిశయం న భవతి, యావచ్చ జిజ్ఞాసా న నివర్తతే- తావత్తప ఏవ తే సాధనం- తపసైవ బ్రహ్మ జిజ్ఞాసస్వేత్యర్థః. ఋజ్వన్యత్. ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

ఆ — (అన్నం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్) అద్యతే - భుజ్యతేసర్వైర్వ్రీతిసర్వప్రతిపత్తిసాధారణంస్థూలదేహకారణంభూతపఞ్చకంవిరాట్సంజ్ఞికమన్నశబ్దేనోచ్యతే- తస్యస్థూలభౌతికకారణత్వాత్. * యతోవా ఇమానీతిలక్షణస్యతత్రయోజయితుంశక్యత్వాత్తద్బ్రహ్మేతిప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. విరాజఉత్పత్తిదర్శనాచ్ఛ్రుతిస్మృతిషు - లక్షణంతత్రసంపూర్ణంనభవతీతిపునస్తపోఽతప్యత. ఏచార్యచతత్కారణం క్రియాశక్తివిశిష్టతయాప్రాణశబ్దలక్ష్యం, హిరణ్యగర్భంసజ్ఞల్పాధ్యవసాయశక్తివిశిష్టతయాచమనోవిజ్ఞానశబ్దలక్ష్యం, బ్రహ్మేతివ్యజానాత్. తస్యాపికార్యత్వాల్లక్షణంనభవతీతివిచార్యతత్కారణంస్వాతన్త్ర్యేణనిశ్చిత్యసర్వైర్వ్యాప్రార్థ్యమానతయా ఆనన్దశబ్దవాచ్యంమాయావిశిష్టం బ్రహ్మేతివిజ్ఞాయవిశిష్టస్యనిశిష్టాన్తరాత్మత్వానుపపత్తేఃకారణతోపలక్షితంవిశుద్ధానన్దం బ్రహ్మేతివిజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఇతిద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యటీకా.

ర౦.— ప్రథమతఃఅన్నస్యసర్వభూతోత్పత్త్యాదికారణత్వాదన్నం బ్రహ్మేతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తద్విజ్ఞాయేతి) అన్నం బ్రహ్మేతిజ్ఞాత్వాఉత్పత్తిమత్త్వాదినాఅన్నస్య బ్రహ్మత్వేఅపరితుష్యన్ పునరపిపితృసమీపముపగత్యఅధీహిభగవఇతిమన్త్రముచ్చారితవానిత్యర్థః. (తగ్ంహోవాచేతి) పూర్వవదేవతపస్సమాచర- తపఏవ బ్రహ్మవిద్యాసాధనం- తస్మాత్తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (సతపస్తప్త్వేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ఇతిద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్

ఉ.— ఆనన్దో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ । ఆనన్దాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే । ఆనన్దేనజాతానిజీవన్తి। ఆనన్దంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। సైషాభార్గవీవారుణీవిద్యాపరమేవ్యోమన్ప్రతిష్ఠితా । సయఏవంవేదప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదోభవతి।మహాన్భవతి।ప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన।మహాన్కీర్త్యా॥ ఇతిషష్ఠోనువాకః.

ఉ.— అన్నంననిన్ద్యాత్ ।తద్వ్రతం।ప్రాణోవాఅన్నం।శరీరమన్నాదం। ప్రాణేశరీరంప్రతిష్ఠితం। శరీరేప్రాణఃప్రతిష్ఠితః।తదేతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితం। సయఏతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితంవేదప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదోభవతి । మహాన్భవతి। ప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్కీర్త్యా॥ ఇతిసప్తమోనువాకః.

శ౦.— ఏవంతపసావిశుద్ధాత్మా ప్రాణాదిషు సాకల్యేన బ్రహ్మలక్షణమపశ్యన్ఛనైశ్శనైరనుప్రవిశ్యాన్తరతమమానన్దం బ్రహ్మవిజ్ఞాతవాంస్తపసైవసాధనేనభృగుః - తస్మాద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసునాబాహ్యాన్తఃకరణసమాధానలక్షణంపరమంతపస్సాధనమనుష్ఠేయమితిప్రకరణార్థః. అధునాఆఖ్యాయికాతోఽపసృత్యశ్రుతిఃస్వేనవచనేనాఖ్యాయికార్థమాచష్టే- సాఏషాభార్గవీ- భృగుణావిదితావరుణేనప్రోక్తా- వారుణీవిద్యాపరమేవ్యోమన్- హృదయాకాశగుహాయాంపరమానన్దాద్వైతేప్రతిష్ఠితా- పరిసమాప్తాఅన్నమయాదాత్మనోఽధిప్రవృత్తా. ఏవమన్యోపితపసైవసాధనేనఅనేనైవక్రమేణానుప్రవిశ్యానన్దం బ్రహ్మవేద- సఏవంవిద్యాప్రతిష్ఠానాత్ప్రతితిష్ఠత్యానన్దేపరమే బ్రహ్మణి. బ్రహ్మైవభవతీత్యర్థః. దృష్టంచఫలంతస్యోచ్యతే - అన్నవాన్- ప్రభూతమన్నమస్యవిద్యతఇత్యన్నవాన్. సత్తామాత్రేణతుసర్వోహ్యన్నవానితివిద్యాయావిశేషోనస్యాత్. ఏవమన్నమత్తీత్యన్నాదః- దీప్తాగ్నిర్భవతీత్యర్థః. మహాన్భవతి. కేనమహత్త్వమిత్యతఆహ ప్రజయా- పుత్రాదినా. పశుభిః- గవాశ్వాదిభిః. బ్రహ్మవర్చసేన- శమదమజ్ఞానాదినిమిత్తేనతేజసామహాన్భవతి. కీర్త్యా- ఖ్యాత్యాశుభప్రచారనిమిత్తయాసౌదనుభవతీత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రభూతత్వవిశేషణంనశ్రుతంకథంనిక్షిప్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తామాత్రేణేతి) అత్రసత్తామాత్రే, వినిక్షిప్తేశ్వసూకరాదిరపిశరీరస్థిత్యాక్షిప్తాన్నేనాన్నవానితివిద్యాయాఃఫలవిశేషానోక్తస్స్యాత్- అతస్తద్బలాత్ప్రభూతత్వవిశేషణంనిక్షిప్తమిత్యర్థః. ఏతచ్చదృష్టఫలంబ్రహ్మవిదోజీవన్ముక్తస్యాప్యవిద్యాలేశవశాద్ద్వైతాభాసంపశ్యతోనానుపపన్నం- యస్యేశ్వరస్యానుగ్రహాదవిదుషామపిఅన్నాదిసమృద్ధిర్దృశ్యతే - కిముతతదాత్మతత్త్వంసాక్షాదనుభవతఇతి. ఇతిషష్ఠానువాకభాష్యటీకా.

ర౦.— (సైషాభార్గవీతి) భృగవేవరుణేనప్రోక్తావిద్యాఅన్నమయాదికమతిక్రమ్యపరమేవ్యోమ్ని - తన్నిర్దిష్టేపరమవ్యోమశబ్దితేపరమాత్మనిప్రతిష్ఠితా-సముతమప్యతిక్రమ్యతతోన్యత్రగతేత్యర్థః. తద్వేదనస్యఫలమాహ (సయఏవంవేదేతి) స్పష్టోర్థః. ఇతిషష్ఠానువాకభాష్యమ్.

శ౦.— కించ- అన్నేనద్వారభూతేన బ్రహ్మవిజ్ఞానంయస్మాత్ - తస్మాద్గురుమివాన్నంననిన్ద్యాత్. తదస్యైవం బ్రహ్మవిదోవ్రతముపదిశ్యతే. వ్రతోపదేశోఽన్నస్తుతయే. స్తుతిభాక్త్వంచాన్నస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యుపాయత్వాత్. ప్రాణోవాఽన్నం- శరీరాన్తర్భావాత్ప్రాణస్య. యద్యస్యాన్తః ప్రతిష్ఠితంభవతి- తత్తస్యాన్నంభవతీతి. శరీరేచప్రాణః ప్రతిష్ఠితః- తస్మాత్ప్రాణోఽన్నం- శరీరమన్నాదం. తథాశరీరమప్యన్నం-ప్రాణోఽన్నాదః. కస్మాత్. ప్రాణేశరీరంప్రతిష్ఠితం- తన్నిమిత్తత్వాచ్ఛరీరస్థితేః. తస్మాదేతదుభయం- శరీరంప్రాణశ్చాన్నమన్నాదశ్చ యేనాన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం - తేనాన్నం. యేనాన్యోన్యస్యప్రతిష్ఠా - తేనాన్నాదః. తస్మాత్ప్రాణశ్శరీరంచోభయమన్నమన్నాదంచ. సయఏతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితంవేద- ప్రతితిష్ఠత్యన్నాన్నాదాత్మనైవ. కించ- అన్నవానన్నాదోభవతీత్యాదిపూర్వవత్. ఇతిసప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఆ — అన్నమపకృష్టం ప్రాప్తం న నిన్ద్యాత్ యదృచ్ఛయా ఉపపన్నం - * ఆద్యోచ్ఛిష్టము తావరమిత్యుక్తత్వాత్. బ్రహ్మణో యోనిత్వాభిధానం సాధకస్యాప్యుపస్థానాత్. ఏవం వాక్యార్థజ్ఞానేఽత్యుపదార్థానుసన్ధానం ముఖ్యం సాధనం తత్ఫలం చోపసంహృత్యాధునా విచారాసమర్థస్య మన్దాధికారిణోఽన్నాదిరూపేణ ప్రాణాద్యుపాసనం గౌణం సాధనం విధత్తే (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఉపాసనమపి ఫలానభిసన్ధినానుష్ఠితం బుద్ధిద్వారేణ బ్రహ్మజ్ఞానోపకారీత్యుక్తం- ముఖ్యాధికారేణ స్వప్రపాఠాద్యుపకరిష్యతి. ఇతి సప్తమాష్టమనవమానువాకభాష్యటీకా.

రం — ఏతద్విద్యాఙ్గవ్రతమాహ (అన్నం న నిన్ద్యాత్ తద్వ్రతమితి) ప్రాణశరీరయోరన్నత్వేన తేజస్పృథివ్యాకాశయోరన్నాన్నాదత్వదృష్టిః, తయోః పరస్పరప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిః, పరస్పరప్రతిష్ఠితతయా పరస్పరయోః స్వప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిః, తదఙ్గవ్రతవిశేషః, తత్ఫలం. చాహ (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఓ — అన్నం న పరిచక్షీత । తద్వ్రతం । ఆపో వా అన్నం । జ్యోతిరన్నాదం । అప్సు జ్యోతిః ప్రతిష్ఠితం । జ్యోతిష్యాపః ప్రతిష్ఠితాః । తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం । స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి । అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్భవతి । ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్కీర్త్యా ॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఓ — అన్నం బహు కుర్వీత । తద్వ్రతం । పృథివీ వా అన్నం । ఆకాశోఽన్నాదః । పృథివ్యామాకాశః ప్రతిష్ఠితః । ఆకాశే పృథివీ ప్రతిష్ఠితా । తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం । స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి । అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్భవతి । ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్కీర్త్యా ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఓ — న కంచన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీత । తద్వ్రతం । తస్మాద్యయా కయా చ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్ । అరాధ్యస్మా అన్నమిత్యాచక్షతే । ఏతద్వై ముఖతోఽన్నꣳ రాద్ధం । ముఖతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే । ఏతద్వై మధ్యతోఽన్నꣳ రాద్ధం । మధ్యతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే । ఏతద్వా అన్తతోఽన్నꣳ రాద్ధం । అన్తతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే. ౧

శం — అన్నం న పరిచక్షీత- న పరిహరేత్. తద్వ్రతం. పూర్వవత్ స్తుత్యర్థం. శుభాశుభకల్పనయా పరిహ్రియమాణం స్తుతం మహీకృతం స్యాత్. ఏవం యథోక్తము త్తరేష్వప్యాపో వా అన్నమిత్యాదిషు యోజయేత్. (అప్సు జ్యోతిరితి) ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

రం — న పరిచక్షీత- ప్రాప్తమన్నం న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

శం — అప్జ్యోతిషోరన్నాన్నాదగుణత్వేనోపాసకస్యాన్నస్య బహూకరణం వ్రతం. ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

రం — (బహు కుర్వీత) అతిథ్యభ్యాగతస్వజనపర్యాప్తం కుర్యాదిత్యర్థః. యద్వా- బహు కుర్వీత- బహుమన్వీతేత్యర్థః. అన్నే బహుమతిం కుర్యాదిత్యర్థః. ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

శం — తథా పృథివ్యాకాశోపాసకస్య వసతౌ చ - వసతినిమిత్తం కంచన- కంచిదపి న ప్రత్యాచక్షీత- వసత్యర్థమాగతం న నివారయేదిత్యర్థః. వాసే చ దత్తే అవశ్యం హ్యశనం దాతవ్యం- తస్మాద్యయా కయా చ విధయా- యేన కేన ప్రకారేణ బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్ - బహ్వన్నసంగ్రహం కుర్యాదిత్యర్థః. యస్మాదన్నవన్తో విద్వాంసోఽభ్యాగతాయాన్నార్థినే అరాధి- సంసిద్ధమస్మే అన్నమిత్యాచక్షతే- న నాస్తీతి ప్రత్యాఖ్యానం కుర్వన్తి- తస్మాచ్చ హేతోర్బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపి చ- అన్నదానస్య మాహాత్మ్యముచ్యతే- యథా యత్కాలం ప్రయచ్ఛత్యన్నం- తథా తత్కాలమేవ ప్రత్యుపనమతే. కథమితి. తదేతదాహ- ఏతద్వా అన్నం ముఖతః- ముఖ్యే. ప్రథమే వయసి. ముఖ్యయా వా వృత్త్యా. పూజాపురస్సరం. అభ్యాగతాయాన్నార్థినే రాద్ధం- సంసిద్ధం ప్రయచ్ఛతీతి వాక్యశేషః. తస్య కిం ఫలం స్యాదితి. ఉచ్యతే- ముఖతః - పూర్వే వయసి. ముఖ్యయా వా వృత్త్యా. అస్మై- అన్నదాయాన్నం రాధ్యతే- యథా దత్తముపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ఏవం మధ్యతః-మధ్యమే వయసి. మధ్యేన చోపచారేణ. తథా అన్తతః-అన్తే వయసి. జఘన్యేన చోపచారేణ. పరిభవేన. తథైవాస్మై రాధ్యతే- సంసిధ్యత్యన్నం. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౧

రం — (న కంచన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీతేతి) స్వగృహే రాత్ర్యాదౌ భోజనార్థమాగతం కమపి న రసం న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) భోజనార్థమాగతానాం పురుషాణాం అప్రత్యాఖ్యానస్యావశ్యకత్వాత్ నిషిద్ధేనాపి యేన కేనచ మార్గేణ బహ్వన్నం సమ్పాదయేదిత్యర్థః. (అరాధ్యస్మా ఇతి) అస్మై- ఉపాసకాయ అన్నమరాధి- సిద్ధం. ఉపాసకార్థమేవ హ్యన్నస్య నిష్పత్తిః- అతః తదర్థమేవ నిష్పన్నత్వాదన్నానాం తేషాం యేన కేనాప్యుపాయేనార్జనే న దోష ఇతి భావః. (ఏతద్వా ఇతి) ఆదిమధ్యాన్తప్రదేశేషు అన్నం యదేతత్సిద్ధం - సర్వావయవయుక్తమపి వ్యన్నమస్మై ఉపాసకాయ సిద్ధం- తదర్థమేవోత్పన్నమితి ఇహాప్యన్నప్రశంసేత్యర్థః. ౧

ఉ.— య ఏవం వేద। క్షేమ ఇతి వాచి। యోగక్షేమ ఇతి ప్రాణాపానయోః। కర్మేతి హస్తయోః। గతిరితి పాదయోః। విముక్తిరితి పాయౌ। ఇతి మానుషీస్సమాజ్ఞాః। అథ దైవీః। తృప్తిరితి వృష్టౌ। బలమితి విద్యుతి. ౨

ఉ.— యశ ఇతి పశుషు। జ్యోతిరితి నక్షత్రేషు। ప్రజాతిరమృతమానన్ద ఇత్యుపస్థే। సర్వమిత్యాకాశే। తత్ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత। ప్రతిష్ఠావాన్భవతి। తన్మహ ఇత్యుపాసీత। మహాన్భవతి। తన్మన ఇత్యుపాసీత। మానవాన్భవతి. ౩

ఉ.— తన్నమ ఇత్యుపాసీత। నమ్యన్తేఽస్మై కామాః। తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత। బ్రహ్మవాన్భవతి। తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత। పర్యేణం మ్రియన్తే ద్విషన్తస్సపత్నాః। పరి యేఽప్రియా భ్రాతృవ్యాః। స యశ్చాయం పురుషే। యశ్చాసావాదిత్యే। స ఏకః. ౪

శం.— య ఏవం వేద- య ఏవం - అన్నస్య యథోక్తం మాహాత్మ్యం వేద. తద్జ్ఞానస్య ఫలం యథోక్తం ఫలముపనయేత్. ఇదానీం బ్రహ్మణ ఉపాసనప్రకార ఉచ్యతే (క్షేమ ఇతి వాచి) క్షేమో నామోపాత్తపరిరక్షణం. బ్రహ్మ వాచి క్షేమరూపేణ ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. (యోగక్షేమ ఇతి) యోగః- అనుపాత్తస్యోపాదానం. తౌ హి యోగక్షేమౌ ప్రాణాపానయోర్బలవతోస్సతోర్భవతో యద్యపి- తథాపి న ప్రాణాపాననిమిత్తావేవ కిం తర్హి బ్రహ్మనిమిత్తౌ. తస్మాద్బ్రహ్మ యోగక్షేమాత్మనా ప్రాణాపానయోః ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. ఏవముత్తరేష్వన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం. కర్మణో బ్రహ్మనిర్వర్త్యత్వాద్ధస్తయోః కర్మాత్మనా బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితముపాస్యం. గతిరితి పాదయోః. విముక్తిరితి పాయౌ. ఇత్యేతా మానుషీః- మనుష్యేషు భవా మానుష్యః మానుష్యస్సమాజ్ఞాః- ఆధ్యాత్మిక్యస్సమాజ్ఞాః- జ్ఞానాని. విజ్ఞానాని. ఉపాసనానీత్యర్థః. అథ - అనన్తరం దైవీః- దైవ్యః. దేవేషు భవాస్సమాజ్ఞా ఉచ్యన్తే. తృప్తిరితి వృష్టౌ- వృష్టేరన్నాదిద్వారేణ తృప్తిహేతుత్వాద్బ్రహ్మైవ తృప్త్యాత్మనా వృష్టౌ వ్యవస్థితమిత్యుపాస్యం. తథాన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం. తథా బలరూపేణ విద్యుతి. అత్రానన్వీయం నాస్తి. ౨

రం.— య ఏవం వేద- స ఃయయా కయా చ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సంబన్ధః. (క్షేమ ఇత్యాది) క్షేమసాధనత్వాద్వాచః క్షేమత్వబుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. విముక్తిః- విసర్గ ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మమేతా ఉపాసనా ఉక్తా ఇత్యర్థః. అథ దైవీరుపాసనా వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨

శం.— యశోరూపేణ పశుషు. జ్యోతీరూపేణ నక్షత్రేషు. ప్రజాతి, రమృతం - అమృతత్వప్రాప్తిః పుత్రేణ ఋణవిమోక్షద్వారేణ, ఆనన్దః- సుఖ, మిత్యేతత్సర్వముపస్థనిమిత్తం. బ్రహ్మైవానేనాత్మనోపస్థే ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. సర్వం హ్యాకాశే ప్రతిష్ఠితం- అతో యత్సర్వమాకాశే తద్బ్రహ్మైవేత్యుపాస్యం. తచ్చాకాశం బ్రహ్మైవ - తస్మాత్తత్సర్వస్య ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత. ప్రతిష్ఠాగుణోపాసనాత్ప్రతిష్ఠావాన్భవతి. ఏవం పూర్వేష్వపి- యద్యత్తదధీనం ఫలం- తద్బ్రహ్మైవ - తదుపాసనాత్తద్వాన్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి. (తన్మహ ఇత్యుపాసీత) మహః- మహత్త్వగుణవత్తదుపాసీత - మహాన్భవతి. (తన్మన ఇత్యుపాసీత) మననం - మనః. మానవాన్భవతి - మననసమర్థో భవతి. ౩

ఆ.— యత్ర - వాగాదౌ యత్ఫలం- కార్యం క్షేమాదీత్యర్థః. మహానితి- ప్రజాదిభిర్బ్రహ్మవానితి. స్థూలభోగసాధనవాన్విరాడేవ స్వర్గః. ౩

రం.— (ప్రజాతిరితి) ఏతత్తు ఆధ్యాత్మికోపాసనే సఙ్గతం- పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలవత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (సర్వమిత్యాకాశ ఇత్యాది) ౩

శం.— (తన్నమ ఇత్యుపాసీత) నమనం- నమః. నమనగుణవదుపాసీత- నమ్యన్తే- ప్రహ్వీభవన్త్యస్మై- ఉపాసిత్రే కామాః- కామ్యన్త ఇతి. భోగ్యాః. విషయా ఇత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత) బ్రహ్మ - పరిబృఢతమమిత్యుపాసీత - బ్రహ్మవాన్ - తద్గుణో భవతి. (తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత) బ్రహ్మణః పరిమరః- పరి మ్రియన్తేఽస్మిన్పఞ్చ దేవతాః విద్యుద్వృష్టిశ్చన్ద్రమా ఆదిత్యోఽగ్నిరిత్యేతాః - అతో వాయుః పరిమరః. శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేః. స ఏష ఏవాయం వాయురాకాశేనానన్య ఇత్యాకాశో బ్రహ్మణః పరిమరః. తమాకాశం వాయ్వాత్మానం బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత. ఏనం- ఏవంవిదం ప్రతిస్పర్ధినః- ద్విషన్తోఽద్విషన్తోఽపి సపత్నా యతో భవన్తి - అతో విశిష్యతే ద్విషన్తస్సపత్నా ఇతి. ఏనం ద్విషన్తః సపత్నాస్తే పరిమ్రియన్తే- ప్రాణాన్ జహతీత్యర్థః. కించ - యే చాఽప్రియా అస్య భ్రాతృవ్యా అద్విషన్తోఽపి - తే చ పరిమ్రియన్తే. * ప్రాణో వా అన్నం శరీరమన్నాదమిత్యారభ్యాకాశాన్తస్య కార్యస్యైవాన్నాన్నాదత్వముక్తం. ఉక్తం నామ- కిం తేన. తేనైతత్సిద్ధం భవతి- కార్యవిషయ ఏవ భోజ్యభోక్తృత్వకృతస్సంసారః- న త్వాత్మనీతి. ఆత్మని తు భ్రాన్త్యోపచర్యతే. నన్వాత్మాపి పరమాత్మనః కార్యం- తతో యుక్తస్తస్య సంసార ఇతి. న- అసంసారిణ ఏవ ప్రవేశశ్రుతేః. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యాకాశాదికారణస్య హ్యసంసారిణ ఏవ పరమాత్మనః కార్యేష్వనుప్రవేశః శ్రూయతే- తస్మా

త్కార్యానుప్రవిష్టో జీవ ఆత్మా పర ఏవాసంసారీ. సృష్ట్వానుప్రావిశదితి సమానకర్తృకత్వోపపత్తేశ్చ. సర్గప్రవేశక్రియయోశ్చైకశ్చేత్కర్తా- తతః క్త్వాప్రత్యయో యుక్తః. ప్రవిష్టస్య తు భావాన్తరాపత్తిరితి చేన్న - ప్రవేశస్యాన్యార్థత్వేన ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్. * అనేన జీవేనేతి విశేషశ్రుతేః. ధర్మాన్తరేణానుప్రవేశ ఇతి చేన్న- * తత్త్వమసీతి పునస్తద్భావోక్తేః. భావాన్తరాపన్నస్యైవ తదపోహార్థా సమ్పదితి చేన్న- * తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యాత్. దృష్టం జీవస్య సంసారిత్వమితి చేన్న- ఉపలబ్ధురనుపలభ్యత్వాత్. సంసారధర్మవిశిష్ట ఆత్మోపలభ్యత ఇతి చేన్న- ధర్మాణాం ధర్మిణోఽవ్యతిరేకాత్కర్మత్వానుపపత్తేః. ఉష్ణప్రకాశయోర్దాహ్యప్రకాశ్యత్వానుపపత్తివత్. త్రాసాదిదర్శనాద్దుఃఖిత్వాద్యనుమీయత ఇతి చేన్న- త్రాసాదేర్దుఃఖస్య చోపలభ్యమానత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం. కాపిలకాణాదాదితర్కశాస్త్రవిరోధ ఇతి చేన్న- తేషాం మూలాభావే వేదవిరోధే చ భ్రాన్త్యోపపత్తేః. శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాం చ సిద్ధమాత్మనోఽసంసారిత్వం - ఏకత్వాచ్చ. కథమేకత్వమితి. ఉచ్యతే- (స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇత్యేవమాది) పూర్వవత్సర్వం. ౪

ర.— (శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేరితి) * య ఏవమేతాః పఞ్చ దేవతా వాయుర్వావ సంవర్గ ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాద్బ్రహ్మణః సంహర్తృత్వం వాయుద్వారకమితి వాయుర్బ్రహ్మణః పరిమరః - సంహారసాధనమిత్యర్థః. తత్కథం పరిమరగుణతయాఽఽకాశోపాసనం సిధ్యతీత్యత ఆహ (స ఇతి) ఏవం మన్దాధికారిగోచరముపాసనజాతమధ్యారోపావస్థాయాముపదిశ్యాపవాదదృష్టిమభిప్రేత్యాహ (ప్రాణో వాఽన్నమిత్యాదినా) ప్రాణో వాన్నమిత్యాదినా భోక్తృత్వాదిలక్షణస్సంసారః కార్యగోచర ఇతి వివృతః. తత్ర జీవస్యానౌపాధికసంసారిత్వం దృష్టం - తస్యాపి కార్యత్వాదితి భాగవతానాం మతముద్భావ్య దూషయతి (నన్వాత్మాపీత్యాదినా) ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ వికారాకారాత్మనా ప్రవేశమాశఙ్క్య వాక్యశేషవిరోధమాహ (అనేన జీవేనేత్యాదినా) భ్రాన్త్యా దేహాదిభావమాపన్నస్య జీవస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యైవ బ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే సంసారిత్వాపోహార్థా - మాతృబుద్ధిరివ పరయోషితి రాగాపోహార్థా- అతః * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్యాన్యార్థత్వాన్న జీవస్య పారమార్థికమసంసారిబ్రహ్మాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్దూషయతి (భావాన్తరాపన్నస్యేత్యాదినా) అబాధితతత్పదముఖ్యార్థసామానాధికరణ్యవిరోధాదబ్రహ్మణి జీవే బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థత్వం కల్పయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరోధాదబాధితత్వమసిద్ధమిత్యాహ (దృష్టమితి) సర్వప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్క ఇష్యతే. అత న శ్చ సంసారధర్మవత్త్వస్య తర్కాపరిశుద్ధత్వాత్తత్ప్రత్యక్షస్య భ్రాన్తత్వాన్న శాస్త్రజ్ఞానబాధకత్వం సంభవతీత్యాహ (నేతి) సుఖాదేరుపలభ్యత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం సంభవతి- రూపాదివదిత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకం యద్యపి ప్రత్యక్షప్రమాణం సంభవతి- తథాపి సంసారధర్మవిశిష్ట ఆత్మా స్వచైతన్యేనోపలభ్యత ఇతి స్వానుభవవిరోధాన్న శాబ్దమసంసారిత్వజ్ఞానం ప్రమాణమితి చేత్. నైతదపి యుక్తం - కర్తృత్వకర్తృత్వవిరోధాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షవిరోధాభావేఽప్యనుమానవిరోధో భవిష్యతీత్యాహ (త్రాసాదీతి) త్రాసాదిసాశ్రయం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్. అన్యస్యాశ్రయస్యాసంభవాదాత్మైవ తదాశ్రయోఽనుమీయత ఇతి న వాచ్యం - ఉపలభ్యం నోపలబ్ధుర్ధర్మః- రూపాదివదితి వ్యాప్త్యన్తరవిరోధాత్, పథ్యాసాదపి కార్యదర్శనసంభవాత్, ఇత్యర్థః. జీవస్య బ్రహ్మాత్మత్వం ప్రతిపాదయతశ్శాస్త్రస్య తర్కశాస్త్రవిరోధాదప్రామాణ్యమాశఙ్క్య దూషయతి (కాపిలేత్యాదినా) తర్కశాస్త్రస్య శ్రుతేశ్చ విరుద్ధావ్యభిచారిత్వేన ప్రామాణ్యసంశయోఽపి నాశఙ్కనీయ ఇత్యాహ (శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాం చేతి) కించ- తార్కికేణాపి ఈశ్వరాధీనం జీవస్య సుఖిత్వం నిరూపణీయం- న తన్నిరూపయితుం శక్యతే - స్వాత్మనీశ్వరస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాసంభవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకత్వాచ్చేతి) స య ఇత్యాదిపదవ్యాఖ్యానముపేక్ష్యోపసఙ్క్రమణసామగానయోరేకకర్తృత్వమన్వయప్రదర్శనేన దర్శితం. ౪

ర.— ఆకాశస్య ప్రతిష్ఠితత్వాదిగుణయుక్తతయోపాసనే తత్క్రతున్యాయేన ప్రతిష్ఠాదికం భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మవాన్-బృహత్త్వవానిత్యర్థః. నమ్యన్తే- ప్రహ్వన్త ఇత్యర్థః. పరితో మ్రియన్తే అస్మిన్నితి పరిమరః. పార్థివత్రికమరణస్యాపి అవకాశతయాఽఽశ్రయ ఇత్యర్థః. ఏవమాకాశస్య బ్రహ్మశేషత్వేన పరిమరత్వేన చోపాసనే ఏనం - ఉపాసకం పరితో ద్విషన్తో మ్రియన్త ఇత్యర్థః. (పర్యేణమితి) ణత్వం ఛాన్దసం. తదేవ వ్యాచష్టే (పర్యే ప్రియా ఇతి) అప్రియాః భ్రాతృవ్యాః- శత్రవః పరితో వర్తమానా మ్రియన్త ఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఇమాఁల్లోకాన్కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చరన్ । ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే । హా౩వు హా౩వు హా౩వు. ౫

శం.— అన్నమయాదిక్రమేణానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యైతత్సామ గాయన్నాస్తే. * సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యా ఋచోఽర్థో వ్యాఖ్యాతో విస్తరేణ తద్వివరణభూతయాఽఽనన్దవల్ల్యా. * సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి తస్య ఫలవచనస్యార్థవిస్తారో నోక్తః. కే తే- కిం విషయా వా సర్వే కామాః- కథం వా బ్రహ్మణా సహ సమశ్నుతే- ఇత్యేతద్వక్తవ్యమితీదమిదానీమారభ్యతే. తత్ర పితాపుత్రాఖ్యాయికాయాం పూర్వవిద్యాశేషభూతాయాం తపో బ్రహ్మవిద్యాసాధనముక్తం, ప్రాణాదేరాకాశాన్తస్య చ కార్యస్యాన్నాన్నాదత్వేన వినియోగశ్చోక్తః, బ్రహ్మవిషయోపాసనాని, చ. యే చ సర్వే కామాః ప్రతినియతానేకసాధనసాధ్యా ఆకాశాదికార్యభేదవిషయా ఏతే దర్శితాః. ఏకత్వే పునః కామకామిత్వానుపప

త్తిః- భేదజాతస్యసర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. తత్రకథంయుగపద్బ్రహ్మస్వరూపేణసర్వాన్ కామానేవంవిత్సమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే-సర్వాత్మత్వోపపత్తేః. కథంసర్వాత్మత్వోపపత్తిరితి. ఆహ- పురుషాదిత్యస్థాత్మైకత్వవిజ్ఞానేనాపోహ్యోత్కర్షాపకర్షావన్నమయాద్యాత్మనోఽవిద్యాకల్పితాన్ క్రమేణసఙ్క్రమ్యానన్దమయాన్తాన్ సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మదృశ్యాదిధర్మకంస్వాభావికమానన్దమజమమృతమభయమద్వైతంఫలభూతమాపన్న ఇమాఁల్లోకాన్- భూరాదీననుసఞ్చరన్నితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. కథమనుసఞ్చరన్. కామాన్నీ- కామతోఽన్నమస్యేతికామాన్నీ. తథా- కామతోరూపాణ్యస్యేతికామరూపీ. అనుసఞ్చరన్- సర్వాత్మనేమాఁల్లోకానాత్మత్వేనానుభవన్. కిం. ఏతత్సామగాయన్నాస్తే - సమత్వాద్బ్రహ్మైవసామసర్వానన్యరూపంగాయన్- శబ్దయన్. ఆత్మైకత్వంప్రఖ్యాపయన్ లోకానుగ్రహార్థం, తద్విజ్ఞానఫలంచాతీవకృతార్థత్వంగాయ, న్నాస్తే - తిష్ఠతి. హావుహావుహావు- అహో ఇత్యేతస్మిన్నర్థే. అత్యన్తవిస్మయఖ్యాపనార్థః. ౫

ఆ.— ఇదానీంవల్లీసమాప్తిపర్యన్తస్య గ్రన్థస్యతాత్పర్యంప్రకటీకుర్వన్నాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) అవిద్యాలేశవశేనద్వైతావభాసమనుభవన్ విద్వాన్ సర్వస్యాత్మాహమితిమన్యమానోఽణిమాద్యైశ్వర్యభుజాంయోగినాంయత్కామిత్వం కామరూపిత్వంచతస్మైవేతిపశ్యన్సర్వాన్ విషయాన్ స్థానస్థఃత్యుపచర్యతఇత్యాహ (సర్వాత్మత్వోపపత్తేరితి) ౫

శం.— (సంయఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ఏతత్- వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. హావుహావుహావుఇతి స్తోభాక్షరాణ్యేతాని. ౫

ఉ.— అహమన్నమహమన్నమహమన్నం। అహమన్నాదో౨హమన్నాదో౨హమన్నాదః । అహగ్గ్‌ శ్లోకకృదహగ్గ్‌ శ్లోకకృదహగ్గ్‌ శ్లోకకృత్ । అహమస్మిప్రథమజాఋతా౩స్య। పూర్వందేవేభ్యోఅమృతస్యనా౩భా౩ఇ। యోమాదదాతిస ఇదేవమా౩వాః । అహమన్నమన్నమదన్తమా౩ద్మి । అహంవిశ్వంభువనమభ్యభవా౩మ్। సువర్నజ్యోతీః। యఏవంవేద।ఇత్యుపనిషత్. ౬

ఉ.— రాధ్యతేవిద్యుతిమానవాన్ భవత్యేకోహా౩వుయఏవంవేనైకంచ॥ ఇతిదశమోనువాకః.

ఉ.— భృగుస్తస్మైయతోవిశన్తితద్విజిజ్ఞాసస్వతత్త్రియోదశాన్నంప్రాణంమనోవిజ్ఞానమితి విజ్ఞాయతంతపసాద్వాదశద్వాదశానన్దఇతిసైషాదశాన్నంననిన్ద్యాత్ప్రాణశ్శరీరమన్నంనపరిచక్షీతాపోజ్యోతిరన్నంబహుకుర్వీతపృథివ్యామాకాశఏకాదశైకాదశనకంచనైకషష్టిరేకాన్నవిగ్‌శతిరేకాన్నవిగ్‌శతిః.

ఉ.— సహనావవతు।సహనౌభునక్తు।సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై।

ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః..............................

ఓంతత్సత్ హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— కఃపునరసావిస్మయఇతి. ఉచ్యతే- అద్వైతఆత్మానిరఞ్జనోఽపిసన్నహమేవాన్నమన్నాదశ్చ. కించ- అహమేవశ్లోకకృత్- శ్లోకోనామాన్నాన్నాదయోస్సఙ్ఘాతః. తస్యకర్తాచేతనావాన్. అన్నస్యైవవాపరార్థస్య- అన్నాదార్థస్యసతోఽనేకాత్మకస్యపరార్థేనహేతునాసఙ్ఘాతకృత్. త్రిరుక్తిర్విస్మయత్వఖ్యాపనార్థా. అహమస్మి- భవామి. ప్రథమజాః- ప్రథమోత్పన్నః. ఋతస్య- సత్యస్య. మూర్తామూర్తస్యాస్యజగతః. దేవేభ్యశ్చపూర్వం. అమృతస్యనాభిః- మధ్యం. మత్సంస్థమమృతత్వంప్రాణినామిత్యర్థః. యఃకశ్చిన్మామన్నమన్నార్థిభ్యోదదాతి- ప్రయచ్ఛతి. అన్నాత్మనా బ్రవీతి- సఇత్ ఇత్యర్థః. ఏవమేవ- అవినష్టం. యథాభూతంమాంఆవాః - అవతీత్యర్థః. యఃపునరన్యోమామదత్వార్థిభ్యఃకాలేప్రాప్తేఽన్నమత్తి- తమన్నమదన్తమహం- అన్నమేవభక్షయన్తంపురుషంభోజయామి- ప్రత్యద్మి. అత్రాహ- ఏవంతర్హిబిభేమిసర్వాత్మత్వప్రాప్తేర్మోక్షాత్-అస్తుసంసారఏవ- యతోముక్తోఽప్యహమన్నభూతః- అద్యఃస్యామన్నస్యైవ. మాభైషీః- సంవ్యవహారవిషయత్వాత్సర్వకామాశనస్య. అతీత్యయంసంవ్యవహారవిషయమన్నాన్నాదాదిలక్షణమవిద్యాకృతం. విద్యయాబ్రహ్మస్వరూపోఽవిద్వాన్. తస్యనైవద్వితీయోవస్త్వన్తరమస్తి - యతోబిభేతి- అతోనబిభేతవ్యంమోక్షాత్. ఏవంతర్హికిమిదమాహఅహమన్నమహమన్నమహమన్నాదఇతి. ఉచ్యతే- యోఽయమన్నాన్నాదాదిలక్షణఃసంవ్యవహారఃకార్యభూతః - ససంవ్యవహారకార్యభూతఏవ - నపరమార్థవస్తు. సఏవంభూతోఽపి బ్రహ్మనిమిత్తోబ్రహ్మవ్యతిరేకేణాసన్నితికృత్వాబ్రహ్మవిద్యాకార్యసర్వభావస్యస్తుత్యర్థముచ్యతే అహమన్నమహమన్నమహమన్నంఅహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాద ఇత్యాద్యతోభయాదిదోషగన్ధోఽప్యవిద్యానిమిత్తోఽవిద్యోచ్ఛేదాత్ బ్రహ్మభూతస్యనాస్తీత్యహంవిశ్వం- సమస్తంభువనం - భూతైస్సంభజనీయంబ్రహ్మాదిభిః. భవన్తీతివాస్మిన్భూతానీతిభువనమభ్యభవాం- అభిభవామిపరేణేశ్వరేణస్వరూపేణ. సువర్నజ్యోతీః - సువర్ - ఆదిత్యః. నకారఉపమార్థః. ఆదిత్యఇవసకృద్విభాతమస్మదీయంజ్యోతిః. జ్యోతిః- ప్రకాశఇత్యర్థః. ఇతివల్లీద్వయవిహితోపనిషత్ - పరమాత్మజ్ఞానంనామ. తామేతాంయథోక్తాముపనిషదంశాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుఃసమాహితోభూత్వాభృగువత్తపోమహదాస్థాయయఏవంవేద- తస్యేదంఫలంయథోక్తమోక్షమిత్యుక్తిరితి. ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్. ౬

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతిషు
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ — ప్రథమజాః- హిరణ్యగర్భాఖ్యహం. శ్రుతిస్త్వావదాదరార్థా. దేవేభ్యః - స్వవ్యష్టిరూపేభ్యఃపూర్వం - విరాడ్రూపమేవేత్యర్థః. అవేశిణోఽణ్ణమిత్యమపురుషైకవచనం పౌనఃపున్యేనేత్యేవంసర్వవ్యాఖ్యానేషునిపాత్యతఇత్యవతితివ్యాఖ్యాతం. అభిభవామి - ఉపసంహరామీత్యర్థః. ఈశ్వరాత్మతాజ్ఞానేనాహంబాధేద్వైతంతతోనాస్తిభయకారణమిత్యర్థః. నకారఇవేత్యర్థే. ఇతిదశమానువాకభాష్యటీకా. ౬

——

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్యటీకాయాం భృగువల్లీభాష్యటీకాసంపూర్ణా.

తైత్తిరీయకభాష్యస్యశఙ్కరస్యదర్శీయసః । స్ఫుటార్థబోధికావ్యాఖ్యానిరమాయిస్ఫుటిప్పణీ॥
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యటీకాసమాప్తా.

రం. — (అహమన్నమితి) అత్రాహంశబ్దః పరమాత్మపర్యన్తః. భోగ్యభోక్తృవాచ్యన్నాన్నాదశబ్దావపి తత్పర్యన్తౌ. శ్లోకకృత్- శ్లోక్యన్తఇతిశ్లోకాః. శ్లాఘనీయజగద్రక్షణాదికృదిత్యర్థః. (అహమస్మీతి) ఋతస్య- కర్మణః. ప్రథమజా- సర్గాద్యసమయేతత్పరిపాకకృదిత్యర్థః. దేవేభ్యఃపూర్వంవ గ్తమానాఅమృతస్య- మోక్షస్యనాభిః - రథచక్రస్యనాభిరివా శ్రయభూతః. నాభాఇతిగానకృతోవికారః. యోమాందదాతి యశిష్యాయదదాతి- ఉపదిశతి-సఏవమా- మాంఅవాః- అవాత్. ప్రాప్తోభవతి. *వాగతిగన్ధనయోరితిహిధాతుః. ఇచ్ఛబ్దోఽనర్థకః. (అహమన్నమితి) అన్నశబ్దితమచేతనం, తదోభోక్తారంచేతనం, చఅద్మి - వ్యాప్నోమి. (అహంవిశ్వమితి) ప్రళయకాలేవిశ్వం అభిభూతవానస్మీత్యర్థః. (సువర్ణజ్యోతీరితి) కమనీయదేదీప్యమానశరీరోభవతి- యఏవంవేద. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతిశేషః. ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్. ౬

——

ఇతితైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేభృగువల్లీభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

రఙ్గరామానుజభాష్యేణయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః— నారాయణమ్.

ఉ.— అమ్భస్యపారేభువనస్యమధ్యేనాకస్యపృష్ఠేమహతోమహీయాన్ । శుక్రేణజ్యోతీగ్ంషిసమను ప్రవిష్టఃప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తః. ౧

యస్మిన్నిదగ్ంసఞ్చవిచైతిసర్వంయస్మిన్దేవాఅధివిశ్వేనిషేదుః। తదేవభూతంతదుభవ్యమాఇదంత దక్షరేపరమేవ్యోమన్. ౨

యేనావృతంఖంచదివంమహీంచయేనాదిత్యస్తపతితేజసాభ్రాజసాచ । యమన్తస్సముద్రేకవ యోవయన్తితదక్షరేపరమేప్రజాః. ౩

యతఃప్రసూతాజగతఃప్రసూతీతోయేనజీవాన్వ్యససర్జభూమ్యాం।యదోషధీభిఃపురుషాన్పశూగ్ంశ్చవివేశభూతానిచరాచరాణి. ౪

అతఃపరంనాన్యదణీయసగ్ంహిపరాత్పరంయన్మహతోమహాన్తం । యదేకమవ్యక్తమనన్తరూపం విశ్వంపురాణంతమసఃపరస్తాత్. ౫

తదేవర్తన్తదుసత్యమాహుస్తదేవబ్రహ్మపరమంకవీనాం । ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతంజాయ మానంవిశ్వంబిభర్తిభువనస్యనాభిః. ౬

రం.— అనన్తవల్లీప్రతిపాద్యస్యానన్తశబ్దవాచ్యస్యనారాయణస్యపారమ్యంషష్ఠేప్రశ్నేప్రతిపాద్యతే (అమ్భస్యపారఇత్యాదినా) అపారేఅమ్భసి- సముద్రే. భువనస్యమధ్యే - అన్తరిక్షే. భానుమణ్డలఇతియావత్. నాకస్య - దుఃఖాసంభిన్నస్యభగవల్లోకస్యవైకుణ్ఠలోకస్యపృష్ఠే- ఉపరిప్రదేశే. త్రిసుధామసుభక్తానుగ్రహాయవిశేషేణాభివ్యక్తః. మహతోపి- ఆకాశాదేర్మహాన్. శుక్రేణ- స్వతేజసాజ్యోతీగ్ంషి-ఆదిత్యాదిజ్యోతీగ్ంషి * తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వం తస్యభాసాసర్వమిదం విభాతి * యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమిత్యుక్తరీత్యాసమ్యగనుప్రవిష్టఃప్రజానాంపతిఃసర్వేషాంగర్భే - హృదయేవిహరివర్తతఇత్యర్థః. * రాజాధిరాజస్సర్వేషాంవిష్ణుర్బ్రహ్మమయోమహాన్ । ఈశ్వరంతంవిజానీమఃసపితాసప్రజాపతిరితిఆశ్వమేధికోక్తేః। ప్రజాపతిర్భగవానేవేతిద్రష్టవ్యం. ౧

(యస్మిన్నితి) యస్మిన్-పరమాత్మనిఇదం-జగత్సంహారకాలేసమేతి-సమిత్యేకీకారే. *తమఃపరేదేవఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యాఏకీభవతి.సృష్టికాలేచవ్యేతి-విభక్తనామరూపంభవతి.యస్మింశ్చసర్వేదేవాఅధినిషేదుః-ఆశ్రితాఇత్యర్థః. తదేవభూతభవిష్యత్ప్రపఞ్చశరీరకంసర్వాత్మభూతంపరమవ్యోమశబ్దితేక్షరశబ్దేపరమపదేవర్తతఇత్యర్థః. ఇదమిత్యత్రఆఇత్యస్యస్మరణార్థత్వాత్ *నిపాతఏకాజనాఙితిప్రగృహ్యత్వాత్ప్రకృతిత్వం. ౨

(యేనావృతమితి) యేన- బ్రహ్మణాఖం- ఆకాశోద్యౌశ్చమహీచావ్రియతే. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యేనచతేజసా-దీప్త్యాభ్రాజసా-ఔజ్జ్వల్యేనచాప్యాయితస్సన్నాదిత్యస్తపతి. * యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇతిశ్రుతేః. యంచసముద్రమధ్యేకవయః - క్రాన్తదర్శినఃప్రజాః అవయన్తి- అవగచ్ఛన్తి. యచ్చాక్షరశబ్దేపరమపదే. తద్బ్రహ్మేతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౩

(యతఃప్రసూతేతి) జగత్ప్రసూతిభూతాప్రకృతిరపియతః - తమోవస్థాద్బ్రహ్మణఃప్రసూతా- ఉత్పన్నా. భూమ్యాంతోయశబ్దోపలక్షితభూతైస్సహబ్రహ్మాదిజీవాన్సృష్టవాన్. సృష్టానిఓషధిపురుషపశ్వాదిచరాచరాణ్యాత్మతయాప్రవిష్టఇత్యర్థః. ౪

(అతఃపరమితి) యత్పరాత్పరంమహతోపిమహత్ - తదేవాణోరపిఅణీయసం-అన్తఃప్రవేశసమర్థతయాసూక్ష్మం. తతస్సూక్ష్మతరంనాస్తీత్యర్థః. అణీయసం- అణీయఇత్యర్థః. మహాన్తం- మహదిత్యర్థః. (యదేకమితి) ఏకం-అద్వితీయం. అవ్యక్తం- ఇన్ద్రియాగోచరం. అనన్తరూపం- నానారూపం. విశ్వం- విశ్వశరీరకం. పురాణం- అనాదిం. తమసఃపరస్తాత్ - తమఃపారవర్తిచ. అథవాప్రలయదశాయామేకత్వావస్థాపన్నం అవ్యక్తశరీరకంచఅనన్తరూపం- దేవాదినానారూపయుక్తంఅతఏవవిశ్వశరీరకంచేత్యర్థః. ౫

(తదేవర్తమితి) ఋతసత్యశబ్దాభ్యాం స్వరూపాన్యథాభావస్వభావాన్యథాభావలక్షణవికారద్వయరాహిత్యముచ్యతే. శిష్టంస్పష్టం. (ఇష్టాపూర్తమితి)ఇష్టం-యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం-ఖాతాదిస్మార్తం. భూతభవిష్యద్రూపంఅగ్నీన్ద్రాదిదేవతాన్తరసంబన్ధితయాబహుభూతంసర్వమపి కర్మబిభర్తి-స్వీకరోతి. తదారాధ్యఇతియావత్. భువనస్యనాభిః-కర్మఫలప్రదతయాధారభూతః. ఏవమేవవేదార్థసఙ్గ్రహేప్రతిపాదితం. ౬

మ.—తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదుచన్ద్రమాః। తదేవశుక్రమమృతంతద్బ్రహ్మతదాపస్సప్రజాపతిః. ౭

సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరేవిద్యుతఃపురుషాదధి । కలాముహూర్తాఃకాష్ఠాశ్చాహోరాత్రాశ్చసర్వశః। అర్ధమాసామాసాఋతవస్సంవత్సరశ్చకల్పతాం. ౮

సఆపఃప్రదుఘేఉభేఇమేఅన్తరిక్షమథోసువః । నైనమూర్ధ్వంనతిర్యఞ్చంనమధ్యేపరిజగ్రభత్ । నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశః. ౯

నసంధృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనం । హృదామనీషామనసాభిక్లృప్తోయఏనం విదురమృతాస్తేభవన్తి. ౧౦

అద్భ్యస్సంభూతోహిరణ్యగర్భఇత్యష్టౌ । ఏషహిదేవఃప్రదిశోనుసర్వాఃపూర్వోహిజాతస్సఉగర్భేఅన్తః సఏవజాయమానస్సజనిష్యమాణఃప్రత్యఙ్ముఖాస్తిష్ఠతివిశ్వతోముఖః. ౧౧

విశ్వతశ్చక్షురుతవిశ్వతోముఖోవిశ్వతోహస్తఉతవిశ్వతస్పాత్ । సంబాహుభ్యాంనమతిసంపతత్రైర్ద్యావాపృథివీజనయన్దేవఏకః. ౧౨

రం.— (తదేవాగ్నిరిత్యాది) శుక్రం- తేజిష్ఠం. తచ్చవిగ్రహద్వారా దృష్టవ్యం అమృతం- అసంసారి. ఇతరత్స్పష్టం ౭

(సర్వేనిమేషా ఇతి) విద్యుతః- విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః. *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదితి శ్రుతేః. అధిజజ్ఞిరే- ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. కల్పతాం- కల్పితాః. సృష్టా ఇత్యర్థః. ౮

(సఆప ఇతి) సః ఆపః-ద్వితీయార్థే ప్రథమా. అప ఇత్యర్థః. ప్రదుఘే- దుగ్ధే. అప్ఛబ్దోపలక్షితంభూతజాతముత్పాదితవానిత్యర్థః. తథా- అన్తరిక్షంస్వర్గంచ ఉభేఇమే ఉత్పాదితవానిత్యర్థః. (నైనమూర్ధ్వమితి) ఏనంఊర్ధ్వప్రదేశేతిర్యక్ప్రదేశేవామధ్యప్రదేశేవాకోపినగృహీతవాన్- నజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఘానస్యత్వాద్ధకారస్యభకారాదేశః. సర్వగతస్యతస్యఊర్ధ్వాదిదేశవిశేషాభావాదితిభావః. యద్వా - వృక్షాదిలక్షణోర్ధ్వరూపేణ సర్పాదిలక్షణతిర్యగ్రూపేణ స్తంభమధ్యేతద్విలక్షణమనుష్యాదిరూపేణస్తంభ- స్థావరజఙ్గమరూపేణవర్తమానంకోపినజ్ఞాతవానిత్యర్థః. (నతస్యేతి) తస్యకోపినేష్టే- తస్యేశ్వరఃకోపినాస్తి. నిఖిలజగజ్జననాదిలీలత్వసర్వరక్షకత్వకీర్తిస్తస్యైవ-నాన్యస్యేత్యర్థః. నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౯

(నసంధృశేతిష్ఠతీతి) ఏతస్యరూపం- దివ్యంవపుః దృశే- దర్శనాయనసంతిష్ఠతి దర్శనయోగ్యతానాస్తీత్యర్థః. అతఏవకోపిచక్షురాదీన్ద్రియేణనపశ్యతి. (హృదామనీషేతి) హృదితిభక్తిరుచ్యతే మనీషేతిధృతిః. ఏతచ్చకఠవల్లీప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితం. మనసాభిక్లృప్తః-మనోగ్రాహ్యఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

(అద్భ్యస్సంభూత ఇతి) అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యుత్తరానువాకో, హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చం తదేకవాక్యతాపన్నమిహపఠితవ్యమిత్యర్థః. యథా *అమ్భస్యపార ఇత్యస్య *యమన్తస్సముద్రేకవయోవయన్తి *సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరేవిద్యుతః పురుషాదధీతి సముదితాయామ్ ... రపురుషత్వాదిలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వం - ఏవం *అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యుత్తరానువాకస్య *హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితి లక్ష్మీపతిత్వరూపాసాధారణలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వంసిద్ధం. అత్ర హ్రీశబ్దోభూమిపరః- *శ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావిత్యస్యత్ర శ్రవణాత్, శ్రీరామాయణేచ *రామస్యదక్షిణేపార్శ్వేపద్మాశ్రీస్సమవర్తత । సవ్యేతు శ్రీర్విశాలాక్షీతిభూమ్యాం శ్రీశబ్దప్రయోగాత్, *త్వామిహోపహ్వయేశ్రియమితి వైదికప్రయోగాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనదేవతాన్తరస్యపారమ్యశఙ్కా ప్రత్యుక్తా - బ్రహ్మశివాదీనాంక్వచిత్కారణత్వశ్రవణమాత్రేణపరబ్రహ్మత్వే ఆకాశప్రాణేన్ద్రాదీనామపిపారమ్యప్రసఙ్గాత్, తేషాంకార్యత్వాత్పారమ్యాభావే బ్రహ్మరుద్రాదేరపిమహోపనిషదాదౌ కార్యత్వశ్రవణసామ్యాత్,. నచాథర్వశిఖాయాం *బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తేసర్వేసంప్రసూయన్త ఇతివిష్ణోరపికార్యత్వంప్రూయత ఇతివాచ్యం - తస్య *అజాయమానోబహుధావిజాయత ఇతిశ్రుత్యాఽవతారరూపత్వావేదనాత్. నచేయంశ్రుతిర్దేవతాన్తరపరాకిం నస్యాదితిశఙ్క్యం- తత్సన్నిధౌ *హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితిభగవదసాధారణలక్ష్మీపతిత్వలిఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. తథా *హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపి నిరుపాధికభూతపతిత్వలిఙ్గాత్, *హిరణ్యగర్భశ్శత్రుఘ్న ఇతినామసహస్రపాఠాత్, *హిరణ్యగర్భ ఇత్యృషిభిర్యఏకోవేదయోదితివిష్ణుస్మృతౌభగవదారాధనేవినియోగాత్, జ్యోతిశ్శాస్త్రేసూర్యసిద్ధాన్తే అనిరుద్ధవ్యూహంప్రకృత్య *హిరణ్యగర్భోభగవానేషచ్ఛన్దస్యుపత్యత ఇత్యుక్తేః, పాద్మేగిరియజ్ఞానన్తరమిన్ద్రస్తవే *అగ్రేహిరణ్యగర్భస్త్వంభూతస్యనమవర్తత। త్వమేవైకఃపతిరసిపురుషస్త్వంహిరణ్మయ ఇత్యాదినాఅస్యమన్త్రస్యభగవత్పరతయాఉపబృంహితత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపిభగవత్పరత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. (ఏషహిదేవ ఇతి) ప్రదిశః- దిగ్వర్తిపదార్థాః, పూర్వంజాతాః, గర్భస్థాః, జాయమానాః, జనిష్యమాణాః, స్సఏవ. ననుకథంతస్యసార్వాత్మ్యమిత్యత్రాహ (ప్రత్యఙ్ముఖా ఇతి) ప్రత్యగాత్మాముఖం - శరీరంయస్య - సతథోక్తః. సర్వస్యాపిప్రత్యగాత్మనస్తచ్ఛరీరత్వాత్తస్యసార్వాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యఙ్ముఖా ఇతివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. విశ్వతోముఖ ఇతిసర్వాచేతనశరీరకత్వముచ్యతే. ౧౧

(విశ్వతశ్చక్షురితి) పాణిపాదాదికమన్తరేణాపి సర్వతఃపాణిపాదాదికార్యకృత్పరమాత్మాద్యావాపృథివ్యాది సృష్టికాలే జీవాన్బాహుభ్యాంపద్భిశ్చయోజయతి-కరణకళేబరయోగంకారయతీత్యర్థః. గీతాభాష్యే *సర్వతఃపాణిపాదమితిశ్లోకవ్యాఖ్యానానుసారాదేవమేవార్థః. ౧౨

ఊ.— వేనస్తత్పశ్యన్విశ్వాభువనానివిద్వాన్యత్రవిశ్వంభవత్యేకనీడం। యస్మిన్నిదంసఞ్చవిచైతిసర్వం సఓతఃప్రోతశ్చవిభుఃప్రజాసు. ౧౩

ప్రతద్వోచేఅమృతన్నువిద్వాన్గన్ధర్వోనామనిహితంగుహాసు । త్రీణిపదానినిహితంగుహాసుయస్త ద్వేదసపితుఃపితాసత్. ౧౪

సనోబన్ధుర్జనితాసవిధాతాధామానివేదభువనానివిశ్వా । యత్రదేవాఅమృతమానశానాస్తృతీయేధామన్నధ్యైరయన్త. ౧౫

పరిద్యావాపృథివీయన్తిసద్యఃపరిలోకాన్పరిదిశఃపరిసువః । ఋతస్యతన్తుంవితతంవిచృత్యతదప శ్యత్తదభవత్ప్రజాసు. ౧౬

పరీత్యలోకాన్పరీత్యభూతానిపరీత్యసర్వాఃప్రదిశోదిశశ్చ । ప్రజాపతిఃప్రథమజాఋతస్యాత్మ నాత్మానమభిసంబభూవ. ౧౭

సదసస్పతిమద్భుతంప్రియమిన్ద్రస్యకామ్యం। సనింమేధామయాసిషం. ౧౮

ఉద్దీప్యస్వజాతవేదోపఘ్నన్నిరృతింమమ।పశూగ్‍శ్చమహ్యమావహజీవనంచదిశోదిశ.౧౯

మానోహిగ్‍సీజ్జాతవేదోగామశ్వంపురుషంజగత్। అబిభ్రదగ్నఆగహిశ్రియామాపరిపాతయ.౨౦

రం.— (వేనస్తత్పశ్యన్నితి) విద్వాన్- సర్వజ్ఞఃపరమాత్మా.విశ్వానిభువనాని. వాశబ్దఇవార్థః. ఇనఇవ - సూర్యఇవపశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్నాస్తే. యత్ర- పరమాత్మనివిశ్వమిదమేకనీడం- ఏకాశ్రయంభవతీత్యర్థః. (యస్మిన్నిదమితి) యస్మిన్- పరమాత్మనిజగత్సర్వమభి వ్యక్తంవిభక్తంచ-తాదృశఃపరమాత్మాసర్వప్రజాసు-చేతనాచేతనవస్తుషుదీర్ఘతన్తువదోత, స్తిర్యక్తన్తువత్ప్రోత,శ్చ. వ్యాప్యవర్తతఇతియావత్. ౧౩

(ప్రతద్వోచేఇతి) గాం - పృథివీంధారయతీతిజగద్ధారకఃపరమాత్మాగన్ధర్వః. సఃఅమృతం - అపౌరుషేయతయానిత్యం. నామ- శ బ్దప్రపఞ్చరూపంవేదం గుహాసు - సాక్షిహృదయాదిస్థానేషుస్థితం బ్రహ్మణేప్రవోచే- ప్రోక్తవాన్. * యోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. (త్రీణిపదేతి) యస్యపరమాత్మనోభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణరూపాణిత్రీణిపదానిగుహాశబ్దితేపరమపదే * త్రిపాదస్యామృతందివీ త్యుక్తరీత్యాయోవేద- సఃపితురపి పితాభవతి. నకస్యచిత్పుత్రోభవతీత్యర్థః. ౧౪

(సనోబన్ధురితి) సఏవాస్మాకంబన్ధుః. జనితా- ఉత్పాదకః. సఏవశ్రేయసాంవిధాతా. సర్వేషాంజనానాంభోగ్యభోగోపకరణాదీనివే ద. సహ్యన్యస్యబన్ధోర్దర్భస్తత్వాదిదశాయాం తద్భోగ్యవస్తుజ్ఞానంసంభవతీతిభావః. (యత్రదేవాఇతి) యత్ర - పరమాత్మనిఅమృతం- అమృతవ ద్భోగ్యంకల్యాణగుణజాతంఆనశానాః- అశ్నువన్తః. అనుభవన్తఇత్యర్థః. కాలజన్తోఽయంశబ్దః. తృతీయేధామ్ని- మహాకాశాదిలక్షణత్రా వి షయాత్మతీయేపరమపదేఅధ్యైరయన్త- * ఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తరీత్యాపరస్పరాభిముఖతయాగానంకుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౫

(పరిద్యావాపృథివీఇతి) * సర్వాన్లోకానాక్రమ్యన్నిత్యాసుసఞ్చరన్తీత్యుక్తరీత్యాద్యుపృథివ్యాదిలోకాన్దిగన్తపదార్థాన్సువశ్చ తథాభగవల్లోకంచపరితశ్చరన్తీత్యర్థః. వైషమ్యాదిపరిహారాయకర్మసాపేక్షతాంబ్రహ్మణోదర్శయతి (ఋతస్యేతి) ఋతస్య- కర్మణః. విచృత్యవిత తంతన్తుం - వ్యాప్యస్థితంకర్మణఃసూక్ష్మరూపంఅదృష్టమపశ్యత్. జీవసమవేతకర్మసాధ్యాపూర్వానిసాయౌత్కృత్యతదనురోధేనతదభవత్- అన్త ర్యామితయాన్వయంశబ్దః. తత్తత్కర్మాదృష్టానురోధేనతత్ఫలమభవత్. సృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(పరీత్యలోకానితి) సర్వాన్పదార్థాన్వ్యాప్యతదాత్మతయాస్థితఃప్రజానాంపతిః- శేషీపరమాత్మాఋతస్య-కర్మణఃప్రథమజాః- ప్ర థమంజనయితా-సర్గాద్యసమయేకర్మపరిపాకంకుర్వన్స్వయమేవాత్మనాత్మానముత్పాదితవాన్. స్వయమేవకర్తాకరణంచేత్యర్థః. ౧౭

(సదసస్పతిమితి) సత్యసూరిపరిషన్నాయకంఅద్భుతం- ఆశ్చర్యశాలినంఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితజ్ఞానినఃపరమప్రేమాస్పదంకామ్యం- కామసా ధనంసనిం-భజనీయం. *షణసంభక్తావితిహిధాతుః. అసఙ్కుచితసర్వవిధమేధాశాలినంశరణమయాసిషం- ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః. షూరివాంశేపొష్కర ప్రాదుర్భావే*అహమస్మిప్రథమజాఋతస్యేత్యాదినాసదసస్పతిరద్భుతమితిభగవద్వచనానురోధేనాస్యమన్త్రస్యభగవత్పరత్వంద్రష్టవ్యం. ౧౮

(ఉద్దీప్యస్వజాతవేదఇతి) జాతానిసర్వాణివేత్తీతిజాతవేదాః- సర్వజ్ఞః. హేసర్వజ్ఞ. పరమాత్మన్మమనిరృతిం- పాపముపఘ్నన్నే వ- నాశయన్నేవఉద్దీప్యస్వ- ప్రకాశస్వ. మహ్యంత్వదారాధనోపయుక్తాన్యజ్ఞార్థపశూనానయ. దశసుదిక్షుజీవనసాధనమన్నాదికంచావహ- ఆనయేత్యర్థః. ౧౯

(మానోహిగ్‍సీరితి) హేజాతవేదః- సర్వజ్ఞ. నః- అస్మాకంత్వదారాధనోపయికాన్పశ్వాదీన్మావధీః. హేఅగ్నే - అగ్రనేతః. హింసక రూపంఅబిభ్రదేవాగహి- ఆగచ్ఛ. శ్రియా- ఐశ్వర్యేణయోజయేత్యర్థః. అత్ర పరమాత్మలిఙ్గాభావా, దేషాంచమన్త్రాణాందీపసమర్పణాదౌవిని యుక్తత్వా, దగ్నిజాతవేదఆదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. ౨౦

ఉ.— పురుషస్య విద్మ సహస్రాక్షస్య మహాదేవస్య ధీమహి। తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౧
తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి। తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౨
తత్పురుషాయ విద్మహే వక్రతుణ్డాయ ధీమహి। తన్నో దన్తిః ప్రచోదయాత్. ౨౩
తత్పురుషాయ విద్మహే సువర్ణపక్షాయ ధీమహి। తన్నో గరుడః ప్రచోదయాత్. ౨౪
కాత్యాయనాయ విద్మహే కన్యకుమారి ధీమహి। తన్నో దుర్గిః ప్రచోదయాత్. ౨౫
నారాయణాయ విద్మహే వాసుదేవాయ ధీమహి। తన్నో విష్ణుః ప్రచోదయాత్. ౨౬

సహస్రపరమా దేవీ శతమూలా శతాఙ్కురా। సర్వగ్ం హరతు మే పాపం దూర్వా దుస్స్వప్ననాశనీ. ౨౭

అశ్వక్రాన్తే రథక్రాన్తే విష్ణుక్రాన్తే వసున్ధరా। శిరసా ధారితా దేవి రక్షస్వ మాం పదే పదే। ఉద్ధృతాసి వరాహేణ కృష్ణేన శతబాహునా. ౨౮

భూమిర్ధేనుర్ధరణీ లోకధారిణీ। మృత్తికే హన మే పాపం యన్మయా దుష్కృతం కృతం। త్వయా హతేన పాపేన జీవామి శరదశ్శతం। మృత్తికే దేహి మే పుష్టిం త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్॥ ౨౯

గన్ధద్వారాం దురాధర్షాం నిత్యపుష్టాం కరీషిణీం। ఈశ్వరీగ్ం సర్వభూతానాం త్వామిహోపహ్వయే శ్రియమ్॥ ౩౦

హిరణ్యశృఙ్గం వరుణం ప్రపద్యే తీర్థం మే దేహి యాచితః। యన్మయా భుక్తమసాధూనాం పాపేభ్యశ్చ ప్రతిగ్రహః। యన్మే మనసా వాచా కర్మణా వా దుష్కృతం కృతం। తన్న ఇన్ద్రో వరుణో బృహస్పతిస్సవితా చ పునన్తు పునః పునః॥ ౩౧

సుమిత్రా న ఆప ఓషధయస్సన్తు దుర్మిత్రాస్తస్మై భూయాసుర్యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యం చ వయం ద్విష్మః॥ ౩౨

నమోఽగ్నయేఽప్సుమతే నమ ఇన్ద్రాయ నమో వరుణాయ నమో వారుణ్యై నమోఽద్భ్యః॥ ౩౩

రం.— తత్తద్దేవతాభక్తానాం జప్యాన్ ప్రత్యగాయత్ర్యాదీన్ సఙ్ఖ్యాతమన్త్రానాహ (పురుషస్య విద్మేత్యాదినా) పురుషస్య విద్మ-పురుషం జానీమహే. తదర్థం సహస్రాక్షం మహాదేవం ధీమహి-ధ్యాయేమ. ఉత్. ధ్యానం రుద్రశ్చోదయతు-నిర్వర్తయత్విత్యర్థః ॥ శక్త్యాద్యాధానమన్విచ్ఛేదిత్యుక్తేర్వ్యాకర్తురుపాసనస్య భగవదుపాసనహేతుత్వాత్, నాస్య రౌద్రత్వం వ్యాఖ్యాతత్వాత్, స్వపురుషశబ్దో భగవత్పరః. సర్వస్య రుద్రపరత్వేఽపి న దోషః. ౨౧

(తత్పురుషాయేతి) స చాసౌ పురుషశ్చ తత్పురుషః- పూర్వోక్తః పురుషో నారాయణః. తము పాస్మహే. తదర్థం మహాదేవం ధ్యాయేమేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౨

(తత్పురుషాయేతి) దన్తిః- గజాననః. వక్రతుణ్డః- వక్రనాసికః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

(తత్పురుషాయేతి) సువర్ణపక్షః- శోభనవర్ణయుక్తపార్శ్వ ఇత్యర్థః. ౨౪

(కాత్యాయనాయేతి) గోత్రతః కాత్యాయన్యై కన్యాయై. ＊కనదీప్తావితి హి ధాతుః. దీప్తిమత్యై కుమార్యై ధీమహి - ధ్యాయేమ. తన్నో దుర్గిః ప్రచోదయాదిత్యర్థః. దుర్గాగాయత్రీ సమాఖ్యాతేయమృక్. ౨౫

(నారాయణాయేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨౬

(సహస్రపరమా దేవీతి) స్నానాఙ్గతయా దూర్వాధారణే వినియుక్తోఽయం మన్త్రః. సహస్రాదపి పరమా అనేకమూలాఙ్కురయుక్తా దూర్వా సర్వం పాపం హరత్విత్యర్థః. ౨౭

(అశ్వక్రాన్తే ఇతి) స్నానకాలే మృద్గ్రహణాఙ్గమన్త్రోఽయం. అశ్వరథయుక్తైరాక్రాన్తే క్రమణసహనశీలే వసున్ధరే త్వం శిరసా ధారితాసతి పదే పదే- సర్వదా రక్షేత్యర్థః (ఉద్ధృతాసీతి) పాతాలగతా త్వం వరాహరూపేణ భగవతా శతబాహునా మహతాయత్నేనోద్ధృతాసీతి స్తుతిః. ౨౮

(భూమిర్ధేనురితి) మృద్ధారణమన్త్రోఽయం. భవన్త్యస్యాం సర్వే పదార్థా ఇతి భూమిః. సర్వకామదోగ్ధృత్వాద్ధేనుః. త్వం నిశ్చలతయా అవస్థానాద్ధరణీ. ＊ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. హన-నాశయేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (త్వయా హతేనేతి) శరదః-సంవత్సరాన్. జీవామి-జీవానీత్యర్థః. ౨౯

(గన్ధద్వారామితి) అయమపి మృద్ధారణవినియుక్తమన్త్రః. గన్ధో ద్వారం-వ్యఞ్జకం. స్వప్రతీత్యుపాయభూతం యస్యాస్సా. దురాధర్షాం-దుర్ధర్షణాం. పాపైరితి శేషః. కరీషిణీం- గోమయాదిసంయుతాం. ఉపహ్వయే- సమీపే ఆహ్వయామీత్యర్థః. ౩౦

(హిరణ్యశృఙ్గమితి) తీర్థాధిదేవతా ప్రార్థనమన్త్రః. హిరణ్యశృఙ్గః- రమణీయాయుధ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩౧

(సుమిత్రా న ఆప ఇతి) తీర్థాభిమన్త్రణమన్త్రః. స్పష్టోఽర్థః. ౩౨

(నమోఽగ్నయ ఇతి) జలాన్తర్వర్తిదేవతానమస్కారార్థోఽయం మన్త్రః అప్సుమతే-జలాన్తర్వర్తినే. వారుణీ-వరుణస్య పత్నీ. ౩౩

మూ.— యదపాం క్రూరం యదమేధ్యం యదశాన్తం తదపగచ్ఛతాత్ । అత్యాశనాదతీపానాద్యచ్చ ఉగ్రాత్ప్రతిగ్రహాత్ । తన్నో వరుణో రాజా పాణినా హ్యవమర్శతు॥ ౩౪

సోఽహమపాపో విరజో నిర్ముక్తో ముక్తకిల్బిషః। నాకస్య పృష్ఠమారుహ్య గచ్ఛేద్బ్రహ్మసలోకతామ్॥ ౩౫

ఇమం మే గఙ్గే యమునే సరస్వతి శుతుద్రి స్తోమగ్ం సచతా పరుష్ణియా। అసిక్నియా మరుద్వృధే వితస్తయార్జీకీయే శృణుహ్యా సుషోమయా॥ ౩౬

ఋతం చ సత్యం చాభీద్ధాత్తపసోఽధ్యజాయత తతో రాత్రిరజాయత। తతస్సముద్రో అర్ణవః। సముద్రాదర్ణవాదధి సంవత్సరో అజాయత॥ ౩౭

అహోరాత్రాణి విదధద్విశ్వస్య మిషతో వశీ। సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్। దివం చ పృథివీం చాన్తరిక్షమథో సువః॥ ౩౮

యత్పృథివ్యాం రజస్స్వమాన్తరిక్షే విరోదసీ। ఇమాగ్ స్తదాపో వరుణః పునాత్వఘమర్షణః॥ ౩౯

ఏష భూతస్య భవ్యే భువనస్య గోప్తా। ఏష పుణ్యకృతాం లోకానేష మృత్యోర్హిరణ్మయం। ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయగ్ం సగ్ంశ్రితగ్ం సువః। స నస్సువస్సగ్ంశిశాధి॥ ౪౦

ఆర్ద్రం జ్వలతి జ్యోతిరహమస్మి జ్యోతిర్జ్వలతి బ్రహ్మాహమస్మి। యోఽహమస్మి బ్రహ్మాహమస్మి। అహమేవాహం మాం జుహోమి స్వాహా॥ ౪౧

రం.— (యదపామితి) స్నానకాలే మలనిరసనార్థోయం మన్త్రః (అత్యాశనాదితి) అత్యాశనం - శాస్త్రనిషిద్ధాశనం. అతీపానమపి తాదృశం. అవమర్శతు- పరిమార్ష్టు. అపనయత్విత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩౪

(సోఽహమపాప ఇతి) పాణినా విమృష్టోఽహం అపాపో రజోగుణేన విముక్తః రజోగుణప్రయుక్తమనోదోషేణ చ ముక్తస్సన్ బ్రహ్మసాలోక్యం గచ్ఛేయం. గచ్ఛేదితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమౌ మన్త్రౌ స్నానకాలే మూర్ధ్ని జలసేచనార్థౌ. ౩౫

(ఇమం మే గఙ్గ ఇతి) హే గఙ్గే. హే యమునే. హే సరస్వతి. హే శుతుద్రి. పరుష్ణ్యా- నద్యా సహ హే మరుద్వృధే. అసిక్నియా సహ ఆర్జీకీయే. వితస్తయా సుషోమయా నద్యా సహ ఆ సచత - ఆగచ్ఛత. శృణుహ్యా సుషోమయేత్యత్ర ఆ ఇత్యస్య చ తేత్యత్రాన్వయః. ఆగత్య స్తోమం- స్తోత్రం శృణుహి- శృణుతేత్యర్థః. ౩౬

అన్తర్జలే నిమగ్నేన జప్యమఘమర్షణమన్త్రమాహ (ఋతం చ సత్యం చేత్యాదినా) సర్గాద్యసమయే అభీద్ధాత్ - ఉత్పన్నాత్తపసః- పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ ఋతం- *ఋ గతౌ. ఋచ్ఛతి -గచ్ఛతి వికారమితి అచేతనం ప్రధానముచ్యతే. సత్యమితి స్వరూపాన్యథాభావశూన్యశ్చేతనవర్గః. ప్రకృతిపురుషావుత్పన్నావిత్యర్థః. (తత ఇతి) అజ్ఞానహేతుత్వాద్రాత్రిరితి ప్రాకృతో మహదాదివర్గ ఉచ్యతే. (తతస్సముద్ర ఇతి) సముద్రశబ్దేన జలరాశివాచినా భూతవర్గ ఉపలక్ష్యతే. అర్ణవశబ్దేన తద్వికారబ్రహ్మాణ్డం. (సముద్రాదితి) తత ఊర్ధ్వం *ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహానిత్యాది ప్రసిద్ధాణ్డాధిపతిరజాయతేత్యర్థః. ౩౭

(అహోరాత్రాణీతి) మిషతః- లబ్ధసత్తాకస్య జగతః వశీ- నియన్తా ధాతా - చతుర్ముఖః అహోరాత్రాణి విదధత్సన్. హేతౌ శతృప్రత్యయః. అహోరాత్రవిధానాయ సూర్యాచన్ద్రమసౌ పూర్వకల్ప ఇవ తత్సమాననామరూపౌ దివ్యపృథివ్యాదీన్యపి సృష్టవానిత్యర్థః. ౩౮

(యత్పృథివ్యామితి) పృథివ్యామన్తరిక్షే చ రోదసీ- రోదస్యోరిత్యర్థః. సప్తమీద్వివచనస్య సుపాం సులుగితి లుక్. ఇహలోకే పరలోకే చ యత్స్వం- ఆత్మీయం రజః- పాపం. ఇమాని-పాపాని. వృత్త్యభిప్రాయేణ బహువచనం. ఆప, శ్చ తదధిష్ఠాతా అఘానామపనోదకో వరుణ, శ్చ పునాత్విత్యర్థః. ౩౯

(ఏష భూతస్యేతి) ఏషః- వరుణః భూతస్య భవిష్యతశ్చ భువనస్య గోప్తా-జలాధిష్ఠాతృతయా రక్షకః. పుణ్యకృతానాం లోకానామపి రక్షకః. మృత్యోర్హిరణ్మయం లోకం గోప్తా. ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయం లోకం చ గోప్తేత్యర్థః. భూలోకే హి భూమయాస్స్వర్గలోకాస్సన్తీతి ప్రసిద్ధేః. ద్యావాపృథివ్యాస్సంశ్రితం సువరిత్యస్యానుషఙ్గః. (స న ఇతి) హే పరమాత్మన్ సత్త్వం- జగత్కారణభూతస్త్వం నః- అస్మాకం సువః - స్వర్గలోకం. భగవల్లోకం సమ్యక్ శిశాధి. *బహులం ఛన్దసీతి శ్లుః. శాధి- శాసనం- జ్ఞాపనం. ప్రదర్శనమితి యావత్. దర్శయేత్యర్థః. ౪౦

(ఆర్ద్రమితి) ఆర్ద్రశబ్దేన జలతత్త్వముచ్యతే. ఆద్యజ్యోతిశ్శబ్దేన స్వప్రకాశత్వముచ్యతే. ద్వితీయజ్యోతిశ్శబ్దేన తేజస్తత్త్వముచ్యతే. జ్వలతి- ప్రకాశత ఇత్యర్థః. ప్రకాశమానసర్వభూతాత్మభూతోఽస్మీత్యర్థః. అహంశబ్దేన చ పర్యవసానవృత్త్యా పరమాత్మాభిధీయతే. (యోఽహమస్మీతి) అహం దేహేన్ద్రియాదివిలక్షణతయా యాదృశరూపోఽస్మి - తాదృశోఽహం బ్రహ్మాత్మకోఽస్మి - బ్రహ్మశేషభూతోఽస్మీత్యర్థః. (అహమేవాహమితి) అహం యాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూప ఏవ సన్- *జ్ఞానానన్దమయస్త్వాత్మా శేషో హి పరమాత్మన ఇత్యుక్తరీత్యా ఇతరవిలక్షణత్వేన జ్ఞానవానేవ సన్ శేషభూతం స్వాత్మరూపం ఆత్మాపహారదోషశాన్తయే ప్రత్యర్పయామీత్యర్థః. అనేన ఆత్మసమర్పణలక్షణప్రపదనమనుష్ఠితం భవతి. ౪౧

ఉ.— అకార్యకార్యవకీర్ణీస్తేనోభ్రూణహాగురుతల్పగః । వరుణోఽపామఘమర్షణస్తస్మాత్పాపాత్ప్రముచ్యతే. ౪౨

రజోభూమిస్త్వమాంరోదయస్వప్రవదన్తిధీరాః । పునన్తుఋషయఃపునన్తువసవఃపునాతువరుణఃపునాత్వఘమర్షణః. ౪౩

ఆక్రాన్త్సముద్రఃప్రథమేవిధర్మఞ్జనయన్ప్రజాభువనస్యరాజా । వృషాపవిత్రేఅధిసానోఅవ్యేబృహత్సోమోవావృధేసువానఇన్దుః. ౪౪

జాతవేదసేసునవామసోమమరాతీయతోనిదహాతివేదః । సనఃపర్షదతిదుర్గాణివిశ్వానావేవసిన్ధుందురితాత్యగ్నిః. ౪౫

తామగ్నివర్ణాంతపసాజ్వలన్తీంవైరోచనీంకర్మఫలేషుజుష్టాం । దుర్గాందేవీంశరణమహంప్రపద్యేసుతరసితరసేనమః. ౪౬

అగ్నేత్వంపారయానవ్యోఅస్మాన్స్వస్తిభిరతిదుర్గాణివిశ్వా । పూశ్చపృథ్వీబహులానఉర్వీభవాతోకాయతనయాయశంయోః. ౪౭

విశ్వానినోదుర్గహాజాతవేదస్సిన్ధుంననావాదురితాతిపర్షి । అగ్నేఅత్రివన్మనసాగృణానోఽస్మాకంభూత్వవితాతనూనాం. ౪౮

పృతనాజితగ్ంసహమానముగ్రమగ్నిగ్ంహువేమపరమాత్సధస్థాత్ । సనఃపర్షదతిదుర్గాణివిశ్వాక్షామద్దేవోఅతిదురితాత్యగ్నిః. ౪౯

రం.— (అకార్యకారీతి) అవకీర్ణీ- క్షతవ్రతః. యస్మాదసావధిష్ఠానదేవతావరుణః అఘమర్షణః - అఘానాంభేత్తా. తస్మాత్సర్వోపి పాతకీపాతకాత్స్నానమాత్రేణప్రముచ్యత ఇత్యర్థః. ౪౨

(రజోభూమిరితి) రజోభూమిః- కర్మభూమిరియంభుఅఘాం- అఘమర్షణస్నానకుఃమత్తోన్యం రోదయస్వ- రోదయతు. ఏవంధీరాః ప్రవదన్తీత్యర్థః. (పునన్త్వితి) స్పష్టోర్థః. ౪౩

(ఆక్రాన్సముద్ర ఇతి) సముద్రః- సమ్యగుద్ద్రవతి - ఉత్పద్యతే జగదస్మాదితి సముద్రః- జగత్కారణం. ప్రజాఃజనయన్. భువనస్య రాజా- రక్షితా. ఆక్రాన్- ఆక్రాన్తవాన్. వ్యాపక ఇత్యర్థః. క్రమేర్లిఙ్ప్రత్యయే ః మోనోధాతోరితి సత్వేరూపం. వృషా - కామానాం వర్షుకః. గుణైర్బృహన్. సోమః- చన్ద్ర ఇవాహ్లాదయితా. ఇన్దుః- పరమైశ్వర్యశాలీ. పురుషార్థంసువానః - దాతా. పరమాత్మా ప్రథమే - ముఖ్యే విధర్మణి- విధర్మే. జగద్విలక్షణే అధిసానో- సానువదున్నతప్రదేశే పవిత్రే- శుద్ధే అవ్యే- అవ్యయే భగవల్లోకే నావృధే- నిరతిశయదీప్తియుక్తతయా వర్తత ఇత్యర్థః. అయంభగవద్విభూత్యనుసన్ధానమన్త్రః. ౪౪

(జాతవేదస ఇతి) దురితతరణార్థంపఠ్యమానోజప్యమన్త్రోయం. జాతవేదసే- సర్వజ్ఞాయపరమాత్మనే సోమం-పూజోపకరణంహవిః సునవామ- సోమాభిషవంకరవామేత్యర్థః. అరాతీయతః- శత్రువదాచరతః శత్రూనితియావత్. వేదః- ధనంనిదహాతి- నిదహత్విత్యర్థః. సః అగ్నిః- అగ్రనేతృత్వాదగ్నిశబ్దవాచ్యఃపర్షత్- పాలకః పరమాత్మా అతిదుర్గాణి విశ్వాని దురితాని నావా సిన్ధుమివ తారయత్విత్యర్థః. ౪౫

(తామగ్నివర్ణామితి) దుఃఖనిస్తరణాయదుర్గాప్రార్థనామన్త్రః. వైరోచనీం- కాన్తిమతీంకర్మఫలేషు-ప్రాప్తికేషుజుష్టాం-విఘ్ననివారణాయసేవ్యమానాంప్రపద్యే. సుతరసి- అత్యన్తాపితర్యర్థోయంశబ్దః. సమ్యక్తారయసి. తరసే- బలాయనమః. ౪౬

(అగ్నేత్వమితి) అగ్న్యుపస్థానమన్త్రోయం. అగ్నే, నవ్యః-నవనీయఃస్తవ్యః. యద్వా-జరారహితస్త్వంస్వస్తిభిః- శోభనైఃతవసఙ్కల్పైరతి దుర్గాణి విశ్వాని దురితాని పారయ- తారయ. పూశ్చ- పురీచ బహులా-ధనధాన్యాదిసమృద్ధా ఉర్వీ- విపులా పృథ్వీ చ నః- అస్మాకం భవత్వితి శేషః. తోకాయ- అపత్యాయ, తనయాయ- తత్పుత్రాయ, చ శంయోః- శం-సుఖం యోతి-మిశ్రయతీతి శంయోః. విచ్ప్రత్యయాన్తః ఓకారాన్తశబ్దః. సుఖప్రాపకో భవ. భవా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. శుద్ధయాజినామగ్న్యాదిశబ్దాః ❋ శాస్త్రదృష్ట్యాతూపదేశోవామదేవవదిత్యధికరణన్యాయేన ఇన్ద్రాద్యన్తర్యామి భగవత్పరాః. ౪౭

(విశ్వానిన ఇతి) హే జాతవేదః. దుర్గాణి - దురితాని హన్తీతి దుర్గహః. త్వం సిన్ధుం - ననావా-నశబ్ద ఇవార్థే. నావేవ విశ్వాని దురితాని అతిపర్షి- అతిక్రమ్య పాలయ. ❋ పృపాలనపూరణయోరితి హి ధాతుః. హే అగ్నే అత్రివన్మహర్షివన్మనసా గృణానః- జాహ్వాన్ప్రియనిరపేక్షతయా మనసైవ సర్వం పశ్యంస్త్వమస్మాకం తనూనాం- అస్మత్సంబన్ధిశరీరాణాం అవితా- రక్షకో భూత్వా- భవేత్యర్థః. ౪౮

(పృతనాజితమితి) పృతనాజితం - పరసైన్యజితం సహమానం - ఆశ్రితాపరాధసహం శత్రువిషయే ఉగ్రం అగ్నిం పరమాత్ సధస్థాత్- ఉత్కృష్టాత్స్థానాత్. సహతిష్ఠత్యస్మిన్నితి సధస్థః. ❋ సధమాదస్థయోశ్ఛన్దసీతి సహశబ్దస్య సధాదేశః. హువేమ- ఆహ్వయేమేత్యర్థః. (సనఃపర్షదతి) ఆశ్రితాపరాధం క్షమత ఇతి క్షామత్. తాదృశోగ్నిః అతిదుర్గాణి విశ్వాని-సర్వాణి దురితాని అతి-అతివాహ్య పర్షత్-పాలకో భవత్విత్యర్థః. ౪౯

ఊ.— ప్రత్యుష్టషికమీడ్యోఅధ్వరేషుసనాచ్చహోతానవ్యశ్చసత్సి । స్వాంచాగ్నేతనువంపిప్రియస్వాస్మభ్యంచసౌభగమాయజస్వ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమోనువాకః.................... ౫౦

భూరగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా । భువోవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా। సువరాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా।నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వితీయోనువాకః.

భూరన్నమగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా। భువోన్నంవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా । సువరన్నమాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువరన్నంచన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా। నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరన్నమోం॥ఇతిషష్ఠప్రశ్నేతృతీయోనువాకః.

భూరగ్నయేచపృథివ్యైచమహతేచస్వాహా । భువోవాయవేచాన్తరిక్షాయచమహతేచస్వాహా। సువరాదిత్యాయచదివేచమహతేచస్వాహా । భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేచనక్షత్రేభ్యశ్చదిగ్భ్యశ్చమహతేచస్వాహా । నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువర్మహరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్థోనువాకః.

పాహినోఅగ్నఏనసేస్వాహా। పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహా। యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహా। సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చమోనువాకః.

యశ్ఛన్దసామృషభోవిశ్వరూపశ్ఛన్దోభ్యశ్ఛన్దాంస్యావివేశ। సతాంశిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రోజ్యేష్ఠ ఇన్ద్రియాయఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషష్ఠోనువాకః.

నమోబ్రహ్మణేధారణంమే అస్త్వనిరాకరణంధారయితాభూయాసంకర్ణయోశ్శ్రుతంమాచ్యోఢ్వంమమాముష్యఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తమోనువాకః.

రం.— (ప్రత్యుష్టషీతి) అధ్వరేషు ఈడ్యః- స్తుత్యః. ఆశ్రితానాంకం- సుఖం ప్రత్యుష్టషి-తనోషి. సనాత్ - సనాతనః. హోతా-దాతా. నవ్యః- యువైవసత్సి-సీదసి. వర్తసఇత్యర్థః. (స్వాంచాగ్నేఇతి) హేఅగ్నేఅనర్దత్తేనహవిషాస్వాంతనుం ప్రీణయ అస్మభ్యంచ సౌభాగ్యమాయజస్వ- ప్రయచ్ఛ. ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమానువాకభాష్యమ్. ౫౧

భూరగ్నయఇత్యాదిమన్త్రాః బ్రహ్మోపాసనాదౌవినియుక్తాః. భూరితివ్యాహృతి ప్రతిపాద్యాయాగ్నయే - అగ్న్యన్తర్యామిణే పృథివ్యై - పృథివ్యన్తర్యామిణేస్వాహేతి ఆత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఏవముత్తరత్రాపి. (భూర్భువస్సువరోమితి) భూరాదికంసర్వం ఓం - ప్రణవ. *ఓంతత్సదితినిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తేః. ఇతిద్వితీయానువాకభాష్యమ్.

(భూరన్నమితి) అత్రభూరితి ప్రతిపాద్యస్యపరమాత్మనఃఅన్నమిత్యనేనాస్మిన్ననువాకేభోగ్యత్వముచ్యతఇతివిశేషః ఇతితృతీయానువాకభాష్యమ్

చతుర్థానువాకే తస్యైవమహత్త్వవిశేషితస్యకీర్తనం. ఇతిచతుర్థానువాకభాష్యమ్.

(పాహినఇతి) ఏనసే-ఏనసః. పాహీత్యర్థః. (పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహేతి) విశ్వంవేత్తీతివిశ్వవేదాః- సర్వజ్ఞః. హేవిశ్వవేదఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహేతి) విభావసుః - ప్రకాశకఇత్యర్థః. (సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహేతి) శతక్రతునిర్వర్తకత్వాదగ్నేశ్శతక్రతుత్వం. ఇతిపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం- వేదానాంఋషభః- శ్రేష్ఠః. సకలవాక్ప్రకృతిత్వేనవిశ్వరూపః ప్రణవః సర్వఛన్దోభ్యఃపూర్వముత్పన్నః ఛన్దాంస్యావివేశ-*ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణేతిశ్రుతేః, సర్వవేదానాంఓంకారసాపేక్షత్వాచ్చ. (సతాంశిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రోజ్యేష్ఠఇన్ద్రియాయేతి) సఃవిద్యానాంశిక్యవదాశ్రయభూతఇన్ద్రఃశాం- ఓంకారరూపాముపనిషదంఇన్ద్రియాయ-ఇన్ద్రశిష్యాయ ప్రోవాచేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియమిన్ద్రలిఙ్గమిత్యాదినాఇన్ద్రసృష్టావ్యర్థేఇన్ద్రియశబ్దసాధుత్వం. దోషశాన్త్యర్థంశాన్తిరూపతయాదేవపితృవ్యాహృతీఃకీర్తయతి (ఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోమితి) ఇతిషష్ఠానువాకభాష్యమ్.

(నమోబ్రహ్మణఇతి) అధిగతస్యఅవిస్మృతిప్రార్థనామన్త్రః. బ్రహ్మణే- పరమాత్మనేనమః. అధీతస్యధారణం - అవిస్మృతిరస్తు. అనిరాకరణం- అవిస్మృతంయథాభవతితథాధారయితాభవేయం. అముష్యమమకర్ణయోః శ్రుతంమాచ్యవత్విత్యర్థః. ఇతిసప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— ఋతం తపస్సత్యం తపశ్శ్రుతం తపశ్శాన్తం తపో దానం తపో యజ్ఞస్తపో భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తపః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే అష్టమోనువాకః.

యథా వృక్షస్య సంపుష్పితస్య దూరాద్గన్ధో వాత్యేవం పుణ్యస్య కర్మణో దూరాద్గన్ధో వాతి। యథాసిధారాం కర్తేవహితామవక్రామేత్ । యద్యువే యువే హ వా విహ్వాదిష్యామి కర్తం వదిష్యామీత్యేవమనృతాదాత్మానం జుగుప్సేత్॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే నవమోనువాకః.

అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః। తమక్రతుం పశ్యతి వీతశోకో ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశం. ౧

సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్త జిహ్వాః । సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త. ౨

అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తే సిన్ధవస్సర్వరూపాః। అతశ్చ విశ్వా ఓషధయో రసాశ్చ యేనైష భూతస్తిష్ఠత్యన్తరాత్మా. ౩

బ్రహ్మా దేవానాం పదవీః కవీనామృషిర్విప్రాణాం మహిషో మృగాణాం। శ్యేనో గృధ్రాణాం స్వధితిర్వనానాం సోమః పవిత్రమత్యేతి రేభన్. ౪

రం.— బ్రహ్మజ్ఞానే తపస ఆవశ్యకతాం దర్శయన్ తపస ఏవావశ్యాపేక్షితసత్యశ్రుతాదిరూపత్వమిత్యాహ (ఋతం తప ఇత్యాది) ఋతం- సత్యవచనం. సత్యమిత్యేతత్తు *సత్యం లోకహితం ప్రోక్తమితి లోకహితవచనపరం. (భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తప ఇతి) వ్యాహృతీర్బ్రహ్మత్వేనోపాస్య ఏతదేవ తపః- సర్వధర్మస్థానాభిషిక్తమితి వ్యాహృత్యుపాసనసంస్తుతం భవతి. ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

(యథావృక్షస్యేతి) తతశ్చ పుణ్యం కర్మాపి అన్తఃకరణనైర్మల్యద్వారా బ్రహ్మవిద్యోపయోగికమితి భావః. (యథాసిధారామితి) యథా అసిధారాం. కర్తనం- కర్తః. తస్మిన్నవహితాం- జాగరూకాం. కర్తనశీలామసిధారాం యథాతిక్రామతీత్యర్థః. (యద్యువే యువేతి) ఉవా- ఇయువా- ఇహ- వా ఇతి భేదః. ఉవా- ఇయువే త్యేతావనర్థకౌ. ఇయువేతి ఛాన్దసః. వాశబ్ద ఏవార్థః. కర్తం- కర్తనప్రాయం అనృతం యది వదిష్యామి- ఇహ వా- ఇహైవ విహ్వాదిష్యామి- హ్వాదిశ్ఛాన్దసో ధాతుర్నాశార్థః వినఙ్క్ష్యామి. *సమూలో వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతీతి శ్రుతేః. ఇత్యేవమనృతాదాత్మానం జుగుప్సేత్- ఆత్మానం నిన్దిత్వా తతో నివర్తయేదిత్యర్థః. ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

ఏవమఙ్గాన్యుపదిశ్య బ్రహ్మస్వరూపగుణాదికం ప్రపఞ్చయతి (అణోరణీయానిత్యాదినా) సర్వసూక్ష్మవస్తుప్రవేశనయోగ్యతయా నిరతిశయసౌక్ష్మ్యయుక్తః సర్వప్రపఞ్చవ్యాపక ఆత్మా అస్య జన్తోః హృదయగుహాయామాస్తే. తమక్రతుం- సర్వకర్మబన్ధశూన్యం. అపహతపాప్మానం మహిమానం- మహిమశాలినం ఈశం- సర్వస్య శేషిభూతం పరమాత్మానం యదా పశ్యతి- తదా ధాతుః- సర్వస్రష్టుః తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాద్వీతశోకో భవతీత్యర్థః. ౧

(సప్తప్రాణా ఇతి) తస్మాత్- పరమాత్మనః పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిశ్చేతి సప్త ప్రాణాః, గార్హపత్యాద్యాస్సప్తార్చిషః- అగ్నయః, ఇతి రూపక్. *సప్తార్చిర్దమునాశ్శుక్ర ఇత్యమరః. సమిదాద్యుపకరణాని, *కాళీకరాళీచేత్యుక్తాః కామ్నా తాస్సప్తజిహ్వాః, సప్తలోకాశ్చ ప్రభవన్తి. యేషు- సప్తలోకేషూక్తాస్సప్తాపి ప్రాణాః గుహాశయేన- పరమాత్మనా నిహితాస్సన్తః సంచరన్తి. * సప్తసప్తేతి వీప్సా పురుషభేదాభిప్రాయేణేతి * సప్తగతేరిత్యధికరణే భాషితం. ౨

(అతస్సముద్రా ఇతి) అస్మాత్- పరమాత్మనః గిరిసముద్రాదికముత్పద్యతే. అస్మాదేవ గఙ్గాయమునాదిసిన్ధవః ప్రవర్తన్తే. సర్వా ఓషధయో రసాశ్చ ఉత్పద్యన్తే. నను స్వస్వోపాదానేభ్యోఽచేతనేభ్య ఉత్పన్నతయా దృశ్యమానానామపి తేషాం కథం పరమాత్మన ఉత్పన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ యస్మాద్ధేతోరేషః- పరమాత్మా తేషామప్యచేతనానామన్తరాత్మతయా తిష్ఠతి- అతస్సర్వం తద్రూపాత్పరమాత్మన ఏవ ఉత్పద్యత ఇత్యర్థః. ౩

(బ్రహ్మదేవానామితి) * యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా ఇత్యుక్తరీత్యా దేవానాం మధ్యే బ్రహ్మాప్యయమేవ- ఏతద్విభూతిభూత ఇత్యర్థః. శరీరాత్మభావేనేదం సామానాధికరణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. కవీనాం మధ్యే పదవీః- మార్గదర్శీ వాల్మీక్యాదిరపి పరమాత్మా. విప్రాణాం మధ్యే ఋషిరప్యయం. మృగాణాం మధ్యే మహిషోఽప్యయమేవ. గృధ్రాణాం మధ్యే శ్యేనోఽప్యయమేవ. వనానాం- వనవద్దుర్గాణాం దురితానాం స్వధితిః- ఛేత్తా. సోమః- చన్ద్రవదానన్దయితా. రేభన్- దీప్యమానః. సకలం పవిత్రమత్యేతి- సకలపావనవస్త్వతిశయిత ఇత్యర్థః. సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః * బ్రహ్మదేవానామితి మన్త్రే బ్రహ్మాదీనాం విభూతిత్వప్రతిపాదనేన కార్యత్వస్యాపి సిద్ధత్వాత్. శ్యేనమహిషాదీనామివ బ్రహ్మణోఽప్యస్మిన్మన్త్రే కార్యత్వం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుక్తం. ౪

మూ.— అజామేకాంలోహితశుక్లకృష్ణాంబహ్వీంప్రజాంజనయన్తీంసరూపాం। అజోహ్యేకోజుషమాణోనుశేతేజహాత్యేనాంభుక్తభోగామజోన్యః. ౫

హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్ । నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమస దబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్. ౬

యస్మాజ్జాతానపరానైవకించనాసయఆవివేశభువనానివిశ్వా। ప్రజాపతిఃప్రజయాసంవిదాన స్త్రీణిజ్యోతీగ్ంషిసచతేసషోడశీ. ౭

విధర్తారంహవామహేవసోఃకువిద్వనాతినః। సవితారంనృచక్షసం. ౮

అద్యానోదేవసవితఃప్రజావత్సావీస్సౌభగం। పరాదుష్వప్నియంసువ. ౯

విశ్వానిదేవసవితర్దురితానిపరాసువ। యద్భద్రంతన్మఆసువ. ౧౦

మధువాతాఋతాయతే। మధుక్షరన్తిసిన్ధవః। మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః. ౧౧

మధునక్తముతోషసి। మధుమత్పార్థివగ్ంరజః। మధుద్యౌరస్తునఃపితా. ౧౨

మధుమాన్నోవనస్పతిర్మధుమాగ్ంఅస్తుసూర్యః। మాధ్వీర్గావోభవన్తునః. ౧౩

ఘృతంమిమిక్షేఘృతమస్యయోనిర్ఘృతేశ్రితోఘృతమువస్యధామ। అనుష్వధమావహమాదయ స్వస్వాహాకృతంవృషభవక్షిహవ్యం. ౧౪

రం.— (అజామేకామితి) తేజోబన్నరూపేణ పరిణమమానతయాలోహితశుక్లకృష్ణాం స్వానురూపబహుప్రజాసృష్టింకుర్వతీం అజాం- జననరహితాంప్రకృతింకశ్చిజ్జననరహితఃక్షేత్రజ్ఞోభుఙ్క్తే. కశ్చిద్విద్వాన్ భోగాద్విరతస్త్యజతీత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంప్రపఞ్చితం తత్రైవానుసన్ధేయం. ౫

(హగ్ంసశ్శుచిషదితి) హగ్ంసః- సూర్యః. శుచౌ- గ్రీష్మేసీదతీతిశుచిషత్. గ్రీష్మర్తౌ ప్రతపన్ సూర్యోపిసఏవేత్యర్థః. సర్వత్రవసతీతివసుః- వాయుః. అన్తరిక్షేవర్తమానోవాయురపిసఏవేత్యర్థః. వేద్యాంవర్తమానోహోతా- ఋత్విగ్విశేషః. అగ్నిర్వా. దురోణం - గృహం. తత్రాగత్యవర్తమానోతిథిరపిసఏవ. నృషత్- మనుష్యేషువిద్యమానః. వరేషు- దేవాదిశరీరేషువర్తమానః. ఋతం- కర్మఫలభూతలోకః. వ్యోమ- పరమపదం. జలజాఃభూమిజాస్సత్కర్మఫలభూతస్వర్గాదిజాఃపర్వతజాతాశ్చబృహత్-అపరిచ్ఛిన్నంఋతం- సత్యభూతంబ్రహ్మైవేత్యర్థః ౬

(యస్మాజ్జాతా ఇతి) సర్వేవికారాయస్మాజ్జాతాః- నపరస్మాత్. యతఃప్రాక్కించిదపినాస్తి - నోత్పన్నం. యశ్చవిశ్వానిభువనాని సృష్ట్వాఅన్తర్యామితయాప్రవిష్టఃప్రజాపతిః- ప్రజానాంశేషీప్రజయాసంవిదానః- సమ్యగుపాస్యమానఃత్రీణిజ్యోతీగ్ంషి - సూర్యచన్ద్రాగ్నిరూపాణిసచతే- ప్రవిష్టః. సఏవషోడశీ- షోడశలక్షణవికారప్రవిష్టశ్చేత్యర్థః ౭

(విధర్తారమితి) విధర్తారం- విశేషేణజగతోధర్తారం. ధారకం. సవితారం - జగత్స్రష్టారంనృచక్షసం - నృణాంచక్షురివజ్ఞానప్రదం హవామహే- స్తుత్వాఆహ్వయామః. నః- అస్మాకంకువిత్- శశ్వత్ వసోః- ధనస్యవనాతి- దదాత్విత్యర్థః. ౮

(అద్యానోదేవేతి) హేదేవ- ద్యోతమాన. సవితః- జగత్కారణభూత. అద్యప్రజావత్- ప్రజాసమృద్ధిమత్ సౌభగం - సౌభాగ్యంసావీః- అసావీః. ఉత్పాదితవానసి. దుస్స్వప్నజనితభయంపరాసువ- పరాకురు. ౯

(విశ్వానిదేవేతి) హేదేవసవితఃసర్వదురితానిపరాకురు. భద్రంప్రాపయేత్యర్థః. ౧౦

(మధ్వితి) ఋతాయతే- ఋతం - పరమాత్మానమిచ్ఛతేమహ్యంవాతాఃమధుక్షరన్త్విత్యర్థః. ఆనన్దదాహాభవన్తు. సిన్ధవోపితథాభవన్త్విత్యర్థః. ఓషధ్యోపిమధురాహాభవన్తు. ౧౧

(మధునక్తమితి) సాయంప్రాతశ్చసర్వవస్తూనిమధుక్షరన్తు. పృథివ్యాంవర్తమానంసర్వమపిరజోమధుమదస్తు. * ద్యౌఃపితాపృథివీమాతేతిశ్రుతేః పితృభూతాద్యౌరపిమధుమత్యస్తు. ౧౨

(మధుమానితి) స్పష్టోర్థః. ౧౩

(ఘృతంమిమిక్షఇతి) అత్రఘృతశబ్దేనరస్యంబ్రహ్మోచ్యతే. ప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. మిమిక్షే- సేక్తుమిచ్ఛతి. *మిహ సేచన ఇతిహిధాతుః. సర్వంవస్తుస్వాదుకరోత్విత్యర్థః. ఘృతమేవజగతోయోనిః- ఉపాదానం. ఘృతేశ్రితః- పక్వః. తత్రైవలీనః. తదేవచధామ - స్థానం. హేవృషభ- అగ్నే. తచ్ఛరీరకబ్రహ్మన్నితియావత్. స్వాహాకృతంహవిఃవక్షి- వహసి. తద్ధవిఃఅనుష్వధం- అనుకృతాస్వధాయేనతదనుష్వధం - అస్యహవిషఃస్వధాసాదృశ్యమావహస్వ. శేషభూతాన్జనాననేనహవిషామాదయస్వ- హర్షయేత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— సముద్రాదూర్మిర్మధుమాం ఉదారదుపాంశునాసమమృతత్వమానట్ । ఘృతస్యనామగుహ్యంయదస్తిజిహ్వాదేవానామమృతస్యనాభిః. ౧౫

వయం నామప్రబ్రవామాఘృతేనాస్మిన్యజ్ఞేధారయామానమోభిః । ఉపబ్రహ్మాశృణవచ్ఛస్యమానంచతుశ్శృఙ్గోఽవమీద్గౌరఏతత్. ౧౬

చత్వారిశృఙ్గాత్రయో అస్యపాదాద్వేశీర్షేసప్తహస్తాసోఅస్య । త్రిధాబద్ధోవృషభోరోరవీతిమహోదేవోమర్త్యాంఆవివేశ॥ ౧౭

త్రిధాహితంపణిభిర్గుహ్యమానంగవిదేవాసోఘృతమన్వవిన్దన్ । ఇన్ద్రఏకం సూర్యఏకంజజానవేనాదేకంస్వధయానిష్టతక్షుః॥ ౧౮

యోదేవానాంప్రథమంపురస్తాద్విశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః । హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానంసనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్తు॥ ౧౯

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్ । వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౨౦

నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేఅమృతత్వమానశుః । పరేణనాకంనిహితంగుహాయాంవిభ్రాజతేయద్యతయోవిశన్తి॥ ౨౧

ర౦.— (సముద్రాదితి) ఘృతస్తుతిరియం. అమృతార్థంమథ్యమానాత్సముద్రాన్మధుమానూర్మిః-తరఙ్గఃఉత్పన్నః. మధురతరఙ్గఉత్పన్న ఇత్యర్థః. సచఉపాంశునా-ఉపాంశుజప్యేనరహస్యమన్త్రేణామృతభావంప్రాప్తః. తదేవఘృతమితిభావః. ఏవంభూతస్యఘృతస్యగుహ్యం-రహస్యంనామ-దేవానాంజిహ్వా, అమృతస్యనాభి, రితిచ. దేవానాంజిహ్వాసదృశం.అమృతస్యనాభిః-ఆశ్రయభూతం. పరమాత్మపరతయాయోజనాయాంఘృతశబ్దేన భోగ్యభూతంబ్రహ్మైవఉచ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

(వయంనామేతి) వయంనామ- ఘృతశబ్దేనతస్యనామవదామ. అస్మిన్యజ్ఞేనమోభిఃధారయామ- నమశ్శబ్దేనఘృతస్యాస్త్రాంకుర్మః. అస్మాభిశ్శస్యమానం- స్తూయమానంఘృతంచతుశ్శృఙ్గః- శృఙ్గశబ్దేనజ్ఞాపకోవేదఉచ్యతే. చతుర్వేదప్రతిపాద్యఃగౌరః- శుద్ధః బ్రహ్మ - పరంబ్రహ్మఉపశృణవత్- శృణోతు. నఖలుఏతత్- ఘృతమవమీత్- సర్వోత్తరతయాసృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(చత్వారిశృఙ్గాఇతి) అస్య- పరమాత్మనఃచత్వారోవేదాఃశృఙ్గాణి. నిత్యబద్ధముక్తరూపాస్త్రయోపిపాదాః. శుద్ధసత్త్వంత్రిగుణసత్త్వంచశిరసీ. మహదాదయఃప్రకృతివికృతయస్సప్తహస్తాః. వృషభః - శ్రేష్ఠఃవాసుదేవఃత్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధతయాత్రిధాభూతస్సన్ సర్వంవస్తురోరవీతి- *రుశబ్దఇతిహిధాతుః. వ్యవహరతి. నామరూపవత్కరోతీత్యర్థః. తాదృశోమహోదేవః - మహాదేవఃమర్త్యాన్- చేతనాచేతనపదార్థాన్ అన్తరాత్మతయాప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭

(త్రిధాహితమితి) త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధభేదేనాహితం - అవతీర్ణం. పణిభిర్గుహ్యమానం - ఫణామణ్డలాచ్ఛాదితం. యద్వా- స్తోతృభిస్స్తూయమానం. *పణస్తుతావితిహిధాతుః గవిఘృతం- గోఘృతం. అమృతరూపంబ్రహ్మ. దేవాఃఅన్వవిన్దన్-ఉపాసితవన్తః. తేషాంమధ్యేఇన్ద్రః- ఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహంశ్రితవాన్. అన్యస్సూర్యశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహమాశ్రితః. ఇతరేవేనాత్- వ్యాప్తిమతోవాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతమేకంవ్యూహంస్వధావద్భోగ్యభూతంప్రీతిరూపజ్ఞానేననిష్టతక్షుః- ఉపాసితవన్తః. వాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతాన్వ్యూహవిశేషాన్అధికారివిశేషాఉపాసతఇతియావత్. ౧౮

(యోదేవానామితి) బ్రహ్మజ్ఞానప్రార్థనామన్త్రోయం. యః- పరమాత్మాదేవానాంశ్రేష్ఠంచతుర్ముఖంసర్వసృజ్యస్రష్టారంప్రాగుత్పద్యమానంసర్వాధికోమహర్షిః- నిరఙ్కుశసార్వజ్ఞ్యవాన్ సంసారరుద్రావకత్వాద్రుద్రశబ్దవాచ్యోనారాయణఃఅసావతిశయితప్రజ్ఞానాదియుక్తస్స్యా దిత్యనుగ్రహేణాపశ్యత్. తాదృశోభగవాన్శుద్ధయాబుద్ధ్యాపరమాత్మవిషయబుద్ధ్యాయోజయత్విత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవర్ణితం. ౧౯

(యస్మాత్పరమితి) యస్మాదపరం- అన్యత్పరం- ఉత్కృష్టంవస్తునాస్తి. యస్మాచ్చసూక్ష్మమధికపరిమాణంవస్తువానాస్తి. తాదృశోనిస్సమాభ్యధికఃఅవాప్తసమస్తకామతయాతృణీకృతబ్రహ్మరుద్రాదిప్రపఞ్చఃపరమపదఆస్తే. తేనపురుషశబ్దితేనవాసుదేవేనవ్యాప్తంసకలంజగదిత్యర్థః. అయమపిమన్త్రఃశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవ్యాఖ్యాతః. ౨౦

(నకర్మణేతి) యదమృతత్వంయతయః ప్రాప్నువన్తి. యచ్చామృతత్వంనాకస్య - భగవల్లోకస్యఉపరిపరమవ్యోమనినిహితంవిభ్రాజతే. తదమృతత్వంకర్మప్రజాధనైర్నప్రాప్యం- అపితు *సన్న్యాసత్యాగఇత్యుక్తశ్శరణాగతిరిత్యపీత్యుక్తభగవచ్ఛరణారవిన్దశరణవరణలక్షణత్యాగేనైవఏకే-

ఉ.— వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః। తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వే. ౨౨

దహరంవిపాప్మంవరవేశ్మభూతంయత్పుణ్డరీకంపురమధ్యసంస్థం। తత్రాపిదహరంగగనంవిశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యం. ౨౩

యద్వేదాదౌస్వరఃప్రోక్తోవేదాన్తేచప్రతిష్ఠితః। తస్యప్రకృతిలీనస్యయఃపరస్సమహేశ్వరః.
ఇతిషష్ఠప్రశ్నేదశమోనువాకః. ౨౪

సహస్రశీర్షందేవంవిశ్వాక్షంవిశ్వశమ్భువం। విశ్వంనారాయణందేవమక్షరంపరమంప్రభుం। విశ్వతఃపరమంనిత్యంవిశ్వంనారాయణంహరిం। విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతి। పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరంశాశ్వతగ్ంశివమచ్యుతం। నారాయణంమహాజ్ఞేయంవిశ్వాత్మానంపరాయణం। నారాయణపరంబ్రహ్మతత్త్వంనారాయణఃపరః। నారాయణపరోజ్యోతిరాత్మానారాయణఃపరః। యచ్చకించిజ్జగ

తిచిత్రాస్తా ఇత్యర్థః. భక్తినిష్ఠానామనుష్ఠేయతయా ప్రపదనస్యాపేక్షితత్వాత్, ప్రపన్నానాంచ ప్రధానతయాఅపేక్షితత్వాత్, *తస్యచవశీకరణంతచ్చరణాగతిరేవేతిభాషణా, చ్చాయమర్థో క్తఏవార్థః. ౨౧

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యతయః- సన్న్యాసినః. యమాదియుక్తాఃవేదాన్తజనితజ్ఞానేనసునిశ్చితతత్త్వహితపురుషార్థాస్సన్న్యాసలక్షణప్రపదనేననిరస్తభక్తివిరోధిపాపతయానిర్మలాన్తఃకరణాఃఅనుష్ఠితోపాయాఃపరాన్తకాలే- చరమశరీరవియోగకాలే బ్రహ్మలోకే-భగవల్లోకేపరామృతాత్- ఉత్కృష్టాదసంసారిణః. పరమాత్మానంప్రాప్య. ల్లోకేపశ్యమిమీ సర్వేపరిముచ్యన్తి- బన్ధాన్ముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ౨౨

(దహరంవిపాప్మమితి) * అథయదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోస్మిన్నన్తరఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఉపాస్యతయాసన్నిహితస్యపరబ్రహ్మణఃపురభూతస్యఉపాసకశరీరస్యమధ్యేసంస్థితందహరం- అల్పంవిపాప్మం - నిరస్తపాపంపరమాత్మనోవరవేశ్మభూతంయద్హృదయపుణ్డరీకం- తత్రాపియదల్పంవిశోకోపలక్షితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకంగగనం - గగనపదవాచ్యంబ్రహ్మ, తస్మిన్నన్తర్యత్,- తత్- ఉభయముపాసితవ్యమిత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంఛాన్దోగ్యప్రకాశికాయామనుక్తంతత్రైవద్రష్టవ్యం. ౨౩

దహరవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషఃక ఇతిజిజ్ఞాసాయాంనారాయణస్యతదుపాస్యత్వంప్రతిపాదయితుంసకలపరవిద్యోపాస్యత్వోపయికంమహేశ్వరత్వంనారాయణస్యదర్శయతి (యద్వేదాదావితి) *బ్రహ్మణఃప్రణవంకుర్యాదాదావన్తేచసర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతంబ్రహ్మపరస్తాచ్చవిశీర్యతేఇతిమానవస్మరణాత్ వేదాదన్తే ప్రతిష్ఠితస్వరః- ప్రణవః. తస్య ప్రకృతిః- అకారః. సమస్తశబ్దమూలత్వాదకారస్యతత్రలీనత్వం- తద్రూపతామాపన్నత్వం. అకారస్యేతియావత్. తస్యయఃపరః - ప్రతిపాద్యః. ఇదంపరస్తత్పరఇత్యాదౌపరశబ్దస్యవాచ్యప్రయోగదర్శనాత్. * అకారోవైసర్వావాక్ * అకారోవిష్ణువాచకఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామకారవాచ్యోవిష్ణుః. సఏవమహేశ్వరఇత్యర్థః. ౨౪

ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్.

రం.— పూర్వస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యోపాస్యోనారాయణఏవేత్యుక్తమ్. అధునాతుపరవిద్యాప్రకరణేషుశివశమ్భుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిఃపరతత్త్వపరమాత్మాదిశబ్దనిర్దిష్టవస్తునోనారాయణత్వంప్రతిపాద్యతే(సహస్రశీర్షందేవమిత్యాదినా)లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *సచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయానిర్దేశేనపూర్వానువాకాదితోపాసనాసంబన్ధశ్శఙ్కనీయః- *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిఉపాసికర్తృత్వోక్తేరుపాస్యస్యకర్మణోభిహితత్వాత్ ఉపాస్యేద్వితీయానుపపత్తేః. *విశ్వమేవేదంపురుషః * తత్త్వంనారాయణఃపరఃఇత్యాది ప్రథమానిర్దేశాచ్చ ప్రథమార్థేద్వితీయావేదితవ్యా. *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః *తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః।సబ్రహ్మసశివస్సేన్ద్రస్సోక్షరఃపరమస్స్వరాడితినిర్దేశైస్సర్వస్మాత్పరోనారాయణఏవసర్వత్రోపాస్యఇతినిర్ణీయమానత్వాచ్చ ప్రథమార్థేద్వితీయేతినిశ్చీయతఇతిభాషితం. వ్యాసార్యైరపి *ద్వితీయాన్తపదస్వారస్యానురోధేనువిద్యాదుపాసీతేత్యధ్యాహారః. ప్రథమాన్తపదస్వారస్యానురోధేతునాధ్యాహారః సహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాః *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేత్యవత్ ప్రథమార్థత్వాశ్రయణమాత్రమితివర్ణితం. విశ్వాక్షత్వం- సర్వవిషయసాక్షాత్కారవత్త్వం. విశ్వశమ్భుత్వం- సకలజగత్క్షేమకారిత్వం. నమువిశ్వంనారాయణమితికథంవిశ్వస్యనారాయణత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తం (విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతీతి) విశ్వేనాత్మతయోపజీవ్యతయావిశ్వత్వం- నతుస్వరూపేణేత్యభిప్రాయః. నారాయణపరంబ్రహ్మేత్యత్రనారాయణాత్పరంబ్రహ్మేతినార్థశ్శఙ్కనీయః- పూర్వాపరవిరోధాత్, *నారాయణఃపరంబ్రహ్మేతిమహోపనిషదిస్ఫుటమావేదనాత్,. నముద్రేఅన్తఃస్థానంయస్యససముద్రేష్ఠః. *సప్తమ్యాస్తత్పురుషేకృతిబహులమితిఅలుక్. *అన్తస్సమాప్తౌస్థానేచనిర్ణయేభ్యన్తరేపిచేతినైఘణ్టుకాః. ఇతరత్స్పష్టం. నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాం *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ప్రథమార్థత్వాశ్రయణే *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యవిశేషసమర్పకతయాతదేకవాక్యతైవస్యాత్- నతుసర్వపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమస్యానువాకస్యేతిచేత్. గుణోపసంహారపాదేఅస్యానువాకస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమేవయుక్తం- *పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్।

త్యస్మిన్ దృశ్యతే శ్రూయతేపి వా। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్స్థితః। అనన్తమవ్యయం కవిం సముద్రేన్తం విశ్వశమ్భువం। పద్మకోశప్రతీకాశం హృదయం చాప్యధోముఖం। అధో నిష్ట్యా వితస్త్యాన్తే నాభ్యాముపరి తిష్ఠతి। హృదయం తద్విజానీయాద్విశ్వస్యాయతనం మహత్। సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభం। తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మం తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం। తస్య మధ్యే మహానగ్నిర్విశ్వార్చిర్విశ్వతోముఖః। సోఽగ్రభుగ్విభజన్తిష్ఠన్నాహారమజరః కవిః। సన్తాపయతి స్వం దేహమాపాదతలమస్తకం। తస్య మధ్యే వహ్నిశిఖా అణీయోర్ధ్వా వ్యవస్థితః। నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా। నీవారశూకవత్తన్వీ పీతా భాస్వత్యణూపమా। తస్యాశ్శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః। స బ్రహ్మా స శివస్స హరిస్సేన్ద్రస్సోఽక్షరః పరమస్స్వరాట్॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకాదశోఽనువాకః.

౧౨.—— ఋతం సత్యం పరం బ్రహ్మ పురుషం కృష్ణపిఙ్గళం। ఊర్ధ్వరేతం విరూపాక్షం విశ్వరూపాయ వై నమో నమః। ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్వాదశోఽనువాకః.

ఆదిత్యో వా ఏష ఏతన్మణ్డలం తపతి తత్ర తా ఋచస్తదృచాం మణ్డలం స ఋచాం లోకోఽథ య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలేఽర్చిర్దీప్యతే తాని సామాని స సామ్నాం లోకోఽథ య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలేఽర్చిషి పురుషస్తాని యజూంషి స యజుషాం మణ్డలం స యజుషాం లోకస్సైషా త్రయ్యేవ విద్యా తపతి య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః। ఇతి షష్ఠప్రశ్నే త్రయోదశోఽనువాకః.

ప్రకృతదహరానౌచిత్యాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే * లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధి బలీయస్తదపి. యద్యపి దహరవిద్యా ప్రకృతా, తదేకవాక్యత్వం చ యుక్తం, - తథాపి సకలపరవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థత్వే బహూని లిఙ్గాన్యుపలభ్యన్తే- తత్తత్పరవిద్యావాక్యగతాని పరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిపదసామానిచిహ్నాని మహావాక్యే దృశ్యన్తే. యది ప్రకృతవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషసమర్పకమిదం వాక్యజాతం స్యాత్ - పరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిప్రయోగో నారాయణపదాస్య త్రిశ్చ న స్యాత్ - ఏకేన నారాయణపదేనైవ సమీహితసిద్ధేః. అతః పరబ్రహ్మాదిపదవాచ్యస్య నారాయణత్వవిధానాయైవ అయం సంరమ్భః * శివశ్చ నారాయణః శక్రశ్చ నారాయణ ఇతి వత్పరం బ్రహ్మాపి నారాయణః పరతత్త్వమపి నారాయణ ఇతి వాక్యభేదోఽపి న దోషాయ. తల్లిఙ్గం ప్రకరణాద్బలీయః. పదప్రయుక్తం పూర్వకాణ్డే * శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి. స చ సకలపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వే * పద్మకోశప్రతీకాశమితి దహరవిద్యోపాస్యవిశేషణోపసంహారో న యుక్త ఇతి వాచ్యం- * ఏతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి సామాన్యేన నిర్దిష్టస్య * తత్త్వమసీతి విశేషే ఉపసంహారవత్ సకలపరవిద్యోపాస్యతయా అభిహితస్య నారాయణస్య ప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యతయా ఉపసంహారే విరోధాభావాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః- (పద్మకోశేతి) నిష్ట్యా- గ్రీవాబన్ధనం. *సుపాం సులుగితి పఞ్చమ్యా లుక్. నిష్ట్యాయాః అధః- అధస్తాత్ నాభ్యా ఊర్ధ్వం వితస్తిమాత్రే అధోముఖం పద్మాకారం చ యద్ధృదయమాస్తే ఇత్యర్థః. తద్ధృదయం విశ్వాత్మకస్య భగవతః ఆయతనం - ఆధారభూతం విజానీయాదిత్యర్థః. (సన్తతమితి) తత్ హృదయం ఈషన్ముకుళితపుణ్డరీకసదృశం సిరాభిస్తు లమ్బతే. తదన్తే సూక్ష్మం రన్ధ్రం. తత్ర సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ఉపాసకానుగ్రహాయ సన్నిహితం. (తస్యమధ్య ఇతి) సర్వతః ప్రసృతః సర్వతో జ్వాలః తస్య హృదయస్య మధ్యే జాఠరాగ్నిర్వర్తతే. సత్వజరః- సర్వదాఽప్యక్షీణః కవిః - శబ్దాయమానః ఆహారం - భుక్తమశితపీతాదికం * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాది ప్రకారేణ విభజన్ అగ్రే అశితాదికం భోక్ష్యం స్వయమశ్నాతీత్యర్థః. (సన్తాపయతీతి) దేహగత ఊష్మా సర్వోఽపి తదధీన ఇత్యర్థః. (తస్య మధ్య ఇతి) వహ్నిశిఖా- వహ్నేశ్శిఖా. ఆత్మజ్వాలా అణీయసీ ఊర్ధ్వా- ఊర్ధ్వాగ్రా. అణీయోర్ధ్వేతి కర్మధారయః. సన్ధిశ్ఛాన్దసః. వ్యవస్థిత ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (నీలతోయదమధ్యస్థేతి) నీలతోయదశ్యామలభగవద్విగ్రహాశ్రయత్వాత్ మధ్యస్థనీలతోయదవిద్యుత్సన్నిభేత్యర్థః. మధ్యస్థేతి నీలతోయదవిశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావశ్ఛాన్దసః. (నీవారశూకవదితి) నీవారాగ్రవత్సూక్ష్మా స్వప్రకాశాతనూపమా- తన్వీ- అల్పా ఉపమా యస్యాస్సా. అసదృశీతి యావత్. స్యాత్ - అస్తీత్యర్థః. (తస్యాశ్శిఖాయా ఇతి) స్పష్టోర్థః (స బ్రహ్మేతి) శరీరాత్మభావప్రయుక్తస్సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. అక్షరః- ముక్తః. స్వరాట్- అకర్మవశ్యః. పరమః- ఉత్కృష్టః. ఇత్యేకాదశానువాకభాష్యమ్.

౧౨.—— (ఋతమితి) ఋతం-*ఋగతౌ. సర్వత్రగతం. సత్యం-నిర్వికారం. కృష్ణపిఙ్గళం-లక్ష్మీశోభాసంప్రయుక్తతయా కృష్ణపిఙ్గళం. అథవా-భగవద్విగ్రహస్యాతసీపుష్పసఙ్కాశతయా ప్రతిపాదనాత్, అతసీపుష్పస్య మయూరగ్రీవాసదృశతయా కృష్ణపిఙ్గళవర్ణత్వాత్కృష్ణపిఙ్గళత్వోపపత్తిః. *నమస్యే పరమానన్దవపుషం కృష్ణపిఙ్గళం। నారాయణం జగన్నాథం వాసుదేవమనామయమితి యోగాఙ్గవచనాత్. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టం రేతః- వీర్యం యస్య స తథోక్తః. రేతశ్శబ్దేన వికార ఉచ్యతే- వికారాదుత్తీర్ణతయా ఊర్ధ్వరేతమితి భట్టభాస్కరేణ వ్యాఖ్యాతం. విరూపాక్షం- విరూపే అక్షిణీ యస్య సః విరూపాక్షః. వారాహే * తస్య చిన్తయతో నేత్రాత్ తేజస్సమభవన్మహత్। దక్షిణం వహ్నిసఙ్కాశం వామం తుహినసన్నిభమిత్యుక్తైః శీతోష్ణత్వేన పరస్పరవిలక్షణత్వాద్విరూపాక్షత్వం. ఇతి ద్వాదశానువాకభాష్యం.

హృదయాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశ్య ఆదిత్యాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశతి (ఆదిత్యో వా ఏష ఇత్యాదినా) ప్రత్యక్షదృష్టాదిత్యమణ్డలతద్వ

మ.—— ఆదిత్యోవై తేజఓజోబలంయశశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమాత్మామనోమన్యుర్మనుర్మృత్యుస్సత్యోమిత్రో వాయురాకాశఃప్రాణోలోకపాలఃకఃకింకంతత్సత్యమన్నమాయురమృతోజీవోవిశ్వఃకతమస్స్వయం భుఃప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి। సంవత్సరోఽసావాదిత్యోయఏషపురుషఏషభూతానామధిపతిర్బ్రహ్మణస్సా యుజ్యంసలోకతామాప్నోత్యేతాసామేవదేవతానాంసాయుజ్యంసార్ష్టితాంసమానలోకతామాప్నోతి యఏవంవేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్దశోఽనువాకః.

ఘృణిస్సూర్యఆదిత్యోఽమర్చయన్తి తపస్సత్యంమధుక్షరన్తితద్బ్రహ్మతదాప ఆపోజ్యోతీరసోఽమృ తంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చదశోఽనువాకః.

సర్వోవైరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు । పురుషోవైరుద్రస్సన్మహోనమోనమః । విశ్వం భూతంభువనంచిత్రంబహుధాజాతంజాయమానంచయత్। సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమో అస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషోడశోఽనువాకః.

కద్రుద్రాయప్రచేతసేమీఢుష్టమాయతవ్యసే । వోచేమశన్తమంహృదే । సర్వోహ్యేషరుద్ర స్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తదశోఽనువాకః.

నమోహిరణ్యబాహవేహిరణ్యపతయేఽమ్బికాపతయఉమాపతయేనమోనమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅ ష్టాదశోఽనువాకః.

యస్యవైకఙ్కత్యగ్నిహోత్రహవణీభవతిప్రతిష్ఠితాప్రత్యేవాస్యాహుతయస్తిష్ఠన్త్యథోప్ర తిష్ఠిత్యై॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనవింశోఽనువాకః.

త్వాప్తిస్తద్గతపురుషాణాంఋక్సామయజూరూపత్వంతన్మణ్డలత్వంతల్లోకత్వంచ - అతశ్చఏతత్త్రయీరూపతయాత్రయ్యేవవిద్యాలపతీత్యర్థః. ఏవం త్రయీమణ్డలరూపేఆదిత్యేకమనీయవిగ్రహయుక్తతయాయోగిభిర్దృశ్యమానఉపాసితవ్యఇత్యర్థః. ఇతిత్రయోదశానువాకభాష్యమ్.

రం.—— (ఆదిత్యోవైతేజఇత్యాది) తేజః- ప్రతాపః. ఓజః- కాన్తిః. సత్సునాధుఃసత్యః. సత్యం-నిర్వికారం. ఆదిత్యస్యైవతేజఆద్యా త్మకత్వం. కఃకింకంకతమఇతిపృచ్ఛ్యమానసర్వవస్తురూపత్వమపితస్యైవేత్యర్థః. ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవంజాతీయకత్వమపితస్యైవేత్యర్థః. (సంవ త్సరోఽసావిత్యాది) ఆదిత్యేయఃపురుషః-సఏవసమ్యగ్వసన్తిసర్వభూతాన్యస్మిన్నితిసంవత్సరః. ఇదంసంవత్సరత్వోపపాదనంఉపలక్షణంపూర్వనిర్దిష్టతే జస్త్వాదిగుణానామపి. సాయుజ్యం- యుజ్యతఇతియుక్- గుణః. సాయుజ్యం- సమానగుణత్వం. సార్ష్టితాం - సమానభోగత్వం. ఏతాసాం - ప్రసి ద్ధానాందేవతానాం-*వాయుర్లోకపాలఇతిపూర్వనిర్దిష్టానాంవాసార్ష్టిత్వసాలోక్యేప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతిచతుర్దశానువాకభాష్యం.

(ఘృణిస్సూర్యఇతి) అపాంప్రశంసార్థోఽయంమన్త్రఃఅపాంప్రాశనాభిమన్త్రణాదౌవినియుజ్యతే. సూర్యే- సూర్యమణ్డలేవిద్యమానమాది త్యాంఘృణిః- ఘృణయఇత్యర్థః. వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కిరణాః అర్చయన్తి- పూజయన్తి. సన్తాపకైఃకిరణైఃయుక్తోభవతి. ఆదిత్యమర్చయన్తీత్యర్థఆ దిత్యోఽమర్చయన్తిలిఛ్ఛాన్దసఓకారః. సత్యంతపః- తపఃఫలభూతంమధు- భోగ్యంక్షరన్తి- నిష్పాదయన్తి. ఆదిత్యకిరణేభ్యఏవవృష్ట్యుత్పత్తేః. తదేవబృ హత్త్వగుణయోగాద్బ్రహ్మ. తదేవఆపఇత్యుచ్యతే. భూరాదివ్యాహృత్యర్థాఃప్రణవార్థోఽప్యాపఏవేత్యపాంప్రశంసా. ఇతిపఞ్చదశానువాకభాష్యమ్.

త్వరితఫలార్థిభిర్జప్యతయాత్వరితరుద్రసమాఖ్యాతాష్షోడశసప్తదశాష్టాదశాస్త్రయోఽనువాకారుద్రస్తుతిరూపాః. (సర్వోవైరుద్రఇతి ,) రుద్రస్యజగన్నిర్వాహకత్వాత్సర్వోవైరుద్రఇత్యుక్తిః. పురుషః- సర్వవీర్యసంపన్నఇత్యర్థః. మహః - మహాన్. నమోనమఇతివీప్సాపూజ్యతాతిశయ ప్రతిపాదనార్థా. (విశ్వంభూతమితి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతిషోడశానువాకభాష్యం.

(కద్రుద్రాయేతి) కఇతిచరతీతికః. స్రష్టేత్యర్థః. ప్రచేతసే- ప్రకృష్టబుద్ధిశాలినేమీఢుష్టమాయ-సేక్తృతమాయ. వర్షాదిభిర్లోకసే చకాయ. తవ్యసే- తపస్వినే. హృదే - హృద్యాయ. శన్తమం - మనస్సుఖావహంస్తోత్రంవోచేమ - వదామఇత్యర్థః. ఇతిసప్తదశానువాకభాష్యం.

హిరణ్యబాహవే - రమణీయబాహవే. *దేవోవస్సవితాహిరణ్యపాణిఃప్రతిగృహ్ణాత్విత్యత్రహిరణ్యాలఙ్కృతపాణిరితిభట్టభాస్కరవ్యాఖ్యా నాత్ హిరణ్యాలఙ్కృతబాహవఇతివార్థః. హిరణ్యపతయే- ధనానాంపతయే. అమ్బికాపతయే- ఉమాపతయఇత్యర్థః. ఆదరార్థంఅమ్బికాపతయ ఉమాపతయఇతిద్విరుక్తిః. * సర్వోవైరుద్రఃపురుషోవైరుద్రఇతిశ్రవణాత్ రుద్రశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వమితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానావసరేవ ర్ణితం. తాపనీయేచ *ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మనృకేసరివిగ్రహం కృష్ణపిఙ్గళమూర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంశఙ్కరంనీలలోహితం ఉమాపతిఃపశుపతిఃపినా కీహ్యమితద్యుతిః ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాంబ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోఽధిపతిరితినృసింహపరతయాఉమాపతిప్రభృతిశబ్దానాంవ్యా ఖ్యాతత్వాద్భగవత్పరత్వంయుక్తమేవ. ఇత్యష్టాదశానువాకభాష్యం.

(యస్యేతి) యస్యయజమానస్యాగ్నిహోత్రహోమసాధనభూతపాత్రవిశేషోవికఙ్కతాఖ్యవృక్షవికారఃప్రకృతికోభవతి - ప్రతి

౧౯.— కృణుష్వ పాజ ఇతి పఞ్చ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే వింశోఽనువాకః.

అదితిర్దేవా గన్ధర్వా మనుష్యాః పితరోఽసురాస్తేషాం సర్వ భూతానాం మాతా మేదినీ మహతీ మహీ సావిత్రీ గాయత్రీ జగత్యుర్వీ పృథ్వీ బహులా విశ్వా భూతా కతమా కాయా సా సత్యేత్యమృతేతి వసిష్ఠః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకవింశోఽనువాకః.

ఆపో వా ఇదం సర్వం విశ్వా భూతాన్యాపః ప్రాణా వా ఆపః పశవ ఆపోఽమృతమాపోఽన్నమాపః సమ్రాడాపో విరాడాపః స్వరాడాపశ్ఛన్దాగ్ంస్యాపో జ్యోతీగ్ంష్యాపః సత్యమాపః సర్వా దేవతా ఆపో భూర్భువస్సువరాప ఓం॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్వావింశోఽనువాకః.

ఆపః పునన్తు పృథివీం పృథివీ పూతా పునాతు మాం। పునన్తు బ్రహ్మణస్పతిః। బ్రహ్మపూతా పునాతు మాం। యదుచ్ఛిష్టమభోజ్యం యద్వా దుశ్చరితం మమ సర్వం పునన్తు మామాపోఽసతాం చ ప్రతిగ్రహం స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే త్రయోవింశోఽనువాకః.

అగ్నిశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యుపతయశ్చ మన్యుకృతేభ్యః। పాపేభ్యో రక్షన్తాం। యదహ్నా పాపమకార్షం మనసా వాచా హస్తాభ్యాం పద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా। అహస్తదవలుమ్పతు యత్కిఞ్చ దురితం మయి ఇదమహం మామమృతయోనౌ సత్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే చతుర్వింశోఽనువాకః.

సూర్యశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యుపతయశ్చ మన్యుకృతేభ్యః పాపేభ్యో రక్షన్తాం యద్రాత్ర్యా పాపమకార్షం మనసా వాచా హస్తాభ్యాం పద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా రాత్రిస్తదవలుమ్పతు యత్కిఞ్చ దురితం మయి ఇదమహం మామమృతయోనౌ సూర్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చవింశోఽనువాకః.

ఆయాతు వరదా దేవీ । అక్షరం బ్రహ్మసమ్మితం । గాయత్రీం ఛన్దసాం మాతేదం బ్రహ్మ జుషస్వ నః। ఓజోఽసి సహోఽసి బలమసి భ్రాజోఽసి దేవానాం ధామనామాసి విశ్వమసి విశ్వాయుస్సర్వమసి సర్వాయురభిభూరోం గాయత్రీమావాహయామి॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే షడ్వింశోఽనువాకః.

ష్ఠితా భవన్తి. కే ప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యత్రాహ (ప్రత్యేవాస్యాహుఽయ ఇతి) ఆహుతయః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి. తా యజమానస్య ప్రతిష్ఠిత్యై ప్రకల్పన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యేకోనవింశానువాకభాష్యం.

౨౦.— (కృణుష్వ పాజ ఇతి) రక్షోజనకాన్యర్థాం పఞ్చ మన్త్రా ఇహాపఠితవ్యా ఇత్యర్థః. ఇతి వింశానువాకభాష్యం.

(అదితిరితి) దేవగన్ధర్వమనుష్యపితృసురసర్వభూతమాతృత్వయుక్తా, మేదిన్యాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తగుణవతీ, కతమా కాయా సా సత్యా చిశబ్దితా, భూమిరేవ. ఖణ్డనానష్టత్వాద్భూమేరేవాదితిత్వం. ఏవం భూమిం వసిష్ఠః ప్రశశంసేత్యర్థః ఇత్యేకవింశానువాకభాష్యం.

(ఆపో వా ఇతి) సమ్యగ్రాజతీతి సమ్రాట్. విశిష్య రాజతీతి విరాట్. స్వయమేవ రాజత ఇతి స్వరాట్. ఓమితి బ్రహ్మాత్మకత్వముచ్యతే. సర్వాత్మకత్వేనాపాం ప్రశంసార్థోఽయం మన్త్రః తదభిమన్త్రణాదౌ వినియుక్తః. ఇతి ద్వావింశానువాకభాష్యం.

(ఆపః పునన్త్వితి) బ్రహ్మణస్పతిః- బ్రహ్మణః - చతుర్ముఖస్య. వేదస్య వా పతిర్నారాయణః, పృథివీం పునాత్విత్యర్థః. పునన్త్వితి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మణా- పరమాత్మనా పూతా పృథివీ మాం పునాత్విత్యర్థః. శిష్టస్స్పష్టార్థః అయం మన్త్రోఽపామాచమనే వినియుక్తః. ఇతి త్రయోవింశానువాకభాష్యం.

(అగ్నిశ్చేతి) మన్యుః- క్రోధః. మన్యుపతయః- క్రోధప్రవర్తకాః చక్షురాదయశ్చ క్రోధకృతేభ్యః పాపేభ్యో మాం రక్షన్త్విత్యర్థః. శిశ్నా- శిశ్నేనేత్యర్థః. మనఆదినా అహ్నా కృతం పాపం అహరేవలుమ్పతు- ఛినత్తు నాశయత్విత్యర్థః. ఇదమహం మాం- అహమిమం మాం అమృతానాం- ముక్తానాం యోనౌ- స్థానే సత్యే- బ్రహ్మణి జుహోమి- సమర్పయామీత్యర్థః. అయం చ మన్త్రః అపామాచమనే పాపశోధకే వినియుక్తః. ఇతి చతుర్వింశానువాకభాష్యం.

(సూర్యశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. సర్వప్రాణిసూతిహేతుత్వాత్పరమాత్మనస్సూర్యత్వమ్. ఇతి పఞ్చవింశానువాకభాష్యమ్.

ఆయాత్విత్యనువాకో గాయత్ర్యావాహనే వినియుక్తః. గాయత్రీ దేవీ ఆయాత్విత్యర్థః. హే ఛన్దసాం మాతః త్వమాగత్య గాయత్రీం- గాయత్రీ ఛన్దస్కం వాచ్యేన బ్రహ్మణా పూజ్యత్వేన సమ్మితం- సమమిదం అక్షరం- వర్ణరూపం బ్రహ్మ- బృహత్త్వగుణయుక్తం జుషస్వ- సేవస్వ. (ఓజోఽసీతి) ఓజః- కాన్తిః. సహః- సామర్థ్యం. ఓజ ఆదీనాం సాధనమసీత్యర్థః. నామాసి- నామాప్యసీత్యర్థః. విశ్వాయుః- విశ్వేషామాయుస్సాధనమసీత్యర్థః. అభిభూః- పరేషామభిభావికా. ఓం శబ్దో హి * ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృత ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మవాచకః. బ్రహ్మాత్మికాసీత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ఇతి షడ్వింశానువాకభాష్యం.

ఊ.— ఓంభూః। ఓంభువః। ఓంసువః। ఓంమహః। ఓంజనః। ఓంతపః। ఓంసత్యం। ఓంతత్సవితుర్వరేణియంభర్గోదేవస్యధీమహి। ధియోయోనఃప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తవింశోఽనువాకః.

ఓమాపోజ్యోతీరసోఽమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టవింశోఽనువాకః.

ఓంభూర్భువస్సువర్మహర్జనస్తపస్సత్యంతద్బ్రహ్మతదాపఆపోజ్యోతీరసోఽమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం। ఓంతద్బ్రహ్మ। ఓంతద్వాయుః। ఓంతదాత్మా। ఓంతత్సర్వం। ఓంతత్పురోర్నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ఏకోనత్రింశోఽనువాకః.

ఉత్తమేశిఖరేదేవీభూమ్యాంపర్వతమూర్ధని। బ్రాహ్మణేభ్యోహ్యనుజ్ఞానంగచ్ఛదేవియథాసుఖం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే త్రింశోఽనువాకః.

ఓమన్తశ్చరతిభూతేషుగుహాయాంవిశ్వమూర్తిషు। త్వంయజ్ఞస్త్వంవిష్ణుస్త్వంవషట్కారస్త్వంరుద్రస్త్వంబ్రహ్మత్వంప్రజాపతిః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ఏకత్రింశోఽనువాకః.

అమృతోపస్తరణమసి। ప్రాణేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిఅపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమివ్యానాయస్వాహా। ఉదానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మాఽమృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ద్వాత్రింశోఽనువాకః.

ప్రాణేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయాపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయవ్యానాయస్వాహా।ఉదానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోఽమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మాఽమృతత్వాయ। అమృతాపిధానమసి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే త్రయస్త్రింశోఽనువాకః.

రం.— (ఓంభూరితి) భూలోకాద్యాస్సప్తాపిలోకాఃఓం- బ్రహ్మాత్మకా ఇత్యర్థః. (ఓంతత్సవితురితి) నః- అస్మాకంధియః- యశ్చోదయతి- సుస్థానిష్ఠాన్నేన్ద్రియాణియత్ప్రేరయతి. తత్సవితుః - జగత్కారణస్యవరేణియం - వరణీయం. ఉపాస్యంభర్గః - తేజః. పరమాత్మస్వరూపంధీమహి-ధ్యాయేమహీత్యర్థః. ఇతి సప్తవింశానువాకభాష్యం.

(ఓమాపఇతి) గాయత్ర్యాఇదంశిరః. ఆపః, జ్యోతిః, తదుపలక్షితానిభూతాని. రసః- తద్గుణాశ్చ. అమృతం బ్రహ్మ- ముక్తాత్మా. తత్సర్వంఓం- బ్రహ్మేత్యర్థః. భూర్భువస్సువరోం- లోకత్రయమపి బ్రహ్మైవేత్యర్థః. ఇత్యష్టవింశానువాకభాష్యం.

(ఓంభూరితి) అస్మిన్ననువాకే ప్రణవస్యైవసర్వాత్మత్వేనస్తుతిః. పురః- పూర్వభావి. కారణమిత్యర్థః. అతస్తస్మై ప్రణవాయనమఇత్యర్థః. నకారేరేఫశ్ఛాన్దసః. ఇత్యేకోనత్రింశానువాకభాష్యం.

(ఉత్తమఇతి) మేర్వాదీనామూర్ధ్వభాగేతత్రాపిఉత్తమేశిఖరేపిద్యమానాయాంభూమ్యాం - భోగ్యప్రదేశవిశేషేయథాసుఖంగచ్ఛ. బ్రాహ్మణేభ్యః- త్వదుపాసకైః బ్రాహ్మణైరనుజ్ఞానం- కృతమితిశేషః. ఇతి త్రింశానువాకభాష్యం.

(ఓమన్తశ్చరతీతి) ఓంకారవాచ్యస్త్వంసర్వాత్మకోఽన్తశ్చరసీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. బ్రహ్మోపాసనేవినియుక్తోయంమన్త్రః. ఇత్యేకత్రింశానువాకభాష్యం.

(అమృతోపస్తరణమితి) పూర్వాపోశనమన్త్రోయం. పాత్రేహవిషోఽసంసర్గాయ క్రియమాణ ద్రవద్రవ్యసేచనముపస్తరణం. హేఅమృత. త్వముపస్తరణమసీతిహస్తస్థజలస్యాభిమన్త్రణం. ఉపస్తీర్యతేఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యాఉపస్తరణసాధనముచ్యతే. (ప్రాణఇతి) ప్రాణసంతర్పణేఽభినివిష్టస్సన్ అమృతభూతమన్నమహం జుహోమీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (బ్రహ్మణీతి) మే ఆత్మా బ్రహ్మణిహుతః - సమర్పితస్సన్ అమృతత్వాయకల్పతామిత్యర్థః. ఇతి ద్వాత్రింశానువాకభాష్యమ్.

(ప్రాణేనివిష్టఇతి) అయంమన్త్రః పూర్వేణమన్త్రేణవికల్పితః. శివస్సన్ హేహూయమానఓదన. అప్రదాహాయ - జాఠరాగ్నికృతదాహాభావాయమాం ప్రవిశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అమృతాపిధానమసీతి) అమృతరూపమాచ్ఛాదనమసి. ఉత్తరాపోశనార్థహస్తస్థజలాభిమన్త్రణమన్త్రః. ఇతి త్రయస్త్రింశానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— శ్రద్ధాయాం ప్రాణేనివిశ్యామృతం హుతం ప్రాణమన్నేనాప్యాయస్వ । అపానేనివిశ్యామృతం హుతం అపానమన్నేనాప్యాయస్వ । వ్యానేనివిశ్యామృతం హుతం వ్యానమన్నేనాప్యాయస్వ । ఉదానేనివిశ్యామృతం హుతముదానమన్నేనాప్యాయస్వ । సమానేనివిశ్యామృతం హుతం సమానమన్నేనాప్యాయస్వ । బ్రహ్మణిమ ఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే చతుస్త్రింశోనువాకః.

ప్రాణానాం గ్రన్థిరసి రుద్రోమావిశాన్తకస్తేనాన్నేనాప్యాయస్వ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చత్రింశోనువాకః.

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఙ్గుష్ఠం చ సమాశ్రితః । ఈశస్సర్వస్య జగతః ప్రభుః ప్రీణాతి విశ్వభుక్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే షట్త్రింశోనువాకః.

మేధాదేవీ జుషమాణా న ఆగాద్విశ్వాచీ భద్రా సుమనస్యమానా । త్వయా జుష్టా జుషమాణా దురుక్తాన్బృహద్వదేమ విదథే సువీరాః । త్వయా జుష్ట ఋషిర్భవతి దేవి త్వయా బ్రహ్మాగతశ్రీరుత త్వయా । త్వయా జుష్టశ్చిత్రం విన్దతే వసు సా నో జుషస్వ ద్రవిణేన మేధే॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తత్రింశోనువాకః.

మేధాం మ ఇన్ద్రో దదాతు మేధాం దేవీ సరస్వతీ మేధాం మే అశ్వినా దేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ । అప్సరాసు యా మేధా గన్ధర్వేషు చ యన్మనః । దైవీం మేధా మనుష్యజా సా మాం మేధా సురభిర్జుషతాం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టత్రింశోనువాకః.

సద్యోజాతం ప్రపద్యామి సద్యోజాతాయ వై నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ఏకోనచత్వారింశోనువాకః.

భవే భవే నాతిభవే భజస్వ మాం భవోద్భవాయ నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే చత్వారింశోనువాకః.

వాసుదేవాయ నమో జ్యేష్ఠాయ నమో రుద్రాయ నమః కాలాయ నమః కలవికరణాయ నమో బలవికరణాయ నమో బలప్రమథనాయ నమస్సర్వభూతదమనాయ నమో మనోన్మనాయ నమః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకచత్వారింశోనువాకః.

రం.— (శ్రద్ధాయాం ఇతి) జాఠరాగ్నిం ప్రతివచనమిదం. శ్రద్ధాయాం స్థిత్వా- శ్రద్ధాళు నామయేత్యర్థః. ప్రాణేనిమిత్తే హుతం. హుతేన తేన ప్రాణం పోషయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ఇతి చతుస్త్రింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణానాం గ్రన్థిరితి) ఇదమపి జాఠరాగ్నిం ప్రతివచనం. ప్రాణానాం జాఠరాగ్న్యధీనత్వాత్తేషాం గ్రన్థిరసి. జాఠరాగ్నినా గ్రథితాః ప్రాణాహి దేహేవ ర్తన్తే. రుద్రోసి- రోదయితాసి. అన్తకః - భుక్తాన్నస్య నాశకః. తాదృశస్త్వం మా- మాం విశ - జరణార్థం జ్వాలయా వ్యాప్నుహీత్యర్థః. ఇతి పఞ్చత్రింశానువాకభాష్యం.

(అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) అఙ్గుష్ఠపరిమాణహృదయసమాశ్రితః అత ఏవాఙ్గుష్ఠపరిమాణః సర్వస్య జగతః ఈశః- నియన్తా ప్రభుః- శేషీ పురుషశబ్దితో వాసుదేవః అనేన ప్రాణాదిహోమేన ప్రీణాతి- ప్రీణాతు. యతోసౌ విశ్వం స్వయమేవ భుఙ్క్తే- అతస్తస్యైవ ప్రాణాద్యాహుతిభోక్తృత్వాత్ ప్రీణాత్విత్యర్థః. అయం చ మన్త్రో భోజనానన్తరం జప్యః. ఇతి షట్త్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాదేవీతి) విశ్వమఞ్చతీతి విశ్వాచీ- విశ్వవ్యాపినీ. సుమనస్యమానా - సర్వప్రజాసు శోభనమనోయుక్తా మేధాదేవీ - మేధాప్రదా దేవీ జుషమాణా- ప్రీతియుక్తా సతీ ఆగాత్- ఆగచ్ఛతు. హే దేవి. పూర్వం దురుక్తాన్- గర్హితాన్ శబ్దాన్ జుషమాణాః- సేవమానా వయమిదానీం త్వయా జుష్టాః- అనుగృహీతాస్సన్తః సువీరైర్బృహత్- శ్లాఘ్యగుణయుక్తం వదేమ. యస్మాద్భవతీ సువీర్యా వాచో విదథే- విహితవతీ. త్వయా సువీర్యయుక్తానాం వాచాం అస్మాసు సంవిధానాత్ వయం సమీచీనం వచః త్వదనుగ్రహాదనన్తరం వదామ ఇత్యర్థః. (త్వయా జుష్ట ఇతి) త్వయా అనుగృహీతో మన్త్రద్రష్టా భవతి. త్వయా అనుగృహీతో బ్రహ్మప్రాప్తశ్రీర్భవతి. త్వయానుగృహీతశ్చిత్రం ధనం లభతే. హే మేధాప్రదే దేవి. తాదృశీ త్వం ద్రవిణేన అనుగృహాణ. ఇతి సప్తత్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాం మ ఇతి) ఇన్ద్రస్సరస్వతీ పద్మమాలాలఙ్కృతావశ్వినౌ దేవౌ చ మేధాం ప్రయచ్ఛన్త్విత్యర్థః. అప్సరాసు - అప్సరస్స్విత్యర్థః. యన్మనః- యా మేధా. అప్సరస్సు గన్ధర్వేషు చ దేవేషు మనుష్యేషు చ విద్యమానా సా సురభిః- శ్రేష్ఠా మేధా మాం జుషతాం - ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. ఇత్యష్టత్రింశానువాకభాష్యం.

(సద్యోజాతం ప్రపద్యామీత్యాది) అత్ర తాపనీయే * ఈశానస్సర్వవిద్యానామిత్యాదీనాం నృసింహే భగవతి ప్రయుక్తత్వాత్, స్కాన్దే నిర్వాణఖణ్డే. * సద్యోజాతప్రవృత్తిస్త్వమీశోషేత్రరక్షక। వామదేవః ప్రతిష్ఠాయా వాసనాం తను మాశ్రిత ఇత్యాదినా రామవిషయతయోపబృంహితత్వాచ్చ భగవద్విషయా ఏవైతే మన్త్రాః. సఙ్కల్పసమయ ఏవ కారణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ చిదచిద్రూపేణ భగవతో జాతత్వాత్ సద్యోజాతత్వం. భ

ఊ.— అఘోరేభ్యోథ ఘోరేభ్యో ఘోరఘోరతరేభ్యస్సర్వతస్సర్వశర్వేభ్యో నమస్తే అస్తు రుద్రరూపేభ్యః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ద్విచత్వారింశోనువాకః.

తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే త్రిచత్వారింశోనువాకః.

ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోధిపతిర్బ్రహ్మా శివో మే అస్తు సదాశివోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే చతుశ్చత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మమేతు మాం। మధుమేతు మాం। బ్రహ్మమేవ మధుమేతు మాం। యాస్తే సోమ ప్రజా వత్సోభి సో అహం। దుస్స్వప్నహన్దురుష్షహ। యాస్తే సోమ ప్రాణాంస్తాఞ్జుహోమి। త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్। బ్రహ్మహత్యాం వా ఏతే ఘ్నన్తి। యే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణం పఠన్తి। తే సోమం ప్రాప్నువన్తి। ఆసహస్రాత్పఙ్క్తిం పునన్తి। ఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చచత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మమేధయా। మధుమేధయా। బ్రహ్మమేవ మధుమేధయా। బ్రహ్మమేధవా। మధుమేధవా। బ్రహ్మమేవ మధుమేధవా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే షట్చత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మా దేవానాం పదవీః కవీనామృషిర్విప్రాణాం మహిషో మృగాణాం। శ్యేనో గృధ్రాణాం స్వధితిర్వనానాం సోమః పవిత్రమత్యేతి రేభన్॥ హంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్। య ఇమం త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్ వీరహత్యాం వా ఏతే ఘ్నన్తి యే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణం పఠన్తి తే సోమం ప్రాప్నువన్తి ఆసహస్రాత్పఙ్క్తిం పునన్తి ఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తచత్వారింశోనువాకః.

ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ంస్వా

భవే భవే- యో యో నాతిభవే- అతిశయేన నోత్పద్యే. మా- మాం భజస్వ - అనుగృహాణ. భవస్య - కార్యవర్గస్య ఉద్భవో యస్మాత్- తాదృశాయ నమ ఇత్యర్థః. వామః- శోభనో దేవో వామదేవః. సంసారరుగ్ద్రావయతీతి రుద్రః. సంహారకత్వాత్ కాలః. కలాకాష్ఠాదివికరణహేతుత్వాత్కలవికరణత్వం. కలవికరణ ఇతి హ్రస్వశ్ఛాన్దసః. మనోన్మనః - మనో వికర్తా. అఘోరేభ్య ఇత్యాదినా ఘోరాఘోరసర్వవస్తురూపత్వముచ్యతే. సర్వతో వర్తమానేభ్యశ్శర్వసంబన్ధిభ్యః రుద్రరూపేభ్యో నమ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మాధిపతిః- బ్రహ్మణః- వేదస్యాధిపతిః. బ్రహ్మణోధిపతిః- చతుర్ముఖస్యాధిపతిః. బ్రహ్మా- చతుర్ముఖశరీరకః. సదాశివః- సర్వదా నిరవద్యః. ఓం- ప్రణవవాచ్యః. మే శివోఽస్తు- శివప్రదోస్తు. శుభావహోస్తు. ఇత్యేకోనచత్వారింశచ్చత్వారింశదేకచత్వారింశద్విచత్వారింశత్త్రిచత్వారింశచ్చతుశ్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— (బ్రహ్మమేత్వితి) బ్రహ్మమితిమకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మ-స్వరూపేణ గుణైశ్చ బృహద్వస్తు మాం ఏతు- ప్రాప్నోతు. మనసి నిత్యం సన్నిధత్తామిత్యర్థః. మధుమిత్యత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. మధు- మధువద్భోగ్యభూతం. అనన్తరూపమిత్యర్థః. బ్రహ్మమేవ-అత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మైవ తత్. యన్మధు- భోగ్యమిత్యర్థః. అత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. (యాస్తే సోమేతి) హే సోమ- సౌతి- ఉత్పాదయతీతి సోమః- పరమాత్మా. హే సోమ. యాః ప్రజాః- తాస్సర్వాస్తే- తవ శేషభూతా ఇత్యర్థః. సోహం తే అభి- అభిమతవత్సః. వత్సవత్పోష్యః. (దుస్స్వప్నేతి) త్వం దుస్స్వప్నదోషాణాం హన్తా. దురు-దుష్టానాం స్వహా- స్వం- ధనం హన్తీతి స్వహా. ఉ ఇత్యనర్థకః. (యాస్తే సోమేతి) హే సోమ. యాః- యే ఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః తాన్ ఇన్ద్రియాణి త్వయి జుహోమి. కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా యత్కరోమి తత్సర్వం పరమాత్మనే సమర్పయామీత్యర్థః. (త్రిసుపర్ణమితి) త్రిసుపర్ణశబ్దితమేతదనువాకత్రయం గురుదక్షిణాయాఞ్చామన్తరేణ *కృపయా నిస్స్పృహో వదేదిత్యుక్తరీత్యా కృపాపారవశ్యేన బ్రాహ్మణమధ్యాపయతి. తే సోమశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఓమిత్యేతద్విఘ్నశాన్త్యర్థం బ్రహ్మానుస్మరణార్థం వా. ఇతిపఞ్చచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(బ్రహ్మమేధయేతి) బ్రహ్మ సమీచీనయా స్వవిషయబుద్ధ్యా సంయోజయత్విత్యర్థః. మధు- అనన్తరూపమిత్యర్థః. మేధవా - మేధయేత్యర్థః. యద్వా- మేధః- యజ్ఞః. తం వాతి - గమయతీతి మేధవా. * సుపాం సులుగితిలుక్. స్వవిద్యాహేతుభూతయజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాపక ఇత్యర్థః. ఇతి షట్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

బ్రహ్మా దేవానామితి హంసశ్శుచిషదితి ఇమౌ మన్త్రౌ వ్యాఖ్యాతౌ. (వీరహత్యామితి) *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోగ్నిముద్వాసయత ఇత్యుక్తాం వీరహత్యామిత్యర్థః. అన్య స్స్పష్టార్థః. ఇతి సప్తచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణాపానేత్యాది) ఏతే సన్న్యాసాఙ్గవిరజాస్వాహాహోమమన్త్రాః. జ్యోతిరహం- స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపోహం రజస్తమోభ్యాం

హా। వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతిసఙ్కల్పా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। శిరఃపాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోదరజఙ్ఘశిశ్నోపస్థపాయవో మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోస్థిమజ్జా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। వివిట్యై స్వాహా। ఘషోత్కాయ స్వాహా । ఉత్తిష్ఠ పురుష హరితపిఙ్గల లోహితాక్షి దేహి దేహి దదాపయితా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। ఓం స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే అష్టచత్వారింశోऽనువాకః.

ఉ.— సత్యం పరం పరగ్ం సత్యగ్ం సత్యేన న సువర్గాల్లోకాచ్చ్యవన్తే కదాచన సతాగ్ం హి సత్యం తస్మాత్సత్యే రమన్తే। తప ఇతి తపో నానశనాత్పరం యద్ధి పరం తపస్తద్ధుర్ధర్షం తద్దురాధర్షం తస్మాత్తపసి రమన్తే। దమ ఇతి నియతం బ్రహ్మచారిణస్తస్మాద్దమే రమన్తే। శమ ఇత్యరణ్యే మునయస్తస్మాచ్ఛమే రమన్తే। దానమితి సర్వాణి భూతాని ప్రశగ్ంసన్తి దానాన్నాతిదుష్కరం తస్మాద్దానే రమన్తే। ధర్మ ఇతి ధర్మేణ సర్వమిదం పరిగృహీతం ధర్మాన్నాతిదుశ్చరం తస్మాద్ధర్మే రమన్తే। ప్రజన ఇతి భూయాగ్ంసస్తస్మాద్భూయిష్ఠాః ప్రజాయన్తే తస్మాద్భూయిష్ఠాః ప్రజననే రమన్తే। అగ్నయ ఇత్యాహ తస్మాదగ్నయ ఆధాతవ్యా అగ్నిహోత్రమిత్యాహ తస్మాదగ్నిహోత్రే రమన్తే। యజ్ఞ ఇతి యజ్ఞో హి దేవానాం యజ్ఞేన హి దేవా దివం గతాస్తస్మాద్యజ్ఞే రమన్తే। మానసమితి విద్వాగ్ంసస్తస్మాద్విద్వాగ్ంస ఏవ మానసే రమన్తే। న్యాస ఇతి బ్రహ్మా హి పరః పరో హి బ్రహ్మా తాని వా ఏతాన్యవరాణి తపాగ్ంసి న్యాస ఏవాత్యరేచయద్య ఏవం వేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకోనపఞ్చాశోऽనువాకః.

ప్రాజాపత్యో హారుణిస్సుపర్ణేయః ప్రజాపతిం పితరముపససార కిం భగవన్తః పరమం వదన్తీతి తస్మై ప్రోవాచ। సత్యేన వాయురావాతి సత్యేనాదిత్యో రోచతే దివి సత్యం వాచః ప్రతిష్ఠా సత్యే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాత్సత్యం పరమం వదన్తి। తపసా దేవా దేవతామగ్ర ఆయన్ తపసర్షయస్సువరన్వవిన్దన్ తపసా సపత్నాన్ప్రణుదామారాతీస్తపసి సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాత్తపః పరమం వదన్తి। దమేన దాన్తాః కిల్బిషమవధూన్వన్తి దమేన బ్రహ్మచారిణస్సువరగచ్ఛన్ దమో భూతానాం దురాధర్షం దమే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్దమః పరమం వదన్తి। శమేన శాన్తాశ్శివమాచరన్తి శమేన నాకం మునయోऽన్వవిన్దన్ శమో భూతానాం దురాధర్షం శమే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాచ్ఛమః పరమం వదన్తి। దానం యజ్ఞానాం వరూథం దక్షిణా లోకే

స్వప్రష్టోసి నస్తపాపో భూయాసమిత్యర్థః. రేతశ్శబ్దేన ఇన్ద్రియముచ్యతే. ఆకూతిః- అభిప్రాయః. (అన్నమయేత్యాది) ఆనన్దమయస్య పరమాత్మనః శోధ్యత్వం చ భజన ప్రపదనలక్షణ ప్రసదనోపాయేన ప్రసాద్యత్వం. వివిట్యై స్వాహా- విశేషేణ విట్టిః- వ్యాప్తిః. జ్ఞానవ్యాప్తిరస్త్విత్యర్థః. ఘుషః-ఘోషః. స్వగుణకీర్తనం. ఉత్క ఉత్కః - ఉత్సుకః. పరమాత్మా. తస్మై స్వాహా. హే పురుష. హరే. లోహితపుణ్డరీకవత్ పిఙ్గళే అక్షిణీ యస్య సతథోక్తః త్వముత్తిష్ఠ- అస్మద్రక్షణజాగరూకో భవ. దేహి-త్వద్విషయజ్ఞానశక్త్యాదికం దేహి. తద్దాన హేతుభూతా పితే సర్వోసముగ్రాభవస్త్విత్యర్థః. ఓం స్వాహా-ఓమితి శబ్దవాచ్యాయ పరమాత్మనే స్వాహా. ఇత్యాత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఇత్యష్టచత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యతప ఆదీని సాధనాన్యుపవర్ణ్య సన్న్యాసశబ్దితం ప్రపదనమేవ సర్వోత్కృష్టం చతుర్ముఖాభిమతమితి ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సత్యం పరమిత్యాదినా) సతాం హి సత్యం-సతాం హి పురుషాణాం సత్యమభిమతం. సత్యం పరమితి నిర్దిష్టస్యైవ పరం సత్యమితి ఆనుపూర్వీభేదేన నిర్దేశః. తప ఇతి నిర్దిష్టం తపః పరమితి మత్వా తపసి రమన్త ఇత్యుత్తరత్రాన్వయః. దమ ఇతి నియతం బ్రహ్మచారిణః- బ్రహ్మచారిణో దమ ఏవ సాధనీయ ఇతి మత్వా నియతం దమమాస్థితా ఇత్యర్థః. ప్రజాయన్తే- ప్రజాః ప్రజనయన్తీత్యర్థః. మానసం-మనసా భగవన్మననమిత్యర్థః. పరో హి బ్రహ్మా- సర్వోత్కృష్టః. తస్యయన్న్యాసశబ్దితం-తదేవ సర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మా హి పరః పరో హి బ్రహ్మేతి నిర్దేశో దార్ఢ్యార్థః. ఇత్యేకోనపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

(ప్రాజాపత్యో హారుణిరితి) ప్రాజాపత్యో హారుణిస్సుపర్ణేయః-అరుణాఖ్య ప్రజాపతేః పితుః సుపర్ణాయాం మాతుశ్చాపత్యమిత్యర్థః. (సత్యేనేత్యాది) పూర్వోక్తసత్యాదీనాం ప్రశంసా. దివి ఆదిత్యో రోచత ఇతి యోజనా. దేవతామగ్ర ఆయన్-దేవత్వం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. సువరన్వవిన్దన్-స్వర్గం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. సపత్నాన్- ద్వేషయుక్తాన్ అరాతీనిత్యర్థః. సపత్నశబ్దేన ఉత్కటద్వేషయుక్తతా అభిప్రేతా. (దానం యజ్ఞానామితి)

దాతారంసర్వభూతాన్యుపజీవన్తిదానేనారాతీరపానుదన్తదానేనద్విషన్తోమిత్రాభవన్తిదానేసర్వం ప్రతిష్ఠితంతస్మాద్దానంపరమంవదన్తి। ధర్మోవిశ్వస్యజగతఃప్రతిష్ఠాలోకేధర్మిష్ఠంప్రజాఉపసర్పన్తిధర్మేణపాపమపనుదతిధర్మేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్ధర్మంపరమంవదన్తి। ప్రజననంవైప్రతిష్ఠాసాధుప్రజాంయాస్తన్తుంతన్వానఃపితౄణామనృణోభవతితదేవతస్యానృణంతస్మాత్ప్రజననంపరమంవదన్తి। అగ్నయోవైత్రయీవిద్యాదేవయానఃపన్థాగార్హపత్యఋక్పృథివీరథన్తరమన్వాహార్యపచనోయజురన్తరిక్షంవామదేవ్యమాహవనీయస్సామసువర్గో లోకోబృహత్తస్మాదగ్నీన్పరమంవదన్తి। అగ్నిహోత్రంసాయంప్రాతర్గృహాణాంనిష్కృతిస్స్విష్టంసుహుతంయజ్ఞక్రతూనాంప్రాయణంసువర్గస్యలోకస్యజ్యోతిస్తస్మాదగ్నిహోత్రంపరమంవదన్తి । యజ్ఞఇతియజ్ఞోహిదేవానాంయజ్ఞేనహిదేవాదివంగతాయజ్ఞేనాసురానపానుదన్తయజ్ఞేనద్విషన్తోమిత్రాభవన్తియజ్ఞేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్యజ్ఞంపరమంవదన్తి। మానసంవైప్రాజాపత్యంపవిత్రంమానసేనమనసాసాధుపశ్యతిమానసాఋషయఃప్రజా అసృజన్తమానసేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాన్మానసంపరమంవదన్తి। న్యాసఇత్యాహుర్మనీషిణోబ్రహ్మాణంబ్రహ్మావిశ్వఃకతమస్స్వయంభుఃప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతిసంవత్సరోసావాదిత్యోయఏషఆదిత్యే పురుషస్సపరమేష్ఠీబ్రహ్మాత్మాయాభిరాదిత్యస్తపతిరశ్మిభిస్తాభిఃపర్జన్యోవర్షతిపర్జన్యేనౌషధివనస్పతయఃప్రజాయన్తౌషధివనస్పతిభిరన్నంభవత్యన్నేనప్రాణాఃప్రాణైర్బలంబలేనతపస్తపసాశ్రద్ధాశ్రద్ధయామేధామేధయామనీషామనీషయామనోమనసాశాన్తిశ్శాన్త్యాచిత్తంచిత్తేనస్మృతింస్మృత్యాస్మారంస్మారేణవిజ్ఞానంవిజ్ఞానేనాత్మానంవేదయతితస్మాదన్నందదన్సర్వాణ్యేతానిదదాత్యన్నాత్ప్రాణాభవన్తిభూతానాంప్రాణైర్మనోమనసశ్చవిజ్ఞానంవిజ్ఞానాదానన్దోబ్రహ్మయోనిస్సవాఏషపురుషఃపఞ్చధాపఞ్చాత్మాయేనసర్వమిదంప్రోతంపృథివీచాన్తరిక్షంచద్యౌశ్చదిశశ్చావాన్తరదిశాశ్చసవైసర్వమిదంజగత్సచభూతంసచభవ్యం। జిజ్ఞాసక్లృప్తఋతజారయిష్ఠాశ్రద్ధాసత్యోమహస్వాన్ తపసోవరిష్ఠాజ్ఞాత్వాతమేవం మనసాహృదాచభూయోనమృత్యుముపయాహివిద్వాన్ । తస్మాన్న్యాసమేషాంతపసామతిరిక్తమాహుః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చాశోనువాకః.

ఉ.— వసురణ్యోవిభూరసి। ప్రాణేత్వమసిసన్ధాతా। బ్రహ్మన్త్వమసివిశ్వసృక్। తేజోదాస్త్వమస్యగ్నేర్వర్చోదాస్త్వమసిసూర్యస్యద్యుమ్నోదాస్త్వమసిచన్ద్రమసఉపయామగృహీతోసిబ్రహ్మణే

పక్షిణఃపురుషాః యజ్ఞానాంవరూథం- వరిష్ఠంవదన్తీత్యర్థః. ప్రజాయామన్తుం - ప్రజాసన్తతిమిత్యర్థః. గార్హపత్యస్యఋక్పృథివీరథన్తరరూపత్వం. ఏవముత్తరత్రాపి నిష్కృతిః- పాపప్రాయశ్చిత్తం. ప్రాయణం- ప్రకృష్టగతిః. సువర్గస్యజ్యోతిః-దీపవత్ప్రకాశకం. తత్ప్రకాశకం పుభూతమిత్యర్థః. (న్యాసఇత్యాహురితి) బ్రహ్మవిశ్వఃకతమస్స్వయమ్భుః ప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి నిర్దిష్టంబ్రహ్మాణం - తదన్తర్యామిణంపరమాత్మానమేవనిష్ఠోపాయతయామనీషిణోన్యాసమాహురిత్యర్థః. సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యఆదిత్యస్యసంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వాత్తత్స్థపురుషస్యాపిసంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (సంవత్సరోసావాదిత్యఇతి) తత్ప్రసఙ్గాదన్నదానంప్రశంసతి (యాభిరాదిత్యస్తపతీత్యాది) శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. మేధా- గ్రహణధారణసమర్థబుద్ధిః. మనీషా- శ్రవణజన్యధీః. మనః- మననం చిత్తం - భగవద్విషయకప్రేమరూపం. స్మారం- నిరన్తరస్మరణం. విజ్ఞానం- దర్శనసమానాకారజ్ఞానం. ఆనన్దోబ్రహ్మయోనిః-యోనిః- జగత్కారణం. ప్రాప్యతఇతిశేషః. పఞ్చధా- పరవ్యూహవిభవాన్తర్యామ్యర్చావతారలక్షణభగవచ్ఛాస్త్రోక్తప్రకారేణవిభక్తః. పఞ్చానాం - ప్రకృతికాలత్రివిధజీవానామాత్మేత్యర్థః. జిజ్ఞాసక్లృప్తః- జిజ్ఞాసూనాం- ప్రేప్సూనాంక్లృప్తః- సాధ్యః. ఋతజాః- ఋతేన- సత్యేనజాయతే- లభ్యతఇతిఋతజాః. రయిష్ఠః- రయిః - నిత్యసిద్ధాలిఙ్గస్థఇత్యర్థః. శ్రద్ధాసత్యః- యస్యాస్తిక్యబుద్ధిః- తస్యైవసత్యః- సత్యత్వేనప్రతీయమానఇత్యర్థః. హృదా - భక్త్యేత్యర్థః. ఉపయాహి - ఉపగచ్ఛ.

ఇతిపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౫౧.— న్యాసశబ్దితప్రపదనకరణభూతమన్త్రమాహ (వసురణ్యఇతి) వసురణ్యః-వసుప్రాప్యః. *రణగతావితిధాతుః. సమాపలక్షితసర్వదేవతోపాస్యఇత్యర్థః. విభుత్వం- వ్యాపకత్వం. (ప్రాణఇతి) ప్రాణశబ్దితకార్యకారణసఙ్ఘాతసంయోజకఇత్యర్థః. విశ్వసృక్-విశ్వస్రష్టా. ద్యుమ్నోదాః- కాన్తిదఇత్యర్థః. ఉపయామ- త్వాంశరణముపగచ్ఛామ.గృహీతోసి- మహతాకాలేనదృష్టోసి. కస్మైప్రయోజనాయేత్యత్రాహ-బ్రహ్మ

త్వా సహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతైతద్వైమహోపనిషదం దేవానాంగుహ్యంయఏవం వేదబ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతితస్మాద్బ్రహ్మణోమహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకపఞ్చాశోనువాకః.

౮౦.— తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానః। శ్రద్ధాపత్నీశరీరమిధ్మమురోవేదిర్లోమానిబర్హిర్వేద శ్శిఖాహృదయంయూపఃకామఆజ్యంమన్యుఃపశుస్తపోఽగ్నిః। శమయితాదక్షిణా।వాగ్ఘోతాప్రాణఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనోబ్రహ్మశ్రోత్రమగ్నీద్యావద్ధ్రియతేసాదీక్షా।యదశ్నాతియత్పిబతితదస్యసోమపానంయద్రమతేతదుపసదః।యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతేచసప్రవర్గ్యఃయన్ముఖంతదాహవనీయఃయావ్యాహృతిరాహుతిర్యదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతియత్సాయంప్రాతరత్తితత్సమిధంయత్ప్రాతర్మధ్యందినంచసాయంచతానిసవనానియేఅహోరాత్రేతేదర్శపూర్ణమాసౌయేఽర్ధమాసాశ్చమాసాశ్చతేచాతుర్మాస్యానియఋతవస్తేపశుబన్ధాయేసంవత్సరాశ్చపరివత్సరాశ్చతేఽహర్గణాః। సర్వవేదసంవాఏతత్సత్రం। యన్మరణంతదవభృథఏతద్వైజరామర్యమగ్నిహోత్రం సత్రం । యఏవంవిద్వానుదగయనేప్రమీయతే। దేవానామేవమహిమానంగత్వాఽఽదిత్యస్యసాయుజ్యంగచ్ఛత్యథయోదక్షిణేప్రమీయతేపితృణామేవమహిమానంగత్వా

సహసే- సహతేబ్రహ్మణేతుభ్యమిత్యర్థః. త్వత్ప్రీత్యర్థమిదంసమర్పయామి. ఓమిత్యాత్మనః ప్రతిపాదకేనపునరాత్మసమర్పణంకర్తవ్యమిత్యర్థః. మహోపనిషదం- మహోపనిషత్ప్రతిపాద్యం. దేవానాంగుహ్యం- దేవానామపిదుర్జ్ఞానమిత్యర్థః. ఇత్యేకపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౮౦ — ఏవంవిధ ఉపక్రియమాణస్యాత్మహవిస్సమర్పణరూపయజ్ఞస్య ప్రసిద్ధయజ్ఞాఙ్గైరవయవైర్ణ స్తుతిం దర్శయతి(తస్యైవంవిదు షఇత్యాదినా) సమర్పణీయఆత్మైవయజమానః. తపశ్శబ్దేనఅలోపనరూపజ్ఞానముచ్యతే. (శమయితేతి) *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మ తజ్జలానితిశాన్తఉపాసీతే*త్యుక్తరీత్యాశాన్తిహేతుభూతం* ఆనుకూల్యమితి ప్రోక్తంసర్వభూతానుకూలతేతిసర్వభూతానుకూల్యప్రయోజకత్వం బ్రహ్మాత్మకత్వమితియజ్జ్ఞానం- తద్దక్షిణేత్యర్థః. (యావద్ధ్రియతఇతి) యావత్కాలంప్రాణధారణం - సాదీక్షేత్యర్థః. రమతే - క్రీడతీత్యర్థః. సంవత్సరపరివత్సరావబ్దభేదౌ. సర్వస్వసమర్పణరూపత్వాత్సర్వవేదసం- సర్వస్వదక్షిణంసత్త్రమిత్యర్థః. జరయా- వయోహాన్యామ్రియతే- సమాప్యతఇతిజరామర్యం. యావజ్జీవమనుష్ఠేయమగ్నిహోత్రంసత్త్రంచేత్యర్థః. ఏతద్విద్యానిష్ఠానాముదగయనమరణేదేవలోకప్రాప్తిపూర్వకాదిత్యసాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిః- దక్షిణాయనమరణేపితృలోకప్రాప్తిపూర్వకచన్ద్రమస్సాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాహ (యఏవంవిద్వానితి) ప్రమీయతే - మ్రియత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - తపఃపశ్చాదిత్యర్థః. అత్ర *బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతే*తిపూర్వానువాకవిహితప్రపదనస్తుతిపరతయా* తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యేత్యాదిసందర్భోవేదాన్తాచార్యైర్యోజితః. భగవతాతుభాష్యకృతా * పురుషవిద్యాయామపిచేతరేషామనామ్నానాదిత్యధికరణే *తైత్తిరీయేపూర్వానువాకే * బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతిబ్రహ్మవిద్యామభిధాయతత్ఫలత్వేన * బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీత్యుక్త్వాతస్యైవంవిదుషఇత్యాదినామ్నాతాపురుషవిద్యాతస్యైవబ్రహ్మవిదుషోయజ్ఞత్వకల్పనమితిగమ్యతే అతో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరేవఫలం- ఫలవత్సన్నిధావఫలంతదఙ్గమితిన్యాయాత్. ఛాన్దోగ్యేతుపురుషవిద్యాఆయుఃప్రాప్తిఫలా. అతఃఫలభేదాత్ విద్యాభేదఇతిభాషితం. సమష్వరోపిన విరోధః అత్రవిదుషోయజ్ఞత్వకల్పనమితిభాష్యస్వారస్యాత్ విదుషోయజ్ఞస్యేతిషష్ఠ్యాసమానాధికరణే. తతశ్చవిద్వానేవయజ్ఞః - తస్యాత్మాయజమానఇత్యర్థః. నచైవంసతివాక్యభేదశ్శఙ్కనీయః - విదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానఇతిసిద్ధవత్కారేణైవవిద్వాన్యజ్ఞ ఇత్యస్యార్థస్యసిద్ధత్వాత్ నచవిదుషియజ్ఞత్వకల్పనేతస్యైవాత్మతయా ఆత్మనోయజమానత్వంవిరుద్ధం-యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకత్రవిరోధాదితివాచ్యం- విద్వచ్ఛబ్దేనకార్యకారణసఙ్ఘాతవిశిష్టస్య, ఆత్మశబ్దేననిష్కృష్టవిశేష్యమాత్రస్య, ప్రతిపాదనసంభవేనచవిరోధాభావాత్. అత్రవ్యాసార్యైఃపూర్వానువాకే * బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతిఫలస్యకీర్తితత్వాదస్మిన్ననువాకేతత్కీర్తనేపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యతస్యాఏవవిద్యాయాఃపురుషవిద్యాలక్షణమఙ్గమభిధాయసాఙ్గమభిహితాయాఃస్తుత్యర్థంపూర్వానువాకోక్తఫలమేవానూద్యతఇత్యుక్తం. * సోమాపౌష్ణంత్రైతమాలభేతపశుకామఇతిశ్రుతేనప్రధానఫలేనపశునా * ఔదుమ్బరోయూపఊర్గ్వాఉదుమ్బరఊర్క్పశవఇత్యఙ్గభూతౌదుమ్బరతాయాఃస్తుతివదఙ్గభూతపురుషవిద్యాయాః అఙ్గిభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తిజనకత్వేనస్తుతిరిహక్రియతే. అథవా- పూర్వానువాకోక్తఫలకీర్తనం. అతోనపౌనరుక్త్యమిత్యపివదన్తి. ఉత్క్రాన్తిపాదేదక్షిణాయనేప్రమీతానాం * అథయోదక్షిణేప్రమీయతేపితృణామేవమహిమానంగత్వాచన్ద్రమసస్సాయుజ్యంగచ్ఛతీతిశ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తేరవశ్యంభావాచ్చన్ద్రప్రాప్తానాంచ * యదాతత్పర్యవైత్యథైతమేవాధ్వానంపునర్నివర్తతఇతిశ్రవణాత్పునరావృత్తిరవశ్యంభావినీ. తతశ్చదక్షిణాయనమృతానాంనబ్రహ్మప్రాప్తిస్సంభవతి. నను * దివాచశుక్లపక్షశ్చషణ్మాసాఉత్తరాయణం। ముమూర్షతాంప్రశస్తానివిపరీతంతుగర్హితమితినిశామరణస్యనిన్దితత్వావేదనేనాధోగతిహేతుత్వప్రతీతేర్నిశిమృతస్యబ్రహ్మప్రాప్తిర్నాస్తీతి * నిశినేతిచేదితిసూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా * నసంబన్ధస్యయావద్దేహభావిత్వాదితిసూత్రఖణ్డేనసిద్ధాన్తితం. తస్యవ్యాయమర్థః - కర్మసంబన్ధాభావేశరీరాన్తరపరిగ్రహాసంభవాద్యావద్దేహంకర్మసంబన్ధోవక్తవ్యః - నిశి

చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛత్యేతౌ వై సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణో విద్వానభిజయతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్విపఞ్చాశోఽనువాకః. ......

షష్ఠప్రశ్నః సమాప్తః.

ఇతి తైత్తిరీయకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదః ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తకర్మణాం విద్యయా నష్టత్వాత్, అవశిష్టప్రారబ్ధస్య భోగేన నష్టత్వాత్, "తస్య తావదేవ చిరమ్" ఇతి ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరపాతమాత్రస్యైవాన్తరాయత్వశ్రవణాచ్చ ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరనాశే పునశ్శరీరాన్తరాప్రసక్తేః నిశి మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదో నైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. "దివా చ శుక్లపక్షశ్చ" ఇత్యేతత్త్వబ్రహ్మవిద్విషయమితి పూర్వాధికరణ ఏవ స్థితత్వాత్కథమస్యాశ్శఙ్కాయా ఉత్థితిరితి చేత్. సత్యం- దక్షిణాయనమృతస్య చన్ద్రప్రాప్తిశ్రవణాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తిశ్రవణాచ్చ భీష్మాదీనాం బ్రహ్మవిదాముత్తరాయణప్రతీక్షాదర్శనాచ్చ దక్షిణాయనమృతస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి అధికాశఙ్కాయా ఉచ్యతే "అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే" అయనేఽపి దక్షిణే మృతస్య పూర్వాధికరణోక్తయుక్త్యా నైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి విదుషః "తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి" ఇతి వాక్యశేషే బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తిర్విశ్రమహేతుమాత్రం. చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తివచనమబ్రహ్మవిద్విషయం. భీష్మాదీనాం స్వచ్ఛన్దమరణానాముత్తరాయణప్రతీక్షణముత్తరాయణప్రాశస్త్యప్రదర్శనార్థం. నను "యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః । ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి పురుషర్షభ । అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః । ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్ । తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే । శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే । ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయావర్తతే పునః" ఇతి స్మరణం కథముపపద్యతాం. తత్రాహ "యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే". అస్మిన్ప్రకరణే అర్చిరాదిగతిః ధూమాదిగతిరిత్యేతే ద్వే గతీ స్మార్తే - స్మర్తవ్యత్వేన యోగిన ఇతి స్మర్యేతే- న తు ముముక్షూణాం కాలవిశేషాభిధీయతే- "నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చన" ఇత్యుపసంహారాత్. "యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమిత్యస్యాయత్కాలాభిమానిదేవతాభిరతివాహితః బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి - తం మార్గం వక్ష్య ఇత్యేవార్థః. అతో యోగినో గతిద్వయచిన్తావిధానార్థోఽయం సన్దర్భ ఇతి స్థితం. ఇత్యుపనిషత్ - సమాప్తేతి శేషః. ఇతి ద్విపఞ్చాశానువాకభాష్యమ్. ......

ఇతి శ్రీరఙ్గరామానుజమునికృతిషు తైత్తిరీయకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఓం తత్సత్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

హరిః ఓమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,

రంగరామానుజముని భాష్యమును,

లభించునెడఁ

కూరనారాయణముని భాష్యమును జేర్చిన-

ఈశావాస్య, కేన, కఠవల్లీ, ప్రశ్న, ముండక,

మాండూక్యోపనిషత్తులును,

ఈమాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరంబగు గౌడపాదీయకారికయునుగల

యీ గ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులయిన తిరుపతి- గోమఠము.

శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ

బరిశోధింపించి-

ఊవేరిపుత్తేరి.

పెరుమాళ్లునాయకులవారిపుత్రులగు

షాహండ్ హకాన్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.

చెంగల్వరాయ నాయకులవారిచే

స్వీయ

వేదాంతవిద్యావిలాస ముద్రాక్షరశాలయం

దచ్చుగూర్పించి-

శాలీవాహనశకాబ్దంబులు- ౧౭౯౧ వ విభవసంవత్సరభాద్రపదశుద్ధవిదియాగురువారమునఁ
ప్రచురింపంబడియె.

౧౮౬౮ వ సం॥ ఆగస్టునెల ౨౦ వ తేది.

ప్రకటనపత్రిక.

చెన్నపురితో౯జేరినచూళవేపేరిలో- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారిచే స్థాపింపంబడియుండు- వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రింపబడయుననియుద్దేశించియుండెమ నద్వైతవిశిష్టాద్వైతభాష్యసహితదశోపనిషత్తులలో ౧౮౯౭ వ సం॥ ఆగష్టునెలవరకు- ఈశావాస్యము, కేనము, కఠవల్లియు, ప్రశ్నము, ముండకము, మాండూక్యమునను నీయాఱును వీనిభాష్యములతోడనుముద్రింపఁబడియె- అవశిష్టములగు- తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్య, కౌషీతకులను నివియుముద్రింపఁబడుచున్నవి - ఇదివరకుముద్రింపఁబడిన యీయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపుకుస్థపత్రిక - నింకముద్రింపఁగలయుపనిషత్పుస్తకముతుదను ముద్రింపించియివ్వఁబడును.

ఈయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపువెల	రు.	అ.
దళసరపుకాగితముల- ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౬	౦
సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౫	౦
శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశికాయుక్తశ్రీరామానుజభాష్యము- సుమారైన కా- ప్రతి ౧కి- బ.	౧౧	౦
యతీంద్రమతదీపిక ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౦	౮

ద్రావిడలిపిగ్రంథములు.

తిరువాయ్మొళ్ళి ప్రతిపదటీకతో సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౪	౦
తిరువ్వందవిరుత్తము సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.		౮

ఈ గ్రంథములు - పైనజెప్పినముద్రాక్షరశాలయందు విక్రయింపఁబడుచున్నది.

ఇఁకముద్రింపఁగలతైత్తిరీయాదులగు నాలుగుపనిషద్భాష్యముల పుస్తకములకోరినవారలు ప్రతి ౧ కి- రు- ౧ వంతున ముందుగానిచ్చి మాచందాపుస్తకమునందు జేర్పాలుచేయుమ రేని వారలకీనాలుగుపనిషత్తులపుస్తకపుమిగింపులో నేర్పాటుచేయఁబడుదీనివెలలోముందిచ్చియున్న యొకరూపాయను బోనితక్కిన వెలపుచ్చుకొని పుస్తకమివ్వఁబడును.

ఈదశోపనిషద్భాష్యమే గ్రంథలిపిచేత సహితముముద్రింపించుచున్నాముగాన- వలయువారలుమాచందాపుస్తకమునందు జేర్పాలుచేసి దళసరపుకాగితపుహారము- ౧కి- అ. ౧౪. సుమారైన కాగితపుహారము- ౧కి- అ. ౧ ఈవంతున నెలనెలకెన్నిఫారములగుచున్నవో అన్నిఅణాలిచ్చి పుచ్చుకొనవలసినది.

ఈగొప్పగ్రంథములను ముద్రించిప్రచురపఱచుటకై విశేషముగాధనమునువినియోగించి జీర్ణములగు బ్రహ్మవిద్యామహాగ్రంథంబులనుద్ధరించుటవలన జ్ఞానవృద్ధిఁజేయఁబూనిన- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారీముద్రాక్షరశాలలోవచ్చునట్టిలాభమును- సంస్కృతాంధ్రాదిపాఠశాలాస్థాపనాదులచే మఱియుజ్ఞానవృద్ధియందును, మఱియునవేకధర్మకార్యములయందును, వినియోగపఱచుటకుగానుముద్రాక్షరశాలనొప్పగించియున్నారుగావున నీపుస్తకవిక్రయాదులవలనవచ్చునల్పలాభంబునకైయీగొప్పకార్యమునారంభించుటకాదు. ఇట్లుండఁగాఁగొందరీపుస్తకములకువెలయెక్కుడనియూహించినట్లువినియెవముగావున వారికిఁదెలియపఱచుటేమనిన- ఈపుస్తకములు గుజిరియందువిక్రయింపఁబడుపుస్తకములవలెకావు.

మఱియుజీర్ణములైయక్కడక్కడవిలీనంబులైయున్న యీగొప్పగ్రంథములనుదెప్పించుటయును, వీనినిపండితులచేఁబరిశోధింపించుటయును, వీనినచ్చుకూర్పించునెడను, నాయకులవారు నెలవుచేసినగొప్పనుత్తమునకు పుస్తకములవెలవలనగలుగునల్పలాభమువడ్డికినిచాలియుండదు. ఈహేతువులనందఱునుదెలిసికొనవలయును.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఓన్నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమో గురుభ్యః. *ఉషా వా అశ్వస్యే త్యేవమాద్యా వాజసనేయి బ్రాహ్మణోపనిషత్. తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారవివివృత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధన బ్రహ్మాత్మైకత్వ విద్యాప్రతిపత్తయే. సేయం బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా-తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్.

యదవిద్యావశాద్విశ్వం దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధాని స్తం వన్దే పురుషోత్తమం॥ ౧
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభాసవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨
భగవత్పాదపాదాబ్జద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వనిబర్హణం। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజే॥ ౩
బృహదారణ్యకే భాష్యే శిష్యోపకృతిసిద్ధయే। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ.— కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషమేవోపనిషదం శోధయితుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థం శిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గళమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి) వేదో హిరణ్యగర్భో వా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వా దేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదర్థత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ. *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తే. యద్యపి తేషాముక్తో బ్రహ్మణ్యన్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణం. చతుర్థీ నమోయోగే. నమశ్శబ్దః ప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవిద్యాం వక్తుకామేన నిమిత్తేనైవ నమస్క్రియన్తే - నైవమిహ వక్తవ్యేత్యత ఆహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి) యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మన్తాః సమ్ప్రదాయకర్తారః స్మ్రియన్తే - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః. సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమో గురుభ్య ఇతి) యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్త్రన్తర్భావాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరా భక్తిరిత్యాదిశ్రుతేరితి. యథోద్దిష్టమఙ్గళమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషా వా ఇతి) ఏతేన చికీర్షితాయా వృత్తేర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తం. తద్ధి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తం. ఇయం పునః *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి. అథోద్దేశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి) అస్యా గ్రన్థతోల్పత్వేపి నార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణం. వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాం చోపవర్ణనస్య భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి. నను కర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోధికారీ న జ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వాత్, వైరాగ్యాదేశ్చ దుర్వచనత్వాత్,. న చ నిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి) కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ-ఇహ తు సంసారాద్వ్యావృత్తిమిచ్ఛన్ విరక్తః. న చ వైరాగ్యం దుర్వచం-శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తే సంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః। వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి. అతో యథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యో వృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి) ప్రమాతృతాప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః. తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా. తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః-అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః. తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా. ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనం. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః. సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిషయిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి. ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యం. ఉక్తం హి * సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేన గృహ్యత ఇతి. తథా చ శాస్త్రారమ్భోపయికం ప్రయోజనమేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి) అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వస

ఉపనిషత్పూర్వస్య సదేస్తదర్థత్వాత్. తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషదుచ్యతే. సేయం షడధ్యాయీ అరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం. బృహత్త్వాత్పరిమాణతో బృహదారణ్యకం. తస్యాస్య కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోఽప్యయం వేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాం స్వత ఏవ తత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్. దృష్టవిషయే చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ సిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా. న చాసతి జన్మాన్తరసమ్బన్ధాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛా స్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్.

సప్రసన్నానాం సనిదానస్య సంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే. "ఉపనిషదం భో బ్రూహీ"త్యాద్యా చ శ్రుతిః. తస్మాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం ప్రసిద్ధవిద్యాయాః స్తలోఽయథో క్షయంనిర్ధిష్టః కథం తస్యాః సచ్ఛబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వోపపత్తిమాహ- తత్రాహ (ఉపనిషత్పూర్వస్యేతి) అస్యార్థః- షద్లృవిశరణగత్యవసాదనేష్వితి పఠ్యతే. సదేర్ధాతోరుపనిపూర్వస్య క్విబన్తస్య సంసారసనిదానోచ్ఛేదకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా సా భవతి న తు కేవలమ్. ఉపశబ్దోఽత్ర సామీప్యమాహ. తచ్చ ప్రతీచి పర్యవస్యతి. నిశబ్దశ్చ నిశ్చయార్థః. తస్మాదైకాత్మ్యం నిశ్చిన్వతాం తద్విద్యా సహేతుకం సంసారం సాదయతీత్యుపనిషదుచ్యతే. ఉక్తం హి- "అవసాదనాన్నాశనాచ్చ సాదాదితి." బ్రహ్మవిద్యైవ చేదుపనిషదిష్యతే- కథం తర్హి గ్రన్థే వ్యాఖ్యానత్వం ప్రయుజ్యతే. నహి శబ్దాత్మకస్య విద్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రాప్యుపనిషత్త్వమిత్యర్థః. యథోక్తవిద్యాజనకత్వేఽపి గ్రన్థస్య ఉపనిషత్త్వే కర్మకాణ్డస్యాపి తద్భావః సాక్షాదధ్యాత్మశాస్త్రత్వాభావేఽపి శ్రవణాదిపరాణాం సారణ్యానువచనాదినియమాధీతవేదాన్తానామపి కించిద్విద్యానుపలమ్భాత్తదర్థో గ్రన్థాదుద్దేశ్య నరుత్తర ఇత్యాహ (సేయమితి) ఆధారణ్యానువచనాదినియమాధీతవేదాన్తానామపి కించిద్విద్యానుపలమ్భాత్తాదర్థ్యోదయథో గ్రన్థాదుద్దేశ్యనత్వ ఇత్యాహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యో గ్రన్థపరిమాణాతిరేకాదస్య బృహత్త్వం ప్రసిద్ధం. అర్థతోఽపి తస్య తదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాత్. సిద్ధాన్తపేక్షాణాం చాన్తరఙ్గబహిరఙ్గాణాం భూయసామిహ ప్రతిపాదనాత్. అతో బృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చ బృహదారణ్యకం. సమ్బన్ధమభిధాతుమపి విద్యామాదధాతి- ※కర్మకాణ్డేనేతి జ్ఞానసమిధేన శ్రుతేరర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్య విశిష్టాధికార్యాదివైశిష్ట్యేఽపి కర్మకాణ్డేన నియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిరిత్యస్య సమ్బన్ధోఽవక్తవ్యః- సచ పరీక్షకప్రతీపత్తిరేకత్వోపి శిష్యతో జ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాస్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతం సమ్బన్ధం ప్రకటయితుమసిద్ధప్రమాణభావానాం వేదాన్తానాం సంబన్ధాభిధానావసరాభావాత్ తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయితవ్యం తేషాం కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధవిశేషవచనముచితమితి మన్వానస్తత్ప్రామాణ్యం సాధయతి (సర్వోఽపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం. విషయోఽధ్యయనవిధ్యపాత్తః. సర్వోఽపి కాణ్డద్వయాత్మకో వేదోఽనాద్యనన్తరానధిగతేయదిష్టోపాయాదితద్జ్ఞాపనపరః. తథా చాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యం ప్రామాణ్యం కాణ్డయోరితి. అథవా- వేదనం- వేదః అనుభవః. స వశబ్దేతరమానాయోగ్యః- రూపాదిహీనత్వాత్ ※ఇతి ప్రమేయమితి హి శ్రుతిః. స చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః- తస్యైవ తత్తదాకారావస్థానాత్. ※సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాది శ్రుతేః. స చ ప్రకాశనః- సర్వప్రకాశనః సర్వప్రకాశకత్వాత్. ※తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః. స చ పరః- అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్. ※విరజః పర ఆకాశాదిత్యాది శ్రుతేః. ఏవం రూపో వేదపదవేదనీయశ్చిదేకరసః ప్రత్యగ్ధాతురేవ సర్వోఽపి- కార్యకారణాత్మకః ప్రపఞ్చః ※ఆత్మైవేదం సర్వమితి శ్రుతేః. తథా చ యథోక్తవస్తుస్వరూపం ప్రకాశయన్తో వేదాన్తా విధివాక్యవత్ప్రమాణమితి. అథవా- ప్రత్యక్షాదినా సహ గతో యోఽసావిష్టప్రాప్త్యాద్యుపాయో బ్రహ్మాత్మా- తస్య ప్రకాశనపరః సర్వోఽప్యయం వేదః- తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్. తత్ర కర్మకాణ్డం కర్మానుష్ఠానప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మధీగతావారాదుపకారకం- ※వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్రోపయుక్తం- పరమపురుషస్యోపనిషత్త్వశ్రవణాత్, ※సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రుతేః. తద్యుక్తం కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి ప్రామాణ్యమితి. అధికారాపేక్షం ప్రతిపాదనద్వారా జ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవ స్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః- సుఖం మే స్యాత్- దుఃఖం మా భూదితి స్వభావతస్సర్వప్రాణినాం సర్వేషాం పురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రేఽభిలాషోపలమ్భాత్, తన్మాత్రస్య చ మోక్షత్వాత్, తత్కామినో జ్ఞానకాణ్డాధికారిణస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ ప్రమాణస్యార్థవిషయాయామపేక్షత్వాత్ తదప్రమాణమితి. నను వేదస్య కార్యపరతయా ప్రామాణ్యాత్ కర్మకాణ్డవత్ జ్ఞానకాణ్డస్యాపి కార్యపరతయా ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి. నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలేతికర్తవ్యతానాపన్నస్వతమస్మిన్ కార్యే సమీహితప్రాప్త్యుపాయభూతే వ్యుత్పత్తికాలే ప్రత్యక్షాదిసిద్ధైరేవాధికార్యాదిరన్యథాభావాత్ తత్ర నాగమోపన్యసనీయః. న హి లోకవేదయోస్తద్భిద్యతే- అలౌకికేఽర్థే వ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. న చావ్యుత్పన్నానిపదాని బోధకాని- అతిప్రసఙ్గాత్ న చ బ్రహ్మణ్యపి తుల్యావ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః- తస్మిన్ బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేన చ ప్రసిద్ధేః, తత్సామాన్యే సాధారణజ్ఞానాదిపదానాం వ్యుత్పత్తేస్సుకరత్వాత్. తాని చాలౌకికమఖణ్డం ప్రత్యగ్బ్రహ్మనిర్లుఠితసామాన్యవిశేషం లక్షణయా బోధయన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మైవ వేదప్రమాణకం- న కార్యమితి భావః. కించ- సిద్ధం తు వేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డేఽపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ సిద్ధే ప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావే తత్ప్రామాణ్యయోగాత్. న హి భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమే పారలౌకికప్రవృత్తివిస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతా సిద్ధే భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధిన్యాత్మని స్వరూపాదౌ చ తత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్ కార్యే వేదప్రామాణ్యనియమాత్ వేదాన్తానామపి స్వార్థమానత్వం సిధ్యతీత్యాహ (న చేతి) నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం వినాపి నిధివశాదదృష్టార్థక్రియాసు ప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీ శాస్త్రాన్నావగమ్యతే- తదా భోక్తురనవగమాత్ న ప్రవృత్తిః

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చ శాస్త్రం ప్రవర్తతే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇత్యుపక్రమ్య * అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథా చ మరణం ప్రాప్యేత్యుపక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి చ. *స్వయం జ్యోతిరిత్యుపక్రమ్య * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి. * జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్య * విజ్ఞానమయ ఇతి చ వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం. తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతి చేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్. నహి దేహాన్తరసమ్బన్ధిన ఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తిత్వవిజ్ఞానే లోకాయతికా బౌద్ధాశ్చ నః ప్రతికూలాః స్యుర్నాస్త్యాత్మేతి వదన్తః. నహి ఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయే కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే నాస్తి ఘట ఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతి చేత్. న- నిరూపితే తదభావాత్. నహి ప్రత్యక్షేణ నిరూపితే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి. వైనాశికాస్త్వహమితి ప్రత్యయే జాయమానేఽపి దేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్య నాస్తిత్వమేవ ప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్ ప్రత్యక్షేణాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః. తథానుమానాదపి. శ్రుత్యా ఆత్మాస్తిత్వే లిఙ్గస్య దర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్య చ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

శ్వశరీరయోగాద్యనుతిష్ఠేత్ - లోకాయతస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతో జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛయా వైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శనాత్. అతో నాతిరిక్తాత్మజ్ఞానం వినా సాంపరాయికే ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ననువిధయస్స్వార్థశేషం బోధయన్తో నాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే మానం - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ (తస్మాదితి) అతిరిక్తాత్మధియం వినా పారలౌకికప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితి యావత్. విధీనాం శ్రుత్యర్థాపత్త్యా భయయాఽర్థత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. న కేవలం విధిభిరేవార్థాదాక్షిప్తమతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కింతు శ్రుత్యాపి స్వముఖేనోక్తమిత్యాహ (యేయమితి) నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితిసమ్బన్ధః. తత్రైవ ప్రకృతోపనిషద్యపి త్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరే దర్శయతి (యథా చేతి) పూర్వవదేవ సంబన్ధద్యోతనార్థం చ కారః. ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే తాత్పర్యముక్త్వా బృహదారణ్యకవాక్యస్యాపి తత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వయమితి) నహి ప్రసిద్ధజడస్వస్య దేహాదేః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయో దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మానమథ కరోతి. తం- ప్రేతం విద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితే ఫలదానాయాఽనుగచ్ఛతః. న చ గత్వా జ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతి శారీరక బ్రాహ్మణగతోపసంహారోఽపి జన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. న చాత్రైవ భస్మీభవతో దేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధో యుక్తః- తేనాత్మా దేహాదివ్యతిరిక్తో జన్మాన్తరసమ్బన్ధీ సిద్ధో బ్రాహ్మణాభ్యామిత్యర్థః. అజాతశత్రుబ్రాహ్మణే చ * వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమో వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహి ప్రత్యక్షే దేహాదౌ జిజ్ఞాసాఽస్తి. తత్రైవోపసంహారే * య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఇతి విజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం దర్శితం - నహి దేహాదేర్విజ్ఞానమయత్వమస్తి. తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వంగమయతీత్యాహ (జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్యేతి) న చోదాహృతానాం వాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రే హేత్వవిశేషాదభ్యుపేయత్వాదితి భావః. యథోక్తాత్మన్యహం ప్రత్యయో మానం- తత్ర దేహాకారాస్ఫురణాత్ అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్యతేనైవ స్ఫూర్త్యుపపత్తేః. అతో న తత్ర శ్రుతిప్రామాణ్యమితిశఙ్కతే (తత్ప్రత్యక్షేతి) ప్రత్యక్షస్యవిషయః - అవకాశో యస్మిన్నిత్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే. యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తదభిప్రాయేణాహంధీగోచరః - తథాపి న సా వ్యతిరేకమాత్మనో గోచరయతి - యుక్త్యాగమవివేకశూన్యానామహం ప్రత్యయభాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్తౌ విపశ్చితాం విప్రతిపత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి పరిహరతి (న వాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినో నాస్తికా నైవ వివాదం కుర్యుస్తత్రేత్యాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసద్భావనార్థం విశేషణం (నేత్యాది) ఇతి వదన్తస్సన్తో నః - అస్మాకం ప్రతికూలా న హి స్యుః - ఏవం వదన్తస్త్వేవాసద్భావాదధ్యక్షవిరోధాదితి యోజనా. ప్రత్యక్షవిషయే విప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్ర వ్యభిచారం శఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షే ధర్మిణి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి విప్రతిపత్తేరుపలమ్భాన్న ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితి శఙ్కార్థః. ఆదిపదేన పాషాణాదౌ గజాదివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కిం ప్రత్యక్షమాత్రే విప్రతిపత్తిః - కిం వా తేన వివిక్తే ప్రతిపన్నే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న చైవమాత్మని ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్తావపి నాగమాన్వేషణా- తేనైవ తన్నిరాసే న తన్నిర్ణయాదితి మన్వానో ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే తస్మిన్ విప్రతిపత్త్యభావం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వం న ప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్య సూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపి నాహం ప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి) తేఽఖిల్వహమితి ధియమనుభవన్తి- తథాపి దేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తం సూక్ష్మం. తత్ర ప్రధానభూతాయా బుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనో నాస్తిత్వమేవ పశ్యన్తి- తత్రాహంధియా సూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షస్య విషయో రూపాదిః. తద్రాహిత్యం-తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోఽస్తి- * అశబ్దమస్పర్శమరూపమిత్యాది శ్రుతేః. నహి రూపాదితదాధారం వినా ప్రత్యక్షం క్రమతే. అతో న దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య ప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే విప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతే చ తద్దర్శనాదితి యావత్. అథేచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్- రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి సమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః. అయం భావః- ఇచ్ఛాదీనాం స్వాతన్త్ర్యస్వరూపాసిద్ధిః. పారతన్త్ర్యపరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవ సాధ్యమానత్వాత్. క్వచిచ్ఛబ్దేన చాశ్రయమాత్రవచనే సిద్ధసాధనత్వం - మనసస్తదాశ్రయస్య సిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌ చ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాది శ్రుత్యా ప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్య లిఙ్గస్యాత్మాస్తిత్వే ప్రదర్శితత్వాత్, తస్య చ వ్యాప్తిసాపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వాన్న తస్య శబ్దైకగమ్యతేతి శఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతి చేన్న- జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్. ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వే అవగతే వేదప్రదర్శిత లౌకికలిఙ్గవిశేషైః, శ్చ తదనుసారిణో మీమాంసకాస్తార్కికాశ్చ అహం ప్రత్యయలిఙ్గాని చ వైదికాన్యేవ స్వమతిప్రభవాణీతి కల్పయన్తో వదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి. సర్వథాప్యస్త్యాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుస్తద్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థినస్తద్విశేషజ్ఞాపనాయ కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం. న త్వాత్మన ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానం కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీత బ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధి తన్నాపనీయతే- తావదయం కర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానో మనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞకాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుల్యేన స్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతః స్థావరాన్తాధోగతిః. కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం. తతో మనఆదిభిరిష్టసాధనం బాహుల్యేనోపచినోతి ధర్మాఖ్యం. తద్ద్వివిధం-జ్ఞానపూర్వకం కేవలం చ. తత్ర కేవలం పితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం. జ్ఞానపూర్వకం దేవలోకాదిబ్రహ్మలోకాన్తరప్రాప్తిఫలం. తథా చ శాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్దేవయాజీ ఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధం కర్మ వైదికమిత్యాద్యా. సామ్యే చ ధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః. ఏవం బ్రహ్మాద్యా స్థావరాన్తా స్వాభావికావిద్యాదిదోషవతో ధర్మాధర్మసాధనకృతా సంసారగతిర్నామరూపకర్మాశ్రయా. తదేవేదం వ్యాకృతసాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాత్ప్రాయేణ ప్రత్యక్షలిఙ్గం నోపన్యస్తమితి పరిహరతి (నేతి) యోఽచేతనవ్యాపారః-స చేతనాధిష్ఠానపూర్వకః- యథా రథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితి సంభావనామాత్రేణ లిఙ్గోపన్యాసః. న హి నిశ్చాయకత్వేన తదుపన్యస్యతే- ఆత్మనో జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) నను వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యం చేత్- కథం తత్ప్రత్యక్షమనుమేయం చేతి వాదినో వదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయం ప్రేతే విచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కో హ్యేవాన్యాదిత్యాదివేదోక్తైశ్చ ప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషైః, ఆత్మాస్తిత్వే సిద్ధే యథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తో వాదినో వైదికమేవాహం ప్రత్యయం ప్రతిలభమానా వైదికాన్యేవ చ లిఙ్గాని పశ్యన్తః స్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానీతానీతి కల్పయన్తో ద్విధాత్మానం వదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మా యథోక్తశ్రుత్యేకసమధిగమ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్తిత్యాదినా కాణ్డయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాయ తాదర్థ్యేన సిద్ధేఽర్థే వేదాన్తప్రామాణ్యం సర్వోపీత్యాదినా ప్రసాధ్యాధునా కర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేస్తద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిరితి తయోఃసమ్బన్ధం కథయతి (సర్వథాపీతి) ఆగమాన్మానాన్తరాద్వా వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినో జ్ఞాపనార్థం కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం చేత్- తస్మిన్నేవ శ్రోతృకర్మణి రేఫవివక్షితపుమర్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భస్తదర్థస్య సమ్బన్ధోఽస్తీస్యైకాలేత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానం ఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యం మిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకం చ. తచ్చాకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. న హి తత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవ కర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్. తస్మాత్తద్బాధనార్థం జ్ఞానసిద్ధయే వేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసంబన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యది కర్మభిరజ్ఞానం న నివర్తతే- మా నివర్తిష్ట. న త్వేవ తస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి) సమ్యగ్జ్ఞానమేవ సాక్షాన్మోక్షహేతుః- న కర్మ. తత్తు ప్రణాడ్యా తదుపయోగి. న హి సత్యేవాజ్ఞానే ముక్తిః-తస్మిన్ సతి సంసారస్య దుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్య వైరాగ్యద్వారా ప్రవేశో ముక్తావితి భావః. అయమిత్యజ్ఞో నిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశా గృహ్యన్తే. దోషాణాం స్వాభావికత్వం-శాస్త్రానపేక్షత్వం. అభికారః సమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం-అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం. అదృష్టత్వం- శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యే హేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అథ వైరాగ్యార్థం కర్మఫలం ప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తం హి * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి. తత్కిం పుణ్యోపచయాభావాదనవకాశం స్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్య బలీయస్త్వే ఫలితమాహ (తత ఇతి) ఆదిశబ్దో వాగ్దేహవిషయః. ఫలవిభాగం వక్తుం కర్మ భినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్య ముక్తిఫలత్వం నిరసితుం ఫలం విభజతే (తత్రేతి) కేవలం-ఇష్టాదికర్మేతి శేషః. * కర్మణా పితృలోక ఇతి హి వక్ష్యతి. తస్మిన్ఫలే నానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. * విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (జ్ఞానేతి) దేవలోకాయ స్యాదిః, బ్రహ్మలోకోఽయ స్యాన్తః,- తస్యార్థస్య ప్రాప్తిరేవ ఫలమస్యేతి విగ్రహః. ఉక్తేఽర్థే శాతపథీం శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) సర్వత్ర పరమాత్మభావనాపురస్సరం నిత్యం కర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ. కామనాపురస్సరం దేవాన్యజమానో దేవయాజీ. తయోర్మధ్యే కతరః శ్రేయానితి విచారే సత్యాత్మయాజీ శ్రేయానితి నిర్ణయః కృతః. అతో జ్ఞానపూర్వకం కర్మ దేవలోకస్య, కామనాపూర్వం పితృలోకస్య, ప్రాపకమిత్యర్థః. * ప్రవృత్తం చ నివృత్తం చ ద్వివిధం కర్మ వైదికం। ఇహ చాముత్ర కామ్యం ప్రవృత్తం కర్మ కీర్త్యతే। నిష్కామం జ్ఞానపూర్వం తు నివృత్తమభిధీయత ఇత్యాదిమనుస్మృతిం చార్థాదుదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్య ఫలముక్త్వా మిశ్రయోః ఫలమాహ (సామ్యేతి) ఉక్తం హి * ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశ ఇతి. త్రివిధమపి కర్మఫలం వైరాగ్యార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సా చావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయా తస్యా వైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హి ధర్మాధర్మాభ్యామేవ తన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యత ఆహ (నామేతి) తేషాం హ్యాత్మావస్థాఽవిద్యాతదాత్మ్యనైతియావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చ నిమిత్తత్వోపాదానత్వాభ్యాముపయోగ ఇతి భావః. నను సంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాదిప్రతిపన్నత్వాత్, * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రౌతనామరూపాత్మనో జగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్,. న చ ప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అత ఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా-తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

నీత్. సఏషబీజాఙ్కురావివావిద్యాకృతఃసంసారఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యా విద్యానివృత్తయేతద్విపరీతబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే. అస్యత్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినోవిజ్ఞానస్యప్రయోజనంయేషామశ్వమేధేనాధికారః- తేషామస్మాదేవవిజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః-విద్యయావాకర్మణావా*తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. కర్మవిషయత్వమేవవిజ్ఞానస్యేతిచేన్న-*కోహ్యశ్వమేధేనయజతేయఉచైనమేవంవేదేతివికల్పశ్రుతే, ర్విద్యాప్రకరణేచామ్నానాత్, కర్మాన్తరేచసమ్పాదనదర్శనా, ద్విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిరస్తీత్యవగమ్యతే. సర్వేషాంచకర్మణాంపరంకర్మాశ్వమేధః-సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్. తస్యచేహబ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భఆమ్నానంసర్వకర్మణాంసంసారవిషయత్వదర్శనార్థం. తథాచదర్శయిష్యతిఫలమశనాయాంమృత్యుం భయం. ననిత్యానాంసంసారవిషయఫలత్వమితిచేన్న- సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః. సర్వంహిపత్నీసమ్బద్ధంకర్మ.*జాయామేస్యాదేతావాన్వైకామఇతినిసర్వతఏవసర్వకర్మణాంకామ్యత్వందర్శయిత్వాపుత్రకర్మాపరవిద్యానాంచ *అయంలోకఃపితృలోకోదేవలోకఇతిఫలందర్శయిత్వాఅన్నాత్మకతాంచాన్తఉపసంహరతి * త్రయంవాఇదంనామరూపంకర్మేతి- సర్వకర్మణాంఫలంవ్యాకృతంసంసా

ఆత్మలక్షణే ఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినాశ్రుత్యాచాభివ్యక్తమివ దృశ్యమానమప్యనభివ్యక్తమేవేతినతస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితిభావః. అవిద్యాకృతాం సంసారగతిమనుభాషతే (సఏషఇతి) అవిద్యాకృతత్వేకథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యతస్యప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురావివేతి) తర్హి శాస్త్రాచిత్యతయాసాధనాపేక్షామన్తరేణనాశోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మనితస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిరాశఙ్క్యనానారూపత్వేనతతోవిలక్షణత్వాదేకరూపేయుక్తంతస్యకల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపిసంసారస్యప్రాగభావవన్నివృత్తిస్స్యాదితిచేత్-తథాపిబ్రహ్మవిద్యామన్తరేణనాశోనాస్తీత్యాహ (అనన్తఇతి) ప్రయత్నతోహేయత్వంద్యోతయితుమనర్థఇతివిశేషణం. నైసర్గికఇతిహేతోశ్చారణరూపేణతత్త్వముస్నేయం. యస్మాత్కర్మసంసారఫలంనమోక్షఫలయతి- తస్మాన్నిదానసంసారనివర్తకాత్మజ్ఞానార్థత్వేనసాధనచతుష్టయసమ్పన్నమధికారిణమధికృత్యవేదాన్తారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే *బ్రహ్మవాఇదమగ్ర ఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం- తస్మాదారభ్యజ్ఞానోపదేశాత్. * ఉషావాఅశ్వస్యేత్యారమ్భస్తునయుక్తః - సాక్షాదత్రతదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిషదారమ్భేఽభీష్టఫలమభినిత్యసానస్ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్యత్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్యతదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాంతత్ఫలాప్తిర్నామస్మాదేవోపాసనాత్తదాప్తిరితిమత్వాతదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్యవికల్పశ్రవణంకేవలస్యాపివిజ్ఞానస్యసాధనత్వంసూచయతీత్యర్థతోవికల్పశ్రుతిముదాహరతి(విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రైవశ్రుత్యన్తరమాహ(తద్ధైతదితి) తదేతత్ - ప్రాణదర్శనంలోకప్రాప్తిసాధనమిత్యుపక్రమ్య. ఆదిశబ్దేనకేవలోపాస్త్యాబ్రహ్మలోకప్రాప్తివాదిన్యశ్శ్రుతయోగృహ్యన్తే. అశ్వమేధయజ్ఞాపాసనం- తస్యాప్యఙ్గత్వాదివత్తచ్ఛేషత్వేనఫలవత్త్వాన్నస్వాతన్త్ర్యేణఫలవత్త్వం-అజైమిన్యాదివత్ఫలాభావాదితిశఙ్కతే(కర్మవిషయత్వమితి)జ్ఞానస్యక్రత్వర్థత్వందూషయతి(నేతి) పూర్వత్రాస్యతోదర్శితాంవికల్పశ్రుతిమత్రహేతుతయాస్వరూపతోఽనుక్రామతి(నహోశ్వమేధేనేతి) *ససర్వంపాప్మానంతరతితరతిబ్రహ్మహత్యామితిసమ్బన్ధః జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యఫలత్వేనస్వాతన్త్ర్యాత్వాదితిశేషః. ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాసనైరపికర్మత్వాత్, విహితత్వాత్, కర్మప్రకరణాద్వ్యవస్థితత్వా, చ్చనైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరేచేతి) అశ్వమేధాతిరిక్తేకర్మణి * అయంవావలోకోఽగ్నిరిత్యాదావిత్యగ్న్యాదావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్యదర్శనాత్నఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాసనంనక్రత్వర్థం- కిన్తుపురుషార్థం. తత్రచానికారోశ్వమేధక్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టంచేత్- ఉపాసనేకర్మప్రకరణస్థపిఠితల్లాభాత్ విద్యాప్రకరణేనాస్యాధ్యయనమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంచేతి) పరత్వేహేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహేతుత్వాత్తస్యశ్రేష్ఠతేత్యర్థః. తస్యపుణ్యశ్రేష్ఠత్వేపిప్రకృతేకిమాయాతమితిచేదాహ (తస్యచేతి) యదాక్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహితస్యాపిసంసారఫలత్వం- తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాంసంసారఫలంకిమువాచ్యమిత్యస్మిన్కర్మరాశౌబన్ధహేతౌవిరక్తాః సాధనచతుష్టయనిశిష్టాజ్ఞానమపేక్షమాణాస్తదుపాయేశ్రవణాదావేవసర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకేకథంప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీశ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భేభిదధాతీతి. తేన * ఉషావాఅశ్వస్యేత్యాద్యుపనిషదారమ్భాయుక్తః- అస్యవిశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః. ఉపాసనఫలస్యసంసారగోచరత్వమేవకుతస్సిద్ధం- అతఆహ (తథాచేతి) * అశనాయాహిమృత్యుః * సవైనైవరేమే *సోబిభేదితిభయారత్యాదిశ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్యసూత్రస్యబన్ధమధ్యపాతిత్వా, ద్విశిష్టోపిక్రతుర్నముక్తయేపర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తేసర్వకర్మణాంబన్ధఫలత్వేనిత్యనైమిత్తికానాంనతత్ఫలత్వం- తేషాంవిద్యుత్సైశేషఫలశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేనముక్తిఫలత్వలాభాదితిశఙ్కతే (ననిత్యానామితి) * ఏతావాన్వైకామఇతిసర్వకర్మణామవిశేషేణఫలసమ్బన్ధశ్రవణాత్, పశ్చాదేశ్చకామ్యఫలత్వస్యతద్విభ్యుద్దేశవశాత్సిద్ధత్వాత్, *కర్మణాపితృలోకఇతివాక్యస్యనిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వా, న్నమోక్షఫలత్వాశఙ్కేతిపరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (సర్వంహీతి) పత్నీసమ్బన్ధమాహ (జాయేతి) తథాపికథంకర్మణస్సర్వస్యకామోపాయత్వం- తత్రాహ (ఏతావాన్వైకామఇతి) కథంతర్హితేషాంఫలభేదోలభ్యతే- తత్రాహ (పుత్రేతి) అత్రైవంఫలవిభాగే కథంసమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వమశ్వమేధస్యోక్తం- అతఆహ (అన్నాత్మకతాంచేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానేకర్మఫలస్యహిరణ్యగర్భరూపతాంత్రయమిత్యాద్యాశ్రుతిరుపసంహరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలంసంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాంపునర్బన్ధ

రపివేతి. ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తేః సర్వమవ్యాకృతమాసీత్. తదేవపునస్సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యక్రియతేబీజాదివవృక్షః. సో౽యం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారో౽విద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయా ఆత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితో౽విద్యయైవ మూర్తామూర్తవ్యాసనాత్మకః- అతో విలక్షణో౽నామరూపకర్మాత్మకో౽ద్వయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావో౽పి క్రియాకారకఫలభేదాదిపర్యయేణావభాసతే. అతో౽స్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాద్దేహాదేతావదిదమితి సాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్య కామాదిదోషకర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయే రజ్జ్వామివసర్పవిజ్ఞానాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే ....

స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమేవేతి) తర్హి - తస్యానవస్థాయామితియావత్. తస్యపునర్వ్యాకరణే కారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్యచ ప్రామాణికత్వేనసత్యత్వమాశఙ్క్యావివ్యాకృతత్వేనమిథ్యాత్వముక్తం స్మారయతి (సో౽యమితి) సవివహిత్రా నిషయః- సప్రామాణికః. తస్మాత్ అస్యసత్యతేత్యర్థః. కథమస్యాత్మన్యధ్యాసో యేనాత్మత్వప్రతీతిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితం ద్వైతమిత్యత్ర ద్వేవావ బ్రహ్మణోరూపే మూర్తంచామూర్తమేవచేత్యాదివాక్యం ప్రమాణయతి (మూర్తేతి) నన్వాత్మన్యాధ్యారోపో నోపపద్యతే- తస్యనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య ద్వైతవిలక్షణత్వాత్, అసతి నాద్యశ్యేధ్యాసాసిద్ధేః, తత ఆహ (అతఇతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యేపి విపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే. అహోమె ప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జేచేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసతఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసస్సోపాధ్యాస్వభావేపిసభనిమలినత్వాదివద్యతో౽నుభూయతే- అతస్సవిలాసావిద్యానివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ఏతావదిత్యనన్తోక్తిః. తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)......

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

౧౦.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతాం ॥౧॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి । బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాంకరోమివిదుషాంముదే ॥౨॥

అవతారికా.

అష్టాధ్యాయాత్మకే బృహదారణ్యకే ప్రవర్గ్యోపయుక్తప్రతిపాదకప్రథమద్వితీయాధ్యాయావుపేక్ష్యోత్తరో౽ధ్యాయగణో వ్యాఖ్యాయతే యద్యపి ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ-తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయా యథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేనతద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అతఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. నచ ప్రవర్గ్యోపయుక్తరాద్యాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యే విద్యాసన్నిధౌపాఠాద్విద్యార్థత్వంశఙ్క్యం- *వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే *శుక్రం ప్రవిధ్యహృదయం ప్రవిధ్య *తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాం శత్రుహృదయవేధాద్యర్థానాది ప్రకాశకానాం మన్త్రాణాం, *దేవాహవై సత్రంనిషేదురితి బృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చకర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్రవినియుక్తత్వేపి విద్యాసన్నిధిపాఠానర్థక్యపరిహారాయవిద్యార్థత్వమితిపూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్యదివాకీర్త్యత్వారణ్యపాఠ్యత్వాదిసాకర్యార్థతయాప్యుపపత్తేఃబలవద్భిర్లిఙ్గాదిభిరభిచారాధ్యయనజ్యోతిష్టోమాద్యర్థత్వమితి *వేధాద్యర్థభేదాదితి సూత్రేణసిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్యచసూత్రస్యాయమర్థః- మన్త్రప్రతిపాద్యస్య వేధాద్యర్థస్యవిద్యార్థత్వాభావేననవిద్యార్థ్యేదాన్నతత్ప్రకాశనద్వారా నవిద్యాశేషత్వమపీత్యభిచారాదిశేషత్వమితి. తతశ్చనవిద్యార్థత్వశఙ్కాయా అవకాశః. ....

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణో వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాశ్వస్య మేధ్యస్య ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీ పాజస్యం దిశః పార్శ్వే అవాన్తరదిశః పర్శవ ఋతవోఽఙ్గాని మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణ్యహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా నక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యం సికతాః సిన్ధవో గుదా యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతా ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని ఉద్యన్పూర్వార్ధో నిమ్లోచఞ్జఘనార్ధో యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి యన్మేహతి తద్వర్షతి వాగేవాస్య వాక్॥ ౧

శం.— తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవ దర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య. ప్రాధాన్యం చ తన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ. (ఉషా వా ఇతి) బ్రాహ్మో ముహూర్త ఉషాః వైశబ్దః స్మారణార్థః ప్రసిద్ధం కాలం స్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్. శిరశ్చ ప్రధానం శరీరావయవానాం. అశ్వస్య మేధ్యస్య- మేధార్హస్య యజ్ఞీయస్య ఉషాః శిర ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మాఙ్గస్య పశోః సంస్కర్తవ్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయః శిర ఆదిషు క్షిప్యన్తే. ప్రాజాపత్యత్వం చ- ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపం చ ప్రజాపతిత్వకరణం పశోః. ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః. విష్ణ్వాదీకరణమివ ప్రతిమాదౌ. సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతః ప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్. వ్యాత్తం- వివృతం ముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః. వైశ్వానర ఇత్యగ్నేర్విశేషణం. వైశ్వానరో నామాగ్నిర్వివృతం ముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సర ఆత్మా- సంవత్సరః - ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసో వా ఆత్మా - శరీరం. కాలావయవానాం చ సంవత్సరః శరీరం. శరీరం చాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- సుషిరత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - పాదస్యం. పాజస్యమితి వర్ణవ్యత్యయేన. పాదాసనస్థానమిత్యర్థః దిశశ్చతస్రోఽపి పార్శ్వే- పార్శ్వేన దిశాం సమ్బన్ధాత్. పార్శ్వయోర్ద్విత్వాద్దిశాం చ సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితి చేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్య పార్శ్వాభ్యామేవ సర్వదిశాం సమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాః పర్శవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని-సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్. మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణి- సన్ధయః. సన్ధిసామాన్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా. బహువచనాత్ప్రాజాపత్యదైవత్యాని త్ర్యహానుష్ఠానాని. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః. ప్రతితిష్ఠన్త్యేభిరితి. అహోరాత్రైర్హి కాలాత్మా ప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చ పాదైః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థా మేఘాః. అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః. మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్. ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనం. సికతా- విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యో గుదాః- నాడ్యః. బహువచనాచ్చ. యకృచ్చ క్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచనమేకస్మిన్నేవ. పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాః స్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమాని కేశాశ్చ- యథాసంభవం. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్ భవతి సవితా ఆ మధ్యాహ్నాదశ్వస్య పూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తం యన్నా మధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్. యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణి వినామయతి. విక్షిపతి. తద్విద్యోతతే- విద్యోతనం. ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణి కమ్పయతి. తత్స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్. యన్మేహతి- మూత్రం కరోత్యశ్వః. తద్వర్షతి- వర్షణం తత్. సేచనసామాన్యాత్. వాగేవ- శబ్ద ఏవాస్య- అశ్వస్య వాగితి. నాత్ర కల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఏవముపనిషదారమ్భే స్థితే ప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరవాన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్ర తావదితి) ఆద్యస్య పునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి) సత్యశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుల్యే కస్మాదశ్వాఖ్యాఙ్గవిషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తదేవ కథమితి- తదాహ (ప్రాధాన్యం చేతి) ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్య ప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా) స్మరణార్థత్వమేవ నిపాతస్య స్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి) శాస్త్రీయే లౌకికే చ వ్యవహారే ప్రసిద్ధో బ్రాహ్మో ముహూర్తః. తం కాలమితి యావత్. ఉషసి శిరశ్శబ్దప్రయోగే దినావయవేషు తస్య ప్రాధాన్యం హేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపి కథం తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి) అశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసో దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాదిదృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితి క్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవ తేషు కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాఙ్గస్యేతి) అఙ్గేష్వనఙ్గమతిక్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వం చేతి) అశ్వస్య సేత్స్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి) నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - న తస్య ప్రజాపతిత్వం క్రియతే. తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకో హి ప్రజాపతిః - తథా చ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణం తద్దృష్టిః - తథా కాలాదిదృష్టిరశ్వావయవేషు తస్య ప్రజాపతిత్వకరణం. అశ్వమేధాధికారీ హి సత్యశ్వే కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీరశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీ తు అశ్వాభావేఽప్యాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరఃప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేన ప్రజాపతిత్వం సంపాద్య ప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి భావః. చక్షుషి సూర్యదృష్టౌ హేతుమాహ (శిరస ఇతి) ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యే దృష్టం - చక్షుషి చ శిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్ర తద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః చక్షుషి సూర్యోఽధిష్ఠాత్రీ దేవతా - తేన

సామీప్యాత్ తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః. అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య విదారితే ముఖే భవత్యగ్నిదృష్టిః - తథాపి పర్యాయోపా దానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రవ్యాదాదివ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానర ఇత్యగ్నేరితి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమా శ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అనేకమాసమనుష్యత్వ త్రయోదశమాసో వేత్యుక్తం శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతు మాహ (కాలేతి) ఆత్మా - హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మ ధ్యం హీతి) పునరుక్తేరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరేఽన్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సు షిరత్వేతి) పాదా అస్య నైయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్య వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాసనత్వసామాన్యాత్ పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః. పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వేనేతి) ద్వే పార్శ్వే - చతస్రశ్చ దిశః - తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం - ద్వాభ్యామేవ ద్వయో స్సమ్బన్ధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే - తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షి ణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోరితి, స్థాభ్యాం సమ్బన్ధసమ్భవాత్ తత్ర తద్దృష్టిరవిరుద్ధేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్త్యా చాశ్వస్య చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థిష్వవాన్తరదిశామారోపే పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః. ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని - హస్తాదీని చ దేహస్యావయ వాః- తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం- అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం - అతస్తేషు మాసా దిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యస్సేకమహోరాత్రం. అయనాభ్యాం దైవం. పక్షాభ్యాం పైత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మా నుషమితి భేదః. ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టిసిద్ధ్యర్థముక్తముపపాదయతి (అ హోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే - ముఖ్యే సత్యుపచారాయోగాదిత్యాశ ఙ్క్య పునరుక్తిం పరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం సిఞ్చన్తి మేనసాః - మాంసాని రుధిరం - అతస్తేష్వేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘ దృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపరివర్తిన్యర్ధజీర్ణే సికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విక్లిష్టేతి) కిమితి గుదశబ్దేన సాయురేవ న గృహ్యతే - సిరాగ్ర హణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ - తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చకారోఽవధారణార్థః. యద్యపి బహూన్యాస్యనిరాభ్యోఽర్థాన్తరమపి గుదశబ్దమన్త్రా లి- తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్ తాస్వేవ నదీదృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః. కుతో మాంసఖణ్డయోర్ద్విత్వం - ఏకత్ర బహువచనాద్వా నదీత్వస్య తీతేరిత్యాశఙ్క్య దారా ఇతివద్బహుత్వోక్తిరితి మాహ (క్లోమాన ఇతి) తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుద్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) క్షుద్రత్వసా ధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు. మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిశ్చాశ్వకేశేషు. కస్తస్యేత్యాహ (యథాసఙ్ఖ్యమితి) పూర్వత్వసామాన్యాన్మ ధ్యాహ్నాత్ప్రాగవస్థాదిత్యదృష్టిరశ్వస్య నాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా) అపరత్వసాధర్మ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యా హ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థో న వివక్షితః. విజృమ్భణం- ముఖవిదారణం. విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం. అతో విద్యోతనదృష్టిర్విజృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) స్తనయతీతి స్తనితముచ్యతే. తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్త వ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దే వాగారోపణమిత్యత్ర న సాదృశ్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (నాత్రేతి) ౧

రం --- సర్వకర్మకృత్స్నాశ్వమేధాఙ్గభూతేఽశ్వే * య ఏదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్త రత్వాపాదికా నిశ్వరూపతో ఉపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిర ఇత్యాదినా) మేధః- యజ్ఞః. తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్థస్యాశ్వస్య యచ్ఛిరః- తత్ ఉషాః- బ్రాహ్మో ముహూర్తః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఉషసోఽపాఙ్ముఖత్వేనాహశ్శిరస్త్వాత్ శిరస్యేతద్దృష్టిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూతఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా- ఉతాదిత్యే ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టేరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాత్ కర్మాఙ్గస్యోద్గీథస్య కర్మోపకారక త్వేనోత్కృష్టత్వాత్ తద్బుద్ధిరేవాదిత్యే కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అత్ర చశబ్దోఽవ ధారణే. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః - కర్మారాధ్యతయాఽఽదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః. తతశ్చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవ యవేష్వఙ్గభూతేషూషఆదిబుద్ధిః కార్యా- న తూషఆదౌ శిరఆదిబుద్ధిః. (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః. సూర్యాధిష్ఠాతృకత్వాత్ తద్బు ద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః. వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వ్యాత్తమగ్నిర్వై శ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోఽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (సంవ త్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా - స్వరూపమిత్యర్థః. ఋతవోఽఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూ పయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవిశరీరాత్మకత్వం. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- అవకాశత్వసామ్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - భుజాన్తరమిత్యర్థః. *ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః ఇత్యగ్నేరురసి పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే- దిశః దక్షిణోత్తరత్వాద్యాశ్రయత్వాత్ పార్శ్వే. అవాన్త రదిశః పర్శవః- వాయవ్యాద్యా అవాన్తరదిశః పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- స్పష్టోఽర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి - అఙ్గసన్ధయః. సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా- పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని- శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని- అస్థ్యాత్మకనక్షత్రసమ్బ

అహర్వా అశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయత తస్య పూర్వే సముద్రే యోనీ రాత్రిరేనం పశ్చాన్మహిమాన్వజాయత తస్యాపరే సముద్రే యోనిరేతౌ వా అశ్వం మహిమానావభితస్సంబభూవతుః హయో భూత్వా దేవానవహద్వాజీ గన్ధర్వానర్వాసురానశ్వో మనుష్యాన్ సముద్ర ఏవాస్య బన్ధుః సముద్రో యోనిః॥ ...౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్. ఊవధ్యం సికతాః- అర్ధజీర్ణం ఘాసాద్యశనం సికతాః. విశ్లిష్టావయవసామ్యాత్. (సిన్ధవో గుదాః) గుదా ఇత్యవయవాభిప్రాయేణ బహువచననిర్దేశః. సిన్ధవః- నద్య ఇత్యర్థః. (యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతాః) హృదయస్యాధః ప్రదేశవర్తి దక్షిణోత్తరమాంసఖణ్డౌ యకృత్ క్లోమశబ్దవాచ్యౌ. క్లోమాన ఇత్యేకస్మిన్ వ్యత్యయాద్బహువచనం. పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామ్యాత్. ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని- సూక్ష్మత్వసామ్యాత్. ఉద్యన్ పూర్వార్ధః- సూర్య ఇతి శేషః. ఉద్యన్ సూర్యః శరీరపూర్వార్ధ ఇత్యర్థః. నిమ్లోచన్ జఘనార్ధః- నిమ్లోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్ సూర్యః అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసామ్యాత్. యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవ నరప్రకాశహేతుత్వాత్ విద్యుత్. యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి- రోమవిధూనననమేవ సశబ్దత్వాత్ మేఘనిర్ఘోషః. యన్మేహతి తద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవ సేచనత్వసామ్యాద్వర్షణం. వాగేవాస్య వాక్- నాత్ర కల్పనాపేక్షా. ౧

శం.— (అహర్వా ఇతి) సౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ స్థాప్యేతే - తద్విషయమిదం దర్శనం. అహస్సౌవర్ణో గ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్. వై. అహరశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయతేతి కథం. అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వాత్. ప్రజాపతిస్త్వాదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నా లక్ష్యతే. అశ్వం లక్షయిత్వా జాయతే- వృక్షమనువిద్యోతతే విద్యుదితి యద్వత్. తస్య గ్రహస్య పూర్వే- పూర్వః. సముద్రే- సముద్రః. యోనిః. విభక్తివ్యత్యయేన. యోనిరిత్యాసాదనస్థానం. తథా రాత్రీ రాజతో గ్రహః - వర్ణసామాన్యాజ్జఘన్యత్వసామాన్యాద్వా. ఏనం - అశ్వం పశ్చాత్- పృష్ఠతో మహిమాన్వజాయత. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః. మహిమా-మహత్త్వం. అశ్వస్య హి విభూతిరేషా-యత్సౌవర్ణో రాజతశ్చ గ్రహావుభయతః స్థాప్యేతే. తావేతౌ వై మహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వమభితః సంబభూవతుః-ఉక్తలక్షణావేవ సంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వో మహత్త్వయుక్త ఇతి పునరశ్వస్తుత్యర్థం. తథా చ హయో భూత్వేత్యాదిస్తుత్యర్థమేవ. హయః-హినోతేర్గతికర్మణః. విశిష్టగతిరిత్యర్థః జాతివిశేషో వా. దేవానవహత్ -దేవత్వమగమయత్ ప్రజాపతిత్వాత్. దేవానాం వా వాహోఽభవత్. నను నిన్దైవ వాహనత్వం. నైష దోషః-వాహనత్వం స్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్. ఉచ్చైఃశ్రవసః ప్రాప్తిర్దేవాదసమ్బన్ధోఽశ్వస్యేతి స్తుతిరేవైషా. తథా వాజ్యాదయో జాతివిశేషాః. వాజీ భూత్వా గన్ధర్వానవహదిత్యనుషఙ్గః. తథార్వా భూత్వాఽసురాన్. అశ్వో భూత్వా మనుష్యాన్. సముద్ర ఏవేతి- పరమాత్మా. బన్ధుః- బన్ధనం. బధ్యతేఽస్మిన్నితి. సముద్రో యోనిః-కారణముత్పత్తిం ప్రతి. ఏవమసౌ శుద్ధయోనిః శుద్ధస్థితిరితి స్తూయతే. * అప్సుయోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధ ఏవ వేతి సముద్రో యోనిః.. ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అశ్వావయవేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వం ప్రజాపతిరూపం వివక్షిత్వా ఖణ్డికాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వేత్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారౌ పాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతః పృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వం చేతి యావత్. ప్రసిద్ధా తావదహ్ని దీప్తిః- సౌవర్ణే చ గ్రహే సాస్తి-అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితి దర్శనం విభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్ పూర్వం యో మహిమాఖ్యో గ్రహః స్థాప్యతే- స చేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథం సోఽశ్వమన్వజాయతేతి పశ్చాదశ్వస్య తజ్జన్మ నాచాయుక్తిరితి శఙ్క్యతే (అహరశ్వమితి) నాయం పశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కిం తు లక్షణార్థః. తథా చాశ్వస్య ప్రజాపతిరూపత్వాత్ తం లక్షయిత్వా గ్రహస్య యథోక్తస్య ప్రవృత్తేరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్య విరుద్ధమితి పరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) కాలలోకదేవతాత్మా ప్రజాపతిరశ్వాత్మనా దృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యా దృష్టేన గ్రహేణ లక్ష్యతే. తథా చాశ్వమన్వజాయతేతి శ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. అనుశబ్దో న పశ్చాదర్థ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదా వృక్షం లక్షయిత్వా తస్యాగ్రే విద్యుద్విద్యోతతే-తదా వృక్షమనువిద్యోతతే నేతి ప్రయుజ్యతే. తథాత్రాప్యనుశబ్దో న పశ్చాదర్థ ఇత్యర్థః. యత్ర చ స్థానే గ్రహః స్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యా ధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వత్వమత్ర సాదృశ్యం. కథం సప్తమీ ప్రథమార్థే యోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణ వ్యత్యయసమ్భవాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథా సౌవర్ణగ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా-తథా రాజతే గ్రహే రాత్రిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తి హి చన్ద్రాదిసత్త్వాద్రాత్రేః శ్వైక్ల్యం-అస్తి చ రాజతస్య గ్రహస్య- తద్యుక్తం తత్ర రాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతం సువర్ణాజ్జఘన్యం-అహ్నశ్చ రాత్రిః- అతో వా సాదృశ్యాత్తత్ర రాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపం ప్రకృతమశ్వం లక్షయిత్వా తత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్య ప్రవృత్తిం దర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానే పశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌ గ్రహౌ మహిమాఖ్యావుక్తౌ. మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయం దర్శనమాదిశ్య గ్రహవిషయం తదాదిశతో వాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిమ

హరిః ఓమ్॥ నైవేహకించనాగ్ర ఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాఽశనాయాహిమృత్యుస్తన్మనోఽకురుతాత్మన్వీస్యామితి సోఽర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోఽజాయన్తార్చతే వై మేకమభూదితి తదేవార్కస్యార్కత్వం। కగ్ంహ వా అస్మై భవతి య ఏవమేతదర్కస్యార్కత్వం వేద॥ ౧

త్రిసియామకమిత్యాశఙ్క్యపునరుక్తిరితి మత్వాహ (తానిత్యాదినా) వైశబ్దార్థం కథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోఽప్యత్రాను గుణీభవతీత్యాహ (తథాచేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరం తదర్థమాహ (హయఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాం జాతివిశేషవాచిత్వాద త్రాపితదేవ గ్రాహ్యమితిపక్షే నరమాహ (జాతీతి) దేవానాం దేవత్వప్రాపకత్వం కథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిత్వాదితి) అశ్వస్తోత్రమారభ్యకల్పానరోక్త్యా తన్నిష్ఠావచనమనుచితమితిశఙ్క్యతే (సన్విలి) ఉపక్రమనిరోధోనాస్తీతిపరిహరతి (సేత్యాదినా) సముత్పద్యభూతాని ధ్రువ న్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాపరమగమ్భీరస్యేశ్వరస్య సముద్రశబ్దవతామాహ (పరమాత్మేతి) తత్రయోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం. బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం. సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితి భేదః. అథపరమాత్మయోనిత్వాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్యకోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానురోధేనసముద్రో యోనిరిత్యత్రసముద్రశబ్దస్యరూఢిమనుజానాతి (అప్సుయోనిరితి)... ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— (అహర్వా అశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ సౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌ స్తః. తయోరగ్న్యధ్యేఽశ్వం పురస్తాత్ - అశ్వస్యపురస్తాద్యోమహిమా - మహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః. స అహరేవ అన్వజాయత - సముపద్యత. తత్రాహర్వావనాకర్తవ్యేతియావత్. అహ్న ఇవ సౌవర్ణపాత్రస్యాపిపీతప్రభత్వాత్. (తస్యపూర్వేసముద్రేయోనిః) పూర్వస్సముద్రో యోనిః - ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణపాత్రగ్రహాసాదనస్థానే పూర్వసముద్రబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః. యద్వా- మహిమాన్వజాయతేత్యత్రానుగ్రహణార్థః. కర్మప్రవచనీయత్వాత్ తద్యోగేఽశ్వమితిద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్యఅశ్వస్యపశ్చాద్యో రాజతో మహిమాఖ్యో గ్రహవిశేషః- స రాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సముపద్యతేత్యర్థః. వన్నిరికాధవళత్వసామ్యాత్. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః. (ఏతౌ వాఇతి) ఏతౌ వై మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వస్యపూర్వోత్తరపార్శ్వయోః ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతో మహిమశాల్యశ్వ ఇతిస్తుత్వాహయ వాజ్యర్వాశ్వరూపైశ్చతుర్భిర్జాతివిశేషైస్తైర్గన్ధర్వాసురమనుష్యవోఢృత్వేనాశ్వం స్తౌతి (హయోభూత్వాదేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్రఏవాస్యబన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్యసముద్రో బన్ధుః. తత్రబన్ధుప్రసిద్ధికర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (సముద్రోయోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోఽశ్వస్యవారుణత్వాశ్వానాంచతస్మాదుత్పత్తిదర్శనాత్సముద్రో యోనిత్వేన ధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిస్తుత్యర్థా. (నైవేహకించనాగ్ర ఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలే కించన- కించిదపినామరూపప్రవిభక్తవిశేషం నైవాసీత్- నబభూవ ప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః. కిం శూన్యమేవబభూవ. శూన్యమేవస్యాత్- నైవేహకించనేతి శ్రుతేర్న కార్యం కారణం వాసీత్. ఉత్పత్తేశ్చ. ఉత్పద్యతే హి ఘటః- అతః ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్యనాస్తిత్వం. నను కారణస్యనాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే- తస్యైవనాస్తితాఽస్తు కార్యస్య. నతు కారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్. న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వానుపలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావో హేతుస్సర్వస్యజగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్న కారణం కార్యం చోపలభ్యతే. తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు. న- మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి శ్రుతేః. యదిహి కించిదపినాసీద్యేనావ్రియతే, యచ్చావ్రియతే,- తదానావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. నహి భవతి గగనకుసుమచ్ఛన్నోవన్ధ్యాపుత్రఇతి. బ్రవీతి చ మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి. తస్మాద్యేనావృతం కారణేన, యచ్చావృతం కార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదుభయమాసీత్- శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. అనుమేయత్వాచ్చ. అనుమీయతేచ ప్రాగుత్పత్తేః కార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్యహిసతో జాయమానస్య కారణే సత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్,. జగతోఽపి ప్రాగుత్పత్తేః కారణాస్తిత్వమనుమీయతే- ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్. ఘటాదికారణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్య మృత్పిణ్డాదికం ఘటాద్యనుత్పత్తేరితిచేన్న- మృదాదేః కారణత్వాత్. మృత్సువర్ణాదిహి తత్ర కారణం ఘటరుచకాదేః- న పిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేఽపి తదభావాత్. అసత్యపి పిణ్డాకారవిశేషే మృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవ ఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృశ్యతే- తస్మాన్న పిణ్డాకారవిశేషో ఘటరుచకాదికారణం. అసతితు మృత్సువర్ణాదిద్రవ్యే ఘటరుచకాదిర్నజాయత ఇతి మృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవకారణం- నతు పిణ్డాకారవిశేషః. సర్వం హి కారణం కార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాత్మకార్యస్యతిరోధానం కుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్కారణే యుగపదనేకకార్యవిరోధాత్. నచ పూర్వకార్యోపమర్దే కారణస్యాత్మోపమర్దో భవతి- తస్మాత్ పిణ్డాద్యుపమర్దే కార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేః కారణాసత్త్వే. పిణ్డాదివ్యతిరేకేణ మృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితిచేత్. పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దే మృదాదికారణం నోపమృద్యతే, ఘటాదికార్యాన్తరేప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం - పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణ మృదాదికారణస్యానుపలమ్భాదితిచేన్న- మృదాదికారణానాం ఘటాద్యుత్పత్తౌ

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్. సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-న కారణానువృత్తేరితి చేన్న-పిణ్డాదిగతానాం మృదాద్యవయవానామేవ ఘటాదౌ ప్రత్య
క్షత్వేఽనుమానాభాసాత్సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః. నచ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య. సర్వత్రైవా
నాశ్వాస ప్రసఙ్గాత్. యది చ క్షణికం సర్వం తదేవేదమితి గృహ్యమాణం-తద్బుద్ధేరపి అన్యబుద్ధ్యపేక్షత్వే తస్యా అప్యన్యబుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాం త
త్సదృశమిదమిత్యస్యా అపి బుద్ధేర్మృషాత్వాత్ సర్వత్రానాశ్వాసతైవ. తదిదం బుద్ధ్యోరపి కర్త్రభావే సమ్బన్ధానుపపత్తేః. సాదృశ్యాత్తత్సమ్బన్ధ ఇతి చేన్న-త
దిదం బుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః. అసతి చేతరేతరవిషయత్వే సాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః. అసత్యేవ సాదృశ్యే తద్బుద్ధిరితి చేన్న-తదిదం బుద్ధ్యో
రపి సాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయప్రసఙ్గాత్. అసద్విషయత్వమేవ సర్వబుద్ధీనామస్త్వితి చేన్న-బాధ్యబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. తదప్యస్త్వితి చేన్న-
సర్వబుద్ధీనాం మృషాత్వేఽసత్యబుద్ధ్యనుపపత్తేః. తస్మాదసదేతత్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి. అతః సిద్ధః ప్రాక్కార్యోత్పత్తేః కారణసద్భావః కార్యస్య చ-అభివ్య
క్తిలిఙ్గత్వాత్. కార్యస్య చ సద్భావః ప్రాగుత్పత్తేః సిద్ధః. కథం. అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః.
యద్ధి లోకే ప్రావృతం తమఆదినా ఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణ విజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ప్రాక్సద్భావం న వ్యభిచరతి-తథేదమపి
జగత్ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః. నహ్యవిద్యమానో ఘట ఉదితేఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యతే. న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదుపలభ్యేతైవేతి చేత్. నహి తవ ఘటాది
కార్యం కదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదితే ఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యేతైవ మృత్పిణ్డేఽసన్నిహితే తమఆద్యావరణే చాసతి-విద్యమానత్వాదితి చేత్. న-ద్వివిధత్వాదా
వరణస్య. ఘటాదికార్యస్య ద్వివిధం హ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్య తమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాం పిణ్డాదికార్యాన్తరరూ
పేణ సంస్థానం,. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవ ఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః. నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభా
వయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః. పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితి చేత్. తమఃకుడ్యాదిహి ఘటాద్యావరణం ఘటాదిభిన్నదేశం దృష్టం-న తథా ఘటా
దిభిన్నదేశే దృష్టే పిణ్డకపాలే- తస్మాత్పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవ ఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితి చేత్.
న-క్షీరోదకాదేః క్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్. ఘటాదికార్యే కపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితి చేన్న- విభక్తానాం కా
ర్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః. ఆవరణాభావ ఏవ యత్నః కర్తవ్య ఇతి చేత్. పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవ ఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్య
త ఇతి చేత్-ఘటాదికార్యార్థినా తదావరణవినాశ ఏవ యత్నః కర్తవ్యః- న ఘటాద్యుత్పత్తౌ. న చైతదస్తి- తస్మాదయుక్తం విద్యమానస్యైవావృతత్వాదను
పలబ్ధిరితి చేత్. న- అనియమాత్. నహి వినాశమాత్రప్రయత్నాదేవ ఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా - తమఆద్యావృతే ఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయ
త్నదర్శనాత్. సోఽపి తమోనాశాయైవేతి చేత్. దీపాద్యుత్పత్తావపి యః ప్రయత్నః- సోఽపి తమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టే ఘటః స్వయమేవోపలభ్యతే-
నహి ఘటే కిఞ్చిదాధీయత ఇతి చేత్ న- ప్రకాశవతో ఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్. యథా ప్రకాశవిశిష్టో ఘట ఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - న తథా ప్రా
క్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్న తమస్తిరస్కారాయైవ ప్రదీపకరణం. కిం తర్హి. ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్. క్వచిదావర
ణవినాశేఽపి యత్నః స్యాత్ - యథా కుడ్యాదివినాశే. తస్మాన్న నియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినావరణవినాశ ఏవ యత్నః కార్య ఇతి. నియమార్థవత్త్వాచ్చ.
కారణే వర్తమానం కార్యం కార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ. తత్ర యది పూర్వాభివ్యక్తస్య కార్యస్య పిణ్డస్య వ్యవహితస్య వా కపాలస్య వినాశ ఏవ
యత్నః క్రియేత - తదా విదళచూర్ణాద్యపి కార్యం జాయేత. తేనాప్యావృతో ఘటో నోపలభ్యత ఇతి పునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ. తస్మాద్ఘటాద్యభి
వ్యక్త్యర్థినో నియత ఏవ కారకవ్యాపారోఽర్థవాన్. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేరపి సదేవ కార్యం. అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతో ఘటో, ఽనా
గతో ఘట, ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్న నిర్విషయత్వం యుక్తం. అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ. నహ్యసత్యర్థితయా ప్ర
వృత్తిర్లోకే దృష్టా. యోగినాం చాతీతానాగతజ్ఞానస్య సత్యవిషయత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరం భవిష్యద్ఘటవిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానం మి
థ్యా స్యాత్. న చ ప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావే హ్యనుమానముదవోచామ. విప్రతిషేధాచ్చ. యది ఘటో భవిష్యతీతి కులాలాదిషు వ్యాప్రియ
మాణేషు ఘటార్థం-యేన ప్రమాణేన నిశ్చితం, యేన చ కాలేన ఘటస్య సమ్బన్ధో భవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవ కాలే ఘటోఽసన్నితి ప్రతిషిద్ధమభిధీయతే.
భవిష్యన్ ఘటోఽసన్నితి- న భవిష్యతీత్యర్థః- అయం ఘటో న వర్తత ఇతి యద్వత్. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యుచ్యేత ఘటార్థం ప్రవృత్తేషు కు
లాలాదిషు- తత్ర యథా వ్యాపారరూపేణ వర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః-తథా ఘటో న వర్తత ఇత్యసచ్ఛబ్దస్యార్థశ్చేత్ -న విరుధ్యతే. కస్మాత్. స్వేన
హి భవిష్యద్రూపేణ ఘటో వర్తతే. నహి పిణ్డస్య వర్తమానతా కపాలస్య వా ఘటస్య భవతి, నచ తయోర్భవిష్యత్తా ఘటస్య. తస్మాత్ కులాలాదివ్యాపారవర్త
మానతాయాం ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితి న విరుధ్యతే. యది ఘటస్య యత్స్వం భవిష్యద్రూపం - కార్యరూపం - తత్ ప్రతిషిధ్యేత - తత్ప్రతిషేధే విరోధ
స్స్యాత్. న తు తద్భవాన్ ప్రతిషేధతి. న చ సర్వేషాం క్రియావతామేకైవ వర్తమానతా భవిష్యత్త్వం వా. అపి చ-చతుర్విధానామభావానాం ఘటస్యేత
రేతరాభావో ఘటాదన్యో దృష్టః- యథా ఘటాభావః పటాదిరేవ- న ఘటస్వరూపమేవ. న చ ఘటాభావస్సన్ పటోఽభావాత్మకః. కిం తర్హి. భావరూప
ఏవ. ఏవం ఘటస్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపి ఘటాదన్యత్వం స్యాత్- ఘటేన వ్యపదిశ్యమానత్వాత్- ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవ భావా
త్మకతా అభావానాం. ఏవం చ సతి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి న ఘటస్వరూపమేవ ప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి. అథ ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి ఘటస్య యత్స్వరూపం-
తదేవోచ్యేత- ఘటస్యేతి వ్యపదేశానుపపత్తిః. అథ కల్పయిత్వా వ్యపదిశ్యేత శిలాపుత్రకస్య శరీరమితి యద్వత్- తథాపి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి కల్పితస్యై
వాభావస్య ఘటేన వ్యపదేశః- న ఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరం ఘటాద్ఘటస్యాభావ ఇతి. ఉక్తోత్తరమేతత్. కిం చాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషా
ణవదభావభూతస్య ఘటస్య స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్సమ్బన్ధస్య. అయుతసిద్ధానామదోష ఇతి చేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్వానుపపత్తేః. భావభూతయోర్హి యుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వా స్యాత్ - న తు భావాభావయోరభావయోర్వా. తస్మాత్సదేవ కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం. కింలక్షణేన మృత్యునాఽఽవృతమిత్యత ఆహ - అశనాయయా - అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. సైవ మృత్యుః - సా హి మృత్యోర్లక్షణం. తయా లక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయా మృత్యురితి. ఉచ్యతే - అశనాయా హి మృత్యుః - హిశబ్దేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి. యో హ్యశితుమిచ్ఛతి - సోఽశనాయాఽనన్తరమేవ హన్తి జన్తూన్. తేనాసావశనాయయా లక్ష్యతే మృత్యురిత్యశనాయా హీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయా ధర్మ ఇతి స ఏష బుద్ధ్యవస్థో హిరణ్యగర్భో మృత్యురిత్యుచ్యతే. తేన మృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ - యథా పిణ్డావస్థయా మృదా ఘటాదయ ఆవృతాః స్యురితి - తద్వత్. (తన్మనోఽకురుత) తదితి మనసో నిర్దేశః. సః - ప్రకృతో మృత్యుర్వక్ష్యమాణకార్యసిసృక్షయా తత్కార్యాలోచనక్షమం మనశ్శబ్దవాచ్యం సఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత - కృతవాన్. కేనాభిప్రాయేణ మనోఽకరోదితి. ఉచ్యతే - ఆత్మన్వీ - ఆత్మవానితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్యాం - భవేయం. అహమనేనాత్మనా - మనసా మనస్వీ స్యామిత్యభిప్రాయః. సః - ప్రజాపతిరభివ్యక్తేన మనసా సమనస్కః సన్నర్చన్ - అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవ కృతార్థోఽస్మీత్యచరత్ - చరణమకరోత్. తస్య ప్రజాపతేరర్చతః - పూజయతః ఆపః - రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త - ఉత్పన్నాః. అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితి వక్తవ్యం - శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చ సృష్టిక్రమస్య. అర్చతే - పూజాం కుర్వతే వై మే - మహ్యం కం - ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యత యస్మాన్మృత్యుః - తదేవ - తస్మాదేవ హేతోరర్కస్య - అగ్నేరశ్వమేధక్రతూపయోగికస్యార్కత్వం - అర్కత్వే హేతురిత్యర్థః. అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్ - అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాత్సమ్బన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణం నామార్క ఇతి. య ఏవమేతదర్కస్యార్కత్వం వేద - జానాతి. కం - ఉదకం. సుఖం వా. నామసామాన్యాత్. హ వా ఇత్యవధారణార్థః. భవత్యేవేతి అస్మై - ఏవంవిదే. ఏవంవిదర్థం భవతి. ౧

ఆ. — అశ్వాదిదర్శనోక్త్యనన్తరమగ్నిదర్శనం వక్తుం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) నైవేహేత్యాదౌ తత్సృష్టిర్నాస్తీతి చేత్. సత్యం - తత్రాగ్న్యర్కస్య వక్తుం భూమికా క్రియత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) * వాయోరగ్నిరిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం తజ్జన్మేతి చేత్. సత్యం - తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనే విధిర్నాస్తి కిం జన్మోక్త్యేతి చేత్. తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శనస్య విధానమిష్టం స్వవిధ్యర్థముపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలా తదుత్పత్తిరిష్టా - శుద్ధజన్మత్వాదుత్కృష్టత్వేనాయముపాస్యో రాజాదివదిత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూపాభ్యాం విభక్తో విశేషో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః. అత్ర శూన్యవాదీ లబ్ధావకాశో విమృశ్య పరేష్టశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్య ప్రాగసత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) విమతం ప్రాగసత్ - ఉత్పద్యమానత్వాత్ - యన్నైవం న తదేవం - యథా పరేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధిం శఙ్కిత్వోత్తరమాహ (ఉత్పద్యతే హీతి) ఘటగ్రహణం కార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (అత ఇతి) తత్ర తార్కికో బ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తం న కార్యం కారణం వాసీదితి తత్ర భాగే బాధో, భాగే చానుమతి, రిత్యర్థః. కార్యస్యాపి కథం ప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నేతి) ఏతేనానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతోక్తా కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్నైవమిత్యాహ (నత్వితి) శూన్యవాద్యాహ (న ప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతం ప్రాగసత్ - యోగ్యత్వే సతి తదానుపలబ్ధత్వాత् - శశశృఙ్గవత్. న చాసిద్ధో హేతుః - శ్రుతేరనఙ్గీకృతత్వాత్. తద్విరోధే సత్యుపలబ్ధేరాభాసత్వాదిత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అనుపలబ్ధేశ్చేతి) కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వే ప్రాప్తే సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) నైవేత్యాది శ్రుతిరభివ్యక్తనామరూపాదివిషయా - న ప్రాగసత్త్వం కార్యకారణయోరాహ - అన్యథా వాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః. శ్రుతిం వివృణోతి (యది హీతి) ద్వయోరసత్త్వే కార్యాచోక్తేరనుపపత్తిః - తత్రాహ (నహీతి) మా తర్హి వాక్యమేవ భూదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతి చేతి) మృత్యునైవేత్యాది వాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్య ప్రమాణలక్షణే స్థితత్వాదితి యావత్. పరకీయేఽనుమానే శ్రుతివిరోధమభిధాయానుమానవిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోః సత్త్వస్యానుమేయతయా తదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం - ఉపజీవ్యవిషయతయా సత్త్వానుమానస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రథమం కారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతే చేత్యాదినా) (కార్యస్య హీతి) విమతం సత్పూర్వం - కార్యత్వాత్ - కుమ్భవదిత్యర్థః. నానుపమృద్య ప్రాదుర్భావాదితి న్యాయేన దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం చోదయతి (ఘటాదీతి) సతావవసిద్ధో ఘటస్య కారణముపమృద్నాతి - అసతోఽకారకత్వాత్. సిద్ధస్య తూపమర్దకత్వేనాసత్పూర్వకత్వమితి కుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయి ద్రవ్యమేవ సర్వత్ర కారణం - న పిణ్డాదివిశేషః - అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతి కుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (మృత్సువర్ణాదీతి) తత్రేతి దృష్టాన్తోక్తిః. కించ - అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణమవధేయం - న చ పిణ్డాభావే ఘటో న భవతీతి వ్యతిరేకోఽస్తి - పిణ్డాభావేఽపి శకలాదిభ్యోఽపి ఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావే) తదేవ స్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) త్వన్మతే వ్యతిరేకరాహిత్యం తుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవ ఘటాదికారణం చేత్ - కిమితి పిణ్డావస్థైవ కార్యతో ఘటాద్యనుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మణి త్వవిద్యానాశాదనుపపత్తిరితి భావః. అన్వయి ద్రవ్యం పూర్వోత్పన్నస్య కార్యతిరోధానేన కార్యాన్తరం జనయతి చేత్ - కార్యతాదాత్మ్యేనాన్వయమపి నశ్యేత్ - తన్నోత్తరకార్యోత్పత్తిః - హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కార్యాన్తరేష్వనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనాభావాచ్చేత్యర్థః. అన్వయిద్రవ్యస్యైవ కారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినో మృదాదేర్నాశాభావేనాభావాన్న కారణతేతి శఙ్కతే (పిణ్డాదీతి) తదేవ చోద్యం వివృణోతి (పిణ్డాదీత్యాదినా) మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్య పిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరనుగతం మృదాద్యపేయమితి పరిహరతి (నేతి) కించ - యః పిణ్డాత్మనా పూర్వం స ద్వ్యుత్కృదాసీత్ - సైవాద్యాభూదితి ప్రత్యభిజ్ఞయా మృదోఽన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వం దురపహ్నవమిత్యాహ

(వృదాదీతి) యత్సత్- తత్క్షణికం- యథాదీపః - స ప్రశ్చైమేఘా వా ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాం క్షణికత్వసిద్ధేరన్వయదృష్టిస్సాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరితి శఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధస్థాయ్యర్థవిరుద్ధం క్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ణతానుమానవన్న మానమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) (సాదృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే. ప్రత్యక్షానుమానైక్యం గమ్యతే- అనుమానాత్తద్భేదః - అతో ద్వయోర్విరుద్ధత్వస్యావ్యభిచారిత్వాన్నాధ్యక్షేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్య క్షణికత్వానుమానప్రవృత్తావప్యుపజీవ్యజాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానం దుర్బలం తద్బాధ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాస్వార్థస్వతో నమానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదాదేవ బుద్ధీనాం మానత్వస్య బౌద్ధైరిష్టత్వాత్. నచ బుద్ధ్యన్తరం స్థాయిత్వసాధకమస్తీతి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపి క్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపి స్వార్థే స్వతో మానత్వాభావాత్తాదృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయామనవస్థాపి తథాత్వేనానవస్థానాద్బుద్ధేస్స్వతః ప్రామాణ్యముపేయం- తథా చ ప్రత్యభిజ్ఞానం సర్వం తథైవ- అబాధాదిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయాభ్రాన్తిత్వం వదతా స్వరూపానపహ్నవే తదిదం బుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేన సమ్బన్ధో వాచ్యః- సచ వక్తుం న శక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ద్రష్టురభావాదిత్యాహ (తదిదమితి) అసతి సమ్బన్ధే బుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి శఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) తయోః స్వసంవేద్యత్వాద్గ్రాహకాన్తరస్య చాభావాన్న సాదృశ్యసిద్ధిరితి దూషయతి (నతదిదం బుద్ధ్యోరితి) తథాపి కిమితి సాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీచేతి) సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్య శఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) యత్ర సత్యేవార్థధీః- తత్రైవ సాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతి భావః. తత్ర బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (నతదిదం బుద్ధ్యోరితి) విజ్ఞానవాద్యాహ (అసదితి) తథాసత్యనాలమ్బనం క్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపి జ్ఞానస్యాసద్విషయతయా విజ్ఞానవాదాసిద్ధిరిత్యాహ (నేతి) శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వాదీరసద్విషయేత్యేషా ధీరసద్విషయాస్యాత్- తతశ్చ సర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితి దూషయతి (నేత్యాదినా) పరపక్షాసమ్భవాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయాః స్థాయిహేతుసిద్ధౌ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహృత్యావాన్తరప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతి కారణసత్త్వానుమానం నిగమయతి (అతఇతి) కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితి ప్రతిజ్ఞాయ కారణాస్తిత్వం ప్రపఞ్చితం- ఇదానీం కార్యాస్తిత్వానుమానం దర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావః ప్రసిద్ధ ఇతి చకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షతి (కథమితి) అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా కథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితి కార్యసత్త్వే హేతురుచ్యతే - సిద్ధే హి సత్త్వేఽభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతి సిధ్యతి- తత్ఫలాచ్చ సత్త్వసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః. సంప్రతిపన్నయాభివ్యక్త్యావిప్రతిపన్నం సత్త్వం సాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమితి పరిహరతి (అభివ్యక్తిరితి) కథం తర్హి సహానుమానం ప్రయోక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం వ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్ధ్యభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్యక్తేరస్తి- యథాతమోఽన్తస్థం ఘటాదీత్యర్థః. సంప్రత్యనుమినోతి (తథేతి) విమతం ప్రాగభివ్యక్తేస్సత్-అభివ్యక్తివిషయత్వాత్-సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ననుతమోన్తస్థో ఘటోఽభివ్యఞ్జకసామర్థ్యాదభివ్యజ్యతే- సతత్ర ప్రాక్కాలీనసత్త్వం ప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తేనుమానే కార్యస్య సదోపలబ్ధిప్రసఙ్గం విపక్షే బాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమానని షేధో నఞర్థః. అవిద్యమానత్వాభావాదితిచ్ఛేదః. అనుమానే బాధకోపన్యాసం వివృణోతి (నహీతి) వర్తమానవదతీతమనాగామి ఘటాదిసదేవ చేత్- ఉపలబ్ధిర్నామ ప్రాగ్ధ్వంసయోరప్యస్తిత్వాదవిశేషాత్ సర్వదోపలభ్యేత-సన్నైవముపలభ్యతే-తస్మాదయుక్తం కార్యస్య సదాసత్త్వమిత్యర్థః. మృత్పిణ్డగ్రహణం విరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం. అసన్నిహితే సతీతి ఛేదః. నతావద్విద్యమానత్వమాత్రం కార్యస్య సదోపలమ్భాపాదకం-సతోపి ఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితి సమాధత్తే (నేతి) అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వం తత్త్వభివ్యక్తిసాధకం-నతు సత్తన్తత్సామగ్రీనియమోఽస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధత్వాదితి) ఉత్పన్నస్య కుడ్యాద్యావరణం, అనుత్పన్నస్య విశిష్టం కారణమితి ద్వైవిధ్యమేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం సాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమాన కారణావయవానాం కార్యాన్తరాకారేణ స్థితిః- తదా నైవం కార్యముపలభ్యతే, తత్రాన్యథా చోపలభ్యత, ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం కారణస్య కార్యాన్తరరూపేణ స్థితస్య కార్యావరకత్వమితి ద్రష్టవ్యం. విశిష్టస్య కారణస్యావరకత్వసిద్ధౌ సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వే సిద్ధే సదాతదుపలబ్ధిప్రసఙ్గబాధకం నిరాకృత్య నష్టో ఘటః- నాస్తీత్యాదిప్రయోగప్రత్యయభేదానుపపత్తిం బాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) కపాలాదినా తిరోభావేన నష్టవ్యవహారః - పిణ్డాద్యావరణభఙ్గే నాభివ్యక్తావుత్పన్నవ్యవహారః- దీపాదినా తమోనిరాసేనాభివ్యక్తౌ భావవ్యవహారః పిణ్డాదినా తిరోభావేఽభావవ్యవహారః-తదేవం కార్యస్య సదా సత్త్వేపి ప్రయోగప్రత్యయభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదిన ఘటాద్యావరణం- తేన సమానదేశత్వాత్. యద్యస్యావరణం- న తత్తేన సమానదేశం- యథా కుడ్యాదీతి శఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్యతిరేక్యనుమానం వివృణోతి (తమఇత్యాదినా) అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదం సమానదేశత్వం. కిమేకాశ్రయత్వం- కిం వైకకారణత్వమితి వికల్ప్యాద్యం విరుద్ధత్వేన దూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణ సఙ్కీర్ణస్యోదకాదేరావియమాణస్యేతి యావత్. ద్వితీయముత్థాపయతి (ఘటాదీతి) యస్యేదం కార్యం- తస్మిన్మృదాత్మని తేషామవస్థానాత్తద్వత్తేషామనావరణత్వమిత్యర్థః. ఘటావస్థమృణ్మాత్రవృత్తికపాలాదేర్ఘటేఽనావరణత్వమిష్టమేవేతి సిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థమృద్వృత్తికకపాలాదేరనావరణత్వసాధనే హేత్వసిద్ధిః- ఘటస్య కపాలాదేశ్చాశ్రయమృదవయవభేదాదితి దూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ - ఆవరణతిరస్కారే యత్నస్స్యాత్ - న ఘటాదేరుత్పత్తౌ- అతోనుభవవిరోధస్సత్కార్యవాదినస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతం వస్తు వ్యజ్యతే- తత్రావరణభఙ్గ ఏవ యత్న ఇతి వ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధాస్తీతి దూషయతి (నానియమాదితి) అనియమం సాధయతి (నహీతి) తమసావృతే ఘటాదావిహోత్పత్తావయత్నోస్తీత్యత్ర చోదయతి (సోపీతి) అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యోక్తమేవ వ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతి చేత్- కథం తు

మ్యోపలబ్ధిః- అతఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నైత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గే ప్రయ
త్నో నైత్యేవనియమోస్తు. నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమంసిగమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యా
పారే సత్యేవ సఘటోవ్యజ్యతే- తదభావే నేత్యన్వయవ్యతిరేకావధారితోఘటార్థఃకులాలాదివ్యాపారః. తస్యార్థవత్త్వార్థమభివ్యక్త్యర్థఏవ ప్రయ
త్నోవక్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్త్వార్థికఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తంస్మారయన్నేతదేవవివృణోతి (కారణఇత్యాదినా) అవ్యతిభఙ్గార్థయత్నేయ
తోఘటానుపలబ్ధిః- అతఎవదుపలబ్ధ్యర్థత్వేననియతస్సయత్నస్సఫలస్స్యాదితిఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానంనిర్దోష
త్వాదాదేయమన్యానవత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి) కార్యస్యసత్త్వేయుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతంసదర్థం - సప్రమాణ
త్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. తదేవానుమానంవిశదయతి (అతీతఇతి) అతైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామినిఘటేతివర్తిత్వేన
లోకేప్రవృత్తిర్దృష్టా- నచాత్యన్తాసతిసాయుక్తా- తేనతస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః. కించ- యోగినామీశ్వరస్యచాతీతాదివిషయంప్రత్యక్షజ్ఞానమి
ష్టం- తచ్చవిద్యమానోపలమ్భనం- అతోఘటస్యసదాసత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి) ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. భవిష్యద్గ్రహణమతీతో
పలక్షణార్థం. ఐశ్వరం- యౌగికంచేతి ద్రష్టవ్యం. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలంహిబాధకం- నచానతిశయాద్వైశాదిజ్ఞానాదధిక
బలంజ్ఞానందృష్టం - అతో బాధకాభావాన్నతన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసత్త్వటవిషయత్వంకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ
(ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోఃకాలయోరితిశేషః. ఘటస్యప్రాగసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (విప్రతిషేధాదితి) సహికారకవ్యాపారదశాయామ
సన్నితికోర్థః. కింతస్యభవిష్యత్త్వాదితదానాస్తి - కింవార్థక్రియాసామర్థ్యం ఆద్యేవ్యాహతింసాధయతి (యదీతి) ఘటార్థంకులాలాదిషువ్యాప్రి
యమాణేషుసత్సుఘటోభవిష్యతీతి ప్రమాణేననిశ్చితంచేత్-కథంతద్విరుద్ధంప్రాగసత్త్వముచ్యతే-కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నేహికాలేనఘటస్యభవిష్య
త్త్వేనాతీతత్వేనవాభవిష్యత్యభూదితిసత్త్వోవివక్ష్యతే. తథాచతస్మిన్నేవకాలేఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధవ్యాహతిరతివ్యక్తేత్యర్థః. తామేవా
హనయతి (భవిష్యన్నితి) యోహికారకవ్యాపారదశాయాంభవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - సతదానాస్తీత్యుక్తేతస్యతస్యామవస్థాయాంతేనాకారే
ణాసత్త్వమర్థోభవతి - తథాచఘటోయదాయేనాకారేణాస్తి - సతదాకారేణనాస్తీతివ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రా
గుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషుప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యసచ్ఛబ్దార్థం స్వయమేవవివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్రసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నవిరు
ధ్యతఇతి) కథం పునస్సత్కార్యవాదినసదసత్త్వ మవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అసద్వ్యవహారయోగ్యమసత్త్వం ఘటస్యనివా
ధయిషితం - లచ్ఛేద్భవానపితస్యసదాతనమర్థక్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్ననుమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేనహీతి)
ననుత్వన్మతేసర్వస్యమృణ్మాత్రత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వ్యవహారానర్హతాఘటస్యస్యాత్, తస్యచాతీతతాభవిష్యత్తాచపిణ్డకపాలయోస్స్యా, దితిసాఙ్ఖ్యమా
శఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాంయథాప్రతిభాసమనిర్వాచ్యసంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాంఘటస్యార్థక్రియా
సామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధేవిరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదా
కారకాణివ్యాప్రియన్తే- తదాఘటోఽసన్నితితస్యభవిష్యత్త్వాదిరూపంతత్కాలేనిషిధ్యతేచేత్- ఉక్తవిధయావ్యాహతస్స్యాత్. నచతస్యతసి
కాలేభవిష్యత్త్వాదిరూపంసత్త్వంనిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవనిషేధాత్- తన్నవిరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. సహిపిణ్డస్యేత్యాదినాసాఙ్ఖ్యస
మాధిరుక్తః- తమిదానీంసర్వత్రసిద్ధాన్తతయాస్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వంచేతిశేషః. కార్యస్యప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వ
మసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయాస్పష్టయితుందృష్టాన్తంసాధయతి (చతుర్విధానామితి) షష్ఠీనిర్ధారణే. ఘటా
న్యోన్యాభావస్యఘటాదన్యత్వేతత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టఇతి) నయౌక్తికమన్యత్వం- కింతుఘటోనభవతి
పటఇతిప్రాతీతికం. తథాచఘటాభావఃపటాదిరేవేతిపటాదేస్సతోన్యత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపిఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ననుఘటాభావఃపటా
దిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేనఘటస్యాపిపటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితిచేత్. నైవం- దృష్టపదేననిరాకృతత్వాత్. ఘటాభావస్యపటాదిత్వాభావే
పినస్యాత్సత్త్వం- అభావత్వవిరోధాత్. నాపితదన్యోన్యాభావఃపటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్. నచసఘటస్యైవధర్మఃస్వరూపం
వా- ఘటోఘటోనభవతీతిప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నఘటస్వరూపమేవేతి) యదిప్రతీతిమాశ్రిత్యఘటాన్యోన్యాభావఃపటాదిరిష్యతే-త
దాపటాదెర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వరూపపరరూపాభ్యాంసర్వంసదసదాత్మకమితిహివృద్ధాః-తథాచ
పటాదేస్స్వేనాత్మనాభావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యాభావాదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః. సిద్ధేప్రతీత్యనుసారిణిదృష్టాన్తేవివక్షితమనుమానమాహ
(ఏవమితి) కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవసత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలంకథయతి
(ఏవంచేతి) తేషాంఘటాదన్యత్వేతస్యానాద్యనన్తత్వమద్వయత్వంసర్వాత్మత్వంచప్రాప్నోతి. సత్త్వేచతేషామభావానామభావాన్నభావాభావయో
ర్మిథస్సఙ్గతిరిత్యర్థః. ననుప్రసిద్ధోఽభావోభావవదశక్యోఽపహ్నోతుమితిచేత్. సతత్త్వఘటస్యస్వరూపం-అర్థాన్తరంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూష
యతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపిసమ్బన్ధకల్పయిత్వాఘటస్యేత్యుక్తిరితిశఙ్క్యతే (అథేతి) సంబన్ధస్యకల్పితత్వేసమ్బన్ధినోప్యభా
వస్యతథాత్వంస్యాదితిదూషయతి (తథాపీతి) యత్సమ్బన్ధకల్పయిత్వావ్యపదేశః- తత్రనవాస్తవోభేదః-యథారాహుశిరసోః. తథాత్రాపివిక
ల్పితేసంబన్ధేభేదస్యతథాత్వాద్వాస్తవత్వంసమ్బన్ధినోరన్యతరస్యస్యాత్. నచాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతోఘటస్తథేత్యర్థః. కల్పాన్తరమనువద
తి (అథేతి) అనుమానఫలంవదద్భిర్ఘటస్యకారణాత్మనాధ్రువత్వనభ్యుపగమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి) అసత్కార్యవాదేదోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వాజన్మేతితార్కికాః. నచ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యసతోర్వృత్తేరిత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరజ్జుఘటయోర్మిథస్సంయోగేస్పృథక్సిద్ధిరపేక్ష్యతే- అయుతసిద్ధానాంపరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాంకార్యకారణాదీనాంమిథోయోగేపృథక్సిద్ధ్యభావో నదోషమావహతీతిశఙ్క్యతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫోటయతి (భావేతి) వ్యవహారదృష్ట్యాకార్యకారణయోస్సాధితాంతుచ్ఛవ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్రసర్వస్యప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కామృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేననిరస్తా. సంప్రతిమృత్యుశబ్దస్యార్థాన్తరారూఢత్వాన్నతేనావరణంజగతస్సంభవతీత్యాశఙ్కతే (కింలక్షణేనేతి) అసఖివ్యక్తనామరూపమధ్యయోద్వయోగ్యమ పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతానస్థాతిరిక్తంమాయారూపంసాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే. నహిసర్వంకార్యమవాన్తరకారణాదుత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అతఆహ) కథం యథోక్తోమృత్యురశనాయ యాలక్ష్యతే - నహిమూలకారణస్యాశనాయాదిమత్త్వం - అశనాయాపిపాసేప్రాణస్యేతిస్థితేరితిశఙ్కతే (కథమితి) మూలకారణస్యైవసూత్రత్వంప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వేసతి వాక్యశేషోపపత్తిరితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (యోహీతి) తథాపిప్రసిద్ధంమృత్యుంహిత్వా కథంహిరణ్యగర్భోపాదానం. అతఆహ (బుద్ధ్యాత్మనఇతి) ఉక్తంహేతుంకృత్వాఫలితమాహ (ఇతిసఇతి) ననునతేనజగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవతదావరణాత్. తత్కథంవాక్యోపక్రమోపపత్తిరతఆహ (తేనేతి) ననుహిరణ్యగర్భే ప్రకృతేకథంనప్తుంసకప్రయోగః. తత్రాహ (తదితిమనసఇతి) వాక్యార్థమధునాకథయతి (సప్రకృతఇతి) భూతసృష్ట్యతిరేకేణభౌతికస్యమనసస్సృష్టిరయుక్తేతిమత్వాపృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాంహిరణ్యగర్భాదిభూతానాంప్రాగేవలబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యోమనోవ్యక్తిరవిరుద్ధేతిమన్వానోబ్రూతే (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మనత్త్వన్యస్యానాదికత్వాన్నతదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్యనాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసోవ్యక్తస్యోపయోగమాహ (సప్రజాపతిరితి) ననుతైత్తిరీయకాణామాకాశాదిస్సృష్టిరుచ్యతే-తత్కథమిహాపామాదౌస్సృష్టివచనం. తత్రాహ (అత్రేతి) సప్తమ్యాహిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః. త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితియావత్. నన్వాకాశాద్యానైత్తిరీయేస్సృష్టిః - ఇహత్వబాద్యేతిఉదితానుదితహోమవద్వికల్పోభవిష్యతి. నేత్యాహ- (వికల్పేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయామేవయుక్తోవికల్పః- సిద్ధేత్వర్థేపురుషానధీనేనాసౌసమ్భవతి. అతస్సృష్టిర్వివక్షితాచేదాకాశాద్యేవసాయుక్తా. అవిద్యాప్రధానత్వాత్తునాదరస్స్రష్టానితిభావః. అపామత్రసృష్టివచనమనుపయుక్తం - నస్రష్టుస్తాభిరేవపూజాసిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థంతదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చతఇతి) కోసౌహేతురిత్యపేక్షాయామర్చతిపదావయవస్యార్కశబ్దేనసఙ్గతిరితిమన్వానస్సన్నాహ (అర్కత్వమితి) ఏవంమృత్యోరర్కత్వేపికథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్యమృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ (అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వక్రియాయోగస్యఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవస్ఫోరయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చయథోక్తనామవతోగ్నేరుపాస్తిరత్రవివక్షితేత్యాహ (యఏవమితి) ౧

౨౦.— అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నౌ తదఙ్గభూతసంవత్సరకాలేచ బ్రహ్మదృష్టింవిధిత్సన్ ప్రథమతోగ్నేరుత్పత్తిప్రకారమాహ (నైవేహకించనాగ్రఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తునాత్రదృష్టిర్విధీయతే- అపితుతాత్త్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధానసిద్ధయేపరమాత్మనఉత్పత్త్యాదికమామ్నాయతఇత్యాహుః. నోభయథాపివిరోధంపశ్యామః. ఇహజగతికించన- పరిదృశ్యమానంస్థూలావస్థంవస్తుఅగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్ నైవాసీత్. అత్రాగ్రేనైవాసీదిత్యనేననశూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథాహిసతిశశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్,. ఘటఃప్రాక్ నాసీదితిప్రతీతేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావిపిణ్డత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేనఇహాపినాగ్రఆసీదితిప్రతీతేఃపరిదృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః. ననుపరిదృశ్యమానమిదంజగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీంకామవస్థామభజదిత్యత ఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణవాక్యత్వాదత్రమృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరక పరమాత్మోచ్యతే- *యస్యావ్యక్తం శరీరంయస్యాక్షరం శరీరంయస్య మృత్యుశ్శరీరంఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణఇతిసుబాలశ్రుతౌమృత్యుశబ్దస్యతమసిప్రయుక్తత్వాత్. అత్రాశనాయానామసఞ్జిహీర్షా. *అశనాయోదన్యాధనాయాబుభుక్షాపిపాసాగర్ధాస్త్వితి బుభుక్షాపర్యాయత్వేనపఠితో ఽశనాయాశబ్దస్సఞ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వాతద్వతిలక్షితలక్షణయావర్తతే. తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణాతమశ్శరీరేణ పరమాత్మనాపరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థంజగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహితస్థూలావస్థమాసీత్. స్థూలావస్థాం విహాయతమశ్శరీరకపరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః. అశనాయాశబ్దస్యమృత్యుశబ్దితే పరమాత్మనిప్రయోగహేతుమాహ (అశనాయాహిమృత్యురితి) లోకేబుభుక్షావిశిష్టోహిపురుషోజన్తూన్హినస్తి - అతోబుభుక్షాయా మరణహేతుత్వేనమృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపితత్రత్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోర్భిన్నత్వాత్ ప్రకృతేమృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యశనాయాశబ్దప్రయోగవిషయతాయాంనతదుపష్టాదకం - తథాప్యేకశబ్దరూషితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. (తన్మనోకురుతాత్మన్వీస్యామితి) తదితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సః- మృత్యుః. తమశ్శరీరకఃపరమాత్మాఅహమాత్మన్వీ - శరీరీ. చేతనాచేతనప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితిసఙ్కల్ప్యమనః కృతవానిత్యర్థః. నచసఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షాకార్యమనస్సృష్టిర్విరుద్ధేతివాచ్యం- సృష్ట్వాసంహరిష్యామీత్యేవంభూతస్సృష్టిసంహారలక్షణవిహారేచ్ఛాయాఏవాశనాయాశబ్దేనవివక్షితత్వాత్. అత్రమనశ్శబ్దేన * మనోమహాన్మతిర్బ్రహ్మేతినామహాత్మ్యమహత్తత్త్వముచ్యతే. తచ్చోపలక్షణమహఙ్కారాదిభూతావధికస్సృష్టేరపి. మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేపిమనశ్శబ్దస్వపూర్వభావిమహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్ట్యభావేమనస్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వంపూర్వవత్. ఆత్మన్వీశబ్దాత్తదస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థేవినిప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సోర్చన్నచరదితి) అర్చన్-ప్రీణయన్. ఆత్మానమితిశేషః. కర్మకారకంచస్వయమేవ- అశ్రుతాధ్యాహారాదపిప్రకృతస్యైవకర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర *లక్షణహేత్వోః క్రియా

ఉ.— ఆపో వా అర్కస్తద్యదపాం శర ఆసీత్తత్సమహన్యత సా పృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్
తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

యా ఇతి హేతౌ శతృప్రత్యయః. జగద్వ్యాపారలీలయా స్వాత్మానం ప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తం హి భగవతా బాదరాయణేన జగత్సృష్టేర్లీలారసమేవ ప్రయోజనమితి. తథా హి - ద్వితీయాధ్యాయే స్మృతిపాదే జన్మజరామరణాదిదుఃఖబహులం జగత్సృజతోఽవాప్తసమస్తకామస్య పరమాత్మనః ప్రవృత్తేః స్వార్థత్వపరార్థత్వాసంభవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇతి * న ప్రయోజనవత్త్వాదితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా *లోకవత్తు లీలాకైవల్యం * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి * న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చేతి చతుర్భిః సూత్రైః సిద్ధాన్తితం. తేషాం చాయమర్థః - యథా మహారాజస్యాపి కేవలలీలాప్రయోజనాః కన్దుకాది క్రీడా దృష్టాః. ఏవం పరమాత్మనోఽపి కేవలలీలార్థా జగత్సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిరితి *లోకవదితి సూత్రస్యార్థః. నను విషమం దేవమనుష్యతిర్యగాది సృజతః పరమాత్మనో వైషమ్యం ప్రసజేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యా నిర్ఘృణత్వం చ ప్రసజేదితి చేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణ కర్మసాపేక్షతయా సృజతో న పక్షపాతాదిప్రసక్తిః. *సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమిత్యర్థః. సృజ్యశక్తయః - కర్మాణీత్యర్థః. ఇతి శ్రుతిస్మృతిలక్షణం ప్రమాణం దర్శయతి - అతో వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే నేతి * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః. నను ప్రళయే జీవస్య బ్రహ్మణా అవిభాగేన తదాశ్రితానాం చ కర్మణామభావాత్ సర్గాద్యసృష్టౌ స్వేచ్ఛయా తరతమభావాపన్నం జగత్సృజతో వైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి * న కర్మావిభాగాదితి సూత్రఖణ్డేన పరిచోద్య * నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రఖణ్డేన పరిహృతం. జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీం కర్మణామపి సత్త్వాత్, న వైషమ్యాది ప్రసఙ్గః. న చ జీవానామనాదిత్వే ప్రళయే *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి అవిభాగో నోపపద్యత ఇతి వాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయా భేదకాకారాస్ఫురణమాత్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః. తదనాదిత్వం చ శ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి సూత్రార్థః. *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ - ప్రధానాదిష్వసంభావితానామపి సృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్తిత్వాదిసకలధర్మాణాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ పరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వం స్థితం. అతస్సోఽర్చన్నచరదిత్యస్యోక్త ఏవార్థః. (తస్యార్చత ఆపో జాయన్తేతి) అర్చతః - ప్రీణనాయ ప్రవృత్తస్య తస్య - పరమాత్మనస్సకాశాదాప ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. తత్ర చాపాం ప్రాధాన్యాత్ అప్శబ్దప్రయోగః. అపాం స్రష్టిశ్చ స్రష్టుర్నారాయణత్వే లిఙ్గం - *ఏకో హ వై నారాయణ ఇత్యుపక్రమ్య *తా ఇమా ఆప ఇతి శ్రుతేః (అర్చతే వై మే కమభూదితి) వై శబ్దోఽవధారణే అర్చనప్రవృత్తాయ మే - మహ్యం కం - జలమభూదితి స పరమాత్మా అమన్యతేత్యర్థః. (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాద్ధేతోరేవమమన్యత - అత ఏవ తదేవార్కశబ్దితస్య పరమాత్మనః అర్కశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమిత్యర్థః. అర్కశబ్దితత్వం చ పరమాత్మనః *అర్కో వాజసనశ్శృఙ్గీతి భగవన్నామసహస్రాదౌ ద్రష్టవ్యం. ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః స్పష్టముక్తం. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (కం హ వా అస్మై భవతీతి) కం - సుఖం. హః ప్రసిద్ధౌ. వై శబ్దోఽవధారణే. సుఖమేవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౧

శం.---- (ఆపో వా అర్కః) కః పునరసావర్క ఇతి. ఉచ్యతే - ఆపః - యా అర్చనాఙ్గభూతాః - తా ఏవార్కః - అగ్నేరర్కస్య హేతుత్వాత్, అప్సు చాగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. న పునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః - తాసామ ప్రకరణాత్. అగ్నేశ్చ ప్రకరణం. వక్ష్యతి చ * అయమగ్నిరర్క ఇతి. తత్ - తత్ర యదపాం శర ఇవ శరో దధ్న ఇవ మణ్డభూతమాసీత్ - తత్సమహన్యత - సఙ్ఘాతమాపద్యత తేజసా బాహ్యేనాన్తశ్చ పచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్యయేన వా యోఽపాం శరః - స సమహన్యతేతి. (సా పృథివ్యభవత్) సః - సఙ్ఘాతో యా పృథివీ - సాఽభవత్. తాభ్యోఽద్భ్యోఽణ్డమభినిర్వృత్తమిత్యర్థః. తస్యాం - పృథివ్యాముత్పాదితాయామసౌ మృత్యుః ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ - శ్రమయుక్తో బభూవ. సర్వో హి లోకః కార్యం కృత్వా శ్రామ్యతి ప్రజాపతేశ్చ తన్మహత్కార్యం - యత్పృథివీసర్గః. కిం తస్య శ్రాన్తస్యేతి. ఉచ్యతే - తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య - స్విన్నస్య తేజో రసః - తేజ ఏవ రసస్తేజోరసః సారో నిరవర్తత - ప్రజాపతి శరీరాన్నిష్క్రాన్త ఇత్యర్థః. కోఽసౌ నిష్క్రాన్తః. అగ్నిః. సోఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ ప్రజాపతిః ప్రథమజః కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్ జాతః - *స వై శరీరీ ప్రథమ ఇతి స్మరణాత్. ౨

ఆ.---- అపామర్కత్వశ్రవణాత్ నాగ్నేరర్కత్వమితి శఙ్కతే (కః పునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్య తాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) * తాస్వన్తర్నిర్మథ్యమణ్డం సంబభూవేతి శ్రుతిమనుసృత్యోపచారే హేత్వన్తరమాహ (అప్సు చేతి) ముఖ్యమర్కత్వమపాం వారయతి (న పునరితి) నను * శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతః ప్రకరణాదాపో వా అర్క ఇతి వాక్యం బలవదిత్యాశఙ్క్య వాక్యసహకృతం ప్రకరణమేవ కేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతి చేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సు కారణభూతాసు పృథివీద్వారా పార్థివోఽగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తం. ఇదానీం పృథివీసర్గం తాభ్యో దర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సు భూతాన్తరసహితాసూత్పన్నాసు సతీష్వితి సప్తమ్యర్థః. శర ఇవ శర ఇత్యుక్తమేవ వ్యాచష్టే (దధ్న ఇవేతి) సఙ్ఘాతే సహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితి పదేన పుంసకత్వేన శ్రుతే - కథం తయోశ్శరశబ్దేన కారణస్యోచ్యమానత్వాచ్చినా పుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఉ.— స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతాదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయగ్ స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహితః తస్య ప్రాచీ దిక్ఛిరోఽసౌ చాసౌ చేర్మౌ అథాస్య ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛమసౌ చాసౌ చ సక్థ్యౌ దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠితో యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వాన్॥ ౩

నాప్తోఽహం శబ్దః. వ్యత్యయేనాన్వయమేవాభినయతి (అహమితి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్య ఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్ కవిరాజస్సూక్ష్మప్రప ఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తింవక్తుంపాతనికామాహ (తస్యామితి) ఉక్తేఽర్థేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వోఽహీతి) ఇదానీంవిరాడుత్పత్తిముపది శతి (కింతస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థంస్ఫుటయతి (సోఽగ్నిస్యేతి) తస్య ప్రథమశరీరిత్వేహేతుమాహ (సహీ ఇతి) ౨

శం.— అణ్డస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వంవక్తుమపాంభగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపోవాఅర్క ఇతి) ఆపఃఅర్కశబ్దితభగవదాత్మికాఇత్యర్థః. (తద్యదపాంశరఆసీదితి) దధ్నోమణ్డాంశఇవభూతాన్తరసంసృష్టానామపాంయశ్శరః- సారాంశఆసీత్- తత్సమహన్యత- బాహ్యానలేజ సాపచ్యమానంసత్సంఘాతభావమాపద్యత. సాపృథివ్యభవత్- తతఇతిశేషః. తతః- సంహన్యమానేభ్యోభూతేభ్యస్సాపృథివీ- అణ్డరూపాపృథివ్యభవత్. * తాఆపస్తద్గిరమ్యయమణ్డమభవదితిమైత్రాయణీయోపనిషద్వాక్యాత్. (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణపరిణతాయాంపృథివ్యాంసత్యా మితిశేషః. మృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మాఅశ్రామ్యత్-అత్రశ్రాన్తిశబ్దఃకరణలక్షణయాయత్నపరః. అయతతేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య-పరమాత్మనఃశ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్యతప్తస్య- సృజ్యవస్తుపర్యాలోచనవతఃశరీరాత్తేజోరసః- తేజస్సారభూతో ఽగ్నిర్నిర వర్తత. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౨

శం.— సచ-జాతః ప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానంస్వయమేవకార్యకరణసంఘాతంవ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్. కథంత్రే ధేతి. ఆహ - ఆదిత్యంతృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయాత్రయాణాంపూరణం. అకురుతేత్యనువర్తతే. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయావాయుంతృతీ యం. తథావాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నింతృతీయమితిద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్యతుల్యత్వాత్త్రయాణాంసంఖ్యాపూరణత్వే. సఏషప్రాణః-సర్వ భూతానామగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణవిశేషతస్స్వేనైవమృత్య్వాత్మనాత్రేధావిహితః - విభక్తః. నవిరాట్స్వరూపోపమర్దనేన. తస్య - అస్యప్రథ మజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్యవిరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యేవదర్శనముచ్యతే. సర్వాహిపూర్వోక్తోత్పత్తిరస్యస్తుత్యర్థేత్యవోచామ - ఇత్థం మసౌశుద్ధజన్మేతి. తస్యప్రాచీదిక్శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్. అసౌచాసౌచ-ఐశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మౌ - బాహూ. ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథా స్య- అగ్నేఃప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం - జఘన్యోభాగః. ప్రాఙ్ముఖస్యప్రత్యగ్దిక్సంబన్ధాత్. అసౌచాసౌచ- వాయవ్యనైరృత్యౌసక్థ్యౌ - సక్థినీ. పృష్ఠకోణ త్వసామాన్యాత్. దక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే- ఉభయదిక్సంబన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్. ఇయమురః- అధోభా గసామాన్యాత్. సఏషః- అగ్నిఃప్రజాపతిరూపోలోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సుప్రతిష్ఠితః. ‘ఏవమిమేలోకాఅప్స్వన్తః’ ఇతిశ్రుతేః. యత్రక్వచ- య స్మిన్కస్మింశ్చిత్. ఏతి - గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవప్రతితిష్ఠతి - స్థితింలభతే. కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సుప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్. గుణఫలమేతత్. ౩

ఆ.— విరాజోధ్యానార్థమవచ్ఛేదభేదమాహ (సచేతి) కోఽస్యత్రేధాభావస్యకర్తేతి నియోగమాహ (స్వయమేవేతి) కథమేక స్యత్రిధాత్వం - అన్యథాకథమేకత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృదోఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజోబహురూపత్వంసాధయతి (ఆహే త్యాదినా) కథమగ్నింతృతీయమిత్యశ్రుతంకల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి) వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపిసంఖ్యాపూరణత్వేశక్తేరవిశిష్టత్వా దగ్నింతృతీయమకురుతేత్యుపసంఖ్యాయతే- సత్రేధాత్మానమితిచోపక్రమాదిత్యర్థః. ననుకిమయంత్రేధాభావోవిరాట్స్వరూపోపమర్దనక్రియతే - న హిసతస్మిన్నసత్యేవయుక్తః-విరోధాదిత్యాహ (సఏషఇతి) యథాతన్త్వవస్థానుపమర్దనేనమూలకారణాత్పటోజాయతే-తథానర్వేషాంభూతానాం ప్రాణతయాసాధారణాత్మ్యయంస్వేనైవస్వతస్త్రేణానుగతేనమృత్యురూపేణత్రేధావిభాగస్యకర్తా. నచైకస్యబహురూపత్వవిరోధః- మాయయావివ ర్తపత్తేరిత్యర్థః. తస్యప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తానివిశేషణానిప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్యన్తే. అగ్నివిషయందర్శనమిదానీము చ్యతేచేత్- *నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాహీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇత్థమితి) కర్మాఙ్గస్యసంస్కర్తవ్యత్వా చ్చిత్యాగ్నిశిరసిప్రాచీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపేసాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోరైశాన్యాదిదృష్టి మాహ (అసౌచేతి) కథమీర్మశబ్దోబాహువాచీత్యాశఙ్క్యతదుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థయోగాదీర్మశబ్దోబాహుమధికరోతీత్యర్థః. త త్పుచ్ఛాదిషుప్రతీచ్యాదిదృష్టిరధ్యస్యతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసిబాహ్వోఃప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః. సక్థిపదంపృష్ఠనిష్ఠో న్నతాస్థిద్వయవిషయం. ఉభయశబ్దేనప్రాచీప్రతీచీద్వయంగృహ్యతే. ఉరసిపృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (స ఏషఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సుప్రతిష్ఠితత్వంగుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాంసర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకా త్మకోఽగ్నిస్తత్రప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఏవమితి) యథైతేషులోకేషుసర్వంకార్యంప్రతిష్ఠితం - తథేతియావత్.

ఉ.— సోఽకామయత ద్వితీయో మ ఆత్మా జాయేతేతి స మనసా వాచం మిథునꣳ సమభవత్ అశనాయా మృత్యుస్తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవత్ న హ పురా తతః సంవత్సర ఆస తమేతావన్తం కాలమబిభః। యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత। తం జాతమభివ్యాదదాత్ స భాణకరోత్సైవ వాగభవత్॥ ౪

లోకశబ్దైనస్థూలానాంభూతానాంసన్నివేశవిశేషాగృహ్యన్తే. అప్సు- భూతాన్తరసహితాసుకారణభూతాస్వితియావత్. ఫలశ్రుతింవ్యాచష్టే (య త్రేతి) అథోపాస్తిఫలం ఇఅపపునర్మృత్యుంజయతీత్యాదినావక్ష్యతే- కిమువక్తానేఫలసఙ్కీర్తనం. అతఆహ (గుణేతి) ౩

రం.— (సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి) సః- అగ్నిరాత్మానంత్రేధావ్యభజదిత్యర్థః. (ఆదిత్యంతృతీయంవాయుంతృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనాత్రేధావిభక్తఇత్యర్థః. త్రయాణాంమధ్యేవిత్యాగ్నిరంశః- వాయ్వాదిత్యావంశావితిభావః. అగ్నివాయ్వపేక్షయాఆదిత్యస్యతృతీయత్వం అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయావాయోస్తృతీయత్వం. (సఏషప్రాణస్త్రేధావిహితఇతి) యఃత్రేధావిభక్తఃఅగ్నివాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశకోయః. ఏషోఽగ్నిస్సఏషప్రాణః- పరమాత్మేత్యర్థః తదుపలక్షితకర్త్వేతియావత్. సఏషోఽగ్నిరర్కఇత్యుత్తరత్రాగ్నౌ అర్కశబ్దితపరమాత్మాధ్యాసస్యవక్ష్యమాణత్వాదితిద్రష్టవ్యం. (తస్యప్రాచీదిక్శిరఇతి) తస్య - అగ్నేశ్శిరఆదౌ ప్రాగాదిబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. శిరసః ప్రాచీసన్నిహితత్వాత్తత్రతద్దృష్టిఃకర్తవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (అసౌచాసౌచేర్మావితి) ఈశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మౌ-బాహూ. (అథాస్యప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం) పుచ్ఛేప్రతీచీత్వబుద్ధిఃకర్తవ్యా. తత్సన్నిహితత్వాదితిభావః. (అసౌచాసౌచసక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌసక్థినీ- ఊరూ ఇతియావత్. సక్థ్యావితిచ్ఛాన్దసఃప్రయోగః. (దక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వేఅపిదక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిగ్వర్తిత్వాదితిభావః. (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సఏషోఽప్సుప్రతిష్ఠితఇతి) సఏషః - అగ్నిః. అప్సుప్రతిష్ఠితత్వంచఉక్తరీత్యాతన్మూలత్వలిఙ్గకత్వాదితిద్రష్టవ్యం. (యత్రక్వచైతదేవప్రతితిష్ఠత్యేవంవిద్వానితి) ఏవంవిద్వాన్యత్రక్వచ- ప్రదేశేఏతి- గచ్ఛతి. తదేవ- తస్మిన్నేవప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాంలభతఇత్యర్థః. ౩

శం.— (సోఽకామయత) యోఽసౌమృత్యుః- సోబాదిక్రమేణాత్మనాత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తంవిరాజమగ్నిమసృజత - సత్రేధాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. సకింవ్యాపారస్సన్నసృజతేతి. ఉచ్యతే - సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయో మే- మమాత్మా- శరీరం. యేనాహంశరీరీస్యాం- సజాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. సఏవంకామయిత్వామనసా పూర్వోత్పన్నేనవాచం- త్రయీలక్షణాంమిథునం- ద్వన్ద్వభావంసమభవత్ - సమ్భవనంకృతవాన్. మనసా త్రయీమాలోచితవాన్. త్రయీవిహితంసృష్టిక్రమం మనసాన్వాలోచయదిత్యర్థః. కోఽసౌ. అశనాయయాలక్షితోమృత్యుః. అశనాయాలక్షణోమృత్యురిత్యుక్తం. తమేవపరామృశతి - అన్యత్రప్రసఙ్గోమాభూదితి. (తద్యద్రేతఆసీత్) తత్- తత్రమిథునేయద్రేతఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణఃప్రజాపతేరుత్పత్తౌకారణంరేతోబీజంజ్ఞానకర్మరూపం త్రయ్యాలోచనాయాంయద్దృష్టవానాసీత్-జన్మాన్తరకృతం. తద్భావభావితోఽపస్స్రష్ట్వాతేనరేతసాబీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణగర్భీభూతస్ససంవత్సరోఽభవత్ - సంవత్సరకాలనిర్మాతాసంవత్సరః ప్రజాపతిరభవత్. నహపురా-పూర్వంతతః-తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుః ప్రజాపతేః సంవత్సరఃకాలోనాసహ- నబభూవహ. తం-సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భంప్రజాపతింయావానిహప్రసిద్ధఃకాలః-ఏతావన్తం-ఏతావత్సంవత్సరపరిమాణంకాలమబిభః- భృతవాన్. యావాన్సంవత్సరఇహప్రసిద్ధః- తతఃపరస్తాత్ -కింకృతవాన్. తమేతావతఃకాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్యపరస్తాత్-ఊర్ధ్వమసృజత-సృష్టవాన్. అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవంకుమారంజాతమగ్నిం ప్రథమశరీరిణంఅశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్- ముఖవిదారణంకృతవానత్తుం. సచకుమారోభీతఃస్వాభావిక్యాఽవిద్యయాయుక్తోభాణిత్యేవంశబ్దమకరోత్. (సైవవాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్. ౪

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్యతస్యపూర్వగ్రన్థేనసంబన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణకర్తృత్వాపపత్తిరితిమత్వాపృచ్ఛతి (సకింవ్యాపారఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేనదర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) కామనాకార్యంమనస్సంయోగముపన్యస్యతి (సఏవమితి) కోఽయంమనసాసహవాచోద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవస్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనంప్రజాపతేర్నేదమ్ప్రథమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితివక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌసర్వనామ్నోఽవ్యవహితవిరాడ్విషయత్వమాశఙ్క్యపరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథంతయామృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితితర్హిపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతేవిరాడాత్మనీతియావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధంరేతోవ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) ననుప్రజాపతేర్జ్ఞానంకర్మవాసమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితంపూరయిత్వావాక్యాన్తరమాదాయవ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) ననుసంవత్సరస్యప్రాగేవ ప్రసిద్ధత్వాన్నప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేనతదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరంవాక్యముపాదత్తే (నహపురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వాత్తదధీనత్వాచ్చసంవత్సరవ్యవహారస్యాదిత్యాత్పూర్వంవ్యవహారోనాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తంకాలమణ్డరూపేణగర్భంబభారేత్యపే

ఉ.— సఐక్షత యది వా ఇమమభిమగ్ స్యే కనీయోన్నం కరిష్య ఇతి స తయా వాచా తేనాత్మనేదగ్ సర్వమసృజత యదిదం కించర్చో యజూగ్ంషి సామాని ఛన్దాగ్ంసి యజ్ఞాన్ ప్రజాః పశూన్। స యద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియత సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ సర్వస్యైతస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేద॥ ౫

ఔ. సహమాహ (తమిత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమనేకనిధముపిధాయ విరాడుత్పత్తిమాకాఙ్క్షాద్వారోపసంహరతి (యాం వానిత్యాదినా) కేయం పూర్వమేవగర్భతయా విద్యమానస్య విరాజస్సృష్టిః- తత్రాహ (అణ్డమితి) విరాడుత్పత్తిముక్త్వా శబ్దమాత్రస్య సృష్టిం వివక్షుర్భూమికాం కరోతి (త మేవమితి) ఆయోగ్యే పి పుత్రభక్షణే ప్రవర్తకం దర్శయతి (అశనాయావత్త్వాదితి) పిరాజాభయకారణమాహ (స్వాభావిక్యేతి) ఇన్ద్రియం దేవతాంచ వ్యావర్తయతి (వాక్యస్సఇతి) ౪

రం.— ఏవమర్క స్రావిశిష్టితపరమాత్మవృష్టివిశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముక్త్వాది ప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూత సంవత్సరకాలం మృత్యుశబ్దితపరమాత్మవృష్టివిశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సోకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయాపృత్యుః- పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుర్మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా పూర్వసృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయా ద్వితీయ ఆత్మా - ఆత్మాన్తరం మే జాయతామితి సఙ్కల్పం కృతవాన్. సఙ్కల్ప్య చ త్రయీలక్షణాం వాచం మనసా మిథునం - ద్వన్ద్వభావం సమభవత్- సమ్పాదితవాన్. సృష్ట్యుపాణ ప్రపఞ్చపర్యాలోచనాయ * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చ కార ఇతి న్యాయేన సౌ ద్వాపతుర్ముఖశరీరకతయా వా త్రయీం పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. (తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోభవదితి) మనసా త్రయీపర్యాలోచనేతు ణసమ్బోగేయద్రేతః- బీజం. కారణముత్పన్నం ఇదమిత్థం కర్తవ్యమితినిశ్చయాత్మకం. తేన సంవత్సరః- సంవత్సరలక్షణకాలశరీరకః *సంవత్సరో విశ్వకర్మా *సంవత్సరః ప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్ క ఇతి సంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిర్ద్వితీయ ఆత్మా అభవదిత్యర్థః. యద్యపి సంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం- న తదభిమానిప్రజాపతేః, తథాపి తయోరభేదోపచారేణ శ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (నహపురా తతస్సంవత్సర ఆస) తతః- తస్మాదిదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయరూపాద్రేతస్సిక్తాత్కారణాత్ పురా- ప్రథమతః. సద్యపి పేతియావత్. సద్య ఏవ సంవత్సరరూప ఆత్మా న బభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్య సంవత్సరస్య సద్యోసిష్పత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తమేతావన్తం కాలమబిభ ఇతి) యావాన్ సంవత్సరః- యావతా కాలేన సంవత్సరః పూర్ణో భవత్. తావన్తం కాలం రేతస్సిక్తకారణాకారేణ అబిభః- భరణం కృతవానిత్యర్థః. అబిభ ఇతి *భృఞ్ భరణ ఇతి ధాతోర్లఙిరూపం. (తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజతేతి) ఏతావతః కాలస్య పరస్తాత్- ద్వాదశసుమాసేషు పూర్ణేషు సంవత్సరరూపం ద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః. (తం జాతమభివ్యాదదాదితి) జాతం తం- సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్య వ్యాదదాత్- వివృతవక్త్రత్వేన పరిజగ్రాహేత్యర్థః. (స భాణకరోదితి) సః - సంవత్సర ఆత్మా బాలస్వభావత్వాద్భాణితి శబ్దమకరోత్. సైవ వాగభవత్ - భూరాదివ్యాహృతిరూపా వాగభవదిత్యర్థః. ౪

శం.— (స ఐక్షత) స ఏవం భీతం కృతరవం కుమారం దృష్ట్వా మృత్యురైక్షత - ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిద్వా ఇమం- కుమారమభిమంస్యే- అభిపూర్వో మన్యతిర్హింసార్థః. హింసిష్య ఇత్యర్థః. (కనీయోన్నం కరిష్యే) కనీయః- అల్పమన్నం కరిష్య ఇత్యేవమీక్షిత్వా తద్భక్షణాదుపరరామ. బహు హ్యన్నం కర్తవ్యం దీర్ఘకాలభక్షణాయ- న కనీయః. తద్భక్షణే హి కనీయోన్నం స్యాత్- బీజభక్షణ ఇవ సస్యాభావః. స ఏవం ప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్య తయైవ- త్రయ్యా వాచా పూర్వోక్తయా తేనైవ చాత్మనా- మనసా మిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్య- సర్వమిదం సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చాసృజత యదిదం కించ- యత్కించేదం. కిం తత్. ఋచో యజూంషి సామాని, ఛన్దాంసి చ- సప్తగాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాంస్త్రివిధాన్మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దోవిశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చ తత్సాధ్యాన్, ప్రజాస్తత్కర్త్రీః, పశూంశ్చ గ్రామ్యానారణ్యాన్ కర్మసాధనభూతాన్,. నను త్రయ్యా మిథునీభూతయాసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీని కథమసృజతేతి. నైష దోషః - మనసస్త్వవ్యక్తోయం మిథునీభావస్త్రయ్యా. బాహ్యాః ఋగాదీనాం విద్యమానానామేవ కర్మసు వినియోగభావేన వ్యక్తిభావః సర్గ ఇతి. సః- ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధిం బుద్ధ్వా యద్యదేవ- క్రియాం క్రియాసాధనం ఫలం వా కించిదసృజత- తత్తదత్తుం- భక్షయితుమధ్రియత- ధృతవాన్ మనః. సర్వం- కృత్స్నం వై. యస్మాదత్తీతి- తత్- తస్మాదదితేః- అదితినామ్నో మృత్యోరదితిత్వం ప్రసిద్ధం. తథా చ మన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతా స పితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య- జగతోన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి. అన్యథా విరోధాత్. న హి కశ్చిత్సర్వస్యైకోత్తా దృశ్యతే- తస్మాత్సర్వాత్మా భవతీత్యర్థః. (సర్వమస్యాన్నం భవతి) అత ఏవ సర్వాత్మనో హ్యత్తుః సర్వమన్నం భవతీత్యుపపద్యతే. య ఏవమేతత్- యథోక్తమదితేః- మృత్యోః ప్రజాపతేః సర్వస్యాదనాదదితిత్వం వేద- తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.— ఇదానీం ఋగాదిసృష్టిముపదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (స ఇత్యాదినా) ఈక్షణ ప్రతిబన్ధకసద్భావం దర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వో మన్యతిరితి) * రుద్రో స్య పశూనభిమన్యేత *నాస్య రుద్రః పశూనభిమన్యత ఇత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్య కనీయస్త్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు హీతి) తథాపి విరాజో భక్షణే కా క్షతిః- తత్రాహ (తద్భక్షణే హీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదుత్పాద

ఉ.— సోఽకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి సోఽశ్రామ్యత్స తపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య యశో వీర్యముదక్రామత్ । ప్రాణా వై యశో వీర్యం తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు శరీరꣳ శ్వయితుమధ్రియత తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీత్ ॥ ౬

కత్వాచ్చేతి శేషః. కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బీజేతి) యథోక్తేన క్రమేణ నరకం మృత్యుసనాదద్వారా త్రయ్యాస్సృష్టిం ప్రస్తౌతి (సఏవమితి) సముపరాజన్య ప్రాప్తస్థావరజఙ్గమాత్మకో జగత్సృష్టౌ కృత్వా కిం పునరకరోదిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తిత్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంసి గృహ్యన్తే. కేవలానాం ఛన్దసాం స్తోత్రాసమ్భవాత్ తదాశ్రయభూతానామృగ్యజుస్సామాత్మనాం మన్త్రాణాం సృష్టిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రమితి) ఉద్గాత్రాదిభిర్గీయమానమృగ్జాతం స్తోత్రం. తదేవ హోత్రాదినా శంస్యమానం శస్త్రం. * స్తుత మనుశంసతీతి శ్రుతేః. యద్గీయతే, సశశంస్యతే, ఉద్గాతృప్రభృతిభిః ప్రయుజ్యతే,- తదపి త్రగ్వేదాదిపదం. అతఏవ త్రిధా ద్విధా నిత్యుక్తం. అజావయో గ్రామ్యాః పశవః గవయాదయస్త్వారణ్యా ఇతిభేదః. కర్మసాధనభూతాన్సృజతేతి సమ్బన్ధః. *సమనసావాచంమిథునంసమభవదిత్యుక్తత్వాత్ ప్రాగేవ ప్రయుజ్యాస్సిద్ధత్వాత్ తద్వ్యసృష్టిరుక్తాన్యతే (సస్విత్) వ్యాఖ్యానుగుణతయా వాక్యశేషపరిహారంతి (నేత్యాదినా) ఇతిమిథునీభావసర్గయోరుపసత్తిరితి శేషః. అత్యన్తసన్నాన్నానస్తర్శ్చేత్యుక్తం- ఇదానీముపాస్యస్య ప్రజాపతేర్గుణాన్తరం నిర్దిశతి (సప్రజాపతిరిత్యాదినా) కథం మృత్యోరదితినామత్వం సిద్ధమిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) అదితేర్సర్వాత్మకత్వం పరతాసు శ్రుతిషు సర్వకారణస్య మృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితిభావః. మృత్యోరదితిత్వవిజ్ఞానవతోఽవాన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనైవ తదాత్తాని భవన్తీత్యర్థః- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వాన్నభక్షణావస్థానాభావేన సర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః. విరోధమేవ సాధయతి (నహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేన ధ్యాయతః తథ్యైయతాఽభూత్వాత్ తద్రూపత్వమాపన్నస్య సర్వస్యాన్నస్యాత్తా స్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్య సదా- సకదాచిత్తదస్యాత్తృభవతీత్యుక్తం తన్న స్తరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి) అతఏవేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనోహీతి) ౫.

ర.— (సఏషతేత్యాది) యద్యహమిమం- సంవత్సరం సృష్ట్వా ఆత్మసంవృతకృత్యతయా అభిమన్యే- తర్హి అన్నం కనీయః కరిష్యే- అన్నమల్పీయ ఏవస్యాదితి యోజనా. అత్రన్యస్య భూయసోఽన్నస్యాభావాత్. ఇతిసః- మృత్యురైక్షత- అని న్వయ ఇత్యర్థః. (సఏషోఽ) సః- మృత్యుశబ్దితపరమాత్మా తయా వాచా- సంవత్సరనిష్పాదితయా భూరాదివ్యాహృతిలక్షణయా వాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేనయదిదం కించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. *సభూరితివ్యాహరత్ *అకామయత ద్వితీయోమ ఆత్మాజాయేతేతి తస్య వ్యాహృతయః ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్య సృజ్యమానప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతి భావః యదిదం కించేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచో యజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని. శిష్టంస్పష్టం. సను త్రయ్యాదీనామనుపభోగ్యతయా కథమృగాదీనాం సృష్టిః- తేషామనాదిత్వాదితి చేన్న- కర్మానుష్ఠానయుక్తత్వావస్థావిశిష్టతయా ఋగాదీనాముత్పత్తిసమ్భవాత్. సర్వసృష్ట్యనుగోచరతయా. (సయద్యదితి) సః-మృత్యుః పరమాత్మా యద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టం సర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః (సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వమితి) అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్య పరమాత్మనస్సర్వాత్తృత్వాదేవాదితిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాదదితిత్వమిత్యర్థః. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తా భవతి- అన్నభవితాభవతి. అన్నంభవతి- అనుభావ్యంభవతి. నచైకస్యభోక్తృత్వే భోక్తృత్వప్రతిసమ్భవస్తస్యభోగ్యత్వంసిద్ధమితి తత్కథనమైయర్థ్యంశఙ్కనీయం- తద్భోక్తృత్వయోగ్యతాప్రతిపన్నస్వరూపత్వేనాపహాపాత్. ౫.

శం.— (సోఽకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతా యజ్ఞేన భూయః- పునరపి యజేయేతి. జన్మాన్తరకరణాపేక్షయా భూయః. స ప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్-సతద్భావభావితపవకల్పాదౌ వ్యావర్తత. సోఽశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేన నిర్వృత్తస్సన్నకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి. ఏవంమహత్కార్యం కామయిత్వా లోకవదశ్రామ్యత్.(సతపోఽతప్యతతస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యేతి) పూర్వవత్. (యశోవీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవ పదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయో వై యశః- యశోహేతుత్వాత్. తేషుహిసత్సు ఖ్యాతిర్భవతి. తథావీర్యం- బలమస్మిన్శరీరే. నహ్యుత్క్రాన్తప్రాణో యశస్వీబలవాన్భవతి- తస్మాత్ప్రాణా ఏవయశోవీర్యంచాస్మిఞ్శరీరే. తదేవం ప్రాణలక్షణంయశోవీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్. తదేవంయశోవీర్యభూతేషు ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తేషు తచ్ఛరీరం ప్రజాపతేః శ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావంగన్తుమధ్రియత, మేధ్యంచాభవత్,. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవశరీరేమన ఆసీత్. యథాకస్యచిత్ప్రియేవిషయే దూరంగతస్యాపిమనో భవతి- తద్వత్. ౬

ఆ.— ఉపాస్తివిధానఫలే సతిసమాప్తిరేవ బ్రాహ్మణస్యోచితా-కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) * తదేతావశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తం వాక్యమిదమాసిద్ధ్యతే. భూయోదక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్య భూయస్త్వం. ఇతిశబ్దోఽకామయతేత్యనేన సంబధ్యతే. కథంపునస్తేనయక్ష్యమాణస్య ప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- సహిస పూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్- కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవస్పష్టయతి (సప్రజాపతిరితి) అతీతేజన్మని యజమానోఽశ్వమేధస్యకర్తాభూత్ - అధునాహిరణ్య

ఉ.— సోకామయత మేధ్యంమ ఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేనస్యామితి। తతోశ్వస్సమభవద్యదశ్వత్తన్మేధ్యమభూదితి తదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం । ఏషహ వా అశ్వమేధం వేదయ ఏనమేవం వేద । తమనవరుధ్యైవామన్యత తగ్ సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత। పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్ । తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తే। ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి తస్య సంవత్సర ఆత్మాయమగ్నిరర్కస్తస్యేమే లోకా ఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌ సో పునరేకైవ దేవతా భవతి మృత్యురేవాప పునర్మృత్యుం జయతి నైనం మృత్యురాప్నోతి మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతి॥ ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

గర్భోభూయాయజేయేత్యాహ- తథాచ కర్తృభేదాద్భూయశ్శబ్దాసామఞ్జస్యం. అతఆహ (సతద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్టో జ్ఞానకర్మఫలత్వేనకల్పాదౌ నిర్వృత్తో భూయోయజేయేత్యాహ- కర్తృభోక్త్రైక్యేన సాధకఫలావస్థయోర్యజమానసూత్రయోశ్చాభేదాభావాదిత్యర్థః. ప్రజాపతిరీశ్వరః- నతస్యదుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛాయుక్తేత్యాశఙ్క్య ప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సోశ్వమేధేతి) కథమేతావతావిపక్షితాస్తుతిస్సిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (సతపఇతి) చక్షురాదీనాంయశస్త్వేహేతుమాహ (యశోహేతుత్వాదితి) తదేవసాధయతి (తేషుహీతి) ప్రాణాఏవేతితథాశబ్దార్థః. నత్సుహి తేషుశరీరేబలంభవతీతిపూర్వవదేవ హేతురున్నేయః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారాస్ఫారయతి (నహీతి) ప్రాణానాంయశస్త్వంవీర్యత్వంచోపసంహృత్యవాక్యార్థంనిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాదివ్యాచష్టే (తదేవమిత్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్య ప్రజాపతేర్ముక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వా అశ్వస్యసృష్టిప్రకార, మశ్వమేధనిర్వచన, మశ్వమేధే ఆదిత్యదృష్టిం, చవక్తుమారభతె (సోకామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశరీరకః పరమాత్మా అకామయత. కిమితి. భూయసా - మహతా యజ్ఞేన పరమాత్మానంభూయః- ముహుర్ముహుర్యజేయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దో భూమవాచీ. భూమానం- పరమాత్మానంయజేయేత్యర్థః. (సోశ్రామ్యదితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యా శ్రాన్తఇవాభవత్. (సతపోతప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్యతపశ్చచారేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యేతి) యశశ్చవీర్యంచయశోవీర్యం. యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణావై యశోవీర్యమితి) యశసోవీర్యస్యచ ప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణాఏవయశోవీర్యమిత్యర్థః. తతశ్చయశోవీర్యముదక్రామదిత్యస్య ప్రాణాఉదక్రామన్నిత్యర్థః. (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషుఉత్క్రాన్తేషుసత్సు తత్ప్రజాపతేశ్శరీరంశ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాంగన్తుం ప్రవృత్తం. (తస్యశరీరఏవమనఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నేవశరీరేమనఆసీత్ - మయాత్యక్తంస్థూలంశరీరముచ్ఛూనంహేయమాసీదితిశరీరవిషయఏవచిన్తాసర్వదాసంవృత్తేత్యర్థః. ౬

శం.— సతస్మిన్నేవశరీరేగతమనాస్సన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతె- సోకామయత. కథం. మేధ్యం-మేధార్హం. యజ్ఞియంమే- మమేదం- శరీరంస్యాత్. కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేనశరీరేణ- శరీరవాన్ స్యామితి ప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరంమద్వియోగాద్గతయశోవీర్యంసదశ్వత్ - అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్ - తతోఽశ్వనామా ప్రజాపతిరేవసాక్షాదత్ర స్తూయతే. యస్మాచ్చపునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాపమేధ్యంసన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నః క్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః. క్రియాకారకఫలాత్మకో హి క్రతుః- సచ ప్రజాపతిరేవేతిస్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్య ప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషావా అశ్వస్యమేధ్యస్యేత్యాదినా. తస్యైవాశ్వస్యమేధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చయథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయా సమస్యోపాసనంవిధాతవ్యమిత్యారభ్యతె. పూర్వత్ర క్రియాపదస్య విధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చ ప్రకరణస్య, యమర్థోవగమ్యతె. ఏషహవై అశ్వమేధం క్రతుంవేద - యఃకశ్చిదేనమశ్వమగ్నిరూపమర్కంచయథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేనసమాసేన ప్రదర్శ్యమానేనవిశేషణేనవిశిష్టంవేద- సఏషోశ్వమేధంవేద- నాన్యః. తస్మాదేవంవేదితవ్యఇత్యర్థః. కథం. తత్ర పశువిషయమేవతావద్దర్శనమాహ - తత్ర ప్రజాపతిర్భూయసాయజ్ఞేన భూయోయజేయేతికామయిత్వా ఆత్మానమేవపశుంమేధ్యంకల్పయిత్వా తంపశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టంపశుమవరోధమకృత్వైవముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్. తంసంవత్సరస్యపూర్ణస్యపరస్తాత్ - ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలంభంకృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్ గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చదేవతాభ్యః- యథాదైవతం ప్రత్యౌహత్ - ప్రతిగమితవాన్. యస్మాచ్చైవం ప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమన్యోప్యుక్తేనవిధినాత్మానం పశుమశ్వంమేధ్యంకల్పయిత్వాసర్వదైవత్యోహంప్రోక్ష్యమాణఆలభ్యమానస్త్వహంమద్దైవత్యఏవస్యాం- అన్యే- ఇతరేపశవో గ్రామ్యారణ్యాయథాదైవతమన్యాభ్యోదేవతాభ్యఆలభ్యన్తేమదవయవభూతాభ్యఏవేతివిద్యాత్. అతఏవేదానీంసర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తేయాజ్ఞికాః

---

౭. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౬

ఏవం. (ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి) యస్త్వేవం పశుసాధనకః క్రతుః-స ఏష సాక్షాత్ఫలభూతో నిర్దిశ్యతే. ఏష వా అశ్వమేధః. కోసౌ. య ఏష సవితా తపతి- జగదవభాసయంస్తేజసా. తస్యాస్య క్రతుఫలాత్మనః సంవత్సరః- కాలవిశేష ఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. తస్యైవ క్రతోస్త్వయమగ్నిః సాధ్యత్వాచ్చ ఫలస్య క్రతుత్వరూపేణైవ నిర్దేశః. అయం- పార్థివోఽగ్నిరర్కః- సాధనభూతః. తస్య చార్కస్య క్రతౌ చిత్యస్యేమే లోకాస్త్రయ ఆత్మానః - శరీరావయవాః యథా చ వ్యాఖ్యాతం * తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాదినా. తావగ్న్యాదిత్యావేతౌ యథావిశేషితావర్కాశ్వమేధౌ క్రతుఫలే. అర్కో యః పార్థివోఽగ్నిః స సాక్షాత్క్రతురూపః క్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్తద్రూపేణైవ నిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చ ఫలస్య క్రతురూపేణైవ నిర్దేశః ఆదిత్యోఽశ్వమేధ ఇతి. తౌ సాధ్యసాధనౌ క్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌ సా ఉ పునః - భూయ ఏకైవ దేవతా భవతి. కా సా. మృత్యురేవ పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయ విభక్తా- తథా చోక్తం * స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతేతి. సా పునరపి క్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాలమేకైవ దేవతా భవతి మృత్యురేవ ఫలరూపః. యః పునరేవమేనమశ్వమేధం మృత్యుమేకాం దేవతాం వేద - అహమేవ మృత్యురస్మి అశ్వమేధ ఏకా దేవతా మద్రూపా సాశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోఽపజయతి పునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా పునర్మరణాయ న జాయత ఇత్యర్థః. అపజితోఽపి మృత్యురేనం పునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనం మృత్యురాప్నోతి. కస్మాత్. మృత్యురస్య- ఏవంవిద ఆత్మా భవతి. కించ - మృత్యురేవ ఫలరూపః సన్నేతాసాం దేవతానామేకో భవతి. తస్యైతత్ఫలమ్ ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — సమ్యగ్జ్ఞానాభావాత్సంసారే సత్యపి న పునరస్మిన్ ప్రవేశో యుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహత్వాదితి శఙ్క్యతే (స తస్మిన్నితి) అజ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోఽపి సమ్భవతీత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) వీతదేహస్య కామనా యుక్తేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యాపి ప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరితి మన్వానో బ్రూతే (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతి ప్రవివేశేతి) తథాపి కథం ప్రకృతనిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) యచ్ఛబ్దో యస్మాదితి వ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేఽపి కథం ప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్య తత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తత ఇతి) అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వేన స్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వం ఫలతీతి భావః. తథాపి కథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదాత్మకస్య ప్రజాపతేరితియావత్. దేహో హి ప్రాణవియోగాదశ్వయత్పునస్తత్ప్రవేశాచ్చ మేధ్యోఽభూత్,- అతస్సోఽశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్రజాపతేరపి తథేత్యర్థః నను ప్రజాపతిత్వేనాశ్వమేధస్తుతిర్నోపయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేన ప్రస్తుతత్వాత్ క్రతూపాసనాభావాత్. అత ఆహ (క్రియేతి) నను క్రత్వఙ్గస్యాశ్వస్యాశ్వమేధక్రత్వాత్మనశ్చాగ్నేరుక్తరీత్యా స్తుతత్వాత్తదుపాస్తేశ్చ ప్రాగేవోక్తత్వాదేష హ వా అశ్వమేధమిత్యాది వాక్యం నోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తం చ చిత్యస్యాగ్నేః * తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాదినా ప్రజాపతిత్వమితి శేషః. అశ్వోపాసనమగ్న్యుపాసనం చైకమేవేతి వక్తుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) * య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేదేత్యాదౌ ప్రాగేవ విహితముపాసనం- కిం పునరారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపి విధిరదితిత్వం వేదేతి శ్రుతః- తథాపి స గుణోపాస్తివిధిః- న ప్రధానవిధిః. అత్ర తు ప్రధానవిధిరుపాస్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతే- అతోఽశ్వమేధం వేదేతి ప్రధానవిధిరితి భావః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) యథోక్తమిత్యుభయత్ర ప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే. తమనవరుధ్యేత్యాదిభిః ప్రదర్శ్యమానవిశేషణం. విధిరత్ర స్పష్టో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అశ్వమేధో విశేష్యత్వేన సమ్బధ్యతే. ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపి నాతిసరలతో విధిరిత్యాహ (కథమితి) ఏష హ వా అశ్వమేధం వేదేత్యాదౌ వివక్షితస్య విధేర్భూమికాం కరోతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్సప్తమ్యర్థః. పశువిషయం దర్శనం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యే ప్రవృత్తే సతీతి యావత్. అథ వివక్షితం విధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాపతిరిత్థం ఫలావస్థాయామమన్యతేత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య సమ్ప్రతి తత్కార్యభూతాసు ప్రజాసు తథావిధచేష్టాదృష్టిరిత్యాహ (అత ఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతం పశుమితియావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేవం శబ్దార్థః. ఉపాసనవిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) ద్వివిధో హి క్రతుః- కల్పితపశుహేతుకో బాహ్యతద్ధేతుకశ్చ. స చ ద్విప్రకారోఽపి ఫలరూపేణ స్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలం వక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః. విశేషోక్తిం వినా నాస్తి బుభుత్సోపశాన్తిరిత్యాహ (కోసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్స వితామణ్డలం - దేవతా వేతి సన్దేహే ద్వితీయం గృహీత్వా తస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఉదితోఽదయానుదయాభ్యామహోరాత్రద్వారా సంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతుస్తస్య యుక్తం తత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వా తదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్క ఇతి వాక్యం. తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) నను పూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వం కుతో నియమ్యతే- అన్యశ్చిత్యోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యః కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) తథాపి కథం తస్యైవాదిత్యత్వం తత్రాహ (తథా చేతి) తస్య ప్రాచీత్యాదినా లోకాత్మకత్వం చిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహాప్యుచ్యతే- తస్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్య లోకవేదసిద్ధత్వాన్న తయోరేకేన క్రతునా తాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథావిశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్య చార్కస్య క్రతురూపత్వం-సాధనత్వేన భేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మక ఇతి) తథాపి కథమాదిత్యస్య క్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్య క్రతుఫలత్వేన క్రతుత్వే తద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్యయోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మా సవితా - తద్ధేతుశ్చిత్యోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్ పృథక్త్వాదితోపాసనాదివ్యాపారోపసన్నావేకైవ ప్రాణాఖ్యా దేవతేతి తయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః. ఏతావేత్యుక్తే ప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషణం శఙ్క్యతే (కా

ఉ.— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః
తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్త తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథం ద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వే వా కథం ద్విత్వం- తత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైస్సనాక్యోపక్రమమనుసూలయతి (తథాచేతి) సోపునరిత్యత పు నరిత్యాదేరర్థం నిగమయతి (సాపునరితి) ననుఫలకథనార్థముపక్రమ్య ప్రాణాత్మనాగ్న్యాదిత్యయోరేకత్వం వదతా ప్రక్రాన్తం విస్మృతమితి, నేత్యాహ (యః పునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ట.— (సోకామయతేతి) ఏవం చిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిః మే- మదీయమిదం-శరీరం మేధ్యం- యజ్ఞార్హం స్యాత్, అనేనచ- శరీరేణా హమాత్మన్వీ- శరీరీ స్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్. ఏవం సంకల్ప్య పునరపి స ప్రాణస్సన్ ప్రజాపతి స్తత్ర ప్రవిష్ట ఇతిభావః. (తతోశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినా పునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్న ఇత్యర్థః. (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషు ప్రాణేష్వశ్వయత్- ఉచ్ఛూనం- తతఏవామేధ్యం చాభవత్, తదేవ పశ్చాదశ్వరూపం మేధ్యమభూత్,- తత ఏవాన్యాశ్వరూపస్య ప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః మేధార్హత్వాన్మేధః. యద్యప్యశ్వమేధశబ్దో యాగనామ- తథాపి యాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తద్యోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాగపరత్వేపి నదోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్వరస్యాదితి వదన్తి. (ఏషహవాఇత్యాది) యఏనం- పశుం ఏవం- యథోక్తనిర్వచనం వేద- సఏవాశ్వమేధవేత్తా-నాన్య ఇత్యర్థః. (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపం పశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా. సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వా పరమాత్మానమనేనయక్ష్య ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. (తం సంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మన ఆలభత పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్యపరస్తాత్- పూర్ణే సంవత్సరే తతః పరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణే పరమాత్మనేతం - అశ్వం ఆలభత - అశ్వాలమ్భంకృతవాన్. గ్రామ్యానారణ్యానప్యన్యాన్ పశూనగ్నీన్ద్రాదిభ్యో దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్- ప్రవిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్త ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనా అపియజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూత ప్రజాపతిరూపపరమాత్మదేవతాకత్వేన సర్వదైవత్యం ప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాది సంస్కృతం ప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్తే ఇత్యర్థః (ఏషవా అశ్వమేధో య ఏష తపతీతి) తపత ఆదిత్యస్య దృష్టిరశ్వమేధే కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్యసంవత్సర ఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్య సంవత్సర ఆత్మా - ✻ అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి పూర్వబ్రాహ్మణ ఉక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వం సిద్ధం. సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్య సంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకే మేధ్యే అశ్వే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసో యుజ్యత ఇత్యర్థః. (అయమగ్నిరర్క ఇతి) అయం-చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టపరమాత్మేత్యర్థః. తత్ర తదధ్యాసః కర్తవ్య ఇతియావత్. తత్ర యుక్తిం వక్తి (తస్యేమే లోకా ఆత్మాన ఇతి) తస్య- అధ్యస్యమానస్య పరమాత్మనస్స్వర్గాద్యా ఇమేలోకా ఆత్మానః - శరీరభూతా ఇత్యర్థః. ✻ ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినా చిత్యాగ్నేస్స్వర్లోకశరీరకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్స్వర్లోకాదిశరీరకే చిత్యాగ్నౌ ప్రతీకే తాదృశస్య పరమాత్మనో ఽధ్యసనం, అశ్వస్య చ సంవత్సర ఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చ యుజ్యత ఇతిభావః. (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్క ఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే. తావేతౌ చిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌ ప్రాగుక్తైర్దృశమహిమశాలినావిత్యర్థః. (సోపునరేకైవ దేవతా భవతీతి) ఉశబ్దో ఽవధారణార్థః. అగ్న్యశ్వమేధాఖ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయా దేవతైకైవ భవతీత్యర్థః. సా కేత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్వా - తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌ అప్యయకాలే మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మైవేత్యర్థః. ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోః ప్రయోజనమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతీతి) అపమృత్యుంజయతీత్యర్థః. (నైనంమృత్యురాప్నోతీతి) ఏనం సంసారో నాప్నోతీత్యర్థః. ననుబ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేః కథం దృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మా అస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మా భవతి - ఆత్మత్వేనావగతో భవతీత్యర్థః. నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారా సంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యత ఇతిభావః. (ఏతాసాం దేవతానామితి) అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యకామస్య తదపిభవతీత్యర్థః........................ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ద్వయాహేత్యాది) అస్యకస్సమ్బన్ధః. కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం పరాగతిరుక్తా మృత్యవాత్మభావో ఽశ్వమేధగత్యుక్త్యా. అథేదానీం మృత్యవాత్మభావసాధనభూతయోః కర్మజ్ఞానయోర్యత ఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే. ననుమృత్యవాత్మభావః పూర్వత్ర జ్ఞానకర్మణోః ఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తు మృత్యవాత్మభావాతిక్రమణం ఫలం వక్ష్యతి - అతోభిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్య న పూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితి చేత్. నాయం దోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతదేవ ఫలముక్తం ✻ ఏతాసాం దేవతానాం ఏకో భవతీతి. ననుమృత్యుమతిక్రాన్త ఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య. కో ఽసౌ స్వాభావికః పాప్మాసఙ్గో మృత్యుః-

కుతో వా తస్యోద్భవః- కేన వా తస్యాతిక్రమణం- కథం వైతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే. కథం. ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ ఇతి పూర్వవృత్తావద్యోతకో నిపాతః. వర్తమానప్రజాపతేః పూర్వజన్మని యద్వృత్తం- తదేవ ద్యోతయతీహ హశబ్దేన. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. కే తే. దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవ ప్రజాపతేః ప్రాణా వాగాదయః. కథం పునస్తేషాం దేవాసురత్వం. ఉచ్యతే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితా ద్యోతనాద్దేవా భవన్తి. త ఏవ స్వాభావికప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితా అసురాః - స్వేష్వేవాసుషు రమణాత్. సురేభ్యో వా- దేవేభ్యోఽన్యత్వాత్. యస్మాచ్చ దృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితా అసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః- కనీయాంస ఏవ కానీయసాః. స్వార్థే వృద్ధిః. కనీయాంసః- అల్పా ఏవ దేవాః. జ్యాయసా అసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీ హి కర్మజ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరా ప్రాణానాం శాస్త్రజనితాయాః కర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్. అత ఏవ కనీయస్త్వం దేవానాం- శాస్త్రజనితప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యా హి సా. త ఏతే దేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతిశరీరస్థా ఏషు లోకేషు నిమిత్తభూతేషు స్వాభావికేతరకర్మజ్ఞానసాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాం కృతవన్తః. దేవానాం చాసురాణాం చ వృత్త్యుద్భవాభిభవౌ స్పర్ధా. కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితాకర్మజ్ఞానభావనారూపా వృత్తిః ప్రాణానాముద్భవతి. యదా చోద్భవతి- తదా దృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపా తేషామేవ ప్రాణానాం వృత్తిరాసుర్యభిభూయతే. స దేవానాం జయో, ఽసురాణాం పరాజయః. కదాచిత్తద్విపర్యయేణ దేవానాం వృత్తిరభిభూయతే- ఆసుర్యా ఉద్భవః. సోఽసురాణాం జయో, దేవానాం పరాజయః. ఏవం దేవానాం జయే ధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్ష ఆ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః. అసురజయేఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్ష ఆ స్థావరత్వప్రాప్తేః. ఉభయసామ్యే మనుష్యత్వప్రాప్తిః. త ఏవం కనీయస్త్వాదభిభూయమానా అసురైర్దేవా బాహుల్యాదసురాణాం కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే- తే దేవా అసురైరభిభూయమానా హ- ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కథం. హన్తేదానీమస్మిన్ యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమ ఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయ స్వం దేవభావం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపద్యామహ ఇత్యుక్తవన్తోఽన్యోన్యం. ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణం చ జ్ఞానకర్మభ్యాం. కర్మ- వక్ష్యమాణమన్త్రజపలక్షణం విధిత్స్యమానం లభ్యతే నిజ వేదేతి. జ్ఞానం త్విదమేవ నిరూప్యమాణం. నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోఽర్థవాదః- న జ్ఞాననిరూపణపరం. న - య ఏవం వేదేతి వచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావే పురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధిపరమితి చేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్య చాన్యత్ర విహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్యా, అభ్యారోహజపస్య చానిత్యత్వాత్, ఏవం విత్ప్రయోజ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ నిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, "తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి చ శ్రుతేః, ప్రాణస్య వాగాదీనాం చ శుద్ధ్యశుద్ధివచనాత్,. న హ్యుపాస్యత్వే ప్రాణస్య శుద్ధివచనం, వాగాదీనాం చ సహోపన్యస్తానామశుద్ధివచనం, వాగాదినిన్దయా ముఖ్యప్రాణస్తుతి, శ్చాభిప్రేతోపపద్యతే. "మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాదిఫలవచనం చ. ప్రాణస్వరూపాపత్తిర్హి ఫలం తత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః. భవతు నామ ప్రాణస్యోపాసనం- న తు విశుద్ధ్యాదిగుణవత్తేతి. నను స్యాత్- శ్రుతత్వాత్. న స్యాత్ - ఉపాస్యత్వే స్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయః ప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్. లోకే హ్యవిపరీతమర్థం ప్రతిపద్యమానో లోకే - స ఇష్టం ప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వా నివర్తతే - న విపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపి శ్రౌతశబ్దజనితార్థప్రతిపత్తౌ శ్రేయః ప్రాప్తిరుపపన్నా- న విపర్యయే. న చోపాసనార్థశ్రుతశబ్దోత్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి. న చ తద్విజ్ఞానస్యాపవాదశ్శ్రూయతే. తతః శ్రేయః ప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాం ప్రతిపద్యామహే- విపర్యయే చానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. లోకే హి విపర్యయేణార్థం ప్రతిపద్యతే లోకే పురుషం స్థాణురితి- అమిత్రం మిత్రమితి వా- సోఽనర్థం ప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవ చేద్గ్రహణం శ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్యర్థం శాస్త్రమితి ధ్రువం ప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ. న చైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థం శాస్త్రం. నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. స్ఫుటం నామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్ర బ్రహ్మదృష్టిం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయచ్ఛాస్త్రం దృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవ శాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయ ఇత్యయుక్తమితి చేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః. నామాదావబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయతి శాస్త్రం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిమితి నైతత్సాధ్వవోచః. కస్మాత్. భేదేన హి బ్రహ్మణో నామాదివస్తునః ప్రతిపన్నస్య నామాదౌ విధీయతే బ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివ విష్ణుదృష్టిః. ఆలమ్బనత్వేన హి నామాదిప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - న తు నామాద్యేవ బ్రహ్మేతి. యథా స్థాణావనిర్జ్ఞాతే- న స్థాణురితి పురుష ఏవాయమితి ప్రతిపద్యతే విపరీతం- న తు తథా నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా. బ్రహ్మదృష్టిరేవ కేవలా- నాస్తి బ్రహ్మేతి చేత్. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాం తుల్యతా. న- ఋగాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాదివస్తుదృష్టీనామేవర్గాదివిషయే క్షేపదర్శనాత్. తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాం విద్యమానబ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాం చ సత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః. ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చ గౌణత్వస్య. పఞ్చాగ్న్యాదిషు చాగ్నిత్వాదేర్గౌణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషు బ్రహ్మత్వస్య గౌణత్వాన్ముఖ్యబ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః. క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథా చ దర్శపూర్ణమాసాదిక్రియోదం ఫలాదివిశిష్టేతికర్తవ్యతాకా ఏవం క్రమప్రయుక్తాఙ్గా చేత్యేతదలౌకికం వస్తు ప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతం చ వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యతే - తథా పరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్తు స్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతం చేత్యేవమాదివిశిష్టమితి వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యత ఇత్యలౌకికత్వాత్తథాభూతమేవ భవితుమర్హతీతి. న చ క్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాం బుద్ధ్యుత్పాదకత్వే విశేషోఽస్తి. న చానిశ్చితా విపర్యస్తా వా పరమాత్మాదివస్తువిషయా బుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితి చేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైస్సహ్యంశాభావనానుష్ఠేయా జ్ఞాప్యతే లౌకిక్యపి- న తథా పరమా

త్మేశ్వరాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయం కించిదస్తి - అతః క్రియార్థైస్సాధర్మ్యమిత్యయుక్తమితి చేన్న - జ్ఞానస్య తథాభూతార్థవిషయత్వాత్. నహ్యనుష్ఠేయస్య త్ర్యంశస్య భావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం. కిం తర్హి. ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. న చ తద్విషయాయా బుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వాత్తథార్థత్వం. కిం తర్హి. వేదవాక్యజనితత్వాదేవ. వేదవాక్యాధిగతస్య వస్తునస్తథాత్వే నత్వనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం చేదనుతిష్ఠతి- నో చేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం- నానుతిష్ఠతి. అననుష్ఠేయత్వే వాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితి చేత్. నహ్యనుష్ఠేయేఽసతి పదానాం సంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వే తు సతి తాదర్థ్యేన పదాని సంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠం వాక్యం ప్రమాణం భవతి ఇదమనేనైవం కర్తవ్యమితి - నత్విదమనేనైవమిత్యేవం ప్రకారాణాం పదశతానామపి వాక్యత్వమస్తి కుర్యాత్ క్రియేత కర్తవ్యం భవేత్ స్యాదితి ఏవమాదీనామన్యతమేఽసతి. అతః పరమాత్మేశ్వరాదీనామవాక్యప్రమాణత్వం. పదార్థత్వే చ ప్రమాణాన్తరవిషయత్వం. అతోఽసదేతదితి చేన్న- అస్తి మేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేత ఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేఽపి వాక్యదర్శనాత్. న చ మేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేత ఇత్యేవమాదివాక్యశ్రవణే మేర్వాదావనుష్ఠేయత్వబుద్ధిరుత్పద్యతే. తథాస్తిపదసహితానాం పరమాత్మేశ్వరాదిప్రతిపాదకవాక్యపదానాం విశేషణవిశేష్యభావేన సంహతిః కేన వార్యతే. మేర్వాదిజ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానే ప్రయోజనాభావాదయుక్తమితి చేన్న- * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరితి ఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాచ్చ. అనన్యశేషత్వాచ్చ తద్జ్ఞానస్య జుహ్వామివ ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వానుపపత్తిః. ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసమ్బన్ధశ్చ వేదాదేవ విజ్ఞాయతే- న చానుష్ఠేయస్సః. న చ ప్రతిషిద్ధవిషయే ప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్యదనుష్ఠేయమస్తి. అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవ హి పరమార్థతః ప్రతిషేధవిధీనాం స్యాత్. క్షుధార్తస్య ప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్యే వా ప్రత్యుపస్థితే కలఞ్జాభిశస్తాన్నాదావిదం భక్ష్యమదో భోజ్యమితి వాజ్ఞానముత్పన్నం తద్విషయయా ప్రతిషేధజ్ఞానస్మృత్యా బాధ్యతే - మృగతృష్ణికాయామివ పేయజ్ఞానం. తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేన తస్మిన్ బాధితే స్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీ తద్భక్షణభోజనప్రవృత్తిర్న భవతి. విపరీతజ్ఞాననిమిత్తాయాః ప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- న పునర్యత్నః కార్యస్తదభావే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- న పురుషవ్యాపారనిష్ఠతాగన్ధోఽప్యస్తి. తథేహాపి పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాం తావన్మాత్రపర్యవసానతైవ స్యాత్. తథా తద్విజ్ఞానసంస్కృతస్య తద్విపరీతార్థజ్ఞాననిమిత్తానాం ప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేన జ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్మృత్యా స్వాభావికే తన్నిమిత్తవిజ్ఞానే బాధితేఽభావస్స్యాత్. నను కలఞ్జాదిభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేన వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్య స్మృత్యా స్వాభావికే తద్భక్ష్యత్వాదివిపరీతజ్ఞానే నివర్తితే తద్భక్షణాద్యనర్థప్రవృత్త్యభావవత్ ప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోఽయుక్త ఇతి చేన్న- విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వానర్థార్థత్వాభ్యాం తుల్యత్వాత్. కలఞ్జభక్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వం చ యథా- తథా శాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి- తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేన చ తుల్యత్వాత్ పరమాత్మజ్ఞానేన విపరీతజ్ఞానే నివర్తితే యుక్త ఏవాభావః. నను తత్ర యుక్తః - నిత్యానాం తు కేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోఽయుక్త ఇతి చేన్న - అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతో విహితత్వాత్. యథా స్వర్గకామాదిదోషవతో దర్శపౌర్ణమాసాదీని కామ్యాని కర్మాణి విహితాని- తథా సర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవత, స్తజ్జనితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరాగద్వేషాదిదోషవత, శ్చ తత్ప్రేరితావిశేషప్రవృత్తేరిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినో నిత్యాని కర్మాణి విధీయన్తే- న కేవలం శాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ. న చాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాం కర్మణాం స్వతః కామ్యనిత్యత్వవివేకోఽస్తి - కర్తృగతేన హి స్వర్గాదికామ్యదోషేణ కామార్థతా - తథాఽవిద్యాదిదోషవతః స్వభావప్రాప్తేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినస్తదర్థాన్యేవ నిత్యానీతి యుక్తం తం ప్రతి విహితత్వాత్. న పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శమోపాయవ్యతిరేకేణ కించిత్కర్మ విహితముపలభ్యతే. కర్మనిమిత్తదేవతాదిసర్వసాధనవిజ్ఞానోపమర్దేన హ్యాత్మజ్ఞానం విధీయతే- న చోపమర్దితక్రియాకారకాదివిజ్ఞానస్య కర్మప్రవృత్తిరుపపద్యతే- విశిష్టక్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్క్రియాప్రవృత్తేః. న హి దేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వయాది బ్రహ్మ ప్రత్యయధారిణః కర్మావసరోఽస్తి. భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితి చేన్న - అవిద్యాదికేవలదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తేః. న తు తథా నియతం కదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్న క్రియతే, చేతి నిత్యం కర్మోపపద్యతే. కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తు భోజనాదికర్మణోఽనియతత్వం స్యాత్- దోషోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాత్ - కామానామివ కామ్యేషు. శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షిత్వాచ్చ నిత్యానామనియతత్వానుపపత్తిః. దోషనిమిత్తత్వే సత్యపి యథా కామ్యాగ్నిహోత్రస్య శాస్త్రవిహితత్వాత్ సాయంప్రాతః కాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం. తద్భోజనాదిప్రవృత్తౌ నియమవత్స్యాదితి చేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వా, న్నాసౌ జ్ఞానస్యాపవాదకరః. తస్మాత్ పరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరపి తద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ సామర్థ్యాత్ సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వం సమ్పద్యతే - కర్మప్రవృత్త్యభావస్య తుల్యత్వాత్- యథా ప్రతిషేధవిషయే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చ వస్తుప్రతిపాదనం తత్పరత్వం చ సిద్ధం శాస్త్రస్య. (౧)

ఆ. — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్య తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధాప్రతీతేర్న సా స్తీత్యాక్షిపతి (ద్వయా హేత్యాద్యస్యేతి) వివక్షితం సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (కర్మణామితి) * సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి శ్రుతేరుక్తాపరాగతిర్ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్య్వాత్మభావ ఇతి) అశ్వమేధోపాసనస్య సాశ్వమేధస్య కేవలస్య వా ఫలముక్తం - నోపాస్త్యన్తరాణాం కర్మాన్తరాణాం చేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యోపాస్త్యన్తరాణాం కర్మాన్తరాణాం కేవలానాం సముచ్చితానాం చ ఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానయుక్తానాం కర్మణాం సంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితి యావత్. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్య ప్రాణస్య స్వరూపం నిరూపయితుం బ్రాహ్మణమిత్యుక్తోపోద్ఘాతకత్వం సమ్బన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇతి మృత్యోరతిక్రమస్య వక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వా, త్తత్సర్వత్ర చ పదస్త

ర్థావస్యతిత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపిఫలస్యభేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితాద్వైశ్యభేదాన్నపూర్వోక్తయోస్తయోరుద్భావ కారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భావకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణంయుక్తమితిపరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికః - శాస్త్రానాధేయోమోఽయం పాప్మావిషయాసఙ్గరూపః- సమృత్యుః. తస్యాతిక్రమణంవాక్యశేషేకథ్యతే - సహిహిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః. అతఃపూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాంతుల్యవిషయత్వమేవోత్తరజ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వంవక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాతుకిమర్థేత్యాశఙ్క్యతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కోసావితి) కథంయథోక్తో బ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యజ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాంనిక్షిప్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) నిపాతార్థమేవస్ఫుటయతి (వర్తమానేతి) ప్రజాపతిశబ్దోభవిష్యద్వృత్త్యాయజమానంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రాదయోదేవాః-విరోచనాదయశ్చాసురాఇత్యాశఙ్కాంవారయతి (తస్యైవేతి) యజమానేషు ప్రాణేషుదేవత్వమసురత్వంచ విరుద్ధంనసిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (కథమితి) తేషుతదుభయమాపాధికం సాధయతి (ఉచ్యతఇతి) శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ (ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాం ప్రమాణద్వయోక్తిః. స్వేష్వేవాసురమణంనామాత్మంభరిత్వం. తతఇత్యాదివాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీహీతి) మహత్తరత్వేహేతుర్దృష్టప్రయోజనత్వాదితి ఆసురాణాంబహుత్వం ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాంబాహుళ్యమితిశేషః. తదేవసాధయతి (అత్యన్తేతి) ఉభయేషాందేవాసురాణామిథస్స్పర్ధాందర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథం బ్రహ్మాదీనాంస్థావరాన్తానాంభోగస్థానానాంస్పర్ధాసమిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యతేషాంశాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చదేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్యచస్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరమ్పరయాలోకానాంతన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (స్వాభావికేతి) కేపునరేషాంస్పర్ధానామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాంచేతి) తామేవసఫలాంవివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అధికృతైరసురపరాజయోదేవజయశ్చ ప్రయతితవ్యమిత్యనుగ్రహబుద్ధ్యాజయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమనన్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథోనామకర్మాఙ్గభూతఃపదార్థః- తత్కర్తృః ప్రాణస్యస్వరూపాశ్రయణమేవకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కింతత్కర్మ- కింవాజ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతోమాసద్గమయేత్యాదీని యజమానేఽపిజపేదితివిధిత్సితమానమితియోజనా. ద్వయాహేత్యాదినజ్ఞాననిరూపణపరం- జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్. తత్కుతోత్రజ్ఞానస్యనిరూప్యమాణత్వమిత్యాక్షిపతి (నన్వితి) అభిముఖ్యనారోహతిదేవభావమనేనేత్యభ్యారోహోనామమన్త్రజపః. తద్విధిశేషోర్థవాదోద్వయాహేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరంవాక్యం - నజపవిధిశేషఇతిదూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాయేత్యుద్గాత్రస్యకర్మణః సన్నిధానేపురాతనకల్పనాప్రకారస్యద్వయాహేత్యాదినాశ్రవణాత్ తద్విధిశేషోర్థవాదోయమితిశఙ్క్యతే (ఉద్గీథేతి) నేదంవాక్యంజ్ఞానంచోద్గీథవిధిశేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేనసన్నిధ్యభావాదితిదూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తర్హిక్వవిధీయతే- నఖల్వవిహితమఙ్గంభవతి- తత్రాహ (ఉద్గీథస్యచేతి) అన్యత్రేతికర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాయేత్యుద్గీథవిధిరపీహప్రతీయతే- తత్కథంసన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవిధిరిహప్రతీయమానఃప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథాప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వంవాజ్ఞానస్యనాస్తీత్యుక్తం- ఇదానీంజపవిధిశేషత్వాభావేయుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వంసాధయతి (ఏవమితి) ప్రాణవిజ్ఞానవతానుష్ఠేయోజపోన తద్విజ్ఞానాత్ప్రాక్- తన్నాసౌపశ్చాద్భావీప్రాగేవసిద్ధంవిజ్ఞానంప్రయోజయతీత్యర్థః. తస్యాపిప్రాచీనత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్యచేతి) * యఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీంయజతఇతివత్ * యఏవంవేదేతివిజ్ఞానంశ్రుతం. నహిప్రయాజాదిపౌర్ణమాసీప్రయోజకం-తస్యాఏవతత్ప్రయోజకత్వాత్. తథాప్రాణనిత్ప్రయోజ్యోజపోనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్యస్వప్రయోజకత్వేనప్రాగేవసిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వాచ్చప్రాణవిజ్ఞానంస్వతన్త్రంవిధిత్సితమిత్యాహ (తద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేర్వివక్షితత్వేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్ధిస్తూయతే - తద్విధీయతఇతిన్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చప్రాణోపాస్తిరత్రవిధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనంప్రాణస్యానుపాస్యత్వేనోపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణానన్తరంవాగాదీనాంయదగ్న్యాదిత్వంఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం హిత్వోపాసితురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్రప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయేనప్రాణోపాస్తిముపేత్యప్రాణదేవతాంశుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథాప్రాణస్యోపాస్తిశ్శాస్త్రదృష్టత్వాదిష్టా- తథాస్యగుణసమ్బన్ధఃశ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపాస్త్యుపాస్యేచగుణవతిప్రాణేప్రామాణికప్రాశస్త్యవిశేషాదితిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వేవిశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యస్తుత్యర్థత్వేనార్థవాదత్వసమ్భవాన్నయథోక్తాదేవతాస్యాదితిపూర్వవాద్యాహ (నస్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేపినాభూతార్థవాదత్వమితిపరిహరతి (నేతి) విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్రఫలప్రాప్తిశ్రుతానజ్ఞానస్యమిథ్యార్థత్వేయుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవపుమర్థప్రాప్తేస్సమ్భవాత్. అతఃస్తుతిరపియథార్థైవేత్యర్థః. లోకదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యోహీతి) ఇహేతివేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. ననువిశుద్ధ్యాదిగుణవతీందేవతాంవదన్తివాక్యాన్యుపాసనావిధ్యర్థత్వాన్నస్వార్థేప్రామాణ్యంప్రతిపద్యన్తే - తత్రాహ (నచేతి) అన్యపరాణామపివాక్యానాంమానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోఃస్వార్థేప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. ననుప్రాణస్యవిశుద్ధ్యాదివాదోనస్వార్థేమానం- అన్యపరత్వాత్ - ఆదిత్యయూపాదివాక్యవత్. అత ఆహ (నచేతి) ఆదిత్యయూపాదివాక్యార్థజ్ఞానస్యప్రత్యక్షాదినాపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్యస్వార్థేమానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్యయథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తతఇతి) లోకవద్వే

దేపిసమ్యగ్జ్ఞానాదిష్టప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనాపిసమర్థయతే (విపర్యయేచేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వ
మిష్టమితిశఙ్కాంనిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాసమ్భావితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోఃశాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమేష్టుమశక్యమిత్యర్థః. శా
స్త్రస్యయథార్థభూతార్థత్వంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థంచేతిశేషః. శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయః ప్రాప్తిరిత్యత్రవ్యభిచా
రంచోదయతి (నామాదావితి) తదేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణిబ్రహ్మదృష్టిరతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వాన్మిథ్యాధీః- సాచ *యావన్నామ్నో
గతమిత్యాదిశ్రుత్యాఫలవతీ తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేరేవఫలమిత్యయుక్తమిత్యర్థః భేదాగ్రహపూర్వకోఽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసోమిథ్యా
జ్ఞానం. అత్రతుభేదేభాసమానేఽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథావిష్ణ్వర్చాదేప్రతిమాయాంగృహ్యమాణేతత్రవిష్ణుదృష్టిఃక్రియతే. తన్నేదంమి
థ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) సఋర్థంస్పష్టయతి (నామాదావితి) ప్రశ్నపూర్వకంహేతుంవ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయావిష్ణుదృష్టిం
ప్రత్యాలమ్బనత్వమేవ - నవిష్ణుతాదాత్మ్యం. నామాదేస్తుబ్రహ్మతాదాత్మ్యంశ్రుతమితివైషమ్యమాశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వేనేతి) ఉక్తమ
ర్థంవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) కర్మమీమాంసకోబ్రహ్మవిద్వేషంప్రకటయన్ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాతద్దృష్టిరేవ
నామ్నిచోద్యతే- చోదనావశాచ్చఫలంసేత్స్యతి. బ్రహ్మతునాస్తి- మానాభావాదిత్యర్థః. అథయథాదేవానాంప్రతిమాదిషూపాస్యమానానామన్యత్ర
సత్త్వం, యథాచవస్వాద్యానాంపితౄణాంబ్రాహ్మణాదిదేహేతర్ప్యమాణానామన్యత్రసత్త్వం, - తథాబ్రహ్మణోపినామాదావుపాస్యత్వాదన్య
త్రసత్త్వంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) నామాదౌబ్రహ్మదర్శనేనేతియావత్. దృష్టాన్తాసిద్ధేర్నక్వాపిబ్రహ్మాస్తీతిభావః. సత్యజ్ఞానాదిలక్ష
ణంబ్రహ్మనాస్తీత్యయుక్తం *సదేవసోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి.) కించ- బ్రహ్మదృష్టిఃసత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- * ఇయ
మేవర్గగ్నిస్సామేతిదృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవస్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్దృష్టిభిస్సామాన్యంధృష్టిత్వం. తస్మాదితియావత్.
యత్తుదృష్టాన్తాసిద్ధిరితి-తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవచనేనేతియావత్. బ్రహ్మాస్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి)
ఉక్తమేవవివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః. ఆదిపదంవాగ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం ననువేదాన్తవేద్యంబ్రహ్మేష్య
తే-నచతేభ్యస్తత్సిద్ధిస్సిధ్యతి-తేషాంవిధిశేషత్వేనైవప్రామాణ్యాత్. తత్కుతోబ్రహ్మసిద్ధిః-అతఆహ(క్రియార్థైశ్చేతి)విమతంస్వార్థేప్రమాణం-అజ్ఞాతజ్ఞాపక
త్వాత్- సమ్మతవత్. అతోవేదాన్తశాస్త్రాదేవబ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేనవైషమ్యాదవిశిష్టత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యోక్తంవివృణోతి(య
థాచేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వంఫలోపకారిత్వంచ. పఞ్చమోక్తంప్రకారంపరామృష్టమేవమిత్యాదిష్టం. అలౌకికత్వంసాధయతి (ప్ర
త్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యంబుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచా
నిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః. క్రియార్థైర్వాక్యైర్వేదాన్తార్థానాం వాక్యానాంసాధర్మ్యముక్తమాక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి)
సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (క్రియార్థైరితి) వాక్యోత్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్విధ్యభావేపివాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనావిరుద్ధమితిపరి
హరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయనిష్ఠత్వమన్తరేణకుతోవస్తునిప్రయోగప్రత్యయయోస్తథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతయోర్విషయతథాత్వార్థంతదపే
క్షా- స్వప్రామాణ్యార్థంవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్యకర్తవ్యార్థస్యతథాత్వంనకర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతుమానగమ్య
త్వాత్. అన్యథావిప్రలమ్భకవిధివాక్యేపితథాత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణంప్రయోగోపలక్షణార్థం. కర్తవ్య
తార్థవిషయప్రయోగాదేర్నానుష్ఠేయవిషయత్వాన్మానత్వం-కింతుప్రమాకరణత్వాత్తజ్జన్యత్వాచ్చ.అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్. అతోఽ
నుష్ఠేయనిష్ఠత్వంమానత్వేఽనుపయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హికార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేనతథార్థత్వేసిద్ధ
పదిమాహితసాధనత్వవిశిష్టంచేద్వస్తు- తదాకర్తవ్యమితిధియానుతిష్ఠతి. తచ్చేదనిష్టసాధనత్వవిశిష్టం - తదానకార్యమితిధియానానుతిష్ఠతి. అతోమాన
స్యైవానుష్ఠానాననుష్ఠానహేతూకార్యాకార్యధియావిత్యర్థః. తథాపిబ్రహ్మణోవాక్యార్థత్వం-పదార్థత్వంవా. నాద్యమిత్యాహ(అననుష్ఠేయత్వఇతి)
తస్యాకార్యత్వేపివాక్యార్థత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాసతీతిచ్ఛేదః. ద్వితీయందూషయతి (పదార్థత్వేచేతి) బ్రహ్మ
ణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదిత్యుచ్యతే. కార్యాస్పృష్టేర్థేవాక్యప్రామాణ్యందృష్టాన్తేనసాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిశ్రలక్షణంవర్ణచతు
ష్టయం. తద్విశిష్టోమేరురస్తీత్యాదిప్రయోగేమేర్వాదావకార్యేపిసమ్యగ్ధీదర్శనాత్ *తత్త్వమసివాక్యాదపికార్యాస్పృష్టేబ్రహ్మణిసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్య
ర్థః. దృష్టాన్తేపికార్యధీరేవవాక్యాదుదేతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్రక్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యుక్తా- వేదాన్తేషుపునస్తదభావాత్పద
సంహత్యయోగాత్కుతోవాక్యప్రమాణత్వంబ్రహ్మణస్సమ్భవతి. తత్రాహ (తథేతి) విమతమఫలం- సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమా
నాత్తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తంమానత్వమితిశఙ్క్యతే (నేర్వాదీతి) శ్రుతివిరోధేనానుమానంధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవవిరోధా
చ్చనైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వేనామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యా
యేనజుహ్వాంఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంయుక్తం - బ్రహ్మధియోఽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్తత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథాశారీరకానార
మ్భస్స్యాదిత్యర్థః. శ్రుత్యనుభవాభ్యాంవాక్యోక్తజ్ఞానస్యఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తాకార్యాస్పృష్టేర్థే * తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిశా
స్త్రస్యకార్యపరత్వానియమేహేత్వన్తరమాహ (ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపికళఞ్జభక్షణాదేరథఃపాతస్యచసమ్బన్ధః*నకళఞ్జంభక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్ర
తీయతే-తథాపితస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అభ
క్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవనిషేధవాక్యస్యకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యాపికార్యార్థత్వేవిధినిషేధభేదభఙ్గా, స్వఙ్గాశ్చస్వసమ్బన్ధస్య

భావబోధేనముఖ్యస్యార్థాన్తరేవృత్తౌలక్షణాపాతా, న్నిషిద్ధవిషయేరాగాదినాప్రవృత్తిక్రియావతోనిషేధశాస్త్రార్థధీసంస్కృతస్యనిషేధశ్రుతేర కరణాత్-ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితాదౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయంనప్రతిభాతీత్యర్థః. భావవిషయంకర్తవ్యత్వంవిధీనామర్థః-అభావవిషయం తునిషేధానామితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యతేతి) అభావస్యభావార్థత్వాభావాత్కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితిహిశబ్దార్థః ప్రతిషేధజ్ఞానవతోపికలఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్తన్నివృత్తేర్నియోగాధీనత్వాత్తన్నిష్ఠమేవవాక్యమేష్టవ్యమితిచేత్- నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విషలిప్తభాణహ తస్యపశౌర్యాంసంకలఞ్జం. బ్రహ్మవధాద్యభిశాపయుక్తస్యాన్నపానాది. తస్మిన్నభక్ష్యేఽభోజ్యేచప్రాప్తేయద్భ్రమజ్ఞానంక్షుత్తాపస్యోత్పన్నం-తన్నిషేధధీసంస్కృతస్యతద్ధీస్మృత్యాబాధ్యమిత్యత్రలౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపిప్రవృత్త్యభావసిద్ధయేవిధిరర్థ్యతామితి చేత్-నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః-ప్రవృత్త్యభావోనవిధిజన్యప్రయత్నసాధ్యః-నిమిత్తాభావేనైవసిద్ధేరిత్యర్థః. దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నకేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాంసిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా- కింతుసర్వకర్మనివర్తకత్వమపిసిధ్యతీత్యాహ (తథేతి)అకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానసంస్కృతస్యప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. తస్మాత్- బ్రహ్మభావాద్విపరీతోర్థోయస్యకర్తృత్వాదిజ్ఞానస్య- తన్నిమిత్తానామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాదితిహేతుః. కదాపునస్తాసామభావస్స్యాత్- అతఆహ (పరమాత్మాదీతి) భ్రాన్తిప్రాప్తభక్షణాదినిరాసేననివృత్తినిష్ఠతయానిషేధవాక్యమానత్వవత్తత్త్వమాదేరపిప్రత్యగ్జ్ఞానోత్థకర్తృత్వాదినివర్తకత్వేనమానత్వోపపత్తిరితిసముదాయార్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి)తస్యనిషిద్ధత్వాదనర్థార్థత్వమేవ. యద్వస్తుయాథాత్మ్యం-తజ్జ్ఞానేననిషేధేకృతేతత్సంస్కారద్వారాసమ్భావితస్మృత్యాశాస్త్రీయజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానేబాధితేతత్కార్యప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైమిత్తికాభావన్యాయేనయుక్తః - నతథాగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-బ్రహ్మవిదాగ్నిహోత్రాదినకర్తవ్యమితినిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః. *తత్త్వమస్యాదివాక్యైనార్థాన్నిషిద్ధమగ్నిహోత్రాదీతిమన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాంగర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం. అహంకర్తేత్యాద్యభిమానకృతత్వేనవిపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వం. ఏతదేవదృష్టాన్తావష్టమ్భేనస్పష్టయతి(కలఞ్జేతి)కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంవిదుషస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-నిత్యానాంతుశాస్త్రమాత్రప్రయుక్తానుష్ఠానత్వాన్నాజ్ఞానకృతత్వం. ప్రత్యవాయాఖ్యానర్థధ్వంసిత్వాచ్చానానర్థకరత్వం. అతస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తోనభవతీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) నిత్యానాంశాస్త్రమాత్రకృతానుష్ఠానత్వమసిద్ధమితిపరిహరతి (నైత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః. తైరవిద్యాదిభిర్జనితేష్టప్రాప్త్యాద్యనిష్టప్రాప్త్యాచక్రమేణరాగద్వేషవతఃపురుషస్యేష్టప్రాప్తిమనిష్టపరిహారంచవాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవరాగద్వేషాభ్యామిష్టంమేభూయాదనిష్టం మాభూదిత్యవిశేషకామనాభిఃప్రేరితావిశేషప్రవృత్తియుక్తస్యనిత్యానివిధీయన్తే- స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యాని - తుల్యంతూభయేషాంకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః. కించ- కామ్యానాందుష్టత్వంబ్రువతానిత్యానామపితదిష్టం- ఉత్పత్తివినియోగప్రయోగాధికారవిధిరూపేవిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి) కథంతర్హికామ్యనిత్యవిభాగః-తత్రాహ (కర్తృగతేనేతి) స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యవిధిః- ఇష్టంమేస్యాదనిష్టంమాభూదిత్యవిశేషకామప్రేరితావిశేషితప్రవృత్తిమతోనిత్యవిధిరితియుక్తమిత్యర్థః. నన్వవిద్యాదిదోషవతోనిత్యానికర్మాణీత్యయుక్తం- పరమాత్మజ్ఞానవతోపియావజ్జీవశ్రుతేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరవిరక్తవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (నపరమాత్మేతి) * యోగారూఢస్యతస్యైవశమఃకారణముచ్యత ఇతిస్మృతేర్జ్ఞానపరిపాకేకారణంకర్మోపశమఏవప్రతీయతే- నతథాకర్మవిధిరిత్యర్థః. నకేవలంవిహితంనోపలభ్యతే- నసమ్భవతిచేత్యాహ (కర్మనిమిత్తేతి) యదానానిత్వంసంసారీ- కింత్వకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాసీతిశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే- తదాదేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వంవ్రీహ్యాదే, రిత్యేతత్సర్వముపమృదితంభవతి. తత్కథమకర్త్రాదివిజ్ఞానవతఃసంభవతికర్మవిధిరిత్యర్థః. ఉపమృదితమపివాసనావశాదుద్భవిష్యతి- తతశ్చవిదుషోపికర్మవిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వాసనావశాదుద్భూతస్యాభాసత్వా, దాత్మస్మృత్యాపునఃపునర్బాధా, చ్చ విదుషోనకర్మప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కించ - అనవచ్ఛిన్నంబ్రహ్మాస్మీతిస్మరతస్తదాత్మకస్యదేశాదిసాపేక్షంకర్మనిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) విదుషోభిక్షాటనాదివత్కర్మావసరస్స్యాదితిశఙ్క్యతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతోవా-పరోక్షజ్ఞానవతోవాభోజనాదిప్రవృత్తిః. నాద్యః- అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్,. అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమాననిమిత్తస్యతథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) నద్వితీయః- పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రానపేక్షక్షుత్పిపాసాదిదోషకృతత్వాత్తత్ప్రవృత్తేరిష్టత్వాదిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యపితథాస్యాదితిచేత్-నేత్యాహ(నత్వితి)భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తింవివృణోతి (కేవలేతి) నముతథేత్యాదిప్రపఞ్చయతి(శాస్త్రనిమిత్తేతి)తర్హిశాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామదోషప్రభవత్వంభవేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) ఏవందోషకృతత్వేపినిత్యానాంశాస్త్రసాపేక్షత్వాత్కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) భోజనాదేర్దోషకృతత్వేపి*చాతుర్వర్ణ్యంచరేద్భైక్షంయతీనాంతుచతుర్గుణమిత్యాదినియమవద్విదుషోగ్నిహోత్రాదినియమోపిస్యాదితిశఙ్క్యతే (తద్భోజనాదీతి) విదుషోనాస్తిభోజనాదినియమః-అతిక్రాన్తవిధిత్వాత్. నచైతావతాయథేష్టచేష్టాపత్తిః- అధర్మాధీనావివేకకృతాహిసా. నతౌవిదుషోవిద్యేతే. అతోఽవిద్యావస్థాయామప్యసతీయథేష్టచేష్టావిద్యాదశాయాంకుతస్స్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్ బాధితానువృత్తేశ్చ. అగ్నిహోత్రాదేస్త్వనాభాసత్వాన్నబాధితానువృత్తిరిత్యాహ (నేతి) కించ- అవిదుషాంవివిదిషూణామేషనియమః - తేషాంవిధినిషేధగోచరత్వాత్. నచతేషామప్యేషజ్ఞానోదయపరిపన్థీ - తస్యాన్యనివృత్తిరూపస్యస్వయంక్రియాత్వాభావాత్. నాపిసక్రియామాక్షిపన్బ్రహ్మవిద్యాంప్రతిక్షిపతి- అన్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వాసిద్ధేరిత్యాహ (నియమస్యేతి) కర్మసురాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్యజ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినోహేత్వభావాదేవకర్మాభావాత్, తస్యభోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమాదేస్సర్వవ్యాపారోపరమస్తత్జ్ఞానహేతోర్విశిష్టత్వేనప్రమాణ్యం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తస్యవిధేః - ఉత్పాదకం వాక్యం. తస్యనిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతో [illegible] మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ [illegible] ప్రమాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం [illegible] (కర్తుః ప్రవృత్తిరితి) యథా ప్రతిషేధ్యేభక్షణాదౌ ప్రతిషేధశాస్త్రశ్రవణాత్ ప్రవృత్త్యభావః- తథా [illegible] ప్రామాణ్యమపితుల్యమిత్యర్థః. ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్య [illegible] (తస్మాదితి) [illegible]

[illegible]

౮౦ —— [illegible]

[illegible]

ఉ.— తేహ వాచమూచు స్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ యో వాచి భోగ స్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రా త్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం వదతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౨

నికస్స్యాత్. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచష్టే- * నవా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. నచైతదసిద్ధం వ్యాపష్టయతి. నచైతదసిద్ధ-. యద్విద్యైక్యమితి. కుతః. ప్రకరణభేదాత్ * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రస్తుతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్యైవా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి దేవాసురా హవై యత్ర సంయేతిరే ఇత్యారభ్య * అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూత ప్రణవవిషయముపాసనం ఛాన్దోగ్యే అభిధీయతే. వాజసనేయినస్తు తాదృశప్రస్తావ ప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథహేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేత్యాదికతోత్స్నోద్గీథవిషయమభిధీయతే. తతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః- విధేయభేదే చ రూపభేదః స్పష్ట ఇతి న విద్యైక్యం. కించ- అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇతి పూర్వప్రకృతోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవాత్ర ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యః. వాజినాం తు కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యతయా * అథహేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణత్వాధ్యాసం కృత్వా య ఏవం వేదేత్యుద్గాతైవాత్ర ప్రాణభావేనోపాస్యో విధీయతే. అతశ్చ రూపభేదః. నచోద్గాతృత్వం ప్రాణస్య హీయేతే * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధశ్చాశఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యోద్గానకర్తృభూతస్యోద్గాతుర్గుణత్వాత్, తస్యాపి కరణభావాత్ ప్రతిపాద్యత్వాత్. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి చోదనాఽవిశేషేఽపి న విద్యైక్యం. * పరోవరీయస్త్వాదివత్. యథైకస్యామేవ శాఖాయాముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్తల్- విద్యైక్యముక్తంచేత్. తత్- సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ. యథాఽగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ, యథా చోద్గీథవిద్యైవ ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసు బహ్వీషు విద్యాసు. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకే తత్రాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చ తస్య * తద్ధదేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసం. ఏవమయం పాఠభేదో వ్యాఖ్యాతోఽభ్యుపగన్తవ్యః. అతశ్ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యః. ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః. వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయ ఉద్గీథశబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యానానాత్వం సిద్ధమితి. అతోఽత్రోద్గీథశబ్ద ఉద్గాతృపరో యజుర్వేదే. కథం తద్ధదేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతోద్గీథశబ్దవద్వ్యాఖ్యేయ ఉద్గీథపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః హ- ఏవం వినిశ్చిత్య వాచం- వాగభిమానినీం దేవతాం ఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వం నః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రం కర్మ కురుష్వ. వాగ్దేవతానిర్వర్త్యమౌద్గాత్రం కర్మ, దృష్టవన్తః- తాః. ఏవ దేవతాః జపమన్త్రాభిధేయం. అసతో మా సద్గమయేతి. అత్ర చోపాసనాయాః కర్మణశ్చ కర్తృత్వేన వాగాదయ ఏవ వివక్ష్యన్తే. కస్మాత్. యస్మాత్పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయ ఏవ చ సర్వో జ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః. వక్ష్యతిహి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాత్మకర్తృకత్వాభావం విస్తరతస్తు షష్ఠే. ఇహాపి చాధ్యాయాన్తే ఉపసంహరిష్యతి అవ్యాకృతాదిక్రియాకారకఫలజాతం * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాన్తమపరం పరమాత్మాఖ్యం విద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతి నేతీతీతరప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతి పృథక్. యస్తు వాగాదిసమాహారోపాధికల్పితః సంసార్యాత్మా - తం చ వాగాదిసమాహారపక్షపాతినమేవ దర్శయిష్యతి * తేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి. తథా వ్యక్తా వాగాదీనామేవ జ్ఞానకర్మకర్తృత్వఫలప్రాప్తి వక్ష్యే. తథేతి-తథాస్త్వితి దేవైరుక్తా వాక్ తేభ్యః- అర్థిభ్యో దేవేభ్యః ఉదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవతీ. కః పునరసౌ దేవేభ్య ఉద్గానకర్మణా వాచా సర్వర్త్విక్కార్యవిశేష ఇతి. ఉచ్యతే- యో వాచి- నిమిత్తభూతాయాం వాగాదిసముదాయస్య య ఉపకారో నిష్పద్యతే వదనాదివ్యాపారేణ - స ఏవ. సర్వేషాం హ్యసౌ వాగ్వదనాభినిర్వృత్తో భోగః ఫలం. తం భోగం సామ త్రిషు పవమానేషు కృత్వా ఽవశిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు వాచనికమార్త్విజ్యం ఫలం యత్కల్యాణం- శోభనం వదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి. తదాత్మనే- మహ్యమేవ. తద్ధ్యసాధారణం వాగ్దేవతాయాః కర్మ- యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం. అతస్తదేవ విశేష్యతే యత్కల్యాణం వదతీతి. యత్తు వదనకార్యం సర్వసఙ్ఘాతోపకారాత్మకం తద్యాజమానికమేవ. తత్ర కల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరం దేవతాయా రన్ధ్రమేవ ప్రతిలభ్య- తే విదురసురాః. కథం. అనేనోద్గాత్రా నః- అస్మాన్ స్వాభావికం జ్ఞానం కర్మ చాభిభూయ- అతీత్య శాస్త్రజనితకర్మజ్ఞానరూపేణ జ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనాఽత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి. ఏవం విజ్ఞాయ తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్య స్వేనాసఙ్గలక్షణేన పాప్మనాఽవిధ్యన్- తాడితవన్తః సంయోజితవన్త ఇత్యర్థః. స యస్స పాప్మా ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్య వాచి నిషక్తః - స ఏష ప్రత్యక్షీక్రియతే. కోఽసౌ. యదేవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం. శాస్త్రప్రతిషిద్ధం వదతి. యేన ప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపి వదతి. అనేన కార్యేణాప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః ప్రజాపతేః కార్యభూతాసు ప్రజాసు వాచి వర్తతే స ఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితః స ప్రజాపతేర్వాచిగతః పాప్మా - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి. ౨

౧.— జ్ఞానమిహ పరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం విచారం పరిసమాప్య తే హ వాచమిత్యాది వ్యాచష్టే (తే దేవా ఇతి) అచేతనాయా వాచో నియోజ్యత్వం వారయతి (వాగభిమానినీమితి) నియోక్తౄణాం దేవానామభిప్రాయమాహ (వాగ్దేవతేతి) సర్వోద్గాతృకర్మ జపమన్త్రప్రకాశ్యా దేవతా నిర్వర్తయిష్యతి- న తు వాగ్దేవతైవేతి. తత్రాహ (తామేవేతి) అసతో మా సద్గమయేతి జపమన్త్రాభిధేయాం దృష్టవన్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వాగాద్యాశ్రయం కర్తృత్వాది దర్శయతో ఽర్థవాదస్య ప్రాసఙ్గికం తాత్పర్యమాహ (అత్ర చేతి) ఆత్మాశ్రయకర్తృత్వాద్యభావపక్షాస మానే తస్య వాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్య వా కర్తృత్వాదివిపక్షే తదభిమానికల్పనాం దూషయతి (యస్మాదితి) విచారణాయాం వాగాదిసఙ్ఘాతస్య క్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్ కర్తృత్వాదిరిహాశ్రయో యస్మాత్ప్రతీతః - తస్మాత్పరస్యాత్మనస్తస్య తత్సద్భావ శూన్యస్య న తదాశ్రయత్వమిత్యర్థః. కించ- అవిద్యాశ్రయస్య సర్వో వ్యవహారో న పరస్మిన్నేవ పరస్మిన్నుపపన్న ఇత్యాహ (తద్విషయ ఇతి) కర్త్రాద్యాశ్రయత్వాదితి వ్యాఖ్యేయేన కర్తృత్వమాత్మనో ఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథా చక్షుఃప్రభృతీని న్యాయేన ఔపాధికం సర్వం కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వక్ష్యతి హీతి) యదుక్తమవిద్యావిషయస్సర్వో వ్యవహార ఇతి - తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి) ఇతశ్చ పరస్మిన్నాత్మని కర్తృత్వాది వ్యవహారో నాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి) అనామరూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపక్రమాత్ తత్ప్రసిద్ధ్యా వ్యాకృతం పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రియాకారకఫలజాతాదితి శేషః. నామరూపకర్మాత్మకం కర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవస్తు స్యాదితి చేత్ తత్రాహ (యస్త్వితి) జీవశబ్దవాచ్యస్య విశిష్టస్య కల్పితత్వాత్ న తాత్త్వికం కర్తృత్వాదికం - కింతు తద్ద్వారా స్వరూపే సమారోపితమిత్యర్థః. ఆత్మని తాత్త్వికకర్తృత్వాద్యభావే ఫలితమర్థవాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తాత్పర్యమర్థవాదస్యోక్త్వా ప్రయుక్తయా వాగ్దేవతయా యత్కృతం తదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా) ఉద్గాతృత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చాత్మనో ఽఙ్గీకృత్య వాగుద్గానే ప్రవృత్తా చేత్ - తస్యా కశ్చిదుపకారో దేవానాముద్గానేన నిర్వర్తనీయః - స చ నాస్తీతి శఙ్కతే (కః పునరితి) వదనాది వ్యాపారేణ యస్సుఖవిశేషస్స జాతస్య నిష్పద్యతే - స ఏవ కార్యవిశేష ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యో వాచీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే. కథం పునర్వాచో వచనం, చక్షుషో దర్శనం, ఇత్యాదినా స్వకీయం ఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్య స్వానుభవమనుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కించ- దేవార్థముద్గాయన్త్యా వాచః స్వార్థమపి కించిదుద్గానమస్తి. తథా చ జ్యోతిష్టోమే ద్వాదశస్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషు పవమానాఖ్యేషు స్తోత్రేషు యజమానఫలముద్గానేన కృత్వా శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు యత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే- స్వార్థమేవాగాయదిత్యాహ (తం భోగమితి) ఋత్విజాం క్రీతత్వాన్న ఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) *ఆథాత్మనే ఽన్నాద్యమాగాయదితి శ్రుతేరిత్యర్థః. కల్యాణవదనసామర్థ్యస్య స్వార్థత్వం సమర్థయతే (తద్ధీతి) కల్యాణవదనం వాచో ఽసాధారణం చేత్ - కస్తర్హి దోషో వాచీత్యాశఙ్క్యాహ- తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దేవతాయా మమైవ కార్యం దర్శయతి (తత్రేతి) స్వార్థపరార్థోద్గానేన సతీతయా- వత్. కల్యాణవదనాత్మనా- వాచైవ సస్సృష్టే యో ఽయమాసఙ్గః- అభినివేశః. స ఏవావసరో దేవతాయాః. తమవసరం ప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవ వ్యాకరోతి (రన్ధ్రమేవేతి) అస్మాసరీత్యేతి సమ్బన్ధః. కో ఽసావసురాత్యయ స్తం వ్యాచష్టే (స్వాభావికమితి) తత్రోపాయముపన్యస్యతి (శాస్త్రేతి) అసురాణామభిభూయ కేనాత్మనా దేవాః స్థాస్యన్తీతి వివక్షాయామాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మా కిం స్తోత్రే ఽసురైరతికుతో వగమ్యతే- తత్రాహ (స యస్స పాప్మేతి) ప్రతిషిద్ధవదనమేవ పాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్య క్రియాతిరిక్తత్వాఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం-సభాసర్వస్త్రీవర్ణనాది. బీభత్సం- భయానకం ప్రేతాదివర్ణనం. అనృతం- అయథాదృష్టవదనం. ఆదిశబ్దాత్ పిశునత్వం గృహ్యతే. కిమత్ర ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మాస్త్యేవమానమను క్తం భవతీత్యాశఙ్క్య స ఏవ స పాప్మేతి వ్యాకరోతి (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసు ప్రజాసు ప్రతిపన్నే నాసత్యవదనాదినా లిఙ్గేన తద్వాచి పాప్మా సమీయతే- విమతం పాప్మపూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్ - దుఃఖవత్. యస్స పాప్మా ప్రజావాచ్యనుమితః- స ఏవ ప్రజాపతివాచి పాప్మానం గమయతి- విమతం కారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్ - ఘటవత్. న చ ప్రజాగతం దురితం ప్రాజాపత్యం తద్వినా హేత్వన్తరాదేవ స్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్ కార్యస్య. న చ తత్కారణే పి పరస్మిన్ ప్రసఙ్గః- *అపాపవిద్ధమితి శ్రుతేః. న చ *న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతీతి శ్రుతేర్న సూత్రే పి పాపవేధః- తస్య ఫలావస్థస్యాపాపత్వే పి యజమానావస్థస్య తద్భావాదిత్యర్థః. అద్యసకారాభ్యాం కారణస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాం తు కార్యస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కారణస్థత్వమితి విభాగః.　　౨

౧౦.— (తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతీతి) త్వం న ఉద్గాతా భవేతి వాగభిమానినీం దేవతాం ప్రార్థితవన్త ఇత్యర్థః. (తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయదితి) తథేత్యఙ్గీకృత్య తేభ్యః - దేవేభ్యో వాగుద్గానం కృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసంభవదర్థకత్వాచ్చ * ఆదిత్యాదిమత యశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి న్యాయేన క్రత్వఙ్గభూతే ఉద్గాతరి వాగ్దృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. (యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి) వాచి నిమిత్తే యో భోగః - గానాదిజన్యో యస్సుఖానుభవః తం - భోగం దేవేభ్య ఆగాయత్ - దేవానాం భోగముద్దిశ్యాగాయత్ - గానం కృతవతీ. గానేన దేవానాం భోగం సంపాదితవతీతి యావత్. యత్కల్యాణవాగ్రూపవర్ణాభిలపనరూపం వాగిన్ద్రియకార్యం- తదప్యాత్మనే వాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తే విదురనేనేతి) తే- అసురాః అవిదుః- జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. అనేన-వాగ్రూపేణోద్గాత్రా నః-అస్మాన త్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యేతి) తం-ఉద్గాతారమభిద్రుత్య-శీఘ్రం ప్రాప్య పాప్మనా అవిధ్యన్- పాపేన సంయోజితవన్తః. (స యస్స పాప్మా యదేవేతి) యస్స పాప్మా తద్వేధనసాధనభూతః- స తు- యదేవేదమప్రతిరూపం-అనుచితమశివానృతపైశున్యాదివదతి-స ఏవ-తద్రూప ఏవ స పాప్మేత్యర్థః. అయం భావః-వాగిన్ద్రియమసురాః క్రోధాద్యుత్పాదనద్వారా పరుషాతివాదపైశున్యాదిదూషితామకుర్వన్నితి. తతశ్చాసురబుద్ధికార్యాత్ తదిన్ద్రియాణాం పాపప్రవృత్తిరితి భావః. ౨

ఉ.— అథహ ప్రాణమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః ప్రాణ ఉదగాయద్యః ప్రాణే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం జిఘ్రతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౩

అథహ చక్షురూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యశ్చక్షురుదగాయత్ యశ్చక్షుషి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం పశ్యతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౪

అథహ శ్రోత్రమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః శ్రోత్రముదగాయత్ యశ్శ్రోత్రే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం శృణోతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం శృణోతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౫

అథహ మన ఊచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో మన ఉదగాయత్ యో మనసి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం సఙ్కల్పయతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం సఙ్కల్పయతి స ఏవ స పాప్మైవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్॥ ౬

అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావివిత్సన్ స యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైవం హైవ విధ్వంసమానా విష్వఞ్చో వినేశుస్తతో దేవా అభవన్ పరాసురా భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద॥ ౭

శం.— తథైవ ఘ్రాణాదిదేవతా ఉద్గీథ నిర్వర్తకత్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యా ఉపాస్యాః ... కల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గ ... అసురపాప్మసంసర్గాదశుద్ధా ... ఉపాస్యాః ... వాగాదిదేవతాః క్రమేణ పరీక్షితాః ... కల్యాణవిషయాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గహేతోరాసురపాప్మసంసర్గాదశుద్ధత్వాదనుద్గీథనిర్వర్తనాసమర్థాః ... అపరోక్షత్వాదిత్యేకవాక్యత్వం ... వాగాదిదేవతాః కల్యాణకార్యవర్జనాదేవం — వాగాదిదేవతానాం పాప్మనావిద్ధత్వం — పాప్మనావిధ్యన్ — పాప్మనా సంసృష్టవన్త ఇత్యర్థః. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— వాగ్దేవతాయాం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వం చ నేతి ... ఇతర ... (తథైవేతి) ... (దేవానాంచేతి) ... (ఇతరేతి) ఇతర ... కారణసఙ్ఘాతః ... ఉపాస్యత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చేత్యర్థః ... ఉపసంహరతి (ఏవమితి) వాగాదివత్ ... (కల్యాణే) పాప్మభిరుపాసృజన్ — పాప్మనావిధ్యన్ ... (అక్రియయా ... క్రమమితి) ౩-౪-౫-౬

ర.— (అథహ ప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం— ఘ్రాణం. శిష్టం స్పష్టం. ౩-౬-౫

ర.— ఉక్తపక్షం నిగమయతి (ఏవము ఖల్వేతా ఇతి) ఉక్తప్రకారేణ ఏవము ఖలు— ఉక్తరీత్యా ఏతా దేవతాః— వాగాద్యా ఉద్గాత్రుపదిష్టాః ... పాప్మభిః— అనృతవదనాదిభిః ఉపాసృజన్— ఉపాసృజత్ ... (ఏవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్నితి) ఏవం— ఉక్తరీత్యా ఏనాః వాగాదిదేవతాః పాప్మనా అవిధ్యన్— అనృతాదిపాప్మనా వేధనం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— వాగాదిదేవతా ఉపాసీనా అపి మృత్యుమతిగమనాయాశరణాస్సన్తో దేవాః క్రమేణ అథ— అనన్తరం హ. ఇమమిత్యభినయప్రదర్శనం. ఆసన్యం— ఆస్యే భవమాసన్యం. ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః— త్వం న ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవం శరణముపగతేభ్యస్స ఏష ప్రాణో ముఖ్య ఉదగాయదిత్యాది పూర్వవత్. పాప్మనాఽవివిత్సన్— వేధనం కర్తుమిష్టవన్తః. తే చ దోషాసంసర్గిణం సన్తం ముఖ్యం ప్రాణం స్వేనాసఙ్గదోషేణ వాగాదిషు లబ్ధప్రసరాః తదభ్యాసానువృత్త్యా సంస్ప్రష్టుమిచ్ఛన్తో వ్యనశ్యన్ విధ్వస్తాః. కథమివేతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే— స యథా— స దృష్టాన్తో యథా. లోకేఽశ్మానం— పాషాణమృత్వా— గత్వా. ప్రాప్య లోష్టః— పాంసుపిణ్డః పాషాణచూర్ణనాయాశ్మని నిక్షిప్తః స్వయం విధ్వంసేత— విస్రంసేత, విచూర్ణీభవేత్. ఏవం హైవ— యథాఽయం దృష్టాన్తః— ఏవమేవ విధ్వంసమానాః— విశేషేణ ధ్వంసమానా విష్వఞ్చః— నానాగతయో వినేశుః— వినష్టా యతః. తతః— తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యః స్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యో వియోగాత్ ఆసంసర్గధర్మిముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్దేవాః— వాగాదయః ప్రకృతా అభవన్. కిమభవన్. స్వం దేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకం వక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మాన ఏవ సన్తః స్వాభావికేన పా

౮.— తే హోచుః క్వ ను సోఽభూద్యో న ఇత్థమసక్తేత్యయమాస్యేఽన్తరితి సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః॥౮

ఖ్యనాతిరస్కృతవిజ్ఞానాః పిణ్డమాత్రాభిమానా ఆసన్ - తేత త్వాపహ్మవియోగాదుజ్ఝిత్వా పిణ్డమాత్రాభిమానం శాస్త్రసమర్పితవాగాద్యగ్న్యాత్మాభిమానా బభూవురిత్యర్థః. కించ- తే ప్రతిపక్షభూతా అసురాః పరా - అభవన్నిత్యనువర్తతే. పరాభూతాః. వినష్టా ఇత్యర్థః. యథా పురాకల్పే నవన్ని తః పూర్వయజమానః - అతిక్రాన్తకాలికః ఏతామేవాఖ్యాయికారూపాం శ్రుతిం దృష్ట్వా నైవ క్రమేణ వాగాదిదేవతాః పరీక్ష్య తాశ్చ పాప్మాఽసఙ్గపాప్మాస్పదదోషవత్త్వేనా దోషాస్పదం ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్య వాగాద్యాధ్యాత్మికపిణ్డమాత్రపరిచ్ఛిన్నాత్మాభిమానం హిత్వా వై రాజపిణ్డాభిమానం వాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మవిషయం వర్తమాన ప్రజాపతిత్వం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపన్నః- తథైవాయం యజమానస్తైనైవ విధినా భవతి ప్రజాపతిస్వరూపేణాత్మనా పరా చాస్య ప్రజాపతిత్వప్రతిపక్షభూతః పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి. యతోఽద్వేష్టాపి భవతి కశ్చిద్భ్రాతృవ్యో భరతాదితుల్యః. యస్త్వింద్రియవిషయసఙ్గజనితః పాప్మా- భ్రాతృవ్యో ద్వేష్టా చ- పారమార్థికాత్మస్వరూపతిరస్కారణహేతుత్వాత్. సచ పరాభవతి- విశీర్యతే లోష్టవత్ప్రాణపరిష్వఙ్గాత్. కస్యైతత్ఫలమితి. ఆహ- య ఏవం వేద - యథోక్తం ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యతే పూర్వయజమానవదిత్యర్థః. ౨

౯ — సర్వప్రతిముఖ్యప్రాణస్యమన్త్రప్రకాశ్యత్వ్వముపాస్యత్వం చ వక్తుముత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (వాగాదీతి) క్రమేణోపాసీనా ఇతిసమ్బన్ధః. వాగాదిషు నైరాశ్యాన న్తర్యమపశ్యన్తాః. వివక్షితార్థజ్ఞాపకోఽసాధారణదేహాత దవయవవ్యాపారోఽభినయః. దోషాసంసర్గిణం దోషేణసంస్పృష్టం కర్తుమిచ్ఛా కుతో జాతేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) తదన్యాసానువృత్త్యా - తస్య - పాప్మసంసర్గకరణస్యాభ్యాసవశాదితి యావత్. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) అసురనాశే నాసఙ్గజనితపాప్మనో యోగే హేతుమాహ (అసంసర్గేతి) వక్ష్యమాణం- ※ సాశ్మానమృత్వేత్యాది నేతి శేషః. వాగాదీనాం స్థితానాం నష్టానాం చ కుతో గ్న్యాదిరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వమపీతి) సత్యం తే షాం పరిచ్ఛేదాభిమానస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేనేతి) పరిచ్ఛేదాభిమానాదగ్న్యాద్యాత్మాభిమానస్య బలవత్త్వం సూచయతి (శాస్త్రేతి) నకేవలము క్తానామేవాసురాణాం సంసర్గధర్మి ప్రాణాశ్రయాణాం విశ్వనాశః- కింతు తుల్యజాతీయానామపీత్యభిప్రేత్యాహ (కించేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాప త్తివచనేన తత్సంహతస్య యజమానస్య దేవతాప్రాప్తిరాసురపాప్మధ్వంసశ్చ ఫలమిత్యుక్తం. తత్ర పూర్వకల్పీయయజమానస్యాతిశయకాలిత్వాచ్చ యథోక్తఫలవత్త్వేపి నేదానీంతనస్యైవమిత్యాశఙ్క్య పరాస్య భవతీత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యథేతి) పూర్వకల్పనాప్రకారేణ పూర్వజన్మస్థాయజమానః శాస్త్రప్రకాశితం వర్తమాన ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపన్నో యథేతి సమ్బన్ధః. పూర్వయజమాన ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా అతిక్రాన్తకాలిక ఇతి. పురాకల్పమేవ దర్శయతి (ఏతామితి) (తేనేతి) శ్రుత్యుక్తేనేత్యేతత్. తేనైవ విధినా- శ్రుతిప్రకాశితేన క్రమేణ. ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి శేషః. సాపత్నోఽత్ర హార్యవ్యః. తస్య ద్విషన్నితి కుతో విశేషణం - అద్వేష్టృత్వాద్భ్రాతృవ్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) తస్య ద్వేష్టృత్వనియమే హేతుమాహ (పారమార్థికేతి) అపరిచ్ఛిన్నదేవతాత్వమత్ర పారమార్థికమాత్మస్వరూపం వివక్షితం. తత్తిరస్కారణకారణత్వాత్. ఉక్త పాప్మనో విశేషణమర్థవదితి శేషః. ※ యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇతి వత్ య ఏవం వేదేతి ప్రసిద్ధార్థోపబన్ధవిధిపరం వాక్యం- అతస్తైవం విద్యాదితి వివక్షితమిత్యభిప్రేత్యాహ (యథోక్తమితి) ౨

౧౦.— (అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమితి) ఆసన్యం- ముఖ్యమిత్యర్థః. యద్వా- ఆస్యే భవః ఆసన్యః. ఆస్యశబ్దస్య ※ పద్దన్నిత్యాదినా ఆసన్నాదేశః. ముఖ్యమితి యావత్. తం ప్రాణం దేవా ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కిమితి త్వం న ఉద్గాయేతి - స్పష్టోఽర్థః. (తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి) ఉద్గాతరి ముఖ్యప్రాణ దృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. తథైవ హి వ్యాఖ్యాతం వ్యాసార్యైః ※ అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాదిత్యధికరణే. (తేవిదురిత్యాది) అభిత్యస్- వేష్టస్తాచ్ఛాన్. ※ వ్యథతాడనే. తస్మాత్సనేట్. అభిత్వ్వాన్నసంప్రసారణం. శిష్టం స్పష్టం. (సయథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతేతి) యథా అశ్మమార్గనాయకః క్షిప్తో లోష్టః- పాంసుపిణ్డః అశ్మానం- పాషాణమృత్వా- ప్రాప్య విధ్వంసేత- చూర్ణీభవేత్. సః- దృష్టాన్తో యథా - తథా అధ్యస్తముఖ్యప్రాణభావోద్గాతృపాసనాని స్థాన్ దేవాన్ ప్రాప్య విధ్వంసమానాః- చూర్ణీభవన్తః విష్వఞ్చః- నానాగతయః వినష్టా అభవన్నిత్యర్థః. (తతో దేవా అభవన్ పరాఽసురా ఇతి) తతః పరం దేవాః దేవా జాతాః- ద్యోతమానా అభవన్నిత్యర్థః. యద్వా- దేవా అభవన్- సత్తామలభన్తేత్యర్థః. విజయినోఽభవన్నితి వార్థః. అసురాస్తు పరాభవన్- పరాభూతా అభవన్. (భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి) యః ఉద్గాతారముఖ్యప్రాణభావముపాస్తే- స ఆత్మనా భవతి- ఉత్తరో భవతీత్యర్థః. యద్వా- ఆత్మనా- మనసా సమీచీనేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. తస్య ద్విషన్- ※ ద్విషశ్శతుర్వావచనమితి కర్మణి షష్ఠీ. ఏనం ప్రతిద్వేషం కుర్వన్ శత్రుః పాప్మా చ పరాభూతో భవతీత్యర్థః. ※ భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శ్రుతే రాజయఫలా యోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితేతి భాష్యస్యోపలక్షణతయా పాప్మ పరాభవస్య, ఆత్మనా భవనస్య, చ ఫలత్వప్రతిపాదనస్య న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- అస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్య ఆత్మనా- స్వత ఏవ పరాభవతి, పాప్మా చ భవతి- నిన్దాదియుక్తశ్చ భవతీ, త్యర్థః. ౨

౧౧.— ఫలముపసంహృత్యాథ నాఖ్యాయికారూపమేవాశ్రిత్యాహ. కస్మాచ్చ హేతోర్వాగాదీన్ ముక్త్వా ముఖ్య ఏవ ప్రాణ ఆత్మత్వేనాశ్రయితవ్య ఇతి తదుపపత్తినిరూపణాయ యస్మాదయం వాగాదీనాం పిణ్డాదీనాం చ సాధారణ ఆత్మేత్యేతమర్థమాఖ్యాయికయా దర్శయన్త్యాహ శ్రుతిః- తే- ప్రజాపతిప్రాణాః ముఖ్యేన ప్రాణేన పరిప్రాపితదేవస్వరూపాః హ- ఊచుః- ఉక్తవన్తః ఫలావస్థాః. కిమితి. ఆహ- క్వ ను స ఇతి వితర్కే. క్వ ను- కస్మిన్

ఉ.—సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరꣳ హ్యస్యా మృత్యుర్దూరꣳ హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి య ఏవం వేద॥౯

స్మన్నాభూత్- యోఽస్మాకమిష్టం-ఏవమసక్త-సఙ్గీతవాన్. దేవభావమాత్మత్వేనోపగమితవాన్. స్మరన్తి హి లోకే కేనచిదుపకృతాః ఉపకారిణం. లోకవదేవస్మరన్తో విచారయమాణాః కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మన్యేవోపలబ్ధవన్తః. కథం. (అయమాస్యేన్తరితి) ఆస్యే-ముఖే య ఆకాశః-తస్మిన్నన్తరయం- ప్రత్యక్షోవర్తత ఇతి సర్వో హి లోకో విచార్యావ్యవస్యతి- తథా దేవాః. యస్మాదయమన్తరాకాశే వాగాద్యాత్మత్వేన విశేషమనాశ్రిత్యవన్తస్తమనసోపలబ్ధో దేవైః- తస్మాత్స ప్రాణ అయాస్యః. విశేషానాశ్రయాచ్చాసక్త- సఙ్గీతవాన్ వాగాదీన్. అత ఏవాఙ్గిరసః- ఆత్మా కార్యకరణానాం. కథమాఙ్గిరసః. ప్రసిద్ధం హ్యేతత్. అఙ్గానాం కార్యకరణలక్షణానాం రసః- సార ఇత్యర్థః కథం పునరఙ్గరసత్వం. తదపాయే శోషప్రాప్తేరితి వక్ష్యామః. యస్మాచ్చాయమఙ్గరసత్వాద్విశేషానాశ్రయత్వాచ్చ కార్యకరణానాం సాధారణ ఆత్మా విశుద్ధశ్చ - తస్మాద్వాగాదీనపాస్య ప్రాణ ఏవ ఆత్మత్వేనాశ్రయితవ్య ఇతి వాక్యార్థః. ఆత్మా హ్యాత్మత్వేనోపగన్తవ్యః- అవిపరీతబోధాచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తే, విపర్యయే చానిష్టప్రాప్తిదర్శనాత్. ౮

ఆ.— ఫలవత్ప్రాణోపాస్తేరుక్తత్వాత్తేహేత్యాద్యుత్తరవాక్యం గుణోపాస్తిపరమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలవన్తం ప్రధానసిద్ధముక్త్వా సప్ప్రత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్య గుణవిశేష్టప్రాణోపాసనమాహ అనన్తర శ్రుతిరిత్యర్థః. శఙ్కోత్తరత్వేనచోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (కస్మాచ్చేతి) విశుద్ధత్వస్యోక్తత్వాద్ధేత్వన్తరం జిజ్ఞాస్యమితి ద్యోతయితుం చశబ్దః. కరణానాం కార్యస్యదేవయజమానాంచ ప్రాణో యస్మాదాత్మా- వ్యాపకశ్చ తస్మాత్స ఏవాశ్రయితవ్య ఇత్యుపపత్తిరూపణార్థం తస్య వ్యాపకత్వమిత్యేతద్వక్తుం ఆఖ్యాయికయాదర్శయన్తి శ్రుతిస్తాత్పర్యమాహేతి యోజనా. తచ్ఛిష్టస్తస్మాదన్తిః. ప్రాణస్యాత్మత్వాదివ్యక్తీకర్తుమాఖ్యాయికా శ్రుతిం విభజతే (తే ప్రజాపతీతి) వాగాదయశ్చేత్ప్రాణమాశ్రిత్యఫలావస్థాః- తర్హి కిమితి ప్రాణం స్మరన్తి- ప్రాప్తఫలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మరన్తి హీతి) విచారఫలం ఉపలబ్ధిం కథయతి (లోకవదితి) తామేవోపలబ్ధిమాకాఙ్క్షాద్వారేణ వివృణోతి (కథమితి) దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (సర్వో హీతి) తథా దేవా విచార్య ప్రాణమాస్యాన్తరాకాశస్థం నిర్ధారితవన్త ఇత్యాహ (తథేతి) కిమనయా కథయా సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఉపలబ్ధిని ద్ధైర్యయుక్తిం సమున్నినోతి (విశేషేతి) సర్వాన్నేవ వాగాదీన విశేషేణాగాన్యదిభావేన ప్రాణస్సఙ్గీతవాన్- నచామస్యక్షస్యాధారణం కార్యం నిర్వర్తయతి- అతోఽయ క్తితోఽప్యయమాస్యాన్తరాకాశేవర్తమానస్సిద్ధ ఇత్యర్థః అయాస్యత్వవదాఙ్గిరసత్వం గుణాన్తరం దర్శయతి (అత ఏవేతి) సర్వసాధారణత్వాదేవేతియావత్. తథాపి కుతోస్యాఙ్గిరసత్వం- సాధారణేపి నభసితదనుపలబ్ధేరిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అఙ్గేషు దరమథాతోస్సారత్వప్రసిద్ధేర్న ప్రాణస్య తథాత్వమితిశఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథం పునరిత్యాదినా) కస్మాచ్చహేతోరిత్యాదిచోద్యసమాధానముపసంహరతి (యస్మాచ్చేతి) వాక్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మా హీతి) ౮

రం.— (తే హోచుః క్వనుసోఽభూద్యోన ఇత్థమసక్తేతి) తేహ- దేవాః ఊచుః. కిమితి. యః- ముఖ్యప్రాణో నః- అస్మాకమిత్థం-ఉక్తరూపం శత్రుపరాజయమసక్త- సంయోజితవాన్. షష్ఠ్యాస్సిద్విత్త్యయో నాత్మనేపదే ✻ ఝఙోర్ఝలితిసిజ్లోపేతస్యచాప్యనసేన జిత్త్వసిద్ధత్వేన ✻ అనిదితామిత్యనునాసికలోపః. కుత్వం. యస్సంయోజితవాన్- సక్వను- కస్మిన్దేశే ప్రతిష్ఠితః. ఇత్యూచుః-మన్త్రయాఞ్చక్రురిత్యన్వయః. ఏవం సమన్త్ర్యదదృశుః. (అయమాస్యేన్తరితి సోఽయాస్య ఇతి) అన్తరాస్యే అయమితి ప్రత్యక్షతో దృష్టో యః ప్రాణః- సోఽయాస్యః. (ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రస ఇతి) అఙ్గానాం ప్రాణో హి రసః- అత ఆఙ్గిరస ఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్యాన్మతం - ప్రాణస్య విశుద్ధిరసిద్ధేతి. నను పరిహృతమేతద్వాగాదీనాం కల్యాణవదనాద్యాసఙ్గవత్ప్రాణస్యాసఙ్గాస్పదత్వాభావేన. బాఢం- కిన్త్వాఙ్గిరసత్వేన వాగాదీనామాత్మత్వోక్త్యా వాగాదిద్వారేణ శవస్పృష్టిస్పృష్టేరివాశుద్ధతా శఙ్క్యత ఇతి. అత- శుద్ధ ఏవ ప్రాణః. కుతః. (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ) యం ప్రాణం ప్రాప్యాక్త్వానమివ లోష్ఠవద్విధ్వస్తా అసురాః- తం పరామృశతి సేతి. సైవైషా - యేయం వర్తమానయజమానశరీరస్థా దేవైర్నిర్ధారితా అయమాస్యేన్తరితి. దేవతా చ స్యాత్- ఉపాసనక్రియాయాః కర్మభావేన గుణభూతత్వాత్. యస్మాత్సా దూర్నామ- దూరిత్యేవం ఖ్యాతా. నామశబ్దః ఖ్యాపనపర్యాయః. తస్మాత్ప్రసిద్ధాస్యా విశుద్ధిః- దూర్నామత్వాత్. కుతః పునర్దూర్నామత్వమితి. ఆహ- దూరం- దూరే హి- యస్మాదస్యాః ప్రాణదేవతాయా మృత్యుః - ఆసఙ్గలక్షణః పాప్మా. అసంశ్లేషధర్మిత్వాత్ప్రాణస్య సమీపస్థస్యాపి దూరతా మృత్యోః. తస్మాద్దూరిత్యేవం ఖ్యాతిరేవ ప్రాణస్య విశుద్ధిజ్ఞాపికా. విదుషః ఫలముచ్యతే (దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి) అస్మాత్ - ఏవంవిదః. య ఏవం వేద- తస్మాదేవమితి ప్రకృతం విశుద్ధిగుణోపేతం ప్రాణముపాస్త ఇత్యర్థః. ఉపాసనం నామోపాస్యార్థవాదే యథా దేవతాదిస్వరూపం శ్రుత్యా జ్ఞాప్యతే- తథా మనసోపగమ్యాసనం- చిన్తనం లౌకికప్రత్యయావ్యవధానేన యావత్తద్దేవతాదిస్వరూపాత్మాభిమానాభివ్యక్తిరితి లౌకికాత్మాభిమానవత్. ✻దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి ✻ కిం దేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ౯

ఆ.— ప్రాణస్యశుద్ధత్వాద్వ్యాపకత్వాచ్చోపాస్యత్వముక్తం-తస్యశుద్ధత్వం వాగాదివదసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యతే (స్యాన్మతమితి) శఙ్కామాక్షిప్యసమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) శవేనస్పృష్టిర్యస్యాస్తి- తేనస్పృష్టాపరస్యాశుద్ధతావదశుద్ధత్వం. వాగాదిసమ్బన్ధాదశుద్ధత్వాశఙ్కా- ప్రాణస్యోన్మిషతీత్యర్థః. తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతారయతి (అతహేతి) సన్వత్ర ప్రాణోనోచ్యతే - స్త్రీలిఙ్గేనార్థాన్తరోక్తిప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (యం ప్రాణమితి) తస్యామూర్తస్య పరోక్షత్వాదపరోక్షవాచీ చకథమేతచ్ఛబ్దోయుజ్యతే- తత్రాహ (సైవేతి) కథం ప్రాణో దేవతా

ఊ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకార తదాసాం పాప్మనో విన్యదధాత్తస్మాన్న జనమియాన్నాన్తమియాన్నేత్పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి॥ ౧౦

శక్తిః- సహితస్య తచ్ఛబ్దస్యాత్ర ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతా చేతి) యాగే హి దేవతా కారకత్వేన గుణభూతా ప్రసిద్ధా- తథా ప్రాణోఽపి ద్రవ్యాదేస్తత్త్వేన సతివిహితక్రియాగుణత్వాద్దేవతేత్యర్థః. ప్రాణోపాస్తేస్తర్హి కథం ఫలం- పాపహాని ద్దేవతాభావశ్చ తత్ర పాపహానేరేవ ప్రాధాన్యఫలస్యాత్రాస్య, వర్ణాదుర్గుణవిశిష్టప్రాణోపాస్తిరిహ వివక్షితేతి వాక్యార్థమాహ (యస్మాదితి) నతావత్ప్రాణదేవతాయా దూర్నామత్వం నిరూఢం- లత్ర తచ్ఛబ్ద ప్రసిద్ధేరదర్శనాత్. నాపి యౌగికం - ప్రాణస్య ప్రత్యగ్వ్యాప్తేర్దూరత్వాభావాదిత్యాక్షిపతి (కుతః పునరితి) పరిహరతి (ఆహేతి) కథం పాప్మసన్నిధౌ పఠ్యమానస్య తతో దూరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసంశ్లేషేతి) ఉపాస్తే - సదా భావయతీతి యావత్. బ్రహ్మజ్ఞానాదివ ప్రాణతత్త్వజ్ఞానాత్ఫలసిద్ధిసంభవే కిం సదా తద్భావనయేత్యాశఙ్క్య భావనాపర్యాయోపాసనశబ్దార్థమాహ (ఉపాసనం నామేతి) దీర్ఘకాలాదరనైరన్తర్యరూపవిశేషణత్రయం వివక్షిత్వాహ (లౌకికేతి) తస్య దృష్టాన్తం దర్శయతి (యావదితి) మనుష్యోఽహమితివద్దేవోఽహమితి యస్య జీవత ఏవాభిమానాభివ్యక్తిః - తస్యైవ దేహపాతాదూర్ధ్వం తద్భావః ఫలతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (దేవో భూత్వేతి) కా దేవతా హ్యపన్తవేతి కిం దేవతః. అసి- తద్భావో భాసీత్యర్థః. ౯

౮౦.— (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరం హ్యస్యా మృత్యురితి) హి- యస్మాత్ కారణాత్ అస్యాః - ముఖ్యప్రాణరూపాయా దేవతాయా మృత్యుర్దూరం భవతి - తస్మాత్ప్రాణస్య దూర్నామత్వమిత్యర్థః. దూర్నామకత్వేన ప్రాణవిద్యాయాః ఫలమాహ (దూరం హ వా ఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— (సా వా ఏషా దేవతా) దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతీత్యుక్తం. కథం పునరేవంవిదో దూరం మృత్యుర్భవతీతి. ఉచ్యతే-ఏవంవిత్త్వవిరోధాత్. ఇన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజో హి పాప్మా ప్రాణాత్మాభిమానినో హి విరుధ్యతే- వాగాదివిశేషాత్మాభిమానహేతుత్వాత్, స్వాభావికాజ్ఞానహేతుత్వాచ్చ. శాస్త్రజనితో హి ప్రాణాత్మాభిమానః. తస్మాదేవంవిదః పాప్మా దూరం భవతీతి యుక్తం- విరోధాత్. తదేతత్ప్రదర్శయతి-సా వా ఏషా దేవతేతి- ఉక్తార్థం. ఏతాసాం-వాగాదీనాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుం- స్వాభావికాజ్ఞానప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేన హి పాప్మనా సర్వో మ్రియతే - స హ్యతో మృత్యుః. తం ప్రాణాత్మాభిమానరూపాభ్యో దేవతాభ్యో విచ్ఛిద్య- అపహత్య. ప్రాణాత్మాభిమానమాత్రతయైవ ప్రాణోఽపహన్తేత్యుచ్యతే - విరోధాదేవ తు సోఽస్యైవంవిదో దూరం గమో భవతి. కిం పునశ్చకార దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యేతి. ఉచ్యతే- యత్ర-యస్మిన్నాసాం- ప్రాచ్యాదీనాం దిశామన్తః- అవసానం. తత్- తత్ర గమయాఞ్చకార- గమనం కృతవానిత్యేతత్. నను నాస్తి దిశామన్తః-కథమన్తం గమితవానితి.ఉచ్యతే- శ్రౌతవిజ్ఞానవజ్జనావధినిమిత్తకల్పితత్వాద్దిశాం తద్విరోధిజనాధ్యుషిత ఏవ దేశో దిశామన్తః-దేశాన్తోఽరణ్యమితి యద్వదిత్యదోషః. తత్ - తత్ర గమయిత్వా ఆసాం- దేవతానాం. పాప్మన ఇతి ద్వితీయా బహువచనం. విన్యదధాత్ - వివిధం న్యగ్భావేనాదధాత్ - స్థాపితవతీ ప్రాణదేవతా ప్రాణాత్మాభిమానశూన్యేష్వన్త్యజనేష్వితి-సామర్థ్యాత్. ఇన్ద్రియసంసర్గజో హి స ఇతి ప్రాణ్యాశ్రయతావగమ్యతే. తస్మాత్తమన్త్యం జనం నేయాత్ - న గచ్ఛేత్. సమ్భాషణదర్శనాదిభిర్న సంసృజేత్. తత్సంసర్గే పాప్మనా సంసర్గః కృతస్స్యాత్ -పాప్మాశ్రయో హి సః. తజ్జననివాసం చాన్తం- దిగన్తశబ్దవాచ్యం నేయాజ్జనశూన్యమపి. జనమపి తద్దేశవియుక్తమిత్యుక్తమిత్యభిప్రాయః. నేదితి-పరిభయార్థే నిపాతః. ఇత్థం జనసంసర్గే పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి - అను అవ ఇయానీతి - అనుగచ్ఛేయమిత్యేవం భీతో జనమన్తం నేయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౦

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతార్య వృత్తం కీర్తయతి (సా వా ఇతి) నిత్యానుష్ఠానాత్పాపహానిః- ధర్మాత్పాపమపనుదతీతి శ్రుతేః. న చేదముపాసనం నిత్యం నైమిత్తికం వా- దేవతాత్మత్వకామినో విధానాత్. తత్కథం పాపమేవంవిదో దూరే భవతీత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) విరోధిసన్నిపాతే పూర్వధ్వంసమావశ్యకం మన్వానః సమాధత్తే (ఉచ్యత ఇతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (ఇన్ద్రియేతి) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు సంసర్గో యోఽభినివేశః - తేన జనితః పాప్మా- పరిచ్ఛేదాభిమానోఽపరిచ్ఛిన్నే ప్రాణాత్మన్యాత్మాభిమానవతో విరుధ్యతే - పరిచ్ఛేదాపరిచ్ఛేదయోర్విరోధస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. విరోధం సాధయతి (వాగాదీతి) పాప్మనో వాగాదివిశేషవత్త్వాత్మనివిశిష్టాభిమానహేతుత్వాదాధిదైవికాపరిచ్ఛిన్నాభిమానే ధ్వంసో యుజ్యతే - దృశ్యతే హి చాణ్డాలభాణ్డావలమ్బినో జలస్య గఙ్గాద్యవిశేషభావాపత్త్యాపేయత్వనివృత్తిః- *అశుచ్యపి పయః ప్రాప్య గఙ్గాం యాతి పవిత్రతామితి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్వా నైసర్గికాజ్ఞానజన్యం- తదాగన్తుకప్రమాణజ్ఞానేన నివర్త్యతే- యథా రజ్జుసర్పాదిజ్ఞానం. నైసర్గికాజ్ఞానజన్యశ్చ పాప్మా- తేన ప్రామాణికప్రాణవిజ్ఞానేన తద్ధ్వస్తిరిత్యాహ (స్వాభావికేతి) నన్వభిమానయోర్విరోధావిశేషాద్బాధ్యబాధకత్వవ్యవస్థాఽయోగాద్ద్వయోరపి మిథో బాధస్స్యాత్. తత్రాహ(శాస్త్రజనితో హీతి) ఉక్తమేవ పాపధ్వంసరూపవిద్యాఫలం ప్రపఞ్చయితుముత్తరవాక్యమిత్యాహ (తదేతదితి) మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకారేతి సమ్బన్ధః. కథం పాప్మా మృత్యురుచ్యతే- తత్రాహ (స్వాభావికేతి) అపహత్యేత్యత్ర పూర్వవదన్వయః. ప్రాణదేవతా చేత్పాప్మానం హన్తి- సదైవ కిం న హన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) భవతు ప్రాణో వాగాదీనాం పాప్మనోఽపహన్తా- విదుషస్తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధాదేవేతి). అనన్తాకాశదేశత్వాద్దిశామన్తాభావాద్యత్రాసామిత్యాద్యయుక్తమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శాస్త్రీయజ్ఞానకర్మసంస్కృతో జనో

ఉ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహత్ ॥ ౧౧
సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్సా యదా మృత్యుమత్యముచ్యత సోఽగ్నిరభవత్సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యతే ॥ ౧౨

మధ్యదేశః- ప్రసిద్ధప్యాపితదధిష్ఠితత్వేనమధ్యదేశత్వాత్, తత్రాప్యన్త్యజాధిష్ఠితదేశస్యపాపీయస్త్వస్వీకారాత్,. అత న్తంజనం, తదధిష్ఠితంచదేశ, మవధింకృత్వాతెనైవనిమిత్తేనదిశాంకల్పితత్వాదానన్త్యాభావాల్పూర్వోక్తజనావిరిక్తజనస్య తదధిష్ఠితదేశస్యచానత్వాత్తైర్మధ్యదేశాదన్యోదేశోదిశాను న్తఇత్యుక్తేనకాచిదనుపపత్తిరితిపరిహారః (ఉచ్యతఇతి) కిమిత్యన్త్యజనేష్విత్యధికావాపః క్రియతే-తత్రాహ (ఇతిసామర్థ్యాదితి) దేశమాత్రే పాప్మావస్థానానుపపత్తిరిత్యర్థః. తామేవానుపపత్తింసాధయతి (ఇన్ద్రియేతి) భవతుయథోక్తాదిశామన్తః- తథాచపాప్మసంసర్గోస్తు - తథాపికిమా యాతమిత్యాశఙ్క్యతస్యతైస్సైస్యాజ్యత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిషేధస్యయస్యతాత్పర్యమాహ (జనశూన్యమపీతి) ప్రాణోపాస్తిప్రకరణే నిషిద్ధశ్రుతేస్తదుపాసకేనైవాయంనిషేధోనుష్ఠేయః- నసర్వైరిత్యాశఙ్క్యాహ (నేదిత్యాదినా) ఇత్థంశ్రుత్యుక్తంనిషిద్ధంసచేదహంకుర్యాం- తదాపాప్మానమనుగచ్ఛేయమితినిషేధాతిక్రమాదిసర్వస్యభయంజాయతే- నప్రాణోపాసకస్యైవ. అతస్సర్వోపిపాపాద్భీతోనోభయంగచ్ఛేత్-వాక్యంహిప్రకరణాచ్చబలవదిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (సా వా ఏషా దేవతేతి) సా- ఉక్తాపరిచ్ఛిన్నత్వేనపూర్వోక్తా ఏషా- మృత్యుదూరత్వేనదూర్నామికామముఖ్యప్రాణరూపాదేవతాపూర్వ మనుపైరన్యతానిపాప్మభిన్నంయోజితానాం వాగాదిదేవతానాంమృత్యుం- మరణాదిదుఃఖహేతుభూతంమృత్యుశబ్దితంపాప్మానమపహత్య- వాగాదిదేవతాభ్యఆచ్ఛిద్యయత్రాసాందిశామన్తః- సర్వదిగన్తప్రదేశః- తత్సమంతాత్ఛాకార, దూర్నామత్వాద్దూరంమృత్యుంనినాయేత్యర్థః. (తదాసాంపాప్మనోవిన్యదధాదితి) ఆసాం- వాగాదిదేవతానాంపాప్మనః- పాప్మానితత్- తేషుదిగన్తదేశేషువిన్యదధాత్-విశిష్యనిధానంకృతవానిత్యర్థః. (తస్మాన్నజనమియాన్నాన్తమియాదితి) యస్మాత్కారణాత్ప్రత్యస్తదేశానాంవాగాదిదేవతావినిర్ముక్తానృతాదిలక్షణపాపనిధానాశ్రయతయాఽస్పృశ్యదేశత్వం- అతఏవతత్రదేశేజనం- జననం. ఉత్పత్తిమితియావత్. అన్తం- మరణంచనేయాత్- నప్రాప్నుయాత్. తత్రదేశేఉత్పత్తిమరణేఅశోభనేఇతియావత్. (నేత్పాప్మానంమృత్యుమన్వవాయానీతి) నేత్- నైవేత్యర్థః. పాప్మానంమృత్యుంనైవాన్వవాయాని-నానుగచ్ఛేయమితిభీతస్సన్నుత్పత్తిమరణేతత్రనప్రాప్నుయాదిత్యన్వయః. ఉత్పత్తిమరణేతాదృశేయథానభవతః- తథాయతేతేతియావత్. ౧౦

శం.— (సా వా ఏషా దేవతా) ఏదేవత్యానినా జ్ఞానకర్మఫలాదీనామగ్న్యాద్యాత్మత్వముచ్యతే(అథైనా మృత్యుమత్యవహత్) యస్మాదాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదకర్తాపాప్మామృత్యుః ప్రాణాత్మవిజ్ఞానేనాపహతః- తస్మాత్సప్రాణోఽపహతపాప్మనో మృత్యోః. తస్మాత్స ఏవ ప్రాణ ఏనాః వాగాదిదేవతాః ప్రకృతంపాప్మానంమృత్యుమతీత్యావహత్- ప్రాపయత్స్వంస్వమపరిచ్ఛిన్నమగ్న్యాదిదేవతాత్మరూపం. ౧౧

ఆ.— ద్వివిధముపాస్తిఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ. తత్రపాపహానిముపదిశతాప్రసఙ్గికస్సాధారణోనిషేధోదర్శితః. సమ్ప్రతి దేవతాభావం వక్తుముత్తరవాక్యమితి ప్రతీకోపాదానపూర్వకమాహ (సా వా ఏషేతి) అథశబ్దావద్యోతితమర్థంకథయతి (యస్మాదితి) పాప్మాపహన్తృత్వప్రమాద్యాపశిష్టభాగంవ్యాచష్టే (తస్మాత్స ఏవేతి) ౧౧

రం.— (సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాంపాప్మానంమృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహదితి) సైషాముఖ్యప్రాణదేవతా ఆసాం- వాగాదిదేవతానాంపాప్మానంమృత్యుంఅపహత్య- తతఆచ్ఛిద్యఅథ- తదనన్తరమేనాః - వాగాదిదేవతాఃమృత్యుమతీత్యావహత్ - మృత్యుమతిక్రాన్తంస్వరూపంప్రాపయదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— (సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్) సః- ప్రాణః వాచమేవప్రథమాం - ప్రధానామిత్యేతత్. ఉద్గీథకర్మణిసాధకతమత్వంప్రాధాన్యం. తస్యాస్తాంప్రథమామత్యవహత్- వహనంకృతవాన్. తస్యాఃపునర్మృత్యుమతీతోఽవ్యాఽధాయాఃకింరూపమితి. ఉచ్యతే. సా- వాక్ యదా- యస్మిన్కాలేపాప్మానంమృత్యుమత్యముచ్యత- అతీత్యాముచ్యత. మోచితా. స్వయమేవతదాసోఽగ్నిరభవత్-సావాక్పూర్వమప్యగ్నిరేవసతీమృత్యువియోగేప్యగ్నిరేవాభవత్. ఏతావాంస్తువిశేషః- మృత్యువియోగేసోఽయం- అతిక్రాన్తోఽగ్నిఃపరేణమృత్యుం-పరస్తాన్మృత్యోర్దీప్యతే.ప్రాఙ్మోక్షాన్మృత్యుప్రతిబద్ధోఽధ్యాత్మవాగాత్మనానేదానీమివదీప్తిమానాసీత్- ఇదానీంతుమృత్యుంపరేణదీప్యతే-మృత్యువియోగాత్. ౧౨

ఆ.— సామాన్యోక్తమర్థంవిశేషేణప్రపఞ్చయతి (సవై వాచమిత్యాదినా) కథంవాచఃప్రాథమ్యం- తదాహ (ఉద్గీథేతి) వాచో మృత్యుమతిక్రాన్తాయారూపంప్రశ్నపూర్వకంప్రదర్శయతి (తస్యాఇతి) అనగ్నేరగ్నిత్వవిరోధంధునీతే (సావాగితి) పూర్వమపివాచోఽగ్నిత్వే నోపాసనాలభ్యంతదగ్నిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) ఉక్తంవిశేషంవిశదయతి (ప్రాగితి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

రం.— తదేవప్రపఞ్చయతి (సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహదిత్యాదినా) సః- ప్రాణఃప్రథమాంఇతరదేవతాసుప్రధానభూతాంవాచమత్యవహత్- మృత్యుమత్యక్రామయదిత్యర్థః. సా- వాక్ యదామృత్యుమత్యముచ్యత- మృత్యోరతిముక్తా- అత్యన్తముక్తాఆసీత్, సోఽగ్ని

ఉ.— అథ ప్రాణమత్యవహత్స యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స వాయురభవత్సోఽయం వాయుః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తః పవతే॥ ౧౩

అథ చక్షురత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స ఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪

అథ శ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత తా దిశోఽభవꣳస్తా ఇమా దిశః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తాః॥ ౧౫

అథ మనోఽత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స చన్ద్రమా అభవత్సోఽసౌ చన్ద్రః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో భాత్యేవꣳ హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేద॥ ౧౬

అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్యద్ధి కిఞ్చాన్నమద్యతేఽనేనైవ తదద్యత ఇహ ప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్ - తదేతి శేషః స ఇత్యగ్నేరపేక్షయా పుల్లిఙ్గనిర్దేశః. యద్యపి వాగభిమానినీ దేవతా సర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యపగతదోషతయా అగ్రనయనాదిప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్. * అప్యరామస్య రామత్వమిత్యాదివదితి భావః. తదేవాహ (సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇతి) ఏవం మృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిః నిరస్తపాపరూపమలతయా మృత్యుం పరేణ - మృత్యోః పరస్తాద్దీప్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— తథా- ఘ్రాణః ప్రాణో వాయురభవత్. స తు పవతే- మృత్యుం పరేణాతిక్రాన్తః. సర్వమన్యదుక్తార్థం. ౧౩

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩- ౧౪

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యోఽభవత్. స తు తపతి. ౧౪

శం.— తథా శ్రోత్రం దిశోఽభవన్. దిశః ప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః. ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తా ఇతి) అత్ర భాన్తీతి శేషః. దిక్ఛబ్దో దిగ్దేవతాపరః. ౧౫

శం.— మనశ్చన్ద్రమా భాతి. యథా పూర్వం యజమానం వాగాద్యగ్న్యాదిభావేన మృత్యుమత్యవహత్ ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపి హ వై ఏషా - ప్రాణదేవతా అతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవ యో వాగాదిపఞ్చకవిశిష్టం ప్రాణం వేద. * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౧౬

ఆ.— వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్య కిమాయాతం- న హి తద్దేవతస్య ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) దేవతాత్వప్రతిబన్ధకానాం పాప్మనః సర్వాన్ అపోహ్య వ్యక్తవర్త్మనా వాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాప్త్యైవ సోఽపి సదా ప్రాణమాత్మత్వేన ధ్యాయన్ భావనాబలాద్వైరాజం పదం పూర్వయజమానవదాప్నోతీతి భావః. కస్యైవం ఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకం విశినష్టి (యో వాగాదీతి) ఉక్తోపాసనస్య ప్రాగుక్తం ఫలమనుగుణమిత్యత్ర మానమాహ (తం యథేతి) ౧౬

రం.— (ఏవం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేదేతి) యః పుమాన్ వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాం మృత్యోరతివహనకర్మ వేద- తమేనమేషా- ప్రాణదేవతా మృత్యుమతివహతి- అతితారయతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— (అథాత్మనే) యథా వాగాదిభిరాత్మార్థమాగానం కృతం - తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణః సర్వప్రాణసాధారణం ప్రాజాపత్యం ఫలమాగానం కృత్వా త్రిషు పవమానేష్వథ - అనన్తరం శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే - ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నం చ తదాద్యం చాన్నాద్యం. ఆగాయత్. కస్తు కామసంయోగో వాచనిక ఇత్యుక్తం. కథం పునస్తదన్నాద్యం ప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితి గమ్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ - యత్కిఞ్చేతి సామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతి హేతౌ. యస్మాల్లోకే ప్రాణిభిర్యత్కిఞ్చిదన్నమద్యతే- భక్ష్యతే. తదనేనైవ- ప్రాణేనైవ. అన ఇతి ప్రాణస్యాఖ్యా ప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ. యస్త్వన్యస్స్వరాన్తస్స ప్రాణపర్యాయః. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ- న కేవలం ప్రాణేనాద్యత ఏవాన్నాద్యం- తస్మిఞ్ఛరీరాకారపరిణతేఽన్నాద్య ఇహ ప్రతితిష్ఠతి ప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనః ప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం. యదపి ప్రాణేనాన్నాదనం- తదపి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠార్థమేవేతి న వాగాదిష్వివ కల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవః ప్రాణేఽస్తి. ౧౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రాణస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య విధారకత్వం నామ గుణాన్తరం వక్తుముత్తరవాక్యం. తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథముద్గాతుస్స్వీకృతస్య ఫలసమ్బన్ధః- తత్రాహ (కస్త్వితి) అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం వాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా) తమేవ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

ఉ.— తేదేవా అబ్రువన్నేతావద్వా ఇదగ్ం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరనునోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి తేవై మాభిసంవిశతేతి తథేతి తగ్ం సమన్తం పరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్త్యేవగ్ం హ వా ఏనగ్ం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాగ్ం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదగ్ం స్వేషు ప్రతిప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవత్యథ య ఏవైతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్బుభూర్షతి స హైవాలం భార్యేభ్యో భవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రాణపర్యాయః - తర్హి కథం శకటేపచ్ఛబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్ద ఇతి) ఇతశ్చ ప్రాణస్యైవాన్నాద్యమాగానం యుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేనవాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతం చేత్ - తర్హి తస్య పాపవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నే దేహాకారపరిణతే ప్రాణస్తిష్ఠతి - తదనుసారిణశ్చ వాగాదయః స్థితిభాజః - ప్రాణజాతస్థిత్యర్థం ప్రాణస్యాన్నమితి న పాప్మవేధ స్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః. ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) వాగాదయశ్చ స్తందేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతీతి దాత్మన ఇతి యజమానగామిఫలవ్యతిరిక్తం కల్యాణవదనాదికం యథా వాగాద్యా దేవతా ఆగాయన్ - తథా ప్రాణోఽప్యాత్మనే అన్నాద్యమాగాయత్. అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్య భావః అన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః. అథవా - అన్నంచ తదాద్యంచ అన్నాద్యం ఆద్యం - అదనార్హం. భక్షణార్హమిత్యర్థః. ఆగాయత్ - గానసామర్థ్యేన ఉపాస్థాపయత్ సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధి కిఞ్చాన్నమద్యతే అనేనైవ తదద్యత ఇతి) అత్రానశబ్దః ప్రాణవాచీ. అద్యమానం సర్వం ప్రాణేనైవాద్యత ఇత్యర్థః. (ఇహప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నే సత్యేవ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్నస్య ప్రాణాహారత్వాదన్నాద్యస్వం సిద్ధమితి భావః. ౧౭

శం.— (తేదేవాః) నన్వవధారణమయుక్తం ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి - వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్. నైషదోషః - ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోఽన్నకృతో వాగాదీనాముపకార ఇత్యేతమర్థం ప్రదర్శయన్నాహ - తే - వాగాదయో దేవాః - స్వవిషయద్యోతనాద్దేవాః. అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తో ముఖ్యం ప్రాణం. ఇదమేతావత్ - నాతోఽధికమస్తి. వై ఇతి స్మరణార్థం. ఇదం తత్సర్వమేతావదేవ. కిం. యదన్నం ప్రాణస్థితికరమద్యతే లోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః - ఆగీతవానసి. ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయంచాన్నమన్తరేణస్థాతుం నోత్సహామహే - అతోఽను - పశ్చాత్ - నః - అస్మాన్ అస్మిన్నన్నే - ఆత్మార్థే వాన్నే ఆభజస్వ - ఆభాజయస్వ. ణిచోఽశ్రవణం ఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినః కురు. ఇతర ఆహ - తే యూయం యద్యన్నార్థినస్తర్హి - మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతో మామాభిముఖ్యేన నివిశత. ఇత్యేవముక్తవతి ప్రాణే తథేతి - ఏవమితి తం - ప్రాణం పరిసమన్తం - పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త - నిశ్చయేనావిశన్త. తం ప్రాణం పరివేష్ట్య నివిష్టవన్త ఇత్యర్థః. తథా నివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయా తేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానం ప్రాణస్థితికరం సదన్నం తృప్తికరం భవతి - న స్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధో వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తమేవావధారణమనేనైవ తదద్యత ఇతి. తదేవచాహ - తస్మాత్ - యస్మాత్ప్రాణాశ్రయతయైవ ప్రాణానుజ్ఞయాఽభిసన్నివిష్టా వాగాదీనాం దేవతాః - తస్మాద్యదన్నమనేన - ప్రాణేనాత్తి లోకః - తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణం యో వేద - వాగాదయశ్చ పఞ్చ ప్రాణాశ్రయా ఇతి. తమప్యేవమేవహ వై స్వాః - జ్ఞాతయః అభిసంవిశన్తి వాగాదయ ఇవ ప్రాణం. జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయో భవతీత్యభిప్రాయః. అభిసన్నివిష్టానాంచ స్వానాం ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం స్వాన్నేన భర్తా భవతి. తథా శ్రేష్ఠః పురః - అగ్రత ఏతా - గన్తా భవతి వాగాదీనామివ ప్రాణః. తథాన్నాదః - అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్రః పతిః ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం. య ఏవం ప్రాణం వేద - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలం భవతి. కించ - య ఉ హ ఏవంవిదం - ప్రాణవిదం ప్రతి స్వేషు - జ్ఞాతీనాం మధ్యే ప్రతిప్రతిః - ప్రతికూలో బుభూషతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతి. సోఽసురా ఇవ ప్రాణప్రతిస్పర్ధినో న హైవాలం - న పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవితుమిత్యర్థః. అథ పునర్య ఏవ జ్ఞాతీనాం మధ్యే ఏతం - ఏవంవిదం వాగాదయ ఇవ ప్రాణమను - అనుగతో భవతి, యశ్చ వైతం - ఏవంవిదమన్వేవ - అనువర్తయన్నేవాత్మీయాన్ భార్యాన్ బుభూర్షతి - భర్తుమిచ్ఛతి యథైవ వాగాదయః ప్రాణానువృత్త్యా ఆత్మబుభూర్షవ ఆసన్, స హైవాలం - పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవతి భర్తుం. నేతరస్స్వతన్త్రః. ౧౮

ఆ.— భర్తా శ్రేష్ఠః పురోగన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థం వాక్యాన్తరమాదత్తే (తేదేవా ఇతి) తస్య వివక్షితమర్థం వక్తుమాదావాక్షిపతి (నన్వితి) అయుక్తత్వే హేతుమాహ (వాగాదీనామితి) అవధారణానుపపత్తిం దూషయతి (నైషదోష ఇతి) యథా ప్రాణస్యోపకారోఽన్నకృతో న వాగాదిద్వారకః - తథా తేషామపి నాసౌ ప్రాణద్వారకః - విశేషాభావాదితి శఙ్కతే (కథమితి) వాక్యేన పరిహరతి (ఏతమర్థమితి) ఆహ - విశేషమితి శేషః. తేషాం దేవత్వం సాధయతి (స్వవిషయేతి) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుం వై శబ్ద ఇత్యాహ (వా ఇతి) (స్మరణార్థమితి) తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతి శేషః. వాక్యార్థమాహ (ఇదం తదితి) ఏతావత్త్వమేవ వ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి) కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానం నామ - తదాహ (ఆగానేనేతి) కా పునరేతావతా భవతాం క్షతిః - తత్రాహ (వయంచేతి) అన్నమన్తరేణ మయా స్థాతుమశక్తైర్మదర్థం తదాగీతమితిచేత్ - తత్రాహ (అత ఇతి) ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాꣳ హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాꣳ రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాꣳ రసస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాꣳ రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి శ్రూయమాణేకథమన్యథావ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (జీవఇతి) తద్వై వాన్నస్యామిత్వం- అస్యాకమపితత్ర ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థమపేక్షితమితివాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి) వైశబ్దోయదర్థేప్రయుక్తః. ప్రాణం పరివేష్ట్య దనుష్ఠయావాగాదీనామన్నాస్యామవస్థానంచేత్- తేషామపి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) త్వక్తప్రాణస్యాన్నబలాద్వాగాదిస్థిత్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. వాగాదీనామన్నజన్యోపకారస్య ప్రాణద్వారత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వేవాక్యశేషం సంవాదయతి (ఏదేవేతి) విద్యాఫలం పర్యాయగుణజాతముపదిశతి (వాగితి) వేదనమేవవ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి) సచప్రాణో హయస్మీతివేదేతిచకారార్థః. అనామయావీ- వ్యాధిరహితః. దీప్తాగ్నిరితియావత్. సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణోదోషమాహ (కించేతి) ఇదానీం ప్రాణవిదం ప్రత్యనురాగేలాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

౨౦.— (తేదేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తైదేవాః ప్రాణమబ్రువన్. కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదం సర్వం యదన్నం తదాత్మనఆగాసీరనునోఽస్మిన్నన్నఆభజస్వేతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావదేవసర్వమిదం. తత్- తావచ్ఛమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః. వయం చాన్నాత్మానః- అన్నం వినాస్థాతుమశక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నేఅను- త్వద్భాగానన్తరం నః- అస్మానాభజస్వ- అజీవదభ్యో న నర్భాగినాన్నోఽయం భజః. భాజయ- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః. సఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తేనై మాభిసంవిశతేతి) తైనై- తాన్ప్రతి. అథాన్నాభినోయాయం మా- మామభి- అభితః సంవిశత- ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్. (తథేతితం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యాదేవతా స్తథేతి ప్రతిశ్రుత్యసమన్తాత్ - పరితోఽస్యవిశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితిభావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాద్ధేతోరనేన - ప్రాణేనకరణేనజీవోయదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేనవాగాద్యాస్తృప్యన్తి. ప్రాణేఅన్నేనాప్యాయితేవాగాద్యాః ప్రాణాఅన్నేనాప్యాయితాభవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్యఫలమాహ (ఏవంహ వా ఏనం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాం శ్రేష్ఠః పురఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్యఏవం వేదేతి) యస్త్వేనమేవ- ఉపాస్తే - తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథావాగాద్యాః ప్రాణస్యపరితోనివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరితఉపాసతే. స్వానాం - జ్ఞాతీనాం భర్తా - పోషకః శ్రేష్ఠశ్చపురఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చభవతీత్యర్థః. (యఉ హైవంవిదం స్వేషు ప్రతిప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతిస్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి - ప్రతిభటః. భావస్సస్పర్ధః. బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. ప్రతిస్పర్ధీభవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతిపత్తిర్బుభూషతీతిపాఠేపి స ఏవార్థః. సః భార్యేభ్యః- భర్తవ్యేభ్యః భార్యాపుత్రాదిభ్యః. భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతియావత్. నాలంభవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేప్యసమర్థోభవతీత్యర్థః. (అథయఏవైతమనుభవతి యో వైతమనుభార్యాన్ బుభూర్షతి సఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథశబ్దః ప్రకృతమపెక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే. జ్ఞాతీనాం మధ్యేయఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అనుగతోభవతి, యోవాఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్యభార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞన్నసి *ఉదౌష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్త్వం. సఏవాలం భార్యేభ్యోభవతి- ఉక్తోర్థః. ౧౯

౨౧.— సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం. కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం * సోఽయాస్యఆఙ్గిరసఇతి. అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరసఇత్యాఙ్గిరసత్వేహేతురుక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయ త్తంహికార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య. అనన్తరం చ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- నాచకథమనుపపాదనీయేతి. ఆహ (సోఽయాస్యఆఙ్గిరసఇత్యాది) యథోపన్యస్తమేవోపాదీయతేఉత్తరార్థం. ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసఇత్యేవమన్తం వాక్యం యథావ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి. కథం ప్రాణోవా అఙ్గానాం రసఇతి- ప్రాణోహి- హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అఙ్గానాం రసః. ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గరసత్వం- న వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతిస్మరణం. కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యతఆహ- తస్మాచ్ఛబ్దఉపసంహారార్థఉపరిత్వేనసమ్బధ్యతే. యస్మాత్- యతోఽవయవాత్. కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్. యస్మాత్కస్మాత్- యతఃకుతశ్చాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణఉత్క్రామతి- అపసర్పతి. తదేవ- తత్రైవతదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి. శోషముపైతి. తస్మాదేషహి వా అఙ్గానాం రసఇత్యుపసంహారః. అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం - ఆత్మాపాయేహి శోషః - మరణం స్యాత్. తస్మాత్తేనజీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్యవాగాదీన్ ప్రాణఏవోపాస్యఇతిసముదాయార్థః. ౧౯

ఆ.— * తేదేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- నవిశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్రశ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధం వక్తుంవ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి) అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి) కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి) సమ్ప్రతిత్వవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరంచేతి) ప్రకారాన్తరం బుభుత్స్యమానమితినాచయితుం చశబ్దః. తన్నియదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్యపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి) ప్రతిజ్ఞానువాదోవక్ష్యమాణహేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణోవా ఇతి) ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ బృహస్పతిర్వాగ్వై బృహతీ తస్యా ఏష పతిస్తస్మాదు బృహస్పతిః॥ ౨౦

ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వై బ్రహ్మ తస్యా ఏష పతిస్తస్మాదు బ్రహ్మణస్పతిః॥ ౨౧

హేతుం కుర్వన్ పరిహరతి (ప్రాణో హీతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం- ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతి శేషః. ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (అత ఆహేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తేన వ్యతిరేకేణానుక్తమన్వయం సముచ్చేతుం చశబ్దః. తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరిభావేన సమ్బన్ధముక్తం స్ఫుటయతి (తస్మాదితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామఙ్గిరసత్వే ప్రాణస్య సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గిరసత్వే సిద్ధేఽపి కథమాత్మత్వం సిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అస్తు ప్రాణస్యోక్తాత్మత్వం- తథాపి కిం స్యాత్- తదాహ (తస్మాదితి) భవతు ప్రాణాధీనం సఙ్ఘాతస్య జీవనం- తథాపి కథం తస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదపాస్యేతి) ౧౯

రం.— పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వం చ విద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయే పునరాహ (సోఽయాస్య ఇత్యాదినా) సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసః ఇత్యన్తేనోక్త ఏవార్థః స్మారితః. పునస్తమేవార్థం ప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణో హి వా ఇత్యాదినా) హి- యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం- తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- తదైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసత్వాదితి భావః. ౧౯

శం.— (ఏష ఉ) న కేవలం కార్యకరణాత్మైవ ప్రాణో రూపకర్మభూతయోః. కిం తర్హి. ఋగ్యజుస్సామ్నాం నామభూతానామాత్మేతి సర్వాత్మకతయా ప్రాణం స్తువన్మహీకరోత్యుపాస్యత్వాయ. ఏష ఉ ఏవ- ప్రకృత ఆఙ్గిరసో బృహస్పతిః కథం బృహస్పతిరితి. ఉచ్యతే - వాగ్వై బృహతీ- బృహతీ ఛన్దః షట్త్రింశదక్షరా. అనుష్టుప్చ వాక్. కథం. * వాగ్వా అనుష్టుబితి శ్రుతేః. సా చ వాగనుష్టుప్ బృహత్యాం ఛన్దస్యన్తర్భవతి - అతో యుక్తం వాగ్వై బృహతీతి ప్రసిద్ధవద్వక్తుం. బృహత్యాం చ సర్వా ఋచోఽన్తర్భవన్తి- ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. * ప్రాణో బృహతీ * ప్రాణ ఋచ ఇత్యేవ విద్యాదితి శ్రుత్యన్తరాత్. వాగాత్మత్వాచ్చర్చాం ప్రాణేఽన్తర్భావః. తత్కథమితి. ఆహ- తస్యాః - వాచో బృహత్యా ఋచ ఏషః - ప్రాణః పతిః తస్యా నిర్వర్తకత్వాత్. కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యా హి ఋక్. పాలనాద్వా వాచః పతిః- ప్రాణేన హి పాల్యతే వాక్ - అప్రాణస్య శబ్దోచ్చారణసామర్థ్యాభావాత్. తస్మాదు బృహస్పతిః- ఋచాం ప్రాణ ఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— బృహస్పత్యాదిధర్మకం ప్రాణోపాసనం వక్తుం వాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏష ఉ ఇతి) తస్యైవ విధాన్తరేణ తాత్పర్యమాహ (న కేవలమితి) కార్యం- స్థూలశరీరం ప్రత్యక్షతో రూప్యమాణం రూపాత్మకం. కరణం చ- జ్ఞానక్రియాశక్తిమత్కర్మభూతం. తయోరాత్మా ప్రాణ ఇత్యుక్త్వా నామరాశేరపి తథేతి వక్తుం ఋక్కాచతుష్టయమిత్యర్థః. కిమితి ప్రాణస్యాత్మత్వేన సర్వాత్మత్వోక్త్యా స్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉక్తోఽర్థో బృహస్పతిశబ్దాదుపరి సమ్బధ్యతే. * బృహస్పతిర్వై దేవానాం పురోహిత ఆసీదితి శ్రుతేర్దేవపురోహితో బృహస్పతిరుచ్యతే - తత్కథం ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) దేవపురోహితం వ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహతీతి) (ఛన్ద ఇతి) సప్త హి గాయత్ర్యాదీని ప్రధానాని ఛన్దాంసి- తేషాం మధ్యమం ఛన్దో బృహతీత్యుచ్యతే. సా చ బృహతీ షట్త్రింశదక్షరా ప్రసిద్ధేత్యర్థః. భవతు యథోక్తా బృహతీ- తథాపి కథం వాగ్వై బృహతీత్యుక్తం- తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరా తావదనుష్టుబిష్టా- సా చాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైష్షట్త్రింశదక్షరాయాం బృహత్యామన్తర్భవతి- అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయా మహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సా చేతి) వాగనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చోక్తమైక్యముపజీవ్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) భవతు వాగాత్మికా బృహతీ- తథాపి తత్పతిత్వేన ప్రాణస్య కథమృక్పతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాం చేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణ బృహత్యాః స్తుతత్వాత్తత్ర సర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి- తస్మాత్ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వేనర్క్పతిత్వమిత్యర్థః. ప్రాణరూపేణ స్తుతా బృహతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో బృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్య వివక్షితమృగాత్మత్వం కథం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్య తదాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాం తదాత్మత్వేఽపి కథం ప్రాణేఽన్తర్భావః- న హి ఘటో మృదాత్మకోఽపి పటేఽన్తర్భవతీతి శఙ్క్యతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్య వాక్ప్రదకత్వాత్తద్భూతానామృచాం ప్రాణే కారణే యుక్తోఽన్తర్భావ ఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్య తన్నిర్వర్తకత్వేఽపి తస్మిన్న వాచోఽన్తర్భావః- న హి ఘటస్య కులాలేఽన్తర్భావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కౌష్ఠేనాగ్నినా ప్రేరితస్తదాత్మా వాయురూర్ధ్వం గచ్ఛన్ కణ్ఠాదిష్వభిహన్యమానో వర్ణతయాభివ్యజ్యతే - తదాత్మికా చ వాగ్నిర్ణీతా దేవతాధికరణే. ఋక్చ వాగాత్మికోక్తా- తద్యుక్తం తస్యాః ప్రాణేఽన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః. ఋగాత్మత్వం ప్రాణస్య ప్రకారాన్తరేణ సాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్తాప్రదత్వేన స్థాపకత్వం తాదాత్మ్యవ్యాప్తమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— (ఏష ఉ ఏవ బృహస్పతిరితి) ఉక్తార్థే. బృహస్పతిశ్చైష ఏవేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (వాగ్వై బృహతీతి) బృహత్యాఖ్యచ్ఛన్దసో వాగ్రూపత్వాదితి భావః. తస్యాః- తాదృశ్యా వాచః ఏషః- ప్రాణః పతిః- రక్షక ఇత్యర్థః. వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితి భావః. ౨౦

శం. తథా యజుషాం. కథం. ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిః. వాగ్వై బ్రహ్మ- యజుః. తచ్చ వాగ్విశేష ఏవ. తస్యా వాచో యజుషో బ్రహ్మణ ఏష పతిః- తస్మాదు బ్రహ్మణస్పతిః- పూర్వవత్. కథం పునరేతదవగమ్యతే బృహతీబ్రహ్మణోర్ఋగ్యజుష్ట్వం- న పునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే. వాచో

ఉ.—— ఏష ఉ ఏవ సామ వాగ్వై సామైష సా చామశ్చేతి తత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవ సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణ తస్మాద్వేవ సామాశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేద॥ ౨౨

నైసామసామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్వాగ్వై సామేతి. తథాచ * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి చ వాక్యసమానాధికరణయోః ఋగ్యజుష్ట్వం యుక్తం- పరిశేషాత్. సామ్న్యపి హి తే ఋగ్యజుషీ ఏవ పరిశిష్టే. వాగ్విశేషత్వాచ్చ. వాగ్విశేషే హి ఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచా సమానాధికరణతా యుక్తా. అవిశేషప్రసక్తాచ్చ. సామ్నోఽపి [illegible] విశేషాభిధానత్వం- తథా బృహతీబ్రహ్మశబ్దయోరపి విశేషాభిధానత్వం యుక్తం. అన్యథాఽనిర్ధారితవిశేషయోరానర్థక్యాపత్తేశ్చ. విశేషాభిధానస్య చాస్మాత్ప్రత్యేకం ఉభయత్ర ప్రాప్తేః ఋగ్యజుస్సామ్నోః [illegible] శ్రుతిష్వేవం క్రమదర్శనాత్. ౨౧

ఆ.—— యజుషాం- ఆత్మైకపూర్వేణ సమ్బన్ధః. నియతసామాక్షరాణామృచాం ప్రాణత్వేకుతస్తద్విపరీతానాం యజుషాంతత్త్వమితిశఙ్కాం పరిహరతి (కథమితి) తథాపికథం ప్రాణో యజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నిర్దిష్టకత్వం పాలయిత్వేత్వం చాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢియా ప్రత్యక్షే (కథంపునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నాత్ర రూఢిస్స్వప్నవతీపరిహారః (ఉచ్యత ఇతి) (వాచో నైసామేతి) అస్తేవాచస్సామసామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాద్వేదాఖ్యాకారో యమితి తాత్పర్యం. తథాపికథమృక్త్వం యజుష్ట్వం వా బృహతీబ్రహ్మణోరితి- తత్రాహ (తథాచేతి) పరిశేషమేవదర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతశ్చ వాక్సమానాధికృతయోర్బృహతీబ్రహ్మణోః ఋగ్యజుష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసక్తమేవప్రతిరేకముఖేనవివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థః. కించ- * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి వాక్యాభ్యాం బృహతీబ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వం సిద్ధం. నచ తయోర్వాగాత్మత్వం- వాక్యద్వయేఽపి వాగ్వై వాగితి పౌనరుక్త్యప్రసక్తాత్. తస్మాద్బృహతీబ్రహ్మణోరేష్టవ్యమృగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాక్ప్రాప్తేశ్చేతి) తత్రైవ సామర్థ్యాన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

శం.—— (ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మశబ్దో వేదపరః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౧

శం.—— (ఏష ఉ ఏవ సామ) కథమితి. ఆహ- వాగ్వై సా- యత్కించిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సా వాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయో హి సర్వనామ సాశబ్దః. తథా అమః ఏషః- ప్రాణః. సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః * కేన మే పౌంస్యాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్. కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి శ్రుత్యన్తరాత్ వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌ సామశబ్దౌ. తథా - ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాదిసముదాయమాత్రం గీతిః సామశబ్దేనాభిధీయతే- అతోఽన ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామనామ కించిత్. స్వరవర్ణాదేశ్చ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ ఏష ఉ ఏవ ప్రాణస్సామ. యస్మాత్సా చ అమశ్చేతి- వాక్ప్రాణాత్మకం. సా చామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్సామ్నః - గీతిరూపస్య స్వరాదిసముదాయస్య సామత్వం- తత్ప్రసిద్ధం. యద్వేవ సమః- తుల్యః సర్వేణ వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ- తస్మాద్వా సామేత్యనేన సమ్బన్ధః. సామశబ్దార్థలాభనిమిత్తప్రకారాన్తరనిర్దేశ సామర్థ్యలభ్యః. కేన పునః ప్రకారేణ ప్రాణస్య తుల్యత్వమితి. ఉచ్యతే- సమః ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ. సమో మశకేన- మశకశరీరేణ సమో నాగేన - హస్తిశరీరేణ సమః. ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః - త్రైలోక్యశరీరేణ ప్రాజాపత్యేన. సమోఽనేన జగద్రూపేణ హైరణ్యగర్భేణ. పుత్తికాదిశరీరేషు గోత్వాదివత్కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్త ఇతి సమత్వం ప్రాణస్య - న పునః శరీరమాత్రపరిమాణేనైవ - అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ. న చ ఘటప్రాసాదాదిప్రదీపవత్సఙ్కోచవికాసిత యా శరీరేషు తావన్మాత్రం సమత్వం- * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి శ్రుతేః. సర్వగతస్య తు శరీరేషు శరీరపరిమాణవృత్తిలాభో న విరుధ్యతే. ఏవం సమత్వాత్సామాఖ్యం ప్రాణం వేద యః శ్రుతిప్రసారితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం. అశ్నుతే- వ్యాప్నోతి సామ్నః- ప్రాణస్య సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం - సమానలోకతాం వా - భావనావిశేషతః. య ఏవమేతద్యథోక్తం సామ ప్రాణం వేద- ఆప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్త ఇత్యర్థః. ౨౨

ఆ.—— ఋగ్యజుష్ట్వం ప్రాణస్య ప్రతిపాద్య తస్యైవ సామత్వం సాధయతి (ఏష ఇత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దో హి సర్వనామ- తథా చ యస్స్త్రీలిఙ్గస్సర్వశబ్దః- తేనాభిధేయం వస్తు వాగిత్యర్థః. అమః ప్రాణ ఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేన సర్వనామశబ్దేనాభిధేయం వస్తు ప్రాణ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్యశిష్యం ప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్యాని - పుంసాం వాచకాని. తథాపి కస్య సామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనః ప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః. నను గీతిము సామాఖ్యేతి న్యాయసూద్విశిష్టా కాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కథం వాగుపసర్జనస్య ప్రాణస్య సామత్వం - అత ఆహ (తథేతి) ప్రాణస్య సామత్వే సనీతి గ్రహవత్. ప్రగీతేషు మన్త్రవాక్యేషు సామశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాదస్తి ప్రాణాదివ్యతిరేకేణ సామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేన పదవాక్యాది గృహ్యతే. వాగుపసర్జనే ప్రాణే ముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్ర గౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే తత్సామ్నస్సామత్వమితి వాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఇదం సా ఇదం సామేతి యద్వ్యపదిశ్యతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సా చామశ్చేతివ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏష ఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదగ్ం సర్వముత్తబ్ధం వాగేవ గీథోచ్చ గీథా చేతి స ఉద్గీథః॥ ౨౩
‡ తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయంత్యస్య రాజా మూర్ధానం
విపాతయతాద్యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి॥ ౨౪

స్వాశ్రితస్య సామ్నాయత్తత్వం - తన్ముఖ్యసామనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణమేవ సదధ్యేతృవ్యవహారే ప్రసిద్ధమితి యోజనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్య సామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (ఏష ఇత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వాశబ్దోఽత్ర న శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా) నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వాదానన్త్యానుపపత్తిః - తత్కథమస్య విరుద్ధేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదీతి) సమశబ్దస్య యథాశ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) ఆధిదైవికేన రూపేణామూర్తత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం. నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి- ప్రాసాదే చ వికసతి - తథా ప్రాణోఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచమిభాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఖణ్డాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణా యా వృత్తిస్తల్లాభస్సమ్భవతి- సర్వగతస్యైవ నభసస్తత్ర తత్ర రూపకుమ్భాద్యవచ్ఛేదోపలమ్భాదిత్యర్థః. ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (యావన్నేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (అప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

రం.— (ఏష ఉ ఏవ సామేతి) ఏష ఉ ఏవ- వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ- సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్. సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్ పరామృశ్యతే. * అమగతిభాజనశబ్దేష్వితి గమనార్థాదమతేః అమ ఇతి - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః. తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవ సమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ- యత్ - ఉ- ఏవ- ఇతిచ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ వా ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ సమో, మశకశరీరేణ సమో, హస్తిశరీరేణ సమః, స్వసృష్టజీవభూతత్రైలోక్యశరీరక బ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమో, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః,. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ- ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ- ఏవం ప్రాణోఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః. తస్మాన్నైవ సామ- తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యమవలమ్బ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రే ఽనిర్ధారితం. ఏతద్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే హాస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం- ప్రాణదేవతాసమానభోగతాం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి-సాలోక్యం ప్రాప్నోతి. య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదాఽనుసన్ధత్తే. ౨౨

శం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషో, నోద్గానం,- సామాధికారాత్. కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదుత్తబ్ధం- ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం. ఉత్తమ్భితం. విధృతమిత్యర్థః. ఉత్తబ్ధార్థావద్యోతకోఽయముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా- శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః. గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ. న హ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే- తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాక్, ఇత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః. ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషే రూఢత్వాత్, *ఉద్గీథేనార్త్విజ్యమిత్యత్ర చౌద్గాత్రే కర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్ పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి) న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః- తస్య తస్మిన్వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్. నాపి యోగః- అవయవవృత్తేరదృష్టేరితి శఙ్కతే (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాస్యార్థస్య వాచకః-నిపాతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధేతి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణేతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వేఽపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే-తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి(న హీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్య తస్య తథాత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

రం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా- ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం- ధృతమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శం.— ఉక్తార్థద్రాఢ్యాయాఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి) తత్ - తత్ర తస్మిన్నుక్తేఽర్థే హాఽపి- ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః. తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం- చమసస్థో మయా భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్య మమానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తౌర

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః స్వం వేద భవతి హాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వం భవతి భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యాం తాతఙాదేశః. ఆశిషి లోట్. విపాతయతాదితి. యద్యహమనృతవాదీ స్యామిత్యర్థః. కథం పునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి. ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః- అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యాత్- ముఖ్యప్రాణాభిధాయకాదాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధీయతే విశ్వసృజాం పూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా. సోఽన్యేన దేవతాన్తరేణ వాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవాన్. తతోఽహమనృతవాదీ స్యాం- తస్య మమ దేవతావిపరీతప్రతిపత్తుర్మూర్ధానం విపాతయత్విత్యేవం శపథం చకార. తేన విజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యకర్తవ్యతాం దర్శయతి. తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచా చ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేన చ - స్వాత్మభూతేన సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోఽర్థో నిర్ధారితశ్శపథేన. ౨౪

ఆ.— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థ ఇతి) ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - న వాగాదిరిత్యుక్తోఽర్థః. *జీవతి తు వంశ్యే యజమానే తత్పాతనిస్మరణాత్ప్రత్రాశౌ వంశ్యే జీవతి హ తత్ప్రభృతేర్యచపక్షం - తస్యైవ సంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం. క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (తో ఇతి) తు ప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతఙాదేశః- *తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామితి పాణినిస్మరణాదిత్యర్థః. మూర్ధపాతప్రాపకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రాపకాభావాదప్రాప్తిరితి శఙ్క్యతే (కథం పునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దైవతా ప్రాజాపత్యాదిలక్షణా కిం తస్మిన్ దేవతా- కిం వా వక్త్రాదిసన్నిధానాత్తద్దైవతైవ తత్ర దేవతేతి విప్రతిపత్తేరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిర్ణయం చకారేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యో యద్యుదగాయదితి సమ్బన్ధః. సన్ధ్యయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా- తతోఽన్యద్గాతా భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతి విజ్ఞాన ఇతి) ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్ విజ్ఞానే ప్రత్యయః- విశ్వాసః. తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతి శ్రుతిరితి యావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తేః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) శపథస్య స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రామాణ్యేఽపి శ్రుత్యనుకూలతయా ప్రామాణ్యం సిధ్యతీతి భావః. ౨౪

రం.— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచేతి) తత్- తత్ర. ఆఖ్యాయికేతి శేషః. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధాఽస్తీత్యర్థః. చైకితానేయః- చికితస్యాపత్యం చైకితిః. *అత ఇఞ్. తస్య గోత్రాపత్యం యువా చైకితాయనః. ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనేయః. చైకితాయనేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమం భక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాత్) అయం- భక్ష్యమాణో రాజా- సోమః త్యస్య- అన్యస్య శిరః విపాతయతు. నను కిం తేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితీతి) యత్- యస్మాత్కారణాదితః- అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః- ముఖ్యప్రాణాదన్యేన-దేవతాన్తరేణ అస్యః ఉదగాయత్- ఉద్గానం కృతవాన్. అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణ దేవతాన్తరదృష్టిం కృత్వా యస్తూద్గాయతి- తస్య సోమం పిబతో మమ మూర్ధా పతత్విత్యర్థః. ఇతిశబ్దో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్తౌ. (వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్) హి- యస్మాద్ధేతోః సోమం పిబన్ శపథం కృతవాన్- తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవ కృత్వా ఉద్గానం కృతవానిత్యర్థః ౨౪

శం.— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి. హైతస్యేతి ముఖ్యం వ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం- ధనం వేద- తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య శుశ్రూషవే ఆహ- తస్య వై- సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వర ఇతి కణ్ఠగతం మాధుర్యం. తదేవాస్య స్వం- విభూషణం. తేన హి భూషితమృద్ధిమల్లభ్యత ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్ వాచి విషయే వాచి-వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత సామ్నో ధనవత్తాం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదం తు ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్సౌస్వర్యేణ స్వరవత్త్వప్రత్యయే కర్తవ్య ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాది సామర్థ్యాత్కర్తవ్యమిత్యర్థః. తయా- ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్- యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ,- అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ- ద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యేవ ధనినమివ లౌకికాః. ప్రసిద్ధం హి లోకేఽర్థః- అపి యస్య స్వం- ధనం భవతి- తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి. సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బన్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

ఆ.— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధార్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరఖణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా) కిమిత్యపేక్షాయాం ఫలమభిలప్యతే- తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేన హీతి) కథం తర్హి కణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ప్రాణోఽహం- మమైవ గీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిర్వివక్షితశ్చేత్- కిమిత్యుద్గాతురత్ర కర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య దృష్టఫలతయేత్యాహ (ఇదం త్వితి) అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యత్వేన విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేద॥ ౨౬

‡ తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతి తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠా వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతేఽన్న ఇత్యు హైక ఆహుః॥ ౨౭

త్రైసిద్ధపికథం సా స్వర్యం సిధ్యేత్ - నహి స్వార్గకామునామాత్రేణ స్వార్గస్సిధ్యతి అత ఆహ (సామ్న ఇతి) తస్య సుస్వరత్వేన లబ్ధస్వస్య ప్రాణస్యోపాసకాత్మకస్య స్వరస్య ప్రత్యయో కార్యేస విహితే చ్యాహ త్రైణ సామ్నః సౌస్వర్యం న భవతీత్యస్మాత్ సామ్నః ప్రాప్తస్య ధావనాదిక ర్తవ్యమిత్యేతదత్ర నిర్ధిష్ట మితి రాజనా. సౌస్వర్యస్య సామభూషణత్వే గమకమాహ (తస్మాదితి) ధృష్టా న్తమన న్తరవాక్యావష్టమ్భనస్పష్టయతి (ప్రసిద్ధం హీతి) భవతి హాస్య స్వమిత్యాగనోక్తఫలస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సిద్ధస్యేతి) ౨౫

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వమితి) ఏతస్య - ప్రకృతస్య సామశబ్దవాచ్యస్యైతస్య - ప్రాణస్య యః స్వం వేద - తస్య స్వం - ధనం భవతి. ఇతి ప్రసక్తస్య ప్రాణస్య స్వం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తస్య వై స్వర ఏవ స్వమితి) స్వరః - కణ్ఠస్వరః. (తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరమిచ్ఛేత) ఋత్విజః కర్మకర్తా ఉద్గాతా ఆర్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరం - కణ్ఠస్వరమిచ్ఛేత్. ఇచ్ఛేతేతి సమర్థ్యాయ ఇత్యర్థః. యథా కణ్ఠధ్వనిర్భవతి - తథా పాయసపథ్యపిప్పలీ సేవాదిభిః కణ్ఠశుద్ధ్యాదికుర్యాదిత్యర్థః (సతయేత్యాది) స్పష్టం. (తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్ స్వర ఏవ సామ్నస్స్వం - తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తమేవోద్గాతారం దిదృక్షన్తే. జనా ఇతి శేషః. (అథో యస్య స్వం భవతి) యస్య స్వం - ధనమస్తీత్యర్థః. అథో శబ్దోఽవాక్యాన్తరోపక్రమే. అత్యల్పమివ ముచ్యతే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఇతి - యస్య స్వం - ధనమస్తి - తం సర్వే దిదృక్షన్త ఇత్యర్థః. అతః స్వర ఏవ స్వమితి నిర్దిష్టస్య స్వరవతో దిదృక్షితత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః. సామస్వరవేదనస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య స్వమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨౫

శం.— అథానన్తరం సువర్ణత్వగుణనిర్దేశాయ - అనావసిష్టా స్వర్యానేవ. ఏతావానేవ విశేషః - పూర్వం కణ్ఠగత మాధుర్యజం. ఇదం గూఢసౌక్ష్మికం సువర్ణశబ్దవాచ్యం. తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలం భవతీత్యర్థః (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౬

ఆ.— సామ్నో గుణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తత్ర పునరుక్తిస్యాదిత్యత్రాహ (ఏతావానితి) లాక్షణికం - కణ్ఠ్యోయం వర్ణోదయస్యోయమితి లక్షణజ్ఞానపూర్వకం సుష్ఠువర్ణోచ్చారణం. (తస్య హైతస్య సామ్న ఇతి) ముఖ్యస్యైవ సామశబ్దితప్రాణస్య గుణమితి యోజనా. లాక్షణికస్య సౌస్వర్యగుణవత్ప్రాణవిజ్ఞానవతో యథోక్తఫలలాభే హేతుమాహ (సువర్ణశబ్దేతి) వాక్యాన్తరమాహ (లౌకికమేవేతి) ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య కిం తత్సువర్ణమితి శుశ్రూషవే బ్రూతే (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) సామ్నః - తద్వాచ్యస్య ప్రాణస్య స్వరూపభూతస్వేతి యావత్. ౨౬

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేదేతి) సామ్నః - ప్రకృతస్య సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య. అన్యత్స్పష్టం. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన శుశ్రూషముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణమితి) కృత్స్నప్రసాధనసామగ్ర్యా స్వర ఏవ సువర్ణం - భూషణమిత్యర్థః. సామస్వరసువర్ణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య సువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨౬

శం.— తథా ప్రతిష్ఠాగుణం విధిత్సన్నాహ (తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా - వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాం సామ్నో గుణం యో వేద స ప్రతితిష్ఠతి హ. *కేయ మాయతనమితి ప్రశ్నే స్వయమేవ నిర్ణయం. పూర్వవత్ఫలేన ప్రలోభితాయ కా ప్రతిష్ఠేతి శుశ్రూషవే ఆహ - తస్య వై - సామ్నో వాగేవ - వాగితి జిహ్వామూలీయాదీనాం స్థానానామాఖ్యా. సైవ ప్రతిష్ఠా. తదాహ - వాచి హి - జిహ్వామూలీయాదిషు హి - యస్మాత్ప్రతిష్ఠితస్సన్నేష ప్రాణ ఏతద్గానం గీయతే - గీతిభావమాపద్యతే. తస్మాత్సామ్నః ప్రతిష్ఠా వాక్. అన్నే ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఆహుః - అన్యే ఆహుః. ‡ ఇహ ప్రతిష్ఠేత్యుక్తం అనిష్టత్వాదేకీయపక్షస్యేతరత్వేన ప్రతిష్ఠాగుణవిజ్ఞానం కుర్యాత్ - వాగ్వా ప్రతిష్ఠా - అన్నం వేతి. ౨౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రతిష్ఠాగుణత్వేన కథముపాసకస్య తద్గుణత్వం - తత్రాహ (తం య ఇతి) ఆయతనాదురశ్శిరఃకణ్ఠాదిస్థానాని కాతాలూని గృహ్యన్తే. *అష్టౌ స్థానాని వర్ణానాముర శ్కణ్ఠం శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ తాలు చ. కిమిత్యష్టౌ స్థానాని వాగిత్యుచ్యన్తే - తత్రాహ (వాచిహీతి) పక్షాన్తరమాహ (అన్న ఇతి) అన్నశబ్దేన తద్వికారో దేహో గృహ్యతే. ఏకీయపక్షేయుక్తిమాహ (ఇహేతి) కథం తర్హి ప్రతిష్ఠాగుణస్య ప్రాణస్య విజ్ఞానం కర్తవ్యం - అత ఆహ (అనిష్టత్వాదితి) ౨౭

రం.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతిహ తిష్ఠతీత్యేవం ఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛుశ్రూషముత్పాద్యాహ (తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠేతి) తస్య - సామశబ్దితస్య ప్రాణస్యేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఆహురితి)

---

‡ ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాతః పవమానానామేవాభ్యారోహః స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి స యత్ర ప్రస్తుయాత్ తదేతాని జపేత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమో జ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తి అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తం స ఏష ఏవంవిదుద్గాతాఽఽత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి తద్ధైతల్లోకజిదేవ న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేద. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః-ముఖ్యః ప్రాణః, వాచి-వాగిన్ద్రియస్థానభూత జిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ ఏతత్సామ గీయతే-సామభావమాపన్న ఉద్గీయత ఇత్యర్థః. ఇత్యుహైక ఆహుః - ఉశబ్దోఽవధారణే. పూర్వత్ర *ఇహ ప్రతితిష్ఠతీతి ప్రాణస్యాన్న ప్రతిష్ఠితత్వోక్తేః వాక్ఛబ్దిత జిహ్వామూలాదిప్రతిష్ఠితత్వం ఏకీయమతమితి భావః. ౨౭

శం.— ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మ విధిత్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం. యస్మాచ్చైవంవిదుషా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాయాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయత ఇహ. తస్య చోదితత్వాత్సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితి వచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసఙ్కోచం కరోతి-స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి. సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్ కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత. తస్మిన్ కాల ఏతాని జపేత్. అస్య చ జపకర్మణ ఆఖ్యా అభ్యారోహః - అభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవభావమాత్మానమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్ త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాద్బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠిత ఏవ స్వరః ప్రయోక్తవ్యః- సమాన్తః. యాజమానం జపకర్మ. ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీత్యస్య యస్మాత్ స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్. కోఽసావర్థ ఇతి. ఉచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురిత్యుచ్యతే. అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్. (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా - మాం సత్ - శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః. తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః. (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవం స్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః. తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్సాధనభావమాపాదయేతి. ద్వితీయస్తు సాధనభావాదప్యజ్ఞానరూపాత్సాధ్యభావమాపాదయేతి. మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి పూర్వయోరేవ మన్త్రయోః సముచ్చితోఽర్థః తృతీయేన మన్త్రేణోచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థతైవ- నాత్ర- తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అస్తి ఆవృతమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః. యాజమానముద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి - తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ ప్రాణవిదుద్గాతా- ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ. యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః. తస్మాద్యజమానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత. యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేతి తస్మాచ్ఛబ్దాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యతే. ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛత్యుద్గాతా- తమాగానేన సాధయతి. ఏవం తావద్జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాణాత్మాపత్తిరిత్యుక్తం - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః కర్మాపాయే ప్రాణాపత్తిర్భవతి వా న వేత్యాశఙ్క్యతే- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) తత్ హ- తదేతత్ప్రాణదర్శనం కర్మవియుక్తం కేవలమపి లోకజిదేవేతి - లోకసాధనమేవ. న హ ఏవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయ ఆశా - శంసనం. ప్రార్థనం నైవాస్తి హ. నహి ప్రాణాత్మన్యుత్పన్నాత్మాభిమానస్యతత్ప్రాప్త్యాశంసనం సమ్భవతి- నహి గ్రామస్థః కదా గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. అనన్వికృష్టవిషయే హ్యనాత్మన్యాశంసనం- న తత్స్వాత్మని సమ్భవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ప్రాణాత్మభావం న ప్రతిపద్యేయమితి. కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అహమస్మి ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధః, వాగాదిపఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధన, మాత్మా చాహం సర్వభూతానామా

శ్రీరసత్వాః, దృశ్యజుస్సామోద్గీథభూతాయాశ్చ వాచఆత్మాతద్వ్యాప్తేస్తస్మిన్సర్వ ర్తకత్వాచ్చ, మమసామ్నోగీతిభావమాపద్యమానస్య బాహ్యాంధనం-భూషణంసౌస్వర్యం, తతోప్యన్తరతరంసౌవర్ణ్యం - లాక్షణికంసౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్యమమకణ్ఠాదిస్థానాని ప్రతిష్ఠా, ఏవంగుణోహం ప్రతిపత్తాదిశరీరేషు కార్త్స్న్యేనపరిసమాప్తోమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చే, తి. ఆఏవమభిమానాభివ్యక్తేర్వేద-ఉపాసనఇత్యర్థః.................. ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౯.— అథాతఃపవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దంవ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవతఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతిప్రాణవిదుక్తిః. తదాత్మైజపకర్మకర్తవ్యంతత్రాహ (తస్యేతి) ఉద్గీథేనాత్మయామ * త్వంనఉద్గాయేతిచప్రకరణాదుద్గీథేనసహ్యస్థాజపస్యసర్వత్రోద్గానకాలేప్రాప్తౌపవమానానామేవేతివచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః. సవైఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) నమకర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిస్సితమితిచోచ్యతే- కింకేనసజ్జతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యచేతి) అభ్యారోహశబ్దస్యనతత్రరూఢిః- వృద్ధప్రయోగాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రాస్తురాణామనియతపాదాక్షరత్వాదసతోమాసద్గమయేత్యాదర్చేకైకోవా- ద్వావావన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యమీయాజుషామన్త్రాః-తర్హిమాన్త్రాణాస్వరేణనైభాషికగ్రన్థోక్తేనభావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయేతి) యత్రస్వరోవివక్షితః- తత్రతృతీయానిర్దేశోదృశ్యతే * ఉచ్చైఋచాక్రియతే ఉచ్చైస్సామ్నోపాంశుయజుషేతి ప్రకృతేతుద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రంప్రతీయతే - మాన్త్రస్తుస్వరోనప్రతిభాతీత్యర్థః. కేనతర్హిస్వరేణ ప్రయోగోమన్త్రాణామితిచేత్- తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతుశాతపథేనస్వరేణమన్త్రాణాంప్రయోగః- తథాపికిమాస్తేజ్యం-కింవాయాజమానంజపకర్మేతివివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాంస్వరూపందర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రాస్తశబ్దేనపదాన్యోవాక్యాన్యర్థస్తత్ఫలంచేతిత్రయముచ్యతే, లౌకికంతమ్మవ్యాచష్టయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేనవ్యాఖ్యాతంతమోగృహ్యతే. వైపరీత్యేహేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానంతేనసామ్యమితియావత్. పదార్థోక్తిసమాప్తావితిశబ్దః. ఉత్తరవాక్యాభ్యాంవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిద్వయంక్రమేణోచ్యతఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయపూర్వస్మాద్విశేషందర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాప్రతీతేఃపునరుక్తిమాశఙ్క్యావాన్తరభేదమాహ (పూర్వోమన్త్రఇతి) తథాపితృతీయేమన్త్రేపునరుక్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథాప్రాణస్త్రిషుపవమానేషుసాధారణమాగానంకృత్వాశిష్టేషుస్తోత్రేషుస్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తద్విదస్తద్వదాగానేయోగ్యతామాహ (ప్రాణభూతఇతి) హేతువాక్యమాదాయయోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) కిమితివ్యత్యాసేనవాక్యద్వయవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యార్థాచ్చేతిన్యాయేనపాఠక్రమమనాదృత్యపరిహరతి (యస్మాదిత్యాదినా) సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనేవాయజమానాయవాయంకామంకామయతేతమాగానేన సాధయతియస్మాదితిహేతుగ్రన్థస్తస్మాదితిప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవసమ్బధ్యతఇతియోజనా. వృత్తంకీర్తయతి (ఏవంతావదితి) తత్రకర్మసముచ్చితేజ్ఞానేదేవతాప్తౌశఙ్కాసస్యవానాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరంవాక్యమవతారయతి (అతఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తేస్సృష్టత్వాదితియావత్. నహీత్యాదినాపదానిభిన్నన్వాక్యమాదాయవ్యాకరోతి. (అలోకార్హత్వాయేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) తత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనంతస్మిన్కస్మిన్విషయేస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసస్మిన్కష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్యవిదుషస్తదాత్మభావంకదాచిదహంనప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనంనాస్తీతినిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాయుపాసనాత్కేవలాచ్చప్రాణాత్మత్వంఫలముక్తం- తత్రసముచ్చితాదుద్గాతుర్యజమానస్యవాఫలం- కేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్యవాకస్యచిదితిజిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్రసమత్వాదుభయోరపివచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయంతుకేవలజ్ఞానస్యలోకజయహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్యప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తంసర్వంవేద్యస్వరూపంసఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్యవాగాదిభ్యోవిశేషందర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీంప్రాణస్యైవోపాస్యతయావాగాదిపఞ్చకముపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్యప్రాణాశ్రయత్వేపితుతోదేవతాత్వం-అసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారం ప్రాణద్వారావాగాదౌస్మారయతి (సర్వేతి) రూపాత్మకేజగతిప్రాణస్యస్వరూపమనుసన్ధత్తే (ఆత్మాచేతి) నామాత్మకేజగతిప్రాణస్యాత్మత్వముక్తంస్మారయతి (ఋగితి) సతిసామత్వేగీతిభావావస్థాయాంప్రాణస్యోక్తంబాహ్యాభ్యన్తరంచ సౌస్వర్యంసౌవర్ణ్యమితిగుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవవైకల్పికీంప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతేతి) తద్ధైనేత్యాదినోక్తంపరామృశతి (ఏవంగుణోహమితి (ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తంమాధ్యాయతి- తస్యేదంఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి)... ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— ఏవముద్గాతృప్రాణవిదోపదేశానన్తరంఏవమ్భూతప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయాఅభ్యారోహశబ్దితానాంమన్త్రాణాంప్రయోగకాలంమన్త్రార్థంచాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాంత్రయాణామేవపవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రాః ఇతిసంజ్ఞేతిశేషః. నేతరేషామాజ్యపృష్ఠాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాంజపకాలంవక్తుంప్రథమంప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలుప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతీతి)

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్ తతోఽహన్నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్ పాప్మన ఔషత్ తస్మాత్పురుష ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్యామ ప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః (స యత్ర ప్రస్తుయాత్తదేతాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః. తానిమాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) ఏతాని యజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయాఽమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) మా- మామసతస్సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు. మృత్యోస్సంసారాదమృతత్వం కుర్విత్యర్థః. స యదాహ-అనేన మన్త్రేణ యత్ప్రతిపాద్యమాహ. తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయస్స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః. (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మాత్కారణాత్త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాతాఽఽత్విజ్యార్థైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామి ఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమానత్రయవ్యతిరిక్తేష్వాజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్దిశ్యాగాయేదిత్యర్థః. (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తమితి) తస్మాత్ స్థితేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః. (స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేత్యాది) తమాగాయతి- తముద్దిశ్యాగాయతి. ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః. (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదేవ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణమేవం - అయాస్యాఙ్గిరసత్వాదిప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- యదుపాస్తే. సః అలోక్యతాయై- లోక్యతా- లోకార్హతా. తదభావః - అలోక్యతా. బ్రహ్మలోకార్హత్వాభావతో భీత్యా సహ్యాపాశాస్తి-నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాభిలషతి. తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః.. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా-కేవలప్రాణదర్శనేన, చ తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతస్స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోర్వైదికయోః ఫలోత్కర్షో వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే. తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్- సామర్థ్యాత్. వివక్షితం త్వేతత్- సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వాచ్చ, స్థూలవ్యక్తానిత్యవిషయత్వాచ్చేతి. బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి. న హి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారో- ఽతృషితస్యేవ పానే - తస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యాది (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మఫలభూతః. స ఏవ కిం. ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణావిభక్తమాత్మైవాసీత్ అగ్రే- ప్రాక్శరీరాన్తరోత్పత్తేః. స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో విరాట్. స ఏవ ప్రథమస్సమ్భూతః అనువీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కింలక్షణో వాస్మీతి. నాన్యత్ - వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్- న దదర్శ. కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్. తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం - ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్- వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్. యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహమితి శ్రుతిః ప్రదర్శితమేవ నామ వక్ష్యతి. తస్మాత్-యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి-ఏతస్మిన్నపి కాలే ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్నహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవే- అథ - అనన్తరం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి. యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ- ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః సాధకావస్థాయాం యత్-యస్మాత్ కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపిత్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్నస్మాత్- ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదావౌషత్- అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్సర్వాన్ పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్. యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః. యథాయం ప్రజాపతిరోషిత్వా ప్రతిబన్ధకాన్పాప్మనస్సర్వాన్ స పురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వోషతి - భస్మీకరోతి హ వై సః తం. కం. యోఽస్మాత్- విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి) సామర్థ్యాత్ జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవంవిదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

థమం ప్రజాపతిత్వప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాద్దాహస్య. ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్. న్యూనసాధనో న ప్రాప్నోతీతిసతం దహతీత్యుచ్యతే. నపునః ప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనే నేతరో దహ్యతే. యథాలోకే ఆజిసృతాం యః ప్రథమమాజిముపసర్పతి – తేనేతరేదగ్ధాఇవాపహృతసామర్థ్యాభవన్తి– తద్వత్. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యపూర్వేణసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేనచ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతిసమ్బన్ధః. ఇదానీమాత్మేత్యాదేస్తద్థమిత్యతఃప్రాకనగ్రన్థస్యాపాతతస్తాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగృహ్యతే. ఫలోత్కర్షోపవర్ణనం కుత్రోపయుజ్యతే– తత్రాహ (తేనచేతి) కర్మకాణ్డపదేనపూర్వగ్రన్థోవివక్షితః ఫలాతిశయోహివిశయాపేక్షః– అన్యథాఆకస్మికత్వాపాతాత్. అతోజ్ఞానకర్మఫలభూతసూత్రవిభూతిరుచ్యమానా జ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వందర్శయతీత్యాహ (స్తాసుస్థ్యాదితి) ఆపాతికంతాత్పర్యముక్త్వాపరమతాత్పర్యమాహ (వివక్షితంత్వితి) కించ– విషతంసంసారాన్తర్భూతం– కార్యకరణాత్మత్వాత్– అన్నపాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్యసంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వంసాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ ప్రజాపతిత్వంసంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దోవివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే– తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయాఇతి) తచ్చేదంవివక్షితాగ్రవచనమేకాకిన్యాచి హ్యాయావత్య్యమాణాయామకీర్తిహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం. యదాహికర్మజ్ఞానఫలం ప్రజాపతిత్వంసంసారఇత్యుచ్యతే– తదాతావత్పర్యన్తాత్సర్వస్మాత్తస్మాద్విరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారస్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథయస్యకస్యచిద్దిక్షితాకామత్రైణతత్త్వాన్నికారసమ్బవాద్వైరాగ్యంసమ్భవ్యతిత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) ఉభయత్రాపివిషయశబ్దఃపూర్వేణసమానాధికరణః. వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణజ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాతిఫలస్యప్రజాపతిత్వస్యోక్తత్వాత్తస్యసంసారత్వవచనంతతోవిరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం. విరక్తస్యవిద్యాధికారేమోక్షేచపివైరాగ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ.(తథాచేతి) నసమోక్షార్థంవిద్యాయాంప్రవర్తితవ్యం– మోక్షస్యాపురుషార్థత్వాన్న ప్రేక్షావతాప్రార్థ్యతే– తత్రాహ (తదేవదితి) ఆపాతికమనాపాతికంచతాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాశ్వమేధాధికారే ప్రకృతత్వంసూచయతి (అణ్డజఇతి) పూర్వస్మిన్నపిబ్రాహ్మణేతస్యప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (వైదికేతి) సఏవాసీదితిసమ్బన్ధః. స్థిత్యవస్థాయామపిప్రజాపతిరేవనమష్టిదేహాన్తర్వ్యవస్థాపత్త్యనాతిష్ఠతీతివిశేషాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) ఆత్మశబ్దేనపరస్యాపిగ్రహణసమ్భవేకిమితినిరాడేవోపాదీయతఇత్యాశఙ్క్యవాక్యశేషాదిత్యాహ (సచేతి) వక్ష్యమాణమన్వాలోచనాదివిరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (సవివేకి) స్వరూపధర్మవిషయాద్వావిమర్శా. నాన్యదితివాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే. (వస్త్వన్తరమితి) దర్శనశక్త్యభావాదేవవస్త్వన్తరంప్రజాపతిర్నదృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలంత్వితి) సోహమిత్యాదివ్యాచష్టే (తథేతి) యథాసర్వాత్మాప్రజాపతిరహమితిపూర్వస్మిన్ జన్మనిశ్రౌతేనవిజ్ఞానేనసంస్కృతోవిరాడాత్మా– తథేదానీమపిఫలావస్థాహంప్రజాపతిరస్మీతిప్రథమంవ్యాహృతవానితియోజనా. వ్యాహరణఫలమాహ (తతఇతి) కేయంప్రజాపతేరహమితినామోచ్యతే– సాధారణంహివంసర్వేషామిత్యాశఙ్క్యోపాసనార్థమిత్యాహ (తస్యేతి) ఆథ్యాత్మికస్యచాక్షుషస్యపురుషస్యాహమితిరహస్యంనామేతియతోవక్ష్యతి– అతశ్శ్రుతిసిద్ధమేవైతన్నామాస్యధ్యానార్థమిహోక్తమిత్యర్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వేలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయితుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థంప్రజాపతేరహన్నామోక్త్వాపునానామసర్వవచనంకరోతి (సచేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ జన్మనిసాధకావస్థాయాంకర్మాద్యనుష్ఠానైరహమహమికయాప్రజాపతిత్వంప్రేప్సూనాంమధ్యేపూర్వోయః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైరసర్వం ప్రతిబన్ధకంయస్మాదదహత్, – తస్మాత్సప్రజాపతిఃపురుషఇతియోజనా. ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ ప్రథమస్సన్నౌషదితిసమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకందాహ్యందర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వంప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రధ్వంసిత్వేసిద్ధమర్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషగుణోపాసకస్యఫలమాహ (యథేతి) అయంప్రజాపతిరితిభవిష్యద్వృత్త్యాసాధకోక్తిః. పురుషఃప్రజాపతిరితిఫలావస్థస్సకథ్యతే. కోసావోషతీత్యపేక్షాయామాహ (తందర్శయతీతి) పురుషగుణఃప్రజాపతిరహమస్మీతియోవిద్యాత్– సోన్యానోషతీత్యర్థః. విద్యాసామ్యేకథమేషామ్యోషే త్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామ్యేసాహకత్వానుపపత్తేస్తత్ప్రతికన్యానితరాన్ దహతీత్యర్థః. ప్రసిద్ధంసాహమాదాయచోదయతి (నన్వితి) తథాచతత్ప్రాప్త్యుపాయోగాత్తదుపాస్యసిద్ధిరిత్యర్థః. వివక్షితందాహందర్శయన్నుత్తరమాహ (నైషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (ఉత్కృష్టేతి) ప్రాప్నువన్– భవతీతిశేషః. ఔపచారికందాహందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) ఆజిః– మర్యాదా. తాంసరన్తి– ధావన్తీత్యాజిసృతః. తేషామితియావత్. ౧

౪ం.— అథనారాయణవిద్యోపాసనతత్ప్రీణాంపరమతత్త్వహితపురుషార్థత్వం, తత్ప్రసక్తాత్సనకాదియోగీశ్వరవిషయలక్షణాతిసృష్టిత్వస్పష్ట్యపేక్షయాఽతిశయితత్వం, చవక్తుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధఇత్యాదినా) ఇదం– జగదగ్రే – సృష్టేఃప్రాక్పురుషవిధఃఆత్మైవాసీత్. అస్యవాక్యస్యకారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దోనారాయణపరః. * సయోహైతమగ్నింవైశ్వానరంపురుషవిధంపురుషేన్తఃప్రతిష్ఠితంవేద*అస్వయంపురుషవిధఇత్యాదౌపురుషవిధశబ్దస్యభగవతిప్రయుక్తత్వాచ్చ. పురుషస్యవిధేవవిధాయస్యసఃపురుషవిధః– పురుషాకారఇత్యర్థః *అస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వంచానన్దమయత్వంజ్ఞాపయతి–*ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇత్యుక్త్వాతస్యపురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేప్యుక్తం. (సోనువీక్ష్యనాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః– పురుషఃఅనువీక్ష్య–అన్వీక్ష్య. సా

ఉ.— సో౽బిభేత్తస్మాదేకాకీబిభేతి సహాయమీక్షాఞ్చక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్నుబిభేమీతి తత ఏ
వాస్యభయంవీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయంభవతి॥ ౨

తౌత్కార్త్స్న్యాత్మనో౽స్యం- విభక్తంనాపశ్యత్. సృష్ట్యైశ్వర్యాత్ * తమఃపరేదేవఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యాఅయః పీతాప్సువచ్ఛిదచిత్ప్రపఞ్చస్యపరమా
త్మనాఅవిభక్తత్వాదితిభావః. (సో౽హమస్మీత్యగ్రే [illegible] హన్నామాభవదితి) అహమితిహిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపు
రుషాణాంప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య. ఉక్తంచమోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్పద్మాత్సమభవద్[illegible] మయోనిధిః । అహఙ్కా
రఇతివిఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి. తస్మా[illegible]- అహమస్మి- అహఙ్కా[illegible] [illegible] - [illegible]సృ
ష్టిపూర్వకాలేవ్యాహరత. తతో౽హన్నామా- చతుర్ముఖో౽భవదితి. ([illegible] తో౽హమయమిత్యేవా[illegible]
ప్రబ్రూతేయదస్యభవతీతి) యస్మాద్ధేతోర్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖే అహంశబ్దఃప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోఃఏతర్హ్యపి - అస్మిన్నపికాలేకేనచి
త్సంబోధ్య [illegible]తో౽యం-జనఃఅహమిత్యేవాగ్రఉక్త్వా అథ- పశ్చాదస్యయత్ప్రాదిక[illegible]- తత్పదతీత్యర్థః. ([illegible]౽స్మా
త్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మనఔషత్తస్మాత్పురుషఇతి) సః-ఆత్మాయస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్-దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చ హేతో
స్సర్వాన్పాప్మనఔషత్- అదహత్,. *ఉషదాహే. తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః. అత్రసఇత్యనేనసావ్యవహిత[illegible]
గ్రహణముచితం-తస్యకర్మపక్వస్యస్వయంసర్వపాపప్రదాహకత్వాద్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వంచాత్రకారణత్వం. తతశ్చసర్వకారణత్వే
సతిసర్వపాపప్రదాహకత్వంపురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితిభావః. *పురసంజ్ఞేశరీరేస్మిన్ శయనాత్పురుషోహరిః । శకారస్యషకారో౽యంవ్యత్యయే
నప్రయుజ్యతేఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం. తద్వేదనస్యఫలమాహ (ఓషతిహవై స
తంయో౽స్మాత్పూర్వోబుభూషతియఏవంవేదేతి) యఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమంవేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- సతమోషతి- దహతి. కమిత్యత్రా
హ (యో౽స్మాదితి) పూర్వోబుభూషతి - శ్రేష్ఠోభవితుమిచ్ఛతి. యో౽స్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠోభూయాసమితీచ్ఛతీత్యర్థః. విజిగీషుంతిరస్క
రోతీతివిశిష్టోర్థః. ౧

శం.— యదిదంతుష్టూషితంకర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మఫలంప్రాజాపత్యలక్షణం - నైవతత్సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థంప్ర
దర్శయిష్యన్నాహ (సో౽బిభేత్) సః- ప్రజాపతిః. యో౽యంప్రథమశ్శరీరీపురుషవిధోవ్యాఖ్యాతః. సో౽బిభేత్- భీతవాన్. అస్మదాదివదేవేత్యా
హ- యస్మాదయంపురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వేప్యేకాకీబిభేతి. కించ-
అస్మదాదివదేవభయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణంయథాభూతాత్మదర్శనంసో౽యం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణంచక్రే-కృతవానిత్యర్థః. క
థమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తో౽న్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణవస్త్వన్తరంప్రతిద్వన్ద్వీభూతంనాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావేకస్మాన్నుబిభేమీ
తి. తతఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయంవీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్. తస్యప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యాని
మిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనేనుపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌభీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాంభయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రా
యః. యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వైభయంభవతి. ద్వితీయంచవస్త్వన్తరమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమేవ. నహ్యదృశ్యమానంద్వితీయంభయ
జన్మనోహేతుః - *తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతఇతిమన్త్రవర్ణాత్. యచ్చైకత్వదర్శనేనభయమపనునోద - అపనోదితంతద్యుక్తం. క
స్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వైభయంభవతి-తదేకత్వదర్శనేనద్వితీయదర్శనమపనీతమితి-నాస్తియతః. అత్రచోదయన్తి- కుతఃప్రజాపతే
రేకత్వదర్శనంజాతం - కోవాఅస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపితథాప్రసఙ్గః. అథజన్మాన్తరకృతసంస్కారహే
తుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథాప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థస్యైకత్వదర్శనంవిద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణంనాపనిన్యే- యతో
౽విద్యాసంయుక్తఏవాయంచాతో౽బిభేత్- ఏవంసర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యంప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవనివర్తకమితిచేన్న- పూర్వవత్పునఃప్రసఙ్గే
నానైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి. నైషదోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్. యథాపుణ్యకర్మోద్భవైర్విశిష్టైఃకార్యకర
ణైస్సంయుక్తేజన్మనిసతిప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యందృష్టం-తథాప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైఃకార్య
కరణైస్సంయుక్తముత్కృష్టంజన్మ. తదుద్భవంచానుపదిష్టమేవయుక్తమేకత్వదర్శనంప్రజాపతేః. తథాచస్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యవై
రాగ్యంచప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యంచైవధర్మశ్చసహసిద్ధంచతుష్టయమితి. సహసిద్ధత్వేభయానుపపత్తిరితిచేత్- నహ్యాదిత్యేనసహతమఉదేతి. న- అన్యా
నుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితిచేత్. స్యాన్మతం- *శ్రద్ధావాల్లఁభతేజ్ఞానంతత్పరస్సంయతేన్ద్రి
యః * తద్విద్ధిప్రణిపాతేనేత్యేవమాదీనాంశ్రుతిస్మృతివిహితానాంజ్ఞానహేతూనామహేతుత్వంప్రజాపతేరివజన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వేజ్ఞానస్యే
తిచేన్న- నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణత్వభేదోపపత్తేః. లోకేహినైమిత్తికానాంకార్యాణాంనిమిత్తభేదో౽నేకధావికల్ప్యతే, తథానిమి
త్తసముచ్చయః, తేషాంచవికల్పితానాంసముచ్చితానాంచపునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతోభేదోభవతి,. తద్యథా-రూపజ్ఞానఏవతావన్నైమిత్తికే-

ర్యేతమనివినాఆలోకేనచక్షూరూపసన్నికర్షోనక్తంచరాణాంరూపజ్ఞానేనిమిత్తంభవతి. మనఏవకేవలంరూపజ్ఞాననిమిత్తంయోగినాం. అస్మాకంతుస - న్నికర్షాలోకాభ్యాంసహ. తథాదిత్యచన్ద్రాద్యాలోకభేదైఃసముచ్చితానిమిత్తభేదాభవన్తి. తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేనభేదాఃస్యుః. ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేపిక్వచిజ్జన్మాన్తరకృతంకర్మనిమిత్తంభవతి- యథాప్రజాపతేః. క్వచిత్తపోనిమిత్తం- * తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతిశ్రుతేః. క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్పురుషోవేద * శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానం * తద్విద్ధిప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితా * ద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యఃఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వంశ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్. వేదాన్తశ్రవణమననసిదిధ్యాసనానాంచసాక్షాజ్జ్ఞేయవిషయత్వాత్. పాపాది ప్రతిబన్ధక్షయేచాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్. తస్మాదహేతుత్వంనజ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతాదీనామితి.

౨

టీ — జ్ఞానకర్మఫలంసాత్రంపవముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యభావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయే ప్రస్తుతిరసఙ్గతేత్యాశఙ్క్యసాధ్యభేదేత్యస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) టుష్టూషితం- స్తోతుమభిప్రేతమితియావత్. ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థంహేతుంభయథాక్త్వమితిశేషః. జ్ఞానకర్మఫలంత్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపిసంసారాన్తర్భూతమేవ - నకైవల్యమితివక్తుముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అహంకోకాకీ - కోపిఙాం హనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ ప్రజాపతిర్భీతవానిత్యత్ర కింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యకార్యగతేనలిఙ్గేన కారణేప్రజాపతౌతదనుమేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్- ఏకాకిత్వావిశేషాదితియావత్. ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) యథాస్మదాదిభీరజ్జుస్థాణ్వాదౌసర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయేవిచారేణతత్త్వజ్ఞానంసమ్పాద్యతే - తథాప్రజాపతిరపిభయస్య, తద్ధేతోశ్చవిపరీతధియో, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానంవిచార్యసమ్పాదితవానిత్యర్థః. పరమార్థదర్శనమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యత్రతస్మాదిత్యాదౌపఠితవ్యం. మచ్ఛబ్దోపలక్షితంప్రత్యక్త్వైతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణజ్ఞాత్వాసహేతుభీతింప్రజాపతిరాక్షిప్తవానిత్యుక్తం. ఇదానీంతత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తతఇతి) కస్మాద్ధీత్యాదేరుత్తరస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యవిదుషోహేత్వభావాన్నభయమిత్యుక్తసమర్థనార్థత్వాదుత్తరస్యనైవమిత్యాహ (తస్యేత్యాదినా) అనుపపత్తౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేపివస్త్వన్తరాత్కిమితిభయంనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయంచేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనంభయకారణం నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్త్వజ్ఞానేసత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థంద్వైతంతద్దర్శనంచాయుక్తమిత్యతోహేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానేభయనివృత్తిరిత్యత్రమన్త్రంసంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేపియద్మదన్యన్నాస్తీత్యాదిశక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యఙ్గీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవప్రశ్నద్వారాప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్రథమవ్యాఖ్యానానుసారేణచోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- నచతస్యతద్జ్ఞానంయుక్తం - హేత్వభావాదిత్యాహ (కుతఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవతస్యాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కోవేతి) నహితస్యశాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభావాత్ నాపిసన్న్యాసః- తస్యత్రైవర్ణికవిషయత్వాత్. నాపిశమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్. అతోస్మాత్ప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్నప్రజాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః. ఉపదేశానపేక్షమేవప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానంప్రాదుర్భూతమితిశఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యాప్రత్యాహ (అస్మదాదేరితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్యసత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థంతథావిధమేవతజ్జ్ఞానంఫలావస్థాయామపిస్యాదితిచోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్రగమకమాహ (యతఇతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) నన్వస్మిన్నేవజన్మనిప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షాజాయతే- *జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యేతిస్మృతేః. నచతదుత్పత్త్యనన్తరసేవసహేతుంబన్ధంనిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేనప్రారబ్ధకర్మణాప్రతిబన్ధాత్. అతోమరణకాలీనంతదజ్ఞానధ్వంసీతిశఙ్కతే (అన్త్యమేవేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణఃస్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేపిజన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసిజ్ఞానసామర్థ్యప్రతిబన్ధకత్వేమానాభావాన్మధ్యేజాతంజ్ఞానమపినివర్తకమితివక్తుమన్త్యస్యచజ్ఞానస్యనివర్తకత్వేనాన్త్యత్వంహేతుః- యజమానాన్తరస్యాన్తేజ్ఞానేతధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్యత్వస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్. నచయజమానాన్తరేప్రజాపతౌచాన్త్యంజ్ఞానంజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేష్వబద్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వాదృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్. నచాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతియుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదన్త్యపితదయోగాదుపాన్త్యహేతోరనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావాత్తదన్తరేణచోత్పత్తావతిప్రసఙ్గాత్, సంస్కారాధీనత్వేపివిశేషాభావాత్, దన్త్యస్యచజ్ఞానస్యచాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధే, రయుక్తంప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రకృష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణవత్త్వాత్ పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతఃస్మృతివిపరివర్తినో వాక్యాద్విచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానంస్యాత్ - లోకేవిశిష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణానాంప్రజ్ఞాద్యతిశయదర్శనాత్. తేనచజ్ఞానేనజన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేప్యారబ్ధంకర్మశఙ్కంచభయారత్యాద్యవిద్యాలేశతోభవిష్యతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) నఙ్గృహీతమర్థంసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధర్మాదిచతుష్టయం. తత్రహేతోఃసర్వస్యపాప్మనోజ్ఞానాద్యతిశయేననాశాదితియావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం. ఉక్తజన్మఫలమాహ (తదుద్భవంచేతి) తస్యజ్ఞానాదివైశారద్యేపౌరాణికీంస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం. నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶ స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమతే స ద్వితీయమైచ్ఛత్ । స హైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సంపరిష్వక్తౌ స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయత్తతః పతిశ్చ పత్నీ చాభవతాం తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతి హ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియా పూర్యత ఏవ తాం సమభవత్తతో మనుష్యా అజాయన్త ॥ 3

ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయం సహసిద్ధం- సహ నిరవర్తతేతి సమ్బన్ధః. సహసిద్ధత్వస్మృతేః సోఽబిభేదితి శ్రుతివిరుద్ధత్వాదప్రామాణ్యమితి విరోధాధికరణన్యాయేన శఙ్క్యతే (సహసిద్ధత్వ ఇతి) సత్యేవ సహజే జ్ఞానే స్వహేతోర్భయమపి స్యాదితి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టమేవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య తజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తస్య భయమనిరుద్ధం, ఊర్ధ్వం చాజ్ఞానలేశాదరత్యాదిః- అతో న నిరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యపేక్షత్వే శ్రద్ధాదివిధానానర్థక్యాదనేకశ్రుతిస్మృతివిరోధః స్యాదితి శఙ్క్యతే (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన శమాదిగ్రహః. అస్మదాదిషు తేషాం హేతుత్వమితి చేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరివేతి) చోదితం విరోధం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాం వికల్పస్సముచ్చయో గుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేన ప్రకారేణ కార్యోత్పత్తౌ విశేషసమ్భవాన్న శ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః. సఙ్క్షిప్తం వాక్యం వివృణోతి (లోకే హీతి) తద్ధి సర్వం వికల్పాదియథాజ్ఞాతుం శక్యం - తథైకస్మిన్నేవ నైమిత్తికే రూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యే దర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్ర వికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయం దర్శయతి (అస్మాకం త్వితి) వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ నిమిత్తానాం గుణవదగుణత్వప్రయుక్తం భేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్య గుణవత్త్వం - బహుళత్వం. అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది. తిమిరోపహతత్వాది చాగుణవత్త్వమితి భేదః. దృష్టాన్తం ప్రతిపాద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపి ప్రజాపతితుల్యస్య వామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహాదస్మిఞ్జన్మని స్మృతవాక్యాదైక్యజ్ఞానముదేతీతి శేషః. భృగుస్తత్తుల్యో వాధికారీ క్వచిదిత్యుచ్యతే. తపః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యమాలోచనం. శ్వేతకేతుప్రభృతిషు జ్ఞాననిమిత్తానాం సముచ్చయం దర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం - నియతం. ఆవశ్యకం జ్ఞానోదయలాభే నిమిత్తత్వమితి యావత్. అథ ప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణ న ప్రజాపతేరపి జ్ఞానం సమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్. అత ఆహ (అధర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చ తన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వా, దాధునికప్రణిపాతాదినా వినా స్మృతవాక్యాదైక్యధీస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హి శ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపి ప్రజాపతేర్జ్ఞానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) న హైర్వినా జ్ఞానం కస్యచిదపి స్యాత్- ప్రజాపతేస్తు జన్మాన్తరీయశ్రవణవశాదిదానీమనుస్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితి శేషః. తర్హి శ్రద్ధాదికమపి ప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేన ప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణ జ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోస్సమ్బన్ధియత్పాపం, తత్కార్యం చ రాగాది, - తేన జ్ఞానోత్పత్తౌ ప్రతిబన్ధస్య పూర్వోక్తేన న్యాయేనాసత్యసతి ప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్య పరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌ కేవలస్య నిమిత్తత్వాత్తస్యాధునికశ్రద్ధాద్యతిరేకేణ జ్ఞానోదయేఽపి న తద్విధివైయర్థ్యం- అస్మాకం తద్వశాదేవ తదుత్పత్తేః. వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానం సర్వేషామేవ జ్ఞానసాధనం. ఆచార్యాదిషు పునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః. అధికారిభేదేన జ్ఞానహేతుషు వికల్పితేషామస్మాసు సముచ్చయాన్న శ్రుతిస్మృతివిరోధో స్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧

శం.— (సోఽబిభేదితి) సః- అహన్నామా చతుర్ముఖః అబిభేత్ - ఆత్మన ఏకాకితాం దృష్ట్వా అస్థానభయావిష్టోఽభవదిత్యర్థః. అత్ర స ఇతి న పరమప్రకృతస్య పరమాత్మనః పరామర్శస్సంభవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేన భయసమ్బన్ధాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాదేకాకీ బిభేతీతి) అత ఏవ హి లోకే అద్యతనోఽప్యసహాయో బిభేతీత్యర్థః. (స హాయమీక్షాఞ్చక్ర ఇతి) హ శబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. సోఽయం - చతుర్ముఖ ఏవమీక్షాఞ్చక్రే- ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతీతి) యత్ - యస్మాద్ధేతోర్మత్ - మత్తోఽన్యత్ - మత్ప్రతిద్వన్ద్వి వస్తు నాస్తి. కుతోఽహం బిభేమీతి. లోకే హి ప్రతిద్వన్ద్విసత్త్వే అసహాయత్వం భయహేతుః- తదభావే త్వసహాయత్వం న భయహేతురితి భావః. (తత ఏవాస్య భయం వీయాయేతి) తత ఏవ- వివేకరూపాత్ జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్య భయం వీయాయ - వీతమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం శ్రుతిస్స్వయమేవానువదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వై భయం భవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్విన ఏవ భయహేతుత్వం-అతస్తస్యైవాభావే కుతో భయం ప్రాప్స్యతీతి భావః. హిరణ్యగర్భస్యాపి శరీరపరిగ్రహానన్తరమేవ భయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వం కష్టమితి భావః. అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాద్భయం నివృత్తమితి నార్థః- తథా సతి ఆత్మరతేస్తస్యోత్తరత్ర * నైవ రేమ ఇత్యాదినా అరతిరిరంసాప్రతిపాదనవిరోధాత్. ప్రారబ్ధవశాదరతిరిరంసానువృత్తౌ భయమపి తద్వశాత్కుతో నానువర్తతేత్యాస్తాం తావత్. ౨

శం.— ఇతశ్చ సంసారవిషయ ఏవ ప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వై నైవ రేమే - రతిం నాన్వభవత్. అరత్యావిష్టోఽభూదిత్యర్థః. అస్మదాదివదేవ- యత ఇదానీమపి తస్మాత్- ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీ న రమతే- రతిం నానుభవతి. రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజా క్రీడా. తత్ప్రసక్తస్యేష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. స తస్యా అరతేరపనోదాయ ద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థం స్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమకరోత్.

¶ తస్మాదయమాకాశ స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవం స్త్రీవిషయం గృధ్యతః స్త్రియా పరిష్వక్తస్యేవాత్మనో భావో బభూవ. తేన స త్యేప్సుత్వాత్ హ- ఏతావాన్- ఏతత్పరిమాణ ఆస- బభూవ. కింపరిమాణ ఇతి. ఆహ- యథా లోకే స్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయ సంపరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం- తదా తత్పరిమాణో బభూవేత్యర్థః. స తథా తత్పరిమాణమేవేమమాత్మానం ద్వేధా- ద్విప్రకారమపాతయత్- పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణం మూలకారణాద్విరాజో విశేషణార్థం. న క్షీరస్య సర్వోపమర్దేన దధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేనైతావానాస. కిం తర్హి. ఆత్మనా వ్యవస్థితస్యైవ విరాజః సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తం స్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణం శరీరాన్తరం బభూవ. స ఏవ చ విరాట్ తథా భూతః- స హైతావానాస ఇతి సామానాధికరణ్యాత్. తతః- తస్మాత్ పాతనాత్ పతిశ్చ పత్నీ చాభవతామితి దమ్పత్యోర్నిర్వచనం లౌకికయోః. అత ఏవ తస్మాత్- యస్మాదాత్మన ఏవార్ధః పృథగ్భూతః- యేయం స్త్రీ. తస్మాదిదం- శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం- అర్ధం చ తద్బృగలం చ తదర్ధబృగలం- విదళం. అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్ స్త్రీ ప్రద్వహనాత్. కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే- స్వః- ఆత్మనః. ఇతి- ఏవమాహస్మ- ఉక్తవాన్కిల యాజ్ఞవల్క్యః- యజ్ఞస్య వల్కః- వక్తా యాజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యం యాజ్ఞవల్క్యః. దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణో వాపత్యం. యస్మాదయం పురుషార్ధ ఆకాశః- స్త్ర్యర్ధశూన్యః. పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతే స్త్ర్యర్ధేన పునస్సంపుటీకరణే నేవ విదలార్ధః. తాం సః- ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం పత్నీత్వేన కల్పితాం సమభవత్- మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యా అజాయన్త- ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ.— ప్రజాపతేర్భయావిష్టత్వేన సంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం- ఇదానీం తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వే ప్రజాపతేరేకాకిత్వం హేతుం కరోతి (యత ఇతి) కార్యస్థారతిః కారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానం సూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేన భయావిష్టత్వాది గ్రహః. అరతిం ప్రతియోగినిరుక్తిద్వారా నిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథం తర్హి యథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్య సద్వితీయత్వైచ్ఛదిత్యేతద్వ్యాచష్టే (న తస్యా ఇతి) స హేత్యస్య వాక్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్యేతి) తేన- భావేనేతి యావత్. కథమభిమానమాత్రేణ యథోక్తపరిమాణత్వం- తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే. తస్యైవ పునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్ప్రతి స్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (స తథేతి) నను ద్వేధాభావో విరాజో వా- సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్య పిణ్డస్య వా. నాద్యః- సశబ్దేన విరాడ్గ్రహయోగాత్. తస్య కర్మత్వాత్. ద్వితీయే త్వాత్మశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథా చ సశబ్దేన కర్తృతయా విరాడ్గ్రహణమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (నేత్యాదినా) కస్య తర్హి ద్వేధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) (శరీరాన్తరం బభూవేతి) తచ్చ ద్వేధాకరణకర్మేతి శేషః. కథం తర్హి తత్రాత్మశబ్దస్స్యోపచరితత్వాశఙ్క్యాహ (స ఏవ చేతి) తథాభూతః- సంసక్తజాయాపుంపరిమాణోఽభూదితి యావత్. న కేవలం మనుశ్శతరూపేత్యనయోరేవ దమ్పత్యోరిదం నిర్వచనం- కింతు లోకప్రసిద్ధయోస్సర్వయోరేవ తయోరేతద్ద్రష్టవ్యం- సర్వత్రాస్య సమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తనిర్వచనేన లోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారా షష్ఠీమాదాయానుభవమవలమ్బ్య వ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దో వికారార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థే ప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేన త్వేకో భాగః పురుషః- అపరస్తు స్త్రీత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశః పురుషార్ధః- స్త్ర్యర్ధశూన్యో యస్మాదసంపూర్ణో వర్తతే- తస్మాదుద్వహనేన ప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేన పునరితరో భాగః పూర్యతే- యథా విదలార్ధోఽసమ్పూర్ణస్సమ్పుటీకరణేన పునస్సంపూర్ణః క్రియతే- తద్వదితి యోజనా. పూర్వకల్పీస్వాభావికయోగ్యతావశేన సంసర్గో భూత్- అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతి సూచయితుం పునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్య చ మిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం.— (స వై నైవ రేమే ఇత్యాది) సః- చతుర్ముఖః నైవ రేమే- ఇష్టార్థసంయోగజా ప్రీతిః రతిః. తాం న లబ్ధవానిత్యర్థః. (తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి) యస్మాదేకాకినశ్చతుర్ముఖస్య న రతిః- అత ఏవాద్యాపి సహాయస్య రతిర్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. (స ద్వితీయమైచ్ఛదితి) సః ప్రజాపతిః ద్వితీయం రన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (స హైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సమ్పరిష్వక్తౌ ఇతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. యథా లోకే స్త్రీపుంసౌ రత్యర్థం సమ్పరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం- తత్పరిమాణో వివృద్ధో బభూవేత్యర్థః. (స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయదితి) సః- ప్రజాపతిః ఇమం- వివృద్ధమాత్మానం- శరీరం ద్వేధా అపాతయత్. తతః- పతనాదేవ పతిః పత్నీ శబ్దవాచ్యౌ దమ్పతీ అభవతామిత్యర్థః. ఉక్తం చ శ్రీ విష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భృకుటీకుటిలాత్తస్య లలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదా రుద్రో మధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుః ప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వా తం బ్రహ్మాన్తర్దధే తతః। తథోక్తోఽసౌ ద్విధా స్త్రీత్వం పురుషత్వం తథాకరోదితి. శ్రీభాగవతే చ * కస్య రూపమభూద్ద్వేధా యత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాం రూపవిభాగాభ్యాం మిథునం సమపద్యతేతి. (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతి హ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం- శరీరం స్వః- స్వస్య. ఆత్మన ఇతి యావత్. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్ అర్ధబృగలమివ- అర్ధవిదళమివ. ఇతి హ యాజ్ఞవల్క్య ఆహస్మ- ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశః స్త్రియా పూర్యత ఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం- తస్మాదేకాంశః- పురుషశరీరార్ధభాగః వివాహే సతి స్త్రియా పూర్యతే. * అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశః స్త్రియా పూర్యత ఇతి పాఠేపి ఆకాశః- పూరణీయావకాశ ఇత్యర్థః. (తాం సమభవదితి) తాం- శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం సః ప్రజాపతిః సమభవత్- మైథున్యముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్సఙ్గమాన్మనుష్యా ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే * శతరూపాం చ తాం నారీం తపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువో మనుర్దేవః పత్నీత్వే జగృహే ప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సో హేయమీక్షాఞ్చక్రే కథంను మాత్మన ఏవ జనయిత్వా సమ్భవతి హన్త తిరోసానీతి సా గౌరభవదృషభ ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతో గావోఽజాయన్త బడబేతరాభవదశ్వవృష ఇతరో గర్దభీతరా గర్దభ ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తత ఏకశఫమజాయతాఽజేతరాభవద్బస్త ఇతరోఽవిరితరా మేష ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతోజావయోఽజాయన్తైవమేవ యదిదం కించ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సో వైదహం వావ సృష్టిరస్మ్యహగ్ం హీదగ్ం సర్వమసృక్షీతి తతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాగ్ం హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం— సా- శతరూపా. ఉ హ. ఇయం. సేయం దుహితృగమనే స్మార్తం ప్రతిషేధమనుస్మరన్తీ ఈక్షాంచక్రే-కథన్న్వదమకృత్యం-యన్మా- మాత్మన ఏవ జనయిత్వా- ఉత్పాద్య సమ్భవతి-ఉపగచ్ఛతి. యద్యప్యయం నిర్ఘృణః- అహం హన్తైదానీం తిరోసాని-జాత్యన్తరేణ తిరస్కృతా భవానీత్యేవమీక్షిత్వాఽసౌ గౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాః పునః పునః సైవ మతిశ్శతరూపాయా మనోశ్చాభవత్. తతశ్చ (ఋషభ ఇతరస్తాంసమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతో గావోఽజాయన్త. తథా-బడబేతరాభవత్ అశ్వవృష ఇతరః తథా-గర్దభీతరా. గర్దభ ఇతరః. తత్ర బడబాశ్వవృషాదీనాంసమ్పర్కాదేకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యం త్రయమజాయత. తథా-అజేతరాభవత్. బస్తః-ఛాగ ఇతరః తథా-అవిరితరా. మేష ఇతరః. స తాంసమేవాభవత్. తాంతామితి వీప్సా. తాం- అజాం. తాం- అవిం చ సమభవదిత్యర్థః తత అజాశ్చావయశ్చాజావయోఽజాయన్త. ఏవమేవ యదిదం కించ- యత్కించేదం మిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణం ద్వన్ద్వమాపిపీలికాభ్యః - పిపీలికాభిస్సహానేనైవ న్యాయేన తత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్.

ఆ— (స్మార్తం ప్రతిషేధమితి) న సగోత్రాం సమాన ప్రవరాం భార్యాం విన్దేతేత్యాదికమితియావత్. అన్విత్యుపహాసం. యద్యపి- పుత్రకరణం- ... మాతృత్వేశ్చాపశ్చమాతృపరపుత్రీత్వేశ్చాస్యాగమ్యత్వం ప్రతీయత ఇత్యాహ (కథమితి) తిరోభావాత్పూర్వ గమనసంకల్పమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) శతరూపాయాం గోత్వాన్మానవస్య వృషభాదిభావామనోర్భవతు- తావతాయథోక్తదోషపరిహారః. తిర్యగ్వృషభాదిభావేమనః కారణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాద్యేతి) తత్ర- అస్యాగోభావాదన న్తరమితియావత్. సమానజన్మకర్మమిథస్సమ్భవనంతత్ర శ్రుతర్థః. తత్ర- తేషాముత్పత్తౌ సత్యామితియావత్ వాక్యద్వయమేవీప్సా వివక్షితేత్యాహ (తామితి) తామేకాభినయతి (తామజామితి) తాంఅవిఞ్చ తాంతాంగర్దభీంచేత్యపి ద్రష్టవ్యం తతః- మిథునసమ్భవనాద్యథోక్తాదితియావత్. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకముపదేశాసమ్భవం మన్వానస్సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదంమనసమితి) పశుకర్మప్రయోగో న్యాయః ౪

రం— (సో హేయమీక్షాఞ్చక్రే ఇతి) సా-ఉ-హ- ఇయమిత్యేకః. సేయం-ప్రసిద్ధా శతరూపా కన్యా-ఈక్షాఞ్చక్రే-ఇష్టమనిష్టఞ్చ యథావిమర్శం. విమర్శప్రకారమేవాహ (కథంనుమాత్మన ఏవ జనయిత్వా సంభవతీతి) ను ఇతి వితర్కే- కథంను- కథం వా మాం- మాత్మన ఏవోత్పాద్య సంభవతి- ఉపగచ్ఛతి. ఇతి వితర్క్య తతస్తత్ర్పాయం నిశ్చిత్యాహ (హన్త తిరోసానీతి) హన్తేత్యుపాయపర్యేషణే. తిరోసాని- జాత్యన్తరేణాతిరోహితాభవానీతి నిశ్చితవతీత్యర్థః. ఇతీక్షిత్వా సా- శతరూపా గౌరభవత్. (వృషభ ఇతరఇతి) ఇతరః- మనుర్వృషభః- పుంగవోఽభవత్. తాం- గోరూపాం శతరూపాం సమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపి మైథున్యముపగతవానిత్యర్థః. (తతో గావోఽజాయన్తేతి) స్పష్టోర్థః. (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపా బడబా- అశ్వాభవత్. ఇతరస్తు- మనుః అశ్వవృషః- పుమశ్వోఽభవదిత్యర్థః. వృషః- వృష సేచనే. సేతృత్వాదిత్యర్థః. (తత ఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయోఽజాయన్తేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. (అజేతరాభవద్బస్త ఇతర ఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః. (తాం తాంసమేవాభవదితి) తాం- అజాం. తాం- అవిం చ సమభవదేవేత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టార్థః. ౪

శం.— సః- ప్రజాపతిస్సర్వమిదం జగత్సృష్ట్వాఽవైత్. కథం. అహం వావ- అహమేవ సృష్టిః- సృజ్యత ఇతి సృష్టం జగదుచ్యతే సృష్టిరితి. యన్మయా సృష్టం జగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- న మత్తో వ్యతిరిచ్యతే. కుత ఏతత్. అహం హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః. యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాభవత్. సృష్ట్యాం- జగతి హ అస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్ జగతి స ప్రజాపతివత్స్రష్టా భవతి స్వాత్మనోఽనన్యభూతస్య జగతః. కః. య ఏవం - ప్రజాపతివద్యథోక్తం స్వాత్మనోఽనన్యభూతం జగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవం జగదహమస్మీతి వేద ౫

ఆ.— యద్యపి మన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపి సర్వాస్సృష్టిరుక్తైవేతి సిద్ధవత్కృత్యాహ (స ప్రజాపతిరితి) అవగతిం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) కథం సృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే-కర్తృక్రియయోరేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యత ఇతీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగత్సృష్ట్వా దుపరితచ్ఛబ్దమధ్యాహృత్యాహమేవ తదస్మీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్య సమాధత్తే (కుత ఇత్యాదినా) న హి స్రష్టుం ప్రస్తుతరర్థాన్తరం- తస్యైవ తేన మాయయా వివర్తవత్త్వానాదిత్వా

¶ మేష ఇతరస్తాంతాగ్ం సమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్స ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజత తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతోఽలోమకా హి యోనిరన్తరతః తద్యదిదమాహురముం యజాముం యజేత్యేకైకం దేవమేతస్యైవ సా విసృష్టిరేష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవాః। అథ యత్కిఞ్చేదమార్ద్రం తద్రేతసోఽసృజత తదు సోమ ఏతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమన్నం చైవాన్నాదశ్చ సోమ ఏవాన్నమగ్నిరన్నాదః సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః। యచ్ఛ్రేయసో దేవానసృజతాథ యన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజత తస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాగ్ం హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేద॥ ౬

ఆ. తతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థం ప్రస్తుతే ప్రకృతే భూయోరుపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్యామితి) జగతి భవతీతి సమ్బన్ధః. వాక్యార్థమాహ (ప్రజాపతివదితి) ౫

రం.— (సోఽవేదహం వావ సృష్టిరస్మ్యహం హీదం సర్వమసృక్షీతి) హి- యస్మాదహమిదం సర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదహం వావ- అహమేవ సృష్టిః. సృజ్యత ఇతి సృష్టిః- జగదుచ్యతే. అహమేవ సృష్టిరితి- మత్సృష్టమిదం జగదహమేవేతి సః- ప్రజాపతిరవైత్- జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాద్ధేతోః ప్రజాపతిరహమేవ సృష్టిరిత్యభేదోపచారేణ స్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దం ప్రాయుఙ్క్త- తతస్సృష్టిర్నామాభవదిత్యర్థః. (సృష్ట్యాం హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేదేతి) య ఏవం- సృష్టిసిరూపకం వేద- సః అస్య - ప్రజాపతేరేతస్యాం సృష్టౌ- బ్రహ్మసృష్టౌ- ప్రసిద్ధః ముఖ్యో భవతీత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవం స ప్రజాపతిర్జగదిదం మిథునాత్మకం సృష్ట్వా బ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాస్సిసృక్షురాదౌ. అథేతి శబ్దద్వయమభినయప్రదర్శనార్థం. అనేన ప్రకారేణ ముఖే హస్తౌ ప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - అభిమన్థనమకరోత్. స ముఖం హస్తాభ్యాం మథిత్వా ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చ యోనిభ్యాం, అగ్నిం బ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రహకర్తారమసృజత- సృష్టవాన్. యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌ ముఖం చ. తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం- లోమవివర్జితం. కిం సర్వమేవ. న- అన్తరతః- అభ్యన్తరతః. అస్తి హి యోన్యాః సామాన్యముభయస్యాస్య. కిం. అలోమకా హి యోనిరన్తరతః స్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపి ముఖాదేవ జజ్ఞే ప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజోఽనుగృహ్యతే హ్యగ్నినా బ్రాహ్మణః. తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదైవత్యో ముఖవీర్యశ్చేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా- బలాశ్రయాభ్యాం బాహుభ్యాం బలభిదాదికం క్షత్రియజాతినియన్తారం, క్షత్రియాం, చ. తస్మాదైన్ద్రం క్షత్రం బాహువీర్యం చేతి శ్రుతౌ స్మృతౌ చావగతం. తథోరుతః- ఈహా - చేష్టా. తదాశ్రయాద్వస్వాదిలక్షణం విశో నియన్తారం విశం చ. తస్మాత్కృష్యాదిపరో వస్వాదిదైవత్యశ్చ వైశ్యః. తథా పూషణం పృథ్వీదైవతం శూద్రం చ పద్భ్యాం పరిచరణక్షమమసృజతేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధేః. అత్ర క్షత్రాదిదేవతాసర్గమిహానుక్తం వక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహారతిసృష్టిసాకల్యానుకీర్త్యై. యథేయం శ్రుతిర్వ్యవస్థితా- తథా ప్రజాపతిరేవ సర్వే దేవా ఇతి నిశ్చితోఽర్థః- స్రష్టురనన్యత్వాత్సృష్టానాం, ప్రజాపతినైవ సృష్టత్వాద్దేవానాం. అథైవం ప్రకరణార్థే వ్యవస్థితే తత్స్తుత్యభిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే - నాన్యనిన్దా నిన్దాయైవ- కిం తర్హి స్తుతయే. తత్- తత్ర కర్మప్రకరణే కేవలయాజ్ఞికాః యాగకాలే యదిదం వచ ఆహుః- అముం- అగ్నిం యజ - అముం - ఇన్ద్రం యజేత్యాది. నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవాగ్న్యాదిదేవమేకైకం మన్యమానా ఆహురిత్యభిప్రాయః తన్న తథా విద్యాత్- యస్మాదేతస్యైవ- ప్రజాపతేః సా విసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః. ఏష ఉ హి ఏవ- ప్రజాపతిరేవ ప్రాణస్సర్వే దేవాః. అత్ర విప్రతిపద్యన్తే- పర ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇత్యేకే- సంసారీత్యపరే. పర ఏవ తు- మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రం మిత్రం వరుణమగ్నిమాహురితి శ్రుతేః, *ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరేతే సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః, స్మృతేశ్చ *ఏతమేకే వదన్త్యగ్నిం మనుమన్యే ప్రజాపతిమితి *యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యః స ఏవ స్వయముద్బభావితి, చ. సంసార్యేవ వా స్యాత్- *సర్వాన్పాప్మన ఔషదితి శ్రుతేః. న హ్యసంసారిణః పాప్మదాహప్రసక్తిరస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథ యన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతి చ. హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానమితి చ మన్త్రవర్ణాత్. స్మృతేశ్చ కర్మవిపాకప్రక్రియాయాం *బ్రహ్మా విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ। ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణ ఇతి. అథైవం విరుద్ధార్థానుపపత్తేః ప్రామాణ్యవ్యాఘాత ఇతి చేన్న- కల్పనాన్తరోపపత్తేరవిరోధాత్. ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే- *ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః। కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాది శ్రుతిభ్యః. ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ. ఏవమేకత్వం నానాత్వం చ హిరణ్యగర్భస్య. తథా సర్వజీవానాం- *తత్త్వమసీతి శ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయా ప్రాయశః పర ఏవేతి శ్రుతిస్మృతివాదాః ప్రవృత్తాః- సంసారిత్వం తు క్వచిదేవ దర్శయన్తి. జీవానాం తూపాధిగతాశుద్ధిబాహుల్యాత్సంసారిత్వమేవ ప్రాయశోఽభిలప్యతే. వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయా తు సర్వః పరత్వేనాభిధీయతే శ్రుతిస్మృతివాదైః. తార్కికైస్తు పరిత్యక్తాగమబలైరస్తి- నాస్తి. కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధం బహు తర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శాస్త్రార్థః- తేనార్థనిశ్చయో దుర్లభః. యే తు కేవలశాస్త్రానుసారిణశ్శాన్తదర్పాః- తేషాం ప్రత్యక్షవిషయ ఇవ నిశ్చితశ్శాస్త్రార్థో దేవతాదివిషయః. తత్ర

ప్రజాపతేరేకస్యదేవస్యాత్మా ౹ ద్యలక్షణో భేదో వివక్షితఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తాత్మా - ఆద్యస్సోమ ఇదానీముచ్యతే - అథయత్కించేదమార్ద్రం ౹ ఆర్ద్రం ద్రవాత్మకం. తద్రేతసః- ఆత్మనోబీజాదసృజత. ＊రేతస ఆపఇతి శ్రుతిః. అబాత్మకశ్చసోమః- తస్మాద్యదార్ద్రం ప్రజాపతినారేతసస్సృష్టం- తత్సోమఏవ. ఏతావద్వై- ఏతావదేవ నాతోఽధికమిదంసర్వం. కింతత్. అన్నంచైవ- సోమోద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం. అన్నాదశ్చ-అగ్నిరాశ్యౌష్ణ్యాద్రూక్షత్వాచ్చ. తత్రైవమవధ్రియతే (సోమ ఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవసోమ ఇత్యర్థః. యఏవాత్తా-సఏవాగ్నిః. అర్థబలాదృవధారణం. అయమగ్నిరపిక్వచిదపక్షీయమాణస్సోమఏవ- సోమోపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్. ఏవమగ్నీషోమాత్మకంజగదాత్మత్వేనపశ్యన్నకేనచిద్దోషేణ లిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చభవతి,. సైషాబ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోప్యతిశయనా. తామేవాహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరాదాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజతదేవాన్- సైషాతస్మాదేవసృష్టిరతిసృష్టిః. కథంపునరాత్మనోఽతిశయానాసృష్టిరిత్యతఆహ- అథయత్- యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణోదేవాన్ కర్మజ్ఞానవహ్నినానర్పణాత్మనస్సామ్యనుష్ఠిత్వాఽసృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్యఫలమిత్యర్థః తస్మాదేతామతిసృష్టిం ప్రజాపతేరాత్మభూతాంయోవేద - సఏతస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజాపతిరివభవతి - ప్రజాపతివదేవస్రష్టాభవతి. ౬

౭.— ననుసర్వాసృష్టిరుక్తా, ఉక్తంచ ప్రజాపతేస్సృష్టిభూతసజ్ఞీర్తనఫలం, - కిమవశిష్యతే - యదర్థముత్తరంవాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ఆదావభ్యమన్థదితిసమ్బన్ధః. అభినయప్రదర్శనమేవవిశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నింప్రతియోనిత్వేగమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) హస్తయోర్ముఖేచయోనిశబ్దప్రయోగేనిమిత్తమాహ (అన్తర్హీతి) ప్రజాపతేస్సృష్టాదిష్వగ్నిస్సృష్టోపికథంబ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిస్మృతిసంవాదందర్శయతి (తస్మాదితి) ＊ అగ్నేర్యోనిస్సైబ్రాహ్మణఇత్యాద్యాశ్రుతిస్తదనుసారిణీచస్మృతిర్ద్రష్టవ్యా. అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యభిప్రేత్యస్రష్టవ్యాన్తరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః. ఆదిశబ్దేనవరుణాదిగ్రహ్యతే క్షత్రియంచ- అసృజతేత్యనువర్తతే. ఉక్తమర్థంప్రమాణేనద్రఢయతి (తస్మాదితి) ＊ఇన్ద్రోరాజన్యఇత్యాద్యాశ్రుతిస్తదనుసారిణీచస్మృతిరవధేయా. విశంచ- అసృజతేతిపూర్వవత్. ఊరుశ్రయాదూరుతోజాతత్వంవస్వాదేర్జఙ్ఘత్వంచేతిచ్ఛన్దార్థః. ＊పద్భ్యాంశూద్రోఅజాయతేత్యాద్యాశ్రుతిస్తథావిధాచస్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్యవక్ష్యమాణేన్ద్రసర్గోపలక్షణత్వేనతిసృష్టిసాకల్యాదేషఉఏవసర్వేదేవా ఇత్యుపసంహారసిద్ధిరితిఫలితమాహ (అత్రేతి) ఉక్తేనవక్ష్యమాణోపలక్షణంసర్వశబ్దస్సూచయతీతిభావః. కించ- సృష్టిరత్రనవివక్షితా- కింతు యేనప్రకారేణసృష్టిశ్రుతిస్స్థితా- తేనప్రకారేణదేవతాదిసర్వంప్రజాపతిరేవేతివివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్రహేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపికథందేవతాదిసర్వంప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టా ప్రజాపతిరేవసృష్టంసర్వంకార్యమితిప్రకరణార్థఃపూర్వోక్తప్రకారేణవ్యవస్థితేసత్యనన్తరంతస్యైవస్తుతివివక్షయాతద్యదిదమిత్యాద్యవిద్వన్మతానువాదస్యనిర్ణయార్థంవచనమిత్యర్థః. మతాన్తరేనిన్దితేపికథంప్రకరణార్థస్స్తుతోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యేతి) ఏకైకందేవమిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకంకాలాపకమితివన్నామభేదా, తత్క్రతుత్తద్దేవతాస్తుతిభేదా, ఘటశకటాదివదర్థక్రియాభేదా, చ్చప్రత్యేకందేవానాంభిన్నత్వాత్కర్మిణామేతద్వచనమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనరూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వంసఙ్గృహ్యతే. నన్వత్రకర్మిణాంనిన్దానప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఏకస్యైవప్రాణస్యానేకవిధోదేవతాప్రభేదఃశాకల్యబ్రాహ్మణేవక్ష్యతఇతివివక్షిత్వావిశినష్టి (ప్రాణఇతి) అగ్న్యాదయోదేవాస్సర్వే ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతితత్స్వరూపనిర్ధారయిషయాతత్రవిప్రతిపత్తిందర్శయతి (అత్రేతి) హిరణ్యగర్భస్యపరత్వమాద్యే- ద్వితీయేకల్పేసంసారిత్వంవిధేయమితివిభాగః. తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (పరఏవత్వితి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వంమన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే-నతుపరమాత్మత్వంప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్యబ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏషఇతి) బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ. ఏషశబ్దఃపరమాత్మవిషయః, స్మృతేశ్చ - పరఏవహిరణ్యగర్భఇతిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరంపఠతి (యోసావితి) కర్మేన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం. అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం. తత్రహేతుమాహ (సూక్ష్మోవ్యక్తఇతి) నచతస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేనసదాసత్త్వాదిత్యాహ (సనాతనఇతి) ఇతశ్చతస్యనాసత్త్వం - సర్వోపాదానత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్యఇతి) యోసౌపరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - సఏవస్వయం విరాడాత్మనావిభూతవానిత్యాహ (సఏవేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్యసర్వదేవతాత్మత్వదృష్టేః, తత్రచసూత్రస్యతత్ప్రతీతేః, న్తస్యపరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీంపూర్వపక్షోత్థానమాహ (సంసార్యేవేతి) సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ కథంప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) ＊ అపహతపాప్మత్వాదిధర్మోపదేశాదిత్యత్ర పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదంసంసారిత్వే లిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి) అసృజతేతిచశ్రవణాదితిసమ్బన్ధః. నకేవలం మర్త్యత్వశ్రుతేరేవసంసారిత్వం - కింతుజన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి) యథోక్తహేతూనాం సంసార్యేవస్యాదితిప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే బ్రహ్మేత్యాద్యాయాస్స్మృతేశ్చతత్ఫలభూతస్య ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విశ్వసృజః- మన్వాదయః. ధర్మః-తదభిమానినీదేవతాయమః. మహాన్- ప్రకృతేరాద్యోవికారస్సూత్రం. అవ్యక్తం-ప్రకృతిరితిభేదః. అస్తుతర్హి ద్వివిధవాక్యవశాత్ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమసంసారిత్వంచేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఏవం శబ్దస్సంసారిత్వాసంసారిత్వప్రకారపరామర్శార్థః. విరోధకృత

నః ప్రామాణ్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయాచ సంసారిత్వ, మితికల్పనా స్థిరసమ్భవాత్ ద్వివిధ శ్రుతీనామపి గౌణత్వా ప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. కల్పనయాసంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికీపరస్య నిశేషకల్పనేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఆసీనఇతి) స్వారస్యేనహూటస్థా హ్యాత్మా మనస్యేవ్ ప్రుందూరగమనదర్శనాత్తదుపాధికో మూరం వ్రజతి. తథాస్వప్నేన యూహోపిమనస్సాగతి ఖ్యాత్యాసర్వత్ర యాంతి వఖాతి- యథాగాగ రేవీత్యర్థః. కల్పితేనహ స్తాదిరికారేణ. స్వావాని కైనలదశాయేన. చ యుక్తమాత్మా నంనకళ్పదసినిశే. తుంశక్యోతీత్యాహ (కస్య చిత్) అతిపదేన ఋత్వాయతివేత్యాది శ్రుతయోప్యుదాహృతా ఇతి శ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (సాఙ్గేతి) కింతస్యాసారథ్యాకం- తదాహ (స్వతఇతి) పూర్వేణసమ్బన్ధః. హిరణ్యగర్భస్యనానావమవాప్రపంచ రూపం రూపేతిముపసంహరతి (ఏవమితి) తస్యాప్యస్మదాదివస్నస్వతో బ్రహ్మత్వం-సంపసంసారిత్వమేవస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతామాహ (తథేతి) సర్వజీవానామేకత్వంనానాత్వంచేతి పూర్వేణసమ్బన్ధః. తేషాంస్వతో బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమాహ (తత్త్వమితి) కస్తర్హి హిరణ్యగర్భో విశేషః- యేనాసావస్మదాదిభిరుపాస్యతే- తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) సమస్తోతిస్యాదివాదేముక్త్వాపి క్వాస్యసంసారిత్వమపి ప్రపద్యతే. సత్యం- తస్యకల్పితమిత్యాహ. వ్యాహ (సంసారిత్వంత్వితి) అస్మదాదిష్వపి తుల్యమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాంత్వితి) కథంతర్హి తత్త్వమసి తస్యేత్యాద్యజ్ఞంచాపి మాంస్యేత్యాది శ్రుతివ్యవహారాస్సఙ్గచ్ఛన్తే- తత్రాహ (వ్యావృత్తేతి) స్వమతేనత్వమిత్యయమాత్మాపరమతేనవాచమాహ (తాన్త్రికాస్త్వితి) న స్వేకజీవవాదేపిసర్వవ్యవస్థానుపపత్తే నత్వనిశ్చయవశాన్నభ్యంతుల్యనిభిచేత్- నేత్యాహ (యేన్వితి) స్వప్నవత్ప్రతిభాసాత్మాగశేషవ్యవస్థాసమ్భవా, దూష్యంచతదభావనైయత్యాత్, దేశమేవ స్వామాద్యవిద్యావిరాదేవన్యవహారాస్పదములపత్తేనకాపనపోషః ఇతిభావః. సర్వదేవతాత్మకస్యప్రజాపతేస్సహోఽసంసారిత్వం- కల్పనయాన్యాపరీత్యమిలిప్తేతేసత్యత్వేత్వాదృత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) (వివక్షితఇతి) ఉత్తరగన్థప్రచ్ఛన్దరిలిశేషః. తస్యవివయంపరిస్సష్టి (తత్రాగ్నిరితి) అగ్నేరపిహరాత్వేధారవార్థాసవ్తనా. సమ్పత్తి ప్రతీకమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి) అత్తుస్సత్యాన స్తర్యసాకశబ్దాఙ్గః తేజసస్సకాశానపాంస ప్రసిద్ధో మితత్వేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అబాత్మకత్వేతి) శస్త్రాభ్యాముతేజస్సోమాస్యత్రిశ్రవణా, స్త్రత్రైలోక్యోపలబ్ధే, శ్చేతిభావః. సోమస్య ద్రవాత్మకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నీషోమయోరత్తారిత్వోస్య జగతస్సృష్టస్య నరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఆప్యాయకస్సోమః- ద్రవాత్మకత్వాత్. అన్నంచాప్యాయకంప్రసిద్ధం. తస్మాదుపపన్నంసోమస్యాన్నత్వమిత్యాహ (ద్రవాత్మకత్వాదితి) సోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాదఇత్యవధారణస్యవివక్షితమాహ (తత్రేతి) యదన్నోక్తంవాక్యంసమ్బన్ధః. యథాశ్రుతమవధారణమవగార్గ్యత్తోనిభాస్తరేణతన్నాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరితి) అన్నావస్యసంహృత్యావస్థితత్వ. మన్నస్యనసంహారకీయాదినాయోఽనిత్వ. మవధారయితుంయుక్తమిత్యర్థః సన్యస్యసోమన్యేనసనియమః- అన్నరకిరంబాదినాసంహారాత్ నహోత్రరగ్నిత్వేననియమః - సోమస్యాపికదాచిదిజ్యమానత్వేనాత్తృత్వాత్. తప్యతత్వేపిలయత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరపీతి) సాహిసంహర్తృత్వేత్వాద్యుప - పదసంహర్తా చేదగ్నిరేవేత్యవధారణసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రజాపతేస్సర్వాత్మత్వముపక్రమ్యజగతో ద్వైధావిభక్తత్వాభిధానం కుత్రోపయుక్తమిత్యాశఙ్క్య తేనస్యపూర్వపరామర్శిత్వాన్నాస్త్యేవమిత్యాహ సర్వదోషరాహిత్యంఫలము ప్రవివక్షితమిత్యాహ (ఏవమితి) అను గ్రాహకదేవసృష్టింస్తోత్తాప్యువపాదకస్యథలోకేక్యేష్టమాదేవదేవసృష్టిం స్తౌతి (సైషేతి) అగ్నిస్సోమేత్యాది శ్రుతేరగ్న్యాదయస్సృష్టా యథా. తత్కథంతత్సృష్టిస్తతోఽతిశయవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయాముగదేవసృష్టేరుత్కృష్టత్వవచనమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (అతఆహేతి) దేవసృష్టేరతిసృష్టిత్వాభావశఙ్కానువాదార్థోఽథశబ్దః. జ్ఞానస్యోత్కర్షణం- కర్మణోపీతి ద్రష్టవ్యం. అతిసృష్టిమిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) దేవతాదిస్రష్టాదిభావాత్ప్రజాపతిభావమేవేత్యుపానిషత్సద్భావాత్తస్యాతిసృష్టిత్వంఫలతీత్యర్థః. ౬

రం.— (అథేత్యభ్యమన్థదితి) సః- చతుర్ముఖఃఅథేతి- మన్త్రశబ్దోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థత్. ఏవంముఖాచ్చ హస్తాభ్యాం. చమన్థసంకృత్వాముఖాత్- కారణభూతాభ్యాం హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేత్యర్థః. (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతఇతి) ఏతదుభయం-ముఖాత్మకరస్య మన్థనసాధనముఖహస్తాత్మకముభయంతస్మాత్-అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యేఅలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః. అగ్నిరూపత్వాన్ముఖస్యహస్తయోశ్చాన్తరతోలోమసూచ్యస్పృష్టత్వంమోనేరన్తరకోదిర్లోమకత్వప్రసిద్ధిందర్శయతి (అలోమకాహియోనిరన్తరతఇతి) స్పష్టోర్థః. (తద్యదిదమాహురముంయజాముంయజేతి) ఏక- తస్మాదేతోర్యజ్ఞేయాజ్ఞికాః అముంయజ- అముంయజేతియదిదంవచనసేకైకందేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణంస్వశ్యాహుః- సా-తద్వచనదృష్టానిదేవవిషయిణీసర్వాపిసృష్టిః-వివిధసృష్టిరేతస్య- ప్రజాపతేరేవ. అగ్నిద్వారాసర్వదేవతాసృష్టిరపి ప్రజాపతికర్తృకైవేత్యర్థః. సర్వస్యయష్టవ్యదేవజాతస్యాస్యాధీనసత్తాకత్వాదితిభావః. (ఏషఉహ్యేవసర్వేదేవా) అతఏవతత్సృష్టత్వాద్దేవసర్వేదేవాఏషఉహ్యేవ-ఏష ప్రజాపతిరేవ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిః. (అథయత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యత్కిఞ్చేదంకార్యమార్ద్రం- ద్రవరూపందృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసా ప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః. రేతసోద్రేతోరేతసఆపఇతి శ్రుతేః. (తదుసోమఇతి) ఉరవధారణే. తదు- తదేవ ద్రవ్యమేవసోమః - సోమరసః. (ఏతావద్వాఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కింతత్. అన్నంచైవాన్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్యజగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వేఅగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్యభక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం. అగ్నేస్తద్దాహకత్వాదన్నాదత్వం. అతోజగదగ్నీషోమాత్మకమితిభావః. (సైషాబ్రహ్మణోతిసృష్టి

ఉ.— ‡ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతితదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతిసఏషఇహప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యోయథాక్షురఃక్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వంభరోవావిశ్వంభరకులాయేతన్నపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతివదన్వాక్పశ్యగ్ంశ్చక్షుఃశృణ్వన్ శ్రోత్రంమన్వానోమనస్తాన్యస్యైతానికర్మనామాన్యేవసయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదాకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తితదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మాఽనేనహ్యేతత్సర్వంవేద। యథాహవైపదేనానువిన్దేదేవంకీర్తిగ్ంశ్లోకంవిన్దతేయఏవంవేద॥ ౭

ర్యచ్ఛ్రేయసో దేవానసృజతేతి) యత్ - యస్మాత్ శ్రేయసః - శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసః సనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత - సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః - అతిశయితా సృష్టిరతిసృష్టిః. కథమతిశయితసృష్టిత్వమిత్యత ఆహ (అథ యన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజత) అథ యత్ - యస్మాత్ ప్రజాపతిః స్వయం మర్త్యస్సన్ - మరణధర్మా సన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత - తస్మాత్సా అతిసృష్టిరిత్యర్థః (అతిసృష్ట్యాం హాస్యైతస్యాం భవతి) య ఏవం వేద - య ఏవం ప్రకారేణ జ్ఞానవాన్ - స ఏతస్యామస్య - చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టౌ హ - ప్రసిద్ధః. ముఖ్యో భవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షాసమ్పన్నో భవతీతి యావత్ ౬

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వం వైదికం సాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణం కర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం సాధ్యమేతావదేవ - యదేతద్వ్యాకృతం జగత్సంసారః. అథైతస్యైవ సాధ్యసాధనలక్షణస్య వ్యాకృతస్య జగతో వ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థా యా - తాం నిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివ వృక్షస్య - కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రో హ్యసౌ సంసారవృక్షస్సమూల ఉద్ధర్తవ్య ఇతి. తదుద్ధరణే హి పురుషార్థపరిసమాప్తిః. తథా చోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఇతి కాఠకే. గీతాసు చ. ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి. పురాణే చ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతన ఇతి. తద్ధ - తదితి బీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేః - తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధానేనాభిధీయతే - భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినో జగతః. సుఖగ్రహణార్థస్సైతిహ్యప్రయోగో హశబ్దః. ఏవం హ తదాసీదిత్యుచ్యమానే సుఖం తాం పరోక్షామపి జగతోఽవస్థాం ప్రతిపద్యతే - యుధిష్ఠిరో హ కిల రాజాసీదిత్యుక్తే యద్వత్. ఇదం - వ్యాకృతనామరూపాత్మకం సాధ్యసాధనలక్షణం యథావర్ణితమభిధీయతే. తదిదంశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవ పరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్య జగతోఽవగమ్యతే - తదేవేదమిదమేవ చ తదవ్యాకృతమాసీదితి. అథైవం సతి నాసత ఉత్పత్తిర్న సతో వినాశః కార్యస్యేత్యవధృతం భవతి. తత్ - ఏవంభూతం జగదవ్యాకృతం సన్నామరూపాభ్యామేవ - నామ్నా రూపేణైవ చ వ్యాక్రియత. వ్యాక్రియతేతి కర్మకర్తృప్రయోగాత్ తత్స్వయమేవాత్మనైవ వ్యాక్రియత. వి ఆ అక్రియత - విస్పష్టనామరూపవిశేషావధారణమర్యాదం వ్యక్తీభావమాపద్యత - సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం. అసౌ నామేతి సర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేన నామమాత్రం వ్యపదిశతి. దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇతి వా నామాస్యేత్యసౌ నామాయం. తథేదమితి శుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదం శుక్లమిదం కృష్ణం వా రూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతం వస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపి కాలే నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేఽసౌ నామాయమిదంరూప ఇతి. యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భో, యస్మిన్నవిద్యయా స్వాభావిక్యా కర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణా కృతా, యః కారణం సర్వస్య జగతో, యదాత్మకే నామరూపే సలిలాదివ స్వచ్ఛాన్మలమివ ఫేనమవ్యాకృతే వ్యాక్రియేతే, యశ్చ తాభ్యాం నామరూపాభ్యాం విలక్షణః స్వతో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః - స ఏషోఽవ్యాకృతే ఆత్మభూతే నామరూపే వ్యాకుర్వన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు దేహేష్విహ కర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సు ప్రవిష్టః. నన్వవ్యాకృతం స్వయమేవ వ్యాక్రియతేత్యుక్తం - కథమిదానీముచ్యతే పర ఏవాత్మా అవ్యాకృతం వ్యాకుర్వన్నిహ ప్రవిష్ట ఇతి. నైష దోషః - పరస్యాప్యాత్మనోఽవ్యాకృతజగదాత్మత్వేన వివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తం హి జగదవ్యాకృతం వ్యాక్రియతేత్యవోచామ. ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య - యథేదం జగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవ తదవ్యాకృతం. వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రం తు విశేషః. దృష్టశ్చ లోకే వివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగో గ్రామ ఆగతో, గ్రామశ్శూన్య ఇతి. కదాచిద్గ్రామశబ్దేన నివాసమాత్రవివక్షాయాం గ్రామశ్శూన్య ఇతి శబ్దప్రయోగో భవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాం గ్రామ ఆగత ఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపి గ్రామశబ్దప్రయోగో భవతి - గ్రామం చ న ప్రవిశేదితి యథా - తద్వదిహాపి జగదిదమవ్యాకృతం వ్యాకృతం చేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతి వ్యపదేశః. తథేదం జగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితి కేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజ ఆత్మా * అస్థూలోఽనణుః * స ఏష నేతి నేతీత్యాది కేవలాత్మవ్యపదేశః. నను పరేణ వ్యాకర్త్రా వ్యాకృతం సర్వతో వ్యాప్తం సర్వదా జగత్ - స కథమిహ ప్రవిష్టః పరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టో హి దేశః పరిచ్ఛిన్నేన ప్రవేష్టుం శక్యతే - యథా పురుషేణ గ్రామాదిః. నాకాశేన కించిత్ - నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - న పర ఆత్మా స్వేనైవ రూపేణ ప్రవివేశ. కిం తర్హి. తత్స్థ ఏవ ధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేన ప్రవిష్ట ఇత్యుపచర్యతే. యథా పాషాణే సహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేళే వా తోయం,. స-

‡ తం న పశ్యన్త్యకృత్స్నః ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. యః స్రష్టా- సఖావాన్తరమనాపన్న ఏవ కార్యం సృష్ట్వా పశ్చాత్ప్రావిశదితిహి శ్రూయతే. యథాభుక్త్వా గచ్ఛతీతి భుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చ కర్తా.- తద్వదిహాపి స్యాత్- న తు తత్సంభవత్యేవ భావాన్తరోపజననే ఏతత్స్యాత్. న చ స్థానాన్తరేణ వియుజ్య స్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్య దృష్టః. సావయవ ఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితి చేన్న- దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేష ప్రతిషేధశ్రుతిభ్యశ్చ. ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితి చేన్న- వస్త్వన్తరేణ విప్రకర్షానుపపత్తేః. ద్రవ్యే గుణప్రవేశవదితి చేన్న- అనాశ్రితత్వాత్. నిత్యపరతన్త్రస్యైవా శ్రితస్య గుణస్య ద్రవ్యే ప్రవేశ ఉపచర్యతే- న తు బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్తథా ప్రవేశ ఉపపద్యతే. ఫలే బీజవదితి చేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తి వినాశాదిధర్మవత్త్వప్రసక్తాత్. న చైవం ధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజరఇత్యాది శ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్య ఏవ సంసారీ పరిచ్ఛిన్న ఇహ ప్రవిష్ట ఇతి చేన్న-*సేయం దేవతైక్షత *ఇత్యారభ్య * నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తస్యైవ ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః. తథా * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏత మేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాఽభివదన్ యదాస్తే * త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి * పురశ్చక్రే రూపమితి చ మన్త్రవర్ణాన్న పరాదన్యస్య ప్రవేశః. ప్రవిష్టానామితరేతరభేదాత్పరానేకత్వమితి చేన్న- * ఏకో దేవో బహుధా సన్నివిష్టః * ఏకః సన్బహుధా విచార * త్వమేకోఽసి బహూననుప్రవిష్టః * ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మేత్యాది శ్రుతిభ్యః. ప్రవేశ ఉపపద్యతే- నోపపద్యత ఇతి తిష్ఠతు తావత్- ప్రవిష్టానాం సంసారిత్వాత్, తదనన్యత్వాచ్చ పరస్య, సంసారిత్వమితి చేన్న - అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతి చేన్న- * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యఇతి శ్రుతేః. ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనిత విశేషవిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేః * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః* విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత్రిత్యాది శ్రుతిభ్యో నాత్మవిషయం విజ్ఞానం. కిం తర్హి. బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ సుఖితోఽహం దుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం. అయమహమితి విషయేణ విషయిణః సామానాధికరణ్యోపచారాత్. * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ. దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోర్విషయధర్మత్వం. * ఆత్మనస్తు కామాయేత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితి చేన్న-* యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్. * తత్కేన కం పశ్యేత్ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదినా విద్యావిషయే తత్ప్రతిషేధాచ్చ నాత్మధర్మత్వం. తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- యుక్త్యాఽప్యాత్మనో దుఃఖిత్వానుపపత్తేః. న హి దుఃఖేన ప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనో విశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్. ఆకాశస్య శబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనో దుఃఖిత్వమితి చేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. న హి సుఖగ్రాహకేణ ప్రత్యక్షవిషయేణ ప్రత్యయేనానిత్యాసుమేయస్యాత్మనో విషయీకరణముపపద్యతే తస్య చ విషయీకరణే ఆత్మన ఏకత్వాద్విషయ్యభావప్రసఙ్గః. ఏకస్యైవ విషయవిషయిత్వం దీపవదితి చేన్న- యుగపదసమ్భవాత్, ఆత్మన్యంశానుపపత్తేశ్చ. ఏతేన విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయయోశ్చ దుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వే నానుమానం- దుఃఖస్య నిత్యమేవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్, రూపాదిసామానాధికరణ్యాచ్చ. మనస్సంయోగజత్వేఽప్యాత్మని దుఃఖస్య సావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసక్తాత్. న హ్యవికృత్య సంయోగి ద్రవ్యం గుణః కశ్చిదుపయన్నపయన్వా దృష్టః క్వచిత్. న చ నిరవయవం వి క్రియమాణం దృష్టం క్వచిత్, అనిత్యగుణాశ్రయం వా నిత్యం,. న చాకాశ ఆగమవాదిభిర్నిత్యతయాఽవగమ్యతే. న చాన్యో దృష్టాన్తోఽస్తి. విక్రియమాణమపి తత్ప్రత్యయానివృత్తేర్నిత్యమేవేతి చేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణ విక్రియానుపపత్తేః. సావయవత్వేఽపి నిత్యత్వమితి చేన్న-సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వే సతి విభాగోపపత్తేః. వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతి చేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనో దుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః. పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్య చ దుఃఖినోఽభావే దుఃఖోపశమనాయ శాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితి చేన్న-అవిద్యాధ్యారోపిత దుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్. ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖ్యాత్మాభ్యుపగమాచ్చ. జలసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చ ప్రతిబిమ్బవద్వ్యాకృతే కార్యే ఉపలభ్యత్వం. ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధ ఆత్మా పశ్చాత్కార్యే చ సృష్టే వ్యాకృతే బుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానః సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ కార్యం సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ లక్ష్యమాణో నిర్దిశ్యతే *స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః న తు సర్వగతస్య నిరవయవస్య దిగ్దేశకాలాన్తరాపక్రమణప్రాప్తిలక్షణః ప్రవేశః కదాచిదప్యుపపద్యతే. న చ పరాదాత్మనోఽన్యోఽస్తి-* నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాది శ్రుతేరిత్యవోచామ. ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చ సృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం. ఉపలబ్ధేః పురుషార్థశ్రవణాత్ *ఆత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి*ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *తస్య తావదేవ చిరమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, *తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత *సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం తత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చ సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః. తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుపచర్యతే. (ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే. తత్ర కథమివ ప్రవిష్ట ఇతి. ఆహ-యథా లోకే క్షురధానే-క్షురో ధీయతే యస్మిన్నితి క్షురధానం, తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానే క్షురోఽన్తఃస్థోయథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితః స్యాత్. యథా వా విశ్వంభరః-అగ్నిః. విశ్వస్య భరణాద్విశ్వంభరః కులాయే-నీడే. అగ్నిః కాష్ఠాదావవహితః స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్ర హి స మథ్యమాన ఉపలభ్యతే. యథా చ క్షురః క్షురధాన ఏకదేశేఽవస్థితో, యథా చాగ్నిః కాష్ఠాదౌ సర్వతో వ్యాప్యావస్థితః,- ఏవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సంవ్యాప్యావస్థిత ఆత్మా. తత్ర హి స ప్రాణనాదిక్రియావాన్దర్శనాదిక్రియావాం

శ్చోపలభ్యతే. తస్మాత్తమేవం ప్రవిష్టం తమాత్మానం ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టం న పశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నన్వప్రాప్తప్రతిషేధోఽయం తన్న పశ్యన్తీతి- దర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైష దోషః- సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థపరత్వాత్ప్రవృత్తిరేవాస్య దర్శనం-*రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తత్ర ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ- అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాత్సః- ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టః. కుతః పునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే- ప్రాణన్నేవ- ప్రాణనక్రియామేవ కుర్వన్ ప్రాణో నామ- ప్రాణసమాఖ్యః. ప్రాణాభిధానో భవతి. ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే- నాన్యాం క్రియాం కుర్వన్- యథా లావకః పాచక ఇతి, తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్టస్యానుపసంహారాదకృత్స్నో హి సః. తథా వదన్ క్రియాం కుర్వన్ వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి. శృణ్వన్ శృణోతీతి శ్రోత్రం. ప్రాణన్నేవ ప్రాణో వదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శితో భవతి. పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాం విజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే- నామరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః. నహి నామరూపవ్యతిరిక్తం విజ్ఞేయమస్తి- తయోశ్చోపలమ్భకరణం చక్షుశ్శ్రోత్రే. క్రియా చ నామరూపసాధ్యా ప్రాణసమవాయినీ తస్యాః ప్రాణాశ్రయాయా అభివ్యక్తౌ వాక్కరణం. తథా పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని. సర్వేషాముపలక్షణార్థా వాక్. ఏతదేవ హి సర్వం వ్యాకృతం- * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి హి వక్ష్యతి (మన్వానో మనః) మనుత ఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాం సాధారణం కరణం మనః మనుతేఽనేనేతి పురుషస్తు కర్తా సన్ మన్వానో మన ఇత్యుచ్యతే తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య- ఆత్మనః కర్మనామాని- కర్మజాని నామాని. కర్మనామాన్యేవ- నతు వస్తుమాత్రవిషయాణి- అతో న కృత్స్నాత్మవస్త్వవద్యోతకాని. ఏవం హ్యసావాత్మా ప్రాణనాదిక్రియయా తత్తత్క్రియాజనితప్రాణాదినామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణోఽవద్యోత్యమానోఽపి. స యోఽతః- అస్మాత్ప్రాణనాదిక్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణం చక్షురితి వా విశిష్టమనుపసంహృతేతరవిశిష్టక్రియాత్మకం మనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- చిన్తయతి. న స వేద- న స జానాతి బ్రహ్మ. కస్మాత్. అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాదేషః- ఆత్మా. అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్త ఏకైకేన విశేషణేన విశిష్ట ఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి. యావదయమేవం వేద - పశ్యామి శృణోమి స్పృశామీతి వా స్వభావప్రవృత్తివిశిష్టం వేద. తావదఞ్జసా కృత్స్నమాత్మానం న వేద. కథం పశ్యన్ వేదేతి. ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మా ఇతి- ప్రాణనాదీని విశేషణాని యాన్యుక్తాని- తాని యస్య సః. ఆప్నువంస్తాన్యాత్మేత్యుచ్యతే సహి తథా కృత్స్నవిశేషోపసంహారీ సన్ కృత్స్నో భవతి- వస్తుమాత్రరూపేణ హి ప్రాణాద్యుపాధివిశేషక్రియాజనితాని విశేషణాని వ్యాప్నోతి. తథా చ వక్ష్యతి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీత. ఏవం కృత్స్నో హ్యసౌ స్వేన వస్తురూపేణ గృహ్యమాణో భవతి. కస్మాత్కృత్స్న ఇత్యాహ - అత్ర - అస్మిన్నాత్మని హి - యస్మాన్నిరుపాధికే జలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదా ఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతా విశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయా యథోక్తా హ్యేతే ఏకం - అభిన్నతాం భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. అత ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి నాపూర్వవిధిః- పక్షే ప్రాప్తత్వాత్. *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదనపరాభిః శ్రుతిభిరాత్మవిషయం విజ్ఞానముత్పాదితం. తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవ తద్విషయానాత్మాభిమానబుద్ధిః కారకాదిక్రియాఫలాధ్యారోపణాత్మికాఽవిద్యా నివర్తితా. తస్యాం నివర్తితాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపపత్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకచిన్తైవ. తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షే న విధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్. సిద్ధం తు తావత్పాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యా వేతి. అపూర్వవిధిః స్యాత్- జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వే సత్యప్రాప్తత్వాత్. న స వేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థతావగమ్యతే. * అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద * ఆత్మానమేవావేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ విజ్ఞానముపాసనం. అన్యచాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్హత్వం. న చ స్వరూపాన్వాఖ్యానే పురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే - తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం. కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా * యజేత జుహుయాదిత్యాదయః కర్మవిధయః- న తైరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చ విజ్ఞానస్య. యథా * యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం మనసా ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యా మానసీ క్రియా విధీయతే - తథాత్మేత్యేవోపాసీత * మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాద్యా క్రియైవ విధీయతే జ్ఞానాత్మికా. తథాఽవోచామ వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి. భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ. యథా హి * యజేతేత్యస్యాం భావనాయాం కిం కేన కథమితి భావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే - తథోపాసీతేత్యస్యామపి భావనాయాం విధీయమానాయాం కిముపాసీత - కేనోపాసీత - కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీత మనసా త్యాగబ్రహ్మచర్యశమదమోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్త ఇత్యాదిశాస్త్రేణైవ సమర్థ్యతేఽంశత్రయం. యథా చ కృత్స్నస్య దర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశత్వేనోపయోగః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశత్వేనైవోపయోగః. * నేతి నేతి *అస్థూలం *ఏకమేవాద్వితీయం * అశనాయాద్యతీత ఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః. ఫలం చ మోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా. అపరే వర్ణయన్తి- ఉపాసనేనాత్మవిషయం విశిష్టం విజ్ఞానాన్తరం భావయేత్- తేనాత్మా జ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకం చ తదేవ. నాత్మవిషయం వేదవాక్యజనితం విజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థే వచనాన్యపి * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత *ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః *సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యాదీని. న- అర్థాన్తరాభావాత్. న చాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః. కస్మాత్. ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్య మానసస్య బాహ్యస్య వాఽభావాత్. తత్ర హి విధేః సాఫల్యం- యత్ర విధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే- యథా *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ. న హి దర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞానమేవ దర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం. తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి. న తు *నేతి నేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ దర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సమ్భవతి- సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తద్వా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. నహ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం. అబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యానాం. నచతన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మనాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితిచేన్న- *తత్త్వమసి * నేతినేతి *ఆత్మైవేదం *ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ * తదేవ బ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యాదివాక్యానాంతద్వాదిత్వాత్. ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాణ్యేతానీతిచేన్న- అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్. ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవవాక్యైః *తత్త్వమసీత్యాదిభిః శ్రవణకాలఏవతద్దర్శనస్యకృతత్వాద్ద్రష్టవ్యవిధేర్నానుష్ఠానాన్తరంకర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతఇతిచేన్న-ఆత్మవాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్యజనితత్వాత్. కింభోః కృతస్యకరణం. తచ్ఛ్రవణేపిన ప్రవర్తతఇతిచేన్న - అనవస్థాప్రసఙ్గాత్. యథాత్మవాదివాక్యార్థశ్రవణేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతే-ఏవం విధివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ న ప్రవర్తిష్యతఇతి విధ్యన్తరాపేక్షా- తథాతదర్థశ్రవణేప్యనవస్థా ప్రసజ్యేత. వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తతేశ్శ్రవణజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరత్వమితిచేన్న- అర్థప్రాప్తత్వాత్. యదైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవతదుత్పద్యమానంతద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానంనివర్తయదేవోత్పద్యతే. ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌ చస్మృతినిమిత్తదోషాణాముత్పత్త్యసంభవాన్న తస్వాభావికాత్మవస్తువిషయా: అనర్థత్వావగతేశ్చ. ఆత్మావగతౌ హిసత్యాంసర్వోపిస్వస్థైర్నావగమ్యతే- అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాదిబహుదోషవత్త్వాత్. ఆత్మవస్తుసర్వత్వదోషలక్షణత్వాత్. తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మావగతేరభావప్రాప్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థత ఏవభావాన్నవిధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చతత్స్మృతేః. విపరీతజ్ఞానప్రభవోహిశోకమోహాదిదోషః తథాచ *తత్ర కో మోహః *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన *అభయంవైజనకప్రాప్తోసి *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితిచేత్. అథాపిస్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్యవేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, తన్త్రాన్తరేషుచకర్తవ్యతయావగతత్వాద్విధేయత్వమితిచేన్న- మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్. నహివేదాన్తేషు బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురుషార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే * ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *తస్యతావదేవచిరం *అభయంహివై బ్రహ్మభవతియఏవంవేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః. అనన్యసాధనత్వాచ్చనిరోధస్య. నహ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణచిత్తవృత్తినిరోధస్యసాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. నతు బ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మోక్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాభావాచ్చభావనాభావః. యదుక్తం *యజేతేత్యేవమాదౌ కింకేనకథమితిభావనాకాఙ్క్షాయాంఫలసాధనేతికర్తవ్యతాభిధానాకాఙ్క్షాపనయనంయథా- తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యతఇతి- తదసత్- *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసి *నేతినేతి *అనన్తరమబాహ్యం *అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవసర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. నచవాక్యార్థవిజ్ఞానేవిధిప్రయుక్తిః ప్రవర్తతే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌచానవస్థాదోషమవోచామ. నచ *ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషువిధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనైవావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితిచేత్. అథాపిస్యాద్యథా *సోరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్యరుద్రత్వమిత్యేవమాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతిచేన్న - విశేషాత్. నవాక్యస్యవస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రియాన్వాఖ్యానంవా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యేకారణం. కింతర్హి. నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తితత్ప్రమాణంవాక్యం - యత్ర నాస్తితదప్రమాణం. కించ - భోః పృచ్ఛామస్త్వా మాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషువాక్యేషు ఫలవన్నిశ్చితంచవిజ్ఞానముత్పద్యతే- నవా ఉత్పద్యతేచేత్- కథమప్రామాణ్యమితి. కింవానపశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాదిసంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, నశృణోషివాకిం *తత్రకో మోహః కశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మినాత్మవిత్సోహంభగవః శోచామితంమాభగవాన్శోకస్యపారంతారయత్విత్యేవమాద్యుపనిషద్వాక్యశతాని. ఏవంవిద్యతేకిం *సోరోదీదిత్యాదిషునిశ్చితంఫలవచ్చవిజ్ఞానం. నచేద్విద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తద ప్రామాణ్యేఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానోత్పాదకస్యకిమిత్యప్రామాణ్యంస్యాత్ తదప్రామాణ్యేవాదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషు కోవిశ్రమ్భః? నను దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుషప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి. సత్యమేవ. నైషదోషః- ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః. ప్రామాణ్యకారణంచ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం యత్సర్వప్రవృత్తిబీజనిరోధఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం- నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివచనానాం వాక్యార్థవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి- సత్యమేతత్. కింతునాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్యనియమార్థత్వేన. కథంపునరుపాసనస్యపక్షప్రాప్తిః - యావతాపారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యైవేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్యకర్మణోనియతఫలత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యం భావినీప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయానాం- లబ్ధవృత్తేఃకర్మణోబలీయస్త్వాత్- ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్. తేనపక్షే ప్రాప్తం జ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలావలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యాభవతి- నత్వపూర్వాకర్తవ్యా- ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ. తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవిధ్యర్థాని * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివాక్యాని- అన్యార్థాసమ్భవాత్. అనాత్మోపాసనమిదం- ఇతిశబ్దప్రయోగాత్. యథా * ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాదౌన ప్రియాదిగుణఏవోపాస్యః. కింతర్హి. ప్రియాదిగుణవత్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం. తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవదనాత్మవస్తూపాస్యమితిగమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణచవక్ష్యతి * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రచవాక్యేఆత్మైవోపాస్యత్వేనాభిప్రేతః- ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి, ఇహతునద్వితీయాశ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్దఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి,. అతోనాత్మోపాస్యఆత్మ

గుణాశ్చాన్య ఇతి త్వవగమ్యతే. న- వాక్యశేషే ఆత్మన ఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవ వాక్యస్య శేషే ఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే - * తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా న్తరతరం యదయమాత్మా - * ఆత్మానమేవావైదితి. ప్రవిష్టస్యదర్శనప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితి చేత్. యస్యైవాత్మనః ప్రవేశ ఉక్తః- తస్యైవదర్శనం వార్యతే- తన్నపశ్యన్తీతి ప్రకృతోపాదానాత్. తస్మాదాత్మనో నుపాస్యత్వమితి చేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్. దర్శనప్రతిషేధో ఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మోపాస్యత్వప్రతిషేధాయ - ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టత్వేన విశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైకక్రియావిశిష్టస్యాత్మనో ఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకం స్యాదకృత్స్నో హ్యేషో ఽత ఏకైకేన భవతీతి. అనేకైకవిశిష్టస్త్వాత్మా కృత్స్నత్వాదుపాస్య ఇతి సిద్ధం. యస్త్వాత్మశబ్దస్యేతిపరః ప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్య పరమార్థతో ఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం. అన్యథాత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్. తథా చార్థాదాత్మని శబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌ స్యాతాం-తచ్చానిష్టం-* నేతి నేతి * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ * యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసనప్రసఙ్గనివృత్తిపరత్వాన్న వాక్యాన్తరం. అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాదాత్మా జ్ఞాతవ్యో ఽనాత్మా చ-తత్ర కస్మాదాత్మోపాసన ఏవ యత్న ఆస్థీయత ఇతి ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞాన ఇతి. అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతం పదనీయం- గమనీయం. నాన్యత్. అస్య సర్వస్యేతి నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. అస్మిన్ సర్వస్మిన్నిత్యర్థః. యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కిం న విజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్. న. కిం తర్హి. జ్ఞాతవ్యత్వే ఽపి న పృథగ్జ్ఞానాన్తరమపేక్షతే ఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్. అనేన- ఆత్మజ్ఞానేన హి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తం వేద- జానాతి. నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్న జ్ఞాయత ఇతి. అస్య పరిహారం దున్దుభ్యాదిగ్రన్థేన వక్ష్యామః. కథం పునః ఏతత్పదనీయమితి. ఉచ్యతే- యథా హ వై లోకే పదేన- గవాదిఖురాఙ్కితో దేశః పదమిత్యుచ్యతే. తేన పదేన. నష్టం వివిత్సితం పశుం పదేనాన్విష్యమాణో ఽనువిన్దేత్- లభేత. ఏవమాత్మని లబ్ధే సర్వమనులభత ఇత్యర్థః. నన్వాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమన్యద్విజ్ఞాయత ఇతి జ్ఞానే ప్రకృతే కథం లాభో ఽప్రకృత ఉచ్యత ఇతి. న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ఆత్మనో హ్యలాభో ఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనో లాభః. నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణ ఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్. యత్ర హ్యాత్మనో ఽనాత్మా లబ్ధవ్యో భవతి- తత్రాత్మా లబ్ధా- లబ్ధవ్యో ఽనాత్మా. న చాప్రాప్త ఉత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః కారకవిశేషోపాదానేన క్రియావిశేషముత్పాద్య లబ్ధవ్యః. స త్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణో ఽనిత్యః. మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామక్రియాప్రభవత్వాత్- స్వప్నే పుత్రాదిలాభవత్. అయం తు తద్విపరీత ఆత్మా. ఆత్మత్వాదేవ నోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః. అతో నిత్యలబ్ధస్వరూపత్వే ఽపి సత్యవిద్యామాత్రం వ్యవధానం - యథా గృహ్యమాణాయా అపి శుక్తికాయా విపర్యయేణ రజతాభాసాయా అగ్రహణం విపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం- తథా గ్రహణం జ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య. ఏవమిహాప్యాత్మనో ఽలాభో ఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయా తదపోహనమాత్రమేవ లాభః - నాన్యః కదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభే జ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యం వక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్కమేవ జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వం వివక్షన్నాహ జ్ఞానం ప్రకృత్యానువిన్దేదితి- విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్. గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథా ఽయమాత్మా నామరూపానుప్రవేశేన ఖ్యాతిం గతః, ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాం ప్రాణాదిసంహతించ- శ్లోకం ప్రాప్తవాన్, నితి - ఏవం యో వేద సకీర్తిం - ఖ్యాతిం శ్లోకంచ - సఙ్ఘాతమిష్టైః సహ విన్దతే- లభతే. యద్వా- యథోక్తం వస్తు యో వేద-ముముక్షూణామపేక్షితం కీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, తత్ఫలం శ్లోకశబ్దితముక్తిం, మాప్నోతీతి ముఖ్యమేవ ఫలం. ౭

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకమాదాయ వృత్తం కీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా) తస్యాదేయత్వాన్నం వై టీకయిత్యుక్తం. సాధనమిత్యుక్తైము క్తిసాధనం పురస్సరతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్య మోక్షస్యానేకరూపం న సాధనం భవతీతి భావః. ముక్తిసాధనం మానవస్తుత న్నింత త్త్వజ్ఞానం- ఇదం తు కారకసాధ్యం- అతో ఽపి న తద్ధేతురిత్యాహ (కర్త్రాదీతి) కించ- ఇదం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం * మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి శ్రుతేః. న చ తదేవ కైవల్యం- భయాదిత్యాది శ్రవణాత్. అతో ఽపి నేదం ముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి) కించ - నిత్యసిద్ధా ముక్తిః- ఇదం తు సాధ్యఫలం- అతో ఽపి న ముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి) కించ-ముక్తిర్వ్యాకృతాదర్థాన్తరం-* అన్యదేవ తద్విదితాదిత్యాది శ్రుతేః. ఇదం తు నామరూపవ్యాకృతం - అతో ఽపి న తద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సమ్ప్రతి వ్యాకృతఖణ్డే కామపవతారయన్ప్రతీకమాదాయ వ్యాక్త్రాన్తర్గతత్వం తదిత్యాదేర్వాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యనన్తర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాసప్రత్యగవిద్యా. తస్యా నిష్టమిష్టత్వమేవ- న స్వాతన్త్ర్యం ద్వైతస్య- అనిర్వాచ్యత్వాదితి వక్తుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. వృక్షస్య బీజావస్థాం లోకో న నిర్దిశతీతి సమ్బన్ధః. యద్వా నేపుమర్థాపత్తిః - తదేవ వాచ్యం. కిమితి ప్రత్యగవిద్యోచ్యతే- తత్రాహ (కర్మేతి) (ఉద్ధర్తవ్య ఇతి) తన్మూలనిరూపణమర్థవదితి శేషః. అథ పురుషార్థనుష్ఠీయమానస్య తదుద్ధారోపయోగో ఽపి యుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణే హీతి) న హి సంసారస్యమూలమేవ నాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవ వా తన్మూలం- నాజ్ఞాతం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతిభ్యాం పరిహరతి (తథా చేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టం కారణం కార్యాపేక్షయా పరమవ్యాకృతం మూలమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయో మూలాపేక్షయా అవాఞ్చః శాఖా ఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాది గీతా అపి నేతవ్యాః. అస్తి హి సంసారస్య మూలం- * నేదమమూలం భవిష్యతీతి శ్రుతేః. తచ్చాజ్ఞాతం బ్రహ్మైవేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమితి భావః. సమ్ప్రతి ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) అప్రత్యక్షాభిధానేన తదితి సర్వనామ్నా బీజావస్థం జగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితి సమ్బన్ధః. కథం జగతో బీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛబ్దస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథం తస్య పరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావస్థితమిత్యనర్థత్వేన సంసారే ఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభిన్నయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వాపగతిఫలం కథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వే నిశ్చితే సత్యనన్తరం ॥ నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సత ఇతి స్మృతి రసుస్పృతా భవతీతి భావః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ జగతో మూలమిత్యుక్త్వా తద్వివర్తో జగదితి నిరూపయతి (తదేవం భూతమితి) తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయం తదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్ర పదచ్ఛేదపూర్వకం శబ్దార్థమాహ (వి ఆఙ్ అక్రియతేత్యాదినా) స్వయమేవేతి కుతో విశేష్యతే - కారణమన్తరేణ హి కార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) నిర్వృత్త కార్యనిర్వృత్త్యనుపపత్త్యాక్షిప్తాని యన్తా- జనయితా,. కర్తా చోత్పత్తౌ,. సాధన క్రియా- కరణవ్యాపారః,. తన్నిమిత్తం - తదపేక్షం వ్యక్తీభవనమాపద్యత ఇతి యోజనా. నామసామాన్యం దేవదత్తాదినా విశేషనామ్నా సంయోజ్య సామాన్యవిశేషవానర్థో నామవ్యాకరణవాక్యే వివక్షిత ఇత్యాహ (అసావిత్యాదినా) అసావితి సర్వనామ్నో ఽవ్యయత్వేన నైయః. రూపసామాన్యం శుక్లకృష్ణాదినా విశేషేణ సంయోజ్యాభివ్యక్తే రూపవ్యాకరణవాక్యే నేత్యాహ (తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతమేవ వ్యాకృతాత్మనాఽవ్యక్తమిత్యేతత్సుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదిదమితి) తద్ధేత్యత్ర మూలకారణముక్త్వా తస్మాదుపరూపాఖ్యస్యేత్యాదినా తత్కార్యముక్తం. ఇదానీం ప్రవేశవాక్యస్య సశఙ్కాపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థ ఇతి) కాణ్డద్వయాత్మనో వేదస్యారమ్భో యస్య పరస్య ప్రతిపత్త్యర్థో ఽజ్ఞాయతే. కర్మకాణ్డం హి స్వర్గానుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే- జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్రోపయుజ్యతే ॥ సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రూయతే సపరో ఽత్ర ప్రవిష్టో దేహాదావితి యోజనా. సర్వస్యాజ్ఞానాయస్య బ్రహ్మాత్మని సమస్య యముక్త్వా తత్ర విరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) అభ్యాసస్య చతుర్విధఖ్యాతీనాం మున్యతమత్వం వారయతి (అనిర్వాచ్యేతి) తస్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వేన సాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక్యేతి) విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయా వ్యావర్తయతి (కర్త్రితి) సహితేదుపాదానత్వమభావత్వే సమ్భవతి- న చోపాదానాన్తరమస్తీతి భావః. అన్వయస్తు నర్వత్ర యచ్ఛబ్దస్య పూర్వవద్ద్రష్టవ్యః. ఆత్మని కర్తృత్వాద్యధ్యాసస్యావిద్యాకృతత్వోక్త్యా సమన్వయే విరోధస్సమాహితః. నమ్విత్యధ్యాసకారణస్యోక్తత్వేఽపి నిమిత్తోపాదానభేదం సాక్షిత్వాదవయుక్తమేవ కారణం విచ్ఛేదనిరాకరణార్థం కథయతి (యః కారణమితి) శ్రుతిస్మృతివాదేషు పరస్య తత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమితి భావః. నామరూపాత్మకస్య ద్వైతస్యావిద్యావిద్యమానదేహత్వాద్విద్యాపనోద్యత్వం సిధ్యతీత్యాహ (యదాత్మకేతి) వ్యాకర్తురాత్మనః స్వభావతశ్శుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమాణయోర్నామరూపయోస్స్వతో ఽశుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథా ఫేనాదిజలోత్థం తత్త్వస్మాన్నైవ - తథాఽజ్ఞాతబ్రహ్మోత్థం జగద్బ్రహ్మరూపం తద్జ్ఞానబాధ్యం చేతి భావః. నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమపి వస్తు నస్వతో ఽజ్ఞానపివర్తకం- కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్. వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యారూఢం తు తథేతి మన్వానో బ్రూతే (యశ్చేతి) ॥ ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యామితి) నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పర్శిత్వాదేవ నిత్యశుద్ధత్వం. అశుద్ధిర్ద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజికేత్యభిప్రేత్య తత్సమ్బన్ధం నిషేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవ దుఃఖాద్యనర్థాసంస్పర్శిత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాం శుద్ధ్యాదిసద్భావేఽపి బన్ధావస్థాయాం నైవమితి చేత్ - నేత్యాహ (స్వభావ ఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతం పరమాత్మానం పరామృశతి (స ఇతి) తమేవ కార్యస్థం ప్రత్యక్త్వం నిర్దిశతి (ఏష ఇతి) ఆత్మా హి స్వతో నిత్యశుద్ధత్వాదిరూపో ఽపి స్వావిద్యావష్టమ్భాన్నామరూపే వ్యాకరోతీతి తత్సర్జనస్యావిద్యామయత్వం వివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృత ఇతి) తయోరాత్మనా వ్యాకృతత్వే తదతిరేకేణాభావః ఫలతీతి మత్వా విశినష్టి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహ శబ్దార్థం కథయతి (బ్రహ్మాదీతి) తల్లిఙ్గవదుఃఖాదిసమ్బన్ధో నాస్తీతి మన్వానో విశినష్టి (కర్మేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యపదద్వయసామానాధికరణ్యాధిగతే హేతుమాహ (ప్రవిష్ట ఇతి) పరమాత్మా స్రష్టా స్రష్టృప్రవిష్టో జగదిత్యాదిష్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధం సమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతి కర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతే వత్సః స్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరి లకారో వ్యాకరణసౌకర్యాపేక్షయా సత్యేవ కర్తరి నిర్వహతీతి భావః. అవ్యాకృతశబ్దస్య నియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇదం శబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్య జగతో నియన్త్రాదియుక్తత్వం- తత్రాహ (యథేతి) నియన్త్రాదీత్యాదిశబ్దేన కర్తృకరణాది గ్రహణం. నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే. విమతం నియన్త్రాదిసాపేక్షం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కస్మిన్ప్రాగవస్థితే సమ్ప్రతి తస్మిన్నేవ జగది విశేషః- తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథం పునరవ్యాకృతే సజగద్వాచినా పరో గృహ్యతే - ఏకస్య శబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్. అత ఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయా గ్రామశబ్దప్రయోగస్యోదాహరణికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః. నివాసమాత్రవివక్షయా గ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపి దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయా తత్ప్రయోగస్యాపి దార్ష్టాన్తికం కథయతి (తథా మహానితి) అవ్యాకృతవాక్యే పరస్య ప్రకృతత్వాత్తస్య ప్రవేశవాక్యే సశబ్దేన పరామృష్టస్య సృష్టే కార్యే ప్రవేశ ఉక్తః - తం చ ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితి సూచితామనుపపత్తిమేవ స్పష్టయతి (అప్రవిష్టో హీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేన ప్రవేశవాదీ శఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవ వివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్య పరిపూర్ణస్య క్వచిత్ప్రవేశాభావే ఽపీతి యావత్. తచ్ఛబ్దస్సృష్టకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం- జీవాఖ్యం. దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్బహిస్సర్పాదిస్తత్ర ప్రవిష్ట ఇతి శఙ్కాపోహార్థం సహజవిశేషణం. సర్పాదేరశ్మాదిరూపేణ స్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్ర సహజత్వం. పాషాణాదౌ యాని భూతాని స్థితాని- తేషాం పరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణ తత్ర భూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపి పరస్య జీవాకారేణ బుద్ధ్యాదౌ ప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః. ఆక్షేప్తా బ్రూతే (నేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యః స్రష్టేతి) నను తస్మాన్నిర్మితే వేశ్మని తతో ఽన్యస్యాపి ప్రవేశో దృశ్యతే- తథా పరేణ సృష్టే జగత్యన్యస్య ప్రవేశో భవిష్యతి. నేత్యాహ (యథేతి) పాషాణసర్పన్యాయేన కార్యస్థస్యైవ పరస్య జీవాఖ్యే పరిణామే ॥ తత్సృష్ట్వేత్యాది శ్రవణమనుపపన్నమితి వ్యతిరేకం దర్శ

యతి (నస్విత్రి) అస్తుత్వర్హిపరస్యమూర్తా రాదివత్పూర్వావస్థానత్యాగేనావస్థానాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః. నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవో ఽపరిచ్ఛిన్నశ్చాత్మా- తస్యస్థానాన్తరేణవియోగం స్థానాన్తరేణసహసంయోగలక్షణో యః ప్రవేశః - సనావయవేపరిచ్ఛిన్నే చమూర్తారాదౌ దృష్టః ప్రవేశనవ్యత్యోనభవతీతియోజనా. వియదాద్యైపిహాలేతస్పృష్టైవయోజనా. ప్రవేశశ్రుత్యానిరవయవత్వాసిద్ధింశఙ్కతే (సావయవఇతి) ప్రవేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేర్నచ్యుపగమత్వాన్నైవమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) అమూర్తత్వం-నిరవయవత్వం. పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తింశఙ్కతే (ప్రతిబింబేతి) ఆదిత్యాదౌజలాదినాసన్నికృష్టాదిసమ్బన్ధాత్ప్రతిబింబాఖ్య ప్రవేశోపపత్తిః- ఆత్మనిరుపధరస్సన్నప్రత్యేకవచ్ఛిన్నే కేవలిచరమితదభావాన్నయుక్తోక్తప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశంచోదయతి (ప్రవిష్టఇతి) పరస్యాపి కాన్యప్రవేశ ఇతిశేషః. గుణాపేక్షయాపరస్యైతల్లక్షణ్యం వర్ణయన్ పరిహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యేశ్వరణం ; విషయత్వేఽత్వర్ణత్వాత్ వృక్షాదౌపలభేబీజస్యప్రవేశవత్కార్యేపరస్యప్రవేశస్స్యాదితిశఙ్కత్వాహపాదయతి (ఫలఇత్యాదినా) వినాశాదీత్యాదిశబ్దైనానాస్తిత్వానిత్త్వరత్వాదిగృహ్యతే. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) జన్మాదీనాంధర్మాణాంధర్మిణోభిన్నత్వాభిన్నత్వాపస్యవాదిన్యాయః. బీజధర్మాణాంవయవావయవిత్వం- పాపానసర్వధర్మాధారాధేయరేత్యపునరుక్తిః. పరస్యసర్వప్రకారప్రవేశానస్మవేశ్రుతేరాలస్యనంబాధ్యమిత్యాశఙ్క్యపూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యపివేతి) జగతోహితరః న్త్రప్యేవేదాన్తమర్యాదా - ప్రస్పైవవప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్యవ్యాకరవాణీతిప్రవేశవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః. తస్మాత్పరస్మాదన్యస్యప్రవేశోనయుక్తనినితిసిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తత్రైవతైత్తిరీయశ్రుతింసంవాదయతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరపియోక్తపక్షముపోద్బలయతీత్యాహ (సఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రమప్యనుకూలయతి (సర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వంకుమారఇతి) అత్రైవవాక్యశేషస్యానుగుణ్యందర్శయతి (పురఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (నపరాదితి) పరస్యప్రవేశే ప్రవిష్టానామిథోభేదాత్తదధికస్యపరస్యాపి నానాత్వప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) నపరస్యానేకత్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - వినచారేతియావత్. పరస్యప్రవేశేనానాత్వప్రసక్తిప్రత్యాఖ్యాయదోషాన్తరంచోదయతి (ప్రవేశఇతి) తేషాంసంసారిత్వేఽపిపరస్యకిమాయాతం- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేనదూషయతి (నేతి) అనుభవమనుసృత్యశఙ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితిశేషః. గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమోహిపరస్యాసంసారిత్వేనానన్తత్వంబోధయతి- పచాధ్యక్షబిరుద్ధానస్యాప్రామాణ్యం. నచవైపరీత్యం - జ్యేష్ఠత్వేనబలవత్త్వాదితిశఙ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శఙ్కితేపూర్వవాదినిస్వాశయమావిష్కృత్యవనిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తదాశ్రయత్వేనజనితోవిశేషః - చిదాభాసః. తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వాత్తైనాత్మనస్సంసారిత్వావగమస్యనవిరోధాస్తీత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వా, దాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భిన్నవిషయతయానాశయోర్మిథోవిరోధాస్తీత్యపి ప్రత్యాక్షోఽధ్యక్షాదేవిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాది ప్రతిభాసస్యతత్ర కాగతిరిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః. తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబింబః. తద్విషయమేవసుఖ్యహమిత్యాదివిజ్ఞానమితియోజనా. ఆత్మనోదుఃఖిత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం - దేహోఽహమితివ్యక్త్యేన ద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసదర్శనాచ్చ్యతిశిష్టస్యైవప్రత్యక్షవిషయత్వాన్నకేవలస్యాత్మనోదుఃఖాదిసంసారోఽస్తీత్యర్థః. కించ-అస్థూలాదివిశేషణముక్తం ప్రత్యస్తమితత్వస్యైవప్రత్యగాత్మత్వందర్శయన్తీ శ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వంవారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదమోర్చ్ఛాభిశిరసిమఃఖిన్నేదేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేనతత్ప్రతితేస్తద్ధర్మత్వసిద్ధేర్నాత్మనిసంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వంశఙ్కతే (ఆత్మనస్త్వితి) సుఖంతావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తుకామాయేసుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః. అతస్తదనినాభూతందుఃఖమపితత్రేత్యాత్మనస్సంసారిత్వమయుక్తమిత్యర్థః. అవిద్వత్సంసారిత్వానువాదేనాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం *ఆత్మనస్తుకామాయేత్యాదివాక్యమితిమత్వాహ (నేతి) తదావిద్వత్సంసారానువాదిత్వ తృగమకమాహ (యత్రేతి) అనేనహివాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మార్థత్వంసుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతోనతత్స్యాత్మధర్మత్వమిత్యర్థః. ఆత్మనిసంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వేనిగమకమాహ (తత్త్వేనేతి) ఆత్మనోఽపంసారిత్వేవిద్వదనుభవమనుకూలయితుంచశబ్దః. తర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితిశఙ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతితార్కికసమయః- తేనవిరోధాత్తస్యాసంసారిత్వమయుక్తం- తర్కానిరుద్ధాహిసిద్ధాన్తాభవతీత్యర్థః. సర్వత్రన్యాయవిరోధీనా- కతిపయతర్కావిరోధీవాసిద్ధాన్తః. నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపిమిథోవైదికతర్కైశ్చవిరోధాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయేతుశ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మాసంసారిత్వసిద్ధాన్తోఽపినిర్ణేతిత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి) కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మోనభవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్స్యాప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖాదిశేష్యత్వమయుక్తం- ప్రత్యక్షప్రత్యక్షయోరాత్మబ్రాకాశయోరివదుఃఖాత్మనోరపిగుణగుణిత్వసమ్భవాదితిశఙ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్రధర్మధర్మిభావః-తత్రైకజ్ఞానగమ్యత్వందృష్టం- యథాశుక్లోఘటఇతి. తద్వ్యాపకంవ్యావర్తమానందుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వంవ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపిగుణగుణిభావోనాస్మాకంసమ్మతః-శబ్దతన్మాత్రస్యాకాశమితిస్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథంతదనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యైతిజరత్తార్కికమతానుసారేణసాఙ్ఖ్యసమయానుసారేణవోక్తం. ఆధునికంతార్కికంప్రత్యాహ(తన్యచేతి) సుఖాదివదాత్మనోఽపిప్రత్యక్షేణవిషయీకారేసత్యేకస్మిన్దేహేతద్ధైక్యసమ్మతే, రాత్మాన్తరస్యలత్రాయోగాదేకత్రభోక్తృద్వయాసిద్ధేః, పురుషాన్తరస్యాన్యంప్రత్యప్రత్యక్షత్వా, ద్ద్రష్టృత్వాభావాదాత్మదృశ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్యస్వవ్యవహారహేతుత్వేనవిషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేర్ద్రష్ట్రభావోనాస్తీతిశఙ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనోవిషయవిషయిత్వంకాత్స్న్యేన - అంశాభ్యాంవా. ఆద్యేపియుగపత్- క్రమేణవా. నాద్యఇత్యాహ (నయుగపదితి) కియాయాంగు ణత్వం- కర్మత్వం. తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం. అతోయుగపదేకక్రియాంప్రత్యేకస్యసాకల్యేనగుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న ద్వితీయః - ఏకభావేన్యభావావిలిమత్త్వాకల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అస్మిన్నితి) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోపి ప్రత్యుక్తః - తస్యాంశాభ్యాంతద్భావే ప్రకృ తానసహలత్వాత్. నమవిజ్ఞానవాదినోయుగపదేకస్యవిజ్ఞానస్యసాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథాత్వదాత్మనోపిస్యాత్-తత్రాహ (ఏతేనేతి) ఏకస్యోభయత్వనిరాసేనేత్యర్థః మహాభూతాన్యేవస్థూలసూక్ష్మకంసారిభాషికంవాక్యనస్యంసారిత్వం- అనుమానికంసుఖవిష్యతి- దుఃఖాది క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యాశ్రయోనిర్దిష్టపరిశేషాదాత్మనస్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నహిమిథోవిరుద్ధకారా స్తుణగుహిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చసాక్షాసబుద్ధిస్థత్వాత్పారిశేష్యాసిద్ధి, రిత్యర్థః. సాక్షాసాస్తకరణనిష్ఠందుఃఖాదీన్యత్రప్రమాణాభావాచ్ఛఙ్క్యార్థంసిద్ధ సాధనమిత్యాశఙ్క్యదుఃఖ్యహమిత్యాదిప్రత్యక్షస్యతత్రప్రమాణత్వాదుత్తానుమానస్యసిద్ధసాధ్యతయాంపరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర రూపాదిమదిదేహోబాహ్యేచ్ఛేదాదివృక్షం- తత్రైవతచ్ఛక్యదుఃఖాద్యుపలమ్భాన్నాత్మనస్తద్వత్త్వమితిహోస్తన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమ నస్సంయోగాదాత్మనిబుద్ధ్యాదయోనవైశేషికాగుణాభవన్తి- తస్తూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖసాక్షిమనస్సంయోగజత్వేభ్యుపగతేపిమ నోవదాత్మనస్సంయోగిత్వాత్సావయవత్వాదప్రసక్తాదాత్మత్వమేవనస్యాదిత్యర్థః. తత్రసంయోగిత్వేనసక్రియత్వంసాధయతి (నహీతి) సమ్పత్తి సక్రియత్వేనసావయవత్వంప్రతిపాదయతి (నచేతి) యద్వా-దుఃఖాద్యాత్మనోవిక్రియేతిత్త్వేదిష్టత్వాన్నస్యసక్రియత్వమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆత్మానపరిణామీ- నిరవయవత్వాత్- నభోవదితిభావః కించ- ఆత్మానగుణీ- నిత్యత్వాత్- సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం- పక్షాపుఇతిశేషః. వాశబ్దానఙ్గీకరార్థః. ఆకాశేవ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆకాశస్యసత్త్వేంచేత్ * ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యాది శ్రుతివిరోధస్స్యాదితిపూర్వయితుమాగమవాదిభిరిష్యతే. పరమాణావపివ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచాన్యఇతి) నతావదణవస్సన్తి- త్ర్యణుకేతరపత్త్వేమానాభావాత్. దిశశ్చాకాశేన్తర్భావన్తి. కాలస్తు * సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరేఇత్యాదిశ్రుతేరుత్పత్తిమాన్. మనోప్యన్నమయంశ్రుతిప్రసిద్ధం. అతోనక్వచిద్వ్యభిచారశఙ్కావకాశః. యస్మిన్విక్రియమాణేతదేవేదమితిబుద్ధిర్నవిహన్యతే- తదపినిత్యమితిన్యాయేనపరిణామవాదీశఙ్కతే (విక్రియమా ణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితిప్రత్యయః. విక్రియాణవతాద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వంవాచ్యం- తదేవతస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావ స్యాప్రామాణికత్వేనదుర్వచత్వాదితిపరిహరతి (నద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనస్సక్రియత్వంసావయవత్వంవాస్తు - తథాపినానిత్యత్వమితిప్యాద్వాదీశఙ్క తే (సావయవత్వేపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథాపటాది. తథాసతిసంయోగస్యవిభాగాన్తత్వాదవయవవిభాగే ద్ర వ్యనాశోవశ్యంభావీతిదూషయతి (నసావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితినవ్యాప్తిః - సావయవేష్వేవవజ్రాది ష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వేప్రమాణాభావాదితిశఙ్కతే (వజ్రాదిష్వితి) విమతమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్- పటవదిత్యను మానేనపరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనోమనస్సంయోగజస్యదుఃఖాదిగుణత్వేసావయవత్వేనసక్రియత్వానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గంప్రతిపాద్యప్ర కృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనోనర్థత్వంసార్థంకాస్తారచ్ఛన్నస్యథాసుపపత్త్యాసంసారితేత్యర్థాపత్యాశఙ్కతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్య మానమాత్మన్యమనర్థభ్రమంనిరాకర్తుంతదారమ్భస్సమ్భవతీత్యన్యథోపపత్త్యాసమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిత్వంసా ర్థంకాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తుపరస్యాదుఃఖిత్వ, మన్యస్యదుఃఖినోనర్థత్వం,- తత్రాహ (కల్పితేతి) నతావత్పర స్మాదన్యోదుఃఖీ- * నాన్యోతోస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః. సపునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జన్యైర్బుద్ధ్యాదిభిస్తైర్క్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- త థాచకల్పితాకారద్వారాదుఃఖిత్వపరస్యాత్మనోజ్ఞేకారాన్నారోపత్రైరుద్ధారసమిత్యర్థః. పరస్యప్రవేశేప్రాప్తంబోధపరమ్పరాంపరాకృత్యతత్ప్రవేశస్య రూపంనిరూపయతి (జలేతి) యథాజలేసూర్యాదేఃప్రతిబిమ్బలక్షణఃప్రవేశోదృశ్యతే- తథాత్మనోపిస్వసృష్టకార్యేకాల్పనికఃప్రవేశఇత్యర్థః. అసవ చ్ఛిన్నాద్వయవిన్యస్తునోవస్త్వన్తరేణసన్నికర్షాసమ్భవాన్నప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యవస్త్వన్తరకల్పనయాకల్పితసన్నికర్షాద్యావా యప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) ఓదేవప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుత్పత్తేరిత్యాదినా) స్వాత్మప్రేరణంప్రవేశం ప్రతిపాద్యపరేష్టం పరాచష్టే (నత్వితి) కుతశ్చిద్వీశాదేశాత్కాలాచ్చాపక్రమణేన దిగన్తరేదేశాన్తరేకాలాన్తరేచ ప్రాప్తిలక్షణఇతియావత్. యత్తుపరస్మాదన్యస్యప్రవేష్టృత్వ మితి - తత్రాహ (నచేతి) అథేవంప్రవేశాదివస్తుతోవిద్యమానమస్తు - కిమిత్యావిద్యంకల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) ఆత్మజ్ఞానార్థత్వే నప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వా త్తద్వాక్యానాం నస్వార్థపర్యవసానమిత్యర్థః. ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చ యతి (ఉపలభ్యేరిత్యాదినా) (తతోమామితి) తత ఉక్తాత్పోభక్తిమార్గపరామర్శః. (తద్వ్యగ్రహమితి) తదిత్యాశ్చఙ్గానముచ్యతే. తస్యాగ్రహత్వం సాధయతి (ప్రాప్యతేహీతి) సృష్ట్యాది వాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వేహేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితంప్రవేశం ప్రతిపాదిత ముపసంహరతి (తస్మాదితి) కాపునరస్యప్రవేశస్యమర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (అనఖాగ్రేభ్యఇతి) సమ్భవతిమర్యాదాన్తరేకిమితి ప్రవేశస్యేయమేవమర్యాదేత్యాశ ఙ్క్యాహ (సహాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాధారోదేహాదిస్స్తమ్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీ కోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోకఇతి) తత్రప్రవేశితత్వంక్షురస్యకథంసిద్ధం- అతఆహ (అన్తరుపలభ్యతఇతి) విశ్వంభరశబ్దస్యా గ్నివిషయత్వంవ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్యతద్భర్తృత్వంమహాభూతత్వాజ్జాఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావగ్నేరవహితత్వేయుక్తిమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయోవివక్షితమంశమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనోజాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహద్వయాభివ్యక్తిః- స్వాపేతు

సామాన్యవృత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్ర హీతి) అవస్థాద్వయం సప్తమ్యర్థః. న కేవలం విశేషవృత్తిరేవ తత్రోపలభ్యా- కింతు సామాన్యవృత్తిశ్చేతి చకారార్థః. అవస్థాన్తరే సైవేత్యపిశబ్దార్థః. వాక్యాన్తరమవతారయితుం భూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయావృత్తిరాత్మనశ్శరీరే దృశ్యతే- తస్మాత్తత్రైవ జలసూర్యవదవిద్యయా ప్రవిష్టోయమితి యోజనా. వ్యాకృతాజ్జగతస్సకాశాదాత్మానం పృథక్కర్తుం తస్మాదపశ్యన్తీతి వాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టం పశ్యన్తోపి కేవలమాత్మానం న పశ్యన్తీతి యావత్. చాక్షుషత్వనిషేధస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (నోపలభన్త ఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధస్య ప్రాప్తిం దర్శయన్ పరిహరతి (నైత్యాదినా) తన్నామరూపాభ్యాం- స ఏష ఇత్యాదివాక్యానాం జ్ఞానార్థత్వేమానమాహ (రూపమితి) విశిష్టస్య దర్శనేపి పూర్ణస్యాదర్శనే హేతూక్తిరనన్తరవాక్యమిత్యాహ (కృత్స్నేతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యాన్నస్తీతేస తీతియావత్. తస్మాత్తద్దర్శనేపి పూర్ణస్యాదర్శనమితి శేషః. విశిష్టస్యాపి పూర్ణత్వం- ఆత్మత్వాత్. అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కుత ఇతి) ప్రాణనాదిక్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాద్భూమ్నో నభవతీత్యనన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అస్మిన్ ప్రాణశబ్దప్రవృత్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణన్నితి వ్యుత్పత్తేరితి యోజనా. సద్వ్యాఖ్యాతమేవకారార్థమాహ (నాన్యామితి) ఏవకారార్థమనూద్య హేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయాం సమస్తకరణోపసంహారేపి ప్రాణస్య వ్యాపారదర్శనాత్ప్రాణనాన్యావగమాత్ప్రాణన్నిత్యాదివాక్యమాదౌ వ్యాఖ్యాయ క్రియాశక్త్యైవ ప్రాణసాదృశ్యాద్వాచోవదన్నిత్యేతత్పూర్వకమనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాభ్యామనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్య వాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగాద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతి శేషః. దృష్టిశ్రుతిభ్యామనుక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం కృత్వానన్తరవాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షురాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతి పూర్వవత్. ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాభ్యామనుక్తం బుద్ధివ్యాపారముపలక్ష్య మనసస్త్రిష్వృత్త్యాదిపరిచ్ఛేదోపసిద్ధ్యతి - సమ్యగ్దర్శనాదుపలక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకాతిరిక్తజ్ఞేయాభావా, త్తదుపలబ్ధేశ్చ చక్షుశ్శ్రోత్రయోరేవ త్వగాదేరపికరణత్వా, దేహాగ్రస్థత్వరూపసమ్బన్ధాదుపలక్షణసమ్బన్ధాదాత్మనస్సప్తిష్వృత్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. తథాప్యుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపారోపలక్షణాదాత్మనోనన్తత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సూచ్యతే- వినా సమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాశ్చేత్యాదినా) సర్వా క్రియా నామరూపవ్యఙ్గ్యా ప్రాణాశ్రయా చ- తత్ర ప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వం వాచః- హస్తాదీనాం తదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా- తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదుపలక్షణసమ్బన్ధాదాత్మనోనన్తత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. శక్తిద్వయోద్భవోక్త్యా సమస్తసంసారస్య ప్రతీత్యర్థాన్సౌత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏతదేవేతి) ఉద్భూతం శక్తిద్వయం చేతిచకారార్థః. ఉక్తేన్ద్వాక్యశేషమనుకూలయతి (త్రయమితి) ఆత్మా మన్వానస్సన్మన ఇత్యుచ్యతే- మనుత ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి వాక్యాన్తరం వ్యాచష్టే (మన్వాన ఇతి) కరణే ప్రసిద్ధస్య మనశ్శబ్దస్య కథమాత్మని వృత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యుత్పత్తిభేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దేభ్యో విశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్న ఏవ స్వవత్యేతాని భవన్తీతి దేవస్స్ఫుటయతి (ఏవం హీతి) ప్రాణాదీనాం కర్మనామత్వే సతీతి యావత్. అవద్యోత్యమానోపి- నకృత్స్న ఇత్యన్వయస్సాదితి శేషః. అకృత్స్న ఇదస్మిన్నోపాస్యస్మదస్మిత్వమాశఙ్క్యాహ (స యఇతి) అతోన్మోపాసితురాత్మదర్శనాసత్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీన బ్రహ్మాత్మదర్శీతి శేషః. ఉపాస్తిః- జ్ఞానం. *ఉపాస్తశబ్దితజ్ఞానాతిరిక్తస్యవాదావాదుపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథాచ జ్ఞానస్య జ్ఞానాతీతివ్యాహతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవదితి) యదివం వేదేత్యేతదేవ విధీయతే (పశ్యామిత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం విద్యాసూత్రమవతారయతి (కథమితి) తత్ర వ్యాఖ్యేయం పదమాదత్తే (ఆత్మేతి) తద్వ్యాచష్టే. (ప్రాణాదీని) తస్మిన్ దృష్టే పూర్వోక్తదోషరాహిత్యం దర్శయతి (సత్యేభి) తద్విశేషణవ్యాప్తిద్వారేణేతి యావత్. కథంతద్విశేషోపసంహారేతేన తేవాత్మనాతిష్ఠన్ కృత్స్నస్స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోస్య ప్రాణనాదిసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యుపాధిసమ్బన్ధేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ఆత్మని సర్వోపసంహారవతి దృష్టే పూర్వోక్తదోషాభావాత్తం పశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తాత్మోపాసనేపూర్వోక్తదోషాభావే ప్రాగుక్తమేవ హేతుం స్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థం స్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేన ప్రత్యగ్భూతేనేతి యావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతి శేషః. అస్మిన్నవద్యోతకో విధిరూహితవ్యః. విద్యాసూత్రం విధిస్వరూపం వినా వివక్షితేర్థే వ్యాఖ్యాయ పూర్వవిధిరయమితి పక్షం ప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్యన్తాప్రాప్తార్థో హ్యపూర్వవిధిః- యథా *స్వర్గకామోగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి. నాయం తథా- పక్షే ప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య. తత్ప్రాప్తిశ్చ పురుషవిశేషాపేక్షయా విచారావసానేపి భవిష్యతీత్యర్థః. ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యావిధేయత్వఖ్యాపనార్థం వస్తుస్వభావాలోచనయా నిత్యప్రాప్తిమాహ (యత్నాదితి) ఉత్పాద్యతామక్తశ్రుతిభిరాత్మవిజ్ఞానం- కిం తావతేతి. ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదం తద్వాక్యాన్తరభేదవిషయం. నన్వవిద్యాయామపనీతాయామపి రాగద్వేషాదిసద్భావాద్ద్వైతధీప్రవృత్తిస్స్యాత్- నహి విద్వదవిదుషోర్వ్యవహారే కశ్చిద్విశేషః- *పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాదితిన్యాయాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్నద్వైతధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణ తదయోగాదితి భావః. విదుషః సుముస్తత్వం వ్యావర్తయతి (పారిశేష్యాదితి) శ్రౌతజ్ఞానాత్పూర్వమపి సర్వాసాం చిత్తవృత్తీనాం జన్మనైవాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రౌతేతు జ్ఞానేనాన్యనాత్మేతి స్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతి నిత్యప్రాప్తిమభిప్రేత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్ పక్షే ఇతి నిత్యప్రాప్తత్వపక్షోక్తిః. అపూర్వవిధిబాధీశఙ్కాతే (తిష్ఠతు తావదితి) సర్వేషాం స్వభావతో విషయప్రవణానీన్ద్రియాణి నాత్మజ్ఞానవార్తామపి పృచ్ఛన్తి - తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానే భవత్యపూర్వవిధిరితి భావః. విశిష్టస్యాధికారిణశ్శాబ్దజ్ఞానం శబ్దాదేవ సిద్ధమితి కథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) నఖల్వత్ర శాబ్దజ్ఞానం వివక్షితం - కింతూ

పాసనం నామ మానసం కర్మ. తదేవ జ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్ జ్ఞానమిత్యేకత్వేన సత్యప్రాప్తత్వాద్విధేయమిత్యర్థః. తయోరేకత్వం వివృణోతి (నేత్యాదినా)
అనేన హీత్యాదౌ వేదశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వాన్న స వేదేత్యత్రాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యో యద్విజ్ఞానం శ్రుతం- త
దుపాసనమేవేతి యోజనా. నను తత్రాప్యేకైకముపాస్త్యుపక్రమా, ధాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారా, చ్ఛ న స వేదేత్యత్ర తావద్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థ
త్వమేష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్. తథా చాగ్నిహైత్రసామ్యవాదుపాసనమేవ సర్వత్ర వేదనం. తచ్చ సర్వత్ర విధాప్రాప్తమితి తస్మి
న్నపూర్వవిధిస్స్యాదితి భావః. ఇతశ్చ తస్మిన్నపూర్వో విధిరిత్యాహ (నచేతి) అతః ప్రవర్తకో విధిరుపేయ ఇతి శేషః. నచాత్యన్తాప్రాప్తవిషయత్వాన్ని
యమాదిరూపో న భవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తివిధేరేతత్ర హేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోశ్శాస్త్రానుసారేణావిశే
షమభిదధాతి (యథేత్యాదినా) నన్వాత్మజ్ఞానే విశేషమాహ (మానసేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) యది క్రియా విధీయతే- క
థం జ్ఞానాత్మికేతి విశేష్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషు భావనాపేక్షితాంశత్రయోపపత్తిం విశద
యితుం దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భావనాయాం వినీయమానత్వేన త్రైవిధ్యేతి శేషః. ప్రేరణాధర్మకశబ్దవ్యాపారస్సజ్ఞానకారణకస్తుత్యాదిజ్ఞానేతికర్తవ్య
తాకః పురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠః శబ్దభావనోచ్యతే- స్వర్గం యాగేన ప్రయాజాదిభిరుపకృత్య సాధయేదితి. పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతి విభాగః. దృ
ష్టాన్తసమగ్రం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః. తితిక్షేత్యాదిపదం సమాధానా
దిసఙ్గ్రహార్థం. ఇత్యంశత్రయమిహ సమ్పన్నః శాస్త్రం- * శాన్తో దాన్త ఇత్యాది ఉక్తప్రకారసంశత్రయం. అన్యదపి సులభమితి వక్తుమాదిపదం.
విధియుక్తానాం వేదాన్తానాం కార్యపరత్వేపి తద్ధీనానాం తేషాం వస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) విధ్యుపశేషత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియా
వత్. అస్థూలాదివాక్యానామారోపితద్వైతనిషేధేనాద్వయం వస్తు సమర్పయతాం కథముపాస్తివిధిశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా)
* బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాదీనాం ఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగమభిప్రేత్యాహ (ఫలం చేతి) మోక్షః - బ్రహ్మప్రా
ప్తిః. ఆత్మోపాసనం విధేయమితి పక్షముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అపర ఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (జ్ఞేనేతి) శాబ్దస్య జ్ఞానస్యాసంసృష్టా
పరోక్షాత్మవిషయత్వాభావమితి శబ్దేన హేతూకరోతి. జ్ఞానాన్తరం వేదాన్తేషు విధేయమిత్యత్ర మానమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పక్షద్వయే ప్రాప్తే ప్రథమ
పక్షం ప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్ర నఞర్థమేవ స్వయం వ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతో విషయాభావాన్న విధిస్సమ్భవతి- అవిద్యా
తత్కార్యనివృత్తౌ స్వయం ఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః. హేతుభాగం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆత్మోపదేశేనానాత్మనిషేధద్వారా
వాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణేతియావత్. కర్తవ్యాన్తరాభావేపి వాక్యజన్యవిజ్ఞానమేవ విధేయం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ర హీతి) దృష్టాన్తేపి వాక్యోత్థ
జ్ఞానాతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్రాపి వాక్యార్థజ్ఞానాధీనమితి వ్యర్థో విధిః- తత్రాహ (ఇచ్ఛేతి) అధికారః - విధి
పురుషసమ్బన్ధః. తత్ప్రయుక్తజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థవాక్యాని ఘటేత్యర్థః. తర్హి ప్రకృతేపి వాక్యోత్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫ
ల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అధిగమం ప్రవర్తకం - వైదికజ్ఞానత్వాత్- విధివాక్యోత్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్య ప్రవర్తకవిషయత్వముపాధిరిత్యా
హ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యోత్థజ్ఞానస్య తన్నివర్తకత్వేపి ప్రవర్తకత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యా
హ (నచేతి) ద్వితీయోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం శఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యోత్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వధ్రౌవ్యాన్న సాధ
నవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్వాదిత్వాత్- వస్తుపరత్వాదితియావత్. ఉక్తానాం వాక్యానాం విధ్యపేక్షితార్థకత్వేన తచ్ఛేషత్వం శఙ్కితమను
భాషతే (ద్రష్టవ్య ఇతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణ సమాహితమేతదిత్యాహ (నేతి) తదేవ స్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్తమనుభావయతి (ఆత్మస్వరూ
పేతి) కుత్ర తర్హి విధిః. ఆత్మజ్ఞానే వా- వాక్యశ్రవణే వా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానే వా- చిత్తవృత్తినిరోధే వా. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మవాదీతి) ద్వితీ
యం శఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అసిష్టాపాదివాక్యస్యాసత్యాది లక్షణస్య విధిం వినా శ్రవణవత్ * తత్త్వమాదేరపి తస్మాద్భృతే శ్రవణమవిరుద్ధమి
త్యభిసన్ధాయ దోషాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకో విధిరాత్మనోపి ప్రయుజ్యేత శ్రవణమితి చేత్. నైవం - సఖిల్వ
ధ్యయనవిధిః - అన్యోవా. ఆద్యే తదపేక్షయా శ్రుతస్య * తత్త్వమస్యాదేః స్వార్థబోధిత్వం కర్మవాక్యవదితి స్వార్థనిష్ఠత్వావిశేషః. ద్వితీయే తస్యా
ప్రమాణత్వాత్తదీయస్వసిద్ధనిర్వాహకత్వం దూరోత్సారితమిత్యభిప్రేత్యాసవస్థాం వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తృతీయమాశఙ్కతే (వాక్యజనితేతి)
తత స్యాద్విధేయ ఇతి శేషః తస్యావిధేయత్వం దూషయతి (నేతి) అర్థప్రాప్తిం వివృణోతి (యస్యైవేతి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞాననివృత్తౌ తత్కా
ర్యస్మృత్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతిరిత్యుక్తం. ఇదానీమనాత్మస్మృతేరనర్థత్వస్యాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాచ్చాత్మస్మృతిః స్వభావప్రా
ప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనోనర్థత్వనిశ్చయాచ్చ తదీయస్మృత్యనుపపత్తావితరస్మృతిరర్థప్రాప్తేత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మన
శ్చ పరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తా తదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యావిధేయత్వాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మ
స్మృతిహేత్వజ్ఞానాభావాదిస్తత్ప్రకృతార్థః. అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదితియావత్. దృష్టఫలత్వాచ్చాత్మస్మృతిర్నవిధేయేత్యాహ (శోకేతి)
మిథ్యాజ్ఞానమేవ సానివర్తయతి - న శోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) ఆత్మస్మృతేశ్శోకాదినివర్తకత్వే మానమాహ (తథా చేతి) చతుర్థ
ముత్థాపయతి (నిరోధస్తర్హీతి) యది వాక్యోత్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హి చిత్తవృత్తినిరోధో ముక్తిసాధనత్వేన విధీయతాం-తస్యోక్తజ్ఞానా
దేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః. చోద్యమేవ వివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్య విధేయతేతి శేషః. తస్య ముక్తిహేతుత్వేన విధేయత్వే యోగ
శాస్త్రం సంవాదయతి (తన్త్రాన్తరేష్వితి) * అథ యోగానుశాసనమితి నిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిస్సూత్రితః - తస్య చ లక్షణముక్తం * యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధ ఇతి. తన్నిరోధావస్థాయాంచాత్మనః స్వరూపప్రతిష్ఠత్వం కైవల్యమాఖ్యాతం * తదా ద్రష్టుః స్వరూపేవస్థానమితి. ఏవం యోగశాస్త్రే ముక్తిహేతుత్వేనేష్టో నిరోధవిధిరిత్యర్థః. యోగశాస్త్రాదపి బలవతీం శ్రుతిమాశ్రిత్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తవృత్తినిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వేపి న విధేయత్వం. విధిం వినా తత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) నతావదధ్యాత్మకథంచిన్నిరోధాః విధేయః. సర్వస్యాపి తత్సంభవాద్విధివైయర్థ్యాత్. నాపి సర్వాత్మనా తన్నిరోధో విధేయః. జ్ఞానాదేవ తత్సిద్ధేస్తద్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః. * నాన్యః పన్థా విద్యతే * జ్ఞానాదేవతు కైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్నపేత్యవాదం త్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వేపి తదుపాయాపేక్షాయాం. యోగశాస్త్రమపి శ్రుతివిరోధే న ప్రమాణం. ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇతిన్యాయాదితి భావః. వేదాన్తేషు నిరోధస్యాభావోక్త్యా వినష్టరసః సన్ ప్రత్యవతిష్ఠతే. యదిత్యాదినా తేషు సిద్ధవస్తుకం యూపయతి (ఆకాఙ్క్షేతి) ఏతదేవ స్ఫుటయితుముక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అగమానప్రామాణ్యం నసిరాచప్టే (తద్వదితి) విధిమన్తరేణ వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్తస్యయోగాద్యైవ తదాత్మజ్ఞానం సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యథాకర్మకాణ్డే స్వాధ్యాయవిధేరర్థావబోధపర్యన్తత్వేన జ్ఞానవిషయాదివిధ్యపేక్షా నైవ ధర్మస్తదంతరంనాపేక్షతే. తథా జ్ఞానకాణ్డేపి స్యాదిత్యర్థః. తత్రాపి * వేదవక్యలోన్తక ... ద్యజ్ఞాతవిధ్యన్తర ప్రయుక్తమేవ వాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధ్యన్తరేతి) శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసఙ్గాచ్చ నవిధిశేషత్వం వేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తానాం స్వాతన్త్ర్యానుమానం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్ - ఘోరాదీదిత్యాదివదిత్యనుమానాన్తైవాం విధిశేషత్వం ప్రామాణ్యార్థమేష్టవ్యమితి శఙ్క్యతే (వస్తుస్వరూపేతి) తదేవానుమానం ప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి) విధేరశ్రుతత్వేపీతియావత్. ఫలవన్నిశ్చితజ్ఞానాజనకత్వముపాధిరితిమన్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషేతి) నఞః సంబధ్యతే (నవాక్యస్యేతి) విశిష్టం వ్యాచష్టే (కింతర్హీతి) తస్య ప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (తద్యత్రేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (సంశయశ్చ) (కించేతి) కింతేషు తాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే. నవేతి ప్రశ్నార్థః. ద్వితీయేనుభవవిరోధస్సాదితిమత్వా ప్రథమం కరమనూద్య ప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతేచేతి) ప్రామాణ్యే హేతుసద్భావాన్న ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేపి ఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫలశ్రుతిసిద్ధం విశేషణమితి భావః. దృష్టాన్తం విఘటయితుం ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతియావత్. కింవానేతి శేషః. ఆద్యే సాధ్యవైకల్యం మత్వా ద్వితీయం దూషయతి (నచేదితి) తద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపి స్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద ప్రామాణ్య ఇతి) విమతం స్వార్థే మానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - వర్ణాదివాక్యవదితి భావః. విపక్షే దోషమాహ (తద ప్రామాణ్యేవేతి) ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) సాధనవ్యాప్తిం ధునీతే (ఆత్మేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వం ధర్మిణా స్వీకృత్యాఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి యథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానానుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (న్తేషదోష ఇతి) నహి ప్రవర్తకధీజనకత్వం ప్రామాణ్యే కారణం - నిషేధవాక్యేష్వప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచ నివర్తకధీజనకత్వమపి తథా - విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచోభయం - ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రామాణ్యాదితి భావః. వేదాన్తేషు ప్రవర్తకధీజనకత్వాభావోన కేవలమదోషః - కింతు గుణ ఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) * ఆత్మానంచేదిత్యాదిశ్రుతేః * ఏతద్బుద్ధ్వేత్యాదిస్మృతేశ్చాత్మజ్ఞానం కృతకృత్యతాసిదానం. నచజ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వేతదుక్తం - ప్రవృత్తీనాం క్లేశావహత్వాత్. అతో యథోక్తజ్ఞానజనకత్వం వాక్యానాం భూషణమేవేత్యర్థః. శబ్దోత్థం జ్ఞానం విధేయమితి ప్రతిషేధపూర్వోక్తపక్షాన్తరమనువదతి (యత్తూక్తమితి) (ఉపాసనార్థత్వమితి) ఆత్మోపాసనేన తత్సాక్షాత్కారం భావయేదిత్యేవమర్థత్వమిత్యర్థః. అభ్యుపగమవాదేన పరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషు వాక్యేషు ఆత్మోపాసనం తత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్య విధీయతేచేత్ - ప్రకృతేపి వాక్యే తత్సమ్భవాన్నాపూర్వవిధిరితి ప్రక్రమోభఙ్గ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కథం తర్హి విధ్యఙ్గీకారవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పక్షేతి) యథా పక్షే ప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతి నియమరూపో విధిరఙ్గీకృతః - తథాత్మోపాసనస్యాపి పక్షే ప్రాప్తస్య తదేవ కర్తవ్యం - నానాత్మోపాసనమితి యో నియమః - తదఙ్గతా ప్రకృతవాక్యస్యేతి న ప్రక్రమవిరోధోస్తీత్యర్థః. పాక్షికీం ప్రాప్తిముక్తామాక్షిపతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మనివాక్యాద్విజ్ఞానే సత్యనాత్మప్రతిహేతూనాం మిథ్యాజ్ఞానాదీనామపనీతత్వాద్ద్వైతాభావే ఫలాభావన్యాయేన తాసామనప్రవాహాత్మప్రతిసన్తతిరేవ పునస్సదాస్యాత్ - ప్రకారాన్తరాయోగాదితి సిద్ధాన్తినోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్య పక్షే ప్రాప్తిరిత్యర్థః. తస్య నిత్యప్రాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి నియమవిధివాచోయుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఆత్మని నిత్యాపరోక్షసంనిధేకతా నైవ స్మరణం విస్మరణం వా యద్యపి నోపపద్యతే - తథాపి తయోస్తస్మిన్ననుభవసిద్ధత్వాన్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) ఆరబ్ధఫలస్యాపి కర్మణః సమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తేర్న నిరుక్తా వాగాదీనాం ప్రవృత్తిః - అత ఆహ (లబ్ధేతి) యథాముక్తస్యేషుపాసనాదేః ప్రతిబన్ధాద్యావద్వేగం ప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ - తథా ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణో జ్ఞానేనోపజీవ్యతయా తతో బలవత్త్వాత్తద్వశాద్విదుషోపి యావద్భోగం వాగాదిప్రవృత్తిర్ధ్రువ్యమిత్యర్థః. ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యే ఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్య కర్మణో యథోక్తేన న్యాయేన ప్రాబల్యే తద్వశాత్ తత్త్వాదిదోషో యదోద్భవతి - తదాత్మని విస్మరణాదిసమ్భవాత్తద్ధానప్రాప్తేః పాక్షికత్వాదవశ్యం భావికర్మాపేక్షయా తత్స్మృత్యుపల్ప్యం స్యాదిత్యర్థః. తథాపి నియమవిధ్యఙ్గీకారస్య కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్య పక్షే ప్రాప్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆదిపదం బ్రహ్మచర్యశమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం. * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాం నియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) అదిపదేన ప్రకృతమపి వాక్యం సఙ్గృహ్యతే. తచ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (అన్యార్థేతి) శబ్దజ్ఞానాదేవ పుమర్థసిద్ధే, స్తస్యతదావృత్తేస్తృతీయజ్ఞానస్య వా విధేయత్వాభావాద్వేదాన్తానాం ఉద్దేశసిద్ధార్థమానమిత్యుక్తం. ఇదానీమిఽతిశబ్దప్రయుక్తం చోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వేనావివక్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనోఽవ్యాకృతశబ్దితస్య ప్రధానస్యోపాసనమస్మిన్వాక్యే వివక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథే

త్యాదినా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యుత్ప్రేక్ష్య హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరేణేతి) తతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇహత్వితి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇతిపరశ్చేతి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (అతఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (ఆత్మైవేతి)ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం-తదా ప్రక్రమానురోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (ప్రవిష్టస్యేతి) ఆత్మనో దర్శనప్రతిషేధం ప్రకటయతి (యస్యేతి) తస్యైవేతి నియమే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి)తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్య చ ప్రకృతత్వాత్, తస్య తేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్య పరిచ్ఛిన్నత్వాత్ తస్య దృష్టత్వేఽపి పూర్ణస్యాదృష్టత్వేఽపి న విరోధస్సాన్నోపక్రమవిరోధో నిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివదయతి (పశ్యనేతి) కథమయమనుప్రవిష్టో యశ్చేదస్య తేరవగన్తవ్యస్తే- తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవేత్యాదినా క్రియాభిః విశేషవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాత్ తస్య దృష్టత్వేఽపినాసౌ పూర్ణోదృష్టస్స్యాదితి శ్రుతేరాశయో లక్ష్యతే. కేవలస్యతు తస్యోపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నో హ్యేష ఇత్యాదివాక్యార్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాద్దర్శనత్వవచనమర్థవదిత్యాశఙ్క్య తదుపాస్యత్వే హేతుస్సూచితో హ్యుపాస్యత్వే పర్యవసానమభిప్రేత్యాహ (అనేకత్వేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయోగాదపి నాత్మోపాసనమిదమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగస్తాదర్థ్యాత్ప్రత్యేతవ్యః. ఇతిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) నచాత్మనస్స్వానుపాస్యత్వాదయమితిశబ్దార్థో న-పూర్వాపరవాక్యవిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దమన్తరేణ వాక్యప్రయోగే దోషమాహ (అథేతి) తస్యశబ్దప్రత్యయవిషయత్వముక్తమేవేతి చేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యత్వాత్త్విత్యాదినాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తముపసంహరతి (యస్త్వితి) ఆత్మైవజ్ఞాతవ్యః- నానాత్వేతి ప్రతిజ్ఞాయాం హి హేత్వాదిహేతురుక్తః సన్ప్రతిపాద్యతత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవస్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నాన్యదిత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేన హీత్యాదిశేషవిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (కింనేతి) తస్యాజ్ఞేయత్వం నిషేధతి (నేతి) తస్యావిజ్ఞాతవ్యత్వేనాన్యదితివచనమనవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యనాపవకాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేపీతి) ఆత్మనస్స్వకాశాదనాత్మనోర్థాన్తరత్వాభావాత్స్వాత్మజ్ఞానాజ్జ్ఞాతవ్యత్వాయోగాద్ జ్ఞాతవ్యత్వేఽజ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతిశఙ్కతే (కస్మాదితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనేతి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్యకల్పితత్వాత్ తస్య తదతిరిక్తస్వరూపాభావాత్ తద్జ్ఞానేనైవజ్ఞాతత్వసిద్ధేర్నాన్యజ్జ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః. లోకదృష్టిమాశ్రిత్యానేనేత్యాదివాక్యగమయతి (నన్వితి) ఆత్మకార్యత్వాదనాత్మనస్తస్మిన్నన్తర్భావాత్తద్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితిపరిహరతి (అస్మిన్నితి) సతోఽప్యాయాభావాదాత్మని తస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితిశఙ్కతే (కథమితి) అసత్యస్యాపి శ్రుత్యాచార్యాదిదర్శనయుక్త్యా తద్వత్త్వసద్భావాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) పిపిప్పాసం- లోకానిక్షం. అన్వేషణోపాయత్వం దృష్టాన్తయితుం పదేనేత్యుపక్రమః. అనేనేత్యత్రవేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్యానువిన్దేదితి లాభముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ పుసర్జ్ఞానాన్తరపదేనోపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథం తయోరైకార్థ్యం- గ్రామాదావితిదర్శితత్వాత్ప్రసిద్ధే రిత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రసన్నఇతి) గ్రామాదావప్రాప్తే ప్రాప్తిరేవ లాభః- సజ్ఞానమాత్రం విధాత్రాపి కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభేదనన్తర్మిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రహీతి) అనాత్మనిలబ్ధలబ్ధవ్యయోర్జ్ఞానజ్ఞేయయోశ్చ భేదేన యుక్తో భేదాత్ఫలభేదనిర్దేశ ఇత్యర్థః. సన్నాత్మలాభో విజ్ఞానాద్భిద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానహేతుమాత్రానధీనత్వముపాధిమాహ (నచేతి) అప్రాప్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (ఉత్పాద్యేతి) తద్విశ్లేషవిధానమేవసాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- స్వప్నవదిత్యాహ (స్వప్నేతి) కించ- అసావవిద్యావకల్పితః - అప్రామాణికత్వాత్- సమ్పత్తిసన్నికదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయంత్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫోరయతి (అత్రత్వాదితి) ఆత్మనస్తస్మిన్నలబ్ధత్వాన్నత్రాప్తత్వబుద్ధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి) ఆత్మలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తుజ్ఞానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) శుక్తికాయాస్స్వరూపేణ గృహ్యమాణాయా అపి సంయోజనా ఆత్మలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్యత్ర యుక్తం వక్ష్యమాణం దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) లోకేఽర్థాన్తరేఽపి కథమనువిన్దేదితి మధ్యే ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) అదిమధ్యావసానానామవిరోధముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదివాక్యముపనాయత్యాకరోతి (గుణేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాద్యథేత్యస్యసమ్బన్ధః. జ్ఞానస్తుత్యాత్ర వివక్షితా- జ్ఞానినామిదం క్వసంసారస్సక్షేపితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭

ర౦.— నను *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యయుక్తం- *యదిదం కిఞ్చమిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతిస్రష్టతయానిర్దిష్టస్య మిథునాదిరూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదంశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మశక్తిన్నత్వేన * ఆత్మైవేదమగ్ర అసీదితివక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్య ఇదమాదినామరూపభాక్త్వాదిదంశబ్దవాచ్యమపితచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్యచ * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యమాత్మ చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మభేదఉపపద్యతఇత్యేతదర్థోత్ర సన్దర్భఆరభ్యతే (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- మిథునాదిలక్షణం జగత్తర్హి- తదా. సృష్టేః ప్రాక్అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్. అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః. నామరూపాభ్యాంనవ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యాఅవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్తవచనత్వాత్.' అవ్యక్తత్వంచనామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్యతచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వేయుక్తిస్సమనన్తరమేవస్పష్టయిష్యతే. తదేవ- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ.నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావేతృతీయా. నామరూపవత్తయావ్యాక్రియత-వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాఖ్యాయముపనర్గాభ్యాంవివిచ్యసమస్తాత్కృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూపఇతీతి) అసౌనామా-దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం - పూర్వోక్త ఆత్మైవ వ్యాక్రియత ఇత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతే౽సౌ నామాయమిదం రూప ఇతీతి) అనేన వాక్యేన సృష్ట్యాదికాలికే అప్రత్యక్షే అవ్యాకృతనామరూపవ్యాకరణే సుగ్రహత్వాయ నిదర్శనముచ్యతే. తత్ - పూర్వం తథా నామరూపాభ్యాం వ్యాకరణాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి - ఇదానీమపి ఇదం - ఉత్పద్యమానం చరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదం రూపో౽యం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌనామా - దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామవానితి నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతే. ఇత్థమేవాదావపి నామరూపాభ్యాం వ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః. ఉభయత్ర అసౌనామేతి ఛాన్దసో౽లుక్. అదోనామేతి వక్తవ్యే అసౌనామేతి లిఙ్గవ్యత్యయో౽పి ఛాన్దసః. తతశ్చ నామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్య బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి సర్వాణి చ నామాని తత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతాని చ రూపాణి తదీయాన్యేవ. అత ఇదమాదిశబ్దైరపి తస్యైవ నిర్దేశసమ్భవాత్ * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యభేదనిర్దేశే నానుపపత్తిరితి భావః. నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారో౽భిన్నక్రమః. తదేవ నామరూపాభ్యాం స్వయమేవ వ్యాక్రియత ఇత్యర్థః. వ్యాక్రియతేత్యత్ర కర్మకర్తరి లకారః - కర్త్రన్తరానపేక్షగౌరవాత్, * తదాత్మానం స్వయమకురుత ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * తదేవావిభక్తనామరూపం బ్రహ్మసంజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం స్వేనైవ విభక్తనామరూపం స్వయమేవ వ్యాక్రియతేత్యుచ్యత ఇతి. నను అవ్యాకృతమాసీదిత్యత్ర క్తప్రత్యయస్య కర్మార్థకత్వమేవ వక్తవ్యం - న తు కర్మకర్త్రర్థకత్వం. న చ కర్మకర్తర్యపి కర్మవద్భావేన క్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితి వాచ్యం - లన్తస్య యః కర్మణా తుల్యక్రియః కర్తా - తస్యైవ కర్మవద్భావవిధానాత్. కృత్యర్థఖలర్థేషు కర్మవద్భావాభావాదవశ్యం కర్మణ్యేవ క్తో వక్తవ్యః. తతశ్చ తదవైరూప్యాయ వ్యాక్రియతేత్యత్రాపి కర్మణ్యేవ లకారో౽స్త్వితి చేన్న - ఏవకారేణ కర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరానపేక్షగౌరవాచ్చ వ్యాక్రియత ఇతి లకారస్య కర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. వైరూప్యస్యాపి సోఢవ్యత్వాత్. నన్వాత్మనః కథం దేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం - దేవమనుష్యాదిశరీరేతస్యైవ వర్తమానత్వాదితీమాం శఙ్కాం వ్యావర్తయతి (స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) ఏషః - అవ్యాకృతశరీరకః సః - పూర్వమాత్మశబ్దితః పరమాత్మా ఇహ - కార్యవర్గే ఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రవిష్టః - కారణావస్థాయాం చిదచితోర్వ్యాప్య స్థితత్వాత్ కార్యావస్థాయామపి తయోః పరిపూర్ణ ఏవ స్థిత ఇత్యర్థః. ప్రవిష్టః - అన్తర్యామిరూపేణేతి శేషః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా క్షురః క్షురధానే౽వహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరో వా విశ్వమ్భరకులాయ ఇతి) క్షురో ధీయతే౽స్మిన్నితి క్షురధానం - క్షురకోశః. తస్మిన్ యథా క్షురః అవహితః - పిహితః ప్రవిష్టః, విశ్వం బిభర్తి వైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతి విశ్వమ్భరః - అగ్నిః. సః తస్య విశ్వమ్భరస్యాగ్నేః కులాయే - నీడే. దారుణీతి యావత్. యథా పిహితః ప్రవిష్టః, - తథా ఇహ ప్రవిష్ట ఇతి పూర్వేణాన్వయః. (తం న పశ్యత్యకృత్స్నో హి స ఇతి) యస్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తం పరమాత్మానం న పశ్యతి - సః అకృత్స్నః - అపూర్ణస్వరూపః అసత్కల్ప ఇతి యావత్. పరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్నేవ పరమాత్మా ప్రాణనామా భవతి. ప్రాణతీతి ప్రాణ ఇతి వ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. వదన్వాక్ - వదనక్రియాం కుర్వన్నేవ వాఙ్నామా భవతి. వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః - దర్శనక్రియాం కుర్వంశ్చక్షుర్నామా భవతీత్యర్థః. చష్ట ఇతి చక్షుః. శృణ్వన్ శ్రోత్రం భవతి. శృణోతీతి హి శ్రోత్రం. మన్వానః - మననం కుర్వన్నేవ మనో భవతి. మనుత ఇతి హి మనః. తాన్యేతాని - ప్రాణాదినామాన్యస్య - పరమాత్మనః పాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ. అతస్స పరమాత్మైవ ప్రాణవాగాదిద్వారా ప్రాణనవదనాదికర్తా, తథా తత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్స ఏవ, ఇతి తస్యైవ తత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తక చరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతి సర్వనామరూపాశ్రయత్వం పరమాత్మనో౽స్తీతి భావః. అత్ర ప్రాణనాదికరణేషు ప్రాణాదిషు కర్తృత్వోపచారః ప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః. ఇదం చ వాక్యం * కారణత్వేన చాకాశాదిష్విత్యధికరణే సమన్వయాధ్యాయే చిన్తితం. తథా హి - * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి క్వచిత్సత్పూర్వికా సృష్టిరామ్నాయతే. * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి క్వచిదసత్పూర్వికా. అతో వేదాన్తేషు సృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుం న శక్యం. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి అవ్యాకృతకర్తృకసృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధిత్వాత్ప్రధానమేవ జగత్కారణం. అత ఈక్షణాదయో గౌణా నేతవ్యా ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః * సమాకర్షాదితి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాన్తితం. * జన్మాద్యస్య యత ఇత్యాదిసూత్రేషు ప్రతిపాదితం సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం బ్రహ్మ యథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే. తస్యైవ * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాదివాక్యేషు ఆకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్ - * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర * సో౽కామయతేతి ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏవ * తదప్యేష శ్లోకో భవతీతి సమాకృష్య * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యభిధానాత్, అసచ్ఛబ్దస్సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టపరః. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపి అవ్యాకృతస్య * స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్యః పశ్యంశ్చక్షురిత్యాదినోత్తరత్ర సమాకృష్యమాణత్వాత్, అవ్యాకృతశబ్దో౽ప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపర ఏవేత్యర్థ ఇతి నిర్ణీతం. తథా సాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చ నానురోద్ధవ్యేతి స్మృతిపాదే * స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణే స్థితం. తత్ర హి * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవంరూపశ్రుతీనాం పరస్పరవిరుద్ధార్థతయా ప్రతీయమానానాం స్వతో౽ర్థనిర్ణయాసమర్థానాం తత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థో నిర్ణేతవ్యః. ఇతరథా సాఙ్ఖ్యస్మృతేః స్వాదిస్మృతివత్కర్మస్వరూపే సావకాశత్వాభావేనానవకాశత్వరూపో దోషః ప్రసజ్యేతేతి పూర్వపక్షం కృత్వా * యద్వై కిఞ్చ మనురవదత్తద్భేషజమితి శ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాం శ్రుత్యవిరుద్ధానాం భూయసీనాం మన్వాదీనాం స్మృతీనాం ప్రధానకారణవాదే౽నవకాశప్రసఙ్గేన శ్రుతివిరుద్ధాయాః అతాదృశ్యా ఏకస్యాః సాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయో హ్యేకకణ్ఠ్యేన సర్వజ్ఞం పరమాత్మానం జగత్కారణమభిదధతి. యథా హ మనుః * ఆసీదిదం తమోభూతమిత్యారభ్య * తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తో వ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః। సో౽భిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసు చ * అ

హంకృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా ॥ అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే ఇతి. మహాభారతే చ * కుతస్సృష్టమిదం సర్వం జగత్స్థావరజఙ్గమం। ప్రలయే చ కమభ్యేతి తన్మే బ్రూహి పితామహేతి పృష్ట ఆహ *నారాయణో జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతన ఇతి. తథా *తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమేతి, *అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్ నిష్క్రియే సమ్ప్రలీయత ఇతి, చ. ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌ జగతోఽస్య జగచ్చ స ఇతి. ఆహ చాపస్తమ్బః * పూః ప్రాణినస్సర్వ ఏవ గుహాశయస్య అహన్యమానస్య వికల్మషస్య ఇత్యారభ్య * తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే స మూలం శాశ్వతికస్స నిత్య ఇతి. న చ మన్వాదిస్మృతీనాం కర్మస్వరూపే సావకాశత్వం- కర్మారాధ్యపరమాత్మస్వరూపేఽపి తాత్పర్యాత్. నను కపిలేన మన్వాద్యభిమతస్య పరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేః తన్న్యాయప్రామాణికత్వమితి చేత్- తత్రాహ *ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః. ఇతరేషాం- మన్వాదీనాం వైదికానాం బహూనాం సాఙ్ఖ్యోక్తప్రకారేణ తత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరననురోధ్యేతి సిద్ధాన్తః కృతః. తథా సాఙ్ఖ్యాభిమతస్య ప్రధానస్య జగత్స్రష్టృత్వం న యుక్తిసహమితి తర్కపాదే రచనానుపపత్తేరిత్యధికరణే స్థితం. తథా హి- * రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. సత్త్వరజస్తమోమయసుఖదుఃఖమోహాత్మకం జగత్ తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధం సాఙ్ఖ్యాభిమతం ప్రధానం న జగత్కారణం. అనుమీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనుమానశబ్ద ఆనుమానికప్రధానపరః. తాదృశప్రధానస్య తత్స్వభావాభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితస్య విచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనానధిష్ఠితస్యైవ దార్వాదేరచేతనస్య కార్యప్రవృత్త్యదర్శనాచ్చ న ప్రధానం జగత్కారణమిత్యర్థః. * పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి నను పయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి స్వభావేన పరిణామవత్, అమ్బుదముక్తజలస్య నారికేళరసాద్యాత్మనా పరిణామవచ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి ప్రధానస్య పరిణామః కిం న స్యాదితి చేన్న- తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానస్యైవ- తస్యాపి పక్షత్వాదిత్యర్థః. * వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మపరిపాకాద్యభిజ్ఞపురుషాధిష్ఠానానపేక్షప్రధానస్య జగత్స్రష్టృత్వే సర్గ ఏవ సర్వదా స్యాత్- తద్వ్యతిరేకస్య ప్రలిసర్గస్యావస్థితిః- సత్తా కదాపి న స్యాదిత్యర్థః * అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపి క్షీరాకారేణ పరిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనేన శఙ్కా. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుదాద్యుపయుక్తతృణాదేః క్షీరభావేన పరిణామాభావాత్ తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితి పరిహారాభిప్రాయః. * పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్తపురుషసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోఽప్యశ్మా యథా ప్రవర్తతే, యథా అయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్య ప్రవృత్తిః, - ఏవం చిన్మాత్రాత్మకపురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానం జగత్సర్గే ప్రవర్తత ఇతి చేత్ తథాపి ప్రధానస్య స్రష్టృత్వం నోపపద్యతే- పురుషస్య చిన్మాత్రవపుషః తదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్రస్య ప్రయోజకత్వే నిత్యసర్గప్రసక్తాత్,, *అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ప్రలయే సామ్యావస్థానాం సత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేన జగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా సా నోపపద్యతే- కాలవిశేషే అఙ్గాఙ్గిభావే నియామకాభావాదిత్యర్థః. * అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్. దూషితప్రకారాద్భిన్నప్రకారేణ ప్రధానానుమానేఽపి జ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్స్రష్టృత్వం ప్రధానస్య నోపపద్యతే. *అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానికప్రధానాభ్యుపగమేఽపి పురుషస్యాత్యన్తచిన్మాత్రత్వేన నిష్క్రియత్వేన చ భోగాపవర్గయోరభావాత్ పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరితి నోపపద్యతే. అతో వ్యర్థః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం. పురుషో న సంసరతి, న ముచ్యతే, ఇత్యుక్త్వా పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరిత్యుపపాదయతాం వ్యర్థదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితి స్థితం. తతశ్చ సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానస్య తుచ్ఛత్వాత్తద్గతదన్తర్వ్యాఖ్యతమాసీదిత్యస్య తత్ప్రతిపాదకత్వశఙ్కావకాశః. ప్రకృతమనుసరామః. (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదేతి) అతః - అస్మాద్ధేతోః సర్వనామరూపవిశిష్టం పరమాత్మానం విహాయ ఏకైకం- ఏకైకనామరూపవిశిష్టం జీవముపాస్తే- న స వేద - నోపాస్తే. తదుపాసనముపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దమధ్యపతితత్వాద్వేదిరుపాసనపరః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే *న స వేదేత్యస్య యోఽత ఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వాదుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దాత్ మధ్యే వేదనశబ్ద ఇతి. కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేష ఇత ఏకైకేన భవతీతి) అతః- బ్రహ్మణ ఏవ సర్వనామరూపవిశిష్టతయా సర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణ విశిష్టః ఏషః- జీవః అకృత్స్నః - అపూర్ణో భవతీత్యర్థః. ఏకైకేనేతీత్థమ్భూతలక్షణతృతీయా. తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) ఏకైకనామరూపం జీవం విహాయ సర్వనామరూపభాజం పరమాత్మానముపాసీత. అత్ర- పరమాత్మని హి - యస్మాత్ సర్వే పదార్థాశ్శరీరతయా ఏకం భవన్తి. న తు స్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణోశ్చ పృథక్సిద్ధ్యభావేన ఏకత్వవ్యవహారస్య దృష్టత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ దేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతి కిఞ్చిత్ప్రతియోగికతయోపాసనే హి న సర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనే సఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితం సర్వాత్మత్వం లభ్యత ఇతి భావః. యద్వా- (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదేతి) యస్మాన్నామరూపాత్మకప్రపఞ్చవిశిష్టం బ్రహ్మ- అతః యః ఏకైకం- విశేషణాంశం విశేష్యాంశం వా పృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- న స వేద- తదుపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేష ఇత ఏకైకేన భవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థః ఏకైకేన-విశేషణాంశేన విశేష్యాంశేన వా అకృత్స్నః- అపూర్ణో భవతి. కేవలవిశేషణాంశేఽపి పూర్ణతా నాస్తి- కేవలవిశేష్యాంశేఽపి పూర్ణతా నాస్తి యతః-అతః ఆత్మేత్యేవ- నామరూపాత్మకచిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవ ఉపాసీతేత్యర్థః. (అత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) అత్ర హి- విశిష్టే సర్వే-పదార్థాః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టే విశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితి భావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యత్ర వ్యాసార్యైః *అకృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్ట ఏవ హి పూర్ణ ఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్య సర్వస్య - నామరూపాత్మకప్రపఞ్చస్య పదనీయం- ప్రపదనీయం. ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్గత్యర్థాదనీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితి వార్థః. తత్ర

ఉ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియꣳ రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యేత్యేతదత్రాపి కాకాక్షిన్యాయేనాన్వేతి. యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమాత్మా- అత ఇత్యర్థః. * తమేవైకం జానథ ఆత్మానమితి ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యత్వాభిధానాదితి భావః. (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేదేతి) అనేన - ఆత్మనా జ్ఞాతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథా చోరాద్యపహృతం గవాదిధనం పదేన- తత్పదాఙ్కితప్రతిపదేన లభతే- ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాప్తిసాధనేన సర్వవ్యాపకభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఞ్చ ఫలమాహ (కీర్తిం శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేదేతి) కీర్తిం- ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం- పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— కుతశ్చాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యానీతి. ఆహ- తదేతత్- ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః- ప్రియతరం పుత్రాత్. పుత్రో హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయప్రియత్వం దర్శయతి. తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్- యద్యల్లోకే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం- తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం- న ప్రాణాదీతి. ఉచ్యతే- బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపిణ్డసముదాయో హ్యన్తరోఽభ్యన్తరః- సన్నికృష్ట ఆత్మనః. తస్మాదప్యన్తరతాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం. యో హి లోకే నిరతిశయప్రియః- స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి- తథాయమాత్మా సర్వలౌకికప్రియేభ్యః ప్రియతమః- తస్మాత్తల్లాభే మహాన్యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః. కర్తవ్యతాప్రాప్తమప్యన్యప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా కస్మాత్పునరాత్మానాత్మప్రియయోరన్యతరప్రియహానే నేతరప్రియోపాదాన ప్రాప్తౌ ఆత్మప్రియోపాదానేనైవేతరహానః క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే- స యః- కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనః సకాశాత్ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ కిం. ప్రియం- తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యతి- ఆవరణం- ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి. వినఙ్క్ష్యతీతి. స కస్మాదేవం బ్రవీతి. యస్మాదీశ్వరః- సమర్థః. పర్యాప్తః సా వే వంవక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యథానేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః- తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం. ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిః స్యాత్. తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రియమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత. స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యోఽస్తీతి ప్రతిపద్యతే. అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రియమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే- చిన్తయతి. న హాస్య- ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం- ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ -ఆత్మవిదోఽన్యస్య ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా. ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః- తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మనః పదనీయత్వే తస్యైవ జ్ఞాతవ్యత్వసమ్భవో హేతురుక్తః- అధునా తస్యైవ హేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుతశ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్. విరక్తస్య పుత్రే ప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం-ఆత్మతత్త్వమితి శేషః. లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మానుషవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషోపాదానస్యాత్ప్రియత్వేకం ప్రదర్శనమశక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనోఽన ప్రియతమత్వమితి శఙ్కతే (తత్కస్మాదితి) పదాన్తరమాదాయ న్యాకుర్వన్ పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యపదిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేపి కుతస్తస్యైవ పదనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలాభే రాగాదీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్నవిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నస్సుకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం- అనుసన్ధానం. ఇతరస్య- అనాత్మప్రియస్య హానం- అననుసన్ధానం. విపర్యయః- అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశే నాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః. యుక్తిలేశం వర్ణయితుముత్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మప్రియవాదీ- స తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదినో వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హ శబ్దోఽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరి సప్తమ్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః. ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోఽన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వా, ద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వా, త్తత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వా, దాత్మనస్తద్విపరీత్యా, న్ముఖ్యా ప్రీతిస్తత్రైవేతి భావః. పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీతిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హ శబ్దః. ప్రియం- ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌకికసుఖవన్నాశః - సుఖత్వాదిత్యాశఙ్క్యేతేతన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి). మహద్ధీదమాత్మప్రియగ్రహణం- యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి॥ ౯

(ప్రియగుణేతి) యోఽమస్తస్సన్నాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టాత్మోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాదిన నశ్యతీతి ఫలం విధాతుం ఫలవచనమిత్యర్థః. న స్వాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్దవిశేషణం మన్దమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్యే స్త్రవిహిత స్యైకశ్రుత్యయస్య శ్రుత్యోపాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాచ్చ ప్రమరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమప్రమరణమవివక్షితమిత్యర్థః. ౮

రం.— (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరో యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః. అత్యన్తాన్తరఙ్గః. ముఖ్య ఇతి యావత్. తాదృశ ఆత్మా. తత్ -తస్మాద్ధేతోః ఏతత్- ఏషః పుత్రమిత్రాదిప్రియాన్తరాపేక్షయాఽతిప్రియతర ఇత్యర్థః. (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) సయః- ఏవంవిత్ ఆత్మనోఽపి- పరమాత్మాపేక్షయాఽపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి-వ ఈశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతి- ప్రియనిరోధం ఈశ్వరః కరిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తథైవ భవేదిత్యర్థః. (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయ ప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో హ్యనుభూయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వం ఆనన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. (స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్త ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాఽపి. తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- తదితి వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. ఆహుర్బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మ వివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయఃప్రతిపిత్సవః. కిమాహురితి. ఆహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయా) బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా. తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే. మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం. మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః. యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్. తత్ర విప్రతిషిద్ధం వస్తు లక్ష్యతే- అతః పృచ్ఛామః. కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే. తత్కిమవేత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్- తథాన్యేషామప్యస్తు. కిం బ్రహ్మవిద్యయా. అథ విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసఙ్గః. సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్- శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానిత్యత్వదోషస్తర్హి. నైకోఽపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః. ౯

ఆ.— తదాహురిత్యాదేర్గ్రన్థస్య పూర్వేణ గ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రామాణ్యమాహ (యదర్థేతి) తర్హి సూత్రవ్యాఖ్యానేనైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాది వృథేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్తీ శ్రుతిస్సూత్రితవిద్యావక్షిత ప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్, * చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదివాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (తదితీతి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యకర్తృత్వం వ్యావర్తయతి (బ్రహ్మేతి) ఉత్ప్రేక్షయా బ్రహ్మవేదనేచ్ఛావత్త్వం వ్యావర్తయితుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధే- ప్రవాహే చక్రవదనవరతం భ్రమణేన కృతం యదాయాసాత్మకం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- తరణసాధనమితి యావత్. తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తేషాం వివిదిషాయాః సాఫల్యార్థం తత్ప్రత్యనీకే సంసారే వైరాగ్యం దర్శయతి (ధర్మేతి) నిర్వేదస్య నిరఙ్కుశత్వం వారయతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర విరుద్ధం వస్తు భాతీతి సమ్బన్ధః. మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కుతో మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వావిసంవాదేనేతి యావత్. తథాపి కిమితి తేజ్ఞానాన్ముక్తిం సిద్ధవద్బ్రువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్. ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః. వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే. ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభాసో హేతురిత్యతశ్శబ్దార్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మస్వాత్మానమేవావైదితి క్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయో జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమవైదితి పక్షస్యావకాశ ఇత్యర్థః. కిం

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్ । అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణాం తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చనాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వముక్త్వా ఆక్షేపార్థత్వమాహ (లద్యదీ) బ్రహ్మ కిం కించిదజానాత్ సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వా వా. నాద్యః - బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వాభ్యుక్త్యా ద్వితీయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం - అన్యద్వాజ్ఞాత్వా బ్రహ్మణః స్వాపరిచ్ఛిన్నత్వ ... సాధారణమాహ (పక్షాన్తే) ద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (అనవస్థేతి) ... (నతావదితి) అజ్ఞాత్వైవ బ్రహ్మణస్సర్వభావః - అన్యదాదేస్తజ్ఞానాదిం ... నైరూప్యం. సచాన్యదా దేరపేక్షత ... - శాస్త్రానర్థక్యాత్. జ్ఞానాద్బ్రహ్మణస్సర్వభావపక్షే ... (ఫలేతి) స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మవిద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధాత్పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి - ... సర్వభావస్య సాధ్యత్వం. నచానవస్థా - ... రాత్. నాపి క్రియావిరోధః - విషయత్వమన్తరేణ స్వకీయబుద్ధ్యా ... (నైకోపీతి) ... (అన్త్యేతి) యద్యపి బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నం నిత్యసిద్ధం - తథాపి ... ॥

రం — (తదాహురితి) తత్ - వక్ష్యమాణమాహుః - సప్రశ్నమితి ... (యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదం హి వాక్యం వ్యాఖ్యాస్యతి * యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మ ... కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మ కిం వేద్యం ... యస్మాత్ - వేదనాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణోఽపి పరం తదుపాస్యం ... ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. ॥

———

శం. — యది కిం ... బ్రహ్మ సర్వమభవత్ - ... బ్రహ్మ నైవ ... సర్వమభవదితి. ఏవం చోదితే సర్వదోషానాగ్రస్థితం శ్రుతివచనమాహ - బ్రహ్మ - అపరం. సర్వభావస్య సాధ్యత్వాదుపపత్తేః. నహి పరస్య బ్రహ్మణః సర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా. విజ్ఞానసాధ్యాం చ సర్వభావాపత్తిమాహ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. మనుష్యాధికారాద్వా తద్భావీ బ్రాహ్మణస్స్యాత్. * సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్త ఇతి హి మనుష్యాః ప్రకృతాః - తేషాం చాభ్యుదయ ... తో ఽధికార ... నపరస్య బ్రహ్మణో, నాప్యపరస్య ప్రజాపతేః. అతో ద్వైతైకత్వాపర బ్రహ్మవిద్యయా కశ్చిదపర బ్రహ్మభావము ... భోజ్యాదపావృత్తః, సర్వ ... కామకర్మబన్ధనః, పర బ్రహ్మభావీ బ్రహ్మవిద్యాహేతోః, బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. ... యథాదర్శం పశ్యతి. శాస్త్రే చ * పరివ్రాజకః సర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః. తథేహాపి వేద ... బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యాచక్షతే తన్న - సర్వ ... నిత్యత్వదోషాత్. నహ్యసౌ ... ర్త్యేతి. తథా బ్రహ్మవిజ్ఞానని ... సర్వభావాపత్తిః - నిత్యా చేద్విరుద్ధం అనిత్యత్వే చ ... అవిద్యాకృతా సర్వత్వని ... బ్రహ్మవిద్యాఫలం మన్యసే - బ్రహ్మ ... ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్ ... మేవ సర్వభావాపన్నః. పరమార్థతోఽవిద్యయా ... బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ అధ్యారోపితం - యథా శుక్తికాయాం రజతం, వ్యోమ్ని వా తలమలవత్త్వాది. తథేహ బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా నివర్త్యత ఇతి మన్యసే యది - తదాయుక్తం యత్పరమార్థతః ... ఆసీత్పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యార్థభూతం - బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్మిన్వాక్యే ఉచ్యత ఇతి వక్తుం. యథా భూతార్థనాదిత్వాద్వేదస్య. న ... కల్పనాయుక్తా బ్రహ్మశబ్దార్థవిపరీతో బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి - శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరే ప్రమాణాన్తరేఽసతి. అవిద్యాకృతవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ విద్యత ఏవ ఇతి చేన్న - తస్య బ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః. నహి కదాచిత్ ... వస్తుధర్మస్యాపోహః ... దృష్టా కర్త్రీ వా విద్యా - అవిద్యాయాస్తు సర్వత్రైవ నివర్తికా దృశ్యతే. తథేహాప్యబ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవ నివర్త్యతామసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా - నతు పారమార్థికం వస్తు కర్తుం నివర్తయితుం వార్హతి బ్రహ్మవిద్యా. తస్మాద్వ్యర్థైవ శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా. బ్రహ్మణ్యవిద్యానుపపత్తిరితి చేన్న - బ్రహ్మణి విద్యావిధానాత్. నహి శుక్తికాయాం రజతాధ్యారోపణేఽసతి శుక్తికాత్వం జ్ఞాప్యతే చక్షుర్గోచరాపన్నాయామిదం శుక్తికా న రజతమితి - తథా * సదేవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నేదం ద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ్యేకత్వవిజ్ఞానం న విధాతవ్యం బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం. న బ్రూమః శుక్తికాయామివ బ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణా నాస్తీతి. కిం తర్హి. న బ్రహ్మ స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపనిమిత్తమవిద్యాకర్తృ చేతి. భవత్వేవం నావిద్యాకర్తృ భ్రాన్తం బ్రహ్మ - కింతు నైవాబ్రహ్మ విద్యాకర్తా చేతనో భ్రాన్తోఽన్య ఇ

ష్యతే- ॥ నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా ॥ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ ॥ తత్త్వమసి ॥ ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మి ॥ అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద ॥ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ ॥ సమం సర్వేషు భూతేషు ॥ అహమాత్మా గుడాకేశ ॥ క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి ॥ యస్తు సర్వాణి భూతాని ॥ యస్మిన్ సర్వాణి భూతాని ॥ ఇత్యాదిభ్యశ్చ. న స్వేనం శాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాధకం వం- అవగతేఽస్త్వేవానర్థక్యం. అవగమానర్థక్యమపీతి చేన్న- అనవగమ నివృత్తేర్దృష్టత్వాత్. తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరేకత్వ ఇతి చేన్న- దృష్టవిరోధాత్. దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవానవగమనివృత్తిః- దృశ్యమానమప్యపహ్నూయత ఇతి బ్రువతో దృష్టవిరోధః స్యాత్. న దృష్టవిరోధః కేనచిదభ్యుపగమ్యతే. న చ దృష్టేఽనుపపన్నం నామ- దృష్టత్వాదేవ. దర్శనానుపపత్తిరితి చేత్- తత్రాప్యేష ఏవ పరిహారః ॥ పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి ॥ తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ॥ ఉపన్యాసోద్ధాతస్తావిజ్ఞానాత్మా పురుష ఇత్యేవ మాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరస్మాద్విలక్షణోఽన్యస్సంసారీ అవగమ్యతే. తద్విలక్షణశ్చ పరః ॥ స ఏష నేతి నేతి ॥ అశనాయాద్యత్యేతి ॥ య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరోవిమృత్యుః ॥ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కాణాదాదికల్పితశాస్త్రెషు చ సంసారివిలక్షణ ఈశ్వర ఉపపత్తిత స్సాధ్యతే సంసారదుఃఖాపనయనార్థిత్వప్రవృత్తేశ్చ శాస్త్రస్య స్ఫుటమస్మత్పక్షో నాన్యస్సంసారీ ఉపగమ్యతే- ॥ అవాక్యనాదరః ॥ మమేవాంశో జీవలోకే ॥ ఇత్యాదిభ్యః ప్రోఽస్త్యేవ బ్రహ్మానాహం బ్రహ్మాస్మీత్యాదీ అనన్వయోపసంహారాభ్యాం తత్త్వం ప్రతిపాదితమ్ ॥ ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమిత్యాది ॥ మ్యోవాపితదుర్దశం తం గాహ్యత్వా తమేవార్థం విజ్ఞాయ, ప్రజ్ఞాం కుర్వీత ఇత్యాద్యుక్తమ్ ... ధర్మశాస్త్రోపదేశాత్. ఆనన్దఘేషేణ కుతో గతిస్స్యాత్ తథా చ దక్షిణోత్తరమార్గనిర్దేశానుపపత్తిః. భిన్నస్యైవ పరస్మాదాత్మనస్సర్వమేతదుపపన్నం కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాశ్చ. భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీ స్యాత్- యుక్తమేతం ప్రత్యక్షాదయశ్చ యథావన్మోక్షశ్చ జ్ఞానమోక్షోపదేశః. నేశ్వరస్య- ఆప్తకామత్వాత్. తస్మాద్యుక్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మానామపీపురుషవ్యతి ఇతి చేన్న- బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ సంసారీ చేద్బ్రహ్మావ్య బ్రహ్మనస్స్వవిదిత్వాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వమభవత్- తస్య సంసార్యాత్మవిజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావస్య ఫలస్య సిద్ధత్వాత్ పర బ్రహ్మోపదేశస్య ప్రయోజనానర్థక్యం ప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్య క్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్. సంసారిణ ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థ ఉపదేశ ఇతి చేత్. అనిర్జ్ఞాతేహి బ్రహ్మస్వరూపే కేన సంపాదయేదహం బ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణే హి బ్రహ్మణి శక్యా సంపత్కర్తుం. స- ॥ అయమాత్మా బ్రహ్మ ॥ య ఆత్మాపహతపాప్మా ॥ తత్సత్యం స ఆత్మా ॥ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృత్య ॥ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి సహ న్యాసో బ్రహ్మాత్మ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకార్థత్వమేవేత్యవగమ్యతే అన్యస్య హ్యన్యత్వేసంపత్క్రియతే- నైకత్వే. ॥ ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి చ ప్రకృత స్యైవ ద్రష్టవ్యస్యాత్మన ఏకత్వం సర్వం యతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః నచాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్యగమ్యతే- ॥ బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి ॥ అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చ ఫలశ్రవణాత్. సంపత్తిశ్చేత్- తదాపి తైర్థస్స్యాత్- న హ్యన్యస్య సంపదస్సాధ్యమానఉపపద్యతే వ చాప్యప్యతైరపి తద్భావాపత్తిర్జ్ఞాపకం స్యాదితి చేన్న- సత్యత్వేః ప్రత్యయస్య ప్రత్యక్షత్వాత్. విజ్ఞానస్య చ మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వ మస్మాభిరుక్తం. న చ వస్తుసంపత్తిర్వస్తు సన్నిఘజనకం - జ్ఞాపకం హి తాన్యంశకారకమితి స్థితిః ॥ స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఇత్యాదివాక్యైః పరస్యైవ ప్రవేశ ఇతి స్థితం- తస్మాద్బ్రహ్మేతి స బ్రహ్మణో విశ్వం మసకల్పనా సాధ్వీ. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ. సైన్ధవఘనవదన న్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానం సర్వ స్యాముపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః కాణ్డద్వయస్య చైవ ధారణాదవగమ్యతే ॥ ఇత్యనుశాసనం ॥ ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి. తథా సర్వశాఖో పనిషత్సు చ బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం నిశ్చితోఽర్థః. తత్ర యది సంసారీ బ్రహ్మణోఽన్య ఆత్మా నమేవాద్వైత ఇతి కల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్య బాధనం స్యాత్ శాస్త్రార్థ శాస్త్రకృతకృతసంసారమోక్షవిరోధాదసమఞ్జసం కల్పితం స్యాత్. వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ. యది చాత్మా న కేనాప్యైకతాం సంసారిత్వే సతి- బ్రహ్మవిద్యా విద్యోపదేశో న స్యాత్- ఆత్మానమేవాద్వైతం సంసారిణ ఏవ వేద్యత్వోపపత్తేః. ఆత్మేతి వేత్తురన్యత్వాద్యుచ్యత ఇతి చేన్న- అహం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషణాత్. అన్యశ్చే ద్వేద్యస్స్యాత్- అయమసావితి విశేష్యేత- న త్వహమస్మీతి- అహమస్మీతి విశేషణా, దాత్మానమేవావేదితి చావధారణా, న్నిశ్చితమాత్మైవ బ్రహ్మేత్యవగ మ్యతే. తథా చ సమ్యగుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా. సంసారివిద్యా హ్యన్యథా స్యాత్. న చ బ్రహ్మత్వా బ్రహ్మత్వే హ్యేకస్యోపపన్నే పరమా ర్థతస్సమః ప్రకాశాదివదాశోకః- విరుద్ధత్వాత్. న చోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతి నిశ్చితోపదేశోఽయుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యా సంసారివిద్యా చ స్యాత్. న చ వస్తునోఽర్ధజరతీయత్వం కల్పయితుం యుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షయా- శ్రోతుస్సంశయో హి తథా స్యాత్. నిశ్చితం చ జ్ఞానం పురుషార్థసా ధనమిష్యతే- ॥ యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తి ॥ సంశయాత్మా వినశ్యతీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. అతో న సంశయితోవాక్యార్థో వాచ్యః పరహితార్థినా. బ్రహ్మణి సాధకత్వకల్పనాన్మదాదిష్వివాపేశలాతి నాత్మానమేవాద్వైతమస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి చేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్. న హ్యస్మత్కల్పనేయం- శా స్త్రకృతాతు. తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః. న చ బ్రహ్మణ ఇష్టం చికీర్షుణా శాస్త్రార్థవిపరీతకల్పనయా స్వార్థపరిత్యాగః కార్యః. న చైతావత్యేవాత్ర మాయయిత్తా భవతః- సర్వం హి నానాత్వం బ్రహ్మణి కల్పితమేవ- ॥ ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం ॥ నేహ నానాస్తి కిఞ్చన ॥ యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి ॥ ఏక మేవాద్వితీయ మిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వో హి లోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవ కల్పితః- న పరమార్థస్సన్నిత్యత్యల్పమిదముచ్యతే ఇయమేవ కల్పనా పేశలే తి. తస్మాద్యత్ప్రవిష్టం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం- శరీరస్థం యద్గృహ్యతే. అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి. బ్రహ్మైవా సీత్. సర్వం చైవం. కిన్త్వప్రతిబోధాద బ్రహ్మాస్మ్యసర్వం చేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్కర్తాహం క్రియావాన్ ఫలానాం చ భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ సంసారీ తి చాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తు బ్రహ్మైవ తద్విలక్షణం సర్వం చ. తత్కథంచిదాచార్యేణ దయాళునా ప్రతిబోధితం నాసి సంసారీత్యాత్మానమేవాద్వై త్మస్వాభావికం. అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవ శబ్దస్యార్థః. బ్రూహి కోఽసావాత్మా స్వాభావికః- య మాత్మానం విదితవద్బ్రహ్మ. న సుసన్మరస్యాత్మా

క్తిత్వాద్విఘ్నకరణ ప్రభుత్వం, తథాకాలకర్మసామర్థ్యనిరూపణం - ఏషాంహిఫలప్రవృత్తిహేతుత్వం శాస్త్రేలోకేచ ప్రసిద్ధం, - అతోఽప్యనాశ్వాసఃశాస్త్రప్రస్థానే. న- సర్వపదార్థానాంనియతనిమిత్తోపాదానా, జ్జగద్వైచిత్ర్యదర్శనా, చ్చ స్వభావపక్షేచతదుభయానుపపత్తేః, సుఖదుఃఖాదిఫలనిమిత్తం కర్మైత్యేతస్మిన్పక్షేస్థితేవేదస్మృతిన్యాయలోక పరిగృహీతేదేవేశ్వరకాలాఽస్వాభావస్యకర్మఫల విపర్యాసకర్తారః - కర్మణాంకాఙ్క్షితకారకత్వాత్. కర్మహిశుభాశుభంపురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్యనాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపిఫలదానేఽసమర్థం,- క్రియాయాహికారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్. తస్మాత్ క్రియానుగుణాహిదైవేశ్వరాదయఇతి కర్మసుతావత్ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యనిస్పృహః. కర్మణామప్యేషాంపరాధీనత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్యాప్రతిబద్ధత్వాత్. కర్మకాలదైవ ద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతితత్కృతో మోహోలోకస్య. కర్మైవకారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తావితికేచిత్. దైవమేవేత్యపరే. కాలఇత్యేకే. ద్రవ్యాదిస్వభావఇతికేచిత్. సర్వఏతేసంహతాఏవేత్యపరే. తత్రకర్మణః ప్రాధాన్యమఙ్గీకృత్యవేదస్మృతివాదాః - పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యాదయః. యద్యప్యేషాం స్వవిషయేకస్యచిత్ప్రాధాన్యంచేతరేషాం తత్కాలీనప్రాధాన్యశక్తిస్తద్వాపి- తథాపినకర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యనైకాన్తికత్వం - శాస్త్రన్యాయనిష్ఠత్వాత్కర్మప్రాధాన్యస్య. న- అవిద్యావిషయత్వాత్ప్రవృత్తేః. ప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం ప్రతిదేవావిఘ్నంకుర్యురితి - తత్రనదేవానాం విఘ్నకరణేసామర్థ్యం. కస్మాత్. విద్యాకాలానన్తరితత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. కథం. యథా లోకే ద్రష్టుశ్చక్షుషఆలోకేన సంయోగోయత్కాలః - తత్కాలఏవ రూపాభివ్యక్తిః - ఏవమాత్మవిషయంజ్ఞానం యత్కాలం- తత్కాలఏవ తద్విషయాజ్ఞానతిరోభావస్స్యాత్. అతో బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకార్యానుపపత్తేః ప్రదీపఇవతమః కార్యస్య. తత్కేనకస్యవిఘ్నం కుర్యుర్దేవాః - యత్రాత్మత్వమేవదేవానాం బ్రహ్మవిదః. తదేవబ్రహ్మ- ఆత్మా- స్వరూపం. ధ్యేయం. యచ్ఛాస్త్రస్వరూపైర్విజ్ఞేయంబ్రహ్మ. హి- యస్మాదేషాం - దేవానాంస - బ్రహ్మవిద్భవతి. బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ విద్యామాత్రస్య వ్యవధానానుపపత్తేర్మోక్షశక్తికాయాఇవరజతాభాసాయాశ్శుక్తికాత్వమిత్యనోచాను - అతోనాత్మనః ప్రతికూలత్వేదేవానాం ప్రయత్నస్సమ్భవతి. యస్యహ్యనాత్మభూతంఫలందేశకాలనిమిత్తాన్తరితం- తత్రానాత్మవిషయేసఫలప్రయత్నో విఘ్నాచరణాయ దేవాదీనాం. నత్వాత్మవిద్యాసమకాలఆత్మభూతేదేశకాలనిమిత్తానన్తరితే- అవసరానుపపత్తేః. ఏవంతర్హి విద్యాప్రత్యయసన్తత్యభావా, ద్విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చదర్శనాదన్త్యఏవాత్మప్రత్యయోఽవిద్యానివర్తకః - నతుపూర్వఇతి. న - ప్రథమేనానైకాన్తికత్వాత్. యదిహి ప్రథమఆత్మవిషయప్రత్యయోఽవిద్యాంనవర్తయతి - తథాన్త్యోఽపితుల్యవిషయత్వాత్ ఏవంసన్నపి తతోఽవిద్యానివర్తకః సవిచ్ఛిన్నఇతి న- జీవనాదౌసతిప్రత్యయానుపపత్తేః. నహిజీవనాదిహేతుకేప్రత్యయేసతి విద్యాప్రత్యయసన్తతిరుపపద్యతే- విరోధాత్. అథజీవనాదిప్రత్యయోపరమస్యకాలేవిద్యాసన్తతిశ్చేన్న - ప్రత్యయేయత్తాసత్తానవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థానవధారణదోషాత్ ఇయతాంప్రత్యయానాంసన్తతిర్విద్యానిమిత్తేత్యనవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థోనావగమ్యతే-తచ్చానిష్టం. సన్తతిమాత్రత్వేఽవధారితేచేన్న- అన్యన్తరానాకాలవిశేషాత్. ప్రథమాన్త్యవిద్యాప్రత్యయసన్తతేః- మరణకాలాన్తాఏవనిశేషాభావాదర్శనమోక్షప్రత్యయసన్తానాదౌసా ప్రసజ్యేయాతాం. ఏవంతర్హ్యన్త్యఏవనివర్తకఇతిచేన్న- *తస్యతావదేవచిరం* *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః* *తత్రకోమోహఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. అన్త్యవాదపక్షేచేన్న- నష్టస్మృతిర్లబ్ధాస్మృతిః ప్రసఙ్గాత్. ఏతాభ్యాం శ్రుతోపపత్తిభ్యాంశ్రుత్యుపనిషదః ప్రత్యక్షప్రమితాత్మవిషయత్వాదస్త్యేవేతిచేన్న - ఉక్తపరిహారత్వాత్. అవిద్యాశోకమోహభయాదిదోషనివృత్తేః ప్రత్యక్షత్వాదితిచోక్తఏవ పరిహారః. తస్మాదాద్యోన్త్యఃసన్తతా ఽసన్తతశ్చప్రత్యయోమోక్షకృత్ - అవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలావసానత్వాద్విద్యాయాః. యదిహావిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలకృత్ప్రత్యయ ఆద్యోన్త్యస్సన్తతోఽసన్తతో వా- సఏవవిద్యేత్యభ్యుపగమాన్నచోద్యస్యావతారగన్ధోఽప్యస్తి. యత్తూక్తం విపరీతప్రత్యయతత్కార్యదర్శనాదితి. న- తచ్ఛేషస్థితిహేతుత్వాత్. యేనకర్మణాశరీరమారబ్ధం - తన్నిమిత్తప్రత్యయదోషనిమిత్తత్వాత్తస్యతథాభూతస్యైవవిపరీతప్రత్యయదోషసంయుక్తస్యఫలదానేసామర్థ్యమితిశరీరపాతః - తావత్ఫలోపభోగాపేక్షయావిపరీతప్రత్యయరాగాదిదోషంచతావన్మాత్రమాక్షిపత్యేవ- ముక్తేషువత్ప్రవృత్తఫలత్వాత్తద్ధేతుకస్యకర్మణః తేనసతస్యనివర్తికావిద్యా-విరోధాత్. కింతర్హి. స్వక్షయాదేవస్వాత్మనిరోధ్యవిద్యాకార్యంయత్ప్రవృత్తం - తచ్ఛరుణద్ధి- అనాగతత్వాత్. అతీతంహీతరత్. కించ - నచవిపరీతప్రత్యయోవిద్యావత ఉత్పద్యతే- నిర్విషయత్వాత్. అనవధృతవిషయవిశేషస్వరూపంహి సామాన్యమాత్రం విపరీతప్రత్యయ ముత్పద్యమానముత్పద్యతే - యథాశుక్తికాయాం రజతమితి. సచవిషయవిశేషావధారణతో ఽశేషఏవపరీత ప్రత్యయాశ్రయస్యోపమర్దితత్వాన్నపూర్వవత్సమ్భవతి - శుక్తికాదౌ సమ్యక్ప్రత్యయోత్పత్తౌ పునరదర్శనాత్. క్వచిత్తువిద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనితసంస్కారేభ్యోవిపరీతప్రత్యయావభాసాస్స్మృతయోజాయమానాః విపరీతప్రత్యయభ్రాన్తిమకస్మాత్కుర్వన్తి - యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిగ్విపర్యయవిభ్రమః. సమ్యగ్జ్ఞానవతోఽపి చేత్పూర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేఽప్యవిస్రమ్భాచ్ఛాస్త్రీయవిజ్ఞానాదౌ ప్రవృత్తిరసమఞ్జసాస్యాత్. సర్వంచ ప్రమాణప్రమాణంసమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః. ఏతేనసమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవశరీరపాతాభావఃకస్మాదిత్యేతత్పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తత్కాలంజన్మాన్తరసఞ్చితానాంచకర్మణామప్రవృత్తఫలానాం వినాశస్సిద్ధోభవతిఫలప్రాప్తివిఘ్నప్రతిషేధశ్రుతే, రేవ. *క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణి * తస్యతావదేవచిరం * సర్వేపాప్మానఃప్రదూయన్తే * తంవిదిత్వానలిప్యతేకర్మణాపాపకేన *ఏతముహైవైతేనతరతోనైనంకృతాకృతేతపతః * ఏతంహవావనతపతి * నబిభేతికుతశ్చనేత్యాదిశ్రుతిభ్య, శ్చ. *జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణిభస్మసాత్కురుతఇత్యాదిస్మృతిభ్య, శ్చ.

యస్తుబుద్ధ్యైః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తన్న - అవిద్యావిషయత్వాత్. అవిద్యావాక్యాహి బుద్ధ్యేః - తస్యకర్తృత్వాద్యుపపత్తేః. * యత్ర వా అన్యదివస్యాత్ తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదితిహివక్ష్యతి - అసన్నత్వద్వష్టాన్యాఖ్యం యత్ర - అవిద్యాయాం సత్యాం తస్యదివస్యాత్ తిమిరకృతద్వితీయచన్ద్రవత్ - తత్రావిద్యాకృతానేకకారకాపేక్షందర్శనాదికర్మ, తత్ఫలం, చదర్శయతి తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా. యత్ర పునస్త్వవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్ తత్కేనకంపశ్యేదితికర్మాసమ్భవం దర్శయతి. తస్మాదవిద్యావద్విషయ ఏవ కర్తృత్వం కర్మ - సమ్భవాత్. నేతరత్ర.

ఏతచ్చోత్తరత్ర వ్యాచిఖ్యాసిష్యమాణైరేవ వాక్యైర్విస్తరేణ ప్రదర్శయిష్యామః. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ - అథయః- కశ్చిద్బ్రహ్మవిదన్యాం-అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామ్ ... అన్యోఽసావ- అనాత్మానుస్మృథక్. అన్యోఽహమస్మి- అధికృతః. మయాస్మై బలిః కర్తవ్య ఇతి ... - నసః - ఇత్యాదిప్రత్యయా ...

[illegible]

౧౦

అ.— ఇదానీం ప్రశ్నమనూద్య ... (యదిత్యాదినా) ... ణ బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (బ్రహ్మేతి) ... (సర్వాన్తర ఇతి) ... (విజ్ఞానేతి) ... బ్రహ్మాదయః-

*సహాస్తినం చతుష్పాదం ... * ... ప్రకృతత్వాత్. ...

... (సర్వమిత్యాదినా) ... హైరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ ... హిరణ్యగర్భ ... - ... (అత ఇతి) ... (వ్యష్టి ఇతి) ... ఇతినా- ప్రకృతవాక్యకథనం. ... (తస్మిన్నితి) బ్రహ్మశబ్దేన పరస్యాత్మనః ... (నహీతి) ... (తథేతి) భవతు సర్వస్యాపి ... (అనిత్యత్వేచేతి) కించ- జీవస్య బ్రహ్మత్వం ... (అవిద్యాకృతేతి) ... (ప్రాగిత్యాదినా) బ్రహ్మణాదిపురుషకల్పనాన్యస్తత్యక్తవ్యం స్వీకరోతి (తదేతి) తస్మిన్నపక్షే బ్రహ్మజ్ఞానాత్ పూర్వమపి పరమాత్మ తత్పరం బ్రహ్మ - తదేవ ప్రకృతే నాన్యే బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యత ఇతి యుక్తం - తద్ధి బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యమాలమ్బనమితి యోజనా. గౌణ్యాస్తు ... ముఖ్యార్థాపి బ్రహ్మశబ్దో ... (యథేతి) ... బ్రహ్మశబ్దేన శ్రుతం - అశ్రుతస్తు బ్రహ్మాదిపురుషః - శ్రుతహానశ్రుతకల్పనాన్యాయవతీ - తస్మాత్తత్కల్పనానయుక్తేత్యాశయమాహ (నత్వితి) ... (మహత్తరతేతి) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వే ...

నే ప్రయోజనే శ్రుత్యసహితత్వాదశ్రుతం గృహ్యతే - ప్రకృతేఽప్యసతి ప్రయోజనవిశేషే శ్రుతహాన్యాదిర్న యుక్తిమానిత్యర్థః. మనుష్యాద్యాకారం నిరోద్ధుం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ తథాపి శేషణం. యద్యపి బ్రహ్మవిద్యయా తత్పరస్యాపి తుల్యమధికృతత్వం- తస్య చావిద్యాద్వారాఽధికారిత్వమవిరుద్ధమిత్యన్యే స్ఫుటీభవిష్యతీతి భావః. ద్వితీయం కల్పముత్థాపయతి (అవిద్యేతి) బ్రహ్మవిద్యానైయర్థ్యప్రసఙ్గాదేవమితి దూషయతి (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవ సాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- ఆరోపమన్తరేణేత్యర్థః. వస్తుధర్మస్య - పరమార్థభూతస్య పదార్థస్యేత్యర్థః. అవిద్యాయా నైష్కల్యమఙ్గవస్త్వం- తత్రాహ (అవిద్యాయా స్త్వితి) సర్వం శుక్త్యాదావివ ఆరోపవత్. విమతమవిద్యాత్మకం- విద్యానివర్త్యత్వాత్- రజతాదివదిత్యపి ప్రత్యక్షదార్ఢ్యాస్తిక్యమాహ (తథేతి) విపర్యయకారణం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశయేనాహ (నత్వితి) అబ్రహ్మత్వాదేర్వా స్తవత్వాయోగాత్ దయుక్తా బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యయుక్తమిత్యాశఙ్కాం చోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహి సర్వజ్ఞే ప్రకాశైకరసే బ్రహ్మణ్యజ్ఞానమనుపపన్నమితి భావః. తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వం వా ఆక్షిప్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (న బ్రహ్మణీతి) నహి తత్ స్వరూపేణ జ్ఞానాభావః- జ్ఞాతే బ్రహ్మణి యుక్తం- విషయత్వప్రసక్తాత్. అతః స్వవజ్ఞాతమేష్టవ్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మణ ఐక్యానుజ్ఞాతం శాస్త్రే తజ్జ్ఞానస్య లే, విద్యావిధ్యమ్బన వర్త్మనాదివిధేయతే, - తేనవిభ్రమజ్ఞానవ్యపేక్షవ్యమిత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాన్వయతిరేకాత్ప్రతిబన్ధాదివిధ్యార్ణాపదాన్యస్మింశ్చారోపస్య వస్త్వాన్తరత్వమితి దర్శయిష్యామః. కల్పాన్తరమాలమ్బతే (నబ్రూమ ఇతి) బ్రహ్మవిద్యాకర్తృత్వభవలీప్యపాయదర్శనాత్ప్రతి వాక్యం- పరస్య నతాన్తరకరణోఽభీతి. తత్రాన్యమఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యాయాః కల్పితపేయభావాద్వినాచద్వారం బ్రహ్మకర్త్రాన్తరస్య సన్నిధానాదిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కిన్త్వితి) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనో నాస్తీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ ఉదాహరతి (నాన్యోఽతోఽస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోఽపి నాస్తీత్యత్ర సమన్వయంపరతి (యస్త్వితి) బ్రహ్మణోఽన్యస్యాజ్ఞస్యాభావే బోధమాశఙ్క్య తే(నన్వితి)తిమిరదూషితస్యార్థస్యమనధిగతే-అనవగతే వా చోద్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి(బాఢమితి)ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం- అవగతమితి ద్రష్టవ్యం. ఉపదేశవదవగతస్యాపి స్వప్రకాశేన సతా నోపదేశోఽశక్యతే (అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నానవగమేతి) సావస్థానోఽభిన్నాచైవమస్యైవతద్విషయ- అభిన్నాచేద్బ్రహ్మాత్మసమ్యగ్దర్శనేఽప్యాశఙ్క్యతే (తన్నిష్ఠత్వాదితి) అనవగమవస్తు స్వప్రేక్ష్యమానతయాస్వరూపాపలాపాయోగాత్ప్రతిరాకారాన్తరాసన్నిధానాన్ప్రఙ్గ్య ప్రకారమేవోపక్షిపతి (దృశ్యత ఇతి) దృశ్యమానత్వాద్విరోధేత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యమానమితి) దృష్టవిరుద్ధమసఙ్గతం నేష్టమితి- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నస్య సమఙ్గీకృతోఽపి తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) యుక్తివిరోధేఽపి దృష్టేరాబాధితత్వాదితి (తర్కసైతి) దృష్టివిరోధే యుక్తేరేవాభాసత్వం స్యాదితి పరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వం హి సర్వస్య దృష్టిబలాదిష్టం- దృష్టస్యత్వనుపపన్నత్వే న కించిన్నిమిత్తమస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాం నిరాకృత్య స్వపక్షే కాచిత్ప్రతిపాదనత్వమయుక్తం- సమ్ప్రతి ప్రకారాన్తరేణ పూర్వపక్షయతి (పుణ్యేతి) ఆదిశబ్దేన *యోయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్విత్యాద్యా శ్రుతిర్గృహ్యతే. జనకస్యైవతస్మాత్త్వమిత్యాద్యాస్మృతిః. న్యాయః- మిథోవిరుద్ధయోరేకత్వాయోగః. విలక్షణత్వమన్యత్వే హేతుః. జీవస్యపరస్మాదన్యత్వే సిద్ధే తస్య తతోఽన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యతద్విలక్షణత్వం శ్రుతితో దర్శయిత్వా తత్రైవోపపత్తిమాహ (కాణాదేతి) ప్రీత్యాదికముపలక్షణం గృహ్యకం- కార్యత్వాత్- ఘటాదిత్యాద్యోపపత్తిః. తయోర్భిన్నో భేదే హేత్వన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్య స్వగతదుఃఖధ్వంసే సుఖహేతుహానాభావాదిత్యస్త్యేవ ప్రవృత్తిర్దృష్టా- నేశస్యనాస్తి- దుఃఖాభావాత్- అతో భేదస్తయోరిత్యర్థః. ఇతశ్చేశ్వరస్య న ప్రవృత్తిః- హేతుఫలవిచారభావాదిత్యాహ (అవాప్తేతి) మిథో భేదే ప్రమాణాన్తరమాహ (సోన్వేష్టవ్య ఇతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గత్యాదిః- దేవయానాద్యా. తస్యాశ్రయ విశేషః- అర్చిరాదిః దేశః- గన్తవ్యం బ్రహ్మ. తేషాముపదేశాః- తేషు శ్రుతిసంభవ ఇత్యాశయః. తథాపి కథం భేదసిద్ధిః- తత్రాహ (అసతీతి) మిథోభేదాభావేత్యాశఙ్క్యాహ (తదవాదేవేతి) కథం తన్నాగత్యాదికముపపద్యతే- తత్రాహ (భిన్నత్వేతి) జీవేశ్వరయోర్మిథో భేదే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) భేదే సత్యుపపన్నాన్యనుభవన్తి శేషః. తదేవ స్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తద్భేదే ప్రమాణే కేవలం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మభావినో జీవస్య బ్రహ్మణశ్చైవాన్యత్వే బ్రహ్మోపదేశస్యానర్థక్యప్రసక్తాన్నైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోఽర్థవానితి చేత్- తత్రకింకర్మవిధిశేషత్వేన- ఉపాస్తివిధిశేషత్వేన వా ఆద్యస్య తత్త్వమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) అవినియోగాత్- వినియోజకశ్రుత్యాద్యభావాదితి శేషః. కల్పాన్తరమాదత్తే (సంసారిణ ఇతి) ఉపదేశస్యజ్ఞానార్థత్వాత్, తద్ధనపేక్షత్వాచ్చ సమ్పత్తే, స్తస్య కథం తాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) పునరేతస్యామానాధికరణ్యేన జీవబ్రహ్మణోరభేదావగమాన్న సమ్పత్పక్షస్సమ్భవతీతి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేఽగమ్యమానేపి సమ్పదోఽనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ- సమ్పత్తిపక్షే తదాపత్తిఫలం- అస్య ద్వైతికల్ప్య ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యం దూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) *తం యథా యథేత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతత్ప్రవన్యస్యామానత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వే హేత్వం- మానస్యకారకత్వాత్. నచమాత్రాద్యుపాసనాదప్యస్యామానత్వం- స్థితస్యనష్టస్యవాఽనుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చనపూర్వసిద్ధమాత్రాదిభావాభిధాయినీ- తత్పాదృశ్యాస్త్యతద్భావోపచారాత్. అతో బ్రహ్మభావస్స్వతస్సిద్ధః - ససామ్యాదికఇత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాన్యస్యాన్యభావేయథోక్తం వచనమేవశక్యాధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వా తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సవిషఇతి) బ్రహ్మోపదేశస్యసమ్పచ్ఛేషత్వే దోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవ వివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైషవేతి) యథో

క్తంవస్తుతాత్పర్యగమ్యమస్యామపనిషదీన్య త్రహేతుమాహ (కాణ్డద్వయేపీతి) పునఃకాణ్డావగతమవధారణం దర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) ముని కాణ్డా న్తస్యవస్థితిముదాహరతి (ఏతావదితి) నకేవలముపదేశస్యసన్పచ్ఛేషఃస్యోద్బృహదారణ్యకవిరోధః - కింతుసర్వోపనిషద్విరోధోస్తీత్యాహ (తథేతి) ఇష్టమర్థనిర్ణయముక్త్వాతద్బాధనంనిగమయతి (తత్రేతి) ననుబృహదారణ్యకే బ్రహ్మశ్రుతికాయాంజీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారేత్వభేదఇతివ్యవస్థాయాంచద్విరోధఃశ్రుత్యస్యాభావమిత్యతఆహ (తథాచేతి) బ్రహ్మణాపిపురుషఃకల్పనాయాముపదేశానర్థక్యమిత్యాగ్రబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దస్యపరస్యాన్యహణేపూర్వాద్యాయుధం బ్రహ్మవిద్యేతిసంజ్ఞానుపపత్తిదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తబ్రహ్మశబ్దార్థాద్యేత్తుల్యావస్థాపత్తిరితి న విద్యేత్యాహ్మశబ్దేనపరోగృహ్యతే - తద్విద్యావబ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞానిర్దిశ్యతే (ఆత్మేతి) వాక్యశేషవిరోధాన్తైవమిత్యాహ (నాహమితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (అన్యశ్చేదితి) యథోక్తావగమేఫలితమాహ (తథాచసతీతి) అత్యన్తభేదేవ్యపదేశానుపపత్తింనిగమయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదోపాధిమాత్రభేదేన బ్రహ్మవిద్యేతివ్యపదేశస్సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్యాతాంవాబ్రహ్మత్వసంబోధ్యోభేదాభేదౌ - తథాపిభిన్నాభిన్నవిద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతినియతోవ్యపదేశోనస్యాదిత్యాహ (నచేతి) నిమిత్తం- విషయం. భిన్నాభిన్నవిషయం విద్యాబ్రహ్మవిషయమితివ్యవస్థేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (ఏకేతి) ఉభయాత్మకత్వాద్వస్తునస్తద్విద్యాపితథేతివికల్ప్యోపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అసురత్వంవస్తుబ్రహ్మవా- అబ్రహ్మవాసైకల్పికమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమపిజ్ఞానంవాక్యార్థత్వేస్యతేచేత్- తావతైవపురుషార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితంచేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్యఫలత్వేపివక్తుస్సంశయితమర్థంవదతోనకాచనహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) నిశ్చితస్యైవజ్ఞానస్యపురుషార్థసాధనత్వం- ననుసంశయితస్యేత్యత్రశాస్త్రార్థః. జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయోశ్చ, శ్చాసంభావాప్రసరణేన బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం- నజీవస్తద్బాధఃసిద్ధం. సర్వాత్మత్వేన్యాభేదఏవవిభ్యోపగమశ్యతే (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితిజ్ఞాతృత్వంబ్రహ్మణ్యుచ్యతే - తదయుక్తం- తస్యజ్ఞానమాత్రత్వాత్. అవిద్యావత్త్వేకృతకృత్యత్వమపి. నవస్వతఃకృతకృత్యకజ్ఞానాన్యక్తిక్రియాకారకఫలపశ్చాత్. అతోనపరంబ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దేనమిత్యర్థః. శాస్త్రం బ్రహ్మసాధకత్వాదివర్ణయతి- తచ్చాపౌరుషేయమపిదోషాణ్వేషాతవ్యాక్తం. తథాచశాస్త్రాదివ్యసాధకత్వాద్వ్యవస్థాయాంసమర్థతే (నతాన్యేతి) (అయఘుమాంవృత్తిఇతి) సచాయయుక్తః తస్యాపౌరుషేయత్వేనానవప్లుతదోషత్వాదితిశేషః. ననుబ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వపరీక్షణార్థంశాస్త్రముపన్యస్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రాద్బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వంగమ్యతే - సాధకత్వాదిపరస్యతేనైవాచ్యతే. నచార్థదత్తతయముచితం - తథాచవాక్యం నిత్యముక్తత్వం-కల్పితమితరదిత్యాన్వేయం. యదినిత్యనిత్యముక్తత్వాత్సర్వత్రైవసాధకత్వాదినేష్యతే - తదాస్వార్థహాన్యాత్స్యాత్ - సాధనత్వాదినావినాఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయసయోరసమ్భవాత్. నచ బ్రహ్మణోన్యస్సంసారోఽస్తి- *నాన్యోతోఽస్తి ద్రష్టా * బ్రహ్మైవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాద్బ్రహ్మాప్యస్థాఽస్త్యేవేత్యర్థః. కించ - సర్వస్యాపిసంసారస్యబ్రహ్మణ్యేకావిద్యయాధ్యాసాత్తదపేక్ష్యసాధకత్వాద్యపిశాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమేకానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తస్యాన్యైకాకల్పితత్వంకుతోఽవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) ఉక్తస్మృతితాత్పర్యం సఙ్కలయతి (సర్వోహీతి) సర్వస్యద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణికల్పితత్వేప్రకృతిచోద్యస్యాభాసత్వంఫలతీత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షంనిరాకృత్యస్వపక్షందర్శయతి (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణజగన్నాస్తీతిసూచయతి (వైశద్యఇతి) తత్పదార్థముక్త్వాత్వంపదార్థంకథయతి (ఇదమితి) తయోర్వస్తుతోభేదంశఙ్కిత్వాపదాన్తరంవ్యాచష్టే (నాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వంచేతి) కథంతస్యైవసంసారిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) యథాప్రతిభాసంకర్తృత్వాదేర్వ్యాసనవత్వాన్నాశఙ్క్యాత్ శాస్త్రవిరోధాస్తైవమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విలక్షణం - అధ్యస్తసంసారరహితమిత్యర్థాత్. కిముతద్బ్రహ్మేతిబోధ్యంపరిహృత్యకింతదప్రైతిపిబోధ్యాన్తరంప్రత్యాహ (తత్కథంచిదితి) పూర్వవాక్యోక్తమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేనవ్యవస్థితంబ్రహ్మనాసీసంసారీత్యాహచాగ్నేణవయాతాభాకథంచిదోప్యధిగమాన్నానే వాప్తేదితిసమ్బన్ధః. ఆత్మైవప్రమేయః, తద్జ్ఞానమేవప్రమాణ, మిత్యేవమర్థత్వమేవకారస్యేతిపక్షాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) ప్రకృతదూత్మశబ్దార్థంవివిచ్య వక్తుంపృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * సవిష ఇహప్రవిష్టఇత్యత్రాత్మనోద్విశతత్వాత్ప్రీణనాదిలిఙ్గస్య, తస్యపరత్రైవానుసన్ధాతుంశక్యత్వాన్నాన్తైవకస్యమిత్యాహ (నన్వితి) ఆత్మానంప్రత్యక్షయితుంపృచ్ఛతస్తత్పరోక్షవచనమనుత్తరమితిశఙ్క్యతే (నన్వసావితి) ఆత్మాసంబోధ్యప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి- తర్హిప్రత్యక్షమేవతందర్శయామీత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) నేదంప్రతిజ్ఞానురూపంప్రతివచనమితిచోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాఃకర్తృరుత్సన్నరూపమపిదర్శితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యదిదర్శనాదిక్రియాకర్తృస్వరూపోక్తిమాత్రేణజిజ్ఞాసానోవశామ్యతి - తర్హిదృష్ట్యాదిసాక్షీత్యేనాత్మాకృత్యాతుష్యతుభవానిత్యాహ (ఏవంతర్హిదృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్మిన్ప్రతివచనే ద్రష్టృవిషయోవిశేషోనాస్తీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) విశేషాభావంవిశదయతి (యదీత్యాదినా) ఘటస్యద్రష్టా- దృష్టేర్ద్రష్టేతివిశేషే. ప్రతీయమానేతదభావాక్తిర్వ్యాహతేత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టవ్యఏవేతి) తథాద్రష్టర్యపివిశేషోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టాత్వితి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్సవికారోఘటద్రష్టా. దృష్టస్తచిన్మాత్రస్వభావఃసన్నిధిసత్తామాత్రేణబుద్ధితద్వృత్తీనాంద్రష్టేతివిశేషమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవస్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమ్యాద్రష్టారమధికరోతి. దృష్టేర్ద్రష్టృష్టావదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవిశేషంవిశదయతి (యోదృష్టేరితి) భవతుదృష్టిసద్భావేద్రష్టుస్సదాద్రష్టృత్వం - తథాపికథంఘటద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యాచేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థాసప్తమీ. కాదాచిత్కేద్రష్టృదృశ్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిఃకదాచిదేవద్రష్ట్రాదృశ్యతే- నసర్వదేత్యనిష్టాపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వికారిణశ్చత్తస్యాద్రష్టృత్వంభ్రమ

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టృత్వంచదృష్టం- తత్సాక్షిణోవ్యావర్తమానంతస్యానిత్యకారత్వంగమయతీతిభావః. దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్రానిత్యాందృష్టిమనుభవేనసాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థంయుక్త్యావ్యక్తీకరోతి (నిత్యైవేతి) [illegible] (ద్రష్టురితి) [illegible] (అనుమానాచ్చేతి) తదేవవివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) జాగ్రతిలేపచక్షురాదిహీనస్యాపిస్వప్నేభుంజానానామయఘటాదివిషయాదృష్టిరుపలభ్యాయాచ- సాచక్షుర్నాశే చక్షురాదిజనితదృష్ట్యభావేపి స్వయమనిత్యనుభూయతే- సా ద్రష్టుస్స్వభావభూతాన్యదృష్టిర్నిత్యైవద్రష్టా- విమతంనిత్యం-అవ్యభిచారిత్వాత్ - పరేష్టాత్మవదితి ప్రయోగోపపత్తే [illegible]. సర్వాత్మాదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం ద్రష్టృత్వముక్తం- అతఆహ (అయమితి) నిత్యత్వేహేతుః (అవిపరిలుప్తయేతి) నిత్యస్వయంపరిహృతం స్వరూపభూతాదృష్ట్యుక్తం. [illegible] (స్వయమితి) ఉక్తమనివర్తితుముత్త్వాన్యన్తే (ఇతరామిత్) [illegible]

[illegible] (ఏవంచేతి) [illegible] (తద్వ్యాప్త్యాత్) [illegible] ([illegible]) [illegible] - అనన్యత్వాదిత్యాహ ([illegible]) [illegible] (అన్యజ్ఞానేతి) [illegible] (నచేతి) [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible] (అభ్యన్తరేతి) [illegible] (దృష్టేతి) [illegible] (బ్రహ్మేతి) [illegible] (చదేవేతి) [illegible] (యద్ధేతి) [illegible] ఇదానీంఫలవాక్యంవ్యాచష్టే ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] (ఏతత్రేతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] (తేషామిత్యాది) [illegible] (ఫల ఇతి) [illegible] (ఫల ఇతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] (తది తి) [illegible] ([illegible]) [illegible] రావ్యాచష్టే ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] (సేయమితి) [illegible] ([illegible]) తస్యతాటస్థ్యంవారయతి (యస్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టైప్రమాణకస్య [illegible] (దృష్టేతి) [illegible] [illegible]. ఏవంశఙ్కాద్వయం [illegible] (అహమితి) మనుష్యోహమిత్యాదిజ్ఞానే [illegible] (అపోహ్యేతి) [illegible] (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్విలీయక్తముచ్యతే. జ్ఞానముక్త్యాతత్ఫలమాహ (సోవిద్వేతి) యస్తుదేవాదీనాం [illegible] అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (నహీతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] (అత ఆహేత్యాదినా) యథోక్తైనాన్వయాదినాప్రకారేణబ్రహ్మవిజ్ఞాతురితిసమ్బన్ధః. అతిశఙ్కాశఙ్కతయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్రవిఘ్నకరణేపర్యాప్తానేతికిముతవాచ్యమితియోజనా. అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమభిప్రేత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అథమర్త్యానితోక్తమర్త్యాదేవాదయోమర్త్యాః ప్రతివిఘ్నంకుర్వన్తీతిశేషః. కథందేవాదీనాం ప్రతిమర్త్యానామృణిత్వం- తత్రా

హ (బ్రహ్మ చర్యేణేతి) *యథా పశురేవం స దేవానామితి మనుష్యాణాం పశుసాదృశ్యశ్రవణాత్ తేషాం పారతన్త్ర్యాద్దేవా యస్మాత్ ప్రతిబధ్నంతు కు ర్వన్తీత్యాహ (సర్వ ఇతి) *అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః ఇతి చ తేషాం సర్వస్మాజ్జీవో గృహ్యతే తేన్నేతద్విఘ్నకారాభావ స్తీత్యాహ (అథో ఇతి) లోక స్మృత్యాది ప్రతిమర్త్యం ప్రకటయతి (ఆత్మన ఇతి) యథా దేవమర్త్యాః ప్రత్యుత్తమర్త్యాః ఘ్నన్తి చరన్తి- తథా దేవా వయఃస్వస్థితిపరి రక్షణార్థం పరతన్త్రీకర్త్మిణః స్మృత్యన్తరితస్య ప్రాప్తిసుద్ధిశ్చ విఘ్నం కుర్వన్తీతి తేషాం తాన్ ప్రతిబధ్నన్తి కర్తృత్వశక్త్యా నావకాశ ఇత్యర్థః. పశుసద ర్శనేన వివేకీ తముద్ధంనివృణోతి (స్వపశూనితి) పశుస్థానీయానాం మనుష్యాణాం దేవాః ఈశ్వరత్వే హేతుమాహ (మహాన్తరామితి) ఇతశ్చ దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వమప్యతిప్రసక్తమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఇతి శ్రుతేః తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వం భాతీత్యాహ (యథేతి) స్వలోకం- పశూన్. ఏవం సతి స్వత్వం- సర్వభూతభోజ్యత్వమిత్యర్థః కల్పనావత్త్వం. క్రియా ఫలానుభోక్తృత్వకారః. బ్రహ్మ విత్త్వే పి మనుష్యాణాం దేవాదిపారత న్త్ర్యం కిమితి విఘ్నమాచరన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిత్త్వ ఇతి) దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వశఙ్కాముపపాదితాముపసంహరతి (తస్మాదితి) న కేవలమయుక్తహేతుబలాదేవ- కింతు సామర్థ్యాచ్చేత్యాహ (ప్రభవన్త ఇతి) సామర్థ్యాచ్చ విద్యాఫలప్రాప్తౌ తేషాం విఘ్నకరత్వం- లిఙ్గిక స్మృతిప్రాప్తావపి స్యాదిత్యతిప్రసజ్యతే (నన్వితి) భవతు తేషాం సర్వత్ర విఘ్నాచరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అవిద్యస్త్వ విశ్వాసాభావః సామర్థ్యా ద్విఘ్నకర్తృత్వేఽతిప్రసక్త్యన్తరమాహ (తథేతి) అతిప్రసక్త్యన్తరమాహ (తథా తాదితి) విఘ్నకరణే ప్రభవత్వనియమేన పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఈశ్వరాదీ నాం యథోక్తకార్యకారణత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషాం హీతి) ఏభ్యో నాస్తికశ్చ కారయతి *కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇత్యాదివాక్యం శాస్త్రీయశాస్త్రః. దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వవదీశ్వరాదీనామపి తత్సమ్భవాత్ స్వేచ్ఛయా స్థానే వా శ్వానాథానాం తదప్రామాణ్యం ప్రాప్తమితి ఫలితమాహ (అతోఽపీతి) కిమిద మన్యైతికస్య చోద్యం- కిం వా నైతికస్యేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నైత్యాదినా) తథా వ్యుత్పాదయితుం దుష్టాద్వాసదర్శనాత్, త్వాత్ప్రాణినాం సు ఖదుఃఖాదితారతమ్యదృష్టేః, స్వభావవాదే చ నియతనిమిత్తాదానవైచిత్ర్యదర్శనానుపపత్తేః స్వభావాగాత్కర్మఫలం జగదేష్టవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (సుఖేతి) *కర్మస్థైవేత్యాద్యాః స్మృతయః కర్మణాం బాధ్యతే ఽస్మృత్యా న స్మృతిః. జైమిన్యాద్యాచార్యాః సనుపపత్తిశ్చ న్యాయః. కథం తావతా దే వాదీనాం కర్మఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావః - తత్రాహ (కర్మణామితి) కథం హేతుసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య కర్మణః స్వోత్పత్తౌ దేవాద్యపేక్షావ్యతిరేకముఖేన ద ర్శయతి (కర్మ హీతి) స్వఫలే పి స్యాదిత్యాహ పేక్షత్వమస్తీత్యాహ (లబ్ధేతి) నిష్పన్నమపి కర్మ పూర్వోక్తం కారకమనపేక్ష్య స్వఫలదానే శక్తం న భవతీత్యర్థః. కర్మణః స్వోత్పత్తౌ స్వఫలే చ కారకసాపేక్షత్వే హేతుమాహ (క్రియాత్మికా హీతి) కారకాదీనాముపసేకే సాంనిమిత్తానాముపాదానేన స్వభావో నిష్పద్యతే యస్యాః- సా తథోక్తా. తస్యాః భావః- కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యం. తస్మాదుభయత్రాపి పరతన్త్రం కర్మేత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మాపేక్షితకా రకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతోఽపి కర్మఫలే నాతన్త్రం తేషాం స్తీత్యాహ (కర్మణామితి) ఏషాం- దేవానాం క్వచిత్- విఘ్నలక్షణేకార్యే కర్మణాం వశవర్తి త్వమేష్టవ్యం- ప్రాణికర్మాపేక్షాం వినా కేన విఘ్నకరణేఽతిప్రసఙ్గాత్. అతో న స్వతన్త్రా అపి సర్వత్ర తేషాం తదపేక్షా వాచ్యేత్యర్థః. తత్ర తేషాం కర్మవశవర్తి త్వే హేత్వన్తరమాహ (స్వసామర్థ్యస్యేతి) విఘ్నకరణం హి కార్యం దుఃఖముత్పాదయతి- న చ దుఃఖమన్తరేణ హి దృశ్యతే- దుఃఖవిషయే పాపసామర్థ్య స్య శాస్త్రైకగమ్యస్య ప్రత్యాఖ్యేయత్వాత్. తస్మాత్ప్రాణినామదృష్టవశాదేవ దేవాదయో విఘ్నకారణమిత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మపారతన్త్ర్యే కర్మతత్ప రతన్త్రం న స్యాత్- ప్రధానగుణభావవైపరీత్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) ఇతరేతరాపేక్షాయాం నియతో గుణప్రధానభావో నాస్తీత్యాహ (అ గ్నిహోత్రాదయశ్చేతి) ఇతశ్చాత్ర హేత్వర్థః యతో గుణప్రధానకృతానువిధిభ్రమో లోకస్యోపలభ్యతే- తస్మాదసావప్యత్ర యోగః నియతో స్తీతి యోజనా. స తివిభ్రమమేవాదితి ప్రతిపత్తింహేతుమాహ (కస్మై నేత్యాదినా) కథం తర్హి నిశ్చయః- తత్రాహ (తత్రేతి) వచనాద్దాసదాసరతి (పుణ్యో వా ఇతి) ఆది పదేన *ధర్మరజ్జ్వా వ్రజేదూర్ధ్వమిత్యాదిస్మృతివాద గృహ్యతే. సూర్యోదయమాహ సేచనాదౌ కాలబ్యాలసలిలాదేః ప్రాధాన్యప్రసిద్ధేర్నకర్మైవ ప్రధా నమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) అనైకాన్తికత్వం- అప్రధానత్వం. తత్ర హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) శ్రుతిస్మృతిలక్షణం శాస్త్రముదాహృతం. జగద్వైచి త్ర్యానుపపత్తిశ్చాన్వయః. కిమథ దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వం ప్రసజ్యతే, సంసారాత్ప్రతి విద్యాఫలే తేషాం తదా శఙ్కితం సిద్ధాన్తయతి (నా విద్యేతి) తత్ర స్పష్టముక్తానువాదపూర్వకం నిశ్చయతి (యదుక్తమితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ఆత్మనో బ్రహ్మత్వప్రా ప్తిహేతుర్జ్ఞానము క్తే ర్జ్ఞానధ్వస్తిమాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చ జ్ఞానేన తుల్యకాలత్వాత్, తస్మిన్ సతి తత్ఫలస్యావశ్యకత్వాత్, దేవాదీనాం విఘ్నాచరణే నావకాశో స్తీత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దృష్టాన్తేన సమర్థయతి (కథమిత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) దే వాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్యాం విద్యాయాం సత్యాం బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మత్వమేవ- త స్యాం సత్యాం కథం తేఽస్య విఘ్నమాచరేయుః- స్వవిషయే తేషాం ప్రాతికూల్యాచరణానుపపత్తేరిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) కథం బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ బ్రహ్మవిద్దేవాదీనామాత్మా భవతి- తత్రాహ (అవిద్యామాత్రేతి) యథేదం రజతమితి రజతాకారా యాం శుక్తికా స్వదవిద్యామాత్రవ్యవహితం - తథా బ్రహ్మవిదోఽపి సర్వాత్మత్వే తన్మాత్రవ్యవధానాత్, తస్యాశ్చ విద్యోదయేనాపరీయకత్వేన నివృత్తే, ర్యుక్తం విద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వం. ఉక్తం చైతత్ప్రతివచనవశాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య హేతోరపేక్షితం వదన్ బ్రహ్మవిదో దేవాద్యాత్మత్వే ఫ లితమాహ (అత ఇతి) నైవ తే తేషాం విఘ్నకర్తృత్వే కుత్ర శక్తా- ర్తృత్వే త్యాశఙ్క్యాహ (యస్య హీతి) తేషాం నిరఙ్కుశప్రసరత్వం వారయతి (న త్వితి) స ఖలు ప్రయత్న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్య నిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసరేతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వాత్ తత్ఫలే దేవాదీనాం న విఘ్నక ర్తృతేత్యుక్తముపేత్యాస్వయయా శఙ్క్యతే (ఏవం తర్హీతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వే నతదజ్ఞానం నివర్తయేదజ్ఞానామిషత్తత్త్వజ్ఞానామపి - బ్రహ్మస్మీతి

జ్ఞానసన్తత్యభావాత్. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివతూర్ధ్వమపిరాగాదేర్దృష్టత్వాత్. అతో దేహపాతకాలీనంజ్ఞానమజ్ఞానంనివర్తయతీతికుతో జీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్ప్రసక్తేర్వా. ప్రథమేతన్యాన్త్యత్వాత్ - ఆత్మవిషయత్వాద్వాతత్త్వంనిర్ణేతుంకల్పోభయత్రదృష్టాన్తాభావంమత్వాద్వితీయేదోషాన్తరమాహ (నప్రథమేనేతి) తదేవాసమానేనసన్స్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పాన్తరంశఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షితో హంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్యబుభుక్షాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్నప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయౌగపద్యాయోగం హేతుమాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిమపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ నహోషంవిశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాక్షేపః. ※ ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమాత్రసద్భావేతతో విద్యాద్వారావిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (సన్తతి) ఆత్మధీసన్తతేస్స్వేపిసస్వాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వారావిద్యాంనివర్తయతి-అద్యద్విత్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదిపరిహారతి (నావన్తరమితి) పూర్వస్మిన్ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం-అన్త్యేతుతథేత్యుక్తేతస్యానన్త్యత్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః ఆత్మవిషయత్వాత్తథాత్వేప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తోదోషః. ఆద్యాన్తసన్తతిర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాతుతథేత్యత్రకారేపివిశేషాభావాదన్త్యాత్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమన్త్యకాస్తికమిత్యేతావేవదోషాస్యాతామిత్యుక్తంనివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేర్వానివర్తకత్వాసమ్భవే ప్రథమస్యాపిరాగాద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞానానివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) ప్రతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామన్వవాదత్వేనానివర్తకత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్తన్యాయేనార్థవాదత్వేకథంసర్వశాఖోపనిషదాన్తత్త్వప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః అహంధీగమ్యప్రతీతౌతాసాం ప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యాంమానత్వాయోగాదన్యైవార్థవాదతేతిప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యతాన్నాత్మనస్తత్సాక్షిణః. తస్యవేదాన్తైర్బ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతిసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నో క్తేతి) విద్వదనుభవమాత్రత్వాత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం సమాహితమిత్యాహ (అపిద్వైతి) ఆత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేఽపి తేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవిశదయతి (అవిద్యాదీతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధౌరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమితి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వాద్, ద్విరదపిపీలికాయంవచారక్షుత్యయంరాగాద్యాభాసావిరోధాత్, త్రయోవదోషనాశజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతచ్ఛేషేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షేపకత్వేనేనసమ్బన్ధః. అక్షేపకత్వసియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేనరాగాదిదోషేణచనిమిత్తేనప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యవివరణంవిపరీతప్రత్యయేత్యాది. కిన్తద్వస్తుత్యాదిశ్యతే. తావన్మాత్రం - ప్రతిబన్ధసమాప్తశరీరం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానసన్తతోదేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథాప్రవృత్తవేగస్యేషోర్దేశ్యగకుటాదేర్వా ప్రతిబద్ధస్యక్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసమ్పద్యతఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతుకస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. నను జ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తేనేతి) అవిద్యాలేశేనసహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తికాభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వాదవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః,. అన్యథాజీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానాన్నివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథంప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలోత్పాదనాభిముఖం - తస్యైవనాశకంజ్ఞానమితిప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యర్థః. విమతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మనజ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపేణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మననివర్తతే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషోనస్యాత్-అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయంవిశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేషస్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః. విదుషోవిపరీతప్రతిభాసేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యతుయథాపూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాఅజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపికస్యచిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యాపరోక్షజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతితద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సన్తమ్యర్థః. పఞ్చమీత్వపరోక్షజ్ఞానార్థా. అకస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తస్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః. సమ్యగ్జ్ఞానావిస్రమ్భేదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్యజ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితిసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాదృతేక్షయోనాస్తి

త్యుక్తైనన్యాయేనైతియావత్. ఆరబ్ధకర్మణాదేహస్థితిముక్త్వాఽపరేషాంజ్ఞాననివర్త్యత్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) తస్యహానదేవాశ్చనేశత ఇతి విదుషోవిద్యాఫలప్రాప్తౌవిఘ్ననిషేధశ్రుత్యనుపపత్త్యాయథోక్తోర్థోఽభ్యుపేయ ఇత్యర్థః. నకేవలంశ్రుతార్థాపత్త్యాయథోక్తార్థసిద్ధిః-కింతు శ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యాహ (క్షీయన్తేచేత్యాదినా) జీవన్ముక్తింసాధయతాజ్ఞానఫలేప్రతిబన్ధాభావఉక్తః. ఇదానీంపూర్వోక్తంశఙ్కాబీజమనువదతి (యద్యపీతి) బ్రహ్మవిత్త్వంహివిదుషః- అవిదుషోవేతివికల్ప్యాద్యంహూష్యత్కాద్వితీయమఙ్గీకరోతి (తస్మైత్యాదినా) బ్రహ్మవిత్త్వస్యైవవిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) అవిదుషోనాస్తికత్వాద్యిత్యత్రమానమాహ (యత్రేతి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థం ప్రకృతోపయోగిత్వేనకథయతి (అనన్యదితి) బ్రహ్మవిత్త్వంవిదుషోనేత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంతస్యనాస్తికత్వాదీన్యత్రాపి ప్రమాణమాహ (యస్తుపునరితి) విద్యాయాఽవిద్యాయావిద్యాయాస్తత్కృతా నేకత్వభ్రమస్యచప్రహాణంయత్రసమ్పద్యతే - తత్రతిష్ఠాదేవకారణాత్ * పత్యేనైత్యాదికర్మాదేరసమ్భవందర్శయతీతియోజనా. ప్రమాణసిద్ధమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయమ్పశ్వత్వమిత్యేతత్ప్రపఞ్చయన్ విద్యామాత్రముపపాదయతి (ఏవఞ్చేతి) తస్యదిత్యాహ విద్యావిషయంయథాస్ఫుటంభవతి- తథా అథయోఽన్యామిత్యాదావనన్తరగ్రన్థఏవకథ్యతే ప్రథమమిత్యర్థః. తదక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యామాత్రాన్తర్యమవిద్యామాత్రస్యార్థశబ్దార్థః యాగః - గన్ధపుష్పాదినాపూజా బల్యుపహారః - నివేద్యసమర్పణం. ప్రణిధానం - ఏకాగ్ర్యం. ధ్యానం- తత్రైవానన్తరితప్రత్యయప్రవాహకరణం ఆదిపదంప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహార్థం శేషపర్యన్తమాత్రోపాసనంనాశాస్త్రీయమిత్యర్థః. శాస్త్రైకదేవతావిశ్వాసేతి (అన్యోసావితి) తస్యనామమాహ (నసఇతి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (నసకేవలమితి) సః- అవిద్వానేవం-ఉక్తదృష్ట్యాన్తవశాత్పశురివదేవానాంభవతి- తేషాంమధ్యేకస్మైచిదేకైకేనబహుభిరుపకారైర్భోగ్యత్వాదితియోజనా. పశుసామ్యంసిద్ధమర్థంకథయతి (అతఇతి) అథానేన విద్యామాత్రేణకింకృతంభవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాస్సంసారహేతుత్వంమాత్రతనిలితవస్తుమవిద్యాకార్యంకర్మఫలంప్రక్షిపతి (ఏతస్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాత్కా. శాస్త్రీయత్వాద్బాహ్యకర్మణోపిసైవవిధ్యంసూచయితుంచశబ్దః. తత్రతుసహకారిణీవిద్యానగ్నిహోత్రపద్మనాదిరూపేతిభేదః. కథంయథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) సూత్రద్వైవిధ్యసిద్ధ్యర్థంవిద్యామాత్రార్థమనుక్రామతి (విద్యాయాశ్చేతి) సూత్రాన్తరాశఙ్కాంవారయతి (సర్వోహీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) మనుష్యాణామవిద్యావతాందేవపశుత్వేస్థితేఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్రప్రమాణత్వేనోత్తరంవాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిమిదమవిద్యావతోదేవాదిపాలనమిత్యాశఙ్క్యవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమేఇన్ద్రాదయఇతి) అభిసన్ధిః-అవిద్యావతఃపురుషస్యేతిశేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాంపశుభావాద్యుక్తార్థానమప్రియందేవతానామితిస్థితేతదుపాయముపదిశత్తత్త్వజ్ఞానంతేషాందేవావిద్విషన్తీత్యాహ (తస్మాదితి) తత్త్వవిద్యాయామౌర్లభ్యంకథంచనేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముత్కర్షందేవానమృష్యన్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) తేషాంబ్రహ్మవిద్యాయాఃకైవల్యాప్తిఃసుతరామనిష్టేతిభావః దేవాదీనాంమనుష్యేషుబ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వేపికింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) తేషాంవిఘ్నమాచరతామభిప్రాయమాహ (అస్మదితి) తర్హిదేవాదిభిరుపహతానాంమనుష్యాణాంముముక్షూణామసమ్పత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యంత్వితి) ఉక్తంహి *నదేవాదణ్డమాదాయరక్షన్తిపశుపాలవత్। యంహిరక్షితుమిచ్ఛన్తిబుద్ధ్యాసంయోజయన్తితమితి. తర్హికింసర్వానేవదేవాఅనుగృహ్ణన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాఙ్ముఖమమునాదయిష్యతమితియావత్. సర్వత్రైవదేవాప్రియవాక్యేనస్వవితమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావత్సుమనుష్యేషుదేవాదీనాంస్వాతన్త్ర్యంతచ్ఛబ్దార్థః. శ్రద్ధాదిప్రధానస్తదారాధనపరస్స్యాత్ దేవానాంప్రియస్స్యాత్-తద్విపక్షస్స్యాన్ముముక్షుర్వైరాగ్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతివిషయశ్చతత్ప్రీతిసాధనాసాధిక్యైరాగ్యః సర్వాణికర్మాణిసన్న్యస్య విద్యాప్రాపకంశ్రవణాదికంప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యాదిత్యాహ (అప్రమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపివర్తమానశ్రమాచారపరోభవేత్- అన్యథావిద్యాలక్షణేఫలేప్రతిబన్ధసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ (విద్యాంప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాభ్యాసేవిక్షేపాశ్రితాకాముచ్యతే. యథాహ * కామక్రోధౌవికారౌయౌశోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనైరిత్యుమరః తయాఽకాఙ్క్షా - ఏవశ్రుతైఃస్వరకర్మభయయోర్మూలత్వేదేవాదిభజనేకల్ప్యతేతాత్పర్యమిత్యాహ (కాఙ్క్షేతి) ౧౦

౧౦.— (బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావేదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి) ఇదమపివాక్యం వ్యాసోక్తైర్ * ఉపాస్యాన్తరహాన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావేదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యముపాస్యం. తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధేతాత్పర్యం-నతుస్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే యథా*సకారణంకరణాధిపాధిపోనచాస్యకశ్చిజ్జనితానచాధిపఇతికారణాన్తరనిషేధేనపరమకారణత్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేన బ్రహ్మణఃపరమోపాస్యత్వంవివక్షితమితిసర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవివృతం.అత్రాత్మేతరంనావైదితివక్తవ్యేఆత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిఃతదిదముప్యేత్యస్మాయఏవంవేదాహంబ్రహ్మాస్మీత్యాదినావక్ష్యమాణబ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదితితస్యబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వోక్తిశ్చ*కారణంతుధ్యేయఇతికారణస్యైవధ్యేయతయాసర్వకారణస్యబ్రహ్మణఃకారణాన్తరాభావాదేవధ్యేయాన్తరంనాస్తీతిద్యోతనార్థేతితాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరహాన్యంబ్రహ్మజ్ఞానవతఃఫలమాహ (తద్యోయోదేవానాంప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్తథర్షీణాంతథామనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాం మనుష్యాణాంవామధ్యేయోయోబ్రహ్మప్రత్యబుధ్యత- ససర్వఏవతదభవత్- సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తాని ర్భావవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమాత్మాత్మకోభవత్. సర్వైర్నైకాత్మ్యంప్రాప్తవానితియావత్. ఐకాత్మ్యస్యనిత్యప్రాప్తస్యప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్సాయుజ్యాకారఃఫలమితిఫలతి. తదేవాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవఃప్రతిపేదేఽహంమనురభవంసూర్యశ్చేతీతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్- బ్రహ్మపశ్యన్ - ఉపాసీనో

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకꣳ సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనꣳ హినస్తి స్వాꣳ స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాꣳసꣳ హిꣳసిత్వా ॥ ౧౧

నాపి దేవః అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి - వామదేవస్యైవ మన్వాదినామాత్మేతి ప్రతిపాదనే - మన్వాదినా సర్వేషాం స్వస్య ఏకాత్మ్యం నాభ్యుపగతవానిత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదꣳ సర్వం భవతీతి) ఏతర్హ్యపి- ఏతస్మిన్నపి కాలే య ఇదం బ్రహ్మ అహమస్మి- సర్వాత్మకబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీత్యేవం యో వేద- స సర్వో భవతి ఇదం సర్వం భవతి-ఏతత్సర్వాత్మకబ్రహ్మపర్యవసాయి సర్వం భవతీత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వోపాసనస్య సర్వకాలికత్వం నాస్తీతి ఆహ ... కాల ఇతి నియమస్య అభావ ఇతి భావః. (తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశత ఇతి) తస్య- బ్రహ్మవిదః దేవాశ్చన- దేవా అపి అభూత్యై- ముక్త్యభావాయ నేశతే- న సమర్థాః భవన్తీత్యర్థః. ... వ్యవధానం చ నాస్తి. తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి) స:- బ్రహ్మవిత్ ఏషాం దేవానాం ఆత్మా- నియన్తా భవతి- బ్రహ్మవిద్యాప్రభావేన సర్వనియన్తృత్వాదిసిద్ధిమత్త్వరూపతాన... నియన్తృత్వశక్త ఇత్యర్థః. అతస్తస్య ముక్త్యైశ్వర్యప్రాప్తౌ న కో ఽపి సమర్థ ఇత్యాహ ... ఏవం బ్రహ్మాత్మవిదాం కృతార్థతాముక్త్వా అతాదృశానామనర్థం దర్శయతి (అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామితి) యః- పుమాన్ ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా స్వస్యాత్మత్వేనాన్యాం దేవతాం- పరమాత్మరూపాం అసౌ దేవతా అన్యః- ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా ఆత్మభూతాదన్యః, అహం చ ధార్యత్వనియామ్యత్వాదిప్రయుక్తతచ్ఛరీరత్వాభావాదన్యః- భిన్నః ఇత్యుపాస్తే- స న వేద- సః అజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా లోకే పశుః మనుష్యాణాం శేషభూతః- ఏవం స దేవానాం పశుః- తత్కింకరతయా శేషభూత ఇత్యర్థః. (యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్తీతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధ్యర్థౌ యథా బహవః పశవః ఏకం మనుష్యం దోహవాహాదిక్రియాభిః భుఞ్జ్యుః- పరిపాలయన్తి. ఏవమేకైకః అబ్రహ్మవిత్పురుషః పశుస్థానీయః యాగాదిక్రియాభిః దేవాన్ భునక్తి- పరిపాలయతి. ప్రీణయతి. తత్కింకరో భవతీతి యావత్. ఏతావాంస్తు విశేషః- బహవః పశవ ఏకస్య కింకరాః - అబ్రహ్మవిత్పురుషస్త్వేకైక ఏవ సర్వదేవానాం కింకర ఇతి. తత్ఫలితమాహ (ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి) లోకే హి పశుస్వామినః ఆచ్ఛిద్య రాజచోరాదిభిరేకస్మిన్ పశావాదీయమానే- గృహ్యమాణేఽప్రియం భవతి. కిము బహుషు పశుషు హ్రియమాణేషు. తస్మాదేషాం- దేవానాం తన్న ప్రియం భవతి- మనుష్యా బ్రహ్మ విద్యుః- బ్రహ్మజ్ఞానినో భవన్తీతి యదేతత్. తన్న ప్రియమిత్యన్వయః. అతః స్వకింకరతయా పశుభూతా మనుష్యాః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్య అపశుభావా న స్యురితి బుద్ధ్యా యథాశక్తి దేవాస్తేభ్యో విఘ్నమాచరన్తీతి భావః. అతః శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీతి న్యాయేన విఘ్నబాహుళ్యే జాతేఽపి బ్రహ్మజ్ఞానే విఘ్నవారణక్షమభగవత్ప్రణామార్చనాదికమనుతిష్ఠన్ వర్తేత బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రవర్తేతేతి భావః. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన చతుర్థాధ్యాయే చిన్తితం. తత్ర హి ... పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీతి జీవేశ్వరపృథక్త్వజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వశ్రవణాత్ స్వాత్మానం ప్రత్యక్ పృథక్సిద్ధివిశేషణత్వలక్షణమాత్మత్వం బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ. అత ఏవ ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యేనద్రష్టివిధిర్వా సూచ్యతే. తాదృశదృష్టిర్ ... ఉపాసనవిషయా ... తత్రోపాసనే తాదృశదృష్టివిధేరయుక్తత్వాత్ పృథక్త్వేనైవానుసన్ధానం కార్యం- సత్యం పృథక్సిద్ధివిశేషణత్వరూపాత్మత్వేనేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇతి హ్యేవోపాసీతారః ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి- ఉపాసత ఇత్యర్థః. య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదీని చ శాస్త్రాణి ప్రత్యగాత్మాపేక్షయాప్యాత్మతాం గ్రాహయన్తి. న చ పృథక్త్వానుసన్ధానస్య విరోధః శఙ్క్యః- విశిష్టస్య సర్వజ్ఞత్వాది లక్షణభేదకాకారస్య సాధకత్వాత్ భేదరూపం పృథక్త్వమస్త్యేవ. నియమేన ధారకత్వలక్షణమపృథక్సిద్ధివిశేష్యత్వరూపమాత్మత్వమప్యస్త్యేవ. సహి ద్విశరూపత్వం భేదవిరోధి- అతః ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి విధివాక్యేనైవోపాసనం కర్తవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. తస్య చ వ్యాచిఖ్యాసితస్య సార్థవాదస్య తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదినా సంబన్ధప్రయోజనే అభిహితే. అవిద్యాయాశ్చ సంసారాధికారత్వముక్తం అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదినా. తత్రావిద్వాన్ ఋణీ పశువద్దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం. కిం పునస్తద్దేవాదికర్మకర్తవ్యత్వే నిమిత్తం. వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ. తత్ర కే వర్ణా ఇత్యేతదిదమారభ్యతే- యన్నిమిత్తసంబద్ధేషు కర్మస్వయం పరతన్త్రోఽవిద్వాన్ కృతసంసారీ ఇత్యేతస్యైవార్థస్య ప్రదర్శనాయ. అగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో నోక్తః- అగ్నేస్తు సర్గః ప్రజాపతేః సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శితః. అయం చేన్ద్రాదిసర్గస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః- తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు సర్వవాభిధీయతే విదుషః కర్మాధికారహేతుప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. వై - ఇదం- క్షత్రాదిజాతం బ్రహ్మైవ- అభిన్నమాసీత్. ఏకమేవ- నాసీత్ క్షత్రాదిభేదః. తత్- బ్రహ్మైకం- క్షత్రాదిపరిపాలయిత్రాదిశూన్యం సన్న వ్య

భవత్ - న విభూతవత్, కర్మణే నాలమాసీదిత్యర్థః. తతస్తత్ - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోఽస్మి మమేత్థం కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతినిర్వర్త్యకర్మచికీర్షయాత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యై శ్రేయోరూపం - ప్రశస్తరూపమత్యసృజత - అతిశయేనాసృజత - సృష్టవత్ తత్. కిం పునస్తత్ - యత్సృష్టం. క్షత్రం - క్షత్రియజాతిః. తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శయతి - యాన్యేతాని - ప్రసిద్ధాని లోకే దేవత్రా - దేవేషు. క్షత్రాణీతి - జాత్యాఖ్యాయాం పక్షే బహువచనస్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వా భేదోపచారేణ బహువచనం. కాని పునస్తానీతి. ఆహ - తత్రాభిషిక్తా ఏవ విశేషతో నిర్దిశ్యన్తే - ఇన్ద్రః - దేవానాం రాజా. వరుణః - యాదసాం. సోమః - బ్రాహ్మణానాం. రుద్రః - పశూనాం. పర్జన్యః - విద్యుదాదీనాం. యమః - పితౄణాం. మృత్యుః - రోగాదీనాం. ఈశానః - భాసాం. ఇత్యేవమాదీని దేవేషు క్షత్రాణి. తదన్విన్ద్రాదిషు క్షత్రదేవతాధిష్ఠితాని మనుష్యక్షత్రాణి సోమసూర్యవంశ్యాని పురూరవఃప్రభృతీని సృష్టాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని - తదర్థ ఏవ హి దేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః. యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేన సృష్టం క్షత్రం - తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి - బ్రాహ్మణజాతేరపి నియన్తృ. తస్మాద్బ్రాహ్మణః - కారణభూతః క్షత్రియస్య క్షత్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితః సన్నుపరిస్థితముపాస్తే. క్వ. రాజసూయే. క్షత్ర ఏవ తత్ - ఆత్మీయం యశః - ఖ్యాతిరూపం బ్రహ్మేతి దధాతి - స్థాపయతి. రాజసూయాభిషిక్తేనాసన్ద్యాంస్థితేన రాజ్ఞా ఆమన్త్రితో బ్రహ్మన్నితి ఋత్విక్ పునస్తం ప్రత్యాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి - తదేతదభిధీయతే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి. సైషా - ప్రకృతా క్షత్రస్య యోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ. తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణం గచ్ఛతి - ఆప్నోతి. బ్రహ్మైవ - బ్రాహ్మణజాతిమేవాన్తతః - అన్తే. కర్మపరిసమాప్తావుపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం - పురోహితం నిధత్త ఇత్యర్థః. యస్తు పునర్బలాభిమానాత్స్వాం యోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం. బ్రాహ్మణం. (య ఉ ఏనం హినస్తి) న్యగ్భావేన పశ్యతి. స్వాం - ఆత్మీయామేవ స యోనిమృచ్ఛతి - స్వం ప్రసవం విచ్ఛినత్తి. వినాశయతి. స ఏతత్కృత్వా పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. పూర్వమపి క్షత్రియః పాప ఏవ - క్రూరత్వాత్. ఆత్మప్రసవహింసయా సుతరాం. యథా లోకే శ్రేయాంసం - ప్రశస్తతరం హింసిత్వా - పరిభూయ పాపతరో భవతి - తద్వత్. ౧౧

ఆ.— బ్రహ్మఖణ్డికామిత్థం వ్యాఖ్యాయ బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రిత ఇతి) శాస్త్రార్థశబ్దో బ్రహ్మవిద్యావిషయః. తదాహురిత్యాదినోక్తమనువదతి (తస్య చేతి) అర్థవాదః - తతో యో యో దేవానామిత్యాదిః. సమ్బన్ధః - జ్ఞానస్య సర్వాపత్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వమధికారిణాశ్రయాశ్రయిత్వమైక్యేన విషయవిషయిత్వమితి విభాగః. అవిద్యాసూత్రం వృత్తం కథయతి (అవిద్యాయాఞ్చేతి) సంసారస్యాధికారః - ప్రవృత్తిః. ఉత్పత్తిరితి యావత్. * యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చయితుమధ్యాయశేషప్రవృత్తిరితి మన్వానోఽవిద్యావతశ్చాతుర్వర్ణ్యసృష్టిప్రకటనార్థం * తదేతద్బ్రహ్మేత్యస్మాత్ప్రాక్తనం వాక్యమిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిం పునరితి) బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యమిదమారభ్యతే. వర్ణానేవ విశినష్టి (యన్నిమిత్తైరితి) యైర్నిమిత్తైః - బ్రాహ్మణ్యాదిభిః సమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం - అవిద్వానధికృతః పశురివ సంసరతీతి పశునిదర్శనశ్రుతౌ ప్రసిద్ధం. తాని నిమిత్తాని దర్శయితుముత్తరం వాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థః * అథేత్యభ్యమన్థదిత్యత్రాసన్ గ్రాహకదేవతాసర్గం ప్రక్రమ్యాగ్నేరేవ సృష్టిరుక్తా - నేన్ద్రాదీనాం. అతస్తద్విద్యాం ప్రస్తుత్య తేషాం సా ద్యోత్యతే - తత్ర కః శ్రుతేరభిప్రాయః. తత్రాహ (ఏతస్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో వాచ్యోఽపి నోక్తః - ఫలాభావాత్. ఇహ త్వవిదుషస్తత్కార్యవర్గాద్యభిమానినః కర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం తదావిద్యత్వవిషయా సప్రవృత్త్యాదుచ్యత ఇత్యర్థః. అగ్నిసర్గోఽపి తర్హ్యత్రైవ వాచ్యః - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిస్త్వితి) ప్రజాపతేః సృష్టిపూర్త్యై ఏవాగ్నిసృష్టిస్తత్రోక్తా - హన్తేన్ద్రాదిసర్గోఽపి తత్రైవ వాచ్యః - అన్యథా తదపూర్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) తర్హి తత్రోక్తస్యైకస్మాదత్రోక్తిః పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య తత్రైవార్థస్యైవాత్రోక్తం స్మారయతి (ఇహ త్వితి) సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం - క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితి యావత్. వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేవకారం వ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథం తర్హి తస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తదితి) తదేవ సృష్టమాకాఙ్క్షాద్వారా స్పష్టయతి (కిం పునరితి) ఏకా చేత్ క్షత్రజాతిః సృష్టా - కథం తర్హి యాన్యేతానీతి బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్ కథం క్షత్రాణీతి బహువచనమిత్యాశఙ్క్య * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి పాణినిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యన్తరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాం బహుత్వాజ్జాతేశ్చ తదభేదాత్తత్రాపి భేదముపచర్య బహూక్తిరిత్యర్థః. క్షత్రాణీతి బహువచనమితి సమ్బన్ధః. తేషాం విశేషతో గ్రహణం క్షత్రస్యోత్కృష్టత్వం ఖ్యాపయితుమితి మన్వానస్సన్నాహ (కాని పునరిత్యాదినా) నను కిమితి దేవేషు క్షత్రసృష్టిరుచ్యతే - బ్రాహ్మణస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థం మనుష్యేష్వేవ హి తత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తదన్వితి) తథాపి వివక్షితా సృష్టిర్ముఖతో వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యోపోద్ఘాతోఽయమిత్యాహ (తదర్థ ఇతి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్య నియన్తృత్వవదుత్కర్షే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మేతి - ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణాఖ్యమితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (రాజసూయేతి) ఆసన్ద్యాం - మఞ్చికాయాం. క్షత్రే స్వకీయం యశః సమర్పయతో బ్రాహ్మణస్య నికర్ష ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రాహ్మణత్వస్య తుల్యత్వాత్కుతోఽవాన్తరభేదః - క్షత్రమపి హి క్రతుకాలే బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్య బ్రహ్మాభిధవేదోపశ్రవణాచ్చ తస్య తదపేక్షయా గుణత్వమిత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రకృతాద్ధాదపీతి వక్తుముశబ్దః. య ఉ ఏనం హినస్తీతి ప్రతీకగ్రహణం - యస్తు పునరిత్యాది వ్యాఖ్యానమితి భేదః. ఈయసునన్తరబర్థస్య ప్రయోగే హేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిధవే పాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧౧

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్ స విశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతాని గణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వే దేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨

స నైవ వ్యభవత్ స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమియం వై పూషేయꣳ హీదꣳ సర్వం పుష్యతి యదిదం కిఞ్చ॥ ౧౩

రం.— *స ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేతి, * తస్య బ్రాహ్మణత్వం తస్య తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణాగ్నిసృష్టిః ప్రాగుక్తా. ఇదానీం క్షత్రాదిరూపతత్త్రాదిసృష్టిం వక్తుం* ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినోక్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం బహుకృత్వోఽపి పథ్యం వదితవ్యమితి నీతిమనుసృత్య శిష్యావధానాయ పునరపి స్మారయతి (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తదేకం సదితి) స వ్యభవత్ - నైభవం న ప్రాప్తమిత్యర్థః. న చాగ్నిసృష్ట్యనన్తరం బ్రహ్మణః కథమేకత్వోక్తిరితి వాచ్యం - తపవివక్షయాఽపి కత్వోక్త్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యః. (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రమితి) క్షత్రం- క్షత్రియాఖ్యం శ్రేయః- శ్రేష్ఠం రూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిప్రశస్తతయా- సర్వాధికతయా ససర్జేత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయః దేవేష్విన్ద్రవరుణాదీని యాన్యేతాని క్షత్రాణి- తాని ససర్జేత్యర్థః * బృహస్పతిః క్షత్రమిన్ద్రః మరుతో వై దేవానాం విశ ఇతి శ్రుతేరిన్ద్రాదీనాం క్షత్రియత్వం - దేవేష్వపి తత్తద్విశేషణవర్ణవిశేషసద్భావాత్. అగ్న్యాదీనిత్యోపాధిక్షత్రియత్వం ద్రష్టవ్యం. ఉభయమపి వ్యాసాన్తైర్వర్ణితం. (తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తీతి) యస్మాదేతే ఇన్ద్రాదయో దేవక్షత్రా అపి క్షత్రియాః- తస్మాత్ క్షత్రియాత్ పరం- శ్రేష్ఠం నాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయ ఇతి) యస్మాత్క్షత్రియః శ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽపి రాజసూయయజ్ఞే క్షత్రియమధస్తాత్ - క్షత్రియస్యాధస్తాత్. * తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి ద్వితీయా. ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః. (క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి) * రాజసూయే రాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రితే ఋత్విగ్రాజానమాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి శ్రవణాత్ తద్యశః - బ్రాహ్మణత్వప్రయుక్తం యశో రాజసూయే క్షత్రే- క్షత్రియ ఏవ బ్రాహ్మణో యస్మాత్కారణాదాదధాతి - తస్మాచ్ఛ హేతోః క్షత్రియ ఏవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. (సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపి క్షత్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇతి యత్ - సా యోనిరిత్యర్థః. రాజసూయే క్షత్రియగతాతిశయస్యాపి బ్రాహ్మణాధీనత్వాద్, వ్యజనాధ్యయనయోస్తదధీనత్వాచ్చ క్షత్రియస్యైశ్వర్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితి భావః. యోనిశబ్దాభిప్రాయేణ సైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. (తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపి రాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాం రాజా-క్షత్రియో గచ్ఛతి- కర్మావసానే తు స్వాం యోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయ బ్రాహ్మణసమీపముపేత్య నిహీనతయా శ్రయతీత్యర్థః. (య ఉ ఏనం హినస్తి స్వాం స యోనిమృచ్ఛతీతి) య ఉ-యస్తు క్షత్రియః ఏనం- బ్రాహ్మణం హినస్తి- స్వః స్వాం యోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవ బుచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః మాతృపితృహా భవతీతి యావత్. తదేవ వివృణోతి (స పాపీయాన్ భవతీత్యాది) యథా శ్రేయాంసం- పిత్రాదికం హింసిత్వా పాపీయాన్ భవతి- ఏవం పాపీయాన్ భవతీత్యర్థః. ౧౧

శం.— క్షత్రే సృష్టేఽపి స నైవ వ్యభవత్ - కర్మణే బ్రహ్మ తథా న వ్యభవత్. విత్తోపార్జయితురభావాత్. స విశమసృజత కర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ. కః పునరసౌ విట్. యాన్యేతాని దేవజాతాని- స్వార్థనిర్దేశః. య ఏతే దేవజాతిభేదా ఇత్యర్థః గణశః- గణం గణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే గణప్రాయా హి విశః. ప్రాయేణ సంహతా హి విత్తోపార్జనే సమర్థాః- నైకైకశః. వసవోఽష్టసఙ్ఖ్యో గణః. ఏకాదశ రుద్రాః. ద్వాదశాదిత్యాః. విశ్వే దేవాస్త్రయోదశ విశ్వాయా అపత్యాని- సర్వే వా దేవాః. మరుతః సప్త సప్త గణాః. ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుశ్చ క్షత్రియస్య, సృష్టత్వాత్కిముత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్ర ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణ ఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోఽస్మీత్యభిమానీ పురుషః తథా- క్షత్రసర్గాత్పూర్వమివేతి యావత్. కథం తర్హి లౌకికసామర్థ్యసమ్పాదనద్వారా కర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (స విశమితి) దేవజాతానీత్యత్ర తకారో నిర్దేశార్థః. గణం గణం కృత్వా కిమిత్యాఖ్యానం విశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాం సముదాయప్రధానత్వమధ్యాపి ప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం. (స నైవ వ్యభవత్స విశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మా క్షత్రం సృష్ట్వాపి న వ్యభవత్ - విభుత్వం నాప్తవాన్. తతో విశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (యాన్యేతాని దేవజాతానీత్యాదినా) దేవజాతాని- దేవసమూహాః. గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాం గణదేవతాత్వప్రసిద్ధేః. ౧౨

శం.— స పరిచారకాభావాత్పునరపి నైవ వ్యభవత్. స శౌద్రం వర్ణమసృజత- శూద్ర ఏవ శౌద్రః. స్వార్థే వృద్ధిః. కః పునరసౌ శూద్రో వర్ణః-యస్సృష్టః. పూషణం-పుష్యతీతి పూషా. కః పునరసౌ పూషేతి. విశేషతస్తం నిర్దిశతి-ఇయం-పృథివీ పూషా. స్వయమేవ నిర్వచనమాహ- ఇయం హీదం సర్వం పుష్యతి- పుష్ణాతి యదిదం కిఞ్చ. ౧౩

మూ.— స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మం తదేతత్ క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్త్యథో అబలీయాన్ బలీయాꣳసమాశꣳసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవం యో వై స ధర్మః సత్యం వై తత్తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహుర్ధర్మం వదతీతి ధర్మం వా వదన్తꣳ సత్యం వదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతి ॥ ౧౪

ఆ.— కర్తృపాలయితృధనార్జయితౄణాం సృష్టత్వాత్ కృతం వర్ణాన్తరసృష్ట్యేత్యాశఙ్క్యాహ (స పూషణమితి) శూద్రం వర్ణమసృజతేత్యత్ర కారోవృద్ధిః. పుష్యతీతి పూషేత్యుక్తత్వాత్ప్రశ్నస్యానవకాశత్వమాశఙ్క్యాహ (విశేషణమితి) పూషకస్య ప్రాణస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ కథం పృథివ్యాం వృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవేతి) ౧౩

రం.— (స నైవ వ్యభవత్స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమితి) స్పష్టోఽర్థః. (ఇయం వై పూషేయꣳ హీదꣳ సర్వం పుష్యతీత్యాది) ఇయం - పృథివ్యేవ పూషేత్యుచ్యతే. హి - యస్మాద్యదిదం కించ - దృశ్యమానమిదం సర్వం పుష్యతి అతః పృథివ్యా ఏవ సర్వకార్యపోషకత్వాత్ పృథివ్యేవ పూషేత్యర్థః. యథాగ్నీన్ద్రాదీనాం బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాద్యభివ్యక్తిః, ఏవం పృథివ్యా అపి శూద్రత్వాభివ్యక్తిరభిమానిత్వం వా ద్రష్టవ్యం. ౧౩

—————

శం.— స చతురః సృష్ట్వాపి వర్ణాన్నైవ వ్యభవత్ - ఉగ్రత్వాత్ క్షత్రస్యానియతత్వాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత. కిం తత్. ధర్మం. తదేతత్ - శ్రేయోరూపం సృష్టం క్షత్రస్య క్షత్రం- క్షత్రస్యాపి నియన్తృ. ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః-యోఽయం ధర్మః. తస్మాత్ - క్షత్రస్యాపి నియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరం నాస్తి- తేన హి నియమ్యన్తే సర్వే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- అథో- అపి అబలీయాన్ - దుర్బలతరో బలీయాంసం- ఆత్మనో బలవత్తరమప్యాశంసతే- కామయతే జేతుం ధర్మేణ బలేన. యథా లోకే రాజ్ఞా సర్వబలవత్తమేనాపి కుటుమ్బికః- ఏవం. తస్మాత్ సిద్ధం ధర్మస్య సర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వం. యో వై స ధర్మః- వ్యవహారలక్షణో లౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః సత్యం వై తత్ - సత్యమితి యథాశాస్త్రార్థతా. స ఏవానుష్ఠీయమానో ధర్మనామా భవతి. శాస్త్రార్థత్వేన జ్ఞాయమానస్తు సత్యం భవతి. యస్మాదేవం- తస్మాత్సత్యం- యథాశాస్త్రం వదన్తం వ్యవహారకాల ఆహుః సమీపస్థా ఉభయవివేకజ్ఞా ధర్మం వదతీతి- ప్రసిద్ధం లౌకికం న్యాయం వదతీతి. తథా విపర్యయేణ ధర్మం వా - లౌకికం వ్యవహారం వదన్తమాహుః సత్యం వదతి- శాస్త్రాదనపేతం వదతీతి. ఏతత్ - యదుక్తముభయం- జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానం చ. తద్ధర్మ ఏవ భవతి. తస్మాత్ స ధర్మో జ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చ సర్వానేవ నియమయతి. తస్మాత్ స క్షత్రస్యాపి క్షత్రం. అతస్తదభిమానోఽవిద్వాం స్తద్విశేషానుష్ఠానాయ బ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రనిమిత్తవిశేషమభిమన్యతే. తాని చ స్వభావత ఏవ కర్మాధికారనిమిత్తాని. ౧౪

ఆ.— నను చాతుర్వర్ణ్యసృష్టౌ తావతైవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేరలం ధర్మసృష్ట్యేత్యత ఆహ (స చతుర ఇతి) అనియతత్వాశఙ్కయా - నియామకాభావే తస్యానియతత్వసమ్భావనయేతి యావత్. తచ్ఛబ్దః ప్రకృతబ్రహ్మవిషయః. కుతో ధర్మస్య సర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (తత్కథమితి) అనుభవమనుసృత్య పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా- స్పర్ధమాన ఇతి శేషః. ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేన నియన్తృత్వే సత్యాదభిన్నత్వం- హేత్వన్తరమాహ (యో వా ఇతి) కథం ధర్మస్య సత్యత్వం - స హి పురుషధర్మః. వచస ధర్మస్య సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవేతి) యథోక్తైక్యే లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) ఉభయశబ్దో ధర్మసత్యవిషయః. ధర్మం వదతీత్యేతదేవ విభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రానుసారేణ వదన్తం ధర్మం వదతీతి- తథా పూర్వోక్తవదనవైపరీత్యేన ధర్మం వదన్తం సత్యం వదతీత్యాహురితి యోజనా ధర్మమేవ వ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యం వదతీత్యేతదేవ స్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరేకత్వముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయే శిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః- యథా యవవరాహాదిశబ్దేషు. ధర్మసంశయేష్వపి శాస్త్రార్థనిర్ణయః- యథా చైత్యవన్దనాదిష్వపి సేనాగ్నిహోత్రాదౌ. అతో హేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితి భావః. ధర్మస్య సత్యాదభేదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్య సర్వనియన్తృత్వే సిద్ధే కృతకృత్యతాం - తదాహ (తస్మాత్స ఇతి) తర్హి యథోక్తధర్మవశాదేవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్య కిం విత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానో బ్రాహ్మణ్యాద్యభిమానం పురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోఽపి తథైవాభిమానాన్తరం పురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాని చేతి) న ఖల్వవిదుషో ధార్మికస్య బ్రాహ్మణ్యాదిషు నిమిత్తేషు సత్సు కర్మప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమపేక్షతే- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం.— (స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమితి) ఏవం చాతుర్వర్ణ్యసృష్ట్యనన్తరమపి సః - ఆత్మా నైవ వ్యభవత్ - విభూతిం నాప్తవాన్. అతో విభూతివృద్ధ్యర్థం తచ్ఛ్రేయోరూపం- తస్య- శ్రేయోరూపత్వేన ప్రాజ్ఞైర్దృష్టస్య క్షత్రియస్యాపి శ్రేయోరూపం ధర్మం సృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్ క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మ ఇత్యుక్తమేతద్వస్తు క్షత్రస్య క్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదపి క్షత్రాన్నియన్తృతయోగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. (అథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవమితి) అథో శబ్దోఽప్యర్థః. అబలీయానథో - అబలిష్ఠోఽపి పుమాన్ బలీయాంసం పుమాంసం జేతుమాశంసతే ధర్మేణ -ధర్మబలేన. యథా రాజ్ఞా-యథా రాజబలమవలమ్బ్య దుర్బలో బలీయాంసం జిగీషతి-తథేత్యర్థః. లోకేఽస్మిన్ దుర్బలస్య దారాదికమపహరన్ బలవానపి బాధితో దృ

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మ క్షత్త్రం విట్ఛూద్రస్తదగ్నినైవ దేవేషు బ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్త్రియేణ క్షత్త్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వేతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవత్ అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాऽననూక్తోऽన్యద్వా కర్మాకృతం యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవాత్మానమేవ లోకముపాసీత స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయతే అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ష్టః- అతో బలవత స్స్వధర్మవిరోధిన స్తద్దణ్డనం ధర్మాన్నైవకృతమితి గమ్యత ఇతి భావః. (యో వై స ధర్మస్సత్యం వై తదితి) యః- క్షత్త్రాదపి శ్రేయోభూతో వై- ప్రసిద్ధో ధర్మః- స సత్యం వై- సత్యవదనమేవేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ- సత్యవదనమేవైతదుభయం- సత్యధర్మలక్షణోభయరూపం భవతి. తస్మాత్సత్యవదనం సర్వశ్రేష్ఠభూతమితి భావః. ౧౪

శం.— తదేతత్- చాతుర్వర్ణ్యం సృష్టం బ్రహ్మ క్షత్త్రం విట్ శూద్ర ఇత్యుత్తరార్థ ఉపసంహారః. యత్తత్స్రష్టృ బ్రహ్మ- తదగ్నినైవ- నాన్యేన రూపేణ దేవేషు బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిరభవత్. బ్రాహ్మణః - బ్రాహ్మణస్వరూపేణ మనుష్యేషు బ్రహ్మాభవత్. ఇతరేషు వర్ణేషు వికారాన్తరం ప్రాప్య క్షత్త్రియేణ క్షత్త్రియోऽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః. వైశ్యేన వైశ్యః. శూద్రేణ శూద్రః. యస్మాత్ క్షత్త్రాదిషు వికారాపన్నమగ్నౌ బ్రాహ్మణ ఏవ చావికృతం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు- దేవానాం మధ్యే లోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. తదర్థమేవ హి తద్బ్రహ్మ కర్మాధికరణత్వేనాగ్నిరూపేణ వ్యవస్థితం- తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌ కర్మ కృత్వా తత్ఫలం ప్రార్థయన్త ఇత్యేతదుపపన్నం. (బ్రాహ్మణే మనుష్యేషు) మనుష్యాణాం మధ్యే కర్మఫలేచ్ఛాయాం నాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా. కిం తర్హి. జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవ పురుషార్థసిద్ధిః. యత్ర తు దైవాధీనా పురుషార్థసిద్ధిః- తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా- స్మృతేశ్చ * జప్యేనైవ తు సంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః। కుర్యాదన్యన్న వా కుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యత ఇతి. పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ. తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వ ఏవ మనుష్యేషు లోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్తి- యస్మాదేతాభ్యాం హి బ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాం కర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాం యత్స్రష్టృ బ్రహ్మ సాక్షాదభవత్. అత్ర తు పరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణే చ చ్ఛన్తీతి కేచిత్. తదసత్ - అవిద్యాధికారే కర్మాధికారార్థం వర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణ చ విశేషణాత్. యది హ్యత్ర లోకశబ్దేన పర ఏవాత్మోచ్యేత- పరేణ విశేషణమనర్థకం స్యాత్స్వం లోకమదృష్ట్వేతి. స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతో లోకః - తతస్స్వమితి యుక్తం విశేషణం - ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వాత్, స్వత్వేన చావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాం చ స్వత్వవ్యభిచారాత్, బ్రవీతి కర్మకృతానాం వ్యభిచారం * క్షీయత ఏవేతి. బ్రహ్మణా సృష్టా వర్ణాః కర్మార్థం. తచ్చ కర్మ- ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తవ్యతయా నియన్తృ పురుషార్థసాధనం చ. తస్మాత్తేనైవ చేత్కర్మణా స్వో లోకః- పరమాత్మాఖ్యోऽవిదితోऽపి ప్రాప్యతే - కిం తస్యైవ పదనీయత్వేన క్రియత ఇత్యత ఆహ - అథేతి పూర్వపక్షనివృత్త్యర్థః యః కశ్చిత్ హ వై అస్మాత్ - సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణలక్షణాదవిద్యాకామకర్మహేతుకాదగ్న్యధీనకర్మాభిమానితయా వా బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాభిమానితయా వా ఆగన్తుకాద స్వరూపభూతాల్లోకాత్స్వం లోకం- ఆత్మాఖ్యం. ఆత్మత్వేనావ్యభిచారిత్వాత్. అదృష్ట్వాऽహం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రైతి - మ్రియతే. సః యద్యపి స్వో లోకః- అవిదితః - అవిద్యయా వ్యవహితోऽస్వ ఇవాజ్ఞాత ఏనం సఙ్ఖ్యాపూరణ ఇవ లౌకిక ఆత్మానం భునక్తి - న పాలయతి శోకమోహభయాదిదోషాపనయేన. యథా చ లోకే వేదోऽననూక్తః - అనధీతః కర్మాద్యవబోధకత్వేన న భునక్తి, అన్యద్వా- లౌకికం కృష్యాదికర్మాకృతం- స్వాత్మనానభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేన న భునక్తి, - ఏవమాత్మా స్వో లోకః స్వేనైవ నిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోऽవిద్యాదిప్రహాణేన న భునక్త్యేవ. నను కిం స్వలోకదర్శననిమిత్తపరిపాలనేన - కర్మణాం ఫలప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్, ఇష్టఫలనిమిత్తస్య చ కర్మణో బాహుల్యాత్, తన్నిమిత్తం పాలనమక్షయం భవిష్యతి తన్న - కృతస్య క్షయవత్త్వాదిత్యేతదాహ - యదిహ వై- సంసారేऽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మాప్యనేవంవిత్- స్వం లోకం యథోక్తేన విధినాऽవిద్వాన్మహత్ - బహ్వశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మేష్టఫలమేవ నైరన్తర్యేణ కరోత్యనేనైవాహమానన్త్యం మమ భవిష్యతీతి. తత్ - కర్మ హాస్య - అవిద్యావతోऽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః- అన్తే ఫలోపభోగస్య క్షీయత ఏవ. తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రౌవ్యోపపత్తిః. తస్మాన్న పుణ్యకర్మఫలపాలనానన్త్యాశాస్త్యేవ. అత ఆత్మానమేవ- స్వం లోకం. ఆత్మానమితి స్వం లోకమిత్యస్మిన్నర్థే. స్వం లోకమితి ప్రకృతత్వాత్, ఇహ చ స్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్, ఉపాసీత. స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే- తస్య కిమితి. ఉచ్యతే (న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) కర్మాభావాదేవేతి నిత్యానువాదః. యథాऽవిదుషః కర్మక్షయలక్షణం సంసారదుఃఖం సన్తతమేవ - న తథా తదస్య విద్యత ఇత్యర్థః. * మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే దహ్యతి కించనేతి యద్వత్. స్వాత్మలోకోపాసకస్య విదుషో విద్యాసంయోగాత్కర్మైవ న క్షీయత ఇత్యపరే వర్ణయన్తి. లోకశబ్దార్థం చ కర్మసమవాయినం ద్విధా పరికల్పయన్తి కిల - ఏకో వ్యాకృతావస్థః కర్మాశ్రయో లోకో హిరణ్యగర్భాఖ్యః. తం కర్మసమవాయినం లోకం వ్యాకృతం పరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- తస్య కిల పరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినః కర్మ క్షీయతే. తమేవ కర్మసమవాయినం లోకమవ్యాకృతావస్థం కారణరూపమాపాద్య య ఉపాస్తే- తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్య చ కర్మణ

క్షీయత ఇతి. భవతీయం శోభనా కల్పనా - నతు స్త్రాతీ. స్వలోకశబ్దేన ప్రకృతస్య పరమాత్మనోఽభిహితత్వాత్. స్వం లోకమితి ప్రస్తుత్య స్వశబ్దం విహాయాత్మశబ్దప్రయోగేణ పునస్తస్యైవ ప్రతినిర్దేశాదాత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి - తత్ర కర్మసమవాయి లోకకల్పనాయా అనవసర ఏవ. పరేణ చ కేవలనిర్వ్యావిషయేణ విశేషణాత్ *య ఏవం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి. పుత్రకర్మాపరవిద్యాకృతేభ్యో హి లోకేభ్యో విశిష్టోఽయమాత్మా నో లోక ఇతి. *న హాస్య కేన చన కర్మణా లోకో మీయత ఏవ తస్య పరమ లోక ఇతి చ. నైష్యంశే పజైరసే కృత వాక్యతా యుక్తా - ఇహ చ స్వం లోకమితి విశేషణ సర్మనాత్ అస్మాత్ప్రామయత ఇత్యయుక్తమితి చేత్. ఇహాప్యాత్మలోకే పరమాత్మా - ఇదు పాసనాత్స్వ ఏవ భవతి ... యస్మాత్ తదస్మాదాత్మనః ... జితే ... పాసనస్య ... సర్వోపి సంసారవ్యవహార ... న్యదతః ప్రార్థనీయం - ఆప్తకామత్వాత్. ... అమృతత్వ ... ఆత్మలోకాదిల్యేవము ... పూర్వవత్. యదిహ పరమాత్మా సమ్పద్యతే - ఇదానీం ... అన్యథా ... కృతావస్థాత్ ... విశేషణ ... పరమాత్మలోకత్వాత్ ... ప్రకృతే విశేషితే ... శ్రుతాన్తరాణామవస్థా ప్రతిపత్తుం శక్యతే. ౧౫

ఆ.— పునరుక్తిర్నైయత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉక్తరాప్తమితి) పూర్వత్ర దేవేషు ... మనుష్యేషు ... నాస్థ ఇతి యావత్. ... (యస్మాదితి) నాన్యేన - దేవాన్తరస్వరూపేణ ... న్తరేణేతి యావత్. ... అగ్ని బ్రాహ్మణలక్షణం. ... (ఇన్ద్రాదిదేవతాభిరితి) ... ద్వ్యర్థం తత్త్వం. ... పూర్వోక్తం తత్త్వం. అగ్న్యాదిభావమాపన్నస్య ... త్రైణ బ్రహ్మ ... అవికృతత్వమగ్నిం బ్రాహ్మణస్తుత్యర్థ ... (యస్మాదితి) యథోక్తప్రార్థనా ... (తదర్థమేవేతి) ... మనుష్యాణాం మధ్యే ... ముధికరణసమ్భవ ... కింతు బ్రాహ్మణజాతిప్రాప్తిమాత్రేణ ... తిష్ఠతి ప్రతీకగ్రహణపూర్వకమాహ (మనుష్యాణామితి) కుత్ర తర్హి యథోక్తక్రియాపేక్షేతి - తత్రాహ (యత్రాపీతి) దేవానాం మధ్యేఽగ్నిసమ్బద్ధమేవ కర్మ కృత్వా పురుషార్థలాభః - మనుష్యాణాం మధ్యే తు బ్రాహ్మణ్యప్రయుక్తజప్యాది మాత్రేణ ... ప్రమాణమాహ (స్మృతేశ్చేతి) జప్య గ్రహణం ... ఫలసిద్ధ్యర్థం. అన్యత్ - అగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ. కోఽయం బ్రాహ్మణో నామ - తత్రాహ (స్మృత ఇతి) ... జాతిమాన్ ఇతి యావత్. ... బ్రాహ్మణ్య ... తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) * బ్రాహ్మణ ... బ్రాహ్మణస్య పారివ్రాజ్యం ప్రాప్యతే. ... * సన్న్యాసః ... బ్రహ్మలోకసాధనం గమ్యతే. ... యుక్తమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) హేతువాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ... యస్మాదిత్యుక్తిః. ... తదేతాభ్యాం ... తస్మాదగ్నావేవేత్యాదియోజనా. ... లక్షణం లోకమపుత్రమిచ్ఛన్తీతి ... (అథేతి) ... వాక్యవిషయా. ప్రక్రమాలోచనాయాం కర్మఫలమిహ లోకశబ్దార్థః - ... (తదసదితి) కర్మాధికారార్థం - కర్మసు ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ... (పరేణేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యదిహేతి) పరమాత్మనేతి విశేషణం ... (స్వలోకేతి) పరశబ్దో ... నను ప్రకృతే ... పరమాత్మా ... ఉత్తరవాక్యేపి ... విశేషణసామర్థ్యాత్ ... (స్వత్వేనేతి) ... విశేషణస్య ... (అవిద్యేతి) తేషాం స్వరూపవ్యభిచారే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (బ్రవీతీతి) ఉత్తరవాక్యస్య ... (బ్రహ్మేతి) తత్పునరచేతనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) ... ప్రతీయత ... యోజనా. ... (తస్మాదితి) ... (అత ఆహేతి) జ్ఞానాదేవ ... నిమిత్తముపాదానం చేతి ... (అవిద్యేతి) నిమిత్తం ... (అన్యథేతి) ... (అత్మన్యేవేతి) అహం బ్రహ్మాస్మీత్యదృష్ట్వైవ ... యః పరమాత్మానమవిదిత్వైవ మ్రియతే - తమేనం పరమాత్మా న పాలయతీతి యోజనా. పరమాత్మనః స్వస్వరూపత్వాదవిదితస్యాపి పాలయితృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యద్యపీతి) లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతి ద్రష్టవ్యం. అవిదిత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మా ... లోకో నాజ్ఞాతో భునక్తీత్యత్ర కర్మఫలభూతలోకం వై ధర్మ్యదృష్టాన్తతయా దర్శయతి (ఆస్వ ఇతి) అజ్ఞాతస్యాపాలయితృత్వే సాధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (నష్ట ఇతి) యథా లోకే కోఽదశమో దశమోఽస్మీత్యజ్ఞాతో ... తథా పరమాత్మాపీత్యర్థః. తద్వైవ శ్రుత్యుక్తం దృష్టాన్తద్వయం వ్యాచష్టే (యథా వేత్యాదినా) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేన తదుత్థం సర్వం సఙ్గృహ్యతే. యది హేత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

సన్నపిష్టఫలనిమిత్తస్యాపికర్మణః ప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్కథంకర్మణో మోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణో మహ త్తరత్వం. తద్ధిపరితపఖిభూయమోక్షమేవసంపాదయిష్యతీత్యర్థః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్యపరిహరతి (తస్యేత్యాదినా) స ప్తమ్యర్థస్సంసారఇతి. నిపాతార్థంసూచయతి (అద్భుతవదితి) అసేవంవిత్త్వంవ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తావిధిః - అన్వయవ్యతిరే కాదిః. పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రేషుదురితప్రసక్తింనివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథాపుణ్యంసఞ్చిన్వతోఽభిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రక్రాన్త యచ్ఛబ్దాపేక్షితంకథయతి (తత్కర్మేతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీనిపాతః కారణరూపేణకార్యస్యధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణయో రితి) ముక్తైరనిత్యత్వదోషసమాధిస్తస్మిన్నేకేనప్రకారేణస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (స్వంలోకమితి) తదేవస్ఫుట యతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్యప్రకృతస్వలోకవిషయత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగేతుపునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వ మపిస్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారాసక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యక్షయిత్వముక్త్వాకర్మణోఽక్షయత్వంవదతోవ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థముక్త్వాధర్మ్యందృష్టాన్తేనవ్యాచష్టే (యథేతి) అవిరుద్ధఇత్యేతద్. కర్మక్షయోపివావిదుషోదుఃఖాభావేదృష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాదికేవలజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేవంపరతయావ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతిభర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వా త్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్యకర్మాభావేకథంతదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యకర్మాభావస్యాసిద్ధిముభినన్దాయకర్మసాధ్యంలోకంవ్యాకృతావ్యాకృ తరూపేణభినత్తి (లోకశబ్దార్థంచేతి) ఔత్పత్తికీకల్పనాతుశ్రుతిబహిష్కృతేతి వక్తుంకిలేత్యుక్తం- తత్రావ్యక్తలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యదోషమా హ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మాతత్సాధ్యోవ్యాకృతావస్థాలోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యైకదేశాభావత్. కిలశబ్దస్తుపూర్వవత్. ద్వితీ యంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యలాభందర్శయతి (తమేవేతి) యథాకుణ్డలాదేరన్తర్బహిరన్వయాత్సువర్ణాత్మత్వం తద్రూపాపత్త్యాదివ్యాఖ్యాతద్రూ పేణాస్యనిత్యత్వం- తథాకర్మసాధ్యంహిరణ్యగర్భాదిలోకంకార్యత్వాదవ్యాకృతంకారణమేవేత్యఙ్గీకృత్యయస్తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛి న్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాద్వృత్తిక్షీణేన్ద్వంకర్తృత్వంచఘటతే. తస్యఫలాద్వాన్తైవకర్మ - తేన తస్య తన్నక్షీయతే. యఃపునరద్వైతావస్థా ముపాస్తే - తస్యాత్మైవకర్మభవతీతిభర్తృప్రపఞ్చోరుక్తమిత్యర్థః. ఆత్మానమిత్యాదినముచ్చయపరమితి ప్రస్తంపక్షంప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావేహేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమదృష్ట్వేత్యత్రస్వలోకశబ్దేనపరస్యప్రకృతస్యాత్మనఏవేత్యత్రప్రకృతహానా ప్రకృ తప్రక్రియాపరిహారార్థముక్త్వాన్నాత్రలోకద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. లోకశబ్దేనాత్రపరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోక మితి) యథాలోకస్యస్వశబ్దోవిశేషణం - తథాఆత్మానమిత్యత్రస్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్యవిశేషణందృశ్యతే. నచ కర్మఫలస్యముఖ్య మాత్మత్వం- అతోలోకశబ్దోఽత్రపరమాత్మైవేత్యర్థః. ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవలోకశబ్దార్థత్వేహేత్వన్త రమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథవరేషువాక్యేషు పరమాత్మాలోకశబ్దార్థః- ప్రకృతేతుకర్మఫలమితివ్యవస్థేతిచేత్. నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవేతద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (తైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవదర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రా త్మాదిశబ్దేనలోకోవిశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేనవిశిష్యతే, పూర్వవాక్యేదస్వంలోకమదృష్ట్వేతిస్వశబ్దేనాత్మవాచినాతస్యవిశేషణం దృశ్యతే, - తథాచపూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రకరణేనపరస్య లోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితిచోదయతి (అస్మాదితి) తదేవవివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థంలిఙ్గంప్రకరణాద్బలవదితిమత్వాసమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిమేవస్పష్టయ తి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జ్ఞాతాదితిశేషః. యథాథాన్యో గ్యస్తుత్యర్థమాశ్నన్త్ర్యుగపత్యముచ్యతే- తథా త్రాప్యాత్మలోకంస్తోతుమేతత్ఫలవచ నమిత్యాహ (అస్మతఇతి) భవతువా-మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపితస్యసర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాద్యుక్తమత్రలోకశబ్దేన పరమా త్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్సర్వమభవదితివాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- అస్మశబ్దస్యత్రిధాపరిచ్ఛేదకాస్యార్థ వాచితాయాః *యచ్చాస్మాలీత్యాదిన్యాయేనసిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణలోకశబ్దస్యాపితదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్రలోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి) కించ- యదిలోకశబ్దేనపరంహిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే-తదాపివిశేషణంవాక్యంస్యాత్. అన్యథాస్వంలోకమితిప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షే ఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్. నచాత్రసవిశేషణంవాక్యందృష్టం - అతస్స్వలోకమితిప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపిలోకఇ త్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణంవినైవాస్మాదిత్యత్రపరాపరాభ్యామర్థాన్తరంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితిప్రకృతేపరమా త్మన్యాత్మానమేవేతివిశేషితేచావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాభావస్థానప్రతిపత్తుంశక్యతే- తస్యాః శ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః. ౧౫

౨౦.— ఉక్తాంచాతుర్వర్ణ్యసృష్టింనిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్రఇతి) తత్- తస్మాత్. ఉక్తరీత్యాబ్రాహ్మణక్షత్రా దివర్ణానాంబ్రహ్మణోజాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవబ్రహ్మక్షత్రవిట్ఛూద్రాత్మకమితిభావః. ననుకథంబ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్రాదివ ర్ణత్రయసృష్టిర్యుక్తా - నబ్రహ్మవర్ణసృష్టిరత్రేత్యపేక్షాయామాహ (తదగ్నినైవదేవేషుబ్రహ్మభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావేతృతీయా. * సము ఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిరితి, చస్పష్టత్వేన ప్రాగుక్తేనాగ్నినైవవిశిష్టంతత్- పరం బ్రహ్మదేవేషుబ్రహ్మభ వత్-బ్రాహ్మణోభవత్. అగ్నిరూపంబ్రహ్మ బ్రాహ్మణత్వజాతిమత్ -*కారిన్యవానాన్యోభిభర్తిత్యస్మైభూయాన్ననేనమఇతివత్. అతో బ్రహ్మణోఽ గ్నిద్వారాబ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపో బ్రాహ్మణోభవదితి పర్యవసితోఽర్థః. ఏవమేవఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మతద్ద్వారాక్షత్రియత్వజాతిమద భూత్. వసురుద్రాదిరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారావైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారాశూద్రత్వజాతిమదభూ, దితిసిద్ధం.

ఉ.— †అథోఽయంవాఆత్మాసర్వేషాంభూతానాంలోకఃసయజ్జుహోతియద్యజతేతేనదేవానాంలోకోఽథయదనుబ్రూతేతేనఋషీణామథయత్పితృభ్యోనిపృణాతియత్ప్రజామిచ్ఛతేతేనపితౄణామథయన్మనుష్యాన్వాసయతేయదేభ్యోఽశనందదాతితేనమనుష్యాణాం అథయత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతితేనపశూనాంయదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంస్యాపిపీలికాభ్యఉపజీవన్తితేనతేషాంలోకోయథాహవైస్వాయలోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవగ్ంహైవంవిదేసర్వాణి భూతాన్యరిష్టి మిచ్ఛన్తితద్వాఏతద్విదితంమీమాగ్ంసితమ్॥ ౧౬

ఏవంపరబ్రహ్మణోదేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిషు స్వపుత్ర్యాదిద్వారకదృష్ట్యా మనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణో దర్శయతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం, బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్రియేణ క్షత్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థానుసారాత్. తతశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణేవ మనుష్యేష్వపి పరంబ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్. క్షత్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్రియత్వాదిజాతిమదభవదిత్యర్థః. ప్రసఙ్గాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః. పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి. లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః యద్వా- దేవానాంమధ్యేఽగ్నావేవ హుత్వా మనుష్యాణాంమధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ దత్త్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రశంసాహేతుమాహ (ఏతాభ్యాంహి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమతఇతి శేషః. ఏతాభ్యాం-అగ్నిబ్రాహ్మణరూపాభ్యాంహి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్నౌ దేవేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రశస్త్యమితి భావః యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే. ఏవంభూతం స్వం- స్వీయముత్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి. తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి. కస్మాద్ధేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయా ఆత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. యథాహ యోగీ యాజ్ఞవల్క్యః * గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం । నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం । ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః। వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽపి అనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాదివైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్సన్నస్య శేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అనేవంవిత్ - అబ్రహ్మవిత్ యది వాఽపి మహదశ్వమేధాది పుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్. తత్ - అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాఽపి. బహుకాలం స్థిత్వాఽపీతి యావత్. క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః. క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. * యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిఁల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః. అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః. లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం. ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవంసతి న పూర్వోక్తదోష ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా. ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. కర్మణః క్షణికస్యాత్ర నిషిధ్యమానం క్షయిత్వం నామ క్షయిఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః. హిశబ్దః శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం. తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతీత్యర్థః. ౧౫

శం.— (అథోఽయంవాఆత్మా) అత్రావిద్వాన్వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం - కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతి, ఇతి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః. అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే. సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతి య

---

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యజతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్య స్వత్వపరిత్యాగః. స ఏవాసేచనాధికో హోమః. తేన - హోమయాగలక్షణేన కర్మణా అవశ్యకర్తవ్యత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధ ఇతి లోకః. అథ యదనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతేఽహరహః. తేన ఋషీణాం లోకః. అథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముద్యమం కరోతి. ఇచ్ఛా చోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా ప్రజాం చోత్పాదయతీ, త్యర్థః. తేన- కర్మణా అవశ్యకర్తవ్యత్వేన పితౄణాం లోకః - పితౄణాం భోగ్యత్వేన పరతన్త్రో లోకః. అథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేన గృహే, యచ్చ తేభ్యో వసద్భ్యో ఽవసద్భ్యో వాఽర్థిభ్యోఽశనం దదాతి,- తేన మనుష్యాణాం. అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి లమ్భయతి. తేన పశూనాం. యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంసి చ పిపీలికాభిః సహ కణబలిభాణ్డక్షాళనాద్యుపజీవన్తి - తేన తేషాం లోకః. యస్మాదయమేతాని కర్మాణి కుర్వన్నుపకరోతి దేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథా హ వై లోకే స్వాయ లోకాయ- స్వస్మై దేహాయారిష్టిం - అవినాశం స్వభావాప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వత్వభావప్రచ్యుతిభయాత్పోషణరక్షణాదిభిః సర్వతః పరిపాలయేత్. ఏవం హ ఏవంవిదే - సర్వభూతాత్మభోగ్యోఽహం, మయాఽనేన ప్రకారేణ ఋణవదవశ్యప్రతిపత్తవ్యమిత్యేవమాత్మనః సంకల్ప్య లోకేషు సర్వాణి భూతాని- దేవాదీన్యథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వత్వాప్రచ్యుత్యై సర్వతః సంరక్షన్తి కుటుమ్బిన ఇవ పశూన్. తస్మాదేతేఽతస్తం ప్రియమిత్యుక్తం. తద్వా ఏతత్ - ఏతేషాం యథోక్తానాం కర్మణామృణవదవశ్యకర్తవ్యత్వం పఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణే విహితం కర్తవ్యతయా, మీమాంసితం- విచారితం చావదానప్రకరణే. ౧౬

ఆ — క్షత్త్రియాదిసర్గమవతార్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (అథో ఇత్యాదినా) అత్రైవ విద్యావసరః. పూర్వప్రశ్నో వా వ్యాఖ్యాతే. అపి వ్యాయస్యాథోశబ్దస్య సముచ్చయార్థత్వమభిప్రేత్య వ్యాకరోతి (అథో ఇతి) పరస్యాపి ప్రకృతత్వాత్తతో విశినష్టి (గృహీతి) గృహిత్వే హేతురవిద్వానిత్యాదిః. ఇతరపర్యుదాసార్థం కర్మానికృత ఇత్యుక్తం. కథమయమాత్మనః సర్వభోగ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స యదితి) తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కైః పునరితి) యజతిజుహోత్యోర్యాగహోమత్వేనావిశేషాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య యజతిశ్చోదనా ద్రవ్యదేవతాక్రియాసముదాయేకృతార్థత్వాదితి న్యాయేనాహ (యాగ ఇతి) ఆసేచనం- ప్రక్షేపః. ఉక్తం చ ఉపవిష్టహోమా ఆసేచనాధికాః స్యురితి. యథోక్తహోమాదిభిర్దేవాదీన్ప్రత్యుపకుర్వతో గృహిణోఽవిద్యయా ప్రతిబన్ధసమ్భవాత్తదుపకారిత్వవ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) పూర్వోక్తమథశబ్దానామపి ప్రత్యేకమనుద్యసమనన్తరవాక్యమవతార్య తదర్థమాహ (తస్మాదితి) దేవాదీనాం కర్మాధికారిణః కర్తృత్వాదిపరిపాలనమేవ పరిరక్షణమితి వివక్షిత్వా పూర్వోక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) యథోక్తం కర్మ కుర్వన్యద్యపి దేవాదీన్ప్రత్యుపకరోతి - తథాపి న తత్కర్తృత్వమావశ్యకం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వా ఇతి) భూతయజ్ఞో మనుష్యయజ్ఞః పితృయజ్ఞో దేవయజ్ఞో బ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవం పఞ్చ మహాయజ్ఞాః. నను శ్రుతమపి విచారం వినా నానుష్ఠేయం- న హి విచారః ప్రరోచనాది శ్రుతమిత్యేవానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (మీమాంసితమితి) తదేతదవదానప్రకరణే మీమాంసితమిత్యర్థః. ఉపాయానాం హవాంషి జాయతే ఋణవాన్ కర్మాదినా ఇత్యాదినా వాదే నిర్ణీతః. ౧౬

రం. — నను అత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యుక్తమయుక్తం- లోకో హి నామ ప్రాణిభోగస్థానవిశేషః తథాత్వమాత్మనః కథమిత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేన పరబ్రహ్మణో లోకత్వం సమర్థయితుం ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వోపకారకత్వేన సర్వభూతోపజీవ్యత్వాత్ సర్వభూతలోకత్వం ప్రతిపాదయతి (అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యాదినా) అథోశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. వైశబ్దోఽవధారణే. అయం- అహమితి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మా- జీవాత్మైవ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోక ఇత్యాదినా) సః ప్రత్యగాత్మా జుహోతి యత్, యజతే చ యత్, - తాభ్యాం యాగహోమాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేన లోక ఇత్యర్థః. (అథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామితి) అనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీత ఇతి యత్. తేన- అధ్యయనేన ఋషీణాం లోక ఇత్యర్థః. అథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి- పిణ్డోదకాది ప్రయచ్ఛతీతి యత్, తేన. నిపృణాతీత్యత్ర పృ పాలనపూరణయోరిత్యస్మాద్ధాతోః. యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతి యత్, తేన పితౄణాం లోక ఇతి శేషః. (అథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామితి) అథ- అపి చ. వాసయతే- గృహేషు వాసనావకాశప్రదానేన మనుష్యాన్- అతిథీన్వాసయతీతి యత్, వసద్భ్యస్తేభ్యోఽన్నం దదాతి చ యత్,- తతో మనుష్యాణాం లోక ఇత్యర్థః. (అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనామితి) తృణం చోదకం చ తృణోదకం పశుభ్యః- గవాదిభ్యో విన్దతి - లమ్భయతీతి యదిత్యర్థః. తేన పశూనాం - లోక ఇతి శేషః. (యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోక ఇతి) ఆపిపీలికాభ్య ఇత్యత్ర ఆఙ్ అభివిధౌ. శ్వాపదాః- శ్వాదయః. వయాంసి- కాకాదీని. కణబలిభాణ్డప్రక్షాళనాదియదస్య- గృహస్థస్య గృహేషు శ్వపక్షిపిపీలికాదయ ఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోక ఇత్యర్థః. ఏవం ప్రత్యగాత్మనః సర్వభూతలోకత్వముపపాద్య తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథా హ వై స్వాయ లోకాయేతి) హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. యథా లోకే జనః స్వాయ లోకాయ - స్వభోగస్థానాయారిష్టం - రిష్టం - నాశః. రిష హింసాయామితి హి ధాతుః. భావే క్తః. అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమాత్మనః సర్వభూతలోకత్వవిదే సర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికం భూతాన్యరిష్టం - క్షేమం వాఞ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవం పరమాత్మనో లోకత్వోపపాదనోపయుక్తం ప్రత్యగాత్మనః సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథ తదుపజీవనేన పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వముపసంహరతి (తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవం ప్రత్యగాత్మనః సర్వభూతలోకత్వవర్ణనాదేవ ఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వం మీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతం సద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వభూతలోకత్వే ప్రత్యక్షసిద్ధే సర్వాత్మనః పరమాత్మనః సర్వభూతలోకత్వం న సందేగ్ధవ్యమితి యావత్. ౧౬

ఉ.— ॥ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవ సోఽకామయత జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేతావాన్వై కామో నేచ్ఛగ్ంశ్చనాతో భూయో విన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి స యావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోత్యకృత్స్న ఏవ తావన్మన్యతే తస్యో కృత్స్నతా మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా । ప్రాణః ప్రజా చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవగ్ం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతి స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పశుః పాఙ్క్తః పురుషః పాఙ్క్తమిదగ్ం సర్వం యదిదం కించ తదిదగ్ం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేద॥ ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) బ్రహ్మవిద్యాం చేత్ - తస్మాత్పరిభావాత్కర్తవ్యతాఽన్తరయా పాతిత్యమిత్యుచ్యతే. కేనాయం కారితః కర్మబన్ధనాధికారేఽవశ ఇవ ప్రవర్తతే - న పునస్తద్విమోక్షణోపాయే విద్యాధికార ఇతి. నను ఉక్తం దేవా రక్షన్తీతి. బాఢం - కర్మాధికారే స్వగోచరారూఢానేవ తే రక్షన్తి - అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసక్తాత్. న తు సామాన్యపురుషమాత్రం విశిష్టాధికారానారూఢం. తస్మాద్భవితవ్యం తేన - యేన ప్రేరితోఽవశ ఏవ బహిర్ముఖీభవతి స్వస్మాల్లోకాత్. నన్వవిద్యా సా - అవిద్యా వా హి బహిర్ముఖీభూతః ప్రవర్తతే. సాపి నైవ ప్రవర్తికా - వస్తుస్వరూపావరణాత్మికా హి సా. ప్రవర్తకబీజత్వం తు ప్రతిపద్యతే - అన్ధస్యేవ గర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః. ఏవం తర్హి ఉచ్యతాం. కిం యత్ప్రవృత్తిహేతురితి. తదిహాభిధీయతే - ఏషణా - కామస్సః. స్వాభావిక్యామవిద్యాయాం చ వర్తమానా బాలాః ప్రవర్తన్తే - * పరాచః కామాననుయన్తీతి కాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌ చ 'కామ ఏష' ఇత్యాది, మానవే చ సర్వా ప్రవృత్తిః కామహేతుక్యేవేతి,. స ఏషోఽర్థః సవిస్తరః ప్రదర్శ్యత ఇహా ఆధ్యాయపరిసమాప్తేః. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ - ఆత్మైవ - స్వాభావికోఽవిద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో వర్ణీ అగ్రే - ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయతే. తస్మాదాత్మనః పృథగ్భూతం కామ్యమానం జాయాదిభేదరూపం నాసీత్ - స ఏకైక ఆసీత్ - జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేక ఏవాసీత్. స్వాభావిక్యా స్వాత్మని కర్త్రాది కారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యావాసనయా వాసితః సోఽకామయత - కామితవాన్. కథం. జాయా - కర్మాధికారహేతుభూతా మే - మమ కర్తుః స్యాత్. తయా వినాహమనధికృత ఏవ కర్మణి - అతః కర్మాధికారసమ్పత్తయే భవేజ్జాయా. అథాహం ప్రజాయేయ - ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ. అథ విత్తం మే స్యాత్కర్మసాధనం గవాదిలక్షణం. అథాహమభ్యుదయనిశ్రేయససాధనం కర్మ కుర్వీయ - యేనాహమనృణీభూత్వా దేవాదీనాం లోకాన్ ప్రాప్నుయాం - తత్కర్మ, కుర్వీయ - కామ్యాని చ పుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని,. ఏతావాన్వై కామః - ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. ఏతావానేవ హి కామయితవ్యో విషయః - యదు జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి. సాధనలక్షణైషణా. లోకాశ్చ త్రయో మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలభూతాస్సాధనైషణాయాశ్చాస్యాః. ఏతదర్థా హి జాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణా సాధనైషణా. తస్మాత్ సైకైవైషణా - యా లోకైషణా. సైవ సత్యేషణా సాధనాపేక్షేతి ద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి *ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి. ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్య లోకైషణార్థప్రాప్తైకైవైత్యేతావాన్వై - ఏతావానేవ కామ ఇత్యవధ్రియతే. భోజనే ఽభిహితే తృప్తిర్న హి పృథగభిధేయా - తదర్థత్వాద్భోజనస్య. తే ఏతే ఏషణే సాధ్యసాధనలక్షణే కామః - యేన ప్రయుక్తోఽవిద్వానవశ ఏవ కోశకారవదాత్మానం వేష్టయతి - కర్మమార్గ ఏవాత్మానం ప్రణిదధద్బహిర్ముఖీభూతో న స్వం లోకం ప్రతిజానాతి. తథా చ తైత్తిరీయకే *అగ్నిముగ్ధో హైవ ధూమతాన్తః స్వం లోకం న ప్రతిజానాతీతి. కథం పునరేతావత్త్వమవధార్యతే - కామానామనన్తత్వాత్. అనన్తా హి కామా ఇత్యేతదాశఙ్క్య హేతుమాహ - యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన - ఇచ్ఛన్నపి అతః - అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః - అధికతరం న విన్దేత్. న హి లోకే ఫలసాధనవ్యతిరిక్తం దృష్టమదృష్టం వా లబ్ధవ్యమస్తి. లబ్ధవ్యవిషయో హి కామః - తస్య చైతద్వ్యతిరేకేణాభావాద్యుక్తం వక్తుమేతావాన్వై కామ ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి - దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా సాధ్యసాధనలక్షణమవిద్వత్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయం కామః - అతోఽస్మాద్విదుషా వ్యుత్థాతవ్యమితి. యస్మాదేవమవిద్వానాత్మా కామీ పూర్వం కామయమానః - తథా పూర్వతరోఽపి. ఏషా లోకస్థితిః - ప్రజాపతేశ్చైవమేష సర్గ ఆసీత్ - సోఽబిభేదవిద్యయా, తతః కామప్రయుక్త ఏకాకిత్వమరమమాణోఽరత్యుపఘాతాయ స్త్రియమైచ్ఛ, తామ్ సమభవ, తతస్సర్గోఽయమాసీదిత్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టావేతర్హి - ఏతస్మిన్నపి కాలే ఏకాకీ సన్ ప్రాగ్దారక్రియాతః కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయ అథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి. ఉక్తార్థం వాక్యం. (సః) ఏవం కామయమానః, సమ్పాదయంశ్చ జాయాదీన్ యావత్సమస్తాన్, స ఏతేషాం - యథోక్తానాం జాయాదీనామేకైకమపి న ప్రాప్నోతి - అకృత్స్నః - అసమ్పూర్ణోఽహమిత్యేవ తావదాత్మానం మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తానేవైతాన్సమ్పాదయతి యదా - తదా తస్య కృత్స్నతా. యదా తు న శక్నోతి కృత్స్నతాం సమ్పాదయితుం - తదాస్యాకృత్స్నత్వం. తదాస్యకృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ - తస్య - ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః కృత్స్నతేయమేవం భవతి. కథం. అయం కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రవిభజ్యతే. తత్ర మనోఽనువృత్తిహి ఇతరత్సర్వం కార్యకరణజాతమితి మనః ప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథా జాయాదీనాం కుటుమ్బపతిరాత్మా

వ - లోకానుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య- ఏవమిహాపి మన ఆత్మా పరికల్ప్యతే కృత్స్నతాయై. తథా వాగ్జాయా- మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః. వాగితి- శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణో మనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణ గృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతే చేతి మనసో జాయేవ వాక్. తాభ్యాం చ వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ. తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణం కర్మ చక్షుర్దృష్టవిత్తసాధ్యం భవతీతి చక్షుర్మానుషం విత్తం. తద్ద్వివిధం విత్తం- మానుషమితరచ్చ. అతో విశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థం మానుషమితి. గవాది హి మనుష్యసమ్బన్ధి విత్తం చక్షుర్గ్రాహ్యం కర్మసాధనం- తస్మాత్తత్స్థానీయం తేన సమ్బన్ధాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తం. చక్షుషా హి- యస్మాత్తత్- మానుషం విత్తం విన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః. కిం పునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రం దైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్య విజ్ఞానం దైవం విత్తం. తదిహ శ్రోత్రమేవ సమ్పత్తివిషయం కస్మాత్. శ్రోత్రేణ హి- యస్మాత్తత్-దైవం విత్తం విజ్ఞానం శృణోతి. అతః శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ తదితి. కిం పునరేతైరాత్మాదిభిర్విత్తాన్తైరిహ నిర్వర్త్యం కర్మేతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ- ఆత్మేతి శరీరముచ్యతే. కథం పునరాత్మా కర్మ స్థానీయోఽస్య. కర్మహేతుత్వాత్. కథం కర్మహేతుత్వం ఆత్మనా హి- శరీరేణ యతః కర్మ కరోతి. తస్యాస్య కృత్స్నతాభిమానిన ఏవం కృత్స్నతా- యథా బాహ్యజాయాదిలక్షణా- ఏవం తస్మాత్ స ఏష పాఙ్క్తః- పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తో యజ్ఞో దర్శనమాత్రనిర్వృత్తోఽకర్మిణోఽపి. కథం పునరస్య పాఙ్క్తత్వం సమ్పత్తిమాత్రేణ యజ్ఞత్వం. ఉచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోఽపి యజ్ఞః పశుపురుషసాధ్యః- స చ పశుః పురుషశ్చ పాఙ్క్త ఏవ- యథోక్తపఞ్చాదిపఙ్క్తిసంయోగాత్. తదాహ- పాఙ్క్తః పశుః- గవాదిః. పాఙ్క్తః పురుషః. పశుత్వేఽప్యస్యాధికృతత్వాత్ పురుషస్యేత్యపృథక్ పురుషగ్రహణం. కిం బహునా- పాఙ్క్తమిదం సర్వం- కర్మసాధనం ఫలం చ యదిదం కిఞ్చ. సర్వమేవం పాఙ్క్తం యజ్ఞమాత్మానం యః సమ్పాదయతి- స తదిదం సర్వం జగదాత్మత్వేనాప్నోతి- య ఏవం వేద. ౧౭

ఇతి బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే చతుర్థ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాఖ్యాతుం పాతనికాం కరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కర్మైవ బన్ధనం. తత్రాధికారః- అనుష్ఠానం. తస్మిన్నిత్యర్థః. విద్యాధికారః- తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః. తత్రేత్యర్థః. యథోక్తాధికారిణో దేవాదిభీ రక్షణం ప్రవృత్తిమార్గే నియమేన ప్రవర్తకమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి ప్రవర్తకాన్తరం న వక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి) కర్మస్వధికారిణః స్వగోచరత్వం ప్రాప్తస్యైవ దేవాదయో రక్షన్తి - న సర్వాశ్రమసాధారణం బ్రహ్మచారిణం. అతోఽస్య కర్మమార్గప్రవృత్తౌ దేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణో నివృత్తిం త్యక్త్వా ప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతే కారణం వాచ్యమిత్యర్థః. మనుష్యమాత్రం కర్మణ్యేవ తే బలాత్ప్రవర్తయన్తి- తేషామపి ప్రత్యేకత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) స్వగోచరాపూర్వాధానేనైవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (నహీతి) విశిష్టాధికారః- గృహస్థానుష్ఠేయకర్మస్వగృహస్థత్వేన స్వామిత్వం. తేన దేవగోచరతాముపాప్తమిత్యర్థః. దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యగవిద్యా యథోక్తాధికారిణో నియమేన ప్రవృత్త్యనురాగే హేతురితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాః స్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వం దూషయతి (సాపీతి) అవిద్యాయాః సత్యపి ప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌ కథమిత్యాశఙ్క్య కారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) నన్వన్యస్మిన్ కారణేఽకారణమేవావిద్యా ప్రవృత్తేరితి చేత్-తత్రాహ (ఏవం తర్హీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్య తస్మిన్ వివక్షితం ప్రవర్తకం సఙ్క్షిపతి (తదిహాభిధీయత ఇతి) తత్ర గతః శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (స్వాధ్యాయేనేతి) తత్రైవ భగవత్సమ్మతిమాహ (స్మృతౌ చేతి) * అథ కేన ప్రయుక్తోఽయమిత్యాది ప్రశ్నస్యోత్తరం * కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవ ఇత్యాది. * అకామస్య క్రియా కాచిద్దృశ్యతే నేహ కస్యచిత్ । యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి వాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవే చేతి) దర్శితమితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే తృతీయాధ్యాయశేషమపి ప్రమాణయతి (స ఏషోఽర్థ ఇతి) ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణీ- ద్విజత్వద్యోతకో బ్రహ్మచారీతి యావత్. కథం తస్మిన్నేవావస్థాయామేతస్య కామిత్వమపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాదీతి) స శబ్దం వ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావికేతి) కామనాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వం తిస్యాస్సాధయతి (తయేతి) ప్రజాం ప్రతి జాయాయా హేతుత్వద్యోతకో భ శబ్దః. ప్రజాయా మానుషవిత్తాన్తర్భావమభ్యుపేత్య ద్వితీయో భ శబ్దః. తృతీయస్తు విత్తస్య కర్మానుష్ఠానే హేతుత్వవివక్షయేతి విభాగః. కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి) తత్కిం నిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం. నేత్యాహ (కామ్యానిచేతి) క్రియాపదమనుకృష్టం చ శబ్దః. కామశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వైతావానిత్యాది వాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనలక్షణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతా ఇతి సమ్బన్ధః. ద్వయోరేషణయోర్ముక్త్వాలోకైషణాం పరిశినష్టి (ఏతదర్థా హీతి) కథం తర్హి సాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైవేతి) ఏతేన వాక్యశేషోఽప్యనుగుణీ భవతీత్యాహ (అత ఇతి) సాధనవత్ఫలమపి కామమాత్రం చేత్- కథం తర్హి శ్రుత్యా సాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే- తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి) ఉక్తసాధనే సాధ్యమార్థికమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (భోజన ఇతి) సాధనోక్త్యా సాధ్యస్యార్థాదుక్తైరేతావానితి ద్వయోరనువాదే పికథమేషణాత్వే కామశబ్దస్తత్ర ప్రయుజ్యతే- నహి తౌ పర్యాయౌ. న చ తదవాచ్యత్వే తయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్య పర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుపేత్యాహ (తదేత ఇతి) వేష్టనమేవ స్పష్టయతి (కర్మమార్గ ఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవ హోమాదిద్వారేణ మమ శ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః- ధూమేనైవ గ్లానిమాపన్నః. ధూమతాన్తో వా మమాన్తే- దేహావసానే భవతీతి మన్యమానః. * తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి శ్రుతేః. స్వం లోకం - ఆత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) (నవిన్దేదితి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతే తేషామితి శేషః.

ఉక్తమేవార్థం లోకదృష్టిమవష్టభ్య స్పష్టయతి (నహీతి) లబ్ధ్వాప్యన్తరాభావేపి కామయితవ్యాన్తరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధ్వేతి) ఏతద్వ్యతిరేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతి యావత్. తయోర్ద్వయోరపి కామత్వవిధాయి శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (ఏకదుఃఖమితి) కామస్యానర్థత్వాత్, సాధ్యసాధనయోశ్చ తావన్మాత్రత్వాత్, తత్పరిత్యాగే పురుషార్థతావిశ్వాసం త్యక్త్వా స్వప్నలాభతుల్యాభ్యస్తిస్సృభ్యో వ్యేషణాభ్యో వ్యుత్థానం సన్న్యాసాత్మకం కృత్వా కాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్య శ్రవణాద్యావర్తయేదిత్యర్థః. తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాకృతస్య విశేషా - సబుద్ధిపూర్వకారిణా మదం వృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్ర హేతుత్వేన పూర్వోక్తం స్మారయతి (సోబిభేదిత్యాదినా) తత్రైవ కార్యలిఙ్గకానుమానం సూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వసశబ్దో వాక్యప్రదర్శనార్థః- ద్వితీయస్తు వ్యాఖ్యానమధ్యపాతీత్యవిరోధః. అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యాకృత్స్నతేత్యేతదవతార్య వ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వాభిమానస్యావిరుద్ధం కృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమన్తరేణ కార్త్స్న్యసిద్ధం విభాగం దర్శయతి (అయమితి) విభాగే ప్రస్తుతే మనసో యజమానత్వకల్పనాయోనిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసో యజమానత్వకల్పనా వదిత్యర్థః. వాచి జాయాత్వకల్పనాయాం నిమిత్తమాహ (మనఇతి) వాచో మనోనువృత్తిత్వం స్వరూపకథనపురస్సరం స్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్య ప్రజాత్వకల్పనాం సాధయతి (తాభ్యాం చేతి) కథం పునశ్చక్షుర్మానుషం విత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహితత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయే సిద్ధే సతీతి యావత్. ఆదిపదేన కాయచేష్టా గృహ్యతే. మానుషమితి విశేషణస్యార్థవత్త్వం సమర్థయతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్ప్రతి చక్షుషో మానుషవిత్తత్వం ప్రపఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థం వ్యాచష్టే (తేన సమ్బన్ధాదితి) తత్స్థానీయం- మానుషవిత్తస్థానీయం. తేన - మానుషేణ విత్తేనేత్యేతత్. సమ్బన్ధమేవ సాధయతి (చక్షుషా హీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తమితి శేషః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కిం పునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవేతి) తత్ర హేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదిసర్వద్రవ్యం కర్మప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరిత్యాదినా) ఇహేతి సమ్పత్తిపక్షోక్తిః. శరీరస్య కర్మత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథం పునరితి) ఆస్యేతి యజమానోక్తిః. హి శబ్దార్థో యత ఇత్యనూద్యతే. తస్యైకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యా కృత్స్నత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆస్యేతి దర్శనోక్తిః. పశోః పురుషస్య చ పాఙ్క్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. పురుషస్య పశుత్వావిశేషాత్పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేపీతి) న కేవలం పశుపురుషయోరేవ పాఙ్క్తత్వం- కిం తు సర్వస్యేత్యాహ (కిం బహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్య దర్శనస్య యజ్ఞత్వం పఙ్క్తిత్వయోగాదవిరుద్ధమితి శేషః. సమ్పత్తిఫలం వ్యాకరోతి (సర్వమితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్ బ్రాహ్మణముపసంహరతి (య ఏవం వేదేతి) సాధ్యం సాధనం చ పాఙ్క్తం సూత్రాత్మనా జ్ఞాత్వా తచ్చాత్మత్వేనానుసన్దధానస్య తదాప్తిరేవ ఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః. ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేః పూర్వకాలే జాయాపుత్రాదివిభాగశూన్యతయా ఏక ఏవ ఆత్మైవాసీత్. పరం బ్రహ్మ జాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వం కేవలపురుషరూప ఏవ స్థిత ఇత్యర్థః. (సోకామయతేత్యాది) సః- పురుషరూపః పరమాత్మా అకామయత. కిమితి. మే- మమ జాయా భూయాత్, అథ తదనన్తరం పుత్రాదిరూపేణ ప్రజాయేయ, అథ విత్తం చ మే భవతు, తేన యజ్ఞాదికర్మ కుర్వీయ- కరవాణి, ఇత్యకామయతేత్యర్థః. పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్తదనుగుణం ప్రథమం పురుషరూపేణ సృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం * కారిన్యవాన్యోబిభర్తీతి తస్మై భూమ్యాత్మన ఇతి వన్ముఖ్యమేవ ద్రష్టవ్యం. (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణాం కామః - కామనావిషయః కోపి నాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతో భూయో విన్దేదితి) చన శబ్దోప్యర్థః. ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇతోప్యన్యత్కామాన్తరమస్తీతి చిన్తయన్నపి అతో భూయః- ఏభ్యో జాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికం త్రైగుణ్యనిష్ఠం న లభత ఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయత ఇత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేపి ఏకాకీ పురుషః- జాయాపుత్రవిత్తాదిరహితః జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవ కామయత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనైకాకిపురుషే దృశ్యమానైషా కామనైవమేవాగ్రేప్యభూదిత్యత్ర జ్ఞాపికేతి భావః. (స యావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీ పురుషః యావత్ - యావన్తం కాలమేతేషాం - జాయాదీనాం చతుర్ణాం మధ్యే ఏకైకమపి న ప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనః ఇత్యేవ స్వాత్మానం మన్యత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనదర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతేషాం జాయాదీనాం చతుర్ణామపి కామనావిషయత్వమవధేయమితి భావః. యస్తు వైరాగ్యేణ వా అలాభేన వా జాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయా అకృత్స్నః- తస్య కృత్స్నతాసమ్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (తస్యో కృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. తస్య- తాదృశస్య కృత్స్నతా- పూర్ణతా ఏవమేవ భవతీత్యర్థః. (మన ఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వం మన్యమానస్య పురుషస్య మన ఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్వస్వరూపతయా కల్పనీయమిత్యర్థః. మనసః ప్రధానత్వాదితి భావః. (వాగ్జాయేతి) వాచో మనోధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చ వాచం జాయాం కల్పయేదితి భావః. ప్రాణః ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య ప్రాణం పుత్రత్వేన కల్పయేదిత్యర్థః. దైవమానుషభేదేన విత్తం చ ద్వేధా విభజ్య దర్శయతి (చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోతీతి) తత్- హిరణ్యపశ్వాదికం మానుషవిత్తం హి- యస్మాచ్చక్షుషా విన్దతే- అతః మానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవ మానుషం విత్తం కల్పనీయం. తత్- దైవశబ్దితాదృష్టం తత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతిద్వారా శ్రో

ఉ.— యత్సప్తాన్నాని మేధయాతపసాజనయత్పితా ఏకమస్యసాధారణం ద్వే దేవానభాజయత్ త్రీణ్యాత్మనే కురుతపశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చనకస్మాత్తాని నక్షీయన్తేద్యమానాని సర్వదా యో వై తామక్షితిం వేదసోన్నమత్తి ప్రతీకేనస దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతిశ్లోకాః॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రం దైవం విత్తం కల్పయేదిత్యర్థః. (ఆత్మైవాస్యకర్మాత్మనాహికర్మకరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః. ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరం కర్మకల్పయేదిత్యర్థః. (సఏషపాఙ్క్తోయజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసిర్వర్త్యస్స ఏషః-సముదాయః *పఙ్క్త్యక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తోయజ్ఞ ఇతినిర్దిష్టపాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా-పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః. తథాపాఙ్క్తఃపశుః-పశోరపిపాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వం. అతో మనఆది పూర్వోక్తసముదాయోపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ పాఙ్క్తః పశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తః పురుషః-పురుషస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వేన పాఙ్క్తత్వం. అతో మనఆదిపఞ్చకసముదాయోపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్పాఙ్క్తః పురుష ఏవేతిభావః. పాఙ్క్తమిదం సర్వం యదిదం కిం చ-యదిదం కిఞ్చిద్దృశ్యతేలోకే-తస్యసర్వస్యాపిపాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః. అతో మనోఽక్షణాత్మాది సముదాయస్యాపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేన పాఙ్క్తత్వాత్పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్రకర్తవ్యేతిభావః. ఏతద్దృష్ట్యుపాసనస్యఫలమాహ (తదిదం సర్వమాప్నోతియఏవంవేదేతి) మనోవాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్ర శరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణపూర్వోక్తక్రమేణ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణయఉపాస్తే- సతదిదం సర్వం పాఙ్క్తశబ్దితంనిఖిలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః………………………………………… ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (యత్సప్తాన్నానిమేధయా) అవిద్యాప్రస్తుతా తత్రావిద్యావత్యాం దేవతాముపాస్తేన్యోసావన్యోహమస్మీతీతి. సవర్ణాశ్రమాభిమానః కర్మకర్తవ్యతయానియతో జుహోత్యాదికర్మభిః కామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యుక్తం. యథాచస్వకర్మభిరేతైః కేనసర్వైర్భూతైరసౌలోకో భోజ్యత్వేనసృష్టః- ఏవమసావపిజుహోత్యాదిపాఙ్క్తకర్మభిః సర్వాణి భూతాని సర్వం చ జగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత. ఏవమేకైకః స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణసర్వస్యజగతో భోక్తా భోజ్యం చ. సర్వస్యసర్వః కర్తా కార్యం చేత్యర్థః. ఏతదేవచవిద్యాప్రకరణే మధువిద్యాయామన్యోన్యమస్సర్వం-సర్వస్య కార్యమన్యోన్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానార్థం. *యదసౌజుహోతీత్యాదినాపాఙ్క్తస కామ్యస్యకర్మణా, త్మభోజ్యత్వేన జగదసృజత్ విజ్ఞానేన, చ-తజ్జగత్సర్వం సప్తధాప్రవిభజ్యమానం కార్యకారణత్వేనసప్తాన్నాన్యస్య- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌ పితా తేషామన్నానాం. ఏతేషామన్నానాంసవినియోగానాంసూత్రభూతాస్సఙ్క్షేపప్రకాశకత్వాదిమేమన్త్రాః (యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితిక్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా. విజ్ఞానేన. తపసాచ- కర్మణా. జ్ఞానకర్మణీ ఏవహి మేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోః ప్రకృతత్వాత్. నేతరేమేధాతపసీ - అప్రకరణాత్. పాఙ్క్తంహికర్మజాయాదిసాధనం. * యఏవం వేదేతిచానన్తరమేవజ్ఞానం ప్రకృతం. తస్మాన్న ప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసోరాశఙ్కా కార్యా. అతో యాని యత్సప్తాన్నాని జ్ఞానకర్మభ్యాం జనితవాన్ పితా- తాని ప్రకాశయిష్యామ ఇతివాక్యశేషః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యసఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్సప్తాన్నానీత్యాదినా) తత్రేత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాస్తిశబ్దితం భేదదర్శనమవిద్యాకార్యమనేనానూద్య *నసవేదేతి పఙ్క్తితురవిద్యాపూర్వ తత్రప్రస్తుతేతియోజనా. అథోఽయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (సవర్ణాశ్రమాభిమానఇతి) *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (కామప్రయుక్తఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితం పూరయతి (యథాచేతి) గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః. ననుసూత్రస్యైవజగత్కర్తృత్వం- జ్ఞాన క్రియాతిశయవత్త్వాత్. నేతరేషాం- తదభావాత్. అతఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతా సర్వోజన్తురుత్తరసర్గస్యపితృత్వేనాత్రవివక్షితః - నతు ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి) సర్వస్యమిథో హేతుహేతుమత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వేనాత్మైకత్వకల్పితత్వవచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవం భూమికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - ధ్యానార్థమితి శేషః. అన్నత్వే హేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాం జనకత్వేనేతియావత్. బ్రాహ్మణమవతార్యమన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి) తత్రాద్యం మన్త్రభాగమాదాయవ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నానీతి) అజనయదితిక్రియాయా విశేషణం యదితిపదం. తథాచ తదుక్తం పితృత్వాదితి శేషః. గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా. కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదితపః. తేకస్మాదత్రనగృహ్యేతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీఇతి) తయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (పాఙ్క్తంహీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వం హేతూకృతమనూద్య ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోః ప్రకృతత్వముక్తం హేతుమాదాయవాక్యం పూరయతి (అతఇతి) ౧

రం.— యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాది ప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవవ్యాఖ్యాస్యన్త ఇతి నేహతన్యతే. ౧

¶ తస్మాత్తానినక్షీయన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాజనయత్పితైకమస్య సాధారణమితీదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే। స య ఏతదుపాస్తే న స పాప్మనో వ్యావర్తతే మిశ్రꣳ హ్యేతత్ । ద్వే దేవానభాజయదితి హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి చ ప్ర చ జుహ్వత్యథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకః స్యాత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి తత్పయః। పయో హ్యేవాగ్రే మనుష్యాశ్చ పశవశ్చోపజీవన్తి తస్మాత్కుమారం జాతం ఘృతం వైవాగ్రే ప్రతిలేహయన్తి స్తనం వానుధాపయన్త్యథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం । యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి పయసి హీదꣳ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న। తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప పునర్మృత్యుం జయతీతి న తథా విద్యాద్యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వాన్సర్వꣳ హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే। యో వై తామక్షితిం వేదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం ధియా ధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్న కుర్యాత్క్షీయేత హ సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతత్స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రశꣳసా॥ ౨

శం.— తత్ర మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితత్వాత్ప్రాయేణ దుర్విజ్ఞేయో భవతీతి తద్వ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణం ప్రవర్తతే. తత్ర యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యస్య కోఽర్థ ఉచ్యత ఇతి. హిశబ్దేనైవ వ్యాచష్టే ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన. ప్రసిద్ధో హ్యస్య మన్త్రస్యార్థ ఇత్యర్థః. యదజనయదితి చానువాదస్వరూపేణ మన్త్రేణ ప్రసిద్ధార్థతైవ ప్రకాశితా. అతో బ్రాహ్మణమపి విస్పష్టార్థమాహ- మేధయా హి తపసాజనయత్పితేతి. నను కథం ప్రసిద్ధతాస్యార్థస్యేతి. ఉచ్యతే- జాయాదికర్మాన్తానాం లోకఫలసాధనానాం పితృత్వం తావత్ ప్రత్యక్షమేవ. అభిహితం చ *జాయా మే స్యాదిత్యాదినా. తత్ర చ దైవం విత్తం - విద్యాకర్మ పుత్రశ్చ ఫలభూతానాం లోకానాం సాధనం స్రష్టృత్వం ప్రతీత్యభిహితం వక్ష్యమాణం చ ప్రసిద్ధమేవ. తస్మాద్యుక్తం వక్తుం మేధయేత్యాది. ఏషణా హి ఫలవిషయా ప్రసిద్ధైవ లోకే. ఏషణా చ జాయాదీత్యుక్తం ॥ ఏతావాన్వై కామ ఇత్యనేన. బ్రహ్మవిద్యావిషయే చ సర్వైవైకత్వాత్కామానుపపత్తేః. ఏతేనాశాస్త్రీయప్రజ్ఞాతపోభ్యాం స్వాభావికాభ్యాం జగత్స్రష్టృత్వముక్తమేవ భవతి- స్థావరాన్తస్య చానిష్టఫలస్య కర్మవిజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్. వివక్షితస్తు శాస్త్రీయ ఏవ సాధ్యసాధనభావః- బ్రహ్మవిద్యావిధిత్సయా తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్-సర్వో హ్యయమవ్యక్తాద్వ్యక్తలక్షణస్సంసారోఽశుద్ధోఽనిత్యః సాధ్యసాధనరూపో దుఃఖోఽవిద్యావిషయ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యేతి. తత్రాన్నానాం విభాగేన వినియోగ ఉచ్యతే - ఏకమస్య సాధారణమితి మన్త్రపదం. తస్య వ్యాఖ్యానం - ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం. అస్య- భోక్తృసముదాయస్య. కిం తత్. యదిదమద్యతే- భుజ్యతే సర్వైః ప్రాణిభిరహన్యహని. తత్సాధారణం- సర్వభోక్తృార్థమకల్పయత్పితా సృష్ట్వాన్నం. స య ఏతత్సాధారణం సర్వప్రాణభృత్స్థితికరం భుజ్యమానమన్నముపాస్తే- తత్పరో భవతీత్యర్థః. ఉపాసనం హి నామ తాత్పర్యం. దృష్టం లోకే గురుముపాస్తే రాజానముపాస్త ఇత్యాదౌ. తస్మాచ్ఛరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానః- నాదృష్టార్థకర్మప్రధాన ఇత్యర్థః. సః- ఏవంభూతో న పాప్మనః-అధర్మాన్న వ్యావర్తతే-న విముచ్యత ఇత్యేతత్. తథా చ మన్త్రవర్ణః *మోఘమన్నం విన్దత ఇత్యాదిః. స్మృతిరపి *నాత్మార్థం పాచయేదన్నం *అఘం స గాన్మైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్వేన ఏవ సః *అన్నాదేర్భ్రూణహా మాష్టీత్యాది. కస్మాత్పునః పాప్మనో న వ్యావర్తతే. మిశ్రం హ్యేతత్- సర్వేషాం హి స్వం తదవిభక్తం - యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే - సర్వభోజ్యత్వాదేవ యో ముఖే ప్రక్షిప్యమాణోఽపి గ్రాసః పరస్య పీడాకరో దృశ్యతే- మమేదం స్యాదితి హి సర్వేషాం తత్ర ఆశా ప్రతిబద్ధా. తస్మాన్న పరమపీడయిత్వా గ్రసితుమపి శక్యతే. * దుష్కృతం హి మనుష్యాణామిత్యాదిస్మరణాచ్చ. గృహిణా వైశ్వదేవాఖ్యమన్నమహన్యహని నిరూప్యత ఇతి కేచిత్. తన్న సర్వభోక్తృసాధారణత్వం వైశ్వదేవాఖ్యస్యాన్నస్య. తన్న సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నవత్ ప్రత్యక్షం. నాపి యదిదమద్యత ఇతి తద్విషయం వచనమనుకూలం. సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నాన్తఃపాతిత్వాద్వైశ్వదేవాఖ్యస్య యుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యద్యస్యాన్నస్య గ్రహణం. వైశ్వదేవవ్యతిరేకేణాపి శ్వచాణ్డాలాద్యద్యాన్నదర్శనాత్ తత్ర ప్రయుక్తం యదిదమద్యత ఇతి వచనం. యదిహితన్న గృహ్యేత సాధారణశబ్దేన- పిత్రా సృష్టత్వా వినియుక్తత్వే తస్య ప్రసజ్యేయాతాం. ఇష్యతే హి తత్స్రష్టత్వం తద్వినియుక్తత్వం చ సర్వస్యాన్నజాతస్య. న చ వైశ్వదేవాఖ్యం శాస్త్రోక్తం కర్మ కుర్వతః పాప్మనో వినివృత్తిర్నోక్తా. న చ తస్య ప్రతిషేధోఽస్తి. న చ మత్స్యబన్ధనాదికర్మవత్స్వభావజుగుప్సితమేతత్ - శిష్టనిర్వర్త్యత్వాత్. అకరణే చ ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ఇతరత్ర చ ప్రత్యవాయానుపపత్తేః. *అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీతి మన్త్రవర్ణాత్. ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రపదం. యే ద్వే అన్నే సృష్ట్వా దేవానభాజయత్ - కే తే ద్వే ఇతి. ఉచ్యతే (హుతం చ ప్రహుతం చ) హుతమిత్యగ్నౌ హవనం. ప్రహుతం- హుత్వా బలిహరణం. యస్మాద్ద్వే ఏతే అన్నే హుతప్రహుతే దేవానభాజయత్పితా- తస్మాదేతర్హ్యపి గృహిణః కాలే దేవేభ్యో జుహ్వతి- దేవేభ్య ఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితి మన్వానాః. ప్ర చ జుహ్వతి- ప్రజుహ్వతి చ. హుత్వా చ బలిహరణం చ కుర్వత ఇత్యర్థః. అథో- అప్యన్యే ఆహుః-

§ ప్రతిలిహయన్తీతి, తస్మాత్తాని న క్షీయన్త, ఇతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వే అన్నే పిత్రా దేవేభ్యః ప్రత్తే హుతప్రహుతే. కిం తద్ద్వే? దర్శపూర్ణమాసావితి, ద్విత్వశ్రవణావిశేషాదన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వాచ్చ హుతప్రహుతే ఇతి ప్రథమః పక్షః. యద్యపి ద్విత్వం హుతప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపి శ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం ప్రసిద్ధతరం - మన్త్రప్రకాశితత్వాత్ గుణప్రధానప్రాప్తౌ చ ప్రధానే ప్రథమతరావగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చ ప్రాధాన్యం హుతప్రహుతాపేక్షయా - తస్మాత్తయోరేవ గ్రహణం యుక్తం ద్వే దేవానభాజయదితి. యస్మాద్దేవార్థమేతే పిత్రా క్లృప్తే దర్శపూర్ణమాసాఖ్యే అన్నే - తస్మాత్తయోర్దేవార్థత్వావిఘాతాయ నేష్టియాజుకః - ఇష్టియజనశీలః. ఇష్టిశబ్దేనేహ కామ్యా ఇష్టయః. శతపథీయం ప్రసిద్ధిః. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్రధానో న స్యాదిత్యర్థః. పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కిం పునస్తదన్నం. తత్పయః. కథం పునరవగమ్యతే పశవో నస్య అన్నస్య భాగినః - (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమం యస్మాన్మనుష్యాశ్చ పశవశ్చ పయ ఏవోపజీవన్తీత్యుచితం హి తేషాం తదన్నం. అన్యథాకథంబుద్ధ్యా నేదీయమానోపజీవినామేవ యథా అగ్రే తదేవోపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చ పశవశ్చ యస్మాత్తేనైవాన్నేన వర్తన్తే ద్యద్యప్యథాపి త్రాదౌ విశేషః. కథం- తస్మాత్కుమారం - బాలం జాతం ఘృతం వా హైవాగ్రే జాతకర్మణి జాతరూపసంయుక్తం ప్రతిలేహయన్తి - ప్రాశయన్తి. స్తనం వానుధాపయన్తి - పశ్చాద్యద్యన్యదన్నం తథాసమ్భవమన్యేషాం. స్తనమేవాగ్రే ధాపయన్తి మనుష్యేభ్యోఽన్యేషాం పశూనాం. అథవత్సం జాతమాహుః కియత్ప్రమాణో వత్స ఇత్యేవం పృష్టాస్సన్తోఽతృణాద ఇతి - నాద్యాపి తృణమత్తీత్యర్థః - పయ ఏవాద్యాపి వర్తత ఇత్యర్థః. యచ్చాగ్రే జాతకర్మాదౌ ఘృతముపజీవన్తి, యచ్చేతరే పయ ఏవ, - తత్సర్వథాపి పయ ఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయస్త్వమేవ. కస్మాత్పునస్సప్తమం సత్ పశ్వన్నం చతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే. కర్మసాధనత్వాత్ కర్మ హి పయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది. తచ్చ కర్మసాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధనస్య - యథా దర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే. అతః కర్మాదిత్వాత్ సాధనసహపఠిన్నకృతోఽయముపదేశః. సాధనత్వావిశేషాదర్థసమ్బన్ధాదానన్తర్యమకారణమితి చ. వ్యాఖ్యానప్రక్రియాలిఙ్గాకర్యాచ్చ. సుఖం హి నైరన్తర్యేణ వ్యాఖ్యాతుం శక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతాని చ సుఖం ప్రతీయన్తే. తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేత్యస్యకోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- తస్మిన్ - పశ్వన్నే పయసి సర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణం కృత్స్నం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యచ్చ ప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్. యచ్చ న- స్థావరం శైలాది. తత్ర చ హి శబ్దేనైవ ప్రసిద్ధవద్యోతకేన వ్యాఖ్యాతం. కథం పయోద్రవ్యస్య సర్వప్రతిష్ఠాత్వం. కారణత్వోపపత్తేః. కారణత్వం చాగ్నిహోత్రాదికర్మసమవాయిత్వం. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకం చ జగత్కృత్స్నమితి శ్రుతిస్మృతివాదాః శతశో వ్యవస్థితాః. అతో యుక్తమేవ హి శబ్దేన వ్యాఖ్యాతుం. యత్తదిదం బ్రాహ్మణాన్తరేష్విదమాహుః- సంవత్సరం పయసా జుహ్వదపపునర్మృత్యుం జయతీతి-సంవత్సరేణ కిల త్రీణి షష్టిశతాన్యహ్నాం- తేషు చ ద్విగుణీనాం సప్తవింశతానిశ్చ వింశతిశ్చేతి యా జుహ్వతీష్టకా అభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్య చాహోరాత్రాణి సంవత్సరమగ్నిం ప్రజాపతిమాప్నువన్తి ఏవం కృత్వా సంవత్సరం జుహ్వదపజయతి పునర్మృత్యుం- ఇతః ప్రేత్య దేవేషు సమ్భూతః పునర్న మ్రియత ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం బ్రాహ్మణవాదా ఆహుః- న తథా విద్యాత్ - న తథా ద్రష్టవ్యం. యదహరేవ జుహోతి- తదహః పునర్మృత్యుమపజయతి - స సంవత్సరాభ్యాసమపేక్షతే ఏవం విద్వాన్ సన్- యదుక్తం పయసి హీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం - పయ ఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి. తదేకేనైవాహ్నా జగదాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే. తదుచ్యతే- అపజయతి పునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా-విద్వాన్ శరీరేణ వియుజ్య స సర్వాత్మా భవతి- న పునర్మరణాయ పరిచ్ఛిన్నం శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. కః పునర్హేతురస్య ఆత్మా మృత్యుమపజయతీతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తం హి- యస్మాద్దేవేభ్యః సర్వేభ్యోఽన్నాద్యం- అన్నమేవ తదద్యం చ. సాయం ప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణ ప్రయచ్ఛతి. తద్యుక్తం సర్వమాహుతిమయమాత్మానం కృత్వా సర్వదేవాన్నరూపేణ సర్వైర్దేవైరేకాత్మభావం గత్వా సర్వదేవమయో భూత్వా పునర్న మ్రియత ఇతి. అపి తదప్యుక్తం బ్రాహ్మణేన * బ్రహ్మ వై స్వయంభు తపోఽతప్యత తదైక్షత న వై తపస్యానన్త్యమస్తి హన్తాహం భూతేష్వాత్మానం జుహవానీ భూతాని చాత్మనీతి తత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానం హుత్వా భూతాని చాత్మని సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యైదితి. కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి- యదా పిత్రాన్నాని సృష్టాని పృథక్ పృథగ్భోక్తృభ్యః ప్రత్తాని- తదా ప్రభృత్యేవ తైర్భోక్తృభిరద్యమానాని- తన్నిమిత్తత్వాత్తేషాం స్థితేః. సర్వదా- నైరన్తర్యేణ. కృతక్షయోపపత్తేశ్చ యుక్తస్తేషాం క్షయః. స చ తాని క్షీయమాణాని- జగతోఽనిష్టరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్. భవితవ్యం చాక్షయకారణేన - తస్మాత్ కస్మాత్పునస్తాని న క్షీయన్త ఇతి ప్రశ్నః. తస్యేదం ప్రతివచనం- పురుషో వా అక్షితిః- యథా సౌ పూర్వమన్నానాం స్రష్టాసీత్పితా మేధయా జాయాదిసమ్బన్ధేన చ పాఙ్క్తకర్మణా భోక్తా చ- తథా యేభ్యో దత్తాన్యన్నాని తేఽపి తేషామన్నానాం భోక్తారోఽపి సన్తః పితర ఏవ మేధయా తపసా చ జనయన్తి తాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే- పురుషో వై- యోఽన్నానాం భోక్తా. సోఽక్షితిః- అక్షయహేతుః. కథమస్యాక్షితిత్వమితి. ఉచ్యతే- స హి- యస్మాదిదం - భుజ్యమానం సప్తవిధం కార్యకారణలక్షణం క్రియాఫలాత్మకం పునః పునః - భూయో భూయో జనయతే - ఉత్పాదయతి ధియా ధియా - తత్తత్కాలభావిన్యా తయా తయా ప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చ- వాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః,. యత్- యది యదేతత్సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపి న కుర్యాత్ప్రజ్ఞయా కర్మభిశ్చ. తతో విచ్ఛిద్యేత - భుజ్యమానత్వాత్సాతత్యేన క్షీయేత హ. తస్మాద్యథైవాయం పురుషో భోక్తాన్నానాం నైరన్తర్యేణ యథాప్రజ్ఞం యథాకర్మ చ కరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షితిః- సాతత్యేన కర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇత్యర్థః. అతః ప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢః సర్వో లోకస్సాధ్యసాధనలక్షణః క్రియాఫలాత్మకః సంహతానేకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్ క్షణికోఽశుద్ధోఽసారో నదీస్రోతః ప్రదీపసన్తానకల్పః కదలీస్తమ్భవదసారః ఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమస్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణో నిత్యస్సారవానివ లక్ష్యతే. తదేతద్వైరాగ్యార్థముచ్యతే ధియాధియా

జనయతేకర్మభిర్యద్వై - తన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతి. విరక్తానాంహితస్సాధ్యబ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యాచతుర్థప్రముఖేనేతి. యోవైతామక్షితింవేదేతి- వక్ష్యమాణాన్యపిత్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నవసరేవ్యాఖ్యాతాన్యేవేతికృత్వాతేషాంయాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే. యోవైతామక్షితిం - అక్షయహేతుంయథోక్తంవేద- పురుషోనా అక్షితిస్సహీదమన్నంధియాధియాజనయతే కర్మభిర్యద్వైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతి. సోన్నమత్తిప్రతీకేనేత్యస్యార్థఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం. ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాంపితుఃపురుషస్యాక్షితిత్వంయోవేద - సోన్నమత్తి. నాన్నంప్రతిగుణభూతస్సన్-యథాజ్ఞస్తథా. విద్వానన్నానామాత్మభూతోభోక్తైవభవతి - సభోజ్యతాంనాపద్యతే. (సదేవానపిగచ్ఛతిసఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావంప్రతిపద్యతే ఊర్జం- అమృతంచోపజీవతీతియదుక్తం- సాప్రశంసా- నాపూర్వార్థోఽన్యోస్తి. ౨

ఆ.— యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణవాక్యంసముపాదాయతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకోగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః మేధయాహీత్యాదిబ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రయదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయఃసప్తమ్యాపరామృశ్యతే. వ్యాఖ్యానమేవసఙ్గృహ్ణాతి (ప్రసిద్ధోహీతి) సకేవలంహిశబ్దాన్మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతుమన్త్రస్వరూపాలోచనాదపిసిద్ధ్యతీత్యాహ (యదితి) మన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్యానుగుణత్వంహేతూకృత్యఫలితమాహ (అతఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (సన్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకేజగతియత్పితృకర్తృత్వమవిద్యాపతోజ్ఞాతి- తత్ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రసిద్ధం - అనుభూయతేహిజాయాదిసమ్పాదయన్నవిద్యానిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్రుత్యాదప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అభిహితంచేతి) యచ్చమేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపిప్రసిద్ధమేవ-విద్యాకర్మణీ తాశ్చామభావేలోకత్రయోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాహ (తత్రచేతి) పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. *పుత్రేణైవాయంలోకోజయ్యఇత్యాదౌవక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్యప్రసిద్ధితేత్యాహ (వక్ష్యమాణంచేతి) మన్త్రార్థస్యేత్థంప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వవిషయంబ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణమన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వమాహ (ఏషణాహీతి) ఫలవిషయత్వంతస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితిహిశబ్దః. తస్యాలోకప్రసిద్ధత్వేపికథంమన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వం - అతఆహ (ఏషణాచేతి) జాయాద్యాత్మకస్యకామస్యసంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేపికామస్యసంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాఃవిషయః- మోక్షః. తస్మిన్నద్వితీయత్వాద్రాగాదిసమ్భవాత్కామాపరపర్యాయోరాగోనావకల్పతే- సహిమిథ్యాజ్ఞాననిదానోరాగఃసమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యేమోక్షేసమ్భవతి. శ్రద్ధాతుతత్రభవతితత్త్వబోధాధీనతయాసంసారవిరోధినీ- తన్నసంసారానుషక్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యజాయాదేస్సంసారహేతుత్వేకర్మాదేరశాస్త్రీయస్యకథంతద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) అవిద్యావత్స్యకామస్యసంసారహేతుత్వోపవర్ణనేనేతియావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః. ఇతశ్చతదూర్ధ్వగత్యప్రాప్తిప్రయోజకత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (స్థావరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్యమేధయాహీత్యాదిబ్రాహ్మణస్యచాక్షరోత్థమర్థముక్త్వాతాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితస్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్యశాస్త్రవశాదేవసాధ్యసాధనభావాచ్ఛాస్త్రీయాద్వైవముఖ్యసమ్భవాన్నతస్యాత్రవివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యసాధ్యసాధనభావస్యవివక్షితత్వేహేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (సర్వోహీతి) దుఃఖయతీతిదుఃఖః- తద్ధేతురితియావత్. ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్త్యర్థితిశబ్దః. వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌవా. మన్త్రబ్రాహ్మణయోఃశ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రేతి) సప్తవిధేఽన్నేసృష్టేసతీతియావత్. వ్యాఖ్యానమేవవివృణోతి (అన్యేత్యాదినా) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతోదోషందర్శయతి (తత్పరోభవతీతి) ఉక్తంవివృణోతి (ఉపాసనంహీతి) బ్రాహ్మణోక్తేర్థేమన్త్రంప్రమాణయతి (తథాచేతి) మోఘం- విఫలందేవాద్యనుపభోగ్యమన్నంయదిజ్ఞానదుర్బలోలభతే- తదాసర్వదైవతస్యేతిసాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణంనిన్దితమిత్యర్థః. తత్రైవస్మృతీరుదాహరతి (స్మృతిరపీతి) * నవృథాస్థూలదోషేత్సుఖం । నచైకస్స్వయమశ్నీయాద్విధివర్జంనసర్వశఇతిపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. *ఇష్టాన్భోగాన్హివోదేవాదాస్యన్తేయజ్ఞభావితాః । తైర్దత్తానితిశేషః. అన్నేనైవాభిశంసతి । నైనప్రముక్తైరాజనితావన్నాన్నృతసఙ్కరఇత్యుత్తరపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా-శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః. యదాహుః *వరిష్ఠబ్రహ్మహాచైవభ్రూణహేత్యభిధీయతఇతి. స్వస్యాన్నభక్షణేస్వపాపంమార్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుఃపాపక్షయోక్తేరితరస్యాసాధారణీకృత్యభుఞ్జానస్యపాపితేతి. *అదత్వాతుయఏతేభ్యఃపూర్వంభుఙ్క్తేవిచక్షణః । నభుఞ్జానోనజానాతిశ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మనఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వంసాధయతి (యోముఖఇతి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితియావత్. పీడాకరత్వేహేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతంహీతి) యదాహిమనుష్యాణాందుష్కృతమన్నమాశ్రిత్యతిష్ఠతి- తదాతదసాధారణీకుర్వతోమహత్తరంపాపంభవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోఃస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి) యదన్నంగృహిణాప్రత్యహమగ్నౌవైశ్వదేవాఖ్యంనిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణపదానుపపత్తేర్నయుక్తమిదంవ్యాఖ్యానమితిదూషయతి (తన్నేతి) వైశ్వదేవంచసాధారణాన్నగ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి) వైశ్వదేవగ్రహేపీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి) యత్తుపరపక్షేయదిదమద్యతఇతివచోనానుకూలమితి-తన్నాస్మత్పక్షేస్త్రీత్యాహ (తత్రేతి) ప్రత్యక్షంసాధారణాన్నంసప్తమ్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంనిరాచష్టే (ఇష్యతేహీతి) పరపక్షేవాక్యశేషవిరోధందోషాన్తరమాహ (నచేతి) శ్యేనాదితుల్యత్వంతస్యవ్యావర్తయతి (నచతస్యేతి) అనిషిద్ధస్యాపితస్యస్వభావజుగుప్సితత్వాత్తద

సప్తాన్నప్రకాశనాయ ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) * అవశ్యంయాఽతిథిర్వ్యక్తంజగ్ధ్వావైవాహుతంహవిరిత్యకరణే వైశ్వదేవస్య ప్రత్యవాయశ్రవణాచ్చ తదనుష్ఠాయినోఽనపాప్మతేత్యాహ (అకరణేచేతి) సర్వసాధారణాన్నత్యాగేఽహంకృతత్వరస్యనిన్దావచనముపపద్యతే- తేనతదేవ గ్రాహ్యమిత్యాహ (ఇతరత్రేతి) తత్త్రైవ శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (అహమితి) అన్నభోక్తృవిభజ్యాన్నమదత్వాన్స్వయమేవభుఞ్జానం నరమహమన్నమేవభక్షయామి- ఇతిమన్త్రార్థఃఇత్యర్థః. మన్త్రాన్తరమాదాయఽకాఙ్క్షాద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (ద్వేదేవానిత్యాదినా) హుతప్రహుతయోర్దేవాన్నత్వేసమ్ప్రతిపత్తిమనుష్ఠానమనుకూలయతి (యస్మాదితి) పదద్వయముపన్యస్యవ్యాకరోతి (అథోఇతి) యదిదర్శపూర్ణమాసౌదేవాన్నే- కథంతర్హి హుతప్రహుతేఇతిపక్షస్యప్రాప్తిః- తత్రాహ (ద్విత్వేతి) తర్హి ద్వేదేవాన్నేఇతిశ్రుతిర్ద్విత్వస్యహుతప్రహుతయోరపిసమ్భవాన్నప్రథమపక్షస్యపూర్వపక్షత్వం- అతఆహ (యద్యపీతి) ప్రసిద్ధతరత్వేహేతుమాహ (మన్త్రేతి) *దర్శమేవయష్టవ్యంస్మ్యాతిపౌర్ణమాసమేవయజేత ఇత్యాదిమన్త్రేషు దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వస్యప్రతిపన్నత్వాదితిదూరాపత్. ఇతశ్చదర్శపూర్ణమాసయోరేవదేవాన్నత్వమిత్యర్థం సామాన్యన్యాయమాహ (గుణేతి) గుణప్రధానయోరేకత్ర సాధారణశబ్దాత్ప్రాప్తౌసత్యాం ప్రథమంరాప్రధానేఖల్వపగతిః- గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యేకార్యసమ్ప్రత్యయఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. అస్త్వేవం- ప్రస్తుతేకింజాతం- తదాహ (దర్శపూర్ణమాసయోశ్చేతి) తయోర్నిరపేక్షశ్రుతిప్రయుక్తతయాసాపేక్షస్మృతిసిద్ధహుతాద్యపేక్షయా ప్రాధాన్యంసిద్ధం. తథాచప్రధానయోః ప్రయోగేతరయోశ్చ గుణయోరేకత్రప్రాప్తౌప్రధానయోరేవద్వేదేవానితిమన్త్రగ్రహణాయుక్తమిత్యర్థః. దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వేసత్యనన్తరవాక్యమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ఇష్టియాజనశీలోఽనస్యాదితిసమ్బన్ధః. సకామత్వేపిజనశీలత్వాభావేకుతోదర్శపూర్ణమాసయోర్దేవార్థత్వం- సహితావుపన్నౌఽపదర్థాంతిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కింపునరస్మిన్వాక్యేకామ్యేష్టివిషయత్వమిష్టిశబ్దస్యైవ ప్రనియామకం. తత్రకింశబ్దసూచితాంవాచకప్రసిద్ధిమాహ (కామ్యేష్టీతి) కామ్యేష్టీనామనుష్ఠానేచేత్స్వర్గకామవాక్యవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తద్విహితస్వర్గాద్యప్రత్యయస్యాన్యత్రప్రయోగాభావాన్నిష్టియజనప్రధానత్వమిహాపిసిద్ధమతే- తచ్చదేవప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరవశ్యానుష్ఠేయత్వనిర్దిష్టం. నచకామ్యత్వతోఽనిష్టిత్వమ్- లన్నస్వర్గకామవాక్యవిరోధాన్నిత్యర్థః. పశవ్యన్నవిషయమన్త్రపదమాదాయ ప్రశ్నపూర్వకంతదర్థంకథయతి (పశుభ్యఇతి) పశూనాంపయోన్నమిత్యేతదుపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథంపునరితి) పయోహీతి ప్రతీకముపాదాయవ్యాకరోతి (అగ్రఇతి) * పశవాద్వ్యపదశ్చతుష్పాదశ్చేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యమనుష్యాశ్చేత్యుక్తం. ఉచితంహ్యత్రహిశబ్దస్తస్మాదన్నే. యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. ఔచిత్యంవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (అన్యథేతి) నియమేనప్రథమంపశూనాంపయఉపజీవనమసంప్రతిపన్నమితిశఙ్కతే (కథమితి) మనుష్యవిషయేఽపిప్రశ్నః- ఏతదితరపశువిషయేఽపిపృచ్ఛతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రాద్యమనుభవావష్టమ్భేనప్రత్యాచష్టే (మనుష్యాశ్చేతి) చకారాదనుష్యమాత్రసఙ్గ్రహః. తేనైవ- పయస్తనంధయావత్. ఘృతంవాఽతిమాత్రఘృతపిప్పలీమాణవకతద్యోత్యర్థః. జాతరూపం- హేమ. త్రైవర్ణికేభ్యోఽన్యేషాంజాతకర్మాద్యభావాద్ఘృతాద్యసమ్భవమాశఙ్క్యస్తనమేవజాతంకుమారంప్రథమంపాయయన్తీత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) యద్వా- తేషాంజాతకర్మాననుకృతానాంజాతంకుమారం యథాసమ్భవంఘృతంవా స్తనంవా ప్రథమంపాయయన్తీతియోజనా. పశువిషయంప్రశ్నం పశవశ్చేతి సూచితసమాధానం ప్రత్యాహ (స్తనమేవేతి) పశూనాం- జాతంవత్సమితిసమ్బన్ధః. పశూనాంపయోన్నమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (అథేతి) ద్విప్రకారమప్యధికారవిచ్ఛేదార్థం ఉదాహరణం. ప్రతివచనంవ్యాచష్టే (నాద్యాపీతి) నను పయసఃప్రథమోపజీవిత్వాదనుపలభ్యతే- పయస్తేనోపజీవన్తి- ఘృతపయసోర్భేదాత్. అతఃపశ్వన్నత్వంపయసోభాగానిష్టం. అతఆహ (యచ్చేతి) ననుస్తనంధయపజీవనోఽపిదుగ్ధోపజీవస్తీత్యయుక్తం- తద్భేదస్యోక్తత్వాత్. తత్రాహ (ఘృతస్యాపీతి) మన్త్రపాఠక్రమమతిక్రమ్యసర్వస్మిన్వ్యాఖ్యాతే ప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి) *ద్వేదేవానభాజయదితివ్యాఖ్యానేసాధితేసాధనత్వాదితిచేత్పౌర్వాపర్యమపి బుద్ధిస్థమిత్యన్యాయతాత్పర్యపరిహారః (కస్మాదితి) తదేవస్పష్టయతి (కర్మహీతి) యద్యపిపయోరూపంసాధనమాదిత్యకర్మప్రవృత్తం- తథాపిదర్శపూర్ణమాసానన్తర్యంకథంపయసస్సిధ్యతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) విత్తేన- పయసాసాధ్యంకర్మాన్తత్రయస్యసాధనమిత్యత్రతద్దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) పూర్వోక్తౌదర్శపూర్ణమాసౌదేవాన్నేవక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్యయథాసాధనం- తథాపయసోఽప్యగ్నిహోత్రాదిద్వారాకతత్సాధనత్వాత్పశ్వన్నకోటినివేశితత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానాన్తరం పయోవ్యాఖ్యానస్యయుక్తమిత్యర్థః. పాఠక్రమస్తర్హికథమిత్యాశఙ్క్యార్థక్రమేణతద్బాధమభిప్రేత్యాహ (సాధనత్వేతి) అనన్తర్యం- పాఠక్రమః. అకారణం- అవివక్షితం. పాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలీయస్త్వాత్తేనైతరస్యబాధ్యత్వమిత్యేతత్ప్రథమమితిన్యాయమభిప్రేత్యాహ (ఇతిచేతి) పశ్వన్నస్యచతుర్థత్వేనవ్యాఖ్యానే హేత్వన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యంసాధయతి (సుఖంహీతి) ప్రతిపత్తిసౌకర్యంప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) చత్వారిసాధనాని- త్రీణిసాధ్యానీతివిభజ్యోక్తౌవక్తృశ్రోత్రోస్సౌకర్యేణధీర్భవతి- తతశ్చపాఠక్రమాతిక్రమఃశ్రేయానిత్యర్థః. పశ్వన్నస్యసర్వాధిష్ఠానవిషయంమన్త్రపదమవతార్యప్రశ్నపూర్వకంతదీయంబ్రాహ్మణంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) మన్త్రోద్ధృతోబ్రాహ్మణేనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పయసీహీతిబ్రాహ్మణేహిశబ్దః ప్రసిద్ధ్యవద్యోతకోఽస్తి- తేనచహేతునాహిశబ్దేన తస్మిన్నిత్యాదికంమన్త్రపదంవ్యాఖ్యాతమితియోజనా. మన్త్రార్థస్యలోకప్రసిద్ధ్యభావాన్నప్రసిద్ధ్యవద్యోతినాహిశబ్దేనవ్యాఖ్యానంయుక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యంకారణేప్రతిష్ఠితమితిన్యాయేన వైదికీంప్రసిద్ధిమాదాయసమాధత్తే (కారణత్వేతి) పయసాద్రవద్రవ్యమాత్రస్యకుతస్సర్వజగత్కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వంచేతి) తత్సమవాయిత్వేపికుతోజగతఃకారణతేత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) *తేవాఏతేఆహుతీహుతేఉత్క్రామతస్తేఽన్తరిక్షమావిశతఇత్యాదయఃశ్రుతివాదాద్యుపర్జన్యపృథివ్యాది క్రమేణాగ్నిహోత్రాహుతోర్జగదాకారప్రాప్తిందర్శయన్తి. * అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । అది

త్యాజ్ఞాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నంతతః ప్రజా ఇత్యాదిస్మృతివాదాః. పయసీహీత్యాదిబ్రాహ్మణముపసంహరతి (అత ఇతి) పయసః సర్వజగదాధా
రత్వస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితియావత్. సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితమితి విధిత్సితదర్శనస్తుత్యర్థా శాఖాన్తరీయమతం నిస్టిటుముద్భావయతి (యత్తదితి)
న కేవలం కర్మణా మృత్యుజయః - కింతు దర్శనసహితేనేతి దర్శయితుమగ్నిహోత్రాహుతిషు సఙ్ఖ్యాం కథయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసఙ్ఖ్యా
యాం సంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాం సమ్ప్రతిపత్త్యర్థం కిమేతద్యుక్తం. నను ప్రత్యహం సాయం ప్రాతశ్చేత్యాహుతీ ద్వే విధీయేతే - తత్ర
కథమాహుతీనాం షష్ట్యధికాని త్రీణి శతాని సంవత్సరేణ భవన్తి - తత్రాహ (సప్త చేతి) ప్రత్యేకమహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిప్రయోగాణామేక
స్మిన్ సంవత్సరే పూర్వోక్తా సఙ్ఖ్యా. తథైవ ప్రయోగాణాం వింశత్యధికాః సప్తశతరూపాః సఙ్ఖ్యేతి సిద్ధమిత్యర్థః. ఆహుతీనాం సఙ్ఖ్యాముక్త్వా తాసు యా
జుష్మతీనామిష్టకానాం దృష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాః సామపి షష్ట్యధికాని త్రీణి శతాని సఙ్ఖ్యయా భవన్తి - తథా చ ప్రత్యహమాహుతీరభినిష్పద్యమా
నాః సఙ్ఖ్యాసామాన్యేన యాజుష్మతీరిష్టకాశ్చ స్తయేదిత్యర్థః ఆహుతిషు యీనామిష్టకానాం సంవత్సరావయవాహోరాత్రేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యేనైవ
దృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాస్వపి షష్ట్యధికాని త్రీణి శతాని ప్రసిద్ధాని - తథా చ తేషు యథోక్తేష్టకాదృష్టిః క్లృప్తేత్యర్థః. చిత్యగ్నౌ సంవత్సరాత్మ
ప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సరమితి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః - తం చిత్యగ్నిం విద్వాంసస్సమ్పాదయన్తి - అహోరాత్రేష్టకాద్వారా తయోః
సఙ్ఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః. దృష్టిమనూద్య ఫలం దర్శయతి (ఏవమితి) ఉక్తసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్న్యవయవభూతయాజుష్మతీసం
జ్ఞకేష్టకాః సమ్పాద్య తద్రూపేణాహుతీర్ధ్యాయన్, న్నాహుతీషు యాశ్చేష్టకాః సంవత్సరావయవాహోరాత్రాణి తేష్వేవ సమ్పాద్య పురుషనాడీష్వపి సఙ్ఖ్యా
సామాన్యేన తన్నాడీష్వాస్వహోరాత్రాణ్యపాద్య తద్రూపేణాహుతీరిష్టకా నాడీశ్చానుసన్దధానో, నాడ్యహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారా పురుష
సంవత్సరచిత్యానాం సమత్వమాపాద్యాహమగ్నిస్సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిరేవేతి ధ్యాయన్. స్నగ్నిహోత్రం పయః సంవత్సరం జుహ్వద్విద్వానయమాస
హితహోమవశాత్ప్రజాపతిః సంవత్సరాత్మకం ప్రాప్య మృత్యుమపజయతీత్యర్థః. ఏకీయమతముపసంహృత్య తన్నిన్దాపూర్వకం మతాన్తరమాహ (ఇత్యే
వమిత్యాదినా) ఏవంవిద్వాన్నిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్తథైవ విద్వానేకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగద్రూపం
ప్రజాపతిం ప్రాప్య మృత్యుమపజయతీత్యాహ (ఏకేనైతి) ఉక్తేర్థప్రతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదుచ్యత ఇతి) సర్వం హీత్యాదిహేతువాక్య
మాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాకరోతి (కథం పునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకస్మిన్నాహుత్యా మృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం
సంవాదయతి (అథేతి) యథా సంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం - తథా యదహరేవేత్యాద్యపి బ్రాహ్మణాన్తరే సూచితమిత్యర్థః. బ్రహ్మా- హిరణ్యగర్భాభా
వీజీవః. స్వయంభుః- పరస్మై వ్రతచాత్మనావస్థానాత్. తపోతప్యత - కర్మాన్వతిష్ఠత్. యత్కృతకం-తదనిత్యమితి న్యాయేన కర్మనిన్దాప్రకారమాహ
(తన్నైక్షతేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్య సముచ్చయఫలం కథయతి (తత్సర్వేష్వితి) శ్రేష్ఠ
త్వేపి రాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయ పాలయితృత్వమాధిపత్యం. పశ్వన్నే వ్యాఖ్యాతే ప్రశ్నరూపం పఙ్క్తి
పదమాదత్తే (కస్మాదితి) నను చత్వార్యన్నాని వ్యాఖ్యాతాని- త్రీణి వ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వవ్యాఖ్యాతేషు కస్మాదిత్యాదిప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్య
సాధనేషూక్తేషు సాధ్యానామపి తత్సామర్థ్యాదుక్తత్వమస్తీత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నప్రవృత్తిం మన్వానో వ్యాచష్టే (యదేతి) సర్వదేత్యస్య వ్యాఖ్యా నైరన్త
ర్యేణేతి. అన్నాన్యాంసదా భోక్తృభిరద్యమానత్వే హేతుమాహ (తన్నిమిత్తత్వాదితి) భోక్తృణాం స్థితేరన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానాని తానియ
వపూర్వకుసూలవచ్ఛవన్తి క్షీణానీత్యర్థః. కించ- జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాం యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయేన క్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి)
అస్తు తర్హి తేషాం క్షయః- నేత్యాహ (న చేతి) భవతు తర్హి స్వభావాదేవ సప్తాన్నాత్మకస్య జగతో ఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యం చేతి) స్వభా
వవాదస్యాతి ప్రసక్తేత్యాదిత్యర్థః ప్రశ్నం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాం పితృత్వే హేతు
మాహ (మేధయేతి) భోగకాలే విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మసమ్భవాత్ ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయస్సమ్భవతీత్యర్థః. తత్ర ప్రతిజ్ఞాభాగముపాదా
యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్థాప్య విభజతే (కథమిత్యాదినా) (చేష్టితైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మ
నేతి శేషః. ఉక్తహేతుం వ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుం యద్ధైతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదితి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం హేతుం నిగమ
యతి (తస్మాదితి) యథాయథా ప్రజ్ఞమితిపరిపఠ్యం. సాధ్యం నిగమయతి (తస్మాత్పురుష ఇతి) అక్షయహేతౌ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదప్య
జ్యమానానీతి) ధియాధియేత్యాదిశ్రుతేః సహేదమిత్యత్రోక్తం పరిహారం ప్రపఞ్చయన్నాస ప్రతి తాన్నస్య కార్యత్వాత్ ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేపి పునః
పునః క్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనా తదచలం మన్వానః పశ్యన్తీత్యస్మిన్నక్షరే తాత్పర్యమాహ (అత ఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాం హేతుభ్యాం లక్ష్యతే-
వ్యావర్త్యతే. నిష్పాద్యతేయః ప్రబన్ధః- సముదాయః. తదారూఢః- తదాత్మకః. సర్వో లోకః- చేతనాచేతనాత్మకో ద్వైతప్రపఞ్చః సాధ్యత్వేన సాధ
నత్వేన చ వర్తమానో జ్ఞానకర్మఫలభూతః క్షణికోపి నిత్య ఇవ లక్ష్యతే. తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేన స్థితానామనేకే
షాం ప్రాణినామనన్తాని కర్మాణి వాసనాశ్చ. తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితియావత్. ప్రాతీతికమేవ సంసారస్య స్థైర్యం- న తాత్త్వికి
మితి వక్తుం విశినష్టి (నదీతి) అసారోపి సారవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోపి శుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయే
త్యాదినా) అనేకోదాహరణం సంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం. కేషాం పునరేష సంసారోన్యథా భాతీత్యపేక్షాయాం * సంసారోయమపరాగ్దృ
శామితి న్యాయేనాహ (తథాత్మేతి) కిమితి ప్రతిక్షణం ప్రధ్వంసి జగదితి శ్రుత్యోచ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపి కుత్రోపయుజ్య
తే- తత్రాహ (విరక్తానాం హీతి) ఇతి- వైరాగ్యమర్థవదితి శేషః. పురుషోన్నానామక్షయే హేతురిత్యుపపాద్య తజ్జ్ఞానమనూద్య ఫలమాహ (యో

ద్వైతామిత్యాదినా) యథోక్తమనువదతి (పురుష ఇతి) ఫలవిషయమన్త్రపదముపాదాయ తదీయ బ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాకరోతి (తైస్తమిత్యాదినా) యథోక్తోపాసనావతో యథోక్తం ఫలముచ్యతే. సప్తధాన్నైనైవసోఽన్నము త్రీణ్యస్యన్నః విదుషోఽన్నం ప్రతిగుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నానామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (శ్లోకైరితి) ప్రసక్తసిద్ధయే ప్రపఞ్చయతి (సదేవా ఇత్యాదినా) ౨

౧౦.— ప్రథమఖణ్డోదాహృతానేతాన్ శ్లోకాన్ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితా) అత్ర పితేత్యేతదన్తకరణపర్యన్తం వ్యాఖ్యేయప్రతీకగ్రహణం. మేధయా హి తపసాఽజనయత్పితేత్యంశస్తస్య వ్యాఖ్యానం. పితా- సర్వజనకః పరమాత్మా మేధయా- జ్ఞానరూపేణ తపసా సప్తాన్నాన్యసృజత్ యదిత్యర్థః- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసా చీయతే బ్రహ్మ * యస్య జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యాదౌ జ్ఞానమయేన తపసా నామరూపాదీనాం జనకస్య పరమాత్మనో హి- ప్రసిద్ధం ఖలు. అస్మిన్ పక్షే మన్త్రవ్యాఖ్యాతివ్యయమస్తీతి భావః. ఏకమస్య సాధారణమితి ప్రతీకధారణం. తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యత ఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - భుజ్యతే - అస్య - భోక్తృవర్గస్య దేవపిత్రాదేః సాధారణమన్నమిత్యర్థః. సాధారణత్వఫలమాహ (సయ ఏతదుపాస్త ఇత్యాదినా) ఏతత్ - ఉక్తరీత్యా సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా స్వయమేవ అత్తి స ఏవ పాప్మనో న వ్యావర్తతే- న విముచ్యత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మిశ్రం హ్యేతదితి) హి- యస్మాదేతత్- వ్రీహియవాదిరూపమన్నం మిశ్రం- మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణ సంకీర్ణం. సాధారణమితి యావత్. అతో దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా భక్షణస్య పాపమనివార్యమితి భావః. గీతం చ భగవతా *తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః । యజ్ఞశిష్టాశినః సన్తో ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః । భుఞ్జతే తే త్వఘం పాపా యే పచన్త్యాత్మకారణాదితి. తథా చ శ్రుతిః * కేవలాఘో భవతి కేవలాదీతి. కేవలాదీ- దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్త్వా భక్షణ ఇత్యర్థః. తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యో నివేదితమనుష్యేణ భోక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏవం చ ప్రసిద్ధమన్నం మనుష్యమునిసాయుజ్యత ఇతి ఫలితార్థః. ద్వే దేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే (హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వతీతి) ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రఖణ్డస్య - ద్వే అన్నే సృష్ట్వా పితా సర్వస్రష్టా దేవాన్ అసాధారణ్యేనాభాజయత్- అప్రీణయదిత్యర్థః కే తే ఇత్యత్ర అన్నే ఉక్తే - తే హుతం చ ప్రహుతం చేతి వ్యాచష్ట ఇత్యర్థః. హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం- అగ్నిహోత్రాది. యస్మాద్ధుతప్రహుతే దేవేభ్యః పరమాత్మనా దత్తే- తస్మాదిదానీమపి దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్రజుహ్వతి చ - హుతప్రహుతే వైదికాః కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతస్యైవ మన్త్రాంశస్య వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకః స్యాదితి) అథో ఇతి పక్షాన్తరోపన్యాసే. కేచన దర్శపూర్ణమాసావేవ హుతప్రహుతాఖ్యతయా పూర్వపక్షే వ్యాఖ్యాతే దేవాన్నే ఇత్యాహుః. యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః- తదితరేష్టీనాం యజనశీలో న స్యాదిత్యర్థః. యద్వా- తస్మాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరేవ హుతప్రహుతతయా దేవాన్నత్వాత్ తత్ర కిఞ్చిద్వ్యుపచారే దేవాః కుప్యేయురితి నేష్టియాజుకః స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరాద్రియ్యం నకుర్యాదిత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మన్త్రాంశం వక్ష్యమాణత్వాదనన్తరం వ్యాచికీర్షన్తదతిక్రమ్య తదుత్తరమన్త్రాంశం వ్యాకర్తుం పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి ప్రతీకం ధృత్వా తద్వ్యాచష్టే (తత్పయః పయో హ్యేవాగ్రే ఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్- పశుభ్యో దత్తతయా మన్త్రోక్తమన్నం పయః- క్షీరరూపమిత్యర్థః. అత ఏవ హి మనుష్యాః పశవశ్చ అగ్రే ప్రథమతః పయ ఏవోపజీవన్తీత్యర్థః. అత్ర మనుష్యాశ్చోపజీవన్తీత్యుక్త్యా పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదిత్యత్ర పశుశబ్దో ద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణో ద్రష్టవ్యః. తస్మాత్- పయసా ద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవ జాతం కుమారం జాతకర్మసంస్కారే ఘృతం వైవ- పయోవికారం ఘృతమేవాగ్రే- ప్రథమతః ప్రతిలేహయన్తి- ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః. లిహేర్ధాతోశ్చిద్విర్వచనం ఛాన్దసం. స్తనం వాఽనుధాపయన్తి- జాతకర్మాద్యకరణే స్తనం వా ధాపయన్తి- పాయయన్తీత్యర్థః. చశబ్దః ఖల్వర్థః. (అథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి) అథశబ్దో వాక్యోపక్రమే. పయసః పశ్వన్నత్వాదేవ జాతమాత్రం వత్సం అతృణాద ఇతి- తృణం నాత్తీత్యాహురిత్యర్థః. తథా చ యథా వ్రీహ్యాదికం భక్తుం అశక్తః పయసైవ పశుభిః ప్రాయమాణత్వాత్పయః పశ్వన్నమితి యుక్తమితి భావః. తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి వ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పయసి హీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి) యత్ ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం,, యచ్చ న చేష్టతే- వృక్షాదికం,, తదిదం సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితం- పయోఽధీనజీవనం. హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపి పయశ్శబ్దేన గ్రహణాత్ స్థావరాణామపి పయోఽన్నకత్వం సమ్భవతీతి భావః. (తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదితి) సంవత్సరం కాలం పయసా జుహ్వత్ - పయోహోమం కుర్వన్నపమృత్యుం జయతీతి యదాహుః- తత్తు న తథా న విద్యాత్. తర్హి కథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయతీతి) యస్మిన్నహని పయసా జుహోతి- తదహర్మాత్రసాధ్యపయఆహుత్యైవ తస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అపమృత్యుశబ్దయోర్వ్యవధానం ఛాన్దసం. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవం విద్వాన్ సర్వం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేన పయ ఆజ్యాదికముచ్యతే. ఏవం విద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యం స్వయమత్తి- తత్సర్వం దేవేభ్య ఏవ దదాతీత్యర్థః. దేవేభ్యః ప్రదానేన యత్ఫలం లభతే- తల్లభత ఇతి భావః. తస్మాత్తాని న క్షీయన్తే అద్యమానాని సర్వదేతి వ్యాఖ్యేయగ్రహణం. అత్ర తస్మాదితి శబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే ఇతి) వై శబ్దోఽవధారణే. అక్షితిః- అక్షత ఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః- అక్షయః పురుషః- పరమాత్మా ప్రత్యహమన్నాని పునః పునః ప్రాణికర్మానుసారేణ జనయతి- తస్మాద్ధేతోరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. యో వైతామక్షితిం వేదేతి ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిరిత్యాదినా) అత్రాక్షితిశబ్దార్థః పురుషో వా- పురుష ఏవ. స

ఉ.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ ౩

రమాత్మైవేత్యర్థః. తస్యైవ పురుషశబ్దముఖ్యార్థత్వాత్ ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః. ఉత్పాద్యాన్నకర్తృత్వాభిప్రాయాద్ధియా ధియేతి వీప్సా. సహి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేదమన్నం ధియా ధియా- సఙ్కల్పసఙ్కల్పైః ప్రత్యహం పునః పునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మభిస్సహితస్సన్ జనయతే, ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః. అత్ర కర్మభిరిత్యుక్తిరీశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారాయ * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితిన్యాయాదితి భావః. యదేతత్- అన్నం యద్ధి - యదిదముపాసకః ప్రత్యహం పునః పునః న కుర్యాత్- అన్నం క్షీయేతేతి. అతః ప్రత్యహమన్నకరణాన్న క్షీయత ఇతి భావః. ఏతావత్ప్రశమక్షితిం- పరబ్రహ్మరూపం వేదేతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం. అత్ర మన్త్రఖణ్డే ప్రతీకేనేత్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేవ యదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం. ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం. ముఖేనేత్యేతత్ - ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రే హ్యత్తిప్రయోగసమ్భవాన్ముఖ్యభోజనప్రసిద్ధ్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం. తతశ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్య నైరర్థక్యం న చోదనీయం. స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్జం- అన్నం. నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమిత్యర్థః. ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరితి యావత్. అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోఽన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం. తత్ర ప్రతీకేనేతిపదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్ సోఽన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః. తత్ర సోఽన్నమత్త్యాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోఽన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, స దేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమహమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిషు పరబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూత ఊర్జశబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూపం బ్రహ్మానుభవరూపమోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః. ౨

శం.— పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోఽన్నేభ్యః పృథగుత్కృష్టాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆ బ్రాహ్మణపరిసమాప్తేః త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి - కోఽస్యార్థ ఇతి. ఉచ్యతే - మనోవాక్ప్రాణా ఇత్యేతాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవాన్సృష్ట్వాదౌ పితా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం - యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధే సత్యప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి. కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోఽహమన్యత్రమనా ఆసం - నాదర్శం. తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తో అన్యత్రమనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే. తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తదవ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. అస్తి తావన్మనః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే-కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః. సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన. విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం. శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః. ధృతిః- ధారణం. దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా. భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ - మనసో న్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోఽప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే. యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్. యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః. అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నానీహ ఫలభూతాని కర్మణాం మనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని. తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనఃప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. యః కశ్చిల్లోకే శబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఞ్జితః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః. సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా. ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం. అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునస్స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా-అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. నహి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే - తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః. అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చార్యా హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. అపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ప్రాణాపానయోస్సన్ధిర్వీర్యవత్కర్మహేతుశ్చ. ఉదానః- ఉత్క్రాన్త్యూర్ధ్వగమనాదిహేతురాపాదతలమస్తకస్థానఊర్ధ్వవృత్తిః సమానః- సమంనయనాద్భుక్తస్యపీతస్యచ. కోష్ఠస్థానోన్నపక్తా. అనఇతి- ఏషాంవృత్తివిశేషాణాంసామాన్యభూతాసామాన్యదేహచేష్టాసమ్బన్ధినీవృత్తిః. ఏవంయథోక్తంప్రాణాదివృత్తిజాతమేతత్సర్వంప్రాణఏవ. ప్రాణఇతి. వృత్తిమానాధ్యాత్మికోఽనఉక్తః. కర్మచాస్యవృత్తిభేదప్రదర్శనేనైవవ్యాఖ్యాతం. వ్యాఖ్యాతాన్యాధ్యాత్మికానిమనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యన్నాని. ఏతన్మయః- ఏతద్వికారః. ప్రాజాపత్యైరేతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైరారబ్ధః. కోఽసౌ. అయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతఆత్మా- పిణ్డఃఆత్మస్వరూపత్వేనాభిమతోఽవివేకిభిః. అవిశేషేణైతన్మయ ఇత్యుక్తస్యవిశేషణంవాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇత్యభిప్రాయస్స్ఫుటీకరణం. ౩

ఆ.— సాధనాత్మకమన్నచతుష్టయం మన్నాక్షయకారణం, పఙ్క్తిత్వగుణప్రత్యేకపురుషోపాసనస్యఫలం, చోక్తం. ఇదానీమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (పాఙ్క్తస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణశేషస్యతాత్పర్యముక్త్వామన్త్రభేదమనూద్యాకాఙ్క్షాద్వారాబ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (త్రీణీత్యాదినా) జ్ఞానకర్మభ్యాంసప్తాన్నానిసృష్ట్వాచత్వారిభోక్తృభ్యోవిభజ్యత్రీణ్యాత్మార్థం కల్పాదౌపితాకల్పితవానిత్యర్థః. అన్యత్రేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తేషామితి) షష్ఠీనిర్ధారణార్థా. తత్రమనసోఽస్తిత్వమర్థాత్సాధయతి (అస్తితావదితి) ఆత్మేన్ద్రియార్థసాన్నిధ్యేసత్యపికదాచిదేవార్థధీర్నాయమనాపేక్ష్య నరన్తరమీక్షతే. నచాదృష్టాదిభిరయముక్తం- తస్యాదృష్టసంవాదిత్వాత్. తస్మాదర్థాదిసాన్నిధ్యేజ్ఞానకాదాచిత్కత్వాన్యథానుపపత్త్యామనస్సాధికేత్యర్థః. లోకప్రసిద్ధిరపితత్రప్రమాణమిత్యాహ (యతఇతి) అతోఽస్తిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం విషయగ్రాహికరణమితిశేషః. తామేవప్రసిద్ధిముదాహరణతయోదాహరతి (కింద్రష్టవానిత్యాదినా) తత్రైవాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (తస్మాదితి) యథోక్తార్థాపత్తిర్లోకప్రసిద్ధివశాదిత్యనుమానాత్. విమతమాత్మవ్యతిరిక్తాపేక్షం- ఉత్పన్నసత్యపికాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానం తచ్ఛబ్దార్థః. తస్మాదనుమానాదన్యదస్తిమనోనామేత్యన్వయః రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపిసతఃఇతిప్రమాతోచ్యతే. అన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యమాహ (సర్వేతి) సమనన్తరంవాక్యంఫలితార్థవిషయత్వేనాదత్తే (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దేనోక్తంహేతుంస్పష్టయతి (తద్వ్యగ్రత్వఇతి) కామాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్మనసస్స్వరూపంప్రతిసంశయంనిరస్యతి (అస్తిత్వఇతి) అశ్రద్ధాదివత్కామాదీన్యపిక్షేత్రమత్వావమనో బుద్ధ్యోరేకత్వముపేత్యోపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ద్వైతప్రవృత్త్యున్ముఖంమనోభోక్తృకర్మవశాన్నానార్థాకారేణనివర్తతఇత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (మనోఽస్తిత్వమితి) తదేవాన్యత్కారణంస్ఫోరయతి (యస్మాదితి) తస్మాదస్తివివేకకారణమన్తఃకరణమితిసమ్బన్ధః. చక్షురసమ్ప్రయోగాత్పృష్ఠేస్పర్శవిశేషదర్శనేఽపిసమ్ప్రయుక్తయోస్త్వచావినాపిమనోవిశేషదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) త్వఙ్మాత్రస్యస్పర్శమాత్రగ్రాహిత్వేనవివేచకత్వాయోగాదిత్యర్థః. వివేచకేకారణాన్తరేసత్యపిమితోమనస్సిద్ధిరితిభావః (యత్తదితి) వృత్తంకీర్తయతి (అస్తితావదితి) ఉత్తరగ్రన్థమవతారయితుంభూమికాంకరోతి (త్రీణీతి) ఏవంభూమికామారచయ్యాధ్యాత్మికవాగాద్యన్నవ్యాఖ్యానార్థంయఃకశ్చేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) శబ్దపర్యాయోధ్వనిర్ద్వివిధః- వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ. తత్రాద్యోవ్యవహర్తృభిస్తాల్వాదిస్థానవ్యఙ్గ్యః. ద్వితీయోమేఘాదికృతః. ససర్వోఽపిప్రకృతావాగేవేత్యర్థః. శబ్దమాత్రంవాగిత్యుక్త్వాతత్రప్రమాణమాహ (ఇదంతావదితి) (అనుగతేతి) తస్మాదభిధేయనిర్ణాయకత్వాన్నాసావపలాప్యేతిశేషః. వాచోఽపిప్రకాశ్యత్వాద్ఘటవత్ప్రకాశమాత్రంనాపీత్యుక్తమాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) ప్రకాశాన్తరేణ- సజాతీయేనేతిశేషః. ప్రకాశికాపివాక్ప్రకాశ్యాచేత్- తత్రాపిప్రకాశాన్తరమేష్టవ్యమిత్యనవస్థాస్యాత్. తన్నిరాసార్థమేషాహినేతిప్రకాశమాత్రంవాగిత్యాహ-స్వపరనిర్వాహకస్తుశబ్దః-తస్మాత్ప్రకాశకత్వంకార్యంయత్రదృశ్యతే-తత్రవాచస్స్వరూపమనుగతమవేత్యాహ (అద్విదిత్యాదినా) ఆధ్యాత్మికప్రాణవిషయంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేతి) ముఖనాసికాభ్యాం-సఞ్చరణాద్ధృదయసమ్బన్ధినీయావాయువృత్తిః-తత్రప్రాణశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (ప్రణయనాదితి) పురతోనిస్సరణాదితియావత్. వ్యాయమనం- ప్రాణాపానయోర్నియమనంకర్మాస్యేతితథోక్తః వీర్యవత్కర్మ-ఆరణ్యామగ్న్యుత్పాదనాది. ఉత్కర్షః-దేహపుష్టిః. అవిపదేనోక్తాన్నిరుక్తా. ప్రాణశబ్దేనానశబ్దస్యపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అనఇత్యేషామితి) తథాపివృత్తిమతఃప్రాణశబ్దస్యతాభ్యాంపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతీతి) సాధారణాసాధారణవృత్తిమాన్ప్రాణఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. మనసోదర్శనాదివద్వాచోఽభిధేయప్రకాశనవచ్చప్రాణస్యాపికార్యంవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మచేతి) ఏతన్మయఇత్యత్రమయటోవికారార్థత్వంవ్యుత్పత్తిపూర్వకంకథయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) ఆధ్యాత్మికానాంవాగాదీనామారమ్భకత్వంవారయతి (ప్రాజాపత్యైరితి) ఆరబ్ధస్వరూపంప్రశ్నపూర్వకమనన్తరవాక్యనిర్ధారయతి (కోఽసావితి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే కథమాత్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మస్వరూపత్వేనేతి) వాఙ్మయఇత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అవిశేషేణేతి) ౩

ర౦.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం తద్వ్యాచష్టే (మనోవాచంప్రాణంతాన్యాత్మనేఽకురుతేతి) పూర్వోక్తఃపితా సర్వేశ్వరోమనోవాక్ప్రాణరూపాణిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మనే- సర్వస్మైజీవవర్గాయ-కుటుమ్బ - కృతవానిత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్జ్యోతిరధికరణేసప్తాన్న బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానదశాయాం 'పరమాత్మనస్సృజ్యత్వాజ్జీవానాముపజీవ్యత్వేనాన్నశబ్దవాచ్యానాంసప్తానాముత్పత్తిముక్త్వాతత్రప్రసిద్ధాన్నం, దర్శపూర్ణమాసౌ, పయః, శ్చేత్యన్నచతుష్టయస్యమానుషదేవతిర్యక్షువినియోగముక్త్వా * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యవశిష్టాన్నత్రయస్యసర్వవిధప్రవృత్తిహేతుత్వాత్సామాన్యేన సర్వభోక్తృవర్గశేషమకరోదిత్యుక్తే'త్యుక్తం. మనోవాక్ప్రాణానాం సర్వజీవసాధారణోపకారకత్వం క్రమేణాహ ('అన్యత్రమనాఅభూవంనాదర్శమన్యత్రమనాఅభూవంనాశ్రౌషమితీతి) అత్రలోకఃప్రత్యేతీతిశేషః. అన్యత్రమనోయస్య- సోఽన్యత్రమనాః. మన

ఉ.— త్రయో లోకా ఏత ఏవ వాగేవాయం లోకో మనో౽న్తరిక్షలోకః ప్రాణో౽సౌ లోకః॥ ౪

సో౽వ్యాసఙ్గదశాయామిన్ద్రియసమ్బద్ధస్యాపి విషయానుభవాభావో౽నవధానలిఙ్గేనానుభూయత ఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (మనసా హ్యేవపశ్యతి మనసా శృణోతీతి) మనసా యస్మాద్వ్యాసఙ్గదశాయాం దర్శనశ్రవణాభావః- తస్మాద్దర్శనశ్రవణేషు మనః కరణమిత్యర్థః. ఆత్మేత్యుపక్రమ ముచ్యతే దర్శనశ్రవణేషు మనః కరణం కేవలం- కామాదికమపి మనఃకరణకమిత్యాహ (కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాదినా) కామః- విషయాభిలాషః. సఙ్కల్పః- వ్యవసాయః. విచికిత్సా- సన్దేహః. శ్రద్ధా- కర్తవ్యస్వీకార్యబుద్ధిః. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతబుద్ధిః. ధృతిః- ప్రీతిః. అధృతిః- అప్రీతిః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రమాణజన్యజ్ఞానమాత్రం. భీః- ఆగామిదుఃఖశఙ్కా. ఏతత్సర్వం మనః- మనఃకరణకమేవేత్యర్థః. కార్యకరణోపచారాత్కామాదీనాం మనస ఏవ ప్రధానసాధనమిత్యుక్తం. మనసో జ్ఞానకరణత్వే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతీతి) తస్మాత్- మనసో జ్ఞానకరణత్వేన సర్వజీవోపకరణత్వాదేవ పృష్ఠతః- రూపస్య గ్రహణయోగ్యచక్షురగోచరేపి ప్రదేశే కేనచిత్కేన చిదుపస్పృష్టో మనసా విజానాతి- స్పృష్టకాదీనమమినోతి. ఇన్ద్రియాన్తరద్వారా జ్ఞానసంస్పృష్టాత్ - తస్మాదపి హేతోర్మనస ఏవ జ్ఞానకరణమిత్యర్థః. ఏవం మనస ఉక్త్వా భోగాఙ్గత్వముక్త్వా వాచస్తదాహ (యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా) పరేషాం స్వాభిమతార్థజ్ఞాపనాయ ప్రయుజ్యమానో యః కశ్చ- సర్వోపి శబ్దః సా వాగేవ - వాగిన్ద్రియాధీనోచ్చారణకత్వాదిత్యర్థః. పరేషాం శబ్దాభిధానేన జీవానాం వాగిన్ద్రియసాధ్యోపకారకత్వాభావః. అత్ర సన్నిహితవిన్ద్రియానిర్దేశోపి అభిధాయివాక్యప్రాధాన్యేన. కార్యకరణోపచారనిర్దేశశ్చ పూర్వవదేవ ద్రష్టవ్యః. అత ఏవ పూర్వవాక్యే కామాదీనాం మనఃకార్యత్వాభిప్రాయేణ వర్ణ- తథాప లిఙ్గాదిపృష్ఠప్రశ్నాదిష్వపి. (ఏషా హ్యన్తమాయత్తా) ఏషా- వాక్ శబ్దస్యాన్తం- సర్వపదార్థానామభిధానాయత్తా- ప్రకాశ్య సర్వోపి మిదం త్తాం ప్రకాశయితుం శక్నోతీత్యర్థః. (ఏషా హి నేతి) ఏషా హి- వాక్స్వయం నా ప్రకాశ్యా- అన్యైరప్రకాశ్యేత్యర్థః. వాక్స్వయమప్రకాశ్యా పరిచ్ఛేద్యా సతీ ఇతరేషాం అపరిచ్ఛేదికేత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం ప్రాణస్యాత్మోపకారకత్వప్రకారమాహ (ప్రాణో౽పానో వ్యాన ఉదానస్సమానో౽న ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణ ఏవ ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాఖ్యపఞ్చవృత్తిః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాదికస్స్వకార్యప్రవృత్త్యా ఉపకారకః. అనితీతి సామాన్యనామక, శ్వసితీయావత్. సూత్రితం చ పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యత ఇతి. ఇదం హి పఞ్చాధికరణం- ముఖ్యః ప్రాణః కిం వాయుమాత్రం- ఉత వాయుక్రియా- ఉత వాయోరేవ కశ్చిదవస్థావిశేష ఇతి సంశయే * యః ప్రాణస్స వాయురితి శ్రుత్యా వాయుమాత్రం ప్రాణః ఇతరా- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మకవాయుక్రియాయాం ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధేః క్రియా వా స్యాదితి పూర్వపక్షే, ప్రాప్తే * న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్ * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపశ్చ పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ ఇతి వాయోః పృథగుపదేశాత్ ప్రకరణేష్వపదేశాన్న వాయుమాత్రం క్రియా వా ప్రాణః కిన్తు కిమపి వస్త్వన్తరం. సేత్యాహ * చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః. చక్షురాదివదయం జీవోపకరణవిశేషః - వస్త్వన్తరం - ప్రాణసంవాదాదిషు చక్షురాదిభిస్సహ ప్రాణస్యానుశాసనం, శ్రూయమాణం హి తత్వాద్వస్త్వన్తరమ యతి. తథాపి ముఖ్యః ప్రాణః కథం జీవోపకరణవిశేషోపి ప్రాణశక్తివిశేషో చక్షురాదివదుపకారకో భవతీత్యర్థః. నను ప్రాణస్య జీవోపకరణత్వే కిముపకారకత్వమితి యావత్ తథాపి ప్రకరణభేదాత్ తత్రాహ- * అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథా హి దర్శయతి. కరణం- క్రియా. ఉపకారకత్వాభావాదోషః- సన్నిహితవతి- శరీరధారణలక్షణోపకారకక్రియాం హి శ్రుతిరేవ దర్శయతి * ఆహాస్మై పఞ్చధాత్మానం విభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి, * ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయమితి, చ. నన్వేవం నానాభేదాచ్చ కార్యభేదాచ్చ ప్రాణాపానాదయః తత్త్వాన్తరం స్యుః నేత్యుచ్యతే - పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే యథా * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధా శ్రద్ధేత్యాదివచనాన్మనస ఏవ కార్యభేదాద్యథా కామాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతే- కామాదిరూపమనస న తత్త్వాన్తరం - ఏవం ప్రాణో౽పానో వ్యాన ఉదానస్సమాన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి వచనైః ప్రాణస్యైకస్యైవ కార్యభేదాత్ప్రాణాపానవ్యానోదానాదివ్యపదేశాన్న తత్త్వాన్తరం ప్రాణావయవా ఇతి సిద్ధాన్తితం. అత్ర నచ తస్మిన్ భూతజ్ఞానావస్థావిశేషః కామాదయో మనస న తత్త్వాన్తరమేవేతి కథం కామాదీనాం తత్త్వాన్తరత్వనిషేధ ఇతి వాచ్యం- కామాదిరూపజ్ఞానావస్థా విశేషపరిణతస్య మనస ఏవ కామాది శబ్దైరభిధానాన్న తత్త్వాన్తరం * కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదివాక్యే కామాదిశబ్దితమితివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతన్మయో వా అయమాత్మేతి) నైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అయమాత్మా- జీవః. ఏతన్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయ ఇతి) ప్రాచుర్యే మయట్. మనోవాక్ప్రాణప్రచురః. తత్కృతోపకారప్రచుర ఇతియావత్. ౩

శం.— తేషామేవ ప్రాజాపత్యానామన్నానామాధిభౌతికో విస్తారో౽భిధీయతే- త్రయో లోకాః- భూర్భువస్స్వరిత్యాఖ్యా ఏత ఏవ- వాఙ్మనః ప్రాణాః. తత్ర విశేషః- వాగేవాయం లోకః. మనో౽న్తరిక్షలోకః. ప్రాణో౽సౌలోకః. ౪

ఆ.— వాగాదీనామాధ్యాత్మికవిభూతిప్రదర్శనార్థముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తేషామేవేతి)త్రైలోక్యం వ్యక్తంసామాన్యం పరామృశతి. ౪

రం.— వాఙ్మనఃప్రాణాన్ సర్వాత్మకత్వేన స్తౌతి (త్రయో లోకా ఏత ఏవేత్యాదినా) త్రయో లోకా ఇత్యనేనైతచ్ఛబ్దస్యార్థం స్వయమేవ వివృణ్వన్నాహ (వాగేవాయం లోక ఇత్యాదినా) అయం లోకః- పృథివీలోక ఇత్యర్థః. అన్తరిక్షలోకః- భువర్లోక ఇత్యర్థః. అసౌ లోకః - తదూర్ధ్వలోక ఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— త్రయో వేదా ఏత ఏవ వాగేవర్గ్వేదో మనో యజుర్వేదః ప్రాణస్సామవేదః॥ ౫

దేవాః పితరో మనుష్యా ఏత ఏవ వాగేవ దేవా మనః పితరః ప్రాణో మనుష్యాః॥ ౬

పితా మాతా ప్రజైత ఏవ మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజా॥ ౭

విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం వాగ్ఘి విజ్ఞాతా వాగేనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮

యత్కిఞ్చ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపం మనో హి విజిజ్ఞాస్యం మన ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౯

యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతం ప్రాణస్య తద్రూపం ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం. — తథా త్రయో వేదా ఇత్యాదీని వాక్యాని ఋజ్వర్థాని. ౫-౬-౭

ఆ. — త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరం వాక్యం జ్ఞాతాదినా త్రయాణాం వ్యాప్తిం నేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭

గం. — (త్రయో వేదా ఏత ఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬

రం. — (పితా మాతా ప్రజైత ఏవేత్యాది) ప్రజా- పుత్రపౌత్రాః ౭

శం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ. తత్ర విశేషః- యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం- విస్పష్టం జ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం. తత్ర హేతుమాహ- వాగ్ఘి విజ్ఞాతా- ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతా భవేత్ యాఽన్యానపి విజ్ఞాపయతి. * వాచైవ సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఇతి హి వక్ష్యతి. వాగ్విభూతివిదః ఫలముచ్యతే - వాగేనం - యథోక్తవాగ్విభూతివిదం తత్ - విజ్ఞాతం భూత్వాఽవతి - పాలయతి. విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నం భోజ్యతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయ ప్రస్తుతం విశేషం దర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతం సర్వం వాచో రూపమితి ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థస్య ప్రమాణం ప్రకాశకత్వే కథం వాచో విజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వం వాచస్సిద్ధమిత్యాహ (వాచేతి) వాగ్విశేషస్య ఫలమాహ. ౮

రం.— విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనఃప్రాణానాం విజ్ఞాతాదిరూపత్వం క్రమేణోపపాదయతి ఖణ్డత్రయేణ. తత్ర ప్రథమం వాచో విజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కిఞ్చ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపమితి) యద్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతం భవతి - తత్సర్వం వాచో రూపమిత్యర్థః. ఏతదేవ ప్రసిద్ధ్యా దర్శయతి (వాగ్ఘి విజ్ఞాతేతి) విజ్ఞాతా- వాచా విజ్ఞాయమానా స్వయమపి వాగేవ హి. తదధీనప్రకాశత్వాత్సైవేత్యర్థః తదుపాసకస్య ఫలమాహ (వాగేనం తద్భూత్వాఽవతీతి) తత్- వాచా విజ్ఞాయమానం పదార్థజాతం భూత్వా- విజ్ఞాతా భవతి- రక్షతి ఉపకరోతీత్యర్థః. తద్విజ్ఞాయమానం వాగేవ భూత్వాఽవతి. వాచా విజ్ఞాయమానేన పదార్థేనోపకారో భవతి- స సర్వోఽపి వాగధీన ఏవ- తస్మాద్వాచ ఆత్మోపకారకత్వం సిద్ధమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— తథా యత్కిఞ్చావిస్పష్టం విస్పష్టం జ్ఞాతుమిష్టం- విజిజ్ఞాస్యం. తత్సర్వం మనసో రూపం. మనో హి- యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదః ఫలం - మన ఏనం తత్ - విజిజ్ఞాస్యం భూత్వాఽవతి- విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాస్యాన్నత్వముపపద్యతే. ౯

ఆ.— సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్- సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదిత్యర్థః తస్మాత్సర్వం విజిజ్ఞాస్యం మనోరూపమితి యోజనా. పూర్వవత్- వాగ్విభూతివిదో యథా ఫలముక్తం- తద్వదిత్యర్థః. ౯

రం.— (యత్కిఞ్చ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం- విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితం దేవాదికముపకరోతి - తద్భూత్వా మన ఏనముపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనే క్రియమాణ ఉపకారశ్చిన్తనకరణభూతమనఃప్రయుక్త ఏవేతి భావః. ౯

శం.— తథా యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతం- విజ్ఞానాగోచరం న చ సన్దిహ్యమానం. ప్రాణస్య తద్రూపం. ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః - అవిజ్ఞాతరూపో హి- యస్మాత్ప్రాణః- అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనఃప్రాణవిభాగస్థితే త్రయో లోకా ఇత్యాదయో వాచనికా ఏవ- సర్వత్ర విజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాద్వచనాదేవ తస్య నియమోఽన్వేష్టవ్యః. ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి - అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్య ప్రాణోఽన్నం భవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిస్సన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారా ఆచార్యపిత్రాదయో దృశ్యన్తే - తథా మనః ప్రాణయోరపి సన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః. ౧౦

ఆ.— అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపో యస్మాత్ప్రాణః- తస్మాదవిజ్ఞాతం సర్వం ప్రాణస్య రూపమితి యోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణ లోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవ వాగాదీనాం లోకాద్యాత్మత్వే సిద్ధే కిమర్థం * త్రయో లోకా ఇత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ తథైవ

ఉ.— తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునగ్ం సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

ధ్యానార్థమిత్యాహ (కిఞ్చ తే) ఇత్యాది । వ్యక్తైకత్వవిజ్ఞానాదిర్యదర్థస్తస్య ... గాదేశ్చ వ్యక్తిరిత్యాహ । ... జ్ఞానాదేర్వాగాద్యాత్మకత్వ ... యద్యపి శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వ ఏతే) ప్రాణాదిభూతానిశేషాణి ... (ప్రాణశ్చ) ఇత్యాది ... త్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ... కారాద్ ... సర్వే ... ఉపాస్యా ఇత్యర్థః । తేషాం భోజ్యత్వమనుపపద్యతే । తథాపి వక్ష్యతే ... ౧౦

రం.— (యత్కిఞ్చావిజ్ఞాతమితి) ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః । యస్మాత్ప్రాణ ఇన్ద్రియాగోచరః । తస్మాత్సోఽవిజ్ఞాతః ... ప్రాణస్యాజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్రస్యోపకారకత్వం సర్వస్య ప్రాణ ఏవ తే ... (ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వావతీతి) పూర్వసూక్తవచనాదవి ... ప్రాణ ఏవ ... ఉపకారకత్వం ... ప్రాణపరిపాలనోపకార ఇతి భావః । ౧౦

శం.— వ్యాఖ్యాతా వాఙ్మనఃప్రాణా ఆధ్యాత్మికా ఆధిభౌతికాశ్చ, అథాధునా తేషామేవాధిదైవికో విస్తారో వక్తవ్య ఇత్యారభ్యతే । తస్యై — తస్యాః, ప్రజాపతేరన్నత్వేన ప్రస్తుతాయా వాచః పృథివీ శరీరం బాహ్య ఆధారః । జ్యోతీరూపం ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం అయం పార్థివోఽగ్నిః । ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్ — కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః । తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః । తత్ — తత్ర యావత్పరిమాణైవ వాగాధ్యాత్మికాధిభౌతికభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి — తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా । (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టః తావానేవ భవతి । సమానముత్తరం । ౧౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాతా ఇతి) ఆధిదైవికోఽర్థః — తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్ । సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే । తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావా వాక్పరిచ్ఛిన్నా — తస్యాస్తుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వాత్, తదంశాంశినోశ్చ తాదాత్మ్యాత్ । త్రయాణామేకత్వం (తత్తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః — అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణశ్చోరాధిదైవికమనఃప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యాద్ద్యౌః ప్రాణేన తుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే । తథా చ వాచా సమానం ప్రాణాదావుత్తరవాక్యేఽర్థ్యమాన సమానపరిమాణత్వమితి । ౧౧

రం.— ఏవం ప్రశస్యత్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై — తస్యాః । విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః । తస్యా వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం — ఆయతనం । కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళస్థం పార్థివాంశమాశ్రిత్య వాగిన్ద్రియం వర్తత ఇత్యర్థః । జ్యోతీరూపం — జ్యోతిష్ట్వేనాధిష్ఠాతృదేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః । (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్ — ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్ — యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే । తావతీ పృథివీ — తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యస్తి । తావానయమగ్నిః — తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరస్తీత్యర్థః । ౧౧

శం.— అథైతస్య — ప్రాజాపత్యాన్నస్యైవ మనసో ద్యౌః — ద్యులోకశ్శరీరం — కార్యమాధారః । జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః । తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః — తావతీ — తావద్విస్తారా । తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః । తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం । తౌ — అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ మిథునం — మైథున్యం । ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం — సమగచ్ఛేతాం — మనసాఽఽదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరా రోదస్యోః । తతః — తయోరేవ సఙ్గమనాత్ప్రాణః — వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే । యో జాతః — స ఇన్ద్రః — పరమేశ్వరః । న కేవలమిన్ద్ర ఏవ — అసపత్నః — అవిద్యమానః సపత్నో యస్య । కః పునస్సపత్నో నామ — ద్వితీయో వై — ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయస్సపత్న ఇత్యుచ్యతే । తేన ద్వితీయత్వేఽపి సతి వాఙ్మనసే నసపత్నత్వం భజేతే — ప్రాణం ప్రతి గుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ । తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం — నాస్య — విదుషస్సపత్నః — ప్రతిపక్షో భవతి — య ఏవం — యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద । ౧౨

ఆ.— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః । మనసో ద్వైరూప్యముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం * మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం — త

ఉ.— అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేఽనన్తాఃసయోహైతానన్తవతఉపాస్తేఽన్తవన్తꣳసలోకంజయత్యథయోహైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తꣳసలోకంజయతి. ౧౩

[illegible] వేపిసృష్టప్రజాత్వంవాచ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (తానీ) కథమాదిప్రశ్నస్యమనసః ప్రాణం ప్రతిపితృత్వం, వాచోవా మాతృత్వం.- తత్రాహ (మనసైవ) సావిత్రం పాకమాగ్నేయం చ ప్రకాశమ్యతే కార్యసిద్ధ్యదర్శనాత్ [illegible] కర్మశబ్దేన కార్యముచ్యతే. [illegible] (కర్మేతి) [illegible] (తపఇతి) [illegible] (మాతాపితరితి) ద్వితీయస్యసపత్నత్వేనా [illegible] (ప్రతిపత్త్వేనేతి) యథోక్తసపత్నవ్యాఖ్యానఫలమాహ (తేనేతి) [illegible] ప్రాణోపాసనేఫలవాక్యం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) [illegible]. ౧౪

[illegible]

[illegible]

ఆ — [illegible] (తత్రేతి) [illegible] (సహస్రజేతి) అన్నత్రయస్యసమప్రధానత్వేన [illegible] తేత్యర్థః. పూర్వవత్- వాచోమనసశ్చపృథివీద్యౌశ్చశరీరంయథా- తథేత్యర్థః. [illegible] (తత్రేతి) తాన్యానీత్యాది ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (చన్ద్రఇతి) వాఙ్మనఃప్రాణానాం [illegible] (తానీతి) ఏతేభ్యో తిరిక్తమధిష్ఠానమస్తీత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతిరేతేభ్యోతిరిక్తోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సహస్రానితి) సోపస్యారంవ్యత్తపమా వ్యవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తఏతఇతి) తుల్యాంవ్యాప్తిమేవవ్యనక్తి (యావదితి) [illegible]. తుల్యావ్యాప్తిముక్త్వాముప జీవ్యాహ (అతఏవేతి) తేషాంయావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (నహీతి) కార్యకరణయోర్యావత్సంసారభావిత్వేపిప్రాణానాంకియత్కాలం అత ఆహ (కార్యేతి) తేషుపరిచ్ఛిన్నత్వేనధ్యానేదోషమాహ (సయఇతి) ఏవంసాపేక్షకాంక్ష్యత్వాదివక్షితముపాసనముపదిశతి (అథేతి) ౧౩

రం.— (అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరమితి) * ప్రాణావాఆపఇతిహిశ్రుతిః * పానీయంప్రాణినాంప్రాణావిశ్వేనైవచతన్మయమిత్యాయుర్వేదవిదః- అతఃప్రాణస్యాపఏవాయతనం- ఆధారఇత్యర్థః. చన్ద్రోజ్యోతీరూపమధిష్ఠాతా ప్రాణస్య. అతో యత్ర ప్రాణః - తత్ర తదధిష్ఠానమాపః, అధిష్ఠాతాచన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి) తఏతే- వాఙ్మనఃప్రాణాస్సర్వఏవసమాః- హస్తిమశకాదీనాంసర్వేషాంశ

ఉ.— సఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకల స్తస్య రాత్రయఏవ పఞ్చదశ కలా ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలా స రాత్రిభి రేవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే సోఽమావాస్యాగ్ం రాత్రి మేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వ మిదం ప్రాణభృదను ప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయతే తస్మాదేతాగ్ం రాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాదపి కృకలాసస్యైతస్యా ఏవ దేవతాయా అపచిత్యై॥ ౧౪

రీరేషు సమాః. యథా దీపప్రభా ఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారనమపరిమాణాపి తత్తదాధారవశేన సఙ్కోచవికాసాయాతి- తథా ప్రాణా అపి మశకమాతఙ్గాదిదేహవశేన తత్తద్దేహపరిమాణానుగుణ సఙ్కోచవికాసౌ యాన్తీత్యతః ప్రాణాస్సర్వశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమా ఇత్యర్థః. (సర్వేఽనన్తా ఇతి) అనన్త్యం చ వాఙ్మనః ప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనః ప్రాణవాగ్వ్యష్టిభేదాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. తస్మాత్ఫలార్థినా అనన్తత్వేనైవైతే మనో వాక్ప్రాణా ఉపాసనీయాః- అన్తవత్త్వేనోపాసనే దుర్ఫలప్రాప్తిరిత్యాహ (సయోహైతానన్తవత ఉపాస్త ఇత్యాది) లోకం- ఫలం. అన్తవన్తం లోకం జయతి- ఉద్దిష్టఫలపూర్తిర్న స్యాదిత్యర్థః. అనన్తం లోకం జయతి- ఉద్దిష్టం ఫలం పూర్ణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్రానన్తశబ్దః చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః- ప్రాణపదే హి సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యనన్తశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం విభుత్వమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే • అణవశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తత్ర • తదుత్క్రమణం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యాదిషూత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వసిద్ధేరుత్క్రాన్త్యాదౌ పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చ ప్రాణా భవన్తి. ※ అనన్తానుపాస్త ఇత్యానన్త్యశ్రుతిస్తు దర్శనశ్రవణాద్యనన్తకార్యవిశిష్టతయా తదుపాసనవిధిపరేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౩

శం.— పితా పాఙ్క్తేన కర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా త్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థమకరోదిత్యుక్తం. తాన్యేతాని పాఙ్క్తకర్మఫలభూతాని వ్యాఖ్యాతాని. తత్ర కథం పునః పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలమేతానీతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్తేష్వపి త్రిష్వన్నేషు పాఙ్క్తతావగమ్యతే. విత్తకర్మణోరపి తత్ర సద్భావాత్. తత్ర పృథివ్యగ్నీ మాతా- దివాదిత్యౌ పితా- యోఽయమనయోరన్తరా ప్రాణః- స ప్రజేతి వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విత్తకర్మణీ సమ్భావయితవ్యే ఇత్యారభ్యతే (సఏష సంవత్సర ఇతి) యోఽయం త్రయ్యన్నాత్మా ప్రజాపతిః ప్రకృతః- సఏష సంవత్సరాత్మనా విశేషతో నిర్దిశ్యతే. షోడశకలః- షోడశకలాః- అవయవా అస్య సోఽయం షోడశకలః. సంవత్సరః- సంవత్సరాత్మా. కాలరూపః. తస్య చ- కాలాత్మనః ప్రజాపతే రాత్రయ ఏవ - అహోరాత్రాణి. తిథయ ఇత్యర్థః. పఞ్చదశకలాః. ధ్రువైవ- నిత్యైవ వ్యవస్థితా అస్య- ప్రజాపతేః షోడశీ- షోడశానాం పూరణీ కలా. సః రాత్రిభిరేవ - తిథిభిః కలోక్తాభి రాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ. ప్రతిపదాద్యాభిర్హి చన్ద్రమాః ప్రజాపతిః శుక్లపక్షే ఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతే యావత్సంపూర్ణమణ్డలః పౌర్ణమాస్యాం. తాభిరేవాపచీయమానాభిః కలాభిరపక్షీయతే కృష్ణపక్షే యావద్ధ్రువైకా కలా వ్యవస్థితా అమావాస్యాయాం. సః - ప్రజాపతిః కాలాత్మా అమావాస్యాం- అమావాస్యాయాం రాత్రిం- రాత్రౌ యా వ్యవస్థితా ధ్రువా కలోక్తా- ఏతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య- యదపః పిబతి, యచ్చౌషధీరశ్నాతి,- తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనా సర్వం వ్యాప్యామావాస్యాం రాత్రిమవస్థాయ తతః- అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయతే ద్వితీయయా కలయా సంయుక్తః. ఏవం పాఙ్క్తాత్మకోఽసౌ ప్రజాపతిః. దివాదిత్యౌ మనః పితా- పృథివ్యగ్నీ వాగ్జాయా మాతా- తయోశ్చ ప్రాణః ప్రజా- చాన్ద్రమస్యస్తిథయః కలా విత్తం - ఉపచయాపచయధర్మిత్వాద్విత్తవత్- తాసాం చ కలానాం కాలావయవానాం జగత్పరిణామహేతుత్వం కర్మ. ఏవమేష కృత్స్నః ప్రజాపతిర్జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేషణానురూప ఏవ పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతస్సంవృత్తః- కారణానువిధాయి హి కార్యమితి లోకేఽపి స్థితిః. యస్మాదేష చన్ద్ర ఏతాం రాత్రిం సర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టో ధ్రువయా కలయా వర్తతే- తస్మాద్ధేతోరేతాం- అమావాస్యాం రాత్రిం ప్రాణభృతః- ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- ప్రాణినం న ప్రమాపయేదిత్యేతత్. అపి కృకలాసస్య- కృకలాసో హి పాపాత్మా స్వభావేనైవ హింస్యతే ప్రాణిభిర్దృష్టోఽప్యమఙ్గళ ఇతి కృత్వా. నను ప్రతిషిద్ధైవ ప్రాణిహింసా • అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి. బాఢం ప్రతిషిద్ధా- తథాపి నామావాస్యాయా అన్యత్ర ప్రతిప్రసవార్థం వచనం- హింసాయాః కృకలాసవిషయే వా. కిం తర్హి. ఏతస్యాః- సోమదేవతాయా అపచిత్యై- పూజార్థం. ౧౪

ఆ.— అన్నత్రయే ఫలవద్ధ్యానవిషయే వ్యాఖ్యాతేవక్తవ్యాభావాత్తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (పితేతి) తేషాం తత్ఫలత్వే ప్రమాణాభావమాదాయ శఙ్కతే (తత్రేతి) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానం సప్తమ్యర్థః. కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అనుమానమేవ స్ఫుటయితుమన్నేషు పాఙ్క్తత్వావగతిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపి తాదృశమితి శేషః. కథం పునస్తత్ర పాఙ్క్తత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (విత్తేతి) ఆత్మా జాయా ప్రజేతి త్రయం సఙ్గృహీతుమపిశబ్దః. ఉక్తం హేతుం వ్యక్తీకుర్వన్నుక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) అన్నత్రయం సప్తమ్యర్థః. తథాపి కథం పాఙ్క్తత్వమిత్యాశఙ్క్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్ర విత్తేతి) సప్తమీ పూర్వవత్. అవతారితగ్రన్థం వ్యాచష్టే (యోఽయమిత్యాదినా) కథం ప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వం చ- తత్రాహ (ప్రతిపదాద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాం దర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్య మర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాం నివిష్టాం కలాం ప్రపఞ్చయన్ ద్వితీయకలోత్పత్తిం శుక్లప్రతిపది దర్శయతి (స ప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవ విశినష్టి (యదితి) స్థావరం జఙ్గమం చేత్యర్థః.

మూ.— యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలోఽయమేవ స యోఽయమేవంవిత్పురుషస్తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశ కలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తం తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

[illegible] బలాత్ [illegible] ప్రజాపతేః [illegible] – తదవ్యాకృతోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తదేవ [illegible] (ఇతి) కలానాం [illegible] హేతుమాహ ([illegible]) [illegible] (ఏతామేవేతి) [illegible] ప్రజాపతిః [illegible] – తథా [illegible] (కారణేతి) [illegible] ప్రజాపతేః [illegible] (యస్మాదితి) అతిశ్యకలాస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] (వృష్టమితి) [illegible] ([illegible]) [illegible] సాధారణ్యేన సర్వప్రాణిసిద్ధాహింసావిశేషతో [illegible] (బాధ ఇతి) ౧౪

రం. ([illegible]) [illegible] ఇతి ప్రవణాత్ప్రాణాధిదేవతాభూతః పూర్వోక్తశ్చన్ద్ర [illegible] ప్రవర్తకతయా [illegible] సంవత్సరసంజ్ఞః [illegible] కథం పునః కలానాం [illegible] ([illegible] పూర్యతేఽపక్షీయత ఇతి) [illegible] కలా [illegible] తత్ ఇత్యర్థః. షోడశకలత్వేనోక్తస్య చన్ద్రస్య [illegible] కలాః [illegible] (ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలేతి) షోడశ్యాః కలాయా [illegible] (సోఽమావాస్యాం రాత్రిమిత్యాది) సః- చన్ద్రమాః అమావాస్యాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువత్వేన పూర్వోక్తయా షోడశ్యా కలయా [illegible] ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య తతః [illegible] ప్రాతర్జాయత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేతాం రాత్రిం ప్రాణభృత ఇత్యాది) తస్మాదేతాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ [illegible] కలాస్యాపి ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- న హింస్యాత్. [illegible] ప్రాణినో హింసా [illegible] తాదృశస్య ప్రాణినో [illegible] కలా [illegible] హింస్యాత్. కస్య హేతోః. ఏతస్యా ఏవ- చన్ద్రరూపాయా [illegible] పూజాయై. [illegible] ఇతరథా [illegible] పచారస్స్యాదితి భావః. ౧౪

శం.— యో వై సః- పరోక్షాభిహితస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః [illegible] స నైవాత్యన్తం పరోక్షో మన్తవ్యః- యస్మాదయమేవ సః- ప్రత్యక్ష ఉపలభ్యతే. కోఽసావయం. యోఽయమేవంవిత్పురుషః [illegible] ప్రజాపతిరూపస్య [illegible] కేన సామాన్యేన ప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదః పురుషస్య [illegible] కలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్. తద్ధి [illegible] ఆత్మైవ- పిణ్డ ఏవాస్య విదుషః షోడశీ కలా- ధ్రువస్థానీయా. స చన్ద్రస్సిద్ధిర్విత్తేనాపూర్యతే చాపక్షీయత ఏవ- తదేతల్లోకే ప్రసిద్ధం. (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యై హితం నభ్యం. నాభిం వార్హతీతి. కిం తత్. యదయం- యోఽయమాత్మా- పిణ్డః. ప్రధిర్విత్తం – పరివారస్థానీయం బాహ్యం చక్రస్యేవ అరనేమ్యాది. తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం – సర్వస్వాపహరణం జీయతే- హీయతే. గ్లానిం ప్రాప్నోతీతి. ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేన చేత్- యది జీవతి – ప్రధినా- బాహ్యేన పరివారేణాయమగాత్- క్షీణోఽయం. యథా చక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః. జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేన విత్తేన పునరుపచీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౫

ఆ.— యద్యపూర్వమాధిదైవికస్య [illegible] ప్రజాపతేరుపాసనముక్తం – తదహమస్మి ప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యో వా ఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానం ప్రజాపతిం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కోఽసావితి) తస్య ప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాం జగద్విపరిణామహేతుత్వం కస్మాదుక్తం – విత్తేఽపి కర్మహేతుత్వమస్తి – తేనతత్ర కలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథా చన్ద్రమాః కలాభిః శుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతేఽపక్షీయతే చ- తథా సవిద్వానపి విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, అపచీయమానేన చాపక్షీయతే,. ఏతచ్చ లోకప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రతిపాదనమపేక్షమిత్యాహ (స చన్ద్ర ఇవేతి) ఆత్మైవ ధ్రువా కలేత్యుక్తం- తదేవ రథచక్రదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా. తత్స్థానీయం వా నభ్యం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కిం తదితి) శరీరస్య చక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వముక్తం – పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్య రథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

రం.— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యో వై సంవత్సరః ప్రజాపతిరితి) అత్రాపి సంవత్సర ప్రజాపతిశబ్దౌ పూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యోఽయమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వ ప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్ర ఏవ భవతీత్యర్థః. కథం చన్ద్రో భవతి

మూ.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాగ్ శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి ॥ ౧౬

[illegible] (షోడశకల ఇతి) [illegible] కలోభవతీత్యర్థః. పురుషస్య షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి ([illegible] ఇతి) ఉపచయాపచయశాలిగవాదివిత్తం పఞ్చదశకలాస్థానీయం-[illegible] ఉపచయాపచయయోరుపచేపదేఅభావాత్. అత షోడశకలత్వం పురుషస్య [illegible] తత్ర్యవధానం [illegible]. ఆత్మశబ్దస్య [illegible] ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి ([illegible]) [illegible] సర్వం [illegible] ॥ నాభేర్[illegible] షోడశకలావిశిష్టచన్ద్ర [illegible] తత్ర [illegible]. విత్తంతు ప్రధి-పఞ్చదశభాగస్థానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. త [illegible] ([illegible] ప్రధినా గాదిత్యేవాహురితి) సర్వజ్యానిం-ప్రతీతి శేషః. ॥ జ్యాశబ్దో హానౌ. జ్యానిః-హానిః. [illegible] ॥ గృహాజ్యానిసద్భ్రిసారణం. నశ్యతీత్యర్థః. యస్మాచ్ఛరీరవిత్తైనాభి ప్రతిష్ఠానీయమేవ [illegible]-పురుషస్యసర్వస్వనాశోయద్యపిభవతి. తథాప్యాత్మనా-శరీరేణ చేజ్జీవతి-తదా ప్రధినా-ప్రధిస్థానీయమేవ [illegible]-గతవాన్. [illegible] నచశరీరేణనష్టఇత్యాహుః. అతశ్శరీరస్య ధ్రువకలాత్వమిత్యర్థః. [illegible] - సర్వంవిత్తమాప్య లేషోడశకలపురుషవేదీ - విత్తస్యచ [illegible] అతఏవవ్యాసాద్యైస్తద్గత [illegible] ॥ తద్వేదనఫలంచోక్తమిత్యుక్తం. అతోఽయం [illegible] ప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

రం.— ఏవం [illegible] ప్రజాపతిర్భవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అనన్తరంచ జాయాదివిత్తం [illegible] పుత్రాదీనాంలోకప్రాప్తిఫలం [illegible] అథేతివాక్యోపన్యాసార్థః. త్రయోవావేత్యవధారణార్థః. [illegible] కేత ఇతి. ఉచ్యతే- మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి. [illegible] జేతవ్యః. సాధ్యః. యథాచపుత్రేణజేతవ్యః-తథోత్తరత్రవక్ష్యామః. నాన్యేనకర్మణా- [illegible] కేవలేనపితృలోకోజేతవ్యః - నపుత్రేణనాపివిద్యయా. విద్యయా దేవలోకః- నపుత్రేణనాపికర్మణా. దేవలోకోవైలోకానాం [illegible] శ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి. ౧౬

ఆ.— [illegible] ప్రజాపత [illegible] ఉత్తరగ్రన్థస్యార్థమిత్యాశఙ్క్య తద్వి [illegible] తదనువదతి (ఏవమితి) సాధనోక్త్యైవఫలముక్తం - తయోర్మిథోబద్ధత్వాత్. ప్రాజాపత్యంచఫలంప్రాగేవదర్శితం - తర్హ్యుత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య [illegible] తదుక్త్యర్థముత్తరా శ్రుతిరిత్యాహ (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్య [illegible] నియమో నావగత ఇతి [illegible]. ఉపన్యాసః- ప్రారమ్భః. వావశబ్దస్యావధారణరూపమర్థంవివృణోతి (త్రయఏవేతి) తదేవలోకత్రయం ప్రశ్నద్వారా [illegible] (కేత ఇత్యాదినా) [illegible] మనుష్యలోకాతిక్రమణమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (సాధ్య ఇతి) పుత్రేణాస్య [illegible] సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) [illegible] మనుష్యలోకో జేయః - కర్తవ్యశేషానుష్ఠానంభోగశ్చ. తత్రాద్యమాత్రిత్యాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదమేవకారార్థందర్శయతి (నాన్యేనేతి) ద్వితీయేత్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః- ॥ జ్యోతిష్టోమంలోకంజయతీతి సాధనాన్తరేణాపి మనుష్యలోకజయశ్రుతేరితిభావః. పూర్వవాక్యస్థమేవకారముత్తరవాక్యయోరనుషక్తమపేత్య వాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (కర్మణేత్యాదినా) సాధనద్వయాపేక్షయాఫలద్వారకముత్కర్షంవిద్యాయాందర్శయతి (విద్యయా దేవలోక ఇతి) ౧౬

రగ.— మనోవాక్ప్రాణానాం ప్రకారాన్తరేణాత్మోపకారకత్వందర్శయితుంపీఠికామారచయతి (అథ త్రయో వావలోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే. వావశబ్దోఽవధారణే. స్పష్టోఽర్థః. (సోఽయం మనుష్యలోక ఇతి) ఉక్తేషు త్రిషులోకేష్వయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవజయ్యః - ప్రాప్యః. నకర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేనకర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్యకర్మణేతివివరణం. కర్మణేతి విద్యాయా అప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం. (కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి) కేవలకర్మణా అన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యో భవతి. కామ్యవిద్యావిశేషేణదేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తీతి) అత్ర దేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాపరత్వం, మపిస్వారసికం ద్రష్టవ్యం. యతో విద్యయైవ శ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతో విద్యాం విద్వాంసః ప్రశంసన్తి- స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతః సమ్ప్రత్తిర్యదా ప్రైష్యన్మన్యతేఽథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి సపుత్రః ప్రత్యాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా । యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా యే వై కే చ లోకాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమేతన్మా సర్వగ్ం సన్నయమితోఽభునజదితి తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి స యదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవ ప్రాణైస్సహ పుత్రమావిశతి। స యద్యనేన కించిదక్ష్ణయాకృతం భవతి తస్మాదేనగ్ం సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతి తస్మాత్పుత్రో నామ స పుత్రేణైవాస్మిఁల్లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తి॥ ౧౭

శం.— ఏవం సాధ్యలోకత్రయఫలభేదేన వినియుక్తాని పుత్రకర్మవిద్యాఖ్యాని త్రీణి సాధనాని. జాయా తు పుత్రకర్మార్థత్వాన్న పృథక్సాధనమితి పృథఙ్నోక్తా. విత్తం చ కర్మసాధనత్వాన్న పృథక్సాధనం. విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వం స్వాత్మప్రతిలాభేనైవ భవతీతి ప్రసిద్ధం. పుత్రస్య త్వక్రియాత్మకత్వేన కేన ప్రకారేణ లోకజయహేతుత్వమితి న జ్ఞాయత ఇత్యతస్తద్వక్తవ్యమిత్యథ ఆరభ్యతే. సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తిరితి వక్ష్యమాణస్య కర్మణో నామధేయం పుత్రే హి స్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానం క్రియతేఽనేన ప్రకారేణ పితా- తేన సమ్ప్రత్తిసంజ్ఞకమిదం కర్మ. తత్కస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి. ఆహ- స పితా యదా- యస్మిన్కాలే ప్రైష్యన్- మరిష్యన్. మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేన మన్యతే- అథ- తదా పుత్రమాహూయాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి. సః- ఏవముక్తః పుత్రః ప్రత్యాహ. స తు పూర్వమేవానుశిష్టో జానాతి మయైతత్కర్తవ్యమితి- తేనాహ అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇత్యేతద్వాక్యత్రయం. ఏతస్యార్థస్తిరోహిత ఇతి మన్వానా శ్రుతిర్వ్యాఖ్యానాయ ప్రవర్తతే- యద్వై కించ- యత్కించాశిష్టమనూక్తమధీతమనధీతం చ. తస్య సర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పద ఏకతా - ఏకత్వం. యోఽధ్యయనవ్యాపారో మమ కర్తవ్య ఆసీదేతావన్తం కాలం వేదవిషయః - స ఇత ఊర్ధ్వం త్వం బ్రహ్మ - త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. తథా యే వై కే చ యజ్ఞాః అనుష్ఠేయాః సన్తో మయానుష్ఠితాశ్చానుష్ఠితాశ్చ- తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకత్వం. మత్కర్తృకా యజ్ఞా య ఆసన్ - త ఇత ఊర్ధ్వం త్వం యజ్ఞః - త్వత్కర్తృకా భవన్త్విత్యర్థః. యే వై కే చ లోకా మయా జేతవ్యాస్సన్తో జితా అజితాశ్చ- తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకతా. ఇత ఊర్ధ్వం త్వం లోకః- త్వయా జేతవ్యాస్తే. ఇత ఊర్ధ్వం మయాధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయి సమర్పితః - అహం తు ముక్తోఽస్మి కర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్క్రతోః. స చ సర్వం తథైవ ప్రతిపన్నవాన్పుత్రః- అనుశిష్టత్వాత్. తత్రేమం పితురభిప్రాయం మన్వానా ఆచష్టే శ్రుతిః- ఏతావద్వై - ఏతావదేవ నైతదిదం సర్వం- యద్గృహిణా కర్తవ్యం. యదుత వేదా అధ్యేతవ్యాః, యజ్ఞా యష్టవ్యాః, లోకాశ్చ జేతవ్యాః. (ఏతన్మా సర్వం సన్నయం) సర్వం హి మం భారం మదధీనం మత్తోఽపచ్ఛిద్యాత్మని నిధాయేతః- అస్మాల్లోకాన్మా- మామభునజత్ - పాలయిష్యతీతి అభునజత్. ఛన్దసి కాలనియమాభావాత్. యస్మాదేవం సమ్పన్నః పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యతాబన్ధనతో మోచయిష్యతి - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యం - లోకహితం పితురాహుర్బ్రాహ్మణాః. అత ఏవ హ్యేనం పుత్రమనుశాసతి లోక్యోఽయం నః స్యాదితి పితరః. సః- పితా యదా- యస్మిన్కాలే ఏవంవిత్- పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాక్రతురస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- మ్రియతే. అథ- తదా ఏభిరేవ- ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైః పుత్రమావిశతి- పుత్రం వ్యాప్నోతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రాణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి- తైః ప్రాణైస్సహ పితాప్యావిశతి- వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావితత్వాత్పితుః. అహమస్మ్యనన్తా వాఙ్మనఃప్రాణా అధ్యాత్మాధిభేదవిస్తారా ఇత్యేవంభావితో హి పితా - తస్మాత్ప్రాణానువృత్తిత్వం పితుర్భవతీతి యుక్తముక్తమేభిరేవ ప్రాణైస్సహ పుత్రమావిశతీతి. సర్వేషాం హ్యసావాత్మా భవతి పుత్రస్య చ. ఏతదుక్తం భవతి- యస్య పితురేవమనుశిష్టః పుత్రో భవతి- సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణ. నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరే *సోఽస్యాయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయత ఇతి. అథేదానీం పుత్రనిర్వచనమాహ- సః- పుత్రో యది- కదాచిదనేన- పిత్రా అక్ష్ణయా- కోణచ్ఛిద్రతోఽన్తరాఽకృతం భవతి కర్తవ్యం - తస్మాత్- కర్తవ్యతారూపాత్పిత్రాఽకృతాత్సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్పుత్రో ముఞ్చతి - మోచయతి తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్పూరయిత్వా. తస్మాత్- పూరణేన త్రాయతి పితరం యస్మాత్ - తస్మాత్పుత్రో నామ. ఇదం తత్పుత్రస్య పుత్రత్వం - యత్పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రాయతి. సః- పితైవంవిధేన పుత్రేణ మృతోఽపి సన్నమృతోఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌ పితా పుత్రేణేమం మనుష్యలోకం జయతి. న తథా విద్యాకర్మభ్యాం దేవలోకపితృలోకౌ- స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ. న హి విద్యాకర్మణీ స్వరూపలాభవ్యతిరేకేణ పుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయా లోకజయహేతుత్వం ప్రతిపద్యేతే. అథ కృతసమ్ప్రత్తికం పితరమేనమేతే- వాగాదయః ప్రాణా దైవాః- హైరణ్యగర్భా అమృతాః- అమరణధర్మాణ ఆవిశన్తి. కథమితి. వక్ష్యతి- *పృథివ్యై చైనమిత్యాది. ఏవం పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతా ప్రదర్శితా శ్రుత్యా స్వయమేవ. అత్ర కేచిద్వావదూకాః శ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాస్సన్తః పుత్రాదిసాధనానాం మోక్షార్థతాం వదన్తి. తేషాం ముఖాఽపిధానం శ్రుత్యేదం కృతం. *జాయా మే స్యాదిత్యాదిపాఙ్క్తం కామ్యం కర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాం చ సాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవిద్వద్విషయా- న పరమాత్మవిద్యావిషయేతి సిద్ధం. వక్ష్యతి చ *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి. కేచిత్తు పితృలోకదేవలో

కజయోఽపిపితృలోకదేవలోకాభ్యాంవ్యావృత్తిరేవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యాభిస్సముచ్చిత్యానుష్ఠితాభిస్త్రిభ్యోఽపి తేభ్యోలోకేభ్యోవ్యావృత్తః పరమాత్మవిజ్ఞానేనమోక్షపథగచ్ఛతీతిపరమ్పరయామోక్షార్థాన్యేవపుత్రాదిసాధనానీచ్ఛన్తి. తేషామపిముఖాపేక్షానారాయణమేవశ్రుతిరుత్తరాకృతసమ్ప్రత్తికస్యపుత్రిణఃకర్మిణస్త్ర్యన్నాత్మవిద్యావిదఃఫలప్రదర్శనాయప్రవృత్తా. నచేదమేవఫలంమోక్షఇతిశక్యంవక్తుం- త్ర్యన్నసమ్బన్ధాత్, మోక్షాతపఃకార్యత్వాచ్చాన్నానాం, *పునఃపునర్జనయతఇతిదర్శనాత్, *యద్ధ్యేతన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతిచక్షయశ్రవణాత్, * శరీరంజ్యోతీరూపమితిచకార్యకరణత్వోపపత్తేః, * త్రయంవా ఇదమితిచనామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్,. నచేదమేవసాధనత్రయంసంహతంసత్కస్యచిన్మోక్షార్థం, కస్యచిత్ త్ర్యన్నాత్మఫల, మిత్యస్మాదేవవాక్యాదవగన్తుంశక్యం - పుత్రాదిసాధనానాం త్ర్యన్నాత్మఫలదర్శనేనైవాపక్షీణత్వాద్వాక్యస్య. ౧౭

ఆ.— వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) పుత్రాదివజ్జాయాయా ని ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాన్ఫలవిశేషేవినియోగోవక్తవ్యఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్వితి) నపృథక్- పుత్రకర్మభ్యామితిశేషః. నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సకాశాదితిద్రష్టవ్యం. భవత్వేవంసాధనత్రయనియమః - తథాపివిద్యాకర్మణీహిత్వాసహస్వర్గస్థైకమితిపుత్ర నిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) యథోక్తైచోద్యేపుత్రస్యలోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థంసమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అతఇతి) అథాతఇతిపదద్వయంవ్యాఖ్యాయసమ్ప్రత్తిపదంవ్యాచష్టే (సమ్ప్రత్తిరితి) కిమిదంసమ్ప్రత్తిదానంనామ-తదాహ (సమ్ప్రత్తిరితీతి) తదేవకర్మవిశదయతి (పుత్రేహీతి) అనేనప్రకారేణేతివక్ష్యమాణప్రకారోక్తిః. అరిష్టాదీత్యాదిపదేనదుస్స్వప్నాదిసఙ్గ్రహః. ప్రత్యాహ- వాక్యత్రయమితిసమ్బన్ధః. పుత్రస్యాహంబ్రహ్మేత్యాదిప్రతివచనేహేతుమాహ (సర్వమితి) మయాకార్యంయదధ్యయనాది-తదేవావశిష్టంత్వయాకార్యమితిపుత్రస్యప్రాగనుశిష్టత్వాభావేప్రతివచనానుపపత్తిరిత్యర్థః. యద్వైకించేత్యాదివాక్యానాంపుత్రానుమన్త్రణవాక్యైరర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యద్వైకించేత్యాదివాక్యేవాక్యార్థమాహ (యోఽధ్యయనేతి) త్వంబ్రహ్మేతివాక్యవత్త్వంయజ్ఞఇతివాక్యమపిశక్యంవ్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) ప్రాహుతాగ్నంసఙ్గృహ్ణాతి (మత్కర్తృకాఇతి) త్వంలోకఇత్యస్యవ్యాఖ్యానం (యేకేచేత్యాది) తత్రపదార్థానుక్త్వావాక్యార్థమాహ (ఇతఇతి) కిమితిత్వత్కర్తృకమధ్యయనాదికమపిసమర్ప్యతే- త్వయ్యేవకింనానుష్ఠీయతే- త్రాహ (ఇతఊర్ధ్వమితి) కర్తవ్యతైవబన్ధనం. తద్విషయః క్రతుః - సఙ్కల్పః. తస్మాదితియావత్. సపుత్రఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) త్రైత్యర్థానుశాసనోక్తిః. ఏతన్మాసర్వమిత్యాదిప్రతీకముపాదాయవ్యాచష్టే (సర్వంహీతి) అనద్యతనేభూతేత్రైవిహితస్యలఙోఽభవిష్యదర్థత్వసంగమిత్యాశఙ్క్యాహ (భనక్తీతి) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్సన్పితాకింకరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సపితేతి) కోఽయంప్రవేశః- నహివిశిష్టస్యకేవలస్యవానిలసర్వగత్వప్రవేశస్సమ్భవతి-అతఆహ (అధ్యాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిఃరాగాదిష్వావిష్టెష్వపిసుతోర్ధ్వానరస్యపితురావేశధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవస్ఫోరయతి (అహమితి) భావనాఫలమాహ (తస్మాదితి) పుత్రవిశేషణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వంపితుస్సదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) మృతస్యపితురితోలోకాద్వ్యావృత్తస్యకథంయథోక్తరుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) పుత్రరూపేణాత్రస్థితిమేవవిభజతే (నైవేతి) మృతఃపితాఽనుశిష్టపుత్రాత్మనాత్రవర్తతే- నాస్మాదవ్యావృత్తః. ఫలరూపేణచపరత్రేతిభావః. ఉక్తేఽర్థేపరేయశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీప్రథమాభ్యాంపితాపుత్రావుచ్యేతే సదీత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృతమకృతా, దితిచ్ఛేదః. తస్మాదితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (ఇదంతదితి) పుత్రనైశిష్ట్యంనిగమయతి (సపితేతి) పుత్రేణైతల్లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తాత్పుత్రాద్విర్భకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) కథంతర్హితాభ్యాంపితాతౌజయత- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అనుశిష్టపుత్రైతల్లోకజయఃసంపితరమఙ్గీకృత్యాలథైనమిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత్రప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఆవేశప్రకారబుభుత్సాయముత్తరవాక్యప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (కథమిత్యాదినా) పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యంపక్షంవృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఇతి) అత్రేతివైదికాన్నిర్ధారయితుంనస్తమీ. బహువదనశీలత్వేహేతుః (శ్రుత్యుక్తేతి) మోక్షార్థతాంబ్రూణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవదన్తిషః. మీమాంసకపక్షం ప్రకృతశ్రుతివిరోధేనదూషయతి (తేషామితి) కథమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరాదిమధ్యావసానాలోచనయాపుత్రాదేస్సారఫలత్వావగమాన్నముక్తిఫలతేత్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాంచేతిచకారాత్ *ఏతావాన్వైకామఇతిపత్యేసఙ్గ్రహః. యదృణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపుత్రాదేర్ముక్తిఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) పుత్రాదేశ్శ్రుతంసంసారఫలత్వంపరామ్రష్టుంతచ్ఛబ్దః. శ్రుతిశ్చస్మృతిరుపలక్షణార్థః. శ్రుతిస్మృత్యోరవిరక్తవిషయత్వేవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) మీమాంసకపక్షంనిరాకృత్యభర్తృప్రపఞ్చముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయస్తతోవ్యావృత్తిర్యథేత్యపేర్థః. పుత్రాదిసాధనాధీనతయాలోకత్రయవ్యావృత్తావపికథంమోక్షస్సమ్పద్యతే- నహిపుత్రాదీన్యేవముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) *పృథివ్యైచేత్యాద్యోత్తరాశ్రుతిరేవమీసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపినిరాకరోతీతిదూషయతి (తేషామితి) కథంసాతన్మతంనిరాకరోతీత్యాశఙ్క్యశ్రుతింవిశినష్టి (కృతేతి) త్ర్యన్నాత్మోపాసితుస్తదాప్తివచనవిరుద్ధంపరమతమిత్యయుక్తం- తదాప్తైరేవముక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తథాపికథంయథోక్తంఫలంనభవతి- తత్రాహ (మేధేతి) త్ర్యన్నాత్మనోజ్ఞానకర్మజన్యత్వేహేతుమాహ (పునఃపునరితి) సూత్రాప్తైరముక్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ధ్యేతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపిసూత్రభావోనముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతస్యత్రాన్యాత్మక

ఉ.—— పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతి సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి ॥ ౧౮

త్యేనోపసంహారాత్ [illegible] (త్రయమితి) [illegible] (నచైవమితి) సహి "పృథివ్యై చ" ఇత్యాదివాక్యై [illegible] ౧౭

రా.—— [illegible] (అథాతస్సమ్ప్రత్తిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః [illegible] (త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి) [illegible] (యే వై కే చ లోకాస్తేషాం సర్వేషాం లోక ఏవ వాకా ఇతి) [illegible] (నయది నానూకర్మణ) [illegible] (అథైనమేతైస్సర్వైః ప్రాణైరమృతైరావిశతి) [illegible] భారం పరలోకగతం పుణ్యాపద్యాభ్యాం పురుషమన్యతాః - అమోఘః. తత్ర హేతుః. కైవ్యాః - మానుషేన్ద్రియవిలక్షణాః ప్రాణశబ్దవాచ్యామనఆదయః ఆవిశన్తీత్యర్థః. ౧౭

* * *

శం.—— పృథివ్యై - పృథివ్యాశ్చ ఏనమగ్నేశ్చ దైవీ - అధిదైవాత్మికా వాగేనం కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాం హి వాచ ఉపాదానభూతా దైవీ వాక్ పృథివ్యగ్నిలక్షణా. సా హ్యాధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధా విదుషః నష్టో పాపగమే ఆవరణభఙ్గే ఉదకదీపప్రకాశవచ్చ వ్యాప్నోతి. తదేతదుచ్యతే పృథివ్యా అగ్నేశ్చైనం దైవీ వాగావిశతీతి. సా చ దైవీ వాగనృతాదిదోషరహితా శుద్ధా - యయా వాచా యద్యదేవాత్మనే పరస్మై వా వదతి - తత్తద్భవతి. అమోఘాఽప్రతిబద్ధాఽస్య వాగ్భవతీత్యర్థః. ౧౮

ఉ.— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతి॥ ౧౯
అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరగ్ శ్చాసఞ్చరగ్ శ్చ న వ్యథతే౽థో న రిష్యతి స ఏవం విత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవగ్ స యథైతాం దేవతాగ్ సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవగ్ హైవంవిదగ్ సర్వాణి భూతాన్యవన్తి। యదు కిఞ్చేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతి పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.— పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యత్రయస్య సపాదద్వయం ప్రతీకం గృహీత్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (పృథివ్యా ఇతి) ఏవమిత్యుక్తమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథం పునస్సూత్రాత్మభూతానాం గుణానామావిశతి- తత్రాహ (సర్వేషాం హీతి) తద్ధిత ప్రత్యయార్థమాదశేష విశేషణా మైవ దైవనామిత్యాది ఋషివిశేషానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నా హీతి) దైవ్యాం వాగితి పదవిగ్రహము త్తరవాక్యేన సాధయతి (సా చేతి) తస్యా వాచస్స్వరూపం సఙ్క్షిపతి (అమోఘేతి) ౧౮

శం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతీతి) పృథివ్యై చేతి చతుర్థీ పఞ్చమ్యర్థా- అగ్నేశ్చ తదుపరివర్తనాత్. పృథివ్యాశ్చ అగ్నేశ్చ దైవీ వాగేనం- పరలోకగతం పురుషమావిశతీత్యర్థః. * ఏతస్యైవ వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి ప్రాగుక్తేః వాచః పృథివ్యాయతనకత్వాత్ అగ్న్యధిష్ఠితత్వాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యాం దైవీవాగావిశతీతి భావః. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ (సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతీతి) యదా- వాచా యద్యద్వదత్యనుకూలం ప్రతికూలం వా- తత్తద్భవత్యేవ చేన్న యమనేన- సా దైవీ వాక్. సా పాపస్పృహాదిస మర్థా వాక్ దైవీత్యర్థః. ౧౮

శం.— తథా- దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి. తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసా౽౽నన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి. అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్. ౧౯

ఆ.— వాచి దర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యన్మనః స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మనస ఇతి) అసావితి విద్వానుక్తః. యేన మనసా విద్వాన్న శోచత్యపి తద్దైవత్వభావాత్ - తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౯

రం.— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతీతి) * అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ మనసా౽గ్నిస్థానభూతాయా దివః- ఆకాశాత్, అధిష్ఠాతురాదిత్యాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవ మనసో లక్షణమాహ (తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః. అమోఘసఙ్కల్పమానసైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః. ౧౯

శం.— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు. అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ. అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు. అసఞ్చరన్ స్థావరేషు. న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో- అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి. న హింసామాపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్రయ్యాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీత్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వకృచ్చ- యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా- ఏవమేవ. నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః. కించ- స ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః. యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి. పూజయన్తి. ఏవం హైవంవిదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం- తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి. తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్. పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టః౽నేనాహమాకృష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, యశ్చాక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే. మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం. తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినో౽పి నైవ దుఃఖముపజాయతే. తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాది దుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యదు కించ- యత్కించేమాః ప్రజాశ్శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిస్తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం. పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా. అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ. ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి. నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతి- పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణే౽తిదిశతి (తథేతి) తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి) స య ఏవంవిదిత్యాది వ్యాచష్టే (స య ఇతి) విదిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కింతు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) సర్వభూ

ఉ.— అథాతో వ్రతమీమాంసా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథా కర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవంస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాత్మత్వే తద్భోషయోగాత్ప్రాజాపత్యం పదమనాదేయమిత్యుక్తరవాక్యవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యాహ (అథేతి) సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైరిత్యస్యార్థ వ్యంసశబ్దార్థో ద్రష్టవ్యః. సర్వాత్మకేవిదుష్యేకైకభూతనిష్ఠదోషయోగోనాస్తీత్యుక్తరమాహ (తన్నేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నధీత్వేపి సూత్రాత్మకే విదుషి సర్వభూతాన్తర్భావాత్తద్దుఃఖాదియోగస్స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య జఠరకుహరపరివర్తి క్రిమికీటోష్ఠైరస్మాకమసంసర్గవత్ప్రకృతేపి సమ్భవాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (మరణేతి) నోపపద్యతే రిపుపీడాదుఃఖమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) స్తోత్రస్య స్వహస్తాద్యభిమానవత తద్దుఃఖాదియోగవద్విదుషః సూత్రాత్మనః స్వాంశభూతసర్వభూతాభిమానేన తద్దుఃఖాదిసంసర్గస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) మమతాదీత్యాదిపదేనాహంతా గ్రహణం. తదేవదుఃఖనిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానం. ఆదిశబ్దేన రాగాదిరుక్తః. ఉక్తేర్థే శ్రుతిపదవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) సుఖమేవ- గచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః. ఫలరూపేణ వర్తమానస్య కథం కర్మసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఫలమితి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (నిరతిశయమితి) ౨౦

రం.— (అథ్యన్తరీక్షాచ్చ నచన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతీతి) * అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ అధిష్ఠానభూతాభ్యోద్భ్యః, అధిష్ఠాతుశ్చన్ద్రాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం దైవః ప్రాణ ఆవిశతీత్యర్థః. తస్యలక్షణమాహ (సవై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతీతి). అత్ర సఞ్చరన్నితి దృష్టాన్తార్థం. యథా అసఞ్చరన్ న వ్యథతే- న శ్రాన్తో భవతి, తథా సఞ్చరన్నపి మానవ్యథతే, అథో- అపిచ నరిష్యతి- * రిష్ క్షయే. న నశ్యతి. సవై- స ఏవ దైవః ప్రాణ ఇత్యర్థః. అప్రతిహతగమనాదివ్యాపారహేతుస్పన్దనాన్ ప్రాణో దైవః ప్రాణ ఇతి భావః. పృథివ్యగ్న్యాద్యాదిత్యాద్యాప్చన్ద్రరూపదేవతాప్రసాదాదేవాస్యమనో వాక్ప్రాణా ఏవంవిధా భవన్తీత్యర్థః. ఏవరజీవోపకరణానాం తేషాం మనోవాక్ప్రాణానాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వాతిశయముక్త్వా ఏవంవిదః ఫలమాహ (స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవమితి) యథా ఏషా - పూర్వోక్తా వాగగ్న్యాదిదేవతా సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి. అత్ర వాఙ్మనః ప్రాణదేవతానాం సర్వభూతాత్మత్వం నామ సర్వభూతాన్తర్వర్తిజ్ఞానత్వే ప్రేరణసామర్థ్యం. ఏవం సోఽయమపి భవతి- య ఏవంవిత్- ప్రాణాదీనాం పరలోకే ఆత్మోపకారకత్వాతిశయం జానన్. సర్వభూతాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రైషా దేవతేతి జాతావేకవచనం- పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స యథైతాం దేవతాం సర్వాణి భూతాన్యవన్తీతి) స యథా- స దృష్టాన్తో యథా- ఏవమేవేదమిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతామిత్యాదినా) ఏతాం వాగాదిదేవతాం యథా సర్వేపి జన్తవః అవన్తి- * అవ రక్షణగతికాన్త్యాదిషు. పూజయన్తీత్యర్థః. ఏవం విదం- పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేషవిదమప్యేవమేవ సర్వాణి భూతాని పూజయన్తీత్యర్థః. నన్వేవంవిదస్సర్వభూతప్రేరకత్వే తాని తాని భూతాని తత్తత్పాపకర్మసు ప్రేరయతస్తస్య తత్పాపం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదు కించేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతీతి) యదు- యస్మాద్వాగాదిదేవతోపాసకప్రేరణప్రయుక్తాదేవ పాపాద్ధేతోరిమాః ప్రజాః కించ- కించన శోచన్తి- తత్- ప్రజాశోకనిమిత్తం పాపం ఆసాం- ప్రజానామేవ భవతి. అమా- సహ. సద్య ఇత్యర్థః. * అమా సహ సమీపే చేతి నైఘణ్టుకాః. న త్వేవంవిదః ప్రేరయితురపి తత్పాపం భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతీతి) యస్మాదముం- ఉపాసకం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసనప్రయుక్తం పుణ్యమేవ గచ్ఛతి- ప్రాప్తం,. తేన చ పుణ్యేనాయం పూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః,- అత స్తద్దేవతావదేవాస్యాపి న పాపసంబన్ధగన్ధ ఇత్యర్థః. ఉక్తార్థసిద్ధ్యర్థం దృష్టాన్తం శిక్షయతి (నహ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీతి) తత్తత్పాపకర్మసు ప్రవర్తకానామపీన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతానాం యథా తత్పాపం న ప్రాప్నోతి - తాదృశో మహిమా హి తేషాం - అత స్తద్వదేవ తద్విదోపి తత్సాయుజ్యం ప్రాప్తస్య న సర్వభూతప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితి భావః. ౨౦

శం.— । * తప ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యవిశేషేణ వాఙ్మనః ప్రాణానాముపాసనముక్తం- నాన్యతమగతో విశేష ఉక్తః. కిమేవమేవ ప్రతిపత్తవ్యం- కిం వా విచార్యమాణే కశ్చిద్విశేషో వ్రతం- ఉపాసనం ప్రతి ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి. ఉచ్యతే- అథాతః- అనన్తరం వ్రతస్య- ఉపాసనస్య మీమాంసా- ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా ప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హ శబ్దః కిలార్థే. ప్రజాపతిః కిల ప్రజాస్సృష్ట్వా కర్మాణి- కరణాని వాగాదీని. కర్మార్థాని హి తానీతి కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే- సృష్టవాన్వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః. తాని పునః సృష్టాన్యన్యోన్యేన- ఇతరేతరమస్పర్ధన్త- స్పర్ధాం- సఙ్ఘర్షం చక్రుః. కథం. వదిష్యామ్యేవ- స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపరతైవాహం స్యామితి వాగ్వ్రతం దధ్రే- ధృతవతీ. యద్యన్యోఽపి మత్సమోఽస్తి స్వవ్యాపారాదనుపరన్తుం శక్తః - సోఽపి దర్శయత్వాత్మనో వీర్యమితి. తథా ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః. శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపి కర్మాణి- కరణాని యథాకర్మ - యద్యదస్య కర్మ యథాకర్మ. తాని- కరణాని మృత్యుః - మారకః శ్రమః- శ్రమరూపీ భూత్వా ఉపయేమే- సఞ్జగ్రాహ. కథం. తాని- కరణాని స్వవ్యాపారే ప్రవృత్తాన్యాప్నోత్- శ్రమరూపేణాత్మానం దర్శితవాన్. ఆప్త్వా చ తాన్యవారున్ధత్- అవరోధం కృతవాన్ మృత్యుః. స్వకర్మభ్యః ప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యత్వేఽపి వదనే స్వకర్మణి ప్రవృత్తా వాక్ శ్రామ్యత్యేవ- శ్రమరూపిణా మృత్యునా సంయుక్తా స్వకర్మతః ప్రచ్యవతే. తథా శ్రామ్యతి చక్షుః. శ్రామ్యతి శ్రోత్రం. అథేమమేవ- ముఖ్యం ప్రాణం నాప్నోత్- స ప్రాప్తవాన్ మృత్యుః శ్రమరూపీ. యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః- తం. తేనాద్యత్వేఽప్యశ్రాన్త ఏవ కర్మణి ప్రవర్తతే. తాని- ఇతరాణి కరణాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే- ధృతవన్తి మనః. అయం వై నః - అస్మాకం మధ్యే శ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. అభ్యధికః. యస్మాద్యః సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతే, అథో న రిష్యతి, హన్తేదానీమస్యైవ - ప్రాణస్య సర్వే వయం రూపమసామ - ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యేమహి. ఏవం వినిశ్చిత్య త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేన ప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవ దధ్రిరే అస్మద్వ్రతాని న మృత్యోర్వారణాయ పర్యాప్తానీతి. యస్మాచ్చ ప్రాణేన రూపేణ రూపవన్తీతరాణి చలనాత్మనా, స్వేన చ ప్రకాశాత్మనా.. న హి ప్రాణాదన్యత్ర చలనాత్మకత్వోపపత్తిః. చలనవ్యాపారపూర్వకాణ్యేవ హి సర్వదా స్వవ్యాపారేషు లక్ష్యన్తే. తస్మాదేతే- వాగాదయ ఏతేన- ప్రాణాభిధానేనాఖ్యాయన్తే- అభిధీయన్తే ప్రాణా ఇత్యేవం. య ఏవం ప్రాణాత్మతాం సర్వకరణానాం, వేద ప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేన హ వావ- తేనైవ విదుషా తత్కులమాచక్షతే లౌకికాః- యస్మిన్ కులే స విద్వాఞ్జాతో భవతి- తత్కులం విద్వన్నామ్నైవ ప్రథితం భవతి అముష్యేదం కులమితి- యథా తాపత్యా ఇతి. య ఏవం- యథోక్తం వేద వాగాదీనాం ప్రాణస్వరూపతాం ప్రాణాఖ్యత్వం చ- తస్యైతత్ఫలం. కిం చ- యః కశ్చిదు హ ఏవంవిదా- ప్రాణాత్మదర్శినా స్పర్ధతే తత్ప్రతిపక్షీ సన్- సోఽస్మిన్నేవ శరీరే అనుశుష్యతి- శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్య హైవ - శోషం గత్వైవ అన్తతః - అన్తే మ్రియతే న సహసానుపద్రుతో మ్రియతే. ఇతి- ఏవముక్తమధ్యాత్మం ప్రాణాత్మదర్శనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతప్రదర్శనార్థః. -౨౧

ఆ.—— అథేత్యాదివాక్యస్య వక్తవ్యశేషాభావాదానర్థక్యమాశఙ్క్య వ్యవహితోపాసనానువాదేన తదఙ్గవ్రతవిధానార్థమనన్తరం వాక్యమిత్యానర్థక్యం పరిహరతి (తదేతదిత్యాదినా.) వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయం కర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాయాస్తత్త్వమలక్ష్యత్వార్థః. ఉపాసనోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (అనన్తరమితి) విచారణామేవ స్ఫోరయతి (ఏషామితి) ప్రస్తుతాయాం మీమాంసాయాం ప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేన ధారణీయమితి నిర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా) కథం వాగాదికరణేషు కర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మార్థానీతి) తదీయస్పర్ధేరుపయోగముపదర్శయితుం భూమికాం కరోతి (తానీతి) స్పర్ధాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) యథాకర్మ- స్వీయం స్వీయం వ్యాపారమనుసృత్య వ్రతం దధ్రిరే వాగాదీని కరణానీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్వాగాదిషు శమద్వారా స్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్ర కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) వాగాదీనాం భగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రజాపతేః ప్రాణే మృత్యుగ్రస్తత్వాభావే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (తేనేతి) ప్రవర్తతే- ప్రాణ ఇతి సమ్బన్ధః. తథాపి కథం ప్రాణస్యైవ వ్రతం ధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి) జ్ఞాపనార్థమనుసన్ధానప్రకారమేవ దర్శయతి (అయమితి) తస్య శ్రేష్ఠత్వే ఫలితమాహ (హన్తేతి) ఇతిశబ్దం [illegible]వ్యాకరోతి (ఏవం వినిశ్చిత్యేతి) అస్మాకం- వాగాదీనాం వ్రతాని మృత్యోర్వారణాయ న పర్యాప్తానీతి వినిశ్చిత్య దధ్రిరే ప్రాణవ్రతమేవేతి సమ్బన్ధః. ప్రాణరూపత్వముక్త్వా కరణానాం తన్నామత్వమాహ (యస్మాదితి) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ప్రాణరూపం చలనాత్మకత్వమితి కుతో నిశ్చీయతే- తత్రాహ (న హీతి) తర్హి కరణేషు ప్రకాశాత్మకత్వమేవ- న చలనాత్మకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) ప్రాణవిద్యాఫలమాహ (య ఏవమితి) తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నితి) తపతీ- సూర్యసుతా. తస్యా వంశస్తాపత్యః. కస్యేదం ఫలమిత్యపేక్షాయాం పూర్వోక్తమేవ స్ఫుటయతి (య ఏవమిత్యాదినా) న కేవలం విద్యాయా యథోక్తమేవ ఫలం - కిన్తు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కిం చేతి) ప్రాణవిదా సహ స్పర్ధా న కర్తవ్యేతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేవమితి) -౨౧

౨౦.—— ఏవమధ్యాత్మనః ప్రాణానాం సాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్ర ప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యనిర్ధారణాయారభతే (అథాతో వ్రతమీమాంసేతి) అథ- అనన్తరం అతః - ఏతావత్పర్యన్తం సామాన్యేన వాఙ్మనఃప్రాణానాం త్రయాణాముపాసనస్యోక్తత్వాత్- వ్రతస్య- ఉపాసనాత్మకవ్రతస్య మీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తత ఇతి శేషః. ఏతేషాం త్రయాణాం మధ్యే కింవిషయకముపాసనం ముఖ్యతయా కర్తవ్యమితి విచార్యత ఇతి యావత్. (ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజ ఇతి) హః ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్య ఈశ్వరో వా చతుర్ముఖద్వారా కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణి వ్యష్టిరూపాణి ససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః. (తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవం సృష్టాని తాని- ఇన్ద్రియాణి పరస్పరం స్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేన స్పర్ధాం కృతవన్తీత్యర్థః. కథం. (వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే) *ధృఞ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. అహమేవ వదిష్యామి- నాన్యః కశ్చిన్మత్తో వక్తుం సమర్థ ఇతి వాగ్దధ్రే - అభిమన్యమానాఽస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షురిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (ఏవమన్యాన్యపి కర్మాణి యథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవ స్ప్రక్ష్యామ్యహమేవ గ్రహీష్యామీత్యాదిప్రకారేణ అన్యాన్యపి కర్మాణి- ఇన్ద్రియాణి యథాకర్మ- యథా స్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే ఇతి) తాని - ఏవం దురభిమానేనావిరతం స్వస్వవ్యాపారేషు

ఊ.— అథాధిదైవతం జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతగ్ం స యథైషాం ప్రాణానాం మధ్యమః ప్రాణ ఏవమేతాసాం దేవతానాం వాయుర్మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయుః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః॥ ౨౨

వర్తమానాని వాక్చక్షురాదీని మృత్యుః- వ్యాపారనిరోధకో దేవతావిశేషః శ్రమోభూత్వా - గ్లానిరూపస్సన్నుపయేమె - సమీపం ప్రాప్తఇత్యర్థః. (తాన్యాప్నోత్) శ్రమరూపోమృత్యుస్తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్నోత్- ప్రాప్తవాన్. (తాన్యాప్త్వామృత్యురవారున్ధత్) తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్త్వా- ప్రాప్యఅవారుణత్- అవరోధం కృతవాన్. కార్యాసమర్థాన్యకరోదిత్యర్థః. అత్ర ఉపయేమె - ఆప్నోత్ - అవారున్ధదితి క్రమోక్తిః శ్రమస్య క్రమాభివ్యక్త్యా కార్యాసామర్థ్యప్రయోజకతాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (తస్మాత్ శ్రామ్యత్యేవేత్యాదినా) శ్రామ్యతి- శ్రమం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. నిరన్తరవ్యాపారేవాగాదీనాం శ్రమప్రాప్తిరద్యాపిదృశ్యమానాపూర్వమప్యేవమేవ సమభవదిత్యర్థాపత్తిరిత్యర్థః. వాగాద్యుక్తిస్సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థా. అథవివక్షితంముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యంవక్తుంతస్యేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవనాప్నోద్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇతి) యోయం- ప్రసిద్ధఃమధ్యమః- దేహమధ్యేవర్తమానః ప్రాణః - తమేవనిరన్తరముచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారేవర్తమానమపివాగాదీనివశ్రమో నాప్నోదిత్యర్థః. అద్యాపిహి ప్రాణస్యోచ్ఛ్వాసాదౌ శ్రమాభావోదృశ్యతేఽతఏవేతిభావః. (తానిజ్ఞాతుందధ్రిరే) తాని - శ్రాన్తానివాగాదీనీన్ద్రియాణిఅస్మాకంనిరన్తరవ్యాపారంకుర్వతాంమధ్యేయం శ్రమరూపోమృత్యుర్నప్రాప్తః- సశ్రేష్ఠోభవిష్యతి - అతోస్మాసు శ్రమరహితఃకః శ్రేష్ఠఇతి జ్ఞాతుందధ్రిరే- నిశ్చయేనప్రవృత్తానీత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానేఇతిహిధాతుః. (అయంవైనఃశ్రేష్ఠోయఇత్యాది) ఏవంజ్ఞాతుంప్రవృత్తానీన్ద్రియాణినిరన్తరవ్యాపారేప్యశ్రమంముఖ్యప్రాణందృష్ట్వా - ఇతినిశ్చితవన్తః కిమితి. అయంవై - అయమేవముఖ్యఃప్రాణః నః - అస్మాకం ప్రాణానాంమధ్యే శ్రేష్ఠః. యతోఽయంసంచరన్నప్యసఞ్చరన్నపినవ్యథతే- నశ్రమం ప్రాప్నోతి. అత్రాసఞ్చరన్నితిదృష్టాన్తార్థం. అథోశబ్దఃఅప్యర్థః. నరిష్యతి- నహింస్యతేఽపి. * రుషరిషహింసాయామితిహిధాతుః. హన్తైత్యనురూపప్రధానలాభజెహర్షే. తస్మాదయమేవాస్మాకంశ్రేష్ఠఇతిహేతోరస్యైవ-ముఖ్యప్రాణస్యసర్వేవయం- వాగాదయోరూపమసామ- తదధీనప్రవృత్తయోభవేమేతి. ఇత్యేవంనిశ్చిత్యతేసర్వే- వాగాదయఃఏతస్యైవ- ముఖ్యప్రాణస్యరూపమభవన్- తదధీనవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. అతఏవ * తఇన్ద్రియాణీత్యధికరణేసర్వేన్ద్రియాణాంముఖ్యప్రాణాధీనవృత్తిత్వేనవృత్తివైలక్షణ్యాన్నముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావఇత్యుక్తం. తథాహి- తత్రకింసర్వేప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాఇన్ద్రియాణి- ఉతముఖ్యప్రాణవ్యతిరిక్తాఏవేతివిశయే - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణాశ్చేన్ద్రియాణీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే- * తఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్రశ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేనసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - తఏవ- వాగాదయఇన్ద్రియాణి- నతు శ్రేష్ఠప్రాణః- తతః- శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ- ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్. కిఞ్చ- భేదశ్రుతేః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిప్రాణాపేక్షయాఇన్ద్రియాణాంభేదవ్యపదేశాన్న శ్రేష్ఠఃప్రాణఇన్ద్రియం. నచతత్రైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిమనసాపిభేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశ్శఙ్క్యః- * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణిదశైకం చేత్యాదినాంమనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాంపరోక్తరీత్యా * గామశ్వం బ్రాహ్మణంచైవ త్రీణితేజాంసినస్పృశేదిత్యత్ర అతేజోభ్యాంగోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్సఙ్ఖ్యాపూరణవత్, * వేదానధ్యాపయామాసమహాభారతపఞ్చమానిత్యాదావవేదేనభారతేనవేదసఙ్ఖ్యాపూరణవచ్చ అనిన్ద్రియేణమనసేన్ద్రియసఙ్ఖ్యాపూరకతయాన్యథాసిద్ధత్వేపి * ఇన్ద్రియాణాంమనశ్చాస్మీత్యనన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేనమనసఇన్ద్రియత్వగ్రాహ్యాత్, ముఖ్యప్రాణేఇన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ. అతః * ప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణీతిశ్రుతౌ ప్రాణేనగోబలీవర్దన్యాయావతారః - మనసితుతదవతారోస్త్యేవేతిద్రష్టవ్యం. వైలక్షణ్యాచ్చ- * ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిచక్షురాదీన్ద్రియాణాంతదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చ ఇన్ద్రియేభ్యోభిన్న ఏవప్రాణఇతి ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాదేతఏతేనాఖ్యాయన్తేప్రాణాఇతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాః ప్రాణస్యైవరూపమభవన్- తస్మాదేతేవాగాదయఃఏతేన- ప్రాణనామ్నైవప్రాణాఇత్యేవోచ్యన్తే. అతోమనోవాగాద్యపేక్షయాప్రాణస్యైవశ్రైష్ఠ్యమితిసఏవముఖ్యతయోపాస్య ఇతిభావః. ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్యఫలమాహ (తేనహవావతత్కులమాచక్షతేయస్మిన్కులేభవతియఏవం వేదేతి) యఃఏవం- పూర్వోక్తాకారేణముఖ్యప్రాణంవేద- సఃయస్మిన్కులేభవతి- జాయతే. తత్కులంతేనవావ-తన్నామ్నైవహ- ప్రసిద్ధమాచక్షతే- యథారఘుకులంయదుకులమితి. కులశ్రేష్ఠోభవతీతియావత్. (యఉహైవంవిదాస్పర్ధతేఅనుశుష్యతిహైవాన్తతోమ్రియతఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. యఃపుమానేవంవిదా- ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదాసాకంస్పర్ధతే - సఃఅనుశుష్యత్యేవ- శుష్కోభూత్వాఅన్తతః-బహుకాలేనమ్రియతే. చిరకాలంరోగాదిశుష్కశరీరోమ్రియతే - నసహసైత్యర్థః. హ - ప్రసిద్ధంప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకారఉక్తఇతిశేషః. ౨౧

శం.— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయందర్శనముచ్యతే. కస్యదేవతావిశేషస్యవ్రతధారణంశ్రేయఇతిమీమాంస్యతే. అధ్యాత్మవత్సర్వం జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే- తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాః - ఏవమన్యాదేవతాఃయథాదైవతం.

ఉ.—— అథైష శ్లోకో భవతి యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీతి ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మగ్ం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి యద్వా ఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తి। తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి యద్యు చరేత్సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి॥ ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

సః- దృష్టాన్తోఽధ్యాత్మం వాగాదీనామేషాం ప్రాణానాం మధ్యే మధ్యమః ప్రాణో మృత్యునానాప్తః, స్వకర్మణో న ప్రచ్యావితః- స్వేన ప్రాణవ్రతేనాభగ్నవ్రతో, యథా- ఏవమేతాసామగ్న్యాదీనాం దేవతానాం వాయురపి. మ్లోచన్తి - అస్తం యన్తి. స్వకర్మభ్య ఉపరమన్తే యథాధ్యాత్మం వాగాదయోఽన్యా దేవతాః - అగ్న్యాద్యాః. న వాయురస్తం యాతి - యథా మధ్యమః ప్రాణః. అతః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః - యోఽయం వాయుః. ఏవమధ్యాత్మమధిదైవం చ మీమాంసిత్వా నిర్ధారితం నాయుర్వాగ్నో వ్రతమభగ్నమితి. ౨౨

ఆ.—— అధ్యాత్మదర్శనముక్త్వాఽధిదైవతదర్శనం వక్తుముత్తరవాక్యమవతారయతి (అథేతి) తద్విజ్వలిష్యామీత్యాదికమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యేతి) వదిష్యామీత్యాదావుక్తం వ్యాఖ్యానమిహాపి ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (అధ్యాత్మవదితి) యథాధ్యాత్మం- స్వం స్వం దేవతావ్యాపారమనతిక్రమ్యాన్యా దేవతాః- విద్యుదాద్యా ద ధిరే వ్రతమిత్యర్థః. సంయథేత్యాదివ్యాచష్టే (అధ్యాత్మమితి) వాయురపి- మృత్యునానాప్తః స్వకర్మణో న ప్రచ్యావిత ఇతి స్వేన వాయువ్రతేనాభగ్నవ్రత ఇతి శేషః తదేవ సాధయతి (మ్లోచన్తీతి) బ్రాహ్మణోక్తమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨౨

రం. — (అథాధిదైవతం) ఉపాసనాప్రకార ఉచ్యత ఇతి శేషః (జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే) అహమేవ జ్వలిష్యామి- మత్సమః కోఽపి జ్వలనవ్యాపారేణాస్తీత్యగ్నిర్దధ్రే - ధృతవాన్ - నిశ్చిత్య నిరన్తరజ్వలనపరో బభూవేత్యర్థః. (తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతమితి) ఏవమేవ అన్యాః- శ్రోత్రాద్యభిమానిన్యో దిగాదిదేవతాః యథాదైవతం- తత్తద్దేవతావృత్తిమనతిక్రమ్యాభిమానిరేతథా నిరన్తరం స్వస్వవ్యాపారపరాశ్చాభూవన్నిత్యర్థః. (స యథైషాం ప్రాణానామితి) యథా అధ్యాత్మమితరేషాం వాగాదిప్రాణానాం మధ్యే హృదయమధ్యవర్తీ సః- పూర్వోక్తో ముఖ్యః ప్రాణః శ్రేష్ఠః- ఏవమధిదైవతమితరాసామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాం మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయురితి) ఇతరా అగ్నిసూర్యాద్యా దేవతాః మ్లోచన్తి - అస్తం గచ్ఛన్తి. న వాయుః- తస్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితి భావః (సైషానస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యో వాయురిత్యుచ్యతే - సైషానస్తమితా దేవతా- తస్మాదధిదైవతం వాయురేవ శ్రేష్ఠత్వేన నిర్ధారితః పూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిస్త్రైవత్రైః- అతః ప్రాధాన్యేన స ఏవోపాస్య ఇతి భావః. ౨౨

శం.—— అథైతస్యైవార్థస్య ప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సూర్యోఽధ్యాత్మం చ చక్షురాత్మనా ప్రాణాత్, అస్తం చ యత్ర- వాయౌ ప్రాణే చ గచ్ఛత్యపరసన్ధ్యాసమయే స్వాపసమయే చ పురుషస్య. (తం దేవాః) తం ధర్మం దేవాశ్చక్రిరే- ధృతవన్తో వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ పురా విచార్య. స ఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వోఽపి - భవిష్యత్యపి కాలే, అనువర్త్యతే అనువర్తిష్యతే చ దేవైరిత్యభిప్రాయః. తత్రైమం మన్త్రం సంక్షేపతో వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వా ఏష సూర్య ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి) తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- యద్వై ఏతే వ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలే వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపి కుర్వన్తి- అనువర్తన్తేఽనువర్తిష్యన్తే వ్రతం తయోరభగ్నమేవ. యత్తు వాగాదివ్రతం చ తద్భగ్నమేవ- తేషామస్తమనకాలే చ వాయౌ ప్రాణే చ నిమ్లుక్తిదర్శనాత్. అథైతదన్యత్రోక్తం *యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్త ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతం యదా వా అగ్నిరనుగచ్ఛతి వాయుం తర్హ్యనూద్వాతి తస్మాదేనముదవాసీదిత్యాహుర్వాయుం హ్యనూద్వాతి యదాదిత్యోఽస్తమేతి వాయుం తర్హి ప్రవిశతి వాయుం చన్ద్రమా వాయౌ దిశః ప్రతిష్ఠితా వాయోరేవాధి పునర్జాయన్త ఇతి. యస్మాదేవ వ్రతం వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చాననుగతం- యదేతద్వాయోశ్చ ప్రాణస్య చ పరిస్పన్దాత్మకత్వం సర్వైర్దేవైరనువర్త్యమానం వ్రతం- తస్మాదన్యోఽప్యేకమేవ వ్రతం చరేత్. కిం తత్. ప్రాణ్యాత్ - ప్రాణనవ్యాపారం కుర్యాత్. అపాన్యాత్ - అపాననవ్యాపారం చ. న హి ప్రాణవ్యాపారస్య ప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమోఽస్తి. తస్మాత్తదేవైకం వ్రతం చరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం. నేన్మా- మాం పాప్మా మృత్యుః- శ్రమరూపీ ఆప్నువత్ -నాప్నుయాత్. నేచ్ఛబ్దః పరిభయే. యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతః స్యాం- గ్రస్త ఏవాహం మృత్యునేత్యేవం త్రస్తో ధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రాయః. యది- కదాచిదు చరేత్ - ప్రారభేత ప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్ - సమాపయితుమిచ్ఛేత్. యది హ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్ - ప్రాణః పరిభూతః స్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేనఉ- తేనానేన వ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా ఏవాయం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదేవం. తేనానేన వ్రతధారణేనైతస్యా ఏవ ప్రాణదేవతాయాః సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకాత్మత్వం. సలోకతాం- సమానలోకతాం వా. ఏకస్థానత్వం. విజ్ఞానమాన్ద్యాపేక్షమేతత్. జయతి- ప్రాప్నోతీతి. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౨.— బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థంమన్త్రముదాహృత్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యాధిదైవముదయకాలేవాగాదీనురుద్గచ్ఛతి- తత్రైవాపరసన్ధ్యాసమయేఽస్తంగచ్ఛతి. సఏవాధ్యాత్మం ప్రబోధసమయే చక్షురాత్మనా ప్రాణాదుదేతి- పురుషస్యస్వాపసమయేచ తస్మిన్నేవాస్తంగచ్ఛతీతియతశ్శబ్దార్థః. శ్లోకస్యోత్తరార్థం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితంశ్లోకపూర్ణతాజ్ఞాపనార్థం ప్రథమంవ్యాచష్టే (తందేవా ఇతి) ధారణస్యప్రకృతత్వాత్సామాన్యేనచ విశేషంలక్షయిత్వాహ (ధృతవన్త ఇతి) సఏవేతి ధర్మపరామర్శః. తత్రేతిసప్తమీసమ్బన్ధమన్త్రమధికరోతి. ఇమంమన్త్రమితిపూర్వార్ధోక్తిః. ఉత్తరార్ధస్య బ్రాహ్మణయాకాఙ్క్షాపూర్వకముక్తాప్యవ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) నైరభగ్నం - దేవైరభగ్నత్వేనవిహాయాంసితం తేనుగచ్ఛన్తీత్యర్థః విశేషణస్యార్థవత్త్వంసాధయతి (యద్వితి) ఉక్తహేతుమగ్నిరహస్యమాశ్రిత్యవిశదయతి (అథేతి) యథాత్రైలోక్యపరూపోక్షాశ్లాఘ్యః. అనుగచ్ఛతి- శామ్యతీత్యేతత్. వాయుమను- పదద్వీనఏవలక్ష్మ్యాదేవత్వాలి - అస్తమేతి. ఉదవాసీత్ - అస్తంగత ఇత్యర్థః. ఇతిశతపథాగ్నిరహస్యవిషయవాక్యసమాప్త్యర్థః. అధ్యాత్మం ప్రాణవ్రతం, మధిదైవతంచవాయువ్రతం, మిత్యేకమేవ వ్రతంధార్యమితిమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం ప్రతిపాద్యతస్మాదితివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) నహివాగాదయో యథాపూర్వం సర్వవిరహిణశ్శాస్త్రానుమగ్ని- తేన ప్రాణాదివ్రతంతైరనువర్త్యతఏవేత్యర్థః. ఏకమేవేతినియమే ప్రాణాద్యోపాసకస్యాభ్యస్తత్వం హేతుమాహ (నహీతి) తదనుపరమేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సను ప్రాణనాద్యథావేజీవనాసభ్యాత్తస్యోక్తికల్పాత్తదుపస్థానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్యప్రకారలభ్యంనియమందర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యోత్తరార్థముక్త్వాతాత్పర్యార్థమాహ (యద్యహమితి) ప్రాణవ్రతస్యానుష్ఠానప్రస్థానమాశఙ్క్యసత్వెన్ద్రియవ్యాపారనివృత్తిరూపంసన్న్యాసమాసమరణమనువర్తయేదిత్యాహ (యదీతి) విపక్షేదోషమాహ (యదహీతి) ప్రాణాదిసంభవపరిహారార్థం నియమంనిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫలంవక్తుం భూమికాంకరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవవిశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రవృత్తిమేవప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సమ్ప్రతివిద్యాఫలంకథయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవవిజ్ఞానేఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యవిజ్ఞానప్రకర్షాపేక్షంసాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షంచసాలోక్యమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ౨౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౩.— ఉక్తార్థసాక్షిత్వయామన్త్రముపాదత్తుమాహ (అథైషశ్లోకోభవతీతి) ప్రకృతవిషయేఽయంశ్లోకస్సంవాదకోభవతీత్యర్థః యతశ్చోదేతిసూర్యోఽస్తంయత్రచగచ్ఛతీత్యముంపరికంశ్లోకార్థంస్వయమేవవ్యాచష్టే శ్రుతిః (ప్రాణాద్వాఏషఉదేతిప్రాణేఽస్తమేతీతి) అత్రప్రాణశబ్దార్థోవాయుః వాయుప్రేరణాధీనత్వాచ్చాదిత్యాదీనాం తేనగామ్యతిత్వాచ్చేమనయాస్తమయావాయ్వధీనావిత్యతోవాయోరేవభవన్తీతిభావః. శ్లోకస్యోత్తరార్థమాహ (తందేవాశ్చక్రిరేధర్మంసఏవాద్యసఉశ్వఇతీతి) తం- ప్రాణమేవదేవాః- అధ్యాత్మంవాగాదయో, ఽధిదైవతమగ్న్యాదిత్యాదయశ్చధర్మంచక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవశ్రేయస్సాధనమితినిశ్చితవన్తః. అతస్సఏవధర్మోఽద్యాప్యనుష్ఠేయః- శ్వోప్యనుష్ఠేయఇతి. అముమేవమన్త్రోత్తరార్ధస్యార్థంస్వయంసంక్షిప్యాహశ్రుతిః (యద్వాఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్తతదేవాప్యద్యకుర్వన్తీతి) వైశబ్దోఽవధారణే. యత్ - యస్మాత్కారణాదేతే- వాగాద్యాదేవాఅముర్హి- అముష్మిన్కాలేముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపితదేవకుర్వన్తి- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవంశ్రుతిస్మృతిసాంపరిసమాప్యతన్నిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవవ్రతంచరేదితి) తస్మాత్ - ఉక్తహేతుభిఃఏకంవ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవచరేత్ - ఆచరేత్. అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః. ఏవంముఖ్యప్రాణోపాసనంవిధాయాథతత్ప్రకారమాహ (ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చనేన్మాపాప్మామృత్యురాప్నవదితీతి) ఉక్తప్రాణోపాసనావశ్యకసమయే ప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపాననే- రేచకపూరకేఉపాసనాఙ్గభూయాకుర్యాత్. కిమర్థం. మా- మాం. ఇచ్ఛబ్దోఽవధారణే. పాప్మా-పాపమాస్య- శ్రమమాపోమృత్యుర్నాప్నువత్ - శత్రున్తోఽయంశబ్దః. మాంనాప్నుయాదిత్యనుసన్ధాయేత్యర్థః. అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణేశ్రమేణవ్యాసారోపరోధస్స్యాదితిభావః. కించ (యద్యుచ్చరేత్సమాపిపయిషేత్) యదీదంప్రథమముపక్రమేత- తన్నిసమాపిపయిషేత్ - సమాపనసంకల్పమిచ్ఛేత్. సమాపనంకుర్యాదేవ. మధ్యేవిచ్ఛేదంనకుర్యాదిత్యర్థః. ఏవంసాఙ్గముపాసనముక్త్వాఽథతత్ఫలమాహ (తేనోఏతస్యైదేవతాయైసాయుజ్యంసలోకతాంజయతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏతస్యైదేవతాయైఇతివిభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఏతస్యాదేవతాయాఇత్యర్థః. తేన- అనుష్ఠితేనప్రాణోపాసనేనఏతస్యాఃప్రాణదేవతాయాఏవసాయుజ్యం- సమానగుణయోగంసాలోక్యంచప్రాప్నోతీత్యర్థః ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

మం.— త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మ తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాగ్ం సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తి॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగత్, ప్రాక్ శరీరాత్మప్రాప్త్యన్తోత్కర్షవదపి ఫలం,- యా హ్యేతస్య వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థాఽవ్యాకృతశబ్దవాచ్యా వృక్షబీజవత్,- సర్వమేతత్ త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే-నామరూపం కర్మ చేతి-అనాత్మైవ. నాత్మా-యత్త్వాత్మేత్యుపాసీతేతి ప్రస్తుతః. తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థస్త్రయం వా ఇత్యాద్యారమ్భః. న హ్యస్మాదనాత్మనోఽవ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవ లోకమహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసితుం బుద్ధిః ప్రవర్తతే- బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్. తథా కాఠకే -పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది. కథం పునరస్య వ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారకఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ- న పునరాత్మత్వమిత్యేతత్ప్రాపయితుం శక్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే-తేషాం నామ్నాం-యథోపన్యస్తానాం. నామ్నామితి శబ్దసామాన్యముచ్యతే- యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేత్యుక్తత్వాత్. వాగిత్యేతస్య శబ్దస్యార్థః శబ్దసామాన్యమాత్రం- ఏతదేషాం-నామవిశేషాణాముక్థం- కారణం. ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః. తదాహ- అతో హి- అస్మాద్ధి సామాన్యాత్ సర్వాణి నామాని-యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి - ఉత్పద్యన్తే. ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః. కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం. తథా- విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి. ఏతత్- శబ్దసామాన్యమేషాం- నామవిశేషాణాం సామ - సమత్వాత్సామ సామాన్యమిత్యర్థః. ఏతద్ధి- యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైః సమం. కించ - ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం. యస్య చ యస్మాదాత్మలాభో భవతి- స తేనావిభక్తో దృష్టః- యథా ఘటాదీనాం మృదా. కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ ఇతి. ఉచ్యతే-యత ఏతదేషాం-వాక్ శబ్దసామాన్యం బ్రహ్మ- ఆత్మా. తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం- శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః. తత్ప్రతిపాదయతి- ఏతత్- శబ్దసామాన్యం హి - యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషాన్- సర్వాణి నామాని బిభర్తి- ధారయతి స్వరూపప్రదానేన. ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తేః, ఆత్మప్రదానోపపత్తేశ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా. ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం. ౧

ఆ.— ప్రపఞ్చితస్యావిద్యాకార్యస్య సంక్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి) ఫలమపి జ్ఞానకర్మణోరుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః. అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యా చేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతః సంక్షేపమాహ (సర్వమితి) వాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యం త్రయమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కింపునరిత్యాదినా) కిమర్థః పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యత్త్వాత్మేతి) అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిరక్తో హి కుతూహలితయా తత్రాధికారీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) అనాత్మప్రమాణమస్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనః సర్వాత్మత్వాత్ - కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అనుమానేనైవ సమ్భావనాం దర్శయతి (అత్రేతి) తత్ర తత్కార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి) వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః. ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్శబ్దార్థమాహ (శబ్దేతి) సంగృహీతమర్థం వివృణోతి (యః కశ్చేత్యాదినా) ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తదాహేతి) కార్యకారణభావేఽపి కిమాయాతం- అత ఆహ (కార్యం చేతి) సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతోఽనతిరిచ్యన్తే- తత్కార్యత్వాత్- యద్యత్కార్యం- తత్తతోఽనతిరిచ్యతే- యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తత్కల్పితాః- ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వవయవానువిద్ధసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి) ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రే వర్తన్త ఇత్యాహ (కించేతి) నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాస్తన్మాత్రా ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రా న పృథగ్వస్తుతః సన్తి- తేనాత్మవత్త్వాత్- యే యేనాత్మవన్తః- తే తతో న్యైవ వస్తుతో న సన్తి - యథా మృదాత్మవన్తో ఘటాదయో నావస్తుతస్తతో న్యేన సన్తీత్యుక్తేనుమానే వ్యాప్తిం సాధయతి (యస్య చేతి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) అతశ్శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః. తత్రైవ యుక్తిమాహ (తతో హీతి) తృతీయవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదిత్యాదినా) తస్మాత్తన్మాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః. ప్రథమఖణ్డికాయామనుమానత్రయముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేపి తుల్యమిత్యాదిశతి (ఏవముత్తరయోరితి) ౧

రం.— (త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం- పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ. కిం తత్. నామరూపం కర్మేతి. అత్ర కర్మ- జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం. తత్కార్యం దేవమనుష్యాదినామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః. (తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే నామ్నాం దేవమనుష్యఘటః పట ఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్ -వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం-ఉత్పాదనమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ సామైతద్ధి సర్వైరూపైస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణిరూపాణిబిభర్తి॥ ౨

అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణికర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ సామైతద్ధి సర్వైః కర్మభిః సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణికర్మాణిబిభర్తి తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మాఽఽత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయం తదేతదమృతగ్ సత్యేనచ్ఛన్నం ప్రాణో వా అమృతం నామరూపేసత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నః॥ ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఇ తి బృ హ దా ర ణ్య కే తృ తీ యో ఽ ధ్యా యః.

సామాన్యముత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాధీనత్వాత్సర్వేషాం నామ్నామఖిలానామప్యత్ర- వాగిన్ద్రియాదేవ సర్వాణినామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్త ఇత్యర్థః- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేనవాగిన్ద్రియేణానన్తనామాఖిలాపత్త్యత్రాహ (ఏతదేషాం సామేతి) వాగిత్యేతదేషాం సర్వేషాంనామ్నాం సామేత్యర్థః. తత్ర సామపదార్థంవివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వైర్నామభిస్సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్యసర్వైర్నామభిస్సమం- సర్వనామానురూపమేవవాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవసామత్వమితిభావః. (ఏతదేషాం బ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాంనామ్నాం బ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థవివరణేనైతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వాణినామానిబిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవబృహత్త్వరూపం బ్రహ్మత్వం. అతఏతత్-వాగిన్ద్రియంసర్వాణినామానిబిభర్తీతిభర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్యనామాని ప్రతి బ్రహ్మత్వమితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— అథేదానీంరూపాణాం - సితాసిత ప్రభృతీనాంచక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యంచక్షుశ్శబ్దాభిధేయం. రూపసామాన్యం. ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే. అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి. ఏతదేషాంసామ-ఏతద్ధిసర్వైరూపైస్సమం. ఏతదేషాం బ్రహ్మ- ఏతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి ౨

ఆ.— తత్ర వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణిపదానివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః చక్షురుక్థమితిసమ్బన్ధః. చక్షురితిచక్షుశ్శబ్దాభిధేయంచక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే - తచ్చరూపసామాన్యం- తదపి ప్రకాశ్యమాత్రమితియోజనా. ౨

రం.— (అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః. (అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్యచక్షురుత్థితత్వాత్ రూపస్యచక్షురుత్థితత్వవ్యవహారఔపచారికః. (ఏతదేషాంసామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషఃకారణస్యకార్యసమత్వోక్తిః. (ఏతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తీతి) చక్షుషోరూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణంతజ్జ్ఞానద్వారా ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— అథేదానీంసర్వకర్మవిశేషాణాం - మననదర్శనాత్మకానాంచలనాత్మకానాంచ క్రియాసామాన్యమాత్రేణార్థావఉచ్యతే. కథం. సర్వేషాంకర్మవిశేషాణామాత్మా- శరీరంసామాన్యం. ఆత్మా- ఆత్మనఃకర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనాహి - శరీరేణకర్మకరోతీత్యుక్తం. శరీరేచసర్వంకర్మాభివ్యజ్యతే- అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్దంకర్మ. కర్మసామాన్యమాత్రంసర్వేషామేషాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తంనామరూపకర్మత్రయంఇతరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతర ప్రలయంసంహతం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం. కేనాత్మనైకత్వమితి. ఉచ్యతే- అయమాత్మా- అయంపిణ్డఃకార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయేవ్యాఖ్యాతః *ఏతన్మయోవాఅయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదంసర్వంవ్యాకృతమవ్యాకృతంచ - యదుతనామరూపంకర్మేతి. ఆత్మాఉఏకోఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేనవ్యవస్థితమేతదేవత్రయంనామరూపంకర్మేతి. తదేతత్- వక్ష్యమాణమమృతంసత్యేనఛన్నమితి. ఏతస్యవాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణో వాఽమృతం) కరణాత్మకోఽన్తరుపష్టమ్భనకర్మా ఆత్మభూతోఽమృతః- అవినాశీ. నామరూపేసత్యంకార్యాత్మకే శరీరావస్థే. క్రియాత్మకస్తు ప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకోబాహ్యాభ్యాంశరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాంమర్త్యాభ్యాంఛన్నోఽప్రకాశీకృతః. ఏతదేవసంసారసత్త్వమవిద్యావిషయం ప్రదర్శితం. అతఊర్ధ్వంవిద్యావిషయ ఆత్మాధిగన్తవ్యఇతిచతుర్థఆరభ్యతే. ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — రూపప్రకరణాననర్యమథేత్యుచ్యతే. కియద్విశేషాణాం కియామాత్రే నర్భావం ప్రశ్నద్వారాస్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్ర శరీరనిర్వర్త్యకర్మకర్తృహాజేపురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమనుకూలయతి (ఆత్మనాహీతి) లిఙ్గైర్నోపపత్తిమాహ (శరీరేచేతి) తిష్ఠాపికత్వమాత్మశబ్దేశ్శరీరనిర్వర్త్యంకర్తృబ్రాహ్మణాదిత్యాశఙ్క్యాలక్షణయేత్యాహ (అతఇతి) సఙ్క్షేపస్యాపిసఙ్క్షేపా నరమాహ (తదేతదితి) తదేతత్త్రయం త్రివణ్ణవిష్టమ్భవత్సంహతంసదేకమితిసమ్బన్ధః. కథంసంహతత్వం- అతఆహ (ఇతరేతరాశ్రయమితి) రూపాదివిషయమాశ్రిత్యనామకర్మణీనిర్వర్తతః- స్వాత్మలాభేచనిర్విషయయోరాత్మనోఽనిర్వచనత్వాత్. నామకర్మణీచాశ్రిత్యరూపంనిష్పత్తి- నహితేహిత్వాకించిదుత్పద్యత ఇత్యర్థః. వాచకేనవాచ్యస్య, తేనేతరస్య, తాభ్యాంచకియాయాః, నయూంతియో, రమేయోదర్శనాదర్శనస్య ముఖ్యాజ్ఞాతత్వమాహ (ఇతరేతరేతి) సతినామ్ని రూపోపసంహారదర్శనా, ప్రాణేచసతినామసంహారదృష్టేః, సతోశ్చతయోఃకర్మణి, నస్మింశ్చసతేయో, రుపసంహారోపలభ్యాభితరేతరప్రలయమిత్యాహ (ఇతరేతరప్రలయమితి) త్రయాణామేకత్వంవిరుద్ధమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కథంకార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనాత్రయాణామేకత్వం- తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాంకార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్రత్వేపితతోవ్యతిరిక్తంసఙ్ఘాతాపన్నత్వాద్విత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) నామాదిత్రయస్యసఙ్ఘాతమాత్రత్వేకథంవ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) సఙ్ఘాతోయమాత్మశబ్దితఃస్వయమేకోపి సన్నధ్యాత్మాదిభేదేనస్థితంత్రయమేవభవతీతివ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యర్థః. ఏకస్మిన్నపిసఙ్ఘాతేకార్యకరణరూపేణావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) అస్మిన్భూతేః- తస్యోపాధిత్వేనస్థితిఇతియావత్. అవినాశీ- స్థూలదేహేగచ్ఛత్యపియావన్మోక్షంనగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ్ఛబ్దశ్చ, సత్యం- భూతపఞ్చకం. తదాత్మనీనామరూపేఇత్యాహ (నామేతి) కరణయాథాత్మ్యకంకథయతి (క్రియాత్మకస్త్వితి) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకంతత్కార్యంసర్వంసచ్చత్యచ్చేతివ్యుత్పత్తేస్సత్యంవైరాజంశరీరంకార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపస్యప్రాణస్యసూత్రాత్మస్యాయతనంతస్యవాచ్యవాచకం- లక్షణ్వనాత్మాపిస్థూలదేహభస్మత్వాద్గుర్విజ్ఞాతం- తేనాపిచ్ఛన్నంప్రత్యగ్వస్తునిరావిరితిదానే- నపహైర్వ్యావృత్తిరిత్యర్థః. ఇదానీమవిద్యాకార్యప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్యసత్యస్యామృతోపదేశాగముపసంహరతి (అతఇతి) ప్రపఞ్చితేసత్యవిద్యావిషయమేతత్తావిరక్తస్యాత్మానం విదిదిషోస్సన్న్యాసార్థం చతుర్థప్రముఖః సన్దర్భోభవిష్యతి- తస్మాదవిద్యావిషయవివరణముపదేశోగీతభావః...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేనకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాంతృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— (అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహిసర్వాణికర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్రకర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపరఇతిపూర్వముక్తం. ఆత్మశబ్దోజీవపరః. ఆత్మనఏవపుణ్యపాపానిజాయన్తే, సచసర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వానురూపః. సర్వపుణ్యపాపానాంభర్తా, చేత్యర్థః. పదానామర్థస్స్పష్టః. (తదేతత్త్రయంసదేకమయమాత్మేతి) ఏవంనామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్యచేతనభూతాత్మాప్రత్యగాత్మనోజీవాదత్యన్తభిన్నస్యాపినామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయంఏకంసదయమాత్మా - నామరూపకర్మాణ్యాత్మనాఽగృహీతవివేకానిసామరాణామేకమివభవన్తీత్యర్థః. తదేతద్వ్యథయతి (ఆత్మోఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాంత్రయమేతత్. అవివేకినామేకఆత్మైవేత్యర్థః. ఉశబ్దోఽవధారణే. అవివేకిభిరాత్మాపృథక్కృతోనజ్ఞాయతఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతంసత్యేనచ్ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవవ్యాచష్టే (ప్రాణోవాఅమృతంనామరూపేసత్యంతాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నఇతి) అత్రప్రాణశబ్దోబద్ధజీవపరః- *ప్రాణోవాఆశాయాభూయానిత్యాదౌప్రాణశబ్దస్యబద్ధజీవేప్రయోగాత్. సత్యం- పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః. *ఋతంపిబన్తావిత్యాదౌసత్యాపరపర్యాయస్యఋతశబ్దస్యకర్మఫలేప్రయోగదర్శనాత్. కర్మఫలంహ్యవశ్యమ్భావితయాసత్యంభవితుమర్హతి. తథాచపూర్వవాక్యేఅమృతమిత్యుక్తః ప్రాణః- జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తేచనామరూపే. తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయంప్రాణశబ్దితఃప్రత్యగాత్మాచ్ఛన్నః. అతఃపామరైర్నజ్ఞాయతేవివిచ్యేతిపూర్వవాక్యార్థః. తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సపిహితోఽయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధిత రాజకుమారవత్తాభ్యాంప్రచ్ఛన్నోభవతి- నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకోభవతీతిపూర్వవాక్యఫలితార్థఇత్యర్థః. కేచిత్తుప్రాణశబ్దవివృతోఽయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృతప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః. తథాచసఏవనామరూపాత్మకజగతోన్తర్యామీసన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాంతాభ్యాంస్వయమేవవిశిష్టోభవతీతివాక్యార్థః. తతశ్చ *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్యపరమాత్మనఏవసర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోఽయంతాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నఇత్యన్తస్సన్దర్భఇత్యపివదన్తి.............................. ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యంసమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

చతుర్థాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా. తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయోవిత్తాత్. ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్. యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే ... అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానాం. తత్ర చ యోఽవిద్యావిషయః - స సర్వ ఏవ సాధ్యసాధనాదిభేదవిశేషవినియోగేన వ్యాఖ్యాత ఆతృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేః. స చ వ్యాఖ్యాతోఽవిద్యావిషయః సర్వ ఏవ త్రిప్రకారః - అన్నం ప్రాణ ఉపష్టమ్భకో గృహస్యేవ స్థూణాదిలక్షణః ప్రకాశకోఽమృతో, బాహ్యశ్చ కార్యలక్షణోఽప్రకాశక ఉపజనాపాయధర్మకస్తృణకుశమృత్తికాసమో గృహస్యేవ సత్యశబ్దవాచ్యో మర్త్యః. తేనామృతశబ్దవాచ్యః ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి చోపసంహృతః. స ఏవ చ ప్రాణో బాహ్యాధారభేదేష్వనేకధావిస్తృతః. ప్రాణ ఏకో దేవ ఇత్యుచ్యతే తస్యైవ బాహ్యః పిణ్డ ఏకః సాధారణో విరాడ్వైశ్వానర ఆత్మా పురుషవిధః ప్రజాపతిః కో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిభిః పిణ్డప్రధానైః శబ్దైరాఖ్యాయతే సూత్రాది ప్రవిభక్తకరణః. ఏకం చానేకం చ బ్రహ్మైతావదేవ - నాతః పరమస్తి. ప్రత్యేకం చ శరీరభేదేషు పరిసమాప్తం చేతనావత్కర్తృ భోక్తృ చేతి. అవిద్యావిషయమేవాత్మత్వేనోపగతో గార్గ్యో బ్రాహ్మణోవక్తోపస్థాప్యతే. తద్విపరీతాత్మదృగజాతశత్రుః శ్రోతా. ఏవం హి యతః పూర్వపక్షసిద్ధాన్తాఖ్యాయికారూపేణ సమర్ప్యమాణోఽర్థః శ్రోతుశ్చిత్తస్య వశమేతి - విపర్యయే హి తర్కశాస్త్రవత్కేవలార్థానుగమవాక్యైస్సమర్ప్యమాణో దుర్జ్ఞేయస్స్యాత్ - అత్యన్తసూక్ష్మత్వాద్వస్తునః తథా చ కాఠకే "నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా" "... బహుభిర్యో న లభ్య" ఇత్యాదివాక్యైః అనుసంస్కృతదేవబుద్ధిగమ్యత్వం, సామాన్యమాత్రబుద్ధ్యగమ్యత్వం, చ స ప్రపఞ్చం దర్శితం. "ఆచార్యవాన్పురుషో వేద" "ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా" ఇతి చ ఛాన్దోగ్యే. "ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన" ఇతి చ గీతాసు. ఇహాపి చ శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనాతిగహ్వరత్వం మహతా సంరమ్భేణ బ్రహ్మణో వక్ష్యతి. తస్మాచ్ఛిష్టపవాఖ్యాయికారూపేణ పూర్వపక్షసిద్ధాన్తమాసమాపాద్య ఏవం వస్తుసమర్పణార్థమప్యారమ్భః. ఆచారవిధ్యుపదేశార్థశ్చ - ఏవమాచారవతోర్వక్తృశ్రోత్రోరాఖ్యాయికానుగతోఽర్థోఽవగమ్యతే కేవలతర్కబుద్ధినిషేధార్థా చాఖ్యాయికా- "నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా" "నతర్కశాస్త్రదగ్ధాయ" ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. శ్రద్ధా చ బ్రహ్మవిజ్ఞానే పరమం సాధనమిత్యాఖ్యాయికార్థః- తథా హి గార్గ్యాజాతశత్ర్వోరితి వ శ్రద్ధాయుతాదృశ్యతే ఆఖ్యాయికాయాం. "శ్రద్ధావాంల్లభతే జ్ఞానమితి" చ స్మృతిః...

ఆ— తృతీయాధ్యాయే సూత్రితవిద్యావిద్యయోరవిద్యా ప్రపఞ్చితా- సమ్ప్రతి విద్యాం ప్రపఞ్చయితుం చతుర్థమధ్యాయమారభమాణో వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (ఆత్మేతి) కిమిత్యర్థాన్తరేషు సత్స్వాత్మతత్త్వమేవానుసన్ధాతవ్యం- తత్రాహ (తదస్యేతి చేతి) తస్యైవాన్వేష్టవ్యత్వే పరమప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వం హేత్వన్తరమాహ (తదేతది) ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సర్వావాప్తిఫలత్వాచ్చ తదేవాన్వేష్టవ్యమిత్యాహ (ఆత్మానమితి) ఉక్తయా పరిపాట్యా ప్రసిద్ధమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మపుష్టమితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యస్త్వితి) సోఽవిద్యావిషయ ఇతి సమ్బన్ధః. కథం భేదదృష్టివిషయస్యావిద్యావిషయత్వం- తత్రాహ (అన్యోసావితి) యో భేదదృష్టిపరస్స వేదేత్యవిద్యాతద్దృష్టిమూలం సూచితా- తేన తద్విషయో భేదదృష్టివిషయ ఇత్యర్థః. కథం యథోక్తౌ విద్యాఽవిద్యావిషయావసఙ్కీర్ణావవగన్తుం శక్యేతే- తత్రాహ (ఏకధేతి) షష్ఠస్య బ్రాహ్మణే వృత్తమర్థం కథయతి (తత్ర చేతి) విద్యావిద్యావిషయయోరితి యావత్. ఆదిపదం సాధ్యసాధనావాన్తరభేదసఙ్గ్రహార్థం. యథోక్తో భేద ఏవ విశేషః తస్మిన్వినియోగః- వ్యవస్థాపనం. తేనేత్యర్థః. ఉపసంహారబ్రాహ్మణాన్తేవృత్తమనుభాషతే (నచేతి) అథవా- ఉక్తౌ విద్యావిద్యావిషయౌ కథమసఙ్కీర్ణౌ మన్తవ్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) తత్రోత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమారభ్యోక్తం దర్శయతి (తత్ర చేతి) తర్హి సమస్తత్వాదవిద్యావిషయస్యైకత్వమవిదుషో గార్గ్యస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తదర్థమవాన్తరవిభాగమనువదతి (సచేతి) తామేవ ప్రకారాన్దర్శయన్నాదౌ సూక్ష్మశరీరముపన్యస్యతి (అన్నమితి) తస్య బాహ్యకరణద్వారా స్థూలేషు విషయేషు ప్రకాశకత్వమమృతత్వం చ వ్యాఖ్యాతం. ద్వితీయం ప్రకారమాచక్షాణః స్థూలం దర్శయతి (బాహ్యశ్చేతి) తస్య కయా విధయా సూక్ష్మదేహం ప్రత్యప్రకాశకత్వాదప్రకాశకత్వం, ఆగమాపాయిత్వేన చ హేయత్వం, సూచయతి (ఉపజనేతి) యథా గృహస్య తృణాదిబహిరఙ్గం - తథా సూక్ష్మస్య దేహస్య స్థూలో దేహః. తథాపి తృణాదినావినా గృహస్య వ్యవహారాయోగ్యత్వవత్తస్యాపి స్థూలదేహం వినా నతద్యోగ్యత్వమితి మత్వాహ (తృణేతి) తస్య పూర్వప్రకరణాన్తే నామరూపే సత్యమి

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

త్యస్త్ర ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సర్వథా బాధనైపుర్యం సత్యత్వమితి శఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మర్త్యఇతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తేనేతి) వృత్తమనూద్యాజాతశత్రు బ్రాహ్మణమవతారయతి (సఏవేతి) ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యాధారభేదాః అనేకధాత్వం ॥ అతిస్థూలమూర్తత్వా దివక్ష్యమాణగుణవత్వాత్ప్రాప్తవ్యం. కథంతర్హి తస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణఇతి) ప్రాణస్య నానాత్వమేకత్వం చోక్తం - తస్యైకత్వం వివృణోతి (తస్యైవేతి , ప్రాణస్యైవ స్వభావభూతోऽనాత్మలక్షణః పిణ్డస్సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధివిశిష్టస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే- సచ ॥ అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావిత్యాది శ్రుతేః సూర్యాదిభిః ప్రవిభక్తైః కరణైరుపేతో భవతీత్యర్థః. యద్బ్రహ్మ సమస్తం వ్యస్తం చ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - నతస్మాదధికమస్తీతి హిరణ్యగర్భం స్తౌతి (ఏకంచేతి) ఏకత్వం వివక్షిత్వా ప్రాణస్య నానాత్వం వివదయతి (ప్రత్యేకంచేతి) గోత్వాది సామాన్యతుల్యత్వం వ్యావర్తయతి (చేతనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షం వారయతి (కర్త్రితి) వక్తా- పూర్వపక్షవాదీతియావత్. తస్మాత్- అముఖ్యాద్బ్రహ్మణో విపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ. తస్య గ్రాహ్యాగ్రాహకాగ్రాహ్యాత్- సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమితివక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఏవంహీతి) ఏవంశబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతి శేషః. ఆఖ్యాయికాంగీకారే గుణమాహ (విపర్యయే హీతి) యథాతర్కశాస్త్రేణ సమ్యగ్జ్ఞానం సంభావ్యతే- లోకే ప్రతీకతర్కాణాం నిరఙ్కుశత్వాత్. తథా కేవలమహాసుగమ్యతే ప్రశ్నప్రతివచనరూపరహితైస్తైస్తర్కవాక్యైః- తైస్సమ్యగ్జ్ఞానమర్థ్యత ఇతి ద్యుఖ్యాయికానానుస్రియతే- తేన సానుకూలప్రతిపత్త్యనుగమనసమర్థైస్సిద్ధ్యేత్. కథం తర్హ్యాఖ్యాయికయా- తత్రాహ (అప్యన్తేతి) యథోక్తస్య పదార్థస్య దుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథాచేతి) సుసంస్కృతా- పరిశుద్ధా. దేవబుద్ధిః- సాత్వికీబుద్ధిః. సామాన్యమాత్రబుద్ధిః- తామసీ రాజసీ చ బుద్ధిః. అతిగహ్వరత్వం- అత్యన్తగమ్భీరత్వం. గహ్వరస్య- భావస్తత్త్వం. బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాః సుఖప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వా ప్రయోజనాన్తరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాధమయోః ప్రతిపాతోపసదనాదిద్వారా విద్యాగ్రాహ్యా - అధమాదుత్తమేన తద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ నాలభ్యత ఇత్యాచారప్రకారజ్ఞాపనార్థత్వాద్యయమారమ్భ ఇత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా యథోక్తైకైకనిష్ఠత్వం కథయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్మధ్యే యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యాలబ్ధవ్యా- వక్త్రా చ తాదృశే సోపదేష్టవ్య ఇత్యేషోऽర్థోऽస్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే. తస్మాదాచారవిశేషం దర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికాయ నేత్యర్థః. ఆగమానుసారిగురుసమ్ప్రదాయాదేవ తత్త్వధీర్లభ్యతే- యస్తు కేవలస్తర్కః- తద్వశాన్నైషా బుద్ధిస్సిద్ధ్యతి - తథా చ కేవలతర్కప్రయుక్తాయాస్తత్వబుద్ధేర్నిషేధార్థాపి ఆఖ్యాయికేతి పక్షాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేన తర్కేణ తత్త్వబుద్ధిర్న సిధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (నైషేతి) మతిం వస్యాదితి శేషః. ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికానువర్తిత్వం తత్రాఖ్యాయికానుగుణ్యం దర్శయతి (తథాహీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానే సాధనమిత్యత్ర భగవతో పి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ....

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్దృప్తబాలాకిః- దృప్తః- గర్వితః. అసమ్యగ్బ్రహ్మవిజ్ఞత్వాదేవ. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః. హ శబ్ద ఐతిహ్యార్థ ఆఖ్యాయికాయాం. అనూచానః- అనువచనసమర్థః. వక్తా. వాగ్మీ. గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ కస్మింశ్చిత్కాలవిశేషే. సహోవాచాజాతశత్రుం నామాతః కాశ్యం- కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి- తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి- కథయానీ. సః- ఏవముక్తో- జాతశత్రుః- ఉవాచ- సహస్రం గవాం దద్మః ఏతస్యాం వాచి- యామాం ప్రత్యవోచో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. తావన్మాత్రమేవ గోసహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః. సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షితే సహస్రదానే- బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవ తు వాక్ నిమిత్తమపేక్షితమితి. ఉచ్యతే- యతః శ్రుతిరేవ రాజ్ఞోభిప్రాయమాహ- జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి వై తస్మిన్వాక్యద్వయమేవ దద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి. వై శబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః. జనకో దిత్సుర్జనకః శుశ్రూషురితి బ్రహ్మ శుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి- అభిగచ్ఛన్తి. తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపి సమ్భావితవానసీతి. ౧

ఆ — ఆఖ్యాయికాస్థబహుధాస్థితే పదక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి) (ఇయమేవ తు వాక్ నిమిత్తమితి) అత్రాపి కస్మాదిత్యనుషజ్యతే. అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి వాగేవ సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనక ఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో వై నిపాత ఇతియావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా) (సమ్భావితవానసీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమణాదితి యావత్. తత్సర్వం- దాతృత్వాదికమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోऽభిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

శం.— తృతీయాధ్యాయే ॥ తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యుపక్షిప్తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వస్య ప్రపఞ్చనాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః- గర్విష్ఠః. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి సతథోక్తః. హ శ

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి॥ ౨

ప్రావృత్తాగ్రస్య రణే. అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ. * ఏకాం శాఖామధీత్య శ్రోత్రియోఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన ఇతి స్మృతేః. అతశ్చామీమాంసితవేదార్థత్వం కథ్యతే. గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః ఆస- బభూవ. (స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం - కాశీరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మహాబ్రహ్మవిత్సమీపే అయం బాలాకిర్ధంవక్తుముత్సహత ఇత్యాశ్చర్యాద్యోతకశబ్దః (స హోవాచాజాతశత్రురితి) అత్ర హశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మనిత్సువాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః. తామేవాజాతశత్రోరుక్తిం దర్శయన్ నీలకణ్ఠస్తేషు తద్వాత్సల్యం సహేతుకం వివరయతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తే గవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః. మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తేఽహముపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తా కోఽప్యేతావన్తం కాలం న దృష్టః- సర్వే హి బ్రహ్మవిజ్జనక ఏవ బ్రహ్మశుశ్రూషుర్జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి. భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవాన్- అతోఽనయైవ వాచ్యా నతో ఽపి లోకే గవాం సహస్రం బ్రవాణీతి వాక్యమాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం.— ఏవం రాజానం శుశ్రూషుమభిముఖీభూతం స హోవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి చైకోఽభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణ హృది ప్రవిష్టోఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ పశ్యామ్యస్మిన్కార్యకరణసఙ్ఘాతే - ఉపాసే. తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మా మా) మా మేతి హస్తేన వినివారయన్. ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి విజ్ఞేయే మా సంవదిష్ఠాః. మా మేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం. ఏవం సమానవిజ్ఞానవిషయ ఏవావయోరస్మానజ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి. అన్యచ్చేజ్జానాసి- తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- న తు యన్మయా జ్ఞాయత ఏవ. అథ చేన్మన్యసే- జానాసి త్వం బ్రహ్మమాత్రం- న తు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం- యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి. కథం. అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః. రాజేతి వై- రాజా- దీప్తిగుణోపేతత్వాత్. ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే కర్తృ భోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి. ఫలమప్యేవం విశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి. యథాగుణోపాసనమేవ హి ఫలం- *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౨

ఆ.— హృది ప్రవిష్టో భోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యేణ వ్యాఖ్యాం సన్దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతా మామకీనా యుక్తం - తదాహ (తస్మాదితి) మా మేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాఖ్యాస్యాన్తమాహ (మా మేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ఏకస్య మాశబ్దో నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మా మేత్యాబాధనార్థమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణ యో విజ్ఞానవిషయోఽర్థః - తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానే విజ్ఞానవత్త్వే సత్యస్మానవిజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్య తమేవార్థమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా. తథాపి గార్గ్యస్య కథమీషద్బాధనం - తత్రాహ (అథ ఇతి) అతిష్ఠాః సర్వేషామిత్యాది వాక్యం శఙ్కాద్వారావతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏతం పురుషమితి శేషః. ఇతిశబ్దో గుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తైస్త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫలం, మపి జానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) కిమితి యథోక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి) ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యోఽయం పురుషోఽభిమానితయా వర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమప్యేతద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః. (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠాః) స చాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ. కిమితి. మా- మాం ప్రతి ఏతస్మిన్- ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః- సంవాదం మా కార్షీః. అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః. కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. * ఆతో మనిన్నిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః. సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః. దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వసర్వభూతమూర్ధత్వరాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. అతోఽస్య జ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే న సంవాదోఽస్మాకం కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సోఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్ స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర * య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరగ్రన్థే మృషావత్త్వేనాబ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠాత్, దస్య పరబ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

మూ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే॥ ౩

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తేజస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౪

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యే బ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతే ఽజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః- య ఏవాసౌ చన్ద్రమసి మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణం. బృహన్- మహాన్. పాణ్డరం- శుక్లం వాసో యస్య సోఽయం పాణ్డరవాసాః - అప్శరీరత్వాత్ప్రాణస్య. యస్మాచ్చన్ద్రభూతా అభిషూయతే లతాత్మకో యజ్ఞే- తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే. యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే- తస్యాహరహః సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు,. అన్నం చాస్య న క్షీయతే ఽన్నాత్మకోపాసకస్య. ౩

ఆ.— (మనసి చేతి) చకారాద్బుద్ధౌ చేత్యర్థః. ఏకః పురుషః- తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే- త్వం చైతముపాస్స్వేత్యుక్తే మా మేత్యాదినా ప్రత్యుహ చేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భాసురత్వాదిగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి) కథం పాణ్డరం వాసశ్చన్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్శరీరత్వాదితి) పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి - పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం- *ఆపో వాసః ప్రాణస్యేతి చ శ్రుతిః అతో యుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః. న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రమా గృహ్యతే- కింతు లతాపి- సమానధర్మత్వాదిత్యాహ (యస్మాదితి) చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధిస్థం చ పురుషమేకీకృత్యాహం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (యథోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా. వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః. అన్నాత్మకస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వముపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) ౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే- చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయా వర్తతే యశ్చన్ద్రపురుషః- తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఆహేత్యర్థః. (స హోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్. (బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్-మహాన్. పాణ్డరం-శుక్లం కిరణరూపం వాసః-వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పాణ్డరైరంశుభిర్జగచ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి. సోమో రాజా - యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషే తైత్తిరీయకశబ్దాభిలాపప్రయుక్తతదభేదేన వా - చన్ద్రస్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా ఈశితవ్యసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమరాజేతి తైత్తిరీయైః పఠితం- చన్ద్రపురుషం అహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహః సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇతి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః. ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహః సోమం సుతవానిత్యర్థః ప్రకృతివికృతిభేదవిషయా సుతః ప్రసుత ఇత్యుక్తిః. చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి తత్క్రతున్యాయానుగుణమితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు చన్ద్రస్య స్వస్య ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్ తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నక్షయాభావః ఫలం- తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యాథార్థ్యసమ్భవే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాభ్యుపగమస్యావ్యర్థత్వాత్. న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్త్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం- చన్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూపేతత్స్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదిత్యవదన్. ౩

శం.— తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా. తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః. తత్ఫలం - తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి,. విద్యుతాం బహుత్వస్యాఙ్గీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుల్యం. ౪

ఆ.— సంవాదదోషేణ చన్ద్రే బ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి) కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యుతామితి) ౪

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనే స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః- తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తథా ఆకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయం. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం- పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిః. అప్రవర్తివిశేషణఫలం- నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి- ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఇన్ద్రో వైకుణ్ఠోఽపరాజితా సేనేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే జిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥ ౬

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా విషాసహిరితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే విషాసహిర్హ భవతి విషాసహిర్హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౭

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూప ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ప్రతిరూపꣳ హైవైనముపగచ్ఛతి నాప్రతిరూపమథో ప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥ ౮

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా రోచిష్ణురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే రోచిష్ణుర్హ భవతి రోచిష్ణుర్హాస్య ప్రజా భవత్యథో యైః సన్నిగచ్ఛతి సర్వాꣳస్తానతిరోచతే॥ ౯

ఆ.— అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం. అక్రియాత్వమిత్యర్థః ౫

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఇత్యాది) ఆకాశే విద్యమానస్య తదభిమానినః పురుషస్య పూర్ణోఽప్రవర్తీతి విశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజయా పశుభిశ్చ పరిపూర్ణత్వం. పూర్ణత్వప్రయుక్తనిర్వ్యాపారత్వలక్షణాప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజానాం నాతివృత్తిరితి విభాగో ద్రష్టవ్యః. ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం. అస్యోపాసకస్య ప్రజా అస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరం న గచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— తథా వాయౌ ప్రాణేష్వతి హృది చైకా. విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః. న వై పరాజితపూర్వా- అపరాజితా సేనా. మరుతాం గణత్వప్రసిద్ధేః. ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుః- జయనశీలః, అపరాజిష్ణుః- న చ పరైర్జితస్వభావో భవతి. అన్యతస్త్యజాయీ- అన్యతస్త్యానాం- సపత్నానాం జయనశీలో భవతి. ౬

ఆ.— కథమేకస్మిన్ వాయావపరాజితా సేనేతి గుణస్సమ్భవతి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్య ఫలత్రయం క్రమేణ ప్రత్యాపయతి (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యత్రోత్పన్నానాం శత్రూణాం. ౬

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఇత్యాది) ఇన్ద్రః- పరమైశ్వర్యశాలీ. * యోఽయం పవతే ఏష దేవానాం గృహా ఇతి వాయోర్దేవలోకస్య ప్రసిద్ధేర్దేవలోకస్య సాయుజ్యాద్వైకుణ్ఠత్వం. మరుతాం గణత్వప్రసిద్ధేరపరాజితా సేనేత్యుక్తిః. జిష్ణుః- జయశీలః. అపరాజిష్ణుః- అపరాజితః. అన్యతస్త్యజాయీ- అన్యతో భవాః అన్యతస్త్యాః- శత్రవ ఇతి యావత్. తాన్ జేతుం శీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ. * నూన్యజాతావితి ణినిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అగ్నౌ వాచి హృది చైకా. విశేషణం- విషాసహిః- మర్షయితా పరేషాం. అగ్నిబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యస్మిన్నిన్ధ్యతే- క్షిప్యతే తత్సర్వం భస్మీకరణేన సహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః. యథా పూర్వం విద్యుతాం బాహుళ్యాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యముక్తం- తథాచాత్రాగ్నీనాం బహుళత్వాదుపాసకస్యాత్మని ప్రజాయాం చ దీప్తాగ్నిత్వం సిధ్యతీత్యాహ (అగ్నీతి) ౭

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యస్య శత్రుధిరిత్యర్థః. మర్షణశీల ఇతి వార్థః. విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేన స ఉపాసకస్తత్పుత్రశ్చ విషాసహిర్భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— అప్సు రేతసి హృది చైకా. విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః. శ్రుతిస్మృత్యప్రతికూల ఇత్యర్థః. ఫలం- ప్రతిరూపం- శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవైనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. న విపరీతమన్యచ్చ. అస్మాత్తథావిధ ఏవోపజాయతే ౮

ఆ.— ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూప ఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితి సమ్బన్ధః. అస్మాత్- ఉపాసితురిత్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూల ఇతి యావత్. ౮

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః. సదృశప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదపామప్పురుషస్య ప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః. యథాక్రతున్యాయాద్దేవతదుపాసకస్యేదం ఫలం- ప్రతిరూపం- సదృశమేవ కళత్రాదికమేనం- ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపం ప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశ ఏవ పుత్రోఽస్మాజ్జాయత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— ఆదర్శే ప్రసాదస్వభావే చాన్యత్ర ఖడ్గాదౌ హృది సత్త్వశుద్ధిస్వాభావ్యే చైకా. విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలం చ తదేవ. రోచనాధారబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం. ౯

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేత్యేతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా అసురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వꣳ హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి॥ ౧౦

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ద్వితీయోఽనపగ ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ద్వితీయవాన్ హ భవతి నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వꣳ హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ.— హస్తే చేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (సర్వత్రైవేతి) సర్వత్రైకేతి విశేషణస్య దేవతేతి విశేష్యతయా సమ్బధ్యతే. తదేవ - రోచిష్ణుత్వమిత్యర్థః. ౯

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఇత్యాది) ఆదర్శాదిద్యమానస్య ప్రతిబిమ్బపురుషస్య రోచిష్ణుత్వం - భ్రాజమానత్వం. స్వచ్ఛత్వమితి యావత్. తదుపాసకః ప్రత్యుత శ్చ రోచిష్ణురేవ భవతి. అథో - అపి చ. యైస్సన్నిగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతో భవతి. సర్వాంస్తాన్ అతిరోచతే - అతిక్రమ్య ప్రకాశతే. సహ నానాముష్మింల్లోకే భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— యన్తం - గచ్ఛన్తం యమపి వాయం శబ్దః పృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మం చ జీవనహేతుః ప్రాణః, తమేకీకృత్యాహ. అసుః - ప్రాణః. జీవనహేతురితి గుణః. తస్య ఫలం సర్వమాయురస్మింల్లోక ఏతీతి - యథోపాత్తం కర్మణాయుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా - పూర్వం రోగాదిభిః పీడ్యమానమప్యేనం ప్రాణో న జహాతి. ౧౦

ఆ.— అహమేతమేవాహమిత్యాదికశ్శేషః. తస్య - గుణపదోపాసనస్యేత్యర్థః. సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేతీత్యాది) యన్తం - గచ్ఛన్తం. శబ్దమిత్యస్య విశేష్యం గ్రాహ్యం - ఉత్తరత్ర శబ్ద ఇతి శ్రవణాత్. తథా చ అగ్రే గచ్ఛన్తం శబ్దం అను - అనుసృత్య యః పశ్చాచ్ఛబ్దః - ప్రతిధ్వనిరుదేతి - సమాశబ్దానన్తరముదేతి. తస్య ప్రతిశబ్దస్య ప్రాణకార్యత్వాత్ అసురిత్యాహముపాస ఇత్యర్థః. అసుః - ప్రాణః. ప్రాణజన్య ఇతి యావత్. తదుపాసనస్య ఫలం - అస్మింల్లోకే - ఉపాసకశరీరే యావదాయుః ప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి. నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పురా ఏనముపాసకం అపమృత్యుర్న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— దిక్షు కర్ణయోర్ద్విదిస్థా - అశ్వినౌ దేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్య ద్వితీయవత్త్వం, అనపగత్వం - అవియుక్తాచాన్యోన్యం,- దిశామశ్వినోశ్చైకదేశత్వాత్. తదేవ చ ఫలముపాసకస్య గణావిచ్ఛేదో ద్వితీయవత్త్వం చ. ౧౧

ఆ.— కా పునరసావేకా దేవతేత్యత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య - దేవస్యేతి యావత్. యథాక్రమం గుణద్వయముపపాదయతి (అవియుక్తామితి) ద్వితీయవత్త్వం - సానుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఇత్యాది) దిశాం యుగ్మభూతానాం ద్వైవిధ్యత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః. ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాం పరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగత్వోపపత్తిః. తత్ర ద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలం ద్వితీయవానితి - సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వలక్షణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యత ఇతి. గణః - బన్ధువర్గః. అస్మాత్ - ఉపాసకాన్న ఛిద్యతే - నాన్తర్గతో భవతి. ఉపాసకస్య బన్ధువిశ్లేషో న భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— ఛాయాయాం - బాహ్యే తమస్యధ్యాత్మే చావరణాత్మకేఽజ్ఞానే హృది చైకా దేవతా. విశేషణం - మృత్యుః. ఫలం సర్వం పూర్వవత్. మృత్యోరనాగమే రోగాదిపీడాభావో విశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యైవ తర్హి బ్రహ్మోపాసకస్యాపి ఫలమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలభేదాభావే కథముపాసనభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇత్యాది) ఛాయామయః పురుషః - పురుషచ్ఛాయా. తస్యాః మృత్యునివర్తకత్వాద్భయఙ్కరత్వాచ్చ మృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టం పూర్వవత్ స్పష్టం. ౧౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఆత్మన్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్త ఆత్మన్వీ హ భవత్యాత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి స హ తూష్ణీమాస గార్గ్యః॥ ౧౩

స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితం భవతీతి స హోవాచ గార్గ్య ఉప త్వా యానీతి॥ ౧౪

శం.— ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్ భవతి. ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధిబహులత్వాత్ప్రజాయాం సమ్పాదనమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వే నైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు స గార్గ్యః క్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానోఽప్రతిభాసమానో క్షరస్తూష్ణీమవాఙ్ముఖ ఆస. ౧౩

ఆ.— వ్యస్తాని బ్రహ్మాణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి) ఆత్మవత్త్వం-వశ్యాత్మకత్వం. ఫలస్యాత్మగామిత్వాత్ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదౌ అహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం నైవ ఏవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో విని ప్రత్యయః. ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః. ఏవంవిధోపాసకస్తత్ప్రజా చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః. స్పష్టం స్పష్టం. (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాస్ఫూర్తేః గార్గ్యస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ౧౩

శం.— తం తథాభూతమాలక్ష్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః-ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి. ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితోఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి. ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞానశ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే ※ అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని. తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే హి తదసమఞ్జసం. కథం తర్హి నైతావతా విదితం భవతీతి. నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్. బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవేఽజాతశత్రవే అముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- స యుక్తమేవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదా అజాతశత్రుణాఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యో వక్తుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం- తన్న జానీష ఇతి. యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత-తన్నైతావతేతి న బ్రూయాత్ - న కిఞ్చిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్ - తస్మాద్భవన్త్యేతావన్త్యవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి. ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి. అవిద్యావిషయే హి జ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయే ధ్యాయే ప్రదర్శితం. తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతాఽధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీతి దర్శితం భవతి. తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహోప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం. యథాన్యః శిష్యో గురుం. ౧౪

ఆ.— విచారార్థాస్తు తిరితి కథయతి (కిమేతావదితి) వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వనిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (సఫలవదితి) నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వే హి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి) తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) అధికృతాపేక్షత్వాద్వేదనప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) కిఞ్చ- నిష్ఠానేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠేయాని- తర్హి తేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవ ముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేర్ముఖ్యబ్రహ్మత్వాసమ్భవాన్నిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్కాలే విధీయతే. ౧౪

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః. ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి స్మాజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః. గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః. పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః. ఏతావతా జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వజ్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః ※ నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం ※ ఆపత్కల్పే బ్రాహ్మణస్యాబ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుసృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్ననుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం వైతద్యద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ తౌ హ పురుషꣳ సుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నితి స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాఞ్చకార స హోత్తస్థౌ ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః. హ శబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తౌ గార్గ్యస్య తావదాత్మీకమభినివేశం సూచయతి. కిమితి త్వత్రాహ (ఉపత్వాయానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛామి మహ్యం బ్రహ్మవిద్యాం దేహీత్యర్థః. ౧౪

శం.— స హోవాచాఽజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కిం తత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణః ఆచార్యత్వేఽధికృతస్సన్ క్షత్రియం- అనాచార్యస్వభావముపేయాత్ -ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి. ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషు నిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠ త్వమాచార్య ఏవ సన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవ త్వామహం- యస్మిన్విదితే బ్రహ్మ విదితం భవతి, యత్తన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వేద్యం,. తం- గార్గ్యం సలజ్జమాలక్ష్య విస్రమ్భజననాయ పాణౌ- హస్తే ఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్. తౌ హ- గార్గ్యాజాతశత్రూ పురుషం సుప్తం రాజగృహప్రదేశే క్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ. తం చ- పురుషం సుప్తం ప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నిత్యేతైరామన్త్రయాఞ్చక్రే. ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపి సః- సుప్తో నోత్తస్థౌ. తమప్రతిబుధ్యమానం పాణినాపేషం- ఆపిష్యాపిష్య బోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్. తేన స హోత్తస్థౌ. తస్మాద్యో గార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిన్ శరీరే కర్తా భోక్తా బ్రహ్మేతి. కథం పునరిదమవగమ్యతే - సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్య బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వం జ్ఞాపితమితి. జాగరితకాలే యో గార్గ్యాభిప్రేతః పురుషః కర్తా భోక్తా బ్రహ్మ- సన్నిహితః కరణేషు యథా - తథా అజాతశత్ర్వభిప్రేతోఽపి తత్స్వామిభృత్యేష్వివ రాజా సన్నిహిత ఏవ- కిం తు భృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్ర్వభిప్రేతయోర్వివేకావధారణకారణం- తత్సఙ్కీర్ణత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్ద్రష్టృత్వమేవ భోక్తుః- న స్పృశ్యత్వం, యచ్చ భోక్తుస్స్పృశ్యత్వమేవ- న తు ద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహ సఙ్కీర్ణత్వాద్వివిచ్య దర్శయితుమశక్యమితి సుప్తపురుషగమనం. నను సుప్తేఽపి పురుషే విశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితో భోక్తైవ ప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతి నైవ నిర్ణయస్స్యాదితి. న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యో హి సత్యేన ఛన్నః ప్రాణాత్మాఽమృతో వాగాదిష్వనస్తమితో నిమ్లోచత్సు, యస్యాపః శరీరం పాణ్డరవాసాః, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చ బృహన్, యశ్చ సోమో రాజా షోడశకలః,- స స్వవ్యాపారారూఢో యథానిర్జ్ఞాత ఏవానస్తమితస్వభావ ఆస్తే- న చాస్య స్వకస్య చిద్వ్యాపారస్తస్మిన్కాలే గార్గ్యేణాభిప్రేయతే తద్విరోధినః. తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేన ప్రతిబోద్ధవ్యం- న చ ప్రత్యబుధ్యత- తస్మాత్ పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః. భోక్తృస్వభావశ్చేద్భుఙ్క్తైవ స్వం విషయం ప్రాప్తం - న హి దగ్ధృస్వభావః ప్రకాశయితృస్వభావస్సన్ వహ్నిస్తృణోలపాదిదాహ్యం స్వవిషయం ప్రాప్తం న దహతి, ప్రకాశ్యం చ న ప్రకాశయతి,. న చేద్దహతి ప్రకాశయతి చ ప్రాప్తం స్వం విషయం- నాసౌ వహ్నిర్దగ్ధా ప్రకాశయితా చేతి నిశ్చీయతే. యథాసౌ ప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతః ప్రాణః- బృహన్పాణ్డరవాసా ఇత్యేవమాదిశబ్దం స్వం విషయముపలభేత- యథా ప్రాప్తం తృణోలపాది వహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్. తస్మాత్ప్రాప్తానాం శబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావ ఇతి నిశ్చీయతే. న హి యస్య యః స్వభావో నిశ్చితః- స తం వ్యభిచరతి కదాచిదపి అతః సిద్ధం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధ ఇతి చేత్. స్యాదేతత్ - యథా బహుష్వాసీనేషు స్వనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాన్మామయం సమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానో విశేషతో న ప్రతిపద్యేత- తథేమాని బృహన్నిత్యేవమాదీని మమ నామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణో న గృహ్ణాతి సమ్బోధనార్థం శబ్దం- న త్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతి చేత్. న- దేవతాభ్యుపగమేఽగ్రహణానుపపత్తేః. యస్య హి చన్ద్రాద్యభిమానినీ దేవతాధ్యాత్మం ప్రాణో భోక్తాభ్యుపగమ్యతే- తస్య తయా సంవ్యవహారాయ విశేషనామ్నా సమ్బన్ధోఽవశ్యం గృహీతవ్యః- అన్యథా ఆహ్వానాదివిషయే సంవ్యవహారోఽనుపపన్నః స్యాత్. వ్యతిరిక్తపక్షేఽప్యప్రతిపత్తిరయుక్తమితి చేత్. యస్య చ ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా - తస్యాపి బృహన్నిత్యాదినామభిః సమ్బోధనే బృహత్త్వాదినామ్నాం తదాత్మవిషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా- న చ కదాచిదపి బృహత్త్వాదిశబ్దైః సమ్బోధితః ప్రతిపద్యమానో దృశ్యతే- తస్మాత్ అకారణమభోక్తృత్వే సమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న-తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః. యస్య ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా- స ప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ. తస్య న ప్రాణదేవతామాత్రేఽభిమానః- యథా హస్తే. తస్మాత్ ప్రాణనామసమ్బోధనే కృతాన్నాభిమానినోఽయుక్తైవాప్రతిపత్తిః- న తు ప్రాణస్యాసాధారణనామసంయోగే. దేవతాత్మత్వాభిమానాచ్చాత్మనః. స్వనామప్రయోగేఽప్యప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. సుషుప్తస్య యల్లౌకికం దేవదత్తాదినామ- తేనాపి సమ్బోధ్యమానః కదాచిన్న ప్రతిపద్యతే సుషుప్తః- తథాభోక్తాపి సన్ ప్రాణో న ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్. న-ఆత్మప్రాణయోః సుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః. సుప్తత్వాత్ప్రాగ్రస్తత్వోపరతకరణ ఆత్మా స్వం నామ ప్రయుజ్యమానమపి న ప్రతిపద్యతే- న తు తదసుప్తస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే ఉపరతకరణత్వం సమ్బోధనాగ్రహణం వాయుక్తం. అప్రసిద్ధనామభిః సమ్బోధనమయుక్తమితి చేత్. సన్తి హి ప్రాణవిషయాణి ప్రసిద్ధాని ప్రాణాదినామాని- తాన్యపోహ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిః సమ్బోధనమయుక్తం- లౌకికన్యాయాపోహాత్ -తస్మాద్భోక్తురేవ సతః ప్రాణస్యాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న-దేవతాప్రత్యాఖ్యానార్థత్వాత్. కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవానుపపన్నస్యాధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే సిద్ధే యచ్చన్ద్రదైవతా

విషయైర్నామభిస్సమ్బోధనం- తచ్చన్ద్రదేవతా ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్యవిశేష ప్రతిపత్తినిరాకరణార్థం నహి తల్లౌకికనామ్నా సమ్బోధనే శక్యం కర్తుం. ప్రాణ ప్రత్యాఖ్యానేన ప్రాణగ్రస్తత్వాత్కరణానాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః. దేవతా న రాధ్నోతి. నను అతిష్ఠా ఇత్యాద్యాస్వపీత్యన్తైర్గుణవద్దేవతాభేదస్యదర్శితత్వాదయుక్తమితి చేన్న- తస్య ప్రాణ ఏవైకత్వాభ్యుపగమాత్, సర్వశ్రుతిష్వరనాభిదర్శనే న సత్యేన ప్రాణో వా అమృతమిత్యేవ ప్రాణ బాహ్యస్యాన్య వ్యాన భ్యుపగమాభ్యోత్తిః, *ఏషఉహ్యేవ సర్వే దేవాః కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి చ సర్వదేవానాం ప్రాణ ఏవైకత్వోపపాదనా, చ్చ తథా కరణభేదేష్వనాశఙ్కా- దేహభేదేష్వివస్మృతిజ్ఞానేచ్ఛాది ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. నహ్యన్యదృష్టం అన్యస్స్మరతిజానాతీచ్ఛతి ప్రతిసన్ధత్తే వా తస్మాన్న కరణభేదవిషయో భోక్తృత్వాశఙ్కా విజ్ఞానమాత్రవిషయాయాం వాక దాచిదప్యుపపద్యతే నను సఙ్ఘాత ఏవాస్తు భోక్తా- కిం వ్యతిరిక్తకల్పనయేతి. న- అపేషణేవిశేషదర్శనాత్. యది హి ప్రాణశరీరసఙ్ఘాతమాత్రో భోక్తా స్యాత్- సఙ్ఘాతమాత్రావిశేషాత్సదాపిష్ట స్యానాపిష్టస్య చ ప్రతిబోధే విశేషో న స్యాత్. సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తే తు పునర్భోక్తరి సఙ్ఘాతసమ్బన్ధవిశేషానేకత్వాత్పేషణాపేషణకృత వేదనాయాః, సుఖదుఃఖమోహాద్యుపహసనోత్తమకర్మఫలభేదోపపత్తేః, శ్చ విశేషోయుక్తః- నతు సఙ్ఘాతమాత్రే సమ్బన్ధకర్మఫలభేదానుపపత్తేర్విశేషో యుక్తః ఇతి భాష్యాద్యాదిపటుమాన్ద్యాదికృతశ్చ. అస్తి చాయం విశేషః- యసాన్నామభిరామన్త్ర్యమాణో న ప్రతిబుధ్యమానం పురుషం పాణినాపేషం- అపిష్ట్యాపిష్ట్యబోధయాఞ్చకారాజాతశత్రుః - తస్మాద్యత్ అపేషణేన ప్రతిబుబుధే యశ్చ సన్న వన్స్ఫురన్ ఇవ తత్పదాగత ఇవ, పిణ్డం చ పూర్వవిపరీతం బోధచేష్టాకారవిశేషాదిమత్త్వేనాపాదయత్ - సోఽన్యోఽస్తి గార్గ్యాభిమత బ్రహ్మభ్యోఽన్యస్తం కల్పనీయం. సంహతత్వాచ్చ సాదాద్యోపపత్తిః ప్రాణస్య. గృహస్యస్తమ్భాదివచ్ఛరీరస్యాన్తరుపష్టమ్భకః ప్రాణశ్శరీరాదిభిస్సంహతః తత్వ్యపోహామ, అరనేమివచ్చ, నాభిస్థానీయ ఏతస్మిన్ సర్వమితి. చ- తస్మాత్ గృహాదివత్స్వావయవసముదాయజాతీయవ్యతిరిక్తార్థం సంహత్య తత్త్వేన మనగచ్ఛే మహి. స్తమ్భకుడ్యతృణకాష్ఠాదిగృహావయవానాం స్వాత్మజన్మోపచయాపచయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృగృహస్వామ్యాయాహ తం సఙ్ఘాతస్య చ - తథా ప్రాణాద్యవయవానాం సఙ్ఘాతస్య చ స్వాత్మజన్మోపచయాపచయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృత్వం భవితుమర్హతి. దేవతాచేతనావత్త్వసమత్వాద్గుణభావానుపగమ ఇతి చేత్. ప్రాణస్యాపి ఐశ్వర్యమభిదాయత్త్రాణదర్శనాచ్చేతనావత్త్వమభ్యుపగతం- చేతనావత్త్వే చ సారార్థ్యోపగమ సమత్వాదనుపపన్న ఇతి చేన్న- నిరుపాధికస్య కేవలస్య విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. క్రియాకారకఫలాత్మకతా హ్యాత్మనో నామరూపోపాధిజనితా అవిద్యాధ్యారోపితా- తన్నిమిత్తా లోకస్య క్రియాకారకఫలాభిమానలక్షణః సంసారః. సనిరుపాధికాత్మస్వరూపవిద్యయా నివర్తయితవ్య ఇతి తత్స్వరూపవిజిజ్ఞాపయిషయోపనిషదారమ్భః- బ్రహ్మ తే బ్రవాణి చైతావతావిదితం భవతీతి చోపక్రమ్య ఏతావద్వేతి వ్యాకృత్య ఉపసంహారాత్. న చాతోఽన్యదన్తరాలే వస్తుముక్తం నాస్తి- తస్మాదవసరసమత్వాద్గుణభావానుపగమ ఇతి చోద్యస్య. నిశేషతతో హ్యసో పాధికస్య సంవ్యవహారార్థో గుణగుణిభావః- న పరమార్థః. నిరుపాధ్యాత్మవిజిజ్ఞాపయిషతః సర్వన్యాయముపనిషది- *స ఏష నేతి నేతీత్యుపసంహారాత్. తస్మాదాదిత్యాది బ్రహ్మభ్య ఏతేభ్యో విజ్ఞానమయో భ్యోఽన్యోఽస్తి జ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. ౧౬

ఆ — * అనుబ్రజ్యా చ సుప్తపురుష ఏవ అదృశ్యనఙ్గుళ్యః। నా బ్రాహ్మణే గురౌ శిష్య ఆసనాత్యనికం వనే దిత్యాదీన్యాచారమపి భాష్యాణి. అదిత్యాది బ్రహ్మభ్యో విశేషమాహ (యస్మిన్నితి) ప్రాణస్యవ్యాప్రియమాణస్యైవ సమ్బోధనాన్తం పృథగుక్తనామశ్రవణాదాపేషణాచ్చోత్థానా, త్తస్య భోక్తృత్వం సిధ్యతీతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తౌ హ సుప్తమిత్యాది సుప్తపురుషగత్యుక్తిమాశఙ్కతే (కథమితి) గార్గ్యకాశ్యాభిమతయోః ఉభయోరపి జాగరితే కరణేషు సన్నిధానావిశేషాత్తత్రైవ విమతివివేకో న వక్తత ఇత్యర్థః. జాగరితేషు కరణేషు ద్వయోరపి సన్నిధానేఽపి సాఙ్కర్యాద్దుష్కరం వివేచనమితి పరిహరతి (జాగరితే) బ్రహ్మశబ్దాహ్వయం సశబ్దమభ్యాన్యోత్యయోజనా. తస్మిన్ స్వామిభృత్యన్యాయేన తదయోర్వివేకోఽపి సుకరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కింతద్వివేకావధారణకారణం- తదాహ (యద్వ్యతిరేకేణేతి) కథం తదనవధారితవిశేషమితి- తదాహ (తచ్చేతి) ఇహేతి జాగరితోక్తిః. యద్యపి జాగరితం హిత్వా సుప్తే పురుషే వివేకార్థం తయోరుపగతిః- తత్ర భోక్తైవ సమ్బోధితః స్వనామభిస్తద్బ్రహ్మశ్రోష్యతి - నాచేతనః. తథాపి నేష్టవివేకసిద్ధిర్గార్గ్యకాశ్యాభీష్టాత్మనోః - ఉభయోః సంశయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) సంశయం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) విశేషావధారణమేవ విశదయతి (మహాహీత్యాదినా) స్వవ్యాపారః- తుముల శబ్దాదిః. యథానిర్దిష్టః - యథోక్తైర్విశేషణైరుపలబ్ధం రూపమనతిక్రమ్య వర్తమానః. ప్రాణస్యోక్తవిశేషణవతః స్వాపే అవస్థానేఽపి తస్య తదాభోగాభావః - తత్ర భోక్త్రన్తరాభ్యుపగమ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యైవ భోక్తృత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్తు తస్య ప్రాప్తశబ్దశ్రవణం - తత్రాహ (నచేతి) పరిశేషసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (భోక్తృస్వభావశ్చేదితి) నచ బుధ్యేత తస్మాదభోక్తేతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీత్యాదినా) ఉలపం - బాలతృణం. విపక్షే దోషమాహ (నచేదితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్యపి ప్రాణః స్వాపే శబ్దాదీన్న ప్రతిబుధ్యతే - తథాపి భోక్తృస్వభావోఽభవిష్యతి. నేత్యాహ (నహీతి) సమ్బోధనశబ్దశ్రవణమకర్మకత్వాదర్థః. తస్య స్వనామగ్రహణం సమ్బన్ధాగ్రహణకృతం- నానాత్మత్వకృతమితి శఙ్కతే (సమ్బోధనాస్తీతి) శఙ్కామేవ విశదయతి (స్యాదేతదిత్యాదినా) దేవతాయా నామ్నః సమ్బన్ధాగ్రహణమయుక్తం- సర్వజ్ఞత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నదేవతేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యస్యహీత్యాదినా) తయోః గ్రహణకర్తృనిర్దేశః. అవశ్యమితి సూచితామనుపపత్తిమాహ (అన్యథేతి) అధిపదేవయాగస్తుతినమస్కారాదిర్న్యభ్యతే. సంవ్యవహారః- అభిజ్ఞాభోగప్రసాదాదిః. సమ్బోధననామగ్రహస్తత్కృతానాత్మదోషశ్చేత్వ

దిష్టాత్మనోపి తుల్య ఇతి శఙ్కతే (వ్యతిరిక్తేతి) సఙ్గృహీతం చోద్యం వివృణోతి (యస్యచేతి) తదా- సుషుప్తి దశాయాం. ప్రతిపత్తిర్యుక్తేతి సమ్బన్ధః. (తద్విషయ త్వాదితి) అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదితి యావత్. అస్త్వేవాతిరిక్తస్యాత్మనః సమ్బోధనశ్రవణమితి చేత్. నేత్యాహ (నచకదాచిదితి) త్వదిష్టాత్మనః సమ్బో ధనశబ్దాప్రతిపత్తావపి భోక్తృత్వాఙ్గీకారస్సర్చశబ్దార్థః. అభోక్తృత్వేన- ప్రాణస్యేతి శేషః. యథాహ స్త్వహమిత్యాదినా మోక్తో మైత్రో నోక్తేస్తి- సర్వదేహాభిమానిత్వేన తస్మాత్రాణాభిమానిత్వాత్. ఏవం కాశ్యేష్టాత్మనః సర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదజుశీస్థానీయప్రాణమాత్రేతరథావా తన్నామగ్ర హణం- సర్వచేతనత్వాదితి పరిహారతి (నలద్వత ఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (యస్యేతి) ప్రాణమాత్రే ప్రాణాదికరణవతోభిమానాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చ స్త్రీస్యాపి ప్రాణైకదేశత్వాత్తన్నామభిస్సమ్బోధనేకృత్స్నాభిమానీ సనో తిష్ఠతి- అత్రాప్యజుశ్యాదివ్యపాన్తోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గో త్వవత్తస్య సర్వవస్తుషు సమపైరహమితి సర్వత్రాభిమాననిర్దేశో భావోదాతుల్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనో దేవతాయా మాత్మత్వా భిమానాభావా, దితరస్య చకూటనజ్జపిమాత్రత్వేనలదమోగా, స్నపుల్యతేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ తస్యాభోక్తృత్వం వారయన్నాహ (స్వనాసా లి) అయుక్తం- ప్రాణేతరస్యభోక్తృత్వమితి శేషః. తదేవ వివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషం దర్శయన్నుక్తిమాహ (నాదైతి) కాశ్యాభీష్టా త్మనః సుప్తత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (సుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపి సంహృతకరణత్వాత్స్వనామగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య తస్యాసుప్తత్వే కృతం కా ర్యం కథయతి (సత్విపి) నహికరణస్వామిని వ్యాపృతే యమాణేకరణాపరమస్సమ్భవతి - తస్య చానుపరతకరణస్య స్వనామగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనాత్తదనుత్థానం - నానాత్మత్వాదితి శఙ్కతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవస్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధేతి) ప్రసిద్ధమ నూద్యాప్రసిద్ధం విధేయమితి లౌకికో న్యాయః. అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదేవతాస్యం దేహేకర్త్రి భోక్త్రీ చాత్మేతి గార్గ్యాభిప్రాయవిషేధే దేవతానామగ్రహస్యతాత్పర్యాత్తద్ద్రిష్టోర్థ్వాసిద్ధి పరిహరతి (నదేవతేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (దేవ తేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేపి తన్నిరాకరణం కర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) లౌకికనామ్నా దేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః ప్రాణ స్యాభోక్తృత్వేపీన్ద్రియాణాం భోక్తృత్వమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వేచన్ద్రదేవతాయాః అభోక్తృత్వేపి దేవతాన్త రమత్రభోక్తృ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాణాంచేతి) భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమవిరోధం శఙ్క తే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాణామనాత్మత్వమితి శేషః. స్వతన్త్రదేవతాభేదానాస్తీతి సమాధత్తే (సత్యమితి) ప్రాణే దేవతాభేద నైకత్వే యుక్తిమాహ (అరనాభీతి) నదేవతాన్తరస్య భోక్తృత్వం - గార్గ్యస్య స్వపక్షవిరోధాదితి శేషః. సర్వశ్రుతిష్విత్యుక్తం - తాస్వైకదేశితో దర్శయతి (ఏష ఇతి) * కతిదేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినా సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం సర్వేషాం దేవానాం ప్రాణాత్మన్యేవైకత్వముపపాద్యతే - అతో న దేవతాభేదోస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్య దేవస్యాత్మా ఇతి లోకే కేనచిత్సత్యాపత్తేశ్చ ప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదస్యే తి వక్తుం చ శబ్దః. కరణానామభోక్తృత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేప్వేవేతి యావత్. అనాశఙ్క్య - భోక్తృత్వస్యేతి శేషః. తత్రో దాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వివేతి) నహి హస్తాదిషు ప్రత్యేకం భోక్తృత్వం శక్యతే- తథా శ్రోత్రనేత్రాదిష్వపి నభోక్తృత్వాశఙ్కా యుక్తా- తేషు స్మృతిరూపజ్ఞానస్య, ప్యాయనా, గోహాహం రూపమద్రాక్షం, నశబ్దం శృణోమీత్యాది ప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవస్ఫుట యతి (నహీతి) క్షణికవిజ్ఞానస్యనిరాశ్రయస్య భోక్తృత్వాశఙ్కాపి ప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవ ప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనామ నాత్మత్వముక్త్వా స్థూలదేహస్య తద్వక్తుం పూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః- భూతచతుష్టయసమాహారః. స్థూలో దేహ ఇతి యావత్. గౌరో హం ప శ్యామీత్యాది ప్రత్యక్షేణ తస్యాత్మత్వదృష్టేరితి భావః. ప్రమాణాభావాద్వ్యతిరిక్తకల్పనానయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తేతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వం దూషయ తి (నావిషయ ఇతి) విశేషదర్శనం వ్యతిరేకద్వారా నిశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేన సహితం స్థూలం శరీరమేవ సఙ్ఘాతః. తస్య, యదిభోక్తృ స్యాదితి యోజనా. త్వక్సమ్పిపిత కథం పేషణాపేషణయోరుత్థానే విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్య సఙ్ఘాతేన సంబన్ధవిశేషః- స్వకర్మా రభ్యత్వాత్మీయత్వస్వప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరివిశిష్టయోర్వ్యవాభిభవత్కృతవేదనాయాః స్ఫుటత్వాస్ఫుట త్వాన్యకోవిశేషో యుక్తః, సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాం కర్మోద్భవాభిభవకృతవిశేషస్సమ్భావ్యయథోక్తో విశేషస్సమ్భవతీ, త్యర్థః. పరపక్షేపి తథైవ విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) నహితత్ర స్వకర్మారభ్యత్వాదయస్సమ్బన్ధవిశేషాః కర్మఫలభేదో వా యుజ్యతే- స ఙ్ఘాతవాదినా తిన్ద్రియకర్మానఙ్గీకారాత్. అతస్సఙ్ఘాతమాత్రే భోక్తరి ప్రతిబోధే విశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః. శబ్దస్పర్శాదీనాం పటుత్వమపటుత్వం మాన్ద్యమ తిమాన్ద్యమిత్యేవమాదినాకృతో విశేషబోధే దృశ్యతే- సోపి సఙ్ఘాతవాదేన సిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి) అయుక్త ఇతి యావత్. చకారో విశేషా నుకర్షార్థః. మాత్రస్మిప్రతిబోధే విశేషభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేన గుణాదిగృహ్యతే. అన్య- సఙ్ఘాతాదితి శేషః. దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యానాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుం సాధయతి (గృహస్యేతి) యథా నేమిరరాశ్చమిథస్సంహన్యన్తే- తథైవ ప్రాణస్య సంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కించ- ప్రాణే నాభిస్థానీయే సర్వమర్పితమితి శ్రూయతే- త దుక్తం తస్య సంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్య గృహాదివత్పారార్థ్యేపి సంహత శేషిత్వమేషితవ్యం- గృ హాదేస్తథాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తమ్భేతి) స్వాత్మనా స్తమ్భాదీనాం జన్మ చోపచయశ్చాపచయశ్చ వినాశశ్చ నామ చాకృతిశ్చ కార్యం చేత్యేతేధ ర్మాః. తన్నిరపేక్షతయాలబ్ధా సత్తా- స్ఫురణం యేన స, చ- తేషు- స్తమ్భాదిషు విషయేషు ద్రష్టా చ శ్రోతా చ మన్తా చ విజ్ఞాతా చ,- తదర్థత్వం తేషాం త త్సఙ్ఘాతస్య చ దృష్టా ప్రాణాదీనామపి తథాత్వం భవితుమర్హతీతి మన్యామహ ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రాణాదిః స్వాతిరిక్తద్రష్టృశేషః- సంహతత్వాత్- గృహాదివ

దిత్యనుమానాత్సత్తాయాం లక్షణీతౌ చ ప్రాణాదివిక్రియానపేక్షతయా నిర్ద్రష్టా నిర్వికారో యుక్తః - తస్య వికారవత్త్వే హేత్వభావాదితి భావః. ప్రాణదేవతాపారార్థ్యానుమానం వ్యాప్త్యన్తరవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం - తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) తథాపి ప్రకృతేऽనుమానే కథం వ్యాప్త్యన్తరవిరోధః - తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) ద్వయోరపి సమః- సతచ్ఛేషో న భవతి-యథా దీపో దీపాన్తరేణ తుల్యత్వాన్న తచ్ఛేష ఇతి వ్యాప్తిర్విరోధః స్యాదిత్యర్థః. నాయం విరోధస్సమాధాతవ్యః- శేషశేషిభావస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాదితి పరిహరతి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదారమ్భో నిరుపాధికం స్వరూపం జ్ఞాపయితుమిత్యత్ర గమకమాహ (బ్రహ్మేతి) *ద్వేవావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేత్యాదిదర్శనాదప్యాముపనిషది సోపాధికమపి బ్రహ్మ వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్విత్వవాదస్య కల్పితవిషయవత్త్వాత్, *నేతి నేతీతి నిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోऽన్యదార్తమితి చోక్తే, రత్ర నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యమితి భావః. శేషశేషిభావస్య ప్రతిపాద్యత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమస్తం తర్హి శేషశేషిభావ స్తత్ర త్రోక్తః- తత్రాహ (విశేషవతోऽపీతి) సోపాధికస్య శేషశేషిభావోऽవివక్షిత స్తత్ర - తత్ర చ స్వామిభృత్యన్యాయేన విశేషసమ్భవాదసిద్ధం సమత్వమిత్యర్థః. నచ విపరీతస్య నిరుపాధికస్య శేషశేషిత్వమస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నిరుపాఖ్యో హీతి) శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్య ఇత్యర్థః పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ౧౫

రం ---- (సహోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం చైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నం బాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః. హేతిరాజ్ఞ స్తస్య నిరభిమానత్వప్రశంసార్థం. కిమిత్యువాచ. ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కింతత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణ ఆచార్యత్వేऽధికృతః క్షత్రియం - అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి శిష్యవృత్త్యా ఉపేయాత్ - ఉపగచ్ఛేదిత్యేతత్. ఆచారవిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితి భావః. కథం తర్హి విద్యాప్రాప్తిరితి న వాచ్యం- ఆచార్యకమస్వీకృత్యాప్యైవ కేవలం విజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీతీతి) త్వా- త్వాం కేవలమేవ విజ్ఞాపయిష్యామి - బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతి శేషః. వేదస్వవధానంచాస్తుసం. (తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వా తం పాణావాదాయ- హస్తే గృహీత్వా గార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌ హ పురుషం సుప్తమాజగ్మతుః) తౌ - గార్గ్యాజాతశత్రూ తస్మిన్రాజభవనే సుప్తం కంచిత్పురుషం ప్రాప్తవన్తౌ. (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాంచక్రే బృహన్పాణ్డరవాసస్సోమ రాజన్నితీతి) ఏవం సుప్తపురుషసమీపం గార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రు స్తం- సుప్తం పురుషమేతైః- వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాంచకార. తాని నామాన్యాహ (బృహన్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణేన ప్రాణస్య బృహత్త్వాత్ బృహన్నిత్యామన్త్రణం. అద్వాస స్త్వం చ ప్రాణధర్మః- * కిం మే వాస ఇతి ప్రాణేన పృష్టే * ఆపో వాస ఇత్యూహుః ప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాం చాపాం * యచ్ఛుక్లం తదపామితి శుక్లవర్ణాశ్రయత్వాత్పాణ్డరత్వం యుక్తం. సప్తాన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి ప్రాణస్య చన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేర్లక్షణయా సోమేతి ప్రాణస్య సమ్బోధనం. * ప్రాణో వై సమ్రాడితి శ్రవణా ద్రాజన్నిత్యామన్త్రితఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. (స నోత్తస్థౌ తం పాణినా పేషం బోధయాంచకార) ఏవమామన్త్రితోऽపి సః- సుప్తో నోదతిష్ఠత్. తతోऽజాతశత్రు స్తం సుప్తం పాణినా పేషం * హింసార్థానాం చ సమానకర్మకాణామితి పిషేస్తృతీయాయాముపపదే ణముల్. * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితి వికల్పాత్సమాసాభావః. పాణినా పిష్ట్వా బోధయాంచకార - ప్రాబోధయత్. (స హోత్తస్థౌ) సః- ఏవం పాణినా పిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్పశ్చాదుదతిష్ఠత్. ఏవం ప్రాణనామభిరామన్త్రణేపి అనుత్థానప్రదర్శనం జీవాత్మనః ప్రాణాన్యత్వజ్ఞాపనార్థం. సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోऽన్యత్వస్య జీవే సుజ్ఞానత్వాత్తస్యామపి దశాయామనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవ జ్ఞాపనీయమితి ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేన చ జీవస్య ప్రాణవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతి. తథాహి- సుప్తస్య ప్రబోధానన్తరం సుఖమహమస్వాప్సమితి సౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేన సుషుప్తికాలే జీవశబ్దితస్య సిద్ధస్యాత్మనస్సుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేణ సంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యో వైలక్షణ్యం సిద్ధమేవ. తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారః ప్రాణ ఏవ యది జీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్- తర్హి తన్నామభిరామన్త్రితేతదుత్థానమావశ్యకం-లోకే స్వనామ్నా ఆమన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్. అతః ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్య న జీవశబ్దార్థత్వమితి తదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి. నచ ప్రత్యగాత్మస్వాజ్ఞానమయేత్యాది జీవనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానదర్శనాత్త్వదభిమతస్యశరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపి జీవశబ్దార్థత్వం న స్యాదితి వాచ్యం- దేహాద్యతిరిక్తే స్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్య సంసారిణశ్శుద్ధజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్ర పునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదిష్వాత్మత్వమభిమనుతే- తన్నామ్నా ఆమన్త్రణే ఉత్థానదర్శనాచ్చ. నచేయం సమాధిః ప్రాణస్యైవ జీవశబ్దార్థత్వేపి సంభవతీతి వాచ్యం- ప్రాణస్యైవ సఙ్జ్ఞాతాభిమానిత్వే అనుపరతవ్యాపారస్యైవ తస్య పాణిపేషణాన్తరం పూర్వమసతః ప్రబోధస్య ప్రాప్త్యా ఉత్థానాసంభవాత్. నచ జీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్య తదసంభవ ఇతి శఙ్క్యం - తస్య స్మరణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేపి తదానీమప్రబోధత్వాత్. ప్రాణస్య తు తదానీమపి శరీరే సంచరతః స్వనామభిరామన్త్రణా శ్రవణమచేతనత్వమూహాదయత్యేవేతి చేతనస్య తద్వైలక్షణ్యం సిద్ధ్యత్యేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౫

ఊ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తదు హ న మేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శం.— స ఏవమజాతశత్రుర్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏషః విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్పాణిపేషప్రతిబోధాత్. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేత్యన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే. తన్మయః - తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః. కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం? తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తేన చోపలభ్యత్వముపలబ్ధృత్వం చ. కథం పునర్మయటోఽనేకార్థత్వే ప్రాయార్థతైవావగమ్యతే. * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనాత్, పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాత్, య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదాత్, అవయవార్థత్వోపపత్తేశ్చాసమ్భవాత్, పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థతైవ. తస్మాత్సఙ్కల్పవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం - తన్మయ ఇత్యేతత్. పురుషః - పురిశయనాత్. క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నః స్వభావవిజిజ్ఞాసయిషయా. ప్రాక్ప్రతిబోధాత్ క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావ ఆత్మేతి కార్యాభావేన దిదర్శయిషితం - న హి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కర్త్రాదికార్యం సుఖాదికం చ న గృహ్యతే. తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్ తథాస్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే - యస్మిన్స్వాభావ్యేఽభూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతః సంసారిస్వభావవిలక్షణ, ఇతి. ఏతద్ద్వయమప్యజాతశత్రుః పృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిభానరహితం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యమాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న పృష్టమితి నోదాస్తేఽజాతశత్రుః - బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే - జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ఏవముక్తోఽప్యుద్యమానోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మాభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్, యతశ్చైతదాగమనమాగాత్,- ఉభయమప్యేతద్విద్వాన్వక్తుం వా ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే - న జ్ఞాతవాన్. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (స ఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం - యథాభవతి తథేతి యావత్. యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదా క్వాభూదితి సమ్బన్ధః విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం - పరం బ్రహ్మ. తద్వికారః - జీవః. తేన వికారార్థో మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనో న ప్రకల్పతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాక్షిపతి (కింపునరితి) అసఙ్గస్యాప్యావిద్యం బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధముపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థతోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తదర్థత్వమేవ మయటో నిశ్చితమిత్యుక్తం. ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూపవిజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతివశాదిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏష ఇతి , య ఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వథా న శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. జీవో బ్రహ్మావయవ స్తత్సదృశో వా - తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతేస్తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణాచ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః. విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యాయ వాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావే నేత్యుక్తం వ్యనక్తి (న హీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథాస్వాభావ్యమితి - తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయప్రశ్నార్థం ప్రక్షిపతి (యతశ్చేతి) ఉక్తేఽర్థే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథాస్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః. ఏతదిత్యధికరణమపాదానం చ గృహ్యతే. కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి. స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధీతి) ననుశిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం - న చేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం - తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథాభవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితీతి) యత్ర - యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - ఏతత్ - స్వాపం సుప్తోఽభూత్. స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్. ఏతదిత్యనేనైవ స్వపిధాత్వర్థస్య సిద్ధత్వాత్ సుప్త ఇత్యేతత్ప్రత్యయార్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్ - ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః. క ఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్స్వం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి - స ఏష పురుషః. అయం తదా - పాణిపేషణోత్థాపనాత్ప్రాక్ స్వాపదశాయాం క్వ స్థితః. ఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే కుత ఆగాత్ - కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - ప్రపచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవస్య సుషుప్తేః స్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదు హ న మేనే - తత్ప్రశ్నార్థం న జ్ఞాతవాన్. ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దోఽవృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే తాని యదా గృహ్ణాత్యథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుర్గృహీతగ్ం శ్రోత్రం గృహీతం మనః॥ ౧౭

శం.— స హోవాచాజాతశత్రుర్వివక్షితార్థసమర్పణాయ. యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తైర్విశేషణైర్నిరూపితో యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - తదా- తస్మిన్కాలే ఏషాం- వాగాదీనాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన- అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తవిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయ విజ్ఞానం - వాగాదీనాం స్వస్వవిషయగతసామర్థ్యం గృహీత్వా య ఏషోఽన్తః- మధ్యే హృదయే హృదయస్థాకాశో యః. ఆకాశశబ్దేన పర ఏవ స్వ ఆత్మోచ్యతే. తస్మిన్స్వ ఆత్మన్యాకాశే శేతే స్వాభావికేఽసాంసారికే. న కేవల ఆకాశ ఏవ- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ « సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి». లిఙ్గోపాధిసమ్పర్కకృతం విశేషాత్మస్వరూపము(త్సృజ్య)విశేషే స్వాభావికఆత్మన్యేవ కేవలేవర్తత ఇత్యభిప్రాయః. యదా శరీరేన్ద్రియాధ్యక్షతాముత్సృజతి - తదా స్వాత్మన్యేవ వర్తత ఇతి కథమవగమ్యతే. నామప్రసిద్ధ్యా. కాసౌ నామ ప్రసిద్ధిరితి. ఆహ- తాని- వాగాదివిజ్ఞానాని యదా- యస్మిన్కాలే గృహ్ణాతి- ఆదత్తే అథ- తదా- హ ఏతత్పురుషః స్వపితి నామ- ఏతన్నామాస్య పురుషస్య తదా ప్రసిద్ధం భవతి. గౌణమేవాస్య నామ భవతి- స్వమేవాత్మానమపీతి- అపిగచ్ఛతీతి స్వపితీత్యుచ్యతే. సత్యం - స్వపితీతి నామప్రసిద్ధ్యా ఆత్మనః సంసారధర్మవిలక్షణం రూపమవగమ్యతే- నత్వత్ర యుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ - తత్ - తత్ర స్వాపకాలే గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి - ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణేన్ద్రియం. వాగాదిప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధేహిసతి తదుపాధిత్వాదస్య సంసారధర్మిత్వం లక్ష్యతే - వాగాదయశ్చోపసంహృతా ఏవ తదా తేన. కథం. గృహీతా వాక్. గృహీతం చక్షుః. గృహీతం శ్రోత్రం. గృహీతం మనః. తస్మాదుపసంహృతేషు వాగాదిషు క్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మస్థ ఏవాత్మా భవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ.— కూటస్థాదేకరసోఽయమాత్మా- తత్ర క్రియాకారకఫలవ్యవహారోవస్తుతో నాస్తీతి వివక్షితోఽర్థః- తస్య ప్రకటీకరణార్థం ప్రస్తుతం ప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తస్య స్వభావః- తదుపాదానమజ్ఞానం. తేన జనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తం విశేషవిజ్ఞానం- చైతన్యాభాసలక్షణం. తేన కరణే నేత్యర్థః. వాగాదీనాం స్వం స్వం విషయగతం ప్రతినియతం ప్రకాశనం - విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. య ఏషోఽన్తరితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్య ఇతి) ఆకాశశ్రుత్యా భూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య « ఆకాశో హ నామ» ఇత్యాదివ్యపదేశాదిలిఙ్గాన్నైవమిత్యాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) స ద్రూపే బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తస్య శయనం- భూతాకాశే శయనం భవతీత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృగాత్మా శయనం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వోపాధికాత్ స్వాభావికత్వం- అవిద్యామాత్రసంమిశ్రితత్వం. « సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవతి» ఇత్యాదిశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. తాని యదేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని- తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుష ఇతి ప్రథమా షష్ఠ్యర్థే. అథా వక్ష్యతి (అస్య పురుషస్యేతి) అశ్వకర్ణాదినామ్నో నిశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వం వ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నోఽర్థవ్యభిచారస్యాపి దృష్టత్వాన్న తద్వశాత్స్వాభావికస్వరూపేఽవస్థానమితి శఙ్కామనూద్య తద్గృహీత ఏవేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కా పునరాత్మనః స్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపే అవస్థానమిత్యత్ర యుక్తిరిత్యాకాఙ్క్షా భవతి- అత్రాహ (వాగాదీతి) తదా- సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన-ఆత్మనా చైతన్యాభాసేన హేతునేత్యర్థః. స్వాపేకరణోపసంహారం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలం కథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రుః) ఏవం స్వప్రశ్నద్వయమర్థం గార్గ్యం తదర్థం స్వయమేవ జ్ఞాపయన్నజాతశత్రురాహ. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే ఇతి) యత్ర-యదా య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః- ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ -తదా తస్మిన్కాలే శేతే ఇతి సమ్బన్ధః. అత్ర *ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ- ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం మనసా సహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారం సత్కృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిః ఫలితా- తేషాం మనసాపేక్షత్వాదితి వ్యాసార్యైర్వివృతం. య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి జీవస్యావస్థానపరతయా నిర్దిష్ట ఆకాశశబ్దః పరమాత్మపరః. * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే *ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యత్రాకాశశబ్దస్య పరమాత్మని ప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనామకోపనిషది సమాన ప్రకరణే * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి ప్రాణశబ్దితస్య సుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, * అత ఏవ ప్రాణః * ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వస్య సాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోరన్యోన్యతన్నిరూఢ్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వేనావిరోధసమ్భవే తత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి సుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పత్తేః శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమర్థః. తత్ర చ శయనం నామ- తదేకతాపత్తిః. ఏకత్వం చ-దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణం. తతశ్చ సుషుప్తౌ జీవో దేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేన స్వద్వారా తద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతి స్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠత ఇతి వాక్యార్థః. ఏవం సుప్తః పరమాత్మన్యవతిష్ఠత ఇత్యత్ర స్వపితీతి వ్యవహారం ప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని- ఇన్ద్రియాణి యదా గృహ్ణాతి - స్వస్థానేభ్యో యదోపసంహరతి. ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నశూన్యదా న భవతీతి యావత్. (అథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ) అథ- అనన్తరమేవ పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషస్య స్వపి

స యత్రైతత్స్వప్న్యయా చరతి తే హాస్య లోకాస్తదుతేవ మహారాజో భవత్యుతేవ మహాబ్రాహ్మణ ఉతేవోచ్చావచం నిగచ్ఛతి స యథా మహారాజో జానపదాన్గృహీత్వా స్వే జనపదే యథాకామం పరివర్తేతైవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే॥ ౧౮

లీనశక్తిః ప్రయుజ్యత ఇతి భావః. అత్ర * స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ స్వశబ్దః - కారణావస్థస్వశరీరకపరమాత్మపర ఇతి స్వపితిశబ్దార్థోఽభిప్రేతః. తదానీమిన్ద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతీత్యాదినా) తత్ - తదేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణశబ్దస్త్విన్ద్రియప్రకరణత్వాద్ఘ్రాణేన్ద్రియపరః - న తు ముఖ్యప్రాణపరః. ముఖ్యప్రాణస్య తదానీం సంచారదర్శనాత్. స్వాపస్థానే ఘ్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రభృతీనీన్ద్రియాణ్యుపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః. గన్ధాదివిషయగ్రహణవచనాది వ్యాపారాభావదర్శనాదితి భావః. ౧౭

శం.— నను దర్శనలక్షణాయాం స్వప్నావస్థాయాం కార్యకరణవియోగేఽపి సంసారధర్మవత్త్వమస్య దృశ్యతే - యథా చ జాగరితే సుఖీ దుఃఖీ బన్ధువియోగీ శోచతి ముహ్యతే చ. తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం - నాస్య శోకమోహాదయః సుఖదుఃఖాదయశ్చ కార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితా ఇతి. న - మృషాత్వాత్. సః - ప్రకృత ఆత్మా యత్ర - యస్మిన్కాలే దర్శనలక్షణయా స్వప్న్యయా - స్వప్నవృత్త్యా చరతి - వర్తతే. తదా తే హ అస్య లోకాః - కర్మఫలాని. కే తే. తత్ - తత్ర ఉత - అపి మహారాజ ఇవ భవతి సోఽయం. మహారాజత్వమివాస్య లోకాః - న మహారాజత్వమేవ జాగరిత ఇవ. తథా మహాబ్రాహ్మణ ఇవ. ఉత ఇవ - అపి ఉచ్చావచం - ఉచ్చం చ - దేవత్వాది. అవచం చ - తిర్యక్త్వాది. ఉచ్చమివావచమివ చ నిగచ్ఛతి. మృషైవ మహారాజత్వాదయోఽస్య లోకాః - ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ. తస్మాన్న బన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిః స్వప్నే సంబధ్యత ఏవ. నను చ యథా జాగరితే జాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణో లోకాః - ఏవం స్వప్నేఽపి తేఽస్య మహారాజత్వాదయో లోకాః స్వప్నకాలభావినః స్వప్నకాలావ్యభిచారిణ ఆత్మభూతా ఏవ - న త్వవిద్యాధ్యారోపితా ఇతి. నను చ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం దేవతాత్మత్వం చావిద్యాధ్యారోపితం న పరమార్థ ఇతి వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేనైవ దర్శితం - తత్కథం దృష్టాన్తత్వేన స్వప్నలోకస్య మృషాత్వ ఇవోక్తే విషమ్యక్ ప్రాదుర్భవిష్యతి. సత్యం - విజ్ఞానమయవ్యతిరిక్తం కార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితం శుక్తికాయామివ రజతత్వదర్శనమిత్యేతత్సిద్ధ్యతి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ - న తు తద్విశుద్ధిపరతయైవ న్యాయ ఉక్త ఇతి అసన్నపి దృష్టాన్తో జాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణం పునరుద్భావ్యతే. సర్వో హి న్యాయః కించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి. న తావత్స్వప్నే అనుభూతమహారాజత్వాదయో లోకా ఆత్మభూతాః - ఆత్మనోఽన్యస్య జాగ్రత్ప్రతిబిమ్బభూతస్య లోకస్య దర్శనాత్. మహారాజ ఏవ తావదస్వప్నసుప్తః ప్రకృతిషు పర్యఙ్కే శయానః స్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణః పునరుపగతప్రకృతిం మహారాజమివాత్మానం జాగరిత ఇవ పశ్యతి యాత్రాగం భుఞ్జానమివ చ భోగాన్ - న చ తస్య మహారాజస్య పర్యఙ్కే శయానాద్ద్వితీయోఽస్తి ప్రకృత్యుపేతో విషయే పర్యటన్నుపలభ్యమానో ప్రసిద్ధోఽస్తి - యమసౌ సుప్తః పశ్యతి. న చోపసంహృతకరణస్య రూపాదిమతో దర్శనముపపద్యతే. న చ దేహే దేహాన్తరస్య తత్తుల్యస్య సమ్భవోఽస్తి - దేహస్థస్యైవ హి స్వప్నప్రదర్శనం. నను పర్యఙ్కే శయానః పథి ప్రవృత్తమాత్మానం పశ్యతి. న బహిః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యేతదాహ - స మహారాజో జానపదాన్ - జనపదే భవాన్ రాజోపకరణభూతాన్భృత్యానన్యాంశ్చ గృహీత్వా - ఉపాదాయ స్వే - ఆత్మీయ ఏవ జనపదే యథాకామం - యో యః కామోఽస్య యథాకామం. ఇచ్ఛాతో యథా పరివర్తేత ఇత్యర్థః. ఏవమేవైషః - విజ్ఞానమయః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ప్రాణాన్గృహీత్వా - జాగరితస్థానేభ్య ఉపసంహృత్య స్వే శరీరే - స్వ ఏవ దేహే. న బహిః. యథాకామం పరివర్తతే - కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీర్వాసనా అనుభవతీత్యర్థః. తస్మాత్స్వప్నే మృషాధ్యారోపితా ఏవాత్మభూతత్వేన లోకా అవిద్యమానా ఏవ సన్తః. తథా జాగరితేఽపీతి ప్రత్యేతవ్యం. తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకో విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. యస్మాద్దృశ్యస్యైవ ద్రష్టుర్విషయభూతాః క్రియాకారకఫలాత్మకాః కార్యకరణలక్షణా లోకాః న తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాదన్యోఽసౌ దృశ్యేభ్యః స్వప్నజాగరితలోకేభ్యో ద్రష్టా విజ్ఞానమయో విశుద్ధః. ౧౮

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జాగ్రత్స్వప్నసాక్షికమాత్మనోఽసంసారిత్వముక్తం - తత్ర వ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యతిరేకాసిద్ధౌ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్య రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేన వస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనస్సంసారిత్వమిత్యుత్తరమాహ (న మృషాత్వాదితి) తదుపపాదయన్నాదౌ స యత్రేత్యాదీన్యక్షరాణి యోజయతి (స ప్రకృత ఇత్యాదినా) అథాత్ర స్వప్నస్వభావో నిర్దిశ్యతే - న తస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే - తత్రాహ (మృషైవేతి) స్వప్నదృష్టానాం మహారాజత్వాదీనాం జాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యం వ్యభిచారదర్శనం. స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే నిష్కర్షమాహ (తస్మాదితి) విమతా లోకా న మిథ్యా - తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్ - జాగ్రల్లోకవదితి శఙ్కతే (నను యథేతి) సాధ్యసైకల్యం వక్తుం సిద్ధాన్తీ హేత్వపసనాద్వ్యక్తం స్మారయతి (నను చేతి) జాగ్రల్లోకస్య మిథ్యాత్వే ఫలితమాహ (తత్కథమితి) ప్రాదుర్భావే జాగ్రల్లోకస్య కర్తృత్వం ప్రాకరణికమేష్టవ్యం. తత్ర పూర్వవాదీ దృష్టాన్తం సాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యో న్యాయః. దేహద్వయస్య ఆత్మనశ్చ వివేకమాత్రం ప్రాగుక్తం - న తు ప్రాధాన్యేనాత్మనః శుద్ధిరుక్తేతి విభాగమఙ్గీకృత్యావస్తుత్వేఽసన్తమపి దృష్టాన్తం సన్తం కృత్వా తేన స్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్య తన్నిరాసేనాత్యన్తికీ శుద్ధిరాత్మనః స్వప్నవాక్యేనోచ్యతే - యథా జాగ్రతోఽపి తథా మిథ్యాత్వాదాత్మైకరసః శుద్ధః స్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి) పానివె

షవాక్యేజాగ్రన్మిథ్యాత్వోక్త్యార్థాదుక్తాశఙ్కా- అత్రాపి నైవాచ్యతే చేత్స్వప్నరుక్త్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వో హీతి) యత్కించిత్సామాన్యాత్స్వప్నరుక్త్యం సర్వత్ర తుల్యం- అవాన్తరభేదాదపౌనరుక్త్యం ప్రకృతేపి సమం. పూర్వత్ర శుద్ధిద్వారస్యాఙ్గికత్వా, దిహవాచనికత్వా, దితి భావః. జాగ్రత్ప్రదృష్టానైనస్వప్నసత్యత్వచోద్యసమ్భవాద్వాచ్య స్వస్యసమాధిరితిపూర్వవాదిముఖేనోక్త్వాసమాధిమధునా కథయతి (న తావదితి) విమతాస్వద్రష్టురాత్మనో ధర్మాః- తద్దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః. కించ- స్వప్నదృష్టానాంజాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వేనదృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజ ఇతి) తేషాంజాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చ స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిత్యాహ (న చేతి) యోగ్యదేశాభావాచ్చ తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (న చేతి) దేహాద్బహిరేవ స్వప్నదృష్టం జీవారామోగ్యదేశే నిర్దిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతదేవ సాధయితుం శఙ్కయతి (స్వప్నేతి) తత్ర సంయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (స బహిరిత్యాదినా) యథాకామం- తంతమనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ఏతదితి క్రియాయాగ్రహణస్య విశేషణం. ఏవం- గ్రహణం యథాతథేత్యర్థః. శరీరం రక్షన్నవతిష్ఠతీతి (కామేతి) యోగ్యదేశాభావే సిద్ధేనిర్ధమర్థం దర్శయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే తద్దృష్టానైనజడత్వాదిహేతునా జాగరితస్యాపి తథాత్వం శక్యం నిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి) స్వప్నవాఙ్మిథ్యాత్వే ప్రత్యేకహేతుషట్కస్యస్ఫుటతోపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మకత్వే విశేషణం సంసూచయతే (యస్మాదితి) జాగరితం వృష్టాస్యైకత్వదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృదృశ్యాభావఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆనన్దత్వఫలం కథయతి (విశుద్ధ ఇతి) ౧౮

౧౦.— సుషుప్తస్వప్నస్థైత్యుత్యజ్యవక్తుం స్వప్నముపక్షిపతి (సయత్రేత్యాదినా) ఏతత్ - ఏషఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యక్త్యయశ్ఛాన్దసః. సవిషః - శరీరేన్ద్రియప్రాణలక్షణశరీరం ప్రదక్షితో జీవం యత్ర- యదాస్వప్నస్యాయాం- స్వప్నస్థానస్థయా. స్వప్నస్థానస్థమనసాయుక్తస్సర్వస్వప్నస్థానేసఞ్చరతీత్యర్థః. (తేహాస్యలోకాః తదుతేవ మహారాజో భవతీత్యాది) తదేతిశేషః. తేహా - ప్రసిద్ధాస్వరాదిలోకా అస్య - స్వాప్నికజీవస్య భవన్తి. తత్ - తదా. ఉతశబ్దో౽ప్యర్థః. మహారాజఇవసామ్రాజ్యాదిగుణశిష్టో భవత్యపి. మహాబ్రాహ్మణఇవశ్రోత్రియత్వాదిగుణయుక్తోపి భవతీత్యర్థః. (ఉతేవోచ్చావచం నిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరముచ్చితం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. స్వప్నపదార్థానాం తత్తత్కాలేతత్పుణ్యపాపానుగుణ్యేనపరమాత్మసృష్టతయాయథార్థత్వస్య యయివాసుస్యుమజాగర్తికామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః । రదేవశుక్రమమృతం ॥అథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతే నహితత్రాద్యాదిశ్రుతిప్రామాణికత్వాదత్రేవశబ్దోన స్వాప్నికవస్తుమిథ్యాత్వపరః- అపితు జాగ్రద్వైలక్షణ్యపరఏవేతి ద్రష్టవ్యం. అతఏవ హి సూత్రకృతా ॥ వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివదితి సూత్రితం. (సయథామహారాజో జానపదాన్ గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధో యథామహారాజో జానపదాన్-జనపదప్రభవాన్ భోగ్యపదార్థాన్ గృహీత్వా-ఉపాదాయ- ఉపసంహృత్య స్వేజనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాంయథేష్టంపరివర్తతే- సఞ్చరతి. ఏవమేవైషః-స్వప్నద్రష్టపురుష ఏతత్- ఏతస్మిన్కాలే ప్రాణాన్ గృహీత్వా- స్వస్థానేభ్య ఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్య స్వేశరీరే యథేష్టం సఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః. నచ ॥ ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయంబహిష్కులాయామృతశ్చరిత్వేతి బహిష్కులాయసఞ్చరణస్య శ్రుతత్వాత్, స్వప్నేశరీరాదిసృష్టేశ్చప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వేశరీరేయథాకామమిత్యనుపపన్నమితివాచ్యం - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహస్సరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయాస్వీయత్వేనస్వేశరీరఇత్యస్యావిరోధాత్. నన్వేవంస్వేశరీర ఇతివ్యర్థం- అప్రాప్తత్వాత్. స్వప్నేవ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణహిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయా-పూర్వశరీరాద్బహిర్గమనే ప్రాప్తే తద్వ్యావర్తకతయా-హిస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతేఇతివాక్యంసఫలంస్యాదితిచేన్న- స్వేశరీరేఇత్యస్యస్వస్వప్నదృక్స్వప్నే స్వీయేశరీరేయత్రక్వాపిపరివర్తతే- నతుజాగ్రచ్ఛరీరఏవేతిజాగ్రద్దశాయామివనియమో న్యత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య. ఇతరథాబహిష్కులాయశ్రుతివిరోధాత్. నచబహిష్కులాయశ్రుతిః కులాయాద్బహిరివచరిత్వేతిఖ్యాతతయా వ్యాఖ్యేయేతివాచ్యం- తథాత్వేజీవస్యస్వశరీరఏవస్థితతయా జాగ్రద్దశాయామివస్వాతన్త్ర్యేణశరీరరక్షణస్యసిద్ధతయా ॥ ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయమితి ప్రాణద్వారా రక్షకత్వోక్తిరకఫవాఽప్యఫత్వోక్త్యానుపపన్నాస్యాత్. అతో బహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయా ప్రబలత్వాన్నథాకృతయావ్యాఖ్యేయేతి స్వేశరీర ఇతి శ్రుతి స్తదనురోధేనపూర్వోక్తార్థపరైవేయ యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చవాక్యం విషయత్వాదే ॥ ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి జీవానకర్తా - తస్యానాథేయాతిశయత్వేన ఆత్మని కృతేరసమ్భవాత్, ॥ అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి శ్రుత్యా అసఙ్గత్వావగమేన కృతినిమిత్తసంయోగాద్యభావా, చ్చ. ॥ హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం హతశ్చేన్మన్యతే హతం । ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి ఆత్మనః కర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, ॥ ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే ॥ నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారం యదా ద్రష్టానుపశ్యతీత్యాదిస్మరణా, చ్చాన్తఃకరణరూపేణపరిణతా త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిరేవకర్త్రీ- న జీవ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ॥ కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవకర్తా- న ప్రకృతిః- ॥ జ్యోతిష్టోమేన యజేతేత్యాదిశాస్త్రాణాం సార్థకత్వస్యాత్మకర్తృత్వాయత్తత్వాత్. శాస్త్రం హ్యప్రవృత్తస్యప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారా ప్రవృత్తిముత్పాద్యసాఫల్యం గచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్తయితవ్యత్వేతస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రం విఫలమేవస్యాత్. నచాత్మనో౽నాథేయాతిశయత్వాత్ కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాథేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచ కృతినిమిత్తసంయోగాభావః - ॥ ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణ ఇతి నిమిత్తసంయోగస్య శ్రుత్యా ప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టేన జీవస్య సమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, ॥ హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుమితి శ్రుతేః, ర్వేర్మనన క్రియాయాం నిత్యస్యాత్మనః కర్తృకర్మభావనిషేధపరత్వేన కర్తృత్వసామాన్యప్రతిషేధకత్వాభావాత్,. యచ్చ ॥ ప్రకృతేః క్రియమాణానీత్యాదినా గుణానామేవ కర్తృత్వం స్మర్యత ఇ

ఉ.— అథయదాసుషుప్తోభవతియదానకస్యచనవేదహితానామనాడ్యోద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతేసయథాకుమారోవా మహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవా తిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైషఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

తి- తత్సాంసారిక ప్రవృత్తిష్వాత్మనః కర్తృతా సత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా- న స్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రస్తుతస్తదివ వేకేన గుణానామేవ కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే. తథాచతత్రైనోచ్యతే *కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మస్వితి. అతఏవ *అధిష్ఠానం తథాకర్తాకరణం చ పృథగ్విధం। వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవం చైవాత్ర పఞ్చమం- తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు యః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్నసపశ్యతి దుర్మతిరితి అధిష్ఠానాదిసాపేక్షస్యాత్మనః కర్తృత్వే యః కేవలమాత్మానం కర్తారం పశ్యతి- స న పశ్యతీతి కేవలస్యైవాత్మనః కర్తృత్వం నిషిధ్యతే. * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. * సయథామహారాజఇతి ప్రకృత్య *ఏవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇత్యుపాదానవిహారయోః కర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః. *విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే కర్మాణి తనుతేఽపి చేతి లౌకికవైదికక్రియాసు కర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మా కర్తా. నను న విజ్ఞానశబ్దేనాత్మనో వ్యపదేశః - కిం తు బుద్ధేరితి చేత్ - తథా సతి బుద్ధేః కరణత్వాద్విజ్ఞానేనేతి యజ్ఞం తనుత ఇతి నిర్దేశః స్యాత్. *ఉపలబ్ధివదనియమః యథాత్మనో విభుత్వే సార్వత్రికోపలబ్ధిస్స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమః ప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వే ప్రకృతేశ్చ కర్తృత్వే తస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్ సర్వాణి కర్మాణి సర్వేషాం భోగాయ స్యుః. అన్తఃకరణాదయోఽపి నియామకాభావాదనియతాస్స్యుః. * శక్తివిపర్యయాత్. బుద్ధేః కర్తృత్వే భోక్తృత్వస్య కర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపి బుద్ధేరేవ స్యాత్- తతశ్చ * పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాదితి సాఙ్ఖ్యదర్శనమసఙ్గతమేవ స్యాత్. * సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేః కర్తృత్వే ఆత్మనశ్చాకర్తృత్వే ప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణః సమాధిశ్చ లుప్యేత- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసమ్భవాత్, ఆత్మనో నిష్క్రియస్యాకర్తృత్వాచ్చ. నను ఆత్మనః కర్తృత్వే స్వాభావికే సతి సర్వదా కర్తృత్వం స్యాత్- తత్రాహ * యథా చ తక్షోభయథా. యథా తక్షా సత్యామిచ్ఛాయాం వాస్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌ కరోతి- నాన్యదా- తథా ఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌ కరోతి, తదభావే న కరోతీత్యుపపద్యతే. న చ కర్తృత్వస్యౌపాధికత్వే యావద్ద్రవ్యభావిత్వమితి నియమః- బదరఫలశ్యామరక్తరూపయోరౌపాధికయోరపి యావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితి సిద్ధాన్తితం. అనేనైవాత్మనః కర్తృత్వసమర్థనేన బుద్ధిగతం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యత ఇతి వదన్తో మృషావాదినో నిరాకృతాః - అన్తఃకరణమితి లోకవేదయోః కరణత్వేన ప్రసిద్ధాయా బుద్ధేః కర్తృత్వాసమ్భవాత్. * శక్తివిపర్యయాదితి సూత్రే బుద్ధేః కరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాం చ కర్తృశక్తౌ కర్తృశక్తియుక్తాయాస్తస్యాః కరణమన్యత్కల్పనీయం స్యాత్ - శక్తో హి కర్తా లోకే కరణముపాదాయ ప్రవర్తత ఇతి. తతశ్చ నామమాత్రే వివాదస్స్యాత్ నార్థభేదః కశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్య కర్తృత్వాభ్యుపగమాదితి పరైరుక్తత్వాత్, * గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే చ వస్తుతో నైకస్యాపి కర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనో నిర్వికారత్వాదితి పరైరేవోక్తత్వాచ్చాన్తఃకరణగతం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యత ఇత్యుక్తిః పూర్వాపరవిరుద్ధైవేత్యాస్తాం తావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— దర్శనవృత్తౌ స్వప్నే వాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదతద్ధర్మత్వేఽపి విశుద్ధతావగతా. ఆత్మనస్తత్ర *యథా కామం పరివర్తత ఇతి కామవశాత్పరివర్తనముక్తం- దృష్ట్వైవ దృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్య స్వాభావిక ఇత్యశుద్ధతాశఙ్క్యతే- అత తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ- అథ యదా సుషుప్తో భవతి- యదా స్వప్నే ఆచరతి- తదాప్యయం విశుద్ధ ఏవ. అథ- పునః యదా హిత్వా దర్శనవృత్తిం స్వప్నం యదా- యస్మిన్కాలే సుషుప్తః- సుష్ఠు సుప్తః. సంప్రసాదం స్వాభావ్యం గతో భవతి- సలిలమివాన్యసమ్బన్ధకాలుష్యం హిత్వా స్వాభావ్యేన ప్రసీదతి. కదా సుషుప్తో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే న కస్యచన- న కించనేత్యర్థః. వేద- విజానాతి. కస్యచన వా- శబ్దాదేః సమ్బన్ధి వస్త్వన్తరం కించన న వేదేత్యధ్యాహార్యం. పూర్వం తు న్యాయ్యం - సుషుప్తే తు విశేషజ్ఞానాభావస్య వివక్షితత్వాత్. ఏవం తావద్విశేషవిజ్ఞానాభావే సుషుప్తో భవతీత్యుక్తం. కేన పునః క్రమేణ సుషుప్తో భవతీతి. ఉచ్యతే - హితా నామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే. హితా ఇత్యేవం నామ్న్యో నాడ్యః - శిరా దేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః. తాశ్చ ద్వాసప్తతిః సహస్రాణి - ద్వే సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి. తాని ద్వాసప్తతిః సహస్రాణి నాడీనాం హృదయాత్ - హృదయం నామ మాంసపిణ్డః. తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్. పురీతతం హృదయపరివేష్టనమాచక్షతే. తదుపలక్షితం శరీరమిహ పురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం. పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్త ఇతి- శరీరం కృత్స్నం వ్యాప్నువన్త్యోఽశ్వత్థపర్ణరాజయ ఇవ బహిర్ముఖ్యః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. తత్ర బుద్ధేరన్తఃకరణస్య హృదయం స్థానం. తత్ర బుద్ధితన్త్రాణి చేతరాణి బాహ్యాని కరణాని. తేన బుద్ధిః కర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీని తాభిర్నాడీభిర్మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యః ప్రసారయతి. ప్రసార్య చాధితిష్ఠతి. జాగరితకాలే తాం విజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయా వ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలే చ తస్యా అనుసఙ్కుచతి. సోఽస్య విజ్ఞానమయస్య స్వాపః. జాగ్రద్విషయే హ్యస్య భోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీ హ్యసౌ- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇవ జలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యా బుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిర్నాడీభిః ప్రత్యవసర్పణమను ప్రత్యవసృప్య పురీతతి - శరీరే శేతే - తిష్ఠతి. తప్తమివ లోహపిణ్డమవిశేషేణ సంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరం సంవ్యాప్య వర్తత ఇత్యర్థః. స్వాభావిక ఏవ స్వాత్మని వర్తమానోఽపి కర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతి శేత ఇత్యుచ్యతే. న హి సుషుప్తికాలే శరీరసమ్బన్ధోఽస్తి - తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్శోకాన్హృదయస్య భవతీతి వక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్ర దృష్టాన్తః - స యథా కుమారో వా - అత్యన్తబాలో వా మహారాజో వా

వా- అత్యన్తవశ్యప్రకృతిర్యథోక్తకృత్ మహాబ్రాహ్మణో వా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో౽తిఘ్నీం- అతిశయేన దుఃఖం హన్తీత్యతిఘ్నీ ఆసన్నావస్థా- సుఖావస్థా. తాం ప్రాప్య- గత్వా శయీత- అవతిష్ఠేత. ఏషాం చ కుమారాదీనాం స్వభావస్థానాం సుఖం నిరతిశయం ప్రసిద్ధం లోకే- విక్రియమాణానాం హి తేషాం దుఃఖం న స్వభావతః - తేన తేషాం స్వాభావిక్యవస్థా దృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- ప్రసిద్ధత్వాత్. న తేషాం స్వాప ఏవాభిప్రేతః- స్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన వివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ. విశేషే హి సతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తిక భేదః స్యాత్- తస్మాన్న తేషాం స్వాపో దృష్టాన్తః. ఏవమేవ- యథాయం దృష్టాన్తః. ఏషః- విజ్ఞానమయః ఏతత్- శయనం శేత ఇతి. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణార్థః ఏవమయం స్వాభావికే స్వ ఆత్మని సర్వసంసారధర్మాతీతో వర్తతే స్వాపకాల ఇతి. ౧౯

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరశ్రుతినిరస్యామాశఙ్కామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. కామాదిసమ్బన్ధశ్చ కార్యార్థః. నివర్త్యశఙ్కాసద్భావాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతిం ప్రతిజానీతే (అత ఇతి) స్వప్నే పి శుద్ధిరుక్తా - కిం సుషుప్తిగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) గతో భవతి- తదా సుతరామన్యశుద్ధిస్సిధ్యతీతి శేషః. తమేవ సుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వం ప్రకటయతి (కదేతి) వికల్పం వ్యావర్తయతి (పూర్వమిత్వితి) వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకం సుషుప్తిగతిప్రకారం దర్శయతి (ఏవం తావదితి) హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే. తాసాం దేహస్య ప్రాణానాం చ సంయుక్తత్వే శఙ్కామన్యరసనికారత్వమాహ (అన్నేతి) తాసామేవ సూక్ష్మసఙ్ఖ్యాం కథయతి (తా శ్చేతి) తాసాం హృదయసమ్బన్ధినీనాం తతో నిర్గత్య దేహవ్యాప్త్యా బహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిరిత్యాదివాక్యకర్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) శరీరం సమ్యగ్ఘ్యః శరీరకరణానాం బుద్ధితన్త్రత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తన్నాశికేన స్వకీయా యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాం విజ్ఞానమయ ఇతి) భోగశబ్దో జాగరవిషయః. బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మా జాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్ప్రస్థోపమనుభవతః స్వపితీత్యత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) బుద్ధ్యనువిధాయిత్వం పరామృశ్య తాభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవమర్శనం వ్యావర్తనం. సదాత్మముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అత్రేత్యేవేతి) కర్మణ్యేవ దేహస్య కర్తృత్వే చాత్మనో దృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశే బ్రహ్మణి శేతే విజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వా పురీతతి శయనమాచష్టే ణస్య పూర్వాపరవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక ఇతి) ఔపచారికమిదం వచనమిత్యత్ర హేతుమాహ (న హీతి) ఉదాహృతస్సైతి ప్రకృతా సుషుప్తిరుచ్యతే. ఉక్తేషు దృష్టాన్తేషు విశేషమంశం దర్శయతి (ఏషాం చేతి) దుఃఖమపి తేషాం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానాం హీతి) కుమారాదిస్వాపస్యైవ దృష్టాన్తత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తేషామితి) తత్స్వాపస్య దృష్టాన్తత్వం - ఆత్మస్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వమితి విభాగమాశఙ్క్యాహ(విశేషాభావాదితి) కైవల్యరూపాదితి పశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి(ఏవమితి) ౧౯

ర.— ఏవం స్వప్నం నిరూప్య కీదృశలక్షణాం సుషుప్తిమాహ (అథ యదా సుషుప్తో భవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నాన్తరం యదా - యస్మిన్కాలే సుషుప్తో భవతి, యదా న కస్య చన వేద- యదా న కిఞ్చిదపి జానాతి, త్యర్థః అత్ర యదా న కస్య చన వేదేత్యనేన సుషుప్తో భవతీత్యుక్త సుషుప్తిస్వరూపమత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచ ఇత్యుక్తం భవతి. (హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) తదేతి శేషః. హితా నామ- ఆత్మనో హితావహత్వాత్ హితా ఇతి ప్రసిద్ధాః ద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్వే సహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణి నాడ్యః - నిర్గత్య హృదయాత్ - హృదయం ప్రవిశ్య పురీతతమభి - పురీతచ్ఛబ్దితహృదయాన్తర్వర్తిమాంసపిణ్డమభిముఖీకృత్య ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రస్థితా భవన్తి. తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కరణగ్రామోపసంహారపూర్వకం తాభిర్ద్వారభూతాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్య పురీతతి తిష్ఠన్ శేతే- అత్ర పురీతతి వర్తమానే బ్రహ్మణి శేత ఇత్యర్థః. «య ఏషో౽న్తర్హృదయ ఆకాశ స్తస్మిన్ఛేతే» ఇతి పరమాత్మన స్సుషుప్త్యాధారత్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కస్థానీయ పురీతదవస్థితపరమాత్మాధారత్వవత్పురీతచ్ఛబ్దితబ్రహ్మణో౽రపి సుషుప్త్యాధారత్వోపత్తేరుభయలిఙ్గపాదే «తేన భావో౽నాడీష్వితి తచ్ఛ్రుతేరాత్మని» తత్సమన్వితత్వాత్. తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి « తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే » య ఏషో౽న్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే ఇతి నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం సుషుప్తిస్థానత్వశ్రవణాత్, తేషాం పరస్పరనిరపేక్షాధారత్వప్రతీతేర్వికల్పప్రసఙ్గాత్. ద్వ్యగపదనేకస్థానవృత్త్యసమ్భవాత్, వికల్ప ఇతి పూర్వపక్షే «తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ» ఉదాహృత- పూర్వనిర్దిష్టస్వప్నాభావః సుషుప్తిరిత్యర్థః. నాడీషు, ఆత్మని-పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి, చేత్యర్థః. తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషు నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం త్రయాణామపి సుషుప్త్యాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః నాడీనాం ద్వారత్వేన గత్వా పురీతదాఖ్యం హృదయవేష్టనమాంసపిణ్డం తత్ర హృదయాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి శయానే జీవే ప్రాసాదే శేతే - ఖట్వాయాం శేతే- పర్యఙ్కే శేత ఇతివన్నాడీషు శేతే- పురీతతి శేతే - బ్రహ్మణి శేత ఇతి నిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేస్సముచ్చయో౽సమ్భవతి పాక్షిక బాధగర్భో వికల్పో నాఙ్గీకార్యః. సాక్షాత్స్థానం తు బ్రహ్మైవేత్యర్థః. « అతః ప్రబోధో౽స్మాత్. » యతో బ్రహ్మైవ సుషుప్తిస్థానం- అత ఏవ సుప్తస్య « సత ఆగమ్య న విదుః » ఇతి బ్రహ్మణ ఏవ నిత్యవత్ప్రబోధశ్శ్రూయమాణ ఉపపద్యత ఇతి సిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః. (స యథా కుమారో వేత్యాది) స యథా- స దృష్టాన్తో వక్ష్యమాణో యథేత్యర్థః. కుమారః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః. మహాబ్రాహ్మణః- అనవరతబ్రహ్మనిష్ఠాపరో బ్రహ్మవిత్. ఏతదన్యతమో యథా ఆనన్దస్య అతిఘ్నీం- అతిశయం గతాం మాత్రాం గత్వా శయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తో జీవః ఏతత్- ఏతస్మిన్కాలే స్వాపదశాయామతిశయితానన్దస్య దశాం ప్రాప్య పురీతతి శేతే- అవతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛబ్దః పురీతత్పరో వా ద్రష్టవ్యః. ఏతత్- ఏతస్యాం పురీతతీత్యర్థః. ఏవం స్వప్నసుషుప్త్యోర్వైలక్షణ్యం నిరూపితం. తథా జాగరస్యతాభ్యాం వైలక్షణ్యస్య పాణిపేషాక్షాన్నాదిభిస్స్ఫుటతయా ప్రసజ్ఞాదిత్వాదవస్థాత్రయం వైరాగ్యాయోపపాదితం భవతి. ౧౯

ఉ.— సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణమ్,

శం.— క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తం. అనేన చ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తం. కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్యాపాకరణార్థ ఆరమ్భః. నను యస్మిన్ గ్రామే నగరే వా యో భవతి - సోఽన్యత్ర గచ్ఛన్ తత ఏవ గ్రామాన్నగరాద్వా గచ్ఛతి- నాన్యతః. తథాఽనుక్త్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః- యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్- నాన్యత ఇతి కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ. కిం శ్రుతిరుపాలభ్యతే భవతా. న కిన్తు ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి- అతోఽనర్థకత్వం చోదయామి. ఏవం తర్హి కుత ఇత్యపాదానార్థతా న గృహ్యతే- అపాదానార్థత్వే హి పునరుక్తతా- నాన్యార్థత్వే. అస్తు తర్హి నిమిత్తార్థః ప్రశ్నః - కుత ఏతదాగాత్- కిం నిమిత్తమిహాగమనమితి. న నిమిత్తార్థతాపి - ప్రతివచనవైరూప్యాత్. ఆత్మనశ్చ సర్వస్య జగతోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివదుత్పత్తిః ప్రతివచనే శ్రూయతే- న హి విస్ఫులిఙ్గానాం విద్రవణేఽగ్నిర్నిమిత్తం - అపాదానమేవ తు సః తథా పరమాత్మా విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్వాక్యే- తస్మాత్ప్రతివచనవైలోమ్యాత్కుత ఇతి ప్రశ్నస్య నిమిత్తార్థతా న శక్యతే వర్ణయితుం. నన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతా దోషః స్థిత ఏవ. నైష దోషః- ప్రశ్నద్వయస్యాత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాపోహస్య వివక్షితత్వాత్. ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయావుపన్యస్తౌ- ఆత్మేత్యేవోపాసీత ఆత్మానమేవావేత్ ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః. తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ తత్ఫలం చాన్నత్రయం నామరూపకర్మాత్మకమితి. తత్రావిద్యావిషయ ఏవ వక్తవ్యం సర్వముక్తం- విద్యావిషయస్యాత్మా కేవల ఉపన్యస్తో న నిర్ణీతః. తన్నిర్ణయాయ చ బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం జ్ఞపయిష్యామీతి చ- అతః తద్బ్రహ్మ విద్యావిషయభూతం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః. తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తవిశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం- అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నావుత్థాప్యేతే శ్రుత్యా క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. తత్ర - యత్ర భవతి- తదధికరణం. యద్భవతి- తదధికర్తవ్యం. తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే. తథా- యత ఆగచ్ఛతి- తదపాదానం. య ఆగచ్ఛతి- స కర్తా తస్మాదన్యో దృష్టః. తథాత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః- కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లౌకికవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః- సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి. నాయమాత్మాఽన్యోఽన్యత్రాభూత్- అన్యో వాన్యస్మాదాగతః- సాధనాన్తరం వాఽస్య నాస్తి కిం తర్హి. స్వాత్మన్యేవాభూత్ - స్వరూపాత్మనా సమ్పీతో భవతి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. అత ఏవ నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి- తచ్ఛ్రుత్యైవ ప్రదర్శ్యతే అస్మాదాత్మన ఇతి. ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్. నన్వస్తి ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం. న- ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - సయథా లోకే ఊర్ణనాభిః- ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః. ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా ఉచ్చరేత్- ఉద్గచ్ఛేత్. న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరం. యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః- అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః- త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి- వివిధం నానా వ్యుచ్చరన్తి. యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావే ప్రవృత్తిం, దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం,- ఏవమేవాస్మాదాత్మనః- విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం- తస్మాదిత్యర్థః, సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయః. సర్వే లోకాః- సర్వాణి కర్మఫలాని. సర్వే దేవాః- ప్రాణలోకాధిష్ఠాతారోఽగ్న్యాదయః. సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇత్యస్మిన్ పాఠే ఉపాధిసమ్పర్కజనితప్రబుద్ధ్యమానవిశేషా ఆత్మాన ఇత్యర్థః. వ్యుచ్చరన్తి. యస్మాదాత్మనః స్థావరం జఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, తదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే,- తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణః ఉపనిషత్ - ఉప-సమీపం నిగమయతీతి. అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రమాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవసేయ ఉపనిగమయితృత్వం నామ. కాసావుపనిషదిత్యాహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి సర్వత్ర చోపనిషదలౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయార్థేతి పునరాహ (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి. భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం. తస్యోపనిషదిత్యుక్తం- తత్ర న జానీమః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్యోపాధిమేవోపశ్లిష్టస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఇయముపనిషత్ -ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కిం చాతః. యది సంసారిణః- తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః- తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః- స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః- తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి. అథాసంసారిణః- తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా- తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః- సర్వమేతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి. కిం త్వస్మిన్పక్షే ఆత్మేత్యేవోపాసీత ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్. యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం- అతో యథాశక్త్యా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః. న తావదసంసారీ పరః- పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితా శబ్దాద్యనవస్థితః పరో విద్యతే. కస్మాత్. యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

సుప్తం పురుషం పాణిపేషం బోధయిత్వా తం శబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టం దర్శయిత్వా తిస్యైవ స్వప్నద్వారేణ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరమనుస్మృత్య తస్మాదేవా
త్మనః సుషుప్త్యవస్థావిశిష్టాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గోర్ణనాభిదృష్టాన్తాభ్యాముత్పత్తిం దర్శయతి శ్రుతిరేవ *అస్మాదిత్యాదినా నచాన్యోజగదుత్పత్తికారణమన్తరాత్మే
త్యుక్తేః-విజ్ఞానమయస్యైవహిప్రకరణం. నచాన ప్రకరణేచ శ్రుత్యన్తరే కౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య *సహోవాచ బాలాకే య ఏతే
షాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ సవై వేదితవ్య ఇతి ప్రబుద్ధస్యైవ విజ్ఞానమయస్య వేదితవ్యతాం దర్శయతి నార్థాన్తరస్య. తథాచ *ఆత్మనస్తు కామా
య సర్వం ప్రియం భవతీత్యుక్త్వా య ఏవాత్మా పి యః ప్రసిద్ధః-తస్యైవ ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యమన్తవ్యనిదిధ్యాసితవ్యతాం దర్శయతి. తథా దహరోపన్యాస
కాలే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *కేనెత్సైత్రియోపు త్రాత్సైత్రియాణవిత్తాత్సైత్రియః *తదాత్మా సమేవాహైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామాసులోచ్యం
స్యాత్ప్రారాభావే వక్ష్యతిచ *ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతిపూరుష ఇతి. సర్వవేదాన్తేషుచ ప్రత్యగాత్మవేద్యత్వైవ ప్రదర్శ్యతేహమితి-నబహిర్వ్యే
వ్యత్తా శబ్దాదివత్ప్రసిస్యైతేఽస్యాబ్రహ్మేతి. తథా కౌషీతకినామేవ *నవాచంవిజిజ్ఞాసీతవక్తారంవిద్యాదిత్యాదనాహాగాదికరణైర్వ్యాపృత్యస్య కర్తురేవ
వేదితవ్యతాం దర్శయతి అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీతిచేత్. అథాపిస్యాత్-జాగరితే శబ్దాదిభుగ్విజ్ఞానమయః-స ఏవ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరం గతో
ఽసంసారీపరః ప్రశాసితాఽన్యస్స్యాదితిచేత్. న-అదృష్టత్వాత్. నహ్యేవం ధర్మకః పదార్థోదృష్టోన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్. నహిలోకే గౌః స్థితస్సన్
న్స్వాగౌర్భవతి-శయానస్స్వశ్వాదిజాత్యన్తరమితి న్యాయాచ్చ. యద్ధర్మకో యః పదార్థః ప్రమాణేనావగతో భవతి-సదేశకాలావస్థాన్తరేష్వపితద్ధర్మ
క ఏవభవతి. సచేత్తద్ధర్మకత్వం వ్యభిచరతి- సర్వః ప్రమాణవ్యవహారోలుప్యేత. తథాచ న్యాయవిదస్సాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయోఽసంసారిణోఽభావం
యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి. సంసారిణోపి జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వం విజ్ఞానస్యాదావాదయుక్తమితిచేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేనస్థాపి
తం భవతా శబ్దాదిభుక్త్వం సా ర్వేవావస్థాన్తరవిశిష్టో జగత్క్షయకర్తేతి- తదసత్- యతో జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావస్స
ర్వలోకప్రత్యక్షస్సంసారిణః-సకథమస్మదాదిస్సంసారీమనసాపిచిన్తయితుమశక్యం పృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టం జగన్నిర్మిమీయాత్- అతోఽయుక్తమితి
చేత్. న-శాస్త్రాత్. శాస్త్రంసంసారిణః *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి జగదుత్పత్త్యాదిదర్శయతి-తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితిస్యాదయమేకః పక్షః. *య
స్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *సోఽకామయత *సేఽత్యేతి *అసఙ్గోనహిసజ్యతే *ఏతస్యవాఅక్షరస్య ప్రశాసనే *యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్నన్తర్యామ్యమృ
తః *సయస్తాన్ పురుషాన్నిరుహ్యాత్యక్రామత్ *సవాఏషమహానజఆత్మా *ఏషసేతుర్విధరణః *సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశానః *యఆత్మాపహతపాప్మా వి
జరోవిమృత్యుః *తత్తేజోఽసృజత *ఆత్మావాఇదమేకఏవాగ్రఆసీత్ *నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ *అహం సర్వస్యప్ర
భవోమత్తస్సర్వం ప్రవర్తతఇతి, పరోన్యస్సంసారీ. శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చసచ కారణం జగతః. నను *ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇతిసంసారిణఏవోత్ప
త్తిం దర్శయతీత్యుక్తం. న-*యఏషోన్తర్హృదయఆకాశఇతిపరస్యప్రకృతత్వాత్ *అస్మాదాత్మనఇతియుక్తః పరస్యైవపరామర్శః. *క్వైషతదాభూదిత్య
స్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యః పరఆత్మోక్తః *యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిన్ శేతఇతి. *సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతి *అ
హరహర్గచ్ఛన్త్యఏతం బ్రహ్మలోకం నవిన్దన్తి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *పరేఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతఇత్యాది శ్రుతిభ్యఆకాశశబ్దవాచ్యః పరఆత్మేతినిశ్చీయ
తే *దహరోస్మిన్నన్తరఆకాశఇతి ప్రస్తుత్యతస్మిన్నేవాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృతఏవపరఆత్మా. తస్మాద్యుక్తం *ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇతిపరమాత్మన
ఏవసృష్టిరితి. సంసారిణస్సృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావంచావోచామ. అత్రచ *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మ
విద్యాప్రస్తుతా. బ్రహ్మవిషయంచ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి. *బ్రహ్మతే బ్రవాణీతి *బ్రహ్మజ్ఞాపయిష్యామీతిచారబ్ధం. తత్రేదానీమసంసారి బ్రహ్మజ
గతఃకారణమశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం-తద్విపరీతశ్చసంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతినగృహ్ణీయాత్. పరంహిదేవమీశానం నిక్కృ
ష్టస్సంసార్యాత్మత్వేనస్మరన్కథం నదోషభాక్స్యాత్-తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతియుక్తం. తస్మాత్పుష్పోదకాఞ్జలిస్తుతినమస్కారబల్యుపహారస్వాధ్యాయ
ధ్యానయోగాదిభిరారిరాధయిషేత-ఆరాధనేనవిదిత్వాసర్వేశిత్ర్బ్రహ్మభవతి. నపునరసంసారి బ్రహ్మసంసార్యాత్మత్వేనచిన్తయేదగ్నిమివశీతత్వేనా
కాశమివమూర్తిమత్త్వేన. బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపాదకమపిశాస్త్రమర్థవాదోభవిష్యతి. సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాత్. న-మన్త్ర
బ్రాహ్మణవాదేభ్యస్తస్యైవప్రవేశశ్రవణాత్. *పురశ్చక్ర ఇతి ప్రకృత్య *పురః పురుషఆవిశదితి *రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవతదస్యరూపం
ప్రతిచక్షణాయ *సర్వాణిరూపాణివిచిత్యధీరః నామానికృత్వాభివదన్ యదాస్తే ఇతిసర్వశాఖాసుసహస్రశో మన్త్రవాదాః స్రష్టికర్తురేవాసంసారిణః
శరీరప్రవేశందర్శయన్తి. తథా బ్రాహ్మణవాదాః *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *సయఏతమేవసీమానంవిదార్యైతయాద్వారాప్రాపద్యత
*సేయం దేవతేమాస్తిస్రోదేవతాఅనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య *ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతఇత్యాద్యాః. సర్వశ్రుతిషుచ బ్ర
హ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగా, దాత్మశబ్దస్యచ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, *ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మేతిచశ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణసంసారి
ణోఽభావాత్ *ఏకమేవాఽద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమిత్యాదిశ్రుతిభ్యోయుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవధారయితుం. యద్యేవంస్థి
తశ్శాస్త్రార్థః - తదాపరమాత్మనస్సంసారిత్వం - తథాచసతిశాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వేచోపదేశానర్థక్యంస్పష్టోదోషఃప్రాప్తః. యదితావత్పర
మాత్మాసర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతిస్పష్టంపరస్యసంసారిత్వం ప్రాప్తం - తథాచపరస్యాసంసారిత్వప్రతిపాది
కాః శ్రుతయఃకుప్యేరన్ స్మృతయశ్చసర్వేచన్యాయాః. అథకథంచిత్ప్రాణశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్నసమ్బధ్యతఇతిశక్యం ప్రతిపాదయితుం- పరమా
త్మనస్సాధ్యపరిహార్యాభావాదుపదేశానర్థక్యదోషోనశక్యతేనివారయితుం. అత్రకేచిత్పరిహారమాచక్షతే- పరమాత్మానసాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టఃస్వే
నరూపేణ. కింతర్హి. వికారభావమాపన్నోవిజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపేదే. సచవిజ్ఞానాత్మాపరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః-తేనసంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

యేనానన్యః- తేనాహం బ్రహ్మేతి ధారణార్థః. ఏవం సర్వమవిరుద్ధం భవిష్యతీతి. తత్ర విజ్ఞానాత్మనో వికారపక్షే ఏతా గతయః - పృథివీద్రవ్యవదనేకద్రవ్యసమాహారస్య సావయవస్య పరమాత్మన ఏకదేశవిపరిణామో విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్. పూర్వసంస్థానావస్థస్య వా పరస్యైకదేశో విక్రియతే కేశోషరాదివత్. సర్వ ఏవ వా పరః పరిణమేత్ క్షీరాదివత్. తత్ర సమానజాతీయానేకద్రవ్యసమూహస్య కశ్చిద్ద్రవ్యవిశేషో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే యదా- తదా సమానజాతీయత్వాదేకత్వముపచరితమేవ- న తు పరమార్థతః. తథా చ సిద్ధాన్తవిరోధః. అథ నిత్యాయుతసిద్ధావయవానుగతోఽవయవీ పరాత్మా- తస్య తదవస్థస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ - తదాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవిన ఏవావయవగతో దోషో గుణో వేతి విజ్ఞానాత్మనః సంసారిత్వదోషేణ పర ఏవాత్మా సమ్బధ్యత ఇతీయమప్యనిష్టా కల్పనా. క్షీరవత్సర్వపరిణామపక్షే సర్వశ్రుతిస్మృతికోపః. స చానిష్టః. *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరః *న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్ *అవ్యక్తోఽయమిత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధా ఏతే సర్వే పక్షాః. అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశపక్షే విజ్ఞానాత్మనః కర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్తిః. పరస్య వా సంసారిత్వమితి హ్యుక్తం. పరస్యైకదేశోఽగ్నివిస్ఫులింగవత్ స్ఫుటితో విజ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్, తథాపి పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతః ప్రాప్తిః, తస్య సంసరణే చ పరమాత్మప్రదేశాన్తరావయవవ్యూహేన ఛిద్రతా ప్రాప్తిః, అవ్రణత్వవాక్యవిరోధశ్చ. ఆత్మావయవభూతస్య విజ్ఞానాత్మనః సంసరణే పరమాత్మశూన్యప్రదేశాభావాదవయవాన్తరనోదనవ్యూహనాభ్యాం హృదయశూలేనేవ పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రాప్తిః. అగ్నివిస్ఫులింగాదిదృష్టాన్తశ్రుతేర్న దోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్. న శాస్త్రం పదార్థానన్యథా కర్తుం ప్రవృత్తం. కిం తర్హి యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే. కిం చాతః శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః, తద్దృష్టాన్తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వన్తరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రం - న లౌకికవస్తువిరోధి జ్ఞాపనాయ లౌకికమేవ దృష్టాన్తముపాదత్తే. ఉపాదీయమానోఽపి దృష్టాన్తోఽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాన్తికాసంగతేః. న హ్యగ్నిః శీతః, ఆదిత్యో న తపతి, ఇతి వా దృష్టాన్తశతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్రమాణాన్తరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః. న చ ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాన్తరావిషయమేవ హి ప్రమాణాన్తరం జ్ఞాపయతి. న చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణ ఆగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వన్తరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావయవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుం. క్షుద్రా విస్ఫులింగాః *మమైవాంశ ఇతి చ శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వప్రత్యయార్థపరత్వాత్. అగ్నేర్హి విస్ఫులింగోఽగ్నిరేవేత్యేకత్వప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంఽశిన్యేకత్వప్రత్యయార్హః. తత్రైవం సతి విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మవికారాంశత్వవాచకాః శబ్దాః పరమాత్మైకత్వప్రత్యయాధిత్సవః. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ. సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాన్తైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వప్రత్యయహేతూన్ప్రతిపాద్యానన్తరం *అబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేత్యుపసంహరిష్యతి. తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థో నిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వప్రత్యయద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయప్రతిపాదకాని వాక్యానీతి. అన్యథా వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వప్రత్యయో విధీయత ఇత్యవిప్రతిపత్తిః సర్వేషాముపనిషద్వాదినాం. తద్విధ్యేకవాక్యయోగే చ సమ్భవత్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాన్తరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి. ఫలాన్తరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరాః. అత్ర చ సమ్ప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికాం సమ్ప్రచక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః. సోఽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్రత్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రాప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్య పుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథంచిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బోధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి పితృపైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథాపి కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులింగాదివ తజ్జాతిరేవ విభక్త ఇహ దేహేన్ద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోఽసంసారీ సన్ దేహేన్ద్రియాదిసంసారధర్మమనువర్తతే- దేహేన్ద్రియసంఘాతోఽస్మి - కృశః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః. న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణాత్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులింగవదేవ త్వం పరస్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులింగస్య ప్రాగగ్నేర్విభాగాదగ్న్యేకత్వదర్శనాత్. తస్మాదేకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సువర్ణమణిలోహాగ్నివిస్ఫులింగదృష్టాన్తాః - నోత్పత్త్యాదిభేదప్రతిపాదనపరాః. సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం నైరన్తర్యావధారణాత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ. యది చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమితి నోపసమహరిష్యత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ. న ప్రాయోక్ష్యత *య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి నిన్దావచనం చ. తస్మాదేకరూపైకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సర్వవేదాన్తేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ. న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోఽసంసారిణః సంసార్యేకదేశకల్పనా న్యాయ్యా- స్వతోఽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్. అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః పరస్య ఘటకరకాద్యాకాశవత్ - న తదా తత్ర వివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్సంవ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బుద్ధిః దృష్టేతి చేన్న - అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వాత్, వివేకినాం చ సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వాత్, యథా కృష్ణో రక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

దాచిత్కల్పితాకారస్యాకాశస్య సంవ్యవహారమాత్రాలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యతఇతి న పరమార్థతః కృష్ణాదిరక్తో వా ఆకాశో భవితుమర్హతి అతో న సన్తి తైః బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపత్తివిషయే బ్రహ్మణోంశాంశ్యేకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనాకార్యాః- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. అతో హిత్వా సర్వకల్పనామాకాశస్యేవ నిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా ః ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః. నాత్మానం బ్రహ్మవిలక్షణం కల్పయేదుష్ణాత్మక ఇవాగ్నౌ శీతైకదేశం, ప్రకాశాత్మకేవా సవితరి తమఏకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. తస్మాన్నామరూపాద్యుపాధినిమిత్తా ఏవాత్మన్యసంసారధర్మిణి సర్వే వ్యవహారాః- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ * స ర్వాణిరూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే వమాదిమన్త్రవర్ణేభ్యః. నస్వతఆత్మనః సంసారిత్వం- అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటికాదిబుద్ధివద్భ్రాన్తమేవ- నపరమార్థతః- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ *న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్ *న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం *శునిచైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాః సమదర్శిన ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరమాత్మనోఽసంసారిత్వైకత్వ- అతఏకదేశః- వికారః- శక్తిర్వా- విజ్ఞానాత్మాఽన్యోవేతి వికల్పయితుం నిరవయవత్వాత్స్వభావసామాన్యతో న శక్యతే. అంశాదిశ్రుతిస్మృతివాదాశ్చైకత్వార్థాః- న తు భేద ప్రతిపాదకాః- వివక్షితార్థైకవాక్యయోగాదిత్యవోచామ సర్వోపనిషదాం పరమాత్మైకత్వజ్ఞాపనపరత్వే అథ కిమర్థం తత్ప్రతికూలార్థో విజ్ఞానాత్మభేదః పరికల్ప్యత ఇతి. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిరోధపరిహారాయేత్యేకే. కర్మప్రతిపాదకానిహి వాక్యాన్యనేకక్రియాకారకఫలభోక్తృకర్త్రాశ్రయాణి- విజ్ఞానాత్మభేదాభావే హ్యసంసారిణ ఏవ పరమాత్మనః ఏకత్వే కథమిష్టఫలాసు క్రియాసు ప్రవర్తయేయుః, అనిష్టఫలాభ్యో వా క్రియాభ్యో నివర్తయేయుః. కస్య వా బద్ధస్య మోక్షాయోపనిషదారభ్యేత. అపి చ- పరమాత్మైకత్వవాదిపక్షే కథం పరమాత్మైకత్వోపదేశః, కథం వా తదుపదేశగ్రహణఫలం,- బద్ధస్య హి బన్ధనాశాయోపదేశః- తదభావే ఉపనిషచ్ఛాస్త్రం నిర్విషయమేవ. ఏవం తర్హ్యుపనిషద్వాదిపక్షస్య కర్మకాణ్డవాదిపక్షేణ చోద్యపరిహారయోస్సమానః పన్థాః- యేన భేదాభావే కర్మకాణ్డం నిరాలమ్బనమాత్మానం న లభతే ప్రామాణ్యం ప్రతి- తథోపనిషదపి. ఏవం తర్హి యస్య ప్రామాణ్యే స్వార్థవిఘాతో నాస్తి- తస్యైవ కర్మకాణ్డస్యాస్తు ప్రామాణ్యం- ఉపనిషదాం తు ప్రామాణ్యకల్పనాయాం స్వార్థవిఘాతో భవతీతి మా భూత్ప్రామాణ్యం. నహి కర్మకాణ్డం ప్రమాణం సదప్రమాణం భవితుమర్హతి- నహి ప్రదీపః ప్రకాశ్యం ప్రకాశయతి, న ప్రకాశయతి చేతి. ప్రత్యక్షాది ప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. న కేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిపాదయన్త్యః స్వార్థవిఘాతం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతం చ కుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చ విరుధ్యన్తే. తస్మాదప్రామాణ్యమేవోపనిషదామన్యార్థతా వాస్తు - నత్వేవ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా. న - ఉక్తోత్తరత్వాత్. ప్రమాణస్య హి ప్రమాణత్వమప్రమాణత్వం వా ప్రమోత్పాదనానుత్పాదననిమిత్తం- అన్యథా చేత్- స్తమ్భాదీనాం ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్ఛబ్దాదౌ ప్రమేయే. కించాతః. యద్యేవమ్ ఉపనిషదో బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిప్రమాం కుర్వన్తి- కథమప్రమాణం భవేయుః. న కుర్వన్త్యేవేతి చేత్- యథాగ్నిః శీత ఇతి. సభవాన్ సేవం వదన్ వక్తవ్యః- ఉపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థం భవతో వాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధం కిం న కరోత్యేవ- అగ్నిర్వా రూపప్రకాశం. అథ కరోతి. యది కరోతి - భవతు తదా ప్రతిషేధార్థం ప్రమాణం భవద్వాక్యం- అగ్నిశ్చ రూపప్రకాశకో భవేత్. ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యే భవత్యేవోపనిషదాం ప్రామాణ్యం. అత్ర భవన్తో బ్రువన్తు కః పరిహార ఇతి. నన్వత్ర ప్రత్యక్షోన్మత్తవాక్యవదుపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః - అగ్నేశ్చ రూపప్రకాశనప్రతిపత్తిః ప్రమాపకః. తస్మిన్ భవతః ప్రద్వేషో బ్రహ్మైకత్వప్రత్యయే ప్రమాం ప్రత్యక్షం కుర్వన్తీష్వప్యుపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తేః శోకమోహాదినివృత్తిశ్చ ప్రత్యక్షం ఫలం బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపారమ్పర్యజనితమిత్యవోచామ. తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదం ప్రత్యప్రామాణ్యశఙ్కా తావన్నాస్తి. యచ్చోక్తం స్వార్థవిఘాతకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపి న- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్. న హ్యుపనిషద్భ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవ చేతి ప్రతిపత్తిరస్తి - యథాగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్యైతదవోచామ- న తు వాక్యప్రామాణ్యసమయఏష న్యాయః- యదుతైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం. నహి నానేకార్థత్వేనాన్వర్థః, శ్చాస్తాత్తద్విఘాతకృచ్చ విరుద్ధోఽన్యోఽర్థః. - నత్వేతద్వాక్యప్రమాణకానాం విరుద్ధమవిరుద్ధం వైకం వాక్యమనేకమర్థం ప్రతిపాదయతీత్యేష సమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా. న చ కానిచిదుపనిషద్వాక్యాని బ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధం కుర్వన్తి. యత్తు లౌకికం వాక్యమగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేతి - న తత్రైకవాక్యతా - తదేకదేశస్య ప్రమాణాన్తరవిషయానువాదిత్వాత్. అగ్నిః శీత ఇత్యేతదేకం వాక్యం- అగ్నిరుష్ణ ఇతి తు ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- నతు స్వయమర్థావబోధకం. అతో నాగ్నిః శీత ఇత్యనేనైకవాక్యతా - ప్రమాణాన్తరానుభవస్మరణేనైవోపక్షీణత్వాత్. యస్తు విరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి మన్యతే- తచ్ఛీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసమానాధికరణప్రయోగనిమిత్తా భ్రాన్తిః- నత్వేవైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం లౌకికస్య వైదికస్య వా. యచ్చోక్తం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదుపనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్. బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరా హ్యుపనిషదో నేష్టార్థప్రాప్తిసాధనోపదేశం, తస్మిన్వా పురుషనియోగం, వారయన్తి - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ. న చ కర్మకాణ్డవాక్యానాం స్వార్థే ప్రమానోత్పద్యతే. అసాధారణే చేత్స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయతి వాక్యం- కుతోఽన్యేన విరోధస్స్యాత్. బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాత్ప్రమా నోత్పద్యత ఏవేతి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేత * బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షా ప్రమా జాయమానా. సా నైవ భవిష్యతి- యద్యుపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం బోధయిష్యన్తీత్యనుమానం. న చానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యం లభతే. తస్మాదసదేవైతద్గీయతే ప్రమైవ నోత్పద్యత ఇతి. అపి చ- యథాప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్య క్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యే ప్రవృత్తస్య తద్విశేషమజానతస్తదాచక్షాణా శ్రుతిః క్రియాకారకఫలభేదస్య లోకప్రసిద్ధస్య సత్యతామసత్యతాం వా నాచష్టే, న చ వారయతి ఇష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయం,- విధి

పరత్వాత్. యథాకామ్యేషు ప్రవృత్తాః శ్రుతిః కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వే సత్యపి యథాప్రాప్తానేవ కామానుత్పాదయిత్వా సాధనాన్యేవ విధత్తే- నతు కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వం చేతి న విదధాతి- తథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపి మిథ్యాజ్ఞానప్రభవం క్రియాకారకభేదం యథాప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారం వా కిమపి ప్రయోజనం పశ్యదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి విధత్తే - నావిద్యాగోచరాసద్వస్తువిషయమితి న ప్రవర్తతే - యథా కామ్యేషు. న చ పురుషా న ప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్తః- దృష్టత్వాత్. యథా కామినః. విద్యావతామేవ కర్మాణీతి చేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాం కర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్. ఏతేన బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాదుపదేశేన తద్గ్రహణఫలాభావదోషపరిహార ఉక్తో వేదితవ్యః. పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ. అనేకా హి పురుషాణామిచ్ఛా- రాగాదయశ్చ దోషా విచిత్రాః- తతశ్చ బాహ్యవిషయరాగాద్యపహృతచేతసో న శాస్త్రం నివర్తయితుం శక్తం. నాపి స్వభావతో బాహ్యవిషయవిరక్తచేతసో విషయేషు ప్రవర్తయితుం శక్తం. కింతు శాస్త్రాదేతావదేవ భవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితి సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివత్తమసి రూపాదివిజ్ఞానం. న తు శాస్త్రం భృత్యానివ బలాన్నివర్తయతి నియోజయతి వా. దృశ్యన్తే హి పురుషా రాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః. తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్య సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి. తత్ర పురుషాః స్వయమేవ యథారుచి సాధనవిశేషేషు ప్రవర్తన్తే - శాస్త్రం తు సవితృప్రదీపాదివదుదాస్త ఏవ. తథా కస్యచిత్పరోఽపి పురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్య యథావభాసః- స తథారూపం పురుషార్థం పశ్యతి, తదనురూపాణి సాధనాన్యుపాదిత్సతే. తథా చార్థవాదోఽపి *త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషురిత్యాది. తస్మాన్న బ్రహ్మైకత్వం జ్ఞాపయిష్యన్తో వేదాన్తా విధిశాస్త్రబాధకాః. న చ విధిశాస్త్రమేతావతా నిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతి ప్రామాణ్యం నివర్తయతి - స్వవిషయశూరాణి హి ప్రమాణాని శ్రోత్రాదివత్. తత్ర పణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవిరుద్ధం మన్యన్తే-తథా ప్రత్యక్షాదివిరోధమపి చోదయన్తి బ్రహ్మైకత్వే. శబ్దాదయః కిల శ్రోత్రాదివిషయా భిన్నాః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధః స్యాత్. తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చ ధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరం భిన్నా అనుమీయన్తే- సంసారిణస్తత్ర బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ. తథా చాగమవిరోధం చ వదన్తి- *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యేవమాదివాక్యేభ్యో గ్రామపశుస్వర్గాదికామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చ భిన్నా అవగమ్యన్తే. అత్రోచ్యతే- తేతు కుతర్కదూషితాన్తఃకరణా బ్రాహ్మణాదివర్ణాపసదా అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయ ఇతి. కథం. శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యమానైః బ్రహ్మణ ఏకత్వం విరుధ్యత ఇతి వదన్తో వక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యత ఇతి. అథ న విరుధ్యతే - న తర్హి ప్రత్యక్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరం శబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చ కర్తారో భిన్నా అనుమీయన్తే - తథా చ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరోధ ఇతి. భిన్నాః కైరనుమీయన్త ఇతి ప్రష్టవ్యాః అథ యది బ్రూయుః- సర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి- కే యూయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం పృష్టానాం కిము త్తరం- శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసు చ ప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానే శరీరేన్ద్రియమనస్సాధనా ఆత్మానో వయమనుమానకుశలాః- అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణామితి చేత్. ఏవం తర్హ్యనుమానకౌశలే భవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యా హి క్రియేతి భవద్భిరేవాభ్యుపగతం. తత్రానుమానం చ క్రియా- సా శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైః కారకైరాత్మకర్తృకా నిర్వర్త్యత ఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర వయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం వదద్భిః శరీరేన్ద్రియమనఆత్మానః ప్రత్యేకం వయమనేక ఇత్యభ్యుపగతం స్యాత్. అహో అనుమానకౌశలం దర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవర్దైః. యో హ్యాత్మానమేవ న జానాతి- స కథం మూఢస్తద్గతం భేదమభేదం వా జానీయాత్. తత్ర కిమనుమినోతి కేన వా లిఙ్గేన. న హ్యాత్మనః స్వతో భేదప్రతిపాదకం కించిల్లిఙ్గమస్తి- యేన లిఙ్గేనాత్మభేదం సాధయేత్. యాని లిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయ నామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తే - తాని నామరూపగతాన్యుపాధయ ఏవాత్మనో ఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్య భేదలిఙ్గం పశ్యతి- తదాత్మనోఽపి భేదలిఙ్గం లభేత సః. న హ్యాత్మనః పరతోఽపి విశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపి భేదలిఙ్గమాత్మనో దర్శయితుం శక్యతే. స్వతస్తు దూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః. యద్యత్పరో ధర్మత్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తస్య తస్య నామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమాన్నామరూపాభ్యాం చాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్,. *ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. *నామరూపే వ్యాకరవాణీతి చ., ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకే హి నామరూపే- తద్విలక్షణం చ బ్రహ్మ. అతోఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః. ఏతేనాగమవిరోధః ప్రత్యుక్తః. యదుక్తం బ్రహ్మైకత్వే యస్మా ఉపదేశో, యస్య చోపదేశగ్రహణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపి న- అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాం కశ్చోద్యో భవతి. ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణి నిరుపాధికే నోపదేశో, నోపదేష్టా, న చోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాం చానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ. అథానేకకారకవిషయానర్థక్యం చోద్యతే. న- స్వతోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయం దుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యం శాస్త్రం గురుప్రసాదరహితైశ్చ- *కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా. వరప్రసాదలభ్యత్వశ్రుతిస్మృతివాదేభ్యశ్చ. *తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వదన్తికే ఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ. గీతాసు చ *మత్స్థాని సర్వభూతానీత్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సంసారీ నామ నాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి-తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే* బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవ బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యం నామోపనిషత్పరా. ౭౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — సయథేత్యాదేస్సఙ్క్షిప్తంవస్తువృత్తంసఙ్కీర్తయతి (క్వైషఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి. త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యా
హ (అనేనేతి) శుద్ధిద్వారా బ్రహ్మత్వంచలబ్ధ్వాక్రమమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (తుశ ఇతి) పూర్వేణోత్త
రస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థిత్యవస్థైరేవనిర్ధారితత్వాదాగత్యవస్థేర్ద్రఢిమధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ
(తథాసతీతి) అపౌరుషేయీ శ్రుతిరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతి సిద్ధాన్తీ గూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) న శ్రుతిరాక్షిప్యతే- నిర్దోష
త్వాదిత్యపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాక్షేప్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధ
యతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వవాదిన్యపాదానాదర్శనాన్తరేపఞ్చమ్యాఃశ్రుప్రసమాణేసత్యేకదేశీబ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ
(అస్త్వితి) తర్హి- తస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయామిత్యర్థః. ఏకదేశినంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదిత్యపె
ర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః. తర్హిభవత్వపాదానార్థాపఞ్చమీత్యాశఙ్క్యపూర్వవాదీ
పూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సర్వావిద్యాతజ్జాతనిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయం బ్రహ్మ ప్రశ్నద్వయవ్యాజేన ప్రతిపాదయిషితమితినపునరుక్తిరి
తిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తుప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతార్తీయమర్థమనువ
దతి (ఇహహీతి) విద్యావిషయనిర్ణయస్యకర్తవ్యత్వమత్రనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథాప్రక్రమభఙ్గస్స్యాదితిభా
వః. కింతద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వం ప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్యతయోఃశ్రౌతమర్థమా
హ (అత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః. సమ్ప్రతిప్రతివచనయోస్తాత్ప
ర్యమాహ (నాయమితి) స్వాప్నస్యైవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి) సుషుప్తౌస్వాప్నవ్యవస్థితిరితశ్శబ్దార్థః. ప్రబోధదశాయామా
త్మనఏవాగమనాదపాదానత్వమిత్యత్రమానత్వేనాన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ
(ఆత్మేతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) క్రియావతోమృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽక్రియ
త్వాత్తతోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టేర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మాప్రవిభ
క్తైర్నేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాసహాయస్యసద్భావేదృష్టాన్తమాహ (యథాచే
తి) మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏతఇతి) తస్యేత్యాద్యుపనిషద్వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) నను ప్రత్యగ్భూతస్య బ్రహ్మణోవాచ
కేషుశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే. తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యాపేక్షికత్వంనిశ్చయలాభమిత్యతఆహ
(ఏతస్యేతి) ఉక్తమఙ్గీకృత్యవిశేషాదృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) సప్రశ్నంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దేహము
క్త్వావిచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టేప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) య
ద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏ
వేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పేయఫలసమాప్తావితిశబ్దః. పక్షాన్తరమనూ
ద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య * బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వమేతదితి) బ్రహ్మోపని
షత్పక్షేశాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తథైవాస్తు-కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః-అభేదోవేతివికల్ప్యద్వయేదోషమాహ (కిం
త్వితి) అభేదపక్షందూషయతి (సంసారిణశ్చేతి) ఉపదేశానర్థక్యాత్-అభేదపక్షోనుపపత్తిరితిశేషః. విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువద
తి (యతఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి) అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం. ఏతదిత్యైకాత్మ్యోక్తిః. మహత్త్వంమోహస్య- వి
చారోత్థనిర్ణయంవినాసుచ్ఛిన్నత్వం. తస్యస్థానం-ఆలమ్బనం. కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య-కింతద్వైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య. తన్నవిషయభూతమితి
యావత్. నహ్యయోనకేనచిద్వైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే-* శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. విచారప్రయోజకము
క్త్వాతత్కార్యంవిచారముపసంహరతి (అతఇతి) సంశయాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (సత్రావదితి) జగత్కర్తాహీశ్వరోవివక్ష్య
తే- ప్రకృతేచసుషుప్తివిశిష్టాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కా
రణత్వమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తే
త్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం. వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవే
దితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూ
ల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) * సవైవేదితవ్య ఇ
త్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః. స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యో
నాస్తీత్యుక్తేసేశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి) చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తు
భేదః- తథాఽనుభవాదపరాద్ధాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవ
హేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోఽస్తీత్యుక్త్వా తదభావే [illegible] సమ్మతిమాహ
(తథాచేతి) ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః. (యుక్తిశతైరితి) తస్యదేహిత్వేఽస్మదాదితుల్యత్వాత్, తదభావేముక్తవజ్జ

గత్కర్తృత్వాయోగాత్, జీవానామేవాదృష్టద్వారాతత్కర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కించిత్కరత్వమిత్యాదిభిరిత్యర్థః. జీవోజగజ్జన్మాదిహేతుర్నభవ
తి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్. తచ్చసంసారిత్వాదితిశఙ్క్యతే (సంసారిణోపీతి) ఈశ్వరస్యైవేత్యేవకారార్థః. అయుక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వ
మితిశేషః. షష్ఠ్యమావాక్యంవివృణోతి (యన్మహతేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేనదూషయతి (నశాస్త్రేతి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి
(తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యఃసర్వజ్ఞ ఇత్యాదినా) తాఽ- పృథివ్యాదిష్వభిమానినఃపురుషానుత్పాద్యదూరాత్తత్రానువాఽ- సవి
షసర్వనిశేషశూన్యఇతియావత్. ఉదాహృతాః శ్రుతియఃన్యాయశ్చ. న్యాయస్తువిచిత్రంకార్యంవిశిష్టవిజ్ఞానపత్పూర్వకం- ప్రాసాదాదౌతథోప
లమ్భాదిత్యాదిః. ప్రకరణమనుసృత్యజీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తంస్మారయతి (సస్వేతి) నేదంజీవస్యప్రకరణమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా)
ప్రతివచనస్థాకాశశబ్దస్యపరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రైవమిత్యతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్యపరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోఽస్మిన్ని
తి) *యఆత్మాపహతపాప్మాఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. ప్రతివచనేపరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృతఏవేతి) తస్యప్రకృతత్వేలబ్ధ
మర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చపరస్మాదేవప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణ ఇతి) యన్మహతాప్రపఞ్చేనేత్యాదావితిశేషః. అక్షీశ్వరోజగత్కా
రణంబ్రహ్మ - తదేవజీవస్యస్వరూపం - తస్యైయముపనిషదఃసిద్ధాన్తమాశఙ్క్యదూషయతి (అత్ర చేతి) తృతీయోధ్యాయస్యసమ్యర్థః. కాపునః
సాబ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయంచేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాంప్రసిద్ధమితిశేషః. చతుర్థేబ్రహ్మవిద్యాప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి)
సత్యమస్తిప్రస్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సాజీవవిద్యాపిభవతి - జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాంప్రస్తుతాయా
మితియావత్. ఇదానీంసగృహీయాదితిసమ్బన్ధః. మిథోవిరుద్ధత్వప్రతీత్యవస్థాయామిత్యేతత్. అన్యోన్యవిరుద్ధత్వంతిచ్ఛబ్దార్థః విపక్షేదోషమా
హ (పరమితి) కథంతర్హీశ్వరేమతింకుర్యాదిత్యాశఙ్క్యస్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదంప్రపఞ్చకారిసఙ్గ్రహార్థం. ఏకాత్మ్యశాస్త్రా
దాత్మమతిరేవబ్రహ్మణికర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపునరితి) కాతర్హిశాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థత్వసమ్భవేకిమిత్యర్థవాదతే
త్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదినామిథోవిరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిరన్వయః. విజ్ఞానాత్మవిషయ
త్వంతటస్థేశ్వరవిషయత్వంచోపనిషదోనివారయన్నుదాహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చ
క్రఇత్యాదినా) యత్త్వహంబ్రహ్మేతిసగృహీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషుచేతి) శాస్త్రీయమైక్యత్వమనిష్టప్రసఙ్గాన్నస్వీకర్తవ్యమితిశఙ్క్య
తే (యదేతి) పరస్యసంసారిత్వేతదసంసారిత్వేచశాస్త్రానర్థక్యంఫలితమాహ (తథాచేతి) సంసారిణోఽనన్యస్యాపిపరస్య సంసారిత్వేసంసా
రిత్వాభిమతోఽప్యసంసారీత్యుపదేశానర్థక్యం- తంనిరుక్తసిద్ధాన్తదోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వేచేతి) తత్రాద్యందోషంవివృణోతి (యది
తావదితి) *నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. * యస్యనాహంకృతోభావోబుద్ధిర్యస్యనలిప్యతఇత్యాద్యాఃస్మృతయః. కూటస్థా
సఙ్గత్వాదయోన్యాయాః. ద్వితీయేదోషప్రసఙ్గమాపాద్యంప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయోస్వయాథ్యసమాధిముత్థాపయతి (అ
త్రేతి) కథంతర్హితస్యకార్యప్రవిష్టస్యజీవత్వం- తత్రాహ (కింత్వితి) జీవస్యబ్రహ్మవికారత్వేపితతోభేదాన్నాహంబ్రహ్మేతిధీః - అభేదేబ్ర
హ్మణోపిసంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) తథాపికథంశఙ్కితదోషాభావః-తత్రాహ (యేనేతి) ఏవమితిభిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః. ఏకదేశిమతం
నిరాకర్తుంవికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతాగతయఇతి) ఏతేపక్షావక్ష్యమాణాసమ్భవన్తి-నగత్యన్తరమిత్యర్థః. యథాపృథివీశబ్దితంద్రవ్యమనేకావయవ
సముదాయః- తథాభాతికాత్మకానేకద్రవ్యసముదాయఃసావయవఃపరమాత్మా- తస్యైకదేశస్తస్యలక్షణసద్వికారోజీవఃపృథివ్యేకదేశమృద్వికా
రఘటశరావాదివదిత్యేకఃకల్పః. యథాభూమేరూషరాదిదేశః - నఖకేశాదివాపురుషస్యవికారః - తథావయవినఃపరస్యైకదేశవికారోజీవఇతిద్వితీ
యకల్పః. యథాక్షీరంస్వస్కంవాసర్వాత్మనాదధిరుచకాదిరూపేణపరిణమతే - తథాకృత్స్నఏవపరోజీవభావేనపరిణమతేతికల్పాన్తరం. తత్రాద్య
మనూద్యదూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానాద్రవ్యాణాంసమాహారోవా- తానివాన్యోన్యాపేక్షాణిపరశ్చేత్ - నతిస్యైక్యంస్యాత్ - నహిబహూ
నాంముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్యచసముదాయాపరపర్యాయస్యసముదాయిభ్యోభేదాభేదాభ్యాందుర్భణత్వేనకల్పితత్వాదిత్యర్థః. తర్హిబ్రహ్మణో
ముఖ్యమైక్యంమాభూత్ - తత్రాహ (తథాచేతి) నహితన్నానాత్వంకస్యాపిసమ్మతమితిభావః. ద్వితీయమనూద్యనిరాకరోతి (అథేత్యాదినా) స
ర్వథైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషుజీవేష్వనుగతశ్చేతనోఽవయవీపరశ్చేత్- తర్హియథాప్రత్యవయవంమలసంసర్గేదేహస్యమలినత్వం - తథాపరస్యజీ
వగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖంస్యాదితిప్రథమకల్పవాపద్ద్వితీయాపికల్పనానయుక్తేత్యర్థః. తృతీయంప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *నజాయతేమ్రియతేవా
విపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః. * నజాయతేమ్రియతేవాకదాచిదిత్యాద్యాఃస్మృతయః. శ్రుత్యాదికోపస్యైష్టత్వమాశఙ్క్యవైదికంప్రత్యాహ (స
చేతి) శ్రుతిస్మృతీవివేచయఞ్జపక్షత్రయసాధారణందూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్యనిరవయవస్యకాత్స్న్యైకదేశాభ్యాంపరిణా
మాసమ్భవోన్యాయః. జీవస్యపరమాత్మైకదేశత్వేదోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషుగత్యనుపప
త్తిరిత్యుక్తం. అన్యథాపరస్యాపిస్యాత్- నహిపటావయవేషుచలత్సుపటోనచలతీత్యాహ (పరస్యవేతి) ఉక్తం- యదితావత్పరమాత్మేత్యాదావితి
శేషః. జీవస్యసంసారిత్వేపరస్యతన్నాస్తీతిశఙ్క్యతే (పరస్యేతి) పరస్యనిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తింమన్వానోదూషయతి
(తథాపీతి) యత్ర పరస్యావయవః స్ఫుటతి - తత్రతస్యక్షతంప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణేచపరమాత్మనఃప్రదేశాన్తరేఽవయవానాం
వ్యూహేసత్యుపచయస్స్యాత్. తథాచపరస్యావయవాయతోనిర్గచ్ఛన్తి- తత్రచ్ఛిద్రతాప్రాప్తిః- యత్రచతేగచ్ఛన్తి - తత్రోపచయస్స్యాదితి
* అకాయమవ్రణం * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదివాక్యవిరోధోభవేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతిపక్షేదుఃఖిత్వమపితస్యదుర్వారమాపతే

దితి దోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాస్సిధ్యన్తీత్యతో జీవానాం పరైకదేశత్వేనోక్తో దోషోఽవతరతి - యుక్త్యపేక్షయా శ్రుతేర్బలవత్త్వాదితి శఙ్క్యతే (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థో యుక్తివిరుద్ధో న సిధ్యతీతి దూషయతి (న శ్రుతేరితి) నఞర్థం వివృణోతి (న శాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకం విభజతే (కిం తర్హీతి) స్మృత్యాదివ్యావృత్త్యర్థమజ్ఞాతానామిత్యుక్తం. అస్తు శాస్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపి పరస్య నాస్తి సావయవత్వమిత్యత్ర కిమాయాతమితి పృచ్ఛతి (కిం చాత ఇతి) శాస్త్రస్య యథోక్తస్వభావత్వే యత్పరస్య నిరవయవత్వం ఫలతి - తదుచ్యమానం సమాహితేన శ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్వితి) తత్ర ప్రథమం లోకావిరోధేన శాస్త్రప్రవృత్తిం దర్శయతి (యథేతి) ఆదిపదేన ఘటాభావాది గృహ్యతే. పదార్థేష్వేవ భోక్తృపారతన్త్ర్యాద్వ్యుత్పన్నశబ్దః. తేషాం - లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసే నేతి యావత్. తదవిరోధి - లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః. వస్త్వన్తరం - నిరవయవాది దార్ష్టాన్తికం. తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యమాహ (న లౌకికేతి) విపక్షే దోషమాహ (ఉపాదీయమానోఽపీతి) సామాన్యేనోక్తమర్థం దృష్టాన్తవిశేషనిష్ఠతయా స్పష్టయతి (న హీతి) అగ్నేరుష్ణత్వం. భూటత్వస్య తాపకత్వం, మస్య శైత్యముచ్యతే. నను లౌకికం ప్రమాణం లౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవ స్వార్థం సమర్పయతి - వైదికం పునరపౌరుషేయం తద్విరుద్ధమపి స్వార్థం ప్రమాపయేత్ - అలౌకికవిషయత్వాత్. అత ఆహ (న చేతి) నను శ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే లోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేఽపి కా హానిః - తత్రాహ (న చేతి) *లోకావగతసామర్థ్యశ్శబ్దో వేదేఽపి బోధక ఇతి న్యాయాత్తదనపేక్షా శ్రుతిర్నాజ్ఞాతం జ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః. శాస్త్రస్య లోకానుసారిత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - లౌకికో దృష్టాన్తః సహి నిత్యస్యాకాశాదేర్నిరవయవత్వం - పరస్య నిత్యత్వాభ్యుపగమః - తన్మతే తస్య సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనా వస్తుతః సమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః. జీవస్య పరాంశత్వానఙ్గీకారే శ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతి శఙ్క్యతే (శ్రుత్యా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గైరగ్నిరితి న్యాయం సర్వత్రాంశమాత్రే ఉక్తిరితి (తథా చేతి) దృష్టాన్తే యథోక్తనీత్యా స్థితే దార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనా సహ జీవస్యైకత్వవిషయం ప్రత్యయమాధాతుమిచ్ఛన్తీతి తథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతారహేతుత్వే హేత్వన్తరం సఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (సర్వాసు హీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయా విభజతే (తద్యథేతి) ఇహేతి ప్రకృతోపనిషదుక్తిః ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాది గృహ్యతే. వివృతం సఙ్గ్రహవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే దోషం వదన్నేకత్వప్రత్యయార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) *సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదస్తు నేష్యత ఇతి న్యాయేనోక్తం ప్రపఞ్చయతి (సర్వోపనిషత్స్వితి) కించ - తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే శ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరం కల్పనీయం - న చైకత్వప్రత్యయవిషయతయా తత్ఫలే నిరాకాఙ్క్షే తేషు కల్పనా యుక్తా - దృష్టే సత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరం చేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) *తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం - తచ్ఛేషః సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తే ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్ర చేతి) తత్ర దృష్టాన్తరూపామాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతిమాత్రే ప్రాగవస్థాయామేవ రాజాఽస్మీత్యభిమానాన్నాభివ్యక్తైరిత్యర్థః. తాభ్యాం తత్పరిత్యాగే నిమిత్తవిశేషస్యానిశ్చితత్వద్యోతనార్థం కిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతిప్రత్యయః - తత్ప్రయుక్తో వ్యాధోఽస్మీత్యభిమానో యస్య స తథా. వ్యాధజాతికర్మాణి - తత్ప్రయుక్తాని మాంసవిక్రయణాదీని. రాజాఽస్మీత్యభిమానపూర్వకం తజ్జాతిప్రయుక్తాని పరిపాలనాదీని కర్మాణి. అజ్ఞానం తత్కార్యం చోక్త్వా జ్ఞానం తత్ఫలం చ దర్శయతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (న త్వమితి) కథం తర్హి శబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథంచిదితి) రాజాఽహమస్మీత్యభిమానపూర్వకమాత్మనః పితృపైతామహీం పదవీమనువర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్య పరస్మాద్విభాగే నిమిత్తమజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రసిద్ధమితి ద్యోతయితుం కిలేత్యుక్తం. తజ్జాతిః - తత్స్వభావః. వస్తుతః పరమాత్మైవేతి యావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్యతోక్తిః. గహనం - గమ్భీరం వనం. సంసారధర్మానువర్తనే హేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తావిద్యాతత్కార్యవిరోధినీం బ్రహ్మాత్మవిద్యాం లమ్భయతి (న త్వమితి) రాజపుత్రస్య రాజాఽస్మీతి ప్రత్యయవద్వాక్యాదేవాధికారిణో బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యయశ్చేత్ - కృతం విస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం - తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తేష్వేకత్వదర్శనం తస్మాదితి పరామృష్టం. ఉత్పత్త్యాదిభేదేనాస్తి శాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోఽవధారణాదితిపదమనుకర్షతి. సఙ్గృహీతమర్థం వివృణోతి (యది చేత్యాదినా) నిస్తావదనం చ న ప్రాయోక్ష్యతేతి సమ్బన్ధః. ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్య భేదసహత్వం వారయితుమేకరూపవిశేషణం. ఆదిశబ్దేన ప్రవేశనియమనే గృహ్యేతే. సతత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర, తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాదిభేదో వివక్షితః. కించ - పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర తదేకదేశః స్వాభావికో వా స్యాత్ - ఔపాధికో వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న చేతి) విపక్షే దోషమాహ (అదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఏకదేశస్యోపాధికత్వపక్షే పరస్మిన్నవివేకవతాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిభాజాం తదేకదేశో వస్తుతః పృథగ్భూత్వా వ్యవహారాలమ్బనమితి నైవ బుద్ధిర్జాయతే - ఔపాధికస్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న హీతి) నను జీవే కర్తాహం భోక్తాహమితి పరిచ్ఛిన్నధీస్సర్వేషాముపలభ్యతే - సా చ తస్య వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మమాత్రత్వాన్మఞ్చక్రోశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయేషాముక్తాత్మబుద్ధిదర్శనాత్పరమాత్మైకదేశత్వం జీవస్య దుర్వారమితి చోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాం యథోక్తా బుద్ధిరుపచరితా న భవతి - అతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపి వివేకినామీదృశీ ధీరుపచరితేతి చేత్ - తత్రాహ (వివేకినాం చేతి) తేషాం సంవ్యవహారః - అభిజ్ఞాభివదనాత్మకః. తావన్మాత్రస్యాలమ్బనమాభాసభూతోఽర్థః. తద్విషయత్వాత్తద్బుద్ధేరపి మిథ్యాబుద్ధిత్వాన్నోపచరితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వివేకినామవివేకినాం చాత్మని పరిచ్ఛిన్నధీరుపలబ్ధేత్యాభాసానతస్య వస్తుతో బ్రహ్మాంశత్వాదిసిద్ధిరిత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) అవివే

కినామివేత్యేవేరర్థః. బ్రహ్మణివస్తుతోఽంశాదికల్పనానకర్తవ్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అతఇతి) అంశాంశినోర్విశదీకరణమేకదేశైకదేశీతి. అతశ్శబ్దోపాత్తమేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానాంఅపనయనమేవార్థస్సారత్వేనాభీష్టః. తత్పరత్వాదుపనిషదాంతదేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణ్యంశకదాచిదపికల్పనాఽస్తీత్యర్థః. ఉపనిషదాంనిర్వికల్పకవస్తుపరత్వేఫలితమాహ (అతోహిత్వేతి) బ్రహ్మణోనిర్విశేషత్వేపి ఆత్మనస్తదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మాసవిశేషశ్చేత్కథంతస్మిన్వ్యవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారధర్మిణీత్యుక్తంవిశేషణంవిశదయతి (నస్వతఇతి) స్వాభావికసంసారిత్వాభావేప్యాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాఽసఙ్గత్వాదిరన్వయః. పరమాత్మనఃసాంశత్వపక్షోపసంహారకృతిః. నన్వంశస్యాంశత్వేసిద్ధేతర్హిజీవస్యతిన్మాత్రత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్. అతఆహ (ఏకదేశఇతి) కథంతర్హి * పాదోస్యవిశ్వాభూతాని *మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వఏతఆత్మనోవ్యుచ్చరన్తీతి శ్రుతిస్మృతివాదః- తత్రాహ (అంశాదీతి) న్యాయానుగమాత్సాంజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వేసితేసతిద్వైతాసిద్ధిఃఫలతీత్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఏకత్వజ్ఞానస్యసహిదాసన్నైవతద్వ్యతిరేకేస్వమఖిలశబ్దార్థః. ప్రకృతంజ్ఞానంతత్ప్రదేశపరామృశ్యతే. ఇతి - అద్వైతమేవతత్త్వమితిశేషః. కిమర్థమితిప్రశ్నంపఠన్వానోద్వైతినాంపక్షముత్థాపయతి (కర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేపికథంతత్ప్రామాణ్యవిరోధప్రసఙ్గః- తత్రాహ (కర్మేతి) తథాపివిరోధావకాశఃకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతత్రైవజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (కస్యచేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వాదన్యస్యస్వతఃపరతోవాబద్ధస్యాభావాచ్ఛిష్యాభావః - తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భసిద్ధిరిత్యర్థః. కర్మకాణ్డస్యకాణ్డాన్తరస్యచప్రామాణ్యానుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థాపత్తిద్వయముక్తం-తత్రద్వితీయామర్థాపత్తింప్రపఞ్చయతి (అపిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః- తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి. నిర్విషయం - నిరధికారం. కించ - యద్యప్యర్థాపత్తిద్వయంఉక్తయావిధయోత్తిష్ఠతి-తర్హిభేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డంప్రమాణమితియచ్ఛబ్దేనాహాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-తచ్ఛబ్దేనాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాస్త్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేప్తుంశక్యత్వాత్. యశ్చోపనిషదాంప్రతీయమానంశిష్యశాస్త్రాదిభేదమాశ్రిత్య ప్రామాణ్యమితిపరిహారః - నకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రతీతికభేదమాదాయప్రామాణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్. నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతిచోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః. ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం- బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరంప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోఽన్యతరస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యముపనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శబ్దశక్తివశాత్ప్రతీయమానఃసృష్ట్యాదిభేదః. యత్తూచ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- నతాత్త్వికం. తాత్త్వికంతుకాణ్డాన్తరస్యేతి - తత్రాహ (నహీతి) యద్ధిప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-వదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహ్యప్రమాణం, తత్త్వంబోధయతి, తివ్యాఘాతాదిత్యభిప్రేత్యదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) స్వార్థాభిఘాతాత్కర్మకాణ్డవిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఉపనిషదప్రామాణ్యేహేత్వన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదీనినిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైరితివిగ్రహః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్తాసామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యార్థతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (ప్రమాణస్యేతి) స్వార్థేప్రమోత్పాదకత్వాదేవప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమాజనకప్రయుక్తం ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలమిత్యపృచ్ఛతి (కించేతి) తత్రకిముపనిషదఃస్వార్థంబోధయన్తి- నవేతివికల్పాద్యద్వయమనూద్యదూషయతి (యదితావదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అగ్నిర్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదోపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంనకుర్వన్తీతి వదన్తంప్రతిప్రతిబన్ధకాభావానయుక్తః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తస్మిన్స్వార్థేప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యస్యప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేతూపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యేప్రాప్తేవ్యవస్థాపకస్యమానిర్వక్తవ్యఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్త్వాయథోక్తోపనిషదుత్పన్నపతితస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రద్వేషానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రద్వేషేతి) ఉపనిషదుత్థాయాధియోనైష్ఫల్యాత్తాసామమానతేత్యాశఙ్క్యాహ (శోకేతి) ఏకత్వప్రతీతిస్తావదాపాతేనజాయతే- సాచవిచారంప్రయుజ్యమననాదిద్వారాదృఢీభవతి- సాపునరశేషశోకాదికమపనయతీతిపారమ్పర్యజనితంఫలమితిద్రష్టవ్యం. స్వార్థేప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యంప్రతిపాద్యతదప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం. కింతాభ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచ, తిప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవా కాశ్చిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధం, కుర్వన్తీతివికల్పాద్యద్వయందూషయతి (తదపినేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యవైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాదత్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హితేషాంసమయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకభా

ధకభాగయోరేకవాక్యత్వాన్నావఙ్ఫలితమాహ (అతఇతి) హేత్వర్థముక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) శిక్షత్వైశిరోభిరిత్యేతద్బోధకమేవ చేద్వాక్యం- కథంతస్మిన్ తత్త్వలోకస్యవిరుద్ధార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) స్వార్థవిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకృత్య చోద్యాన్తరమనూద్యనిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నిష్టార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. ననూపనిషద్వాక్యం బ్రహ్మైకత్వఙ్గోచరత్వేప్రతిపాదయద ధ్వాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితిచేత్ తత్రతదప్రామాణ్యమసత్ప్రతిక్షణం- విపర్యాసలక్షణం వేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (నచేతి) ఏవితతపవతదక్షసఙ్గతేర్వాక్యాద్భ్యాయవిద సదర్థేషు ప్రమోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. స్వార్థేప్రమాముత్పాదయదపివాక్యంమానాన్తరవిరోధాద ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణేచేదితి) స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః. విమతంనప్రమోత్పాదకం- ప్రమాణాపహృతవిషయత్వాత్- అనుష్ణాగ్నివాక్యవదితిశఙ్కతే (బ్రహ్మేతి) ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతశ్చకర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితివదన్ ద్వితీయం ప్రత్యాహ (అపిచేతి) యథాప్రాప్తస్యైవవ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి. సాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధకస్యకర్మకాణ్డస్యనవిపర్యాసః- మిథ్యార్థత్వేపితస్యార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితిభావః. ననుకర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వేమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థసత్త్వేనాప్రవర్తకత్వాదప్రామాణ్యం- అతఆహ (యథేతి) విమతమప్రమాణం- మిథ్యార్థత్వాత్- విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యాశఙ్క్యవ్యభిచారమాహ (యథాకామ్యేష్వితి) అగ్నిహోత్రాదిషుకామ్యేషుకర్మసుమిథ్యాజ్ఞానజనితంమిథ్యాభూతం కామముపాదాయశాస్త్రప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపితేషుసాధనమపదేవాదాయశాస్త్రంప్రవర్తతాం - తథాపిబుద్ధిమన్తోనప్రవర్తిష్యన్తే- వేదాన్తేభ్యస్తస్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అవిద్యావతాంకర్మసుప్రవృత్తిమాక్షిపతి (విద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానంవా- బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానంవా- కర్మప్రవర్తకమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తిం నిరాకృత్య ద్వితీయామర్థాపత్తిమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) కర్మకాణ్డస్యాజ్ఞం ప్రతినమర్థకత్వాపపాదనేనేతియావత్. ననుకర్మకాణ్డంసమ్బన్ధంబోధయత్ప్రవృత్త్యాదిపరం- అతో రాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యాదివిషయస్యద్వైతస్యసత్యత్వం- అన్యథాతద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థాపత్త్యన్తరమాయాతమితి-తత్రాహ (పురుషేచ్ఛేతి) నప్రవృత్తినివృత్తీశాస్త్రవశాదితిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అనేకాహీతి) శాస్త్రస్యాకారకత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వాతత్రైవయుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తేహీతి) తర్హిశాస్త్రస్యకింకృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్ర- సమ్బన్ధవిశేషోపదేశేసతీతియావత్. యథారుచిపురుషాణాంప్రవృత్తిశ్చేత్- పరమపురుషార్థఙ్కైవల్యముపదిశ్యసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధయేతదుపాయశ్రవణాదిషుసన్న్యాసపూర్వికాప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) రాగాదివైచిత్ర్యానుసారేణేతియావత్. ఉక్తంహి ఃఅపిబృన్దావనేశూన్యేస్వసృగాలత్వమిత్యాది. తర్హికథంపురుషార్థవివేకసిద్ధిః- తత్రాహ (యస్యేతి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభిప్రాయానుసారేణపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యత్రగమకమాహ (తథాచేతి) యథాదకారత్రయేప్రజాపతినోక్తేదేవాదయఃస్వాభిప్రాయేణదమాద్యర్థత్రయంజగృహుః-తథాస్వాభిప్రాయవశాదేవపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థవాదతోవగతమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధముపసంహరతి(తస్మాదితి)ఏకస్యవాక్యస్యద్వ్యర్థత్వాయోగాదితియావత్. అర్థాద్బాధకత్వమాశఙ్క్యాహ(నచేతి)ఏతావతా-వేదాన్తానాంబ్రహ్మైకత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రేణేత్యర్థః. వేదాన్తానామబాధకత్వేపికర్మకాణ్డస్యతత్ప్రామాణ్యనివర్తకత్వమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(నాపీతి)స్వపక్షేసర్వవిరోధనిరాసద్వారాస్వార్థేవేదాన్తానాంప్రామాణ్యముక్తం. సమ్ప్రతితార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి) ఐక్యేశాస్త్రస్యమ్మేస్వీకృతేసతీతియావత్. (సర్వం ప్రమాణమితి) ఆగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదిచేత్యర్థః. కథన్తైక్యావేదకమాగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదినావిరుధ్యతే- తత్రాహ (తథేతి) యథాబ్రహ్మైకత్వేప్రవృత్తస్యశాస్త్రస్యప్రత్యక్షాదివిరోధంమన్యన్తే- తథాతమస్మాన్ప్రతిచోదయన్త్యపీతియోజనా. తత్రప్రత్యక్షవిరోధం ప్రకటయతి (శబ్దాదయఇతి) సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యచేష్టాదేహాన్తరేదృష్టా - సాచప్రయత్నవత్పూర్వికా- విశిష్టచేష్టాత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః. తత్రైవప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథాచేతి) మానత్రయవిరోధాన్నబ్రహ్మైక్యమితిప్రాప్తం ప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి - శోచ్యతాతేషామితిశేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితివదతాంకథంశోచ్యతేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రబ్రహ్మైకత్వేప్రత్యక్షవిరోధంపరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథాత్వేతదేకత్వాభ్యుపగమవిరోధస్స్యాదితిశేషః. యథాసర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్రనశబ్దాదిభేదగ్రాహిప్రత్యక్షవిరోధః- తథైకం బ్రహ్మేత్యత్రాపినతద్విరోధోస్తీత్యాహ (అథేతి) తస్యకల్పితభేదవిషయత్వాదితిభావః. అనుమానవిరోధంపరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి) యాచేష్టా- సాప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతానాత్మభేదః- స్వప్రయత్నపూర్వకత్వస్యాపిసమ్భవాత్. అనుపలబ్ధివిరోధేత్వనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాఃస్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టాయాస్తద్యత్నపూర్వకత్వేచాదావేవస్వపరభేదఃసిధ్యేత్. సచనాధ్యక్షాత్ - పరస్యానధ్యక్షత్వాత్. నానుమానాత్ - అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయవానాహ (భిన్నాఇతి) దోషాన్తరాభిధిత్సయాశఙ్కయతి (అథేతి) అస్మదర్థంపృచ్ఛతి (కేయమితి) సహిస్థూలదేహోవా- కరణజాతంవా- దేహద్వయాదన్యోవా. నాద్యౌ - తయోరచేతనత్వాదనుభవితృత్వాయోగాత్. నతృతీయః - తస్యావికారిత్వాదితిభావః. కింశబ్దస్యప్రశ్నార్థతాంమత్వాపూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి) ఆత్మాదేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోనుమాతా- క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవంవిశిష్టాత్మకర్తృకానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోనుమానకర్తృత్వేక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదితిహేతుశ్చేత్ - తదాతవదేహాదేశ్చైకైకస్యాప్యనేకత్వంస్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి) తదేవవివృణోతి (అనేకేతి) ఆత్మనోదేహాదీనాంచానుమానకారకాణాంప్రత్యేక

మవాన్తరక్రియాస్తి-వహ్న్యాదిషు తథాదర్శనాత్. తథాచాత్మనోఽవాన్తరక్రియాః కిమనేకకారకసాధ్యాః-కింవానః. ఆద్యేఽప్యాత్మాతిరిక్తానేకకారకసాధ్యాః-కింవాతదనతిరిక్తతత్సాధ్యావా. నాద్యః-అనవస్థానాత్. ద్వితీయేత్వాత్మనోఽనేకత్వాపత్తేస్తైరాత్మ్యంస్యాత్. నచావాన్తరక్రియానానేకకారకసాధ్యాః- ప్రధానక్రియాయామపితథాత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతేనదేహాదిష్వపికారకత్వం ప్రత్యుక్తమితిభావః. యత్త్వాత్మా అస్మత్ప్రతిదార్శికభేదవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి. తత్రాత్మాప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నోవా. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నహీతి) ప్రతిపన్నత్వేపక్షేపిభేదేన-అభేదేనవాతత్ప్రతిపత్తిః ఉభయథాపినానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం స్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాం ప్రతినియమాదిలిఙ్గవశాదాత్మభేదస్సేత్స్యతిచేత్. నేత్యాహ (యానీతి) ఆత్మనఃసజాతీయభేదలిఙ్గాభావందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) కించౌపాధికోవా-స్వాభావికోవాత్మభేదస్సాధ్యతే నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) నద్వితీయఇత్యాహ (స్వలక్షణేతి) ఆత్మాద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతియః-అశ్రావణవిశేషగుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాశఙ్క్య స్వరూపాసిద్ధిందర్శయతి (యద్యదితి) తాభ్యామాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమేమానసమనుపపన్నస్యాత్ (ఆకాశఇతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తేరితి) అనుమానాపిరోధముపసంహరతి (అతఇతి) ఆగమవిరోధముక్తన్యాయేనాభేదేపేసనిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేసవ్యవహారస్యోపపన్నత్వదర్శనేనేతియావత్. ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధేపిస్యాద్విరోధోఽర్థాపత్త్యేతిచేత్-అతఆహ (యదుక్తమితి) ఉపదేశోయస్మైక్రియతే, యస్యచోపదేశగ్రహణప్రయుక్తంఫలం,- తయోర్భిన్నాశ్చాత్మైకత్వేసత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః. కింక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవంచోద్యతే-కింవాబ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వాదితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్యప్రత్యుక్తత్వాదితిభావః. యదిబ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వాభిప్రాయేణోపదేశానర్థక్యంచోద్యతే- తత్రనిత్యముక్తే బ్రహ్మణిజ్ఞాతే- అజ్ఞాతేవాతిదానర్థక్యంచోద్యతఇతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాంకారకాణాంసాధ్యతయావిషయః. తదానర్థక్యం. తదజ్ఞాతేనిత్యముక్తేబ్రహ్మణిచోద్యతేచేదిత్యర్థః. సర్వైరాత్మాదిభిరుపదేశస్యాజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతే బ్రహ్మణితదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యాహ (నస్వతఇతి) అద్వైతేవిరోధాన్తరాభావేపితార్కికసమయవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావస్సచ్ఛబ్దార్థః. అర్థమర్యాదాంభిన్దానాశ్చాటూనివక్ష్యన్తే. భటాస్తు- నైవకామిథ్యాభాషిణః. తేషాంసర్వేషాంరాజానస్తార్కికాః. తైరప్రవేశ్యం- అనాక్రమణీయమిదంబ్రహ్మాత్మైకత్వమితియావత్. శాస్త్రాదిప్రసాదశూన్యైరగమ్యత్వేప్రమాణమాహ (కస్తమితి) దేవతాదేర్వరప్రసాదేనలభ్యమిత్యత్రశ్రుతిస్మృతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్చశాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యంతత్త్వమితినిశ్చితమిత్యర్థః. శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవతత్త్వం సుగమమిత్యత్రశ్రౌతంస్మార్తంచలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తదేతదితి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణోబ్రహ్మణోర్థాన్తరత్వాభావేశ్రుతీనామానుకూల్యందర్శయన్ (తస్మాదితి) అద్వైతేశ్రుతిసిద్ధవిచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి) ౨౦

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవంపూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైషతదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం. అథ * కుతఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధఃఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యఃకీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితఃఆహారగ్రహణాయయథాతన్తునా- తన్తుద్వారాబహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేఃక్షుద్రావిస్ఫులిఙ్గావ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణఃఉద్గచ్ఛత్సర్వభూతాపేక్షయా *అధ్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమిత్యుక్తవైపుల్యం బ్రహ్మణఏకస్యైవతత్సర్వభూతలయాధారత్వనిత్యేతచ్చజ్ఞాపనాయోక్తం ప్రథమదృష్టాన్తేన. ద్వితీయేనత్వేకత్వైవసర్వభూతోద్గమనంనిదర్శితం. అథవా- యథాఊర్ణనాభిరేకఏవసన్నానావిధతన్తురూపేణపరిణమన్నుచ్చరతి- ఏవమేవబ్రహ్మనానాభూతరూపేణేతిప్రథమదృష్టాన్తార్థః. తదానీంతన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (ఏవమేవాస్మాదాత్మనఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవఅస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వేప్రాణాః-ప్రాణశబ్దోజీవపరః. సర్వేజీవాఇత్యర్థః. సర్వేలోకాః- లోకశబ్దోజ్ఞానపరః - లోకనంలోకఇతివ్యుత్పత్తేః. సర్వాణిజ్ఞానానీత్యర్థః. సర్వేదేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః. దేవశబ్దఇన్ద్రియపరః. సర్వాణిభూతానిదేవమనుష్యాదిరూపాజీవాస్సర్వేచ. సర్వేద్రష్టారస్సర్వాణిదర్శనానిసర్వాణిఐతత్కారణానిచసుషుప్త్యాధారభూతాదేకస్మాద్బ్రహ్మణఏవయుగపదేవవ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః. నన్వత్రసుప్తతజ్జీవమాత్రోద్గమనాపాదానప్రశ్నే * క్వైషతదాభూత్కుతఏతదాగాదితిక్రతే సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వకీర్తనస్యకింఫలమితిచేన్న-సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్యపరమాత్మనస్సుప్తైతజ్జీవోద్గమనాపాదానత్వేకోఽర్థ ఇత్యేతదర్థపరత్వాత్తస్య. నచసమానప్రకరణేకౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనఃప్రాణాయథాయతనంవిప్రతిష్ఠన్తేప్రాణేభ్యోదేవాఃదేవేభ్యోలోకా ఇతిక్రమాన్తరంవర్ణితమితివిరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఃఆకాశాద్వాయుఃవాయోరగ్నిః అగ్నేరాపఃఅద్భ్యఃపృథివీతిశ్రుతేః, *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ। ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీవిశ్వస్యధారిణీతిశ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఉపపద్యతేచేతిన్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయతఇత్యాదియౌగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మనఆకాశఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపకశ్రుత్యనుసారేణార్థోవర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనఃప్రాణా ఇతికౌషీతకిశ్రుత్యనురోధేనైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్యవర్ణనీయతయాపరమాత్మనోజీవాః-తేభ్యఃప్రాణిభ్యఇన్ద్రియాణి- తేభ్యోజ్ఞానానివ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వంద్రష్టవ్యం. అత్రజగద్వాచిత్వాధికరణేప్రాణనామామన్త్రిణాశ్రవణపాటి

ఉ.— యో హ వై శిశుగ్ం సాధానగ్ం సప్రత్యాధానగ్ం సస్థూణగ్ం సదామం వేద సప్త హ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి । అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదం ప్రత్యాధానం ప్రాణః స్థూణాన్నం దామ ॥ ౧

పేషాత్వానాదిభిః ప్రాణావ్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనం తదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి * అన్యార్థంతు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితి సూత్రేణ స్థాపితం. ఇదమధికరణం చ కౌషీతకిప్రకాశికాయాముపన్యస్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ఇత్థం శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితా జీవాస్తత్సు ముఖ్యాధారత్వతత్ప్రతిబోధాపాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిదశాయామానన్దప్రాపకత్వకథనేన మోక్షరూపాయా బ్రహ్మప్రాప్తేః పరమానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్నజాతశత్రుః ప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణనిర్వర్త్యానన్తరం ముముక్షవే గార్గ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితీతి) తస్య- పరమాత్మనః సత్యస్య సత్యమితి ఉపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఏతన్నామార్థం స్వయమేవ వివృణోతి (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మాన ఇత్యర్థః. తేషాం చేతనత్వస్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతా సృష్టిశ్రుతిషు సత్యమిత్యుచ్యతే. నైతజ్జ్ఞప్రసిద్ధా. ఏవం జీవానాం స్వరూపవికారాభావేఽపి స్వాభావికధర్మభూతజ్ఞానేన వికారితయా ననిరవధికం సత్యత్వం - పరమాత్మనస్తు జీవానామివ పుణ్యపాపప్రయుక్తస్య ధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తదపేక్షయాఽప్యధికసత్యత్వేన సత్యస్య సత్యత్వేనేత్యర్థః. అత్ర సత్యస్యేత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయం- ప్రాణా వై ఇతి వివరణాత్. తేనైకజీవవాదవ్యుదాసః. సత్యస్యేతి షష్ఠీ చ నిర్ధారణార్థా- తేషామేష సత్యమితి వివరణస్వారస్యాత్. తేన జీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః. తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనం మోక్షసాధనమితి స్వయముక్త్వైవముపాస్త్వేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః.................. ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతో జగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చ లీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపితం. కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతే లీయతే చ. పఞ్చభూతాత్మకం. భూతాని చ నామరూపాత్మకాని- * నామరూపే సత్యమిత్యభిహ్యుక్తం. తస్య చ పఞ్చభూతాత్మకస్య సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్భూతాని సత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్ కార్యకరణాత్మకాని భూతాని ప్రాణా అపి సత్యం. తేషాం కార్యకరణాత్మకానాం భూతానాం సత్యత్వనిర్ధారణాయ ఉత్తరే బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే. సైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణ హి సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మావధార్యతే. అత్రోక్తం * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తో వా ప్రాణవిషయా ఉపనిషదః, కా, ఇతి చ బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన కరణానాం స్వరూపమవధారయతి- పథిగతకూపారామాద్యవధారణవత్. యో హ వై శిశుం సాధానం సప్రత్యాధానం సస్థూణం సదామం వేద- తస్యేదం ఫలం. కిం తత్. సప్త- సప్తసంఖ్యాకాన్ హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్ భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యా హి ద్వివిధా భవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ. తత్ర ద్విషన్తో యే భ్రాతృవ్యాః- తాన్ ద్విషతో భ్రాతృవ్యాననవరుణద్ధి. సప్త యే శీర్షణ్యాః ప్రాణా విషయోపలబ్ధిద్వారాణి- తత్ప్రభవా విషయరాగాః సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః. తే హ్యస్య స్వాత్మస్థాం దృష్టిం విషయవిషయాం కుర్వన్తి- తేన తే ద్వేష్టారో భ్రాతృవ్యాః - ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్. కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది. తత్ర యః శిశ్వాదీన్ వేద- తేషాం యాథాత్మ్యమవధారయతి. స ఏతాన్ భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - ఆవృణోతి. వినాశయతి. తస్మై ఫలశ్రవణేనాభిముఖీభూతాయాహ- అయం వావ శిశుః. కోఽసౌ యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః - శరీరమధ్యే యః ప్రాణో లిఙ్గాత్మా, యః పఞ్చధా శరీరమావివేశ బృహన్ పాణ్డరవాసాః సోమో రాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్ వాఙ్మనఃప్రభృతీని కరణాని విషక్తాని పడ్వీశశఙ్కునిదర్శనాత్,- స ఏష శిశురివ విషయేష్వితరకరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః. సాధానమిత్యుక్తం- కిం పునస్తస్య శిశోర్వత్సస్థానీయస్య కరణాత్మన ఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానం కార్యాత్మకం. ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం. తస్య హి శిశోః ప్రాణస్యేదం శరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్ హి కరణాన్యధిష్ఠితాన్యలబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారం భవన్తి- నను ప్రాణమాత్రే నిషక్తాని- తథా హి దర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషు కరణేషు విజ్ఞానమయో నోపలభ్యతే శరీరదేశవ్యూఢేషు తు కరణేషు విజ్ఞానమయ ఉపలభ్యమాన ఉపలభ్యతే- తచ్చ దర్శితం పాణిపేషప్రతిబోధనేన. ఇదం ప్రత్యాధానం- శిరః. ప్రదేశవిశేషేషు ప్రతిప్రత్యాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం. ప్రాణః స్థూణా- అన్నపానజనితా శక్తిః ప్రాణో బలమితి పర్యాయాః. బలావష్టమ్భో హి ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే - * స యత్రాయమాత్మాఽబల్యం న్యేత్యసంమోహమివ న్యేతీతి దర్శనాత్. యథా వత్సః స్థూణావష్టమ్భః- ఏవం. శరీరపక్షపాతీ వాయుః ప్రాణః స్థూణేతి కేచిత్. అన్నం దామ- అన్నం హి భుక్తం త్రేధా పరిణమతే- యః స్థూలః పరిణామః- స ఏతద్ద్వయం భూత్వేమామప్యేతి మూత్రం చ పురీషం చ. యో మధ్యమో రసః స రసో లోహితాదిక్రమేణ స్వకార్యం శరీరం సాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమే హి శరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్. విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి. యస్త్వణిష్ఠో రసోఽమృతమూర్జం ప్రభావ ఇతి చ కథ్యతే- స నాభేరూర్ధ్వం హృదయదేశమాగత్య హృదయాద్విప్రసృతేషు ద్వాసప్తతినాడీసహస్రేషు ప్రవిశ్య యత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపం లిఙ్గం శిశుసంజ్ఞికం- తస్య శరీరే స్థితికారణం భవతి బలముపజనయత్ స్థూణాఖ్యం. తేనాన్నముభయతః పాశవత్సదామవత్ ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనం భవతి. ౧

ఆ.— ప్రస్తువక్ష్యమాణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మతే బ్రవాణీతి ప్రక్రమ్య * వ్యేవత్వాజ్ఞాప యిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయజగతోజన్మాదయోయతఃఇ- తదద్వితీయంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. జన్మాదివిషయస్యజగతఃస్వరూపంపృచ్ఛతి (కిమా త్మకమితి) విప్రతిపత్తినిరాసాయతంతత్స్వరూపమాహ (పఞ్చేతి) కథంత్వనామరూపకర్మాత్మకంజగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్ర గమకమాహ (నామరూపేఇతి) భూతానాంసత్యత్వేకథంబ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్సత్యమిత్యవధారణా ద్భావ్యేషుభూతేషుసత్యత్వానిద్ధిరితిశఙ్కాయిత్వాసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) సచ్చత్యచ్చసత్యమితివ్యుత్పత్త్యాభూతానిసత్యశబ్దవాచ్యానివివక్ష్యన్తే చేత్- కథంతర్హికార్యకారణసఙ్ఘాతస్యప్రాణానాంచసత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్కార్యకరణానాం, తదా త్మకానిభూతానిసత్యానీత్యఙ్గీకారాత్, కార్యకరణానాం సత్యత్వం. ప్రాణాఅపితదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యాభవన్తీతి * ప్రాణావై సత్యమిత్యవి రుద్ధమిత్యర్థః ఏవంపాతనికాంకృత్వోత్తరబ్రాహ్మణద్వయస్యవిషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయబ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తే విరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (సైవేతి) కార్యకారణాత్మకానాంభూతానాంస్వరూపనిర్ధారణైవోపనిషద్వ్యాఖ్యేత్యత్రహేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్యశిశుబ్రాహ్మణస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదఃకాః - కియన్త్యోవేతి - ఉపసఙ్ఖ్యాతవ్యమి త్యాకాఙ్క్షాయామితిశేషః బ్రహ్మచేదవధారయితుమిష్టం- తర్హితదేవావధార్యతాం- కిమితిమధ్యేకరణస్వరూపమవధార్యతే-తత్రాహ (పథీతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వాపదకృత్యాదికాపాజయతి (యోహేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం భ్రాతృవ్యాన్ఖిన త్తి (భ్రాతృవ్యాహీతి) కేపునర త్రభ్రాతృవ్యావివక్ష్యన్తే - తత్రాహ (సప్తేతి) కథంశ్రోత్రాదీనాంసప్తత్వం, ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథంతేషాంభ్రాతృవ్యత్వమి త్యాశఙ్క్యవిషయాభిలాషద్వారేణేత్యాహ (తత్ప్రభవాఇతి) తథాపికథంతేషాంద్వేష్టృత్వం-అతఆహ (తేహీతి) అథేన్ద్రియాణివిషయవిష యాంధదృష్టింకుర్వన్త్యైనాత్మవిషయామపితాంకరిష్యన్తి- తన్నయథోక్తభ్రాతృవ్యత్వంతేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణివిషయ ప్రవణానితత్రైవదృష్టిహేతవః- నప్రత్యగాత్మనీత్యత్రప్రమాణమాహ (కారకేచేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి) ఉక్తవిశేషణేషుభ్రాతృ వ్యేషునిష్ఠాప్యేతియావత్. ప్రాణేవాగాదీనాంప్రవిషక్తత్వేహేతుమాహ (పడ్వీశేతి) యథాజాతోవత్సోయశ్చరురోపిపాదబన్ధనకీలాన్పర్యాయే ణాత్యాటోత్తాప్నోమతి - తథాప్రాణోవాగాదీనీతినిదర్శనాత్ప్రాణేవిషక్తానివాగాదీనిసిద్ధానీత్యర్థః. శరీరస్యప్రాణంప్రత్యాధానత్వంసాధయతి (తస్యహీతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వంస్ఫుటయతి (అస్మిన్హీతి) ప్రాణమాత్రేవిషక్తానినోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాహీతి) దేహాధిష్ఠానేప్రాణేవిషక్తానితాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర, అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవాజాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదందర్శయతి (తచ్చేతి) శరీరాశ్రితేప్రాణేవాగాదిషువిషక్తేషుఉపలబ్ధురుపలభ్యమానత్వమితియావత్. ప్రత్యాధానత్వంశిరసోవ్యుత్పాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్యప్రాణస్యస్థూణాత్వంసమర్థయతే (బలేతి) అయం - ముమూర్షురాత్మాయస్మిన్కాలే దేహమబలభావంనీత్వానస్మాహమివప్రతిప ద్యతే- తనోత్తాప్నోమతీవిషక్తదర్శనాదియావత్. బలావస్థామ్బాఽస్మిన్దేహేప్రాణఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భస్త్రప్రపఞ్చ్యపక్షం దర్శయతి (శరీరేతి) ఉక్తంహి * ప్రాణఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మావాయుఃశారీరః- శరీరపక్షపాతీగృహ్యతే ఏతస్యాంస్థూణాయాంశిశుఃప్రాణః- కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీగృహ్యతే. సదేనఃప్రాణఏతస్మిన్బాహ్యేప్రాణేబద్ధఇతి. అన్నందామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుంభూమికాంకరోతి (అన్నంహీతి) త్వగస్థిమాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రేభ్యఃసప్తభ్యోధాతుభ్యోజాతం- సాప్తధాతుకం. తథాపికథమన్నస్యదామత్వం-తదాహ (తేనేతి ౧.

౨౦.— అథ * ప్రాణావైసత్యమిత్యత్రజీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణావినాభావసమ్బన్ధేన భవతీతివ్యుత్పాదయితుమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. (యోహవైశిశుంసాధానమిత్యాది) ఆధానప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టంశిశుంయోవేద- తస్యేదంఫలంహ- ప్రసిద్ధం. కిం తత్. సప్తద్విషతోభ్రాతృవ్యాన్- సప్తపురుషపర్యన్తాన్ద్వేషయుక్తాన్శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రస్యార్థమాహశ్రుతిఃస్వయ మేవ (అయంవావశిశుర్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీఅయం- పఞ్చవృత్తిర్యః ప్రాణః - సోయమేవశిశుఃఇతరక రణవత్ప్రమాకర్తృత్వాభినాన్యత్వాత్ శిశురివశిశురిత్యర్థః. నావశబ్దఏవార్థః. తస్య - శిశోః. వత్సస్థానీయస్యముఖ్యప్రాణస్యఇదమేవాధానం- ఆధీయతేస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం. ఇదం- మధ్యమఃప్రాణఇత్యత్రమధ్యశబ్దోపస్థాపితంశరీరమధ్యదేశరూపంహ్యాపయమేవాధానం- గర్భగో ళమిత్యర్థః. ఇదంప్రత్యాధానం- ఇదమితిప్రత్యక్షోపస్థాపితంశరీరమేవప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానంప్రత్యాధానం. గర్భేఆహితోహివత్సః పశ్చాద్బహిరాధీయతఇతిప్రత్యాధానం - ప్రసూతిభూమిః. ఏవంహృదయేలబ్ధాత్మకోహిప్రాణఃపశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్యభివ్యజ్యతఇతిశరీరంప్రాణ స్యప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం. ప్రాణఃస్థూణా- స్థూణాయాంహిబద్ధోవత్సోభవతి- ఏవంప్రాణశబ్దితేజీవేహిముఖ్యప్రాణోబద్ధోభవ తి- జీవేశరీరేస్థితఏవప్రాణస్యావస్థితేః. అతోజీవఃప్రాణస్యస్థూణాస్థానీయః. (అన్నందామ) దామ- పాశఇత్యర్థః. యథావత్సఃపాశేనబద్ధోఽ వతిష్ఠతే- ఏవమన్నేనపాశేనబద్ధోహిప్రాణోఽవతిష్ఠతే- *అన్నంప్రాణస్యపడ్వీంశఇతిశ్రుతేః. పడ్వీంశోహిపాశవిశేషః. తథాచహృదయదేశేలబ్ధస త్తాకశ్శరీరేఽభివ్యక్తఃపఞ్చవృత్తిః ప్రాణోఽన్నేనజీవేనిబద్ధోవర్తతఇతిప్రాణేవత్ససాదృశ్యంవిభావయతఃపూర్వోక్తంఫలంభవతీతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. ౧.

ఉ.— తమేతాః సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయస్తాభిరేనగ్‍ం రుద్రోఽన్వాయత్తోఽథ యా అక్షన్నాపస్తాభిః పర్జన్యో యా కనీనకా తయాదిత్యో యత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లం తేనేన్ద్రోఽధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా ద్యౌరుత్తరయా నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద॥ ౨

† తదేష శ్లోకో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపం తస్యాసత ఋషయః సప్త తీరే వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి ప్రాణా వై యశో నిహితం విశ్వరూపం ప్రాణానేతదాహ తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి ప్రాణా వా ఋషయః ప్రాణానేతదాహ వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తే॥ ౩

శం.— ఇదానీం తస్యైవ శిశోః ప్రత్యాధానేఽక్షస్య చక్షుషి కాశ్చనోపనిషద ఉచ్యన్తే (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తం- కరణాత్మకం ప్రాణం శరీరే బద్ధం వత్సం చక్షుష్యాధ్యాత్మం ఏతాః- వక్ష్యమాణాః సప్త- సప్తసంఖ్యాకా అక్షితయః- అక్షితిహేతుత్వాత్. ఉపతిష్ఠన్తే- యద్యపి మన్త్రకరణేఽస్య తిరుపపూర్వస్యాత్మనేపదం భవతి- యథాదిత్యస్య దేవతాభిధానాని మన్త్రస్థానీయాని కరణానీతి కృత్వా- అతో న్యాయ్యమాత్మనేపదం న విరుద్ధం. తాస్తా అక్షితయ ఇతి ఉచ్యన్తే- తత్- తత్ర యా ఇమాః- ప్రసిద్ధా అక్షన్- అక్షిణి లోహిన్యః- లోహితాః రాజయః- రేఖాః తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం- మధ్యమం ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథ యా అక్షన్- అక్షిణి ఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః తాభిః- అద్భిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః ఉపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. స చాన్నభూతోఽక్షితిః ప్రాణస్య- పర్జన్యేవర్షతా యసద్భిరోషధయః ప్రభవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యా కనీనికా- దృక్శక్తిః. తయా- కనీనికయా ద్వారేణ ఆదిత్యో మధ్యమం ప్రాణముపతిష్ఠతే. యత్కృష్ణం చక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే. యచ్ఛుక్లం చక్షుషి- తేనేన్ద్రః. అధరయైవ వర్తన్యా-పక్ష్మణా ఏనం పృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్. ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాః సప్తాన్నభూతాః ప్రాణస్య సన్తతముపతిష్ఠన్త ఇత్యేవం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద) ౨

ఆ.— మోహపైశున్యమిత్యాదౌ సూత్రితశబ్దాదిపదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయానన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) నను చ తత్ర మన్త్రేణోపస్థానం క్రియతే- తత్ర హ్యుపపూర్వస్య తిష్ఠతేరాత్మనేపదం భవతి- ఉక్తం హి పాణినినా ఉపాన్మన్త్రకరణే ఇతి. దృశ్యతే చ ఆదిత్యం గాయత్ర్యోపతిష్ఠత ఇతి. న చాత్ర మన్త్రేణ కించిత్ క్రియతే- కింత్వన్నాక్షయహేతుత్వాత్ ప్రాణస్య సప్తాక్షితయ ఇత్యుపనిషద్విత్రక్షయైవ వివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణ కస్యచిదనుష్ఠానస్య కరణే వివక్షితే తిష్ఠతిరుపపూర్వో యద్యప్యాత్మనేపదీ భవతి- తథాప్యత్ర సన్తి రుద్రాదిదేవతానామాని మన్త్రవదవస్థితాని- తైశ్చ కరణానాముపాసనానుష్ఠానస్యాత్ర క్రియమాణత్వాత్- అతస్తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితి యోజనా. లోహితరేఖాభీ రుద్రస్య ప్రాణం ప్రత్యనుగతేరసన్తరమిత్యర్థః స్పష్టార్థః. పర్జన్యస్యాన్నద్వారా ప్రాణాక్షయహేతుత్వే ప్రమాణమాహ (పర్జన్య ఇతి) కథం పునరేతేషాం ప్రాణం ప్రత్యక్షితిత్వం సర్వేషాం సిధ్యతి- తత్రాహ (ఏతా ఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం.— (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తమేతం చక్షుష్యారూఢం ప్రాణమేతాః వక్ష్యమాణాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితా భవన్తి. న విద్యతే క్షితిః- క్షయో యేషాం తే తథోక్తాః. అక్షితిత్వం చ తేషాం వక్ష్యమాణనామాపేక్షికం ద్రష్టవ్యం. తా ఏవ సప్తాక్షితీరాహ (తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయ ఇత్యాదినా) తత్- తత్ర అక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితి ఛాన్దసం రూపం. యా ఇమా లోహిన్యః- లోహితా రాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం- ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. అథేత్యవాన్తరోపక్రమే. యాః అక్షన్- అక్షిణి ధూమాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః ఆపః- తాభిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యో దేవతాత్మా ఉపతిష్ఠతే. (యా కనీనికా) అక్షియా కనీనికా- తారకా. తేజోమయీ దృక్శక్తిరితియావత్. తయా- తద్ద్వారా ఆదిత్య ఉపతిష్ఠతే. అక్షియత్కృష్ణం రూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే, యదక్షిశుక్లం రూపం దృశ్యతే- తేనేన్ద్రః ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. (అధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయా వర్తన్యా- అధరేణ పక్ష్మణా ఏనం- ప్రాణం పృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః. (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తన్యేతి వర్తతే. ఉత్తరయా వర్తన్యా- ఉత్తరేణ పక్ష్మణా ద్యౌస్తద్దేవతాత్మోపస్థితేత్యర్థః. సప్తాక్షిత్యుపస్థేయ చక్షుస్స్థ ప్రాణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఇత్యాదిః. తత్ర మన్త్రార్థమాచష్టే శ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి కః పునరసౌ అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః. ఇదం తచ్ఛిరః- చమసాకారం హి తత్. కథం. ఏష హ్యర్వాగ్బిలః- ముఖస్య బిలరూపత్వాత్. శిరసో బుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః. (తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి). యథా సోమశ్చమసే- ఏవం తస్మిన్ శిరసి విశ్వరూపం- నానారూపం యశః నిహితం- స్థితం భవతి. కిం పునస్తద్యశః. ప్రాణా వై యశో విశ్వరూపం- ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయో వాయవశ్చ మరుతః సప్తధా తేషు ప్రసృతాః యశ ఇత్యేతదాహ మన్త్రః. శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి- ప్రాణాః- పరిస్పన్దాత్మకాః. త ఏవ చ ఋషయః. ప్రాణానేతదాహ మన్త్రః. (వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి) బ్రహ్మణా సంవాదం కుర్వత్యష్టమీ భవతి. తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్త ఇతి) ౩

---

† ఇదం తదేవ శిర ఇతి, వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తేతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § ఇమావేవగౌతమభరద్వాజావయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవవిశ్వామిత్రోఽయంజమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవవసిష్ఠోఽయంకశ్యపోవాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితిసర్వస్యాత్తాభవతిసర్వమస్యాన్నంభవతియఏవం వేద॥ ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణమ్. ౪

ఆ.— రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాచ్ఛ్రవణాదీనాం తద్విషయతేత్యాశఙ్క్యచక్షుషి రుద్రాదిగణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియసమ్బన్ధా త్తస్యకరణగ్రామత్వప్రతీతే స్తద్విషయః శ్లోకః- న ప్రసిద్ధదేవతావిషయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) మన్త్రస్యవ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వం తత్ర ఉచ్యతే. శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్యసమాధత్తే (కిన్తదిత్యాదినా) వాగష్టమీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. న చైకస్యాద్విరుక్తిర్యుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిర్బ్రహ్మ. తేనసంవాదః- సంసర్గః. తదుచ్చారణే- శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీవాగష్టమీస్యాదితియావత్. తథాపిసప్తసంఖ్యాంవిహాయకథమష్టమత్వం- తత్రాహ (తద్ధేతుమితి) వక్తృత్వాత్తృత్వభేదేనద్వివిధావాగిష్టా- తత్రవక్తృత్వేనాష్టమీ- సప్తమీచాత్తృత్వేనేత్యవిరోధః. రసనాత్తూపలబ్ధిహేతురితిభావః. ౩

శం.— (తదేషశ్లోకోభవతీతి) తత్- తస్మిన్నర్థే ప్రాణవిషయే. తత్ప్రతిపాదకఏషః- వక్ష్యమాణశ్శ్లోకోభవతీత్యర్థః. అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇత్యాదినోపాత్తమమన్త్రం శ్రుతిరేవవ్యాచష్టే. తత్ర అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇతిమన్త్రఖణ్డముపాదాయ తేనోచ్యమానమర్థమాహ (ఇదంతచ్ఛిరఇతి) ఇతిమన్త్రఖణ్డేనోక్తంతదిదం- ప్రసిద్ధమేవశిరః- కణ్ఠాద్యుపరిభాగఇతియావత్. కథంతదర్వాగ్బిలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి) చమస ఏషః- భక్షణసాధనమిత్యర్థః ఏషః- ఉక్తామనుఖరూపశ్చమసః అర్వాగ్బిలః - అధోవిద్యమానస్యాస్యస్యబిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం ఊర్ధ్వబుధ్నః- శిరసఊర్ధ్వస్థూలమూలభాగరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం. లోకేహి ప్రసిద్ధశ్చమసఊర్ధ్వబిలః తిర్యగ్బుధ్నః- అయంతు కణ్ఠోర్ధ్వభాగశ్చ క్తగుణోవిలక్షణశ్చమస ఇతిభావః. తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితీత్యుపాత్తంమన్త్రఖణ్డంనిష్కృణోతి (ప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహేతి) ఇతిఏవమ్ - తస్మిన్యశఇత్యాదివాక్యంప్రాణానాహేతిప్రతిజ్ఞా. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపమితి) ప్రాణస్యప్రాణాపానాదిబహురూపతయావిశ్వరూపత్వం. యశోహేతుత్వాత్సుముఖత్వాత్ యశస్త్వేనరూపణం. వృత్తిభేదాత్ప్రాణా ఇతిబహువచనం. ఏతాదృశోముఖ్యప్రాణస్తస్మిన్ముఖరూపేచమసేనిహితఇతిమన్త్రఖణ్డార్థఇత్యర్థః. తస్యాసత ఋషయస్సప్తతీరఇతీత్యుపాత్తమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఋషయఇతిమన్త్రోక్తాః- అతస్తస్యాసతఋషయఇత్యేతత్- అయంమన్త్రఖణ్డఃప్రాణానాహేతి. తథాచసప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఃతస్యముఖచమసస్యతీరే- సమీపేవర్తన్తఇత్యర్థఇత్యర్థః. వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతీత్యుపాత్తంమన్త్రభాగంవ్యాచష్టే (వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) వాగేవాష్టమీ. ననుసప్తమీత్వేనోక్తావాగష్టమీకథమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా- వేదేనచతుర్ముఖేనవాసంవిదానా - సంవాదంకుర్వతీవాగష్టమీత్యర్థః. తథాచవాచోవక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేనరూపేణసప్తమత్వేపివదనకృత్వేనరూపాన్తరేణాష్టమత్వముపపద్యతఇతిమన్త్రార్థఇత్యాహ (బ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారే. విత్తశబ్దోజ్ఞానపరః. బ్రహ్మణాఏకప్రత్యయా. ఏకబుద్ధిః. బ్రహ్మణైకకణ్ఠా వేదవాదినీతియావత్. ౩

* శం.— కేపునస్తస్యచమసస్యతీరేఆసతఋషయఇతి. (ఇమావేవగౌతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ. (అయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ. విపర్యయేణవా. తథాచక్షుషీఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణంవిశ్వామిత్రః- ఉత్తరంజమదగ్నిః. విపర్యయేణవా. (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికేఉపదిశన్నువాచ. దక్షిణఃపుటోభవతివసిష్ఠః- ఉత్తరఃకశ్యపః. పూర్వవద్వా. వాగేవాత్రిః- అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః. వాచాహ్యన్నమద్యతే- తస్మాదత్తిర్హవై - ప్రసిద్ధంనామైతదత్తృత్వాదత్తిరితి. అత్తిరేవసన్యదత్రిరుచ్యతే-పరోక్షేణ. సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్యప్రాణస్యాత్తిర్నిర్వచనవిజ్ఞానాదత్తాభవతి. అత్తైవభవతి- నాముష్మిన్నన్యేనపునః ప్రత్యద్యతఇత్యేతదుక్తంభవతి- సర్వమస్యాన్నంభవతి. యఏవమేతద్యథోక్తంప్రాణయాథాత్మ్యంవేద - సఏవం మధ్యమఃప్రాణోభూత్వాఆధానప్రత్యాధానగతోఽత్తైవభవతి - నభోజ్యం. భోజ్యాద్వ్యావర్తతఇత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— విపర్యయేణవాఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమఇతిసమ్బన్ధః. అత్రిత్వేహేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హేతుంసాధయతి (వాచాహీతి) సాధ్యమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హికథమత్రిరితివ్యపదిశ్యతే- అతఆహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్యయదన్నజాతం- తదేతస్యసర్వస్యాత్తాభవత్యత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదితిసమ్బన్ధః. సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకంప్రకటయతి (అత్తైవేతి) నకేవలమత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం- కింతుప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (యఏవమితి) ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

---

§ అత్రిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ మర్త్యం చామృతం చ స్థితం చ యచ్చ సచ్చ త్యచ్చ॥ ౧

రం.— సప్తఋషయః కే ఇత్యత శ్రోత్రాక్షినాసాస్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తప్రాణాన్సప్తర్షిత్వేన రూపయన్ శ్రోత్రే ప్రథమం కీర్తం ప్రదర్శయన్నువాచ (ఇమావేవ గౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ- దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ సప్తర్షిగణమధ్యవర్తినావిత్యర్థః. తత్ర పునస్స్వభజ్య దర్శయతి (అయమేవ గౌతమో ఽయం భరద్వాజ ఇతి) దర్శితయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః- ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవ విశ్వామిత్రేత్యాది) చక్షుషీ ఏవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ. తత్రాపి చక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః - అపరం జమదగ్నిరిత్యర్థః. నాసికే ఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవ నాసికయోర్మధ్యే ఏకా వసిష్ఠః - అపరా కశ్యప ఇత్యర్థః. (వాగేవాత్రిర్వాచా హ్యన్నమద్యత ఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్తృత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః. (అత్తిర్హ వై నామైతద్యదత్రిరితి) యదత్రిరితి నామైతత్- ఏతత్ - వాగిన్ద్రియం యత్ - యస్మాదత్తృత్వాదత్తిరిత్యేవం నామవత్ - తస్మాదత్తిర్హ వై - అత్రిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః. వాగత్త్రిత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం- వాగత్త్రిత్వం వేద- స సర్వస్యాత్తా భవతి- సర్వస్య భోక్తా భవతి. (సర్వమస్యాన్నం భవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధస్య కీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యం.......................................౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తత్ర * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తం. యాః ప్రాణానాముపనిషదః- తా బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః. ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః - కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే- యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణస్సతత్త్వం నిర్దిధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ- పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సోపాఖ్యం భవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే. తత్ర యదపోహద్వారేణ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ - తే ఏతే ద్వే వావ. వావశబ్దో ఽవధారణార్థః. ద్వే ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో రూపే- రూప్యతే యాభ్యామరూపం పరం బ్రహ్మ అవిద్యాధ్యారోప్యమాణాభ్యాం. కే తే ద్వే? మూర్తం చైవ- మూర్తమేవ చ. తథా అమూర్తం చైవ- అమూర్తమేవ చేత్యర్థః. అన్తర్ణీతస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యేతే. కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరిత్యుచ్యన్తే - (మర్త్యం చ) మర్త్యం- మరణధర్మి. అమృతం చ- తద్విపరీతం. స్థితం- పరిచ్ఛిన్నం. గతిపూర్వకం యత్స్థాస్ను. యచ్చ- యాతీతి యత్ - వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ - సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్. త్యచ్చ - తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదా పరోక్షాభిధానార్హం. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః. ఉపనిషదః- రహస్యాభిధానాని. చకారాద్వ్యాఖ్యాతా ఇత్యనుషఙ్గః. ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే- తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః. * సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం- ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితమాదేయం- తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం * అథాత ఇత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం- తదూర్ధ్వమా బ్రాహ్మణసమాప్తేరాదేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ- న నిర్విశేషమితి కేచిత్. తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణార్థపూర్వోక్తినీత్యాస్తి తే న సతీతి యావత్. * ద్వే వావేత్యాదిశ్రుతేః సోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) ఏవంభూమికాం రచయిత్వా అక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్. అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః. వివక్షితబ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్ - మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్ణీతేతి) మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాని స్వాత్మనియానివిశేషణాని - తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను- తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా. విశేష్యమాణత్వం- ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే- శరీరే. వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం- కఠినం. అమూర్తం- అకఠినం. మర్త్యం- మరణధర్మాత్మకం. వినశ్వరమిత్యర్థః. అమృతం- తద్విపరీతం. స్థితం- అవ్యాపకం. యత్- వ్యాపకం. ఏతి- గచ్ఛతి సర్వానితి యత్. వ్యాపకమితి యావత్. సత్- చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్పష్టరూపవదితి యావత్. త్యత్- తదితరదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తదేతన్మూర్తం యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో య ఏష తపతి సతో హ్యేష రసః॥ ౨

అథామూర్తం వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్త్యస్య హ్యేష రస ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం.— తత్ర చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం - తథాఽమూర్తం చ. కాని మూర్తవిశేషణాని - కాని చేతరాణీతి. విభజ్యతే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం. ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం. ఘనం. సంహతమిత్యర్థః. కిం తత్. యదన్యత్. కస్మాదన్యత్. వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ భూతద్వయాత్. పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం. ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యం భూతత్రయం. ఇదం మర్త్యం - మరణధర్మి. కస్మాత్. యస్మాత్స్థితమేతత్. పరిచ్ఛిన్నం హ్యర్థాన్తరేణ సమ్ప్రయుజ్యమానం విరుధ్యతే - యథా ఘటః స్తమ్భకుడ్యాదినా. తథా మూర్తం స్థితం - పరిచ్ఛిన్నమర్థాన్తరసంబన్ధి. తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం. ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్. తస్మాద్ధి పరిచ్ఛిన్నం. పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం. అతో మూర్తం. మూర్తత్వాద్ధి మర్త్యం మర్త్యత్వాత్స్థితం. స్థితత్వాత్ సత్. అతోఽన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాం ధర్మాణాం యథేష్టం విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ దర్శయితవ్యః. సర్వథాపి తు భూతత్రయం చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం రూపం బ్రహ్మణః. తత్ర చతుర్ణామేకస్మిన్గృహీతే విశేషణే ఇతరద్గృహీతమేవ విశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సతః) చతుష్టయవిశేషణస్య భూతత్రయస్యేత్యర్థః. ఏష రసః - సార ఇత్యర్థః. త్రయాణాం హి భూతానాం సారిష్ఠః సవితా. ఏతత్సారాణి త్రీణి భూతాని - యత ఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషణాని భవన్తి. ఆధిదైవికస్య కార్యస్యైతద్రూపం - యత్సవితా - యదేతన్మణ్డలం తపతి. సతః - భూతత్రయస్య హి - యస్మాదేష రస ఇత్యేతద్గృహ్యతే - మూర్తో హ్యేష సవితా తపతి సారిష్ఠశ్చ. యత్త్వాధిదైవికం కరణం మణ్డలస్యాభ్యన్తరం - తద్వక్ష్యామః. ౨

ఆ.— తత్రేతి నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. తత్ర - ప్రత్యేకం మూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వే సతీతి యావత్. కథం స్థితత్వే మర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నం హీతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతో మర్త్యత్వాన్మూర్తమితి శేషః మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యం హేతుహేతుమద్భావం ద్యోతయితుం వాశబ్దః. కథం పునశ్చతుర్షు ధర్మేషు విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ నిశ్చేతవ్యః - తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపి వ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైష రస ఇతి వక్తవ్యే కిమితి మూర్తస్యేత్యాదినా విశేషణచతుష్టయమనూద్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వం సాధయతి (త్రయాణాం హీతి) తత్ర ప్రతిజ్ఞామనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేన - సవితృమణ్డలేన కృతాని విభజ్యమానాని - అసఙ్కీర్ణాని శుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతాని రూపాణి విశేషణాని యేషాం - పృథివ్యప్తేజసాం - తాని తథా. తతో భూతత్రయకార్యమధ్యే సవితృమణ్డలస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. య ఏష తపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (సత ఇతి) మణ్డలస్యైతచ్ఛబ్దార్థః. మణ్డలపరిగ్రహే హేతుమాహ (మూర్తో హీతి) మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్యతమో హేత్వర్థః. అతశ్చ మణ్డలాత్మా సవితా భూతత్రయకార్యమధ్యే భవతి ప్రధానం - కార్యకారణయోరేకరూపస్యౌత్సర్గికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలం చేదాధిదైవికం కార్యం - కిం పునస్తథావిధం కరణమితి - తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మరూపత్వేన ప్రతిజ్ఞాతే మూర్తామూర్తే దర్శయన్తీ శ్రుతిస్తత్ర ప్రథమం మూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకం రూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తం పృథివ్యప్తేజోలక్షణం యదస్తి - తదేతత్కఠినత్వేన మూర్తం. (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథా మూర్తత్వేనోక్తమేతదేవ రూపం వినశ్వరత్వాద్వ్యాపకత్వచాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూపధర్మయుక్తతయా మర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. అత్ర కాఠిన్యమహఙ్కారకానువర్తాద్ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) య ఏష తపతి లోకం తేజోమణ్డలరూపేణ - ఏషః - తదేతదాదిత్యమణ్డలం హి - యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్య తేజోఽబన్నస్య రసః. తేజోఽబన్నవన్మణ్డలస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితి భావః. తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోఽబన్నరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథామూర్తం) అథ - అధునాఽమూర్తముచ్యతే. వాయుశ్చాన్తరిక్షం చ - యత్పరిశేషితం భూతద్వయం. (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం. అతోఽవిరుధ్యమానం కేనచిత్ - అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతద్యత్ - స్థితవిపరీతం. వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం. యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం - అతస్త్యం - త్యదితి పరోక్షాభిధానార్హమేవ. పూర్వవత్. తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైష రసః. కోఽసౌ. (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః) కరణాత్మకో హైరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యభిధీయతే యః - స ఏషః అమూర్తస్య భూతద్వయస్య రసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారం చామూర్తం భూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయ హి భూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్. తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారం భూతద్వయం. (త్యస్య హ్యేష రసః) యస్మాద్వ్యోమమణ్డలస్థః పురుషః - మణ్డలవన్న గృహ్యతే సారశ్చ భూతద్వయస్య - తస్మాదస్తి మణ్డలస్థస్య పురుషస్య భూతద్వయస్య చ సాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తం ప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానం త్యస్య హ్యేష రస ఇతి. రసః - కారణం హైరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా చేతన ఇతి కేచిత్. తత్ర చ కిల హైరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మనః కర్మ వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృ. తత్

ఉ.— అథాధ్యాత్మమిదమేవమూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్య మేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

ర్న వాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాం భూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తేతి తయోః రసః కారణముచ్యత ఇతి త స్య మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. మూర్తస్య తు భూతత్రయస్య రసో మూర్తమేవ మణ్డలం దృష్టం భూతత్రయసమానజాతీయం - న చేతనః తథాఽమూర్త యోరపి భూతయోస్తత్సమానజాతీయేనైవామూర్తరసేన యుక్తం భవితుం- వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్. యథా హి మూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీ వి భజ్యేతే- తథా రసరసవతోరపి మూర్తామూర్తయోః తుల్యేనైవ న్యాయేన యుక్తో విభాగః - న చార్థవైశసం. మూర్తరసే పి మణ్డలాధిపశ్చేతనో వివక్ష్యత ఇతి చేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే- సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దోఽచేతనేఽనుపపన్న ఇతి చేత్. న- పక్షపుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవ లిఙ్గస్య పురుషశబ్దదర్శనాత్ * న వా ఇత్థం సన్తః శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమితి తే సప్త పురుషానేకం పురుషం కరవామేతి త ఏతాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ, అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషు పురుషశబ్దప్రయోగాత్,. ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహారః అథాధ్యాత్మవిభాగో వక్ష్యత ఇత్యర్థః. ౩

ఆ.— ఆధిదైవికం మూర్తమభిధాయ తాదృగేవామూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకం స్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వము భయహేతుత్వేన సమ్బధ్యతే అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః. అమూర్తత్వాదీనాం మిథో విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ యథేష్టం ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపి పూర్వవత్. య ఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం. తస్య వ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథా భూతత్రయస్య మణ్డలం సారిష్ఠముక్తం- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్-భూతద్వయస్య భూతత్రయోపసర్జనస్య స్వయం ప్రధానస్య హిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదితి యావత్. భూతద్వయం- భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః. హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (త్యస్య హీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్ స శబ్దో ద్రష్టవ్యః. అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యం సాధర్మ్యం. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) స్వమతముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) త్యస్య హీత్యాదౌ రసశబ్దేన భూతద్వయకారణముక్తం- న చ తచ్చేతనాదన్యత్. న చ జీవస్తథా- అసామర్థ్యాత్. నాపి పరః- కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనః సూత్రశబ్దితస్తథేత్యర్థః. సోఽపి కథం భూతద్వయకారణం - అత ఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః సప్తమ్యర్థః. తత్కార్యం తన్త్రాణాం సాధారణ్యమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యభిప్రేత్య కిలేత్యుక్తం యథాహుః * యో హ్యేతస్మిన్ మణ్డలే విజ్ఞానాత్మా- ఏష ఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే- తదేతత్కార్యరూపం విజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్షప్రయోక్తృ భవతీతి. నను హిరణ్యగర్భదేహస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాద్భూతద్వయోత్పత్తావపీతరభూతోత్పత్తిం వినా కుతోఽస్య భోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కార్యేతి) వాయ్వన్తరిక్షాధారం- తద్రూపపరిణతమితి యావత్. వాయ్వన్తరిక్షయోః- భూతత్రయోపసర్జనయోరితి శేషః. ప్రయోక్తా-హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాకరోతి (తన్నేతి) కథం మూర్తరసేన సహ యథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్యాపి రసశ్చేత్యమూర్తరసః- తేనేతి యావత్. అమూర్తరసస్య చేతనత్వే తు రసయోర్వైజాత్యం స్యాదితి భావః. అస్తు తయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథా హీతి) మూర్తం మర్త్యం స్థితం సదితి మూర్తస్య ధర్మచతుష్టయం. అమూర్తమమృతం వ్యాపి త్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం. యథా రసవతోర్మూర్తామూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథా రసయోరపి తయోస్తుల్యేనైవ ప్రకారేణ ప్రదర్శనముచితం - న త్వమూర్తరసశ్చేతనో, మూర్తరసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తో విభాగః- అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్థవైశసం పరిహర్తుం శఙ్కతే (మూర్తరసేపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరస శబ్దేనాపి చేతనస్యైవ బ్రహ్మణో మణ్డలాపన్నస్య గ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యాచేతనకార్యతయాఽచేతనత్వే సర్వస్య తత్కార్యతయా తన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనతైవ విశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః. మణ్డలాధారస్యాచేతనత్వం పురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (పురుషశబ్ద ఇతి) అనుపపత్తిం పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యాకరోతి (న వా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవ శక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్య త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపానిమాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషం - సంహతం లిఙ్గం కరవామేతి నిశ్చిత్య అమీ ప్రాణాః సప్త పురుషాన్ - ఉక్తానేకం పురుషం- లిఙ్గాత్మానం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన లౌకికమపి దర్శనం గృహ్యతే. శ్రుత్యన్తరం- తైత్తిరీయకం. పురుషశబ్దప్రయోగః * స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిః. పరకీయం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షం చేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్ర వాయ్వాకాశయోరమృతత్వం యత్త్వరూపావినశ్వరత్వవ్యాపకత్వే అపేక్షికే మన్తవ్యే. త్యత్త్వం చ స్వతో రూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నం గ్రాహ్యం. అతస్తయోర్వినాశిత్వకార్యత్వప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్య హ్యేష రసః- హి యస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషోఽస్మదాదిప్రత్యక్షాగోచరత్వాత్త్యస్య రసః - తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయవాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- ఇత్యుక్తరీత్యాఽధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకార ఉక్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— అథ-అధునాఽధ్యాత్మం-మూర్తామూర్తయోః విభాగ ఉచ్యతే. కిం తన్మూర్తం. ఇదమేవ. కిం చేదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చ-వాయోః.

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో య

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తర ఆత్మన్నాకాశః ఖం శరీరస్థం, చయః ప్రాణః, - ఏతద్ద్వయం వర్జయిత్వా యదన్యచ్ఛరీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతస్మ ద్ర్యమిత్యాదిసమానమన్యత్పూర్వేణ. (ఏతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శరీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః. తేన హి సారే ణ సారవదిదం శరీరం సమస్తం- యథాఽధిదైవతం మూర్తం సవితృమణ్డలేన. ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి. * తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి లిఙ్గాత్. తైజసం హి చక్షుః. ఏతత్సారమాధ్యాత్మికం భూతత్రయం. సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౪

ఆ.— చక్షుషః సారత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః సారత్వే శరీరావయవేషు ప్రాథమ్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుషీ ఏవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే- ప్రధానే సమ్భవతః- జాయేతే. * శశ్వద్ధై రేతసః సిక్తస్య చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః. అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయరసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః. ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయో రసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తేజసో హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్య తస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాధాన్యాచ్చ తస్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ౪

రం.— (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మం- ఆత్మని-దేహ ఇత్యర్థః. (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యస్మాత్ప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మన్- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః. ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః. ఏతన్మర్త్యం. ఏతదేవ స్థితం. ఏతదేవ సచ్చేత్యర్థః. (త స్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయవిశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీరవర్తివస్తురసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పదార్థాః పూర్వవత్. ౪

శం.— అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణ, శ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం. అన్యత్పూర్వవత్. ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః. యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః. దక్షిణేఽక్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్. లిఙ్గస్య హి దక్షిణేఽక్షివిశేషతోఽధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్. త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతోఽగ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన చ దక్షిణేఽక్షిణి విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాదిచతుష్టయదృష్ట్యా తద్భూతత్రయసారతోక్తా- తథా త్రాపి లిఙ్గాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయస్యావిశేషేణాగ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాన్న్యక్తప్రకారభూతద్వయసారత్వం. తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాస్మదాదిప్రత్యక్షానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్. తథా దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. నన్వహికుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తద్వ్యాఖ్యానే వ్యాసార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చోఽపి కథితః స్యాదిత్యర్థః. నత్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. సజ్జత్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం. న చాస్మిన్ శ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్సంసృష్టాచిత్పరత్వోపపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౫

శం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః. అథేదానీం తస్య హైతస్య పురుషస్య - కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామో వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం విచిత్రం పటభిత్తిచిత్రవన్మాయేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికోపమం సర్వవ్యామోహాస్పదం- ఏతావన్మాత్రమేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికా యత్ర భ్రాన్తాః-

థాఽగ్న్యర్చిర్యథా పుణ్డరీకం। యథా సకృద్విద్యుత్తꣳ సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతి య ఏవం వేద
అథాత ఆదేశో నేతి నేతి। న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయꣳ సత్యస్య సత్యమితి ప్రా
ణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవ వాసనారూపం పటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్య గుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం త్రిగుణం స్వతన్త్రం ప్ర
ధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః. ఔపనిషదంమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమా
త్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయో నానాజాతశత్రుప్రతిబోధితేన సహావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాస
ముదాయః, ప్రయోక్తృకర్మరాశిప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనం చేతి. తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయ
శ్చైవః కర్మరాశిరిత్యుక్త్వా పునస్తత్రస్యన్తః సాఙ్ఖ్యభయాత్ - సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగేఽపి పుటకతైలాశ్రయో భవతి- తద్వ
ల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతే- స పరమాత్మైకదేశః కిలాస్వతఆగన్తేన గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్కర్తా భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ
విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. స చ కర్మరాశిర్భూతరాశేరాగన్తుకః. స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వత ఉత్థితాఽవిద్యా
ఽనాగన్తుకాఽప్యూషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్య
న్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి. కథం. ఉక్తాఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వే సవ్రణత్వే కర్మఫలదేశసంసరణాను
పపత్త్యాదయో దోషాః. నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరేణైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరకభూచ్ఛిద్రా
కాశాదివత్- తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చ స్వత ఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. న చ
వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం. న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హృ
దయే హ్యేవ రూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యేత్యాద్యాః. న చాసాం
శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా- ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, మైతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపని
షదాం,. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి. తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్ - కామం భవతు- న మే ద్వేషః. న చ * ద్వే
వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయోపపత్తిః సమఞ్జసం యదా మూర్తామూర్తతజ్జనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం,
న చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే,- తదైతదనుకూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి. అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పర
మాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణేతి. తదా చ రూపే ఏవేతి వచనమసమఞ్జసం- రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూ
ర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయమితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ వి
క్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతీయం వాచోయుక్తిరనర్థికా స్యాత్ - వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్. న చ వస్తువన్తరద్వారేణ విక్రి
యత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం. న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనో వస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమా
త్మనాం స్వవిత్తప్రభవా ఏవ మాదికల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యో వేదార్థః - వేదార్థోపకారీ వా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్ర
తి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా. * యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పు
రుష ఇతి, - తస్యేతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- యోఽసౌ త్వ స్యామూర్తస్య రసః- న తు విజ్ఞానమయః. నను విజ్ఞానమయస్యైవైతాని రూ
పాణి కస్మాన్న భవన్తి- విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్,. నైవం- విజ్ఞానమయస్యారూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్.
యది హి తస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః- తస్యైవ * నేతి నేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయా ఆదేశో న స్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసా
వాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి. న- షష్ఠాన్తే ఉపసంహారాత్ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయా దితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య * స ఏష నేతి నేతీతి. * విజ్ఞా
పయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయా అర్థవత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రధ్వస్తసర్వోపాధి
విషయం- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్ - యేనాసౌ జ్ఞాపితో జానాత్యాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనే,
తి. అథ పునరన్యో విజ్ఞానమయః- అన్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదా అన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయో గృహీతస్స్యాత్ - న * ఆత్మానమే
వావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్య హైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపే వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం-
సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి. కాని తానీతి. ఉచ్యన్తే-
యథా లోకే మాహారజనం- హరిద్రా. తయా రక్తం మాహారజనం యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఞ్జనా
కారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ ఏతద్దా
పాణ్డురం భవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రా

తస్య తారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా. యథా చ లోకే ఽగ్నిర్చిర్భాస్వరం భవతి- తథా క్వచిత్కస్యచిద్వాసనారూపం భవతి. యథా పుణ్డరీకం శుక్లం- తద్వదపి చ వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి. యథా సకృద్విద్యుత్తం- యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి. తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. నైషాం వాసనారూపాణామాదిరన్తో మధ్యం సంఖ్యా వా దేశః కాలో నిమిత్తం వాఽవధార్యతే- అసంఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః, వాసనాహేతూనాం చానన్త్యాత్,. తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే *ఇదంమయో ఽదోమయ ఇత్యాది. తస్మాన్న స్వరూపసంఖ్యావధారణార్థా దృష్టాన్తాః యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదయః. కిం తర్హి. ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవం ప్రకారాణి హి వాసనారూపాణీతి. యత్తు వాసనారూపమభిహితమన్తే సకృద్విద్యుత్తమివేతి- తత్కిల హిరణ్యగర్భస్యావ్యాకృతాత్ప్రాదుర్భవతస్తడిద్వత్సకృదేవ వ్యక్తిర్భవతీతి. తత్తదీయం వాసనారూపం హిరణ్యగర్భస్య యో వేద- తదస్య సకృద్విద్యుత్తా ఇవ- హ వా ఇత్యవధారణార్థౌ. ఏవమేవాస్య శ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథా హిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తం వాసనారూపమన్త్యం యో వేద ఏవం నిరవశేషం సత్యస్య స్వరూపమభిధాయ యత్తత్సత్యస్య సత్యమవోచామ-తస్యైవ స్వరూపావధారణార్థం బ్రహ్మణ ఇదమారభ్యతే- అథ- అనన్తరం. సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరం యత్సత్యస్య సత్యం- తదేవావశిష్యతే యస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్య సత్యం స్వం స్వరూపం నిర్దేక్ష్యామః. ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కః పునః స నిర్దేశ ఇతి ఉచ్యతే- నేతి నేతీత్యేవం నిర్దేశః. నను కథమాభ్యాం నేతి నేతిశబ్దాభ్యాం సత్యస్య సత్యం నిర్దిదిక్షితమితి. ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన. యస్మిన్న కశ్చిద్విశేషోఽస్తి నామ వా రూపం వా కర్మ వా భేదో వా జాతిర్వా గుణో వా. తద్ద్వారేణ హి శబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- న చైషాం కశ్చిద్విశేషో బ్రహ్మణ్యస్తి- అతో న నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇదం తదితి. గౌరసౌ స్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి యథా లోకే నిర్దిశ్యతే- తథా. అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవ *బ్రహ్మ ఆత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః. యదా పునః స్వరూపమేవ నిర్దిదిక్షితం భవతి నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదా న శక్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం. తదాఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుత ప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దేశః. ఇదం చ నకారద్వయం వీప్సావ్యాప్త్యర్థం. యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే. తథా చ సత్యనిర్దిష్టాశఙ్కా- బ్రహ్మణః పరిహృతా భవతి- అన్యథా హి నకారద్వయేన ప్రకృతద్వయప్రతిషేధే యదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధద్వయాత్-తద్బ్రహ్మ- తన్న నిర్దిష్టం కీదృశం తు ఖల్విత్యాశఙ్కా న నివర్తిష్యతే తథా చానర్థకశ్చ స నిర్దేశః- పురుషస్య వివిదిషాయా అనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ వాక్యమనుపసమాప్తార్థం స్యాత్. యదా తు సర్వదిక్కాలాదివివిదిషానివర్తితా స్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదా సైన్ధవఘనవదేకరసం ప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యం సత్యస్య సత్యమహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వతో నివర్తతే వివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితా ప్రజ్ఞా భవతి,. తస్మాద్వీప్సార్థం నేతి నేతీతి నకారద్వయం. నను మహతా యత్నేన పరికరబన్ధం కృత్వా కిం యుక్తమేవం నిర్దేష్టుం బ్రహ్మ. బాఢం- కస్మాత్. (నహి) యస్మాదితి నేత్యేతస్మాదితీతి వ్యాప్తవ్యప్రకారానకారద్వయవిషయాన్నిర్దిశ్యతే- యథా గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇతి. అన్యత్పరం నిర్దేశనం నాస్తి-తస్మాదయమేవ నిర్దేశో బ్రహ్మణః. యదుక్తం *సత్యస్య సత్యమితి- ఏవం ప్రకారేణ సత్యస్య సత్యం తత్పరం బ్రహ్మ-అతో యుక్తముక్తం నామధేయం బ్రహ్మణః నాస్త్యేవ నామధేయం. కిం తత్. (సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య హేత్యాదేర్వృత్తానువాదపూర్వకం సమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) విభాగః-విశేషః. తస్య-అధిదైవం ప్రకృతస్య. ఏతస్య-అధ్యాత్మసన్నిహితస్య. అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనేతి వక్తుం తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. కథమిదం రూపం లిఙ్గస్య ప్రాప్తమితి. తత్రాహ (మూర్తేతి) మూర్తామూర్తవాసనాభిర్విజ్ఞానమయసంయోగేన చ జనితం బుద్ధేరూపమిత్యుపాదానవత్. నేదమాత్మనో రూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితి భావః. (విచిత్రమితి) వాసనావత్త్వశఙ్కాం వారయతి (మాయేతి) వైచిత్ర్యమనుసృత్యానేకోదాహరణం. అన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనా చేత్- కథం పురుషస్తన్మయో దృశ్యతే. తత్రాహ (సర్వేతి) తదేవ వ్యాకుర్వన్ విజ్ఞానవాదినాం భ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి) బుద్ధిమాత్రసంసారో హి వృత్తిశిష్టం స్వరసభఙ్గురం రాగాదికలుషితమాత్మా- నాస్యాన్యోఽస్త్యయమీశః కో వేతి యత్ర తే భ్రాన్తాః - తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. తార్కికాణామపి బౌద్ధవద్భ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి) అన్తఃకరణమేవాహం ధీగ్రాహ్యం రాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్య వాసనామయం రూపం పటస్యేవ శౌక్ల్యమద్గుణః- స చ సంసార ఇతి యత్ర తార్కికాః భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి పూర్వవత్. సాఙ్ఖ్యానాం భ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేన ప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మాఽభిమన్యతే - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి) కథమస్య త్రిగుణత్వాదికం సిధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాన్వయమితి) నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కింత్వన్యః సర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యః స్వప్రకాశః - తస్య భోగాపవర్గానుగుణ్యేన ప్రధానాత్మకమన్తఃకరణం తత్సధర్మకం ప్రవర్తత ఇతి యత్ర కాపిలా భ్రాన్తాస్తైః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః. యత్ర విచిత్రా విప్రతిపత్తిర్భ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణం తస్య హేత్యత్రోచ్యతే- నాత్మేతి స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదంమన్యా ఇతి) కీదృశీ ప్రక్రియేత్యుక్తే రాశిత్రయకల్పనాం వదన్నాదావధమం రాశిం దర్శయతి (మూర్తేతి) ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి) రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతాని త్రీణి వస్తూని మూర్తామూర్తం మాహారజనాదిరూపమాత్మతత్త్వమితి పరోక్తిమాశ్రిత్య రాశిత్రయకల్పనాముక్త్వా మధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ (ప్రయోక్త్రితి) ఉత్పాదకత్వం ప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణం విద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. సాధనం-జ్ఞానకర్మకారణం కార్యకరణజాతం. తదపి స్త్రీభోజ్యమిత్యాహ (సాధనం చేతి) ఇతిశబ్దో రాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః. పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి) రాశిత్రయే కల్పితే సతీతి యావత్. సన్ధికరణమేవ స్ఫోరయతి (లిఙ్గాశ్రయశ్చేతి) తత ఇత్యుక్తిపరామర్శః. సాఙ్ఖ్యభయాత్త్రిస్వస్తౌ వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తీతి సమ్బన్ధః.

కథంచిత్ప్రత్యాసునసరణం. తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణమాత్మానంకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అస్య తఇతి) కార్యకరణాత్మకామ్భలిరాశేరితియావత్. యదాభూతరాశినిష్ఠంకర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసకర్తృత్వాదిసంసారమనుభవతీత్యాహ (సకర్తైతి) స్వతస్తస్యకర్మాదినమ్భన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతిశేషః. సాఙ్ఖ్యచిత్తానుసారార్థమేవంపరేషాంప్రక్రియా నరమాహ (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యప్యవిద్యాపరస్మాదెవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం వికృత్యతస్మిన్నైవా న్తఃకరణాఖ్యేతిష్ఠతీతివదన్తోఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేత్యుక్త్వా సాఙ్ఖ్యచిత్తమప్యనుసరన్తీత్యర్థః. అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నా చేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతి-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః. తదేతద్దూషయితుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహాసద్ధికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామూపాతేనరమణీయత్వమనుభవన్తీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాం శ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావాత్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (నేత్యాదినా) కర్తృత్వయం ప్రత్యేకం క్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. నఖల్వోభయత్రాన్వయః. కథంయథోక్తకల్పనానామూపాతరమణీయత్వేన శ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తం పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవా స్తవం-అవా స్తవంవా. ప్రథమేనపరస్మాదభిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (ఉక్తావివేతి) ఆదిశబ్దేన శ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే. కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః. లిఙ్గోపాధిరాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్క్యతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తే స్వాపాదౌ లిఙ్గధ్వంసేవాననానాత్మనిస్స్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్. తతశ్చతద్వియోగేపిలిఙ్గస్థా వాసనాజీవేతిష్ఠతీతి ప్రక్రియాఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి) యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాః సముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) ఆదిపదేనానాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవిద్యోత్పత్తౌతస్యైవసంసారస్స్యాత్- తస్యైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః. నచతన్యాంసత్యామయాం - తత్సిద్ధికారణేస్థితే కార్యస్యాత్యన్తనాశాయోగాత్. కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షాసిద్ధిః. నచానాత్మధర్మోఽవిద్యా-నిద్యాయాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్ తయోరేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యస్తులిఙ్గోపరమేతద్గతావాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) పుటకాదౌతులుప్పాద్యవయవానామేవానువృత్తిరితిభావః. ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి) నసుజీవేసమవాయికారణేమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాత్ కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిమువివక్ష్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమూపాధికమభిధాయజీవస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనేతాత్పర్యం శ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాం నార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి) సర్వాసాముపనిషదామేకరసేఽర్థపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. నన్వౌపనిషదాత్మైక్యాదర్థాన్తరమపి ప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ (తస్మాదితి) సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసస్సచ్ఛబ్దార్థః. ననుపరైరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యసౌద్వేషాదివత్యజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనాస్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్పనాంనిరాకరోతి (నచేతి) కథంసిద్ధాన్తేపివాఽశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి) రాశిత్రయపక్షేజీవస్యరూపమధ్యేన్తర్భావేనిషేధ్యకోటినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేన్తర్భావే శ్రుతిశ్చిత్కుణీయిత్యాహ (అన్యథేతి) భవత్వేవం శ్రుతేఃకిమ్మేతి - తత్రాహ (తదేతి) రూపిమధ్యేజీవాన్తర్భావకల్పనాయామితియావత్. విషయభేదేనోపక్రమావిరోధంచోదయతి (అథేతి) ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూపమూర్తామూర్తేఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి) విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః. కించ-జీవస్యబ్రహ్మణోవస్త్వన్తరత్వమాత్యన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదితిద్రష్టవ్యం. పరపక్షదూషణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వం, మిథ్యాద్యాః. అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వేదార్థోపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి) వేదార్థత్వాద్యభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి) తస్యహేత్వన్తరపరకీయప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (యోఽయమితి) ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిపాణిపేషవాక్యేతద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛబ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతోయుక్తమితిపరిహరతి (నైవమితి) ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి) నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవస్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కయిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) షష్ఠావసానే *విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య * సఏషనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః. ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయమాదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థయతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి) జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి) అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయేగృహీతేబ్రహ్మబుద్ధికావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి) తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననులిఙ్గస్యచేదేతానిరూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సత్యస్యచేతి) ఇన్ద్రగోపోపమానేనకౌసుమ్భస్యగతత్వాన్మహారజనంహరిద్రేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యేనేతి) ఊర్ణాదీత్యాదపదంశమ్బలాదిగ్రహార్థం. మ

ననీవాసనానాంచిత్రత్వేకింకారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దేనసత్త్వాదిగుణపరిణామోవివక్షితః. పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యావాసనానామపి పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోస్సామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) ఇతివాక్యశేషంసంవాదయతి (తథాచేతి) వాసనానన్త్యాదిత్యపరిమితిప్రదర్శనేపరిమితదృష్టాన్తగ్రహణస్యతాత్పర్యైకుత్రతాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభిప్రైతి (ఏవంప్రకారాణీతి) అన్యవాసనాదివిశిష్టస్యాత్మనః ప్రాప్తిఫలవతీంతత్ప్రకర్షాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (యత్త్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యవస్తుజాతస్యేతిశేషః. తదీయమిత్యస్యవ్యక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వృత్తిమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ- బ్రహ్మణఇతిసమ్బన్ధః. కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తేతద్దర్శయన్నితశ్శబ్దంచాపేక్షితంపూరయన్ వ్యాకరోతి (సత్యేతి) యథోక్తాదేశస్యాభావపర్యవసాయిత్వంమన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధేస్తదవధిత్వేనసత్యస్యసత్యంబ్రహ్మసిద్ధమిష్టమితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) బ్రహ్మణోవిధిముఖేననిర్దేశేసమ్భవ్యమానేకిమితినిషేధముఖేనతన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేననిర్దేష్టుమశక్యమితిశేషః. నామరూపాద్యభావేపిబ్రహ్మణిశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్యబ్రహ్మణ్యపిసమ్భవాత్తద్ద్వారాతత్రశబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఉక్తమర్థంనైర్ధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (గౌరితి) తథా-జాత్యాద్యభావాన్నబ్రహ్మణిశబ్దప్రవృత్తిరితిశేషః. కథంతర్హిక్వచిద్విధిముఖేనబ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషుశబలబ్రహ్మలక్షితశక్తిభిశ్శబ్దైర్లక్ష్యతేబ్రహ్మేత్యర్థః. ననులక్షణాముపేక్ష్యసాక్షాదేవబ్రహ్మైకమితినవిశిష్యతే- తత్రాహ (యదాపునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణామపేక్ష్యసాక్షాదేవవక్తుమితియావత్. తత్రశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాంజాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. విధిముఖేననిర్దేశాసమ్భవేఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తానిర్దేశోయస్యవిశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖేనేతియావత్. ఏవంబ్రహ్మనిర్దిదిక్షితంచేదేకేనైవనఞాలం- కృతంద్వితీయేనేత్యాశఙ్క్యాహ(ఇదంచేతి) వీప్సయావ్యాప్తిః- సర్వవిషయస్సఙ్గ్రహః. తదర్థంనకారద్వయమిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేనప్రాప్తంసర్వంనబ్రహ్మేత్యుక్తేసతిఅవిషయఃప్రత్యగాత్మాబ్రహ్మేత్యేకత్వేశాస్త్రసర్వవసానాన్నైరాకాఙ్క్ష్యంశ్రోతుఃసిధ్యతీత్యాహ (తథాచేతి) ఇతిశబ్దస్యప్రకృతపరామర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరస్యత్వేబ్రహ్మణో2న్యాకారపర్యవసానంకిమితినేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావేదోషమాహ (తథాచేతి) అనర్థకశ్చేతిచకారేణసముచ్చితందోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేనసమర్థయతే (యదాత్వితి) సర్వోపాధినిరాసేనతత్రతత్రవిషయేవేదనేచ్ఛాయదానివర్తితా- తదాయథోక్తంప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితినిశ్చిత్యాకాఙ్క్షా సర్వతోవ్యావర్తతే- తేననిర్దేశస్యసార్థకత్వం. యదాచోక్తరీత్యాబ్రహ్మత్వేత్యేవప్రజ్ఞా2వస్థితాభవతి - తదాప్రతిజ్ఞావాక్యమపిపరిసమాప్తార్థంస్యాదితియోజనా. వీప్సాపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్యప్రక్రమాననుగుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేనపరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతిప్రతీకోపాదానం. యస్మాదిత్యస్యహిశబ్దార్థస్యతస్మాదిత్యనేనసమ్బన్ధః. వ్యాప్తవ్యాః- సఙ్గ్రాహ్యాః. విషయిణః కర్తవ్యాఃయేప్రకారాః - తేనకారద్వయస్యవిషయాస్సన్తో నిర్దిశ్యన్తఇతినేత్యేతస్మాదిత్యనేనధాగేనేతియోజనా. ఇతిశబ్దాభ్యాంవ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామోగ్రామో రమణీయఇత్యుక్తేరాజ్యనివిష్టరమణీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతేపీతిశబ్దాభ్యాంవిషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేనకారాభ్యాంతన్నిషేధ ఇత్యర్థః. యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణోనపరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః. అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహారత్వేనవ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— అథనకేవలంబ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కింతుదివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోప్యస్తీత్యాహ (తస్యహైతస్యపురుషస్యరూపమిత్యాదినా) యథామాహారజనంవాసః-కౌసుమ్భవస్త్రమివ. యథాపాణ్డ్వావికం-పాణ్డురవర్ణకమ్బళఇవ. యథేన్ద్రగోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నేర్జ్వాలేవ. యథాపుణ్డరీకం- అమ్భోజమివేత్యర్థః. యథాసకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితివిద్యుతేర్నిష్ఠా. విద్యోతనమితియావత్. సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తావిద్యుదివేత్యర్థః. ఏవంరూపంరూపవంతస్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్యతద్రసత్వేనోపాస్యస్యబ్రహ్మణఃహి- * ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ * విద్యుతఃపురుషాత్ * హిరణ్మయఃపురుషఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధంభవతీతిపూర్వేణాన్వయః. (సకృద్విద్యుత్తేవహవాఅస్యశ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్యశ్రీఃప్రకాశమానాభవతి- యఏవం- పూర్వోక్తరీత్యావేద-ఉపాస్తఇత్యర్థః. * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేఇతిమూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వేబ్రహ్మణఃకథితేతత్ప్రియుక్తైయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేదరూపప్రకారవత్త్వంప్రాప్తంప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాతఆదేశోనేతినేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశఇత్యర్థః. క్రియతఇతిశేషః. అథశబ్దోవాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వంబ్రహ్మణోమూర్తామూర్తశరీరత్వేనోక్తత్వాత్తత్ప్రయుక్తైయత్తానివారణాయాయముపదేశఃక్రియతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతినేతి- నైవంనైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తైయత్తాలక్షణప్రకారయుక్తోనేత్యర్థః. ఇయత్తాయానేతినేతీతివీప్సాఅత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతినేతీతీయత్తానిషేధఏవ - నపూర్వోక్తప్రకారనిషేధఇత్యభిప్రాయేణాహ (నహ్యేతస్మాదితినేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతినేతీయత్తారహితంయద్బ్రహ్మప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తుపరంనహ్యస్తి. బ్రహ్మణో2న్యత్స్వరూపతోగుణతశ్చపరం- ఉత్కృష్టంనాస్తీత్యర్థః. నత్వన్యమాత్రస్యాత్రనిషేధః - తథాహిసత్యస్యసత్యమితిపదద్వయాన్యతరవైయర్థ్యాపత్తేరితిద్రష్టవ్యం. తదుపపాదయతి (అథనామధేయంసత్యస్యసత్యంప్రాణావైసత్యంతేషామేషసత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపవికారరహి

తతయహానత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్పరమాత్మా సత్యం- నిర్వికారమిత్యత స్తస్య సత్యస్య సత్య మితినామధేయం భవతి. అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్య వివేతన తతోఽన్యః పర ఇత్యర్థః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి పూర్వముపదిష్టస్య మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సర్వేభ్యోపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీత్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న- తథా సతి రూపిణోఽపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధప్రాప్తేః. నను తథా సతి మానాన్తరాప్రాప్తబ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపాదకశాస్త్రాప్రామాణ్య ప్రసఙ్గాత్తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో మానాన్తరాప్రాప్తమూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వ ప్రతిపాదకశాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్య ప్రసఙ్గ సామ్యాత్. న చోపాసనార్థం తదుపదేశసాఫల్యమితి వాచ్యం- బ్రహ్మస్వరూపే పితథాత్వప్రసక్తాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే. ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి- సంసారిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోఽపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థితత్వాత్తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజేత్ యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయుక్తభోక్తృత్వమాశఙ్క్యతే తథాపి దహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశేషేఽపి తత్స్వామిన స్తదధివాసినో దేవదత్తస్యేవ యజ్ఞదత్తస్య తత్ప్రయుక్తదుఃఖాదర్శనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశేషేఽపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దేహాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితి సూత్రే స్థితం. తథా న్యత్రాపి దేవ సర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనోఽస్తీతి మనుష్యాదిశరీరస్వామిన ఇవ తదన్తర్వర్తినః పరమాత్మనోఽపి భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వర స్వభావావిభాగ ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాప్య యద్యపి శరీరస్వామిత్వేఽపి పదవస్తువర్తిత్వేఽపి నిత్యనిర్ధూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదతివర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేఽపి న రాజ్ఞి తత్ప్రసక్తిః- ఏవం న పరమాత్మని శాసనేన భోక్తృత్వప్రసక్తిరితి * భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదితి వ్యధికరణే స్థితం. తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞస్స్వచ్ఛన్దతోపి పూయశోణితాదికర్దమే తే కారాగృహే వసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్ పరమాత్మనోఽపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధో దుష్పరిహార్యః. బ్రాహ్మణాదిశరీరస్వామిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధినిషేధ్యరత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాదేరప్యవశ్యమ్భావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. మనుష్యాదిదేహస్థాన ప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న సమ్భవతి- * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర హి విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వ కల్యాణైకతానత్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి. అతో న భోక్తృత్వ ప్రసఙ్గః. * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహయోగరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం- ఏవం పరమాత్మనోఽపి కిం న స్యాదితి చేన్న- అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణకత్వలక్షణామృతత్వం శ్రూయతే- అతో న జీవసామ్యం. * అపి చైవమేకే. అపి చ- ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి జీవపరయోరేకత్రావస్థితయో భోక్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. సర్వశరీర్యపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ- అశరీరితుల్యమేవ- * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి నామరూపకార్యస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్య తత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్ర విద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ. నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణానన్త్య- * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్- తత్రాహ- * ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే- ఏవం * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణానాం స్వాభావ్యమభ్యుపగన్తవ్యః. నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయత్వాసమ్భవాన్నవర్ణ్య గుణా విశిష్టా ఇతి చేత్ తత్రాహ- * ఆహ చ తన్మాత్రం. * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి- న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి. తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవజ్జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్యాద్యాశ్రయత్వముపపద్యతే. * దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే దర్శయతి వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం. స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః. * అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి నిర్దోషత్వం- అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ | తథాత్మైకో హ్యనేకస్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః | ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్య ప్రతిబిమ్బాదివదితి దృష్టాన్తో యుజ్యతే * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం. తుశబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః. పరమాత్మనో న తథాత్వం- సూర్యప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః కుతః. అమ్బువదగ్రహణాత్- అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే- న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి ఆ జలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే- అతస్తత్ర తద్దోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే. ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి తద్గతదోషాస్పర్శో న యుజ్యత ఇత్యత ఆహ * వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. వికారాన్తర్భావ ప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వలక్షణో యో దోషః- స నాపతతి - తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యరూప దృష్టాన్తద్వయసామఞ్జస్యసమ్భవాత్, సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ వివక్షితకార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి భావః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతస్య మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినోపక్షిప్తస్యాకారవిశేషస్య, చ * అథా

ఉ:— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీతి॥ ౧

తత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ- అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి- తత్రాహ- * స కృత్స్నైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ప్రకృతైః- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైర్బ్రహ్మణో య ఏతావత్త్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః. తం ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - న తు స్వరూపేణ బ్రహ్మ సర్వ్యక్తరూపం నిషేధతి. న హి శ్రుతిః స్వయమేవ మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య స్వయమేవ నిషేధతీతి యుజ్యతే వక్తుం- * ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్ అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి శ్రుతిః- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే. * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్తా చ ప్రతిపాద్యతే. అతః * నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః. * తదవ్యక్తమాహ హి. తత్- బ్రహ్మ అవ్యక్తం- మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తతశ్చ మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య వా మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చశరీరకత్వస్య వా న నిషేధో యుక్తః. * అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. సంరాధనం- సమ్యక్ప్రీణనం భక్తిరూపాపన్నం నిదిధ్యాసనం. తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జునేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాం చ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్దజ్ఞానాదితుల్యతయా * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాది ప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిస్సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూతమూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చస్యాప్యబాధితత్వం సిద్ధం, బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి. సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ ప్రకాశో భవతి- * ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యుక్తరీతిరితి భావః * అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గం. అతః - ఉక్తైర్హేతుభిరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవ హ్యుభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ఉపపన్నం భవతీత్యర్థః. ఇతి తత్ర స్థితం. * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తస్మిన్నేవ పాదే * తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి ఉక్తాత్పరబ్రహ్మణోఽపి పరం కిఞ్చిదస్తి- * య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వశ్రవణాత్. సేతుర్హి కూలాన్తరప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తరప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. కిఞ్చ- * చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి వికల్పనే బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మాతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా- * అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధో వ్యపదిశ్యతే తథా * పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరస్మాద్బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే. అతః పరబ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యాన్తరమస్తీతి * పరమతః సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య ఉత్తరం సూత్రితం- * సామాన్యాత్తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణసేతుసామాన్యాత్సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే- * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః. ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః. * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః- ఉపాసనార్థః. యథా బ్రహ్మప్రతీకభూతే మనసి * వాక్ పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః- తద్వత్. న హి మనసో వాగాదిపాదవత్త్వం వాస్తవం సమ్భవతి. * స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. యథాఽఽలోకాకాశాదేర్వాతాయనఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం- ఏవమనన్తస్యాపి బ్రహ్మణ ఉన్మితత్వముపపద్యత ఇతి భావః. * ఉపపత్తేశ్చ. * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేస్స్వయమేవ సాధనత్వాభిధానాదుపాయోపేయత్వమపి బ్రహ్మణి * అమృతస్యైష సేతురితి నిర్దిశ్యతే. ప్రాప్యప్రాపకభావసమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. * తథాన్యప్రతిషేధాత్. యదుక్తం * పరాత్పరమితి పరభేదో వ్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్పష్టమితరనిషేధాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. * పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్ సమష్టిజీవాత్పరమపహతపాప్మత్వాదిగుణకం ప్రకృతం భూతయోన్యక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. అనేన బ్రహ్మణా సర్వస్య జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామవాచిశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే. అతస్తదేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౭

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత- తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా తత్త్వం - యస్మాత్ ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానవిషయే సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే * తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తం. అవిద్యాయాశ్చ విషయః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తపాఙ్క్తకర్మసాధ్యసాధనలక్షణో బీజాఙ్కురవద్వ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకస్సంసారః * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యుపసంహృతః. శాస్త్రీయ ఉత్కర్షలక్షణో బ్రహ్మలోకాన్తః, అధోభావశ్చ స్థావరాన్తోఽశాస్త్రీయః, పూర్వమేవ ప్రదర్శితః * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా. ఏతస్మాదవిద్యా

విషయాద్విరక్తస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయ బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః కథం నామ స్యాదితి తృతీయేఽధ్యాయే ఉపసంహృతస్సమస్తోఽవిద్యావిషయః. చతుర్థే తు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి * బ్రహ్మ జ్ఞపయిష్యామీతి చ ప్రస్తుత్యైతద్ద్విత్రైకమద్వయం సర్వవిశేషశూన్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దవాచ్యాశేషభూతధర్మప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి జ్ఞాపితం. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయా అఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సితః- జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణం పాఙ్క్తం కర్మావిద్యావిషయం యస్మాన్నాత్మప్రాప్తిసాధనం. అన్యసాధనం హ్యన్యస్మై ఫలసాధనాయ ప్రయుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి- నహి బుభుక్షాపిపాసానివృత్త్యర్థం ధావనం గమనం వా సాధనం. మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేన హి పుత్రాదిసాధనాని శ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ. నచ బ్రహ్మవిదో విహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ * ఏతావాన్వై కామ ఇతి బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వాద్, ఆప్తకామస్య కామానుపపత్తేః. * యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి చ శ్రుతేః. కేచిత్తు బ్రహ్మవిదోఽప్యేషణాసమ్బన్ధం వర్ణయన్తి. తైర్బృహదారణ్యకం న శ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామవిద్వద్విషయత్వం, విద్యావిషయే చ * యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇత్యతః * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి, - ఏష విభాగస్తైర్న శ్రుతః శ్రుత్యా కృతః. సర్వక్రియాకారకఫలోపమర్దస్వరూపాయాం చ విద్యాయాం సత్యాం సహకారిత్వేనావిద్యాయా అనుపపత్తిలక్షణశ్చ విరోధస్తైర్న విజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యం చ తైర్న శ్రుతం. కర్మవిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్రతికూలవర్తనం చ విరోధః. * యదిదం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజేతి చ। కాం గతిం విద్యయా యాన్తి కాం చ గచ్ఛన్తి కర్మణా। ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామి తద్భవాన్ప్రబ్రవీతు మే। ఏతావన్యోన్యవైరూప్యే వర్తేతే ప్రతికూలతః ఇత్యేవం పృష్టస్య ప్రతివచనేన * కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే। తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన ఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః. తస్మాన్న సాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనం. సర్వవిరోధాత్ సాధననిరపేక్షైవ పురుషార్థసాధనమితి పారివ్రాజ్యం సర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమఙ్గత్వేన విధిత్స్యతే - ఏతావదేవామృతత్వసాధనమిత్యవధారణాత్, షష్ఠసమాప్తౌ లిఙ్గాచ్చ * కర్మిసఙ్గి యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యై చ కర్మసాధనరహితాయై సాధనత్వేనామృతత్వస్య బ్రహ్మవిద్యోపదేశాద్, ద్వైతసన్న్యాసవచనాచ్చ. యది హ్యమృతత్వసాధనం కర్మ స్యాత్- విత్తసాధ్యం పాఙ్క్తం కర్మేతి తన్న్యాసవచనమనిష్టం స్యాత్. యది తుపరిత్యాజయిషితం కర్మ- తతో యుక్తా తత్సాధననిన్దా. కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశ్రమాది ప్రత్యయోపమర్దాచ్చ * బ్రహ్మ తం పరాదాత్ * క్షత్రం తం పరాదాదిత్యాదేః. నహి బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యం క్షత్రియేణేదం కర్తవ్యమితి విషయాభావాదాత్మానం లభతే విధిః. యస్యైవ పురుషస్యోపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మవిషయః- తస్య తత్ప్రత్యయసన్న్యాసాత్ తత్కార్యాణాం కర్మణాం కర్మసాధనానాం చార్థప్రాప్తశ్చ సన్న్యాసః. తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన సన్న్యాసవిధిత్సయైవాఖ్యాయికేయమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీం స్వాం భార్యామామన్త్రితవాన్ యాజ్ఞవల్క్యో నామ ఋషిః. ఉద్యాస్యన్- ఊర్ధ్వం యాస్యన్ పారివ్రాజ్యాఖ్యమాశ్రమాన్తరం. వై. అరే ఇతి సమ్బోధనం. అహమస్మాత్- గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్- ఆశ్రమాదూర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి. అతో హన్తానుమతిం ప్రార్థయామి తే- తవ. కించాన్యత్- తే- తవాఽనయా ద్వితీయయా భార్యయా కాత్యాయన్యాఽన్తం- విచ్ఛేదం కరవాణి పతిద్వారేణ. యువయోర్మయా సమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్- తస్య సమ్బన్ధస్య విచ్ఛేదం కరవాణి. ద్రవ్యవిభాగం కృత్వాపి తేన సంవిభజ్య యువాం గమిష్యామి. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధాభిధిత్సయా వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవం జ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థం సూత్రితస్య విద్యావిషయస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానమేవ విషయః- తత్ర విద్యాసాధనం- నాఽచ్యాముక్తిరితి సమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చ ఫలమిత్యేతే * తదాత్మానమిత్యాదినా దర్శితే ఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్తస్యేతి) విద్యావిషయముక్తం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరం స్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీత్యాద్యారభ్యావిద్యాయా విషయశ్చ సంసారరూప ఉపసంహృతః * త్రయమిత్యాదినేతి సమ్బన్ధః. సంసారమేవ విశినష్టి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యం చాతురాశ్రమ్యమితి ప్రవిభాగావిసినిమిత్తం యస్య పాఙ్క్తస్య కర్మణః- తస్య సాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మక ఇతి యావత్. తస్యానాదిత్వం దర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవ త్రిధా సఙ్క్షిపతి (నామేతి) సచోత్కర్షాపకర్షాభ్యాం ద్విధాభిధీయతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టో హి సంసారస్త్రైవర్ణిత్వాత్మభావశాస్త్రీయజ్ఞానలభ్య ఇత్యర్థః. ద్వితీయం కథయతి (అధోభావశ్చేతి) నికృష్టః సంసారః స్వాభావికజ్ఞానకర్మసాధ్య ఇత్యర్థః. కిమిత్యవిద్యావిషయో వ్యాఖ్యాతః- నహి స పురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవ విషయః. తస్మిన్ యా బ్రహ్మేతి విద్యా- తస్యామితి యావత్. తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థం కథయతి (చతుర్థేత్వితి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అస్యా ఇతి) కిమితి సన్న్యాసో విధిత్స్యతే- కర్మణైవ విద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యాయా విషయ ఏవ విషయో యస్యేతి విగ్రహః. తస్మాత్ సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నను ప్రకృతం కర్మావిద్యావిషయమపి కిమిత్యాత్మజ్ఞానం తాదర్థ్యేనానుష్ఠీయమానం నోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) పాఙ్క్తస్య కర్మణోఽన్యసాధనత్వమేవ కథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) * సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి విశేషితత్వం శ్రుతమేవ విశేషితత్వోక్తిద్వారా స్ఫుటీకృతమితి చకారేణ ద్యోత్యతే. నను బ్రహ్మవిద్యాస్వఫలే విహితం కర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్- దర్శాదివత్. తథా చ సముచ్చయాన్న కర్మసన్న్యాససిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) కర్మణాం కామ్యత్వేఽపి బ్రహ్మవిదస్తానికిన్న స్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చ తస్య పుత్రాదిసాధనానుపపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్య శ్రుతివిరోధేన దూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవ స్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవిద్వద్విషయత్వం- శ్రుతం తత్ప్రకరణే తేషాముపదేశాదితి శేషః. కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యత ఆరభ్య యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి చ విద్యావి

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ। యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౨

ఒగమే శ్రుతమితిరామానుజః. ఏషవిభాగః శ్రుత్యైకృతస్సైః-సముచ్చయవాదిభిర్న శ్రుతఇతిసమ్బన్ధః. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవసముచ్చయాసిద్ధిః-కింతు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థోనఞాసమ్బధ్యతే స్మృతివిరోధాచ్చసముచ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (వ్యాసేతి) తత్ర ప్రథమంపూర్వోక్తంయుక్తివిరోధంస్ఫుటయతి (కస్మాతి) ప్రతికూలవర్తనం-నివర్త్యనివర్తకభావః. సమ్ప్రతిస్మృతివిరోధంస్ఫారయతి (యదిద మితి) ప్రసిద్ధంవేదవచనంకురుకర్మత్యజ్ఞం ప్రతియదిదముపలభ్యతే, వివేకినం ప్రతిచత్యజేతి,-తత్రకాంగతిమిత్యాదిఃశిష్యస్యవ్యాసంప్రతిప్రశ్నః. రస్యభీజమాహ (ఏతావితి) విద్యాకర్మాఖ్యావుపాయావపరస్పరవిరుద్ధత్వేవర్తేతే - సాక్షిమానత్వసిరభిమానత్వాదపురస్సారేణ ప్రాతికూల్యాత్. అత స్సముచ్చయానుపపత్తేఃయథోక్తస్య ప్రశ్నస్యసావకాశత్వమిత్యర్థః. ఇత్యేవంపృష్టస్య- భగవతోవ్యాసస్యేతిశేషః. విరోధః- జ్ఞానకర్మణోఃసము చ్చయస్యేతివక్తవ్యం. సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథంతర్హి బ్రహ్మవిద్యాపురుషార్థసాధనమితి- తత్రాహ (సర్వవిరోధా దితి) సర్వస్య- క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్యద్వైతేన్ద్రజాలస్య బ్రహ్మవిద్యయావిరోధాదితియావత్. ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యాముక్తిహేతురితిస్థితే ఫలితమాహ (ఇతిపారివ్రాజ్యమితి) న కేవలంసన్న్యాసస్య శ్రవణాదిపౌష్కల్యదృష్టద్వారేణవిద్యాపరిపాకాఙ్గత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కిం తులిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (షష్ఠసమాప్తావితి) ఏతచ్చోభయతఃసమ్బధ్యతే. యదికర్మసహితంజ్ఞానంముక్తిహే తుః- తదాకిమితికర్మిణఃసతోయాజ్ఞవల్క్యస్యపారివ్రాజ్యముచ్యతే. తస్మాత్తత్త్యాగస్తదఙ్గత్వేనవిధిత్సితఇత్యర్థః. తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రే య్యైచేతి) నహిమైత్రేయీభర్తరివ్యక్తకర్మణిస్వయంకర్మాధికర్తుమర్హతి- పతిద్వారమన్తరేణభార్యాయాస్తదనధికారాత్. తథాచకర్మశూన్యాయై ముక్తిసాధనత్వేనవిద్యోపదేశాత్కర్మత్యాగస్తదఙ్గత్వేనధ్వనితఇత్యర్థః తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (విత్తేతి) *కిమహంతేనకుర్యామితినిన్ద్యతే- అతశ్చ రత్నాద్యర్థంకర్మజ్ఞానసహాయత్వేనముక్తౌనోపకరోతీత్యర్థః తదేవవివృణోతి (యదిహీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనవిత్తముచ్యతే త్వత్పక్షే కథంనిన్దావచనమితి-తత్రాహ (యదిత్వితి) బ్రాహ్మణోహంక్షత్రియోహమిత్యభిమానస్యకర్మానుష్ఠాననిమిత్తస్యనిన్దయాసర్వమిదమాత్మైవేతిప్రత్య గ్రహశ్రుతేస్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేనసన్న్యాసోవిధిత్సితఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) ననుజాగ్రతివిధౌకర్మానుష్ఠానమయుక్తమపహర్తుమిత్యతఆహ (నహీతి) ననువర్ణాశ్రమాభిమానవశాఃసన్న్యాసోపీష్యతే-నకథంతదభావే-తత్రాహ (యస్యైవేతి) (అగ్నిహోత్రాత్ప్రభృతీతి) అవధారణార్థశ్చకారః. ప్రయోజ కజ్ఞానవతోనైష్ఠికసన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధఇతిభావః. ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వంసన్న్యాసస్యశ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధంచేత్- కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) విధ్యపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతిభావః. భార్యామామన్త్ర్యకింకృతవానితి- తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) వైశబ్దోఽవధారణార్థః. అస్మాత్స్థానాదూర్ధ్వం యాస్యన్నేవాహమస్మీతిసమ్బన్ధః. యథోక్తైర్వాక్యైరనన్తరంభార్యాయాఃకర్తవ్యందర్శయతి (అతఇతి) పతిభార్యాద్వారేణసన్న్యాసస్యతదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితిభావః. కర్తవ్యాన్తరంకథయతి (కించేతి) అనయోర్ద్విధాభేదఃస్వాభావికోస్తి- కింతత్రకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయిప్రవ్రజితే స్వయమేవావయోర్విచ్ఛేదోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి) విత్తేనస్త్రీస్వాతన్త్ర్యమితిభావః. ౧

రం.— అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయత్వసర్వజగత్కారణత్వసర్వాత్మత్వాదికల్యాణగుణప్రతిపాదయిషయా- చతుర్థం బ్రాహ్మణమిద మారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్యము నేర్ద్వేభార్యే స్తః-మైత్రేయీకాత్యాయనీచేతి. మిత్రాయా అపత్యంమైత్రేయీ. తాంమైత్రేయీంప్రత్యామన్త్ర్యయాజ్ఞవల్క్యఇత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్తతేఽనయాకాత్యాయన్యాన్తంకరవాణీతి) అరే- మైత్రేయి. అహమస్మాత్స్థానాత్- గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి- ఊ ర్ధ్వంగన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. తే- తవ అనయా కాత్యాయన్యాసహ అన్తం- నిశ్చయం. యువయోఃకలహశాన్తయే ద్రవ్యవిభాగని ర్ణయంకరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧

శం.— సా- ఏవముక్తాహ ఉవాచ. యత్- యది. నుఇతివితర్కే. మే- మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన- ధనేనపూర్ణా స్యాత్. కథం- నకథంచనేతిశేషార్థః. ప్రశ్నార్థోవా. తేన - పృథివీపూరవిత్తసాధ్యేనకర్మణాగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. ప్రత్యువాచయాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి. యదిశేషార్థం- అనుమోదనం నేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఇతి. ప్రశ్న శ్చేత్- ప్రతివచనార్థం. నైవస్యాఅమృతా. కింతర్హి. యథైవలోకేఉపకరణవతాం- సాధనవతాంజీవితంసుఖోపాయభోగసమ్పన్నం- తథైవ-త వాపివతవజీవితంస్యాత్. అమృతత్వస్యతునాశామనసాప్యస్తివిత్తేన- విత్తసాధ్యేనకర్మణేతి. ౨

ఆ.— మైత్రేయీ మోక్షమేవాపేక్షమాణాభర్తారంప్రత్యాసమూల్యమాత్మనోదర్శయతి (నైవమితి) కర్మసాధ్యస్యగృహప్రాసా దాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం. కథంశబ్దస్యప్రశ్నార్థత్వపక్షేవాక్యంయోజయతి (తేనేతి) కథంతేనేత్యత్రకథంశబ్దేన * కిమహం

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవా న్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యా మి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తేనేత్యత్ర కింశబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం- విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమాత్రాసిద్ధాన్తత్ప్రతికార ప్రశ్నస్యావకాశాత్వాదిత్య ర్థః. మునిరపి భార్యాహృదయాభిజ్ఞః సన్తుష్టస్సన్నాక్షేపం ప్రశ్నం చ ప్రతిపదతీత్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేన మమామృతత్వాధ్యాపేక్షిత కించిత్క రము దేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం.— (సాహోవాచ మైత్రేయీతి) సా మైత్రేయీ తం మునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః. కిమితి. (యన్నుమఇయం భగోస్సర్వా పృథి వీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి) హే భగో. * సమ్పూర్ణా విధీపాభవద్భిర్యదపవతామోచ్యావస్యేతిభేద్యం. ఉక్తే. విసర్గః. హే భగవన్. సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా యత్ - యదిమే - మమ స్యాత్ - తర్హి అహం తదా స్యాదిత్యర్థః. తదా తేన- విత్తేన కథం - కథఞ్చిదప్యమృతా స్యాంను- సంసారానుత్తీర్ణా స్యాం కిమిత్యర్థః. ఇతి ప్రశ్నే (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) స యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచ హ. విత్తేన త్వం సంసారాన్ముక్తా న స్యాః ఇతి హ- నిశ్చితమాహేత్యర్థః తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదితి) ఉపక రణవతాం- భోగసాధనవతాం జీవితం - సుఖజీవనం యథా సిధ్యతి - తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్యాః జీవితం సుఖేన జీవనం పరం లభ్యత ఇత్యర్థః. య థా విత్తేనైహికసుఖం లభ్యతే - తథా మోక్షసుఖమపి కింన లభ్యత ఇతి స్పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తుశబ్దో మోక్షస్య *నాన్యః పన్థా ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ. అమృతత్వస్య - మోక్షస్య విత్తేన సాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వసం భావనాపి నాస్తీతియావత్. ౨

శం.— సా హోవాచ మైత్రేయీ- ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ. యద్యేవం- యేనాహం నామృతా స్యాం- కిమహం తేన - వి త్తేన కుర్యాం. యదేవ భగవాన్కేవలమమృతత్వసాధనం వేద- తదేవామృతత్వసాధనం మే- మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.— విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమధిగమ్య తస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా ముక్తిసాధనమేవాత్మజ్ఞానమాత్మానం దాతుం పతిం నియుఙ్క్తా నా బ్రూతే (సాహేతి) ౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి) సా మై త్రేయీ ప్రత్యువాచ హ. అహో స్త్రియా విత్తత్యాగేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః. కిమితి. మమామృతత్వప్రాప్త్యసపాయభూతేన విత్తేనాహం కింకరిష్యామీతి. తర్హి కిం తవాపేక్షితం- తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద- తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ తుష్ట ఆహ- స హోవాచ. ప్రియా- ఇష్టా. బతేత్యనుకమ్ప్యాహ. అరే- మైత్రేయి. నః- అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ - భవతీ ఇదానీం ప్రియ మేవ- చిత్తానుకూలం భాషసే. ఏహి. ఆస్స్వ- ఉపవిశ. వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి. వ్యాచక్షాణ స్య తు మే- మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతో నిదిధ్యాసస్వ- వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి. ౪

ఆ.— భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (స హేత్యాదినా) విత్తేన సాధ్యం- కర్మ. తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కి తే * కిమహం తేన కుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతియావత్. స్వాభిప్రాయోఽనకర్మముక్తిహేతురితి - తస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ స త్యామిత్యర్థః. ౪

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నస్సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువా చ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బతేత్యనుకమ్పాయాం. అరే మైత్రేయి. త్వం సతీ- సాధ్వీ చ సతీ, నః- అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ స తీ, ప్రియం- మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే. ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి- ఇహ ఆగచ్ఛ. ఆస్స్వ- మత్సమీపే ఉపవి శ. ఇతి సభక్తిసాధ్వీం తాం సమీపోపవేశనేనానుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే- అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి- వ క్ష్యామి. కింతు వ్యాచక్షాణస్య- వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే- మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ- అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ. యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ- నిధ్యానం- అవలోకనం. అవలోకితుమిచ్ఛ. అవలోకయేతియావత్. ఇతి శబ్దో వాక్యావసానే. ఏవముక్తా హి మైత్రేయీ సావధానా సతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితీతి) స్పష్టోఽర్థః.

‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి। న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదగ్ం సర్వం విదితం॥ ౫

శం.— స హోవాచ — అమృతత్వసాధనం వైరాగ్యముపదిదిక్షుః. జాయాపతిపుత్రాదిభ్యో విరాగముత్పాదయతి తత్సన్న్యాసాయ. (న వై) వై శబ్దః ప్రసిద్ధస్మరణార్థః ప్రసిద్ధమేవైతల్లోకే. పత్యుః — భర్తుః కామాయ — ప్రయోజనాయ జాయాయాః పతిః ప్రియో న భవతి. కిం తర్హి. ఆత్మనస్తు కామాయ — ప్రయోజనాయైవ భార్యాయాః పతిః ప్రియో భవతి. తథా (న వా అరే జాయాయా ఇత్యాది) సమానమన్యత్. న వా అరే పుత్రాణాం. న వా అరే విత్తస్య. న వా అరే బ్రహ్మణః. న వా అరే క్షత్రస్య న వా అరే లోకానాం న వా అరే దేవానాం. న వా అరే భూతానాం. న వా అరే సర్వస్య. పూర్వం పూర్వం యథాసన్నప్రీతిసాధనే వచనం తత్ర తత్రేష్టతరత్వాద్వైరాగ్యస్య. సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్ — ఆత్మైవ ప్రియః — నాన్యత్. తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యుపన్యస్తం — తస్యైతద్వృత్తిస్థానీయం ప్రపఞ్చితం. తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీ అన్యత్ర ప్రీతిః — ఆత్మన్యేవ ముఖ్యా. తస్మాదాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః — దర్శనార్హః. దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః. శ్రోతవ్యః — పూర్వమాచార్యత ఆగమతశ్చ. పశ్చాన్మన్తవ్యః — తర్కతః. తతో నిదిధ్యాసితవ్యః — నిశ్చయేన ధ్యాతవ్యః. ఏవం హ్యసౌ దృష్టో భవతి శ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః. యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని — తదా సమ్యగ్దర్శనం బ్రహ్మైకత్వవిషయం ప్రసీదతి — నాన్యథా శ్రవణమాత్రేణ. యద్బ్రహ్మక్షత్రాదికర్మనిమిత్తం వర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయం క్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయం రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః — తదుపమర్దార్థమాహ — ఆత్మని ఖలు అరే — మైత్రేయి. దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ౫

ఆ.— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం వివక్షితం చేత్ — * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాది వక్తవ్యం — కిమితి న వా అరే పత్యురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) ఉవాచ — జాయాదీనామాత్మార్థత్వేన ప్రియత్వమాత్మనశ్చానౌపాధికప్రియత్వేన పరమానన్దత్వమితి శేషః. ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (న వా ఇతి) కిం తన్నిపాతేన స్మార్యతే — తదాహ (ప్రసిద్ధమితి) యథోక్తే క్రమే నియామకమాహ (పూర్వం పూర్వమితి) యద్యదాసన్నం ప్రీతిసాధనం — తత్తదసతి క్రమ్యతస్మిన్విషయే పూర్వం పూర్వం వచనమితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (తత్రేతి) న వా అరే సర్వస్యేత్యయుక్తం — పత్యాదీనాముక్తత్వాదంశేన పునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి) ఉక్తవదనుక్తానామపి గ్రహణం కర్తవ్యం — న చ సర్వే విశేషతో గృహీతుం శక్యన్తే — తేన సామాన్యార్థం సర్వపదమిత్యర్థః. సర్వపర్యాయేషు సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నను తృతీయే ప్రియత్వమాత్మన ఆఖ్యాతం — తదేవాత్రాపి కథ్యతే చేత్ పునరుక్తిః స్యాత్ — తత్రాహ (తదేతదితి) అథోపన్యాసవివరణాభ్యాం ప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యయుక్తం — పుత్రాదావపి తద్దర్శనాత్. అత ఆహ (తస్మాదితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వమభిధాయోత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథం పునరిదం దర్శనముత్పద్యతే — తత్రాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కిమితి సర్వేషామధ్యయనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) విధ్యనుసారిత్వమేవంశబ్దార్థః. శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పే హేత్వభావాచ్చ సర్వైరేవాత్మజ్ఞానం జాయతే చేత్ — తేషాం సమప్రధానత్వమాగ్నేయాదివదాపతేదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) శ్రవణస్య ప్రమాణవిచారత్వేన ప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం — మనననిదిధ్యాసనయోస్తు తత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేన యదా శ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేన సముచ్చితాని — తదా సామగ్రీపౌష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానం ఫలశిరస్కం సిధ్యతి. మననాద్యభావే శ్రవణమాత్రేణ నైవ తదుపపద్యతే — మననాదినా ప్రతిబన్ధాప్రధ్వంసే వాక్యస్య ఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాదిత్యర్థః. పరామర్శవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తం బ్రహ్మక్షత్రాది. తదేవ వర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్య ప్రత్యయః — మిథ్యాజ్ఞానం. తస్య విషయతయా స్థితం, క్రియాద్యాత్మకం. తదుపమర్దనార్థమాహేతి సమ్బన్ధః. అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౫

§ సర్వం విదితం భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౪౦.— ఏవముపసన్నాయై మైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్యో మోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసనముపదేష్టుమారభత ఇత్యాహ (స హోవాచ నవా) కిమితి. (నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి ఆత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వసాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మైవేత్యవశ్యమభ్యుపేయః- * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి। నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే ఇతి తస్యైవ పరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్సర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యాభిధానేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనాత్, చ్చాస్మిన్ ప్రకరణే ద్రష్టవ్యతయా ఉపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేతి నిశ్చితం. అతస్తదుపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథా పరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథా ఽర్థో వర్ణనీయ ఇతి చ సిద్ధం. అతోఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- నవా ఇత్యత్ర నైశబ్దో ఽవధారణే నైపాతికః. పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః. కామాయ-సఙ్కల్పాయ. సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః. * క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథా చ అరే- హే మైత్రేయి. పత్యుః ప్రియస్త్వం అహమస్యాః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయైవ భవతీ ఇన వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యస్యార్థః. జాయాం ప్రతి పత్యుః ప్రియత్వం పతిసఙ్కల్పాయత్తం న భవతి యావత్ పే బార్థ్యాయ సంసఫలీకర్తుం యజ ఇత్యుక్తే పి బాధ్యాయసస్య యజ్ఞః ఫలమితి హీనీత్యపి- ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయత్తం ప్రియత్వమితి పనిష్పన్నం [illegible] జాయా [illegible] ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పయన్నపి స [illegible] స్యాః ప్రియో భవతి- కిం త్వాత్మనః కామాయ పతిః సత్యార్థః ప్రియో భవతి పత్యుః ప్రియస్త్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మనస్సఙ్కల్పాత్ పతిః పత్యుః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం ముఖ్యవృత్తత్వాత్ ఆత్మాస్యాప్తత్వాత్ పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణాత్ [illegible] పరమాత్మా మాయాయస్య ప్రియో భవత్విత్యత్ర తత్కార్యానుగుణం సఙ్కల్పయతి-స తస్య ప్రియో భవతీతి వాక్యార్థః. అత్ర [illegible] త్రాపి పూర్వవద్ [illegible] ద్రష్టవ్యః. బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః. క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః. లోకాః-స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః. దేవాః-ఉపాస్యదేవతా ఇత్యర్థః. తత్-కిమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వం యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః. స హి పరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూప బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠాయ పతిజాయాదిషు నిరత్ప్రీతిం నియత ప్రియత్వాపాదకపుణ్యాపుణ్యాత్మకభగవత్సఙ్కల్పో పరమేకస్య ప్రతిబన్ధనివృత్తేస్స్వోపాసకాయ నిరతిశయస్వాత్మైవ్యేణ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్తతో ఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయామానుకూల్యప్రాతికూల్యవిభాగరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మానన్దరూపం తత్ప్రీత్యా దేవ తదుపాసకోనుభవతీతి తత్ప్రసాదనసిద్ధం [illegible] పరమాత్మా సాస్య ఇతి ఫలితో ఽర్థః. * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్ర ద్రష్టవ్యత్వాభ్యాయస్యాత్యపరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రథమం జనపదస్థదర్శనాత్ తస్మిన్ యాయస్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్త్యా ప్రమాణలక్షణ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యనువాదః. న్యాయస్యైవ మేవేతి యుక్తిభిర్హితార్థప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. అతో ఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే. ఉపాయవశాత్ ప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యానుకూలత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి సన్నన్తదాననిర్దేశః. అత్ర * స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహితహేతుత్వశ్రవణాత్ * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షం ప్రత్యవ్యవహితకారణత్వశ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్యైవ ప్రాప్తత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * న చక్షుషా గృహ్యత ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి పిధాతుకుసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమితివిశదతమజ్ఞానమభిధీయతే. తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * ఆగ్నేయం వృణీతే ఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్వృణీతే న చతురో వృణీతే న పఞ్చాతివృణీత ఇత్యత్రాగ్నేయం వృణీతే త్రీన్ వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టాగ్నేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టవిశదతమనిధ్యానస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతీతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థానప్రమాణాత్. నైశబ్దోఽవధారణే. తథా చ తస్మిన్ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్. ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ [illegible] నిరతిశయప్రియబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః. యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాత్ - * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వాలక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాత్ తస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః. శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః. అత్ర సర్వమిదమితి శబ్దౌ స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరౌ- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్. ఆత్మశబ్దోఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్య శరీరప్రతిసమ్బన్ధినిరూఢత్వాత్, తత్సామర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్,. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యానుయాయిత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి. ౫

ఉ.— బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమాని భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౬

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౭

శం.— నను కథమన్యస్మిన్విదితేఽన్యద్విదితం భవతి నైష దోషః-న హ్యాత్మవ్యతిరేకేణాన్యత్కించిదస్తి. యద్యస్తి-న తద్విదితం స్యాత్. న త్వన్యదస్తి- ఆత్మైవ తు సర్వం. తస్మాత్సర్వమాత్మని విదితే విదితం స్యాత్. కథం పునరాత్మైవ సర్వమిత్యేతచ్ఛ్రావయతి - బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిః తం పురుషం పరాదాత్- పరాదధ్యాత్. పరాకుర్యాత్. కం. యోఽన్యత్రాత్మనః-ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ. ఆత్మైవ న భవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితి తాం యో వేద- తం పరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణ మాం పశ్యతీతి- పరమాత్మా హి సర్వేషామాత్మా. తథా- క్షత్రం- క్షత్రియజాతిః. తథా- లోకాదేవా భూతాని సర్వమిదం బ్రహ్మేతి. యాన్యనుక్రాన్తాని సర్వాణ్యాత్మైవ- యదయమాత్మా- యోఽయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనో జాయతే, ఆత్మన్యేవ లీయతే, ఆత్మమయం చ స్థితికాలే,- ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవ సర్వం. ౬

ఆ.— ఆత్మని విదితే సర్వం విదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యాఘాతం నిరాచష్టే (నైష దోష ఇతి) ఆత్మని జ్ఞాతే జ్ఞాతమేవ సర్వం తతోఽర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషం విశేషతో జ్ఞాతుం ప్రశ్నముపన్యస్య ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (కమిత్యాదినా) పరాకరణే పురుషస్యాపరాధిత్వం దర్శయతి (అనాత్మేతి) పరమాత్మాతిరేకేణ దృశ్యమానామపి బ్రాహ్మణజాతిం స్వస్వరూపేణ పశ్యన్కథమపరాధీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః. తస్య వ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవ సర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలేఽపి- తస్మాదాత్మైవ సర్వం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితి యోజనా. ౬

రం.— నను కథమాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ - జగతస్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్య సర్వాత్మకత్వమేవాహ (బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణవర్గః. క్షత్రాదిసహపాఠాత్. యస్త్వధికారీ బ్రాహ్మణవర్గమాత్మనోఽన్యత్ర- పరమాత్మనోఽన్యత్ర స్థితం. న తు పరమాత్మని స్థితం తదపరబ్రహ్మాత్మకం. స్వనిష్ఠం వేద- జానీయాత్, తం బ్రహ్మ స బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ పరాదాత్- పరాకుర్యాత్, అభిభవేత్. ఆత్మనోఽన్యత్వేన-అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ తం తథావగన్తారం సంసారయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అతః సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తం భవతి-అబ్రహ్మాత్మకత్వస్యాపి తత్త్వే సంసారహేతుత్వోక్త్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వనిర్ధారితి ద్రష్టవ్యం. క్షత్రం- క్షత్రియవర్గః. లోకాః- భూస్స్వర్గాదిలోకాః. దేవాః- ఆరాధ్యత్వేనాభిమతాః ప్రాపకా దేవతాః. భూతాని - అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః. ఇతరత్స్పష్టార్థం. నన్వుక్తరీత్యా సర్వస్య బ్రహ్మధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేఽపి బ్రహ్మాత్మకస్య శరీరభూతస్య జగతః శరీరిభూతబ్రహ్మవేదనాద్భిన్నత్వేన తథావిధబ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాసంభవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమితి సిద్ధాన్తో నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య సర్వస్యాపి తచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాం చ శబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదం సర్వమితి శబ్దాభ్యామన్యైరపి శబ్దైస్సత్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి సర్వశరీరకే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతం చ సర్వమిదం జ్ఞాతం భవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిత్యాది) అయమాత్మేతి యదుక్తం బ్రహ్మ- తదేవ బ్రహ్మక్షత్రలోకదేవాదిసర్వరూపం సర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తత ఆత్మని విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి - ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యర్థ ఉపపద్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— కథం పునరిదానీమిదం సర్వమాత్మైవేతి గృహీతుం శక్యతే. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేతి గమ్యతే. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య- తస్య తదాత్మత్వమేవ లోకే దృష్టం. స యథా- స ఇతి దృష్టాన్తో లోకే యథా. దున్దుభేః- భేర్యాః హన్యమానస్య- తాడ్యమానస్య దణ్డాదినా న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ - బహిర్భూతాఞ్ఛబ్దవిశేషాన్. దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్కృష్టాన్దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్న శక్నుయాద్గ్రహణాయ- గృహీతుం. దున్దుభేస్తు గ్రహణేన- శబ్దసామాన్యవిశేషత్వేన దున్దుభేశ్శబ్దాస్త ఇతి శబ్దవిశేషా గృహీతా భవన్తి- దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం. దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- దున్దుభేరాహననం- ఆఘాతః. దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్య శబ్దసామాన్యస్య గ్రహణేన తద్గతా విశేషా గృహీతా భవన్తి- న తు త ఏవ నిర్భిద్య గృహీతుం శక్యన్తే- విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథా ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ స్వప్నజాగరితయోర్న కశ్చిద్వస్తువిశేషో గృహ్యతే- తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావో యుక్తస్తేషాం. ౭

ఆ.— స్థిత్యవస్థాయాం సర్వస్యాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాతుమశక్యం- జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) ఘటః స్ఫురతీత్యాది ప్రత్యయమాశ్రిత్య పరిహరతి (చిన్మాత్రేతి) స యథా దున్దుభేరిత్యాది వాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) సర్వత్ర చిదతిరేకేణాసత్త్వం సప్తమ్యర్థః. దృ

ఉ.— ¶ సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయశఙ్ఖస్యతుగ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౮

సయథావీణాయైవాద్యమానాయైనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయవీణాయైతు గ్రహణేన వీణావాదస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౯

ష్టాన్తైర్వివక్షితంసఙ్క్షిపతి (యత్స్వరూపేతి) దున్దుభిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (సయథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవవిశదయతి (దున్దుభీతి) కథంతర్హి దున్దుభిశబ్దవిశేషాణాంగ్రహణం- తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతియావత్. ఉక్తేఽర్థేదున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాదివాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వాశబ్దార్థమాహ (తద్గతావిశేషాఇతి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (నహ్వితి) వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవవస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామభిప్రేత్యస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం. ౭

రం.— ఏవంజగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాంవిధాయఉపాసనోపకరణభూతమనఃప్రభృతికరణనియమనమాహ (సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయదున్దుభేస్తుగ్రహణేనదున్దుభ్యాఘాతస్యవాశబ్దోగృహీతఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరేషష్ఠీ. గ్రహణశబ్దఇహనిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపి గ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్. యథాగృహీతానిపుష్పాణి- గృహీతశ్చోరఇతి. సయథా - సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌహన్యమానేబాహ్యాఞ్ఛబ్దాంస్తతోబహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్గ్రహణాయనశక్నుయాత్- ననిరోద్ధుంశక్నుయాదిత్యర్థః. కథంతర్హినిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కింతుఆహన్యమానందున్దుభిమనపేక్ష్యదున్దుభేర్గ్రహణేన- శబ్దనిస్సరణాధారభూతదున్దుభినిరోధేన దున్దుభ్యాఘాతస్యవా- తదాహన్తృపురుషస్యనిరోధేనవాశబ్దోగృహీతః- భేర్యానిస్సరన్తశ్శబ్దానిరుధ్యన్తఇత్యర్థః. దున్దుభ్యాఘాతస్యేతికర్తరిక్తః. భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేనతత్సంయోగనిరోధద్వారాభేరీశబ్దాయథానిరుధ్యన్తే - ఏవమిన్ద్రియేషువిషయగణేవ్యాప్రియమాణేషుబాహ్యార్థానుభవోదుర్నిరోధః- తస్మాద్విషయాపసరణేనవాఇన్ద్రియనిరోధేనవావిషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారాపరమాత్మసాక్షాత్కారవిరోధిబాహ్యార్థజ్ఞానంనిరుధ్యతఇత్యర్థః. ఏవం నిరుధ్యనిదిధ్యాసితవ్యోద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తంభవత్యనేన సమానాకారావిచ్ఛిన్న పరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— తథా- సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్య- శబ్దేనసంయోజ్యమానస్య. ఆపూర్యమాణస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాదిపూర్వవత్. ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదితియావత్. శఙ్ఖస్యతుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. *దున్దుభేస్తుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యందృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మానస్యేతి) నన్ద్యాదిత్వాత్కర్తరిల్యుః శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం. ౮

శం.— తథా- వీణాయైవాద్యమానాయై- వీణాయావాద్యమానాయాః. అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహసామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం. అనేకేహివిలక్షణాశ్చేతనాచేతనరూపాఃసామాన్యవిశేషాః- తేషాంపారమ్పర్యగత్యాయథైకస్మిన్మహాసామాన్యేఽన్తర్భావః- తథాప్రజ్ఞానఘనే. కథంనామప్రదర్శయితవ్యఇతి. దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాంయథాశబ్దత్వే ఏవంస్థితికాలేతావత్సామాన్యవిశేషావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వంశక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతిదృష్టాన్తాన్వయపరామర్శః. ఏకేనైవదృష్టాన్తేనవివక్షితార్థసిద్ధౌకిమిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ(అనేకేతి) ఇహేతిజగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా. సామాన్యబహుత్వమేవస్ఫుటయతి (అనేకేహీతి) తేషాంస్వస్వసామాన్యేఽన్తర్భావేకింతతోబ్రహ్మణిపర్యవసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వంతథేత్యధ్యాహారః. ఇతిమన్యతేశ్రుతిరితిశేషః. విమతంనాత్మాతిరేకి- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకినభవతి- యథాదున్దుభ్యాదిశబ్దాస్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణాన్తదతిరేకేణనసన్తీత్యనుమానంవివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావఃతథాప్రజ్ఞానఘనేసర్వంజగదన్తర్భవతీతిశేషః. దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్యనిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (సయథావీణాయైవాద్యమానాయైఇత్యాది) అత్రవీణాయైఇతిచతుర్థీషష్ఠ్యర్థే. ఛాన్దసోవిభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతికర్తరికః. సర్వంపూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్యవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవా అరేఽస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతాని సర్వాణి నిశ్వసితాని॥ ౧౦

శాం.— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మైవేతి శక్యమవగన్తుం. యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవేతి భవత్యగ్న్యేకత్వం- ఏవంజగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘనఏవేతి యుక్తంగ్రహీతుమిత్యేతదుచ్యతే- సయథార్ద్రైధాగ్నేః- ఆర్ద్రైరేధోభిరిద్ధోఽగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః. తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానాప్రకారం. ధూమగ్రహణంవిస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం. ధూమవిస్ఫులిఙ్గాదయోవినిశ్చరన్తి. ఏవం- యథాయందృష్టాన్తః అరే- మైత్రేయి. అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతో భూతస్యనిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివనిశ్వసితం. యథాఽప్రయత్నేనైవపురుషనిశ్వాసోభవతి- ఏవంవాఅరే. కింతన్నిశ్వసితమివతతోజాతమితి. ఉచ్యతే-యదృగ్వేదోయజుర్వేదఃసామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధంమన్త్రజాతం. ఇతిహాసఇత్యుర్వశీపురూరవసోఃసంవాదాదిః *ఉర్వశీహాప్సరాఇత్యాది బ్రాహ్మణమేవ. పురాణం- *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాది. విద్యా- దేవజనవిద్యా. వేదస్సోఽయం. ఇత్యాదిః. ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః. శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవామన్త్రాః *తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయః. సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యానివేదే. యథా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని. వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః. అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాన్యనువ్యాఖ్యానాని. యథాచతుర్థాధ్యాయే *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య, యథావా *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేదయథాపశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః మన్త్రవివరణానివ్యాఖ్యానాని. ఏవమష్టవిధంబ్రాహ్మణం. ఏవంమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవగ్రహణం. నియతరచనావతోవిద్యమానస్యైవవేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. నచపురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతఃప్రమాణంనిరపేక్షఏవస్వార్థే. తస్మాద్యత్తేనోక్తం తత్తథైవప్రతిపత్తవ్యమాత్మనశ్శ్రేయఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానంవాకర్మవేతి. నామప్రకాశవశాహిరూపస్యవిక్రియావ్యవస్థా. నామరూపయోరేవహిపరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోఃసలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోఃసర్వావస్థయోఃసంసారత్వమిత్యతోనామ్నఏవనిశ్వసితత్వముక్తం- తద్వచనేనైవేతరస్యనిశ్వసితత్వసిద్ధేః. అథవా- సర్వస్యద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం *బ్రహ్మతంపరాదాత్ *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. తేనవేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే. తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణంవేదః- నయథాన్యోగ్రన్థఇతి. ౧౦

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః. తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య. భూతస్య- పరమార్థస్యేతియావత్. నిశ్వసితమివేత్యుక్తంవ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి. తతోజాతమితిసమ్బన్ధః. తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాసఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతిసమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం. అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * అసదేవేదమగ్రఆసీదితిగృహ్యతే. దేవజనవిద్యా- నృత్యగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోఽయం- వేదాద్బహిర్నభవతీత్యర్థః. ఇత్యాద్యా - విద్యేతిసమ్బన్ధః. ఆదిశబ్దఃశిల్పశాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాఇత్యత్రాదిశబ్దః * సత్యస్యసత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః. తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయఇత్యత్రాదిశబ్దేన * తదప్యేషశ్లోకోభవతిఅసన్నేవసభవతీత్యాదిగృహ్యతే. ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం * అథయోఽన్యాందేవతాముపాస్తే * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిగ్రహీతుం. అర్థవాదేషువ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌహేత్వభావంశఙ్కిత్వాపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితిశేషః. ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాంచప్రసిద్ధార్థత్యాగేకోహేతురిత్యాశఙ్క్యనిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్యాగేహేతుః- పరిశేషస్త్వన్యత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంమన్త్రేతి) ననుప్రథమేకాణ్డేవేదస్యనిత్యత్వేనప్రామాణ్యంస్థాపితం - తదనిత్యత్వేతద్ధానిరిత్యతఆహ (నియతేతి) నిత్యాదావేదోపిశేష్యతే. * కల్పాన్తేతస్యతాన్వేదానిత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వంవేదస్యగమ్యతే, * అనాదినిధనానిత్యాదేశ్చసదాతనత్వంతస్యనిశ్చీయతే,. నచకృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదౌవ్యభిచారాత్. నచపౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేనతత్సిద్ధేః. నచౌన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదితిభావః. సిద్ధేవేదస్యప్రామాణ్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రోపదిష్టా- నరూపప్రపఞ్చసృష్టిః. సాచోపదేష్టవ్యా- సృష్టిపూర్వోత్తరగ్రన్థానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపినామతన్త్రారూపసృష్టిరితినామసృష్టివచనేనరూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపిసర్వసంసారసృష్టిరనుక్తా- నామరూపయోరేవసంసారత్వేప్రాగుక్తత్వాత్సృష్టేః సంసారానన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితియావత్. నామప్రపఞ్చస్యైవాత్రసన్నోక్తిముపపాదితాముపసంహరతి (ఇతీతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతింవిధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేపిప్రతిబిమ్బవత్ ప్రామాణ్యసమ్భవాత్, ఉన్మత్తాదివాక్యానాంచమిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనామానత్వాత్, ద్వైతస్యతదభావాత్, ద్విపక్షయోరవ్యభిచారాత్, చ్ఛనాప్రామాణ్యమిత్యాహ (తదాశఙ్కేతి) అన్యోగ్రన్థః-బుద్ధాదిప్రణీతశ్శబ్దరాశిః కామమప్రామాణ్యమస్త్వితిత్యాదిః. ౧౦

శాం.— పూర్వంపరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వం ప్రపఞ్చయతి (సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చ

ఉ.— స యథా సర్వాసామపాగ్ం సముద్ర ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాం జిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం గన్ధానాగ్ం నాసికే ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం శబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం సఙ్కల్పానాగ్ం మన ఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాగ్ం విద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం కర్మణాగ్ం హస్తావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం విసర్గాణాగ్ం పాయురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాగ్ం పాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం వేదానాగ్ం వాగేకాయనమ్॥ ౧౧

రస్మీత్యాదినా) ఏధశబ్దః అకారాన్తః ఇన్ధనవాచీ. ఆర్ద్రైధవిశిష్టాగ్నిగ్రహణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్య చోపాదానత్వనిమిత్తత్వ జ్ఞాపనార్థమ్. అగ్నిర్హి ధూమోత్పత్తౌ వహ్న్యేనిమిత్తమిన్ధనవిశిష్టత్వేన తూపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్. అభ్యాహితాత్- ఆధ్మానవీజనాదినా ప్రవర్తితాదిత్యర్థః. పృథగ్ధూమా వినిశ్చరన్తి- నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. స యథా- స దృష్టాన్తో యథా. ఏవం వా- ఏవమేవ అరే- మైత్రేయి. అస్య-పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య- పరమాత్మనో నిశ్వసితమ్- నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ తస్మాదుద్గతమ్. కిం తత్. ఏతత్- వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. తదేవాహ (యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణమ్- విష్ణుపురాణాది. విద్యాః- చతుష్షష్టివిద్యాః. ఉపనిషదః- ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః- స్మృతిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని- భాష్యరూపాణి. ఋగ్వేద ఇత్యాది యద్యదస్తి- ఏతాని సర్వాణి భగవతోఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేన తదుద్గతానీత్యర్థః. యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదయో వ్యాసాద్యుద్గతా ఇతి పురాణేషు ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. అత్ర యద్యపి వాచకశబ్దసృష్టిమాత్రముక్తమ్- తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే తు * ఇష్టం హుతమాశితం పాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యసృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వాచ్చ, అత్రాపి వాచ్యస్య సృష్టిరుక్తేతి ద్రష్టవ్యమ్. అనేన పూర్వం సామాన్యతో నిర్దిష్టం జగత్కారణత్వం వివృతం భవతి. ౧౦

శం.— కిఞ్చాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమ్- ప్రలయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ- ప్రలయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః. స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా- యేన ప్రకారేణ సర్వాసామ్- నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః- అబ్ధిరేకాయనమ్- ఏకగమనమ్. ఏకప్రలయః. అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః- ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానామ్- మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయ్వాత్మభూతానాం త్వగేకాయనమ్- త్వగితి- త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రమ్. తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి. తస్యైవ హి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్శబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి. ఏవం మనోవిషయోఽపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టస్తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి. విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణి ఆప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే. ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే. తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యమ్. తథా- సర్వేషాం గన్ధానామ్- పృథివీవిశేషాణాం నాసికే- ఘ్రాణవిషయసామాన్యమ్. తథా- సర్వేషాం రసానామ్- అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యమ్. తథా రూపాణామ్- తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యమ్. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే. మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే. తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాగార్హా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః. తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రమ్. ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రమ్. ఏవం *యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రలయోఽభిహితః- న తు కరణస్య- తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢమ్. కిన్తు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః- న తు జాత్యన్తరమ్. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రలయే యత్నః కార్యః- విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రలయేనైవ ప్రలయః సిద్ధో భవతి కరణానామితి. ౧౧

ఆ.— స యథా సర్వాసామపామిత్యాది సమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కిఞ్చాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రలయకాలే చ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమనేకమేవం స్యాత్- న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణస్తన్మాత్రత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మ చేత్ప్రతిపత్తవ్యమ్- కిమితి తర్హి స యథేత్యాది వాక్యమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛేషత్వేన ప్రలయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అత ఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రలయః. ఏ

ఉ.— ¶ సయథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత న హాస్యోద్గ్రహణాయేవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౨

కశ్చాసౌ ప్రలయశ్చేత్యేక ప్రళయః. తటాకాదిగతానామపాంకుతః సముద్రే లయ,- నహి తాసాం తేన సజాతీయత్వాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభాగేతి) అత్ర హి సముద్రశబ్దేన జలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణ చ జలవిశేషాణామభావో వివక్షితః- తేషాం తత్సామాన్యమాత్రత్వాత్. అతశ్చ సామస్త్యేన విభాగస్య ప్రాప్తిరితి సముద్రే విభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్తస్పర్శవిశేషాః సర్వే గృహ్యన్తే. విషయాణామిన్ద్రియకార్యత్వాభావాత్కుతస్స్పర్శానాం త్వచి విలయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితి) స్పర్శవిశేషాణాం స్పర్శసామాన్యే నర్భావం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్నితి) తథాపి సమస్తస్య జగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాద్బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్కథం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణి సర్వప్రవిలయం దర్శయితుం క్రమమనుక్రామతి (తథేతి) మనసి సతి విషయవిషయిభావస్య దర్శనాత్, అసతి చాదర్శనాత్, మనస్సఙ్కల్పమాత్రం విషయజాతమితి తస్య తద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్య తదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః. సఙ్కల్పస్యాధ్యవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాం చ బుద్ధౌ తద్విషయస్య పూర్వవదనుప్రవేశాత్, తత్సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్సన్నిహితత్వాత్తస్య సఙ్కల్పాత్మకే మనస్యన్తర్భావాత్, తస్య చ లన్మనో విషయసామాన్యస్య బుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్య తద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వం జగదుక్తేన న్యాయేన బుద్ధిమాత్రం భూత్వా * తద్యథా ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మనీతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణి పర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) నను జగదిదం విలీయమానం శక్తిశేషమేవ విలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాదృతే తస్య నిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్. తథా చ కుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అత ఆహ (ఏవమితి) శక్తిశేషలయోపితస్యాః దుర్నిరూపత్వాద్వస్తునైకరసస్యాధీరవిరుద్ధేతి భావః. ఏకాయన ప్రక్రియా తత్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తత్రాహ (తథేతి) యథా సర్వేషు పర్యాయేషు బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తథోచ్యత ఇతి యావత్. (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః. సఙ్కల్పే లయ ఇతి శేషః. విజ్ఞానమాత్ర ఇత్యత్రాపి తథైవ. ఏవం సర్వేషాం కర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథా కర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాం సూత్రాత్మసంస్థాసభేదత్వమభ్యుపేత్యాహ (తాసి చేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చిదుపాధిభూతయోశ్చిభేదాదభేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినా భావ్యం. తత్ర తయోరన్యోన్యాభేదేమానమాహ (యో వా ఇతి) శ్రుతిముఖాన్తరణలమోన ప్రతిభాతి - స్వయం చ వ్యాఖ్యాయతే- తత్ర కో హేతురితి పృచ్ఛతి (నన్వితి) శ్రుత్యా కరణలయస్యానుక్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కింత్వితి) కరణస్య విషయసాజాత్యం వివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానం సూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం- రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానాని శాస్త్రప్రకాశికాయామధిగన్తవ్యాని. కరణానాం విషయసాజాత్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితి శేషః. ఏకాయనప్రక్రియాసమాప్తావితిశబ్దః. ౧౧

శం.— ఏవం ప్రథమోక్తం జగత్కారణత్వం విశదయిత్వా తదనన్తరం సామాన్యేన * సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యేత్యాదినోక్తం పరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామనియమం సంవిశదయతి (సయథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్య సర్వాసామపామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వమేవ- ఏవం త్వచస్సర్వస్పర్శానామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వం. తతశ్చాయమర్థః - యథా సముద్రో భూయసీరపో బహుధా విశతీః గృహ్ణాతి, తాభిః కదాచిదపి న పూర్యతే చ- ఏవం త్వగిన్ద్రియమసఙ్ఖ్యాకాన్ బహుధా ప్రాప్నువతః స్పర్శవిశేషాన్ గృహ్ణాతి, తైః కదాచిదపి న తృప్యతి, చ- తతశ్చ త్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారా అనన్తా ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టం మన ఏవ హృదయమిత్యుచ్యతే. అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టార్థః. తతశ్చైకైకేన్ద్రియవృత్తివిశేషా అనన్తాః - తతశ్చాత్మసాక్షాత్కారార్థినా ఏతేవృత్తివిశేషా నిరోద్ధవ్యా ఇత్యభిప్రాయః. తతశ్చ * సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యేత్యనేనోక్తం బ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనం వివృతం భవతి. ౧౧

శం.— తత్ర * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర హేతురభిహితః ఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వం చ, తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషు ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతం యత్- తత్తర్కతః సాధితం. స్వాభావికోయం ప్రళయ ఇతి పౌరాణికా వదన్తి. యస్తు బుద్ధిపూర్వకః ప్రళయో బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తిక ఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణ యో భవతి- తదర్థోయం విశేషారమ్భః. తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (సయథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారః సైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం. తద్వికారస్తత్ర భవో వా సైన్ధవశ్చాసౌ ఖిల్యశ్చేతి సైన్ధవఖిల్యః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. ఉదకే- సిన్ధౌ స్వయోనౌ ప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తః ఉదకమేవ విలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమతేజస్సంపర్కాత్కాఠిన్యప్రాప్తిః ఖిల్యస్య స్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్య విలయనం. తదను సైన్ధవఖిల్యో విలీయత ఇత్యుచ్యతే; తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి) (నహ) నైవాస్య-ఖిల్య

¶ నహాస్యోద్గ్రహణాయైవస్యాదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్యాద్గ్రహణాయ- ఉద్ధృత్య పూర్వవద్గ్రహణాయ గృహీతుం నైవ సమర్థః కశ్చిత్స్యాత్సునిపుణోఽపి. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. గ్రహణాయ నైవ సమర్థః. కస్మాత్. యతో యతః- యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్ తదుదకమాదాయ- గృహీత్వా స్వాదయేత్. లవణాస్వాదమేవ తదుదకం- న తు ఖిల్యభావః. యథాయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ తు అరే- మైత్రేయి ఇదం- పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతం. యస్మాన్మహతో భూతాదవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నాః సతీ కార్యకరణోపాధిసమ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యా జన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికా అముష్యాన్వయాఽహమితి. సఖిల్యభావస్తవ కార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితో మహతి భూతే స్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయే పరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయే శుద్ధే సైన్ధవఘనవదేకరసే ప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారే నిరన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితే ప్రవేశితః. తస్మిన్ప్రవిష్టే స్వయోనిం గతే ఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతే భేదభావే ప్రణాశితే ఇదమేకమద్వైతం మహద్భూతం. మహచ్చ తద్భూతం చ మహద్భూతం. సర్వమహత్తరత్వాత్తదాకాశాదికారణత్వాచ్చ. భూతం- త్రిష్వపి కాలేషు స్వరూపావ్యభిచారాత్సర్వదైవ పరినిష్పన్నమితి. త్రైకాలికోఽత్ర క్తప్రత్యయః. అథవా - భూతశబ్దః పరమార్థవాచీ. మహచ్చ పారమార్థికం చేత్యర్థః. లౌకికం తు యద్యపి మహద్భవతి - స్వప్నమాయాకృతం హిమవదాదిపర్వతోపమం న పరమార్థవస్తు. అతో విశినష్టి - ఇదం చ మహద్భూతం చేతి. అనన్తం- నాస్యాన్తో విద్యత ఇత్యనన్తం. కదాచిదాపేక్షికం స్యాదిత్యతో విశినష్టి (అపారమితి) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. విజ్ఞానం చ తద్ఘనశ్చేతి విజ్ఞానఘనః. ఘనశబ్దో జాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః- యథా సుపర్ణఘనోఽయోఘన ఇతి. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యర్థః. యదీదమేకమద్వైతం పరమార్థతః స్వచ్ఛం సంసారదుఃఖాసమ్పృక్తం - కింనిమిత్తోఽయం ఖిల్యభావ ఆత్మనో జాతో మ్రియే సుఖీ దుఃఖ్యహం మమేత్యేవమాదిలక్షణోఽనేకసంసారధర్మోపద్రుత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతేభ్యో భూతేభ్యః - యాన్యేతాని కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని నామరూపాత్మకాని సలిలఫేనబుద్బుదోపమాని స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః సలిలోపమస్య, యేషాం విషయపర్యన్తానాం ప్రజ్ఞానఘనే బ్రహ్మణి పరమార్థవివేకజ్ఞానేన ప్రవిలాపనముక్తం నదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యో భూతేభ్యః సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః సముత్థాయ - సైన్ధవఖిల్యవ, ద్యథాద్భ్యః సూర్యచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బో, యథా వా స్వచ్ఛస్య స్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యో రక్తాదిభావః,- ఏవం కార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యో విశేషాత్మఖిల్యభావేన సముత్థాయ. యేభ్యో భూతేభ్య ఉత్థితః - తాని యదా కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని భూతాన్యాత్మనో విశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతాని శాస్త్రాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మవిద్యయా నదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితాని వినశ్యన్తి సలిలఫేనబుద్బుదాదివత్ - తేషు వినశ్యత్స్వను ఏష విశేషాత్మఖిల్యభావో వినశ్యతి - యథోదకాలక్తకాదిహేత్వపనయే సూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బో వినశ్యతి. చన్ద్రాదిస్వరూపమేవ పరమార్థతో వ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమపారం స్వచ్ఛం వ్యవతిష్ఠతే. న తత్ర ప్రేత్య విశేషసంజ్ఞాస్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతేభ్యో విముక్తస్యేతి. ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమీ నాస్తి విశేషసంజ్ఞేత్యహమిత్యహం సౌమ్యముష్య పుత్రో మమేదం క్షేత్రం ధనం సుఖీ దుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా - అవిద్యాకృతత్వాత్తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చ బ్రహ్మవిద్యయా నిరన్వయతో నాశితత్వాత్కుతో విశేషసంజ్ఞాసమ్భవో బ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావావస్థితస్య. శరీరావస్థితస్యాపి విశేషసంజ్ఞా నోపపద్యతే- కిం పునః కార్యకరణవిముక్తస్య సర్వత ఇతి హోవాచ- ఉక్తవాన్కిల పరమార్థదర్శనం మైత్రేయ్యై భార్యాయై యాజ్ఞవల్క్యః. ౧౨

ఆ.— స యథా సైన్ధవఖిల్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్యసన్దర్భస్తత్రేత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాతేస్థైర్యోక్తం హేతుమనూద్య సాధ్యసిద్ధిం ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) ఉక్తహేతోః. యథోక్తం బ్రహ్మైవ సర్వమిదం జగదితి యత్ప్రతిజ్ఞాతం *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి తత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధరూపతర్కవశాత్సాధితమితి యోజనా. ఉత్తరవాక్యస్య విషయపరిశేషార్థముక్తప్రశ్నయోః పౌరాణికసమ్మతిమాహ (స్వాభావిక ఇతి) కార్యాణాం ప్రకృతౌ వా విలయస్స్వాభావికత్వం. ప్రలయాన్తరేఽపి తేషాం సముత్పత్తిం సజ్జిరతే (యస్త్వితి) ద్వితీయ ప్రశ్నయమధికృత్యానన్తర గ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి) తత్రేత్యాత్యన్తిక ప్రశ్నస్య ముక్తిః. ఉనకేవలీయమానమిత్యయుక్తం- కాఠిన్యనిలయే పిశల్య యాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యేతి) న హి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నైవేతి) అన్వయ ప్రదర్శనార్థం నైవేతి పునరుక్తం. మహద్భూతం-ఏకమద్వైతమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః.అస్యార్థస్య సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థో నైశబ్దః ఇదం మహద్భూతమిత్యత్రేదంశబ్దార్థం విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తదిదం పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఖిల్యభావాపత్తికార్యం కథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోఽసౌ ఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రాహ (నామరూపేతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే తాదాత్మ్యాభిమానద్వారా జాత్యభిమానోఽత్ర ఖిల్యభావ ఇతి. ఇతిశబ్దేనాభిమానోఽలక్ష్యతే. యథోక్తే ఖిల్యభావే సతి కుతో భూతస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఖిల్యభావ ఇతి) ఖిల్యభావః స్వశబ్దార్థః. పరస్య పరిశుద్ధత్వార్థమజరాదివిశేషణాని. కేన రూపేణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్త ఇతి) తస్య సాపేక్షత్వం వారయతి (అపార ఇతి) ప్రతిభాసమానే భేదే కథం యథోక్తం తత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) భవతు యథోక్తే తత్త్వే ఖిల్యభావస్య ప్రవేశః-తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (తస్మిన్నితి) మహత్త్వం సాధయతి (సర్వేతి) భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి) మహదిత్యుక్తే పారమార్థికం చేతి విశేషణం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకికమితి) జాగ్రత్కాలీనం పరిదృశ్యమానం హిమవదాదిమహద్యద్యపి భవతి - తథాపి స్వప్నమాయాదిసమత్వాన్న తత్పరమార్థవస్తు-న హి దృశ్యం జడమిష్టం జాలాదేర్విశిష్యతే - అతో లౌకికాన్మహతో బ్రహ్మ వ్యావర్తయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఆపేక్షికం స్యాత్ - ఆసన్నత్వమితి శేషః. అవధారణరూపమర్థమేవస్ఫోరయతి (నాన్యదితి) ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయేత్యాది సమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీదమితి) వస్తుతః స్వచ్ఛత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి) తర్హి తస్మిన్నిమిత్తాభావాన్న తస్య ఖిల్యత్వమితి మత్వాహ (కింనిమిత్త ఇతి) ఖిల్యభావమేవ విశినష్టి (జాత ఇతి) అనేకస్సంసారరూపో ధర్మః - అశనాయాపిపాసాదిః. తేనోపద్రుతః - దూషిత ఇతి యావత్. ఖిల్యభావే నిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం వ్యాకరోతి (యానీతి) స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః కార్యకరణరూపేణాకారేణ పరిణతానీతియావత్. తాని వ్యవహారసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (నామరూపాత్మకానీతి) తేషామతిదుర్బలత్వం సూచయతి (సలిలేతి) స్వచ్ఛే ద్రవ్యే దృష్టాన్తమాహ (సలిలోపమస్యేతి) తేషాం ప్రత్యక్షత్వేఽపి ప్రకృతత్వాభావే కథమేతచ్ఛబ్దేన పరామర్శః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయన ప్రక్రియాయామితి శేషః. బ్రహ్మణి ప్రజ్ఞానఘనే భూతానాం ప్రళయే దృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌ పఞ్చమీతి దర్శయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దవాచ్యతయా తేషాం ప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథా సైన్ధవస్య ఖిల్యః సిన్ధోర్జాతః స్వజన్మన్యుదకే పున ర్లీయతే, తథా భూతేభ్యః ఖిల్యభావో భవతీత్యాహ (సైన్ధవేతి) సముత్థానమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాది వ్యాచష్టే (యేభ్య ఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాని - తత్త్వహేతుభూతానీతియావత్. బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తౌ హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) తత్ఫలం సదృష్టాన్తమాచష్టే (నదీసముద్రవదితి) యథా సలిలే ఫేనాదయో వినశ్యన్తి - తథా తేషు భూతేషు వినశ్యత్సు సత్సు అను- పశ్చాత్ ఖిల్యభావో నశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కిం పునర్భూతానాం ఖిల్యభావస్య చ వినాశే సత్యవశిష్యతే - తత్రాహ (యథేతి) తత్ర శ్రుతివాక్యైః కైవల్యోక్తిః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్య విశేషసంజ్ఞాభావం కైముతికన్యాయేన కథయతి (శరీరావస్థితస్యేతి) సుషుప్తస్యేతియావత్. సర్వతః- ముక్తస్యేతి శేషః. ౧౨

౪౦. —— అథ సర్వావస్థాస్వపి జీవస్వరూపస్య పరమాత్మనిష్ఠతయా స్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయ జీవవాచిశబ్దేన పరమాత్మానం నిర్దిశన్ అమృతత్వోపాయప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయ భూతసఙ్ఘాత్మకశరీరమరణానువిధాయి నస్సంసరతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాదయతి. ఏవముపపాదితే హి స్వయముపచిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకార. ఏవసన్నయం జీవః పఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేన జన్మమరణాదిచక్రే స్వకర్మతిరోహితస్వరూపః పరిభ్రమతి- తచ్చకర్మేశ్వరసఙ్కల్పరూపం సర్వథేశ్వరపరతన్త్రేణ స్వేన స్వాతన్త్ర్యేణ నిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధవిమోచనపూర్వకస్వస్వభావావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయే పరమాత్మోపాసనమేవ కర్తవ్యమితి ప్రతీయేతేతి. (సయథా సైన్ధవఖిల్య ఇత్యాది) సః - లవణరసఘనతయా ప్రసిద్ధః. సైన్ధవఖిల్యః- లవణఖణ్డః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్. యథా సైన్ధవశకలః ఉదకే ప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తః ఉదకమను- అనుసృత్య- ప్రవిశ్య విలీయత ఏవ. అస్య - విలీనస్య లవణస్యోద్గ్రహణాయ- ఉదకాత్పృథక్కృత్య గ్రహీతుం యథా నైవ స్యాత్ - కోఽపి న శక్తః స్యాత్. తచ్చోదకం యథా యతో యతః- యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్. మధ్యతః పార్శ్వతో వా ఆదదీత- గృహ్ణీయాత్. తత తత స్తత్తోయం లవణమేవ - లవణరసమయమేవ భవతి. ఏవం వా- ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్యదృష్టాన్తవదేవ మహద్భూతం- సర్వచేతనాచేతనేభ్యః ఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపారమితి) అనన్తం- స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం. అపారం - గుణతోఽప్యపరిచ్ఛేద్యం బ్రహ్మ విజ్ఞానఘన ఏవ సన్ - జీవ ఏవ సన్. జీవశరీరక ఏవ సన్నితియావత్. *అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుతేః జీవశరీరకతయా భూతేష్వనుప్రవిశ్య ఏభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి- భూతేషు శరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషు తేభ్య ఏవ- భూతేభ్యో హేతుభ్యః స్వయముత్పద్యమాన, స్తేషు నశ్యత్సు తాని- భూతాని అను- పశ్చాత్ స్వయం వినశ్యతీత్యర్థః. దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయ్యుత్పాదవినాశవాన్ భవతీతియావత్. వినాశో నామ అత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః. *వినశ్యతి- న పశ్యతీత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతోక్తం. ఉత్పత్తిర్జ్ఞానవికాసప్రాదుర్భావః. ఇమావుత్పత్తివినాశౌ విజ్ఞానమయశబ్దితే జీవశరీరకే మహద్భూతమిత్యుక్తే పరమాత్మని జీవద్వారా సమ్భవత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగం ప్రాప్య. *యోఽయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి ప్రయోగాత్. తదా మోక్షదశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య సఙ్కోచాభావేన న సంజ్ఞాస్తి- సమిత్యేకీకారే. జ్ఞాధాతోర్జ్ఞానమర్థః. తతశ్చ భూతసంఘాతేనైకీకృత్య జ్ఞానం సంజ్ఞాశబ్దార్థః. సా నాస్తీత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ పూర్వోక్తభగవదుపాసనేన జ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూతకర్మణో వినాశే నిరస్తుశాపచిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతో జీవస్య స్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేన సంజ్ఞాశబ్దితదేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యా పూర్వోక్తభూతానువిధానప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిర్మోక్షదశాయాం నాస్తీతి తద్రూపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థం పరమాత్మోపాసనమేవ కార్యమితి యాజ్ఞవల్క్యో మైత్రేయ్యా ఉపదిదేశేత్యర్థః. అత్రారే బ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం. న చ మహద్భూతమనన్తమపారమితి నిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మణో విజ్ఞానఘన ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయేతి జీవత్వసంసారిత్వావేదనం సాక్షాదేవాస్తు- కిమితి విజ్ఞానఘనః - జీవశరీరక ఇతి వ్యాఖ్యాయ జీవద్వారకం తస్యేత్యభిధీయత ఇతి వాచ్యం- *నిరవద్యం నిరఞ్జనమిత్యాది శ్రుతిప్రతిపన్ననిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్య పరమాత్మనస్సంసారిత్వాసంభవాత్. అత ఏవ మోక్షధర్మే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే యాజ్ఞవల్క్యేనైవ *అన్యశ్చ రాజన్ స పర స్తథాన్యః పఞ్చవింశకః । తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తి ఏక ఏవేతి సాధవ ఇతి శరీరశరీరిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదే సత్యపి శరీరాన్తఃస్థితస్య శరీరిణ ఏకత్వాదయమేకః పురుష ఇతి స శరీరే జీవే వ్యవహారవత్ పరమాత్మనో జీవాన్తరవస్థితిని బన్ధనాః ప్రకారైక్యవిషయాః జీవేశ్వరాభేదవ్యవహారా ఇత్యుక్తం. తతశ్చ తేనైవ యాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపి జీవస్య పరమాత్మశరీరతయా తద్వాచినా విజ్ఞానఘనశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాదినా ధర్మ్యవత్త్వకథనం, చ నవిరుద్ధముపపన్నతరం చేతి ద్రష్టవ్యం. న చోక్తరీత్యా నిర్వికారే పరమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్స్వద్వారకవిశేషణత్వే ఆవశ్యకే సతి తావన్మాత్రమేవ కథనీయం స్యాత్ - న త్వధికం. ఏవం సతి విజ్ఞానఘనత్వస్య పరమాత్మని సాక్షాదేవ సమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్య విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రభాష్యే కుతోఽనుభూయత ఇతి వాచ్యం- పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేన జీవవాచిపదస్యకస్యచిచ్ఛ్రవణే జీవద్వారకతోక్తియోగేన తద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్య చాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వసమ్భవా, చ్చ విజ్ఞానఘనశబ్దేన జీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయత ఇతి భాష్యకృతైర్విరోధాభావాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౨

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ॥ ౧౩

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్త

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సా హ - కిల ఉవాచ - ఉక్తవతీ మైత్రేయీ. అత్రైవ - ఏతస్మిన్నేవైకస్మిన్వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మవత్త్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః, తదాహ- అత్రైవ మా భగవాన్ - పూజావాన్ సమముముహత్ - మోహం కృతవాన్. కథం తేన విరుద్ధధర్మత్వముక్తమితి. ఉచ్యతే- పూర్వం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. కథం విజ్ఞానఘన ఏవ- కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణశ్శీతశ్చాగ్నిరేవైకో భవతి- అతో మూఢాస్మ్యత్ర. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (న వై) అరే- మైత్రేయి. అహం మోహం న బ్రవీమి- మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః. ననుకథం విరుద్ధధర్మత్వమవాదీర్విజ్ఞానఘనసంజ్ఞాభావం చ. న చ మయేదమేకస్మిన్ధర్మిణ్యభిహితం- త్వయైవేదం విరుద్ధధర్మత్వేనైకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా- న తు మయోక్తం. మయా త్విదముక్తం- యస్త్వవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసమ్బన్ధ్యాత్మనః ఖిల్యభావః- తస్మిన్విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసమ్బన్ధినీ అన్యత్వదర్శనలక్షణా సా కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే నశ్యతి- హేత్వభావాత్. ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః. న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపానాశవదసంసారిబ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః- తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం. స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ - వినాశీ త్వవిద్యాకృతఖిల్యభావః- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరే అయమాత్మా. అతోఽలం- పర్యాప్తం వై అరే ఇదం - మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ - విజ్ఞాతుం. * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వా దితి హి వక్ష్యతి. ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవవ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి) తేన- యాజ్ఞవల్క్యేనేత్యేతావత్. ఇతి- వదతా విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితిశేషః. ఏవం వదతోఽపి కుతో విరుద్ధధర్మోక్తిః- తత్రాహ (కథమితి) ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యుక్తవిషయపరామర్శః. న వా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అరే ఇతి) మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న చ మయేతి) కథం తర్హి మమైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మవత్త్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి) త్వయా తర్హి కిముక్తమితి- తత్రాహ (మయా త్వితి) ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) విజ్ఞానఘనస్యేత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాన్యేవానువినశ్యతీతి- తత్రాహ (భూతనాశాదితి) ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ఖిల్యభావవత్పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అయం త్వితి) పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి) అవినాశిత్వఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం- విజ్ఞాతుమితి సమ్బన్ధః ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి) విజ్ఞానఘన ఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (న హీతి) ౧౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్ వాక్య ఏవ భగవాన్ మా- మామమూముహత్ - * ముహేర్ణ్యన్తస్య. మోహయతి స్మేత్యర్థః. విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మే మోహో మే సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనత్వోక్తివిరోధే ఆపాదనీయేఽపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్య వాక్యార్థాస్ఫూర్తిరూప మోహ ఏవ వాచనికవృత్త్యా ఆపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః - తథాపి తదపి ప్రాయానభిజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) న ఇష్టం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి. అరే- మైత్రేయి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం- మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం- విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ - జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్టః సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయకభ్రాన్త్యభావాత్మేతి భావః. ౧౩

శం.— కథం తర్హి * ప్రేత్య సంజ్ఞా నాస్తీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర - యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి - యస్మాద్ద్వైతమివ - పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ- భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలక్ష్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాద్ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్- తత్ర. యస్మాద్ద్వైతమివ- తస్మాదేవేతరోఽసౌ పరమాత్మనః ఖిల్యభూత ఆత్మాఽపరమార్థశ్చన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః- ద్రష్టా

తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాద్విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥ ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

ఇతరేణ- చక్షురాదికరణేనేతరః- ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి. ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం. పశ్యతీతి క్రియాఫలయోరభిధానం - యథా ఛినత్తీతి. యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం ఛేద్యస్య చ ద్వైధీభావః తదుభయం ఛినత్త్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయతే - క్రియావసానత్వాత్ఫలానాం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ తత్ఫలస్యానుపలమ్భాత్. ఇతర ఇతరం జిఘ్రతీత్యాది పూర్వవత్. సర్వం పూర్వవద్విజానాతి ఇయమవిద్యావదవస్థా. యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయా అవిద్యా నాశముపగమితా తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః. యత్ర వా అస్య బ్రహ్మవిదః సర్వం నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితమాత్మైవ సంవృత్తం. యత్రైవమాత్మైవాభూత్ తత్ - తత్ర కేన కరణేన కం ద్రష్టవ్యం కః పశ్యేత్. తథా జిఘ్రేత్. విజానీయాత్. సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా- అతః కారకాభావేఽనుపపత్తిః క్రియాయాః. క్రియాఽభావే చ ఫలాభావః. తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియాకారకఫలవ్యవహారః- న బ్రహ్మవిదః- ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య. న చాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాస్తి. న చానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్ - తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం- న తు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్. తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవ నివృత్తిః. కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం - కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః. కేనచిత్కంచిత్కశ్చిత్కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి- తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్- యేన విజానాతి- తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్. జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా- నాత్మని. న చాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః. న చావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి- తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాన్యో విజానీయాత్. యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోఽద్వయో వర్తతే- తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి. ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్- తన్నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్వితి) యస్మిన్నుక్తేఽఖిల్యభావే సతి యస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణ్యద్వైతమిద్వైతముపలక్ష్యతే- తస్మాత్తస్మిన్సతీతర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి) ఇవశబ్దస్యోపమార్థమాశఙ్క్య (నన్వితి) ద్వైతేన ద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ వస్తుత్వం స్యాత్- ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః. ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (నవాచారమ్భణమితి) తత్ర- తస్మిన్నఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేఽపి ద్వైతం యస్మాదాలక్ష్యతే- తస్మాత్పరమాత్మనః సకాశాదితరోఽనాత్మాఽఖిల్యభూతోఽపరమార్థతః సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే దృష్టాన్తమాహ (చన్ద్రభేదవదితి) ఇతిరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి) అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి - కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి) క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి ప్రతిపత్తిమాశఙ్క్య నన్తరోక్తం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి) అతశ్చ పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః. ఉక్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా- ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాద ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి) యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి) యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి) తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి) సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః. తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్రేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి) బ్రహ్మవిదోఽపి కారకద్వారా క్రియాదిస్స్యాత్ క్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి) సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (న చేతి) కథం తర్హి సర్వస్యాత్మవ్యతిరేకేణ భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి) తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః. ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయనివృత్తేఽపి క్రియాదిస్స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి) కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్య విరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దే ప్రశ్నార్థే ప్రతీయమానే కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్వదుమివివక్ష్యతే - తత్రాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం - తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషస్సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యత్యన్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః. సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి) కైవల్యావస్థామాస్థాయ సంజ్ఞాఽభావవచనమిత్యుక్త్వా తత్రైవ కింపునరాన్య

యదవస్థామవిద్యావస్థాయామపిసాక్షిణోఽజ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్రాపీతి) యేన-కూటస్థబోధేనవ్యాప్తాలోకస్సర్వంజానాతి - తం - సాక్షిణం కేనకరణేనకోవాజ్ఞాతాజానీయాదిత్యత్రహేతుమాహ (యేనేతి) యేన- చక్షురాదినాలోకోజానాతి - తస్యవిషయగ్రహణేనైవోపక్షీణత్వాన్నసాక్షిణిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్మనోఽసన్దిగ్ధభావత్వాచ్చప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ-ఆత్మాస్వేనైవజ్ఞాయతే-జ్ఞాత్రన్తరేణవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచావిషయఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయత్వాయమాత్మాకుతస్తేనజ్ఞాతుంశక్యతే-నహిజ్ఞాత్రన్తరమస్తి *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మని ప్రమాతృప్రమాణసోరభావేజ్ఞానావిషయత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞాతారమిత్యాదివాక్యస్యార్థంప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) తదేవంస్వరూపాపేక్షంవిజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షంతుసంజ్ఞాభావవచనమిత్యవిరోధఇతి.. ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిస్వవాక్యస్యముక్తౌదేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేనవిజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వాస్వనిష్ఠతాభ్రమనివృత్తిప్రతిపాదకత్వేనాపితదవిరోధముపపాదయతి (యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాంహి-ప్రసిద్ధం. ద్వైతమివభవతి - స్వనిష్ఠతయాపరమాత్మనఃపృథగివభవతీత్యర్థః స్వతన్త్రమివభవతీతియావత్. స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోతనార్థఇవశబ్దః తత్ - తస్యాందశాయాంఇతరఇతరంపశ్యతి- ఇతరః- పరమాత్మనోభిన్నాత్మకః. పృథక్సిద్ధఇతియావత్. ఇతరం- భిన్నాత్మకం. పరమాత్మనఃపృథక్సిద్ధంవిషయంపశ్యతి. అత్రఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం- ఉత్తరత్రతత్కేనకంజిఘ్రేదితిదర్శనాత్ ఇతరేణ- స్వతన్త్రేణకరణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతిపశ్యతిశృణోతిమనుతేవిజానాతీత్యుక్తంసర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం. తత్రమనుతఇతిమనోవృత్తిరుక్తా - విజానాతీతిబుద్ధివృత్తిరితితయోర్భేదః. అభివదతీత్యుక్తావాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థఇతిద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్రవాఅస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంజిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర-యదాఅస్య-జీవస్యసర్వంవస్తుఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథక్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్. తదాకేనభిన్నాత్మకేనకరణేనకంభిన్నాత్మకంవిషయంజిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్రకఇత్యధ్యాహార్యం-తదితరఇతరంపశ్యతీతిపూర్వముక్తత్వాత్. కః-భిన్నాత్మకః. స్వతన్త్రఃకర్తాజిఘ్రేదిత్యర్థః.అత్రకింశబ్దఇతరశబ్దశ్చసర్వత్రస్వతన్త్రత్వవిశేషపరః. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అత్రసదైకాత్మకస్యజగతఃకాలభేదేనభిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోఃపరమాత్మపృథక్సిద్ధ్యపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యపికాత్మకత్వేనజ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివభవతీత్యస్యభిన్నాత్మకత్వేనజ్ఞాతంభవతీతి, చైవార్థోవక్తవ్యః. తథాచయస్యాత్మభేదప్రతీతిఃకియత్యస్తి-తస్యకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదాసర్వథానాస్తి- తదావిరుద్ధధర్మవత్త్వాప్రతీతేఃకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకతయాప్రతీతిస్సర్వథానాస్తీతిపర్యవసితోఽర్థః. శిష్టంస్పష్టం ఏవం * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతివాక్యస్య ముక్తౌదేహాత్మభ్రమస్వతన్త్రాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వోపపాదనేనమైత్రేయ్యాఅజ్ఞానంపరిహృత్యతాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదోనిదిధ్యాసనంచేతిద్వయమేవసాధనమిత్యవశ్యంనిదిధ్యాసనేనభగవత్ప్రసాదోముముక్షుణాసంపాదనీయఇత్యుపసంహారవాక్యద్వయేన (యేనేదంసర్వంవిజానాతితంకేనవిజానీయాదిత్యాదినా) యేన- పరమాత్మనాప్రసన్నేనానుగృహీతఃఇదంసర్వంవిజానాతి- సర్వజ్ఞోభవతి. తం - పరమాత్మానంకేనహేతునావిజానీయాత్ -* కఇత్థావేదయత్రసఇతివత్పరమాత్మప్రసాదమన్తరేణపరమాత్మాదురవబోధఇత్యర్థః. (విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితి) అత్రవిజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోక్తతజ్జ్ఞత్వాకారణత్వాత్ప్రసర్వజ్ఞత్వాశ్రయఃపరమాత్మైవోచ్యతే. తాదృశంవిజ్ఞాతారం- సర్వజ్ఞంపరమాత్మానం ప్రక్రమోదితధ్యానంవినాకేన- కేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయేనవిజానీయాత్. నకేనాపీత్యర్థః ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * పరమాత్మప్రసాదాదృతేతస్యదురవగమత్వాత్పరంతంకేనవిజానీయాదితిపూర్వవాక్యం. ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయాన్తరనిషేధపరంవిజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి తతశ్చపరమాత్మప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోస్స్వమోక్షస్యైకాశ్యకత్వంద్వాభ్యాంవాక్యాభ్యాం ప్రతిపాదితంభవతి. అత్రపరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యాపరమాత్మావగతిః కింరూపేతిచిన్తాయాందర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతికేచిదూచుః. ముక్తికాలీనాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా * పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇత్యుక్తైత్యపరే. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ఇదంచ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయేచతుర్థపాదేచిన్తితం - ఉపక్రమేపతిజాయాపుత్రవిత్తాదిప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనా, మధ్యేచ * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతి దేహానువిధాయిజననమరణలక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తేచ * విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితివిజ్ఞాతృత్వరూపలిఙ్గకీర్తనాచ్చకృత్స్నమపిప్రకరణంజీవపరమేవ. పరమాత్మలిఙ్గానితుకథం చిన్నేయానీతిపూర్వపక్షేపతత్యాచార్యః * వాక్యాన్వయాత్. కృత్స్నస్యవాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే-నాన్యత్ర. తథాహి- * అమృతత్వస్యతునాశాస్తివిత్తేనేతియాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే * యేనాహంనామృతాస్యాంకిమహంతేనకుర్యామితిఅమృతత్వోపాయమాత్రార్థిన్యైమైత్రేయ్యై * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇతిద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనఃపరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఆఖ్యాయికాయావిద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వాన్నస్య పురుషార్థపాదేస్థితత్వాత్. తత్రహి * అథహ యాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతురిత్యాద్యాఖ్యానానాం * సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవేశస్యన్తీత్యశ్వమేధగత పారిప్లవనామకశంస్త్రవినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని - నతువిద్యోపయోగీనీతి-*పారిప్లవార్థాఇతిచేదితి సూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా * నవిశేషితత్వాదిత్యాదినాసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః- నసర్వాణ్యాఖ్యానానిపారిప్లవార్థాని

భవితుమర్హన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానాని శంసన్తీతి విధాయ * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యాదినా కేషాం చిదాఖ్యానానామేవ విశేషితత్వాత్. వాక్యశేషపఠితానామాఖ్యానానాం పారిప్లవే వినియోగేన సర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాం యాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాం తద్వాక్యగత పరమాత్మవిషయకత్వాదివిశేష ప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ. * తథా హ్యైకవాక్యోపబన్ధాత్. యథా * తేజో వై ఘృతం * సౌరీ దీప్యత్వేవమాదీనాం * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతి * తస్మాద్బర్హిషి రజతం న దేయమిత్యాదివిధినిషేధైకవాక్యతయా విధినిషేధవిషయస్తుతినిన్దాద్యుపయోగిత్వం- తథైవాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధినా ఆఖ్యానానామేకవాక్యత్వోపబన్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమితి సిద్ధాన్తితం. తతశ్చోపక్రమగతాఖ్యాయికావశాత్పరమాత్మవిషయత్వమేవ ప్రకరణస్య. తథా * అస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేనేత్యాదినా ప్రతీయమానసర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానం సార్వాత్మ్యం, చ న పరమాత్మనోఽన్యత్ర సమ్భవతి. యదుక్తం పతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వకీర్తనం జీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్య వాక్యస్య పరమాత్మానుగుణతయాఽప్యవస్థానోపపత్తేః. తదన్యథా న ప్రకారశ్చ పూర్వమేవ ప్రదర్శితః. నన్వేవం * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయేతి జీవవాచినా విజ్ఞానఘనశబ్దేన కథం పరమాత్మనోఽభిధానం, ముక్త్వాదవినాశాదిజీవలిఙ్గానాం చ కథం పరమాత్మని సమన్వయ, ఇతి చేత్- తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యౌపాదానోపాదేయభావలబ్ధాభేదసూచకం జీవధర్మాణాం తత్ర కీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే. * ఉత్క్రమిష్యత ఏవం భావాదిత్యౌడులోమిః. * ఆముక్తేర్భేద ఏవ స్యాజ్జీవస్య చ పరస్య చ । ముక్తస్య తు న భేదోఽస్తి భేదహేతోరభావత ఇత్యుక్తరీత్యా ముక్తిదశాయాం భావ్యభేదవశాత్తత్పరమాత్మని జీవధర్మాభిధానముపపద్యత ఇత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః. జీవే పరమాత్మనోఽన్తర్యామితయా అవస్థితేరాకృత్యధికరణన్యాయేన శరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణః పరమాత్మనోఽభిధానసమ్భవాత్, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాం శరీరిణి పరమాత్మన్యుపపత్తేశ్చ జీవశ్రుతిలిఙ్గానాం పరమాత్మని నానుపపత్తిరితి స్థితం. అత్ర తు కాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్య సమ్మతం - తదుపరి పక్షాన్తరానుపన్యాసాత్, ఆశ్మరథ్యౌడులోమిమతయోర్దుష్టత్వాచ్చ. ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాద్యాశ్మరథ్యమతం జైనమతప్రతిక్షేపాదేవ ప్రతిక్షిప్తం. తర్కపాదే జైనానాం మతం హి ప్రతిక్షిప్తమాచార్యేణ. యే చైవం మన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షా నామ సప్త పదార్థాః. బోధాత్మకో జీవః. జడవర్గస్త్వజీవః. ఇన్ద్రియప్రవృత్తిరాస్రవః. శమదమాదిరూపా ప్రవృత్తిస్సంవరః. తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః. బన్ధోఽష్టవిధం కర్మ. తత్ర ఘాతికర్మ చతుర్విధం- జ్ఞానావరణీయం దర్శనావరణీయం మోహనీయమాన్తరాయికమితి. తత్ర సమ్యగ్జ్ఞానాన్న మోక్ష ఇతి విపర్యయో జ్ఞానావరణీయం కర్మ. ఆర్హతదర్శనాభ్యాసాన్న మోక్ష ఇతి జ్ఞానం దర్శనావరణీయం. బహుషు విప్రతిషిద్ధేషు మోక్షమార్గేషు విశేషానవధారణం మోహనీయం. మోక్షమార్గప్రవృత్తానాం తద్విఘటనకరం విజ్ఞానమాన్తరాయికం. తానీమాని శ్రేయోమార్గహన్తృత్వాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. అథాఘాతికర్మ చతుర్విధం - వేదనీయం నామికం గోత్రికమాయుష్కం చేతి. తత్ర వేదనీయం కర్మ శుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః తద్ధి కర్మ బన్ధాయ న భవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్. శుక్లపుద్గలారమ్భకం వేదనీయకర్మానుగుణం నామికం కర్మ. తద్ధి శుక్లపుద్గలస్యావస్థాం కలిలబుద్బుదాదికామారభతే. గోత్రికం తు అవ్యాకృతం తతోఽప్యాద్యం శక్తిరూపేణావస్థితం. ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం. తాన్యేతాని శుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి. తదేతత్కర్మాష్టకం పురుషం బధ్నాతీతి బన్ధః. విగళితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానసుఖైకతానస్యాత్మన ఉపరిదేశావస్థానం మోక్ష ఇత్యేకే. అన్యే తు ఊర్ధ్వగమనశీలస్య జీవస్య శుష్కాలాబుఫలోన్మజ్జనవత్సతతోర్ధ్వగమనం మోక్ష ఇతి వర్ణయన్తి. ఇమమన్యమపి ప్రపఞ్చమాచక్షతే- పఞ్చాస్తికాయా నామ-జీవాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయ ఆకాశాస్తికాయశ్చేతి. అస్తీతి కాయత ఇతి శబ్ద్యత ఇత్యస్తికాయః. ఏవం సర్వత్ర. తత్ర జీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధో ముక్తో నిత్యసిద్ధశ్చ. తత్ర నిత్యసిద్ధ ఆర్హతః. ఇతరౌ ద్వౌ ప్రసిద్ధౌ. పూర్యన్తే గళన్తే చేతి ఉపచితాపచితం వస్తు పుద్గలశబ్దేనోచ్యతే. పుద్గలాస్తికాయష్షోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయం స్థావరం జఙ్గమం చేతి. ధర్మాస్తికాయః ప్రవృత్త్యనుమేయః. అధర్మాస్తికాయస్స్థితిహేతుః. ఆకాశాస్తికాయో ద్వివిధః - లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి. ఉపర్యుపరి వర్తమానానాం లోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశో లోకాకాశః. సర్వేషాం లోకానామూర్ధ్వవర్తీ అనావృతాకాశోఽలోకాకాశః. సర్వేష్వేతేషు పదార్థేషు-స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తి చ నాస్తి చ, స్యాదవక్తవ్యం, స్యాదస్తి చావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తి చావక్తవ్యం, స్యాదస్తి చ నాస్తి చావక్తవ్యం, చేత్యేవం సత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ అసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ సదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీనయవృత్తాః. స్యాచ్ఛబ్దోఽయం తిఙన్తప్రతిరూపకోఽనిపాతోఽనైకాన్త్యద్యోతీ. ఏవం సర్వం వస్త్వనైకాన్తమిత్యర్హతమతస్యాధుః- కస్యాప్యప్రతిక్షేపకత్వాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నైకస్మిన్నసమ్భవాత్. ఏకస్మిన్వస్తుని సత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాం పరస్పరవిరహస్వరూపాణామసమ్భవాత్తన్మతమసమఞ్జసం - ప్రమాణప్రమేయవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేన సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. * ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యం. జీవస్య దేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం జైనానాం హస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనో న్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనః పరిపూర్ణతా న స్యాత్. అథ సఙ్కోచవికాసధర్మతయా ఆత్మనః పర్యాయేణ- అవస్థాన్తరాపత్త్యా న విరోధ ఇతి చేత్- తత్రాహ- * న చ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః. కాలభేదేన సఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః. * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్య యదన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థాగతం - తస్య తతః పరం దేహాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వాత్, తస్య పరిమాణస్య తదాశ్రయస్య చ జీవస్య చోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేన నిత్యత్వాత్తద్దేవపరిమాణం పూర్వత్రాప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిశూన్యస్య పూర్వావధ్యభావాత్. తతశ్చ దేహభేదేన తదనురూపపరిమాణభేద ఇతి జైనానాం చ దర్శనమస

ఉ.— ఇయంపృథివీసర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమ స్యాంపృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంశారీరస్తేజోమయోఽమృత మయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౧

జీవస్థితం. తతశ్చజైనమతి ప్రలప్తేవేదైవభేదాభేదసమావేశవాద్యాకర్తవ్యమితమపినిరస్తమేవ * పరమాత్మాత్మనోర్యోగఃపరమార్థఇతీష్యతే। మిథ్యైతదన్యదిత్యన్యంహిన్యైతిదన్యత్తాఁయత ఇతిస్మరణాత్ బ్రహ్మణోన్యస్యజీవస్యముక్తౌ బ్రహ్మైక్యవాచ్యోదులోమిమతమపినిరస్తం. అతఃకాశకృ త్స్నమతమేవభగవద్బాదరాయణమతం. అతఏవ * అంశోనానావ్యపదేశాదితిజీవస్యబ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం. తత్ర హ్యధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌద్వావ జావీశనీశావిత్యాదిభేదశ్రుత్యనురోధాదభేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణగౌణోనేతవ్యః. అథవా- * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధా ద్భేదవ్యపదేశఔపాధికభేదపరతయానేతవ్య ఇత్యేవంపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే - * అంశోనానావ్యపదేశాదన్యథాచాపిదాశకితవాదిత్వమధీ యతఏకే నానావ్యపదేశాత్- భేదవ్యపదేశాత్, అన్యథాచాపి - అభేదేనాపివ్యపదేశాత్, ఉభయథాప్యుపపత్తేర్జీవోబ్రహ్మణోంశోజీవఇత్యవగమ్యతే. విశిష్టవస్తునోహి బ్రహ్మణస్స్వరూపం- తత్ర విశేషణభూతస్యాంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః- విశేష్యాపేక్షయావిశేషణస్యభిన్నత్వా ద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః * బ్రహ్మదాశాబ్రహ్మదాసాబ్రహ్మేమేకితవాఉతేతిదాశకితవాదీనామపి బ్రహ్మత్వమాథర్వణికాఃఖిలమధీయతే. నాస్యాభేద వ్యపదేశస్యగౌణత్వంవక్తుంయుజ్యతే - నాపిస్వజ్యత్వసంహార్యత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్యమానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వం వావక్తుంయుజ్యతే- అతోవ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయసింగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథారూపజాత్యాదివిశే షణమంశః- ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశ్శక్తిస్థానీయోజీవోంశఇత్యర్థః. * మన్త్రవర్ణాత్ * పాదోస్యవిశ్వాభూతానీతిమన్త్రవర్ణాత్సర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాంపాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చజీవోబ్రహ్మవిశేషణాంశః. * అపిస్మర్యతే. * మమైవాంశోజీవలోకఇతిగీతావచనాచ్చాంశత్వం. ననుజీవస్యాంశత్వేజీవస్యబ్రహ్మైకదేశత్వావశ్యమ్భావేనతద్గతాదోషాఃబ్రహ్మణిస్యుః. నేత్యుచ్యతే- * ప్రకాశాదివత్తునైవంపరః. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. పరః- పరమాత్మాఏవంన- జీవవద్దుష్టః. ప్రకాశాదివత్- యథాప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్గవాదిద్రవ్యస్యప్రభాగోత్వా దికమంశః-తాదృశోయమంశః-నఘటాకాశాదివత్తదేకదేశరూపః.అతోనజీవదోషేణపరస్స్పృష్టః. * సరన్తిచ. స్మరన్తిచపరాశరాదయః* ఏక దేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నావిస్తారిణీయథా। పరస్యబ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలంజగదితిప్రకాశాద్యంశసామ్యం. ననుసర్వేషాంజీవానాంబ్రహ్మాంశ త్వేసమానేకేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా-కేషాంచిత్పరిహారఇతివ్యవస్థాకథంసఙ్గచ్ఛతాం. తత్రాహ-* అనుజ్ఞాపరిహారౌదేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాది వత్. యథాఽగ్న్యాదేరేకరూపస్యైవశ్రోత్రియాగారాదిసమ్బన్ధవశేనహేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవంబ్రహ్మాంశత్వావిశేషేపిజీవానాం త్రైవర్ణికాత్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరంభిన్నానాంజీవానామణు త్వేనసర్వత్రాసన్తతత్వాత్ నభోగవ్యతికరదోషఃభవతి. ననుజీవబ్రహ్మభేదపక్షేపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కరఉపపత్స్యతే. తత్రా హ- * ఆభాసఏవచ. అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్యబ్రహ్మణఃఅవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానపూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాస ఏవ- ప్రకాశస్వరూపస్యతిరోధానంహిప్రకాశనాశఏవేతిపర్యవస్యేత్. ననుపారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదేఉపాధిభేదహేతుభూతానా మదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థాభవిష్యతి. తత్రాహ- * అదృష్టానియమాత్: బ్రహ్మస్వరూపస్యచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేనసర్వేషామప్యదృష్టానామనియ తత్వాన్నభోగవ్యవస్థాసిద్ధ్యేత్. ననుఅదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయాఅదృష్టవ్యవస్థా- తద్ద్వారాభోగవ్యవస్థాచభవిష్యతీత్యత్రాహ-అభిసన్ధ్యా దిష్వపిచైవం. అభిసన్ధ్యాదీనామపిభేదనాద్యనర్హబ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థాతదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితిచేన్నాన్తర్భావాత్. నను బ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతేభోగవ్యవస్థేతిచేన్న- ఉపాధీనాంతత్రతత్రగమనాత్ సర్వప్రదేశానాంసర్వోపాధ్య న్తర్భావేనభోగవ్యతికరస్తదవస్థఏవ. ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేపిసర్వస్యబ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధిదుఃఖం బ్రహ్మణఏవస్యాదితిబ్రహ్మణోమ హానర్థఆపద్యేతేతి. అతోజీవోబ్రహ్మణోవిశేషణాంశఇతిస్థితం. తతశ్చాన్తర్యామితయాపరమాత్మనోఽవస్థితేశ్శరీరవాచిశబ్దానాంచశరీరిపర్యన్త త్వాత్ శరీరభూతజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనశరీరిభూతపరమాత్మాభిధానంనవిరుధ్యత ఇతికాశకృత్స్నమతమేవబాదరాయణమతం. ప్రకృతమను సరామః.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యత్కేవలంకర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం-తద్వక్తవ్యమితిమైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం. తచ్చాత్మజ్ఞానంసర్వసన్న్యాసా ఙ్గవిశిష్టం. ఆత్మనిచవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి- ఆత్మాచప్రియఃసర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మాద్రష్టవ్యః. సచశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇతిచదర్శనప్రకారాఉక్తాః. తత్రచశ్రోతవ్యః- ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః- తర్కతః. తత్రచతర్కఉక్తః- *ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతి జ్ఞాతస్యహేతువచనంఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వంచ. తత్రాయంహేతురసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతేఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్ర లయాఖ్యః- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతంజగత్సర్వంపృథివ్యాది- యచ్చలోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయంచదృష్టం. తస్మాదిదమపిపృథివ్యాదిలక్షణంజగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్తథాభూతంభవితుమర్హతి. ఏషహ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణేప్రకాశ్యతే. అథవా- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్య ప్రతిష్ఠితయత్వం హేతుముక్త్వాపునరాగమప్రధానేనమధుబ్రాహ్మణేన ప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్యనిగమనం క్రియతే. తథాహినైయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాఃపునర్వచనంనిగమనమితి అన్యైర్వ్యాఖ్యాతం- ఆదున్దుభివ్యసనాచ్ఛ్రుతివాక్యార్థం ఆగమవచనం. ప్రాఙ్మధుబ్రాహ్మణాన్మైత్రేయ్యాఖ్యాయికోపపత్తిప్రదర్శనేన. మధుబ్రాహ్మణేనతునిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యతఇతి. సర్వథాపితుయథాగమోనావధారితం - తర్కతస్తథైవమన్తవ్యం. యథాతర్కతోమతస్యతథాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యతథైవనిదిధ్యాసనం క్రియతఇతిపృథఙ్నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థకఏవ. తస్మాత్పృథక్ప్రకరణవిభాగోఽనర్థకఇత్యన్యదభిప్రాయః శ్రవణమననినిదిధ్యాసనానామితి సర్వథాపిత్వధ్యాయద్వయస్యార్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణఉపసంహ్రియతే. ఇయంపృథివీ- ప్రసిద్ధాసర్వేషాంభూతానాంమధు- సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం- ప్రాణినాంమధు- కార్యం మధ్వివమధు. యథైకోమధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియంపృథివీసర్వభూతనిర్వర్తితా. తథా- సర్వాణిభూతాన్యస్యైపృథివ్యై- పృథివ్యాఅస్యాఃమధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాంతేజోమయః - చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః - అమరణధర్మాపురుషః, యశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరః- శరీరేభవఃపూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషః, సచలిఙ్గాభిమానీ సఏషసర్వేషాంభూతానాముపకారకారణత్వేనమధు. సర్వాణిచభూతాన్యస్యమధు. చశబ్దసామర్థ్యాత్ ఏవమేతచ్చతుష్టయంతావదేకంసర్వభూతకార్యం - సర్వాణిచభూతాన్యస్యకార్యం. అతోఽస్యైకకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేవైకంపరమార్థతోబ్రహ్మ - ఇతరత్కార్యంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమిత్యేషమధుపర్యాయాణాంసర్వేషామర్థస్సఙ్క్షేపతః. అయమేవస- యోఽయం ప్రతిజ్ఞాతః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం - యన్మైత్రేయ్యాఅమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదంతదమృతం. ఇదంబ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మతేబ్రవాణి * జ్ఞపయిష్యామీత్యధ్యాయాదౌప్రకృతం, యద్విషయావిద్యాబ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే, ఇదంసర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణోవిజ్ఞానాత్సర్వంభవతి. ౧

ఆ — పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్కేవలమితి) కైవల్యంవ్యాచష్టే (కర్మేతి) నిరపేక్షమితతిచ్ఛ్రుత్యజ్ఞానముక్తమితిసమ్బన్ధః. తతోనిరాకాఙ్క్షత్వంసిద్ధమితిచకారార్థః. ఆత్మజ్ఞానంసన్న్యాసినామేవేత్యేతదనూద్యవిశినష్టి (సర్వేతి) ననుకృతకృత్యత్వాన్నైరాకాఙ్క్ష్యం- సత్యపితస్మిన్సన్దిగ్ధత్వాన్తరసమ్భవాత్. అతఆహ (ఆత్మనిచేతి) ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇత్యాదావుక్తంస్మారయతి (ఆత్మాచేతి) తస్యనిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వంఫలితమాహ (తస్మాదితి) సచేద్దర్శనార్హః- తర్హితద్దర్శనేకానిసాధనానీత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) దర్శనప్రకారాః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః. శ్రవణమననయోస్స్వరూపవిశేషందర్శయతి (తత్రేతి) కోఽసౌతర్కః- యేనాత్మామన్తవ్యోభవతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థసన్దర్భః. ఉక్తమేవతర్కంసఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమవాయహేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాంతన్నిరాకరణార్థమిదం బ్రాహ్మణమితిసఙ్గతింసఙ్గిరతే (తత్రాయమితి) కథంహేత్వసిద్ధిశఙ్కోద్ధ్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతంభవితుమర్హతీతిఉత్తరత్రసమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతంజగదేకచైతన్యానువిద్ధమేకప్రకృతికంచేత్యత్రవ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతిశేషః. దృష్టాన్తసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థంస్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాదిగృహ్యతే. విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్- స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః. నహిసర్వంజగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాంపరిహర్తుం బ్రాహ్మణమితిసఙ్గతిముక్త్వాప్రకారాన్తరేణతామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూ క్రమేణోక్తౌ. హేతుసహితస్యప్రతిజ్ఞార్థస్యపునర్వచనంనిగమనమిత్యత్రతార్కికసమ్మతిమాహ (తథాహీతి) భర్తృప్రపఞ్చానాం బ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యైరితి) వ్యాఖ్యానివాక్యాదారభ్యదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనం శ్రోతవ్యఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం. దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్యమధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేనమన్తవ్యఇత్యుక్తమననిరూపణార్థమాగమవచనం. నిదిధ్యాసనంవ్యాఖ్యాతుంపునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాద్యోర్భేదాయత్తత్వేపీతియావత్. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశ్రవణేప్రవృత్తస్యతత్త్వోపపత్త్యసత్వస్థలబ్ధంమననంనవిధిమపేక్షతే. యథాతర్కతోమతంతత్త్వం- తథాతర్కతస్తస్యతథాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యాథయసామర్థ్యాదేవనిదిధ్యాసనసిద్ధ్యాతదపినవిధ్యపేక్షితమేవేత్యర్థః. ప్రయాణాంవిధ్యనపేక్షితత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి - పరకీయవ్యాఖ్యాసముపయుక్తమితిశేషః. సిద్ధాన్తేపిశ్రవణాదిషువిధ్యుపగమాత్కథంపరకీయంప్రస్థానంప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీత్వితి) తద్విధ్యుపగమేపీతియావత్. ఏవంసఙ్గతిం బ్రాహ్మణస్యోక్త్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తంమధ్వివమధ్వితి - తద్వివృణోతి (యథేతి) నకేవలముక్తంమధుద్వయమేవ- కిన్తుమధ్వన్తరంచాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) పురుషశబ్దస్యక్షేత్రవిషయత్వంవారయతి (సచేతి) తస్యపృథివీవన్మధుత్వమాహ (సచసర్వేషామితి) సర్వేషాంచభూతానాంతం ప్రతిమధుత్వందర్శయతి (సర్వాణిచేతి) నన్వాద్యమేవమధుద్వయం శ్రుతం - అశ్రుతంతుమధుద్వయమశక్యంకల్పయితుం- కల్పకాభావాత్. అతఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణిభూతాని, పార్థివఃపురుషః, శారీర, శ్చేతిచతుష్టయమేకంమధ్వితిశేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యాదేరితియావత్. పరస్పరముపకార్యోపకారకభావేఫలితమాహ (అతఇతి) అస్యేతిసర్వంజగదుచ్యతే. ఉక్తంచయస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది భవత్వనేనన్యాయేనమధుపర్యాయేషుసర్వేషుకారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృతఆత్మే

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసామపాగ్ం సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం రైతసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం వాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౩

అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య వాయోః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౪

నాయం చ యస్త్ర్యోక్తో భేదఙ్త్రతమోజనా. ఇదమితి చతుష్టయకల్పనాన్తస్తేన నిషయం జ్ఞానం పరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుష్టయాధిష్ఠానమిదంశబ్దార్థః శ్రుతిరేవ పరస్య ప్రకృతత్వం దర్శయతి (యద్విషయేతి) ఇదం సర్వమిత్యత్ర బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం. సర్వం - సర్వాప్తిసాధనమితియావత్ తిదేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం.— పూర్వం * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే దివ్యమజిరవిగ్రహాశిష్టతయా ప్రతిపాదితః పురుష ఏవాస్మిన్ మైత్రేయీబ్రాహ్మణే * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్త ఆత్మా సర్వాన్తర్యామిత్వప్రతిపాదనాయైవం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు ఇత్యాదినా) ఇయం-దృశ్యమానా పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు. సర్వభూతానాం ధారణాన్నపానాదిహేతుతయోపజీవ్యత్వేన పృథివ్యాస్సర్వభూతమధుత్వం. అస్యై పృథివ్యై - అస్యాః పృథివ్యా ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సర్వభూతానాం పృథివీధార్యత్వేన తత్సంపృక్తత్వేన తదనుకూలత్వాత్పృథివీం ప్రతి మధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం పృథివ్యాః భూతానాం చోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేతి) అస్యాం-సర్వభూతోపజీవ్యతయా మధుభూతాయాం పృథివ్యామన్తర్యామితయావస్థితః తేజోమయః- స్వయంప్రకాశజ్ఞానమయ ఇతి యావత్ అమృతమయః- మరణాదిధర్మశూన్యః అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయ ఇతి యావత్ యః పురుషో వర్తతే. యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మని అధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేన దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణజీవసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. తస్మిన్నయం శారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయశ్చేతి పూర్వవత్ యశ్చైష పురుషః. అత్ర శరీరస్య పృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతం పృథివ్యాః స్థానే అధ్యాత్మం శరీరస్య నివేశః. అయమేవ స యోఽయమాత్మా- యోఽయమాత్మా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణే ఆత్మతయా నిర్దిష్టః- సోఽయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీ శరీరాన్తర్యామీ చాయమేవేత్యర్థః. అయమేవ చ పురుషః- * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యుక్తదివ్యమజిరవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం-ఉపకోసలవిద్యాయాం * ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతి అమృతత్వాభయత్వాదినా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ ఇదం బ్రహ్మేదం సర్వం- * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— తథా ఆపః. అధ్యాత్మం రేతస్యపాం విశేషతోఽవస్థానం ౨

ఆ.— యథా పృథివీ మధుత్వేన వ్యాఖ్యాతా- తథాఽఽపోఽపి వ్యాఖ్యేయా ఇత్యాహ (తథేతి) రైతస ఇతి విశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి హి శ్రుత్యన్తరం ౨

రం.— (ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) రైతసః- * యో రేతసి తిష్ఠన్ రేతసోఽన్తర ఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే రేతోఽన్తరతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మా రైతస ఇత్యుచ్యతే రేతసో జలవికారత్వాత్, * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి శ్రుతేః, అధిభూతమపాం స్థానే అధ్యాత్మం రేతసో నివేశః. అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవత్తారతమ్యభూతానామప్స్వన్తర్యామీ రేతోఽన్తర్యామీ చ సర్వాత్మైక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథాఽగ్నిః. వాచ్యగ్నేర్విశేషతోఽవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సు చోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. ౩

రం.— (అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతేః, అధ్యాత్మం తత్స్థానే వాచో నివేశ ఉపపద్యతే. (వాఙ్మయ ఇతి) * యో వాచి తిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— తథా వాయుః. అధ్యాత్మం ప్రాణః. భూతానాం శరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం, తదన్తర్గతానాం తేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథాచోక్తం * తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

మూ.— అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంచాక్షుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౫

ఇమాదిశస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వాసాందిశాగ్ం సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమాసుదిక్షు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౬

అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యచన్ద్రస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ంశ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యైవిద్యుతే సర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్యాంవిద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంతైజసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౮

అయగ్ం స్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యస్తనయిత్నోస్సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ం స్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శాబ్దస్సౌవరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాకాశస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం హృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౦

ఆ.— అగ్నావుక్తన్యాయంవాయావాయోజయతి (తథేతి) * వాయుః ప్రాణోభూత్వానాసికేప్రావిశదితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదేఃతదన్తర్వర్తినాంచపురుషాణామేకవాక్యోపాత్తానామేకరూపంమధుత్వమితిశఙ్కాంపరిహరన్నవాన్తరవిభాగమాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాంకార్యత్వం- తేజోమయాదీనాంకరణత్వమిత్యత్రసప్తాన్నాధికారసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) ౪

శం.— (అయంవాయుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) ముఖ్యప్రాణస్యవాయువికారత్వాత్తత్సానేతన్నివేశః. ప్రాణః - కాయ్యప్రాణశరీరకతయా * ప్రాణఇతిహేవావాచేత్యాదావుక్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథాదిత్యోమధు. చక్షురధ్యాత్మం. ౫

ఆ.— యద్యప్యాదిత్యస్తృతీయేభూతేన్తర్భవతి- తథాపిదేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్నావుక్తన్యాయంతస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీప్రావిశదితిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం.— తథాదిశోమధు. దిశాంయద్యపిశ్రోత్రమధ్యాత్మం- శబ్దప్రతిశ్రవణవేళాయాంతువిశేషతస్సన్నిహితాభవతీత్యధ్యాత్మంప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిశ్రుత్కాయాం- ప్రతిశ్రవణవేళాయాంభవఃప్రాతిశ్రుత్కః. ౬

ఆ.— ఆదిత్యగతంన్యాయందిక్షుసమ్పాదయతి (తథేతి) * దిశఃశ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశన్నితిశ్రుతేః శ్రోత్రమేవదిశామధ్యాత్మం. తథాచాధ్యాత్మంశ్రోత్రమిత్యేవవక్తవ్యేకథంప్రాతిశ్రుత్కఇతివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) తథాపీత్యస్మిన్నర్థేతుశబ్దః. ౬

శం.— తథాచన్ద్రః. అధ్యాత్మంమానసః. ౭

ఆ.—దిక్షువ్యవస్థితన్యాయంచన్ద్రేదర్శయతి(తథేతి) * చన్ద్రమామనోభూత్వాహృదయంప్రావిశదితిశ్రుతిమనుసృత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం.— తథావిద్యుత్. త్వక్తైజసిభవస్తైజసోధ్యాత్మం. ౮

ఆ.— చన్ద్రవద్విద్యుతోపిమధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంతైజసఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం.— తథాస్తనయిత్నుః. శబ్దేభవఃశాబ్దోఽధ్యాత్మం యద్యపి- తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీతిసౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ.— పర్జన్యోపివిద్యుదాదివత్సర్వేషాంభూతానాంమధుభవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంశాబ్దఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దేభవఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మంశబ్దేభవఇతిశాబ్దఃపురుషః - తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీత్యధ్యాత్మంసౌవరఃపురుషఇతియోజనా. ౯

శం.— తథాకాశః. అధ్యాత్మంహృదయాకాశః- హృదయం. ౧౦

ఆ.— స్తనయిత్నావుక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

ఉ.— అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య ధర్మస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదꣳ సర్వమ్॥ ౧౧

రం — (ఆయమాకాశస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశ ఇతి) * అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

రం.— (అయమాదిత్యస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేన మధుత్వం జ్ఞేయం. * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేరాదిత్యస్య చక్షురభిమానిత్వాచ్చాదిత్యస్థానే చక్షుర్నివేశ ఇత్యేవం సమ్బన్ధవిశేషస్తత్ర తత్ర ద్రష్టవ్యః. (చాక్షుష ఇతి) * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యుక్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అయం చన్ద్రస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) (మానస ఇతి) * యో మనసి తిష్ఠన్మనసోఽన్తర ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. చన్ద్రస్య మనోఽధిష్ఠాతృత్వాచ్చన్ద్రస్థానే మనోనివేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (ఇమా దిశస్సర్వేషామిత్యాది) శ్రౌత్రః - శ్రోత్రాన్తర్యామీ. ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కా - ప్రతిధ్వనిః. తత్సమ్బన్ధీ ప్రాతిశ్రుత్కః. ప్రతిశబ్దగ్రాహీతి యావత్. మూలశబ్దగ్రాహీత్యపి సిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్య మూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్. తద్గ్రాహిత్వం చ పరమాత్మనశ్శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. * దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతిరత్రానుసన్ధేయా. ౮

రం.— (ఇయం విద్యుత్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అస్యై విద్యుతే- అస్యా విద్యుత ఇత్యర్థః. తైజసః- కౌక్షేయతేజస్సమ్బన్ధీత్యర్థః. విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వేనైక్యాత్తత్స్థానే తదుక్తిః. ౯

రం.— (అయం స్తనయిత్నుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః - మేఘగర్జనం. శాబ్దః - వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశబ్దాన్తర్యామీ * యస్సర్వేషు వేదేషు తిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తః. తస్యైవ విశేషణం (సౌవర ఇతి) స్వరే భవస్సౌవరః. ద్వారాదిత్వాదైజాగమః. అత్ర స్తనయిత్నురితి మేఘనిష్ఠగర్జనమేవ గృహ్యతే- అధ్యాత్మం తత్స్థానే శబ్దస్య నివేశాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర శబ్దస్య ద్రవ్యత్వేన శరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠతయా వా తదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ప్రమాణబలాద ద్రవ్యస్యాపి శబ్దస్య ద్రవ్యత్వఘటితశరీరత్వాభావేఽపి పరమాత్మాశ్రయత్వేన ప్రకారాన్తరేణ శరీరత్వావిరోధ ఇతి వా ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— ఆకాశాన్తాః పృథివ్యాదయో భూతగణా దేవతాగణాశ్చ కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మాన ఉపకుర్వన్తో మధు భవన్తి ప్రతిశరీరిణమిత్యుక్తం. యేన తే ప్రయుక్తాః శరీరిభిస్సమ్బధ్యమానా మధుత్వేనోపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయం ధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోఽపి ధర్మః కార్యేణ తత్ప్రయుక్తేన ప్రత్యక్షేణ వ్యపదిశ్యతే అయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షవత్. ధర్మశ్చ* వ్యాఖ్యాతః శ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్రాదీనామపి నియన్తా జగతో వైచిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాం పరిణామహేతుత్వాత్. ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేన చాయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశః. సత్యధర్మయోరభేదేన నిర్దేశః కృతః శాస్త్రాచారలక్షణయోః. ఇహ తు భేదేన వ్యపదేశః ఏకత్వే సత్యపి దృష్టాదృష్టభేదరూపేణ కార్యారమ్భకత్వాత్. యస్త్వదృష్టోఽపూర్వాఖ్యో ధర్మః- స సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేన రూపేణ కార్యమారభతే. సామాన్యరూపేణ పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తా భవతి- విశేషరూపేణ చాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. తత్ర పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తా యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయః. తథాఽధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరి ధర్మే భవో ధార్మః. ౧౧

ఆ.— పర్యాయాన్తరం వృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తా ఇతి) ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాం శరీరిణాం ప్రత్యేకమితి యావత్. ధర్మస్యాగమైకగమ్యత్వేన పరోక్షత్వాదయమితి నిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి) యద్యపి ధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితి నిర్దేశానర్హః- తథాపి పృథివ్యాదిధర్మకార్యస్య ప్రత్యక్షత్వాత్తేన కారణస్యాభేదమౌపచారికమాదాయ ప్రత్యక్షఘటాదివదయం ధర్మ ఇతి వ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః. కోఽసౌ ధర్మః- యస్య ప్రత్యక్షత్వేన వ్యపదేశః- తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః- ఆదౌ * తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమిత్యాదావితి శేషః. తర్హి తస్య ప్రత్యక్షత్వాన్న చోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్య గౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి) తస్మిన్నేవ కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (క్షత్రాదీనామితి) తత్రైవానుమానాన్తరం వివక్షిత్వోక్తం (జగత ఇతి) జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వే హేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్య ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన- అనుష్ఠీయమానాకారేణ ప్రత్యక్షేణ ధర్మస్య లక్ష్యమాణత్వేనేతి యావత్. నను తృతీయాధ్యాయే * యో వై స ధర్మః సత్యం వై తదితి సత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్ర పర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం- అత ఆహ (సత్యేతి) కథమేకత్వే సతి భేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేన రూపేణ కార్యారమ్భకత్వం ప్రకటయతి (యస్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్య పృథఙ్నివేశసన్ధ్యాపైషమ్యాదితి ద్రష్టవ్యం

ఉ.—— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య సత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్సత్యే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదం మానుషగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య మానుషస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్మానుషే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం మానుషస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాత్మనః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనా కార్యారమ్భకత్వం వ్యనక్తి (విశేషేతి) ధర్మస్య ద్వైవిధ్యముక్త్వా తయోర్మధ్యే ప్రథమమధికృత్య యశ్చేత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ద్వితీయం విషయీకృత్య యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది ప్రవృత్తమిత్యాహ (తథేతి) ౧౧

రం.—— (అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధో జ్యోతిష్టోమాదిరూపో ధర్మః. అత్ర పరమాత్మనః యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మ ఇతి క్రియారూపధర్మాన్తర్యామిత్వోక్తిః *యస్య వేదాశ్శరీరం యస్య యజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివ పూర్వఖణ్డోక్తశబ్దవదేవతద్వారా శ్రయస్య న్యస్తతయా ద్రష్టవ్యా. అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయా వేతి న విరోధః. ధార్మస్తు తత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః. తదన్తర్యామీ పురుష ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.—— తథాదృష్టేనాపి యమానేనాచారరూపేణ సత్యాఖ్యో భవతి స ఏవ ధర్మః సోఽపి ద్విప్రకార ఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపేణ. సామాన్యరూపః పృథివ్యాదిసమవేతః. విశేషరూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః తత్ర పృథివ్యాదిసమవేత ఏవ వర్తమానః క్రియారూపేణ సత్యే. తథాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతే సత్యే భవః సాత్యః. *సత్యేన వాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧౨

ఆ.—— ఇదం సత్యమిత్యస్మిన్ పర్యాయే సత్యశబ్దార్థమాహ (తథాదృష్టేనేతి) సోఽపీత్యపిశబ్దో ధర్మోదాహరణార్థః. ద్వయోరపి ప్రకారయోర్వ్విభాగం విభజతే (సామాన్యరూప ఇతి) ఉభయత్ర సమవేతశబ్దస్తత్కారణత్వేనానుగతార్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితి శేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తథాధ్యాత్మమితి) సత్యస్య పృథివ్యాదౌ కార్యకరణసఙ్ఘాతే చ కారణత్వే ప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి) ౧౨

రం.—— (ఇదం సత్యం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యం తత్ఫలభూతం సుఖాది. అత్రాపి సత్యాన్తర్యామిత్వోక్తిః పూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా. ౧౨

శం.—— ధర్మసత్యాభ్యాం ప్రయుక్తోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః. స యేన జాతివిశేషేణ సంయుక్తో భవతి- స జాతివిశేషో మానుషాదిః. తత్ర మానుషాదిజాతివిశిష్టా ఏవ సర్వే ప్రాణినికాయాః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావేన వర్తమానా దృశ్యన్తే- అతో మానుష్యాదిజాతిరపి సర్వేషాం భూతానాం మధు. తత్ర మానుషాదిజాతిరపి బాహ్యా ఆధ్యాత్మికా చేత్యుభయథా నిర్దేశభాగ్భవతి. ౧౩

ఆ.—— ఇదం మానుషమిత్యత్ర మానుషగ్రహణం సర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథం పునరేషా జాతిః సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్స్వత్వమ్యర్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్య విషయభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) వ్యవహారభూమావితి యావత్. ధర్మాదివదిత్యేవార్థః. నిర్దిష్టస్స్వశరీరనిష్ఠా జాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితా తు బాహ్యేతి భేదః. వస్తుతస్తు నోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్య నిర్దేశభాగిత్యుక్తం. ౧౩

రం.—— (ఇదం మానుషం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతం మానుషం నామ లక్షణయా మనుష్యప్రసిద్ధమగ్నిష్టోమాదిరూపం. అధ్యాత్మం మానుష ఇత్యత్ర మానుషశబ్దో ముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః. ౧౩

శం.—— యస్తు కార్యకరణసఙ్ఘాతో మానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధు. నన్వయం శరీరశబ్దేన నిర్దిష్టః పృథివీపర్యాయ ఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవ తత్ర గ్రహణాత్. ఇహ తు సర్వాత్మా ప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషః సర్వభూతదేవతాగణవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మిన్నస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽమూర్తరసః సర్వాత్మకో నిర్దిశ్యతే. ఏకదేశేన తు పృథివ్యాదిషు నిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్ స న నిర్దిశ్యతే. యస్తు పరిశిష్టో విజ్ఞానమయో, యదర్థోఽయం దేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మా స యశ్చాయమాత్మేత్యుచ్యతే. ౧౪

ఉ.— సవా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిస్సర్వేషాం భూతానాగ్ం రాజా తద్యథా రథనాభౌ చరథనేమౌ చారాః సర్వే సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దేవాస్సర్వాణి భూతాని సర్వ ఏత ఆత్మానస్సమర్పితాః॥ ౧౫

ఆ.— అన్తిమపర్యాయమవతారయతి (యస్స్వితి) ఆత్మనః శరీరేణగతత్వాత్పునరుక్తిరనుపయుక్తేతిశఙ్కతే (నన్వితి) అవయవాపఽపపవిషయత్వేన పర్యాయద్వయమపునరుక్తమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (సర్వభూతేతి) చేతనం వ్యవచ్ఛినత్తి (కార్యేతి) యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యవిషయమాహ (తస్మిన్నితి) యశ్చాయమధ్యాత్మమితి కిమితి నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకదేశేనేతి) అన్త్యస్య పర్యాయస్యోక్తిః. యశ్చాయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్త్వితి) ౧౪

రం.— ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవతభేదభిన్నసర్వాచేతనాన్తర్యామిత్వం, తద్ద్వారా సర్వాచేతనవైలక్షణ్యం, చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితం. అథ చేతనాన్తర్యామిత్వముఖేన సర్వచేతనవైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి (అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధ్వితి) ఆత్మా- ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. (యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయ ఇతి) సర్వేషు పర్యాయేషు యశ్చాయం తేజోమయోఽమృతమయః పురుష ఇతి నిర్దిష్టో యః- సోఽస్మిన్- ఆత్మన్యవస్థితోఽన్తర్యామీత్యర్థః సౌపిక ఇత్యత్రాహ (యశ్చాయమాత్మేతి) పూర్వత్రాహ్మణయోః పురుషాత్మశబ్దాభ్యాముక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్మిన్నాత్మని పరిశిష్టో విజ్ఞానమయోఽన్త్యపర్యాయే ప్రవేశితః- సోఽయమాత్మా. తస్మిన్నవిద్యాకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధివిశిష్టే బ్రహ్మవిద్యయా పరమార్థాత్మని ప్రవేశితే స ఏవముక్తోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనభూతః సర్వేషాం భూతానామయమాత్మా సర్వైరుపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- సర్వభూతానాం స్వతన్త్రః. న కుమారామాత్యవత్. కిం తర్హి. సర్వేషాం భూతానాం రాజా. రాజత్వవిశేషణమధిపతిరితి. భవతి కశ్చిద్రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్య రాజా- నత్వధిపతిః- అతో విశినష్ట్యధిపతిరితి. ఏవం సర్వభూతాత్మా విద్వాన్ బ్రహ్మవిన్ముక్తో భవతి. యదుక్తం * బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితీదం తద్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమాత్మానమేవ సర్వాత్మత్వేనాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుత్వా మత్వా తర్కతో విజ్ఞాయ సాక్షాదేవం- యథా మధుబ్రాహ్మణే దర్శితం- తస్మాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవం లక్షణాత్- పూర్వమపి బ్రహ్మైవ సదవిద్యయా అబ్రహ్మాసీత్, సర్వమేవ చ సదసర్వమాసీత్. తాం త్వవిద్యామస్మాద్విజ్ఞానాత్ తిరస్కృత్య బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాభవ, త్సర్వం సత్సర్వమభవత్,. పరిసమాప్తః శాస్త్రార్థః - యదర్థః ప్రస్తుతః. అస్మిన్నేతస్మిన్ సర్వాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాత్మని సర్వం జగత్సమర్పితమిత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాస్సర్వే సమర్పితా ఇతి) ప్రసిద్ధోఽర్థః. ఏవమేతస్మిన్నాత్మని- పరమాత్మభూతే బ్రహ్మవిది సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సర్వే దేవాః- అగ్న్యాదయః సర్వే లోకాః- భూరాదయః సర్వే ప్రాణాః - వాగాదయః సర్వ ఏత ఆత్మానః- జలచన్ద్రవత్ప్రతిశరీరానుప్రవేశితా అవిద్యాకల్పితాః. సర్వం జగదస్మిన్ సమర్పితం. యదుక్తం బ్రహ్మవిద్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి- స ఏష సర్వాత్మభావో వ్యాఖ్యాతః. స ఏష విద్వాన్ బ్రహ్మవిత్సర్వోపాధిః సర్వాత్మా సర్వం భవతి, నిరుపాధిర్నిరుపాఖ్యోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘనోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోఽచలో నేతి నేత్యస్థూలోఽనణురిత్యేవం విశేషణో భవతి,. తమేతమర్థమజానన్తస్తార్కికాః, కేచిత్పణ్డితమ్మన్యాశ్చాగమవిదః, శాస్త్రార్థం విరుద్ధం మన్యమానా వికల్పయన్తో మోహమగాధముపయాన్తి. తమేతమర్థమేతౌ మన్త్రావనువదతః * అనేజదేకం మనసో జవీయః * తదేజతి తన్నైజతీతి. తథా చ తైత్తిరీయకే * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిత్ * ఏతత్సామగాయన్నాస్తే అహమన్నమహమన్నమహమన్నమిత్యాది. తథా చ ఛాన్దోగ్యే * జక్షన్క్రీడన్రమమాణః * స యది పితృలోకకామః * సర్వగన్ధః సర్వరసః * సర్వజ్ఞః సర్వవిదిత్యాది. ఆథర్వణే చ * దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ. కఠవల్లీష్వపి * అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్ * కస్తం మదామదం దేవం * తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠదితి చ. తథా గీతాసు * అహం క్రతురహం యజ్ఞః * పితాహమస్య జగతః * నాదత్తే కస్యచిత్పాపం * సమం సర్వేషు భూతేషు * అవిభక్తం విభక్తేషు - గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యేవమాద్యాగమార్థం విరుద్ధమివ ప్రతిభాన్తం మన్యమానాః స్వచిత్తసామర్థ్యాదర్థనిర్ణయాయ వికల్పయన్తోఽస్త్యాత్మా- నాస్త్యాత్మా కర్తా- అకర్తా. ముక్తః- బద్ధః. క్షణికో విజ్ఞానమాత్రం. శూన్యం చేత్యేవం వికల్పయన్తో న పారమధిగచ్ఛన్తి- అవిద్యయా విరుద్ధధర్మదర్శిత్వాత్సర్వత్ర. తస్మాత్తత్ర య ఏవ శ్రుత్యాచార్యదర్శితమార్గానుసారిణః- త ఏవావిద్యాయాః పారమధిగచ్ఛన్తి. త ఏవ చాస్మాన్మోహసముద్రాదగాధాదుత్తరిష్యన్తి- నేతరే స్వబుద్ధికౌశలానుసారిణః. ౧౫

ఆ.— స వా అయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) పరిశిష్టః- పూర్వపర్యాయేష్వనుపదిష్టోఽన్త్యపర్యాయేఽయమాత్మేత్యుక్తో విజ్ఞానమయో యస్మిన్నాత్మని ఖిల్యదృష్టాన్తవచసా ప్రవేశితస్తేన పరేణాత్మనా తాదాత్మ్యం గతో విద్వానత్రాత్మశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. ఉక్తమాత్మశబ్దార్థమనూద్య సర్వేషామిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) అవిద్యయా కృతః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏవోపాధిః. తేన విశిష్టే జీవే తస్మిన్పరమార్థాత్మని - బ్రహ్మణి బ్రహ్మవిద్యయా ప్రవేశితే స ఏవాయమాత్మా యథోక్తవిశేషణః సర్వైరుపాస్యః సర్వేషాం భూతానామధిపతిరితి సమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ తస్యావాచ్యమర్థమాహ (సర్వేషామితి) తస్యైవ వివక్షితోఽర్థస్సర్వైరుపాస్య ఇత్యుక్తః. స్వాతన్త్ర్యం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాము వాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా స నయే దంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీము వాచేతి॥ ౧౬

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వేతి) రాజత్వజాత్యా క్షత్రియోఽపి కశ్చిత్తదుచిత పరిపాలనాదివ్యవహారవానిత్యుపలబ్ధం - స పునః స్వస్య స్వాతన్త్ర్యం - రాజపరతన్త్రత్వాత్. తస్మాత్తతో వ్యవచ్ఛేదార్థమధిపతిరితి విశేషణమిత్యర్థః. రాజాధిపతిరిత్యుభయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యత్వమభిప్రేత్యవాక్యార్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తస్య విద్యాఫలస్య శ్రుతీయే నైకవాక్యత్వమాహ (యదుక్తమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్ఫోరయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఏవమిత్యస్యార్థం కథయతి (యథేతి) మధుబ్రాహ్మణే పూర్వబ్రాహ్మణే చోక్తక్రమేణాత్మని శ్రవణాదిత్రయం సమ్పాద్యపి ద్వాన్ బ్రహ్మ భవతీతి సమ్బన్ధః. నను మోక్షావస్థాయామేవ విదుషో బ్రహ్మత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వం-స ప్రాచ్యామవిద్యాదశాయామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సమానాధికరణం పఞ్చమీత్రయం. ఏవం లక్షణాత్ - బ్రహ్మణ్యస్మిన్ శ్రవణాదికృతాత్తత్త్వసాక్షాత్కారాదితి యావత్. అబ్రహ్మత్వాదిధీధ్వస్తిః ప్రక్షిప్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తాం త్వితి) వృత్తే పునర్వక్ష్యమాణగ్రన్థమవతారయతి (పరిసమాప్తేతి) యస్య-శాస్త్రస్యార్థః-విషయప్రయోజనాఖ్యౌ బ్రహ్మభక్తి కాయాం చతుర్థాదౌ చ ప్రస్తుతః-తస్యార్థో యథోక్తన్యాయేనసని ష్ఠారితఇత్యుపసంహారార్థః. సర్వాత్మభూతత్వం-సర్వాదివత్కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేనస్థితత్వం. సర్వం-బ్రహ్మ. తద్రూపత్వం - సర్వాత్మత్వం. సర్వపి తత ఆత్మాన ఇతి కుతో భేదోక్తిః-ఆత్మైక్యస్యశ్రుతియత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రవదితి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వమితి) ఉక్తస్య సర్వాత్మభావస్య శ్రుతీయే నైకవాక్యత్వం నిర్దిశతి (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావేన విదుషః సప్రపఞ్చత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి) సర్వేణ- కల్పితేన ద్వైతేన సహోపమర్దస్థానభూతం బ్రహ్మప్రత్యగ్భావేన పశ్యన్ విద్వాన్ సర్వోపాధిః. తద్రూపేణ స్థితస్సర్వం భవతి. తదేవం కల్పితం సప్రపఞ్చత్వమాదిష్టవ్యాస్య విదుషోఽభీష్టమిత్యర్థః. విద్వద్దృష్ట్యా తస్య నిష్ప్రపఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధికేతి) నిరుపాఖ్యత్వం-శబ్దప్రత్యయాగోచరత్వం. బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం-నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థోఽవిరోధ ఉక్తః. కథం తర్హి తార్కికానామీమాంసకానాం చ శాస్త్రార్థవిరుద్ధం పశ్యన్తో బ్రహ్మాస్తి నాస్తీత్యాదివికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే- తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహాన్యజ్ఞానం మూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽద్వైతరూపే ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుతావాదిశబ్దేన *అహమన్నమహమన్నమద న్తమస్మీత్యాదిగృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రుతావాదిశబ్దేన *సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పో విజరో విమృత్యురిత్యాదిగృహీతం. శ్రుతిసిద్ధేఽద్వైతే స్మృతిమపి సంవాదయతి (తథేతి) పూర్వోక్తప్రకారేణాగమార్థే విరోధసమాధానైర్విద్యమానే సేతితదజ్ఞానాద్వాదివిభ్రాన్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇత్యేవమాదీతి) వికల్పమేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వత్ర-శ్రుతిస్మృతిష్వాత్మనీతి యావత్. కేచిత్స్విపారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తీత్యత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (తప ఏవేతి) ౧౫

౧౫.— (స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) స వా అయమాత్మా - ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేతనవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- శేషే. పఠితశ్లోకో షష్ఠ్యర్థ ఇతి వ్యాసార్థైస్యస్మర్తిరిత్యాత్. సర్వేషాం భూతానాం రాజా - నియన్తా. నాభిః- చక్రమధ్యవర్తి సరన్ధ్రికాష్ఠం. నేమిః- బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం. అరాః- మధ్యవర్తిదారుశలాకాః. అరా యథా నాభినేమ్యోః శ్రితాః- ఏవం సర్వాణి భూతాని దేవలోకప్రాణజీవాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోఽపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతి యావత్. ౧౫

శం.— పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా-యాం మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవాన్ వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽనీతా. తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థా వేతో మన్త్రో భవతః. ఏవం హి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యేకసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్య ఉద్యన్ శార్వరం తమోఽపనయతీతి- తద్వత్. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా-యా ఇన్ద్రరాజరక్షితా- సా దుష్ప్రాపా దేవైరపి- యస్మాదశ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యామిన్ద్రరక్షితా విద్యా మహతాఽఽయాసేన ప్రాప్తా. బ్రాహ్మణస్య శిరశ్ఛిత్త్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణాచ్ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ తేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తాశేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా- తస్మాత్తతః పరతరం కించిత్పురుషార్థసాధనం న భూతం న భావి వా- కుత ఏవ వర్తమానమితి, నాతః పరా స్తుతిరస్తి. అపి చైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా-సర్వపురుషార్థానాం కర్మ హి సాధనమితి లోకే ప్రసిద్ధం- తచ్చ కర్మ విత్తసాధ్యం. తేనాశాపి నాస్త్యమృతత్వస్య - తదిదమమృతత్వం కేవలయాత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే- యస్మాత్కర్మప్రకరణే వక్తుం ప్రాప్తాపి సతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్థాయ కర్మణా విరుద్ధత్వాత్కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ. తస్మాన్నాతః పరం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సర్వో హి లోకో ద్వన్ద్వారామః- *స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి శ్రుతేః. యాజ్ఞవల్క్యో లోకసాధారణోఽపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాద్భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాపి ప్రియాయై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా- *ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వేతి లిఙ్గాత్. అత్రేయం స్తుత్యర్థాఽఽఖ్యాయికేత్యవోచామ. కా పునస్సాఽఽఖ్యాయికేతి. ఉచ్యతే- ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి- బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. వైశ

ప్రస్మరణార్థః. తదిత్యాఖ్యాయికానిర్వృత్తం ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం వైశబ్దేన స్మారయన్నిహ వ్యపదిశతి. యత్తత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం నావిష్కృతం మధు- తదిదం మధ్వనేన విస్తరేణ నిర్దిష్టం "ఇయం పృథివీ" త్యాదినా. కథం తత్ర ప్రకరణాన్తరే సూచితం. "దధ్యఙ్ హ వా ఆభ్యామాథర్వణో మధు నామ బ్రాహ్మణమువాచ। తదేనయోః ప్రియం ధామ, తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి। స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోఽస్మ్యేతచ్చేదన్యస్మా అనుబ్రూయాం స్తత ఏవ తే శిరశ్ఛిన్ద్యామితి। తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న ఛిన్ద్యాత్తద్వాముపనేష్య ఇతి। తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావ ఇతి। కథం మా త్రాస్యేథ ఇతి। యదా నావుపనేష్యసే। అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రాహృత్యోపనిధాస్యావః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః। తేన నావనువక్ష్యసి। స యదా నావనువక్ష్యసి। అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి। అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి। తథేతి తౌ హోపనిన్యే। తౌ యదోపనిన్యే। అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాన్యత్రోపనిదధతుః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః। తేన హాభ్యామనూవాచ । స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద। అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి" యావత్ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు తత్కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం. తత్ర యా ఆఖ్యాయికాభిహితా- సేహ స్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽనేన ప్రపఞ్చేనాశ్విభ్యామువాచ. (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోఽవోచత్- ఉక్తవాన్. కథం. తద్వాం నర ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం. తచ్చ దంసః కింవిశిష్టం. ఉగ్రం- క్రూరం. వాం- యువయోః. హే నరా- నరాకారౌ అశ్వినౌ. తచ్చ కర్మ కిన్నిమిత్తం. సనయే- లాభాయ. లాభలుబ్ధో హి లోకే పి క్రూరం కర్మాచరతి. తథైవైతావుపలభ్యేతే- యథా లోకే. తదావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి. యద్రహసి భవద్భ్యాం కృతం. కిమివేతి. ఉచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః న- ఇవ నకారస్తూపరిష్టాదుపచార ఉపమార్థీయో వేదే- సం ప్రతిషేధార్థః. యథా- ఆశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్. తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. నన్వశ్వినోః స్తుత్యర్థం కథమిదం కుత్సాప్రస్తావనే. నైష దోషః- స్తుతిరేవైషా- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమప్యతి క్రూరం కర్మ కుర్వతో యువయోర్న లోమ చ హీయత ఇతి, న చాన్యత్ కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేతౌ భవతః. నిన్దాం ప్రశంసాం హి లౌకికాః స్మరన్తి. తథా ప్రశంసారూపా చ నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా. దధ్యఙ్ నామ ఆథర్వణః. హ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం. ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా యదీముపాచ- యత్ ప్రోవాచ మధు. ఈమితి అనర్థకో నిపాతః. ౧౬

ఆ — "ఇదం వై తన్మధ్వి" త్యాదివాక్యస్యాపునరుక్తత్వం శఙ్కయతి (మధుసమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్సమాప్తా చేత్కిము త్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యా ఇతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థాఖ్యాయికాం పరామృశతి (ఆనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః. తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) "తద్వాం నర" ఇత్యాదిరేకో మన్త్రః. "ఆథర్వణాయే" త్యాదిరపరః. మన్త్రౌ బ్రాహ్మణార్థాం పశ్యన్ ఋషిరుక్త్వా బ్రహ్మవిద్యాయాస్స్తుతత్వే కింసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాః ముక్తిసాధనత్వం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపిచేతి) అపిశబ్దః స్తావక బ్రాహ్మణసమ్భావనార్థః. మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చశబ్దః. ఏవంశబ్దసూచితం స్తుతి ప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యాఇన్ద్రేతి) తస్యా దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహాన్తమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి) కృతార్థానాపీన్ద్రేణ రక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యాస్తూయతే- కిం తు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపిచేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయోత్కృష్టవ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయేతి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తర్హి ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పురుషార్థోపాయం కర్మ త్యక్త్వావిద్యాయామేవాదరవత్త్వనిష్కృతానాం సమధిగతపూర్తిఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపిచేతి) అవాచ్యానాం కర్మత్యక్త్వా ఆత్మన్యేవాత్మరతిహేతుత్వాన్మహతీతి ద్యోత్యర్థః. విధాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపిచైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యా భార్యాయై ప్రత్యర్థపేయో కైతిగమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాస్తవమ్యర్థః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాదివ్యాకుర్వన్నాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) ఆభ్యాం- అశ్విభ్యామితియావత్. కేన ప్రకారేణావాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోర్నత్- మధు ప్రీత్యాస్పదమాసీత్. తద్వశాత్తాభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణస్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణస్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వానన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యదృచ్ఛయా చ్ఛబ్దః. తచ్ఛబ్దస్సర్వత్ర్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతియావత్. తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ. శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పశ్చమ్యర్థః. నౌ- ఆవామ్. ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసి యదేతి యావత్. అథశబ్దస్తదేత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్యానుజ్ఞాన సర్వమథేత్యుక్తం. మధు ప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణేనిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః. తద్ధి సమస్తమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థితాఖ్యాయికాకిమర్థమత్రానీతేత్యాశఙ్క్యైతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికేత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యానం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధే ముఖ్యో నకారః కథమివార్థవ్యాఖ్యా

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వినా దధీచేఽశ్వ్యగ్ం శిరః ప్రత్యైరయతం । స వాం మధు ప్రవోచదృతాయంత్వాష్ట్రం యద్దస్రావపికక్ష్యం వామితి॥ ౧౭

యతే- తత్రాహ (నకారస్త్వితి) వైదేపచాదుపరిష్టాత్ యోనకారః శ్రుతః- సఖలూపచారస్సన్ ఉపమార్థోపి సన్భవతి- సనిషేధార్థః. తత్రోదాహరణమాహ (యథేతి) ‘అశ్వం న గూఢ మశ్వినా’ ఇత్యత్ర నకారో యథోపమార్థీయః- తథా ప్రకృతేపీత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (అశ్వమివేతియద్వదితి) ఉపమార్థీయేన కారేణ సతివాక్యస్వరూపమనూద్యతదర్థం కథయతి (తస్యరురిత్యాదినా) విద్యాస్తుతిద్వారా తద్వస్తావశ్వినావత్ర సస్తూయేతే- కింతు క్రూరకర్మకారిత్వేన నిన్ద్యేతే- తదస్యాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థత్వయుక్తమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అఖ్యాయికాయా విద్యాస్తుత్యర్థత్వమవిరుద్ధమితి పరిహరతి (నైషదోష ఇతి) లోమమాత్రమపి న హీయతే యస్మాత్- తస్మాద్విద్యాస్తుత్యా తద్వతోఽస్తుతిరేవాత్ర వివక్షితేతి యోజనా. యద్యపి క్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్నిన్దా ప్రతిభాతి- తథాప్యత్ర స్తుతిరేవ విధేయేత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేనాహ (న చేతి) కథం పునర్నిన్దాయాం దృశ్యమానాయాం స్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) నహి నిన్దా నిన్ద్యం నిన్దితుం - అపితు విధేయం స్తోతుమితి న్యాయాదిత్యర్థః. యథా నిన్దా న నిన్ద్యం నిన్దితుమేవ - తథా స్తుతిరపి స్తుత్యం స్తోతుమేవ న భవతి- కిన్తు నిన్దితుమపి- తథా చ నాస్య యోర్వ్యవస్థితత్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయ ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వవిరోధం చోద్యపరిహారాభ్యాం పరిహృత్య ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (దధ్యఙ్ఙామేతి) యత్కక్ష్యం జ్ఞానాఖ్యం మధు - తదాథర్వణో యువాభ్యామశ్వస్య శిరసా ప్రోవాచ. యచ్చాసౌ మధు యువాభ్యాముక్తవాన్- తదహమావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. ౧౭

ర०.— ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయే ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే. అత్రేయమాఖ్యాయికాఽనుసన్ధేయా - దధ్యఙ్ఙాథర్వణ నామా ఋషిః ఇన్ద్రాన్మధు బ్రాహ్మణవిద్యాం ప్రాప్తవాన్. ఇన్ద్రేణ చ తదుపదేశసమయే స దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఏవమనుశిష్టః- అన్యస్మై నైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథా త్వ తే తే శిరశ్ఛేత్స్యామీతి. ఇత్యుక్తోఽప్యసౌ లాభాదశ్వినోస్సమీపమాగత్యైవముక్తవాన్ - మయేయం మధువిద్యేన్ద్రాత్ప్రాప్తా - అతోఽస్యా అస్యస్మా ఉపదేశే స ఇన్ద్రో మే శిరశ్ఛేత్స్యతీతి భీతోఽస్మి- తద్భయం యువాభ్యాం నివార్యతే చేత్- యువయోరహం బ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి. తత స్తాభ్యామశ్విభ్యాం స దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఇత్థం ప్రత్యుక్తః- ఇన్ద్రాత్తే భయం వ్యపైతు- ఆవాం త్వాం రక్షిష్యావః. అత్రేత్థముపాయం కరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలే ఆవామేవ త్వదీయం శిరః ఛిత్వాఽన్యత్ర స్థాపయిత్వా అన్యదీయేన శిరసా త్వాం యోజయిష్యావః- తేన శిరసా ఆవాభ్యాముపదిశ. ఉపదేశకుపితేనేన్ద్రేణ తచ్ఛిరసిఛిన్నే త్వదీయమేవ శిరో యథాపూర్వం ప్రతిసన్ధాస్యావ ఇతి. ఏవం తౌ తేన సమయం కృత్వా తథైవ తేనోపాయేన విద్యాం ప్రాప్తవన్తౌ, తత ఇన్ద్రేణ తచ్ఛిరసిచ్ఛిన్నే తస్య పూర్వశిరో యథాపూర్వం ప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముపాచేతి) వైశబ్దోయథోక్తాఖ్యాయికావృత్తాన్తస్మరణే. దధ్యఙ్ఙితి దధ్యచ్. ‘ఋత్విగి’త్యాదినా క్విన్. హలన్తాదనంయోగాన్తలోపేక్విన్ప్రత్యయస్య కుత్వం. ఆథర్వణః- అథర్వణః పుత్రః. స దధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాం తదేతన్మధు బ్రాహ్మణముపాచేత్యర్థః. (తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్వృత్తం క్రూరకర్మణా విద్యాప్రాప్తిరూపం యోగసామర్థ్యేన పశ్యన్ కశ్చిదృషిరశ్వినౌ ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి- తత్రాహ (తద్వాం నరా సనయ ఇత్యాది) హే నరా- ‘సుపాం సులు’గిత్యాదినా ద్వివచనస్యాకారాదేశః. హే నరౌ - దివ్యపురుషౌ. హే అశ్వినౌ. వాం- యువయోః సనయే- సనిః- లాభః. లాభాయ. మధువిద్యాలాభాయేతి యావత్. తల్లాభాయ యువాభ్యాం కృతమిత్యర్థః. ఉగ్రం- క్రూరం. శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపం దంసః- కర్మ అస్తి. సకారాన్తోయం దంసశ్శబ్దః. తన్యతుః- పర్జన్యః వృష్టిం న- వృష్టిమివ. నశబ్ద ఇవార్థే. యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి- ఏవం తత్- పూర్వకాలే యువాభ్యాం కృతం కర్మావిష్కృణోమి- ప్రకాశయామి. లోకప్రసిద్ధం యథా తథా ఘోషయామీత్యర్థః. కిం తదావిష్క్రియత ఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హ యన్మధ్వాథర్వణో వామిత్యాది) ఈం శబ్దోఽనర్థకో నిపాతః. హః ప్రసిద్ధౌ. హే అశ్వినౌ వాం- యువయోః దధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్య శీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసా మధు- మధువిద్యాం ప్రోవాచేతి యత్- తత్ హ- ప్రసిద్ధం యథా తథా ఆవిష్కృణోమీత్యర్థః. ఇతి స ఋషిస్తావభిష్టుతవానితి భావః. తతశ్చ ఏవం మహతా ప్రయత్నేనాశ్విభ్యాం దధీచో విద్యా సంగృహీతేతి విద్యాస్తుతిర్భవతి. ౧౭

శం.— (ఇదం వై తన్మధు ఇత్యాది) పూర్వవత్. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం. తథాన్యో మన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతి స్మ. ఆథర్వణో దధ్యఙ్ఙామ. ఆథర్వణోఽన్యో విద్యత ఇతి అతో విశినష్టి దధ్యఙ్ఙామాథర్వణిః. తస్మై దధీచే ఆథర్వణాయ. హే అశ్వినావితి మన్త్రదృశో వచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్య స్వభూతం శిరః. బ్రాహ్మణస్య శిరసి ఛిన్నేఽశ్వస్య శిరశ్ఛిత్వా ఈదృశమతిక్రూరం కర్మ కృత్వా అశ్వ్యం శిరో బ్రాహ్మణం ప్రతి ఐరయతం- గమితవన్తౌ యువాం. స చ- ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యాం తన్మధు ప్రవోచత్- యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం వక్ష్యామీతి. స కిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్య ప్రోవాచేతి. ఉచ్యతే- ఋతాయన్ - యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం- సత్యం తత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపి హి సత్యధర్మపరిపాలనా గురుతరేత్యేతస్య లిఙ్గమేతత్. కిం తన్మధు ప్రోవాచేతి. ఉచ్యతే- త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః. తస్య సమ్బన్ధి. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛిన్నం త్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానార్థం ప్రవర్గ్యం కర్మ. తత్ర ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం యద్విజ్ఞానం- తత్త్వాష్ట్రం మధు. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయం దర్శనం త్వాష్ట్రం యన్మధు. హే దస్రౌ- దస్రావితి పరబలానాముపక్షయితారౌ. శత్రూణాం వా హింసితారౌ. అపి చ- న కేవలం త్వాష్ట్రమేవ మధు కర్మసమ్బన్ధి యువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురః స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశదితి। స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయో నైనేన కిఞ్చనానావృతం నైనేన కిఞ్చనాసంవృతమ్॥ ౧౮

అవోచత్-అపిచకష్యం-గోప్యం. రహస్యం పరమాత్మసమ్బన్ధి యద్విజ్ఞానం మధుమధు బ్రాహ్మణేనోక్తం అధ్యాయద్వయ ప్రకాశితం-తచ్చ వాం-యువాభ్యాం ప్రవోచదిత్యనువర్తతే. ౧౭

ఆ.— సమానార్థత్వేకిమితి పునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రాన్తరేతి) తుల్యార్థస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణ కృత్యం దర్శయన్ వ్యాకరోతి (దధ్యఙ్ఙామేతి) ప్రథమమశ్వ్యస్యేత్యాది వాక్యవచనం. అశ్వస్యేత్యాదౌ నిత్యేత్యస్యకర్మోక్తిః. అశ్వ్యంశిర ఇత్య త్రత్వన్వయార్థమ్ ఉక్తమితి విభాగః. ప్రేక్షాపూర్వకారిణో నివృత్తి ప్రవృత్తిరయుక్తేతి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (సకిమర్థమితి) ఋతాయన్నిత్యత్రార్థ సిద్ధం కథయతి (జీవితాదపీతి) *యజ్ఞస్య శిరోఽచ్ఛిద్యత దేవా అశ్వినావబ్రువన్ భిషజౌ వై స్థ ఇదం యజ్ఞస్య శిరః ప్రతిధత్తమిత్యాది శ్రుత్యన్తరమాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకరణస్యైవం ప్రసక్తేపి ప్రకృతే జ్ఞానేకిమాయాతం- తదాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్యథోక్తదర్శనం- తత్త్వాష్ట్రం నామ యచ్చ తిన్నం- తత్ప్రవోచదితి సమ్బన్ధః. అధ్యాయద్వయ ప్రకాశితం- తృతీయచతుర్థాభ్యామధ్యాయాభ్యాం ప్రకటితమితి యావత్. ౧౭

రం.— (ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః మన్త్రాన్తర ప్రదర్శనాయాయమారమ్భః. (తం వాం నరా సనయే దంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిమ్ దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీమువాచ ఇత్యాది) హే అశ్వినౌ. దధీచే ఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙామ్నే ఆథర్వణాయ-అశ్వ్యంశిరః-అశ్వస్య సమ్బన్ధి శిరః ప్రత్యైరయతం- యువాం ప్రతిసంహితవన్తౌ. సః-దధ్యఙ్ఙామా ఋషిః వాం- యువయోః ఋతాయన్-ఉపదేష్యామీతి సత్యం కుర్వన్ త్వాష్ట్రం మధు-త్వష్టా-యజ్ఞశిరః. తత్సమ్బన్ధి త్వాష్ట్రం. శిరస్సన్ధానాయ కక్ష్యసామ్యాత్. తాత్పర్యం మధు-ప్రవర్గ్యమితి యావత్. ప్రవర్గ్యస్య ఖల్వష్ట్రశ్ఛిన్నయజ్ఞశిరః ప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రత్వం. మధు బ్రాహ్మణస్యాపి శిరః ప్రతిసన్ధానార్థతయా త్వాష్ట్రతుల్యతయా త్వాష్ట్రత్వమిత్యర్థః తత్ప్రవోచత్- ప్రోక్తవాన్. హే దస్రౌ- హే అశ్వినౌ. నాసత్యావశ్వినావ ప్రాపితవన్తౌ కక్ష్యం-గోప్యమపి యద్బ్రహ్మసమ్బన్ధి మధు బ్రాహ్మణం వాం - యువయోః ప్రోవాచేత్యర్థః. తస్మా నేన ప్రకారకర్మణా బ్రహ్మవిద్యా ప్రాప్తిర్యువాభ్యాముక్తేత్యుపాలమ్భః. విద్యాస్తుత్యర్థత్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— (ఇదం వై తన్మధ్వితి) పూర్వవత్. ఉక్తౌ ద్వౌ మన్త్రౌ ప్రవర్గ్యసమ్బన్ధాఖ్యాయికోపసంహర్తారౌ. ద్వయోః ప్రవర్గ్యార్థయోరధ్యాయయోరర్థస్య ఆఖ్యాయికారూపాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం ప్రకాశకః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోర్ద్వయోరధ్యాయయోరర్థ ఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్య ఇత్యతః ప్రవర్తతే. యత్కక్ష్యం చ మధు ఉక్తవాన్ ఆథర్వణో యువాభ్యామిత్యుక్తం- కిం పునస్తన్మధ్వితి ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః- పురాణి. శరీరాణి. యతోఽయమవ్యాకృతవ్యాకరణప్రక్రియా-స పరమేశ్వరో నామరూపే అవ్యాకృతే వ్యాకుర్వాణః ప్రథమం భూరాదీన్ లోకాన్ సృష్ట్వా చక్రే- కృతవాన్. ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితాని మనుష్యశరీరాణి తథా- పురః- శరీరాణి చక్రే చతుష్పదః- చతుష్పాదుపలక్షితాని పశుశరీరాణి పురః. పురస్తాత్సః- ఈశ్వరః పక్షీ- లిఙ్గశరీరం భూత్వా పురః- శరీరాణి పురుష ఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టే శ్రుతిః- స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు- సర్వశరీరేషు పురిశయః- పురిశేత ఇతి పురిశయస్సన్ పురుష ఇత్యుచ్యతే. న ఏనేన-అనేన కిఞ్చన- కిఞ్చిదపి అనావృతం-అనాచ్ఛాదితం. తథా- నైనేన కిఞ్చనాసంవృతం- అన్తరనను ప్రవేశితం బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేన చ నానావృతం. ఏవం స ఏవ నామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేన కార్యకరణరూపేణ వ్యవస్థితః. పురశ్చక్రే ఇత్యాది మన్త్రః సఙ్క్షేపతః ఆత్మైకత్వమాచష్ట ఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— ఉక్తమన్త్రాభ్యాం వక్ష్యమాణమన్త్రయోరపునరుక్తత్వాదర్థవత్త్వం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణ ప్రాప్తం సఙ్క్షేపం పరిహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్ప్రత్యవాన్తరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యం చేతి) హిరణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణమత్ర నోచ్యతే- కింతు ప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యత ఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయా లోకసృష్టిః ప్రాథమ్యం. పురస్తాత్- దేహసృష్ట్యనన్తరం ప్రవేశాత్పూర్వమితి యావత్. స హి సర్వేషు శరీరేషు వర్తమానః పురి శేత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పురిశయస్సన్ పురుషో భవతీత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పురుషశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (నేత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్య సర్వం జగదాతప్రోతత్వేనాత్మవ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేన తస్యాత్మనః * దివ్యో హ్యమూర్త ఇత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థైక్యమాశఙ్క్యాహ (పుర ఇతి) ౧౮

రం.— (ఇదం వై మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తర ప్రదర్శనార్థోఽయమారమ్భః. (పురశ్చక్రే ద్విపదః ఇత్యాది) మధువిద్యా ప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీ పరమాత్మా. కుతః. సః-పరమాత్మా ద్విపదః పురశ్చక్రే-పురః-పురాణి.

¶ నానేన కిఞ్చనానావృతం నానేన కిఞ్చ నేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాముువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపꣳరూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ। *ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే యుక్తా హ్యస్య హరయః శతా దశేతి అయం వై హరయోఽయం వై దశ చ సహస్రాణి బహూని చానన్తాని చ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్॥ ౧౯

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

పూర్వశ్లోకే అయం ద్విపదిత్యాది బహువచనాన్తః. శరీరాణీతి యావత్. ద్విపాద్భూతాని — మనుష్యాదిశరీరాణి చ క్రే — సృష్టవాన్ చతుష్పదః చతుష్పాద్భూతాని. పశ్వాదిశరీరాణి చ చక్రే ఇత్యర్థః. ఏవం దేవమనుష్యాద్యుపాధిరూపాన్ సృష్ట్వా పురః — పూర్వం అయం కారణాత్మా పరమాత్మా పక్షీ భూత్వా — సంసరణహేతుభూతకామ్యకర్మాదిపరికల్పితజీవభావ ఇత్యర్థః. అత్ర కామ్యకర్మాది జీవభావసంసరణ హేతుత్వేన పక్షిత్వేన సామ్యం. తాన్ పురః శరీరాణి సంసారిజీవశరీరకోపాధిత్వం గత ఇత్యర్థః. పరమాత్మా స్వఅజ్ఞానకార్యసర్వస్థానాని. పురః — స్వసృష్టాని సర్వాణి పురాణి జీవశరీరాణి పరమాత్మా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవ పురుషః — పురుష ఉచ్యత ఇత్యర్థః. తేనుమాంసమితి శ్రుత్యన్తరే వస్త్వయం హ్యాచష్టే (స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయ ఇత్యాది) నైతేన కిఞ్చనానావృతం. సర్వాసు పూర్షు — సర్వశరీరేషు వసతీతి పురుషః ఇతి ప్రతిపాద్యః *పురసంజ్ఞశరీరే శేతే శయనాత్ పురుష ఇతి। తకారస్య షకారో యం వ్యత్యయేన పృషోదరాదిత్వాత్ పురిశయః — సర్వశరీరాణ్యధిష్ఠితస్స్వాత్మస్ఫురణశీలతయా పురుష ఇత్యర్థః. తామేవ సర్వాన్తర్యామితయా ప్రాణాపానాదిరూపేణాన్తర్బహిర్వ్యాపకతయా (నానేన కిఞ్చనానావృతం నానేన కిఞ్చనాసంవృతమితి) అనావృతం — బహిరనావృతమిత్యర్థః. అసంవృతం — అన్తరసంవృతమిత్యర్థః. అన్తర్బహిర్వ్యాపకేన పరమాత్మనా అవ్యాప్తం కిఞ్చన కిమపి వస్తు నాస్తీత్యర్థః. అతోఽస్య పురుష ఇతి నామ ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౮

శం.— ఇదం వై తన్మధ్విత్యాది పూర్వవత్. (రూపꣳరూపం ప్రతిరూపో బభూవ) రూపం రూపం ప్రతి ప్రతిరూపః, రూపాన్తరం బభూవేత్యర్థః. ప్రతిరూపః — అనురూపో వా. యాదృక్సంస్థానౌ మాతాపితరౌ — తత్సంస్థాన ఏవ పుత్రో జాయతే — న హి చతుష్పదో ద్విపాజ్జాయతే — ద్విపదో వా చతుష్పాత్. స ఏవ హి పరమేశ్వరో నామరూపే వ్యాకుర్వాణో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ. కిమర్థం పునః ప్రతిరూపాగమనం తస్యేతి. ఉచ్యతే — తదస్య — ఆత్మనో రూపం ప్రతిచక్షణాయ — ప్రతిఖ్యాపనాయ. యది హి నామరూపే న వ్యాక్రియేతే — తదాఽస్యాత్మనో నిరుపాధికం రూపం ప్రజ్ఞానఘనాఖ్యం న ప్రతిఖ్యాయేత. యదా పునః కార్యకరణాత్మనా నామరూపే వ్యాకృతే భవతః — తదాఽస్య స్వరూపం ప్రతిఖ్యాయేత. ఇన్ద్రః — పరమేశ్వరో మాయాభిః — ప్రజ్ఞాభిః. నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా. న తు పరమార్థతః. పురురూపః — బహురూప ఈయతే — గమ్యతే ఏకరూప ఏవ ప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యాప్రజ్ఞాభిః. కస్మాత్పునః కారణాత్. యుక్తాః — రథ ఇవ వాజినః స్వవిషయప్రకాశనాయ హి — యస్మాదస్య హరయః — హరణాదిన్ద్రియాణి. శతా — శతాని. దశ చ. ప్రాణిభేదబాహుల్యాచ్ఛతాని దశ చ భవన్తి. తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుల్యాత్ తత్ప్రకాశనాయైవ చ యుక్తాని తాని — నాత్మప్రకాశనాయ. "పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూః" ఇతి హి కాఠకే. తస్మాత్తైరేవ విషయస్వరూపైరీయతే — న ప్రజ్ఞానఘనైకరసేన స్వరూపేణ. ఏవం తర్హ్యన్యః పరమేశ్వరః — అన్యే హరయ ఇత్యేవం ప్రాప్త ఉచ్యతే (అయం వై హరయోఽయం వై దశ చ సహస్రాణి బహూని చానన్తాని చ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్. కిం బహునా — తదేతద్బ్రహ్మ — య ఆత్మా — అపూర్వం — నాస్య కారణం — పూర్వం విద్యత ఇత్యపూర్వం. నాస్యాపరం — కార్యం విద్యత ఇత్యనపరం. నాస్య జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యనన్తరం అబాహ్యం — తథా బహిరస్య న విద్యత ఇత్యబాహ్యం. కిం పునస్తన్నిరన్తరం బ్రహ్మ అయమాత్మా. కోఽసౌ. యః ప్రత్యగాత్మా ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా విజ్ఞాతా సర్వాత్మనా సర్వమనుభవతీతి సర్వానుభూః. ఇతి — ఏతదనుశాసనం — సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏష సర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః. ఏతదమృతమభయం. పరిసమాప్తశ్చ శాస్త్రార్థః. ౧౯

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాచీనమేవ బ్రాహ్మణమనూద్య మన్త్రముత్తారయతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దస్తస్మిన్నర్థే వ్యాఖ్యాతః. రూపంరూపం — ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః — రూపాన్తరం. ప్రతిబిమ్బం. బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపో బభూవేత్యత్ర వివక్షితమితి యోజనా. అనురూపో వేత్యుక్తం వివృణోతి (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవారూఢం కరోతి (న హీతి) రూపాన్తరభవనే కర్తృ న్తరం వారయతి (స ఏవ హీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ — శాస్త్రాచార్యాదిభేదేన తత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః. తదేవ వ్యతిరేకేణాన్వయేన చ స్ఫుటయతి (యది హీత్యాదినా) మాయాభిః — ప్రజ్ఞాభిరితి పరపక్షముక్త్వా స్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞాయనానాజ్ఞానవశాదేష బహురూపో భాతి — ప్రకారభేదాత్తు బహూక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూప ఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపో గమ్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. పరస్య బహురూపత్వే నిమిత్తం ప్రశ్నపూర్వకం నివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథా రథే యుక్తా వాజినో రథినం స్వగోచరం దేశం ప్రాపయితుం ప్రవర్తన్తే తథాస్య ప్ర

[illegible]స్వవిషయ ప్రకాశనేయస్మాత్ప్రవర్తన్తే- తస్మాదిన్ద్రియాణాం [illegible] బహుత్వాత్ప్రయోగోపపత్తిరేవ [illegible] హరణాదితి) ప్రతీచో విషయాత్ ప్రతీతిశేషః ఇన్ద్రియాణాం బాహుళ్యే [illegible] ([illegible]) ఇన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్- ప్రత్యగాత్మా [illegible]శేషః. స్వాత్మానం ప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణి ప్రవృత్తా [illegible] తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యా [illegible] ([illegible]) యద్వా- యథోక్త [illegible] ([illegible]) యస్మాదిన్ద్రియాణి పరాఞ్చిప్రవృత్తా [illegible] - [illegible] యత్రాహీతి సమ్బన్ధమా [illegible] ([illegible]) తదిన్ద్రియాదిరూపేణ [illegible] నానాత్వప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వాన్నానైకత్వహాని [illegible] ([illegible]) [illegible] భూమికామారచయ్యతత్పరం వాక్యమ [illegible] ([illegible]) [illegible] కింపునస్సర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] (పరిసమాప్తశ్చేతి.)........................ ౧౯

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యా.

ర౦ - (ఇదంవై తన్మధు [illegible]) [illegible] మన్త్రస్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. తమేవమన్త్రి [illegible] (రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవేత్యాది) [illegible] ప్రతివస్త్విత్యర్థః. ప్రతి [illegible] - [illegible] (బభూవేతి) సర్వదా [illegible] యద్వా - ప్రతిరూపం - [illegible] (తదస్యరూపం ప్రతిచక్షణా య) [illegible] ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః. ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ. [illegible] యద్వ్యవహారాయ-య [illegible] తత్సర్వమస్య- మధు బ్రహ్మణఃపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః. యద్వా- తత్ - తస్మాదిత్యర్థః. తథా చయస్మాదయం ప్రతిరూపో బభూవ - తస్మాదేవసర్వంవ్యవహార్యంవస్తుతచ్ఛరీరమిత్యర్థః. ననుశరీరసమ్బన్ధస్యకర్మాధీనత్వాత్ తత్కర్మానారబ్ధస్యవ్య [illegible] కథంశ [illegible] (ఇన్ద్రోమాయాభిః పురురూపఈయతేఇతి) ఇన్ద్రః - పరమేశ్వ రః [illegible] మాయాభిః - [illegible] - సఙ్కల్పరూపజ్ఞానైః విచిత్రాశ్చ [illegible] పురురూపః - బహుశరీరః. [illegible] శరీరసఙ్గ్రహ [illegible] తాన్యశేషబహుశరీరస్యస్య గతఇత్యర్థః. స్వేచ్ఛాపరిగృహీతాననన్తదేహానిత్యభిప్రాయః. ననురూపంరూపం ప్రతి రూపోబభూవేత్యేతదయుక్తం- అనన్తేషు బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషురూపేషు [illegible] సర్వగతయా [illegible] (యుక్తాహ్యస్యహరయశ్శతాదశేతి) శతా- శతానీత్యర్థః. [illegible] అస్య- అన న్తప్రపఞ్చస్యయుక్తాః- [illegible] [illegible] తననురూపసఙ్ఘాత [illegible] శతానిదశహరయః- శతానిదశ- అనన్తానీత్యర్థః. అనన్తాహరయః. అన్తర్యామివిగ్రహా [illegible] సర్వశక్తిమత్త్వ [illegible] (అయంవైహరయో [illegible] దశచశతానిసహస్రాణిబహూనిచానన్తానీతి) [illegible] అయమేకఏవహరిః దశశతానిచసహస్రాణిబహూనిచహరయోభ వతి- [illegible] అనన్తానిహరయోభవతి ఏవం ప్రత్యేకంస్వరూపేణాపిసర్వాత్మత్వసర్వశరీరిత్వముపపన్నమిత్యర్థః. విచిత్రశక్తిరుపగమాత్ [illegible] అస్య [illegible] జీవద్వారకసర్వానుప్రవేశేనపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేనతువిగ్రహద్వారకానుప్రవేశేనసా [illegible] ఏతాదృశ [illegible] ఉపపత్తిఫలితా [illegible] ఏవమియతాప్రబన్ధేన [illegible] (తదేతద్బ్రహ్మేతి) [illegible] త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూ ర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వాపరకాలశూన్యం. కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహిపూర్వాపరకాలసమ్భవఇతిభావః. అ నన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారార్హత్వమితిభావః అన్యసర్వోత్కృష్టత్వలక్షణంవస్తుపరి చ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయాసర్వోత్కృష్టత్వమిత్యర్థః యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవేదమిదంనేతినిర్దేశానర్హత్వల క్షణవస్తుపరిచ్ఛేదో [illegible] అయం- మధువిద్యావిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-ఏవం త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయాబ్రహ్మశబ్దవాచ్యఇతి భావః. సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః. ఇదంజగత్కారణత్వనియన్తృత్వాదిప్రసర్వశక్తిత్వాదిగుణానాముపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదా సర్వథాసాక్షాత్కరోతీతివ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః. ఇతి- పర్యాప్తఇత్యర్థః........................ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౬.—— అథ వంశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః॥ ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాతో గౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాగ్ం సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారాశర్యాత్పారాశర్యో భారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమో భారద్వాజాద్భారద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యో బైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరో ఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రో ఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణో ఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వగ్ంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వగ్ంసనః ప్రధ్వగ్ంసనాత్ప్రధ్వగ్ంసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుస్సనాతనాత్సనాతనస్సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే-షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః.—— ఓం తత్సత్.

శం.—— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్య మధుకాణ్డస్య వంశః స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః. మన్త్రశ్చాయం స్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ. వంశ ఇవ వంశః యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హి భిద్యతే- తద్వదాఽగ్రాత్ప్రభృత్యా మూలాత్ప్రారభ్యతే ఽయం వంశః. అధ్యాయచతుష్టయస్యాచార్యపరమ్పరాక్రమో వంశ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమాన్తః శిష్యః. పఞ్చమ్యన్త ఆచార్యః. ౧-౨

ఆ.—— బ్రహ్మవిద్యాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్య వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) మహాజనపరిగృహీతా హి బ్రహ్మవిద్యేతి సా మహాభాగధేయేతి స్తుతిః. బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి) స్వాధ్యాయః-స్వాధీనోచ్చారణతయా త్వేన సత్యాధ్యాపనం. జపస్తు ప్రత్యహమావృత్తిరితి భేదః. యథోక్తనీత్యా బ్రాహ్మణారమ్భే స్థితే వంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) శిష్యావసానోపలక్షణీభూతాత్పౌతిమాష్యాదారభ్య తాదిత్వే ఽప్యాద్యన్త బ్రహ్మమూలపర్యన్తో ఽయం వంశః పర్వణః పర్వణో భిద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వంశశబ్దేన నిష్పన్నమర్థమాహ (అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి) అథాన్తః శిష్యాచార్యవాచకశబ్దాభావే కుతో ఽవసేయమితి-తత్రాహ (తత్రేతి) ౧-౨

రం.—— అజ్ఞాతసమ్ప్రదాయాయా విద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, "ఆచార్యవంశో జ్ఞేయ" ఇతి శ్రవణాచ్చ విద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథ వంశ ఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః. కీర్త్యత ఇతి శేషః. సర్వత్ర ప్రథమాన్తైశ్శిష్యనిర్దేశః. పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః. పౌతిమాష్యో గౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశ్శిష్య ఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేతి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చేతి) తస్య శాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయం కౌశికో గౌతమశ్చేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి పఞ్చమ్యన్తద్వయస్థలే ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.—— పరమేష్ఠీ- విరాట్. బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతః పరమాచార్యపరమ్పరా నాస్తి. యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యం స్వయంభు. తస్మై బ్రహ్మణే స్వయంభువే నమః. ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— పరమేష్ఠీ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యాద్ధిరణ్యగర్భాత్ (పరమేష్ఠీతి) కుతస్తర్హి బ్రహ్మణో విద్యాప్రాప్తి- రిత్యాహ (తతశ్చేతి) స్వయం ప్రతిభాతవేదో హిరణ్యగర్భో నాచార్యాన్తరముపేక్షతే- ఈశ్వరానుగృహీతస్య బుద్ధ్యా వా విద్యాప్రాదుర్భావాదేవ విద్యాలాభ సమ్భవాదిత్యర్థః. కుత స్తర్హి వేదో జాయతే- ఇత్యాహ (యస్స్వయమితి) పరస్మైన బ్రహ్మణో వేదనామానాదిత్వాత్ స్వయమీశ్వరాదేవ నిత్యత్వాత్ స్వయమ్భూత్వేనైవోక్తః. ఆదావుపక్రమే ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం ప్రచారితార్థకమ పి విద్యోపదేశ పరమ్పరాకీర్తనేన బ్రహ్మవిద్యాస్తుతిరేవోక్తా, తదన్తే నమస్కారం కరోతి (తస్మా ఇతి) ౨

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణం సమాప్తమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమదానన్దగిరిజ్ఞానకృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మ స్వయమ్భు) బ్రహ్మణ్యుపాసనపరమేష్ఠీ - పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః - పర బ్రహ్మణోఽన్యో స్వరాణాం నారాయణాత్ప్రాదుర్భావేల్యర్థః. బ్రహ్మ - నారాయణః స్వయమ్భూ- స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూః. అనాదికాల సిద్ధ ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణే నమః) సర్వగురవే బ్రహ్మణే నారాయణాయ నమః ౩

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

—— ॥ ——

ఇతి బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యే షష్ఠోఽధ్యాయః.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుస్తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య విజిజ్ఞాసా బభూవ కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి స హ గవాం సహస్రమవరురోధ దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః॥ ౧

శం.— జనకో హ వైదేహ ఇత్యాదియాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డమారభ్యతే. ఉపపత్తిప్రధానత్వాదతిక్రాన్తేన మధుకాణ్డేన సమానార్థత్వేఽపి సతి న పునరుక్తతా. మధుకాణ్డం హ్యాగమప్రధానం. ఆగమోపపత్తీ హ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయ ప్రవృత్తే శక్నుతః కరతలగతబిల్వమివ దర్శయితుం- శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హ్యుక్తం. తస్మాదాగమార్థస్యైవ పరీక్షాపూర్వకం నిర్ధారణాయ యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్తుత్యర్థా. ఉపాయవిధిపరా వా. ప్రసిద్ధో హ్యుపాయో విద్వద్భిః సంయోగః తైశ్చ ప్రశ్నప్రతివచనం. దానేన హ్యుపనమన్తే ప్రాణినః. ప్రభూతం హిరణ్యం గోసహస్రదానం చేహోపలభ్యతే- తస్మాదన్యపరేణాపి శాస్త్రేణ విద్యాప్రాప్త్యుపాయదానప్రదర్శనార్థా ఆఖ్యాయికా రచితా. అపి చ- తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చ సహ వాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయో న్యాయవిద్యాయాం దృష్టః- తచ్చాస్మిన్నధ్యాయే ప్రాబల్యేన ప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షా చ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఖ్యాయికా. జనకో నామ హ- కిల సమ్రాడ్రాజా బభూవ విదేహానాం. తత్ర భవో వైదేహః- స వై దేహః. స చ బహుదక్షిణేన యజ్ఞేన - శాఖాన్తరప్రసిద్ధో వా బహుదక్షిణో నామ యజ్ఞః. అశ్వమేధో వా దక్షిణాబాహుళ్యాద్బహుదక్షిణ ఇహోచ్యతే. తేనేజే- అయజత్. తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే నిమన్త్రితాః దర్శనకామా వా కురూణాం దేశానాం పాఞ్చాలానాం చ బ్రాహ్మణాః. తేషు హి విదుషాం బాహుళ్యం ప్రసిద్ధం. అభిసమేతాః- అభిసఙ్గతా బభూవుః. తత్ర మహాన్తం విద్వత్సముదాయం దృష్ట్వా తస్య హ- కిల జనకస్య యజమానస్య కో ను ఖల్వత్ర బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛా- విజిజ్ఞాసా బభూవ. కథం. కస్స్విత్- కో ను ఖల్వేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమః- సర్వ ఇమేఽనూచానాః - కస్స్విదేషామతిశయేనానూచాన ఇతి. స హానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసస్సన్ తద్విజ్ఞానోపాయార్థం గవాం సహస్రం ప్రథమవయసామవరురోధ- గోష్ఠేఽవరోధం కారయామాస. కిం విశిష్టాస్తా గావోఽవరుద్ధా ఇతి. ఉచ్యతే- పలచతుర్భాగః పాదస్సువర్ణస్య. దశ దశ పాదా ఏకైకస్యా గోశ్శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః. పఞ్చ పఞ్చ పాదా ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.— మధుకాణ్డత్వాపన్నం కణ్వం చతుర్థం ద్వయం వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి కాణ్డాన్తరారమ్భం ప్రతిజానీతే (జనక ఇతి) ననుపూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే వ్యాఖ్యాతమేవ తత్త్వముత్తరత్రాపి వక్ష్యతే- తథా చ పునరుక్తేరలం కాణ్డేనేతి- తత్రాహ (ఉపపత్తీతి) తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వం మధుకాణ్డస్యాపీత్యాశఙ్క్య. నేత్యాహ (మధుకాణ్డం హీతి) నను ప్రమాణాదాగమాదేవ తత్త్వజ్ఞానముత్పత్స్యతే- కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేన కాణ్డేన, వేతి- తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానే హేతుః- ఉపపత్తిరుపకరణతయా పదార్థపరిశోధనద్వారా దాలిద్ధేతురిత్యత్ర గమకమాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధం ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యా కాణ్డారమ్భే పి కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విజ్ఞానవతాం పూజాత్ర ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతే - తథా చ విజ్ఞానం మహాభాగధేయమితి స్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః. విద్యాగ్రహణే దానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరా వా ఆఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథం పునర్దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వం - తత్రాహ (ప్రసిద్ధో హీతి) * గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వేత్యాదౌ దానాఖ్యో విద్యాగ్రహణోపాయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్తస్య తదుపాయత్వేనాస్తి వక్తవ్యమిత్యర్థః. * దానేన సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యాది శ్రుతిషు విద్వద్భిరేవ విద్యాగ్రహణోపాయో దృష్టః- తస్మాన్న తస్యోపాయత్వే వివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నం చ దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతు దానం విద్యాగ్రహణోపాయః- తథాపీయమాఖ్యాయికా కథం తత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) ననుసముదితేషు బ్రాహ్మణేషు బ్రహ్మిష్ఠతమం నిర్ధారయితుం రాజా పృష్టవాన్- తత్కథమపరేణ గ్రన్థేన విద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఖ్యాయికారభ్యతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలమ్భో యథోక్తస్సచ్ఛబ్దార్థః. ఇతశ్చాఖ్యాయికా విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపి చేతి) తస్మిన్- వైద్యార్థవిద్యా యేషాం తే తద్విద్యాః. తైస్సహ సమ్బన్ధః, తైశ్చ తైరేవ ప్రశ్నప్రతివచనద్వారా వాదకరణం, చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇత్యత్ర గమకమాహ (న్యాయవిద్యాయామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాం హి వీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వేఽపి కథం ప్రకృతే తత్ప్రదర్శనపరత్వం- అత

ఉ — తాన్హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ3 ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయగ్ స్మ ఇతి తగ్ హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వలః॥ ౨

ఽహ (తచ్చేతి) తద్విషయసంమోహాదీత్యర్థః యావత్. న కేవలం కర్మకాణ్డప్రవర్తకా ఏవ తద్విద్యసంసారే ప్రజ్ఞావృద్ధిః కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షంచేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) రాజసూయాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితి సమ్బన్ధః. అశ్వమేధే దక్షిణాబాహుల్యమశ్వమేధప్రకరణే స్థితం. బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవురితి సమ్బన్ధః. కురుపాఞ్చాలానాం [illegible] విశేషణం. తత్రాహ (తేషుహేతి) తత్ర యజ్ఞశాలాయామిత్యర్థః యావత్. విజిజ్ఞాసామేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) అనూచానత్వం అనువచనసమర్థత్వం. ఏషాం చ [illegible] ఏకస్య పలస్య చత్వారో భాగాః [illegible] ప్రత్యేకం [illegible] (పఞ్చేతి) [illegible] ౧

రం — అథ మధుకాణ్డనిర్ధారితస్య సర్వాన్తరత్వనిర్వాహార్థం పఞ్చభిః ప్రశ్నైర్[illegible] యతే. తత్ర [illegible] ప్రశ్నోపాయ ఇతి ప్రదర్శనాయాఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజ ఇత్యాది) [illegible] వైదేహః విదేహదేశాధిపతిర్జనకః బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే - ఇష్టవాన్. ఈజే - ఆఙ్ంసంయోగాల్లిట్ తేకిత్వాత్సంప్రసారణం. (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర - తస్మిన్యజ్ఞే బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్వద్భూయిష్ఠకురుపాఞ్చాలదేశేభ్యో బ్రాహ్మణాః [illegible] సహాగతాః. ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేష్వాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య - ప్రసిద్ధం యజ్ఞం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా - విచార[illegible] కిమితి. (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం - ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే [illegible] కస్స్విత్ - అనూచానతమః - అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశలః [illegible] బ్రాహ్మణః (స హ గవాం సహస్రమవరురోధ) సః - జనకః [illegible] ప్రసిద్ధాయ [illegible] గవాం సహస్రమవరురోధ - [illegible] కించ (దశదశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవురితి) పాదః - పలస్య చతుర్థాంశః [illegible] సువర్ణస్య దశ దశ పాదాః - సార్ధపలద్వయమితి యావత్. ప్రత్యేకం [illegible] శృఙ్గయోర్బద్ధా బభూవురిత్యర్థః ౧

శం. — గా ఏవమవరుధ్య బ్రాహ్మణాంస్తానువాచ - హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యామన్త్ర్య - యో వః - యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః - సర్వే యూయం బ్రాహ్మణాః - అతిశయేన యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః. స ఏతా గా ఉదజతాం - ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ - కిలైవముక్తాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః - న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః. అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమాత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం - అన్తేవాసినమువాచ - ఏతాః - గాః హే సోమ్య ఉదజ - ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ ప్రతి. హే సామశ్రవః - సామ [illegible] శృణోతీతి అతో సామశ్రవాః చతుర్వేదో యాజ్ఞవల్క్యః. తాః - గాః హ ఉదాచకార - ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి. యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః - క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః. తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే - కథం నః - అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి. అథ హ - ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య - యజమానస్య హోతా - ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ - ఆసీత్. స ఏనం - యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాచ్చ ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ3 ఇతి. ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః - నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ ఇదానీం గోకామాః స్మో వయమితి. తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ప్రష్టుం దధ్రే - ధృతవాన్మనో హోతాశ్వలః ౨

ఆ. బ్రాహ్మణాః - వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః. తదర్థనిష్ఠా ఇతి యావత్. ఉత్కాలయతు-ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యాద్యజుర్వేదవిదస్సకాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యారూఢం సామ గీయతే, త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వవేదః, తస్మాదర్థాత్ - యజుర్వేదినో మునేశ్శిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) అశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యనిత్యసమ్బోధోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అనాదృ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యునాప్తగ్ం సర్వం మృత్యునాభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్ సోఽయమగ్నిః స హోతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ 3

త్వం బ్రహ్మవిదోఽసి జనమితి సూచయతి (సహేతి) కిమితి తస్మిన్స్వగృహం ప్రతిగతో బ్రహ్మిష్ఠపణభూతా నీతాః- తత్రాహ (ఇదానీమితి) నతస్స్వతా స్పృశ్య ప్రతిజ్ఞా ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తతఏవేతి) ౨

శం.— (తాన్హోవాచ) స జనక ఏవం బ్రహ్మిష్ఠతమం యాజ్ఞవల్క్యాయ దేయా ఇతి తా గాస్సదసి ప్రాక్శ్యనిరుధ్య తదర్థం హ- ప్రసిద్ధం తాన్- బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యువాచ. కిమితి. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠస్స ఏతా గా ఉదజతామితి) హే భగవన్తః- పూజావన్తః. హే బ్రాహ్మణాః- భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః- అతిశయేన బ్రహ్మవిత్. స ఏతా గాః ఉదజతాం- స్వగృహం ప్రతి కాలయతు. నయతు. ఇత్యుక్తా చైత్యన్వయః. ఉదజ గతిక్షేపణయోరితి ధాతుః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవముక్తవతి జనకే తే బ్రాహ్మణా న దధృషుః- న ధృష్టా బభూవుః. అప్రగల్భత్వేన జనా వెరాగ్యం. తేషు బ్రాహ్మణేషు బహుషు మధ్యే న కోఽపి గా నేతుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచ) అథైవమప్రగల్భేషు తేషు యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం- స్వశిష్యమిత్యుక్తవాన్ ఇత్యర్థః. కిమితి. (ఏతాస్సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామశ్రవణాదయం సామశ్రవాః. హే సోమ్య- సౌమ్య. హే సామశ్రవః ఏతాః- గాః ఉదజ ప్రతి ఉదజ- కాలయేతి స్వశిష్యమువాచేత్యర్థః. (తా హోదాచకారేతి) స సామశ్రవాస్తాః - గాః స్వగృహం ప్రత్యుదాజ ఇత్యర్థః. ఉదాచకారేతి పాఠే సవివక్షా. (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి సర్వే క్రుద్ధా బభూవుః. కథం నః- అస్మాన్ నాద్ృత్యాహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుశుశ్చేత్యర్థః. చుక్రుశుః కోపం ప్రాపురిత్యర్థః. (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవేతి) అథ- తదాని వైదేహరాజస్య జనకస్య హోతా - ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః. (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) సః- సమవేతానాం బహూనాం అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి ఇతి అశ్వలనామా స హోతా పప్రచ్ఛేత్యర్థః. అసి ఇతి భగ్నసన్ధిః. నురవధారణే (స హోవాచేతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యః తమశ్వలం హ- ప్రసిద్ధం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః. నాస్మాకం బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః- కింతు గోకామా వయమిత్యతో గో కామనయైవ నీతా ఇతి సోపహాసముక్తవానిత్యర్థః. (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాఽశ్వల ఇతి) ఏవముపహాసితో హోతాశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ కృద్ధస్సన్ తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుమపక్రాన్తవానిత్యర్థః. ※ ధృఞ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. ౨

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మధుకాణ్డే పాఙ్క్తేన కర్మణా దర్శనసముచ్చితేన యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణే సఙ్క్షేపతః. తస్యైవ పరీక్షావిషయోఽయమితి తద్గతదర్శనవిశేషార్థోఽయం విస్తర ఆరభ్యతే. యదిదం - సాధనజాతం నరస్య కర్మణః ఋత్విగగ్న్యాది. మృత్యునా- కర్మలక్షణేన స్వాభావికాసఙ్గసహితేనాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం- అభిపన్నం చ మృత్యునా- వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతీత్య- మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వతన్త్రో మృత్యోరవశో భవతీత్యర్థః. ననూద్గీథ ఏవాభిహితం- యేనాతిముచ్యతే ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం- ఉక్తః. తస్యైవ తు సఙ్క్షేపతో విశేషస్తత్- తద్విస్తరాయాయమారమ్భ ఇత్యదోషః. హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కః పునర్హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి. ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య. ※ యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః. యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతాఽధియజ్ఞే. కథం. తత్- తత్ర యేయం వాక్ యజ్ఞస్య- యజమానస్య. సోఽయం- ప్రసిద్ధోఽగ్నిరధిదైవతం. తదేతత్ అన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. సచ- అగ్నిర్హోతా- ※ అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం- హోతా చ ఋత్విగధియజ్ఞ, అధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాప్తం- స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా- మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపాద్యమానం వశీకృతం. తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి. తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాగ్నిర్ముక్తిః. అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి- తదానీమేవ హి స్వాభావికాదాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యతే ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాదాధిభౌతికాచ్చ. తస్మాత్ సః- హోతాగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః- ముక్తిసాధనం యజమానస్య. (సాతిముక్తిః) సైవ చ ముక్తిః- సాతిముక్తిః- అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్య యాఽధిదైవతారూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః- సా ముక్తిః. యాఽసౌ ముక్తిరధిదైవతాదృష్టిః- సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదైవతాత్వస్య- అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా - సాతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాతిముక్తిరిత్యాహ. యజమానస్య హ్యతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ తు విశేషో వర్ణ్యతే. మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా- యోద్గీథ బ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా ※ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా. 3

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేనయజమానో హోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజాచ

ఆ.— తత్ర ప్రథమం మునేరాభిముఖ్యమాపాదయితుం సమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యాఽశ్వలప్రశ్నే ప్రస్తుతే తస్యా
గ్నిభాగాధికారేణసఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డే పూర్వత్రవ్యాఖ్యాతేయదుద్గీథ ప్రకరణం- తస్మిన్నాసఙ్గేనాస్మనోమృత్యోరత్యయఃసముచ్చితేనక
ర్మణాసఙ్క్షేపతోవ్యాఖ్యాతఇతిసమ్బన్ధః. తస్యైవ- ఉద్గీథదర్శనస్యేతియావత్. పరీక్షావిషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ
ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దఃసమనన్తరనిర్దిష్టగ్రన్థవిషయః. దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం. తస్యవిశేషః - వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం తత్సిద్ధ్యర్థోఽయం
క్రమః. ఏవమవాన్తరసఙ్గతిముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాప్తమిత్యనేనమృత్యునాభిపన్నమిత్యస్యగతార్థత్వమాశఙ్క్యా
హ (నకేవలమితి) కర్మణోమృత్యుత్వాత్తేనమృత్యోరత్యయాయోగాత్తదత్యయసాధనంకించిద్దర్శనమేవవాచ్యమిత్యాశయేనపృచ్ఛతి (కేనేతి) ద
ర్శనవిషయంప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) యేనముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనాతిముచ్యతే- ఉద్గీథప్రక్రియాయామేవోక్తం. తథాచమృత్యోరత్య
యోపాయస్యవిజ్ఞానస్యవిజ్ఞాతత్వాత్తేనైవప్రశ్నానుపపత్తిరితిచోదనా తస్యైవపరీక్షావిషయోఽయమిత్యాదావుక్తమాదాయపరిహరతి (బాఢమితి)
ఉద్గీథప్రకరణే వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపోఽసౌవిశేషోవక్తవ్యోనోక్తః- తదుక్త్యర్థోఽయంప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థఇతి కృత్వాకేనే
త్యాదిప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః కీదృక్పునర్దర్శనంమృత్యుజయసాధనంహోత్రేత్యాదావుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే-వాగ్వైయ
జ్ఞస్యేత్యాదినేతిశేషః. వ్యాఖ్యానమేవవిశదయితుంపృచ్ఛతి (కఃపునరితి) దర్శనవిషయందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) యజ్ఞశబ్దస్యయజమా
నేవృత్తప్రయోగోనాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞఇతి) యజమానస్యయాగాత్మత్వం-సైవాధియజ్ఞే హోతాస్తు- తథాపికథంతయోస్త్వవతాగ్న్యాదిదర్శన
మిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనాదర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేనవ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథంపునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (తదే
వదితి) తయోరేకత్వేఽపికుతోహోతుస్స్వైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) సముక్తిరిత్యేతదవతారయితుంభూమికాంకరోతి (యదేతదితి) నకేవ
లమేతదుభయంమృత్యునాసంస్పృష్టమేవ- కింతు తేనవశీకృతంచేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాప్తంమృత్యునాభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్య
హోత్రేత్యాద్యర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయంతచ్ఛబ్దార్థః. యజమానగ్రహణంహోతురుపలక్షణం. ఉక్తేఽర్థేసమనన్తరంవాక్యమవతార్య
వ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దస్తత్సాధనవిషయః. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేతి) వాచోహోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణ
దర్శనమేవముక్తిహేతురితియావత్. ఉక్తమర్థంప్రపఞ్చయతి (యస్మాదితి) సముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరంసము
త్థాప్యవ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరసఙ్కీర్ణత్వందర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిరితిసమ్బన్ధః. తామేవసఙ్గృ
హ్ణాతి (యాఫలభూతేతి) ఫలభూతాయాఽగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తిఃకథమతిముక్తిశబ్దోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాఇతి) ననువాగాదీనామగ్న్యా
దిభావోత్రశ్రూయతే- యజమానస్యనకించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తద్ధితేనైవగతార్థత్వాదనర్థకమిదంబ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్య
బాఢమిత్యాదినోక్తంస్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేఽపివిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుప్రాప్తీతి.) ౩

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) ప్రథమంయాజ్ఞవల్క్యేతిసమ్బోధ్యవక్ష్యమాణంప్రశ్నమశ్వలఉవాచేత్యర్థః. తమేవప్ర
శ్నమాహ (యదిదంసర్వంమృత్యునాప్తంసర్వంమృత్యునాభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధంజగచ్చేతనాచేతనాత్మకంమృత్యునా- మృ
త్యుశబ్దోపలక్షితేనజన్మజరామరణధర్మేణాప్తం- వ్యాప్తం. నకేవలంవ్యాప్తం - కింతుమృత్యునాఅభిపన్నం - వశీకృతంచేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః. యద్వా-
ఆప్తమిత్యస్యవివరణమభిపన్నమితి ఇతిప్రశ్నోపయుక్తంసిద్ధమర్థమనూద్యవివక్షితంప్రశ్నమాహ(కేనయజమానోమృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతఇతీతి)
ఏవంసతియజమానః-బ్రహ్మవిద్యార్థంకర్మకుర్వన్నధికారీకేనానుష్ఠితేనసాధనేనమృత్యోర్వ్యాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్యముక్తింప్రాప్యవిద్యాసిద్ధ్యాము
చ్యతఇత్యర్థః తమేతంప్రశ్నంయాజ్ఞవల్క్యఃప్రతివక్తి(హోత్రర్త్విజాగ్నినావాచేతి)తదర్థమజానన్తమాశ్వలంప్రతిపునస్స్వయమేవతదేతద్వ్యా
చష్టే (వాగ్వైయజ్ఞస్యహోతాతద్యేయంవాక్సోయమగ్నిస్సహోతాసముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతేహోతర్యగ్న్యభిన్నత్వేనవాఽగ్న్య
ధిష్ఠితత్వేనవాధ్యాతాయావాచోదృష్ట్యాకృతాయాంకర్మణోవీర్యవత్తరతయాబ్రహ్మోపాసనద్వారాజీవద్దశాయామేవవిశ్లేషాశ్లేషపూర్వోత్తరదురిత
భరత్వలక్షణాముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరంప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణాఅతిముక్తిర్భవతి,ఇత్యర్థః.క్రమాదుద్దేశ్యవిధేయాభిప్రాయస్స
ముక్తిస్సాతిముక్తిరితిలిఙ్గభేదేనాయంనిర్దేశోద్రష్టవ్యః. వాగ్వైయజ్ఞస్యహోతా- యజ్ఞాఙ్గభూతహోతరివాగ్దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తద్యేయంవాక్-
యాహోతర్యధ్యస్యమానావాగిత్యర్థః. సోయమగ్నిస్సహోతా - సావాగేవాగ్న్యధిష్ఠితత్వాదినాఅగ్న్యభేదేనధ్యాతాహోతర్యధ్యస్యమానాము
క్త్యాదిసాధనమిత్యర్థః. సముక్తిస్సాతిముక్తిరితికారణేకార్యోపచారః. ౩

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్య
కర్మణస్సాసఙ్గస్యమృత్యోరాశ్రయభూతానాందర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాంయోవిపరిణామహేతుఃకాలః-తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యే
తీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపిప్రాగూర్ధ్వంచక్రియాయాఃసాధనవిపరిణామహేతుత్వేనవ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా

క్షుషాదిత్యేనచక్షుర్వై యజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుఃసోఽసావాదిత్యఃసోఽధ్వర్యుః సముక్తిఃసాతిముక్తిః॥ ౪

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్‍ం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్‍ం సర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నం కేనయజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిమతిముచ్యతఇత్యుద్గాత్రర్త్విజావాయునా ప్రాణేన ప్రాణోవై యజ్ఞస్యోద్గాతా తద్యోఽయం ప్రాణస్సవాయుఃసఉద్గాతా సముక్తిఃసాతిముక్తిః॥ ౫

సాతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యత ఆహ (యదిదంసర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) సచకాలోద్వివిధః- అహోరాత్రాదిలక్షణస్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ. తత్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్తావదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాంహిసర్వం, జాయతేవర్ధతేవినశ్యతిచ- తథాయజ్ఞసాధనంచయజ్ఞస్య-యజమానస్యచక్షురధ్వర్యుశ్చ, శిష్టాన్యక్షరాణిపూర్వవన్నేయాని. యజమానస్యచక్షురధ్వర్యుశ్చసాధనద్వయమధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదంహిత్వాఽగ్నైవతాత్మనావ్యాప్నోయత్- సముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యభావేనదృష్టోముక్తిః. సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితిపూర్వవత్. ఆదిత్యాత్మభావమాపన్నస్యహినాహోరాత్రేసమ్భవతః. ౪

ఆ.— ప్రశ్నోత్తరమవతార్యతాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) అశ్నయఘటితానికానితానీత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శపూర్ణమాసాదీతి) ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః. అగ్న్యాదిసాధనాన్యాశ్రిత్యకామ్యంకర్మమృత్యుశబ్దితముత్పద్యతే- తేషాంసాధనానాంవిపరిణామహేతుత్వాత్కాలోమృత్యుః తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భఇత్యర్థః. కర్మణాముక్తిరుక్తాచేత్- కాలాదపిసోక్తైవ - తస్యకర్మాన్తర్భావేనమృత్యుత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయాకాలస్యమృత్యుత్వం వ్యక్తాపయతి (క్రియేతి) కాలస్యపృథఙ్మృత్యుత్వేసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థప్రశ్నయోర్విషయంభేత్తుంకాలంభినత్తి (సచేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేతికర్తృభేదాద్ద్వైవిధ్యమున్నేయం. కాలస్యద్వైవిధ్యేసత్యాద్యకల్పేకావిషయతామాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్మృత్యుత్వేసిద్ధేతాభ్యామతిముక్తిర్వక్తవ్యా- తదేవకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనంచ- తథాతాభ్యాంజాయతేవర్ధతేవినశ్యతిచేతిసమ్బన్ధః. ప్రతివచనవ్యాఖ్యానేయజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమానస్యేతి) సముక్తిరిత్యస్యతాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాహఃరాత్రార్థంకథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనీత్యాఆదిత్యాత్మత్వేపిక్షయమహోరాత్రలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిః- అతఆహ (ఆదిత్యేతి) ※ నోదేతానాస్తమేతేత్యాదిశ్రుతేరాదిత్యేవస్తుతోనాహోరాత్రేస్తః- తథాచతదాత్మనిమనుష్యాపితేనసమ్భవతఇత్యర్థః. ౪

ర.— సవిశేషప్రశ్నప్రభృతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదిదంసర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రగ్రహణాదహోరాత్రాభిమానినోరహోరాత్రేప్రవిష్టస్యేశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (అధ్వర్యుణర్త్విజాచక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాత్ఆదిత్యాభేదారోపవిషయభూతచక్షుర్దృష్టివిషయఃకర్మాఙ్గభూతోఽధ్వర్యుర్ముక్త్యాదిహేతురిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౪

శం.— ఇదానీంతిథ్యాదిలక్షణాదతిముక్తిరుచ్యతే (యదిదంసర్వం) అహోరాత్రయోరవిశిష్టయోరాదిత్యఃకర్తా- నప్రతిపదాదీనాంతిథీనాం. తాసాంతువృద్ధిక్షయోపగమనేనప్రతిపత్ప్రభృతీనాంచన్ద్రమాఃకర్తా. అతస్తదాపత్త్యాపూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యేవాహోరాత్రాత్యయవత్. తత్రయజమానస్యప్రాణోవాయుః-సఏవోద్గాతేత్యుద్గీథబ్రాహ్మణేఽవగతం. ※వాచాచహ్యేవసప్రాణేనచోదగాయదితిచనిర్ధారితం. ※అగ్నేరస్యప్రాణస్యాపఃశరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతిచప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసావాయునాచోపసంహారేనకశ్చిద్విశేషః. ఏవంమన్యమానాశ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపిచ - వాయునిమిత్తౌహివృద్ధిక్షయౌచన్ద్రమసః- తేనతిథ్యాదిలక్షణస్యకాలస్యకర్తురపికారయితావాయుః-అతోవాయుమాపన్నస్తిథ్యాదికాలాదతీతోభవతీత్యుపపన్నతరంభవతి. తేనశ్రుత్యన్తరేచన్ద్రరూపేణదృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహతుకారణ్యానాంసాధనద్వయస్యతత్కారణరూపేణవాయ్వాత్మనాదృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతినశ్రుత్యోర్విరోధః. ౫

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) నన్వహోరాత్రాదిలక్షణేకాలేతిథ్యాదిలక్షణస్యకాలస్యాన్తర్భావాత్తతోఽతిముక్తావుక్తాయాంతిథ్యాదిలక్షణాదపికాలాదసావుక్తైవేతికృతంపృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయశూన్యయోరితియావత్. కథంతర్హితిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అతఆహ (అతస్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యేతిథ్యాద్యత్యయోమాధ్యన్దినశ్రుతావుచ్యతే- కాణ్వశ్రుత్యాతువాయుభావాపత్త్యాతదత్యయఉక్తః - తథాచశ్రుత్యోర్విరోధేకస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రుతావితియావత్. ఉద్గాతురపిప్రాణాత్మకవాయురూపత్వంశ్రుతిద్వయానుసారేణదర్శయతి (సఏవేతి) నకేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణప్రతిపన్నం - కింతువిచార్యనిర్ధారితంచేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోరైకత్వంసప్తాన్నాధికారేనిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉక్తయారీత్యాప్రాణాదీనామేకత్వేశ్రుత్యోరవిరోధంఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనో బ్రహ్మణోశ్చన్ద్రమసా, ప్రాణోద్గాత్రోశ్చవాయునో, వాస్యత్వేనోపసంహృతిహేమృత్యుపరణేవిశేషోనాస్తీతిశ్రుత్యోర్వికల్పేనోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉపసంహరతి- ప్రాణముద్గాతారంచతద్రూపేణోపాస్యతయాసఙ్కల్ప

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణ మనో వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మా తద్యదిదం మనః సోఽసౌ చన్ద్రః స బ్రహ్మా స ముక్తిః సాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షా అథ సమ్పదః॥ ౬

మాసికానాం ముక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ కాణ్వశ్రుతిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) వాయుర్హోత్రా - తస్మిన్నితి స్వావయవస్య చన్ద్రమసో వృద్ధి ప్రసా- హోత్రా ధీనాహి చన్ద్రాదేర్గతశ్చేష్టేత్యర్థః. వృద్ధ్యాది హేతుత్వేఫలితమాహ (తేనేతి) కర్తుః- చన్ద్రస్యేత్యర్థః. మాధ్యన్దిన వానీకారయిత్వ త్వేపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (అతఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) శ్రుత్యన్తరం- మాధ్యన్ది నశ్రుతిః. నాధనద్వయస్యైత్యుభయత్రసమ్బధ్యతే - తత్రాద్యౌమనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః. ఉత్తరత్రప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్ర విషయః. ౫

రం.— పునఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచయదిదంసర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తి స్తత్సంక్తిపయపక్ష్యైస్స్వస్వరూపం. ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినావాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణద్వ యవిషయభూతఉద్గాతా కర్మాఙ్గభూతః పూర్వవన్ముక్త్యతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౫

శం.— వృత్తోకాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతాయజమానస్య. సోఽతిముచ్యమానః కేనావష్టమ్భేనపరిచ్ఛేదవిషయంస్వర్గమతీత్యఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యతఇతి. ఉచ్యతే- యదిదం- ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం- ఆకాశోఽనారమ్బణం- అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదన్త్యేవతదాలమ్బనం- తత్తునజ్ఞాయతఇత్యభిప్రాయః. యత్తుతదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం- తత్సర్వనామ్నా కేనేతిపృచ్ఛ్యతే - అన్యథాఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన- ఆక్రమేణయజమానః కర్మఫలం ప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే- కింతదితి ప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణయజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమతఇతి- స్వర్గంలోకం- ఫలం ప్రాప్నోతి-అతిముచ్యతఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణర్త్విజామనసాచన్ద్రేణేతి) అక్షరన్యాసః పూర్వవత్. తత్రాధ్యాత్మంయజ్ఞస్య- యజమానస్యయదిదం- ప్రసిద్ధంమనః- సోఽసౌచన్ద్రోఽధిదైవతం. యమనోఽధ్యాత్మంచన్ద్రమాఅధిదైవతమితిహి ప్రసిద్ధం. సఏవచన్ద్రమా బ్రహ్మర్త్విక్. తేనాధిభూతం బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నంరూపం, మధ్యాత్మంచమనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేనచన్ద్రమసోరూపేణపశ్యతి- తేనచన్ద్రమసామనసావలమ్బనే నకర్మఫలంస్వర్గంలోకం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థంవచనం. ఇతి- ఏవంప్రకారాఃమృత్యోరతిమోక్షాః. సర్వా ణిహిదర్శనప్రకారాణియజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసరఉక్తానీతికృత్వోపసంహారః - ఇత్యతిమోక్షాః- ఏవంప్రకారాఅతిమోక్షాఇత్యర్థః. (అథస మ్పదః) అథ- అధునాసమ్పదఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ- కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంఫలవతాంతత్ఫలాయసమ్పాదనంసమ్పత్. ఫలస్యైవవా. సర్వోత్సాహేనఫలసాధనానుష్ఠానే ప్రయతతాం కేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః. తదిదానీంఆహితాగ్నిస్సన్యత్కించిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాంయథాసమ్భవమాదాయ- ఆలమ్బనీకృత్యకర్మఫలవిద్వత్తాయాంసత్యాంయత్కర్మఫలకామోభవతి - తదేవసమ్పాదయతి. అన్యథారాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాంత్రైవర్ణికానామప్యసమ్భావ్యత్రైవర్ణికసాన్తత్వాచ్చస్వాధ్యాయార్థఏవకేవలస్స్యాత్ - యదితత్ఫలప్రాప్త్యుపాయఃకశ్చననస్యాత్. తస్మాత్తేషాంసమ్పదైవతత్ఫలప్రాప్తిః. తస్మాత్సమ్పదామపిఫలవత్త్వం - అతస్సమ్పదఆరభ్యన్తే. ౬

ఆ.— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదిప్రశ్నాక్షరంవృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (వృత్తోక్తారితి) వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేన క్రియాపదేనైకవాక్యం. ఇతి- ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే- సమన్తరవాక్యేనేతియావత్. తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) కేనేతి ప్రశ్నస్యవిషయమాహ (యత్త్వితి) ప్రశ్నవిషయంప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) ఆలమ్బనమన్తరేణేతియావత్. ప్రశ్నాక్షరంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) అక్షరన్యాసః- అక్షరాణామన్వయవృత్తిరితియావత్. మనోవైయజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిః సప్తమ్యర్థః. వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయాతృతీయాభ్యాంసమ్బధ్యతే. దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేనదర్శనముక్తం- త్వగాదీనాంతు బాహ్యాదిభావేనదర్శనంవక్తవ్యం- తత్కథంవక్తవ్యశేషేసత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) వాగాదావుక్తన్యాయస్య త్వగాదావతిదేశోఽత్రవివక్షిత ఇత్యాహ (ఏవంప్రకారాఇతి) అథశబ్దోదర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః. కేయంసమ్పన్నామేతిపృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాంఫలవతాం- అశ్వమేధాదికర్మణాంకర్మత్వాదినాసామాన్యేనాల్పీయస్సుకర్మసువివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థంసమ్పత్తిస్సమ్పదుచ్యతే. యథాశక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయానిర్వర్త్యతఇతిధ్యానంసమ్పదిత్యర్థః. యద్వా- ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనంసమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః-అనుష్ఠానస్యేతి శేషః. కర్మణామేవసమ్పదనుష్ఠానేధికారఇతిదర్శయితుమాహితాగ్నిస్సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. యథాసమ్భవం- వర్ణాశ్రమానురూపమితియావత్. ఆదాయేత్యస్యవ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి. నకేవలంకర్మిత్వమేవసమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షితే - కింతుతత్ఫలవిద్యావత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ- కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవఫలవన్తి- నసమ్పదః- తత్కథంతాసాంకార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాధ్యయనస్యార్థజ్ఞానానుష్ఠానాదిపరమ్పరయాఫలవత్త్వమిష్టం. నచాశ్వమేధాదిషుసర్వేషామనుష్ఠానసమ్భవః - కర్మస్వధికృతానామపిత్రైవర్ణి

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కించేదం ప్రాణభృదితి॥ ౭

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

నానాం కేషాంచిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాంచిదధ్యయనార్థపత్వాత్ సపత్నీసమ్పదామపి ఫలవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహతో ఽశ్వమేధాదిఫలస్యైకదేశమల్పీయసా సమ్పదా ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాశాస్త్రప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తథాతత్వారుస్వాధ్యాయాద్యర్థవిధేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అధ్యయనస్య ఫలవత్త్వేన శక్త్యైవ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషాం- రాజసూయాదీనామితి యావత్. బ్రాహ్మణాదీనాం రాజసూయాద్యన్యథ్యయనసామర్థ్యాత్తేషాం సమ్పత్తైవ తత్ఫలప్రాప్త్యాదపి కిం సిధ్యతి - తత్రాహ (తస్మాత్సమ్పదామితి) కర్మణామివేతి దృష్టాన్తార్థో ఽపిశబ్దః. తాసాం ఫలవత్త్వం సిద్ధమిత్యాహ (అపఇతి) ౬

రం.— పునరేవాశ్వలః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- రలమ్బనరహితః. అన్తరిక్షమివ మనాలమ్బనమివదృశ్యతే. తత్- అన్తరిక్షం స్వయమనాలమ్బం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేనవా ఆక్రమ్య యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థకర్మానుష్ఠాతా స్వర్గం- నిరతిశయసుఖరూపతయా స్వర్గాఖ్యం ప్రాకృతం ముక్తిస్థానం భగవల్లోకమాక్రమత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వర్గలోకశబ్దస్య భగవల్లోకవాచిత్వేన సముక్తిస్థానముక్తిత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యం భవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేన వాతదభిమానికత్వేన వా ధ్యాతమనోవృత్త్యుపాసితో బ్రహ్మభగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేన ప్రకారేణాతిమోక్షాః- ప్రకృతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రశ్నాస్సమాప్తా ఇత్యర్థః. (అథసమ్పద ఇతి) ఉచ్యన్త ఇతి శేషః. యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం ఫలవత్కర్మణామనవత్సలాయ సమ్పాదనం- సా సమ్పత్. ౬

శం.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ. కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిః ఋగ్జాతిభిరయం హోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- శంస్యం శంసతి. ఆహేతరః- తిసృభిః ఋగ్జాతిభిరితి. ఉక్తవన్తం ప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి. సఙ్ఖ్యేయవిషయో ఽయం ప్రశ్నః- పూర్వస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః. పురోనువాక్యా చ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వాః పురోనువాక్యేత్యుచ్యతే. యాగార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వా యాజ్యాః. శస్త్రార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వాః శస్యాః. సర్వాస్తు యాః కాశ్చనర్చః- తాః స్తోత్రియా వా అన్యా వా సర్వా ఏతాస్వేవ తిసృషు ఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి. కిం తాభిర్జయతీతి. యత్కించేదం ప్రాణభృదితి. అతఃసఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్యత్కించిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వం జయతి. తత్సర్వం ఫలజాతం సమ్పాదయతి సఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౭

ఆ.— సమ్పదామారమ్భముపపాద్య ప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యాదినా) కతిభిః, కతమా, ఇతి ప్రశ్నయోర్విషయభేదం దర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి) స్తోత్రియా నామాన్యాపి కాచిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాస్త్వితి) అన్యాపి తిస్ర్షుజాతిష్వన్తర్భావః నిర్ధేయభేదాత్సర్వశబ్దాపునరుక్తిః. అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వావిశేషాదితి యావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయం నివసితం. ౭

రం.— తమేవ సమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి) అయం హోతాద్య- యజ్ఞకాలే కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిః ఋగ్భిః అస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- హౌత్రమితి శేషః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋగ్భిరిత్యనుషఙ్గః. పునః ప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయవిశేషవిషయో ఽయం ప్రశ్నః. పూర్వస్తు ఋక్సఙ్ఖ్యాసఙ్ఖ్యావిషయ ఇతి భేదః. కాస్తా ఋచ ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) యాగకాలాత్ ప్రాక్ ప్రయుజ్యమానా ఋచః పురోనువాక్యాః. యాగసాధనభూతా ఋచో యాజ్యాః. శస్త్రార్థా ఋచశ్శస్యాః. సర్వత్ర జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ద్రష్టవ్యం. తిసృష్వేవ హౌత్రాణామృచామన్తర్భావః- న చతుర్థః ప్రకార ఇతి భావః. ఏవమగ్రేపి. కిం తాభిర్జయతీతి పునరశ్వలప్రశ్నః. ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభిః ఋగ్భిః కిం ఫలం యజమానః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యత్కించేదం ప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతం యత్కించిదస్తి- తత్సర్వం జయతీతి శేషః. ౭

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకారాః. తిస్ర ఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) పూర్వవత్. ఇతర ఆహ- యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యా హుతా అతినేదన్తే- అతీవ శబ్దం కుర్వన్తి. మాంసాద్యాహుతయః. యా హుతా అధిశేరతే- అధః- అధోగత్వా భూమేః, అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కిం తాభిర్జయతీతి)

హుతాఉజ్జ్వలన్తిదేవలోకమేవతాభిర్జయతిదీప్యతఇవహి దేవలోకో యాహుతా అతినేదన్తేపితృలోక
† మేవతాభిర్జయత్యతీవహిపితృలోకో యాహుతా అధిశేరతేమనుష్యలోకమేవతాభిర్జయత్యధఇవహిమ
నుష్యలోకః॥ ౮

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచకతిభిరయమద్యబ్రహ్మాయజ్ఞందక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీత్యే
కయేతికతమాసైకేతిమనఏవేత్యనన్తంవైమనోనన్తావిశ్వేదేవాఅనన్తమేవసతేనలోకంజయతి॥ ౯

తాభిః- ఏవంనిర్వర్తితాభిరాహుతిభిఃకింజయతీతి యాఆహుతయోహుతాఃఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తాఆహుతయోనిర్వర్తితాః, ఫలంచదేవలోకా
ఖ్యముజ్జ్వలమేవతేనసామాన్యేన యాహుతయాపితాఉజ్జ్వలన్త్యఆహుతయోనిర్వర్త్యమానాః- తాపితాఃసాధ్యస్యదేవలోకస్యకర్మఫలస్యరూపం - దేవ
లోకాఖ్యంఫలమేవమయానిర్వర్త్యతఇత్యేవంసమ్పాదయతి. యాహుతాఅతినేదన్తేఆహుతయః - పితృలోకమేవతాభిర్జయతికుత్సితశబ్దకర్తృత్వసా
మాన్యేన. పితృలోకసమ్బద్ధాయాంహిసంయమిన్యాంపుర్యాంవైవస్వతేనయాత్యమానానాంహాహేత్యాద్యముష్మాముష్మైతిశబ్దోభవతి- తథాఽవదానా
హుతయః. తేనపితృలోకసామాన్యాత్పితృలోకఏవమయానిర్వర్త్యతఇతిసమ్పాదయతి. యాహుతాఅధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవతాభిర్జయతి-భూ
మ్యుపరిసమ్బన్ధసామాన్యాత్. అధఇవహి-అధఏవమనుష్యలోకః ఉపరితనాన్ సాధ్యాన్ లోకానపేక్ష్య. అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య. అతోమనుష్య
లోకఏవమయానిర్వర్త్యతఇతిసమ్పాదయతిసయస్యామాహుతిర్నిర్వర్తనకాలే. ౮

ఆ.— ప్రథమస్యఫలవిషయః- ద్వితీయస్యసఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నఇతివిభాగంలక్షయతి (పూర్వవదితి) తేనసామాన్యేన- ఉజ్జ్వ
లత్వేనేత్యేతద్యావత్. ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకాఖ్యమితి) కథంమాంసాద్యాహుతీనాంపితృలోకేనసహాయథోక్తంసామాన్యం - అతఆహ
(పితృలోకేతి) (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అగ్నిహిసోమాద్యాహుతీనామధస్తాద్గమనం- అస్తిచమనుష్యలోకస్యపాపప్రచురస్యతాదృగ్గమనం - త
దపేక్ష్యేత్యర్థః. అతః- సామాన్యాదితియావత్. ౮

౮౦.— పునరశ్వలఃప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచకత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతి- కతిసఙ్ఖ్యా
కాఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. అత్రయాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్రఇతి) పునఃప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్రఇతి) ఉత్తరం (యాహు
తాఉజ్జ్వలన్తియాహుతాఅతినేదన్తేయాహుతాఅధిశేరతేఇతి) యాః - ఆహుతయోహుతాస్సత్యఃఉజ్జ్వలన్తి - తాఃఊర్ధ్వజ్వలనస్వభావసమిదాజ్యా
హుతయఏకాకోటిరిత్యర్థః. యాఆహుతయోహుతాఃఅతినేదన్తే - అతీవకుత్సితశబ్దంకుర్వన్తి - మేదశ్శకలప్రభృతయఃశబ్దంకుర్వన్తీత్యర్థః.
తాఃపశ్వాదీనాంసాద్యాహుతయోద్వితీయాకోటిః. యాస్త్వాహుతయోహుతాఃఅధిశేరతే - అధః - అధోగత్వాఅగ్నౌశేరతే - తాఃపయస్సోమాద్యా
ఆహుతయస్తృతీయాకోటిరిత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. పునఃప్రశ్నః (కింతాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యాహుతాఇత్యాది) యాఃహుతాస్సత్యః
ఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకంజయతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (దీప్యతఇవహిదేవలోకఇతి) హి - యస్మాదత్రత్యానాందేవ
లోకోదీప్యతఇవభాసతే- అతఉజ్జ్వలానాంసమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపన్నమితిభావః (యాహుతాఇత్యాది) యా
హుతాఃఆహుతయఅతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దంకుర్వన్తి పితృలోకమేవతాభిః- ఆహుతిభిర్జయతీత్యత్రహేతుమాహ (ఏవమివహిపితృలోకఇతి) ఏవమి
వహి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్తఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్ కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిఃకుత్సితశబ్దయుక్తంపితృలోకంజయతీ
త్యర్థః. పితృలోకసమ్బద్ధాయాంహిసంయమన్యాంపుర్యాంవైవస్వతేనయాత్యమానానాంహాహేత్యాద్యతిశబ్దోభవతి- అతఃపితృలోకస్యకుత్సితశబ్దయు
క్తత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. (యాహుతాఇత్యాది) యాఆహుతయోహుతాఃఅగ్నావధిశేరతఇత్యుక్తాః-తృతీయకోట్యన్తర్భూతాభిస్తాభిఃమనుష్యలో
కమేవజయతీత్యత్రహేతుమాహ (అధఇవహిమనుష్యలోకఇతి) ఊర్ధ్వలోకాపేక్షయామనుష్యలోకఃఅధఇవహివర్తతే- అతస్తత్సామాన్యాత్తాభిర
ధశ్శయానాభిర్మనుష్యలోకంజయతీత్యర్థః. ౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవత్. అయమృత్విగ్బ్రహ్మాదక్షిణతో బ్రహ్మసనేస్థిత్వాయజ్ఞంగోపాయతి. కతిభిర్దేవ
తాభిర్గోపాయతీతి. ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయాహిదేవతయాగోపాయత్యసౌ. ఏవంజ్ఞాతేబహువచనేనప్రశ్నోనోపపద్యతేస్వయంజా
నతః- తస్మాత్పూర్వయోఃఖణ్డికయోః ప్రశ్నప్రతివచనేషుకతిభిఃకతిభిస్తిసృభిస్తిస్రఇతిప్రసఙ్గందృష్ట్వేహాపిబహువచనేనైవప్రశ్నోపక్రమఃక్రియతే.
అథవా- ప్రతివాదివ్యామోహార్థంబహువచనం. ఇతరఆహ (ఏకయేతి) ఏకాసాదేవతా- యయాదక్షిణతస్స్థిత్వా బ్రహ్మాసనేయజ్ఞంగోపాయ
తి. కతమాసైకేతి. (మనఏవేతి) మనస్సాదేవతా- ※ మనసాహిబ్రహ్మావ్యాపియతేధ్యానేనైవతస్యయజ్ఞస్యమనశ్చవాక్చవర్తనీతయోరన్యతరాం
మనసాసంస్కరోతిబ్రహ్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తేనమనఏవదేవతా- తయామనసాహిగోపాయతిబ్రహ్మాయజ్ఞం. తచ్చమనోవృత్తిభేదేనానన్తం. వైశ
బ్దఃప్రసిద్ధావద్యోతకః. ప్రసిద్ధంమనసఆనన్త్యం. తదానన్త్యాభిమానినోదేవాఅనన్తావైవిశ్వేదేవాః- ※ సర్వేదేవాయత్రైకంభవన్తీతిశ్రుత్యన్త
రాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవసతేనలోకంజయతి. ౯

† ఏవమివహిపితృలోకఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చతృతీయా కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యాఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కింతాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— దక్షిణతః- ఆహవనీయస్యేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం బహువచనమిత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఏకయాహీతి) జల్పకథా ప్రస్తుతేత్యభి నిధాయబహుత్వేఽగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మనసేతి) వర్తనీ - వర్త్మనీ. తయోః - వాఙ్మనసయోరన్యతరస్యాం- వాచం మనసా- మౌనేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి- వాగ్విసర్గే ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. తథాపి కథం సమ్పదస్సిద్ధిః- తత్రాహ (ఏష్వేతి) దేవాస్సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్విశ్వే దేవదృష్ట్యాభవత్యనన్తలోకప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. అనన్తమిత్యాదివ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతి యావత్. తేన- మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యాధ్యానేనేత్యర్థః. సకృదుపాసకో క్తిః. ౯

౯.— పునస్స ఏవపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య దక్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతమా సైకేతి పునః ప్రశ్నః. సా దేవతా కేత్యర్థః. ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నోత్తరాభ్యామాహ గ్రన్థః. ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మన ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాస్తిప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః ఆనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః. తదాన న్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వే దేవా ఇతి) విశ్వే- సర్వే ఇత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణామానన్త్యాన్మనస ఆనన్త్యమితి భావః. ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసాఽనన్తం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరస్యాప్యాధ్యాత్మికం యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థస్య కర్మణః ప్రబ్రహ్మవిద్యోత్పాదకత్వేన వ్యాఖ్యానమేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

౧౦.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. కతి స్తోత్రియాః స్తోష్యత్యయముద్గాతా. స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదాయః కతిపయానామృచాం. స్తోత్రియా వా శస్యా వా యాః కాశ్చన ఋచః- తాస్సర్వాస్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం * యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి – తత్కేన సామాన్యేనేతి. ఉచ్యతే- కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః- యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి. ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా- పశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా- ఆనన్తర్యాత్. అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్రసన్తి- యాగశ్చ ప్రదానం. వ్యానః శస్యా- * అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. (కింతాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమిహోచ్యతే- సర్వమన్యద్వ్యాఖ్యాతం. లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి. అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా- మధ్యత్వసామాన్యాత్. ద్యులోకం శస్యయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. తతో హ- తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి. ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః. ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా ఏవేతి) ప్రగీతమృగ్జాతం స్తోత్రం. అప్రగీతం శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యజ్ఞాధికారస్స షష్ఠ్యర్థః. పురోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషేణేత్యుక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మారయిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానే యాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేన హీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతి యావత్. ప్రాణాపానవ్యాపారవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరే సిద్ధత్వాద్వ్యానే శస్యాదృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర- పురోనువాక్యాదిషు చేతి యావత్. ఇహేత్యనన్తరవాక్యోక్తిః. సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః. కింతద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి) పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమత్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అశ్వలస్య తూష్ణీంభావం భజతోఽభిప్రాయమాహ (నాయమితి) ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతా అద్య- యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః- స్తోత్రసాధనభూతాః ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం పఠతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ.— అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) ఉక్తోస్యార్థః పూర్వమేవ. పునఃపృచ్ఛతి (కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి) తాః- పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః అధ్యాత్మం కథం భవన్తి- ఆనుకూల్యేనాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా అపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యేతి) పురోనువాక్యా యాజ్యా శస్యానుక్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా తాః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః. పునఃపృచ్ఛతి (కిం తాభిర్జయతీతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్టపురోనువాక్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానాభిః కాన్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోర్థః. (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవం స్వకృతప్రశ్నానాముత్తరేదత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాశ్వల ఉపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ………౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధ ఏవ. మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః- యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. స చ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదో ధ్యానాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః. తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నరూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్య రూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీన్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని. అశ్వలప్రశ్నే చ తదధ్వనో విశేషః కశ్చిత్. లిఙ్గే చ తత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం. ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోః స్వరూపముచ్యతే - బద్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః. యదప్యతిముక్తస్య స్వరూపముక్తం- తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాభ్యాం వినిర్ముక్త ఏవ మృత్యురూపాభ్యాం. తథా చోక్తం *అశనాయా మృత్యుః. *ఏష ఏవ మృత్యురిత్యాదిత్యస్థం పురుషమఙ్గీకృత్యాహ. *ఏకో మృత్యుర్బహవ ఇతి చ. తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే నచ తత్ర గ్రహాతిగ్రహౌ మృత్యురూపౌ హి నస్తః- *అథైతస్య మనసా ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః. మనశ్చ గ్రహః- *స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి. వక్ష్యతి *ప్రాణో వై గ్రహః సోపానేనాతిగ్రాహేణేతి, వాగ్వై గ్రహస్స నామ్నాతిగ్రాహేణేతి, చ. తథా త్ర్యన్నవిభాగే వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. సువికారితం చైతద్యదేవ ప్రవృత్తికారణం- తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి. కేచిత్తు సర్వమేవ నివృత్తికారణం మన్యన్తే - అన్నం కారణాత్పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే- ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యాప్త్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే- న తు తాదర్థ్యమిత్యత ఆహ్వలతుల్యతయా సర్వం మృత్యుః. ద్వైతమేవ పరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే- అతశ్చాపేక్షిక్యేవ ముక్తిరన్తరాళే. సర్వమేతదేవముపాస్య దారణ్యకం. నను సర్వైకత్వం మోక్షః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. బాధకం- భవత్యేతదపి. న తు *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యాదిశ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యదిహ్యద్వైతార్థత్వమేవాసాం- గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తీతి, గ్రామపశుస్వర్గాదయో న గృహ్యేరన్ - గృహ్యన్తే తు కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యది చ వైదికానాం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ- సంసార ఏవ నాభవిష్యత్. అథ తాదర్థ్యేప్యనుషఙ్గాదిపదార్థస్వభావః సంసార ఇతి చేత్ - యథా చరూపదర్శనార్థ ఆలోకే సర్వోపి తత్రస్థః ప్రకాశ్యత ఏవ. న- ప్రమాణానుపపత్తేః. అద్వైతార్థత్వే వైదికానాం కర్మణాం విద్యాసహితానామన్యస్యానుషఙ్గిత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః- న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, నతు ఏవ చ నాగమః,. ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ - కుల్యాప్రణయనాలోకాదివదేవం- వాక్యధర్మానుపపత్తేః. న హ్యేకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే. కుల్యాప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః. యదప్యుక్తం లేమన్త్రాభ్యర్చితస్య ఇతి- అయమేవ తు తావదస్య ప్రమాణాగమ్యః. మన్త్రైః పునః కిమస్మిన్నర్థే- ఆహోస్విదన్యస్మిన్నర్థ ఇతి న్యాయహేతిత్. తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః - తస్మాన్మోక్షోన కర్తవ్య ఇత్యత ఇదమారభ్యతే. న చ జానీమో విషయసన్ధావివాన్తరాలే విస్తారనయు జరతీయ కౌశలం. యస్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్త్వా గ్రహాతిగ్రహావుచ్యేతే- తత్త్వార్థసమ్బన్ధాత్పర్వోయం సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధః- గ్రహాతిగ్రహావిసర్గోక్తాత్. నిగడో హి నిర్జ్ఞాతో నిగడితస్య మోక్షాయ యత్నః కర్తవ్యో భవతి- తస్మాత్తాదర్థ్యేనారమ్భః. (అథ హైనం) హాశబ్ద ఇతి హ్యవ్యయం- అథ- అనన్తరం. అశ్వల ఉపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జారత్కారుగోత్రః - జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం- ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ ఇత్యభిముఖీకరణాయ. పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. తత్ర నిర్జ్ఞాతేషు వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్- అనిర్జ్ఞాతేషు వా. యది తావద్గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః- తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యాయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే. అథానిర్జ్ఞాతాః - తదా సఙ్ఖ్యేయవిషయప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం- న తు కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః. అపి చ- నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి- యథా కతి మే త్రకరాః కతమే త్రకలాపా ఇతి. న చాత్ర గ్రహాతిగ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః- యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్. నను చ *అతిముచ్యత ఇత్యుక్తం. గ్రహగృహీతస్య హి మోక్షః- *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి హి ద్విరుక్తం- తస్మాత్ప్రసిద్ధా గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ. నను తత్రాపి చత్వారో గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః వాక్చక్షుః ప్రాణమనాంసి- తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే- నిర్జ్ఞాతత్వాత్. న- అనవధారణార్థత్వాత్. న హి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం - ఇహ తు గ్రహాతిగ్రహదర్శనేఽష్టత్వగుణవిశిష్టయా కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి ముక్త్యతిముక్తీ ద్విరుక్తే- గ్రహాతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

ఫలవిసఙ్ఖ్యానాగ్రహాః- కతివాఅతిగ్రహాఇతిపృచ్ఛతి. ఇతరఆహ (అష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) యేతేఽష్టౌగ్రహాఅభిహితాః- తదామేతేనియమేనసఙ్గృహీతవ్యాఇతి.

౧

ఆ.—— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికామన్తరేణ గ్రహాదిజ్ఞానంప్రత్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యోహివిద్యాప్రకర్షవశాదత్రభూజాభాగీలక్ష్యతే- నాన్యథాగన్తవ్యా- విద్యామాన్యాత్. అతోవిద్యాస్తుత్యర్థాయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. ఇదానీంబ్రాహ్మణార్థంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపంపృచ్ఛతి (కఃపునరసావితి) తత్స్వరూపనిరూపణార్థంబ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) మృత్యురితిసమ్బన్ధః స్వాభావికం - నైసర్గికం. అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం. తస్మాదాసఙ్గః. తస్యాస్పదమేవాస్పదంయస్యసతథేతిగ్రహః. తస్యనిషయము క్త్వావ్యాప్తిమాహ (అథ్యాత్మేతి) తస్యస్వరూపమాహ (గ్రహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాంకథయతి (తస్మాదితి) తాన్యపిగ్రహాతిగ్రహగృహీతాని- అర్థాదిన్ద్రియసంసక్తత్వాదిత్యర్థః. తత్రతోవిశేషః - అగ్న్యాదిగతోవ్యష్టిభేదఇతియావత్. కశ్చిత్ - వ్యాఖ్యాతృణిసమ్బన్ధః. మాత్రస్యాపిమృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్యాద్యాత్మకంస్తోత్రపదమితియావత్. ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమితిశేషః. కేచిత్తుమృత్యోర్బన్ధనరూపస్యస్వరూపముచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ననుమోక్షేకగ్రవ్యేబద్ధనరూపోపవర్గస్సనుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బన్ధస్యేతి) అగ్న్యాదీనాంయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిముక్తాంవ్యక్తీకరోతి (యదపీతి) అపినిరుక్తఏవ - అతిముక్తోపీతిశేషః. తథాపికథంసూత్రస్యయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథాచేతి) తథాపికథమగ్న్యాదీనాంమృత్యువ్యాప్తిః - నహితత్రప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏకఇతి) ఇహానఇతిధ్యానంసం. తథాపినిరుపోమృత్యోరతిముక్తస్యనతదాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సూత్రేపదేమృత్యువ్యాప్తింప్రకారాన్తరేణప్రకటయతి (నచేతి) మనసికార్యకరణరూపేణదివశ్యాదిత్యస్యసైక్యమస్తు- తథాపికథంగ్రహాతిగ్రహగృహీతత్వంసూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) వాగాదేర్వక్తవ్యాదేశ్చగ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వేచహిరణ్యగర్భేతిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్యసంసారత్వాచ్చతత్ఫలంస్యాత్పదంమృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితంచేతి) యదేవకర్మబన్ధప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవబన్ధనివృత్తేర్నకారణం- అతఃకర్మఫలంహైరణ్యగర్భంపదంబన్ధనమేవేత్యర్థః. స్వపుత్రముక్త్వామతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వస్యైవ- కర్మేతిశేషః. స్వర్గకామయాగాదేర్దేహాత్మత్వనివృత్తిః- గోదోహనవాక్యస్యతన్త్రాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిస్వర్గాన్తరోపదేశేనస్వాభావికప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేషుసాక్షాదేవనైసర్గికప్రవృత్తమోనిరుద్ధస్తైః-తదేవంసర్వమేవకర్మకాణ్డంనివృత్తిద్వారేణమోక్షపరమిత్యర్థః. ననుశాస్త్రీయానాంకర్మణాంహేతూత్తరముత్తరంకార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవన్తమాగ్రజాత్ప్రతిపద్యమానస్సఙ్ఘాతాత్పూర్వస్మాన్ముచ్యతే - తత్కుతోనివృత్తిపరత్వంకర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃకారణాదితి) యద్యపీదముత్తరముత్తరంసాతిశయంఫలంప్రాజాపత్యంపదం- తదపిప్రాణాదారోహణక్రమేణవ్యావృత్తిద్వారామోక్షమవతారయితుం - నతుతత్రైవప్రాజాపత్యేపదేశ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపినిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) యస్మాద్యస్మాత్పూర్వంపూర్వంపరిత్యజ్యోత్తరముత్తరంప్రతిపద్యమానస్తస్మిన్నిన్ద్రియద్వారాముక్త్యర్థమేవతత్ప్రతిపద్యతే - నతుతత్తత్పదప్రాప్త్యర్థమేవవాక్యంపర్యవసితం - తస్యాన్తవత్త్వేనాఫలత్వాత్. తస్మాన్నైవతేషుయపర్యన్తంసర్వోపిఫలనితేఽణమృత్యుగ్రస్తత్వాత్ప్రాసాదారోహణన్యాయేనమోక్షోఽవతిష్ఠతే. హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యైవలక్షయేతువస్తుతోమృత్యోరాప్తిమతీత్యపరమాత్మరూపేణస్థితోముక్తోభవతి. తథాచమనుష్యభావాదూర్ధ్వ, మర్వాక్పరమాత్మభావా, న్మధ్యేయావత్తత్పదప్రాప్తిః- సాఖల్వాపేక్షికీసతీగౌణీముక్తిః- ముఖ్యాముక్తిపూర్వోక్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుక్త్వాతేషామత్రేణారచితం - నతుబృహదారణ్యకస్యశ్రుత్యన్తరస్యచార్థఇతి దూషయతి (సర్వమేతదితి) సన్న్యాసకత్వలక్షణోమోక్షో బృహదారణ్యకార్థ ఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తత్కథమస్మదుక్తమబృహదారణ్యకమితిశఙ్క్యతే (సత్యమితి) అఙ్గీకరోతి (బాధమితి) అఙ్గీకృతమంశంవిశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సన్న్యాసకత్వమారణ్యకార్థోభవత్యపీతియోజనా. కథం తర్హిసర్వమేతదబృహదారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యాకర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వంనఘటతే - తేనసర్వమేతదాప్రేక్షికం - నశ్రౌతమిత్యుక్తమిత్యర్థః. కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావంసమర్థయతే (యదహీతి) తస్మాత్తాసాం నమోక్షార్థతేతిశేషః. కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌచవిధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్త్వదుక్తరీత్యామోక్షార్థత్వం-తదాహేత్వభావాత్సంసారఏవనస్యాదిత్యాహ (యదిచేతి) విధినిషేధయోర్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థత్వేపివిధ్యాదిజ్ఞానాదనుసిష్టాదితోయంకర్మపదార్థః - తస్యాయంస్వభావః- యదుతకర్తారమనర్థేనసంయునక్తీతిచోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపికర్మకాణ్డంసంసారార్థంభవతీతిసమ్పృష్టేనమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేనపరిహరతి (నేతి) తదేవవ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతియావత్. అనుపపత్తింస్ఫోరయతి (నప్రత్యక్షమితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యంయథాశ్రుతేర్గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారాముక్తౌతుమహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్యశఙ్కతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాఃఖల్వాప్రాఃసరితః- కుల్యాః. తాసాంప్రణయనం - శాల్యర్థంపానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థంచ. ప్రదీపశ్చప్రాసాదశోభార్థః కృతోగమనాదిహేతురపిభవతి. వృక్షమూలేచసేచనమనేకార్థం. తథాకర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్యవాక్యస్యయథాశ్రుతేనార్థేనార్థవత్త్వేసమ్భవతినాన్యత్రతాత్పర్యంకల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. నచత్వదుక్తయారీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణోధర్మోవాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే-

* అర్థైకత్వాదేకంవాక్యమితిన్యాయాధిత్యపరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేపితదర్థస్యకర్మణోబన్ధమోక్షాఖ్యానేకార్థత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యాదయోమన్త్రాఃసముచ్చయపరాదృష్టాః- సముచ్చయశ్చేత్కర్మకాణ్డస్యనివృత్తిద్వారామోక్షార్థత్వమిత్యయమర్థస్సిధ్యతీతిశఙ్కతే (యదపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యామోక్షార్థత్వేనాప్రిప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతోఽపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౨

మాణమితి పరిహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాం సముచ్చయపరత్వాత్, తస్య చ యథోక్తార్థాపేక్షకత్వాత్, శ్రుతౌ సాఙ్గస్య ప్రమాణాగమ్యత్వాదిత్యర్థః। శఙ్క్యాహ (మన్త్రాః పునరితి) తేషాం న సముచ్చయపరతేత్యత్ర ద్వ్యక్తిభవిష్యతీత్యర్థః. పరమతాసమ్భవే స్వమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధని రూపణమనుపయోగీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాన్నోక్త ఇతి) యత్తుకర్మకాణ్డం బన్ధాయ ముక్తయే నాసద్భవతి- కిన్త్వనర్థరూపావస్థానకారణమితి- తద్దూషయతి (న చేతి) యథా సజాగర్త్తిన స్వపితీతి విషయగ్రహణచ్ఛిద్రే ఽనర్థావస్థానం దుర్ఘటం, యథా చార్థం కుర్వత్యాః పాకార్థం - అగ్నిం చ ప్రసవాయేతి కౌశలం నోపలభ్యతే,- తథా కర్మకాణ్డం న బన్ధాయ, నాపి సాధ్యాప్రయే, వ్యాఖ్యానం కర్తుం న జానీమ ఇత్యర్థః. యత్తు శ్రుతిరేవా త్రరోత్తరపదప్రాప్త్యభిధానవ్యాజేన మోక్షే పురుష మవతారయతీతి- తత్రాహ (యద్వితి) మృత్యోః పిబతీత్యముచ్యత ఇత్యుక్త్వా యదేతద్గ్రహాతిగ్రహవచనం- తదయం సర్వస్వార్థసాధనలక్షణో బన్ధ ఇత్యనేనాతిప్రాయేణోచ్యతే తచ్చాన్తేన- మృత్యుపదార్థేనాన్వయ ప్రదర్శనాదిలక్షణా- అర్థవస్తున్నాదిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహావినిర్మోకాదితి) పునః ప్రవృత్త్యభావేన ప్రతిపాదయతి- సతు మోక్షే పురుషమవతారయతీతి భావః. స ను పురుషస్యాపేక్షితో మోక్షః ప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యన్తరాబన్ధో ఽపి ప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (నిగడేతి) బన్ధజ్ఞానం వినా తతో విశ్లేషోపాయో గామ్య ముముక్షోః ప్రయోజకబన్ధజ్ఞానార్థత్వేనాన్తరశ్రుత్యా మ ప్రవృత్తిమ్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతి గ్రహా ఇత్యాదిః ప్రశ్నః మనఃన్యాసి పయః ప్రశ్నః- కేతమేత ఇతి ద్వితీయః స జ్ఞేయ విషయ ఇత్యాహ (పూర్వ ఇతి) సమ్ప్రతి ప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) ఆద్యం ప్రశ్నమాక్షిప్య ద్వితీయమాక్షిపతి (అపి చేతి) విశేషతశ్చాజ్ఞాతేష్వితి చ శబ్దార్థః. ముక్త్యర్థముక్తిపదార్థద్వయ ప్రతియోగినో బన్ధనాఖ్యా గ్రహా గ్రహానామస్తేన ప్రాప్తా- ప్రశ్నస్తు విశేషబుభుత్సయా మిథ్యాప్రష్టా బోధయతి (నను చేతి) తథాపి ప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (నను తత్రేతి) ఇవా న్యాయజ్ఞస్య హేతుర్లేత్యాదావిలియేవల్. నిర్జ్ఞాతత్వాత్- విశేషస్యేతి శేషః. అతిమోక్షోపదేశనత్వగాదరపేక్షాచితత్వాత్తేషు దర్శితేష్వనిర్ధారణా, దవిశేషేణ ప్రపన్నేషు వా గాపి ముని విశేషబుభుత్సయా సఙ్ఖ్యాదివిప యత్వేన ప్రశ్నస్యోపపన్నార్థత్వాన్నాక్షేపో ఽపి పత్రవిధ్యర్థాత్ (నానవధారణార్థత్వాదితి) తదేవ స్పష్టయతి (నహీతి) తత్ర- పూర్వ బ్రాహ్మణే వాగాదిష్వితియావల్. ఫలితాం ప్రథమప్రశ్నోపపత్తిం కథయతి (ఇహాప్వితి) నను గ్రహాణామేవ పూర్వత్రాపదేశాతిదేశాభ్యాం ప్రతిపన్నత్వాత్తేషు విశేషబుభుత్సయాం కతి గ్రహా ఇతి ప్రశ్నోఽపృతి గ్రహాణాను ప్రతిపన్నత్వాత్కథం కత్యతి గ్రహా ఇతి ప్రశ్నస్స్యాత్- అత ఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితియావల్. వాగాదయో మన ఏవ కత్యాదయశ్చ చత్వారో గ్రహాశ్చాతి గ్రహాశ్చ యద్యపి విశేషతో నిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశప్రాప్తత్వాదోవిశేషతో నజ్ఞాయన్తే- తేన తేషు విశేషతో జ్ఞానసిద్ధయే ప్రశ్న ఇత్యపి వక్తి విశినష్టి (నియమేనేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్త్తభాగః ప ప్రచ్ఛేతి) అథ- అశ్వలపరాభవానన్తరం ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం జారత్కారవః - జరత్కారుగోత్రజః బుతభాగపుత్రః- ఆర్తభాగః విజిగీషుర్యేవ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. హే యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధనేనాభిముఖీకృత్య గ్రహాః కతి అతిగ్రహాః కతీతి ప్రశ్నద్వయం పృష్టవానిత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) పునః ప్రశ్నః (యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి) యే గ్రహా అతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావితి త్వయోక్తాః- తే కే త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రాహ (ప్రాణో వై గ్రహః) ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణముచ్యతే ప్రకరణాద్వాయుసహితః. (సోఽపానేనేతి) గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానో గన్ధ ఉచ్యతే అపానోపహృతం హి గన్ధం ఘ్రాణేన సర్వో లోకో జిఘ్రతి. తదేతదుచ్యతే (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౨

ఆ.— ద్వితీయే ప్రశ్నే పరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్య ఘ్రాణవిషయత్వే పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్వాగాదీనాం ప్రకృతత్వం హేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) తస్య గన్ధేన గృహీతత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (వాయుసహిత ఇతి) అపానశబ్దస్య గన్ధవిషయత్వే గన్ధస్యాపానసహభావం హేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతం హీతి) అపశ్వాసో త్రాపానశబ్దార్థః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదితి) ౨

రం.— అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణో వై గ్రహస్సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇత్యాది) అత్ర ప్రాణశబ్దేన నస్యత్వసామాన్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియం గౌణ్యా వృత్త్యాఽభిధీయతే. గృహ్ణాతి- ఆత్మానం స్వవశం కరోతీతి గ్రహః- ఇన్ద్రియం. పచాద్యచ్. అపానః-గన్ధః. అపానేన- నిశ్వాసవాయునా ఉపనీయమానత్వాత్ గన్ధోఽపానశబ్దేన లక్ష్యతే. సః- ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకో గ్రహః తేన విషయరూపేణాతిగ్రాహేణ గన్ధాత్మనా గృహీతః- వ్యాప్తో భవతి. అతిశయేన స్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియం- దికం గృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః. గన్ధస్య ఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్ర ఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్ గన్ధాన్ ఘ్రాణేన జిఘ్రతీత్యర్థః. యద్వా- అపానశబ్దో ఘ్రాణపరో ద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్. అతో గన్ధగ్రాహకత్వాత్ ఘ్రాణం గన్ధాధీనమితి భావః. తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యుక్తరీత్యా గ్రహశబ్దితేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాం విషయాణాం ప్రబలతయా తద్వశీకరణే విషయేన్ద్రియవియోజనరూపప్రయత్నః కర్తవ్యో ముముక్షుణేతి భావః. ౨

¶. ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ— వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩

జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪

చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫

శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్ఛృణోతి॥ ౬

మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭

హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాం హి కర్మ కరోతి॥ ౮

త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯

§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యురన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం.— (వాగ్వై గ్రహః) వాచా హ్యధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయా ఆసఙ్గవిషయాస్పదయా అసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః- అపహృతః. తేన వాక్ గ్రహః. (స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః- వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా- వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ. అతిగ్రాహేణేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నామ- వక్తవ్యార్థో హి వాక్ - తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా. తేన తత్తార్థ్యమకృత్వా నైవ తస్యాః మోక్షః - అతో నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే. వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వాసత్యైర్యుజ్యతే. సమానమన్యత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

ఆ.— వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయాః- శబ్దాదిరేవాస్పదం యస్యా వాచః- తయేతి విగ్రహః. తత్ప్రసిద్ధ్యర్థమధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం- పరపీడాకరం మిథ్యావచనం. తదేవ త్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం. విపరీతం వా. ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః. వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే- తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థేతి) తేన- తాదర్థ్యేన. వచనకరణత్వేనేత్యేతావత్. వచనార్థో వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం - వచనం. మోక్షః- అసాధారణదేవతాత్మని పర్యవసానం. వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోఽపర్యవసానే సిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోఽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరపానేన హీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం.— (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం.— ఇత్యేతే- త్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చ ఏతేఽష్టావతిగ్రహాః, ఇతి. ౯

ఆ.— ఘ్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్త్వా గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం.— ఏవం ఘ్రాణవాగ్జిహ్వాచక్షుశ్శ్రోత్రమనోహస్తత్వగ్రూపాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యనిగ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేషు ఆహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదం సర్వం మృత్యోరన్నం- సర్వం జాయతే విపద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం. కా స్విత్- కా ను స్యాత్ సా దేవతా- యస్యాః దేవతాయాః మృత్యురప్యన్నం భవేత్ - *మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః- యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి- అనవస్థా స్యాత్. అథ న వక్ష్యతి- అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షస్స్యాత్- స యది మృత్యోరపి మృత్యుః స్యాత్- గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోః స్యాద్వినాశః. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కా స్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః. నన్వనవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి. నానవస్థా- సర్వమృత్యోర్మృత్యవ్యన్తరానుపపత్తేః. కథం పునరవగమ్యతే అస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్. అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః- వినాశకత్వాత్. సోఽద్భిర్భక్ష్యతే- సోఽగ్నిరపామన్నం. గృహాణ తర్హ్యస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్ష్యతే మృత్యోర్మృత్యునా- తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి. బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం- తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం- అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసస్సఫలో భవతి. అతోఽపజయతి పునర్మృత్యుం. ౧౦

---

§ అప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేతే॥ ౧౧

ఆ.— ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదిదమితి) యదిదం- వ్యాకృతం జగత్సర్వం మృత్యోరన్నమితి యోజనా. తస్య తదన్నత్వం సాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వసమ్భావనాయాం శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (మృత్యురితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్య ప్రశ్నస్య కరటదన్తనిరూపణవదప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవ గ్రహాతిగ్రహాత్మకే మృత్యౌ మోక్షో భవిష్యతీతి చేత్- నేత్యాహ (గ్రహేతి) బన్ధస్య గ్రహాతిగ్రహనాశే ముక్తిరిత్యర్థః (సయదీతి) స యది మృత్యోర్మృత్యురస్తి- అనవస్థానాదిత్యుక్తమితి భావః. పక్షేఽనవస్థానాత్, పక్షే చాముక్తేః, రిత్యర్థః. అస్తిపక్షం పరిగృహ్ణాతి (అస్తీతావదితి) మృత్యోర్మృత్యుర్బ్రహ్మ, స ఏవ సర్వాత్మేత్యర్థః. తస్యాప్యన్యో మృత్యురస్తి చేదనవస్థా- నాస్తి చేత్ తత్రైవ జ్ఞానస్యాపి స్థితేర్ముక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) తత్రాస్తిపక్షం పరిగృహ్య పరిహారః (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య మృత్యోః స్వపరరోధిత్వాన్న కించిదనుపపన్నమిత్యర్థః. ఉక్తం పక్షం ప్రశ్నద్వారా ప్రమాణారూఢం కరోతి (కథమితి) పృష్టత్వం స్పష్టయతి (అగ్నిర్వా ఇతి) స్పష్టఫలమాచష్టే (గృహాణేతి) తస్య కార్యం కథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (బన్ధనం హీతి) ప్రనాథితం- మృత్యోర్మృత్యురస్తీతి ప్రదర్శనేనేతి శేషః. మోక్షోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) పురుషప్రయాసః- శమాదిపూర్వకశ్రవణాదిః. తత్ఫలస్య జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్వాక్యం యోజయతి (అత ఇతి) జ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. ౧౦

రం.— ఏవం గ్రహాతిగ్రహప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఆర్తభాగః ప్రశ్నాన్తరం పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం మృత్యోరిత్యాది) యస్య మృత్యోరిదం సర్వం దృశ్యమానమన్నం- అదనీయం. సోఽపి మృత్యుర్యస్యా దేవతాయా అన్నం భవతి- సా కా దేవతేతి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వై మృత్యుస్సోఽపామన్నమితి) అగ్నినా హి సర్వం దహ్యతే అతస్సర్వాన్తత్వాన్నమితి స మృత్యుః. సోఽప్యద్భిర్నాశ్యతే- అతోఽపామన్నత్వకల్పనమిత్యర్థః. అపామన్నకత్వవిదనస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి) అపామన్నకత్వం చిన్తయన్ అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అత్ర కాస్విత్సా దేవతేతి ప్రశ్నానురోధాదప్ఛబ్దస్యాపామిత్యస్య సలిలాభిమానినారాయణపరత్వేఽపి న దోషః - కేవలాస్వప్సు దేవతాశబ్దస్యాస్వారస్యాత్. అస్మిన్పక్షే అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్య కాలాగ్నిరుద్రపరత్వం ద్రష్టవ్యం- ✻ అగ్నిర్వై రుద్ర ఇతి ప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాసార్యైః ✻ఆర్తభాగప్రశ్నస్య విద్వద్విషయత్వేఽపి గ్రన్థేనాస్య ప్రకరణస్య పరమాత్మవిషయత్వమపి అన్వారోహ్యాశ్చా సూచితం. ౧౦

శం.— పరేణ మృత్యునా మృత్యోర్నాశితే పరమాత్మదర్శనేన యో సౌ ముక్తో విద్వాన్- సోఽయం పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే మ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదో మ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయో గ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహా వాసనారూపా అన్తస్థాః సప్రయోజకాః, క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి. ఆహోస్విన్నేతి. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి అత్రైవ- అస్మిన్నేవ పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తి విదుషి కరణాని స్వయోనౌ పరబ్రహ్మసత్త్వే సమవనీయన్తే- ఏకీభావేన సమవసృజ్యన్తే. ప్రలీయన్త ఇత్యర్థః. ఊర్మయ ఇవ సముద్రే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణానాం పరస్మిన్నాత్మని ప్రలయం దర్శయతి ✻ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తీతి. ఇతి పరేణాత్మనాఽవిభాగం గచ్ఛన్తీతి దర్శితం. న తర్హి మృతః. నహి- మృతశ్చాయం. యస్మాత్స ఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాం ప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేన వాయునా పూర్యతే దృతివదాధ్మాతో మృతశ్శేతే నిశ్చేష్టః. బన్ధననాశే ముక్తస్య న క్వచిద్గమనమితి వాక్యార్థః. ౧౧

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుం జయతీత్యుక్తం ఫలం విశదీకర్తుం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి) పరేణ మృత్యునా పరమాత్మదర్శనేనేతి సమ్బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః స ప్రయోగః. గ్రహాశబ్దేన ప్రయోజ్యరాశిర్గృహీతః. నామాదీనాం స్థూలానాం బహిష్ఠత్వేన స్వరసత ఉక్తత్వాత్కథం తదుత్క్రాన్తిః పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపా ఇతి) తేషాం వసుత్క్రాన్తౌ ముక్తస్య సమ్భవం సూచయతి (సప్రయోజకా ఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే ✻ ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతి న్యాయాత్పునరుత్పత్తిః స్యాత్. అనుత్క్రాన్తిపక్షే మరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యేతేతి భావః. ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్య పరిహరతి (నేతి హోవాచేత్యాదినా) కార్యాణి కరణాని వా సర్వాణి పరేణాత్మనా సహావిభాగం గచ్ఛన్తి సన్త్యస్మిన్నేవ విదుషి సమవనీయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తేషాం విదుషి విలయే హేతుమాహ (స్వయోనావితి) విద్వానేవ హి పూర్వమవిద్యయా తేషాం యోనిరాసీత్- తస్మిన్స్వవిద్యాదశాయాం తద్బలాదవిద్యాయామపనీతాయాం పరిపూర్ణతత్త్వే తేషాం పర్యవసానం సమ్భవతీత్యర్థః. కారణే కార్యాణాం ప్రవిలయే దృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయ ఇతి) ప్రాణాదీనాం కారణసంసర్గాఖ్యో లయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేన సత్యజ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథా చేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చ పఞ్చ, ఇతి షోడశ కలాః. తాసాం స్వాతన్త్ర్యమాశ్రయాన్తరం చ వారయతి (పురుషాయణా ఇతి) తాసాం నివృత్తిశ్చ పురుషవ్యతిరేకేణ నాస్తీతి పురుషం ప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హి మృతో న భవతీతి ప్రతీతివిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (న తర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దో భస్త్రావిషయః. ప్రకృతం వాక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం వై నామానన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర- యదాయం పురుషః - జీవో మ్రియతే - తదా కిమస్మాత్- మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి - జీవం విహాయ యథాయథం గచ్ఛన్తి- ఆహో- ఉత న యథాయథం గచ్ఛన్తి- కిన్తు తత్సంయుక్తా ఏవ సన్తస్తేన సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః. న యథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి) అత్రైవ- అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే- సంయుజ్యన్తే. సమిత్యేకీకారే. ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. న తం విహాయోత్క్రామన్తి- కిన్తు సహైవోత్క్రామన్తీత్యర్థః. స ఉచ్ఛ్వయతి- సః- పురుషః మృతః - ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయథుం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆధ్మాయతి- బాహ్యవాయునా పూర్యతే. ఆధ్మాతః- ఏవం బాహ్యవాయునా పూరితస్సన్ శేత ఇత్యర్థః. యద్యప్యుచ్ఛూనత్వాధ్మాతత్వాదిర్దేహధర్మః- న త్వస్మాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః - తథాపి దేహాత్మనోరభేదోపచారేణ న దోషః పరామృశ్యత ఇతి నైష దోషః. న చ స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛూనత్వాదివిస్పష్టదేహధర్మశ్రవణేన దేహాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవిషయకత్వోపపత్తావభేదోపచారమాశ్రిత్య జీవాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరత్వం కుత ఆశ్రయణీయమితి వాచ్యం- "యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీ"త్యత్ర శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవాదినో నతస్మాదిత్యస్య పరైరప్యభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వేన దోషసామ్యాత్. "ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరా"దితి సూత్రభాష్యాదావస్యార్థస్య ప్రపఞ్చితత్వాన్నాత్రాస్మాకం వక్తవ్యమవశిష్యతే. ౧౧

శం.— ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే- ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం. అథ ప్రాణా ఏవ- న తత్ప్రయోజకం సర్వం- ప్రయోజకే విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః. అథ సర్వమేవ కామకర్మాది- తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః. నామమాత్రం తు న లీయతే- ఆకృతిసమ్బన్ధాత్. నిత్యం హి నామ- అనన్తం వై నామ. నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః. తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వే దేవాః. (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౨

ఆ.— ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (ముక్తస్యేతి) ఏతద్వయోరపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పూర్వత్ర లేశాదభూత్ - తదధునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తేనావశిష్టం కించిదితి యథావగమ్యతే - తథాత్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తేన కించిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యథాశ్రుతమర్థమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రం త్వితి) విదుషో నామ నిత్యత్వే హేతుత్వేనోత్తరముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి- కుతో నిత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి) వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్న తద్వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదః స్వదృష్ట్యా నామాపి నశిష్యతే- పరదృష్ట్యా తదవశేషోక్తిః - శుకో ముక్త ఇత్యాదివ్యపదేశదర్శనాత్. అతో నామ నిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాం స్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం.— పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం- ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యత్కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగ ఏవ ప్రదర్శ్యతే ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహనాశేఽపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామానువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ- నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః. నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం. నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన- అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం- శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః. అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యతన్త ఇతి భావః. ౧౨

శం.— గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్య చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్షశ్చోపపద్యతే. స చ మోక్షో గ్రహాతిగ్రహరూపాణామిహైవ ప్రలయః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం- తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- గ్రహాతిగ్రహస్య ప్రయోజకస్య వినాశే వికీర్ణముచ్యతే- నామావశిష్టావిద్యామోక్షస్థానీయయా స్వాత్మప్రభవయా పరయాత్మనః పరిచ్ఛిన్నో భోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరాలేఽవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీత్యాహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్ సజన ఇతి తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశంసతుః కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ॥ ౧౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

పరమాత్మైకత్వదర్శనేనద్వైతదర్శనముపనైవవ్యని:తి అత్ర పరం పరమాత్మదర్శనమారబ్ధవ్యమితి. ఏవముపవర్ణాఖ్యామ త్తరాశావస్తాంపాకలోఽప్యత్ర గ్రన్థస వ్యన్యః కుర్వన్తి. తత్ర వక్తవ్యం- విశీర్ణేషు కరణేషు విదేహస్య పరమాత్మదర్శన శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని కథమితి- సముపనీత ప్రాణస్య హి నామమాత్రా వశిష్టస్యేతి తైరుచ్యతే. ముక్తిశ్చేత్ ఇతి హ్యుక్తం న మనోరథేనాప్యేతదుపపాదయితుం శక్యతే. అథ జీవన్నేవావిద్యామాత్రావశిష్టో భోజ్యాదపావృత్త ఇతి పరికల్ప్యతే- తత్తు కింనిమిత్తమితి- వక్తవ్యం. సమస్తద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తినిమిత్తమితి యద్యుచ్యతే-తత్పూర్వమేవ నిరాకృతం. కర్మసహితేనద్వైతైకత్వాత్మదర్శనేన సమ్పన్నోఽపి విద్వాన్ మృత్యుః సముపనీత ప్రాణో జగదాత్మత్వం హిరణ్యగర్భస్వరూపం వా ప్రాప్నుయాత్ - అసముపనీత ప్రాణో భోజ్యాజ్జీవన్నేవ వా వ్యావృత్తోఽపి రక్తః పరమాత్మదర్శనాభిముఖః స్యాత్. న చోభయమేకప్రయత్ననిష్పాద్యేన సాధనేన లభ్యం. హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం చేత్- న తతో వ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్య భోజ్యాద్వ్యావృత్తేః సాధనం చేత్- న హిరణ్యగర్భ ప్రాప్తిసాధనం. న హి యద్గతిసాధనం- తద్గతినివృత్తేరపి. అథ మృత్వా హిరణ్యగర్భం ప్రాప్య తతస్సముపనీతప్రాణో నామమావశిష్టః పరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే - తతోఽస్మదాద్యర్థం పరమాత్మజ్ఞానోపదేశోఽనర్థకస్స్యాత్. సర్వేషాం హి బ్రహ్మవిద్యాపురుషార్థాయోపదిశ్యతే « తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యయా శ్రుత్యా. తస్మాదత్యన్తనికృష్టా శాస్త్రబాహ్యైవేయం కల్పనా. ప్రకృతం వర్ణయిష్యామః. తత్ర కేన ప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనమిత్యేతన్నిర్ధిధారయిషయాహ- యత్రాస్య పురుషస్య- అస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి-వాతం ప్రాణోఽప్యేతి- చక్షురాదిత్యమప్యేతీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే మనశ్చన్ద్రం. దిశః శ్రోత్రం. పృథివీం శరీరం. (ఆకాశమాత్మేతి) అత్రాత్మాధిష్ఠానం హృదయాకాశముచ్యతే. స చాకాశమప్యేతి. ఓషధీరపియన్తి లోమాని. వనస్పతీనపియన్తి కేశాః. అప్సు లోహితం రేతశ్చ నిధీయత ఇతి పునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్ర హి వాగాదిశబ్దేన దేవతాః పరిగృహ్యన్తే-న తు కరణాన్యేవాపక్రామన్తి ప్రాక్ మోక్షాత్. తత్ర దేవతాభిరనధిష్ఠితాని కరణాని న్యస్తదాత్రాణ్యుపమానాని విదేహశ్చ కర్తా పురుషోఽస్వతన్త్రః కిమాశ్రితో భవతీతి పృచ్ఛ్యతే (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) కిమాశ్రితస్తదా పురుషో భవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్య పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే, యేన గ్రహాతిగ్రహలక్షణబన్ధనం ప్రయుజ్యతే,-తత్కిమితి ప్రశ్నః. అత్రోచ్యతే-స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యాని వాదిభిః పరికల్పితాని-అతోఽనేకవిప్రతిపత్తిస్థానత్వాన్నైవం జల్పన్యాయేన వస్తునిర్ణయః. అత్ర వస్తునిర్ణయం చేదిచ్ఛసి- ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగ హే. ఆవామేవైతస్య-త్వత్పృష్టస్య వేదితవ్యం యత్ -తద్వేదిష్యావః-నిరూపయిష్యావః. కస్మాత్. న నౌ-ఆవయోరేతద్వస్తు సజనే-జనసముదాయే నిర్ణేతుం న శక్యతే-అతఏకాన్తం గమిష్యావో విచారణాయ తౌ హేత్యాది శ్రుతివచనం. తౌ-యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తం గత్వా కిం చక్రతురితి. ఉచ్యతే-తౌ హోత్క్రమ్య సజనాద్దేశాన్మన్త్రయాఞ్చక్రాతే- ఆదౌ లౌకికవాదిపక్షాణామేకైకం పరిగృహ్య విచారితవన్తౌ. తౌ హ విచార్య యదూచతురపోహ్య పూర్వపక్షాన్ సర్వాన్- ఏతచ్ఛృణు. కర్మ హైవాశ్రయం- పునః పునః కార్యకరణోపాదానహేతుం తత్- తత్రోచతుః- ఉక్తవన్తౌ న కేవలం. కాలకర్మదైవేశ్వరేష్వభ్యుపగతేషు హేతుషు యత్ప్రశశంసతుస్తౌ- కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః. యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్కర్మప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహాది కార్యకరణోపాదానం పునః పునః - తస్మాత్పుణ్యో వై శాస్త్రవిహితేన పుణ్యేన కర్మణా భవతి. తద్విపరీతేన విపరీతో భవతి- పాపః పాపేనేతి. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రశ్నేషు నిర్ణీతేషు తతోఽశక్యప్రకమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్య హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ................................. ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యం వృత్తానువాదపూర్వకం కథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) * కిమేనమిత్యాదివాక్యస్య స్వవ్యాఖ్యాముక్త్వాయత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యం చోక్తం. ఇదానీం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి) కిమేనమిత్యాదావితి యావత్. సముచ్చయానుష్ఠానాద్దైహయోః సప్రయోజకయోర్నాశే పుంసో ముక్తిర్న చేత్ - తర్హి తస్య బద్ధత్వాద్యోగాత్ కామశోదకామవలమ్బతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నామావశిష్ట ఇతి) క్షితేరూపరవదవస్థితాత్మా విద్యయా పరస్యాప్యపరిచ్ఛిన్నశ్చేదాత్మా- తర్హి బద్ధపక్ష ఏవ స్యాత్ - న తు భోజ్యాజ్జగతో వ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి) సర్వస్యకర్మాదిఫలస్యమాత్రాకృత్స్నః సముచ్చయానుష్ఠానాదితస్య భోగాయ ప్రాప్తార్థానామాత్మా మా సిద్ధ్యా కర్మాభావాత్ప్రయోజకనాశేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. * కిమేనమిత్యాదావన్తరాళావస్థస్య విద్యాధికారిత్వేఽని ర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యాశేషత్వేనోపన్యస్తప్రశ్నాదేరారమ్భం సమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దోఽవర్ణ్య యన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. తర్హి యత్రోపన్యస్తప్రశ్నాదౌ బ్రహ్మవిద్యోచ్యతే- తస్యేత్యాహార మ్భ్యాయుక్తః- యత్రాస్యేత్యాదిస్తు పృథక్త్వాశఙ్క్య ఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేన నివర్త్యమృత్యుప్రయోజకనిర్ధారణార్థో యత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమితి) హిరణ్యగర్భాదన్యో వా- అనన్యో వా విద్యాధికారీ. ప్రథమేఽపి మృతస్య- జీవతో వా విద్యాధికారో వివక్షితస్త్వయేతి పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తత్రాద్య

మాక్షిపతి (నిశ్రేష్విత్తి) ఆక్షేపంస్ఫుటయితుంతదీయాముక్తిమనువదతి (సమవనీతేతి) నామమాత్రావశిష్టస్య- అధికారోవిద్యాయామితి శేషః. సమవనీతప్రాణస్యేత్యత్ర శ్రుతింసంవాదయతి (మృతఇతి) కథమేతావతాయథోక్తాక్షేపసిద్ధిః- తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) ఉపసంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యసిద్ధేఃకార్త్స్న్యేతచ్ఛబ్దార్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) అపావృత్తః- విద్యాధికారీతిశేషః. జీవతోభోజ్యాద్వ్యావృత్తనంసమ్యగ్ధీయంవినాదుశ్శకమిత్యాపృచ్ఛతి (తర్హీతి) అప్రాప్తైకామోభవతి- ప్రాప్తైనివర్తతఇతి ప్రసిద్ధేఃఅపరవిద్యయాకర్మసముచ్చితయాహైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవసృష్టికారణమితిశఙ్కతే (సమస్తేతి) అపరవిద్యాసముచ్చితంకర్మహైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం- నభోగ్యాన్నివృత్తిసాధనమితి తృతీయేప్యుక్తాభ్యామితిపరిహరతి (తత్పూర్వమేవేతి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకుర్వన్విభజతే (కర్మసహితేనేతి) అద్వైతమేవసముచ్చితంకర్మోభయోర్థంకింపస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) ఉభయోస్తత్ఫాభావంసమర్థయతే (హిరణ్యగర్భేత్యాదినా) సముచ్చితంకర్మనోభయార్థమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) హిరణ్యగర్భోహివిద్యాధికారీతిపక్షంనిషేధతి (అథేతి) దూషయతి (తతఇతి) ననుమహానుభావానామపస్వోశిష్టానామేవబ్రహ్మవిదోపదిశ్యమానామోక్షంఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) సచత్వన తేషయద్వారాశ్రవణాదికృత్వాపిద్వోపదయః- లద్ధ్వాగైవచిదాత్మనోముక్తిసిద్ధాన్తతనిష్పరత శ్రవణాదినైలవాచ్యం-ద్వారభేదస్యానుష్ఠానాదృతేరాగాధీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యోదయస్యచకాల్పనికత్వేనయథాప్రతీతివ్యవస్థాపపత్తేః. వస్తుతోనిర్విశేషేచిన్మాత్రే నావిద్యావిద్యేబన్ధముక్తీచేత్యభిప్రేత్యోపరరామ. నిరాకరణమపసంహృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యానంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యశ్రుతివ్యాఖ్యానేయత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (తత్రేతి) అత్రపురుషశబ్దేనవిద్వానుక్తః- అనన్తరంతస్మిన్దేహేత్యాశఙ్క్యవక్ష్యమాణకర్మాశ్రయత్వలిఙ్గేనబాధ్యస్సన్నిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శినఇతి) సన్నిధిబాధేలిఙ్గాన్తరమాహ (నిధీయతఇతి) తస్యహిపునరాదానమాగ్యద్రవ్యనిధానేప్రయోగదర్శనాదిహాపిపునరాదానంలోహితాదేరాభాతి- అతఃప్రసిద్ధసంసారిగోచరమేవాయంప్రశ్నఇత్యర్థః అవిదుషోవాగాదిలయాభావాత్ * వాఙ్మనసిదర్శనాదితిన్యాయా, తస్యచాత్రశ్రుతేః, అవిద్వానేవపురుషః- ఇదీయకలాపేయస్యశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) అగ్న్యాద్యంశానాంవాగాదిశబ్దితానాముపక్రమజేకరణానాంసద్భావేతదధిష్ఠానస్యదేహస్యాపిభావేనభోగసమ్భవాన్నప్రశ్నావకాశోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దేవతాంశేష్వాపసంహృతేష్వితియావత్. తేషాంతాభిరనధిష్ఠితత్వేసత్యర్థక్రియాక్షమత్వంఫలతీత్యాహ (న్యస్తేతి) కరణానామధిష్ఠాతృహీనానాంభోగహేతుత్వాభావేపికథమాశ్రయప్రశ్నోభోక్తుస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) ప్రశ్నంవివృణోతి (యమాశ్రయమితి) ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రేతి) మీమాంసకాలోకాయతాజ్యోతిర్విదోవైదికాదేవతాకాఙ్క్షిణః విజ్ఞానవాదినోమాధ్యమికాశ్చేత్యనేకేప్రతిపత్తారః. జల్పన్యాయేన- పరస్పరప్రచలితమతపక్షనైనవిచారేణేయావత్. అత్రేతిప్రశ్నోక్తిః. ననుప్రష్టాఆర్తభాగః- యాజ్ఞవల్క్యశ్చప్రతివక్తేతిద్వావిహోపలభ్యేతే- తథాచతౌహేత్యాదివచనమయుక్తం- తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అతఆహ (తౌహేత్యాదినా) (తత్రేతి) ఏకాన్తస్థిత్వావిచారావస్థాయామిత్యేతావత్. నకేవలంకర్మకారణమూచతుః- కింతుకాలదైవకాలాదిమహేతుష్వభ్యుపగతేష్వసత్సు ప్రశశంసతుః- అతఃప్రశంసావచనాత్కర్మణఃప్రాధాన్యంగమ్యతే- నతుకాలాదీనామహేతుత్వం- తేషాంస్వరూపనిష్పత్తౌకారకతయాగుణభావదర్శనాత్, ఫలకాలేపితత్ప్రాధాన్యైనైవహేతుత్వసమ్భవాత్, ఇత్యాహ (నకేవలమితి) పుణ్యోవైపుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా).. ......౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.— పునరస్యార్తభాగఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయత్రాస్యపురుషస్యమృతస్యాగ్నింవాగప్యేతీత్యాది) అత్రవాగాదీన్ద్రియాణాంమహాకల్పస్థాయిత్వాత్, అహఙ్కారికత్వాచ్చ మరణదశాయామనుపాదానభూతేష్వగ్న్యాదౌతేషాంలయాసమ్భవాచ్చ అగ్నింవాగప్యేతీత్యాదేః అగ్న్యాద్యభిమానినామవాగాదీన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేర్వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణదశాయాంమ్రియమాణజీవస్యచక్షురాదీన్ద్రియంతదధిష్ఠానీభూతాగ్నిర్నవ్యాపారయతీతియావత్. సూత్రితంచభగవతాబాదరాయణేన *అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితిచేన్నభాక్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపివాతంప్రాణఇత్యాదౌద్రష్టవ్యం.అప్యయశ్చభాక్తోయథాయోగ్యంద్రష్టవ్యః. (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా-దేహాన్తర్గతాకాశఇత్యర్థః. (ఓషధీర్లోమానివనస్పతీన్కేశాఇతి) లోమకేశాభిమానిదేవతా ఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి. లోమకేశాభిమానిత్వంవిహాయకేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీభవతీత్యర్థః. (అప్సులోహితంచరేతశ్చనిధీయతఇతి) నిధీయతే- ప్రక్షిప్యతఇత్యర్థః. (క్వాయంతదాపురుషోభవతీతి) మ్రియమాణస్యోక్తమసర్వేషామక్తరీత్యాతత్తదాధారాశ్రితేషుసత్సుఅయం- శారీరఃపురుషఃతదాకేమాశ్రితోభవతీతిప్రశ్నః. ఏవంపృష్టోయాజ్ఞవల్క్యఃఏతదుత్తరస్యానుగోప్యస్యప్రకృతజల్పమార్గేణసర్వజనసమక్షమప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగంవాదమార్గేణబోధయిష్యన్ఆహ (ఆహరసోమ్యహస్తమార్తభాగావామేవైతస్యవేదిష్యావోననావేతస్సజనఇతి) హేసోమ్య - సోమార్హ. హేఆర్తభాగ. ఇతిసమ్బోధ్యహస్తంత్వదీయమాహరేత్యుక్త్వాప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వాపునఃప్రాహ- ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరంవేదిష్యావః- జ్ఞాస్యావఇత్యర్థః. యద్యపియాజ్ఞవల్క్యఏవవిచారకోనిర్ణేతాచ- అథాపిద్వివచనంవీతరాగకథాత్వద్యోతనార్థం. నౌ- ఆవయోఃఏతత్- ప్రకృతప్రశ్నోత్తరంసజనే- జనసముదాయేనభవతీత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్యోక్తమార్తభాగోప్యఙ్గీచకార. (తౌహోత్క్రమ్యమన్త్రయాఞ్చక్రాతేఇతి) అథతౌ-ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌతస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య- విజనంగత్వామన్త్రయాఞ్చక్రాతే- విచారమకురుతామిత్యర్థః. (తౌహయదూచతుఃకర్మహైవతదూచతురిత్యాది) తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యావితిత్వావిచార్యనిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుతయాశారీర పురుషస్యాధారభూతంయదుక్త

ఉ.— అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ। మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామ తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి తం యదా లోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి క్వ పారిక్షితా అభవన్స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి॥ ౧

వస్తా- తత్కర్మైవ. అథయత్ప్రశశంసతుః- తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుభూయత్ స్తుతవన్తౌ- తత్కర్మైవేత్యర్థః. యద్యపీశ్వరకాలాదీని కారణాన్తరాణిసన్తి- తథాపి తేషాంసాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్యశరీరపరిగ్రహహేతూనాంమధ్యేకర్మైవాసాధారణంకారణంపురుషస్యాశ్రయభూతమితిస్తుతవన్తావిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (పుణ్యోవై పుణ్యేనకర్మణాభవతీత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. పుణ్యేనకర్మణైవపుణ్యోభవతి- పుణ్యశరీరయుక్తోభవతి. పాపేనకర్మణైవపాపోభవతి - పాపశరీరయుక్తోభవతీత్యర్థః. తద్యఇహరమణీయచరణా అభ్యాశోహయత్తే రమణీయాంయోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనింవాక్షత్రియయోనింవావైశ్యయోనింవాఅథయఇహకపూయచరణా అభ్యాశోహయత్తే కపూయాంయోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనింవా సూకరయోనింవాచణ్డాలయోనింవేతిశ్రుత్యన్తరాదితిభావః. (తతోహజారత్కారవఆర్తభాగఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోర్థః............... ౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిఃపప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణంబన్ధనముక్తం - యస్మాత్స ప్రయోజకాన్ముక్తోముచ్యతే, యేనవాబద్ధఃసంసరతి,- సమృత్యుః. తస్మాచ్చమోక్షఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి. ముక్తస్యచనగతిఃక్వచిత్- సర్వోత్సాదోనామమాత్రావశేషః ప్రదీపనిర్వాణవదితిచావధృతం. తత్ర సంసరతాంముచ్యమానానాంచ కార్యకరణానాంస్వకారణసంసర్గేసమానేముక్తానామత్యన్తమేవపునరనుపాదానం, సంసరతాంతుపునఃపునరుపాదానం, యేన ప్రయుక్తానాంభవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం విచారణపూర్వకం. తత్క్షయేచ నామావశేషేణసర్వోత్సాదోమోక్షః. తచ్చపుణ్యపాపాఖ్యంకర్మ- *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనే*త్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః. తత్రాపుణ్యేనస్థావరజఙ్గమేషుస్వభావదుఃఖబహులేషునరకతిర్యక్ప్రేతాదిషుచదుఃఖమనుభవతిపునఃపునర్జాయమానో మ్రియమాణశ్చేత్యేతద్రాజవర్త్మవత్సర్వలోకప్రసిద్ధం. యస్తుశాస్త్రీయః- *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతీ*తితత్రైవావధారణాత్ క్రియతేఇహశ్రుత్యా. పుణ్యమేవచకర్మసర్వపురుషార్థసాధనమితిసర్వేశ్రుతిస్మృతివాదాః- మోక్షస్యాపిపురుషార్థత్వాత్తత్సాధ్యతాప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేనపుణ్యోత్కర్షేణమోక్షోభవిష్యతీత్యాశఙ్కాస్యాత్. సానివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్యచప్రకృష్టస్యకర్మణఏతావతీగతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్ఫలస్యచ. నత్వకార్యేనిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకేక్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితేకర్మణోవ్యాపారోస్తి. యత్రచవ్యాపారః- నసంసారఏవేతి. అస్యార్థస్యప్రదర్శనాయబ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితంకర్మనిరభిసన్ధివిషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభతఇతి. తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధననాశఏవహిమోక్షః- నకార్యభూతః. బన్ధనంచావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చనకర్మణానాశఉపపద్యతే. దృష్టవిషయత్వాచ్చకర్మసామర్థ్యస్య. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాహికర్మసామర్థ్యస్యవిషయః. ఉత్పాదయితుంప్రాపయితుంవికర్తుంసంస్కర్తుంచసామర్థ్యంకర్మణః- నాతోవ్యతిరిక్తవిషయోస్తికర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. నచమోక్షఏషాంపదార్థానామన్యతమోఽవిద్యామాత్రవ్యవహితఇత్యవోచామ. బాఢం- భవతుకేవలస్యైవకర్మణఏవంస్వభావతా. విద్యాసంయుక్తస్యతునిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథాస్వభావః - దృష్టంహ్యన్యశక్తిత్వేనసిద్ధానామపిపదార్థానాంవిషదధ్యాదీనాంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయేసామర్థ్యం- తథాకర్మణోప్యస్త్వితిచేన్న- ప్రమాణాభావాత్. తత్రహికర్మణఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణవిషయాన్తరేసామర్థ్యాస్తిత్వేప్రమాణంనప్రత్యక్షంనానుమానంనోపమానంనార్థాపత్తిర్నశబ్దోస్తి. ననుఫలాన్తరాభావేచోదనాన్యథానుపపత్తిఃప్రమాణమితి. నహినిత్యానాంకర్మణాంవిశ్వజిన్న్యాయేనఫలంకల్ప్యతే, నాపిశ్రుతంఫలమస్తి, చోద్యన్తేచతాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాంఫలమితిగమ్యతే- అన్యథాహిపురుషానప్రవర్తేరన్. నను విశ్వజిన్న్యాయఏవాయాతః- మోక్షస్యఫలస్యకల్పితత్వాత్. మోక్షేఽన్యస్మిన్వాఫలేఽకల్పితేపురుషానప్రవర్తేరన్నితి మోక్షఃఫలంకల్ప్యతేశ్రుతార్థాపత్త్యాయథావిశ్వజితి- నన్వేవంసతికథముచ్యతేవిశ్వజిన్న్యాయోనభవతీతి. ఫలంకల్ప్యతేచ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చనభవతి, ఇతివిప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షఃఫలమేవనభవతీతిచేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మకార్యాన్తరంవిషదధ్యాదివదారభతఇతిహిప్రతిజ్ఞాతం- సచేన్మోక్షఃకర్మణఃకార్యంఫలమేవనభవతి- సాప్రతిజ్ఞాహీయేత. కర్మకార్యత్వేచమోక్షస్యస్వర్గాదిఫలేభ్యోవిశేషోవక్తవ్యః. అథకర్మకార్యంనభవతి- నిత్యానాంకర్మణాంఫలంమోక్షఇత్యస్యాఃవచనవ్యక్తేఃకోర్థఇతివక్తవ్యం. నచకార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణవిశేషశ్శక్యఃకల్పయితుం. అఫలంచమోక్షో, నిత్యైశ్చకర్మభిఃక్రియతే,. నిత్యానాంకర్మణాంఫలం, నకార్య, మితిచైషోర్థోవిప్రతిషిద్ధాభిధీయతే - యథాగ్నిశ్శీతఇతి. విజ్ఞానవదితిచేత్. యథాజ్ఞానస్యకార్యంమోక్షోజ్ఞానేనాక్రియమాణోప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితిచేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య. అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్యమోక్షోజ్ఞానస్యకార్యమిత్యుపచర్యతే. నతుకర్మణానివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. నచాజ్ఞానవ్యతిరేకేణమోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంశక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకాచ్చ- యత్కర్మణానివర్త్యేత. అజ్ఞానమేవనివర్తయతీతిచేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేనజ్ఞానేనవిరుధ్యతే-

కర్మణు నాజ్ఞానేన విరుధ్యతే. తేన జ్ఞానవిలక్షణం కర్మ. యదిజ్ఞానాభావః, యది సంశయజ్ఞానం, యది విపరీతజ్ఞానం వోచ్యతేఽజ్ఞానమితి, సర్వం హి తజ్జ్ఞానేనైవ నివర్త్యతే. నతు కర్మణాన్యతమేనాపి, విరోధాభావాత్. అథాదృష్టం కర్మణామజ్ఞాననివర్తకత్వం కల్ప్యమితి చేన్న, జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌ గమ్యమానాయామదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః. యథాఽవఘాతేన వ్రీహీణాం తుషనివృత్తౌ గమ్యమానాయామగ్నిహోత్రాదినిత్యకర్మకార్యా న కల్ప్యతే తుషనివృత్తిః, తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపి నిత్యకర్మకార్యాఽదృష్టా న కల్ప్యతే. జ్ఞానేనావిరుద్ధత్వం చాసకృత్కర్మణామవోచామ. యదవిరుద్ధం జ్ఞానం కర్మభిః, తస్తైవ లోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం, విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతేః. కించాన్యత్, కల్ప్యే చ ఫలే నిత్యానాం కర్మణాం శ్రుతానాం యత్కర్మభిర్విరుధ్యతే, ద్రవ్యగుణకర్మణాం కార్యమేవ న భవతి, కిం తత్కల్ప్యతాం యస్మిన్కర్మణః సామర్థ్యమేవ న దృష్టం, కిం వా యస్మిన్దృష్టం సామర్థ్యం, యచ్చ కర్మణాం ఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి. పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యం చేత్కర్మఫలం కల్పయితవ్యం, కర్మావిరుద్ధవిషయ ఏవ శ్రుతార్థాపత్తేః క్షీణత్వాన్నిత్యో మోక్షఃఫలం కల్పయితుం న శక్యః, తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా, అవిరుద్ధత్వాద్దృష్టసామర్థ్యవిషయత్వాచ్చేతి. పారిశేష్యన్యాయాన్మోక్ష ఏవ కల్పయితవ్య ఇతి చేత్. సర్వేషాం హి కర్మణాం సర్వం చ ఫలం, న చాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణ ఫలం కల్పనాయోగ్యమస్తి, పరిశిష్టశ్చ మోక్షః, స చేష్టో వేదవిదాం ఫలం, తస్మాత్స ఏవ కల్పయితవ్య ఇతి చేన్న, కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః. న హి పురుషేచ్ఛావిషయాణాం కర్మఫలానామేతావత్త్వం నామ కేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం, తత్సాధనానాం వా పురుషేచ్ఛానాం వా, అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్, పురుషేచ్ఛావిషయసాధనానాం చ పురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్. ప్రతిప్రాణి చేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాం తత్సాధనానాం చానన్త్యసిద్ధిః, తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతావత్త్వం పురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతే చ సాధనఫలైతావత్త్వే కథం మోక్షస్య పరిశేషసిద్ధిరితి. కర్మఫలజాతి పారిశేష్యమితి చేత్. సత్యపీచ్ఛావిషయాణాం తత్సాధనానాం చానన్త్యే కర్మఫలజాతిత్వం నామ సర్వేషాం తుల్యం, మోక్షస్త్వకర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టః స్యాత్, తస్మాత్పరిశేషాత్స ఏవ యుక్తః కల్పయితుమితి చేన్న, తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమే కర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః పరిశేషానుపపత్తిః. తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తిః, తస్మాత్ క్షీణా శ్రుతార్థాపత్తిః. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమమపి నిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యత ఇతి క్షీణా శ్రుతార్థాపత్తిః. చతుర్ణామన్యతమ ఏవ మోక్ష ఇతి చేత్. న తావదుత్పాద్యః, నిత్యత్వాత్. అత ఏవ వావికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాత ఏవ. అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ. సాధనాత్మకం హి ద్రవ్యం సంస్క్రియతే, యథాపాత్రాజ్యాది ప్రోక్షణాదినా. న చ సంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యో వా, యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యః స్యాత్. నాప్యోఽపి, ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైః కర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాం కర్మణాం తత్ఫలేనాపి విలక్షణేన భవితవ్యమితి చేన్న, కర్మత్వసాలక్షణ్యాత్సలక్షణం కస్మాత్ఫలం న భవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవైలక్షణ్యాదితి చేన్న, క్షామవత్యాదిభిః సమానత్వాత్. యథా హి గృహదాహాదౌ నిమిత్తే క్షామవత్యాదీష్టిః, యథా *భిన్నే జుహోతి *స్కన్నే జుహోతీత్యేవమాదౌ నైమిత్తికేషు కర్మసు న మోక్షఃఫలం కల్ప్యతే, తైశ్చావిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవనాదినిమిత్తే చ శ్రవణాత్. తథా నిత్యానామపి న మోక్షః ఫలం. ఆలోకస్య సర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వేఽప్యులూకాదయ ఆలోకేన రూపం న పశ్యన్తీత్యులూకాదిచక్షుషాం వైలక్షణ్యాదితరలోకచక్షుర్భిస్తు రసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే, రసాదివిషయే సామర్థ్యస్యాదృష్టత్వాత్. సుదూరమపి గత్వా యద్విషయే దృష్టం సామర్థ్యం, తత్రైవ కశ్చిద్విశేషః కల్పయితవ్యః. యత్పునరుక్తం విద్యాయుక్తైశ్చర్వాదిసంయుక్తవిషదధ్యాదివన్నిత్యాని కార్యాన్తరమారభన్త ఇతి. ఆరభ్యతాం విశిష్టం కార్యం, తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధేః కర్మణో విద్యాసంయుక్తస్య విశిష్టకార్యాన్తరారమ్భే న కశ్చిద్విరోధః. దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినో విశేషశ్రవణాద్దేవయాజినః *త్రయ్యానాత్మయాజీత్యాదౌ, *యదేవ విద్యయా కరోతీత్యాదౌ చ. యస్తు పరమార్థదర్శనవిషయే మనునోక్త ఆత్మయాజిశబ్దః *సమం పశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర, సమం పశ్యన్నాత్మయాజీ భవతీత్యర్థః. అథవా భూతపూర్వగత్యా. ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థం నిత్యాని కర్మాణి కరోతి, *ఇదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇతి శ్రుతేః. తథా *గార్భైర్హోమైరిత్యాదిప్రకరణే కార్యకరణసంస్కారార్థత్వం నిత్యానాం కర్మణాం దర్శయతి. సంస్కృతశ్చ య ఆత్మయాజీ తైః కర్మభిః సమం ద్రష్టుం సమర్థో భవతి. తస్యేహ వా జన్మాన్తరే వా సమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే. సమం పశ్యన్స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోఽర్థః. ఆత్మయాజిశబ్దస్తు భూతపూర్వగత్యా ప్రయుజ్యతే, జ్ఞానప్రయుక్తానాం హి నిత్యానాం కర్మణాం జ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం. కించాన్యత్, బ్రహ్మా విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ। ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణ ఇతి చ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణ భూతాప్యయం దర్శయతి *భూతాన్యప్యేతి పఞ్చ వై. భూతాన్యత్యేతీతి పాఠం యే కుర్వన్తి, తేషాం వేదవిషయే పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాద్దోషః. న చార్థవాదత్వమధ్యాయస్య, బ్రహ్మాన్తకర్మవిపాకార్థస్య తద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్య చ కర్మకాణ్డోపనిషద్భ్యాం తుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాం చ స్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ. న చ శ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణ విహితాని వా ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కేనచిదవగన్తుం శక్యన్తే, యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చ ప్రేతశ్వసూకరస్థావరాదీని కర్మఫలాని ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే. న చైషామకర్మఫలత్వం కేనచిదభ్యుపగమ్యతే. తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాం యథైతే కర్మవిపాకాః ప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః, తథోత్కృష్టేష్వపి బ్రహ్మాన్తేషు కర్మవిపాకత్వం వేదితవ్యం. తస్మాత్ *స ఆత్మనో వపాముదఖిదత్ *సోఽరోదీద్యదరోదీదిత్యాదివన్నాభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వం మా భూదితి చేత్, భవత్వేవం. న చైతావతాఽస్యాధ్యాయస్య బాధో భవతి, న చాన్యత్ర పక్షో వా దుష్యతి. న చ *బ్రహ్మా విశ్వసృజ ఇత్యాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వం శక్యం వక్తుం, తేషాం దేవసార్ష్టితాయాః ఫలస్యోక్తత్వాత్. తస్మాత్తాభిసన్ధీనాం నిత్యానాం కర్మణాం సర్వమేధాశ్వమేధాదీనాం చ బ్రహ్మత్వాదీని ఫలాని. యేషాం పునర్నిత్యాని నిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థాని క్రియన్తే, తేషాం జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాని తాని, *బ్రాహ్మీయం క్రియతే తనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపి కర్మాణి భవన్తీతి న విరుధ్యన్తే.

యథా చాయమర్థః - షష్ఠే జనకాఖ్యాయికాయామాస్థాపయిష్యామః. యత్తు విషభక్ష్యాదివదిత్యుక్తం - తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః. యత
స్త్వత్ర న శబ్దగమ్యోఽర్థః - తత్ర వాక్యస్యాభావే తదర్థప్రతిపాదకస్యానర్థక్యం కల్పయితుం విషభక్ష్యాదిసాధర్మ్యం. న చ ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థవిషయే
శ్రుతేః ప్రామాణ్యం కల్ప్యతే - యథా శీతోఽగ్నిః క్లేదయతీతి. శ్రుతేస్తు తాదర్థ్యే వాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాభాసత్వం - యథాగ్నిరుష్ణోఽగ్నిరితి, తల
మలినమన్తరిక్షమితి, బాలానాం యద్యపి ప్రత్యక్షమపి - తద్విషయ ప్రమాణాన్తరస్యాతథార్థత్వే నిశ్చితే సతి తాదృశమపి బాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి, తస్మాద్వేద
ప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్ ద్వైతనిషేధవాక్యస్య తథాత్వం స్యాత్ - స తు పురుషమతికౌశలం. న హి పురుషమతికౌశలాత్ సవితా రూపం న ప్రకాశయతి -
తథా వేదవాక్యాన్యపి నాన్యార్థాని భవన్తి. తస్మాన్న మోక్షోఽస్యానికర్మణీతి సిద్ధం. అతః కర్మఫలానాం సంసారత్వప్రదర్శనార్థమేవ బ్రాహ్మణమారభ్యతే.
అథ - అనన్తరముపరతే జారత్కారవ ఆర్తభాగే భుజ్యుర్లాహ్యాయనిర్నామతః. లహ్యస్యాపత్యం లాహ్యిః. తదపత్యం లాహ్యాయనిః. ప ప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ)
ఆదావుక్తమశ్వమేధదర్శనం, సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చాశ్వమేధక్రతుః. జ్ఞానసముచ్చితో వా కేవలజ్ఞానసహభావాదితో వా సర్వకర్మణాం పరా కాష్ఠా - * భ్రూణ
హత్యాశ్వమేధాభ్యాం న పరం పుణ్యపాపయోరిహ స్మరన్తి. తేన హి సమష్టిర్వ్యష్టిశ్చ ప్రాప్నోతి. తత్ర వ్యష్టిరూపా నిర్దిష్టాః అశ్వమేధవిషయా అశ్వమే
ధయాగఫలభూతాః. * మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతీత్యుక్తం. మృత్యుశ్చాశనాయా లక్షణో బుద్ధ్యాత్మా సమష్టిః ప్రథమ
జో వాయుస్సూత్రం సత్యం హిరణ్యగర్భః. స వ్యాకృతో విషయః - యదాత్మకం సర్వం ద్వైతైకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మా లిఙ్గమమూర్తరసః.
యదాశ్రితాని సర్వభూతలిఙ్గాని, యః కరణానాం కర్మసమృద్ధానాం చ విజ్ఞానానాం చ ఫలం - పరం ఫలం. అస్మిన్నేవోత్తరః - కియద్వ్యాప్తిః సర్వతః
సంపిణ్డీభూతా - సా వక్తవ్యా. తస్యాముక్తాయాం సర్వః సంసారో బన్ధగోచర ఉక్తో భవతి. తస్య చ సమష్టివ్యష్టిరూపస్య దర్శనస్య లౌకికత్వప్రదర్శనార్థమా
ఖ్యాయికామాత్మనో వృత్తాం ప్రకురుతే. తేన చ ప్రతివాదిబుద్ధిం వ్యామోహయిష్యామీతి మన్యతే. మద్రేషు - మద్రా నామ జనపదాః. తేషు. చరకాః -
అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. అధ్వర్యవో వా. పర్యవ్రజామ - పర్యటితవన్తః. (తే పతఞ్చలస్య) తే వయం పర్యటన్తః పతఞ్చలస్య - నామతః. కా
ప్యస్య - కపిగోత్రస్య గృహానైమ - గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా - గన్ధర్వేణ - అమానుషేణ సత్త్వేన కేనచిదావిష్టా. గన్ధర్వో వా - ధిష్ణ్యోఽగ్నిః
ఋత్విగ్వా దేవతావిశిష్టవిజ్ఞానత్వాదవసీయతే. న హి సత్త్వమాత్రస్యేదృశం విజ్ఞానముపపద్యతే. తం సర్వే వయం పరివారితాః సన్తోఽపృచ్ఛామ కోఽసీతి - క
స్త్వమసి, కిం నామా, కిం సతత్త్వః. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః - సుధన్వా - నామతః. ఆఙ్గిరసః - గోత్రతః. తం యదా - యస్మిన్ కాలే లోకానామన్తాన్ -
పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ - అథైనం - గన్ధర్వమబ్రూమ - భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయ ప్రవృత్తేషు సర్వేష్వాత్మానం శ్లాఘయన్తః అపృష్టవన్తో వయం. క
థం. క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. స చ గన్ధర్వః సర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్. తేన దివ్యేభ్యో మయా లబ్ధం జ్ఞానం - తత్తవ నాస్తి - అతో నిగృహీతోఽసీత్యభిప్రాయః.
సః - అహం విద్యావన్తో లబ్ధాగమో గన్ధర్వాత్ త్వా - త్వాం పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య. క్వ పారిక్షితా అభవన్ - తత్త్వం కిం జానాసి - హే యాజ్ఞవ
ల్క్య కథయ - పృచ్ఛామి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనన్తరోక్తవృత్తం కీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవ పరస్మై ప్రత్యుత్తరం కరోతి (యస్మాదితి) * అగ్ని
ర్వై మృత్యురిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) * యత్రాయమిత్యాదావుక్తమనుద్రవతి (ముక్తస్య చేతి) * యత్రాస్యేత్యాదౌ నిర్ణీతమను
భాషతే (తత్రేతి) పూర్వబ్రాహ్మణస్థో గ్రహస్స ప్రవ్యక్తః. తస్య చానతిరిక్తమిత్యనేన సమ్బన్ధః. సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ యాని కార్యకరణా
ని - తేషామిత్థం వైయధికరణ్యం. ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్ర కార్యకరణానామితి సమ్బన్ధః. కర్మణో భావాభావాభ్యాం బన్ధమోక్షావుక్తౌ - తత్రా
భావద్వారా కర్మణో మోక్షహేతుత్వం స్ఫుటయతి (తస్మాదితి చేతి) తద్భావద్వారా బన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (పుచ్ఛేతి) పుణ్యాపాపయోరుభ
యోరపి సంసారఫలత్వావిశేషేఽపి పుణ్యం ఫలవత్ పాపఫలమప్యుత్ప్రవక్తవ్యం - అన్యథా తతో విరాగానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్య వక్తృణామస్య తాత్పర్యం వక్తుం
భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) పుణ్యేష్వపుణ్యేషు చ నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. స్వభావదుఃఖజననే శేష్విత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. తర్హి పుణ్యఫలమపి సర్వ
లోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్ర వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) శాస్త్రీయః - సుఖానుభవ ఇతి శేషః. ఇహేతి బ్రాహ్మణోక్తిః. శాస్త్రీయం కర్మ
సర్వమపి సంసారఫలమేవేతి వక్తుం బ్రాహ్మణమిత్యుక్తాశఙ్కోత్తరత్వేనాపి తదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) మోక్షస్య పుణ్యాసాధ్యత్వం విధాన్తరే
ణ సాధయతి (యోఽనవద్యావతీతి) కథం తస్యాసాధ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) సముచ్చితమపి కర్మ సంసారఫలమేవేత్యత్ర హేతుమా
హ (వ్యాకృతేతి) మోక్షేఽపి స్వర్గాదావివ పురుషార్థత్వావిశేషాత్ కర్మణో వ్యాపారః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి) అకార్యత్వం - ఉత్పత్తిహీన
త్వం. నిత్యత్వం - నాశశూన్యత్వం. అవ్యాకృతధర్మిత్వం - వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం. * అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి)
* నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణే మోక్షే కర్మణో వ్యాపారో న సమ్భవతీతి భావః. స
న్యాసినో రాచ ప్రజాపతేః సర్వత్ర కర్మవ్యాపారాత్ కథం మోక్షే ప్రజాపతిభావలక్షణే తద్వ్యాపారో నాస్తి - తత్రాహ (యత్ర చేతి) కర్మఫల
స్య సర్వస్య సంసారత్వమేవేతి కుతస్సిధ్యతి - తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపి కర్మ సంసారఫలం - విద్యైవ మోక్షహేతురితి స్వపక్షముద్దిశ్య తం విచా
రయన్ పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి) యథా కేవలం విషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపి మన్త్రశర్కరాదియుక్తం జీవనపుష్ట్యాద్యారభతే - తథా
స్వతో బన్ధఫలమపి కర్మ ఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితం విద్యాసముచ్చితం మోక్షాయేత్యర్థః. ముక్తేస్సాధ్యత్వాఙ్గీకారే సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వం
స్యాత్ - స తు తస్యాసాధ్యత్వం - ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవ సాధయతి (బన్ధనేతి) కిం తద్బన్ధనం - తదాహ
(బన్ధనం చేతి) అవిద్యానాశోఽపి కర్మారభ్యో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) మోక్షో న కర్మసాధ్యః - అవిద్యాస్తమయత్వాత్ - ర.

జ్ఞవిద్యాస్తమయవదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) నకర్మసాధ్యాముక్తిరితిశేషః. తదేవస్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవకర్మసామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితిచ్ఛేదః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వా న్మోక్షస్యాపికర్మసామర్థ్యవిషయతాస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. ఆ త్మభూతోయథోక్తోమోక్షస్తర్హికిమితిసద్విపాంన ప్రథతఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యంపూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకారమేవస్ఫారయతి (భవత్వితి) ఏవంస్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌసమర్థతా. కాతర్హిని ప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అ న్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేపిమోక్షేసమర్థత్వేతియావత్. ఉక్తత్త్వాపౌనరుక్త్యస్యకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యతద్విలక్షణేపిమోక్షేసా మర్థ్యమస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోపికేవలస్యసంసారఫలస్యవిద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపిస్యాదిత్యా హ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాముక్తిసాధనత్వే ప్రత్యయోద్యసమ్భవేప్యర్థాపత్తిరస్తీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) నిత్యే షుకర్మసుమోక్షాదిరిక్తస్యఫలస్యశ్రుతస్యాభావేసతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వంవినా అనుపపత్తిస్తేషాంతత్సాధనత్వేమానమిత్యర్థః. నను *విశ్వజితాయజేతేత్యత్రయాగకర్తవ్యతారూపోనియోగోఽవగమ్యతే- తస్యనియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ *స్వర్గః స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వా దితిన్యాయేనస్వర్గకామోనియోజ్యోఙ్గీకృతః. తథా నిత్యేష్వపికర్మసుభవిష్యతిస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణం- అతఆహ (సహీతి) *జీవన్జుహుయా దిజీవనవిశిష్టస్యనియోజ్యస్యలాభాన్ననిత్యేషుస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోపిఫలాభావేననియోజ్యఃస్యాత్ - తథాచ *కర్మణాపి తృలోకఇతిశ్రుతంఫలంతేషుకల్పయిష్యతే. నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణేపితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హిఫలాభావాచ్చోదనైవ మాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (చోద్యన్తేచేతి) తథాపిఫలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్యకల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి) ముక్తేర్యత్కల్పకం- తదేవఫలాన్తరస్యాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యతస్యనిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుప పత్త్యాచేన్నియోజ్యలాభాయనిత్యేషుఫలంకల్ప్యతే-కథంతర్హివిశ్వజిన్న్యాయేన ప్రాప్తోనేతితిసిద్ధాన్తీప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (మో క్షేచేతి) అకల్పితేసతీతిచ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేఃశ్రుతస్యప్రవర్తకానుపపత్తేర్యతిరూపావత్. విశ్వజితివనిత్యేషుమోక్షఫలేకల్ప్యమానేసతిఫ లితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (ఫలంచేతి) ఫలకల్పనాయాంవిశ్వజిన్న్యాయోఽవతరతి - మోక్షస్తుస్వరూ పస్థితిత్వేనాసత్త్వాద్యత్వాత్ ఫలమేవనభవతీతిశఙ్క్యతే (మోక్షఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానింప్రకటయతి (క స్యేత్యాదినా) కర్మకార్యత్వంముక్తేరుపేతోక్తం-తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వేచేతి) ఫలత్వేపికర్మకార్యత్వంనముక్తేరస్తీత్యుక్తందోషం పరిహర్తుంచోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వేఽనఙ్గీకృతేకథంవ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విశేషః- అర్థగతఇతిశేషః ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వానఙ్గీకారేవ్యాఘాతముక్త్వావైపరీత్యేపితద్వ్యక్త్యాపాదయతి (అఫలంచేతి) ఆద్యంవ్యాఘా తందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేనవ్యాఘాతంపరిహరన్నాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానవదితిచేదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తంవిఘ టయతి (నేతి) జ్ఞానస్యమోక్షవ్యవధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షస్తేనాక్రియమాణోపితత్కార్యమితివ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికంనిరాచష్టే (నత్వితి) యత్కర్మణానివర్త్యేత- తన్మోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంనతుశక్యమితిసమ్బన్ధః. వ్యవధాన ధ్వంసేకర్మణః ప్రవేశేపిముక్తావేవతత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిత్యత్వాదితి) నిత్యకర్మనివర్త్యంవ్యవధానాన్తరంమాభూత్-అజ్ఞానమేవ తన్నివర్త్యంభవిష్యతి- తథాచమోక్షస్యకర్మకార్యత్వంశక్యముపచరితుమితిశఙ్క్యతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్త కత్వమిత్యుత్తరమాహ (నవిలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అ న్యతమేన- నిత్యాదినాన్యస్తేనసమస్తేనవా- శ్రుతేనస్మార్తేనవేత్యర్థః. కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధోహేత్వర్థః. అజ్ఞాననివర్తకత్వంకర్మణోనాన్వయవ్య తిరేకసిద్ధం- కిన్త్వదృష్టమేవకల్ప్యమితిశఙ్క్యతే (అథేతి) దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనాసన్న్యాయ్యేతిపరిహరతి (నజ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబు ద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టేతిభేదః. అస్తుజ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కింతుకర్మసముచ్చితాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) ననుకర్మభిర విరుద్ధమపిహిరణ్యగర్భాదివిజ్ఞానమస్తి- తథాచసముచ్చితంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసిభవిష్యతి. నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి) నిత్యానాంకర్మణాంసముచ్చి తానామసముచ్చితానాంచస్వరూపస్థితౌమోక్షేతత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వస్తౌవానాదృష్టసామర్థ్యంకల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (కించేతి) కర్మణోస్తినమోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవకారణాన్నభవతి - కిన్త్వన్యచ్చకారణం తత్రాస్తీత్యర్థః. తదేవవర్ణయితుం విచారయతి (కల్ప్యేచేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కింవేతి) సామర్థ్యవిషయం విశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహనిర్ణయః- తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితిసమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనా మన్యతమోహి కర్మభిరవిరుద్ధోవిషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తేరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేనమోక్షః తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తి ర్వానశక్యతేకల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావా, ద్దృష్టం సామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చకర్మణ, స్తద్విలక్షణే మోక్షేనవ్యాపారః. తథాచనిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయఫలంచేత్కల్పయితవ్యం - తర్హితదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవతదవిరు ద్ధంకల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్షఏవనిత్యానాంకర్మణాంఫలత్వేనకల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితిశఙ్క్య తే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమేవవిశదయతి (సర్వేషామితి) సర్వంచ- స్వర్గపశుపుత్రాదీతియావత్. తథాపిమోక్షాదన్యదేవనిత్యకర్మ

ఫలంకింనస్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలనివేశమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి) తస్యఫలత్వమేవకథంసిద్ధం- తత్రాహ (నచే
తి) పరిశేషాయత్తమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యాదూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యక్త్యానన్యముక్తేఃవ్యనక్తి (నహీతి) ఫలవత్స
ఃసాధనానాంఫలనిషయేచ్ఛానాంచానన్త్యంకథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యేహేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేహేత్వన్త
రమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వంనామనాస్తీత్యుభయత్రసమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టంఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం. తత్రవిషయిణాంశోభ
నాధ్యాసేనప్రయుక్తత్వాదితిహేత్వర్థః. ఇచ్ఛాద్యానన్త్యంప్రాణిభేదేషుదర్శయిత్వాతదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపిప్రాణినిదర్శయతి (ప్రతిప్రాణి
చేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానేకింస్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దఃపారిశేష్యా
సిద్ధిసమాప్త్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణపారిశేష్యంశఙ్కతే (కర్మేతి) తాన్యేవజ్ఞానంవిశదయతి (సత్యపీతి) తథాపికథంమోక్షస్యపరిశిష్టత్వం-
తదాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితంపరిశేషందూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాకృత్యఅర్థాపత్తి
పరాకరణంప్రపఞ్చయితుంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) అన్యథానుపపత్తింప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేపిమోక్షస్యతత్ఫ
లత్వంసిద్ధ్యతీతిశఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్రమోక్షస్యాత్యాద్యత్వందూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాతశ్శబ్దోనిత్యత్వపరామర్శీ. అసంస్కార్య
త్వేహేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనవివృణోతి (సాధనాత్మకంహీతి) ఇతశ్చమోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (న
చేతి) యథాయూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినాసంస్క్రియతే, యథాచాహవనీయస్సంస్కారేణనిష్పాద్యతే,- నతథామోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వా
న్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. పక్షాన్తరమనుభాష్యదూషయతి (పారిశేష్యాదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్ణత్వం. సాధనవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యంకల్పయతీ
తిశఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధౌకల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిరితిదూషయతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫల
వైలక్షణ్యసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యేఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితిపరిహరతి (నహోమవత్త్వాదిభిరితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (య
థాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేదిత్యత్రదహేదితివిధివిభక్త్యాప్రసిద్ధార్థయచ్ఛబ్దోప
హితయాగృహదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమిత్యాదినాక్షామవతీవిధీయతే. *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేత్సఐన్ద్రంపఞ్చ
శరావమోదనంనిర్వపేదిత్యత్రచార్ఛేదితివిధివిభక్త్యానిర్వపేదితివిధాస్యమాననిమిత్తంహవిరార్తిమనూద్యనిర్వాపోవిధీయతే. *భిన్నేజుహోతి*స్క
న్నేజుహోతి *అథయస్యపురోడాశౌక్షీయతస్తంయజ్ఞంవరుణోగృహ్ణాతియదాతద్ధవిస్సన్తిష్ఠేతాథతదేవహవిర్నిర్వపేద్యజ్ఞోహియజ్ఞస్యప్రాయశ్చిత్తమి
తిచభేదనాదినిమిత్తంప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచతస్మాత్ఫలం- తథానిమిత్తభేదేపినిత్యకర్మసుక్తిఫలమిత్యర్థః. క్షామవత్త్యాదితుల్యత్వంనిత్యకర్మణాం
కుతోలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) క్షామవత్త్యాదిభిరితియావత్. అవిశేషేహేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవకథమితిచేత్- తత్రాహ (జీ
వనాదీతి) దార్ష్టాన్తికంస్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యంకర్మకర్మాన్తరాద్విలక్షణమపినమోక్షఫలమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ఆలోకస్యేతి) చక్షురన్త
రైర్బాహ్యాకాదిచక్షుష్వైలక్షణ్యేపినరసాదివిషయత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యంతర్హికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూ
రమపీతి) మనుష్యాన్వినామోలూకాదౌగత్వాపీతియావత్. యద్విషయే- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికంపూ
ర్వపాదానుపాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రేతియావత్. తదేవవివృణోతి (నిరభిసన్ధేరితి) విద్యాసంయుక్తంకర్మవిశిష్టకా
ర్యకరమిత్యత్రశతపథశ్రుతింప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) *తదాహురిత్యుపక్రమ్య *దేవయాజీశ్రేయానిత్యాదౌ కామ్యకర్తుర్దేవయాజినస్సకా
శాదాత్మశుద్ధ్యర్థంకర్మకుర్వన్నాత్మయాజీశ్రేయానిత్యాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్, *సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీవిశిష్యతఇతిస్మృతేః, శ్చవి
శిష్టస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యేపివిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వందృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి)
ననాత్మయాజినోనిత్యకర్మానుష్ఠాయివిశుద్ధోనభవతి- *సర్వభూతేషుచాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని।సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీవైస్వారాజ్యమధిగచ్ఛ
తీత్యత్రపరాత్మదర్శనవిషయేతస్యప్రయుక్తత్వాత్. అతఆహ (యస్త్వితి) యదిసమంపశ్యన్భవేత్. తదాపరేణాత్మనైకీభూతఃస్వారాడ్భవతీత్యాత్మ
జ్ఞానస్తుతిరత్రవివక్షితా- మహతీహియం బ్రహ్మవిద్యా-యన్నిమ్నాదేవాత్మయాజీభవతి-నహితదనుష్ఠానంపృథగపేక్షతే. * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదితి
చవక్ష్యతీత్యర్థః. పరదర్శనవత్త్వాత్మయాజిశబ్దస్యగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయాపూర్వస్థితిః-తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దోనిరుక్తిత్యర్థః. తదే
వప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాంతత్సంస్కారార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) తత్రైవస్మృతింప్రమాణయతి (తథేతి) గర్భసమ్బన్ధిభిర్హోమైః,శ్మా
జ్ఞోనిబన్ధనాదిభిశ్చవైదికపూరుషైః, రేనఃశమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణేనిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రా
హ (సంస్కృతశ్చేతి) యోహినిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సతదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిఃసమ్యగ్ధీయోగ్యోభవతి- * మహాయజ్ఞైశ్చయజ్ఞైశ్చ
బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురితిస్మృతేరిత్యర్థః. కదాపునరేషాసమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్యసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (సమ
మితి) కథంపునఃసమ్యగ్జ్ఞానవత్త్వాత్మయాజిశబ్దఇత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహభూతపూర్వగతిరాశ్రితేతి- తత్రాహ (జ్ఞా
నప్రయుక్తానామితి) ఐహికైరాముష్మికైర్వాకర్మభిఃశుద్ధబుద్ధేఃశ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానంముక్తిఫలముదేతి- కర్మతువిద్యాసంయుక్తమపిసంసారఫల
మేవేతిభావః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) విద్యాయుక్తమపికర్మబన్ధాయైవేత్యత్రనకేవలముక్తమేవకారణం - కిం[illegible]స్యచ్ఛతదుపపాదక
మస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (బ్రహ్మేతి) సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితియావత్. అత్రచావిద్యాయుక్త
మపికర్మసంసారఫలమేవేతిసూచ్యతే. * ఏషసర్వస్సముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్యకర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధఃకర్మసంసారస్సార్వభౌతికఇత్యుపసంహారాదితిచ

కారార్థః. కించ- * ప్రవృత్తం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామితి కర్మఫలభూతదేవతాసదృశైశ్వర్యప్రాప్తిముక్త్వా తదతిరేకేణ *నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ చేతి భూతేష్వప్యయవచనాన్న సముచ్చయస్య ముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టిమితి) * నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ చేతి పాఠాత్ ముక్తిరేవ సముచ్చయానుష్ఠానాద్వివక్షితేతి చేత్. నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవ ముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయం పాఠస్సాధీయానిత్యర్థః. నను విగ్రహవద్దేవతైవ నాస్తి- మన్త్రా ఏవ హి దేవతాశబ్దప్రత్యయావలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మ విశ్వసృడిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్న తద్భావేన నిత్యకర్మణాం ముక్తిసాధనత్వం నిరాకర్తుం శక్యం- అత ఆహ (నచేతి) జ్ఞానార్థస్య - * సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీత్యాదేరితి శేషః. కించ- * అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతి * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నరః। వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపి దర్శనాత్ యథా తత్ర నాభూతార్థవాదత్వం- తథా యథోక్తార్థస్యాపి నాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విహితేతి) కించ- వఙ్గాదిదేశే ఛర్దితాన్నాది ప్రేతానాం ప్రత్యక్షత్వాత్, అధ్యయనరహితానామపి స్త్రీశూద్రాదీనాం వేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమాచ్చ న బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (మహాన్తేతి) నను స్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాభావాన్న తద్దర్శనేన వచనానాం భూతార్థత్వం శక్యం కల్పయితుం - అత ఆహ (నచేతి) నేహాదృష్టకారణసామ్యేఽపి ఫలనైషమ్యోపలమ్భాదవశ్యమతీన్ద్రియం కారణం వాచ్యం - నచ తత్ర శ్రుతిస్మృతివిహితాదన్యన్మానమస్తి - తథాచ శ్రౌతస్మార్తకర్మకృతాన్యేవ స్థావరాదీని ఫలానీత్యర్థః. సన్నిహితాసన్నిహితేషు స్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా. స్థావరాణాం జీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (నహ్యేషామితి) అస్మదాదివదేవ వృక్షాదీనాం వృద్ధ్యాదిదర్శనాత్, సజీవత్వప్రసిద్ధేః, * తస్మాత్పశ్యన్తి పాదపా ఇత్యాదిప్రయోగాచ్చ తేషాం కర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. స్థావరాదీనాం కర్మఫలత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాం పుణ్యకర్మఫలత్వేఽపి ప్రకృతే కిం స్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావే దృష్టాన్తోఽపి తస్య స్యాదితి శఙ్కతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథం తర్హి వైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణ కర్మవిపాకాధ్యాయస్యానాభూతార్థవాదతేత్యస్య స్వాధ్యాయస్యైవ బాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపి తత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను * ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావే కథమర్థవాదాధికరణం ఘటిష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) తదఘటనాయామపి నాస్మత్పక్షక్షతిః - తస్యైవ తదభూతార్థవాదత్వం త్యజతస్తద్విరోధాదిత్యర్థః. నను కర్మవిపాకప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేఽపి బ్రహ్మాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వాన్న జ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం- తతో మోక్ష ఏవ తత్ఫలమిత్యత ఆహ (నచేతి) తేషాం - కామ్యానాం కర్మణామితి యావత్. దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కటం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామిత్యత్రేతి శేషః. నను విద్యాసంయుక్తానాం కర్మణాం ఫలం బ్రహ్మాదిభావశ్చేత్ - కథం తాని జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యిష్యన్తే- తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాం ముక్తిఫలత్వాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావఫలే అనురాగవతామితి యావత్. నిత్యాని కర్మాణి- శ్రౌతాని స్మార్తాని చాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలాని పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణాని. ఆత్మశబ్దో మనోవిషయః. కర్మణాం చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మీతి) కథం తర్హి కర్మణాం మోక్షసాధనత్వం కేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితి యావత్. కర్మణాం పరమ్పరయా మోక్షసాధనత్వం కథమత్ర సిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (యథాచేతి) అయమర్థః- ఇతీతి శేషః నిరస్తమప్యధికవివక్షయా పునరనువదతి (యత్త్వితి) విషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్య జీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతో దృష్టాన్తే కార్యారమ్భకత్వే విరోధో నాస్తీత్యాహ (తత్రేతి) కర్మణో విద్యాసంయుక్తస్య కార్యాన్తరారమ్భకత్వలక్షణోఽర్థః శబ్దేనైవ గమ్యతే- నచ తత్ర మానాన్తరమస్తి. నచ సముచ్చితస్య కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వప్రతిపాదకం వాక్యముపలభ్యతే - తదభావే కర్మణి విద్యాయుక్తే విషదధ్యాదిసాధర్మ్యం కల్పయితుం న శక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వే చ మోక్షస్యానిత్యతా స్యాదితి భావః. *అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షస్య కర్మసాధ్యస్యాపి నిత్యత్వమితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం *తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే- నార్థవాదశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థే ప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నోచ్యతే చేత్ - అద్వైతశ్రుతేరపి కథం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధస్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేస్త్వితి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య షడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వే నిర్ధారితే సద్భేదవిషయస్య ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వం భవతీత్యర్థః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) యదవివేకినాం యథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలం నిశ్చితార్థం చ- తథాపి తస్మిన్నేవాకాశాదౌ విషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్య యథార్థత్వే సతి తద్విరుద్ధం పూర్వోక్తమవివేకిప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదం ద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధే భవత్యాభాస ఇత్యర్థః. నను తాత్పర్యం నామ పురుషస్య మనోధర్మః- తద్వశాచ్చేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తస్మిన్ప్రతిపురుషమన్యథైవ తాత్పర్యదర్శనాత్తద్వశాదన్యథైవ శ్రుత్యర్థః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చ షడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథాచ శబ్దస్య పురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) విచారార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపి కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. మా భూత్కర్మణాం మోక్షార్థత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణారమ్భం నిగమయతి (అత ఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథాం కథయతి. తామవతారయితుమశ్వ

ఉ.— స హోవాచోవాచ వై సో ఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో ఽగచ్ఛన్తీతి క్వన్వశ్వమేధ యాజినో ఽగచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోకస్తగ్ం సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యే

మేధస్వరూపంతత్ఫలంచవిభజ్యదర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః- ఉక్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్యద్విధా విభక్తస్యసర్వకర్మోత్కర్షముద్గిరతి (సర్వకర్మణామితి) తస్యపుణ్యకృత్త్వమేవాహ (బ్రహ్మహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తంస్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేనసహకారికామనాభేదేనసమష్టిః- సమనుగతరూపావ్యష్టిశ్చ - వ్యావృత్తరూపాదేవతాః ప్రాప్యన్తేత్యర్థః. కాఃపునర్వ్యష్టయో విపక్ష్యన్తే- తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిరాదిత్యోవాయురిత్యాద్యావ్యష్టయోదేవతాః * సో ఽగ్నిరభవదిత్యాదావక్తా నర్వత్తోశ్వమేధ ఫలభూతాదర్శితా ఇత్యర్థః. కాలక్తసమష్టిస్తైవతేత్యుక్తైతత్త్రైవోక్తంస్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవసమష్టిరూపాందేవతాంప్రపఞ్చయితుమిదం బ్రాహ్మణమితివక్తుంపాతనికాంకరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మో ఽశనాయాకథంమృత్యోర్లక్షణం- తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తస్మిబుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్మృత్యురపితథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవవ్యష్ట్యుత్పత్తేరుత్పన్నత్వేనసమష్టిత్వంసాధయతి (ప్రథమ జఇతి) సర్వాశ్రయత్వందర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర *వాయుర్వైగౌతమేత్యాదివాక్యంప్రమాణమితిసూచయతి (వాయురితి) తథాపికథంప్రథమజత్వం- భూతానాంప్రథమముక్తత్వైరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వేపికిమాయాతంమృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భఇతి) జగదేవసమష్టివ్యష్టిరూపం- నసూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్వైతంవ్యష్టిరూపం. ఏకత్వంసమష్టిరూపం. తత్సర్వంయదాత్మకం- సస్యేతిసమ్బన్ధః. తస్యోక్తప్రమాణత్వంప్రకటయతి (యస్సర్వేతి) విజ్ఞానాత్మానంవ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) *త్వస్య హ్యేషరసఇత్యనుసృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్యసాధనాశ్రయత్వందర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవఫలాశ్రయత్వమాహ (యఃకర్మణామితి) పరాగతిరిత్యస్యైవవ్యాఖ్యానంపరంఫలమితి. ఏవంభూమికాంమారచయ్యానన్తరబ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవప్రకటయతి (కియతీతి) సర్వతః- పరితోమణ్డలభావమాపాద్యస్థితేతియావత్. ననుకిమితిసావక్తవ్యా- తస్యాముక్తాయామపివక్తవ్యసంసారావశేషాదాకాఙ్క్షావిశ్రాన్త్యభావాత్. అతఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః- నాధికోన్యూనోవేత్యన్యవ్యవచ్ఛేదేనబన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదాత్కృత్స్నకర్మఫలవ్యాప్తిరత్రోచ్యతే- తత్పరిచ్ఛేదశ్చవైరాగ్యద్వారాముక్తిహేతురితిభావః. బ్రాహ్మణస్యైవంప్రవృత్తావపికిమితిభుజ్యోఃస్వస్యపూర్వనిర్వృత్తాంకథామాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేనవాకింస్యాత్- తదాహ (లేనచేతి) ఇతిమన్యతే- భుజ్యురితిశేషః. జల్పేపరపరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః. ధిష్ణ్యత్వమగ్నేః- ఉపాస్యత్వం. *అగ్నిర్వైదేవానాంహోతేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథోక్తగన్ధర్వశబ్దార్థసఙ్గ్రహలిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిందూపయతి (నహీతి) అర్థైనమిత్యాదేరర్థంవివృణోతి (భువనేతి) భవత్వేవంగన్ధర్వంప్రతిభవతఃప్రశ్నః- తథాపికిమాయాతం-తదాహ (సచేతి) తేన- గన్ధర్వవచనేనేతియావత్. దివ్యేభ్యః- గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్. ఏతద్జ్ఞానాభావేత్వజ్ఞానం-అప్రతిభాబ్రహ్మిష్ఠత్వప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అతఇతి) ప్రష్టురభిప్రాయముక్త్వాప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (సోహమితి) ప్రథమాతావత్క్వపారిక్షితాఅభవన్నిత్యుక్తిర్గన్ధర్వప్రశ్నార్థం. ద్వితీయాతదనురూపప్రతివచనార్థా. మోహిక్వపారిక్షితాఅభవన్నితిప్రశ్నోగన్ధర్వంప్రతికృతః- తస్యప్రత్యుక్తింసర్వాంసోస్మభ్యమబ్రవీదితితత్రవివక్ష్యతే తృతీయాతుమునింప్రతిప్రశ్నార్థేతివిభాగః. ౧

రం.— (అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిఃపప్రచ్ఛేతి) అథ- ఆర్తభాగోపరామానన్తరం భుజ్యుః - నామతః. లాహ్యాయనిః- గోత్రతః. లాహ్యస్యగోత్రాపత్యం. *గర్గాదిభ్యోయఞ్ *తస్యాపత్యంయఞిఞోశ్చేతిఫక్. తతః * గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామితియువప్రత్యయస్యలుక్. సఃఏనం-యాజ్ఞవల్క్యంపప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేషుచరకాఃపర్యవ్రజామేతి) మద్రానామజనపదాః. తేషు చరకాః- అధ్యయనార్థంవ్రతచరణాచ్చరకాః. యద్వా- మద్రేషుచరన్తీత్యర్థః * చరేష్టఇతిటప్రత్యయే *తత్పురుషేకృతిబహులమిత్యలుక్. స్వార్థేకః. పర్యవ్రజామ- పర్యటిమేత్యర్థః. *అస్మదోద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్బహువచనం. స్వబహ్మచార్యపేక్షయావా. (తేపతఞ్జలస్యకాప్యస్యగృహానైమ) తేవయంనామ్నాపతఞ్జలస్యగోత్రేణకాప్యస్యగృహానైమ-గతవన్తః. ఇణోలఙ్. (తస్యాసీద్దుహితాగన్ధర్వగృహీతా) తస్య-కాప్యస్యదుహితాపుత్రీగన్ధర్వేణ- అమానుషేణసత్త్వేనావిష్టాస్థితా. (తమపృచ్ఛామ) తం- గన్ధర్వమపృచ్ఛామ లఙ్. కిమితి. (కోసీతి) (సో ఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరసఇతి) సః- గన్ధర్వఃనామతో ఽహంసుధన్వా, గోత్రతఆఙ్గిరసఇత్యబ్రవీత్. తం- గన్ధర్వంవయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణామన్తానపృచ్ఛామ- నిశ్చయార్థంపృష్టవన్తఇతియత్ - తత్త్వాంపృచ్ఛామి. జానాసిచేద్వదేతిశేషః §(అథహైనంబ్రూమక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి) బ్రూమేత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథహ- అనన్తరమన్యదప్యేతంగన్ధర్వంబ్రూమ- అపృచ్ఛామ. కింతత్. పారిక్షితాః - పరిక్షిత్పుత్రాఃక్వ-కస్మిల్లోకేఅభవన్నితి. సమ్ప్రత్యేమద్విరుక్తిః. (సత్వాపృచ్ఛామియాజ్ఞవల్క్యక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి) సః- తతోగన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపఃఅహంత్వాంపృచ్ఛామితమేవప్రశ్నంపారిక్షితాఃక్వాభవన్నిత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (ఉవాచవైసః) వైశబ్దఃస్మరణార్థః.ఉవాచవై సగన్ధర్వస్తుభ్యం-అగచ్ఛన్వై తే-పారిక్షితాస్తత్-తత్ర. క్వ. యత్ర-యస్మిన్నశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతేప్రశ్నఆహ-క్వను-కస్మిన్నశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తీతి. తేషాంగతివివక్షయాభువనకోశపరి

---

§ అథహైనంబ్రూమక్వపారిక్షితాఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తితాగ్ సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీ క్షురస్య ధారా యావద్వా మక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽభవన్నిత్యేవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశగ్ంస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరపపునర్మృత్యుంజయతి య ఏవం వేద తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-తృతీయం బ్రాహ్మణమ్,

మాణమాహ-ద్వాత్రింశతంవై - ద్వేఽధికే త్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాని-దేవః-ఆదిత్యః. తస్య రథో దేవరథః. తస్య రథస్య గత్యాహ్నా యావత్పరిచ్ఛిద్యతే దేశపరిమాణం-తద్దేవరథాహ్న్యం. తద్ద్వాత్రింశద్గుణితం దేవరథాహ్న్యాని-తావత్పరిమాణోఽయం లోకః-లోకాలోకగిరిణా పరిక్షిప్తః. యత్ర వైరాజం శరీరం యత్ర చ కర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,-స ఏష లోకః. ఏతావాన్ లోకః-అతః పరమలోకః తం-లోకం సమన్తం-సమన్తతో లోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణ పరిమాణేన తం లోకం పరిక్షిప్య పర్యేతి పృథివీ తాం పృథివీం తథైవ సమన్తం ద్విస్తావత్-ద్విగుణేన పరిమాణేన సముద్రః పర్యేతి-యం ఘనోదమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేన వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః. తత్ర యావతీ- యావత్పరిమాణా క్షురస్య ధారా- అగ్రం, యావద్వా సౌక్ష్మ్యేణ యుక్తం మక్షికాయాః పత్రం,- తావాన్-తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యేఽణ్డకపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం. తేనాకాశేనైత్యేతత్. తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః-పరమేశ్వరః. యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితస్సుపర్ణో, యద్విషయం దర్శనముక్తం* తస్య ప్రాచీదిక్శిర ఇత్యాదినా,. సుపర్ణః-పక్షీ భూత్వా- పక్షపుచ్ఛాత్మకః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛన్మూర్తత్వాన్నాస్త్యాత్మనో గతిస్తత్రేతి. తాన్ - పారిక్షితాన్ వాయురాత్మని ధిత్వా- స్థాపయిత్వా. స్వాత్మభూతాన్కృత్వా తత్ర- తస్మిన్ అగమయత్. క్వ యత్ర పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పారిక్షితా అశ్వమేధయాజినోఽభవన్నితి. ఏవమివ వై-ఏవమేవ సః-గన్ధర్వో వాయుమేవ ప్రశశంస పారిక్షితానాం గతిం. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా- తన్నిర్వృత్తం త్వర్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య స్వేన రూపేణ శ్రుతిరాచష్టేఽస్మభ్యం - యస్మాద్వ్యష్టిః స్థావరజఙ్గమానాం భూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చ స ఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వివిధా యాఽష్టిః- వ్యష్టిః. స వాయురేవ. తథా సమష్టిః కేవలేన సూత్రాత్మనా వాయురేవ. ఏవం వాయుమాత్మానం సమష్టివ్యష్టిరూపమేకత్వేనోపగచ్ఛతి- య ఏవం వేద. తస్య కిం ఫలమితి. ఆహ (అపపునర్మృత్యుంజయతి) సకృన్మృత్వా పునర్న మ్రియతే తతః-ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ.　　　　　　　　　　　　　　　　　　౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అజ్ఞానాదినిగ్రహం పరిహరన్నుత్తరమాహ (స హోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాల్లబ్ధస్య జ్ఞానస్యేతి శేషః కిము వా చైక్యప్రేప్సయా మాహ (అగచ్ఛన్నితి) అహోరాత్రమాదిత్యరథగత్యా యావాన్పన్థా మితః- తావాన్ దేశో ద్వాత్రింశద్గుణిత స్తత్కారణవ్యాప్తః. స చ చన్ద్రరశ్మ్యాన్తైన దేశేన సాకం పృథివీమృతేత్యుచ్యతే *రవిచన్ద్రమసోర్యావన్మయూఖైరవభాస్యతే। ససముద్రసరిచ్ఛైలా తావతీ పృథివీ స్మృతేత్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా) అయం లోక ఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి) తత్ర లోకభాగం విభజతే (యత్రేతి) ఉక్తం లోకమనూద్యావశిష్టస్యాలోకత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అన్వయం దర్శయితుం తం లోకమితి పునరుక్తిః. తత్ర పౌరాణికసమ్మతిమాహ (యం ఘనోదమితి) ఉక్తం హి *అణ్డస్యాస్య సమన్తాత్తు సన్నివిష్టోఽమృతోదధిః। సమన్తాద్ఘనతోయేన ధార్యమాణస్స తిష్ఠతీతి తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదిపరిమాణేయత్తోక్తరీత్యాస్తి తేషణీతియావత్. కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్కిం తత్పరిమాణచిన్తయేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) వ్యవహారభూమిస్స స్తమ్యర్థః. పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధ ఇతి) సుపర్ణశబ్దస్య శ్యేనసాదృశ్యమాత్రం తస్యాగ్నేస్సప్రపఞ్చం దర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తార్థం పదమనువదతి (సుపర్ణ ఇతి) భూత్వేత్యస్యార్థమాహ (పక్షీతి) నను చిత్యాగ్నిరణ్డాద్బహిరశ్వమేధయాజినం గృహీత్వా స్వయమేవ గచ్ఛతు- కిమితి తాన్వాయవే ప్రయచ్ఛతి-తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మనః-చిత్యస్యాగ్నేరితి యావత్. తత్రేత్యణ్డాద్బాహ్యదేశోక్తిః. ఇతి - యుక్తం వాయవే ప్రదానమితి శేషః. ఆఖ్యాయికాసమాప్తావితి శబ్దః పరితో దురితం క్షీయతే యేనేతి సపరిక్షిత్- అశ్వమేధః. తద్యాజినః పారిక్షితాః. తేషాం గతిం- వాయుమితి సమ్బన్ధః. మునివచనేన క్రమానేకథమాఖ్యాయికాసమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాం హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిం పునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానే ఫలం-తదాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం. — (స హోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యః ఉవాచ హ ఉత్తరం. కిమితి. (ఉవాచ వై స సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిల్లోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్- తం లోకం తే- పారిక్షితా అగచ్ఛన్నితి సః- గన్ధర్వః యుష్మభ్యమువాచ వై స్మ-ఉక్తవాన్ కిలేత్యర్థః. ఏవముత్తరే దత్తే యాజ్ఞవల్క్యం పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛ (క్వన్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినః కం లోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఏవం పునః పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తు ఏతస్యైవ ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే పి*లోకానామన్తా న పృచ్ఛామేతి ప్రథమప్రశ్నస్య ప్రతివచనమన్తరేణాయం న శామ్యతీతి మత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్య చోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోక ఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో వ్యానేన వ్యానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో య ఉదానేనోదానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః॥ ౧

సూర్యరథః. తస్యగత్యాఅహ్నాయావద్దేశపరిమాణంపరిచ్ఛిద్యతే-తద్దేవరథాహ్న్యం. ద్వాత్రింశద్గుణితదేవరథాహ్న్యదేశపరిమితోఽయంలోకః-లోకాలోకగిరిపరివృతదేశఇత్యర్థః. ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః. (తంసమన్తంపృథివీద్విస్తావత్పర్యేతి) తం- లోకాలోకవృతం లోకంసమన్తం - సమన్తశ్శద్విగుణాపృథివీపర్యేతి. (తాంసమన్తంపృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి) తాం - మహాపృథివీంసమన్తాద్ద్విగుణ స్సముద్రః పర్యేతి - యంఘనోదకమాచక్షతేపౌరాణికాః. తత్రాశ్వమేధ లోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీక్షురస్యధారేత్యాది) క్షురస్యధారాయావతీ - యావదతిసూక్ష్మపరిమాణా. మక్షికాయాఃపత్రం - పతత్రంఘనేనయావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః. తత్ - తత్రాణ్డకటాహక్షురధారయామక్షికాపత్రేణవాసదృశఃఅన్తరేణాకాశః - మధ్యేరన్ధ్రమిత్యర్థః. తత్రసూక్ష్మరన్ధ్రమార్గైపారిక్షితానాంగతిప్రకారమాహ (తానిన్ద్రస్సుపర్ణోభూత్వావాయవేప్రాయచ్ఛదితి) తాన్ - పారిక్షితానిన్ద్రఃసుపర్ణోభూత్వా - సమీచీనవాహనంభూత్వావాయవేప్రాయచ్ఛత్- దత్తవానిత్యర్థః. కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్రఏవోఢ్వాతానసన్తరంవాయవేదత్తవానిత్యర్థః. (తాన్వాయురాత్మనిధిత్వాతత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తుతాన్పారిక్షితాన్ఆత్మనిధిత్వా- ఆత్మని- స్వశరీరేస్థాపయిత్వాయత్ర- బ్రహ్మలోకేఅశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తి- తత్రాగమయదిత్యర్థః. తతశ్చేన్ద్రస్యాపిప్రవేశాయోగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారావాయుఃపారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్య ఉక్త్వాస్వోక్తస్యసంవాదందర్శయతి (ఏవమివవైసవాయుమేవప్రశశంసేతి) ఏవమేవఖలుసః - భవద్భిఃపృష్టోగన్ధర్వఃవాయుమేవస్తుతవానిత్యర్థః. ఇవశబ్దఏవార్థే. వైశబ్దఃకిలార్థే. (తస్మాద్వాయురేవవ్యష్టిర్వాయురేవసమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణస్తుతత్వాత్ సవాయుఃసమష్ట్యాత్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మకబ్రహ్మలోకతదధస్తనలోకసఞ్చారితయాసూత్రాత్మప్రాణరూపేణసర్వనిర్వాహకతయావ్యష్టిసమష్టిరూపఇత్యర్థః. వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మతయావాయుచిన్తనస్యఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతియఏవంవేదేతి) యోవేద- సపునరపమృత్యుంజయతీతిసమ్బన్ధః. (తతోహభుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. ౨

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణఃపప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతఃపునఃపునర్గ్రహాతిగ్రహంత్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం. పుణ్యస్యచపరఉత్కర్షోవ్యాఖ్యాతోవ్యాకృతవిషయఃసమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తుగ్రహాతిగ్రహైర్గ్రస్తఃసంసరతి- సోఽస్తి- నాస్తి,- అస్తిత్వేచకింలక్షణ, ఇత్యాత్మనఏవంవివేకావగమాయోషస్తప్రశ్నఆరభ్యతే. తస్యచనిరుపాధిస్వరూపస్యక్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్యాధిగమాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతేసప్రయోజకాత్. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తుప్రసిద్ధః. అథహఏనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యంఉషస్తః- నామతః. చక్రస్యాపత్యంచాక్రాయణఃపప్రచ్ఛ. యద్బ్రహ్మసాక్షాత్- అవ్యవహితంకేనచిద్ద్రష్టుః. అపరోక్షాత్-అగౌణం. నశ్రోత్రబ్రహ్మవివత్. కింతత్. (యఆత్మా) ఆత్మశబ్దేనప్రత్యగాత్మోచ్యతే- తత్రాత్మశబ్దస్యప్రసిద్ధత్వాత్. సర్వస్యాభ్యన్తరః-సర్వాన్తరః. యద్యశ్శబ్దాభ్యాంప్రసిద్ధఆత్మాబ్రహ్మేతి. తం- ఆత్మానంమే- మహ్యంవ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టంశృఙ్గగృహీత్వాయథాగాందర్శయతి-తథాఆచక్ష్వ. సోఽయమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్తఃప్రత్యాహయాజ్ఞవల్క్యః- ఏషతే- తవఆత్మాసర్వాన్తరః- సర్వస్యాభ్యన్తరః. సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థంసర్వాన్తరగ్రహణం. యత్సాక్షాత్-అవ్యవహితంఅపరోక్షాత్- అగౌణం బ్రహ్మ-బృహత్తమమాత్మా- సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైఃసమస్తైర్యుక్తఏషః. కోఽసౌ. తవాత్మా- యోఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ- యేనాత్మనాత్మవాన్- సఏషతవాత్మా. తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః. తత్రపిణ్డ, స్తస్యాభ్యన్తరేలిఙ్గాత్మాకరణసఙ్ఘాత, స్తృతీయోయశ్చసన్దిహ్యమానః,- తేషుకతమోమే - మమాత్మాసర్వాన్తరస్త్వయావివక్షితః. ఇత్యుక్తఇతరఆహ- యః ప్రాణేన. ముఖనాసికాసఞ్చారిణాప్రాణితి- ప్రాణచేష్టాంకరోతి. యేనప్రాణఃప్రణీయతఇత్యర్థః. సతే-తవకార్యకరణస్యాత్మావిజ్ఞానమయః. సమానమన్యత్. యోఽపానేనాపానితి. వ్యానేనవ్యానితీతి - ఛాన్దసందైర్ఘ్యం. సర్వాఃకార్యకరణసఙ్ఘాతగతాఃప్రాణాదిచేష్టాఃదారుయన్త్రస్యేవయేనక్రియన్తే. నహిచేతనావదనధిష్ఠితస్యదారుయన్త్రస్యేవప్రాణాదిచేష్టాఃవిద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితంవిలక్షణేనదారుయన్త్రవత్ప్రాణాదిచేష్టాంప్రతిపద్యతే. తస్మాత్సోఽస్తికార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః-యశ్చేష్టయతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థంవక్తుమార్థభాగప్రశ్నవృత్తంకీర్తయతి (పుణ్యేతి) భుజ్యుప్రశ్నాన్నైసిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్యచేతి) నామరూపాభ్యాంవ్యాకృతం- జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం. తద్విషయముత్కర్షంవిశినష్టి (సమష్టీతి) కథంయథోక్తోత్కర్షస్యపుణ్యకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరబ్రాహ్మణస్యవిషయందర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికానామస్యేషాంచాద్యోవివాదః. కింలక్షణః-దేహాదీనామన్యతమః-తేభ్యోవిలక్షణోవేతియావత్, ఇత్యేవంవిమృశ్యాత్మనోదేహాదిభ్యోవివేకేనాధిగమాయే

ఉ.— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణోయథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇత్యేవమేవైతద్వ్య పదిష్టంభవతియదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయ ఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేత్యేషతఆత్మాస

దంబ్రాహ్మణమిత్యాహ (ఇత్యాత్మన ఇతి) వివేకాదగమన్యభేదజ్ఞానత్వేనానర్థకరత్వమాశఙ్క్యకిహోళప్రశ్నతాత్పర్యంసఙ్క్షిపతి (తస్యచేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వాఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థాచాఖ్యాయికేత్యర్థః. భుజ్యుప్రశ్ననిర్ణ యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సమ్బోధనమభిముఖీకరణార్థం. ద్రష్టురవ్యవహితమిత్యుక్తేఘటాదివదవ్యవధానంగౌణమితిశఙ్కతే (యదితి) తన్నిరాకర్తు మపరోక్షాదిత్యుక్తం. ముఖ్యమేవద్రష్టురవ్యవహితంస్వరూపంబ్రహ్మ- తథాచద్రష్ట్రధీనసిద్ధిత్వాభావాత్స్వతోఽపరోక్షమిత్యర్థః. *శ్రోత్రంబ్రహ్మ *మనోబ్రహ్మేత్యాదియథాగౌణం - నతథాగౌణంద్రష్టురవ్యవహితంబ్రహ్మ- అద్వితీయత్వాదిత్యాహ (నశ్రోత్రేతి) ఉక్తమవ్యవధానమా కాశాద్వారాఽనన్తరవాక్యేనసాధయతి (కింతదిత్యాదినా) తస్యపరిచ్ఛిన్నత్వశఙ్కాంనారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వనామభ్యాంప్రత్యగ్బ్ర హ్మవిశేష్యంసమర్ప్యతే- ఇతరైస్తుశబ్దైర్విశేషణానీతివిభాగమభిప్రేత్యాహ (యద్యశ్శబ్దాభ్యామితి) ఇతిరుచ్యతేఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ఇతిశబ్దోద్వితీ యఃప్రశ్నసమాప్త్యర్థః. తమేవప్రశ్నంవివృణోతి (విస్పష్టమితి) తదర్థవాక్యార్థాన్వయయోగ్యపృష్టితత్ప్రదర్శనార్థంప్రత్యుక్తిమవతారయ తి (ఏవముక్తఇతి) సర్వాన్తరఇతివిశేషోక్త్యాప్రశ్నస్థవిశేషణాన్తరాణామనాస్థామాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏషసర్వాన్తరఇతిభాగస్యా ర్థంవివృణోతి (యదితి) ఏషశ్శబ్దార్థంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థంవివృణోతి (యోయమితి) యోనేత్యత్రసశబ్దోద్రష్టవ్యః. యుష్మదర్థంస్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్యప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తరస్యాత్మేత్యుక్తెసతీతియావత్. తృతీయః - సాక్షి మాత్రం. ప్రణీయతే- ప్రాణననిమిత్తక్రియతఇతియావత్. కథమేతావతాసన్దేహోఽపాకృతఇత్యాశఙ్క్యవివక్షితమనుమానంవక్తుంవ్యాప్తిమా హ (సర్వాఇతి) యాఖల్వచేతనప్రవృత్తిః- సాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - యథారథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యేనక్రియతే- సోస్తీతిసమ్బన్ధః. దృ ష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంపరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) వివాదాస్పదాచేష్టాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా- అచేతనప్రవృత్తి త్వాత్- రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః. ప్రతిపద్యతే - ప్రాణాదీతిశేషః. అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్సోస్తీతి) చేష్టయతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతమితి శేషః. ౧

౨౦.— ఏవమస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యకర్మకాణ్డే అవిచాల్యంవైదుష్యంమత్వాజనకసభికాఃబ్రాహ్మణాఃబ్రహ్మకాణ్డేనాఅస్యాప్రతిభాం సమ్పాదయిష్యామ ఇతిమన్యమానాఃప్రష్టుంప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణఃపప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నాఉషస్తః. చక్రస్యగోత్రాపత్యం. *నడాదిభ్యఃఫక్. చాక్రాయణః. శిష్టంస్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (య త్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ - అపరోక్షమిత్యర్థః. * సుపాంసులుగిత్యాదినాఆదాదేశః. అ పరోక్షత్వంనామసర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం. దేశకాలసన్నికర్షేప్యపరోక్ష్యదర్శనాత్. యదపరోక్షంసాక్షాత్ బ్రహ్మ- అవ్యవధానేనబ్రహ్మ. అ గౌణం. ముఖ్యంబ్రహ్మేతియావత్. సర్వాన్తరఆత్మాచ * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యఇత్యాదినాదర్శనాదికర్మత్వేనోక్తశ్చయః. తాదృ శంవస్తుమేవ్యాచక్ష్వేతిప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ - ప్రదర్శయేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర *నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేరితిద్రష్టవ్యత్వాదేరన్యత్రనిషేధాద్ద్రష్టవ్య త్వాదికమపిప్రశ్నవిషయఇతిద్రష్టవ్యం. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (ఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఇతి) తెయఆత్మా - సఏవసర్వాన్తరఇత్యర్థః. పృ చ్ఛత్యుషస్తః (కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరఇతి) యదుక్తంతెఆత్మాసర్వాన్తరఇతి- తదస్తు. కింతుకతమఆత్మాసర్వాన్తరఇతితవాభిప్రాయఇతి నజానే. కిందేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిష్వేకశ్చిన్మేఆత్మాసర్వాన్తరః- ఉతతతోఽన్యఇత్యర్థః. యద్యపితెఆత్మేతివ్యతిరేకనిర్దేశేనప్రత్యక్షదృష్టాభిము ఖశరీరవ్యతిరేకస్సిధ్యతి - తథాపీన్ద్రియాద్యన్యతమత్వసన్దేహోనాపాకృతఇతిభావః. అత్రయాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (యఃప్రాణేనప్రాణితిసత ఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాది) అత్రఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యత్రఉక్తఇతిశేషః. ప్రాణిత్యపానితివ్యానితీత్యాదౌ * రుదశ్చపఞ్చభ్యఇతీట్. ప్రా ణాదిభిఃప్రాణనాదివ్యాపారకర్తాయః - సతేఆత్మా. సఏవసర్వాన్తరఆత్మేత్యర్థః. అత్రప్రాణేనేత్యాదినాప్రాణస్యకరణతయానిర్దేశాత్ప్రాణవ్యతిరే కస్సిద్ధః. సుషుప్తౌబాహ్యేన్ద్రియాన్తరిన్ద్రియోపరతావపిప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్తద్వ్యతిరేకోపిసిద్ధః. సుషుప్తౌజీవస్యాప్యుపరతవ్యాపారతయాప్రా ణేనప్రాణితృత్వాభావాత్తద్వ్యతిరేకోపిసిధ్యతీత్యాశయః. ౧

౫౦.— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః. యథాకశ్చిదన్యథాప్రతిజ్ఞాయపూర్వంపునర్విప్రతిపన్నోబ్రూయాదన్యథాఅసౌగౌర సావశ్వః- యశ్చలతిధావతీతివా. పూర్వంప్రత్యక్షందర్శయామీతిప్రతిజ్ఞాయపశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి - ఏవమేవైతద్బ్రహ్మప్రాణనాదిలిఙ్గై ర్వ్యపదిష్టంభవతిత్వయా. కింబహునా- త్యక్త్వాగోతృష్ణానిమిత్తంవ్యాజంయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరః,- తంమేవ్యాచక్ష్వే తి. ఇతరఆహ- యథామయాప్రథమంప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మాఏవంలక్షణఇతి- తాంప్రతిజ్ఞామనువర్తఏవ. తత్తథైవ- యథోక్తంమయా. యత్పునరు క్తంతమాత్మానంఘటాదివద్విషయీకుర్వితి- తదశక్యత్వాన్నక్రియతే. కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి. ఆహ- వస్తుస్వాభావ్యాత్. కింపునస్తద్వస్తుస్వా భావ్యం. దృష్ట్యాదికర్తృత్వం. దృష్టేర్ద్రష్టాహ్యాత్మా. దృష్టిరితిద్వివిధాభవతి- లౌకికీపారమార్థికీచేతి. తత్రలౌకికీ - చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః.

శ్యాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారꣳ శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః । ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సాక్షిక్రియయా ఇతి జాయతే వినశ్యతి చ. యా త్వాత్మనో దృష్టిరగ్న్యుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుః స్వరూపత్వాన్న జాయతే న వినశ్యతి చ. సాక్షిక్రియమాణయోపాధిభూతయా హి సంసృష్టేవ లక్ష్యతే దృష్టిరితి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ. యా సా లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపరక్తా జాయమానైవ నిత్యయా ఆత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయయా లబ్ధాత్మికైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ. తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతి చేతి. న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం. తథా చ వక్ష్యతి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ. తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయా ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః. యా సా లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా రూపాభివ్యఞ్జికా నాత్మానం స్వాత్మనో వ్యాప్తారం ప్రత్యఞ్చం వ్యాప్నోతి - తస్మాత్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః. తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః. తథా మతేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా మన్తారం న మన్వీథాః. తథా విజ్ఞాతేః- కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్విజ్ఞాతారం న విజానీయాః. ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం. దృష్టిభేదముక్త్వా దృష్టిమాత్రస్య కర్తారం న పశ్యేరితి. దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి. ద్రష్టారమితి తృజన్తేన ద్రష్టుర్దృష్టికర్తృత్వమాచష్టే. తేషాం సా దృష్టేర్ద్రష్టా- దృష్టేః కర్తేతి వ్యాఖ్యాతౄణామభిప్రాయః. తత్ర దృష్టేరితి విశేషణే సతి దృష్టిగ్రహణం నిరర్థకమితి దోషం న పశ్యన్తి- పశ్యతాం వా పునరుక్తమసారం - ప్రమాదపాఠ ఇతి నాదరః. కథం పునరానర్థక్యం తృజన్తేనైవ దృష్టికర్తృత్వస్య సిద్ధత్వాద్దృష్టేరితి నిరర్థకం తదా ద్రష్టారం న పశ్యేరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యం. యస్మాద్ధాతోః పరస్తృచ్ ప్రయుజ్యతే- ధాత్వర్థకర్తరి హి తృచ్ స్మర్యతే. గన్తారం భేత్తారం వా న యతీత్యేతావానేవ హి శబ్దః ప్రయుజ్యతే- న తు గతేర్గన్తారం భిదేర్భేత్తారమిత్యసత్యర్థవిశేషే ప్రయోక్తవ్యః. న చార్థవాదత్వేన హాతవ్యం సత్యాం గతౌ. న చ ప్రమాదపాఠః- సర్వేషామవిగానాత్. తస్మాద్వ్యాఖ్యాతౄణామేవ బుద్ధిదౌర్బల్యం- నార్థేత్య ప్రమాదః. యథా త్వస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం లౌకికదృష్టేర్విలక్షణా నిత్యా దృష్టిరాత్మా న ప్రదర్శయితవ్యః - తథా కిం దృష్టేరితి విశేషణత్వేన దృష్టిశబ్దస్య ద్విః ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఆత్మస్వరూప నిర్ధారణాయ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరితి చ ప్రదేశాన్తరవాక్యేనైకవాక్యతోపపన్నా భవతి. తథా చ * చక్షూంషి పశ్యన్తి * శ్రోత్రమిదం శ్రుతమితి శ్రుత్యన్తరైకవాక్యతోపపన్నా. న్యాయాచ్చ. ఏవమాత్మనో నిత్యత్వముపపద్యతే క్రియా ఉభావే. విక్రియావచ్చ నిత్యత్వమితి విప్రతిషిద్ధం. * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి చ శ్రుత్యన్తరాణ్యన్యథా న గచ్ఛన్తి నను * ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతేత్యేవమాదీన్యక్షరాణ్యాత్మనో ఽవిక్రియత్వేన గచ్ఛన్తీతి. న- యథా ప్రాప్తలౌకికవాక్యానువాదిత్వాత్తేషాం నాత్మతత్త్వనిర్ధారణార్థతా. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యేవమాదీనామన్యథా సమ్భవాద్యథోక్తార్థపరత్వమవగమ్యతే. తస్మాదనవబోధాదేవ హి విశేషణం పరిత్యక్తం దృష్టేరితి. ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యుక్తోఽర్థః. అతః- ఏతస్మాదాత్మనః అన్యదార్తం- కార్యం వా శరీరం, కరణాత్మకం వా లిఙ్గం,. ఏతదేవైకమనార్తమవినాశి కూటస్థం. తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్నప్రతివచనయోరనుపపత్తిమాశఙ్క్యతే (స హోవాచేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (అసావిత్యాదినా) ప్రత్యక్షం గామశ్వం వా దర్శయామీతి పూర్వం ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్వ్యత్యయేన యో గౌః- యో వా ధావతి సోఽశ్వ ఇతి చలనాదిలిఙ్గైర్యథా గవాదిర్వ్యపదిశ్యతే- ఏవమేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి మత్ప్రశ్నానుసారేణ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాణనాదిలిఙ్గైః సద్వ్యపదిశతస్తే ప్రతిజ్ఞాహానిరనపేక్ష్య వచనతాన్యాదిత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞా ప్రశ్నావనుసరద్వ్యాబుద్ధిపూర్వకారిణో ఫలితమాహ (కిం పునరితి) ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (యథేతి) ప్రతిజ్ఞానుసారేణ నైవ ప్రాయోజయతి (తత్రేతి) * కతమో యాజ్ఞవల్క్యేత్యాదిప్రశ్నస్య తాత్పర్యమాహ (యత్పునరితి) న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వదన్నుత్తరమాహ (తదశక్యత్వాదితి) ఆత్మనో వస్తుత్వాద్ఘటాదివద్విషయీకరణం నాశక్యమితి శఙ్క్యతే (కస్మాదితి) వస్తుస్వరూపమనుసృత్య పరిహరతి (ఆహేతి) ఘటాదేర పి కస్యచిద్వస్తునః స్వాభావ్యాన్నాభూద్విషయీకరణమితి మత్వా నశ్యఙ్క్యతే (కింపునరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వం వస్తుస్వాభావ్యం- తతశ్చావిషయత్వం. న చైవం వస్తుస్వాభావ్యం ఘటాదేరస్తీత్యుత్తరమాహ (దృష్టేరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిణో ఽపి దృష్టివిషయత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టిరితి) యథా ప్రదీపాలోకిజ్ఞానేన ప్రకాశ్యో ఽనన్య ప్రకాశకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి- తథా దృష్టిసాక్షీ దృష్ట్యా న ప్రకాశ్యత ఇత్యర్థః. దృష్టేర్ద్రష్టేతి వనాస్తీతి సాగతాః. తాన్ప్రత్యాహ (దృష్టిరితీతి) లౌకికీం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) పారమార్థికీం దృష్టిం వ్యాకరోతి (యాత్వితి) న త్వాత్మా నిత్యదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం ద్రష్టేత్యాదివ్యపదేశః సిధ్యతి- తత్రాహ (సాక్షిక్రియమాణేతి) సాక్ష్యబుద్ధితద్వృత్తిగతం కర్తృత్వం క్రియాత్వం చాధ్యాత్మికం నిత్యదృగ్రూపేఽవ్యవహ్రియత ఇత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే కథం పశ్యతి- న పశ్యతి చేతి క్వాచిత్కో వ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యా సావితి) యాబ

హుతిశేషణాలౌకికీ దృష్టిః- అస్యా తత్ప్రతిచ్ఛాయేతి సమ్బన్ధః. తయా-తత్ప్రతిచ్ఛాయయా వ్యాప్తైవేతియావత్. కిమిత్యౌపచారికో వ్యపదేశః- ముఖ్య
స్సకిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) దృష్టేర్వస్తుతో నవిక్రియావత్త్వమిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తార్థే నదృష్టేరిత్యాద
శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యోఽసావితి) నదృష్టేరిత్యాదివాక్యార్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉ
క్తన్యాయ మనుత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తం వస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్య ఫలితమాహ (ఏష ఇతి) నదృష్టేరిత్యత్ర స్వపక్షముక్త్వాభర్తృ
ప్రపఞ్చపక్షమాహ (నదృష్టేరితి) కథముక్తరాణామన్యథా వ్యాఖ్యేత్యాశఙ్క్యోదిష్టముత్తరార్థమాహ (నదృష్టేరితి) ఇతిశబ్దో వ్యాచక్షత ఇత్యనేన
సమ్బధ్యతే. ఏవం వ్యాకుర్వతామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్మణి షష్ఠీమేవ స్ఫుటయతి (సాదృష్టిరితి) షష్ఠీం వ్యాఖ్యాయ తతో ద్వితీయాం
వ్యాచష్టే (ద్రష్టారమితీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాం పరకీయవ్యాఖ్యాం దూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వనివృత్త
యాం శ్రుజసైనైవ తత్సిద్ధేః షష్ఠీ నిరర్థికేత్యర్థః. కథం పునర్వ్యాఖ్యాతారో యథోక్తదోషం న పశ్యన్తి - తత్రాహ (పశ్యన్తోఽపీతి) షష్ఠీ నైరర్థక్యం
ప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియత్తర్హి సార్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) క్రి
యాం ధాత్వర్థః - కర్తా ప్రత్యయార్థః. తథా చైకేనైవ పదేనోభయలాభాత్ పృథక్ క్రియాగ్రహణమనర్థకమిత్యర్థః నదృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వం ప్రస్తా నై
ససాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేన తర్హి పదముపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావాత్, పదస్య దుక్తనీత్యా చార్థవత్త్వస
మ్భవాదిత్యర్థః. అథ పరపక్షే నిరర్థకమేవేదం పదం ప్రమాదాత్పఠితమితి చేత్, నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం కాణ్వమాధ్యన్దినానామితియావత్. కథం
తర్హీదం పదమనర్థకమితి పరేషాం ప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) కథం పునర్భవతామపి దృశేర్ద్విరుపాదానముపపద్యతే- తత్రాహ (యథాత్వితి) ప్రదర్శ
యితవ్యపదాదుపరిష్టాదితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః. కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన- సాక్షిసాక్ష్యసమర్పకత్వేనేతియావత్. తత్సమర్పణమపి కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రా
హ (ఆత్మేతి) దృష్ట్యాదిసాక్ష్యాత్మా న తద్విషయ ఇతి తత్స్వరూపనిశ్చయార్థం సాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః. ఆత్మా నిత్యదృష్టిస్వభావో న దృశ్యాయా దృష్టేర్వి
షయ ఇత్యేష చేన్నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా* నహీత్యాదినాఽస్యైకవాక్యత్వం సిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవ నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యే
త్యాహ (నహీతి) ఆత్మా కూటస్థదృష్టిరిత్యత్ర తలవకారశ్రుతిం సంవాదయతి (తథాచేతి) తస్య కూటస్థదృష్టిత్వే హేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి)
తమేవ న్యాయం విశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షే దోషమాహ (విక్రియావత్త్వేతి) ఇతిశ్చాత్మనో నాస్తి విక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీ
వేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వే సతీతియావత్. అవిక్రియత్వే పి శ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) న తేషాం విరోధః - దృష్టం ద్ర
ష్ట్రాదికర్తృత్వమనుసృత్య ప్రవృత్తైర్లౌకికైర్వాక్యైస్తదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాం స్వార్థే ప్రామాణ్యాభావాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) నదృ
ష్టేరిత్యాదీన్యపి తర్హి శ్రుత్యక్షరాణి న స్వార్థే ప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (నదృష్టేరితి) ఆన్వయార్థః-దృష్ట్యాదికర్తా. యథోక్తార్థః - దృష్ట్యాదిసాక్షీ. ద్ర
ష్ట్రుపదస్య సాక్షివిషయత్వే సిద్ధే నదృష్టేరితి సాక్ష్యసమర్పణాత్తదర్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్షాన్తరం నిరాకృత్య స్వపక్షముపపా
ద్యానన్తరం వాక్యం విభజతే (ఏష ఇతి) అన్యదార్తమితి విశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౨.— (సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణ ఇతి) జీవవ్యతిరేకో నోక్త ఇతి మత్వా ఆశయమవిద్వానుషస్తః పునరాహేత్యర్థః. కిమితి.
(యథావిబ్రూయాదసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి ఏవమేవైతద్వ్యపదిష్టం భవతీత్యాది) యథా హి గాం ప్రదర్శ్యాసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి గవ్యశ్వ్యే భేదోపదే
శో యథావిరుద్ధః - ఏవమేవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేతి మామకప్రశ్నే ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః యః ప్రాణే
న ప్రాణితీతి ప్రాణనాదికర్తృత్వేనాత్మనో జీవస్య సర్వాన్తరత్వకథనం విరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేన ప్రతిదేహం భిన్నత్వేన చ సర్వాన్తరత్వాసమ్భ
వాత్. విబ్రూయాత్ - విరుద్ధం బ్రూయాదిత్యర్థః. అతః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః- స తావదవిరుద్ధతయా వక్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (న
దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేశ్శ్రోతారం శృణుయా ఇత్యాది) అత్ర దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిః పాఠః పచతీతివన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః.
ఏవం శ్రోతారమిత్యాదావపి. తేన ద్రష్టృత్వాదేః కాల్పనికత్వనివృత్తిః. తథా చ దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానానాం యః కర్తా జీవః- స న ద్రష్టవ్యశ్శ్రో
తవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః. దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్య ఏవ దర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తర ఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం జీవం ప్రాణనా
దికర్తృత్వేన న పశ్యేః - నమన్వీథా ఇత్యాదిర్వాక్యార్థః (ఏష త ఆత్మేత్యాది) త ఆత్మేతి మయోక్త ఏష ఏవ. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః ఏషత
ఆత్మేతి మదుక్తాత్పరమాత్మనః అన్యత్ - వ్యతిరిక్తం త్వదభిమతమశనాయాధిక ప్రాణిత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః. అతస్స న పరమాత్మేతి భావః. అ
త ఏవ నిత్యముక్తానాం కదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోఽన్యదార్తమిత్యుక్తిం కథమితి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్య సన్ని
హిత ప్రాణిత్వాదిమత్సంసారిజీవపరత్వాత్,, యద్వా- ఆర్తం- జీవాఖ్యం త్వదభీష్టం న నిర్వికారం వస్తు. తస్య కర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితి భావః.
(తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామేతి) పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— ¶ అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః । కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి ॥ ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ । అథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః స బ్రాహ్మణః కేన స్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవాతోఽన్యదార్తం తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ॥ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే - పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

శం. — బన్ధనం స ప్రయోజకముక్తం. యస్మాద్బద్ధః - తస్యాత్మనోఽస్తిత్వమధిగతం వ్యతిరిక్తత్వం, చ. తస్యేదానీం బన్ధమోక్షసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానం వక్తవ్యమితి కహోళప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ హైనం కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం - కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః, - తం మే వ్యాచక్ష్వేతి - యం విదిత్వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ - ఏష తే - తవాత్మా. కిముషస్తకహోళాభ్యామేక ఆత్మా పృష్టః - కిం వా భిన్నావాత్మానౌ తుల్యలక్షణావితి. భిన్నావితి యుక్తం - ప్రశ్నయోరపునరుక్తత్వోపపత్తేః. యది హ్యేక ఆత్మా ఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవ ప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్ తద్విషయో ద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకః స్యాత్. న చార్థవాదరూపత్వం వాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న - తవేతి ప్రతిజ్ఞానాత్. ఏష త ఆత్మేతి హి ప్రతివచనే ప్రతిజ్ఞాతం. న హ్యేకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకో హి కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏకేనాత్మనాత్మవాన్. న చోషస్తస్యాన్యః - కహోళస్యాన్యో జాతితో భిన్న ఆత్మా భవతి - ద్వయోరగౌణత్వాత్ సర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకమగౌణం బ్రహ్మ ద్వయోః - ఇతరేణావశ్యం గౌణేన భవితవ్యం. తథాత్మత్వం సర్వాన్తరత్వం చ - విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకం సర్వాన్తరం బ్రహ్మాత్మా ముఖ్యః - ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యం భవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవ ద్విశ్శ్రవణం విశేషవివక్షయా. యత్పూర్వోక్తేన సమానం ద్వితీయే ప్రశ్నాన్తరేఽనుక్తం - తావన్మాత్రం పూర్వస్యైవానువాదః - తస్యైవానుక్తః కశ్చిద్విశేషో వక్తవ్య ఇతి. కః పునరసావిశేష ఇతి. ఉచ్యతే - పూర్వస్మిన్ప్రశ్నే అస్తి వ్యతిరిక్త ఆత్మా - యస్యాయం ప్రయోజకో బన్ధ ఉక్త ఇతి. ద్వితీయే తు తస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వం విశేష ఉచ్యతే - యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సన్న్యాససహితాదాత్మజ్ఞానాద్విముచ్యతే. తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేక ఏవాత్మైవమన్తయోస్తుల్యార్థత్వాదేవ. నను కథమేకస్యైవాత్మనోఽశనాయాద్యతీతత్వం బద్ధత్వం చేతి విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి న - పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రం హి సంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన, చ. యథా రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః సర్పరజతమలినాభవస్తిపరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః - స్వతశ్చ కేవలా ఏవ రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః - న హ్యేవం విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వే పదార్థానాం కశ్చన విరోధః. నామరూపోపాధ్యస్తిత్వేన ✱ ఏకమేవాద్వితీయం ✱ నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి శ్రుతయో విరుధ్యేరన్నితి చేన్న - సలిలఫేనదృష్టాన్తేన పరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ. యదా తు పరమార్థదృష్ట్యా పరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేన నిరూప్యమాణే నామరూపే మృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరే తత్త్వతో న స్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ - తదా తదపేక్ష్య ✱ ఏకమేవాద్వితీయం ✱ నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదిపరమార్థదర్శనగోచరత్వం ప్రతిపద్యతే. యదా తు స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా బ్రహ్మస్వరూపం రజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవ స్వేన రూపేణావధార్యమాణం కేనచిదస్పృష్టస్వభావమపి సన్నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే, నామరూపోపాధిదృష్టిరేవ చ భవతి స్వాభావికీ, - తదా సర్వోఽయం వస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తి చాయం భేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః - యేషాం బ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేన వస్తు విద్యతే, యేషాం చ నాస్తి. పరమార్థవాదిభిస్తు శ్రుత్యనుసారేణ నిరూప్యమాణే వస్తుని కిం తత్త్వతోఽస్తి వస్తు - కిం వా నాస్తీతి - బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం సర్వసంవ్యవహారశూన్యమితి నిర్ధార్యతే. తేన న కశ్చిద్విరోధః. న హి పరమార్థావధారణనిష్ఠాయాం వస్త్వన్తరాస్తిత్వం ప్రతిపద్యామహే - ✱ ఏకమేవాద్వితీయం ✱ అనన్తరమబాహ్యమితి శ్రుతేః. న చ నామరూపవ్యవహారకాలే త్వవివేకినాం క్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారో నాస్తీతి ప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానే అపేక్ష్య సర్వస్సంవ్యవహారః శాస్త్రీయో లౌకికశ్చ - అతో న కాచన విరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యః పరమార్థసంవ్యవహారకృతో వ్యవహారః. తత్ర పరమార్థాత్మస్వరూపమపేక్ష్య ప్రశ్నః పునః - కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాయాపిపాసే యోఽత్యేతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదిన గగనం గమ్యమానమపి తలమలే అత్యేతి - పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథా మూ

¶ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నైరశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మ గమ్యమానమపి క్షుధితోఽహం పిపాసితోఽహమితి— తదత్యేత్యేవ— పరమార్థతోఽస్పృష్టస్వభావత్వాత్. * న లిప్యతే లో
కదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః. ప్రాణైకధర్మత్వాత్ సమానకరణమశనాయాపిపాసయోః. (శోకం మోహం) శోక
ఇతి— కామః. ఇష్టం వస్తూద్దిశ్య చిన్తయతో యదరమణం— తత్ తృష్ణాభిభూతస్య కామబీజం. తేన హి కామో దీప్యతే. మోహస్తు విపరీతప్రత్యయప్రభవోఽ
వివేకో భ్రమః— స చావిద్యా సర్వస్యానర్థస్య ప్రసవబీజం. భిన్నకార్యత్వాత్తయోః శోకమోహయోరసమానకరణం. తౌ మనోఽధికరణౌ. తథా శరీరాధికరణౌ
జరాం మృత్యుం చాత్యేతి. జరేతి— కార్యకరణసఙ్ఘాతవిపరిణామో వలీపలితాదిలిఙ్గః. మృత్యురితి— తద్విచ్ఛేదో విపరిణామావసానః. తౌ జరామృత్యూ శరీరాధిక
రణావత్యేతి. యే తేఽశనాయాదయః ప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాః ప్రాణిష్వనవరతం వర్తమానా అహోరాత్రాదివత్సముద్రోర్మివచ్చ ప్రాణిషు సంసా
ర ఇత్యుచ్యన్తే. యోఽసావదృష్టో ద్రష్టేత్యాదిలక్షణః సాక్షాదపరోక్షాత్— అవ్యవహితోఽపరోక్షాత్— అగౌణః సర్వాన్తరః— ఆత్మా బ్రహ్మ— సర్వాన్తరాణాం భూతా
నాం— అశనాయాపిపాసాదిభిః సంసారధర్మైః సదా న స్పృశ్యతే— ఆకాశ ఇవ ఘనాదిమలైః— తమేతం వై— ఆత్మానం స్వం తత్త్వం విదిత్వా— జ్ఞాత్వా అయమహ
మస్మి పరం బ్రహ్మ సదా సర్వసంసారవినిర్ముక్తం నిత్యతృప్తమితి. బ్రాహ్మణాః— బ్రాహ్మణానామేవాధికారో వ్యుత్థానే— అతో బ్రాహ్మణగ్రహణం. వ్యు
త్థాయ— వైపరీత్యేనోత్థానం కృత్వా. కుత ఇత్యాహ— పుత్రైషణాయాః— పుత్రార్థైషణా పుత్రైషణా. పుత్రేణేమం లోకం జయేయమితి లోకజయ
సాధనం పుత్రం ప్రతీచ్ఛా— ఏషణా— దారసంగ్రహః. దారసంగ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ— కర్మసాధనస్య గవాదేరుపాదానం— అనేన కర్మ కృ
త్వా పితృలోకం జేష్యామీతి— విద్యాసంయుక్తేన వా దేవలోకం— కేవలయా వా హిరణ్యగర్భాదివిద్యయా దైవేన విత్తేన దేవలోకం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమే
వ నాస్తీతి కేచిత్— యస్మాత్తద్బలేన హి కిల వ్యుత్థానమితి. తదసత్— ఏతావాన్వై కామ ఇతి పఠితత్వాత్ ఏషణామధ్యే దైవస్య విత్తస్య. హిరణ్యగర్భాదిదే
వతావిషయైవ విద్యా విత్తేత్యుచ్యతే— దేవలోకహేతుత్వాత్. న హి నిరుపాధికప్రజ్ఞానఘనవిషయా బ్రహ్మవిద్యా దేవలోకప్రాప్తిహేతుః— * తస్మాద్ధ త
త్సర్వమభవత్ * ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి శ్రుతేః. తద్బలేన హి వ్యుత్థానం— ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వేతి విశేషవచనాత్. ఏషా త్రిభ్యో హ్యేతేభ్యో
ఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్య ఏషణావిషయేభ్యో వ్యుత్థాయ. ఏషణా— కామః. * ఏతావాన్వై కామ ఇతి శ్రుతేః. ఏతస్మింస్త్రివిధేఽనాత్మలోకప్రా
ప్తిసాధనే తృష్ణామకృత్వేత్యర్థః. సర్వా హి సాధనేచ్ఛా ఫలేచ్ఛైవ— అతో వ్యాచష్టే శ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం. యా హ్యేవ పుత్రైషణా— సా విత్తైషణా—
అదృష్టఫలసాధనత్వతుల్యత్వాత్. యా విత్తైషణా కర్మభూతా— సా లోకైషణా— ఫలార్థైవ సా. సర్వః ఫలార్థప్రయుక్త ఏవ హి సర్వం సాధనముపాదత్తే. అ
త ఏకైవైషణా. లోకైషణాయాః— సా సాధనమన్తరేణ సమ్పాదయితుం న శక్యత ఇతి సాధ్యసాధనభేదేనోభే హి— యస్మాదేతే ఏషణే ఏవ భవతః— తస్మాద్బ్ర
హ్మవిదో నాస్తి కర్మ కర్మసాధనం వా. అతో యేఽతిక్రాన్తాః బ్రాహ్మణాః— సర్వం కర్మ కర్మసాధనం చ సర్వం దేవపితృమనుష్యనిమిత్తం యజ్ఞోపవీతాది.
తేన హి దైవం పిత్ర్యం మానుషం చ కర్మ క్రియతే— * నివీతం మనుష్యాణామిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా బ్రహ్మవిదో వ్యుత్థాయ కర్మభ్యః క
ర్మసాధనేభ్యశ్చ యజ్ఞోపవీతాదిభ్యః పరమహంసపారివ్రాజ్యం ప్రతిపద్య భిక్షాచర్యం చరన్తి. భిక్షార్థం చరణం— భిక్షాచర్యం చరన్తి త్యక్త్వా స్మార్తం లిఙ్గం
కేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాం జీవనసాధనం పారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం. * విద్వాన్ లిఙ్గవర్జితః * తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచార ఇతి
స్మృతిభ్యః, * అథ పరివ్రాడ్వివర్ణవాసా ముణ్డోఽపరిగ్రహః, ఇత్యాదిశ్రుతేః, * సశిఖాన్కేశాన్నికృత్య విసృజ్య యజ్ఞోపవీతమితి, చ. నను వ్యుత్థాయ భి
క్షాచర్యం చరన్తీతి వర్తమానాపదేశాదర్థవాదోఽయం— న విధాయకః ప్రత్యయః కశ్చిచ్ఛ్రూయతే లిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమోఽపి. తస్మాదర్థవాదమాత్రే
ణ శ్రుతిస్మృతివిహితానాం యజ్ఞోపవీతాదీనాం సాధనానాం న శక్యతే పరిత్యాగః కారయితుం— * యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత యాజయేద్యజేత వా. పారి
వ్రాజ్యే తావదధ్యయనం విహితం— * వేదసంన్యసనాచ్ఛూద్రస్తస్మాద్వేదం న సంన్యసేదితి. * స్వాధ్యాయ ఏవోత్సృజమానో వాచమితి చాపస్తమ్బః.
* బ్రహ్మోజ్ఝం వేదనిన్దా చ కౌటసాక్ష్యం సుహృద్వధః। గర్హితాన్నాద్యయోర్జగ్ధిః సురాపానసమాని షట్— ఇతి వేదపరిత్యాగే దోషశ్రవణాత్. * ఉపాసనే గు
రూణాం వృద్ధానామతిథీనాం హోమే జప్యకర్మణి భోజనే ఆచమనే స్వాధ్యాయే చ యజ్ఞోపవీతీ స్యాదితి పరివ్రాజకధర్మేషు చ గురూపాసనస్వాధ్యాయభోజ
నాచమనాదీనాం కర్మణాం శ్రుతిస్మృతిషు కర్తవ్యతయా చోదితత్వాత్ గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్తత్పరిత్యాగో నైవావగన్తుం
శక్యతే. యద్యప్యేషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధీయత ఏవ— తథాపి పుత్రాద్యేషణాభ్య ఏవ వ్యుత్థానం— న తు సర్వస్మాత్కర్మణః కర్మసాధనాచ్చ వ్యుత్థా
నం. సర్వపరిత్యాగే చాశ్రుతం కృతం స్యాత్, శ్రుతం చ యజ్ఞోపవీతాద్యహాపితం స్యాత్,— తథా చ మహానపరాధో విహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తః
కృతః స్యాత్. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగోఽన్ధపరమ్పరైవ. న— * యజ్ఞోపవీతం వేదాంశ్చ సర్వం తద్వర్జయేద్యతిరితి శ్రుతేః. అపి చ— ఆత్మజ్ఞా
నపరత్వాత్సర్వస్యా ఉపనిషదః. ఆత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హి ప్రస్తుతం— స చాత్మైవ సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధ
ర్మవర్జిత ఇత్యేవం విజ్ఞేయ ఇతి తావత్ప్రసిద్ధం. సర్వా హీయముపనిషదేవం పరేతి విధ్యన్తరశేషత్వం తావన్నాస్తి— అతో నార్థవాదః— ఆత్మజ్ఞానస్య కర్తవ్య
త్వాత్. ఆత్మా చాశనాయాదిధర్మవాన్న భవతీతి సాధనఫలవిలక్షణో జ్ఞాతవ్యః. అతో వ్యతిరికేణాత్మనో జ్ఞానమవిద్యా— * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి
న స వేద * మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం * ఏకమేవాద్వితీయం * తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. క్రి
యాఫలం సాధనం చాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనోఽన్యదవిద్యావిషయం— * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మి న స వేద
* అథ యేఽన్యథాతో విదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. న చ విద్యావిద్యే ఏకస్య పురుషస్య సహ భవతః— విరోధాత్— తమఃప్రకాశావివ. తస్మాదాత్మవిదోఽవి
ద్యావిషయోఽధికారో న ద్రష్టవ్యః క్రియాకారకఫలభేదరూపః— * మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాం చా
విద్యావిషయాణాం తద్విపరీతాత్మవిద్యయా హాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాం చ తద్విషయత్వాత్,. తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోన్యవిషయాఽలక్షణావిషణా-ఉభేహ్యేతేసాధనఫలైషణేఏవభవతః. యజ్ఞోపవీతాదేస్తత్సాధ్యకర్మణాంచసాధనత్వాత్, *ఉభేహ్యేతేఏష ణేఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చకర్మభ్యోఽవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చజిహాసిత వ్యరూపత్వాచ్చవ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ. నతు-ఉపనిషదఃఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్. వ్యుత్థానశ్రుతిస్తుస్తుత్యర్థా - నవిధిః. న- విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమాన కర్తృత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన కర్తవ్యస్యసమానకర్తృకత్వేనవేదేకదాచిదపి శ్రవణంసమ్భవతి. కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమభక్షణా నాం యథా శ్రవణం *అభిషుత్యహుత్వాభక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణా వ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవసమానకర్తృకత్వశ్ర వణంభవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చాథ ప్రాప్తపిపాత్రజ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః- నతు విధాతవ్యఇతిచేన్న - సుతిరా మాత్మజ్ఞానవిధిస్సైవవిహితస్యసమానకర్తృకత్వ శ్రవణేనదార్ఢ్యోత్పత్తిః. తథాభిక్షాచర్యస్య యత్పునరుక్తం వర్ణాశ్రమోపదేశాదర్థవాదమాత్రమి తి - ఔదుమ్బరయూపాది విధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీత్యనేనపారివ్రాజ్యంవిధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమేచయజ్ఞోప వీతాది సాధనానివిహితానిలిఙ్గంచ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అత స్తద్గ్రహణయుక్త్వా అన్యస్మాద్వ్యుత్థాన మేషణాత్వేపీతిచేన్న - విజ్ఞానసమాన కర్తృకా త్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థాన లక్షణాత్పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః యద్ధిదేషణాభ్యోవ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం - ఆ త్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వాత్, అవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః. తద్వ్యతిరేకేణచాస్త్యాశ్రమరూపంపారివ్రాజ్యం బ్రహ్మలోకా దిఫలప్రాప్తిసాధనం- యద్విషయంయజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానంలిఙ్గవిధానంచ నత్వేషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణ పారివ్రా జ్యాన్తరవిషయత్వాత్సమ్భవతి-సర్వోపనిషద్విహితస్యాత్మజ్ఞానస్యబాధనంయుక్తం. యజ్ఞోపవీతాద్య విద్యావిషయత్వైషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహం బ్రహ్మాస్మీతివిజ్ఞానంబాధ్యతే. నచ తద్బాధనం-సర్వోపనిషదాం తదర్థపరత్వాత్. భిక్షాచర్యంచరన్తీత్యేషణాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిఃస్వయమేవబాధతఇతిచేత్. అథాపిస్యాత్- ఏషణాభ్యోవ్యుత్థానంవిధాయపునరేషణైకదేశంభిక్షా చర్యం గ్రాహయన్తీతత్సమ్బద్ధమన్యదపి గ్రాహయతీతిచేన్న- భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్. హుత్వాన్తరకాలభక్షణవత్. శేషప్రతిపత్తికర్మ త్వాదప్రయోజకంహితత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ. భక్షణంపురుషసంస్కారకమపిస్యాత్-నతుభిక్షాచర్యం- నియమాదృష్టస్యాపిబ్రహ్మవిదోఽనిష్ట త్వాత్. నియమాదృష్టస్యేష్టత్వేకింభిక్షాచర్యేణేతిచేన్న- అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్యవిహితత్వాత్. తథాపికింతేనేతిచేత్- యదిస్యాద్బాఢం-అభ్యు పగమ్యతేహితత్. యానిపారివ్రాజ్యేఽభిహితానివచనాని *యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతేత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీతిప రిహృతాని- ఇతరథాత్మజ్ఞానబాధకస్యాదిత్యవ్యుక్తం *నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవా బ్రాహ్మణంవిదుః ఇతిసర్వకర్మాభావంపర్యయస్మృతిర్విదుషః. *నిర్వ్యక్తలిఙ్గోనివ్యక్తతత్పావలిఙ్గోధర్మజ్ఞఇతిచ. తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవవ్యుత్థానలక్షణం ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి. యస్మాత్పూర్వేబ్రాహ్మణాఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావంవిదిత్వాసర్వస్మాత్సాధనస్వ రూపాదేషణాలక్షణాద్వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తిస్మ- దృష్టాదృష్టార్థంకర్మతత్సాధనంచహిత్వా- తస్మాదద్యత్వేపిబ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్పాణ్డిత్యం - పణ్డితభావం. ఏతదాత్మవిజ్ఞానం- పాణ్డిత్యం. తన్నిర్విద్య-నిశ్శేషంకృత్వా. ఆత్మవిజ్ఞానంనిరవశేషంకృత్వేత్యర్థః-ఆచార్యతఆగమతశ్చ ఏషణాభ్యోవ్యు త్థాయ. ఏషణావ్యుత్థానావసానమేవహి తత్పాణ్డిత్యం- ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణాయా విరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్యనహ్యాత్మవిష యస్యపాణ్డిత్యస్యోద్భవఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవవిహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాత్ప్రత్యయోపాదానలిఙ్గశ్రుత్యాదృఢీకృతం. తస్మా దేషణాభ్యోవ్యుత్థాయజ్ఞానబలభావేన - బాల్యేనతిష్ఠాసేత్- స్థాతుమిచ్ఛేత్. సాధనఫలాశ్రయణంహిబలమితరేషామనాత్మవిదాం-తద్బలంహిత్వావి ద్వాన్సాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవబలంతద్భావమేవకేవలమాశ్రయేత్. తదాశ్రయణేహికరణాన్యేషణావిషయేఏనంహర్తుంనోత్స హన్తే. జ్ఞానబలహీనంహిమూఢందృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనంకరణానినియోజయన్తి. బలంనామాత్మవిద్యాయాః-అశేషవిషయదృ ష్టితిరస్కారణం.అతస్తద్భావేనబాల్యేనతిష్ఠాసేత్. తథా *ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ *నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇతి,చ. బాల్యం చపాణ్డిత్యంచనిర్విద్య- నిశ్శేషంకృత్వాఽథమననాన్మునిః- యోగీభవతి ఏతావద్ధిబ్రాహ్మణేనకర్తవ్యం - యదుతసర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః. ఏత త్కృత్వాకృతకృత్యోయోగీభవతి.అమౌనంచ-ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌపాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌనిశ్శేషంకృత్వా మౌనంనామ-అనాత్మప్ర త్యయతిరస్కరణస్యపర్యవసానంఫలం. తచ్చనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణః-కృతకృత్యోభవతి. బ్రహ్మైవసర్వమితిప్రత్యయఉపజాయతే. సబ్రాహ్మణఃకృ తకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః- నిరుపచరితంహితదాతస్యబ్రాహ్మణ్యంప్రాప్తం. అతఆహ- సబ్రాహ్మణఃకేనస్యాత్- కేనచరణేనభవేత్. యేన స్యాత్-యేనచరణేనభవేత్ - తేనేదృశఏవాయం. యేనకేనచిచ్చరణేనస్యాత్- తేనేదృశఏవ- ఉక్తలక్షణఏవబ్రాహ్మణోభవతి. యేనకేనచిచ్చరణేనే త్యస్తుత్యర్థం. యేయంబ్రాహ్మణ్యావస్థాసేయం స్తూయతే-నతుచరణేఽనాదరః. అతః-ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపా న్నిత్యతృప్తాదన్యత్- అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణంవస్త్వన్తరమార్తం- వినాశ్యార్తిపరిగృహీతంస్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం, ఆత్మైవైకః కేవలోనిత్యముక్తఇతి. తతోహకహోళఃకౌషీతకేయఉపరరామ. ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థంసఙ్కలితంవక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణ తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉపన్యస్తప్రశ్నాన్తర్యమథశబ్దార్థః. (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణార్థంసమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

శ్నోనాత్ర ప్రతిఘాత- కింత్వనువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యంపిదిత్వేతి) తం వ్యాచష్టేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేష ప్రదర్శనార్థంపరామృశతి (కిముపస్తైతి) తత్ర పూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (భిన్నాకృతీతి) ఉక్తమర్థంవ్యాలోకద్వారా వివృణోతి (యదిహీత్యాదినా) అస్తైకంవాక్యంవస్తుపరం- తస్యాన్యవాదాద్వితీయంవాక్యం. నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోరప్యాకాఙ్క్షాభేదాఫలసూక్ష్మలక్షణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రాద్యంవాక్యంతేషు క్షుత్పిపాసాదిరాత- ద్వితీయంపరమాత్మానమిత్యభిప్రేత్యాహ (షేషక్తైఇ) బ్రాహ్మణద్వయేనార్థద్వయంవివక్షితమితిభత్ర ప్రపఞ్చ ప్రస్థానంప్రత్యాహ (తస్మేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదో స్తీత్యుక్తముపపాదయతి (ఏపద్ఇతి) తథాప్యర్థభేదే కానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకోహీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః- స్వభావతః అహముహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః ఇతశ్చసత్యత్వభేదఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవస్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోరాత్మనోర్యద్యేకం బ్రహ్మగౌణం- తదేతరేణగౌణేనాభావ్యంభవితవ్యం, తథాప్యస్త్వాదియత్యేకస్యేష్టం- తదేతరస్యాబ్రహ్మత్వాది, పుత్రస్యేత్యేవేతిచేత్ - తత్రాహ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకంద్వితీయస్యాభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యత్వాసమ్భవా, వస్తుతత్వపరిచ్ఛిన్నస్య ఘటవద బ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వాచ్చ, చైకమేవముఖ్యం ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మేత్యర్థః. యదిజీవేశ్వరభేదాభావాత్పునరుక్తిః - తర్హ్యవాన్తరభేదః- తస్మిన్పునరుక్తి రస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్త్వంపదవిశేషణవర్ణయితవ్యః - యోనపునరుక్తిరర్థవత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వితి) అనుక్తవిశేషకథనార్థముక్తపరామర్శంవిజ్ఞాతుముక్తానువాదశ్చేత్- అనుక్తావిశేషవస్తుప్రదర్శ్యతామితిపృచ్ఛతి (కంపునరితి) బుభుత్సితంవిశేషందర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) ఇతిశబ్దః క్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. కిమిత్యేషవిశేషోనసిద్ధత్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అర్థభేదాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) రాంశనాయేత్యాదినారుచివిశేషవిశేషణ క్రియాతిశయః. ఏకమేవాత్మతత్త్వమధికృత్యప్రశ్నాద్వితయత్రచోదయతి (నన్వితి) విరుద్ధధర్మవత్త్వాత్ఙ్గీకారన్నా ప్రశ్నార్థాపిత్యేతత్పృష్టాపయతి (నేతి) పరిహారత్వమేవ ప్రకటయతి (నాముపాధేతి) తస్యాప్యనాకార్యకారణలక్షణసఙ్ఘాతః. సపృఛోపాధిభేదః. తేనసమ్పర్కః- తస్మిన్సంహారమూర్ధ్వాసః. తేనజనితా భ్రాన్తిః- అహంకర్తేత్యాద్యా. భావన్మాత్రంసంసారిత్వమిత్యనేకత్వావ్యత్వాదితం- తస్మాన్నాస్తివస్తుతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః కించ- సవిశేషతస్యనిర్విశేషత్వమ్ తత్రత్ర్యాక్షేపయదభిఙ్గోక్తి ప్రసజ్జేనసంసారిత్వస్వరూపధ్యాత్వంమయబ్రహ్మణొస్తైవొత్తాపెత్యాహ (విరుద్ధేతి) కథంతర్హివిరుద్ధధర్మవత్త్వ ప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- పునరుక్తేన. అజ్ఞానేనవా. అధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభి ర్భర్జ్వారోపేషుఇతియావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణనేత్యర్థః. ప్రతిభాసతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వేఽపి స్తుతశైక్షరయోర్భిన్నత్వాభిన్నార్థావెప్రశ్నాభిచేత్. నేత్యాహ (నత్వైవమితి) నిరుపాధికమాపేశాసంసారిత్వం- సోపాధికరూపేణసంసారిత్వమిత్యవిరోధఉక్తః. ఇదానీముపాధ్యభ్యాసేసద్వయత్వం- సర్వస్యైవపుటాదేరుపాదిత్వదృష్టేరితిశఙ్కతే (నామేతి) సలిలాతిరేకేణసపన్నిత్యేనాదయోవికారాః, నాపివృధాద్యతిరేకేణడస్త్వేకారాపంరావాదయస్సన్తి, విద్యాప్తాన్యాఖ్యయా కల్పితాదవిద్యానామరూపరచితకార్యకరణ సఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వా, న్నాస్యవివృద్యయాతిరాసా, స్యైనమిరుపరహరతి (నేత్యాదినా) కార్యసత్త్వముభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీంతదపినిరూప్యమాణేనాస్తీత్యాహ (యదాత్వితి) * నేహనానాస్తికించనేత్యాది ప్రత్యయసారాదివర్తుర్ద్వితీయరూపమాణేనామరూపేపరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానత్వేనచానిరూప్యమాణేత త్త్వతోవస్త్వన్తరేయదారున సత్ఇతిసమ్పన్నః. మృదాదివికారవదిత్యుక్తం ప్రకటయతి (సలిలేతి) తదాతత్ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతిమోదనీయం. కదాతర్హిలౌకికోవ్యవహారః- తత్రాహ (యదాత్వితి) అవిద్యయాంస్యాద్గావిద్యా బ్రహ్మయథోపాధిభ్యో విమేకేనావధార్యతే - తదాలౌకికోవ్యవహారశ్చేత్- తర్హిఅవివేకినాంనాస్యాసామిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) భేదధానప్రయుక్తోవ్యవహారోవివేకినామవివేకినాంచతుల్యోఽపివాయం- వస్తునరాపత్యాభేరివిశేషకవివేకినాంనాస్తీతివిశేషః. ననుయథా ప్రతిభాసంవస్తువరంపారమార్థికమేవకింనస్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి) కిండ్వితీయంవస్తుతత్త్వతోనాస్తి- కింవానాస్తీతివస్తునినిరూప్యమాణేసలిలప్రత్యక్షసారేణపక్షద్వయస్మిన్పరేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మవ్యవహార్యమితినిర్ధార్యతే- తేనవ్యవహారదృష్ట్యా క్రియయానేభేదకృతోమిథ్యావ్యవహారః, స్తత్త్వదృష్ట్యా క్రియయానేపదార్థవిషయస్త్రీవ్యవహారః, ఇత్యుభయవిధవ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. తత్రక్రియావ్యవహారోపపత్తిం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథాచవిద్యావస్థాంఙ్గీకారమేవక్రియోఽభేదవ్యవహారః-తదితరవ్యవహారస్యాభాసమాత్రమితిశేషః. అవిద్యావస్థాయాంలౌకికవ్యవహారోపపత్తింవివృణోతి (నచనామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తరీత్యావ్యవహారద్వయోపపత్తౌఫలితమాహ (అంతఇతి) ప్రత్యగాదిమపేదానైవచేతిశేషః. జ్ఞానాజ్ఞానేపురస్కృత్యవ్యవహారక్రియాయోలౌకికశ్చేతినాస్మాభిరేవోచ్యతే- కింతుసర్వేషామపివిదుషాకాణమేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాంక్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షేనస్థాయాం చతదభావస్యైవ, ప్రత్యాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికేపరస్మిన్నాత్మనిచిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధిభ్యోదుపశనాయాదిమత్త్వం- వస్తుతస్తద్రహితత్వమిత్యుపపాద్యానన్తరప్రశ్నముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తస్మేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థాసన్తమిమో. యోర్మైతి- సపరమ్పరత్వాదివిశేషణవానాత్మేతిశేషః. ననుసపరోఽశనాయాదిమాన్- అప్రసిద్ధః. నాపిజీవస్తథా - తస్యపరస్మాదవ్యతిరేకాత్. అతఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థతఇతిఉభయతఃకిసమ్బధ్యతే. బ్రహ్మైవాఖణ్డంసచ్చిదానన్దమనాద్యవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిసమ్బద్ధమాభాసద్వారా స్వానుభవాదశనాయాదిమద్గమ్యతే- తత్తువస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతంనిత్యముక్తంతిష్ఠతీత్యర్థః. అశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మగమ్యమానమితివదన్నాచార్యోనానాజీవవాదస్యానిష్టత్వంసూచయతి. పరమార్థతో బ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధమాహ (నలిప్యతఇతి) బాహ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖేనేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనోదుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యయేతి) అశనాయాపిపాసయోః

సమస్త్యాపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతిశ్చాతిశోకశబ్దః- న కామవిషయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్యక్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకోబీజమితిసః కామతయా వ్యాఖ్యాతః. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీతప్రత్యయః. తస్మాన్మననే ప్రభవతి కర్తవ్యాకర్తవ్యావివేకః. సలౌకికైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధో భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే. తస్యాః సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావిద్యాయాస్తూపాదానత్వం. తదేతదాహ (మోహస్త్వితి) కామస్యశోకః - మోహోదుఃఖస్య హేతురిత్యభిన్నకార్యత్వం. తద్విచ్ఛేద ఇత్యత్ర కార్యకరణసఙ్ఘాత స్తచ్ఛబ్దార్థః. సంసారాద్విరక్తస్య పారివ్రాజ్యం వక్ష్యమాణ తరం వాక్యమిత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏత ఇత్యాదినా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం విశినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాం స్వతోఽవిచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణ నైరన్తర్యే దృష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వే దృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాం హేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణిష్వితి) యేయథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తే తేషు సంసార ఇత్యుచ్యన్త ఇతి యోజనా. ఏతం వై తమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉపస్త ప్రశ్నోక్తం త్వంపదార్థం కథయతి (యోసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం కహోళ ప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థం దర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేన సూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవ విశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. సన్న్యాసవిధాయకే వాక్యే కిమిత్యధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణానామితి) పుత్రాద్యేషణాస్వేవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి) తతో వ్యుత్థానం సఙ్గృహ్ణాతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తం ద్వివిధం- మానుషం దైవం చ. మానుషం- గవాది. తస్య కర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం. తేన కర్మకృత్వా కేవలేన కర్మణా పితృలోకం జేష్యామి,. దైవం విత్తం - విద్యా. తత్సంయుక్తేన కర్మణా దేవలోకం, కేవలయా చ విద్యయా తమేవ జేష్యామి, ఇచ్ఛా విత్తైషణా. తతశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమితి వ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి) ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తం వేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వాత్తతో వ్యుత్థాతవ్యమితి పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపి వ్యుత్థానాత్తన్మూలత్వం నేతద్వ్యుత్థానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) దేవతోపాసనాయా విత్తశబ్దోక్త విద్యాత్వే హేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితి చేత్. నేత్యాహ (నహీతి) తత్ర ఫలాన్తర శ్రవణం హేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యా దైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రాగేవ వేదనం సిద్ధం చేత్- కిం పునర్వ్యుత్థానేనేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానం తత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యం తు తత్త్వసాక్షాత్కరణమితి వివక్షిత్వాహ (తస్మాదితి) ప్రయోజకజ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానస్వరూప ప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి) కిమేతావతేత్యాశఙ్క్య వ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తు పూర్వవత్. యాహ్యేవేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ఫలం నేచ్ఛతి, సాధనం చ చికీర్షతి, ఇత్యాయుతాత్ఫలేచ్ఛాన్తర్భూతైవ సాధనేచ్ఛా - తదుక్తమేషణైక్యమిత్యర్థః. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావం సాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వ ఇతి) ఉభే హీత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతః సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య కర్మతత్సాధనయోరసమ్భవే సాక్షాత్కారముద్దిశ్య ఫలితం సన్న్యాసం దర్శయతి (అత ఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః- కిం ప్రజయేత్యాది ప్రకాశితాః. తేషాం కర్మ, కర్మసాధనం చ యజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేవపితృమానుషనిమిత్తమితి విశేషణం విశదయతి (తేనహీతి) * ప్రాచీనావీతం పితౄణాముపవీతం దేవానామిత్యాది శబ్దార్థః. యస్మాత్పూర్వే విచార ప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణా విరక్తాస్సన్న్యస్య తత్ప్రయుక్తం ధర్మమన్వతిష్ఠన్- తస్మాదధునాతనోపి ప్రయోజకజ్ఞానీ విరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) * త్రిదణ్డేన యతిశ్చైవేత్యాదిస్మృతేర్న పరమహంసపారివ్రాజ్యమత్ర వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్య దృష్టార్థత్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (కేవలమితి) అముఖ్యత్వాచ్చ తస్య త్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపి త్వదిష్టస్సన్న్యాసో న స్మృతికారైర్నిబద్ధ ఇతి చేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చ స్మార్తసన్న్యాసో ముఖ్యో న భవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతం వై తమిత్యాది వాక్యస్య విధాయకత్వముపేత్య సర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చ యజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞోపవీత్యేవేతి) యాజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యేతావదితి) వేదత్యాగే దోషశ్రుతేస్తదత్యాగేపి కథం పారివ్రాజ్యే యజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసన ఇతి) ఇత్యనేన వాక్యేన గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్, పరివ్రాజకధర్మేషు గురూపాసనాదీనాం కర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషు చోదితత్వాద్, యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుం నైవ శక్యత ఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతి ప్రౌఢివాదరూపో వ్యుత్థానే విధిమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానే సతి ఏషణాత్వావిశేషాత్కర్మణస్తత్సాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య యజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణే శ్రుతత్యాగే చ *అకుర్వన్విహితం కర్మేత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్య దూషణమాహ (తథాచేతి) నను దృశ్యతే యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- సకస్మాన్నిరాక్రియతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమన్ధపరమ్పరేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదివిధ్యుపలమ్భేపి ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవ సన్న్యాసం సాధయితుమాత్మజ్ఞానపరత్వం తావదుపనిషదాముపన్యస్యతి (అపిచేతి) ఇతశ్చాస్తి సన్న్యాసే విధిరితి యావత్. తద్విధిబలాదేవ సన్న్యాససిద్ధిరితి శేషః. కథం సర్వోపనిషదాత్మజ్ఞానపరేష్యతే- కర్తృస్తుతిద్వారా కర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తు యథోక్తం వస్తు విజ్ఞేయం- తథాపి ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (సర్వాహీతి) నను తస్య కర్తవ్యత్వేపి కథం కర్మతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అత ఆహ (ఆత్మేతి) విపక్షే దోషమాహ

(అతఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనోజ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞా
నంకర్తవ్యం - తత్సామర్థ్యాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిధ్యతీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యవిద్యావిషయత్వాచ్చ సాధ్యసాధనయోర్విద్యావతాత్యాజ్యేతేఇత్యాహ
(క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేపిసాధనాదివిద్యాతపివభవిష్యతి- విద్యావిద్యయోరస్మ
దాదిషుసాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విద్యావిద్యయోఃసాహిత్యాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చప్రయోజకజ్ఞానవతా
సాధ్యసాధనభేదోనద్రష్టవ్యః- వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణాంవిద్యావతాత్యాగః - తథాపికు
తోయజ్ఞోపవీతాదీనాంత్యాగః- తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్రతచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః. ఏషణాత్వాచ్చయజ్ఞోపవీతాదీ
నాంత్యాజ్యతేత్యాహ(తస్మాదితి)జ్ఞేయత్వేనప్రస్తుతాదితియావత్. సాధ్యసాధనవిషయాతదాత్మికైషణాత్యాజ్యేత్యత్రహేతుమాహ(విలక్షణేతి)పు
రుషార్థరూపాద్విపరీతాసాహేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వంసాధయతి (ఉభేహీతి) తథాపియజ్ఞోపవీతాదీనాంకర్మణాంచకథమేషణాత్వ
మిత్యాశఙ్క్యసాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వంకథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణసేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) త
యోరేషణాత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధిరేవసన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్యనాస్తివిధిత్వమితిశఙ్కతే (నత్వితి)
వ్యుత్థాయవిదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్యవ్యాఖ్యానేభవత్యేవాయంవిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నవిధిత్సితేతి) పాఠక్రమేపిప్రయోజకజ్ఞానవతో
విరక్తస్యభవత్యేవాయంవిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారావివృణోతి (కర్తవ్యానామితి) అభిషుత్య-సో
మస్యఖణ్డనంకృత్వారసమాదాయేత్యర్థః. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యశఙ్కతే (అవిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతోవిరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్య
యజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్యకర్తవ్యాత్మజ్ఞానేనసమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నసుతరామితి) వ్యుత్థానేదర్శిత
న్యాయంభిక్షాచర్యేప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్యచాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యస్యతద్వదర్థోపపత్తిరితిసమ్బన్ధః. వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వ
ముక్తమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరోయూపోభవతీత్యాదౌలెట్పరిగ్రహేణవిధిస్వీకారవదత్రాపిపఞ్చమలకారేణవిధి
సిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః. సమ్ప్రతిప్రకృతేవాక్యేపారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్యస్వయాథ్యశ్శఙ్కతే (వ్యుత్థాయేతి) కాతర్హివిప్రతిపత్తిః - తత్రా
హ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణేయజ్ఞోపవీతేవిసృజ్యనవముపాదాయాశ్రయంప్రవిశేత్త్రిదణ్డీకమణ్డలుమానిత్యాద్యాః
శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానేసఙ్కోచమభిప్రేత్యాహ
(అతఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవవివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యా
త్మజ్ఞానాఙ్గత్వేహేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్యేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతి
స్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తునాశ్రమః. తదాభాసఇ
తియావత్. తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కింన
స్యాత్ - తత్రాహ (నచేతి) ఏషణారూపాణిసాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం. తస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణో
క్తస్య యథోక్తేసన్న్యాసాభాసేవిషయేసతి ప్రధానబాధేనముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కథం పునర్ముఖ్య పారివ్రాజ్య విష
యత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరిష్టేప్రధానబాధనం-తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే తద్విలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞానం బాధ్యతేచేత్-
కానోహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) భిక్షాచర్యంతావద్విహితం-విహితానుష్ఠానంచయజ్ఞోపవీతాదివినానసమ్భవతీతిశ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోప
వీతాద్యవిరోధీతిశఙ్కతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవవిశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్యభక్షణంవిహితమపినద్రవ్యాక్షేపకం-పరి
శిష్టద్రవ్యోపాదానేనప్రవృత్తేః. తథాసర్వస్వత్యాగేవిహితేపరిశిష్టభిక్షోపాదానేనవిహితమపిభిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నే
త్యాదినా) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితిసమ్బన్ధః. అప్రయోజకం- ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితియావత్. యద్దా-
ర్ష్టాన్తికమేవస్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగేవిహితేశేషస్యకాలస్యశరీరపాతాన్తస్యప్రతిపత్తికర్మమాత్రంభిక్షాచర్యం - అతోనతదుపవీ
తాదిప్రాపకమిత్యర్థః. కించ- భిక్షాచర్యస్యశరీరస్థిత్యైవాక్షిప్తత్వాన్నతత్రాపివిధిరితినతద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి)
తదేవస్ఫుట్యతే (భక్షణమితి) *ఏకకాలంచరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టంసిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షిపతీతిచేత్. నేత్యాహ (నియమే
తి) వివిదిషోస్తదిష్టమపినోపవీతాద్యాక్షేపకం- జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యపయోగిదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవచరితార్థత్వాదితిభావః. తర్హి యథాకథంచిదుప
నతేనాన్నేనశరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యంచరన్తీతివాక్యంవ్యర్థమితిశఙ్కతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేనప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వా
ద్వాక్యస్యవానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాన్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేనవాక్యస్యార్థవత్త్వేపితదుపదేశస్యానార్థవత్త్వం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవసర్వనివృత్తే
స్సిద్ధేరితిశఙ్కతే (తథాపీతి) యదినిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్ -తర్హితదస్మాభిరపిస్వీక్రియతే- సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) య
దితుక్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానంనిష్క్రియమపివిస్మృత్యప్రార్థనాదిపరోభవతి- తదానివృత్త్యుపదేశోపిభవత్యర్థవానితిభావః. ప్రాగుక్తవా
క్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్యఇతిచేత్ - తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయత్వేదోషంస్మారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశా
నుగ్రాహకత్వేనస్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసివిషయత్వాసమ్భవాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయంవ్యుత్థానవాక్యమిత్యు
పసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దోవ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వ్యుత్థానం స్పష్టయతి (దృష్ట్వేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యామేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్యాచార్యాభ్యాం కర్తవ్యం జ్ఞానం నిశ్శేషం కృత్వా బాల్యేనతిష్ఠాసేదితివ్యవహితేన సమ్బన్ధః. పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర నైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) అర్థిపాణ్డిత్యసమ్పన్నేషణాభ్యో వ్యుత్థానేన సమ్భవతి - తదత్రవ్యుత్థానవిధిరిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసాం తిరస్కారేణ పాణ్డిత్యముత్పన్నమేషణాభిర్విరుద్ధత్వాదితి. తథా చ పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః. వినాపి వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యముత్పన్నమిష్యతే చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర వ్యుత్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) తస్మిన్ కిమితి విధిత్వా వ్యుత్థానమేవ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగమ్యతే - తత్రాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) తేన వ్యుత్థానస్య సమానకర్తృత్వోక్త్యా ప్రత్యయస్యాపి తాసామేవ లిఙ్గభూతా శ్రుతిః. తయా పృథక్కృతం - నియమేన ప్రసిద్ధం వ్యుత్థానమిత్యర్థః. బాల్యేనేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్ పాణ్డిత్యాజ్జ్ఞానబలభావేన స్థాతుమిచ్ఛేదితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య స్థితం వ్యుత్పాదయతి (సాధనేత్యాదినా) విద్యావిరోధివిశేషాభావోక్తిః. యథోక్తబలభావ ఏవ కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా వ్యుత్సృష్టస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిఫలమిత్యాహ (తథా హి శ్రుతిరితి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (జ్ఞానబలేతి) నన్వద్యాపి జ్ఞానస్య బలం కిం స్యాదితి చేన్నేత్యాహ - తత్రాహ (బలం నామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) యథాజ్ఞానబలేన విషయేభ్యో ముఖీ దృష్టిస్తిరస్క్రియతే - తథేత్యర్థః. అన్యదా - తద్విజ్ఞానాతిశయో నేత్యర్థః. వీర్యం - విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యమిత్యేతత్. బలహీనేన - విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః - న శక్యోఽనాప్తుమిత్యర్థః. బాల్యం చేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బాల్యం చేతి) పూర్వోక్తమౌనస్య హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. తదేవోపపాదయతి (విశ్వాదిగ్రహ) వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అమౌనం చేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి నాపురస్త్వద్యోతకోఽథశబ్దః. బ్రాహ్మణ్యముపపాదయతి (బ్రహ్మేతి) ఆచార్యోపసేవాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం. యుక్తితోఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం. అహమాత్మా పరబ్రహ్మ - సమస్తోఽన్యదస్తి కిం చనేతి మననస్యైవానుసన్ధానం మౌనం. మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః. ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - తత్రాహ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదస్స్వరూపం పృచ్ఛతి (సఇతి) అనియతం తస్య చరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణత్వం కృతకృత్యత్వం. అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టా ప్రసక్తా స్యాత్ - తథా చ * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి న్యాయేనేతరేషామప్యాచారేఽనాదరః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేన కేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం వర్జయతః శుద్ధబుద్ధేః శ్రుతాద్వాక్యాత్ స్వస్వరూపబుద్ధిరుత్పద్యతే - తస్య చ వాసనావశాద్వ్యవస్థితైవ - నావ్యవస్థితేతి న యథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః. అతోఽన్యదిత్యాదివ్యాకరోతి (అత ఇతి) స్వప్నేత్యాదిబహుదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికస్య బహురూపత్వద్యోతనార్థం. అతోఽన్యదితి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర०.— (అథ హైనం కహోలః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛేతి) కహోలః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః. * ఇతశ్చ కుషీతకాత్ఢక్ఛ్యచ్ఛతి ఢక్. అన్యత్పూర్వవత్. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః. యద్యపి ప్రశ్నోఽయముషస్తేన కృత ఏవ - దత్తోత్తరశ్చ. నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాద్యైశ్వర్యస్య జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా * నదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టృత్వాదినిషేధముఖేన ముఖ్యబ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం. తథాపి ప్రాణితృత్వస్య జాగ్రదాదిదశావిశేషేఽపి సమ్భవాత్, యత్కించిత్సోపాధ్యపేక్షయా ఆన్తరేఽపి జీవేఽపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, * నదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాపి దృష్టివ్యతిరిక్తద్రష్టృనిషేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాసాధారణ్యం నిశ్చేతుమసమర్థస్య కహోలస్య దృఢతరేణ వ్యావర్తకధర్మేణ జీవవ్యావృత్తిం బిభిత్సమానస్య పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవదితి సూత్రే * వ్యావర్తకధర్మభేదాదుషస్తకహోలయోః ప్రశ్నయోర్భేదశఙ్కాయామేకవిషయకప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం వ్యాససూత్రైః. తదభిప్రాయం జానన్ యాజ్ఞవల్క్యోఽపి దృఢతరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీతి) అశనాయా - బుభుక్షా. పాతుమిచ్ఛా - పిపాసా. శోకః - ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః. మోహః - కామాదిజనితః అజ్ఞానం వా. జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ. జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసర్గితయాఽశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిసిద్ధ్యతీతి భావః. యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వమస్తి - తథాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వముపాధ్యనుక్తసిద్ధం పరమాత్మన ఏవ. కించ - ప్రకృతే బద్ధజీవవ్యావృత్తేరేవ సత ఆత్మైతన్నిర్దిష్టస్యాపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. అథ వ్యావర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమేవ పరమాత్మానమనార్తం విదిత్వా. బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః. పుత్రైషణాయాశ్చ - ఇషేర్ణ్యన్తాత్ * స్త్రియాం న్యాసశ్రన్థేతి యుచ్. క్తినోఽపవాదః. * అన్యాన్త్రిష్వచ్ఛేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థే ణిచ్ చాన్దసః. పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయా భార్యా * జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన * విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయాది విత్తకర్మసాధ్యసకలలోకేచ్ఛా గృహ్యతే. ఉక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ - ఏషణాత్రయం హిత్వా. యథావిధి సన్న్యస్యేతి యావత్. అథ - అనన్తరం దేహయా

త్రార్థం భిక్షాచర్యంచరన్తి-భిక్షాటనంకుర్వన్తీత్యర్థః ఇదంచోపలక్షణంసర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మానుష్ఠానస్య. అత్రాప్రస్తుతత్వాత్పారివ్రాజ్యంవిధీయతే. (యాహ్యేవపుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణేతి) అవర్జనీయాల్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యావినాభూతా ఏతా స్త్రిస్రోపీతిభావః. (ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవభవతఇతి) సర్వథాపి త్రయాణాంసాధ్యసాధనవిషయకైషణాద్వయమేవభూత్వాపర్యవస్యన్తీతిభావః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేద్బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరితి) యస్మాత్ వైరాగ్యమావశ్యకం- తస్మాద్బ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-వేదమధీతేఇతి బ్రాహ్మణః. జాతపరోవా. పాణ్డిత్యంనిర్విద్య- ఊహాపోహక్షమాధీఃపణ్డా. సాస్యసఞ్జాతేతిపణ్డితః. తస్యకర్మపాణ్డిత్యం. ఔపదేశికార్థాధిగమరూపంవివేకనిర్వేదపర్యన్తఫలకం - లబ్ధ్వాపాణ్డిత్యంనిర్విద్య- లబ్ధ్వాబాల్యేన- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావేనయుక్తస్సన్ బ్రహ్మణితిష్ఠాసేత్ - తన్నిష్ఠాంలభేత. ఉపాసీతేతియావత్. తథైవవ్యాఖ్యాతంచవ్యాసార్యైః బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిః- బాల్యపాణ్డిత్యే- పూర్వోక్తేనిర్విద్య- లబ్ధ్వాఅథమునిస్స్యాత్ - ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః. ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయామప్యత్యన్తవిషయోన్ముఖత్వరాహిత్యాయశుభాశ్రయవస్తుసంశీలనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. (అమౌనంచమౌనంచనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణఇతి) అమౌనం- మౌనాదన్యత్. మౌనాత్పూర్వనిర్దిష్టంబాల్యపాణ్డిత్యలక్షణంద్వయం. మౌనం-ఆలమ్బనసంశీలనాత్మకం. అమౌనంమౌనంచేత్యేతదుభయంనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణః-బ్రహ్మవిద్భవతి. లబ్ధనిదిధ్యాసనో భవతీత్యర్థః. పునఃకహోళఃపృచ్ఛతి (సబ్రాహ్మణఃకేనస్యాదితి) సబ్రాహ్మణః - త్వదుక్తోలబ్ధనిదిధ్యాసనోబ్రహ్మవిదుక్తోపాయాదన్యేనకేనస్యాదితిప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేనస్యాత్తేనేదృశఏవేతి) యేన- మౌనపర్యన్తేనసాధనేనబ్రాహ్మణస్స్యాదిత్యుక్తం- తేనైవేదృశస్స్యాత్ -నకేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. (అతోన్యదార్తమితి) అతః- అస్మాత్పరమాత్మనఃయదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదార్తం-దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చయస్స్వయమశనాయాద్యతీతఏవసన్ ఆర్తరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్యతస్మాద్బ్రాహ్మణఇత్యాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యాసనసంతుష్టతో జీవస్యసంసారమోక్షంకరోతి-సఏవమయాసతఆత్మేత్యుక్తః-నతుత్వదభిమతోబద్ధజీవఇతిభావః. అతఏవనిత్యముక్తాద్వ్యావృత్తిశ్చసిద్ధేతిద్వ్యతరజీవవ్యావృత్తిబుద్ధిసిద్ధిరితిద్రష్టవ్యం. (తతోహకహోళఃకౌషీతకేయఉపరరామేతి) స్పష్టోర్థః. అత్ర * బాల్యేనతిష్ఠాసేదిత్యత్రబాల్యశబ్దస్వభావకర్మసాధారణత్వేపివయోవిశేషలక్షణబాలభావస్యఇచ్ఛయాసమ్పాదితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవవిధేయం. తత్ర కామచారకామవాదకామభక్షత్వాదికంయద్బాలస్యకర్మ, యచ్చ డమ్భాదిరాహిత్యలక్షణంస్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపంకర్మ.- తత్సర్వంబాల్యశబ్దేనవిధేయం-అవిశేషాత్. నచనిషిద్ధస్యకామచారాదేర్విధానమయుక్తమితివాచ్యం- వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయాప్రార్థ్యమానసర్వయోషిదపహారలక్షణనిషిద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయానిషిద్ధస్యాపికామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహాత్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేనవిద్యాన్వర్తేత- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవవిద్యాయామన్వయసమ్భవాత్. * నావిరతోదుశ్చరితాన్నాశాన్తోనాసమాహితః। నాశాన్తమానసోవాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితివిశిష్యవిద్యాయామపిప్రతిషిద్ధస్యకామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయాసమ్భవాత్, విద్యాఙ్గపాదేష్వితి. తత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేద్బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరిత్యత్రమునిశబ్దేనపాణ్డిత్యశబ్దవిహితంజ్ఞానమేవానూద్యతే- నతతోఽర్థాన్తరంజ్ఞానంవిధీయతే- ప్రమాణాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిఃపక్షేణతృతీయంతద్వతోవిధ్యాదివత్. విధీయతఇతికర్మసాధనోవిధిశబ్దః. సహకార్యన్తరంచతద్విధిశ్చసహకార్యన్తరవిధిః. తద్వతః-విద్యావతస్తృతీయం-బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయాతృతీయంమౌనంవిద్యాయాస్సహకార్యన్తరంవిధీయతఇత్యర్థః. నచమునిశబ్దార్థస్యపాణ్డిత్యశబ్దేనైవప్రాప్తత్వాద్విధేయత్వానుపపత్తిరితివాచ్యం- పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలేవ్యాసాదౌమునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టంమననమేవమునిశబ్దార్థః. తచ్చపాణ్డిత్యశబ్దితాదౌపదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థాన్మననా, చ్చార్థాన్తరభూతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితితస్యాప్రాప్తత్వేనవిధానార్హత్వాద్విధేయత్వంయుజ్యతే. పక్షః- పరిగ్రహః. * పక్షపరిగ్రహఇతిధాతుః. ఆదరఇతియావత్. తత్కృతప్రకర్షయుక్తంమననంమౌనం. తదేవమునిశబ్దేనవిధీయతే. సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనంవిధీయతఇత్యర్థః. విధ్యాదివత్ - అత్రాపివిధిశబ్దఃకర్మసాధనః. విధిశ్చాసావాదిశ్చేతిసమాసః. విధేయాదివదిత్యర్థః. ప్రస్తుతమననాపేక్షయాఆదిర్యోవిధేయః- ప్రాక్తనోవిధేయః- పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః. తతశ్చాయమర్థః- విద్యాఙ్గతయాయథాబాల్యపాణ్డిత్యేవిధీయేతే - ఏవమేవమునిశబ్దేనాపిఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరంమననంసహకారివిధీయతఇత్యర్థః. యద్వా-విధ్యాదివదిత్యత్రవిధిశబ్దేనవిధేయంయజ్ఞదానాద్యుచ్యతే. ఆదిపదగ్రాహ్యంరాగప్రాప్తం శ్రవణంమననంచ. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్రచ సహకార్యన్తరేతిపృథక్పదంలుప్తవిభక్తికం. తతశ్చాయమర్థః - తృతీయంమౌనంయత్ - తద్యజనశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయాసహకార్యన్తరంసత్ - అర్థాన్తరంసద్విధ్యర్హమిత్యర్థః. పాణ్డిత్యాద్భిన్నత్వేనానువాద్యతాస్యాదిత్యర్థః. ననుబాల్యపాణ్డిత్యమౌనశమాది నానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యపేక్షాయాంవిద్యాయాస్సర్వేష్వాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్యకుటుమ్బేశుచౌదేశేఇత్యారభ్య * సఖల్వేవంవర్తయన్యావదాయుషంబ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతేనచ పునరావర్తతఇతిగార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ- * కృత్స్నభావాత్తుగృహిణోపసంహారః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యేగృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యేగృహస్థధర్మకీర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యంచరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ- * మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్ర మౌనశబ్దేనమౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికంలక్ష్యతే. మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవదితరేషామాశ్రమధర్మోవిద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయామోక్షస్యచోపదేశాత్. ఇ

ఉ.— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమప్స్వోతం చ ప్రోతం చ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

రిష్టితం. ఉషస్తకహోళబ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవదిత్యత్ర చిన్తితం. తత్ర హి ఏతద్బ్రాహ్మణద్వయే ప్రతిపాద్యవిద్యైక్యం అస్తి- నేతి విశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేదితి. అన్తరశబ్దాద్యభ్యాసప్రత్యభిజ్ఞానాత్ *సుపాం సులుగిత్యాదినా సప్తమ్యేకవచనస్యాకారాదేశే అన్తరేతి రూపం. అన్తరా- అన్తరత్వేనేత్యర్థః. అన్తరాశబ్దాభ్యాసమధ్యవదనోపపత్తిః. తయోరేకశేషేణ సూత్రే యదన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దిష్టః భూతగ్రామవత్ప్రత్యక్- భూతగ్రామవానాస్వాత్మా- భూతగ్రామశబ్దితాచేతనాన్తర్యామీ యః ప్రత్యగాత్మా- తద్విషయకః. న తు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణిత్వాదిజీవధర్మస్య వాక్యశేషే కీర్తనాత్. కహోళబ్రాహ్మణం తు అశనాయాద్యతీతత్వరూపపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ. యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్- తర్హ్యుషస్తస్య ప్రత్యుక్తైచ పరమాత్మస్వరూపే కహోళస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్. అతో వేద్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశవత్- న వేద్యభేదోఽభ్యుచ్యతే - *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణసాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్, * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్తమిత్యనన్యథాసిద్ధైః ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉషస్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ. అత ఏవ కహోళప్రశ్నే *యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వపృష్టాధికవిషయత్వం వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నవైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్-యథా సద్విద్యాయాం- *ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తే సదుపదేశే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి *భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, *స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ భూయో భూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తత్తన్మాహాత్మ్యవిశేష ప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతోః పరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూప బ్రహ్మలిఙ్గాన్తర ప్రతిపాదనాయ కహోళస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః. * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ హి- యస్మాద్ధితో రేకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి- తస్మాద్వైతోర్వైక్యాద్విద్యైక్యే సవ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః. ఇతరవత్-యథా సద్విద్యాయాం వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ *భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేఽపి సర్వప్రతివచనగతానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్. నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాద్భేద ఏవాస్త్విత్యత్రాహ- * సైవ హి సత్యాదయః సైవ హి- సచ్ఛబ్దాభిహితా దేవతైవ హి *తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతా. సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః *ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తేషు నవస్వపి ఖణ్డేష్వనుగతాః దృశ్యమానాః వేద్యైక్యమవగమయన్తి. అతో న దృష్టాన్తాసిద్ధిశఙ్కా కార్యేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ ఆశాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆరభ్యతే. పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని- తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం-అధిగచ్ఛన్నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్తరోఽగౌణ ఆత్మా సర్వసంసారధర్మనిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః. అథ హ ఏనం గార్గీ-నామతః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతం చ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతం చ- తిర్యక్తన్తువత్,. విపరీతం వా. అద్భిస్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః. అన్యథా సక్తుముష్టివద్విశీర్యేత. ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆసర్వాన్తరాదాత్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే. న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్తద్వ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- *సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః. సత్యం చ- భూతపఞ్చకం. సత్యస్య సత్యం చ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి) తా ఆపోఽపి కార్యత్వాత్స్థూలత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిద్ధ్యోతప్రోతభావేన భవితవ్యం- క్వ తా ఆప ఓతప్రోతా ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర

తి కస్మిన్ను ఖలు నక్షత్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి దేవలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు దేవలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్విన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి ప్రజాపతిలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు ప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి బ్రహ్మలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి స హోవాచ గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గి మాతిప్రాక్షీరితి తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

శ్న ప్రసఙ్గో యోజయితవ్యః (వాయౌ గార్గీతి) నన్వగ్నావితి వక్తవ్యం. నైష దోషః- అగ్నేః పార్థివం వాఽప్యం వా ధాతుమన్తరేణాత్మలాభ ఏవ నాస్తీతి తస్మిన్నోతప్రోతతా నోపదిశ్యతే కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి) తాన్యేవ భూతాని సంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః. తాన్యపి గన్ధర్వలోకేషు గన్ధర్వలోకా ఆదిత్యలోకేషు. ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు చన్ద్రలోకా నక్షత్రలోకేషు నక్షత్రలోకా దేవలోకేషు. దేవలోకా ఇన్ద్రలోకేషు. ఇన్ద్రలోకా విరాట్ఛరీరారమ్భకేషు భూతేషు- ప్రజాపతిలోకేషు. ప్రజాపతిలోకా బ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకా నామ- అణ్డారమ్భకాణి భూతాని సర్వత్ర హి సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రాణ్యుపభోగాశ్రయాకారపరిణతాని భూతాని సంహతాని- తాన్యేవం పఞ్చాతిబహువచనభాఞ్జి. కస్మిన్ను ఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః- హే గార్గి మాతిప్రాక్షీః- స్వం ప్రశ్నన్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేన ప్రష్టవ్యాం దేవతామనుమానేన మా ప్రాక్షీరిత్యర్థః. పృచ్ఛన్త్యాశ్చ తే- తవ మూర్ధా- శిరో వ్యపప్తత్- విస్పష్టం మా పతేత్. దేవతాయాః స్వప్రశ్న ఆగమవిషయః. తం ప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తో గార్గ్యాః ప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్. స యస్యా దేవతాయాః ప్రశ్నః- సాఽనతిప్రశ్న్యా. నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా. స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి. అతో గార్గి మాతిప్రాక్షీః- మర్తుం చేన్నేచ్ఛసి. తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ ౧

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వబ్రాహ్మణయోరాత్మనః సర్వాన్తరత్వముక్తం- తన్నిగమయితుముత్తరం బ్రాహ్మణత్రయమితి సఙ్గతిమాహ (యదాత్మేతి) ఉక్తమేవ స్పష్టం వివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః. బాహ్యం బాహ్యమితి వీప్సా. ఉపరిస్థోపరిష్టాద్ద్రష్టవ్యా- యత్ర తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్. నిరాకుర్వన్- యథా ముముక్షుః సర్వాన్తరమాత్మానం ప్రతిపద్యతే- తథా నయథోక్తవిశేషణో వక్తవ్య ఇత్యుత్తర గ్రన్థారమ్భ ఇతి యోజనా. కథం ప్రశ్ననిర్ణయాన్తర్యమిత్యత ఆహ. యదాప్యం ధాతుజాతం- తదిదం సర్వమప్స్విత్యాది యోజనీయం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్య ధాతుజాతస్యాద్భిర్వ్యాప్తత్వం తథా వేదోపమాహ (అన్యథేతి) కిమతో గార్గ్యా వివక్షితమిత్యత ఆహ (ఇదం తావదితి) తదేవ దర్శయితుం వ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేన వ్యాపకేనేతి శేషః. తత్కార్యం తత్కారణేన వ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం- తద్వ్యాపకేన వ్యాప్తం, యచ్చ స్థూలం- తత్సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి త్రిప్రకారా వ్యాప్తిః ఇతి శబ్దస్తస్యా ఉపన్యాసః. వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రత్యనుమానమాహ (తథేతి) పూర్వం పూర్వమిత్యబాదేర్ధర్మిణో నిర్దేశః. ఉత్తరేణోత్తరేణ- వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి శేషః. విమతం కారణేన వ్యాపకేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాత్మనోఽర్వాగుక్తన్యాయం సర్వత్ర సఞ్చారయతి (ఇత్యేష ఇతి) నను తథాపి భూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాం గన్ధర్వలోకాదీనాముపాన్తరత్వోపదేశాత్కథం భూతపఞ్చకవ్యుదాసేన సర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా ప్రశ్నార్థస్థితేన లీలయా యావత్. భూతాత్మస్థితిర్ని ధారణే వా సప్తమీ. అథ పరమాత్మానం భూతానిచ హిత్వా పృథగేవ గన్ధర్వలోకాదీని వస్త్వన్తరాణి భవిష్యన్తి. నేత్యాహ (నచేతి) గన్ధర్వలోకాదీన్యపి భూతానామేవావస్థావిశేషాః- తతస్సత్యం భూతపఞ్చకం- తస్య సత్యం పరం బ్రహ్మ నాన్యదన్తరాలే ప్రతిపత్తవ్యమితి అన్యప్రతిషేధార్థా చశబ్దాః. తాత్పర్యముక్త్వా ప్రశ్నముత్థాప్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్ను ఖలు వాయురిత్యాదావుక్తన్యాయమతిదిశతి (ఏవమితి) వాయావిత్యయుక్తా ప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితి వక్తవ్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేపి కాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వతన్త్రేణ కేనచిదపాం వ్యాప్తిర్వక్తవ్యేత్యగ్నిం హిత్వా తత్కారణే వాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చ స్వకారణతన్త్రత్వేపి నోదకతన్త్రతేతి తద్వ్యాపకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇత్యాదినా) అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి) ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థం కథయతి (విరాడితి) అన్తరిక్షలోకాదీనాం ప్రత్యేకమేకత్వాత్కుతో బహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్ర హీతి) పూర్వవదనుమానేన సూత్రం పృచ్ఛన్తీం గార్గీం ప్రతిషేధతి (స హోవాచేత్యాదినా) ఉక్తమేవ స్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి) ప్రతిషేధాతిక్రమే దోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి) మూర్ధపాతప్రసఙ్గం ప్రకటయన్ప్రతిషేధముపసంహరతి (దేవతాయా ఇత్యాదినా) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛేత్యాది) గర్గస్య గోత్రాపత్యం గార్గ్యః. * గర్గాదిభ్యో యఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం

ఉ. — అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్చలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్ కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రం యేనాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణం య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలః కాప్యో నాహం తం భగవన్వేదేతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితి స బ్రహ్మవిత్స లోకవిత్స దేవవిత్స వేదవిత్స భూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితి తేభ్యోఽబ్రవీత్తదహం వేద తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వాంస్తం చాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమితి యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాద్వేద వేదేతి యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి॥ ౧

*యఇషశ్చేలిజీట్. *యస్యేతిచేత్యకారలోపః. *హల స్తద్ధిత స్యేతియకారలోపః. గర్గగోత్రజా స్త్రీత్యర్థః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్నామఋషిః. తస్యాపత్యం స్త్రీ అఙిజీపిఆజీవృద్ధౌ ఒర్గుణఅవాదేశే *యస్యేతిచేత్యకారలోపే వాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి పూర్వవత్. (యదిదంసర్వమప్స్వోతంచప్రోతంచ) యదిదం-దృశ్యమానంపార్థివంసర్వంధాతుజాతం కారణభూతాస్వప్సు ఓతంచ ప్రోతంచ-దీర్ఘతన్తుషుపటవదోతం, తిర్యక్తన్తుషుపటవత్ప్రోతం, చాస్తి. అప్సు ప్రోతత్వాభావే పార్థివోధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతిభావః. తా ఆపః కస్మిన్నోతాః ప్రోతాశ్చేతి ప్రశ్నః తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌ గార్గీతి) హే గార్గి త్వదుక్తా ఆపః వాయౌ ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ప్రశ్న ప్రతివచనరూపలయోనావ్యాని నేయాని. ప్రజాపతిలోకః-దక్షాదిలోకః. బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః. సచాత్రాబాదేస్సర్వయోనిభూతపాయ్వాదావోతత్వాదిసమ్భవేఽప్యథంస్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వే అనుపపన్నే ఇతిశఙ్క్యం- పర్వతానాముపరిస్థితానాం క్ష్మాభారకత్వవ, దూర్ధ్వస్థితస్య ధ్రువస్యజ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవ, చ్చైతదుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (సహోవాచేతి) సయాజ్ఞవల్క్య ఉవాచ హేత్యర్థః కిమితీత్యతఆహ (గార్గిమాతి ప్రాక్షీర్మా తేమూర్ధావ్యపప్తదితి) హే గార్గి బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్యతతఊర్ధ్వస్సతదాధారస్యప్రశ్నంమాకురు తేమూర్ధా పతనంమాభూదిత్యర్థః. పునఃపృచ్ఛసి చేత్పతిష్యతీతిభావః. అప ప్తత్-లుఙ్లృదిత్వాదఙ్. *పతః పుమితిపుమాగమః. తత్కుత ఇత్యత్రాహ (అనతి ప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గిమాతి ప్రాక్షీరితి) నియమాద్యపేత ప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్య నప్రష్టవ్యః ప్రశ్నః- అతిప్రశ్నః. ఆక్షేపస్థలీయవత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతి ప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః. సానభవతీత్యనతి ప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేనజ్ఞాతుమయోగ్యాం పరదేవతామాక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతో యద్యేవం పునః పృచ్ఛసి- తతస్తేమూర్ధాపతిష్యతీత్యర్థః. స్వరూపసత్తా నతేస్యాదితిభావః. యద్యపి బ్రహ్మలోకాధారవిషయః ప్రశ్నో నపరదేవతావిషయః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశవిషయః. తథాపి వదనన్తర ప్రశ్నః పరదేవతావిషయో భవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యా బ్రహ్మలోకాధార ప్రశ్నమేవ ప్రతిషిషేధేతి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చేయం వాచక్నవీ పరదేవతాం స్వయం జానన్త్యపి ఋషేర్భీతేత్యూహ్యమ్. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం —— ఇదానీం బ్రహ్మలోకా నామ అన్తరతమం సూత్రం చ వక్తవ్యమితి తదర్థ ఆరమ్భః. తచ్చాగమేనైవ ప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే. అథ హైనముద్దాలకః- నామతః. అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః. పతఞ్చలస్య- పతఞ్చలో నామ. తస్యైవ కపిగోత్రస్య-కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనం కుర్వాణాః. తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి. సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః. అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః పతఞ్చలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్. వేత్థ ను త్వం- హే కాప్య జానీషే, తత్సూత్రం. కిం తత్. యేన-సూత్రేణాయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- పరం చ ప్రతిపత్తవ్యం జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సన్దృబ్ధాని- సఙ్గ్రథితాని. స్రగివ సూత్రేణ విష్టబ్ధాని భవన్తి యేన- తత్కిం సూత్రం వేత్థ. సోఽబ్రవీదేవం పృష్టః కాప్యః (నాహం తద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రం నాహం జానే. హే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమితి. అన్తర్యామీ విశేష్యతే-య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్ యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివ భ్రామయతి. స్వం స్వముచితవ్యాపారం కారయతీతి. సోఽబ్రవీదేవముక్తః పతఞ్చలః కాప్యః- నాహం తం జానే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రం తదన్తర్గతాన్తర్యామిణోర్విజ్ఞానం స్తూయతే- యః కశ్చిద్వై తత్సూత్రం హే కాప్య విద్యాత్- విజానీయాత్, తం చాన్తర్యామిణం సూత్రాన్తర్గతం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారం విద్యాద్యః, ఇతి- ఏవముక్తేన

ప్రకారేణ. సహి బ్రహ్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీన న్తర్యామిణా నియమ్యమానా న్ లోకాన్వేత్తి. స దేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకినో జానాతి. వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్వేత్తి. భూతానిచ- బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ ధ్రియమాణాని తదన్తర్గతేనాన్తర్యామిణా నియమ్యమానాని వేత్తి. స ఆత్మానంచ-కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవా న్తర్యామిణా నియమ్యమానం వేత్తి. సర్వంచ జగత్తథా భూతం వేత్తీతి. ఏవంస్తుతే సూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయంచ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యో బ్రవీద్గన్ధర్వః సూత్రమన్తర్యామిణంచ. తదహం సూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానం వేద గన్ధర్వాల్లబ్ధాగమస్సన్. తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్య సూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్ -అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరుదజసే- బ్రహ్మవిదాంస్వభూతా గా ఉదజసే. ఉన్నయసిత్వమన్యాయేన. తతో మచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా- శిరస్తే- తవ విస్పష్టం పతిష్యతి. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- వేద- జానామ్యహం హే గౌతమేతి - గోత్రతః. తత్సూత్రం - యద్గన్ధర్వస్తుభ్యముక్తవాన్. యంచాన్తర్యామిణం గన్ధర్వాద్విదితవన్తో యూయం- తంచాన్తర్యామిణం వేదాహమితి. ఏవముక్తే ప్రత్యాహ గౌతమః-యః కశ్చిత్ - ప్రాకృతః - ఇదం-యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్. కథం. వేద వేదేత్యాత్మానం శ్లాఘయన్. కింతేన గర్జితేన-కార్యేణ దర్శయ. యథా వేత్థ-తథా బ్రూహీతి. ౧

అ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాదర్వాక్తనం వ్యాపకముక్తం - ఇదానీం సూత్రం తదన్తర్గతమన్తర్యామిణం చ నిర్వక్తుముత్తర బ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణ తాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికా తాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశో త్రాగమశబ్దార్థః. గార్గ్యామూర్ధపాతభయాదుపరతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. సో బ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం. తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఏవమితి) యేనాయంచేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. స సర్వలోకాంశ్చ వేత్తీతి సమ్బన్ధః. విశేషణోక్తిపూర్వకం తానేవ లోకాననువదతి (భూరాదీనితి) స బ్రహ్మవిదిత్యాదినోక్తం సఙ్క్షిపతి (సర్వంచేతి) తథాభూతం- సూత్రేణ విధృత, మన్తర్యామిణాచ నియమ్యమాన, మితియావత్. ప్రస్తుతస్తుతి ప్రయోజనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవం తవ సూత్రాదిజ్ఞానం- మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి) కింతేనేత్యత్ర త స్యేత్యధ్యాహారః. కార్యేణ దర్శయేత్యుక్తం వివృణోతి (యథేతి) ౧

రం.— (అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః ప ప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నా ఉద్దాలకః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానా ఇతి) వయం మద్రేషు దేశేషు గోత్రతః కాప్యస్య నామ్నా పతఞ్జలస్య గృహేషు- *గృహాః పుంసిచ భూమ్న్యేవేతి ఏకస్మిన్ బహువచనం. యజ్ఞం- కల్పసూత్రమధీయానాః అవసామ-ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. (తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య- కాప్యస్య పతఞ్జలస్య. (తమపృచ్ఛామ) తం- గృహీతారం గన్ధర్వం వయం పృష్టవన్తః. కిమితి. త్వం కోఽసీతి. సో బ్రవీద్గన్ధర్వః. కిమితి. అహం కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి- నామ్నా కబన్ధః. అథర్వణపుత్రశ్చేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ) సః-గన్ధర్వః యాజ్ఞికాన్ - యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తమధ్యాపకం కాప్యం, చాబ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థ నుత్వం కాప్య తత్సూత్రమిత్యాది) యేన- సూత్రేణ. అయంచ లోకః - భూలోకాదిః. పరశ్చ లోకః - ఊర్ధ్వలోకాః. చతుర్దశ భువనాని, తత్స్థానిచ సర్వాణి భూతాని, సన్దృబ్ధాని-యేన సూత్రేణ సూత్రేణ పుష్పాణీవ గ్రథనేన విష్టబ్ధానీత్యర్థః. తదేతాదృశం సూత్రం త్వం వేత్థ కిమితి ప్రశ్నః. (సో బ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

రం.— ఏవం సూత్రం పృష్ట్వా అన్తర్యామిణం ప ప్రచ్ఛేత్యాహ (సో బ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థ నుత్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమిత్యాది) య ఇమంచ లోకం పరంచ లోకమన్తరో యమయతి, సర్వాణిచ భూతాని యోన్తరో యమయతీతి యచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సో బ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్య ఇత్యాది) శిష్టస్య స్పష్టోర్థః. ౩

రం.— (సో బ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్. (యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తంచాన్తర్యామిణమితీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. హే కాప్య. తత్సూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మస్మత్ప్రష్టమితి- అస్మదవగతప్రకారేణ యో విద్యాదిత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిత్స లోకవిదిత్యాది) స ఏవ పరబ్రహ్మవిత్. స ఏవ తన్నియామ్య దేవలోకభూతాదివిత్. స ఏవాత్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. పరబ్రహ్మణః పరమాత్మత్వప్రకారం స ఏవ జానాతీత్యర్థః. స ఏవచ సర్వవిదిత్యేవం తేభ్యః- కాప్యయాజ్ఞికేభ్యః స గన్ధర్వో బ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయం ప్రశ్నః- న వాదిపరాభవార్థః - అజ్ఞాతాన్తర్యామ్యాదికథనంచ స నియమక ప్రశ్నసాధ్యం-అతో నైవం ప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (తదహం వేదేతి) తత్సర్వమహం జానే ఇత్యర్థః. తతో నాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయం మమ ప్రశ్న ఇతి భావః. (తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణమవిదిత్వా త్వం హే యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మగవీరుదజసే చేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః. * గౌరవద్ధిత ఋకీతిలుకి సమాసాన్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. ఉదజసే చేత్- కాలయసి చేత్. తే మూర్ధా పతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యముద్దాలకశ్శశాపేత్యర్థః. ౪

రం.— అత్ర వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణమితి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం. హే గౌతమ. తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణం త్వయా పృష్టమహం వేదైవేత్యర్థః. ఏవముక్త ఉద్దాలక ఉవాచ (యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాత్ వేద వేదేతీతి) యః కశ్చిదైవ-సర్వజ్ఞ ఏవ్యాపి కశ్చిల్లోకే అహమిదం వేద ఇదం వేదేతి కేవలం వాచా బ్రూయాదపి- తేన కిం ఫలమిత్యర్థః. అతస్త్వం యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి-యేన ప్రకారేణ వేత్థ- తేన ప్రకారేణ బ్రూహి. కిమహం వేదేతి కేవలవికత్థనవచసా వఞ్చయసీత్యర్థః. ౫

అత్ర శాఙ్కరపాఠే ప్రథమః ఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచలోకః పరశ్చలోకః సర్వాణిచభూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేత మాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యాఙ్గానీతి వాయునాహి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞ వల్క్యాన్తర్యామిణం బ్రూహీతి॥ ౨

యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం.— సహోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః. బ్రహ్మలోకా యస్మిన్నోతాశ్చ ప్రోతాశ్చ వర్తమానే కాలే యథా పృథివ్యప్సు- తత్సూత్రమాగమగమ్యం వక్తవ్యమితి తదర్థం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యత స్తన్నిర్ణయాయాహ (వాయుర్వై గౌతమతత్సూత్రం) నాన్యత్. వాయురితి-సూక్ష్మమాకాశవద్విష్టమ్భకం పృథివ్యాదీనాం. యదాత్మకం సప్తదశవిధం లిఙ్గం కర్మవాసనాసమవాయి ప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్య బాహ్యాభేదాః సప్తసప్త మరుద్గణాః సముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యం తత్త్వం సూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి- సఙ్గ్రథితాని భవన్తీతి ప్రసిద్ధమేతత్. అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః. కథం. యస్మాద్వాయుస్సూత్రం- వాయునా విధృతం సర్వం. తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుః- కథయన్తి వ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి. సూత్రాపగమే హి మణ్యాదీనాం ప్రోతానామవస్రంసనం దృష్టం- ఏవం వాయుస్సూత్రం- తస్మిన్ మణివత్ప్రోతాని యద్యస్యాఙ్గాని స్యుః - తతో యుక్తమేతద్వాయ్వపగమే విస్రంసనమఙ్గానాం. అతో వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి నిగమయతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తం సూత్రం. తదన్తర్గతం త్విదానీం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారమన్తర్యామిణం బ్రూహి. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకా ఇతి) ఇత్యభీష్టమాగమవిదామిత్యధ్యాహృత్యాద్యస్యేతి శబ్దస్య యోజనా. ప్రశ్నాన్తరం- సూత్రవిషయం గౌతమవాక్యం. వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయుమేవ విశినష్టి (యదాత్మకమితి) పఞ్చభూతాని, దశ బాహ్యానీన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిః ప్రాణ, శ్చతుర్విధమన్తఃకరణ, మితి సప్తదశవిధత్వం. కర్మణాం వాసనానాం చోత్తరోత్తరసృష్టి హేతూనాం ప్రాణిభిరార్జితానామాశ్రయత్వాదపేక్షితమేవ లిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవ సామాన్యవిశేషాత్మనో బహురూపత్వమాహ (యత్తదితి) తస్యైవ లోకపరీక్షక ప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి) తస్య సూత్రత్వం సాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్-సూత్రవిదామితి శేషః. లౌకికీం ప్రసిద్ధిమేవ ప్రశ్నపూర్వకమనన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ దృష్టాన్తం వ్యనక్తి (సూత్రేత్యాదినా) వాయోస్సూత్రత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమితి) హే గౌతమ. తత్సూత్రం త్వయా పృష్టం వాయురేవేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. వాయోరేవ సర్వలోకభూతాధారత్వం సూత్రలక్షణమస్తీత్యాహ (వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి) ఉక్తేర్థే గమకమాహ (తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్సర్వాణి వాయునా గ్రథితాని తస్మాదేవ హేతోః ఉత్క్రాన్తప్రాణస్య పురుషస్యాఙ్గాని ఉత్సూత్రమాల్యానీవ విస్రస్తాని భవన్తి. అత ఏవ హి జనాః మృతస్యాఙ్గాని వ్యస్రంసిషతేత్యాహుః. అతో వాయునా సన్దృబ్ధాని సర్వలోకభూతానీతి స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. వ్యస్రంసిషత- లుఙ్. ఉక్తమర్థముద్దాలకః అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) భవత్వేతదేవమితరద్బ్రూహీత్యాహ (అన్తర్యామిణం బ్రూహీతి) స్పష్టోర్థః. ౬

శం.— ఇత్యుక్త ఆహ- యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ - భవతి సోఽన్తర్యామీ. సర్వః పృథివ్యాం తిష్ఠతీతి సర్వత్ర ప్రసక్తో మా భూదితి విశినష్టి- పృథివ్యా అన్తరః- అభ్యన్తరః. తర్హి తత్స్యాత్పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అత ఆహ- యం-అన్తర్యామిణం పృథివీ దేవతాపి న వేద మయ్యన్యః కశ్చిద్వర్తత ఇతి. (యస్య పృథివీ శరీరం) యస్య చ పృథివ్యేవ శరీరం- నాన్యత్. పృథివీదేవతాయా యచ్ఛరీరం- తదేవ శరీరం యస్య. శరీరగ్రహణం చోపలక్షణార్థం - కరణం చ పృథివ్యాస్తస్యాః. స్వకర్మప్రయుక్తం హి కార్యం కరణం చ పృథివీదేవతాయాః - తదస్య స్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యముక్తత్వాత్పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్పరస్య యత్కార్యం కరణం చ-తదేవాస్య-న స్వతః. తదాహ- యస్య పృథివీ శరీరమితి. దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వరసాక్షిమాత్రసాన్నిధ్యేన హి నియమేన ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం. య ఈదృగీశ్వరో నారాయణాఖ్యః పృథివీం- పృథివీదేవతాం యమయతి- నియమయతి స్వవ్యాపారే. అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్. (ఏష త ఆత్మా) తే-తవ మమ చ సర్వభూతానాం చేత్యుపలక్షణార్థమేతత్-అన్తర్యామీ. యస్త్వయా పృష్టోఽమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— నియన్తురీశ్వరస్య లౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్య చేతి) పృథివ్యాః శరీరిత్వమేవ-నతు శరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) పృథివ్యాః యత్కరణం- తదేవ తస్య కరణం చేతి యోజనా. కథం పృథివ్యాః శరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి) అన్తర్యామిణో పి తథా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి) అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవ కార్యం కరణం చ- నాన్యదిత్యత్ర హేతుమాహ (స్వకర్మేతి) తదేవ హే

ఉ.— యోఽప్సు తిష్ఠన్నద్భ్యోఽన్తరో యమాపో న విదుర్యస్యాపః శరీరం యోఽపోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోఽన్తరిక్షే తిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరో యమన్తరిక్షం న వేద యస్యాన్తరిక్షగ్ం శరీరం యోఽన్తరిక్షమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యో వాయౌ తిష్ఠన్వాయోరన్తరో యం వాయుర్న వేద యస్య వాయుః శరీరం యో వాయుమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యో దివి తిష్ఠన్దివోఽన్తరో యం ద్యౌర్న వేద యస్య ద్యౌః శరీరం యో దివమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యో దిక్షు తిష్ఠన్దిగ్భ్యోఽన్తరో యం దిశో న విదుర్యస్య దిశః శరీరం యో దిశోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణ స్ఫోరయతి (పర్యాయ్త్వితి) యః పృథివీమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (దేవతేతి) తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఈదృగితి) యస్య పృథివీ దేవతా కార్యకరణాభ్యామేవ కార్యకరణవత్త్వం- ఈదృశత్వం. పృథివీపర్యాయో దర్శితప్రాయం పర్యాయాన్తరేఽతిదిశతి (సమానమితి) ౩

రం.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి) పృథివ్యాం స్థితః తదన్తర్గతః తదవేద్యః తచ్ఛరీరకశ్చ సన్నన్తః ప్రవిశ్య ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణనియమనం కరోతి - ఏషోఽన్తర్యామీ త ఆత్మా అమృత ఆత్మా- నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర త ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణో జీవవ్యతిరేకస్సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చ సిధ్యతి- తద్ధి విశేషణం జీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీ త ఆత్మేత్యుక్తే ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపవచనత్వశఙ్కయా జీవవ్యావృత్తిర్న ప్రాప్నోతీతి హి అమృత ఇత్యుక్తం. జీవస్యామృతత్వసిద్ధేః పరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాన్న తత్తస్య నిరుపాధికమితి నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మా పరమాత్మైవ. అత్ర అమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్త్యా నిరుపాధికత్వసిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా. అత్ర ప్రశ్నానురూప్యేణ ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామీతి ఏకేనైవ నిర్దేశేన సర్వాన్తర్యామిణ ఉద్దాలకం ప్రతి త ఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయోపదేశబాహుళ్యం కిమర్థమితి చేన్న- పృథివ్యాదికేష్వేకైకవస్తుని ప్రత్యేకం పరిపూర్ణత్వేన నియన్తృతయా స్థితిజ్ఞాపనార్థత్వేన సార్థక్యాత్. *పరిపూర్ణత్వం చాణుమాత్రేఽపి వస్తుని స్థితస్య నిరవధికషాడ్గుణ్యవిశిష్టతయా ప్రతిపత్తియోగ్యత్వమితి వ్యాసార్యైః వాక్యాన్వయాధికరణే వర్ణితం. ఇదం హి పూర్ణత్వం సైకేన పూర్వోక్తరీత్యా నిర్దేశేన సిధ్యతి. నను *సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతి తం మే బ్రూహీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీ ఏకోఽస్తి- స వక్తవ్య ఇతి పృష్టవన్తముద్దాలకం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యేన పృథివ్యన్తర్యామ్యేవ త అన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవ తేఽన్తర్యామీతి పృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చ ఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్య ప్రాగేవ నిశ్చితత్వాత్. అతస్స త ఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దో నాన్తర్యామివచనః - అపి తు స్వరూపవచన ఇత్యేవ యుక్తమితి చేన్న- ఆత్మశబ్దస్య శేషిత్వాధారత్వాద్యర్థకతయా వ్యుపపత్తేః త ఆత్మేతి వ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాయోగాత్. *పతిం విశ్వస్యేత్యాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణః కస్యచిదవగతత్వాత్ తేన వాక్యేన ప్రతిపన్నస్తే ఆత్మా - తే శేషీ పృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతి ప్రఘట్టార్థః. ౭

శం.— యోఽప్సు తిష్ఠన్. అగ్నౌ. అన్తరిక్షే. వాయౌ. దివి. ఆదిత్యే. దిక్షు. చన్ద్రతారకే. ఆకాశే. యస్తమసి- ఆవరణాత్మకే బాహ్యే తమసి. తేజసి- తద్విపరీతే ప్రకాశసామాన్యే. ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయం దర్శనం దేవతాసు. అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు అన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యః ప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితే ఘ్రాణే. యో వాచి. చక్షుషి. శ్రోత్రే. మనసి. త్వచి. విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే. కస్మాత్పునః కారణాత్పృథివ్యాది దేవతా మహాభాగాస్సత్యో మనుష్యాదివదాత్మని లిష్ఠన్తమాత్మనో నియన్తారమన్తర్యామిణం న విదురిత్యత ఆహ- అదృష్టః - న దృష్టః. న విషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్య కస్యచిత్. స్వయం తు చక్షుషి సన్నిహితత్వాత్ దృశిస్వరూప ఇతి ద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నః కస్యచిత్. స్వయం త్వలుప్తశ్రవణశక్తిః సర్వశ్రోత్రేషు సన్నిహితత్వాత్- శ్రోతా. తథా- అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయమనాపన్నః. దృష్టశ్రుత ఏవ హి సర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సు సన్నిహితత్వాచ్చ మన్తా. తథా- అవిజ్ఞాతః- నిశ్చయగోచరమనాపన్నో రూపాదివత్సుఖాదివద్వా. స్వయం త్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకేతిష్ఠగ్ంశ్చన్ద్రతారకాదన్తరోయంచన్ద్రతారకంనవేదయస్యచన్ద్రతారకగ్ంశరీరంయశ్చన్ద్రతారకమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

యఆకాశేతిష్ఠన్నాకాశాదన్తరోయమాకాశోనవేదయస్యాకాశఃశరీరంయఆకాశమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసితిష్ఠగ్ంస్తమసోన్తరోయంతమోనవేదయస్యతమశ్శరీరంయస్తమోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసితిష్ఠగ్ంస్తేజసోన్తరోయంతేజోనవేదయస్యతేజశ్శరీరంయస్తేజోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్సర్వేభ్యోభూతేభ్యోన్తరోయగ్ంసర్వాణిభూతానినవిదుర్యస్యసర్వాణిభూతానిశరీరంయస్సర్వాణిభూతాన్యన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇత్యధిభూతమథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యఃప్రాణేతిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరోయంప్రాణోనవేదయస్యప్రాణశ్శరీరంయఃప్రాణమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యోవాచితిష్ఠన్వాచోన్తరోయంవాఙ్నవేదయస్యవాక్శరీరంయోవాచమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషితిష్ఠగ్ంశ్చక్షుషోన్తరోయంచక్షుర్నవేదయస్యచక్షుశ్శరీరంయశ్చక్షురన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రేతిష్ఠన్శ్రోత్రాదన్తరోయగ్ంశ్రోత్రంనవేదయస్యశ్రోత్రగ్ంశరీరంయశ్శ్రోత్రమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యోమనసితిష్ఠన్మనసోన్తరోయంమనోనవేదయస్యమనఃశరీరంయోమనోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచితిష్ఠగ్ంస్త్వచోన్తరోయంత్వఙ్నవేదయస్యత్వక్శరీరంయస్త్వచమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరోయంవిజ్ఞానంనవేదయస్యవిజ్ఞానగ్ంశరీరంయోవిజ్ఞానమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యోరేతసితిష్ఠన్రేతసోన్తరోయగ్ంరేతోనవేదయస్యరేతశ్శరీరంయోరేతోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతోఽదృష్టోద్రష్టాఽశ్రుతఃశ్రోతాఽమతోమన్తాఽవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతానాన్యోతోస్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తిశ్రోతానాన్యోతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతైషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతోఽతోఽన్యదార్తంతతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామ॥ ౨౩

ఇతిబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయే-సప్తమంబ్రాహ్మణమ్.

త్వాత్సన్నిధ్యాచ్చవిజ్ఞాతా. తత్ర * యంపృథివీనవేద * యంసర్వాణిభూతానినవిదురితిచాన్యైనియన్తవ్యావిజ్ఞాతారః- అన్యోనియన్తాన్తర్యామీతిప్రాప్తం. తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యోతః) నఅన్యఃఅతః- అస్మాత్. అన్తర్యామిణోనాన్యోతోస్తిద్రష్టా. తథా- నాన్యోతోస్తిశ్రోతా. నాన్యోతోస్తిమన్తా. నాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతా. యస్మాత్పరోనాస్తిద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతా, సోఽదృష్టోద్రష్టాఽశ్రుతఃశ్రోతాఽమతోమన్తాఅవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితఃసర్వసంసారిణాంకర్మఫలవిభాగకర్తా,-ఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః. అస్మాదీశ్వరాదాత్మనోన్యదార్తం. తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామ. ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— సర్వత్రప్రాణాదౌతిష్ఠన్నన్తర్యామీతవాత్మేతిసమ్బన్ధః. వాక్యాన్తరంప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్యవ్యాచష్టే (.కస్మాదిత్యాదినా) యథామనసి- తథాబుద్ధావపిసన్నిధానాద్జ్ఞాతృతేతియావత్. తత్రేతిపూర్వసన్దర్భోక్తిః. అన్వయముపలక్షయితుమతోన్యఇత్యుక్తాక్షరపదార్థాన్వ

కరోతి (అత ఇతి) అన్యో ద్రష్టా నాస్తీతి సమ్బన్ధః. ఏష త ఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవమప్సు అగ్నౌ అన్తరిక్షే వాయౌ దివి ఆదిత్యే దిక్షు చన్ద్రతారకే ఆకాశే తమసి తేజసి చాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమి తి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితి శేషః. (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యత ఇతి శేషః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮.

౪౦.— సర్వేషు భూతేషు చాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితి శేషః. (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యత ఇతి శేషః. ౧౯

౪౦.— ఏవం ప్రాణే వాచి చక్షుషి శ్రోత్రే మనసి త్వచి చోక్త్వాహ (యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాది) అత్ర విజ్ఞానశబ్దో జీవాత్మపరః-సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్రత్యవిజ్ఞానశబ్దస్థానే * ఆత్మని తిష్ఠన్నితి ఆత్మశబ్దేన సన్దర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్య తస్య తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగా చ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

౪౦.— ఏవం రేతస్యన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతశ్శ్రోతా అమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి) అత్ర ద్రష్టృత్వం-రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం. నతు చక్షుర్జన్యజ్ఞానవత్త్వం- తస్య పరమాత్మన్యసమ్భవాత్. శ్రోతృత్వం- శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం. మన్తృత్వం-మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. విజ్ఞాతృత్వం - విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. ద్రష్టృత్వాదికం జీవస్యాప్యస్తీతి అదృష్టత్వాదినా ద్రష్టృత్వాదికం విశేషితం. తాదృశం చ తన్న జీవస్యాస్తీతి భావః. అత్ర చ ద్రష్టృత్వాదావుపాధ్యనుక్తేః నిరుపాధిక ద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. (నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోతోఽస్తి శ్రోతా నాన్యోఽతోఽస్తి మన్తా నాన్యోతోఽస్తి విజ్ఞాతా ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః అతోఽన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నః పూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానే ను పూర్వత్వాదితి సామికాధికరణే వ్యవస్థితత్వాత్ అత్రాప్యన్యశబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతో నిషేధ ఉపపద్యతే. జీవస్యాకరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్. అన్యస్తత్సదృశోఽదృష్టో ద్రష్టా నాస్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. శిష్టం స్పష్టం. (తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదం చ బ్రాహ్మణమధికృత్య సమన్వయాధ్యాయే ద్వితీయపాదే చిన్తితం- * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణేఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమ ధ్యాత్మం చాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీ జీవ ఏవ స్యాత్- వాక్యశేషే ద్రష్టా శ్రోతేతి కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః. న చ దర్శన శ్రవణాదిశబ్దా రూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః- తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వం చ పరమాత్మనోఽపి సమ్భవతీతి వాచ్యం- తథా హి సతి * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి తదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః. జీవస్యైవ తదతిరిక్తస్య రూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్. ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాం కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయా జీవ పరత్వే తు జీవవ్యతిరిక్తస్యాకరణాయత్తజ్ఞానవతో నిషేధ ఉపపద్యతే- ఈశ్వరస్యాకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్త ర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్. అధిదైవాధిలోకాదిషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ పరమాత్మైవ - సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేః ప రమాత్మధర్మస్య శ్రవణాత్. అధిలోకాదయో మాధ్యన్దినే ద్రష్టవ్యాః. అన్యశబ్దస్య పూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాది విశేషితనిరుపాధిక రూపాది సాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోఽప్యుపపద్యతే. * న చ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథా స్మార్తం - ప్రధానం * అ దృష్టో ద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వ విశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదేశ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏ వం న జీవోఽప్యత్ర ప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే. కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్చోభయేఽపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి. మా ధ్యన్దినా హి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తర ఇతి. కాణ్వాస్త్వాత్మపర్యాయస్థానే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపద మధీయతే. అతో న జీవోఽన్తర్యామీతి స్థితం. నను ఆత్మనో జ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితి చేన్న - అస్యార్థస్య నియత్యాదేచ నిత్తత్వాత్. తథా హి- * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్న జ్ఞాతాత్మా. అథవా- * యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా ఇత్యాదిశ్రవణాత్, అహం జానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యా ద్యనుభవాచ్చాగన్తుకజ్ఞానాశ్రయ ఏవ - న స్వయం జ్ఞానరూపః. జ్ఞానరూపత్వవచనాని తులాఘుణికానీత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * జ్ఞోఽత ఏవ. అత ఏవ- * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః ఇతి విజ్ఞానాత్మన ఏవ జీవస్య ద్రష్టృత్వా ది శ్రుతేరేవ జ్ఞానాత్మకోఽపి సన్ స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చ భవతీత్యర్థః. నను విభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వే తజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధా త్సార్వజ్ఞ్యం సర్వదా స్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- * ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం. విభుత్వే స్యాదియమాశఙ్కాపి- * తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి * యే వై కే చాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మై లోకాయ కర్మణే ఇతి జీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్ జీవో న విభుః. అతో న సర్వదా సార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. నను శరీరాదుత్క్రమణం నామ శరీరవిషయకాభిమానరాహిత్యం- తచ్చ విభోరప్యాత్మ నస్సమ్భవతీత్యత్రాహ- * స్వాత్మనా చోత్తరయోః. చశబ్దోఽవధారణే. విభుత్వపక్షే ఉత్క్రమస్య కథంచిత్సమ్భవేఽపి ఉత్తరయోః - గమనాగమనయో స్స్వాత్మనా- స్వరూపేణైవ సమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వే తదసంభవః. కించ- భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ * ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోహృదయమేవాస్యవ క్రామతిశుక్రమాదాయపునరేతిస్థానమితిశరీరఏవ స్వాత్మనైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచతద్యోగాసమ్భవాన్నవిభురాత్మా. *నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్. ‹యోయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితిజీవం ప్రస్తుత్య * సవాఏషమహానజఆత్మేతిమహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతిచేన్న- ‹యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మేతిజీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యేతి నైవతత్రమహత్త్వప్రతిపాదనాత్. * స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ. ‹ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్యఇతిఅణుత్వంతేషణస్యస్వస్యవాచకశబ్దశ్రవణాత్, *వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ। భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయ ఇతిఉన్మానవ్యాదాచ్చ ... జీవెత్యణుస్వాచ్చాణురేవ నన్వణుత్వేసత్యేకదేశస్థస్యకథంసకలదేహవ్యాపివేదనోపలమ్భఇత్యత్రమతాన్తరే ణపరిహరమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథాహరిచన్దనబిన్దుశ్శరీరైకదేశస్పృష్టస్సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- ఏవంజీవోఽపిభవిష్యతి. * అవస్థితి వైశేష్యాదితిచేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి. హరిచన్దనబిన్దోర్దేహ్యదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదిస్సుతథాభావః- అత్ర నోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తీ తికథంతథాత్వమితిచేన్న- *హృదిహ్యయమాత్మేతిజీవస్యాపిశరీరస్థదేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అన్యస్యమతేనపరిహారమాహ- *గుణాద్వాలోక వత్. వాశబ్దోమతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకేయథాఏకదేశస్థానామపిమణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపిజీవస్యప్ర భాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యాసర్వేంజీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవఃసంభవాన్నదోషఇత్యర్థః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తంజ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- * వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథాగన్ధస్యపృథివీవ్యతిరేకఃప్రత్యక్షసిద్ధః - తథాఅహంజానామీతిజ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకఃప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవా యంపురుషఇతిశ్రుతిశ్చతథాదర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఽపృథక్కృత్య *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతితత్రవ్యాపక త్వేనైవపృథగుపదేశవశాద్ధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ. ననుజ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయాపృథక్త్వే * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాంకాగతిరిత్య త్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశఃప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్శఙ్కావ్యావర్తయతి. జీవేవిజ్ఞానగుణస్యైవసారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితిజీవో వ్యపదిశ్యతే- యథాప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ * యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యానన్దశబ్దేనవ్యపదేశః. * యావదాత్మభావి త్వాచ్చనదోషస్తద్దర్శనాత్. యథాగోత్వాదీనాం యావద్గోవ్యక్తిభావిత్వాద్గోశ్శబ్దవాచితయాచిభిర్వాదిశబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశోదృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధ ర్మస్యయావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచితశబ్దేనతన్నిర్దేశోవ్యపదేశోనదోషాయేత్యర్థః. అత్రచకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోపిస్వప్రకాశత్వేనజ్ఞానమితివ్యపదేశో నదోషాయేతిసముచ్చినోతి. ననుసుషుప్త్యాదిషుజ్ఞానాభావాన్నజ్ఞానస్యయావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- * పుంస్త్వాదివత్త్వస్యసతోఽభివ్యక్తి యోగాత్. యథాసర్వదావిద్యమానస్యపుంస్త్వస్యబాలకదశాయాంయౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవంసర్వదావిద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగద శాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చజ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మాజ్ఞాతాచ. ననుజ్ఞానరూపఏవాత్మావిభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్య తరనియమోవాన్యథా. కింసర్వగతఆత్మాఉపలబ్ధిరేవవా- అనుపలబ్ధిరేవవాహేతుః- ఉభయత్ర, అద్యపక్షేద్వయోరుపలబ్ధిరేవవాఅనుపలబ్ధిరేవ వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షేసర్వదాఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భాపర్యాయోణదృశ్యమానౌనోపపద్యేయాతాం. అతోజ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనఃఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నాకాదాచిత్కధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితిసిద్ధాన్తస్సమ్యేకనాస్తు. తేనావద్యపపత్తిరితిస్థితం. తథాతత్రైవపాదే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదితిప్రతిపాదితంజీవానాంకర్తృత్వంనపరమాత్మాయత్తం- తథాత్వేహిప్రవృత్తినివృత్త్యోస్స్వాతన్త్ర్యాభావాత్ నస్వతన్త్రంజీవంనియోజయతోవిధినిషేధశాస్త్రయోరానర్థక్యంస్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- * పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్త యతి. తచ్చకర్తృత్వంపరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. * యఆత్మానమన్తరోయమయతియమాత్మానంవేదఇతిజీవకర్తృత్వస్యపరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వే వంవిధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- * కృతప్రయత్నాపేక్షస్తువిహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మాజీవకృతంపూర్వప్రయత్నమపే క్ష్యతదనుమతిదానేనప్రవర్తయతి-ఏవంసతివిధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికంసిధ్యతి. సభగవాన్ పురుషోత్తమఃఅవాప్తసమస్తకామస్స ర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తఃఏతానికర్మాణిసమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతికర్మద్వైవిధ్యంసర్వంవిభా గపరిపాదనోచితదేహేన్ద్రియాదికంతన్నియమనశక్తిం చ సర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంసామాన్యేనప్రదిశ్యస్వశాసనావబోధిశాస్త్రంచప్రదర్శ్యాన్త రాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచనియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తేచక్షేత్రజ్ఞాఃతదాహితశక్తయఃతత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాఃతదాధారాఃస్వయ మేవస్వేచ్ఛానుగుణ్యేనపుణ్యాపుణ్యరూపేకర్మణీఉపాదదతే. తతశ్చపుణ్యరూపకర్మకారిణంస్వశాసనానువర్తినంజ్ఞాత్వాధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయ తే- శాసనాతివర్తినంచతద్విపర్యయేణయోజయతి. అతస్స్వతన్త్రదయాళుత్వాదివైకల్యచోద్యస్యనావకాశః. దయాహీనామస్వార్థనిరపేక్షాపర దుఃఖాసహిష్ణుతా. సాచస్వశాసనాతివృత్త్యవసాయినిదయాహిక్రతురనాగుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహఏవతత్రగు ణః- అన్యథాశత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్వ్యవహారస్సాపరాధా నప్యనుకాలేననిరతిశయసుఖసంవృద్ధయేస్వయమేవప్రయతతే.యథోక్తం *తేషాంసతతయుక్తానాంభజతాంప్రీతిపూర్వకం।దదామిబుద్ధియోగంతం యేనమాముపయాన్తితేఇతి. నన్వయంపరమాత్మానంపరాకరోతి చేత్కృపాపూర్వకమితిచ... ఏవంచపరమాత్మానుమతిం కృత్వా వర్ధమానస్యానుమతివృత్త్యాదిప్రసక్తిరిత్యాహ- నిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతిచేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖే నసాహాయ్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్యకృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతువిశేషతోనివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వంతు స్వతన్త్ర స్యనపర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవదోషఇతిచేత్. తత్రకింప్రమాణం. నప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయేఅప్రమాణత్వాత్. నాప్య నుమానం. తత్రహికిమీశ్వరాఖ్యంధర్మిణంశాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్యతత్స్వాతన్త్ర్యస్యదోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహ వాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

గమే హేతో రాశ్రయణీయత్వాత్. అభ్యుపగమే తస్మిన్ గ్రాహకేణ సాన్నిపాత్యగుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయాపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాం భక్షికా విలక్షణం యా జీవస్య కర్తృత్వాత్ న శాస్త్రానర్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షోత్పాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్ సాధారణకృతిహేతోరీశ్వరస్య న వైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తం చ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతం చ భగవతాపి * తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణం కర్తారం విద్ధి, అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హి తస్యార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి ఇత్యాదిషు. నియన్తృత్వేఽపి తస్య సాపేక్షత్వాన్న దోష ఇతి. నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదీశ్వరస్య కార్యోత్పత్తిసమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వానుపపత్త్యాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. కల్పనాయా హేతు(?)దృశచోద్యావకాశః- * అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతీత్యాది ప్రమాణప్రతిపన్నార్థే ఈదృశచోద్యానవకాశాదితి స్థితం. తథా ప్రాణ హ దేజీవస్య యత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - న తత్పరమాత్మా యత్తమితి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే- * జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ ప్రాణవతా శబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణివిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్తృకాధిష్ఠానం యత్. తత్ తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్ -సఙ్కల్పాదేవ భవతి- *యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్. * తస్య చ నిత్యత్వాత్. సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వే స్వయం వర్త్స్వరూపభావిత్వా చ్చైతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.............................. ౨౭

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతః పరమశనాయాదివినిర్ముక్తం నిరుపాధికం సాక్షాదపరోక్షాత్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః. (అథహ వాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే హే బ్రాహ్మణాః భగవన్తః- పూజావన్తః శృణుత మమ వచః. హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతామస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌ చేత్ - యదివక్ష్యతి- కథయిష్యతి మే కథంచిత్. న వై జాతు- కదాచిద్యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా. న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నను యస్మాద్భయాద్గార్గీ పూర్వముపరతా- తస్యాస్తదవస్థత్వాత్కథం పునః సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహ వాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధే బ్రహ్మనిర్ద్ధారాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన సపరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవ పరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ * మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త- హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యమహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి. తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతిజేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం- * వదస్సుపి క్యప్చేతి క్యప్. (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) మే- మమ తౌ ప్రశ్నౌ వయం యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హి మాం * మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యన్యాయేనాబ్రహ్మవాదినీమివ పూర్వం శప్తవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్యాబ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధా విపతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా ఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) అహం వై త్వా- త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ- హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః - కాశీషు భవః కాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా- విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయ ఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నోఽహృదయమేవాస్య వర్త్మానిశుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానమితి శరీరదేవ స్వాత్మనైవ గత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వే చలనయోరసమ్భవాన్న విభురాత్మా.
*నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్. *యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి జీవం ప్రస్తుత్య *స వా ఏష మహానజ ఆత్మేతి మహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ
ఇతి చేన్న- *యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి జీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యైవ తత్ర మహత్త్వప్రతిపాదనాత్. *స్వశబ్దోన్మానాభ్యాం చ.
*ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్య ఇతి అణుత్వలక్షణస్య స్వస్య వాచకశబ్దశ్రవణాత్, *వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయ
ఇతి అణుసదృశవస్తూద్ధృత్యైతన్మానస్య జీవే శ్రవణాచ్చాణురేవ సన్నణుత్వే సత్యేకదేశస్థస్య కథం సకలదేహవ్యాపివేదనోపలమ్భ ఇత్యత్ర మతాన్తరే
ణ పరిహారమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథా హరిచన్దనబిన్దుః శరీరైకదేశస్థోఽపి సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదం కరోతి- ఏవం జీవోఽపి భవిష్యతి. *అవస్థితి
వైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి. హరిచన్దనబిన్దోర్దేహహృదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదస్తు తథాభావః- ఆత్మనో న దేశవిశేషావస్థితిరస్తీ
తి కథం తథాత్వమితి చేన్న- *హృది హ్యయమాత్మేతి జీవస్యాపి శరీరస్య దేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అథాన్యమతేన పరిహారమాహ- *గుణాద్వాలోక
వత్. వాశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకే యథా ఏకదేశస్థానామపి మణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభా వ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపి జీవస్య ప్ర
భాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానస్య వ్యాప్త్యా సర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసమ్భవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం నాస్తీత్యత్రాహ- *వ్యతిరేకో
గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి. యథా గన్ధస్య పృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథా అహం జానామీతి జ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవా
యం పురుష ఇతి శ్రుతిశ్చ తథా దర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఽపృథక్కృత్య *స హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి తద్వాచక
శబ్దేనైవ పృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతం జ్ఞానమస్త్యేవ. నను జ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయా పృథక్త్వే *యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాది శ్రుతీనాం కా గతిరిత్య
త్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. జీవే విజ్ఞానగుణస్యైవ సారభూతగుణత్వాద్విజ్ఞానమితి జీవో
వ్యపదిశ్యతే- యథా ప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యానన్దశబ్దేన వ్యపదేశః. *యావదాత్మభావి
త్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్. యథా గోత్వాదీనాం యావద్వ్యక్తిభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిర్గవాదిశబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశో దృశ్యతే - ఏవమేవ జ్ఞానరూపధ
ర్మస్య యావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేన ధర్మిణో వ్యపదేశో న దోషాయేత్యర్థః. అత్ర చకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపి స్వప్రకాశత్వేన జ్ఞానమితి వ్యపదేశో
న దోషాయేతి సముచ్చినోతి. నను సుషుప్త్యాదిషు జ్ఞానాభావాన్న జ్ఞానస్య యావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- *పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తి
యోగాత్. యథా సర్వదా విద్యమానస్య పుంస్త్వస్య బాల్యేఽనభివ్యక్తస్య యౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవం సర్వదా విద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగద
శాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చ జ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మా జ్ఞాతా చ. నను జ్ఞానరూప ఏవాత్మా విభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్య
తరనియమో వాన్యథా. కిం సర్వగత ఆత్మా ఉపలబ్ధేరేవ హేతుః- అనుపలబ్ధేరేవ వా హేతుః- ఉతోభయత్ర. ఆద్యపక్షద్వయే ఉపలబ్ధిరేవ వా అనుపలబ్ధిరేవ
వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షే సర్వదోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ స్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భౌ పర్యాయేణ దృశ్యమానౌ నోపపద్యేయాతాం.
అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనః ఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నా కదాచిత్క్వచిద్ధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితి సిద్ధాన్తపక్షే తు నానుపపత్తిరితి స్థితం.
ఏతావత్త్రిపాదే *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి ప్రతిపాదితం జీవానాం కర్తృత్వం న పరమాత్మాయత్తం- తథాత్వే హి ప్రవృత్తినివృత్త్యోస్స్వాలమ్బికావ
దస్వతన్త్రం జీవం నియోజయతో విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్త
యతి. తచ్చ కర్తృత్వం పరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. *య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి తత్కర్తృత్వస్య పరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వే
వం విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- *కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మా జీవకృతం పూర్వప్రయత్నమపే
క్ష్య తదనుమతిదానేన ప్రవర్తయతి- ఏవం సతి విధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికం సిధ్యతి. స భగవాన్ పురుషోత్తమః అవాప్తసమస్తకామస్స
ర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమహిమ్నా అనుగుణలీలాప్రవృత్తః ఏతాని కర్మాణి సమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతి కర్మద్వైవిధ్యం సర్వం విధా
య తదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికం తన్నియమనశక్తిం చ సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం సామాన్యేన ప్రదిశ్య స్వశాసనావబోధిశాస్త్రం చ ప్రదర్శ్యాన్త
రాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయా చ నియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. క్షేత్రజ్ఞాస్తు తదాహితశక్తయః తత్ప్రదిష్టకరణకలేబరాదికాః తదాధారాః స్వయ
మేవ స్వేచ్ఛానుగుణ్యేన పుణ్యాపుణ్యరూపే కర్మణీ ఉపాదదతే. తతశ్చ పుణ్యరూపకర్మకారిణం స్వశాసనానువర్తినం జ్ఞాత్వా ధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయ
తే- శాసనాతివర్తినం చ తద్విపర్యయేణ యోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాళుత్వాదివైకల్యచోద్యస్య నావకాశః. దయా హి నామ స్వార్థనిరపేక్షా పర
దుఃఖాసహిష్ణుతా. సా చ స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపి వర్తమానా న గుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహ ఏవ తత్ర గు
ణః- అన్యథా శత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణ అనాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధా
సఙ్గీకారేణ నిరతిశయసుఖసంవృద్ధయే స్వయమేవ ప్రయతతే. యథోక్తం *తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్। దదామి బుద్ధియోగం తం
యేన మాముపయాన్తి తే ఇతి. నను మా భవతు స్వతన్త్రం బాలకం దృష్ట్వోపేక్షమాణస్యానుమతిం కృతవతో వా పుంసో నైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్ర
వృత్తపురుషవిషయే ఉపేక్షకత్వే వా అనుమన్తృత్వే వా ప్రయోజకత్వే వా సర్వేశ్వరస్య తస్య నిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతి చేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖే
న సామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్య కృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలే తు విశేషతో నివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వం తు స్వాతన్త్ర్య
స్య న పర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవ దోష ఇతి చేత్. తత్ర కిం ప్రమాణం. న ప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయే అప్రమాణత్వాత్. నాప్య
నుమానం. తత్ర హి కిమీశ్వరాఖ్యం ధర్మిణం శాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్య తత్స్వాతన్త్ర్యస్య దోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహవాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణాభగవన్తోహన్తాహమిమం ద్వౌప్రశ్నౌప్రక్ష్యామితౌచేన్మే వక్ష్యతినవైజాతుయుష్మాకమిమంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యంజేతేతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౧

¶ సాహోవాచాహంవైత్వాయాజ్ఞవల్క్యయథాకాశ్యోవావైదేహోవోగ్రపుత్రఉజ్జ్యం

గమేహేతోరాశ్రయణీద్విః. అభ్యుపగమెథస్మి గ్రాహకేణశాస్త్రేణతస్యగుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయాపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాంభజ్జికావిలక్షణయాజీవస్యకర్తృత్వాత్ సశాస్త్రార్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షాత్వాదకత్వేనసాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహేతురీశ్వరస్యనవైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తంచభగవతాపరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌసృజ్యానాంసర్గకర్మణి నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతంచభగవతాపి *తస్యకర్తారమపి మాంవిద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణంకర్తారంవిద్ధి, అసాధారణకర్తారంనవిద్ధీతిహితస్యార్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః *నైయత్యంయావతానస్యాద్విధానప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వశ్రుతేస్తావత్తత్సజ్జ్యోచానన్త్వతఃపరఇతి. నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవసర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవేఈశ్వరస్యప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికంకుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితిచేత్. కల్పనాయామేవేదప్రశిచోద్యావకాశః- *అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తాజనానాంసర్వాత్మా *ఏషహ్యేవసాధుకర్మకారయతీత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నాన్నైతాదృశచోద్యావకాశాదితిస్థితం. తథాప్రాణపాదేజీవస్యయత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - నతత్పరమాత్మాయత్తమితిపూర్వపక్షేఉచ్యతే- *జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానంతుతదామననాత్ప్రాణవతాశబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేనసహజ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చక్రియమాణంప్రాణకర్తృకాధిష్ఠానంయత్. తత్తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మనఆమననాత్-సఙ్కల్పాదేవభవతి- *యోఽగ్నౌతిష్ఠన్నగ్నేరన్తరోయమగ్నిర్నవేదయస్యాగ్నిశ్శరీరంయోఽగ్నిమన్తరోయమయతి*యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్, *తస్యచనిత్యత్వాత్. సర్వేషాంపరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్యయావత్స్వరూపభావిత్వా, ద్బ్రితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౨౭

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అత్రఃపరమశనాయాదివినిర్ముక్తంనిరుపాధికంసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరంబ్రహ్మవక్తవ్యమిత్యతఆరమ్భః. (అథహవాచక్నవ్యువాచ) పూర్వంయాజ్ఞవల్క్యేననిషిద్ధామూర్ధపాతభయాదుపరతాసతీపునః ప్రష్టుంబ్రాహ్మణానుజ్ఞాంప్రార్థయతే హేబ్రాహ్మణాఃభగవన్తః- పూజావన్తఃశృణుతమమవచః హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యంపునర్ద్వౌప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతామస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌచేత్ - యదివక్ష్యతి- కథయిష్యతిమేకథంచిత్. నవైజాతు- కదాచిద్యుష్మాకంమధ్యేఇమం- యాజ్ఞవల్క్యంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతిజేతా, నవైకశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తాబ్రాహ్మణాఅనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛగార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేసూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాంనిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతఃపరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నమయస్మాద్భయాద్గార్గీపూర్వముపరతా- తస్యాస్తదవస్థత్వాత్కథంపునస్సా ప్రష్టుంప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) నవైజాత్వితిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యందర్శయితుంకశ్చిదితిపునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహవాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణేప్రసిద్ధేబ్రహ్మనిద్యుద్దాలకేయాజ్ఞవల్క్యేనపరాజితేసర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవపరాజయోభవిష్యతీతిమన్యమానాగార్గీ *మాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదితియాజ్ఞవల్క్యస్యసక్రోధోక్త్యాభీత్యాపూర్వముపరతాపిబ్రాహ్మణానుజ్ఞాంప్రాప్యపునఃప్రష్టుకామాఅనుజ్ఞాదానాయబ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణాభగవన్తోహన్తాహమిత్యాది) హన్త- హేభగవన్తోబ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యంఅహంప్రశ్నద్వయంప్రక్ష్యామి. తస్యచేదుత్తరంమేప్రశ్నద్వయస్యయాజ్ఞవల్క్యోవక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యంయుష్మాకంమధ్యేబ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదంప్రతిజేతాకోపిజాతునాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం-వదస్సుపిక్యప్ చేతిక్యప్. (తౌచేన్మేనవివక్ష్యతిమూర్ధాస్యవిపతిష్యతీతి) మే- మమతౌప్రశ్నావయంయాజ్ఞవల్క్యోనప్రతివక్ష్యతియది - తర్హిమాం *మాతేమూర్ధావ్యపప్తదిత్యన్యాయేనాబ్రహ్మవాదినీమివపూర్వంశప్తవతోఽస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యాబ్రహ్మిష్ఠస్యమూర్ధావిపతిష్యతిబ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థేబ్రాహ్మణాఅనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తాబ్రాహ్మణాఅద్యత్వానుమతిమాహుః (పృచ్ఛగార్గీతి) స్పష్టోర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞాహయాజ్ఞవల్క్యం (సాహోవాచ) అహంవైత్వా- త్వాంద్వౌప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌతావితిజిజ్ఞాసాయాంతయోర్దురుత్తరత్వంద్యోతయితుందృష్టాన్తపూర్వకంతావాహ- హేయాజ్ఞవల్క్యయథాలోకేకాశ్యః - కాశీషుభవఃకాశ్యః. ప్రసిద్ధంశౌర్యంకాశ్యే. వైదేహోవా- విదేహానాంవారాజాఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకంధనుఃపునరధిజ్యం - ఆరోపిత

† బ్రహ్మోద్యంజేతేతి తౌచేన్మేనవివక్ష్యతి మూర్ధాస్యవిపతిష్యతీతి పృచ్ఛగార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహంవైయాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌసపత్నాతివ్యాధినౌహస్తేకృత్వోపోత్తిష్ఠేదేవమేవాహంత్వాంద్వాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాంతౌమేబ్రూహీతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౨

ఉ.— సాహోవాచయదూర్ధ్వంయాజ్ఞవల్క్యదివోయదవాక్పృథివ్యాయదన్తరాద్యావాపృథివీఇమేయద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతేకస్మింస్తదోతంచప్రోతంచేతి॥ ౩

సహోవాచయదూర్ధ్వంగార్గిదివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరాద్యావాపృథివీఇమేయద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతఆకాశేతదోతంచప్రోతంచేతి॥ ౪

§ సాహోవాచనమస్తేఽస్తుయాజ్ఞవల్క్యయోమఏతంవ్యవోచోఽపరస్మైధారయస్వేతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౫

జ్యాకంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రయోవంశఖణ్డస్సన్ధీయతే. తేనవినాపిశరోభవతీత్యతోవిశినష్టిబాణవన్తావితి. తౌద్వౌబాణవన్తౌశరౌ. తయోరేవవిశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినౌ- శత్రోఃపీడాకరావతిశయేన. హస్తేకృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపతఆత్మానందర్శయేత్. ఏవమేవాహంత్వాం శరస్థానీయాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మిత్వత్సమీపే. తౌమేబ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్. ఆహేతరః (పృచ్ఛగార్గీతి) ౨

ఆ.— సన్ధీయతే-సఙ్గచ్ఛతఇతిశేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యప్రత్యుత్తరణీయత్వేబ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారోహేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం.— (సాహోవాచేత్యాది) తదేవయాజ్ఞవల్క్యం ప్రతిబ్రాహ్మణానుమతయావాచక్నవ్యోక్తమాహ (అహంవైయాజ్ఞవల్క్యయథాకాశ్యోవేత్యాది) హేయాజ్ఞవల్క్య. అహంవై- ప్రసిద్ధంయథాతథాకాశీదేశభవఃవిదేహదేశభవోవాఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యఃయథాఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యంధనుఃపునరపిసజ్యంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌ- బాణశబ్దేనశరాగ్రయోవంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే. తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధినౌ- సపత్నాత్యన్తవ్యథనశీలౌ, చశరౌహస్తేగృహీత్వాఉపోత్తిష్ఠేత్ - సపత్నసమీపంగచ్ఛతి. ఏవమేవాహంద్వాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాంత్వాముపస్థితాస్మి. ఉపోదస్థాం- స్థాధాతోర్లుఙ్. *గాతిస్థాఘుపాభూభ్యఇతిసిచోలుక్. తౌమెప్రశ్నౌబ్రూహీత్యర్థః. ఏవముక్తఆహయాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛగార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— సాహోవాచ. యదూర్ధ్వం- ఉపరిదివః- అణ్డకపాలాత్. యచ్చావాక్- అధఃపృథివ్యాః. అధోఽణ్డకపాలాత్. యచ్చాన్తరా- మధ్యేద్యావాపృథివీ- ద్యావాపృథివ్యోః. అణ్డకపాలయోః ఇమేచద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం. భవచ్చ - వర్తమానంస్వవ్యాపారస్థం. భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావిలిఙ్గగమ్యం. యత్సర్వమేతదాచక్షతే-కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వంద్వైతజాతంయస్మిన్నేకీభవతీత్యర్థః. తత్సూత్రసంజ్ఞంపూర్వోక్తంకస్మిన్నోతంచప్రోతంచ--పృథివీధాతురివాప్సు. ౩

ఆ.— సూత్రస్యాధారేపృష్టవ్యేకిమితిసర్వజగదనూద్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితియావత్. ౩

రం.— (సాహోవాచేతి) సాగార్గీపప్రచ్ఛ.తదేవాహ (యదూర్ధ్వంయాజ్ఞవల్క్యదివోయదర్వాక్పృథివ్యాఇత్యాది) హేయాజ్ఞవల్క్య.దివఃయదూర్ధ్వం- ద్యులోకాద్యదూర్ధ్వంవస్తుజాతం. యదర్వాక్పృథివ్యాః - పృథివ్యాశ్చాధస్తనంయద్వస్తుజాతం. అనయోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళవర్తియత్. యేచేమేద్యావాపృథివీ. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంచయద్వస్తుజాతంవ్యవహారవిషయం. ఏతత్సర్వంకుత్రవాదీర్ఘతిర్యక్తన్తుష్విపటః ఓతంప్రోతంచతన్మేబ్రూహీతిప్రశ్నార్థః. యదవాక్పృథివ్యాఇతిపాఠేప్యయమేవార్థః. ౩

శం.— సహోవాచ-ఇతరః. హేగార్గి. యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వందివఇత్యాది-తత్సర్వంయత్సూత్రమాచక్షతే-తత్సూత్రం. ఆకాశేతదోతంచప్రోతంచ- యదేతద్వ్యాకృతంసూత్రాత్మకంజగదవ్యాకృతాకాశేఽప్సివపృథివీధాతుఃత్రిష్వపికాలేషువర్తతేఉత్పత్తౌస్థితౌలయేచ. ౪

ఆ.— యథాప్రశ్నమనూద్యప్రత్యుక్తిమాదత్తే (సహోవాచేతి) తాంవ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతంసూత్రాత్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశేవర్తతఇతిసమ్బన్ధః. త్రిష్వపికాలేష్వితియదుక్తంతద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి) ౪

రం.— (సహోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహవక్ష్యమాణం. (యదూర్ధ్వంగార్గీత్యాది) హేగార్గి. యదూర్ధ్వమిత్యాదిత్వదుక్తంసర్వమాకాశేఓతంచప్రోతంచేత్యర్థః. ఆకాశశబ్దేనచాత్రనవాయుమదమ్బరంగృహ్యతే - తస్యసర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్. కింత్వవ్యాకృతాకాశః. ఏతచ్చ*అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్రస్థితం. శిష్టంపూర్వవత్. ౪

శం.— పునస్సాహోవాచ. నమస్తేఽస్త్విత్యాదిప్రశ్నస్యదుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం. యోమే- మమైతం- ప్రశ్నంవ్యవచః - విశేషేణోక్తవానసి. ఏతస్యదుర్వచత్వేకారణం- సూత్రమేవతావదనవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముతతద్యస్మిన్నోతంచప్రోతంచేతి. అతోనమోఽస్తుతేఽతుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయప్రశ్నాయధారయస్వ- దృఢీకురుష్వాత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛగార్గీతీతరఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౫

§ యోమఏతంవ్యవోచోఽపరస్మైఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిగ్ంస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౬

§ స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

ఆ.— నక్షత్రాణాం వాక్యమస్పష్టం ప్రత్యేతి. ౫౧

రం.— (సా హోవాచ నమస్తేఇత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ. కిమితి. హే యాజ్ఞవల్క్య యస్త్వం మే వితం- ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యనోచః-నివిహోత్యుక్తవానసి- తస్మై తే నమోఽస్తు. ఇతిలఘు క్షమస్తరమఙ్గీకృత్యాహ- అపరస్మై-ద్వితీయప్రశ్నాయ ధారయస్వ-చిత్తం సావధానం కుర్విత్యర్థః. (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) స యాజ్ఞవల్క్యో హే గార్గి. పృచ్ఛేత్యనుమోదత ఇత్యర్థః. ౫౬

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే- న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే. సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చారితం తమేవార్థమవధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః. గార్గ్యాహ (కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం-తతోఽపి కష్టతరమక్షరం- యస్మిన్నాకాశమోతం చ ప్రోతం చ. అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే- సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే. అథావాచ్యమపి వదతి- తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం- విరుద్ధా ప్రతిపత్తిర్హి సా- యదవాచ్యస్య వదనం. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హోతి) పునరుక్తేః కించిత్కరత్వం వ్యావర్తయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి. ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి) యత్ర ఆకాశస్తస్యోక్తో విశేషః. యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యుక్తం సర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః- స ఆకాశః కస్మిన్ను ఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి- సావ్యాకృత ఆకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— తద్దోషద్వయమపి పరిజిహీర్షన్నాహ - స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతద్వై తత్- యత్పృష్టవత్యసి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. కిం తత్. అక్షరం- యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి వాక్షరం. తదక్షరం హే గార్గి. బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి, న చ న ప్రతిపద్యే, ఇత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి. ఏవమప్యాకృతే ప్రశ్నే పునర్గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం- బ్రూహి కిం తదక్షరం- యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి. ఉక్త ఆహ- అస్థూలం తత్ - స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు. అనణు. అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం. ఏవం తర్హి దీర్ఘం. నాపి దీర్ఘం- అదీర్ఘం. ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. న ద్రవ్యం- తదక్షరమిత్యర్థః. అస్తు తర్హి లోహితో గుణః. తతోఽప్యన్యత్-అలోహితం. ఆగ్నేయో గుణో లోహితః. భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం. న-అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా- సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్. ఛాయాయా అప్యన్యత్- అచ్ఛాయం. అస్తు తర్హి తమః. అతమః. భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః. భవతు తర్హ్యాకాశం. అనాకాశం. భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్. అసఙ్గం. రసోఽస్తు తర్హి. అరసం. తథా-అగన్ధం. అస్తు తర్హి చక్షుష్కం. అచక్షుష్కం. న హి చక్షురస్య కరణం విద్యతే- అతోఽచక్షుష్కం-*పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్. తథా- అశ్రోత్రం. *స శృణోత్యకర్ణ ఇతి. భవతు తర్హి వాక్. అవాక్. తథా- అమనః. తథా- అతేజస్కం-అవిద్యమానం తేజోఽస్య- తదతేజస్కం. న హి తేజోఽగ్న్యాదిప్రకాశవదస్య విద్యతే. అప్రాణం-ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి. ముఖం తర్హి ద్వారం. తదముఖం. అమాత్రం-మీయతే యేన తన్మాత్రం. అమాత్రం-మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే. అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్- అనన్తరవత్. అనన్తరం- నాస్యాన్తరమస్తి. సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య. అబాహ్యం. అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్. న తదశ్నాతి కించన. భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్. న తదశ్నాతి కశ్చన. సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్- కేన కిం విశిష్యతే. ౮

షష్ఠఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయపాఠే న దృశ్యతే,

§ సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా నద్యః స్యన్దన్తే శ్వేతేభ్యః పర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోఽన్యా యాం యాం చ దిశమన్వేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోఽన్వాయత్తాః ॥ ౯

ఆ.— అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చేతి దోషద్వయం సామాన్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తి (కింతదితి) అస్థూలాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * యదగ్నే రోహితం రూపమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అగ్నేర్వ్యితి) అవాయ్వితి విశేషణేన ప్రాణవిశేషణస్య పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అధ్యాత్మికస్త్వితి) అధ్యాత్మికమనస్తేజో యాన్యనోసిరా క్రియతే. అస్యైతాన్యుక్తిః సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) లక్షణవచయతి (ఏకమితి) ౮

రం.— (స హోవాచ) అస్థ, యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ. కిముక్త్వేత్యత్రాహ (ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యాదినా) హే గార్గి, తదేతత్ సర్వానుశాసనమస్త్వ * యస్య పృథివీ శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి వా నక్షరతీతి వా అక్షరం బ్రహ్మ అభ్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారభూతం బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదః అభివదన్తి అత్ర బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహం కించిద్విప్రతిపన్నం వదామీతి సూచ్యతే. ఇదం బ్రహ్మేతి వక్తి అస్థూలం స్థూలభిన్నం. తర్హి కిమణ్విత్యత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హి కిం హ్రస్వమిత్యత ఆహ (అహ్రస్వమితి) కిం దీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అమాత్రం మాత్రాః ఇన్ద్రియాణి యద్వా మాత్రా పరిచ్ఛేదః. తద్రహితమిత్యర్థః. అనన్తరమబాహ్యం స్వావ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః. (నతదశ్నాతి కించన) తత్ అక్షరం కించిదపి నాశ్నాతి అనాస్వాదితాస్వాదనా భవత్యసిరపేక్షమిత్యర్థః. తత్ స్వయం అన్యస్యాపి భక్ష్యమిత్యాహ (నతదశ్నాతి కశ్చనేతి) తత్ బ్రహ్మ కశ్చిదపి నాశ్నాతి. ౯

శం.— అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదస్తిత్వం తావదక్షరస్యోపగమితం శ్రుత్యా తథాపి లోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతే యతః అతోఽస్తిత్వాయానుమానం ప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్య వా అక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరం సర్వాన్తరం సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మాఽశనాయాదిధర్మాతీతః, ఏతస్య వై అక్షరస్య ప్రశాసనే. యథా రాజ్ఞః ప్రశాసనే రాజ్యమస్ఫుటితం నియతం వర్తతే ఏవమేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే హే గార్గి, సూర్యాచన్ద్రమసౌ సూర్యశ్చ చన్ద్రమాశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌ తాదర్థ్యేన ప్రశాసిత్రా తన్నిర్వర్త్యమానౌ లోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ చ స్యాతాం సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్ లౌకికప్రదీపవత్. తస్మాదస్తి తత్ యేన నిర్మితావీశ్వరౌ స్వతన్త్రౌ సన్తౌ నిర్మితౌ తిష్ఠతః, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమయవృద్ధిక్షయాభ్యాం వర్తేతే, తదస్త్యేవమేతయోః ప్రశాసితృ, కృతకం ప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ ద్యౌశ్చ పృథివీ చ సావయవత్వాత్ స్ఫుటనస్వభావే, అపి సత్యౌ గురుత్వాత్పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే వర్తేతే విధృతే తిష్ఠతః. ఏతద్ధ్యక్షరం సర్వవ్యవస్థాసేతుః సర్వమర్యాదావిధరణం. అతో నాస్యాక్షరస్య ప్రశాసనం ద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః. తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య అవ్యభిచారి హి తల్లిఙ్గం యద్ద్యావాపృథివ్యౌ నియతే వర్తేతే. చేతనావన్తం ప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణ నైతద్యుక్తం * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢేతి మన్త్రవర్ణాత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యేతే కాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్య జనిమతః కలయితారః యథా లోకే ప్రభుణా నియతో గణకః సర్వమాయం వ్యయం చాప్రమత్తో గణయతి తథా ప్రభుస్థానీయాపి కాలావయవానాం నియన్తా. తథా ప్రాచ్యః ప్రాగఞ్చనాః పూర్వదిగ్గమనా నద్యః స్యన్దన్తే స్రవన్తి శ్వేతేభ్యః హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః గిరిభ్యః. గఙ్గాద్యా నద్యస్తాశ్చ యథాప్రవృత్తా ఏవం నియతాః ప్రవర్తన్తే నాన్యథాపి ప్రవర్తితుముత్సహన్తే అతస్తదేతల్లిఙ్గం ప్రశాస్తుః. ప్రతీచ్యోఽన్యాః ప్రతీచీం దిశమన్యాః సిన్ధ్వాద్యా నద్యః. అన్యాశ్చ యాం యాం దిశమనుప్రవృత్తాః తాం తాం న వ్యభిచరన్తి తచ్చ లిఙ్గం. కించ దదతః హిరణ్యాదీన్ ప్రయచ్ఛతః ఆత్మపీడాం కుర్వతోఽపి ప్రమాణజ్ఞా అపి మనుష్యాః ప్రశంసన్తి. తత్ర యచ్చ దీయతే, యే చ దదతి, యే చ ప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవ సమాగమో విలయశ్చానన్తరో దృశ్యతే అదృష్టస్తు పరః సమాగమః. తథాపి మనుష్యా దదతాం దానఫలేన సంయోగం పశ్యన్తః ప్రమాణజ్ఞతయా ప్రశంసన్తి. తచ్చ కర్మఫలేన సంయోజయితరి కర్తుః కర్మఫలవిభాగజ్ఞే ప్రశాస్తర్యసతి న స్యాత్ దానక్రియాయాః ప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తి దానకర్తౄణాం ఫలేన సంయోజయితా. అపూర్వమితి చేన్న తత్సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తేః. ప్రశాస్తురపీతి చేన్న ఆగమతాత్పర్యస్య సిద్ధత్వాత్. అవోచామ హ్యాగమస్య వస్తుపరత్వం. కించాన్యత్ అపూర్వకల్పనాయాం చార్థాపత్తిక్షయః అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్య సేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చ క్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చ యాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేః ఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్యైవ ఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌ దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగో న న్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ. ఈశ్వరః కల్ప్యః అపూర్వం వా. తత్ర

క్రియాయాశ్చ స్వభావస్సైవ్యాస్ఫల ప్రాప్తిరదృష్టా- సత్త్వపూర్వాత్. న చాపూర్వం దృష్టం. తత్రాపూర్వమదృష్టం కల్పయితవ్యం, తస్య చ ఫలదాతృత్వే సామర్థ్యం,-సామర్థ్యవచన లిఙ్గానం చాఖ్యానకమితి,. ఈశ్వరస్యేశ్వరస్య నైవ్యస్య సద్భావమాత్రం కల్ప్యం-న తు ఫలదాన సామర్థ్యం దాతృత్వం చ. సైవాన్యత్ఫల ప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానం చ వస్మి తం ద్యావాపృథివ్యాది ధృతే తెస్వ కజ్ఞత్వాది. తథా చ యజమానం దేవాః ఈశ్వరాస్సన్తో జీవనార్థా ఉపజీవ్యాశ్చ రుపురోడాశాద్యుపజీవన ప్రయోజనేన-అన్యథా పిజీవితుముత్సహన్తే కృపణాదీనాం వృత్తిమాత్రిత్యస్థితాః. తచ్చ ప్రశాస్తృ ప్రశాసనాత్స్యాత్. తథా పితరో ఽప్యుపజీవ్యం దర్వీహోమాదనుక్రాయత్తాః. అనుగతా ఇత్యర్థః. సమానం సర్వమన్యత్.

ఆ.— అక్షరయథోక్తరూపం నీత్వా శ్రుతైర్వాక్యారాస్తిత్వే జ్ఞాపితేవ క్షరూపాప్యాత్మా మాత్రేణ గ్రన్థేనేత్యత్రాహ (ఆసీదితి) యదస్తి- తస్యానుశాసనమేవ వేదితవ్యమిత్యర్థః. అథ జ్ఞాప్యతే- నైకదపిరంన్నోశాసనమిరిలిశేఛః. అన్తర్యామి ఇజగత్కారణేశ్వరసిద్ధ్యనుమానసిద్ధ్యుపపత్తేః పూర్వోక్తం పరం నేత్యుక్తిం- జగత్కారణస్థాప్యంపశాసితాదినా సూత్రాన్తేక్షితాత్వా, పదేతేనద్వారా చ మహాదిప్రవృత్తేః, అతో న్తర్యామినోఽనుమానం ప్రకారాపదయుక్తమితిభావః. అనుమానమత్ర శ్రుత్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (యదేతదితి) ప్రశాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ స్వాతామితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫోరయతి (యథేతి) అత్రాపిపూర్వవదన్వయః. జగద్వ్యవస్థా ప్రశాసితృపూర్వికా- వ్యవస్థాత్వాత్-రాజ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః. సూర్యాచన్ద్రమసావిత్యాదౌ విశేషమాహ (సూర్యశ్చేత్యాదినా) తాదర్థ్యేన-లోకప్రకాశార్థత్వేన. ప్రకాశిత్రాని ర్మితావితిసమ్బన్ధః. నిర్మాతుర్విశిష్టజ్ఞానవత్త్వమాహ (తస్మిన్నస్యేతి) సూర్యాచన్ద్రమసావచ్ఛబ్దవాచ్యౌ. విమతౌ విశిష్టవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ- ప్రకాశకత్వాత్- ప్రదీపవదిత్యర్థః. విమతౌ నియన్తృపూర్వకౌ- విశిష్టచేష్టావత్త్వాత్- భృత్యాదివదిత్యర్థ ఇత్యాహ (విధృతావితి) ప్రకాశకోపకారకత్వం- తజ్జనకత్వం. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానసమ్బన్ధనార్థం విశేషణం. సాధారణస్యైషాం ప్రాణినాం యత్ప్రకాశం- తస్యజనకత్వాదిత్రియావత్. దృష్టాన్తే లౌకికవిశేషణం ప్రాసాదాదివిశిష్టదేశనిర్దిష్టార్థం. అనుమానఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) నిశిష్టచేష్టావత్త్వాదిత్యుపదిష్టం హేతుం స్పష్టయతి (నియతేతి) నియతౌ దేశకాలౌ. నియతం చ నిమిత్తం- ప్రాణ్యదృష్టం. తస్మిన్నేవ సూర్యాచన్ద్రమసావుద్యన్తావస్తమయన్తౌ చ యేన విధృతావుదయాస్తమయాభ్యాం వృద్ధిక్షయాభ్యాం చ వర్తేతే. ఉదయశ్చాస్తమయశ్చోదయాస్తమయం. వృద్ధిశ్చ క్షయశ్చ వృద్ధిక్షయమితి ద్వన్ద్వం గృహీత్వా ద్వివచనం. ఏవం-కర్తృత్వేన విధారయితృత్వేన చేత్యర్థః. విమతే ప్రయత్నవతా విధృతే- సావయవత్వే వ్యస్ఫుటితత్వాత్, గురుత్వే సత్యపతితత్వాత్, సంయుక్తత్వే సత్యయుక్తత్వాత్, చేతనావత్త్వే స్వతన్త్రత్వాత్, చ-హస్తన్యస్తపాషాణాదివదితి ద్వితీయపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (సావయవత్వాదిత్యాదినా) కిమిత్యేతస్య ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యౌ వర్తేతే-తత్రాహ (వినేతి) పృథివ్యాదివ్యవస్థానియన్తారం వినా నుపపన్నా తత్కల్పికేత్యర్థః. తథా కిమిత్యేతే సవిధృతే ద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) * ఏష సేతుర్విధరణ ఇతి శ్రుత్యన్తరమత్ర శ్రుత్యర్థమాహ (అతో నాన్యేతి) ద్వితీయపర్యాయార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దోపాత్తమర్థం స్ఫోరయతి (అవ్యభిచారీతి) అవ్యభిచారిత్వం ప్రకటయతి (చేతనావత్త్వమితి) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వేనాఽఽనుమానికధర్మీశ్వరసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ఉగ్రత్వం పృథివ్యాదేః- చేతనావదభిమానిదేవతాత్మత్వేన స్వాతన్త్ర్యం. * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢా యేన స్వః స్తభితం యేన నాకః యో అన్తరిక్షే రజసో విమానః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ ఇత్యత్ర హిరణ్యగర్భాధిష్ఠాతేశ్వరః పృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - న హి హిరణ్యగర్భమాత్రస్యాస్మిన్ప్రకరణే పూర్వాపర గ్రన్థానురుద్ధ్యమానం సిద్ధ్యతి సర్వనియన్తృత్వం సమ్భవతీతి భావః. ఏతే కాలావయవా విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి సమ్బన్ధః. తత్రానుమానం వక్తుం హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యః కలయితా-స నియన్తృపూర్వక ఇతి వ్యాప్తిం భూమిమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్ననుమానమాహ (తథేతి) నిమేషాదయో నియన్తృపూర్వకాః - కలయితృత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కాష్ఠానద్య ఇత్యస్య తాత్పర్యమాహ (గఙ్గాద్యా ఇతి) అన్యథా ప్రవర్తితుముత్సహమానత్వం- తత్తద్దేవతానాం చేతనత్వేన స్వాతన్త్ర్యం విమతా నియన్తృపూర్వికా - నియతప్రవృత్తిత్వాత్ - భృత్యాదిప్రవృత్తివదితి చతుర్థపర్యాయార్థః. నియతప్రవృత్తిమత్త్వం తదేవ స్ఫుటముచ్యతే. 'యచ్చేత్యవ్యభిచారితో ఽర్థః. నిమదం విశిష్టజ్ఞానవత్పూర్వకం- కర్మఫలత్వాత్ - సేవాఫలవదిత్యర్థం ప్రత్యపఞ్చమం పర్యాయముత్థాపయతి (కిం చేతి) దాతా ప్రతిగృహీతా దానం దేయం వా ఫలం దాస్యతి- కిమాశ్వరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దాత్రాదీనామిహైవ ప్రత్యక్షో నాశో దృశ్యతే- తేన తత్ప్రియుక్తో వృషః పురుషార్థో న కశ్చిదస్తీత్యర్థః. అదృష్టం పురుషార్థం ప్రత్యాహ (అదృష్టస్త్వితి) సమాగమః- ఫలప్రతిలాభః. స ఖల్వైహికో న భవతి- కిం తు పారలౌకికః. తథా చ నాసావిహైవ నష్టదాత్రాది ప్రయుక్తస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హి ఫలదాతురభావాత్ * స్వార్థభ్రంశో హి మూర్ఖతేతి న్యాయాద్దాతృప్రశంసైవమభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ఫలసంయోగదర్శనాత్ హేతుమాహ (ప్రమాణజ్ఞ ఇతి యేతి) * హిరణ్యదా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది ప్రమాణం. తథాపి కథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) తద్విదాతృప్రశంసనం విశిష్టస్య నియన్తురసత్యనుపపన్నం తత్కల్పకమిత్యర్థః. దాన క్రియావశాదేవ తత్ఫలసిద్ధ్యా కృతం నియన్త్రేతి చేత్. నేత్యాహ (దానేతి) కర్మణః క్షణికత్వాత్, ఫలస్య చ కాలాన్తరభావిత్వాత్, స్వసాధనతో ఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవ ఫలదాతృత్వాత్కృతమీశ్వరేణేతి శఙ్క్యతే (అపూర్వమితి చేదితి) స్వయమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం వా ఽపూర్వం ఫలదాతృ న కల్ప్యం- అప్రామాణికత్వాదితి పరిహరతి (నేతి) ఈశ్వరద్వేషీ శఙ్క్యతే (ప్రశాస్తురితి) సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తిరితి శేషః. పరిహరతి (నాగమేతి) కథం కార్యపరస్యాగమస్య వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవోచామేతి) కర్మవిధిర్హి ఫలదాత్రతిరేకేణ నోపపద్యతే - న చ కర్మణశ్చిరవినాశికాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధో ఽపూర్వోత్థం మానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం చేతి) న కేవలం సద్భావే ప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వదూషణం-కిం చాన్యత్కిఞ్చిదస్తీతి యావత్. తదేవ ప్రక

మూ.— యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణోఽథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

[illegible]

ర.— [illegible] ౯

శం.— ఇతశ్చాస్తి తదక్షరం యస్మాత్తదజ్ఞానే నియతా సంసారోపపత్తిః. భవితవ్యం తు తేన యద్విజ్ఞానాత్ తద్విచ్ఛేదః న్యాయోపపత్తేః. నను క్రియాత ఏవ తద్విచ్ఛిత్తిః స్యాదితి చేన్న — యో వా ఏతదక్షరం హే గార్గి అవిదిత్వా — అవిజ్ఞాయాస్మిన్ లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే యద్యపి బహూని వర్షసహస్రాణి అన్తవదేవాస్య తత్ఫలం భవతి తత్ఫలోపభోగాన్తే క్షీయన్త ఏవాస్య కర్మాణి. అపి చ యద్విజ్ఞానాత్ కార్పణ్యాత్యయః సంసారవిచ్ఛేదః, యదవిజ్ఞానాచ్చ కర్మకృత్ కృపణః కృతఫలస్యైవోపభోక్తా జననమరణప్రబన్ధారూఢః సంసరతి, తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ. తదేతదుచ్యతే — యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణః పణక్రీత ఇవ దాసాదిః. అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః. ౧౦

ఆ.— ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపి తదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యాత్ తజ్జ్ఞానాత్సా నివర్తత ఇతి న్యాయః. కర్మవశాదేవ మోక్షసిద్ధేర్న తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరం సాధ్యమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) యస్మాదజ్ఞానాదసకృదనుష్ఠితాని విశిష్టఫలాన్యపి సర్వాణి కర్మాణి సంసారమేవ ఫలయన్తి — తదజ్ఞాతమక్షరం [illegible] — సంసారాభావప్రసక్తాదితి భావః. అక్షరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) పూర్వవాక్యం జీవదవస్థపురుషవిషయం — ఇదం తు పరలోకవిషయమితి విశేషం మత్వోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) ౧౦

ఉ.— తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతగ్ం శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రేతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సా హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

రం.— (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మిల్లోకే జుహోతీత్యాది) ఉక్తాక్షరపరబ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ క్రియమాణం హోమయజ్ఞబహుకాలసాధ్యతపఆదికం సర్వమస్య కర్తురన్తవదేవ నశ్వరఫలసాధనం భవతీత్యర్థః. (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాదిత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణాస్మాల్లోకాదస్మాల్లోకాన్తరం గతస్యాపి శోచ్యతా భవతీత్యర్థః. కృపణః — శోచ్యః. తదజ్ఞానాత్సంసారో భవతీతి యావత్. యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి — బ్రహ్మజ్ఞానవాన్ మ్రియతే. స బ్రాహ్మణః — బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్త ఇతి యావత్. తథా చ భగవతా భాష్యకృతా యో వా ఏతదక్షరం గార్గీత్యేతద్వ్యాకుర్వతా *యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, — తదక్షరం పరం బ్రహ్మేతి భాషితం. ౯

శం.— అగ్నేర్దహనప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్య సర్వజ్ఞత్వమచేతనస్యైవేత్యత ఆహ — తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం — న కేనచిద్దృష్టం. అవిషయత్వాత్. స్వయం తు ద్రష్టృ — దృష్టిస్వరూపత్వాత్. తథాఽశ్రుతం — శ్రోత్రావిషయత్వాత్. స్వయం శ్రోతృ — శ్రుతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽమతం — మనసోఽవిషయత్వాత్. స్వయం మన్తృ — మతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽవిజ్ఞాతం — బుద్ధేరవిషయత్వాత్. స్వయం విజ్ఞాతృ — విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్. కిం చ — నాన్యదతః — అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తి కించిద్ద్రష్టృ — దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరం దర్శనక్రియాకర్తృ సర్వత్ర. తథా నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ — తదేవాక్షరం శ్రోతృ సర్వత్ర. నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ — తదేవాక్షరం మన్తృ సర్వత్ర సర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ — విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. తదేవాక్షరం సర్వబుద్ధిద్వారేణ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ, — ఏషా పరా కాష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతత్పరం బ్రహ్మ, ఏతత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య సత్యస్య సత్యం. ౧౧

ఆ.— ప్రధానవాదిశఙ్కామనూద్యోత్తరవాక్యేన నిరాకరోతి (అగ్నేరిత్యాదినా) ఇతశ్చాక్షరస్యాచేతనత్వమిత్యాహ (కిం చేతి) నాస్తీత్యన్వయప్రదర్శనం. అతోఽస్మాదితి విశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా — పూర్వోక్తమవ్యాకృతాది పృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముపాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పరా కాష్ఠా — పర్యవసానం. నాస్మాదుపరిష్టాదధిష్ఠానం కించిదస్తీత్యర్థః. తస్యైవ పరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి హి శ్రుత్యన్తరం. బ్రహ్మాస్మాదక్షరాదన్యదస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏతదితి) నను చతుర్థే సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం — అక్షరం తు నైవమితి చేత్ — తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.— (తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది) అయోగిభిరదృశ్యం సద్ద్రష్టృ — రూపాదిసాక్షికర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యయోగిభిరిత్యోజ్యం — యోగివిషయో ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్తేః. శ్రోతృ — శబ్దసాక్షికర్తృ. మన్తృ — మన్తవ్యసాక్షికర్తృ. విజ్ఞాతృ — అధ్యవసేయసాక్షికర్తృ. (నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యా అన్యశబ్దస్య తత్సదృశపరత్వమేవ. యథా చోళ ఏవ భూపతిః — నాన్య ఇత్యుక్తే తత్సదృశభూపతినిషేధపరత్వం — ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్య పరమాత్మనః సదృశం కిమపి నాస్తీత్యేవార్థః. యద్వా — యథా ఏతదక్షరమన్యైరదృష్టం సత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం చ — ఏవమనేనాక్షరేణాదృష్టం ఏతస్యాక్షరస్యాధారభూతమేతస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః — అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఫలతి. న చ * నేహ నానాస్తీతివన్నాన్యదతోఽస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్యబ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌ సమాభ్యధికనిషేధపరతయా వ్యాఖ్యానం కిమర్థమితి వాచ్యం — తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావేన సమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతి శబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ౧౦

శ.— సా హోవాచ. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః శృణుత మదీయం వచః. తదేవ బహు మన్యేధ్వం — మన్యధ్వం. కిం తత్. యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం — ముచ్యధ్వమస్మై నమస్కారం కృత్వా. తదేవ బహు మన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్త్వస్య మనసాపి నాశంసనీయః — కిముత

కార్యతః. కస్మాత్. నహ్యైయుష్మాకంమధ్యేజాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యంబ్రహ్మోద్యంప్రతిజేతా. ప్రశ్నాంశ్చేన్మహ్యంవక్ష్యతి- నవైజేతా భవితేతిపూర్వమేవమయాప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపివమయమేవనిశ్చయో బ్రహ్మోద్యంప్రత్యేతేషుల్యోనకశ్చిద్వివ్దత్రితి. తతోహవాచక్నవ్యుపర రామ. అత్రాన్తర్యామిబ్రాహ్మణఏతదుక్తం- * యఃపృథివీనవేద * యంసర్వాణిభూతానినవిదురితిచ. యమన్తర్యామిణంనవిదుః, న్యైచనవిదుః, ర్యచ్చతపుతుదర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వేనసర్వేషాంచేతనానాంధాతృత్వముక్తం,- కస్త్వేషాంవిశేషః - కింవాసామాన్యమితి తత్రకేచిదాచక్షతే-పరస్యమహాసముద్రస్థానీయస్యబ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాన్తర్యామీ. అత్యన్తప్రచలితావస్థాక్షేత్రజ్ఞః - యస్తంనవేదాన్తర్యామిణం. తథాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపరికల్పయన్తి,తథాష్టావవస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తిః అన్యేఽక్షరస్యశక్తయఏతాఇతి, వదన్త్యనన్తశక్తిమదక్షరమితి, చ. అన్యేత్వక్షరస్యవికారాఇతివదన్తి అవస్థాశక్తీతావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశనాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వంచైకస్య యుగపదుపపద్యతే. తథాశక్తిమత్త్వంచ. వికారావయవత్వేచదోషాఃప్రదర్శితాశ్చతుర్థే. తస్మాదేతాఅసత్యాఃసర్వాఃకల్పనాః. కస్తర్హిభేదఏషాం. ఉపాధికృతఇతిబ్రూమః. నస్వతఏషాంభేదోఽభేదోవా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభావ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మేతిచశ్రుతేః * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఇతిచాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యాత్మనోనిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతినేతీతివ్యపదేశోభవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మాసంసారీజీవఉచ్యతే. నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వరఉచ్యతే. సఏవనిరుపాధిఃకేవలశ్శుద్ధఃస్వేనస్వభావేనాక్షరంపరఉచ్యతే. తథాహిరణ్యగర్భావ్యాకృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపోభవతి. తథా * తదేజతితన్నైజతీతివ్యాఖ్యాతం. తథా * ఏషతఆత్మా * ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా * ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢః * తత్త్వమసి * అహమేవేదంసర్వం * ఆత్మైవేదంసర్వం * నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతయోనవిరుధ్యన్తే. కల్పనాన్తరేష్వేతాఃశ్రుతయోనగచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాంభేదః-నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్ సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేపఞ్చమాధ్యాయే ఽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్వచనంతదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతంవస్తుపృచ్ఛతి (కింతదితి) యదాదౌమదీయంవచనం - తదేవబహుమానవిషయమిత్యాహ (యదితి) తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) నమస్కారంకృత్వా - ప్రస్థానుజ్ఞాంప్రాప్యేతిశేషః. తదేవేతిప్రాథమికవచనోక్తిః. కిమితిత్వదీయంపూర్వంవచోబహుమన్యామహే- జేతుంపునరిమమశక్యమ్ హే. నేత్యాహ (జయస్త్వితి) తత్రాప్రశ్నపూర్వకంపూర్వోక్తమేవబహుమానవిషయభూతంవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయాగార్గ్యావచోనోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రశ్నాంశ్చేదితి) తత్ప - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వంప్రతిపాద్యబ్రాహ్మణాన్ప్రతిహితంవచోక్తవత్యర్థః. అన్తర్యామిక్షేత్రజ్ఞాక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థంప్రకృతత్వందర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణఃప్రకృతత్వంప్రకటయతి (యమితి) క్షేత్రజ్ఞస్యప్రకృతత్వంస్ఫుటయతి (యేచేతి) అక్షరస్యప్రస్తుతత్వంప్రత్యాయయతి (యచ్చేతి) సర్వేషాంవిషయాణాందర్శనశ్రవణాదిక్రియాకర్తృత్వేనచేతనాధాతురితియత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషువిచారమవతారయతి (కస్త్వితి) తస్మిన్విచారేస్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యాప్రస్తుతత్వశఙ్కాంవారయతి (యస్తమితి) యథాపరస్యాత్మనోన్తర్యామీజీవశ్చేత్యవస్థేద్వేకల్ప్యేతే - తథాతస్యైవాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రంచైవమిత్యేవంలక్షణమహాభూతసంస్థానభేదేనకల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తరీత్యాకల్పనాయాంపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రంచైవమవ్యాకృతంసాక్షీక్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తః కల్పయన్తీతిసమ్బన్ధః. అవస్థాపక్షముక్త్వాశక్తిపక్షమాహ (అన్యఇతి) ముశబ్దేనావయవపక్షంపరిగృహ్య నివికారపక్షంనిక్షిపతి (అన్యేత్వితి) తత్రపక్షద్వయంప్రత్యాహ (అవస్థేతి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితిశేషః. తస్యసాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావసిద్ధమవస్థావత్త్వంశక్తిమత్త్వంవానసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణంప్రాగేవప్రవృత్తంస్మారయతి (వికారేతి) పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరకీయకల్పనాఽసమ్భవేపృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి) ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి) ఆత్మనిస్వతోవిశేషాభావేహేతుమాహ (సైన్ధవేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి) బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం. తాభ్యాంకల్పితాభ్యాంసహాధిష్ఠానత్వేనసత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయావర్తతేబ్రహ్మ - స్వభావతస్తుజన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యంకూటస్థంసతద్వదిత్యథర్వణశ్రుతేరర్థః. ఆత్మనఃస్వతోవిశేషాభావస్యఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాంమనసాంచాగోచరత్వం. తత్రనిర్విశేషత్వమేకత్వంచహేతుః. నిరుపాధికస్యేతినిర్విశేషత్వసాధయితుముక్తం. తత్రచవీప్సావాక్యంప్రమాణీకృతం. కథంపునరేతస్మిన్నేవవస్తునఃసంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) త్రైర్విశిష్టంయత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితఃపరమాత్మాజీవస్సంసారీతిచవ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపికథంతస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యంనిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధంజ్ఞానం. తస్మిన్సత్త్వపరిణామేసత్త్వప్రధానామాయాశక్తిరుపాధిః. తేనవిశిష్టస్సన్నాత్మేశ్వరోన్తర్యామీతిచోచ్యతఇత్యర్థః. కథంతర్హితస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (సఏవేతి) నిరుపాధిత్వంశుద్ధత్వేహేతుః. కేవలత్వమద్వయత్వే. తథాపికథంప్రతిహిరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథైకస్మిన్నేవపరస్మిన్నాత్మని కల్పితోపాధిప్రయుక్తంనానాత్వం- తథా * తదేజతితన్నైజతీత్యాదినావాక్యేనప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్పనయాపరస్యనానాత్వం-వస్తుతస్త్వేకత్వమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తికారాదిపక్షేష్వపియథోక్తశ్రుతీనాముప

సవిశేషత్వమాశఙ్క్యాహ (కల్పనానన్తరేష్వితి) ఔపాధికో నత్వర్యాద్యాదిభేదః- నస్వాభావిక ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతో వస్తుని నాస్తి భేదః- కిం
త్వేకరసస్యైవ నేతి నేతీత్యుపాయమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే౽ష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం — ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తా వాచక్నవీ తదుక్తమభ్యుపగమ్య బ్రాహ్మణాన్ దృష్ట్వా ఆహేత్యాహ (సా హోవాచేతి) ఉ
క్తిమేవాహ (బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహుమన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమితి) హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. యూయం తదేవ బహు
మన్యేధ్వం. కిం తత్. యదస్మాత్ - యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- నమస్కారం కృత్వా ముచ్యధ్వమితి యత్. ముక్తా భవతేయదిత్యర్థః. తదే
వ బహుమన్యధ్వమిత్యన్వయః. నహి వాచిదప్యస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పరాజయశ్శఙ్కనీయః- అతో నమస్కారం కృత్వా౽స్మాన్ముక్తా భవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం
ముచ్యేధ్వమితి లిఙ్మధ్యమబహువచనం (న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి) యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిదపి
బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా నైవ నాస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వా తతో వాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ఇదం చ
బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదే చిన్తితం- * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యత్ర అక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ- * అక్షరా
త్పరతః పర ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగాత్, అస్థూలమిత్యాదినిషేధానాం చ స్థూలత్వాది ప్రసక్తిమత్యేవ చేతనే సామఞ్జస్యాత్. * కస్మిన్ను ఖ
ల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యాకాశాధారత్వేన ప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూత ప్రధానవిషయత్వౌచిత్యాచ్చేత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్య
తే- * అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. అక్షరం పరం బ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య - ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతం ప్రధానం. తద్ధారకత్వాది
త్యర్థః. అయమర్థః- * కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశో న వాయు ప్రకృతిభూతాకాశః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశః- * యదూర్ధ్వం
గార్గి దివో యదర్వాక్పృథివ్యాః యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చేతి కాలత్ర
యవర్తివికారాధారతయోక్తస్య భూతాకాశే అసమ్భవేనావ్యాకృతాకాశ ఏవ సమ్భవాత్ తస్యాప్యాధారతయోక్తమక్షరం పరమేవ
బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. న చ జీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవ ఏవాక్షరశబ్దితః కిం న స్యాదిత్యత్రాహ సూత్రకారః- * సా చ ప్రశాసనాత్. సా చ- అమ్బ
రాన్తధృతిః * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదినా ప్రశాసనాధీనా శ్రూయతే. ప్రకృష్టం శాసనం- ప్ర
శాసనం శాసనస్య ప్రకర్షశ్చ- అప్రతిహతసర్వవిషయత్వం. తచ్చాప్రతిహతచిదచిద్వ్యాపకసంకల్పరూపాత్మధర్మః * అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. * తద్వా ఏతద
క్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాదినా ఉపదిశ్యమానైరితరాదృష్టత్వే సతి సర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతిజీవభావవ్యావృత్తేశ్చ పరమా
త్మైవేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేపి * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదినిర్దిష్టాక్షరసమ్బన్ధినః అ
స్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాః సర్వకర్మత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసు పరవిద్యాసు నోపసంహర్తవ్యాః - ఉపసంహారే ప్రమాణా
భావాత్. న చ స్వరూపనిరూపకాణాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాం సర్వపరవిద్యోపసంహారస్య * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వ
దేవాస్థూలాదికం కిం న స్యాదితి చేన్న - సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ప్రత్యేతుమశక్యతయా సత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేప్యస్థూల
త్వాదీనామభావరూపాణాం * లబ్ధరూపే క్వచిత్ కించిత్తాదృగేవ నిషిధ్యత ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యు
పయోగిత్వాభావేన సర్వపరవిద్యోపసంహారే ప్రమాణాభావాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదు
క్తం. అక్షరబ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వాసు పరవిద్యాస్వవరోధః- సఙ్గ్రహణం కర్తవ్యం. కుతః. సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వేషూ
పాసనేషూపాస్యస్యాక్షరబ్రహ్మణస్సమానత్వా, దస్థూలత్వాదీనాం బ్రహ్మప్రతిపత్తావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః. యథా సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వ
రూపం ప్రతిపత్తుమశక్యం - తథా అస్థూలత్వాదికమన్తరేణ జీవవ్యావృత్తం బ్రహ్మస్వరూపం సత్యజ్ఞానాదిభిస్త్రైర్వర్ప్రతిపత్తుమశక్యం - సత్యత్వాదేః
ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేన ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వం తు న జీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాం నిషేధరూ
పతయా సత్యాదివాక్యజన్యబ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేపి స్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికం సకలపరవిద్యాసు ఉపసంహార్య
మేవ. * ఇయదామననాత్. అభిముఖ్యేన మననం- ఆమననం. ధ్యానమితి యావత్. ఆమననాత్- ధ్యానార్థత్వాత్. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం-
న సర్వకర్మత్వసర్వకామత్వాదికమపి. తేన వినాపి ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్య ప్రత్యేతుం శక్యతయా న సర్వకర్మత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః-
అపితు యత్ర ప్రకరణే ఆమ్నాతం- తత్రైవ వ్యవతిష్ఠతే. అస్థూలత్వాదికం తు సామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యాస్వనుయాయి. అత ఏవ హి * సమ్భృతిద్యు
వ్యాప్త్యపి చాత ఇత్యధికరణే వ్యాప్త్యాదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసు న నివేశ ఇత్యుక్తం. తత్ర హి * బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మా
గ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన| బ్రహ్మ భూతానాం ప్రథమోహి జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం క ఇతి రాణాయనీయానాం ఖిలేషు మన్త్రః శ్రూయతే.
అస్యమన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. జ్యేష్ఠా- జ్యేష్ఠాని. శేః * సుపాం సులుగిత్యలుకి నలోపే చ రూపం. వీర్యా-
వీర్యాణి. సమ్భృతాని- ధృతాని. తథా చ బ్రహ్మణా బహూని శ్రేష్ఠాని వీర్యాణి ధృతానీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన- తచ్చ జ్యేష్ఠం బ్రహ్మ
అగ్రే- సృష్ట్యాదిజనన్తరమగ్రే ఏవ దివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కించ- బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే- బ్రహ్మ దేవానాముత్పత్తేః ప్రాగపి వి
ద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః- తాదృశేన బ్రహ్మణా కః స్పర్ధితుం క్షమేతేత్యర్థః. అత్ర సరిచ్ఛేదాతీతే బ్రహ్మణి ద్యువ్యాపకత్వాదిక
థనస్యస్వరూపప్రకరణే ప్యుపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాస్య ప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనా౽నారభ్యాధీతస్య ద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి॥ ౧

రత్నప్రతివిద్యాగ్నిత్వవత్ క్వచిన్నియామకాభావాదస్థూలత్వాదివత్ సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యార్థత్వే ప్రాప్తఉచ్యతే- * సమ్భృతివిద్యా వ్యాప్త్యపిచాతః స సమ్భృతిద్యువ్యాప్తీతిసమాహారద్వన్ద్వత్వాదేకవద్భావః. సమ్భరణం ద్యువ్యాపనం చ తత్తత్స్థానవశాత్ వ్యవతిష్ఠతే. అల్పస్థానాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అల్పత్వవ్యాపకత్వయోర్విరోధాన్నిర్జ్ఞాదల్పాయతనాసవరుద్ధవిద్యాస్వేవవ్యవతిష్ఠతే నహైవమల్పాయతనాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ఆనన్త్యస్యాప్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదేస్సర్వవిద్యానుయాయిత్వన్న * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్యవిరోధస్యాదితి వాచ్యం- స్వాభావికానన్తస్యాపాధికాల్పాయతనత్వస్య చానుసనానేనసిరోధాభావాత్, ఇహ ద్యుపరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాపకత్వస్య చహృదయాదల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య చౌపాధికలయోః పరస్పరవిరుద్ధాపాధికపరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధాదితి హితమ్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూత్రాన్తానాం తారతమ్యక్రమేణ పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్. తస్య చ బ్రహ్మణో వ్యాకృతవిషయే సూత్రభేదేషు నియన్తృత్వముక్తం- వ్యాకృతవిషయే వ్యక్తతరం లిఙ్గమితి. తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వే నియన్తవ్యదేవతాభేదసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్యే ఇతి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే విదగ్ధ ఇతి నామతః శకలస్యాపత్యం శాకల్యః పప్రచ్ఛ- కతి సఙ్ఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స యాజ్ఞవల్క్యః- కిం ఏతయైవ వక్ష్యమాణయా నివిదా ప్రతిపేదే సఙ్ఖ్యాం- యాం సఙ్ఖ్యాం పృష్టవాన్ శాకల్యః. యావన్తః- యావత్సఙ్ఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది. నివిన్నామ. దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే శస్యన్తే- తాని నివిత్సంజ్ఞకాని తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే- తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిదితి. తాని నివిత్పదాని ప్రదర్శ్యన్తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని. పునరప్యేవం- త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రాణి, ఏతావన్తో దేవా ఇతి శాకల్యోఽప్యోమితి హోవాచ- ఏవమేతావత్సఙ్ఖ్యాన్ సమ్యక్త్వయా జ్ఞాతా. పునస్తామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ త్రయో ద్వావధ్యర్ధ ఏక ఇతి దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా పునస్సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి (కతమే తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) గార్గిప్రశ్నానన్తరమేతద్బ్రాహ్మణస్య వచనం, స తేన తత్ర లోకానామ్ అన్తర్యామి ప్రతికథనాన్తస్య ప్రాప్తత్వాత్. సఙ్గతిం వక్తుం వ్యాఖ్యాంకీ కరోతి (పృథివ్యాదీనామితి) * యత్సాక్షాదిత్యాది స ప్రస్తుత్య సర్వాన్తరస్వనిరూపణద్వారా సాక్షిత్వాదికముక్తం బ్రాహ్మణత్రయేణ నిర్ధారితమిత్యర్థః అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పురతోఽనిర్దిష్టముపసంహరతి (తస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో విషయః- స్థూలప్రపఞ్చః. తత్ర సూత్రస్య భేదా యే పృథివ్యాదయః- తేషు యో యమయతి స తేషు నియన్తృత్వేనాన్తర్యామిత్యుక్తమితి యోజనా. కిమితి వ్యాకృతవిషయే నియన్తృత్వముక్తమితి- తత్రాహ (వ్యాక్తతరేతి) తత్ర హి పరతన్త్రస్య పృథివ్యాదేః ప్రవర్తనం యన్నియన్తృత్వే లిఙ్గం తదిత్యర్థః. సూత్రమనుసృత్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) నియన్తవ్యానాం దేవతాభేదానాం సఙ్కోచవికాసద్వారా ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వే * స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదినా అధిగన్తవ్యే ఇతి కృత్వా సఙ్కోచవికాసౌ కథ్యేతే, ఇత్యేతదర్థమేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణారమ్భమేవముక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిది- శస్త్రే యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే తావన్తో దేవాః కో నివిదితి పృచ్ఛతి (సేత్యాహేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి) యద్యపి శాఖాన్తరే నివిద్వ్యాఖ్యాతా- తథాపి ప్రశ్నద్వారా శ్రుత్యా తాం వ్యాఖ్యాతి (కా పునరిత్యాదినా) అవశిష్టం వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) మధ్యమాసఙ్ఖ్యా- షడధికత్రింశతాధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రలక్షణా. కత్యేవేత్యాదిప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. విదగ్ధః- స్వపాణ్డిత్యమన్య ఇతి యావత్. ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసఙ్ఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః. (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) సః- ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతయా- వక్ష్యమాణయైవ నివిదా దేవతాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపేదే- ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్. తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్త ఇతి) వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది- నివిన్నామ- వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానః దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాశ్శ్రూయన్తే-

ఉ.— స హోవాచ మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రింశదిత్యష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి ॥ ౨

కతమే వసవ ఇత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చైతే వసవ ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి ॥ ౩

కతమే రుద్రా ఇతి దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథ రోదయన్తి తద్యద్రోదయన్తి తస్మాద్రుద్రా ఇతి ॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః. కియన్తస్తర్హి సన్తీత్యత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతానీత్యర్థః. “ఉభయత్ర సుపాం సులుగి”త్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః. త్ర్యధికాని త్రిశతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికాని త్రిసహస్రాణీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః. పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం దేవతాసఙ్ఖ్యాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ- ఇతరః. మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానామేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః. పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి. కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి. ఉచ్యన్తే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ.— కతి తర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (పరమార్థతస్త్వితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా నిర్ధారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం.— (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రభేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః. తథైవ వ్యాసార్యైః “నిరోధః కర్మణీ”తి సూత్ర ఉక్తం. తస్మాత్త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః. ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః. ౨

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః. ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి ౩

ఆ.— ఉత్తరప్రశ్నప్రపఞ్చప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం. ప్రత్యేకం - వస్వాదిత్రయే ప్రతిగణ, మిన్ద్రే ప్రజాపతౌ చైకైకస్మి, న్నిత్యర్థః తేషాం వసుత్వమేతేషు హీత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం కర్మణః తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వయం చ తత్ర వసన్తి. తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః. వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః క ఇత్యర్థః. (ఉత్తరమగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తానాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసుశబ్దవాచ్యం ధనం హితం- నిహితం. తేన తస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణేఽగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩

శం.— కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదా అస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయ ఉత్క్రామన్తి- అథ-తదా రోదయన్తి. తత్- తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తే సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి. ౪

ఆ.— ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదేత్యాదివాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) మరణకాల ఇతి సప్తమ్యర్థః. ౪

ఉ.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఏతే హీదꣳ సర్వమాదదానా యన్తి తే యదిదꣳ సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమః స్తనయిత్నురిత్యశనిరితి కతమో యజ్ఞ ఇతి పశవ ఇతి॥ ౬

కతమే షడిత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చైతే షడేతే హీదꣳ సర్వꣳ షడితి॥ ౭

కతమే తే త్రయో దేవా ఇతీమ ఏవ త్రయో లోకా ఏషు హీమే సర్వే దేవా ఇతి కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావిత్యన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవత ఇతి॥ ౮

రం.— పృచ్ఛతి (కతమే రుద్రా ఇతి) ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుక్తాః కే ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ పురుషస్థాని. దశ సే- దశేమ ఇత్యర్థః. దశేమే పురుష ఇతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః ఏకాదశం త్వాత్మా, - మన ఇత్యర్థః. తే ప్రాణా యదాఽస్మాచ్ఛరీరాత్ - మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదా మ్రియమాణం పురుషం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇత్యర్థః. ౪

శం.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి. ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్య కాలస్యావయవాః ప్రసిద్ధా ఏత ఆదిత్యాః. కథం. ఏతే హి- యస్మాత్పునః పునః పరివర్తమానాః ప్రాణినామాయూంషి కర్మఫలం చాదదానాః- గృహ్ణన్తః. ఉపాదదతో యన్తి- గచ్ఛన్తి. యస్మాదేవమిదం సర్వమాదదానా యన్తి- తస్మాదాదిత్యా ఇతి. ౫

ఆ.— తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఏతే హీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏతే హీతి) ౫

రం.— పృచ్ఛతి (కతమ ఆదిత్యా ఇతి) ద్వాదశాదిత్యా ఇత్యుక్తాః క ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (ద్వాదశ వై మాసాస్సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఇతి) స్పష్టం. తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతే హీదం సర్వమాదదానా యన్తీత్యాది) ఏతే హి- మాసా ఇదం- ఉత్పత్తిమతాం జీవితం సర్వమాదదానాః- అపహరన్తో యన్తి- గచ్ఛన్తి. తస్మాదాదిత్యా ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి. కతమః స్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం. వీర్యం. బలం యత్ప్రాణినః ప్రమాపయతి. స ఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్య హి తత్కర్మ. కతమో యజ్ఞ ఇతి (పశవ ఇతి) యజ్ఞస్య హి సాధనాని పశవః. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధం వజ్రం వ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవ సఙ్ఘాతనిష్ఠత్వేన స్ఫుటయతి (బలమితి) కిం తదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణిన ఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథం తస్యేన్ద్రత్వం. ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్య హీతి) పశూనాం యజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్య హీతి) కారణే కార్యోపచారం సాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్. సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావాత్, ద్రవ్యజ్ఞస్య పశ్వాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి ప్రశ్నః. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరిత్యుత్తరం. కతమః స్తనయిత్నురితి పునః ప్రశ్నః అశనిరిత్యుత్తరం. కతమో యజ్ఞ ఇతి ప్రశ్నః. అత్రోత్తరం (పశవ ఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవ ఏవ యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— కతమే షడితి. త ఏవాగ్న్యాదయో వసుత్వేన పఠితాశ్చన్ద్రమసం నక్షత్రాణి చ వర్జయిత్వా షడ్భవన్తి- షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టాః. ఏతే హి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- ఇదం సర్వమేత ఏవ షడ్భవన్తి. సర్వో హి వస్వాదివిస్తర ఏతేష్వేవ షట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఏతే హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేత ఏవ- యస్మాదేతే షడ్భవన్తీతి యోజనా. అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సర్వో హీతి) ౭

రం.— కతమే షడితి ప్రశ్నః. షడిత్యుక్తా దేవాః క ఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఉత్తరం (అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చేతి) (ఏతే షడేతే హీదం సర్వం షడితి) ఉక్తమిదం సర్వమేతే షట్ - ఏతే అగ్న్యాదయః. అత ఏవ ఏతే షడిత్యర్థః. ౭

శం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి. (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇతి) పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః. అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః. దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయః. త ఏవ త్రయో దేవా ఇతి. ఏషు హి- యస్మాత్త్రిషు దేవేషు సర్వే దేవా అన్తర్భవన్తి- తేనైత ఏవ దేవాస్త్రయ ఇత్యేష నైరుక్తానాం కేషాంచిత్పక్షః. కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి. అన్నం చైవ ప్రాణశ్చైతౌ ద్వౌ దేవౌ. అనయోస్సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి. యోఽయం పవతే- వాయుః. ౮

ఊ — కి తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతే௨థ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదగ్ం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

ఆ.— ప్రలజ్ఞాసమాప్తావితిశబ్దః. తత్ర హేతుః (ఏషు హీతి) దేవలక్షణకృతాం కేషాంచిదేవ పఠితత్వాదిత్యర్థః. అన్యేషాం తు త్రయాణాం కాఇత్యస్య యథా శ్రుతో௨ర్థ ఇత్యాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౮

రం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాశ్రయత్వాత్త్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః. ప్రశ్నః (కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమో௨ధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (యో௨యం పవత ఇతి) వాయురేవేత్యర్థః. ౮

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి. యదయం వాయురేక ఇవైవ-ఏక ఏవ పవతే-అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి. యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్-అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధిఋద్ధిం ప్రాప్నోతి. తేనాధ్యర్ధ ఇతి. కతమ ఏకో దేవ ఇతి. ప్రాణ ఇతి, స ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ. (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన. దేవానామేతదేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సఙ్ఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే. ప్రాణస్యైవైకస్య సర్వో௨నన్తసఙ్ఖ్యాతో విస్తరః. ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసఙ్ఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ. తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదో௨ధికారభేదాత్. ౯

ఆ.— ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్తు కథమిత్యత్ర సమ్బధ్యతే. పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వప్రతిపత్త్యర్థం గౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణే పర్యవసానం. నానాత్వం- ఆనన్త్యం. షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రసఙ్ఖ్యాతానాం దేవానామత్రోక్తత్వాత్కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య శతసహస్రశబ్దాభ్యామనన్తతాప్యుక్తైవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్సర్వాన్తరముత్తరోత్తరేషు త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్మిన్నన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకభావే కిం నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్. దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః. ప్రాణినాం జ్ఞానకర్మణీ చాధికారస్య- స్వామిత్వస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తత్వేన దేవస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాణినో హి జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠాయ సూత్రాంశమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తద్యుక్తా యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహుర్యదయమేక ఏవేత్యాది) యత్-యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే - తత్కథమివాధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయామేవముత్తరమాహురిత్యర్థః. తదేవోత్తరమాహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- ఋధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయౌ విదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) నను ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన త్యత్- అన్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మేతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానస్సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితో௨ర్థః. ౯

శం.— ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే. పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి. అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనో జ్యోతిః - మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః - సో௨యం మనో జ్యోతిః. పృథివీశరీరో௨గ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్దేవ ఇత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టం వై తం పురుషం యో వా విద్యాత్- విజానీయాత్. సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం- పర ఆశ్రయః. తం పరాయణం. మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ. స వై వేదితా స్యాత్- య ఏతదేవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య. త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి. తమహం వేద. తత్ర శాకల్యస్య వచనం ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కిం విశేషణో సౌ. శృణు యద్విశేషణః సః. య ఏవాయం శారీరః- ప్రాతిస్విక ఏకః. శరీరే భవశ్శారీరః. మాతృజకోశత్రయ

కి యదయమేక ఏవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

ఉ.— కామ ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ । యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం కామమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి స్త్రియ ఇతి హోవాచ ॥ ౧౧

రూప ఇత్యర్థః. స ఏష దేవః- యస్త్వయా పృష్టో హే శాకల్య. కిన్త్వస్తి తత్ర వక్తవ్యం విశేషణాన్తరం- తద్వదైవ- పృచ్ఛైవేత్యర్థః. హే శాకల్య. స ఏవం ప్రతిక్షిప్తో ఽమర్షవశగ ఆహ తో త్రాన్తిత ఇవ గజః. తస్య- దేవస్య శారీరస్య కా దేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతే యః- సా తస్య దేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణే వివక్షితా. (అమృతమితి హోవాచ) అమృతమితి- యో భుక్తస్యాన్నస్య రసో మాతృజస్య లోహితస్య నిష్పత్తేర్హేతుః. తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితం నిష్పద్యతే స్త్రియాశ్రితం. తతశ్చ లోహితమయం శరీరం బీజాశ్రయం- సమానమన్యత్. ౧౦

ఆ.— సజ్ఞో వచికానాం ప్రాణస్వరూపో క్త్యనన్తరమవసరప్రాప్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే. ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితి శేషః. అవయవశో వాక్యం యోజయతి (పృథివీ । సమ్ప్రతి తత్ర వాక్యత్రయార్థం కథయతి పృథివీత్యాదినా) వైశబ్దో ఽవధారణార్థః. తం పరాయణం య ఏవ విజానీయాత్- స ఏవ వేదితా స్యాదితి సమ్బన్ధః. అథ కేన రూపేణ పృథివీదేవస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రత్యాశ్రయత్వం- తదాహ (మాతృజ ఇతి) పృథివ్యా మాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్వ్యవ ఏవ దేవో హి పృథివ్యస్మీతి మన్యతే- స ఏవ శరీరారమ్భకమాతృజకోశత్రయాభిమానితయా వర్తతే. తథా చ తస్య తేన రూపేణ పితృజత్రితయం కార్యం, లిఙ్గం చ కరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. పృథివీదేవస్య పరాయణత్వముపపాద్యానన్తరం వాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (స వై వేదితేతి) తదాహ ముకుటాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) స పురుష ఏనేన విశేషణేన విశిష్టః - తద్విశేషణముచ్యమానం శృణ్విత్యుక్త్వా తదేవాహ (య ఏవేతి) శరీరం హి పఞ్చభూతాత్మకం- తత్ర పార్థివాంశేన జనకత్వేన స్థితః శారీర ఇతి యావత్. లిఙ్గజీవత్వం వారయతి (మాతృజేతి) పృథివీదేవస్య నిర్ణీతత్వశఙ్కాం వారయతి (కిన్త్వితి) యాజ్ఞవల్క్యో వక్తా సన్ ప్రష్టారం శాకల్యం ప్రతి కథం వదైవేతి కథయతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) క్రోధపరస్యామర్షవశగత్వే దృష్టాన్తః (తోత్రేతి) ప్రాకరణికం దేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషనిష్పత్తికర్తా పఙ్క్త్యుచ్యతే. లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేన సాధయతి (తస్మాద్ధీతి) తస్య కార్యమాహ (తతశ్చేతి) లోహితాదద్వితీయపదార్థనిష్ఠాత్తత్కార్యం త్వఙ్మాంసరుధిరరూపం బీజస్యాన్నివజ్ఞశుక్రాత్మకస్యాశ్రయభూతం భవతీత్యర్థః. పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణ తుల్యార్థత్వాన్న పృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౧౦

రం.— (శాకల్యః పృచ్ఛతి పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిరిత్యాదినా) యస్య పృథివ్యేవ ఆయతనం- ఆధారః. శరీరమితి యావత్. యస్యాగ్నిర్లోకః- లోక్యతే ఽనేనేతి లోకః. దర్శనసాధనమిత్యర్థః. అగ్నినా హి పశ్యతి. మనో జ్యోతిః- మన ఏవ జ్యోతిః- సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యకారి యస్య సః. మనో జ్యోతిః పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేన మనసా సఙ్కల్పయితృత్వేన చ సర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాం పరాయణం- పరమప్రాప్యభూతః పురుషశబ్దితః పరమాత్మా వేద్య ఇతి సిద్ధం. తత్ర కీదృశవిశేషణవిశిష్టః పరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేన మనసా సఙ్కల్పయితృత్వేన చ ధ్యాతవ్య ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఈదృశః పరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వాదినా జ్ఞాతవ్య ఇతి యో జ్ఞాతా - స ఏవ జ్ఞాతా హే యాజ్ఞవల్క్య. నాన్య ఇత్యర్థః. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థేతి) వైశబ్ద ఏవార్థః. అహం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినా ఉపాస్యం యం త్వం వదసి- తమహం జానామ్యేవేత్యర్థః. కోసావిత్యత్రాహ (య ఏవాయం శారీరః పురుషః స ఏష ఇతి) శారీరః- జీవః తదన్తర్యామీతి యావత్. యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చ జగచ్ఛరీరకత్వవిశిష్టః సర్వాత్మపరాయణభూతః పురుషశబ్దితః పరమాత్మా పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ఏవం తస్యోత్తరముక్త్వా అస్మిన్విషయే జ్ఞేయం విశేషణాన్తరం యాజ్ఞవల్క్యః స్వయం పృచ్ఛతి (వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివేదతుః ఉపాస్యదేవతా కా- పునరపి కిం గుణవిశిష్టా. కిం రూపవిశిష్టా ధ్యాతవ్యా- ఇచ్ఛా కల్యత్వం వదేత్యర్థః. ఉత్తరమాహ శాకల్యః (అమృతమితి హోవాచేతి) అమృతమితి సంజ్ఞయా అమృతత్వగుణేన వా విశిష్టా ధ్యాతవ్యేత్యర్థః. సంఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణో ఽమృతత్వావేదనాదితి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వదైవ శాకల్యేతి) హే శాకల్య. వదైవ- పృచ్ఛైవ. యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వం పృచ్ఛేత్యర్థః. తస్య కా దేవతేతి శాకల్య ప్రశ్నః. అమృతమితియాజ్ఞవల్క్యోక్తిః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— (కామ ఏవ యస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషః కామః. కామశరీర ఇత్యర్థః. హృదయం లోకః- హృదయేన- బుద్ధ్యా పశ్యతి. య ఏవాయం కామమయః పురుషః- అధ్యాత్మమపి కామమయ ఏవ. తస్య కా దేవతేతి. (స్త్రియ ఇతి హోవాచ) స్త్రీతో హి కామస్య దీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ.— ఉత్తరపర్యాయేషు యేషాం పదానామర్థభేదః- తేషాం తత్కలనార్థం ప్రతీకం గృహ్ణాతి (కామ ఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామశరీర ఇత్యర్థ ఇతి) స చ హృదయదర్శనో, మనసా సఙ్కల్పయితా, ఇతి పూర్వవత్. తస్య విశేషణం దర్శయతి (య ఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్య కామమయస్య పురుషస్య కారణం పృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాస్తత్కారణత్వమనుభవేన వ్యనక్తి (స్త్రీతో హీతి) ౧౧

రం.— (కామ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయ ఇతి) కామశరీరక ఇత్యర్థః. (స్త్రియ ఇతి హోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞకతయా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి సత్యమితి హోవాచ॥ ౧౨

ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనగ్ం శ్రోత్రం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి దిశ ఇతి హోవాచ॥ ౧౩

తమ ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం ఛాయామయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి మృత్యురితి హోవాచ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమాదర్శే పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యసురితి హోవాచ ౧౫

శం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) రూపాణి- శుక్లకృష్ణాదీని. (య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః) సర్వేషాం హి రూపాణాం విశిష్టం కార్యమాదిత్యే పురుషః. తస్య కా దేవతేతి. (సత్యమితి హోవాచ) సత్యమితి చక్షురుచ్యతే చక్షుషో హ్యధ్యాత్మన ఆదిత్యస్యాధిదైవతస్య నిష్పత్తిః. ౧౨

ఆ.— రూపశరీరస్య చక్షుర్దర్శనస్య మనసా సఙ్కల్పయితుర్దేవస్య కథమాదిత్యే పురుషో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం హీతి) రూపమాత్రాభిమానినో దేవస్యాదిత్యే పురుషో విశేషావచ్ఛేదః. స చ సర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైర్రూపైః స్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తం యథోక్తం విశేషణమిత్యర్థః. కథం చక్షుషః సకాశాదాదిత్యస్యోత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య *చక్షోః సూర్యో అజాయతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషో హీతి) ౧౨.

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితి హోవాచేతి) * తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ౧౨

శం.— (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనం) య ఏవాయం శ్రోత్రే భవః- శ్రౌత్రః. తత్రాపి ప్రతిశ్రవణవేలాయాం విశేషతో భవతీతి ప్రాతిశ్రుత్కః. తస్య కా దేవతేతి. (దిశ ఇతి హోవాచ) దిగ్భ్యో హ్యసావాధ్యాత్మికో నిష్పద్యతే. ౧౩

ఆ.— తత్రాపీతి శ్రోత్రోక్తిః ప్రతిశ్రవణం- సంవాదః. ప్రతివిషయం శ్రవణం వా. సర్వాణి శ్రవణాని వా. తద్వేలాయామితి యావత్. * దిశః శ్రోత్రాధిదైవతమితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యో హీతి) ౧౩

రం.— (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్క ఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిధ్వనివిశిష్టః. శ్రౌత్రః- శ్రోత్రేణానుభూయమానః. శ్రోత్రానుభూయమానత్వం చ పరమాత్మనః ప్రతిధ్వనిద్వారా ద్రష్టవ్యం. (దిశ ఇతి హోవాచేతి) దిక్ఛరీరకో విజ్ఞాతకో వా ఉపాస్య ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— (తమ ఏవ యస్యాయతనం) తమ ఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారో గృహ్యతే. అధ్యాత్మం ఛాయామయః- అజ్ఞానమయః పురుషః తస్య కా దేవతేతి. (మృత్యురితి హోవాచ) మృత్యురధిదైవతం తస్య నిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ.— అధిదైవతం మృత్యుః- ఈశ్వరః. * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి శ్రుతేః. స చ తస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్య పురుషస్యోత్పత్తికారణం- అవివేకిప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్. * ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వేతి హి పఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం.— (తమ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరక ఇత్యర్థః. (మృత్యురితి హోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞక ఇత్యర్థః. బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే ఛాయాపురుషే. *మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి దర్శనాదితి భావః. ౧౪

శం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) పూర్వం సాధారణాని రూపాణ్యుక్తాని- ఇహ తు ప్రకాశకాని విశిష్టాని రూపాణి గృహ్యన్తే. రూపాయతనస్య దేవస్య విశేషాయతనం ప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితి హోవాచ) తస్య ప్రతిబిమ్బాఖ్యస్య రూపస్య నిష్పత్తిరసోః- ప్రాణాత్. ౧౫

ఉ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనగ్ హృదయం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమప్సు పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬

రేత ఏవ యస్యాయతనగ్ హృదయం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭

శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాగ్ స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా౩ ఇతి॥ ౧౮

ఆ.— పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (పుర ఇతి) ఆధారశబ్దో ధావ ప్రధానః. తథాచ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర - తదిత్యుక్తం భవతి. ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే. ప్రాణేన హి నిష్పద్యమానే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తియోగ్యరూపవిశేషో నిష్పద్యతే - తతో యుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) ౧౫

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వమాదిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సామాన్యముక్తం - ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రాతిశ్రుత్కపురుషే అసుత్వముక్తం - ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం - తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం - ఇత్యాభేదసమ్బన్ధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇయాంస్తు విశేషః - బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్తత్రత్యపురుషశబ్దోన బ్రహ్మపర్యన్తః - ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్త ఇతి కేచిత్. కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణగతత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్స్వప్సు విశేషావస్థానం. తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి) వరుణాత్సఙ్ఘాతకర్త్రీభ్యః - హ్యాత్ర ఆప ఏవ వాప్యాద్యప్సు నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుషః, ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావాన ప్రతిభాతీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీరూపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా - న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదనిష్ఠాతుస్తత్కారణత్వం - తత్రాహ (వరుణాదితి) ఆపో వాపీమాసాద్య వాపీతాస్సత్యో - ఘ్యాన్మంశరీరే పూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి - తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా భూమిం పతితాస్సోఽభిధీయన్తే - తథాచ తా ఏవ వరుణాత్మికా వాప్యాద్యప్సు పీయమానానాముత్పత్తికారణమితి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః. ౧౬

రం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః - అప్ఛరీరక ఇత్యర్థః (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణనామక ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య. పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని. తస్య కా దేవతేతి. (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః - పితోచ్యతే. పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః. ౧౭

ఆ.— వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తాష్టపురుషేషు మనోజ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం - ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః. ౧౭

శం.— అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్యావస్థిత ఏకైకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః. అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన్యుపసంహారార్థమాహ. తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ - శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం - అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్స సన్దంశస్తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఆ.— శాకల్యేతి హోవాచేత్యాదిగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి) లోకః - సామాన్యాకారః. పురుషః - విశేషావచ్ఛేదః. దేవః - తత్కారణం. అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్య స్థితో య ఏకైకో దేవ ఉదుక్తః - స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా - తద్భేదత్వాదధ్యారోపితస్య సర్వస్య. స చోపాసనార్థమష్టధోపదిష్ట ఉపరిష్టాదిత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య - జగతః సర్వ

ఊ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మవిద్వానితి దిశో వేద సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯

కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్నుచక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్నురూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

స్వలిశేషః. ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషః. యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యేన ప్రష్టవ్యం ప్రత్యేకబుద్ధిపూర్వకార్థత్వాపాదకత్వం దర్శయతి (ప్రహేణేతి) సర్వేషామేవ బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణ హస్తవ్యత్వేన సమ్మతో భవానితి మమ సేరకీ సంహితః. ౧౮

రం.— (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ఇతి) ఏవం ప్రతివాదకుపితో యాజ్ఞవల్క్యః శాకల్యేతి సంబోధ్య తమువాచేత్యర్థః తదేవాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతీతి) స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణాః స్వయం వాత్ప్రతివాదేభీతాః స్వస్థాః అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేన పాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వాం అక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు న బుధ్యసే ఆత్మానం దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః ౧౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయం భీతాః త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి కిం బ్రహ్మవిద్వాన్ సన్నేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ. కిం తత్ దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే. తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైస్సహ దిగధిష్ఠాతృభిః. కించ- సప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహ. ఇతర ఆహ- యత్- యది దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౯

ఆ.— శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీమన్యథా ప్రతిపత్తిమనాదాయ చోదయతీత్యాహ (యదిదమితి) (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః. తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రవిషయం న భవతి- కిం తు దేవైస్సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితా దిశో వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఫలమితి) ౧౯

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణాన్ యుష్మాన్ స్వదుష్టత్వాదేః- అత్యుక్తవానసి అధిక్షిప్తవానసి కిల స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. (కిం బ్రహ్మవిద్వానితి) కీదృశ బ్రహ్మవిద్యావానితి హేతో రేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. అహం తు దిశస్తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే. త్వమప్యహమివ దిశో దేవతాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః. ౧౯

శం.— కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య. ఆత్మా హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం తద్ద్వారేణ సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః- సప్రతిష్ఠావచనాత్. యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తథైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి. సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి. తథా చ వక్ష్యతి *దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి. అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సమ్పన్న ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశి మమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః. సదేవా ఇత్యేతదుక్తం. సప్రతిష్ఠా ఇతి తు వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి (చక్షుషీతి) అధ్యాత్మం చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః *చక్షోః సూర్యో అజాయత చక్షుః సూర్య ఇత్యాదయః. కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్నుచక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి. (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షుః రూపేణ ప్రయుక్తం. యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం- తైరాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుః సహ ప్రాచ్యాదిశా సహ తత్స్థైః సర్వై రూపేషు ప్రతిష్ఠితం. చక్షుషా సహ ప్రాచీ దిక్సర్వా రూపభూతా చ. కస్మిన్నురూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయారబ్ధాని రూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మా హీతి) ఆత్మానం- ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్- తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మాహమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్య తిష్ఠతీత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠేతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.—— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి యమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వమపి హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగమ్య స్థితోఽమునిరితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నోఽయుక్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) అహమస్మిదిగాత్మేతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేహపాతోత్తరభావిదేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే హి ధ్యాతుస్తద్భావాదోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రహీతి) ఇతి- సభావిదేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః. ఉక్తార్థే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోరాదర్శయతి (అధ్యాత్మం చక్షుష ఇతి) * చక్షోః సూర్యో అజాయతేత్యాదయో మన్త్రవాదాః, తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః. భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (కార్యం హీతి) కథం చక్షుషో రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం- అత ఆహ (యైర్హీతి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్క్షిపతి (చక్షుషేతి) హృదయారబ్ధత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) హృదయశబ్దస్య మాంసఖణ్డవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి) కథం పునర్బాహ్యాని రూపాణి హృదయే స్థాతుం పారయన్తి- తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (వాసనాత్మనేతి) ౨౦

రం.—— ఇత్యుక్తవతే పృష్టేత్యుక్తః శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవతస్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః. ప్రాగ్దిగధిష్ఠాతృత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః. ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యమహముపాస ఇత్యర్థః. శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి- యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి- యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి- తస్మాత్ హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి- అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం.—— (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్. దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణాదిగ్భాగస్య స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమః సహ దిశా కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి. ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః. దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి. తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా. కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణాకార్యం యజ్ఞః. కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం. ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా. కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి. నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి. వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.—— పూర్వవదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః. దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి) హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాస్తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి) హృదయస్య శ్రద్ధా వృత్తిరస్తు- తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (వృత్తిశ్చేతి) ౨౧

రం.—— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్త ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే- తదైవ దక్షిణాం దదాతి- అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః. తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృద్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి పూర్వవత్. ౨౧

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి వరుణదేవత ఇతి స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యప్స్వితి కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి రేతసీతి కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహుర్హృదయాదివ సృప్తో హృదయాదివ నిర్మిత ఇతి హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి సోమదేవత ఇతి స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి దీక్షాయామితి కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి హృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీత్యగ్నిదేవత ఇతి సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం — కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి. తస్యాం వరుణోఽధిదేవతా మమ స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అప్స్వితి) అపాం హి వరుణః కార్యం- శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధాతో వరుణమసృజతేతి శ్రుతేః. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి. (రేతసీతి) *రేతసో హ్యాపః సృష్టా ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి. (హృదయ ఇతి) యస్మాద్ధృదయస్య కార్యం రేతః. కామో హృదయస్య వృత్తిః- కామినో హి హృదయాద్రేతోఽధిస్కన్దతి. తస్మాదపి ప్రతిరూపం- అనురూపం పుత్రం జాతమాహుర్లౌకికాః - అస్య పితుర్హృదయాదివాయం పుత్రః సృప్తః - వినిఃసృతః. హృదయాదివ నిర్మితః- యథా సువర్ణేన నిర్మితః కుణ్డలః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౨

ఆ.— రేతసో హృదయకార్యత్వం సాధయతి (కామ ఇతి) తథాపి కథం రేతో హృదయస్య కార్యం- తదాహ (కామినో హీతి) తత్రైవ లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సమ్భావనార్థః. అవధారణార్థో వా. ౨౨

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవత ఇతి) స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి ప్రశ్నః. రేతసీత్యుత్తరం. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతం పితుః ప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానం పుత్రం జనాః పితుర్హృదయాన్నిర్గత ఇవ వర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మిత ఇవ వర్తతేఽయం కుమార ఇత్యాహుః- అతో హృదయ ఏవ పుత్రపరిణామి రేతః ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం.— కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి. (సోమదేవత ఇతి) సోమం దేవతాం చైకీకృత్య నిర్దేశః. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితో హి యజమానస్సోమం క్రీణాతి- క్రీతేన సోమేనేష్ట్వా జ్ఞానవానుత్తరాం దిశం ప్రతిపద్యతే సోమదేవతాధిష్ఠితాం సౌమ్యాం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. సత్య ఇతి. కథం యస్మాత్సత్యే దీక్షా ప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి కారణభ్రేషే కార్యభ్రేషో మాభూదితి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి. హృదయ ఇతి హోవాచ. హృదయేన హి సత్యం జానాతి - తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౩

ఆ — దీక్షాయాం సోమస్య ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దీక్షితో హీత్యాదినా, దీక్షాయాస్సత్యే ప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యం వదేతి వదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః. నాశః. ఇతి- తేషామభిప్రాయ ఇతి శేషః. ప్రకృతోపసంహారః (సత్యే హీతి) ౨౩

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి) సోమదేవత ఇత్యుత్తరం. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. దీక్షాయామిత్యుత్తరం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. సత్య ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి దీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితం సత్యం వదేతి దీక్షానిష్ఠైర్వ్రతచ్యాజకాశ్శిక్షమాణా ఆహుః- తస్మాత్సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేన హి సత్యం జానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతో వసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వా దిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే. (అగ్నిదేవత ఇతి) ఊర్ధ్వాయాం హి ప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. వాచీతి. కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి. హృదయ ఇతి. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యః సర్వాసు దిక్షు విప్రసృతేన హృదయేన సర్వా దిశ ఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - సదేవాః సప్రతిష్ఠా దిశశ్చాత్మభూతాస్తస్య నామరూపకర్మాత్మభూతస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య. యద్రూపం- ప్రాచ్యాదిశా సహ హృదయభూతే యాజ్ఞవల్క్యస్య. యత్రైవ లంకర్మ, పుత్రోత్పాదనలక్షణం, చ

ఉ.— అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై యద్ధ్యేతదన్యత్రాస్మత్స్యాచ్ఛ్వానో వైనదద్యుర్వయాంసి వైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫

కస్మిన్నుత్వంచాత్మాచ ప్రతిష్ఠితౌస్థ ఇతి ప్రాణ ఇతి కస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యపాన ఇతి కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యాన ఇతి కస్మిన్నువ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుదాన ఇతి కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి స

జ్ఞానసహితం, చ సహ ఫలేనాధిష్ఠాత్రీభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణా ప్రతీచ్యుదీచ్యః కర్మఫలాత్మికా హృదయమేవాపన్నా నస్య. ధ్రువయాదిశా సహ నామసర్వం వాగ్ద్వారేణ హృదయమేవాపన్నం. ఏతావద్వేదం సర్వం- యద్రూపం వా కర్మ నామ వేతి. సర్వం హృదయమేతత్. తత్సర్వాత్మకం హృదయం స్పృచ్ఛ్యతే (కస్మిన్నుహృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ౨౪

ఆ.— కథం పునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నిదైవతాత్వం ప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాం హీతి) దిశౌవేదేత్యాదిశ్రుత్యా జగతో విభాగేన పఞ్చధాత్వేఽధ్యాన క్రముక్తం. ఇదానీం విభాగవాదిన్యాః శ్రుతేరర్థం ప్రాయమాహ (తత్రేతి) యథోక్తైవిభాగేన తిలీయాపత్. ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిపతి (స దేవ ఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యేపర్యాయే హృదయోరూపప్రపఞ్చోపసంహారాదస్మిలః- * హృదయేహ్యేవరూపాణీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. దక్షిణాయామిత్యాదిపర్యాయత్రయేణ తత్రైవకర్మోపసంహారఉక్తఇత్యాహ (యత్కేవలమితి) యద్ధికేవలం కర్మ తత్ఫలాదిభిస్సహ దక్షిణాదిగాత్మకం హృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞదక్షిణాదిద్వారా హృదయే ప్రతిష్ఠితత్వోక్తైర్దక్షిణస్యాదిశ స్తత్ఫలత్వాత్. పుత్రజన్మాఖ్యం చ కర్మ ప్రతీచ్యాత్మకం తత్రైవోపసంహృతం-*హృదయేహ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితమితి శ్రుతేః, పుత్రజన్మనశ్చ తత్కార్యత్వాత్,. జ్ఞానసహితమపి కర్మఫల ప్రతిష్ఠా దేవతాభిస్సహోదీచ్యాత్మకం తత్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయా దీక్షాదిద్వారా తత్ప్రతిష్ఠత్వశ్రుతేః. ఏవం దిక్త్రయే సర్వం కర్మ హృది సంహృతమిత్యర్థః. పఞ్చమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి) నామరూపకర్మసూపసంహృతేష్వపి కించిదుపసంహర్తవ్యాన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యనిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాత్మకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిం దేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయా భూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపా అధోదిక్ ధ్రువేత్యుచ్యతే. ఉత్తరం (అగ్నిదేవత ఇతి) సోఽగ్నిః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్నువాక్ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్నుహృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ఏవం సర్వదిగ్దేవతానాం ప్రతిష్ఠాభూతం హృదయం క్వ ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ౨౪

శం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణ సమ్బోధనం కృతవాన్. యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతత్ హృదయమాత్మాస్య శరీరస్యాన్యత్ర క్వచిద్దేశాన్తరే ఽస్మత్తో వర్తత ఇతి మన్యాసై- మన్యసే. యద్ధి- యది హ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానో వా ఏనత్- శరీరం తదాఽద్యుః. వయాంసి వా- పక్షిణో వా ఏనద్విమథ్నీరన్-విలోడయేయుః. వికర్షేరన్నితి. తస్మాన్మయి శరీరే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. శరీరస్యాపి నామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయే ప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయపదేన నామాద్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపి హృదయాధికరణం వివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామాన్తరేణేతి) అహని లీయత ఇతి విగృహ్య ప్రేతవాచినేతి శేషః. దేహే హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి వ్యుత్పాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తస్మిన్కాలే శరీరం మృతం స్యాదితి శేషః. శరీరస్య హృదయాశ్రయత్వం విశదయతి (యద్ధీత్యాదినా) దేహాదన్యత్ర హృదయస్యావస్థానే యథోక్తదోషమితి శబ్దేన పరామృశ్య ఫలితమాహ (ఇతీత్యాదినా) దేహస్తర్హి కుత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యత ఆహ (శరీరస్యేతి) ౨౫

రం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వా యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. అహల్లిక ఇతి శాకల్యస్య నామాన్తరమితి కేచిత్. అహల్లికః- షణ్ఢః. కోపాదేవం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రూత ఇతి కేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై ఇతి) అస్మత్- అస్మాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అన్యత్- అన్యత్ర ఇత్యర్థః. అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్ర యత్ర క్వాప్యేతద్ధృదయం ప్రతిష్ఠితమితి కిల మన్యాసై- మన్యసే యద్యేతత్- హృదయం అస్మత్- అస్మత్తోఽన్యత్ర గచ్ఛేత్- తర్హ్యేనత్- ఇదం శరీరం శ్వానో వా అద్యుః- భక్షయేయుః. వయాంసి- పక్షిణో వా విమథ్నీరన్- లోడయేయుః. తస్మాచ్ఛరీరస్య మధ్యే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీరమేవాస్మదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తా కార్యకరణయోః. అతస్త్వాం పృచ్ఛామి- కస్మిన్నుత్వం చ- శరీరమాత్మా చ - తవ హృదయం ప్రతిష్ఠితౌస్థ ఇతి. (ప్రాణ ఇతి) దేహాత్మానౌ ప్రాణే ప్రతిష్ఠితౌ స్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అపాన ఇతి) సాపి ప్రాణవృత్తిః ప్రాగేవ ప్రేయాత్- అపానవృత్త్యా చేన్న నిగృహ్యేత. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (వ్యాన ఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధ ఏవ యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చ ప్రాగేవ, - మధ్యస్థయా చేద్వ్యానవృత్త్యా న నిగృహ్యేత. కస్మిన్వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (ఉదాన ఇతి) సర్వాస్తిస్రోఽపి వృత్తయ ఉదానే కీలస్థానీయే చేన్న నిబద్ధాః- విష్వగ్భవేయుః. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (సమాన ఇతి) సమాన ప్రతిష్ఠా హ్యేతాః సర్వా వృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తꣳ హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతదుక్తం భవతి- శరీరహృదయవాయవోఽన్యోన్యం ప్రతిష్ఠాం సఙ్ఘాతేన నియతావర్తన్తే విజ్ఞానమయార్థప్రయుక్తా ఇతి. సర్వమేతద్యేన నియతం, యస్మిన్ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ,- తస్య నిరుపాధికస్య సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మణో నిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః. స ఏషః- సః - యః * నేతి నేతీతి నిర్దిష్టో మధుకాణ్డే- ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః- న గృహ్యః. కథం. యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః- తస్మాదగృహ్యః. కుతః. యస్మాన్న హి గృహ్యతే- యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు- తద్గ్రహణగోచరం. ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వం. తథాఽశీర్యః- యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది- తచ్ఛీర్యతే. అయం తు తద్విపరీతః- అతో న హి శీర్యతే. అసఙ్గః- మూర్తో మూర్తాన్తరేణ యుజ్యమానః సమ్బధ్యమానః- స సజ్యతే. అయం చ తద్విపరీతః- అతో న హి సజ్యతే. తథాఽసితః- అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం- తద్బధ్యతే. ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే. అతో న రిష్యతి- గ్రహణశరణసమ్బన్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి- న హింసామాపద్యతే న వినశ్యతీత్యర్థః. క్రమమతిక్రమ్యౌపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః. తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ- ఏతాని- యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని- * పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః- అగ్నిలోకాదయో, ష్టౌ దేవాః- ** అమృతమితి హోవాచేత్యేవమాదయో, ఽష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః. స యః- కశ్చిత్తాన్పురుషాన్- శారీరప్రభృతీన్నిరుహ్య- నిశ్చయేనోహ్య. గమయిత్వా. అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం స్వేనైవాత్మనావ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః- అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః- నాన్యప్రమాణగమ్యః,. తం త్వా- త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి. తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి- విస్పష్టం న కథయిష్యసి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ- న విజ్ఞాతవాన్కిల. తస్య హ మూర్ధా విపపాత- విపతితః. సమాప్తాఽఽఖ్యాయికా. శ్రుతేర్వచనం- తం హ న మేన ఇత్యాది. కించ- అపి హాస్య పరిమోషిణః- తస్కరాః అస్థీన్యపి సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కిం నిమిత్తం. అన్యత్ - ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమాన ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః * పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చన గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీతి స తథైవ మమార తస్య హాప్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రుః తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవం విత్పరో భవతీతి. సైషాఽఽఖ్యాయికాఽఽచారార్థం సూచితా. విద్యాస్తుతా. ౨౬

ఆ — వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయేతి) ప్రాణశబ్దస్య సూత్రవిషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) విష్వగ్గతిర్నానాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యస్య కూటస్థదృష్టిమాత్రస్యాన్తర్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యాదిస్థితం- సః- పరమాత్మా ఏషః- ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స యో నేతి) యో మధుకాణ్డే చతుర్థే * నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః. స ఏష కూర్చబ్రాహ్మణే తన్ముఖేనైవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా. నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ. శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) తద్విపరీతత్వం- అకరణగోచరత్వం. న చక్షుషేత్యాది శ్రుతేః. తద్విపరీతత్వాత్ - అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్ర పృథగ్యత్ర తద్విపరీత్యమేతదేవ. అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయన్నుక్తముపపాదయతి (గ్రహణేతి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః. నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే- తత్రాహ (క్రమమితి) విజ్ఞానాదివాక్యే వక్ష్యమాణత్వాత్క్రమిత్యత సిద్ధే శఙ్కాత్వాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) ఏతాన్యష్టావిత్యాదివాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి) ప్రత్యుహ్య- ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) తం హేత్యాదియాజ్ఞవల్క్యస్య వా మధ్యమస్య వా వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్విద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కించేతి) మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్ని పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే- పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తే దేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిశూన్యే కాలే. అస్థీని చన నేతి చ నశబ్దోఽప్యర్థః. ఉపవాదీ- పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉత హీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిది వినీతేన భవితవ్యమిత్యాచారః. మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా- యన్నిష్ఠవజ్ఞాయామైహికాముష్మికవిరోధస్స్యాదితి విద్యాస్తుతిః. ౨౬

౨౬.— పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్నుత్వంచాత్మాచ ప్రతిష్ఠితౌస్థఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదీయత్వయో శ్చశరీరంచా త్మాచ - ఆత్మశబ్దేనాత్ర హృదయముచ్యతే. త్వచ్ఛరీరంస్వహృదయంచకస్మిన్ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. స్థఇతిఅనైర్మృభ్యమపురుషద్వివచనం. ఉత్తరం (ప్రాణఇతి) ప్రాణాధీన ప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరమనసోరితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కస్మిన్నుప్రాణః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. అపానఇ త్యుత్తరం. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. వ్యానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నువ్యానః ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. ఉదానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నుదానం ప్ర తిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. సమానఇత్యుత్తరం. ఏవం ప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాయాం ఉపాసనాప్రాయాం ఉపాస్యమ్యాతె శాకల్యేసమాన ప్రతిష్ఠాధార ప్రశ్న స్యతేనకృతత్వాభావాత్ ఏవమాపాసనమెత్రీనిశ్చిత్యయాజ్ఞవల్క్యస్సమాన ప్రతిష్ఠాధారంస్వయంశాకల్యం ప్రచ్ఛతి. తమేవసమాన ప్రతిష్ఠాధారంవిశినష్టి (సఏషనేతినేతీత్యాత్మేత్యాదినా) సఏషః- ఉక్తసమాన ప్రతిష్ఠాధారభూతః. * అథాతఆదేశోనేతినేతి-నహ్యేతస్మాయిత్యాత్మా- సఏషః- సమాన ప్రతి ష్ఠాధారభూతఇత్యర్థః. (అగృహ్యోనహిగృహ్యతె) ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదిన్ద్రియైర్నగృహ్యతే. (అశీర్యోనహిశీర్యతె) విశరణయోగ్యా వయవశూన్యత్వాన్నశీర్యతే. (అసఙ్గోనహిసజ్జతె) నిర్లేపత్వాత్సఙ్గంనానుభవతీత్యర్థః. (అసితోనవ్యథతెనరిష్యతీతి) అసితః * షిఞ్బన్ధ నే. కర్మబన్ధశూన్యత్వాదేవసర్వదేహాన్తరత్వేపినవ్యథతే- నశోచతి నరిష్యతి- నహింస్యతెచేత్యర్థః. ఏతాదృశంసమాన ప్రతిష్ఠాధారభూతం యాజ్ఞవ ల్క్యోపాసనసిద్ధాయచతంశాకల్యాసమెత్రీనిశ్చిత్యపృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌలోకాఅష్టౌదేవాఅష్టౌపురుషాఇత్యాదినా) యాని ప్రా గుక్తాని పృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యాఅష్టౌలోకాః, అమృతాద్యాఅష్టౌదేవాః, శారీరాద్యాఅష్టౌపురుషాః,- సయః- ప్రసిద్ధఃపురుషః ఏతాన్ పురుషాన్నిరూహ్యప్రత్యూహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషానిత్యుపలక్షణం. ఆయతనలోకదేవాదీనప్యపి ద్రష్టవ్యం ఏతాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థోనిరూహః. ప్రతిసంహృత్యాపహః ప్రత్యూహః. ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతినియతత్వాణతత్తద్రూపంనిర్ధా ర్యతాన్ సర్వానప్యత్యక్రామత్ - యఃపురుషఃఅత్యక్రామత్ - సకలకార్యవర్గవిలక్షణత్వేననిశ్చితఇత్యర్థః. యద్యపి అతిక్రమణకర్తృత్వముపా సనిపదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వంతు పురుషగతం. తథాపిన్యగ్భూతతయాయమూహయిత్వాఅత్యక్రామదిత్యుక్తౌనవిరోధఇతి ద్రష్ట వ్యం - ఊహవిషయస్యపరమాత్మనఊహయిత్వసమ్భవాత్. అతిక్రమణంనామఇదంవాపరమిదంవాపరమితిసంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చ పరమాత్మకర్తృకం సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తంత్వౌపనిషదంపురుషంపృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యం త్వాంపృచ్ఛామి. తంచెన్మేనవివక్ష్యసి-తర్హిమూర్ధాతేవిపతిష్యతీతియాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యం శశాపేత్యర్థః. సూత్రితంచపరమపురుషస్యౌపనిషదత్వం భ గవతాబాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి తస్మిన్నధికరణేజన్మాదికం సకర్తృకంకార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయాన వేదాన్త వాక్యంతత్ర ప్రమాణం-అతో వేదాన్తవ్యాయస్యనారమ్భణీయం. నచేశ్వరవానుమానసిద్ధమనూద్యవేదాన్తైర్గుణాదా నత్వాదికంబోధ్యతాం- అతశ్శాస్త్రమారభ్యతామితివాచ్యం- కార్యత్వస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వేనవ్యాప్తతయాఅభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపా దకవేదాన్తవాక్యస్యధర్మిగ్రాహకానుమానజాతీయనిమిత్తోపాదానభేదగ్రాహ్యనుమానబాధితత్వాత్. అతోనవేదాన్తవాక్యంబ్రహ్మణిప్రమాణ మితిప్రాప్తఉచ్యతే- * శాస్త్రయోనిత్వాత్ శాస్త్రంయోనిః- ప్రమాణంయస్యతచ్ఛాస్త్రయోని. తత్త్వాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తా నాంప్రామాణ్యమస్తీత్యర్థః. కార్యత్వేనహేతునాసకర్తృకత్వసాధనేతేనైవహేతునాగుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వాదేరపిప్రసఙ్గాత్, ప్రా సాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేనక్షిత్యాదికార్యస్యాపితథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్యనిత్యజ్ఞత్వాభ్యుపగమేతద్వారాహేతుభూతయో ర్జ్ఞానేచ్ఛయోరీశ్వరేఅసిద్ధిప్రసఙ్గేనజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపా దానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తానాంస్వార్థానుపపత్తిః. అతఏవసాఙ్ఖ్యపక్షస్యాప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేనయథాఅజ్ఞానత్వం - ఏవంకణభక్షపాదపక్షప ణ కబౌద్ధపక్షాణాంపరమాణుకారణత్వపక్షపాతినాంశుష్కతర్కమూలత్వాద్వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చానాదరణీయత్వమితినృతిపాదే * ఏతేనశిష్టాపరి గ్రహాఅపివ్యాఖ్యాతాఇత్యధికరణేసూచితం శిష్టాః-మనుశిష్టాః తైశ్చతేఅపరిగ్రహశ్చశిష్టాపరిగ్రహాః. అవశిష్టాఃవైదికపరిగ్రహశూన్యాఃకణభుగాదిపక్షాః ఏతేన- సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేనైవదుష్టత్వేనవ్యాఖ్యాతాఇతిసూత్రార్థః తథాతర్కపాదేపిపరమాణుకారణవాదోదూషితః. తథాహి-కాణాదపక్షస్తావదు త్క్రియత్వతయాఅపరాశీపత్వమస్తీతిపూర్వపక్షేసూత్రేణఉచ్యతే- * మహద్దీర్ఘవద్వాహ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం. పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణప రస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేనాణుహ్రస్వంద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తైర్నాణుహ్రస్వద్వ్యణుకత్రయేణమహద్దీర్ఘంత్ర్యణుకముత్ప ద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసప్రక్రియావదిపరాపితత్ప్రక్రియాఅసమఞ్జసైవ. కింతత్రాసామఞ్జస్యమితిచేన్న-నిష్ప్రదేశేపరమాణౌప్రాదేశికసంయోగాన భ్యుపగమే, తత్సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వానియమే, తత్పరస్పరసంయుక్తప్రదేశాభావతతోఽధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. * ఉభయథా పికర్మాతస్తదభావః. పరమాణునిష్ఠస్పన్దకర్మాదృష్టకారిణగుణహైయాయికైరభ్యుపగమ్యతే. తత్రనపరమాణుసమవేతమదృష్టంక్రియాహేతుః- అచేతనస్యాదృష్టానాధారత్వాత్. నాప్యాత్మగతంపరమాణుక్రియాహేతుః-వ్యధికరణత్వాత్ అతఃఅదృష్టకారితాద్యకర్మణాపరమాణుద్వయసంయో గఇతితత్ప్రక్రియానయుక్తా. * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చసామ్యాదనవస్థితేః. జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయాసమవాయాభ్యుపగమేతత స్యాపిపటస్సమవేతఇతిసమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతాసామ్యేనసమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా. తత్రాపిసమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమేఅనవస్థాచస్యాత్. * నిత్యమేవచభావాత్. సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్యనిత్యత్వాత్సమ్బన్ధినోరపినిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేనజగతోనిత్యత్వమేవస్యాత్. * రూపాదిమ త్త్వాచ్చవిపర్యయోదర్శనాత్. రూపాదిమత్త్వాచ్చపరమాణోస్తద్వద్భిమతనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకఃప్రసజ్యేత - లోకేరూపాదిమతామనిత్య

త్వాదిదర్శనాత్. న త్వేకస్మిన్ క్షణే రూపాదిశూన్యాః పరమాణవస్సన్తి. తత్రాహ— *ఉభయథా చ దోషాత్. కారణగుణపూర్వకత్వాత్ తన్న తే కార్యగుణానాం ద్వ్యణుకాదీనామపి రూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః. *అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చ తత్పక్షస్య నిశ్శ్రేయసార్థిభిస్తత్పక్షే నైవ కార్యా. ఇతి స్థితం. తేహి వైశేషికా వదన్తి— ద్వాభ్యాం నాశకాభ్యాం హేతుభ్యాం గోత్వే ప్రసిద్ధిః. జాతరోగ్నినా పచ్యమానానాం ఘ ట్టపీతాహారాద్యుపరస ద్రవ్యరూపాణామవయవానాం ప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనాత్ అవయవిశరీరమపి ప్రతిక్షణముపచయాపచయవద న్యదన్యద్భవతి. యద్యపి శరీరస్య ప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనం నాస్తి, తథాపి వస్త్రాన్తరాది పాత్రే నదీ కలశైవ, ఘటీయన్త్రే పట్టికాపజల స్యేవచానైరన్తర్యనాద్యైకికం ప్రతిక్షణం కించిత్కించిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ. చన్ద్రతారకాదీనాం ముహూర్తాదికాలవ్యవధానేన హృదేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ ప్రతిక్షణం స్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవం ప్రతిక్షణమవశ్యమ్భావిభిఃఖనన పూరణాదిభిః హ్రాసో ఽకస్య. నదీజలసంసర్గశీతరోత్పత్తిస్సమ్బద్ధస్య, చోపచయాపచయవతః క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి— అతి సైన్ధవై నాశకాః. బౌద్ధాస్తు సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తస్సర్వస్యైవ నాశకాపేక్షాహివైదికానాం వ్యవహారః. అతో వైనాశిక స్వపరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాద్వైశేషికా నా దనన్తరం తత్పక్షే పానన్తరం బౌద్ధమతమపి ప్రతిక్షిపన్తత్వాదౌ *సముదాయఉభయహేతుకేపి తదప్రాప్తిరిత్యాదినా. తత్రహి బాహ్యార్థస్తిత్వవాదినః పరమాణుభిః పృథివ్యాదిభూతలక్షణస్సఙ్ఘాత ఉత్పద్యతే, పృథివ్యాదిభిశ్చ శైత్యశరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతలక్షణస్సముదాయ ఉత్పద్యతే, ఇతిహి తేషాం ప్రక్రియా. తత్రాణుహేతుకే పృథివ్యాదిభూతాత్మకస్సముదాయే, భూతహేతుకే చ శరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికసముదాయే, చ సతి జగజ్జా త్మకసముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే. సర్వేషాం క్షణికత్వాభ్యుపగమేన వస్తుసఙ్ఘాతభావాప్రత్యవస్థానాసమ్భవాత్. ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుప పన్నమితి చేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. యద్యపి సర్వే పదార్థాః క్షణికాః— అథాప్యవిద్యాదీనాముత్తరోత్తరకారణత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రా. తే చావిద్యాదయః— అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శః, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవః, జాతిః, జరా, మర ణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్యమిత్యేవంజాతీయకా ఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయే అభ్యుపగమ్యన్తే. అవిద్యా— క్షణికకార్యేషు స్థాయిత్వనిత్యసుఖవస్తుబుద్ధిః. తతో రాగద్వేషమోహధర్మాధర్మసంస్కారాః. సంస్కారవశాజ్జీవస్య గర్భాశయప్రవేశప్రథమావిజ్ఞానం. విజ్ఞానసం స్కారాత్ గర్భద్రవ్యస్య కలలబుద్బుదాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం. తదభివ్యక్తిక్రమేణ షడిన్ద్రియాయతనశరీరస్య ప్రతిష్ఠా షడాయతనం. నిర్వృత్తశ రీరేన్ద్రియస్య గర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజజ్ఞానం స్పర్శః. తస్మిన్నిమిత్తే సుఖదుఃఖే వేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థా విషయోపాదానేచ్ఛా తృ ష్ణా. తయా విషయేషు ప్రవృత్తిరుపాదానం. తతః క్రమేణ గర్భాన్నిష్క్రమణం భవః. నిరతస్య మనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానో జాతిః. క్రమభావినీ జరా మరణే ప్రసిద్ధే. మ్రియమాణస్య పుత్రకళత్రాద్యభిషఙ్గాదన్తర్దాహః శోకః. తదుత్థః ప్రలాపః పరిదేవనా. మరణక్లేశో దుఃఖం. మానసదుఃఖం దౌర్మ నస్యం. ఏతేషామితరేతరహేతుత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రేతి చేన్న— సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్—అస్థిరేష్వస్థిరత్వబుద్ధిరూపా విద్యా శ్రయస్యైకస్య చిరస్థిరస్య చేతనస్యాభావేనావిద్యయా భూతోత్పత్తైరసమ్భవేన సఙ్ఘాతహేత్వభావస్తదవస్థ ఏవ. *ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్. పూర్వముత్తరవస్తుతః కాలో నాస్తి ఉదయస్యానన్తరక్షణే రోధఘటాదిక్షణసఙ్కల్పనామాత్రనిమిత్తం భవతి. ఘటపటాదిస్తోదయవినాశపరికల్పితక్షణ సత్త్వాత్ క్షణికో భవతి, వస్తుతస్తద్వ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్ స్వయమేవ క్షణో భవతీ, ఇతిహి తేషాం ప్రక్రియా. తత్పూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘట క్షణోత్పత్తికాలే అసతః తద్ధేతుత్వం న సమ్భవతి— అసతోపి హేతుత్వే అతిప్రసఙ్గాత్. *అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపి కారణే కా ర్యస్యోత్పత్తౌ— అధిపతిసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారః చిత్తచైత్తోత్పత్తిహేతవ ఇతి బౌద్ధానాం ప్రతిజ్ఞాయా ఉపరోధ ప్రసఙ్గః. అ ధిపతిః— ఇన్ద్రియం. తద్ధి జ్ఞానస్య రూపాదిషు పఞ్చసు విషయేష్వేకైకమాత్రవిషయత్వనియామకం— నియామకత్వేనాధిపతిరుచ్యతే. సహకారి— ఆలోకా దికం. ఆలమ్బనం— ఘటాదివిషయః. సమనన్తరప్రత్యయః— పూర్వజ్ఞానం. ఏతైశ్చతుర్భిరేవ హేతుభిశ్చిత్తశబ్దితస్య జ్ఞానస్య చైత్తశబ్దితానాం చిత్తాభిన్న సుఖాదీనాం చోత్పత్తిరితిహి తేషాం ప్రతిజ్ఞా. సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత. యది పూర్వో నిరుద్ధః క్షణవర్తిత్వం విషయస్యాసత్ స్యాత్. తత్ర యది పూర్వక్షణవర్తి త్వం న స్యాత్— తదా కారణత్వం హీయేత. ఉత్తరక్షణవర్తిత్వాభావే ధారణమనర్హత్వాదపి చ ప్రత్యక్షవిషయత్వం న స్యాత్. అతః క్షణద్వయవర్తిత్వమ భ్యుపేతవ్యమితి క్షణికత్వవిరోధః. యద్యేకస్మిన్నేవ క్షణే కారణఘటక్షణస్యాపి కార్యఘటక్షణోత్పత్తిక్షణవర్తిత్వమభ్యుపగమ్యతే— తదా ఘటక్షణద్వయయోగపద్యప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. *ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. బౌద్ధాస్సర్వస్య వస్తునో నిరన్వయో వినాశ ఇతి వద న్తి. స చ ద్వివిధః— స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ. ముద్గరపాతాద్యనన్తరం సన్తత్యైవోపలభ్యమానో ఘటాదీనాం వినాశః స్థూలః. స ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధ ఇత్యుచ్యతే. ప్రతి సఙ్ఖ్యా— విషయసత్త్వప్రతికూలా తదసత్త్వగ్రాహిణీ లౌకికానాం బుద్ధిః. తద్విషయో నిరోధః ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్. తద్విపరీతో నిరోధః— అప్రతిస ఙ్ఖ్యానిరోధః. స చ సూక్ష్మః లౌకికబుద్ధ్యయోగ్యో బౌద్ధైర్యుక్త్యా సాధ్యమానః ప్రతిక్షణవినాశః. తయోరుభయోరప్రాప్తిః— అసమ్భవః. కుతః. అవిచ్ఛేదాత్— పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణ స్థితస్య ద్రవ్యస్య స్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్. న చ ద్రవ్యానువృత్తౌ నష్టో ఘట ఇత్యాది ప్రతీతేర్నిర్విషయత్వాపత్తిః— అవస్థాన్తరా పత్తివిషయత్వసమ్భవాత్. *ఉభయథా చ దోషాత్. బౌద్ధాః కిల్వైవం వదన్తి— ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధౌ ఆకాశం చేత్యేతత్త్రయం అవస్తు నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం. అన్యత్తు క్షణికముత్పాద్యమితి మన్యన్తే. తత్ర పూర్వోత్పన్నస్య ఘటక్షణస్య తదానీమేవ నిరుద్ధత్వప్రాప్త్యా తుచ్ఛస్య నిరోధాదేవ కార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితి యదభ్యుపగమ్యతే— తత్ర తుచ్ఛాదుత్పత్తిస్సమ్భవతీత్యేవ దోషః— తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమే హి తుచ్ఛస్యావిశేషత్వేన కారణవిశేషకృతః కార్యవిశేష ఇతి వ్యవస్థాయా అభావాత్ ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగదుత్పత్తిస్స్యాత్. తథా తుచ్ఛాదుత్పద్యమానం కార్యమపి తుచ్ఛ

ఉ.— అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్వా వః పృచ్ఛామీతి తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః॥ ౨౭

మేవోత్పద్యతే-న తు సద్రూపం-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యస్య పరోక్తదోష ఇత్యర్థః. *ఆకాశే చావిశేషాత్. ఘటోఽయం-పటోఽయమితి ప్రత్యక్షస్తీతి వత్ ఖం పతతీత్యాద్యనుభవోఽస్తి - రన్ధ్రమేతత్ - ఖగ ఇహ పతతీత్యాది ప్రత్యక్షస్యావిశేషేణాకాశం సదసద్వా తుచ్ఛం - ఘటాదికం క్షణికం తుచ్ఛమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్. న చేహ శ్యేనః పతతీత్యాది ప్రతీతేరాలోకవిషయత్వమాస్త్వితి వాచ్యం - ఇహ లోకే ఇహాన్ధకార ఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోకరూపత్వాభావాత్. * అనుస్మృతేశ్చ. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స్థిరత్వసిద్ధేర్వాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన క్షణికత్వాసంభవాదిత్యర్థః. * నాసతోఽదృష్టత్వాత్. యదుచ్యతే సౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థగతాకారోఽనుమీయతే- అతో జ్ఞానకాలేఽవిషయస్య క్షణికతయాఽసత్త్వేఽపి న దోషః. యద్యపి నీలాదిజ్ఞానముపలభ్యతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి చ భవతి,- తథాపీయమిన్ద్రియసన్నికృష్టేన యేనార్థేన యజ్జ్ఞానం జాయతే- న తజ్జ్ఞానం తద్విషయకం. కింతు స్వయముత్పన్నం నీలాద్యాకారం భవతీతి తజ్జ్ఞానం స్వప్రకాశకతయా స్వాత్మానమివ ఆకుర్వత్స్వగతం నీలాద్యాకారమపి విషయీకరోతి- అతో న నీలాదిజ్ఞానస్య పరోక్షత్వానుభవవిరోధః, న వా ఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధానవిరోధః. నీలాద్యర్థో నో బహిః ప్రవృత్తిస్తు నాపరోక్షజ్ఞానాత్ - కింతు తదనన్తరభావిన ఆనుమానికజ్ఞానాత్ - యథా నాయనరశ్మివశాన్నాశాఖాచలసన్దర్శనస్య వృత్తమూలేప్రవృత్తిః స చైవమర్థస్య క్షణికత్వేఽపి జ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానావిషయత్వం స్యాదితి వాచ్యం - జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ హి జ్ఞానవిషయత్వం- న జ్ఞానకాలేఽవస్థానం. న చైతావతా చక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవ జ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్. జ్ఞానే స్వాకారం సమర్పయన్ హి సోఽర్థో జ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే. న చ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞానస్య నతో పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి. తత్రోచ్యతే- నాసతోఽనాఽయం జ్ఞానే నీలాద్యాకారస్సమర్ప్యతే- నష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారోఽర్పయితుం నార్హతి. కుతః. అదృష్టత్వాత్ - న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే ధర్మస్యాకారాన్తరే సఙ్క్రమణం దృష్టం. ప్రతిబిమ్బాదికమపి స్థిరస్యైవ భవతి. తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవ భవతి - జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌ స్వాకారార్పణహేతుత్వేఽపి అసత స్తదదర్శనేన అసతోఽపి యజ్జ్ఞానే స్వాకారార్పణానుపపత్తేః. *ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః. తత్రాపి అసత ఏవోత్పాదకత్వే ఉదాసీనానాం - అనుద్యుఞ్జానానాం పురుషాణాముద్యుఞ్జానపురుషవత్సర్వకార్యసిద్ధిస్స్యాత్ - ఉద్యుఞ్జానానుద్యుఞ్జానయోరసత్త్వాలాసత్త్వావిశేషాదిత్యస్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదోషః అర్థవైనాశికమతేఽపి సమాన ఇతి తన్న, తేన సర్వథానాదరణీయమేవేత్యభిహితం. తథా సర్వజ్ఞపశుపతిప్రణీతత్వాత్పాశుపతం మతమనాదరణీయమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రికాపట్టధారణ సురాకుమ్భస్థాపన శవభస్మస్నానాదిధర్మాణాం నిమిత్తమాత్రేశ్వరస్య చాభ్యుపగమేన తన్మతస్యాసమఞ్జసత్వాత్. * అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ. అన్యైర్దికస్య తదభిమతాశరీరేశ్వరస్య ప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః. యథా జీవస్య కరణకళేబరాధిష్ఠానేకరణకళేబరాన్తరనైరపేక్ష్యం-ఏవం ప్రధానాద్యధిష్ఠానే శరీరాన్తరనైరపేక్ష్యమస్త్వితి చేన్న - భోగాదిభ్యః- పుణ్యపాపరూపకర్మఫలభోగార్థం పుణ్యపాపరూపాదృష్టకారితం హి తదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపి పుణ్యపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాది సర్వం ప్రసజ్యేత తతో నాధిష్ఠానసంభవః. * అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా. నాశకత్వాచ్చ. పశుపతేః పుణ్యపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యస్వతన్త్వమసర్వజ్ఞతా చ స్యాదిత్యనాదరణీయమేవేదం మతమిత్యస్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదూషణానామస్యానుమానికేశ్వరవాదినామర్థవైనాశికానాం మతేఽపి సమానత్వాత్తన్మతం సర్వథానాదర్తవ్యమితి చ స్థితం. తథా ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇత్యధికరణే కేవలనిమిత్తేశ్వరవాది హైరణ్యగర్భమతమపి కపిలమతవదేవ వేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితి పదతా సూత్రకారేణ భగవతా బాదరాయణేన సకలజగదాధారభూతస్య సకలజగదేకకారణస్య పరబ్రహ్మణో నారాయణస్య పురుషోత్తమస్యోపనిషదత్వమేవ నిష్కృష్టం (తం హ నమౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామీతి) తమేతం తర్కాగోచరం ప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదాత్మానం శాకల్యో నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః. తస్య హ మూర్ధా విపపాత-వివిధం శీర్ణః పతితః. (అపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానా ఇతి) ఏవం శాపవశాన్మూర్ధని పతితే తేన తస్యకోపాగ్నినా శరీరం చ దగ్ధమభవత్. సంస్కారార్థం శిష్యైర్గృహాన్నీయమానాన్యస్థీన్యపి అన్యత్-ధనం మన్యమానాః పరిమోషిణః-తస్కరాః అపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా- పరిమోషిణః - ముషితశరీరస్య. నష్టశరీరస్యేతి యావత్. తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యేవాన్యన్మన్యమానాః- శరీరం మన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థం తచ్ఛాత్రాద్యా అపహృతవన్త ఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— యస్య *నేతి నేత్యన్యప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణో నిర్దేశః కృతః-తస్య విధిముఖేన కథం నిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి పునరాఖ్యాయికామేవ శ్రుతిరాశ్రిత్యాహ- మూలం చ జగతో వక్తవ్యమితి. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణాన్ జిత్వా గోధనం హర్తవ్యమితి. న్యాయం మత్వాహ (అథ హోవాచ) అథ- అనన్తరం తూష్ణీంభూతేషు బ్రాహ్మణేషు హ ఉవాచ హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యేవం సమ్బోధ్య. యో వః- యుష్మాకం మధ్యే కామయతే- ఇచ్ఛతి యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛామీతి, స మా- మామాగత్య పృచ్ఛతు. (సర్వే వా మా పృచ్ఛత) సర్వే వా యూయం మా-మాం పృచ్ఛత. యో వః కామయతే యాజ్ఞవల్క్యో మాం పృచ్ఛత్వితి- తం వః పృచ్ఛామి. సర్వాన్వా వః- యుష్మానహం పృచ్ఛామి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణా ఏవముక్తా అపి న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః కించిదపి ప్రత్యుత్తరం వక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్ హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః॥ త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్। మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటం స్నావ తత్స్థిరమ్। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా। యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భ

ఆ — అథ హోత్యాద్యస్తర గ్రన్థమవతారయతి (యస్త్వేత్యాదినా) జగతో మూలం చ వక్తవ్యమిత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహేతి సమ్బన్ధః. ఆఖ్యాయికాకిమర్థేత్యత ఆహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతిశబ్దః సమ్బన్ధసమాప్త్యర్థః నను బ్రాహ్మణేషు తూష్ణీం భూతేషు ప్రతిషేధస్యరథానాద్గా ధనం హార్తవ్యం కిమితి తాన్ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బహుస్వం హి బ్రాహ్మణానసమాప్య మనాపాద్య నీయమానసమ న్యాయస్యాదత్సు భీత్యా యాజ్ఞవల్క్యః. సమ్బోధ్యాహ చేతి సమ్బన్ధః యావజ్జీవప్రతీకముపాదాయ వ్యాచష్టే (యుష్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమాదాయ వ్యాకరోతి (ఏవావక్షత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానాం ప్రతిభాం దర్శయతి (తే హేతి) ౨౭

రం — (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే ఇత్యాది) అథ- శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ కిమితి. హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః. యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః- స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు. సర్వే వా మిలిత్వా మాం పృచ్ఛత. అథవా వః- యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రత్యుత్తరం దిత్సతి- తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి. యది సర్వేషాం సమవాయః ప్రత్యుత్తరదిత్సా- తర్హి మిలితాన్వా సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తవానిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథాయాం న ప్రగల్భా బభూవుః ౨౭

శం. — తేష్వప్రగల్భభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్ హ ఏతైః- వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్. యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః- వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి. (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా- సత్యమేతత్. (తస్య లోమాని) తస్య- పురుషస్య లోమాని ఇతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని. (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య- పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః త్వచ ఏవ సకాశాదస్య- పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది వనస్పతేః త్వచ ఉత్పటః- త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి. యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ- తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్- హింసితాత్ప్రైతి తత్- రుధిరం నిర్గచ్ఛతి. వృక్షాదివాహతాత్- ఛిన్నాద్రసః ఏవం మాంసాన్యస్య- పురుషస్య. వనస్పతేస్తాని శకరాణి- శకలానీత్యర్థః. కినాటం వృక్షస్య. కినాటం నామ- శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం. తత్స్నావవత్పురుషస్య. స్థిరం- తత్- కినాటం స్నావవద్దృఢం హి- తత్. అస్థీని- పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతోఽస్థీని భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి- కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా- మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా. నాన్యో విశేష ఇత్యర్థః. యథా వనస్పతేర్మజ్జా- తథా పురుషస్య. యథా పురుషస్య- తథా వనస్పతేః. యత్- యది వృక్షో వృక్ణః- ఛిన్నః రోహతి పునః- ప్రరోహతి. ప్రాదుర్భవతి మూలాత్పునర్నవతరః- పూర్వస్మాదభినవతరం. యదేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం- అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే- యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం. న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే- భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి- మర్త్యః- మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి- మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః. యది చేదేవం వదథ రేతసః ప్రరోహతీతి. మా వోచత- మైవం వక్తుమర్హథ కస్మాత్. యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్తత్- రేతః ప్రజాయతే- న మృతాత్ అపి చ (ధానారుహః) ధానా- బీజం బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వై వృక్షోఽఞ్జసా- సాక్షాత్ప్రేత్య- మృత్వా సమ్భవః- ధానాతోఽపి ప్రేత్య సమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః యత్- యది సహ మూలేన ధానయా వా వృహేయుః- ఉద్యచ్ఛేయుః. ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్- పునరాగత్య న భవేత్. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది- కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి. జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః- న జాతస్య. అయం తు జాత ఏవ- అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్. న. కిం తర్హి. మృతః పునరపి జాయత ఏవ- అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం- మృతం పునర్జనయేత్. తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి. జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః- అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాత్ హృతా గావో, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః. సమాప్తాఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం, యేన శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ పృష్టవాన్,- తత్ః తేన రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. తచ్చానన్దం- న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం. కిం తర్హి. ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః. కిం తత్. బ్రహ్మోభయవిశేషణవత్. రాతిః- రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం- పరా గతిః. కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్. కిం చ- వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్- బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విచ్చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః- బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పరాయణమితి. అత్రైతద్విచార్యతే- ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః. అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి. శ్రుత్యన్తరే చ

పః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః। విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం। తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

పఞ్చమాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

శ్రీః

*ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ *ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ *యదేష ఆకాశ ఆనన్దః *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి *ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యాదౌ ఆనన్దశబ్దః సంవేద్యే చ సుఖే ఆనన్దశబ్దః ప్రసిద్ధః. బ్రహ్మణ ఆనన్దత్వం యది సంవేద్యం స్యాత్ - యద్యపి చ బ్రహ్మణ్యానన్దశబ్దః నను చ శ్రుతిప్రామాణ్యాత్సంవేద్యానన్దస్వరూపమేవ బ్రహ్మ - కిం తత్ర విచార్యమితి. న - విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్. సత్యం - ఆనన్దశబ్దో బ్రహ్మణి శ్రూయతే - విజ్ఞానప్రతిషేధశ్చైకత్వే *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాత్ *తం కేన విజానీయాత్ *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేదేత్యాది, విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్తేన కర్తవ్యో విచారః విస్మార్యర్థకం వేదనమాక్షేపనిర్ణయాయ విచారయితుం. మోక్షవాదివిప్రతిపత్తేశ్చ. సాఙ్ఖ్యా వైశేషికాశ్చ మోక్షవాదినో నాస్తి మోక్షే సుఖం సంవేద్యమిత్యేవం ప్రతిపన్నాః. అన్యే నిరతిశయసుఖాస్వాదం సంవేద్యమితి. కిం తావద్యుక్తం. ఆనన్దాదిశ్రవణాత్ *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *స యది పితృలోకకామో భవతి *స సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ *సర్వాన్కామానాప్నోతి సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యాదిశ్రుతిభ్యో మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితి. నన్వేకత్వే కారకవిభాగాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః - క్రియాయాశ్చానేకకారకసాధ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ క్రియాత్వాత్. నైష దోషః - శబ్దప్రామాణ్యాద్విజ్ఞానమానన్దమితి - విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదీన్యానన్దస్వరూపసంవేద్యత్వే ఉపపన్నానీవ వచనానీత్యవోచామ. నను వచనేనాప్యగ్నేః శైత్యం, ఉదకస్య చౌష్ణ్యం, న క్రియతే - జ్ఞాపకత్వాద్వచనానాం. న చ దేశాన్తరే అగ్నిః శీత ఇతి శక్యతే జ్ఞాపయితుం, ఉదకస్య వా దేశాన్తరే ఉష్ణముదకమితి. న - సత్యప్రామాణ్యే ప్యానన్దవిజ్ఞానదర్శనాత్ నహి విజ్ఞానమానన్దమిత్యేవమాదీనాం వచనానాం శిలాప్లవనమిత్యాదివాక్యవత్ ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వం - అనుభూయతే హ్యవిరుద్ధార్థతా సుఖ్యహమిత్యానుభవాత్. తథా సంసారే యదనుభవైకవేద్యం తత్ తస్మాత్పరతరం ప్రత్యక్షావిరుద్ధార్థతా. తస్మాదానన్దం బ్రహ్మ విజ్ఞానాత్మకం స్వస్యయమేవ వేదయతే తథా ఆనన్దప్రతిపాదికాః శ్రుతయః సమఞ్జసాః స్యుః *జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యేవమాద్యాః శ్రుతయోఽర్థాః. న - కార్యకరణాభావే ఉపపత్తేర్జ్ఞానస్య శరీరవియోగో హి మోక్ష ఆత్యన్తికః. శరీరాభావే చ కరణానుపపత్తిః - ఆశ్రయాభావాత్. అశక్యం విజ్ఞానానుపపత్తిః - అకార్యకరణత్వాత్ దేహాద్యభావే చ విజ్ఞానోత్పత్తౌ సర్వేషాం కార్యకరణోపాదానానర్థక్యప్రసఙ్గః, ఏకత్వం విరోధాచ్చ. పరం చేత్ బ్రహ్మానన్దాత్మకమాత్మానం నిత్యవిజ్ఞానత్వాత్ స్వేనైవ విజానీయాత్ - తన్న - సంసార్యపి సంసారవినిర్ముక్తస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యేత. జలాశయాదివోదకాఞ్జలిః క్షిప్తో నపృథక్త్వేనవ్యవతిష్ఠతే జనస్తాత్ బ్రహ్మవిజ్ఞానాయ - తథాముక్తఆనన్దాత్మకమాత్మానం వేదయత ఇత్యేతదనర్థకం వాక్యం అథ బ్రహ్మానన్దమన్యస్సన్ముక్తో వేదయతే ప్రత్యగాత్మానం వా భూమాన్యస్య నన్దస్వరూపమితి - తదైకత్వవిరోధః తథాచ సతి సర్వశ్రుతివిరోధః తృతీయాయాం చ కల్పనానోపపద్యతే. కిం చాన్యత్ - బ్రహ్మణశ్చ నిరన్తరాత్మానన్దవిజ్ఞానే విజ్ఞానావిజ్ఞానకల్పనానర్థక్యం. నిరన్తరం చేదాత్మానన్దవిషయం బ్రహ్మణో విజ్ఞానం - తదేవ తస్య స్వభావ ఇత్యాత్మానన్దం విజానాతీతి కల్పనానుపపన్నా అతద్విజ్ఞానప్రసఙ్గే హి కల్పనాయా అర్థవత్త్వం - యథాత్మానం సంసరంశ్చ వేత్తీతి. సహి నిత్యాభ్యాసక్రమసన్నైరన్తర్యేణ జ్ఞానాజ్ఞానకల్పనాయా అర్థవత్త్వం. అథవిచ్ఛిన్నమాత్మానం విజానాతీతి - విజ్ఞానస్యాత్మనిజ్ఞానచ్ఛిద్రే ఉత్పత్తిప్రయత్నప్రసఙ్గః. అన్యస్యాక్రియావత్త్వం. వితన్మానుష్యకస్య ప్రసఙ్గాతిసాత్విజ్ఞానమానన్దమితి స్వరూపానువ్యాఖ్యానపరైవ శ్రుతిః - నాత్మానన్దసంవేద్యత్వార్థా. *జక్షత్క్రీడన్నిత్యాది శ్రుతివిరోధో ఽసంవేద్యత్వ ఇతి చేన్న - సర్వాత్మైకత్వే యథాప్రాప్తానువాదిత్వాత్. ముక్తస్య సర్వాత్మభావే సతియత్క్వచిద్యోగిషు దేవేషు వా జక్షణాది ప్రాప్తం - తద్యథాప్రాప్తమేవానూద్యతే - తత్రైవ సర్వాత్మభావాదిసర్వానుగాదమోక్షస్తుతయే యథాప్రాప్తానువాదిత్వేన ఖిత్యమపీడనే. తథా హ్యదిము యథాప్రాప్తస్యజక్షణాదివత్ స్థావరాదిషు యథాప్రాప్తం దుఃఖిత్వమపీతి చేన్న - నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిసమ్పర్కజనిత భ్రాన్త్యధ్యారోపితత్వాత్ సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషస్య తత్ప్రత్యస్తమితత్వాత్ సర్వస్య విరుద్ధశ్రుతీనాం చ విషయమవోచామ. తస్మాత్ *విజ్ఞానస్య పరమఆనన్ద ఇతి న శ్రుత్యా ఆనన్దవాక్యాని ద్రష్టవ్యాని...... ౨౮

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే - నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (తేష్వితి) వృక్షో వనస్పతిరితి పర్యాయత్వాత్పునరుక్తిరిత్యా శఙ్క్యాహ (వృక్షస్యేతి) తచ్చ తస్య మహత్త్వమాహాత్మ్యపునరుక్తిః. పురుషస్య వృక్షసాధర్మ్యమేతదిత్యుచ్యతే. సాధర్మ్యమేవ స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) నీరసత్వం గుత్సాటికేత్యుచ్యతే. ఉత్పటః- వృక్షనిర్యాసః. విశేషాభావమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యే సతి వైధర్మ్యం వక్తవ్యమశక్యమిత్యాశయేనాహ (యద్యదితి) ఇదమపి సాధర్మ్యమేవ కింన స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్యద్విశేషణముక్తం- తత్సర్వముభయోః సామాన్యమవగతమితి సమ్బన్ధః. వృక్షస్యాఙ్గస్యేతి శేషః. మూలాత్తస్య ప్రరోహణమితి చేత్. నేత్యాహ (భవితవ్యం చేతి) ధ్రువం జన్మమృతస్య చేతీత్యర్థః. జీవతో హి రేతో జాయతే - స ఏవ కుతో భవతీతి విచార్యతే. న చాసిద్ధేనసిద్ధస్య సాధనం. న చ పురుషాన్తరాదితి వాచ్యం- ఏకాసిద్ధావన్యతరప్రయోగానుపపత్తేరితి మన్వానో హేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపి చేతి) కాణ్డరుహోఽపీత్యపేరర్థః. వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతక ఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్షఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధానాతోఽపీతి) తథాపి కథం వైధర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యదీతి) పురుషస్యాపి పునరుత్పత్తిర్మాభూదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం నిగమయతి (తస్మాదితి) స్వభావవాదముత్థాపయతి (జాతఇతి) ఇతిశబ్దశ్ఛేద్యసమాప్త్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (జనిష్యతో హీతి) న జాయత ఇతి భాగేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావవాదే దోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావానమ్భవే ఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (జగతఇతి) బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠత్వేయాజ్ఞవల్క్యస్య సిద్ధే ఫలితమాహ (అతఇతి) (సమాప్తాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చ సర్వే యథాయథం జగ్మురిత్యర్థః. విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగతఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్య కరణాదివిషయత్వం వారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యం దర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినా సమ్బన్ధరహితం. శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపి సమ్బన్ధశూన్యం. సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అతులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రం సుఖమితి పక్షం ప్రతిషేధతి (నిత్యతృప్తమితి) ఆనన్దో జ్ఞానమితి బ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమత ఉపపత్తేరితి న్యాయేన బ్రహ్మణో జగన్మూలత్వమాహ (రాతేరిత్యాదినా)
*బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్య తస్యైవ ముక్తౌ నిత్యతృప్తత్వముపదిశతి (కిం చేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితి శబ్దః. సచ్చిదానన్దాత్మకం బ్రహ్మ విద్యావిద్యాభ్యాం బన్ధమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మానన్దవిచారమవతారయన్నవిగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపి ప్రకృతే వాక్యే కిమాయాతమితి- తదాహ (అత్రేతి) న చ కేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేన శ్రుతః- కింతు తైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరే చేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయత ఇతి సమ్బన్ధః అన్యాః శ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్దఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతి శేషః. తథాపి కథం విచారసిద్ధిః- తత్రాహ (సంవేద్యఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చ బ్రహ్మణ్యానన్దస్సంవేద్యోఽసంవేద్యో వేతి విచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయత్ర ఫలం దర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథా లోకవేదయోః శబ్దార్థభేదాత్ *అవిశిష్టస్తు వాక్యార్థ ఇతి న్యాయవిరోధః. అసంవేద్యత్వే పునరద్వైతశ్రుతిరవిరుద్ధేతి భావః. విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థనిర్ణయార్థం విచారకర్తవ్యతాం దర్శయతి (నేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వే సతి విజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతిమేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితి శేషః. ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్తేర్విచారకర్తవ్యతాముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవ విప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యాఇతి) విమర్శపూర్వకం పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (కిం తావదిత్యాదినా) ఆనన్దాదిశ్రవణాత్- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితి యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ వాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షే చేదిష్యతే సుఖజ్ఞానం- తర్హి తదనేకకారకసాధ్యం వాచ్యం- క్రియాత్వాత్- పాకాదివత్. సత్యైకత్వే చ మోక్షే కారకవిభాగాభావాన్న సుఖసంవేదనం భవతీత్యర్థః. జన్యస్య కారకాపేక్షాయామపి సుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్న తదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యా క్రియా- సాఽనేకకారకసాధ్యేతి వ్యాప్తేర్న మనాదావవగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపి ధాత్వర్థత్వేన క్రియాత్వాదనేకకారకసాధ్యతా సిద్ధైవేత్యర్థః. శ్రుతిప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పూర్వవాదీ పరిహరతి (నైష దోషఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయే బ్రహ్మణి శ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణి విజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షా నోపపద్యతే - న హి *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచనాని మానాన్తరవిరోధేన విజ్ఞానక్రియాం బ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాం జ్ఞాపకత్వాజ్జ్ఞాపకస్య చావిరోధాపేక్షత్వాదన్యథాతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. లౌకికజ్ఞానస్య క్రియాత్వేఽపి మోక్షే సుఖజ్ఞానం క్రియైవ న భవతి- తన్న విజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతివిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) పయఃపావకయోస్సర్వత్రైకరూపత్వవద్విజ్ఞానస్యాపి లోకవేదయోరేకరూపత్వమేవేతి భావః. మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య సత్త్వమేవ వా నిషిధ్యతే- తస్య క్రియాత్వం వా నిరాక్రియతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (న విజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్య గుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వనిరాకరణమిష్టమేవేతి పక్షమాహ (అనుభూయత ఏవేతి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపి శ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షానుసారేణ సా పి నేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య క్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః. గుణత్వపక్షే చ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వాదాగమస్యవిరోధినస్తదనుసారేణ నేయత్వాదవిరుద్ధత్వాద్దస్య భూయస్త్వాదిత్యాశయః. అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రుతేరితి శేషః. గుణగుణిభావేఽపి నాద్వైతశ్రుతిః శక్యా నేతుమిత్యాశఙ్క్యానన్దస్య వేద్యత్వపక్షమాశ్రిత్యాహ (తస్మాదానన్దమితి) యథాకథంచిద్బ్రహ్మణ్యానన్దస్య వేద్యత్వే శ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ఆనన్దో వేద్యో బ్రహ్మణీతి చోదితే సిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వాజ్ఞానంముక్తావానన్దంగోచరయతి. నాద్యఇత్యాహ (కార్యేతి) అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేపిమోక్షే బ్రహ్మ
నన్దజ్ఞానంజనిష్యతే- సంసారేహిహేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయందూషయతి (ఏకత్వేతి) నహిబ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవవేద్యా
నన్దరూపంభవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తతశ్చానాగన్తుకమపిజ్ఞానంముక్తౌనానన్దమధికరోతీత్యర్థః. కించ- బ్రహ్మవా- ము
క్తోవా- సంసారీవాబ్రహ్మానన్దంగోచరయేత్. తత్రాద్యమనువదతి (పరంచేదితి) తస్మిన్పక్షేస బ్రహ్మస్వరూపానన్దంనేక్షి- తైనైక్యాద్దేకత్రవిష
యవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వాద్, ద్వితీయందూషయతి (తన్నేతి) నాపిసంసారీ బ్రహ్మానన్దంగోచరయతి - సఖల్వనివృత్తేసంసారేసంసారిణమాత్మాన
మభిమన్యమానోన బ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం. సంసారేనివృత్తేతుతతోవినిర్ముక్తో బ్రహ్మస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యమానస్తదానన్దగతద్వైతదేవ విషయీక
ర్తుంనార్హతీతితృతీయంప్రత్యాహ (సంసార్యపీతి) ముక్తోపిబ్రహ్మణోభిన్నః- అభిన్నోవేతివికల్ప్యభేదపక్షమనుభాషతే (జలేతి) బ్రహ్మణోభిన్నస్య
ముక్తస్యతదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేననసరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దం ప్రత్యగాత్మానమితిసమ్బన్ధః. వేదన
ప్రకారమభినయతి (అహమితి) * తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తో బ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నోవానాభూత్-
భిన్నాభిన్నస్తుస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి) సర్వత్రభేదాభేదవాదస్యదూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణఃస్వానన్దస్యావేద్యత్వేహేత్వన్తరమాహ
(కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (నిరన్తరంచేదితి) ఆఖ్యాతప్రయోగస్యతర్హికార్థవత్త్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తో
హ్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వావస్థాయాంస్వాత్మానమన్యంచవివిచ్యనజానాతి - నాన్యదేవంభగవతఃస్వదర్శనాత్తత్రాఖ్యాతప్రయోగోయుజ్యతే. నైవం
బ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తిరస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్. తథాచతత్రాఖ్యాతప్రయోగోనార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతప్రయోగానర్థక్యందృ
ష్టాన్తేనస్పష్టయతి (సహీతి) ప్రత్యగాత్మనినిత్యజ్ఞానత్వాన్నిద్రాంశఙ్కయతి (అథేతి) విచ్ఛిన్నమితి క్రియావిశేషణం. పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి)
ఆత్మనోవిజ్ఞానస్యచ్ఛిద్రం- అన్తరాళం. అసత్త్వావస్థా. తదాపివిజ్ఞానమస్తిచేత్- తస్యాన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. తథాచ * యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాది
శ్రుతేరాత్మనోమర్త్యత్వాపత్తిః. నచేత్తదావిజ్ఞానం-తదాపాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ఆత్మనోనిత్యజ్ఞానవత్త్వేదోషా
న్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానే బ్రహ్మణివిషయవిషయిత్వాయోగశ్చేత్-కథంవిజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మ
ణ్యానన్దస్యావేద్యత్వేశ్రుతివిరోధముక్తంస్మారయతి (జక్షదితి) సర్వాత్మనోముక్తస్యైక్యవతోరోగ్యాదిషుయథాజక్షణాది ప్రాప్తం - తద్వదేవత
దనువాదిత్వాదస్యాఃశ్రుతేర్నవిరోధోస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితిచేత్- తదాహ (త
త్రస్యేతి) ముక్తస్యయోగ్యాదిషుసర్వత్రాత్మభావాదేవతత్ప్రాప్తంజక్షణాద్యన్నభుక్తిస్తుత్యర్థమనూద్యతే - తన్నానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః ని
రుపస్సార్వాత్మ్యేనరోగాదిషు ప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదేస్యాదతిప్రసక్తిరితిశఙ్క్యతే (యథాప్రాప్తేతి) అతిప్రసక్తిమేవప్రకటయతి (రోగాది
ష్వితి) అవిద్యాత్మకనామరూపనిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధనిబన్ధనమిథ్యాజ్ఞానాధీనత్వాదాత్మనిదుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్నతత్త్వవస్తుతోదుఃఖిత్వం. నచజ
క్షణాద్యపివాస్తవం - అవిద్యస్యైవముక్తస్తుతయేఽనువాదాత్. దుఃఖిత్వస్యహీనానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తు
విరుద్ధశ్రుతిద్వయస్మార్తౌగమార్థోనిర్ణీతోభవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేనమధుకాణ్డే
వ్యవస్థాకృతేత్యర్థః. బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యతాయామస్నిరూపత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యథా * ఏషోస్యేత్యత్ర
భేదానవివక్షితః-సర్వాత్మభావస్య ప్రకృతత్వాత్. తథావిజ్ఞానాదివాక్యేప్యానన్దస్యవేద్యతానవివక్షితా - ఉక్తరీత్యాతద్వేద్యతాయాదుష్ప్రతిపాద
త్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానంవస్తుసిద్ధమిత్యర్థః.. ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.—— (తాన్హైతైశ్శ్లోకైఃపప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్య ఇతిశేషః. తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవపఠతి (యథావృక్షోవన
స్పతిస్తథైవపురుషోఽమృషా) యథావనస్పతిః- ఫలపుష్పవతోవృక్షః- తాదృశఏవపురుషః. అమృషా- సత్యమిత్యర్థః. * వానస్పత్యాఃఫలైఃపుష్పై
రితిహినిఘణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్యలోమానిపర్ణానిత్వగస్యోత్పాటికాబహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్యలోమాన్యేవపర్ణాని. అస్యపురుషస్య
యాత్వక్- సాబహిర్భూతాఉత్పాటికా - వృక్షోనుపమర్దనైవోత్పాట్యతఇత్యుత్పాటికా. చిఛ్ఛాదేరివబహిస్త్వక్. రుధిరావారకాచ్చర్మణోయాబ
హిర్భూతా- సాబహిస్త్వక్. (త్వచఏవాస్యరుధిరంప్రస్యన్దిత్వచఉత్పటః) ఉత్కృత్యపటతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్యపురుషవృక్ష
స్యత్వచఏవహిరుధిరంప్రస్యన్దిభవతి. వృక్షస్యచత్వచఏవక్షీరాదిసారఃస్యన్దిభవతి. అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః. (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతిరసోవృక్షాది
వాహతాత్) తత్- వృక్షసాధర్మ్యాదేవహేతోఃఆతృణ్ణాత్-* తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్-ఛిన్నాత్తస్మాత్-పురుషరూపాద్వృక్షాద్వృక్షాదాహ
తాద్రసఇవరుధిరంనిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. (మాంసాన్యస్యశకరాణి) అస్య-పురుషస్యమాంసానివృక్షస్యశకరాణీవ-శకలానీవేత్యర్థః. (కినాటంస్నావతత్స్థిరం).
స్నావేత్యేతన్నాన్తంనపుంసకం. నిరేతియావత్. తదేవవృక్షస్యస్థిరంకినాటం. కినాటంనామ-దార్వస్థిభాగాదుద్గతవల్కః. వృక్షస్యతత్స్థిరం-వల్క
న్తర్గతస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతోదారూణి) అస్యపురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతోదారూణి-అన్తస్స్థదార్వంశఇత్యర్థః. (మజ్జామజ్జోపమాకృతా) దారు

లేయా మజ్జా- సాస్యపురుషస్యమజ్జోపమా కృతా భవతి. తథాచవృక్షమజ్జాస్థానే పురుషస్య ప్రసిద్ధమజ్జా భవతీత్యర్థః. (యద్వృక్షోవృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవం వృక్షస్య శరీరస్య చ సామ్యే సత్యపి వృక్షోవృక్ణస్సన్ - ఛిన్నస్సన్ మూలాన్నవతరః- అత్యన్తం నవస్సన్ పునః ప్రరోహతి మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణస్సన్ కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః (రేతస ఇతి మావోచత జీవతస్తత్ ప్రజాయతే) రేతస ఏవ మూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతి మావోచత. కుతః. జీవత ఏవ హి తత్ - రేతః ప్రజాయతే. అయం తు మృతః ఇతి నాత్ర రేతో మూలం వక్తుం శక్యం. సహి వృక్షస్య ఛిన్నస్యావశిష్టమూలమివాస్య రేతో మయం స్వకం మూలమవశిష్యతే - యతః పునః ప్రరోహతీతి కల్ప్యేత. (ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఞ్జసా ప్రేత్యసమ్భవః) కించ- వృక్షో ధానారుహో భవతి. ధానాః- బీజం. ధానాభ్యో రోహతీతి తథోక్తః. బీజరుహోపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దో ఽప్యర్థః. వృక్షః అఞ్జసా- సాక్షాత్ ప్రేత్య- మృత్వా ధానాతోపి సమ్భవేత్. (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్) యత్ - యది సమూలం- మూలేన ధానయా సహ ఆవృహేయుః- ఉత్పాటయేయుః. తదా స వృక్షో న పునరాగత్య భవేత్. అతో మూలం బీజం చ వృక్షస్య రోహకారణం దృష్టమిత్యర్థః. (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతో హే బ్రాహ్మణాః పృచ్ఛామి వృక్షసధర్మాయం మర్త్యో వృక్ణః కస్మాత్ ప్రరోహతి మూలాదితి. స నయస్తు మృత్యుహతస్స హత ఏవ- అస్య ఏవ తు కశ్చిజ్జాయతే - అతో వృక్ణస్య మర్త్యస్య పునర్జనిహేతు ప్రశ్నో ఽనుపపన్న ఇత్యత్రాహ (జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః) యది నష్టస్య పునర్జననం న స్యాత్ - తర్హి కృతహాన్యకృతాభ్యాగమ ప్రసఙ్గః. అతో మృతస్య పునర్జననం సిద్ధం. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం పునర్జనయేదితీత్యర్థః. తథా చ జగతో మూలం కిమితి ప్రశ్నార్థః. యతో జగతో మూలం తైర్జనకసభైర్బ్రాహ్మణైర్న జ్ఞాతం- అతో యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రాహ్మణా జితాః సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం- తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి) రాతిః- రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. రాతేః- ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్యేతి యావత్. పరాయణం- పరమగతిః. తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రదమిత్యర్థః. తిష్ఠమానస్య- బ్రహ్మసంస్థస్య తద్విదః- బ్రహ్మవిదః పరాయణం- పరమప్రాప్యం విజ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మైవ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం జగన్మూలమిత్యర్థః.......

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రేఽథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తꣳహోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧

యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యానష్టౌ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య పునర్హృదయే దిగ్భేదేన చ పునః పఞ్చధా వ్యూహ్య హృదయే ప్రత్యూహ్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్ర ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్య ఔపనిషదః పురుషః * నేతి నేతీతి వ్యపదిష్టః - స సాక్షాదుపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః * విజ్ఞానమానన్దమితి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే - ఆసనం కృతవాన్. ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథ హ - తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ - ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా వివిదిషాం దృష్ట్వానుగ్రహార్థం. తం - ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచ హ - ఉక్తవాన్ జనకః. హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి. ఆహోస్విత్ - అణ్వన్తాన్ - సూక్ష్మాన్తాన్. సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ప్రశ్నాన్ మత్తః శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి. ఉభయమేవ - పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ. హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం. సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరమవతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యావాన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః. ప్రత్యూహ్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్. జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః. సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే. అతిక్రమణం - తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం. అనన్తరబ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాద్యధిష్ఠాత్రీష్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః. పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాన్తరశబ్దః. ఆచార్యవత్తా శ్రద్ధాదిసమ్పన్నేన విద్యాలబ్ధ్యై త్యాచారః. అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః. ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య - హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాఞ్చక్రే - స్థిత ఇత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ - అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ - ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః. తం - యాజ్ఞవల్క్యమిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి) హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్ - ఆహోస్విదణ్వన్తానితి - అన్తః - నిశ్చయః. అణోః - సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్ - నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి. తత్ప్రసఙ్గే యది పశవశ్చ పునస్స్యుః - తదపి న ప్రతిషేధామః. హే సమ్రాడితి హోవాచ - యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. సమ్రాట్ - హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిం తు - యత్తే - తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః. అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామేతి. ఇతర ఆహ - అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్మే - మమాచార్యో జిత్వా నామతః. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై బ్రహ్మేతి - వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి. ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ - అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. అత ఊర్ధ్వం పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్. ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యః స్వయం న కదాచిదపి ప్రామాణ్యాద్వ్యభిచరతీతి. స యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ - తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. (అవదతో హి కిꣳ స్యాదితి) న హి మూకస్య

వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య । వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ । వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ । నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే । హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి ॥ ౨

హార్థమముత్రార్థం వా కించన స్యాత్. కింతు- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాంస్తే- తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ. ఆయతనం నామ శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేషు య ఆశ్రయః. ఆహేతరః- న మేఽబ్రవీదితి. ఇతర ఆహ- యద్యేవం- ఏకపాద్వా ఏతత్ - ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః- తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ. త్రిభిః పాదైః శూన్యముపాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. యద్యేవం- సః- త్వం విద్వాన్ సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగ్దేవస్య బ్రహ్మణో వాగేవ- కరణమాయతనం- శరీరం. ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) తృతీయశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేత్యేతద్బ్రహ్మోపాసీత. (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కింస్వయమేవ ప్రజ్ఞా- ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం. యథా ఆయతనప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్కిం. న. కథం తర్హి. (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్. న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి. కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి. ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తేః ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః. తథా- ఋగ్వేదాది, ఇష్టం- యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం- హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం- పానదాననిమిత్తం, అయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం- యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి. సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి- అపిగచ్ఛతి. య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే. విద్యానిష్క్రియార్థం హస్తితుల్యః ఋషభః- హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. అననుశిష్య- శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత. మమాప్యయమేవాభిప్రాయః. ౨

౩ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కింత్వితి) కశ్చిదితివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం. యథోక్తార్థానుమోదనే యుక్తిమాహ (నహీతి) యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వం మన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) ఆయతనప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేఽపి బ్రహ్మణస్తదుపాసనాదిష్టసిద్ధిరితి చేత్. నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి- ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కింస్వయమేవేతి । ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః - సా తథా. ద్వితీయపక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పక్షాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం. ఆదిశబ్దేన ప్రచ్ఛన్నవస్త్రాలఙ్కారాది గృహ్యతే. విద్యానిష్క్రియార్థం - ఉపాసితసమ్బన్ధః పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

౪. — ఏవముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యత్తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్ - అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్. తచ్ఛృణవామ. శ్రుత్వోపదిష్టస్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః. జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా. శిలనస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై- వాగ్దేవతా. బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి మే ఉక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాదిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ తయా - స మాతృమాన్. పితా యస్య తథా విద్యతే- స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే- స ఆచార్యవాన్. ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః- ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి. త్రైరేవం యథా కాలం శిక్షితో హి సమ్యగ్జ్ఞానవాన్ భవతి. తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి- తథా శైలిన ఉక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కిం స్యాదితి) అవదతః- వాగ్వ్యాపారరహితస్య. న హి మూకస్యైహికమాముష్మికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరంతు తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః. ఏతద్ద్వయమపి శైలినిరుక్తవాన్కిమిత్యర్థః. జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదోఽస్య తదేకపాత్. ఏతత్- బ్రహ్మ, వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్యమానమప్యేకపాత్- త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం. న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య సః త్వం- విద్వాన్సన్నః- అస్మభ్యం బ్రూహి- ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ 3

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాతృత్వం దేవతాయామధ్యస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం. అవ్యాకృతఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఆకాశః- పరమంవ్యోమవా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేఽప్యాశ్రయః. ఏనత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః. జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాంశః వాచోఽభిన్నః-ఏవం ప్రజ్ఞాపికింవాచోఽభిన్నా - ఉతనేతి ప్రశ్నః. ప్రతిష్ఠావన్నభిన్నా- కింతుఆయతనవత్ ప్రజ్ఞాపివాచఃఅభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) హేసమ్రాట్. వాగేవ ప్రజ్ఞా. నతు తతోఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః. తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయంబన్ధురితి వాచైవహి ప్రజ్ఞాయతే. తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణం-విష్ణుపురాణాది. విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః. ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని. వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తంధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తంధర్మజాతం ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం. పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయంలోకః-ఐహలౌకికంఫలం. పరశ్చలోకః-స్వర్గమోక్షాది. సర్వాణిభూతాని- శత్రుమిత్రోదాసీనరూపాణి. ఏవమేతత్ సర్వం హేసమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేనకర్తవ్యమిత్యర్థః. తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవాన్ ఏతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం- బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి. విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీతి యావత్. యథావత్సాయగావోఽభిక్షరన్తి- ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణిభూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా. తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేతి యావత్. దేవానప్యేతి- అజానసిద్ధదేవతాస్వర్గతో భవతీత్యర్థః. (హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్యః ఋషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తత్తథా. తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య తతః కించిదపి ద్రవ్యం నాహరేతేతి మే పితా అమన్యత - బోధితవానితి యావత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. ౨

శం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి. ప్రాణో వాయుర్దేవతా పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం. ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్. కామాయ- ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి. తత్ర- తస్యాం దిశి. వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాకీర్ణాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా. తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. 3

ఆ.— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః. పతితాదికమిత్యాదిపదముకులీనగ్రహార్థం. ఉగ్రః- జాతివిశేషః. ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే. 3

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః. శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః. నడాదిత్వాత్ఫక్ (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితి నామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణరక్షణాయ అయాజ్యమపి యాజయతి. అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి. అప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతి క్విప్.

‡ తత్ర వధాశఙ్కా భవతీతి శాఙ్కరః పాఠః.

ఉ.— యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి తత్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృణ్వతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కాఽనన్తతా యాజ్ఞవల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రగ్ం శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనగ్ం శ్రోత్రం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషాయాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర తత్ర వశా జ్ఞా భవతి- వశస్యాశక్యాయ స్యాత్ - తచ్చోరవ్యాఘ్రాదివశాశజ్కం. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రాణస్యైకాయాయయాతి. తతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— (యదేవ తే కశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః. వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి. ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి. ఉపనిషత్సత్యం. యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్ - న తు చక్షుషా దృష్టం. తస్మాద్వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి- స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. యస్త్వన్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి. యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్సత్యమేవ భవతి. ౪

ఆ.— చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యస్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః. వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః. (తత్సత్యం భవతీతి) చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వావ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతేన భవతీత్యర్థః. అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం చక్షుర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విస్మరతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః. భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి. శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేతదుపాసీత. కాఽనన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్. ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాంచిదపి దిశం గచ్ఛతి- నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రం. తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం. ౫

ఆ.— దిశామానన్త్యేఽపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత ఇత్యర్థః. (దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్ఛ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్. యత్ - యస్మా

కిగ్‍ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తేతస్యాయతనంప్రతిష్ఠాంనమేబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితిసవైనోబ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనముపాసీతకాఆనన్దతా యాజ్ఞవల్క్యమన ఏవసమ్రాడితిహోవాచ మనసావై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతేతస్యాంప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే సఆనన్దో మనో వై సమ్రాట్ పరమంబ్రహ్మనైనంమనోజహాతిసర్వాణ్యేనంభూతాన్యభిక్షరన్తిదేవోభూత్వా దేవానప్యేతియఏవంవిద్వానేతముపాస్తేహస్త్యృషభగ్‍ సహస్రందదామీతిహోవాచజనకో వైదేహః సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్యహరేతేతి. ౬

యదేవ తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మేవిదగ్ధః శాకల్యో హృదయంవై బ్రహ్మేతియథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథాతచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయంవై బ్రహ్మేత్యహృదయస్య హి కిగ్‍ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తేతస్యాయతనంప్రతిష్ఠాంనమేబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితిసవైనోబ్రూహియాజ్ఞవల్క్యహృదయమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేనదుపాసీతకాస్థితతా యాజ్ఞవల్క్యహృదయమేవసమ్రాడితి హోవాచహృదయంవై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనగ్‍ హృదయంవై సమ్రాట్ సర్వేషాంభూతానాంప్రతిష్ఠాహృదయేహ్యేవసమ్రాట్ సర్వాణిభూతానిప్రతిష్ఠితానిభవన్తిహృదయంవై సమ్రాట్ పరమంబ్రహ్మనైనగ్‍ హృదయంజహాతిసర్వాణ్యేనంభూతాన్యభిక్షరన్తిదేవో భూత్వాదేవానప్యేతియఏవంవిద్వానేతముపాస్తేహస్త్యృషభగ్‍ సహస్రందదామీతి హోవాచజనకో వైదేహః సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యతనా ననుశిష్యహరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే-ప్రథమంబ్రాహ్మణమ్.

స్యనవిహానన్దః- తస్మాన్మనసావై సమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానోవిహార్యతే- ప్రార్థయతఇత్యర్థః తస్యాద్యాంస్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపఃపుత్రోజాయతే సఆనన్దహేతుఃపుత్రః. సయేనమనసానిర్వర్త్యతే - తస్మాన్మనఆనన్దః ౬

ఆ.— తథాపికథమానన్దత్వంమనసస్స్యాదితి- తత్రాహ (సయేనేతి) ౬

రం.— (యదేవతేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామోజాబాలఇతి) జబాలాయాఅపత్యంజాబాలః. నామ్నాసత్యకామఇత్యర్థః. (మనసావై సమ్రాట్స్త్రియమభిహార్యతేతస్యాం ప్రతిరూపఃపుత్రోజాయతేసఆనన్దఇతి) స్త్రియమభి - స్త్రియంప్రతి. మనసాహార్యతే- మనసానీయతే. స్త్రీసంభోగోమనసాయత్తఇతిభావః. ప్రతిరూపః - తుల్యరూపఇత్యర్థః. ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితిబోధ్యః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— విదగ్ధశ్శాకల్యోహృదయంవై బ్రహ్మేతి. (హృదయంవై సమ్రాట్ సర్వేషాంభూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకానిహిభూతానిహృదయాశ్రయాణీత్యవోచామశాకల్యబ్రాహ్మణేహృదయప్రతిష్ఠానిచేతి- తస్మాద్ధృదయేహ్యేవసమ్రాట్ సర్వాణిభూతానిప్రతిష్ఠితానిభవన్తి. తస్మాద్ధృదయంస్థితిరిత్యుపాసీత. హృదయేచప్రజాపతిర్దేవతా. ౭

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకభాష్యేషష్ఠాధ్యాయస్యప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కథంహృదయస్యసర్వభూతాయతనత్వంతత్ప్రతిష్ఠాత్వంచ- తదాహ (నామరూపేతి) తస్మాదితిశాకల్యబ్రాహ్మణస్యాంశసూచకః భూతానాంహృదయప్రతిష్ఠత్వేఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) …………………………………… ౭

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యదేవతేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్యఇతి) శకలస్యాపత్యంశాకల్యః. నామ్నావిదగ్ధః హృదయం-బుద్ధిః. (హృదయంవై సమ్రాట్సర్వేషాంభూతానామాయతనంహృదయంవై సమ్రాట్సర్వేషాంభూతానాంప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః. ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతోహృదయేసర్వాణిభూతానిప్రతిష్ఠితాని - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తిభవన్తి. తస్మాత్ హృదయంవై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మేతి స్పష్టం…………………………………… ౭

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాఽస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యస్సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధꣳ సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వై దేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మణి జానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప- సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః. ఉవాచ - ఉక్తవాన్. నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమాశాధి- అనుశాధి మామిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం- దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్. రథం వా స్థలేన గమిష్యన్ - నావం వా జలేన గమిష్యన్ - సమాదదీత- ఏవమేవైతాని బ్రహ్మణ్యేతాభిరుపనిషద్భిర్యుక్తాన్యుపాసనాని సమాహితాత్మాసి- అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిః సంయుక్తాత్మాసి. న కేవలముపనిషత్సమాహితః- ఏవం బృన్దారకః- పూజ్యశ్చ. ఆఢ్యశ్చ- ఈశ్వరః. న దరిద్ర ఇత్యర్థః. అధీతవేదః- అధీతో వేదో యస్య - సోయమధీతవేదః. ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః. ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోఽపి సన్ భయమధ్యస్థ ఏవ- పరమాత్మజ్ఞానేన వినాఽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః- యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి. ఇతః- అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నౌస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ- కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి. నాహం తద్వస్తు భగవన్ - పూజావన్వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ- యద్యేవం న జానీషే. యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే- తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. బ్రవీతు భగవానితి. యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి. శృణు. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేఽనేకాని చిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని. ఇదానీం బ్రాహ్మణసైద్ధేయస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) నమస్కారోక్తైరుద్దేశ్యముపన్యస్యతి (అనుమేతి) అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాసహేతుతోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వా తత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాదయతి (స హేత్యాదినా) యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం- తర్హి కృతార్థత్వాన్న మేకర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) పరవస్తువిషయోఽగతేర్దేహపాతప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కింవస్త్వితి) రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) తత్రాపేక్షితమథశబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) అజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనః సూచయతి (శృణ్వితి) ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయ. లజ్జా లోకేవ పశ్చిమా. ఉపావసర్పన్ - ఉపసీదన్నాచార్యమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. తుభ్యం నమోఽస్తు శిష్యం మామనుశాధీతి. వ్యవధానం ఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ. కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్- హే మహారాజ. యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వాఽప్యధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత- సఙ్గృహ్ణీయాత్. ఏవం తత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి- సమ్పన్నపరలోకసాధనోఽసి. ఏవం- తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః- ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః- ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాంస్త్వమితః- అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః- ఉత్క్రామన్ క్వ- కస్మిన్ స్థానే గమిష్యసీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవిద ఉత్క్రమతో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర- యస్మిన్మార్గే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్నధ్వని గమిష్యసి- తద్వక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాఽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావద్గతిప్రశ్నోఽగ న్యబ్రాహ్మణోఽప్యుపలక్షకః- అత ఏవ తద్వదత్రాపి విద్వత్సౌరవ్యుత్తరత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం- యశ్చక్షుషి వై బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః. స చ సత్యనామా. తం వా ఏతం- పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం నామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ. యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః- ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి. ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) కోఽసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) అధిదైవతం పురుషముక్త్వాఽధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోఽయమితి) తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ (స చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షణి పురుషరూపమేషాఽస్య పత్నీ విరాట్ తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నం య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివాథైనయోరేషా సృతిః సంచరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి యథా కేశః సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితా భవన్త్యేతాభిర్వా ఏతదాస్రవదాస్రవతి తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ ౩

ప్రకృతే పురుషే విద్యోపాసనస్మృతిమాహ (తం వా ఏతమితి) ఇన్ద్రత్వం సాధయతి (దీప్తీతి) ప్రత్యక్షస్య పరోక్షేణాఖ్యానే హేతుమాహ (యస్మాదితి) ౨

రం.— (ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాది) యోఽయం దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః- స ఇన్ధో నామ - ఇన్ధ ఇతి ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ఏవం తమేతం పురుషమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇతి పరోక్షేణ వదన్తి. దేవా హి- యస్మాద్గోపనీయమర్థం పర్యాయాన్తరేణ వదన్తి- న తు స్పష్టతయా. (పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః) ఇవ శబ్ద ఏవార్థః యస్మాద్ధి దేవాః ప్రత్యక్షేణ గ్రహణే ద్విషన్తి- పర్యాయాన్తరగ్రహణే ప్రీతిమన్తో భవన్తి- అత ఇతి వదన్తీత్యర్థః. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నితి దక్షిణాక్షిస్థితస్యాదిత్యాన్తరవస్థితస్య చైక్యశ్రవణాత్, ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్య పుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తర ఉపపత్తేరితి చక్షుషి స్థితత్వేనోపదిష్టస్య పరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రియాణి చిక్యుః పరమోఽవ్యయః, * ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాదిషు పరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేశ్చ నారాయణ ఏవాత్ర దక్షిణాక్షిస్థః పురుష ఇతి ద్రష్టవ్యం. జ్యోతిరధికరణే వ్యాసార్యైరస్య నారాయణత్వముపపాదితం. ౨

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షణి పురుషరూపమేషాఽస్య పత్నీ) యం త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి- తస్యాస్యేన్ద్రస్య భోక్తుర్భోగ్యైషాఽస్య పత్నీ. విరాట్- అన్నం. భోగ్యత్వాదేవ. తదేతదన్నం చాత్తా చైకం మిథునం స్వప్నే. కథం. తయోరేషః- ఇన్ద్రాణ్యా ఇన్ద్రస్య చైష సంస్తావః- సమ్భూయ యత్ర సంస్తావం కుర్వాతే అన్యోన్యం- స ఏష సంస్తావః. కోఽసౌ. (య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) అన్తర్హృదయే- హృదయస్య- మాంసపిణ్డస్య మధ్యే. అథైనయోరేతత్- వక్ష్యమాణమన్నం- భోజ్యం. స్థితిహేతుః. కిం తత్. (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) లోహిత ఏవ పిణ్డాకారాపన్నో లోహితపిణ్డః. అన్నం జగ్ధం ద్వేధా పరిణమతే యత్స్థూలం- తదధో గచ్ఛతి. యదన్యత్- తత్పునరగ్నినా పచ్యమానం ద్వేధా పరిణమతే. యోఽయం మధ్యమో రసః- స రసో లోహితాదిక్రమేణ పాఞ్చభౌతికం పిణ్డం శరీరముపచినోతి. యోఽణిష్ఠో రసః- స ఏష లోహితపిణ్డ ఇన్ద్రస్య లిఙ్గాత్మనో హృదయే మిథునీభూతస్య- యం తైజసమాచక్షతే స తయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయే మిథునీభూతయోః సూక్ష్మాసు నాడీష్వనుప్రవిష్టః స్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే- అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కిం చాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోః స్వపతోశ్చ ప్రావరణం భవతి లోకే- తత్సామాన్యమిహ కల్పయతి శ్రుతిః. కిం తదిహ ప్రావరణం. యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ- అనేకనాడీఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ. అథైనయోరేషా సృతిః- మార్గః. సంచరతోఽనయేతి సంచరణీ- స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాఽసౌ సృతిః. యైషా హృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖా సత్యుచ్చరతి నాడీ. తస్యాః పరిమాణమిదముచ్యతే- యథా లోకే కేశః సహస్రధా భిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మో భవతి- ఏవం సూక్ష్మాః అస్య- దేహస్య సమ్బన్ధిన్యో హితా నామ- హితా ఇత్యేవం వ్యాఖ్యాతాః నాడ్యః. తాశ్చాన్తర్హృదయే- మాంసపిణ్డే ప్రతిష్ఠితా భవన్తి హృదయాద్విప్రరూఢాస్తాః సర్వత్ర కదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః- నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవైతత్- అన్నమాస్రవత్- గచ్ఛదాస్రవతి- గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేన దామభూతేనోపచీయమానం తిష్ఠతి. తస్మాత్-యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితః పిణ్డః - ఇదం తు దేవతాశరీరం లిఙ్గం సూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నం ప్రవివిక్తమేవ మూత్రపురీషాదిస్థూలమపేక్ష్య. లిఙ్గస్థితికరం త్వన్నం తతోఽపి సూక్ష్మతరం- అతః ప్రవివిక్తాహారః పిణ్డః - తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపి ప్రవివిక్తాహారతర ఏష లిఙ్గాత్మా ఇవ ఏవ భవతి. (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవ శారీరం. తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః- వైశ్వానరాత్తైజసః సూక్ష్మాన్నోపచితో భవతి. ౩

ఆ.— ఏకస్యైవ వైశ్వానరస్యోపాసనార్థం ప్రాసఙ్గికమిన్ద్రేన్ద్రాణీచేతి మిథునం కల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికథ్యానాధికారార్థోఽథశబ్దః. యదేతన్మిథునం జాగరితే విశ్వశబ్దితం - తదేవైకం స్వప్నే తైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తచ్ఛబ్దితం తైజసమధికృత్య పృచ్ఛతి (కథమితి) కిం తస్య స్థానం పృచ్ఛ్యతే- అన్నం వా- ప్రావరణం వా- మార్గో వేతి వికల్పాన్ద్వయం ప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం- సఙ్గతిమితి యావత్. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణ స్థితేరసంభవా త్తస్య వక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః. లోహితపిణ్డం సూక్ష్మాన్నరసం వ్యాఖ్యాతుం భక్షితస్యాన్నస్య తావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్తత్పునరితి యోజనీయం. తత్రైత్య వ్యాఖ్యాత్య యోఽయం మధ్యమ ఇత్యాది గ్రన్థో యోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యం తైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (స తయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థే వాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణం పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కిం చాన్యదితి) భోగస్యోపాసనార్థమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్య ప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతి భోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః. హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవ తద్భావాత్. మార్గశ్చేత్పృచ్ఛ్యతే-తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్య ప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

మూ.— తస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః ప్రాణా దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణా ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణా ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణా అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః। స హోవాచ జనకో వైదేహోఽభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య యో నో భగవన్నభయం వేదయసే నమస్తేఽస్త్విమే విదేహా అయమహమస్మి ఇతి॥ ౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

యద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తథాపి ప్రవివిక్తాహారతర ఇత్యేవ వక్తవ్యే ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి కస్మాదుచ్యతే - తత్రాహ (కిఞ్చేతి) యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం కథయతి (అతఇతి) శారీరాదితి శ్రూయతే - కథం శరీరాదిత్యుచ్యతే - తత్రాహ (శరీరమేవేతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మన ఇతి) ౩

ఆం.— (అథైతద్వామేఽక్షణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్) విరాట్పురుషరూపం-సుసూక్ష్మాకార ఇత్యర్థః. అస్య-ఇన్ద్రస్య పత్నీ. విరాట్ వామాక్షిస్థా మనుష్యాకారా తత్పత్నీ సా చైల్లక్ష్మీరేవ- తైత్తిరీయకే * విరాడసి బృహతీ శ్రీరసీన్ద్రపత్నీ ధర్మపత్నీతి ఇన్ద్రపత్న్యాః శ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్. అస్యాస్సా చైల్లక్ష్మీత్వం చ వ్యాహారైస్యన్తర్యే ఉక్తం. (తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) తయోర్ద్వయోర్దేవతయోః-వక్ష్యమాణస్సంస్తావః- ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః. అధికరణే ఘఞ్. య ఏష హృదయకమలమధ్యే ఆకాశ ఇత్యర్థః ఏతచ్ఛ జ్యోతిరధికరణే ఏవ వ్యాసాచార్యైరుక్తం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోర్ద్వయోర్దేవతయోరన్నం- భోగ్యం. ప్రాసాదస్థానీయమేతదేవ. కిం తత్. (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) యః ఏషః- దృశ్యమానః అన్తర్హృదయే కమలకర్ణికాకారో మాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ) ఏనయోర్ద్వయోర్దేవతయోరేతదేవ ప్రావరణం-వస్త్రం. కిం తత్. యద్ధృదయే లూతాజాలవద్వక్ష్యమాణహితనామకనాడీనిచయ సమ్పన్నం జాలకం. తదేవ పట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః. (అథైనయోరేషా సృతిస్సఞ్చరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వమవస్థితీయా నాడ్యుచ్చరతి - సైషా సుషుమ్నాఖ్యా ఏవముపాసకస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకసాధకగతపరమపదస్య తత్ప్రాప్తిహేతుభూతా సఞ్చరణీ సృతిః-నిరవగ్రహమార్గ ఇత్యర్థః. (యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి యాః కేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాః హితనామకా నాడ్యః- తాభిః ఏతత్ - జీవజాతమాస్రవత్ - ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్ - సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః. * తయోర్ద్వయోరన్నమ్ ... యన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషో దివ్యవిగ్రహమఙ్గళగుణాదిభిర్దీప్యమానతయా ఇన్ధో భవతి- తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్ - శరీరే స్థితాత్సుషుప్తయా గచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనః దక్షిణాక్షిస్థ ఏష పురుషః ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవతి- అతిప్రకృష్టామృతవద్భవతీతియావత్. స్వశరీరభూతాదణ్వాత్మస్వరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపోఽయం పురుషో అభోగ్యో భవతీత్యర్థః. అథైషా సృతిస్సఞ్చరణీత్యుక్త్యాగమనమార్గ ఉక్తో భవతి. ౩

శం.— స ఏష హృదయభూతస్తైజసః సూక్ష్మభూతేన ప్రాణేన విధ్రియమాణః ప్రాణ ఏవ భవతి. తస్య- అస్య విదుషః క్రమేణ వైశ్వానరాత్తైజసం ప్రాప్తస్య హృదయాత్మానమాపన్నస్య హృదయాత్మనశ్చ ప్రాణాత్మానమాపన్నస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః- ప్రాగ్గతాః ప్రాణాః. తథా- దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః. తథా- ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణాః. ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణాః. అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః. సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః. ఏవం విద్వాన్ క్రమేణ సర్వాత్మకం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగతో భవతి. తం సర్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య ద్రష్టుర్హి ద్రష్టృభావం నేతి నేత్యాత్మానం తురీయం ప్రతిపద్యతే. యమేష విద్వాననేన క్రమేణ ప్రతిపద్యతే- స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాదినరిష్యతీత్యన్తం వ్యాఖ్యాతమేతత్. అభయం వై- జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యం హే జనక ప్రాప్తోఽసీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః. తదేతదుక్తం *అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. స హోవాచ జనకో వైదేహః. అభయమేవ త్వా- త్వామపి గచ్ఛతాత్-గచ్ఛతు. యస్త్వం నః- అస్మాన్ హే భగవన్- పూజావన్నభయం- బ్రహ్మ వేదయసే- జ్ఞాపయసి. ప్రాపితవానసి ఉపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహం విద్యానిష్క్రయార్థం ప్రయచ్ఛామి సాక్షాదాత్మానమేవ దత్తవతే- అతో నమస్తేఽస్తు. ఇమే విదేహాస్తవ - యథేష్టం భుజ్యతాం. అయం చాహమస్మి దాసభావే స్థితః. యథేష్టం మాం రాజ్యం చ ప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. ౪

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాద్యవతారయితుం భూమికాం కరోతి (స ఏష ఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజ్ఞాతః ప్రత్యగాత్మా ప్రాజ్ఞో గృహ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసం ప్రాప్తస్యేత్యస్య వ్యాఖ్యానం హృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ స మేనే న వదిష్య ఇత్యథ హ యజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతే తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే తగ్ం హాస్మై దదౌ తగ్ం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (ఏవంవిద్వానితి) విశ్వస్య జాగరితాభిమానినస్తైజసే, తస్య చ స్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానిని ప్రాజ్ఞే, క్రమేణాన్తర్భావం జానన్నిత్యర్థః. స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదేర్భూమికాం కరోతి (తంసర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్య పూర్వోక్తం వ్యాఖ్యానం స్మారయతి (య మేవ ఇతి) తురీయాదపి ప్రాప్తవ్యమన్యదభయమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభయమితి) గన్తవ్యం వస్త్వేవాత్ర్యుపక్రమ్యావస్థాత్రయాతీతం తురీయము పనిషన్మాత్రగమ్యస్పృష్టోఽపి దారానాచష్ట ఇతి న్యాయవిషయతాం నాతివర్తతేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) విద్యాయా దక్షిణాన్తరాభావమభిప్రేత్యాహ (స హోవాచేతి) కథం పునరన్యస్య స్థితస్య నష్టస్య వాన్యప్రాపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) పశ్వాదికం దక్షిణాన్తరం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాత్మనో విద్యానురూపత్వం నాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతో దక్షిణాన్తరాభావముక్త్వా ప్రతిభాతి మాత్రేత్యాహ (అత ఇతి) అక్షరార్థము క్త్వాఖ్యాయికార్థమాహ (యథేష్టమితి).. ౪

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణ భాష్యటీకా.

౪౦.— అథ పునరపి దక్షిణాక్షీస్థస్య ప్రకృతస్య పురుషోత్తమస్య ప్రకారాన్తరేణాక్షిశరీరగతజీవవైలక్షణ్యమేవ దృఢయతి (తస్య ప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణా ఇత్యాది) తస్య-శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః- పూర్వాభిముఖాః ప్రాణా ఏవ ప్రాచీదిక్- ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః. ఏవమ గ్రేఽపి. తతశ్చ జీవాస్సర్వాసు దిక్షు ప్రాణేన్ద్రియప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియోపకరణకా ఇతి యావత్. ఏవం జీవస్వరూపముక్త్వా ఇన్ద్రస్య పురుషస్య తద్వైలక్షణ్యమాహ (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మా అగృహ్యో న హి గృహ్యత ఇత్యాదినా) స ఏషః-దక్షిణాక్షీస్థపురుషః ఇన్ద్రియాద్యగ్రాహ్యత్వాద్విశరణశూన్య త్వాన్నిర్లేపత్వాచ్ఛోకమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి శ్రుతిషు ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేన నిర్దిష్ట ఆత్మేత్యర్థః. (అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశమిమం పురుషముపాస్యాభయం-పరమాత్మానం ప్రాప్తవానసి. వై శబ్దోఽవధారణార్థః. ప్రాప్త ప్రాయోఽసి-ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్. యద్వా-ప్రాప్తోఽసీతి-ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి క్తప్రత్యయః. ఇతి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమువాచేత్యర్థః. స హోవాచ జనకో వైదేహః. కిమితి (అభయం త్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హే యాజ్ఞవల్క్య. త్వదుక్తమభయం తు మామాగచ్ఛ తాత్. ఆశిషి తాతఙ్. బ్రహ్మప్రాప్తిర్మే భూయాదిత్యర్థః. కిం తు హే భగవః. యస్త్వం నః-అస్మాకం అభయం వేదయసే-అభయం పరమాత్మా నం జ్ఞాపయసే. ఈదృశాయ పరమోపకారాయ తుభ్యం పరమోపకారేణ నమోఽస్తు. ఇమే విదేహాః- తుభ్యం దక్షిణాత్వేన సమర్పితాః ఇతి శేషః. అ యమహం- తద్దేశాధిపతిరహమపి తే దాసోఽస్మీత్యర్థః ఇతి శబ్ద ఆఖ్యాయికా సమాప్తౌ...౪

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః- విజ్ఞానమయ ఆత్మా సోఽయం పరో వ్యాప్య సర్వాన్తరః పర ఏవ- * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. * స ఏష ఇహ ప్రవిష్టో వదనాదిలిఙ్గోఽస్తి వివిక్త ఇతి మధుకాణ్డేఽజాతశత్రుసం వాదే ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతోఽపి సన్ పునః ప్రాణాదిపణముపన్యస్యోషస్తప్రశ్నే ప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః * ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా-* దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాఽలుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః. తస్య చ పరోపాధినిమిత్తః సంసారః-యథా రజ్జూషరశుక్తికాగగనా దిషు సర్పోదకరజతమలినత్వాది పరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ- న స్వతః- తథా. నిరుపాధికో నిరుపాఖ్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః సోఽయం పరోఽత్ర సర్వా న్తర ఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీ ప్రశాస్తౌపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యధిగతం తదేవ పునః. ఇన్ధసంజ్ఞః ప్రవివిక్తాహారః - తతోఽన్త ర్హృదయే లిఙ్గాత్మా ప్రవివిక్తాహారతరః- తతః పరేణ జగదాత్మా ప్రాణోపాధిః- తతోఽపి ప్రవిలాప్య జగదాత్మానముపాధిభూతం రజ్జ్వాదావివ సర్పాది కం విద్యయా * స ఏష నేతి నేతీతి సోఽయం సర్వాన్తరం బ్రహ్మాధిగతం. ఏవమభయం పరిప్రాపితో జనకో యాజ్ఞవల్క్యేనాగమతః సఙ్క్షేపతః. అత్ర చ జా గ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యన్యప్రసఙ్గేన * ఇన్ధః * ప్రవివిక్తాహారతరః * సర్వే ప్రాణాః * స ఏష నేతి నేతీతి. ఇదానీం జాగ్రత్స్వప్నాది ద్వారేణైవ మహతా తర్కేణ విస్తరతోఽధిగన్తవ్యః- అభయం ప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనో విప్రతిపత్త్యాశఙ్కా నిరాకరణద్వారేణ, వ్య తిరిక్తత్వం శుద్ధత్వం స్వయం జ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వం నిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా. విద్యాస్తుతయే చ విశేషతో వరదానాదిసూచనా. జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ. స చ గ చ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్- న వదిష్యే కిఞ్చిదపి రాజ్ఞే. గమనప్రయోజనం తు యోగక్షేమార్థం. న వదిష్య ఇత్యేవం సఙ్కల్పోఽపి యాజ్ఞవల్క్యో యద్యజ్జ నకః పృష్టవాన్- తత్ప్రతిపేదే-తత్ర కో హేతుస్సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణ ఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్ర కిల జనక యాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రే నిమిత్తే- తత్ర జనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయం విజ్ఞానముపలభ్య పరితుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై జనకాయ హ- కిల వరం దదౌ. స చ జన కో హ కామప్రశ్నమేవ వరం వవ్రే- వృతవాన్. తం చ వరం హాస్మై దదౌ యాజ్ఞవల్క్యః. తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీం స్థితమపి సమ్రాడేవ జనకః పూర్వం పప్రచ్ఛ. తస్మై హ్యేవానుశిష్ట్వా యాజ్ఞవల్క్యో విద్యాయాః కర్మనిరపేక్షత్వాత్, విద్యాయాశ్చ స్వాతన్త్ర్యాత్, స్వతన్త్రా హి బ్రహ్మవిద్యా సహకారిసాధనాన్తరనిరపేక్షా పురుషార్థసాధనేతి చ. ౧

అ — పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే జాగరాదిద్వారా తత్త్వం నిర్ధారితం. సప్రపఞ్చం బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (జనకమితి) తమేవ వక్తుం తృతీయమేవ వృత్తం కీర్తయతి (విజ్ఞానమయ ఇతి) యద్బ్రహ్మ సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరస్తదాత్మా - సపరపివవిజ్ఞానమయ ఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్య ఇతి) విజ్ఞానమయః పర ఏవేత్యత్ర వాక్యాన్తరం పఠతి (స ఏష ఇతి) * వదనాన్వాగిత్యాదావుక్తమనువదతి (వదనాదీతి) తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యదిమధుకాణ్డే గార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినిరాకరణేన తేభ్యో వ్యతిరిక్తో విజ్ఞానాత్మేత్యర్థోఽధిగతః. తర్హి కిమితి పఞ్చమే తస్య ప్రాణాదేః పృథక్త్వాదుద్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపి విజ్ఞానమయసద్భావశ్చతుర్థే స్థితః- తథాపి పునరాయస్త్రిష్వప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గముపన్యస్య లిఙ్గిజ్ఞానసామాన్యేనాధిగతః- సః * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినా కూటస్థదృష్టిస్వభావో విశేషతో నిశ్చితః. తథా చ పఞ్చమే తదుక్త్యా పదసముచితమిత్యర్థః. అస్తు కూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం తస్య సంసారః- తత్రాహ (తస్య చేతి) అజ్ఞానం, తత్కార్యం చాన్తఃకరణాది, పరోపాధిశబ్దార్థః. సంసారస్యోపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్యపి పరోపాధిస్సంసార ఇతి యావత్. సోపాధికస్యాత్మనః సంసారిత్వముక్త్వా నిరుపాధికస్య నిత్యముక్తత్వమాహ (నిరుపాధిక ఇతి) నిరుపాఖ్యత్వం- వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. కథం తర్హి తత్ర ఆగమప్రామాణ్యం- తత్రాహ (నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్య ఇతి) కహోలప్రశ్నోక్తిమనుద్రవతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్దధాతి (ఔపనిషద ఇతి) పాఞ్చమికమర్థమిత్థమనూద్యాతీతే బ్రాహ్మణద్వయే వృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ- తదేవాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరం పునరధిగతమితి సమ్బన్ధః. షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిప్య కూర్చబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) ఇన్ధస్య విశేషణం ప్రవివిక్తాహారతరేతి. హృదయేఽన్తర్జ్యోతిర్జ్యోత్స్నా- సరతిః- వైశ్వానరాదిస్థానాత్ప్రవివిక్తాహారతరస్య తయోజనా. విశ్వతైజసావుక్తౌ- ప్రాజ్ఞతురీయౌ ప్రదర్శయతి (తత్కపరేణేతి) తతః - తస్మాద్విశ్వతైజసాత్పరేణ వ్యవస్థితో యో జగదాత్మా ప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః-తతోఽపి తముపాధిభూతం జగదాత్మానం కేవలేప్రతీచి విద్యయా ప్రవిలాప్య స ఏష నేతి నేతీతి యత్తురీయం బ్రహ్మ- తదధిగతమితి సమ్బన్ధః. విద్యయోపాధివిలాపనే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయం వై జనకేత్యాదావుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభాషితం సఙ్క్షిప్యాహ (అత్ర చేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాం క్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గే నేతి యావత్. తేషాముపన్యాసమేవాభినయతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) ఆదిశబ్దః సుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః. తద్వ్యస్యమహత్త్వం- చతుర్విధదోషరాహిత్యేనాబాధితత్వం. అధిగమః- తస్యైవ ప్రస్తుతస్య బ్రహ్మణ ఇతి శేషః. కర్తవ్యః- ఇతీదమిదానీమారభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమిదం బ్రహ్మణోఽధిగమస్య కర్తవ్యత్వం నామ- తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపి సద్భావస్యాగమతోఽధిగతః-తర్హి కిమర్థం పునస్తాదధిగమనే ప్రయత్యతే- తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి) బాహ్యానాం విప్రతిపత్త్యా నాస్తిత్వశఙ్కాయాం తన్నిరాసద్వారా ఆత్మనః సద్భావోఽధిగన్తవ్య ఇత్యర్థః. ఆత్మనోఽస్తిత్వేఽపి కేచిత్తస్య దేహాదవ్యతిరేకమభ్యుపయన్తి- తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తోఽప్యాత్మా కర్తా భోక్తా చేత్యేకే, భోక్తైవ కేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్య జడత్వపక్షం ప్రత్యాచష్టే (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తత్ర కూటస్థదృష్టిస్వభావత్వం హేతుమాహ (అలుప్తేతి) ఏతేన విజ్ఞానస్య గుణత్వపక్షోఽపి పేదితవ్యః. యే త్వానన్దమాత్రగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (నిరతిశయేతి) ఆత్మనః సప్రపఞ్చత్వపక్షం ప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వం చేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విద్యాయాస్సంప్రదానం- శిష్యః. తస్య గ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః. తస్య ప్రకాశనార్థేయమాఖ్యాయికేతి యావత్. ప్రయోజనాన్తరం తస్యాః దర్శయతి (విద్యేతి) కథం కర్మభ్యో విశేషతో విద్యాయాః స్తుతిరత్ర లక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి) కామప్రశ్నాఖ్యస్య వరస్య యాజ్ఞవల్క్యేన రాజ్ఞే దత్తత్వాత్, తేన చావసరే బ్రహ్మజ్ఞానస్యైవ పృష్టత్వాద్, దనేన విధినా విద్యాస్తుతేః సూచనా. సా ప్యత్ర వివక్షితేత్యర్థః. తాత్పర్యమేవముక్త్వా వ్యాఖ్యాముక్షరాణామారభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదం న కరోమీతి వ్రతం చేత్- కిమితి గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యతే (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యోగేతి) అథ హేత్యాద్యవతారయతి (సైత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్వేనేతి శేషః. పూర్వత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః. నన్వగ్నిప్రకరణే కామప్రశ్నే వరోదత్తశ్చేత్- కిమితి తత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనే నా సూచితాం - తత్రాహ (తస్మైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయా బ్రహ్మవిద్యాయాః మోక్షహేతుత్వాదపి కర్మప్రకరణే తదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయాన్నతస్యాః స్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతన్త్రా హీతి) సా హి స్వోత్పత్తౌ- స్వఫలే వా కర్మాణ్యపేక్షతే. నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- *అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి న్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి) ఇతి- అస్మాచ్చ హేతోస్తస్మై హ్యేవానుక్తిరితి సమ్బన్ధః. ౧

౧. — (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ) *యోగక్షేమార్థమీశ్వరమధిగచ్ఛేదితి స్మృత్యనుసారేణ కదాచిజ్జనకసమీపం యాజ్ఞవల్క్యో గతః. (సమేనేన వదిష్య ఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యో హ్యగచ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్. కిమితి. కించిదప్యహ్యాస్మై న వదిష్యేన వక్ష్యామి.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి। ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ ఆదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨

ర. ఏవంకృతసఙ్కల్పోఽపి యాజ్ఞవల్క్యో జనకేన పృష్టః సర్వమపి ప్రశ్నము పపచ్ఛ మజ్జత్యాఖ్యాయికామాచష్టే (అథ హ యజ్జనక ఇత్యాదినా) అ... తదానీం జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతే - అగ్నిహోత్రవిషయే సంవాదం కృతవన్తావిత్యర్థః (తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ) తస్య జనకస్య కర్మవిషయకం విజ్ఞానం శిష్ట్యముపలభ్య సన్తుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై వరం దదౌ - ఇష్టం వృణీష్వేత్యవోచదిత్యర్థః. (స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే) స జనకః [illegible] (తం హాస్మై దదౌ) తం చ వరం యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై దదావిత్యర్థః. (తం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ) తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం [illegible] సమ్రాడేవ పూర్వం ప్రథమం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శం.— హే యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ సమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం. (కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కిమస్య పురుషస్య జ్యోతిః యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి- సోఽయం కింజ్యోతిః అయం ప్రాకృతః కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపః శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషః పృచ్ఛ్యతే. కిమయం స్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యం జ్యోతిరన్తరేణ వ్యవహరతి- ఆహోస్విత్స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినా జ్యోతిషా కార్యమయం పురుషో నిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్య పృచ్ఛామి. కిం చాతః- యది వ్యతిరిక్తేన యది వాఽవ్యతిరిక్తేన జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యం నిర్వర్తయతి. శృణు తత్ర కారణం- యది వ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యనిర్వర్తకత్వమస్య స్వభావో నిర్ధారితో భవతి- తతోఽదృష్టజ్యోతిఃకార్యవిషయేఽప్యనుమాస్యామహే వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమిదం కార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవ స్వాత్మనా జ్యోతిషా వ్యవహరతి- తతోఽప్రత్యక్షేఽపి జ్యోతిషి జ్యోతిఃకార్యదర్శనేఽవ్యతిరిక్తమేవ జ్యోతిరనుమేయం. అథానియమ ఏవ- వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తం వా జ్యోతిః పురుషస్య వ్యవహారహేతుః - తతోఽనవధారణాయైవ జ్యోతిషో విషయ ఇతి. ఏవం మన్వానో జనకో యాజ్ఞవల్క్యం కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వేవమనుమానకౌశలజ్ఞస్య- కిం ప్రశ్నేన- స్వయమేవ కస్మాన్న ప్రతిపద్యత ఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపి లిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధవిశేషాణామతిసూక్ష్మత్వాద్దుర్బోధతాం మన్యన్తే పణ్డితా అపి- కిము తాన్యే. అత ఏవ హి ధర్మసూక్ష్మనిర్ణయే పరిషద్వ్యాపార ఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే.- దశావరా వా పరిషత్త్రయో వా ఏకో వేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలం రాజ్ఞః- తథాపి యుక్తో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రష్టుం- విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేః పురుషాణాం. అథవా - శ్రుతిః స్వయమేవాఖ్యాయికారూపేణానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్ బోధయతి పురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోఽపి జనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయా వ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్ జనకం వ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవ లిఙ్గం ప్రతిపేదే యథాప్రసిద్ధం - ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ. కథం. ఆదిత్యేనైవ - స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేన చక్షుషోఽనుగ్రాహకేణ జ్యోతిషాఽయం ప్రాకృతః పురుష ఆస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- పర్యేతి క్షేత్రమరణ్యం వా. తత్ర గత్వా కర్మ కురుతే. విపల్యేతి. విపర్యేతి చ యథాగతం. అత్ర వ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిఃప్రదర్శనం చ లిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యవ్రతభఙ్గే హేతుముక్త్వా జనకస్య ప్రశ్నముత్థాపయతి (హే యాజ్ఞవల్క్యేతి) అక్షరార్థముక్త్వా ప్రశ్నవాక్యైవివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దోఽయథోక్తపురుషవిషయః. జ్యోతిఃకార్యమిత్యాసనాదివ్యవహారోక్తిః. ఇత్యేతదితి కల్పద్వయం పరామృశ్యతే. పక్షద్వయే కిం ఫలం స్యాదితి పృచ్ఛతి (కిం చేతి) సప్తమ్యన్తే నిర్దేశః. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతి పక్షద్వయోక్తిః. కారణం- ఫలమితి యావత్. ప్రథమపక్షమనూద్య స్వపక్షసిద్ధిఫలమాహ (యదీత్యాదినా) పష్ఠీ పురుషమధికరోతి. కారణభూతం జ్యోతిర్న దృశ్యతే - తత్కార్యం త్వాసనాద్యుపలభ్యతే- తత్రాపి విషయే- స్వప్నాదావితి యావత్. అనుమానమేవాభినయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం- వ్యవహారత్వాత్- సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్య లోకాయతపక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేపీతి) అవ్యతిరిక్తమితి చ్ఛేదః. కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమం వ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) తస్మిన్పక్షే వ్యవహారహేతౌ జ్యోతిష్యనిశ్చయాత్తద్విషయవ్యవహారోఽపి నస్థైర్యమాలభ్యేతేత్యాహ (తత ఇతి) వ్యాఖ్యాతం ప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయా ప్రశ్నో భవిష్యతీతి చేత్- తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోఽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితి తర్హి పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోర్లిఙ్గలిఙ్గినోః సమ్బన్ధస్యాతిసూక్ష్మత్వాదేకేన దుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానే యాజ్ఞవల్క్యోఽపేక్షిత ఇత్యర్థః. కథం తేషామతిసూక్ష్మత్వం- తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదిజ్ఞానే [illegible] కిము తైకస్యేతి దుర్బోధతా వాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యమాసనీయం న్యాయం ప్రమాణయతి (అత ఏవేతి) కుశలస్యాపి పురుషస్య తత్త్వనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షా యాజ్ఞవల్క్యో వేదవిదావత్. పురుషవిశేషః- వేదవిదధ్యాత్మవిదిత్యాదిః. తత్ర [illegible] (దశేతి) ఉక్తం హి * ధర్మేణాధిగతో యైస్తు వేదః సపరిబృంహణః। తే శిష్టా బ్రాహ్మణా జ్ఞేయాః శ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః। దశావరా వా పరిషద్యం ధర్మం పరికల్పయేత్। త్ర్యవరా వాపి వృత్తస్థా తం ధర్మం న విచాలయేత్। త్రైవిద్యో హైతుకస్తర్కీ నైరుక్తో ధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణః పూర్వే పరిషత్స్యాద్దశావరా। ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చ సామవేదవిదేవ చ। త్ర్యవరా పరిషజ్జ్ఞేయా ధర్మసంశయనిర్ణయ ఇతి. ఏకో వేతి- అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. కుశలస్యాపి రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి ప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షా యావ

ఊ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి చన్ద్రమసైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౩

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౪

అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౫

[illegible] తత్త్వాభిప్రాయమాహ. [illegible] (విజ్ఞానేతి) [illegible] యాజ్ఞవల్క్యః [illegible] ముపపాద్య [illegible] ([illegible]) తథాచాత్ర [illegible] జనకో [illegible] ప్రశ్న [illegible] ప్రతివచన [illegible] (యాజ్ఞవల్క్య [illegible]) [illegible] ప్రశ్న [illegible] జ్యోతీరా [illegible] [illegible] యదా [illegible] జ్యోతిరా [illegible] కం [illegible] ప్రసిద్ధం భవతి- తథా- [illegible] గ్రహణ [illegible] ఆదిత్యజ్యోతి [illegible] రపి ప్రతిపన్న [illegible] (కథమితి) [illegible] జ్యోతిరర్థీనం- యథా [illegible] [illegible] (ఆదిత్యేనేతి) [illegible] ([illegible]) ఆదిత్యా [illegible] చక్షుర్ద్వారా దేవాయం [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] దేహ [illegible] - అత [illegible] వ్యాపారచతుష్టయ [illegible] [illegible] (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనో వ్యాపారరూపం [illegible] జ్యోతి [illegible] ర్థో నైకపర్యాయో [illegible] బహవో [illegible] వ్యాప్తిం [illegible] ౨-౨-౮

రం.— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కింజ్యోతిరితి బహువ్రీహిః. అస్య పురుషస్యాసనగమనకర్తృత్వాదిసాధనభూతం జ్యోతిః కిమితి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితి హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. హే సమ్రాట్. అయం పురుషః ఆదిత్యజ్యోతిరితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఆదిత్యో జ్యోతిరస్యేత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే- ఉపవిశతి పల్యయతే- *ఉపసర్గస్య [illegible] పర్యయతే-ఇతస్తతో గమనం కరోతి లౌకికం వైదికం వా కర్మ కురుతే. యథాపథం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతి [illegible] గచ్ఛతీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.— తథా అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి. చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిః. అత్రాన్యదర్థాన్తరం నాస్తి. ౩

రం.— (అన్యత్ప్రచ్ఛతి అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) ఆదిత్యేఽస్తమితే అయం పురుషః కింజ్యోతిర్భవతీత్యర్థః. ఉత్తరం (చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩

శం.— అస్తమిత ఆదిత్యే చన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః. అత్రాన్యదర్థాన్తరం నాస్తి. ౪

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) స్పష్టం. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) పూర్వవత్. ౪

శం.— శాన్తేఽగ్నౌ వాగ్జ్యోతిః. వాగితి శబ్దః పరిగృహ్యతే. శబ్దేన విషయేణ శ్రోత్రమిన్ద్రియం దీప్యతే, శ్రోత్రేన్ద్రియే సమ్ప్రదీప్తే మనసి వివేక ఉపజాయతే- తేన మనసా బాహ్యాం చేష్టాం ప్రతిపద్యతే- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి బ్రాహ్మణం. కథం పునర్వాగ్జ్యోతిరితి-వాచో జ్యోతిష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యత ఆహ (తస్మాద్వై సమ్రాట్) యస్మాద్వాచా జ్యోతిషాఽనుగృహీతోఽయం పురుషో వ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచో జ్యోతిష్ట్వం. కథం. అపి యత్ర- యస్మిన్కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణ మేఘాన్ధకారే సర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయే స్వోఽపి పాణిః- హస్తోఽపి స్పష్టం న నిర్జ్ఞాయతే- అథ తస్మిన్కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్ర వాగుచ్చరతి- శ్వా వా భషతి, గర్దభో వా రౌతి. (ఉపైవ తత్ర న్యేతి) తేన శబ్దేన జ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోః నైరన్తర్యం భవతి- తేన జ్యోతిః కార్యవత్త్వం వాక్ప్రతిపద్యతే. తేన వాచా జ్యోతిషా ఉపన్యేత్యేవ-తత్ర చ కర్మ కురుతే విపల్యేతి. తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం-గన్ధాదిభిరపి హి ఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషు ప్రవృత్తినివృత్త్యాదయో భవన్తి- తేన తైరప్యనుగ్రహో భవతి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియం వ్యావర్తయతి (వాగితీతి) శబ్దస్య జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయితుం పాతనికాం కరోతి (శబ్దేనేతి) తద్దీపనకార్యమాహ (శ్రోత్ర ఇతి) మనసి విషయాకారేణ పరిణామే సతి కిం స్యాత్-తదాహ (తేనేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా

ఉ.— అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేఽగ్నౌశాన్తాయాంవాచికింజ్యోతిరేవాయం పురుషఇత్యాత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతి॥ ౬

వాచోజ్యోతిష్ట్వసాధనార్థంపృచ్ఛతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిః- తత్రాహ (వాచఇతి) తత్రాన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాప్యశఙ్కతే (అతఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంస్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తేఽర్థేత్యాదివాక్యదృష్టే (తేనశబ్దేనేతి) జ్యోతిఃకార్యవత్త్వం- తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితియావత్. తత్రవాగ్జ్యోతిష్ఇశ్యత్రచతుర్థపర్యాయస్యప్రవృత్తిః. కిమితిగన్ధాదయఃశబ్దేనోపలక్ష్యన్తే- తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి) తథాపిస్వప్నాదౌతస్యప్రవృత్తిదర్శనాత్తత్కారణీభూతంజ్యోతిర్వక్తవ్యమితిశేషః. ౫

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతిజనకః (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేఽగ్నౌకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ- అగ్నౌచనిర్వాణంగతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఉత్తరం (నాగేవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్రవాక్శబ్దేనశబ్దఉచ్యతే వాచోజ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వైసమ్రాడపియత్రస్వఃపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతేఽథయత్రవాగుచ్చరత్యుపైవతత్రన్యేతీతి) యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్నిష్వసత్స్వపివాగేవజ్యోతిః- తస్మాదేవయత్ర-యస్మిన్నేసాన్ధకారాన్తరితాయాంతమిస్రాయాంమాత్రియాంపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతే- నసిశ్చీయతే. అథాపితస్మిన్కాలేశ్రూయతేయత్రదేవతత్రస్వాయత్ర్చన్తశ్చవాఆహ్వానత్రతిస్థానమభివాగుచ్చరతి- శబ్దాన్తరంగచ్ఛతి. తత్ర- తదా అత్రాసావర్తతఇతిజ్ఞాత్వాఉపన్యేత్యేవ- ఉప- సమీపేన- నితరాంమేల- గచ్ఛతీత్యర్థః. తతశ్చశబ్దద్వారాశ్రోత్రంప్రకాశకంభవతీత్యర్థః. అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతదితి) ౬

శం.— శాన్తాయాంపునర్వాచిగన్ధాదిష్వపిచశాన్తేషుబాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషుసర్వప్రవృత్తినిరోధఃప్రాప్తోఽస్యపురుషస్య ఏతదుక్తం భవతి- జాగ్రద్విషయేబహిర్ముఖానికరణానిచక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణానియదా- తదాస్ఫుటతరఃసంవ్యవహారోఽస్యపురుషస్యభవతీత్యేవంతావజ్జాగ్రతిస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యపురుషస్యదృష్టా-తస్మాద్వయంమన్యామహేసర్వబాహ్యజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయేఽపిస్వప్నసుషుప్తకాలే, జాగ్రతేచతాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యేతి. దృశ్యతేచస్వప్నేజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిర్బన్ధుసఙ్గమనవియోగదర్శనందేశాన్తరగమనాగమనాదికం,సుషుప్తాచ్చోత్థానంసుఖమహమస్వాప్సంనకించిదవేదిషమితి,-తస్మాదస్తివ్యతిరిక్తంకిమపిజ్యోతిః. కింపునస్తచ్ఛాన్తాయాంవాచిజ్యోతిర్భవతీతి ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి- కార్యకరణస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తంకార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతేజ్యోతిః. అన్తరస్థంచతత్పారిశేష్యాత్. కార్యకరణవ్యతిరిక్తంతదితితావత్సిద్ధం. యచ్చకార్యకరణవ్యతిరిక్తంకార్యకరణసఙ్ఘాతానుగ్రాహకంచజ్యోతిః-తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానందృష్టం. నతుతథాతచ్చక్షురాదిభిరుపలభ్యతే-ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃష్వపగతేషుకార్యంతుజ్యోతిషోదృశ్యతే-యస్మాదాత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతి-తస్మాన్నూనమన్తస్థంజ్యోతిరిత్యవగమ్యతే. కించ-ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణంతదభౌతికంచ-నహ్యేవహేతుః-యచ్చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్. న-సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్. యదాదిత్యాదివిలక్షణంజ్యోతిరన్తరంసిద్ధమితి-ఏతదసత్. కస్మాత్. ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషాకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యభౌతికస్యభౌతికేనైవోపకారఃక్రియమాణోదృశ్యతే. యథాదృష్టంచైతదనుమేయం.యదినామకార్యకరణావభాసకమన్తరంతదుపకారకమాదిత్యాదివజ్జ్యోతిః-తథాపికార్యకరణసఙ్ఘాతసజాతీయమేవానుమేయం- కార్యకరణసఙ్ఘాతోపకారకత్వాత్-ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్. యత్పునరన్తఃస్థత్వాదప్రత్యక్షత్వాచ్చవైలక్షణ్యముచ్యతే- తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిరనైకాన్తికం- యతోఽప్రత్యక్షాణ్యన్తఃస్థానిచక్షురాదిజ్యోతీంషి- తస్మాత్తవమనోరథమాత్రంవిలక్షణమాత్మజ్యోతిస్సిద్ధమితి. కార్యకరణసఙ్ఘాతభావభావిత్వాచ్చసఙ్ఘాతధర్మత్వమనుమీయతేజ్యోతిషః. సామాన్యతోదృష్టస్యచానుమానస్యవ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతోదృష్టబలేనహిభవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తంజ్యోతిఃసాధయతికార్యకరణేభ్యః-నచప్రత్యక్షమనుమానేనబాధితుంశక్యతే. అయమేవతుకార్యకరణసఙ్ఘాతఃప్రత్యక్షంపశ్యతిశృణోతిమనుతేవిజానాతిచ. యదినామజ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకంస్యాదాదిత్యాదివత్- నతదాత్మాస్యజ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ. యఏవతుప్రత్యక్షందర్శనాదిక్రియాంకరోతి- సఏవాత్మాస్యాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతః- నాన్యః- ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవచేద్దర్శనాదిక్రియాకర్తాత్మాసఙ్ఘాతః- కథమస్యకదాచిద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వంకదాచిన్నభవతి, కదాచిన్నేతి,. నైషదోషః - దృష్టత్వాత్. నహిదృష్టేఽనుపపన్నంనామ - సహిఖద్యోతేప్రకాశాప్రకాశకత్వేదృశ్యమానేకారణాన్తరమనుమేయం-అనుమేయత్వేచకేనచిత్సామాన్యాత్సర్వత్రానుమేయంస్యాత్- తచ్చానిష్టం. నచపదార్థస్వభావోనాస్తి - నహ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తం, ముదకస్యవాశైత్యం,. ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితిచేత్ - ధర్మాధర్మాదేర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షస్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితిచేన్న- తదనవస్థాప్రసఙ్గః- సచానిష్టః. న- స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవదర్శనాత్. యదుక్తంస్వభావవాదినాదేహస్యైవదర్శనాదిక్రియా- నవ్యతిరిక్తస్యేతి-తన్న - యదిహిదేహస్యైవదర్శనాదిక్రియా - స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనంనస్యాత్. అన్ధఃస్వప్నంపశ్యన్దృష్టపూర్వమేవపశ్యతి - నశాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధంభవతి - యఃస్వప్నేపశ్యతిదృష్టపూర్వంవస్తు - సఏవపూ

ర్వంవిద్యమానేచక్షుష్యద్రాక్షీత్ - నదేహఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా-యేనాద్రాక్షీత్-తస్మిన్నుద్ధృతేచక్షుషిస్వప్నేఽపిదేవదృష్టపూర్వంసపశ్యేత్. అస్తిచలోకేప్రసిద్ధిః - పూర్వందృష్టంమయేతి-ఇహజన్మన్యపిజాత్యన్ధానాంస్వప్నేఽద్రాక్షువిత్యుద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి. తస్మాదనుద్ధృతేపిచక్షుషి యఃస్వప్నదృక్ - సఏవద్రష్టా - నదేహఇత్యవగమ్యతే తథా-స్మృతౌద్రష్టుర్యోఽన్యఏవద్రష్టా - సఏవద్రష్టా యదాచైవం-తదానిమీలితాక్షోపిస్మరన్దృష్టపూర్వంరూపంచక్షుషైవదేవదత్తస్యేతి. తస్మాద్యన్నిమీలితం-తన్నద్రష్టృ. యస్తునిమీలితేచక్షుషిస్మరన్రూపంపశ్యతి-తదేవానిమీలితేపిచక్షుషిద్రష్టానిత్యవగమ్యతే మృతేపదేహేఽవికలస్యైవచరూపాదిదర్శనాభావాత్ దేహస్యైవద్రష్టృత్వేమృతేపిదర్శనాదిక్రియాస్యాత్. తస్మాద్యదభావేదేహోదర్శనంనభవతి-యద్భావేచభవతి-తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - నదేహఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవదర్శనాదిక్రియాకర్తౄణీతిచేన్న - యదహమద్రాక్షం-తత్స్పృశామీతిభిన్నకర్తృకత్వేప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః మనస్తర్హీతిచేన్న - మనసోపివిషయత్వాద్రూపాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తిః. తస్మాదన్తఃస్థంవ్యతిరిక్తమాదిత్యాదివదితిసిద్ధం. యదుక్తం-కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవజ్యోతిరన్తరమనుమేయం-ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి-తదసత్-ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైఃపార్థివత్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేఃప్రజ్వలనోపకారఃక్రియమాణోదృశ్యతే - నచతావతాతత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేఃప్రజ్వలనోపకారఃసర్వత్రానుమేయస్స్యాత్ - ఉదకేనాపిప్రజ్వలనోపకారోభిన్నజాతీయేనవైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్యచక్రియమాణోదృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోపకారకత్వేసమానజాతీయాసమానజాతీయనియమోనాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయామనుష్యాఃమనుష్యైరేవోపక్రియన్తే- కదాచిత్స్థావరపశ్వాదిభిశ్చభిన్నజాతీయైః- తస్మాదహేతుఃకార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ- చక్షురాదిభిరాదిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయంహేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తఃస్థత్వంసాలక్షణ్యంచనసాధయతి - చక్షురాదిఃకరణైరనాత్మకత్వాదితి - తదసత్ - చక్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వేసతిహేతోస్సవిశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వేనంజ్యోతిషఇతియదుక్తం-తన్న - అనుమానవిరోధాత్. ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదన్యోఽన్తరంజ్యోతిరితిహ్యనుమానముక్తం- తేనవిరుధ్యతఇయంప్రతిజ్ఞా-కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వంజ్యోతిషఇతి. తద్భావభావిత్వంత్వసిద్ధం-మృతేదేహేజ్యోతిషఽదర్శనాత్. సామాన్యతోదృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యేసతిపానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః- సచానిష్టః. పానభోజనాదిషుహిక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవన్తస్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానంప్రశ్యమానంలోకేవప్రాప్నోతి-దృశ్యతేహ్యుపలబ్ధపానభోజనానాంసామాన్యతఃపునఃపానభోజనాన్తరైఃక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తాదర్థ్యేనప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవతుదేహోదర్శనాదిక్రియాకర్తేతి- తత్ప్రథమమేవపరిహృతంస్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతోద్రష్టేతి. అనేనైవజ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపిప్రత్యుక్తం. యత్పునరుక్తంఖద్యోతాదేః కాదాచిత్కంప్రకాశాప్రకాశకత్వం- తదసత్- పక్షాద్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య. యత్పునరుక్తంధర్మాధర్మౌరవశ్యంఫలదాతృత్వేనస్వకార్యోఽభ్యుపగన్తవ్యావితి- తదభ్యుపగమేభవతఃసిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనాన్యవస్థాదోషఃప్రత్యుక్తః. తస్మాదస్తివ్యతిరిక్తంచాన్తఃస్థంజ్యోతిరాత్మేతి. ౬

ఆ — కథంపునరత్రస్వయంజ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రష్టురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తంభవతీతి ; యోఽయంవ్యవహారః- సోతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తః- యథాఆదిత్యాదినిమిత్తోజాగ్రద్వ్యవహారఇతివ్యాప్తిముత్థాప్యనిగమయతి (ఏవంతావదితి) వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (తస్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం- సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయదశాయామితియావత్. విమతోవ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- వ్యవహారత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః స్వాదేవానుమానమావేదితమితిభావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్యపరిహరతి (దృశ్యతేచేతి) ఆదిశబ్దేనదేశాన్తరాదౌకర్మకరణంగృహ్యతే. ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి) ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనంచకారార్థః. అనుమానఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిఃసిద్ధంచేత్- కింప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కింపునరితి) సర్వజ్యోతిరుపరమేదృశ్యమానస్యవ్యవహారస్యకారణతయాఽనుమానతోజ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపితద్విశేషబుభుత్సయాయంప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) అవభాసకత్వేదృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి) తత్రవ్యతిరిక్తత్వంసాధయతి (కార్యేతి) అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితిశేషః. తచ్చాన్తఃస్థంపారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి) ఉపరతేషు- ఆత్మజ్యోతిరితిశేషః. తదేవతర్హిమాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (కార్యంత్వితి) స్వప్నాదౌదృశ్యమానంవ్యవహారంహేతూకృత్యఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) విమతమన్తఃస్థం- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితివ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యతిరేకాన్తరమాహ కించేతి) సమ్ప్రతిలోకాయతశ్చోదయతి (నేత్యాదినా) తత్రనఞర్థంవ్యాచష్టే (యదితి) ఉక్తంహేతుంప్రశ్నపూర్వకంవిభజతే (కస్మాదిత్యాదినా) యద్యపిదేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయందృష్టం- తథాపినాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాదృష్టంచేతి) తదేవస్పష్టయతి (యదినామేతి) విమతమన్తఃస్థమతిరిక్తంచ- అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితిపూర్వోక్తం వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వంవ్యనక్తి (యతఇతి) అన్తఃస్థాని- అవ్యతిరిక్తానిచసఙ్ఘాతాదితిద్రష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) విలక్షణం- అన్తఃస్థంచేతిమన్తవ్యం. కించ- చైతన్యంశరీరధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యాహ (కార్యకరణేతి) విమతంసఙ్ఘాతాద్భిన్నం- తద్భాసకత్వాత్- ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్నసఙ్ఘాతధర్మత్వంచైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్యతోదృష్టస్యేతి) లోకాయతస్యదేహావభాసకమపిచక్షుస్తతోనభిద్యతే- తథాచవ్యభిచారాన్నత్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోఽహంజానామీతిప్రత్యక్షవిరోధాచ్చతదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతోదృష్టేతి) ననుతేనప్రత్యక్షముత్సార్యతామితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఇ

తర్హి దేహస్యైవ చైతన్యమిత్యాహ (అయమితి) జ్యోతిషో దేహవ్యతిరేకమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యదినామేతి) విమతం జ్యోతిరనాత్మా - దే హోపకారకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యర్థః. ఆత్మత్వం తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యఏవత్విఽతి) అనుభూనాదాత్మనో దేహవ్యతిరిక్తత్వము క్తమిత్యాశ ఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నాస్య ఆత్మేతిపూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేహస్యాత్మత్వే కాదాచిత్కం ద్రష్టృత్వం శ్రోతృత్వాద్యయుక్తమితి శఙ్కతే (నస్వేతి) స్వభావవాదీ పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కాదాచిత్నై దర్శనాదర్శనే సమ్భవతః - దేహస్వాభావ్యాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) విమతం కారణా న్తరపూర్వకం - కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానం దృష్టాన్తే భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య క్వచిద్రుద్ధ ఇతివదుష్ణముదకమిత్యపి ద్రవ్యత్వాదినానుమీయేతే త్యతిప్రసఙ్గమాహ (అనుమేయత్వే చేతి) ననుయద్భవతి - తత్సర్వమిత్యేవ - నస్వభావాద్భవతి కించిదస్మాకం ప్రసిద్ధం - తత్రాహ (నచేతి) అ గ్నేరౌష్ణ్యం, ఉదకస్య శైత్యం, మిత్యాద్యప్యనిమిత్తం - కింతు ప్రాణ్యదృష్టహేతుకమితి శఙ్కతే (ప్రాణీతి) ఆదిశబ్దేనేశ్వరాదిగ్రహణం. గూఢాభిస న్ధిః స్వభావవాద్యాహ (ధర్మేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం శఙ్కిత్వాస్వాభిప్రాయమాహ (అస్త్విత్యాదినా) సిద్ధాన్తీ స్వపక్షసిద్ధ్యనుపపత్త్యా దేహాతిరి క్తమాత్మానమభ్యుపగమయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్ర సఙ్గ్రహవిభజతే (యదుక్తమితి) స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుభాగం వ్యతిరే కద్వారా వివృణోతి (యదిహీతి) జాగ్రద్దేహస్య దర్శనస్వప్నే నష్టత్వాత్, తదిన్ద్రియస్య సంస్కారస్యచాసిద్ధత్వాత్, తదన్యదృష్టే చాన్యస్యస్వప్నాయోగా, న్న స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం దేహాత్మవాదే సమ్భవతీత్యర్థః. మాభూద్దృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టిః - అదృష్టస్యాపి స్వప్నే దృష్టేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) అపి శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. పూర్వదృష్టస్యైవ స్వప్నే దృష్టత్వే కిం తతో దేహవ్యతిరిక్తో ద్రష్టా సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తతశ్చేతి) అథో ఖల్వత్ర దేహస్యైవ ద్ర ష్టృత్వే కా హానిరితి చేత్ - అత ఆహ (దేహశ్చేదితి) తత్సహకారి చక్షురపాయాచ్చ న రూపదర్శనం స్యాదిత్యర్థః. మాభూత్పూర్వదృష్టస్వప్నః - దేహస్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) కథం తేజాత్మన్యనా మిథ్యాస్మరణమితి చేత్ - జన్మాన్తరానుభవవశాదితి బ్రూమః. అదృష్టస్య దేహస్యాద్రష్టృత్వే పి దృష్టత్వం నస్యాదేవ ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నే దృ ష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాయ అన్యదృష్టస్యైవ దర్శనాదితి హేతుం వ్యాచష్టే (తథేతి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వే కిం తతో దేహాతిరిక్తో ద్రష్టా త్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) దేహాతిరిక్తస్యస్మర్తృత్వే కిం తతో ద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వస్యోక్తత్వాద్దేహాతిరి క్తః స్మర్తా చేత్ - ద్రష్టాపి తథా సిధ్యతీతి భావః. దేహస్యాద్రష్టృత్వే హేత్వన్తరమాహ (మృతేచేతి) నహిన్ద్రష్టృత్వే విశేషః. తదేవోపపాదయతి (దే హస్యైవేతి) దేహవ్యతిరిక్తమాత్మానముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) చైతన్యం యత్తదోరర్థః. మాభూద్దేహస్యాత్మత్వం - ఇన్ద్రియాణాం తు స్యాదితి శఙ్కతే (చక్షురాదీనీతి) అన్యదృష్టస్యేతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాదితి న్యాయేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) అత్ర ప్రసఙ్గే హేతూనాం పనసిస మ్బన్ధాదితి న్యాయేన శఙ్కతే (మన ఇతి) జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రమితి న్యాయేన పరిహరతి (మనసో పీతి) దేహాదేరనాత్మత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాదితి శేషః. పరో క్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అనుగ్రాహ్యసజాతీయమనుగ్రాహకమిత్యత్ర హే తుమాహ (ఆదిత్యాదిభిరితి) ఉపకార్యోపకారకత్వసాజాత్యనియమం దూషయతి (తదసదితి) అనియమదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదాహరతి (క థం పార్థివైరితి) ఉలపం - బాలతృణం. పార్థివస్యాగ్నిం ప్రత్యుపకారకత్వనియమం వారయతి (నచేతి) తావతా - పార్థివేనాగ్నేరుపకృతి యమాణత్వేద ర్శనేనేతియావత్. తత్సమానజాతీయానిరితి చన్ద్రసూర్యపత్యపవిషయః. తత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) దర్శనఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపకార్యో పకారకభావే సాజాత్యనియమవదుపకార్యోపకారకభావేపి జాత్యనియమోనాస్తీత్యర్థః. తత్రోపకార్యోపకారకత్వే సాజాత్యనియమాభావముదా హరణాన్తరేణ దర్శయతి (కదాచిదితి) అప్సు సాఽగ్నినా వాఽగ్నేరుపశాన్త్యుపలబ్ధేరుదకార్యోపకారకత్వేపి జాత్యనియమోపి నాస్తీతి ముత్వోప సంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తానియమదర్శనం తదన్ధకార్యార్థః. ఆహేతుః - ఆత్మజ్యోతిః సఙ్ఘాతేన సమానజాతీయతా యాయామితి శేషః. అనుగ్రాహకమ నుగ్రాహ్యసజాతీయం - అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యవదిత్యపాస్తం. సమ్ప్రత్యతీన్ద్రియత్వే హేతోరస్సైకాన్తం పరోక్తమనుభాష్య దూషయతి (య త్పునరిత్యాదినా) విమతం జ్యోతిస్సఙ్ఘాతధర్మః - తద్భావభావిత్వాత్ - రూపాదివదిత్యుక్తమనూద్యనిరాకరోతి (కార్యేతి) అనుమానవిరోధమేవ సాధ యతి (ఆదిత్యాదీతి) కాలాత్యయాపదేశముక్త్వా హేత్వసిద్ధిం దోషాన్తరమాహ (తద్భావేతి) అదర్శనాదితి భేదః. యత్పునః శబ్దే శేషే నసగవా భావస్సామాన్యే సిద్ధసాధ్యతేన్యనుమానదూషణమపి ప్రత్యసామాన్యతో దృష్టస్యచేత్యాద్యుక్తం - తద్దూషయతి (సామాన్యతో దృష్టస్యేతి) విశేషతో దృ ష్టస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యం. కిమిత్యనుమానాం ప్రామాణ్యే సర్వవ్యవహారహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పానేతి) తత్సామాన్యాత్ - పానత్వభోజనత్వాదిసాదృశ్యాదితి యా వత్. పానభోజనాద్యుపాదానం న్యత్వమానమిత్యుక్తం వివరయతి (దృశ్యన్తేహీతి) తాదర్థ్యేన - క్షుత్పిపాసాదినివృత్త్యుపాయభోజనపానాద్యర్థత్వేనేతి యావత్. దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వమిత్యుక్తమనూద్య పూర్వోక్తం పరిహారం స్మారయతి (యదుక్తమిత్యాదినా) జ్యోతిరన్తరమిత్యాదివదనాత్మేత్యు క్తం ప్రత్యాహ (అనేనేతి) సఙ్ఘాతాదన్యస్మిన్ స్వప్నే నిరాకరణేనేతియావత్. దేహస్యకాదాచిత్కం దర్శనాదిమత్త్వం స్వాభావికమిత్యప్రపరోక్తం దృష్టా న్తమనుభాష్య నిరాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) సిద్ధాన్తినాపి స్వభావవాదన్యక్త్వచిద్దృష్టవ్యత్వముపదిష్టమనూద్య దూషయతి (యత్పునరితి) ధర్మాధర్మ ది హేత్వన్తరాధీనం ఫలదాతృత్వం - తథా హేత్వన్తరస్యాపి హేత్వన్తరాధీనఫలదాతృత్వమిత్యనవస్థేత్యుక్తం ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) సిద్ధాన్తవిరోధప్రస ఙ్గో నేతియావత్. లోకాయతమతాసమ్భవే స్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౬

౧౦.—. పృచ్ఛతి (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) స్వప్నే కిమస్య ప్రకాశకమితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాదిప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం. — యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాది సిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యస్య వివేకత్వాపృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేఽపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతోఽహం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు- యస్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్త ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయమాత్మా త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః- కతమ ఏషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్ వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా- సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతి తిశబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ. యుక్తమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే. యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణీతరాణి కరణాని బుద్ధేః - తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. * స ధీః స్వప్నో భూత్వేతి చోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనాద్యుక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తత్రైతత్స్యాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః- అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః- యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథా వా మరకతాది రత్నం క్షీరాదిద్రవ్యే ప్రక్షిప్తం తత్పరీక్షణాయ- ఆత్మచ్ఛాయమేవ తత్ క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్ సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తస్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిఃప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే. తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వాత్ స్వయమన్యానవభాస్యత్వాచ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదాపి బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషో, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాన్నశక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

స్వప్నేఽపి దర్శయిష్యతి ప్రకురుతే (స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి) యస్స్వయం పురుషః స్వయం జ్యోతిరాత్మా- స సమానః- సదృశస్సన్. కేన. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చ హృదయేన. హృదితి హృచ్ఛిద్రస్థా బుద్ధిః ప్రకృతా, సా సన్నిహితా, చ- తస్యా బుద్ధేస్సామాన్యం. కింపునస్తత్సామాన్యం అశ్వమహిషవదవివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యా బుద్ధిః- అవభాసకం తదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్. అవభాస్యావభాసకయోరవివేకతోఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేన సదృశో భవతి. యథా రక్తమవభాసయన్ ఆలోకో రక్తసదృశః- రక్తాకారో భవతి, యథా హరితం నీలం లోహితం వాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానో భవతి, తథా బుద్ధిమవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణ కృత్స్నం క్షేత్రమవభాసయతీత్యుక్తం మరకతమణినిదర్శనేన - తేన సర్వేణ సమానో బుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- * సర్వమయ ఇతి చాపి వక్ష్యతి. తేనాసౌ కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్య ముఞ్జేషీకావత్స్వేన జ్యోతీరూపేణ దర్శయితుం న శక్యత ఇతి సర్వవ్యాపారం తత్రాధ్యారోప్య నామరూపగతం, జ్యోతిర్ధర్మం చ నామరూపయోర్నామరూపే చాత్మజ్యోతిషి, సర్వో లోకో మోముహ్యతేఽయమాత్మా నాయమాత్మా, ఏవం ధర్మా నైవం ధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధో ముక్తః, స్థితో గత ఆగతో, ఽస్తి నాస్తీ, త్యాదివికల్పైః అతస్సమానస్సన్నుభౌ లోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగాన్యోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసహస్రాణి క్రమేణ సఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- న స్వత ఇతి. తత్ర నామరూపోపాధిసాదృశ్యం భ్రాన్తినిమిత్తం యత్- తదేవ హేతుః- న స్వత ఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుక్రమేణ సఞ్చరతి- తదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేతద్దర్శయతి- యతో ధ్యాయతీవ- ధ్యానవ్యాపారం కరోతీవ. చిన్తయతీవ. ధ్యానవ్యాపారవతీం బుద్ధిం స తత్స్థేన చిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయన్ తత్సదృశస్తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ అతో భవతి చిన్తయతీతి భ్రాన్తిర్లోకస్య- న తు పరమార్థతో ధ్యాయతి. తథా లేలాయతీవ - అత్యర్థం చలతీవ. తేష్వేవ కరణేషు బుద్ధ్యాదిషు వాయుషు చ చలత్సు తదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితి లేలాయతీవ - న తు పరమార్థతశ్చలనధర్మకం తదాత్మజ్యోతిః. కథం పునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- న స్వత ఇతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ హేతురుపదిశ్యతే - స- ఆత్మా హి- యస్మాత్స్వప్నో భూత్వా. స యయా ధియా సమానః- సా ధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపి భవతీవ. అత ఉచ్యతే - తస్మాద్యదా స్వప్నో భవతి - స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే ధీః- తదాసోఽపి స్వప్నవృత్తిం ప్రతిపద్యతే. యదా ధీర్జిజాగరిషతి- తదాసావపి. అత ఆహ స్వప్నో భూత్వా - స్వప్నవృత్తిమవభాసయన్ ధియః స్వాపవృత్త్యాకారో భూత్వేమం లోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకం లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదమతిక్రామతి- అతీత్య క్రామతి. విధిక్తేన స్వేనాత్మజ్యోతిషా స్వప్నాత్మకాం ధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతే యస్మాత్-తస్మాత్స్వయం జ్యోతిః స్వభావ ఏవాసౌ విశుద్ధస్సకర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యః పరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః. (మృత్యోరూపాణి) మృత్యుః- కర్మాజ్ఞానాదిః. నవ్యస్తిన్నన్యద్రూపాణి- కార్యకరణాన్యేవాస్య రూపాణి. అతిస్థాసివృత్త్యా రూపాణ్యతిక్రామతి క్రియాఫలాశ్రయాణి. నను నాస్త్యేవ నియామ సమన్వర్తినోఽవభాసకమాత్మజ్యోతిః- ధీవ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షేణ వానుమానేన వానుపలభ్యాత్. యథాన్యా తత్కాలఏవ ద్వితీయా ధీః. యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వేఽపి అవివేకానుపలమ్భత్వాత్సాదృశ్యమితి ఘటాద్యాలోకయోః - తత్ర భవత్వన్యత్వేనాలోకస్యోపలమ్భాద్ఘటాదేః సంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యం భిన్నయోరేవ. న చ తథేహ ఘటాదేరివధియోఽవభాసకం జ్యోతిరన్తరం ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వోపలభామహే. ధీరేవ హి చిత్స్వరూపావభాసకత్వేన హి స్వాకారా విషయాకారా చ. తస్మాన్నానుమానతో నాపి ప్రత్యక్షతో ధియోఽవభాసకం జ్యోతిశ్శక్యతే ప్రతిపాదయితుం వ్యతిరిక్తం చ. యదపి దృష్టాన్తరూపముభిహితమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవ ఘటాద్యాలోకయోః సంయుక్తయోః సాదృశ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం. న తు తత్ర ఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌ భిన్నౌ- పరమార్థతస్తు ఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - నాలోకోఽన్యోన్యో హి ఘటాదిరుత్పద్యతే. విజ్ఞానమాత్రమేవ వా సాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే. యస్మాదేవం- తదా న బాహ్యో దృష్టాన్తోఽస్తి- విజ్ఞానస్య క్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవం తస్యైవ విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్య తస్యైవ పునర్విశుద్ధిం పరికల్పయన్తి - విగ్రాహ్యగ్రాహకనిర్ముక్తం విజ్ఞానం స్వచ్ఛీభూతం క్షణికం వ్యవతిష్ఠత ఇతి కేచిత్. తస్యాపి శాన్తిం కేచిదిచ్ఛన్తి. అన్యే తదపి విజ్ఞానం సంవృతం గ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తం మన్యన్తే చ ఘటాదిబాహ్యవస్తువదిత్యపరే. ఏవం ద్విధా అపి తే ఏతే సర్వా అపి తాః కల్పనాః బుద్ధేర్జ్ఞానావభాసకస్య వ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషోఽపహ్నవాదనాశ్రయా మూలస్య ప్రతిపక్షభూతా వైదికస్య. తత్ర యే తావద్బాహ్యార్థోఽస్తీతి ప్రత్యుచ్యతే తావత్ - స- స్వాత్మానవభాసకత్వాద్ఘటాదేః. తమసి అవస్థితో ఘటాదిస్తావన్న కదాచిదపి స్వాత్మానమవభాసయతి- ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగే తు నియమేనైవావభాస్యమానో దృష్టః. సంశ్లిష్టయోరపి ఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునః పునస్సంశ్లేషే విశ్లేషే చ విశేషదర్శనాత్ రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వే చ వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - న స్వాత్మనైవ స్వమాత్మానమవభాసయతి. నను ప్రదీపస్స్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృశ్యతే- న హి ఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయ ప్రకాశాన్తరముపాదదతే లౌకికాః- తస్మాత్ప్రదీపస్స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. న- అవభాస్యత్వావిశేషాత్. యద్యపి ప్రదీపోఽన్యస్యావభాసకః- స్వయమవభాసాత్మకత్వాత్. తథాపి వ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వం న వ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ. యదా చైవం- తదా వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం తావదవశ్యం భావి. నను యథా ఘటశ్చైతన్యావభాస్యత్వేఽపి వ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- న త్వేవం ప్రదీపోఽన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోఽపి సన్నాత్మానమవభాసయతి. న- స్వతః పరతో వా విశేషాభావాత్, యథా చైతన్యావభాస్యత్వం ఘటస్య- తథా ప్రదీపస్యాపి చైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతే ప్రదీప ఆత్మానం ఘటం చావభాసయతీతి- తదసత్. కస్మాత్. యదా ఆత్మానం నావభాసయతి - తదా కీదృశస్స్యాత్. న హి తదా ప్రదీపస్య స్వతో వా పరతో వా విశేషః కశ్చిదుపలభ్యతే. స నామ హ్యవభాస్యో భవతి- యదాఽస్యావభాసకస్సన్నిధావసన్నిధౌ చ విశేష ఉపలభ్యతే. న హి ప్రదీపస్యాత్మసన్నిధిర

సన్నిధిర్వాశక్యః కల్పయితుం. అసతిచ కాదాచిత్కే విశేషే ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి మృషైవోచ్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వంతు ఘటాదిభిరవిశిష్టం ప్రదీపస్య. తస్మాద్విజ్ఞానస్యాత్మగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపోదృష్టాన్తః. చైతన్యగ్రాహ్యత్వంచ విజ్ఞానస్య బాహ్యైరవిశిష్టం. చైతన్యగ్రాహ్యత్వేచ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యతైవ- కింవా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యతేతి అత్ర సన్దిహ్యమానే వస్తుని యథాన్యత్ర దృష్టో న్యాయః కల్పయితుంయుక్తః- నతద్విపరీతః. తథాచసతి యథావ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం - తథావిజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వేసత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం - నత్వనన్యగ్రాహ్యత్వం. యశ్చాన్యోవిజ్ఞానస్యగ్రహీతా - స ఆత్మాజ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్. తదాఽనవస్థేతిచేన్న - గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్యైవ స్వరూపత్వేలిఙ్గముక్తం న్యాయతః. నత్వేకాన్తతః గ్రాహకత్వే గ్రాహ్యత్వే వా కదాచిదపిలిఙ్గం సమ్భవతి- తస్మాన్న తదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వేకరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతిచేన్న - నియమాభావాత్. నహి సర్వత్రాయం నియమోభవతి. యత్రైవ వస్త్వన్తరేణగృహ్యతేవస్త్వన్తరం- తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి నైకాన్తేన నియన్తుంశక్యతే - వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం. ఘటస్తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనాగృహ్యతే- తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తంకరణం. నహి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశోవా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ నబాహ్యమాలోకస్థానీయం కించిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుంశక్యతే యత్రయత్రవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం- తత్రతత్రకరణాన్తరం స్యాదేవేతి తస్మాద్విజ్ఞానస్యవ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వేన కరణద్వారానవస్థా - నాపి గ్రాహకద్వారాకదాచిదప్యుపపాదయితుంశక్యతే తస్మాత్సిద్ధంవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోర్థోఘటాదిః ప్రదీపో వావిజ్ఞానవ్యతిరిక్తః- యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణనోపలభ్యతే- తత్తావన్మాత్రం వస్తుదృష్టం - యథాస్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యంఘటపటాదివస్తు. స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాత్స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతావగమ్యతే- తథాజాగరితేపి ఘటప్రదీపాదేర్గ్రాహ్యస్య గ్రాహకవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాద్గ్రాహకవిజ్ఞానమాత్రతైవయుక్తాభవితుం. తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోర్థో ఘటప్రదీపాదిః- విజ్ఞానమాత్రమేవతుసర్వం తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్యవ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి- తన్మిథ్యా- సర్వస్యవిజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న- బాహ్యార్థస్యాభ్యుపగమాత్. నతు బాహ్యోర్థోభవద్భిర్నాభ్యుపగమ్యతే నను మయానాభ్యుపగమ్యతఏవ. న- విజ్ఞానంఘటః ప్రదీపఇతిచశబ్దార్థపృథక్త్వాద్వ్యావృత్తావదపిబాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరంవస్తునచేదభ్యుపగమ్యతే - విజ్ఞానంఘటఃపటఇత్యేవమాదీనాంశబ్దానామేకార్థత్వేపర్యాయశబ్దత్వంప్రాప్నోతి. తథాసాధనానాంఫలస్యచైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః - తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గోవా. కించాన్యత్- విజ్ఞానవ్యతిరేకేణవాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్. నహ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదదోషా వాఽభ్యుపగమ్యన్తే-నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం. నహ్యాత్మీయవిజ్ఞానంనిరాకర్తవ్యత్వేనాభ్యుపగమ్యతే, స్వయంవాఽఽత్మా కస్యచిత్,- తథాచసతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. నచప్రతివాద్యాదయస్స్వాన్తస్సంగృహ్యన్తే ఇత్యభ్యుపగమః- వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యాహితేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యంవస్తు-జాగ్రద్విషయత్వాత్-జాగ్రద్వస్తుప్రతివాద్యాదివదితి, సులభోదృష్టాన్తః- సన్తత్యన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి, తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాపి నశక్యంవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తంజ్యోతిరన్తరంనిరాకర్తుం. స్వప్నేవిజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాదయుక్తమితిచేన్న-అభావాదపిభావస్యవస్త్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవతావత్స్వప్నేఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతస్యమభ్యుపగతం- తదభ్యుపగమ్యతద్వ్యతిరేకేణఘటాద్యభావఉచ్యతే సవిజ్ఞానవిషయోఘటాదిర్యద్యభావః - యదివాభావస్స్యాత్- ఉభయథాపిఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. నతుతన్నివర్తయితుంశక్యతే- తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేనసర్వస్యశూన్యతాప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతాచాత్మనోఽహమితిమీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకోస్యత్వాన్యశ్చ ఘటోజాయతఇతి- తదసత్- క్షణాన్తరేసఏవాయంఘటఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానంకృత్తోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతిచేన్న- తత్రాపిక్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ జాత్యేకత్వాచ్చ. కృత్తేషుపునరుత్థితేషుచ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్కేశనఖప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్తఏవ- నహి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిష్వవ్యక్తావిమేతఏవేతి ప్రత్యయోభవతికస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషుచతుల్యపరిమాణేషుతత్కాలీనబాలాదిషుతుల్యాఇతి ప్రత్యయోభవతి- నతుతఏవేతి. ఘటాదిషుపునర్భవతిసఏవేతి ప్రత్యయః- తస్మాన్నసమోదృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణహి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానేవస్తునితదేవేతి- నచాన్యత్వమనుమాతుంయుక్తం- ప్రత్యక్షవిరోధేలిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ- జ్ఞానస్యక్షణికత్వాత్. ఏకస్యహివస్తుదర్శినోవస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయస్స్యాత్ - నతువస్తుదర్శ్యేకోవస్త్వన్తరదర్శనాయక్షణాన్తరమవతిష్ఠతే- విజ్ఞానస్యక్షణికత్వాత్సకృద్వస్తుదర్శనేనైవక్షయోపపత్తేః. తేనేదంసదృశమితిహి సాదృశ్యప్రత్యయోభవతి- తేనేతిదృష్టస్మరణం- ఇదమితివర్తమానప్రత్యయః. తేనేతిదృష్టంస్మృత్వాయావదిదమితివర్తమానంక్షణకాలమవతిష్ఠేత - తత్క్షణవాదహానిః. అథతేనేత్యేవాపక్షీణస్స్మర్తృప్రత్యయః, ఇదమితిచాన్యఏవవర్తమానకః ప్రత్యయః క్షీయతే,- తతస్సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదంసదృశమితి- అనేకదర్శినఏకస్యాభావాత్. వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ - ద్రష్టవ్యదర్శనేనైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య. ఇదంద్రష్టుమహమద్రాక్షమితివ్యపదేశానుపపత్తిః- దృష్టవతోవ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత- క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతోవ్యపదేశస్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదానీంజాత్యన్ధస్యేవరూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వమన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేతసర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది- నచైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌతు ప్రసిద్ధతరౌక్షణవాదే. దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహితఏకఏవహిశృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయోజాయతఇతిచేత్, తేనేదంసదృశమితి, చ. న- వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్రవర్తమాన

ప్రత్యయవికల్పశ్రృఙ్ఖలావయవస్థానీయాః- అతీతశ్చాపరః. తౌ ప్రత్యయావభిన్నాకారౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్సకృత్ప్రవృత్తః ప్రత్యయః- తత్కేషణద్వయవ్యాపిత్వాదేకస్య విజ్ఞానస్య పునస్తత్క్షణవాదహానిః. మమేదమితి విశేషానుపపత్తేశ్చ సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. సర్వస్య చ స్వసంవేద్యవిజ్ఞానమాత్రత్వే విజ్ఞానస్య చ స్వచ్ఛావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్ తద్వ్యతిరిక్తస్యాభావే సత్యదుఃఖిత్వాన్యానామాత్మత్వాద్యనేకకల్పనానుపపత్తిః. న చ నానాకర్మావరణశుద్ధానేకాంశవత్త్వం విజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య. అనిత్యదుఃఖాదీనాం విజ్ఞానాంశత్వే చ సత్యనుభూయమానత్వాద్వ్యతిరిక్తవిషయత్వప్రసఙ్గః. అథానిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమేవ విజ్ఞానస్య- తదాతద్వియోగాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. సంయోగివియోగాద్ధి విశుద్ధిర్భవతి- యథా ఆదర్శప్రభృతీనాం. న తు స్వాభావికేన ధర్మేణ కస్యచిద్వియోగో దృష్టః- న హ్యగ్నేస్స్వాభావికేన ప్రకాశేనౌష్ణ్యేన వా వియోగో దృష్టః. యదపి పుష్పగుణానాం రక్తత్వాదీనాం ద్రవ్యాన్తరసంయోగేన వియోజనం దృశ్యతే - తత్రాపి సంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజభావనయా పుష్పఫలాదీనాం గుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్. అతో విజ్ఞానస్య విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. విషయవిషయ్యాభాసత్వం చ యన్మలం పరికల్ప్యతే విజ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- న హ్యవిద్యమానేన విద్యమానస్య సంసర్గస్స్యాత్. అసతి చాన్యసంసర్గే యో ధర్మో యస్య దృష్టః- స తత్స్వభావత్వాన్న తేన వియోగమర్హతి- యథాఽగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వా ప్రభా, తస్మాదన్యసంసర్గేణ మలినత్వం తద్విశుద్ధిశ్చ విజ్ఞానస్యేతీయం కల్పనాన్ధపరమ్పరేవ ప్రమాణశూన్యేత్యవగమ్యతే. యదపి తస్య విజ్ఞానస్య నిర్వాణం పురుషార్థం కల్పయన్తి- తత్రాపి ఫలాశ్రయానుపపత్తిః. కణ్టకవిద్ధస్య హి కణ్టకవేధజనితదుఃఖనివృత్తిః ఫలం- న తు కణ్టకవిద్ధమరణే తత్స్థదుఃఖనివృత్తిఫలం స్యాత్- యదుపపద్యతే విజ్ఞానస్య సర్వనిర్వాణే సతి ఫలాశ్రయో పురుషార్థకల్పనా వ్యర్థైవ- యస్య పురుషశబ్దవాచ్యస్య హి సత్త్వస్యాత్మనో విజ్ఞానస్య చ యోగః కల్ప్యతే- తస్యైవ పునః పురుషస్య నిర్వాణే కస్యార్థః పురుషార్థ ఇతి స్యాత్. యస్య పునరస్త్యనేకార్థదర్శీ విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్త ఆత్మా,- తస్య దృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాది సర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తం కాలుష్యం- తద్వియోగనిమిత్తా చ విశుద్ధిరితి. శూన్యవాదిపక్షస్తు సర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధ ఇతి తన్నిరాకరణాయ నాదరః క్రియతే. ౭

ఆ.— నన్వాత్మజ్యోతిస్స్పష్టత్వాద్వ్యతిరిక్తమన్యత్కథం చేతి సాధితం- తథా చ కథం కతమ ఆత్మేతి పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అనుగ్రాహ్యేణ దేహాదినా సమానజాతీయస్యాదిత్యాదేరనుగ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదనుగ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపి సమానజాతీయం దేహాదినేతి భ్రాన్తిర్భవతి- తదయుక్తమిత్యర్థః. అవివేకినో నిష్కృష్టదృష్ట్యభావాదిత్యర్థః. వ్యతిరేకసాధకస్యాన్యస్యాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్య తాం భ్రాన్తిం దర్శయన్నాహ (న్యాయేతి) భ్రాన్తినిమిత్తావివేకకృతం ప్రశ్నముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి) ప్రశ్నాన్తరాణి న్యాయపరాణి (కలేవరాదీతి) జ్యోతిర్నిమిత్తో వ్యవహారోఽమలోక్తః- సత్వాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషేత్యుక్తత్వాదాసనాదినిమిత్తం జ్యోతిరాత్మేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నం వ్యాకరోతి (అథవేతి) స్వయమ్యర్థం కథయతి (సర్వఇతి) యోఽయం త్వయాఽభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- స ప్రాణేషు మధ్యే కతమః స్యాత్- తేషు హి విజ్ఞానమయా ఇవ భాన్తి వాదినః. ఉక్తమర్థం స్పష్టయన్ బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) వ్యాఖ్యానాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాది ప్రతివచనమిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచిం సూచయన్నాద్యం పక్షమఙ్గీకరోతి (యోఽయమితి) యస్త్వయా పృష్టః - సోఽయమిత్యాత్మనస్సర్వప్రత్యక్షత్వాదయమితి నిర్దేశ ఇతి పదద్వయస్యార్థః. దేహాద్యవచ్ఛేదార్థం విశినష్టి (విజ్ఞానమయ ఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాచష్టే నన్వాత్మనో యద్విజ్ఞానం ప్రకటయతి (బుద్ధీతి) బుద్ధిరేవ విజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్తేః. తేనోపాధినా సమ్పర్కాదవివేకః- తస్మాదితి యోజనా. తత్సమ్పర్కే ప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయ ఇతి శేషః. నను చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయ ఇత్యాదివిశేషణేభ్యో విజ్ఞానమయ ఇత్యేవ కస్మాదుపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వే ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) మనసస్సర్వార్థత్వం సమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థాని తర్హి చక్షురాదీని కరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి) బుద్ధేస్సర్వప్రాధాన్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరం బ్రహ్మ. తత్ప్రతికృతికో జీవో విజ్ఞానమయ ఇతి భర్తృప్రపఞ్చోక్తం క్రమమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాదిగ్రన్థే మయట్ ఽవికారార్థ ఇతి తైరేవోచ్యతే- తత్ర మనస్సుఖివ్యాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః. న చాత్మా తద్వికారః. తస్మాదపి స్వప్రమాణమయటో వికారార్థత్వావదతాం స్వోక్తిసురోధః స్యాదితి దూషయతి (తేషామితి) కథం విజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయార్థం ప్రయోగాన్తరమనుస్రియతే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధేతి) యథా * పురోడాశం చతుర్ధా కృత్వా బర్హిషదం కరోతీతి పురోడాశమాత్రే చతుర్ధాకరణవాక్యేనైకార్థసమ్బన్ధినా శాఖాన్తరీయేణ * ఆగ్నేయం చతుర్ధా కరోతీత్యనేన విశేషవిషయతయాఽఽసన్నిధానాదాగ్నేయ ఏవ పురోడాశే వ్యవస్థాప్యతే, యథా వా * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతీత్యత్ర కేనాక్తా ఇత్యపేక్షాయాం * తేజో వై ఘృతమితి వాక్యశేషాన్నిర్ణయః,- తథేహాపీత్యర్థః. ఆత్మవికారత్వే మయటోఽనుపపత్త్యా ద్యబాధితత్వా ద్యయార్థాద్వా విజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయ ఇత్యాహ (సన్నితేతి) యదుక్తం నిర్ణయో వాక్యశేషాదితి- తదేవ వ్యనక్తి (సాధీతిచేతి) ఆధారాద్వర్థాన్తరమిద్దృష్టా- సా కథం వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) భవత్వత్రాపి నామీస్వతత్త్వానాన్తరమీ- తథాపి కథం వ్యతిరేకప్రదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషు హీతి) ఫలితం సప్తమ్యర్థముఖేన యతి (ప్రాణేష్వితి) తేషు సమీపస్థోఽపి కథం తేభ్యో వ్యతిరిచ్యతే- తత్రాహ (యో హీతి) విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వా పునరవతార్య వ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా) విశేషణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అన్తరితీతి) జ్యోతిశ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి) జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయతి (తేనేతి) ఆత్మజ్యోతిషా వ్యాప్తస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య వ్యవహారక్షమత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చేతనావానివేత్యుక్తం దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథా వేతి) హృదయం- బుద్ధిః. తతోఽపి సూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిస్సమనన్తరమపి హృదయాదికం సఙ్ఘాతం చ సర్వమేకీకృత్య స్వచ్ఛాయం కరోతీతి కృత్వా యథోక్తపరిసాదృశ్యముచితమితి దార్ష్టాన్తికే యోజనా. కథమిదమాత్మజ్యోతిస్సర్వమాత్మచ్ఛా

యం కరోతి - తత్రాహ (పారమ్పర్యేణేతి) విషయాదిప్రత్యగాత్మాన్తేషు ఉత్తరోత్తరస్య సూక్ష్మతారతమ్యాత్ తైర్వ్యవహితాత్మాదివిషయాన్తేషు స్థూలతారతమ్యాచ్చ ప్రతీచస్సర్వస్మాదన్తరతమత్వాత్తత్తత్ర స్వాకారహేతుత్వమస్తీత్యర్థః. బుద్ధేరాత్మచ్ఛాయత్వం సమర్థయతే (బుద్ధిస్తావదితి) లౌకికపరీక్షకాణాం బుద్ధావాత్మాభిమానభ్రాన్తిముక్తైః ప్రమాణయతి (తేన హీతి) బుద్ధేః స్వచ్ఛత్వమస్య చిచ్ఛాయత్వే హేతుమాహ (బుద్ధీతి) అతస్సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) అత ఏవ సర్వావభాసకత్వే కిమితి కస్యచిత్ క్వచిదేవాత్మధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తక్రమేణాత్మచ్ఛాయత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వే లోకప్రసిద్ధిరేవ న ప్రమాణం - కిం తు భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథా చేతి) అనాశినాం యమనాశినాం చేతనానాం చేతయితారో బహవో ధ్యేయాః. తేషామయమేవ చేతనః. యథోదకాదీనామనగ్నీనామగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం - తథా ఆత్మనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్య ఇతి) అనుగమనమనుభానం స్వగతయా భాసా స్యాదితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (తమేవేతి) (యేనేతి) తత్ర *నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తమితి శ్రుత్యన్తరం సన్నిహితం జ్యోతిశ్శబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (తేనేతి) హృద్యన్తర్జ్యోతిరిత్యయమాత్మా సర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్భవతీతి యోజనా. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (పురుష ఇతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః సకాశాద్వ్యావృత్తం జ్యోతిర్విశేషమాహ (నిరతిశయం చేతి) పదచతుష్టయవాక్యార్థముపసంహరతి (స ఏష ఇతి) స సమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుం కిం చిదాహ (బాహ్యానామితి) తస్మిన్ బాహ్యజ్యోతిస్సద్భావావస్థాయామపి కిం చిత్స్వరూపజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్విత్తి) వ్యతిరేకముఖేనోక్తమర్థమన్వయముఖేన కథయతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాది ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయకే శ్రవణాదుక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః. కిం చ - అచేతనానాం కార్యకరణానాం చేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యా సదా చిదాత్మవ్యాప్తిరేష్టవ్యేత్యాహ (సాభిమానో హీతి) కథమసఙ్గస్య ప్రతీచస్సర్వత్ర బుద్ధ్యాదావహమ్మాన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అభిమానేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (యద్యపీతి) యథోక్తమనిరుక్తమాత్మజ్యోతిర్లోకతో దర్శయితుమశక్యమితి శ్రుతేస్స్వప్నప్రస్తావ ఇత్యర్థః. అశక్యత్వే హేతుద్వయమాహ (సర్వేతి) స్వప్నే - నిష్కృష్టం జ్యోతిరితి శేషః. సదృశస్సన్ - అనుసఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సాదృశ్యస్య ప్రతియోగిసాపేక్షత్వమపేక్షితం పృచ్ఛతి (కేనేతి) ఉత్తరం (ప్రకృతత్వాదితి) ప్రాణానాముపలక్షణమితి చేత్ - తత్రాహ (సన్నిహితత్వాచ్చేతి) హేతుద్వయం సాధయతి (హృదీత్యాదినా) ప్రకృతత్వాదిఫలమాహ (బుద్ధ్యాదీతి) సామాన్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరిత్యాదినా) వివేకతోఽనుపలబ్ధిం వ్యక్తీకర్తుం బుద్ధిజ్యోతిషః స్వరూపమాహ (అవభాస్యేతి) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) తథాపి కథం వివేకతోఽనుపలబ్ధిః - తత్రాహ (అవభాస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (విశుద్ధత్వాదితి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇత్యుక్తమితి) సర్వావభాసకత్వే కథం బుద్ధ్యైవ సామ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) సర్వావభాసకత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. కిమర్థం తర్హి బుద్ధ్యా సామాన్యముక్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వారత్వేనేత్యాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వేణ సమానత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (సర్వమయ ఇతి చేతి) వాక్యశేషసిద్ధమన్తర్లోకభ్రాన్తిగ్రాహకత్వమాహ (తేనేతి) సర్వమయత్వేనేతి యావత్. ఆత్మానాత్మనోర్వివేకదర్శనస్యాశక్యత్వే పరస్పరాధ్యాసస్తద్ధర్మాధ్యాసశ్చ స్యాత్ - ఇతి లోకానాం మోహో భవతీత్యాహ (ఇతి సర్వేతి) ధర్మివిషయం మోహమభినయతి (అయమితి) ధర్మవిషయం మోహం దర్శయతి (ఏవం ధర్మేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్త్రిత్యాదినా) వికల్పైః - సర్వో లోకో మోముహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. స సమానస్సన్నిత్యస్యార్థముక్త్వాఽవశిష్టభాగం వ్యాకరోతి (అత ఇత్యాదినా) ఆత్మనస్స్వాభావికముభయలోకసఞ్చరణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తత్రేతి) ఆత్మా సప్తమ్యర్థః. యస్మిన్ శోభనేఽశుభే మా చ నాతిశఙ్కితే సమ్బధ్యతే. అక్షరోత్థమర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధ్యానేతి) ధ్యానవతీం బుద్ధిం వ్యాప్నువంస్తదాత్మా ధ్యాయతీవేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) యథా హ్యాలోకో నీలం పీతం వా విషయం వ్యాప్నువంస్తదాకారో దృశ్యతే - తథాఽయమపి ధ్యానవతీం బుద్ధిం భాసయన్ ధ్యానవానివ భవతీత్యర్థః. యథోక్తబుద్ధ్యవభాసకత్వముక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇవశబ్దార్థం కథయతి (నత్వితి) బుద్ధిధర్మాణామాత్మన్యాహార్యత్వం సాధయతి (లేలిహ్యతీతి) ఇవశబ్దసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (నత్వితి) సహేత్యాద్యనన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్ధ్వస్తో బుద్ధివిషయః. సఞ్చరణాదీత్యాదిశబ్దో ధ్యానాదివ్యాపారసఙ్గ్రహార్థః. స్వప్నో భూత్వా - లోకమతిక్రామతీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మా స్వప్నో భవతి - తత్రాహ (సయదీతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేతి) ఉక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కార్యకరణాతీతత్వాత్ప్రత్యగాత్మనో న స్వతస్సఞ్చారిత్వమిత్యత ఆహ (మృత్యోరితి) రూపాణి - అతిక్రామతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రియా తత్ఫలం చాశ్రయో యేషాం - యాని వా క్రియాణాం తత్ఫలానాం చాశ్రయాః - తానీతి యావత్. బుద్ధ్యవభాసకం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తం తత్త్వాద్వాక్యశ్శఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రమాణాదతిరిక్తాత్మోపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షమనుమానం చేతి ప్రమాణద్వైవిధ్యనియమమభిప్రేత్య తాభ్యామతిరిక్తాత్మానుపలమ్భాన్నాసావస్తీత్యాహ (ధీవ్యతిరేకేణేతి) తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదిరాలోకశ్చేత్యుభయోర్మిథస్సంసృష్టయోర్వివేకేనానుపలమ్భవదవభాస్యావభాసకయోర్బుద్ధ్యాత్మనోర్భేదే పృథగనుపలమ్భాదైక్యమవభాసతే - వస్తుతస్తు తయోరన్యత్వమేవేతి శఙ్కామనువదతి (యత్త్వితి) వైషమ్యప్రదర్శనేనోత్తరమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తస్సప్తమ్యర్థః. ఘటాదేరన్యత్వేనేతి సమ్బన్ధః. జ్యోతిరన్తరం నాస్తి చేత్ - కుతో గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ధీరేవేతి) బాహ్యార్థవాదినోఽస్మాత్ప్రాన్తికవైభాషికయోరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ఇదానీం విజ్ఞానవాదిబాహ్యగ్రహాదిభ్యామభ్యుపగతం దృష్టాన్తమనువదతి (యదపీతి) బాహ్యార్థవాదప్రక్రియానుసారేణాభిప్రేతేతి దూషయతి (తత్రేతి) ఉక్తదృష్టాన్తస్వరూపం న సప్తమ్యర్థః. నను ఘటాదేరవభాస్యా

దాలోకో౽వభాసకో౽న్యో౽పేక్ష్యతే. నేత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అన్యోన్యేతి) ప్రతీతం విషయప్రత్యభా- స్యం వ్యావర్తయన్నుక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలతీత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసా- రేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యేత్యత్రైవ బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్యేతి స్యైవేత్యాదినా విజ్ఞానవాద- ముపన్యస్య హరత్. తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (తదపీతి) పక్షత్రయే౽పి దోషం సమ్భావయతి (సర్వ ఇతి) కిం ప్రథమం పక్షకల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రే- తి) నిర్ధారణేన సప్తమీ. యత్తు ధీరేవావభాసకత్వేన స్వాకారేతి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వతిరిక్తావభాస్యం - అవభాస్యత్వాత్ - యథా ఘటాది. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్బుద్ధ్యతిరిక్తసాక్షిసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తం సాధయతి (నహీతి ; ఘటస్యావభాసకాపేక్షాం దర్శ- యితుం విశేషణం. సాలోకో ఘట ఇతి సంశ్లేషావగమాన్నాస్తి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వన్యత్వం-కింతా- వతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం-తావత్ప్రకాశకసాహిత్యమితి యావత్. అవభాస్యం-ఘటాదిరితి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవి- కలత్వే పరిహృతే వ్యభిచారమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్య- త్వాన్న వ్యభిచారో౽స్తీతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వే ఇతి) అభాస్యత్వే భాసకత్వాత్తస్య నాన్యభాస్యత్వమితి చేత్- తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వే హే- తోరవ్యభిచారే ఫలితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం- బుద్ధేరితి శేషః. అవభాస్యత్వే సత్యపి ప్రదీపస్యాతిరిక్తేనావభాస్యత్వమితి యదా- సిద్ధేర్వ్యభిచారతా వస్తవ్యమితి ఆశఙ్క్యతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్యావభాసనాత్ పూర్వం స్వస్వరూపేణ సత్తా స్వరూపం కాలే స్యాత్- అభాస్యాత్మానం భా- సయతీతి వక్తుం యుక్తం- న చ సా౽స్తీత్యాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ప్రదీపవత్ స్వం వి- శేష మనుభావ్యదూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) యదా దీపో నస్వాత్మానం భాసయతి- తదా౽నవధి సమానస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) వి- షాభావే౽పి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (సనామహీతి) దీపస్య విశేషాన్తరభావే స్వావభాస్యత్వే సన్నిధ్యసన్నిధీ విశేషేచ్ఛా- శఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనా స్వేన భాస్యత్వనియమావిశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారస్తర్హి సపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యా- నుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం- తత్స్వవిజాతీయవ్యఙ్గ్యం- యథా సూర్యాది. వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తశ్చిదా- త్మా సిధ్యతీత్యర్థః. ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం- కింతు సజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకా- న్తరగ్రాహ్యం- యథా దీపః. గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి తస్యాపి గ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యానవస్థేతి (చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చేత్) కథం తన్నిర్ణయః- తత్రాహ (ఇతి సత్యస్మాకమితి) అస్మల్లోకానుసారేణ నిర్ణయః- లోకస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) తథాపి కుతో నివృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తన్నిష్ఠా- తత్రాహ (యథేతి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వే తస్యాపి గ్రాహకాన్తరాపేక్ష- యా౽నవస్థా ప్రసక్తిరితి శఙ్క్యతే (అనవస్థేతి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణో౽నవస్థానన్యత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం- త- త్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదీతి గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్యాతో౽వస్థాన్తరత్వే ప్రదీపస్య స్వావభాస్యత్వన్యాయేనవ్యభిచారము క్తం. న చ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి- కూటస్థస్య స్వప్రకాశత్వాత్. తద్యుక్తో౽నవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రం హీతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రా- హ్యః-గ్రాహకత్వాత్- బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్వమితి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా- సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణో౽ముఖ్యవృత్త్యా గ్రహణకర్తృత్వేన కించిన్నిష్ఫన్నం సమ్భవతి. ద్వితీయే తస్య గ్రాహకాన్తరాసక్తత్వేన కదాచిదపి ప్రమాణమస్తి ... తో౽నవస్థేత్యర్థః. గ్రాహకానవస్థాం పరిహృత్యకరణానవస్థామాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయానేకకరణేన భవితవ్యం-తస్యాపి గ్రాహ్యత్వే నస్పృశ్యకరణమిత్యనవస్థాం దూషయతి (సనియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (నహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాది- నా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం- తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అ- నవస్థాద్వయనిరాకరణం నిగమయతి (తస్మాద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదినిర్త్వ విజ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యార్థో విజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రత్స్వప్నసుజాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతి- రేకేణేతి శేషః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమా- త్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా) హేతుం విశదయతి (నహీతి) విజ్ఞానమాత్రవాదిత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థానభ్యుపగత ఇతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) బాహ్యార్థం హఠాదఙ్గీకారయతి (నే- త్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అసర్థకం శా- స్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తత్కర్తురితి) వాశబ్దశ్చార్థః ఇతశ్చ సర్వస్య న విజ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కించాన్యదితి) న కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థో౽భ్యుపేయః- కింతు తత్రైవాన్యదపి కారణముచ్యత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేతి) యద్- గ్రాహ్యం- తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం- యథా ప్రతివాద్యాది. జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తే వి- ప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వే౽పి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వీయజ్ఞానత్వం వా- పరకీయజ్ఞానత్వం వా తే- షామితి వికల్ప్య క్రమేణ దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాహ చ ష్టే (తథా చేతి) త్వదఙ్గీకారాలాపనాయామపి ప్రతి

హాద్యాదీనాంవిజ్ఞానాతిరేకఃనేత్స్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథావివాదాభావాపాతాదితిభావః. కథంతర్హి తేషామఙ్గీకారః- తత్రాహ (వ్యతిరిక్తేతి) సిద్ధేదృష్టాన్తేఫలితమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైత్రసన్తానేనమైత్రసన్తానోవ్యవహారాదనుమీయతే, సర్వజ్ఞజ్ఞానేనచాసర్వజ్ఞజ్ఞానానిజ్ఞాయన్తే,- తత్రభేదస్యతేపిసిద్ధేస్సద్దృష్టాన్తాన్నీలాదేస్సద్ధియశ్చభేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (సన్తత్యన్తరవదితి) నబాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరితిశేషః. తదపలాపాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యాప్రత్యగాత్మావిజ్ఞానాతిరిక్తఉక్తః. సమ్ప్రతివిమతంనజ్ఞానభిన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) యదుక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తత్వముక్తస్యేతిశేషః దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతామభిప్రేత్యపరిహరతి (నాభావాదపీతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (భవతైవేతి) బాహ్యార్థవాదిభ్యోవిశేషమాహ (తదభ్యుపగమ్యేతి) తథాపికథందృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (సఇతి) ఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతస్యాభ్యుపగతస్యఘటాదేర్భావాదభావాద్వావిషయాదర్థాన్తరత్వాదస్యకస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతానుపపన్నేత్యర్థః. మాధ్యమికమతమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానస్యైవయదూర్ధ్వంనిరాకర్తుమశక్యత్వవచనేనేతియావత్. ఆత్మనోగ్రాహ్యస్యాహమితిప్రత్యగాత్మనైవగ్రాహ్యతేతిమీమాంసకమతమపిప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవగ్రాహ్యగ్రాహకతాయోగస్యోక్తత్వాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినోక్తమనూద్యప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా (స్వపక్షేపిప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తింశాక్యశ్శఙ్కతే (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తంవిఘటయన్నుత్తరమాహ (నతత్రాపీతి) తథాపికథంతత్రప్రత్యభిజ్ఞేత్యాశఙ్క్యాహ (జాతీతి) తన్నిమిత్తాతేషుప్రత్యభిజ్ఞేతిశేషః. తదేవప్రపఞ్చయతి (కృత్తేష్వితి) అభ్రాన్తఇతిచ్ఛేదః. కిమితిజాతినిమిత్తైషాధీః- వ్యక్తినిమిత్తాకింనస్యాత్- అతఆహ (నహీతి) ననుసాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవవిషయీకృత్యప్రత్యభిజ్ఞానంకేశాదిషుకింనస్యాత్ - తత్రాహ (కస్యచిదితి) అభ్రాన్తస్యేతియావత్. దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్సత్- తత్క్షణికం - యథాప్రదీపాదిః. సన్తశ్చామీభావాఇత్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ణతానుమానవత్ప్రత్యక్షవిరోధేక్షణికత్వానుమానంనోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాప్యనుమిత్యఙ్గత్వాదితిభావః. ఇతశ్చప్రత్యభిజ్ఞానంసాదృశ్యనిబన్ధనోభ్రమోనభవతీత్యాహ (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌహేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్యక్షణికత్వేపికిమితిసాదృశ్యప్రత్యయోనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అస్తుతర్హివస్తుద్వయదర్శిత్వమేకస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) ఉక్తమేవార్థంప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతుకింతావతేతి - తత్రాహ (తేనేతిద్రష్టుమితి) అవతిష్ఠేత- యదీతిశేషః. క్షణికత్వహానిపరిహారంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్రహేతుమాహ (అనేకేతి) పరపక్షేదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవవివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (అథేత్యాదినా) అన్యోద్రష్టా- అన్యశ్చవ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేనశాస్త్రీయంసాధ్యసాధనాదిగృహ్యతే. క్షణికత్వపక్షేదూషణాన్తరమాహ (అకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాంసమాదధానశ్శఙ్కతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్శృఙ్ఖలాస్థానీయోనప్రత్యయోనైవనేత్స్యతీత్యాహ (తేనేదమితి) అపసిద్ధాన్తప్రసక్త్యాప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభాప్రత్యయావిషయా, తదవగాహీచేన్మధ్యవర్తీశృఙ్ఖలావయవస్థానీయఃప్రత్యయఇతియావత్. క్షణానాంమిథస్సమ్బన్ధస్తర్హిమాభూదితిచేత్- తత్రాహ (మమేతి) వ్యపదేశసాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తుస్థితైవేతిచకారార్థః. యత్తువిజ్ఞానస్యదుఃఖాద్యుపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్యచేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్టృభావాచ్చనజ్ఞానస్యదుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యశుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- దాడిమాదివన్నానావిధదుఃఖాద్యంశవత్త్వాశ్రయణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అనిత్యేతి) తేషాంతద్ధర్మత్వేసత్యనుభూయమానత్వాత్తతోఽతిరిక్తత్వంస్యాత్ - ధర్మాణాంధర్మిమాత్రత్వాభావాన్మేయానాంచమానాదర్థాన్తరత్వాత్,. అతోయన్మేయం - తన్నజ్ఞానాంశః - యథాఘటాదిః. మేయంచదుఃఖాదీత్యర్థః. జ్ఞానస్యదుఃఖాదిధర్మోనభవతి- కింతుస్వరూపమేవేతిశఙ్కామనుభాష్యదోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవప్రకటయతి (సంయోగీత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపివియోగోస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాంతథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరశబ్దేనపుష్పసమ్బన్ధినోఽవయవాస్తదన్తరరక్తత్వాద్యారమ్భకావివక్షితాః. విమతంసంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్నస్వాభావికస్యాసతివస్తునినాశోస్తీత్యర్థః. అనుమానానుగుణంప్రత్యక్షందర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజేద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయాపుష్పాదీనాంరక్తాదిగుణోదయోపలమ్భాత్తత్సంయోగిద్రవ్యాపగమాదేవతత్పుష్పాదిషురక్తత్వాద్యపగతిరిత్యర్థః. విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అతఇతి) కల్పనాన్తరమనూద్యదూషయతి (విషయవిషయీతి) కథంపునర్జ్ఞానస్యాన్యేనసంసర్గాభావః- తస్యవిషయేణసంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథాన్యసంసర్గమన్తరేణాపివిజ్ఞానస్యవిషయవిషయిభావసత్త్వమలంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాద్వయమప్రామాణికమనాదేయమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపశాన్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థః. దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్యభావేపిఫలంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ(కంటకేతి) దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (యస్యేతి) ననుత్వన్మతేపివస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్యకేనచిదపిసంయోగవియోగయోరయోగాత్ఫలిత్వాసమ్భవేమోక్షాసమ్భవాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యపునరితి) యద్యపిపూర్వంవస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- తథాపిక్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వాదస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్నసామ్యమితిభావః. ననుబాహ్యార్థవాదోవిజ్ఞానవాదశ్చనిరాకృతౌ- శూన్యవాదోనిరాకర్తవ్యోపికస్మాన్ననిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తవస్తునిషేధేసత్త్వేనభానాన్మానానాంచసర్వేషాంసద్విషయత్వాచ్ఛూన్యస్యచావిషయతయాప్రాప్త్యభావేననిరాకరణానర్హత్వాత్, తద్విషయత్వేచశూన్యవాదినైవవిషయనిరాకరణోక్త్యాశూన్యస్యాప

హ్యనా, తస్య చ స్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వశూన్యత్వాయోగాత్, తద్వ్యాదినశ్చ సత్త్వాస త్త్వయో స్తదనుపపత్తేః, సంవృతేశ్చ శ్రయ-భావాదిసమ్భ నా, తదాశ్రయత్వేచ శూన్యస్య స్వరూపహానా, న్నిరాశ్రయత్వేచాసంవృతత్వా, న్న్యాస్యాభి స్తద్వాదనిరాసాయయాదరః క్రియతే- ఇప్సితఙ్బుద్ధ్యా న్యలిరి క్తంనిత్యసిద్ధమప్య న్తశుద్ధంకూటస్థమద్వయమాత్మజ్యోతిరితిభావః. ౭

౭౦.—— *ఆత్మైవాస్యజ్యోతిరిత్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాంనిర్దిశ్యమానపురుషస్వరూపంకిమితిపృచ్ఛతిజనకః (కతమఆత్మేతి) హృద్య న్తరే ప్రాణశక్తిత్వేన్ద్రియముఖ్యప్రాణమధ్యగవిజ్ఞానధర్మకో జ్యోతిశ్శబ్దితప్రకాశకస్వరూపః పురుషోజీవఇత్యుత్తరమాహ (యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషుహృద్య న్తర్జ్యోతిః పురుషఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయఇతి ప్రాచుర్యార్థమయట్. ఆత్మశబ్దోధర్మభూతజ్ఞానవ్యతిరేకపరత్వః. ప్రాణేష్వితి... ప్రాణవ్యతిరేకోపిసిద్ధః. అత్ర జ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనో జ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యాధర్మభూతజ్ఞానద్వారాధారత్వాదిత్యాదినా మివతేజోరూపాణాం ప్రభాద్వారాజ్యోతిష్ట్వమితిభావః. (ససమానస్సన్నుభౌలోకావనుసఞ్చరతిధ్యాయతీవలేలాయతీవ) సః-జీవః* ...పాధిసారూప్యం ...తపసాస్యాత్ పురుషస్య కర్తృత్వాధికరణాత్ ... ఘాతాధిమానః. తేనసహితస్సన్... తదభిమానకర్తృత్వాద్ధి ...యత్వసుసఞ్చరతిలోకద్వయేపిసఞ్చరతీత్యర్థః. ధ్యాయతీవ-స్వతస్స్వత స్సైవ. లేలాయతీవ-స్వయంచలతీవ. ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాభ్యాంజీవస్యకర్తృత్వంపరమాత్మాయత్తమితి, సాంసారికకర్తృత్వంహానాధికమితి, ...తవ్యం. అత్రపరవ న్త్ర ప్రభాప్రభుఖమితి... ధ్యాయతీవలేలాయతీవశబ్దౌ ప్రయోగేణానుపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం. తథాచ్య ...హత్వా ...విరేకొ ...తృతః. నచాత్ర ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి ... కర్తృత్వనిషేధ... కర్తృత్వాభావః ...త్వమివాచ్యం-*కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణసాక్ష్యాభిమతమకర్తృత్వమాత్మనః పూర్వపక్షీకృత్యకర్తృత్వస్యైవసిద్ధాన్తితత్వాత్. వస్తుతస్తౌ నిస్వభావాః ...మవేతనత్వాత్ కూటస్థత్వాచ్చనాన్తఃకరణస్యాపి పారమార్థికకర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్య రాదిరేకేనపర స్యధర్మాధ్యాసఇత్యభ్యుపగమస్య, చపరేషాంసాక్షాన్నాంవసాత్మేయసాక్షిత్వవతిరేకేణైవ మిథ్యాభావేన *కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధ స్యపరపక్షేదుర్నిరసత్వాత్. నచ *యథాధర్మస్యానభియతేశ్చ *తత్త్వమసీత్యాదిభిర్బ్రహ్మైకత్వే కర్తృత్వాద్యనర్థానాశ్రయబ్రహ్మభేదబోధనా త్కర్తృత్వమపరమార్థమితి ...తిపాచ్యం -*యోవైభూమాతదమృతమథయదల్పంతన్మర్త్యమ్, ఇత్యాదివాక్యైర్బ్రహ్మణస్సర్వకర్తృత్వావేదనేనబ్ర హ్మభేదబోధనేసర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః, *దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యా *మనసైవానుద్రష్టవ్యం *ధ్యాయ న్తోపసనా ...యముక్తికర ణత్వేనప్రతిపన్నస్యమనసఃకర్తృత్వం-* ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా ...నకర్తావిజ్ఞానాత్మా పురుషఇతికర్తృ త్వేనప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశబ్దితాంవాబుద్ధేఃకర్తృత్వేకరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతివివేకలక్షణస మ్బన్ధాప్రకృతేఃకర్తృత్వాసమ్భవేనఆత్మనఏవకర్తృత్వమాస్థేయమితి, *కర్తృవిపర్యయాత్ *సమాధ్యభావాచ్చేతిసూత్రయోస్స్వయమేవోక్తత్వా, ...కర్తృత్వాదిబన్ధస్యాన్యగతత్వాభావేబన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యప్రసఙ్గాత్, నచకర్తృత్వాద్యనర్థాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధి ష్ఠానభావలక్షణాపా-*అవిద్యాస్తమయోమోక్షస్సాసంసారఉదాహృత ఇత్యుక్తరీత్యాతదధ్యాసహేతురవిద్యాలక్షణబద్ధో ... అన్యగతస్సృష్టవతీతివా చ్యం-*తదధీనత్వాదర్థవదితిసూత్రే *అవిద్యాత్మికాహిసాబీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యాపరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీమహాసుప్తిః-యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతేసంసారిణోజీవాః. తదేవాస్య క్తంక్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం *ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చేతి. క్వచిదక్షరశబ్దోదితం *అక్షరాత్పరతఃపరఇతిశ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతినిర్దిష్టం *మాయాంతు ప్రకృతింవిద్యాదితిమ న్త్రవర్ణాదితిశఙ్కరభాష్యేపరమే శ్వరాశ్రితాయాఏవావిద్యాయాఃప్రతిపాదనేనతస్మాదేజీవచైతన్యేసంసారాసమ్భవాత్. నచవాచస్పతినాపరమేశ్వరాశ్రయత్వ త, *పరమేశ్వ రంవిషయత్వేనాశ్రయతీతిపరమేశ్వరాశ్రయా - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః, విద్యాస్వరూపస్యపరమాత్మనో ఽవిద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. య స్యాంస్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతఇత్యత్రాపియస్యామవిద్యాయామంశత్వాచ్ఛేరతేజీవాఇత్యేవార్థః. అతశ్చజీవాశ్రయాఏవావిద్యాః. నచావి ద్యోపాధికోజీవభేదః-జీవభేదాధీనోఽవిద్యోపాధిభేదఇతిపరస్పరాశ్రయదోషాభయానిర్ధారితివాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వానుభయని ర్దోషతఅవిద్యానాంజీవాశ్రితత్వమేవసమర్థితమితివాచ్యం-*నచతస్యాజీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్యకల్పితత్వాత్, అవిద్యకత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్య స్య,- జీవశబ్దలక్ష్యస్యతు బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మాశ్రయత్వపక్షస్యైవాశ్రితత్వాపాతాదిత్యాద్యగివి ప్రభృతిభిస్తస్యపక్షస్యదూషితత్వాత్ *ఆశ్ర యత్వవిషయత్వభాగినీనిర్విశేషచితిరేవకేవలా। పూర్వసిద్ధతమసోహిపశ్చిమోనాశ్రయోభవతినాపిగోచరఇత్యుక్తరీత్యాచిన్మాత్రస్యైవావిద్యాశ్రయ త్వేనజీవస్యబన్ధాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. నచబన్ధోమోక్షశ్చనజీవాశ్రితః- అపితుచిన్మాత్రాశ్రితఏవ- అతస్సమ్భవత్యేవబన్ధమోక్షయోస్సామానాధి కరణ్యమితివాచ్యం - అస్మిన్పక్షేముక్తిర్న్యాయచిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావాపాదకానిద్యానివృత్తిరేవవాచ్యా. తత్ర చావిద్యైక్యపక్షేఏకముక్తౌసర్వముక్తిప్రసఙ్గః. నచకస్యాపిముక్తిర్న్యాస్తీతిశక్యంవక్తుం- *శుకస్తుమారుతాచ్ఛీఘ్రాఙ్గతిఙ్కృత్వాన్తరిక్షగాః। దర్శయి త్వాప్రభావంస్వంసర్వభూతగతోభవత్ *తద్యోయోదేవానాంప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవదిత్యాద్యప్ర మాణవిరోధప్రసఙ్గాత్. అతోఽవిద్యానానాత్వేఽభ్యుపగన్తవ్యేతచ్చచిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానాశేకవిద్యానివృత్త్యేవఏకముక్తౌసర్వముక్తి ప్రసఙ్గదోషతాదవస్థ్యాత్, ఏకావిద్యానివృత్తియుత్రాభ్యుపగమేచావిద్యాన్తరాశ్రయత్వస్యచిన్మాత్రేపూర్వమివస్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్య ధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేస్తదవస్థత్వాత్, అతస్సోఽప్యనుపపన్నః. సన్త్వహమితిభాసమానేఽలవిద్యాన్తఃకరణోపాధిభేదభిన్నేచిదంశే అ

ఉ. — సవా అయంపురుషో జాయమానః శరీరమభిసమ్పద్యమానః పాప్మభిః సꣳసృజ్యతే స ఉత్క్రామన్ మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి॥ ౮

విద్యాస్వప్నత్రిరుద్ధిక్ర్యేష్వేష్ణ - అవిద్యాయా అన్తఃకరణస్య చాసదర్పణాదివత్ ప్రతిబిమ్బనోపాధిత్వం సమ్భవతి - దర్పణాద్యుపాధి ప్రతిహతనాయన రశ్మిగృహ్యమాణస్య బిమ్బస్యైవ ప్రతిబిమ్బతయా చక్షుషా అగృహ్యమాణస్య చిదంశస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసమ్భవేన ఘటాదివదవచ్ఛేదకతయాసాధకత్వేన క్త్వే- అన్తఃకరణస్య సఞ్చరతి తు పాధిత్వేఽనవచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భిన్నభిన్నతయా కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గేన వ్యాపిన్యాపి వావిద్యయా అవచ్ఛేదకత్వేనాపాదిత్వేవక్తవ్యే - సర్వస్యాప్యవిద్యాన్తర్గతచిత్ప్రదేశస్యానర్వావిద్యావృతత్వేన వికస్య బ్రహ్మవిద్యయా ఏకావిద్యాయా నాశే స్వవిద్యాన్తరాయత్తసంసారతాపవస్త్యాత్, అవిద్యావచ్ఛిన్న నికారప్రదేశే త్రసవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవస్థానాసమ్భవేన బ్రహ్మణో నికారాన్తరవస్థాన ప్రతిపాదకాన్తర్యామి బ్రాహ్మణానాఙ్గస్య ప్రసఙ్గాచ్చ. అన్తర్యామి బ్రాహ్మణస్య జీవవిషయత్వాభావస్యాన్తర్యామ్యధికరణసిద్ధత్వాత్. నహి ఘటాసవచ్ఛిన్నాకాశస్య ఘటాన్తరవృత్తిస్సమ్భవతి. *అత్ర బ్రహ్మసమన్వతఇతిన తేజస్త్రివబ్రహ్మభావావేదకశ్రుతివ్యాకోపశ్చస్యాత్ - అవిద్యావచ్ఛిన్నదేశే త్రసవచ్ఛిన్న బ్రహ్మభావాసమ్భవాత్. వికారాన్తరవస్థితస్య చ గీతాచార్యస్య భగవతః కృష్ణస్య జీవత్వమేవ స్యాత్ ఉపలక్ష్యచిదాశ్రితసర్వావిద్యానివృత్తికాయుసారూపముముక్షూణామసమ్భవాత్, దేకావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ సంసారస్యానపాయాత్, ముముక్షో బ్రహ్మవిచారాదికంవాపి తాదృశవిసకలానాం స్యాత్. అతఏవన ప్రతిబిమ్బానాప్యవచ్ఛేదో జీవః - అపికుకౌన్తేయస్యేవ రాధేయత్వవత్ బ్రహ్మణ ఏవాపి కల్పితస్యావిద్యయా జీవభావ ఇతిసిద్ధేఽపి వ్యవస్థా - తథాసతి నిత్యముక్తశ్రుత్యాన్వివిషయత్వ ప్రసఙ్గాత్. పారమార్థికశోకాభావాత్ ప్రాయో నిత్యముక్తత్వశ్రుతిరితిచేన్న. మోక్షే శోకాభావశ్రుతేరపి పారమార్థికశోకాభావవిషయత్వ ప్రసఙ్గాత్. *తద్యోయో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్ ఇత్యాదీనాం, శుకాదిముక్తత్వ ప్రతిపాదకానాం, బ్రహ్మణో జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వాదేపకానాం చాప్రామాణ్య ప్రసఙ్గాత్. *వివాదగోచరతాపన్నం ప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమిత్యజ్ఞానస్యజ్ఞానసమానాధికరణత్వస్య వివరణే ప్రతిపాదితత్వాత్, *జడస్యాజ్ఞానాశ్రయత్వే చ భ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానయోరపి తదాశ్రయత్వప్రసఙ్గ ఇతి వివరణకృతోక్తత్వాచ్చ జ్ఞాత్రాశ్రితత్వేఽజ్ఞానస్యేతదధీనంకర్తృత్వాదికమపితస్యైవ. తతశ్చాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితత్వాత్కర్తృత్వాదికమప్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితమేవేతిసిద్ధం తతశ్చ ధ్యాయతీవేలీవశబ్దప్రయోగః పరతన్త్రప్రభోః ప్రభురివేత్యుక్తివత్. అతః పరతన్త్రకర్తృత్వాశ్రయత్వాజ్జీవస్యైవశబ్దప్రయోగ ఉపపద్యత ఇత్యేవాస్త్రైంపం. ప్రకృతమనుసరామః. శరీరవ్యతిరేకమేవస్పష్టయతి (సహి స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి) సహి. జీవః స్వప్నోభూత్వా-స్వప్నావస్థాభూత్వా స్వప్నే వ్యాఘ్రాదిశరీరకోభూత్వేత్యర్థః. ఇమంలోకం- పరిదృశ్యమానంజాగ్రత్ప్రపఞ్చం మృత్యోః- సంహారస్యరూపాణి- దుఃఖరూపాణీతియావత్. తాన్యశానాపమానాదీని శరీరాణి అతిక్రామతి- నపశ్యతీతియావత్. తతశ్చ స్వప్నేజాగ్రద్దశావర్తిదేహానుపలమ్భాత్ దేహాన్తరపరిగ్రహదర్శనాచ్చ జీవస్యదేహవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం. — యస్మాద్వా ఏకస్మిన్దేహే స్వప్నోభూత్వా మృత్యోర్రూపాణి కార్యకరణసఙ్ఘాతానతిక్రామతి స్వప్నేఽప్యాత్మజ్యోతిః- ఏవం. సవై- ప్రకృతః పురుషోఽయం జాయమానః. కథంజాయమాన ఇతి. ఉచ్యతే- శరీరం- దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసమ్పద్యమానః- శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమాన ఇత్యర్థః. పాప్మభిః- పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృజ్యతే- సంయుజ్యతే. సఏవోత్క్రామన్- శరీరాన్తరమూర్ధ్వంక్రామన్- గచ్ఛన్. మ్రియమాణ ఇత్యేతస్య వ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి. తానేవసంశ్లిష్టాన్ పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్ విజహాతి- త్యజతి. యథాఽయంస్వప్నజాగ్రద్వృత్త్యోర్వర్తమాన ఏకస్మిన్దేహే పాప్మరూపకార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతంసఞ్చరతి ధియాసమానస్సన్ - తథా సోఽయంపురుషః ఉభావిహలోకపరలోకౌ జన్మమరణాభ్యాం కార్యకరణోపాదానపరిత్యాగావనవరతంప్రతిపద్యమాన ఆసంసారమోక్షాత్సఞ్చరతి. తస్మాత్సిద్ధమస్యాత్మజ్యోతిష్ట్వమన్యత్వం కార్యకరణరూపేభ్యః పాప్మభ్యః- సంయోగవియోగాభ్యాం. నహితద్ధర్మత్వే సతి తైరేవసంయోగోవియోగో వా యుక్తః. ౮

ఆ. — ప్రసఙ్గాగతంపరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానమేవానువర్తయన్నుత్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్మాదితి) ఏవం- ఆత్మా దేహాభేదేపివర్తమానం జన్మత్యజన్ జన్మాన్తరంచోపాదదానః కార్యకరణాన్యతిక్రామతీతిశేషః. అతఃస్వప్నజాగరితసఞ్చారాద్దేహవ్యతిరేకవదిహలోకపరలోకసఞ్చారోక్త్యాపితదతిరేకస్సాధ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. సంప్రత్యుత్తరంవాక్యంగృహీత్వావ్యాకరోతి (సవా ఇత్యాదినా) పాప్మశబ్దస్యలక్షణయాతత్కార్యవిషయత్వందర్శయతి (పాప్మసమవాయిభిరితి) పాప్మశబ్దస్యపాపవాచిత్వేపికార్యసామాన్యార్థత్వమపివృత్తింసూచయతి (ధర్మాధర్మేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తత్వేనానువదతి (యథేతి) అవస్థాద్వయసఞ్చారస్యలోకద్వయసఞ్చారం దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఇహలోకపరలోకావనవరతంసఞ్చరతీతిసమ్బన్ధః. సఞ్చరణప్రకారంప్రకటయతి (జన్మేతి) జన్మనా కార్యకరణయోరుపాదానం, మరణేనచతయోస్త్యాగః, ముక్తిశ్చేదేనలభమానో మోక్షాదర్వాగనవరతంసఞ్చరన్ దుఃఖీభవతీత్యర్థః. సవా ఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) లబ్ధమర్థమేవస్ఫుటయతి (సంయోగేతి) కథమేతావతా తేభ్యోఽన్యత్వం- తత్రాహ (నహీతి) స్వాభావికస్యహిధర్మస్యసతిస్వభావేకుతః సంయోగవియోగౌ- పహ్యౌష్ణ్యాద్యదర్శనాత్. కార్యకరణయోశ్చ సంయోగవిభాగవశాదస్వాభావికత్వేసిద్ధమాత్మనస్తదన్యత్వమిత్యర్థః. ౮

[illegible]పంవాసనాస్మృతం[illegible]కుర్వన్ స్వపితి. యదేవంవర్తనం - తత్స్వపితీత్యుచ్యతే అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామేతస్మిన్కాలే ఽయంపురుషః- ఆత్మా స్వయమేవవిక్తజ్యోతిర్భవతి- బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం జ్యోతిర్భవతి. నన్వస్యలోకస్యమాత్రా ఉపాదానం కృతం - కథంతస్మిన్ సత్యత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే. నైషదోషః- విషయభూతామేవహితత్. తేనైవచాత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్దర్శయితుం శక్యః- సర్వస్యహ్యాత్మనోవిషయత్వేన[illegible]కాలఇవ. యదాపునస్సాత్మా[illegible]సనాత్ర[illegible]విషయభూతో[illegible]భవతి- తదా[illegible]శ్రోత్రాదివర్గ[illegible]చక్షురాదికార్యకరణవ్యాపృతి[illegible]స్వరూపమలుప్త[illegible]జ్యోతిస్స్వేనరూపేణావభాసయద్గృహ్యతే. తేనాత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతిసిద్ధం. ౯

ఆ.— తస్యేత్యాదివాక్యస్యవ్యాఖ్యాంశజ్కామాహ (నన్వితి) అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) కథం తస్మిన్లోకద్వయప్రసిద్ధిః- అతఆహ (తస్మాదితి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిర్యోగ్యసా[illegible]శబ్దః. అవధారణంవివృణోతి (నేతి) వేదనా- సుఖదుఃఖాదిలక్షణా. అగమస్యపరలోకసాధకత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అవధారణ[illegible] (నన్వితి) తస్యస్థానాన్తరత్వందూషయతి (నేతి) స్వప్నస్యలోకద్వయాన్తరిక్తస్థానత్వాదావేశసంధ్యతృతీయత్వప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కథమితి) తస్యసన్ధ్యత్వాత్స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యంతదితి) సన్ధ్యత్వంస్ఫుటయతి (ఇహేతి) యత్తత్స్వప్నస్థానంతృతీయమన్యతే-[illegible]లోకపరలోకయోస్సన్ధిరితిసమ్బన్ధః. అస్యసన్ధ్యత్వేఫలితమాహ (తేనేతి) పూరణప్రత్యయప్రత్యాస్థానాన్తరత్వమేవస్వప్నస్య[illegible]శబ్దః ప్రథమశ్రుతసన్ధ్యశబ్దనిరోధాన్మైవమిత్యాహ (నహీతి) పరలోకాస్తిత్వేప్రమాణానరజిజ్ఞాసాయాంపృచ్ఛతి (కథమితి) ప్రత్యక్షం[illegible]మాణయస్మిన్నుత్తరమాహ (యదేత్యాదినా) స్వప్నప్రత్యక్షంపరలోకాస్తిత్వేప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యస్యస్ఫుటయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) కథంశబ్దార్థమేవప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రాథశబ్దముక్తప్రశ్నార్థం[illegible]వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేనవ్యాచష్టే (కృత్స్నేతి) యదుక్తంకిమాశ్రయఇతి-తత్రాహ (యథాక్రమఇతి) యదు[illegible]కేనవిధినేతి-తత్రాహ (క్రమముక్తి) పాపస్యస్వయథార్థత్వేసమ్భవతికిమితిఫలవిషయత్వం-తత్రాహ (నన్వితి) సాక్షాత్-అగమాద్ధేతుపూర్వ[illegible]త్కేతియావత్. పాపస్యానామేవసాక్షాన్తర్దర్శనాన్నస్యప్యవ[illegible]ర్థః. కథంపునరాద్యేవయసిపాపస్యనామానస్తాసాంచస్వప్నేదర్శనం-తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) యద్యపిపుణ్యమేవయసికరణపాటవాసై హికవాసనయాస్వప్నే దృశ్యతే- తథాపికథం న్తిమేవయసిస్వప్నదర్శనం - తదాహ (యానిచేతి) ఫలానాం[illegible]న్త్యం-అత్రలేశతోభుక్తవ్యం. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసంఖ్యాతవ్యం. ఐహికవాసనావశాదైహికానామేవపాపనామానస్తానాంచస్వప్నేదర్శనస్యప్యానన్యస్వప్నప్రత్యక్షంపరలోకసాధకమితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) పరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) యద్యపిస్వప్నేమనుష్యాణాం[illegible]దిధావో ఽనుభూతో విభాతి - తథాపితదపూర్వమేవదర్శనమిత్యాహ (నచేతి) స్వప్నాధిరూఢభావిజన్మభావినోపి స్వప్నేదర్శనాత్ప్రత్యక్షం. నచతదపూర్వదర్శనమపిసత్యజ్ఞానం- ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్. నచైవంస్వప్నాత్[illegible]భావిజన్మసిద్ధిః - యథాస్వప్నేనమఙ్గ[illegible]కారాదిశుభావః. ప్రసఙ్గాత్ఫలముపసంహరతి (తేనేతి) సయత్రేత్యాదివాక్యస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తమనూద్యాకాంక్షతి (యదిత్యాదినా) బాహ్యజ్యోతిరభావేసత్యయంపురుషః- కార్యకరణసఙ్ఘాతో యేనసఙ్ఘాతాతిరిక్తేనాత్మజ్యోతిషాగమనాదిసర్వంకుర్వతి-తదాత్మజ్యోతిరస్తీతియదుక్తమిత్యర్థః.[illegible]విశిష్టస్థానాభావంవక్తుంవిశేషణాభావంతావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానంయత్రేత్యుక్తం- తదేవస్థానంనాస్తి- విశేషణాభావాదితిశేషః. యథోక్తస్థానాభావేహేతుమాహ (యేనేతి) సంసృష్టః- బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితిశేషః. వ్యవహారభూమావాత్మజ్యోతిరభావాధావిశే[illegible]లితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం-సర్వవ్యతిరిక్తత్వంస్వయంజ్యోతిష్ట్వమిత్యాది. ఆహ- స్వప్నంప్రస్తౌతితియావత్. ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః. కథమస్యసర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) సంసర్గకారణభూతాః. సహాధ్యాత్మాదివిభాగేనేతిశేషః. కిముపాదానఇత్యస్యోత్తరముక్త్వా కేనవిధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) ఆపాద్య- ప్రస్వపితీత్యుక్తం కథమస్యార్థః. కథంపునరాత్మనోదేహంవిహాస్తృత్వం- జాగ్రత్కర్మఫలోపభోగోపరమకాద్దిష్ఠపహన్యతే- తత్రాహ (జాగరితేహీత్యాదినా) [illegible]ణవిషయందర్శయతి (వాసనామయమితి) యథామాయావీమాయామయందేహంనిర్మిమీతే - తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి) కథం[illegible]నరాత్మనోయథోక్తదేహనిర్మాణకర్తృత్వం-కర్తృత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ నిర్మాణమపీతి) స్వేనభానేత్యత్రతంభాతేతృతీయాం[illegible]త్యయతి (సాహీతి) తత్రేతిస్వప్నే[illegible]. యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తేర్విషయత్వేనప్రకాశమానత్వేపిస్వభాసోభవతుకరణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాతత్రేతి) స్వేనజ్యోతిషేతికర్తరితృతీయా. స్వశబ్దాత్రాత్మవిషయః. కోయంప్రస్వాపోనామ- తత్రాహ (యదేవమితి) విశిష్టవిశేషణంవివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నేస్వయంజ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) వాసనాపరిగ్రహస్యమనోవృత్తిరూపస్యవిషయత్వ[illegible]విషయిత్వాభావాదవిరుద్ధమాత్మనస్స్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిసమాధత్తే (నైషదోషఇతి) కుతోవాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్యస్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ (తేనేతి) మాత్రాదానస్యవిషయత్వేనేతియావత్. తదేవవ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథాసుషుప్తికాలేవ్యక్తస్యవిషయస్యాభావేస్వయంజ్యోతిరాత్మాదర్శయితుంనశక్యతే- తథాస్వప్నేపి. తస్మాత్తత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యామాత్రాదానస్యవిషయత్వంప్రకాశితమిత్యర్థః. భవతుస్వప్నేవాసనాదానస్యవిషయత్వం - తథాపికథంస్వయంజ్యోతిరాత్మాశక్యతేవివిచ్యదర్శయితుమిత్యాశ[illegible]

ఉ.— న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతే న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్త్యథానన్దాన్ముదః ప్రముదస్సృజతే న తత్ర వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యో భవన్త్యథ వేశాన్తాన్పుష్కరిణీస్స్రవన్తీస్సృజతే స హి కర్తా॥ ౧౦

వ్యాచష్టే (యదాపునరితి) అవభాసేయత్ - అవభాస్యం వాసనాత్మకమన్తఃకరణమితి శేషః స్వప్నావస్థాయామాత్మనోఽవభాసకాన్తరాభావే ఫలితమాహ (తేనేతి) ౯

రం.— నను *స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతీతి స్వప్నే శరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఏతల్లోకపరలోకయోరేవ శరీరపరిగ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చేతి) తస్యైతస్య పురుషస్య - జీవస్య శరీరపరిగ్రహే అయం చ పరశ్చ లోక ఇతి స్థానద్వయమేవ లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్నస్థానం) సన్ధ్యాభవం సన్ధ్యం. స్వప్నరూపస్థానం తు పూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం - తృతీయస్థానమేవ భవతీత్యర్థః. మృతః పరలోకం పశ్యతి - జాగ్రత్స్వపన్నిమమేవ లోకం పశ్యతి. స్వప్నావస్థస్తు కదాచిదిమం లోకం పశ్యతి - కదాచిత్పరలోకం స్వర్గనరకాదికం పశ్యతి. అతః స్థానద్వయదర్శనయోగ్యానిలక్షణేయం స్వప్నావస్థేత్యర్థః. అముమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభే స్థానే పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానం చేతి) స్పష్టోఽర్థః. నన్వేతద్దేహపతిత్వాగాన న్తరభావినః పరలోకస్థానదర్శనస్య కథం స్వప్నావస్థపురుషదృశ్యత్వం సమ్భవతి - అతః స్వప్నే దృశ్యం పరలోకస్థానమన్యదేవేత్యత్రాహ (అథ యథాక్రమోఽయం పురుషః పరలోకస్థానే భవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః - ఆశ్రయః పుణ్యపాపరూపః. యాదృక్పుణ్యపాపరూపాక్రమవిశిష్టస్సన్ పరలోకే సుఖదుఃఖాన్యనుభవతి - తమేవ - తాదృశమేవ పుణ్యపాపలక్షణమాక్రమమాక్రమ్యాథ - తదా స్వప్నే ప్రతికూలాననుకూలాంశ్చోభయవిధాన్పదార్థాన్పశ్యతి. తతశ్చ స్వప్నే పరిదృశ్యమానమేతద్దేహాతిరిక్తదేహభోగ్యం తదాత్వ ఏవేశ్వరసృష్టసూక్ష్మపుణ్యపాపఫలరూపమిదం పరలోకస్థానమేవేత్యర్థః. నను స్వప్నే పరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేన పదార్థస్రష్టా స్వయంజ్యోతిష్ట్వం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రియాణాం ప్రకాశకానాం సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ స్వయం విహత్యేత్యాది) సః - జీవో యత్ర - యదా ప్రస్వపితి - స్వప్నమనుభవతి. తదాస్య సర్వావతః - సర్వతో భోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్య అస్య జగతః - జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య మాత్రాం - మాయలేశం నైవ మాత్రా - ప్రకాశకో జాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః. తముపాదాయ స్వయమేవ పరమిన్ద్రియవర్గం విహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య. నిర్వ్యాపారం కారయిత్వేతి యావత్. అథ స్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతం స్వయం నిర్మాయ - సృష్ట్వా. అత్రోక్తం జీవస్య స్వాప్నపదార్థనిర్మాతృత్వమప్రవృత్తిద్వారేతి ద్రష్టవ్యం - అగ్రే *స హి కర్తేతి వాక్యేన తేషామీశ్వరసృష్టత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, పరైరపి అదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ. స్వేన భాసా స్వస్యైవ వివరణం (స్వేన జ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి - స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర - అస్యాం దశాయాం పురుషః - జీవః స్వయంజ్యోతిర్భవతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః. యద్యపి స్వప్నపదార్థభానం స్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రసృమరేణ ధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాన్యజ్యోతిషా. తథాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్త ఆత్మైవేతి భావః. యద్యపి స్వప్నేప్యాదిత్యాదిజ్యోతిస్సృష్ట్యభ్యుపగమే ప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకో న వక్తుం శక్యః - తథాపి లోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదివైలక్షణ్యమస్తీత్యత్రోక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరనపేక్షప్రకాశకత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— నన్వత్ర కథం పురుషః స్వయంజ్యోతిః - యేన జాగరిత ఇవ గ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణః సర్వో వ్యవహారో దృశ్యతే, చక్షురాద్యనుగ్రాహకాశ్చాదిత్యాద్యాలోకాస్తథైవ దృశ్యన్తే యథా జాగరితే,- తత్ర కథం విశేషావధారణం క్రియతే * అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితే హీన్ద్రియబుద్ధిమనఆలోకాదివ్యాపారసఙ్కీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహ తు స్వప్న ఇన్ద్రియాభావాత్తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చ వివిక్తం కేవలం భవతి- తస్మాద్విలక్షణం. నను తథైవ విషయా ఉపలభ్యన్తే స్వప్నేపి- యథా జాగరితే. తత్ర కథమిన్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యత ఇతి. శృణు. న తత్ర విషయాః స్వప్నే రథాదిలక్షణాః. తథా న రథయోగాః- రథే యుజ్యన్త ఇతి రథయోగాః- అశ్వాదయస్తత్ర న విద్యన్తే. న చ పన్థానః- రథమార్గా భవన్తి. అథ చ రథాన్రథయోగాన్పథశ్చ సృజతే స్వయం. కథం పునః సృజతే రథాదిసాధనానాం వృక్షాదీనామభావే. నన్వుక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయేతి- అన్తఃకరణవృత్తిరస్య లోకస్య వాసనా- మాత్రా. తాముపాదాయ రథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేన కర్మణా చోద్యమానా దృశ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. తదుచ్యతే * స్వయం నిర్మాయేతి. తదేవాహ (రథాదీన్సృజత ఇతి) న తు తత్ర కరణం, వా కరణానుగ్రాహకాణి వాదిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యా వా రథాదయో విషయా, విద్యన్తే- తద్వాసనామాత్రం తు కేవలం తదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయం దృశ్యతే. తద్యస్య జ్యోతిషో దృశ్యతేఽలుప్తదృశః- తదాత్మజ్యోతిరత్ర కేవలమసిరివ కోశాద్వివిక్తం. తథా- న తత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రముదః- త ఏవ ప్రకర్షోపేతాః. అథ చానన్దాదీన్సృజతే. తథా- న తత్ర వేశాన్తాః- పల్వలాః పుష్కరిణ్యః- తటాకాః స్రవన్త్యః - నద్యో భవన్తి. అథ వేశాన్తాదీన్సృజతే వాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్స హి కర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామ తస్య కర్తృత్వం.

నతు సాఽత్ర దేవతత్ర క్రియా సంభవతి- తత్ర సాధనాభావాత్. న హి కారకమన్తరేణ క్రియా సంభవతి - న చ తత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణి సంభవన్తి, యత్ర తు తాని విద్యన్తే జాగరితే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణైః రథాదివాసనాశ్రయాన్తఃకరణవృత్త్యుద్భవనిమిత్తం కర్మ నిర్వర్త్యతే- తేనోచ్యతే స హి కర్తేతి. తదుక్తం “ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే” ఇతి. తత్రాపి న పరమార్థతః స్వతః కర్తృత్వం చైతన్యజ్యోతిషోఽవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ. యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషాన్తఃకరణద్వారేణావభాసయతి కార్యకరణాని, తదవభాసితాని కర్మసు వ్యాప్రియన్తే కార్యకరణాని,- తత్ర కర్తృత్వముపచర్యత ఆత్మనః. యదుక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తదేవానూద్యతే స హి కర్తేతి హేత్వర్థం. ౧౦

ఆ.— యదుక్తం స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) అవస్థాద్వయే విశేషాభావకృతం చోద్యం దూషయతి (ఉచ్యత ఇతి) వైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి (జాగరితే హీతి) మనస్తు స్వప్నే సదపి విషయత్వాన్న స్వయం జ్యోతిష్ట్వవిఘాతీతి భావః. ఉక్తం వైలక్షణ్యం ప్రతీతిమాశ్రిత్యాక్షిపతి (నన్వితి) న తత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతిం ఘటయతి (అథేతి) రథాదిసృష్టిమాక్షిపతి (కథం పునరితి) వాసనామయీ సా సృష్టిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తదుపలబ్ధినిమిత్తేనేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వాసనాత్మికా మనోవృత్తిరేవోక్తా. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వేత్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః. తత్ర యత్కర్మ నిమిత్తం- తేన చోదితతయోద్భూతాన్తఃకరణవృత్తిగ్రాహకావస్థా- తదాశ్రయం- తదాత్మకం. తద్వాసనారూపం దృశ్యత ఇతి యోజనా. తథాపి కథమాత్మజ్యోతిః స్వప్నే కేవలం సిధ్యతి - తత్రాహ (తద్యస్యేతి) యథాకాశాదసిర్వివిక్తో భవతి- తథా దృశ్యాయా బుద్ధేర్వివిక్తమాత్మజ్యోతిరితి కైవల్యం సాధయతి (అసిరివేతి) తథా - రథాద్యభావవదితి యావత్. సుఖాన్యేవ విశిష్యన్త ఇతి విశేషాః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః. తథేత్యానన్దాద్యభావో దృష్టాన్తితః. అల్పీయాంసి సరాంసి పల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే. స హి కర్తేత్యత్ర హిశబ్దో యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్సృజతీతి శేషః. కుతోఽస్య కర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) తచ్ఛబ్దేన వేశాన్తాదిగ్రహణం. తదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః. తేనోద్భవతి యత్కర్మ- తస్య సృజ్యమానసిద్ధానత్వేనేతి యావత్. ముఖ్యం కర్తృత్వం వారయతి (నత్వితి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. సాధనాభావేఽపి స్వప్నే క్రియా కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) తర్హి స్వప్నే కాస్యాపి భవిష్యన్తీ- నేత్యాహ (న చేతి) తర్హి పూర్వోక్తమపి కర్తృత్వం కథమితి చేత్- తత్రాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమే ముఖ్యం కర్తృత్వం- ఇహ త్వౌపచారికమితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషో వ్యాపారవదుపాధ్యవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ స్వతో న కర్తృత్వం వాక్యోపక్రమేఽపి వివక్షితమిత్యర్థః. ఆత్మనో వాక్యోపక్రమే కర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) స హి కర్తేత్యౌపచారికం కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే చేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదే ప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థమితి) స్వప్నే రథాదిస్రష్టృత్వ ఇతి శేషః. ౧౦

౧౦.— నను *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుత ఇత్యాదినోపపద్యతే- స్వప్నే ఆసనగమనక్రియా కర్మకరణాదీనామసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథః సృజత ఇతి) రథయోగాః - అశ్వాదయః. రథరథాశ్వమార్గాదయో జాగ్రద్దశానుభవయోగ్యాః తత్ర- స్వప్నే న సన్తి- న జాయన్తే. అథ తు తత్పురుషతత్త్వాత్ప్రమాత్రానుభావ్యాన్రథాదీనర్థాన్పరమాత్మా సృజత ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అనుకూలవస్తుదర్శనజా ప్రీతిరానన్దః. తస్మిన్స్వకీయత్వబుద్ధిజా ప్రీతిర్ముత్. తద్వినియోగజా ప్రీతిః ప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః పల్వలాని. వేశాన్తా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. పుష్కరిణ్యః- వాప్యః. స్రవన్త్యః- నద్యః. పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్య ఇతి చ్ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. పుష్కరిణీః స్రవన్తీః సృజత ఇత్యర్థః. పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యస్సృజత ఇత్యత్ర * వాపీ చ కూపశ్చేతి వా పూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః. నను స్వప్నదృగ్విస్మిన్నేశే య దారథం పశ్యతి- తదానీం తత్రస్థితోఽన్యస్తం న పశ్యతి. స్వప్నదృగపి ప్రబోధానన్తరం తత్ర గతస్తం న పశ్యతి. తత్ర తత్స్యాన్యత్ర నయనచిహ్నాని నాశచిహ్నాని వా నోపలభ్యన్తే అతః కథమీదృశీ స్వాప్నార్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (స హి కర్తేతి) సకలప్రపఞ్చనాటకసూత్రధారస్య స్వేశ్వరః ఖలు కర్తా- స కిం వా కర్తుం న శక్నుయాదితి హిశబ్దాభిప్రాయః. న చ స హీత్యనేన * స యత్ర ప్రస్వపితీతి ప్రాక్ప్రస్తుతో జీవ ఏవ పరామృశ్యతామితి వాచ్యం- సన్ధ్యాధికరణే తస్య నిరస్తత్వాత్. తథా హి- *సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి. *న తత్ర రథా న రథయోగా ఇతి వాక్యే సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానే జీవకర్తృకైవ సృష్టిరామ్నాయతే- *స హి కర్తేతి స్వప్నదృశం ప్రాక్ప్రస్తుతం జీవమేవ స ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య తస్య కర్తృత్వం శ్రుతిరాహ హి. * నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ. ఏకే శాఖినః *య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి కామానాం నిర్మాతారం జీవమామనన్తి. అత్ర కామశబ్దేన కామ్యమానాః పుత్రాదయో వర్ణ్యన్తే- పూర్వం హి * సర్వాన్కామాన్ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వేతి పుత్రాదయో హి కామాః ప్రకృతాః. అతో జీవ ఏవాత్ర కర్తృత్వేనాభిధీయతే. న చ జీవస్య కథమీదృశం సృష్టిసామర్థ్యమితి వాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యే జీవస్యాపి సత్యసఙ్కల్పత్వాదేరామ్నానాత్. న చ తత్సంసారదశాయాం తిరోహితమితి వాచ్యం- ముక్తావివ స్వప్నదశాయామావిర్భావాదితి ద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దోఽత్యాశ్చర్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య భగవత్సఙ్కల్పవాచీ. *మాయా వయునం జ్ఞానమితి నిఘణ్టుపాఠాచ్చ మాయాశబ్దో జ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం- భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. న తు జీవసృష్టమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి. జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాది బ్రహ్మరూపస్య ప్రజాపతివాక్యోదితస్య సంసారదశాయాం సర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్ న తస్య కర్తృత్వసమ్భవనాపి. * స హి కర్తేతి హిశబ్దేన ప్రసిద్ధస్యైవ కర్తృతయా నిర్దేశాత్. స్వప్నదృశ ఏవ కర్తృత్వే స్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత. ఇమాన్స్వాప్నార్థానస్రాక్షమితి ప్రతిసన్ధాన ప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౨

... స్వప్రకాశత్వస్య దుర్వచత్వాత్ స్యాత్ ... స్వప్నే స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వసాధనమసఙ్గతమేవ హి స్యాత్ ... ప్రకృతమనుసరామః। ౧

శం.— తత్ ఏతస్మిన్నర్థే ... శ్లోకాః మన్త్రాః భవన్తి। స్వప్నేన — స్వప్నభావేన శారీరం శరీరమభిప్రహత్య ... స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్స్వాభావ్యాత్ ... సుప్తానభిచాకశీతి ... శుక్రం — శుద్ధం ... పునరైతి ... హిరణ్మయః — హిరణ్మయ ఇవ ... పురుషః ఏకహంసః — ఏక ఏవ హన్తీత్యేకహంసః ... ౧౧

ఆ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తీత్యేతత్ ... (ఏతేష్వితి) ... (సుప్తానిత్యాదినా) ... (సుప్తానభిచాకశీతి)

రం.— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) ... స్వప్నే నేతి ... పురుషః — జీవః స్వప్నే ... శుక్లం — జ్యోతిష్మత్ ... ఏకహంసః — ఏక ఏవ ... ఏకహంసః

శం.— తథా — ప్రాణేన — పఞ్చవృత్తినా రక్షన్ ... అవరం — నికృష్టం ... ౧౨

ఆ.— తథాశబ్దః స్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః ... (అన్యథేతి) ... (యద్యపీతి) ... (లక్షణమితి) ౧౨

రం.— (ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) సః — జీవః స్వప్నే అవరం — నికృష్టం కులాయం — స్థూలశరీరం ప్రాణేన — పఞ్చవృత్తి ప్రాణేన రక్షన్ ...

ఉ.— స్వప్నాన్తఉచ్చావచమీయమానోరూపాణిదేవఃకురుతేబహూని । ఉతేవ స్త్రీభిఃసహమోదమానోజక్షదుతేవాపిభయానిపశ్యన్॥ ౧౩

ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చనేతి । తంనాయతంబోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యగ్ంహాస్మైభవతియమేషన ప్రతిపద్యతేఅథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైషఇతియానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇత్యత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతిసోహంభగవతేసహస్రందదామ్యతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయబ్రూహీతి॥ ౧౪

[illegible]- జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిస్సన్నప్యయత్ర కామం- కామ్యత ఇతి కామం. యత్ర భోగ్యం. తత్ర సర్వత్ర చరిత్వాఅమృతః - అమరణః [illegible] [illegible]హంసఃపురుషఃపునరపిస్వస్థానమీయతే - గచ్ఛతీత్యర్థః. యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వాయత్ర కామం - తత్ర [illegible]గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

శం,— కించ- స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానేఉచ్చావచం- ఉచ్చం- దేవాదిభావం. అవచం- తిర్యగాదిభావంనికృష్టం. తదుచ్చావచమీయమానః- [illegible]మానః. ప్రాప్నువన్ రూపాణిదేవః- ద్యోతనవాన్ కురుతే- నిర్వర్తయతివాసనారూపాణిబహూని- అసఙ్ఖ్యేయాని. ఉత - అపిస్త్రీభిస్సహమోదమానఇవ. జక్షదివ- హసన్నివవయస్యైః. ఉతేవాపిభయాని- బిభేత్యేభ్యఇతిభయాని- సింహవ్యాఘ్రాదీనిపశ్యన్నివ. ౧౩

ఆ.— స్వప్నస్యంవిశేషాన్తరమాహ (కించేతి) ఉచ్చావచంవిషయాకృత్యాతేనతేనాత్మనాస్వేనైవస్వయంగమ్యమానఇత్యర్థః. ౧౩

రం.— (స్వప్నాన్తఉచ్చావచమీయమానోరూపాణిదేవఃకురుతేబహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నమధ్యఇత్యర్థః అన్తశబ్దోమధ్యవచనః. ఉచ్చావచం- పుణ్యపాపజనితముత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః- గచ్ఛమానోదేవః- జీవఇత్యర్థః. బహూని- దేవాదీనిరూపాణికురుతే-భావయతీత్యర్థః. ఉత - అపిచ. ఉతశబ్దఃఅప్యర్థః. స్త్రీభిస్సహమోదమానఇవక్వాపిద్రష్టాభవతి. క్వచిజ్జక్షదివ. జక్షణం - భక్షణం. హసనంవా. ※ జక్షభక్షణహసనయోరితిహిధాతుః. ఉత - అపిచ. భయాని - బిభేత్యేభ్యఇతిభయాని - వ్యాఘ్రాదీనిపశ్యన్నివాపిభవతీత్యర్థః. స్వప్నాన్తానాం తత్కాలమాత్రావభాసత్వాన్నదేశకాలాబాధ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః. ౧౩

శం.— ఆరామం- ఆరమణం. ఆక్రీడామనేననిర్మితాంవాసనారూపామస్యాత్మనఃపశ్యన్తిసర్వేజనాః. గ్రామంనగరంస్త్రియమన్నాద్యమిత్యాదివాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (నతంపశ్యతి) తంనపశ్యతికశ్చన. కష్టంభోర్వర్తతే-అత్యన్తవివిక్తందృష్టిగోచరమాపన్నమప్యహోభాగ్యహీనతాలోకస్య - యచ్ఛక్యదర్శనమప్యాత్మానంతంనపశ్యతి. లోకంప్రత్యనుక్రోశం[illegible]దర్శయతి శ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తఃస్వయంజ్యోతిరాత్మా, స్వప్నేభవతీత్యభిప్రాయః. (తంనాయతంబోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపిలోకేవిద్యతేస్వప్నఆత్మజ్యోతిషోవ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం- ఆత్మానం సుప్తమాయతం- సహసా. భృశంనబాధయేదిత్యాహుః- ఏవంకథయన్తిచికిత్సకాదయోజనాలోకే. నూనంతేపశ్యన్తిజాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వారతోపసృత్యకేవలోబహిర్వర్తతఇతి- యతఆహుఃతంనాయతంబోధయేదితి. తత్ర చదోషంపశ్యన్తి - భృశంహ్యసౌబోధ్యమానఃతానీన్ద్రియద్వారాణిసహసాప్రతిబోధ్యమానోనప్రతిపద్యతఇతి. తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మాద్దేశాచ్ఛుక్రమాదాయాపసృతః- తమిన్ద్రియదేశమేష.ఆత్మాపునర్నప్రతిపద్యతే. కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాఃప్రవేశయతి- తతఆన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతాహాస్మై- దేహాయభవతి. దుఃఖేనచికిత్సనీయోసౌదేహోభవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాపిస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమవగమ్యతే. స్వప్నేభూత్వాతిక్రాన్తోమృత్యోరూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నేస్వయంజ్యోతిరాత్మా అథో - అపిఖల్వన్యఆహుః- జాగరితదేశఏవాస్యైషః- యఃస్వప్నః. నసన్ధ్యంస్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాంవ్యతిరిక్తం. కింతర్హి. ఇహలోకఏవ-జాగరితదేశః. యద్యేవం- కించాతః. శృణ్వతోయద్భవతి. యదాజాగరితదేశఏవాయంస్వప్నః - తదాఽయమాత్మాకార్యకరణేభ్యోనవ్యావృత్తస్తైర్మిశ్రీభూతః- అతోనస్వయంజ్యోతిరాత్మేతి. అతఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్యఆహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైషఇతి. తత్ర చహేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే-యాని హి- యస్మాద్ధస్త్యాదీనిపదార్థజాతానిజాగ్రత్- జాగరితదేశేపశ్యతిలౌకికః- తాన్యేవసుప్తోపిపశ్యతీతి. తదసత్-ఇన్ద్రియోపరమాత్. ఉపరతేష్విన్ద్రియేషుస్వప్నాన్పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్యజ్యోతిషస్తత్రసమ్భవోస్తి. తదుక్తం ※నతత్రరథానరథయోగాఇత్యాది. తస్మాదత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతీత్యేవ. స్వయంజ్యోతిరాత్మాస్తీతిస్వప్ననిదర్శనేనప్రదర్శితం, ※అతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతిచ, క్రమేణసఞ్చరన్నిహలోకపరలోకాదీనిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథాజాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాంవ్యతిరిక్తః, తత్ర చక్రమసఞ్చారాన్నిత్య, శ్చేత్యేతత్ప్రతిపాదితంయాజ్ఞవల్క్యేన. అతోవిద్యానిష్క్రియార్థంసహస్రందదామీత్యాహజనకః. సోహం- ఏవంబోధితస్త్వయాభగవతే - తుభ్యంసహస్రందదామి. విమోక్షశ్చకామప్రశ్నోమయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యేవాయంతావదర్థస్తదేకదేశఏవ. అతస్త్వాంనియోక్ష్యామి- సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవణేనవిమోక్షాయాతఊర్ధ్వంబ్రూహి- యేనసంసారాద్విప్రముచ్యేయంత్వత్ప్రసాదాత్. విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోఃసహస్రదానం. ౧౪

ఉ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ । పునః ప్రతిన్యా

ఆ — ఆరామమిత్యవతారికా (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరమాపన్నమపి న పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. కష్టమిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాం తాత్పర్యముపసంహరతి (అత్యన్తేతి) వాక్యాన్తరమాదాయ తాత్పర్యముక్త్వా ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణి వ్యాకరోతి (తం నేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (నూనమితి) ఇన్ద్రియాణ్యేవ ద్వారాణ్యన్యేతీన్ద్రియద్వారైః జాగ్రద్దేహాత్ తస్మాదితి యావత్. తథాపి సహసా బోధ్యతాం కో హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసా బోధ్యమానత్వం సప్తమ్యర్థః కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌ దోషప్రసఙ్గం దర్శయతి (కదాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్య కార్యం దర్శయన్ దుర్భిషజ్యమిత్యాది వ్యాచష్టే (తత ఇతి) ఉక్తాం ప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తమనూద్య మతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నో భూత్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దో యస్మాదర్థః. తదేవ మతాన్తరం స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్య ఫలం పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నో జాగరితదేశ ఇత్యేవం యదీష్టం అతః కిం స్యాదితి ప్రశ్నార్థః ఫలం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకటయతి (శృణ్వితి) మతాన్తరోపన్యాసస్య స్వపక్షవిరోధిత్వమాహ (ఇత్యత ఇతి) స్వప్నస్య జాగ్రద్దేశత్వం దూషయతి (తదసదితి) తస్య జాగ్రద్దేశత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నే బాహ్యజ్యోతిషః స్వల్పోఽనాస్తిత్వే ప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేఽపి స్వప్నే వ్యవహారదర్శనాత్తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః శక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం పునస్త్వద్యాయామనుక్తాయాం సమ్ప్రదానవచనమిత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యో రూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్ర చ కార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనో దర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనువదతి (క్రమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్ర తద్దేహాదివిషయః. స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోకపరలోకాఖ్యాని వేతి యావత్. లోకద్వయే స్థానద్వయే చ క్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్ర చేతి) ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వే దేహాదివ్యతిరిక్తస్య నిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమిత్యాశఙ్క్యం నివారయతి (విమోక్షస్త్వితి) సమ్యగ్బోధసద్ధేతురితి యావత్. నను స ఏవ ప్రాగుక్తః నాసావక్తవ్యోఽస్తి తత్రాహ (తదుపయోగీతి) అయమిత్యుక్తాత్మప్రత్యయోక్తిః తాదర్థ్యాత్ పదార్థజ్ఞానస్య వాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితి యావత్. పదార్థస్య వాక్యార్థబహిర్భావం దూషయతి (అతఏవేతి) కామప్రశ్నో నాద్యాపి నిర్ణీత ఇత్యత్రోత్తరవాక్యం గమకమిత్యాహ (అత ఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితి యావత్. తేనాపేక్షితే స హేతు నేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్య సమ్యగ్జ్ఞానవిషయత్వం సూచయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తౌ గురుప్రసాదస్య ప్రాధాన్యం దర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) నను విమోక్షపదార్థో నిష్ఫలః అన్యథా సహస్రదానస్యైకస్మిన్ కత్వప్రసఙ్గాత్. అత ఆహ (విమోక్షేతి) ౧౪

రం.— (ఆరామమస్య పశ్యన్తి న తం పశ్యతి కశ్చన) అస్య జీవస్యారామం భోగోపకరణభూతమనుద్యానాటకం దేహేన్ద్రియాదికం చ సర్వేఽపి పశ్యన్తి. తం దేహేన్ద్రియాదివిలక్షణం దుర్బోధస్సఙ్కరణమపి జీవం కశ్చన న పశ్యతీతి లోకం ప్రత్యనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః. ఇతి ఋక్ పరిసమాప్తా. లోకప్రసిద్ధిరపి తథేత్యాహ (తన్నాయతం బోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యత ఇతి) యత ఏవ స్వప్నే ఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్య జీవో బహిర్నిర్గచ్ఛతి తత్ అత ఏవ ఆయతం గాఢసుప్తం. "యమయమషపరమే. సిస్థా." ※అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. తం సహసా న బాధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః. తేహిత్యత్ర దోషం పశ్యన్తి. కోఽయం దోషః. ఏషః సహసా ప్రబోధితో జాగ్రచ్ఛరీరే ప్రవిశన్ బహిర్నిర్గత ఆత్మా యం కంచిదిన్ద్రియదేశం న ప్రతిపద్యతే యది కదాచిత్ తర్హి వ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశే ప్రవేశయేత్. తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం దుఃఖేన భిషక్కర్మాస్మై దోషాయ భవతి. అయం దోషో దుర్విచికిత్స ఏవ స్యాదిత్యర్థః. (అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇతి) అథో ఇతి వాక్యాన్తరోపక్రమే. ఖలు ప్రసిద్ధం కేచనాహుః కిమితి. జాగరితదేశే జాగ్రత్స్థాన ఏవాస్య జీవస్యైషః స్వప్న ఇతి. న స్థానాన్తర ఇతి. తత్ర చ హేతుమాహుః యాన్యేవ హస్త్యాదీని జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్తోఽపి పశ్యతీతి. అత్ర మతాన్తరత్వేనోపన్యసనస్యాయం భావః ఉపరతేష్వేవేన్ద్రియేషు సుప్తః స్వప్నాన్ పశ్యతి అతో న తత్ర జాగరితదేశస్యావకాశోఽస్తి. అతస్తృతీయస్థానమేవ స్వప్నస్థానమితి. కేచిత్తు అథో ఖల్వాహురిత్యాదిగ్రన్థోఽపి పూర్వోత్తరార్థోపపాదక ఏవ న మతాన్తరం. తథా హి జాగరితశబ్దాదిషదసమాప్తాదేశః ప్రత్యయే భాన్తస్యాయలోపః. జాగరితాదిషు న్యూనమేవాస్య జీవస్య స్వప్నస్థానమిత్యర్థః. దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమేవ న్యూనత్వం. ఉక్త ఏవార్థ ఉపపత్త్యా సమర్థ్యతే (యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇతి) యాని నక్షత్రవనవనితాస్నానాదీని జాగ్రద్దశాయాం పశ్యతి తాన్యేవ స్వార్థక్రియాకారీణి తాని స్వప్నే పశ్యతి. అతః స్వప్నార్థాస్సృష్టా ఏవ భగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థ ఇత్యాహుః. ఉక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః. జనక ఆహ (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) ప్రాప్తస్వయంజ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రియత్వేన సహస్రం గవాం దక్షిణాత్వేన దదామి. (అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి) ఇతః పరం సంసారవిమోక్షాయైవ సాధనం బ్రూహి. నాన్యత్కించిదపేక్షితమితి భావః. ౧౪

శం.— యత్ప్రస్తుతం "ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్త ఇతి" తత్ప్రత్యక్షతః ప్రతిపాదితం ※అత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి స్వప్నే. యత్తూక్తం ※స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి తత్ర తదాశఙ్క్యతే మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి న తు ముక్తి

యం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ సయత్తత్ర కించిత్పశ్యత్య నన్వాగతస్తేనభవత్యసఙ్గోహ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోహం భగవతేసహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవ బ్రూహీతి। ౧౫

ష్యం. ప్రత్యక్షంహ్యేతత్ స్వప్నే కార్యకరణవ్యావృత్తిస్యాపి మోదత్రాసాదిదర్శనం-తస్మాన్నూనం నైవాయం మృత్యుమతిక్రామతి- కర్మణోహి మృత్యోర్నః కార్యం మోదత్రాసాదిదృశ్యతే. యదిచమృత్యునాబద్ధ ఏవాయం స్వభావతః - తతో విమోక్షోనోపపద్యతే. నహిస్వభావాత్కశ్చిద్విముచ్యతే అథ స్వభావోనభవతి మృత్యుః- తతస్తస్మాన్మోక్ష ఉపపద్యతే. యథాసౌ మృత్యురాత్మ ధర్మోనభవతి-తత్ప్రదర్శనాయ *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీత్యేవం జనకేన పర్యనుయుక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తద్దిదర్శయిషయా ప్రవవృతే. సవై- ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిః పురుషః ఏషః- యః స్వప్నేరన్త్వా. ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే- సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః. జాగరితేదేహేన్ద్రియవ్యాపారశతసన్నిపాతజంహిత్వా కాలుష్యం తేభ్యో విప్రముక్త ఈషత్ప్రసీదతి స్వప్నే-ఇహతు సుషుప్తే సమ్యక్ప్రసీదతీత్యతః సుషుప్తం సమ్ప్రసాద ఉచ్యతే. *తీర్ణోహితదా సర్వాఞ్ఛోకాన్భవతి *సలిల ఏకో ద్రష్టేతి హి వక్ష్యతి సుషుప్తస్థం ఆత్మానం. సవా ఏష ఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదే క్రమేణ సమ్ప్రసన్నస్సుషుప్తే స్థిత్వా. కథం సమ్ప్రసన్నః. స్వప్నాత్సుషుప్తం ప్రవివిక్షుః స్వప్నావస్థ ఏవ రత్వా- రతిమనుభూయ మిత్రబన్ధుజనదర్శనాదినా. చరిత్వా-విహృత్యానేకధా. చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. దృష్ట్వైవ. నకృత్వేత్యర్థః. పుణ్యంచ- పుణ్యఫలం. పాపంచ - పాపఫలం. నతుపుణ్యపాపయోః సాక్షాద్దర్శనమస్తీత్యవోచామ. తస్మాన్నపుణ్యపాపాభ్యామనుబద్ధః. యోహికరోతి పుణ్యపాపే- సతాభ్యామనుబధ్యతే- నహి దర్శనమాత్రేణ తదనుబద్ధస్స్యాత్ - తస్మాత్స్వప్నోభూత్వా మృత్యుమతిక్రామత్యేవ-స మృత్యురూపాణ్యేవ కేవలం. అతో నమృత్యో రాత్మస్వభావత్వాశఙ్కా. మృత్యుశ్చేత్స్వభావోస్య- స్వప్నేపికుర్యాత్ - నతుకరోతి. స్వభావశ్చేత్క్రియా - అనిర్మోక్షతైవస్యాత్. నతుస్వభావః- స్వప్నేభావాత్. అతో నిర్మోక్షోస్యోపపద్యతే మృత్యోః- పుణ్యపాపాభ్యాం. నతు- జాగరితేపి స్వస్వభావ ఏవ స- బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం హితత్. తచ్చ ప్రతిపాదితం సాదృశ్యాత్ *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. ఏకస్మాదేకాన్తేనైవస్వప్నే మృత్యురూపాతిక్రమణాన్న స్వాభావికత్వాశఙ్కా నిర్మోక్షతాయాః. తత్ర చరిత్వేతి- చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. సమ్ప్రసాదానుభవోత్తరకాలం పునః ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథాగతం. నిఅయః-న్యాయః. అయనం-ఆయః. నిగమనం. పునః పూర్వగమనవైపరీత్యేన యదాగమనం - స ప్రతిన్యాయః. యథాగతం పునరాగచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతియోని- యథాస్థానం. స్వప్నస్థానం, స్వప్నస్థానాద్ధి సుషుప్తిం ప్రతిపన్నః- సయథాస్థానమేవపునరాగచ్ఛతీతి- ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ- స్వప్నస్థానాయైవ. ననుస్వప్నే నకరోతి పుణ్యపాపే- తయోః ఫలమేవ పశ్యతీతి కథమవగమ్యతే - యథాజాగరితే- తథాకరోత్యేవ స్వప్నేపి- తుల్యత్వాద్దర్శనస్యేతి. స- యత్తత్ర- సః- ఆత్మా యత్కించిత్తత్ర- స్వప్నే పశ్యతి పుణ్యపాపఫలం - అనన్వాగతః- అననుబద్ధస్తేనదృష్టేనభవతి. నైవానుబద్ధో భవతీతి. యదిహి స్వప్నేకృతమేవతేనస్యాత్-తేనానుబధ్యేత స్వప్నాదుత్థితోపి సమన్వాగతస్స్యాత్. సదత్ర లోకే స్వప్నకృతకర్మణాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిః. నహి స్వప్నకృతేనాగసాగస్కారిణమాత్మానం మన్యతే కశ్చిత్. నచస్వప్నదృశః శ్రుత్వాలోక స్తంగర్హయతి పరిహరతివా. అతోనన్వాగత ఏవతేనభవతి. తస్మాత్స్వప్నే కుర్వన్నివోపలభ్యతే- నతు క్రియాస్తి పరమార్థతః. *ఉతేవ స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇతి- శ్లోక ఉక్తః. ఆఖ్యాతారశ్చస్వప్నస్య సహేవశబ్దేనాచక్షతేహస్తినోద్య ఘటీకృత్యా ధావన్తీవ మయాదృష్టా ఇతి. అతో నతస్య కర్తృత్వమితి. కథంపునరస్యాకర్తృత్వమితి. కార్యకరణైర్మూర్తైః సంశ్లేషో మూర్తస్య - సతు క్రియాహేతుర్దృష్టః నహ్యమూర్తః కశ్చిత్క్రియావాన్దృశ్యతే. అమూర్తశ్చాత్మా-అతోఽసఙ్గః. యస్మాచ్చాసఙ్గోహ్యయం పురుషః-తస్మాదనన్వాగతస్తేనస్వప్నదృష్టేన. అతఏవన కేనచిత్కర్తృత్వమస్యకథంచిదుపపద్యతే. కార్యకరణసంశ్లేషేణహి కర్తృత్వంస్యాత్. సచ సంశ్లేషః- సంయోగోస్యనాస్తి-యతోఽసఙ్గోహ్యయం పురుషః తస్మాదమృతః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. (సోహం భగవతేసహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి) మోక్షపదార్థైకదేశస్య కర్మప్రవివేకస్య సమ్యగ్దర్శితత్వాత్. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. ౧౫

ఆ — ఉత్తరకణ్డికామవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్ప్రస్తుతమితి) *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే ఇత్యాదినా స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బ్రాహ్మణాదౌ ప్రస్తుతం- తత్ *అత్రాయమిత్యాదినా ప్రత్యక్షతః స్వప్నే ప్రతిపాదితమితి సమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యాన్తరముత్థాపయతి (యత్తూక్తమితి) మృత్యుం నాతిక్రామత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రత్యక్షంహీతి) ఇచ్ఛాద్వేషాదిరాదిశబ్దార్థః. తథాపి కుతో మృత్యుం నాతిక్రామతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) కార్యస్యకారణాదన్యత్ర ప్రవృత్త్యయోగాదితి యావత్. ఉక్తముపపాదయతి (కర్మణోహీతి) అతః స్వప్నంగతో మృత్యుం కర్మాఖ్యం నాతిక్రామతీతి శేషః. మాతర్హి మృత్యోరతిక్రమో భూత్ - కో దోషః- తత్రాహ (యదిచేతి) స్వభావాదపి మృత్యోర్వియుక్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తం హి *నహి స్వభావో భావానాం వ్యావర్తేతౌష్ణ్యవద్రవేరితి. కథం తర్హి మోక్షోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) ఏషా చ శఙ్కా ప్రాగేవ రాజ్ఞా కృతేతి దర్శయన్నుత్తరముత్థాపయతి (యథేత్యాదినా) తద్విదర్శయిషయేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన మృత్యోరతిక్రమణం గృహ్యతే. వైశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వముపేత్య సశబ్దార్థమాహ (సవై ప్రకృత ఇతి) ఏషశబ్దమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) సమ్ప్రసాదే- స్థిత్వా మృత్యుమతిక్రామతీతి శేషః. సుషుప్తస్య సమ్ప్రసాదత్వం సాధయతి (జాగరితఇత్యాదినా) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తీర్ణోహీతి) అస్తు సమ్యక్ప్రసాదః సుషుప్తం స్థానం- తథాపి కిమాయాతమిత్యత ఆహ (సవా ఇతి) పూర్వోక్తేన క్రమేణ సమ్యక్ప్రసాదే సుషుప్తే స్థిత్వా సమ్యక్ప్రసన్నస్సన్ మృత్యుమతిక్రా

మిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) రత్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యపాపశబ్దయోర్యథాశ్రు తార్థమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఆహో మానః- శుభయోర్వాసనయోరానన్దాంశ్చ పశ్యతీత్యత్రేతి శేషః. పుణ్యపాపయోర్దర్శనమేవ - నకరణమిత్యత్ర ఫలితమాహ (తస్మాదితి) రద్వస్తుకరపితపనుబన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాతి ప్రసఙ్గాన్నైవమిత్యాహ (నహీత్యాదినా) పుణ్యపాపాభ్యామస్మనోఽసంస్పర్శేఫలితమాహ (తస్మాదితి ; మృత్యోరతిక్రాన్తత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోనేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుశ్చేదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః. మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాదపిమృత్యోరస్వభావత్వమిత్యాహ (స్వభావశ్చేదితి) ఇతశ్చమృత్యుః స్వభావోనభవతీత్యాహ (నత్వితి) అభావాదితిచ్ఛేదః. తస్యాఽస్వభావత్వేలబ్ధమర్థంకథయతి (అత ఇతి) మృత్యురూపేవవ్యాచష్టే (పుణ్యపాపాభ్యామితి) స్వప్నేమృత్యోః స్వభావత్వాభావేపిజాగ్రదవస్థాయాంకర్తృత్వమాత్మనస్స్వభావః - తథాచనియమేనతస్య మృత్యోరతిక్రమోనసిధ్యతీతిశఙ్కతే (నన్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్యస్వాభావికత్వాభావాదాత్మనోమృత్యోరతిక్రమః సమ్భవతీతిపరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్యసిద్ధమిత్యుచ్యతే-తత్రాహ (తచ్చేతి) ధ్యాయతీవేత్యాదౌ సాదృశ్యవాచకాదివశబ్దాదౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్య ప్రాగేవదర్శితమిత్యర్థః జాగ్రతోపికర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోఃస్వాభావికత్వాశఙ్కాభావకృతంఫలమాహ (అనిర్మోక్షప్రాప్తేరితి) వాశబ్దోనఙ్క్షణార్థః. పుణ్యంచపాపంచేత్యేతదన్తంవాక్యంవ్యాఖ్యాయపునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) స్వప్నాద్యవస్థా యాసుసుషుప్తిసుఖమయోత్తరకాలమితియావత్. స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తావభ్యాసంవక్తుంపునశ్శబ్దః. ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వా వక్షితమర్థమాహ (పురతిః) సమ్ప్రసాదాదూర్ధ్వమితియావత్. జాగరితాత్స్వప్నం, తతస్సుషుప్తం, గచ్ఛతీతిపూర్వగమనం. తతోవైపరీత్యేనసుషుప్తాత్స్వప్నంజాగరితంవాఆగచ్ఛతీతియదాగమనం- సప్రతిన్యాయః. తమేవసఙ్క్షిపతి (యథేతి) యథాస్థానమాగ్రవతీత్యేతద్విప్కృణోతి (స్వప్నస్థానాదితి) ఉక్తేప్వాక్యంశాన్తయతి (ప్రతియోనీతి ; కిమర్థంయథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థానాయైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యామాశఙ్క్యామాహ (నన్వితి) తత్రవాక్యముత్తరత్వేనావతార్య వ్యాకరోతి (యతఆహేతి) అననుబద్ధఇత్యస్యార్థంస్ఫుటయతి (నైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యోక్తరార్థముక్త్వాతాత్పర్యమాహ (యదిహీతి) తేన-జాగ్రనేతి యావత్. స్వప్నేకృతంకర్మపునస్సేనేత్యుక్తం అనుబన్ధాభావమాహ (స్వప్నాదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నకృతేనకర్మణాజాగ్రదవస్థస్యపురుషస్యాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిరితియదుచ్యతే- తన్నసమ్భవతి. ఉభయోరపి సమ్ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. స్వప్నదృష్టేనజాగ్రత్తస్యసఙ్గతిరిత్యత్రస్వానుభవందర్శయతి (నహీతి) యథాశ్రుతేఽనుభవేలోకస్యాపిసమ్మతిందర్శయతి (నచేతి) తత్రఫలితమాహ (అతఇతి) కథంతర్హిస్వప్నేకర్తృత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాచ్ఛనతత్రవస్తుతోస్తికర్తృత్వమిత్యాహ (ఉక్తేనేతి) తదాభాసత్వేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అభ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) అనన్వాగతవాక్యంప్రతిజ్ఞారూపంవ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యంహేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) సూత్రస్యమూర్తాన్తరేణసంయోగేక్రియోపలమ్భాదమూర్తస్యకథం వా, దాత్మనస్త్వమూర్తత్వేనాసంయోగే క్రియాఽయోగాదకర్తృత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరంహేతువాక్యార్థకథనపూర్వకంకథయతి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనోఽసఙ్గత్వేనాకర్తృత్వముక్తంసమర్థయతే (అతఏవేతి) అతశ్శబ్దార్థంవిశదయతి (కార్యేతి) క్రియాభావత్వాభావేజన్మమరణాదిరాహిత్యంకౌటస్థ్యంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకముక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమితి) తస్ప్రివిత్తాత్మజ్ఞానేచాస్త్వం సూచయతి (సోహమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యంవ్యావర్తయతి (అతఇతి) కథంతర్హిసహస్రదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) కామప్రవివేకవిష యనియోగమపిప్రత్యుపసరము క్రామతి (అతఊర్ధ్వమితి) ౧౫

౮౦.—— యాజ్ఞవల్క్యఆహ (సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచపునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితిసమ్ప్రసాదః. జాగరితేదేహేన్ద్రియాదివ్యాపారశతసన్నిపాతజన్యంకాలుష్యమస్తి - స్వప్నేతుతేభ్యోపి ప్రముక్తఈషత్సమ్ప్రసీదతి- అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేనస్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపిసమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తౌముఖ్యః- అథాపిస్వప్నస్యప్రాప్తుతత్వాత్తస్యైవపితస్మిన్సమ్ప్రసాదఇతిఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేనపరామర్శోయుక్తః. తస్మిన్జాగరిషితేసతిశేషః. రత్వా- రమేరనిదిత్త్వాత్ అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః సనిపజీవఃజాగరితేరత్వా- క్రీడిత్వా. చరిత్వా - భక్షయిత్వా. విహృత్యవా. చరగతిభక్షణయోరితిహిధాతుః. దృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ- పుణ్యపాపఫలమనుభూయ. తతఃపునస్సమ్ప్రసాదే- స్వప్నస్థానేజిగమిషితేసతి ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథానిర్గతమిత్యర్థః. అయనం- ఆయః. నిర్గమనమిత్యర్థః పూర్వంస్వప్నస్థానాద్యథానిర్గతః - తథైవేతియావత్. ప్రతియోని- యోనిశబ్దఃస్థానవాచీ. స్థానంప్రతి. స్వప్నస్థానంప్రత్యాద్రవతి- ఆగచ్ఛతిస్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః. (సయత్తత్రకించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేనభవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాంసః- జీవఃయత్కించిత్- మనుష్యవ్యాఘ్రశరీరాదికమాత్మీయత్వేనపశ్యతి- తేనానన్వాగతోభవతి- తేనాననుసృతోభవతి. తత్సమ్బన్ధరహితోభవతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతి) కర్మాదిభ్యోపాధికేనశరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినాఅసఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః. యదిహికేనచిత్సఙ్గఃస్వభావసిద్ధస్స్యాత్- తర్హైవమిహతస్యసర్వదాతదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాదృష్టపదార్థాననువృత్తిర్యుజ్యతఇతిభావః. ఉక్తమఙ్గీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోహంభగవతేసహస్రమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౬

ఉ.— ¶ సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౬

స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ॥ ౧౭

శం.— తత్రాసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యసఙ్గతా అకర్తృత్వే హేతురుక్తః. ఉక్తం చ పూర్వం కర్మవశాత్ స ఈయతే యత్ర కామమితి. కామశ్చ సఙ్గః. అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః *అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. న త్వేతదస్తి. కథం తర్హి. అసఙ్గ ఏవేత్యేతదుచ్యతే (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే) స వై ఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వా యథా కామం దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చేతి సర్వం పూర్వవత్. బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ. తస్మాదసఙ్గ ఏవాయం పురుషః. యది స్వప్నే సఙ్గవాన్ స్యాత్ కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరకణ్డికావ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వకణ్డికాస్థ ఇత్యర్థః. భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తం చేతి) పూర్వశ్లోకోపన్యాసదశాయామితి యావత్. కర్మవశాత్- స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః. ఆత్మనః స్వప్నే కామః కర్మసమ్బన్ధేఽపి కిమితి నాసఙ్గత్వం- తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధిం పరిహరతి (న త్వితి) స చేద్ధేతోరసిద్ధత్వం- తర్హి కథం తత్సిద్ధిరితి పృచ్ఛతి (కథమితి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తం సర్వమిత్యుక్తం. స్వప్నే కర్తృత్వాభావస్వచ్ఛార్థః. ఉక్తమసఙ్గత్వం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్య వ్యాఖ్యానం కామీతి. తత్సఙ్గజైః- తత్ర- స్వప్నవిషయవిశేషేషు యా సఙ్గవశాదుత్పన్నైరపరాధైరితి యావత్. స తు లిప్యతే- ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపి స్వప్నసూచితాశుభశఙ్కానిబర్హణార్థత్వాద్వస్తుస్వప్నాను సారిత్వాభావాదితి శేషః. ౧౬

రం.— (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థాన ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః- * అన్తస్సమాప్తౌ స్థానే చ సంగ్రహేభ్యస్తరేపి చేతి హి నైఘణ్టుకాః. బుద్ధాన్తాయైవ- బుద్ధం- బోధః. భావే నిష్ఠా. అన్తశబ్దః స్థానవచనః. బోధస్థానాయ. జాగ్రత్స్థానాయేతి యావత్. (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతీతి) జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తుసంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్ స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో న లిప్యతే- ఏవం జాగరితసఙ్గజైరపి దోషైర్న లిప్యతే స బుద్ధాన్తే. తదేతదుచ్యతే- స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే- జాగరితే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవత్. యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి- అనన్వాగతస్తేన భవతి- అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. నను దృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే- కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలం చ పశ్యతి,. న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః. *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి- తేనాస్య కర్తృత్వముపచర్యతే- న స్వతః కర్తృత్వం. తథా చోక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ- న స్వతః. ఇహ తు పరమార్థాపేక్షయా నిరుపాధిః నిరపేక్ష ఉచ్యతే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ- న కృత్వేతి. తేన న పూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా- యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతో న కరోతి న లిప్యతే క్రియాఫలేన. తథా చ వ్యాసేన భగవతోక్తం *అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యత ఇతి. తథా సహస్రదానం తు కామప్రశ్నవిషయస్యాదర్శితత్వాత్. తథా *స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే * స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యేతాభ్యాం కణ్డికాభ్యామసఙ్గత్వైవ ప్రతిపాదితా. యస్మాత్స్వప్నాన్తే కృతేన స్వప్నాన్తగతః సమ్ప్రసన్నోఽసమ్బద్ధో భవతి- స్త్ర్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్ త్రిష్వపి స్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం. అతోఽన్యతః- స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః. (ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాయేత్యర్థః. దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానదర్శనాదన్తశబ్దేన చ విశేషణోపపత్తేః, *ఏతస్మా అన్తాయ ధావతీతి చ సుషుప్తం దర్శయిష్యతి. యది పునరేవముచ్యతే-* స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా *ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చేతి దర్శనాత్ స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపి దర్శనవృత్తిరేవ స్వప్నదర్శనమితి. తథాపి న కించిద్దుష్యతి- అసఙ్గతా హి సాధయితా సిద్ధ్యత్యేవ యస్మాజ్జాగరితే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ రత్వా చరిత్వా చ స్వప్నాన్తమాగతో న జాగరితదోషేణానుగతో భవతి. ౧౭

ఆ.— ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తీకృత్య జాగరితేఽపి నిర్లేపత్వమాత్మనో దర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్ర ప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జాగ్రదవస్థాయాముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్ర కల్పితం కర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాక్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః. నన్వౌపాధికం కర్తృత్వం పూర్వముక్తం- ఇదానీం తన్నిరాకరణే పూర్వోత్తరవిరోధః స్యాదిత్యత్రాహ (ఇహ త్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః. తేనేత్యుక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ఆత్మనో లేపాభావే భగవద్వాక్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ (తథా చేతి) అవస్థాత్రయేఽపి అసఙ్గత్వముప

¶ ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలే అనుసఞ్చరతిపూర్వంచాపరంచైవమేవాయం పురుషఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతిస్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనోవా సుపర్ణోవా విపరిపత్యశ్రాన్తఃసంహత్యపక్షౌ సల్లయాయైవధ్రియతఏవమేవాయంపురుషఏతస్మాఅన్తాయధావతియత్రసుప్తోనకంచ నకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి॥ ౧౯

న్సాగలత్వంచాత్మనఃసిద్ధంచేత్ - విమోక్షపదార్థస్యనిర్ణీతత్వాజ్జనకస్యనైరాకాఙ్క్ష్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథాస్మాత్త్వైకదేశస్యకర్మవివేకస్యదర్శితత్వాత్పూర్వత్రసహస్రదానముక్తం- తథాత్రాపితదేకదేశస్యకామవివేకస్యదర్శితత్వాత్తద్దానం- నతుకామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. స్వతీయతృతీయఖణ్డికయోస్తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమఖణ్డికయా కర్మవివేకఃప్రతిపాదితః- తథేతియావత్. ఖణ్డికాత్రితయార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయేప్యసఙ్గత్వేకింసిధ్యతి - తదాహ (అతఇతి) ప్రతీకమాదాయస్వప్నాన్తశబ్దార్థమాహ (స్వప్నమోనీతి) కథంపునస్తస్యసుషుప్తవిషయత్వమితఆహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. తస్యవృత్తిర్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాస్వప్నేదర్శనవృత్తిః. తస్యస్వప్నశబ్దేనైవసిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయోయస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాస్వప్నాన్తశబ్దేనసుషుప్తిగ్రహే సత్యన్తశబ్దేనస్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్రసుషుప్తస్థానమేవస్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవవాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏతస్మాఇతి) స్వప్నాన్తశబ్దస్యస్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపితస్యైవతేనగ్రహణమితిపక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిఃశేషతయిష్టతాత్పర్యసిద్ధౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

రం.— (సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తఇత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౧౭

శం.— ఏవమయంపురుషఆత్మాస్వయంజ్యోతిఃకార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాంకామకర్మభ్యాంవిలక్షణః- యస్మాదసఙ్గోహ్యయంపురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిఃఖణ్డికాభిఃప్రతిపాదితః తత్రాసఙ్గతైవాత్మనఃకుతః- యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చసమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చపునఃస్వప్నం, క్రమేణబుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చపునఃస్వప్నాన్తమిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ స్థానత్రయస్యవ్యతిరేకఃసాధితః. పూర్వంచోపన్యస్తోయమర్థః * స్వప్నోభూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి. తందిస్తరేణప్రతిపాద్యకేవలందృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం- తద్వక్ష్యామీత్యారభ్యతే. తత్- తత్రైతస్మిన్యథాప్రదర్శితేర్థే దృష్టాన్తోయముపాదీయతే. యథాలోకేమహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌమత్స్యశ్చ. నాదేయేనస్రోతసా ఉహార్యఇత్యర్థః. స్రోతశ్చవిష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీఉభేకూలేనద్యాః పూర్వంచాపరంచానుక్రమేణసఞ్చరతి,. సఞ్చరన్నపికూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేననపరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయంపురుషఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి.కౌతౌ. స్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ.దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలంతు-మృత్యురూపఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసహతత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ఉయంచాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతివిస్తరతోవ్యాఖ్యానం. ౧౮

ఆ.— ఖణ్డికాత్రయేణసిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనఃస్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధోఽసఙ్గత్వేహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్వైశిష్ట్యనిర్ధారణంసప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాద్వైలక్షణ్యంతుదూరనిరస్తమిత్యేవశబ్దార్థః. ఏవంచోదితహేతుససర్గనార్థంమహామత్స్యవాక్యమితిసఙ్గతిమభిప్రేత్యసఙ్గత్యన్తరమాహ (పూర్వంచేతి) యథాప్రదర్శితోర్థః - అసఙ్గత్వంకార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (సఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేనదార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం— ఏవంత్రిభిఃఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తంయాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శనేనసంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అథైకస్యైవపురుషస్యఉభయత్రసఞ్చారేదృష్టాన్తమాహ (తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలే అనుసఞ్చరతిపూర్వంచాపరంచేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం.— అత్రచస్థానత్రయానుసఞ్చారేణస్వయంజ్యోతిషఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్యకామకర్మభ్యాంవినిర్ముక్తతోక్తా. స్వతోనాయంసంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవతస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేషసముదాయార్థఉక్తః. తత్రచజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాంత్రయాణాంవిప్రకీర్ణరూపఉక్తః- నపుఞ్జీకృత్యైకత్రదర్శితః. యస్మాజ్జాగరితేసఙ్గస్సమృత్యుస్సకార్యకరణసఙ్ఘాతఉపలక్ష్యతే ఉవిద్యయా- స్వప్నేతుకామసంయుక్తోమృత్యురూపవినిర్ముక్తఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతోబుద్ధాన్తాచ్చసుషుప్తేపునస్సమ్ప్రసన్నోఽసఙ్గోభవతీత్యసఙ్గతాపిదృశ్యతే. ఏకవాక్యతయాతూపసంహ్రియమాణంఫలంనిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాఽస్యైకత్రపుఞ్జీకృత్యప్రదర్శితేతితత్ప్రదర్శనాయఖణ్డికాఆరభ్యతే. సుషుప్తేహ్యేవంరూపతాస్యవక్ష్యమాణేతి *తద్వాఅస్యైతదతిచ్ఛన్దాఅపహతపాప్మాఽభయంరూపమితి. యస్మాదేవంరూపంవిలక్షణం

ఉ.—— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాఽణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గళస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గ

సుషుప్తం ప్రవివిక్షితమితి. తత్కథమితి. ఆహ. దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీభావో భవతీత్యత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే. తద్యథాస్మిన్నాకాశే- భౌతికే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా- సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేన ఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య- విపరిపత్య శ్రాన్తః- నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః సంహత్య పక్షౌ- సఙ్గమయ్య. సంప్రసార్య పక్షౌ. సమ్యగ్లీయతేఽస్మిన్నితి సల్లయః- నీడః. నీడాయైవ ధ్రియతే- స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవాయం పురుషః ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి. అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం- యత్ర- యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కంచన- న కంచిదపి కామం కామయతే. తథా- న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న కంచన కామమితి స్వప్నబుద్ధాన్తయోరవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే- కంచనేత్యవిశేషితాభిధానాత్. తథా న కంచన స్వప్నమితి. జాగరితేఽపి యద్దర్శనం- తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః - అత ఆహ న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరం "తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా" ఇతి. యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణం- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య - పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి. తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం - ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి. ౧౯

ఆ.—— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి) పూర్వసన్దర్భః సప్తమ్యర్థః. దేహద్వయేన సప్రయోజకేనవస్తుతోఽసమ్బన్ధఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తత్ర సంసారిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యాపి వస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయసమ్బన్ధస్సోఽపి ప్రకీర్ణం- విశ్లిష్టం యథా సమస్యైత్యాత్మానం తథా. పుఞ్జీకృత్య- వివక్షితం సర్వవిశేషణముదాహరేదితి యావత్. ఏకత్రైతివాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యేనవివక్షితాత్మోక్తిరిత్యాహ (యస్మా, దితి) ససఙ్గత్వాద్దేహద్వయేనసమ్బన్ధస్య స్వాభావికత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యేవివక్షితాం త్వాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) తర్హి సుషుప్తవాక్యే తత్సిద్ధిః- నేత్యాహ (సుషుప్తేపునరితి) తత్రాప్యవిద్యాసిద్ధ్యోక్రోన ప్రతిభాతీతిభావః ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి) పూర్వవాక్యానామితి శేషః. కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మరూపం పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (సుషుప్తేహీతి) తత్రాభయమిత్యవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తాభాతీతి ద్రష్టవ్యం. యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం నిదిశ్యతే- తస్మాదితియావత్. ఏవం రూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణనిర్ముక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః. స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథోత్తరా శ్రుతిః స్థానాత్మనా నరస్య ప్రాప్తిమభిధత్తాం - తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి) అస్యార్థస్య- సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. నభిదార్థస్త్రేతి సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం. మహాకాయోఽనన్తవేగః శ్యేనః. సుపర్ణస్తు వేగవానల్పవిగ్రహ ఇతి భేదః. ధారణే సౌకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం. స్వప్నజాగరితయోరవసానం- అన్తః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ. (తథా న కంచన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః. స్వప్నవిశేషణాత్ స్వాప్నదర్శననిషేధేఽపి కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే- తత్రాహ (జాగరితేఽపీతి) కథమయమభిప్రాయః శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య- క్షేత్రజ్ఞస్యేతి శేషః సర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) ౧౯

రం —— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిదశాం ప్రకాశయతి (తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథా ఆకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య- విశేషేణ పరితః పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహత్య సల్లయాయ- లీయతేఽస్మిన్ పక్షీతి లయః- నీడం. సమీచీననీడాయైవ ధ్రియతే- అవతిష్ఠతే. ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. క్షేమఙ్కరం నీడమభిధావతీత్యర్థః. ఏవమేవాయం పురుషః- జీవః బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్రస్థానే సుప్తోఽయం కామాద్యనుభవాంశ్చ, స్వాప్నాంశ్చానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి,- తాదృశాయ పూర్వోక్తస్థానద్వయకాలుష్యవిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః. ౧౯

శం.—— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వం- సా చావిద్యా,- తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం - ఆహోస్విత్కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం. యది చాగన్తుకత్వం- తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వోపపత్తిః. కథం వాఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేతి. సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయాః స్వతత్త్వావధారణార్థం పరా కణ్డికాఽఽరభ్యతే- తా వా అస్య- శిరఃపాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశస్సహస్రధా భిన్నః- తావతా - తావత్పరిమాణేనాణిమ్నా- అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గళస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః - ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః. ఏతే చరసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవం విధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర

ర్తమివపతతి॥ యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే అథ యత్ర దేవఇవరాజేవాహమే
వేదగ్ంసర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః॥ ౨౦

సహస్రధాభేదమాపన్నాకేశాస్తాదృశ్యాభిః సకలదేహవ్యాపినీషుపస్తనశకంలిఙ్గంవర్తతే. తదాశ్రితాఃసర్వావాసనాఉచ్చావచసంసారధర్మానుభవజని తాః. తల్లిఙ్గంవాసనాశ్రయంసూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛంస్ఫటికమణికల్పంనాడీగతరసోపాధిసంసర్గవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషంస్త్రీరథహస్త్యాద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే. అథ-ఏవంసతియత్ర-యస్మిన్కాలేకేచనశత్రవఃఅన్యేవాతస్కరాదయఃమామాగత్యఘ్నన్తీతిస్వప్నేవాస నానిమిత్తఃప్రత్యయోఽవిద్యాఖ్యోజాయతే. తదేతదుచ్యతే-ఏనం- స్వప్నదృశంఘ్నన్తీవేతి. తథాజినన్తీవ-వశంకుర్వన్తీవ. నకేచనఘ్నన్తి, నాపివశీకు ర్వన్తి,-కేవలంత్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తంభ్రాన్తిమాత్రం. తథాహస్తీచైనంవిచ్ఛాయయతి-విచ్ఛాదయతి. విద్రావయతి. ధావయతీవేత్యర్థః. (గర్త మివపతతి) గర్తం-జీర్ణకూపాదికమివపతతన్తమాత్మానముపలక్షయతి తాదృశీహ్యస్యదుఃఖవాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టాధర్మోద్భావితాన్తఃకరణవృత్తావిద్యా యా-దుఃఖరూపత్వాత్. కింబహునా-యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతి-హస్త్యాదిలక్షణం. తదేవభయరూపమత్ర-అస్మిన్స్వప్నేవినైవహస్త్యాదిరూపంభ యమవిద్యావాసనయాదృష్టేఽపిహస్త్యాదయేమన్యతే.అథపునర్యత్రావిద్యాపకృష్యమాణా- విద్యాచోత్కృష్యమాణా.కింవిషయాకింలక్షణావేతి.ఉచ్యతే-అథపునర్యత్ర-యస్మిన్కాలేదేవఇవస్వయంభవతి.దేవతావిషయాయాంవిద్యాయదామ్భతాజాగరితకాలే-తదోద్భూతయావాసనయాదేవమివాత్మానం మన్యతేస్వప్నేఽపి. తదుచ్యతే-దేవఇవ. రాజేవ-రాజ్యస్థోఽభిషిక్తఃస్వప్నేఽపిరాజాహమితిమన్యతేరాజవాసనావాసితః ఏవమత్యన్తప్రక్షీయమాణావిద్యో త్కృష్యమాణచవిద్యాసర్వాత్మవిషయా, యదా-తదాస్వప్నేఽపితద్భావభావితోఽహమేవేదంసర్వమస్మీతిమన్యతే సయఃసర్వాత్మభావః-సోఽస్యాత్మనః ప రమోలోకః-పరమఆత్మభావఃస్వాభావికః. యస్తుసర్వాత్మభావాదర్వాగ్వాలాగ్రమాత్రమప్యన్యత్వేనదృశ్యతేనాహమస్మీతి-తదవస్థాఽవిద్యా. తయాఽ విద్యయాయేప్రత్యుపస్థాపితాఅనాత్మభావాలోకాః- తేఽపరమాః స్థావరాన్తాః. తాన్సంవ్యవహారవిషయాన్లోకానపేక్ష్యఅయంసర్వాత్మభా వ:సమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యఃసోఽస్యపరమోలోకః. తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాంచకాష్ఠాంగతాయాం, సర్వాత్మభావో మోక్షోయథాస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నేప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే-తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యతఇత్యర్థః.తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయాం, తిరోభూతాయాంచవిద్యాయాం, అవిద్యాయాఃఫలంప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే-అథయత్రైనంఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తఏతేవిద్యాఽవిద్యాకార్యేసర్వా త్మభావఃపరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ విద్యయాశుద్ధయాసర్వాత్మాభవతి. అవిద్యయాచాసర్వోభవతి- అన్యతఃకుతశ్చిత్ప్రవిభక్తోభవతి. యతోవిభక్తోభవతి- తేనవిరుధ్యతే. విరుద్ధత్వాద్ధన్యతేజీయతేవిచ్ఛాద్యతేచ అసర్వవిషయత్వేచభిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్తుసన్కుతోఽభిద్యతే-కేనవిరుధ్యతే. యేనవిరు ధ్యేత-విరోధాభావాత్కేనహన్యతేజీయతేచ్ఛాద్యతేచ. అతఇదమవిద్యాయాస్తత్త్వముక్తంభవతి-సర్వాత్మానంసన్తమసర్వాత్మత్వేనగ్రాహయతి- ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానంప్రత్యుపస్థాపయతి. ఆత్మానమసర్వమాపాదయతి. తతస్తద్విషయఃకామోభవతి-యతోభిద్యతే, కామతఃక్రియా ముపాదత్తే, తతఃఫలం. తదేతదుక్తంవక్ష్యమాణంచ॥ యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాది ఇదమవిద్యాయాస్తత్త్వంసహకార్యే ణప్రదర్శితం. విద్యాయాశ్చకార్యంసర్వాత్మభావఃప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ సాచావిద్యావాత్మనఃస్వాభావికోధర్మః- యస్మాద్విద్యాయా ముత్కృష్యమాణాయాంస్వయమపచీయమానాసతీకాష్ఠాంగతాయాంవిద్యాయాంపరినిష్ఠితేసర్వాత్మభావేసర్వాత్మనానివర్తతేరజ్జ్వామివ సర్పజ్ఞా నంరజ్జునిశ్చయే. తచ్చోక్తం ॥యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా. నహిస్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిఃకదాచి దప్యుపపద్యతేసవితురివౌష్ణ్యప్రకాశయోః- తస్మాత్తస్యామోక్షఉపపద్యతే. ౨౦

ఆ.—— శ్యేనవాక్యేనాత్మనఃసౌషుప్తంరూపముక్తం. ఇదానీంనాడీఖణ్డస్యసమ్బన్ధంవక్తుంచోదయతి (యద్యస్యేతి) పరస్యస్వసాక్షి- బుద్ధ్యాదిః. అసఙ్గత్వేతస్యతోబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యస్మిన్నిమిత్తంచేతి) సిద్ధాన్తాభిప్రాయమనూద్యపూర్వవాదీవికల్పయతి (త స్యేతి) ఆగన్తుకత్వం- అస్వాభావికత్వం. ఆద్యేమోక్షానుపపత్తింవివక్షిత్వాహ (యదిచేతి , అస్తుతర్హిద్వితీయోత్ర - మోక్షోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యా హ (తస్యాశ్చేతి) మాభూదవిద్యాఆత్మస్వభావః - తద్ధర్మస్తుస్యాత్ - ధర్మస్య నగ్రాహ్యాభావాదిత్యాహ (కథంవేతి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరగ్రన్థ ముత్థాపయతి (సర్వానఙ్గాతి) తాసాంపరమసూక్ష్మత్వందృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కథమన్నరసస్యవర్ణవిశేషప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాతేతి) భుక్తస్యాన్నస్యపరిణామవిశేషావాతబాహుల్యేనీలాభవతి. పిత్తాధిక్యేపిఙ్గళోజాయతే. శ్లేష్మాధిక్యేశుక్లోభవతి పిత్తాల్పత్వేహరితః. సామ్యేచధాతూనాంలోహితఇతి, తేషాంమిథస్సంయోగవైషమ్యాత్తత్తత్సామ్యాచ్చవిచిత్రాబహవశ్చాన్నరసాభవన్తి. తద్వ్యాప్తానాంనాడీనామపితా దృశోవర్ణోజాయతే- ॥అరుణాస్సిరావాతవహానీలాశ్చపిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తురోహిణ్యోగౌర్యఃశ్లేష్మవహాస్సిరా॥ఇతిశ్రుతేర్దర్శనాదిత్యర్థః. నా డీస్వరూపంనిరూప్యతత్రజాగరితలిఙ్గశరీరస్యవృత్తింవర్ణయతి (తాస్వితి) ఏవంవిధాస్విత్యస్యైవవివరణం (సూక్ష్మాస్విత్యాది) పఞ్చభూతాని, దశే న్ద్రియాణి, ప్రాణాః, అన్తఃకరణ,మితిసప్తదశకం. జాగరితలిఙ్గశరీరస్యస్థితిముక్త్వాస్వాప్నీంతత్స్థితిమాహ (తల్లిఙ్గమితి) ఏవమేతాంస్వప్నస్థితిము క్త్వాప్రత్యక్షరాణియోజయతి (అథేత్యాదినా) స్వప్నేధర్మాదినిమిత్తవశాల్లిఙ్గమేవలిఙ్గంనానాకారమవభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానంలిఙ్గానుగతమవి ద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతిస్థితేసతిశ్రుత్యక్షరార్థమాహ (ఏవంసతీతి) తస్మిన్కాలేస్వప్నదర్శనంవిజ్ఞేయమితిశేషః. ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా) ఉక్తోదాహరణేనసముచ్చితోదాహరణాన్తరమాహ (తథేతి)గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌహేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వంవిశదయతి (అత్య

ఉ.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయꣳ రూపం। తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరం తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామꣳ రూపꣳ శోకాన్తరమ్ ॥

నైతి) యథోక్తవాసనాప్రభవత్వం కథం గన్ధర్వనగరవదేవ గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కింబహునేతి) భయమి త్యస్య భయరూపమితి వ్యాఖ్యానం. భయం రూప్యతే యేన-తత్కారణం తథా. హస్త్యాదినా ఘ్నన్తీతి చేత్-కథం స్వప్నే భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయత్ర దేవ ఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్ర తస్యాః ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తాత్పర్యోక్త్యా తదక్షరార్థముక్త్వా విద్యాయా విషయస్వరూపే ప్రశ్నపూర్వకం వదన్యత్రేత్యాదేరర్థమాహ (కింవిషయేతి) ఇవశబ్దప్రయోగాత్స్వప్నవిషయోక్త ఇతి శఙ్కాం వారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా. అభిషిక్తో రాజ్యస్థః-జాగ్రదవస్థాయామితి శేషః. అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (ఏవమితి) యథా విద్యాయా ఉపకృష్యమాణాయాం కార్యముక్తం-తద్వదిత్యర్థః యదేతి జాగరితోక్తిః. ఇదం చైతన్యమహం చిన్మాత్రమేవ- నమత్తోఽతిరేకేణాస్తి-తస్మాదహం పూర్ణోఽస్మీతి జానాతీత్యర్థః. సర్వాత్మభావస్య పరమత్వముపపాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తత్ర తేనాకారేణావిద్యావస్థితేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాః కార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం-పూర్ణత్వం. అనన్తరత్వం- ఏకరసత్వం. అబాహ్యత్వం- ప్రత్యక్త్వం. సోఽయం యథోక్తో లోకః - సోఽస్యాత్మనో లోకాన్పూర్వోక్తానపేక్ష్య పరమ ఇతి సమ్బన్ధః. వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః- విద్యాఫలమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. తస్య ప్రత్యక్షత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపి స్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) విద్యాఫలమవిద్యాఫలం చేత్యుక్తముపసంహరతి (తేఏతే ఇతి) ఉక్తం ఫలద్వయం విభజతే (విద్యయేతి) అసర్వో భవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యత ఇతి) ప్రవిభాగే ఫలమాహ (యత ఇతి) విరోధఫలం కథయతి (విరుద్ధత్వాదితి) అవిద్యాకార్యం నిగమయతి (అసర్వేతి) అవిద్యయా శ్చేత్పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం - తదా తస్య భిన్నత్వాదేవ యథోక్తం నిరోధాదిదుర్వారమిత్యర్థః. విద్యాఫలం నిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వం నిరూపయితుమారబ్ధం- న చ తదద్యాపి దర్శితం- తథా చ కిం కృతం స్యాదిత్యత ఆహ (అత ఇతి) కార్యనశాదితి యావత్. ఇదం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (సర్వాత్మానమితి) గ్రాహకత్వమేవ వ్యనక్తి (ఆత్మన ఇతి) వస్త్వన్తరోపస్థితిఫలమాహ (తత ఇతి) కామస్య కార్యమాహ (కామత ఇతి) క్రియాతః ఫలం లభతే, తదోగకాలే చ రాగాదినా క్రియామాదధాతీ, త్యవిచ్ఛిన్నః సంసారః తద్వ్యావర్తనం సమ్యగ్జ్ఞానం- తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యా దుర్వారేత్యాహ (తత ఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యవిద్యాస్వరూపవృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవ వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణం చేతి) అవిద్యా ఆత్మనః స్వభావో న వేతి విచారే కిం నిర్ణీతం భవతీత్యాశఙ్క్యావృత్తం కీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాః పరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితి తతో వైపరీత్యేన విద్యాయాః కార్యముక్తం- న చ సర్వాత్మభావో దర్శిత ఇతి వ్యాజనా. సమ్ప్రతి నిర్ణీతమర్థం దర్శయతి (సా చేతి) జ్ఞానే సత్యవిద్యానివృత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (యచ్చేతి) అవిద్యా నాత్మనః స్వభావః-నివర్త్యత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వే స్యాత్మస్వభావత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) అవిద్యాయాః స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౦

౨౧.— నను క్వచిత్స్వప్నాదిదర్శనం- క్వచిత్తదభావ ఇత్యత్ర కిం వినిగమకమితి శఙ్కాయాం స్థానవైషమ్యకృతమిత్యాహ (తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్న ఇత్యాది) యత్ర- స్థానే స్థితమేనం- జీవం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన జినన్తీవ - జయన్తీవ, హస్తీ నిచ్ఛాయయతీవ- గజో విత్రావయతీవ, గర్తమివ పతతి-గర్తమివ పతననిమిత్తం భాతి,- తాః- అస్య పురుషస్య తాదృశస్థానభూతాః స్వప్నదర్శనస్థానభూతా ఇత్యర్థః. కేశసహస్రాంశో యావతా అణిమ్నా-సౌక్ష్మ్యేణ తిష్ఠతి- తావదతిసూక్ష్మాః శుక్లనీలపిఙ్గలహరితలోహితాదినానారూపాన్నరసపూర్ణాః సితానామికా నాడ్యో భవన్తీత్యర్థః. (యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే) యద్యజ్జాగ్రద్దశాయాం భయసాధనం పశ్యతి- తత్సర్వమత్ర- ఆసు నాడీషు అవిద్యయా- కర్మవశాన్మన్యతే- ప్రత్యేతి. హితనామకస్వప్నవహనాడీస్థితస్య కర్మసమ్బన్ధసత్త్వాద్భీషణస్వప్నపదార్థప్రతిభానం సమ్భవతీతి భావః. (అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః) * స యథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వా అతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేతే ఇతి బాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా యత్ర స్థానే స్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చానన్దానుభవః, కిం చ- యత్ర స్థితః అహమేవ సర్వోఽస్మీతి మన్యతే- స్వవ్యతిరిక్తానుకూలప్రతికూలవస్తు నోపలభతే,- సోఽస్య- జీవస్య పరమో లోకః- ముఖ్యాశ్రయః. పరమాత్మేతి యావత్. అతస్తత్ర సుషుప్తిస్థానే స్థితస్య న స్వప్నాద్యుపలమ్భ ఇతి భావః. ౨౧

శం.— ఇదానీం యోఽసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షో విద్యాఫలం క్రియాకారకఫలశూన్యం- స ప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే- యత్రావిద్యాకామకర్మాణి న సన్తి. తదేతత్- ప్రస్తుతం *యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతీతి. తద్వా అస్య రూపం- యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్య పరమో లోక ఇత్యుక్తః. తదతిచ్ఛన్దాః- అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః-కామః. అతిగతః ఛన్దో యస్మాద్రూపాత్-తదతిచ్ఛన్దం రూపం. అన్యోఽసౌ అసన్తః ఛన్దశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దో వాచీ. అయం తు కామవచనః-అతః స్వరాన్త ఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతి పాఠః స్వాధ్యాయధర్మో ద్రష్టవ్యః. అస్తి చ లోకే కామవచనప్రయుక్తః ఛన్దశబ్దః స్వచ్ఛన్దః పరచ్ఛన్ద ఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయం కామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మిన్నర్థే. తథా- అపహతపాప్మ- పాప్మశబ్దేన ధర్మాధర్మావుచ్యేతే-*పాప్మభిః సంసృజ్యతే *పాప్మనో విజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మ-ధర్మాధర్మవర్జితమిత్యేతత్. కించ- అభయం- భయం హి నామావిద్యాకార్యం - అవిద్యయా భయం మన్యత ఇతి హ్యుక్తం. తత్కార్యద్వారేణ కారణప్రతిషేధోఽయ

రిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం
కించన వేద నాన్తరం। తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామꣳ రూపꣳ శోకాన్తరమ్॥ ౨౧

మభయం రూపమితి. అవిద్యావర్జితమిత్యేతత్ యదేతద్విద్యాఫలం సర్వాత్మభావః- తదేతదతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయం రూపం సర్వసంసారధర్మవర్జితం- అతోఽభయం రూపమేతత్. ఇదం చ పూర్వమేవోపన్యస్తమతీతానన్తరబ్రాహ్మణసమాప్తౌ * అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీత్యాగమతః. ఇహ తు తర్కతః ప్రపఞ్చితం దర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ. అయమాత్మా స్వయం చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః సర్వం స్వేన చైతన్యజ్యోతిషావభాసయతి- స యత్తత్ర కించిత్పశ్యతి రమతే చరతి జానాతి చేత్యుక్తం. అతః స్థితం చైతన్యాత్మజ్యోతిర్నిత్యం స్వరూపం చైతన్యజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః. స యద్యాత్మా త్రాపి సప్తః స్వేనైవ రూపేణ వర్తతే- కస్మాదయమహమస్మీత్యాత్మానం వా - బహిర్వేమాని భూతానీతి జాగ్రత్స్వప్నయోరివ న జానాతీత్యత్రోచ్యతే - శృణ్వత్రాజ్ఞానహేతుం. ఏకత్వమేవాజ్ఞానహేతుః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- దృష్టాన్తేన హి ప్రత్యక్షీభవతి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యాహ. తత్ - తత్ర యథా లోకే ప్రియయా- ఇష్టయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః కామయన్త్యా కాముకస్సన్న బాహ్యమాత్మనః కించన - కించిదపి న వేద మత్తోఽన్యద్వస్త్వితి. న చాన్తరమయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ చేతి అపరిష్వక్తస్తు తయా ప్రవిభక్తో జానాతి సర్వమేవ బాహ్యమాభ్యన్తరం చ- పరిష్వఙ్గోత్తరకాలం త్వేకత్వాపత్తేర్న జానాతి. ఏవమేవ- యథా దృష్టాన్తః. అయం పురుషః - క్షేత్రజ్ఞో భూతమాత్రాసంసర్గతః సైన్ధవఖిల్యవత్ప్రవిభక్తో జలాదౌ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బవత్కార్యకరణ ఇహ ప్రవిష్టః. సోఽయం పురుషః ప్రాజ్ఞేన- పరమార్థేన స్వాభావికేన స్వేనాత్మనా పరేణ జ్యోతిషా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః. ఏకీభూతో నిరన్తరస్సర్వాత్మా న బాహ్యం కించన వస్త్వన్తరం, నాప్యాన్తరమాత్మన్యయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ వేతి, వేద. తత్ర చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వే కస్మాదిహ న జానాతీతి యదప్రాక్షీః - తత్రాయం హేతుర్మయోక్తః- ఏకత్వం - యథా స్త్రీపుంసయోః సమ్పరిష్వక్తయోః. తత్రార్థాన్నానాత్వం విశేషవిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తం భవతి. నానాత్వే చ కారణమాత్మనో వస్త్వన్తరస్య ప్రత్యుపస్థాపికాఽవిద్యేత్యుక్తం. తత్ర చావిద్యయా యదా ప్రవివిక్తో భవతి - తదా సర్వేణైకత్వమేవాస్య భవతి. తతశ్చ జ్ఞానజ్ఞేయాదికారకవిభాగేఽసతి కుతో విశేషవిజ్ఞానప్రాదుర్భావః కామో వా సమ్భవతి స్వాభావికే స్వరూపస్థ ఆత్మజ్యోతిషి. యస్మాదేవం సర్వైకత్వమేవాస్య రూపం - అతస్తద్వా అస్య - ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిస్స్వభావస్యైతత్స్వరూపమాప్తకామం - యస్మాత్సమస్తమేతత్ - తస్మాదాప్తాః కామా అస్మిన్రూపే- తదిదమాప్తకామం. యస్య హ్యన్యత్వేన ప్రవిభక్తః కామః - తదనాప్తకామం భవతి- యథా జాగరితావస్థాయాం దేవదత్తాదిరూపం. న త్విదం తథా కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే - అతస్తదాప్తకామం భవతి. కిమన్యస్మాద్వస్త్వన్తరాన్న ప్రవిభజ్యతే- ఆహోస్విదాత్మైవ తద్వస్త్వన్తరం. అత ఆహ- నాన్యదస్త్యాత్మనః కామ్యం - అత ఆత్మకామం - ఆత్మైవ కామా యస్మిన్రూపే. యేఽన్యత్ర ప్రవిభక్తా ఇవాన్యత్వేన కామ్యమానా యథా జాగ్రత్స్వప్నయోః - తేఽస్యాత్మైవ - అన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపకహేతోరవిద్యాయా అభావాదాత్మకామం. అత ఏవాకామమేతద్రూపం- కామ్యవిషయాభావాత్. శోకాన్తరం- శోకచ్ఛిద్రం. శోకశూన్యమిత్యేతత్. శోకమధ్యమితి వా. సర్వథాప్యశోకమేతద్రూపం. శోకవర్జితమిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తద్వా అస్యైతదిత్యనన్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) విద్యావిద్యయోస్తత్ఫలయోశ్చ ప్రదర్శనానన్తరమితి యావత్. సోఽతిమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) పదద్వయస్యాస్వయం దర్శయన్వివక్షితమర్థమాహ (తదేతదితి) యత్రేత్యన్తశబ్దితం బ్రహ్మోచ్యతే. వ్యాఖ్యాతం పదద్వయమనూద్యైతచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం మన్వానో రూపశబ్దేన పశ్చాద్యస్సమ్బన్ధం దర్శయతి (తదితి) అతిచ్ఛన్దమితి ప్రయోగే హేతుమాహ (రూపపరత్వాదితి) కథమతిచ్ఛన్దమిత్యాత్మరూపం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (ఛన్ద ఇతి) ఛన్దశ్శబ్దస్య గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిషయస్య కథం కామవిషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోఽసావితి) గాయత్ర్యాదివిషయత్వం త్యక్త్వా ఛన్దశ్శబ్దస్య కామవిషయత్వమతశ్శబ్దార్థః. యద్యాత్మరూపం కామవర్జితమిత్యేతదత్ర వివక్షితం- కిమితి తర్హి దైర్ఘ్యం ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) స్వాధ్యాయధర్మత్వం- ఛాన్దసత్వం. వృద్ధవ్యవహారమన్తరేణ కామవాచిత్వం ఛన్దశబ్దస్య కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) తస్య కామవచనత్వే సతి సిద్ధం పదరూపమనూద్య తస్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) తథా- కామవర్జితత్వవదిత్యేతత్. సన్న త్రాధర్మవర్జితత్వమేవ ప్రతీయతే- సధర్మవర్జితత్వం- పాప్మశబ్దస్యాధర్మమాత్రవచనత్వాత్. అత ఆహ (పాప్మశబ్దేనేతి) ఉపక్రమానుసారేణ పాప్మశబ్దస్యోభయవిషయత్వే విశేషణమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అపహతేతి) తర్హి కార్యమేవావిద్యాయా నిషిధ్యతే. నేత్యాహ (తత్కార్యైరితి) తస్మాదద్వైతచ్ఛబ్దః. వాక్యార్థముపసంహరతి (యదేతదితి) పూర్వబ్రాహ్మణాన్తే యదిదముక్తమిత్యాహ (ఇదం చేతి) ఆగమవశాత్తత్రోక్తం చేత్- కిమిత్యత్ర పునరుచ్యతే - తత్రాహ (ఇహ త్వితి) సవిశేషత్వం చేదాత్మత్వానుపపత్తిరిత్యాది తర్కః. ఆగమసిద్ధే కిం తర్కోపన్యాసేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శితేతి) శ్రుతివాక్యస్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తమనుద్రవతి (అయమితి) అనన్వాగతవాక్యే చాత్మనశ్చైతన్యస్వాభావ్యముక్తమిత్యాహ (స యదితి) ఆత్మనస్సదా చైతన్యజ్యోతిష్ట్వం స్వరూపం న కేవలముక్తం- ఆగమాదేవ సిద్ధం - కిం తు పూర్వోక్తాదనుమానాచ్చ స్థితమిత్యాహ (అతః స్థితం చేతి) వృత్తమనూద్య సమ్బన్ధం వక్తుం కామశ్చోదయతి (స యదీతి) అత్రేతి సుషుప్తిరుక్తా. చైతన్యస్వభావస్యైవ సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) సుషుప్తిస్సప్తమ్యర్థః. అజ్ఞానం- విశేషజ్ఞానాభావః. కోఽసావజ్ఞానహేతుః- తమాహ (ఏకత్వమితి) జీవస్య పరేణాత్మనా యదేకత్వం- తత్కథం సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావే కారణం- తస్మిన్సత్యపి చైతన్యస్వభావానివృత్తేరితి శఙ్క్యతే (తత్కథమితి) తత్ర శ్రుతివాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర దృష్టాన్తభాగమాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) ఏకత్వకృతో విశేషజ్ఞానాభావో వివక్షితోఽర్థః. పరిష్వఙ్గప్ర

ఊ.—— అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తే
నోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

యుక్తసుషుప్తినివేశాదజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపరిష్వక్తస్త్రీవదితి) తర్హి పరిష్వఙ్గవతోఽపి స్వభావవి
పర్యాసః సమ్భవాద్విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (పరిష్వఙ్గేతి) స్త్రీపుంసలక్షణయోర్ద్వయోరిత్యర్థః పరిష్వఙ్గః. తదుత్తరకాలం సమ్భోగ
ఫలప్రాప్తిరేకత్వాపత్తిః. తద్వశాన్న విశేషజ్ఞానమిత్యర్థః దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రాః- శరీరేన్ద్రియలక్షణాః. తాభిశ్చిదా
త్మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్ తత్ప్రవిభక్తో జాతః. తతో విభక్తస్య తత్ప్రత్యుత్పత్తిమాహ (సైన్ధవేతి) తస్య దేహాదౌ ప్రవేశం దృష్టాన్తేన దర్శయతి
(జలాదావితి) ఉపసర్గబలలబ్ధమర్థం కథయతి (ఏకీభూతఇతి) తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం నిరన్తర ఇత్యుక్తం. పరమాత్మాఽభేదప్రయుక్తమ
నవచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వాత్మేతి) ఏవం స్త్రీవాక్యాక్షరాణి వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మనీతియావత్. ఇ
హేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసోఽపి విశేషవిజ్ఞానాభావే కస్యత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః. స్త్రీవాక్యే శ్రౌతమప్ర
సిద్ధాభాయార్థికమర్థమాహ (తత్రేతి) కిం పునర్నానాత్వే కారణమితి-తదాహ (నానాత్వే చేతి) ఉక్తం- *అథయో న్యామిత్యాదావిత్యర్థః. కిమేతావ
తా సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావస్యాయాతం-తత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానే నానాత్వం- తత్ర చావిద్యా కారణమితి స్థితే సతీతియావత్. యదాత
దేతి సుషుప్తిర్వివక్షితా. ప్రవివిక్తత్వం- కార్యకరణావిద్యాదిరహితత్వం. సర్వేణ- పూర్ణేన పరమాత్మనా సహేత్యర్థః. కిం జ్ఞానాత్మా పశ్యత్యుచ్యతే. ఏ
కత్వఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తముపజీవ్యాప్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి)
తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యస్య హీత్యాదినా) విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (కిమన్యస్మాదిత్యాదినా) సుషుప్తే
రన్యత్రాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తావాత్మైవ కామాః తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (య
థేతి) అవస్థాద్వయే ఖల్వాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః. కామ్యన్త ఇతి కామాః తైవం సుషుప్త్యవస్థాయామాత్మనస్తే విద్యన్తే-కిం
తు సుషుప్తస్యాత్మైవ కామా ఇత్యాత్మకామం తద్రూపమిత్యర్థః. తస్యాత్మైవేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తేఽవిద్యావిద్యతే-త
థాపి న సాభివ్యక్తాస్తీత్యన్యత్వపరిహారోపపత్తిరిత్యర్థః కామానామాత్మత్వప్రయత్నపక్షం ప్రతిషేధుం తృతీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం.
ప్రత్యగ్భూతమితియావత్. తర్హి శోకవత్త్వం ప్రాప్తం. నేత్యాహ (సర్వథేతి) పక్షద్వయేఽపి శోకశూన్యమాత్మరూపం-న హి శోకాదినాత్మనా
తస్య శోకవత్త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్తేరాత్మాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. ౨౧

రం.—— (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపం) తదేతత్-స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దాః- ఛన్దశ్శబ్ద ఇచ్ఛావాచీ. అతిచ్ఛ
న్దాః ఇతి ఛాన్దసం. అతిచ్ఛన్దం. అఖిలాఽపాతిగం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం - ప్రాప్యం రూపం. పరమాత్మైవేత్యర్థః తతః కిమిత్యత ఆహ
(తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర
సుఖాదిపదార్థజ్ఞానం, వా బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, వా నాస్తి-ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా-సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య-
జీవస్య బాహ్యాభ్యన్తరస్వేతరసర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర చ సమ్పరిష్వఙ్గో నామ తత్ర లయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే *స్వమపీతో భ
వతీతి వాక్యసమానార్థకతయా భగవతా భాష్యకృతైతద్వాక్యస్యోదాహృతత్వాత్. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధిపరిష్వఙ్గస్సమ్బన్ధ
విశేషస్సుషుప్తిమాత్రకాలవర్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం
ప్రాజ్ఞాత్మలక్షణం స్వరూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం. ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం. అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం. శో
కాన్తరం- శోకబాహ్యం. అన్తరశబ్దో బహిర్యోగవచనః. శోకమన్తరావర్తమానం. శోకశూన్యం ప్రాప్యం రూపమిత్యర్థః. ౨౧

శం.—— ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం,. తత్రైవా
శఙ్కా జాయతే. చైతన్యస్వభావత్వే సత్యప్యేకీభావాన్న జానాతి స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామక
ర్మాదివత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమప్యస్యాత్మనో న స్వభావః - యస్మాత్సమ్ప్రసాదే నోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ.
స్త్రీపుంసయోర్దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - న తు కామకర్మాదివదాగ
న్తుకమిత్యేతత్ప్రాసఙ్గికమభిధాయ యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూ
పం- యత్సుషుప్త ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షత ఇతి. తదేతద్యథాభూతమేవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి. యస్మాదత్ర- ఏతస్మిన్సు
షుప్తస్థానేఽతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమి
త్తం. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాఽపి పితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పి
తురపుత్రో భవతీతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- *అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతా
ఽమాతా. లోకాః-కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ. తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా-దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః. తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

మణస్తాపసో౽తాపసో౽నన్వాగతంపుణ్యేనానన్వాగతంపాపేనతీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యభవతి॥ ౨౨

వా అదేవాః. తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణా మన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేన కర్మాఙ్గభూతా అధీతా అధ్యేతవ్యాశ్చ కర్మనిమిత్తమేవ సమ్బధ్యన్తే పురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలే వేదా అప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. న కేవలం శుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః. కిం తర్హి. అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైః కర్మభిరసమ్బద్ధ ఏవాయం వర్తత ఇత్యేతమర్థమాహ - అత్ర స్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా. భ్రూణహ్నా సహపాఠాదవగమ్యతే. స తేన ఘోరేణ కర్మణైతస్మిన్కాలే వినిర్ముక్తో భవతి- యేనాయం కర్మణా మహాపాతకీ స్తేన ఉచ్యతే తథా- భ్రూణహా౽భ్రూణహా. తథా (చాణ్డాలః) న కేవలం ప్రత్యుత్పన్నేనైవ కర్మణా వినిర్ముక్తః. కిం తర్హి. సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపి వినిర్ముక్త ఏవాయం. చణ్డాలో నామ - శూద్రేణ బ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః. చణ్డాల ఏవ చాణ్డాలః. స జాతినిమిత్తేన కర్మణా౽సమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలో భవతి. పౌల్కసః- పుల్కస ఏవ పౌల్కసః- శూద్రేణైవ క్షత్రియాయాముత్పన్నః. తథా౽పౌల్కసో భవతి. తథా- ఆశ్రమలక్షణైశ్చ కర్మభిరసమ్బద్ధో భవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః- పరివ్రాట్ యత్కర్మనిమిత్తో భవతి - స తేన వినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః. తథా - తాపసః- వానప్రస్థో౽తాపసః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం. కిం బహునా- అనన్వాగతం - న అన్వాగతమనన్వాగతం. అసమ్బద్ధమిత్యేతత్. పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా. తథా- పాపేన- విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన. రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయం రూపమిత్యనువర్తతే. కిం పునరసమ్బద్ధత్వే కారణమితి. తద్ధేతురుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తో హి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలే సర్వాఞ్ఛోకాన్- శోకాః- కామాః. ఇష్టవిషయప్రార్థనాః. తే హి తద్విషయవియోగే శోకత్వమాపద్యన్తే. ఇష్టం హి విషయమప్రాప్తం వియుక్తం చోద్దిశ్య చిన్తయానస్తద్గుణాన్ సన్తప్యతే పురుషః- అతః శోకో, ౽రతిః, కామ, ఇతి పర్యాయాః. యస్మాత్ సర్వకామాతీతో హ్యత్రాయం భవతి. *న కంచన కామం కామయతే *అతిచ్ఛన్దా ఇతి హ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితో౽యం శోకశబ్దః కామవచన ఏవ భవితుమర్హతి. కామశ్చ కర్మహేతుః- వక్ష్యతి హి *స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుత ఇతి. అతః సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్యుక్తముక్తమనన్వాగతం పుణ్యేనేత్యాది. (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్- మఞ్చాక్రోశనవత్. హృదయస్య- బుద్ధేర్యే శోకాః. బుద్ధిసంశ్రయా హి తే- *కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాది సర్వం మన ఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతి చ *కామా యే౽స్య హృది శ్రితా ఇతి. ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయ హీదం వచనం *హృది శ్రితాః *హృదయస్య శోకా ఇతి చ. హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి హ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతో భవతీతి యుక్తతరం వచనం. యేషు వాదినో౽హృది శ్రితాః కామా వాసనాశ్చ హృదయసమ్బన్ధినమాత్మానముపసృప్యోపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగే౽పి చాత్మన్యవతిష్ఠన్తే పుటతైలస్థ ఇవ పుష్పాదిగన్ధ ఇత్యాచక్షతే- తేషాం * కామః సఙ్కల్పః *హృదయే హ్యేవ రూపాణి *హృదయస్య శోకా ఇత్యాదీనాం వచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితి చేన్న- *హృది శ్రితా ఇతి విశేషణాత్. న హి హృదయస్య కరణమాత్రత్వే హృది శ్రితా ఇతి, వచనం సమఞ్జసం *హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చ వివక్షితత్వాద్ధృచ్ఛ్రయణవచనం యథార్థమేవ యుక్తం- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి చ శ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్. * కామా యే౽స్య హృది శ్రితా ఇతి విశేషణాదాత్మాశ్రయా అపి సన్తీతి చేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్. న చాశ్రయాన్తరమపేక్ష్య యే హృదీతి విశేషణం. కిం తర్హి. యే హృద్యనాశ్రితాః కామాః - తానపేక్ష్య విశేషణం. యే త్వప్రరూఢా భవిష్యన్తో, భూతాశ్చ, ప్రతిపక్షతో నివృత్తాః,- తే నైవ హృది శ్రితాః సమ్భావ్యన్తే చ తే - అతో యుక్తం తానపేక్ష్య విశేషణం యే ప్రరూఢా వర్తమానా విషయే - తే సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇతి. తథాపి విశేషణానర్థక్యమితి చేన్న - తేషు యత్నాధిక్యాద్ధేయార్థత్వాత్. ఇతరథా౽శ్రుతమనిష్టం చ కల్పితం స్యాదాత్మాశ్రయత్వం చ కామానాం. *న కంచన కామం కామయత ఇతి ప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వం కామానాం శ్రుతమేవేతి చేన్న- *స హి స్వప్నో భూత్వేతి పరనిమిత్తత్వాత్ కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. న హి కామాశ్రయత్వే౽సఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చ కామ ఇత్యవోచామ. *ఆత్మకామ ఇతి శ్రుతేరాత్మవిషయో౽స్య కామో భవతీతి చేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః. వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనః కామాద్యాశ్రయత్వమితి చేన్న- *హృది శ్రితా ఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తా వైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధే న్యాయాభాసత్వోపగమాత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ. కామాదీనాం చ స్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం స్థితం చ బాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేః చక్షుర్గతవిశేషవత్. ద్రష్టుర్హి దృశ్యమర్థాన్తరభూతమితి ద్రష్టుః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం- తద్బాధితం స్యాత్ -యది కామాద్యాశ్రయత్వం పరికల్ప్యేత. సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ. పరస్యైకదేశకల్పనాయాః కామాద్యాశ్రయత్వే చ సర్వశాస్త్రార్థజాతం కుప్యేత. ఏతచ్చ విస్తరేణ చతుర్థే౽వోచామ. మహతా హి ప్రయత్నేన కామాద్యాశ్రయకల్పనాః ప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనః పరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధయే. తత్కల్పనాయాం పునః క్రియమాణాయాం శాస్త్రార్థ ఏవ బాధితః స్యాత్. యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వం కల్పయన్తో వైశేషికా నైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేన న సఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపి కల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ.— అత్ర పితేత్యాదివాక్యమవతారయితుం వృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృత ఇతి) అవిద్యాదిశూన్యే హేతుద్వయమాహ (అసఙ్గత్వా దితి) యద్యపి నాగన్తుకత్వమవిద్యాయా యుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తాయా౽నర్థహేతురాగన్తుకీతి ద్రష్టవ్యం. శ్రౌతవాక్యనిరస్యాశఙ్కామనువదతి (త

(అత్రేతి) కామాదివిమోకే దస్మిన్ సతీతి యావత్. స్వభావస్యాపాయో న సమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్రుతివాక్య
మవతార్య తత్తాత్పర్యం పూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవ స్వరూపమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) స్వయం
జ్యోతిష్ట్వస్య స్వాభావికత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ప్రకృతమేవ దర్శయతి (అత్ర
చేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. ప్రత్యక్షతః-స్వరూపచైతన్యవశాదధ్యక్షాత్మరూపస్య సుషుప్తే ప్రత్యక్షమాణత్వముక్తం తస్య పరామర్శోఽవధేయం.
కామాదిసమ్బన్ధవశాత్మనస్తద్రహితమపి రూపం కల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రేతి
తస్మిన్నితి) జనకః- అస్య త్రాపితా భవతీతి సమ్బన్ధః. పితాప్యత్రాపితా భవతీత్యుపపాదయతి (తస్యేత్యాదినా) యథాఽస్మిన్కాలే తత్పితా పు
త్రస్యాపితా భవతి- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్య ప్రతిపాదకశ్శబ్దోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవ సామర్థ్యం దర్శయతి (ఉ
భయోరితి) సుషుప్తే కర్మాతిక్రమే ప్రమాణమాహ (అపహతేతి) పునర్లోకదేవశబ్దావనువాదార్థౌ. వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తథేత్యా
దినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః- బ్రాహ్మణలక్షణా ఇతి శేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేన ప్రమేయత్వేన చేత్యర్థః. అత్ర స్తేనో
ఽస్తేనో భవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (న కేవలమితి) స్తేనశబ్దోఽత్ర చోరమాత్రే భాతి- కథం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహా ద-వ
రిష్ఠబ్రహ్మహా నోచ్యతే. తదేవ ఘోరం కర్మ నిర్దిశతి (యోనేతి) మహాపాతకమస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా మహాపాతకః స్తేనః. స్తేనాదివాక్యేన చాణ్డాలాదివాక్య
స్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం- ఆగన్తుకం. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా। శూద్రాజ్జా
తస్తు చణ్డాలః సర్వధర్మబహిష్కృత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (చణ్డాలో నామేతి) * జాతో నిషాదాచ్ఛూద్రాయాం జాత్యా పుల్కస ఇష్యతే
* శూద్రాయాం బ్రాహ్మణాజ్జాతో నిషాదః - స చ జాత్యా శూద్రః - తస్మాత్ క్షత్రియాయాం జాతః పుల్కసో భవతీతి వ్యాఖ్యానమేవేత్యాహ (శూ
ద్రైణైవేతి) తథా- చాణ్డాలవదితి యావత్. శ్రమణాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) పరివ్రాట్తాపసయోరేవ గ్రహణాత్తత్కర్మాసఙ్గేపి
సుషుప్తస్య వర్ణాశ్రమాన్తరకర్మయోగం శఙ్కిత్వాహ (సర్వేషామితి) ఆదిశబ్దేన వయోఽవస్థాదిగృహ్యతే. సుషుప్తే పురుషే ప్రకృతే కథమనన్వాగత
మితి నపుంసకప్రయోగః- తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) తత్పరత్వే హేతుమనుషఙ్గం దర్శయతి (అభయమితి) హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకము
త్థాప్య వ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావోఽయమాత్మా సుషుప్తికాలే హృదయనిష్ఠాన్ సర్వాన్ శోకానతిక్రా
మతి- తస్మాదేతదాత్మరూపం పుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతం యుక్తమిత్యర్థః. శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వం సాధయతి (ఇష్టేతి) కథం తస్య శోకత్వో
పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టం హీతి) తేషాం పర్యాయత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (యస్మాదితి) అత్రేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వ
కామాతితీర్ణత్వాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. న కేవలం శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వముపపన్నమేవ- కింతు సన్నిధేరపి సిద్ధమిత్యాహ (నకంచనేతి) శోకశబ్ద
స్య కామవిషయత్వేపి తదప్యయమాత్రాత్కథం కర్మాత్యయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామస్యేతి) తత్ర వాక్యం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి హీతి) కా
మస్య కర్మహేతుత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) హృదయస్య శోకానతిక్రామతీత్యత్ర హృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) మాంసపిణ్డవిశేష
విషయం హృదయపదం కథం బుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీతి మఞ్చక్రోశనముచ్యమానం మఞ్చస్థాన్ పురుషానుప
చారాదాహ- తథా హృదయస్థత్వాద్బుద్ధిరుపచారాద్బుద్ధిం హృదయశబ్దో దర్శయతీత్యర్థః. హృదయశబ్దార్థముక్త్వా తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (హృ
దయస్యేతి) తానతిక్రాన్తో భవతీతి శేషః. ఆత్మాశ్రయాస్తేన బుద్ధిమాశ్రయన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) కథం తర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వం
తేషాం వదన్తీత్యాశఙ్క్య భ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) భవతు కామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయ
త్వసమ్భవాత్ కథమాత్మా సుషుప్తే కామానతివర్తతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతీతత్వే శ్రుతిసిద్ధే ఫలితమాహ (హృద
యేతి) భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేత్వితి) సత్యేవ హృదయే తన్నిష్ఠానాం కామాదీనామాత్మన్యుపశ్లేషః - స తన్నివృత్తావిత్యా
శఙ్క్యాహ (హృదయవియోగేపీతి) తన్మతే శ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) కరణేన హృదయేనోత్పాద్యత్వాదాత్మవికారాణామపి కామాదీ
నాం హృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యం శ్రుతీనామితి శఙ్క్యతే (హృదయేతి) న కామాదిసమ్బన్ధమాత్రం హృదయస్య శ్రుత్యర్థః. కింత్వాశ్రయా
శ్రయిత్వం. తచ్చ కరణత్వేన స్యాత్ - న హి చక్షురాద్యాశ్రయం రూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితి పరిహరతి (నహ్యాదీతి) చకారాద్వచనం న సమఞ్జస
మితి సమ్బధ్యతే. ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతి తస్య తదాశ్రయత్వవచనమౌపచారికమిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (ఆత్మవిశుద్ధేశ్చేతి) ఇతశ్చేదం యథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యాయ్యార్థాసమ్భవాత్- బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతి శేషః. దర్శి
తేనాత్మా పశ్యతీత్యుక్తే వాహేన న పశ్యతీతివత్ప్రతిముచ్యన్తే హృది శ్రితా ఇతి విశేషణమాశ్రిత్యాశఙ్క్యతే (కామాయేఇతి) ప్రకారాన్తరేణ విశేషణస్యా
ర్థవత్త్వం దర్శయతి (నేత్యాదినా) అత్రేతి ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ఆశ్రయాన్తరం- బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం. బుద్ధ్యనాశ్రితాః కామా ఏవ నస
న్తి- యదపేక్షయా హృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోత్వితి) ప్రతిపక్షత్వ- విషయదోషదర్శనాదితి యావత్. కామానాంవర్త
మానత్వనియమాభావాద్భూతభవిష్యతామపి సమ్భవే ఫలితమాహ (యేఇతి) హృదయానాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవే సర్వకామనివృత్తేర్వక్ష్య
తత్వాద్వర్తమానవిశేషణమనర్థకమితి శఙ్క్యతే (తథాపీతి) అతీతానాగతకామాభావః సమ్భవతి స్వతస్సిద్ధః- న తన్నివృత్త్యై యత్నోపేక్ష్యతే శుద్ధాత్మది
దృక్షుణా వర్తమానకామనిరాసే యత్నాధిక్యమాధేయమితి జ్ఞాపయితుం వర్తమానగ్రహణమితి పరిహరతి (నతేష్వితి) యథోక్తం వ్యాఖ్యానమ
నాదృత్యాత్మాశ్రయత్వమేవ కామానామాశ్రీయతే- తదాఽశ్రుతం, మోక్షే సమ్భవే నానిష్టం, చ కల్పితం స్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) అశ్రుత

ఉ.—— యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ॥ నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ॥ ౨౩

ర్వమసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (నకంచనేతి) అథాపాత్మాశ్రయత్వం శ్రుతమేవ కామానామిత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) నిషేధో హి ప్రాప్తిమపేక్షతే- నవా స్తవం కామానామాత్మధర్మత్వం. ప్రాప్తిస్తు భ్రాన్త్యాపి సమ్భవతి - తస్మాదాత్మనో వస్తుతో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యర్థః. ఇతశ్చాత్మనో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యాహ (అసఙ్గేతి) నన్వసఙ్గవచనమాత్మనః సఙ్గాభావం సాధయత్తస్య కామిత్వేన విరుధ్యతే-తత్రాహ (సఙ్గశ్చేతి) కామశ్చ సఙ్గః- తతోఽసిద్ధో హేతురత్రేతి శేషః. వాక్యాన్తరమాత్రిత్యాత్మని కామాశ్రయత్వం శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఆత్మేత్యాదినా) ఇచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్పరిశేషాత్ కామాద్యాశ్రయత్వమాత్మనః సేత్స్యతీతి శఙ్క్యతే (వైశేషికాదీతి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ- నాత్మాశ్రయత్వం కామాదీనామితి శేషః. తదేవ వివృణోతి (కామాదీనామితి) స్థితం చ- అనుమానాదితి శేషః. యద్యత్ర సమవేతం-తత్తేన న దృశ్యతే- యథా చక్షుర్గతం కార్ష్ణ్యం తేనైవ చక్షుషా న దృశ్యతే. తథా కామాదీనామాత్మసమవాయిత్వే దృశ్యత్వం న స్యాత్. దృశ్యత్వబలేనైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సాధితం- తథా చ తద్బాధే పూర్వోక్తమనుమానమపి బాధ్యేతేత్యర్థః కథం కామాదీనామాత్మదృశ్యత్వమాశ్రిత్యస్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యోపదిష్టత్వం-తత్రాహ (ద్రష్టురితి) తథాపి తేషామాత్మాశ్రయత్వే కానుపపత్తిః-తత్రాహ (తద్వ్యాధితమితి) యత్తు పరమాత్మైకదేశం జీవమాశ్రిత్య తదాశ్రితం కామాదీతి-తత్రాహ (సర్వశాస్త్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (పరస్యేతి) శాస్త్రార్థజాతం- నిరవయవత్వప్రత్యగేకత్వాది. తస్య కథం కోపః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకచ్ఛేతి) చతుర్థే చేద్భర్తృప్రపఞ్చమతం నిరస్తం-కిమ్పునస్తన్నిరాకరణమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహతేతి) పరేణ సహ ప్రత్యగాత్మనో యదేకత్వం - తస్య శాస్త్రార్థస్య నిష్పన్నమితి యావత్. అంశత్వకల్పనాయామపి శాస్త్రార్థసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తత్కల్పనాయామితి) భర్తృప్రపఞ్చకల్పనాయా హేయత్వముపసంహరతి (యథేత్యాదినా) ౨౨

రా.—— (అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా) అత్ర- పరమాత్మని సుషుప్తిస్థానే లీనస్య జీవస్య పిత్రాదయో న సన్తి- తద్రూపస్య శరీరసమ్బన్ధఘటక కర్మసమ్బన్ధశూన్యతయా అశరీరస్య జనకాభావేన పిత్రాదేరభావాదితి భావః. (లోకా అలోకాః) తస్యాశ్రయశూన్యత్వాదితి భావః. (దేవా అదేవాః) అనుగ్రాహకశూన్యత్వాదితి భావః. (వేదా అవేదాః) అననుశాసనీయస్వరూపత్వాదితి భావః. (అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహేత్యాది) పరిశుద్ధాత్మస్వరూపే స్తైన్యాదికర్తృత్వాద్యసమ్భవాదితి భావః. (చాణ్డాలోఽచాణ్డాల ఇత్యాది) చణ్డాలపుల్కసశ్రమణతాపసాదిదేహసమ్బన్ధాభావాదేవేతి భావః. అత్ర హేతుమాహ (అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేనేతి) శరీరసమ్బన్ధఘటకపుణ్యపాపసంస్పర్శాభావాదితి భావః. నను చరమదేహవియోగానన్తరభావిత్వాత్సర్వకర్మప్రహాణస్య కథం సుషుప్తౌ కర్మసమ్బన్ధాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్య భవతీతి) సుషుప్తః పురుషో హి- యస్మాద్ధృదయస్య సర్వాఞ్ఛోకాన్ తీర్ణో భవతి- తతో మనస్తావదుపరసఫలాభావాత్ విద్యమానానామపి కర్మణాం ఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్కర్మణామసమ్బద్ధప్రాయత్వాత్తత్కృతశరీరసమ్బన్ధాభావేన తదనుబన్ధిమాతాపిత్రాదయోఽపి న సమ్బధ్యన్తే- అతో న సన్తీత్యర్థః. ౨౨

శం.—— స్త్రీపుంసయోరివైకత్వాన్న పశ్యతీత్యుక్తం, స్వయంజ్యోతిరితి, చ. స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామ- చైతన్యాత్మస్వభావతా. యదిహ్యగ్న్యుష్ణత్వాదివచ్చైతన్యాత్మస్వభావ ఆత్మా- సకథమేకత్వేపిహి స్వభావం జహ్యాత్- నజానీయాత్. అథన జహాతి-కథమిహ సుషుప్తే న పశ్యతి. విప్రతిషిద్ధమేతచ్చైతన్యమాత్మస్వభావో, న జానాతి, చేతి. న విప్రతిషిద్ధం-ఉభయమప్యేతదుపపద్యత ఏవ. కథం. యద్వై సుషుప్తే తన్న పశ్యతి-పశ్యన్వై తత్- తత్ర పశ్యన్నేవ న పశ్యతి. యత్తత్ర సుషుప్తే న పశ్యతీతి జానీషే- తన్న తథా గృహ్ణీయాః. కస్మాత్. పశ్యన్నేవ భవతి తత్ర. నన్వేవం న పశ్యతీతి సుషుప్తే జానీమః- యతో న చక్షుర్వా మనో వా దర్శనే కరణం వ్యాపృతమస్తి. వ్యాపృతేషు హి దర్శనశ్రవణాదిషు పశ్యతీతి వ్యవహారో భవతి శృణోతీతి వా- నచ వ్యాపృతాని కరణాని పశ్యామః. తస్మాన్న పశ్యత్యేవాయం. నహి. కిం తర్హి. పశ్యన్నేవ భవతి కథం. నహి- యస్మాద్ద్రష్టుః- దృష్టికర్తుర్యా దృష్టిః- తస్యా దృష్టేర్విపరిలోపః- వినాశః. స న విద్యతే. యథాగ్నేరౌష్ణ్యం యావదగ్నిభావి-తథా చాయమాత్మా అవినాశీ- అతోఽవినాశిత్వాదాత్మనో దృష్టిరప్యవినాశినీ- యావద్ద్రష్టృభావినీ హి సా. నను విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే- ద్రష్టుస్సా దృష్టిర్న విపరిలుప్యత ఇతి, చ. దృష్టిశ్చ ద్రష్ట్రా క్రియతే-దృష్టికర్తృత్వాద్ద్రష్టేత్యుచ్యతే. క్రియమాణా చ ద్రష్ట్రా దృష్టిర్న విపరిలుప్యత ఇతి చాశక్యం వక్తుం. నను న విపరిలుప్యత ఇతి వచనాదవినాశినీ స్యాత్. న- వచనస్య జ్ఞాపకత్వాత్. నహి న్యాయప్రాప్తో వినాశః కృతకస్య వచనశతేనాపి వారయితుం శక్యతే - వచనస్య యథాప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్. నైష దోషః- ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవద్దర్శనోపపత్తేః. యథా ఆదిత్యాదయో నిత్యప్రకాశస్వభావా ఏవ సన్తః స్వాభావికేన నిత్యేనైవ ప్రకాశేన ప్రకాశయన్తి- నహ్యప్రకాశాత్మానస్సన్తః ప్రకాశం కుర్వన్తః ప్రకాశయన్తీత్యుచ్యన్తే. కిం తర్హి. స్వభావేనైవ నిత్యేనైవ ప్రకాశేన- తథాఽయమాత్మా అవిపరిలుప్తస్వభావయా దృష్ట్యా నిత్యయా ద్రష్టేత్యుచ్యతే. గౌణం తర్హి ద్రష్టృత్వం. న- ఏవమేవ ముఖ్యత్వోపపత్తేః. యది హ్యన్యథాప్యాత్మనో ద్రష్టృత్వం దృష్టం- తదాస్య ద్రష్టృత్వస్య గౌణత్వం. నత్వాత్మనోఽన్యో దర్శనప్రకారోఽస్తి- తదైవమేవ ముఖ్యం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే- నాన్యథా- యథా ఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేనాక్రియమాణేన ప్రకాశేన. తదేవ చ ప్రకాశయితృత్వం ముఖ్యం - ప్రకాశయితృత్వాన్త

నానుపపత్తేః. తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టిర్విపరిలుప్యత ఇతి న విప్రతిషేధగన్ధోఽప్యస్తి. నన్వనిత్యక్రియాకర్తృవిషయ ఏవ తృచ్ప్రత్యయాన్తస్య శబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః- యథా ఛేత్తా భేత్తా గన్తేతి. తథా ద్రష్టేత్యత్రాపీతి చేన్న - ప్రకాశయితేతి దృష్టత్వాత్. భవతు ప్రకాశకేషు - అన్యథాఽసమ్భవాత్. న త్వాత్మనీతి చేన్న- దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః. పశ్యామి న పశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతి చేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్. ఉద్ధృతచక్షుషాం చ స్వప్న ఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్. తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనో దృష్టిః. అతస్తయాఽవిపరిలుప్తయా దృష్ట్యా స్వయంజ్యోతిః స్వభావయా పశ్యన్నేవ భవతి సుషుప్తే. కథం తర్హి న పశ్యతీతి ఉచ్యతే- న తు తదస్తి. కిం తత్. ద్వితీయం విషయభూతం. కిం విశిష్టం. తతః - ద్రష్టురన్యత్- అన్యత్వేన విభక్తం యత్పశ్యేత్- యదుపలభ్యేత. యద్ధి తద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణం చక్షూరూపం చ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపితమాసీత్. తదేతస్మిన్కాలే ఏకీభూతం- ఆత్మనః పరేణ పరిష్వఙ్గాత్. ద్రష్టుర్హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణమన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. అయం తు స్వేన సర్వాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ప్రియయేవ పురుషః - తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాశ్చ. తదభావాద్విశేషదర్శనం నాస్తి- కరణాదికృతం హి తత్- నాత్మకృతం. ఆత్మకృతమివ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయం భ్రాన్తిరాత్మనో దృష్టిః పరిలుప్యత ఇతి. ౨౩

ఆ.— యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరితి) చకారాదుక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమ్బధ్యతే. కిమిదం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి-తదాహ (స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామేతి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యస్య వ్యావర్త్యాశఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా) స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (న జానీయాదితి) తత్త్యాగాభావేఽపి సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మా చిద్రూపోఽపి సుషుప్తే విశేషం న జానాతి చేత్- కిం దుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం చేత్యర్థః. ఉభయస్వీకారే శఙ్కితం విప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్రుత్యా నిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) యద్వై తదిత్యాదివాక్యం చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తు పశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితి విభజతే (యత్తత్రేతి) నహీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షురాదివ్యాపారాభావేఽపి సుషుప్తే దర్శనాదికం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి) అస్తు తర్హి తత్రాపి కరణవ్యాపారః. నేత్యాహ (న చేతి) అయమిదానీం సుప్తపురుషోక్తిః. న పశ్యత్యేవేతి నియమం నిషేధతి (నేతి) తత్ర హేతుం వక్తుం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాం ప్రస్తౌతి (కిం తర్హీతి) తత్రాకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతువాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావం స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్న నశ్యతీత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవ సాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపి వచనాదవినాశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (వచనస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి. (నహీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితి వ్యాప్తస్య గృహీతానుమానవిరోధాద్వచో న కార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః. కూటస్థదృష్టిరేవాత్ర ద్రష్టృశబ్దార్థః- న దృష్టికర్తా- తన్న విప్రతిషేధో ఽస్తీతి సిద్ధాన్తయతి (నైష దోష ఇతి) ఆదిత్యాది ప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తం దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (నహీతి) దర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తం దార్ష్టాన్తికం విభజతే (తథేతి) ఆత్మనో నిత్యదృష్టిత్వే దోషమాశఙ్కతే (గౌణమితి) గౌణస్య ముఖ్యాపేక్షత్వాన్ ముఖ్యస్య చాన్యస్య ద్రష్టృత్వస్యాభావాన్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యది హీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థదృష్టిమన్తరేణేతి యావత్. దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మత్వం. తస్య నిష్క్రియత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితి శేషః. ద్రష్టృత్వాన్తరానుపపత్తేః ఫలితమాహ (తదేవమేవేతి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాఽఽత్మనోఽపి ద్రష్టృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేన నైతన్యజ్యోతిషా సిధ్యతి- తదేవ చ ద్రష్టృత్వం ముఖ్యం- ద్రష్టృత్వాన్తరానుపపత్తేరితి శేషః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తృజన్తం ద్రష్టృశబ్దమాక్షిప్య శఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగ ఇతి శేషః. తృజన్తశబ్దప్రయోగస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వం వ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్కతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషు స్వాభావికప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వస్య తేష్వసమ్భవాత్. న త్వాత్మని నిత్యా దృష్టిరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథా చ కాదాచిత్కదృష్ట్యైవ తస్య ద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్య శ్రౌతత్వాత్ కర్తృత్వం వినా ప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (న దృష్టీతి) కూటస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తస్య కూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్షయా పశ్యామి న పశ్యామీతి ధియో రాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న కరణేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అత ఇతి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయాదిపదానాం పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా) సాభాసమన్తఃకరణం యత్పశ్యేదితి విశేషదర్శనకారణం ప్రమాతృ ద్వితీయం. తస్మాదన్యచ్చక్షురాది ప్రమాణం. రూపాది చ ప్రమేయం విభక్తం. తత్సర్వం జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాప్రతిపన్నం సుషుప్తికాలే కారణమాత్రతామాపన్నమభివ్యక్తం నాస్తీత్యర్థః. సుషుప్తే ద్వితీయం ప్రమాతృరూపం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) ప్రమాతృరూపం పృథఙ్నాస్తీతి శేషః. తథాఽపి కరణవ్యాపారకృతం విషయదర్శనమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి) సుషుప్తస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) తస్య పరేణైకీభావఫలమాహ (తేనేతి) విషయేన్ద్రియాభావకృతం ఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితి విషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనం నిషిధ్యతే - తత్త్వమేవ తస్యాత్మసత్త్వాధీనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయే విశేషదర్శనమాత్మకృతం ప్రతిభాతి - తస్య ప్రధానత్వాత్. అత ఆహ (ఆత్మకృతమితి) నష్టేత్యాదేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రమాతృకరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేస్తేషాం చ సుషుప్తావభావా,

ఉ.— యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతి నహిఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪

యద్వైతన్నరసయతేరసయన్వైతన్నరసయతేనహిరసయితూరసయతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్రసయేత్ ॥ ౨౫

యద్వైతన్నవదతివదన్వైతన్నవదతి నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్వదేత్ ॥ ౨౬

యద్వైతన్నశృణోతిశృణ్వన్వైతన్నశృణోతినహిశ్రోతుఃశ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోన్యద్విభక్తంయచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తత్కార్యాయావిశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదిత్యాశయవాన్. తత్కృతా - జాగరాదావాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్నవిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తైత్యర్థః. ౨౩

రం.— * యోఽయంవిజ్ఞానమయ ఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్య సుషుప్తస్యాత్మనో బాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కిన్నిబన్ధన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వైతన్నపశ్యతిపశ్యన్వైతన్నపశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరం వా స్వాతిరిక్తంవస్తుసుషుప్తోజీవోనపశ్యతీతియత్ - తత్పశ్యన్నైవనపశ్యతి- వైశబ్దోఽప్యర్థః. పశ్యన్ - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవానేవబాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. నన్వపశ్యతఃకథంపశ్యత్త్వమిత్యత్రాహ (నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్యనిత్యత్వాత్ వినాశోనాస్తీత్యర్థః. తర్హిసుషుప్తఃకథమదర్శనమితి- తత్రాహ (నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపాభావనిబన్ధనో బాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావోనభవతి-అపితుతతోవిభక్తస్య- ప్రాజ్ఞాత్మనఃపృథక్సిద్ధస్యాన్యస్యబాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి. నచపృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్య జాగ్రత్స్వప్నయోరపిసమత్వాత్తత్రేవ సుషుప్తావప్యవిద్యమానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - తత్రకర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధపదార్థోపలమ్భసమ్భవాత్, సుషుప్తౌకర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వాచ్చ. నచతద్వ్యాపృథక్సిద్ధతయాబ్రహ్మాత్మకత్వేనైవసుషుప్తావిషయతాకాముపలమ్భోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - *సర్వాఃప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహిప్రత్యూఢాఇతిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఅనృతశబ్దితకర్మవిశేషేణజీవధర్మభూతజ్ఞానస్యతిరోహితతయా బ్రహ్మణఉపలమ్భాసమ్భవేన బ్రహ్మాత్మకతయాప్యుపలమ్భాసమ్భవాత్. బ్రహ్మాత్మకత్వాద్బ్రహ్మాత్మకతోభయబహిర్భూతపదార్థాప్రత్యక్షోభావాదితిభావః. అత్రనతుతద్ద్వితీయమితిశ్రుత్యా ధర్మభూతజ్ఞానప్రసరద్వారభూతమనఃపర్యన్తసర్వేన్ద్రియోపసంహారాద్జ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాన్నసుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపిహేత్వన్తరమభిప్రేతం ద్రష్టవ్యం. ౨౩

శం.— సమానమన్యత్ (యద్వైతన్నజిఘ్రతి) (యద్వైతన్నరసయతే) (యద్వైతన్నవదతి) (యద్వైతన్నశృణోతి) (యద్వైతన్నమనుతే) (యద్వైతన్నస్పృశతి) (యద్వైతన్నవిజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేఽపిసతిచక్షురాదినిరపేక్షో భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారోవిద్యతఇతిపృథగ్గ్రహణం. కింపునర్దృష్ట్యాదీనామగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదగ్నివదేకస్యైవధర్మస్యోపాధినిమిత్తకంధర్మాన్యత్వమితి. అత్రకేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునఃస్వతఏవైకత్వంనానాత్వంచ - యథాగోర్గోద్రవ్యతయైకత్వం, సాస్నాదీనాంధర్మాణాంపరస్పరతోభేదః,. యథాస్థూలేష్వవయవేష్వేకత్వంనానాత్వం- తథానిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వంనానాత్వంచానుమేయం. సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోఽపితద్వదేవదృష్ట్యాదీనాంపరస్పరంనానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి. న - అన్యపరత్వాత్. నహిదృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదంవాక్యంయద్వైతదిత్యాది. కింతర్హి. యదిచైతన్యాత్మజ్యోతిః- కథంనజానాతిసుషుప్తే- నూనమతోనచైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్కాప్రాప్తౌతన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధంయద్వైతదిత్యాది. యదస్యజాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారాచైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వాభావ్యముపలక్షితందృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్తేఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వాభావముపాధిభేదేనభిన్నమివయథాప్రాప్తానువాదేనైవవిద్యమానత్వముచ్యతే. తత్రదృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనావివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. *విజ్ఞానమానన్దం *సత్యంజ్ఞానం *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ. లౌకికీచశబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషారూపంవిజానాతి- శ్రోత్రేణశబ్దంవిజానాతి- రసనేనరసంవిజానాతీతిచసర్వత్రైవదృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాంవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామేవదర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథాహిలోకేస్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తఃస్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవకేవలంహరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వంభజతే- నచస్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణహరితనీలలోహితాదిలక్షణాఃధర్మభేదాఃస్ఫటికస్యకల్పయితుంశక్యన్తే- తథాచక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషోదృష్ట్యాదిశక్తిభేదఉపలక్ష్యతే. ప్రజ్ఞానఘనస్యస్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్- స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథాచాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైఃసంయుజ్యమానంహరితనీలపీతలోహితాదిభేదైర్విభాజ్యంత

ఉ.— యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే నహి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత॥ ౨౮

యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి నహి స్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్స్పృశేత్॥ ౨౯

యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్వై తన్న విజానాతి నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసో భవతి - తథా చక్షురాదీని, చ తదాకారం భవతి. తథా చోక్తం « ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తఇత్యాది. నచ నిరవయవస్య నైకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుం- దృష్టాన్తాభావాత్. యదప్యాకాశస్య సర్వగతత్వాదిధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చ గన్ధరసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి నిరూప్యమాణం పరోపాధినిమిత్తమేవ చ భవతి. ఆకాశస్య తావత్సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసంసర్గాదుపాధిసర్వత్ర స్వేన రూపేణ సత్త్వమపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః. నత్వాకాశః క్వచిద్గతో వాఽగతో వా స్వతః. గమనం హి నామ- దేశాన్తరస్థస్య దేశాన్తరేణ సంయోగకారణం. సా చ క్రియా నైవావిశేషే సమ్భవతి. ఏవం ధర్మభేదా నైవ సన్త్యాకాశే తథా పరమాణ్వాదావపి. పరమాణుర్నామ- పృథివ్యా గన్ధఘనాయాః పరమసూక్ష్మోఽవయవో గన్ధాత్మక ఏక ఏవ- న తస్య పునర్గన్ధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుం. అథ తస్యైవ రసాదిమత్త్వం స్యాదితి చేన్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్.. తస్మాన్న నిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వే దృష్టాన్తోఽస్తి. ఏతేన దృగాదిశక్తిభేదానాం పృథక్త్వరూపాదిభేదపరికల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా. ౨౮- ౨౯- ౩౦- ౩౧- ౨౮- ౨౯- ౩౦

ఆ.— సమానమన్యదితి - యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాద్యుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి. మనోబుద్ధ్యోః సాధారణకరణత్వాత్ పృథగ్వ్యవసాయాభావే కథం పృథగ్నిర్దేశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మన నేతి) వాక్యాని వ్యాఖ్యాయ స్వసిద్ధాన్తస్ఫురణార్థం విచారయతి (కిం పునరితి) ధర్మభేదః- ధర్మాణాం సతాం మిథో ధర్మిణశ్చ భేదో నాస్తీతి యావత్. ధర్మస్య - దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః. పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమిత్యేతత్. ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. భర్తృప్రపఞ్చమతేన పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (అత్రేతి) గవాదీనాం సావయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేన రూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణ భిన్నత్వం, మిత్యుభయథాత్వేఽపి నిరవయవే ప్యాత్మాదిషు కథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా స్థాలేష్వితి) ఏకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తాదృష్టే, ర్నానారూపత్వే గవాదిదృష్టాన్తదర్శనా, త్తదేవానుమేయం. విమతం భిన్నాభిన్నం- వస్తుత్వాత్- గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపి గవాదిషు భిన్నాభిన్నత్వమనుమీయతే- తథాపి కథమాత్మని తదనుమానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుత్వస్య నానారూపత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపి యథోక్తమనుమానం నిరఙ్కుశప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రహాచ్చ యద్వై తదిత్యాదేర్భిన్నాభిన్నవస్తుని తాత్పర్యమితి భావః. భర్తృప్రపఞ్చోక్తం వాక్యతాత్పర్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశే వాక్యతాత్పర్యం చేత్- కథం తర్హి దృష్ట్యాదిభేదవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదన్యేతి) తద్ధి సుషుప్త్యవస్థాయాముపాధేరన్తఃకరణస్య చక్షురాదిభేదాధీనపరిణామవ్యాపారనివృత్తౌ సత్యాముపాధిభేదస్యానుద్భూతత్వాన్న తైర్భిన్నమివానుపలక్ష్యమాణస్వభావం యద్యపి- తథాపి చక్షుర్ద్వారేణ జాయమానాయాం బుద్ధివృత్తౌ వ్యక్తం చైతన్యం దృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణ జాతాయాం తస్యాం వ్యక్తం ఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రాప్తభేదానువాదేన చైతన్యస్యావినాశిత్వే వాక్యతాత్పర్యమిత్యర్థః. ఉక్తే వాక్యతాత్పర్యే స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనా నశ్లిష్టేత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవ స్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) న దృష్ట్యాదిభేదకల్పనేతి శేషః యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేఽప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వం చితోఽపి స్వీకర్తవ్యం- తస్మాన్న దృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ) శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవ నివృణోతి (లౌకికీ చేతి) యత్తు సిద్ధాన్తే దృష్టాన్తో నాస్తీతి -తత్రాహ (దృష్టాన్తైతి) కిమేకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తో నాస్తి- కిం వా మిథ్యాత్వే తన్నానారూపస్యేతి వక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదిభిరప్యేకైకరూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదస్మాకం దృష్టాన్తసిద్ధే, ర్వస్తుత్వహేతోశ్చ తత్రైవానైకాన్తికత్వాత్,. తస్మాదేకరూపమేవ వస్తు స్వీకర్తవ్యమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి (యథా హీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన స్వచ్ఛస్వాభావ్యం పరామృశ్యతే. స్ఫటికే హరితాదిధర్మాణాం స్వాభావికత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్య హి స్వచ్ఛం స్వాభావ్యం- తద్వశేన హరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకే కేవలస్య తస్య నానారూపత్వం మిథ్యేత్యత్ర దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మా మిథ్యానానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః. కించ- ఆత్మా మిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మా కల్పితనానాత్వాధారః- జ్యోతిష్ట్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపి భేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్య వివక్షితం సామ్యమాహ (యథా చేత్యాదినా) అవిభాజ్యం- వస్తుతో విభాగాయోగ్యమితి యావత్. చక్షురాదీని చ- అవభాసయతీతి సమ్బన్ధః. ఆత్మనః సర్వావభాసకత్వే వాక్యోపక్రమం ప్రమాణయతి (తథేతి) యత్తు నిరవయవే నాస్త్యపి నానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (నచేతి) ఆకాశాదీనాం దృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) కథమాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వగతత్వం తావదౌపాధికమితి సాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథం తర్హి సర్వగతత్వవ్యవహారః- తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) నన్వాకాశస్య సర్వత్ర గమనమపేక్ష్య సర్వగతత్వం కిమితి న వ్యవహ్రియతే- తత్రాహ (నత్వితి) ఆకాశే గమనాయో...

ఉ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ॥ ౩౧

సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాఽస్య పరమా గతిరేషాఽస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి ॥ ౩౨

ఏష్టుం తత్స్వరూపమాహ (గమనం హీతి) ననుకుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగే చ కేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతా క్రియాఽపి శ్యేనాదావివాకాశే భవిష్యతి. నేత్యాహ (సా చేతి) సావయవే హి శ్యేనాదౌ క్రియా దృశ్యతే- ఆకాశం త్వనిశేషం - నిరవయవం. కుతస్తత్ర క్రియేత్యర్థః. తథాపి ధర్మాన్తరాణ్యాకాశే భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్య తేషామపి క్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకబళీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాం దుర్వచత్వాచ్చ తత్ర ధర్మధర్మిభావో న సమ్భవతీతి భావః. ఆకాశే దర్శితన్యాయమన్యత్రాపి సఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వం పరమాణోరేకం రూపం - గన్ధవత్త్వం చాపరమిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) న హి పార్థివత్వాతిరేకి గన్ధవత్త్వం ప్రామాణికమితి భావః. వైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యాశఙ్క్యయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌ రసాదిమత్త్వమనౌపాధికం న భవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్. తథా చ నిరుపాధికభేదే నేదముదాహరణమితి పరిహరతి (న తత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్య దిగాదావపి సమత్వం మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) సన్తి పరస్మిన్నాత్మని దృగాదిశక్తిభేదాః- తేషాం మధ్యే దృక్ఛక్తిశ్చక్షురాత్మనా రూపాత్మనా చ పృథగేవ పరిణమతే, ఘ్రాతిశక్తిశ్చ ఘ్రాణాత్మనా గన్ధాత్మనా, చేత్యనేన క్రమేణ పరస్మిన్ పరిణామకల్పనాభర్తృప్రపఞ్చైర్యా కృతా- సాఽపి పరస్యైకరూపత్వోపపాదనేన నిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

రం.— (యద్వైతన్న జిఘ్రతి జిఘ్రన్వై తన్న జిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్. ౨౪-౨౫

రం.— (వదన్వై తన్న వదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత్త్వమేవ వదనమిత్యర్థః. ఇదం సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం. ౨౬- ౨౭

రం.— మనుతే ఇతి మనోవృత్తికథనం. ౨౮- ౨౯

రం.— విజానాతీతి బుద్ధివృత్తికథనం. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. ౩౦

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివ యద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయం ప్రవిభక్తమన్యత్వేన నాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తే న విజానాతి విశేషం. నను యద్యయమేవాస్య స్వభావః- కిన్నిమిత్తమస్య విశేషవిజ్ఞానం స్వభావపరిత్యాగేన. అథ విశేషవిజ్ఞానమేవాస్య స్వభావః - కస్మాదేష విశేషం న విజానాతీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర- యస్మిన్ జాగరితే స్వప్నే చాన్యదివ-ఆత్మనో వస్త్వన్తరమివావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం భవతి- తత్ర తస్మాదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానం మన్యమానోఽసత్యాత్మనః ప్రవిభక్తే వస్త్వన్తరే, ఽసతి చాత్మని తతః ప్రవిభక్తే, న్యోఽన్యత్పశ్యేత్- ఉపలభేత. తచ్చ దర్శితం స్వప్నే ప్రత్యక్షతః ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి. తథా-అన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీత స్పృశేద్విజానీయాదితి. ౩౧

ఆ.— ఔపాధికో దృష్ట్యాదిభేదః- న వాస్తవో నాస్తీత్యుపపాద్యవృత్తమనుద్రవతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) కిమస్యావిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం స్వరూపం-కిం వా విశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యే జాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః. ద్వితీయే సుషుప్తేరసిద్ధిరితి భావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషో విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవ స్వరూపం - తథాపి స్వావిద్యాకల్పిత విశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాశ్రిత్యావస్థాద్వయం సిధ్యతీత్యుత్తరం వాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) అవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః. ౩౧

రం.— అథ స్వప్నస్థానాద్యౌ నైవమిత్యాహ (యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యే నేతి శేషః. తథా చ యత్ర స్థానే స్వప్నాదౌ స్థితస్యాల్పమపి పృథక్సిద్ధం స్యాత్, ఇన్ద్రియాదికం చ కరణం స్యాత్,- తదానీం కించిద్ద్రష్ట్యాదికం కేనచిత్కరణేన కశ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహ తు పృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేన కరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాచ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితి భావః. ౩౧

శం.— యత్ర పునః సాఽవిద్యా సుషుప్తే వస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికా శాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్య వస్తునోఽభావాత్తత్కేన కం పశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా. అతః స్వేనైవ హి ప్రాజ్ఞేనాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేన సమ్పరిష్వక్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్న ఆప్తకామ ఆత్మకామః సలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః. సలిల ఇవ సలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్. అవిద్యయా హి ద్వితీయః ప్రవిభజ్యతే- సా చ శాన్తాత్ర- అత ఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్య ద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. పరఏవాయమస్మిన్ కాలే వ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదః స్వ ఆత్మజ్యోతిషి శాన్తసర్వసమ్బన్ధో వర్తతే. హే సమ్రాడితి హాభిషేకం హైనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథం వాఽనుశశాస. ఏషాఽస్య- విజ్ఞానమయస్య పరమా గతిః. యాస్త్వన్యాః దేహగ్రహణలక్షణాః బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తా అవిద్యాకల్పితాః- తా గతయోఽతోఽపరమాః-అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయం తు దేవ

ఊ.— స యో మనుష్యాణాꣳ రాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిః సర్వైర్మానుష్యకైర్భోగైః సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

తాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా- ఉత్తమా. యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. (ఏషైవ చ పరమా సమ్పత్) సర్వాసాం సమ్పదాం - విభూతీనామియం పరమా - స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకా హ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యే కర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. 'అయం తు న కేనచ కర్మణా మీయతే - స్వాభావికత్వాత్. ఏషోఽస్య పరమో లోకః తథా (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) యాన్యన్యాని విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితాని ఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః - నిత్యత్వాత్. *యో వై భూమా తత్సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్రాన్యత్పశ్య, త్యన్యద్విజానాతి,- తదల్పం మర్త్యమముఖ్యం. సుఖమిదం తు తద్విపరీతం- అత ఏవ ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః. ఏతస్యైవానన్దస్య మాత్రాం - కలామవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యాని భూతాన్యుపజీవన్తి తత ఏవానన్దాదవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన. తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యాని సన్త్యుపజీవన్తి భూతాని విషయేన్ద్రియసమ్పర్కద్వారేణ విభావ్యమానాం. ౩౨

అ.— పూర్వోక్తవస్తూపసంహారార్థం సలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తేన- అవిద్యాయాం నాశానన్తరమేవేత్యావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేతి శేషః. సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఇతి) పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వం ద్యోతయితుం హిశబ్దః. సమ్పరిష్వఙ్గఫలం సమన్తత్వం - అపరిచ్ఛిన్నత్వం. తత్ఫలం సమ్ప్రసన్నత్వం. అసమ్ప్రసాదో హి పరిచ్ఛేదాభిమానకృతః సమ్ప్రసన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆప్తకామ ఇతి) తదేవ సమ్ప్రసన్నత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తార్థం వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సలిల ఇవేతి) ద్వితీయస్యాభావం సుషుప్తే వ్యక్తీకరోతి (అవిద్యయేతి) అద్రష్టా- ద్రష్టేతి వా ఛేదః. ఏకోఽద్వైత ఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం. తస్య పరమపురుషార్థత్వం దర్శయన్ నాటకస్థత్వమాహ (ఏతదితి) కిమితి షష్ఠీసమాసమపేక్ష్యైకర్మధారయో గృహ్యతే- తత్రాహ (పరమేవేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వం సాధయతి (యాస్త్వితి) ప్రస్తుతం సమస్తాత్మభావం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేన విశినష్టి (యత్రేతి) సర్వాత్మభావాఖ్యస్య లోకస్య పరమత్వముపపాదయతి (యేన్య ఇతి) మీయతే- పరిచ్ఛిద్యతే. సాధ్యత ఇతియావత్. సౌషుప్తస్య సర్వాత్మభావస్య పరమానన్దత్వం విశదయతి (యానీతి) ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (యో వై భూమేతి) నను వైషయికమేకం సుఖం- ఆత్మరూపం చాపరమితి సుఖభేదాఙ్గీకారాదపసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ముఖ్యాముఖ్యభేదేన తదుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) కించ - వస్తుతో నాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికం సుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావే కాన్యుపజీవకాని స్యురిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్య మాత్రామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౩౨

రం.— (సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) యథా జలం జలే ప్రక్షిప్తమేకం భవతి - ఏవం సలిలే సలిలవత్ స్వచ్ఛస్వభావే పరమాత్మని లీనోఽయం ద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశాన్నైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేహాదిలక్షణభేదకాకారణాన్యోఽభవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధారఏవ ఛాన్దోగ్యే * బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దితః పరమాత్మా హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః. నను కథం సుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకో హి పరమగతిత్వాదినా శ్రూయత ఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్య పరమా గతిః) జీవస్యాస్యార్చిరాదిగత్యా ప్రాప్యతయా శ్రుతా పరమగతిరేషైవ. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినా ప్రాప్యాపి సమ్పదేషైవ. (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) శాశ్వతం భోగస్థానమప్యేష ఏవ. (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) నిరతిశయానుకూలోఽప్యస్యాయమేవేత్యర్థః. నను స్వర్గాదిషు భోగేష్వసుఖాలేశు జాగ్రత్సు కథమేతస్య పరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యాని భూతాని- బ్రహ్మణస్సకాశాదితరాణ్యేవ స్వర్గాదివైషయికసుఖానుభవితారస్సర్వేప్యేతదానన్దసహస్రాంశానుభవితార ఇత్యర్థః. ౩౨

శం.— యస్య పరమానన్దస్య మాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే- తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణం పరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహ సైన్ధవలవణశకలైరివ లవణశైలం. స యః- కశ్చిన్మనుష్యాణాం మధ్యే రాద్ధః - సంసిద్ధః. అవికలః సమగ్రావయవ ఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నో భవతి. కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః- స్వతన్త్రః పతిః. న మాణ్డలికః. సర్వైః- సమస్తైః. మానుష్యైరితి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవ యాని భోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామపి అతిశయేన- సమ్పన్నతమః. స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్. పరమానన్దస్యైవేదం విషయవిషయ్యాకారేణ మాత్రా ప్రసృతేతి హ్యుక్తం * యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యాదివాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోఽయం స పరమ ఆనన్ద ఇత్యభేదనిర్దేశః. యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజాత్రోదాహరణం. దృష్టం మనుష్యానన్దమాదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నీయ పరమానన్దం- యత్ర భేదో నివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్రాయమానన్దః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే- అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్,- తం పరమాన

ఆనన్దాః స ఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాః స ఏక ఆజానదేవానామానన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజానదేవానామానన్దాః స ఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైష ఏవ పరమ ఆనన్దః । ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మాఽన్తేభ్య ఉదరౌత్సీదితి ॥ 33

స్తం వివక్షన్నాహ- అథ యే మనుష్యాణామేవం ప్రకారాః శతమానన్దభేదాః - స ఏకః పితౄణాం. తేషాం విశేషణం జితలోకానామితి. శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః తేషాం పితౄణాం జితలోకానాం మనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణ ఏక ఆనన్దో భవతి. సోఽపి శతగుణీకృతో గన్ధర్వలోక ఏక ఆనన్దో భవతి. స చ శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః. అగ్నిహోత్రాది శ్రౌతకర్మణా యే దేవత్వం ప్రాప్నువన్తి- తే కర్మదేవాః. తథైవాజానదేవానామేక ఆనన్దః ఆజానత ఏవ- ఉత్పత్తిత ఏవ యే దేవాః- త ఆజానదేవాః. యశ్చ శ్రోత్రియః- అధీతవేదః. అవృజినః- వృజినం- పాపం. తద్రహితః యథోక్తకారీత్యర్థః అకామహతః- వీతతృష్ణః ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్యావన్తో విషయాః- తేషు. తస్య చైవంభూతస్యాజానదేవైః సమాన ఆనన్ద ఇత్యేతదప్యాకృష్యతే చశబ్దాత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోక ఏక ఆనన్దః- విరాట్శరీరే. తథా తద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః- అధీతవేదశ్చావృజిన ఇత్యాది పూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోక ఏక ఆనన్దః - హిరణ్యగర్భాత్మని. యశ్చేత్యాది పూర్వవదేవ. అతః పరం గణితనివృత్తిః. ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యుక్తః - యస్య చ పరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దా మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవం శతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దా యత్రైకతాం యాన్తి, యశ్చ శ్రోత్రియప్రత్యక్షః,- అద్వైత ఏవ సమ్ప్రసాదలక్షణః పరమానన్దః. తత్ర హి నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి - అతో భూమా. భూమత్వాదమృతః. ఇతరే తద్విపరీతా ఆనన్దాః. అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే. అకామహతత్వకృతో విశేష ఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః. అత్ర త్రీణి సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్య తస్యానన్దస్య ప్రాప్త్యర్థాన్యభిహితాని - యథా కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణే కర్మణీ అధరభూమిష్వపి సమానే ఇతి నోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తేరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిత్యవగమ్యతే. స ఏష పరమ ఆనన్దో వీతతృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః. తథా చ వేదవ్యాసః ॥ యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం । తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి. ఏష బ్రహ్మలోకో హే సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం - ఏవమనుశిష్టో భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి గవాం. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్ర హ- విమోక్షాయేత్యస్మిన్వాక్యే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- భీతవాన్. యాజ్ఞవల్క్యస్య భయకారణమాహ శ్రుతిః- న యాజ్ఞవల్క్యో వక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతవానజ్ఞానాద్వా. కిం తర్హి, మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మామన్తేభ్యః- ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యః ఉదరౌత్సీత్- ఆవృణోత్. అవరోధం కృతవానిత్యర్థః. యద్యన్మయా నిర్ణీతం ప్రశ్నరూపం విమోక్షార్థం- తత్తదేకదేశత్వేనైవ కామప్రశ్నస్య గృహీత్వా పునః పునర్మాం పర్యనుయుఙ్క్త ఏవ - మేధావిత్వాదిత్యేతద్భయకారణం- సర్వం మదీయం విజ్ఞానం కామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి. 33

ఆ --- స యో మనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథా సైన్ధవావయవైః సైన్ధవాచలం లోకో బోధయతి- తథా తస్యానన్దస్య మాత్రా నామ- అవయవాః. తత్ప్రదర్శనద్వారేణావయవినం పరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్ననన్తరో గ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స య ఇత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వం చేత్- సమృద్ధత్వేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్రేతి) తదేవ సమృద్ధత్వమపీత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (ఉపభోగేతి) అన్యైర్హి సమ్పత్తిభేదాదపునరుక్తిరితి భావః న కేవలముక్తసౌకస్య విశేషణం - కిం తు విశేషణాన్తరం చాస్తీత్యాహ (కించేతి) విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివృత్తనేత్రస్య వక్ష్యమాణసర్వాదవ్యనర్థావః స్యాదితి భావః అతిశయేన- సమ్పన్న ఇతి శేషః- అభేదనిర్దేశస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః ఆత్మనః సంవాసానన్దస్యేతి శేషః. ఔపచారికత్వమభేదనిర్దేశస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) తస్యైవ విషయిత్వం విషయత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) యథోక్తో మనుష్యానన్దః ప్రథమ ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యుధిష్ఠిరాదీతి) అథ యే శతం మనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (దృష్టమితి) శతగుణేనోత్తరోత్తరమానన్దస్యోత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణ పరమానన్దమునన్నీయ తమధిగమయితుమిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఇత్యేతి సమ్బన్ధః. పరమానన్దమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) భేదః- సద్భావవ్యవహారః ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దస్యైవ వృద్ధికాష్ఠాయిత్వం హేతుమాహ (అన్యేతి) యద్యపి యస్యేత్యాదినోక్తమేతత్ - తథాపి వాక్షరవ్యాఖ్యానావసరే తదేవ వివృతమిత్యవిరోధః. తత్తదానన్దప్రదర్శనేన సర్వం తత్ర తత్రాథశబ్దార్థః. తత్తద్వాక్యోపక్రమే వా. ఏవం ప్రకారత్వం- సమృద్ధత్వాది. పితౄణామ్- ఆనన్ద ఇతి సమ్బన్ధః. శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదిశబ్దేన పిణ్డపితృయజ్ఞాది గృహ్యతే. కే తే కర్మదేవా నామ- తత్రాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథా గన్ధర్వానన్దః శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః- తథా కర్మదేవానన్దః శతగుణీకృతస్సన్నాజానదేవా

నామేకఆనన్దో భవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్ర వీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (అజానదేవేభ్యఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యా-
హ (తస్యచేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతియావత్. ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా
విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దశ్శతగుణీకృతస్సన్నేకఆనన్దో భవతి-తథా విరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణో విరాజా తుల్యానన్దస్స్యాదిత్యా-
హ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృతేతి) తచ్ఛబ్దో విరాడానన్దవిషయః. శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపి హిరణ్యగర్భోపాసకస్తేన తుల్యానన్దో భవతీ-
త్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దస్యగణితభేదే ప్రాకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అతఃపరమితి) *ఏషాస్యపరమఆన-
న్దఇత్యుపక్రమ్యుక్తిమిత్యానన్దాన్తరముపదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) తథాపి సోఽముష్యసర్వాత్మత్వముపేక్షితమితిచేత్. నేత్యాహ (యస్స-
చేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్రహీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్యాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరేపరిచ్ఛిన్నా-
మర్త్యాశ్చేత్యాహ (ఇతరఇతి) *అథయత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరితిభావః. శ్రోత్రియాదిపదానివ్యాఖ్యాయతాత్పర్యందర్శయతి (అత్ర-
చేతి) మధ్యేవిశేషణేషు త్రిష్వితియావత్. తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితిశేషః. విశేషణాన్తరేవిశేషమాహ (అకామహతత్వేతి) యథోక్తవిధక-
ముపపాదయితుంసిద్ధమర్థమాహ (అశ్రైత్రితానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యంసష్టమ్యర్థః. తస్యతస్యానన్దస్యేతిదైవప్రాజాపత్యాదినిర్దేశః. అర్థాదపిహ-
తత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యేకర్మణాదేవత్వమిత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాద్దేవానన్దప్రాప్త్యాయథాకర్మాణిసాధనాన్యుక్తాని-తథాయశ్చేత్యాదిశ్రుతిసా-
మర్థ్యాదేవతాన్యపిశ్రోత్రియత్వాదీనితత్తదానన్దప్రాప్తిసాధనానివివక్షితానీత్యర్థః. నను త్రయాణామవిశేషశ్రుతౌ కథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వ-
యోఃసర్వత్రతుల్యత్వం- సహితేపూర్వభూమిషుశ్రుతే. తథాచాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షేతయోరపిహేతుతేతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) నిర్ధార-
ణార్థాసప్తమీ. సహి శ్రోత్రియత్వాదశూన్యఃసార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథాచ సర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్నతదానన్దా-
తిరేకప్రాప్తావసాధారణంసాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతోవిశేషఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం-
త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషువైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్యతిరతమభావేనపరమకాష్ఠోపపత్తేర్నిరతిశయస్యతస్యపర-
మానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యశ్చేత్యాదివాక్యస్యేష్టంతాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతేపరమానన్దేవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (సఏషఇతి)
నిరతిశయమకామహతత్వంపరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) ప్రకృతంప్రత్యగ్భూతంపరమానన్దమేషఋషిఃపరామృశతిశ్రు-
తిః. మేధావీత్యాద్యాంవ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తథాపికింతద్భయకారణం-తదాహ (యద్వదితి, మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితి
యావత్. తదేవభయకారణంప్రకటయతి (సర్వమితి) ౩౩

౩౪.— తస్యపరమానన్దత్వమేవమనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేన ప్రపఞ్చయతి (సయోమనుష్యాణాంరాద్ధస్సమృద్ధోభవతీత్యాది-
నా) రాద్ధః- * రాధసంసిద్ధావితిహిధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాంచమనుష్యాణామధిపతిః, సర్వైమాను-
షభోగైర్నిరతిశయంసమ్పన్నః, శ్చకశ్చిద్భవతియది - సః - ఉక్తలక్షణఆనన్దఃమనుష్యాణాంమధ్యేశ్రేష్ఠఆనన్దఇత్యర్థః. అత్రసమృద్ధత్వాదిగుణానాం
అనుకూలతయావేదనీయత్వాదానన్దత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. (అథయేశతంమనుష్యాణామానన్దాస్సఏకఃపితౄణాంజితలోకానామానన్దః) శతగుణితా-
మనుష్యాణాంపూర్వోక్తాఃపరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిఃపితౄన్తోషయిత్వాజితపితృలోకాయేపితరః - తేషామేకఆనన్దోభవతీత్యర్థః. ఏవముపరిస-
ఏకఃకర్మదేవానామానన్దఇత్యత్రకర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యేకర్మణాదేవత్వమభిసమ్పద్యన్తఇతి) దేవత్వంహిద్వివిధం - కర్మసిద్ధంజ్ఞానసి-
ద్ధంచ. కల్పాదావేవయత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- త్రయ-
స్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యంకర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితివిశేషోద్రష్టవ్యః. (అథయేశతంకర్మదేవానామానన్దాస్సఏ-
కఆజానదేవానామానన్దఃయశ్చశ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః. అతఏవఅవృజినః- అపాపః అతఏవఅకామ-
హతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశకామఇత్యర్థః. ముక్తఇతియావత్. శతగుణితాఃకర్మదేవానన్దాఃఆజానదేవానన్దఏకోభవతి - తథోక్తగుణవిశిష్ట-
ముక్తానన్దోప్యేకోభవతీత్యర్థః. యద్యపిముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోస్స్వరూపతస్తారతమ్యమస్తి - తథాప్యన్యూనత్వేతాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. (అథ
యేశతంప్రజాపతిలోకఆనన్దాస్సఏకోబ్రహ్మలోకఆనన్దఃయశ్చశ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతఇతి) అత్రప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తి-
రీయకేసమానప్రకరణే * ప్రజాపతేరానన్దఇత్యేకవచనాన్తప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దక్షాదిప్రజాపతిపరత్వేబహువచనాన్తతాప్రసఙ్గేనతత్రత్య-
ప్రజాపతిశబ్దస్యచతుర్ముఖపరతయానిశ్చితైకార్థ్యేనాత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యాపితత్పరత్వాత్. తతశ్చచతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితోబ్రహ్మలోకఃఏకగుణ
ఆనన్దోభవతి - తథాముక్తానన్దోపిభవతీత్యర్థః. నచతేయేశతంసఏకఇతినిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్యపరిచ్ఛిన్నత్వంశఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రేవాక్యతాత్ప-
ర్యాత్. యథా * క్షిప్తైముకివసర్పతీతివాక్యంసూర్యస్యగతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్విషుసామ్యపరం - సూర్యస్యనిమేషమాత్రేబహుయోజనాతిక్రాన్తి-
త్వస్యప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపివాక్యస్యచతుర్ముఖానన్దాపేక్షయాఆధిక్యమాత్రేతాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్యశ్రుతిసిద్ధ-
త్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తానిబ్రహ్మాణ్డానిభ్రమన్తితే *అణ్డానాంతుసహస్రాణాంసహస్రాణ్యయుతానిచ। ఈదృశానాంతథాతత్ర
కోటికోటిశతానిచేతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేనతత్రత్యచతుర్ముఖానాంచానన్త్యయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుశ్శతగుణితానన్దత్వోక్త్యా-
నేనియన్తానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవవ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (అథైషఏవపరమఆనన్దఏషబ్రహ్మ-
లోకస్సమ్రాడిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (అత్రహయాజ్ఞవల్క్యోబిభయాఞ్చకారమేధావీత్యాది) అయంరాజాఅతీవమేధావీమాం - మాంసర్వే

ఉ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ॥ ౩౪

§ తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయగ్ం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి॥ ౩౫

భ్యః అన్తేభ్యః- అన్తః - నిశ్చయః. నిశ్చయహేతుభ్యః ప్రశ్నేభ్యః ఉదరౌత్సీత్ -అవరోధంకృతవాన్. సర్వాన్ ప్రశ్నాన్ మామసౌ ప్రష్టుముపాక్రమతేత్యర్థః. అత ఇత్థఃపరంనత్యక్ష్యతీతి అత్ర-రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాంవిషయే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- బిభేతిస్మేత్యర్థః. ౩౩

శం.— అత్ర విజ్ఞానమయః స్వయఞ్జ్యోతిరాత్మా స్వప్నే ప్రదర్శితః. స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా కాముకగ్రస్తవివేకశ్చ సఙ్గతయా మహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యం స్వప్న ఏవ *ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితం. అర్థాదవిద్యాయాస్తత్త్వం నిర్ధారితమతద్ధర్మాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వంచ. తథావిద్యాయాశ్చ కార్యం ప్రదర్శితం సర్వాత్మభావః స్వప్న ఏవ ప్రత్యక్షతః * సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోక ఇతి. ఏవం సర్వాత్మభావః స్వభావోఽస్య- అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతం రూపమస్య సాక్షాత్ సుషుప్తే గృహ్యత ఇత్యేతద్విజ్ఞాపితం స్వయఞ్జ్యోతిరాత్మా. ఏష పరమ ఆనన్దః-ఏవ విద్యాయా విషయః. స ఏష పరమస్సమ్ప్రసాదః, సుఖస్య చ పరా కాష్ఠేత్యేతదేవమన్తేన గ్రన్థేన వ్యాఖ్యాతం తచ్చైతత్సర్వం విమోక్షపదార్థస్య దృష్టాన్తభూతం బన్ధనస్య చ. తే చ ఏతే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే సప్రపఞ్చే నిర్దిష్టే విద్యావిద్యాకార్యే- తత్సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవేతి తద్దార్ష్టాన్తికస్థానీయౌ మోక్షబన్ధనే సహేతుకే కామప్రశ్నార్థభూతే త్వయా వక్తవ్యే ఇతి పునః పర్యనుయుక్తో జనకః *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. తత్ర మహామత్స్యవత్ స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరత్యేక ఆత్మా స్వయఞ్జ్యోతిరిత్యుక్తం. యథాచాసౌ కార్యకరణాని మృత్యురూపాణి పరిత్యజన్ స్వప్నదశాసు స మహామత్స్యవత్ స్వప్నబుద్ధాన్తావనుసఞ్చరతి - తథా జాయమానో మ్రియమాణశ్చ తైరేవ మృత్యురూపైస్సంయుజ్యతే వియుజ్యతే, చోభౌ లోకావనుసఞ్చరతీ, తిసఞ్చరణం స్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన సూచితం. తదిహ విస్తరేణ ససనిమిత్తం సఞ్చరణం వర్ణయితవ్యమితి తదర్థోయమారమ్భః. తత్ర చ బుద్ధాన్తాత్ స్వప్నాన్తమయమాత్మాను ప్రవేశితః- తస్మాత్సమ్ప్రసాదస్థానం మోక్షదృష్టాన్తభూతం. తతః ప్రచ్యావ్య బుద్ధాన్తే సంసారవ్యవహారః ప్రదర్శయితవ్య ఇతి తేనాస్య సమ్బన్ధః. స వై - బుద్ధాన్తాత్ స్వప్నాన్తక్రమేణ సమ్ప్రసన్న ఏషః తస్మిన్ సమ్ప్రసాదే స్థిత్వా తతః పునరీషత్ప్రచ్యుతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వేత్యాదిపూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ౩౪

ఆ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్రేతి) * అత్రాయం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిర్భవతీతి వాక్యం సప్తమ్యర్థః. వృత్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (స్వప్నాన్తేతి) కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా- ప్రదర్శితేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) * అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవేత్యాద్యాపుక్తమనుభాషతే (పునశ్చేతి) కింతత్కార్యప్రదర్శనసామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాస్తత్త్వం-తదాహ (అతద్ధర్మేతి) అనాత్మధర్మత్వం- ఆత్మని చైతన్యవదస్వాభావికత్వం. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యం చ స్వప్నే సర్వాత్మభావలక్షణం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తే స్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్-స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్. అన్యథోక్తిత్వస్య సుఖపరామర్శేన స్యాదితి భావః. ఉక్తం విద్యాకార్యం నిగమయతి (ఏష ఇతి) తమేవ విద్యావిషయం విశదయతి (స ఏష ఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేన గ్రన్థేన- బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతి యావత్. సోహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతో రాజేత్థం మన్యతే-అతస్తస్య సహస్రదానే యుక్తా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. అత ఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనుద్రవతి (తే చేతి) యద్యపి యథోక్తలక్షణే మోక్షబన్ధనే ప్రాగేవోపదిష్టే- తథాపి పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవ తయోరితి యతో రాజా భ్రామ్యతి - అతో మోక్షబన్ధనే దార్ష్టాన్తికభూతే వక్తవ్యే యాజ్ఞవల్క్యేనేతి మన్యమానస్తం ప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వేన ప్రాప్తయోరపి ప్రథమం బన్ధో వర్ణ్యత ఇతి వక్తుం దృష్టాన్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికస్య బన్ధస్య సూత్రితత్వం దర్శయతి (యథా చేత్యాదినా) ఉభౌ లోకావిత్యత్ర ప్రథమమేవం శబ్దో ద్రష్టవ్యః. వృత్తమనూద్యానన్తరప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజ్ఞస్సంసారీ సప్తమ్యర్థః. ససనిమిత్తం - కామాదినా నిమిత్తేన సహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వా సమనన్తరవాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (తత్ర చేతి) * స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వేత్యుపక్రమ్య స్వప్నాన్తాయైవేతి వాక్యం సప్తమ్యా పరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నవిషయవ్యావృత్త్యర్థం విశినష్టి (సమ్ప్రసాదేతి) కథం పునస్సమ్ప్రసన్నస్య సంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) ప్రాగుక్తస్య సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితో గ్రన్థస్తేనేతి పరామృశ్యతే. సమనన్తరగ్రన్థః పఞ్చమ్యోచ్యతే. వాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (స వై బుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వేత్యాది బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తం పూర్వవదితి యోజనా. ౩౪

రం.— అథ యాజ్ఞవల్క్యో జాగ్రద్దేశాదుత్క్రమణం వివక్షుః స్వప్నాన్తావస్థాపితస్య జీవస్య బుద్ధాన్తసఞ్చరణం దర్శయతి (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩౪

శం.— ఇత ఆరభ్యాస్య సంసారో వర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మా స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యాహాత్ర దృష్టాన్తం - తత్ - తత్ర యథా లోకే అనః - శకటం సుసమాహితం- సుష్ఠు- భృశం వా సమాహితం- భాణ్డోపస్కరణేనోపా

§ ఏతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయత్రాయమణిమానం న్యేతిజరయావోపతపతా వాఽణిమానంనిగచ్ఛతితద్యథాఽఽమ్రంవోదుమ్బరంవాపిప్పలంవాబన్ధనాత్ప్రముచ్యతఏవమేవాయం పురుషఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యపునఃప్రతిన్యాయంప్రతియోన్యాద్రవతిప్రాణాయైవ॥ ౩౬

ఖలుకముసలశూర్పపిఠరాదినానాద్రవ్యేణచసమ్పన్నం. సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః. తథాభారాక్రాన్తంసదుత్సర్జత్ - శబ్దంకుర్వద్యథాయాయాత్-గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితంసత్. ఏవమేవ- యథోక్తోదృష్టాన్తః. అయంశారీరః- శరీరేభవః. కోసౌ. ఆత్మా- లిఙ్గోపాధిః. యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాంపాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రమణమను ప్రాణాద్యుత్క్రమణం, - సః ప్రాజ్ఞేన- పరేణాత్మనాస్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః- అధిష్ఠితః. అవభాస్యమానః. తథాచోక్తం *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతే*ఇతి. ఉత్సర్జద్యాతి. తత్రచైతన్యాత్మజ్యోతిషాభాస్యేలిఙ్గే ప్రాణప్రధానేగచ్ఛతిసతితదుపాధిరప్యాత్మాగచ్ఛతీవ. తథాచశ్రుత్యన్తరం *కస్మిన్నహమిత్యాది* *ధ్యాయతీవలేలాయతీవ* అతఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఇతి అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతఃశకటవత్కథముత్సర్జద్యాతి. తేనలిఙ్గోపాధిరాత్మాఉత్సర్జన్- మర్మసునికృత్యమానేషుదుఃఖవేదనయాఆర్తశబ్దంకుర్వన్యాతి-గచ్ఛతి. తత్కస్మిన్కాలఇతి. ఉచ్యతే- యత్రైతద్భవతి. ఏతదితిక్రియావిశేషణం. ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ- యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యభవతీత్యర్థః. దృశ్యమానస్యాప్యనువదనంవైరాగ్యహేతోః. ఈదృశఃకష్టఃఖల్వయంసంసారః- యేనోత్క్రాన్తికాలేమర్మసూత్కృత్యమానేషుస్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌచాసామర్థ్యంపరవశీకృతచిత్తస్య. తస్మాద్యావదియమవస్థానాగమిష్యతి- తావదేవపురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తాభవతేత్యాహకారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః. ౩౫

ఆ.— తద్యథేత్యాదేః * ఇతితుకామమయమానఇత్యన్తస్యగ్రన్థస్యతాత్పర్యంతదిహేత్యత్రోక్తమనువదతి (ఇతఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్యాద్యావాక్యాదేర్దృష్టాన్తవాక్యముక్తాప్యవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి-అత్రదృష్టాన్తమాహేతియోజనా. భాణ్డోపస్కరణేన- భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతియావత్. తదేవోపకరణంవిశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం-స్థాలీ. అన్వయందర్శయితుంయథాశబ్దాఽనూద్యతే. లిఙ్గవిశిష్టమాత్మానంవిశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణేవిశదయతి (పాప్మేతి) కార్యకరణానిపాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే శారీరస్యప్రాజ్ఞాన్వారూఢత్వం వ్యాచష్టే (యస్యేతి) ఉత్సర్జద్యాతిచేత్- తదాజ్ఞీకృతమాత్మనోగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనోగమనప్రతీతిరిత్యత్రార్థే శ్రుతింప్రమాణయతి (తథాచేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతిశ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వాదాత్మనోవస్తుతోగమనంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) ఔపాధికమాత్మనోగమనమిత్యత్రలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) కథమేతావతానిరుపాధేరాత్మనోగమనంనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణఫలంనిగమయతి (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనార్తస్యశబ్దవిశేషకరణపూర్వకంగమనంగృహ్యతే. ఏతత్- ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యయథాస్యాత్- తథావస్థాయస్మిన్కాలేభవతి- తస్మిన్గమనమిత్యుపపాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) కిమితిప్రత్యక్షమర్థం శ్రుతిరనువదతి- తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథంసంసారస్వరూపానువాదమాత్రేణవైరాగ్యసిద్ధిః- తత్రాహ (ఈదృశఇతి) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం.— అథోత్క్రాన్తిరూహ (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథాఅనః - శకటంసుతరాంసమాహితం- యాత్రోపకరణసమ్భారాక్రాన్తంసత్పూర్వందేశముత్సృజ్యయాతి - ఏవమేవశకటస్థానీయోఽయంశారీరఆత్మా- జీవః ప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా- పరమాత్మనాసారథిస్థానీయేనఅన్వారూఢః- సమ్పన్నవిశేషం ప్రాప్తశరీరముత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతీతి) యత్ర- యదాఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వశ్వాసీభవతి- తదోత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. ౩౫

శం.— తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వంకస్మిన్కాలే- కింనిమిత్తం- కథం- కిమర్థంవాస్యాదిత్యేతదుచ్యతే- సోయం- ప్రాకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పిణ్డోయత్ర- యస్మిన్కాలేఅణిమానం- అణోర్భావం. అణుత్వం. కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కింనిమిత్తం. జరయావాస్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జీర్ణఃకార్శ్యంగచ్ఛతి. ఉపతపతీత్యుపతపన్-జ్వరాదిరోగః. తేనోపతపతావా. ఉపతప్యమానోహిరోగేణవిషమాగ్నితయాఽన్నంభుక్తం నజరయతి- తతోన్నరసేనానుపచీయమానఃపిణ్డఃకార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతేఉపతపతావేతి. అణిమానంనిగచ్ఛతి. యదాఽత్యన్తకార్శ్యంప్రతిపన్నోజ్వరాదినిమిత్తైః- తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి. యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ-తదాభృశాహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి. జరాభిభవోరోగాదిపీడనంకార్శ్యాపత్తిశ్చశరీరవతోఽవశ్యంభావినఏతేఽనర్థాఇతివైరాగ్యాయేదముచ్యతే. యదాసావుత్సర్జన్యాతి- తదాకథంశరీరంవిముఞ్చతీతి. దృష్టాన్తఉచ్యతే- తత్- తత్రయథాఽఽమ్రంవా- ఫలముదుమ్బరంవా- ఫలంపిప్పలంవా- ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానంమరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతానిహిమరణస్యనిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతానిచ. ఏతదపివైరాగ్యార్థమేవ- యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్- తస్మాత్సర్వదామృత్యోరాస్యేవర్తతఇతి. బన్ధనాత్- బధ్యతేయేనవృన్తేనసహ- బన్ధనకారణోరసః. యస్మిన్వాబధ్యతఇతివృన్తమేవోచ్యతేబన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా- బన్ధనాత్ప్రముచ్యతేవాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయంపురుషః- లిఙ్గాత్మా. లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః- చక్షురాదిదేహావయవేభ్యస్సమ్ప్రముచ్య- సమ్యక్- నిర్లేపేనప్రముచ్య. నసుషుప్తగమనకాలఇవప్రాణేనరక్షన్. కింతర్హి. సహవాయునోపసంహృత్య. పునః ప్రతిన్యాయం- పునశ్శబ్దాత్

ఉ.— తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోऽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతికల్పన్తేऽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవꣳ హైవంవిదꣳ సర్వాణి భూతాని ప్రతికల్పన్త ఇదం బ్రహ్మాయాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్వమప్యయం దేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్ – యథా స్వప్నబుద్ధాన్తౌ పునః పునర్గచ్ఛతి – తథా పునః. ప్రతిన్యాయం – ప్రతిగమనం. యథాగతమిత్యర్థః. ప్రతియోని – యోనిం యోనిం ప్రతి. కర్మశ్రుతాదివశాదాద్రవతి. కిమర్థం. ప్రాణాయైవ – ప్రాణవ్యూహాయేత్యర్థః. స ప్రాణ ఏవ గచ్ఛతి – తత్ర ప్రాణాయైవేతి విశేషణమనర్థకం. ప్రాణవ్యూహాయ హి గమనం దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి. తేన హ్యస్య కర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః – న ప్రాణసత్తామాత్రేణ – తస్మాత్తాదర్థ్యార్థం యుక్తం విశేషణం ప్రాణవ్యూహాయేతి ౩౬

ఆ.— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్య తస్యోత్తరత్వేన స యత్రేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తం స్వాభావికమాగన్తుకం చేతి దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథం జ్వరాదినా కార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతపన్నితి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తిం నిగమయతి (అణిమానమితి) కస్మిన్కాలే తదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతి ప్రశ్నస్యోత్తరత్వేన తద్విధాయినీం గతిమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్ర హి కార్శ్యం నిమిత్తం. సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణం స్వరూపం. శరీరవిమోక్షణం చ ప్రయోజనమిత్యర్థః. స యత్రేత్యాదివాక్యాదర్థసిద్ధముక్తమాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదేత్యాదినా) ఫలం– బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమితి విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం – ఏకేనాపి వివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథం మరణస్యానియతాన్యనేకాని నిమిత్తాని సమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (అనియతానీతి) అథ మరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే – తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవ సమర్థయతే (యస్మాదితి) ఇష్టమప్రమత్తైర్భవితవ్యమితి శేషః. వృన్తేన సహ ఫలం యేన రసేన సమ్బధ్యతే – స రసో బన్ధనకరణభూతో బన్ధనం. వృన్తమేవ వా బన్ధనం – యస్మిన్ఫలం సమ్బధ్యతే రసేనేతి వ్యుత్పత్తేః. తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్య ఫలస్య భవతి ప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గసూక్ష్మాత్మా సాధారస్యేతి తద్విశిష్టః శారీర స ఉచ్యతే. సమ్ప్రముచ్య – ఆద్రవతీతి సమ్బన్ధః. సమిత్యుపసర్గస్య తాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యది స్వప్నావస్థాయామివ మరణావస్థాయాం ప్రాణేన దేహం రక్షన్నాద్రవతీతి నాద్రియతే – కేన ప్రకారేణ తర్హి తదా దేహాన్తరం ప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా – ప్రాణేన సహ కరణజాతముపసంహృత్య – ఆద్రవతీతి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. పునః ప్రతిన్యాయమితి ప్రతీకమాదాయ పునశ్శబ్దస్య తాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథా పునః – ఆద్రవతీతి సమ్బన్ధః. యథా పూర్వమిమం దేహం ప్రాప్తవాన్ – (పునరపి తథైవ దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనే కారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వప్రజ్ఞా గృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ – ప్రాణానాం విశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతి యావత్. ప్రాణాయేతి శ్రుతేః కిమర్థమిత్థం వ్యాఖ్యాయతే – తత్రాహ (స ప్రాణ ఇతి) ఏతచ్ఛతపథ తత్ర ప్రతిపత్త్యైకీకరణే నిర్ధారితం. ప్రాణాయేతి విశేషణస్యానర్థక్యాద్యుక్తం ప్రాణవ్యూహాయేతి విశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్య ప్రాణైః సహ వర్తతే చేత్ – తావతైవ భోగసిద్ధేరలం ప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) అన్యథా సుషుప్తిమూర్ఛయోరపి భోగప్రసక్తేరిత్యర్థః తాదర్థ్యార్థం– ప్రాణస్య భోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ౩౬

రం.— ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభావకాలమాహ (స యత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాऽణిమానం నిగచ్ఛతీతి) సోऽయం– ప్రకృతః శరీరః పాణ్యాదిమాన్ పిణ్డః యత్ర– యదా అణిమానం– కార్శ్యం న్యేతి– గచ్ఛతి. తత్ర హేతుమాహ – జరయా వా ఉపతపతా వా – స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జరయా వా కార్శ్యం గచ్ఛతి. అథవా– ఉపతపతీత్యుపతపన్ – జ్వరాదిరోగః. తేన వా ఉపతప్యమానః అగ్నిమాన్ద్యేన భుక్తస్యాజరణేన అన్నరసేనానుపచీయమానస్సన్ పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీత్యర్థః (తద్యథా ఆమ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వేత్యాది) యథా ఆమ్రఫలం వా– ఉదుమ్బరఫలం వా – పిప్పలఫలం వా. అత్ర ఫలే లుగితి వికారప్రత్యయస్య లుక్ వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశీకృతాత్ ప్రముచ్యతే – ఏవమేవాయం పురుషః స ప్రాణకరణగ్రామః ఏభ్యః– పాణ్యాదిభ్యోऽఙ్గేభ్యస్సంప్రముచ్య– మోక్షం ప్రాప్య పునః ప్రతిన్యాయం– యథా పూర్వమాగతస్తథైవ బ్రాహ్మణాదిప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనిం ప్రత్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ– జీవనాయేత్యర్థః ౩౬

శం.— తత్రాస్యేదం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతో నాన్యస్య దేహాన్తరస్యోపాదానే సామర్థ్యమస్తి– దేహేన్ద్రియవియోగాత్. న చాన్యేऽస్య భృత్యస్థానీయా గృహమివ రాజ్ఞే శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే. అథైవం సతి కథమస్య శరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే– సర్వం హ్యస్య జగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వాయోపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయ చాయం ప్రవృత్తో దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సుః– తస్మాత్సర్వమేవ జగత్స్వకర్మప్రయుక్తం తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యం సాధనం కృత్వా ప్రతీక్షత ఏవ– *కృతం లోకం పురుషోऽభిజాయత ఇతి శ్రుతేః. యథా స్వప్నాజ్జాగరితం ప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధో దృష్టాన్త ఉచ్యతే– తత్ర యథా రాజానం– రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తం స్వరాష్ట్రే ఉగ్రాః– జాతివిశేషాః క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః– ప్రతి ప్రత్యేనసి– పాపకర్మణి నియుక్తాః ప్రత్యేనసః. తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూత

ఊ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽభిసమాయన్త్యేవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి …… ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజాజాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః-గ్రామనేతారః. తే పూర్వమేవ రాజ్ఞ ఆగమనం బుద్ధ్వాఽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైః. పానైః-మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః. ప్రతికల్పన్తే- నిష్పన్నైరేవ ప్రతీక్షన్తేఽయం- రాజా ఆయాతి అయమాగచ్ఛతీత్యేవం వదన్తః ఏవం హ ఏవంవిదం- కర్మఫలస్య వేదితారం. సంసారిణమిత్యర్థః. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. సర్వాణి భూతాని- శరీరకర్తౄణి, కరణానుగ్రాహకాణి చాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తాని కృతైరేవ కర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే. ఇదం బ్రహ్మ- భోక్తృ కర్తృ చాస్మాకమాయాతి తథేదమాగచ్ఛతీత్యేవమేవ కృత్వా ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— తద్యథా రాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థాప్రస్తుత్యర్థః. అథాస్య స్వయమసామర్థ్యే పిశరీరాన్తరకర్తారోఽన్యే భవిష్యన్తి- యథా రాజ్ఞో భృత్యా గృహనిర్మాతారః-తత్రాహ (నచేతి) స్వయమసామర్థ్యమన్యేషాం చాసత్త్వం నిమిత్తే ఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) భవత్వస్య స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వసిద్ధ్యర్థం సర్వం జగదుపాత్తం- తథాపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మేత్యత్ర స్వశబ్దః, తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః, స్వప్రకృతభోక్తృవిషయా. తత్ర ప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషాహితం కృతవర్తమానదేహాభావాభూతపఞ్చకాదినా నిర్మితమేవ దేహాన్తరమభివ్యాప్య జాయత ఇతి శ్రుతేరర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానం ప్రతిపత్సూచ్ఛతశ్శరీరం పూర్వమేవ కృతం నాపూర్వం క్రియతే-తథా దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య పఞ్చభూతాదినా కృతమేవ దేహాన్తరమిత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం దేహాన్తరం కృత్వా సంసారిణే పరలోకాయ ప్రతిష్ఠతే ప్రతీక్షణం కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్ర పాపకర్మణి నియుక్తత్వమేవ వ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యేపి గ్రాహ్యా గృహ్యన్తే. దణ్డనాదావిత్యాదిశబ్దో హింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్య సూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేన లేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః. మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేన క్షీరాదిగృహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దో గోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వానాత్రే ప్రతీయమానే కిమితి కర్మఫలస్య వేదితారమితి విశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలం హీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్సంసారివిషయః. సంసారిణో వస్తుతో బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్తస్మిన్ బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం.— (తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస ఇత్యాది) తత్-తత్ర ప్రపిత్సితయోర్న్యన్తరే. యథా అభిషిక్తం రాజానమాయాన్తం శ్రుత్వా రాష్ట్రవర్తినస్సర్వేపి ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణి తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారో గ్రామణ్యః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యః. అన్నైః- వివిధై ర్భోజ్యైః. పానైః-పేయవిశేషైః. ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ. అయం- రాజా ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి ససమ్భ్రమం వదన్తః ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్తే. ఏవమేవ హైవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితి యావత్. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః. సర్వాణి భూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూతశరీరసాధనాని సర్వాణి భూతాని తత్కర్మప్రయుక్తాని సన్తి కర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహ ఇదం బ్రహ్మ - జీవః ఆయాతీదమాగచ్ఛతీతి ససమ్భ్రమం ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవ శరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని పరమాత్మసఙ్కల్పవశేన ప్రతిపుగుషం సమగ్రాణి భవన్తీత్యర్థః. యద్వా- ఉక్తసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్య సర్వభూతోపజీవ్యత్వం ఫలముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం.— తమేవం జిగమిషుం కే సహ గచ్ఛన్తి? యే వా గచ్ఛన్తి- తే కిం తత్క్రియా ప్రణున్నాః-ఆహో స్విత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ గచ్ఛన్తి పారలౌకికశరీరకర్తౄణి వ భూతానీత్యత్రోచ్యతే దృష్టాన్తః-తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణ యాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యః-త ఏవాభిసమాయన్తి-అభిముఖ్యేన సమాయన్తి. ఏకీభావేన తమభిముఖా ఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తా ఏవ రాజ్ఞా కేవలం తజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః. ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలే సర్వే ప్రాణాః-వాగాదయోఽభిసమాయన్తి. యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి-వ్యాఖ్యాతం. …… ౩౮

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తమనుగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యే చేతి) తత్క్రియా ప్రణున్నాః- తస్య-గన్తుర్వాగాదివ్యాపారేణ ప్రేరితాః. సహ మహతా ఇతి యావత్. యాని చ భూతాని పరలోకశబ్దితం శరీరం కుర్వన్తి, యాని వా కరణానుగ్రాహకాణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపి యథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిం దర్శయతి (పరలోకేతి) నాద్యః.

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— §సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్య వాగాదివ్యాపారాభావాదాహ్వానానుపపత్తేః. నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపి వాగాదిప్వచేతనేషు స్వయం ప్రవృత్తేరనుపపన్నైంతి చోదయితురభిమానః. ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవవిశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపి రథాదీనాం చేతనప్రేరితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపి భోక్తృకర్మవశాత్తదాహ్వానం తద్వ్యమన్తరేణ ప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతి భావః.................... ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర.— (తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్య ఇత్యాది) యథా ప్రయియాసన్తం - జిగమిషుం రాజానం తదుపజీవిన ఉగ్రప్రత్యేనసః ప్రభృతయః పూర్వవ్యాఖ్యాతాస్సర్వేత దాజ్ఞామన్తరేణాప్యభిసమాయాన్తి-ఆభిముఖ్యేనాయాన్తి. ఏవమేవేమమాత్మానం భోక్తారం యత్ర-యదా ఏతత్ - శరీరమూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి- తదా అన్తకాలే సర్వే ప్రాణా ఆయాన్తీత్యర్థః. ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనం ప్రస్తుతం. తత్ర ౹ అయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యః సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం. తస్య సమ్ప్రమోక్షణం కస్మిన్కాలే- కథం వేతి సవిస్తరం సంసరణం వర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే. సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతో యత్ర-యస్మిన్కాలే అబల్యం-అబలభావం న్యేత్య-గత్వా. యద్దేహస్య దౌర్బల్యం-తదాత్మన ఏవ దౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-అబల్యం న్యేత్యేతి. నహ్యసౌ స్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావం గచ్ఛతి. తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః. వివేకాభావః. స సమ్మూఢతామివ న్యేతి-నిగచ్ఛతి. న చాస్య స్వతస్సమ్మోహోఽసమ్మోహో వా ౹-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దః సమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలే హి కరణోపసంహారనిమిత్తో వ్యాకులీభావ ఆత్మన ఇతి లక్ష్యతే లౌకికైః-తథా చ వక్తారో భవన్తి సమ్మూఢస్సమ్మూఢోఽయమితి. అథవా-ఉభయత్రేవశబ్దప్రయోగో యోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్య పరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాచ్ఛ్రమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలే ఏతే ప్రాణాః- వాగాదయః ఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి. తదాస్య శారీరస్యాఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం. కథం పునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేన వా ప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి. ఉచ్యతే - సః - ఆత్మా ఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసో మాత్రాః - తేజోమాత్రాః. తేజోఽవయవా రూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీని కరణానీత్యర్థః. తా ఏతాః సమభ్యాదదానః - సమ్యక్ - నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- ఆభిముఖ్యేనాదదానః. సంహరమాణః తత్స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం సమితి. న తు స్వప్నే నిర్లేపేన సమ్యగాదానం. అస్తిత్వాదానమాత్రం- *గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుః ౹ అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ *శుక్రమాదాయేత్యాదివాక్యేభ్యః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి. హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారే సతి. న హి తస్య స్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాదివిక్రియా, వా- ౹ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యుక్తత్వాత్. బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవ హి సర్వవిక్రియాధ్యారోప్యతే తస్మిన్. కదా పునస్తస్య తేజోమాత్రాభ్యాదానమితి. ఉచ్యతే-స యత్రైషః చక్షుషి భవః-చాక్షుషః. ఆదిత్యాంశో భోక్తుః కర్మణా ప్రయుక్తో యావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహం కుర్వన్వర్తతే - మరణకాలే త్వస్య చక్షుషోఽనుగ్రహం పరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానం ప్రతిపద్యతే. తదేతదుక్తం ౹ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాది. పునర్దేహగ్రహణకాలే సంశ్రయిష్యన్తి. తథా స్వాపస్య తః ప్రబుధ్యతశ్చ. తదేతదాహ- చాక్షుషః పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే పరాఙ్పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్ పరాఙ్ వ్యావర్తత ఇతి. యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞో భవతి ముమూర్షుః- రూపం న జానాతి. తథాఽయమాత్మా చక్షురాదితేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో భవతి స్వప్నకాల ఇవ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (సయత్రేతి) సమ్బన్ధం వక్ష్యమాణమనుక్తం కీర్తయతి (సంసారేతి) వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. సమ్ప్రతి వ్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరబ్రాహ్మణమాదత్తే (తస్య సంప్రమోక్షణమితి) ఏవం బ్రాహ్మణమవతార్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (సోఽయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథమాత్మనో దౌర్బల్యం-తదాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనో దౌర్బల్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యథాఽయమబలభావం నిగచ్ఛతి-తథా సమ్మోహం- సంమూఢతామివ ప్రతిపద్యతే, వివేకాభావో హి సమ్మోహః. తథా చ సమూఢతామివ నిగచ్ఛతీతి యోజ్యమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (నచేతి) కథం పునరాత్మనః సమారోపితోఽపి సమ్మోహః స్యాత్ - నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతి శేషః. తత్ర లౌకికీం వార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దం గృహీత్వా వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్ర యోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్ర తద్యోజనే హేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) వ్యుత్పత్త్యా యోగ్యతాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదప్యుభయత్రైవకారో ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాలే తత్స

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహురేకీభవతి న జిఘ్రతీత్యాహురేకీభవతి న రసయత ఇత్యాహురేకీభవతి న వదతీత్యాహురేకీభవతి న శృణోతీత్యాహురేకీభవతి న మనుత ఇత్యాహురేకీభవతి న స్పృశతీత్యాహురే

మ్పృత్తిమోక్షణానిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథం వేత్యుక్తం ప్రశ్నమనూద్య ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరం వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) రూపాదిప్రకాశనశక్తిమత్త్వప్రధానభూతకార్యత్వాత్తైజసా మాత్రాశ్చక్షురాదీనీత్యుక్తం. సమ్పృత్తి సమభ్యాదదాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహరమాణః హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః. తత్సమితి విశేషణం స్వప్నాపేక్షయా విస్పష్టః. కథం స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం ఇదాహ (నత్వితి) ఆధానమాత్రముపీస్వప్నే నా స్తీతి తత్తద్వాసనావృత్తయర్థం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) సవితా సైజసా మాత్రాః సమభ్యాదదాన ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయ హృదయమేవేత్యాది వ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానో భవతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్య వాక్యార్థమాహ (హృదయ ఇతి) కథమాత్మనో నిష్క్రియస్య తేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాం తద్విక్షేపస్య చోపసంహారే సత్యాత్మన స్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః. తర్హి తద్విక్షేపోపసంహర్తృత్వవత్తదాదానకర్తృత్వమపీ ముఖ్యమేవ భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆదిశబ్దేన క్రియావిశేషః సర్వోఽపి గృహ్యతే. కథం తర్హి ప్రతీచికర్తృత్వాదిప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) సయత్రేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాకరోతి (కదా పునరిత్యాదినా) తస్య పురుషశబ్దాదుపక్రాన్తస్య ప్రాణైర్విశినష్టి (ఆదిత్యాంశ ఇతి) తస్య చాక్షుషత్వం సాధయతి (భోక్తురిత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితి కుతో విశేషణం తత్రాహ (మరణకాలేత్విత్తి) ఆదిత్యాంశస్య చక్షురనుగ్రహమకుర్వతః స్వాత న్త్ర్యం వారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాం చక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదేవతాత్మనోపసంహారే కృత్యన్తరం సంపాదయతి (తదేతదితి) తర్హి దేహాన్తరే వాగాదిరాహిత్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి వాగాదయస్తత్తద్దేవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితి శేషః. ముమూర్షోరివ స్వాపస్య తతః సర్వాణి కరణాని లిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే ప్రబుధ్యమానస్య చోత్పిత్సోరిపి తాని యథాస్థానం ప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదాహేతి) పరాఙ్పర్యావర్తత ఇతి రూపజ్ఞో ముఖ్యం చాక్షుషస్య దివ క్షీతమితి శేషః. ౧

౨౦.— అథ ప్రశ్నోత్తరం జ్యేష్ఠస్సమ్పృత్తిముచ్యేత్యుక్తం సమ్పృత్తిమోక్షణి ప్రస్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్యసమ్మోహమివ న్యేతీతి) సోఽయమాత్మా యత్ర యస్మిన్ కాలే ఆబల్యం అబలస్యభావః ఆబల్యం బలరాహిత్యం న్యేత్య నితరామేత్య ప్రాప్య సమ్మోహమివ న్యేతి ప్రతిపద్యతే. కరణతోఽభావాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే. ఇవశబ్దోఽల్పార్థే. మోహాపక్రమదశాయామిత్యర్థః. మోహో నామ మరణాయార్ధసమ్పృత్తిః. తథాహి ఉభయలిఙ్గపాదేజాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే. ముగ్ధేఽర్ధసమ్పృత్తిః పరిశేషాత్. సతావస్థాన్తరం జాగరితావస్థో భవితుమర్హతి ఇన్ద్రియైర్విషయానిరీక్షణాత్. నాపి స్వప్నః పశ్యతి నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపి మృతః తస్య ప్రాణోష్మణోరభావాత్. నచ సుషుప్తః తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తో హి ప్రసన్నవదనో నిమీలితనేత్రశ్చ. తస్మాన్మోహో నామ మృతేరర్ధసమ్పృత్తిః అర్ధమృతిరితియావత్. మరణం హి సర్వప్రాణవియోగః. సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకలిపయప్రాణసమ్పృత్తిర్మూర్ఛా. తత్ర పుణ్యాదవశాత్కర్మశేషే చ సతి వాఙ్మనసే ప్రత్యాగచ్ఛతః - అసతి తస్మిన్ ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః. తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతి స్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి) అథ తదానీం వాగాదయః ప్రాణాః ఏనమభిసమాయన్తి ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః. (సఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః ఆత్మా తేజోమయ్యో మాత్రాః తేజోమాత్రాః ప్రకాశకాంశా ఇత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణీతియావత్. తా ఏతాస్సమభ్యాదదానః సమితిస్వప్నాపేక్షయా విశేషమ్యముచ్యతే. అస్త్యేవ స్వప్నేఽప్యభ్యాదానం నతు సమ్యక్ సవాసనసమభ్యాదానం. ఇహ తు సవాసనసమభ్యాదానమేత్యర్థః. హృదయమేవ పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః. (సయత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషి సన్నిహితః చాక్షుషః. చాక్షుషః పురుష ఇతి మ్రియమాణో జీవ ఉచ్యతే. సః యత్ర యదా పరాఙ్ రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్ హృదయదేశే పర్యావర్తత ఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞో భవతి) అథ తదుత్తరకాలే అయం ముమూర్షుః అరూపజ్ఞో భవతి రూపాదివిషయాన్నజానాతీత్యర్థః. ౧

౨౧.— ఏకీభవతి కరణజాతం స్వేన లిఙ్గాత్మనా. తదైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్న పశ్యతీతి. తథా ఘ్రాణదేవతానివృత్తౌ ఘ్రాణమేకీభవతి లిఙ్గాత్మనా తదా న జిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాం సోమో వరుణో వా దేవతా. తన్నివృత్త్యపేక్షయా న రసయత ఇత్యాహుః. తథా న వదతి న శృణోతి న మనుతే న స్పృశతి న విజానాతీత్యాహుః. తదోపలక్ష్యతే దేవతానివృత్తిః, కరణానాం చ హృదయ ఏకీభావః. తత్ర హృదయ ఉపసంహృత్యేషు కరణేషు యోఽన్తర్వ్యాపారః స కథ్యతే తస్య హ ఏతస్య ప్రకృతస్య హృదయస్య హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్. అగ్రం నాడీముఖం నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే స్వప్నకాల ఇవ స్వేన భాసా తేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవ జ్యోతిషా ఆత్మనైవ, చ. తేన ఆత్మజ్యోతిః ప్రద్యోతేన హృదయాగ్రేణ ఏష ఆత్మా విజ్ఞానమయో లిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి నిష్క్రామతి. తథాథర్వణే "కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజత" ఇతి. తత్ర చాత్మచైతన్యజ్యోతిః సర్వదాభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారా హ్యాత్మని జన్మమరణగమనాగమనాదిః సర్వో విక్రియాలక్షణస్సంవ్యవహారః. తదాత్మకం హి ద్వాదశవిధం కరణం బుద్ధ్యాది. తత్సూత్రం తజ్జీవనం సోఽన్తరాత్మా జగతస్తస్థుషశ్చ. తేన ప్రద్యోతేన హృదయా

కీభవతి న విజానాతీత్యాహుస్తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి। చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తꣳ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ॥ ౨

గ్రప్రకాశేన నిష్క్రమమాణః కేన మార్గేణ నిష్క్రామతీతి. ఉచ్యతే-చక్షుష్టో వా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తం జ్ఞానం కర్మ వా యది స్యాత్. మూర్ధ్నో వా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తం చేత్. అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యో యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి. తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం-పరలోకాయ ప్రస్థితం. పరలోకాయోద్భూతాకృతిమిత్యర్థః. ప్రాణః సర్వాధికారస్థానీయో రాజ్ఞ ఇవానూత్క్రామతి. తం చ ప్రాణమనూత్క్రామన్తం వాగాదయస్సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి- యథాప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- న తు క్రమేణ సార్ధవద్గమనమిహ వివక్షితం. తదా చైష ఆత్మా సవిజ్ఞానో భవతి- స్వప్న ఇవ విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి కర్మవశాత్. న స్వతన్త్ర్యః. స్వాతన్త్ర్యేణ హి సవిజ్ఞానత్వే సర్వః కృతకృత్యస్స్యాత్. నైవ తు తల్లభ్యతే. ఉక్తం చ వ్యాసేన *సదా తద్భావభావిత ఇతి. కర్మణా నూద్భావ్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేన సర్వో లోక ఏతస్మిన్కాలే సవిజ్ఞానో భవతి. సవిజ్ఞానమేవ చ గన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి. విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః. తస్మాత్తత్కాలే స్వాతన్త్ర్యార్థం యోగధర్మానుసేవనం పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసశ్చ విశిష్టపుణ్యోపచయశ్చ శ్రద్దధానైః పరలోకార్థిభిరప్రమత్తైః కర్తవ్య ఇతి సర్వశాస్త్రాణాం యత్నతో విధేయోఽర్థః. దుశ్చరితాచ్చోపరమణం. న హి తత్కాలే శక్యతే కిఞ్చిత్సంపాదయితుం- కర్మణా నీయమానస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్. *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్య హ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయ సర్వశాఖోపనిషదః ప్రవృత్తాః. న హి తద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయే యత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేష ప్రకరణార్థః. శకటవత్సమ్భృతసమ్భార ఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం. కిం పునస్తస్య పరలోకాయ ప్రవృత్తస్య పథ్యదనం శాకటికసమ్భారస్థానీయం, గత్వా వా పరలోకం యద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకం చ యత్,- తత్కిమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయ గచ్ఛన్తమాత్మానం విద్యాకర్మణీ- విద్యా చ కర్మ చ విద్యాకర్మణీ. విద్యా- సర్వప్రకారా. విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధా చ. తథా కర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధం చ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధం చ. సమన్వారభేతే- సమ్యగన్వారభేతే. అన్వాలభేతే. అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞా చ - పూర్వానుభూతవిషయా ప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా. అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సా చ వాసనా అపూర్వకర్మారమ్భే కర్మవిపాకే చాఙ్గం భవతి - తేనాసావప్యన్వారభతే. న హి తయా వాసనయా వినా కేన కేషాంచిత్ కర్మ కర్తుం ఫలం చోపభోక్తుం శక్యతే - న హ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాం త్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణ కౌశలముపపద్యతే. దృశ్యతే చ కేషాంచిత్ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు వినైవేహాభ్యాసేన జన్మత ఏవ కౌశలం. కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలం కేషాంచిత్. తథా విషయోపభోగేషు స్వభావత ఏవ కేషాంచిత్ కౌశలాకౌశలే దృశ్యేతే. తచ్చైతత్సర్వం పూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం. తేన పూర్వప్రజ్ఞయా వినా కర్మణి వా ఫలోపభోగే వా న కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. తస్మాదేతత్త్రయం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపథ్యదనం విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీ పూర్వప్రజ్ఞా చ దేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవ సమాచరేత్ - యథేష్టదేహసంయోగభోగోపభోగౌ స్యాతామితి ప్రకరణార్థః. ౨

ఆ.—— తస్మిన్భోక్త్రుపసంహృతం చక్షురత్యన్తాభావీభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (తదేతి) చక్షుషదర్శితన్యాయం ఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథా చక్షుర్దేవతాయా నివృత్తౌ లిఙ్గాత్మనా చక్షురేకీభవతి - తథా ఘ్రాణదేవతాంశస్య ఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతయైక్యే లిఙ్గాత్మనా ఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః. తన్నివృత్త్యపేక్షయా-వరుణాదిదేవతాయా జిహ్వాయా అనుగ్రహనివృత్తౌ జిహ్వయా లిఙ్గాత్మనైక్యవ్యపేక్షయేత్యర్థః. తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్య తత్ర తత్రానుగ్రహనివృత్త్యా తత్తదంశిదేవతాప్రాప్తౌ తత్తత్కరణస్య లిఙ్గాత్మనైక్యం భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి, మరణదశాయాం రూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (తదేతి) తస్య హైతస్యేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థానస్తమ్యర్థః. కేనాయం ప్రద్యోతో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథా స్వప్నకాలే *స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితీతి వ్యాఖ్యాతం- తథాత్రాపి తేజోమాత్రాణామాదానం - తత్కృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా, స్వేన చాత్మచైతన్యజ్యోతిషా, హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాం దర్శయతి (తేనేతి) కిమితి లిఙ్గద్వారా ఆత్మనో నిర్గమనం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (తథేతి) యది మరణకాలే తేజోమాత్రాదానం- న తర్హి తదా లిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యా లిఙ్గముచ్యతే. సర్వదేతి లిఙ్గసత్తాదశోక్తిః. ఆత్మోపాధిభూతే లిఙ్గే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మని కూటస్థే సంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ (తదుపాధీతి) చక్షురాది ప్రసిద్ధిరపి ప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకం హీతి) ఏకాదశవిధం కరణమిత్యభ్యుపగమాత్కుతో ద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాది శ్రుతిరపి యథోక్తే లిఙ్గే ప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి) జగతో జీవనమపి తత్ప్రమాణమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి శ్రుతిరపి యథోక్తం లిఙ్గం సాధయతీత్యాహ (సోఽన్తరాత్మేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో యథోక్తప్రకాశేన మరణకాలే హృదయాన్నిష్క్రమణే మార్గం పృష్టపూర్వకముత్తరవాక్యేనోపదిశతి (తేనేత్యాదినా) చక్షుష్టో వేతి వికల్పే నిమిత్తం సూచయతి (ఆదిత్యేతి) మూర్ధ్నో వేతి వికల్పే హేతుమాహ (బ్రహ్మలో

కేతి) తత్ప్రాప్తినిమిత్తం చేత్- జ్ఞానం కర్మ వా స్యాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దేహావయవాన్తరేభ్యో నిష్క్రమణే నియామకమాహ (యథేతి) కథం పరలోకాయ ప్రస్థితమిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) నను జీవస్య ప్రాణాదితాదాత్మ్యే సతి కథమనుశబ్దేన క్రమో వివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథా ప్రధానేతి) ప్రధానమనతిక్రమ్య హీయమన్వాఖ్యానేచ్ఛా. తథా చ జీవాదేః ప్రాధాన్యాత్ప్రాధాన్యేనానుశబ్దప్రయోగః- న క్రమాభిప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః. సార్థ-సమూహేష్వక్తిషు క్రమేణ గమనం సంపృశ్యతే-న తథా ప్రాణాదిష్విత్యతిరేకః. యదుక్తం హృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యా ప్రకటయతి (తదేతి) కర్మవశాదితి విశేషణం సాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) ముముక్షోరస్వాతన్త్ర్యమానమాహ (అత ఏవేతి) కర్మవశాదుక్తం సవిజ్ఞానత్వముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్య వృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః. తదాశ్రితం- తద్రూపం యద్వాసనాత్మకం విశేషవిజ్ఞానం-తేనేతి యావత్. మ్రియమాణస్య సవిజ్ఞానత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్య సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (విశేషేతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేః సవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్య కర్మానుసారిత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. యోగః - చిత్తవృత్తినిరోధః. తస్య ధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః. తేషామనుసేవనం- పునః పునరావర్తనం. పరిసంఖ్యానాభ్యాసః - యోగానుష్ఠానం. కర్తవ్య ఇతి- ప్రకృతశ్రుతేర్విధేయోఽర్థ ఇతి శేషః. కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతాగూఢార్థసర్వమేవ విధికాణ్డం పర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) సర్వస్యాదాగామిదుశ్చరితాదుపరమణం కర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థే నిషేధశాస్త్రమపి పర్యవసితమిత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) నను పూర్వం యథేష్టచేష్టాం కృత్వా మరణకాలే సర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే. నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణా నీయమానత్వే మానమాహ (పుణ్య ఇతి) తర్హి పుణ్యోపచయాదేవ యథోక్తానర్థనివృత్తేర్వ్యర్థం తత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపశమోపాయః- తత్త్వజ్ఞానం. తస్య విధానం- ప్రకాశనం. తదర్థమితి యావత్. దేవతాధ్యానాదనర్థో నివర్త్స్యతే- కింతత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్ధి హితేతి తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతాః సర్వశాఖోపనిషదో గృహ్యన్తే. విధాన్తరేణానర్థధ్వంసాసిద్ధౌ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞాపితం సవిజ్ఞానవాక్యేనేతి శేషః. వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితా విద్యా- ఆధ్యాత్మికీ ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా-ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతితతృణాదివిషయా. విహితం కర్మ-యాగాది. ప్రతిషిద్ధం- బ్రహ్మహననాది. అవిహితం-గమనాది. అప్రతిషిద్ధం-నేత్రపక్ష్మవిక్షేపాది. విద్యాకర్మణోరుపభోగసాధనత్వప్రసిద్ధేరన్వారమ్భోపికిమిత్యన్వారభతే వాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సా చేతి) అపూర్వకర్మారమ్భాదావఙ్గం పూర్వవాసనేత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవ హేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు కౌశలమనుష్ఠానే ప్రయోజకం-తచ్చ ఫలభోగే హేతుః. న చాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాం విషయేషు కౌశలం సమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపి కథం పూర్వవాసనా ప్రవృత్త్యాదావఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్ర లోకానుభవం ప్రమాణయతి (దృశ్యతే చేతి) చిత్రకర్మాదీత్యాదిశబ్దేన ప్రాసాదనిర్మాణాది గృహ్యతే. పూర్వవాసనోద్భవకృతం కార్యముక్త్వా తదభావకృతం కార్యమాహ (కాసుచిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితి యావత్. తత్రైవోదాహరణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్ర హేత్వన్తరమాశఙ్క్య పరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానాదౌ పూర్వప్రజ్ఞాయా హేతుత్వముపసంహరతి (తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనార్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) తస్యైవ తాత్పర్యార్థమాహ (యస్మాదితి) —౨

౧౦.— (ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షురేకీభవతి - స్వాపకాల ఇవేన్ద్రియైస్సహితో భవతి. అతో న రూపాదీన్పశ్యతీతి పార్శ్వస్థా ఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతి న జిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతీత్యాది) తస్య హైతస్య- మ్రియమాణస్య సమ్బన్ధి యద్ధృదయం- తస్యాగ్రం- నాడీముఖం నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే- ఉపసంహృతకరణతేజః ప్రజ్వలితం సత్ప్రదీప్తం భవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షురాదిద్వారేభ్య ఇత్యర్థః. (తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తం తం- అధ్యక్షం జీవం ముఖ్యప్రాణోఽనుపశ్చాదుత్క్రామతి. తం ముఖ్యప్రాణం జీవమనూత్క్రామన్తం తదధీనా ఇతరే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీత్యర్థః. (సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి) తస్యాం దశాయాముత్క్రామన్ జీవః * యం యం వాపి స్మరన్ భావం త్యజత్యన్తే కలేబరం । తం తమేవైతీత్యుక్తన్యాయేన ప్రాప్తవ్యయోనివిషయకస్మృతిమాన్ భవతీత్యర్థః. తచ్చ జ్ఞానం కర్మాధీనం- స తు పురుషయత్నసాధ్యం. * యం యోగినః ప్రాణవియోగకాలే యత్నేన చిత్తే వినివేశయన్తీతి స్మృత్యుక్తరీత్యా యోగినామేవ హి చరమం జ్ఞానం యత్నసాధ్యం. ఏవం సవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోని చిన్తనవన్తమేవ పురుషం ప్రాణవర్గోఽన్వవక్రామతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః. (తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ) తం- తాదృశం చ పురుషం విద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ. పూర్వప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనా చ తిస్ర ఇమా అనువర్తన్తే. తత్ర జ్ఞానకర్మణీ భోగ్యవిషయోపస్థాపనాద్యర్థం, పూర్వవాసనా తు కర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, చానువర్తతే. నహి పూర్వవాసనాం వినా కశ్చిత్కర్తుం భోక్తుం వా ప్రభవతి - నహ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనయా ప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహ జన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు కౌశలం దృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వపి క్రియాస్వకౌశలం దృశ్యతే,- తదేతత్సర్వం పూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం. తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపాథేయమిత్యర్థః. —౨

ఉ.— తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసꣳహరత్యేవమేవాయమాత్మేదꣳ శరీరంనిహత్యావిద్యాంగమయిత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసꣳహరతి॥ 3

శం.— ఏవంవిద్యాదిసమ్భారసమ్భృతోదేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానోముక్త్వాపూర్వందేహంపక్షీవవృక్షాన్తరం దేహాన్తరంప్రతిపద్యతే- అథవా ఆతివాహికేనశరీరాన్తరేణకర్మఫలజన్మదేశంనీయతే- కింవాఽత్రస్థస్యైవసర్వగతానాంకరణానాంవృత్తిలాభోభవతి- ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్యసఙ్కుచితానికరణానిమృతస్యభిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వతోవ్యాప్యపునర్దేహాన్తరారమ్భేసఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి - కింవామనోమాత్రంవైశేషికసమయఇవదేహాన్తరారమ్భదేశంప్రతిగచ్ఛతి- కింవాకల్పనాన్తరమేవవేదాన్తసమయఇతి. ఉచ్యతే- *తఏతేసర్వఏవసమాఃసర్వేఽనన్తాఇతిశ్రుతేఃసర్వాత్మకానితావత్కరణాని. సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ. తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదఃప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః. అతస్తద్వశాత్స్వభావతఃసర్వగతానామనన్తానామపిప్రాణానాంకర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణైవదేహాన్తరారమ్భవశాత్ ప్రాణానాంవృత్తిస్సఙ్కుచతివికసతిచ. తథాచోక్తం*సమఃప్లుషిణాసమోమశకేనసమోనాగేనసమఏభిస్త్రిభిర్లోకైఃసమోఽనేనసర్వేణేతి. తథాచేదంవచనమనుకూలం *సయోహైతాననన్తానుపాస్తఇత్యాది. *తంయథాయథోపాసతఇతిచ. తత్రవాసనాపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యావిద్యాకర్మతన్త్రాజలూకావత్సన్తతైవస్వప్నకాలఇవకర్మకృతందేహాద్దేహాన్తరమారభతే హృదయస్థైవ - పునర్దేహాన్తరంపూర్వాశ్రయంవిముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తఉపాదీయతే- తత్- తత్ర దేహాన్తరసఞ్చారేఇదంనిదర్శనం. యథా-యేనప్రకారేణతృణజలాయుకా- తృణజలూకాతృణస్యాన్తం-అవసానంగత్వా- ప్రాప్యాన్యత్తృణం-తృణాన్తరమాక్రమం- ఆక్రమ్యతఇత్యాక్రమః. తమాక్రమమాక్రమ్య-ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనఃపూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే. ఏవమేవాయమాత్మా- యఃప్రకృతో, యఃసంసారీ, ఇదంశరీరం- పూర్వోపాత్తంనిహత్య- స్వప్నంప్రతిపిత్సురివపాతయిత్వాఅవిద్యాంగమయిత్వా-అచేతనంకృత్వాస్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం-తృణాన్తరమివతృణజలూకాశరీరాన్తరంగృహీత్వాప్రసారితయావాసనయాఆత్మానముపసంహరతి- తత్రాత్మభావమారభతే- యథాస్వప్నేదేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థఇవశరీరారమ్భదేశేఆరభ్యమాణేదేహేజఙ్గమేస్థావరేవా. తత్రచకర్మవశాత్కరణానిలబ్ధవృత్తీనిసంహన్యన్తే, బాహ్యంచకుశమృత్తికాస్థానీయంశరీరమారభ్యతే,. తత్రచకరణవ్యూహమపేక్ష్యవాగాద్యనుగ్రహాయ-అగ్న్యాదిదేవతాఃసంశ్రయన్తే. ఏషదేహాన్తరారమ్భవిధిః. 3

ఆ.— తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుంవృత్తమనూద్యవాదివివాదాన్దర్శయన్నాదౌదిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) దేవతావాదిమతమాహ (అథవేతి) దేవతాయేనశరీరేణవిశిష్టంజీవంపరలోకంనయతి- తదాతివాహికంశరీరాన్తరం. తేనేతియావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కింవేతి) సిద్ధాన్తంసూచయతి (ఆహోస్విదితి) వైశేషికాదిపక్షమాహ (కింవేతి) న్యూనత్వనివృత్త్యర్థమాహ (కింవాకల్పనాన్తరమితి) తత్రసిద్ధాన్తస్యప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వంవదన్కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేనత్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తేషాంసర్వాత్మకత్వేహేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి) కథంతర్హికరణానాంపరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) ఆధిదైవికేనరూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపికరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణపరిచ్ఛిన్నతేతిస్థితేఫలితమాహ (అతఇతి) తద్వశాత్-ఉదాహృతశ్రుతివశాదిత్యేతత్, స్వభావతః- దేవతాస్వరూపానుసారేణేతియావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణేత్యత్రభోక్తురితిశేషః. ఉభయత్రసంవాదార్థంప్రాణానామితిద్విరుక్తం. తేషాంవృత్తిసఙ్కోచాదౌప్రమాణమాహ (తథాచేతి) పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనేగుణదోషసఙ్కీర్తనమపిప్రాణసఙ్కోచవికాసయోస్సూచకమిత్యాహ (తథాచేదమితి) ఆధిదైవికేనరూపేణసర్వగతానామపికరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణపరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృతస్యగమనంసిధ్యతీతిసిద్ధాన్తోదర్శితః. ఇదానీంతృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరంగృహీత్వాపూర్వదేహంముఞ్చత్యాత్మేతిస్థూలదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమితిపౌరాణికప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాతుందృష్టాన్తవాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా) దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థాసప్తమ్యర్థః. తత్రైవయథోక్తావాసనాహృదయస్థావిద్యాకర్మనిమిత్తంభావిదేహంస్పృశతి - జీవోపితత్రాభిమానంకరోతి. పునశ్చపూర్వదేహంత్యజతి. యథాస్వప్నేదేవోహమిత్యభిమన్యమానోదేహాన్తరస్థఏవభవతి- తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్నపూర్వదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమిత్యర్థః. స్వాత్మోపసంహారః - దేహేపూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః. ప్రసారితయావాసనయాశరీరాన్తరంగృహీత్వేతిసమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్యస్వరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థంవివృణోతి (ఆరభ్యమాణఇతి) ఆరబ్ధదేహాన్తరేసూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్రచేతి) కర్మగ్రహణంవిద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. ననులిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌకృతంస్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్య-తద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వంనాస్తీతిమత్వాహ (బాహ్యంచేతి) ఆరబ్ధేదేహద్వయేకరణేషుదేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానందర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలోదేహఃసప్తమ్యర్థః. కరణవ్యూహః-తేషామభివ్యక్తిః. 3

రం.— (తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథాతృణజలూకాతృణస్యాన్తం- అగ్రభాగంగత్వాఅన్యం- తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం- ఆక్రమ్యతఇత్యాక్రమః- ఆశ్రయఇతియావత్. తమాక్రమ్య - ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి- పూర్వతృణవియుక్తంకరోతి. ఏవమేవాయం- సంసరన్జీవఃఇదం - ప్రాక్తనంశరీరంనిహత్య. తస్యైవవివరణం (అవిద్యాంగమయిత్వేతి) నిస్సమ్బోధతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం- అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం - ఆశ్రయమాక్రమ్యస్వాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి- పూర్వశరీరంత్యజతీత్యర్థః. 3

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం తనుత ఏవమేవాయమాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం కురుతే పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాఽన్యేషాం వా భూతానామ్॥ ౪

స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం.— తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యత్రోచ్యతే- దృష్టాన్తస్తత్ - తత్రేతస్మిన్నర్థే. యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం. తత్ కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రాముపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాన్యత్- పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాదన్యన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరం రూపం తనుతే - నిర్మిమీతే. ఏవమేవాయమాత్మేత్యాది పూర్వవత్. నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చభూతాని- యాని *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశఃస్థానీయాని. తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరం రూపం - సంస్థానవిశేషం. దేహాన్తరమిత్యర్థః. కురుతే. పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం. తథా- దేవానాం - దైవం. ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా. యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధి శరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ.— పేశస్కారివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి. నాస్తి చేత్- నభావరూపం కార్యం సిధ్యేత్. అస్తి చేత్. తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యేపి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపమర్దేనాన్యమన్యం దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యద్భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి. నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వే కూయాయాస్స్వకారణత్వస్వీకారవిరోధాత్. న ద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్య మృగ్యత్వాత్తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణీతి శేషః. తేషాముభయారమ్భకత్వేన మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పే నియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భాయాత్మకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపి సహైవ గమనమిత్యుక్తం. ౪

రం.— నను దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వర్ణకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానద్రవ్యం స్వీకృత్య కరోతి. తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుత ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- పూర్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథా అన్యత్కల్యాణతరం నవతరం చ రూపం తనుతే- కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః. స యథా పేశసః- పట్టతన్తోః మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం చ రూపం- జాలాత్మకం కురుతే- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే. (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్. తదేవ రూపం విశినష్టి (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః. కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యేఽస్య బన్ధనసంజ్ఞకా ఉపాధిభూతాః, యైః సంయుక్తస్తన్మయోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే. స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం- బుద్ధిః. తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః. *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి హ్యుక్తం. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః. తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః. తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే. ఏవం- శ్రోత్రమయశ్శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయస్సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి. తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి. ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి. అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయస్సన్నాత్మా ప్రాప్తవ్యం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యః క్రోధమయోఽక్రోధమయో ధర్మమయోఽధర్మమయః సర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతి యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన। అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసమ్పద్యతే॥ 5

తి- తన్మయః- అకామమయః. ఏవం తస్మిన్విహతే కామే కేనచిత్స కామః క్రోధత్వేన పరిణమతే- తేన తన్మయో భవన్- క్రోధమయః. స క్రోధః కేనచిదుపాయేన నివర్తితో యదా భవతి - తదా ప్రసన్నమనాకులం చిత్తం సదక్రోధముచ్యతే- ఏవం తేన తన్మయః. ఏవం కామక్రోధాభ్యామకామక్రోధాభ్యాం చ తన్మయో భూత్వా ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భవతి. నహి కామక్రోధాదిభిర్వినా ధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- * యద్యద్ధి కురుతే కర్మ తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భూత్వా సర్వమయో భవతి - సమస్తం ధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యం యావత్కించిద్వ్యాకృతం - తత్సర్వం ధర్మాధర్మయోః ఫలం. తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయో భవతి కిం బహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః. అద ఇతి పరోక్షం కార్యేణ గృహ్యమాణేన నిర్దిశ్యతే. అనన్తా హ్యన్తఃకరణే భావనావిశేషాః - నైవ తే విశేషతో నిర్దేష్టుం శక్యన్తే. తస్మిం స్తస్మిన్క్షణే కార్యతోఽవగమ్యన్తే ఇదమస్య హృది వర్తతేఽదోఽస్యేతి. తేన గృహ్యమాణకార్యేణేదంమయతయా నిర్దిశ్యతే - పరోక్షోఽన్తఃస్థో వ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయ ఇతి. సఙ్క్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథా వాచరితుం శీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ. స తథా భవతి. కరణం నామ - నియతా క్రియా విధిప్రతిషేధాదిగమ్యా. చరణం నామ - అనియతమితి విశేషః. (సాధుకారీ సాధుర్భవతి, యథాకారీత్యస్య విశేషణం. పాపకారీ పాపో భవతీతి చ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవ తన్మయత్వం- న తు తత్కర్మమాత్రేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవ తన్మయతా స్యాత్ - న తు తాచ్ఛీల్యమపేక్షతే. తాచ్ఛీల్యే తు తన్మయత్వాతిశయ ఇత్యయం విశేషః. తత్ర కామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితా సర్వమయత్వే హేతుః సంసారస్య కారణం దేహాద్దేహాన్తరసఞ్చారస్య చ - ఏతత్ప్రయోక్తృ హ్యస్య దేహాద్దేహాన్తరము పాదత్తే. తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యే సంసారస్య కారణం - ఏతద్విషయౌ హి విధిప్రతిషేధౌ- అత్ర శాస్త్రస్య సాఫల్యమితి. అథో- అప్యన్యే బన్ధనమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- సత్యం కామాదిపూర్వకే పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్తో హి పురుషః పుణ్యాపుణ్యకర్మణీ ఉపచినోతి కామప్రహాణే తు కర్మ విద్యమానమపి పుణ్యాపుణ్యోపచయకరం న భవతి - ఉపచితే అపి పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ కామశూన్యే ఫలారమ్భకే న భవతః. తస్మాత్కామ ఏవ సంసారస్య మూలం. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. యదన్యమయత్వం- తదకారణం విద్యమానమపీత్యతోఽవధారయతి కామమయ ఏవేతి. స చ కామమయస్సన్ యస్మాద్యాదృశేన కామేన యథాకామో భవతి - తత్క్రతుర్భవతి - స కామ ఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తో యస్మిన్విషయే భవతి- సోఽవిహన్యమానః స్ఫుటీభవన్ క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః. యదనన్తరా క్రియా ప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా యథాస్వరూపః క్రతురస్య- సోఽయం యత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మ కురుతే - యద్విషయః క్రతుః- తత్ఫలనిర్వృత్తయే యద్యోగ్యం కర్మ- తత్కురుతే- నిర్వర్తయతి. యత్కర్మ కురుతే- తదభిసమ్పద్యతే - తదీయం ఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్య సంసారిత్వే చ కామ ఏవ హేతురితి. 5

ఆ.— ఇదానీం స వా అయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యోఽస్యేతి) తానేవోపాధిభూతాన్పదార్థాన్విశినష్టి (యైరితి) నను పూర్వమప్యేతే పదార్థా దర్శితాః- కిం పునస్తత్ప్రదర్శనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి) స వా అయమాత్మా బ్రహ్మేతి భాగం వ్యాకుర్వన్నాత్మనో బ్రహ్మైక్యం వాస్తవం వృత్తం దర్శయతి (స వా ఇతి) తస్యైవావాస్తవం రూపముపన్యస్యతి (విజ్ఞానమయ ఇత్యాదినా) జ్యోతిర్బ్రాహ్మణేఽపి వ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కతమ ఇతి) కస్మిన్నర్థే మయట్ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విజ్ఞానేతి) ఉక్తే మయడర్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) బుద్ధేస్తద్ధర్మస్య కర్తృత్వాదేరాత్మని ప్రతీతిరిత్యత్ర మానమాహ (ధ్యాయతీవేతి) మనస్సన్నికర్షాత్- తేన దృష్టవ్యతయా సమ్బన్ధాదిత్యర్థః. చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తమనూద్య సామాన్యేన భూతమయత్వమాహ (ఏవం బుద్ధీతి) భూతమయత్వే సత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) న చాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతివిరుద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి) కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వే కామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (నహీతి) కథం ధర్మాదిమయత్వం సర్వమయత్వే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి) తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) విషయాః- శబ్దాదిః. తతోఽన్యదపి ప్రత్యక్షతో గృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః. ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తత్తన్మయతోక్తిం వినా కిమితి సామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తా హీతి) తదస్తిత్వే మానమాహ (తస్మిన్నితి) అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి) ఇదంమయత్వమదోమయత్వం చోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) పరోక్షత్వం వ్యాకరోతి (అన్తఃస్థ ఇతి) వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితి యావత్. ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపి తేనేతి సమ్బధ్యతే. పరోక్షత్వావస్థా ఇదానీమిత్యుక్తా. తృతీయయా చ ప్రకృతో వ్యవహారో నిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దః సర్వమయతోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఙ్క్షేపతస్త్వితి) కరణచరణయోరైక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణం నామేతి) ఆదిశబ్దః శిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. వాక్యా

ఉ.— తదేషశ్లోకో భవతి తదేవ సక్తస్సహకర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

న్తరం శ్లోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్ర తర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే. తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యేత్వితి) పూర్వపక్షముప సంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తో హీతి) సంసారప్రయోజకే కర్మణి ప్రమాణమాహ (ని హ్విషయా హీతి ; కథం యథోక్తకర్మవిషయత్వం విధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః. సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్సహకారీతి స్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాదావేపి కర్మణస్స్తత్త్వం వ్యక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణేత్వితి ; సను కామాభావేపి నిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యే సఞ్చీయేతే- తత్రాహ (ఉపచితేఇతి) యోఽసాప శుపుత్రస్వర్గాదీనసతిశయపురుషార్థాన్మన్యమానస్తానేవ కామయతే- సతత్తద్భోగభూమౌ తత్తత్కామసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః. శ్రుతిద్వయ సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపి సత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) సయథా కామో భవతీత్యాదివాక్యచ ష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౫

రం.— (సవాఅయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వై శబ్దోఽవధారణే. సోఽయం విజ్ఞా నమయః- జ్ఞానరూపో జ్ఞానగుణక ఆత్మా బ్రహ్మైవసన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మరూపయుక్తోపిసన్. మనోమయః- ఉపకరణోపకరణత్వలక్షణ సమ్బన్ధేన మనః ప్రచురః. మనఉపకరణక ఇతియావత్. ఏవం ప్రాణమయ ఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం. అతేజోమయః- తేజోవ్యతిరిక్త పూర్వోక్తాతిరిక్తపా హృదహఙ్కారాదిమయః. తదుపకరణక ఇత్యర్థః. చతుర్వింశతి తత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యైతదసుక్తం సర్వం చాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితి ద్రష్టవ్యం. అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయ ఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయ ఇత్యర్థః. తద్వ్యపదేశ ఇతి బ్రహ్మాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దే శః. ఇదమ్మయోఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయ ఇత్యర్థః. (యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి) యథాకర్తుం- యథా ఆచరితుం శీలమస్య- సోఽయం యథాకారీ- యథాచారీ. అగ్నిహోత్రాదికం సుకర్మ. తద్వ్యతిరిక్తం పాతకం సన్ధ్యావన్దనాదికం త్వాచరణం. ఏతత్ * చరణాదితి చేన్నత దుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. తథా భవతి- తత్ఫలయుక్తో భవతీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తో భవతి. పాపకారీ శ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏతేసాధుకారిత్వ పాపకారిత్వే అపి ప్రాక్తనపుణ్యపాపప్రయుక్తే ఇత్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) (అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవా యం పురుష ఇతి) అథోశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధమర్థమాహుః. యద్యపి పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకా రణం- తథాపి కామప్రయుక్త ఏవ హి పురుషః పుణ్యాపాపే కర్మణీ ఉపచినోతి. తథా చ అయం పురుషః కామమయ ఏవ- కామ ఏవాస్య సంసారస్య మూల మిత్యర్థః. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానస్స కామభిర్జాయతే యత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. తదే వోపపాదయతి (సయథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్య యేన ప్రకారేణ కామనా ఉదేతి- తేన ప్రకారేణ క్రతుశబ్దితోఽధ్యవసా య ఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితం కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్య ఫలం చ ప్రాప్నో తీత్యర్థః. ౫

శం.— తత్-తస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః - మన్త్రోఽపి భవతి. తదేవైతి- తదేవ గచ్ఛతి. సక్తః- ఆసక్తః. తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః. కథం మితి. (సహ కర్మణా) యత్కర్మ ఫలాసక్తస్సన్నకరోత్- తేన కర్మణా సహైవ తదేతి- తత్ఫలమేతి. కింతత్. (లిఙ్గం మనః) మనః ప్రధానత్వాల్లిఙ్గ స్య మనో లిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా- లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే. అవగచ్ఛతి యేనతల్లిఙ్గం. తన్మనో యత్ర- యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేన సక్తం. ఉద్భూతాభి లాషం. అస్య- సంసారిణః. తదభిలాషో హి తత్కర్మ కృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోభిషఙ్గవశాదేవాస్య తేన కర్మణా తత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధం భవతి కామో మూలం సంసారస్యేతి. అత ఉత్సన్నకామస్య విద్యమానాన్యపి కర్మాణి బ్రహ్మవిదోఽవన్ధ్యప్రసవాని భవన్తి- * పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇతి శ్రుతేః. కించ (ప్రాప్యాన్తం కర్మణః) ప్రాప్య- భుక్త్వా. అన్తం- అవసానం యావత్. కర్మణః ఫలం పరిసమాప్తం కృత్వేత్యర్థః. కస్య కర్మణోఽన్తం ప్రాప్యేతి. ఉచ్యతే- తస్య- యత్కించన కర్మ ఇహ- అస్మిల్లోకే కరోతి- నిర్వర్తయత్యయం- తస్య కర్మణః ఫలం భుక్త్వా- అ న్తం ప్రాప్య తస్మాల్లోకాత్పునరేతి- ఆగచ్ఛత్యస్మై లోకాయ కర్మణే. అయం హి లోకః కర్మప్రధానః- తేనాహ కర్మణ ఇతి. పునః కర్మకరణాయ. పునః కర్మకృత్వా ఫలసఙ్గవశాత్పునరముం లోకం యాతీత్యేవం. ఇతి ను- ఏవం ను కామయమానస్సంసరతి. యస్మాత్కామయమాన ఏవైవం సంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానో న క్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్య హి గతిరుక్తా- అకామస్య హి క్రియానుపపత్తేః అకామయమానో ముచ్యత ఏవ. కథం పునరకా మయమానో భవతి. యోఽకామః- భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే- యో నిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాః కామాః- సోఽయం నిష్కా మః. కథం కామా నిర్గచ్ఛన్తి. యఆప్తకామో భవతి - ఆప్తాః కామా యేన స ఆప్తకామః. కథమాప్యన్తే కామాః. ఆత్మకామత్వేన. యస్యాత్మైవ- నాన్యః కామయితవ్యో వస్త్వన్తరభూతః పదార్థో భవతి. ఆత్మైవానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏకరసః- నోర్ధ్వం న తిర్యఙ్నాధః ఆత్మనోఽన్య త్కామయితవ్యం వస్త్వన్తరం. యస్య సర్వమాత్మైవాభూత్- తత్కేన కం పశ్యేత్ శృణుయాన్మన్వీత విజానీయాద్వా- ఏవం విజానన్ కిం కామయేత. జ్ఞా

ణ స్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయమ్ । తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి ను కామయమానో ఽథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి॥ ౬

యమానో హ్యన్యత్వేన పదార్థః కామయితవ్యో భవతి- న చాసావన్యో బ్రహ్మవిద ఆప్తకామస్యాస్తి. య ఏవాత్మకామతయా ఆప్తకామః - స నిష్కామో ఽకామో ఽకామయమానశ్చేతి ముచ్యతే. స హి యస్యాత్మైవ సర్వం భవతి- తస్యానాత్మా కామయితవ్యో ఽస్తి- అనాత్మా చాన్యః కామయితవ్యః * సర్వం చాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధం. సర్వాత్మదర్శినః కామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః యే తు ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మ కల్పయన్తి బ్రహ్మవిదో ఽపి- తేషాం నాత్మైవ సర్వం భవతి- ప్రత్యవాయస్య జిహాసితవ్యస్యాత్మనోఽన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్. యేన చాశనాయాద్యతీతో నిత్యం ప్రత్యవాయాన స్పృష్టో విదిత ఆత్మా- తం వయం బ్రహ్మవిదం బ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానం పశ్యతి, యస్మాచ్చ జిహాసితవ్యమన్యముపాదేయం వా యో న పశ్యతి,- తస్య కర్మ న శక్యత ఏవ సమ్బన్ధుం. యస్త్వబ్రహ్మవిత్ - తస్య భవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మేతి న విరోధః. అతః కామాభావాదకామయమానో న జాయతే- ముచ్యత ఏవ. తస్యైవమకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వం క్రామన్తి దేహాత్. స చ విద్వానాప్తకామ ఆత్మకామతయా- ఇహైవ బ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనో హి బ్రహ్మణో దృష్టాన్తత్వేన ప్రదర్శితమేతద్రూపం * తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపమితి- తస్య హి దార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థ ఉపసంహ్రియతే అథాకామయమాన ఇత్యాదినా. స కథమేవంభూతో ముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యో హి సుషుప్తావస్థమివ నిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిః స్వభావమాత్మానం పశ్యతి- తస్యైవాకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః-వాగాదయో నోత్క్రామన్తి. కిన్తు విద్వాన్ స ఇహైవ బ్రహ్మ భవతి-యద్యపి దేహవానివ లక్ష్యతే. స బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి-యస్మాన్న హి తస్యాబ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవః కామాః సన్తి-తస్మాదిహైవ బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- న శరీరపాతోత్తరకాలం. న హి విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిః, జీవతోఽన్యో భావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవ తు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్తరాపత్తౌ హి మోక్షస్య సర్వోపనిషద్వివక్షితోఽర్థ ఆత్మైకత్వాఖ్యః స బాధితో భవేత్. కర్మహేతుకశ్చ మోక్షః ప్రాప్నోతి - న జ్ఞాననిమిత్త ఇతి. స చానిష్టః. అనిత్యత్వం చ మోక్షస్య ప్రాప్నోతి- న హి క్రియానిర్వృత్తోఽర్థో నిత్యో దృష్టః- నిత్యశ్చ మోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏష నిత్యో మహిమేతి మన్త్రవర్ణాత్. న చ స్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యం కల్పయితుం శక్యం. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనః స్వభావః - స న శక్యతే పురుషవ్యాపారానుభావీతి వక్తుం. న హ్యగ్నేరౌష్ణ్యం ప్రకాశో వాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావికశ్చేతి విప్రతిషిద్ధం. జ్వలనవ్యాపారానుభావిత్వముష్ణప్రకాశయోరితి చేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్. జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతే నాగ్న్యపేక్షయా. కిం తర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ ధర్మౌ వ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యా సమ్బధ్యమానౌ జ్వలనాపేక్షయా వ్యవధానాపగమనే దృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయా భ్రాన్తిరుపజాయతే జ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశౌ ధర్మౌ జాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపి స్వాభావికత్వం న స్యాత్ - యః స్వాభావికోఽగ్నేర్ధర్మః- తముదాహరిష్యామః. న చ స్వాభావికో ధర్మ ఏవ నాస్తి పదార్థానామితి శక్యం వక్తుం. న చ నిగడభఙ్గ ఇవాభావభూతో మోక్షో బన్ధననివృత్తిరూప ఉపపద్యతే. పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ * ఏకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః- న చాన్యో బద్ధోఽస్తి- యస్య నిగడనివృత్తివద్బన్ధననివృత్తిర్మోక్షః స్యాత్. పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావం విస్తరేణావాదిషం. తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రే మోక్షవ్యవహార ఇతి చావోచామ- యథా రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిజ్ఞాననివృత్తౌ సర్పాదినివృత్తివదితి. యేఽప్యాచక్షతే మోక్షే విజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరం చాభివ్యజ్యత ఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః. యది తావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతో వక్తవ్యం- కిం విద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితి వా. విద్యమానం చేత్ - యస్య ముక్తస్య తదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవ తదిత్యుపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యత ఇతి విశేషవచనమనర్థకమేవ. అథ కదాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతం తదిత్యన్యతోఽభివ్యక్తిప్రసఙ్గః. తథా చాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా. ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వాద్వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేః సర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా- న త్వన్తరాళకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. న చ సమానాశ్రయాణామేకస్యాత్మభూతానాం ధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వం సమ్భవతి. విజ్ఞానసుఖయోశ్చ ప్రాగభివ్యక్తేస్సంసారిత్వమభివ్యక్త్యుత్తరకాలం చ ముక్తత్వం, యస్య- సోఽన్యః పరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్- అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్- శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాం చ వైదికః కృతాన్తః పరిత్యక్తస్స్యాత్. మోక్షస్యేదానీమివ నిర్విశేషత్వే తదర్థాధికయత్నానుపపత్తిః శాస్త్రవైయర్థ్యం చ ప్రాప్నోతీతి చేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్. న హి వస్తుతో ముక్తాముక్తత్వవిశేషోఽస్తి-ఆత్మనో నిత్యైకరూపత్వాత్. కిన్తు తద్విషయా అవిద్యాపోహ్యతే శాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్తదుపదేశప్రాప్తేః తదర్థశ్చ ప్రయత్న ఉపపద్యత ఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతో విశేష ఆత్మనః స్యాదితి చేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుపగమాత్ రజ్జూషరశుక్తికాగగనానాం సర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోష ఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృత ఆత్మనో విశేషః స్యాదితి చేన్న-* ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమస్య,- విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్య చావిద్యాభ్రమో ఘటాదివద్వివిక్తో గృహ్యతే- స నావిద్యాభ్రమవాన్. అహం న జానే- ముగ్ధోఽస్మీతి ప్రత్యయదర్శనాత్ అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతి చేన్న- తస్యాపి వివేకగ్రహణాత్. న హి యో యస్య వివేకేన గృహీతా- స తస్మిన్భ్రాన్త అజ్ఞాన ఇత్యుచ్యతే. తస్య చ వివేకగ్రహ

ణం, తస్మిన్నేవచభ్రమ, ఇతివిప్రతిషిద్ధం. నజానేమఙ్గాస్మీతిప్రత్యక్షతఇతి బ్రవీషి - తద్దర్శనస్య జ్ఞానముగ్ధరూపతాద్యశ్యతఇతి, చ - తద్దర్శనస్యనిప యంభవతి- కర్మతాపూపద్యతఇతి,. తత్కథంకర్మభూతంసత్కర్తృస్వరూపంద్రష్టివిశేషణమజ్ఞానముగ్ధతేస్యాతాం. అథద్రష్టివిశేషణత్వంతయోః-కథం కర్మస్యాతాం-ద్రష్టవ్యాప్యేతే. కర్మహికర్తృక్రియావ్యాప్యమూసంభవతి. అన్యచ్చవ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- నతేనైవతద్వ్యాప్యతేచ. వద-కథ మేవంసత్యజ్ఞానముగ్ధతేద్రష్టివిశేషణేస్యాతాం.నచాజ్ఞానవివేకదర్శీఅజ్ఞానమాత్మనఃకర్మభూతముపలభమానఉపలబ్ధృధర్మత్వేనగృహ్ణాతి-శరీరేకార్శ్యరూ పాదివత్. తథాసుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది. సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీన్సర్వోలోకోగృహ్ణాతీతిచేత్ -తథాపిగృహీతుర్లోకస్యవిక్తత్రైవాభ్యుపగ తాస్యాత్. నజానేహంత్వదుక్తం- ముగ్ధేవేంచేత్. భవత్వమజ్ఞోముగ్ధః. యస్త్వేవందర్శీ-తంజ్ఞమముగ్ధం ప్రతిజానీమహేవయం. తథావ్యాసేనోక్తం ఇచ్ఛాదికృత్స్నంక్షేత్రంక్షేత్రీప్రకాశయతీతి. *సమంసర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్తంపరమేశ్వరం।వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తంయఃపశ్యతిసపశ్యతీత్యాదిశతశఉ క్తం - తస్మాన్నాత్మనఃస్వతోఽన్ధముక్తిజ్ఞానాజ్ఞానకృతోవిశేషోస్తి - సర్వదాసర్వశఃసమైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్. యేత్వతోఽన్యథాఆత్మవస్తు పరికల్పయన్తిబన్ధమోక్షాదిశాస్త్రంచార్థవాదమాపాదయన్తి - తఉత్సహన్తేఖేపక్షిణాంశకునపదం ద్రష్టుం, ఖంవాముష్టినాఆక్రష్టుంచర్మవద్వేష్టయితుం,- వ యంతుతత్కర్తుమశక్తాః.సర్వదాస్మేకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయ మాత్మతత్త్వంబ్రహ్మైవాస్మఇత్యేషసర్వవేదాన్తనిష్ఠ తోర్థఇత్యేవప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మస్వేత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహస్తత్త్వేచ్ఛేదమాత్రంవిజ్ఞానఫలమపేక్ష్య. ౬

ఆ. — తత్రేతిగన్తవ్యపరామర్శః. తదేవగన్తవ్యంఫలంవిశేషతోజ్ఞాతుంపృచ్ఛతి (కింతదితి) ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి) నాఽవగచ్ఛతి- సప్రమాత్రాదిసాక్షీయేనసాత్త్వికేనమనసాఽవగమ్యతే-తన్మనోలిఙ్గమితిపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యస్మిన్నిశ్చయేనసంసారి ణోమనస్సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతిసమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదఖిలాషోహీతి) పూర్వోక్తార్థముపసంహరతి (తేనేతి) కామస్యసం సారమూలత్వేసత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అతఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం-నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య-ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతియావత్. కృతా త్మనః- శుద్ధబుద్ధేః. విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహేతిజీవదవస్థోక్తిః. కామప్రధానఃసంసరతిచేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యా శఙ్క్యాహ (కించేతి) ఇతశ్చసంసారస్యకామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. ధియావదవసానం-తావదుక్త్వైవేతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవసఙ్క్షిపతి (కర్మ ణఇతి) ఇత్యేవం-పారమ్పర్యేణసంసరణాదృతేజ్ఞానాన్నముక్తిరితిశేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతిత్వితి) అవస్థాద్వయస్యద్రష్టాన్తి కంబన్ధంప్రబన్ధేనదర్శయిత్వాసుషుప్తస్యదార్ష్టాన్తికంమోక్షంవక్తుమథేత్యాదివాక్యం. తత్రాథశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) కామరహితస్యాసంసా రాభావంసాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) విదుషోనిష్కామస్యక్రియారాహిత్యేనైష్కర్మ్యమయత్నసిద్ధమితిభావః. అకామయమానత్వేప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) బాహ్యేషుశబ్దాదివిషయేష్వాసఙ్గరాహిత్యాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వేహేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమితి) వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వేప్రశ్నపూర్వకంహేతుముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కథమితి) ప్రాప్తపరమానన్దత్వా న్నిష్కామతేత్యర్థః. ఆప్తకామత్వేహేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) హేతుమేవసాధయతి (యస్యేతి) తస్యయథోక్తమాప్తకామ త్వమితిశేషః. ఉక్తమర్థంప్రమాణతఃప్రదర్శనార్థంప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) కామయితవ్యాభావంబ్రహ్మవిదఃశ్రుత్యవష్టమ్భేనసాధయతి (యస్యేతి) ఇతివిద్యావస్థాయస్యవిదుషోస్తి- సోఽన్యమవిజానన్కించిదపికామయేతేతియోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోపికామయితవ్యః స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానోహీతి) అనుభూతేస్మరణవిషయత్వేనికామనీయత్వాదిత్యర్థః. అన్యత్వేనజ్ఞాయమానస్తర్హిపదార్థోవిదుషోపి కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆప్తకామస్యబ్రహ్మవిదోదృశ్యేతరత్వాకామయితవ్యాభావేముక్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (యదివేతి) కథంకామయితవ్యాభావః- అనాత్మనస్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వంచస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మా చేతి) అథేత్యాదివాక్యస్యాతపర్థముక్త్వార్థసిద్ధమర్థంకథయతి (సర్వాత్మదర్శినఇతి) కర్మజడానాంమతముత్థాప్యశ్రుతివిరోధేనప్రత్యాచష్టే. (యేత్వితి) బ్రహ్మవిదిప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీంతత్ప్రాప్తిరేవతస్మిన్నాస్తీత్యాహ (యేనచేతి) యథోక్తస్యాపిబ్రహ్మ విదోవిహితత్వాదేవనిత్యానుష్ఠానంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) ఇహహిసర్వాసంసారిణమాత్మానమనుభవతి, నచహేయముపాదేయంవా త్మనోన్యత్పశ్యతి,-యస్మాదేవం-తస్మాత్తస్యకర్మసంస్పృష్టుమయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయాకర్మాధికారహేతూనామనుపపత్తిరిత్యాదిత్యర్థః. క ర్మసమ్బన్ధస్తర్హికస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) నవిరోధః-విధికాణ్డస్యేతిశేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాంసిద్ధమర్థముపసంహరతి (అతఇతి) విద్యావశాది త్యేతత్. కామాభావాత్ - కర్మాభావాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. అకామయమానః-అకుర్వాణశ్చేతిశేషః. దేశాన్తరప్రాప్త్యయత్నాముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం నతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మైవసన్నిత్యేతదవతారయతి (సచేతి) కథంవర్తమానేదేహేతిష్ఠన్నేవబ్రహ్మభూతోభవతి-తత్రా హ (సర్వాత్మనోహీతి) దృష్టాన్తాలోచనయాదార్ష్టాన్తికేపి సదాబ్రహ్మత్వంభాతీతిభావః. సదాబ్రహ్మీభూతస్యముక్తిర్నామనాస్తీతిశఙ్కిత్వాపరి హరతి (సకథమితి) పరిహారమేవస్ఫోరయితుంతస్యేత్యాదివాక్యార్థమనువదతి (తస్యైవేతి) బ్రహ్మైవసన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కింత్వితి) విద్వానిహైవబ్రహ్మచేత్ - కథంతస్యబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యదుక్తంబ్రహ్మైవసన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (య స్మాదితి) ప్రాగపిబ్రహ్మభూతస్యైవపునర్దేహపాతేబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యయుక్తం- విదుషోమృతస్యభావాన్తరాపత్తిస్స్వర్గాదివదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) కథంతర్హిబ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి) విదుషోభావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితిపక్షేపికిందూషణమితిచేత్ - తత్రాహ (భా వాన్తరాపత్తౌహీతి) తథాచోపనిషదామప్రామాణ్యంవిద్యాహేతుతాభావశ్చేతిభావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్రదోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) ఇ

తిపదాదుపరిష్టాత్ క్రియాపదస్యసమ్బన్ధః. అస్తుకర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తుమాభూత్- తత్రాహ (నచేతి) ప్రసఙ్గస్సర్వేనాన్యాపదా
మృశ్యతే. ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. మోక్షస్యకర్మసాధ్యత్వేదోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వంచేతి) తత్రోపయుక్తాంవ్యాప్తిమాహ (న
హీతి) అస్తుత్క్షిప్రసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్యమోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం. నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోపి బ్రహ్మభావోధ్వంసవన్నిత్యస్యా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థంస్వాభావికపదం. * అతోఽన్యదార్తమితిహి శ్రుతిః. ధ్వంసస్యతువికల్పమాత్రత్వాన్నిత్య
త్వమసమ్మతమితిభావః. మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోపికర్మోత్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేతి) అగ్నేరౌష్ణ్యవదాత్మనోమోక్షశ్స్వా
భావికస్వభావశ్చేత్ - నస క్రియాసాధ్యః- వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) అరణిగతస్యాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశానోపలభ్యేతే-
సతివజ్జ్వలనేవృశ్యేతే - తేనస్వాభావికావపితావాగన్తుకౌ- కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితిశఙ్క్యతే (జ్వలనేతి) నహిసతోగ్నేరౌష్ణ్యాదికాదాచిత్కం
యుక్తం-తద్దృష్టివ్యవధానస్యదార్వాదేర్ధ్వంసేజ్వలనమథనాదినావహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్యతత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేర్వ్యక్త్యభ్యుపగమాదితిపరిహరతి (నా
న్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి(జ్వలనాదీతి) మన్థనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినావ్యజ్యతేగ్నిరితియదుచ్యతే-తదగ్నౌసత్యేవతద్గతవ్యాపారాపేక్షయా
తదౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తిరశ్నాభవతి. కింతుదేవదత్తదృష్టేరగ్నిధర్మావ్యవహితౌ-నతులౌకస్యచిద్వ్యాప్యానపేక్ష్యతే. జ్వలనాదివ్యాపారాత్తుదృష్టేర్వ్యవ
ధానభఙ్గేతయోరభివ్యక్తిరిత్యర్థః కథంతర్హిజ్వలనవ్యాపారాదగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌజాతావితిబుద్ధిః-తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టి
వ్యవధానభఙ్గేవహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతియావత్. యథావహ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికం-నక్రియాసాధ్యం- తథాఆత్మనోముక్తిఃస్వా
భావికీ- నక్రియాసాధ్యేత్యుక్తం. ఇదానీమగ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః - మోక్షస్యాత్మస్వభా
స్యాకర్మసాధ్యత్వాయోతిశేషః అథాగ్నేఃస్వాభావికోనకశ్చిద్ధర్మోస్తి- నూనంమోక్షస్యదృష్టాన్తఃస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) లబ్ధాత్మకంహివస్తువస్త్వ
న్తరేణసమ్బధ్యతే- అస్తినిత్యాదావితిక్తత్వాదిధీరిత్యర్థః. భావాన్తరాపత్తిపక్షంప్రతిషిధ్యపక్షాన్తరంప్రత్యాహ (నచేతి) నహిబన్ధస్యతథాభూతస్య
నివృత్తిః- విరోధాత్. నాప్యన్యథాభూతస్య- అనవస్థానాత్. నచప్రసిద్ధివిరోధః-దుర్నిరూపత్వస్తివిషయత్వాదితిభావః. కించ- పరస్మాదన్యస్యబన్ధ
నివృత్తిః- తస్యైవవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) తత్ర హేతుత్వేనపరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదిభాష్యంవ్యాఖ్యేయం. నద్వితీయః - తస్య
నిత్యముక్తతయాబద్ధత్వానభ్యుపగమాదితిద్రష్టవ్యం. కథంపరస్మాదన్యోబద్ధోనాస్తీత్యాశఙ్క్యప్రవేశవిచారాదావుక్తంస్మారయతి (పరమాత్మే
తి) నచేదన్యోబద్ధోస్తి - కథంమోక్షవ్యవహారఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అన్యస్యబద్ధస్యాభావా, త్పరస్యచనిత్యముక్తత్వా, దితియావత్.
యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదిహేతోరజ్జ్వజ్ఞానస్యనివృత్తౌసత్యాంసర్పాదేరపినివృత్తిః- తథాఅవిద్యాయాబన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణపర్యార్థ
స్యబన్ధస్యాపినివృత్తివ్యవహారోభవతీతిచావాదిన్యేతియోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యేప్యాచక్షతఇతి) వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తర
శబ్దః. కేయమభివ్యక్తిః. ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశోవా. నాద్యః- మోక్షేసుఖాద్యుత్పత్తౌ తదనిత్యత్వాపత్తేరిత్యభిప్రేత్యాహ (త్రైరితి) ద్వితీయమా
ష్టతే (యదీతి) తత్రదోషంవక్తుంవికల్పయతి (తతఇతి) ద్వితీయేఖరవిషాణవదపరోక్షాభివ్యక్తిర్నస్యాదిత్యభిప్రేత్యాద్యమనుభాష్యదూషయతి
(విద్యమానంచేదితి) ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్యవిద్యమానంసుఖాదివ్యజ్యతేచేత్ - జ్ఞానానన్దయోర్దేశాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్సదైవవ్య
జ్యతఇతిముక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః. చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వే ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దోజ్ఞానంచ సంసారదశా
యాంనవ్యజ్యతే-మోక్షేతువ్యజ్యతే- తదభావాదితిశఙ్క్యతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవఘటాదేరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధదర్శనాదనాత్మభూతంసు
ఖంనస్వభావభూతయోపలబ్ధ్యాప్రకాశేత- కింతువిషయేన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి) అన్యతోఽభివ్యక్త్యాకింస్యాదితిచేత్ - తదా
హ (తథాచేతి) తత్సాధనానిచేన్ముక్తాస్స్యుః - సంసారాదవిశేషఃస్యాదితిభావః. ఉపలబ్ధివ్యవధానమానన్దస్యాఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవనాస్తీ
త్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చకదాచిదిత్యేవంకాలభేదేనోభయంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆనన్దజ్ఞానయోర్విష
యవిషయిత్వమభ్యుపేత్యకాదాచిత్కీతావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతితదపినసమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) ఆత్మభూతత్వం-స్వాభావికత్వం. విషయంన
సమానాశ్రయవిషయం-ధర్మత్వాత్-ప్రదీపప్రకాశవదితిభావః. ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షేదోషాన్తరంవక్తుంభూమికాంకరోతి (విజ్ఞానసుఖ
యోశ్చేతి) తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యవివక్షితందోషమాహ (పరమాత్మేతి) పరమతేనిరాకృతేసిద్ధాన్తేదోషద్వయమాశఙ్క్యతే (మోక్షస్యే
తి) మోక్షార్థోఽధికోయత్నః-శమదమాదిః. శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్యనిర్విశేషత్వేపిప్రత్యగవిద్యాతదుత్థానర్థధ్వంసిత్వేనోభయమర్థవదితి
పరిహరతి (నావిద్యేతి) తత్రనహార్థంవివృణోతి (నహీతి) కథంతర్హిశాస్త్రాదేర్వ్యర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) తత్రశాస్త్రాదేరర్థవత్త్వంసమర్థ
యతే (తద్విషయేతి) ప్రస్తుతాత్మవిషయప్రవృత్తః. సమ్ప్రతిప్రయత్నస్యార్థవత్త్వంప్రకటయతి (ప్రాగితి) ప్రథమస్సద్భావశాస్త్రవిషయః.
ద్వితీయోమోక్షవిషయః. ఆత్మనఃసదైకరూపత్వంప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి) అవిద్యస్యాపీతిసమాధత్తే (నేతి) యథారజ్జ్వాద్యవిద్యోత్థస
ర్పాదేస్తద్విద్యయాధ్వంసాధ్వంసయోఃరజ్జ్వాదేర్నావస్థాభేదః - తథాత్మనోపిస్వావిద్యామాత్రోత్థవిశేషవత్త్వేపితద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్నావస్థా
భేదోవిశేషోస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం. ప్రకారాన్తరేణసవిశేషత్వంశఙ్క్యతే (తిమిరేతి) కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం. తజ్జనకత్వం
వా-తదాశ్రయత్వంవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నధ్యాయతీవేతి) ఆత్మనఃస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి) విషయ
విషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్రచిదాభాసాదయ, శ్చాత్మనోవ్యాపారః- తథాచానేకవ్యాపారసన్నిపాతేసత్యహంసంసారీత్యవిద్యాత్మకోభ్రమో
జాయతే-తస్మాన్నతస్యాత్మకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (విషయత్వేతి) అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్నతదాశ్రయత్వం-నహితద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతః స్వగ్రహణప్రసక్తేరిత్యర్థః. తదేవ స్ఫోరయతి (యస్యచేతి) అనుభవమనువృత్య శఙ్కతే (అహం నేత్యాదినా) సాక్షిసాక్ష్యభావేన భేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవ స్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాద్వేషేకేన గృహీతర్యపి తద్విషయే భ్రాన్తత్వే కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానం ముగ్ధత్వం చాత్మనో న విశేషణమితి విధాన్తరేణ దర్శయితుం చోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) తద్వ్యాచష్టే (తద్వస్మిన్నశ్చేతి) అజ్ఞానాదిప్రచ్ఛకార్థః. దృశ్యమానత్వమేవ విశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి- బ్రవీషీతి సమ్బన్ధః. ఏవం పరకీయవాక్యం వ్యాఖ్యాయ ఫలితమాహ (తత్కథమితి) తత్ర చోద్యవాక్యార్థదర్శితరీత్యాస్థితే సతి కర్తృవిశేషణం నాజ్ఞానముగ్ధతే స్యాతాం-తయోః ప్రత్యేకం కర్మభూతత్వాదిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (అథేతి) కథం కర్మస్యాతామిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపి కథం శబ్దః సమ్బధ్యతే. ఏతదేవ స్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవం సతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్య భేదనిష్ఠత్వే సతీత్యేతత్. కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మో న భవతి - ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపి నాత్మధర్మః స్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోత్థస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణే ప్రతీతివిరోధః స్యాదితి శఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాం గ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్య పరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వే సుఖాదీనాం చైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యత్వాత్తేషాం న తద్ధర్మతేతి భావః. ప్రకారాన్తరేణ నిరాకర్తుం నిరాకృతమేవ చోద్యమనుద్రవతి (నజానఇతి) కిం ప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వానుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణో వా. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరం నిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహ్యయం సాక్షీ - సతత్రాజ్ఞో మూఢో వేతి- తథాచ సర్వసాక్షీ నాజ్ఞానాదిమాన్ భవతీత్యర్థః. ఆత్మనో మోహాదిరాహిత్యే భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (తథేతి) తస్య సర్వవిశేషశూన్యత్వే వాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన *సమం పశ్యన్హి సర్వత్ర * జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే. ఆత్మనో నిర్విశేషత్వే ప్రామాణికేష్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అతః-నిర్విశేషస్వాభావ్యాదితి యావత్. అజ్ఞానాద్బన్ధః- జ్ఞానాన్ముక్తిరితి శాస్త్రీమర్థవాదః. ఆదిశబ్దేన రుద్ధరోదనాద్యర్థవాదం దృష్టాన్తం సూచయతి. సోపహాసం దూషయతి (ఉత్సహన్తఇతి) నహి సవిశేషత్వం శక్యమాత్మనః ప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితి భావః. కథం తర్హి భవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయం త్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధార్థదర్శనం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. సత్త్వాదీనామివ సామ్యం దూషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదముపవదతి (ఏకరసమితి) తత్ర హేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావోపలక్షితత్వాదిత్యర్థః. ఐకరస్యే కౌటస్థ్యం హేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అమరం-మరణాయోగ్యం. తత్ర సర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యం హేతుమాహ (అభయమితి) నను బ్రహ్మైవం విధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తం ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఇత్యేష ఇతి) తత్రైవ విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేన ప్రకృతం వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారే నిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) ఆత్మా తత్త్వతస్సంసారీతి విపరీతగ్రహవతీయా దేహసన్తతిః-తస్యాః విచ్ఛేదమాత్రం జ్ఞానఫలమపేక్ష్యోపచారమాత్రమిత్యర్థః. ౬

౭.— (తదేష శ్లోకో భవతి) ఏతస్మిన్నర్థే అయం శ్లోకఖణ్డో భవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతి లిఙ్గం- మనః. తాదృశమస్య-జీవస్య మనః యత్ర- ఫలే నిషక్తం- నివిష్టం భవతి- తదేవ- తత్ఫలం సేవ తత్ఫలారమ్భక కర్మణా సహ దేహవియోగకాలేపి సక్తస్సన్నేతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేష శ్లోకో భవతీత్యన్వయః. ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి) అయం- సంసారీ ఇహ- లోకే ఫలముద్దిశ్య యత్కిఞ్చిత్కర్మ కరోతి-తస్య కర్మణోఽన్తం - భోగేనావసానం ప్రాప్య. కృత్స్నఫలం భుక్త్వేతి యావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మై లోకాయ పునరేతి. కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణ ఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతి తు కామయమానః) ఏవం కామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయం సంసారం సప్రపఞ్చముపవర్ణ్యోపసంహృత్యాథ విదుషస్తద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి (అథాకామయమాన ఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః. అత్రోచ్యత ఇతి శేషః. (యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామ ఇత్యాది) యః అకామః- కామశూన్యః. కథం కామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామ ఇతి) నిర్గతాః కామాః యస్మాత్స తథోక్తః. పూర్వస్థితానాం కామానాం నిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యత ఇతి భావః. ఉత్తరకామానాం సత్త్వే నివృత్తపూర్వకామస్యాపి కథమకామత్వమిత్యత ఆహ (ఆప్తకామ ఇతి) ఆప్తాః కామాః యేన స తథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామ ఇత్యర్థః. కథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామ ఇతి) ఆత్మైవ కామో యస్య స తథోక్తః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్య కామ్యస్య వస్తునోఽభావాదాత్మరూపకామ్యస్య నిత్యసిద్ధత్వాదాప్తకామత్వం. అత ఏవాకామత్వం చేత్యర్థః. ఏతాదృశస్తు బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి యోజనా. బ్రహ్మైవ సన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూప బ్రాహ్మరూపస్సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణి లీనో భవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యైతేర్లయార్థకత్వాత్. లయో నామ- తద్విభక్తతయాదర్శనాభావః. అపహతపాప్మత్వాది బ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణ పరబ్రహ్మవిభక్తతయా దర్శనాయోగ్యో భవతీత్యర్థః. నన్వేతన్న సమ్భవతి- బ్రాహ్మరూపావిర్భావో హి పరం బ్రహ్మోపసమ్పన్నస్యైవ భవతి-*పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రవణాత్. పరబ్రహ్మోపసమ్పత్తిర్నామ-దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ. సా చ దేశవిశేషేఽర్చిరాదిమార్గగతిమన్తరేణ న సమ్భవతి. తద్గతిశ్చ భూతసూక్ష్మయుక్తప్రాణాదిరూపలిఙ్గశరీరయుక్తస్యైవ భవతి. తదోకశ్చ కర్మాధీనః. విధూతకర్మణశ్చోత్క్రాన్తిప్రాణతయా దేహేన్ద్రియప్రాణయోగాసమ్భవేనార్చిరాదిగత్యా దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్త్యసమ్భవాద్బ్రాహ్మరూపావిర్భావాభావేన బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నతస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి) తస్మాత్-

ఉ.—— తదేష శ్లోకో భవతి యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదꣳ శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణాజ్జీవాత్ప్రాణానోత్క్రామన్తీత్యర్థః. నటస్యశ్రృణోతీతివదపాదానలక్షణసమ్బన్ధేషష్ఠీ. అతఏవసమానప్రకరణేమాధ్యన్దినశాఖాయాం *నతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీత్యతిస్పష్టంపఞ్చమీ శ్రూయతే. ఇదంచవాక్యముత్క్రాన్తిపాదేచిన్తితం. తత్రహి * అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుత ఇత్యత్రైవవిదుషః బ్రహ్మభావశ్రవణానోత్క్రాన్తిరితిప్రాప్తేఉచ్యతే- *సమానాచాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వంచానుపోష్య. ఆసృత్యుపక్రమాత్-అగత్యుపక్రమాత్. నాడీప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిర్విద్వదవిదుషోస్సమానా. *శతంచైకాచహృదయస్యనాడ్యస్తాసాంమూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతివిదుషోపినాడీవిశేషేణోత్క్రమణశ్రవణాదుత్క్రాన్తిరవర్జనీయైవ. * అథమర్త్యోఽమృతోభవత్యత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇతివిదుషోఽత్రైవశ్రూయమాణంయదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవఉత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వముచ్యతే. *అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుతఇతిచోపాసనకాలబ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం. *తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అవశ్యంచతత్ - అమృతత్వమదగ్ధదేహసమ్బన్ధస్యైవవక్తవ్యం. కుతః. ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అపీతిః-అప్యయః. ఆబ్రహ్మాప్యయంసంసారోహివ్యపదిశ్యతే * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఅథసమ్పత్స్యఇతి *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య।ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతివ్యపదేశాత్. *సూక్ష్మంప్రమాణతశ్చతథోపలబ్ధేః దేవయానేనపథాగచ్ఛతోపివిదుషః*తంప్రతిబ్రూయాత్సత్యంబ్రూయాదితిచన్ద్రమస్సంవాదస్యప్రమాణప్రతిపన్నత్వాచ్చసూక్ష్మంశరీరమామోక్షమనువర్తతఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- నహ్యశరీరస్యచన్ద్రమసాసంవాదస్సమ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః. అతః * అథమర్త్యోఽమృతోభవతీతిశ్రూయమాణమమృతత్వంశరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధానుపమర్దనైవోత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం. *అస్యైవచోపపత్తేరూష్మా. అస్య- సూక్ష్మశరీరస్యక్వచిదుపసంహృతత్వాదేవవిదుషోపిమ్రియమాణస్యక్వాచిత్కఊష్మోపలభ్యతే. *ప్రతిషేధాదితిచేన్నశారీరాత్ స్పష్టోహ్యేకేషాం. నను *యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామోనతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతివిదుషోదేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రతిషిద్ధా. నచేదంశారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధకమితివాచ్యం-*యత్రాయంపురుషోమ్రియతేఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నే *నేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఃసమవనీయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతోమృతశ్శేతఇతి ఉచ్ఛ్వానత్వాదీనాం శరీరధర్మాణాంప్రతిపాదనేనశరీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధస్యైవయుక్తత్వాత్. సహిశారీరస్యోచ్ఛ్వానత్వమాధ్మాతత్వం శయితృత్వంవాయుజ్యతే. అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధానోత్క్రాన్తిర్విదుషఇతిచేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణంప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నాయేహిస్పష్టం * యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామ ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిశారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖాయాంతు *నతస్యప్రాణాఇతిషష్ఠీనటస్యశృణోతీతివదపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నేతువిదుషోఽప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వావశ్యంభావేనావిదుషశ్శరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యతయాతత్రాపిశారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధపరత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. నచతత్రవాక్యశేషశ్రుతానాముచ్ఛ్వానత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తిప్రతిషేధవాదినాపి * ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిమాధ్యన్దినశాఖావాక్యేఅభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. నచప్రాణానాంశారీరాదుత్క్రాన్తేరప్రసక్తతయాప్రతిషేధోనయుక్తఇతివాచ్యం - వృక్షాదుడ్డీయమానవిహఙ్గమసఙ్ఘవద్యథాయథంగమనసమ్భవాత్. * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఅథసమ్పత్స్యఇతిదేహవియోగానన్తరబ్రహ్మసమ్పత్తివచనేనతదానీమేవశారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్యప్రసక్తత్వాచ్చ. తథాచసూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావేబ్రహ్మసమ్పన్నైస్తత్సాధ్యాయాఅనుపపత్తిరితిశఙ్కాపరిహారాయ * నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీత్యుచ్యతఇతినిరవద్యం. అతోవిద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిస్సమానేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౭

శం.—— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికస్సంసారోవర్ణితః. సంసారహేతుశ్చావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞావర్ణితాః. యైశ్చోపాధిభూతైః కార్యకరణలక్షణైర్ముక్తైఃపరివేష్టితఃసంసారిత్వమనుభవతి- తానిచోక్తాని. తేషాంసాక్షాత్ప్రయోజకౌధర్మాధర్మావితిపూర్వపక్షంకృత్వాకామఏవేత్యవధారితం. యథాచబ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః-ఏవంమన్త్రేణాపీతిబన్ధకారణంచోక్త్వోపసంహృతంప్రకరణం *ఇతినుకామయమానఇతి. * అథాకామయమానఇత్యారభ్యసుషుప్తదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికభూతఃసర్వాత్మభావోమోక్షఉక్తః. మోక్షకారణంచాత్మకామతయాయదాప్తకామత్వముక్తం-తచ్చనాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాప్తకామత్వమితిసామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవమోక్షకారణమిత్యుక్తం అతోయద్యపికామోమూలమిత్యుక్తం-తథాపిమోక్షకారణవిపర్యయేణబన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవభవతి.అత్రాపిమోక్షోమోక్షసాధనంచబ్రాహ్మణేనోక్తం. తస్యైవదృఢీకరణాయమన్త్రఉదాహ్రియతేశ్లోకశబ్దవాచ్యః- తత్-తస్మిన్నేవార్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలేసర్వే- సమస్తాఃకామాః- తృష్ణాప్రభేదాః ప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్యబ్రహ్మవిదఃసమూలతోవిశీర్యన్తే. యే ప్రసిద్ధాలోకేఇహాముత్రార్థాఃపుత్రవిత్తలోకైషణాలక్షణాఃఅస్య- ప్రసిద్ధస్యపురుషస్యహృది- బుద్ధౌశ్రితాః- ఆశ్రితాః. అథ- తదాసఃమర్త్యః - మరణధర్మాసన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతోభవతి. అర్థాదనాత్మవిషయాఃకామాఅవిద్యాలక్షణామృత్యవఇత్యేతదుక్తంభవతి. అతోమృత్యువియోగేవిద్వాన్ జీవన్నేవామృతోభవతి. అత్ర - అస్మి

రꣳ శేతే|అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

స్మిన్నేవ శరీరే వర్తమానో బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనాద్యపేక్షతే - తస్మాద్విదుషో నోత్క్రామన్తి ప్రాణాః - యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సమవనీతేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వాన్ముక్తోఽత్రైవ సర్వాత్మా సన్వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- తత్- తత్రాయం దృష్టాన్తః. యథా లోకే అహిః - సర్పః. తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః. సాహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదావిత్యర్థః. మృతా ప్రత్యస్తా- ప్రక్షిప్తా. అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమివ శేతే. అథేతరస్సర్పస్థానీయో ముక్తస్సర్వాత్మభూతః సర్పవత్తత్రైవ వర్తమానోఽప్యశరీర ఏవ- న పూర్వవత్పునః సశరీరో భవతి. కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః. అత ఏవ చామృతః. ప్రాణః- ప్రాణితీతి ప్రాణః. *ప్రాణస్య ప్రాణమితి హి వక్ష్యమాణే శ్లోకే, *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యాచ్చ పర ఏవాత్మాత్ర ప్రాణశబ్దవాచ్యః. బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ. కిం పునస్తత్. తేజ ఏవ- విజ్ఞానజ్యోతిః. యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్సదవిభ్రంశం వర్తతే. యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ స హేతుకో బన్ధమోక్షార్థలక్షణో దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతః- స ఏష నిర్ణీతస్సవిస్తరో జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా. సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః. ఇదానీం శ్రుతిః స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రయార్థం జనకేనైవముక్తమితి. కథం. సోఽహం- ఏవం విమోక్షితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః. అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- ఏకదేశోక్తావివ సహస్రమేవ దదాతి- తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునర్మన్త్రైః శుశ్రూషతి- అతో న సర్వమేవ నివేదయతి. శ్రుత్వాఽభిప్రేతం యాజ్ఞవల్క్యాత్పునరన్తే నివేదయిష్యామీతి హి మన్యతే యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- నివృత్తాభిలాషోఽయం శ్రవణాదితి మత్వా శ్లోకాన్న వక్ష్యతీతి చ భయాత్సహస్రదానం శుశ్రూషాలిఙ్గజ్ఞాపనాయేతి. సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యైవ- ప్రమాణభూతాయాః శ్రుతేర్వ్యాజానుపపత్తేః. అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తే స్వాత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతశ్చ సర్వైషణాపరిత్యాగస్సన్న్యాసాఖ్యో, వక్తవ్యోఽర్థశేషో విద్యతే- తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రశుశ్రూషాకల్పనాఽనృజ్వీ. అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా- సా చాయుక్తాసత్యాం గతౌ. న చ తత్స్తుతిమాత్రమిత్యవోచామ. నన్వేవం సత్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి వక్తవ్యం. నైష దోషః - ఆత్మజ్ఞానవత్ప్రయోజకస్సన్న్యాసః పక్షే ప్రతిపత్తికర్మవదితి హి మన్యతే - *సన్న్యాసేన తనుం త్యజేదితి హి స్మృతిః. సాధనత్వపక్షే నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి ప్రశ్నః స్యాత్- మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానపరిపాకార్థత్వాత్. ౭

ఆ.—— బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే మన్త్రముదాహరయితుం బ్రాహ్మణార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా) అయమర్థః- సంసారస్తద్ధేతుశ్చ. మన్త్రః- *తదేవ సక్తస్సహ కర్మణేత్యాదిః. ఆత్మజ్ఞానస్య తర్హి మోక్షకారణత్వముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం మోక్షకారణమిత్యుక్తత్వాదితి యావత్. మూలం- బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రేతి మోక్షప్రకరణోక్తిః బన్ధప్రకరణం వ్యాఖ్యాతమయితుమపిశబ్దః. ఉక్తేఽర్థే దేవ ఇత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) యస్మిన్కాలే- విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. సుముక్షిర్వ్యావృత్త్యర్థం సర్వవిశేషణమితి మత్వాహ(సమస్తా ఇతి) కామశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తృష్ణేతి) క్రియాపదం సోపసర్గం వ్యాకరోతి (అస్య కామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యే ప్రసిద్ధా ఇతి) కామానామాత్మాశ్రయత్వం నిరాకరోతి (హృదీతి) ససూలత ఇతి కామవిమోగాదితి సమ్బన్ధః. కామవియోగాదమృతో భవతీతి నిర్ధారితం సాధ్యసిద్ధమర్థమాహ (అర్థాదితి) తేషాం మృత్యుత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యాదినా వివక్షితమర్థమాహ (అతో మోక్షేతి) ఆదిపదముత్క్రాన్త్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. ముక్తేస్తదపేక్షాఽభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రైవ మరణాసిద్ధిరిత్యత్రాహ (యథేతి) ఉత్క్రాన్త్యసత్త్వే గత్యాగత్యాదిరాహిత్యం- యథావస్థితత్వం. ఏవం చ పఞ్చమే ప్రతిపాదితమిత్యాహ (నామమాత్రమితి) తద్యథేత్యాది వాక్యస్య శఙ్కామాహ (కథం పునరితి) విదుషో విద్యయాఽఽత్మమాత్రత్వేన ప్రాణాదిషు బాధితేష్వపి దేహే చేదసౌ వర్తతే- తతోఽస్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహే వర్తమానస్యాపి విదుషస్తత్రాభిమానరాహిత్యం తత్రేత్యుచ్యతే. యస్యాం త్వచి సర్పో నితరాం లీయతే- సాహినిర్ల్వయనీ- సర్పత్వగుచ్యతే. సర్పనిర్మోకదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య నష్టత్వమశరీరత్వాదౌ హేతురథశబ్దార్థః. అథశబ్దావద్యోతితహేత్వవష్టమ్భేనాశరీరత్వం విశదయతి(కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః. ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ రూఢం చ ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే- పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దః- తథాత్రాపీత్యర్థః. యథా చ శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా- తథాత్రాపీత్యాహ(ప్రాణేతి) కిం చ- పరవిషయమిదం ప్రకరణం- *అథాకామయమాన ఇతి మోక్షస్య ప్రక్రాన్తత్వాత్. అథాయమిత్యాది వాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః. తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి) బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కిం పునరితి)

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాꣳ స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ । తేన ధీరా అపి యన్తి బ్రహ్మవిదస్స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః. ౮

తేజశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా-ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః. స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివ నేత్రం-ప్రకాశకమస్యేతి తథోక్తం. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యః కామప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారం సఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోఽహమిత్యాదివాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం వాక్యమాదాయ విభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదానప్రస్తావే సహస్రదానహేతుమేకదేశీయం దర్శయతి (అత్ర కేచిదిత్యాదినా) కదాచిత్కిల గురవే సర్వస్వం రాజా నివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) నను పునః శ్రుత్వాపి రాజా కిమితి సంప్రత్యేవ సర్వస్వం గురవే న ప్రయచ్ఛతి-ప్రభూతాం హి దక్షిణాం గురుం ప్రీణయన్తీం స్వీయాం శ్రుతిం చోదయతి-తత్రాహ (యదిచేతి) అనాప్తే కృత్స్నేఽప్యుదయే సర్వస్వనిష్పాదనాత్మకం వ్యాజాన్తరం యుక్తం-శ్రుతౌ త్వపౌరుషేయ్యామపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాం న వ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసికప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (సర్వమపీతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) తస్యాపి పూర్వమసకృదుక్తేస్తదీయశుశ్రూషాధీనం సహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్యాశమాదేర్జ్ఞానసాధనత్వేన ప్రాగనుక్తేస్తేన సహ భూయోఽపి సన్న్యాసస్యైవ కర్తవ్యత్వయోగాత్తదపేక్షయా యుక్తం సహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహీతి) నను సన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే-మహతా గ్రాహేణయం-యత్తదర్థే దుష్కరమపి కరోతీతి-అతో నార్థశేషసిద్ధిః-తత్రాహ (నచేతి) న తావత్సన్న్యాసో విద్యాస్తుతిః- * విదిత్వా వ్యుత్థాయేతి సమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదిపక్షమేవ స్థితం. నాపి శమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపి విధేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. అర్థశేషశుశ్రూషయా సహస్రదానమిత్యత్ర జనకస్యాకౌశలం చోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞః శఙ్కితమకౌశలం దూషయతి (నైష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానం మోక్షే ప్రయోజకం-న తథా సన్న్యాసః. స చాస్మిన్పక్షే తస్యాకర్తవ్యత్వం-ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠానసమ్భవాదితి రాజాయతో మన్యతే-తతస్సన్న్యాసస్య న జ్ఞానతుల్యత్వం. అతో నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి పృచ్ఛతీత్యర్థః. సన్న్యాసస్య ప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (సన్న్యాసేనేతి) నను వివిదిషాసన్న్యాసమఙ్గీకుర్వతా న తస్య ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠేయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— (తదేష శ్లోకో భవతి) తత్- తత్ర బ్రహ్మవిద్విషయే ఏష శ్లోకః ప్రవృత్తో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్య హృది శ్రితాః - హృద్గతాస్సర్వే యదా నష్టా భవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకో మర్త్యస్సన్నమృతో భవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘో భవతి. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే-అత్రైవోపాసనవేలాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేన బ్రహ్మానుభవేన చేహైవ ముక్త ఇవ భవతీతి యావత్. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే) యథా అహేర్నిర్ల్వయనీ- సర్పస్య నిర్మోకః సర్పేణ వల్మీకే ప్రత్యస్తా-విసృష్టా సర్పాసంసక్తా అత ఏవ మృతా- నిష్ప్రాణా పితాం రేపశ్యతాం సర్పవదవభాసమానా శయీత-ఏవమేవ బ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపి పశ్యతాం బ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివ భాసమానం శేత ఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ) అథ దర్శనసమానాకార బ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోఽపి- మరణరహితోఽపి. మరణాత్ప్రాగప్యశరీరః - అశరీరకల్ప ఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శపరివాదాదిజనితవిషాదాద్యభావాదితి భావః. ప్రాణో బ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వేఽపి తాదాత్వికబ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూప ఇవేత్యర్థః. తేజ ఏవ - అజ్ఞానలక్షణాన్ధకారప్రతిభట ఏవేత్యర్థః. ఏవం ప్రాప్తబ్రహ్మవిద్యోజనక ఆహ. కిమితి. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదో మోక్ష ఇత్యేతస్మిన్నర్థే మన్త్రా బ్రాహ్మణోక్తార్థప్రతిపాదకా ఏతే శ్లోకా భవన్తి. అణుః-సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్. వితతః-విస్తీర్ణః. విస్పష్టతరణహేతుత్వాద్వా- * వితర ఇతి పాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనో జ్ఞానమార్గః పురాణః-చిరన్తనః. నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్. న తార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాం స్పృష్టః- మయా లబ్ధ ఇత్యర్థః. యో హి యేన లభ్యతే - స తం స్పృశతీవ సమ్బధ్యతే- తేనాయం బ్రహ్మవిద్యాలక్షణో మోక్షమార్గో మయా లబ్ధత్వాన్మాం స్పృష్ట ఇత్యుచ్యతే. న కేవలం మయా లబ్ధః-కిన్త్వనువిత్తో మయైవ. అనువేదనం నామ-విద్యాయాః పరిపాకాపేక్షయా ఫలావసానతా నిష్ఠా ప్రాప్తిః భుజేరివ తృప్త్యవసానతా. పూర్వం తు జ్ఞానప్రాప్తిసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి విశేషః. కిమసావేవమన్త్రదృగేకో బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రాప్తః- నాన్యః ప్రాప్తవాన్-యేనానువిత్తో మయైవేత్యవధారయతి. నైష దోషః-అస్యాః ఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితి బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిపరత్వాత్. ఏవం హి కృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం-కిమతః పరమన్యత్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాం స్తౌతి. న తు పునరన్యో బ్రహ్మవిత్తత్ఫలం న ప్రాప్నోతీతి- *తద్యో యో దేవానామితి సర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన-బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ ధీరాః-ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేఽపి బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిద్యాఫలం మోక్షం స్వర్గం లోకం చ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపి సన్నిహ ప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వం-ఊర్ధ్వం. జీవన్త ఏవ విముక్తాస్సన్తః. ౮

ఉ.— తస్మిఞ్ఛుక్లముతనీలమాహుః పిఙ్గళꣳ హరితంలోహితంచ । ఏషపన్థా బ్రహ్మణాహానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలంపరిహృత్యమన్త్రానవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకేనాగామిశ్లోకానామప్యపౌనరుక్త్యం సూచయతి (వితతరేతి) జ్ఞానమార్గస్యసూక్ష్మత్వేహేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వంపూర్ణవస్తువిషయత్వాదవధేయం. మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వంతస్యపఞ్చమ్యావివక్ష్యతే. కథంపునరధునాతనోవైదికోజ్ఞానమార్గశ్చిరన్తనోనిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) విశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వాతస్యవ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నతార్కికేతి) మన్త్రదృశాలబ్ధత్వేపికుతోజ్ఞానమార్గస్యతత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి) అనువేదనలాభయోర్విశేషాభావాత్పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దసపాఠక్రమానుసారేణలాభోగృహ్యతే ఏవకారమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కిమసావితి) తథాచ *తద్యోయోదేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యతఇతిశేషః. అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్యపరిహరతి (నైషదోషఇతి) స్తుతిపరత్వమేవప్రకటయతి (ఏవంహీతి) కృతార్థాస్మీత్యాస్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రస్తౌతీత్యర్థః. యథాశ్రుతార్థత్వేకోదోషఃస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (నత్వితి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యావివక్షితమితిశేషః. తత్రహేతుః (తద్యోయఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యాసర్వార్థా- సర్వసాధారణీతి శ్రవణాదితియావత్. బ్రహ్మవిద్యాయాఃసర్వార్థత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (తదేవేతి) నను మోక్షేస్వర్గశబ్దోనయుజ్యతే- తస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాత్. అతఆహ (స్వర్గేతి) యథాజ్యోతిష్టోమప్రకరణేశ్రుతోజ్యోతిశ్శబ్దోజ్యోతిష్టోమవిషయః- తథామోక్షప్రకరణేశ్రుతఃస్వర్గశబ్దోమోక్షమధికరోతి-రూఢ్యఙ్గీకారేబ్రహ్మవిద్యాయానికర్షప్రసఙ్గాదితిభావః. జీవన్తఏవముక్తాస్సన్తఃశరీరపాతాదూర్ధ్వంమోక్షమపియన్తీతిసమ్బన్ధః. ౮

రం.— (తదేతేశ్లోకాభవన్తి) తత్- తత్ర. తస్మిన్విషయే. బ్రహ్మవిద్విషయేపిశ్లోకాభవన్తీత్యర్థః. తానేవాహ (అణుఃపన్థావితతఃపురాణోమాంస్పృష్టోఽనువిత్తోమయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః. మానాన్తరానధిగమ్యః. వితతః- వేదాన్తేషువిస్తరేణప్రతిపాదితః. పురాణః- అనాదిః. మాంస్పృష్టః- ఉపాసకంమాంప్రాప్తః. శతాధికనాడీద్వారాస్వదేహస్పర్శీత్యర్థః. మయైవానువిత్తః - యోగదశాయాంమయైవానుభూతశ్చయోయంపన్థాః-అర్చిరాదిమార్గః. తేన- మార్గేణధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినోబ్రహ్మవిదఃఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యోలోకేభ్యఊర్ధ్వంస్వర్గంలోకం-భగవల్లోకం. అత్రస్వర్గశబ్దఃప్రకరణాద్భగవల్లోకపరః. అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— తస్మిన్మోక్షసాధనమార్గేవిప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. కథం. తస్మిఞ్ఛుక్లం-శుద్ధం. విమలమాహుఃకేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే. పిఙ్గలమన్యేపి. హరితం. లోహితంచయథాదర్శనం. నాడ్యస్త్వేతాఃసుషుమ్నాద్యాఃశ్లేష్మాదిరసపూర్ణాః-*శుక్లస్యనీలస్యపిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్. ఆదిత్యంవామోక్షమార్గమేవంవిధంమన్యన్తే- *ఏషశుక్లఏషనీలఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్యచశుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపితుప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యఏతేశుక్లాదయః. ననుశుక్లః-శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న-నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైఃసహానుద్రవణాత్. యాఞ్ఛుక్లాదీన్యోగినోమోక్షపథఆహుః-నతేమోక్షమార్గాః-సంసారవిషయాఏవహితే- *చక్షుషోవామూర్ధ్నోవాఽన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యోవేతిశరీరదేశాన్నిఃసరణసమ్బన్ధా, బ్రహ్మాదిలోకప్రాపకాహితే,. తస్మాదయమేవమోక్షమార్గః-యఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయాసర్వకామక్షయేగమనానుపపత్తౌ ప్రదీపనిర్వాణవచ్చక్షురాదీనాంకార్యకరణానామత్రైవసమవనయఇత్యేషజ్ఞానమార్గః - పన్థాః బ్రహ్మణా-పరాత్మస్వరూపేణైవబ్రాహ్మణేనత్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేన బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ బ్రహ్మవిదన్యోప్యేతి. కీదృశో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతి. ఉచ్యతే - పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణః పరమాత్మతేజస్యాత్మానంసంయోజ్యతస్మిన్నభినిర్వృత్తస్తైజసశ్చ - ఆత్మభూతఇహైవేత్యర్థః. ఈదృశో బ్రహ్మవిత్తేనమార్గేణైతి. నపునఃపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణోగ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ. *అపుణ్యపుణ్యోపరమేయంపునర్భవనిర్భయాఃశాన్తాస్సన్న్యాసినోయాన్తితస్మైనమోఽస్తుతేనమఇతిస్మృతేశ్చ. *త్యజధర్మమధర్మంచేత్యాదిపుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్. *నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం|అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవాబ్రాహ్మణంవిదుః * నైతాదృశంబ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచ| శీలంస్థితిందణ్డనిధానమార్జవంతతస్తతశ్చోపరమఃక్రియాభ్యఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేక్ష్యన్తిచేహాపితు *ఏషనిత్యోమహిమాబ్రాహ్మణస్య నకర్మణావర్ధతేనోకనీయానితికర్మప్రయోజనాభావేహేతుముక్త్వా*తస్మాద్బ్రాహ్మణఃశాన్తోదాన్తఇత్యాదినానసర్వక్రియోపరమందర్శయతి. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతమేవపుణ్యకృత్త్వం. అథవా-యోబ్రహ్మవిత్తేనైతి-సపుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తూయతేఽనేన-పుణ్యకృతితైజసేచయోగినిమహాభాగ్యంప్రసిద్ధంలోకే - తాభ్యామతోబ్రహ్మవిత్స్తూయతేప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే. ౯

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాది.పూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. సప్రపఞ్చంశబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ-తదుపాసనమనుసృత్యతత్ప్రాప్తిమార్గేవి

¶ ఛా. ఇతఊర్ధ్వంవిముక్తాఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధంతమః ప్రవిశన్తియేఽవిద్యాముపాసతే।తతోభూయఇవతేతమోయఉవిద్యాయాగ్ంరతాః॥౧౦

వాదో ముముక్షూణామిత్యాహ (యథావర్ణనమితి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గే శుక్లాదిరూపసిద్ధిః - నహి జ్ఞానస్యరూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపి కథం యథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపి కథం శుక్లాదిరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యనాడీఖణ్డోక్తం స్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహే నియామకాభావమాశఙ్క్యపథో నరమాహ (ఆదిత్యం వేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాదినా నావర్ణమిత్యర్థః. తస్యతథాత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషఇతి) ప్రకృతే జ్ఞానమార్గేకిమితిమార్గాన్తరం కల్ప్యతే- తత్రాహ (వర్ణనేతి) తర్హి నాడీపక్షో వా- ఆదిత్యపక్షో వా- కతరోవివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్య జ్ఞానమార్గాదన్యత్వమాశఙ్కతే (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యాద్వైతవిషయత్వం-నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితి పరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాతుం పూర్వపక్షం దూషయతి (యాగ్ శుక్లాదీనితి) నకేవలం దేహదేశనిస్సరణసమ్బన్ధాదేవ నాడీభేదానాం సంసారవిషయత్వం-కింతు బ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మదీతి) ఆదిత్యోఽపి దేవయానమధ్యపాతీ బ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతిమన్వానో మోక్షమార్గముపసంహరతి. (తస్మాదితి) ఆప్తకామతయా- జ్ఞానమార్గ ఇతి సమ్బన్ధః ఏవం భూమికాం కృత్వైవ ప్రశ్న ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథాతైలాదినిలయే ప్రదీపస్యజ్వలనానుపపత్తౌ తేజోమాత్రేనిర్వాణముచ్యతే-తథాస్థూలస్యసూక్ష్మస్యచ సర్వస్యైవ కామస్యజ్ఞానాన్నయే సతి గత్యనుపపత్తావత్రైవ ప్రత్యగాత్మని కార్యకరణానామేకీభావేనావసానమిత్యయమేవ శాస్త్రార్థ ఇత్యర్థః. పన్థా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గ ఇతి) ఇత్థం భావే తృతీయామాశ్రిత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనువేదనకర్తుర్బ్రహ్మణస్సన్న్యాసిత్వం దర్శయతి (త్యక్తేతి) విప్రతిపత్తిం నిరాకృత్య మోక్షమార్గం నిర్ధార్య * తేన ధీరా అపియన్తీత్యత్రోక్తం నిగమయతి (తేనేతి) అన్యోఽపి-మన్త్రదృశస్సకాశాదితి శేషః. ఇహైతి జీవదవస్థోక్తిః సముచ్చయకారిణోఽత్రబ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి కేచిత్- తాన్ప్రత్యాహ (నపునరితి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితి శేషః. కించ-క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (అపుణ్యేతి) జ్ఞానస్యకర్మాసముచ్చయేఽపి వికజ్ఞానేన సముచ్చయోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదోఽపిస్తుత్యాదిదృష్టేస్తైనసముచ్చయో జ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషఇతి) కామ్యాననుష్ఠానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయే వాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా. సర్వోదాసీనతే వియావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుబుద్ధివ్యతిరేకేణ సర్వత్రస్వస్మిన్నివదృష్టిః దణ్డనిధానం- అహింసాపరత్వం. * అర్థస్యమూలం నికృతిః క్షమా చ కామస్యచిత్తం చ వపుర్వయశ్చ।ధర్మస్యయాగాదిదయాదమశ్చ మోక్షస్యసర్వోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాది చతుర్విధే పురుషార్థసాధనభేదోపదేశవాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ నపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణమితిసమ్బన్ధః. తథాపి ప్రకృతే మన్త్రేసముచ్చయో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వం పుణ్యకృత్త్వాత్పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణో బ్రహ్మవిత్తేనైతి క్రమోఽనయుజ్యతే-అశ్రుతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) స్తుతిముపపాదయతి (పుణ్యకృతీతి , తేజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్యస్థితస్తైజసః - దహరాద్యుపాసీనో యోగీ తస్మిన్నణిమాద్యైశ్వర్యాన్మహానుభావస్సప్రసిద్ధిః. తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః. అతశ్శబ్దపరామృష్టం స్పష్టయతి (ప్రఖ్యాతేతి) పుణ్యకృత్తైజసయోరితి శేషః ౯

ర౦.—— (తస్మిఞ్ శుక్లముతనీలమాహుఃపిఙ్గళంహరితంలోహితంచేత్యాది) తస్మిన్- అర్చిరాదికేమార్గే. శుక్లం నీలం పిఙ్గళం హరితం లోహితం-ఆదిత్యమిత్యర్థః. * అసౌవా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏషశుక్ల ఏషనీల ఏషపీత ఏషలోహిత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏతాదృశమాదిత్యం తస్మిన్మార్గేసన్తమాహుశ్శాస్త్రవిదః ఏషపన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిః పన్థాః బ్రహ్మణాహి- అనువిత్తః-పరబ్రహ్మణా సహతత్ప్రాపకతయా- ప్రసిద్ధం యథాతథా సమ్బద్ధః. * బ్రహ్మపథ ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇతియావత్. తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణ పుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్ -పూర్వం పుణ్యం కృత్వా తద్వశేన శుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మవిచ్చతైజసః - తేజస్సమ్బన్ధీ, తేజ ఉపాసకః. పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠ, శ్చేతియావత్. ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. * తద్య ఇత్థం విదుర్యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసత ఇతి శ్రుత్యన్తరే పఞ్చాగ్నివిదాం బ్రహ్మవిదాం చార్చిరాదిగతి శ్రవణాత్. యద్యపి పఞ్చాగ్నివిద్యాపి బ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపి విద్యాన్తరవద్బ్రహ్మవిశేష్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతి పృథగుక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.—— అన్ధం-అదర్శనాత్మకం తమః-సంసారనియామకం ప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. కే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాం సాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్త ఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపి భూయ ఇవ-బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి. కే. యేతు విద్యాయాం-అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాం కర్మార్థాయాం త్రయ్యామేవ విద్యాయాం రతాః-అభిరతాః. విధిప్రతిషేధపర ఏవ వేదః-నాన్యోఽస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణ ఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ.—— ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థం మార్గాన్తరం నిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా) విద్యాయామితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) కథం పునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

ర౦.—— * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తం కర్మాఙ్గకజ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వం స్పష్టయతి (అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే) యేఽవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దః కర్మవాచీ-* అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాన్యేతి * తర్తుం మృత్యుమవిద్యయేతి చ వచనాత్. యే కేవలం స్వర్గాదిఫలార్థైకైనకర్మానుతిష్ఠన్తి- నతుబ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తే అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి- దుస్తరం సంసారలక్షణమన్ధకారం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః । తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ంసోఽబుధో జనాః ॥ ౧౧

ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఉవిద్యాయాంరతాః) ఉశబ్దోఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికంకర్మపరిత్యజ్యవిద్యాయామేవయతన్తయే-తేపితతః-*మోహాత్తస్యపరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితఇత్యుక్తరీత్యాతస్మాత్తామసత్యాగవశాత్ భూయఇవతమః-ఇవశబ్దఏవార్థః. ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః. పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవప్రవిశన్తీత్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేనజ్ఞానానిష్పత్త్యాఫలలేశమప్యలబ్ధ్వాపతితాభవన్తీత్యర్థః. నానేనవచనేనజ్ఞానకర్మణోః స్సముచ్చయఇతిమన్తవ్యం-జ్ఞానవ్యతిరిక్తోపాయనిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్యమోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మణాంజ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ *నాన్యఃపన్థాఅయనాయవిద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనదానేనేత్యాదిభిర్వ్యాకోపాభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. ౧౦

శం.— యదితేఽదర్శనలక్షణంతమఃప్రవిశన్తి-కోదోషఇతి. ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖానామతేలోకాః. తేనాన్ధేన-అదర్శనలక్షణేనతమసాఆవృతాః- వ్యాప్తాస్తే. తస్యాజ్ఞానతమసోగోచరాంస్తాన్తే ప్రేత్య- మృత్వాఅభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి. కే. యేఽవిద్వాంసః కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ. నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్యధాతోఃక్విప్ప్రత్యయాన్తస్యరూపం. ఆత్మావగమవర్జితాఇత్యర్థః. జనాః- ప్రాకృతాఏవ. జననధర్మిణోవేత్యేతత్. ౧౧

ఆ.— మన్త్రస్థరయాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్యవ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధఇత్యస్యనిష్పత్తింసూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— అన్ధతమసప్రవేశేకింభవతీత్యత్రాహ (అనన్దానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాఇత్యాది) అనన్దాః - సుఖలేశశూన్యాః అన్ధతమసావృతాః కేచనలోకాస్సన్తి. తాన్లోకాన్మృత్వాగచ్ఛన్తితే. కే. యేఅవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః - యే ప్రత్యగాత్మవిద్యాశూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా, ఇతియావత్. పూర్వంతయోరేవప్రస్తుతత్వాదితిద్రష్టవ్యం. బుధఇతి- బుధ్యతేఃక్విబన్తస్యప్రథమాబహువచనాన్తస్యరూపం. ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వంపరంసర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞంహృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతంచేత్- యదివిజానీయాత్సహస్రేషుకశ్చిత్. చేదిత్యాత్మవిద్యాయాదుర్లభత్వందర్శయతి. కథం. అయం - పరఆత్మాసర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ - యః * నేతినేత్యాద్యుక్తః, యస్మాన్నాన్యోస్తిద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతా, సమస్సర్వభూతస్థోనిత్యశుద్ధబుద్ధోముక్తస్వభావోస్మి- భవామీతి. పూరుషః-పురుషః. సకిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్తమన్యద్వస్తుఫలభూతంకిమిచ్ఛన్. కస్యవా- అన్యస్యాత్మనోవ్యతిరిక్తస్యకామాయ - ప్రయోజనాయ. నహి తస్యాత్మనఏష్టవ్యంఫలం. నచాప్యాత్మనోన్యోస్తి- యస్యకామాయేచ్ఛతి. సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతఃకిమిచ్ఛన్కస్యవాకామాయశరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ - భుఞ్జ్యాత్. సన్తప్యేత్. శరీరోపాధికృతదుఃఖమనుదుఃఖీస్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినోహితద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః. మమేదంస్యాత్- పుత్రస్యేదం- భార్యాయాఇదమిత్యేవమీహమానః పునఃపునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢః శరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తుతదసమ్భవఇత్యేతదాహ. ౧౨

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమేతన్నిష్ఠస్యాకాయక్లేశరాహిత్యందర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా) విజ్ఞానాత్మనోవైలక్షణ్యార్థంవిశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యంవ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తంసంసారిత్వంవారయతి (అశనాయాదీతి) ప్రశ్నపూర్వకంజ్ఞానప్రకారంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తందోషంవారయితుంవిశినష్టి (నిత్యఇతి) ఇతి-విజానీయాదితిసమ్బన్ధః. ప్రయోజనాయ-శరీరమనుసఞ్జ్వరేదితిసమ్బన్ధః. కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపంసమర్థయతే (నహీతి) కస్యవాకామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (నచేతి) ఆక్షేపద్వయంనిగమయతి (అతఇతి) తదేవస్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (అనాత్మేతి) వస్త్వన్తరేప్సోస్తాపసమ్భవఇతిశేషః. నచేత్యేతదర్థావ్యావృత్త్యమమేదమిత్యాదియోజ్యం. ఇత్యేతదాహ-కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యాశ్రుతిరితిశేషః. ౧౨

రం.— (ఆత్మానంచేద్విజానీయాదయమస్మీతిపూరుషఇత్యాది) యద్యయంపూరుషః- జీవఃస్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశోహమస్మి. దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీవిలక్షణోబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీతివిజానీయాత్. తదాదేహేన్ద్రియోపభోగ్యేషులోకాదిషుస్పృహయా అభావాత్, దేహాద్యభిమానకాలేస్వబన్ధుభూతతయాభిమతభార్యాపుత్రాదేరప్యభావాచ్చకిమిచ్ఛన్-స్వస్యకింవాఫలమిచ్ఛన్కస్యకామాయ-స్వానుబన్ధినోవాకస్యదారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయశరీరమనుసంజ్వరేత్ - శరీరానుబన్ధిఫలమనుస్మృత్యకుతస్తప్యేతేత్యర్థః. అతోఽస్యాకృతకృత్యతాపివేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— † యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మాఽస్మిన్సన్దేహ్యే గహనే ప్రవిష్టః। సవిశ్వకృత్సహి సర్వస్య కర్తా తస్యలోకః సఉలోక ఏవ॥ ౧౩

ఇహైవసన్తోఽథవిద్మస్తద్వయంనచేదవేదిర్మహతీవినష్టిః। యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి॥ ౧౪

శం.— కించ-యస్య- బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః-అనులబ్ధః. ప్రతిబుద్ధః-సాక్షాత్కృతః. కథం. అహమస్మిపరం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రత్యగాత్మత్వేనావగతఆత్మా అస్మిన్సన్దేహ్యే-సన్దేహే. అనేకానర్థసఙ్కటోపచయే గహనే-విషమే. అనేకశతసహస్రవివేకవిజ్ఞానప్రతిపక్షవిషమే ప్రవిష్టః. స యస్య బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః ప్రతిబోధేనేత్యర్థః. సవిశ్వకృత్-విశ్వకర్తా. కథంవిశ్వకృత్త్వంతస్య-కింవిశ్వకృదితినామమాత్రేత్యాశఙ్క్యాహ-సహి-యస్మాత్సర్వస్యకర్తా. ననామమాత్రం. నకేవలంవిశ్వకృత్పరప్రయుక్తః. కింతర్హి. తస్యలోకస్సర్వః. కిమన్యోలోకః-అన్యోసావితి.ఉచ్యతే (సఉలోకఏవ)లోకశబ్దేనాత్మోచ్యతే. తస్యసర్వఆత్మా, సచసర్వస్యాత్మేత్యర్థః. యఏష బ్రాహ్మణేన ప్రత్యగాత్మా ప్రతిబుద్ధతయాఽనువిత్తఆత్మాఽనర్థసఙ్కటే గహనే ప్రవిష్టః-సనసంసారీ కింతుపరఏవ-యస్మాద్విశ్వస్యకర్తా, సర్వస్యాత్మా, తస్యచసర్వఆత్మా,.ఏకఏవాద్వితీయఃపరఏవాస్మీతిమన్తవ్య ఇతిశ్లోకార్థః. ౧౩

ఆ.— నకేవలమాత్మవిద్యారసికస్యకాయక్లేశరాహిత్యం-కింతుకృతకృత్యతాచాస్తీత్యాహ (కించేతి) సన్దేహే-పృథివ్యాదిభిర్భూతైరుపచితేశరీరే. సన్దేహత్వం సాధయతి (అనేకేతి) విషమత్వంవిశదయతి (అనేకశతేతి) ననామమాత్రమిత్యత్ర పురస్తాన్నఞ్ సన్నస్మాదితిపరితవ్యం-యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. విశ్వకృత్త్వమితిశేషః. పరశబ్దోఽవిద్యావిషయః. విశ్వకృత్-కృతకృత్యఇత్యేతత్. లోకలోకివిభాగేనభేదంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) యస్యేత్యాదిమన్త్రస్యతాత్పర్యార్థంసఙ్గృహ్ణాతి (యఏషఇతి) అస్త్వేవం-కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఏవేతి) యోహిపరస్సర్వప్రకారభేదరాహిత్యాత్పూర్ణతయావర్తతే-సఏవాస్మీత్యాత్మానుసన్ధాతవ్యఇతియోజనా. ౧౩

రం.— పునరపిస్తౌతి (యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మాఅస్మిన్సన్దేహేగహనే ప్రవిష్టః।సవిశ్వకృదిత్యాది) గహనే- విషమేఅస్మిన్-అనర్థశతసఙ్కటే దేహే ప్రవిష్టస్య యస్య- జీవస్యాత్మా-స్వరూపం ప్రకృతివివిక్తత్వబ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణమననాభ్యాసేనానువిత్తః- అవగతః ప్రతిబుద్ధః- ధ్యాతశ్చభవతీత్యర్థః. సఃవిశ్వకృత్- సఏవలోకకృత్. ఈశ్వరవజ్జగద్వన్ద్యఇతియావత్. తత్ర హేతుమాహ (సహిసర్వస్యకర్తాతస్యలోకస్సఉలోకఏవేతి) లోకః- ఆశ్రయభూతః.ఉ-సర్వశ్రుతిప్రసిద్ధస్సర్వస్యకర్తా-యఈశ్వరః. తస్యాపిసతుపూర్వోక్తబ్రహ్మవిత్తులోకఏవ-ఆధారఏవ. *జ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమితిభగవద్గీతత్వాద్భగవతోజ్ఞానినంవినాఆత్మసత్తాయాఅభావాదితిభావః. ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౧౩

శం.— కించ- ఇహైవ - అనేకానర్థసఙ్కులేసన్తః - భవన్తోఽజ్ఞానదీర్ఘనిద్రామోహితాస్సన్తః కథంచిదివ బ్రహ్మతత్త్వమాత్మత్వేనావ్యథవిద్మః- విజానీమః. తత్- ఏతద్బ్రహ్మప్రకృతం. అహోవయంకృతార్థా ఇత్యభిప్రాయః. యదేతద్బ్రహ్మవిజానీమః - తన్నచేద్విదితవన్తోవయం. వేదనం- వేదః. వేదోఽస్యాస్తీతి వేదీ. వేద్యేవవేదిః. నవేదిః- అవేదిః. తతోఽహమవేదిఃస్యాం. యద్యవేదిః- కోదోషస్స్యాత్. మహతీ-అనన్తపరిమాణాజన్మమరణాదిలక్షణావినష్టిః- వినశనం. అహోవయమస్మాన్మహతోవినశనాన్నిర్ముక్తాః-యదద్వయం బ్రహ్మవిదితవన్త ఇత్యర్థః. యథాచవయంబ్రహ్మవిదిత్వాఽస్మాద్వినాశనాద్విప్రముక్తాః-ఏవంయేతద్విదుః- అమృతాస్తేభవన్తి. యేనపునః-నైవంబ్రహ్మవిదుః. తఇతరే- బ్రహ్మవిద్భ్యోఽన్యే. అబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. దుఃఖమేవ- జన్మమరణాదిలక్షణమేవాపియన్తి - ప్రతిపద్యన్తే. నకదాచిదప్యవిదుషాంతతోవినివృత్తిరిత్యర్థః. దుఃఖమేవహితఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి. ౧౪

ఆ.— బ్రహ్మవిదోవిద్యయాకృతకృత్యత్వేశ్రుతిసంప్రతిపత్తిరేవకేవలంనభవతి- కింతుస్వానుభవసంప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (కించేతి) అథేత్యస్యకథంచిదివేతివ్యాఖ్యానం. తదిత్యస్యబ్రహ్మతత్త్వమిత్యుక్తమర్థంస్ఫుటయతి (తదేతదితి) బ్రహ్మజ్ఞానేకృతార్థత్వంశ్రుత్యనుభవాభ్యాముక్త్వాతదభావేదోషమాహ (యదేతదితి) తర్హిమహతీవినష్టిరితిసమ్బన్ధః. బహుత్వంనవివక్షితం. జ్ఞానాన్మోక్షోఽత్రవివక్షితఇత్యభిప్రేత్యఅవేదిరిత్యస్యార్థమాహ (వేదనమిత్యాదినా) నచేత్తద్బ్రహ్మవిదితవన్తోవయం-తతోఽహమవేదిఃస్యామితియోజనా. విద్యాఽభావేదోషముక్త్వావిద్వదనుభవసిద్ధమర్థంనిగమయతి (అహోవయమితి) ఇహైవేత్యాదినాపూర్వార్ధేనోక్తమేవార్థముత్తరార్ధేనప్రపఞ్చయతి (యథాచేత్యాదినా) దుఃఖాదవిదుషాంవినిర్మోకాభావేహేతుమాహ (దుఃఖమేవేతి) ౧౪

రం.— (ఇహైవసన్తోఽథవిద్మస్తద్వయంనచేదవేదిర్మహతీవినష్టిః) ఇహైవసన్తః- అస్మిన్నేవజన్మనివర్తమానావయంతత్- బ్రహ్మవిద్మః- జానీమః. నచేజ్జానీమః-తర్హ్యవేదిః- వేదనం-వేదిః. *ఇన్సర్వధాతుభ్యఇతిఇన్ ప్రత్యయః. సస్వరార్థః. అవేదిః- అజ్ఞానంభవతి. తదిదంచమహతీవినష్టిః - మహాహానిరిత్యర్థః. తేనజ్ఞానస్యాస్మిన్నేవజన్మనిప్రాప్తస్యమహాలాభరూపత్వంచార్థికం. ఇదంజ్ఞానాజ్ఞానయోరేవమహాలాభహానిత్వందర్శయతి (యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్త్యథేతరేదుఃఖమేవాపియన్తీతి) ఏతత్- పరంబ్రహ్మ. అమృతాః - ముక్తాః. ఇతరే - ఏతద్వేదనహీనాః. దుఃఖం-సంసారం. శిష్టంస్పష్టార్థః. ౧౪

† అస్మిన్సన్దేహేగహనే ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.— సఉలోకఏవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ౧౫

§ యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే। తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం॥ ౧౬

యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః। తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతం॥ ౧౭

శం.— యదా పునరేతమాత్మానం కథంచిత్పరమకారుణికం కంచిదాచార్యం ప్రాప్య తతో లబ్ధప్రసాదస్సన్ను- పశ్యతి-సాక్షాత్కరోతి. స్వమాత్మానం దేవం- ద్యోతనవన్తం. దాతారం వా సర్వప్రాణికర్మఫలానాం యథాకర్మానురూపం. అఞ్జసా- సాక్షాదీశానం- స్వామినం భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్యేత్యేతత్. న తతః- తస్మాదీశానాద్దేవాదాత్మానం విశేషేణ జుగుప్సతే - గోపాయితుమిచ్ఛతి. సర్వో హి లోక ఈశ్వరాద్గుప్తిమిచ్ఛతి భేదదర్శీ- అయం త్వేకత్వదర్శీ న బిభేతి కుతశ్చన- అతో న తతో విజుగుప్సతే. యదేశానం దేవమఞ్జసాత్మత్వేన పశ్యతి-న తదా నిన్దతే వా కంచిత్. సర్వమాత్మానం హి పశ్యతి- స ఏవం పశ్యన్కమనునిన్ద్యాత్. ౧౫

ఆ.— కించ- విదుషో విహితాకరణాది ప్రయుక్తం భయం నాస్తీతి నిద్యాంస్తోతుమేవ మన్త్రాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యదా పునరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (సర్వో హీతి) జుగుప్సాయా నిన్దాత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్కథమవయవార్థమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే-రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) తదేవోపపాదయతి (సర్వమితి) ౧౫

రం.— తజ్జ్ఞానస్య మహాఫలత్వమేవాహ (యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత ఇతి) యదా ఏతం భూతభవ్యాదేరీశితారం దేవం - ద్యోతమానం సర్వభూతానామాత్మానం- అన్తర్యామిణం అనుపశ్యతి-సమ్యక్పశ్యతి. తతః- తదా సర్వస్య స్వైకాత్మ్యకత్వజ్ఞానాన్న విజుగుప్సతే-సర్వవస్తుమునిన్దాన ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— కించ-యస్మాత్- ఈశానాదర్వాక్-యస్మాదన్యవిషయ ఏవేత్యర్థః. సంవత్సరః-కాలాత్మా సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేత్తా యమపరిచ్ఛిన్దన్నర్వాగేవ వర్తతే. అహోభిః-స్వావయవైరహోరాత్రైరిత్యర్థః. తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిః- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామప్యవభాసకత్వాత్. ఆయురిత్యుపాసతే దేవాః. అమృతం జ్యోతిః-అతోఽన్యన్మ్రియతే హి జ్యోతిః. సర్వస్య హ్యేతజ్జ్యోతిరాయుస్తుణేన యస్మాద్దేవాస్తజ్జ్యోతిరుపాసతే- తస్మాచ్చాయుష్మన్తస్తే. తస్మాదాయుష్కామేనాయుర్గుణేనోపాస్యం బ్రహ్మేత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— అథేశ్వరస్యాపి కాలాన్యత్వే సతి వస్తుత్వాద్ఘటవత్కాలావచ్ఛిన్నత్వాన్న కాలత్రయం ప్రత్యయుక్తమీశ్వరత్వం - అత ఆహ (కించేతి) యస్మాదీశానాదర్వాక్సంవత్సరో వర్తతే- తముపాసతే దేవా ఇతి సమ్బన్ధః. నను కథం సంవత్సరోఽర్వాగిత్యుచ్యతే- కాలస్య కాలాన్తరాభావేన పూర్వకాలసమ్బన్ధాభావాత్. అత ఆహ (యస్మాదితి) అన్వయస్తు పూర్వవత్. ఆత్మజ్యోతిషో గుణమాయుష్ట్వలక్షణం స్పష్టయన్నుపాసకస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తోపాసనే దేవానామేవాధికారః- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౧౬

రం.— (యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే । యస్మాత్ - భూతభవ్యేశానాత్పరమాత్మనః అర్వాక్- తదన్యవిషయ ఏవేతి యావత్. కాలాత్మా సంవత్సరః స్వావయవైరహోభిః పరివర్తతే-పరిచ్ఛేదకత్వేన వర్తతే. య ఆత్మా సంవత్సరమాసాదిలక్షణకాలపరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః. (తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం) జ్యోతిషాం జ్యోతిః - ప్రకాశకానాం ప్రకాశకం. అమృతం-కాలాపరిచ్ఛిన్నం. ఆయుః-సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుభూతం. తం హ దేవా ఉపాసతే-దేవోపాస్యత్వం తు తస్యైవేత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * జ్యోతిషి భావాచ్చేతి సూత్రే *దేవా ఏవ జ్యోతిరుపాసత ఇతి వా- దేవా జ్యోతిరేవోపాసత ఇతి వా వాక్యభఙ్గీ స్యాత్. తత్ర న ప్రథమః కల్పో యుజ్యతే- మనుష్యాణామనధికారప్రసక్తాత్. తస్మాజ్జ్యోతిరేవోపాసత ఇత్యర్థ ఇతి. ౧౬

శం.— కించ-యస్మిన్-యత్ర బ్రహ్మణి పఞ్చ పఞ్చజనాః - గన్ధర్వాదయః పఞ్చైవ సఙ్ఖ్యాతాః. గన్ధర్వాః పితరో దేవా అసురా రక్షాంసి. నిషాదపఞ్చమా వా వర్ణాః. ఆకాశశ్చ-అవ్యాకృతాఖ్యః. యస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చ. యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం. * ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఇత్యుక్తం తమేవాత్మానమమృతం బ్రహ్మ మన్యేఽహం. న చాహమాత్మానం తతోఽన్యత్వేన జానే. కిం తర్హి. అమృతోఽహం బ్రహ్మవిద్వాన్సన్. అజ్ఞానమాత్రేణ తు మర్త్యోఽహమాసం-తదపగమాద్విద్వానహమమృత ఏవ. ౧౭

ఆ.— జ్యోతిషాం జ్యోతిరమృతమిత్యుక్తం - తస్యామృతత్వం సర్వాధిష్ఠానత్వేన సాధయతి (కించేతి) ఏవకారార్థమాహ (న చేతి) యద్యాత్మానం బ్రహ్మ జానాసి - తర్హి కిం తేతద్విద్యాఫలమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిం తర్హీతి) కథం తర్హి తే మర్త్యత్వప్రతీతిః - తత్రాహ (అజ్ఞానమాత్రేణేతి) ౧౭

రం.— (యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః) పఞ్చజనసంజ్ఞాః పఞ్చ, ఆకాశశ్చ యత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. అత్రాకాశశబ్దాభిహితా నరస్యాప్యుపలక్షకః. పూర్వస్మిన్మన్త్రే *జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి శబ్దస్యార్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, అత్ర పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయ

---

§ తం దేవా ఇతి శఙ్కరాభిమతః పాఠః.

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం। మనసో యే మనో విదుః। తే నిచిక్యుర్బ్రహ్మ పురాణమగ్ర్యం॥ ౧౮

మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

కాన్తరసాపేక్షత్వాచ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతింషీన్ద్రియాణ్యేవ వ్యవసీయన్తే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * శ్రుత్యైవ పఞ్చసఙ్ఖ్యయా విశేషితత్వాత్పఞ్చసఙ్ఖ్యజ్యోతిరన్తరప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషేణేన్ద్రియత్వావగమ ఇతి. (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తాదృశమాత్మానమమృతం బ్రహ్మైవ విద్వానన్యః పూర్వమన్యోపాసకత్వేనోక్తదేవేభ్యోఽన్యోఽమనుష్యోఽప్యమృతో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— కిం చ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి - తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణః సః. తం ప్రాణస్య ప్రాణం. తథా చక్షుషోఽపి చక్షుః. తథా శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠలోష్టసమాని హి తాని చైతన్యాత్మజ్యోతిశ్శూన్యాని. మనసోఽపి మన ఇతి యే విదుః - చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం - న విషయభూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః - నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం - చిరన్తనమగ్ర్యం - అగ్రే భవం. * తద్యదాత్మవిదో విదురితి హ్యాథర్వణే. ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాః పఞ్చజనాః పఞ్చ జ్యోతీంషి సహ ప్రాణాదయో వా స్యురిత్యభిప్రేత్యాహ (కిం చేతి) కథం చక్షురాదిషు చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతీత్యత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) విమతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే - కరణత్వాత్ - వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే విదురితి యోజనా. విధిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్,. చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం. మనస ఇతి మనో గృహ్యతే. సమానప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ *అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన తదపి గృహ్యతే. సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్న ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినో ఘ్రాణరసనయోరన్యతరేణ గ్రహణం. అన్నేన ఘ్రాణస్యాప్యాయితత్వలక్షణసమ్బన్ధః - రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇత్యేవముభయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వాచ్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురాదివత్ప్రకాశకం - తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః. ఏతాదృశం యే జానన్తి - తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ - పరమం బ్రహ్మ నిచిక్యుః - నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థే పాదే. తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశేషితయా పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమేవేదం వాక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే - *న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమతతత్త్వస్వీకారః - నానాభావాత్ - నానాత్వాత్ - భిన్నత్వాదితి యావత్. సాఙ్ఖ్యాభిమతాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ - *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యాధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మనః, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యమతప్రత్యభిజ్ఞానం. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహోఽపి నాస్తి - పఞ్చభిరారబ్ధసమూహపఞ్చకాసమ్భవాత్. న హి తత్ర ప్రసిద్ధమతత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతాని, పఞ్చ తన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చేత్యవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అతః పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః - అపి తు *దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చపఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్త సప్తర్షయో ఽమలా ఇతివత్పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ - * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వాక్యశేషశ్రుతాః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చార్థా అవసీయన్తే. నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చపఞ్చజనప్రతీతిరిత్యత్రాహ - *జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠే అసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతషష్ఠ్యన్తజ్యోతిశ్శబ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసీయన్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పరస్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే - మనసైవ - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ దర్శనవిషయే బ్రహ్మణి న ఇహ నానాస్తి కిఞ్చన - న చ కిఞ్చిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః - మరణాన్మరణమాప్నోతి. కోఽసౌ. య ఇహ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వైతమిత్యర్థః. ౧౯

ఆ — మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వే కథం బ్రహ్మణో వాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) కేవలం మనో బ్రహ్మ విషయీకుర్వదపి శ్రవణాదిసంస్కృతం తదాకారం జాయతే- తేన ద్రష్టవ్యం తదుచ్యతే. అత ఏవ వృత్తివ్యాప్యం బ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతి భావః. అనుశబ్దార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృద్రష్టవ్యాదిభావనా భేదమాశఙ్క్యాహ (తత్ర చేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) కథమాత్మని వస్తుతో భేదరహితేపి భేదో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనతీతి) నేహేత్యాదేస్సమ్పిణ్డితమర్థం కథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౨౦.— తద్జ్ఞానే సాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్. శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః. మనసైవ ద్రష్టవ్యం- దర్శనసమానాకారప్రతీతిసన్తతిరూపధ్యానం విశుద్ధేన మనసా సమ్పాద్యమిత్యర్థః. న స్వేకస్యాత్మనః పఞ్చజనభూతాకాశాద్యాధారత్వం న సమ్భవతీతి మన్వానం ప్రత్యాహ (నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి) ఇహ- ద్రష్టవ్యే బ్రహ్మణి. నానాశబ్దో భావప్రధానః. నానాత్వమిత్యర్థః. *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దిష్ట ఆత్మని కిఞ్చన నానాత్వం నాస్తి. భేదలేశోపి నాస్తీత్యర్థః. (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇవశబ్దోఽల్పార్థః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూత ఆత్మని అల్పమపి నానాత్వం యః పశ్యతి- స మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తం సంసారమాప్నోతీత్యర్థః. అస్య వాక్యస్య పరైరన్యథైవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నాత్ర వాక్యే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాశా కార్యా. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసిభిః *నాభావ ఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ *న భావోఽనుపలబ్ధేః ఇతి సూత్రైః, సర్వశూన్యత్వనిరాసినా సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చేతి సూత్రేణ చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్య నిరస్తత్వాచ్చ. తత్ర హి విజ్ఞానమేవ తత్త్వం- నాన్యత్ పరమాణుసముదాయరూపం, తల్లబ్ధావయవిరూపం, వా కిఞ్చిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాం క్షణికానాం సముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుషు సంయోగస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుష్టత్వేనావయవేష్వవయవినః కృత్స్నైకదేశవికల్పదుష్టత్వేన చ పరస్పరసంయుక్తావయవతదాశ్రితావయవ్యసమ్భవాచ్చ బాహ్యార్థానామనవభాసప్రసఙ్గాత్. న చ బాహ్యార్థాభావే నీలపీతాదిజ్ఞానానాం నిరాలమ్బనత్వాపాతః- జ్ఞానానామేవ నీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికం జ్ఞానాభిన్నం- జ్ఞానోపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవిషయత్వాత్- జ్ఞానవత్. వ్యాప్యత్వస్యాభేదేపి సమ్భవేన న దృష్టాన్తాసిద్ధిః. న చ నీలతజ్జ్ఞానయోరభేదే అహం జానామీతి త్రితయాకారస్య భావేన భేదావభాసవిరోధ ఇతి వాచ్యం- తస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్. తథాహుః *అవిభాగోపి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివలక్ష్యత ఇతి,. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వే బాహ్యత్వావభాసః కథమితి చేత్. ఉపరిస్థితానాం నక్షత్రాదీనామధస్తాదుపలభ్యమానత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపి భ్రమత్వాత్. అపిచ- స్తమ్భజ్ఞానం కుడ్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానపక్షే పాతస్యజ్ఞానగతం విశేషం న స్యా ... అనుపపత్తేః అవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం - తతశ్చ స్వీకృతే జ్ఞానగతాకారే ఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికా బహిరర్థకల్పనా. స్వప్నాదివచ్చేదం ద్రష్టవ్యం- యథా హి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయాః వినైవ బాహ్యేనార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి- ఏవం జాగరితప్రత్యయా అపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథం పునరసతి బాహ్యేఽర్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యత ఇతి చేన్న- వాసనావైచిత్ర్యస్యైవ నియామకత్వాత్. అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవజ్జ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తత్వేన వైచిత్ర్యాత్. తస్మాదభావో బాహ్యార్థస్యేత్యేవం ప్రత్యవస్థితే యోగాచారే వదత్యాచార్యః- *నాభావ ఉపలబ్ధేః. బాహ్యార్థానామభావో నావధారయితుం శక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి కుడ్యాదిః. న చోపలభ్యమానస్యైవాభావో యుక్తః. యథా హి కశ్చిద్భుజానః ఏవ భుజిసాధ్యాం తృప్తిం చానుభవన్ బ్రూయాత్ నాహం భుఞ్జే, న చ తృప్యామీతి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమాన ఏవ బాహ్యమర్థం నాహముపలభే, న చ సోఽస్తీతి బ్రువన్ కథముపాదేయవచనస్స్యాత్. నను నాహమేవం బ్రవీమి న కఞ్చిదర్థముపలభ ఇతి- కిన్తూపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభ ఇతి బ్రవీమి. బాఢమేవం బ్రవీషి- తదపి విరుద్ధం- ఉపలబ్ధేరేవ. న హి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం చేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ స్తమ్భకుడ్యాదీన్ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే. నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవ ఉక్తః. న- ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ హి సమ్భవాసమ్భవౌ - న తు సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ. యత్ర యద్ధి ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తు న కేనచిదపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తన్న సమ్భవతి. ఇహ తు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యమానః కథం న సమ్భవతీత్యుచ్యతే. యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయా అపి వినైవ బాహ్యేనార్థేన భవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. న స్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి. కస్మాత్. వైధర్మ్యాత్. కిం పునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యతే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రతిబుద్ధస్య - మిథ్యైవ మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమః - న హ్యస్తి మహాజనసమాగమః - నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ - తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి. ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః. నైవం జాగరితోపలబ్ధం స్తమ్భాదికం కస్యాంచిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే. తస్మాదేవం సతి న శక్యతే వక్తుం మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః- ఉపలబ్ధిత్వాత్- స్వప్నోపలబ్ధివదితి- ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా. న చ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థోఽబాధితోఽవగన్తవ్య ఇతి. ఏవమేవ సూత్రం వ్యాకుర్వతాం పరేషాం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదః కథం సఙ్గచ్ఛతే- విరోధాత్. నను న విరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదో యోగాచారాభిమతః- వయం తు భేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వం బ్రూమ ఇతి చేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవ యోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. సన్నర్థస్తు చ్ఛత్వం తదభిమతం - వయం తు తన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వం బ్రూమ ఇతి చేత్. తుచ్ఛత్వమితి కిం ప్రతీతత్వం వివక్షితం- ఉత ప్రతీతత్వేపి బాధార్హత్వం. నతావత్ప్రతీతత్వం యోగాచారాభిమతం- సహోపలమ్భనియమస్యైతైరుచ్యమానత్వాత్. ద్వితీయే తు శబ్దవైషమ్యమేవ, తేషాం యుష్మాకం చ- ప్రతీతత్వే సతి బాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తు వా కించిద్వైషమ్యం భవతాం గ్రన్థిష్వగ్రన్థాత్- తదానీమపి సూత్రం విరుద్ధం- కారణదోషబాధకప్రత్యయాభావని ర్వాచ్యపక్షే ప్యుపాధిత్వాత

పత్తేరనిశిష్టత్వాత్. నహిఅనిర్వాచ్యపక్షస్స్పర్శీకశ్చిదుపాధిస్సూత్రితో వ్యాఖ్యాతశ్చ.అతఏతత్సూత్రే స్వవ్యాఖ్యానవిరోధోపిపరేషాందుస్తరః. అథై తత్స్వప్నస్యకారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాంవైధర్మ్యమస్వాపు్దిహ్యుక్తం- నచస్వప్నజ్ఞానానాంనిర్విషయత్వం- ప్రత్యయసామాన్యస్యనిర్విష యత్వాసంభవాత్. అతోజ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః-*నభావాఽనుపలబ్ధేః. కేవలస్యార్థశూన్యస్యజ్ఞానస్యనభావస్సమ్భవతి. కుతః. క్వాపి తస్యానుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్యవాజ్ఞానస్యక్వచిదప్యుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాంసత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమితిఖ్యాతినిరూ పణభాష్యేప్రతిపాదితం. కించ-సర్వేషాంజ్ఞానానామర్థశూన్యత్వేభవద్భిస్సాధ్యోప్యర్థోనసిధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. త స్యార్థవత్త్వేజ్ఞానత్వస్యతత్రానైకాన్తికత్వాత్సుతరామర్థశూన్యత్వాసిద్ధిరిత్యేతత్స్థితం. ఏవమస్మిన్నధికరణేజ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేనవిషయా శ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేనచప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్తం. అథసర్వశూన్యవాదనిరాసేనాపిప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్యత్యాచార్యః - అత్రసర్వశూ న్యవాదీమాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాదఏవహిసుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినాక్షణికత్వవాదాదయుక్తాః- విజ్ఞానంబాహ్యార్థాశ్చనసన్తి, శూన్యమేవతత్త్వం, మహాభావాపత్తిరేవచమోక్షః, ఇత్యేవబుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేవహియుక్తం-శూన్యస్యాహేతుసాధ్యత యాస్వతస్సిద్ధేః. సతఏవహిహేతురన్వేషణీయః. తచ్చసద్భావాదభావాచ్చనోత్పద్యతే. తత్రభావాత్తావన్నకస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహిఘటా దిరనుపమృదితేపిణ్డాదికేజాయతే. కార్యభావాదుత్పత్తిస్సమ్భవతి- నష్టేపిణ్డాదికేహ్యభావాదుత్పద్యమానంఘటాదికమభావాత్మకమేవస్యాత్. తథా స్వతఃపరతశ్చోత్పత్తిర్నసమ్భవతి - స్వస్యస్వోత్పత్త్యాత్మాశ్రయదోషప్రసక్తాత్ ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతఃపరోత్పత్తౌపరత్వావిశేషాత్సర్వే షాంసర్వోత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవవినాశస్యాప్యభావః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వం - అతోజన్మవినాశసదసదాదవ్యోమ్నోత్థితం. నచ నిరధిష్ఠానభ్రమాసమ్భవాత్ భ్రమాధిష్ఠానంకించిత్పారమార్థికంతత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాద్యపారమార్థ్యేపిభ్రమోపప త్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేపిభ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వమితిప్రాప్తఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ. సర్వథాఽనుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వం చభవదభిప్రేతంనసమ్భవతి. కింభవాన్సర్వంసదితిప్రతిజానీతే-అసదితివా-అన్యథావా. -సర్వథాపితవాభిప్రేతంతుచ్ఛత్వంనసమ్భవతి - లోకేభా వాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చవిద్యమానస్యైవవస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్యలాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వంశూన్యమితిప్రతిజానతాస ర్వంసదితిప్రతిజానతేవసర్వస్యవిద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వేనప్రతిజ్ఞాతాభవతీతిభవదభిమతాతుచ్ఛతానకథంచిదపిసమ్భవతి. కించ- కుతశ్చిత్ప్ర మాణాచ్ఛూన్యస్యోపలమ్భశూన్యత్వంనిసాధయిషతాతస్యప్రమాణస్యసత్త్వమభ్యుపేత్యం. తస్యాసత్త్వేతుసర్వంసత్యంస్యాదితిసర్వథాసర్వశూన్య త్వంచానుపపన్నమితిహిస్థితం. నన్వత్రనిరస్తంతుచ్ఛత్వమేవ-నమిథ్యాత్వమితిచేన్న- ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్యతత్సాధకప్రమాణస్యచసత్య త్వమిథ్యాత్వవికల్పేనసర్వథాప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధ్యాప్రమాణప్రమేయవ్యవహారరూపసర్వథాఽనుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితంచైతద్వ్యా సాద్యైకాధికరణేప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే. తుచ్ఛత్వాద్యథామిథ్యాత్వస్యదుర్నిరూపత్వాచ్చ. తథాహి - నతా వచ్చవదభిమతంమిథ్యాత్వంప్రతీతత్వేసతిబాధ్యత్వం - శశశృఙ్గాదేరపిప్రతీత్యాదేరవిశేషాత్. *శబ్దజ్ఞానానుపాతీవస్తుశూన్యోవికల్పఇతియోగసూ త్రం. యదిశశశృఙ్గాదిర్నప్రతీయతే - తర్హినాస్తీత్యేతదనుయుక్తైనకథంతత్ప్రతీతం *ఖ్యాతేర్నాసదితివ్యతిరేకదృష్టాన్తభూమిత్యాత్వేయాఽాక థఞ్చిత్ప్రిమితి. అథయదిప్రత్యక్షప్రతీతత్వంవివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదిప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః. యదితుప్రమాణప్రతీతత్వంవివక్షితం - త ర్హిబాధ్యత్వవ్యాఘాతః. అతఏవనప్రతిపన్నోపాధౌబాధ్యత్వంమిథ్యాత్వం- శృఙ్గాదిప్రతిపత్త్యుపాధౌశశానామేవశృఙ్గాభావసత్త్వాత్. నచస్వసమానా ధికరణాభావప్రతియోగిత్వంమిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్యవ్యాఘాతాత్. యత్తుఘటాద్యధికరణేస్వాపసమాభ్యాసతత్ప్రతీత్యా తత్రతదభావసిద్ధిరితి - తదప్యాశామాత్రం - తదానీంసర్వస్యాపిఘటాదివిజ్ఞానప్రసరద్వారాణామిన్ద్రియాణాముపసంహారేణజ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధా భావాదేవతత్ప్రతీత్యుపపత్త్యాతతత్సరకాభావాసిద్ధేః. అతఏవసదసదనిర్వచనీయత్వంమిథ్యాత్వమిత్యపిప్రత్యుక్తం - అసత్త్వేసైవనిర్వచనీయత్వమితి థాప్యర్థస్యసదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్. ఏతేనసత్తాత్రయభేదకల్పనాపినిరస్తా - పారమార్థికసత్తావ్యావహారికసత్తాభ్యామేవసర్వవ్యవహారోపప త్తౌవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తాభేదకల్పనాయాగౌరవగ్రస్తత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ. యదప్యన్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాఙ్గీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్ష ణ్యంమాయావాదస్యేతి- తదపిశూన్యవాదఏవ - సర్వజగద్భ్రమాధిష్ఠానభూతస్యావిద్యాశబళస్యచైతన్యస్యపారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, తైరపరమార్థతయాఽఙ్గీ కృతస్యతుకస్యచిచ్ఛుద్ధస్యజగద్భ్రమాధిష్ఠానత్వా, త్సర్వప్రమాణావిషయస్యతస్యశశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వా, చ్చ. నమునతస్యశశవిషా ణసమానయోగక్షేమత్వం- *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచామూర్తంచేత్యారభ్యోపన్యస్తస్యమూర్తామూర్తాదిరూపస్యసర్వస్యచ *నేతినేతీతి నిషేధేనసర్వనిషేధాధికరణత్వేనశ్రుత్యైవపరిశేషితత్వాదితిచేన్న- తస్యాప్యుక్తేః *ప్రకృతైతావత్త్వంహిప్రతిషేధతితతోబ్రవీతిచభూయఇతి సూత్రోక్తన్యాయేనబ్రహ్మణఃపుచ్ఛేదనిషేధాన్తకత్వస్యప్రాగేవోపపాదితత్వా, త్ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తస్యబ్రహ్మరూపతయాస్వైవావక్తస్యస ర్వస్యస్వశ్రుత్యాయత్నేనవనిషేధాయోగా, చ్చ. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వేనిరధికరణనిషేధాయోగః-మిథ్యాభూతస్యైవతస్యనిషేధాధికరణత్వస్యశ శవిషాణాదేరేవపరమతేసూపపాదత్వాత్. అసతోపిహివ్యతిరేకోదాహరణత్వంతేషామిష్టం. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వాపాదకనిషేధకాప్రవృత్తా- *సర్వంశూన్యమితిబుద్ధాగమవచనస్యైవనిర్విశేషనిషేధకస్యసులభత్వాత్. నచబుద్ధాగమస్యాప్రామాణ్యంశఙ్క్యం-సర్వమిథ్యాత్వవాదినా-అవిద్యాకా నాంవేదానాంచాప్రామాణ్యస్యైవసతీష్టత్వేనతన్మతేప్రమాణభూతవచనస్యైవాప్యప్రసిద్ధత్వాత్. యద్వా- *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేఇతిప్రకృత బ్రహ్మరూపనిషేధకతయాతదభిమతం *నేతినేతీత్యాదివచనమేవప్రకృతత్వాదిశేషాద్బ్రహ్మస్వపినిషేధతు. *నేహనానాస్తీత్యాదివా. నచతన్నిషేధా

ఉ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం। విరజఃపర ఆకాశాదజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణవైశిష్ట్యం-మాధ్యమికాభిమతస్య శూన్యతత్త్వస్యైవతదధ్యాసాధిష్ఠానత్వనిషేధాధికరణత్వయోగ్యస్సంభవాత్. తస్మాన్నానాన్తరా ప్రాప్తజగత్కారణత్వాది బ్రహ్మధర్మప్రతిషేధే బ్రహ్మకుతోనప్రతిషిధ్యేత. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య స్వరూపతోనిషేధే అఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయా అప్యసత్త్వేన తత్సమసత్తాకస్య వాక్యార్థభూత బ్రహ్మణోప్యసత్త్వాపాతా, త్ప్రపఞ్చస్య శశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతా, చ్చ. నచనస్వరూపేణనిషేధం బ్రూమః- కింతుపారమార్థికత్వాకారేణేతివాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధే అబాధ్యత్వలక్షణపారమార్థికత్వస్యాపిస త్త్వేన తస్యాపినిషేధాసత్త్వాత్. ననుసత్త్వనిషేధ ఏవస్వరూపనిషేధః - అతః * నేహనానాస్తీతిసత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపినిషిద్ధమేవ. నచతస్యనిస్స్వరూపత్వే శూన్యవాదావిశేషఇతివాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితిచేన్న - తర్హి * నాభావఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్య దుర్నిరసత్వాత్. కించ- చైత్యవన్దనవాక్యార్థస్యేవ * జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామఇత్యాదివేదవాక్యార్థస్యాపి * నేహనానేతిస్వరూపతోనిషేధే బౌద్ధశాస్త్రస్యేవవేదానామప్యప్రామాణ్యంతన్మతే దుర్వారం. నచ * చైత్యంవన్దేతేతివాక్యార్థాత్ * జ్యోతిష్టోమేనేతివాక్యార్థస్య బౌద్ధాభిమతసాంవృతికసత్త్యత్వేఽప్యనభిషిక్తవ్యావహారికసత్త్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యైతస్యాప్యభావాత్ వైషమ్యమితివాచ్యం-వ్యావహారికత్వస్యాపిత ప్రతిపన్నత్వేనతియా ...కనిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథాఽవస్థితార్థరూపత్వాసంభవేనతద్విశిష్టార్థప్రతిపాదకవేదానామప్రామాణ్యస్యాకామేనాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహనానాస్తీతి ప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షే వ్యవహారసిద్ధాయా ఏవతస్యాః నిషేధ్యత్వేన తథావిధవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తతశ్చపరైః ప్రపఞ్చపారమార్థికసత్తాయా అనఙ్గీకారే సత్తాత్రయశూన్యస్యతస్య తుచ్ఛత్వమేవాపతతీతి పరేషాంబౌద్ధవైషమ్యందుర్వచం. నచనేహఘటోస్తీతివాక్యేనేవ * నేహనానాస్తీతివాక్యేన పారమార్థికసత్తైవనిషిధ్యతామితివాచ్యం- నేహఘటోస్తీతివాక్యేపిలోకప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవనిషేద్ధుం యుక్తతయా సత్త్వాన్తరనిషేధస్యాసంభవాత్, ఇతరథా * నేహనానాస్తీత్యస్యాః శ్రుతేరప్రసక్తప్రతిషేధతాపాతాత్,. ఉక్తంచాభియుక్తైః * వేదోఽనృతో బుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్య చతస్యచానృతం। బోద్ధాఽనృతో బుద్ధిఫలే తథాఽనృతే యూయంచ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసదఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవప్రకారేణ విజ్ఞానఘనైకరసప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదేతద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-నప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేనహ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదంత్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం. కూటస్థం. అవిచాలీత్యర్థః. ననువిరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతిచ. జ్ఞాయతఇతి -ప్రమాణైర్మీయతఇత్యర్థః. అప్రమేయమితిచ-తత్ప్రతిషేధః. నైషదోషః-అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యానివస్తూన్యాగమనిరపేక్షైః ప్రమాణైర్విషయీక్రియన్తే- నతథైతదాత్మతత్త్వం ప్రమాణాన్తరేణవిషయీకర్తుంశక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వే కేనకంపశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోపివిజ్ఞాపయతి- నత్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన. తస్మాన్నాగమేనాపిస్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపాద్యతే- ప్రతిపాదయిత్రాత్మభూతంహితత్. ప్రతిపాదయితుః ప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్ భేదేహిసతితద్భవతి. జ్ఞానంచపరస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవ. నతస్మిన్సాక్షాదాత్మభావఃకర్తవ్యః-విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యోహ్యాత్మభావఃసర్వస్యాతద్విషయఇవప్రత్యవభాసతే-తస్మాదతద్విషయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణనతస్మిన్నాత్మభావోవిధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తావాత్మభావఃస్వాత్మనిస్వాభావికోయః-సకేవలోభవతీత్యాత్మాజ్ఞాయతఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చాప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణనవిషయీక్రియత, ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః. రజోనామ-ధర్మాధర్మాదిమలం. తద్రహితఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః. వ్యాపీవా. ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-నజాయతే. జన్మమరణప్రతిషేధాత్ ఉత్తరేపిభావవికారాః ప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాంజన్మాదిత్వాత్. ఆత్మామహాన్- పరిమాణతోమహత్తరఃసర్వస్మాత్. ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావేకథమనుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తమేవైకం ప్రకారం ప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి) పరిచ్ఛిన్నత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి) ఏకరసత్వంహేతూకృత్యాప్రమేయత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మ యస్మాదేకరసం-తస్మాదప్రమేయమితియోజనా. హేత్వర్థంస్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి) తథాపికథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి) మిథోవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) విరోధమేవస్ఫోరయతి (జ్ఞాయతఇతీతి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతంసమాధానంవిశదయతి (యథేత్యాదినా) తస్యమానాన్తరైర్విషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తిశ్రుతేరితిశేషః. ఆగమోపితర్హికథమాత్మానమావేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి) ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి) తథాపికిమితివిషయత్వేనాప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి) తదితి ప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథంతర్హితస్మిన్నాగమికంజ్ఞానం-తత్రాహ (జ్ఞానంచేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్యనివృత్తిరేవవాక్యేనక్రియతే- తథాచాత్మపరిశిష్టిఃస్వాభావికమేవస్ఫురణంప్రతిబన్ధవిగమాత్ప్రకటీభవతీతిభావః. ననుబ్రహ్మణ్యాత్మభావః శ్రుత్యాకర్తవ్యోవివక్ష్యతే- నతుదేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అతఆహ (నతస్మిన్నితి) బ్రహ్మణశ్చేదాత్మభావస్సదావిద్యతే- కథమన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యోహీతి) సర్వస్య- పూర్ణస్య బ్రహ్మణఇత్యేతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

ఉ.— తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః। నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనగ్ం హితదితి॥ ౨౧

§ సవాఏషమహానజఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేషుయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఃసర్వస్యాధిపతిఃసనసాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీ

వ్యతిరిక్తవిషయఇత్యర్థః బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్యసదావిద్యమానత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అతద్విషయాభాసః- దేహాదావాత్మత్వప్రతిభాసః. తస్మిన్- బ్రహ్మణీత్యర్థః. అస్యస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవాగమేనక్రియతేచేత్ - తర్హికథమాత్మాతేనగమ్యతఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అన్యేతి) యద్యాగమికవృత్తివ్యాప్యత్వేనాత్మనోమేయత్వమిష్యతే - కథం తర్హితస్యామేయత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతశ్చేతి) వృత్తివ్యాప్యత్వేనమేయత్వం, స్ఫురణావ్యాప్యత్వేనచామేయత్వ, మిత్యుపసంహరతి (ఇత్యుభయమితి) యదుక్తం ధ్రువత్వం- తదుపస్కారపూర్వకముపపాదయతి (విరజఇత్యాదినా) కథంజన్మనిషేధాదితరేవికారానిషిధ్యన్తేఇత్యాహ (సర్వేషామితి) ౨౦

ర౦.— (ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం) అప్రమేయం- అపరిచ్ఛేద్యం.ధ్రువం- నిశ్చలంఏతత్- సర్వభూతాత్మభూతంబ్రహ్మ.ఏకధైవ- ఏకత్వేనైవఅను- శ్రవణాదేఃపశ్చాత్ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. వ్యాసార్యాస్తు * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం - కేషాంచిత్ స్వనిష్ఠత్వం,బ్రహ్మన్యపరతన్త్రత్వంవానమన్తవ్యం - అపితుపరమాత్మప్రకారతయాఏకరూపమేవ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థఇత్యుక్తం. * నేహనానాస్తికించనేత్యత్రాపిఅబ్రహ్మాత్మకనానాత్వంనిషిధ్యతఇత్యప్యుక్తం. తదపియుక్తమేవముదుక్తమపి- ఏకార్థపర్యవసాయిత్వాద్ద్వయోరపీతిద్రష్టవ్యం. (విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః) విరజః- రాగాదిదోషరహితః. ఆకాశాత్- అవ్యాకృతాకాశాదపిపరః- తస్యాపికారణభూతఇత్యర్థః. ధ్రువః- స్థిరః. అనాశీత్యర్థః. అజః- ఉత్పత్తిరహితః. ఏవంభూతోమహానాత్మా. ౨౦

శ౦.— తం-ఈదృశమాత్మానమేవధీరః-ధీమాన్ విజ్ఞాయ-ఉపదేశతఃశాస్త్రతశ్చ. ప్రజ్ఞాం-శాస్త్రాచార్యోపదిష్టవిషయాంజిజ్ఞాసాపరిసమాప్తికరీంకుర్వీతబ్రాహ్మణః. ఏవంప్రజ్ఞాకరణసాధనానిసన్న్యాసశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానానికుర్యాదిత్యర్థః. నానుధ్యాయాత్-నానుచిన్తయేద్బహూన్-ప్రభూతాఞ్ఛబ్దాన్. తత్ర బహుత్వప్రతిషేధాత్కేవలాత్మైకత్వప్రతిపాదకాఃస్వల్పాఃశబ్దాఅనుజ్ఞాయన్తే. *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానం*అన్యావాచోవిముఞ్చథేతిచాథర్వణే. వాచోవిగ్లాపనం-విశేషేణగ్లానికరం. శ్రమకరంహి-యస్మాత్తత్ -బహుశబ్దాభిధ్యానమితి. ౨౧

ఆ.— యథోక్తేవస్తునిదర్శనంనిగమయతి (తమీదృశమితి) నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమితియావత్. ఉక్తరీత్యాప్రజ్ఞాకరణేకానిసాధనానీతిచేత్- తానిదర్శయతి (ఏవమితి) కామ్యనిషేధత్యాగః- సన్న్యాసః. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగఇతిభేదః. బహూనితివిశేషణవశాదాగతమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) చిన్తనీయోఽనుశబ్దఇష్యతియావత్. తత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఓమిత్యేవమితి) నానుధ్యాయాదిత్యత్రహేతుమాహ (వాచఇతి) తస్మాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్నానుచిన్తయేదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౨౧

ర౦.— (తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః) తాదృశమాత్మానంధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీవిజ్ఞాయ- శ్రవణమననాభ్యాంజ్ఞాత్వాప్రజ్ఞాం- నిదిధ్యాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. అత్రబ్రాహ్మణగ్రహణంద్విజాతేరుపలక్షణం. యద్వా- బ్రహ్మ అధీతఇతిబ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. (నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్ వాచోవిగ్లాపనంహితత్) బహూఞ్ఛబ్దాన్ బ్రహ్మగుణానువర్ణనరహితాన్నానుధ్యాయాత్- నచిన్తయేదిత్యర్థః. తత్రప్రయోజనంబ్రహ్మవిదోనాస్తీతిహేతుమాహ- తత్ - అబ్రహ్మగుణవర్ణనాదికశబ్దానుధ్యానాదికంహి వాచోవిగ్లాపనం- విగ్లానిసాధనం. శ్రమైకఫలకమిత్యర్థః. ఇతిర్మన్త్రసమాప్తౌ. ౨౧

శ౦.— సహేతుకౌబన్ధమోక్షావభిహితౌమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం. శ్లోకైశ్చ పునర్మోక్షస్వరూపంవిస్తరేణప్రతిపాదితం. ఏవమేతస్మిన్నాత్మవిషయేసర్వోవేదోయథోపయుక్తోభవతి-తత్తథావక్తవ్యమితితదర్థోయంకణ్డికాఆరభ్యతే. తచ్చయథాఽస్మిన్ప్రపాఠకేవిహితంనప్రయోజనం-అనూద్యాత్రోపయోగఃకృత్స్నస్యవేదస్యకామ్యరాశివర్జితస్యైవమర్థఃఉక్తార్థానువాదఃసవాఏషఇత్యాదిః. సఇత్యుక్తపరామర్శార్థః. కోసావుక్తఃపరామృశ్యతే. తంప్రతినిర్దిశతి - యఏషవిజ్ఞానమయఇతి. అతీతానన్తరవాక్యోక్తసంప్రత్యయోమాభూదితి. యఏషకతమఏషఇతి. ఉచ్యతే (విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనంసంశయనివృత్త్యర్థం. ఉక్తంహి పూర్వంజనకప్రశ్నారమ్భే * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాది. ఏతదుక్తంభవతి - * యోఽయం విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాదినావాక్యేనప్రతిపాదితఃస్వయంజ్యోతిరాత్మా- సఏషకామకర్మావిద్యానామనాత్మధర్మత్వప్రతిపాదనద్వారేణమోక్షితఃపరమాత్మభావమాపాదితఃపరఏవాయం-నాన్యఇత్యేషససాక్షాన్మహానజఆత్మేత్యుక్తః. యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి- యథావ్యాఖ్యాతార్థః. ఏవంచ (యఏషోఽన్తర్హృదయే) హృదయపుణ్డరీకమధ్యేయఏషఆకాశోబుద్ధివిజ్ఞానసంశ్రయః-తస్మిన్నాకాశేబుద్ధివిజ్ఞానసహితశ్శేతే-తిష్ఠతి. అథవా-సంప్రసాదకాలేఽన్తర్హృదయేయఏషఆకాశః - పరఏవాత్మానిరుపాధికోవిజ్ఞానమ

§ పుత్రైషణావిత్తైషణాలోకైషణేతి, ఉభేఇహ్యైతేఏషణేఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యాం । ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదా
య తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి। యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనైతమేవ విదిత్వా ము
నిర్భవతి। ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి। ఏతద్ధస్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కా
మయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామః। యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తై

యస్య స్వభావః - తస్మిన్ స్వభావే పరమాత్మన్యాకాశాఖ్యే శేతే. చతుర్థ ఏవ తద్వ్యాఖ్యాతం * కైష తదాఽభూదిత్యస్య ప్రతివచనత్వేన. స చ సర్వస్య-
బ్రహ్మేన్ద్రాదేర్వశీ. సర్వో హ్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే ఇతి. న కేవలం వశీ-సర్వస్యేశానః- ఈశితా చ బ్రహ్మేన్ద్ర
ప్రభృతీనాం. ఈశితృత్వం చ కదాచిజ్జాతికృతం యథా రాజకుమారస్య బలవత్తరానపి భృత్యాన్ప్రతి-తద్వన్మాభూదిత్యాహ (సర్వస్యాధిపతిః) అధి
ష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. న రాజపుత్రవదమాత్యాదిభృత్యతన్త్రః. త్రయమప్యేతద్వశిత్వాది హేతుహేతుమద్రూపం. యస్మాత్సర్వ
స్యాధిపతిః- తతోఽసౌ సర్వస్యేశానః. యో హి యమధిష్ఠాయ పాలయతి-స తం ప్రతీష్ట ఏవేతి ప్రసిద్ధం. యస్మాచ్చ సర్వస్యేశానః-తస్మాత్సర్వస్య వశీతి. కిం
చాన్యత్-సః - ఏవంభూతో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషో విజ్ఞానమయో న సాధునా- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా భూయాన్ భవతి-న వర్ధతే పూర్వావస్థాతః కేనచిద్ధ
ర్మేణ. నో ఏవ శాస్త్రప్రతిషిద్ధేన-అసాధునా కర్మణా కనీయాన్-అల్పతరో భవతి. పూర్వావస్థాతో న హీయత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ-సర్వో హ్యధిష్ఠానపాలనాదికు
ర్వన్ పరానుగ్రహపీడాకృతేన ధర్మాధర్మాఖ్యేన యుజ్యతే-అస్యైవ తు కథం తదభావ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేష సర్వేశ్వరః సన్ కర్మణోఽపీశితుం భవత్యే
వశీలమస్య- తస్మాన్న కర్మణా సమ్బధ్యతే కిఞ్చ- (ఏష భూతాధిపతిః) బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానామధిపతిరిత్యుక్తార్థం పదం. ఏష కర్తా తే
షామేవ పాలయితా-రక్షితా. ఏష సేతుః. కింవిశిష్ట ఇతి. ఆహ-విధరణః- వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాయా విధారయితా. తదాహ-ఏషాం-భూరాదీనాం బ్ర
హ్మలోకాన్తానాం లోకానామసంభేదాయ-అసంభిన్నమర్యాదాయై పరమేశ్వరేణ సేతువదవిధార్యమాణా లోకాస్సంభిన్నమర్యాదాస్స్యుః- అతో
లోకానామసంభేదాయ సేతుభూతోఽయం పరమేశ్వరః- యస్స్వయం జ్యోతిరాత్మైవ. ఏవంవిత్సర్వస్య వశీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలమేతన్నిర్ది
ష్టం. * కిం జ్యోతిరయం పురుష ఇత్యేవమాదిషష్ఠప్రపాఠకవిహితాయా ఏతస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయా ఏవం ఫలాయాం కాణ్వైకదేశవర్జితం కృత్స్నం
కర్మకాణ్డం తాదర్థ్యేన వినియుజ్యతే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- తమేతం- ఏవంభూతమౌపనిషదం పురుషం వేదానువచనేన- మన్త్రబ్రాహ్మణాధ్యయనే
న నిత్యస్వాధ్యాయలక్షణేన వివిదిషన్తి- వేదితుమిచ్ఛన్తి. కే. బ్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణగ్రహణముపలక్షణార్థం- అవిశిష్టో హ్యధికారస్త్రయాణాం వర్ణా
నాం. అథవా - కర్మకాణ్డేన మన్త్రబ్రాహ్మణేన వేదానువచనేన వివిదిషన్తి. కథం వివిదిషన్తీతి. ఉచ్యతే (యజ్ఞేనేత్యాది) యే పునర్మన్త్రబ్రాహ్మ
ణలక్షణేన వేదానువచనేన ప్రకాశ్యమానం వివిదిషన్తీతి వ్యాచక్షతే - తేషామారణ్యకమాత్రమేవ వేదానువచనం స్యాత్. న హి కర్మకాణ్డేన పర ఆత్మా
ప్రకాశ్యతే - * తం త్వౌపనిషదమితి విశేషశ్రుతేః. వేదానువచనేనేతి చావిశేషితత్వాత్సమస్తగ్రాహీదం వచనం - న చ తదేకదేశోత్సర్గో యుక్తః.
నను త్వత్పక్షేఽప్యుపనిషద్వర్జమిత్యేకదేశత్వం స్యాత్. న-ఆద్యవ్యాఖ్యానేఽవిరోధాత్. అస్మత్పక్షే నైష దోషో భవతి - యదా వేదానువచనశబ్దేన ని
త్యస్వాధ్యాయో విధీయతే - తదోపనిషదపి గృహీతైవేతి వేదానువచనశబ్దార్థైకదేశో న పరిత్యక్తో భవతి. యజ్ఞాదిసహపాఠాచ్చ. యజ్ఞాదీని కర్మాణ్యే
వానుక్రమిష్యన్ వేదానువచనశబ్దం ప్రయుఙ్క్తే- తస్మాత్కర్మైవ వేదానువచనశబ్దేనోచ్యత ఇతి గమ్యతే. కర్మ హి నిత్యస్వాధ్యాయః. కథం పునర్ని
త్యస్వాధ్యాయాదిభిః కర్మభిరాత్మానం వివిదిషన్తి - నైవ విహితాన్యాత్మానం ప్రకాశయన్తి యథోపనిషదః. నైష దోషః - కర్మణాం విశుద్ధిహేతు
త్వాత్. కర్మభిస్సంస్కృతా హి విశుద్ధాత్మానశ్శక్నువన్త్యాత్మానముపనిషత్ప్రకాశితమప్రతిబన్ధేన వేదితుం. తథా హ్యాథర్వణే * విశుద్ధసత్త్వ
స్తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇతి. స్మృతిశ్చ * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇత్యాదిః. కథం పునర్నిత్యాని కర్మా
ణి సంస్కారార్థానీత్యవగమ్యతే. * స హ వా ఆత్మయాజీ యో వేదేదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇదం మేఽనేనాఙ్గముపధీయత ఇత్యాది శ్రుతేః. సర్వేషు
చ స్మృతిశాస్త్రేషు కర్మాణి సంస్కారార్థాన్యేవాచక్షతే * అష్టాచత్వారింశత్సంస్కారా ఇత్యాదిషు గీతాసు చ * యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని
మనీషిణాం * సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషా ఇతి. యజ్ఞేనేతి- ద్రవ్యయజ్ఞా జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ సంస్కారార్థాః. సంస్కృతస్య చ విశుద్ధస
త్త్వస్య జ్ఞానోత్పత్తిరప్రతిబన్ధేన భవిష్యతి- అతో యజ్ఞేన వివిదిషన్తి. దానేన- దానమపి- పాపక్షయహేతుత్వాద్ధర్మవృద్ధిహేతుత్వాచ్చ. (తపసా)
తప ఇత్యవిశేషేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది ప్రాప్తావిశేషణమనాశకేనేతి. కామానశనమనాశకం - న తు భోజననివృత్తిః. భోజననివృత్తౌ మ్రియ
త ఏవ- నాత్మవేదనం. వేదానువచనయజ్ఞదానతపశ్శబ్దేన సర్వమేవ నిత్యం కర్మోపలక్ష్యతే. ఏవం కామ్యవర్జితం నిత్యం కర్మజాతం సర్వమాత్మజ్ఞానో
త్పత్తిద్వారేణ మోక్షసాధనత్వం ప్రతిపద్యతే. ఏవం కర్మకాణ్డేనాస్యైకవాక్యతావగతిః. ఏవం యథోక్తేన న్యాయేనైతమేవ - ఆత్మానం విదిత్వా య
థాప్రకాశితం మునిర్భవతి. మననాన్మునిః. యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి- నాన్యం. నన్వన్యవేదనేఽపి మునిత్వం స్యాత్ - కథమవధా
ర్యత ఏతమేవేతి. బాఢం- అన్యవేదనేఽపి మునిర్భవేత్. కిం త్వన్యవేదనే - న మునిరేవ స్యాత్. కిం తర్హి. కర్మ్యపి భవేత్. ఏతం త్వౌపనిషదం పురుషం విది
త్వా మునిరేవ స్యాత్ - న తు కర్మీ. అతోఽసాధారణం మునిత్వం వివక్షితమస్యేత్యవధారయత్యేతమేవేతి. ఏతస్మిన్ హి విదితే * కేన కం పశ్యేదిత్యేవం క్రి
యాఽసంభవాన్మననమేవ స్యాత్. కిం చైతమేవ- ఆత్మానం స్వం లోకమిచ్ఛన్తః- ప్రార్థయన్తః ప్రవ్రాజినః- ప్రవ్రజనశీలాః ప్రవ్రజన్తి- ప్రకర్షేణ
వ్రజన్తి. సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవ లోకమిచ్ఛన్త ఇత్యవధారణాన్న బాహ్యలోకత్రయేప్సూనాం పారివ్రాజ్యేఽధికార ఇతి గమ్యతే. న

షణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యేతము హైవైతే న తరత ఇతి। అతః పాపమకరవమిత్యతః కల్యాణమకరవమిత్యుభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి నైనం కృతాకృతే తపతః॥ ౨౨

హిరణ్యగర్భాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీ పూర్వాభిముఖః ప్రైతి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాం పుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాః సాధనం- ॰పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణేత్యాది శ్రుతేః. అత ఏవర్షిభిః పుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయ సపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుం యుక్తం- ఆత్మసాధనత్వాత్పారివ్రాజ్యస్య. తస్మాదేతమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి యుక్తమవధారణం. ఆత్మలోకప్రాప్తిః - అవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానమేవ. తస్మాదాత్మానం చేల్లోకమిచ్ఛతి యః-తస్య సర్వక్రియోపరమ ఏవాత్మలోకసాధనం ముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథా పుత్రాదిరేవ బాహ్యలోకత్రయస్య - పుత్రాదికర్మణ ఆత్మలోకం ప్రత్యసాధనత్వాత్. అసమ్భవేన చ విరుద్ధత్వమవోచామ తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్త్యేవ-సర్వక్రియాభ్యో నివర్తేరన్నేవేత్యర్థః. యథా చ బాహ్యలోకత్రయార్థినః ప్రతినియతాని పుత్రాదీని సాధనాని విహితాని-ఏవమాత్మలోకార్థినః సర్వైషణానివృత్తిః పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మవిదో విధీయత ఏవ. కుతః పునస్త ఆత్మలోకార్థినః ప్రవ్రజన్త్యేవేతి. ఉచ్యతే-తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణ హేతుం దర్శయతి (ఏతద్ధ స్మ వై తత్) తదేతత్-పారివ్రాజ్యే కారణముచ్యతే. హ స్మ వై-కిల. పూర్వే-అతిక్రాన్తకాలీనా విద్వాంసః-ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం-కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాం చ. ప్రజోపలక్షితం హి త్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్దిశ్యతే ప్రజామితి. ప్రజాం కిం. న కామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనం నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ-తద్బలాద్ధి వ్యుత్థానం. న-అపవాదాత్. ॰ బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద ॰సర్వం తం పరాదాదిత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదత్యేవ- అపరబ్రహ్మణోఽపి సర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. ॰యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి చ పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శనప్రతిషేధాచ్చ ॰అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమితి ॰తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాదితి చ. తస్మాన్నాత్మదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకారణమపేక్షతే. కః పునస్తేషామభిప్రాయ ఇతి.ఉచ్యతే-కిం-ప్రయోజనం. ఫలం. సాధ్యం కరిష్యామః ప్రజయా-సాధనేన. ప్రజా హి బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్జ్ఞాతా. స చ బాహ్యో లోకో నాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః-సర్వం హ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్య చ వయమాత్మభూతాః,. ఆత్మా చ నః ఆత్మత్వాదేవ న కేనచిత్సాధనేనోత్పాద్య ఆప్యో వికార్యః సంస్కార్యో వా. యదప్యాత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేతి- తదపి కార్యకరణాత్మదర్శనవిషయమేవ-॰ఇదమఙ్గమనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాది శ్రవణాత్. న హి విజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోఽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనం సమ్భవతి-తస్మాన్న కించిత్ప్రజాదిసాధనైః కరిష్యామః. అవిదుషాం హి తత్ప్రజాదిసాధనైః కర్తవ్యం ఫలం-న హి మృగతృష్ణికాయాముదకదర్శీ ప్రవృత్త ఇతి తత్రోషరమాత్రముదకాభావం పశ్యతోఽపి ప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపి పరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యే మృగతృష్ణికాదిసమేఽవిద్వద్దర్శనవిషయేన ప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే-యేషామస్మాకం-పరమార్థదర్శినామయమాత్మా-అశనాయాదివినిర్ముక్తః సాధ్వసాధుభ్యామవికార్యోఽయం లోకః- ఫలమభిప్రేతం. న చాస్యాత్మనః సాధ్యసాధనతాదిసర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్య సాధనం కిఞ్చిదేషితవ్యం. సాధ్యస్య హి సాధనాన్వేషణా క్రియతే- అసాధ్యస్య సాధనాన్వేషణాయాం జలబుద్ధ్యా స్థలే ఇవ తరణం కృతం స్యాత్, ఖే వా శాకునపదాన్వేషణం,. తస్మాదేతమాత్మానం విదిత్వా ప్రవ్రజేయురేవ బ్రాహ్మణాః- న కర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వే ఏవం బ్రాహ్మణా ఏవం విద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః. త ఏవం సాధ్యసాధనసంవ్యవహారం నిన్దన్తోఽవిద్వద్విషయమితి కృత్వా కిం కుర్వన్తీతి. ఉచ్యతే- తే హ స్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేష విధిరర్థవాదేన సఙ్గచ్ఛతే. న హి సార్థవాదస్యాస్య లోకస్తుత్యాభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపో హ్యేతద్ధ స్మేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః. అర్థవాదశ్చేన్నార్థవాదాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతే త్వేతద్ధ స్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యో నివృత్తాః ప్రవ్రజితవన్త ఏవ- తస్మాదధునాతనా అపి ప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవం సమ్బధ్యమానం న లోకస్తుత్యభిముఖం భవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాదిత్యాదినాఽవోచామ. వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథా ఆత్మవేదనసాధనత్వేన విహితానాం వేదానువచనాదీనాం యథార్థత్వమేవ- నార్థవాదత్వం. తథా తైరేవ సహపఠితస్య పారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వే నార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానం లోకం విదిత్వేత్యన్యస్మాద్బాహ్యల్లోకాదాత్మానం ఫలాన్తరత్వేన ప్రవిభజతి- యథా ॰పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోక ఇతి. న చ ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్ప్రస్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతం న స్యాత్,. తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషా లోకస్తుతిపరమితి. న చానుష్ఠేయేన పారివ్రాజ్యేన స్తుతిరుపపద్యతే. యది పారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపి సదన్యస్తుత్యర్థం స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాం స్తుత్యర్థతా స్యాత్. న చాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్మాద్విషయాన్నిర్జ్ఞాతా- యత ఇహ స్తుత్యర్థో భవేత్. యది పునః క్వచిద్విధిః పరికల్ప్యేత పారివ్రాజ్యస్య-సత ఇహైవ ముఖ్యః. నాన్యత్ర సమ్భవతి. యదప్యనధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం పరికల్ప్యతే- తత్ర వృష్టద్వారోపహతాద్యపి పారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేత-కర్తవ్యత్వేనానిర్జ్ఞాతత్వావిశేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోఽప్యత్ర నాశఙ్క్యః కల్పయితుం. యద్వ్యయమాత్మా లోక ఇష్యతే - కిమర్థం తత్ప్రతిసా

ధనత్వేన కర్మాణ్యేవ నారభేరన్ - కింపునః ప్రాజ్యేనేత్యత్రోచ్యతే - అస్యాత్మలోకస్య కర్మభిరసమ్బన్ధాత్. యదాత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః - స ఆత్మా సాధనత్వేన, ఫలత్వేన, చోత్పాద్యత్వాది ప్రకారాణామన్యతమత్వేనాపి కర్మభిర్న సమ్బధ్యతే. తస్మాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మా ఽగృహ్యో న గృహ్యతేఽశత్వాదిలక్షణః. యస్మాదేవం లక్షణ ఆత్మా కర్మఫలసాధనాసమ్బన్ధీ సర్వసంసారధర్మవిలక్షణోఽశనాయాద్యతీతోఽస్థూలాదిధర్మవానజో ఽజరో ఽమరో ఽమృతో ఽభయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావః స్వయంజ్యోతిరేక ఏవాద్వయో ఽపూర్వో ఽనపరో ఽనన్తరో ఽబాహ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చ స్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే ఽస్మిన్,- తస్మాదేవంలక్షణ ఆత్మని విదిత ఆత్మత్వేన నైవ కర్మారమ్భ ఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మా నిర్విశేషః. న హి చక్షుష్మాన్ పథి ప్రవృత్తో ఽహని కూపే కణ్టకే వా పతతి. కృత్స్నఞ్చ కర్మఫలం విద్యాఫలేఽన్తర్భావాత్. న చాయత్నప్రాప్యే వస్తుని విద్వాన్ యత్నమాతిష్ఠతి - *అర్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్య సంప్రాప్తౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్. * సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత ఇతి గీతాసు. ఇహాపి చైతస్యైవ పరమానన్దస్య బ్రహ్మవిత్ప్రాప్యస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం. అతో బ్రహ్మవిదాం న కర్మారమ్భః. యస్మాత్సర్వైషణావినివృత్తః స ఏష నేతి నేత్యాత్మా నమాత్మత్వేనోపగమ్యైత గ్రాపేన్నైవ తరతి- తస్మాదేతం- ఏవంవిదం నేతి నేత్యాత్మభూతమూహ్యైవైతే- వక్ష్యమాణే న తరతః- న ప్రాప్నుతః. ఇతి- య ఉక్తమేవేతి వాక్యశేషః. కే తే ఇతి. ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యం కర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టం ఖలు మమ వృత్తం- అనేన పాపేన కర్మణాహం నరకం ప్రతిపత్స్య ఇతి యోఽయం పశ్చాత్తాపః కర్మకృతవతః పరితాపః- స ఏతం నేతి నేత్యాత్మభూతం న తరతి. తథా- అతః కల్యాణం - ఫలవిషయకామాన్నిమిత్తాద్యజ్ఞదానాదిలక్షణం పుణ్యం శోభనం కర్మ కృతవానస్మి. అతోఽహమస్య ఫలం సుఖముపభోక్ష్యే దేహాన్తర ఇత్యేషోఽపి హర్షః ఏతం న తరతి. ఉభే ఉ హైవైష ఏషః- బ్రహ్మవిదేతే కర్మణీ తరతి పుణ్యపాపలక్షణే. ఏవం బ్రహ్మవిదః సన్న్యాసిన ఉభే అపి కర్మణీ క్షీయేతే- పూర్వజన్మని కృతే యే- తే, ఇహ జన్మని కృతే యే- తే, చ. అపూర్వే చ నారభ్యేతే కిఞ్చ (నైనం కృతాకృతే) కృతం- నిత్యానుష్ఠానం. అకృతం- తస్యైవాక్రియా. తే అపి కృతాకృతే ఏనం న తపతః. అనాత్మజ్ఞం హి కృతం ఫలదానేన, కృతం ప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః- అయం తు బ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినా సర్వాణి కర్మాణి భస్మీకరోతి- *యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున। జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథేత్యాదిస్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తూపభోగేనైవ క్షయః. అతో బ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ.

౨౨.

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (స హోవాచేతి) ఉత్తరఖణ్డికాతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) విరజః పర ఇత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మణీతి యావత్. తదిత్యుపయుక్తోక్తిః. తదర్థా- బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగదర్శనార్థేతి యావత్. నను వివిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగో వక్ష్యతే - తథా చ తస్మాత్ప్రాక్తనం వాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) యథాస్మిన్ అధ్యాయే సఫలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తథైవ తదనూద్య వినియోజనా. కథం యథోక్తజ్ఞానే సర్వో వేదో వినియోక్తుం శక్యతే - స్వర్గకామాదివాక్యస్య స్వర్గాదావేవ పర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్య సంయోగపృథక్త్వన్యాయమాదృత్య నిశినష్టి (కామ్యరాశీతి) ఉక్తస్య సఫలస్యాత్మజ్ఞానస్యానువాద ఇతి యావత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వవిశేషం జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కో సావితి) విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (అతీతేతి) లబ్ధిః విరజః పర ఇత్యాదినోక్తో మహత్త్వాదివిశేషణః పరమాత్మా - తత్ర స శబ్దాత్ప్రతీతిర్మా భూదితి కృత్వా తేన జ్యోతిర్బ్రాహ్మణస్థం జీవం పరామృశ్య తమేవ శబ్దేన స్మారయిత్వా తస్య సన్నిహితేన పరేణాత్మనైక్యమేష శబ్దేన నిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్థమేష శబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమ ఇతి) కథం జీవో విజ్ఞానమయః, కథం వా ప్రాణేష్వితి సప్తమీ ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తేతి) తదనువాదస్య స శబ్దార్థస్యేహోపాదానం ఫలమాహ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యైర్లిఙ్గనమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తం హీతి) యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు ప్రాగుక్తః - స ఏష మహానజ ఆత్మేతి జీవానువాదేన పరమాత్మభావో విహిత ఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదనప్రకారమనువదతి (సోఽహమితి) విశేషణవాక్యస్య వ్యాఖ్యేయస్య ప్రాప్తావుక్తవాక్యైర్లిఙ్గనమిత్యత్రోక్తం స్మారయతి (యోఽయమితి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఏష ఇతి) కథం పునరాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వముపేత్య ద్వితీయం వ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థ ఇతి) ఇత్థం జ్ఞానమనూద్య ఫలమనువదతి (స చేత్యాదినా) కథం పునర్నిరుపాధికస్యేశ్వరస్య వశిత్వం, కథం చ తదభావే తదాత్మనో విదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తం చేతి) విశేషణత్రయస్య హేతుహేతుమద్భావత్వమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యో హీతి) న కేవలమ్ ఉక్తమేవ విద్యాఫలం- కిం త్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కిం చేతి) ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధం త్వమర్థమనువదతి (హృదీతి) బ్రహ్మీభూతస్య విదుషః స్యాత్సాధ్వీ ధర్మాదిసమ్బన్ధిత్వం స్యాదితి శఙ్క్యతే (సర్వో హీతి) పరతన్త్రిత్వముపాధిరితి పరిహరతి (ఉద్యత ఇతి) సర్వాధిపత్యరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వపాలకత్వరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) సర్వానాధారత్వం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) కథం విధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదా హీతి) తదేవ సాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి) సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి) సఫలం జ్ఞానమనూద్య వివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్జ్యోతిరితి) ఏవం ఫలాయాం - సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తఫలోపేతాయామితి యావత్. తాదర్థ్యేన- పరమ్పరయా జ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా) ఏవంభూతం- శ్లోకోక్తవిశేషణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్య క్షత్రియాద్యుపలక్షణత్వే హేతుమాహ (అవిశిష్టో హీతి) సమ్భావితం పక్షాన్తరమాహ (అథ వేతి) తేన వివిదిషాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ఫలప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాప్య ప్రత్యాచష్టే (యో పునరిత్యాదినా) తత్ర హే

తమాహ (నహీతి) భవతాపనిషన్మాత్ర గ్రహణమిత్యాశఙ్క్యవేదో ఽనూద్యతే - గురూచ్చారణానన్తరం పర్యతఇతివ్యుత్పత్త్యా వేదానువచనశ బ్దేన సర్వవేదగ్రహే సమ్భవతి తదేకదేశత్యాగో నయుక్త ఇత్యాహ (వేదేతి) దోషసామ్యమాశఙ్క్య తే (నన్వితి) సిద్ధాన్త్యుపనిషదం వర్జయిత్వా వేదానువచనశబ్దేన కర్మకాణ్డగ్రహేఽపి ఏకత్వాత్స్వవేదైకదేశవిశేషణవిషయత్వం స్యాత్ - తథాచ *యశ్శోభయోరిత్యాదిన్యాయవిరోధ ఇత్యర్థః. నిత్య స్వాధ్యాయో వేదానువచనమితి పక్షమాదాయ పరిహరతి (నైత్యాదినా) వేదైకదేశపరిగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావం సాధయతి (యదేతి) త స్మిన్ వ్యాఖ్యానాన్తరముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్య తదపి వాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యజ్ఞాదీనికర్మాణీ తి) తస్మిన్ప్రథమవ్యాఖ్యానే కథం వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథ మితి) ఉపనిషద్భిరేవాత్మా నైరపేక్ష్యేణ జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణాం ప్రమాణత్వేఽపి పరమ్పరయా జ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషాశ్రుతిరవి రుద్ధేతి సమాధత్తే (నైషదోషఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్మభిరితి) తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తథాహీతి) తతః- నిత్యాద్యనుష్ఠానాద్వి శుద్ధధీరాత్మానం సదాచినోతియన్మ్యుపనిషద్భ్యస్తం పశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన * కషాయపక్తిరిత్యాదిస్మృతిసఙ్గ్రహః. నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమా ణం పృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం కర్మభిస్సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానం శక్యతే - తథాపి తేషాం సంస్కారార్థత్వే కిం ప్రమాణమితి ప్రశ్నే శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి (సహవాన్తిత్యాదినా) కిం పునస్స్మృతిశాస్త్రం - తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టౌ - అనాయాసాద యో గుణాః. చత్వారింశత్ - గర్భాధానాదయస్సంస్కారా ఇతి విభాగః. బహువచనోపాత్తస్స్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసుచేతి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతి) తేషాం సంస్కారార్థత్వేఽపి కథం జ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన- వివిదిషన్తీతిపూర్వేణ సమ్బ న్ధః. కథం పునస్స్వతన్త్రం దానం వివిదిషాకారణం- అత ఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితి శేషః. తపసేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కామాన శనం- రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం. యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితియావత్. యథాశ్రుతార్థత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్విత్వితి) భ వతూపాత్తానాం వేదానువచనాదీనామిష్యమాణేజ్ఞానే వినియోగః - తథాపి కథం సర్వం నిత్యం కర్మ తత్ర వినియుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్ష్యమాహ (ఏవమితి) ప్రాణాద్యా కర్మణో ముక్తిహేతుత్వే కాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపి సిద్ధ్యతీత్యాహ (ఏవం కర్మేతి) వాక్యాన్తరమవ తార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారా వివిదిషోత్పత్త్యా గురుపాదోపసర్పణం శ్రవణా దిచేత్యనేన క్రమేణేత్యర్థః. యథాప్రకాశితం- మోక్షప్రకరణమస్తి బ్రాహ్మణాభ్యాముక్తలక్షణమిత్యర్థః. యోగిశబ్దో జీవన్ముక్తవిషయః. ఏవకా రం వ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్తర్హిత్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వితి) ఆత్మవేదనేఽపి కర్తృ త్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవం త్వితి) కథమాత్మవిదోఽపి మునిత్వమసాధారణం- తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతరస్యాత్మవిదోఽకర్తృత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకమిచ్ఛతాం ముముక్షూణామపి కర్మత్యాగశ్రవణాదాత్మవిదాం న కర్తృతేతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం- వైరాగ్యాతిశయశాలి త్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యే లోకత్రయార్థినామనధికారే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయార్థినశ్చేత్పా రివ్రాజ్యేనాధిక్రియన్తే- కుత్ర తర్హి తేషామధికారః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్య స్వర్గసాధనే యాగేఽధికారవల్లోకత్రయార్థినామపి తత్సా ధనే పుత్రాదావధికార ఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాం బాహ్యలోకసాధనత్వే ప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాం లోకత్రయసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అతత్సాధనత్వం- లోకత్రయం ప్రత్యనుపాయత్వం. అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాం పారివ్రాజ్యే ఽనధికారాదితియావత్. ఆత్మలోకస్య స్వరూపత్వేన సదాఽప్రాప్తత్వాత్కథం తత్ర సైత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వేఽప్యవి ద్యయా వ్యవహితత్వాత్ప్రాప్యత్వసమ్భవతీతి భావః. భవత్వాత్మలోకః ప్రాప్యః- తథాపి కిం తత్ప్రాప్తిసాధనం- తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్ప్రాప్య త్వసమ్భవాదిత్యర్థః. తదిచ్ఛాయా దౌర్లభ్యం ద్యోతయితుం చేచ్ఛబ్దః. ముముక్షుత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం. ప్రాణాదికాసాధనేభ్యో వేదానువ చనాదిభ్యో విశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవా త్మలోకస్య సాధనమితి శేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతి నియమే హేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్ర వినియుక్తత్వాదితి శేషః. యద్యపి కేవలం పు త్రాదికం నాత్మలోకప్రాపకం- తథాపి పారివ్రాజ్యసముచ్చితం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహి పరివ్రాజకస్య పుత్రాది, నద్య తో వా పారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి. ఉక్తం చ సముచ్చయం నిరాకుర్వద్భిస్స పారివ్రాజ్యస్య జ్ఞానస్య కర్మాదినా విరుద్ధత్వం. తేన కుతస్సముచ్చితం పుత్రా ద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతి వర్తమానాపదేశాన్నాత్ర విధిరస్తీత్యా శఙ్క్య *అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్విధిమాశ్రిత్యాహ (యథాచేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వా తదపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప యతి (కుతః పునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాం పారివ్రాజ్యనియమస్స్తుత్యర్థః. అర్థవాదస్థాన్యక్ష రాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేన స్మేతి సమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం- న కామయన్త ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజామాత్రే శ్రుతే కథం కర్మాది గృహ్యతే- తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమవ్యాచష్టే (ప్రజాం కిమితి) అకామయమానత్వ స్య పర్యవసానం దర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వే విద్వాంసః సాధనత్రయం నానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థితాం కిం తద నుష్ఠానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిద్యామపరవిద్యానుష్ఠానం దూషయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యాత్మనో దర్శనమే వాపాద్యతే- నత్వపరస్య బ్రహ్మణో దర్శనం- అత ఆహ (అపరబ్రహ్మణోపీతి) తదపవాదే శ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్మిన్నాత్మని స్థితశ్చ

చక్షురాదిభిరన్యం న పశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాది వ్యవహారస్య వారితత్వాదాత్మవిదో నయుక్తమపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదాం నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మదర్శనాసమ్భవే కిం తేషామేషణాభ్యో వ్యుత్థానే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామభిప్రాయం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కః పునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాం హీతి) నిర్జ్ఞాతా- * సోయమిత్యాది శ్రుతావితి శేషః. స ఏవ తర్హి ప్రజయా సాధ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తో నాస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వం హీతి) ఆత్మావ్యతిరిక్తస్యైవ లోకస్య ప్రజాదిసాధ్యత్వమిష్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోఽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాజ్ఞానిత్వం సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆత్మవిదాం ప్రజాదిసాధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాం తర్హి ప్రజాదిభిస్సాధ్యం ఫలం- తదాహ (అవిదుషాం హీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్- తేనైవ న్యాయేన విదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్ర- ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. అవిద్వద్దర్శనవిషయ ఇతి భేదః. ఉక్తేర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తదభిప్రేతం ఫలం- తర్హి తత్సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కస్తర్హి సాధనమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవిదాం ప్రజాదిభిస్సాధ్యాభావాదితి యావత్. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాఠ్యమితరం వ్యాఖ్యాతం తత్స్మారయతి (త ఏవమిత్యాదినా) యదర్థోయమర్థవాదః- తం విధిం నిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోయమాత్మలోకః- యత్తదర్థినో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కుర్వన్తీతి స్తుతిరత్ర వివక్షితా- న విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తివాక్యస్యార్థవాదత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అవేత్యప్రకారమేవ ప్రకటయన్నస్య స్తుత్యభిముఖత్వాభావాద్విధిత్వమేవేత్యాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ- * విదిత్వా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే- విజ్ఞానం చ సర్వాసూపనిషత్సు విధీయతే- అతో వ్యుత్థానమపి విధిమర్హతీత్యుక్తం. తథా చాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యాహ (వేదేతి) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలాపేక్షయా పారివ్రాజ్యఫలం విభాగేనోపదిశ్యతే- తథా చ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం స్వలోకమాపాతతో విదిత్వా తమేవ సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాన్మనుష్యలోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫలాన్తరత్వేన యతశ్శ్రుతిర్విభజ్యాభిదధాతి- అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యేపి ఫలవిభాగోక్తేర్విధేయతేతి దార్ష్టాన్తికమితి శిష్టార్థః. పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) యథా * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠేత్యాదిరర్థవాదః ప్రాప్తార్థో దేవతాదిస్తుత్యర్థః స్థితః- న తథేదం స్తుతిపరం- తదవద్యోతిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- ప్రధానస్య దర్శపూర్ణమాసాదేరర్థవాదాపేక్షేవత్పారివ్రాజ్యమపి తదపేక్షముపలభ్యతే- తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ - పారివ్రాజ్యం సకృదేవ శ్రూయతే చేత్- ఇదమవివక్షితమస్తు స్తుతిపరం స్యాత్- న చేదం సకృదేవ శ్రూయతే- ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం న కామయన్తే వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతో న స్తుతిమాత్రమేతదిత్యాహ (సకృదితి) న చేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) అస్తు తర్హి విధేయమపి పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం యజ్ఞాదివదన్యత్ర విధీయతాం- ఇహ తు స్తుతిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (నచాన్యత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలమ్భాదిత్యర్థః. అన్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర- క్రియాయామితి యావత్. కర్మాధికారే తత్త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః. భవత్విహ పారివ్రాజ్యవిధిః- తథాపి సర్వకర్మానధికృతవిషయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర- కర్మానధికృతేష్వస్తీత్యేతత్. తత్ర హేతుమాహ (కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయా జ్ఞాతత్వం వృక్షారోహణాదావివ పారివ్రాజ్యేపి నాస్తి - తథా చానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే చేత్- తస్మిన్విషయే వృక్షారోహణాద్యపి కల్ప్యేత- అవిశేషాదిత్యర్థః. పారివ్రాజ్యస్యాధికృతవిషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వార్థవాదం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ స ఏష ఇత్యాది వ్యాకర్తుం శఙ్కయతి (యదీతి) పరిహరతి (అత్రేతి) తదర్థినో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః. కర్మభిరసమ్బన్ధమాత్మలోకస్య సాధయతి (యమాత్మానమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే నిష్ప్రపఞ్చత్వం ఫలితమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేషస్తత్ర తత్ర దర్శితస్స్వరూపేణాయమాత్మేత్యేతదాగమోపపత్తిభ్యాం యథాపూర్వం తత్ర స్థాపితం, తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం,- తస్మాదస్మిన్నాత్మన్యాపాతతో జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠానప్రయత్నాసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాచ్చ తదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నస్యేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణీతి వివేకీ కుతూహలవశాదనుష్ఠాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అర్కే చేదితి) పురోదేశే మధులాభే సతీతి యావత్. జ్ఞానఫలే కర్మఫలాన్తర్భావే మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం- సమగ్రాఙ్గోపేతమిత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యముపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉ హ ఇతి నిపాతాభ్యాం సూచితోఽర్థో యస్మాదిత్యనుభాషితః. ఇతిశబ్దస్యాపేక్షితం పూరయతి (ఇతియుక్తమితి) * ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కేవ ఇత్యాదినా) యథోక్తాత్మవిదస్తూపహర్షా

సంస్పర్శో హేతునాహ (ఉభే ఇతి) పుణ్యాపేతరయోస్తత్పృథగవస్థానం తయోశ్శబ్దాభ్యాముచ్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఇతశ్చాత్మవిదో ధర్మాదిసమ్బన్ధో నాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవానన్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోస్సన్నిహితత్వ తాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞం హీతి) పురుషత్వావ్యభిచారిమనుష్యపదేన కృతాకృతయోస్తాపకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) అత్ర భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపి పూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మయోరనారబ్ధయోః ఆత్మవిద్యావశాద్వినాశాశ్లేషౌ తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తి తయోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరే) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అత ఇతి) కర్మకార్యాసమ్బన్ధాదితి యావత్. ౩౮

౩౯.— (స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) స ఏషః- ప్రాగ్నిర్దిష్టః అజ ఆత్మా- *అజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువ ఇతి యోఽయం నిర్దిష్ట ఆత్మా. అయం పరమాత్మా * విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిరితి పూర్వనిర్దిష్టో యః- తస్మిన్-జీవాత్మని శేతే- వర్తతే అన్తర్యామితయా వర్తత ఇత్యర్థః. అత ఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీతి వక్ష్యతి. అత్ర హృద్యన్తరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఇతి. జ్యోతిరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం ఆకాశ ఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వార్థకత్వేనైకార్థకత్వాత్. అతోఽత్రాకాశశబ్దో జీవపర ఏవ. నను * కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణే *వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాదిశ్రవణాత్ తస్య శయానస్య పరమాత్మత్వేన తదాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య *తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యతే ఇతి భాష్యే శ్రుతప్రకాశికాయాం చాత్రాకాశశబ్దస్య భూతాకాశపరత్వం సమర్థితమితి ప్రతీయతే- అత స్తద్విరుద్ధమిదమితి చేత్. మైవం- *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యైవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వం నాస్తీత్యత్రైవ భాష్యాదితాత్పర్యాత్. కేచిత్తు భాష్యానురోధాత్ అన్తర్హృదయే యో భూతాకాశః-తత్ర విజ్ఞానమయో మహానాత్మా శేత ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేదప్రతిపాదనేన విజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవస్య, మహతశ్చ పరమాత్మనః, అభేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేన తచ్ఛరీరకః పరమాత్మైవాభిధీయతే. *మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా విజ్ఞానమయశబ్దస్య * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః ఇతి సూత్రోక్తన్యాయేనాన్తర్యామిపరత్వమిత్యాహుః. కేచిత్తు యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర *కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి పూర్వనిర్దిష్టజీవస్య ప్రత్యభిజ్ఞాలేశేన గ్రహణం న సమ్భవతి- తస్య మహానజ ఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపితు విజ్ఞానమయ ఇతి సాక్షాదేవ పరమాత్మనో నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తమేవ ముముక్షూపాస్యం విశినష్టి (సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేః వశీ. సర్వోఽప్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాది. అనేన ప్రశాసనేన ధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తం భవతి. సర్వస్యేశాన ఇత్యనేన నియన్తృత్వలక్షణమాత్మత్వం. సర్వస్యాధిపతిరితి శేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చ ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనాముపలక్షణం. ఉక్తం చ భాష్యే *వశిత్వాదయశ్చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్యశ్రుతస్య గుణాష్టకాన్యతమభూతస్య సత్యసఙ్కల్పత్వస్య విశేషా ఏవేతి సత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణాం సత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాం సద్భావమవగమయన్తీతి. (స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్య ఇత్యర్థః. (ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇత్యాది) సర్వేశ్వరః-సర్వనియన్తా. భూతానాం-ప్రాణినాం అధిపతిః-శేషీ. భూతానాం పాలః- రక్షకః. ఏషాం సర్వేషాం లోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయ విధరణః- ధారకస్సేతురస్యయమేవ. అనేనైశ్వరేణ సేతునా అవిధార్యమాణాశ్చేదిమే లోకాః నిర్మర్యాదా భవేయురితి భావః. అత్ర బ్రహ్మప్రకరణోపక్రమే * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇతి దేవతావిశేషస్య నారాయణస్యైవ ప్రస్తుతత్వాదిహాపి తస్యైవ సర్వేశ్వరత్వాదికథనమితి న దేవతాన్తరాణామవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం ఇదం చ వాక్యం గుణోపసంహారపాదే విస్తరేణ-*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి ఆకాశే శయానత్వవశిత్వాదిగుణవిశిష్టతయోపాస్యః ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాద్భిన్నః. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే అభిధీయతే *కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. తత్ర చేతరత్ర చ- స్థలద్వయేఽపి కామాదివిశిష్టం బ్రహ్మైవోపాస్యం-హృదయాయతనత్వసేతుత్వవిధరణత్వాదిభిర్ద్వైక్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయకశ్రుతవశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్యశ్రుతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపతయా రూపభేదాభావాత్, *పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చోభయత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగావిశేషాచ్చ. ఇయాంస్తు విశేషః-ఛాన్దోగ్యే దహరాకాశే పరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్య పరమాత్మత్వం-న భూతాకాశత్వం. వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయానే పరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్ శయానస్యైవ పరమాత్మత్వం-ఆకాశస్య తు భూతాకాశత్వమితి. నను *నేహ నానాస్తి కిఞ్చన *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం * స ఏష నేతి నేతీత్యాదిపూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవేహ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే-ఛాన్దోగ్యే తు సగుణం. అతో నిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయకశ్రుతమోక్షార్థనిర్గుణోపాసనే గుణానాం లోప ఏవేత్యత్రాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజసనేయకేఽపి *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇతి భూయోభూయో గుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే-అతో వాజసనేయకశ్రుతదహరవిద్యాయామపి సగుణత్వాదేవ న గుణానాం లోపః కార్యః- * నేహ నానేత్యాదినిషేధానామబ్రహ్మాత్మకనిషేధపరత్వేన విహితగుణనిషేధపరత్వాభావాత్. నను ఛాన్దోగ్యే * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాః సర్వలోకకామచారలక్షణసాంసారికఫలసమ్బన్ధః ప్రతీయతే- వాజసనేయకే తు *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతిము

క్షిఫలకత్వం. అతో నానయోర్విద్యయోరైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽత స్తద్వచనాత్. ఉపస్థితే. బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః- ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోక కామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే సఉత్తమః పురుషః సతత్ర పర్యేతి తస్యసర్వేషులోకేషు కామచారో భవతీతి. సర్వబన్ధవినిర్ముక్తానుభావ్యఫలతయా హి సర్వలోక కామచారః శ్రూయతే- అతః ఛాన్దోగ్యగతదహరవిద్యాపి ముక్తిఫలైవ అతో నవిద్యాభేద ఇతి తత్ర స్థితం. ఏతేన వాజసనేయకగతహార్దవిద్యా నిర్గుణవిద్యేతివదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః- తథాహి సతి ఛాన్దోగ్యస్థ సగుణహార్దవిద్యైక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పరగుణోపసంహారసమర్థనస్య, చాసఙ్గతి ప్రసఙ్గాత్. నచనిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్తుత్యర్థమేవ సగుణవిద్యాసమ్పన్నిగుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణస్యోత్కృష్టస్యపరస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వరూపాపకర్ష ప్రతిపాదనేన నిన్దాయా ఏవ ప్రతీయమానతయా స్తుతేరప్రతీతేః. అతఏవ *వ్యతిహారోవిశింషన్తీతిసూత్రే వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణో వస్తుతో నిర్గుణత్వాదితి పరైరేవ సగుణత్వేఽపకర్షమఙ్గీకృత్య తస్యావాస్తవత్వేన పరిహారస్య కృతత్వాత్. కించ - లోకే హి స్తుతినిన్దయోరుచ్యమానాదన్యేన సప్రయోజనా. నచాత్ర నిర్గుణస్య తజ్జ్ఞానస్య వా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదనలక్షణా స్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణశేషివిరుద్ధా. అతః * కామాదీతరత్రేత్యధికరణే పరేషాం విద్యైక్యగుణోపసంహారాభిలపనం దురుపపాదమితి యత్కిఞ్చిదేతదిత్యాస్తాం తావత్

యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపఠితస్య * సర్వస్య వశీత్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతయైకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతా నయుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తేః శ్రుతిప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసావాక్యమగ్నీషోమీయహింసాయాః, అగ్రహణవాక్యం చ షోడశిగ్రహణస్య, *అసదేవేత్యాదివాక్యం చ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కింనస్యాత్. కించ- * క్రతుమ్ప్రదేత్యాదివిధిః * నిత్యా నేత్యాదినిషేధస్యైవ సగుణవాక్యస్యైవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కింనస్యాత్. నచ జగత్కర్తృత్వాపేక్షితసార్వజ్ఞ్యాదిగుణానాం నిషేధాయానూద్యత్వమితి వక్తుం శక్యం- తథాసతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేన కుసమయసిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞాననివర్త్యత్వశ్రుత్యాపేక్షితం విశ్వమిథ్యాత్వం *నేహ నానాస్తీత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతి వాక్యేన ప్రతిషేద్ధుమితి కింనస్యాత్. సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వ ప్రతిషేధ ఏవ. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవబ్రహ్మభేదః *తత్త్వమసీత్యనూద్యతే * ద్వాసుపర్ణేతి నిషేద్ధుమితి చ కింనస్యాత్. * నేహ నానాస్తి కించనేతి వాక్యే కించ నేత్యస్యైవ నిషేధ్యసమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్యసమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. నహి *నసురాం పిబేదిత్యత్ర నిషేధ్యసమర్పణాయ సురాం పిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం. వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే * ననసాధునాకర్మణాభూయానితి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కర్షాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే- సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - తదేతత్సకలజనవిదితసామాన్యవిశేషన్యాయానభిజ్ఞానాత్. కో హి మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే శాస్త్రయోర్మిథః । ఏకం ప్రమాణమితరత్త్వప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేనా, తిదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచితసత్యవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం- నతుమిథ్యాభూతవస్తువిషయకతయా. తతశ్చ సగుణవాక్యస్య మిథ్యాభూతవస్తువిషయసమర్పణేన సమ్భావనాం కుర్వన్ కథం నోపహాస్యః. అతో ఽత్రాపచ్ఛేదనయానవతారాదుత్సర్గాపవాదనయేన నిషేధస్య విశిష్య విహితేతరగుణవిధిత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్, ఉపాధ్యనుక్తిపూర్వకముక్తానాం గుణానాం నిరుపాధికత్వస్య స్వతః ప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వశ్రుతేః, * నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయేతి ఈశ్వరత్వస్యాహేతుకత్వశ్రవణాత్, * సత్యస్సోఽస్యమహిమేతి చ * సత్యకామా ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాద ఇత్యస్యాసమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వశ్రవణమాత్రేణాసత్యత్వే * ఉత్తరస్మింస్తాపనీయే శైబ్యప్రశ్నేఽథకాఠకే । మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరీరితేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసఙ్గాచ్చ. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేఽపి గుణానాం శ్రవణాచ్చ. *తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధశ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధసత్త్వాదిగుణనిషేధపరా ఇత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * నహి తస్య గుణాస్సర్వే సర్వైర్మునిగణైరపి । వక్తుం శక్యా వియుక్తస్య సత్త్వాద్యైరఖిలైర్గుణైః *నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయమీరితః *తవానన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః *వర్షాయుతైర్యస్య గుణా నశక్యా వక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః । మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యదికోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః । స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసఙ్ఖ్యేయాని పుత్రక । తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసఙ్ఖ్యేయా మహాత్మనః *ఇమత్క్షయాన్నివర్తన్తే నాన్తరిక్షక్షితిక్షయాత్ । మతిక్షయాన్నివర్తన్తే నగోవిన్దగుణక్షయాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతసర్గః । ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ । తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః । పరః పరాణాం సకలా నయత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాదిప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే. ఉక్తం చ వరదాచార్యైః *యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరవికారభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః । అన్యోన్యభిన్నవిషయా నవిరోధగన్ధమర్హన్తి తన్నవిధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అనయైవదిశా అన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితరవిషయత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, సమస్తహేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

ద్వైతేఽపి తస్యనిరసనీయతయా హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్ప్రతిభటతయోక్తస్య బ్రహ్మణ స్తత్సమ్భావనాభావ స్తైవైక్యాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్ర
హ్మణః స్వసజాతీయత్వే స్వగతహేయస్య తద్విషయక భ్రమస్యవోపహానాయోగాత్. అసర్వజ్ఞత్వే సర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయాని
వారకత్వాయోగాత్. * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వేతి పృథక్త్వజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యదా పశ్యః పశ్యతే ఇత్యుక్తస్తై
క్ష్ణ్యజ్ఞానవత ఏవ * అసమూ ధన్యమత్యేష్విత్యసమ్యాత్వప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్న్యాయ న్యాయాయావ్యాభావలక్షణభేదస్య నానాన్తరా
ప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనాత్మత్వాన్వయణస్య * అథయోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇతి వాక్యప్రతిపన్నైక్యేఽపి సమ్భ
వాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామి బ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణ
భేదే పి సత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తు పృథక్సిద్ధ్యర్హలక్షణా బ్రహాత్మకభేదనిషేధపరా ఇత్యేవస్థిత మిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమను
సరామః. (తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనైవ) తమీదృశం పరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదా
ధ్యయనేన యజ్ఞేన దానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసా చ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఆశః- అశనం. భావేఘఞ్. అనాశః- అనశ
నం. అనాశకం- స్వార్థేకః. తచ్చానశనం కామానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనాఽనశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్. యద్వా- నవిద్యతే ఆశా ఫలే యస్య
స్యతదనాశకం. స్వార్థేకప్రత్యయః- అనాశకం. తాదృశేనతపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేతి యావత్ అశ్వేనజిగమిషతి అసినాజిఘాంసతీత్యాదౌ అ
శ్వాదేః స్వస్వక్రియయా ప్రకృత్యర్థభూతగమనాది సాధనత్వ ప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే - నతు వివిదిషా సాధన
త్వం యద్యపి ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః - తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సనన్తప్రయోగస్థలే ప్ర
కృత్యర్థ ప్రాధాన్యస్యైవవ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థభూతవేదనసాధనత్వమేవవేదానువచనాదీనాం తృతీయయా ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్ట
వ్యం. ఇదంచతృతీయాధ్యాయే అజ్ఞపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఊర్ధ్వరేతస్సు యజ్ఞాద్యభావాత్ తదఙ్గికావిద్యానసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఏత
మేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి * యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే ఇత్యాదివాక్యైరూ
ర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః శ్రవణ ప్రతిపన్నత్వాత్తేషు విద్యా అగ్న్యాద్యభావలక్షణాగ్నేఃష్టవపూర్వా ఆగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచా
గ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి సూత్రే స్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యా అగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ- నచవివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాం తాదర్థ్య ప్రతీతిరితివాచ్యం- తే
నవాక్యేనయజ్ఞాదికరణాం వివిదిషార్థత్వోపలక్షణ్యే విద్యార్థత్వాప్రతీతేరితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షాచయజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. య
థాగమనసాధనభూతోఽశ్వః పరికరబన్ధసాపేక్షః - తథా గృహస్థేషు విద్యా యజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ - * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిష
న్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసనన్తపద ప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వ ప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేన వివిదిషన్తీత్యత్రాపి య
జ్ఞాదేర్వేదనసాధనత్వస్యైవ ప్రతీతేరితి స్థితం. తథాతత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి నిత్యతయా విహితానామగ్నిహోత్రాదీ
నామనిత్యకామనా విషయబ్రహ్మవిద్యార్థత్వే నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థానికర్మాణి భిన్నానీతిపూర్వపక్షే ప్రా
ప్తే- యథైకస్యైవ ఖాదిరత్వస్య * ఖాదిరో యూపో భవతి * ఖాదిరం వీర్యకామస్య యూపం కుర్యాదితివచనద్వయేన క్రత్వౌ ఫలే చ పృథగ్వినియోగద
ర్శనాత్ క్రత్వర్థతయా నిత్యస్యాపి ఖదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతినిత్యత
యాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి, వివిదిషావాక్యేన విద్యాసహకారితయా విహితత్వాద్విద్యార్థత్వమప్యస్తీతి, తి స్థాపి
తం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేన చేతిసూత్రాభ్యాం. నస్వాహయథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీ
తి శ్రుతం మాసాగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే- తథా వివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదే
రన్యదేవాస్తు- ఇత్రాహ- * సర్వథాఽపి తఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వే ఆశ్రమార్థత్వేపితఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్రయజ్ఞాదిశ
బ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానే తస్య ద్రవ్యదేవతాద్యభావేఽపూర్వప్రసఙ్గా
త్తస్యాపేచదేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగత్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేన యజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థ యాగాస్సాగ్నిహోత్రవద్భేద్యత్వాత్ కర్మాన్తరం
కల్పనీయమితివక్తుమశక్యత్వాత్, న్నతన్న్యాయ ఇహ ప్రవర్తతే. అతః * యజ్ఞోధ్యయనం దానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోఽస్మి * భోక్తారం
యజ్ఞతపసామిత్యాదిష్విప ప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవయుక్తం. * అనభిభవంచదర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాది శ్రుతిశ్చైతానేవయజ్ఞాది
ధర్మాన్నిర్దిశ్యతైర్విద్యాయా అనభిభవం- పాపకర్మభిరుత్పత్తి ప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి. తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తి
ప్రతిబన్ధకపాపనోదహేతుత్వాత్తస్యైవవిద్యాఙ్గత్వమితి స్థితం. తథాతత్రైవానాశ్రమిణాం విధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్తదఙ్గికా విద్యానస
మ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తరా చాపితుతద్దృష్టేః. తుశబ్దః పక్షవ్యావర్తకః. చశబ్దోఽవధారణే. ఆశ్రమాన్తరాన్తరావర్తమానానాం-
అనాశ్రమిణామితియావత్. తేషామపివిద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపిభీష్మరైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞే
నదానేనతపసాఽనాశకేనేతి ఆశ్రమానియతదానతపఆదిభిరపివిద్యానుగ్రహస్యశ్రుతత్వాత్,, * అపిస్మర్యతే. * జప్యేనాపిచసంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో
నాత్రసంశయః ఇతిహిస్మర్యతే. సంసిద్ధ్యేత్- జపాద్యనుగృహీతయా విద్యయా సిద్ధో భవతీత్యర్థః. * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్ర
ద్ధయా విద్యయాఽఽత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతి ఆశ్రమానియతతప ఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ. తుశ
బ్దోఽవధారణే. అతః- అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవజ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం- భూ

మూ.— తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్। తస్యైవ స్యాత్పదవిత్తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే విదేహాన్దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి॥ ౨౩

కాంధర, కాల్పధర కిఙ్కరతుల్యకారిత్వాత్. భిక్షాచర్యం- భిక్షాటనం- చరన్తి. స్మర్యతే హి- * అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజ ఇతి. ఆసన్తి పైరా గ్యే హారా లాభ ఆసక్, సతి వైరాగ్యే సన్న్యాసస్వీకారసమ్భవాత్. న చాపి రక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాధికారః కథము చ్యత ఇతి శఙ్క్యం- అగ్నిహోత్రాదిసాఙ్గోపాఙ్గానుష్ఠానదారసఙ్గ్రహరాగసమ్భవేఽపి స్త్రీపుత్రాదిభోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసమ్భవాత్, దేహాన్తరోపభోగ్యబ్రహ్మలోకాదిసుఖేఽపి రాగాభావేన ముముక్షోః సమ్యక్ వైరాగ్యసమ్భవాచ్చ. ఏవమేవ వ్యాసాదయో వ్యుత్క్రాన్తా ఇత్యదోషః. ఇత్థం స్థితే, ప్రకృతమనుసరామః (ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానం విదిత్వా మునిః- మననశీలః- యోగీ భవతి. నాన్యమిత్యర్థః. (ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యత ఇతి లోకః. ఏతమేవ లోకం- పరమాత్మానమిచ్ఛన్తః సన్న్యాసినః సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరప్రాప్త్యర్థం పారివ్రాజ్యే నాధికార ఇతి గమ్యతే. న హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీవాసీ పూర్వాభిముఖో యాతి. (ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కామయన్త ఇత్యాది) హ స్మ వై ఇతి ప్రసిద్ధౌ. తదేతద్విద్వాంసః- ఏతాదృశబ్రహ్మవిదః పూర్వే ప్రజాం న కామయన్తే. తత్ర హేతుం తే ఏవ వదన్తీత్యాహ (కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోఽయం లోకో యేషామస్మాకం స చాయమాత్మా- పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యానుభూయమానస్య పరమాత్మనో నిత్యప్రకటీకాయమానత్వాత్. అతః ఏతాదృశే పరమాత్మని లబ్ధే తే వయం ఏతల్లోకరూపఫలసాధనభూతయా ప్రజయా కిం కరిష్యామ ఇతి ప్రజాం పూర్వే బ్రహ్మవిదో న కామయన్త ఇత్యర్థః. (తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదం చ కహోళబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపి ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతం. (ఏతము హైవైతే న తరత ఇత్యాది) అతః- దేహాద్యాత్మాభిమానాత్ప్రవృత్తాద్ధేతోః పాపమకార్షం, కల్యాణం పుణ్యమకరవమితి ద్వే అపి తే చిత్తే ఏతం- ఉక్తలక్షణం బ్రహ్మవిదం నైవ తరతః. న ప్రాప్నుత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి) యస్మాద్ధేతోః- ఇహైవ- అస్మిన్నేవ లోకే ఏవ సన్ ఏషః- ఉక్తబ్రహ్మవిత్ ఏతే- పుణ్యం చ పాపం చేత్యుభయం అతితీర్ణవానిత్యర్థః. ఏతదేవాహ (నైనం కృతాకృతే తపత ఇతి) ఏనం హి- బ్రహ్మవిదం కృతాకృతే- సుకృతదుష్కృతే ఫలసమ్బన్ధితాకర్తృత్వేన ప్రభవత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ పరిహాపకర్మస్వప్యల్పఇత్యత్రాపి శ్రవణాదితి భావః. ౨౨

శం. తదేతత్- వస్తు బ్రాహ్మణేనోక్తమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- ప్రకాశితం. ఏషః- నేతి నేత్యాదిలక్షణో నిత్యో మహిమా. అన్యే తు మహిమానః కర్మకృతా ఇత్యనిత్యాః- అయం తు నేతి నేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణో మహిమా స్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః- బ్రాహ్మణస్యత్యక్తసర్వైషణస్య. కుతోఽస్య నిత్యత్వమితి. హేతుమాహ (న కర్మణా వర్ధతే) శుభలక్షణేన కృతేన వృద్ధిలక్షణాం విక్రియాం న ప్రాప్నోతి. తథా- అశుభేన కర్మణా నో కనీయాన్- నాప్యపక్షయలక్షణాం విక్రియాం ప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతా ఏవ హి సర్వా విక్రియా ఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషిధ్యన్తే. అతోఽవిక్రియత్వాన్నిత్య ఏష మహిమా. తస్మాత్తస్యైవ- మహిమ్నః స్యాత్- భవేత్పదవిత్- పదస్య వేత్తా. పద్యతే- గమ్యతే- జ్ఞాయత ఇతి మహిమ్నః స్వరూపమేవ పదం. తస్య పదస్య వేదితా. కిం తత్పదవేదనేన స్యాదితి. ఉచ్యతే- తం విదిత్వా- మహిమానం న లిప్యతే- న సమ్బధ్యతే కర్మణా పాపకేన- ధర్మాధర్మలక్షణేన. ఉభయమపి పాపకమేవ విదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బన్ధ్యేష బ్రాహ్మణస్య మహిమా నేతి నేత్యాదిలక్షణః- తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః- బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారత ఉపశాన్తః. తథా- దాన్తః- అన్తఃకరణతృష్ణాతో నివృత్తః. ఉపరతః- సర్వైషణావినిర్ముక్తః సన్న్యాసీ. తితిక్షుః- ద్వన్ద్వసహిష్ణుః. సమాహితః- ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణ సమాహితో భూత్వా. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ * బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ- స్వకార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మానం- ప్రత్యక్చేతయితారం పశ్యతి. తత్ర కిం తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే- సర్వం- సమస్తమాత్మానమేవ పశ్యతి. నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవం పశ్యతి. మననాన్మునిర్భవతి జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాఖ్యం స్థానత్రయం హిత్వా. ఏవం పశ్యన్తం బ్రాహ్మణం- నైనం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి- న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి- ఆత్మభావేనైవ వ్యాప్నోతి. అతిక్రామతి. న చైనం పాప్మా- కృతాకృతలక్షణస్తపతి ఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వం పాప్మానమయం తపతి- బ్రహ్మవిత్సర్వాత్మదర్శనవహ్నినా భస్మీకరోతి. స ఏష ఏవంవిద్విపాపః- విగతధర్మాధర్మః. విరజః- విగతరజాః. రజః- కామః. విగతకామః. అవిచికిత్సః- ఛిన్నసంశయః. అహమస్మి సర్వాత్మా పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణో భవతి. అయం త్వేవంభూత ఏతస్యామవస్థాయాం ముఖ్యో బ్రాహ్మణః- ప్రాగేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్య బ్రాహ్మణ్యం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- ముఖ్యో నిరుపచరితస్సర్వాత్మభావలక్షణః. హే సమ్రాట్ ఏనం బ్రహ్మలోకం పరిప్రాపితోఽస్యభయం నేతి నేత్యాదిలక్షణమితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతో జన

...యాజ్ఞవల్క్యేన ... హ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోఽహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యంవిదేహాన్ దేశాన్ - మమరా ...వదామి. మాంచ సహపిదేహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతిచశబ్దాత్సమ్బధ్యతే. పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యాసహసన్న్యాసేన సాఙ్గా సేతిక ... తాకా. పరిసమాప్తః పరమః పురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణ కర్తవ్య, మేషానిష్ఠా, ఏషాపరాగతి, రేతన్నిశ్శ్రేయస, మేతత్ప్రాప్య కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవ, త్యేతత్సర్వవేదానుశాసన, మితి. ౨౩

ఆ.— ఉక్తైవిద్యాఫలేమన్త్రం సంవాదయతి (తదేతదితి) ఏష నిత్యో మహిమేత్యత్ర నిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేత్యేతి) తద్విల క్షణత్వం-అకర్మకృతత్వం. అకర్మకృతో మహిమా. స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతో న్యేతి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతి విక్రియాద్వయాభావేపి విక్రియాన్తరాణి భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితియావత్. ఆత్మనస్సర్వవిక్రియారాహిత్యే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తస్య నిత్యత్వేపి కిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణేనైవ క్తవ్యే కిమిదం ధర్మాధర్మలక్షణేనేత్యుక్తం - అత ఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవంవిత్ - ఆత్మాకర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్య ఇత్యాహ తతో జ్ఞాన స్మిత్యర్థః. విశేషణాభ్యాముత్సృష్టో విహితస్యోభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్య యావజ్జీవాదిశ్రుతివిహితం కర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపి సన్ని త్యాదిత్యాగః- *ఉత్సర్గస్యాపవాదేన బాధః కస్య న సమ్మత ఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరత ఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణు త్వం-తితిక్షుత్వం. యత్ర కర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాం కర్మణాం నివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా. యత్ర సమ్యగ్ధీవిరోధిని ప్రాలస్యాదౌ పుంసో న స్వాతన్త్ర్యం- తన్నివృత్తిః- సమాధానం. సమాహితో భూత్వా పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. పశ్యతీతివర్తమానాపదేశాత్కథం విశేషణేషు సఙ్క్రమితో విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తైస్సాధనైరుదితాయాం విద్యాయాం కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తస్య పుణ్యాపాపాసంస్పర్శే హేతుమాహ (అయంత్వితి) ఇతశ్చ నిరుపాధికర్మసమ్బన్ధో స్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితి పాప్మా బ్రహ్మవిదం న తపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథం బ్రాహ్మణో భవతీ త్యపూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపి బ్రాహ్మణ్యస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయన్త్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాం విద్యాం మన్త్రబ్రాహ్మ ణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏష ఇతి) తత్ర కర్మధారయసమాసం సూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహే ప్రకరణమనుగ్రా హకమభిప్రేత్యాహ (ముఖ్య ఇతి) తథాపి కిం మే సిద్ధమితి- తదాహ (ఏనమితి) ఆత్మీయం విద్యాలాభం ద్యోతయితుం రాజ్ఞో వచనమిత్యాహ (ఏవ మితి) సవివక్షన్యశేషే కథమిత్థం రాజ్ఞో వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపి పరమపురుషార్థస్య వక్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సమా ప్త ఇతి) కర్తవ్యాన్తరం వక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపి యత్ర నిష్ఠా కర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథా పి పరమా నిష్ఠాస్తి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్చిత శ్రేయోన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపి కృతకృత్యతయా ముఖ్యబ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్య ర్థం వక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాం ప్రతిజ్ఞాపరత్వ్వరాయాం నియామకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) నిరుపా ధిక బ్రహ్మజ్ఞానాత్కైవల్యమితిగమయితుమితిశబ్దః. ౨౩

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్ -పుణ్యాపాపసన్తరణమభిముఖీకృత్యర్చాప్యుక్తమిత్యర్థః. తామేవర్చం పఠతి (ఏష నిత్యో మ హిమా బ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదః యఏష మహిమా- సః నిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరం యావదాత్మభావితయాఽనువర్తత ఇత్య ర్థః. కోసౌ మహిమేత్యత్రాహ (నవర్ధతే కర్మణా నో కనీయానిత్యేతస్యైవ స్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణః పదవిత్ -పద్యత ఇతి పదం- స్వరూపం. బ్ర హ్మస్వరూపవిదేవ కర్మణా న వర్ధతే, కర్మణా కనీయాంశ్చ న స్యాత్,, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తబ్రహ్మవిన్మహిమజ్ఞానస్య ఫలమా హ (తంవిదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానం విదిత్వా నరః పాపకేన కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛా న్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిద ఏవంవిధ మహిమశాలిత్వాత్. ఏవంవిత్ - శాస్త్రజ న్యజ్ఞానవాన్. శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః. దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదిషుకర్మసూపరతిః. తితిక్షు - క్ష మా. సమాహితః - సమాహితచిత్త ఇత్యర్థః. ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణం పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. దాన్త్యాదిషు కోశేష్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి పాఠో దృశ్యతే-అతః పాఠద్వైవిధ్యమత్ర ద్రష్టవ్యం. కించ (సర్వమాత్మానం పశ్యతి) ఆత్మానం- పరమాత్మానం సర్వం- సర్వశరీరకం చ పశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యం తృతీయాధ్యాయే అఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి గృహస్థస్య బాహ్యాభ్యన్తర కరణవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాంచ తద్విపరీతత్వా, న్నానుష్ఠేయత్వమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శమదమాద్యుపేతస్స్యా త్తథాపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్య కర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్. * శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీతి విద్యాఙ్గతయా శమాదీనాం విధానాత్, అశాన్తచిత్తస్య చిత్తవిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేన దృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వా, చ్చ. న చ కర్మణాం శమాదీనాం చ విరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్. విహితేషు వ్యాపారః - ఇత రేషు తదుపరమరూపశమ ఇతి. న చ కరణవ్యాపారరూపకర్మసు వర్తమానస్య వాసనానువృత్త్యా శమాదికం న సమ్భవతీతి వాచ్యం- పరమపురుషారాధనరూప కర్మణాం వాసనోచ్ఛేదపి వహేతుత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా- పు ణ్యపాపలక్షణం కర్మ న తరతి-న ప్రాప్నోతి. అయంతు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి- సర్వపాపాతిగో భవతీత్యర్థః. (నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మా నం తపతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదం పాప్మా న తపతి-న బాధతే. అయమేవ సర్వం పాప్మానం జ్ఞానాగ్నినా తపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రా

ఉ.— సవా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪

స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయగ్ం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః. విరజః- విరాగః. అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః. * భిద్యతే హృదయ గ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః. బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతీత్యర్థః. అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిర్దిష్టస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యౌచిత్యాదుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణోఽపి పాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం-ఏవమనుశిష్టబ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే-తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి తైః దాస్యాయ దదామి, ఇతి జనక ఉవాచేత్యర్థః. ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మా అన్నాదః - సర్వభూతస్థః సర్వాన్నానామత్తా. వసుదానః - వసు- ధనం. సర్వప్రాణికర్మఫలం. తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మ ఫలేన యోజయితేత్యర్థః. తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద. అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవం గుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్తృత్వేన గోఽశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— సప్రతి సోపాధిక బ్రహ్మధ్యానాదభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా) ఈశ్వరశ్చేత్ప్రాణిభ్యః కర్మఫలం దదాతి-తర్హి తస్యైవైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) దృష్టం ఫలం-అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) తదేవ ఫలం స్పష్టయతి (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం-దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం.— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా ఉపాసకానాముపాసనభేదేన భుక్తిముక్తిప్రద ఇతి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః-అన్నదః. వసుదానః-వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః విన్దతే వసు-అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః. ఇదం చ వృత్తికారాణామేకభవికత్వపక్షే వేదితవ్యం. తత్ర హి ఐహికాముష్మికం శాస్త్రీయం ఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్-తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం-సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణస్సేవారాధితరాజవత్ఫలప్రదత్వోపపత్తేః. * శ్రుతత్వాచ్చ. * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- * ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగదానాఖ్యధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేశ్శాస్త్రాచ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవత్ యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామప్యపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః. * యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిశ్రుత్యా యేన ప్రకృత్యర్థయాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. * పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మానం ఫలప్రదత్వం మన్యతే- హేతువ్యపదేశాత్- * యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, * స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యైరుక్తకర్మారాధితదేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్వరస్య కర్మణో విధివాక్యశ్రుతకాలాన్తరభావిఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాపేక్షాయాం వాక్యశేషప్రతిపన్నదేవతాప్రీతిరూపద్వారపరిత్యాగేన ఆత్మసమవేతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వాత్, తత్కర్మప్రీతః పరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్య యోఽర్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యతే ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి. స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి. న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః. న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీ యతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జనిప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారైర్వర్జితః - తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభిః, తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధస్సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవంగుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం. నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకేఽ

ఉ.— అథహయాజ్ఞవల్క్యస్యద్వే భార్యేబభూవతుర్మైత్రేయీచకాత్యాయనీచతయోర్హమైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీబభూవ స్త్రీప్రజ్ఞైవతర్హికాత్యాయన్యథహయాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాదుక్తమేవంగుణవిశిష్ట ఆత్మా బ్రహ్మేతి. య ఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయం బ్రహ్మ వేద- సోఽభయంహివై బ్రహ్మభవతి. ఏష సర్వస్యా ఉపనిషద స్సంక్షిప్తోఽర్థ ఉక్తః. ఏతస్యైవార్థస్య సమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మనికృతా. తదపోహేనచ * నేతి నేతీత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణ పున స్తత్త్వమావేదితం. యథైక ప్రభృత్యాపరార్ధసంఖ్యాస్వరూపపరిజ్ఞానాయ రేఖాధ్యారోపణం కృత్వా ఏకేయం రేఖా దశేయం శతేయం సహస్రేయమితి గ్రాహయతి- అవగమయతి సంఖ్యాస్వరూపం కేవలం. న తు సంఖ్యాయా రేఖాత్మత్వమేవ, యథా చాకారాదీన్యక్షరాణి విజిగ్రాహయిషుః పత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయ వర్ణానాం తత్త్వమావేదయతి- న పత్రమష్యాద్యాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథా చేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం. పున స్తత్కల్పితోపాయజనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతి నేతీతి తత్త్వోపసంహారః కృతః. తదుపసంహృతం పునః పరిశుద్ధం కేవలమేవ. సఫలం జ్ఞానమస్త్వే ఽష్యాంక ణ్డికాయామితి. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయ ఉక్తః,- తథాచ కిము స్తరఖణ్డికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశీ ఇవక్తుం చ శబ్దః. కథంజన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం-తదాహ (యోహీతి) అయంత్వజత్వాచ్చావినాశీ. అజరత్వాచ్చామరః. అమరత్వాచ్చావినాశీతి యోజనా. మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్య మరణకార్యాభావం దర్శయతి (అతఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవ భావవికారాణామిహ ముఖతో నిషేధాద్వృద్ధ్యాదీని వికారాన్తరాణ్యాత్మని భవిష్యన్తి - విశేషనిషేధస్య శేషాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-సత్త్వవివృద్ధిపరిణామాః అతఏవాభయ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కింతద్భయం తదాహ (భయంహీతి) అవిద్యానిషేధివిశేషణాభావాదాత్మానం సాసదాస్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాద్వైతి) విశేషణాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముక్తమ్ వ్యాకరోతి (అభయ ఇతి) కథంపునరభయగుణవిశిష్టస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోకశ్రుత్యోస్సత్రిస్యాప్యుపలక్షణం. వేద్యస్వరూపముక్త్వా విద్యాఫలం కథయతి (య ఏవమితి) ఖణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏష ఇతి) సృష్ట్యాదేరపితదర్థత్వాక్తిమిత్యసావిహ నోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరారోపితత్వే గమకమాహ (తదపోహేనేతి) తచ్ఛబ్దస్సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చవిషయః. తదపోహే నైత్యుక్తం తదేవస్ఫుటయతి (నేతీతి) అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవ సృష్ట్యాది సైవతమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్యపఞ్చప్రతీశనవ్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వం వివక్షితం చేత్ -తదేవోచ్యతాం - కిం సృష్ట్యాదిసైవతారోపణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథాచేతి) ఇహేతి మోక్షశాస్త్రోక్తిః. తథాపి కల్పితప్రపఞ్చసమ్బన్ధప్రయుక్తం సవిశేషత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మని కల్పితస్సృష్ట్యాదిరుపాయః. తేనజనితో విశేష స్తస్మిన్- కారణత్వాదిః. తస్యా నిరాసార్థమితి యావత్. తర్హి నైవతాభావవిశిష్టం తత్త్వమితి చేత్. నేత్యాహ (తదుపసంహృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపి నసంస్పృష్టమిత్యర్థః. కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సృష్ట్యాదివచనస్య గతిముక్త్వా ప్రకృతముపసంహరతి (సఫలమితి) ఇతిశబ్దస్సప్రహసమాప్త్యర్థః. బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థోవా.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— (సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేత్యాది) స ఏష మహానాత్మా- పరమాత్మా జరామరణశూన్యః. అమృతః- అసంసారీ. అత ఏవ భయశూన్యః. ఏవంభూతోఽయమాత్మా బ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అభయంవై బ్రహ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిరుపాధికాభయత్వాశ్రయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధేరితి భావః. తద్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అభయం హి వై బ్రహ్మభవతి య ఏవం వేదేతి) బ్రహ్మభవతి- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శ౦.— ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన బ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వం నిర్ధారితం. పున స్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేన యాజ్ఞవల్కీయేన కాణ్డేన పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహం కృత్వా విగృహ్యవాదేన విచారితం. శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేన చ షష్ఠే ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేన సవిస్తరం విచార్యోపసంహృతం. అథేదానీం నిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయంచ న్యాయో వాక్యకోవిదైః పరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన యదమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవ తర్కేణాప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానంహియాజ్ఞవల్కీయంకాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాంనిశ్చితమేతత్-

మూ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి॥ ౨॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్నుమ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాన్న్వహం తేనామృతాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౩॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే విబ్రూహీతి॥ ౪

యువేతదాత్మజ్ఞానం సంన్యాససమమృతత్వసాధనమితి. తస్మాచ్ఛాస్త్రీశ్రద్ధావద్భిరమృతత్వప్రతిపిత్సుభిరేతత్ప్రతిపత్తవ్యమితి. ఆగమోపపత్తిభ్యాం హి నిశ్చితోఽర్థః శ్రద్ధేయో భవత్యవ్యభిచారాదితి. వాక్యాక్షరాణాం తు చతుర్థే యథావ్యాఖ్యాతోఽర్థః- తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి. యాన్యవ్యాఖ్యాతాని- తాని వ్యాఖ్యాస్యామః. అథేతి- హేత్వపదేశాన్తర్య ప్రదర్శనార్థః. హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని. తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థో నిగమ్యతే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేన. హశబ్దో వృత్తావద్యోతకః. యాజ్ఞవల్క్యస్యర్షేః కిల ద్వే భార్యే- పత్న్యౌ బభూవతుః- ఆస్తాం. మైత్రేయీ చ- నామత ఏకా. అపరా కాత్యాయనీ నామ. తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ- కిల బ్రహ్మవాదినీ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ- ఆసీత్. స్త్రీప్రజ్ఞా- స్త్రియాం యోచితా- సా స్త్రీప్రజ్ఞా. సైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా- గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా. సా స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి- తస్మిన్కాలే ఆసీత్కాత్యాయనీ. అథ- ఏవం సతి హ- కిల యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తముపాకరిష్యన్- ఉపాచికీర్షన్సన్. ౧

ఆ.— సమాప్తే శారీరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం- కృతం గతార్థేన మైత్రేయీబ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యోద్ధుకాణ్డార్థ సమున్ద్రవతి (ఆగమేతి) పాఞ్చమికమర్థమనుభాషతే (పునరితి) తస్యైవ- బ్రహ్మణస్తత్త్వమితి శేషః. విగృహ్యవాదః - జయపరాజయప్రధానో జయన్యాయః. షష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితమనువదతి (శిష్యేతి) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయస్తత్త్వనిర్ణయప్రధానః- వాదః. ఉపసంహృతం - తదేవతత్త్వమితి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరబ్రాహ్మణస్యాగతార్థత్వమాహ (అథేతి) ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితేఽపి తత్త్వే నిగమనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిమాహ (అథవేతి) కథమిహ తస్య ఖాణ్డగతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) మునికాణ్డస్య తర్కప్రధానత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తస్మాదితి) ఇతి- ఫలతీతి శేషః. శాస్త్రాదినా యథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వేఽపి కిం సిధ్యతి- తదాహ (తస్మాచ్ఛాస్త్రీశ్రద్ధావద్భిరితి) ఏతత్పఞ్చోయథోక్తజ్ఞానపరా మర్యాదాః ఇతి- సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి) అవ్యభిచారాత్- మానయుక్తిగమ్యస్యార్థస్య తథైవ సత్త్వాదిత్యావత్. ఇతి శబ్దో బ్రాహ్మణసఙ్గతిసమాప్త్యర్థః. తాత్పర్యార్థే వ్యాఖ్యాతే సత్యక్షరవ్యాఖ్యానప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణామితి) తర్హి బ్రాహ్మణే నిస్సన్దిగ్ధాభావాత్ పరిసమాప్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యానీతి) నను వాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని- స హేతురుపదిష్టః. తత్కథం తదుపదేశానన్తర్యం సంన్యాససమమృతత్వహేతోరాత్మజ్ఞానస్యాథశబ్దేన ద్యోత్యతే- తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి) తదేవవృత్తం వ్యనక్తి (యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి) అథేత్యస్యార్థమాహ (ఏవం సతీతి) భార్యాద్వయే దర్శితరీత్యావస్థితే, స్వస్య చ వైరాగ్యాతిరేకే సతి, ఇయావత్. ౧

రం.— అథ మైత్రేయీబ్రాహ్మణం చతుర్థవదిహాపి కించిన్న్యూనాతిరిక్తపదవిశేషోపేతమారభ్యతే. నను కిమర్థోఽస్య పతితస్య మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య పునః పాఠః. ఉచ్యతే- పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవివ్రజిషయా మైత్రేయ్యా ఆత్మతత్త్వముపదిశ్య పారివ్రాజ్యాయ ప్రవృత్తః స్వస్యవైరాగ్యమాన్ద్యం దృష్ట్వా కంచిత్కాలం ధనార్జనం కృత్వా గృహ ఏవానిషిద్ధాన్కామాననుభూయ నిష్పన్నదృఢవైరాగ్యోఽథ ప్రవివ్రజిషుః పునర్గృహకృత్యవ్యాపృతచిత్తతయా విస్మృతాత్మతత్త్వాయై మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. అనయాఽఽఖ్యాయికయా వైరాగ్యమాన్ద్యే సతి సంన్యాసే నాధికార ఇతి ప్రదర్శితం భవతి. అత్ర విశేషపదాని వ్యాకుర్మః యద్వా- మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య ఏతదధ్యాయే నైకార్థత్వప్రదర్శనాయ పునరభ్యాసః కృత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాది) తయోర్మధ్యే మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవేత్యర్థః. (స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయనీ) తర్హి- తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ- స్త్రీణాం యా ఉచితా గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా- తాదృశప్రజ్ఞావత్యేవ బభూవేత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్) అన్యద్వృత్తం- గార్హస్థ్యాద్విలక్షణం తుర్యాశ్రమముపాశ్రయిష్యన్నిత్యర్థః. ౧-౨-౩-౪

శం.— స హ మైత్రేయీమిత్యేవం జ్యేష్ఠాం భార్యామామన్త్రయామాస. ఆమన్త్ర్య చోవాచ హ. ప్రవ్రజిష్యన్- పారివ్రాజ్యం కరిష్యన్వా అరే మైత్రేయి అస్మాత్స్థానాత్- గార్హస్థ్యాదహమస్మి- భవామి. మైత్రేయ్యనుజానీహి మాం. హన్తేచ్ఛసి యది - తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౨

ఆ.— తస్యాం బ్రహ్మవాదిత్వం తదానుపూర్వ్యేణ త్వాం ప్రత్యేవ సంవాదే హేతూకర్తవ్యం. తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుమిచ్ఛసి యదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తా హోవాచ మైత్రేయీ. సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాం - కిం స్యాం కిమహం విత్తసాధ్యేన కర్మణాఽమృతా- ఆహో న స్యామితి. నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౩-౪

ఉ.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధద్ధన్త తర్హి భవత్యేత ద్వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫

స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి। న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే పశూనాం కామాయ పశవః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పశవః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే వేదానాం కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదగ్ం సర్వం విదితం॥ ౬

బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద వేదాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో వేదాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమే వేదా ఇమాని సర్వాణి భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౭

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౧౦

అ — మైత్రేయ్యా స్వస్యామృతత్వమాత్రార్థితామాత్మనో దర్శయతి (నైవమితి) ౩-౪

శం — స హోవాచ. ప్రియైవ పూర్వం ఖలు నః- అస్మభ్యం భవతీ- భవన్తీ సతీ ప్రియమేవావృధత్- వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి అతస్తు ష్టోఽహం హన్తేచ్ఛసి చేదమృతత్వసాధనం జ్ఞాతుం- హే భవతి తే- తుభ్యం తత్- అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. ౫

ఆ.— గురుప్రసాదాధీనా విద్యాప్రాప్తిరితి ద్యోతనార్థమాహ (స హోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛాగుణలాభతాద్యోతనాయ చేదిత్యుక్తం ౫

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధదిత్యాది) భవతీ-త్వం నః- అస్మాకం ప్రియా సతీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూల భాషణాదితి భావః. ద్యుతాదిత్వాదఙ్. * ద్యుద్భ్యో లుఙితి పరస్మైపదం. అతస్తుష్టోఽహం హే భవతి అమృతత్వసాధనం జిజ్ఞాసమానాయై తుభ్యం ఏతత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. వ్యాచక్షాణస్య మే వాక్యం నిదిధ్యాసస్వ- సావధానం శృణ్విత్యర్థః. ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— ఆత్మని ఖల్వరే మైత్రేయి దృష్టే. కథం దృష్ట ఆత్మనీతి. ఉచ్యతే - పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుతే, పునస్తర్కేణోపపత్త్యా మతే- విచారితే,. శ్రవణం త్వాగమమాత్రేణ. మతే- ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే- ఏవమేతన్నాన్యథేతి నిర్ధారితే. కిం భవతీతి. ఉచ్యతే- ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ఇదం సర్వమితి- యదాత్మనోఽన్యత్. ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬-౭-౮-౯-౧౦

ఊ.— స యథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్య పృథగ్ధూమా వినిశ్చరన్త్యేవం వా అరేఽస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణి చ భూతాన్యస్యైవైతాని సర్వాణి నిశ్వసితాని॥ ౧౧

స యథా సర్వాసామపాగ్ం సముద్ర ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాం జిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాం గన్ధానాం నాసికే ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం శబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం సఙ్కల్పానాం మన ఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాం విద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం కర్మణాగ్ం హస్తావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాం విసర్గాణాగ్ం పాయురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాం పాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాం వేదానాగ్ం వాగేకాయనమ్॥ ౧౨

స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవైవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩

సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవాన్ మోహాన్తమాపీపిపన్న వా అహమిమం విజానామీతి స హోవాచ న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యవినాశీ వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

ఆ.— వ్యాఖ్యాన ప్రకారమేవాహ (ఆత్మనీతి) దృష్టే- సర్వమిదం విదితం భవతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః కేనోపాయేనాత్మని దృష్టే సర్వం దృష్టం భవతీత్యపేక్షాయాం పృచ్ఛతి (కథమితి) ఆత్మదర్శనోపాయం శ్రవణాదికం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఉక్తోపాయఫలం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) ఇదం సర్వమిత్యనూద్య తస్యార్థమాహ (యదాత్మనోఽన్యదితి) తదాత్మని దృష్టే దృష్టం స్యాదితి శేషః సర్వమస్య ... దృష్టే సత్యన్యద్దృష్టం భవతి- తత్రాహ (అవ్యతిరేకేణేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— చతుర్థే నిశ్వసితస్యైవ లోకాద్యర్థనిశ్వాసవ్యాపారత్వాదుక్తం భవతీత్యర్థోఽత్రోక్తః. ఇహాతు సర్వశాస్త్రోపసంహారతయా కృత్స్నాత్మ ... సృష్టిక్రమ ఇత్యపేక్ష్యోచ్యతే. ౧౧-౧౨

ఆ.— స యథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదావిష్టం హుతమిత్యాద్యధికం వ్యాఖ్యాతం- తస్యార్థమాహ (చతుర్థ ఇతి) సామర్థ్యాత్- అర్థమస్య ... తత్రాపి సామర్థ్యాదిశేషాత్ పృథగుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహాన్త్వితి) ౧౧-౧౨

రం.— (స యథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాది) ఇష్టం హుతం- యాగహోమాదికర్మ ఆశితం పాయితం- అన్నపానాది. అయం చ లోకః పరశ్చ లోకః- ఇహలోకపరలోకౌ. భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకః ప్రపఞ్చ ఇతి యావత్. ౧౧-౧౨

శం.— సర్వకార్యప్రలయే విద్యానిమిత్తే సైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏక ఆత్మాఽవతిష్ఠతే. పూర్వం తు భూతమాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః- తస్మిన్ ప్రవిలాపితే విద్యయా విశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తే చ భూతసంసర్గే, న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యేవం యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తా. ౧౩

ఆ.— స యథా సైన్ధవఘన ఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి) ఏతేభ్యో భూతేభ్య ఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వం త్వితి) జ్ఞానోదయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః- సన్వ్యవహరతీతి శేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧౩

రం.— (స యథా సైన్ధవఘన ఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తః అబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరిక్తశ్చ సర్వోఽప్యవయవో యథా రసఘనో భవతి. అత్రానన్తరోఽబాహ్యశ్చ రసఘన ఇతి వక్తవ్యే అనన్తరత్వబాహ్యత్వశూన్యానాం మధ్యవర్తినామపి గ్రహణం యథా స్యాదిత్యనన్తరోఽబాహ్య ఇతి వ్యతిరేకముఖేన నిర్దేశః. ఏవం చ సర్వోఽప్యవయవో లవణరసాశ్రయో భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాయమాత్మా సర్వత్ర విజ్ఞానఘనః- స్వరూపతో ధర్మతశ్చ విజ్ఞానఘనో జీవశరీరక ఇత్యర్థః. జీవపరయోస్స్వరూపైక్యాభావాత్ శరీరాత్మభావ ఇదం సామానాధికరణ్యం ద్రష్టవ్యం. అత్ర వక్తవ్యం సర్వం చతుర్థాధ్యాయ ఏవోక్తం. ౧౩

శం.— సా హోవాచ, అత్రైవ మా భగవాన్- ఏతస్మిన్నేవ వస్తుని ప్రజ్ఞానఘన ఏవ న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి మోహాన్తం- మోహమధ్యం ఆపీపిపత్- ఆపాదయత్. గమితవానసి. సమ్మోహితవానసీత్యర్థః. అతో న వై అహమిమం- ఆత్మానముక్తలక్షణం విజానామి వివేకత ఇతి. స హోవాచ-

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరꣳ రసయతే తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరꣳ శృణోతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరꣳ స్పృశతి తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కꣳ రసయేత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కꣳ శృణుయాత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కꣳ స్పృశేత్తత్కేన కం విజానీయాద్యేనేదꣳ సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార ॥ ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

సాఽహం మోహం బ్రవీమీత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. యతో వినష్టుం శీలమస్యేతి వినాశీ న వినాశ్యవినాశీ. వినాశశబ్దేన విక్రియాఽఽత్మా. అవినాశీతి- అవిక్రియ ఆత్మేత్యర్థః. అరే మైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః. అన్తః. వినాశః. ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోఽస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా నాపి విక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోఽస్య విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (సా హోవాచేత్యాదినా) అవినాశిత్వం పూర్వత్ర హేతురిత్యాహ (యత ఇతి) ౧౪

రం.— (అత్రైవ మా భగవాన్మోహాన్తమాపీపిపత్) అత్రైవ- న ప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థే భగవాన్ మా- మాం మోహాన్తం- మోహమధ్యమాపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణ్యన్తాచ్చఙ్. మోహమేవ దర్శయతి (న వా అహమిమం విజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః. (అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మా స్వయమవినాశీ. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- న విద్యత ఉచ్ఛిత్తిర్యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతి యావత్. అనుచ్ఛిత్తిః ధర్మో యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మా. ఏవం బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. తస్య జ్ఞానలక్షణో ధర్మోఽప్యవినాశీత్యర్థః. న తూచ్ఛిత్తేరభావోఽనుచ్ఛిత్తిః- స ధర్మో యస్యేతి బహువ్రీహిః- అవినాశిత్వేనైవ పౌనరుక్త్యప్రసక్తాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౪

శం.— చతుర్ష్వపి ప్రపాఠకేష్వేక ఆత్మా తుల్యో నిర్ధారితః పరం బ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తు తస్యాధిగమేఽన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తు స ఏవాత్మా- యశ్చతుర్థే *అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి నిర్దిష్టః. స ఏవ పఞ్చమే ప్రాణపణోపన్యాసేన శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే నిర్ధారితః. పునః పఞ్చమసమాప్తౌ. పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే. పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ. చతుర్ణామపి ప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాలే కశ్చిదపి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయ న ఉపసంహారస్స ఏష నేతి నేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపి నిరూప్యమాణే తత్త్వే నేతి నేత్యాత్మైవ నిష్ఠా- నాన్యోపలభ్యతే తర్కేణ వాగమేన వా. తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతి నేత్యాత్మపరిజ్ఞానం సర్వసంన్యాసశ్చేత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్-ఏతావన్మాత్రం. యదేతన్నేతి నేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదం చాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవారే మైత్రేయ్యమృతత్వసాధనం. యత్పృష్టవత్యసి * యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీత్యమృతత్వసాధనమితి - తదేతావదేవేతి విజ్ఞేయం త్వయేతి హైవం కిలామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం ప్రియాయై భార్యాయా ఉక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యః కిం కృతవాన్. యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం * ప్రవ్రజిష్యన్నస్మీతి - తచ్చకార- విజహార. ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః. పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సంన్యాసపర్యవసానా. ఏతావానుపదేశః, ఏతద్వేదానుశాసనం, ఏషా పరమనిష్ఠా, ఏష పురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి. ఇదమిదానీం విచార్యతే శాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే. యత ఆకులాని హి వాక్యాని దృశ్యన్తే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ * యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేత * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః * ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యైకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని. అన్యాని చాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకాని వాక్యాని * విదిత్వా వ్యుత్థాయ ప్రవ్రజన్తి * బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేద్గృహీ వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్గృహాద్వా వనాద్వేతి * ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సంన్యాసశ్చ తయోస్సంన్యాస ఏవాతిరేచయతీతి * న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథా స్మృతయశ్చ * బ్రహ్మచర్యవాన్ ప్రవ్రజతి * అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యో యమిచ్ఛేత్తమావసేత్ * తస్యాశ్రమవికల్పమేకే బ్రువతే- తథా * వేదానధీత్య బ్రహ్మచర్యేణ పుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థం పితౄణాం। అగ్నీనాధాయ విధివచ్చేష్టయజ్ఞో వనం ప్రవిశ్యాథ మునిర్బుభూషేత్ * ప్రాజాపత్యాం నిరూప్యేష్టిం సర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః. ఏవం వ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకాని హి శ్రుతిస్మృతివాక్యాని శతశ ఉపలభ్యన్తే ఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చ తద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చ శాస్త్రార్థప్రతిపత్తౄణాం బహువిదామపి. అతో న శక్యతే శాస్త్రార్థో మన్దబుద్ధిభిర్వివేకేన ప్రతిపత్తుం. పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవ హ్యేషాం వాక్యానాం విషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం. తస్మాదేషాం విషయవిభాగజ్ఞాపనాయ యథాబుద్ధిసామర్థ్యం విచారయిష్యామః. యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

త్వాత్ క్రియావసానత్వమేవ వేదార్థః. "తం యజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీ"త్యన్త్యకర్మశ్రవణాత్, జరామర్యశ్రవణాచ్చ, లిఙ్గాచ్చ "భస్మాన్తం శరీర"మితి. న హి పారివ్రాజ్యపక్షే భస్మాన్తతా శరీరస్య స్యాత్. స్మృతిశ్చ "నిషేకాదిశ్మశానాన్తో మన్త్రైర్యస్యోదితో విధిః। తస్య శాస్త్రేఽధికారోఽస్మిన్ జ్ఞేయో నాన్యస్య కస్యచి"దితి. సమన్త్రకం హి యత్కర్మ వేదే నేహ విధీయతే, తస్య శ్మశానాన్తతాం దర్శయతి. స్మృత్యధికారాభావప్రదర్శనాచ్చాత్యన్తమేవ శ్రుత్యధికారాభావోఽకర్మిణో గమ్యతే. అగ్న్యుద్వాసనాపవాదాచ్చ "వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత" ఇతి. నను వ్యుత్థానాదివిధానాద్వైకల్పికం క్రియావసానత్వం వేదార్థస్య. న. అన్యార్థత్వాద్వ్యుత్థానాదిశ్రుతీనాం "యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి" "యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేతే"త్యేవమాదీనాం శ్రుతీనాం జీవనమాత్రనిమిత్తత్వాదుద్దానశక్యతేఽన్యార్థతా కల్పయితుం. తదా వ్యుత్థానాదివాక్యానాం చ కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్. "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా" ఇతి చ మన్త్రవర్ణాత్. "జరయా వా హ్యేవాస్మాన్ముచ్యేతే మృత్యునా వే"తి చ జరామృత్యుభ్యామన్యత్ర కర్మవియోగచ్ఛిద్రాసమ్భవాత్, కర్మిణాం శ్మశానాన్తత్వం న వైకల్పికం. కాణకుణ్ఠాదయో హి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి వ్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానం నానుపపన్నం. పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితి చేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయోర్యావజ్జీవవిధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః. తత్ర చ క్రమప్రతిపత్తిసమ్భవః "బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేత్ గృహాద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజే"దితి. విరోధానుపపత్తేః. న చైవం విషయత్వే పారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్య కశ్చిద్విరోధః క్రమప్రతిపత్తేః. అన్యవిషయపరికల్పనాయాం తు యావజ్జీవవిధానాశ్రుతిః స్వవిషయాత్ప్రచ్యావితా స్యాత్. క్రమప్రతిపత్తేస్తు విశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్న కశ్చిద్బాధః. న. ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్. యత్తావత్ "ఆత్మేత్యేవోపాసీతే"త్యారభ్య "స ఏష నేతి నేత్యే"తదన్తేన గ్రన్థేన యదుపసంహృతమాత్మజ్ఞానం, తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతం భవతా. తత్రేతావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్న మృష్యతే. తత్ర భవన్తం పృచ్ఛామి కిమర్థమాత్మజ్ఞానం మర్షయతి భవానితి. శృణు తత్ర కారణం. యథా స్వర్గకామస్య స్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాదిస్వర్గప్రాప్తిసాధనం జ్ఞాపయతి, తథేహాప్యమృతత్వప్రతిపిత్సోరమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః "యదేవ భగవాన్ వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీ"త్యేవమాకాఙ్క్షితమమృతత్వసాధనం "ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వ"మిత్యాత్మజ్ఞానం వేదేన జ్ఞాప్యత ఇతి. ఏవం తర్హి యథా జ్ఞాపితమగ్నిహోత్రాదిస్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే, తథేహాప్యాత్మజ్ఞానం యథా జ్ఞాప్యతే తథాభూతమేవామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమభ్యుపగన్తుం యుక్తం, తుల్యప్రామాణ్యాదుభయత్ర. యద్యేవం కిం స్యాత్. సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వాదాత్మజ్ఞానస్య విద్యోద్భవే కర్మనివృత్తిః స్యాత్. దారాగ్నిసమ్బన్ధానాం తావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాం భేదబుద్ధివిషయసమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం. అన్యబుద్ధిపరిచ్ఛేద్యాం హ్యగ్నిదేవతాం సమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణ న హి తత్కర్మ నిర్వర్త్యతే. యయా హి సమ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యా సమ్ప్రదానకారకం కర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే, సేహ విద్యయా నివర్త్యతే "అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద" "దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద" "మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి" "ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం" "సర్వమాత్మానం పశ్యతీ"త్యాదిశ్రుతిభ్యః. న చ దేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం, వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య. క్రియాయాస్తు పురుషతన్త్రత్వాత్స్యాద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వం. జ్ఞానం తు వస్తుతన్త్రత్వాన్న దేశం కాలం నిమిత్తం వాఽపేక్షతే. యథాఽగ్నిరుష్ణః, ఆకాశోఽమూర్త, ఇతి. తథాఽత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవం సతి ప్రమాణభూతస్య కర్మవిధేర్నిరోధః స్యాత్. న చ తుల్యప్రమాణయోరితరేతరనిరోధో యుక్తః. న. స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. న హి విధ్యన్తరనిరోధకమాత్మజ్ఞానం, స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రం నిరుణద్ధి. తథాపి హేత్వపహారాత్కర్మానుపపత్తేర్విధివిరోధ ఏవ స్యాదితి చేన్న - కామప్రతిషేధాత్ కామప్రవృత్తినిరోధవదదోషాత్. యథా "స్వర్గకామో యజేతే"తి స్వర్గసాధనే యాగే ప్రవృత్తస్య కామప్రతిషేధవిధేః కామే విహతే కామ్యయాగానుష్ఠానప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే, న చైతావతా కామ్యవిధిర్నిరుద్ధో భవతి కామప్రతిషేధవిధినా. ప్రతిషేధవిధేరనర్థత్వజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్నిరుద్ధ ఏవ స్యాదితి చేత్. భవత్వేవ. ఏవం కర్మవిధినిరోధే యథా కామప్రతిషేధే కామ్యవిధేః, తథా ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితి చేత్. అననుష్ఠేయత్వేఽనుష్ఠాతురభావాదనుష్ఠానవిధ్యానర్థక్యాదప్రామాణ్యమేవ తత్కర్మవిధీనామితి చేన్న - ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. స్వాభావికస్య క్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్య ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్కర్మహేతుత్వముపపద్యత ఏవ. యథా కామవిషయే దోషవిజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వం స్యాదేవ స్వర్గాదీచ్ఛాయాః స్వాభావిక్యాః - తద్వత్. తథాఽసత్యనర్థకో వేద ఇతి చేన్న - అర్థానర్థయోరాభిప్రాయతన్త్రత్వాత్, నోత్కృష్టమేకం వర్జయిత్వాఽన్యస్యావిద్యావిషయత్వాత్. పురుషాభిప్రాయతన్త్రా హ్యర్థానర్థా, మరణాదికామ్యేష్టిదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరాభిముఖ్యం, తావదేవ కర్మవిధయః. తస్మాన్నాత్మజ్ఞానసహభావిత్వం కర్మణామిత్యతః సిద్ధమాత్మజ్ఞానమాత్రమేవామృతత్వసాధనం "ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వ"మితి - కర్మనిరపేక్షత్వాజ్జ్ఞానస్య. అతో విదుషస్తావత్పారివ్రాజ్యం సిద్ధం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యావిక్రియబ్రహ్మాత్మదృఢప్రతిపత్తిమాత్రేణ వచనమన్తరేణాప్యుక్తన్యాయతః. తథా చ వ్యాఖ్యాతమేతత్ "యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక" ఇతి హేతువచనేన "పూర్వే విద్వాంసః ప్రజామకామయమానా వ్యుత్తిష్ఠన్తీ"తి పారివ్రాజ్యం విదుషామాత్మలోకావబోధాదేవ. తథా వివిదిషోరపి సిద్ధం పారివ్రాజ్యం "ఏతమేవాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీ"తి వచనాత్. కర్మణాం చావిద్వద్విషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయే చోత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారార్థాని కర్మాణీత్యత ఆత్మసంస్కారద్వారేణాత్మజ్ఞానసాధనత్వమపి కర్మణామవోచామ "యజ్ఞాదిభిర్వివిదిష"న్తీతి. అథైవం సత్యవిద్వద్విషయాణామాశ్రమకర్మణాం బలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞానోత్పాదనం ప్రతి యమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాం చ ధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషాదిబాహుల్యాద్బహుక్లిష్టకర్మవిమిశ్రితా ఇతర ఇత్యతః పారివ్రాజ్యం ముముక్షూణాం ప్రశంసన్తి "త్యాగ ఏవ హి సర్వేషాం ముక్తానామపి కర్మణాం। వైరా

రంశాస్త్రార్థోవివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారనిష్ఠేషు త్రైవర్ణికేషు యావత్ . త్రైవర్ణికశాస్త్రార్థోవివేకేనజ్ఞాతుంశక్యతే-
తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుత్యాదిదర్శనాదివశాదుపపాదితంవిచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారకర్తవ్యతాముక్త్వాపూర్వపక్షం
గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నిత్యాదిమన్త్రావాక్యోగృహ్యతే. ఐకాశ్రమ్యేహేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) * ఏత
ద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమితిశ్రుతేశ్చపారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) పారివ్రా
జ్యపక్షేతదుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఇతశ్చనాస్తిపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (సమన్త్రకంహీతి) నాన్యస్య
కస్యచిదిత్యత్రసూచితముక్తంకథయతి (స్మృత్యధికారేతి) గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యాభావేహేత్వన్తరమాహ అగ్నీతి) పూర్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) తా
భయకథితదర్శనైషాడశీగ్రహణాగ్రహణవదధికారిభేదేనవికల్పోయుక్తః-నతు క్రియావసానసివవేదార్థఇతిపక్షపాతేనబన్ధనముక్తిత్యర్థః తుల్యవిధిత్వాయ
దర్శనైహికకల్పోభవతి-అత్రతుసావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవమిత్యాదినా)
కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్-నవైకల్పికమితిసమ్బన్ధః. క్రియావసానత్వంవేదార్థస్యేతిశేషః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా)
నవైకల్పికమిత్యత్రపూర్వవదన్వయః. వ్యుత్థానాదివాక్యానాంకథమనధికృతవిషయత్వం- అతఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వంతేషామశక్యంవ
క్తుం- * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యేత్యాదావధికృతవిషయేక్రమదర్శనాదితిశఙ్క్యతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరందర్శయన్నుత్తరమాహ (నవిశ్వజిదితి)
* యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదో విశ్వజిత్సర్వవేదా-శదనస్థానేసర్వస్వదానాదేవసాధనసమ్పద్విరహాత్పారివ్రాజ్య
స్యావశ్యంభావిత్వాత్. అతస్తద్విషయంక్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథంక్రమవిధేరేవంవిషయత్వం-కల్పకాభావా
త్యాశఙ్క్యాహ (విరోధానుపపత్తేరితి) గృహస్థస్యాపివిరక్తస్యపారివ్రాజ్యమితికిమితిక్రమవిషయోనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యవిషయేతి) క్రమ
విధేరపి త్వత్పక్షేసఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) సతిజ్ఞానేకర్మత్యాగోనిషిధ్యతే - సత్యాంవావిధేర్జ్ఞానాయ-మితి
ల్యాద్యద్యందూషయతిసిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్నకర్మావసానసివవేదార్థ ఇతిసంగృహీతంవస్తువిస్తృణాతి (యా
త్తావదితి) విద్యామాత్రాధికారభ్యానిషేధవాక్యాన్తైనగ్రన్థేనయదాత్మజ్ఞానముపసంహృతం-తత్తావన్ముక్తిసాధనమితిభవతాపియస్మాదుపగతం-పరా
ర్థంచాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రేత్యవధారణాదితిన్యాయాత్ - తస్మాజ్జ్ఞానేసతికర్మానుష్ఠానంనిరవకాశమిత్యర్థః. అథాత్మజ్ఞానంకర్మసహితమమృతత్వసాధ
నమిష్యతే-నకేవలం. తథాచజ్ఞానోత్తరకాలమపినకర్మత్యాగసిద్ధిరితిశఙ్క్యతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వేసత్యపీతియావత్. కిర్మనిరపే
క్షత్వంచేత్తదాత్మజ్ఞానస్యభవాన్నసహతే - కిమితితర్హిజ్ఞానమోక్షోపగతమితిసిద్ధాన్తీపృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్యకర్మానపేక్షత్వాసహిష్ణుతాయాంసతీత్యర్థః
తత్రపూర్వవాదీశాస్త్రీయత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితిశఙ్క్యతే (శృణ్వితి) జ్ఞాపయతి - వేదఇతిశేషః శాస్త్రానుసారేణాత్మ
జ్ఞానాఙ్గీకారేకర్మనిరపేక్షమాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనంనేత్యతితిపరిహరతి (ఏవంతర్హీతి) ఉభయత్ర-జ్ఞానేకర్మణిచేత్యర్థః. యద్వా- జ్ఞానస్యా
మృతత్వసాధనత్వే, తస్యకర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః తుల్యప్రామాణ్యాత్-ప్రామాణ్యస్యతుల్యత్వాత్. వేదస్యేతిశేషః. యథాశాస్త్రంజ్ఞానాభ్యు
పగమేపికథంతత్కేవలంతైవల్యకారణమితిపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణజ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) అత్రజ్ఞా
నస్యతదుపమర్దకత్వందర్శయితుంకర్మహేతుంతావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాంసంప్రదానకారకసాధ్యత్వంవ్యతిరేకద్వారా
సాధయతి (అన్యేతి) తథాపికథమాత్మజ్ఞానస్యకర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యయాహీతి) ఇహేతివిద్యాదశోక్తిః. విద్యాయాః
శ్రుతిజన్యత్వేనబలవత్త్వందర్శయతి (అన్యోన్యేత్యాదినా) ననుకచోదకేతిదివసాదౌకాలేశాస్త్రాచార్యాదివశాదుత్పన్నంజ్ఞానంపుమర్థసాధనం-
* గుచోదేశేప్రతిష్ఠాప్యేత్యాదన్స్మృతేః. తథాచకథంతస్యభేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం-అతఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతాతత్రావిశేషాదితిన్యా
యేనజ్ఞానసాధనస్యసమాధేరపినదేశాద్యపేక్షా. దూరతస్తుకూటస్థప్రస్తుతస్యజ్ఞానస్యేతిభావః. విముతందేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రార్థత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశ
ఙ్క్యపురుషతన్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ (క్రియాయాస్త్వితి) సాధనవ్యాప్తిందూషయతి (జ్ఞానంత్వితి) విమతంనదేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణజ
త్వాత్- ఉష్ణాగ్నిజ్ఞానవదితిప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యసర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వేదోషమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇష్టా
పత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డేనకాణ్డాన్తరస్యాపివిరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సాక్షాదాత్మజ్ఞానంకర్మవిధివిరోధి - అర్థాద్వేతివికల్ప్యాద్యం
దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయతి (నహివిధ్యన్తరేతి) ద్వితీయంశఙ్క్యతే (తథాపీతి) యథా * నకామినాస్యాదితినిషేధాత్కస్యచిత్కామ
ప్రవృత్తిర్నభవతీత్యేతావతానసర్వాన్ప్రతికామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథాకస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేపినసర్వాన్ప్రత్యసౌనిరుద్ధోభవిష్యతీతిప
రిహరతి (నకామేతి) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞంప్రతితదుపపత్తేరితిభావః. అభిప్రాయమవిజ్ఞా
నాశఙ్క్యతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) అనర్థత్వజ్ఞానాత్- కామస్యేతిశేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- కామ్యేషుకర్మస్వితిద్రష్టవ్యం. నిరుద్ధస్స్యాత్-కా
మ్యవిధిరిత్యధ్యాహర్తవ్యం. గూఢాభిసన్ధిస్సిద్ధాన్తీబ్రూతే (భవత్వితి) పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) ఏవమితి-జ్ఞానేన
కర్మవిధినిరోధసతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిశేషః. తదేవచోద్యంవిశదయతి (అననుష్ఠేయత్వఇతి) తేషాం- అనుష్ఠేయానామ
గ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంయేవిధయః- తేషామితియావత్. సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శ
యతి (స్వాభావికస్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవకర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్క్యతే (తథాపి
తీతి) కర్మవిధేరపిపురుషాభిప్రాయవశాత్పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధ్యర్థానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) అర్థస్యపురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

మోక్షస్యాపివా న్తవంపురుషార్థత్వంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) అర్థానర్థయోరభిప్రాయత న్త్రిత్వంసాధయతి (పురుషేతి) మరణంప
హాప్రస్థానమిత్యాదికామ్యంకృత్వాజీవదవస్థాయామేవమహాభారతాదావిష్టిరిధానందృష్టం- అతో ఽర్థానర్థావాభిప్రాయికావేవేత్యర్థః. కర్మవిధీ
నామాత్మజ్ఞానాత్ప్రాచీనత్వం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్ర ప్రమాణ
మాహ (ఇత్యతఇతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్యకర్మవిరోధిత్వేతన్నిరపేక్షత్వేచసిద్ధఫలితమాహ (అతఇతి) ఆత్మజ్ఞానస్యా
వ్యవహితత్వేహేతుత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదేరు క్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్యకేవలస్యకైవల్యకారణత్వసిద్ధేః, స్థితప్రజ్ఞేజీవన్ముక్తస్య కర్మానుష్ఠానానవ
కాశా, త్తదుక్తౌకేనైవ ప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్యవిదితపదపదార్థస్యపరోక్షజ్ఞానవత సన్న్యాసత్రైణప్రమాణాపేక్షామనన్తరేణసిద్ధంసర్వకర్మత్యాగలక్షణంపా
రివ్రాజ్యం. ఏషఏవవిద్వత్సన్న్యాసః. నత్వపరోక్షజ్ఞానవతఃప్రారబ్ధఫలప్రాప్తిమన్తరేణానుష్ఠేయంకించిదస్తీతిభావః. విధ్యవిషయత్వాజ్జాతసాక్షా
త్కారస్యకథంపారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విధింవినాపిఫలభూతంపారివ్రాజ్యమిత్యర్థః. సత్యాంజిజ్ఞాసాయాంకర్మత్యాగోనశక్యతేనిషే
ద్ధుమితివదన్వివిదిషాసన్న్యాసంసాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విదుషాం - ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాంతత్పరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్. ఆత్మ
లోకస్యావబోధో ఽపిశ్రుత్యుత్థానహేతుఃపరోక్షనిశ్చయఏవ - సతితస్మిన్నలావణ్యస్యశ్రుత్యజ్ఞానాద్యనుష్ఠానాయోగా, త్తదనన్తరేణతత్ప్రాప్త్యభావా, చ్చ.
ఉక్తంహిశమాదివదుపరతేరపితత్త్వసాక్షాత్కారేనియతంసాధకత్వం. తదాహ (తథాచేతి) ఏతత్- పారివ్రాజ్యమితిసమ్బన్ధః. వివిదిషుర్నామ- అ
ధీతవేదోవిచారప్రయోజకాపాతికజ్ఞానవాన్ముముక్షుర్మోక్షసాధనంతత్త్వసాక్షాత్కారమపేక్షమాణస్తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేనాపి శూన్యోవివక్షితః. త
స్యకథంపారివ్రాజ్యం-అతఆహ (ఆత్మానమితి) ఇతశ్చవివిదిషాసన్న్యాసో ఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధాంవిద్యామిచ్ఛ
స్తదేకాన్తికర్మాణిశరీరధారణమాత్రకారణేతరాణిత్యజేదితిశేషః. వివిదిషాసన్న్యాసే హేత్వన్తరంసాధయతి (అవిద్యావిషయేచేతి) చతుర్విధ
ఫలానికర్మాణ్యావిద్యవిషయేపరంసమ్భవన్తి - నత్వసాధ్యేవస్తునీత్యతోవస్తుజిజ్ఞాసాయాంత్యాజ్యానితానీత్యర్థః. కథంతర్హికర్మణాముక్తమఫలాన్వ
యః- తత్రాహ (ఆత్మేతి) బుద్ధిశుద్ధిద్వారాజ్ఞానహేతుత్వాత్కర్మణామస్తిప్రణాడ్యాపరమపురుషార్థాన్వయఇత్యర్థః. * సన్న్యాసఃకర్మణాంగ
త్యాగశ్శ్రేయసకరావుభావితిన్యాయేత్వవివిదిషూణాంముముక్షూణాంకథంపారివ్రాజ్యస్యైవకర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) యథావిద్వత్సన్న్యా
సః- తథావివిదిషాసన్న్యాసేపియథోక్తనీత్యాసమ్భవతీతిసతీతియావత్. ఆత్మజ్ఞానోత్పాదసంప్రత్యాశ్రమధర్మాణాంబలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గ
త్వంబహిరఙ్గత్వంచిన్తా. తస్యాంసత్యామిత్యర్థః. అహింసాఽస్తేయబ్రహ్మచర్యాదయోయమాః. వైరాగ్యాదీనామిత్యాదిశబ్దేనశమాదయోగృహ్యన్తే. ఇ
తరే- నియమప్రధానాఆశ్రమధర్మాబహునామ్నిష్టేన- హాపేనకర్మణాసఙ్కీర్ణాః- హింసాదిప్రాచుర్యాత్. * యమాన్సేవేతసతతం నిత్యం నియమాన్కే
వలాన్భజన్పతత్యకృతే. తస్మాద్యమపర్వేషామన్తరఙ్గత్వం- ఉత్తరేషాంబహిరఙ్గత్వమిత్యాశయేనాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయాత్యాగస్యా
ధర్మాంవిశేషంప్రతిప్రశస్తత్వముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) తత్ప్రశంసాప్రకారమేవాభినయతి (త్యాగఏవేతి) ఉక్తానాం-ఆశ్రమైరనుష్ఠేయత్వేనే
తిశేషః. తత్త్యాగేహేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మపరిత్యాగస్యేత్యర్థః ఉత్తమపురుషార్థినస్సన్న్యాసద్వారా శ్రవణాదికర్తవ్యమిత్యత్రవా
క్యాన్తరముదాహరతి (కింతేధనైనేతి) అథపిత్రాదిభిర్గతంపన్థానమన్వేషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహాఇతి) వివిదిషాస
న్న్యాసేసాఙ్ఖ్యాదిసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) యథాహుస్సాఙ్ఖ్యాః*జ్ఞానేనచాపవర్గోవిపర్యయాదిష్యతేబన్ధఇతి*వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానాన్వితచే
ష్టితమితి*అవిపర్యయాద్విశుద్ధంకేవలముత్పద్యతేజ్ఞానమితిచ. యోగశాస్త్రవిదశ్చాహుః *అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంతన్నిరోధఇతి*తత్రవైరాగ్యేణవిష
యస్రోతఃఖిలీక్రియతేవివేకదర్శనాభ్యాసేనకల్యాణస్రోతఉత్పద్యతఇతిచ. *దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞంవైరాగ్యమితిచ.
ఇతశ్చసన్న్యాసోజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నఇత్యాహ (కామేతి) సన్న్యాసినఃకామప్రవృత్త్యభావేపికథంసన్న్యాసస్యజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్న
త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేరితి) * ఇతితుకామయమానః *కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవః। మహాశనోమహాపాప్మావిద్ధ్యేనమి
హవైరిణమిత్యాదీనిశాస్త్రాణి వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణోదర్శితయావిధయాజ్ఞానేనవినాపిసన్న్యాస
స్యప్రాప్తత్వాత్ *బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాదివిధివాక్యముపపన్నమితియోజనా. అథ పారివ్రాజ్యవిధానమనధికృతవిషయముచితం- తథాసతిసావ
కాశత్వాత్. నత్వధికృతవిషయం- యావజ్జీవశ్రుతివిరోధా, త్తస్యాశ్చనిరవకాశత్వా, త్సావకాశనిరవకాశయోశ్చనిరవకాశస్యైవబలవత్త్వా, దిత్యు
క్తంశఙ్క్యతే (నన్వితి) యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వంమాభూదిత్యాహ (నైషదోషఇతి) కథమతిశయేనసావకాశత్వం-తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమా
త్రంనిమిత్తీకృత్యచోదితంకర్మకథంకామినాకర్తవ్యం- తత్రాహ (నన్వితి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరిష్టత్వాదిత్యర్థః. అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణా
యామపిజీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యకర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) తథాపినిత్యేషుకర్మసునకామనిమిత్తా ప్రవృత్తిః-తత్రకామ్యమానఫలాభావా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరపికామితత్వంయుక్తమితిభావః. తథాపినిత్యేకర్మణికామ్యమానంఫలంసిధ్యద్దృష్టేకించిన్నశ్రు
తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్సాధనైర్యద్దురితనిబర్హణాదిసాధ్యం-తదేవాస్యాశ్రుతమపిసిధ్యద్దృష్టేనాధ్యంభవతి-*యద్వృద్ధికురుతేజ
సనత్తత్ఖ్యాయస్యచేష్టితమితిన్యాయేస్తద్వ్యతిరేకేణప్రవృత్త్యనుపపత్తేః అతోనిత్యే ఽపికామితఫలమస్తీత్యర్థః. నసువైదికానాంకర్మణాంనియతఫలత్వా
త్కామోపినియతఫలాయయుక్తః-తథాచనిత్యేషుతదభావాన్నకామితంఫలంనేత్స్యతి- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథతానిపురుషమాత్రకర్తవ్యానీతికు
తోవివక్షితసన్న్యాససిద్ధిః- తత్రాహ (దారేతి) నస్వవిరక్తైనాపి గృహిణాసకృదేవతాన్యనుష్ఠేయాని - తావతావిధేశ్చరితార్థత్వాత్. తథాచక
థంఫలబాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితిభావః. తర్హియావజ్జీవశ్రుతివశాదశేషాశ్రమానుష్ఠేయాన్య

ఉ.— అథ వంశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః. ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జాబాలాయనాజ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయనాన్మాధ్యన్దినాయన సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కాషాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథః సౌభరాత్పన్థాః సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వంసనః ప్రధ్వంసనాత్ప్రధ్వంసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిః సనారోః సనారుః సనాతనాత్సనాతనః సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

నవరతమగ్నిహోత్రాదీని- కుతోఽయథోక్తసన్న్యాసోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్షశతేతి) అవిరక్తగృహివిషయత్వం శ్రుతిమన్త్రయోరుపసంహరతి (అతఇతి) యత్తు యావజ్జీవశ్రుతేరపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధయోరితి- తదపి కామిగృహివిషయత్వాత్ * న బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి విధ్యపవాదకమిత్యాహ (తస్మింశ్చేతి) పరోక్తం లిఙ్గమపి తద్విషయత్వాన్న సర్వస్య వేదస్య కర్మావసానత్వం ద్యోతయతీత్యాహ (యస్మింశ్చేతి) యావజ్జీవశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఇతరేతి) కథం నాస్తి క్రియవైశ్యవిషయత్వేన ప్రవృత్తా - త్రైవర్ణికానామపి పారివ్రాజ్యపరిగ్రహాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యావజ్జీవశ్రుతివదైకాశ్రమ్యప్రతిపాదకస్మృతీనామపి క్షత్రియాదివిషయత్వమాహ (తథేతి) శ్రుతిస్మృతీనాం కర్మతత్సన్న్యాససాధనానాం భిన్నవిషయత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తు కాణకుణ్ఠాన్ధాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి- తత్రాహ (అనధికృతానాం చేతి) సత్యామేవ భార్యాయాం త్యక్తాగ్నిః- ఉత్సన్నాగ్నిః. తస్యామసత్యాం పరిత్యక్తాగ్నిరనగ్నిక ఇతి భేదః. అత్రయానన్తరవిషయశ్రుతిస్మృతీనామనధికృతవిషయత్వాభావే సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యత్ర హి ద్వైతమివేత్యాది) (ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార) హే మైత్రేయి. ఉక్తోపదేశాస్యాసి. ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వాఙ్గభిజ్ఞేయమిత్యర్థః. అమృతత్వమితి- కారణే కార్యవాచిశబ్దోపచారాత్ ప్రయుక్తః. ఏవముక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార- యథాభిలషితం ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః. ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం యాజ్ఞవల్కీయస్య కాణ్డస్య వంశ ఆరభ్యతే యథా మధుకాణ్డస్య వంశః. వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవదితి. బ్రహ్మ స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః. ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్. ౧-౨-౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — తదేవం విచారద్వారా శ్రుతిస్మృతీనామాపాతతో విరుద్ధానామవిరోధం ప్రతిపాద్యోపవంశస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) సాఙ్గో పాఙ్గస్య సఫలస్యాత్మవిజ్ఞానస్య ప్రవచనానన్తర్యం వంశకథనస్యార్థమాహ (అనన్తరమితి) యథా ప్రకరణాన్తరేష్వపి గురుశుశ్రూషాయాస్సమ్యగితి చతుర్థాన్తాన్యా ఖ్యాతం తథాత్రాపీత్యాహ (వ్యాఖ్యాననిర్వృత్తి) ఇత్థమాగమోపపత్తిభ్యాం సన్న్యాససంయుక్తస్య తాత్పర్యాజ్ఞానకార్యతత్త్వసాధనస్య ... ఉపసంహర్తుమితి శేషః. పరిసమాప్తౌ మఙ్గలమాచరతి (బ్రహ్మేతి) ౬. ౫. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమదానన్దగిరిజ్ఞానకృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం — పూర్వవదేవ వంశో బ్రాహ్మణం ఆచార్యవంశకీర్తనస్య ... సౌనకస్య ... పౌతిమాష్యాదిప్రస్తావం పశ్చాద్ ... సిద్ధిసాధనార్థం ౬. ౫. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణప్రకాశికా

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరియతిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

---- * ----

హరిః ఓమ్॥

ఉ.—— పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥ ౧

శం —— పూర్ణమద ఇత్యాదిఖిలం కాణ్డమారభ్యతే. అధ్యాయచతుష్టయేన యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరో నిరుపాధికోఽశనాయాద్యతీతో నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః. నిర్ధారితం యద్విజ్ఞానం కేవలమమృతత్వసాధనం. అధునాఽత్ర తస్యైవాత్మనః సోపాధికస్య శబ్దార్థాదివ్యవహారవిషయాపన్నస్య పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జి చ యాని- తాని వక్తవ్యానీత్యేవమర్థః సర్వోపాసనశేషత్వేనౌఙ్కారో దమం దానం దయామిత్యేతాని చ విధిత్సితాని. (పూర్ణమదః) పూర్ణం-న కుతశ్చిద్వ్యావృత్తం వ్యాపీత్యేతత్. నిష్ఠా చ కర్తరి ద్రష్టవ్యా. అద ఇతి పరోక్షాభిధాయి సర్వనామ. తత్పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరం నిరుపాధికం చ. తదేవేదం- సోపాధికం నామరూపస్థం వ్యవహారాపన్నం పూర్ణం- స్వేన రూపేణ పరమాత్మనా వ్యాప్యేవ. నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేన విశేషాత్మనా. తదిదం విశేషాపన్నం కార్యాత్మకం బ్రహ్మ పూర్ణాత్- కారణాత్మన ఉదచ్యతే- ఉద్రిచ్యతే. ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపి కార్యాత్మనోద్రిచ్యతే- తథాపి యత్స్వరూపం పూర్ణత్వం పరమాత్మభావం న జహాతి- పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే. పూర్ణస్య- కార్యాత్మనో బ్రహ్మణః పూర్ణం- పూర్ణత్వమాదాయ- గృహీత్వా. ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్య విద్యయాఽవిద్యాకృతం భూతమాత్రోపాధిసంసర్గజమన్యత్వావభాసం తిరస్కృత్య పూర్ణమేవ- అనన్తరమబాహ్యం ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావం కేవలం బ్రహ్మావశిష్యతే. యదుక్తం * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- ఏష మన్త్రార్థః. తత్ర బ్రహ్మేత్యస్యార్థః పూర్ణమద ఇతి. ఇదం పూర్ణమితి * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్యార్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * యదేవేహ తదముత్ర, యదముత్ర తదన్విహేతి అతోఽదశ్శబ్దవాచ్యం పూర్ణం బ్రహ్మ- తదేవేదం పూర్ణం కార్యస్థం నామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం. తస్మాదేవ పరమార్థస్వరూపాదన్యదివ ప్రత్యవభాసమానం తద్యదాత్మానమేవ పరం పూర్ణం బ్రహ్మ విదిత్వాఽహమదః పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యేవం పూర్ణమాదాయ- తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసంపర్కజామేతయా బ్రహ్మవిద్యయా పూర్ణమేవ కేవలమవశిష్యతే. తథా చోక్తం * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. యస్సర్వోపనిషదర్థో బ్రహ్మ- స ఏషోఽనేన మన్త్రేణానూద్యత ఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేన హి వక్ష్యమాణాని సాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యాని విధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని, చ. అత్రైకే వర్ణయన్తి పూర్ణాత్- కారణాత్పూర్ణం- కార్యముద్రిచ్యతే. ఉద్రిక్తం కార్యం వర్తమానకాలేఽపి పూర్ణమేవ పరమార్థవస్తుభూతం ద్వైతరూపేణ. పునః ప్రలయకాలే పూర్ణస్య- కార్యస్య పూర్ణతామాదాయ- ఆత్మని ధిత్వా పూర్ణమేవావశిష్యతే కారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపి కాలేషు కార్యకారణయోః పూర్ణతైవ. సా చైకైవ పూర్ణతా కార్యకారణయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యతే. ఏవం చ ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మ- యథా కిల సముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మక ఏవ. యథా చ జలం సత్యం, తదుద్భవాశ్చ తరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతా ఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణః పరమార్థసత్యా ఏవ- ఏవం సర్వమిదం ద్వైతం పరమార్థసత్యమేవ జలతరఙ్గాదిస్థానీయం. సముద్రజలస్థానీయం తు పరం బ్రహ్మ. ఏవం చ కిల ద్వైతస్య సత్యత్వే కర్మకాణ్డస్య ప్రామాణ్యం. యదా పునర్ద్వైతం ద్వైతమివావిద్యాకృతం మృగతృష్ణికావదనృతం- అద్వైతమేవ పరమార్థః- తదా కిల కర్మకాణ్డం విషయాభావాదప్రమాణం భవతి. తథా చ విరోధ ఏవ స్యాత్- వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం- పరమార్థతోఽద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణం కర్మకాణ్డం- అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయా శ్రుత్యైతదుక్తం కార్యకారణయోస్సత్యత్వం సముద్రవత్ పూర్ణమద ఇత్యాదినేతి. తదసత్- విశిష్టవిషయాపవాదవికల్పాసమ్భవాత్. న హీయం శ్రుతివివక్షితా కల్పనా. కస్మాత్. యథా క్రియావిషయ ఉత్సర్గప్రాప్తస్యైకదేశేఽపవాదః క్రియతే- యథా * అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి హింసా సర్వభూతవిషయోత్సర్గేణ నివారితా తీర్థవిశిష్టవిషయే జ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే. న చ తథా వస్తువిషయ ఇహాద్వైతం బ్రహ్మోత్సర్గేణ ప్రతిపాద్య పునస్తదేకదేశేఽపవదితుం శక్యతే- బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః. తథా వికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా * అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి * నాతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతీతి గ్రహణాగ్రహణయోః పురుషాధీనత్వాద్వికల్పో భవతి- న త్విహ తథా వస్తువిషయే ద్వైతం వా స్యాదద్వైతం వేతి వికల్పః సమ్భవతి- అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చ ద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య. తస్మాన్న శ్రుతివివక్షితేయం కల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనం నిరన్తరం పూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితం సబాహ్యాభ్యన్తర

స్యగుణం నైవనేన్యస్మాత్ మనస్త్వాజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాశ్శ్రుతయో నష్టతాత్పర్యస్య కయావిధయా సాకల్యానురోధేన ప్రత్యక్ష్యాదిభిః - ఉక్తేఃచిన్మాత్రత్వాత్ తథాన్యాయవిరోధోపి- సావయవస్య సైకాత్మకస్య క్రియావతో నిత్యత్వానుపపత్తేః. నిష్కల్పం చాత్మనస్స్య త్వానిర్వచనాత్ యతః- అద్వైతోపదేశ్యస్య పోష్యత్వసిద్ధత్వే భవత్కల్పనానద్వైతం చ. స్ఫుటమేవచాసి స్వరూపేకత్వాశాస్త్రోక్తం- అకృతాభ్యాగ మస్యప్రసఙ్గాత్ ప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేనా ప్రాదిర్దష్టాన్తో ద్వైతే- తథాచ భేదాభేదైకత్వద్వైతాద్వైతత్వంపిరు ద్ధంవి- అన్యదిః యతః- నిరవయవస్య వస్తువిషయం హి నిరద్వయవో చామ న్వైతాద్వైతత్వస్య- నకార్యత్వవిషయేసావయవ-ఇత్యాద్యుక్తినస్మృతి న్యాయేనానవపద్యతే యం కల్పనా. అన్యాం కల్పనా యానవరమనుపపద్యేత్యాశయః. అత్రేయత్వాచ్చశాస్త్రాద్వైతయం కల్పనా. సహజశ్చసమర యాన్వస్త్వేకరసమనే కరసం బ్రహ్మత్వేయత్వేనశ్రైయత్వేన శ్రుత్యోపదిశ్యతే. ప్రజ్ఞానఘనతాం ద్వైతఘనాసు ప్రత్యక్షాసిచానేకథాప్యనాపవాదాచ్చ తత్వస్యరూపాత్ యహానా నైవపశ్యతీతి. యచ్చ శ్రుత్యాక్తిం-తస్మాక స్మిన్ యచ్చనక్రియతే- నసశాస్త్రార్థః బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వమనేకధాస్వం చ ద్వైతరూపం నిశ్చితత్వాన్న ద్విష్టవ్యం- అతోనశాస్త్రార్థః. యత్త్వే కరసత్వం బ్రహ్మణః- తద్విన్యత్వాత్ శ్రుతశాస్త్రార్థోభయమనుస్మృతి యదుక్తం వేదైకదేశస్యాప్రామాణ్యం కర్మవిషయే, ద్వైత శాస్త్రావేదప్రామాణ్యమితి. తన్న - యదా ప్రత్యక్షోపదేశార్థత్వాత్ నహి ద్వైతమద్వైతం వా వస్తుజాతమాత్రపురుషం జ్ఞాపయి త్వాతత్వాత్మనా కిమప్యుపదిశతి. నచోపదేశోపక్రమం - జాతమాత్ర ప్రామాణ్యబుద్ధిగమ్యత్వాత్. నచద్వైతస్యాస్తత్వబుద్ధిః ప్రత్యక్షాదిసిద్ధత్వాత్ - యేనద్వైతస్యసత్యత్వమనుపదిశ్యతశ్శాస్త్రాన్తరే ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయేచ్చాస్త్రం. నాపిపాపత్వక్తకరపిప్రస్తావితా త్వాన్నేదప్రామాణ్యం యుః. తథావ్యథా ప్రత్యక్షద్వైతపమవిత్యాక్షిప్తం స్యాత్ వానికమపాదా యస్యాద్వైతాద్వైతవాదిన్యాయయుక్తాయతా నద్వైతాదిపోపవలెంభధాన్యతపురుషార్థసాధనం కర్తవ్యమతేతస్య శ్రుత్యా ప్రతిష్ఠితకార్యఫలస్వరూపదోపదర్శనవతేతద్విపరీతోదాసీనస్యస్వ రూపావస్థాప్రాప్తేనోపాయభూతాత్మైకత్వదర్శనాత్మికాం బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశతి. అద్వైతం నవిరోధోదాసీనస్య స్వరూపావస్థానేకలప్రామాణ్యం శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం నత్వేకత్వంసిద్ధ్యతే. తదభావాచ్చశాస్త్రస్యాపిశాస్త్రత్వం తత్త్వనిష్టత్వమేవ. తథాన్యత్ర పురుషం పాపిసమస్తం శాస్త్రమవిరోధనశాస్త్రవి రోధస్తోక్తిః. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రశ్చశాసనాద్వైతభేదస్య - అన్యదేవమవసానేహివిరోధస్స్యాత్. అవస్థితస్యైతరేతరాపేక్ష త్వాన్నస్యశాస్త్రస్యశాసనానాన్యపమోహ్యవతిష్ఠతే. సర్వసమాప్తౌనకస్యచిద్విరోధఇతి ద్వైతాద్వైతవత్కేవలతేవేదసిద్ధే. నాప్యవిరోధతా - అతఏవ. అథా న్యత్కర్మకాణ్డబ్రాహ్మణే- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేపిశాస్త్రపరోక్షస్యతుల్యత్వాత్. యదాపినయప్రాదిషద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మభ్యుపగచ్ఛా మః- నాన్యద్వస్త్వన్తరం- తదాపిభవద్భాష్యాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్నముచ్యామహే. కథం. ఏకం హిపరం బ్రహ్మద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్చోపకమోహాదన్య తీరత్వాభావదేశం సకాక్షతి. నచోపదేష్టాఽన్యో బ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణ ఏకస్యైవాభ్యుపగమాత్. అథద్వైతవిషయస్యానేక త్వాదన్యోన్యముపదేశః- న బ్రహ్మవిషయ ఉపదేశ ఇతిచేత్ తదాఽద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతి విరుధ్యతే. యస్మిన్ ద్వైతవిషయోఽన్యో న్యముపదేశః- సోఽన్యః అద్వైతం చాన్యదేవేతి సమ వస్తుభిన్నోపి రుద్ధః నచసమ ప్రాదిషైకత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణోన్యస్యాప్యుపదేశగ్రహణాది కల్పనాసమ్భవతి. నహి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకే దేవదత్తైవాక్యగ్రహణాన్వయస్తైకదేశభూతయోర్వాగుపదేష్టృ - కర్ణః కేవలముపదేశస్యగ్రహీతా- దేవదత్తస్తునోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్యగృహీతేతి కల్ప్యయితుం శక్యతే - సముద్రే ర్కోపకాస్తత్వపదేకల్పిజ్ఞానవత్వాద్దేవదత్తస్య. తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యా యవిరోధక్యాపి ద్వైతాద్వైతాత్మకల్పనాయాం స్యాత్. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతఏవాస్తాభిఃపూర్వమదఇత్యస్యమన్త్రస్యార్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సఫలం సాఙ్గోపాఙ్గం పాదన్యాయేనోక్తం. ఇదానీం కాణ్డాన్తరమవతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేష్వేవ సర్వస్యవక్తవ్యస్యసమాప్తత్వాదలం ఖిలకాణ్డారమ్భణేత్యాశఙ్క్య పూర్వత్రానుక్తం పరిశిష్టం వస్తుఖిలశబ్దవాచ్యమస్తీత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి) సర్వాన్తరం- ఇత్యుక్తఇతి శేషః. అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. శబ్దార్థాదీత్యాదిశబ్దేనయానయోయా ది గ్రహః దయాం-శిష్టేదిత్యుక్తానీతి శేషః ఓఙ్కారాదియత్ర సాధనత్వేనవిధిత్సితం-తత్పూర్వోక్తస్యైకజ్ఞానముపాయం (పూర్ణమితి) అవయవా ర్థముక్త్వాసముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి) అపిః పూర్ణమిత్యనేనలక్ష్యం తత్పదార్థం దర్శయిత్వా త్వంపదార్థం దర్శయతి (తదేవేతి) కథం సోపాధికస్యపూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) వ్యావర్త్యమాహ (సోపాధీతి) నవయమపహితేనపవిశిష్టేనరూపేణపూర్ణతాం వర్ణయామః- కిం తు కేవలేనస్వరూపేణేత్యర్థః. లక్ష్యౌ తత్త్వంపదార్థావుక్త్వా తావేవవాచ్యైకత్వయతి (తదిదమితి) కథం కార్యాత్మనోద్రిచ్యమానస్యపూర్ణత్వమిత్యా శఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లక్ష్యపదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి) ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యస్యైక్యశ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి) కథం పూర్ణబుద్ధికాయా బ్రహ్మబుద్ధికయాసహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్య తదన్వయత్వం పాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధం బ్రహ్మాత్మైక్యైకతత్త్వశ్రుతిం సంవాదయతి (తథాచేతి) బ్రహ్మక్షత్రైక్యైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్య వాక్యార్థమాహ (అతఇతి) పూర్ణం యద్బ్రహ్మేతి యచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి) సంసారావస్థాం దర్శయిత్వా మోక్షావస్థాం దర్శయతి (తద్యదాత్మానమితి) ఉక్తవిద్యాఫలే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథాచోక్తమితి) న కేవలం బ్రహ్మబుద్ధికయైవాస్యమన్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కింతు సర్వాభిరుపనిషద్భిరిత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థ ఇతి) అనువాదఫలమాహ (ఉక్తమితి) తదేవస్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్మాద్యు క్తా బ్రహ్మణోనువాద ఇతి శేషః. కథం తర్హి సర్వోపాసనశేషత్వేనవిధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అతఆహ (ఖిలేతి) అద్వితీయం బ్రహ్మేత్యు

త్వేన సంవృత్తం శాస్త్రం ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం - సృష్టిశాస్త్రం విశేషప్రవృత్తం తస్యానువాదః । తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మేతి
ద్విపక్షోపపత్తిః. ఏవం బ్రహ్మైకరసం నానారసం సిద్ధమితి పక్షం ప్రపఞ్చయతి స్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలే పూ
ర్వాపరీభావం ముక్త్వా స్థితికాలేఽపి దాహ (ఉదితి కపిల) ప్రలయకాలేఽపి తయోః పూర్వత్వం దర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేన కార్యకారణయోరుక్తాం పూ
ర్వాపరతాం నిగమయతి (ఏవమితి) కార్యకారణే పూర్వాపరే చేత్ - అస్మిన్ కథమద్వైతసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య ఆహ (సా చేతి) కథం తస్మిన్ సమయే క్రమపూర్వకత్వం - తదా
హ (కార్యకారణయోరితి) పూర్వాపరతా వ్యపదిశ్యతే - సర్వయోరపి తయోః సమకాలత్వమాహ (ఏవం చేతి) ఏకం బ్రహ్మానేకాత్మకమిత్యపి శ్రుతిషు దృశ్యతే
తి ప్రస్తావేన సహ దర్శయతి (యథేతి) ఏవమేకం బ్రహ్మానేకాత్మకమితి శేషః. బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే విరుద్ధముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తరదర్శనాత్
సదృష్టాన్తమాహ (యథా చేత్యాదినా) ద్వైతస్య పరమార్థసత్యత్వే లౌకికకర్మకాణ్డప్రతిపాదనసమర్థనమిత్యాహ (ఏవం చేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదా పునరితి)
ఆమ్నాయకర్మకాణ్డప్రామాణ్యం. నేత్యాహ (తథా చేతి) విరోధః - అధ్యయనవిధేరితి శేషః. తమేవ విరోధం సాధయతి (వేదేతి) కథం తస్మిన్ విరోధ స
మాధానమిత్యాహ (తద్విరోధే ఇతి) ప్రారమ్భ ప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) నిరస్తం - అద్వితీయం బ్రహ్మ, ఇదమపి కర్మోక్త
ప్రతిపాదయోర్వికల్పసముచ్చయయోరాశ్రయాసమ్భవం వక్తుం ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (న హీతి) తత్ర పక్షపూర్వకం హేతుం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాది
నా) యథేత్యాది గ్రన్థస్య నదభేదేత్యాదినా సఙ్గతిః. క్రియాయామృత్పత్తిపక్షపాతసమ్భవనాముదాహరతి (యథేత్యాదినా) తథా సర్వత్రాపి
ప్రయోజనముత్పత్తిపక్షవాదౌ ద్రష్టవ్యమితి శేషః. తైర్థిక్యదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (న చేతి) ఏవం యథేదం సఙ్ఖ్యాత్పరపక్షపాతౌ ప్రస్తావతోఽవదట్వ
తయోః బ్రహ్మణి సమ్భవతః. న హి బ్రహ్మద్వయమేవ జాయతే లీయతే సఙ్గాసమ్భవనాస్పదమేతద్వచః. ఉత్పత్తిపక్షపాతానుపపత్తివచ్ఛాస్త్రానుపపత్తి వికల్పానుప
పత్తేశ్చ తదేకరసమేష్టవ్యమిత్యాహ (అథేతి) వికల్పానుపపత్తిముపపాదయతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రతిసముచ్చయాసమ్భవముక్తేన భావి
(విరోధాచ్చేతి) ఉత్పత్తిపక్షపాతవికల్పసముచ్చయానామసమ్భవాన్నయుక్తా బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనేతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పరకీయ
కల్పనానుపపత్తౌ హేత్వన్తరం ప్రతిజ్ఞాయ శ్రుతివిరోధం ప్రకటీకర్తుం శ్రుత్యాదివిరోధం ప్రకటయతి (అథేతి) బ్రహ్మణో నానారసత్వే న్యాయవిరోధ ఇతి శేషః.
నిత్యత్వానుపపత్తేః - ఆత్మనో నిత్యత్వాఙ్గీకారవిరోధస్స్యాదిత్యర్థః. నను తస్య నిత్యత్వం నాఙ్గీక్రియతే - మా నాభావాదితి ప్రసఙ్గేకీమాశఙ్క్య
ప్రత్యాహ (నిత్యత్వం చేతి) స్మృత్యాదిదర్శనాదిత్యాది శేషః ✽ స ఏష తు కర్మాత్మస్థః సంస్థిత దృశ్యతే పరికీర్తితో హితవాగ్బ్రహ్మణి. అనుమీ
యతే - కల్ప్యతే. స్వీక్రియత ఇతి యావత్. తద్విరోధశ్చ - స్మృత్యాదిదర్శనకృతాత్మనిత్యత్వానుమానవిరోధశ్చేత్యర్థః ఆత్మనో నిత్యత్వే దోషాన్త
రమాహ (భవతీతి) కర్మకాణ్డస్య సత్యార్థత్వాఙ్గీకారేణ కల్ప్యతే - తదానర్థక్యమాత్మానిత్యత్వే స్పష్టమేవాపతేదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (స్ఫుటమేవేతి)
బ్రహ్మణో నానారసత్వే విరోధముక్తముపసంహారసిద్ధం సంస్కారయతి (సన్త్వితి) సము ద్రాదీనాం కార్యత్వేనావయవత్వాద్వ్యాపనేకాత్మకత్వమవి
రుద్ధం - బ్రహ్మణస్తు నిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చ నానేకాత్మకత్వం యుక్తమితి వైషమ్యమాదర్శయన్ స్థిరమాహ (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణో నానా
రసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ✽ అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణ ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. నను శ్రుత్యర్థేఽపి విరోధే నోపనిష
దాం విషయసిద్ధిః ప్రమేయసంకల్పనా క్రియతే - తథా చ కథం సానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యాపీతి) విరుద్ధార్థత్వే కల్పితేఽపి తత్రాప్యనుపపత్తిరి
తి శేషోఽవతిష్ఠతే. కిఞ్చ బ్రహ్మణో నానారసత్వం లౌకికం - వైదికం వా. నాద్యః - తస్య లౌకికత్వానువాదే నానారసత్వే లోకస్యాప్రకటస్థత్వాత్. న ద్వితీయః -
తత్ర నానారసత్వస్యార్థ్యత్వే నజ్ఞేయత్వేన వా శాస్త్రేణానుపదేశాదిత్యాహ (అధ్యేయత్వాన్నేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (న హీతి) ఇతశ్చ నానార
సం బ్రహ్మ న శాస్త్రప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) చకారాదుపదిశతీత్యాకృష్యతే అనేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ - నానారసం బ్రహ్మ శాస్త్రే
ణ న భవతీతి శేషః. భేదదర్శనస్య నిన్దితత్వేఽలబ్ధమర్థమాహ (యచ్చేతి) ఆకృతవ్యత్వే ప్రాప్తమర్థం కథయతి (యద్యపీతి) నామాస్యన్యాయం ప్ర
వృత్తేరేవాశయతి (బ్రహ్మణ ఇతి) కస్తర్హి శాస్త్రార్థః - తత్రాహ (యత్త్వితి) బ్రహ్మైకరసత్వే ప్రాగుక్తం దోషమనుభాషతే (యదుక్తమితి)
కర్మకాణ్డస్య కర్మవిషయేణ ప్రామాణ్యం - అపరద్వైతవిషయత్వాత్. బ్రహ్మకాణ్డస్య త్వద్వైతే ప్రామాణ్యం - పరమార్థాద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్.
తథా చ విరోధాభావాదధ్యయనవిధేరిత్యనువాదార్థః. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యం ప్రత్యాచష్టే (తన్నేతి) ప్రసిద్ధభేదమాదాయ తత్రైవ విధినిషేధోపదేశ
స్య ప్రవృత్తినివృత్తిద్వారా సార్థకత్వాన్న కర్మకాణ్డానర్థక్యమిత్యర్థః. నను శాస్త్రమేవాదౌ భేదం బోధయిత్వా పశ్చాదభ్యుదయసాధనం కర్మోపదిశతి - త
థా చ నాస్తి భేదస్యాన్యతః ప్రాప్తిః - అత ఆహ (న హీతి) యథా హి శాస్త్రం జాతమాత్రం పురుషం ప్రత్యద్వైతం వస్తు బోధయిత్వా పశ్చాత్ప్రత్యక్షాది
ద్వారముపదిశతీతి నేష్యతే - తథా ప్రథమమేవ పురుషం ప్రతి ద్వైతం బోధయిత్వా కర్మ పునర్బోధయతీత్యపి నాభ్యుపేయం - ప్రథమతో భేదవేదనావస్థా
యామస్య శాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః. ద్వైతస్యాపదేశార్హత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవ నాస్తీత్యాహ (న చేతి) నను ద్వైతస్య సత్యబుద్ధ్యభావే ప్ర
వృత్త్యనుష్ఠానాయ పుంసాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవ ద్వైతసత్యత్వం శ్రుతిర్బోధయిష్యతి. నేత్యాహ (న చ ద్వైతస్యేతి)
ద్వైతాసృతత్వవాదిషు కర్మజడానాం ప్రద్వేషప్రతీతేర్న ప్రథమం ద్వైతాసృతత్వబుద్ధిః. న చ ద్వైతసత్యత్వం ప్రత్యక్షం - తత్స్విచ యహీ నానామపి
ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ - న ద్వైతసత్యత్వం శాస్త్రప్రామాణ్యనిమిత్తకం - యతో బౌద్ధాదిభిః క్రియమాణే ప్రస్థాపితాస్తన్నిష్ఠ్యాద్వైతము
ఖ్యాత్వాపగమేఽపి ✽ స్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేతేత్యాదిశాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్ - తథాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రస్యాపి ప్రామాణ్యం భవిష్యతి - సా
ధనత్వశక్త్యనపహారాదిత్యాహ (నాపీతి) కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధో హ్యయం క్రియాది
గూఢద్వైతేఽతో దోషః - సాతిశయత్వాదిః. తద్దర్శనం - వివేకః. తద్వతే. తస్మాత్ - ద్వైతాద్విపరీతమహానిర్లిప్తమలక్షితం స్వరూపం. తస్మిన్నవస్థానం-

ఓం ఖం బ్రహ్మ। ఖం పురాణం వాయురం ఖమితి హ స్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రో వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యం॥ ౧

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

క్తైవల్యం. తదర్థినే - ముముక్షవే. సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః. కిఞ్చ-తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం-పూర్వం వా కాలాన్తరే నిరోధశ్చేజ్జాయతే నా ద్యజ్ఞత్యాహ (అథేతి) అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపి పురుషే కాలద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవం స్థితే సత్యుపనిషద్వ్యక్తతత్త్వజ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరం నాస్తీయక త్వేన ప్రాక్తనైవ త్వే పురుషస్యసైరాకాఙ్క్షం జాయతే. స చ నిరాకాఙ్క్షం పురుషం ప్రతిశాస్త్రస్య శాస్త్రత్వమస్తి- న ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వానిత్యేనకృతకేనహా। పుంసాం యేనోపదిశ్యేతలచ్ఛాస్త్రమభిధీయత ఇతి న్యాయాత్కృతకృత్యం ప్రతిప్రవర్తకత్వాదివిరహేణ శాస్త్రత్వాయో గాత్. అతో జ్ఞానానన్తర్యం కథఞ్చిదాపాత్యాపి రోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఏకస్మిన్నపురుషే ద్విఫలన్యాయేనసర్వత్రాపిదిశతి తథేతి) జ్ఞానానన్తర్యం నిరోధాభావము పసంహరతి (ఇతినేతి) కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాక్స్వాభేదస్యావస్థితత్వాత్ తన్మాత్రవిషయత్వాదధికారిభేదాదవస్థాభే దాద్వా కాలాన్తరాపరిరోధసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదనేవోపపాదయతి (అన్యోన్యేతి) తత్త్వాదీనామన్యతమస్యైకత్వావస్థానం చేత్ - అవస్థితస్యేతరస్మింశ్చ సావే షత్వాన్నపోప్యుపలక్షిత. నద్యజ్ఞానాత్ప్రాగస్వరసమైక్యావస్థానం - నద్వైతాపాదేవలేపం యథా ప్రతిభావమవస్థానాత్. అతోనపూర్వం విరోధశ క్త్యేత్యర్థః. ఊర్ధ్వం పరిరోధశఙ్కావావమపిక విశేషయానుపపత్తి (సర్వేతి) కథం శైవల్యం- విరోధాభావస్యనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్వేత తాద్వైదేహాభావస్యాపిత త్త్వనిష్ఠత్వాదిత్యాహ (అపవివేతి) అద్వితీయమేవ బ్రహ్మ - నద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం. ఇదానీం బ్రహ్మణో ద్వైతా ద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమే విరోధో నశక్యపరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్ - తదభ్యుపగమోప్యధతిశేషః. ఉక్తమేవోపదిశతి (యదాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మేతిపక్షేకథం విరోధో నసమాధీయతే - ద్వైతమద్వైతం చాధికృత్యకాణ్డద్వయప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యా శఙ్క్యాహ (కథమితి) బ్రహ్మవిషయశాస్త్రోపదేశః- కిం వాఽబ్రహ్మవిషయః. ప్రథమే ద్వైతాద్వైతరూపస్యైవ బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమాత్తస్య చని త్యముక్తత్వాన్నోపదేశస్సమ్భవతీత్యాహ (ఏకంహీతి) తస్యోపదేశాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) ఉపదేష్టా హి బ్రహ్మణోఽన్యః- అనన్యో వా. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాత్. న ద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశోపదేశకభావాసమ్భవాదిత్యర్థః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేన నిరాకరోతి (తదా) కిఞ్చ-సర్వస్య బ్రహ్మరూపత్వే యస్సను ద్వ దృష్టాన్తః-సస్యాత్-పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యా హ (యస్మిన్నితి) అథయథాఫేనాదీనాం తరఙ్గాణాం భిన్నత్వేపి సముద్రాత్మకత్వం - తథాజీవాదీనాం భిన్నత్వేపి బ్రహ్మస్వభావవిజ్ఞానైక్యాన్న బ్రహ్మ సర్వమితి న విరుధ్యతే- తత్రాహ (నచేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వమఙ్గీకృతం చేత్ - బ్రహ్మవిషయపరోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యానిర్వాచ్యతరమణీయ త్వాదిత్యర్థః. నను నానారూపవస్తుసముదాయో బ్రహ్మ- తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః. బ్రహ్మణునోపదేశ్యముపదేశకం చేతి - తత్రా హ (నహీతి) తత్రహేతుమాహ (సముద్రేతి) యథా సముద్రస్యోదకాత్మనా ఫేనాదిష్వేకత్వం- తథా దేవదత్తయజ్ఞదత్తస్యవాగాద్యవయవవత్త్వే నై కత్వేన విజ్ఞానవత్త్వాన్న వ్యవస్థానస్సమ్భవః. తథా బ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైకరస్య ప్రతిపా దికా-శ్రుతిః. న్యాయశ్చ- సావయవస్యానేకాత్మకస్యానిత్యత్వాదావుక్తః. అభిప్రేతార్థాసిద్ధిః - భవత్కల్పనానర్థక్యం చేత్యాదినాదర్శితా. ఏవం కల్ప నా యాం- ఏకానేకాత్మకం బ్రహ్మేత్యభ్యుపగతేపీత్యర్థః. పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— ప్రణవోపాసనాం విధిత్సన్ ప్రణవం పరోక్షరూపేణ స్తౌతి (పూర్ణమదః పూర్ణమిదమిత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపః పర మాత్మా. ఇదం- అయం చ లోకః. పూర్ణం- వేదేన పూర్ణమిత్యర్థః. శబ్దప్రభవత్వాత్ సర్వస్య లోకస్య. * సభూరితి వ్యాహరత్స భూమిమసృజతేతి లోకా నాం వ్యాహృతి ప్రభవత్వామ్నానాత్, కారణేన చ కార్యస్య వ్యాప్తత్వాత్,. (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే) పూర్ణాత్ - పూర్వమాణాల్లోకాత్పూర్ణం- పూరణకర్తృ ఉదచ్యతే - ఉత్పన్నం భవతి. న అఞ్చగతిపూజనయోః. కర్మణి ప్రత్యయః. ఉద్గతం భవతి - ప్రత్యక్షం భవతీత్యర్థః. తథాచ పూర్యమాణ లోకాపేక్షయా పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపశబ్ద ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. (పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్య వ్యాహృతివ్యాప్తస్య లోకస్య పూర్ణం- పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపం వస్త్వాదాయ - ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) తస్యాపి యత్పూర్ణం- పూరయితృ ఓఙ్కారాత్మకం వస్తు- తదే వావశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః. ఓఙ్కారస్య సర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవ కారణం వ్యాహృత్యాదిషు శబ్దేషూపా ర్జేష్వపి సత్సు పరిశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతి వ్యాహృత్యా గాయత్రీ భవతీతి సర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవ పరిశిష్యత ఇత్యర్థః. ఇదం చ రు చ్యుత్పాదనాయ ప్రణవస్తుతిమాత్రం- అన్యథా నిమిత్తకారణస్య వ్యాహృత్యాదేః కార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవాత్, ముపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవ వ్యాపకత్వసమ్భవాత్, దసామఞ్జస్యం స్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— ఓం ఖం బ్రహ్మేతి- మన్త్రః. అయం చాన్యత్రావినియుక్తః- ఇహ బ్రాహ్మణే ధ్యానకర్మణి వినియుజ్యతే. అత్ర చ బ్రహ్మేతి వి శేష్యాభిధానం. ఖమితి విశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చ సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశో నీలోత్పలవత్. ఖం బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దో బృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

ఽవిశేషితః - అతోవిశేష్యతే ఖం బ్రహ్మేతి. యత్తత్త్వం బ్రహ్మ - తదోంశబ్దవాచ్యం. ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపి సామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం. ఇహ చ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః - తథా చ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమ్ *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానమిత్యాదేః. అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య. యథాన్యత్ర *ఓమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగో వినియోగాదవగమ్యతే - న చ తథార్థాన్తరమిహావగమ్యతే. తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః. యద్యపి బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణో వాచకాః - తథాపి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణో నేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః. అత ఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదం పరం సాధనం. తచ్చ ద్విప్రకారేణ - ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేన చ. ప్రతీకత్వేన యథా - విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేనైవోఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తవ్యః. తథా హ్యోఙ్కారాలమ్బనస్య బ్రహ్మ ప్రసీదతి - *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమ్। ఏతదాలమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయత ఇతి శ్రుతేః. తత్ర ఖమితి భాతికే ప్రతీతిర్మా భూదిత్యాహ - ఖం పురాణం. చిరన్తనం ఖం - పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః. యత్తత్పరమాత్మాకాశం పురాణం ఖం - తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బనమశక్యం గృహీతుమితి శ్రద్ధాభక్తిభ్యాం భావవిశేషేణ చోఙ్కార ఆవేశయతి - యథా విష్ణ్వఙ్గాఙ్కితాయాం శైలాదిప్రతిమాయాం విష్ణుం లోకః. ఏవం (వాయురం ఖం) వాయురస్మిన్విద్యత ఇతి వాయురం ఖం మన్త్రిఖమిత్యుచ్యతే. న పురాణం ఖమిత్యేవమాహ స్మ. కౌరవ్య. కౌరవ్యాయణీపుత్రః. వాయురే హి ఖే ముఖ్యః ఖశబ్దవ్యవహారః - తస్మాన్ముఖ్యే సంప్రత్యయో యుక్త ఇతి మన్యతే. తత్ర యది పురాణం బ్రహ్మ నిరుపాధిస్వరూపం - యది వా వాయురం ఖం సోపాధికం బ్రహ్మ - సర్వథాప్యోఙ్కారః ప్రతీకత్వేనైవ ప్రతిమావత్సాధనత్వం ప్రతిపద్యతే - *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. కేవలఖశబ్దార్థవిప్రతిపత్తిః. వేదోఽయం - ఓఙ్కారః. వేద - విజానాత్యనేన యద్వేదితవ్యం - తస్మాద్వేదః. ఓఙ్కారో వాచకోఽభిధానం - తేనాభిధానేన యద్వేదితవ్యం బ్రహ్మ ప్రకాశ్యమానం - అభిధీయమానం. వేదసాధకః - విజానాతి. ఉపలభేత. తస్మాద్వేదోఽయమితి బ్రాహ్మణా విదుః. తస్మాద్బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేన సాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య. అథవా - వేదోఽయమిత్యాద్యర్థవాదః. కథం. ఓఙ్కారో బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వేన విహితః - ఓం ఖం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యాత్. తస్య స్తుతిరిదానీం వేదత్వేన. సర్వో హ్యయం వేద ఓఙ్కార ఏవ - ఏతత్ప్రభవ ఏతదాత్మకః సర్వ ఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్న ఏష ఓఙ్కారః. *తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణానీత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయం వేద ఓఙ్కారః - యద్వేదితవ్యం - యత్తత్సర్వం వేదితవ్యమోఙ్కారేణైవ వేదనేన - అతోఽయమోఙ్కారో వేదః. ఇతరస్యాపి వేదస్య వేదత్వమత ఏవ. తస్మాద్విశిష్టోఽయమోఙ్కారస్సాధనత్వేన ప్రతిపత్తవ్య ఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యం బ్రాహ్మణా విదురోఙ్కారం. బ్రాహ్మణానాం హ్యసౌ ప్రణవోద్గీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః. తస్మిన్ప్రయుజ్యమానే సాధనత్వేన - సర్వో వేదః ప్రయుక్తో భవతీతి.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థం బ్రహ్మ సూద్యతత్వేథానార్థం తస్మిన్వినియుక్తం మన్త్రముత్థాపయతి (ఓం ఖమితి) *ఇషే త్వేత్యాదివత్తస్య కర్మాన్తరే వినియుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) వినియోజకాభావాదితి భావః. తర్హి ధ్యానేఽపి నాయం వినియుక్తః - వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖం పురాణమిత్యాది - బ్రాహ్మణం. తస్య చ వినియోజకత్వం ధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్. యద్యపి మన్త్రనిష్ఠం సామర్థ్యం వినియోజకం - తథాపి మన్త్రబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్య సామర్థ్యద్వారా వినియోజకత్వమవిరుద్ధమితి భావః. అత్రేతి మన్త్రోక్తిః. విశేషణవిశేష్యత్వే యథోక్తసామానాధికరణ్యం హేతూకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తే పత్యాకాఙ్క్షాఽభావాత్ కిం విశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్య సోపాధికస్య వా బ్రహ్మణో విశేషణత్వేఽపి కథం తస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితి యథోక్తే బ్రహ్మణి ఓంశబ్దో మన్త్రే ప్రయుజ్యతే - తత్రాహ (ఇహ చేతి) ఓంశబ్దో బ్రహ్మోపాసనే సాధనమిత్యత్ర మానమాహ (తథా చేతి) సాపేక్షం శ్రైష్ఠ్యం వారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవో ధనురిత్యాది గృహ్యతే. ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యోపదేశస్య బ్రహ్మోపాసనే సాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చ తస్య తత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి) ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) అన్యత్రేతి - తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం. అపవర్గః - స్వాధ్యాయావసానం. అర్థాన్తరావగతేరభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను శబ్దాన్తరేష్వపి బ్రహ్మవాచకేషు సత్సు కిమిత్యోంశబ్ద ఏవ ధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి) నేదిష్ఠం - నికటతమం. సమ్ప్రియతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషం దర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రతీకత్వేన కథం సాధనత్వమితి పృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యధ్యాహారః. పరిహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తౌ కిం స్యాత్ - తదాహ (తథా హీతి) మన్త్రమేవం వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్సప్తమ్యర్థః. నను యథోక్తం తత్త్వం స్వేనైవ రూపేణ ప్రతిపత్తుం శక్యతే - కిం ప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః - బుద్ధేర్విషయాహారవశ్యం పరిహృత్య ప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారే బ్రహ్మావేశనముదాహరణేన దర్శయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితి సూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్ర గృహ్యతే - తత్రాహ (వాయురే హీతి) తదేవ భూతాకాశాత్మనా విపరిణతమితి భావః. తర్హి పక్షద్వయే సమ్ప్లవమానే కస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వేఽపి ప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్ర విప్రతిపత్తిద్యోతకాభావాదితి భావః. ప్రతీకపక్షముపపాద్యాభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోఽయమితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్రాదౌ తచ్ఛబ్దో ద్రష్ట

ఉ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యా అసురా ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దామ్యతేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యా॰ బ్రాహ్మణావిదురితివిశేషనిర్దేశస్యతాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేపివేదోయమిత్యాదిగ్రన్థోనిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యభావేకథమర్థవాదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేనస్తుతి మోఙ్కారస్యసఙ్క్షిప్యవివరణాభ్యాందర్శయతి (సర్వోహీతి) ఓఙ్కారేసర్వస్యనామజాతస్యాన్తర్భావేప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరంవా బ్రహ్మ. *ద్వేబ్రహ్మణీవేదితవ్యేఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. తద్వేదనసాధనత్వేపికథమోఙ్కారస్యవేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అతఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః. ప్రతీకపక్షేవాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేపివాక్యస్యైకత్రయోజయిత్వాపక్షద్వయేపిసాధారణ్యేనయోజయతి (అథవేతి) తస్యపూర్వోక్తనీత్యావేదత్వేలాభందర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్య బ్రహ్మణఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థంసిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఓంఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కారఏవఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తతశ్చోఙ్కారేఅపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ఖంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మవిశేషణీభూతతయోక్తస్య ఖశబ్దస్యాభిమతమర్థమాహ (ఖంపురాణమితి) ఖమిత్యనేననవాయుమానాకాశఉచ్యతే-అపితుయత్పురాణం-దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నంపరంబ్రహ్మ - తదేవఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే. ఖం-అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. (వాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తుకశ్చనఋషిఃవాయురమేవ- వాయుమదమ్బరమేవఖం-ఖశబ్దేనోచ్యతే- తతశ్చాకాశశరీరకంబ్రహ్మప్రణవేఅధ్యస్యోపాస్యమిత్యాహేత్యర్థః. ప్రణవేబ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్రనవివాదః. తత్రాధ్యస్యమానంచబ్రహ్మపరిచ్ఛిన్నత్వేనగుణేనోపాస్యం - ఉతభూతాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవవివాదఇతిభావః. (వేదోఽయంబ్రాహ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం) యస్మాదసౌవేదితాపినేన-ఏతేన ఓఙ్కారేణయద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం. తత్తత్సర్వంవేద-జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవోవేదః-వేదయితృత్వరూపయోగికార్థస్యపుష్కలత్వాత్. ఇతరేషాంతువేదత్వమముఖ్యమితిబ్రాహ్మణామన్యన్తఇత్యర్థః.. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అధునాదమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యానిప్రాజాపత్యాః. తేకిం. ప్రజాపతౌపితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యవృత్తేర్బ్రహ్మచర్యస్యప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తఇత్యర్థః. కేతేవిశేషతః. దేవామనుష్యాఅసురాశ్చ. తేచోషిత్వాబ్రహ్మచర్యంకిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తేషాందేవాఊచుఃపితరంప్రజాపతింప్రతి. కిమితి. బ్రవీతు- కథయతునః- అస్మభ్యంయదనుశాసనంభవానితి. తేభ్యః- ఏవమర్థిభ్యోహఏతదక్షరం - వర్ణమాత్రమువాచదఇతి. ఉక్త్వాచతాన్పప్రచ్ఛపితా- కింవ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థంవిజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి. దేవాఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మేతి- విజ్ఞాతవన్తోవయం. యద్యేవం - ఉచ్యతాంకింమయోక్తమితి. దేవాఊచుః- దామ్యత- అదాన్తాయూయంస్వభావతః - అతోదాన్తాభవతేతినః- అస్మాన్ఆత్థ- కథయసి. ఇతరఆహ-ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తద్విధానంసర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతిద్రష్టవ్యం. ఆఖ్యాయికాప్రవృత్తిః- ఆరమ్భః. పితరిబ్రహ్మచర్యం- ఊషురితిసమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపేబ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణకిమిత్యసౌదేవాదిభ్యోహితం బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యభావేనవృత్తేస్సమ్బన్ధినోయేధర్మాః- తేషాంమధ్యేబ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. ఊషుఃపోహంశక్తానామేవశిష్యత్వమితిద్యోతనార్థోహశబ్దః. విచారార్థాపప్లుతిరిత్యఙ్గీకృత్యప్రశ్నమేవవ్యాచష్టే (మయేతి) ఓమిత్యనుజ్ఞామేవవిభజతే (సమ్యగితి) ౧

రం.— (త్రయాఃప్రాజాపత్యాఃప్రజాపతౌపితరిబ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః. *ద్విత్రాభ్యాంతయస్యాయజ్వేతిత్రేఃపరస్యతయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రాజాపతిపుత్రాఃపితరి- ప్రజాపతౌబ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కేతేఇత్యత్రాహ (దేవామనుష్యాఅసురాఇతి) (ఉషిత్వాబ్రహ్మచర్యందేవాఊచుఃబ్రవీతునోభవానితి) బ్రవీతు-ఉపదేష్టవ్యమితిశేషః. (తేభ్యోహైతదక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యోదఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిఃకింయూయంవ్యజ్ఞాసిష్ట-మదభిప్రాయంజ్ఞాతవన్తఃకిమితిపప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతిహోచుః) వయంజ్ఞాతవన్తఇతిదేవాఃప్రత్యూచురిత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతినఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ప్రతిదామ్యత- దాన్తాభవతేతిఖలుఆత్థ- వదసిఇత్యూచురిత్యర్థః. దమేఃశ్యనిశమాదిత్వాద్దీర్ఘః. (ఓమితిహోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతిప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. ననుకథందఇత్యుచ్చారణమాత్రేణదామ్యతేతినఆత్థేతిదేవాఃప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానామైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యేనమదాఢ్యత్వాత్ స్వదోషంజానతాందేవానాందశబ్దోచ్చారణమాత్రేణతత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.— అథ హైనం మనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ దఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దత్తేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨

అథ హైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ దఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దయధ్వమితి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి దామ్యత దత్త దయధ్వమితి తదేతత్త్రయగ్ం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి॥ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— సమానమన్యత్. స్వభావతో లుబ్ధా యూయం - అతో యథాశక్త్యా సంవిభజత- దత్తేతి నః - అస్మానాత్థ. కిమన్యద్బ్రూయాన్నో హితమితి మనుష్యాః. ౨

ఆ.— సమానత్వేనోత్తరస్య సర్వస్యైవార్థవాదస్యావ్యాఖ్యేయత్వే ప్రాప్తే దత్తేత్యత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వభావత ఇతి) దానమేవ లోభత్యాగరూపముపదిష్టమితి కుతో నిర్దిష్టం- కిమన్యదేవ హితం కించిదాదిష్టం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం.— (అథ హైనం మనుష్యా ఊచురిత్యాది) (దత్తేతి న ఆత్థేతి) దత్త- దానం కురుతేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— తథాఽసురాః-దయధ్వమితి- క్రూరా యూయం హింసాదిపరాః-అతో దయధ్వం- ప్రాణిషు దయాం కురుతేతి. తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తత ఏవ. యః పూర్వం ప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస-సోఽప్యద్యాప్యనుశాస్త్యేవ దైవ్యా- స్తనయిత్నులక్షణయా వాచా. కథం. ఏషా శ్రూయతే దైవీ వాక్. కాసౌ. (స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి) దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యేషాం వాక్యానాముపలక్షణాయ త్రిర్దకారఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - న తు స్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సఙ్ఖ్యానియమస్య లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. యస్మాదద్యాపి ప్రజాపతిర్దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ- తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే. దమం దానం దయామితి శిక్షేత్ -ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాత్. తథా చ స్మృతిః * త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య హి విధేః శేషః పూర్వః. తత్ర దేవాదీనుద్దిశ్య కిమర్థం దకారత్రయముచ్చారితవాన్ ప్రజాపతిః పృథగనుశాసనార్థిభ్యః, తే వా కథం వివేకేన ప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతం సమానేనైవ దకారమాత్రేణ, తిపరాభిప్రాయజ్ఞా వికల్పయన్తి. అత్రైకఆహుః-అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాళుత్వైః స్వరసరాధితా మాత్మనో మన్యమానాః శఙ్కితా ఏవ ప్రజాపతావూషుః కిం నో వక్ష్యతీతి. తేషాం చ దకారశ్రవణమాత్రాదేవాత్మాశఙ్కావశేన తదర్థప్రతిపత్తిరభూత్. లోకేఽపి హి ప్రసిద్ధం-పుత్రాశ్శిష్యాశ్చానుశాస్యాస్స్వదోషాన్నివర్తయితవ్యా ఇతి. అతో యుక్తం ప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం. దమాదిత్రయే చ దకారాన్వయాత్ ఆత్మనో దోషానురూప్యేణ దేవాదీనాం వివేకేన ప్రతిపత్తుం చేతి. ఫలం త్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానే సతి దోషాన్నివర్తయితుం శక్యస్తేఽల్పేనాప్యుపదేశేన - యథా దేవాదయో దకారమాత్రేణేతి. నన్వేతత్త్రయాణాం దేవాదీనామనుశాసనం దేవాదిభిరప్యేకైకమేవోపాదేయం. అద్యత్వేఽపి న తు త్రయం మనుష్యైశ్శిక్షితవ్యమితి. అత్రోచ్యతే- పూర్వైర్దేవాదిభిర్విశిష్టైరనుష్ఠితమేతత్త్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవ శిక్షితవ్యమితి. తత్ర దయాళుత్వస్యానుష్ఠేయత్వం స్యాత్. కథం. అసురైరప్రశస్తైరనుష్ఠితత్వాదితి చేత్. న- తుల్యత్వాత్త్రయాణాం. అతోయమభిప్రాయః- ప్రజాపతేః పుత్రా దేవాదయస్త్రయః - పుత్రేభ్యశ్చ హితమేవ పిత్రోపదేష్టవ్యం. ప్రజాపతిశ్చ హితజ్ఞో నాన్యథోపదిశతి. తస్మాత్పుత్రానుశాసనం ప్రజాపతేః పరమమేతద్ధితం - అతో మనుష్యైరేవైతత్త్రయం శిక్షితవ్యమితి. అథవా - న దేవా అసురా వాఽన్యే కేచన విద్యన్తే మనుష్యేభ్యః. మనుష్యాణామేవాదాన్తా యేఽన్యైరుత్తమైర్గుణైస్సమ్పన్నాః,- తే దేవాః. లోభప్రధానా మనుష్యాః. తథా హింసాపరాః క్రూరా అసురాః. త ఏవ మనుష్యా అదాన్తత్వాదిదోషత్రయమపేక్ష్య దేవాదిశబ్దభాజో భవన్తి, ఇతరాంశ్చ గుణాన్ సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య,. అతో మనుష్యైరేవ హి శిక్షితవ్యమేతత్త్రయమితి- తదపేక్షయైవ ప్రజాపతినోపదిష్టత్వాత్. తథా హి మనుష్యా అదాన్తా లుబ్ధాః క్రూరాశ్చ దృశ్యన్తే. తథా చ స్మృతిః * కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (తథేతి) యథా దేవా మనుష్యాశ్చ స్వాభిప్రాయానుసారేణ దకారద్వయశ్రవణే సత్యర్థం జగృహుః- తథాఽసురా అపీత్యర్థః. దయధ్వమిత్యత్ర తాత్పర్యమీరయతి (క్రూరా ఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేన పరస్వాపహారాదిగ్రృహ్యతే. ప్రజాపతేరనుశాసనం ప్రాగాసీదిత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవ వ్యాకరోతి (యః పూర్వమితి) దఇతి విసన్ధికరణం సర్వత్ర వర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం. యథా దకారత్రయమత్ర వివక్షితం- తథా స్తనయిత్నుశబ్దేఽపి త్రిత్వం వివక్షితం చేత్- ప్రసిద్ధివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుకృతిరితి) దశబ్దానుకారమాత్రమత్ర వివక్షితం- న తు స్తనయిత్నుశబ్దే త్రిత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్య విధిపర్యవసాయిత్వం ఫలితమాహ (యస్మాదితి) ఉపాదానప్రకారమేవాభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణ భగవద్వాక్యప్రవృత్తిం దర్శయతి (తథా చేతి) తదేతత్త్రయం శిక్షేదిత్యేష విధిశ్చేత్- కృతం * త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ఇత్యాదినా గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాయస్మాదిత్యాదినా సూచితమాహ (అస్యేతి) సర్వైరేవ త్రయ

ఉ.— ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వం తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం హృదయమితి హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయం చేత్- తర్హి దేవాదీనుద్దిశ్య దకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితి శఙ్కతే (తత్రేతి) దమాదిత్రయస్య సర్వైరనుష్ఠేయత్వే సతీతియావత్. కిఞ్చ-పృథక్పృథగనుశాసనార్థినో దేవాదయః- తేభ్యో దకారమాత్రోచ్చారణే-నాపేక్షితమనుశాసనం సిధ్యతీత్యాహ (పృథగితి) కిమర్థమితిపూర్వేణ సమ్బన్ధః. దకారమాత్రముచ్చారయతోపి ప్రజాపతేర్విభాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషేతి) త్రయం సర్వైరనుష్ఠేయమితి పరస్య- సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. తదభిజ్ఞాస్సన్తో యథోక్తనీత్యా వికల్ప్య నీతిదారాజవా. పరాభిప్రాయజ్ఞా ఇత్యుపహాసో వా. పరస్య ప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాం చానభిప్రాయజ్ఞా ఇతి న ఋజు లైఖీ వా పాఠః. ఏకీయం పరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి) అస్తు తేషామేవ శఙ్కా-తథాపి దకారమాత్రాల్లీదృశీ ప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాం చేతి) తదర్థః- దకారార్థో దమాదిః. తస్య ప్రతిపత్తిః- తద్ద్వారేణా దాన్తత్వాది నివృత్తిరాసీదిత్యర్థః. కిమితి ప్రజాపతిర్దోషజ్ఞాపనద్వారేణ తతో దేవాదీననుశాస్యక్ దోషాన్నివర్తయిష్యతి- తత్రాహ (లోకేపీతి) దకారోచ్చారణస్య ప్రయోజనేన సిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) యత్తూక్తం తే వా కథమిత్యాది- తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుం చ- యు క్తం దమాదీతి శేషః. ఇతిశబ్దస్స్వయాథ్యమతసమాప్త్యర్థః. పరోక్తం పరిహారమఙ్గీకృత్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యం సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (ఫలం త్వితి) నిర్జ్ఞాతదోషా దేవాదయో యథా దకారమాత్రేణ తతో నివర్తన్త ఇతి శేషః. ఇతిశబ్దో దార్ష్టాన్తికప్రదర్శనార్థః. విశిష్టాత్ ప్రత్యనుశాసనస్య ప్రవృత్తత్వాదస్మాకం తదభావాదనుపాదేయం దమాదీతి శఙ్కతే (నన్వితి) కిఞ్చ- దేవాదిభిరపి ప్రాతిస్వికానుశాసనవశాదేకైకమేవ దమాద్యనుష్ఠేయం- న తత్త్రయమిత్యాహ (దేవాదిభిరితి) యథా పూర్వస్మిన్కాలే దేవాదిభిరేకైకమేవోపాదేయమిత్యుక్తం - తథా వర్తమానేపి కాలే మనుష్యైరేకైకమేవ కర్తవ్యం - పూర్వాచారానుసారాత్. నతు త్రయం శిక్షితవ్యం. తథా చ కస్యాయం విధిరిత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పరిహరతి (అత్రేతి) ఇతి- ఏకైకమేవనోపాదేయమితి శేషః. దయాళుత్వస్యానుష్ఠేయత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) మధ్యే దమాదీనామితియావత్. అసురైరనుష్ఠితత్వేపి దయాళుత్వమనుష్ఠేయం- హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవాదిషు ప్రజాపతేరవిశేషాత్తేభ్యస్తదుపదిష్టమద్యత్వేపి సర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః. హితస్యైవోపదేష్టవ్యత్వేపి తదజ్ఞానాత్ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి) హితజ్ఞస్య పితురహితోపదేశిత్వాభావస్తస్మాదిత్యుక్తః. విశిష్టైరనుష్ఠితస్యాస్మదాదిభిరనుష్ఠేయత్వే ఫలితమాహ (అతఇతి) ప్రాజాపత్యాదేవాదయో విగ్రహవన్తస్సన్తీత్యర్థవాదస్య యథాశ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్య దకారత్రయస్య తాత్పర్యం సిద్ధమితి వక్తుమితి శబ్దః. సంప్రతి కర్మమీమాంసకమతమనుసృత్యాహ (అథవేతి) కథం మనుష్యేష్వేవ దేవాసురత్వం- తత్రాహ (మనుష్యాణామితి) అన్యే గుణాః - జ్ఞానాదయః. కింపునర్మనుష్యేషు దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం- తదాహ (అదాన్తత్వాదీతి) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి) మనుష్యేష్వేవ దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ ఫలితమాహ (అతఇతి) ఇతిశబ్దో విధ్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థః. మనుష్యైరేవ త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (తదపేక్షత్వాదితి) మనుష్యాణామేవ దేవాదిభావే ప్రమాణమాహ (తథాహీతి) త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర స్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హైనమసురా ఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితి న ఆత్థేతి) దయధ్వం - ప్రాణిషు దయాం కురుతేత్యర్థః. (తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి) దామ్యత- దాన్తా భవత. దత్త-దానం కురుత. దయధ్వం-దయాం కురుతేతి దమదానదయాలక్షణం తదేతత్త్రితయం స్తనయిత్నుః-మేఘః దదద ఇతి దకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషా దైవీ వాక్-నతు స్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం. (తదేతత్త్రయం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి) తస్మాదద్యాపి దమదానదయాలక్షణం ధర్మత్రయం శిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తథా చ స్మృతిః * త్రివిధం నరకస్యైతద్ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్యాభిధేశ్శేషః ప్రాచీనోఽర్థవాదః.. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— దమాదిసాధనత్రయం సర్వోపాసనశేషం విహితం- దాన్తోఽలుబ్ధో దయాళుస్సన్ సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే. తత్ర నిరుపాధికస్య బ్రహ్మణో దర్శనమతిక్రాన్తం. అధునా సోపాధికస్య తస్యైవాభ్యుదయఫలాని వక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) ప్రజాపతిరనుశాస్తీత్యనన్తరమేవాభిహితం. కః పునరసావనుశాస్తా ప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే- ఏష ప్రజాపతిః. కోసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— తద్వై తదేతదేవ తదాస సత్యమేవ స యో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాఀల్లోకాంజిత ఇన్న్వసావసద్య ఏవమేతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యగ్ం హ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

హృదయమితి - హృదయస్థా బుద్ధిరుచ్యతే. యస్మిన్ శాకల్య బ్రాహ్మణే నైనామరూపకర్మణాముపసంహారఉక్తో దిగ్విభాగద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూతప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతం యద్ధృదయం - ప్రజాపతిః - ప్రజానాం స్రష్టా. ఏతద్బ్రహ్మ - బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మ. ఏతత్సర్వం - ఉక్తం పఞ్చమాధ్యాయే. హృదయస్య హృదయత్వం సర్వత్వం చ యస్మాత్ - తస్మాదుపాస్యం హృదయం బ్రహ్మ. తత్ర హృదయనామాక్షరవిషయమేవ తావదుపాసనముచ్యతే - తదేతద్ధృదయమితి నామ త్ర్యక్షరం - త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతి త్ర్యక్షరం. కాని పునస్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. ఉచ్యన్తే - హృ ఇత్యేకమక్షరం. అభిహరన్తి - హృతే రాహరతి కర్మణో హృ ఇత్యేతద్రూపమితి యో వేద. యస్మాద్ధృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ - విషయాః శబ్దాదయస్స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి, హృదయం చ భోక్త్రర్థమభిహరతి, - అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద. అస్మై విదుషేఽభిహరన్తి స్వాశ్చ - జ్ఞాతయః. అన్యే చ - సమ్బద్ధాః. బలిమితి వాక్యశేషః. విజ్ఞానానురూప్యేణైతత్ఫలం. తథా - ద ఇత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఏతదపి దానార్థస్య ధాతో రూపం హృదయనామాక్షరత్వేన నిబద్ధం. అత్రాపి - హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - కరణాని. అన్యే చ - విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి స్వం వీర్యం, - అతో దకార ఇత్యేవం యో వేద - అస్మై దదతి స్వాశ్చాన్యే చ. తథా - యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద - స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం ప్రాప్నోతి - కిము వక్తవ్యం హృదయస్య స్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సార్థవాదేన విధినా సిద్ధమర్థమనువదతి (దమ దీతి) కథం తస్య సర్వోపాసనశేషత్వం - తదాహ (దాన్త ఇతి) అలుబ్ధ ఇతి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయం సప్తమ్యర్థః. అనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథ నైతి) పాపక్షయాదిః - అభ్యుదయః. తత్ఫలాని - ఉపాసనానీతి శేషః. అనన్తర బ్రాహ్మణమాదాయ తస్య సఙ్గతిమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) ఉక్తస్య హృదయశబ్దార్థస్య పాఞ్చమికత్వం దర్శయన్ ప్రజాపతిత్వం సాధయతి (యస్మిన్నితి) కథం హృదయస్య సర్వత్వం - తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వత్వసజ్జీకృతస ఫలమాహ (తస్మాదితి) తత్ర - హృదయస్యోపాస్యత్వే నిర్దేశ సతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముక్తాం వ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యో వేద - అస్మై విదుషేఽభిహరన్తీతి సమ్బన్ధః. వేదనమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం - రూపదర్శనాది. హృదయం తు - కార్యం - సుఖాది. సమ్బద్ధాః - జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః. ఇత్యుక్తం ఫలం కథయతి (విజ్ఞానేతి) (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేపి. ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తామేవ ఫలోక్తిం వ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మై విదుషే స్వాశ్చాన్యే చ దదతి - బలిమితి శేషః. నామాక్షరోపాసనాని త్రీణి. హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితి చత్వార్యుపాసనాన్యత్ర వివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం సర్వోపాసనాఙ్గభూతం దమదానదయాలక్షణమర్థత్రయముపదిశ్య బ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వం దమాద్యనుశాస్తృత్వేన ప్రస్తుతో యోఽయం ప్రజాపతిః - సోపి హృదయమేవ. తదేతద్బ్రహ్మ - బృహత్. ఏతత్సర్వం - పఞ్చమాధ్యాయే శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా హృదయస్య సర్వత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం హృదయస్య ప్రజాపతిత్వ బృహత్త్వ సర్వత్వరూప విశేషణవిశిష్టతయా హృదయోపాసనం విధాయ ఉపాస్యే హృదయే హృదయశబ్దనిర్వచనేన స్తౌతి (తదేతత్త్ర్యక్షరం హృదయమితీత్యాదినా) తత్ర ప్రత్యేకమక్షరార్థానుసద్వేదనఫలాని చాహ (హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేదేత్యాదినా) హృ ఇతి హృతో రూపం. యస్మాద్ధృదయాయ స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి చ అన్యే చ - విషయాశ్చ శబ్దాదయః. స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి - స్వకార్యం సర్వం తదధీనం కుర్వన్తి. తజ్జ్ఞానస్య సర్వస్యాప్యన్తఃకరణాధీనత్వాదితి భావః. అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద - అస్మై విదుషే స్వాశ్చ - జ్ఞాతయః అన్యే చ సమ్బన్ధినో బలిముపహరన్తి తత్క్రతున్యాయాదితి భావః. (ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద) యస్మాద్ధృదయాయ స్వాః - ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ - విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. అతః దకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధ ఇతి యో వేద - తస్మాపి స్వీయాః అన్యే చ స్వం స్వం వీర్యం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద) ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద - స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం లభ్యతే - కిము తత్తదుపాసనయేతి హృదయస్య స్తుతిః కృతా భవతి...... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ళ౦.— తస్యైవ హృదయాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సత్యమిత్యుపాసనం విధిత్సన్నాహ - తదితి - హృదయ బ్రహ్మ పరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయం బ్రహ్మాస్మర్యత ఇత్యేకస్తచ్ఛబ్దః. తదేతదుచ్యతే ప్రకారాన్తరేణేతి ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. కిం పునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ. ఏత

శ్రీ స యో హైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఆపఏవేదమగ్రఆసుస్తాఆపః సత్యమసృజన్త సత్యంబ్రహ్మ బ్రహ్మప్రజాపతింప్రజాపతిర్దేవాగ్ స్తేదేవాస్సత్యమేవోపాసతేతదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం సత్యమితిస ఇత్యేకమక్షరంతీత్యేకమక్షరంయమిత్యే కమక్షరంప్రథమోత్తమేఅక్షరేసత్యం మధ్యతోఽనృతంతదేతదనృతముభయతస్సత్యేనపరిగృహీతగ్ం స త్యభూయమేవభవతినైనంవిద్వాగ్ంసమనృతగ్ంహినస్తి॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

శ౦.- వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసన్నిధీకృత్యాహ. అస- బభూవ. తత్కింపునః. ఏతదేవయదుక్తంహృదయంబ్రహ్మేతి- తదితితృతీయస్తచ్ఛబ్దోవినియుక్తః. కింతదితి. విశేషతోనిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చత్యచ్చ- మూర్తంచామూర్తంచ. సత్యంబ్రహ్మ. పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్. సయఃకశ్చిత్సత్యా త్మానమేతంమహ, న్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం,. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమంజాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణఏతదేవాగ్రేజాతంబ్రహ్మ- అతఃప్రథ మజం, వేద- విజానాతిసత్యంబ్రహ్మేతి. తస్యేదంఫలముచ్యతే-యథాసత్యేనబ్రహ్మణాఇమేలోకాఆత్మసాత్కృతాః- ఏవంసత్యాత్మానంబ్రహ్మమ హద్యక్షంప్రథమజంవేద- సజయతీమాల్లోకాన్. కిఞ్చ-జితః- వశీకృతఇన్వం- యథాబ్రహ్మణా. అసౌ- శత్రురితివాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవే దసౌ. శత్రుర్జితోభవేదిత్యర్థః. కస్మైతత్ఫలమితి.పునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) అతోవిద్యాను రూపంఫలంయుక్తం- సత్యంహ్యేవయస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సత్యశబ్దార్థంసత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తంవ్యావర్తయతి (స చ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్యచతుర్థేప్రస్తుతత్వంసూచయతి (మూర్తంచేతి) వేదనమనూద్యఫలోక్తిమవతారయతి (సయఇతి) ప్రథమజత్వంప్ర కటయతి (సర్వస్మాదితి) సయఃకశ్చిత్- వేదేతిసమ్బన్ధః. ఐహికఫలసిద్ధంఫలాన్తరమాహ (జితఇతి) వశీకృతస్యశత్రోస్స్వరూపేణసత్త్వంవా రయతి (అసచ్చేతి) సయోహైతమిత్యాదినాయఏవమేతమిత్యాదేరేకార్థత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్మైతదితి) కథమస్యవిజ్ఞానస్యేదం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పఞ్చమీపరామృష్టంస్పష్టయతి (సత్యంహీతి) . ౧

రం.— హృదయస్యప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వాసత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమేవేత్యాదినా) వైశ బ్దోవధారణే. తద్వై- తదేవతత్- తాదృశంహృదయమేతదేవతదాస- ఏతత్-వక్ష్యమాణంతత్సదాసేత్యర్థః. కింతదాసేత్యత్రాహ (సత్యమేవేతి) * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇత్యత్రసత్త్యచ్ఛబ్దితం మూర్తంచామూర్తంచ - సత్యం. అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకంవిరాడ్రూపమభవదిత్యర్థః. త దుపాసనస్యఫలమాహ (సయోహైతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతీత్యాదినా) యఃకశ్చిదేతత్-హృదయంమహత్. అతఏవయక్షం- పూజ్యం. ప్రథమజం- ప్రథమజాతం. సర్వస్మాత్కార్యజాతాత్ప్రథమజం. సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం. బ్రహ్మ-బృహదితియఃకశ్చి దేతద్ధృదయంవేద-ఉపాస్తే. సఇమాన్లోకాన్జయతి. జితః-వశీకృతః. ఇన్వ-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య. కథం. యథాబ్రహ్మణాజితః. అసత్-అసత్ప్రాయోభవేదిత్యర్థః. తస్మైతత్ఫలమితిపునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతిసత్యంహ్యేవబ్ర హ్మేతి) యఃఏవంమహద్యక్షంప్రథమజంసత్యంహృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వంయుక్తమేవ-హి-యతఏతదుపాస్యంసత్యంబ్రహ్మ-అతో యంసత్యోపాసకఇత్యతస్తదుపాసకస్యసత్త్వంతద్విరోధినశ్చాసత్త్వంయుక్తమేవేతిభావః. ౧

శం.— సత్యస్యబ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ. *మహద్యక్షంప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథంప్రథమజత్వమితి. ఉచ్యతే (ఆపఏవే దమగ్రఆసుః) ఆపఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతేర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపో ఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలంకేనచిదదృష్టేనసూక్ష్మేణాత్మనాకర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః. ఇతరభూతసహితాఏవ - నకేవలాః. క ర్మసమవాయిత్వాత్తుప్రాధాన్యమపామితి. సర్వాణ్యేవభూతానిప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతావస్థానికర్మసహితానినిర్దిశ్యన్తేఆపఇతి. తాఆపోబీజభూతా జగతోఽవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తాఏవేదం- సర్వంనామరూపవికృతంజగదగ్రఆసుః. నాన్యత్కించిద్వికారజాతమాసీత్. తాఃపునరాపస్సత్య మసృజన్త. తస్మాత్సత్యంబ్రహ్మప్రథమజం. తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్యసూత్రాత్మనోజన్మ- యదవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణం. తత్సత్యంబ్రహ్మ. కుతః. మహత్త్వాత్. కథంమహత్త్వమితి. ఆహ- యస్మాత్సర్వస్యస్రష్టృ. కథం. యత్సత్యంబ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాంపతింవిరాజంసూర్యాధి కరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవంక్రమేణసత్యాద్బ్రహ్మణోజాతం- తస్మాన్మహత్సత్యంబ్రహ్మ. కథంపునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే-తే- ఏవంసృష్టాదేవాఃపితరమపివిరాజమతీత్యతదేవసత్యంబ్రహ్మోపాసతే. అతఏవప్రథ మజంమహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యంతత్. తస్యాపిసత్యస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం. కానితాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- సఇత్యే కమక్షరం. తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధోనిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం. తత్రతేషాంప్రథమోత్తమేఅక్షరే-సకారయకారౌసత్యం- మృత్యు రూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతంహిమృత్యుః-మృత్య్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఉ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావే
తావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి
శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- వ్యాప్తం. అన్తర్భావితం సత్యరూపాభ్యాం. అతోఽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ- సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, యోవిద్యాత్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోక్తం న హినస్తి.... ౨

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇదమూర్ధ్వం బ్రాహ్మణం గృహ్యతే. తస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) ఆహుతీనామేవ కర్మసమవాయిత్వం - నత్వపామిత్యా శఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యాపస్సోమాద్యాహుతిరూపా నాః కర్మసమవాయిన్యః- తథాప్యుత్తరకాలే కథం తాసాం తథాత్వం - కర్మణోఽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాశ్చేతి) కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్య స్తత్సమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తాస్తన్నాశోత్తరకాలం సూక్ష్మేణాదృష్టేనాత్మనా- అతీన్ద్రియేణాత్మనా తిష్ఠన్తీతియోజనా. ఆపఇతివిశేషణం భూతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థమితి మతిం వారయతి (ఇతరేతి) కథం తర్హి తాసామేవ శ్రుతావుపాదానం- తదాహ (కర్మేతి) ఇతి- తాసామేవాత్ర గ్రహణమితి శేషః. వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాస్వేవేతి) పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యాస్తాయథోక్తా ఆపః- తా ఏవేతి యచ్ఛబ్దానుబన్ధేన యోజనా. *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతం సత్యం కథం భూతాన్తరసహితాభ్యోఽద్భ్యో జాయతే- తత్రాహ (తదేతదితి) తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్యాపీత్యపిశబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. బుద్ధిపూర్వకమనృతం విదుషోఽపి బాధకమిత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రమాదోక్తమితి)... ౨

ఇతిబృహదారణ్యకే- సప్తమాధ్యాయే- చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం-తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆపఏవేదమగ్ర ఆసురిత్యాది) ఇదం-వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే-అణ్డసృష్టేః ప్రాక్ ఆపఏవాసుః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనా అవర్తతేత్యర్థః. (తా ఆపస్సత్యమసృజన్త) తా ఆపః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం- పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ- చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం- దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః. జాతావేకవచనం. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతి శేషః. తే దేవాస్సత్యమేవోపాసత ఇత్యాది స్పష్టం. (తీత్యేకమక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం) ప్రథమోత్తమే అక్షరే- సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః- మధ్యాక్షరస్తకారస్త్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః- మృత్యువ్యనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- సన్దష్టం సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, చ యోవిద్వాన్-తమేనం విద్వాంసమనృతం ప్రమాదోక్తం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః. ౨

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అస్యేదానీం సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే. తద్యత్. కింతత్. యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. కిం. అసౌ సః. కోఽసౌ. ఆదిత్యః. కః పునరసావాదిత్యః. య ఏషః. క ఏషః. య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషోఽభిమానీ- సోఽసౌ సత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి పురుషః. తచ్ఛబ్దాత్సచ సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషౌ యస్మాత్- తస్మాదన్యోన్యస్మిన్- ఇతరేతరస్మిన్. ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ - అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్. కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే- రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః- ఆదిత్యోఽస్మిన్- చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః. అయం చ- చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్- ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. సః-అస్మిఞ్ఛరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా-యస్మిన్కాల ఉత్క్రమిష్యన్భవిష్యతి- తదాఽసౌ చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనౌదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే. తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ- కేవలం, విరశ్మ్యేతన్మణ్డలం చన్ద్రమణ్డలమివ. తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ. పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి. నైనం- చాక్షుషం పురుషముద్దీకృత్య తం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్సావధికర్తవ్యవశాత్పూర్వమాగచ్ఛన్తోఽపి పునస్తత్కర్మక్షయమనురుధ్యమానా ఇవ నాయన్తి- న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోఽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోఽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్యేత్యాదినా) తత్రాధిదైవికం స్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా) స

మూ.— యఏషఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష స్తస్య భూరితిశిరఏకగ్ శిర ఏకమేతదక్షరంభువఇతిబాహూద్వౌ బాహూద్వేఏతెఅక్షరేసువరితిప్రతిష్ఠాద్వేప్రతిష్ఠేద్వేఏతెఅక్షరేతస్యోపనిషదహరితిహన్తిపాప్మానం జహాతిచయఏవంవేద॥ ౧

యోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుష స్తస్యభూరితిశిరఏకగ్ శిరఏక మేతదక్షరంభువఇతి బాహూద్వౌబాహూద్వేఏతెఅక్షరెసువరితిప్రతిష్ఠాప్రతిష్ఠేద్వేద్వేఏతే అక్షరెతస్యోపనిషదహమితిహన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవేద॥ ఇతిసప్తమాధ్యాయెపఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్. ౨

వ్యాప్తివ్యాఖ్యాతి,కంస్థానవిశేషందర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవక్తినోస్థానభేదేన భేదంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యస్యముపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితి యావత్. అనుగృహ్ణన్- ఆదిత్యమణ్డలాత్మానంప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః. తత్ప్రదర్శనస్యకింఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వముక్తంనిగమయతి (నేత్యాదినా) పునశ్శబ్దేనప్రతేరుత్తరకాలోగృహ్యతే. రశ్మినామచేతనత్వాదివశబ్దః. పునర్నకారోచ్చారణమన్వయప్రదర్శనార్థం. ౧

రం.— ఏవంసత్యత్వేనహృదయోపాసనముక్త్వాఅథ్యాదిత్యాన్తర్వర్తినోబ్రహ్మణోనిర్వికారత్వరూపసత్యత్వేనవ్యాహృతిశరీరకత్వేనచోపాసనందర్శయతి (తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలెపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్ పురుషఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధంసత్యం- అసౌసఆదిత్యః. సకఇత్యత్రాహ (యఏషఇత్యాది) *యఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతె *యఏషోన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధఇత్యర్థః. అక్షన్- అక్షీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌరశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతిన్యాధ్యాత్మంచావస్థితావాదిత్య చాక్షుషపురుషావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌభవతః. రశ్మిద్వారాఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావేచాక్షుషపురుషస్యపరమాత్మనఃస్వకార్యాసామర్థ్యాత్. చాక్షుషశ్చపురుషఃప్రాణద్వారాఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాభావేఆదిత్యపురుషస్యపరమాత్మనఃప్రకాశకత్వాభావాత్. (సయదోత్క్రమిష్యన్ భవతిశుద్ధమేవైతన్మణ్డలంపశ్యతినైనమేతేరశ్మయఃప్రత్యాయన్తీతి) ఏవంవిద్వానుత్క్రమిష్యన్ద్వారభూతమాదిత్యమణ్డలంశుద్ధం- రశ్మిప్రతిఘాతరహితంద్రష్టుంశక్నోతి. సూర్యస్యరశ్మయఃఏనంప్రతి- ప్రతికూలంనాయన్తి - అస్యోపాసకస్యచక్షుఃప్రతిఘాతాయనప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోఃపురుషయోఃపరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానవైభవాదితిభావః. ౧

శం.— తత్రకోసౌ. కః. యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్సత్యనామా - తస్యవ్యాహృతయోఽవయవాః. కథం. భూరితియేయంవ్యాహృతిః - సాతస్యశిరః. ప్రాథమ్యాత్. తత్రసామాన్యంస్వయమేవాహ శ్రుతిః ఏకం - ఏకసఙ్ఖ్యాయుక్తంశిరః. తథైతదక్షరమేకంభూరితి. భువఇతిబాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌబాహూ. ద్వేఏతేఅక్షరే. తథాసువరితిప్రతిష్ఠా: ద్వేప్రతిష్ఠే. ద్వేఏతెఅక్షరే. ప్రతిష్ఠే- పాదౌ. ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్యవ్యాహృత్యవయవస్యసత్యస్యబ్రహ్మణఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం. యేనాభిధానేనాభిధీయమానం తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కోసావితి. ఆహ (అహరితి) అహరితిచైతద్రూపంహన్తిజహాతేశ్చేతియోవేద-సహన్తిజహాతిచపాప్మానం- యఏవంవేద. ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్సత్యస్యబ్రహ్మణోధ్యానేప్రస్తుతేసతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రథమవ్యాహృతౌశిరోదృష్ట్యారోపేసిపక్షితే. తస్యోపనిషదిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) యథాలోకేగవాదిస్స్వనామాభిధానేనాభిధీయమానఃసమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితిచేతి) ౨

రం.— (యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుష స్తస్యభూరితిశిరః) ఆదిత్యమణ్డలేవర్తమానస్యసత్యపురుషస్యభూరితివ్యాహృతిశ్శిరఇత్యర్థః. తచ్ఛిరస్త్వేనధ్యానంకర్తవ్యమితిభావః. తత్రోపపత్తిమాహ (ఏకంశిరఏకమేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితిభావః. తథా-భువఇతివ్యాహృతిర్బాహూధ్యాతవ్యౌ. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌబాహూద్వేఏతేఅక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితిభావః. (సువరితిప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా-పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వేప్రతిష్ఠేద్వేఏతేఅక్షరేఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్యఅహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషదౌ - రహస్యనామనీఇత్యర్థఇతి. అహరిత్యస్యహన్తెర్జహాతెశ్చరూపసమ్భవమభిప్రేత్యతదనుసారేణఫలమాహ (హన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవెదెతి) యఏవంవేద- ఉపాస్తే. సఃపాప్మానంహన్తిజహాతిచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఏవం- యోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్యభూరితిశిరఇత్యాదిసర్వంసమానం. తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తెర్జహాతెశ్చేతి. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయెపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— మనోమయోఽయంపురుషోభాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదంకిఞ్చ॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— యథా మణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సోపనిషత్కస్యాధిదైవతముపాసనముక్తం- తథాఽధ్యాత్మం చాక్షుషపురుషస్యోక్తనిశేషణస్యోపాసనముచ్యత ఇత్యాహ (ఏవమితి) చాక్షుషస్య పురుషస్య కథమహ మిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) హన్తిజహాతి చేత్యాహ నిత్యేత ద్రూపమితి యో వేద- సహన్తి పాప్మానం జహాతి చేతి పూర్వవత్ఫలవాక్యం యోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపి పూర్వవద్రూపం. తదనుసారి ఫలం చ హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి. ఇదం చ చిన్తితం గుణోపసంహారపాదే- * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదినా ఆదిత్యాదిత్యవస్థితయా వ్యాహృతిశరీరకతయా చోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః *తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి యే అహరిత్యహమితి చ రహస్యనామనీ ఉపదిష్టే - తే కిం స్థానవిశేషనియతే- అతశ్చాహరితి నామ ఆదిత్యమణ్డలస్థానవిశిష్టస్యైవ, అహమితి చ నామాక్షిస్థపురుషస్యైవేతి నియమోఽస్తి- ఉత నేతి చిన్తాయాం పూర్వపక్ష ఉచ్యతే-*సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి. యథా మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదుపాస్యైక్యేన విద్యైక్యాత్ శాణ్డిల్యవిద్యాయాం గుణోపసంహారః- ఏవమత్రాప్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణస్సత్యస్య వ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేన విద్యైక్యాత్ తత్సమ్బన్ధినో రహస్యనామ్నోరప్యనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహార ఇతి. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా విశేషాత్. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుషః తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితావితి ద్విత్వసఙ్ఖ్యయా ప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః. ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేన రూపభేదాచ్చ విద్యాభేదాన్నామ్నోరనియమేన స్థానద్వయేఽప్యనుపసంహారః. *దర్శయతి చ. * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాదినా శ్రుతిరేవ స్థానభేదే పరస్పరగుణప్రాప్తిం దర్శయతి హి చాక్షుషే పురుషే ఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన. యది హి స్థానభేదేఽపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః- తర్హ్యతిదేశోఽనర్థక ఏవ స్యాత్. అత ఆదిత్యస్థానవిశిష్టస్యైవాహరితి నామ- అక్షిస్థస్యైవాహమితి నామేతి వ్యవస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఉపాధీనామనేకత్వాత్ అనేకవిశేషణత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో మన ఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనం విధిత్సన్నాహ- మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్. మనసా వాఽపలభ్యత ఇతి మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః- భా ఏవ సత్యం - సద్భావః. స్వరూపం యస్య సోఽయం భాస్సత్యః. భాస్వర ఇత్యేతత్. మనసస్సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్య భాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే- హృదయస్యాన్తస్తస్మిన్నిత్యేతత్. యథా వ్రీహిర్వా యవో వా పరిమాణతః- ఏవం పరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. స ఏష సర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేఽపి సతి కశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయం తు న తథా. కిం తర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. (సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) యత్కిఞ్చిత్సర్వం జగత్- తత్సర్వం ప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తద్భావాపత్తిరేవ ఫలం- *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి బ్రాహ్మణం ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి) అనేకవిశేషణత్వాచ్చ- ప్రత్యేకం తేషామితి శేషః. తత్ప్రాయత్వే హేతుమాహ (మనసీతి) ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాయత్వమాహ (మనసా వేతి) తస్య భాస్వరరూపం సాధయతి (మనస ఇతి) తస్యోపాసనార్థం స్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఔపాధికమిదం పరిమాణం- స్వాభావికం త్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (స ఏష ఇతి) యదుక్తం సర్వస్యేశాన ఇతి - తన్నిగమయతి (సర్వమితి) యథాఽన్యత్ర- తథాఽత్రాపి ఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య ఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూపః. సమానప్రకరణే ఛాన్దోగ్యే * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదివన్నైవ సవికార ఇతి యావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్గత స్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణ ఇత్యర్థః. (స ఏష సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా. సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ - ప్రశాసనేన ధారక ఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యప్యుక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దోగ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపత్వాత్ వేద్యరూపభేదాభావాత్ విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ఏకస్యామేవ వాజసనే

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

వాచం ధేనుముపాసీత తస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారో వషట్కారో హన్తకారస్స్వధాకారస్తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ హన్తకారం మనుష్యాస్స్వధాకారం పితరస్తస్యాః ప్రాణ ఋషభో మనో వత్సః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

యశాఖాయాం అగ్నిరహస్యే - స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః మనోమయో ऽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిం చేతి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే. సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - సమానమేవం చాభేదాత్. ఉభయత్రాపి మనోమయత్వాదికే సమానే సత్యవశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వనియతరూపత్వేన వశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమితి స్థితం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— తథైవోపాసనాన్తరం సత్యస్య బ్రహ్మణో విశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతో బ్రహ్మణో నిర్వచనముచ్యతే - విదానాత్ - అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారం విదార్య హి అవభాసతే విద్యుత్. ఏవంగుణం విద్యుద్బ్రహ్మేతి యో వేద - అసౌ విద్యతి - అవఖణ్డయతి, వినాశయతి పాప్మనః. ఏనం - ఆత్మానం ప్రతి ప్రతికూలభూతాః పాప్మానో యే - తాన్ సర్వాన్ పాప్మనో ऽవఖణ్డయతీత్యర్థః. య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి - తస్యానురూపం ఫలం - విద్యుద్ధి - యస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముద్భావ్య విభజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసో విదానాద్విద్యుదితి సమ్బన్ధః తదేవ స్ఫుటయతి (మేఘేతి) ఉక్తమేవ ఫలం ప్రకటయతి (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి కేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మాధ్యాసహేతుభూతం సాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్స్థితాన్ధకారఖణ్డనాద్విద్యుత్. బ్రహ్మ చాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితి విద్యుత్త్వమస్తీతి భావః. (విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ) యః విద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవం వేద - ఏనం పాప్మనో విద్యతి - ఏనం ప్రతి ప్రతికూలభూతా యే పాప్మానః - తాన్ సర్వాన్ విద్యతి - విశేషేణ ద్యతి - ఖణ్డయతి. దో అవఖణ్డనే ఇతి హి ధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో విద్యుత్ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరం తస్యైవ బ్రహ్మణః వాగ్ధేనుర్బ్రహ్మేతి. వాగితి - శబ్దః. త్రయీ. తాం వాచం ధేనుం - ధేనురివ ధేనుః. యథా ధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యం పయః క్షరతి వత్సాయ - ఏవం వాగ్ధేనురుక్ష్యమాణైః స్తనైః పయ ఇవాన్నం క్షరతి దేవాదిభ్యః. కే పునస్తే స్తనాః, కే వా తే - యేభ్యః క్షరతి,. తస్యా ఏతస్యా వాచో ధేన్వా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి వత్సస్థానీయాః. కౌ తౌ. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ) ఆభ్యాం హి హవిర్దీయతే దేవేభ్యః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్త ఇతి మనుష్యేభ్యో ऽన్నం ప్రయచ్ఛన్తి. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యస్స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తి. తస్యాః - ధేన్వా వాచః ప్రాణ ఋషభః - ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయం. ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవ ప్రతిపద్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాం ధేనుం - ఉపాసీతేతి సమ్బన్ధః. వాచో ధేన్వాశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) స్తనచతుష్టయం భోక్తృత్రయం చ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కే పునరిత్యాదినా) కథం దేవా యథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాం హీతి) హన్త - యదపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం - అన్నం. ప్రస్నావ్యతే - ప్రస్నుతా - క్షరణోద్యతా క్రియతే. మనసా హి త్వా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషꣳ శృణోతి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః సమాః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్.

చనోక్తం వివృణోతి (మనసేతి) ఫలాన్తరవర్ణనాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తాదృశ్యం-యథోక్తం వాగుపాధికబ్రహ్మోపాసనమిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయీలక్షణాం వాచం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః. తస్యాశ్చత్వారస్తనా ఇత్యాదిస్పష్టం. (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై- తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ చ వషట్కారేణ చ దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యయజ్ఞే మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. ప్రసూయతే- స్వకార్యోత్పాదికేత్యర్థః (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కోఽయమగ్నిరితి. ఆహ- యోఽయమన్తః పురుషే. కింశరీరారమ్భకః. నేత్యుచ్యతే- యేన- అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే. కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే- భుజ్యతేఽన్నం ప్రజాభిః. జాఠరోఽగ్నిరిత్యర్థః. తస్య సాక్షాదుపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య- అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి. కోఽసౌ. యం- ఘోషం. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ- అఙ్గులీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం. అత్రాపి తాదృశ్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి) అన్నపానస్య పక్తా. తత్సద్భావే మానమాహ (తస్యేతి) క్రియాపదాని- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కోఽసౌ యోఽగ్న్యుపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి)... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసక్తాదుత్క్రాన్తిం వక్తుం తదుపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే ఇత్యాది) కోఽసావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యత ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరాగ్నిరిత్యర్థః. (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం- ఘోషం ఏతత్ - ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గులీభ్యాం పిధాయ శృణోతి. తాదృశ వైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థసిద్ధోఽర్థః. (స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేషామస్మిన్ప్రకరణే ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే. యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుస్తిమితోఽభేద్యస్తిష్ఠతి. స వాయుస్తత్ర- స్వాత్మని తస్మై- సంప్రాప్తాయ విజిహీతే- స్వాత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం.

ఉ.— ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమగ్ంహైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యగ్ం హరన్తి పరమగ్ంహైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమగ్ంహైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశం బ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణ సః- విద్వానూర్ధ్వ ఆక్రమతే- ఊర్ధ్వస్సన్ గచ్ఛతి. స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి. ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః. సోఽప్యేవంవిదే ఉపాసకాయ ద్వారం ప్రయచ్ఛతి- తస్మై స తత్ర విజిహీతే. యథా డమ్బరస్య ఖం- వాదిత్రవిశేషస్య ఛిద్రపరిమాణం. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. సోఽపి తస్మై తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం ప్రసిద్ధం. స తేన ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స లోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి. కింవిశిష్టం. అశోకం- మానసేన దుఃఖేన వివర్జితమిత్యేతత్. అహిమం-హిమవర్జితం. శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః తం ప్రాప్య తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః- నిత్యాస్సమాః-సంవత్సరానిత్యర్థః బ్రహ్మణో బహూన్ కల్పాన్వసతీత్యేతత్ ౧

సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి) ఫలం చ- అశ్రుతఫలానామితి శేషః కిమితి విద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తత్ర సతైవ బ్రహ్మలోకం కుతో న గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్ష ఇతి) ఆదిత్యం ప్రత్యాగమనే హేతుమాహ (ఆదిత్య ఇతి) ఉక్తార్థే వాక్యం దర్శయతి (తస్మా ఇతి) బహూన్కల్పానిత్యనాన్తరకల్పోక్తిః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉపాస్త్రీన్ప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదో గతిమాహ (యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదా బ్రహ్మవిత్పురుషః అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- తదా అర్చిరాదిపూర్వపర్వపదవజ్యా సా ద్వారా వాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయ బ్రహ్మవిదే సః- వాయుర్విజిహీతే- ఆత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథా రథచక్రస్య ఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తిరన్ధ్రం యత్పరిమాణం-తత్పరిమాణం ఛిద్రం కరోతి. తేన చ-ఛిద్రేణోర్ధ్వం గత్వా సః- బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. స చ *దేవలోకాదాదిత్యమితి శ్రుత్యన్తరవిరోధ ఇతి వాచ్యం- * నారాయణోపవతే ఏష దేవానాం గృహ ఇతి శ్రుతేర్వాయోరేవ తత్ర దేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రితం చ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుమబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దోహి సామాన్యశబ్దః. వాయుశబ్దో విశేషః. అతో వాయురేవ దేవలోక ఇతి స్థితం. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖమిత్యాది) ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితోఽపి తస్మై- ఏవంవిదే ఉపాసకాయ ప్రాప్తాయ డమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్య ఖం- ఛిద్రమివ ఛిద్రం కరోతి. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమ్య చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం) సోఽపి-చన్ద్రమాః తస్మై బ్రహ్మవిదే దున్దుభిరన్ధ్రసదృశం రన్ధ్రం కరోతి. తత్ర తేన మార్గేణ స ఊర్ధ్వ ఉత్పత్య పిన్నద్వరణేన్ద్రధాతృలోకానతిక్రమ్య అశోకం- శోకశూన్యం అహిమం - హిమాద్యాధిభౌతికదుఃఖశూన్యం పరబ్రహ్మలోకం గత్వా శాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్ సంవత్సరాన్ తత్రైవ వసతి- స పునరావర్తత ఇత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వై పరమం తపః. కిం. యద్వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ తప్యతే- తదేతత్పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః. స ఏష ఏవ తేన విజ్ఞానతపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవ కల్పయతి కిం ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతం - మాం గ్రామాదరణ్యం హరన్తి ఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమ తత్తపో భవిష్యతి. గ్రామాదరణ్యగమనం పరమం తప ఇతి హి ప్రసిద్ధం. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి. అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన సఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి) యద్వ్యాహిత ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి) కర్మక్షయహేతురిత్యత్ర కర్మశబ్దేన పాపముచ్యతే పరమం హైవ లోకమిత్యత్ర తపసాఽనుకూలం ఫలం లోకశబ్దార్థః అన్త్య గ్రామాదరణ్యగమనం- తథావిశిష్టం తపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేవ పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భ

మూ.— అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదేతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతస్తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం కిం స్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మా ఉ హైతదువాచ వీత్యన్నం వై వి అన్నే హీమాని సర్వాణి భూతాని విష్టానిరమితి ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశం బ్రాహ్మణమ్.

ఏతి. స య ఏవం తేన విజ్ఞానేన తపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి - య ఏవం వేద. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యం హరన్తి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) యం ప్రేతం గ్రామాదరణ్యం ఋత్విజో హరన్తి. తస్మిన్ కర్మణి గ్రామాదరణ్యగమనత్వసామాన్యాత్ పరమం తపో భవిష్యతీతి తత్ర పరమతపస్త్వబుద్ధిం జీవద్దశాయామేవ యః కరోతి - స పరమం లోకం జయతి. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ భవిష్యతి ప్రేతభూతస్య స్వస్యాగ్నావభ్యాధానే పరమతపస్త్వబుద్ధిం కుర్వతః పరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః.... ... ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అన్నం బ్రహ్మేతి) తస్మై తదుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ - అన్నం బ్రహ్మ - అన్నం - అద్యతే యత్. తద్బ్రహ్మేత్యేకే - ఆచార్యా ఆహుః. తన్న తథా గృహీతవ్యమన్నం బ్రహ్మేతి. అన్యే చాహుః ప్రాణో బ్రహ్మేతి. తదప్యతథా న గృహీతవ్యం. కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతి న గ్రాహ్యం. యస్మాత్పూయతి - క్లిద్యతే. పూతిభావమాపద్యతే ఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మ హి నామ తత్ - యదవినాశి. అస్తు తర్హి ప్రాణో బ్రహ్మ. నైవం - యస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణః - శోషముపైతి ఋతే అన్నాత్. అత్తా హి ప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేన వినా న శక్నోత్యాత్మానం ధారయితుం. తస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్. అత ఏకైకస్య బ్రహ్మతా నోపపద్యతే యస్మాత్ - తస్మాదేతే హ త్వేవ - అన్నప్రాణదేవతే ఏకధాభూయం - ఏకధాభావం భూత్వా - గత్వా పరమతాం - పరమత్వం గచ్ఛతః బ్రహ్మత్వం ప్రాప్నుతః. తదేతదేవమధ్యవస్యాహ స్మ ఆహ స్మ, ప్రాతృదో నామ పితరమాత్మనః. కింస్విదితి వితర్కే. యథా మయా బ్రహ్మ పరికల్పితం - ఏవం విదుషే కింస్విత్సాధు కుర్యాం - సాధు - శోభనం. పూజాం. కాం తస్మై పూజాం కుర్యామిత్యభిప్రాయః. కిమేవ వాస్మై - ఏవం విదుషేఽసాధు కుర్యాం. కృతకృత్యోఽసావిత్యభిప్రాయః. అన్నప్రాణౌ సహభూతౌ బ్రహ్మేతి విద్వాన్నాసావసాధుకరణేన ఖణ్డితో భవతి, నాపి సాధుకరణేన మహీకృతః. తమేవం వాదినం స పితా హ స్మాహ. పాణినా - హస్తేన నివారయన్. మా ప్రాతృద మైవం వోచః. (కస్తు) తయోరేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం కస్తు గచ్ఛతి - న కశ్చిదపి విద్వాననేన బ్రహ్మదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. యద్యేవం బ్రవీతు భవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి. తస్మై ఉ హ ఏతత్ - వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ. కిం తత్. వి ఇతి. తద్వి ఇత్యుచ్యతే (అన్నం వై వి) అన్నే హి - యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని - ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే. కిఞ్చ - రమితి - రమితి చోక్తవాన్ పితా. కిం పునస్తద్రం. ప్రాణో వై రం. కుత ఇతి. ఆహ - ప్రాణే హి - యస్మాద్బలాశ్రయే సర్వాణి భూతాని రమన్తే - అతో రం ప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం. సర్వభూతరతిగుణశ్చ ప్రాణః. న హి కశ్చిదనాయతనో నిరాశ్రయో రమతే, నాపి సత్యప్యాయతనేఽప్రాణో దుర్బలో రమతే. యదా త్వాయతనవాన్ ప్రాణీ బలవాంశ్చ - తదా కృతార్థమాత్మానం మన్యమానో రమతే లోకః. *యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయక ఇత్యాదిశ్రుతేః. ఇదానీమేవంవిదః ఫలమాహ - సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి - అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణి భూతాని రమన్తే - ప్రాణగుణజ్ఞానాత్. య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అన్నమితి) యథా పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం - తద్వదిత్యాహ (తథేతి) ఏతదితి బ్రహ్మవిషయోక్తిః. ఉపాస్యం బ్రహ్మ నిర్ధారయితుం విచారయతి (అన్నమిత్యాదినా) అన్నస్య వినాశిత్వేఽపి బ్రహ్మత్వం కిం న స్యాత్ - అత ఆహ (బ్రహ్మ హీతి) కథమన్నం వినా ప్రాణస్య శోషప్రాప్తిః - తత్రాహ (అత్తా హీతి) ప్రత్యేకం నాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థం వివృణోతి (అన్నప్రాణావితి) కస్త్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (తయోరితి) యద్యేవం - ఉక్తరీత్యా పరమత్వం యది నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తముపసంహృత్య గుణద్వయం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి) అన్నగుణం వినా ప్రాణగుణాదేతద్ధ్యానం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వసమ్భావాదలం ప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) గుణద్వయస్య పరస్పరాపేక్షామనుభవానుసారేణ స్ఫోరయతి (య

ఉ.—— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదగ్ం సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౨

చార్యేతి) ఆయతనవత్త్వోపలక్షితశ్చకృతార్థ ఇత్యత్ర తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నిత్యాదినా) ఆదిశబ్దేన దృష్టిశ్చాపి లిఙ్గస్యస్య యేహోవృ ... సర్వాణి త్తస్యపూర్ణానాన్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః. తన్న తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే తదన్నం పూయతి- పూతిభావమాపద్యతే. తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి. (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః. తదపి న యుక్తం- అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః. (తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేవమధ్యవస్య హ స ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమాహ. కిమితి తత్రాహ (కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషే అస్మై సుహ్యం కిం వా సాధు కర్మ కుర్యాం. కిం వా అసాధు కర్మ కుర్యాం,. కృతకృత్యస్యాస్య మే సాధ్వసాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మాన మేవ నిర్దిశతి దేహాదివివేకజ్ఞాపనాయ అథవా- అస్మా ఇతి కస్యచిత్తచ్ఛిష్యస్య తద్విదుషో వా నిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తసంజ్ఞయా నివారయన్ సహ - పితా ఆహాస్మ. కిమితి. హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి. న కశ్చిదపి విద్వాన కేనేదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసామీతి. ఇతి పిత్రోక్తః పుత్రః యద్యేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ. (తస్మా ఉ హైతదువాచ) తస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే ఇత్యర్థః. అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్త ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. ఏతద్గుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం. ఉక్థం- శస్త్రం. తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కిం పునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం. ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉద్ధ) అస్మాత్- ఏవంవిద ఉక్థవిత్ - ప్రాణవిద్వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతి హ. దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.—— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిలితయోరుపాసనముక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) కస్మిన్క్రతావుక్థస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కిం పునరితి) తస్మిన్నుక్థదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి) తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైతద్విజ్ఞానతారతమ్యాపేక్షయా సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.—— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. ఉక్థశబ్దశ్శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః. శస్త్రపరత్వేఽపి న దోషః. తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి) న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్- ఉక్థప్రాణవిత్ వీరః పుత్రః ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సంబన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.—— యజురితిచోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. న హ్య

ఉ.— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩

క్షత్త్రం ప్రాణో వై క్షత్త్రం ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్ర క్షత్త్రమత్రమాప్నోతి క్షత్త్రస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్రియై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సతి ప్రాణే కేనచిత్కస్యచిద్యోగసామర్థ్యం - అతో యస్సక్తిః ప్రాణో యజుః. ఏవం విదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే - ఉద్యమన్త ఇత్యర్థః. హాస్మై - ఏవం విదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం - శ్రేష్ఠభావః. తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ. స శ్రేష్ఠో భవేదితి. యజుషః - ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాదిసర్వం సమానం. ౨

ఆ.— యజుశ్శబ్దస్యాన్యత్ర రూఢత్వాదయుక్తం ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్య స్వవశత్వాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రకరణానుగృహీతప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగోఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— యజుః - ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః ఇత్యాదిపూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే-సన్నహ్యన్తే. అతః ప్రాణో యజుః. (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్మాకమసౌ శ్రేష్ఠో భవత్విత్యేవం విదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే-సన్నహ్యన్తే. ఉద్యుఞ్జతే సర్వాణి భూతానీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— సామేతి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ. కథం ప్రాణస్సామ. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే. సఙ్గమనసమ్యక్త్వాపత్తిహేతుత్వాత్ సామ ప్రాణః. సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని. న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ- శ్రైష్ఠ్యభావాయ చాస్మై కల్పన్తే- సమర్థ్యన్తే. సామ్నస్సాయుజ్యమిత్యాదిపూర్వవత్. ౩

ఆ.— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే (సఙ్గమేతి) ౩

రం.— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి- సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః. అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే- సః శ్రేష్ఠో భవత్వితి ప్రాణవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తం ప్రాణం క్షత్త్రమిత్యుపాసీత. ప్రాణో వై క్షత్త్రం. ప్రసిద్ధమేతత్- ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ- త్రాయతే- పాలయత్యేనం- పిణ్డం. దేహం ప్రాణః. క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేనాపూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్క్షతత్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్త్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రం) న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం తత్- ప్రాణః- తమత్రం క్షత్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః; శాఖాన్తరపాఠాత్ క్షత్త్రమాత్రం ప్రాప్నోతి- ప్రాణో భవతీత్యర్థః. క్షత్త్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— శాఖాన్తరశబ్దేన మాధ్యన్దినశాఖోచ్యతే ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— క్షత్త్రం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్రమితి) ప్రాణస్య క్షత్రత్వే ప్రసిద్ధిరితి భావః. తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) *క్షణుహింసాయామిత్యస్మాత్ * ఇక్ సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇక్. క్షణిః- హింసా. తస్మాత్పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః. హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః. శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణసద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః. విద్యాయాః ఫలమాహ. (ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం- ప్రాణః. తమత్రం క్షత్రం- క్షత్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్రప్రాణస్య సాయుజ్యసాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం- తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్గాయత్రీతి వక్ష్యతి. న చాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృ ప్రాణ

మూ.— ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨

ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం. ప్రాణాత్మభూతా చ సా—సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః. ప్రాణశ్చ క్షతాత్ త్రాణాత్ క్షత్త్రముక్తం— ప్రాణశ్చ గాయత్రీ. తస్మాత్ తదుపాసనమేవ విధిత్సితం ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ. * గాయత్ర్యా హి బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్యమితి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం. తస్మాత్ ప్రధానా గాయత్రీ. * బ్రాహ్మణో వ్యుత్థాయ బ్రాహ్మణో అభివదన్తి స బ్రాహ్మణో విపాపో విరజో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం—అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాః సతత్త్వం. గాయత్ర్యా హి యస్సృష్టో ద్విజోత్తమః—నిరఙ్కుశ ఏవోత్తమపురుషార్థసాధనేఽధిక్రియతే— అతస్తన్మూలః పరమపురుషార్థసమ్బన్ధః తస్మాత్ తదుపాసనవిధానాయాహ—భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరితి, తాన్యష్టావక్షరాణి అష్టాక్షరం—అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం. హ వై—ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం—ప్రథమం గాయత్ర్యై—గాయత్ర్యాః పదం—యకారేణాష్టత్వపూరణం. ఏతదు హ ఏవ—ఏతదేవాస్యాః—గాయత్ర్యాః పదం—పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా—అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. ఏవమేతత్ త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద—తస్యైతత్ఫలం—సః విద్వాన్ యావత్—కించిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం—తావత్సర్వం హ జయతి—యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యుపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే—తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రధానాం గాయత్రీం ప్రదర్శ్య ప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతి చేన్నేత్యాహ (నచేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః. కిఞ్చ—ప్రాణాత్మభావో గాయత్ర్యా వివక్ష్యతే—ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం సర్వగతత్వాదాత్మా—తథా చ సర్వచ్ఛన్దోవ్యాపకగాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనే వాక్యతాత్పర్యమిత్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) తదాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) తత్ప్రధానత్వే గాయత్ర్యాః త్రాణాద్ధి గాయత్రీ—ప్రాణశ్చ వాగాదీనాం త్రాతా—తత ఏకలక్షణత్వాత్ తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణా ఇతి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం—తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్రోక్తమర్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అధికారిత్వకృతం కార్యమాహ (అత ఇతి) తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః. గాయత్రీవైశిష్ట్యే పరాపృష్టఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రథమపాదస్యాష్టాక్షరత్వం ప్రతీయతే—సత్త్వాష్టాక్షరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యకారేణేతి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యేనాప్యష్టాక్షరత్వసామాన్యప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) ప్రథమపాదజ్ఞాతేర్విరాడాత్మత్వం ఫలమిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకనిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధికనిష్టస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ సహాష్టత్వం ద్రష్టవ్యం. (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం ఏకైకః పాదోఽష్టాక్షర ఇత్యర్థః (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్—లోకత్రయాత్మకం అస్యాః—గాయత్ర్యా ఏతత్—పదం. ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద—స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం—తావజ్జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— తథా—ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం—ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్—యదృగ్యజుస్సామలక్షణం—అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ సః యావతీయం త్రయీ విద్యా—త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే. తావద్ధ జయతి—యోఽస్యా ఏతత్—గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద. ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే కర్తవ్యా త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (తథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్—వేదత్రయాత్మకమస్యాః—గాయత్ర్యాః ఏతత్—ఏకం పదమిత్యర్థః. (స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీ విద్యా యావతీ—యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యాః వేదత్రయాత్మకం పదం జానన్ త్రయీప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి యావత్. ౨

శం.— తథా—ప్రాణః, అపానః, వి అనః—వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి—యోఽస్యా ఏతదేవం గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద. అథ—అనన్తరం గాయత్ర్యాస్తురీయపదాయాః

స్యా ఏతత్సయావదిదం ప్రాణి తావజ్జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదాథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేష పరోరజా ఇతి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపత్యేవꣳ హైవ శ్రియా యశసా తపతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద ॥ ౩ ॥

మూ.— § సైషా గాయత్ర్యేతస్మిꣳస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం చక్షుర్హి వై సత్యం తస్మాద్యదిదానీం ద్వౌ వివదమానావేయాతామహమదర్శమహమశ్రౌషమితి య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం ప్రా

ప్రకాశ్యమానస్తురీయం పదముచ్యతేఽభిధేయభూతం. అథాస్యాః ప్రకృతాయా గాయత్ర్యా ఏతదేవ - వక్ష్యమాణం తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి. తురీయమిత్యాదివాక్యపదార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః- యద్వై చతుర్థం- ప్రసిద్ధం లోకే. తదిహ తురీయశబ్దేనాభిధీయతే. దర్శతం పదమిత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- దదృశ ఇవ- దృశ్యత ఇవ హ్యేషః- మణ్డలాన్తర్గతః పురుషః. అతో దర్శతం పదముచ్యతే. పరోరజా ఇత్యస్య పదస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తం ఉ హ్యేవైషః- మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో రజః- రజోజాతం. సమస్తం లోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి- ఆధిపత్యభావేన సమస్తం లోకం- రజోజాతం తపతి. ఉపర్యుపరీతి వీప్సా సర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. నను సర్వశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా. నైష దోషః - యేషాముపరి తపతి తాదృశ్యతే - తద్విషయ ఏవ సర్వశబ్దః స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థా వీప్సా. *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వావరోధార్థా వీప్సా. యథా హ్యసౌ సవితా సర్వాధిపత్యలక్షణయా శ్రియా యశసా చ - ఖ్యాత్యా తపతి- ఏవꣳ హైవ శ్రియా యశసా చ తపతి- యోఽస్యా ఏతదేవం- తురీయం దర్శతం పదం వేద. ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టిః తృతీయే పాదే ప్రాణాపానాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) నను త్రిపదా గాయత్రీ వ్యాఖ్యాతా చేత్ - కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శబ్దాత్మకగాయత్ర్యాః ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. యద్వై చతుర్థమిత్యాది గ్రన్థస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) ఇహేతి ప్రకృతవాక్యోక్తిః. దోషాభావ ఇవేత్యుక్తే- నను సూర్యస్య దృశ్యత్వం - అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యత ఇవేతి) లోకా రజాంస్యుచ్యన్త ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (సమస్తమితి) అధిపతిత్వేనైతత్కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి) వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి) సర్వం రజ ఉపరిత్యేతావతైవ సర్వాధిపత్యస్య సిద్ధత్వాద్వ్యర్థా వీప్సేతి చోద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యేషాం- లోకానామితి యావత్. మణ్డలపురుషస్య నిరఙ్కుశమాధిపత్యమిత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సూచయతి (యే చేతి) వీప్సార్థవత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) చతుర్థపాదజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వం కథయతి (యథేతి) ౩

టీం.— (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్ర వ్యాన ఇతి యకారేణ సహాష్టాక్షరత్వం. (స యావదిదం ప్రాణి తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదేతి) ప్రాణాత్మకగాయత్రీతృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతం సర్వం జయతీత్యర్థః. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతదేవ తురీయం పదం. అత్ర తురీయదర్శతశబ్దార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే (యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేషః) లోకే చతుర్థమితి ప్రసిద్ధమేవ తురీయం. ఏషః- మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో దృశ్యత ఇవ హి భాసతే- అతో దర్శతం పదమిత్యర్థః. పరోరజా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజా ఇతి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపతి) సర్వం రజః- లోకముపర్యుపరి- అత్యన్తమూర్ధ్వం స్థిత్వా ఏషః- మణ్డలపురుషస్తపతీత్యర్థః. (ఏవం హైవ శ్రియా యశసా తపతీత్యాది) యోఽస్యాః గాయత్ర్యాః ఏతదేవం పదం తురీయం వేద- స శ్రియా యశసా చ ఏవమేవ- తురీయపదభూతమణ్డలపురుష ఇవ దీప్యత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— సైషా- త్రిపదోక్తా త్రైలోక్యత్రైవిద్యప్రాణలక్షణా గాయత్రీ. ఏతస్మింశ్చతుర్థే- తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా- మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయే హి వస్తు నీరసమప్రతిష్ఠితం భవతి- యథా కాష్ఠాది దగ్ధసారం- తద్వత్. యథా మూర్తామూర్తాత్మకం జగత్త్రిపదా గాయత్ర్యాదిత్యే ప్రతిష్ఠితా- శ్రద్ధసత్త్వాత్సహ త్రిభిః పాదైః- తథా తురీయం పదం సత్యే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే- చక్షుర్వై సత్యం. కథం చక్షుస్సత్యమితి. ఆహ- ప్రసిద్ధమేతత్- చక్షుర్హి వై సత్యం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ - తస్మాద్యత్- యదిదానీమేవ ద్వౌ వివదమానౌ- విరుద్ధం వదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేయాతాం. అహమదర్శం- దృష్టవానస్మి. అన్య ఆహ- అహమశ్రౌషం - త్వయా దృష్టం న తథా తదస్తీతి. తయోర్య ఏవం బ్రూయాదహమద్రాక్షమితి - తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ. న పునర్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్హి మృషా శ్రవణమపి సమ్భవతి- న తు చక్షుషో మృషా దర్శనం. తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతే శ్రద్దధ్యామ. తస్మాత్సత్యప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యం చక్షుః. తస్మిన్ సత్యే చక్షుషి సహ త్రిభిరితరైః పాదైస్తురీయం పదం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తం చ *స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి. తద్వై - తురీయపదాశ్రయం సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తద్బలమితి. ఆహ - ప్రాణో వై బలం. తస్మిన్ప్రాణే బలే ప్రతిష్ఠితం సత్యం. తథా చోక్తం సూత్రే ఓతం చ ప్రోతం చేతి. యస్మాద్బలే సత్యం ప్రతిష్ఠితం- తస్మాదాహుర్బలం సత్యాదోగీయః- ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేఽపి యస్మిన్హి యదాశ్రితం భవతి- తస్మా

§ తస్మా దేవ శ్రద్దధ్యామేతి, బలం సత్యాదోజీయ ఇతి, ఏ హైవ సా స యస్మా ఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ణో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలꣳ సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాꣳస్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాꣳస్తత్రే తద్యద్గయాꣳస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ స యామేవామూꣳ సావిత్రీమన్వాహైషైవ స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాꣳస్త్రాయతే ॥ ౪

ఉ.—— తాꣳ హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

దాత్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం. నహి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం. ఏవం - ఉక్తన్యాయేన ఉ ఏషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం- అధ్యాత్మే, ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా. సైషా గాయత్రీ ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాస్సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవం గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా. సా హైషా గయాం స్తత్రే- త్రాతవతీ. కే పునర్గయాః. ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః. శబ్దకరణాత్. తాంస్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ -తత్ యస్మాద్గయాం స్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీ నామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీతి ప్రథితా. సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవామూం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సమస్తాం చ. ఏషైవ సః - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా. ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యాస్యమాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయాన్వాహ- అనువక్తి, తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాన్ త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ —— అభిధానాభిధేయయోరేకాం గాయత్రీం వ్యాఖ్యాయాభిధానస్యాభిధేయవత్ స్థిరత్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యప్రతిష్ఠితా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) భవతు మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణానుసారేణాదిత్యస్య సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాస్తత్ప్రతిష్ఠాత్వం- పృథగేవ సా మూర్తామూర్తాత్మికా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (రసేతి) తద్వత్ - ఆదిత్యసమ్బన్ధాభావే మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీ స్యాదప్రతిష్ఠితేతి శేషః. సా రాద్ధా తే స్వాత స్త్రైగుణమూర్తాదేర్నష్టితి కిత్రి తైఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యాన్యత్ర విపరీతవాచిత్వముపయుత్వం శఙ్క్యోద్వారా వారయతి (కింపునరిత్యాదినా) చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కథమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి మృషాదర్శనం సమ్భవతీత్యత్రాహ (నత్వితి) క్వచిత్కథంచిన్మృషావేపి శ్రోత్రపేక్షయా ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి) విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం పఞ్చమేపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ పాఞ్చమికమిత్యాహ (యథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః. తద్ధైజైనసత్యశబ్దిత సర్వభూతగ్రహణం. సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తదేవోపపాదయతి (లోకేపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) ఏతేన గాయత్ర్యాస్సూత్రాత్మత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నర్థే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి)తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా) గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః. బ్రహ్మణ్యమూలత్వేన స్తుత్యర్థం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (స ఇతి) అతస్సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః. ౪

రం. —— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి- మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. చక్షుషస్సత్యత్వే వివదమానం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః. అహమశ్రౌషమిత్యేకః. ఏవం ద్వౌ వివదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః. (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ) చక్షుషా హం దృష్టవానితి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- న తు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాచ్ఛ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాదిస్పష్టార్థం. (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోజీయ ఇతి) ఓజీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకే యస్మిన్యదాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః (ఏవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా). ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాంస్తత్రే) తత్రే- త్రైఙ్ పాలనే. తస్మాల్లిటి రూపం. పాలయతి స్మేత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్- తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః * పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ-సా-సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ-తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే. అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః. ౪

శం.—— తామేతాం-సావిత్రీం హైకే శాఖినోఽనుష్టుభం-అనుష్టుప్ప్రభవాం. అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుప్) వాక్-శరీరే సరస్వతీ. తామేవ హి వాచం-సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్ -న తథా విద్యాత్.

కుర్యాద్గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి న హైవ తద్గాయత్ర్యా ఏకఞ్చన పదం ప్రతి॥ ౫

ఊ.—— స య ఇమాఀస్త్రీన్ లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్ప్రథమం పదమాప్నుయాదథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాదథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాదథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి నైవ కేనచనాప్యం కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యత్తేఽసుఃకి- వృష్టైవతత్. కింతర్హి. గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్. కస్మాత్. యస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. ప్రాణఉక్తైవాక్చ సరస్వతీ చాన్యేచ ప్రాణాస్సర్వం మాణవకాయ సమర్పితం భవతి. కిఞ్చ- ఇదం ప్రాసఙ్గికముక్త్వా గాయత్రీవిదం స్తౌతి- యదిహ వై అపి ఏవంవిద్బహ్వివ. స హి తస్య సర్వాత్మనో బహు వా హా స్తి కించిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- న హైవ తత్- ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకంచన - ఏకమపి పదం ప్రతిపర్యాప్తం. ౫

ఆ.—— మతాన్తరముద్భావయతి (తామేతామితి) ఏతత్పవిత్రం వ్రణీమహేఽవయం దేవస్య భోజనం। శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం। తురం భగస్య ధీమహీత్యనుష్టుభం సావిత్రీమాహుః - సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః. ఉపనీతస్య మాణవకస్య ప్రథమతస్సరస్వత్యాం శ్రవణాత్మికాయాం సాం పేషత్వం ద్యోతయితుం వాశబ్దః. దూషయతి (నేత్యాదినా) నన్వపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణం వినా గాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితి శఙ్కిత్వాపహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) యదిహేత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వగ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వమిత్యాదిర్యావత్. ఇవశబ్దార్థం దర్శయతి (స హీతి) యద్యపి బహు ప్రతిగృహ్ణాతి విద్వానితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తథాపి న తేన ప్రతిగ్రహజాతేనైకస్యాపి గాయత్రీపదస్య విజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్- దూరతస్తు దోషోత్పాదకత్వం తస్యేత్యర్థః ౫

రం.—— (తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి) కేచన తామేతాం సావిత్రీమనుష్టుప్ఛన్దస్కామేవాహుః. తత్ర హేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాం వాచమనుబ్రూమ ఇతి సావిత్ర్యనువచనే ప్రవృత్తమానాః ప్రవర్తన్తే. వాక్చానుష్టుప్ప్రథా నైతిఽనుష్టుప్ఛన్దస్కైవ సావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా. అతస్తురీయేనాష్టాక్షరేణ పాదేన యుక్తా సావిత్రీ ఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చ ద్వాత్రింశదక్షరతయాఽనుష్టుప్ఛన్దస్కా సావిత్రీ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్దూషయతి (న తథేతి) తథా న కుర్యాత్. కింతు (గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామష్టాక్షరైస్త్రిభిః పాదైర్యుక్తాం గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి) ఏవం ప్రజానన్ దేహయాత్రార్థం బహు ప్రతిగ్రహం కరోతి యది- తత్ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకైకస్య పదస్యాపర్యాప్తం- తేన న స్పృశ్యతే. ఏవం పాదవిదః ప్రతిగ్రహదోషాస్పర్శమం(?) యా నీత్యర్థః. ౫

శం.—— (స య ఇమాంస్త్రీన్) స యః- గాయత్రీవిదిమాన్- భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహః- అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ప్రథమం పదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్. ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్ - న త్వధికదోషోత్పాదకస్స ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీ ఇయం త్రయీ విద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాత్- ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్. తథా- యావదిదం ప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. పాదత్రయసమమపి యది కశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవ క్షయకారణం - న త్వన్యస్య దోషస్య కర్తృ త్వేక్షమం. న చైవం దాతా ప్రతిగ్రహీతా వా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయే కల్ప్యతే. దాతా ప్రతిగ్రహీతా చ యద్యప్యేవం సమ్భావ్యతే - నాసౌ ప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపి పురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవ చతుర్థపాదవిషయం గాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) తచ్చైతన్నైవ కేనచిత్ - కేనచన. కేనచిదపి. ప్రతిగ్రహేణాప్తం నైవ ప్రాప్యమిత్యర్థః. యథా పూర్వోక్తాని త్రీణి పదాని. ఏతాన్యపి నైవాప్యాని కేనచిత్ - కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతః కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవం ప్రకారోపాస్యేత్యర్థః. ౬

ఆ.—— గాయత్రీవిదః ప్రతిగ్రహతో దోషాభావం సామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (స ఇతి) యథా త్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్య త్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్య చార్థస్య ప్రతిగ్రహేణ పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవ భుక్తం- నాధికం దూషణం - తథేతి యావత్. ప్రతిగృహీతా దాతా వా నైవంవిధస్సమ్భావ్యతే- కింతు స్తుత్యర్థం శ్రుత్యైతత్కల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) ఉక్తమేవ సంగృహ్ణాతి (పాదత్రయేతి) కల్పయిత్వేదముచ్యత ఇతి కిమితి కల్ప్యతే- ముఖ్యమేవ తత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కల్పనాపి తర్హి కిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) అఙ్గీకృత్యోత్తరవాక్యముత్థాపయతి (దాతేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) వాగాత్మకపాదత్రయ విజ్ఞానఫలభోగోక్త్యా న త్వర్యమర్థశబ్దార్థః. నైవ ప్రాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః. తత్రైవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తాని ప్రతిగ్రహేణ యథా ఆప్యాని- న తథైతదా

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి న హి పద్యసే। నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసేఽసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమృద్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామః సమృధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతేఽహమదః ప్రాపమితి వా॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో తద్గాయత్రీవిదబ్రూథా అథ కథం హస్తీభూతో వహసీతి ముఖం హ్యస్యాః సమ్రాణ్న విదాఞ్చకారేతి హోవాచ తస్యా

స్య ఇమే ఇత్యర్థః. కుతఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతావతీ) గాయత్రీవిదస్స్తుతిరుక్తా. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏవం ప్రకారోపాసకస్య ప్రతిగ్రహదోషాభావ ఇత్యర్థః. ౬

ర.— (సయద్యపీమాం స్త్రీన్ లోకాన్ పూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) యద్యపీమాన్ త్రీన్ లోకాన్ ధనపూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణాతి-స గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదజ్ఞానఫలమాప్తవాన్. ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః యద్వా-లోకత్రయప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. (అథ యావతీయం త్రయీవిద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయీప్రతిపాద్యసకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి వార్థః. (అథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణినః ప్రతి శేషిత్వం తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః పూర్వవద్వా యోజ్యం (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం-తత్కేనచన-కేనాపి నాప్యం-న ప్రత్యుపయోగ్యం కుత ఇత్యత్రాహ (కుతఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏతదనురూపం ఫలం కుతస్స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్తస్యానన్తమేవ ఫలం-నాన్యదిత్యర్థః. ౬

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యా ఉపస్థానం-ఉపేత్య స్థానం- నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి ఆహ- హే గాయత్రి అసి- భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ. ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి. చతుర్థేన-తురీయేణ చతుష్పద్యసి. ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాస్యసే-జ్ఞాయసే. అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనా అపదసి-అవిద్యమానం పదం-యేన పద్యసే-సా త్వమపదసి. యస్మాన్న హి పద్యసే- నేతి నేత్యాత్మత్వాత్. అతో వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ-శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకరః అదః-తదాత్మనః కార్యం-యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. ప్రాపత్- మైవ ప్రాప్నోతు ఇతి శబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః. యం ద్విష్యాత్-యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసావితి శత్రోర్నామ గృహ్ణీయాత్- అస్మై యజ్ఞదత్తాయ అభిప్రేతః కామో మా సమృద్ధి- సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే న హైవాస్మై- దేవదత్తాయ స కామస్సమృధ్యతే. కస్మై. యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః - దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాదిత్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనమేవ మన్త్రేణ సంగృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా ధ్యేయం గాయత్ర్యా రూపముపన్యస్య (అపదసీతి) చతుష్పదస్య పాదత్రయాపేక్షయా ప్రాథాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తనమస్కారస్య ప్రయోజనమాహ (అసావితి) ద్వివిధముపస్థానం-ఆభిచారికమాభ్యుదయికం చ. తత్రాద్యం ద్వేధా వ్యుత్పాదయతి (యం ద్విష్యాదితి) నామ గృహ్ణీయాత్-తదీయం నామ గృహీత్వా చ తదభిప్రేతం మా ప్రాపదిత్యనేనోపస్థానమితి సమ్బన్ధః ఆభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) కీదృగుపస్థానమత్ర మన్త్రపదేషు కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

ర.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః- గాయత్ర్యాః ఉపస్థానం - ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి. త్వం భూర్భువస్స్వర్లక్షణేనైకేన పాదేనైకపద్యసి త్రయీలక్షణేన ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ. తురీయేణ పదేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి. అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యస ఇతి) పద్యసే-గమ్యసే. జ్ఞాయసే ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుం న శక్యస ఇత్యర్థః. తురీయం పాదం నమస్యతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం. (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్-అసౌ-శత్రుః అదః- ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్ - నైవ ప్రాప్నోతు ఇతి వా. అసౌ కామ్యః అస్మై - శత్రవే మా సమర్ధి - సమృద్ధం మా భూత్. వ్రీహ్యాదిత్యాదిసిద్ధిః ఇతి వా. యస్మై శత్రవే. యం శత్రుముద్దిశ్యేతి యావత్. ఏవం- ఉక్తమన్త్రాభ్యాం గాయత్రీముపతిష్ఠతే - తస్మై స కామో న ఋధ్యతే - సమృద్ధిమాప్నోతి. అహమదః శ్రేయః ప్రాపం- ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ య ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం - తస్య తత్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం చ ఏషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పేన ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే - ఏతద్ధ - కిల స్మర్యతే. తత్ - తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే జనకో హ వైదేహః బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. తం కిలోక్తవాన్. యన్ను ఇతి- వితర్కే. హో - అహో ఇత్యేతత్.. యత్త్వం గా

అగ్నిర్దేవముఖంయదిహవా అపిబహ్వివాగ్నావభ్యాదధతిసర్వమేవతత్సన్దహత్యేవగ్ంహైవైవంవిద్యద్య
¶ పిబహ్వివపాపంకురుతేసర్వమేవతత్సమ్ప్సాయశుద్ధఃపూతోఽజరోఽమృతస్సమ్భవతి॥ ౮
ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశంబ్రాహ్మణమ్.

ఉ.— § హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం।తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే।పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్।సమూహతేజోయత్తేరూపంకల్యాణతమం తత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషఃసోఽహమస్మి । వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ంశరీరం। ఓం౩

యత్రీవిదబ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతియదబ్రూథాః. కిమిదంతస్యవచసోఽననురూపం. అథ- కథంయదిగాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణహస్తీభూతోవహసీతి. సప్రత్యాహరాజాస్మారితః. ముఖంగాయత్ర్యాహి- యస్మాదస్యాఃహేసమ్రాట్నవిదాఞ్చకార - నవిజ్ఞాతవానస్మీతిహోవాచ. ఏకాఙ్గవికలత్వాద్గాయత్రీవిజ్ఞానంమమాఫలంజాతం. శృణుతర్హి-తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిరేవముఖం యదిహవైఅపిబహ్వివేన్ధనంఅగ్నావభ్యాదధతిలౌకికాః- సర్వమేవతత్సన్దహత్యేవేన్ధనమగ్నిః. ఏవంహఏవఏవంవిత్- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖమిత్యేవంవేత్తీత్యేవంవిత్స్యాత్. స్వయంగాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖస్సన్సయద్యపిబహ్వివపాపంకురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం. తత్సర్వంపాపజాతంసంప్సాయ - సంభక్షయిత్వాశుద్ధోగ్నివత్పూతశ్చతస్మాత్ప్రతిగ్రహదోషాత్. గాయత్ర్యాత్మాఅజరోఽమృతశ్చసమ్భవతి ౮
ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిన్నుతద్గాయత్రీవిజ్ఞానప్రతికూలముపలభ్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధావద్యోతకోఽథశబ్దః. తథాపిగాయత్రీవిజ్ఞానఫలవత్త్వేసతిప్రతికూలమిదంహస్తీభూతస్యతవమాం ప్రతివహనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాఙ్గేతి) రాజాబ్రూతే (శృణ్వితి) ముఖవిజ్ఞానస్యవృష్టాన్తావష్టమ్భేనఫలమాచష్టే (యదీత్యాదినా) ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః. తత్ఫలాసంస్పర్శస్తుపూతతేతిభేదః. గాయత్రీజ్ఞానస్యక్రమముక్తిఫలత్వందర్శయతి (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮
ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధవైతజ్జనకోవైదేహోబుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ) ఏతత్ - గాయత్రీవిజ్ఞానం ప్రస్తుత్యవైదేహోజనకఃనామ్నాబుడిలంఅశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విమువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యన్నుహోయద్గాయత్రీవిదబ్రూథాఇతి) హో-అహో. తద్యద్గాయత్రీవిదస్మీత్యబ్రూథాః- ఉక్తవానసి. తస్యవచసోఽననురూపమిదమిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అథకథంహస్తీభూతోవహసీతి) హస్తీవప్రతిగ్రహాదిజన్యంపాపంవహసి- అథాప్యహంగాయత్రీవిదితిబ్రూషే- నైతదనురూపమిత్యర్థః. సఆహ (ముఖంహ్యస్యాస్సమ్రాణ్నవిదాఞ్చకారేతిహోవాచ) హేసమ్రాట్అహంగాయత్రీంజానే- అపితుతస్యాముఖంనజ్ఞాతవానస్మి. అతఃపాపంవహామీత్యుక్తవాన్. ఇతరఆహ (తస్యాఅగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపీత్యాది) తస్యాః- గాయత్ర్యాఃఅగ్నిర్ముఖం. యదిబహ్వపీన్ధనమగ్నావభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి. తత్సర్వమగ్నిర్దహతిఏవమేవంవిద్బహ్వపిపాపంకురులేచేత్ - తత్ - కృతంపాపంసర్వంసంప్సాయ- * షాఅన్తకర్మణి దగ్ధ్వేత్యర్థః. పూతః- బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపరహిత్యశుద్ధః- సమ్పన్నబ్రహ్మవిద్యఃఅజరోఽమృతస్సమ్భవతి-జరామరణశూన్యోభవతీత్యర్థః.. ౮
ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యోజ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ- సోఽన్తకాలఆదిత్యం ప్రార్థయతి. అస్తిచప్రసఙ్గః- గాయత్ర్యాస్తురీయఃపాదోహిసః. తదుపస్థానంప్రకృతం. అతస్సఏవప్రార్థ్యతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేనపాత్రేణ - యథాపాత్రేణేష్టంవస్త్వపిధీయతే- ఏవమిదంసత్యాఖ్యంబ్రహ్మజ్యోతిర్మయేనమణ్డలేనాపిహితమివ- అసమాహితచేతసామదృశ్యత్వాత్. తదుచ్యతేసత్యస్యాపిహితంముఖం- ముఖ్యంస్వరూపం. తదపిధానంపాత్రం- అపిధానమివదర్శనప్రతిబన్ధకారణం. తత్త్వంహేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా. సవితా. అపావృణు- అపావృతంకురు. దర్శనప్రతిబన్ధకారణమపనయేత్యర్థః. సత్యధర్మాయ- సత్యంధర్మోస్యేతిమమ- సోఽహంసత్యధర్మా. తస్మై తదాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ. పూషన్నిత్యాదీనినామానిఆమన్త్రణార్థానిసవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః. సహిసర్వస్యజగతఆత్మాచక్షుశ్చసన్ సర్వంపశ్యతి. ఏకోవాగచ్ఛతీత్యేకర్షిః. * సూర్యఏకాకీచరతీతిమన్త్రవర్ణాత్. యమ- సర్వంహిజగతస్సంయమనంత్వత్కృతం. సూర్యః - సుష్ఠుఈరయతేరసాన్రశ్మీన్ప్రాణాన్ధియోవాజగతఇతి. ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం. హిరణ్యగర్భస్యవా. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ- విగమయరశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహంశక్నుయాంద్రష్టుం. తేజసాహ్యపహతదృష్టిర్నశక్నుయాంత్వత్స్వరూపమఞ్జసాద్రష్టుంవిద్యోతనఇవరూపాణాం- అతఉపసంహరతేజః. యత్తే- తవరూపంసర్వకల్యాణానామతిశయేనకల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తేపశ్యామి- పశ్యామోవ

¶ సర్వమేవతత్సంసాయేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వాయురనిలమమృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

క్రతోస్మర కృతగ్ స్మర క్రతోస్మర కృతగ్ స్మర। అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్। యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ॥ ౧

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః.—ఓం తత్సత్.

యం. వచనవ్యత్యయేన. యోఽసౌ- భూర్భువస్సువర్వ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. అహరహమితి చోపనిషద్వయోక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయోస్తదేవేదం పరామృశ్యతే. సోఽహమస్మ్యమృతమితి సమ్బన్ధః. మమామృతస్య సత్యస్య శరీరపాతే శరీరస్థాయః ప్రాణో వాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యం వాయుమేవ ప్రతిగచ్ఛతు. తథా- అన్యా దేవతాస్స్వం స్వాం ప్రకృతిం గచ్ఛన్తు. అథేదమపి భస్మాన్తం సత్ పృథివీం యాతు శరీరం. అథేదానీమాత్మనస్సంకల్పభూతాం మనసి వ్యవస్థితామగ్నిదేవతాం ప్రార్థయతి (ఓం క్రతో) ఓమితి క్రతో ఇతి చ సమ్బోధనార్థావేవ ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం. మనోమయత్వాచ్చ క్రతుః. హే క్రతో స్మర స్మర్తవ్యం. అన్తకాలే హి త్వత్స్మరణవశాదిష్టా గతిః ప్రాప్యతే- అతః ప్రార్థ్యతే- యన్మయా కృతం- తత్స్మర. పునరుక్తిరాదరార్థా. కిఞ్చ- హే అగ్నే నయ- ప్రాపయ సుపథా - శోభనేన మార్గేణ రాయే - ధనాయ. కర్మఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. న దక్షిణేన కృష్ణేన పునరావృత్తియుక్తేన. కిం తర్హి. శుక్లేనైవ సుపథాఽస్మాన్. విశ్వాని- సర్వాణి హే దేవ వయునాని ప్రజ్ఞానాని సర్వప్రాణినాం విద్వాన్. కిఞ్చ- యుయోధి- అపనయ. వియోజయ. అస్మత్- అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం ఏనః- పాపం. పాపజాతం సర్వం. తేన హి పాపేన వియుక్తా వయమేష్యామ ఉత్తరేణ పథా త్వత్ప్రసాదాత్. కిం తు వయం తుభ్యం కర్తుం శక్నుమః. భూయిష్ఠాం- బహుతమాం తే- తుభ్యం నమఉక్తిం- నమస్కారవచనం విధేమ. నమస్కారోక్త్యా పరిచరేమేత్యర్థః. అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

* * *

త — బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (యోజ్ఞానకర్మేతి) ఆదిత్యస్య ప్రస్తుతత్వాత్కథం తత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) తథాపి కథమాదిత్యస్య ప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) ఈశావాస్యే తైత్తిరీయే చాయమేవ మన్త్రో దర్శిత ఇత్యర్థః. ఆదిత్యస్య ప్రసఙ్గఫలితమాహ (అత ఇతి) సమాహితచేతసాం- ప్రయత్నవతామపి దృశ్యత్వాత్స్వాన్నాపిహితం- కిం తు సపిహితమేవేతి- తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతః పోషణాత్- ఘర్మహిమవృష్ట్యాదిదానేనేతి శేషః. అపావరణకారణమేవ నివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపం బ్రహ్మ. ధర్మః- స్వభావ ఇతి యావత్. నను దర్శనార్థం తత్ప్రతిబన్ధకనివృత్తౌ పూషన్నితి యుక్తైకమిత్యనేన సమ్బోధ్యనియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి) దర్శనాదృషిరిత్యుక్తం విశదయతి (సహీతి) సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రవర్ణమాశ్రిత్యోక్తం (జగత ఆత్మేతి) * చక్షుర్మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చేతి) స్వాభావికారశ్మయో న విగమయితుం శక్యా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయతేజస్సఙ్క్షేపం వినాపి తే మత్స్వరూపదర్శనం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజసా హీతి) విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః. తస్మిన్సతి రూపాణాం స్వరూపమఞ్జసా చక్షుషా న శక్యం ద్రష్టుం- తస్య చక్షుర్మోషిత్వాత్. ప్రత్యాహ (విద్యోతన ఇవేతి) తేజస్సఙ్క్షేపస్య ప్రయోజనమాహ (యదితి) కిఞ్చ- నాహం త్వాం భృత్యవద్యాచే- అభేదేన ధ్యాతత్వాదిత్యాహ (తేనాదితి) వ్యాహృతిశరీరే కథమహమితి ప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి) తదేవేదమిత్యహంరూపముచ్యతే. నను తవ శరీరపాతేపి వాయ్వాదేరమృతత్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాదిప్రతిబన్ధాత్. అత ఆహ (మమేతి) వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వం వివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతానాం ప్రతిబన్ధకత్వేపి దేహస్యైవ సూక్ష్మతాం గతస్య ప్రతిబన్ధకత్వాన్న తదామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) మన్త్రాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేదానీమిత్యాదినా) అవతీర్ణాయం - ఈశ్వరస్సర్వస్య రక్షకః. తస్య జాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేన ధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేన నిర్దేశః. ఏవమగ్నిం దేవతాం సమ్బోధ్య నియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాం గతిం జిగమిషతా కిమితి స్మరణే దేవతా నియుజ్యతే- తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరం సముచ్చినోతి (కిఞ్చేతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (నేత్యాదినా) అస్మాన్- నయేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణం కర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరం దర్శయతి (కిఞ్చేతి) పాపవియోజనఫలమాహ (తేనేతి) భవద్భిరారాధితో భవతాం యథోక్తం ఫలం సాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వితి) బహుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినా పరిచరణం క్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి) సన్తః- నమస్కారోక్త్యా పరిచరేమేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చ ముముక్షావశాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— అర్చిరాద్యాతివాహికాననుప్రవిష్టాదిత్యం ప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం) సత్యస్య- బ్రహ్మణో ముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మగమనమార్గ ఇతి యావత్. హిరణ్మయేన పాత్రేణ - తేజోమయేన తేజోమణ్డలేన అపిహితం - ఆవృతం. (తత్త్వం పూషన్నపావృణు) తత్- ద్వారం హే పూషన్నపావృణు- అనావృతం కురు. కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయ దృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ. ధర్మః- ఆశ్రయః. సాధనం యస్య తస్మై. బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ. బ్రహ్మదర్శనార్థినే మహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయేత్యర్థః. (పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య) హే పూషన్. ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చ ఏకర్షిః. ఋషిః- ద్రష్టా. సవితుర్జగదేకచక్షుష్ట్వాదితి భావః. యమ- యమయితః. సూర్య - సుష్ఠు ఈరయతి రశ్మీనితి సూర్యః. ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేః పుత్ర. (వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః) తావకాన్ రశ్మీన్ వ్యూహ - అపగమయ. తేజస్సమూహ- సఙ్క్షిప. కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి) తేజసాం సఙ్క్షేపాభావే తవ రూపం దుర్దర్శమితి భావః. (యోఽసావసౌ పురుషః సోఽహమస్మి) ఆత్మా యో వ్యగ్రావః - తాదృగ్రూపోఽహమస్మి. తాదృగ్రూపతయాఽవైమి. అన్యత ఏవ విదస్మీత్యర్థః. (వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తం శరీరం) అర్చిరాదినా గతస్య మే ప్రాణవాయుర్వాయావాలీయతాం. మృతం చేదం శరీరం భస్మాన్తం చ భవతు. తతశ్చ దేహేన్ద్రియాదిష్వాత్మాభిమానీ నాహమస్మి- తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః. (ఓం క్రతో స్మర కృతం స్మర) ఓమితి ప్రణవప్రతిపాద్యత్వాదాదిత్యస్య సమ్బోధనం. * అధిగన్తవ్యేయేశాంకరత్మనీతి కర్మణి షష్ఠీ. క్రతోః- క్రతుం. ఉపాస్తిమనుష్ఠితాం స్మర. తదఙ్గతయా కృతం కర్మాపి స్మర. అహం దేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీ కర్మాఙ్గకబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్త్వత్స్వరూపం ప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గం చ ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. అర్చిరాది ప్రథమపర్వాప్తిప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్) హే అగ్నే. సుపథా - శోభనేనార్చిరాదిమార్గేణ రాయే- ఐశ్వర్యాయ. స్వారాజ్యాయ. మోక్షాయేతి యావత్. అస్మాన్నయ- ప్రాపయ. హే దేవ- ద్యోతమాన. విశ్వాని వయునాని- సర్వాణి జ్ఞానాని విద్వాన్ భవసి. అతో మదీయమప్యాత్మజ్ఞానం త్వం జానాసీత్యర్థః. (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. హ్వృ కౌటిల్యే ఇత్యస్మాత్ కానచి రూపం. ఏనః - పాపం యుయోధీత్యన్వయః. భూయిష్ఠాం - భూయసీం నమ ఉక్తిం తే కరవామేత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేదజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవతి ప్రాణోవై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవత్యపిచ యేషాంబుభూషతియ ఏవంవేద॥ ౧

శం.— ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః- నపునర్వాగాదిభావ ఇతి. యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః. న వాగాదయో జ్యేష్ఠశ్రైష్ఠ్యభాజః. కథం జ్యేష్ఠత్వంచ శ్రేష్ఠత్వంచ ప్రాణస్యేతి. తన్నిర్దిధారయిషయేదమారభ్యతే. అథవా - ఉక్థయజుస్సామక్షత్రాదిభావైః ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితం న తథాన్యేషు చక్షురాదిషు. తత్ర హేతుమాత్రమిహ. ఆనన్తర్యేణ సమ్బధ్యతే. న పునః పూర్వశేషతా. వివక్షితం తు ఖిలత్వాదస్య కాణ్డస్య పూర్వత్ర యదనుక్తం విశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం- తద్వక్తవ్యమితి. యః-కశ్చిత్. హ వై ఇత్యవధారణార్థౌ. యో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం వక్ష్యమాణం వేద- అసౌ భవత్యేవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. ఏవం ఫలేన ప్రలోభితస్సన్ ప్రశ్నాయాభిముఖీభూతః. తస్మై చాహ (ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథం పునరవగమ్యతే ప్రాణో జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి. యస్మాన్నిషేకకాల ఏవ శుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః - తథాపి న ప్రాణం శుక్రం విరోహతీతి ప్రథమో వృత్తిలాభః ప్రాణస్య చక్షురాదిభ్యః. అతో జ్యేష్ఠో వయసా ప్రాణః. నిషేకకాలాదారభ్య గర్భం పుష్యతి ప్రాణః. ప్రాణే హి లబ్ధవృత్తౌ పశ్చాచ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- అతో యుక్తం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వం చక్షురాదిషు. భవతి తు కశ్చిత్కులే జ్యేష్ఠః- గుణహీనత్వాత్తు న శ్రేష్ఠః మధ్యమః కనిష్ఠో వా గుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - న జ్యేష్ఠః. న తథేహేత్యాహ - ప్రాణ ఏవ తు జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. కథం పునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య. తదిహ సంవాదేన దర్శయిష్యామః. సర్వథాపి తు ప్రాణం జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం యో వేద- ఉపాస్తే. స స్వానాం-జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి- జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపి చ యేషాం మధ్యే జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవిష్యామీతి బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠప్రాణవిత్ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. నను వయోనిమిత్తం జ్యేష్ఠత్వం- తదిచ్ఛాతః కథం భవతీతి ఉచ్యతే- నైష దోషః- ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవ జ్యేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారోద్గీథాదిత్రయం బ్రహ్మ బ్రహ్మోపాసనాని తత్ఫలం తదర్థా గతిరాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేషోఽర్థః సప్తమే నిర్వృత్తః. సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేనాబ్రహ్మోపాసనం సఫలం శ్రీమన్థాదికర్మ చ వక్తవ్యమిత్యష్టమమధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీతి యదుక్తం తద్యుక్తమితి శేషః. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదినా ద్వారేణ నిర్ధారితమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి) ఆదిశబ్దాదన్నవైశిష్ట్యాదిసఙ్గ్రహః. తత్రేతి- ప్రాణస్యైవ విశిష్టగుణకస్యోపాస్యత్వోక్తౌ హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాదిః. తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేన కథ్యత ఇతి శేషః. తదేవం పూర్వగ్రన్థస్య హేతుమత్త్వాదుత్తరగ్రన్థస్య చ హేతుత్వాదానన్తర్యేణ- పౌర్వాపర్యేణ పూర్వగ్రన్థేన సహోత్తరం గ్రన్థజాతం సమ్బధ్యత ఇతి ఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి) వక్ష్యమాణప్రాణోపాసనస్య పూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్య గుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చ నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (న పునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహ స్వతన్త్రముపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః. ఏవం బ్రాహ్మణారమ్భం ప్రతిపాద్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యః కశ్చిదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దస్య పునరుపాదానమన్వయార్థం. నిపాతయోరర్థమవధారణమేవ ప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి) ప్రశ్నాయ-కోఽసౌ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః. తదర్థమితి యావత్. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్య జ్యేష్ఠత్వాదికం తుల్యమేవేతి శేషః. సమ్బన్ధావిశేషమఙ్గీకృత్య జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య సాధయతి (తథాపీతి) ఉక్తమేవ సమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి) తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (ప్రాణే హీతి) జ్యేష్ఠత్వేనైవ శ్రేష్ఠత్వే సిద్ధే కిమితి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతి త్వితి) జ్యేష్ఠత్వే సత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వా తస్మిన్సత్యపి జ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమ ఇతి) ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి) ఆరోపేణానారోపేణ వేత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వస్య విద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య విద్యాఫలత్వం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇచ్ఛాతో జ్యైష్ఠ్యం దుస్సాధమితి దోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి) తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణవదితి) యథా ప్రాణకృతాశనాదిప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- తథా ప్రాణోపాసకాధీనం జీవనమన్యేషాం స్వానాం భవతీతి ప్రాణవదస్మినో జ్యేష్ఠత్వం న వయోనిబన్ధనమిత్యర్థః. ౧

రం.— ప్రాణవిషయకవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యాది.) ప్రాణో హీన్ద్రియాణాం మధ్యే జ్యేష్ఠః- ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాణాం ప్రవృత్తేరితి భావః. శ్రేష్ఠశ్చ- వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః. ఏవం తం ప్రా

ఉ.— యోహవై వసిష్ఠాం వేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతివాగ్వై వసిష్ఠావసిష్ఠస్స్వానాంభవత్యపిచయేషాం బుభూషతియఏవం వేద॥ ౨

యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేచక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషాహిసమె చదుర్గేచప్రతితిష్ఠతిప్రతితిష్ఠతిసమెప్రతితిష్ఠతిదుర్గేయఏవం వేద॥ ౩

యోహవై సమ్పదం వేదసగ్ హాస్మైపద్యతేయం కామంకామయతే శ్రోత్రంవై సమ్పత్ శ్రోత్రేహీ మెసర్వే వేదాఅభిసమ్పన్నాః సగ్ హాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతేయఏవం వేద॥ ౪

ణానుపాసీనోయః- స్వస్వానాం- జ్ఞాతీనాంజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతి. ఇతరేషాంచయేషాంజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠో బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపిజ్యే ష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యోహవై వసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతి - దర్శనానురూప్యేణఫలం. యేషాంచజ్ఞాతివ్యతిరేకేణవసిష్ఠోభవితుమిచ్ఛతి- తేషాంచవసిష్ఠోభవతి. ఉచ్యతాంతర్హి- కాసావసిష్ఠేతి (వాగ్వైవసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వస్తేవేతివసిష్ఠా. వాగ్మినోహిధనవన్తోవసన్త్యతిశయేన. ఆచ్ఛాదనార్థస్యవావసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తిహివాచావాగ్మినోఽన్యాన్. తేనవసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణోభవతీతిదర్శనానురూపంఫలం. ౨

ఆ.— వసిష్ఠత్వమపిప్రాణస్యైవేతివక్తుముత్తరవాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (యోహేత్యాదినా) ఫలేనప్రలోభితంశిష్యంప్రశ్నాభిముఖంప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచోవసిష్ఠత్వంద్విధాప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తంవిశదయతి (వాగ్మినోహీతి) వాసయన్తిచేతిద్రష్టవ్యం. వస్తేరుక్తంప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్యవేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వమనుభవేనసాధయతి (అభిభవన్తీతి) ఉక్తముపాస్తిఫలంనిగమయతి (తేనేతి) ౨

రం.— (యోహవైవసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతీత్యాది) అతిశయేనవసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం. (వాగ్వైవసిష్ఠేతి) వాగ్మిన ఏవహివసుమత్తాభవతి- అతోవాచోవసిష్ఠత్వంసిద్ధం. శిష్టంపూర్వవత్. ౨

శం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాంవేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. తాం ప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీంయోవేద-తస్యైతత్ఫలం-ప్రతితిష్ఠతిసమే- దేశే కాలేచ. తథా-దుర్గే- విషమేచ. దుర్గమనేచదేశే, దుర్భిక్షాదౌ వా కాలేవిషమే,. యద్యేవముచ్యతాం కాసా ప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా. కథంచక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వమితి. ఆహ- చక్షుషాహిసమేచదుర్గేచదృష్ట్వా ప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపంఫలం (ప్రతితిష్ఠతిసమే ప్రతితిష్ఠతిదుర్గేయఏవంవేదేతి) ౩

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (యోహవా ఇతి) సమె ప్రతిష్ఠావిద్యాంవినాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విషమేచ- ప్రతితిష్ఠతీతిసమ్బన్ధః. విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనేచేతి) ఇదానీంప్రశ్నపూర్వకంప్రతిష్ఠాందర్శయతి (యద్యేవమితి) ప్రతిష్ఠాత్వంచక్షుషోవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలంనిగమయతి (అతఇతి) ౩

రం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాంవేద ప్రతితిష్ఠతిసమే ప్రతితిష్ఠతిదుర్గేఇత్యాది) (చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వంనామ- సమవిషమదేశ ప్రదర్శనద్వారాపురుష ప్రతిష్ఠాహేతుత్వం. శిష్టంపూర్వవత్. ౩

శం.— (యోహవై సమ్పదంవేద) సమ్పద్గుణయుక్తంయోవేద. తస్యైతత్ఫలం-అస్మై- విదుషేసమ్పద్యతేహ. కిం. యంకామంకామయతే- సకామః. కింపునస్సమ్పద్గుణకం. శ్రోత్రంవైసమ్పత్. కథంపునశ్శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే - శ్రోత్రేసతిహి-యస్మాత్సర్వేవేదాఅభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చ కామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రంసమ్పత్. అతోజ్ఞానానురూపంఫలం (సంహాస్మైపద్యతేయంయంకామయతేయఏవంవేద) ౪

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయవిభజతే (యోహవై సమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకంసమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వంవ్యుత్పాదయతి (కథమితి) అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాపికథం శ్రోత్రంసమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) పూర్వోక్తంఫలముపసంహరతి (అతఇతి) ౪

రం.— (యోహవైసమ్పదంవేదసంహాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతేఇత్యాది) (సంహాస్మైపద్యతేఇత్యాది) అస్మైసంపద్యతే. శ్రోత్రేసత్యేవహిసర్వేవేదాస్సమ్పన్నాభవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకం శ్రోత్రంయోవేద- తస్యకామ్యమానఃకామస్సమ్పద్యతఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— యోహ వా ఆయతనం వేదాయతనగ్ం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం మనో వా ఆయతనమాయతనగ్ం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం య ఏవం వేద॥ ౫

యోహ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభీ రేతో వై ప్రజాపతిః ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద॥ ౬

తే హేమే ప్రాణా అహగ్ం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్ముస్తద్ధోచుః కో నో వసిష్ఠ ఇతి తద్ధోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్త ఇదగ్ం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వో వసిష్ఠ ఇతి॥ ౭

వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి తే హోచుః

శం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః. తద్యో వేద- ఆయతనం స్వానాం భవ, త్యాయతనం జనానాం - అన్యేషామపి. కిం పున స్తదాయతనమితి. ఉచ్యతే - మనో వా ఆయతనం- ఆశ్రయ ఇన్ద్రియాణాం విషయాణాం చ. మనఆశ్రితా హి విషయా ఆత్మనో భోగ్యత్వం ప్రతిపద్యన్తే. మనస్సఙ్కల్పవశాని చేన్ద్రియాణి ప్రవర్తన్తే. అతో మన ఆయతనమిన్ద్రియాణాం. అతో దర్శనానురూప్యేణ ఫలం (ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం య ఏవం వేద) ౫

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యో హ వా ఆయతనమితి) సామాన్యేనోక్తమాయతనం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరితి) మనసో విషయాశ్రయత్వం విశదయతి (మన ఇతి) ఇన్ద్రియాశ్రయత్వం తస్య స్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవత్ఫలం నిగమయతి (అత ఇతి) ౫

రం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాం మనోఽధీనవృత్తికత్వాదిన్ద్రియాన్తరాపేక్షయా మనస ఆయతనత్వం. అత ఏవ జనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— యో హ వై ప్రజాపతిం వేద- ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిశ్చ- సమ్పన్నో భవతి. (రేతో వై ప్రజాతిః) రేతసా ప్రజననేన్ద్రియముపలక్ష్యతే. తద్విజ్ఞానానురూపం ఫలం (ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద) ౬

ఆ.— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరం గృహీత్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (యో హేత్యాదినా) వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తద్గుణవిశిష్టాని శిష్ట్వా రేతో విశిష్టగుణమాచక్షాణస్య ప్రకరణవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి) విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం.— (యో హ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిరిత్యాది) (రేతో వై ప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేన ప్రజననేన్ద్రియం లక్ష్యతే. తేన హి పుత్రపౌత్రాదిమత్తయా ప్రకృష్టతయా జాయతే పురుష ఇతి తత్ప్రజాపతిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— తే హ ఇమే ప్రాణాః- వాగాదయోఽహం శ్రేయసే-అహం శ్రేయానిత్యేతస్మై ప్రయోజనాయ. వివదమానాః-విరుద్ధం వదమానా బ్రహ్మ జగ్ముః- బ్రహ్మ గతవన్తః. బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతిం గత్వా చ తద్బ్రహ్మ ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కో నః- అస్మాకం మధ్యే వసిష్ఠః-కోఽస్మాకం మధ్యే వసతి వాసయతి చ. తత్- బ్రహ్మ తైః పృష్టం సత్ హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్వః- యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే- నిర్గతే శరీరాత్. ఇదం శరీరం పూర్వస్మాదతిశయేన పాపీయః-పాపతరం మన్యతే లోకః. శరీరం హి నామానేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోఽపి పాపమేవ- తతోఽపి కష్టతరం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే భవతి. వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే పాపీయ ఇతి. స వః-యుష్మాకం మధ్యే వసిష్ఠో భవిష్యతి. జానన్నపి వసిష్ఠం ప్రజాపతిర్నోవాచాయం వసిష్ఠ ఇతి - ఇతరేషాం చాప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.— ఉక్తావసిష్ఠత్వాదిగుణా న వాగాదిగామినః- కిం తు ముఖ్యప్రాణగతా ఏవేతి దర్శయితుమాఖ్యాయికాం వ్యాకరోతి (తే హేత్యాదినా) ఇయమున్నప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (శరీరం హీతి) కిమితి శరీరస్య పాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి) శరీరే వైరాగ్యోత్పాదనద్వారా తస్మిన్నహంమమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠో భవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః. కిమితి సాక్షాదేవ ముఖ్యం ప్రాణం వసిష్ఠత్వాదిగుణం నోక్తవాన్ప్రజాపతిః- స హి సర్వజ్ఞ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి) ౭

రం.— (తే హేమే ప్రాణా అహం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్మురిత్యాది) తే హ ఇమే వాగాదయః ప్రాణాః అహమర్థస్యాత్మనః శ్రేయసే వివదమానాః బ్రహ్మ- చతుర్ముఖం. నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. జగ్ముః. తం గత్వా నః - అస్మాకం మధ్యే కో వసిష్ఠః- శ్రేయానితి తత్ - బ్రహ్మ ప్రతి ఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మ ప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే ఇదం శరీరం పాపీయః- పాపిష్ఠతరమివ జనో మన్యతే- స వః శ్రేష్ఠ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— త ఏవముక్తా బ్రహ్మణా ప్రాణా ఆత్మనో వీర్యపరీక్షణాయ క్రమేణోచ్చక్రముః. తత్ర వాగేవ ప్రథమం హాస్మాచ్ఛరీరాదు

చుర్యథా కలా అవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

ఉ.— చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథాऽన్ధా అపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ చక్షుః. ౯

శ్రోత్రగ్ంహోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా బధిరా అశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా ముగ్ధా అవిద్వాగ్ంసో మనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ మనః. ౧౧

రేతో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా క్లీబా అప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ రేతః. ౧౨

అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదేవగ్ంహైవేమాన్ప్రాణాన్సంబబర్హ తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి తస్యో మే బలిం కురుతేతి తథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితా భూత్వా పునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుమితి. ఏవముక్తా ఊచుః. యథా లోకే కలాః- మూకాః అవదన్తో వాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణన-వ్యాపారం కుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శన వ్యాపారం చక్షుషా కుర్వన్త, స్తథా-శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసో మనసా కార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్త, ఏవమజీవిష్మ వయం. ఇత్యేవం ప్రాణైర్దత్తోత్తరా వాగాత్మనోऽస్మిన్నవశిష్టత్వం బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్. తథా-చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాదిపూర్వవత్ శ్రోత్రం మనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తదేవమితి) ఉక్తైర్దృష్టాన్తపదాని వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దేనోపేక్షణీయసఙ్గ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరా పునర్వాక్కిమకరోదితి- తత్రాహ (ఆత్మన ఇతి) ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం.— (వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా చ సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్ర ప్రథమతః పరీక్షార్థం వాగుత్క్రాన్తా సతీ సంవత్సరం ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య - హే ప్రాణాః మదృతే- మాం వినా జీవితుం కథమశకత- కథం శక్తా ఇత్యువాచ. తే హ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథా కలాః - మూకాః వాచాऽవదన్తోऽపి సన్తః ప్రాణేన జీవన్తః, చక్షురాదినా దర్శనాదికం కుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవం వయమపి అజీవిష్మ - జీవితవన్త ఇతి హోచుః. తతః ప్రాణేషు స్వస్య శ్రేష్ఠత్వం నాస్తీతి మత్వా శరీరే వాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణం కరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితా వాగాదయః. కిమివేతి. ఆహ- యథా లోకే మహాంశ్చాసౌ సుహయశ్చ మహాసుహయః - శోభనహయో లక్షణోపేతో మహాన్పరిమాణతః సిన్ధుదేశే భవః- సైన్ధవోऽభిజనతః. పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చేతి. తాన్ సంవృహేత్ - ఉద్యచ్ఛేత్. యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహ ఆరూఢే పరీక్షణాయ ఏవం హైవేమాన్ వాగాదీన్ ప్రాణాన్ సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్. స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయో హ ఊచుః. హే భగవః-భగవన్ మోత్క్రమీః. యస్మాన్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే-త్వాం వినా జీవితుం. యద్యేవం మమ శ్రేష్ఠతా విజ్ఞాతా భవద్భిః-అహమత్ర శ్రేష్ఠః. తస్య ఉ మే-మమ బలిం-కరం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయం చ ప్రాణసంవాదః కల్పితో విదుషః శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః. అనేన హి విద్వాన్ కో ను ఖల్వత్ర శ్రేష్ఠ ఇతి పరీక్షణం కరోతి- స ఏష పరీక్షణప్రకారస్సంవాదభూతః కథ్యతే- న హ్యన్యథా సంహత్య కారిణాం సతామేషామజ్ఞ సైవ సంవత్సరమాత్రమేవైకైకస్య నిర్గమనాద్యుపపద్యతే. తస్మాద్విద్వానేవానేన ప్రకారేణ విచారయతి వాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థో ऽథశబ్దః. ఉత్క్రమిష్యన్ - యదా భవతీతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం వాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తే వాగాదయ ఇతి) తర్హి తత్ఫలేన భవితవ్యమిత్యా

ఉ.—— సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి యద్వా అహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠోఽసీతి చక్షుర్యద్వా అహం సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీతి శ్రోత్రం యద్వా అహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి మనో యద్వా అహం ప్రజాతిరస్మి త్వం తత్ప్రజాతిరసీతి రేతస్తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి యదిదం కిం చా శ్వభ్య ఆ కృమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతం య ఏవమేతదనస్యాన్నం వేద తద్విద్వాంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వా చాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే ॥ ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్వైవసిష్ఠేతి) యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్య కాల్పనికత్వం దర్శయతి (అయంచేతి) కల్పనాఫలం సూచయతి (విదుష ఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (అనేనేతి) ఉపాస్యోపాసకయోః ప్రకారాభావపక్షేత్యేత్ - కింసంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సవిశ ఇతి) సంవాదస్య ముఖ్యార్థత్వాద కల్పితత్వాకారశఙ్క్యాహ (నహీతి) సంవాదస్య కల్పితత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఏవం ప్రాణసంవాదస్య తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతాముత్తర స్యాఖ్యామవతారయతి (బలిమితి). ౧౩

రం.—— (అథహ ప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ యథా మహాసుహయస్సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదిత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ సన్ యథా లోకే మహాన్ సుహయః - శోభనో హయః సైన్ధవః - సిన్ధుదేశప్రభవః పరీక్షణాయ అశ్వారోహేణారూఢః సన్ పడ్వీశశఙ్కూన్ - పడ్వీశాః పాదబన్ధనశఙ్కూన్ సంవృహేత్ - ఉత్ఖనేత్, ఏవమేవేమాన్ సర్వాన్ ప్రాణాన్ - వాగాదీన్ సంవవర్హ - ఉద్భృశమ్ ఉత్ఖాతవాన్. (తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి) తే హ - ప్రాణా ఊచుః - హే భగవన్ - పూజార్హ, ముఖ్యప్రాణ. త్వం మోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణం మా కార్షీః. త్వాం వినా వయం జీవితుం న శక్ష్యామ ఇతి హోచుః. స ప్రత్యువాచ (తస్యో మే బలిం కురుతేతి) తస్య మే - శ్రేష్ఠస్య మమాయం బలిం కురుత - కరం ప్రయచ్ఛతేతి. ఉక్తోఽవధారణే తథేత్యేవ లేపే ప్రత్యూచురిత్యర్థః. ౧౩

శం.—— (సా హ వాక్) ప్రథమం బలిదానాయ ప్రవృత్తా హ - కిల ఉవాచ - ఉక్తవతీ. యద్వై అహం వసిష్ఠాస్మి - యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తత్రైవ, తేన వసిష్ఠగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి. యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠోఽసి - యా మమ ప్రతిష్ఠా - సా త్వమసీతి చక్షుః. సమానమన్యత్ సమ్పదాయతనప్రజాపతిత్వగుణాస్త్వం క్రమేణ సమర్పితవన్తః. యద్యేవం సాధు బలిం దత్తవన్తః. బ్రూత తస్య మే - ఏవంగుణవిశిష్టస్య కిమన్నం కిం వాస ఇతి. ఆహురితరే - యదిదం లోకే కించ - కించిదన్నం నామ ఆ శ్వభ్య ఆ కృమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యః - యచ్ఛ్వాన్నం క్రిమ్యన్నం కీటపతఙ్గాన్నం చ - తేన సహ సర్వమేవ. యత్కించిత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం - తత్సర్వం తవాన్నం. సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి దృష్టిరత్ర విధీయతే. కేచిత్తు సర్వభక్షణే దోషాభావం వదన్తి ప్రాణాన్నవిదః. తదసత్ - శాస్త్రాన్తరేణ ప్రతిషిద్ధత్వాత్. తేనాస్య వికల్ప ఇతి చేన్న - అవిధాయకత్వాత్. న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి - సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్య విజ్ఞానస్య విహితస్య స్తుత్యర్థమేతత్ - తేనైకవాక్యతాపత్తేః. న తు శాస్త్రాన్తరవిహితస్య బాధనే సామర్థ్యం - అన్యపరత్వాదస్య. ప్రాణమాత్రస్య సర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహ విధిత్సితం - న తు సర్వం భక్షయేదితి. యత్తు సర్వభక్షణే దోషాభావజ్ఞానం - తన్మిథ్యైవ - ప్రమాణాభావాత్. విదుషః ప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాదదోష ఏవేతి చేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః. సత్యం - యద్యపి విద్వాన్ ప్రాణః - యేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేన విశిష్టస్య విద్వత్తా - తేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేన క్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణం నోపపద్యతే - తేన తత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం - అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య. నను ప్రాణస్వభక్షయత్యేవ క్రిమికీటాద్యన్నమపి. బాఢం - కిం తు న తద్విషయః ప్రతిషేధోఽస్తి. తస్మాద్దృష్టే పరకీయే కంకింశుకం - తత్ర దోషాభావః. అత న ద్రూపేణ దోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం - అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణే దోషస్య. యేన తు కార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేన ప్రతిషేధః క్రియతే. తత్సమ్బన్ధేనత్విహ నైవ ప్రతిప్రసవోఽస్తి. తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమే దోష ఏవ స్యాత్ - అన్యవిషయత్వాన్న హ వేత్యాదేః. న చ బ్రాహ్మణాదిశరీరస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమిహ విధీయతే - కిం తు ప్రాణమాత్రస్యైవ. యథా చ సామాన్యేన సర్వాన్నస్య ప్రాణస్య కించిదన్నజాతస్య కించిజ్జీవనహేతుః - యథా విషం విషజస్య క్రిమేః - తదేవాన్యస్య ప్రాణాన్నమపి సద్దృష్టమేవ దోషముత్పాదయతి మరణాదిలక్షణం - తథా సర్వాన్నస్యాపి ప్రాణస్య ప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణే బ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోష ఏవ స్యాత్. తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణే దోషాభావజ్ఞానం. (ఆపో వాస ఇతి) ఆపో భక్ష్యమాణా వాసస్స్థానీయాస్తవ. అత్ర చ ప్రాణస్యాపో వాస ఇత్యేతద్దర్శనం విధీయతే - న తు వాసఃకార్యే ఆపో వినియోక్తుం శక్యాః - తస్మాద్యథా ప్రాప్తేఽబ్భక్షణే దర్శనమాత్రం కర్తవ్యం. (న హ వై) అస్య - సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేవంవిదోఽనన్నం - అనదనీయం జగ్ధం - భుక్తం న భవతి హ. యద్యప్యనేనానదనీయం భుక్తం - అదనీయమేవ భుక్తం స్యాత్ - న తు తత్కృతదోషేణ లిప్యత ఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నం ప్రతిగృహీతం) యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యం హస్త్యాది ప్రతిగృహీతం స్యాత్ - తదప్యన్నమేవ స్యాత్. తత్రాప్యప్రతిగ్రాహ్య ప్రతిగ్రహదోషేణ న లిప్యత ఇతి స్తుత్యర్థమేవ. య ఏవమేతదనస్య - ప్రాణస్యాన్నం వేద. ఫలం తు ప్రాణాత్మభావ ఏవ - న త్వేతత్ఫలాభిప్రాయేణ. కింత

ర్గ్నిః. స్తుత్యభిప్రాయేణ సర్వేంతి దేవఫలం కస్మాన్న భవతి. న. ప్రాణాత్మవిన్నః ప్రాణాత్మభావవిషఫలం. తత్ర చ ప్రాణాత్మభూతస్య సర్వాత్మనోఽన దనీయమప్యద్యమేవ. తథాఽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవే, తి యథా ప్రాప్తమేవోపాదాయ విద్యా స్తూయతే. తేనైవ ఫలవిధిస్వరూపతా వాక్యస్య. యస్మాదాపో వాసః ప్రాణస్య తస్మాద్విద్వాంసః బ్రాహ్మణాః శ్రోత్రియాః అధీతవేదా అశిష్యన్తః భోక్ష్యమాణా ఆచామన్త్యపః. అశిత్వా చాచామన్తి భుక్త్వా చోత్తరకాలమపో భక్షయన్తి. తత్ర తేషాం మాచాయతాం కోఽభిప్రాయ ఇతి. ఆహ. ఏతమేవానం ప్రాణమనగ్నం కుర్వ న్తో మన్యన్తే. అస్తి చైతత్. యో యస్మై వాసో దదాతి సతమనగ్నం కరోమీతి హి మన్యతే. ప్రాణస్య చాపో వాస ఇతి హ్యుక్తం. యదపః పిబామి తత్ప్రాణస్య వాసో దదామీతి విజ్ఞానం కర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్. నను భోక్ష్యమాణో భుక్తవాంశ్చ ప్రయతో భవిష్యామీత్యాచామతి. తత్ర ప్రాణ స్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చ ద్వికార్యతా ఆచమనస్య స్యాత్. న చ కార్యద్వయమాచమనస్యైకస్య యుక్తం. యది ప్రాయత్యార్థం నానగ్నతార్థం. అ థానగ్నతార్థం న ప్రాయత్యార్థం. యస్మాదేవం తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయ భవతు. న. క్రియాద్విత్వోపపత్తేః. ద్వే హ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం స్మృతివిహితం తత్ప్రాయత్యార్థం భవతి క్రియామాత్రమేవ. న తు తత్ర ప్రాయత్యే ద ర్శనాద్యపేక్షతే. తత్ర చాచమనాఙ్గభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి విజ్ఞానం ప్రాణస్యేతి కర్తవ్యతయా చోద్యతే. న తు తస్మిన్ క్రియమాణ ఆచమనస్య ప్రాయ త్యార్థతా బాధ్యతే. క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య. తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం తత్రాపో వాసః ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం విధీయతే. అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సా హ వాగితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ప్రథమమితి) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి. తథా చ తద్వసిష్ఠత్వం తవైవేతి యో జనా. బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నవాససీ పృచ్ఛతి (యద్యేవమిత్యాదినా) ఏవంగుణవిశిష్టస్య జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వవసిష్ఠత్వాదిసమ్బద్ధస్యేత్యర్థః. యదిద మిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యచ్చేతి) ప్రకృతేన శునామన్నేన, కీటాదీనాం వాన్నేన, సహ యత్కిఞ్చిదన్నం దృశ్యతే తత్సర్వమేవ తవాన్నమితి యో జనా. తదేవ స్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవ వాక్యే పక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచి త్త్వితి) న హ వా అస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః. తద్దూషయతి (తదసదితి) శాస్త్రాన్తరేణ * క్రిమిర్భూత్వా స్వవిడ్భక్షణఇత్యాదినేత్యర్థః. ప్రాణవిదతిరిక్తవిషయం శాస్త్రాన్తరం సర్వభక్షణం తు ప్రాణవిదో వివక్షితం. అతో వ్యవస్థితవిషయత్వాత్ ప్రతిషేధేన సర్వభక్షణస్యోదితానుదితహోమవద్వికల్పస్స్యాదితి శఙ్క్యతే (తేనేతి) కిం తర్హి సర్వాన్నభక్షణం విహితం న వా. న చేత్ న తస్య నిషిద్ధస్యానుష్ఠానం ప్రాణవిది తత్ప్రాపకాభావాత్. విహితం చేత్. తత్కిం యదిదమిత్యాదినా న హ వేత్యాదినా వా విహితం. నాద్య ఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి) యదిదమిత్యాది నాహి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి విజ్ఞానమేవ విధీయతే. న తు ప్రాణవిదస్సర్వాన్నభక్షణం. తదవబోధిపదాభావాన్న వికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న హ వా ఇతి) అన్నేతి విద్వత్స్తుతిపరాభ్యాం, నిపాతయోరర్థవాదత్వావబోధినోర్దర్శనా, దేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదస్యాన్యా య్యత్వా, చ్చేతి హేతుమాహ (తేనేతి) అర్థవాదస్యాపి స్వార్థే ప్రామాణ్యం దేవతాధికరణన్యాయేన భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య * సకలభక్షణం భక్షయేదిత్యా దివిహితస్య భక్షణాభావస్య బాధనేన హ వేత్యాదేర్న సామర్థ్యం దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధే స్వార్థమానత్వాయోగా, దిత్యాహ (నత్వితి) న హ వేత్యాదేరన్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్రదోషాభావజ్ఞాపనార్థదేవ విధిత్సితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అర్థవా దస్య మానాన్తరవిరోధే స్వార్థమానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితి భావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యతే (విదుష ఇతి) సామర్థ్యాత్ ప్రాణస్వరూప బలాదిత్యర్థః. అదోషః సర్వాన్నభక్షణేఽస్యేతి శేషః. అర్థాపత్తిం దూషయతి (నేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవ వివృణోతి (సత్యమితి) యే నైవ స్యాత్ప్రాప్తిః కథాపీతివక్తవ్యం యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపి శామ్యతీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిం ఫలాత్మనా వి దుషస్సర్వాన్నభక్షణం సాధ్యతే కిం వా సాధకత్వరూపేణేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ప్రాణరూపేణ సర్వభక్షణం తచ్ఛబ్దార్థః. తత్ర ప్ర తిషేధాభావే సదృష్టాన్తం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తథాస్వారసికం ప్రాణస్య సర్వభక్షణం, తత్ర చాప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్యమితి శేషః. తర్హి హి తైకం స్యాదితి చేత్ తత్రాహ (అత ఇతి) పక్షాన్తరమేవ స్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి) ప్రాణవిదస్సాధకత్వాకారేణ సాధ్యతే సర్వాన్నభక్ష ణమితి పక్షం ప్రత్యాహ (యేన త్వితి) ఇహేతి ప్రాణవిదుచ్యతే. నిమిత్తాన్తరాదప్రాప్తప్రాప్తవిషయో విధిః ప్రతిప్రసవః. యథా జ్వరితస్యౌషధ ప్రతిషేధే ప్యాపథ్యం పిబేదితి. తథా శాస్త్రాధికారిణస్సర్వాభక్ష్యభక్షణనిషేధేపి ప్రాణవిదో విశేషవిధిర్నోపలభ్యతే. తథా చ తస్య భక్షణం దుస్సాధ మిత్యర్థః. ప్రతిప్రసవాభావే లబ్ధం దర్శయతి (తస్మాదితి) అర్థవాదస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి) తస్య స్తుతిమాత్రార్థ త్వాన్న తద్వశాన్నప్రతిషేధాతిక్రమ ఇత్యర్థః. నను విశిష్టస్య ప్రాణస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమత్ర విధీయతే. తథా చ విదుషో విశిష్టాత్మనస్సర్వాన్నభ క్షణేన దోషః యథాదర్శనం ఫలాభ్యుపగమాత్. అత ఆహ (న చేతి) ఇతోపి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టమ్భేన ప్రాణవిదస్సర్వభక్షణం న వి ధేయమిత్యాహ (యథా చేతి) ప్రాణస్య యథోక్తస్య స్వీకారే పికస్య కిఞ్చిదన్నం జీవనహేతురిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా సర్వ ప్రాణిషు వ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధోదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ప్రాణవిదోపి కార్యకరణవతో నిషేధాతిక్రమాయోగ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) వా క్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (ఆప ఇతి) స్మార్తాదాచమనాదన్యదేవ శ్రౌతమాచమనమన్యతోఽప్రాప్తం విధేయం. తదర్థమిదం వాక్యమితి కేచిత్. తాన్ ప్రత్యాహ (అత్ర చేతి) వాసః కార్యం పరిధానం. తత్ర సాదృశ్యదపాం వినియోగాయోగే ప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి) యదిదం కిం చే

ఉ.—— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రేత్యోమితి హోవాచ॥ ౧

త్యాదావుక్తం దృష్టివిధేరర్థవాదమాదాయ వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) పునరన్నశబ్దానుకర్షణమన్వయార్థం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యద్యపీతి) అభక్ష్యభక్షణం తర్హి స్వీకృతమితి చేత్. నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి) యథా ప్రాణవిదోఽనన్నం భుక్తం భవతి - తథేత్యేతత్. అస్తు తర్హి ప్రాణవిదో దుష్ప్రతిగ్రహో పీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) అసత్ప్రతిగ్రహే ప్రాప్తేపీత్యర్థః. ఇతీత్యయం స్తుత్యర్థవాదస్యోపసంహారార్థః. ఉక్తమేవార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం సమర్థయతే (నన్విత్యాదినా) యథా ప్రాప్తం- ప్రకృతివాక్యవశాత్ప్రతిపన్నరూపమనతిక్రమ్యేతి యావత్. వాక్యస్య విద్యాస్తుతిత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యదుక్తమాపో వాస ఇతి - తస్య శేషభూతముత్తరగ్రన్థముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తత్రేత్యశనాత్ప్రాగూర్ధ్వం కాలోక్తిః. ఉక్తేఽర్థే ప్రాయోలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్తి చేతి) తత్రైవ వాక్యోపక్రమస్యానుకూల్యం దర్శయతి (ప్రాణస్యేతి) కిమర్థమిదం సోపక్రమం వాక్యమిత్యపేక్షాయామత్ర చేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (యదప ఇతి) దృష్టివిధానమసహమానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) అస్తు ప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాణపరిధానార్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కుల్యాప్రణయనన్యాయేన ద్వికరణత్వావిరోధమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర ప్రత్యక్షత్వాత్ కార్యభేదస్యావిరోధేపి ప్రకృతే ప్రమాణాభావాద్ద్వికరణత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యోక్తముపపాదయతి (యదీతి) ప్రసుయథాస్మార్తాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వం-తథైవానగ్నతార్థత్వం ప్రకృతవాక్యాదధిగతం-తథా చ కథం ద్వికరణత్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య వాక్యస్యావిషయాన్తరం దర్శయతి (యస్మాదితి) ద్వికరణత్వదోషముక్తం దూషయతి (నేత్యాదినా) తచ్చాచమనం దర్శనం నిరపేక్షమిత్యాహ (క్రియామాత్రమేవేతి) నన్వాచమనే ఫలభూతం ప్రాయత్యం దర్శనసాపేక్షమితి చేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) క్రియాయా ఏవ తదాధానసామర్థ్యాదిత్యర్థః. (తత్రేతి) ఆచమనే శుద్ధ్యర్థే క్రియాన్తరే సతీత్యర్థః. ప్రాణవిజ్ఞానప్రకరణే వాసోవిజ్ఞానం చోద్యతే చేత్ - వాక్యభేదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) సర్వాన్నవిజ్ఞానవదితి చకారార్థః. ఆచమనీయాస్వప్సు వాసోవిజ్ఞానం క్రియతే చేత్ - కథమాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ద్వికరణత్వదోషాభావే ఫలితం దర్శనవిధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) అప్రాప్తత్వాత్ వాసోదృష్టేః, విధివ్యతిరేకేణ ప్రాయత్యభావాత్, దృష్టేశ్చాత్ర ప్రకృతత్వాత్, * కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి చ న్యాయాత్, ఇత్యర్థః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి) యద్వై-యేనైవ గుణేనాహం వసిష్ఠాస్మి- తత్-తేన గుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి మమ వసిష్ఠత్వం త్వదధీనమితి వాగువాచేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. ఏవముత్తరత్రాపి. (తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) తస్య-ఏతాదృశగుణవిశిష్టస్య మే అన్నం కిం. వాసః-వస్త్రం కిమితి ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. తే ప్రత్యూచుః (యదిదం కిం చాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి) శ్వక్రిమ్యాదిపర్యన్తప్రాణిజాతస్య యదన్నం- తత్సర్వం ప్రాణస్య తే అన్నం. ఆపో వాసః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యం, అప్సు వాసస్త్వచిన్తనం కర్తవ్య, మిత్యర్థః. న తు సర్వభక్షణం కర్తవ్యం, అద్భిరాచ్ఛాదనం కార్య, మితి వాక్యస్య- తస్యాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమిత్యాది) య ఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నం సర్వం వేద-అస్య-సర్వప్రాణ్యన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కుర్వతః అనన్నం న జగ్ధం భవతి-నాభక్ష్యం భక్షితం భవతి. అభక్ష్యభక్షణేన దోష ఇత్యర్థః. అనన్నం- అభక్ష్యం గజాశ్వాదికం న ప్రతిగృహీతం భవతి. గజాశ్వప్రతిగ్రహాదినా న దోష ఇతి యావత్. *సర్వాన్నోపయుక్తిశ్చ ప్రాణాత్యయ ఏతద్దర్శనాదితి సర్వాన్నానుమతేః ప్రాణాత్యయవిషయత్వసమర్థనాత్ అభక్ష్యభక్షణాదౌ దోషాభావప్రతిపాదనమిదమాపద్విషయమేవ ద్రష్టవ్యం. (తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్తీత్యాది) యస్మాదపాం వాసస్త్వమనుసన్ధాతవ్యం-తత్-తస్మాద్ధేతోః శ్రోత్రియాః విద్వాంసః ఆచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిరేతమనం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. ఏవమేతదనం-ఏతం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యమానాః అశనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చాచామన్తీత్యర్థః. అత్రానగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇత్యుక్త్యా వాసస్త్వచిన్తనమర్థసిద్ధం-వాసః కార్యత్వాదనగ్నతాయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యోదాహృతం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదిత్యాదివాక్యం మాధ్యన్దినశాఖాగతం ద్రష్టవ్యం.... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే. సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణాఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం *అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః. వక్ష్యతి చ *యత్ప్రైత్యేత్యాది. తే చ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః-ఏతావాన్ కర్మవిపాకస్స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యత్ర స్వాభావికః పాప్మా సూచితః - నచతస్యేదం కార్యమితి విపాకః ప్రదర్శితః. శాస్త్రీయస్యైవతు విపాకః ప్రదర్శితః స్వాభావికస్య ప్రతిపత్త్యర్థస్య. న- బ్రహ్మవిద్యా ప్రారమ్భితదైవ రాగ్యస్యావివక్షితత్వాత్. తత్రాపి కేవలేన కర్మణా పితృలోకో, విద్యయా విద్యాసంయుక్తేన చ కర్మణా దేవలోక, ఇత్యుక్తం. తత్ర కేన మార్గేణ పితృలోకం ప్రతిపద్యతే- కేన వా దేవలోకమితి నోక్తం-తచ్చే హాఖిల ప్రకరణే౽శేషతో౽వక్తవ్యమిత్యత ఆరభ్యతే. అన్తేచ సర్వోపసంహారః శాస్త్రస్య దృష్టః. అపిచ-ఏతావదమృతత్వమిత్యుక్తం, నకర్మణో౽మృతత్వాశాస్తీతి, చ. తత్ర హేతుర్నోక్తః-తదర్థశ్చాయమారమ్భః. యస్మాదయం కర్మణో గతిః-నని త్యే౽మృతత్వే వ్యాపారోస్తి-తస్మాదేతావదేవామృతత్వసాధనమితి సామర్థ్యాద్ధేతుత్వం సమ్పద్యతే. అపిచ-ఉక్తమగ్నిహోత్రే * నత్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిం నగతిం న ప్రతిష్ఠాం నతృప్తిం న పునరావృత్తిం నలోకం ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థేతి. తత్ర ప్రతివచనే * తేవా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యాదినా ఆహుత్యోః కార్యముక్తం. తచ్చైతత్కర్తురాహుతిలక్షణస్య కర్మణః ఫలం-నహి కర్తారమనాశ్రిత్యాహుతిలక్షణస్య కర్మణస్స్వతన్త్రస్యోత్క్రాన్త్యాది కార్యారమ్భ ఉపపద్యతే - కర్త్రర్థత్వాత్కర్మణః కార్యారమ్భస్య. సాధనాశ్రయత్వాచ్చ కర్మణః తత్రాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తం షట్ప్రకారమపి. ఇహతు తదేవ కర్తుః ఫలమిత్యుపదిశ్యతే షట్ప్రకారమపి-కర్తృఫలవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్. తద్ద్వారేణ చ పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సితం. ఏవమశేషసంసారగత్యుపసంహారః కర్మకాణ్డస్యైషా నిష్ఠేత్యేతచ్చ దిదర్శయిషురాఖ్యాయికాం ప్రణయతి. శ్వేతకేతుర్హవై-నామతః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థః. పిత్రా౽నుశిష్టస్సన్ ఆత్మనో యశః ప్రథనాయ పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః. తేషాం పరిషదమాగత్య జిత్వా రాజ్ఞోపి పరిషదం జేష్యామీతి గర్వేణాజగామ - జీబలస్యాపత్యం- జైబలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైః పరిచారయమాణం- ఆత్మనః పరిచరణం కారయన్తమిత్యేతత్. సరాజా పూర్వమేవ తస్య విద్యాభిమానగర్వం శ్రుత్వా వినేతవ్యో౽యమితి మత్వా తముదీక్ష్యోత్ప్రత్యాగతమాత్రమేవాభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. కుమారా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. భర్త్సనార్థా చ ప్లుతిః. స ప్రతిశుశ్రావ భో౩ ఇతి-భో౩ ఇత్యేవమప్రతిరూపమపిక్షత్రియం ప్రత్యుక్తవాన్ క్రుద్ధస్సన్. అనుశిష్టః- అనుశాసితో౽సి- భవసి పిత్రేత్యువాచ రాజా. ప్రత్యాహేతరః- ఓమితి- బాఢం. అనుశిష్టో౽స్మి, పృచ్ఛ- యది సంశయస్తే. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) కో౽సౌ సమ్బన్ధః- తమాహ (ఖిలేతి) తత్ర-కర్మకాణ్డే జ్ఞానకాణ్డే వా యద్వస్తు ప్రాధాన్యేన నోక్తం- తదస్మిన్కాణ్డే వక్తవ్యం- అస్య ఖిలాధికారత్వాత్. తథాచ పూర్వమనుక్తం వస్తు మిదం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. వక్తవ్యశేషం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సప్తమేతి) సముచ్చయకారిణో ముమూర్షోరగ్నిప్రార్థనేపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) అధ్యాయావసానం సప్తమ్యర్థః. సామర్థ్యమేవ దర్శయతి (సుపథేతీతి) విశేషణవశాద్బహవో మార్గా భాన్తు - కిం పునస్తేషాం స్వరూపం-తదాహ (పన్థానశ్చేతి) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతి చేతి) సప్తప్రత్యాకాఙ్క్షాద్వారా సమనన్తర బ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే చేతి) ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ పరిచ్ఛినత్తి (ఏతావతీ హీతి) దక్షిణాదిగధోగత్యాత్మకేత్యయావత్. కర్మవిపాకస్తర్హి కుత్రోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతావానితి) ఇతిశబ్దో యథోక్త సంసారగత్యతిరిక్త కర్మవిపాకాభావాత్తదుపసంహారార్థః. ఏవాయమారమ్భ ఇత్యుపసంహారార్థః. అథోద్గీథాధికారే సర్వో౽పి కర్మవిపాకో ౽నర్థ ఏవేత్యుక్తత్వాత్పరిశిష్టసంసారగత్యభావాత్కథం ఖిలకాణ్డే తన్నిర్దేశసిద్ధిః- అత ఆహ (యద్యపీతి) కస్తర్హి విపాకస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (శాస్త్రీయస్యేతి) తత్ర సుకృతవిపాకస్యైవోపన్యాసే హేతుమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) అనిష్టవిపాకాత్తు వైరాగ్యం సుకృతాభిముఖ్యాదేవ సిద్ధమితి నతత్ర తద్వివక్షా - ఇహ పునశ్శాస్త్ర సమాప్తౌ ఖిలాధికారే తద్విపాకో౽ప్యుపసంహ్రియత ఇతి భావః. ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిం వక్తుముక్తం స్మారయతి (తత్రాపీతి) శాస్త్రీయవిపాకవిషయే పీత్యర్థః ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పాఠనికామాహ (తత్రేతి) లోకద్వయం సప్తమ్యర్థః. ప్రాగనుక్తమపి దేవయానం పన్థానం కథయతీతి కుతో నియమసిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) వక్తవ్యశేషస్య సత్త్వే ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) తర్హి ప్రాగనుక్తం తద్దేవయానాదివక్తవ్యం - ప్రాగేవోక్తం తు బ్రహ్మలోకాదికస్మాదుచ్యతే- తత్రాహ (అన్తేచేతి) శాస్త్రస్యాన్తే చేతి సమ్బన్ధః. ఇతశ్చేదం బ్రాహ్మణమగతార్థత్వాదారభ్యమిత్యాహ (అపిచేతి) ఏతావదిత్యాత్మజ్ఞానోక్తిః. అమృతత్వం - తత్సాధనమితి యావత్. చకారాదుక్తమిత్యనుషజ్యతే. జ్ఞానమేవామృతత్వే హేతురిత్యుక్తార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. తదర్థః- హేత్వపదేశార్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణాకర్మగతిర్జ్ఞానమేవామృతత్వసాధనమిత్యత్ర హేతుత్వం ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) వ్యాపారోస్తి - కర్మణ ఇతి శేషః. సామర్థ్యాత్- జ్ఞానాతిరిక్తస్యోపాయస్య సంసారహేతుత్వనియమాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం వక్తుమగ్నిహోత్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదసిద్ధమర్థమనువదతి (అపిచేత్యాదినా) ఏతయోః - అగ్నిహోత్రాహుత్యోస్సాయం ప్రాతర్హ్యనుష్ఠితయోరితి యావత్. లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం పరివేష్ట్యేమం లోకం ప్రత్యావృత్తయోస్తయోరనుష్ఠానోపచితయోః పరలోకం ప్రతిస్వాశ్రయోత్థానహేతుం పరిణామమిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రేత్యాక్షేపగతప్రశ్నషట్కోక్తిః. నను ఫలవతో౽శ్రవణాత్కర్తుర్యదాహుతిఫలం - నహి తత్స్వతన్త్రం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) కర్తృవాచిపదాభావాదాహుత్యపూర్వస్యైవోత్క్రాన్త్యాది కార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ - కారకాశ్రయత్వాత్కర్మణో౽యుక్తం తత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి) స్వాతన్త్ర్యసమ్భవాదాహుత్యోస్స కర్తృకయోరేవ గత్యాది వివక్షితం చేత్- తర్హి కథం తత్ర కేవలాహుత్యోర్గత్యాది గమ్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాత్- ప్రశ్నప్రతివచనరూపస్య సన్దర్భస్యేతి శేషః. భవత్వేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః. ప్రకృతే తు కిమాయాతం- తత్రాహ (ఇహత్వితి)

ఉ.— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ3 ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాఽపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకంచన వేదేతి హోవాచ॥ ౨

కిమితి విద్యాప్రకరణే ఇతరఫలవిజ్ఞానం నిరూప్యతే- తత్రాహ (శ్రద్ధావిజ్ఞానే ఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) సంసారగత్యుపసంహారేణ కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారస్సిద్ధో భవతి-తదపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తు దర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభతే చేత్- తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (ఇత్యేవఞ్చేతి) సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తు దర్శయితుమిచ్ఛన్ వేదః సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః. యదా కదాచిదపి త్రాసే కాలే వృత్తార్థద్యోతకత్వం నిపాతస్య దర్శయతి (హ శబ్ద ఇతి) యశః ప్రథనం-విద్వత్సు స్వకీయస్య సామర్థ్యఖ్యాపనం. ప్రసిద్ధాః-విద్వజ్జనవిశిష్టత్వేనేతి శేషః. క్వచిజ్జయస్య ప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః. కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమూత్తరవిదిత్యాశఙ్క్య (ప్రాయమ) ప్రతిపద్యపర్యవస్యైవ సమ్బోధితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (స రాజేతి) సమ్బోధ్య-భర్త్సనం కృతవానితి శేషః. తదవద్యోతిపదమిహానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనార్థేతి) భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం- న క్షత్రియం ప్రతి-తస్య హీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) అప్రతిరూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి) కిఞ్చ స్వకాశాత్తవలబ్ధానుశాసనత్వే లిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృచ్ఛేతి) ౧

రం.— ప్రకృతివివిక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ) నామ్నా శ్వేతకేతుః ఆరుణేరపత్యమారుణేయః. స హి పఞ్చాలానాం- దేశానాం పరిషదం- సమాజం స్వవైదుష్యప్రకటనాయ ఆజగామేత్యర్థః. (స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః. తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్. (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా3 ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా3 ఇతి ఆమన్త్రితవాన్. ఆమన్త్రితేప్లుతః. (స భో3 ఇతి ప్రతిశుశ్రావేతి) సః- శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యువాచ. (అనుశిష్టోన్వసి పిత్రేతి) అథ రాజాపి త్వం విద్యామనుశిష్టోఽసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ (ఓమితి హోవాచ) ఓం- అనుశిష్టోఽస్మీతి ఇతరః ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యేవం- వేత్థ - విజానాసి కిం యథా- యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః- ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః- మ్రియమాణా విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి- విప్రతిపద్యన్తే. విచారణార్థా ప్లుతిః సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి- తత్ర కాశ్చిత్ప్రజా అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి- కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః. యథా తాః ప్రజాః విప్రతిపద్యన్తే- తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. నేతి హోవాచేతరః. తర్హి- వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునః పునరాపద్యన్తా3 ఇతి- పునరాపద్యన్తే. యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం. నేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం- ప్రసిద్ధేనన్యాయేన పునః పునః- అసకృత్ప్రయద్భిః- మ్రియమాణైర్యథా- యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా3 ఇతి- న సమ్పూర్యతేఽసౌ లోకః. తత్కిం వేత్థ. నేతి హోవాచ. వేత్థో యతిథ్యాం- యత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం- ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః- పురుషస్య యా వాక్ - సైవ యాసాం వాక్- తాః పురుషవాచో భూత్వా- పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా యదా పురుషాకారపరిణతాః - తదా పురుషవాచో భవన్తి. సముత్థాయ - సమ్యగుత్థాయ. ఉద్భూతాస్సత్యో వదన్తీ3 ఇతి. నేతి హైవోవాచ. యద్యేవం- వేత్థ ఉ దేవయానస్య పథః - మార్గస్య ప్రతిపదం- ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్. తాం ప్రతిపదం. పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం. ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ-యత్- కర్మ కృత్వా-యథావిశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. దేవయానం పన్థానం- మార్గం ప్రతిపద్యన్తే - పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే- తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే. తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ. దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః. అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః- మన్త్రస్య వచః- వాక్యం నః శ్రుతమస్తి. మన్త్రోఽప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వే సృతీ- ద్వౌ మార్గావశృణవం- శ్రుతవానస్మి. తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా- పితృలోకసమ్బద్ధా. తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అహమశృణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దేవానాముతాపి-దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా. దేవాన్ప్రాపయతి సా. కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్ దేవాన్ గచ్ఛన్తీతి. ఉచ్యతే- ఉత-అపి మర్త్యానాం-మనుష్యాణాం సమ్బన్ధినీ. మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. తాభ్యాం - సృతిభ్యామిదం విశ్వం- సమస్తమేజత్- గచ్ఛత్సమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. సమ్యగ్గచ్ఛతి. తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా- యయోరన్తరా. యదన్తరా పితరం మాతరం చ - మాతాపిత్రోరన్తరా- మధ్య ఇత్యర్థః. కౌ తౌ మాతాపితరౌ. ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే. * ఇయం వై మాతాఽసౌ పితేతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన. అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవైతే సృతీ- నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ. ఇతరశ్చాహ- నాహమతః- అస్మాత్ప్రశ్నసముదాయాదేకం చన-ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద. నాహం వేదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. ౨

ఊ.— అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే ఽనాదృత్య వసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరంతꣳ హోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్ పురానుశిష్టానవోచదితి కథꣳ సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార॥ 3

అ.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానే నేతి) నాడీరూపేణ సాధారణేన మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గద్వి ప్రతిపత్తిః- తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః. విప్రతిపత్తిమేవ విశదయతి (తత్రేతి) అధికృత ప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ. ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (తస్మిన్నితి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకగతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథా ఆగచ్ఛన్తి- తథా కిం వేత్థేతి యోజనా. ప్రశ్నాన్తర ప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణహేతుః. ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయ్యావదష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యాభూత్వా- సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః. కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః. యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే పన్థానం- తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా. వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయమేవనాస్తి- త్సయా అత్రే ఋషిమాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతి కర్మవిపాక ప్రక్రియోక్తిః. అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యేత్యేతత్. తేషామేవ మార్గద్వయే ఽధికృతత్వమితి వక్తుం హీత్యుక్తం. తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం. సజ్జచ్ఛతే- గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి శేషః. ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యానగ్రన్థో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః. యదన్తరేత్యాదౌ వివక్షితమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి) ౬

రం.— అథ తం రాజాపృచ్ఛతి (వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా ౩ ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణా ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే- విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ప్రశ్నే ప్లుతిః. ఇతి- ఇమమర్థం వేత్థ- జానాసి కిమిత్యర్థః. ఏవం గన్తవ్యదేశప్రశ్నః. ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః. అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా ౩ ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సంపూర్యతా ౩ ఇతి) అసౌ- స్వర్గలోకః అనవరతం ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీ యతిథీ. తస్య పూరణే ఇతి థుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః. పురుష ఇతి వాగ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా. పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి- అఖిలపనం కుర్వన్త ఆసతే - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పితృయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ. ప్రతిపద్యతే ఽనేనేతి ప్రతిపత్ - ప్రథమం పర్వ. తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యతే పితృయాణం వా) యత్కృత్వా - యదుపక్రమ్యేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. దేవయాన పితృయాణ వ్యావర్తకాకార ప్రశ్నోయమితి ద్రష్టవ్యం. భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యా ప్రశ్నానుక్రమేణ కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తి ప్రకారం దేవయాన పితృయాణ పథ వ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాపూరణం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నో ఽపి తత్వాదిహాపి తావన్మాత్ర పర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయాన పితృయాణ విషయే ఋషేః- మన్త్రస్య వచః- అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః. కో ఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ- గతీ అశృణవమహం- శ్రుతవానస్మి కే తే సృతీ. పితౄణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం- అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం హి గతిద్వయం. యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాది మార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్ - గచ్ఛత్ప్రాణిజాతం విశ్వం- సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి. కిం. బ్రహ్మణ్డాన్తర్గతం లోకజాతం సమేతి. యన్మాతరం పితరం చాన్తరా- వినావర్తతే- తచ్ఛ గచ్ఛతి. మాతాపితృశూన్యం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః. పితృయాణేన పథా అణ్డాన్తర్వర్తిలోకం సమేతి. ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః. ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకం చన వేదేతి హోవాచ) అతః- ఏషాం మధ్యే నకంచిదపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరముపనీయ విద్యాభిమానగర్వమేనం- ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రయాఞ్చక్రే- ఇహ వసన్తు భవన్తః- పాద్యమర్ఘ్యఞ్చానీయతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః- శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- ప్రతిగతవాన్పితరం ప్రతి స చాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం. కథం. ఇతి వావ కిల- ఏవం కిల నః - అస్మాన్భవాన్పురా- సమావర్తనకాలే ఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరేవావోచదితి. సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచశ్శ్రుత్వా ఆహ పితా- కథం- కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః- శోభనా మేధా యస్యేతి సుమేధాః. శృణు- మమ యథా వృత్తం. పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్మాం రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యా బన్ధవో ఽస్యేతి. పరిభవవచనమేతద్రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తతః- తస్మాన్నైకం చన- ఏకమపి న వేద- విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నా ఇతి. ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని- ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార- ఉదాహృతవాన్. ౩

ఉ.— స హోవాచ తథా నస్త్వం తాత జానీథాః యథా యదహం కించన వేద సర్వమహం తత్తుభ్యమవోచం ప్రేహి తు తత్ర ప్రతీత్య బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి భవానేవ గచ్ఛత్వితి స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైవలేరాస తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకారాథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి॥ ౪

స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౫

ఆ.— శ్వేతకేతోరభిమానసిద్ధ్యర్థం త్రిధ్యోతనార్థం బహువచనం. తాం- రాజన్యదత్తవసతిం. అనాదరే హేతుమాహ (కుమారేతి) ఏవం శ్రేష్ఠ- రాజపరాభవలిఙ్గకం పితృవచసోఽస్మృతత్వం ద్యోత్యతే. అజ్ఞానాదీ సందుఃఖితవాన్ సమ్యానితమితి సూచయతి- సు సంధత్త ఇతి. ౩

రం.— (అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే) అథ రాజా ఏనం- శ్వేతకేతుం వసత్యా హేతునా ఉపామన్త్రయత్. కుమారస్యావాసం ప్రార్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్య తు తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రం నిర్గత ఇత్యర్థః. అథ స ఆజగామ పితరం. తం హ పితరం హోవాచ. కిమితి. (ఇతి వావ కిల నో భవాన్ పురాఽనుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తన కాలే నః- అస్మాన్ ప్రతి భవాన్ అనుశిష్టాన్ సర్వవిద్యాన్ ఇతి వావ కిలావోచత్- ఏవం రీత్యా హి భవదుక్తవానితి. ఏవం సాపమ్నాన పుత్రేణోక్తః పితా ఆహ (కథం సు మేధ ఇతి) నానుశిష్టోఽసీతి శేషః. ఇతరోఽననుశాసనం దర్శయతి (పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్ తతో నైకంచన వేదేతి) రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యాధమః. రాజన్యానాం బన్ధూ రాజన్యబన్ధుః. స్వయమరాజన్య ఏవ సన్ రాజన్యానాం బన్ధురితి వ్యపదిశతీతి ప్రవాహణో నిన్ద్యతే. సః పఞ్చ ప్రశ్నాన్ మాం పృష్టవాన్. తత్రాహమేకమపి న వేద్మీతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. పితా పృచ్ఛతి (కతమే త ఇతి) ప్రశ్నాః కీదృశా ఇత్యర్థః. పుత్రస్తు (ఇమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమే ఇత్యేవం తత్ప్రశ్నానాం ప్రతీకాని. ఏకదేశాన్ ఉదాజహార- సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— స హోవాచ పితా పుత్రం క్రుద్ధముపశమయన్. తథా- తేన ప్రకారేణ నః- అస్మాన్ త్వం హే తాత- వత్స జానీథాః- గృహ్ణీయాః. యథా యదహం కించన విజ్ఞానజాతం వేద- సర్వం తుభ్యమవోచమిత్యేవ జానీథాః. కోఽన్యో మమ ప్రియతరోఽస్తి- త్వత్తో యదర్థం రక్షిష్యే. అహమప్యేతన్న జానామి- యద్రాజ్ఞా పృష్టం. తస్మాత్ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. తత్ర గత్వా రాజ్ఞి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావో విద్యార్థమితి. స ఆహ- భవానేవ గచ్ఛత్వితి- నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహే. స ఆజగామ గౌతమః- గోత్రతో గౌతమః. ఆరుణిః. యత్ర ప్రవాహణస్య జైవలేరాస- ఆసనం. ఆస్థాయికా. తస్మై- గౌతమాయ గతాయ ఆసనమనురూపమాహృత్యోదకం భృత్యైరాహారయాఞ్చకార (అథ హాస్మై) అస్మై అర్ఘ్యం పురోధసా కృతవాన్. మన్త్రవన్మధుపర్కం చ. కృత్వా చైవం పూజాం తం హోవాచ. వరం భగవతే గౌతమాయ- తుభ్యం దద్మ ఇతి గోఽశ్వాదిలక్షణం. ౪

ఆ.— సత్యం- కించిత్తదుక్తం- కిచిద్విజ్ఞానమన్యస్మై ప్రియతమాయ దాతుం రక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోఽన్య ఇతి) రాజ్ఞా యత్పృష్టం- తన్మయా న విజ్ఞాతం - తథా చ తస్మిన్విషయే త్వయా వఞ్చితోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి) తర్హి తత్స్వజ్ఞానం కథం సాధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౪

రం.— (స హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి. (తథా నస్త్వం తాత జానీథా ఇత్యాది) హే తాత నః- అస్మాన్ త్వం తథా జానీథాః. కథం. యథా- యేన ప్రకారేణాహం యత్కించ వేద - తత్సర్వం తుభ్యమహమవోచమితి. తతశ్చ మయాపి తే ప్రశ్నా నావగతా ఇతి మయా నోక్తాః. అతస్త్వం చ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. ఆవాం తత్ర- రాజ్ఞస్సమీపం ప్రతీత్య - గత్వా విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి. ఇతర ఆహ (భవానేవ గచ్ఛత్వితి) నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహ ఇతి భావః. (స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైవలేరాస) ఆస- ఆస్యా. ఆసనమిత్యర్థః. (తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకార) తస్మై- గౌతమాయ రాజా ఆసనం దత్త్వా పాద్యార్థముదకం భృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః. (అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార) అస్మై- గౌతమాయార్ఘ్యం కృతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి) భవతే గౌతమాయ గవాదిలక్షణం వరం ప్రయచ్ఛామ ఇతి గౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం.— స హోవాచ గౌతమః. ప్రతిజ్ఞాతో మే- మహ్యమేష వరస్త్వయా. అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం దృఢీకుర్వాత్మానం. యాం తు వాచం కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం- తామేవ బ్రూహి. స ఏవ నో వర ఇతి. ౫

ఆ.— వివక్షితవిద్యాం గౌతమో వివక్షిత్వాహ (అస్యామితి) ౫

రం.— (స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) స హోవాచ గౌతమః. వరో దీయత ఇతి త్వయా ప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్- యాం వాచం మమ కుమారస్య అన్తే- సమీపే అభాషథాః- తామేవ వాచం మే బ్రూహి - తానేవ ప్రశ్నాన్ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౫

ఉ.— సహోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి॥ ౬

సహోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గోఅశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాస ఇత్యుపైమ్యహం భవన్తమితి వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి స హోపాయనకీర్త్యోవాస॥ ౭

సహోవాచ తథా నస్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథేయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— సహోవాచ రాజా. దైవేషు వరేషు తద్వై గౌతమ. యత్త్వం ప్రార్థయసే. మానుషాణామన్యతమం ప్రార్థయ వరం. ౬

ఆ.— తదితి సామాన్యోక్త్యా వరో నిర్దిశ్యతే. ౬

రం.— (సహోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ. ఉరప ధారణే. హే గౌతమ. యత్త్వం ప్రార్థయసే- తత్ దైవేషు వరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్న ప్రార్థనీయం. మానుషాణాం వరాణాం మధ్యే కించిద్వృణీష్వేతి. ౬

శం.— సహోవాచ గౌతమః. భవతాపి విజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తి సః. న తేన ప్రార్థితేన కృత్యం మమ- యత్త్వం దిత్ససి మానుషం వరం యస్మాన్మమాప్యస్తి హిరణ్యస్య ప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గోఅశ్వానాం - అపాత్తమస్తీతి సర్వత్రానుషజ్యతే. దాసీనాం. ప్రవారాణాం-పరివారాణాం. పరిధానస్య. న చ యన్మమ విద్యమానం - తత్త్వత్తః ప్రార్థనీయం, త్వయా వా దేయం,, ప్రతిజ్ఞాతశ్చ వరస్త్వయా. త్వమేవ జానీషే-యదత్ర యుక్తం. ప్రతిజ్ఞా రక్షణీయా- న వేతి. మమ పునరయమభిప్రాయః- మా భూన్నః- అస్మాకం- అస్మాన్ప్రతి భవాన్సర్వత్ర వదాన్యో భూత్వాऽవదాన్యో మా భూత్-కదర్యో మా భూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య. అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్. అపర్యన్తస్య - అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామిక స్యేత్యేతత్. ఈదృశస్య విత్తస్య మాం ప్రత్యేవ కేవలమదాతా మా భూద్భవాన్. న చాన్యత్రాదేయమస్తి భవతః. ఏవముక్త ఆహ- స త్వం వై హే గౌతమ తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన. విద్యాం మత్త ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛ స్వాప్నుం. ఇత్యుక్తో గౌతమ ఆహ- తీర్థేన ఉపైమి-ఉపగచ్ఛామి శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తో వైశ్యాన్వా. క్షత్రియా వా వైశ్యాన్. నాపద్యపి యన్తి- శిష్యవృత్త్యా హ్యుపగచ్ఛన్తి. నోపాయనకర్మణా. అతస్స గౌతమ ఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తన మాత్రేణైవోవాస. ఉషితవాన్. నోపగమనం చకార. ౭

ఆ.— మమాప్యస్తీస ఇతి యదుక్తం-తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) న చ యన్మమేత్యత తస్మాదితి సతి తవ్యం. కింతర్హి మయా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యత్తవాభిమతం-తదహం కరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మా భూదిత్యన్వయం దర్శయతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే. (నోస్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః. విభవే సత్యదాతా-కదర్య ఇతి భేదః. పరిశిష్టం భాగం వ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరి. త్యాదినా) మాం ప్రత్యేవేతి నియమస్య కృత్యం దర్శయతి (స త్వం వై ఇతి) కోసౌ న్యాయః-తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదన వాక్యం శాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమో రాజానం ప్రతి శిష్యత్వవృత్త్యం కుర్వాణః శాస్త్రీయనిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచా హేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వావిద్యా ప్రాప్తిసమ్భవావస్థాయామిత్యర్థః. ఉపాయనం- ఉపగమనం. పాదోపసర్పణమితి యావత్. ౭

రం.— (సహోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గోఅశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య) సహోవాచ గౌతమః. తవ హిరణ్యస్య గోఅశ్వానాం - సర్వత్ర విభాపా గోత్వే ప్రకృతివద్భావః. దాసీనాం ప్రవారాణాం- ప్రచ్ఛదపటానాం అథోంశుకలక్షణస్య పరిధానస్య చాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితి యావత్. అస్తీతి హి మయా జ్ఞాయతే హి. తైర్మానుషైర్విత్తైర్మమ ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః. (మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి) బహోః - ప్రభూతస్య అనన్తస్య- అనన్తఫలస్య అపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినః విద్యారూపద్రవిణస్య నః అభి- అస్మాన్ప్రతి భవానవదాన్యః- అదాతా మా భూత్. సర్వేషాం దాతా భవానస్మాకం కుతో న ప్రయచ్ఛసీతి భావః. ఏవముక్తో రాజా ఆహ (స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇతి) హే గౌతమ స త్వం తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన విద్యాం మత్త ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛ స్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తో గౌతమః ప్రాహ (ఉపైమ్యహం భవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామి శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. (వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి) వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః వర్ణావరానుపయన్తి- న తు శిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (స హోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపి ఉపాయనకీర్త్యా-శిష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనం ముఖ్యం పాదికం కృతవానితి భావః. ౭

శం.— ఏవం గౌతమేనాపద్యన్తరాయుక్తే సహోవాచ రాజా పీడితం మత్వా క్షమయన్. తథా నః- అస్మాన్ప్రతి మా అపరాధాః- అపరాధం మా కార్షీః. అస్మదీయో ఽపరాధో న గ్రహీతవ్య ఇత్యర్థః. తవ చ పితామహా అస్మత్పితామహేషు యథాऽపరాధం న జగృహుః - తథా పితామహానాం వృత్తమస్మాస్వపి భవతా రక్షణీయమిత్యర్థః. యథా ఇయం విద్యా- త్వయా ప్రార్థితా ఇతః- త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాక్ న కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే ఉ

ఉ.— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతి ॥ ౯

వాస- ఉషితవతి. తథాత్వమపి జానీషే. సర్వదా మే ప్రియపరస్పరయోఽయం విద్యా ఆగతా - సాక్షి దిక్షు లజ్జాపి రక్షణీయా - యది శక్యతే ఇత్యుక్తం * నైవేము వై గౌతమైతన్వ రేమ మానుషాణాం బ్రూహీతి. స పునస్తనాదేశో వరణమ్. ఇతః పరం వక్ష్యతే రక్షితుం- తామపి విద్యామహం తుభ్యం వక్ష్యామి. కో హ్యన్యోఽపి- యస్మాదేవం బ్రువన్తం త్వామర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుం న వక్ష్యామీతి. అహం పునః కథం న వక్ష్యే తుభ్యమితి. ౯

అ.— విద్యారాహిత్యాపేక్షయాఽతిహీనశిష్యభావాపన్నగతిః- ఆపవన్తరా. తథా శబ్దార్థమేవ విశదయతి (తవ చేతి) సహ పితామహైర్యథా తాతథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహా వా మితి) కిమితి తన్నియం విద్యా యుష్మాకం నోపదిశ్యతే- తత్రాహ (న కస్మిన్నితి) తర్హి భవతా సాక్షిత్యరక్ష్యతాం - అహం తుభ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతః పరమితి) తవాహం దిశామ్యేవం బ్రువన్తమన్యోఽపి న వక్ష్యామీతి యస్మాన్న ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహం పునస్తుభ్యం కథం న వక్ష్యే- కిం తు వక్ష్య ఏవ విద్యామిత్యుపపాదయతి (కో హీత్యాదినా) ౯

రం.— (స హోవాచ తథా నస్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథా) సః- రాజోవాచ. హే గౌతమ తవ చ పితామహా యథా నః- పూజ్యాః- తథా త్వమపి పూజ్య ఏవ. *న వై గౌతమైతచ్చిరకాలం సాజ్ఞాపనకృతమదీయాపరాధాః న గణనీయాః (ఇయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస) ఇయం చ విద్యా ఇతః పూర్వం కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే నోవాస- న స్థితవతీ. (తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి) తాం- తాదృశీం. బ్రాహ్మణేష్వితః పూర్వమలబ్ధాం విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామి. (కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కో వా నికృష్టం ప్రతిదిశ్యాహం భవామీత్యేవం వదన్తం త్వాం ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి. అతోఽనుపలబ్ధామపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౯

శం.— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమేత్యాది చతుర్ణాం ప్రశ్నానాం ప్రాథమ్యేన నిర్ణీయతే. క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితరప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ- ద్యౌర్లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. ద్యులోకేఽగ్నిదృష్టిరనగ్నౌ విధీయతే- యథా యోషిత్పురుషయోః. తస్య- ద్యులోకాగ్నేరాదిత్య ఏవ సమిత్ - సమిన్ధనాత్. ఆదిత్యేన హి సమిధ్యతేఽసౌ లోకః. రశ్మయో ధూమాః- సమిధ ఉత్థానసామాన్యాత్. ఆదిత్యాద్ధి రశ్మయో నిర్గతాః- సమిధశ్చ ధూమో లోక ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. దిశోఽఙ్గారాః ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవంగుణవిశిష్టే ద్యులోకాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రాదయః శ్రద్ధాం జుహ్వతి- ఆహుతిద్రవ్యస్థానీయాం ప్రక్షిపన్తి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః సోమో రాజా - పితౄణాం బ్రాహ్మణానాం చ సమ్భవతి. తత్ర కే దేవాః, కథం జుహ్వతి, కిం వా శ్రద్ధాఖ్యం హవిరిత్యత ఉక్తమస్మాభిః సమ్బన్ధే. *తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యాది పదార్థషట్కనిర్ణయార్థమగ్నిహోత్రే ఉక్తం *తే వా ఏతే అగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే సతీ ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామతః తే దివమావిశతః తే దివమాహవనీయం కుర్వాతే ఆదిత్యం సమిధమిత్యేవమాద్యుక్తమ్. తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీ స సాధనే ఏవోత్క్రామతః. యథేహాగ్నిహోత్రసాధనైర్విశిష్టే ఏతే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః - తే తథైవోత్క్రామతోఽస్మాల్లోకాదముం లోకమ్. తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేన సమిత్సమిత్త్వేన ధూమో ధూమత్వేనాఙ్గారా అఙ్గారత్వేన విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గత్వేన ఆహుతిద్రవ్యమపి పయఆద్యాహుతిద్రవ్యత్వేనైవ సర్గాదావవ్యాకృతావస్థాయామపి పరేణ సూక్ష్మేణాత్మనావ్యవతిష్ఠతే. తద్విద్యమానమేవ స సాధనమగ్నిహోత్రలక్షణం కర్మాపూర్వేణాత్మనావ్యవస్థితం సత్ పునర్వ్యాకరణకాలే తథైవాన్తరిక్షాదీనామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావం కుర్వద్విపరిణమతే. తథైవేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ. ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వవిపరిణామాత్మకం జగత్సర్వమిత్యాహుతిద్వయస్తుత్యర్థో హోత్రాస్త్యాదయో లోకం ప్రత్యుత్థాయ్యన్తాః షట్పదార్థాః కర్మప్రకరణే నిర్ధారితాః. ఇహ తు కర్తుః కర్మవిపాకవివక్షాయాం ద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్య పఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విశిష్టకర్మఫలోపభోగాయ విధిత్సితమితి ద్యులోకాగ్న్యాదిదర్శనం ప్రస్తూయతే. తత్ర య ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణా ఇహాగ్నిహోత్రస్య హోతారః- త ఏవాధిదైవికత్వేన పరిణతాః సన్త ఇన్ద్రాదయో భవన్తి. త ఏవ తత్ర హోతారో ద్యులోకాగ్నౌ. త ఏవేహాగ్నిహోత్రస్య ఫలభోగాయాగ్నిహోత్రం హుతవన్తః స ఏవ ఫలపరిణామకాలేఽపి తత్ఫలభోక్తృత్వాత్తత్ర తత్ర హోతృత్వం ప్రతిపద్యన్తే తథా తథా విపరిణమమానా దేవశబ్దవాచ్యాః సన్తః. అత్ర చ యత్పయో ద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయభూతమిహాహవనీయే ప్రక్షిప్తమగ్నినా భక్షితమదృష్టేన సూక్ష్మేణ రూపేణ విపరిణతం - సహ కర్త్రా యజమానేనాముం లోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్ద్యులోకమావిశతి. తాః సూక్ష్మా ఆప ఆహుతికార్యభూతా అగ్నిహోత్రసమవాయిన్యః కర్తృసహితాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః సోమలోకే కర్తుః శరీరాన్తరారమ్భాయ ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యో హూయన్త ఇత్యుచ్యన్తే. తా అత్ర ద్యులోకం ప్రవిశ్య సోమమణ్డలే కర్తుః శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతీతి. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నః- తస్య నిర్ణయవిషయేఽసౌ వై లోకోఽగ్నిరితి ప్రస్తుతమ్. తస్మాదాపః కర్మసమవాయిన్యః కర్తుః శరీరారమ్భికాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇతి నిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః - న త్వితరాణి భూతాని న సన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చ శరీరారమ్భః- కర్మ చాప్సమవాయి- తతశ్చాపాం ప్రాధాన్యం శరీరకర్తృత్వే. తేన చాపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః. కర్మకృతో హి జన్మారమ్భః సర్వత్ర. తత్ర యద్యప్య

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాష్షట్పదార్థాః అగ్నిహోత్రే-తథాపి వైదికాస్సర్వాణ్యేవకర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని ల క్ష్యన్తే- దారాగ్నిసమ్బద్ధం హి పాఞ్చకర్మ ప్రస్తుత్యోక్తం *కర్మణాపితృలోకఇతి. వక్ష్యతిచ *అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తీతి. ౯

౯ — అసావిత్యాదినా - యతిథ్యామిత్యాదిచతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేననిర్ణయేక్రమభఙ్గస్స్యాత్-తత్రచకారణంవాచ్యమిత్యాశ ఙ్క్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మస్థితిలయానాంచతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయాతస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాధాన్యేనసత్యర్థక్రమాత్ శ్రౌత్యావిక ల్పితస్యపాఠక్రమస్యభఙ్గఇత్యర్థః ఇష్టాదీనాంకర్మానధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్యచాహవనీయత్వాప్రసిద్ధ్యాహోమాధారత్వాయోగాత్, తన్త్రిత్వాయ స్యచశ్రద్ధాయాహోమ్యత్వానుపపత్తే, స్సమిన్నిత్యాదివాక్యమయుక్తమితిశఙ్క్యతే (తత్రేతి) హోమకర్మసప్తమ్యర్థః అస్యప్రాస్తుతస్యసమ్బన్ధ గ్రన్థేనసహాధానమస్యచోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అతఇతి) తిదేవదర్శయితుమగ్నిహోత్రప్రకరణేప్యుక్తంస్మారయతి (నత్వితి) కింతదుక్త మితిచేత్-తదాహ (తేవివేతి) ఆహుత్యోస్స్వతస్త్రియోగుత్క్రాన్త్యాదికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజమానస్యమృతికాలస్సప్తమ్యర్థః. ససాధనయోరేవతయోరుత్క్రాన్తిః- నస్వతన్త్రయోరేవేత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతిజీవదవస్థోచ్యతే. సస్థానామగ్న్యాదీనాము త్యాకృతిభావాపన్నత్వేనావిశేషప్రసక్తాన్నతైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నాశాదూర్ధ్వమపిప్రాగ్విశేషశ క్తిరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే- తథాచావిశేషప్రసక్త్యభావాదాహుత్యోస్ససాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః యథోక్తయోరాహుత్యోరుత్క్రా న్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రాదపూర్వస్యజగదారమ్భకత్వముక్తంభవతీత్యాహ (తద్విద్యమానమితి) విద్యమానత్వమేవవిశదయతి (అపూర్వే తి) యథాయథోదితయావిధయాకథమపిపూర్వకల్పీయసంకల్ప్రశిథిలదశాయామవ్యాకృతాత్మనాస్థితంపునస్సర్గదారమ్భకం-తథాతథాపీదానీం తనమగ్నిహోత్రాదికంకర్మకథంజగదారమ్భకంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వైవేతి) వినశ్వరూరమ్భకం- తచ్చక్తిమత్వాత్-సమ్ప్రతిపన్నవదితివి న్నితమితిభావః. అగ్నిహోత్రప్రకరణస్యార్థంసంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్యప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారందర్శ యతి (ఇహత్వితి) ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం- విధిత్సితమితిసమ్బన్ధః. కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్ర వృత్తిమభిధాయాసౌవైలోకోగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతిద్యులోకేతి) ఇత్థంబ్రాహ్మణేప్రవృత్తేసతీత్యేతత్. భవత్వేవం-తథాపికే దేవాఇతిప్రశ్నస్యకిముత్తరం- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తవిత్యాసఙ్గ్యాగ్నిదర్శనేప్రస్తుతేసతీత్యేతత్. ఇహేతివ్యవహారభూమిగ్రహః. కథంతే షాంతత్రహోతృత్వం- తదాహ (తఏవేతి) తథాపికథంద్యులోకేఽగ్నౌతేషాంహోతృత్వం-తదాహ (తఏవేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్రత చ్ఛబ్దోగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః. తద్భోక్తృత్వంచప్రాణానాంజీవోపాధిత్వాదవధేయం. తథాతథా- ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధయోగ్యాకారేణేతి యావత్ కిదేవాఇతిప్రశ్నోనిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టంప్రశ్నద్వయంనిర్ణేతుమాహ (అత్రచేతి) జీవదవస్థాయామితియావత్. సహాకర్తృత్వ త్రత్రచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అముంలోకం-అవిశతీతిసమ్బన్ధః. ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతాకింపునశ్శ్రద్ధాఖ్యంహవిరితిప్రశ్నో నిర్ణీతః- తత్రాహ (తాస్వాత్మ్యేతి) తథాపికథంజుహ్వతీతిప్రశ్నస్యకథంనిర్ణయః- తత్రాహ (సోమలోకఇతి) తథాపితస్యాఆహుతేస్సోమో రాజాసమ్భవతీతికథముచ్యతే- తత్రాహ (తాస్తత్రేతి) నిర్ణీతేత్వగ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథంపునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః- సహిలో కేశ్రద్ధాశబ్దంతాసుప్రయుఙ్క్తే- తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్స్వేవాత్రశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాఇత్యాహ (వైదితి) అపామేవపురుషశ వాచ్యానాంశరీరారమ్భకత్వాన్నభూతాన్తరాణామితికృత్వాతస్యపఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అపాంపురుషశబ్దవాచ్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథకర్మసమయుక్తమపిప్రకృష్టంజన్మక్షి- తత్కథమపాంసర్వత్రపురుషశబ్దవాచ్యత్వం-త త్రాహ (కర్మకృతాహీతి) అన్యథాతత్రతత్రసుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితిభావః. యదికర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యంభూతసూక్ష్మంసర్వ ప్రశరీరారమ్భకం- కథంతర్హ్యపూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవజగదారమ్భకత్వముక్తం- తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యన్తే-అగ్నిహోత్రాహుత్యో విశేషః. లక్షణాయాంపూర్వోత్తరవాక్యయోరేకమత్వమాహ (దారాగ్నీతి) ౯

౧౦.— తత్ర *వేత్థోయతిథ్యామాహుత్యాంహుతాయామాపఃపురుషవాచోభూత్వాసముత్థాయవదన్తీతిప్రశ్నస్యప్రతివచనమా హ (అసౌవైలోకోఽగ్నిర్గౌతమతస్యాదిత్యఏవసమిదిత్యాది) హేగౌతమ!అసౌద్యులోకఏవాగ్నిః. తస్యాదిత్యఏవసమిత్. ఆదిత్యేనహిద్యులోకోదీ ప్యతే. రశ్మయోధూమః - ఆదిత్యరశ్మయోధూమః ఆదిత్యరూపసమిత్ప్రభవత్వాత్. అహరర్చిః - ప్రకాశవత్త్వాత్. (దిశోఙ్గారాఅవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః) దిశామవాన్తరదిశాంచఅహోరూపార్చిః ప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ-ఆదిత్యాదిల క్షణసమిదాద్యుపేతేఽగ్నౌదేవాః- ఇన్ద్రియాణిశ్రద్ధాంజుహ్వతి- *శ్రద్ధావాఆపఇతిశ్రద్ధాశబ్దేనాపఉచ్యన్తే. ఆత్మధర్మభూతాయాశ్శ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ *ప్రథమేఽశ్రవణాదితిచేన్నతాఏవహ్యుపపత్తేరితిసూత్రభాష్యయోస్స్పష్టం. తత్రాపిసజలమాత్రం-కింతుభూ తసూక్ష్మాణాంసర్వేషామపలక్షకంశ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ *త్ర్యాత్మకత్వాత్తుభూయస్త్వాదితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం. సచేన్ద్రియాణాంద్యులోకా గ్నౌభూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకథంహోతృత్వమితివాచ్యం - ఇన్ద్రియాణామభావేభూతసూక్ష్మాణాంజీవంపరిష్వజ్యద్యులోకాదిగమనాసమ్భ వాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాశ్శ్రద్ధాంజుహ్వతీతిదేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాంహోతృత్వోక్తిర్నవిరుధ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. తస్యాఆహుత్యై-తస్యాఆ హుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సోమోరాజాసమ్భవతి- దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తోభవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవి స్ఫులిఙ్గత్వకల్పనేయుకించిత్సాధర్మ్యంబుద్ధిమద్భిరూహ్యం. ౯

ఉ.— పర్జన్యో వావ అగ్నిర్గౌతమ తస్య సంవత్సర ఏవ సమిదభ్రాణి ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదు
నయో విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ం రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వృష్టిస్సమ్భ
వతి॥ ౧౦

అయం వై లోకోగ్నిర్గౌతమ తస్య పృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమో రాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్ష
త్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నగ్ం సమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషో వావ అగ్నిర్గౌతమ తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో వాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రో
త్రం విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం.— (పర్జన్యో వావ అగ్నిర్గౌతమ) ద్వితీయ ఆహుత్యాధారః ఆహుత్యావృత్తిక్రమేణ పర్జన్యో నామ- వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవ
తాత్మా. (తస్య సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ హి శరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైః పర్జన్యః సమిద్ధో భవతి. అభ్రాణి ధూమః- ధూ
మప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తి కాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం. హ్రాదునయః-
స్తనయిత్నుశబ్దా విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపిత్వానేకత్వసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః. దేవా ఇతి- త ఏవ హోతారః.
సోమం రాజానం జుహ్వతి- యో ద్యులోకాగ్నౌ శ్రద్ధాహుతిపరిణామ ఆపస్సోమాకారః ద్వితీయే పర్జన్యాగ్నౌ హూయతే. తస్యాశ్చ సో
మాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ.— ఆద్యమాహుత్యాధారమేవం నిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణి బ్రాహ్మణేన నిరూపయతి (పర్జన్యో వావ అగ్నిరిత్యాదినా) కుతో
స్య ద్వితీయత్వమితి శఙ్కిత్వోక్తమాహుత్యోరితి. అభ్రాణాం ధూమప్రభవత్వేగాథా * ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘ ఇతి. ౧౦

రం.— (పర్జన్యో వావ అగ్నిర్గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకో దేవః- పర్జన్యః. (తస్య సంవత్సర ఏవ సమిత్) శరదాది గ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావ
యవైరేవ పర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్. హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః. విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సో
మం రాజానం జుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయదివ్యదేహా ద్రవీభూతస్సన్ దేహశబ్దవాచ్యైరిన్ద్రియైస్సహ పర్జన్యే పతతీత్యర్థః. శిష్టం
స్పష్టం. ౧౦

శం.— (అయం వై లోకోగ్నిర్గౌతమ) అయం లోక ఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః. స తృతీయోగ్నిః.
తస్యాగ్నేః పృథివ్యేవ సమిత్ - పృథివ్యా హ్యయం లోకోऽనేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయా సమిధ్యతే. అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామా
న్యాత్. పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథా సమిదాశ్రయేణ ధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్. అగ్నేస్సమి
త్సమ్బన్ధేన హ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథా పృథివీసమిత్సమ్బన్ధేన శర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాం హి శార్వరం తమ ఆచక్షతే. చన్ద్రమా అఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామా
న్యాత్. అర్చిషో హ్యఙ్గారాః ప్రభవన్తి - తథా రాత్రౌ చన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫు
లిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాది పూర్వవత్. వృష్టిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్య ప్రసిద్ధత్వా
ద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య. ౧౧

ఆ — వికల్పోక్తపృథివ్యాదేర్దేహదేహిభావేన భేదఇత్యాహ (పృథివ్యేతి) (పృథివీచ్ఛాయాం హీతి) *ఏతాని హి చన్ద్రం రాత్రేస్తమసో
వా తోష్ట్ప్రెభ్యతమ ఉత్తరాయన్నతి శ్రుతేః రాత్రేస్తమస్త్వావగమాత్. తస్య చ *మృత్యుర్వై తమశ్ఛాయా మృత్యుమేవ తత్తమశ్ఛాయాం తరతీతి భూచ్ఛా
యాత్వం. తమో రాహుస్థానం- తచ్చ భూచ్ఛాయేతి హి ప్రసిద్ధం- * ఉద్ధృత్య పృథివీచ్ఛాయాం నిర్మితం మణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తు బృహత్స్థానం తృతీ
యం యత్తమోమయమితి స్మృతేరిత్యర్థః. సోమచన్ద్రమసోరంశ్యంశిభావేన భేదః. ౧౧

రం.— (అయం వై లోకోగ్నిర్గౌతమ తస్య పృథివ్యేవ సమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తో లోకః అగ్నిః. పృథివ్యంశస్తు సమిత్.
(అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్యాగ్నేరపి పృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వాదగ్నేర్ధూమత్వం యుక్తం. (రాత్రిరర్చిః) అర్చిః ప్రకాశస్య
రాత్ర్యధీనత్వాద్రాత్రిరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషో వావ అగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషశ్చతుర్థోగ్నిః. తస్య వ్యాత్తం - వివృతం ముఖం సమిత్. వివృ
తేన హి ముఖేన దీప్యతే పురుషో వచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథా సమిధాऽగ్నిః. ప్రాణో ధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధి ప్రాణ ఉత్తిష్ఠతి.
వాక్- శబ్దోऽర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చ వ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దోऽభిధేయవ్యఞ్జకః. చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్ర
యత్వాద్వా. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నం జుహ్వతి. నను నైవ దేవా అన్నమిహ జుహ్వతో దృశ్యన్తే. నైష దోషః- ప్రా
ణానాం దేవతోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయో దేవాః- త ఏవాధ్యాత్మం ప్రాణాః - తే చాన్నస్య పురుషే ప్రక్షేప్తారః. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి-
అన్నపరిణామో హి రేతః. ౧౨

ఉ.— యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తే ఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమో ఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ.— యోగ్యానుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహేతి పురుషాగ్నినిర్దేశః శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) ఉపపత్తిమేవ దర్శయతి (అధిదైవమితి) ౧౨

రం.— (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతం ముఖమేవ సమిదిత్యర్థః. (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్- వాగిన్ద్రియమర్చిరిత్యర్థః. (అస్యా ఆహుత్యై) అస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౨

శం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీ పఞ్చమో హోమాధికరణో ఽగ్నిః- తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్- తేన హి సా సమిధ్యతే. లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తః కరోతి తే ఽఙ్గారాః- అన్తః కరణం- మైథునవ్యాపారాః. తే ఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్. వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథా ఽఙ్గారభావో ఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి. ఏవం ద్యుపర్జన్యాయంలోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాస్సోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్యక్రమమాపద్యమానాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే. యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి - స ఏష నిర్ణీతః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూతా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి. స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి. ఉచ్యతే - యావజ్జీవతి- యావదస్మిఞ్ఛరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అథ- తత్క్షయే యదా- యస్మిన్కాలే మ్రియతే. ౧౩

ఆ.— తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి. నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతే దేహే కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే- తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

రం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ. (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. (యదన్తః కరోతి తే ఽఙ్గారాః) అన్తః కరణం నామ- మిథునీకరణం. (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్. ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుషః ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సన్ జీవతి. కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిఞ్ఛరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అతః కస్యాపి కాలస్యానియతిరితి భావః. (అథ యదా మ్రియతే) అథ - తత్కర్మక్షయే యస్మిన్కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే - అగ్న్యర్థమేవ అన్త్యాహుత్యై హరన్తి ఋత్విజః. తస్య. ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధో ఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యో ఽగ్నిః. ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః. తస్మిన్పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః - అతిశయదీప్తిమాన్. నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్. సమ్భవతి- నిష్పద్యతే. ౧౪

ఆ.— పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతో ఽగ్నిలయశ్చాహం- తేనాగ్న్యుత్పత్తి ధ్యానసిద్ధయే షష్ఠమగ్నిమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి) జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్తయే భాస్వరవర్ణవిశేషణం. దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

రం.— (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం. అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి. సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపితు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నౌ ఋత్విగ్భిః *అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే సతి దివ్యలోకే దీప్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— § తే య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాన్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ—తే. కే? య ఏవం— యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాః పఞ్చాగ్నయో నిర్దిష్టాః తానేవమేతాన్పఞ్చాగ్నీన్విదురిత్యర్థః. నను అగ్నిహోత్రాహుతిదర్శనవిషయమేవైతద్దర్శనం— తత్ర హ్యుక్తముత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే 'దివమేవాహవనీయం కుర్వాత' ఇత్యాది. ఇహాప్యముష్య లోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్య చ సమిత్త్వమిత్యాదిబహు సామాన్యం. తస్మాత్తచ్ఛేషమేవైతద్దర్శనమితి. న— 'యతిథ్యామి'తి ప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్. 'యతిథ్యామిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనస్య యావదేవ పరిగ్రహః తావదేవైవంశబ్దేన పరామ్రష్టుం యుక్తం— అన్యథా ప్రశ్నానర్థక్యాత్ నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చ తస్యార్థస్య. యాఽగ్న్య ఏవ వక్తవ్యాః ఉపసంహారమప్యనుసారేత— యథా ప్రాక్ప్రశ్నస్య చానువదనం యుక్తం. అథ 'అసౌ వై లోకోఽగ్ని'రిత్యర్థోపలక్షణార్థః. తథా ప్రాద్యేనాన్త్యేన చోపలక్షణం యుక్తం శ్రుత్యన్తరాచ్చ. సమానే హి ప్రకరణే ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ 'పఞ్చాగ్నీన్వేద' ఇతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయాః ఏవోపాదానాదనగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం— తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాన్నోత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదర్చిరాదిప్రతిపత్తిః. ఏవమితి ప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తిపథానాం. కే పునస్తే— య ఏవం విదుః? గృహస్థా ఏవ ననుతేషాం యజ్ఞాదిసాధనేన ధూమాదిప్రతిపత్తిర్విహితా. న— అనేవంవిదామపి గృహస్థానాం యజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేన గ్రహణాత్. గృహస్థకర్తృకస్య చ పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య, అతో నాపి బ్రహ్మచారిణ ఏవం విదురితి గృహ్యన్తే. తేషాం తూత్తరే పథి ప్రవేశః స్మృతిప్రామాణ్యాత్ 'అష్టాశీతిసహస్రాణాం ఋషీణామూర్ధ్వరేతసాం। ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే' తస్మాద్గృహస్థా ఏవ యే పఞ్చాగ్నిదర్శనవిద ఇతి— ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతాగ్నిరూపా ఏవం విదుః— తే, చ— యే చామీ అరణ్యే— వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం— శ్రద్ధాయుక్తాః సన్తః సత్యం— బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే న పునః శ్రద్ధాం చోపాసతే— సర్వే తేఽర్చిరభిసంభవన్తి. యావద్గృహస్థాః పఞ్చాగ్నివిద్యాం సత్యం వా బ్రహ్మ న విదుః— తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం తతో యోషాగ్నేర్జాతాః పునర్లోకం ప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారో భవన్తి. తే కర్మణా ధూమాదిక్రమేణ పునః పితృలోకం పునః పర్జన్యాదిక్రమేణేమమేవ గచ్ఛన్తి. తతః పునః స్త్ర్యగ్నేర్జాతాః పునః కర్మకృత్వేత్యనేన ఘటీయన్త్రవద్గత్యాగత్యాభ్యాం పునరావర్తన్తే. యదా త్వేవం విదుః— తతో ఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాః సన్తోఽర్చిరభిసంభవన్తి. అర్చిరితి— నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కిం తర్హి? అర్చిరభిమానిన్యర్చిఃశబ్దవాచ్యా దేవతోత్తరమార్గలక్షణా వ్యవస్థితైవ. తామభిసంభవన్తి. న హి పరివ్రాజకానామగ్న్యర్చిష్యేవ సాక్షాత్సంబన్ధోఽస్తి— తేషాం తేన దేవతైవ పరిగృహ్యతే అర్చిఃశబ్దవాచ్యా. అతోఽహఃఇవ తాం మరణకాలనియమానుపపత్తేరహన్యహన్యపి దేవతైవ. ఆయుషః క్షయే హి మరణం. నైవం విదాఽహన్యేవ మర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలనియన్తుం శక్యతే న చ రాత్రౌ ప్రేతాః సన్తోఽహః ప్రతీక్షన్తే— 'స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీ'తి శ్రుత్యన్తరాత్. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం— అహర్దేవతయాఽతివాహితా ఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్— ఉత్తరాం దిశమాదిత్యః సవితైతి— తాన్ మాసాన్ ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతయాఽతివాహితాః సన్తః. మాసానితి బహువచనాత్సంఘచారిణ్యః షడుత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యో మాసేభ్యః— షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితా దేవలోకాభిమానినీం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం— విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషో బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః— మానసః కశ్చిదేత్య— ఆగత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి. బ్రహ్మలోకానితి అధరోత్తరభూమిభేదేన భిన్నా ఇతి గమ్యన్తే— బహువచనప్రయోగాత్, ఉపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ. తేన పురుషేణ గమితాస్తే తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః— ప్రకృష్టాః సన్తః స్వయం పరావతః— ప్రకృష్టాః సమాః— సంవత్సరాననేకాన్వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్కల్పాన్వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకం గతానాం నాస్తి పునరావృత్తిః— అస్మిన్సంసారే న పునరాగమనం. 'ఇహే'తి శాఖాన్తరపాఠాత్ ఇహాకృతిమాత్రగ్రహణమితి చేత్— 'శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీ'మితివద్వాక్. న— ఇహేతి విశేషణానర్థక్యాత్. యది హి నావర్తన్త ఏవ— ఇహ గ్రహణమనర్థకమేవ స్యాత్. 'శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీ'మితి తత్ర పౌర్ణమాస్యాః శ్వోభూతత్వమనుక్తం న జ్ఞాయత ఇతి యుక్తం విశేషితుం. న హి తత్ర శ్వ ఆకృతిశబ్దాన్తరం వ్యతిరిక్తమస్తి, న శ్వఃశబ్దోఽనర్థక ఏవ ప్రయుజ్యతే. యత్ర తు విశేషణశబ్దే ప్రయుక్తేఽస్వయమాణే విశేషణఫలం చేన్న గమ్యతే— తత్ర యుక్తోఽనర్థకత్వేనోత్ప్రేక్షితుం విశేషణశబ్దః— న తు సత్యాం విశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౫

ఆ.— పఞ్చాగ్నివిదాం గతిం వివక్షురుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యే విదుః— తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) ఏతద్విదురితి శ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాపకం దర్శయతి

(తత్రహీతి) ఆదిపదం * ఆదిత్యంసమిధమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం. రశ్మినాంధూమత్వ, మహెర్నార్చిష్ట్వమిత్యాదిగ్రహీతుంద్వితీయమాదిపదం. ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతిస్యైవంశబ్దేన పరామర్శాన్నషట్ప్రశ్నీయందర్శనమిహపరామృష్టమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గృహీతంపరిహారంవివృణోతి (యతిథ్యామిత్యస్యేతి) వ్యధికరణేషష్ఠ్యా. యావత్- వస్తు. పరిగ్రహః- విషయఇత్యర్థః. షట్ప్రశ్నీయమెవవ్యవహితం దర్శనమత్రపరామృష్టంచేత్- తదా * యతిథ్యామితి ప్రశ్నోవ్యర్థస్స్యాత్ - షట్ప్రశ్నీయనిర్ణీతదర్శనశేషభూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ- పూర్వస్మిన్ప్రశ్నేపర్యవశిష్టతయా పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయానిశ్చితత్వాత్తదవచ్ఛిన్నాస్సామ్యాదికాగ్నయఏవాత్రైవంశబ్దేనపరామర్ష్టుముచితా ఇత్యాహ (నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణేనిర్జ్ఞాతమేవాగ్న్యాదిపూర్వగ్రన్థేష్వనూద్యతే- తథాచాగ్నిహోత్రదర్శనంవ్యవహితమేవంశబ్దేనకింపరామృష్టమితిశఙ్కతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనంపూర్వగ్రన్థేఽనూద్యతేచేత్- తత్ప్రకరణేప్రాప్తంరూపమనతిక్రమ్యైవానుత్రిష్టుభోరప్యత్రానువదనంస్యాత్. నతుతన్నైవపరీత్యేనానువదనంయుక్తం- అనువాదస్యపురోవాదసాపేక్షత్వాత్. నచాత్రాన్త్రిష్టుభోద్యనూద్యతే. తస్మాదేవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శీతిపరిహరతి (యథాప్రాప్తస్యేతి) ద్యులోకాదిభావస్యాన్తరిష్టుభ్యుపలక్షణార్థత్వాత్ పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితిచోదయతి (అథేతి) ప్రాప్తకాథావాదుపలక్షణపక్షోయోగేవ్యఙ్గీకృత్యపఞ్చాగ్నినిర్దేశస్యైయర్థ్యేనదూషయతి (తథాపీతి) ఇతశ్చస్వతన్త్రమేవపఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) అవోచామ-అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవకార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రేతిశేషః. ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం. తచ్చస్వతన్త్రమిత్యుక్తం. తద్వతోఽర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- నకేవలంకర్మిణామిత్యర్థః. ప్రశ్నపూర్వకంవేదితృవిశేషంనిర్దిశతి (కేపునరిత్యాదినా) గృహస్థానాంయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రతిపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నదేవయానేపథిప్రవేశోఽస్తీతిశఙ్కతే (సన్త్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాంగృహస్థానాందేవయానేపథ్యధికారః. తద్రహితానాంతుతేషామేవయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రాప్తిరితివిభాగోపపత్తేర్నవాక్యశేషవిరోధోఽస్తీతిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవంవిదురితిసామాన్యవచనాత్పరివ్రాజకాదేరప్యత్రగ్రహణంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విధాన్తరేణతయోరుత్తరమార్గేప్రవేశాన్నపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనగ్రహణం- పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవపఞ్చాగ్నివిదాంతత్రగ్రహణమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (గృహస్థేతి) బ్రహ్మచారిణాంతర్హిగ్రహణంభవిష్యతి. నేత్యాహ (అతఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్యగృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్. కథంతర్హినైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాందేవయానేపథిప్రవేశః-తత్రాహ (తేషామితి) ఆర్యమ్ణస్సమ్బన్ధీయఃపన్థాః - తమాసాద్యతేనోత్తరేణపథాతే - యథోక్తసఙ్జ్ఞాఋషయః సాపేక్షమమృతత్వంప్రాప్తాఇతిస్మృత్యర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాంపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వేఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వంసాధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వేకింస్యాత్-తదాహ (అగ్నీతి) ఏవంయోగ్యగృహస్థావిదుః- తే, యే- తే. చేతియోజనా. అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణోదేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి- త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే. అన్యేషామేషణాభ్యోవ్యుత్థితానాంసమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాందేవయానేపథ్యప్రవేశాత్. ఆశ్రమమాత్రనిష్ఠావాతేపిగృహ్యేరన్నితిద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాపిస్వయముపాస్యా- కర్మత్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యయమాత్రస్యసాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వానుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (నపునరితి) సర్వే- పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపివిద్యాబలమర్చిరభిసమ్పత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యావదితి) కర్మకృత్వా- లోకంప్రత్యుత్థాయిన ఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాందేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తంనిగమయతి (ఏవమేవేతి) విదుషామేవదేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్వితి) సన్త్వర్చిరాద్యాత్మనోఽస్థిరాయాత్తదభిసమ్పత్తిర్నఫలాయకల్పతే- తత్రాహ (అర్చిరితి) అర్చిశ్శబ్దేనయథోక్తదేవతాగ్రహీతవ్యేత్యాహ (నహీతి) తతః- అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితియావత్. అహశ్శబ్దస్యకాలవిషయత్వం- ఉక్తదోషాభావాదితిచేత్. నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవవ్యనక్తి (ఆయుషఇతి) విద్వద్విషయోనియమఇతిశఙ్క్యాహ (నహీతి) ననురాత్రౌమృతోఽపివిద్యాసహకృతస్యాపేక్ష్యఫలీభూతస్సమ్పద్యేత. నేత్యాహ (నచేతి) ఏకస్మిన్నేవబ్రహ్మలోకేకథంబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మలోకానితి- బహువచనప్రయోగావిశిష్టసమ్బన్ధః. అత్రబ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేనగృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌహేత్వన్తరమాహ (ఉపాసనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః-* తేషామిహనపునరావృత్తిరితిక్వచిత్పాఠాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశఙ్కతే (ఇహేతి) యథా *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీంయజేతేత్యత్రాకృతిఃపౌర్ణమాసీశబ్దార్థః- శ్వోభూతత్వంచవ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యేష్టిఃప్రతిపద్యేవకర్తవ్యతానియమాత్. తథేహాకృతేరిహశబ్దార్థత్వాన్నిరఙ్కుశైవానావృత్తిరత్రనిధ్యతీత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (శ్వోభూతఇతి) కృతసమ్భారస్యసాపేక్షంహిశ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీదినేచాతుర్మాస్యేష్ట్యాకృతాయాంకదాపౌర్ణమాసీష్టిఃకర్తవ్యేతివినావచనంనజ్ఞాయతే- తత్రశ్వోభూతత్వంవిశేషణంభవత్యన్యవ్యావర్తకం - తద్వదిహేతివిశేషణమపివ్యావర్తకమేవేతినాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తుపౌర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- తత్రాహ (నహీతి) యద్యపిప్రకృతేవాక్యేపౌర్ణమాసీశబ్దోభవత్యాకృతివచనః - తథాపిశ్వశ్శబ్దార్థోపికాచిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యవ్యావర్తకశ్శ్వోభూతశబ్దోనైవప్రయుజ్యతే. తథాఽత్రాపివిశేషణశబ్దస్యవ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః. సుషిరమాకాశమిత్యాదావవ్యావర్త్యాభావేపివిశేషణప్రయోగవదత్రాపివిశేషణంస్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రత్వితి) విశేషణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౫

ఉ.— అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిꣳ రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాదిత్య ఏతి మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాచ్చన్ద్రం తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తాꣳస్తత్ర దేవా యథా సోమꣳ రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాꣳస్తత్ర భక్షయన్తి తేషాం యదా తత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఆ

రం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తే య ఏవమేతద్విదుర్యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) యే ఏవం- అనేన ప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేష్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపతయా పఞ్చాగ్నివిద్యారూపం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యే విదుః- ఉపాసతే. త, ఇతి యావత్. యే చామీ- పురుషాః అరణ్యస్థితాః శ్రద్ధాం పురస్కృత్య సత్యం పరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే- తే, చ- ఏతే ఉభయే అపి అర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతాం ప్రాప్తా భవన్తీత్యర్థః. అర్చిష అహరిత్యాదౌ సర్వత్ర అభిసమ్భవన్తీత్యనుషజ్యతే. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం, ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి - తాన్మాసాన్- ఉదఙ్- ఉదఙ్ముఖ ఇత్యర్థః. ఉదఙ్ఙితి శబ్దః ఇతి వా. అత్ర అహఃపూర్వపక్షాదిశబ్దాః తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. మాసేభ్యో దేవలోకం- అత్ర మాసానాం సంవత్సరస్య ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్య ఉత్తరోత్తరత్వేన నివేశస్య పృథగ్దృష్టత్వాన్మాసానన్తరం సంవత్సరమభిసమ్భవ సంవత్సరద్వారా దేవలోకమిత్యర్థః. అత్ర దేవలోకశబ్దశ్చ వాయుపరః- * వాయుం సంవత్సరే యోఽహ దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతిసిద్ధేః, ఇతరథా దేవలోకాదాదిత్యమితి ఆదిత్యాన్తరపూర్వపర్వతయా దేవలోకనిర్దేశకస్యాస్య వాక్యస్య * స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతీతి వాయోరాదిత్యసమనన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్,. అతో దేవలోకవాయుశబ్దాభ్యామేకార్థత్వం వక్తవ్యం. ఏతత్సర్వం వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) * ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే మధ్యే చన్ద్రమసః శ్రవణాత్ చన్ద్రద్వారా విద్యుదభిమానినీం దేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్ వైద్యుతాన్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి) వైద్యుతాన్- వైద్యుత ఇత్యర్థః. వైద్యుతః పురుషః మానసః- పరేణ బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః అమానవశబ్దితః. పురుష ఏత్య- ఆగత్య తాన్ బ్రహ్మలోకాన్ గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే * చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతస్యామానవశబ్దితస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, * వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రితత్వాచ్చ విద్యుత ఉపరి వైద్యుతేనామానవేనైవ నానాపేక్షేణ విదుషాం బ్రహ్మప్రాప్తిగమనమితి భాష్యానుసారాత్, చ వైద్యుతాదిపదం ప్రథమాన్తతయా వ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకాన్నిత్యానన్తాన్ ప్రాప్య అనన్యస్తే న బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి కర్మధారయసైవ వయుక్తతయా ఆర్థనైకత్వే నిశ్చితే బహువచనస్య * అదితిః పాశాన్ ఇతివదుపపత్తేః. తత్పురుష ఇతి పక్షేఽపి న దోషః. న చ భగవల్లోకస్యైకతయా బహువచనానుపపత్తిరితి వాచ్యం- పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వచ్ఛన్దతో లీలాహేతుపురాణప్రామాణ్యానుసారేణ స్వేచ్ఛాపరికల్పితస్య సాధారణాప్రాకృతలోకానన్తత్వసమ్భవే అనుపపత్త్యభావాత్. ఏతత్సర్వం * పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. (తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి) తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- నిరతిశయానన్దైశ్వర్యశాలినః. పరావన్తః- పరవన్తః. నాథవన్త ఇతి యావత్. పరమాత్మనా సనాథాః తేనానుగృహీతాః తద్దత్తాని భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని భుఞ్జానా అనుకూలతయైవ వాసతే ఇత్యర్థః. (తేషాం న పునరావృత్తిః) తేషాం న పునస్సంసారబన్ధ ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— అథ- పునర్యే- నైవం విదుః, ఉత్తరాద్యాన్వగ్నిహోత్రసమ్బద్ధపదార్థషట్కస్యైవ వేదితారః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా దానేన - బహిర్వేది భిక్షమాణేషు ద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేన తపసా - బహిర్వేద్యేవ దీక్షాదివ్యతిరిక్తేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినా లోకాన్ జయన్తి లోకానితి బహువచనాత్ తత్రాపి ఫలతారతమ్యమభిప్రేతం. తే ధూమమభిసమ్భవన్త్యుత్తరమార్గ ఇవ. ఇహాపి దేవతా ఏవ ధూమాదిశబ్దవాచ్యాః- ధూమాదిదేవతాం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వం చ దేవతానాం తద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. తతోఽపక్షీయమాణపక్షదేవతాం- తతో యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతి- తాన్మాసాన్ దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే. మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాచ్చన్ద్రం. తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి. తాంస్తత్రాన్నభూతాన్ యథా సోమం రాజానమిహ యజ్ఞే ఋత్విజ ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేతాంశ్చన్ద్రం ప్రాప్తాన్ కర్మిణో భృత్యానివ స్వామినో భక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతే దేవాః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి న మన్త్రః. కిం తర్హి. ఆప్యాయ్యాప్యాయ్య చ చమసస్థం భక్షణేనాపక్షయం చ కృత్వా పునః పునర్భక్షయన్తీత్యర్థః. ఏవం దేవా అపి సోమలోకే లబ్ధశరీరాన్ కర్మిణ ఉపకరణభూతాన్పునః పునర్విశ్రామయన్తః కర్మానురూపం ఫలం ప్రయచ్ఛన్తః. తద్ధి తేషామాప్యాయనం సోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జతే ఉపకరణభూతాన్ దేవాః. తేషాం - కర్మిణాం యదా- యస్మిన్కాలే తత్- యజ్ఞదానాదిలక్షణం సోమలోకప్రాపకం కర్మ పర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః. అథ- తదా ఇమమేవ- ప్రసిద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే. యాస్తాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ద్యులోకాగ్నౌ హుతా ఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకే కర్మిణాముపభోగాయ శరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాః కర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డ ఇవాతపసమ్పర్కాత్ ప్రవిలీయన్తే. తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మా ఆకాశభూతా ఇవ భవన్తి. తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇతి. తే పునః కర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తః పురోవాతాదినా ఇతశ్చాముతశ్చ నీయన్తేఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయు

కాశాద్వాయుం వాయోర్వృష్టిం వృష్టేః పృథివీం తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే తతో యోషాగ్నౌ జాయన్తే § తే లోకాన్ప్రత్యుత్థాయిన స్త ఏవమేవానుపరివర్తన్తేఽథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుస్తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకమ్॥ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

వాయి) వాయోర్వృష్టిం ప్రతిపద్యన్తే. తదుక్తం పర్జన్యాగ్నౌ సోమం రాజానం జుహ్వతీతి. తతో వృష్టిభూతా ఇమాం పృథివీం పతన్తి. తే పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నం భవన్తి తదుక్తమస్మిల్లోకేఽగ్నౌ వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నం సమ్భవతీతి. తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే ఽన్నభూతా రేతస్సిచి. తతో రేతోభూతా యోషాగ్నౌ హూయన్తే. తతో జాయన్తే. తే లోకం ప్రత్యుత్థాయినః- తే లోకం ప్రత్యుత్తిష్ఠన్తోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాణ్యనుతిష్ఠన్తి తతో ధూమాదినా పునః పునస్సోమలోకం- పునరిమం లోకమితి ఏవమేవ కర్మిణోఽనుపరివర్తన్తే- ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతా బమ్భ్రమతీత్యర్థః. ఉత్తరమార్గాయ సద్యోముక్తయే వా యావద్బ్రహ్మ న విదుః. * ఇతి తు కామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం. అథ పునర్యే ఉత్తరం దక్షిణం చ- ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః - ఉత్తరస్య దక్షిణస్య వా పథః ప్రతిపత్తయే జ్ఞానం కర్మ వా నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. తే కిం భవన్తీతి. ఉచ్యతే- కీటాః పతఙ్గాః యదిదం- యచ్చ దన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి. ఏవం హీయం సంసారగతిః కష్టా- నిమగ్నస్య పునరుద్ధార ఏవ దుర్లభః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి. తస్మాత్సర్వోత్సాహేన యథాశక్తి స్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేన దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం శాస్త్రీయం కర్మ జ్ఞానం వానుతిష్ఠేదితి వాక్యార్థః. తథా చోక్తం *అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం. * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతి శ్రుత్యన్తరా ¶న్నాడ్యాయ ప్రయతేతేత్యర్థః. ఏవం ప్రశ్నాస్సర్వే నిర్ణీతాః. *అసౌ వై లోక ఇత్యారభ్య పురుషస్సమ్భవతీతి- చతుర్థప్రశ్నః యతిథ్యామాహుత్యామి త్యాదిః ప్రాథమ్యేన. పఞ్చమస్తు ద్వితీయత్వేన *దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన. తే నైవ చ- ప్రథమోఽగ్నేరారభ్య కేచిదర్చిః ప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్ధూమమితి విప్రతిపత్తిః. పునరావృత్తిశ్చ ద్వితీయః ప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమం లోకమాగచ్ఛన్తీతి తేనైవ - *అసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే కీటపతఙ్గాది ప్రతిపత్తేశ్చ కేషాంచిదితి తృతీయోఽపి ప్రశ్నో నిర్ణీతః................................ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — దేవయానం పన్థానముక్త్వా పథ్యన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరమాదాయ పదద్వయం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథం తే ఫలభాగినో భవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి) నను దానతపసీ యజ్ఞగ్రహణేనైవ గృహీతే సపృథగ్గ్రహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి) దీక్షాదిత్యాగపర్యన్తవర్జితాది యజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతి పితృలోకోక్తిః. అపిశబ్దో బ్రహ్మదృష్ట్యనార్థః. ధూమసమ్పత్తేరపురుషార్థత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరమార్గ ఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేపీత్యర్థః. (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాం దేవతానామివేత్యర్థః. తత్రేతి ప్రకృతలోకోక్తిః. కర్మిణాం తత్ప్రాప్తిర్నానుకూలా దేవైర్భృత్యమానానాం చన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జత ఇతి) అన్యథా ప్రతిభాసం వ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవం దేవా అపీతి సఙ్క్షిప్తం దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (సోమలోక ఇతి) కథం పౌనఃపున్యేన విశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి) దృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికే కేయమిత్యాశఙ్క్యాహ్యాయనం నోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి) పునఃపునర్విశ్రామ్యాభ్యాసజ్ఞానమితియావత్. లోకద్వయప్రాప్తౌ పన్థానావిత్థం వ్యాఖ్యాయ పునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా). కథం చన్ద్రస్థలస్ఖలితానాం కర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్తా ఇతి) సోమాకారపరిణతత్వమేవ స్ఫోరయతి (యాభిరితి) తస్య ఘృతవద్ద్రవీభవనయోగ్యతాం దర్శయతి (అమ్మయమితి) తత్స్వభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి న్యాయేనాహ (ఆకాశభూతా ఇవేతి) ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తే పునరితి) * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేనాహ (తే పృథివీమితి) *రేతస్సిగ్యోగోఽథేతి న్యాయమాశ్రిత్యాహ (తే పునరితి) * యోనేశ్శరీరమితి న్యాయమనుసృత్యాహ (తతశ్చేతి) ఉత్పన్నానాం కేషాంచిదిష్ట్యాదికారిత్వమాహ (తే లోకమితి) కర్మానుష్ఠానానన్తరం తత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతో ధూమాదినేతి) సోమలోకే ఫలభోగానన్తరం పునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి) పౌనఃపున్యేన పరివర్తనస్యావధిం సూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి) అజ్ఞానాత్సంసరణం ప్రస్తావితం వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతి త్వితి) స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వా స్థానాన్తరం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) స్థానద్వయాత్తృతీయే స్థానే విశేషం కథయతి (ఏవమితి) తృతీయే స్థానే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) అముష్యాగతేరతికష్టత్వే పరిశిష్టం వాక్యాన్తమాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాం ప్రయత్నః. యదుక్తమస్యాం నిమగ్నస్య పునరుద్ధారో దుర్లభో భవతీతి- తత్ర శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథా చేతి) అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనే ఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అన్నాదేతి) పఞ్చ ప్రశ్నాః ప్రస్తుత్యైకమితి ప్రత్యేకం తేషాం నిర్ణయో న కృత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నిర్ణీతం ప్రకారమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (అసావిత్యాదినా) ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీత ఇతి సమ్బన్ధః. * దేవయానస్యేత్యాదిః పఞ్చమః ప్రశ్నః. స తు ద్వితీయత్వేన దక్షిణాదిమార్గాప్తిసాధనోపన్యాసేన నిర్ణీత ఇత్యర్థః. తేనైవ-మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతి యావత్. మృతానాం ప్రజానాం విప్రతిపత్తిః ప్రథ

§ తే లోకాన్ప్రత్యుత్థాయిన ఇతి శోధ్యార్థః పాఠః.— ¶ టీకాయాం ధృతమన్నాదీతి వాక్యం భాష్యగళితమివ భాతి.

ఉ.— స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య పుణ్యాహే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ భూత్వౌదుమ్బరే కꣳసే చమసే వా సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్యావృతాజ్యꣳ సꣳస్కృత్య పుꣳసా నక్షత్రేణ మన్థꣳ సన్నీయ జుహోతి। యావన్తో దేవాస్త్వయి జాతవేదస్తిర్యఞ్చో ఘ్నన్తి పురుషస్య కామాన్। తేభ్యోఽహం భాగధేయం జుహోమి తే మా తృప్తాః సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు స్వాహా। యా తిరశ్చీ నిపద్యతేఽహం విధరణీ ఇతి। తాం త్వా ఘృతస్య ధారయా యజే సꣳరాధనీమహꣳ స్వాహా॥ ౧

స ప్రశ్నః తస్య నిర్ణయప్రకారమాహ (అగ్నేరితి) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్య తస్య నిర్ణీతత్వప్రకారం ప్రకటయతి (పునరావృత్తిరితి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీత ఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః తేనైవ- పునరావృత్తేనైవ నేత్యర్థః. అముష్యలోకస్యాసమ్పూర్తిస్తృతీయః ప్రశ్నః. స చ ద్వాభ్యాం హోమాభ్యాం ప్రాగుక్తాభ్యాం నిర్ధారితో భవతీతి భావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తి తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) యే ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకం వా- ప్రత్యగాత్మశరీరకం బ్రహ్మ వా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తో లోకాన్ గచ్ఛన్తి- తే ధూమం- ధూమాభిమానినీం దేవతాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపి రాత్ర్యాదిశబ్దాః తత్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః వ్యాఖ్యా చ పూర్వవత్. (తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి) అన్నం భవన్తి- తత్రత్యానామజానదేవానాం భోగోపకరణం భవన్తీత్యర్థః. (తాంస్తత్ర దేవా యథా సోమꣳ రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాꣳస్తత్ర భక్షయన్తి) యథా సోమం రాజానం యజ్ఞే ఋత్విజః ఆప్యాయస్వ అపక్షీయస్వేతి భక్షయన్తి- ఏవమేనాంస్తత్ర దేవా భక్షయన్తీత్యర్థః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతి క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోరితి స్వాదేశః ✽ హైవ్యత్యా *క్షీణే. అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాం చ భక్షణేన క్షయం కుర్వన్తి. ఏవం దేవాశ్చన్ద్రలోకస్థానుపకరణభూతాన్ కర్మిణః పునః పునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్ కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాం చన్ద్రలోకగతానాం కర్మిణాం భక్షణం నామ స్వభోగోపకరణీకరణమేవ. సూత్రితం చ * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతీతి. భగవతా భాష్యకృతాపి * జీవస్య దేవానాం భోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేన భక్ష్యత్వవచనం - అతస్తద్భాక్తం. తేన తృప్తిరేవ చ దేవానాం భక్షణమితి శ్రూయతే ✽న హ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి భాషితం. అతోఽస్య త్వక్తాది ప్రదర్శనేనాజ్ఞానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవ తద్భక్ష్యత్వమితి భావః (తేషాం యదా తత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాం తత్ - భోగసాధనభూతం కర్మ యదా పర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయత ఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదా యథాస్వర్గపిణ్డః అత్యన్తానలసంయోగాత్ప్రలీయతే- ఏవం కర్మక్షయే కర్మిణః ప్రలీనాస్సన్తః సూక్ష్మా ఆకాశసదృశా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. సూత్రితం చ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి. భాష్యే చ ✽తదాపత్తివచనం తత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితి భాషితం. (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్త ఇతి శేషః. అత్రాప్యవరోహతాం కర్మిణాం పూర్వసిద్ధవాయునా వాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః. (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్త ఇత్యనుషఙ్గః. (వృష్టేః పృథివీం) పూర్వవత్. (తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి) అన్నం భవన్తి- ఓషధివనస్పతియవాదిభిస్సంసక్తా భవన్తీత్యర్థః. తే పునః- పూర్వవదేవ పురుషాగ్నౌ హూయన్త ఇత్యర్థః. (తతో యోషాగ్నౌ) హూయన్త ఇత్యనుషఙ్గః తతః జాయన్తే- తతః పరం యోషాగ్నౌ హుతాభీ రేతోరూపాభిరాహుతిభిః పురుషరూపా జాయన్త ఇత్యర్థః. (తే లోకాన్ ప్రత్యుత్థాయినః) తే పురుషాః పుణ్యలోకాన్ ప్రతి ఉత్థాయినః- యాత్రాశీలా భవన్తీత్యర్థః. (త ఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతే కేవలకర్మిణః ఇత్థం గతాగతే కుర్వన్తీత్యర్థః ఏతావతా పఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తం భవతి (అథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణిన ఏతౌ పన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయం న జానన్తి- విద్యాకర్మభ్రష్టతయా మార్గద్వయానధికారిణ ఇత్యర్థః. తే కీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణ పునః పునర్భవన్తి. అత్రైవ లోకే పరిభ్రమన్తీతి ... వత్. ఏతేన ✽వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యత ఇతి తృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రలోకాద్వా ... నేన గన్తవ్యదేశవిషయక ప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి.✽అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్త ఇత్యాదినా ✽ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా ఇతి పునరాగమనప్రకారవిషయక ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. ✽ వేత్థో దేవయానస్య పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేతి దేవయాన పితృయాణవ్యావర్తకభేదవిషయక పఞ్చమప్రశ్నస్య ✽తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి ✽ తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి గ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తం భవతి. ... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (స యః కామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర జ్ఞానం స్వతన్త్రం- కర్మ తు దైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేన కర్మార్థం విత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతి తదర్థం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే మహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వే చ సత్యర్థసిద్ధం హి విత్తం. తదుచ్యతే- స యః కామయేత- స యః- విత్తార్థీ కర్మణ్యధికృతో యః కామయేత. కిం. మహత్- మహత్త్వం ప్రాప్నుయాం. మహాన్ స్యామితీత్యర్థః.

తత్ర మన్థకర్మణో విధిత్సితస్య కాలోఽభిధీయతే- ఉదగయనే- ఆదిత్యస్య. తత్ర సర్వత్ర ప్రాప్తౌ- ఆపూర్యమాణపక్షస్య- శుక్లపక్షస్య. తత్రాపి సర్వత్ర ప్రాప్తౌ- పుణ్యాహే- అనుకూలే ఆత్మనః. కిం స్యాదిత్యాహ- ద్వాదశాహం- యస్మిన్పుణ్యేఽనుకూలే కర్మ చికీర్షతి- తతః ప్రాక్పుణ్యాహాదేవారభ్య ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ- ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం- ఉపసదః- ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే. తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం.
అత్ర చ తత్కర్మానుపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే. సమానపసద ఏవ వ్రతమితి యదాని గ్రహాః- తదాస్య వ్రతమితికర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి- తత్కస్మాన్నపరిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- స్మార్తత్వాత్కర్మణః. స్మార్తం హీదం మన్థకర్మ. సమ శ్రుతిరపి స్మార్తం సత్కర్మ స్మార్తం భవితుమర్హతి. స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం. శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః- తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికారకర్మణః. నత్విహ శ్రౌతత్వం. అత ఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ నిధీయతే సర్వాం చావృతం స్మార్తైవేతి. ఉపసద్వ్రతీ భూత్వా- పయోవ్రతీ సన్నిత్యర్థః. ఔదుమ్బరే- ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా- తస్యైవ విశేషణం. కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ. ఆకారే తు వికల్పః- నౌదుమ్బరత్వే. అత్ర సర్వౌషధం- సర్వాసామోషధీనాం సమాహారం. యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వాః ఓషధీస్సమాహృత్య. తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమేన గ్రాహ్యాః వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః- అధిక గ్రహణేను దోషో గ్రామ్యాణాం. (ఫలానీతి) ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ. ఇతి సమ్పన్నసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః. అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం- తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః. క్రమస్తు గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః. పరిసమూహన పరిలేపనే భూమిసంస్కారః అగ్నిముపసమాధాయేతి వచనాదావసథ్యేఽగ్నావితి గమ్యతే- ఏకవచనాదుపసమాధానశ్రవణాచ్చ విద్యమానస్యైవోపసమాధానం. పరిస్తీర్య- దర్భైః. ఆవృతా- స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృతా గృహ్యతే. తయా ఆజ్యం సంస్కృత్య పుంనామ్నా నక్షత్రేణ పుణ్యాహసంయుక్తేన మన్థం- సర్వౌషధఫలవిశిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధిని మధుని ఘృతే చోపసిచ్యైకయోపమన్థన్యోపసమ్మథ్య సన్నిధాయ- మధ్యే సంస్థాప్యాగ్నుప్సృవేణ స్రువేణ వా పస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైర్యావన్తో దేవా ఇత్యాద్యైః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణానన్తరమవతార్య సఙ్గతిమాహ (సయఙ్ఇతి) తత్రైతన్నిర్ధారణేన షష్ఠమీ. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) తదర్థం- విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ననుమహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే- * మహాత్ప్రాప్నుయామితి శ్రుతేః. తత్కథమన్యథా ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్కతే (మహత్త్వేతి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తేర్థే శ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తముచ్యత ఇత్యాదినా) సయః- విత్తార్థీ కామయేత- తస్యేదం కర్మేతి శేషః. యస్యకస్యచిద్విత్తార్థినః సర్వ్వేదం కర్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తృణ్యధికృత ఇతి) తత్ర- విత్తార్థిని పుంసీతి యావత్. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః. జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్వితి శేషః. కిం పునస్తాసు వ్రతమితి. తదాహ (తత్ర చేతి) యదుపసత్సు స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రాపసద్వ్రతమిత్యర్థః. ప్రకృతేపి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మసప్తమ్యర్థః. తత్కర్మేత్యుపసదాం పకర్మోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతికర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసాన్తరమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణః స్మార్తత్వాచ్చ శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసఙ్గ్రహాభావాన్న కర్మధారయస్సిద్ధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పరిసమూహన పరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేస్స్మార్తస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిస్స్మృత్యనువాదినీ యుక్తా - తథా చైతత్కర్మ భవత్యేవ స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి) నను శ్రుతేస్స్మృత్యనువాదిత్వం- వైపరీత్యాత్. అతో భవతీదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి) యదీదం కర్మ శ్రౌతం- తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్. సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా- ప్రకృతిః. వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః. ప్రకృతివికృతిభావే చ వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసద ఏవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గృహీతుం. నచాత్ర శ్రౌతత్వమస్తి- పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్. నచ పూర్వభావిన్యాః శ్రుతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః- తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావః. మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వాం చేతి) మన్థగతేతికర్తవ్యతా త్రావృదిత్యుచ్యతే. ఉపసద ఏవ వ్రతమితి విగ్రహాసమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయోవ్రతీ సన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధః. తామ్రమౌదుమ్బరమితి శఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి) తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః. ఔదుమ్బరత్వేపి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (ఆకార ఇతి) అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి) ఓషధీషు నియమం దర్శయతి (తత్రేతి) పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికేతి) ఇతి సమ్భృత్యేత్యత్రేతి శబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (అన్యదపీతి) ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాది క్రమే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి) తత్రేతి పరిసమూహనాద్యుక్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి) ఆవసథ్యేఽగ్నౌ- హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగః- తత్రాహ (ఏకవచనాదితి) కథముపసమాధానశ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి) ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వాన్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే- స్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతివిశేషప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః- త్వదధీనా యావన్తో దేవాః వక్రమతయస్సన్తో మమార్థాన్ ప్రతిఘ్నన్తి- తేభ్యోఽహం భాగం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తాః భూత్వా మహ్యం సర్వైః కామైః పురుషార్థైస్తర్పయన్తు. అహం చ త్వదధీనోఽస్మి ఇత్యాద్యమన్త్రార్థః. జాతం జాతం వేత్తీతి వా- జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్యా త్వాం సర్వస్యైవాహం ధారయే ఇతి మత్వా త్వామాశ్రిత్య నిషత్తే- తాం సర్వసాధనీం దేవతాం ఘృతధారయా యజే. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః. ౧

ఉ.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి ప్రాణాయ స్వాహా వసిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి వాచే స్వాహా ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి చక్షుషే స్వాహా సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి శ్రోత్రాయ స్వాహా ఆయతనాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి మనసే స్వాహా ప్రజాత్యై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి రేతసే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి సోమాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి భూః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి భువః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి స్వః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి భూర్భువస్స్వః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి బ్రహ్మణే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి క్షత్త్రాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి భూతాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి భవిష్యతే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి విశ్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి సర్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి ప్రజాపతయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ంస్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతి భ్రమదసి జ్వలదసి పూర్ణమసి ప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసి హిఙ్కృతమసి హిఙ్క్రియమాణమస్యుద్గీథమస్యుద్గీయమానమసి శ్రావితమసి ప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రే సన్దీప్తమసి విభూరసి ప్రభూరస్యన్నమసి జ్యోతిరసి నిధనమసి సంవర్గోఽసీతి॥ ౪

రం.— ఏవం జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర కర్మసాధనం విత్తం మహత్త్వసాధ్యమితి విత్తార్జనోపాయభూతమహత్త్వప్రాప్త్యుపాయో మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహం మహాన్ స్యామితి య ఆత్మనో మహత్ - మహత్త్వం కామయేత - స ఉదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య - పూర్వపక్షస్య పుణ్యాహే కస్మింశ్చిద్దినే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు యత్ప్రసిద్ధం వ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం - తద్వ్రతవాన్ భూత్వా. ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వా - ఉదుమ్బరనిర్మితే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే. సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య - సర్వౌషధీసమాహారం, ఫలాని, చ అన్యదపి యద్యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం, సమ్భృత్య. పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్య - పరిసమూహనపరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయ - స్వాగ్రమగ్నిం పురతస్సంస్థాప్య దర్భైః పరిస్తీర్య. ఆవృతాఽఽజ్యం సంస్కృత్య - ఆవృతా - స్మృత్యుక్తపరిపాట్యేత్యర్థః. ఆవృత్పాటిరనుక్రమ ఇతి హ్యమరః. పుంసా నక్షత్రేణ - నక్షత్రేషు స్త్రీపున్నపుంసకవిభాగో జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధః. తత్ర పున్నక్షత్రం ప్రశస్తం. ప్రశస్తేన నక్షత్రేణేతి యావత్. మన్థం - సర్వౌషధరసపిష్టం. సన్నీయ జుహోతి - అగ్నిసమీపం నీత్వా యథావదన్వారభ్య మన్త్రైశ్చతుర్భిస్తైరాజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧

శం.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యాదిభ్యో ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. స్రువావలేపనమాజ్యం మన్థే సంస్రావయతి ఏతస్మాదేవ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యాది ప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాది ప్రాణవిదపి వా అస్మిన్ కర్మణ్యధికారీ. రేతస ఇత్యారభ్యాపి కేవలమాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. ౨-౩

ఆ.— జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రేషు ధ్వనితమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వేత్యుక్తం - తత్ర ద్విత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాచష్టే (రేతస ఇత్యారభ్యేతి) సంస్రవః - స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

రం.— ఇత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి - అగ్నౌ పశ్చాత్స్థితే మన్థే హుతశిష్టం స్రువావలిప్తమాజ్యం నినయేదిత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఇతః పరం ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా సంస్రవస్య మన్థే నినయనం. ఇతః పరం రేతసే స్వాహేత్యాద్యేకైకేనాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అథైనమభిమృశతి భ్రమదసీత్యనేన మన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్య ప్రాణదేవతాకత్వాత్ప్రాణేనైకీకృత్య సర్వాత్మకత్వం. తథా చ సర్వదేహేషు ప్రాణరూపేణ త్వం భ్రమదసి - ప్రాణస్య చలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చ తవ,. అగ్నిరూపేణ చ త్వం జ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదను బ్రహ్మరూపేణ త్వం పూర్ణమసి. నభోరూపేణ ప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైరవిరోధిత్వాత్సర్వమపి జగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యాపరిచ్ఛిన్నతయా స్థితం వస్తు త్వమసి.

ఉ.— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ంస్యామగ్ంహి తే మహి స హి రాజేశానోఽధిపతిః స మాగ్ం రాజేశానోఽధిపతిం కరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః భూస్స్వాహా । భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ం రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్సువస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ం సర్వం భూయాసం భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వగ్ంశం జపతి॥ ౬

ప్రస్తోత్రా యజ్ఞాగారేష్వేతత్త్వమేవ హి ఙ్క్రృతమసి. త్వమేవ యజ్ఞమధ్యే హిఙ్క్రియమాణం చాసి. ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞాగారేష్వేతస్మధ్యే చోద్గీథముద్గీయమానం చాసి. అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి. ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి. ఆర్ద్రే-మేఘోదరే సమ్యగ్దీప్తమసి. విభుః భవతీతి విభూః. ప్రభూః - సమర్థః. భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనా స్థితత్వాదన్నం. భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః. కారణత్వాన్నిధనం-లయః. అధ్యాత్మాగ్నేర్వాయోర్వా వాగాదీనాం చ సంహరణాత్ త్వం సంవర్గోఽసీత్యభిమర్శనమన్త్రస్యార్థః. ౪

రం.— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణేతి శేషః. అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణోద్గృహ్ణాతి. ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన. ౫

ఆ.— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి. వయం చ తే- తవ మహి- మహత్స్వరూపమామంహి-మన్యామహే. స హి- ప్రాణో రాజాదిగుణః స మామపి తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః. ౫

రం.— అథైనముద్యచ్ఛతి-భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్గృహ్ణాతీత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.— అథైనమాచామతి - భక్షయతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా, ప్రథమగ్రాసమాచామతి. తథా గాయత్రీద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం. సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీః, ఉక్త్వాఽహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్సువస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్ష్వపి గ్రాసేషు తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్. యత్పాత్రావలిప్తం - తత్పాత్రం సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణీ ప్రక్షాళ్యాప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ. యథేతం- యథాగతమేత్య-ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి. ౬

ఆ.— సవితుర్వరేణ్యం-వరణీయం. శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః. వాతాః-వాయవః మధు- సుఖం ఋతాయతే-వహన్తి. సిన్ధవః- నద్యో మధు క్షరన్తి- మధురరసాన్ స్రవన్తి. ఓషధీశ్చాస్మాకం మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు. దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః. నక్తం- రాత్రిః, ఉతోషసః- దినసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు. పార్థివం రజో మధుమత్- అనుద్వేగకరమస్తు. ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరోఽస్తు. యః-సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్- ప్రేరయేత్. తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః. వనస్పతిస్సూర్యోఽస్మాకం మధుమానస్తు. గావః- రశ్మయః. దిశో వా. మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితిశబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్తేష్వనుషఙ్గః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయేన సర్వస్మిన్ సత్యవశిష్టే ద్రవ్యే కిం కర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి) పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి) నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్యేతి యావత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్ప్రాప్తం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అప ఆచమ్యేతి) ఏకపుణ్డరీకశబ్దః షణ్డశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.— (అథైనమాచామతి) గాయత్రీప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః. ద్వితీయైర్ద్వితీయః. తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః. (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయమహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః. (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం - అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే- ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య వక్ష్యమాణేన దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

ఉ.— తగ్ం హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయయాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయ పైఙ్గ్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపియ ఏనగ్ం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవ మధుకః పైఙ్గ్యశ్చూలాయ భాగవిత్తయేऽన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవ చూలో భాగవిత్తిర్జానకయ ఆయస్థూణాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవ జానకిరాయస్థూణః సత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవ సత్యకామో జాబాలోऽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి తమేతం నాపుత్రాయ వాऽనన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్॥ ౧౨

§ చతురౌదుమ్బరో భవత్యౌదుమ్బరః స్రువ ఔదుమ్బరశ్చమస ఔదుమ్బర ఇధ్మ ఔదుమ్బర్యావుపమన్థన్యౌ దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవో గోధూమాశ్చ మసూరాశ్చ ఖల్వాశ్చ ఖలకులాశ్చ తాఙ్పిష్టాఙ్దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తం హైతముద్దాలక ఇత్యాది- సత్యకామో జాబాలోऽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏవమేతం - ఏనం మన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతం సత్యకామ ఆచార్యోऽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచ. కిమన్యదువాచేతి. ఉచ్యతే- అపియ ఏనం శుష్కే స్థాణౌ- గతప్రాణేऽప్యేనం- మన్థం భక్షణాయ సంస్కృతం నిషిఞ్చేత్ - ప్రక్షిపేత్. జాయేరన్- ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్ స్థాణౌ శాఖాః- అవయవా వృక్షస్య, ప్రరోహేయుః పలాశాని- పర్ణాని, యథా జీవతః స్థాణోః. కిముతానేన కర్మణా కామః సిధ్యేదితి ధ్రువఫలమిదం కర్మేతి కర్మస్తుత్యర్థమేతత్. విద్యాధిగమే షట్ తీర్థాని. తేషామిహ సప్రాణదర్శనస్య మన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమే ద్వే తీర్థే అనుజ్ఞాయేతే పుత్రశ్చాన్తేవాసీ చ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతం నాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి) శిష్యః శ్రోత్రియో మేధావీ ధనదాయీ ప్రియః పుత్రో విద్యయా విద్యా షట్ తీర్థాని- సమ్ప్రదానాని. ౭-౮-౯-౧౦, ౧౧-౧౨-౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తం హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః- అరుణపుత్ర ఉద్దాలకః స్వశిష్యాయ వాజసనేయశాఖాధ్యాయినే యాజ్ఞవల్క్యాయ తం హైతం - ఉక్తం కర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వాऽన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం- సంస్కృతం మన్థం శుష్కే స్థాణౌ యది కశ్చిన్నిషిఞ్చేత్- తస్య మాహాత్మ్యాచ్ఛాఖాః జాయేరన్, పత్త్రాణి చ ప్రరోహేయు, రిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. (తమేతం నాపుత్రాయ నానన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్) ఏవం శిష్యపరమ్పరయాऽऽగతమేతత్కర్మ పుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ నోపదిశేదిత్యర్థః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీతి - వ్యాఖ్యాతం. దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి - గ్రామ్యాణాం తు ధాన్యానాం దశనియమేన గ్రహణం కర్తవ్యమితి. ధాన్యేతానీతినిర్దిశ్యన్తే- వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవః- అణవశ్చ - అణుశబ్దవాచ్యాః క్వచిద్దేశే ప్రియఙ్గవః - ప్రసిద్ధాః కఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః- నిష్పావాశ్చ. వల్లశబ్దవాచ్యా లోకే. ఖలకులాః - కులత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణ యథాశక్తి సర్వౌషధయో గ్రామ్యాః ఫలాని చేత్యుపోచామ అయాజ్ఞికాని వర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

---

§ తాఙ్పిష్ట్వా దధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపోఽపామోషధయ ఓషధీనాం పుష్పాణి పుష్పాణాం ఫలాని ఫలానాం పురుషః పురుషస్య రేతః॥ ౧

‡స హ ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే హన్తాస్మై ప్రతిష్ఠాం కల్పయానీతి స స్త్రియగ్ం ససృజే తాగ్ం సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త తస్మాత్స్త్రియమధ ఉపాసీత స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్తేనైనామభ్యసృజత్॥ ౨

¶తస్యా వేదిరుపస్థో లోమాని బర్హిశ్చర్మాధిషవణే సమిద్ధో మధ్యతస్తౌ ముష్కౌ స యావాన్ హ వై వా

రం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీత్యుక్తం తదేవౌదుమ్బరచాతుర్విధ్యం దర్శయతి (ఔదుమ్బరస్స్రువ ఇత్యాది ; దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యానీత్యుక్తాన్యేవ గణయతి (వ్రీహియవా ఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులత్థా ఇత్యర్థః. (తాన్ పిష్ట్వా దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి) దధిమధుఘృతైరుపసిచ్య పేషణం కృత్వా ఆజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యాదృగ్జ్ఞ్యాయఘోత్యాదిభిర్మన్త్రైర్యాగుణైర్విశిష్టః పుత్ర ఆత్మనః పితుశ్చ లోక్యో భవతీతి తత్సమ్పాదనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ప్రాణదర్శినః శ్రీమన్థం కర్మ కృతవతః పుత్రమన్థేఽధికారః. యదా పుత్రమన్థం చికీర్షతి - తదా శ్రీమన్థం కృత్వా ఋతుకాలం పత్న్యాః ప్రతీక్షత ఇత్యేతద్రేతస ఓషధ్యాదిరసతమత్వస్తుత్యాఽవగమ్యతే. ఏషాం వై- చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - సారభూతా. *సర్వభూతానాం మధ్వితి హ్యుక్తం. పృథివ్యా ఆపో రసః- అప్సు హి పృథివ్యోతా చ ప్రోతా చ. అపామోషధయో రసః - కార్యత్వాద్రసత్వమోషధ్యాదీనాం. ఓషధీనాం పుష్పాణి. పుష్పాణాం ఫలాని. ఫలానాం పురుషః. పురుషస్య రేతః- *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— ప్రాణోపాసకస్య విత్తార్థినో మన్థాఖ్యం కర్మోక్త్వా బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (యాదృగితి) ఉక్తగుణస్సకథం స్యాదిత్యపేక్షాయామితి శేషః. తద్వృష్టోఽయఘోక్తపుత్రవిషయః. యదస్మిన్బ్రాహ్మణే పుత్రమన్థాఖ్యం కర్మ వక్ష్యతే- తద్భవతి సర్వాధికారవిషయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేతి) పుత్రమన్థస్య కాలనియమాభావమాశఙ్క్యాహ (యదేతి) కిమత్ర గమకమిత్యాశఙ్క్య రేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి) పృథివ్యాస్సర్వభూతసారత్వే మధుబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్ర గార్గిబ్రాహ్మణం ప్రమాణమిత్యాహ (అప్సు హీతి) అపాం పృథివ్యాశ్చ రసత్వం కారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యత్వాదితి) * రేతోఽసృజతేతి ప్రస్తుత్య రేతః తత్ర తేజశ్శబ్దప్రయోగాత్తస్య పురుషే సారత్వం స్తైత్తిరీయకే వివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) ౧

రం.— ఆత్మనశ్చ పితుశ్చ లోక్యత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకం కర్మ వక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రస ఇత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧

శం.— యత ఏవం సర్వభూతానాం సారతమమేతద్రేతః - అతః కథం ను ఖల్వస్య యోగ్యా ప్రతిష్ఠేతి స హ - స్రష్టా ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే. ఈక్షాం కృత్వా స్త్రియం ససృజే. తాం చ సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త- మైథునాఖ్యం కర్మ - అధ ఉపాసనం నామ కృతవాన్. తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణా హి ప్రజాః. అత్ర వాజపేయసామాన్యక్లృప్తిమాహ- స ఏతం ప్రాఞ్చం - ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనో గ్రావాణం- సోమాభిషవోపలస్థానీయం కాఠిన్యసామాన్యాత్ప్రజననేన్ద్రియం. ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్ స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి. తేనైనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గం కృతవాన్. ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయన్తి- అనుసరన్తీతి శ్రేష్ఠానుశ్రయణాః. పశుకర్మణి స్వారస్యేన ప్రాణిమాత్రస్య ప్రవృత్తేర్వృథా విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) అవాచ్యం కర్మ సప్తమ్యర్థః. ౨

రం.— (స హ ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే హన్తాస్మై ఇత్యాది) అస్మై- రేతసే ఇత్యర్థః. అధ ఉపాస్త-మైథునాఖ్యమధ ఉపాసనం కృతవానిత్యర్థః. (తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీతే ఇతి) అద్యాపీతి శేషః. మిథునీకరణస్య వాజపేయఫలావాప్తయే వాజపేయసమ్పత్తిం దర్శయతి (స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాత్ గ్రావా- పుల్లిఙ్గమిత్యర్థః. ఆత్మనః పుల్లిఙ్గం స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి ప్రాగగ్రం సముదపారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లిఙ్గేనైనాం- స్త్రియమభిసంసర్గం కృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యా వేదిరిత్యాదిసర్వం సామాన్యం ప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య. తౌ ముష్కావధిషవణఫలకే ఇతి వ్యవహితేన సమ్బధ్యతే. వాజపేయయాజినో యావాల్లోకః ప్రసిద్ధః - తావానస్య విదుషో మైథునకర్మణో లోకఫలమితి స్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సా నోకార్యేతి.

‡ స్త్రియమధ ఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః — ¶ మధ్యతస్స్థావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకో భవతితావానస్యలోకో భవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ స స్త్రీణాగ్ సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్య స్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

ఉ.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవై తద్విద్వాన్కుమారహారితఆహబహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రియన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ సోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదను వామన్త్రయేతయన్మేఽద్య రేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః । పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణ స్తనౌ వా భ్రువౌ వానిమృఞ్జ్యాత్ ॥ ౫

యఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింసజానానా, త్యవిద్వాన్త్రైతసోర సతసత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తాఅస్యస్త్రియఃసుకృతమావృఞ్జతేఅవిదుషః ౩

ఆ.— ముష్కౌ- వృషణౌ. యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌమాంసఖణ్డౌ. తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టి, ర్యచ్చానడుహంచర్మ సోమఖణ్డనార్థం-తద్దృష్టిరహస్యదేశస్యచర్మణి, కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్తైస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః. స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిఫల ప్రదర్శనార్థః. ఉపాస్తేరధికంఫలమాహ (యఏవమితి) అవిదుషోదుర్వ్యాపారనిరతస్య ప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం.— (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మఅధిషవణే- అధిషవణఫలకే. చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. మధ్యతస్తౌ- యోనిమధ్యస్థౌముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సయావాన్హవైవాజపేయేనయజమానస్యలోకో భవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి. తస్యవాజపేయేనయావాన్ లోకః-తావాన్లోకోభవతీత్యర్థః. సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః. (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యఃకుమారహారితశ్చ. కింతఆహురితి. ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మిణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతే బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః. జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్. నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః. విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః. తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రియన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టా ఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి. శ్రీమన్థంకృత్వాపత్న్యృతుకాలం బ్రహ్మచర్యేణ ప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా - రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ.— అవిదుషామతిగర్హితమిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః. అవిదుషామవాచ్యేకర్మణిప్రవృత్తానాందోషిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః. విదుషాలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వాక్రియాకాలాత్ప్రాగేవశేఖస్స్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (శ్రీమన్థమితి) యఃప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః. (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యేఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి. తే మర్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్. నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః. జ్ఞానకర్మబలహీనాః. విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రియన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిషుపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోః రేతఃస్కన్దేద్యదీత్యర్థః. ౪

శం.— తదభిమృశేత్, అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదద ఇత్యేవమనేనమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృఞ్జ్యాదన్తరేణభ్రువౌ-మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ.— మే- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీఃప్రతిఅప్యసరత్-

ఉ.— అథయద్యుదక ఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేత మయి తేజ ఇన్ద్రియం యశో ద్రవిణꣳ సుకృతమితి శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాస్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత॥ ౬

సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇత్యయశా ఏవ భవతి॥ ౭

సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి యశస్వినావేవ భవతః. ౮

ఆగమత్. యచ్చాపః - స్వమోనిం ప్రతిగతమభూత్ తదిదం రేతః సప్పృత్యాదదే ఽహమిత్యాదానమన్త్రస్యార్థః. కేనాభిప్రాయేణ తదాదానం - తదాహ (పునరితి) యత్పునా రేతో రూపేణ బహిర్నిర్గతమిన్ద్రియం మాం ప్రత్యేతు - సమాగచ్ఛతు. తేజః - త్వగ్గతా కాన్తిః. భగః - సౌభాగ్యం. జ్ఞానం వా. తదపి సర్వం రేతో నిర్గమాత్తదాత్మనా బహిర్నిర్గతం సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు. అగ్నిర్ధిష్ణియం - స్థానం యేషాం తే అగ్నిధిష్ణియాః - దేవాః. తద్రేతో యథాస్థానం కల్పయన్త్వితి మార్జనమన్త్రార్థః. ౫

రం.— (తదభిమృశేదనువా మన్త్రయేత) తస్య రేతసోఽభిమర్శనం వా - అనుమన్త్రణం వా - వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాం కుర్యాదిత్యర్థః. యన్మేఽద్య రేతః పృథివీమిత్యాదిరేకో మన్త్రః. పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోఽనుమన్త్రణే (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాం తద్రేతో గృహీత్వా పునర్మామితి మన్త్రేణ స్తనమధ్యే భ్రూమధ్యే వా నిర్మృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం.— యది - కదాచిదుదక ఆత్మానం - ఆత్మచ్ఛాయాం పశ్యేత్ - తదా అభిమన్త్రయేత అనేన మన్త్రేణ - మయి తేజ ఇతి. శ్రీర్హ వై ఏషా - పత్నీ స్త్రీణాం మధ్యే. యత్ - యస్మాన్మలోద్వాసాః - ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాం మలోద్వాససం యశస్వినీం - శ్రీమతీం అభిక్రమ్య - అభిగత్యోపమన్త్రయేత - ఇదమద్యావాభ్యాం కార్యం - యత్పుత్రోత్పాదనమితి - త్రిరాత్రాన్త ఆప్లుతాం. ౬

ఆ.— అయోనౌ రేతస్స్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం. రేతో యోనావుదకే రేతస్విచ్ఛాయాదర్శనే ప్రాయశ్చిత్తం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) నిమిత్తాన్తరే ప్రాయశ్చిత్తాన్తర ప్రదర్శన ప్రక్రమార్థోఽథశబ్దః. మయి తేజః ప్రభృతి దేవాః కల్పయన్త్వితి మన్త్రయోజనా. ప్రకృతే రేతస్విన్యో యస్యాం పుత్రో జనయితవ్యః - తాం స్త్రియం స్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథం సా యశస్వినీ - నహి తస్యాః ఖ్యాతిరస్తి. తత్రాహ (యశ ఇతి) రజస్వలాభిగమనాది ప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం.— (అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్ద్యయం విద్వానుదక ఆత్మప్రతిబిమ్బం పశ్యేత్ - తదా మయి తేజ ఇతి మన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః. (శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాం మధ్యే యా మలోద్వాసాః - రజస్వలా. సా శ్రీః - ఉత్కృష్టేత్యర్థః. (తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశోయుక్తాం మలోద్వాససమభిక్రమ్య - ఏత్యావాభ్యాం పుత్ర ఉత్పాదయితవ్య ఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః. ౬

శం.— సా చేదస్మై న దద్యాన్మైథునం కర్తుం - కామమేనామవక్రీణీయాదాభరణాదినా జ్ఞాపయేత్. తథాపి సా నైవ దద్యాత్ - కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేన్మైథునాయ. శపస్యామి త్వాం దుర్భగాం కరిష్యామీతి ప్రఖ్యాప్య తామనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇతి. తస్మాత్తదభిశాపాద్వన్ధ్యా దుర్భగేతి వ్యాఖ్యాతా అయశా ఏవ భవతి. ౭

ఆ.— జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయం ప్రేమాతిరేకమితి శేషః. బలాదేవ వశీకృతాం భార్యాం పశుకర్మార్థం కథముపగచ్ఛేదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (శపస్యామీతి) ౭-౮

రం.— (సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపి సా యది వాఞ్ఛితం న దద్యాత్ - తదైనాం ఆభరణాదినా వశీకుర్యాదిత్యర్థః. (సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాం దణ్డేన హస్తేన వా పీడయిత్వా ఇన్ద్రియేణ త ఇతి మన్త్రేణాతిక్రమ్యాగచ్ఛేత్. సా చ తదా ప్రభృత్యయశాః - అరజస్కా భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— సా చేదస్మై దద్యాత్ - అనుగుణైవ స్యాద్భర్తుః. తదాఽనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి. తదా యశస్వినావేవోభావపి భవతః. ౮

రం.— (సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ త ఇత్యాది) ఆదద ఇతి - అనేన మన్త్రేణ గచ్ఛేదితి శేషః. యశస్వినావేవ తౌ దమ్పతీ సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— సయామిచ్ఛేత్కామయేతేతి తస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేనముఖగ్ం సన్ధాయోపస్థమస్యాఅభిమృశ్యజపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసిహృదయాదధిజాయసే। సత్వమఙ్గకషాయోసిదిగ్ధవిద్ధామివమాదయేమామమూంమయీతి॥ ౯

అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీతేతి తస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేనముఖగ్ం సన్ధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణతేరేతసారేతఆదదఇత్యరేతాఏవభవతి. ౧౦

అథయామిచ్ఛేద్దధీతేతితస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేనముఖగ్ం సన్ధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణతేరేతసారేతఆదధామీతిగర్భిణ్యేవభవతి॥ ౧౧

అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయప్రతిలోమగ్ం శరబర్హిస్తీర్త్వాతస్మిన్నేతాశ్శరభృష్టీఃప్రతిలోమాస్సర్పిషాక్తాజుహుయాన్మమసమిద్ధేహౌషీః ప్రాణాపానౌతఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీఃపుత్రపశూగ్ంస్తఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీరిష్టాసుకృతేతఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీరాశాపరాకాశౌతఆదదేఽసావితి। సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతియమేవంవిద్బ్రాహ్మణశ్శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేదుతహ్యేవంవిత్పరోభవతి॥ ౧౨

శం.— సయాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియంమాంకామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియంనిష్ఠాయ - నిక్షిప్యముఖేనముఖంసన్ధాయోపస్థమస్యాఅభిమృశ్యజపేదిమంమన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి. ౯

ఆ.— భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వాపురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాస్తద్విషయప్రీతిసమ్పాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (సయామి త్యాదినా) హేరేతః త్వంమదీయాత్సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చహృదయాదన్నరసద్వారేణజాయసే. సత్వమఙ్గానాంకషాయః - రసః. విషదిగ్ధశరవిద్ధాం- మృగీమివేమామమూం- మదీయాంస్త్రియంమయిమాదయ- మద్వశాంకుర్విత్యర్థః ౯

రం.— (సయామిచ్ఛేత్కామయేతమేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాంస్వీయాంస్త్రియంమా - మాం.ఇయంకామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థంనిష్ఠాయ- తస్యాముపస్థేప్రజననేన్ద్రియంనిక్షిప్యేత్యర్థః. ముఖేనముఖంసన్ధాయేత్యాదేఃస్పష్టోర్థః. ౯

శం.— అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీత- నధారయేత్. గర్భిణీమాభూదితి. తస్యామర్థమితిపూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనంప్రథమంకృత్వాపశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణతేరేతసారేతఆదదఇత్యనేనమన్త్రేణ. అరేతాఏవభవతి- నగర్భిణీభవతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— తస్యాఃస్వవిషయేప్రీతిముత్పాద్యావాచ్యకర్మానుష్ఠానదశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషం దర్శయతి (అథే త్యాదినా) తత్రతత్రాథశబ్దస్తత్తదుపక్రమార్థోనేతవ్యః. పశుకర్మకాలేప్రథమంస్వకీయపుంస్త్వద్వారాత్తదీయస్త్రీత్వేవాయుంవిసృజ్యతేనైవద్వారేణతత్స్తదాదానాభిమానంకుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి). ౧౦

రం.— (అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీతేతీతి) ఇయంగర్భిణీమాభూదితియామిచ్ఛేదిత్యర్థః. అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసంగృహీత్వాఽపానంవిసృజేదిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం.— అథయామిచ్ఛేద్దధీతగర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాదిపూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణతేరేతసారేతఆదధామీతి. గర్భిణ్యేవభవతి. ౧౧

ఆ.— భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణంవిధిమాహ (అథయామిత్యాదినా) స్వకీయపఞ్చమేన్ద్రియేణతదీయపఞ్చమేన్ద్రియాద్రేతస్సీకృత్యతత్ప్రత్యుత్పత్తిసమర్థం కృతమితిమత్వాస్వకీయరేతసాసహతస్మిన్నిక్షిపేత్. తదిదమపాననంప్రాణనంచ - తత్పూర్వకంరేతస్సేచనం. ౧౧

రం.— (అథయామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భందధీతేతీత్యర్థః. తస్యామర్థంనిష్ఠాయేత్యాదిసర్వంపూర్వవత్. అత్రాపాననానన్తరమభిప్రాణనమితివిశేషః. ౧౧

శం.— అథపునర్యస్యజాయాయైజారః- ఉపపతిస్స్యాత్. తంచేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితిమన్యేత. తస్యేదంకర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయసర్వంప్రతిలోమంకుర్యాత్. తస్మిన్ - అగ్నావేతాశ్శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాస్సర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తాజుహుయాన్మమసమిద్ధేహౌషీరిత్యాద్యాఆహుతీః అన్తేనర్వాసావసావితినామగ్రహణంప్రత్యేకం. సఏషఏవంవిద్వాంబ్రాహ్మణశ్శపతి- సవిసుకృత్ -

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకంసేనపిబేదహతవాసానైనాంవృషలోనవృషల్యుపహన్యాత్త్రిరాత్రాన్తఆప్లుత్యవ్రీహీనవఘాతయేత్ ॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతసర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఃపిఙ్గలోజాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౫

విగతపుణ్యకర్మాప్రైతి. తస్మాదేవంవిత్ శ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్ - నర్మాపినకుర్యాత్. కిముతాధోపహాసం. హి- యస్మాదేవంవిదపి తాదృశ్పరోభవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— సన్ప్రతి ప్రసక్తికమాభిచారికంకర్మకథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతాఽనుష్ఠితమిదంకర్మఫలవదితివక్తుంద్విష్యాదిత్యనేకావిశేషణం. ఆమవిశేషణం పాత్రస్యప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం. అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చఆవసథ్యాగ్నిరత్రవివక్షితః. సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్యప్రతిలోమత్వేకర్మణఃప్రతిలోమత్వంహేతూకర్తవ్యం. మమసమిద్ధేజుహోమీత్యాదినాసమిద్ధేరేతోఽహుతవానసి- తతోఽపరాధినస్తవప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వాహోమోనిర్వర్తయితవ్యః. తదన్తేచాసావిత్యాత్మనఃశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం-శ్రౌతంకర్మ. సుకృతం- స్మార్తం. ఆశా-ప్రార్థనా. వాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,-తస్యప్రతీక్షా-పరాకాశా. యథోక్తహోమద్వారాశాపదానస్యఫలందర్శయతి (సవిషఇతి) ఏవంవిత్త్వం-మన్త్రకర్మద్వారాప్రాణవిద్యావత్త్వం. తస్మాదేవంవిదిత్యత్రైవంవిత్త్వం-పరదారగమనేయథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం. తచ్ఛబ్దోపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి) ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయైఉపపతిస్స్యాత్ - తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముంహన్యామితియదిమన్యేత. తదాఆమపాత్రేఅగ్నిముపసమాధాయసర్వంకర్మప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా- ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నావాజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః - శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తేఅసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్ - విసుకృత, శ్చసన్మృతోభవతీత్యర్థః (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్యైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతః పూర్వంద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్- అహతవాసాశ్చస్యాత్. నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తామాప్లుతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్ - వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్. ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయాపూర్వత్వేపాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః *శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వోద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్-నస్పృశేత్. ఆప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థంవ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః. జాయేత,- వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్ - వర్షశతం,- క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై - జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా-శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం. ౧౪-౧౬

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ-సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదిచ్ఛతిపుత్రం- తదైవమశననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ. — అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మె శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదానను బ్రువీత సర్వమాయురియాదిత్యుదోదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై॥ ౧౬

అథయఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై॥ ౧౭

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతస్సమితింగమః శుశ్రూషితాం వాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవా ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వా॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహానుమతయే స్వాహా దేవాయ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాల్య పాణీ ఉదపాత్రం పూరయిత్వా తేనైనాం త్రిరభ్యుక్షతి ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సజ్జాయాం పత్యా సహేతి॥ ౧౯

శం. — కేవలమేవ స్వాభావికమోదనం. ఉదకగ్రహణమన్యప్రసక్తనివృత్త్యర్థం. ౧౬

ఆ. — స్వాభావికమోదనం పాచయతి చేత్ - కిమర్థముదకగ్రహణం - తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదేరితి శేషః. ౧౬

రం. — (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం - ఉదకౌదనం. శుద్ధౌదనమిత్యర్థః. ౧౬

శం. — దుహితుః పాణ్డిత్యం గృహతన్త్రవిషయమేవ - వేదేఽనధికారాత్. తిలౌదనం - కృసరం. ౧౭

ఆ. — వేదవిషయమేవ తత్పాణ్డిత్యం కిం న స్యాత్ - అత ఆహ (వేద ఇతి). ౧౭

రం. — (అథయఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేతేత్యాది) దుహితుః పాణ్డిత్యం లౌకికవిషయే. వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం. — వివిధం గీతః - విగీతః. ప్రఖ్యాత ఇత్యర్థః. సమితింగమః - సభాం గచ్ఛతీతి. ప్రగల్భ ఇత్యర్థః. పాణ్డిత్యస్య పృథగ్గ్రహణాత్. శుశ్రూషితాం - శ్రోతుమిష్టాం రమణీయాం వాచం భాషితా - సంస్కృతాయా అర్థవత్యా వాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం - మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ - ఔక్ష్ణేన వా మాంసేన. ఉక్షా - సేచనసమర్థః పుఙ్గవః. తదీయం మాంసం. ఋషభః - తతోఽప్యధికవయాః. తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ. — సమితిః - విద్వత్సభా. తాం గచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి). సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః. ఔక్ష్ణేనేత్యాదితృతీయా సహార్థే. దేశవిశేషాపేక్షయా - కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తు పూర్వవాక్యేషు యథారుచి వికల్పార్థః ౧౮

రం. — (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీత ఇత్యాది) విగీతః - ప్రసిద్ధః. సమితింగమః - సభాంగన్తా. శుశ్రూషితాం - రమణీయాం. మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వేతి) ఉక్షా - రేతస్సేచనసమర్థః. పుఙ్గవ ఇత్యర్థః. ౧౮

శం. — అథాభిప్రాతరేవ - కాలేఽవఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయ స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యం చేష్టిత్వా - ఆజ్యసంస్కారం కృత్వా చరుం శ్రపయిత్వా స్థాలీపాకస్యాహుతీర్జుహోతి. ఉపఘాతం - ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయే స్వాహా ఇత్యాద్యాః. గార్హ్యస్సర్వో విధిర్ద్రష్టవ్యః. అత్ర హుత్వోద్ధృత్య చరుశేషం ప్రాశ్నాతి. స్వయం ప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ప్రయచ్ఛత్యుచ్ఛిష్టం. ప్రక్షాల్య పాణీ ఆచమ్యోదపాత్రం పూరయిత్వా తేన - ఉదకేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యనేన మన్త్రేణ - ఉత్తిష్ఠాత ఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం. ౧౯

ఆ. — కదా పునరిదమోదనపాకాదికర్తవ్యం - తదాహ (అథేతి) కోఽసౌ స్థాలీపాకవిధిః - కథం వా తత్ర హోమః - తత్రాహ (గార్హ్య ఇతి) గృహ్యే ప్రసిద్ధః - గార్హ్యః. అత్రేతి పుత్రమన్థకర్మోక్తిః. అతః - అస్మాద్భార్యాతల్పస్థానాదుత్తిష్ఠ విశ్వావసో - గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాం చ జాయాం ప్రపూర్వ్యాం - తరుణీం పత్యా సహ క్రీడమానామిచ్ఛ. అహం పునస్స్వామిమాం జాయాం సముపైమీతి మన్త్రార్థః. ౧౯

రం. — (అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యం చేష్టిత్వా - సంస్కృత్య స్థాలీపాకస్యోపఘాతం - స్థాలీపాకముపహత్య జుహోతి. చరోరవదాయ అగ్నయే స్వాహేత్యాదిస్వాహాన్తైర్మన్త్రైర్జుహో

ఉ.— అథైనామభిపద్యతే అమోఽహమస్మి సా త్వꣳ సా త్వమస్యమోఽహం సామాహమస్మి ఋక్త్వం ద్యౌరహం పృథివీ త్వం తావేహి సꣳరభావహై సహ రేతో దధావహై పుꣳసే పుత్రాయ విత్తయ ఇతి॥ ౨౦

అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సంధాయ త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పిꣳశతు ఆసిఞ్చతు ప్రజాపతిర్ధాతా గర్భం దధాతు తే । గర్భం ధేహి సినీవాలి గర్భం ధేహి పృథుష్టుకే । గర్భం తే అశ్వినౌ దేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ॥ ౨౧

హిరణ్మయీ అరణీ యాభ్యాం నిర్మన్థతామశ్వినౌ । తం తే గర్భం హవామహే దశమే మాసి సూతవే। యథాగ్నిగర్భా పృథివీ యథా ద్యౌరిన్ద్రేణ గర్భిణీ । వాయుర్దిశాం యథా గర్భ ఏవం గర్భం దధామి తేఽసావితి॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి। యథా వాయుః పుష్కరిణీꣳ సమిఙ్గయతి సర్వతః। ఏవా తే గర్భ ఏజతు సహావైతు జరాయుణా । ఇన్ద్రస్యాయం వ్రజః కృతః సార్గళః సపరిశ్రయః । తమిన్ద్ర నిర్జహి గర్భేణ సావరాꣳ సహేతి॥ ౨౩

ఇత్యర్థః హుతోద్వృత్త్యాత్మస్వయం ప్రాశ్నాతి. ప్రాశ్యేతరస్యాః- ఇతరస్యై. పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ఏనాం- పత్నీం ఉత్తిష్ఠేతి మన్త్రేణ త్రిః ప్రోక్షతి యోగ్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౯

శం.— అథైనామభిపద్యేత క్షీరౌదనాదినియమాత్ యథాఽపత్యకామం భుక్త్వేతి క్రమో ద్రష్టవ్యః. సంవేశనకాలే అమోఽహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే. ౨౦

ఆ.— అభిపత్తిః- ఆలిఙ్గనం. కదా? క్షీరౌదనాదిభోజనం-తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా- అభిపద్యేత ఇతి సమ్బన్ధః. అహం-పతిః అమః- ప్రాణోఽస్మి. త్వం సా-వాగసి. కథం తవ ప్రాణత్వం, మమ వాక్త్వం, ఇత్యాశఙ్క్య వాచః ప్రాణాధీనత్వాత్ తస్య చ తదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్య సా త్వమిత్యాది పునర్వచనం. ఋగాధారం హి సామ గీయతే- అతశ్చ మదాధారస్త్వం తవ- తథా చ మమ సామత్వం, ఋక్త్వం చ తవ,, ద్యౌరహం - పితృత్వాత్ పృథివీ త్వం- మాతృత్వాత్. తయోర్మాతాపితృత్వప్రసిద్ధేరిత్యర్థః. తావావాం సంరభావహై - సంరమ్భం - ఉద్యమం కరవావహై. ఏహి త్వం-ఆగచ్ఛ. కోఽసౌ సంరమ్భః- తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వాయ క్షపుత్రలాభాయ రేతోధారణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౨౦

రం.— (అథైనామభిపద్యతే అమోఽహమస్మీత్యాది) అమోఽహమస్మీతి మన్త్రేణ ఏనాం- పత్నీం సంగచ్ఛేదిత్యర్థః ౨౦

శం.— అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి- విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యనేన. తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్ త్రిరేనాం శిరః ప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి-విష్ణుర్యోనిమిత్యాది ప్రతిమన్త్రం. అన్తేనామగ్రహణం త్వసావితి నామ్నః. ౨౧- ౨౨

ఆ.— ఊర్వోః సమ్బోధనం ద్యావాపృథివీ ఇతి. విజిహీథాం భవన్తౌ- యువామిత్యర్థః విష్ణుః- వ్యాపనశీలో భగవాన్ భవత్యా యోనిం కల్పయతు- పుత్రోత్పత్తిసమర్థాం కరోతు. త్వష్టా-సకలరూపాణి పింశతు- విభాగేన దర్శన యోగ్యాని కరోతు. ప్రజాపతిః - విరాడాత్మా మదాత్మనా స్థిత్వా త్వయి రేతః సమాసించతు- ప్రక్షిపతు. ధాతా పునః- సూత్రాత్మా త్వదీయం గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా ధారయతు - పుష్ణాతు చ. సినీవాలీ- దృశ్యమానచన్ద్రాదేవతా త్వదాత్మనావస్థితే. సా చ పృథుష్టుకా- విస్తీర్ణస్తుతిః. భోః సినీవాలి. పృథుష్టుకే. గర్భమిమం ధేహి- ధారయ. అశ్వినౌ దేవౌ- సూర్యాచన్ద్రమసౌ స్వకీయరశ్మిమాలినౌ తవ గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా సమాధత్తాం. ౨౧

ఆ.— జ్యోతిష్టిప్రసవార్థమాధీయమానం గర్భం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ - సూర్యేణేతియావత్. అసావితిపత్న్యా నిర్దేశః. తస్యాః- నామగ్రహణమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨౨

రం.— (అథాస్యా ఊరూ విహాపయతీతి) విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి మన్త్రేణోరూ వియోజయతీత్యర్థః. యోనిద్వారానుపరోధేన కుర్యాదితి యావత్. (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమాం- శిరఆరభ్య త్రిరామృశతీత్యర్థః. ఆమర్శనమన్త్రానాహ (విష్ణుర్యోనిం కల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రాన్తే అసావితిపత్నీనామగ్రహణీయమిత్యర్థః. ౨౧- ౨౨

శం.— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి- ప్రసవకాలే సుఖప్రసవనార్థమనేన మన్త్రేణ - యథా వాతః పుష్కరిణీం సమిఙ్గయతి సర్వతః ఏవా తే గర్భ ఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.— సమిఙ్గయతి- స్వరూపాపహాతముక్తం త్వపచాలయతీత్యేతత్. ఏవా తే-ఏవమేవ తే స్వరూపాపహాతమకుర్వన్నేజతు- గర్భశ్చలతు. జరాయుణా- గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేన సహావైతు- నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య- ప్రాణస్యాయం వ్రజః- మార్గః సర్గకాలే గర్భాధానకాలే వా కృతః. సార్గళ ఇ

ఉ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయ కగ్ంసే పృషదాజ్యగ్ం సన్నీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమేధమానః స్వే గృహే । అస్యోపసన్ద్యాం మా చ్ఛేత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా । మయి ప్రాణాగ్ంస్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా । యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాన్ స్విష్టగ్ం సుహుతం కరోతు నస్స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతగ్ం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి। భూస్తే దధామి । భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి । భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనస్సశయో యో మయోభూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

త్పస్య వ్యాఖ్యా (సపరిశ్రయ ఇతి) పరివేష్టనేన జరాయుణా సహిత ఇత్యర్థః. తం కుమారం ప్రాస్వదమిన్ద్రో - గర్భేణ సహాస్మిన్ గృహే నిర్గచ్ఛ. గర్భనిస్సరణానన్తరం యా మాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి- సావరా. తాం చ నిర్గమయేత్యర్థః. ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీ మిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షేదిత్యర్థః. ౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఉపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సన్నీయ- సంయోజ్య దధిఘృతే. పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి- పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే. ఉపఘాతమితి- అభీక్ష్ణం పౌనః పున్యేన వఛిత్తం. పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునః పునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్ స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానో మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం- అనేక మనుష్య పోషకో భూయాసం. అస్య- పుత్రస్యోపసన్ద్యాం- సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మా విచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్యేతి) మయి- పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి- తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి- అతిరిక్తం కృతవానస్మి. ఇహ- కర్మణ్యకరవం. తత్సర్వం విద్వానగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం- అనధికం, సుహుతం- అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః. ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్కే ఉపసమాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సన్నీయ- సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణకర్ణమభినిధాయ- స్వం ముఖం. వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్. అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన ప్రాశయత్యేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య- జాతస్య శిశోరిత్యర్థః త్రయీలక్షణా వాక్త్వయి ప్రవిశత్వితి జపతో ఽభిప్రాయః. ఏతైర్మన్త్రైః- భూస్తే దధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య- పుత్రస్య దక్షిణకర్ణే స్వముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన సంసృజ్య దధిమధుఘృతం తం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః. భూస్తే దధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి. తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి. ౨౬

ఆ.— వేదనామ్నో వ్యవహారో లోకే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) యత్తద్వేద ఇతి నామ- తదస్య గుహ్యం భవతి. వేదనం- వేదః. అనుభవః. సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ- స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ. ౨౭

ఆ.— హే సరస్వతి. యస్తే స్తనః సశయః- శయః- ఫలం. తేన సహావర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితిహేతుస్స్వభావేన జాతో, య

ఉ.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసి మైత్రావరుణీ వీరే వీరమజీజనత్ । సా త్వం వీరవతీ భవ యాస్మాన్వీరవతోఽకరదితి । తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరతిపితామహో బతాభూః పరమాం బత కాష్ఠాం ప్రాపచ్ఛ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయత ఇతి॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

అథ వంశః పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రః॥ ౧

శ్చరత్నధా - అన్నపయసోర్ధాతా, యశ్చ వసు - కర్మఫలం. తద్విన్దతీతి వసువిత్, యశ్చ సుష్ఠు దదాతీతి సుదత్రా, యేన చ స్తనేన విశ్వాని వార్యాణి - వరణీయాని దేవాదీని భూతాని త్వం పుష్యసి,- తం స్తనం మదీయపుత్రస్య ధాతవే- పానాయ మదీయభార్యాస్తనే ప్రవిష్టం కుర్విత్యర్థః. ౨౭

రం.— (అథాస్మై స్తనం ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః. స్తనస్య ప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తే స్తనః శశయో మయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇలాసీత్యనేన. (తం వా ఏతమాహురితి) అనేన విధినా జాతః పుత్రః పితరం పితామహం చాతిశేత ఇతి, శ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన పరమాం నిష్ఠాం ప్రాపదితి, త్వేవం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. యస్య చైవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయతే - స చైవం స్తుత్యో భవతీత్యధ్యాహార్యమ్. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇలా-స్తుత్యా భోగ్యాసి. మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్భూతో మైత్రావరుణః- వసిష్ఠః. తస్య భార్యా మైత్రావరుణీ. సా చారున్ధతీ. తద్వత్త్వమసీతి భార్యాం సమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషమయినిమిత్తభూతే భవతీ వీరం - పుత్రమజీజనత్. సా త్వం వీరవతీ-జీవబహుపుత్రా భవ. యా- భవతీ వీరవతః- పుత్రిసమ్పన్నానస్మానకృత భవతీతి మన్త్రార్థః. పితరమతీత్య వర్తత ఇత్యతిపితా. అహో మహానేష విస్మయః- యత్పితరం పితామహం చ సర్వమేవ త్వం సమతీత్య సర్వస్మాదధికత్వం జాతోఽసీత్యర్థః. న కేవలం పుత్రస్యైవేయం స్తుతిః- అపి తు యథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్య పితురపీత్యాహ (తం వా ఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇత్యాది) ఇలాసి మైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణ పుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః. (తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరిత్యాది) ఏవం విదో బ్రాహ్మణస్య జాతః పుత్రః పితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్ర్యాదినా స్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాం ప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి హి ప్రస్తుతం. అతః స్త్రీవిశేషణేనైవ పుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే. ౧-౨

ఆ.— సాన్నిధ్యాత్ఖిలకాణ్డస్య వంశోఽయమితి శఙ్కాం నివర్తయన్ వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యాభేదాభావేఽపి తస్య కాణ్డద్వయస్య ప్రత్యేకం వంశభాక్త్వేఽపి నాస్య పృథక్తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేన తచ్ఛేషత్వాత్. తథా చ సమాప్తౌ పఠితో వంశః సమస్తస్యైవ ప్రవచనస్య భవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌ వంశౌ పురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తు స్త్రీవిశేషితః. తత్ర కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణేనేతి సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి ప్రస్తుతత్వాత్ స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషణాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే (అథ వంశ ఇత్యాదినా). ౧-౨-౩

ఉ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రాదాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదభృతీపుత్రాద్వైదభృతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీ పుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౨

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకోఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో బాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్బాధ్యోగోఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యాత్తానీమాని శుక్లాని యజూꣳషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిః వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిః యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

శం.— తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి. బ్రాహ్మణేన. అథవా- అయాతయామానీమాని యజూంషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్. ప్రజాపతిమారభ్యయావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియతాచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ.— శుక్లాని యజూంషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి. దోషైరసఙ్కీర్ణాని- పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః. అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణ మనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే. ౩

శం.— బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధావిప్రసృతమనాద్యనన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మ నిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమ స్తదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— తత్రాపి ప్రజాపతిమారభ్యసాఞ్జీవీపుత్రపర్యన్తంవాజసనేయిశాఖాసుసర్వాస్వేకోవంశఇత్యాహ (సమానమితి) ప్రవచనాఖ్యస్య వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సృష్ట్యాత్ప్రజాపతిర్విద్యాంలబ్ధవానిత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదందర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః ప్రపఞ్చః. సైవపరమ్పరా. తయేతియావత్. తస్యపరమాత్మస్వరూపంస్వయంభూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమభిప్రేత్యవిశినష్టి (నిత్యమితి) ఆదిమధ్యాన్తేషుకృతమఙ్గళా గ్రన్థాః ప్రసారిణోభవన్తీతిమన్వానస్సన్నాహ (తస్మైబ్రహ్మణేనమఇతి)........................ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా.

నమోజన్మాదిసమ్బన్ధనిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయేపరమానన్దపరిజ్ఞానవపుర్భృతే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవేపరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

రం,— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయంభు- స్వతస్సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. బ్రహ్మణేనమః- * ఆచార్యేభ్యోనమస్కృత్యాథవంశమనుక్రమేత్ । వంశమాబ్రహ్మణోనయగాదీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యా బ్రహ్మణో వంశపరమ్పరాకీర్తనస్య శ్రేయోహేతుత్వంశాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

— ◦ —

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రపాఠకః.

అవతరణికా.

శం.— ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యష్టాధ్యాయీ ఛాన్దోగ్యోపనిషత్. తస్యాః సఙ్క్షేపతోఽర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఋజువివరణమల్పగ్రన్థమిదమారభ్యతే తత్ర సమ్బన్ధః- సమస్తం కర్మాధిగతం ప్రాణాద్యాదిదేవతావిజ్ఞానసహితమర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రతిపత్తికారణం, కేవలం చ ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రతిపత్తికారణం,. స్వభావప్రవృత్తానాం చ మార్గద్వయపరిభ్రష్టానాం కష్టాఽధోగతిరుక్తా. న చోభయోరపి మార్గయోరన్యతరస్మిన్నపి మార్గే ఆత్యన్తికీ పురుషార్థసిద్ధిరిత్యతః కర్మనిరపేక్షమద్వైతాత్మవిజ్ఞానం సంసారగతిత్ర

నమో జన్మాదిసమ్బన్ధబన్ధవిధ్వంసహేతవే । హరయే పరమానన్దవపుషే పరమాత్మనే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఆ.— ఛన్దోగానాముపనిషద్భేదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిప్రచయపరిపన్థిదురితనిబర్హణసిద్ధయే ఓఙ్కారోచ్చారణలక్షణం మఙ్గలాచరణం సమ్పాదయన్ వ్యాఖ్యేయస్వరూపం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదితి) వ్యాఖ్యానం సప్రయోజనం ప్రతిజానీతే (తస్యా ఇతి) ననుశారీరకే భగవద్భిస్సా ప్రదేశేషు విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వాదముష్య భాష్యం కిమితి సమ్ప్రత్యారభ్యతే- తత్రాహ (సఙ్క్షేపత ఇతి) విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వేఽపి సఙ్క్షిప్తరుచీనాం తు వ్యాఖ్యానమస్యాస్సంప్రతీయతే- విస్తృతస్య సఙ్క్షిప్య గ్రహణేను గ్రహత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- న చేయం యథాపాఠక్రమం వ్యాఖ్యాతా- ప్రకృతే తు పాఠక్రమమనతిక్రమ్య వ్యాఖ్యాయతే- తదుక్తమిదం భాష్యమిత్యాహ (ఋజువివరణమితి) ఋజు - పాఠక్రమానుసారి. వివరణం- అర్థస్ఫుటీకరణం ప్రకృతోపనిషదో యస్మిన్ భాష్యే తత్తథేతి యావత్. అథపాఠక్రమమాశ్రిత్యాపి ప్రౌఢభాష్యం ప్రణీతం- తత్కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అల్పగ్రన్థమితి) తథాపి విశిష్టాధికార్యభావే కథమిదమారభ్యతే- తత్రాహ (అర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఇతి) మోహిముముక్షవోఽస్యా వివక్షితమర్థం జిజ్ఞాసన్తే- తేభ్యో భాష్యమిదం ప్రస్తూయతే- తథా చ విశిష్టాధికారిసద్భావేన తదారమ్భస్సమ్భవతి. తస్యచ ప్రకృతోపనిషదర్థపరిజ్ఞానమవాన్తరఫలం - తద్ద్వారా కైవల్యం పరమం ఫలమితి భావః. నను కర్మవిధిశేషత్వాదుపనిషదస్తద్వ్యాఖ్యానేనైవ కృతవ్యాఖ్యానత్వాత్ పిష్టపిష్టిప్రసఙ్గాత్ కృతం తద్భాష్యేణేత్యాశఙ్క్య శేషశేషిత్వే ప్రమాణాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్య పూర్వోత్తరకాణ్డయోర్నియతపూర్వాపరభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) తస్యాః వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రస్తుతాయా ఉపనిషదః కర్మకాణ్డేన సహ సమ్బన్ధో ఽభిధీయత ఇత్యర్థః. కోఽసావిత్యపేక్షాయాం తదభిధిత్సయా కర్మకాణ్డార్థమనువదతి (సమస్తమితి) విహితం ప్రతిషిద్ధం చ కర్మ పూర్వస్మిన్కాణ్డే ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. తత్ర హి విహితం సముచ్చితమసముచ్చితం చేతి ద్వివిధమఙ్గీకృత్య సముచ్చితస్య ఫలమనువదతి (ప్రాణాగ్న్యాదీతి) ప్రాణశ్చాగ్నిశ్చేత్యాదయో దేవతాః. తద్విజ్ఞానం - తదుపాసనం. తేన సముచ్చితమగ్నిహోత్రాదికర్మ అర్చిరాద్యుపలక్షితేన దేవయానేన యథాకార్యబ్రహ్మప్రాప్తౌ కారణం- న తు బ్రహ్మప్రాప్తౌ - తస్య గన్తవ్యత్వాభావాత్, కార్యస్యైవ గన్తవ్యతాయా బాదర్యధికరణే రాద్ధాన్తితత్వాత్,. తస్మాన్న సముచ్చితం విహితం కర్మపరమపురుషార్థహేతురిత్యర్థః. తస్యైవాసముచ్చితస్య ఫలమాహ (కేవలం చేతి) విహితస్య గతిముక్త్వా ప్రతిషిద్ధస్య గతిమాహ (స్వభావేతి) స్వభావేన- శాస్త్రీయమన్తరేణ ప్రకృతివశాదేవ ప్రవృత్తాః- యథేష్టచేష్టారసికాః. తేషాం కర్మజ్ఞానాభావాద్దేవయానే పితృయాణే చ పథ్యనధికృతానామధోగతిః - తిర్యక్స్థావరత్వం ద్రజస్తులక్షణా అపునరావృత్తిదుర్భగా. మార్గయోరన్యతరస్మిన్నేవాధికృతానాం పరమపురుషార్థస్సేత్స్యతి- * శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ఇతి స్మృత్యా తయోర్నిత్యఫలత్వప్రతిపత్తేః. అత ఆహ (న చోభయోరిత్యాదినా) ననుమార్గద్వయభ్రష్టానాం పురుషార్థాభావేఽపి ద్వయోః పథోరన్యతరస్మిన్భవిష్యతీతి చేత్. తత్ర న తావద్దేవయానపథినిమిత్తే నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యత్రేమమిహేతి విశేషణాత్ * ఏకయా యాత్యనావృత్తిమితి స్మృతావనావృత్తేరేతత్కల్పవిషయత్వాత్, కల్పాన్తరేష్వనావృత్తావుక్తవిశేషణానర్థక్యాత్,. నాపి పితృయాణపథినిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- * ఏతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తతే * అన్యయావర్తతే పునరితి చ శ్రౌతఫలస్థలనావగమాత్. తస్మాన్న కర్మవశాదాత్యన్తిక పురుషార్థప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవమనూద్య కర్మఫలం ఫలితం సమ్బన్ధమాహ (ఇత్యత ఇతి) ఉత్తరీత్యా

యహేతూపమర్దేనైవ కర్తవ్యమిత్యుపనిషదారభ్యతే. నచాద్వైతాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రాత్యన్తికీ నిఃశ్రేయసప్రాప్తిః- వక్ష్యతిహి * అథ యేఽన్యథాఽతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి. విపర్యయే చ * సస్వరాడ్భవతీతి. తథాఽద్వైతవిషయానృతాభిసన్ధస్య బన్ధనం తస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణే బన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖప్రాప్తిశ్చేత్యుక్త్వా అద్వైతాత్మసత్యాభిసన్ధస్యాతస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణే బన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖనివృత్తిశ్చేతి. అతఏవ న కర్మసహభావ్యద్వైతాత్మదర్శనం- క్రియాకారకఫలభేదోపమర్దేన * సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యేవమాదివాక్యజనితస్య బాధకప్రత్యయానుపపత్తేః. కర్మవిధిప్రత్యయ ఇతి చేన్న - కర్తృభోక్తృస్వభావవిజ్ఞానవతో నిమిత్తకర్మఫలరాగద్వేషాదిదోషవతశ్చ కర్మవిధానాత్. అధిగతసకలవేదార్థస్య కర్మవిధానాదద్వైతజ్ఞానవతోఽపి కర్మేతి చేన్న- కర్మాధికృతవిషయస్య కర్తృభోక్త్రాదివిజ్ఞానస్య స్వాభావికస్య * సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యనేనోపమర్దితత్వాత్. తస్మాదవిద్యాదిదోషవత ఏవ కర్మాణి విధీయన్తే- నాద్వైతజ్ఞానవతః. అతఏవ హి వక్ష్యతి * సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి. తత్రైతస్మిన్నద్వైతవిద్యాప్రకరణేఽభ్యుదయసాధనాన్యుపాసనాని కైవల్యసన్నికృష్టఫలాని చాద్వైతాదీషద్వికృతబ్రహ్మవిషయాణి * మనోమయః ప్రాణశరీర ఇత్యాదీని, కర్మసమృద్ధిఫలాని చ కర్మాఙ్గసమ్బన్ధీని,- రహస్యసామాన్యాన్మనోవృత్తిసామాన్యాచ్చ. యథాఽద్వైతజ్ఞానం మనోవృత్తిమాత్రం - తథాఽన్యాన్యుపాసనాని మనోవృత్తిరూపాణీత్యస్తి హి సామాన్యం. కస్తర్హ్యద్వైతజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ విశేషః. ఉచ్యతే - స్వాభావికస్యాత్మన్యక్రియేఽధ్యారోపితస్య కర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదవిజ్ఞానస్య నివర్తకమద్వైతవిజ్ఞానం - రజ్జ్వాదావివ సర్పాద్యధ్యారోపలక్షణజ్ఞానస్య రజ్జ్వాదిస్వరూపనిశ్చయః ప్రకాశనిమిత్తః. ఉపాసనం తు యథాశాస్త్రసమర్పితం కించిదాలమ్బనముపాదాయ తస్మిన్సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణం తద్విలక్షణప్రత్యయానన్తరితమితి విశేషః. తాన్యేతాన్యుపాసనాని సత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వావభాసకత్వాదద్వైతజ్ఞానోపకారకాణి, ఆలమ్బనవిషయత్వాత్సుఖసాధ్యాని, చేతి పూర్వముపన్యస్యన్తే. తత్ర కర్మాభ్యాసస్య దృఢీకృతత్వాత్కర్మపరిత్యాగేనోపాసన ఏవ దుఃఖం చేతస్సమర్పణం కర్తుమితి కర్మాఙ్గవిషయమేవ తావదాదావుపాసనముపన్యస్యతే.......................

కిఞ్చ యతోఽనన్తనిరతిశయపురుషార్థహేతుః- అతస్సాధనాత్కర్మణస్తత్ఫలాచ్చ విరక్తస్య నిరతిశయపురుషార్థం కాఙ్క్షతస్తత్సాధనం కేవలమాత్మజ్ఞానం సఃసంసారాన్మూలతప్రోక్తగతిత్రయహేతుకర్మతద్ధేతునిరాకరణేనైవ కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణోపనిషదారభ్యతే. నహి కర్మానుష్ఠానాత్పురుషార్థో నిరతిశయో లభ్యతే- అస్య * తద్యథేహేత్యాదౌ క్షయిష్ణుఫలత్వశ్రుతేః. తథా చేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితశుభకర్మవశాదుపజాతశుద్ధబుద్ధేర్విరక్తస్య ముముక్షోర్మోక్షసాధనజ్ఞానార్థోఽయముపనిషదారమ్భ ఇతి హేతుహేతుమద్భావస్సమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. నను * మోక్షార్థీ న ప్రవర్తేత తత్ర కామ్యనిషిద్ధయోః। నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ ప్రత్యవాయజిహాసయేతి వృద్ధైరుక్తత్వాత్ కామ్యనిషిద్ధే వర్జనీయే. నిత్యనైమిత్తికే చ కృత్వాఽవ్యవస్థితస్య ముముక్షోర్వర్తమానదేహపాతే పునర్దేహాన్తరగ్రహే హేత్వభావాదనాయాససిద్ధాజ్జ్ఞానాద్యతేఽపి ముక్తిరితి కథం తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే - తత్రాహ (నచేతి) నహి త్వదుత్ప్రేక్షితో మోక్షోపాయో వినా ప్రమాణం కల్ప్యతే. నచ పౌరుషేయం వాక్యం మూలప్రమాణమన్తరేణ ప్రమాణం. నచాత్ర శ్రుతిస్మృతీ ప్రత్యక్షాదివా మూలమాలోచ్యతే. సమ్భవతి చ యథావస్థితచరితస్యాపి కర్మశేషవశాద్దేహాన్తరం. నచైకభవికః కర్మాశయః- * తద్య ఇహ రమణీయచరణాః * తతశ్శేషేణేత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్. తస్మాదాత్మజ్ఞానాదేవ ముక్తిరితి భావః. అద్వైతాత్మజ్ఞానవిధురాణాం భేదజ్ఞానభాజాం కర్మానుష్ఠాయినాం క్షయ్యఫలశాలిత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి హీతి) అద్వైతాత్మోపదేశానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యే పునరనుపాసితగురవస్తదుపదేశశూన్యాః యథామతి యథోక్తాదద్వైతాదన్యథా - ద్వైతమేవ తత్త్వం విదన్తి - తే పరతన్త్రాస్సన్తో రాగాదినా కర్మానుతిష్ఠన్తో వినాశిఫలశాలినస్స్యురితి శ్రుత్యర్థః. అద్వైతాత్మజ్ఞానాదాత్యన్తికపురుషార్థసిద్ధిరిత్యత్రాపి వాక్యశేషమనుకూలయతి (విపర్యయే చేతి) చకారాత్ క్రియాపదమనుకృష్యతే. సహి- విద్యాన్వియయా నిరస్తావిద్యాదిమలః స్వపరిజ్ఞానాత్స్వయమేవ పరాత్మా భవతి - భేదప్రతిపత్తిహేతోరుచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కర్మిణాం పురుషార్థో నిరతిశయో నాస్తీత్యత్ర- అద్వైతనిష్ఠానాం తు కర్మత్యజతాం పురుషార్థస్సేత్స్యతీత్యత్ర వాక్యశేషస్థం లిఙ్గం దర్శయతి (తథేత్యాదినా) ద్వైతమేవ విషయః. తస్మిన్ * వాచారమ్భణమితి శ్రుతేరనృతేఽభిసన్ధా- యస్య సత్యత్వాభిమానః. తస్య బన్ధనం- పరమానన్దస్యావిర్భావరాహిత్యం, సంసారాత్మకస్య దుఃఖస్య ప్రాప్తిశ్చ. యథా వస్తుతస్తస్కరస్య నాహం తస్కరోఽస్మీతి మిథ్యాభిమానస్యాపరిశోధనార్థం తప్తపరశోర్గ్రహణే దాహాబన్ధనం దుఃఖప్రాప్తిశ్చ ప్రతీయతే - తథైవాద్వైతాభినివేశవతోఽపీతి ప్రథమముక్త్వా వస్తుతోఽతస్కరస్యాపరాధారోపితతస్కరత్వస్య పరిశుద్ధ్యై తప్తపరశుగ్రహణే దాహాద్యభావవదద్వైతాభావోపలక్షితే ప్రత్యగాత్మని పరమార్థసత్యేఽభిమానవతో ద్వైతాచ్చ వ్యావృత్తచిత్తస్యానర్థధ్వంసో నిరతిశయానన్దావిర్భావశ్చేతి యథోక్తార్థానురోధేనాగ్రే శ్రుతిర్వక్ష్యతీతి యోజనా. కేవలమాత్మజ్ఞానం కైవల్యహేతుః- తత్సిద్ధ్యర్థముపనిషదారమ్భ ఇతి స్వపక్షో దర్శితః. స్వయూథ్యాస్తు కర్మసముచ్చితమాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం- తాదర్థ్యేనోపనిషదారమ్భ ఇత్యాహుః. తాన్ప్రత్యాహ (అతఏవేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమితి వ్యాప్త్యనుగృహీతయా * తద్యథేహేత్యాది శ్రుత్యా కర్మఫలస్యానిత్యత్వావగమాత్, * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిశ్రుత్యా చ జ్ఞానఫలస్య నిత్యత్వసిద్ధేః, జ్ఞానకర్మణోర్విరుద్ధఫలత్వావ్యవసాయాదద్వైతస్యాత్మనో దర్శనం నైవ కర్మణా సహభావి భవితుముత్సహతే- నహి విరుద్ధయోస్తమఃప్రకాశయోస్సముచ్చయస్సమ్భవతి - తన్న సముచ్చితజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. కిఞ్చ- అ

ద్వైతాత్మజ్ఞానం స్వసాధ్యసిద్ధ్యర్థం కర్మాపేక్షతే, స్వబాధకనిరాసనార్థం వా. నాద్యః తస్యాసాధ్యఫలత్వాదితి మన్వానో ద్వితీయం ప్రత్యాహ (క్రియేతి) వాక్యజనితస్య అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యేతి శేషః. తస్య బాధకాభావేన తత్పరిహారార్థం సహకార్యపేక్షా నాస్తీత్యర్థః. బాధకప్రత్యయాభావస్య సిద్ధిమాశఙ్కతే (కర్మేతి) తద్విషయో విధిప్రత్యయః * యజేతేత్యాదివిధిజనితః కర్తవ్యతావబోధః. స చాత్మని కర్తృత్వాదికమాకాఙ్క్షన్ కర్త్రాద్యాత్మజ్ఞానస్య బాధకో భవతీత్యర్థః. కస్యాయం కర్మవిధిః. అజ్ఞస్య విదుషో వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (నేత్యాదినా) కర్త్రాద్యాకారం ప్రమాణనిరపేక్షప్రకృతిప్రసూతం మిథ్యాజ్ఞానం తద్వతః. తేన మిథ్యాజ్ఞానేనానిలకర్మఫలవిషయో రాగాదిదోషః. తద్వతశ్చ కర్మ విధీయతే. న హి కర్తాఽహమిత్యాదిమిథ్యాధియో రాగాదేశ్చాభావే కర్మ విధాతుం శక్యం. * యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మృతేః. అతోఽజ్ఞస్య కర్మవిధిసత్త్వేన తత్ప్రత్యయో బాధకః ప్రసక్త్యభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అధిగతేతి) అధీతస్వాధ్యాయో హి వైదికే కర్మణ్యధిక్రియతే. అధ్యయనం చార్థావబోధఫలమితి మీమాంసకమర్యాదా. తథా చాధ్యయనవతోఽధిగతసర్వవేదార్థస్య * యజేతేత్యాదినా కర్మవిధానాదాత్మజ్ఞానస్యాపి కర్మాఙ్గత్వం గమ్యతే. స చాత్మజ్ఞానేన కర్మ బాధ్యతే. అవిరోధాదిత్యర్థః. నన్వాపాతతోఽర్థావబోధఫలమధ్యయనమితి ప్రామాణికం. అక్షరావాప్తిఫలం తదితి చార్థత్వప్రసిద్ధం. తత్రాధ్యయనవిధివశేనాత్మజ్ఞానస్య కర్మవిధిసమ్బన్ధస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) కిఞ్చ మమేదం కర్తవ్యమితి కర్మణైశ్వర్యం ప్రతిపద్య వ్యవస్థితం విషయీకృత్య ప్రవృత్తస్య కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానస్య ప్రమాణాపేక్షామన్తరేణ స్వభావప్రసక్తస్య వాక్యోత్థేన సమ్యగ్జ్ఞానేనాపహృతత్వాత్ కర్మఫలవిషయరాగాద్యయోగాత్ తన్నిబన్ధనస్య కర్మణో విదుషోఽననుష్ఠానత్వాన్నాత్మజ్ఞస్య కర్మోపపత్తిరిత్యాహ (కర్మాధికృతేతి) అద్వైతాత్మజ్ఞానస్య కర్మప్రవృత్తివిరోధిత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) అజ్ఞస్య కర్మవిధిః న త్వాత్మజ్ఞస్యేత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (అతఏవేతి) ఏతే త్రయోఽప్యాశ్రమిణః. కర్మాధికృతా ఇతి యావత్. యథా బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వానప్రస్థశ్చేత్యేతే కర్మిణః తథా బ్రహ్మవిదపి కర్మీ చేత్ స పృథక్క్రియేత. పృథక్కరణాచ్చ న తస్య కర్మవిధిరితి మత్వోక్తం (బ్రహ్మసంస్థ ఇతి) యది సముచ్చయాసమ్భవాత్ కేవలమేవాత్మజ్ఞానం కైవల్యసాధనమితి తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే హన్త కిమిత్యస్యాముపనిషది త్రివిధాన్యుపాసనాన్యుపన్యస్యన్తే. తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యోపనిషదారమ్భే సతీతి యావత్. * సయోవాచయుదితాం వత్సం వేదనపురేదంరోపతిత్యాదీన్యభ్యుదయఫలాన్యుపాసనాని. కైవల్యసన్నికృష్టఫలత్వం నామ క్రమముక్తిఫలత్వం. అద్వైతాత్ నిష్ప్రపఞ్చాదీషద్వికృతం సగుణం బ్రహ్మ. కర్మసమృద్ధిఫలాని కర్మఫలగతాతిశయఫలాన్యుద్గీథాద్యుపాసనానీత్యర్థః. ఆత్మవిద్యాప్రకరణే త్రివిధోపాసనోపన్యాసే హేతుమాహ (రహస్యేతి) ఉపనిషత్పదవేదనీయత్వస్యాత్మవిద్యాయాముపాసనేషు చావిశేషాదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరముద్భావ్య విభజతే (మనోవృత్తీత్యాదినా) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ యథోక్తం సామాన్యమిష్యతే చేత్ తర్హి ఫలతో విశేషానవస్థాదితి మన్వానశ్శఙ్కతే (కస్తర్హీతి) ఫలతో విశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథమమాత్మజ్ఞానస్యోపాసనాభ్యో విశేషమాదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) ప్రత్యగాత్మని క్రియాకారకఫలవిభాగవికలే కూటస్థే స్వభావసిద్ధావిద్యాకృతమధ్యారోపితం కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానం. తస్యాద్వితీయత్వాదిలక్షణాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానం నివర్తకం. యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదిసమారోపరూపస్య మిథ్యాజ్ఞానస్య ప్రకాశాదికారణప్రసూతో రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానస్వరూపనిశ్చయో నివర్తకః ఇత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాసనానామద్వైతజ్ఞానాద్విశేషం దర్శయతి (ఉపాసనం త్వితి) శాస్త్రం * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాది. కిఞ్చిదాలమ్బనం మనః ప్రభృతి వివక్షితం. సమానజాతీయప్రత్యయసన్తానకరణం విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య ధ్యాయినోఽపి సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తద్విలక్షణేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చావాన్తరవిశేషముపసంహరతి (ఇతి విశేష ఇతి) నను విద్యాప్రకరణే యథోక్తోపాసనానాముపదేశసమ్భవేఽపి విద్యైవ ప్రాధాన్యాత్ప్రథమ్యేనోచ్యతాం. ఉపాసనాని పునరప్రధానత్వాత్పశ్చాత్తేన వాచ్యానీత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) ఉపాసనానామీశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితనిత్యాది కర్మవచ్చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానకారణత్వాత్, కార్యాచ్చ కారణస్య ప్రాథమ్యప్రసిద్ధేః, సాకారవస్తువిషయత్వేన సుసాధ్యత్వాచ్చ మన్దానాం సహసా తేషు ప్రవృత్త్యుపపత్తేరాదావుపదేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి బహుషు విశేషోపాసనేషు కిమిత్యజ్ఞావబద్ధమేవోపాసనం ప్రథమముచ్యతే. తత్రాహ (తత్రేతి) ప్రాకృతే పురుషే కర్మాభ్యాసస్యానాదివాసనయా దృఢీకృతత్వాదభ్యస్తతత్కర్మత్యాగేనాతత్సమ్బన్ధిని కేవలోపాసనే చేతస్సమర్పణం దుఃఖం కర్తుమిత్యజ్ఞావబద్ధమేవ తావదుపాసనముచ్యతే. ఏవమాదావుక్త్వా పునరుపాసనాన్తరాణి క్రమేణ వక్తవ్యానీత్యర్థః. ……

హరిః ఓమ్.

ఉ.— ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత। ఓమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత) ఓమిత్యేతదక్షరం పరమాత్మనోఽభిధానం నేదిష్ఠం - తస్మిన్హి ప్రయుజ్యమానే స ప్రసీదతి ప్రియనామగ్రహణ ఇవ లోకః. తదిహేతిపరం ప్రయుక్తమభిధాయకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రతీయతే. తథా చార్చాదివత్పరస్యాత్మనః ప్రతీకం సమ్పద్యతే. ఏవం నామత్వేన ప్రతీకత్వేన చ పరమాత్మోపాసనసాధనం శ్రేష్ఠమితి సర్వవేదాన్తేష్వవగతం. జపకర్మస్వాధ్యాయాద్యన్తేషు చ బహుశః ప్రయోగాత్ ప్రసిద్ధమస్య శ్రైష్ఠ్యం. అతస్తదేతదక్షరం- వర్ణాత్మకముద్గీథభక్త్యవయవత్వాదుద్గీథశబ్దవాచ్యముపాసీత. కర్మాఙ్గావయవభూత ఓఙ్కారే పరమాత్మప్రతీకే దృఢామైకాగ్ర్యలక్షణాం మతిం సన్తనుయాత్. స్వయమేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దవాచ్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతి) ఓమిత్యారభ్య హి- యస్మాదుద్గాయతి- అత ఉద్గీథ ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. తస్య- అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఏవముపాసనమేవంవిభూత్యేవంఫలమిత్యాదికథనం- ఉపవ్యాఖ్యానం. ప్రవర్తత ఇతి వాక్యశేషః ౧

ఆ.— కాణ్డద్వయస్య నియతపౌర్వాపర్యప్రయుక్తసఙ్గతిముపనిషత్తాత్పర్యం చోక్త్వా ప్రత్యక్షరం వ్యాఖ్యాతుకామః ప్రతీకమాదత్తే (ఓమిత్యేతదక్షరమితి) తత్ర ప్రథమమోఙ్కారస్యాభిధాయకత్వపక్షే నావిలమ్బతే (పరమాత్మన ఇతి) అభిధానాన్తరేభ్యోఽతిశయం దర్శయతి (నేదిష్ఠమితి) నికటతమం. అతిశయేన ప్రియత్వాదిత్యర్థః. ఓఙ్కారస్య నేదిష్ఠత్వం సమర్థయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్యాన్యత్ర పరమాత్మనామత్వేఽపి ప్రకృతే కిం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదిహేతి) ప్రకృతే హి వాక్యే తత్-ఓమితిపదమితిశబ్దపరం ప్రయుక్తమితిశబ్దసామర్థ్యా దేవ వాచకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రముపాస్యం గమ్యతే. యత్ర హీతిపరః ప్రయోగః - న తత్రార్థో వివక్షితః - యథా గౌరిత్యయమాహేతి. తథా చాత్రేతిపరత్వాదోఙ్కారస్య స్వరూపమాత్రముపాస్యం వివక్షితమిత్యర్థః. తస్యోపాస్యత్వాదర్థం శ్రైష్ఠ్యం సాధయతి (తథా చేతి) ఇతిపరప్రయోగవశాదభిధాయకత్వాభావే సత్యర్చాశబ్దితప్రతిమాయాం భగవత్ప్రతీకత్వవదోఙ్కారస్యాపి పరమాత్మప్రతీకత్వేన శ్రేష్ఠత్వాదుపాస్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ఉదీయం శ్రైష్ఠ్యం స ప్రమాణం సఙ్గమయతి (ఏవమితి) సర్వవేదాన్తేషు-*ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాదిషు. కిఞ్చ- నాస్య శ్రైష్ఠ్యం సమర్థనీయం- ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ (జపేతి) గాయత్ర్యాదిజపే, యజ్ఞాదౌ కర్మణి, స్వాధ్యాయస్యాద్యన్తే, చౌఙ్కారస్య ప్రయోగో దృశ్యతే- *తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః। ప్రవర్తన్తే విధానోక్తాః సతతం బ్రహ్మవాదినాం * బ్రాహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశీర్యతి ఇతి స్మృతేః, *ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహేత్యాది శ్రుతేః, శ్రేష్ఠత్వ సిద్ధిః. ఓమిత్యయం భాగో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యేతదక్షరమిత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) శ్రేష్ఠత్వముపాస్యత్వాదర్థమనుకృష్యతే. *వ్యాపీ చ సమఞ్జ సమితి న్యాయేన విశేషణస్యార్థవత్త్వముక్తిప్రేక్షయా ఽధికోపగమపహారవతి న్యాయేనాక్షరశబ్దస్య ప్రకరణమనుసృత్య ప్రసిద్ధమర్థమాహ (వర్ణాత్మకమితి) గ్రామోదర్థః- పటాదర్థ ఇతి వదేకదేశే లక్షణాయామవయవం ప్రకృతమిత్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఉపాస్తిం విభజతే (కర్మేతి) ఉద్గీథావయవత్వాదోఙ్కారే తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిరిత్యుక్తత్వాత్ పునరవాక్యమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యుక్తోఽయమస్మదుక్తో హేతుః - లేశస్స్ఫుటీక్రియతే - తత శ్రోతృణాం హృద్యస్మాభిర్విస్మిత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (స్వయమేవేతి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యత్రోపాసనోత్పత్తివిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి గుణం విధాతుం వ్యాఖ్యాతాక్షరమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేతి) (ఏవముపాసనమితి) రసతమత్త్వమాప్తిస్సమృద్ధిరిత్యేవం గుణకముపాసనం యస్యాక్షరస్య - తత్తథేత్యర్థః. (ఏవంవిభూతీతి)*పరమః పరార్ధ్యః * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాద్యా విభూతిః- స్తుతిర్యస్య- తత్తథేతియావత్. (ఏవంఫలమితి) *ఆపయితా హ వై కామానామిత్యాదిఫలం యస్యోపాస్యస్యోఙ్కారస్య- తత్తథోక్తమిత్యర్థః. గోదోహనవదాశ్రిత్య విధానాదధికృతాధికారమిదముపాసనం- తథాపి పృథగేవ *పృథక్ఫలమితి న్యాయేన ఫలవత్. ఫలం యజమానస్య-ఉద్గాతుర్యజమానేన క్రీతత్వాత్ తత్కర్తృకస్యోపాసనస్యాపి యజమానస్య స్వామిసంకల్పమితి వచనమాదిశబ్దార్థః. వాక్యస్య సాకాఙ్క్షత్వే నానర్థక్యం వారయతి (ప్రవర్తత ఇతి) ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతాం॥ ౧

శ్రీశైలపూర్ణవంశాబ్ధికౌస్తుభస్య జగద్గురోః। శ్రీమత్తాతయార్యస్య చరణౌ శరణం వృణే॥ ౨

శ్రీతాతగురుసేవాప్తవేదాన్తయుగళాశయః। వాత్స్యానన్తగురుశ్శ్రీమాన్ శ్రేయసే మేఽస్తు భూయసే॥ ౩

యత్సేవావైభవాల్లబ్ధా మయా పరమహంసతా। తమహం శిరసా వన్దే పరకాలమునీశ్వరం॥ ౪

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। ఛన్దోగోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరవాణి యథామతి॥ ౫

రం.— బ్రహ్మవిద్యోపయికం కర్మాఙ్గవిషయమాదావుపాసనముపదిశ్యతే (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి) ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యవయవభూతమోమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యర్థః. ఓమిత్యక్షరస్యోద్గీథత్వాసమ్భవేన సామానాధికరణ్యార్థముద్గీథపదస్య వా- అక్షరపదస్య వాఽముఖ్యార్థత్వాగేన లక్షణాయాం సమాశ్రయణీయాయాం *ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుపసంహారానుగుణ్యా, దుద్గీథశబ్దస్య జఘన్యతయా, చ తస్యైవోద్గీథావయవలక్షకత్వం యుక్తం- న తు ముఖ్యస్యామిత్యేతదక్షరమిత్యస్యోఙ్కారావయవయుక్తోద్గీథలక్షకత్వం యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. స్వయం

ఉ.— ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రసః అపామోషధయో రస ఓషధీనాం పురుషో రసః
పురుషస్య వాగ్రసో వాచ ఋగ్రస ఋచ స్సామ రస స్సామ్న ఉద్గీథో రసః॥ ౨
స ఏష రసానాగ్ం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః॥ ౩
కతమా కతమర్క్కతమత్కతమత్సామ కతమః కతమ ఉద్గీథ ఇతి విమృష్టం భవతి॥ ౪

మేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతీతి) లోక ఓమితి వ్యాహృత్యైవోద్గాయతి- అత ఉద్గీథావయవత్వా దుద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వం యుక్తమిత్యర్థః. (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) తస్య- ఓమిత్యక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఇదముపాసనం, ఏవం విభూతి, రేవం ఫల, మిత్యాదికథనం. క్రియత ఇతి శేషః. ౧

శం.— ఏషాం- చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - గతిః పరాయణమవష్టమ్భః. పృథివ్యా ఆపో రసః - అప్సు హ్యోతా చ ప్రోతా చ పృథివీ- అతస్తా రసః పృథివ్యాః. అపామోషధయో రసః- అప్పరిణామత్వాదోషధీనాం. తాసాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాత్పురుషస్య. తస్యాపి పురుషస్య వాగ్రసః- పురుషావయవానాం హి వాక్సారిష్ఠా- అతో వాక్పురుషస్య రస ఉచ్యతే. తస్యా అపి వాచ ఋగ్రసః- సారతరా. ఋచస్సామ రసః- సారతరం. తస్యాపి సామ్న ఉద్గీథః- ప్రకృతత్వాదోఙ్కారస్సారతరః. ౨

ఆ.— తదేతద్వ్యాఖ్యానమనువర్తయన్నోఙ్కారస్య రసతమత్వం గుణం విధాతుం పాతనికాం కరోతి (ఏషామితి) గతిరితి- ఉత్పత్తికారణత్వం. పరాయణమితి- స్థితిహేతుత్వం. అవష్టమ్భ ఇతి- ప్రలయనిదానత్వముచ్యత ఇతి భేదః. వైపరీత్యేనాఽప్యాసిపదాని నేయాని. అపాం పృథివీరసత్వం సాధయతి (అప్సు హీతి) అప్స్వర్థస్య ప్రత్యస్తర ప్రసిద్ధిం ద్యోతయితుం హి శబ్దః. ఓషధీనామపాం ప్రతి కారణత్వాభావాత్కథం తద్రసత్వం- తత్రాహ (అప్పరిణామత్వాదితి) కారణపరతయా పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతోఽపి రసశబ్దో గోరస ఇతివదత్ర కార్యపరతయా వ్యాఖ్యేయ ఇత్యర్థః. కథమోషధీనాం పురుషో రసః- న హ్యోతాభిస్సా క్రియతే- తత్రాహ (అన్నేతి) పురుషరసత్వం వాచస్సమర్థయతే (పురుషేతి) వాగ్విహీనం ప్రతి పురుషాన్తరం నేష్టం- అతో వాచస్సారతమత్వం ప్రసిద్ధమితి హి శబ్దార్థః. తస్యాస్సారిష్ఠత్వే ప్రసిద్ధిరిత్యర్థః. వాఙ్నిర్వర్త్యత్వాదృచస్తద్రసత్వం- వ్యభిప్రేత్యాహ (సారతరేతి) ఋచస్సకాశాదపి తదూఢం సామ గీయమానం వక్తృశ్రోతౄణాం సుఖకరమితి మత్వాహ (సారతరమితి) ఉద్గీథశబ్దం చావయవే ప్రకరణాన్నియమయతి (ప్రకృతత్వాదితి) న హి సామానోఙ్కారస్యైవం ఫలాయ భవతీతి మన్వానో బ్రూతే (సారతర ఇతి) ౨

రం.— (ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః) ఏషాం- స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాం పృథివీ రసః- పరాయణం. భూతానాం పృథివ్యాధారకత్వాదితి భావః. పృథివ్యా ఆపో రసః - తస్యాః జలప్రకృతికత్వాదితి భావః. అపామోషధయో రసః - తత్పరిణామత్వాదితి భావః. ఓషధీనాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః. పురుషస్య వాగ్రసః- వాచోఽత్యుపకారకత్వాత్ వాచ ఋగ్రసః- ఋచాం గమ్భీరార్థకత్వాదితి భావః. ఋచస్సామ రసః- గీతిసారత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. సామ్న ఉద్గీథో రసః- శ్రావ్యత్వాత్సార ఇత్యర్థః. అత్రోద్గీథశబ్దేనోద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఉచ్యతే. ౨

శం.— ఏవం స ఏషః - ఉద్గీథాఖ్య ఓఙ్కారో భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయేన రసః - రసతమః పరమాత్మప్రతీకత్వాత్పరార్ధ్యః. అర్ధం- స్థానం. పరం చ తదర్ధం చ. తదర్హతీతి పరార్ధ్యః- పరమాత్మస్థానార్హః. పరమాత్మవదుపాస్యత్వాదిత్యభిప్రాయః. అష్టమః - పృథివ్యాదిరససఙ్ఖ్యాయాం. యదుద్గీథః- య ఉద్గీథః. ౩

ఆ.— యదర్థం పృథివ్యాదీనాం రసత్వముక్తం- తదిదానీం దర్శయతి (ఏవమితి) రసతమత్వగుణకమోఙ్కారముపాస్యత్వార్థం విశేషణాభ్యామధికరోతి (రస ఇతి) తస్య పరమాత్మస్థానయోగ్యత్వం సమర్థయతే (పరమాత్మవదితి) యథా పరమాత్మా స్వరూపత్వేనానుసన్ధీయతే- తథాఽస్యాపి తదాత్మనాఽనుసన్ధేయత్వాద్విష్ణుబుద్ధ్యాలమ్బనార్హా ప్రతిమావదయమపి పరమాత్మబుద్ధ్యాలమ్బనయోగ్యో భవతీత్యర్థః. ఓఙ్కారాత్పరో నాస్తి రసోఽనాస్తీతి తదీయరసతమత్వస్ఫుటీకరణార్థం పరిగణనా. స్వతస్సిద్ధమష్టమత్వమనువదతి (అష్టమ ఇతి) నను భూతాన్యారభ్య నవమత్వే ప్రతీయమానే కథమోఙ్కారస్యాష్టమత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (పృథివ్యాదీతి) స ఏష ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం యదుద్గీథ ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (య ఉద్గీథ ఇతి) పూర్వవదుద్గీథశబ్దోఽవయవపరో నేతవ్యః. ౩

రం.— (స ఏష రసానాం రసతమః పరమః) స ఏషః - ఓఙ్కారః, రసతమః పరమః - భూతాదీనాముత్తరోత్తర రసానామతిశయితో రసః. ఇతోఽధికో రసో నాస్తీత్యర్థః. (పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః) పరార్ధ్యః- పరస్య - బ్రహ్మణః అర్ధం- స్థానమర్హతీతి పరార్ధ్యః. *భస్తనిచెతియక్. బ్రహ్మవదోఙ్కారస్యాప్యుపాస్యత్వాదితి భావః. అష్టమః - అయముద్గీథః * పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రస ఇతి పరిగణనాయామష్టమ ఇత్యర్థః. యదుద్గీథః- య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. ౩

శం.— * వాచ ఋగ్రస ఇత్యుక్తం. కతమా సా ఋక్. కతమత్తత్సామ. కతమో వా స ఉద్గీథః. కతమా కతమేతి వీప్సాఽఽదరార్థా. నను
* వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్- న హ్యత్ర ఋగ్జాతిబహుత్వం- కథం డతమచ్ప్రత్యయః. నైష దోషః - జాతౌ పరిప్రశ్నో జాతిపరిప్రశ్న

ఉ.— వాగేవర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథః తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చర్క్చ సామ చ॥ ౫

ఇత్యేతస్మిన్ పక్షే ఋగ్జాతావృగ్వ్యక్తీనాం బహుత్వోపపత్తేః. న తు జాతేః పరిప్రశ్న ఇతి విగృహ్యతే. న ను జాతేః పరిప్రశ్న ఇత్యస్మిన్నపి విగ్రహే కతమః కఠ ఇత్యాద్యుదాహరణముపపన్నం - జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యత్ర తు న యుజ్యతే. తత్రాపి కఠాదిజాతావేవ వ్యక్తిబహుత్వాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్న ఇత్యదోషః. యది జాతేః పరిప్రశ్నస్స్యాత్ - కతమా కతమర్గిత్యాదావుపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యం స్యాత్. విస్పష్టం భవతి - విమర్శీకృతో భవతి. విమర్శే హి కృతే సతి ప్రతివచనోక్తిరుపపన్నా ౪

ఆ.— అథ గుణాన్తరవిధానార్థం ప్రశ్నమవతారయన్ వృత్తమనువదతి (వాచ ఇతి) * ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి చోక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదానీమృగాదిజాతిం జిజ్ఞాసమానః పృచ్ఛతి (కతమేతి) వీప్సా త్రయం ప్రశ్నేతత్తజ్జాతిజిజ్ఞాసే శ్రద్ధాతిరేకం దర్శయితుమిత్యాహ (కతమా కతమేతి) ప్రశ్నత్రయమాక్షిపతి (నను వేతి) అనేకజాత్యవచ్ఛిన్నానాం మధ్యే యద్యేకస్యా జాతేర్నిర్ధారణార్థః పరిప్రశ్నో భవతి - తదా తస్మిన్విషయే వికల్పేన డతమచ్ప్రత్యయస్స్యాత్ - యథా బహూనాం కఠాదీనాం మధ్యే కతరజాతినిర్ధారణార్థః కతమః కఠ ఇతి ప్రశ్నో దృశ్యతే - తథాఽన్యత్రాపీతి సూత్రార్థః. బహూనామేకస్యా నిర్ధారణే డతమజ్విధానేఽపి ప్రకృతే ప్రశ్నత్రయే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అత్రేతి - అధ్యాపకాధ్యేతృవ్యవహారభూమిరుక్తా. ఋగ్జాతిగ్రహణం సామజాతేరుద్గీథజాతేశ్చోపలక్షణం. తద్బహుత్వాభావేఽపి కిం నశ్ఛిద్యతే - తత్రాహ (కథమితి) ఋగాదిజాతయో యది భూయస్యస్స్యుః - తదా తాసాం మధ్యే కతమా ఋగ్జాతిః - కతమా సామజాతిర్వా - కతమా వోద్గీథజాతిరత్ర వివక్షితేతి ప్రశ్నో యుజ్యతే. న చాస్తి తత్ర జాతిబహుత్వం - ప్రమాణాభావాత్. అతోఽనుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. ప్రశ్నానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బహూనాం తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానాం సన్నిధానే జాతౌ సత్యాం వ్యక్తిబహుత్వసమ్భవాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థం పరిప్రశ్నే వికల్పేన డతమజితి సూత్రార్థాఙ్గీకారాదృగాదిజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుల్యాత్కతమా తద్వ్యక్తిః * వాచ ఋగ్రస ఇత్యాదౌ వివక్షితేతి ప్రశ్నపర్యవసానాదుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. యత్తు విగ్రహాన్తరం గృహీత్వా ప్రశ్నానుపపత్తిరిత్యుక్తం - తత్రాహ (న త్వితి) తత్ర చానుపపత్తిః యది జాతేరిత్యత్ర వ్యక్తీః కరిష్యతి. అస్మదిష్టవిగ్రహే పరిగ్రహే వృత్తికారీయముదాహరణం విరుధ్యతే. కఠశబ్దస్య వ్యక్తివిశేషవాచిత్వాభావాదితి శఙ్క్యతే (సన్త్వితి) ఉదాహరణేఽపి సత్యాం కఠజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుల్యాత్తదన్యతమనిర్ధారణాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్నే డతమజిత్యఙ్గీకారాన్న పరోక్తోదాహరణవిరోధోఽస్మత్పక్షేఽస్తీతి పరిహరతి (తత్రాపీతి) నను ద్విధాపి విగ్రహోపపత్తౌ కిమితి త్వదిష్టో విగ్రహో నియమ్యతే - తత్రాహ (యదీతి) త్వదిష్టవిగ్రహః పరిగృహ్యేత - ఋగాదిజాతేరేకత్వాత్ ప్రత్యేకం బహుత్వాయోగాత్ * వా బహూనామిత్యాదిసూత్రేణ * కతమర్క్కతమత్సామేత్యుదాహరణం న సిధ్యేత. తథా చ తత్సిద్ధ్యర్థం పృథక్సూత్రవిధానం ప్రసజ్యేత - న హి వైదికముదాహరణం ప్రమత్తగీతమివ హాతుం శక్యం. తస్మాదృగాదివ్యక్తిరేవాత్ర ప్రశ్నత్రయేఽభిప్రేతేత్యర్థః. కిమితి యథోక్తరీత్యా విమృశ్యతే - వివక్షితమృగాదిస్వరూపమేవాదావుపన్యస్యతాం - లాఘవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విమర్శే హీతి) ౪

ర.— * వాచ ఋగ్రసో ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి ఋక్సామోద్గీథానాం ప్రస్తుతత్వాత్తాని నిర్దిశతి (కతమా కతమేతి) కతమా కతమేతి వీప్సాఽఽదరార్థా. కా ఋగిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి కతమత్కతమత్సామేత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. (ఇతి విమృష్టం భవతి) విమర్శః కృతో భవతీత్యర్థః. ౪

శం.— (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేతి) వాగృచోరేకత్వేఽపి నాష్టమత్వవ్యాఘాతః - పూర్వస్మాద్వాక్యాన్తరత్వాత్. ఆప్తిగుణసిద్ధయే ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి. వాక్ప్రాణావృక్సామయోనీ ఇతి వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యుచ్యతే. యథాక్రమమృక్సామయోనీ వాక్ప్రాణయోర్గ్రహణే హి సర్వాసామృచాం సర్వేషాం చ సామ్నామవరోధః కృతస్స్యాత్. సర్వర్క్సామావరోధే చ ఋక్సామసాధ్యానాం చ సర్వకర్మణామవరోధః కృతస్స్యాత్. తదవరోధే చ సర్వే కామా అవరుద్ధాస్స్యుః. ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి - భక్త్యాశఙ్కా నివర్త్యతే. తద్వా ఏతదితి - మిథునం నిర్దిశ్యతే. కిం తన్మిథునమితి, ఆహ - యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ - సర్వర్క్సామకారణభూతౌ మిథునం. (ఋక్చ సామ చేతి) ఋక్సామకారణౌ ఋక్సామశబ్దోక్తావిత్యర్థః. న తు స్వతన్త్రమృక్చ సామ చ మిథునం - అన్యథా హి వాక్చ ప్రాణశ్చేత్యేకం మిథునం, ఋక్సామ చాపరం మిథునమితి ద్వే మిథునే స్యాతాం. తథా చ తద్వా ఏతన్మిథునమిత్యేకవచననిర్దేశోఽనుపపన్నస్స్యాత్. తస్మాదృక్సామయోన్యోర్వాక్ప్రాణయోరేవ మిథునత్వం. ౫

ఆ.— శిష్యభూతయా శ్రుత్యా చోదితే తస్యైవాచార్యభూతా పరిహరతి (వాగేవేతి) నన్వాద్యే ప్రతివచనే వాగృచోరేకత్వావగమాత్ ఓఙ్కారస్య రసతమవాక్యోపదిష్టమష్టమత్వం వ్యాహన్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగృచోరితి) కథం పునా రసతమత్వవాక్యాదిదం ప్రశ్నప్రతివచనరూపం వాక్యం భిద్యతే - అర్థాధిక్యాభావాత్. తత్రాహ (ఆప్తీతి) పూర్వం హి వాక్యమోఙ్కారస్య రసతమత్వం విదధాతి - ఇదం తు తస్యైవాప్తిగుణం విధత్తే. తథా చ తావదృగ్గుణవిధ్యర్థత్వేనాస్య వాక్యాన్తరత్వాదేతద్వాక్యవశాదష్టమత్వాభావేఽపి పూర్వవాక్యాదోఙ్కారస్యాష్టమత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథమృగాదిజాతీయప్రష్టే వాగేవర్గిత్యాదిప్రతివచనముచితం - తద్వ్యక్తివిశేషవచనమేవ ప్రశ్నానుసారీత్యాశఙ్క్యాహ (వాక్ప్రాణావితి) వాగృచో యోనిః - తన్నిర్వర్తకత్వాత్. ప్రాణశ్చ సామ్నో హేతుః - బలేన హి గీతిర్నిష్పాద్యతే. తథా చ వాగేవేత్యాదినా కార్యకారణయోరభేదోపదేశాదృఙ్మాత్రం

ఉ.— తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం॥ ౬

ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౭

సామ మాత్రం వాత తత్కారణాత్మకం ప్రతీయతే. నచ పూర్వత్రాపి వ్యక్తిర్వివక్షితా - ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్ నచైవమృగాదిజాతేరేకత్వాత్ ద్వితీయమచ్ఛ్రిత్యయానుపపత్తిః - తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానామృక్సామోద్గీథానాం సన్నిధానృగాదిజాతేరేకస్యాః నిస్సారణాసంప్రశ్నప్రతివచనాగసస్యవాత్. ఋగాదిషు ప్రత్యేకం భేదవివక్షయా షష్ఠీసమాసే దూషణముక్తం. తత్ర ప్రత్యేకమేకత్వముపేత్యోక్తరీత్యా షష్ఠీసమాసేను సంగచ్ఛత ఇతి భావః. ఋగాత్మకాయా వాచస్సామాత్మకస్య ప్రాణస్య చ గ్రహణే ఫలితం దర్శయన్నుక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (యథాక్రమమితి) ఋక్సామయోః పరాపరోత్కర్షకిం సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (సర్వే కామా ఇతి) ఉక్త ప్రక్రియయా సర్వకామావాప్తిహేతురోఙ్కారో వివక్షితా ప్తిగుణకస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. తృతీయప్రతివచనే తాత్పర్యమాహ (ఓమిత్యేతదితి) అత్రాపి పూర్వవజ్జాతిగ్రహితౌ కద్వక్తిత్వేన భక్తిరేవోక్తైతి ఙ్కారనిరసనీయమోమిత్యేతదక్షరమితి విశేషణం. తథా చోద్గీథః - తదవయవః. విశేషణాత్ప్రకరణాచ్చేత్యర్థః. పారమ్పర్యేణ వాక్ప్రాణయోస్సర్వకామసమ్పన్నత్వాదుద్గీథస్యాపి తథాభూతవాగాదిసమ్పత్త్యా తదసౌ సర్వకామసమ్పత్త్యర్థత్యుక్తం. ఇదానీమోఙ్కారస్య వాక్ప్రాణద్వారా సర్వకామసమ్పత్తిహేతుత్వమవతారయతి (తద్వా ఇతి) తదేతత్పదమోఙ్కారవిషయత్వం వ్యావర్త్యవత్స్యమాణవిషయం దర్శయతి (మిథునమితి) వైశబ్దో మిథునప్రసిద్ధ్యర్థః. వాక్చ ప్రాణశ్చేతి యదుభయముపలభ్యతే - తదేతన్మిథునమితి యోజనామజీకృత్య వాక్యార్థమాహ (సర్వేత్యాది) వాక్ప్రాణయోః ఋక్సామకారణత్వముత్తరవాక్యేన స్పష్టయతి (ఋక్చేతి) యథా వాక్ప్రాణౌ మిథునం - ఏవమృక్సామ చ స్యాదత్యేవ నమిథునం - సిద్ధ్యత్వమాద్విత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) విపక్షే దోషమాహ (అన్యథేతి) ఇష్టమేవ మిథునద్వయమితి చేత్ - నేత్యాహ (తథా చేతి) ననుమిథునద్వారనుగతంమిథునత్వమాదాయైకవచనముపపత్స్యతే చేత్ నేత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపక్రమభఙ్గాన్న స్వతన్త్రం మిథునద్వయమ స్తీత్యర్థః. ౫

రం.— విమర్శనిష్పన్నమర్థమాహ (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి) ఋచో వాగిన్ద్రియోచ్చారణసాధ్యత్వాద్వాగేవ ఋక్. సామగానస్య ప్రాణనరూపశ్వాససాధారణసాధ్యత్వాత్ప్రాణ ఏవ సామ. ఉద్గీథభక్త్యవయవత్వాదోమిత్యక్షరమేవోద్గీథ ఇత్యర్థః. (తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ) స్త్రీలిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా వాచః స్త్రీత్వం. ప్రాణస్య పుల్లిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా పుంస్త్వమితి భావః. (ఋక్చ సామ చ) అత్రాపి తదేతన్మిథునమిత్యనుషజ్యతే. ఉక్తరీత్యా వాక్ప్రాణయోర్మిథునత్వేన తదభిన్నత్వేన ఋక్సామయోరపి మిథునత్వం ద్రష్టవ్యం. ౫

శం.— తదేతత్ - ఏవంలక్షణం మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే. ఏవం సర్వకామావాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమోఙ్కారే సంసృష్టం విద్యత ఇత్యోఙ్కారస్య సర్వకామావాప్తిగుణవత్త్వం సిద్ధం. వాఙ్మయత్వమోఙ్కారస్య ప్రాణనిష్పాద్యత్వం చ - మిథునేన సంసృష్టత్వం. మిథునస్య కామాపయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి దృష్టాన్త ఉచ్యతే - యథా లోకే మిథునౌ - మిథునావయవౌ స్త్రీపుమాంసౌ యదా సమాగచ్ఛతః - గ్రామ్యధర్మతయా సంయుజ్యేయాతాం, తదా ఆపయతః - ప్రాపయతోఽన్యోన్యస్య - ఇతరేతరస్య తౌ కామం. తథా చ స్వాత్మానుప్రవిష్టేన మిథునేన సర్వకామావాప్తిగుణవత్త్వమోఙ్కారస్య సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ.— భవతు వాక్ప్రాణౌ ఋక్సామాత్మకం మిథునం - వాక్ప్రాణరూపమిథునౌఙ్కారయోస్సంసర్గే కిం ఫలమిత్యత్రాహ (ఏవమితి) కయా పునర్విధయా మిథునేన సంసృష్టత్వమక్షరస్య నేత్యత్రాహ - తత్రాహ (వాఙ్మయత్వమితి) యత్తు సర్వకామావాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమిత్యుక్తం - తదుపపాదయతి (మిథునస్యేతి) ప్రసిద్ధమితి - సతాదృగర్థో యథోక్తాక్షరస్య సర్వకామాపయితృత్వే దృష్టాన్తస్సన్నుచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. దృష్టాన్తమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) మిథునద్వయం నాస్తీత్యుక్తత్వాత్కథం మిథునావితి ద్వివచనం - ఇత్యత్రాహ (మిథునావయవావితి) గ్రామ్యధర్మతయా - తథావిధవ్యాపారవత్తయేతి యావత్. వైశబ్దోఽవధారణే. వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాదర్శయతి (తథేతి) ౬

రం.— (తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే) ఋక్సామాత్మకం తదేతన్మిథునం ఓమిత్యేతస్మిన్నక్షర ఉద్గీథావయవభూతే సంసృజ్యతే. ఉద్గీథస్య ఋగారూఢసామభక్తిరూపత్వేన ఋక్సామరూపతయోద్గీథావయవప్రణవస్య ఋక్సామాభ్యాం సంసృష్టత్వాత్తదాత్మకమిథునేన సంసృష్టత్వమిత్యర్థః. వాక్ప్రాణాత్మకమిథునాధ్యానవిశిష్టఋక్సామసంసృష్టతయోద్గీథావయవప్రణవోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః (యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం) యదా దమ్పతీ మిథునీభూతౌ గ్రామ్యధర్మాయ సంసృజ్యేయాతాం - తదాఽన్యోన్యస్య కామప్రాపకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మిథునావితి పుంస్త్వద్వివచనే ఛాన్దసే. తతశ్చాఙ్కారోఽపి స్వసంసృష్టమిథునేన కామప్రాపక ఇతి భావః. ౬

శం.— తదుపాసకోఽప్యోఙ్కారాత్మా తద్ధర్మా భవతీత్యాహ - ఆపయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి - య ఏతదక్షరమేవం - ఆప్తిగుణవదుద్గీథముపాస్తే - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. "తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతి" ఇతి శ్రుతేః. ౭

ఆ.— ఏవమోఙ్కారమాప్తిగుణవిశిష్టం శిష్ట్వా తదుపాసనాఫలం కథయతి (తదుపాసకోఽపీతి) తద్ధర్మేతి - ఉపాసకస్యాప్తిగుణవైశిష్ట్య

ఉ.— తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే ॥ ౮

తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయత్యేతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన ॥ ౯

క్తిః. ఆప్తైవ కర్తవ్యేకథమాపయితేత్యుక్తం. తత్రాహ (యజమానస్యేతి) నిహితౌల్వేవధారణార్థా. ఉద్గీథం- అవయవభూతమిత్యర్థః. ఆ ప్తిగుణవతోఙ్కారోపాసనాత్ కథముపాసితాఽఽప్తా భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) ౭

రం.— తదుపాసకోఽప్యుద్గాతాఽఽత్మనః సర్వాన్యజమానకామానాప్తకఇత్యాహ (ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) కామానాప్తాదిశేషోద్గీథావయవోపాసనస్య యజమానగతకామాప్తిరేవ ఫలమిత్యర్థః ౭

శం.— సమృద్ధిగుణవాంశ్చోఙ్కారః. కథం తద్వా ఏతత్- ప్రకృతమనుజ్ఞాక్షరం- అనుజ్ఞా చ సాఽక్షరం చ- తత్. అనుజ్ఞా- అనుమతిః. ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః. కథమనుజ్ఞేతి. ఆహ శ్రుతిరేవ- యద్ధి కిఞ్చ- యత్కిఞ్చ లోకే జ్ఞానం ధనం వాఽనుజానాతి విద్వాన్ ధనీ వా - తత్రానుమతిం కుర్వన్నోమిత్యేవ తదాహ. తథా చ వేదే "త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచే"త్యాది. తథా చ లోకేఽపి తవేదం ధనం గృహ్ణామీత్యుక్తే ఓమిత్యాహ. అత ఏషా ఉ ఏవ- ఏషైవ సమృద్ధిః- యదనుజ్ఞా. యాఽనుజ్ఞా- సా సమృద్ధిః- తన్మూలత్వాదనుజ్ఞాయాః. సమృద్ధో హ్యోమిత్యనుజ్ఞాం దదాతి. తస్మాత్సమృద్ధిగుణవానోఙ్కార ఇత్యర్థః. సమృద్ధిగుణోపాసకత్వాత్ తద్ధర్మా సన్ సమర్ధయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి- య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యాది- పూర్వవత్. ౮

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్య గుణాన్తరవిధానే తాత్పర్యం దర్శయతి (సమృద్ధీతి) తస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఏతదితి పదయోరోఙ్కారాఖ్యమక్షరం విషయత్వేన నిర్దిశతి (ప్రకృతమితి) పదస్యాక్షరస్య వ్యస్తౌ తౌ శబ్దౌ. అనుజ్ఞాక్షరమిత్యేతద్విగ్రహవివక్షితేనార్థేన ఘటయతి (అనుజ్ఞా చేతి) తస్యానుజ్ఞాత్వే ప్రశ్నపూర్వకం ప్రసిద్ధిముపన్యస్యతి (కథమితి) తత్రేతి- జ్ఞానధనయోరనుక్తిః తదితి. అనుమన్తవ్యం సాధారణ్యేనోచ్యతే. ఓఙ్కారస్యానుజ్ఞాక్షరత్వే లోకప్రసిద్ధివద్వేదప్రసిద్ధిం సముచ్చినోతి (తథా చేతి) కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి శాకల్యేన పృష్టే "త్రయస్త్రింశదితి" యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తే సతి "ఓమితి" శాకల్యోఽనుజ్ఞాం కృతవాన్. పునశ్చ "కత్యేవేతి" ప్రశ్నే "షడితి" ప్రతివచనే సతి "ఓమితి హోవాచే"త్యాది బృహదారణ్యకే యథోక్తార్థానుజ్ఞాప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్ధి కిఞ్చేత్యాద్యుక్తాం లోకప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (తథా చ లోకేఽపీతి) ఓఙ్కారస్య లోకవేదప్రసిద్ధిభ్యామనుజ్ఞాత్వేఽపి కథం సమృద్ధిగుణకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః సమృద్ధిశబ్దాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్యాః సమృద్ధిమూలత్వం సాధయతి (సమృద్ధో హీతి) అనుజ్ఞాయాః సమృద్ధిం ప్రతి కారణత్వేన సమృద్ధిత్వే సత్యోఙ్కారస్యాపి తదాత్మకస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) సమర్ధయితేత్యాది ఫలవాక్యం వ్యాచష్టే (సమృద్ధీతి) అస్మిన్వాక్యే సమర్ధయితేత్యాది పదజాతం "ఆపయితే"త్యాది పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ఇత్యాది పూర్వవదితి) ౮

రం.— (తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం) ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ) లోకే హ్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛన్ పురుష ఓమిత్యనుజానాతీత్యర్థః. (ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా) ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోకే సమృద్ధిమాన్హి ఓమిత్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి - అతోఽనుజ్ఞారూపస్యోఙ్కారస్య సమృద్ధిమూలత్వాదనుజ్ఞారూప ఓఙ్కార ఏవ సమృద్ధిరిత్యర్థః ఏవం సమృద్ధిగుణవిశిష్టోఙ్కారోపాసనస్య ఫలమాహ (సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) యజమానస్య కామసమృద్ధిం కరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— అథేదానీమక్షరం స్తౌతి- ఉపాస్యత్వాత్ప్రరోచనార్థం. కథం. తేన- అక్షరేణ ప్రకృతేనేయం - ఋగ్వేదాదిలక్షణా త్రయీవిద్యా. త్రయీవిద్యావిహితం కర్మేత్యర్థః. న హి త్రయీవిద్యైవాశ్రావణాదిభిర్వర్తతే - కర్మ తు తథా ప్రవర్తత ఇతి ప్రసిద్ధం. కథం. ఓమిత్యాశ్రావయతి, ఓమితి శంసతి, ఓమిత్యుద్గాయతి. లిఙ్గాచ్చ సోమయాగ ఇతి గమ్యతే. తచ్చ కర్మ ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థం. పరమాత్మప్రతీకం హ్యేతత్ - తదపచితిః పరమాత్మన ఏవ సా. "స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ" ఇతి స్మృతేః. (మహిమ్నా రసేన) కిఞ్చ - ఏతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నా- మహత్త్వేన ఋత్విగ్యజమానాది ప్రాణైరిత్యర్థః. తథా- ఏతస్యైవాక్షరస్య రసేన- వ్రీహియవాదిరసనిర్వృత్తేన హవిషేత్యర్థః. యాగహోమాద్యక్షరేణ క్రియతే. తచ్చాదిత్యముపతిష్ఠతే. తతో వృష్ట్యాదిక్రమేణ ప్రాణోఽన్నం చ జాయతే. ప్రాణైరన్నేన చ యజ్ఞస్తాయతే. అత ఉచ్యతేఽక్షరస్య మహిమ్నా రసేనేతి. ౯

ఆ. ఓఙ్కారస్య గుణత్రయవతః సఫలముపాసనముక్తం. తథా చ వక్తవ్యాభావాత్ తేనేయమిత్యాదివాక్యమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) స్తుతేరానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాదితి) ప్రరోచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) త్రయీవిద్యా- వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రయీవిద్యేత్యస్యోపచరితార్థత్వం కథయతి (త్రయీవిద్యేతి) కిమితి శ్రుతం త్యక్త్వా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (న హీతి) తస్యాః స్వరూ

ఉ.— తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద నానా తు విద్యా చావిద్యా చ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి॥... ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఫలాభావస్యాభావత్వేన హేత్వనపేక్షత్వాదిత్యర్థః. కర్మాపి కథమక్షరావగతిద్వారాత్మానం లభతే. తత్రాహ (కర్మేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధ్వర్యవహౌత్రౌద్గాత్రసమాహారస్య దర్శపూర్ణమాసాదిష్వసమ్భవా, దగ్నిష్టోమాదిషు చ సమ్భవా, త్త్రితయసమాహారాల్లిఙ్గాదోఙ్కారేణ ప్రవర్తమానం త్రయీవిహితం కర్మ సోమయాగ ఇతి ప్రతిభాతీత్యాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) * స్రవత్యనోఙ్కృతం కర్మేతి న్యాయాదోఙ్కారేణ వైదికస్య కర్మణః స్థితిరితి స్తుతిం విధాయ స్తుత్యన్తరమాహ (తచ్చేతి) కథం పునరక్షరం కర్మణా పూజ్యతే. తత్రాహ (పరమాత్మేతి) తస్య తత్ప్రతీకత్వే కిం స్యాదితి చేత్. తదాహ (తదపచితిరితి) నను కర్మణా పరమాత్మా చేదారాధ్యతే. తర్హి తత్ప్రతీకత్వాదక్షరస్యాపి తేనారాధనం స్యాత్. న చేశ్వరస్తేనారాధ్యత ఇతి ప్రమాణమస్తి. తత్రాహ (స్వకర్మణేతి) వర్ణాశ్రమవిహితేన కర్మణా ఈశ్వరం ప్రసాద్య తత్ప్రసాదవశాత్తత్ఫలం కర్తా ప్రాప్నోతీతి భగవతోక్తత్వాత్ ఈశ్వరపూజార్థం కర్మేతి గమ్యతే. తథా చ తత్ప్రతీకత్వాదోఙ్కారస్య తత్పూజార్థం కర్మేతి యుక్తమిత్యర్థః. వైదికం కర్మాక్షరపూజార్థమిత్యక్షరం స్తుత్వాపి తథాన్తరేణ స్తౌతి (కిం చేతి) యజమానాదీత్యాదిపదేన పత్నీ గృహ్యతే. ప్రాణైః త్రయీవిహితం కర్మ వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. స్తుత్యన్తరమాహ (తథేతి) యథాఽక్షరనిర్వాహ్యైర్యజమానాదిప్రాణైర్వైదికం కర్మ ప్రవర్తతే. తథేతి యోజనా. హవిషేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కథం పునర్హవిరాదిప్రాణానాం హవిషశ్చాక్షరవికారత్వం. అత ఆహ (యాగేతి) ఆదిశబ్దోఽనుక్తవైదికకర్మసఙ్గ్రహార్థః. * తస్మాదోమిత్యుదాహృత్యేత్యాదిస్మృతేరిత్యర్థః. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (తచ్చేతి) వృష్ట్యాదీత్యాదిశబ్దేనాన్నస్య ప్రజానాం చోత్పత్త్యుపకరణం సర్వముచ్యతే. తథాపి కథమేతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నేత్యాది. తత్రాహ (ప్రాణైరితి) ౯

రం.— ఉపాస్యమోఙ్కారం ప్రరోచనార్థం స్తౌతి (తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాదినా) తేన ప్రకృతేన. ఉపాస్యేనాక్షరేణ త్రయీవిద్యా త్రయీవిహితం కర్మ ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి) ఓఙ్కారపూర్వకత్వాదాశ్రావణశంసనోద్గానానామిత్యర్థః. కిమిత్యోఙ్కారపూర్వకమేవాశ్రావణాదికం క్రియత ఇత్యత్రాహ (ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన) రసేన సారభూతేన మహిమ్నా మాహాత్మ్యేన యుక్తస్యైతస్యోఙ్కారలక్షణస్యాక్షరస్యాపచిత్యై పూజార్థమిత్యర్థః. ౯

శ౧.— తత్రాక్షరవిజ్ఞానవతః కర్మ కర్తవ్యమితి స్థితమాక్షిపతి. తేనాక్షరేణోభౌ యశ్చైతత్ అక్షరమేవం వ్యాఖ్యాతం వేద, యశ్చ కర్మమాత్రవిదక్షరయాథాత్మ్యం న వేద, తావుభౌ కురుతః కర్మ. తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాత్. కిం తత్రాక్షరయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనేతి. దృష్టం హి లోకే హరీతకీం భక్షయతోస్తద్రసాభిజ్ఞేతరయోర్విరేచనం. నైవం. యస్మాన్నానా తు విద్యా చావిద్యా చ. భిన్నే హి విద్యావిద్యే. తు శబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. నోఙ్కారస్య కర్మాఙ్గత్వమాత్రవిజ్ఞానమేవ రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవద్విజ్ఞానం. కిం తర్హి. తతోఽభ్యధికం. తస్మాత్తదభ్యధిక్యాత్ఫలాధిక్యం యుక్తమిత్యభిప్రాయః. దృష్టం హి లోకే వణిక్శబరయోః పద్మరాగాదిమణివిక్రయే వణిజో విజ్ఞానాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం. తస్మాద్యదేవ విద్యయా విజ్ఞానేన యుక్తస్సన్, కరోతి కర్మ. శ్రద్ధయా శ్రద్దధానశ్చ సన్. ఉపనిషదా యోగేన యుక్తశ్చేత్యర్థః. తదేవ కర్మ వీర్యవత్తరం అవిద్వత్కర్మణోఽధికఫలం భవతీతి. విద్వత్కర్మణో వీర్యవత్తరత్వవచనాదవిదుషాపి కర్మ వీర్యవదేవ భవతీత్యభిప్రాయః. న చావిదుషః కర్మణ్యనధికారః. ఔషస్త్యే కాణ్డేఽవిదుషామప్యార్త్విజ్యదర్శనాత్. రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవదక్షరమిత్యేకముపాసనం. మధ్యే ప్రయత్నాన్తరాదర్శనాత్. అనేకైర్హి విశేషణైరనేకధోపాస్యత్వాత్ ఖల్వేతస్యైవ ప్రకృతస్యోద్గీథాఖ్యస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— అక్షరస్య స్తుత్యామభిహితత్వాదుపాసనే సిద్ధే కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పూర్వస్మిన్ సన్దర్భే స్తుతివశాదక్షరవిజ్ఞానే కర్తవ్యే సన్నిష్పాద్యం కర్మ తద్విజ్ఞానవతోఽనుష్ఠేయమితి స్థితం. తదాక్షేప్తుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. ఆక్షేపాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తేనేత్యాదినా) నను కర్మకర్తృత్వే విద్వదవిదుషోర్విద్యా నైవ తత్ఫలమస్తు. నావిద్యాసిద్ధి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తయోశ్చేతి) ఇతిశబ్దస్త్వాక్షేపపరిసమాప్త్యనేన సమ్బధ్యతే. కథం విద్వదవిదుషోరవిశిష్టం ఫలమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తమాహ (దృష్టం హీతి) విమతం న స్వతన్త్రఫలం అజ్ఞానత్వాత్ ఆజ్యావేక్షణవదితి ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (నైవమితి) హేతుత్వేనావతారితం వాక్యం వ్యాచష్టే (భిన్నే హీతి) విద్యా ఉపాసనా. కర్మ అవిద్యా. తయోర్భిన్నత్వం పృథక్స్వభావత్వం. తన్న విద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. విద్యాయాస్స్వతన్త్రఫలవత్త్వం నాస్తీతి పక్షస్య వ్యావృత్తిప్రకారమేవ ప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) అజ్ఞానాద్గుణవదక్షరజ్ఞానస్యాధిక్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదఙ్గం కర్మాఙ్గముద్గీథమాత్రజ్ఞానం. తస్మాదాధిక్యాద్విశిష్టాక్షరజ్ఞానస్యేతి యావత్. యత్తు పునరుక్తం తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాదితి. తత్రాహ (దృష్టం హీతి) యత్త్వజ్ఞానత్వాదితి. తత్ర విమతత్వే సతి జ్ఞానత్వం-

రింవా శ్రుత్యభిహితత్వం- అథవావిదితదేవజ్ఞానత్వవిశేషితం. నాద్యః- తన్నిర్ధారణానియమన్యాయేనాసిద్ధేః. నద్వితీయః - గోదోహనే వ్యభిచారాత్. నతృతీయః - దృష్టార్థస్య సాధనవికలత్వాత్. ఆజ్యావేక్షణస్యాశ్రుత్యవిధ్యుదాహరణబహిర్భూతత్వాత్. అజ్ఞస్యాపి స్విజ్ఞానత్వమాత్రేణ ప్రస్తావత్వోపసఞ్జాతత్వాస్యార్థేస్యప్యవాదిత్యభిప్రేత్యజ్ఞానాధిక్యేఫలాధిక్యమిత్యత్రాన న్తరవాక్యం యోజయతి (అస్మాదితి) విజ్ఞానం- ఉద్గీథాద్యఙ్గమాత్రవిషయము పాసనాతిరిక్తం. తేనేతియావత్. ఉపనిషత్- దేవతాదివిషయముపాసనం. ఇతిశబ్ద స్తదర్థసమాప్త్యర్థః. తత్రైవార్థసిద్ధమర్థంకథయతి (విద్వదితి) నన్వస్యోపసఙ్గ్రహవిద్యావన్పర్యుద స్తశ్చకర్మణ్యధికారీత్యఙ్గీకారాత్, దవిదుష స్తల్లక్షణానాన్త్రాన్తస్యానధికారాత్, తత్కథం తత్కర్మవీర్యవదితి ప్రతిజ్ఞాయతే - తత్రాహ (నచేతి) ఔషస్త్యే- ఉష స్తిసమ్బద్ధే * మటచీహతేష్విత్యాదికే అస్మిన్ప్రశ్నజాతేవిద్యాహీనానామపికర్మాస్థానందృశ్యతే * ప్రస్తోత ర్యాదేవతేత్యాదౌ- * తాం చేదవిద్వానిత్యాదిలిఙ్గాత్ తస్మాదవిదుషోపికర్మణ్యధికారః. అధికారలక్షణే తుజ్ఞానాభావేపి ప్రాథమ్యాదిజ్ఞానమాత్రేణవిశేషణసిద్ధిరిత్యర్థః. గుణవదక్షరజ్ఞానంస్వత న్త్రఫలమిత్యుక్తం. తత్తురసతమగుణవదక్షరవిషయమేకముపాసనం. తత్ర చ విధ్యన్తరశేషఫలస్యాశ్రుతత్వేపివిశ్వజిన్న్యాయేన వాతత్కల్ప్యతే. ఆప్తిగుణవతస్సమృద్ధిగుణవతశ్చాక్షరస్యద్వేవిజ్ఞానే- ప్రత్యేకంఫలశ్రుతేః. తథాచాత్ర త్రీణ్యుపాసనానిపృథక్ఫలాని వివక్షితానీత్యభిప్రాయేణాహ (రసతమమితి) నతావదిహ- * ఉపాసీతేతివిధివ్యతిరేకేణ మధ్యేవిధ్యన్తరముపలభ్యతే నచ * ఆపయితాహవై కామానామిత్యాదివాక్యేఫలశ్రుత్యావిధిరున్నేయః - రసతమగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధౌ ఫలాకాఙ్క్షాయామర్థవాదస్థఫలాంశాన్వయేనైవైకగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధిసమ్భవేవిధిభేదకల్పనాయోగాత్. నఖల్వాప్త్యాదికఫలవదనేకవిశేషణైకోపాసనావిషయవిధ్యుపగమేనవాక్యైక్యసమ్భవే వాక్యం భేత్తుముచితం. ఏతేనవిశ్వజిన్న్యాయోనిరస్తః. రాత్రిసత్రన్యాయస్తుప్రకృతానిరోధీతిభావః. * తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుక్తిస్యోపసంహారవాక్యమితిఖల్వేతస్యేత్యాది. తత్రైతచ్ఛబ్దైనప్రకృతాకర్షణేకారణమాహ (అనేకైరితి, రసతమాప్తిసమృద్ధిరూపాణ్యనేకానివిశేషణాని. తైర్విశిష్టత్వేనాక్షరస్యానేకప్రకారేణోపాస్యత్వాత్, ప్రకారభేదేప్యుపాసనైక్యస్యప్రాగేవోక్తత్వాత్, తత్ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యైతదుపవ్యాఖ్యానం-యథాశాస్త్రముపసంహృతమిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦. — నన్వేవంవిద్భిరపికర్మణోఽనుష్ఠీయమానత్వదర్శనాత్ విద్యావైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య-సత్యం-విద్వద్భిరవిద్వద్భిరపిలౌకికజ్ఞానకర్మానుష్ఠీయతే- తథాపివిద్యాఽవిద్యేవిలక్షణఫలే- విద్యయాక్రియమాణంహికర్మవీర్యవత్తరం భవతి-అతోవ్యర్థంతున భవేదిత్యాహ (తేనోభౌకురుతో యశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదేత్యాదినా) నానాతు- విలక్షణఫలేఇత్యర్థః యదేవ- కర్మేత్యర్థః. విద్యా- ఉపాసనం. శ్రద్ధా - ఆస్తిక్యబుద్ధిః. ఉపనిషచ్ఛబ్దేనఉపనిషజ్జన్యం బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానముచ్యతే. కర్మణోవీర్యవత్తరత్వం నామ- ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలకత్వం. (ఇతిఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతి) రసతమత్వ కామాప్తిసమృద్ధిగుణకత్వాదిభిరుక్తప్రకారైర్విశిష్టమభిహితముపాసనం సర్వమేతదక్షరవిషయకమేవేత్యర్థః. తతశ్చఉపాస్యభేదకజ్ఞానకార్యేతిభావః. ఏతన్మన్త్రార్థస్తరతవాక్యవిషయాధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అఙ్గపాదే * సఏషరసానాంరసతమఃపరమః పరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథఇత్యేవంజాతీయకానాంవాక్యానాం * ఇయమేవజుహూరాదిత్యఃకూర్మఃస్వర్గోలోకఆహవనీయఇత్యాదివాక్యవత్ స్తావకత్వమేవ - నరసతమత్వాదిలక్షణోపాస్యగుణసమర్పకత్వం. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతినోపాసనంవిధీయతే - ఉద్గీథవిధినిర్ధారానుష్ఠానోపయికజ్ఞానసామాన్యత్వాచ్చోపాసనశబ్దః. అతోఽనువాదఏవ. తతశ్చరసతమత్వాదివాక్యసమభివ్యాహృతవిధ్యభావేనతదేకవాక్యతయాస్తావకత్వాభావేన ఉద్గీథప్రస్తాపిత క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యైకవాక్యతయైవరసతమాదివాక్యానాంస్తావకత్వం. నచస్తావకవాక్యానాంస్తుత్యవిధిసమభివ్యాహారనియమోఽస్తి- ఏవహ్యాహితాగ్నిరివపశ్చిమామిమాంపేచిశిషియద్బ్రాహ్మణానీతరాణీతిఅతిదిష్టార్థవాదేషువ్యభిచారాత్. అస్తువా * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధిః, తదేకవాక్యతాచరసతమాదివాక్యానాం,- తథాపిరసతమాదివాక్యానాంనోపాసనవిషయసమర్పకత్వే నైకవాక్యత్వం- * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యనేనైవోపాస్యస్యలాభాత్. అపితుఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ- ఉపాస్యోద్గీథమాదాయస్తుతిమాత్రస్యోపలభ్యాదితి * స్తుతిమాత్రముపాదానాదితిచేదితిసూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా * నాపూర్వత్వాదితిసూత్రఖణ్డేనచ * భావశబ్దాచ్చేతిసూత్రేణచసిద్ధాన్తఃకృతః. అయమర్థః- ఉద్గీథేరసతమత్వాదీనాం మానాన్తరాప్రాప్తత్వేనానువాదమాత్రేణస్తుత్యసమ్భవాత్. * ఇయమేవజుహూరిత్యాదౌ జుహూవిధేస్సన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వేన తత్స్తావకత్వస్యసమ్భవేపి క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధేరసన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వాభావాత్, ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చహవీంషీత్యాదివత్తదేకవాక్యతాకల్పకవచనాన్తరాభావాత్, * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతిసన్నిహితేవిస్పష్టవిధిప్రత్యయయుక్తేవిధావవశ్యాపేక్షితేసతితదేకవాక్యతామనాదృత్య క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతాకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్,. ననుసన్నిహితోపాసనవిధ్యేకవాక్యత్వేపిఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవరసతమాదివాక్యానామేకవాక్యతాస్తు- నతుఉపాస్యసమర్పకత్వేనేతిచేన్న - ఉపాసనవిషయసమర్పకతయా ప్రవృత్తివిశేషకరత్వసమ్భవతిప్రాశస్త్యమాత్రపరత్వకల్పనాయాఅయుక్తత్వాత్. అతోరసతమత్వాదికమప్యుపాస్యమేవ. తతశ్చరసతమత్వాదివిశిష్టతయైవఉద్గీథోపాసనంకర్తవ్యంతస్యఫలాన్తరం సూత్రితం. తథా * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదౌవిశేషసామాన్యేనవ్యవహారాసమ్భవాద్విశేషాకాఙ్క్షాయాం తత్తచ్ఛాఖాగతానామేవోద్గీథవ్యక్తీనాంసన్నిహితత్వాత్తన్మాత్రవిషయత్వమేవఉద్గీథశ్రుతేర్యుక్తం. తతశ్చతాణ్డిశాఖాగతరసతమత్వకామాప్తిహిరణ్మయపురుషాకాశాదిదృష్టివిశిష్టోపాసనైతాణ్డిశాఖాగతోద్గీథవ్యక్తైరేవ క్రతుమధ్యప్రయుక్తాయాఉపాస్యత్వం- నతుశాఖాన్తరగతోద్గీథవ్యక్తేః. నచసర్వశాఖాగతోద్గీథానామైక్యంశఙ్క్యం-స్వరాదిభేదేనఉద్గీథవ్యక్తీనాంభిన్నత్వాత్. నచోద్గీథశ్రుతేస్సఙ్కోచలక్షణబాధప్రసఙ్గఇతివాచ్యం- శుక్లపటమానయేత్యాదౌపటశబ్దస్యవ్యక్తివిశేషపర్యవసాయిత్వేపి * జాతివ్యక్తిగ్రహీత్వేహవయంతుశ్రుతలక్షితే । కృష్టాదియదిముఖ్యాపః కాశ్రుతిస్తత్రపీడ్యతఇతిన్యాయేనశ్రుత్యర్థభూతా

ఉ.— దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఉభయే ప్రాజాపత్యాస్తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి॥ ౧

యాః పటస్వజాతే, నైర్లజ్జ్యయా వ్యక్తే, త్సాపరాత్యాగేనపటు శ్రుత్యబాధ ఇత్యుక్తరీత్యా ఉద్గీథశ్రుతేరప్యబాధాత్ తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథమాత్ర విషయత్వమేవేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- అజ్ఞావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదం. ఇత్యస్య పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ఉద్గీథాద్యఙ్గావబద్ధా ఉపాసనాస్తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథాద్యఙ్గేష్వేవ స్యవతిష్ఠేరన్ - ఆపితు ప్రతిశాఖం స్యుర్ధేరన్ ఇత్యుక్తం. పటుమానయేత్యాదౌ శుక్లపదసమభివ్యాహారాన్న సామాన్యాపేక్షా కార్యప్రత్యాయనాయా విశేష ప్రవృత్తశ్రుతిః పీడనేపి పక్ష్యతే తాదృశబాధకాభావేనావిశేష ప్రవృత్తోద్గీథశ్రుతేః సన్నిధానాత్ గుణసన్ని- ధానాచ్ఛాఖాన్తరగతః క్రతుమధ్యే పయసు ఉద్గీథః శాఖాన్తరోక్తోపాసన ప్రకారేణాప్యుపాస్య ఇత్యర్థః. మన్త్రాదివద్వా అవిరోధః శాఖాన్తరామ్నాతానాం మన్త్రాదీనాం శాఖాన్తరామ్నాత క్రతుసమ్బన్ధవత్ శాఖాన్తరగతోపాసనానామపి శాఖాన్తరగతోద్గీథసమ్బన్ధే విరోధాభావాదితి స్థితం. త థాగు ఉపసంహరసాదే ※ ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదినావిహితానామఙ్గావబద్ధోపాసనానామవ్యభిచరిత క్రతుసమ్బన్ధిజుహూపస్థాపిత క్రతుఫలసిరాకాఙ్క్షపర్ణతాదివత్ అవ్యభిచరిత క్రతుసమ్బన్ధ్యుద్గీథోపస్థాపిత క్రతుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ ※ తదేవవీర్యవత్తరం భవతీతి వీర్యవత్తరత్వాది శ్రవణానామర్థవాదత్వాద్వ్రీహి ప్రోక్షణపర్ణతాదివదఙ్గత్వాత్ ఉపాసనాని క్రతౌ నియమేనోపాదేయానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- ※ తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలం. నిర్ధారణం- నిశ్చయేన మనసాఽవస్థాపనం. ధ్యానమిత్యర్థః. తస్యోపాసనస్యానియమః- నియమేనానను- ష్ఠానం. ※ తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యనియమదర్శనాత్, తస్యోపాసనస్య ప్రబలకర్మాప్రతిబన్ధరూపవీర్యవత్తరత్వలక్షణఫలాన్తరవత్త్వేన కర్మాఙ్గత్వాభావాదిత్యర్థః. అయమ్భావః- పర్ణతోదుమ్బరత్వాదిష్వివ విధిసిద్ధక్రత్వఙ్గశ్రవణాదర్థవాదేనైవ విధితఃసిద్ధముపజనయ్యపునస్తేనైవ ఫలసమర్పణే విరమ్య వ్యాపారాద్వాక్యం భిద్యేత- ఉపాసనాయాన్తు విస్పష్టవిధిశ్రవణాన్న ఫలవిధిత్వే వాక్యభేదశఙ్కా. అతః పర్ణతోదుమ్బరతాదివిధ్యపేక్ష- యా ఉపాసనవిధేస్తత్తత్ఫలవిధిత్వం సమ్భవతీతి. ఇతి స్థితం. తథా అఙ్గాపాదేషు ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకోపాసనానాముద్గీథవిద్యారహితయజ్ఞాదికర్మనిష్పా- ద్యానామపి యజ్ఞాదిరూపసాధననిష్పత్త్యనన్తరం విలమ్బహేత్వభావాదిహజన్మన్యేవ నిష్పత్తిరితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- ※ ఐహికమప్రస్తుతప్రతి- బన్ధే తద్దర్శనాత్. ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకముపాసనం అప్రస్తుతప్రతిబన్ధే- ప్రతిబన్ధాభావే ఐహికం- ఇహైవజన్మని సమ్భవతి. సతి ప్రతిబన్ధే జన్మాన్తరే. న చ ప్రతిబన్ధాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- ※ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఉద్గీథవిద్యాయాః ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫల- త్వావేదనేన ప్రబలకర్మాన్తర ప్రతిబన్ధస్యానుజ్ఞాతత్వాత్. న చ ※ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేత్యాదిన సాధనత్వశ్ర- వణాత్ కారీర్యభిచారాదివన్నియతైహికత్వమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - ఇష్యత్వాభిసమ్బన్ధనైరపేక్షవిషత్రిఫలకత్వేన విహితానాం తేషాం నియతైహిక- త్వేపి విద్యాసాధన యజ్ఞాదికర్మణాం తజ్జన్మ నివివోద్దేశేనావిహితత యాపశ్వాదిఫలక చిత్రేష్ట్యాదివన్నియతైహికత్వాభావాత్. పూర్వతన్త్రే చతుర్థాధ్యా- యే యోగసిద్ధ్యధికరణే తథా సిద్ధత్వాదితి స్థితం. తథా లిదుత్తరాధికరణేయథానురూపా బలిరితి న్యాయేన బలవత్కర్మసాధ్యానాం ముక్తిఫలకబ్రహ్మో- పాసనానాం ప్రబలకర్మాన్తర ప్రతిబన్ధాసమ్భవాన్నియతైహికత్వమేవేతి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే - ※ ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థాఽవధృతేస్తదవ- స్థాఽవధృతేః. ముక్తిఫలక విద్యానామప్యైహికత్వనియమో నాస్తి - అప్రస్తుత ప్రతిబన్ధత్వరూపావస్థాయాః విశేషేణ తత్రాప్యవధృతత్వాత్. త- త్రాపి ప్రబలానాం బ్రహ్మవిదపచారాది ప్రతిబన్ధకానాం సమ్భవాత్. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ప్రకృతమనుసరామః..........౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— దేవాసురాః- దేవాశ్చాసురాశ్చ. దేవాః- దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య. శాస్త్రోద్భాసితా ఇన్ద్రియవృత్తయః. అసురాః - తద్విపరీ- తాః స్వేష్వేవాసుషు విష్వగ్విషయాసు ప్రాణనక్రియాసు రమణాత్ స్వాభావిక్యస్తమఆత్మికా ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవ. హ వై ఇతి పూర్వవృత్తోద్భాస- కౌ నిపాతౌ. యత్ర- యస్మిన్నిమిత్తే ఇతరేతరవిషయాపహారలక్షణే సంయేతిరే- సమ్యగ్యేతిరే. యతతేః సఙ్గ్రామార్థత్వమితి సఙ్గ్రామం కృతవన్త ఇత్యర్థః. శాస్త్రీయప్రకాశవృత్త్యభిభవనాయ ప్రవృత్తాః స్వాభావిక్యస్తమోరూపా ఇన్ద్రియవృత్తయోఽసురాః. తథా తద్విపరీతాః శాస్త్రార్థవిషయవివేక- జ్యోతిరాత్మానో దేవాః స్వాభావికతమోరూపాసురాభిభవనాయ ప్రవృత్తా ఇత్యన్యోన్యాభిభవోద్భవరూపః సఙ్గ్రామ ఇవ సర్వప్రాణిషు ప్రతిదేహం దే- వాసురసఙ్గ్రామోఽనాదికాలప్రవృత్త ఇత్యభిప్రాయః. స ఇహ శ్రుత్యా ఆఖ్యాయికారూపేణ ధర్మాధర్మోత్పత్తివివేకవిజ్ఞానాయ కథ్యతే ప్రాణవిశు- ద్ధివిజ్ఞానవిధిపరతయా. అత ఉభయేఽపి దేవాసురాః ప్రజాపతేరపత్యానీతి- ప్రాజాపత్యాః. ప్రజాపతిః- కర్మజ్ఞానాధికృతః పురుషః. ※ పురుష ఏవో- క్థమయమేవ మహాన్ ప్రజాపతిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్య హి శాస్త్రీయాః స్వాభావిక్యశ్చ కరణప్రవృత్తయో విరుద్ధాపత్యానీవ- తదుద్భవత్వాత్. తత- స్తత్ర్ఉత్కర్షాపకర్షలక్షణనిమిత్తే హ దేవా ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యుపలక్షితమౌద్గాత్రం కర్మాజహ్రుః- ఆహృతవన్తః. తస్యాపి కేవలస్యాహరణాసమ్భవా- జ్జ్యోతిష్టోమాద్యాహృతవన్త ఇత్యభిప్రాయః. తత్కిమర్థమాజహ్రురితి ఉచ్యతే - అనేన - కర్మణా ఏనాన్ - అసురానభిభవిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రా- యాః సన్తః. ౧

ఆ.— గుణత్రయవిశిష్టముద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరం పరమాత్మప్రతీకం తద్బుద్ధ్యోపాస్యమిత్యుపదిష్టం. ఇదానీం తస్యైవా

ఉ.— తేహ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳ హాసురాః పాప్మనా వివిధుః। తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః॥ ౨

(ఉ)త్తరస్యార్థ్యాత్మికత్వే వక్తవ్యే దేవాదిత్య ప్రాణద్రష్ట్యోపాసనం వివక్షుః ఆఖ్యాయికాం స్తరమవతారయతి (దేవాసురా ఇతి) తత్రాసురానిత్యాభిఖ్యాసుర ప్రతిభావ్యుదాసార్థం వివక్షితం నసహసందర్శయతి (దేవాశ్చేతి) దేవశబ్దస్య ప్రవృత్తిం ప్రకారం సూచయతి (దేవా ఇతి) దీవ్యతిర్ద్యోతనార్థః- *దివు క్రీడావిజిగీషావ్యవహారద్యుతిస్తుతిమోదమదస్వప్నకాన్తిగతిష్వితి దర్శనాత్. తస్య చాజన్తస్య సతి గుణే కర్తరి యథోక్తరూపసిద్ధిరిత్యర్థః. తేవద్యోతకా దేవా యథోక్తశాస్త్రోదితాభిరిన్ద్రియవృత్తిభిరిత్యాహ (శాస్త్రేతి) ఇత్యర్థాన్తరమపి వ్యుత్పన్నం విరోధాభావాన్నిషిద్ధైరవ హేయత్వాదుపాసకశరీరస్థకరణావస్థా దేవాస్తత్త్వాత్మకాః శాస్త్రసంస్కారిణో దేవశబ్దవాచ్యా ఇత్యర్థః తథా- అసురాః - విరోచనాదయస్సురేతరత్వాత్ తద్వ్యపూర్వవదుపసంహారనిరోధమభిప్రేత్యాహ (అసురా ఇతి) అసురాః- ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవ స్వభావస్థాః. సాత్త్వికేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యం తాసామసురత్వసిద్ధ్యర్థం దర్శయతి (తద్విపరీతా ఇతి) తాసామసురశబ్దవాచ్యత్వే నిమిత్తాన్తరమాహ (స్వేష్వేవేతి) విష్వగ్విషయాసు- విష్వఞ్చః- నానాగతయో విషయా యాసాం- తాస్వితి యావత్. ప్రాణన క్రియాసు- జీవనాసు రమన్తే ప్రాణచేష్టాస్విత్యర్థః తదేవస్ఫోరయతి (స్వాభావిక్య ఇతి) శాస్త్రసంస్కారేణ వస్వభావవశాత్ప్రవృత్తత్వం- స్వాభావికత్వం తథాచ శాస్త్రీయేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యమసామతివిశదమిత్యర్థః వైపరీత్యాన్తరమాహ (తమఆత్మికా ఇతి) కథమిథో విషయాసహారం నిమిత్తీకృత్య దేవానామసురాణాం చ సఙ్గ్రామో భూదిత్యపేక్షాయామసురీణాం వృత్తిం ప్రకటయతి (శాస్త్రీయేతి) దైవీం వృత్తిం ప్రథయతి (తథేతి) దేవానాముక్తాసురవైపరీత్యం స్ఫుటయతి (శాస్త్రేతి) స్వాభావికః- శాస్త్రీయనిషేధస్తమోరూపస్తా సురః- పరిచ్ఛేదాభిమానః. తస్య తిరస్కరణాత్మని తాయావత్. ఉక్తమర్థమాత్మికసఙ్గ్రామం నిగమయతి (ఇత్యన్యోన్యేతి) ఉక్తరీత్యా యథోక్తానాం దేవానామసురాణాం చ పరాభిభవస్స్వోద్భవశ్చేత్యేవంరూపస్సఙ్గ్రామః ప్రతిదేహమనాదికాలప్రవృత్తః - యథా దేవాసురసఙ్గ్రామః - తథేతి యోజనా. కిమర్థం పునః పురుషార్థరూపో దేవాసురసఙ్గ్రామః శ్రుత్యా ప్రావ్యతే- తత్రాహ (స ఇహేతి) సహి- సఙ్గ్రామోఽస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణస్యేతరవిశుద్ధివిషయం విజ్ఞానం విధాతుం ప్రవృత్తః తథా శ్రుత్యా కథారూపేణాఖ్యాయతే. ఇన్ద్రియాణాం విషయవైముఖ్యే ధర్మస్స్యాత్- తేషాం తదాభిముఖ్యే పాపస్యోత్పత్తి రితి వివేకవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం చాఖ్యాయికా ప్రణీయతే. తస్మాదిన్ద్రియాణాం ప్రయత్నతో విషయప్రావణ్యం పరిహర్తవ్యం, తద్వైముఖ్యం చ తేషాం శ్రౌతధర్మాభిరర్థ్యత్వాదాధేయమితి భావః యజమానప్రాణానామేవ దేవాసురభావస్యోక్తత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రజాపతిశబ్దస్య రూఢమర్థముపాకృత్య వివక్షితమర్థమాహ (ప్రజాపతిరితి) ఉక్తరూపః పురుషః ప్రజాపతిరిత్యత్ర గమకమాహ (పురుషవిధేతి) కథం పునర్యథోక్తానాం దేవాసురాణాం తదపత్యత్వం- తత్రాహ (తస్య హీతి) యత్రేత్యుక్తః సఙ్గ్రామః స ఇతరేతరపరామృశతి (తత్రేతి) దేవానాముద్గీథోఽభిభవసాధనత్వాత్ సురాణాం, నిత్యస్మిన్నిమిత్తే కథముద్గీథభక్త్యాహరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) లక్షణలక్షణాన్యాయం సూచయతి (తస్యాపీతి) ఉద్గీథభక్తేర్వేత్యనేనార్థః. తదాహరణప్రయోజనం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (తద్దీమర్థమిత్యాదినా) ౧

౮౦.— ఉద్గీథావయవేవ జ్యోతిష్ఠేన ముఖ్యప్రాణదృష్టిం విధాతుమాఖ్యాయికాం ప్రస్తౌతి (దేవాసురాహ వైయత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా) ద్వివిధాః ప్రజాపతేః సుతాః దేవాసురాః యత్ర- యస్మిన్కాలే పరస్పరం సంయేతిరే - యుద్ధం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రాజాపత్యా ఇత్యపత్యార్థే * దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ణ్యః. (తద్ధదేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి) తత్- తదా. హ- ప్రసిద్ధం యథా తథా దేవా అనేనైవ- ఉద్గీథావయవేన జ్యోతిష్ఠోమేనోపాసితేనైవ నాక్ - అసురాన్ అభిభవిష్యామః - జేష్యామ ఇత్యభిసన్ధాయోద్గీథం ప్రాణం ఉపాయత్వేన స్వీకృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— యదా చ తస్యోద్గీథకర్మా జిహీర్షవః - తదా తేహ- దేవాః నాసిక్యం - నాసికాయాం భవం చేతనావన్తం ప్రాణం ప్రాణముద్గీథకర్తారముద్గాతారముద్గీథభక్త్యుపాసాఞ్చక్రిరే- కృతవన్త ఇత్యర్థః. నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోద్గీథాఖ్యముపరమోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యర్థః. ఏవంహి ప్రకృతార్థపరిత్యాగో ఽప్రకృతార్థోపాదానం చ న కృతం స్యాత్- *ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యేత్యోఙ్కారో హ్యుపాస్యతయా ప్రకృతః. ననూద్గీథోపలక్షితం కర్మాహృతవన్త ఇత్యవోచః- ఇదానీమేవం కథం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాత్థ. నైష దోషః- ఉద్గీథకర్మణ్యేవ హి తత్కర్తృప్రాణదేవతాదృష్ట్యోద్గీథభక్త్యవయవ ఓఙ్కార ఉపాస్యత్వేన వివక్షితః- స్వతన్త్రః. అతస్తాదర్థ్యేన కర్మాహృతవన్త ఇతి యుక్తమేవోక్తం. ౮౦- ఏవం దేవైర్వృతముద్గాతారం తాసురాః స్వాభావికాః తమ ఆత్మానో జ్యోతీరూపం నాసిక్యం ప్రాణం దేవం స్వేన పాప్మనా- అధర్మాసఙ్గరూపేణ వివిధుః- విద్ధవన్తః. సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యర్థః. సహి నాసిక్యః ప్రాణః కల్యాణగన్ధగ్రహణాభిమానాసక్త్యాభిభూతవివేకవిజ్ఞానో బభూవ. స తేన దోషేణ పాప్మసంసర్గీ బభూవ. తదిదముక్తం- అసురాః పాప్మనా వివిధురితి. యస్మాదాసురేణ పాప్మనా విద్ధః- తస్మాత్తేన- పాప్మనా ప్రేరితో ఘ్రాణః ప్రాణో దుర్గన్ధిగ్రాహకః ప్రాణినాం. అతస్తేనోభయం జిఘ్రతి లోకః సురభి చ దుర్గన్ధి చ- పాప్మనా హ్యేష యస్మాద్విద్ధః. ఉభయగ్రహణమవివక్షితం- *యస్యోభయం హవిరార్తిమార్ఛతీతియద్వత్. *యద్దేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతీతి సమాన ప్రకరణశ్రుతేః. ౨

ఆ.— సంప్రత్యుద్గీథాహరణప్రకారం ప్రకటయతి (యదా చేతి) అచేతనస్య కరణస్యోద్గాతృత్వానుపపత్తేరాహ (చేతనావన్త

ఉ.— అథ హ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తాꣳ హాసురాః పాప్మనా వివిధుః తస్మాత్తయోభయం వదతి సత్యం చానృతం చ పాప్మనా హ్యేషా విద్ధా॥ ౩

అథ హ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం పశ్యతి దర్శనీయం చాదర్శనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౪

మితి) ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణమితి) * త్వం న ఉద్గాయేతి వాజసనేయకశ్రుతివిరోధ ఇత్యాహ (ఉద్గీథకర్తారమితి) అథోద్గీథ భక్తిరేవ శ్రూయతే- నతూద్గాతా- తత్కథం తదుపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథభక్త్యేతి) తదుపలక్షితముద్గాతారముపాసతేతి యావత్. కథముపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథేన కర్తృత్వప్రార్థనయేత్యాహ (కృతవన్త ఇతి) తే హ నాసిక్యమిత్యక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (నాసిక్యేతి) కిమిత్యసురమోహనార్థమాఖ్యాయికాయాముపాస్యత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఖల్వితి) తథా చ ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనే ప్రకృతస్య పరిత్యాగో, భక్త్యైవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వాఙ్గీకారే ప్రకృతోపాదాన మితి శేషః. పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉద్గీథోపలక్షితేనోద్గాత్రేణోపలక్షితం జ్యోతిష్టోమాదికర్మాహృతమిత్యుక్తం- తదాహరణం చ - తస్యోపాసనం. తద్విరుద్ధం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యాఽక్షరోపాసనవచనమిత్యర్థః స్వోక్తిమిథోవిరోధం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) ఉద్గీథోపలక్షితకర్మోపలక్షితే జ్యోతిష్టోమాదౌ కర్మణి సత్యేవోద్గాతృప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వేనాక్షరం వివక్షితం. ఓఙ్కారశ్చోద్గీథావయవార్థోయత్వే నేష్టః- నస్వతన్త్రోవ్యాపకః. తథా చాక్షరోపాసనార్థత్వేన కర్మాహరణం- నధ్యేయత్వేనేత్యవిరోధ ఇత్యర్థః. ఆకృత్యభిధానార్థం కర్మాహరణమిత్యుక్త్వా తం హేత్యాదివ్యాచష్టే (తమేవమితి) స్వోక్తేన- అసురేణ. నాసికానన్యక్తైనేతి యావత్. అధర్మాదాసఙ్గః. తద్రూపేణేత్యేతత్. తస్యాసఙ్గవేధం సాధయతి (సహీతి) కల్యాణాగన్ధః- సురభిరుక్తః. తస్య గ్రహణం మస్మై వేత్యభిమానాత్ప్రాప్తో య ఆసఙ్గః- తేనాభిభూతం జాపకారో గన్ధా ఘ్రాణకృతస్సత్వ్యాస్సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేతి వివేకవిజ్ఞానంయస్య- స తథేతి గ్రాహః. నను కథం యథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (స తేనేతి) ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (తదిదమితి) ఘ్రాణ ప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (యస్మాదితి) ఉక్తానుమానావద్యోతివాక్యం వ్యాకరోతి (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్పష్టయతి (పాప్మనేతి) నను పాప్మనా విద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేన వక్తవ్యం - సురభిజ్ఞానస్య పాప్మకర్మత్వాభావాత్. తథా చ కథం తేనోభయం జిఘ్రతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఉభయగ్రహణమితి) ఏకస్యాపి హవిషో ద్రవ్యాత్మకస్య పురోడాశాదేర్వా కాకాదిస్పృష్టాద్యన్మిం ప్రాయశ్చిత్తసత్త్వేపి * యస్యోభయం హవిరార్తిమార్చ్ఛతి స ఐన్ద్రం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్రోభయగ్రహణమవివక్షితమితి స్థితం ప్రథమతన్త్రే- తథాఽత్రాపీత్యాహ (యస్యేతి) న కేవలం పాప్మనా హీతివాక్యశేషాదత్రోభయగ్రహణమవివక్షితం- కింతు వాజసనేయకే యథోక్తోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన సమాన ప్రకరణే * యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మేతి శ్రుతేరత్రాపి పాప్మవేధవశాద్దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యత్వాదవివక్షితముభయగ్రహణమిత్యాహ (యదేవేతి) ౨

రం.— (తే హ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) తే- దేవాః ఘ్రాణేన్ద్రియత్వేన ఉద్గీథముపాసితవన్త ఇత్యర్థః. నాసికాయాం భవం నాసిక్యం. * శరీరావయవాచ్చేతి యత్. (తం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః) తం- నాసిక్యం ప్రాణం అసురాః స్వకీయేన పాప్మనా వివిధుః - సంయోజితవన్తః. పాపహేతుభూత విషయేణ సంయోజితవన్త ఇతి యావత్. (తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః) తస్మాత్- పాపసంసర్గాద్ధేతోః పురుషో ఘ్రాణేన సురభి చ దుర్గన్ధి చ- ఉభయం జిఘ్రతి. తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౨.

శం.— ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వాయ తద్విశుద్ధత్వానుభవార్థోయం విచారః శ్రుత్యా ప్రవర్తితః - అతశ్చక్షురాదిదేవతాః క్రమేణ విచార్యాసురేణ పాప్మనా విద్ధా ఇత్యపోహ్యన్తే. సమానమన్యత్- అథ హ వాచం చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇత్యాది. అనుక్తా అప్యన్యాస్త్వగ్రసనాదిదేవతా ద్రష్టవ్యాః- * ఏవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— నను నాసిక్యస్య ప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వే సిద్ధే న్యాయసామ్యాద్వాగాదీనామపి నోపాస్యత్వమితి సిధ్యతి - తత్కిమనుత్తరగ్రన్థేనేత్యత ఆహ (ముఖ్యప్రాణస్యేతి) న్యాయసామ్యేపి ముఖతో నిరాకరణాభావే ముఖ్యప్రాణస్యైవోపాస్యత్వమిత్యనిశ్చయాత్తదుపాస్యతాదార్ఢ్యార్థం ముఖతో వాగాదీనాముపాస్యత్వమపాకర్తుముత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః. విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఉత్తరవాక్యేష్వనుక్తవ్యాఖ్యానమపి న వివక్షితం- పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి) అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం. నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వేపి త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే- తత్రాహ (అనుక్తా ఇతి) ఉక్తానామనుక్తోపలక్షణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవము ఖల్వితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథ హ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౩

ఉ.— అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయగ్ం శృణోతి శ్రవణీయంచాశ్రవణీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౫

అథహ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయగ్ం సఙ్కల్పతే సఙ్కల్పనీయంచాసఙ్కల్పనీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౬

అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తగ్ం హాసురా ఋత్వా విదధ్వగ్ంసుర్యథాऽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వగ్ంసేతైవమ్॥ ౭

యథాऽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వగ్ంసత ఏవగ్ం హైవ స విధ్వగ్ంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే యశ్చైనమభిదాసతి స ఏషోऽశ్మాఖణః॥ ౮

రం.— (అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అదర్శనీయం-అమేధ్యాదికమిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అశ్రవణీయం-పాపవచనమిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథహ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అసఙ్కల్పనీయం- పాపమిత్యర్థః. ౬

శం.— అసురేణ విద్ధత్వాత్ప్రాణాదిదేవతా అపోహ్యాస్తే. అథ-అనన్తరం య ఏవాయం- ప్రసిద్ధో ముఖే భవః- ముఖ్యః ప్రాణః. తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే. తం హాసురాః పూర్వవదృత్వా- ప్రాప్య విదధ్వంసుః-వినష్టా అభిప్రాయమాత్రేణ. అకృత్వా కించిదపి ప్రాణస్య కథం వినష్టా ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- యథా లోకే అశ్మానమాఖణం - న శక్యతే ఖనితుం కుద్దాలాదిభిరపి, టఙ్కైశ్ఛేత్తుం న శక్యః,- అఖణ ఏవాఖణః. తమృత్వా. సామర్థ్యాల్లోష్టః - పాంసుపిణ్డః. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. అశ్మని క్షిప్తోఽశ్మభేదనాభిప్రాయేణ తస్యాశ్మనః కించిదప్యకృత్వా స్వయం విధ్వంసేత- వికీర్యేత. ఏవం విదధ్వంసురిత్యర్థః. ఏవం విశుద్ధోఽసురైరధర్షితత్వాత్ప్రాణ ఇతి. ౭

ఆ.— అథ హేత్యాది ముఖ్యప్రాణవిషయవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అసురేణేత్యాదినా) పూర్వవత్ - వాగాదిష్వివేతి యావత్. టఙ్కైశ్చ- విదారకైర్లోహవిశేషైరిత్యర్థః. అత్ర తస్య లోష్టస్య గ్రహణే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) తస్య ధ్వంసనయోగ్యత్వాత్, ధ్వంసకర్తృత్వాపేక్షత్వాదిత్యర్థః. తర్హి యస్య కస్యచిదేవంవిధస్య సమ్భవాదలం లోష్టగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్య *యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైవమిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతే స్తస్యైవాత్ర గ్రహణమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికాభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఇతి- ప్రాణస్య విశుద్ధత్వాత్తదుపాసనం కర్తవ్యమితి శేషః. ౭

రం.— (అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) ఉద్గీథావయవమోఙ్కారం ముఖ్యప్రాణత్వేనోపాసిత వన్త ఇత్యర్థః. (తం హాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుః) తం- ముఖ్యప్రాణం పాప్మనా వేద్ధుం ప్రవృత్తా అసురాస్తం ప్రాప్య స్వయమేవ విదధ్వంసుః- విధ్వస్తా అభవన్నిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథాऽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసేతైవం) * ఆఖన్యత ఇత్యాఖణం- మృత్పిణ్డః. యథా మృత్పిణ్డోऽశ్మానం ప్రాప్య విధ్వస్తో భవతి - ఏవమితి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఆఖణమితి ఛాన్దసం ణత్వం నపుంసకత్వం చ. ౭

శం.— ఏవంవిదః ప్రాణాత్మభూతస్యేదం ఫలమాహ (యథాశ్మానమితి) ఏష ఏవ దృష్టాన్తః. ఏవం హైవ స విధ్వంసతే - వినశ్యతి. కోఽసావితి. ఆహ- య ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది పాపం- తదనర్హం కర్తుం కామయతే- ఇచ్ఛతి, యశ్చాప్యేనమభిదాసతి- హినస్తి. ప్రాణవిదం ప్రత్యాక్రోశతాడనాది ప్రయుఙ్క్తే,- సోఽప్యేవమేవ విధ్వంసత ఇత్యర్థః. యస్మాత్స ఏషః- ప్రాణవిత్ ప్రాణభూతత్వాదశ్మాఖణ ఇవాశ్మాఖణః- అధర్షణీయ ఇత్యర్థః. నను నాసిక్యోఽపి ప్రాణో వాయ్వాత్మా- యథా ముఖ్యః. తత్ర నాసిక్యః ప్రాణః పాప్మనా విద్ధః ప్రాణ ఏవ సన్ - న ముఖ్యః కథం. నైష దోషః- నాసిక్యస్తు స్థానకరణవైగుణ్యాద్విద్ధో వాయ్వాత్మాపి సన్. ముఖ్యస్తు తదసమ్భవాత్ స్థానదేవతాబలీయస్త్వాన్న విద్ధ ఇతి యుక్తం. యథా వాశ్యాదయః శిక్షావత్పురుషాశ్రయాః కార్యవిశేషం కుర్వన్తి- నాన్యహస్తగతాః- తద్వద్దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాద్విద్ధా ఘ్రాణదేవతా- న ముఖ్యః. ౮

ఆ.— ఫలవచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇత్యాదినా) ప్రాణవిత్ప్రతిస్పర్ధినో వినాశే హేతుమాహ (యస్మాదితి) నాసిక్యప్రాణస్య ముఖ్యప్రాణస్య చ వాయువికారత్వేన ప్రాణత్వావిశేషాత్పాప్మనా వేధావేధౌ తుల్యావేవ స్యాతామితి శఙ్కతే (నన్వితి) స్థానవిశేషసమ్బన్ధాసమ్బన్ధాభ్యాం ద్వయోరపి పాప్మవేధావేధవ్యవస్థా యుక్తేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్థానావస్థావచ్ఛిన్నే కరణే వైగుణ్యం- విషయవిశేషాసక్తత్వం. తస్మాత్తద్రూపస్య నాసిక్యప్రాణస్యాపి విద్ధతా స్యాదితి యావత్. తదసమ్భవాత్ - విశేషసమ్బన్ధప్రయుక్తవైగుణ్యాయోగాత్. ఇతి- ఏతదవిద్ధత్వం. యుక్తం- ఉపపన్నం. స్థానసమ్బన్ధవిశేషాత్ ఘ్రాణప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వం, తదభావాచ్చ ముఖ్యప్రాణస్య తదవిద్ధత్వమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) న ముఖ్యః- దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాభావాదితి శేషః. ౮

ఉ.—— నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాత్యపహతపాప్మా హ్యేష తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరా
న్ప్రాణానవత్యేతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి॥ ౯
తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తేఽఙ్గానాం యద్రసః॥ ౧౦

రం.—— ఏతద్విద్యాయాః ఫలమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయ
తే ఇత్యాది) ఏవంవిది- ఏతద్విద్యానిష్ఠే యః పాపం కర్తుం కామయతే. యశ్చ ... హినస్తి, సోఽశ్మ ... లోష్టవద్ధ్వస్తో భవతీత్యర్థః.
* ... (స ఏషోఽశ్మాఖణః) స ఏషః- ఏతద్విద్యానిష్ఠో హి
... ప్రాప్తుమశక్య ఇత్యర్థః. ఏతేన * ఖనోఽన్ను ... ప్రత్యయాన్తం ... కరణ ... ప్రత్యయో
వక్తవ్యః- అతఆఖణశబ్దస్యాకారో నిశేషణత్వే నైవ వక్తవ్యం ... సంప్రాప్య యథా లోష్టాదికం ధ్వంసత ఇతి హేతుస్సార్థః. అత
ఏవ స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇతి వాక్యశేషే అశ్మవిశేషణత్వేనాఖణస్య ప్రయోగ ఇతి ... వాజసనేయకే సమానప్రకరణే * యథాఽశ్మానమృ
త్వా లోష్టో విధ్వంసేత ఇతి శ్రవణేన తత్సమానార్థత్వస్యావక్తవ్యతయా ఆఖణశబ్దస్య లోష్టవాచిత్వే సైవ యోచితత్వాత్, బహుశో గ్రహణేన కర్మణ్యపి ప్ర
త్యయస్యోపపత్తేః, ఇతరథా కర్తృవాచిపదాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్. స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇత్యత్రాశ్మాఖణశబ్దస్య సమస్తస్యాశ్మప్రాప్త్యాఖణవాచిత్వేనా
శ్మశబ్దసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వాభావాత్, పూర్వవాక్యే నపుంసకలిఙ్గనిర్దిష్టస్యాపి సవిషయే పుల్లిఙ్గసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్య
పుల్లిఙ్గత్వోపపత్తేశ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం. యస్మాత్స్థితోఽసౌ ముఖ్యః- తస్మాన్నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి వా విజానాతి. ఘ్రాణేనైవ తదుభయం విజానాతి లోకః. అతశ్చ పా
పకార్యాదర్శనాదపహతపాప్మా- అపహతః- వినాశితః. అపనీతః పాప్మా యస్మాత్- సోఽయమపహతపాప్మా. హ్యేష విశుద్ధ ఇత్యర్థః. యస్మాచ్చా
త్మమ్భరయః కల్యాణాద్యాసఙ్గవత్త్వాద్ఘ్రాణాదయః- న తథా ఆత్మమ్భరిర్ముఖ్యః. కిం తర్హి. సర్వార్థః. కథమితి. ఉచ్యతే- తేన- ముఖ్యేన యదశ్నాతి, య
త్పిబతి, లోకః- తేన- అశితేన పీతేన చేతరాన్- ఘ్రాణాదీనవతి - పాలయతి. తేన హి తేషాం స్థితిర్భవతీత్యర్థః. అతస్సర్వమ్భరిః ప్రాణః- అతో విశుద్ధః.
కథం పునర్ముఖ్యాశితపీతాభ్యాం స్థితిరితరేషాం గమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతం- ముఖ్యం ప్రాణం. ముఖ్యప్రాణవృత్తిం. అన్నపానే ఇత్యర్థః. అన్తతః- అన్తే. మ
రణకాలే అవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతి ఘ్రాణాది ప్రాణసముదాయ ఇత్యర్థః. అప్రాణో హి న శక్నోత్యశితుం పాతుం వా- తేన తదోత్క్రాన్తిః ప్రసిద్ధా ఘ్రాణా
దికలాపస్య. దృశ్యతే హ్యుత్క్రాన్తిః ప్రాణస్యాశిశిషా. అతో వ్యాదదాత్యేవ- ఆస్యవిదారణం కరోతీత్యర్థః. తద్ధ్యన్నాలాభే ఉత్క్రాన్తస్య లిఙ్గం. ౯

ఆ.—— ఘ్రాణదేవతావిద్ధా- ప్రాణదేవతా తు న విద్ధేత్యత్ర గమకత్వేనానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ముఖ్యప్రాణస్యపా
ప్మవేధాభావముపసంహరతి (అతశ్చేతి) పాప్మకార్యం- ఆసఙ్గః. తస్య ప్రాణేఽనుపలమ్భాదిత్యతశ్శబ్దస్యార్థః. హిశబ్దనోక్తం పాప్మవేధం విశుద్ధ
త్వే హేతూకృత్య ముఖ్యప్రాణవిశుద్ధిముపసంహరతి (హ్యేష ఇతి) తస్య విశుద్ధత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాచ్చేతి) అతో విశుద్ధ ఇత్యుత్తరత్రస
మ్బన్ధః. సర్వార్థత్వం ప్రాణస్య ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఘ్రాణాదీనిత్యాదిశబ్దేన కార్యముచ్యతే. * తేనైతానవ
తీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తేన హీతి) ప్రాణవృత్తిహేతుభ్యామన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. సర్వార్థత్వం ద్వితీయస్యాతశ్శబ్దస్యార్థః.
ముఖ్యప్రాణోపయుక్తత్వాదన్నపానానాం సఙ్ఘాతస్థితిహేతుత్వమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం లిఙ్గం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) వృత్తిమేవ విశినష్టి (అ
న్నపానే ఇతి) అన్నం హ్యుపయుజ్యమానే అన్నపానే ప్రాణస్థితిహేతూ ఇతి యావత్. ప్రాణస్యోచ్ఛ్రితిం సఙ్ఘాతస్య యత్నోపనసపానేస్థిత్వా
స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రాణో హీతి) తదా- ప్రాణోచ్ఛ్రితిరేవావస్థాయామితి యావత్. నన్వుత్క్రాన్త్యవస్థాయామశితపీతాభావాదేవస
ఙ్ఘాతస్యోత్క్రాన్తిః- నత్వశనాద్యభావాత్- తత్ర ప్రమాణాభావాత్. అత ఆహ (దృశ్యతే హీతి) తదితి- ముఖవ్యాదానముచ్యతే. అన్నగ్రహణం
పానోపలక్షణార్థం. ౯

రం.—— ఇతరప్రాణాద్వ్యావృత్తం యాతస్య వైషమ్యమాహ (నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి చ విజానాతి) ఏతేన- ముఖ్యప్రాణేనేత్యర్థః. పురు
ష ఇతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష ఇతి) స్పష్టోర్థః. (తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతి) తేనైవ హేతునా-
తస్యాపహతపాప్మత్వాదేవ ప్రాణాన్తరవదాత్మమ్భరిత్వాభావాత్ స్వాశితపీతాదినా ఇతరాన్ప్రాణాన్ రక్షతీత్యర్థః. (ఏతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రా
మతి) యత ఏవ ఘ్రాణాది ప్రాణసముదాయః ముఖ్యప్రాణాశితపీతలబ్ధసత్తాకః- అత ఏవ అన్తతః- మరణకాలే ముఖ్యప్రాణాశితాదేరభావేన ఏతమవి
త్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతీత్యర్థః. * విదిర్లాభ ఇతి హి ధాతుః. (వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి) అన్తతః- మరణకాలే సర్వప్రాణానాముత్క్రమణాదేవ
ఆస్యవ్యాదానం కరోతీత్యర్థః. ౯

శం.—— (తం హాఙ్గిరాః) తం- ముఖ్యం ప్రాణం హ అఙ్గిరా ఇత్యేవంగుణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రే- ఉపాసనం కృతవాన్. బకో దాల్భ్య ఇ
తి వక్ష్యమాణేన సమ్బధ్యతే. తథా బృహస్పతిరిత్యయాస్య ఇతి చోపాసాఞ్చక్రే బక ఇత్యేవం సమ్బన్ధం కృతవన్తః కేచిత్- * ఏతము ఏవాఙ్గిరసం బృహస్పతిమా

ఉ.— తేన తꣳహ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః॥ ౧౧

తేన తꣳహాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యం ప్రాణం మన్యన్త ఇత్యేకవచనాత్. భవత్వేవం యథాశ్రుతాసంభవే. సంభవతి చ యథాశ్రుతం ఋషిచోదనాయామపి శ్రుత్యా నరవత్ - * ఏ స్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతాదిత్యాదౌ తేష్వేవ సర్షిష్వపి, తథా * మన్యన్తామృత్సుశిష్టోఽవిశ్వామిత్రో వామదేవోఽత్రిరిత్యాదిఋషీణామేవ ప్రాణమాపాదయతి శ్రుతిః. తస్మై తాసమ్యగృషీన్ ప్రాణోపాసకానఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యాన్ ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ. * ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదివచ్చ. తస్మాదృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మానమఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్. యస్మాత్సోఽఙ్గానాం ప్రాణస్సన్ రసః - తేనాసావఙ్గిరసః. ౧౦

ఆ.— విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మోద్గాత్రదృష్ట్యోద్గీథావయవభూతోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్రైవాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తꣳహేతి) తత్ర వ్యక్తిగ్రన్థార్థత్వాసంభవం దర్శయతి (తꣳముఖ్యమితి) పరాభిప్రేతసమ్బన్ధసమర్థనమాహ (ఏవమితి) అన్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనాయోగాత్తత్పరిహారతి (భవత్వేవమితి) ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశే శిష్టగుణవిధాయకత్వాచ్ఛిష్టప్రాణోపాసనం న విరుధ్యతే - అతశ్చ ప్రధానానామబాధే ప్రాణోపాసకానామృషీణాముపదేశోఽనర్థక ఇత్యాశఙ్కాహ - అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోఽపి ప్రథమప్రతీతత్వాదృషీనాయయాస్యయోః కల్పితం ప్రతీతత్వగుణమాత్రకత్వమనుపపన్నమిత్యర్థః. ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానమేతత్కర్తృకయైవ శ్రుత్యాదర్శయతి (శ్రుత్యా నరవదితి) తదేవ స్పష్టయతి (తస్మాదితి) శతర్చినో నామ - ప్రథమమణ్డలద్రష్టార ఋషయః. ఏష చ ప్రాణో యస్మాత్పురుషసంజ్ఞాతాఖ్యం శతవర్షాణ్యభిగతవాన్ - తస్మాదేష ఏవ ప్రాణసంస్తవృషిశరీరస్థితమపి శతర్చిన్నబ్దవాచ్యం వదన్తీతి యోజనా. శతర్చిన్నబ్దవదుభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి) ఆద్యం మణ్డలం ముక్త్వా మధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః - మధ్యమా ఋషయః. తేఽపి ప్రాణః - తస్య సర్వస్య నిమధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్. గృత్సమదస్తు ద్వితీయమణ్డలదర్శీ. స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ప్రాణో గృత్సః. రేతో విసర్గకారణమదహేతుత్వాద్ అపానో మదః. ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ప్రాణోఽపి తథోచ్యతే. తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః. ప్రాణోఽపి తథా వ్యపదిశ్యతే - విశ్వమిదం భోజ్యజాతమఖిలం హేతుతయా స్నిగ్ధమాసీత్. వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా. ప్రాణోఽపి తచ్ఛబ్దవాచ్యః - తస్య వాగాదిదేవతాసమ్భజనీయత్వాత్. పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే. ప్రాణోఽపి తథైవ కథ్యతే - తస్య పాప్మనోఽనర్థరూపస్య త్రాతృత్వాత్. ఆదిశబ్దేన భరద్వాజాదిపదానిగృహీతాని. వ్యస్తాన్ననేవం వ్యాఖ్యాయ వాక్యశేషమాహ (తథేతి) కిమిత్యఙ్గిరః ప్రభృతీన్ ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః. అత ఆహ (అభేదేతి) తథా చ సప్తమ ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం వర్ణ్యతే - తథాఽత్రాపి తస్య తత్తదృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హేతి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం స్పష్టత్వాదయతి (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తꣳహాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) ఏతం - ఆద్యం ప్రాణరూపముద్గీథం - ఉద్గీథావయవభూతోఙ్కారమఙ్గిరా ఋషిరుపాసాఞ్చక్ర ఇత్యర్థః. కేచిత్తు అఙ్గిరసా ఉపాస్యమేవ ముఖ్యప్రాణం అఙ్గిరసం వదన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తే అఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమభిధానం - అఙ్గరస ఇత్యఙ్గిరస ఇతి వదన్తి - పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః. ౧౦

శం.— తథా - వాచః - బృహత్యాః పతిః. తేనాసౌ బృహస్పతిః. ౧౧

ఆ.— అఙ్గిరశ్శబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దోఽప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేన తꣳహ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - అఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాద్బృహత్త్వం. తస్య ముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతిత్వం. అత ఉపాస్యస్యైవ బృహస్పతిత్వం మన్యన్త ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా - యత్ - యస్మాదాస్యాదయతే - నిర్గచ్ఛతి. తేనాయాస్య ఋషిః ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః. తథాఽన్యోఽప్యుపాసక ఆత్మానమేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— అఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోఽప్యుభయత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) తస్యోభయత్ర వృత్తిం దర్శయతి (యదిత్యాదినా) యస్మాదాస్యాదయతే - తేనాయాస్యః ప్రాణః. స ఏవ త్రోపాసకత్వాదృషిరపీతి శేషయోజనా. యథోక్తానామృషీణామేవోక్తగుణకముపాసనం - నాన్యేషాం - విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విశేషస్య న శేషనివర్తకత్వం - ప్రవర్తనార్థత్వాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (తేన తꣳహాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - బృహస్పతిత్వేన అయాస్య ఋషిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే) ఆస్యాత్ - ముఖాదయతే - నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— తేన తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార। స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి॥ ౧౩

ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— న కేవలమఙ్గిరః ప్రభృతయ ఉపాసాఞ్చక్రిరే- తꣳ హ బకో నామ దల్భస్యాపత్యం- దాల్భ్యో విదాఞ్చకార- యథాదర్శితం ప్రాణం విజ్ఞాతవాన్. విదిత్వా చ స హ నైమిశీయానాం- సత్రిణాముద్గాతా బభూవ. స చ ప్రాణవిజ్ఞానసామర్థ్యాదేభ్యః- నైమిశీయేభ్యః కామానాగాయతి స్మ హ- ఆగీతవాన్కిలేత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— యథోక్తోపాసనస్య త్రిమునియమాభావేఽగమకం దర్శయతి (న కేవలమితి) సంప్రతివిహితోపాసనస్య దృష్టఫలమాదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (విదిత్వేతి). ౧౩

రం.— (తేన తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార) తేన - పూర్వోక్తాఙ్గిరసత్వబృహస్పతిత్వాయాస్యత్వాదిగుణవిశిష్టతయా వల్భసుతో బకనామా ఋషిః ఉపాసితవానిత్యర్థః. (స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ) స్పష్టోఽర్థః. (స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి) సః- దాల్భ్యో బకః ఏభ్యః- నైమిశీయేభ్యః యజమానేభ్యః శత్రుపరాభవాదీన్కామానాగానేన విద్యామాహాత్మ్యాత్సమ్పాదితవానిత్యర్థః. ఆగాయతి స్మ- * లట్ స్మే ఇతి లట్ భూతే పి. ౧౩

శం.— తథాఽన్యోఽప్యుద్గాతా ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి- య ఏవం విద్వాన్ యథోక్తగుణం ప్రాణమక్షరముద్గీథముపాస్తే. తస్యైతద్దృష్టం ఫలముక్తం. ప్రాణాత్మభావస్త్వదృష్టం * దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఏతదాత్మవిషయముద్గీథోపాసనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతోద్గీథోపాసనే వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానార్థః...................... ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భూమికాం కృత్వా వివక్షితముపాస్తిఫలం కథయతి (తథేతి) దృష్టమితి విశేషణాదదృష్టం ఫలాన్తరమాచష్టే (ప్రాణేతి) ఆత్మవిషయం- శరీరవర్తి ప్రాణగోచరమితి యావత్. ఉపసంహారస్య ప్రయోజనమాహ (అధిదైవతేతి). ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే) ఏవముపాసకో యజమానకామానాం గానేన సంపాదయితా భవతీత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) అధ్యాత్మముద్గీథోపాసనం సమాప్తమిత్యర్థః. ఆత్మశబ్దేన ఇన్ద్రియమనః ప్రాణాదిసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. అధ్యాత్మం - ఆత్మనీత్యర్థః. ఆత్మవిషయమితి యావత్. ఏతత్ప్రసక్తాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - అఙ్గోపాదేః ఋత్విక్పరిక్రయస్యాఙ్గాశ్రయత్వసమాత్రార్థత్వాత్, తదఙ్గావబద్ధోపాసనానాం చ * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమితి సూత్రోక్తన్యాయేనానఙ్గత్వాత్, * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన యజమానగామి ఫలసాధనభూతోపాసనస్య యజమానేనైవ కర్తవ్యత్వాత్, * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి శ్రుతపశ్వర్థగోదోహనాదేరనఙ్గత్వేపి ఋత్విక్కర్తృకప్రణయననిర్వర్తకస్య గోదోహనస్య యజమానేనోపాదాతుమశక్యతయా ఋత్విక్కర్తృకత్వేపి ఉద్గాతృకర్తృకే ఉద్గీథే యజమానస్యోపాసనసమ్భవాదుపాసనం యాజమానమేవ. ఔద్గాత్రసమాఖ్యానం తు * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన విరోధాదుపేక్షణీయం. అతః ఫలస్య స్వామిగతత్వాత్ ఫలస్వామియజమానకర్తృకమేవోపాసనమిత్యాత్రేయమతమితి * స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ఉపాసనాన్యపి ఋత్విక్కర్మాణ్యేవ స్యుః- ప్రయోగాఙ్గస్య ఋత్విజః ప్రయోగాన్తఃపాత్యుద్గీథాద్యుపాసనేఽపి కర్తృత్వసమ్భవాత్, * తꣳ హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతీతి ఉద్గాతృదాల్భ్యగతవిద్యాయా యజమానకామసమ్పాదకత్వదర్శనలిఙ్గాచ్చ ఋత్విక్కర్తృకమేవోపాసనం. న చ ఋత్విక్కర్తృకోపాసనస్య ఫలవ్యతిగతమేవ స్యాదితి శఙ్క్యం- ఋత్విజాం పరార్థతయా తేషాం వచనమన్తరేణ ఫలసమ్బన్ధానుపపత్తేః, * యాం వై కాంచన యజ్ఞే ఋత్విజ ఆశిషమాశాసతే యజమానాయైవ తామాశిషమాశాసత ఇతి శ్రుతేశ్చ. * తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం తే కామమాగాయానీతి ఋత్విగ్గతవిజ్ఞానస్య యజమానగామిఫలకత్వవచనలిఙ్గాచ్చ న * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయావతారః. తతశ్చ పరిక్రయవిధిబలాదుత్పన్నస్య ఋత్విక్కర్తృకస్య యాజమానసమాఖ్యాపాదకాభావాల్లిఙ్గానుగ్రహాదౌద్గాత్రసమాఖ్యానాచ్చార్త్విజ్యమేవోపాసనమితి * ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రీయత ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సూత్రస్య చాయమర్థః- ఉపాసనమార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మ. తస్మై- క్రతుప్రయోగాయ హి ఋత్విక్పరిక్రీయతే. అతోఽఙ్గభూతమప్యుపాసనం క్రతుప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదృత్విజైవానుష్ఠేయమితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే చిన్తితం- తత్ర హి ఛాన్దోగ్యవాజినాం తావత్ * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య * తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి ఉద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిమనఃపర్యన్త

ఊ.— అథాధిదైవతం య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతోద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి ఉద్యగ్ంస్తమో భయమపహన్త్యపహన్తా హవై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద. ౧

వృష్టావసురైరభిభవముక్త్వా * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనా పరాఽస్య ద్విషన్భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి *దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఉద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వదేవ ఉద్గీథే వాగాదిదృష్టిదోషముక్త్వా * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయతే ఇతి శత్రుపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయతే ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. తత్రోభయత్రాప్యధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గీథస్యైవోపాస్యత్వే శ్రవణేన రూపాభేదాత్, శత్రుపరాభవరూపఫలసంయోగావిశేషాత్, ఉద్గీథవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాచ్చ తయోరైక్యమితి పూర్వపక్షః. తిత్ప్రరాద్ధాన్తచ్ఛాయయాఽయమపరిచోద్య పరిహరతి- అన్యథాత్వం శబ్దాదితిచేన్నావిశేషాత్. వాజసనేయకే * తే హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానకర్తరి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, ఛాన్దోగ్యే * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి ఉద్గానకర్మణి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, శబ్దాదుపాస్యరూపాన్యథాత్వం ప్రతీతే ర్భేద ఇతి చేన్న- దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమాదిబహుసామ్యాత్. వాజసనేయకేపి * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనోపక్రమాత్, తదవిరోధాయ * తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి ఉద్గానకర్తృభూత ఏవోద్గీథే పాకాదిషు సౌకర్యాతిశయవివక్షయా పచ్యతే ఓదనస్స్వయమేవేతి ఓదనే కర్తృత్వోపచారవత్ ఉద్గానకర్మణ్యేవ కర్తృత్వోపచారోపపత్తేరుద్గీథ ఏవోభయత్రాప్యుపాస్యః. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- *న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. ప్రకరణభేదాత్- ఛాన్దోగ్యే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతోద్గీథావయవప్రణవవిషయకముపాసనం. వాజసనేయకే ప్రణవస్యాప్రకృతత్వాత్, * ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నోద్గీథస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్, కృత్స్నోద్గీథవిషయకమేవోపాసనం. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః. కిఞ్చ- ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథస్యాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వం. వాజినాంతు * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి అధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గాతురుపాస్యత్వం. న చ వాజసనేయకే ఉద్గాతురుపాస్యత్వే ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః- ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యాను ప్రవిష్టతయా ఉపక్రమావగతస్యోద్గీథస్యాపరిత్యాగాత్. అత్ర చ వక్తవ్యం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముక్తం- తత్త్రైవానుసన్ధేయం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. నను ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్యముక్తమితి చేన్న- తత్సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేప్యస్త్యేవ- యథాగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే, చ. ఛాన్దోగ్యగత ప్రథమప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యస్య దర్శనాచ్చ తదప్రయోజకమితి భావః. *వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసు *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషూద్గీథావయవస్య వ్యాప్తత్వేన తన్న్యపాఠిత్వాదస్యా అపి విద్యాయా ఉద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వమేవ. తతశ్చ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్బహ్వర్థవాదసారూప్యేపి ఛాన్దోగ్యగతవిద్యాయా అధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వాత్, వాజసనేయకోద్గీథవిద్యాయాశ్చాధ్యస్తప్రాణభావోద్గానకర్తృవిషయత్వాత్, ప్రధానభూతోపాస్యభేదే బహ్వర్థవాదసారూప్యస్యాప్రయోజకత్వాద్విద్యాభేద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం అధిదైవతం- దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తుతమిత్యర్థః. అనేకధోపాస్యత్వాదుద్గీథస్య. య ఏవాసౌ- ఆదిత్యస్తపతి- తముద్గీథముపాసీత. ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. తముద్గీథమిత్యుద్గీథశబ్దోఽక్షరవాచీసన్ కథమాదిత్యే వర్తత ఇతి. ఉచ్యతే- ఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్నేష ఏషః ప్రజాభ్యః- ప్రజార్థముద్గాయతి- ప్రజానామన్నోత్పత్త్యర్థం. న హ్యనుద్యతి తస్మిన్వ్రీహ్యాదేః నిష్పత్తిస్స్యాత్. అత ఉద్గాయతీవోద్గాయతి- యథైవోద్గాతాఽన్నార్థం. అత ఉద్గీథస్సవితేత్యర్థః. కిఞ్చ- ఉద్యన్నైశం తమః, తజ్జం చ భయం ప్రాణినాం, అపహన్తి. తమేవం గుణం సవితారం యో వేద- సోఽపహన్తా- నాశయితా హ వై భయస్య- జన్మమరణాదిలక్షణస్యాత్మనః. తమసశ్చ- తత్కారణస్యాజ్ఞానలక్షణస్య భవతి. ౧

ఆ.— అనన్తరం- ఆధ్యాత్మికప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనవచనాదితి శేషః. కిమితి దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (అనేకధేతి) ప్రాణరూపేణాదిత్యాదిరూపేణ చోద్గీథస్యోపాస్యత్వాద్దేవతావిషయతదుపాస్తిప్రస్తావోయుక్త ఏవేత్యర్థః. *ఆదిత్యాదిమతయశ్చేత్యాదిన్యాయేన వాక్యార్థం కథయతి (ఆదిత్యదృష్ట్యేతి) తం- ఆదిత్యముద్గీథముపాసీతేత్యాదిత్యశబ్దస్యోద్గీథశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమయుక్తం- ఉద్గీథశబ్దస్య ప్రకరణాదక్షరవాచిత్వా, దాదిత్యశబ్దస్య చ జ్యోతిర్విషయత్వా, ద్భిన్నార్థయోశ్చ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాయోగా, దితిశఙ్కతే (తముద్గీథమితి) ఆదిత్యేయద్యపినోద్గీథశబ్దో రూఢ్యా వర్తతుమర్హతి- తథాపిగౌణ్యా చ తత్ర తత్ప్రవృత్తేః సామానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్య

ఉ.— ‡ సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చోష్ణోఽయ ముష్ణోఽసౌ స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్య
ముం తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత. ౨

అథ ఖలు వ్యాన మేవోద్గీథముపాసీత యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణో యదపానితి సోఽపానః అథ యః
ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యానో యో వ్యానస్సా వాక్ । తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి. ౩

తఇతి) ప్రజార్థముద్గాయతీత్యేతదేవ స్పష్టయతి (ప్రజానామితి) అన్నోత్పత్త్యర్థం- ఉద్గాయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యతిరేక ద్వారా సా
ధయతి (నహీతి) ఆదిత్యస్యాన్నాగమగానమతశ్శబ్దార్థః. నతస్యోద్గాతురివ ప్రత్యక్షముద్గానముపలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాయతీవేతి) ఉప
మామేవోపపాదయతి (యథేతి) అథాప్యనేనాన్నాద్యమాగాయేదితి శ్రుత్యన్తరే యథాఽన్నార్థముద్గాతా ఆగాయతీత్యవగతం- తథా ఆదిత్యోఽపి
ప్రజానామన్నార్థమాగాయతీ వేత్యర్థః. ఉద్గీథశబ్దస్యాదిత్యే సమ్భవం ప్రదర్శ్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపపాద్య ఫలో
క్తిం వ్యాచష్టే (కిఞ్చేత్యాదినా) ఏవంగుణం- తమస్తజ్జభయయో ర్హర్తృత్వగుణసహితమితియావత్. ౧

రం.— (అథాధిదైవతం) ఉద్గీథస్యోపాసనముచ్యత ఇతి శేషః. అధిదైవతం- దేవతాయామిత్యర్థః. దేవతావిషయమితియావత్.
(య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాపేక్షయా కర్మఫలాధ్యక్షస్యాదిత్యస్యోత్కృష్ట
త్వాత్, ఉత్కృష్టదృష్టిరేవ న్యాయ్యత్వాత్, ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథస్యోపాస్యత్వం ద్రష్టవ్యం. అయమర్థః * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరి
త్యధికరణసిద్ధః. అచ్ఛాధికరణం బృహదారణ్యక ప్రకాశికాయాముపన్యస్తం- తత్రైవానుసన్ధేయం. ఉద్గీథేన సహ సామ్యమాదిత్యస్యోద్గీథసామ్యమాహ
(ఉద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి) వైశిష్ట్యోఽవధారణే. ఏష ఆదిత్య ఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్నేవ ప్రజానామన్నప్రకాశనం కుర్వన్నుద్గాయతి భవతి.
ఉద్గీథోఽపి ప్రజానాముద్గాయతీవ భవతీత్యర్థః. (ఉద్యం స్తమోభయమపహన్తి) ఉద్యన్నేవాదిత్యస్తమోజనితం ప్రాణినాం భయమపహన్తీత్యర్థః.
తమోభయాపహన్తృత్వగుణవిశిష్టతయోద్గీథే ఆదిత్యోపాసనస్య ఫలమాహ (అపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద) అన్ధకారాది
భయ హర్తా భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యపి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యౌ భిన్నావివ లక్ష్యేతే- తథాపి న తత్త్వభేద స్తయోః. కథం. సమాన ఉ ఏవ- తుల్య ఏవ ప్రాణస్సవి
త్రా గుణతః, సవితా చ ప్రాణేన. యస్మాదుష్ణోఽయం- ప్రాణః. ఉష్ణశ్చాసౌ- సవితా. కిఞ్చ- స్వర ఇతీమం - ప్రాణమాచక్షతే- కథయన్తి. తథా
స్వర ఇతి, ప్రత్యాస్వర ఇతి, చాముం సవితారం. యస్మాత్ప్రాణః స్వరత్యేవ- న పునర్మృతః ప్రత్యాగచ్ఛతి. సవితా త్వస్తమిత్వా పునరప్యహన్యహని
ప్రత్యాగచ్ఛతి- అతః ప్రత్యాస్వరః. అస్మాద్గుణతో నామతశ్చ సమానావితరేతరం ప్రాణాదిత్యౌ. అత స్తత్త్వాభేదాదేతం ప్రాణమిమమ, ముం చాది
త్యం, ముద్గీథముపాసీత. ౨

ఆ.— నను అధ్యాత్మమధిదైవతమితి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యయోర్భిన్నత్వాత్ భిన్నమేవ తయోరుపాసనముపాదేయం- అత ఆహ (య
ద్యపీతి) ప్రాణాదిత్యయోస్స్వరూపభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తార్థోఽప్యర్థః స్థానభేదతో భేదమనుజానా
తి. గుణతస్సామ్యం సాధయతి (యస్మాదితి) నామతస్సామ్యం సఙ్గిరతే (కిఞ్చేతి) సవిత్రివత్ప్రాణేఽపి ప్రత్యాస్వరశబ్ద ప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ
(యస్మాదితి) స్వరత్యేవ-గచ్ఛత్యేవేతియావత్. తస్మిన్నేవ స్థూలదేహేన ప్రత్యాగచ్ఛతి-తస్మాత్ప్రాణే స్వరశబ్ద ప్రవృత్తిరేవేత్యర్థః. సవితర్యపి తర్హి త
చ్ఛబ్ద ప్రవృత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితా త్వితి) ఆదిత్యస్యాస్తం గతస్య ప్రత్యహమేకత్రైవాగన్తవ్యదర్శనాత్తస్మిన్ ప్రత్యాస్వరశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిర
స్తీత్యర్థః. అతః ప్రాణాదిత్యయోరుక్తం సామ్యం నిగమయతి (అస్మాదితి) అన్యోన్యసామ్యకృతం ఫలమాహ (అత ఇతి) ప్రాణాదిత్యావేకీకృత్య త
ద్దృష్ట్యోద్గీథాఖ్యమవయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యర్థః. ౩

రం.— (సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చ) అధ్యాత్మప్రకరణోక్తః అయం- ప్రాణశ్చ, అధిదైవత ప్రకరణోచ్యమానః అసౌ- ఆదిత్య
శ్చ, సమాన ఏవేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (ఉష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ) అయం- ప్రాణః ఉష్ణః - ఉచ్ఛ్వాసస్యోష్ణత్వేనోపలభ్యమానత్వాత్. ఉష్ణో
సౌ- సవితుశ్శైత్యస్పష్టమేవేతి భావః. (స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం) ఇమం - ప్రాణం స్వర ఇత్యాచక్షతే. స్వరం- గ
న్తేత్యర్థః. * స్వృ శబ్దోపతాపయోరిత్యస్మాద్ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ కర్తర్యచి రూపం. అముం - ఆదిత్యం స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇతి చాచక్షతే- ఉద
యాస్తమయయోర్గమన ప్రత్యాగమనసత్త్వాత్. ప్రాణస్య వాయురూపతయా సదాగతిత్వేన ప్రత్యాగమనాభావాన్న ప్రత్యాస్వరసంజ్ఞేతి భావః. అత
స్స్వరసంజ్ఞావత్త్వాదౌష్ణ్యాచ్చ ప్రాణాదిత్యౌ పరస్పరసమానావిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత) తస్మాత్- ఉభయోరపి సమ
త్వాదిమం- ప్రాణం వా అముం- ఆదిత్యం వా ఏతం- ఏతాదృశగుణకముద్గీథముపాసీత- ఉద్గీథే ఽధ్యస్యముపాసీతేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథ ఖల్వితి) ప్రకారాన్తరేణోపాసనముద్గీథస్యోచ్యతే. వ్యానమేవ - వక్ష్యమాణలక్షణం ప్రాణస్యైవ వృత్తివిశేషముద్గీథ
ముపాసీత. అధునా తస్య తత్త్వం నిరూప్యతే- యద్వై పురుషః ప్రాణితి- ముఖనాసికాభ్యాం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. సః ప్రాణాఖ్యా వాయోర్వృత్తి

‡ ఇమమముం చోద్గీథమితి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

ఉ.— యా వాక్సర్క్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతియర్క్తత్సామతస్మాదప్రాణన్ననపానన్సామ గాయతియత్సామసఉద్గీథస్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నుద్గాయతి. ౪

అతో యాన్యన్యానివీర్యవన్తికర్మాణియథాఽగ్నేర్మన్థనమాజేః సరణం దృఢస్యధనుష ఆయమనమప్రాణన్ననపానఁస్తానికరోత్యేతస్యహేతోర్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత. ౫

ఽశేషః. యదపానితి- అపశ్వసితి. తాభ్యామేవాన్తరాకర్షతివాయుం. సోఽపానః-అపానాఖ్యావృత్తిః. తతః కిమితి. ఉచ్యతే - అథయఉక్తలక్షణయోః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః - తయోరన్తరావృత్తివిశేషః. సః వ్యానః యస్సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాన్నాసౌ వ్యానఇత్యభిప్రాయః. కస్మాత్పునః ప్రాణాపానౌ హిత్వామహతాఽఽయాసేనవ్యానస్యైవోపాసనముచ్యతే. వీర్యవత్కర్మహేతుత్వాత్. కథంవీర్యవత్కర్మహేతుత్వమితి. ఆహ- యోవ్యానస్సావాక్- వ్యానకార్యత్వాద్వాచః. యస్మాద్వ్యానసర్వర్త్యావాక్ - తస్మాదప్రాణన్ననపానన్ - ప్రాణాపానవ్యాపారావకుర్వన్వాచమభివ్యాహరతి- ఉచ్చారయతిలోకః. ౩

ఆ.— అథాధ్యాత్మికమాధిదైవికంచోద్గీథోపాసనం ప్రస్తుత్యతదేవసమస్యైకీకృత్యోక్తం. తథాచవక్తవ్యాభావాత్కిముత్తరేణగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాధ్యాత్మికమేవోద్గీథోపాసనమనుసృత్యాహ (అథేతి) కోఽసౌ వ్యానః- యద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపదిదిక్షితం- అతఆహ (వక్ష్యమాణలక్షణమితి) పదాన్తరంవ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యైవేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమిత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (అదునేతి) తన్నిరూపణార్థమాదౌ ప్రాణాపానౌ నిరూపయతి (యద్వాఇత్యాదినా) తాభ్యామేవ- ముఖనాసికాభ్యామిత్యేతత్. స్యాతామిత్యేవం ప్రాణాపానౌ - వ్యానస్యతుకిమాయాతమితిశఙ్కిత్వాతత్స్వరూపందర్శయతి (తతఇత్యాదినా) సన్ధిమేవస్ఫుటయతి (తయోరితి) ప్రాణాపానయోర్వృత్త్యోరథావస్థాయాంమధ్యేచ వాయోర్వృత్తివిశేషోయోఽస్తి- సవ్యానశబ్దార్థఇత్యర్థః. * సన్ధిస్థమర్మదేశవృత్తిర్వ్యానఇతిసాఙ్ఖ్యయోగాశ్చాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (యస్సాఙ్ఖ్యాదీతి) సాఙ్ఖ్యానాంయోగానాంచశాస్త్రే ప్రసిద్ధాయోవాయోర్వృత్తివిశేషఃస్థాదిదేశగః- నాసౌవ్యానః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాదితియోజనా. వ్యానస్యప్రాణాపానసాపేక్షత్వాత్తయోరన్యతరస్యోపాసనమేవోచితం- నవ్యానోపాసనమితిమన్వానశ్చోదయతి (కస్మాదితి) మహతాఽఽయాసేన- వ్యానతత్త్వనిరూపణేనేతియావత్. తాభ్యాంవైశిష్ట్యముపేత్యపరిహరతి (వీర్యవదితి) వ్యానస్యైవోపాసనమితిశేషః. తదేవప్రశ్నద్వారా ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) కథంవ్యానస్యవీర్యవత్కర్మహేతుత్వం ప్రసిద్ధం ప్రతిజ్ఞాయతే. కార్యకారణభావాదిత్యాహ (వ్యానేతి) వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వేలిఙ్గందర్శయతి (యస్మాదితి). ౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణఉద్గీథోపాసనమాహ (అథఖలువ్యానమేవోద్గీథముపాసీత) ఉద్గీథంవ్యానత్వేనోపాసీతేత్యర్థః. కోవ్యానఇత్యత్రాహ (యద్వైప్రాణితిసప్రాణఇత్యాదినా) పురుషోముఖనాసికేనయత్ప్రాణితి- యంవాయుంబహిర్నిస్సారయతి. సప్రాణాఖ్యోవాయోర్వృత్తివిశేషః. యదపానితిసోఽపానః- ముఖనాసికేనయంవాయుమన్తరాకర్షతి - సోఽపానాఖ్యవృత్తివిశేషః. అథయః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిస్సవ్యానః- తయోరన్తరాళవృత్తివిశేషరూపస్సన్ధిర్వ్యానఇత్యర్థః ఉద్గీథేవ్యానాధ్యాసహేతుమాహ (యోవ్యానస్సావాక్) వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వాద్వాగ్వ్యానఏవేత్యర్థః. వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వేయుక్తిమాహ (తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి) తస్మాత్-వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వాదేవహేతోః అప్రాణన్ననపానన్ - శ్వాసయోరుక్తలక్షణప్రాణాపానౌనిస్సైవతన్నిరూపయ్య-వ్యానవృత్త్యావాచమభివ్యాహరతీత్యర్థః. ౩

శం.— తథా-వాగ్విశేషమృచం, మృక్సంస్థంచసామ, సామావయవంచోద్గీథమప్రాణన్ననపానన్వ్యానేనైవనిర్వర్తయతీత్యభిప్రాయః ౪

ఆ.— యావాగిత్యాదివాక్యానామర్థంసఙ్క్షిపతి (తథేత్యాదినా) ౪

రం— (యావాక్సాఋక్తస్మాదిత్యాది) అప్రాణతాఽనపానతాపుంసాక్రియమాణత్వాదేవవ్యానస్యవాగృక్సామోద్గీథానాంనైక్యమిత్యర్థః. ౪

శం.— నకేవలంవాగాద్యభివ్యాహరణమేవ- అతః- అస్మాదన్యాన్యపియానివీర్యవన్తికర్మాణి - ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని. యథాఽగ్నేర్మన్థనం, మాజేః- మర్యాదాయాస్సరణం- ధావనం, దృఢస్యధనుష ఆయమనం- ఆకర్షణం,- అప్రాణన్ననపానఁస్తానికరోతి. అతోవిశిష్టోవ్యానః ప్రాణాదిప్రవృత్తిభ్యః. విశిష్టస్యోపాసనంజ్యాయః- ఫలవత్త్వాత్ -రాజోపాసనవత్ ఏతస్యహేతోః- ఏతస్మాత్కారణాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత - నాన్యద్వృత్త్యన్తరం. కర్మవీర్యవత్తరత్వంఫలం. ౫

ఆ.— అతోయానీత్యాదివ్యాచష్టే (నకేవలమితి) వ్యానేననిర్వర్తయతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. యాన్యన్యాన్యపియతోక్తానికర్మాణి- తానిలోకోవ్యానేనైవకరోతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యానికర్మాణ్యేవోదాహరతి (యథేతి) యథాతానికర్మాణి - తథాఽన్యాన్యప్యేవంప్రకారాణీతియోజనా. వ్యానస్యవీర్యవత్కార్యహేతుత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) వైశిష్ట్యేపికింస్యాదితిచేత్ - తదాహ (విశిష్టస్యేతి) వైశిష్ట్యఫలముపసంహరతి (ఏతస్యేతి) ఫలవత్త్వాదిత్యుక్తముపాస్తిఫలంస్పష్టయతి (కర్మేతి) వ్యానదృష్ట్యోద్గీథోపాసనస్యాఙ్గావబద్ధత్వాదితిశేషః. ౫

మూ.— అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి ప్రాణ ఏవోత్ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతేఽన్నం థమన్నే హీదగ్ం సర్వగ్ం స్థితం ౬

ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీ థమాదిత్య ఏవోద్వాయుర్గీరగ్నిస్థగ్ం సామవేద ఏవోద్యజుర్వేదో గీః ఋగ్వేదస్థం దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి॥ ౭

ర౦.— (అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణీత్యాది) లోకే అగ్నిమథనమర్యాదాధావనదృఢధనురారోపణాదివీర్యవత్కర్మాణి వ్యానసాధ్యాన్యేవ- అతో హేతోరుద్గీథాఖ్యవీర్యవత్కర్మణోఽపి వ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౫

శం.— అథ- అధునా ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీత. భక్త్యక్షరాణి మా భూవన్నిత్యతో విశినష్టి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథనామాక్షరాణీత్యర్థః. నామాక్షరోపాసనేఽపి నామవత ఏవోపాసనం కృతం భవేత్- అముకమిశ్రా ఇతియద్వత్. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యస్మిన్నక్షరే ప్రాణదృష్టిః. కథం ప్రాణస్యోత్త్వమితి. ఆహ- ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి సర్వః- అప్రాణస్యావసాదదర్శనాత్-అతోఽస్త్యుదః ప్రాణస్య చ సామాన్యం. వాగ్గీః. వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే శిష్టాః తథా- అన్నం థం. అన్నే హీదం సర్వం స్థితం- అతోఽస్త్యన్నస్య థాక్షరస్య చ సామాన్యం. త్రయాణాం శ్రుత్యుక్తాని సామాన్యాని- తాని తేనానురూప్యేణ శేషేష్వపి ద్రష్టవ్యాని. ౬

ఆ.— ఉద్గీథోపాసనప్రసక్తేనోద్గీథాక్షరోపాసనాం ప్రస్తౌతి (అథేతి) విశేషణతాత్పర్యం దర్శయతి (భక్తీతి) ఉద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యుక్తే భక్త్యక్షరాణ్యుపాస్యాని ప్రాప్తాని- తాని మా భూవన్నితి యతో మన్యతే శ్రుతిః - తతో విశేషణం కరోతీత్యర్థః. విశేషణశ్రుతిం వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) నామాక్షరోపాసనముద్గీథోపాసనస్య కించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యథా లోకే కృష్ణమిశ్రాదివాచకశబ్దప్రయోగే వాచ్యస్య పురుషవిశేషస్యోపాసనం గమ్యతే- తథేహాపి నామాక్షరోపాసనేనామవత్ ఉపాసనే పి తదుపాసనమేవేత్యర్థః. కథమిత్యాశఙ్క్య విభజతే (ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణస్యోదస్య సాదృశ్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) గీరిత్యస్మిన్నక్షరే వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (వాగ్గీరితి) వాచో గిరశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (వాచో హేతి) ఉద్గీరక్షరయోః ప్రాణవాగ్దృష్టివద్ థమిత్యస్మిన్నక్షరేఽన్నదృష్టిః కార్యేత్యాహ (తథేతి) థకారాన్నయోరపేక్షితం సాదృశ్యం దర్శయతి (అన్నే హీతి) ప్రాణ ఏవోదిత్యాదౌ సాదృశ్యం శ్రుత్యైవోక్తం-*ద్యౌరేవోదిత్యాదౌ తు నోక్తం- తథాపి తత్ర సాదృశ్యాభావే కథం దృష్టికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయాణామితి) ౬

ర౦.— (అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి) ఉద్గీథ ఇతి త్రీణి ఉద్గీథనామాసు ప్రవిష్టాక్షరాణ్యేవ ఉపాసీతేత్యర్థః. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యక్షరే ప్రాణబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతీతి) స్పష్టం. (వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే) గీరిత్యక్షరే వాగ్బుద్ధిః కార్యా వాచో గీర్శబ్దవాచ్యత్వాద్గీరిత్యస్య వాగర్థ్యాసాధిష్ఠానత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (అన్నం థం) థమిత్యక్షరేఽన్నబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అన్నే హీదం సర్వం స్థితం) అన్నస్య సర్వస్థానత్వేన థకారవత్త్వసామ్యాత్ థశబ్దే అన్నబుద్ధిర్యుజ్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— ద్యౌరేవోత్- ఉచ్చైస్స్థానాత్. అన్తరిక్షం గీః- గిరణాల్లోకానాం. పృథివీ థం- ప్రాణిస్థానాత్. ఆదిత్య ఏవోత్- ఊర్ధ్వత్వాత్. వాయుర్గీః- అగ్న్యాదీనాం గిరణాత్. అగ్నిస్థం- యాజ్ఞీయకర్మావస్థానాత్. సామవేద ఏవోత్- స్వర్గసంస్తుతత్వాత్. యజుర్వేదో గీః- యజుషా ప్రత్తస్య హవిషో దేవతానాం గిరణాత్. ఋగ్వేదస్థం- ఋచ్యధ్యూఢత్వాత్సామ్నః. ఉద్గీథాక్షరోపాసనఫలమధునోచ్యతే-దుగ్ధే - దోగ్ధ్యస్మై- సాధకాయ. కా సా. వాక్. కం. దోహం. కోఽసౌ దోహ ఇతి. ఆహ (యో వాచో దోహః) ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యం ఫలమిత్యభిప్రాయః. తద్వాచో దోహః. తం స్వయమేవ వాగ్దోగ్ధి. ఆత్మానమేవ దోగ్ధి. కిఞ్చ - అన్నవాన్ - ప్రభూతాన్నోఽన్నాదశ్చ - దీప్తాగ్నిర్భవతి. య ఏతాని- యథోక్తాని ఏవం- యథోక్తగుణాన్యుద్గీథాక్షరాణి విద్వాన్ సన్నుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి. ౭

ఆ.— అన్తరిక్షం - ఆకాశః. తదన్తః ప్రతిష్ఠా లోకాస్తేన గీర్ణా ఇవేతి మత్వాహ (గిరణాదితి) (అగ్న్యాదీనాం గిరణాదితి) సంవర్గవిద్యాయాం ద్రష్టవ్యం. *సామవేదో వై స్వర్గో లోక ఇతి స్వర్గలోకత్వేన సామవేదస్య సంస్తుతత్వాదితి హేతుమాహ (స్వర్గేతి) యజుషా- స్వాహా స్వధాదినేతి యావత్. అధ్యాత్మమధిలోకమధిదైవమధివేదం చ నామాక్షరోపాసనముక్త్వా తత్ఫలోక్తిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) యో వాచో దోహ ఇత్యత్ర షష్ఠీ కర్మణి ద్రష్టవ్యా. తమేవ వాగ్దోహం ప్రకటయతి (ఋగ్వేదాదీతి) తత్సాధ్యం ఫలం- స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వం. తదనాయాసేనాస్య సమ్భవతీత్యర్థః. తదితి ప్రకృతఫలపరామర్శః. షష్ఠీ పూర్వవత్. తమితి దోహోక్తిః. వాచ ఏవ దోహే కర్మత్వం కర్తృత్వం చేత్యాహ (ఆత్మానమేవేతి) యో దోగ్ధా - సా వాగేవ. సా చాత్మానమేవ తం దోగ్ధీతి యోజనా. యథోక్తాని - ప్రాణవాగన్నాదిరూపత్వేనోక్తానీతి యావత్. యథోక్తగుణాని- ఉత్థానగిరణస్థిత్యాదిధర్మకాణీత్యర్థః. ఉద్గీథాక్షరాణీత్యుక్తం విశేషణానువాదేన స్ఫుటయతి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథ ఇత్యేవంరూపస్య నామ్నోఽక్షరాణీతి యావత్. ౭

ఉ. — అథ ఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత యేన సామ్నా స్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్ ॥ ౮
యస్యామృచి తామృచం యదార్షేయం తమృషిం యాం దేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్ ॥ ౯
యేన చ్ఛన్దసా స్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్ద ఉపధావేద్యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్గ్ స్తోమముపధావేత్ ॥ ౧౦
యాం దిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దిశముపధావేత్ ॥ ౧౧

ర० — ప్రకారాన్తరేణోద్గీథాక్షరోపాసనమాహ (ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీథమిత్యాది) ఉదుత్తేభ్యో లోకాదిత్యసామవేదస్య ... అన్తరిక్షస్య ... ఉక్తస్య ... థ ... ఉద్గీథాక్షరోపాసనస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం) వాగస్మై ... ఉపాసకాయ దోహం దోగ్ధి ... కంఠోక్తమిత్యత్రాహ (యో వాచో దోహః) వాక్యార్థ ... ఫలాన్తరమప్యాహ (అన్నవానన్నాదో భవతి) ... (య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి) స్పష్టార్థః ॥ ౭

శ० — అథ ఖల్వి- ఇదానీమాశీస్సమృద్ధిః- ఆశిషః- కామస్య సమృద్ధిః- యథా భవేత్తథా వక్ష్యత ఇతి వాక్యశేషః ఉపసరణాని - ఉపసర్తవ్యాని ఉపగన్తవ్యాని. ధ్యేయానీత్యర్థః కథం. ఇత్యుపాసీత- ఏవముపాసీత. తద్యథా - యేన సామ్నా యేన సామవిశేషేణ స్తోష్యన్- స్తుతిం కరిష్యన్ స్యాత్ - భవేదుద్గాతా. తత్సామోపధావేత్- ఉపసర్పేత్. చిన్తయేదుత్పత్త్యాదిభిః. ౮

ఆ — వాగాదిసమృద్ధిఫలకముపాసనముక్త్వా ఫలసమృద్ధిర్యేన ప్రకారేణ భవతి - తత్ప్రకారజ్ఞానం సర్వకామ్యోపాసనశేషభూతం ప్రాసఙ్గికం విధిత్సన్నాహ (అథ ఖల్వితి) వాగాదిసమృద్ధిఫలకోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం సర్వకామ్యోపాసనాశేషత్వద్యోతనార్థం ఖల్విత్యుక్తం. ప్రాసఙ్గికత్వం దర్శయతి (ఇదానీమితి) కామశబ్దః ఫలవిషయః. తత్ప్రాప్తిప్రకారజ్ఞానపరామర్శః. ఉచ్యతే- విధీయతే ఇత్యర్థః. ధ్యానప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం నిశ్చాయయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతి శబ్దార్థమభినయతి (ఏవమితి) ఏవంశబ్దార్థముదాహరణనిష్ఠతయా స్పష్టయతి (తద్యథేతి) ఉత్పత్త్యాదిభిరిత్యాదిశబ్దేన ఋష్యాదిదేవతాదిగ్రహణం. ౮

ర० — (అథ ఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత) ఆశీస్సమృద్ధిహేతుభూతాన్యుపాసనానీమానీతి మత్వోపాసీత - ఉపాసనం తు ... కేషాముపాసనం కార్యమిత్యత్రాహ (యేన సామ్నా స్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్) ఉపధావేత్- చిన్తయేత్. ఉపాసీతేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శ० — యస్యామృచి తత్సామ- తాం చర్చముపధావేద్దేవతాదిభిః. యదార్షేయం సామ- తం చర్షిం. యాం దేవతామభిష్టోష్యన్ స్యాత్- తాం దేవతాముపధావేత్. ౯

ఆ. — దేవతాదిభిరిత్యాదిపదేనార్షేయాది గ్రహః. ౯

ర० — (యస్యామృచి తామృచం) యస్యామృచి సామ్నా స్తోష్యన్ స్యాత్- తామృచం చిన్తయేదిత్యర్థః. (యదార్షేయం తమృషిం) ... ఆర్షేయం. యస్యార్షేయం యదార్షేయం. ... సామ యదృషికం- తమృషిం చిన్తయేదిత్యర్థః. (యాం దేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్) స్పష్టం. ౯

శ० — యేన ఛన్దసా- గాయత్ర్యాదినా స్తోష్యన్ స్యాత్- తచ్ఛన్ద ఉపధావేత్. యేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్ స్తోమేన. సోమయాగఫలస్య కర్తృగామిత్వాదాత్మనేపదం స్తోష్యమాణ ఇతి. తం స్తోమముపధావేత్. ౧౦

ఆ. — గాయత్ర్యాదినేత్యాదిపదముష్ణిగనుష్టుబ్బృహత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. త్రివృత్పఞ్చదశసప్తదశైకవింశ ఇతి ప్రసిద్ధస్తోమయోగే స్తోమః. ఆత్మనేపదప్రయోగస్యోపపన్నమర్థమాహ (సోమేతి) యత్ర కర్తృగామిఫలం- తత్రాత్మనేపదం ప్రయుజ్యతే. ప్రకృతే చ స్తోష్యమాణ ఇత్యాత్మనేపదం దృశ్యతే- తస్మాదేతత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వం గమ్యతే-అన్యథా పూర్వోత్తరయోరివ పరస్మైపదప్రయోగప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౧౦

ర० — (యేన ఛన్దసా స్తోష్యన్ స్యాత్తచ్ఛన్ద ఉపధావేత్) ఛన్దః- గాయత్ర్యాదికమిత్యర్థః. (యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్గ్ స్తోమముపధావేత్) స్తోమః- త్రివృత్పఞ్చదశాదిలక్షణ ఋక్సఙ్ఘవిశేషః. ౧౦

శ० — యాం దిశం స్తోష్యమాణస్స్యాత్- తాం దిశముపధావేదధిష్ఠాత్రాదిభిః. ౧౧

మూ.— ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తోఽభ్యాశో హ యదస్మై స కామస్సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశం స్తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్ యదేభిరచ్ఛాదయం స్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వమ్॥ ౨

ఆ.— యత్కామస్స్తువీతేత్యాదిశబ్దార్థః ... ౧౧

రం.— (యథా దిశముపస్థాయ ...) ... ౧౧

శం.— ఆత్మానముద్గాతా స్వం రూపం గోత్రనామాదిభిః సామాదిభిః స్వేన రూపేణ, ... అన్తతః ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్. తతోఽభ్యాశః- క్షిప్రమేవ హ యద్యత్రాస్మై- ఏవంవిదే స కామస్సమృధ్యేత- సమృద్ధిం గచ్ఛేత్. కోఽసౌ. యత్కామస్సన్ స్తువీతేతి. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మానం స్వం రూపం గోత్రాదినా ఉపసృత్యాన్తతః స్తువీతేత్యుక్తం ... నామాదిభిరిత్యాదిశబ్దేన ... గ్రహణం. ... (సామాదీతి) పూర్వోక్తాన్ సామాదీన్ ... స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్ ... యత్ర ... అస్మై ... స కామస్సమృద్ధిం గచ్ఛేత్- యత్కామస్సన్ యత్కామస్స్తువీతేత్యన్వయః. ఇతిశబ్దః ప్రాసఙ్గికోపాసనసమాప్త్యర్థః ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః) ఉక్తసర్వం ధ్యాత్వా ... అన్తే ఆత్మానముపసృత్య- ... కం ధ్యాత్వా కామం- ఆత్మన ఇష్టం ధ్యాయన్నప్రమత్తః- అవహితః. స్వరవర్ణాద్యప్రమాదేన ... (అభ్యాశో హ యదస్మై స కామస్సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి) యత్కామస్సన్ ఏవంవిత్ స్తోత్రం కరోతి- స కామః ... అభ్యాశః- క్షిప్రం సమృధ్యేత- సమృద్ధిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ... ఫలసిద్ధిరుపసంహరణఫలమిత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్వ్యాసమాప్త్యర్థా ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఓమిత్యేతదిత్యాది) ప్రకృతస్యాక్షరస్య పునరుపాదానం ఉద్గీథాక్షరాద్యుపాసనాన్తరితత్వాదన్యత్ర ప్రసఙ్గో మా భూదిత్యేవమర్థం. ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యామృతాభయగుణవిశిష్టస్యోపాసనం విధాతవ్యమిత్యారమ్భః. ఓమిత్యాది- వ్యాఖ్యాతమ్. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (ఓమిత్యేతదిత్యాదీతి) పునరుపాదానస్య తాత్పర్యమాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వోక్తాన్యుపాసనాని గృహ్యన్తే. ఉద్గీథస్యైతైర్వ్యవహితత్వాత్ప్రకరణవిచ్ఛేదశఙ్కాయామన్తరాలేఽన్యస్మిన్ ప్రసఙ్గస్స్యాత్ - స మా భూదిత్యేవమర్థం పునరుపాదానమిత్యర్థః. దేవా వై మృత్యోరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (ప్రకృతస్యేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానప్రస్తావోపవాదభాగం ప్రత్యాహ (ఓమిత్యాదీతి) ౧

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాది) పూర్వవదర్థః. అత్ర ... ఉద్గీథోపాసనస్య పునః పరామర్శో ... అక్షరోపాసనయా అన్తరితత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. ౧

శం.— దేవా వై మృత్యోః- మారకాద్బిభ్యతః కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే- త్రయీం విద్యాం- త్రయీవిహితం కర్మ ప్రావిశన్ - ప్రవిష్టవన్తః. వైదికం కర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. తన్మృత్యోస్త్రాణం మన్యమానాః. కిఞ్చ - తే కర్మణ్యవినియుక్తైశ్ఛన్దోభిః- మన్త్రైర్జపహోమాదికుర్వన్త ఆత్మానం కర్మాన్తరేష్వచ్ఛాదయన్ - ఛాదితవన్తః. యత్ - యస్మాదేభిః - మన్త్రైరచ్ఛాదయన్- తత్-తస్మాచ్ఛన్దసాం - మన్త్రాణాంఛాదనాచ్ఛన్దస్త్వం ప్రసిద్ధమేవ. ౨

ఉ.— తాను తత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి. తే ను విదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్॥ ౩

యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవగ్ం సామైవం యజురేష ఉ స్వరో య ఏతదక్షరమేతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్॥ ౪

ఆ.— *దేవాసురా హ వై యత్రేత్యత్ర వ్యాఖ్యాతాః- దేవాః. మారకాదాసురాత్పునస్సకాశాదితియావత్. కోయం కర్మణి ప్రవేశో నామ- తత్రాహ (వైదికమితి) తదితి వైదికం కర్మోచ్యతే. తే ఛన్దోభిరిత్యాదివ్యాచష్టే. (కిం చేతి) సహిసర్వైమన్త్రైస్సర్వస్మిన్నపి యజ్ఞే తథాపి తైకస్మిన్కర్మణ్యనుష్ఠీయమానే సతి యే మన్త్రాస్తస్మిన్నవినియుక్తాస్తైర్జపహోమాదిసర్వేష్వవశిష్టేష్వపి కుర్వన్తస్స్వాత్మానం దేవాశ్ఛాదితవన్తః- తస్మాన్మృత్యువశ్యతా తేషామిత్యర్థః. తేషాం ఛన్దోభిశ్ఛాదితత్వే ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వప్రకారమాహ నయతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్) దేవాః మరణభీతాస్సన్తః త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్- వైదికకర్మప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః (తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్) ఛన్దోభిః- కర్మణి వినియుక్తైర్వైదికైర్మన్త్రైర్మృత్యుభీతాస్సన్తః ఆత్మానం ఛాదితవన్త ఇత్యర్థః వైదికమన్త్రకఞ్చుకచ్ఛన్నా ఇతియావత్. (యదేభిరచ్ఛాదయగ్ంస్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వం) ఛాదకత్వాదేవ వైదికమన్త్రాణాం ఛన్దస్త్వమిత్యర్థః. ౨

శం.— తాంస్తత్ర - దేవాన్కర్మపరాన్మృత్యుర్యథా లోకే మత్స్యఘాతకో మత్స్యముదకే నాతిగమ్భీరే పరిపశ్యేద్బడిశోదకస్రావోపాయసాధ్యం మన్యమానః - ఏవం పర్యపశ్యత్ - దృష్టవాన్. మృత్యుః కర్మక్షయోపాయసాధ్యాన్దేవాన్మేన ఇత్యర్థః. క్వాసౌ దేవాన్దదర్శేతి. ఉచ్యతే (ఋచి సామ్ని యజుషి) ఋగ్యజుస్సామసమ్బన్ధికర్మణీత్యర్థః. తే ను- దేవా వైదికేన కర్మణా సంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్తో మృత్యోశ్చికీర్షితం విదితవన్తః. విదిత్వా చ తే ఊర్ధ్వాః- వ్యావృత్తాః కర్మభ్యః. ఋచస్సామ్నో యజుషః - ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధాత్కర్మణః అభ్యుత్థాయేత్యర్థః. తేన కర్మణా మృత్యుభయాపగమం ప్రతి నిరాశాస్తదపాస్యామృతాభయగుణమక్షరం స్వరశబ్దితం ప్రావిశన్నేవ - ప్రపన్నవన్తః. ఓఙ్కారోపాసనపరాస్సంవృత్తాః. ఏవశబ్దోऽవధారణార్థస్సన్ సముచ్చయప్రతిషేధార్థః. తదుపాసనపరాస్సంవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

ఆ.— కర్మానుష్ఠాతౄన్ దేవాన్ మృత్యువశ్యతాన వ్యావృత్తేత్యాహ (తానితి) తత్రేతి వైదికకర్మప్రారమ్భోక్తిః. ఉపశబ్దోऽప్యర్థః. యథోక్తకర్మపరానపి తాన్మృత్యుః పర్యపశ్యదిత్యన్వయః కిం కర్మణాం మృత్యుపదగోచరత్వం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య వివక్షితమర్థం గృహ్ణాతి (మృత్యురితి) దార్ష్టాన్తికేషు బ్రాహ్మదకస్థానీయం కింస్యాదితి ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (క్వాసావిత్యాదినా) ఋగాదీనాం నిత్యత్వేన తు మృత్యుపాపాన్తు స్థ్రోదకస్థానీయతేత్యాశఙ్క్యావివక్షితమర్థమాహ (ఋగితి) కర్మణశ్చ కృతకత్వేన ఫలతస్స్వరూపతశ్చ క్షయితా ప్రసిద్ధేతి భావః. మృత్యుపరిహారోపాయముపాదత్తే (తేను దేవా ఇత్యాదినా) కర్మభ్యస్సకాశాదూర్ధ్వాః- వ్యావృత్తా ఇత్యర్థః. సర్వకర్మసన్న్యాసఙ్కరణభ్య ఇతి భావః. అవైదికకర్మత్యాగస్యకర్మిష్వపి సిద్ధత్వాద్వైదికకర్మత్యాగార్థం విశినష్టి (ఋచ ఇతి) కర్మత్యాగమాత్రం కృతకృత్యతాశఙ్కాం వారయతి (తే నేతి) కింతదక్షరం-తదాహ (ఓఙ్కారేతి) ౩

రం.— (తాను తత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి) ఉశబ్దో నిరర్థకః. తాన్-దేవాన్కర్మపరాన్యథా మత్స్యగ్రాహీ ఉదకే మత్స్యం పరిపశ్యతి - ఏవం మృత్యుస్త్రయీవిహితం కర్మాను ప్రవిష్టాన్ కర్మక్షయసమయం ప్రతీక్ష్య గృహ్ణామీతి పశ్యతీత్యర్థః (తే ను విదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్) తే-దేవాః మృత్యోశ్చికీర్షితం జ్ఞాత్వా ఋక్సామయజూరూపత్రయీ విహితయజ్ఞాదికర్మభ్యః ఊర్ధ్వాః- అధికాః కర్మనిర్మలీకృతాన్తఃకరణాస్సన్తః స్వరశబ్దితమోఙ్కారం ప్రావిశన్- ఉపాసితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమక్షరస్యేతి. ఉచ్యతే - యదా వై ఋచమాప్నోతి - ఓమిత్యేవాతిస్వరతి. ఏవం సామ. ఏవం యజుః. ఏష ఏవ ఉ స్వరః కోऽసౌ. యదేతదక్షరం. ఏతదమృతమభయం. తత్ప్రవిశ్య యథాగుణ ఏవామృతా అభయాశ్చాభవన్దేవాః. ౪

ఆ.— ఉదాత్తాదిరూపత్వాభావాదక్షరస్య న స్వరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఋచమాప్నోతి- అధ్యయనేన స్వాధీనం కరోతీత్యర్థః. అతిస్వరతి- అతిశయేనాదరధియోచ్చారయతీతియావత్. ఋగ్యజుస్సామ్నాం ప్రత్యేకమోఙ్కారోచ్చారణద్వారేణైవాప్తిదర్శనాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఉశబ్దోऽపిపర్యాయః సం ప్రతిపన్నస్వరవదితి దృష్టాన్తార్థః. అమృతమభయం - తథావిధ బ్రహ్మప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. తత్ప్రవిశ్య- బ్రహ్మబుద్ధ్యా తద్ధ్యానం కృత్వేత్యర్థః. ౪

రం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమోఙ్కారస్యేత్యత్రాహ (యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవం సామైవం యజుః) యదా వా ఋగాదిరమాప్నోతి- ఆరభతే. తదా ఓమిత్యతిస్వరతి- శబ్దం కరోతీత్యర్థః. (ఏష ఉ స్వరః) తస్మాదేషః-ఓఙ్కారః స్వర ఇత్యర్థః. (యదేతదక్షరమేతదమృతమభయం) ఓఙ్కార ఏవ మరణభయాదినివర్తక ఇత్యర్థః. (తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్) మరణభయాదినివర్తకమోఙ్కారం ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయాశ్చ అభవన్నిత్యర్థః. ౪

స య ఏతదేవం విద్వానక్షరం ప్రణౌత్యేతదేవాక్షరగ్ం స్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి తత్ప్రవిశ్య యదమృతా దేవాస్తదమృతో భవతి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవో యః ప్రణవస్స ఉద్గీథ ఇత్యసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథ ఏష ప్రణవ ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౧

ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ। రశ్మీగ్ంస్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తే భవిష్యన్తీత్యధిదైవతం॥ ౨

శం.— స యః- అన్యోఽపి దేవవదేతదక్షరమేవం-అమృతాభయగుణం విద్వాన్ ప్రణౌతి- స్తౌతి. ఉపాసనమేవాత్ర స్తుతిరభిప్రేతా. స తథైవైతదేవాక్షరం స్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి. తత్ప్రవిశ్య చ- రాజకులం ప్రవిష్టానామివ రాజ్ఞోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావన్న పరస్య బ్రహ్మణోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావిశేషః. కిం తర్హి. యదమృతా దేవాః- యేనామృతత్వేన యదమృతా అభూవన్. తేనైవామృతత్వేన విశిష్టస్తదమృతో భవతి. న న్యూనతా, నాప్యధికతా, అమృతత్వ ఇత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భవతు దేవానామేవం - అస్మాకం తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స యోఽన్యోఽపీతి) రాజగృహం ప్రవిష్టస్య విశేషదర్శనాదక్షరం ప్రవిష్టస్యాపి తద్విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రవిశ్యేతి) అమృతత్వేన- విశిష్టా ఇతి శేషః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతదేవం విద్వానక్షరం ప్రణౌతీత్యాది) య ఏతదేవాక్షరం స్వరమమృతమభయం ప్రణౌతి- ఉపాస్త ఇతి యావత్. తాదృశామృతత్వాదిగుణకం ప్రణవం ప్రవిశ్య దేవా యాదృశా అమృతత్వాదియుక్తాః- తాదృశో భవతీత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ప్రాణాదిత్యదృష్టివిశిష్టస్యోద్గీథస్యోపాసనముక్తమేవానూద్య ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వం కృత్వా తస్మిన్ ప్రాణరశ్మిభేదగుణవిశిష్టదృష్ట్యా ఽక్షరస్యోపాసనమనేకపుత్రఫలమిదానీం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే - అథ ఖలు య ఉద్గీథః- స ప్రణవో బహ్వృచానాం. యశ్చ ప్రణవస్తేషాం - స ఏవ ఛాన్దోగ్య ఉద్గీథశబ్దవాచ్యః. అసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథః. ఏష ప్రణవః- ప్రణవశబ్దవాచ్యోఽపి స ఏవ బహ్వృచానాం - నాన్యః. ఉద్గీథ ఆదిత్యః కథం. ఉద్గీథాఖ్యమక్షరమోమిత్యేతదేష హి - యస్మాత్స్వరన్ - ఉచ్చారయన్. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. అథవా - స్వరన్ - గచ్ఛన్నేతి- అతోఽసావుద్గీథస్సవితా. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిత్యేతి) ప్రణవస్యోద్గీథస్య చైకత్వం కృత్వా తస్మిన్ సత్యధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యా, అధిదైవతమాదిత్యదృష్ట్యా, చ విశిష్టస్యోద్గీథస్య యదుపాసనముక్తం - తదేవానూద్య నిష్ఠిత్వా ప్రాణానాం రశ్మీనాం చ భేదవివగుణః- తద్విశిష్టదృష్ట్యేతి సైవ నోద్గీథావయవస్యాక్షరస్యానేకపుత్రఫలముపాసనమనేన గ్రన్థేన వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థస్సప్రవృత్తి ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. అమృతాభయగుణతాత్వరోపాసనాన న్తర్యమనశబ్దార్థః. ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వే వైదికప్రసిద్ధిం ప్రదర్శనార్థం ఖల్విత్యుక్తం. తయోరేకత్వముక్త్వా ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిమనువదతి (అసావితి) ఉద్గీథాదిత్యయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (ఉద్గీథ ఇత్యాదినా) ఉచ్చారయన్- ఏతీతి సమ్బన్ధః. స్వరతేశ్శబ్దార్థత్వాత్కథముచ్చారయన్నిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అనేకార్థత్వాదితి) గచ్ఛన్ సవితా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ గచ్ఛతి- తస్మాదోఙ్కారత్వం సవితురిత్యాహ (అథవేత్యాదినా) ౧

రం.— ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వవిజ్ఞానమనేకపుత్రఫలకముపదిశ్యతే (అథ ఖలు య ఉద్గీథః స ప్రణవో యః ప్రణవస్స ఉద్గీథ ఇతి) ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానో య ఉద్గీథః- ఉద్గీథావయవ ఓఙ్కారః. స ఏవ హోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః. యశ్చ హోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః- స ఏవోద్గాత్రా ప్రయుజ్యమాన ఉద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఇతీతరేతరైక్యాధ్యాసః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఏవం తయోరైక్యం కృత్వా తత్రాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (అసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథ ఏష ప్రణవ ఇతి) కథమాదిత్యస్య ప్రణవత్వమిత్యత్రాహ (ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతీతి) ఏషః - ఆదిత్యః ఓమితి స్వరన్-కర్తవ్యకర్మణామోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివోదేతీత్యర్థః. *స్వృ శబ్దోపతాపయోరితి హి ధాతుః. అతస్సవితా ప్రణవః, అత ఏవోద్గీథ, శ్చేతి భావః. ౧

శం.— తమేతము ఏవాహమభ్యగాసిషం- ఆభిముఖ్యేన గీతవానస్మి. ఆదిత్యరశ్మ్యభేదం కృత్వా ధ్యానం కృతవానస్మీత్యర్థః. తేన- తస్మాత్కారణాన్మమ త్వమేకోఽసి పుత్ర ఇతి హ కౌషీతకిః- కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకిః. పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. అతో రశ్మీనాదిత్యం చ భేదేన త్వం పర్యావర్తయాత్- పర్యావర్తయేత్యర్థః- త్వం యోగాత్. ఏవం బహవో వై తే- తవ పుత్రా భవిష్యన్తి. ఇత్యధిదైవతం. ౨

ఉ.— అథాధ్యాత్మం య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౩

ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ ప్రాణాంస్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో వై మే భవిష్యన్తీతి॥ ౪

అథ ఖలు య ఉద్గీథః స ప్రణవో యః ప్రణవః స ఉద్గీథ ఇతి హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి॥..౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపదిష్టమనూద్య నిన్దతి (ఏతమితి) సిద్ధాఫలం దర్శయతి (అతఇతి) పర్యావర్తయాదితి ప్రథమపురుషే. త్వం రశ్మీనితి మధ్యమపురుషో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (త్వం రశ్మీనితి) యుష్మద్యుపపదే మధ్యమపురుషవిధానాదిత్యర్థః. రశ్మిభేదగుణదృష్టివిశిష్టోద్గీథోపాసనస్య ఫలం కథయతి (ఏవమితి) వక్ష్యమాణేఽధ్యాత్మే బుద్ధిసమాధానార్థముక్తం దేవతావిషయం దర్శనముపసంహరతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౨

రం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ) ఏతమాదిత్యమేవోద్గీథమహం గీతవానస్మి- నతు బహురశ్మిగుణవిశిష్టతయోపాసితవానస్మి. తేన దోషేణ మమ త్వమేక ఏవ పుత్రో భూరితి కౌషీతకిః స్వపుత్రమువాచేత్యర్థః. (రశ్మీంస్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తే భవిష్యన్తీతి) తస్మాత్త్వం బహురశ్మివిశిష్టాదిత్యవిజ్ఞానావృత్తిం కురు. తవ రశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానమహిమ్నా బహవః పుత్రా భవిష్యన్తీత్యృష్యవాచేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః పర్యావర్తయాదితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. లేటి * లేటోఽడాటావిత్యాడాగమః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపదిష్టమితి శేషః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మముచ్యతే. (య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతేత్యాది) తథా పూర్వవదోమితి హ్యేషః- ప్రాణోఽపి స్వరన్నేతి- ఓమితి హ్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ వాగాదిప్రవృత్త్యర్థమేతీత్యర్థః. నహి మరణకాలే ముమూర్షోస్సమీపస్థాః ప్రాణస్యోఙ్కరణం శృణ్వన్తీతి ఏతత్సామాన్యాదాదిత్యేఽప్యోఙ్కరణమనుజ్ఞామాత్రం ద్రష్టవ్యం. ౩

ఆ— అధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్త్వానువదతి (అథేత్యాదినా) కథం ప్రాణోద్గీథయోరేకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివాదిత్యో గచ్ఛతీత్యుక్తం- తద్వదితి యావత్. ఉక్తమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నహీతి) ముమూర్షుసమీపవర్తినో బన్ధవో మరణకాలే ప్రాణస్య వాగాదిప్రవృత్త్యర్థమనుజ్ఞాకరణం నైవ జానన్తి. తథా చ జీవదవస్థాయామోమితి తదనుజ్ఞావశాదేవ వాగాదీనాం ప్రవృత్తిరాలక్ష్యతే- తస్మాత్ప్రాణస్యానుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరధ్యాత్మాధిదైవతయోరుద్గీథత్వావిశేషాత్ప్రాణవదాదిత్యేఽప్యనుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమవధేయమిత్యాహ (ఏతత్సామాన్యాదితి) ౩

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీత) స్పష్టోఽర్థః. (ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతి) ఏషః- ప్రాణః వాగాదిప్రాణవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ సఞ్చరతి. తస్మాత్ప్రాణ ఏవ ప్రణవ ఉద్గీథశ్చేత్యర్థః. ౩

శం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదేవ. అతో వాగాదీన్ముఖ్యం చ ప్రాణం భేదగుణవిశిష్టముద్గీథం పశ్యన్భూమానం మనసాభిగాయతాత్- పూర్వవదావర్తయేత్యర్థః. బహవో వై మే- మమ పుత్రా భవిష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయస్సన్నిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యైకత్వోద్గీథదృష్టేరేకపుత్రత్వఫలదోషేణాపోదితత్వాద్రశ్మిప్రాణభేదదృష్టేః కర్తవ్యతా చోద్యతేఽస్మిన్ఖణ్డే బహుపుత్రఫలత్వార్థం. ౪

ఆ.— ప్రాణదృష్ట్యోక్తాముద్గీథోపాస్తిం నిన్దిత్వా వివక్షితాముపాస్తిముపన్యస్యతి (ఏతము ఏవేతి) భూమానం- బహుత్వోపేతమితి యావత్. మధ్యమపురుషే లోటత్ఙాదేశస్య వైకల్పికత్వేఽపి ప్రథమపురుషశఙ్కయా పునస్స్వయం వ్యావర్తయతి (పూర్వవదితి) ఏకత్వదృష్టినిన్దాద్వారా ప్రధానోపాసనం సఫలముపసంహరతి (ప్రాణేత్యాదినా) ౪

రం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (ప్రాణాంస్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో మే భవిష్యన్తీతి) మే బహవః పుత్రా భవిష్యన్తీత్యభిసన్ధాయ ముఖ్యం ప్రాణముపాసీనః త్వం భూమానం- బహుత్వమాశ్రితాన్వాగాదీన్ప్రాణాంశ్చ ముఖ్యప్రాణేన సహాభిసన్ధాయాభిగాయతాత్- ఉద్గానం కుర్విత్యర్థః. ౪

శం— అథ ఖలు య ఉద్గీథ ఇత్యాది- ప్రణవోద్గీథైకత్వదర్శనముక్తం. తస్యైతత్ఫలముచ్యతే- హోతృషదనాత్ - హోతా యత్రస్థశ్శంసతి - తత్స్థానం హోతృషదనం. హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాదిత్యర్థః. నహి దేశమాత్రాత్ఫలమాహర్తుం శక్యం. కిం తత్. హ ఏవాపి దు

ముద్గీథం- దుష్టముద్గీథం - ఉద్గానం కృతం. ఉద్గాత్రా స్వకర్మణి క్షతం కృతమిత్యర్థః. తదనుసమాహరతి - అనుసన్ధత్త ఇత్యర్థః. చికిత్సైవ ధాతువైష మ్యశమీకరణమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

అ—— పూర్వోత్తరయోర్భిన్నయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య తాత్పర్యప్రదర్శనపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) న నుయథాశ్రుతం స్థానం హౌత్రషదనం కిం నేష్యతే- తత్రాహ (సహీతి) హౌత్రాత్ కర్మణో యత్ఫలమాద్రియతే - తత్ప్రశ్నపూర్వకమవిశేష తో దర్శయతి (కిం తదిత్యాదినా) నిపాతద్వయమవధారణాతిశయఫలకం క్రియాపదేన సమ్బధ్యతే. అపిశబ్దస్తు నిస్థాన నరభావితయా నేతవ్యః. దుష్ట ముద్గానమేవ స్పష్టయతి (ఉద్గాత్రేతి) కథమన్యనిష్ఠాత్ కర్మణోఽన్యత్ర ఫలమాహర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చికిత్సయేతి) ఉద్గాత్రా ప్రణ వోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానాభావాత్ప్రమాదికం స్వకర్మణి ప్రాప్తం క్షతం హౌత్రాత్ కర్మణః సమ్యక్ప్రయుక్తాత్ప్రణవాత్ప్రతిసన్దధాతీత్యర్థః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం,— ఉక్తప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవ ఇత్యాది) అపి దురుద్గీథం - వేదనహీనః పుమానుద్గీథమిత్య ర్థః. హౌత్రషదనాత్ - హౌత్రకర్తృకోద్గీథప్రణవైక్యజ్ఞానాదిత్యర్థః. హౌత్రషదనాదిత్యత్ర * పూర్వపదాదితి షత్వం. అయం భావః - ఉద్గీ థప్రణవైకత్వవిజ్ఞానం హోత్రాపి కర్తవ్యం, ముద్గాత్రాపి కర్తవ్యం,- ప్రణవే హోతురుద్గీథే ఉద్గాతుశ్చ కర్తృత్వాత్. తత్రోద్గాతురేతాదృశైక త్వవిజ్ఞానాభావేన దోషయుక్తమపి ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానముద్గీథం హోతా స్వీయోద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ అనుసమాహరతి- సమా దధాతి. అదుష్టం కరోతీతి. అనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-* అ ఙ్గేషు యథాశ్రయభావః. అఙ్గేష్వాశ్రితానాముపాసనానాం క్రతోర్బహిః ప్రయోగాసమ్భవేనాశ్రయతన్త్రత్వస్య వక్తవ్యతయా ప్రయోగవచనే నాశ్రయాణాముద్గీథాదీనాం సముచ్చయనియమేనాశ్రితానామపి సముచ్చయనియమో యుక్తః- ఇతరథా తదాశ్రితత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. * శిష్టేశ్చ. * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితివదధికారాన్తరాశ్రవణేన * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాఙ్గతయా ఉపాసనవిధానాచ్చ నియమేనోపాసనోపా దేయా. న చ వీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థత్వస్య * తన్నిర్ధారణానియమ ఇత్యత్రోక్తత్వాత్ కథం తస్యోద్గీథాఙ్గత్వమితి వాచ్యం-* ఉద్గీథముపాసీతేతి వాక్యే న ఉపాసనస్యోద్గీథరూపాశ్రయసమ్బన్ధే, వీర్యవత్తరత్వరూపఫలసమ్బన్ధే, చ బోధ్యమానే వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్. న చ వాక్యభేదభీత్యా తస్య ఫలవిధిత్వా సమ్భవే పి తస్య ఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్రన్యాయేన వీర్యవత్తరత్వస్యైవార్థవాదికస్య ఫలత్వకల్పనం సమ్భవతీతి వాచ్యం- పర్ణతాదావపి తథా ప్రసఙ్గాత్. * సమాహారాత్. * హౌత్రషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్య సమాహారనియమో దృశ్యతే- ఉద్గాతృకృతవేదనహానిప్రయుక్తోద్గీ థవైగుణ్యస్య హౌత్రకర్తృకప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానేన సమాధానోక్త్యా ఉపాసనస్యావశ్యకత్వప్రతీతేరిత్యర్థః. * గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. ఉపా సనగుణస్యోపాస్యస్య ప్రణవస్య * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి సాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ఉ పాసనావశ్యకతా గమ్యతే- ప్రకృతపరామర్శినా తేనేతి శబ్దేన ఉపాస్యస్య ప్రణవస్యైవ ప్రతీతేః. అత ఉపాసననియమోఽస్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-* న వా తత్స హభావాశ్రుతేః. న వా క్రతుషూపాదాననియమః ఉద్గీథోపాసనాదేః. కుతః. తత్సహభావాశ్రుతేః- ఉద్గీథాఙ్గభావాశ్రుతేరిత్యర్థః. వీర్యవత్తరత్వరూ పఫలార్థతయా గోదోహనతుల్యత్వేన క్రత్వర్థత్వాభావాదితి భావః. న చ పర్ణతాదేరపి పురుషార్థత్వప్రసఙ్గః - పర్ణతాయా జుహూసమ్బన్ధేపి అవ్యాపార రూపతయా ఫలనిష్పాదకత్వాభావేన ఫలాకాఙ్క్షాయా ఏవాభావాత్ఫలకల్పనాయా అప్రసక్తేః. ఫలాకాఙ్క్షాసిద్ధ్యర్థం క్రతూపరాగేణ వ్యాపారరూపతాం సమ్పాదయితుం జుహూలిఙ్గేన క్రతుముపస్థాప్య తత్సమ్బన్ధబోధకశబ్దో వా కల్ప్యః- జుహూశబ్దస్య జుహూసమ్బన్ధిక్రతులక్షకత్వం వా కల్ప్యం. తతశ్చ క్ర తుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ రాత్రిసత్రన్యాయేనార్థవాదికఫలకల్పనా న సమున్మిషతి. ఇహ తూపాసనాయాః స్వయం వ్యాపారరూపాయాః క్రతూపరా గమన్తరేణైవ ఫలాకాఙ్క్షా సమ్భవతి- సత్యాం చ ఫలాకాఙ్క్షాయాం వాక్యశేషస్థస్యైవ ఫలస్య సమర్పకతయా పరిణామసమ్భవే తత్పరిత్యాగేనాన్తరబాధకవాక్యకల్ప నాద్యనపేక్షణాత్. తస్మాద్వాక్యశేషశ్రుతాయతనఫలాయోద్గీథాద్యాశ్రయవిశిష్టోపాసనవిధిరిత్యేవ యుక్తం. న చోపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వాత్ సత్యాశ్రయే తత్తన్త్రాణాముపాసనానామప్యావశ్యకత్వమితి వాచ్యం- ఇదమేవ హ్యుపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వం- యదాశ్రయే సత్యేవ ప్రవృత్తిర్నా న్యదాస్తీతి. న తు యావదాశ్రయసత్త్వం ప్రవృత్తిరితి. తతశ్చ కామోపబద్ధత్వాదుపాసనానాం, కామనానాం చానిత్యత్వాత్, తదవబద్ధానామప్యుపాస నానామనిత్యత్వమేవ. * దర్శనాచ్చ. * ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేనైవ సర్వేషాం రక్ష ణం బ్రువతీ శ్రుతిః ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమం దర్శయతీతి స్థితం. కేచిత్తు ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వాభావే * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదిత్యధికరణే *ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేన క్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేపి అర్థవాదికమపి ఫలం తదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమితి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమితి భా ష్యం విరుధ్యేత, తథా పురుషార్థాధికరణే * యదేవ విద్యయా కరోతీతి విద్యాయాస్తృతీయాశ్రుత్యా కర్మాఙ్గత్వప్రతిపాదనాత్ న విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి * తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షే కృతే తత్ర విద్యాశబ్దస్య ప్రకృతోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన ఉద్గీథవిద్యామాత్రస్య కర్మాఙ్గత్వేపి న బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమస్తీత్యేతదర్థప్రతిపాదకయోః * అసార్వత్రికీతి సూత్రతద్భాష్యయోః విరోధశ్చ స్యాత్. అతశ్చాస్యైవ క్రత్వర్థత్వం. న చ * తన్నిర్ధార ణానియమః * అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణద్వయవిరోధః. తయోర్నియతక్రత్వర్థత్వప్రతిక్షేపమాత్రపరత్వాత్. న చ క్రత్వఙ్గత్వేప్యర్థ వాదికఫలస్వీకారే పర్ణతాయా అపి అపాపశ్లోకశ్రవణఫలకత్వప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్క్యం - ప్రస్తరప్రహరణస్యాపి సూక్తవాకమన్త్రప్రతిపాద్యఫలార్థత్వ

ఉ.— ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయత ఇయమేవ సాఽగ్నిరమస్తత్సామ॥ ౧

అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతేఽన్తరిక్షమేవ సా వాయురమస్తత్సామ॥ ౨

ద్యౌరేవర్గాదిత్యస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే ద్యౌరేవ సాఽఽదిత్యోఽమస్తత్సామ॥ ౩

నక్షత్రాణ్యేవర్క్చన్ద్రమాస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే నక్షత్రాణ్యేవ సా చన్ద్రమా అమస్తత్సామ॥ ౪

న, దుపహాసలవిద్యాం[illegible] ... 'వాస్యపరవపురుషాకృతీయ[illegible]' ఇతి ప్రతిపన్న బ్రహ్మవిద్యావిరోధిత దుపయోగి[illegible]. [illegible] ... అర్థవాదప్రతిపన్న[illegible] ... ఇతి వదన్తి. అన్యే తు *అన్యథాత్వం[illegible] ... ప్రకృతమనుసరామః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అథేదానీం సర్వఫలసమ్పత్త్యర్థముద్గీథస్యోపాసనాన్తరం విధిత్స్యతే. ఇయమేవ - పృథివీ ఋక్ - ఋచి పృథివీదృష్టిః కార్యా. తథా- అగ్నిస్సామ-సామ్న్యగ్నిదృష్టిః. కథం పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమితి. ఉచ్యతే-తదేతత్-అగ్న్యాఖ్యం సామ ఏతస్యాం- పృథివ్యామృచ్యధ్యూఢం- అధిగతం. ఉపరిభావేన స్థితమిత్యర్థః. ఋచీవ సామ. తస్మాత్-అత ఏవ కారణాదృచ్యధ్యూఢమేవ సామ గీయత ఇదానీమపి సామగైః. యథా చ ఋక్సామనీ నాత్యన్తం భిన్నేఽన్యోన్యం- తథైతౌ పృథివ్యగ్నీ. కథం. ఇయమేవ-పృథివీ సా- సామనామార్ధశబ్దవాచ్యా. ఇతరార్ధశబ్దవాచ్యోఽగ్నిరమః తత్- ఏతత్పృథివ్యగ్నిద్వయం సామ - ఏకశబ్దాభిధేయత్వమాపన్నం సామ తస్మాన్నాన్యోన్యం భిన్నం పృథివ్యగ్నిద్వయం నిత్యసంశ్లిష్టమృక్సామనీ ఇవ తస్మాచ్చ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమిత్యర్థః సామాక్షరయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టివిధానార్థమియమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి కేచిత్. ౧

ఆ.— ఇయమేవేత్యాదిసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) పుత్రాద్యైశ్వర్యాద్యేకదేశవిషయోపాసనోపదేశానన్తరమవసరే ప్రాప్తే నిఃశేషపుమర్థాపవర్గఫలస్య సమస్తైశ్వర్యప్రాప్త్యర్థమనివార్యాధ్యాత్మవిభాగేనోద్గీథవిషయమేవాపూర్వముపాసనముచ్యతే[illegible] ఇష్టమిత్యర్థః ప్రకృతబ్రహ్మోపాసనమాదౌ విదధాతి (ఇయమేవేతి) పృథివ్యామృగ్దృష్టిరత్ర నేష్టా- కర్మాఙ్గస్య సంస్కార్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఋచీతి) ఋచి యథా పృథివీదృష్టిరనన్తరవాక్యే విహితా- తథాఽగ్నిస్సామేత్యత్రాగ్నిదృష్టిస్సామ్ని విధీయతే పూర్వవదిత్యాహ (తథేతి) ఋక్త్వం పృథివ్యాః, సామత్వం చాగ్నేః అప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఋక్సామత్వం- ఋక్సామత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ఉత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తయోరాధారాధేయభావేన సఙ్కటం నిర్దిశతి (తస్మాదితి) ఋచి పృథివీదృష్టిః, సామ్ని చాగ్నిదృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (యథా చేతి) పృథివ్యగ్న్యోరత్యన్తభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కర్మాఙ్గయోస్సహ ప్రయోగాదృక్సామయోరన్యోన్యమవ్యభిచారాన్నాత్యన్తభేదః- తథా పృథివ్యగ్న్యోరప్యేకశబ్దవాచ్యత్వాన్నాత్యన్తం భిన్నతేత్యర్థః. తయోరత్యన్తభేదాభావే ఫలితమాహ (తస్మాచ్చేతి) పృథివీ సాశబ్దవాచ్యా - స్త్రీత్వాత్. అగ్నిరమః- పుంస్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. పక్షాన్తరముక్త్వాఽస్వీకరోతి (సామాక్షరయోరితి) ౧-౨-౩

ర.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే (ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ) ఋచి ఇయమిత్యుక్తపృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢం సామ) తదేతత్- అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం- పృథివీరూపాయామృచి అధ్యూఢం- ఉపరిస్థితమిత్యర్థః. అత ఏవాద్యాపి ఋగాధ్యూఢమేవ సామ గీయత ఇత్యాహ (తస్మాదృచ్యధ్యూఢం సామ గీయత ఇతి) ఏవమృక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిం విధాయ సామనామావయవభూతయోః సాశబ్దామశబ్దయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (ఇయమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి) ఉక్తార్థః (తత్సామ) తత్- ఏవం పరస్పరసంసృష్టపృథివ్యగ్నిరూపసాశబ్దామశబ్దమేళనేన సామవ్యవహారోఽపి ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧

శం:— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాది- పూర్వవత్. ౨-౩

ర.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాదేః పూర్వవదర్థః. ౨-౩-౪

శం.— నక్షత్రాణామధిపతిశ్చన్ద్రమాః- అతస్స సామ. ౪

ఆ.— కథం పునర్నక్షత్రపర్యాయే తదేతదేతస్యామిత్యాదివాక్యం - నహి నక్షత్రేషు చన్ద్రమసః స్థితిః - అత ఆహ (నక్షత్రాణామితి) నక్షత్రాధిపత్యాత్తదుపరిభావేన చన్ద్రమసః స్థితేరిత్యతశ్శబ్దార్థః. నక్షత్రసహితం చన్ద్రమసం పరామ్రష్టుం సశబ్దః. ౪

ఉ.— అథ యదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవర్గథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే॥ ౫

అథ యదేవైతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామాథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః॥ ౬

శం.— అథ యదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః- శుక్లా దీప్తిః. సైవర్క్ అథ యదాదిత్యే నీలం పరః కృష్ణం- పరః - అతిశయేన కార్ష్ణ్యం. తత్సామ తద్ధ్యేకాన్తసమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే. ౫

ఆ.— అక్ష్ణ్యుపాసనాని కానిచిదుక్త్వా తాదృగేవోపాసనాన్తరమాహ (అథేతి) ఆదిత్యస్య మణ్డలాత్మనో యద్రూపం శుక్లం దృశ్యతే- ఋచి తద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ రూపం విశినష్టి (భా ఇతి) తామేవ వ్యాచష్టే (శుక్లా దీప్తిరితి) ఋచి యథా పూర్వోక్తరూపదృష్టిః- తథా సామ్ని వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరనుష్ఠేయేత్యాహ (అథేతి) నన్వాదిత్యే శౌక్ల్యవదతిశయకార్ష్ణ్యం నాస్మాభిరనుభూయతే - తత్రాహ (తద్ధీతి) ఏకాన్తేన సమాహితా- శాస్త్రసంస్కృతా యా యస్య దృష్టిః- తస్యాదిత్యే నిరతిశయం కార్ష్ణ్యం దృశ్యతే. తథా చ తద్దృష్టిః సామ్ని క్షిప్తేత్యర్థః. ౫

రం.— (అథ యదేతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవర్క్) శుక్లం భాః- శుక్లా దీప్తిరిత్యర్థః. శుక్లమితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ) పరః కృష్ణం - అతిశయేన కార్ష్ణ్యరూపం పరః కృష్ణమితి ప్రసిద్ధం యన్నీలం- తత్సామేత్యర్థః. ఆదిత్యే కార్ష్ణ్యస్య సమాహితదృష్టిభిరీక్ష్యమాణత్వాత్తదస్తీతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పరశ్శబ్దస్సాన్తో ద్రష్టవ్యః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— అత ఏవైతే భాశ్శుక్లకృష్ణత్వే సా చామశ్చ- సామ. అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే- ఆదిత్యస్యాన్తః- మధ్యే హిరణ్మయః- హిరణ్మయ ఇవ హిరణ్మయః. న హి సువర్ణవికారత్వం దేవస్య సమ్భవతి- ఋక్సామగేష్ణత్వాపహతపాప్మత్వాసమ్భవాత్. న హి సౌవర్ణే చేతనే పాప్మాదిప్రాప్తిరస్తి- యేన ప్రతిషిధ్యేత. చాక్షుషే చాగ్రహణాత్. అతో లుప్తోపమ ఏవ హిరణ్మయశబ్దః. జ్యోతిర్మయ ఇత్యర్థః ఉత్తరేష్వపి సమానా యోజనా. పురుషః- పురి శయనాత్. పూరయతి వా స్వేనాత్మనా జగదితి. దృశ్యతే - నివృత్తచక్షుర్భిః సమాహితచేతోభిః బ్రహ్మచర్యాదిసాధనాపేక్షైః. తేజస్వినోఽపి శ్మశ్రుకేశాదయః కృష్ణాస్స్యురిత్యతో విశినష్టి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇతి) జ్యోతిర్మయాన్యేవాస్య శ్మశ్రూణి కేశాశ్చేత్యర్థః ఆప్రణఖాత్-ప్రణఖః- నఖాగ్రం. నఖాగ్రేణ సహ సర్వస్సువర్ణ ఇవ భారూప ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అథ యదేవైతదిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అత ఏవేతి) అఙ్గోపాసనాని సమాప్యానన్తరమాధిదైవికం ప్రధానోపాసనం వివక్షురుపాస్యస్వరూపముపన్యస్యతి (అథేత్యాదినా) కిమితి హిరణ్మయపదముపమార్థం వ్యాఖ్యాయతే - హిరణ్యవికారత్వమేవాత్ర వివక్షితం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అపహతపాప్మత్వాసమ్భవం సాధయతి (న హీత్యాదినా) పాప్మాదీత్యాదిపదం తత్కార్యసఙ్గ్రహార్థం. కిం చ- చక్షుష్యపాస్యే పురుషే సువర్ణవికారస్యాగ్రహణాద్గౌణమేవ హిరణ్మయపదమిత్యాహ (చాక్షుషే చేతి) న చ తత్రాప్యతిదేశకం తద్గ్రహణం- ఋక్సామగేష్ణత్వాదినా తాదృశేన విరోధాత్. తస్మాద్గౌణమేవ హిరణ్మయపదమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదివిశేషణేష్వపి తుల్యం గౌణత్వమిత్యాహ (ఉత్తరేష్వపీతి) నన్వాదిత్యాదిమణ్డలే పురుషో నాస్మాభిర్దృశ్యతే- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుర్భిరితి) విశిష్టాధికారిణామాదిత్యపురుషదర్శనముపపాదయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ౬

రం.— (అథ యదేవైతదాదిత్యస్య శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామ) పూర్వవదర్థః. ఏవమృచి పృథివ్యన్తరిక్షద్యునక్షత్రాదిత్యగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్ని అగ్నివాయ్వాదిత్యచన్ద్రాదిత్యగతనీలభారూపత్వదృష్టిం చ విధాయాహ (అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే) అన్తరాదిత్యే-ఆదిత్యమణ్డలస్యాన్తః హిరణ్మయః-రమణీయః యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. *దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిరితి శ్రుత్యైకార్థ్యాత్. హిరణ్మయ ఇతి రూపసామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవదితి వాక్యకారః. తతశ్చ హిరణ్మయశబ్దస్య సముఖ్యార్థో గ్రాహ్య ఇతి వాక్యకారాభిప్రాయః. తతశ్చ హిరణ్మయత్వం-ఉజ్జ్వలత్వమిత్యర్థః. తతశ్చ నీలతోయదాభస్యాపి హిరణ్మయత్వేనానుపపత్తిః. యద్వా- *కశ్చిన్న తద్ధేమసమానవర్ణం తస్యాననమితి శ్రీరామాయణప్రయోగాత్, *పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి శ్రుతేః, శ్చ నీలతోయదాభస్య రుక్మవర్ణత్వం సమ్భవతి. తత్ర హేతుశ్చ సమ్ప్రదాయగమ్యః. ఏతత్సర్వం వేదార్థసఙ్గ్రహశ్రుతప్రకాశికాయాం స్పష్టం తత ఏవావగన్తవ్యం. అత్ర కేచిత్ *కప్యాసం పుణ్డరీకమితి వాక్యైకవాక్యస్థత్వేన ఆదిత్యమణ్డలముచ్యతే- పుణ్డరీకమిత్యనేన హృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. అతశ్చ యథా సూర్యమణ్డలం హృదయపుణ్డరీకం చ ఉపాసనస్థానం- ఏవముపాసకస్యాక్షిణీ అపి పరమాత్మన ఉపాసనస్థానమితి పరోక్తవ్యాఖ్యానదూషణావసరే వ్యాసార్యైః *ఆదిత్యమణ్డలరూపస్థానావరుద్ధ అక్ష్ణోః స్థానతయా విధానం న సమ్భవతీత్యుక్తేః ఆదిత్యమణ్డలస్థానముత్పత్తిశిష్టమితి ప్రతీయతే - తతశ్చ య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇతి వాక్యముపాసనోత్పత్తిపరం. తతశ్చ పురుషో దృశ్యత ఇత్యత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చాదిత్యమణ్డలస్యోత్పత్తిశిష్టత్వే ఉత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధభాష్యకృదభిమతపుణ్డరీకదలామలాయతాక్షత్వాదేః కథం విధానమితి వాచ్యం - పుణ్డరీకాక్షత్వాదేరుత్పత్తిశిష్టాదిత్యమణ్డలస్థానావిరుద్ధత్వాత్, ఉత్పత్తిశిష్టావిరుద్ధగుణానాం విధానసమ్భవాత్, నన్వేవం *సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి ఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావరుద్ధమనోమయత్వా

మూ.— తస్యయథాకప్యాసంపుణ్డరీకమేవమక్షిణీతస్యోదితినామసఏషసర్వేభ్యః పాప్మభ్యఉదితఉదేతిహవైసర్వేభ్యఃపాప్మభ్యోయఏవంవేద॥ ८

దీనాంఉపాసనంసమ్భవతీత్యాశఙ్క్య సర్వంఖల్విదమితివాక్యస్యాపినీతిరేకనైవవికనావాక్యభేదేనసాక్షాత్కారస్యనోత్పత్తిరిష్టత్వమిత్యాహ్యనాత్మనస్సమస్త వస్తుయుక్తంస్యాత్-మనోమయత్వాదీనాంఉత్పత్తిరిష్టానాంత్వాత్మతోభాజత్వేవప సారసమ్బన్ధేనవాక్యభేదేనసాక్షాత్కారస్యఉత్పత్తిరిష్టత్వా భావసమర్థనంకథమితిచేత్. ఉపాయోపాయసంహారనియమపక్షేత్వాదివచనాత్ ఆదిత్యమణ్డలస్థానారుద్ధత్వస్యనోత్పత్తిరిష్టస్థానావరు ద్ధత్వమిత్యర్థః. అపితుయుగపదుపసంహారశక్యత్వాత్ పరస్పరాపేక్షస్థానత్వసమ్భవాత్సర్వకల్పప్రసఙ్గాత్ ఏతత్సర్వమిత్యా హుః. యథాప్యత్రపక్షేతెరుక్తస్తన్నితిప్రకరణే మనసానుపశ్యేత్సేనముక్తంకర్మణ ఆరోపితాకారస్యని ర్ద్దేశః. ఆరోపితాకారస్యని ర్ద్దిష్టత్వాదిత్యర్థః. అత్రాఆదిత్యమణ్డలస్థపరమాత్మవిషయత్వం కర్తవ్యమితిపక్షరజీకృతత్వాత్. ఆదిత్యమణ్డలమధ్యవర్తిత్వఆదిత్యవర్ణత్వకథనాత్ తథాచైకకల్పితత్వాత్ప్రసక్తేః. నహికల్పితస్యతయాపారవర్తిత్వంస స్యాత్ (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఆప్రణఖాత్సర్వఏవసువర్ణః) ఇతియథాకప్యాసమిత్యుపాసనవిధానాత్యుత్తరవాక్యార్థః. ६

రం.— తస్యైవంసర్వత్రస్వర్ణవర్ణస్యాప్యక్ష్ణోర్విశేషః కథం తస్యయథాకప్యాసమిత్యాదినా - కప్యాసః. ఆసేనుపవేశనార్థస్య కరణేఘఞ్. కపేఃస్థానం- యేనోపవిశతి. కప్యాసవత్పుణ్డరీకమక్షిణీ ఏవమస్య- దేవస్యాక్షిణీ. ఉపమితోపమత్వాన్నహీనోపమా. తస్య- ఏవంగుణవిశిష్టస్యగౌణమిదంనామ. ఉదితి. కథంగౌణత్వం. సఏషః- దేవః సర్వేభ్యఃపాప్మభ్యః - పాప్మనాసహతత్కార్యేభ్యఇత్యర్థః యఆత్మా సహతపాప్మేత్యాదివత్. ఉదితః- ఉత్ ఇతః. ఉద్గతఇత్యర్థః. అతో సాపుణ్యనామా తమేవంగుణసమ్పన్నంనామ్నానంయథోక్తేనప్రకారేణ ఉపాస్తే- సోప్యేవమేవ- ఉద్గచ్ఛతిసర్వేభ్యఃపాప్మభ్యః. హవైఇత్యవధారణార్థానిపాతౌ. ఉదేత్యేవేత్యర్థః ८

ఆ.— సర్వఏవసువర్ణఇతివిశేషణాదక్ష్ణోరపిసువర్ణత్వే ప్రాప్తే ఆహ (తస్యేతి) విశేషమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమి త్యాదినా) యథాకప్యాసవదక్షిణిపుణ్డరీకం-తథాతస్యాక్షిణీఇతియోజనా అస్యైవనిష్పత్తిప్రకారంసూచయతి (ఆసేరితి) ఘఞ్ కరణేకథయతి (కపీతి) తస్యకరణత్వంస్ఫుటయతి (యేనేతి) కపేఃపక్షిస్థానకప్యాసఇతిశేషః. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (కప్యా సవదితి) నహీనోపమా:యాదేవస్యచక్షుషీకప్యాసవదితితాతమాఅపిహీనత్వంవ్యపదిశ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపమితేతి) కప్యాసేనోపమితంపుణ్డ రీకం - తేనోపమా నేనోపమితత్వాద్దేవచక్షుషోర్నహీనోపమానప్రయుక్తంనిహీనత్వమిత్యర్థః. యథోక్తస్యాదిత్యపురుషస్యకృష్ణత్వశఙ్కాంవ్యావ ర్తయితుంనామవ్యపదిశతి (తస్యేతి) నామ్నోగౌణత్వంశఙ్కాద్వారాప్రశ్నద్వారావదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్యనసర్వపాప్మోదయః- తన్నార్థమాహ- ప్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పాప్మనేతి) ఆదిత్యమేవశ్రుతిసర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి- సహతపాప్మేత్యాదిశ్రుత్యనుసారేణ సఏషఇత్యాదివాక్యశేషముదాహరతి (యఆత్మేతి) ఉద్గతఇత్యర్థః. ఉపాస్యంసర్వపాప్మనముపాసనస్యతదుపాసనమిదానీంసఫలముప న్యస్యతి (తమేవంగుణసమ్పన్నమితి) యథోక్తేనప్రకారేణ- ఉన్నామానమితిసమ్బన్ధః. ७

రం.— (తస్యయథాకప్యాసంపుణ్డరీకమేవమక్షిణీ) కంపిబతీతికపిః- ఆదిత్యః. తేనఅస్యతే- క్షిప్యతే. వికాస్యతఇతికప్యాసం. త థాహవాక్యకారః ఆదిత్యక్షిప్తంవాశ్రీమత్వాదితి. యద్వా- కం పిబతీతికపిః - నాళం. తస్మిన్నాస్తఇతికప్యాసం. అపచితౌదపిపద్మజానాంతస్య ప్రపుణ్డరీకస్యశోభాతిశయశాలిత్వాత్తాదృశమిహవివక్షితం. యద్వా- కం-జలం. ఆసఉపవేశనఇతిధాతురపిపూర్వకః. వష్టిభాగురిరల్లోపమ వాప్యోరుపసర్గయోరితివకారోలోపః. కే-జలేఆస్తఇతికప్యాసం - సలిలస్థమిత్యర్థః. ఏవమనేకార్థత్వయస్యాపపన్నతయా వాక్యకారోక్తిస్సిద్ధా న్తత్వమపి పైతృత్వభగవతాభాష్యకారేణ వేదార్థసఙ్గ్రహే గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాళరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణఇత్యభి హితం. మర్కటపుచ్ఛసదృశపుణ్డరీకసాదృశ్యాద్యప్రాసఙ్గికత్వాశ్లీలత్వాదిదోషదుష్టతయావాక్యకృదనాదృతత్వాద్భాష్యకారేణాప్యనాదృతం. యద్యప్య పరకోశే వృణ్ణరీకంసితామ్భోజమిత్యనుశిష్టం - తథాపిశరదమ్బుమినాసవమాధ్యాయే వాక్యంచరుణంనిర్దేశచ్ఛేద్యైశ్రీకామఇతివిహితాయామిష్టా పుణ్డరీకాతిఖప్లీంషిభవన్తీతిప్రకరణార్థత్వేనపిహితేషుపుణ్డరీకేష్వతిదేశప్రాప్తస్య రక్తపుణ్డరీకహరితైరితిమన్త్రేస్వదర్శపదస్థానేపుణ్డరీకపదం, హరితపదస్థానేరక్తపద, సూరాకాలవ్యమిత్యుక్త్వా ద్రక్తామ్భోజమేవపుణ్డరీకమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యోదితినామ) స్పష్టోర్థః. తస్యాన్నామకత్వేహేతుమాహ (సఏషసర్వేభ్యఃపాప్మభ్యఉదితః) సర్వపాపోద్గతత్వాదున్నామకఇత్యర్థః. నీడాద్పక్షీసమస్యఉద్గమనవత్పాపపఙ్కాదుద్గమనమేవముద్గమనశబ్దార్థస్య తు త్రాణ్యభావాదుద్గమనేనతత్సమ్బన్ధరాహిత్యంలక్ష్యతే- నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిపర మాత్మనస్సుకృతసమ్బన్ధాభావాహిప్రతిపాద్యతే. తరతేఃప్రాప్తివాచిత్వాత్. పాపశబ్దశ్చపుణ్యపాపరూపోభయవిధకర్మపరః- పరమాత్మప్రకరణేషు నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, పాప్మానఃకాలజరామృత్యుశోకాదయఃసఙ్ఖ్యాతత్వాదితివాక్యకారవచనా, దలౌకికత్వేసత్యనిష్టఫలసాధనత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తయోగాత్పుణ్యస్యా పిపాపశబ్దాభిధేయత్వోపపత్తేః, ముముక్షుపేక్షయాస్వర్గాదీనామప్యనిష్టత్వాత్, ఏతేనైసరయాప్రాప్తస్థానస్యపరమాత్మనః కస్వనాకపృష్ఠగమనంపు

తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతమ్॥ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— అథాధ్యాత్మం వాగేవర్క్ప్రాణస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే వాగేవ సా ప్రాణోఽమస్తత్సామ॥ ౧

సమ్యాప్తిలక్షణం। క్వజనావాసుదేవే కుక్షిబీజను క్షమమిత్యస్మరణాత్, సర్వపాపాటకత్వం నానుకర్మవశ్యత్వాగన్తరాహిత్యమిత్యర్థః. కృతానా నుసీకిన్న కాంక్షలజననశక్తిప్రతిభటత్వం గుణకత్వమైశ్వరస్వభావవిశేషః ఉపహతపాప్మత్వాఖ్యః సర్వపాపోదితిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవంనామకస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉదేతిహ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యోయఏవంవేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— తస్యోద్గీథత్వం దేవస్యాదిత్యాదీనామివ వివక్షిత్వాహ- తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ-పృథివ్యాద్యుక్తలక్షణే పర్వణీ. సర్వాత్మా హ్యసౌ దేవః. పరాపరలోకకామేశితృత్వాదుపపద్యతే పృథివ్యగ్న్యాద్యృక్సామగేష్ణత్వం సర్వయోనిత్వాచ్చ. యతశ్చైవమున్నామా చాసావృక్సామగేష్ణశ్చ-తస్మాత్ప్రాప్తోద్గీథత్వముచ్యతే పరోక్షేణ-పరోక్షప్రియత్వాద్దేవస్య. తస్మాదుద్గీథ ఇతి. తస్మాత్త్వేవ హేతోరుద్గాయతీత్యుద్గాతా. యస్మాద్ధ్యేతస్య యథోక్తస్యోన్నామ్నో గాతాఽసౌ- అతో యుక్తముద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరుద్గాతుః. స ఏషః- దేవ ఉన్నామా యే చాముష్మాత్-ఆదిత్యాత్పరాఞ్చః - పరాగఞ్చనాత్. ఊర్ధ్వా లోకాః. తేషాం- లోకానాం చేష్టే. న కేవలమీశితృత్వమేవ- చశబ్దాద్ధారయతి చ. *స దాధార పృథివీం ద్యామ్ ఉతేమామిత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. కిం చ- దేవకామానామీష్టే. ఇత్యేతదధిదైవతం-దేవతావిషయం దేవస్యోద్గీథస్య స్వరూపముక్తం. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— కథం పరస్యోపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథే సమ్పాద్యేతి దర్శయతి (తస్యేత్యాదినా) యథా ఆదిత్యాదీనాముద్గీథే సమ్పాద్యోపాసనముపనిపత్స్యతే- తథా పరమాత్మనోఽపి తత్సమ్పాద్యోపాసనం వివక్షిత్వా సర్వస్యాత్మత్వమాహ తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. మణ్డలావచ్ఛిన్నస్య పురుషస్య కథమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మేతి) పరస్య స్వారస్యేన సర్వాత్మత్వాత్, తాదాత్మ్యేనార్థం మణ్డలావచ్ఛేదాత్, ఋచామృగాదిగేష్ణత్వమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పరాపరేతి) సర్వాత్మత్వం సాధయతి (సర్వయోనిత్వాదితి) సర్వకారణత్వేన సర్వాత్మత్వాదృగాదిగేష్ణత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః. తస్మాదుద్గీథ ఇతి వాక్యం యోజయతి (యత ఇతి) ప్రాప్తే సతి - తస్మాదుద్గీథ ఇత్యనేన వాక్యేనోద్గీథత్వం పరోక్షేణ నామ్నా దేవస్యోచ్యత ఇతి యోజనా. కిమితి పరోక్షనామ్నా దేవో వ్యపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య * పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పరోక్షప్రియత్వాదితి) ఉన్నామత్వే దేవస్యోద్గాతురుద్గాతృత్వప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) గచ్ఛత్యర్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ప్రకృతస్యోన్నామ్నో దేవస్య గానాదిత్యర్థః ఉద్గాతుః - ఉద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరితి యుక్తమితి యోజనా. సర్వపాప్మోదయలిఙ్గా, ప్రస్యచాన్యత్రాసమ్భవాత్, ఆదిత్యాన్తర్గతో దేవః పరాత్మేత్యుక్తం- తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (స ఏష ఇతి) దేవకామానాం - ఆదిత్యాదుపరి సలోకేష్వధిష్ఠాతారో యే దేవాః- తేషాం కామాః - కామ్యమానఫలవిశేషాః. తేషామిత్యనుషఙ్గః. సహస్రరశ్మిశ్చ లోకకామేశితృత్వం పరస్మాదన్యత్ర సమ్భవతి- * ఏష సర్వేశ్వర ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ) పృథివ్యగ్న్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టతయా ప్రాక్ప్రస్తుతే ఋక్సామే ఏతస్య గేష్ణౌ-గానరూపే. యద్యపి ఋచో గానాశ్రయత్వేఽపి న గానరూపత్వం- తథాప్యభేదోపచారేణ గేష్ణత్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. అవ్యుత్పన్నో గేష్ణశబ్దః. వ్యత్యయేన పుంస్త్వం. అగ్న్యాదిప్రతిపాదకఋక్సామగేయత్వోక్త్యా సర్వాత్మకత్వముక్తం భవతి. (తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా) యస్మాదున్నామకత్వం పరమాత్మనః. అత ఏవ తద్గానరూపత్వాద్ద్వితీయభక్తేరుద్గీథసంజ్ఞత్వం, తద్గాతురుద్గాతృసంజ్ఞావత్త్వం చేత్యర్థః. యద్వా- పరమాత్మన ఉన్నామకత్వాత్ ఋక్సామగేష్ణత్వాచ్చ ఉద్గీథస్య పరమాత్మనః ఉద్గీథత్వముపపద్యతే- తత ఉద్గీథే పరమాత్మదృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః (స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ) స ఏషః- హిరణ్మయః పురుషః ఆదిత్యమణ్డలోర్ధ్వవర్తిలోకానాం, దేవభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానానాం, చ నియన్తేత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపాసనముపదిష్టమితి శేషః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అధునాఽధ్యాత్మముచ్యతే. వాగేవర్క్ప్రాణస్సామ- అధరోపరిస్థానత్వసామాన్యాత్. ప్రాణః- ఘ్రాణముచ్యతే సహ వాయునా. (వాగేవ సా ప్రాణోఽమ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఉ.— చక్షురేవర్గాత్మా సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే చక్షురేవ సాఽఽత్మాఽమస్తత్సామ॥ ౨

శ్రోత్రమేవర్క్మనః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే శ్రోత్రమేవ సా మనోఽమస్తత్సామ॥ ౩

అథ యదేతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవర్గథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే అథ యదేవైతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామ॥ ౪

అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ॥ ౫

ఆ.— ఆధిదైవికోపాస్త్యనన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఋచి వాగ్దృష్టిః, సామ్ని ప్రాణదృష్టిశ్చ కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అధరేతి) కథమృక్సామయోరివ వాక్ప్రాణయోరధరోపరిస్థానత్వం. తత్రాహ (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణమాత్రత్వం వ్యావర్తయతి (సహేతి) ౧

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧-౨-౩-౪

శం.— (చక్షురేవర్గాత్మా సామ) ఆత్మేతి — ఛాయాత్మా. తత్స్థత్వాత్సామ. ౨

ఆ.— భోక్తారం వ్యావర్తయతి (ఆత్మేతి) ఛాయాత్మనస్సామత్వే హేతుమాహ (తత్స్థత్వాదితి) చక్షుషి ఛాయాత్మనః స్థితత్వాదృచి సామవదిత్యర్థః. ౨-౩

శం.— (శ్రోత్రమేవర్క్మనస్సామ) శ్రోత్రస్యాధిష్ఠాతృత్వాన్మనసస్సామత్వం. ౩

శం.— అథ యదేతదక్ష్ణశ్శుక్లం భాః — సైవర్క్. అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం — ఆదిత్య ఇవ దృక్ఛక్త్యధిష్ఠానం. తత్సామ. ౪

ఆ.— ఆధ్యాత్మికాని కానిచిదఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రకారాన్తరేణాఙ్గోపాసనమేవ కిఞ్చిదుపదిశతి (అథేతి) అక్ష్ణోర్యదేతద్రూపం శుక్లం దృశ్యతే — ఋచి తద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ రూపం విశినష్టి (భా ఇతి) ఋచి పూర్వోక్తరూపదృష్టివద్వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరపి సామ్ని కర్తవ్యేత్యాహ (అథేతి) యథా ఆదిత్యమణ్డలే సమధిగమ్యమతికృష్ణరూపముక్తం — తథా చక్షుష్యపి దృక్ఛక్త్యధిష్ఠానం తాదృగ్రూపముపలభ్యతే — తద్దృష్టిస్సామ్ని కర్తవ్యేత్యర్థః. ౪

శం.— (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే) పూర్వవత్. సైవర్క్ — అధ్యాత్మం వాగాద్యా, పృథివ్యాద్యా చాధిదైవతం. ప్రసిద్ధా చ ఋక్పాదబద్ధాఽక్షరాత్మికా. తథా సామ. ఉక్థసాహచర్యాద్వా స్తోత్రం — సామ. ఋక్ — శస్త్రముక్థాదన్యత్. తథా — యజుః — స్వాహాస్వధావషడాది సర్వమేవ వాగ్యజుః. తత్స ఏవ — సర్వాత్మకత్వాత్సర్వయోనిత్వాచ్చేతి హ్యవోచామ. ఋగాదిప్రకరణాత్తద్బ్రహ్మేతి — త్రయో వేదాః. తస్యైతస్య — చాక్షుషస్య పురుషస్య తదేవ రూపమతిదిశ్యతే. కిం తత్. యదముష్య — ఆదిత్యపురుషస్య "హిరణ్మయ" ఇత్యాది యదధిదైవతముక్తం. యావముష్య గేష్ణౌ — పర్వణీ. తావేవాస్యాపి చాక్షుషస్య గేష్ణౌ. యచ్చాముష్య నామోదిత్యుద్గీథ ఇతి చ — తదేవాస్య నామ. స్థానభేదాద్రూపగుణనామాతిదేశాదీశిత్వవిషయభేదవ్యపదేశాచ్చ ఆదిత్యచాక్షుషయోర్భేద ఇతి చేన్న — * అమునా * అనేనైవేత్యేకస్యోభయాత్మప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ద్విధాభావేనోపపద్యత ఇతి చేత్ — వక్ష్యతి హి * స ఏకధా భవతి ద్విధా భవతీత్యాది. న — చేతనస్యైకస్య నిరవయవత్వాద్ద్విధాభావానుపపత్తేః. తస్మాదధ్యాత్మాధిదైవతయోరేకత్వమేవ. యత్తు రూపాద్యతిదేశో భేదకారణమవోచః — న తద్భేదావగమాయ. కిం తర్హి. స్థానభేదాద్భేదాశఙ్కా మా భూదిత్యేవమర్థః. ౫

ఆ.— ఆధ్యాత్మికప్రధానోపాసనశేషత్వేనాఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రధానోపాసనావిషయం దర్శయతి (అథేతి) దృశ్యత ఇతి ప్రయోగాచ్ఛాయాత్మాయమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్నాధిదైవికే వాక్యే సమాహితచేతోభిరాదిత్యపురుషస్య దృశ్యత్వముక్తం — తథా చాక్షుషపురుషస్యాపి విశిష్టాధికారిభిరేవ దృశ్యత్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. ఛాయాత్మపక్షే వాక్యశేషవిరోధమభిప్రేత్యాహ (సైవేతి) యోఽయమృగ్యథా వ్యాఖ్యాతా — సా సర్వా స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః. ఋచ్యుక్తం న్యాయం సామ్న్యతిదిశతి (తథేతి) యత్కిఞ్చిత్సామ — తత్సర్వం స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః. ఋక్సామశబ్దయోరర్థాన్తరమాహ (ఉక్థేతి) ఋక్సామే యద్వదితి దృష్టాన్తస్తథాశబ్దార్థః. కథమృగాద్యాత్మత్వం పరస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వాదితి) బ్రహ్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం వ్యావర్తయన్ప్రకరణాదిత్యుక్తన్యాయేన త్రయో వేదాస్స ఏవ పురుష ఇత్యుపసంహరతి. ఛాయాత్మనో జడస్య వ్యావృత్త్యర్థం రూపాద్యతిదేశం దర్శయతి (తస్యేతి) కిం తదాదిత్యపురుషస్య రూపమిత్యపేక్షాయామాహ

మూ — సఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః॥ ౬

అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాꣳశ్చాప్నోతి దేవకామాꣳశ్చ॥ ౭

(హిరణ్మయ ఇత్యాదీతి) ఇతశ్చ నాయం ఛాయాత్మేత్యాహ (యావమన్యేతి) నామాతిదేశో ప్యేతముపోద్బలయతీత్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిత్యచాక్షుషయోరుపాస్యయోర్భేదాదుపాసనాభిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానేతి) ఆదిత్యమణ్డలం చక్షుశ్చాధిష్ఠానే భిద్యేతే. రూపం హిరణ్మయో హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాది. ఋగాదిగేష్ణత్వాదిగుణః ఉదిత్యాఖ్యనామ. లోకానుదేశః - తస్యైతస్యతదేవరూపమిత్యాదిః. యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతం యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేత్యధ్యాత్మం ఇత్యైశ్వర్యమిత్యేవ విషయో భేదవ్యపదేశః. అతస్తయోర్భేదాదుపాసనమపి భిన్నమేవేత్యర్థః. నోపాస్యభేదాదుపాసనాభేదోఽస్తీతి దూషయతి (నేతి) ఉపాసకస్తావదమునా ఆదిత్యస్థేనామునా చోర్ధ్వలోకాన్దేవకామాంశ్చాప్నోతి, స ఏషానేన - చాక్షుషరూపేణార్వాచీనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీతి శ్రూయతే. నహ్యేకస్యవస్తునో భిన్నోభయరూపత్వప్రాప్తిరుపపద్యతే - తస్మాద్భేదకల్పనానయుక్తేత్యర్థః. ఉభయాత్మకత్వమేకస్యాపి విద్యామాహాత్మ్యాద్దేవతైక్యవాదివాపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్విధేతి) ఏకస్యవిద్యావశాదనేకరూపత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) ఏకస్యానేకశరీరత్వే స్వరూపభేదో వాపపత్తిరితి పరిహరతి (సచేతనస్యేతి) ఏకత్వసాధకసద్భావస్తద్భవ్యాఖ్యాతః. పరోక్తం భేదకమనువదతి (యత్త్వితి) భేదకారణమిత్యస్యాదుపరిష్టాదితిశేషో ద్రష్టవ్యః. దూషయతి (నతదిత్యాదినా) తదిత్యతిదిశ్యమానరూపాద్యుక్తం. ౫

రం.— ఏవమృచిసాక్షుషో ప్రాణస్తిర్యగ్గతహృక్షస్య ఛాయాపశ్యద్దృష్టిం, సామ్ని ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽక్షిగతపరకృష్ణరూపత్వదృష్టిం, చపఛాయాహ (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ) చక్షుషి యః పురుషో యోగిభిర్దృశ్యతే - స ఏవ బుద్ధ్యా సామాత్మా, ఉక్థాదిశబ్దైశ్చ బ్రహ్మ చేత్యర్థః. అత్రోక్తస్య ప్రత్యయ్యాపేక్షయా పృథక్పరిగణనం గోబలీవర్దన్యాయేన ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ) తస్యైతస్య - అక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమపురుషస్య ఆదిత్యాన్తర్వర్తినో యద్ధిరణ్మయత్వాదిరూపం, ఉదితినామ, ఋక్సామరూపగేష్ణౌ, చ తాని సర్వాణి భవన్తీత్యర్థః. ౫

శం — స ఏషః - చాక్షుషః పురుషో యే చైతస్మాత్ - ఆధ్యాత్మికాదాత్మనోఽర్వాఞ్చః - అర్వాగ్గతా లోకాః. తేషాం చేష్టే, మనుష్యసమ్బన్ధినాం చ కామానాం, తత్ - తస్మాద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్తి గాయకాః - త ఏతమేవ గాయన్తి. యస్మాదీశ్వరం గాయన్తి - తస్మాత్తే ధనసనయః - ధనలాభయుక్తాః. ధనవన్త ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— ఆధిదైవికపురుషవదాధ్యాత్మికేఽపి పురుషే నిరతిశయైశ్వర్యశ్రవణాచ్చ తయోరైక్యమిత్యాహ (స ఏష ఇతి) తయోర్భేదాభావే హేత్వన్తరమాహ (తత్తస్మాదితి) ఈశ్వరస్యైవ ప్రాగుక్తహేతోర్గానవిషయత్వయోగ్యత్వాదిత్యర్థః. తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ౬

రం.— (స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి) ఏతస్మాత్ - అక్షిస్థానాదధోవర్తినాం లోకానాం మనుష్యభోగ్యాదీనాం చైష నియన్తేత్యర్థః. (తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి) యస్మాదయమీశ్వరః - తస్మాద్వీతో వీణాగాయకాస్స్వేషిఇమమేవ గాయన్తీత్యర్థః. తస్య సర్వాత్మకత్వేన దేవమనుష్యాదికర్మకగానస్యాపి పరమాత్మవిషయత్వాదితిభావః. (తస్మాత్తే ధనసనయః) సనిః-లాభః. ధనానాం సనిర్యేషాం తే ధనసనయః. ఈశ్వరగాయకత్వాదేవ వీణాగాయకానాం ధనలాభవత్త్వం - నహ్యనీశ్వరగాతృత్వే ధనప్రసక్తిరస్తీతి భావః. ౬

శం — అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ - యథోక్తం దేవముద్గీథం విద్వాన్ సామ గాయతి - ఉభౌ స గాయతి - చాక్షుషమాదిత్యం చ. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే - సోఽమునైవ - ఆదిత్యేన. స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాః - తాంశ్చాప్నోత్యాదిత్యాన్తర్గతదేవో భూత్వేత్యర్థః. దేవకామాంశ్చ. ౭

ఆ.— స్థానభేదేన యథోక్తోపాసనవతః ఫలోక్త్యర్థం పాతనికాం కరోతి (అథేతి) ఏతత్ - సామేతి సమ్బన్ధః. ఏవం విద్వానిత్యేతదేవ విభజతే (యథోక్తమితి) విద్వానిత్యస్యాదుపరిష్టాదథశబ్దస్సమ్బధ్యతే. సోఽమునైవ - లోకాన్ కామాంశ్చాప్నోతీతి సమ్బన్ధః. ఆప్తిప్రకారం వివృణోతి (స ఏష ఇతి) ఉపాస్యవదుపాసకస్యాపి ముక్తౌ నిరతిశయమైశ్వర్యం - న హిద్వయోర్నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆదిత్యేతి) అమునైవాదిత్యేనేత్యుక్తమేవాత్ర వ్యక్తీకృతం. ౭

రం.— (అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి) అధ్యాత్మాధిదైవతభిన్నవిద్యాయుక్తస్సన్నుద్గీథం యో గాయతి - స చాక్షుషమాదిత్యస్థం చ గాయతీత్యర్థః. ఉద్గీథస్య చాక్షుషేణ పరమాత్మనా, ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా చ పరమాత్మనా, ఐక్యాధ్యాసవిశిష్టతయా తావుభౌ ఉద్గీ

ఉ.— అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాగ్ంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాగ్ంశ్చ తస్మాదు హైవం విదుద్గాతా బ్రూయాత్ ॥ ౮

కం తే కామమాగాయానీత్యేష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి ॥ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

గాయకః సైవ పరమాత్మగాయకత్వాదితి భావః. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే (సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ) స ఇతి వ్యాననమునైవ- ఆదిత్యాన్తర్వర్తినాఽఽపాసితేనేత్యర్థః ఏషః-తదుపాసనావిశిష్టః ఏతస్మాదూర్ధ్వలోకాన్ దేవకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. ౭

శం.— అథ అనేనైవ- చాక్షుషేణైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాః- తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ. చాక్షుషో భూత్వేత్యర్థః. తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాద్యజమానం. ౮

ఆ.— అథశబ్దస్యార్థమాహ అనేనేతి. చాక్షుషో భూత్వా- అనేనైవ చాక్షుషేణైవేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తఫలస్యోద్గాతృజ్ఞానస్యార్థం వర్ణయతి (తస్మాదితి) ౮

రం.— (అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ) అనేన- అక్ష్యన్తర్వర్తినోపాసితేన మనుష్యలోకాధస్తనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యస్థానవర్తిపరమాత్మోపాసనయా సర్వలోకావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్) ఏవంవిత్- ఏతాదృశవిద్యాయుక్తః ఉద్గాతా యజమానం ప్రతి బ్రూయాత్. ౮

శం.— కమిష్టం తే- తవ కామమాగాయానీతి. ఏష హి- యస్మాదుద్గాతా- కామాగానస్య- ఉద్గానేన కామం సమ్పాదయితుమీష్టే- సమర్థ ఇత్యర్థః. కోఽసౌ. య ఏవంవిద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి. ద్విరుక్తిరుపాసనసమాప్త్యర్థా. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమేవ కథయతి (ఏష హీతి) ఉద్గాతారం విశినష్టి (కోఽసావితి) ఉద్గీథపరస్యోపాస్యోపాసనం విభాగేనోక్తముపసంహరతి (ద్విరుక్తిరితి) ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కిమితీత్యత్రాహ (కం తే కామమాగాయానీతి) హే యజమాన. తే కం- దేవకామం మనుష్యకామం వా ఆగాయాని- గానేన సమ్పాదయానీతి ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. నన్వేతాదృశోక్తౌ ఉద్గాతుః కథం సామర్థ్యమిత్యత్రాహ (ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి) ఏవంవిదుషః స్వామగస్య కామసమ్పాదకగానసామర్థ్యమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డద్వయార్థవాక్యనిషయకమధికరణం లిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే అన్తరాదిత్యే, అన్తరక్షిణి, చ వర్తమానత్వేన శ్రుతః పురుషో జీవ ఏవ- హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శరీరసమ్బన్ధశ్రవణాత్, శరీరత్వస్యైవ కర్మజన్యతావచ్ఛేదకత్వేన కర్మాజన్యశరీరాసమ్భవాత్,. ప్రక్రమతో చేన శరీరిత్వలిఙ్గేన జీవత్వే నిశ్చితే ఉపసంహారేఽకంసర్వపాపోదితత్వరూపలిఙ్గకం నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ఆదిత్యాద్యన్తర్వర్తీ పురుషః పరమాత్మైవ- పరమాత్మధర్మోపదేశాత్. కప్యాసవత్తాగర్వరూపలక్షణం నిత్యావిర్భూతగుణసర్వపాపోదితత్వం స పరమాత్మనో [illegible] తచ్చ చరమశ్రుతమపి స ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేతి ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గాత్ప్రబలం తథా ఋక్సామగేయ[illegible] సర్వాత్మత్వం పరమాత్మధర్మః. తథాఽఽదిత్యవర్త్యేకపురుషగతోర్ధ్వాధోవర్తిలోకకామేశ్వరత్వమపి సర్వకామేశ్వరత్వమపి సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చేతి వాక్యశేష ప్రతిపన్నఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతత్వాత్ప్రబలం. అతః ప్రబలైః పరమాత్మలిఙ్గైః పరమాత్మత్వే నిర్ణీతే అజాయమానో బహుధా విజాయతే అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా ॥ పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్ । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యః దేహగ్రహణస్య అనుసారేణ అజహత్స్వస్వభావస్యైవ పరమాత్మనః స్వేచ్ఛయా శబ్దితసఙ్కల్పమాత్రేణోపాసకపరిత్రాణాయ ప్రాకృతదివ్యవిగ్రహపరిగ్రహోపపత్తేః. ఏతేన నిత్యసర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్జ్ఞానార్థం ప్రవృత్త్యర్థం వా కరణానపేక్షణాత్, ఆత్మాసత్త్వప్రసక్తస్య విగ్రహోఽస్వపహేఽసమ్భవా, చ్చ విగ్రహాసమ్భవ ఇతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా- కరణానపేక్షజ్ఞానక్రియస్యాపి పరమాత్మన ఉపాసకానుగ్రహార్థం భోగార్థం చ విగ్రహస్వీకారోపపత్తేః, ప్రభూతానన్దానామస్యానన్దాన్తరాపేక్షాదర్శనేన నిరతిశయానన్దస్వరూపస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రీతివిశేషాపేక్షాయాః సమ్భవాత్,. నచ

ఉ.— త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైబలిరితి తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి॥ ౧

తథేతి హ సముపవివిశుః స హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచꣳ శ్రోష్యామీతి॥ ౨

నిగ్రహస్య భోగ్యత్వే స్వరూపభోగ్యత్వే వైకల్యం శఙ్క్యం- స్వసమ్బన్ధిభోగ్యత్వస్య స్వభోగ్యత్వాలిశయావహత్వేన తద్వైకల్యావహత్వాభావాత్. తత్ర చ * సఙ్కల్పక్రియశ్చైతాన్యసయత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపస్య రూపం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్। సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర। దేవతిర్య ఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా * నిత్యాలిఙ్గస్వభావసిద్ధిర్నిరిన్ద్రియాకారా ప్రత్యఙ్గవ్యఞ్జనవతీ * ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ * అంశాంశేనావ తీర్య ర్యాదిత్యాది ప్రమాణాన్నిత్యస్యాపి విగ్రహస్యాశిథిలసంస్థానస్యైవ ప్రాకృతానన్తావతార హేతుత్వముపపద్యతే- చతుర్ముఖదేహస్య సంస్థానా న్తరేష్వపి అనేకదేహాత్మాదకత్వదర్శనాత్. తతశ్చ ఉపాసకానుగ్రహార్థం స్వేచ్ఛాసృష్టాప్రాకృతశరీరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణసిద్ధస్య పరమాత్మని సత్త్వాత్ సహిరణ్మయవిగ్రహసమ్బన్ధానుపపత్తిః పరమాత్మనః. అతోఽక్ష్యాదిత్యాన్తర్వర్తీ పరమాత్మా. నన్వాదిత్యపురుషాదన్యః పరమాత్మైవ నాస్తీత్యత్రాహ- * భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేదేత్యాదిత్యపురుషాదన్యస్య తన్నియన్తుః పరమాత్మనోఽన్యస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్తదభావ శఙ్కా నాస్తీతి న శఙ్క్యం. న చ నిత్యముక్తవ్యతిరిక్తః పరమాత్మా నాస్తీత్యపి వక్తుం శక్యం- * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యపర్యాయే పఠితస్య ముక్తాత్మభ్యోఽపి భేదప్రతిపాదనాత్. అతోఽన్తరాదిత్యేఽన్తరక్షిణి చ విద్యమానః పరమాత్మేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అనేకధోపాస్యత్వాదక్షరస్య ప్రకారాన్తరేణ పరోవరీయస్త్వగుణఫలముపాసనాన్తరమానినాయ. ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థః. త్రయః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞానం ప్రతి కుశలాః- నిపుణా బభూవుః కస్మింశ్చిద్దేశే కాలే చ నిమిత్తే వా సమేతానామిత్యభిప్రాయః. న హి సర్వస్మిన్ జగతి త్రయాణామేవ కౌశలముద్గీథాదివిజ్ఞానే- శ్రూయన్తే హ్యుషస్తిజానశ్రుతికైకేయప్రభృతయస్సర్వజ్ఞకల్పాః. కే తే త్రయ ఇతి. ఆహ - శిలకః - నామతః. శలావతోఽపత్యం శాలావత్యః. చికితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనః. దల్భగోత్రో దాల్భ్యః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ప్రవాహణః- నామతః. జీబలస్యాపత్యం జైబలిః. ఇత్యేతే త్రయః. తే హోచురన్యోన్యం. ఉద్గీథే వై కుశలాః - నిపుణా ఇతి ప్రసిద్ధాః స్మః. అతో హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞాననిమిత్తాం కథాం - విచారణాం పక్షప్రతిపక్షోపన్యాసేన వదామః. వాదం కుర్మ ఇత్యర్థః. తథా చ తద్విద్యసంవాదే విపరీతగ్రహణనాశోఽపూర్వవిజ్ఞానోపజనస్సంశయనివృత్తిశ్చేత్యతస్తద్విద్యసంయోగః కర్తవ్య ఇతి చేతిహాసప్రయోజనం. దృశ్యతే హి శిలకాదీనాం. ౧

అ.— అధ్యాత్మాధిదైవతత్వస్థానభేదావచ్ఛిన్నపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనమఖిలపాప్మాపగమఫలముక్తం. సమ్ప్రతి స్థానభేదావచ్ఛేదం హిత్వా పరోవరీయస్త్వగుణకపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనం పరోవరీయస్త్వప్రాప్తిఫలకమానీతవానామ్నాయ ఇతి ప్రకరణతాత్పర్యమాహ (అనేకధేతి) తత్ర వివక్షితముపాసనమేవోచ్యతాం- కిమాఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసస్త్వితి) ఇతిహాసః- పూర్వవృత్తం. ఇతిహస్యభావః- ఐతిహ్యం. సమేతానామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ. నను సర్వస్మిఞ్జగతి త్రయాణామేవోద్గీథాదిజ్ఞానే కౌశలమితి కిం నోచ్యతే - కిమితి తేషాం మధ్యే త్రయాణామేవ తన్నైపుణ్యం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (నహీతి) అముష్య- ప్రసిద్ధస్యాపత్యం - ఆముష్యాయణః. ద్వయోరాముష్యాయణః- ద్వ్యాముష్యాయణః. తదముమ్ చాయమితి పరిభాషయా ధర్మతః పరిగృహీత ఇతి యావత్. కిమర్థో వాదారమ్భ ఇత్యత ఆహ (తథా చేతి) ప్రవృత్తే వాదే తస్మిన్- వివక్షితే తద్విద్యానామేషాం- తైస్సహ సంవాదే దృష్టమేవ ఫలమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్య ప్రయోజనమిత్యేతేన సమ్బన్ధః. వాదారమ్భస్య దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థ ఇత్యుక్తేన సముచ్చయార్థశ్చకారః. కథం యథోక్తఫలం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతే హీతి) శిలకాదీనాం- తద్విద్యసంయోగే విపరీతధీధ్వంసాదికం ఫలమితి శేషః. ౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోపాసనం విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైబలిరితి) శాలావత్సుతః శిలకనామా, దల్భగోత్రశ్చైకితాయనసుతః, జీబలసుతః ప్రవాహణనామా, త్రయోఽపి తే ఉద్గీథవిజ్ఞానే నిపుణా బభూవురిత్యర్థః. శాలావత్యః- శలావచ్ఛబ్దాదపత్యార్థే అణి తదన్తాత్స్వార్థే * అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావదిత్యాదినా యఞ్ ప్రత్యయః. దాల్భ్యః- దల్భశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్. చికితాయనశబ్దాదపత్యార్థే ఋషిత్వాదణి చైకితాయనః. జీబలశబ్దాదత ఇఞి జైబలిః. (తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి) వయముద్గీథవిజ్ఞానే కుశలా భవామః. అతో విద్యావైశద్యాయ వాదకథాం పరస్పరం ప్రవర్తయామ ఇత్యూచురిత్యర్థః. ౧

శం.— తథేత్యుక్త్వా తే సముపవివిశుర్హ- ఉపవిష్టవన్తః కిల. తత్ర రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యోపపత్తేస్స హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచేతరౌ. భగ

ఉ.— సహశిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచహన్తత్వాపృచ్ఛానీతి పృచ్ఛేతి హోవాచ॥ ౩

కాసామ్నోగతిరితిస్వరఇతి హోవాచస్వరస్యకాగతిరితి ప్రాణఇతి హోవాచ ప్రాణస్యకాగతిరిత్యన్నమితి హోవాచాన్నస్యకాగతిరిత్యాపఇతి హోవాచ॥ ౪

అపాంకాగతిరిత్యసౌలోకఇతి హోవాచఅముష్యలోకస్యకాగతిరితినస్వర్గంలోకమతినయేదితి హోవాచస్వర్గంవయంలోకꣳసామాభిసంస్థాపయామస్స్వర్గసꣳస్తావꣳహిసామేతి॥ ౫

భగవన్తౌ- పూజావన్తావగ్రే- పూర్వం వదతాం. బ్రాహ్మణయోరితిలిఙ్గాద్రాజాసౌ. యువయోర్బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి. అర్థరహితామిత్యపరే- వాచమిత్యనేనాహ. ౨

ఆ.— [illegible] నిర్ధారణార్థా [illegible] తస్యరాజత్వే హేతుత్వేనావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రాహ్మణయోరితి) పఞ్చ[illegible] (అర్థ) ౨

రం.— ([illegible]) [illegible] ఇత్యన్యోన్య[illegible] (సహప్రవాహణోజైవలిరువాచ) ప్రవాహణ[illegible] బ్రాహ్మణౌ [illegible] ఉక్తిమేవాహ (భగవన్తావగ్రేవదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి) భగవన్తౌ-పూజావన్తౌ బ్రాహ్మణౌ అగ్రే వదతాం- [illegible]. తత్ప్రకారం శ్రోష్యామీతి. ౨

శం.— ఉక్తయోస్సహశిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. హన్త- యద్యనుమంస్యసే త్వా - త్వాం పృచ్ఛానీత్యుక్త ఇతరః పృచ్ఛేతి హోవాచ. ౩

ఆ.— రాజ్ఞాయదుక్తం తేన ప్రకారేణ [illegible] బ్రాహ్మణయోర్మధ్యే శాలావత్యో దాల్భ్యం ప్రత్యువాచేతిసమ్బన్ధః. ౩

రం.— (సహశిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచేత్యాది) స్పష్టోర్థః. తత్ర దాల్భ్యస్య ప్రత్యుక్తిమాహ (పృచ్ఛేతిహోవాచేతి) స్పష్టం. ౩

శం.— లబ్ధానుమతిరాహ (కాసామ్నః) ప్రకృతత్వాదుద్గీథస్య. ఉద్గీథోహ్యత్రోపాస్యత్వేన ప్రకృతః, ౦ పరోవరీయాంసముద్గీథమితి వక్ష్యతి. గతిః- ఆశ్రయః. పరాయణమిత్యేతత్. ఏవం పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వరఇతి. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నః యో యదాత్మకః - స తద్గతిస్తదాశ్రయశ్చ భవతీతి యుక్తం- మృదాశ్రయ ఇవ ఘటాదిః. స్వరస్యకాగతిరితి. (ప్రాణఇతి హోవాచ) ప్రాణనిష్పాద్యోహి స్వరః- తస్మాత్స్వరస్య ప్రాణోగతిః. ప్రాణస్యకాగతిరితి. (అన్నమితిహోవాచ) అన్నావష్టమ్భోహి ప్రాణః- ౦ శుష్యతివై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదితి, శ్రుతేః ౦ అన్నందామేతి, చ. అన్నస్యకాగతిరితి. ఆపఇతిహోవాచ-అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య. ౪

ఆ.— సామ్నఃగతిరిత్యన్వయః. సామశబ్దార్థమాహ (ప్రకృతత్వాదితి) తస్యపూర్వోత్తరగ్రన్థయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (ఉద్గీథోహీతి) గతిశబ్దస్యక్రియావిషయత్వంవ్యావర్తయతి (ఆశ్రయఇతి) ఔపచారికమాశ్రయంనిరస్యతి (పరాయణమిత్యేతదితి) స్వరః- ధ్వనిభేదః. సకథముద్గీథస్య గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరాత్మకత్వాదితి) తద్వ్యఞ్జకతయాతదాశ్రయత్వేనతత్తాదాత్మ్యసమ్భవతి స్వరస్తస్య గతిరిత్యర్థః. సామ్నస్స్వరాత్మకత్వేఽపికథంతద్గతిస్స్వరఇత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తేనపరిహరతి (యోయదాత్మకఇతి) ప్రాణస్యాన్నావష్టమ్భకత్వేవాజసనేయశ్రుతింప్రమాణయతి (శుష్యతీతి) వత్సస్థానీయస్య ప్రాణస్యాన్నందామబన్ధనమితిచశ్రుతేరిత్యర్థః. ౦ తాఅన్నమసృజన్తేతిశ్రుతేరన్నస్యాప్సమ్భవత్వం ద్రష్టవ్యం. ౪

రం.— శిలకఃపృచ్ఛతి (కాసామ్నోగతిరితి) గతిః - అయనం. ప్రాప్యమిత్యర్థః. సదాల్భ్యస్స్వరఇతిహోవాచ - ప్రత్యువాచ. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నఇతిభావః. శిలకఃపృచ్ఛతి (స్వరస్యకాగతిరితి) దాల్భ్యఉత్తరమాహ(ప్రాణఇతిహోవాచ) ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్స్వరస్యేతిభావః. ఏవముత్తరత్రాప్యాచిత్యమనుసన్ధేయం. ౪

శం.— అపాంకాగతిరితి. అసౌలోకఇతిహోవాచ - అముష్మాల్లోకాద్వృష్టిస్సమ్భవతి. అముష్యలోకస్యకాగతిరితిపృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ - స్వర్గమముంలోకమతీత్యాశ్రయాన్తరంసామనయేత్కశ్చిదితిహోవాచ - ఆహ. అతోవయమపిస్వర్గంలోకంసామాభిసంస్థాపయామః- స్వర్గలోకప్రతిష్ఠంసామజానీమ ఇత్యర్థః. స్వర్గసంస్తావం- స్వర్గత్వేనసంస్తవనం- సంస్తావోయస్యతత్సామస్వర్గసంస్తావంహి- యస్మాత్. ౦ స్వర్గోవైలోకస్సామవేదఇతి శ్రుతిః. ౫

ఆ.— కథమపామసౌలోకోగతిః- తత్రాహ (అముష్మాదితి) ఇతిపృష్టోదాల్భ్యఉవాచ హేతిసమ్బన్ధః. తత్ర ఛన్దసికాలనియమాభావ

మూ.— తగ్ం హ శిలకః శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచాప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి॥ ౬

హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరిత్యయం లోక ఇతి హోవాచాస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదితి హోవాచ ప్రతిష్ఠాం వయం లోకగ్ం సామాభిసగ్ంస్థాపయామః ప్రతిష్ఠాసగ్ంస్తావగ్ం హి సామేతి॥ ౭

మభిప్రైత్య క్రియాపదం వ్యాకరోతి (ఆహేతి) యద్యపి పరోనాస్యాశ్రయాన్తరం ప్రతిపద్యతే - తథాపి త్వయా తద్వాచ్యమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (స్వర్గేతి) తస్మాత్స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః స్వర్గసంస్తావం సామేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్వర్గ ఇతి) ౫

రం.— అసాం కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యః అసౌ లోక ఇతి హోవాచ. ద్యులోకాదేవ వృష్టిప్రభవాదితి భావః. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఆహ (న స్వర్గం లోకమతినయేదితి హోవాచ) స్వర్గలోకమతీత్య పరమాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్. స్వర్గలోకవ్యతిరిక్తమాశ్రయాన్తరం సామ న ప్రాపయేదిత్యర్థః. న వదేదితి యావత్. (స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి) అతో వయమపి సామాభిః సామ ప్రతిఆశ్రయత్వేన స్వర్గం లోకం సమ్యక్ స్థాపయామః. కుతః యస్మాత్సామ స్వర్గసంస్తావం - * స్వర్గో వై లోకః సామవేద ఇతి శ్రుత్యా స్వర్గత్వేన సామ్నః స్తూయమానత్వాదిత్యర్థః. ౫

శం.— తమిత్యరశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. అప్రతిష్ఠితం- అసంస్థితం. పరోవరీయస్త్వేనాసమాప్తగతి సామేత్యర్థః. వై ఇత్యాగమం స్మారయతి. కిలేతి చ. దాల్భ్య తే- తవ సామ. యస్తు - అసహిష్ణుస్సామవిదేతర్హి - ఏతస్మిన్ కాలే బ్రూయాత్కశ్చిద్విపరీతవిజ్ఞానమప్రతిష్ఠితం సామ ప్రతిష్ఠితమితి- ఏవం వాదాపరాధినో మూర్ధా - శిరస్తే విపతిష్యతి - విస్పష్టం పతిష్యతీతి. ఏవముక్తస్యాపరాధిన స్తథైవ తద్విపతేత్ - న సంశయః. న త్వహం బ్రవీమీత్యభిప్రాయః. నను మూర్ధపాతార్హం చేదపరాధం కృతవాన్- అతః పరేణానుక్తస్యాపి పతేన్మూర్ధా. న చేదపరాధీ- ఉక్తస్యాపి నైవ తత్పతతు. అన్యథా అకృతాభ్యాగమః కృతనాశశ్చ స్యాతాం. నైష దోషః - కృతస్య కర్మణశ్శుభాశుభస్య ఫలప్రాప్తేర్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వాత్. తత్రైవం సతి మూర్ధపాతనిమిత్తస్యాప్యజ్ఞానస్య పరాభివ్యాహారనిమిత్తాపేక్షత్వమితి. ౬

ఆ.— ఉపదేశపారమ్పర్యం- ఆగమః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితి స్వర్గస్యాన్తవత్త్వాన్న పరాయణత్వం సమ్భవతీత్యాశయేనాహ (కిలేతి) యథోక్తం న్యాయం సూచయతీతి శేషః. న్యాయాగమాభ్యామప్రతిష్ఠితం సామేత్యుపసంహరతి (దాల్భ్యేతి) స్వర్గప్రతిష్ఠితం సామేతి జ్ఞానే దోషం దర్శయతి (యస్త్వితి) అసహిష్ణుః- మిథ్యావచనమసహమానస్సన్నితి యావత్ ఏతస్మిన్కాలే-మిథ్యావచనావస్థాయామిత్యర్థః. విపరీతం విజ్ఞానం యస్య స తథోక్తః- తం ప్రతీతి విగ్రహః. తదేవ విపరీతజ్ఞానమభినయతి (అప్రతిష్ఠితమితి) సామ ప్రతిష్ఠితమితి- విపరీతజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిద్బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః తదీయవచనమేవ దర్శయతి (ఏవమితి) స తథా కథయతు- మమ తు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవముక్తస్యేతి) తథైవ- సిద్ధపురుషస్య వాక్యానుసారేణేతి యావత్. తదితి శిరోనిరుక్తిః. శాపదానాయ ప్రవృత్తస్త్వయమితి శఙ్కాం వారయతి (న త్వితి) మూర్ధపాతోపన్యాసానర్థక్యమాశఙ్కతే (నన్వితి) అపరాధాభావేపి పరోక్తివశాన్మూర్ధపాతే దోషమాహ (అన్యథేతి) సతి చాపరాధిని పరోక్తివైధుర్యాన్మూర్ధపాతాభావే దోషం కథయతి (అకృతేతి) అపరాధస్య మూర్ధపాతహేతోరపి సహకార్యపేక్షత్వాదభివ్యాహరణం నానర్థకమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) కర్మణశ్శుభాదేరాచరితస్య నిమిత్తాపేక్షయా ఫలహేతుత్వేపి ప్రకృతే ఉపరాధినికుత్యాభివ్యాహరణాపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తత్ర- శుభాదౌ కర్మణ్యేవం నిమిత్తాపేక్షయా ఫలప్రదే సతీత్యర్థః. ఇతి- పరాభివ్యాహరణమర్థవదితి శేషః. ౬

రం.— తం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. (అప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి) హే దాల్భ్య అప్రతిష్ఠితం - స్వర్గలోకం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం వదత స్తవ మతే సామ అప్రతిష్ఠితమేవ స్యాత్. ఏతస్మిన్ సమయే యః కశ్చిదాగత్య వాదకథాయామయుక్తమర్థం ప్రతిజానానస్య తే మూర్ధా విపతిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తదా విపతేదేవ తే మూర్ధా. న సంశయః. మయా తు సౌహార్దాత్తథా నోక్తం - అతో జీవసీతి శిలక ఉక్తవానిత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తో దాల్భ్య ఆహ- హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదాని- యత్ప్రతిష్ఠం సామ. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ శాలావత్యః - విద్ధీతి హోవాచ. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యేన శాలావత్యో- అయం లోక ఇతి హోవాచ - అయం హి లోకో యాగదానహోమాదిభిరముం లోకం పుష్యతీతి. అతః ప్రదానం దేవా ఉపజీవన్తీతి హి శ్రుతయః. ప్రత్యక్షం హి సర్వభూతానాం ధరణీ ప్రతిష్ఠేతి - అతస్సామ్నోప్యయం లోకః ప్రతిష్ఠైవేతి యుక్తం. అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుక్త ఆహ శాలావత్యః- న ప్రతిష్ఠాం- ఇమం లోకమతీత్యనయేత్సామ కశ్చిత్. అతో వయం ప్రతిష్ఠాం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- యస్మాత్ ప్రతిష్ఠాసంస్తావం హి- ప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామేత్యర్థః. * ఇయం వై రథన్తరమితి చ శ్రుతిః. ౭

ఉ.— తꣳ హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచాన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ॥ ... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్॥ ౧

ఆ.— హన్తైత్యాద్యవ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథమముష్య లోకస్యైతల్లోకప్రతిష్ఠత్వం- తదాహ (అయం లోక ఇతి) ఆదిశబ్దః శ్రౌతాదిసఙ్గ్రహార్థః. తత్త్రైవ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అత ఇతి) అస్మాల్లోకాత్ప్రదీయమానం చరుపురోడాశాద్యగ్నిద్వారోపజీవన్తి దేవా ఇతి శ్రౌతీ ప్రసిద్ధిరిత్యర్థః భవతు పరం లోకం ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వమస్య లోకస్య- తథాపి కథమయం లోకః స్వాస్మిన్ ప్రతిష్ఠేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షం హీతి) పృథివ్యాꣳ సర్వాణి భూతాని ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) సామ్నోఽపి సర్వాన్తర్భావాదిత్యర్థః. తథాపి ప్రతిష్ఠాన్తరం త్వయా వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో వయమితి) యస్మాదేతల్లోకప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామ - తస్మాదిదం సామ ప్రత్యేతమేవ లోకం ప్రతిష్ఠాం జానీమ ఇతి యోజనా. కిఞ్చ ప్రతిష్ఠాత్వేన సామత్వావిశేషాత్పృథివ్యాః సామ స్తుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇయమితి) * ఇయం వై రథన్తరమితి రథన్తరశబ్దవాచ్యస్య సామవిశేషస్య పృథివీత్వేన స్తుతత్వాత్, ఉద్గీథస్యాపి సామత్వావిశేషాత్, పృథివ్యాత్మత్వం సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః. ౭

రం.— (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ) తర్హ్యహం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం త్వత్తో జానీయామితి దాల్భ్యేన ప్రార్థితశ్శిలకస్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అనుమతో దాల్భ్యః పృచ్ఛతి (అముష్య లోకస్య కా గతిరితి) శిలక ఉత్తరమాహ (అయం లోక ఇతి హోవాచ) యాగదానహోమాదిభిర్భూలోకస్య స్వర్గోపజీవ్యత్వాదితి భావః. (అస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదిత్యాది) పృథివీలోకస్య కా గతిరితి దాల్భ్యేనోపపృష్టః శిలకః ప్రతిష్ఠాం- పృథివీలోకమతిక్రమ్య సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమన్యం న కశ్చిదపి వదేత్. అతో వయమపి తత్రైవ పదామః. * ఇయం వై రథన్తరమితి శ్రుత్యా సామ్నః ప్రతిష్ఠాలోకత్వేన స్తూయమానత్వాత్. స్వర్గస్య జ్యోతిశ్చక్రలగ్నతయా భ్రమ్యమాణత్వేన ప్రతిష్ఠాత్వాభావేఽపి పృథివ్యాస్సుస్థిరత్వాత్ ప్రతిష్ఠాత్వమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తమేవముక్తవన్తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామేత్యాది) పూర్వవత్. తతశ్శాలావత్య ఆహ (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి) విద్ధీతి హోవాచ. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— (హన్తాహమేతదితి) అత్రాన్తం సామ్నస్తదిత్యుచ్యతే ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తం హ- శిలకం ప్రవాహణో జైవలిరువాచ-ఉక్తవాన్. కిమితి. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ) అన్తవతీం పృథివీం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమితయా ప్రతిజానానస్య తే మతే సామాన్తవదేవ స్యాదిత్యర్థః. (యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. హన్తాహమేతదిత్యాది శిలక ఆహ విద్ధీతి రాజోవాచేత్యర్థః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇతరోఽనుజ్ఞాత ఆహ- అస్య లోకస్య కా గతిరితి. ఆకాశ ఇతి హోవాచ ప్రవాహణః. ఆకాశ ఇతి చ పర ఆత్మా- *ఆకాశో హ వై నామేత్యాకాశశబ్దశ్రుతేః. తస్య హి కర్మ భూతోత్పాదకత్వం. తస్మిన్నేవ హి భూతప్రలయః. *తత్తేజోఽసృజత * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హి వక్ష్యతి. సర్వాణి హ వై ఇమాని భూతాని - స్థావరజఙ్గమాని ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే తేజోఽబాదిక్రమేణ. సామర్థ్యాత్ ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ప్రలయకాలే తేనైవ విపరీతక్రమేణ. హి- యస్మాదాకాశ ఏవైభ్యః- సర్వేభ్యో భూతేభ్యో జ్యాయాన్ - మహత్తరః. అతస్స సర్వేషాం భూతానాం పరాయణం- ప్రతిష్ఠా త్రిష్వపి కాలేష్విత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఆకాశశబ్దవాచ్యస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్త్య పరమాత్మవిషయత్వం వాక్యశేషవశాద్దర్శయతి (ఆకాశ ఇతి చేతి) కిఞ్చ- పరస్యాత్మనస్సర్వభూతోత్పాదకత్వం కర్మేతి వేదాన్తమర్యాదా- తదిహాకాశే శ్రుతం- తథా చ పరమాత్మైవాకాశశబ్ద ఇత్యాహ (తస్య హీతి) కిఞ్చ- పరస్మిన్నేవ భూతానాం ప్రలయః- స చాకాశే శ్రుతః- తస్మాత్పర ఏవాత్మా ఆకాశ ఇత్యాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వోత్పాదకత్వం పరస్య కస్మేత్యత్ర మానమాహ (తత్తేజోఽసృజతేతి) పరస్మిన్నేవ లయో భూతానామిత్యత్రాపి మానమాహ (తేజ ఇతి) భవతు పరస్యాత్మనస్సర్వోత్పాదకత్వం కర్మ- తథాపి కిమాయాతమాకాశస్యేతి చేత్- తత్రాహ (సర్వాణీతి) కథమయం క్రమో లభ్యతే- అవిశేషేణ హి తతస్సర్వోత్పత్తిశ్శ్రుతేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి; *ఆత్మ

ఉ.— సఏషపరోవరీయానుద్గీథస్సఏషోనన్తః పరోవరీయోహాస్యభవతి పరోవరీయసోహలోకాన్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్పరోవరీయాగ్ంసముద్గీథముపాస్తే॥ ౨

‡ తగ్ంహైతమతిధన్వా శౌనక ఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ। యావత్తఏనం ప్రజాయాముద్గీథం వేదిష్యన్తే పరోవరీయో హైభ్యస్తావదస్మింల్లోకే జీవనం భవిష్యతి॥ ౩

సత ఆకాశస్సమ్భూతః * తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిబలాదిత్యర్థః. తథాపికథమాకాశే సర్వభూతలయః - తత్రాహ (ఆకాశం ప్రతీతి) * విపర్యయేణతు క్రమోఽతఇతిన్యాయేనాహ (విపరీతేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (హియస్మాదితి) పరాయణత్వముపితత్తైత్రివలిఙ్గమిత్యాహ (అతఇతి) ౧

రం.— ఏవమనుమతశ్శిలకో రాజానంపృచ్ఛతి (అస్యలోకస్యకాగతిరితి) అస్య- పృథివీలోకస్యకాగతిరితీత్యర్థః. ఇతిశాలావత్యేనపృష్టః ప్రవాహణః ఆకాశ ఇతిహోవాచ- ఆకాశ ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. అత్రాకాశతే- ప్రకాశతే. ఆకాశయతీతివా వ్యుత్పత్త్యా ఆకాశశబ్దో బ్రహ్మపరః. *ఆకాశోహవై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యాదావాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మణ్యపి ప్రసిద్ధత్వాత్. నతుభూతాకాశపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. తదేవగతిత్వం ప్రపఞ్చయతి (సర్వాణిహవా ఇమానిభూతాన్యాకాశాదేవసముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తంయన్తి) చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చః ఆకాశాదేవోత్పద్యతే తత్రైవలీయత ఇత్యర్థః. (ఆకాశోహ్యేవైభ్యోజ్యాయాన్) జ్యాయస్త్వం నామ- సర్వైః కల్యాణగుణైః సర్వేభ్యో నిరతిశయనిరుపాధికోత్కర్షః. (ఆకాశః పరాయణం) పరాయణత్వం- పరమగతిత్వం. పరమప్రాప్యత్వమితియావత్. ౧

శం.— యస్మాత్పరంపరంవరీయః, వరీయసోప్యేషపరః, శ్చపరోవరీయానుద్గీథః. పరమాత్మసమ్పన్న ఇత్యర్థః. అతఏవసఏషోఽనన్తః- అవిద్యమానాన్తః. తమేతంపరోవరీయాంసం పరమాత్మభూతమనన్తమేవంవిద్వాన్ పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే - తస్యైతత్ఫలమాహ - పరోవరీయః- పరమ్పరం విశిష్టతరంజీవనంహాస్య- విదుషోభవతిదృష్టంఫలం. అదృష్టంచ- పరోవరీయసః - ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరానేవ బ్రహ్మాకాశాన్తాల్లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవంవిద్వానుద్గీథముపాస్తే. ౨

ఆ.— *ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితిన్యాయేనాకాశస్యపరమాత్మత్వముక్తం. ఇదానీంతస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వంగుణముపదిశతి (యస్మాదితి) పరంపరం-ఉత్తరముత్తరం. శ్రేష్ఠాదపి శ్రేష్ఠోయమిత్యేతత్. సామమాత్రస్యకథమయంగుణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) పరమాత్మసమ్పన్నత్వాదితియావత్. ఆకాశో హి ప్రకృతోద్గీథసమ్పాదితోఽనన్తశ్శ్రుతః. సహానన్త్యం బ్రహ్మణోన్యత్రయుక్తం- *సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తస్మాదాకాశో బ్రహ్మేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాశశబ్దితస్యపరస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టస్యోపాస్తింవిదధాతి (తమేతమితి) పరమ్పరం-ఉపర్యుపరీతియావత్. తస్మాదేవముపాసీతేతిభావః. ౨

రం.— (సఏషపరోవరీయానుద్గీథః) పరః- ఉత్కృష్టః. వరీయసామపిపర ఇత్యర్థః. అత్రపరశ్శబ్దః సకారాన్తో ద్రష్టవ్యః. ఏవంరూప ఆకాశ ఉద్గీథః. పరమాత్మదృష్టివిశిష్ట ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. ఉద్గీథ ఏతాదృశాకాశదృష్టికః కర్తవ్యేతియావత్. (సఏషోఽనన్తః) ఉద్గీథే అధ్యస్యమానః అయమాకాశోఽనన్తః- అపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. తతశ్చానన్తస్యాకాశశబ్దితస్యపరమాత్మన ఏవ సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిత్వాన్మత్పక్షే * అన్తవద్వైకిలతేసామేత్యుక్తో నపక్షదోషోనప్రసరతీతిభావః. (పరోవరీయోహాస్యభవతి పరోవరీయసోహలోకాన్జయతీత్యాది) యః పరోవరీయాంసమేతం- ఆకాశశబ్దితపరమాత్మానంవిద్వాన్ ఆకాశత్వేనోద్గీథముపాస్తే- తస్యపరోవరీయస్త్వగుణకంజీవనంభవతి, పరోవరీయస్త్వగుణకసకలలోకావాప్తిశ్చభవతి. ౨

శం.— కిఞ్చ- తమేతం- ఉద్గీథంవిద్వానతిధన్వా - నామతః. శునకస్యాపత్యంశౌనకః. ఉదరశాణ్డిల్యాయ- శిష్యాయైతం-ఉద్గీథదర్శనముక్త్వోవాచ. యావత్ తే- తవప్రజాయాం - ప్రజాసన్తతావిత్యర్థః. ఏనముద్గీథంత్వత్సన్తతిజా వేదిష్యన్తే - జ్ఞాస్యన్తే. తావన్తంకాలంపరోవరీయోహ ఏభ్యః- ప్రసిద్ధేభ్యో లౌకికజీవనేభ్య ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరంజీవనంతేభ్యోభవిష్యతి. ౩

ఆ.— విధిశేషమర్థవాదం దర్శయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చాత్రవిధిరస్తీత్యేతత్. తేభ్యః- త్వత్సన్తతిజాయే యథోక్తోద్గీథవేదితారః - తదర్థమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రవాహణస్స్వోక్తార్థసంవాదయతి (తంహైతమతిధన్వాశౌనక ఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ) అతిధన్వానామాశునకసుతః ఉదరశాణ్డిల్యాయర్షయే. ఉదరశబ్దేన సన్తతిర్లక్ష్యతే. సన్తతిశాలీశాణ్డిల్య ఇత్యర్థః. తస్మై ఏనముద్గీథముక్త్వాఅన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యావత్తఏనం ప్రజాయాముద్గీథంవేదిష్యన్తే పరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మింల్లోకే జీవనంభవిష్యతీతి) వేదిష్యన్త ఇత్యేతద్వ్యత్యయేనాత్మనేపదం. ప్రజాయాం- త్వత్సన్తతౌ యావన్తః పురుషాః ఏనముద్గీథముపాసిష్యన్తే- తేషాముత్కృష్టమిహలోకే జీవనంభవిష్యతీత్యర్థః. ౩

---

‡యావత్తఏనం ప్రజాయామితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి స య ఏతదేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి ॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

---

§ మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస ॥ ౧

శం.— తథా-అదృష్టేఽపి పరలోకే ఽముష్మిన్ పరోవరీయాంల్లోకో భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ శాణ్డిల్యాయాతిధన్వా శౌనకః. స్యాదేతత్ఫలం పూర్వేషాం మహాభాగ్యానాం, నైదంయుగీనానామిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ- స యః కశ్చిదేతదేవం విద్వానుద్గీథమేతర్హ్యుపాస్తే - తస్యాప్యేవమేవ పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి, తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తథా. దృష్టవిశిష్టతరజీవనవదిత్యర్థః. అదృష్టేఽపీతి చ్ఛేదః. స య ఏతదిత్యాద్యుత్తరవాక్యం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (స్యాదిత్యాదినా) అస్మిన్ స్యాదిత్యాదిభిరైదంయుగీనాః తేషామైదంయుగీనానాం లోకః-పరోవరీయానితి శేషః పునరుక్తిరుద్గీథోపాసనస్తుత్యర్థా ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి) తథా అముష్మిన్నపి- పరలోకే భవిష్యతీత్యర్థః. పరోవరీయో జీవనమిత్యనుషఙ్గః. లోకే లోక ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఇతి-అతిధన్వా ఉవాచేతి పూర్వేణాన్వయః. అత ఇదానీన్తనానామపి తద్విదాం తత్ఫలమస్తీత్యాహ (స య ఏతదేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిన్నిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. * లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ఉద్గీథే అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచేత్యాదౌ భూతాకాశ ఏవ - ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వేన రూఢ్యా ఆకాశశబ్దాభ్యాసాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్. ఆకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మా- నిఖిలజగదేకకారణత్వసర్వజ్యాయస్త్వపరాయణత్వానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం భూతాకాశే అసమ్భవాత్. భూతాకాశస్యాచేతనత్వం ప్రతి కారణత్వాసమ్భవే ఽపి చిదచిద్వస్తు కారణత్వాసమ్భవాత్, తస్య నైకకల్యాణగుణైః సర్వోత్కృష్టత్వలక్షణజ్యాయస్త్వస్యాప్యసమ్భవాత్, అచేతనస్య స్వరూపభిన్నత్వేన మోక్షవిరోధితయా హేయశబ్దాదినిషిద్ధవిషయప్రావణ్యజనకతయా చ సకలపురుషార్థవిరోధినోఽచేతనస్య పరాయణత్వలక్షణప్రాప్యత్వస్య చాసమ్భవాత్, తస్య * కాసామ్నో గతిః * అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుపక్రమలక్షణతాత్పర్యలిఙ్గేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వావగమాత్, ప్రతిపిపాదయిషితపరాయణత్వానన్తత్వపరోవరీయస్త్వలిఙ్గవిరోధే అభ్యాసస్యాపి శ్రుతేర్దుర్బలత్వాచ్చాకాశశబ్దశ్చ ఆకాశతే-ఆకాశయతీతి వా యోగవశేన పరమాత్మపర ఏవ. నను * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇతి శ్రుత్యైవాకాశస్య జగత్కారణత్వావేదనాద్యథాశ్రుతాకాశస్యైవ జగత్కారణత్వమభ్యుపేతవ్యమితి చేన్న- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదియోగ్యార్థానువాదరూపబహువాక్యవిరోధే ఏకస్యానువాదరూపస్యాయోగ్యార్థస్యాస్య వాక్యస్య దుర్బలత్వేన స్వార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాభావాత్. అత ఆకాశశబ్దో యోగికృత్త్యా బ్రహ్మపర ఏవ. యథాశ్రుతవ్యాసాదైర్థాదివిరోధ ఏవ రూఢేః ప్రాబల్యమిత్యపశూద్రాధికరణనయోపజీవనేనావయవశక్త్యా నిర్వాహో భాష్య ఉక్తః. రూఢ్యపరిత్యాగే ప్యవసానవృత్త్యా ఆకాశశబ్దస్య ఆకాశశరీరకపరమాత్మపరతయా నిర్వాహో వ్యధికరణ ఇత్యుక్తం- ఏదుపాయాన్తరసమ్భవప్రదర్శనమాత్రపరం- నతు ప్రకృతాభిప్రాయం- అనన్యథాసిద్ధభూతాకాశలిఙ్గసత్త్వ ఏవ * జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాదితి సూత్రోక్తన్యాయావతారాత్, * పరవిద్యాసు జీవాక్తిర్నిరుక్త్యాదేః పరాశ్రయా। తల్లిఙ్గానన్యథాసిద్ధౌ తద్విశిష్టావలమ్బినీత్యాచార్యోక్తేర్భూతాకాశశరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాసమ్భవాచ్చేతి ద్రష్టవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.......................... ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేన ప్రస్తావప్రతిహారవిషయమప్యుపాసనం వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా. (మటచీహతేషు) మటచ్యః- అశనయః. తాభిర్హతేషు - నాశితేషు కురుషు సస్యేష్విత్యర్థః. తతో దుర్భిక్షే జాతే ఆటిక్యా - అనుపజాతపయోధరాదిస్త్రీవ్యఞ్జనయా సహ జాయయోషస్తిర్హ- నామతః. చక్రస్యాపత్యం- చాక్రాయణః. ఇభః- హస్తీ. తమర్హతీతీభ్యః - ఈశ్వరః. హస్త్యారోహో వా. తస్య గ్రామ ఇభ్యగ్రామః. తస్మిన్ ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభాత్. * ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. కుత్సితాం గతిం గతః. అన్త్యావస్థాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఉవాస-ఉషితవాన్ కస్యచిద్గృహమాశ్రిత్య. ౧

§ కురుష్వాటిక్యా సహేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే తగ్ం హోవాచ । నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి॥ ౨

ఉ.— ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ తానస్మై ప్రదదౌ హన్తానుపానమిత్యుచ్ఛిష్టం వై మే పీతగ్ం స్యాదితి హోవాచ॥ ౩

న స్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమితి॥ ౪

ఆ.— అథోద్గీథాద్యుపాసనస్యానేకధోక్తత్వాద్వక్తవ్యానవశేషాత్ ప్రపాఠకపరిసమాప్తిరేవ యుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఇదమాఖ్యానం పరాస్యత్వేన. ప్రస్తావాద్యుపాసనం వివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం. కిమనయా కథయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వేతి) సుఖావబోధార్థా. ఆఖ్యాయికా. ఉచ్యతే- మట్టచీహతేష్విత్యాది. పాషాణవృష్టయో వా. తతస్సస్యనాశాదిత్యేతత్. సర్వత్రైవ స్వరసఙ్కోచేఽపి సస్యవ్యభిచారశఙ్కేతి వర్ణయితుమాటిక్యేతి విశేషణం. ప్రద్రాణకపదస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధః. కుత్సితగతిప్రాప్తిహేతుః- అన్నాలాభాదితి. ప్రద్రాణకశబ్దార్థం ధాతూపన్యాసద్వారా కథయతి (ద్రాకుత్సాయామితి) ౧

రం.— ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిత్రయవిషయకోపాసనాని విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస) చక్రస్యాపత్యం ఉషస్తిర్నామకశ్చన ఋషిః మటచీహతేషు - అశ్మవృష్టిహతేషు దుస్థితేషు కురుదేశేషు ఆటిక్యా- అనుపజాతపయోధరాదివ్యఞ్జనయా భార్యయా సహ ఇభ్యానాం -గజారోహాణాం గ్రామే ప్రద్రాణకః- అనశనేన కుత్సితాం గతిమాపన్నః. బ్రహ్మవిద్యాయా నిష్పత్తయే ప్రాణానామనవసాదం కాఙ్క్షన్నువాస. * ద్రాకుత్సాయాం గతావితి హి ధాతుః. చక్రస్య గోత్రాపత్యమిత్యర్థే అశ్వాదిత్వాత్ ఫఞి చాక్రాయణ ఇతి రూపం. ౧

శం.— సోఽన్నార్థమటన్నిభ్యం కుల్మాషాన్- కుత్సితాన్ మాషాన్ ఖాదన్తం- భక్షయన్తం యదృచ్ఛయోపలభ్య బిభిక్షే- యాచితవాన్. తం- ఉషస్తిం హ ఉవాచేభ్యః. (నేతః) అస్మాన్మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యచ్చ యే- రాశౌ మే- మమ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తా ఇమే భాజనే. కిం కరోమి. ౨

ఆ.— యదృచ్ఛయా- సహసేత్యర్థః. నేత ఇతి వాక్యోపాదానం. తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) యదిత్యవ్యయం బహువచనాన్తం. ఉపనిహితాః- కుల్మాషా ఇతి శేషః. తేషాం ఖల్విమే భాజనే ప్రక్షిప్తా ఇతి యోజనా. ౨

ర.— (స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే) సోఽన్నార్థమటన్ కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్ మాషాన్ ఖాదన్తమిభ్యం యాచితవాన్. *కుల్మసాదన్తీతి నిర్వచనాత్కుత్సితమాషార్థకుల్మాషశబ్దస్య సాధుత్వం. (తం హోవాచ నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి) ఇతః- మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యత్- యస్మాద్ధేతోః ఇమే- కుల్మాషాః మే చ యే- మే- మయా భక్ష్యమాణే చ యే- ఉచ్ఛిష్టరాశౌ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తాః. అతః కిం కరోమీత్యుషస్తిమిభ్య ఉవాచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచోషస్తిః- ఏతేషాం- ఏతానిత్యర్థః. మే- మహ్యం దేహీతి హోవాచ. తాన్ స ఇభ్యోఽస్మై- ఉషస్తయే ప్రదదౌ- ప్రదత్తవాన్. అనుపానం సమీపస్థముదకం చ. హన్త గృహాణానుపానమిత్యుక్తః ప్రత్యువాచ - ఉచ్ఛిష్టం మే- మమేదముదకం పీతం స్యాత్- యది పాస్యామి. ౩

ఆ.— హన్త- కుల్మాషా భక్షితాశ్చేదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ) ఉచ్ఛిష్టానామపి మధ్యే మహ్యమపి కించిద్దేహీతీభ్యముషస్తిః ప్రార్థితవానిత్యర్థః. (తానస్మై ప్రదదౌ) తాన్- కుల్మాషానుషస్తయే ఇభ్యో దత్తవానిత్యర్థః. (హన్తానుపానమితి ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాదితి హోవాచ) అథ సమీపస్థముదకం గృహీత్వా గృహాణానుపానమితీభ్యేనోక్తస్స ఋషిః తదుదకపానే ఉచ్ఛిష్టోదకపానం మే స్యాదితి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం ప్రత్యువాచేతరః. కిం. న స్విదేతే- కుల్మాషా అప్యుచ్ఛిష్టాః. ఇత్యుక్త ఆహోషస్తిః - న వై అజీవిష్యం- న జీవిష్యామీమాన్- కుల్మాషానఖాదన్ - అభక్షయన్నితి హోవాచ. కామః - ఇచ్ఛాతో మమ ఉదకపానం లభ్యత ఇత్యర్థః. అతశ్చైతామవస్థాం ప్రాప్తస్య విద్యాధర్మయశోవతః స్వాత్మపరోపకారసమర్థస్యైతదపి కర్మ కుర్వతో నాగస్స్పర్శ ఇత్యభిప్రాయః. తస్యాపి జీవితం ప్రత్యుపాయాన్తరే అజుగుప్సితే సతి జుగుప్సితమేతత్కర్మ దోషాయ. జ్ఞానావలేపేన కుర్వతో నరకపాతస్స్యాదేవేత్యభిప్రాయః. ప్రద్రాణకశబ్దశ్రవణాత్. ౪

ఆ.— కిం ప్రత్యువాచేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) అనుపానాభావేఽపి తుల్యం జీవనరాహిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామ ఇతి) అన్యోచ్ఛిష్టకుల్మాషభక్షణమృషేర్వదన్త్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అతశ్చేతి) చాక్రాయణస్య విదుషోఽభక్ష్యభక్షణదర్శనాదితి యావత్. ఏతామవస్థాం ప్రాప్తస్య- జీవితసన్దేహమాపన్నస్యేత్యర్థః. విద్యాధర్మయశోవతః- జ్ఞానాదిత్రయయుక్తఖ్యాతిం ప్రపన్నస్యేత్యేతత్. స్వాత్మోపకారేప

ఉ.— సహ ఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహార సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ॥ ౫

సహ ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాꣳ రాజాసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి॥ ౬

తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ॥ ౭

తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ స హ ప్రస్తోతారమువాచ॥ ౮

రోపకారే చ సామర్థ్యం - నిగ్రహానుగ్రహశక్తిమత్త్వం. ఏతత్కార్యం - జీవనమాత్రకారణం కుత్సితం చేష్టితమిత్యర్థః. ఉచ్ఛిష్టోదకపాన ప్రతిషేధశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యాపీతి) ఏతత్కార్యమితి - అభక్ష్యభక్షణోక్తిః. నను జ్ఞానినో యథేష్టచేష్టాఽత్రానుజ్ఞాయతే. నైవం - సర్వాన్నానుమతిశ్చేత్యాదిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (జ్ఞానేతి) తస్మిన్నపి ప్రాయేణ లిఙ్గం దర్శయతి (ప్రద్రాణకేతి) చాక్రాయణే ప్రద్రాణకశబ్దప్రయోగాత్పరమాపదమాపన్నస్స కుల్మాషానుచ్ఛిష్టాననుభక్షితవానితి ప్రతిభాతి - తథా చ జ్ఞానినో యథేష్టాచరణే ప్రమాణాభావాదనేకప్రమాణవిరోధాద్నాసావత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః. ౪

రం.— (నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచేత్యాది) కిమేతే - ఇదానీం త్వయా మత్తో గృహీతాః కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతీభ్యేన పర్యనుయుక్త ఋషిః కుల్మాషఖాదనే స్వస్య జీవనహానిర్భవతి - తావన్మాత్రఖాదనేన ధృతప్రాణస్య స్వస్యోచ్ఛిష్టోదకపానం కామః - కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యువాచేత్యర్థః. ౪

శం.— తాంశ్చ స ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ - అతిశిష్టాన్ జాయాయై కారుణ్యాదాజహార. సా ఆటిక్యగ్ర ఏవ - కుల్మాషప్రాప్తేః సుభిక్షా - శోభనభిక్షా. లబ్ధాన్నేత్యేతత్. బభూవ - సంవృత్తా. తథాపి స్త్రీస్వాభావ్యాదనవజ్ఞాయ తాన్ - కుల్మాషాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ - నిక్షిప్తవతీ. ౫

ఆ.— స్త్రీస్వాభావ్యం - పత్యురాజ్ఞాకరణం. ౫

రం.— (సహ ఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహార) సః - ఉషస్తిస్తాన్ స్వయం కించిద్భక్షయిత్వా అతిశిష్టాన్ - అవశిష్టాన్ జాయాయై ఏవ దత్తవానిత్యర్థః. (సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ) సా - జాయా అగ్రే - ప్రాగేవ సుభిక్షా - లబ్ధాన్నా బభూవ. తథాపి స్త్రీస్వభావాదనవజ్ఞాయ తాన్పత్యుర్హస్తాత్ ప్రతిగృహ్య నిక్షిప్తవతీ. ౫

శం.— స తస్యాః కర్మ జానన్ ప్రాతః - ఉషఃకాలే సఞ్జిహానః - శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నువాచ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యాః. యత్ - యది బత - ఇతి ఖిద్యమానః. అన్నస్య స్తోకం లభేమహి - తద్భుక్త్వాఽన్నం సమర్థో గత్వా లభేమహి ధనమాత్రాం - ధనస్యాల్పం. తతోఽస్మాకం జీవనం భవిష్యతీతి. ధనలాభే చ కారణమాహ - రాజాఽసౌ నాతిదూరస్థానే యక్ష్యతే. యజమానత్వాత్తస్యాత్మనేపదం. స చ - రాజా మా - మాం పాత్రముపలభ్య సర్వైరార్త్విజ్యైః - ఋత్విక్కర్మభిః. ఋత్విక్కర్మప్రయోజనాయేత్యర్థః. వృణీతేతి. ౬

ఆ.— తస్యాః కర్మ - కుల్మాషాణాం పరిరక్షణం. యక్ష్యతీతి కస్మాన్నోక్తం - తత్రాహ (యజమానత్వాదితి) రాజ్ఞో యజమానత్వాద్యాగఫలస్య స్వగామిత్వాద్యక్ష్యత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రయుక్తమిత్యర్థః. అన్యేషాముపద్రష్టృత్వసమ్భవే కుతస్త్వామేవ రాజా మానయిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) ౬

రం.— (సహ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం) స హ ఉషస్తిః ప్రాతస్సఞ్జిహానః - శయనం పరిత్యజన్నేవ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యా ఇదమువాచ. కిం తత్. యద్యన్నస్య స్తోకమపి లభేమహి - తేన ప్రాణాన్ధృత్వా ధనమాత్రాం - అల్పధనం లభేమహీత్యర్థః. కథం ధనమాత్రా లభ్యత ఇత్యత్రాహ (రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి) రాజాఽసౌ నాతిదూరే యజతే - స మాం దృష్ట్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని త్వయా కారయితవ్యానీతి మాం ప్రార్థయేతేత్యువాచేత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తవన్తం జాయోవాచ. హన్త గృహాణ హే పతే. ఇమ ఏవ - యే మద్ధస్తే వినిక్షిప్తాస్త్వయా కుల్మాషా ఇతి. తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం రాజ్ఞో వితతం - విస్తారితమృత్విగ్భిరేయాయ. ౭

ఆ.— (హన్తేతి) అన్నలేశలాభశ్చేదేవం ధనలబ్ధిద్వారా జీవనహేతురిత్యర్థః. ౭

రం.— (తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి) హే పతే యే మద్ధస్తనిక్షిప్తాః కుల్మాషాః - త ఇమ ఏవ. ఏతాన్ గృహాణేతి జాయా ప్రత్యుక్తవతీత్యర్థః. (తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ) తానేవ పర్యుషితానుచ్ఛిష్టాన్కుల్మాషాన్ భక్షయిత్వా వితతం - విస్తీర్ణం యజ్ఞం గతవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తత్ర చ గత్వోద్గాతౄన్ - ఉద్గాతృపురుషానాగత్య. ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః. తస్మిన్నాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ - సమీప ఉపవిష్టస్తేషామిత్యర్థః. ఉపవిశ్య స హ ప్రస్తోతారమువాచ. ౮

ఉ.— ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి ॥ ౯

ఏవమేవోద్గాతారమువాచోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి ॥ ౧౦

ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచ ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే ॥ ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— రాజ్ఞో యజ్ఞస్తత్రేత్యుచ్యతే. ఉద్గాతురేకత్వే కుతో బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాతృపురుషానితి) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నితి స్తుత్యా ఆస్తావదేశో నిర్దిశ్యతే. ౮

రం.— (తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః స్తోత్రస్థానం. సదసి స్తోతుం ప్రవృత్తానాం ఉద్గాతృప్రస్తోతృప్రతిహర్తౄణాం సమీపే ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. (స హ ప్రస్తోతారమువాచ) సః ఉషస్తిః ప్రస్తోతారం ప్రతిష్ఠమునా చేత్యర్థః. ౮

శం.— హే ప్రస్తోతరిత్యామన్త్ర్యాభిముఖీకరణాయ. ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావం ప్రస్తావభక్తిమనుగతా అన్వాయత్తా, తాం చేత్ దేవతాం ప్రస్తావభక్తేరవిద్వాన్సన్ ప్రస్తోష్యసి విదుషో మమ సమీపే. తత్పరోక్షేఽపి చేద్విపతేత్తస్య మూర్ధా – కర్మమాత్రవిదామప్యనధికార ఏవ కర్మణి స్యాత్. తచ్చానిష్టం అవిదుషామపి కర్మదర్శనాత్. దక్షిణమార్గశ్రుతేశ్చ. అనధికారే చావిదుషాముత్తర ఏవైకో మార్గః శ్రూయేత. న చ స్మార్తకర్మనిమిత్త ఏవ దక్షిణః పన్థాః – * యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిశ్రుతేః. * తథోక్తస్య మయేతి చ విశేషణాద్విద్వత్సమక్షమేవ కర్మణ్యనధికారః – న సర్వత్రాగ్నిహోత్రస్మార్తకర్మాధ్యాపనాదిషు చ. అనుజ్ఞాయాస్తత్ర దర్శనాత్కర్మమాత్రవిదామప్యధికారసిద్ధః కర్మణీతి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. ౯

ఆ. కిమర్థమామన్త్రణం తదాహ (అభిముఖీకరణాయేతి) విదుషస్సమీపే దేవతామవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి చేత్ మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యన్వయః. నన్వవిద్వన్నిష్ఠాయా అవివక్షితత్వాద్విద్వత్సమీపవచనమకిఞ్చిత్కరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత్పరోక్షేఽపీతి) తస్యేతి అవిద్వాన్ ప్రస్తోతోచ్యతే. కా హానిః కర్మమాత్రవిదాం కర్మణ్యనధికార ఇతి చేత్. నేత్యాహ (తచ్చేతి) * తేనోభౌ కురుత ఇత్యాదిశ్రుతావితి శేషః. అవిదుషామపి కర్మాధికారే హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) తదేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (అనధికారే చేతి) తస్యైవ సముచ్చయఫలత్వాదిత్యర్థః. నను దక్షిణమార్గస్య వాపీకూపతటాకాది స్మార్తకర్మప్రయుక్తత్వాద్వైదికకర్మణి విద్వానేవాధిక్రియతే. నేత్యాహ (న చేతి) * యజ్ఞేన దానేన లోకాఞ్జయతీతి వైదికకర్మనిష్ఠానామజ్ఞానామపి దక్షిణమార్గశ్రవణాదితి హేతుమాహ (యజ్ఞేనేతి) ఇతశ్చావిదుషాం విద్వత్సమీపే కర్మాధికారో నాస్తీత్యాహ (తథోక్తస్యేతి) దేవతావిజ్ఞానశూన్యస్య మూర్ధా విపతిష్యతీత్యనేన ప్రకారేణ మయోక్తస్య మూర్ధా వ్యపతిష్యదితి విశేషశ్రవణాద్విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామన్తరేణ కర్మ కుర్వతోఽపరాధిత్వాత్తస్య కర్మణ్యనధికార ఏవేత్యర్థః. విద్వదసమీపే పునరవిదుషామపి కర్మణ్యధికారోఽస్తీత్యాహ (న సర్వత్రేతి) అగ్నిహోత్రాదౌ శ్రౌతే కర్మణి, స్మార్తేషు చ వాపీకూపతటాకాదికర్మ, స్వాధ్యాయనజపాదిషు, చ విద్వత్సన్నిధిమన్తరేణాపి సర్వస్మిన్కాలే కర్మమాత్రవిదో నాధికారోఽస్తీత్యశక్యం వక్తుమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అనుజ్ఞేతి) * భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యాదినా రాజ్ఞా స్వకీయకర్మనిర్వర్తనే ప్రార్థనాదర్శనాత్, * ఏత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతామితి చానుజ్ఞోపలమ్భాదస్త్యేవావిదుషామపి కర్మణ్యధికార ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపసంహరతి (కర్మమాత్రేతి) విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామలబ్ధ్వా నాస్తి కర్మానుష్ఠానమిత్యేతన్నిగమయితుమితిశబ్దః. మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేతదన్తం ప్రస్తోతృవిషయం వాక్యం వ్యాఖ్యాతమిత్యనువదతి (మూర్ధేతి). ౯

రం.— ఉక్తిమేవాహ (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి). హే ప్రస్తోతః ప్రస్తావమన్వాయత్తా – ప్రస్తావభక్త్యా అధ్యస్యయా దేవతోపాస్యా. తామవిదిత్వా యది విదుషో మమ సమీపే ప్రస్తోష్యసి – మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యర్థః. యద్యపి * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యవిదుషోఽప్యార్త్విజ్యాధికారోఽస్తి – తథాపి విద్వత్సన్నిధావవిదుషః కర్మాధికారో నాస్తీతి భావః. ౯

శం. ఏవమేవోద్గాతారం ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది సమానమన్యత్. తే ప్రస్తోత్రాదయః కర్మభ్యస్సమారతాః – ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే అన్యచ్చాకుర్వన్తః అర్థిత్వాత్ ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తూష్ణీమిత్యస్యార్థమాహ (అన్యచ్చేతి) తత్ర హేతుమాహ (అర్థిత్వాదితి) తత్తద్దేవతావిషయవిజ్ఞానార్థిత్వేన కర్మాన్తరమకుర్వన్తశ్చ శ్రవణాభిముఖాః స్థితా ఇత్యర్థః ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.—— అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యుషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ॥ ౧

‡ స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషం భగవతో వా అహమవిత్త్యాఽన్యానవృషి॥ ౨

భగవాꣳస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతాం యావ త్త్వేభ్యో ధనం దద్యాస్తావన్మమ దద్యా ఇతి తథేతి హ యజమాన ఉవాచ॥ ౩

అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౪

రం.—— (ఏవమేవోద్గాతారమువాచేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౦

రం.—— (ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే) తే హ- ప్రస్తోత్రాదయః. సమారతాః- ఉపరతాస్స న్తః మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమేవస్థితా ఇత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— అథ- అనన్తరం హ ఏనముషస్తిం యజమానః- రాజోవాచ. భగవన్తం వై - పూజావన్తమహం వివిదిషాణి- వేదితుమిచ్ఛామి. ఇత్యుక్త ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణ స్తవాపి శ్రోత్రపథమాగతో యదీతి హోవాచ- ఉక్తవాన్. ౧

ఆ.—— అథ హైనమిత్యాదివ్యాకరోతి (అథేతి) ప్రస్తోతృప్రభృతీనాం తూష్ణీంభావాదితి శేషః. ౧

రం.—— (అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీతి) కో భవానితి భవన్తం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీతి ఉషస్తిం యజమాన ఉక్తవానిత్యర్థః. (ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ) స బుషిరితి శేషః. స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.—— స హ- యజమాన ఉవాచ. సత్యం- ఏవమహం భగవన్తం బహుగుణమశ్రౌషం. సర్వైశ్చ బుత్విక్కర్మభిః - ఆర్త్విజ్యైః పర్యైషిషం- పర్యేషణం కృతవానస్మి. అన్విష్య భగవతో వా అహమవిత్త్యా- అలాభేనాన్యానిమానవృషి - వృతవానస్మి. ౨

ఆ.—— చాక్రాయణస్య వచనమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అఙ్గీకారమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమితి) ఆర్త్విజ్యైరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- బుత్విక్కర్మభిరితి. తదర్థమితి యావత్. యదివా మా ఆర్త్విజ్యార్థమనుసంహితవాననేకిమితీమానన్యాన్వృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్విష్యేతి) ౨

రం.—— (స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషమిత్యాది) తమృషిం యజమాన ఉవాచ. కిమితి. భగవన్తం సర్వగుణోపేతం శ్రుత్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని భగవదధీనాని కర్తుం పర్యైషిషం- భగవతోఽన్వేషణం కృతవానస్మి. భగవతః అవిద్యా- విదిః-లాభః. స విదిః- అవిదిః. *ఇక్కృష్యాదిభ్య ఇతి ఇక్. అవిద్యా- అలాభేన ఇమానృత్విజోఽవృషి- వృతవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.—— అద్యాపి భగవాంస్త్వేవ మే- మమ సర్వైరార్త్విజ్యైః- బుత్విక్కర్మార్థమస్తు. ఇత్యుక్తస్తథేత్యాహోషస్తిః కిన్తు- అథైవం తర్హ్యేత ఏవ- త్వయా పూర్వం వృతాః మయా సమతిసృష్టాః- మయా సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాస్సన్తః స్తువతాం. త్వయా త్వేతత్కార్యం; యావత్త్వేభ్యః- సర్వేభ్యో ధనం దద్యాః - ప్రయచ్ఛసి. తావన్మమ దద్యాః. ఇత్యుక్తస్తథేతి హ యజమాన ఉవాచ. ౩

ఆ —— ఏవం గతే కిమధునా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్యాపీతి) చాక్రాయణానుమతిం శ్రుత్వా కిమిదమితి వ్యాకులితేషు ప్రస్తోతృప్రభృతిషు బ్రూతే (కిన్త్వితి) ఉభయానుమత్యపేక్షయాఽనన్తర్యమథశబ్దార్థః. మమాలాభే నామీషాం వృతత్వస్యనివృత్త్యవస్థాయామిత్యాహ (తర్హీతి) అనుజ్ఞాతాస్సన్తః ప్రస్తుతిం కుర్వతామిత్యాహ (స్తువతామితి) అస్త్వేవం తదర్థం పునర్మయా కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయా త్వితి) ౩

రం.—— (భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి) ఇతః పరమపి భగవానేవ సర్వైరార్త్విజ్యైః - బుత్విక్కర్మభిర్వృత ఇత్యువాచేత్యర్థః. సర్వార్త్విజ్యార్థం వృత ఇతి యావత్. (తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతామిత్యాది) అథ ఉషస్తిస్తథేత్యభ్యుపగమ్య - త్వయా పూర్వం వృతా ఏత ఏవ మయా సమతిసృష్టాః- సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతా ఉపదిష్టదేవతాస్సన్తః స్తువతాం-స్తువన్తు కిన్తు - ఏభ్యో యావద్ధనం ప్రయచ్ఛసి- తావన్మమ దద్యా ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తథేతి హ యజమాన ఉవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.—— అథ హైనం- ఔషస్త్యం వచశ్శ్రుత్వా ప్రస్తోతోపససాదోషస్తిం - వినయేనోపజగామ. ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాది మాం భగవానవోచత్పూర్వం. కతమా సా దేవతా- యా ప్రస్తావభక్తిమన్వాయత్తా. ౪

---

‡ అహమవిద్యాన్యానితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౫

అథ హైనముద్గాతోపససాదోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౬

ఆదిత్య ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తి సైషా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుదగాస్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౭

ఆ.— యజమానం ప్రత్యుపస్థితి ప్రాప్తం వచశ్శ్రుత్వాఽనన్తరమేవముషస్తిం ప్రస్తోతా త్యక్త్వా వ్యాకులత్వం శిష్యత్వేనోపసన్నవానిత్యాహ (అథేతి) ఉపగతి ప్రకారమభినయతి (ప్రస్తోతరితి) ౪

ర.— (అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద) ఉషస్తివచనం శ్రుత్వా ప్రస్తోతా వినయేన తత్సమీపమాగతవానిత్యర్థః. (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యాది) భగవాన్మాం ప్రతి ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదినా యాం దేవతామవోచత్- ఉక్తవాన్. సా దేవతా కేతి ప్రస్తోతా తమృషిం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౪

శం.— ఇతి పృష్టః ప్రాణ ఇతి హోవాచ. యుక్తం ప్రస్తావస్య ప్రాణో దేవతేతి. కథం. సర్వాణి-స్థావరజఙ్గమాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి- ప్రలయకాలే ప్రాణమనువిలీయన్తే. ప్రాణాత్మనైవ. ఉజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థ ఉత్పత్తికాలే. అతస్సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా. తాం చేదవిద్వాంస్త్వం ప్రాస్తోష్యః- ప్రస్తవనం-ప్రస్తావభక్తిం కృతవానసి యది. మూర్ధా- శిరస్తే వ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్తథోక్తస్య మయా- తత్కాలే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. అతస్త్వయా సాధుకృతం- మయా నిషిద్ధః కర్మణో యదుపరమమకార్షీరిత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— ప్రతివచనమాదాయ ప్రశబ్దసామాన్యం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (పృష్ట ఇతి) కథమిహ ప్రాణశబ్దార్థో నిశ్చీయతామిత్యాశఙ్క్య * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి న్యాయేనాహ (కథమితి) ప్రాణాత్మనైవ- సంవిశన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రాణశబ్దార్థస్య పరమాత్మత్వేన నిర్ణీతత్వమతశ్శబ్దార్థః. చేచ్ఛబ్దార్థో యదీత్యుక్తిః. మయా తథోక్తస్య- మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేవముక్తస్య తవ తత్కాలే- స్వాపరాధావస్థాయాం మూర్ధా వ్యపతిష్యదేవేతి యోజనా. ప్రమాదస్య మహతస్త్వయా పరిహృతత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ౫-౬

ర.— (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణ ఏవ ప్రస్తావమన్వాయత్తా దేవతేత్యుషస్తిరువాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణ యిశ్శత్వ గుణయోగాత్ ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మోచ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్య ప్రాణపరత్వం వ్యావర్తయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా) ప్రాణమభిలక్ష్య సంవిశన్తి- సమిత్యేకీకారే. ఐక్యేన విశన్తి. లీయన్త ఇత్యర్థః. ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే- ప్రాణాదేవ ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సర్వభూతలయోత్పత్తిస్థానత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధా ప్రాణరూపా దేవతా ప్రస్తావభక్త్యనుగతా- ప్రస్తావభక్త్యావధ్యస్యోపాస్యేత్యర్థః. (తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి) * తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మదుక్త్యనన్తరమపి మదుక్తిమనాదృత్య తద్దేవతామనభిజ్ఞాయ యది ప్రాస్తోష్యః- తదా మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదేవ. అతస్సాధుకృతం త్వయా మత్సమీపమాగత్య వినయేన పృచ్ఛతేతి భావః. అత్ర మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేత్యుక్త్యా విదుషైవముక్తస్యావిదుషః తదనాదరేణ కర్మకరణే ప్రత్యవాయః- న తు విదుషాఽనుమతస్యాప్యవిదుష ఇతి భావః. వ్యాసార్యైస్తు మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యస్య * ఆత్మసత్తానలభ్యేతేత్యర్థ ఇతి ఆత్మసత్తాహానిపర్యన్తః ప్రత్యవాయో వర్ణితః. ౫

శం.— తథోద్గాతాపప్రచ్ఛ. కతమా సోద్గీథభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా దేవతా. ౬

ర.— (అథ హైనముద్గాతోపససాదేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— ఇతి పృష్ట ఆదిత్య ఇతి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తం గాయన్తి- శబ్దయన్తి. స్తువన్తీత్యభిప్రాయః. ఉచ్ఛబ్దసామాన్యాత్. ప్రశబ్దసామాన్యాదివ ప్రాణః. అతస్సైషా దేవతేత్యాది పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యథా ప్రశబ్దసామాన్యాత్ప్రాణః ప్రస్తావదేవతేత్యుక్తం - తథా ఆదిత్యోద్గీథయోరుచ్ఛబ్దసామాన్యాదుద్గీథదేవతా ఆదిత్య ఇత్యాహ (ఉచ్ఛబ్దేతి) ఉక్తసామాన్యపరామర్శార్థోఽతశ్శబ్దః. ౭

ర.— (ఆదిత్య ఇతి హోవాచేతి) ఉద్గీథేఽధ్యస్యోపాస్య ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి) ఉచ్చైస్సన్తం- ఉచ్చైః స్థితం అధఃస్థితాని భూతాని గాయన్తీత్యర్థః. ప్రస్తావప్రాణయోః ప్రశబ్దవత్త్వేన సామ్యవదుద్గీథోచ్చైస్స్థితాదిత్యయోరుచ్ఛబ్దవత్త్వేన సామ్యమితి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౭

ఉ.— అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్ కతమా సా దేవతేతి॥ ౮

అన్నమితి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి సైషా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రత్యహరిష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఏవమేవ- అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద. కతమా సా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా. ౮

ఆ.— ఏవమేవ- ప్రస్తోతృవదుద్గాతృవచ్చేత్యర్థః. ఋత్విగ్భ్యాం ప్రస్తావోద్గీథదేవతయోర్విజ్ఞానాన న్తరం మథ శబ్దార్థః. ౮

రం.— (అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాదేత్యాది) పూర్వవత్. ౮

శం.— ఇతి పృష్టోఽన్నమితి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవాత్మానం ప్రతి సర్వతః ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి. సైషా దేవతా ప్రతిశబ్దసామాన్యాత్ప్రతిహారభక్తిమనుగతా. సమానమన్యత్-తథోక్తస్య మయేతి. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తీః ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్ట్యోపాసీతేతి సముదాయార్థః. ప్రాణాద్యాపత్తిః-కర్మసమృద్ధిర్వా ఫలమితి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమన్నస్య ప్రతిహారత్వం- తదాహ (సర్వాణీతి) తాం చేదవిద్వానిత్యాద్యన్యదితి వ్యాచష్టే. (తథోక్తస్య మయేతి) ఏతదన్తమితి శేషః. కీదృగుపాసనమస్మిన్ప్రకరణే వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రస్తావేతి) ఉపాస్తిత్రయస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రాణాదీతి).................. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమితి హోవాచ) ప్రతిహారభక్తావన్నమధ్యస్యోపాస్యమిత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తీతి) ప్రతిహరమాణాని - భక్షయన్తీత్యర్థః. సన్తీతి శేషః. అత్ర ప్రతిశబ్దవత్త్వేన అన్నప్రతిహారయోస్సామ్యాత్ ప్రతిహారే అన్నాభిమానిదేవతాధ్యాసః. తతశ్చ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిషు క్రమేణ ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ద్విరుక్తిర్వ్యాససమాప్త్యర్థా. శిష్టం పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ప్రాణస్య భూతజాతస్థితిప్రవృత్తిహేతుత్వసమ్భవాత్ ప్రాణశబ్దేన ముఖ్యప్రాణ ఏవాభిధీయతామితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- శిలాకాష్ఠాద్యచేతనస్వరూపస్య, శుద్ధస్య జీవస్వరూపస్య, చ ముఖ్యప్రాణాధీనస్థితికత్వాభావాత్, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టసకలచేతనోత్పత్తిలయహేతుత్వస్య పరమాత్మవ్యతిరిక్తే అసమ్భవాచ్చ, చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యాపి అచేతనే ముఖ్యప్రాణే అసమ్భవాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రాణ ఇత్యుత్తరత్వాదియోగవశేనాభిధీయత ఇతి * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితమ్. నను ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్త్యనుగతత్వేన దేవతాత్వేన చ నిర్దిష్టేషు ప్రాణాదిత్యాన్నేషు ప్రాణస్యైవ పరమాత్మత్వం, మాదిత్యాన్నయోస్తు నతథాత్వమిత్యత్ర కిం వినిగమకమ్. చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్త్రిష్వపి సమానః. ప్రాణవాక్యశేషే ప్రసిద్ధప్రాణాసమ్భావితాసఙ్కుచితసర్వభూతసంవేశనోద్గమనాధారత్వశ్రవణవదాదిత్యాన్నవాక్యశేషయోరపి అసఙ్కుచితసర్వభూతగేయత్వసర్వభూతోపజీవ్యత్వయోః ప్రసిద్ధాదిత్యాన్నాసమ్భావితయోః శ్రవణావిశేషాత్. యది చాదిత్యవాక్యే సర్వభూతశబ్దః ఆదిత్యగానయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, అన్నవాక్యశేషే నోపజీవనయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, చ సఙ్కోచ్యతే- దేవతాశబ్దశ్చ *అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయేనాభిమానిదేవతాపరతయా యోజ్యతే- తర్హి ప్రాణేపి తథాస్తు- విశేషాభావాదితి చేత్. ఉచ్యతే- ప్రాణశబ్దస్య * ప్రాణస్య ప్రాణం * యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమిత్యాదిషు పరమాత్మన్యపి నిరూఢత్వాత్, *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యశేషస్వారస్యాచ్చ పరమాత్మపరత్వమాశ్రితమ్. అన్నాదిత్యశబ్దయోః తథాత్వాచ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్య కేవలాదిత్యమణ్డలాన్నయోరభావాత్ తదభిమానిదేవతాపరత్వమ్. అన్నాభిమానిదేవతాయాశ్చ భూతభక్ష్యత్వం తదధిష్ఠేయాన్నాభేదారోపేణోపపద్యతే. *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి ప్రతిపాదితం సర్వభూతగేయత్వం పరమాత్మనోపి న సమ్భవతి- భూతశబ్దో హి ప్రాణినికాయే మహాభూతేషు చ రూఢః. మహాభూతస్య గాతృత్వప్రసక్తేరేవాభావాత్ ప్రాణినికాయపరత్వం వక్తవ్యమ్. తదపి న సమ్భవతి- న హి సర్వే ప్రాణినః పరమాత్మానం గాయన్తి- స్థావరేషు పశ్వాదిషు చాభావాత్. తస్మాద్గానయోగ్యప్రాణివిశేషపరత్వేన సఙ్కోచః పరమాత్మపరత్వేప్యావశ్యక ఇతి ఆదిత్యశబ్దస్య లోకవ్యుత్పత్తివిరుద్ధపరమాత్మపరత్వం నాశ్రయణీయమ్. ఏవమన్నవాక్యశేషేపి * ప్రతిహరమాణానీతి భక్ష్యమాణత్వం న పరమాత్మని ముఖ్యమ్. అత ఆదిత్యాన్నశబ్దయోర్బ్రహ్మపరత్వాభావేపి ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం సిద్ధమితి ద్రష్టవ్యమ్. ప్రకృతమనుసరామః.................. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథాతశ్శౌవఉద్గీథస్తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ॥ ౧

తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచురన్నం నో భగవానాగాయతు అశనాయామ వా ఇతి॥ ౨

శం.— అతీతే ఖణ్డేఽన్నాద్యప్రాప్తినిమిత్తా కష్టావస్థోచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా. సా మా భూదిత్యన్నలాభాయాథ - అనన్తరం శౌవః శ్వభిర్దృష్ట ఉద్గీథః ఉద్గానం సామాతః ప్రస్తూయతే. తత్ర కిల బకః-నామతః. దల్భస్యాపత్యం దాల్భ్యః. గ్లావో వా-నామతః. మిత్రాయాశ్చాపత్యం మైత్రేయః. వాశబ్దశ్చార్థే. ద్వ్యాముష్యాయణో హ్యసౌ-వస్తువిషయే క్రియాస్వివ వికల్పానుపపత్తేః. * ద్వినామా ద్విగోత్ర ఇత్యాదిహి స్మృతిః. దృశ్యతే చోభయతః పిణ్డభాక్త్వం. ఉద్గీథే బద్ధచిత్తత్వాదృషావనాదరాద్వా. వాశబ్దస్స్వాధ్యాయార్థః. స్వాధ్యాయం కర్తుం గ్రామాద్బహిరుద్వవ్రాజ. ఉద్గతవాన్ వివిక్తదేశస్థోదకాభ్యాశం. * ఉద్వవ్రాజ * ప్రతిపాలయాఞ్చకారేతి చైకవచనాల్లిఙ్గాదేకోఽసావృషిః. శ్వోద్గీథకాలప్రతిపాలనాద్వ ఋషేః స్వాధ్యాయకరణమన్నకామనయేతి లక్ష్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరఖణ్డయోస్సఙ్గతిం దర్శయన్నుపాసనాన్తరం ప్రస్తౌతి (అతీత ఇతి) అన్నలాభస్యాపేక్షితత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమన్నకామస్య ప్రస్తుత్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమాఖ్యాయికామాదత్తే (తత్రేతి) న కేవలం దల్భస్యాపత్యం - కిన్తు మిత్రాయాశ్చేతి చార్థః. న చ సా దల్భస్య పత్నీతి యుక్తం- తథా సతి మైత్రేయపదస్య వైయర్థ్యాత్. పత్న్యన్తరాపత్యస్య వ్యావృత్త్యర్థమితి చేన్న - ప్రయోజనాభావాత్. నన్వత్ర వాశబ్దాత్ ద్వావృషీ వివక్షితావితి చేత్. నేత్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) కథం పునర్దల్భస్యాపత్యం బకస్తదభార్యాయా మిత్రాయాశ్చాపత్యం భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ద్వ్యాముష్యాయణో హీతి) * చైకితాయనో దాల్భ్య ఇత్యత్రోక్తమేతదితి సూచయితుం హిశబ్దః. ఉదితానుదితహోమవత్కేషాంచిదృష్టిర్బకోఽసౌ, వన్యేషాం గ్లావ, ఇత్యేకస్మిన్నపి వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ (వస్తువిషయ ఇతి) కథం పునర్ద్వినామాన మేకస్యైవ ద్వినామత్వాద్యఙ్గీక్రియతే- తత్రాహ (ద్వినామేతి) ఇత్యాది- వాక్యం న్యృతిరూపం ధర్మశాస్త్రే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ద్విగోత్రత్వమేకస్య లోకేఽపి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) యతస్సుతో జాయతే, యేన చాయం ధర్మతో గృహ్యతే, తయోరుభయోరిత్యాహ (ఉభయత ఇతి) * ఉభయోరప్యసావృక్థీ పిణ్డదాతా చ ధర్మత ఇతి హి స్మరన్తీత్యర్థః. దాల్భ్యవదన్యోఽపి మైత్రేయ ఇత్యఙ్గీకృత్యాహ (ఉద్గీథ ఇతి) తదుపాస్తితాత్పర్యమృషావనాదరే హేతుః. తస్మాదృషిత్రయమృషిద్వయం వా వివక్షితమిత్యర్థః. పక్షాన్తరద్యోతనార్థో వాశబ్దః. శ్రౌతో వాశబ్దస్సాహిత్యార్థస్సమిత్యాశఙ్క్యాస్వాధ్యాయాదన్యన్న తస్య ఫలమిత్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) మైత్రేయాన్తవాక్యం వ్యాఖ్యాయ స్వాధ్యాయమిత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయమితి) యదుక్తమృషిరేకో బకాదిశబ్దైరుచ్యత ఇతి- తత్ర లిఙ్గమాహ (ఉద్వవ్రాజేతి) శునాముద్గీథః- శ్వోద్గీథః. తత్కాలస్య ప్రతిపాలనం- ప్రతీక్షణమృషేర్దృశ్యతే. తేషాం చోద్గానమన్నార్థం-తదృషేరపి స్వాధ్యాయకరణం తదర్థమిత్యాహ (శ్వోద్గీథేతి) యథోక్తార్థవాచిశబ్దాభావేఽపి సామర్థ్యాదయమర్థో భవతీత్యాహ (అభిప్రాయత ఇతి) ౧

రం.— అతీతఖణ్డే అన్నాప్రాప్తినిమిత్తా ఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా కష్టావస్థోక్తా. అనన్తరమన్నలాభాయ శ్వదృష్ట ఉద్గీథః ప్రస్తూయతే. (అథాతశ్శౌవ ఉద్గీథః) శౌవః- శ్వదృష్టః ఉద్గీథః. ప్రస్తూయత ఇతి శేషః. శౌవ ఇతి టిలోపశ్ఛాన్దసః (తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయస్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ) అత్ర వాశబ్దశ్చార్థే. బకగ్లావనామద్వయయుక్తః దల్భసుతో మిత్రాసుతశ్చ స్వాధ్యాయం కర్తుముద్వవ్రాజ- గ్రామాన్నిర్గతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— స్వాధ్యాయేన తోషితా దేవతా- ఋషిర్వా శ్వరూపం గృహీత్వా- శ్వా శ్వేతస్సన్ తస్మై- ఋషయే తదనుగ్రహార్థం ప్రాదుర్బభూవ- ప్రాదుశ్చకార. తమన్యే- క్షుల్లకం శ్వానం క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. అన్నం నః- అస్మభ్యం భగవానాగాయతు- ఆగానేన నిష్పాదయత్విత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణవాగాదయో వా ప్రాణమన్వన్నభుజస్స్వాధ్యాయపరితోషితాస్సన్తోఽనుగృహ్ణీయురేనం శ్వరూపమాదాయేతి యుక్తమేవం ప్రతిపత్తుం. అశనాయామవై- బుభుక్షితాస్స్మ వై. ఇత్యేవముక్తవన్తః. ౨

ఆ.— తస్మా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయేనేతి) క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః. శిశవ ఇతి యావత్. శ్వేతశ్వా కశ్చిదృషిర్దేవతా వా. అన్యే చ శ్వానో దేవతా ఋషయో వేత్యుక్తం- సంప్రతి వివక్షితం పక్షమాహ (ముఖ్యేతి) తమూచురితి సమ్బన్ధః. తానేవ విశినష్టి (ప్రాణమన్వితి) ముఖ్యప్రాణసహితవాగాదిగ్రహే హేతుమాహ (స్వాధ్యాయేతి) అన్యథా వాక్యమనిర్ధారితం స్యాదితి భావః. కిమిత్యన్నం భవద్భ్యమయాఽసమ్పాద్యతే- న హి భవతామభోక్తౄణాం తేన కృతమస్తీత్యాశఙ్క్యాత్వన్నిష్ఠచేతనద్వారేణాస్మాకమపి భోగసిద్ధేర్మైవమిత్యాహ (అశనాయామవా ఇత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ) తత్స్వాధ్యాయేన తోషితః కశ్చన ఋషిః శ్వేతశునకరూపతయా ప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. (తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః) తం - శ్వేతం శ్వానం క్షుల్లకాశ్శ్వాన ఉపసమేత్యోక్తవన్తః. ఉక్తిమేవాహ (అన్నం నో భగవానాగాయతు అశనాయామ వా ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. వయమశనాయామ-బుభుక్షితాస్స్మః. అస్మాకం గానేన అన్నం భగవాన్ సమ్పాదయత్విత్యూచురిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తాన్హోవాచేహైవమా ప్రాతరుపసమీయాతేతి తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార॥ ౩

తేహ యథైవేదంబహిష్పవమానేనస్తోష్యమాణాః సꣳరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుస్తేహ సముపవిశ్య హిఙ్చక్రుః॥ ౪

ఓ౩మదా౩మోం౩పిబా౩మోం౩దేవోవరుణః ప్రజాపతిః సవితా౨ ఽన్నమిహా౨ హరద౨ ఽన్నపతే౩ ఽన్నమిహాహరా౨ ఽ౨హరో౩మితి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— సశ్వాశ్వేతస్తాన్- క్షుల్లకాన్ శునః. ఇహైవ- అస్మిన్నేవదేశేమా- మాం ప్రాతఃకాలఉపసమీయాతేతి. దైర్ఘ్యంఛాన్దసం సమీయాతేతి. ప్రమాదపాఠోవా. ప్రాతఃకాలకరణంతత్కాలఏవకర్తవ్యార్థం. అన్నదస్యవా సవితురపరాహ్ణేఽనాభిముఖ్యాత్. తత్ - తత్రైవ హ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయఋషిః ప్రతిపాలయాఞ్చకార- ప్రతీక్షణంకృతవానిత్యర్థః. ౩

ఆ.— కిమితి ప్రాతఃకాలప్రతీక్షణంకృతం - తత్రాహ (ప్రాతరితి) ఉద్గానస్యేతిశేషః. ప్రాతఃకాలప్రతీక్షణకరణేకారణాన్తరమాహ (అన్నదస్యేతి) తస్యదృష్టిద్వారాఽన్నదత్వమేష్టవ్యం. తద్ధేత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఋషేరన్నకామత్వమితో ఽవగతం. ౩

రం.— (తాన్హోవాచ ఇహైవమా ప్రాతరుపసమీయాతేతి) శ్వః ప్రాతఃకాలేఅస్మిన్నేవదేశేమా - మాముపగచ్ఛతేతిశ్వేతాన్ శునస్తాన్ శ్వేతశ్వా ఉవాచేత్యర్థః. (తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార) బకగ్లావనామాఋషిః తత్సంవాదంశ్రుత్వాశ్వేతశ్వాద్యాగమనం ప్రతీక్ష్యస్థితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— తే-శ్వానస్తత్రైవాగత్యఋషేస్సమక్షంయథైవేహ-కర్మణిబహిష్పవమానేన-స్తోత్రేణస్తోష్యమాణాఉద్గాతృపురుషాస్సꣳరబ్ధాః-సంలగ్నాఅన్యోన్యమేవసర్పన్తి - ఏవంముఖేనాన్యోన్యస్యపుచ్ఛంగృహీత్వాఆససృపుః - ఆసృప్తవన్తః. పరిభ్రమణంకృతవన్తఇత్యర్థః. తఏవంసంసృప్యసముపవిశ్య- ఉపవిష్టాస్సన్తోహిఞ్చక్రుః- హిఙ్కారంకృతవన్తః. ౪

ఆ.— తేహేత్యాదివ్యాకరోతి (తేశ్వానఇతి) సమక్షం- ఆససృపురితిసమ్బన్ధః. ఉద్గాతృపురుషా ఇతి - అధ్వర్యుప్రముఖాయజమానపర్యన్తాగృహ్యన్తే. అన్యోన్యమేవ-సంలగ్నాస్సర్పన్తీతిసమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తేహయథైవేదంబహిష్పవమానేనస్తోష్యమాణాస్సꣳరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుః) తేశ్వేతశ్వాదయస్తత్రైవప్రాతరాగత్యబహిష్పవమానేనస్తోత్రేణస్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషాఅన్యోన్యస్పృష్టాగచ్ఛన్తీత్యేతద్యథా - తథైవఅన్యోన్యస్యపుచ్ఛంముఖేనగృహీత్వాఆససృపుః- ఉపసర్పణంకృతవన్తః. (తేహసముపవిశ్యహిఞ్చక్రుః) అథతేఉపవిశ్యహిఞ్చక్రుః- హిఙ్కారంకృతవన్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— ఓమదామోంపిబామోం. దేవః - ద్యోతనాత్. వరుణః-వర్షణాజ్జగతః. ప్రజాపతిః- పాలనాత్ప్రజానాం. సవితా- ప్రసవితృత్వాత్సర్వస్య. ఆదిత్యఉచ్యతేఏతైః పర్యాయైః. సఏవంభూతఆదిత్యోఽన్నమస్మభ్యమిహాహరత్- ఆహరత్వితి. తఏవంహిఙ్కృత్వాపునరప్యూచుః. సత్వంహేఅన్నపతే- సహిసర్వస్యాన్నస్యప్రసవితృత్వాత్పతిః. నహితత్పాకేనవినాప్రసూతమన్నమణుమాత్రమపిజాయతేప్రాణినాం-అతోఽన్నపతిః. హేఅన్నపతేఅన్నమస్మభ్యమిహాహరాహరేతి. అభ్యాసఆదరార్థః. ఓమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— హిఙ్కారరూపమాహ (ఓమిత్యాదినా) త్రివారమోఙ్కారోగానార్థముచ్చారితః. అదామ-అశనంకరవామ. పిబామ-పానంకరవామేత్యేతత్. ఇతిశబ్దోహిఙ్కారసమాప్త్యర్థః. అన్నప్రసవితృత్వమాదిత్యస్యసాధయతి (నహీతి) ఇహేతిప్రకృతదేశోక్తిః. ఓఙ్కారస్సపిత్ర్యప్రార్థనామన్త్రసమాప్త్యర్థః. భక్తివిషయోపాస్తిసమాప్త్యర్థమితిపదం.............................. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— హిఙ్కారమేవాహ (ఓంఅదామోంపిబామోమితి) ఓమితిగానోపక్రమే. అదామ- భక్షయేమ. పిబామచ. (ఓందేవోవరుణః ప్రజాపతిఃసవితాన్నమిహాహరత్) ద్యోతమానత్వాద్దేవః. వ్రియమాణత్వాద్వరుణః. ప్రజానాంపాలనాత్ప్రజాపతిః. ఏవంభూతఃసవితాఅన్నమాహరత్విత్యర్థః. (అన్నపతేఽన్నమిహాహరాహరోమితి) అన్నపతఇత్యాదిత్యస్యసమ్బోధనం. ఆహరాహరేతిద్విరుక్తిః ప్రార్థనాయాం. ఇతిగీతవన్తఇత్యర్థః. అన్నపతఇతిమన్త్రకరణకాదిత్యాధ్యాసవిశిష్టోద్గీథోపాసనమన్నఫలకమితిభావః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అయం వావ లోకో హాఉకారో వాయుర్హాఇకారశ్చన్ద్రమా అథకారః ఆత్మేహకారో౽గ్నిరీకారః ॥౧
ఆదిత్య ఊకారో నిహవ ఏకారో విశ్వే దేవా ఔహోయికారః ప్రజాపతిర్హింకారః ప్రాణస్స్వరో౽న్నం యా వాగ్విరాట్ ॥ ౨

శం.— భక్తివిషయోపాసనం సామావయవసమ్బద్ధమిత్యతః సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణి సంహతాన్యుపదిశ్యన్తే౽నన్తరం- సామావయవసమ్బద్ధత్వావిశేషాత్. అయం వావ - అయమేవ లోకో హాఉకారః - స్తోభో రథన్తరే సామ్ని ప్రసిద్ధః. * ఇయం వై రథన్తరమిత్యస్మాత్సమ్బన్ధసామాన్యాద్ధాఉకారస్తోభో౽యం లోక ఇత్యేవముపాసీత. (వాయుర్హాఇకారః) వామదేవ్యే సామని హాఇకారః ప్రసిద్ధః. వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చ వామదేవ్యస్య సామ్నో యోనిరిత్యస్మాత్సామాన్యాద్ధాఇకారం వాయుదృష్ట్యోపాసీత. (చన్ద్రమా అథకారః) చన్ద్రదృష్ట్యా౽థకారముపాసీత. అన్నే హీదం స్థితం- అన్నాత్మా చన్ద్రః. థకారాకారసామాన్యాచ్చ. (ఆత్మేహకారః) ఇహేతి స్తోభః. ప్రత్యక్షో హ్యాత్మా ఇహేతి వ్యపదిశ్యతే- ఇహేతి చ స్తోభః- తత్సామాన్యాత్. (అగ్నిరీకార ఇతి) ఈనిధనాని చాగ్నేయాని సర్వాణి సామానీత్యతస్తత్సామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననుభక్తిసమ్బద్ధానాముపాసనానాం జ్ఞాతత్వాత్ *సమస్తస్యేత్యాదివక్తవ్యే కిమనన్తరఖణ్డేనేత్యాశఙ్క్యాహ (భక్తీతి) ఇత్యతః - అస్మాత్ప్రసఙ్గాదితి యావత్. ఋగక్షరాణి గీయన్తే. తద్వ్యతిరిక్తాని వాచ్యశూన్యాని గీతిసిద్ధ్యర్థాని స్తోభాక్షరాణి పరిభాష్యన్తే తాని చ కర్మాపూర్వనిర్వృత్తిద్వారేణ ఫలవత్త్వాదుపాస్యాని. తదుపాస్తివిధిపరముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం ప్రత్యేకం స్వాతన్త్ర్యం నాస్తీత్యాహ (సంహతానీతి) తేషామనన్తరముపదేశే హేతుమాహ (సామావయవేతి) సచైవంవిధస్తోభో నాస్తీతి వాచ్యమిత్యాహ (రథన్తర ఇతి) తథాపి కథం పృథివీదృష్ట్యా యథోక్తస్తోభస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (ఇయం రథన్తర ఇతి) *ఇయం రథన్తరమిత్యత్ర పృథివ్యా రథన్తరత్వం శ్రుతం- ప్రస్తుతశ్చ స్తోభో రథన్తరే౽స్తీత్యుక్తం. తథా చ యథోక్తాత్సమ్బన్ధరూపాత్సాదృశ్యాత్పృథివీదృష్ట్యా హాఉకార ఉపాస్య ఇత్యర్థః. కథం పునర్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చేతి) హాఇకారో వామదేవ్యే సామ్ని ప్రసిద్ధః- తస్య చ వాయోరపాం చ సమ్బన్ధో యోనిః- స్త్రైషు నేచ్ఛావలీనామపాం *వాయుః పృష్ఠేత్యవర్తత తతో వామదేవ్యం సామాభవదితి శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తాద్వామదేవ్యసామసమ్బన్ధసామాన్యాద్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారముపాసీతేత్యర్థః. కథమథకారస్య చన్ద్రదృష్ట్యోపాసనం- తత్రాహ (అన్నే హీతి) తథా చ థకారసామాన్యాద్యథోక్తోపాస్తిసిద్ధిరితి శేషః. థకారవదకారసామాన్యాచ్చ చన్ద్రదృష్ట్యా౽థకారముపాసీతేత్యాహ (థకారేతి) అథకారే తావద్వ్యక్తో౽కారః - అన్నాత్మని చన్ద్రమస్యపి సో౽స్తీతి తదుక్తం యథోక్తముపాసనమిత్యర్థః. ప్రథమమప్రత్యక్షః పశ్చాత్ప్రత్యక్షీభవన్నితి శేషః. తత్సామాన్యం-ఇహేతి వ్యపదిశ్యమానత్వం. తస్మాదాత్మదృష్టిరిహేతిస్తోభే కర్తవ్యేత్యాహ (తత్సామాన్యాదితి) అగ్నిదృష్టిరీకారాఖ్యే స్తోభాక్షరే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (ఈనిధనానీతి) ఈకారో నిధనం యేషాం సామ్నాం - తాన్యాగ్నేయాని ప్రసిద్ధాని. తథా చ తేష్వగ్నిరీకారశ్చేత్యుభయోరావాదసామ్యాత్సాదృశ్యాదీకారమగ్నిదృష్ట్యోపాసీతేత్యర్థః. ౧

రం.— సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణ్యుపదిశ్యన్తే (అయం వావ లోకో హాఉకారః) హాఉ ఇత్యేవంలక్షణో యస్సామసు స్తోభః- స అయం లోకః- ఏతల్లోకత్వేనోపాస్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి స్తోభశబ్దో౽ధ్యాహర్తవ్యః. అయం స్తోభో రథన్తరసామ్ని ప్రసిద్ధః. (వాయుర్హాఇకారః) హాఇ ఇతి స్తోభో వామదేవ్యసామ్ని ప్రసిద్ధః. ఏవమగ్రే౽పి. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆదిత్య ఊకారః) ఊచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తమాదిత్యం గాయన్తీతి- ఊకారశ్చాయం స్తోభః. ఆదిత్యదైవత్యే సామ్ని స్తోభ ఇత్యాదిత్య ఊకారః. నిహవ ఇతి- ఆహ్వానం. ఏకారః-స్తోభః. ఏహీతి చాహ్వయన్తీతి తత్సామాన్యాత్. (విశ్వే దేవా ఔహోయికారః) వైశ్వదేవ్యే సామ్ని స్తోభస్య దర్శనాత్. (ప్రజాపతిర్హింకారః) అనిరుక్తత్వాత్, హింకారస్య చావ్యక్తత్వాత్. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి - స్తోభః. ప్రాణస్య చ స్వరహేతుత్వసామాన్యాత్. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభో౽న్నం. అన్నేన హీదం యాతీతి-తత్సామాన్యాత్. వాగితి-స్తోభో విరాట్- అన్నం. దేవతావిశేషో వా. వైరాజే సామ్ని స్తోభదర్శనాత్. ౨

ఆ.— ఊకారమాదిత్యదృష్ట్యా కథముపాసీతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్చైరితి) ఊకారాదిత్యయోర్విధాన్తరేణ సాదృశ్యమాహ (ఆదిత్యేతి) ఏకారసామాన్యాన్నిహవదృష్టిరేకారే స్తోభే కార్యేత్యాహ (నిహవ ఇత్యాదినా) ఔహోయి ఇకారస్య విశ్వేదేవదృష్ట్యోపాస్తౌ హేతుమాహ (వైశ్వదేవ్య ఇతి) ప్రజాపతిదృష్ట్యా హింకారోపాస్త్యై హేతుః (అనిరుక్తాదితి) నీలపీతాదిరూపేణ నిరుక్త్యవిషయత్వాత్ప్రజాపతేరిత్యర్థః. అవ్యక్తత్వాత్ - రూపాదిరహితత్వాదిత్యర్థః. (ప్రాణస్య చేతి) చకారాత్స్వరస్య చేత్యర్థః. స్వరహేతుత్వం- తన్నిర్వర్తకత్వేన తదాత్మకత్వం. వాక్యం వ్యాచష్టే (యా ఇతీతి) అన్నదృష్టిర్యా ఇతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నేనేతి) విరాడ్దృష్టిర్వాగితి స్తోభే కార్యేత్యత్ర హేతుమాహ (వైరాజ ఇతి) ౨

రం.— (ఆదిత్య ఊకార ఇత్యాది) (నిహవ ఏకారః) నిహవః - ఆహ్వానమిత్యర్థః. * హ్వస్సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిష్వితి భావే హ్వేఞః అప్సంప్రసారణయోర్నిహవ ఇతి రూపం. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణ ఇత్యర్థః. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభో౽న్నమిత్యర్థః. (వాగ్విరాట్) వాగితి స్తోభో విరాట్- అన్నమిత్యర్థః. విరాట్పురుషో వా. ౨

అనిరుక్తస్త్రయోదశస్స్తోభః సఞ్చరో హుఙ్కారః॥ 3

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతామేవగ్ం సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేదేతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

— ❧ —

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది ప్రథమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

శం.— అనిరుక్తః- అవ్యక్తత్వాదిదంవేదంవేతినిర్వక్తుంనశక్యత ఇతి. అతస్సఞ్చరః - వికల్ప్యమానస్వరూప ఇత్యర్థః. కోసావితి. ఆహ (హుఙ్కారః) అవ్యక్తోహ్యయం- అతోఽనిరుక్తవిశేష ఏవాస్యేత్యభిప్రాయః. 3

ఆ.— అనిరుక్తః- కారణాత్మా. తస్యానిరుక్తత్వంసాధయతి (అవ్యక్తత్వాదితి) సచానేకధా కార్యరూపేణసఞ్చరతీతిసఞ్చరః. హుఙ్కారోపిశాఖాభేదేనవికల్ప్యమానస్వరూపః. త్రయోదశశ్చ * అయంవా వేత్యారభ్యగణ్యమానః. తతశ్చ కారణదృష్ట్యాహుఙ్కారముపాసీతేత్యర్థః. ఉక్తమేవోపపాదయతి (అవ్యక్తోహీతి) తత్ర వికల్ప్యమానత్వంహేతుః. 3

రం.— (అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభస్సఞ్చరో హుఙ్కారః) హాఉకారాదిభ్యోద్వాదశభ్యః పూర్వోక్తేభ్యోఽధికః హుమితిత్రయోదశో యస్తోభః- సఇదమితినిర్వక్తుమశక్యతయాఅనిరుక్తత్వాత్ సఞ్చరః- డోలాయితః. సన్దేహరూపఇత్యర్థః. తతశ్చతత్రసఞ్చరత్వదృష్టిః కార్యేత్యర్థః. తతశ్చహాఉకారాదిషుత్రయోదశసూక్తపృథివీలోకాదిదృష్టిఃకర్తవ్యేతిస్థితం. 3

శం.— స్తోభాక్షరోపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేస్మైవాగ్దోహమిత్యాది) ఉక్తార్థం. యఏతామేవం-యథోక్తలక్షణాంసామ్నాం-సామావయవస్తోభాక్షరవిషయాముపనిషదం- దర్శనంవేద-తస్యైతద్యథోక్తంఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః. సామావయవవిషయోపాసనావిశేషపరిసమాప్త్యర్థఇతిశబ్దఇతి.. ౪

ఇతిప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్య పాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

— ❧ —

ఆ.— నైతానివ్యస్తాన్యుపాసనాని - ప్రత్యేకంఫలాశ్రవణాత్. సమస్తంపునరేకమిదముపాసనం - ఏకఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (స్తోభాక్షరేతి) ఉపనిషదంవేదోపనిషదంవేదేత్యావృత్తేస్తాత్పర్యమాహ (ద్విరభ్యాసఇతి) ప్రథమప్రపాఠకవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. ౪

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేత్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

— ❧ —

రం.— తస్యఫలమాహ (దుగ్ధేస్మైవాగ్దోహంయోవాచోదోహః) ఉక్తోఽర్థః (యఏతామేవంసామ్నాముపనిషదంవేదోపనిషదం వేద) సామావయవస్తోభాక్షరోపాసనాం యో వేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకేత్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ప్రథమప్రపాఠక భాష్యమ్.

శేషాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— సమస్తస్యఖలుసామ్న ఉపాసనగ్ం సాధుయత్ఖలు సాధుతత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధుతదసామేతి॥ ౧

తదుతాప్యాహుః సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవతదాహురసామ్నైనముపాగాదిత్యసాధునైనముపాగాదిత్యేవతదాహుః॥ ౨

అథోతాప్యాహుః సామనోబతేతియత్సాధుభవతి సాధుబతేత్యేవతదాహురసామనోబతేతియదసాధుభవత్యసాధుబతేత్యేవతదాహుః॥ ౩

శం.— * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదినా సామావయవవిశేషవిషయముపాసనమనేకఫలముపదిష్టం - అనన్తరంచస్తోభాక్షరవిషయముపాసనముక్తం- సర్వథాపిసామ్నైకదేశసమ్బద్ధమేవతదితి. అథేదానీంసమస్తేసామ్నిసమస్తసామవిషయాణ్యుపాసనానివక్ష్యామీత్యారభతేశ్రుతిః. యుక్తంహ్యేకదేశోపాసనానన్తరమేకదేశివిషయముపాసనముచ్యతఇతి. సమస్తస్య - సర్వావయవవిశిష్టస్యపాఞ్చభక్తికస్యసాప్తభక్తికస్యచేత్యర్థః. ఖల్వితివాక్యాలఙ్కారార్థః. సామ్న ఉపాసనంసాధు. సమస్తేసామ్నిసాధుదృష్టివిధిపరత్వాన్నపూర్వోపాసననిన్దార్థత్వంసాధుశబ్దస్య. ననులోకేపూర్వత్రావిద్యమానంసాధుత్వంసమస్తేసామ్న్యభిధీయతే. న- * సాధుసామేత్యుపాస్తఇత్యుపసంహారాత్. సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీ. కథమవగమ్యతఇతి. ఆహ- యత్ఖలులోకేసాధు- శోభనం. అనవద్యంప్రసిద్ధం- తత్సామేత్యాచక్షతేకుశలాః. యదసాధు-విపరీతం. తదసామేతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరప్రపాఠకయోస్సఙ్గతిందర్శయతి (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) సర్వథాపి- సామావయవవిషయత్వేస్తోభాక్షరవిషయత్వేచేత్యర్థః. ఇతిశబ్దోహేత్వర్థః. యస్మాదేకదేశవిషయాణ్యుపాసనానివృత్తాని- తస్మాత్తానిసమస్తవిషయాణివక్తవ్యానీత్యర్థః. ఏకదేశోపాస్తివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథముక్తవక్ష్యమాణోపాసనయోరిదంపౌర్వాపర్యం- తత్రాహ (యుక్తంహీతి) సమస్తస్యోపాసనంసాధ్వితివచనాదవయవోపాసనంనిన్దితత్వాదననుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తఇతి) అర్థాదస్తినిన్దేతిశఙ్కతే (నన్వితి) పూర్వత్రాపిసాధుత్వస్యవిద్యమానస్యైవవిశేషణత్వేనానుపాదానాన్నార్థాదపినిన్దేతిపరిహరతి (నసాధ్వితి) యత్ఖల్విత్యాదివ్యాఖ్యాతుంపాతనికామాహ (సాధుశబ్దఇతి) వాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— సామావయవోపాసనంప్రాఙ్నిర్దిశ్యసమస్తస్యసామ్న ఉపాసనంప్రస్తౌతి (సమస్తస్యఖలుసామ్న ఉపాసనంసాధు) సమస్తస్య- పాఞ్చవిధ్యయుక్తస్య- సాప్తవిధ్యయుక్తస్యవాసమస్తస్యసామ్నస్సాధుత్వేనఉపాసనంకార్యమిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (యత్ఖలుసాధుతత్సామేత్యాచక్షతేయదసాధుతదసామేతి) సాధ్వసాధుకర్మణీసామాసామత్వేనవ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౧

———

శం.— తత్- తత్రైవసాధ్వసాధువివేకకరణేఉతాప్యాహుః. సామ్నైనం - రాజానంసామన్తంవాఉపాగాత్- ఉపగతవాన్. కోసౌ. యతోఽసాధుత్వప్రాప్త్యాశఙ్కా- సఇత్యభిప్రాయః. శోభనాభిప్రాయేణ- సాధునైనముపాగాదిత్యేవతత్- తత్రాహుర్లౌకికాబన్ధనాద్యసాధుకార్యమపశ్యన్తః. యత్రపునర్విపర్యయేబన్ధనాద్యసాధుకార్యంపశ్యన్తి-తత్రాసామ్నైనముపాగాదితి. అసాధునైనముపాగాదిత్యేవతదాహుః. ౨

ఆ.— కిమ్పునరేవంవివేకకరణేకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వివేకకరణోపాయభేదవికల్పార్థముతేత్యుభయత్రపదం. సామ్నైనమిత్యాదినాసాధునేత్యాదివాక్యస్యపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యవ్యాఖ్యావ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (శోభనేతి) శోభనకార్యదర్శనేసతీతియావత్. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (బన్ధనాదీతి) అసామ్నేత్యాదివ్యాచష్టే (యత్రేతి) ౨

రం.— (తదుతాప్యాహుః) తత్- తస్మిన్విషయేఅన్యదప్యాహుః. కింతదిత్యత్రాహ (సామ్నైనముపాగాదితిసాధునైనముపాగాదిత్యేవతదాహురిత్యాది) సామాసామోపాయాభ్యామాగతంప్రత్యర్థినంసాధ్వసాధుభ్యామాగతంవ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౨

———

శం.— అథోతాప్యాహుఃస్వసంవేద్యం. సామనః- అస్మాకంబతేత్యనుకమ్పయతఃసంవృత్తమిత్యాహుః. ఏతదుక్తంభవతి- యత్సాధుభవతి- సాధుబతేత్యేవతదాహుః. విపర్యయేజాతేఽసామనోబతేతి. యదసాధుభవతి - అసాధుబతేత్యేవతదాహుః. తస్మాత్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థత్వంసిద్ధం. ౩

సయఏతదేవంవిద్వాన్సాధుసామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశోహయదేనగ్ం సాధవోధర్మా ఆచగచ్ఛేయురుపచనమేయుః॥ ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఃఖణ్డః,

ఉ.— లోకేషుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీతపృథివీహిఙ్కారఃఅగ్నిఃప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఆదిత్యః ప్రతిహారోద్యౌర్నిధనమిత్యూర్ధ్వేషు॥ ౧

ఆ.— కార్యగమ్యంసాధుత్వమసాధుత్వంచోక్త్వాస్వానుభవగమ్యంతదుపన్యస్యతి (అథేతి) కార్యాక్తస్యసాధుత్వాదివివేకానన్తర్యమథశబ్దార్థః. స్వసంవేద్యం- సాధుత్వమసాధుత్వంచేతిశేషః. తత్రసాధుత్వంస్వానుభవసిద్ధమిత్యేతద్వ్యుత్పాదయతి (సామేతి) యత్సాధ్విత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) అసామేత్యాదివ్యాచష్టే (విపర్యయఇతి) బతేతి-ఆహురితిసమ్బన్ధః. కింతైరుక్తంభవతి-తిదాహ (యదసాధ్వితి) సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథోతాప్యాహుః) అస్మిన్నేవార్థేజనాఅన్యదప్యాహురిత్యర్థః. (సామనోబతేతియత్సాధుభవతి) యత్కర్మసాధుభవతి-తస్మిన్. అస్మాకంసామబతేతిసానుమోదాఃప్రవదన్తిలోకాః (సాధుబతేత్యేవతదాహుః) సామనోబతేత్యుక్తఏవవిషయేసాధుబతేతిలోకాఃప్రవదన్తి- తతస్సామసాధుశబ్దావేకత్రప్రయుజ్యమానౌదృశ్యేతేఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అతస్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థప్రయోగాత్సమస్తస్యసామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్సయః - కశ్చిత్సాధుసామేతి- సాధుగుణవత్సామేత్యుపాస్తేసమస్తంసామసాధుగుణవద్విద్వాన్- తస్యైతత్ఫలం. అభ్యాశోహ- క్షిప్రం. యదితిక్రియావిశేషణార్థం. ఏనం - ఉపాసకంసాధవః- శోభనధర్మాశ్శ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధాఆచగచ్ఛేయుః-ఆగచ్ఛేయుశ్చ. న కేవలమాగచ్ఛేయుః- ఉపచనమేయుః- ఉపనమేయుశ్చ. భోగ్యత్వేనోపతిష్ఠేయురిత్యర్థః. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తదుపాసకస్యేశ్చబ్దార్థః. ఉపాసకమేవవిశినష్టి (సమస్తమితి) ఆగచ్ఛేయురితియుక్తిప్రమేవేతిక్రియావిశేషణత్వం యదిశబ్దస్య ద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యఏతదేవంవిద్వాన్సాధుసామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశోహయదేనమిత్యాది) ఏవంసాధుత్వేనసమస్తసామోపాసకంహ-ప్రసిద్ధం- అభ్యాశః- క్షిప్రంసాధుధర్మాస్సర్వేఆగచ్ఛేయుః, భోగ్యత్వేనోపనతాశ్చభవేయురిత్యర్థః. * రమణీయచరణాఅభ్యాశోహేత్యత్ర * అభ్యాశః- అభ్యాగన్తారఇతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఇహాప్యభ్యాశః- ఆగన్తారఃసాధవోధర్మాః. అభ్యాగమనయోగ్యాస్సాధవోధర్మాఃఅభ్యాగచ్ఛేయురిత్యర్థః. ఉపనమేయుశ్చ- భోగ్యతాంభజేయురిత్యర్థః.. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కానిపునస్తానిసాధుదృష్టివిశిష్టానిసమస్తానిసామాన్యుపాస్యానీతి. ఇమానితాన్యుచ్యన్తే-లోకేషుపఞ్చవిధమిత్యాదీని. ననులోకాదిదృష్ట్యాతాన్యుపాస్యాని, సాధుదృష్ట్యాచేతివిరుద్ధం. న-సాధ్వర్థస్యలోకాదికార్యేషుకారణస్యానుగతత్వాత్- మృదాదివద్ఘటాదివికారేషు. సాధుశబ్దవాచ్యోఽర్థోధర్మః- బ్రహ్మవా. సర్వథాపిలోకాదికార్యేష్వనుగతం. అతోయథాయత్రఘటాదిదృష్టిఃమృదాదిదృష్ట్యనుగతైవసా- తథాసాధుదృష్ట్యనుగతైవలోకాదిదృష్టిః- ధర్మాదికార్యత్వాల్లోకాదీనాం. యద్యపికారణత్వమవిశిష్టంబ్రహ్మధర్మయోః- ధర్మఏవసాధుశబ్దవాచ్యఇతియుక్తం- * సాధుకారీసాధుర్భవతీతిధర్మవిషయేసాధుశబ్దప్రయోగాత్. ననులోకాదికార్యేషుకారణస్యానుగతత్వాదర్థప్రాప్తైవతద్దృష్టిరితి * సాధుసామేత్యుపాస్తఇతినవక్తవ్యం. న-శాస్త్రగమ్యత్వాత్తద్దృష్టేః. సర్వత్రహిశాస్త్రప్రాపితాఏవధర్మాఉపాస్యాః- నవిద్యమానాఅప్యశాస్త్రీయాః. లోకేషు- పృథివ్యాదిషుపఞ్చవిధం- పఞ్చభక్తిభేదేనపఞ్చప్రకారంసాధుసమస్తంసామోపాసీత. కథం. (పృథివీహిఙ్కారః) లోకేష్వితియాసప్తమీ-తాంప్రథమాత్వేనవిపరిణమయ్యపృథివ్యాదిదృష్ట్యాహిఙ్కారేపృథివీహిఙ్కారఇత్యుపాసీత. వ్యత్యస్యవాసప్తమీశ్రుతింలోకవిషయాంహిఙ్కారాదిషుపృథివ్యాదిదృష్టింకృత్వోపాసీత. తత్రపృథివీహిఙ్కారః - ప్రాథమ్యసామాన్యాత్. (అగ్నిః ప్రస్తావః) అగ్నౌహికర్మాణిప్రస్తూయన్తే- ప్రస్తావశ్చభక్తిః. (అన్తరిక్షముద్గీథః) అన్తరిక్షంహిగగనం- గకారవిశిష్టశ్చోద్గీథః. (ఆదిత్యఃప్రతిహారః) ప్రతిప్రాణ్యభిముఖత్వాన్మాంప్రతిమాంప్రతీతి. (ద్యౌర్నిధనం) దివినిధీయన్తేహీతోగతాః. ఇత్యూర్ధ్వేషు-ఊర్ధ్వంగతేషులోకదృష్ట్యాసామోపాసనం. ౧

ఆ.— ఏకస్యాభయదృష్టివిషయత్వమయుక్తం - నహిఘటదృష్టిగోచరస్యపటదృష్టేరపిగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఏక

ఉ.— అథావృత్తేషు ద్యౌర్హింకార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథోఽగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధనం॥ ౨
కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ య ఏతదేవం విద్వాంల్లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాస్తే॥ ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

న్నిస్సన్నిహి ప్రస్తుతం దృష్టిద్వయమవిరుద్ధమితి సమాధత్తే (న సాధ్వర్థస్యేతి) యథా ఘటాదిషు మృదాద్యనుగతం - తథా సాధుశబ్దార్థస్య కారణస్య లోకాదిషు కార్యేష్వనుగతత్వాత్ తద్దృష్ట్యా సాధుదృష్టేరనుగమాన్న దృష్టిద్వయస్యైకత్ర విరోధోఽస్తీత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (సాధుశబ్దేతి) సాధ్వర్థస్య లోకేష్వనుగతేరపి శబ్దార్థః. యత్రేతి దేవదత్తోక్తిః. సా- ఘటాదిదృష్టిః. తత్రేతి శేషః నను సాధుశబ్దార్థయోర్ధర్మబ్రహ్మణోస్తుల్యం కారణత్వం-తథా చాత్ర సాధుశబ్దార్థోఽనవ్యవస్థితస్స్యాత్, అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ధర్మ ఏవేత్యత్ర తథాపీతి చ వక్తవ్యం. బ్రహ్మాణి తూపరమాన్నైవ సాధుశబ్దో భక్త్యా గమయితవ్యః న చ ధర్మస్య నిమిత్తకారణత్వాన్న కార్యానుగతిరితి వాచ్యం - కర్తాపూర్వసహితదక్షిణయః ప్రభృత్యవయవనకుదాయస్య ధర్మత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ కార్యస్య, తత్ర తదనుగతిసిద్ధిరితి ద్రష్టవ్యం. అపూర్వత్వాభావేన విధిమాక్షిపతి (నన్వితి) కారణానుగమస్యానుమానికత్వేపి తద్దృష్టికత్వమపూర్వమేవేతి పరిహారః (న శాస్త్రైకగమ్యత్వాదితి) యశ్చార్థాదర్థః - న స చోదనార్థ ఇతి న్యాయేనోక్తం వివృణోతి (సర్వత్రేతి) లోకేష్విత్యాది వాక్యే పఞ్చవిధసామదృష్ట్యా లోకానాముపాస్యత్వప్రతీతేరత్ర హింకారదృష్ట్యా పృథివ్యాద్యధ్యాసే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (లోకేష్వితీతి) లోకాః పఞ్చవిధం సామోపాసీతేతి విభక్తివిపరిణామేన ప్రథమవాక్యార్థపర్యవసానాత్ తదనుసారేణాత్రాపి పృథివీదృష్ట్యా హింకారే ధ్యేయే సతి పృథివీ హింకార ఇతి పృథివీదృష్టిమారోప్య హింకారముపాసీతేతి ద్వితీయవాక్యం పర్యవస్యతీత్యర్థః. లోకసమ్బన్ధా సప్తమీ హింకారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, నేతరథా- తథా చ లోకవిషయా సప్తమీ శ్రుతిర్హింకారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, వ్యత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టిం హింకారాదిషు కృత్వోపాసీతేతి పఞ్చమ్యన్తరమాహ (వ్యత్యస్యేతి) * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన పక్షద్వయమపి వ్యాఖ్యాయ ప్రతివాక్యం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాఽన్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీతి యావత్. అధ్యాసస్య సాదృశ్యనిబన్ధనత్వాదవ్యక్తసాదృశ్యాభావేపి యథాకథంచిత్కల్పనీయమిత్యాహ (ప్రాథమ్యేతి) లోకేషు పృథివ్యాః, సామసు చ హింకారస్య, ప్రాథమ్యమస్తి- తస్మాత్సామాన్యాదితి యావత్. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాసనే ప్రస్తావత్వసామాన్యమాహ (అగ్నౌహీతి) అన్తరిక్షదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే గకారసమ్బన్ధసాదృశ్యం దర్శయతి (అన్తరిక్షం హీతి) ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ ప్రతిశబ్దసామాన్యం హేతుమాహ (ప్రతి ప్రాణీతి) ద్యుదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిధనత్వసామాన్యమాహ (దివీతి) ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఇత్యూర్ధ్వేష్వితి) ౧

రం.— (లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత హింకారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనలక్షణపాఞ్చవిధ్యయుక్తం కృత్స్నం సామోపాసీత. పఞ్చవిధసామకర్మకముపాసనం లోకేషు- లోకవిషయకం కుర్యాదిత్యర్థః. * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే అఙ్గాన్యఙ్గసమభివ్యాహారయుక్తోపాసనేష్వఙ్గేష్వనఙ్గదృష్టిరూపత్వస్య సమర్థితత్వాత్ అఙ్గభూతే సామ్న్యనఙ్గలోకదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ప్రకారమేవ దర్శయతి (పృథివీ హింకారోఽగ్నిః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) హింకారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనేషు క్రమేణ పృథివ్యగ్న్యన్తరిక్షాదిత్యద్యులోకదృష్టిరూర్ధ్వక్రమేణ కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— అథావృత్తేషు- అవాఙ్ముఖేషు పఞ్చవిధముచ్యతే సామోపాసనం. గత్యాగతివిశిష్టా హి లోకాః - యథా తే - తథాదృష్ట్యైవ సామోపాసనం విధీయతేఽతః- అత ఆవృత్తేషు లోకేషు ద్యౌర్హింకారః- ప్రాథమ్యాత్. (ఆదిత్యః ప్రస్తావః) ఉదితే హ్యాదిత్యే ప్రస్తూయన్తే కర్మాణి ప్రాణినాం. (అన్తరిక్షముద్గీథః) పూర్వవత్. (అగ్నిః ప్రతిహారః) ప్రాణిభిః ప్రతిహరణాదగ్నేః. (పృథివీ నిధనం) తత ఆగతానామిహ నిధనాత్. ౨

ఆ.— అథావృత్తేష్వితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పృథివీముఖ్యేషు ద్యుపర్యన్తేషు పఞ్చవిధసామోపాసనకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. పూర్వోక్తరకన్దయోర్మిథో విరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (గత్యాగతీతి) యథా వా తే గతివిశిష్టాః- తథాదృష్ట్యైవ హింకారాద్యుపాసనం విహితం. యథా చాగతివిశిష్టాస్తే- తథాదృష్ట్యైవ తదుపాసనం విధీయతే. తథా చ శాస్త్రానుసారేణ క్రియమాణయోరుపాసనయోర్న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. ద్వివిధోపాస్తివిషయసన్దర్భయోర్విరోధాభావమనూద్య ఫలితముపాసనం దర్శయతి (యత ఇతి) ద్యులోకదృష్ట్యా హింకారస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) ఆవృత్తౌ ద్యులోకస్య, సామ్నిచ హింకారస్య, ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఉదిత ఇతి) పూర్వవదితి- గకారసామాన్యం వివక్షితం. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రాణిభిరితి) ప్రతిహరణం- ఇతస్తతో నయనం. ౨

రం.— తథా (అథావృత్తేషు ద్యౌర్హింకార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) ఆవృత్తక్రమేణ తేష్వేవ ద్యులోకాదిత్యాన్తరిక్షాగ్నిపృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— ఉపాసనఫలం- కల్పన్తే- సమర్థా భవన్తి హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ - గత్యాగతివిశిష్టాః. భోగ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. య ఏతదేవం విద్వాంల్లోకేషు పఞ్చవిధం సమస్తం సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి సర్వత్ర యోజనా పఞ్చవిధే సమస్తవిధే చ. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత పురోవాతో హిఙ్కారో మేఘో జాయతే స ప్రస్తావో వర్షతి స ఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహారః ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనమ్॥ ౧

వర్షతి హాస్మై వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారో యద్వర్షతి స ప్రస్తావో యాః ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే స ఉద్గీథో యాః ప్రతీచ్యః స ప్రతిహారః సముద్రో నిధనమ్॥ ౧

ఆ.— సాక్షిత్వపదంసర్వత్ర ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (ఇతిసర్వత్రేతి) సర్వత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యా (పఞ్చవిధ ఇత్యాది) ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— తత్ఫలమాహ (కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చేత్యాది) అస్మై-అస్యలోకాః కల్పన్తే- ఉపాసకభోగసమ్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) లోకస్థితేర్వృష్టినిమిత్తత్వాదానన్తర్యం. (పురోవాతో హిఙ్కారః) పురోవాతాద్యుద్గ్రహణాన్తా హి వృష్టిః- యథా సామహిఙ్కారాదినిధనాన్తం. అతః పురోవాతో హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (మేఘో జాయతే స ప్రస్తావః) ప్రావృషి మేఘోపజననే వృష్టేః ప్రస్తావ ఇతి హి ప్రసిద్ధిః. (వర్షతి స ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) సమాప్తిసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను లోకదృష్ట్యా సామోపాస్త్యనన్తరం కిమితి వృష్టిదృష్ట్యా తదుపాస్తిరుపన్యస్యతే- తత్రాహ (లోకస్థితేరితి) పురోవాతదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుమాహ (పురోవాతాదీతి) ఉద్గ్రహణం- వర్షోపసంహరణం. అతశ్శబ్దార్థమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) మేఘజన్మదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రావృషీతి) వర్షణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే హేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి) విద్యోతనస్తనయిత్నుదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే కారణమాహ (ప్రతిహృతత్వాదితి) విద్యుతాం స్తనయిత్నూనాంచ ప్రతిహృతత్వం- విప్రకీర్ణత్వం. తేన ప్రతిశబ్దసాదృశ్యాద్విద్యోతనాదిదృష్ట్యా కర్తవ్యా ప్రతిహారోపాస్తిరిత్యర్థః ఉద్గ్రహణదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిదానమాహ (సమాప్తీతి) ౧

రం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదేవాత్ర పఞ్చవిధే సామ్ని వృష్టిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (పురోవాతో హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం - జలస్యోద్గ్రహణం. వర్షసమాప్తిః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలముపాసనస్య-వర్షతి హాస్మై ఇచ్ఛాతః. తథా వర్షయతి హ అసత్యామపి వృష్టౌ. య ఏతదిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్షతిపర్జన్యేతదనుమన్తృత్వమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్యామపీతి) ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (వర్షతి హాస్మై) ఇచ్ఛత ఇతి శేషః. అస్వేచ్ఛాయాం సత్యాం వర్షతీతియావత్. (వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్ వృష్టౌ పఞ్చవిధం సామోపాస్తే) అవ్యాపియ ఏవముపాస్తే - స ఇచ్ఛాయాం సత్యాం వర్షయతి- వర్షం కారయతీత్యర్థః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) వృష్టిపూర్వకత్వాత్సర్వాసామపామానన్తర్యం. మేఘో యత్సంప్లవతే- ఏకీభావేనేతరేతరం ఘనీభవతి. మేఘో యదా ఉన్నతో వా- తదా సంప్లవత ఇత్యుచ్యతే మేఘః. తదాఽపామారమ్భః. స హిఙ్కారః. (యద్వర్షతి స ప్రస్తావః) ఆపస్సర్వతో వ్యాప్తుం ప్రస్తుతాః. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతిహారసామాన్యాత్. (సముద్రో నిధనం) తన్నిధనత్వాదపాం. ౧

ఆ.— కిమితి వృష్టిదృష్టేరనన్తరమపాం దృష్టిస్సామ్ని శిష్యతే- తత్రాహ (వృష్టిపూర్వకత్వాదితి) మేఘసంప్లవదృష్ట్యా హిఙ్కారమారభ్యసామాన్యాదుపాసీతేత్యాహ (మేఘ ఇతి) వర్షదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఆప ఇతి) ప్రాచ్యః-నద్యో గఙ్గాద్యాః. ప్రతీచ్యస్స- నర్మదాద్యా ఇతి భేదః. ౧

నహాప్సుప్రైత్యప్సుమాన్భవతియఏతదేవం విద్వాన్సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధగ్ँ సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

౫.— ఋతుషుపఞ్చవిధగ్ँ సామోపాసీతవసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథశ్శరత్ప్రతిహారో హేమన్తోనిధనం॥ ౧

కల్పన్తేహాస్మాఋతవఋతుమాన్భవతియఏతదేవంవిద్వానృతుషుపఞ్చవిధగ్ँ సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః.

౬.— పశుషుపఞ్చవిధగ్ँ సామోపాసీతాజాహిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషోనిధనం॥ ౧

రం.— (సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదర్థః. (మేఘోయత్సమ్ప్లవతేసహిఙ్కారః) సమ్ప్లవనం - సఙ్ఘాతః. (యదా ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేసఉద్గీథః) స్యన్దన్తే- ఆసన్నితిశేషః (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతీచ్యః-స్యన్దన్తేఆపఇతిశేషః.శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— సహాప్సుప్రైతి- నేచ్ఛతిచేత్. అప్సుమాన్ భవతి. ఫలం. ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— తస్మిన్నగ్న్యాదావపతితమపిమరణంనస్యాదితిచేత్ - తత్రాహ (నేచ్ఛతిచేదితి) అప్సుమాన్భవతి-అసావుపాసకోమరుస్థలీష్వపి యదీచ్ఛతుదకవాన్భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (సహాప్సుప్రైతి) నప్రైతి- నమ్రియతఇత్యర్థః. (అప్సుమాన్భవతి) ప్రభూతోదకసమ్పన్నోభవతీత్యర్థః. *అపామానియచ్ఛన్దసిభిష్టిత్వలుక్. శిష్టంస్పష్టం; ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఋతుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) ఋతువ్యవస్థాయాఃయథోక్తాబ్లిమిత్రత్వాదానన్తర్యం. (వసన్తోహిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావః) యవాదిసఙ్గ్రహాః ప్రస్తూయతేహి.ప్రావృడర్థం. (వర్షాఉద్గీథః) ప్రాధాన్యాత్. (శరత్ప్రతిహారః) రోగిణాం మృతానాంచ ప్రతిహరణాత్. (హేమన్తోనిధనం) నివాతేనిధానాత్ప్రాణినాం. ౧

ఆ.— కిమితిసలిలదృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిస్సామ్న్యారోప్యతే-తత్రాహ (ఋతువ్యవస్థాయాఇతి) ౧

రం.— (ఋతుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం - కల్పన్తేహఋతువ్యవస్థానురూపంభోగ్యత్వేనాస్మాఉపాసకాయఋతవః. ఋతుమాన్ - ఆర్తవైర్భోగైశ్చసమ్పన్నో భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— ఋతువ్యవస్థానురూపమితి- క్రియావిశేషణం. కస్యచిదనుపాసితురపి క్రమేణతత్తదృతుఫలభోగభాగితోపపత్తేర్వ్యర్థముపాసనానురూపంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతుమానితి) సమ్పన్నః-సర్వదాస్వేచ్ఛావశాదితిశేషః. ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (కల్పన్తేహాస్మాఋతవః) కల్పన్తే- ఉపాసకస్యభోగ్యనిష్పాదనసమర్థాభవన్తీత్యర్థః. (ఋతుమాన్భవతి) వసన్తాద్యృతుఫలభోగశాలీభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (పశుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) సమ్యగ్వృష్టేష్వృతుషుపశవ్యఃకాలఇత్యానన్తర్యం. (అజాహిఙ్కారః) ప్రాధాన్యాత్ప్రథమ్యాద్వా అజఃపశూనాంప్రథమఇతిశ్రుతేః. (అవయఃప్రస్తావః) సాహచర్యదర్శనాదజావీనాం. (గావఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అశ్వాఃప్రతిహారః) ప్రతిహరణాత్పురుషాణాం. (పురుషోనిధనం) పురుషాశ్రయత్వాత్పశూనాం. ౧

ఆ.— ఋతుదృష్ట్యనన్తరంసామ్నిపశుదృష్ట్యారోపకారణమాహ (సమ్యగితి) అజాదృష్ట్యాహిఙ్కారోపాసనేహేతుద్వయమాహ (ప్రా

భవన్తి హాస్య పశవః పశుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ...౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రాణేషు పఞ్చవిధꣳ పరోవరీయః సామోపాసీత ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథః శ్రోత్రం ప్రతిహారో మనో నిధనం పరోవరీయాꣳసి హైతాని॥ ౧

పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయః సామోపాస్త ఇతి తు పఞ్చవిధస్య॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఖాన్యాదిత్యాదినా । అజావయాయజ్ఞసహ్యస్థాత్వాత్ప్రతిధాన్యం. ప్రాథమ్యంతు ప్రథమపాఠాదిద్రష్టవ్యం. * బ్రాహ్మణోమనుష్యాణామజఃపశూనాంతస్మాత్తేముఖ్యాముఖతోహ్యసృజ్యన్తేతి శ్రుతిమజాప్రాథాన్యే ప్రమాణయతి (అజఇతి) *తస్మాజ్జాతాఅజావయఇతి శ్రుతేరజానామవీనాం చసాహచర్యం-హిఙ్కారప్రస్తావయోశ్చసాహచర్యంప్రసిద్ధం. ౧

రం.— (పశుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం — ఫలం- భవన్తిహాస్యపశవః. పశుమాన్భవతి- పశుఫలైశ్చభోగత్యాగాదిభిర్యుజ్యతఇత్యర్థః................................ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — పశుమాన్భవతీత్యస్యపౌనరుక్త్యంపరిహరతి (పశుఫలైశ్చేతి ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (భవన్తిహాస్యపశవః) అస్యోపాసకస్యభోగసమ్పాదనక్షమాభవన్తీత్యర్థః (పశుమాన్భవతి) ప్రశస్తపశుమాన్భవతీత్యర్థః. అయముపాసకఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ప్రాణేషుపఞ్చవిధంపరోవరీయస్సామోపాసీత) పరమ్పరంపరోవరీయస్త్వగుణవత్ప్రాణదృష్టివిశిష్టంసామోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణః- ఘ్రాణోహిఙ్కారః- ఉత్తరోత్తరవరీయసాంప్రాథమ్యాత్. (వాక్ప్రస్తావః) వాచాహిప్రస్తూయతేసర్వం వాగ్వరీయసీప్రాణాత్- అప్రాప్తమప్యుచ్యతేవాచా- ప్రాప్తస్యైవతుగన్ధస్యగ్రాహకః ప్రాణః. వాచోబహుతరవిషయంప్రకాశయతిచక్షుః- అతోవరీయోవాచః. ఉద్గీథః- భక్తిత్వాత్. (శ్రోత్రంప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. వరీయశ్చక్షుషః- సర్వతశ్శ్రవణాత్. (మనోనిధనం) మనసినిధీయన్తేపురుషస్య భోగ్యత్వేనసర్వేన్ద్రియాహృతవిషయాః. వరీయస్త్వంచ శ్రోత్రాన్మనసః- సర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాత్, అతీన్ద్రియవిషయోఽపిమనసోగోచర ఏవేతి, యథోక్తహేతుభ్యఃపరోవరీయాంసిప్రాణాదీనిహ్యేతాని. ౧

ఆ — పశుప్రసూతపశూపభోగ్యతాదినిమిత్తత్వాత్ప్రాణస్యైతేనవ్యవహితత్వేనతరంప్రాణదృష్ట్యాసామోపాస్తింప్రస్తౌతి (ప్రాణేష్వితి) ప్రాణశబ్దస్యముఖ్యప్రాణవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (ఘ్రాణఇతి) ముఖ్యప్రాణాత్తరేషాంవరీయస్త్వాసమ్భవాత్, తస్యసర్వశ్రేష్ఠత్వాయాసిద్ధారితత్వాత్. పరమ్పరంవరీయసాంవాగాదీనాంమధ్యేప్రథమభాగత్వేనోక్తత్వాత్, ఘ్రాణఏవాత్రప్రాణశబ్దఇత్యర్థః. కథంప్రాణాద్వాచోవరీయస్త్వం- తత్రాహ (వాచేతి) అప్రాప్తస్యాపి- వ్యవహారస్త్వం. చక్షుషోవరీయస్త్వంసాధయతి (వాచఇతి) శబ్దస్యేతియావత్. వాచః-శబ్దప్రకాశాదిత్యర్థః ఉద్గీథత్వేచక్షుషోహేతుమాహ (భక్తిత్వాదితి) మనసోవరీయస్త్వేహేత్వన్తరమాహ (అతీన్ద్రియేతి) ఇతి- వరీయస్త్వాదిలిప్తాన్గుణసమ్బన్ధః. అప్రాప్తమప్యుచ్యతేవాచేత్యాదయః- యథోక్తహేతవః. ౧

రం.— (ప్రాణేషుపఞ్చవిధంపరోవరీయస్సామోపాసీత) వరీయస్త్వం- జ్యేష్ఠత్వం. పరస్త్వం- శ్రేష్ఠత్వం. పరస్త్వసహితవరీయస్త్వం- పరోవరీయస్త్వం. పరశ్శబ్దస్సాన్తః. పరోవరీయస్త్వగుణకప్రాణదృష్ట్యాపఞ్చవిధసామోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. తదేవాహ (ప్రాణోహిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథఇత్యాదినా) స్పష్టం. (పరోవరీయాంసివాఏతాని) ఏతాని- ప్రాణాదీనిపరోవరీయాంసి-పరోవరీయస్త్వగుణకానీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏతద్దృష్ట్యావిశిష్టంయఃపరోవరీయస్సామోపాస్తే - పరోవరీయోహాస్యజీవనంభవతీతి- ఉక్తార్థః. ఇతితుపఞ్చవిధస్య - సామ్న ఉపాసనముక్తమితిసప్తవిధేవక్ష్యమాణవిషయేబుద్ధిసమాధానార్థం. నిరపేక్షోహిపఞ్చవిధేవక్ష్యమాణేబుద్ధింసమాధిత్సతి. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ‡ అథ సప్తవిధస్య వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారో యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో య దేతి స ఆదిః॥ ౧

యదుదితి స ఉద్గీథో యత్ప్రతీతి స ప్రతిహారో యదుపేతి స ఉపద్రవో యన్నీతి తన్నిధనం॥ ౨

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఽష్టమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత సర్వదా సమస్తేన సామ మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ॥ ౧

ఆ.— ఉక్తోపసంహారవిరహేఽపి వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానం కిం నస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర ఏవేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పరోవరీయో హాస్య భవతి) ఉపాసకస్యాస్య జీవనం శ్రేష్ఠం భవతీత్యర్థః. (ఇతి తు పఞ్చవిధస్య) సామ్న ఉపాసనముక్తం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం సప్తవిధస్య- సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం సాప్తవిధ్యముపారభ్యతే. వాచీతి- సప్తమీ పూర్వవత్. వాచి సప్తవిధం- సప్తవిధం సామోపాసీతేత్యర్థః. యత్కిఞ్చ వాచః- శబ్దస్య హుమితి యో విశేషః- స హిఙ్కారః. హకారసామాన్యాత్. యత్ప్రేతి శబ్దరూపం- స ప్రస్తావః. ప్రసామాన్యాత్. యదా ఇతి- స ఆదిః. ఆకారసామాన్యాత్. ఆదిరితి- ఓఙ్కారః. సర్వాదిత్వాత్. ౧

ఆ.— అధికసఙ్ఖ్యాజ్ఞానస్యాల్పసఙ్ఖ్యాజ్ఞానపూర్వకత్వాత్పఞ్చవిధోపాసనానన్తరం సప్తవిధోపాసనం ప్రస్తౌతి (అథేతి) పూర్వవత్- లోకేష్వివేత్యత్ర సప్తమీ చ నేతవ్యేత్యర్థః. వాక్ప్రత్యేకశబ్దసామాన్యముచ్యతే-తత్ర తథా ప్రవిభక్తం సామావయవేష్వారోప్యోపాసనం కర్తవ్యమితి వాక్యార్థమాహ (వాచ్యప్తీతి) యత్కిఞ్చ వాచ ఇతి-వాక్యోపాదానం. తస్యార్థమాహ (శబ్దస్యేతి) ౧-౨-౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ సప్తవిధస్య) సప్తవిధస్య- సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. (వాచి సప్తవిధం సామోపాసీత) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యసప్తవిధాయయుక్తే సామ్ని వక్ష్యమాణప్రకారేణ వాక్ప్రతీతశబ్దదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారః) వాచః- శబ్దస్యావయవభూతో హుమితి యశ్శబ్దః- స హిఙ్కారః- హిఙ్కారస్య హింశబ్దవత్త్వసాదృశ్యాత్. తతశ్చ హిఙ్కారే లోకే హుంశబ్దాయావస్థిః- తద్బుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః) ప్రస్తావే సర్వప్రశబ్దబుద్ధిః కర్తవ్యా. ఉద్గీథస్యావయవభూత ఓఙ్కారే అ ఇతి శబ్దబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— యదుదితి- స ఉద్గీథః. ఉత్పూర్వత్వాదుద్గీథస్య. యత్ప్రతీతి- స ప్రతిహారః. ప్రతిసామాన్యాత్. యదుపేతి- స ఉపద్రవః. ఉపోపక్రమత్వాదుపద్రవస్య. యన్నీతి- తన్నిధనం. నిశబ్దసామాన్యాత్. ౨

రం.— (యదుదితి స ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౨

శం.— దుగ్ధేఽస్మా ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఉపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) వాక్ప్రసిద్ధో యో దోహోఽస్తి- వాక్సాధ్యం యత్ఫలమిత్యర్థః. తత్ఫలం ఉపాస్యమానా వాగస్మై- ఉపాసకాయ దుగ్ధే- ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అవయవమాత్రే సామ్ని ఆదిత్యదృష్టిః పఞ్చవిధేషూక్తా ప్రథమే చాధ్యాయే. అథేదానీం ఖల్వముమాదిత్యం సమస్తే సామ్న్యవయవవిభాగశోఽధ్యస్య సప్తవిధం సామోపాసీత. కథం పునస్సామత్వమాదిత్యస్యేతి. ఉచ్యతే ఉద్గీథహేతువత్తాదాదిత్యస్య సామత్వే హేతుః. కోఽసౌ. (సర్వ

---

‡ యత్కిఞ్చ వాచో హుమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కార స్తద స్యపశవో౽న్వాయత్తా స్తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి హిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౨

అథయత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావ స్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రస్తుతికామాః ప్రశంసాకామాః ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౩

దాసనః) వృద్ధిక్షయాభావాత్. తేన హేతునా సామాదిత్యః. మాం ప్రతిమాం ప్రతీతి తుల్యాం బుద్ధిముత్పాదయతి. అతస్సర్వేణ సమః అతస్సామ సమత్వాదిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తిసామాన్యవచనాదేవలోకాదిషూక్తసామాన్యాద్ధిఙ్కారాదిత్వం గమ్యత ఇతి హిఙ్కారాదిత్వే కారణం నోక్తం. సామత్వేపునస్య హేతురనుక్తం కారణం న సుబోధమితి సమత్వముక్తం. ౧

ఆ.— వాక్ప్రభృతిరస స్తరమాదిత్యేదృష్టిర్విధీయతే. తస్యవాఙ్మయత్వాత్. నచ తద్విధానంయుక్తం. పూర్వముద్గ్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవమాత్ర ఇతి) తస్యసామత్వే హేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) సర్వదేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (ఉచ్యత ఇతి) ఉద్యన్నస్తమయన్నిత్యాదినా సామత్వే హేతుః శ్రుత్యోక్తః. తథాసామత్వేపి తస్యహేతురుచ్యత ఇత్యర్థః. తమేవప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కొసావితి) నోదితానాస్తమితేత్యాదివర్ణనాదిత్యర్థః. మాం ప్రతీత్యాదివ్యాచష్టే (మాం ప్రతీతి) అన్యశబ్దస్యాన్యత్ర వృత్తిర్నాన్తరేణ కించిన్నిమిత్తమిత్యాదిత్యస్యసామత్వే హేతురుచ్యతే. ద్యావాదీనాం హిఙ్కారాదిత్వే హేతుర్నోక్తం శ్రుత్యానోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిత్యస్యోద్గీథేన సహైవాద్గవత్వం సామాన్యం శ్రుత్యోక్తం. లోకేషుసామోపాసన ప్రథమ్యాదీనాం మాన్యం యథాప్యగ్న్యాదీనాం హిఙ్కారాదిత్వం గమ్యతే. తథా ఆదిత్య ప్రభేదానామపి హిఙ్కారాదిత్వం శక్యావగమమితి శ్రుత్యా తేషాం సద్భావే నోక్తం కారణమిత్యర్థః. తర్హి సామత్వేపి కారణం నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామత్వేపురతి) సమత్వం తత్ర నిమిత్తమితి యావత్. ౧

రం.— (అథఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాసీత) సప్తవిధే సామ్న్యాదిత్యబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. సామత్వం తస్య హేతుమాహ (సర్వదాసమస్తేనసామ) ఆదిత్యస్య సర్వదాసమపరిమాణత్వేన సమత్వాత్ సామత్వమిత్యర్థః. (మాం ప్రతిమాం ప్రతీతి సర్వేణసమస్తేన సామ) లోకే హ్యాదిత్యో మాం ప్రతిసమః అభిముఖః, మాం ప్రతిసమ, ఇతి ప్రతీయతే. పురుషవిశేషం ప్రత్యాభిముఖ్యస్య, పురుషవిశేషం ప్రత్యనాభిముఖ్యస్య వాఽభావాత్. అతస్సర్వం ప్రతిసమత్వాదపి సామత్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మిన్ — ఆదిత్యే౽వయవవిభాగశ ఇమాని వక్ష్యమాణాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తాని — అనుగతాన్యాదిత్యముపజీవ్యత్వేనేతి విద్యాత్. కథం. తస్య — ఆదిత్యస్య యత్పురోదయాద్ధర్మరూపం — సహిఙ్కారో భక్తిః. తత్రేదం సామాన్యం — యద్ధస్య హిఙ్కారభక్తిరూపం — తదస్య — ఆదిత్యస్య సామ్నః పశవః — గవాదయో౽న్వాయత్తాః — అనుగతాః. తద్భక్తిరూపముపజీవన్తీత్యర్థః. యస్మాదేవం — తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి పశవః ప్రాగుదయాత్. తస్మాద్ధిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య — ఆదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః తద్భక్తిభజనశీలత్వాద్ధి తేఏవం వర్తన్తే. ౨

ఆ.— సమస్తేనేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తస్మిన్నితి) వేదనప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మరూపత్వం సుఖకరత్వాత్. ధర్మకార్యాత్మకం రూపమితి యావత్. తద్దృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే ప్రాథమ్యం హేతుః. పశవో యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవన్తీత్యత్ర కిం ప్రమాణం. తదాహ (యస్మాదితి) తేషాం హిఙ్కారణం సాధయతి (తస్మాదిత్యాదినా) తద్భక్తిభజనశీలత్వాదిత్యస్మాత్ప్రాగేవ తస్మాదిత్యస్య సమ్బన్ధః. ౨

రం.— (తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్) సర్వభూతోపజీవ్యతయా ఆదిత్యముపాసీతేత్యర్థః. భూతానాముపజీవన ప్రకారం కాలభేదేన దర్శయతి (తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కార స్తదస్య పశవో౽న్వాయత్తా ఇత్యాదినా) తస్య — ఆదిత్యస్యోదయాత్పురా — పూర్వం యద్రూపం — స హిఙ్కారః — హిఙ్కారేత్రూపదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అస్య — ఆదిత్యస్య హిఙ్కారాఖ్యం తద్రూపం పశవ ఉపజీవన్తి. హి — యత ఏవ తే ఏతస్య సామ్నః — సామరూపస్యాదిత్యస్య సన్నిహిఙ్కారభక్తిరూపోపజీవినః — తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి — అత ఏవ పశవో హిమితిశబ్దం కుర్వన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథ యత్ప్రథమోదితే సవితృరూపం — తదస్యాదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః స ప్రస్తావః. తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాః — పూర్వవత్. తస్మాత్తే ప్రస్తుతిం ప్రశంసాం కామయన్తే. తస్మాత్ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౩

ఆ.— సవితరి ప్రథమోదితే సతి యత్తస్య రూపం — తద్దృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే పూర్వస్మాదానన్తర్యం హేతుః. యథోదయాత్ప్రాచీనరూపం పశుభిరుపజీవ్యతే — తథేత్యాహ (పూర్వవదితి) ఉదయాత్ప్రాచీనమాదిత్యరూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తీత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షపరోక్షభావేన ప్రస్తుతిప్రశంసయోర్భేదః. ౩

రం.— (అథ యత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావ స్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తా ఇత్యాది) ప్రథమోదయకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రస్తావః.

మూ.— అథ యత్సఙ్గవవేలాయాꣳ స ఆదిస్తదస్య వయాꣳస్యన్వాయత్తాని తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౪

అథ యత్సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే స ఉద్గీథస్తదస్య దేవా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానాముద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౫

అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారస్తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౬

అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవస్తదస్యారణ్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షꣳ శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్త్యుపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౭

అస్యాభిధానాదిరూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తి. యతస్తే ప్రస్తావాఖ్యప్రథమానుగతాదిత్యరూపోపజీవినః - అతఏవ మనుష్యాః ప్రస్తుతికామా భవన్తి. ప్రస్తుతికామా ఇత్యస్య వివరణం- ప్రశంసాకామా ఇతి. ౩

శం.— అథ యత్సఙ్గవవేలాయాం- గవాం-రశ్మీనాం సఙ్గమనం- సఙ్గవో యస్యాం వేలాయాం. గవాం వత్సైస్సహ సఙ్గవవేలా. తస్మిన్కాలే యత్సావితం రూపం- స ఆదిర్భక్తివిశేషః- ఓఙ్కారః. తదస్య వయాంసి- పక్షిణోఽన్వాయత్తాని. యత ఏవం- తస్మాత్తాని- వయాంస్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాని- అనాలమ్బనాన్యాత్మానమాదాయ- ఆత్మానమేవాలమ్బనత్వేన గృహీత్వా పరిపతన్తి- గచ్ఛన్తి. అత ఆకారసామాన్యాదాదిభక్తిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః ౪

ఆ.— గోశబ్దవాచ్యానాం రశ్మీనాం జగన్మణ్డలేన సఙ్గమనం- సమ్యగ్గమనమిత్యర్థః. వత్సైః - సఙ్గమనమితి సమ్బన్ధః సఙ్గవకాలీనమాదిత్యరూపమాదిత్వాదిభక్తిరోఙ్కారస్యోపాస్యత్వేద్వయోరాకారసామాన్యం హేతుః. పక్షిణాం యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (యత ఇతి) ౪

రం.— (అథ యత్సఙ్గవవేలాయామిత్యాది) (తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః) తాని - వయాంసి. పక్షిణః అనారమ్బణాని - అలమ్బనాన్తరశూన్యాన్యేవాత్మానమేవావలమ్బనత్వేనాదాయ ఆకాశే పరిపతన్తి. సఙ్గవకాలాదిత్యసమ్బన్ధాదిత్యాదిత్వాత్ ఓఙ్కారరూపోపజీవిత్వాచ్చేవానాయుపరిపతనం పక్షిణామిత్యర్థః. ఆదిశబ్దాదాయశబ్దయోరాకారదకారవత్త్వసామ్యమిహాభిప్రేతం. ౪

శం.— అథ యత్సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే- ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. స ఉద్గీథభక్తిః. తదస్య దేవా అన్వాయత్తాః- ద్యోతనాతిశయాత్తత్కాలే. తస్మాత్తే సత్తమాః- విశిష్టతమాః ప్రాజాపత్యానాం- ప్రజాపత్యపత్యానాం. ఉద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౫

ఆ.— ఋజుమధ్యన్దినే యదాదిత్యస్య రూపం - తత్ప్రత్యుద్గీథోపాసనే శ్రేష్ఠ్యం హేతుః. తత్కాలీనాదిత్యరూపస్య దేవోపజీవ్యత్వే హేతుమాహ (ద్యోతనేతి) తథాపి తస్య దేవైరుపజీవ్యత్వం కథమితిచేత్-తత్రాహ (తస్మాదితి) ౫

రం.— (అథ యత్సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే స ఉద్గీథ ఇత్యాది) సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. (తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానామిత్యాది) ప్రాజాపత్యానాం మధ్యే తే సత్తమా ఇత్యర్థః. ఉద్గీథసత్తమశబ్దయోస్సంయుక్తతకారశ్రుతిమత్త్వసామ్యాత్ ఉపజీవ్యోపజీవకభావో ద్రష్టవ్యః. ౫

శం.— అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్, ప్రాగపరాహ్ణాత్, యద్రూపం సవితుః- స ప్రతిహారః. తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాః. అతస్తే సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపేణోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో నావపద్యన్తే- నాధః పతన్తి తద్ద్వారే సత్యపీత్యర్థః. యతః ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నో గర్భాః. ౬

ఆ.— అథ యదూర్ధ్వమితివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్యన్దినాదితి) తద్రూపస్య ప్రతిహారోపాసనే ప్రతిశబ్దసామ్యం హేతుః - తస్మిన్కాలే సవితురస్తం గిరిం ప్రతిహరణాత్. యథోక్తమాదిత్యరూపం గర్భైరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (అత ఇతి) ఊర్ధ్వం - యోనేరుపరిష్టాజ్జఠరం ప్రతీత్యర్థః. యతో గర్భాః పూర్వోక్తవిశేషణవన్తః- అత ఇతి యావత్. తద్ద్వారం- పతనద్వారం. ౬

రం.— (అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహార ఇత్యాది) (తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః) సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపోపజీవిత్వాదేవ ఊర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో గర్భాః నావపద్యన్తే- ద్వారే సత్యపి నాధః పతన్తీత్యర్థః. ౬

శం.— అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్, ప్రాగస్తమయాత్,- స ఉపద్రవః. తదస్యారణ్యాః పశవోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా భీతాః కక్షం - అరణ్యం. శ్వభ్రం భయశూన్యమిత్యుపద్రవన్తి- ఉపగచ్ఛన్తి దృష్ట్వా. ఉపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౭

ఉ.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం తతఇహైకంతత్సమం॥ ౨

ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరముపద్రవఇతిచతురక్షరంత్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరంతత్సమం॥ ౩

నిధనమితిత్ర్యక్షరంతత్సమమేవభవతి తానిహవాఏతానిద్వావిగ్ంశతిరక్షరాణి॥ ౪

ఏకవిగ్ంశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవిగ్ంశో వాఇతోఽసావాదిత్యోద్వావిగ్ంశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం॥ ౫

కస్యసప్తవిధసామభక్తివిశేషస్యైకవింశతిలక్షణాదిత్యసఙ్ఖ్యాతిరేకిత్వాదతిమృత్యుత్వం. అక్షరసఙ్ఖ్యాతత్త్వాతిమృత్యుత్వప్రకారమేవదర్శయతి- హిఙ్కారఇతిత్ర్యక్షరం. ప్రస్తావఇతిత్ర్యక్షరం. తత్సమం. అతశ్చఏతయోరుభయోస్సమత్వాదేవావాణ్యాద్యుపాసకత్వాదిత్యర్థః. ౧

శం.— (ఆదిరితిద్వ్యక్షరం) సప్తవిధస్యసామ్నస్సఙ్ఖ్యాపూరణేఓఙ్కారఆదిరిత్యుచ్యతే. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. తతఇహైకమక్షరమపచ్ఛిద్యాద్యక్షరయోఃప్రక్షిప్యతే- తేనతత్సమమేవభవతి. ౨

ఆ.— ఆద్యక్షరయోః - ఆదిభక్తినామాక్షరయోరితియావత్. తేన - ప్రక్షేపేణతత్ - ఆదిభక్తినామ ప్రతిహారనామ్నాతుల్యమేవేత్యర్థః. ౨-౩

రం.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. (తతఇహైకంతత్సమం) చతురక్షరాదేకమక్షరం గృహీత్వాద్వ్యక్షరేనివేశితేసమంభవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవతి. అక్షరమతిశిష్యతే- అతిరిచ్యతే. తేనవైషమ్యేప్రాప్తేసామ్నస్సమత్వకరణాయాహ - తదేకమపిసదక్షరమితిత్ర్యక్షరమేవభవతి. అతస్తత్సమం. ౩

రం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. (త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతేత్ర్యక్షరంతత్సమం) ఉపద్రవఇతిచతురక్షరేఏకస్మిన్నక్షరేపృథక్కృతేసతిఅవశిష్టంత్ర్యక్షరంసమమేవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఏవంత్ర్యక్షరసమతయాసామత్వంసమ్పాద్యయథాప్రాప్తాన్యేవాక్షరాణిసఙ్ఖ్యాయన్తే- తానిహవాఏతాని- సప్తభక్తినామాక్షరాణిద్వావింశతిః. ౪

ఆ.— ననుయథోక్తరీత్యాచతుర్వింశత్యక్షరాణి- తత్కథంతానిహవాఏతానిద్వావింశతిరక్షరాణీతి- తత్రాహ (ఏవమితి) ౪

రం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఉపసంహరతి (తానిహవాఏతానిద్వావింశత్యక్షరాణీతి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తత్రైకవింశత్యక్షరసఙ్ఖ్యయాఆదిత్యమాప్నోతిమృత్యుం. యస్మాదేకవింశఇతః-అస్మాల్లోకాదసావాదిత్యస్సఙ్ఖ్యయా-*ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవిగ్ంశఇతిశ్రుతేరితి. శిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణపరంమృత్యోరాదిత్యాజ్జయతి- ఆప్నోతీత్యర్థః. యచ్చతదాదిత్యాత్పరం-కింతత్. నాకం-కమితి-సుఖం. తస్యప్రతిషేధోఽకం. తన్నభవతీతినాకం. కమేవేత్యర్థః. అమృత్యువిషయత్వాత్. విశోకంచతత్-విగతశోకం. మానసదుఃఖరహితమిత్యర్థః. తదాప్నోతీతి. ౫

ఆ.— ఆదిత్యస్యాస్మాల్లోకాదేకవింశత్వేశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (ద్వాదశేతి) హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యపఞ్చర్తవఇత్యుక్తం. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రాభ్యాంపౌనఃపున్యేనమృత్యుహేతుత్వమస్మిల్లోకేదృశ్యతే- తదయంలోకోమృత్యువిషయత్వాత్తద్దుఃఖాత్మకః.తదభావాద్బ్రహ్మలోకస్సుఖాత్మకఇతిమత్వాహ (అమృత్యువిషయత్వాదితి) ౫

రం.— (ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశోవాఇతోఽసావాదిత్యః) *ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవింశఇతిశ్రుతేఃయతఆదిత్యస్యైకవింశత్వం- అతస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరగతైకవింశతిసఙ్ఖ్యయాఏకవింశతిసఙ్ఖ్యాకమాదిత్యంప్రాప్నోతి. ఆదిత్యసాలోక్యంప్రాప్నోతీత్యర్థః. (ద్వావింశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం) అవశిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణాదిత్యాత్పరందుఃఖాసమ్భిన్నంలోకంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫

ఉ.— అభిమన్థతి స హింకారో ధూమో జాయతే స ప్రస్తావో జ్వలతి స ఉద్గీథోఽఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహార ఉపశామ్యతి తన్నిధనగ్ం సగ్ంశామ్యతి తన్నిధనమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేద బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉపమన్త్రయతే స హింకారో జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః ప్రతి స్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం॥ ౧

ఆ.— అనియమోఽపి ప్రాణిత్వసిద్ధేర్నేదం నిర్దేశ్యఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆయురితి) కథం పునః సర్వమాయురేకో ఘ్యావాగస్త్యత్యాశఙ్క్యాహ (శతమితి) శతాయుర్వై పురుష ఇతి- శ్రుతేరిత్యుచ్యతే. జ్యోక్ ఉజ్జ్వలః. సహ జ్వలనార్థః. ఉజ్జ్వలః- స్వపరోపకారక్షమ ఇతి యావత్. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తత్ఫలమాహ (స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేదేత్యాది) ప్రాణీ భవతి- అవికలేన్ద్రియో భవతీత్యర్థః. (జ్యోగ్జీవతి) జ్యోక్- ఉజ్జ్వలః. వ్యాధ్యాదిభిరనుపహత ఇత్యర్థః. మహామనాః స్యాత్- వదాన్యమనస్కో భవేదిత్యర్థః. తద్వ్రతం- మహామనస్త్వమేతదుపాసనాఙ్గమిత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అభిమన్థతి స హింకారః) ప్రాథమ్యాదగ్నేః. (ధూమో జాయతే స ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (జ్వలతి స ఉద్గీథః) హవిస్సమ్బన్ధాచ్ఛ్రైష్ఠ్యం జ్వలనస్య. (అఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహారః) అఙ్గారాణాం ప్రతిహృతత్వాత్. ఉపశమః- సావశేషత్వాదగ్నేః సంశమః - నిశ్శేషోపశమః సమాప్తిసామాన్యాన్నిధనం. (ఏతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం) మన్థనే హ్యగ్నిః క్రియతే. ౧

ఆ.— సమగ్రప్రాణవతో మన్థనకర్తృత్వసమ్భవాత్ప్రాణదృష్ట్యనన్తరం మన్థనాదిదృష్టిమవతారయతి (అభిమన్థతీత్యాదినా) ఉపశమసంశమయోస్త్వర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య సావశేషనిరవశేషత్వాభ్యాం విశేషమాహ (ఉపశమ ఇతి) కథం పునా రథన్తరసామ్నోఽగ్నౌ ప్రతిష్ఠితత్వం- నహి తత్ర కిఞ్చిన్నిమిత్తముపలభ్యతే- అత ఆహ (మన్థనే హీతి) మన్థనం నిమిత్తీకృత్యాగ్నేరుత్పత్తౌ రథన్తరసామ్నో గీయమానత్వాదర్శనాదగ్నౌ తస్య ప్రతిష్ఠితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (అభిమన్థతి స హింకార ఇత్యాది) (ఉపశామ్యతి తన్నిధనం సంశామ్యతి తన్నిధనం) ఉపశమః - సావశేషశ్శమః నిశ్శేషోపశమః - సంశమః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (బ్రహ్మవర్చసీ) వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. తేజస్తు- కేవలం త్విడ్భావః. అన్నాదః- దీప్తాగ్నిః. (న ప్రత్యక్) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - నభక్షయేత్కిఞ్చిత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాత్. తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నన్వత్ర బ్రహ్మవర్చసీతి ఫలముక్తం - బృహదుపాసనే తు * తేజస్వీ భవతీతి వక్ష్యతే. న చ బ్రహ్మవర్చసతేజసోర్భేదః - తథా చ బృహద్రథన్తరోపాసనయోర్న ఫలవైషమ్యం- అత ఆహ (వృత్తేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేదేత్యాది) (న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - నభక్షయేత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉపమన్త్రయతే - సఙ్కేతం కరోతి. ప్రాథమ్యాత్స హింకారః. జ్ఞపయతే- తోషయతి. స ప్రస్తావః. సహశయనం - ఏకపర్యఙ్కే గమనం. స ఉద్గీథః- శ్రైష్ఠ్యాత్. ప్రతిస్త్రీశయనం- స్త్రియోఽభిముఖీభావః. స ప్రతిహారః. కాలం గచ్ఛతి- మైథునేన. పారం- సమాప్తిం గచ్ఛతి. తన్నిధనం. ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం- వాయ్వమ్బుమిథునసమ్బన్ధాత్. ౧

ఉ.— స య ఏవమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేద మిథునీభవతి మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న కాఞ్చన పరిహరేత్తద్వ్రతమ్॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉద్యన్హిఙ్కార ఉదితః ప్రస్తావో మధ్యన్దిన ఉద్గీథోఽపరాహ్ణః ప్రతిహారోఽస్తం యన్నిధనమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేద తేజస్వ్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా తపన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతమ్॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఆ.— ఉత్తరాధరారణిస్థానీయయోః స్త్రీపురుషయోరవాచ్యకర్మణి ప్రవృత్తయోర్మన్థనసామాన్యాన్మన్థనాదిదృష్ట్యనన్తరం మైథునదృష్టిం విదధాతి (ఉపమన్త్రయత ఇత్యాదినా) పురుషో హి పశుకర్మార్థం స్త్రియం వస్త్రాదినా ప్రీణయతి — తస్మిన్నాప్రీణనసామాన్యాత్ప్రస్తావదృష్టిరిత్యాహ (జ్ఞపయత ఇతి) కుతో వామదేవ్యస్య సామ్నో మిథునే ప్రోతత్వం — తత్రాహ (వాయ్వమ్బుమిథునేతి) వాయోరపాం చ మిథునతయా సమ్బన్ధాద్వామదేవ్యోత్పత్తేరుక్తత్వాత్తస్య మిథునే ప్రతిష్ఠితత్వం యుక్తమిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారః) ఉపమన్త్రణం — సఙ్కేతకరణమ్. (జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః) జ్ఞపనం — తోషణమ్. మారణతోషణనిశామనేషు మిత్త్వాజ్జ్ఞాధాతోర్హ్రస్వః. (స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః) ఏకపర్యఙ్కోపవేశనం — సహశయనమ్. (ప్రతిస్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః) స్త్రియా అభిముఖ్యేన శయనమిత్యర్థః. (కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమ్) మైథుననివృత్తిరిత్యర్థః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (మిథునీభవతి) అవిధురో భవతీత్యర్థః. మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయత ఇతి — అమోఘరేతస్త్వముచ్యతే. న కాఞ్చన — కాఞ్చిదపి స్త్రియం స్వాత్మతల్పప్రాప్తాం న పరిహరేత్సమాగమార్థినీమ్. వామదేవ్యసామోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ ఏతస్మాదన్యత్ర ప్రతిషేధస్మృతయః. వచనప్రామాణ్యాచ్చ ధర్మావగతేర్న ప్రతిషేధశాస్త్రేణాస్య విరోధః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న కాఞ్చనేతి వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (కాఞ్చిదపీతి) * పరాఙ్గనాం నోపగచ్ఛేదితి స్మృతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (వామదేవ్యేతి) విధినిషేధయోః సామాన్యవిశేషవిషయత్వేన వ్యవస్థాసిద్ధేరితి భావః. కిఞ్చ — శాస్త్రప్రామాణ్యాదత్ర ధర్మోఽవగమ్యతే. న కాఞ్చన పరిహరేదితి చ శాస్త్రీయగతత్వాదవాచ్యమపి కర్మ ధర్మో భవితుమర్హతి — తథా చ శాస్త్రే స్థితే దుర్బలాయా న స్మృతేర్న ప్రతిస్పర్ధితేత్యాహ (వచనేతి) యథోక్తోపాసనావతో బ్రహ్మచర్యనియమాభావో వ్రతత్వేన వివక్షితః — తన్న ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాశఙ్కేతి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (స య ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేదేత్యాది) (మిథునీభవతి) సర్వదా స్త్రియా అవియుక్తో భవతీత్యర్థః. (మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే) అమోఘరేతా భవతీత్యర్థః. (న కాఞ్చన పరిహరేత్తద్వ్రతమ్) కాఞ్చన — స్త్రియమ్. ప్రార్థయమానామితి శేషః. ప్రార్థయమాన సర్వయోషిద్గమనస్య వామదేవ్యోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ పరదారగమనప్రతిషేధవచనాని తదతిరిక్తవిషయాణి ద్రష్టవ్యాని. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్యన్ — సవితా. స హిఙ్కారః — ప్రాథమ్యాద్దర్శనస్య. (ఉదితః ప్రస్తావః) ప్రస్తవనహేతుత్వాత్కర్మణామ్. (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) పశ్వాదీనాం గృహాన్ప్రతిహరణాత్. (అస్తం యన్నిధనమ్) రాత్రౌ గృహే నిధానాత్ప్రాణినామ్. (ఏతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతమ్) బృహతః ఆదిత్యదైవత్యత్వాత్. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య ప్రజాప్రసవహేతుత్వాత్తద్ధేతుమైథునదృష్ట్యనన్తరమాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (ఉద్యన్నిత్యాదినా) ... ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఉద్యన్హిఙ్కార ఉదితః ప్రస్తావ ఇత్యాది) ఆదిత్య ఇతి శేషః. (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) మధ్యన్దినకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) అపరాహ్ణకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రతిహార ఇత్యర్థః. (అస్తం యన్నిధనమ్) యన్ — గచ్ఛన్నిత్యర్థః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. తపన్తం న నిన్దేత్ — తద్వ్రతమ్. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభ్రాణి సంప్లవన్తే స హింకారో మేఘో జాయతే స ప్రస్తావో వర్షతి స ఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహార ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనమేతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం వేద విరూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ పశూనవరున్ధే సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా వర్షన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఉ.— వసన్తో హింకారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారో హేమన్తో నిధనమేతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం వేద విరాజతి ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యర్తూన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

రం.— (స య ఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేదేత్యాది) (తపన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం, తపన్తమాదిత్యం న నిన్దేదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అభ్రాణి- అబ్భరణాత్. మేఘః- ఉదకసేక్తృత్వాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ఏతద్వైరూపం నామ సామ పర్జన్యే ప్రోతం- అనేకరూపత్వాదభ్రాదిభిః పర్జన్యస్య. ౧

ఆ.— * ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరితి స్మృతేరాదిత్యకార్యత్వాత్పర్జన్యస్యాదిత్యదృష్ట్యనన్తరం పర్జన్యదృష్టిం దర్శయతి (అభ్రాణీతి). కథం వైరూపం సామ తస్మిన్ప్రతిష్ఠితం- తత్రాహ (అనేకేతి) ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అభ్రాణి సంప్లవన్తే స హింకారః) అభ్రాణి - జలధారకత్వమాత్రావస్థాపన్నాని. సంప్లవః- సఞ్చారః. (మేఘో జాయతే స ప్రస్తావః) మేఘః- సేచకత్వావస్థాపన్నః. (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం- వర్షసమాప్తిః. (ఏతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం) వైరూపం- వైరూపాఖ్యం సామేత్యర్థః ౧

శం.— విరూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ- అజావిప్రభృతీన్పశూనవరున్ధే- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వర్షన్తం న నిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఫలం (స య ఏవమేతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం వేదేత్యాది) (విరూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ పశూనవరున్ధే) విరూపాః - వివిధరూపాః. సురూపాః- శోభనరూపాః. అవరున్ధే - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (వర్షన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం) వర్షన్తం- పర్జన్యమిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వసన్తో హింకారః; ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— పర్జన్యాయత్తత్వాదృతువ్యవస్థాయా- స్తద్దృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిమాచష్టే (వసన్త ఇత్యాదినా) ౧

రం.— (వసన్తో హింకారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం) వైరాజం - వైరాజాఖ్యం సామేత్యర్థః. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం వేద- విరాజతి- ఋతువత్. యథర్తవ ఆర్తవైర్ధర్మైర్విరాజన్తే - ఏవం ప్రజాదిభిర్విద్వానితి క్రమస్యత్. ఋతూన్న నిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైరాజస్య సామ్నో యత్తం ఋతుషు ప్రోతత్వం- తేషాం స్వధర్మైర్విరాజనాదిత్యాహ (ఏతదితి) యద్వా- ఋతూనాం మహోత్పత్తినిమిత్తత్వాత్, విరాడాత్మసంబన్ధత్వాత్, తస్య తేషు ప్రతిష్ఠితత్వాత్, తద్ద్వారా వైరాజమపి సామ తేషు ప్రోతమితి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

మూ.— పృథివీహిఙ్కారోఽన్తరిక్షంప్రస్తావో ద్యౌరుద్గీథోదిశః ప్రతిహారస్సముద్రోనిధనమేతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతా వేదలోకీభవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాలోకాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ .... ౨.

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

మూ.— అజాహిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషోనిధనమేతా రేవత్యః పశుషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతా రేవత్యఃపశుషుప్రోతా వేదపశుమాన్భవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాపశూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావో మాంసముద్గీథోఽస్థిప్రతిహారోమజ్జానిధనమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషుప్రోతం॥ ౧

శం.— (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. శక్వర్యఇతి-నిత్యంబహువచనం. రేవత్యఇవ. లోకేషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— ఋతుషుసమ్యగ్వృత్తేషులోకస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాదృతుదృష్ట్యనన్తరంలోకదృష్టిమాహ (పృథివీతి) కథంశక్వర్యఇత్యేకస్యైవసామ్నోనామధేయం- బహువచనాద్ధిబహూనిసామానిప్రతీయన్తే- తత్రాహ (శక్వర్యఇతీతి) నిత్యబహువచనత్వముభయత్రతుల్యమితిద్యోతనాయవక్ష్యమాణందృష్టాన్తయతి (రేవత్యఇవేతి) మహానామ్నీషుఋక్షుశక్వర్యోగీయన్తే- తాసాంచ * ఆపోవైమహానామ్న్యఇత్యద్భిస్సమ్బన్ధః శ్రుత- . అప్సులోకాః ప్రతిష్ఠితాఇతిశ్రుతం. తథాచాస్మాత్సమ్బన్ధాల్లోకేషుశక్వర్యః ప్రతిష్ఠితాఇత్యాహ (లోకేష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః) శక్వర్యః - శక్వర్యాఖ్యంసామేత్యర్థః. నిత్యబహువచనం ౧

శం.— (లోకీభవతి) లోకఫలేనయుజ్యతఇత్యర్థః. లోకాన్ననిన్దేత్ - తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయఏవమేతాఇత్యాది) (లోకీభవతి) ఉత్తమలోకప్రాప్తోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అజాహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. పశుషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— పశూనాంలోకకార్యత్వాల్లోకదృష్ట్యనన్తరంపశుదృష్టిముపన్యస్యతి (అజేతి) రేవత్యఇతిసామనామధేయంపూర్వవన్నిత్యబహువచనాన్తం. * పశవోవైరేవతీరితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పశుష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అజాహిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావోగావఇత్యాది) (ఏతారేవత్యఃపశుషుప్రోతాః) రేవత్యఇత్యపిశక్వర్యఇతివన్నిత్యబహువచనంసామవిశేషనామ. ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పశూన్ననిన్దేత్ - తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (లోమహిఙ్కారః) దేహావయవానాంప్రాథమ్యాత్. (త్వక్ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (మాంసముద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అస్థిప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. మజ్జానిధనం. ఏతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంనామసామదేహావయవేషుప్రోతం. ౧

సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతంవేదాఙ్గీభవతినాఙ్గేనవిహూర్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా సంవత్సరంమజ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతంమజ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుఃప్రస్తావఆదిత్యఉద్గీథో నక్షత్రాణిప్రతిహారశ్చన్ద్రమానిధనమేతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్రాజనందేవతాసుప్రోతంవేదైతాసామేవదేవతానాగ్ం సలోకతాగ్ం సార్ష్టితాగ్ం సాయుజ్యంగచ్ఛతిసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఃఖణ్డః.

ఆ.— పశువికారపర్యాదధ్యాదినా పుష్టిరఙ్గానాంద్రష్టేతి పశుదృష్ట్యనన్తరమఙ్గదృష్టిమాహ (లోమేతి) * రసో వై యజ్ఞాయజ్ఞీయమితి శ్రుతే. రసస్యరసవికారేణలోమాదీనాంసమ్బన్ధా, ద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంసామాఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితమిత్యాహ (ఏతదితి) ౧

రం.— (లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గో భవతీత్యర్థః. నాఙ్గేన-హస్తపాదాదినావిహూర్ఛతి-నకుటిలీభవతి. పఙ్గుఃకుణీ వేత్యర్థః. సంవత్సరం-సంవత్సరమాత్రంమజ్ఞః- మాంసానినాశ్నీయాత్ - నభక్షయేత్. బహువచనంమత్స్యోపలక్షణార్థం. మజ్ఞో నాశ్నీయాత్ - సర్వదైవ నాశ్నీయాదితి వా. తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కుణిః- శ్మశ్రురహితః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమిత్యాది) (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గయుక్తోభవతీత్యర్థః. (నాఙ్గేనవిహూర్ఛతి) అఙ్గేన- హస్తపాదాదినానవిహూర్ఛతి- కుటిలోనభవతీత్యర్థః. *హుర్ఛా కౌటిల్యఇతిహిధాతుః. (సంవత్సరంమజ్ఞోనాశ్నీయాత్తద్వ్రతం) మజ్ఞః- మజ్జాఖ్యధాతుంసవిశేషానిత్యర్థః. (మజ్ఞోనాశ్నీయాదితి వా) వ్రతంసర్వదేతిశేషః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారః) ప్రథమస్థానత్వాత్. (వాయుః ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యసామాన్యాత్. (ఆదిత్యఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (నక్షత్రాణి ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (చన్ద్రమానిధనం) కర్మిణాంతన్నిధనాత్. (ఏతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం) దేవతానాందీప్తిమత్త్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదీనామఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితత్వాదఙ్గదృష్ట్యనన్తరమగ్న్యాదిదృష్టిముత్థాపయతి (అగ్నిరిత్యాదినా) రాజనస్యసామ్నోదేవతాసు ప్రోతత్వే హేతుమాహ (దేవతానామితి) ౧

రం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారోవాయుః ప్రస్తావఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం) రాజనం - రాజనాఖ్యంసామేత్యర్థః. ౧

శం.— విద్వత్ఫలం- ఏతాసామేవ- అగ్న్యాదీనాందేవతానాంసలోకతాం - సమానలోకతాం. సార్ష్టితాం- సమానర్ద్ధిత్వం. సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకదేహదేహిత్వమిత్యేతత్. వాశబ్దోఽత్రలుప్తో ద్రష్టవ్యః-సలోకతాంవేత్యాది. భావనావిశేషతఃఫలవిశేషోపపత్తేః. గచ్ఛతి-ప్రాప్నోతి. సముచ్చయానుపపత్తేశ్చ. (బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం) * ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షంయద్బ్రాహ్మణా ఇతిశ్రుతేర్బ్రాహ్మణనిన్దాదేవనిన్దైవేతి. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాః స ప్రస్తావోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యః స ఉద్గీథో నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయః స ప్రతిహారః సర్పా గన్ధర్వాః పితరస్తన్నిధనమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద సర్వం హ భవతి॥ ౨

తదేష శ్లోకః। యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి॥ ౩

ఆ.— ఫలవికల్పార్థం చాశబ్దస్యాత్ర సత్త్వే కథం వాక్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సలోకతాం వేత్యాదినా) కథం పునరేకస్మిన్నుపాసనే ఫలత్రయం వికల్ప్యతే- తత్రాహ (భావనేతి) నను ఫలత్రయస్య సముచ్చితత్వమిష్యతాం- కిమితి వాశబ్దం గృహీత్వా వికల్ప్యతే- తత్రాహ (సముచ్చయో) న హి విరోధాన్నిరుద్ధం ఫలత్రయమేకత్ర సముచ్చేతుం శక్యం- అతో వికల్పసిద్ధిరిత్యర్థః. నను దేవతాధ్యస్తాయా అజనస్య సామ్యాధ్యానాదేవ తత్సత్త్వే తద్విభక్త్యోరిత్యమస్యభావ్యతే-తత్రాహ (ఏతద్ధి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్రాజనమిత్యాది) (ఏతాసామేవ దేవతానాం సలోకతాం సార్ష్టితాం సాయుజ్యం గచ్ఛతి) సార్ష్టితా-సమానర్ద్ధిత్వం సాయుజ్యం- సమానభోగిత్వం (బ్రాహ్మణాన్ స్నిగ్ధేత్యప్రేత) ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేః ప్రాహ ఇన్ద్రైవ దేవతాస్తైరితి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారః) అగ్న్యాదిసామ్నః అనన్తరం సర్వం త్రయీవిద్యాదిసామ అగ్న్యాదికార్యత్వాదుచ్యతే. హిఙ్కారః ప్రథమత్వాత్సర్వకర్తవ్యానాం. త్రయ ఇమే లోకాస్తత్కార్యత్వాదనన్తరా ఇతి ప్రస్తావః. అగ్న్యాదీనాముద్గీథత్వం శ్రైష్ఠ్యాత్. నక్షత్రాదీనాం ప్రతిహృతత్వాత్ప్రతిహారత్వం. సర్పాదీనాం ధకారసామాన్యాన్నిధనత్వం. (ఏతత్సామ) నామవిశేషాభావాత్సామసముదాయస్సామశబ్దః (సర్వస్మిన్ప్రోతం) త్రయీవిద్యాదిహి సర్వం. త్రయీవిద్యాదిద్వారేణ హిఙ్కారాదిసామభక్తయః సామానః - అతీతేష్వపి సామోపాసనేషు యేషు ప్రోతం యద్యత్సామ- తద్వ్యస్తస్యోపాస్యస్య కర్మాఙ్గానాం దృష్టిశేషిణోపాస్యసంస్కార్యత్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదిదృష్ట్యనన్తరం త్రయీవిద్యాదృష్టేః కో నేకారణమాహ (అగ్న్యాదీతి) యదగ్న్యాదినా సప్తకం సామోపాస్యముక్తం - తస్మాదనన్తర్యముపాస్యాయాస్త్రయీవిద్యాయా యుజ్యతే- ఋగ్వేదోఽగ్నిర్యజుర్వేదో వాయుః సామవేద ఆదిత్య ఇత్యాత్మ్యానుపేదత్రయీ శ్రుతేః ప్రయోగ కార్యత్వావగమాదిత్యర్థః. తత్కార్యత్వాత్- త్రయీసాధ్యకర్మఫలత్వాదిత్యర్థః. కథం సర్వస్మిన్ప్రోతమిత్యుక్తం - త్రయీవిద్యాదేః ప్రోతత్వానిరూపణాత్. అత ఆహ (త్రయీవిద్యాదీతి) కథం పునరత్ర త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యా సామోపాస్యముపదిశ్యతే - తత్రాహ (త్రయీతి) న చాస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం పూర్వేణ సన్దర్భేణ విరోధశ్శఙ్కనీయ ఇత్యాహ (అతీతేష్వపీతి) తత్ర హేతుమాహ (కర్మాఙ్గానామితి) దర్శపూర్ణమాసాధికారే * పఞ్చ వేదీకృతమాజ్యం భవతీతి దృష్టివిశేషణమాజ్యం సంస్క్రియతే- తథా సామభేదానాం దృష్టివిశేషణత్వాద్విశేషాస్తేషాం కర్మాఙ్గానాం తద్వదుపాస్యసంస్కార్యత్వాదిత్యర్థః ౧

రం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాః స ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం) అత్ర సామనామవిశేషాని[illegible] సామశబ్దః సామసామాన్యపరః. ౧

శం.— సర్వవిషయసామవిద్యాఫలం- సర్వం భవతి- సర్వేశ్వరో భవతీత్యర్థః నిరుపచరితసర్వభావే హి దిశ్యేభ్యో బలిం ప్రాప్య ఉపపత్తేః. ౨

ఆ.— అథ యథాశ్రుతం సర్వాత్మత్వమేవ కిం న స్యాత్- అత ఆహ (నిరుపచరితేతి) ౨

రం.— స య ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద- తస్య సర్వం హ భవతి. సర్వస్వామీ సర్వనాథో భవతీత్యర్థః. ౨

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽప్యస్తి. యాని పఞ్చధా - పఞ్చప్రకారేణ హిఙ్కారాదివిభాగైః ప్రోక్తాని త్రీణి త్రీణి- త్రయీవిద్యాదీని. తేభ్యః- పఞ్చత్రికేభ్యో జ్యాయః- మహత్తరం పరం చ- వ్యతిరిక్తం. అన్యద్వస్త్వన్తరం నాస్తి- న విద్యత ఇత్యర్థః. తస్మిన్నేవ హి సర్వస్యాన్తర్భావః. ౩

ఆ.— సర్వవిషయసామవిదః సర్వేశ్వరత్వమిత్యత్ర మన్త్రం సంవాదయతి (తదస్మిన్నితి) పరమిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం- అన్యదితి. వస్త్వన్తరాభావే హేతుమాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వజ్ఞత్వం సర్వేశ్వరత్వం చ విదుష ఇత్యర్థః. ౩- ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్- ఉక్తసర్వాత్మకసామోపాసనే ఏషః - వక్ష్యమాణో మన్త్రోఽప్యస్తీత్యర్థః. తమేవాహ (యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి) త్రీణి త్రీణి- * త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకా ఇత్యాదినోక్తాని త్రయీవిద్యా, లోకత్రయం.

యస్తద్వేద స వేద సర్వꣳ సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి। సర్వమస్మీత్యుపాసీత తద్వ్రతం తద్వ్రతం॥ ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

౮.— వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమిత్యగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్తస్సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోశ్శ్లక్ష్ణం బలవదిన్ద్రస్య క్రౌఞ్చం బృహస్పతేరపధ్వాన్తం వరుణస్య తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్॥ ౧

అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్స్వధాం పితృభ్య ఆశాం మనుష్యేభ్యస్తృణోదకం పశుభ్యస్స్వర్గం లోకం యజమానాయాన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యేతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తస్స్తువీత॥ ౨

అగ్నివాయ్వాదిత్యాః, నక్షత్రవయోమరీచయః, సర్పగన్ధర్వపితరః, శ్వేతకృష్ణాదిరూపాణి త్రీణి హిమాద్రీణి రాదిరూపేణ పఞ్చధా భవన్తి- అతఃపరం - ఉపర్యు పరం అన్యచ్ఛ్రేయః కిమపి నాస్తీత్యర్థః.

శం.— య ఏతత్ - యథోక్తం సర్వాత్మకం సామవేద- సర్వం స వేద- సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వాదిశః- సర్వదిక్స్థా అస్మై - ఏవం విదే బలిం-భోగం హరన్తి- ప్రాపయన్తీత్యర్థః. సర్వమస్మి- భవామీత్యేవమేతత్సామోపాసీత. తస్యైతదేవ వ్రతం. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (య స్తద్వేద స వేద సర్వం) ఏతదుపాసకస్సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. (సర్వాదిశో బలిమస్మై హరన్తి) సర్వదిగ్వర్తినోఽపి వశీకృతా అస్మై- ఉపాసకాయ ఉపహారాన్ సమర్పయన్తీత్యర్థః. (సర్వమస్మీత్యుపాసీత) సామహామాన్యేడ ఉక్తరీత్యా సర్వాత్మత్వ క్రియత్వేన స్వాభిన్నత్వేన చోపాసనాకర్తవ్యేత్యర్థః. (తద్వ్రతం తద్వ్రతం) తస్యైతదేవ వ్రతం - నాన్యద్వ్రతమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేన గానవిశేషాదిసంపదుద్గాతురుపదిశ్యతే- ఫలవిశేషసమ్బన్ధాత్. వినర్ది- విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమోఽస్యాస్తీతి వినర్ది. గానమితి వాక్యశేషః. తచ్చ సామ్నస్సమ్బన్ధి, పశుభ్యో హితం- పశవ్యం, మగ్నేః- అగ్నిదైవత్యం, చోద్గీథః - ఉద్గానం. తదహమేవం విశిష్టం వృణే- ప్రార్థయ ఇతి కశ్చిద్యజమాన ఉద్గాతా వా మన్యతే. అనిరుక్తః- అముకసమ ఇత్యవిశేషితః. ప్రజాపతేః- ప్రజాపతిదైవత్యస్స గానవిశేషః. అనిరుక్తత్వాత్ప్రాజాపత్యః. నిరుక్తః- స్పష్టః. సోమస్య- సోమదైవత్యస్స ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. మృదుశ్లక్ష్ణం చ గానం వాయోః- వాయుదైవత్యం తత్. శ్లక్ష్ణం బలవచ్చ- ప్రయత్నాధిక్యోపేతమిన్ద్రస్య- ఐన్ద్రం తద్గానం. క్రౌఞ్చం-క్రౌఞ్చపక్షినినాదసమం బృహస్పతేః- బార్హస్పత్యం తత్. అపధ్వాన్తం- భిన్నకాంస్యస్వరసమం వరుణస్యైతద్గానం. తాన్ సర్వానేవోపసేవేత- వారుణం త్వేవైకం వర్జయేత్. ౧

ఆ.— సామోపాసనం సమాప్తం చేత్ - కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సామేతి) ఆదిశబ్దేన స్వరాదయో వర్ణా గృహ్యన్తే. కిమిత్యుద్గాతుర్భోక్తా పాస్తిరుచ్యతే - తత్రాహ (ఫలేతి) మృత్యుపరిహారాదిః- ఫలవిశేషః. తత్సమ్బన్ధాదేషోపాస్తిరనుష్ఠేయేత్యర్థః. పశుభ్యో హితత్వమస్యావచనాద్గమయితవ్యం. వాక్యశేషమితి శబ్దం వ్యాచష్టే (ఇతి కశ్చిదితి) (ఇత్యవిశేషితః) అనేన ప్రకారేణాయమితి విశేషితః-వ్యవచ్ఛిద్య జ్ఞాతో న భవతీత్యర్థః. తస్య ప్రాజాపత్యత్వే హేతుమాహ (అనిరుక్తత్వాదితి) నీలపీతాదిభిర్నిశ్చిత్యావచనాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం సామోపాసనం సమాప్య గానవిశేషానుద్గాతురుపదిశతి (వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమితి) విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమః. సోఽస్యాస్తీతి వినర్ది. గానమితి వాక్యశేషః. సామ్నః- సామసమ్బన్ధి. పశవ్యం- పశుహితం. ఋగాదిభ్యో యదితి యత్. సామసమ్బన్ధి వినర్ది గానం వృణే- ప్రార్థయేత. పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః) అగ్నిదైవత్యముద్గానం అనిరుక్తః-అస్పష్టం భవతి. అస్పష్టో గానవిశేషోఽగ్నిప్రీతిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (ప్రజాపతేర్నిరుక్తః) నిరుక్తః- స్పష్టో గానవిశేషః ప్రజాపతిదైవత్యః. ప్రజాపతిప్రీతిహేతురిత్యర్థః. (సోమస్య మృదుశ్లక్ష్ణం వాయోశ్శ్లక్ష్ణం) స్పష్టం. (బలవదిన్ద్రస్య) బలవత్ - బలవత్ప్రయత్నోపేతమిత్యర్థః. (క్రౌఞ్చం బృహస్పతేః) క్రౌఞ్చపక్షినాదసమం బార్హస్పత్యం గానమిత్యర్థః. (అపధ్వాన్తం వరుణస్య) భిన్నకాంస్యరవసమం వారుణగానమిత్యర్థః. (తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్) అపధ్వాన్తగానవ్యతిరిక్తాన్ సర్వానుద్గీథానుపసేవేతేత్యర్థః. ౧

శం.— అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయాని- సాధయాని. స్వధాం పితృభ్య ఆగాయాని. (ఆశాం మనుష్యేభ్యః) ఆశాం- ప్రార్థనాం. ప్రార్థితమిత్యేతత్. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మనే- మహ్యమాగాయానీతి. ఏతాని మనసా చిన్తయన్ - ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః. స్తువీత. ౨

మూ.— సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానస్తం యది స్వరేషూపాలభేతేన్ద్రꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౩

అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేత ప్రజాపతిꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాదథ యద్యేనꣳ స్పర్శేషూపాలభేత మృత్యుꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౪

§ సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యా మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి ॥ ౫

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఆ.— స్వరవిశేషజ్ఞానపూర్వకముద్గానకాలే ధ్యాతవ్యార్థమాహ (అమృతత్వమితి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్య ఇత్యత్రాదిశబ్దేన స్థానప్రయత్నాదిసఙ్గ్రహః. ౨

రం.— (అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్) అమృతత్వప్రాప్తిమాగాయాని- గానేన సాధయానీతి ఆగాయేత్- గానం కుర్యాదిత్యర్థః. యథా ప్రార్థనం ఫలం భవతీతి భావః. (స్వధాం పితృభ్యః) ఆగాయానీతి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. ఆశాం మనుష్యేభ్యః. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యాగాయేదిత్యర్థః. (ఏతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్తువీత) ఏతాని- దేవామృతత్వాదీని ఫలాని మనసా ధ్యాయన్ స్వరాదిష్వప్రమత్తన్ స్తోత్రం కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— సర్వే స్వరాః- అకారాదయ ఇన్ద్రస్య- బలకర్మణః ప్రాణస్యాత్మానః - దేహావయవస్థానీయాః. సర్వ ఊష్మాణః- శషసహాదయః ప్రజాపతేః- విరాజః కశ్యపస్య వా ఆత్మానః. సర్వే స్పర్శాః - కాదయో వ్యఞ్జనాని మృత్యోరాత్మానః. తం- ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిత్స్వరేషూపాలభేత- స్వరస్త్వయా దుష్టః ప్రయుక్త ఇతి. ఏవముపాలబ్ధ ఇన్ద్రం- ప్రాణమీశ్వరం శరణం- ఆశ్రయం ప్రపన్నోఽభూవం స్వరాన్ ప్రయుఞ్జానోఽహం. సః- ఇన్ద్రో యత్తవ వక్తవ్యం- త్వా- త్వాం ప్రతివక్ష్యతి. స ఏవ దేవ ఉత్తరం దాస్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౩

ఆ.— కేనాప్యుపాలబ్ధస్యోద్గాతురుద్గానకాలే ప్రతీకారజ్ఞానాయ స్వరాది దేవతాజ్ఞానముపన్యస్యతి (సర్వే స్వరా ఇతి) శషసహా ఇత్యాదిశబ్దస్తథా స్వరభేదాభిప్రాయః. యత్తవ వక్తవ్యమిత్యస్మాదూర్ధ్వం తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౩

రం.— (సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః) అచః - స్వరాః. ఆత్మానః - అవయవసదృశా ఇత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః) శషసహాః- ఊష్మాణః. (సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానః) కాదయో మావసానాః- స్పర్శాః. (తం యది స్వరేషూపాలభేత) ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిదాగత్య త్వయా దుష్టస్వరః ప్రయుక్త ఇత్యుపాలమ్భం కుర్యాదిత్యర్థః. (ఇన్ద్రం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ఇన్ద్రమహం శరణం గతః- తస్మాదిన్ద్ర ఏవ తవ ప్రత్యుత్తరం దాస్యతీతి తదాతఙ్కం త్వేస్తారం ప్రతి బ్రూయాదిత్యర్థః ౩

శం.— యద్యేనమూష్మసు తథైవోపాలభేత- ప్రజాపతిం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం. స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతి- సంచూర్ణయిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. అథ యద్యేనం స్పర్శేషూపాలభేత- మృత్యుం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం- స త్వా ప్రతిధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౪

ఆ.— తథైవ- స్వరేష్వివేతి యావత్. ౪

రం.— (అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేతేత్యాది) పూర్వవదుక్తార్థం. (స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) త్వా ప్రతి- త్వాం ప్రతి. పేక్ష్యతి- చూర్ణయిష్యతీత్యర్థః. * పిష్ల సఞ్చూర్ణన ఇతి హి ధాతుః. (స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యర్థః *దహ భస్మీకరణ ఇతి హి ధాతుః. ౪

శం.— యత ఇన్ద్రాద్యాత్మానస్స్వరాదయః- అతస్సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో వక్తవ్యాః. బలవన్తస్తథా,. అహమిన్ద్రే బలం దదాని - బలమాదధానీతి. తథా సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః- అబహిః క్షిప్తాః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదాని- ప్రయచ్ఛానీతి. సర్వే స్పర్శా లేశేన- శనకైరనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తా వక్తవ్యాః. (మృత్యోరాత్మానం) బాలానివ శనకైః పరిహరన్మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి.............................. ౫

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ ఇన్ద్రే బలం దధానీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— త్రయోధర్మస్కన్ధాయజ్ఞోఽధ్యయనందానమితిప్రథమస్తపఏవద్వితీయోబ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసితృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తిబ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి॥ ౧

ఆ.— దేవతాజ్ఞానబలేనోద్గాత్రా న ప్రమత్తేనభవితవ్యం- స్వరాదీనామన్యథోచ్చారణే దేవతాభేద ప్రసఙ్గాత్. అతస్స్వరాద్యుచ్చారణేతాత్పర్యేణకర్తవ్యమిత్యుద్గాతారంశిక్షయతి (యదితి) ప్రయోగకాలేచిన్తనీయమర్థంకథయతి (తథేతి) యథోక్తరీత్యాస్వరాణాం ప్రయోగావస్థాయామిత్యర్థః. ఆపిదానీతి - చిన్తయేదితిశేషః. (తథేతి) ఊష్మణాం ప్రయోగావస్థాయామితియావత్. వివృతప్రయత్నోపేతాః- ప్రయోక్తవ్యాఇతిశేషః తత్రాపిధ్యాతవ్యందర్శయతి (ప్రజాపతేరితి) అతిద్రుతోచ్చారణేనవర్ణానఁయథాఽభిభూతస్తథాప్రయుజ్యమానత్వం- అనభిభూతత్వం. మృత్యోరాత్మానసుతి- వాక్యోపాదానం. తస్యతాత్పర్యమాహ (బాలానివేతి) యథాలోకశ్శనకైర్బాలాదిభ్యోబాలాన్పరిహరతి- తథామృత్యోరాత్మానమపహృత్యపరిహరణీలధ్యాత్వాస్పర్శానాం ప్రయోగఃకర్తవ్యఇత్యర్థః.............................. ౫

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (సర్వేస్వరాఘోషవన్తోబలవన్తోవక్తవ్యాఇన్ద్రేబలందదానీతి) ఘోషవత్తయాబలవత్తయాచోచ్చారణమిన్ద్రస్యబలాధాయకమిత్యర్థః. (సర్వఊష్మాణోఽగ్రస్తాఅనిరస్తావివృతావక్తవ్యాః) అగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః-బహిరక్షిప్తాః. *లుప్తవర్ణపదం గ్రస్తంనిరస్తంత్వరితోదితమిత్యమరః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. (ప్రజాపతేరాత్మానంపరిదదానీతి) ఊష్మణాం ప్రజాపత్యాత్మత్వాత్ అగ్రస్తత్వాదియుక్తోష్మోచ్చారణే ప్రజాపతేరాత్మలాభోభవతీత్యర్థః. (సర్వేస్పర్శాలేశేనానభినిహితావక్తవ్యాః) లేశేన- అల్పశః. అనభినిహితాః- అనభిభూతాః. అద్రుతోచ్చారితాఇతియావత్. (మృత్యోరాత్మానంపరిహరాణీతి) సర్వేషాంస్పర్శానాంమృత్యాత్మత్వాత్ స్పర్శానాంలేశేనాభినిహితత్వపరిహృత్యోచ్చారణేమృత్యోరాత్మైవదోషేభ్యఃపరిహృతోభవతీతిభావః.............................. ౫

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఓఙ్కారస్యోపాసనవిధ్యర్థం త్రయోధర్మస్కన్ధాఇత్యాద్యారభ్యతే. నైవంమన్తవ్యం - సామావయవభూతస్యైవోద్గీథాదిలక్షణస్యోఙ్కారస్యోపాసనాత్ఫలం ప్రాప్యతఇతి. కింతర్హి. యత్సర్వైరపి సామోపాసనైః కర్మభిశ్చా ప్రాప్యం-తత్ఫలమమృతత్వం కేవలాదోఙ్కారోపాసనాత్ప్రాప్యత ఇతి తత్స్తుత్యర్థం సామప్రకరణే తదుపన్యాసః. త్రయః - త్రిసఙ్ఖ్యాకాః ధర్మస్య స్కన్ధాః - ధర్మస్కన్ధాః. ధర్మప్రవిభాగా ఇత్యర్థః. కేత ఇతి. ఆహ - యజ్ఞః - అగ్నిహోత్రాదిః. అధ్యయనం - సనియమస్య ఋగాదేరభ్యాసః. దానం - బహిర్వేది యథాశక్తి ద్రవ్యసంవిభాగోభిక్షమాణేభ్యః. ఇత్యేష ప్రథమోధర్మస్కన్ధః గృహస్థసమవేతత్వాత్తన్నిర్వర్తకేన గృహస్థేన నిర్దిశ్యతే. ప్రథమః- ఏక ఇత్యర్థః. ద్వితీయ తృతీయ శ్రవణాత్ నాద్యర్థః. (తపఏవద్వితీయః) తపఇతి - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది. తద్వాన్ తాపసః, పరివ్రాడ్వా న బ్రహ్మసంస్థః ఆశ్రమధర్మమాత్రసంస్థః, బ్రహ్మసంస్థస్యత్వమృతత్వశ్రవణాత్. ద్వితీయోధర్మస్కన్ధః. బ్రహ్మచారీ, ఆచార్యకులేవస్తుం శీలమస్యేత్యాచార్యకులవాసీ, అత్యన్తం - యావజ్జీవమాత్మానం నియమైరాచార్యకులే ఽవసాదయన్ - క్షపయన్ దేహం,- తృతీయోధర్మస్కన్ధః. అత్యన్తమిత్యాది విశేషణాన్నైష్ఠికఇతిగమ్యతే. ఉపకుర్వాణస్య స్వాధ్యాయగ్రహణార్థత్వాన్న పుణ్యలోకత్వం బ్రహ్మచర్యేణ. సర్వఏతే- త్రయోప్యాశ్రమిణో యథోక్తైర్ధర్మైః పుణ్యలోకాభవన్తి - పుణ్యోలోకోయేషాం తఇమేపుణ్యలోకాః ఆశ్రమిణోభవన్తి. అవశిష్టస్త్వనుక్తః పరివ్రాట్ బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మణిసమ్యగవస్థితః. సోఽమృతత్వం - పుణ్యలోకవిలక్షణమమరణభావమాత్యన్తికమేతి. నాపేక్షికం దేవాద్యమృతత్వవత్ - పుణ్యలోకాత్పృథగమృతత్వస్యవిభాగకరణాత్. యదిచపుణ్యలోకాతిశయమాత్రమమృతత్వమభవిష్యత్ - తతఃపుణ్యలోకత్వాద్విభక్తంనావక్ష్యత్. విభక్తోపదేశాదాత్యన్తికమమృతత్వమితిగమ్యతే. అత్రచాశ్రమధర్మఫలోపన్యాసః ప్రణవసేవాస్తుత్యర్థం. నతత్ఫలవిధ్యర్థం- స్తుతయేచ ప్రణవసేవాయా, ఆశ్రమధర్మవిధయే, చేతిహిభిద్యేతవాక్యం. తస్మాత్స్మృతిప్రసిద్ధాశ్రమఫలానువాదేన ప్రణవసేవాఫలమమృతత్వం బ్రువన్ ప్రణవసేవాంస్తౌతి. యథాపూర్ణవర్మణస్సేవాభక్తపరిధానమాత్రఫలా- రాజవర్మణస్తుసేవా రాజ్యతుల్యఫలేతి- తద్వత్. ప్రణవశ్చతత్సత్యంపరంబ్రహ్మ- తత్ప్రతీకత్వాత్. * ఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరమిత్యాద్యామ్నానాత్. కాఠకేప్యుక్తంతత్సేవాతోఽమృతత్వం. అత్రాహుః కేచిత్ -చతుర్ణామాశ్రమిణామవిశేషేణస్వకర్మానుష్ఠానాత్పుణ్యలోకతోక్తాజ్ఞానవర్జితానాంసర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తీతి. నాత్రపరివ్రాడవశేషితః-పరివ్రాజకస్యాపిజ్ఞానంయమానియమాశ్చతపఏవేతి తపఏవద్వితీయఇత్యత్రతపశ్శబ్దేనపరివ్రాట్తాపసౌగృహీతౌ. అతస్తేషామేవచతుర్ణాం యోబ్రహ్మసంస్థః- ప్రణవసేవకః. సోఽమృతత్వమేతీతి - చతుర్ణామధికృతత్వావిశేషాత్, బ్రహ్మసంస్థత్వేఽప్రతిషేధాచ్చ. స్వకర్మచ్ఛిద్రేచబ్రహ్మసంస్థతాయాస్సామర్థ్యోపపత్తేః. నచయజ్ఞాదిశబ్దవద్బ్రహ్మసంస్థశబ్దఃపరివ్రాజకేరూఢః- బ్రహ్మణిసంస్థితినిమిత్తముపాదాయప్రవృత్తత్వాత్. నహిరూఢిశబ్దానిమిత్తముపాదదతే. సర్వేషాంచబ్రహ్మణిస్థితిరుపపద్యతే. యత్రయత్రనిమిత్తమస్తిబ్రహ్మణిసంస్థితిః - తస్యతస్యనిమిత్తవతోవాచకంసన్తంబ్రహ్మసంస్థశబ్దం పరివ్రాడేకవిషయేసఙ్కోచేకారణాభావాన్నిరోద్ధుమయుక్తం. నచపారివ్రాజ్యాశ్రమధర్మమాత్రేణామృతత్వం - జ్ఞానాన

ష్ఠక్యప్రసఙ్గాత్. పారివ్రాజ్యధర్మస్య యుక్తమేవ జ్ఞానవతః అమృతత్వసాధనమితిచేన్న-ఆశ్రమధర్మత్వావిశేషాత్. ధర్మోవా జ్ఞానవిశిష్టోఽమృతత్వసాధన మిత్యేతదపి సర్వాశ్రమధర్మాణామవిశిష్టం. నచవచనమస్తి పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థస్యమోక్షః - నాన్యేషామితి. జ్ఞానాన్మోక్షఇతిచసర్వోపని షత్సిద్ధాన్తః. తస్మాద్యఏవ బ్రహ్మసంస్థస్సాశ్రమవిహితకర్మవతాం- సోఽమృతత్వమేతీతి. న-కర్మనిమిత్తవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. కర్త్రా దికారకక్రియాఫలభేదప్రత్యయవత్త్వం హినిమిత్తముపాదాయేదంకుర్వితిదంమాకార్షీరితికర్మవిధయః ప్రవృత్తాః. తచ్చనిమిత్తం నశాస్త్రకృతం- స ర్వప్రాణిమదర్శనాత్. సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదంసర్వం * బ్రహ్మైవేదంసర్వమితిశాస్త్రజన్యఃప్రత్యయోవిద్యారూపస్స్వాభావికం క్రియాకారకఫలభేదప్రత్యయంకర్మవిధినిమిత్తముపమృద్యనజాయతే-భేదాభేదప్రత్యయయోర్విరోధాత్. నహితైమిరికద్విచన్ద్రాదిభేదప్రత్య యముపమృద్యతిమిరాపగమే చన్ద్రాద్యేకత్వప్రత్యయఉపజాయతే- విద్యాఽవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. తత్రైవంసతియంభేదప్రత్యయ ముపాదాయకర్మవిధయః ప్రవృత్తాః - సయస్యోపమర్దితః సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యంవికారభేదోఽనృతమిత్యేతద్వాక్యప్రమాణజనితేనైక త్వప్రత్యయేన, యస్సర్వకర్మభ్యోనివృత్తో నిమిత్తనివృత్తేః-సచనివృత్తకర్మా బ్రహ్మసంస్థఉచ్యతే. సచపరివ్రాడేవ-అన్యస్యాసమ్భవాత్. అన్యో హ్యనివృత్తభేదప్రత్యయః-సోఽన్యత్పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో జానన్నిదంకృత్వేదంప్రాప్స్యామీతిహిమన్యతే. తస్యైవంకుర్వతో న బ్రహ్మసం స్థతా- వాచారమ్భణమాత్రవికారానృతాభిసన్ధిప్రత్యయవత్త్వాత్. నచాసత్యమిత్యుపమర్దితే భేదప్రత్యయే సత్యమిదమనేనకర్తవ్యంమయేతి ప్రమాణ ప్రమేయబుద్ధిరుత్పద్యతే-ఆకాశ ఇవతలమలబుద్ధిర్వివేకినః. ఉపమర్దితేపిభేదప్రత్యయే కర్మభ్యోననివర్తతేచేత్-ప్రాగివభేదప్రత్యయానుపమర్దనా దేకత్వప్రత్యయవిధాయకంవాక్యమప్రమాణీకృతంస్యాత్ అభక్ష్యభక్షణాదిప్రతిషేధవాక్యానాం ప్రామాణ్యవద్యుక్తిమేకత్వవాక్యస్యాపిప్రామా ణ్యం-సర్వోపనిషదాంతత్పరత్వాత్. కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసఙ్గఇతిచేన్న - అనుపమర్దితభేదప్రత్యయవత్పురుషవిషయే ప్రామాణ్యోపపత్తేః. స్వప్నాదిప్రత్యయఇవ ప్రాక్ప్రబోధాత్. వివేకినామకరణాత్కర్మవిధిప్రామాణ్యోచ్ఛేదఇతిచేన్న-కామ్యవిధ్యనుచ్ఛేదదర్శనాత్. నహికామాత్మతా నప్రశస్తేత్యేవంవిజ్ఞానవద్భిః కామ్యానికర్మాణి నానుష్ఠీయన్తఇతికామ్యకర్మవిధయఉచ్ఛిద్యన్తే- అనుష్ఠీయన్తఏవకామిభిరితి. తథా బ్రహ్మసంస్థైర్బ్ర హ్మవిద్భిర్నానుష్ఠీయన్తేకర్మాణీతి నతద్విధయఉచ్ఛిద్యన్తే- అబ్రహ్మవిద్భిరనుష్ఠీయన్తఏవేతి. పరివ్రాజకానాంభిక్షాచరణాదివదుత్పన్నైకత్వప్రత్య యానామపిగృహస్థాదీనామగ్నిహోత్రాదికర్మానివృత్తిరితిచేన్న - ప్రామాణ్యచిన్తాయాంపురుషప్రవృత్తేరదృష్టాన్తత్వాత్. నహినాభిచరేదితి ప్రతి షిద్ధమప్యభిచరణంకశ్చిత్కుర్వన్ దృష్టఇతిశత్రుద్వేషరహితేనాపివివేకినాఽభిచరణంక్రియతే. నచకర్మవిధిప్రవృత్తినిమిత్తేభేదప్రత్యయేబాధితే ఽగ్నిహోత్రాదౌప్రవర్తకంనిమిత్తమస్తి-పరివ్రాజకస్యేవభిక్షాచరణాదౌబుభుక్షాదిప్రవర్తకం. ఇహాప్యకరణే ప్రత్యవాయభయం ప్రవర్తకమి తి చేన్న- భేదప్రత్యయవతోఽధికృతత్వాత్. భేదప్రత్యయవాననుపమర్దితభేదబుద్ధిర్విద్యయాయః - సకర్మణ్యధికృతఇత్యవోచామ. యోహ్యధికృ తఃకర్మణి- తస్యాకరణే ప్రత్యవాయః. ననివృత్తాధికారస్య- గృహస్థస్యైవ బ్రహ్మచారిణోవిశేషధర్మాననుష్ఠానే. ఏవంతర్హి-సర్వస్యాశ్రమస్థఉత్ప న్నైకత్వప్రత్యయఃపరివ్రాడితిచేన్న- స్వస్వామిత్వభేదబుద్ధ్యనివృత్తేః, కర్మార్థత్వాచ్చేతరాశ్రమాణాం, * అథకర్మకుర్వీయేతిశ్రుతేః. తస్మాచ్చ స్వస్వామిత్వాభావాద్భిక్షురేకఏవపరివ్రాట్-నగృహస్థాదిః. ఏకత్వప్రత్యయవిధిజనితేన ప్రత్యయేనవిధినిమిత్తభేదప్రత్యయస్యోపమర్దితత్వాద్యమని యమాద్యనుపపత్తిఃపరివ్రాజకస్యేతిచేన్న- బుభుక్షాదినైకత్వప్రత్యయాత్ప్రచ్యావితస్యోపపత్తేః. నివృత్త్యర్థత్వాత్. నచప్రతిషిద్ధసేవాప్రాప్తి- రేకత్వప్రత్యయోత్పత్తేః ప్రాగేవప్రతిషిద్ధత్వాత్. నహిరాత్రౌకూపేకణ్టకేవాపతితఉదితేపిసవితరిపతతితస్మిన్నేవ. తస్మాత్సిద్ధంనివృత్తకర్మాభిక్షు రేవ బ్రహ్మసంస్థఇతి. యత్పునరుక్తంసర్వేషాంజ్ఞానవర్జితానాంపుణ్యలోకతేతి - సత్యమేతత్. యచ్చోక్తంపక్షేజ్ఞానవపరివ్రాడప్యుక్తఇత్యేతత్- దపసత్. కస్మాత్. పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాత్సఏవహ్యవశేషితఇత్యవోచామ. ఏకత్వవిజ్ఞానవతోఽగ్నిహోత్రాదివత్తదపా యఃస్యాత్తేచ్ఛ. భేదబుద్ధియుతస్యవిహితపదార్థవ్యతాస్యాత్. ఏతేనకర్మచ్ఛిద్రే బ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యంప్రతిషేధశ్చప్రత్యుక్తః తథాజ్ఞానవానేవని వృత్తకర్మాపరివ్రాడితిజ్ఞానస్యైవమోక్షప్రత్యుక్తం. యత్పునరుక్తంయవవరాహాదిశబ్దవత్పరివ్రాజకేనరూఢో బ్రహ్మసంస్థశబ్దఇతి - తత్పరిహృత మేతత్ - తస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాన్నాన్యస్యేతి. యత్పునరుక్తంరూఢశబ్దానిమిత్తంనోపాదదతఇతి- తన్న- గృహస్థాదిషుపరివ్రాజకాదిశబ్దప్ర యోగాత్. గృహస్థితసారివ్రాజ్యతపఆదినిమిత్తోపాదానాఅప్యగృహస్థపరివ్రాజకాఖ్యాశ్రమవిశేషేషుశబ్దావిషుతిచగృహస్థఇతిపరివ్రాజకఇతితద్వే విచరూఢాద్యశ్వశబ్దాః. నయత్రయత్రతానినిమిత్తాని- తత్ర తత్ర వర్తన్తే- సిద్ధవ్యభావాత్. తథేహాపి బ్రహ్మసంస్థశబ్దోనివృత్తసర్వకర్మతత్సాధనప రివ్రాడేకవిషయఇత్యాశ్రమిణిపరమహంసాఖ్యేవృత్తఇహాభవితుమర్హతి-ముఖ్యామృతత్వఫలశ్రవణాత్. అతశ్చేదమేవైకంవేదోక్తంపారివ్రాజ్యం- నయజ్ఞోపవీతత్రిదణ్డకమణ్డల్వాదిపరిగ్రహాత్. ముణ్డోఽపరిగ్రహోఽసఙ్గఇతిచశ్రుతేః. * అత్యాశ్రమిభ్యఃపరమంపవిత్రమిత్యాదిశ్వేతా శ్వతరీయే. * నస్తుతిర్ననమస్కారఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. * తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గఇత్యాదిస్మృ తిభ్యశ్చ. యత్తుసాఙ్ఖ్యైఃకర్మత్యాగోఽభ్యుపగమ్యతే- క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధేస్సత్యత్వాభ్యుపగమాత్తన్నృషా. యచ్చబౌద్ధైశ్శూన్యతాభ్యుపగమా దకర్తృత్వమభ్యుపగమ్యతే-తదప్యసత్- తదభ్యుపగన్తుస్సత్త్వాభ్యుపగమాత్. యచ్చాజ్ఞైరలసతయాఽకర్తృత్వాభ్యుపగమః-సోప్యసత్కారకబుద్ధేరని వర్తితత్వాత్ప్రమాణేన. తస్మాద్వేదాన్తప్రమాణజనితైకత్వప్రత్యయవతఏవకర్మనివృత్తిలక్షణంపారివ్రాజ్యం బ్రహ్మసంస్థత్వంచేతిసిద్ధం. ఏతేనగృహ స్థస్యైకత్వవిజ్ఞానేసతిపారివ్రాజ్యమర్థసిద్ధం. నన్వగ్న్యుత్సాదనదోషభాక్స్యాత్పరివ్రజన్- * వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇతిశ్రు తేః. న-ద్వైవైదికోత్సాదితత్వాత్. ఉత్పన్నఏవహిసఏకత్వదర్శనేజాతే- * అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమితిశ్రుతేః. అతోనదోషభాగ్గృహస్థఃపరివ్రజన్నితి. ౧

ఆ.— అధికృతాధికారాణ్యఙ్గావబద్ధాన్యుపాసనాన్యుక్తాని. సమ్ప్రతి స్వతన్త్రాధికారగోచరమోఙ్కారోపాసనం విధాతుమారభతే (ఓఙ్కారేతి) అఙ్గావబద్ధోపాసనాధికారే యథోక్తస్వతన్త్రోపాసనవిధానే కో హి ప్రయత్నస్తత్రేత్యాశఙ్క్యాహ (నైవమితి) న స్వతన్త్రస్యోపాసనాదిత్యేవకారార్థః. కథం తర్హి సమస్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (కింతర్హీతి) సనియమస్య- ప్రాఙ్ముఖత్వాదినియమసహితస్య పురుషస్యేతి యావత్. అభ్యాసః - స్వీకరణం, విచారో, జపః, శిష్యేభ్యో దానం, మావృత్తిః, శ్చెతి పఞ్చవిధః. వేద్యాంయదధ్యయతే - తస్య యజ్ఞాఙ్గత్వాత్ పృథక్ఫలవత్త్వం నాస్తీతి మన్వానో విశినష్టి (బహిర్వేదీతి) గృహస్థేన- తదాత్మనేత్యర్థః. కథం గృహస్థస్య ప్రాథమ్యం- బ్రహ్మచారిణః ప్రథమత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏక ఇత్యర్థ ఇతి) ఉక్తవ్యాఖ్యానే వాక్యశేషస్య గమకత్వమాహ (ద్వితీయేతి) ప్రాథమ్యమేవ ప్రథమశబ్దస్యార్థః- బ్రహ్మచారిప్రాథమ్యప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యాహ (నాద్యర్థ ఇతి) కీదృక్ తత్ర పరివ్రాడ్గృహ్యతే- తత్రాహ (నేతి) కుతో బ్రహ్మసంస్థో న గృహ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మసంస్థస్యేతి) తాన ప్రస్తగ్రహణమముఖ్యస్య పరివ్రాజో ఽపి ప్రదర్శనార్థం. బ్రహ్మచారీత్యాదివాక్యస్య నైష్ఠికవిషయత్వం విశేషణసామర్థ్యాద్దర్శయతి (అత్యన్తమిత్యాదినా) అథోపకుర్వాణస్యాత్ర బ్రహ్మచారిత్వావిశేషాత్ కిమిత్యుపాదానం న భవేత్- తత్రాహ (ఉపకుర్వాణస్యేతి) స ను బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మచర్యేణ పుణ్యలోకో న ప్రాప్యతే- తత్రాహ (సర్వ ఇతి) కథమాశ్రమిణాం పుణ్యలోకత్వవిశేషవతాంతదాత్మత్వముచ్యతే- తత్రాహ (పుణ్యా ఇతి) ఆశ్రమిషు ప్రదర్శ్యమానేషు కిం పరివ్రాణ్ముఖ్యో న ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (అవశిష్టస్త్వితి) కుతో హి పుణ్యలోకవైలక్షణ్యమమృతత్వస్యేత్యాశఙ్క్యోక్తం (ఆత్యన్తికమితి) తస్యాపేక్షికత్వాభావే హేతుమాహ (పుణ్యలోకాదితి) అమృతత్వస్య పుణ్యలోకాత్ పృథగ్విభాగకరణాత్తతోఽన్యత్వాదాత్యన్తికత్వసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (యది చేత్యాదినా) బ్రహ్మశబ్దస్య యథాశ్రుతం ముఖ్యమర్థం గృహీత్వాపరబ్రహ్మత్వేనాసాక్షాత్కారవతో నిరఙ్కుశమమృతత్వముక్తం. ప్రకరణాలోచనయా తు ప్రణవప్రతీకే బ్రహ్మోపాసనస్య క్రమేణామృతత్వం భేదబుద్ధేరనపాయాద్ద్రష్టవ్యం. కర్మిణామనన్తవత్ఫలత్వాభిధానేన తన్నిన్దయా బ్రహ్మసంస్థతాస్తుతిదర్శనాత్తస్యాశ్చ నిత్యత్వాద్, అమృతత్వకామో బ్రహ్మసంస్థస్స్యాదిత్యేకార్థపరత్వాదేకమిదం వాక్యమిత్యాహ (అత్ర చేత్యాదినా) స్తుతయే ఫలసిద్ధయే చేదం వాక్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తుతయే చేతి) అర్థైకత్వాదేకం వాక్యం- తద్భేదే తద్భేదనియమాదిత్యర్థః. కింపరం తర్హీదం వాక్యం- తత్రాహ (తస్మాదితి) (స్మృతిప్రసిద్ధేతి) శ్రుతేః స్మృత్యర్థానువాదిత్వే వైపరీత్యాత్తదనుమితశ్రుతిసిద్ధేతి యోజ్యం. స్తుతిమేవ దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దోఽర్థ్యాహృతేన స్తుతయ ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. నను బ్రహ్మతత్త్వనేవాతోఽమృతత్వం భవతి- న ప్రణవసేవాతః- తత్కిమితి తస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవశ్చేతి) తత్ర ప్రమాణం దర్శయన్ ఫలితమాహ (ఏతద్ధ్యేవేతి) స్వవ్యాఖ్యానం వ్యఙ్క్తదోషముక్త్వా బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్ర వృత్తికారీయం వ్యాఖ్యానముత్థాపయతి (అత్రేతి) యే ఖల్వాశ్రమిణశ్చత్వారో జ్ఞానవర్జితాః- తేషాం సర్వేషామప్యవిశేషేణ స్వాశ్రమవిహితధర్మానుష్ఠానేన పుణ్యలోకాభవన్తీత్యత్రోక్తా- న తు పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే పరివ్రాడనుక్తస్సన్నవశేషితో ఽస్తీతి యోజనా. నను పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే వాచకపదం పరివ్రాజో నోపలభ్యతే- తథా చాసావవశేషితః- తత్రాహ (పరివ్రాజకస్యాపీతి) జ్ఞానం యమా నియమాశ్చ- ఉపాయభూతా ఇతి యావత్. పరివ్రాడపి పూర్వత్రాభిహితశ్చేత్- బ్రహ్మసంస్థవాక్యస్య కోఽర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) పరివ్రాజకస్యానవశిష్టత్వేన చతుర్ణాముపదిష్టత్వావిశేషేఽతః శబ్దార్థః. సామాన్యనిర్దేశే హేతుమాహ (చతుర్ణామితి) అప్రతిషేధాచ్చేతి భేదః. నన్వాశ్రమాన్తరాణాం కర్మార్థత్వాత్తత్రైవ వ్యాపృతత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థాయాం సామర్థ్యమస్తి- పరివ్రాజకస్య తు నిర్వ్యాపారస్య బ్రహ్మసంస్థతానుకరేత్యత ఆహ (స్వకర్మేతి) నను పరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థశబ్దో రూఢః - గవాదిశబ్దవత్- తన్నాసావాశ్రమాన్తరమాస్కన్దతి- తత్రాహ (న చేతి) నిమిత్తమాదాయ ప్రవృత్తత్వే ఽపి కిమితి రూఢిర్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) న స్వేషశబ్దో నైమిత్తికోఽపి పరివ్రాజకమాత్రమధికరోతి- తత్రైవ నిమిత్తస్య సత్త్వాత్. తత్రాహ (సర్వేషాం చేతి) నను పఙ్కజాదిశబ్దాః నిమిత్తమస్తీత్యేతావతా నేష్టివరాదౌ వర్తన్తే- కింతు తామరసాదిమాత్రం విషయీకుర్వన్తి. తథా బ్రహ్మసంస్థశబ్దో నిమిత్తవత్యపి గృహస్థాదావనవస్థితః పరివ్రాజకమేవ పరం గోచరయేత్- అత ఆహ (యత్రేతి) బ్రహ్మసంస్థశబ్దః- నిరోద్ధుమయుక్తమితి సమ్బన్ధః. రూఢిపక్షే దోషాన్తరమాహ (న చేతి) ధర్మసహితస్య జ్ఞానస్య- జ్ఞానసహితస్య వా ధర్మస్యామృతత్వసాధనత్వాన్న జ్ఞానానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్య దృష్టపక్షమనువదతి (పారివ్రాజ్యేతి) పారివ్రాజ్యధర్మైర్వైతి- నాయం నియమః- గృహస్థాదిధర్మాణామప్యాశ్రమధర్మత్వేన తుల్యత్వాత్, తద్విశిష్టజ్ఞానమమృతత్వహేతురిత్యపి వక్తుం సుకరత్వాదిత్యాహ (నాశ్రమేతి) ద్వితీయం దూషయతి (ధర్మో వేతి) యది పరివ్రాజకధర్మో జ్ఞానవిశిష్టో ముక్తిహేతురిత్యుచ్యతే- తదేతదపి- ముక్తిహేతుత్వం సర్వాశ్రమధర్మాణాం జ్ఞానవిశిష్టానామవిశిష్టం. తథా చ న రూఢిపక్షే ఽపి పరివ్రాజకస్యైవ జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ పరివ్రాజకస్యైవ ముక్తిభాక్త్వమసిద్ధమిత్యాహ (న చేతి) మా తర్హి కస్యచిదపి ముక్తిర్భూయాదితి - తత్రాహ (జ్ఞానాదితి) బ్రహ్మసంస్థవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరివ్రాజకస్యైవామృతత్వమిత్యనియమః, జ్ఞానాదేవ తదితి నియమ, ఇత్యర్థః. బ్రహ్మసంస్థస్సముచ్చయానుష్ఠాయీతి వృత్తికారమతం నిరాకరోతి (న కర్మేతి) కర్మనిమిత్తప్రత్యయస్య, శుద్ధబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారస్య, చ మిథో విరోధాన్న సముచ్చయసిద్ధిరితి. వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (కర్త్రాదీతి) కర్మవిధయః- నిషేధాశ్చేతి ద్రష్టవ్యం. తథాపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్కారకాకారకవిధినిషేధయోర్న విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) ప్రత్యయత్వే ఽపి క్రియాశాస్త్రీయతయా విద్యాఽవిద్యాభావేన విరోధోఽస్తీత్యర్థః. సతి విరోధే కిం స్యాత్- అత్రాహ (స్వాభావికమితి) విద్యారూపః- ప్రత్యయ ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్రోక్తమేవ హేతుం స్మారయతి (భేదేతి) తత్ర లోకప్రసిద్ధముదాహరణమాహ (న హీతి) భేదాభేదప్రత్యయయోర్విద్యాఽవిద్యాత్మనోర్విరోధే న సముచ్చయాసమ్భవాత్తదనుష్ఠాయీ బ్రహ్మసంస్థో న భవతి చేత్- కస్తర్హి బ్రహ్మసంస్థస్స్యాత్ - అత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా సము

ష్ట యత్నయోగేనతిష్ఠేదిత్యావత్. అన్యస్య గృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవము క్తంసాధయతి (అవ్యాప్తేంతి) వాచారమ్భణమాత్రేవికారేఽనృతే-
తరేరావౌ, బ్రహ్మణోఽపి ద్వైతస్యద్వైతస్థానరూపామిథ్యాభినివేశాత్మకోయః ప్రత్యయః- తద్వత్త్వాదవిహోఽర్థః. ననుబ్రహ్మవిదోఽపి సంస్కారవశా
ద్ద్వైతసత్యత్వాభినివేశపూర్వకంకర్మప్రవృత్తిసమ్భవాన్న బ్రహ్మసంస్థతాసు ప్రతిపాదేత్యత ఆహ (నచేతి) అసత్యబుద్ధ్యాపివేకేనసత్యత్వాభినివేశే
శరీరవృత్తిప్రసక్తత్వాభినివేశేనన ప్రవృత్తిరుపపద్యతే- అధ్యాసరూపాఽభేదబుద్ధిర్నకర్మప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానవతో ఽపి నిత్యనివృత్త్యా
కర్మనివృత్తిరవశ్యమ్భావినీత్యుక్తం తదుపపాదనాయ (ఉపమర్దితేతి) ఏకత్వప్రత్యయజనకం ప్రమాణం-పూర్వ ప్రవృత్తభేదప్రత్య
యబాధకమిత్యర్థః (అథేతి) యథా అనకల్పంభక్షయదిత్యాదికా స్మృతిః పూర్వప్రవృత్తకల్పాదిభక్షణ ప్రత్యయవిరోధేన ప్రమా
ణం- రాగాదిదోషమూలస్య ప్రత్యయస్యాప్రమాణత్వాత్. తథైవభేదప్రత్యయస్యావిద్యోత్థత్వాత్ప్రమాణ్యాసమ్భవాదద్విరోధేఽపి ద్వైతాత్
స్యయస్యప్రామాణ్యమిత్యర్థః. కార్యపరత్వాదద్వైతేతాత్పర్యాభావాత్ఫలవద్వాక్యస్య ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోపనిషదామితి)
ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిలిఙ్గైస్తాత్పర్యలిఙ్గదర్శనాదద్వైతేతాత్పర్యం తాసామవసీయతే - తద్వాక్యమద్వైతేతాత్పర్యస్యైవ ప్రామాణ్యమి
త్యర్థః భేదావలమ్బనకర్మవిధిపరాణాం ద్వైతతాత్పర్యమస్త్యత్రాపి సమానశఙ్కేతి (కర్మవిధీనామితి) యథాశాస్త్రప్రత్యయోగద్వయంగరాత్ప్రత్య
యత్వాత్ ప్రమాణాదద్వైతప్రమాణం- తథాత్ర విధిషుసిద్ధవస్తు ప్రామాణ్యసమ్భవాన్నద్వైతే తాత్పర్యాద్విరోధో
నేత్యాహ (నానపేక్ష్యేతి) యద్యప్యాచారతో తత్త్వవేదేవతరోజనత్వం లోకేస్మిన్ప్రతిష్ఠితమ్ ఇతి సకలధర్మానుష్ఠానమత్యన్తపరమ్య
మ్ - తథాపి కర్మవిధిపరిరోధకత్వాదవస్తుమితిశఙ్కతే (వివేకినామితి) ప్రకృతిపరతత్వాత్ కేవలనాస్తావివేకప్రవృత్తిమనుస్మర్తే - ప్రత్యక్షం
తం స్తిమితంనిత్యం కిం తస్య కృత్యమితి స్మృతే, తతో బ్రహ్మవిదాం తన్నిష్ఠానాం కర్మవిధీనాం ప్రామాణ్యప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నకామ్యేతి)
నచేవ ప్రసజ్యత ఇతి (నహీతి) ఇతి- నోచ్ఛిద్య నశ్యతీత్యర్థః. అస్తు- ప్రవృత్తేఃకేవలయోరత్నం - తదాహ (తథేతి) అసక్తియ ప్రవిశేత్- తద్విధీనాం
సమ్భావితవాక్యశేషః. అద్వైతవాదినోఽవశ్యమ్భావినీ కర్మనివృత్తిరిత్యుక్తం తత్రాశఙ్కతే (పరివ్రాజకానామితి) అద్వైతధ
స్వానా పదనాయాం భిక్షాటనాది ప్రవృత్తిరవశ్యమ్భావినీ తేష్వపివేదనస్యమాధ్యం (నప్రామాణ్యేతి) తనుప్రత్యయస్య ప్రామాణికత్వనిరూపణా
యాం ప్రత్యక్షాభావమూలస్య ప్రవృత్త్యాభాసస్యనోదాహరణత్వం. అగ్నిహోత్రాది ప్రవృత్తైరన్యాభాసత్వే ప్రామాణికసముచ్చయ సిద్ధాన్తహా
నిః ఆత్మోపైకచ్ఛేద్యమిత్యర్థః. వివేకినం ప్రప్యేవ సహయతి (నహీతి) తద్వద్విక్షేపనాకర్మణి యదమాణం ప్రమితినివేకిభిః క్రియతే - ని
ష్టీనాది ప్రవృత్త్యాభాసమప్రామాణికోఽగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేర్నోదాహరణమిత్యర్థః. ఇతశ్చ నేదమనుదాహరణమిత్యాహ (నచేతి) అ
గ్నిహోత్రాదావపి ప్రవర్తకమస్తీతిశఙ్కతే (ఇహాపీతి) అకరణకర్మప్రత్యవాయం ఖ్యాపయన్ ప్రవర్తకేఽపి వివేకినో వివిధకల్పనమ్పద్యమజ్జీకరోతి
(కర్మేతి) కర్మణి భేదబుద్ధిమతోఽధికృతత్వేపితస్యతదకరణేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోహేతి) ద్వితీయం దూషయతి (నవృత్తేతి) కిమ
నోనివృత్త్యాధికారస్య ప్రత్యవాయప్రాప్త్యా కర్మసు ప్రవర్తకాభావాత్ప్రవృత్తిరూపాపరివ్రాజ్యం చేత్ - అతిప్రసఙ్గ ఇతిశఙ్కతే
(నివర్తకేతి) కర్మసాధనం స్వయజ్ఞోపవీతాదిత్యజ్యతే- నవా. త్యజ్యతేచేత్- నస్నానశౌచాదికం- తతో యజ్ఞోపవీతాద్యనపేక్షగార్హస్థ్యాదిభావా
పత్తిర్నేత్- నత్యజ్యతేచేత్- నహి పరిత్యాజ్యం ప్రాప్తిః- సాధనసఙ్గిహామ్పాథ్యత్వాదితిపరిహరతి (స్వస్వామీతి) ఇతశ్చ నాదేయమ
పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (కర్మాఙ్గత్వాదితి) జాయాపుత్రవిత్తసమ్బన్ధాన్నత్యాగం తు తానధికరోతి గృహస్థాదిమస్వాశ్రమస్యేవపారివ్రాజ్యస్య
అర్థచోదేకలితమాహ (తస్మాదితి) స్వస్వామిత్వాభావాత్ - వివేకవతాయజ్ఞోపవీతావపి స్వత్వాదిస్వామిత్వబుద్ధ్యభావాదితియావత్. యస్తుపరి
వ్రాజకస్యనిత్యత్వాధికారస్య ప్రత్యవాయాదపి ప్రాప్తిరితి- తత్రాపి స్నానాదిత్యాశఙ్కతే (ఏకత్వేతి) తద్విషయ ప్రత్యయస్యవిధిః-ఉత్పాదకం * త
త్సూచనాదివాక్యం. తజ్జనితేనైకత్వవిషయేణ ప్రత్యయేనైతియావత్. తథాచయత్నేస్థీస్తప్రసక్తిరితిశేషః. జ్ఞానినోనైష్ఠంయమాదిహాస్తి-తత్కృతి
ప్రసక్తిసంస్కారవశాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బుభుక్షేతి) యోహివ్యత్యేనతదోషణతత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వంచిత్తర్భిక్షుతికాపాటిత్వం - తస్యసంస్కారవశా
త్ప్రవృత్తియుక్తాస్త్వనుపపద్యతే- తస్యదోషకృతప్రవృత్తిప్రసూతానియతచేష్టానివృత్తిర్త్వేనావశ్యాస్య ప్రయత్నాత్. తథాచనయత్నేస్థచేష్టా
ప్రతిరిత్యర్థః. ఇతశ్చవిదుపోనైవ ప్రవృత్త్యభావేపియత్నేస్థచేష్టానా స్తీత్యాహ (నచేతి) అవిదుషోఽపియత్నేస్థచేష్టా - విదుషస్తుసాపసత్త్వేతిదృష్టా
న్తేనస్ఫుటయతి (నహీతి) అన్యేషాం బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్తమనూద్యాఙ్గీకరోతి (యత్పునరితి)
ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యచ్చేతి) కింపరివ్రాజకస్యజ్ఞానహీనస్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్యతపశ్శబ్దేనోపాదానం - ఆహోస్విజ్జ్ఞానవతో వివిదిక
మ్ప్రపద్యమజ్జీకృత్యద్వితీయం దూషయతి (తదసదితి) జ్ఞానవతోపితపస్విత్వాత్తపశ్శబ్దేనోపాదానముచితమితిశఙ్కిత్వాప్రత్యాహ (కస్మా
దిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేనానాస్యగ్రహీతఇతిశేషః. తస్యతజ్జ్ఞానవతోవిశిష్టత్వంప్రాగేవోపదిష్టమిత్యాహ (సవివేతి) ఇతశ్చపరమహంసపరివ్రా
జకోనతపశ్శబ్దేనపరామృష్టఇత్యాహ (ఏకత్వేతి) తదేవస్ఫోరయతి (భేదేతి) యత్తుకర్మచ్ఛిద్రగృహస్థాదేరపి బ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యమితి-
తత్ప్రత్యాహ (నేతినేతి) అనివృత్తభేదప్రత్యయస్య బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేనేతియావత్. సామర్థ్యం - ప్రత్యుక్తమితిసమ్బన్ధః. యత్తు
చతుర్థాపి బ్రహ్మసంస్థతాయా అప్రతిషేధఇతి- తత్రాహ (అప్రతిషేధశ్చేతి) ఏకత్వావదేశేనభేదప్రత్యయనిరాసాదనివృత్తభేదప్రత్యయ
స్యార్థాద్బ్రహ్మసంస్థతా ప్రతిషిద్ధేత్యర్థః. పారివ్రాజ్యమాత్రేణామృతత్వేజ్ఞానసైయదర్థ్యము క్తంపరిహరతి (తథేతి) చోద్యాన్తరమనూద్యోక్తంప
రిహారంస్మారయతి (యత్పునరుక్తమితి) తత్ర రూఢాయాంశబ్దఇతిశేషఃపశ్చాద్వ్యాచయతి. చోద్యాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యా

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్తామభ్యతపత్తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సమ్ప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి॥ ౨

దినా) అధివదేనప్రజాపతిశబ్దాగ్రహణాన్నే ఉక్తం ప్రత్యభిజ్ఞాపయతి (గృహస్థ ఇతి) ఇహాపీతి ప్రకృతవాక్యోపాదానం. ప్రకృతే పరమహంసపరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థపదనిర్దేశస్య హేతుమాహ (ముఖ్యేతి) ఇతరత్ర పారమహంస్యమేవ ప్రశంసితమిత్యాహ (అత ఏవేతి) ఏవకారార్థం కథయతి (సర్వాశ్రమసహితేతి) ఇతి శ్రుతిస్వరూపస్య సప్రకరణే తథావిధ ప్రత్యక్షభావ ప్రసక్త్యనార్థః బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య పరమహంసపరతయా కర్మతన్త్రం సంవాదయతి (స్మృతిరితి) అతో విశేషతః - హార్దం స్థిత్వా మనస్యనుసృత్య - సర్వకర్మత్యాగశ్చ తేభ్యః. పరమహంసపరివ్రాజకేభ్య ఇత్యర్థాత్. పరమహంసనిష్ఠం - నిరంకుశయదృచ్ఛాకారణం పరమపురుషోద్ధారణం సమ్యగ్జ్ఞానం ప్రాప్యత ఇత్యర్థః. స్మృతిశ్చ - యథోక్త పారివ్రాజ్యం నిష్ఠాపీతిశేషః. అనాశ్రితః కర్మఫలమిత్యాది వాక్యసమ్ప్రతిపత్తిం ప్రదర్శయితుం. కర్మణాం బన్ధహేతుత్వం తద్వ్యావృత్తౌ చిత్తస్య ధర్మకారణత్వం రాహిత్యం తత్స్యాదిత్యుక్తం. అతీతః - ధర్మధ్వజిత్వరహితః ధర్మజ్ఞః - యథావత్ప్రవృత్తానుష్ఠాతా. అధర్మజ్ఞ ఇతి వా పాఠః - ధర్మవిచారనిష్ఠారహితః. తత్రాపి సార్వత్రికత్వస్య యదాని త్వర్థః అతిజ్ఞ ఇత్యుక్తే ౭. నా శమిత్యుపాయమాహ (అన్యక్తేతి) సవ్యక్తం - దర్శనసమ్పూర్ణం లిఙ్గం- ఆశమిత్యుపాస్యాస్యేత్యర్థ కల్పిత్వం. ఏంజ్యవస్థేవ గ్రహితవ్య త్యక్తప్రకారేణ తద్వ్యాసేత్యర్థః. అధిపదం స్వధర్మమధర్మం చేత్యాదిగ్రహణం. అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. సమకరనిత్యం తు పదిశతాత్పర్యం సాఙ్ఖ్యమతమేవాశితం - తేనాపి శరీరాదివ్యాపారో పరమాత్మారాధ్యాసనిష్ఠాయాః స్వీకృతత్వాత్. తత్రాహ (యత్త్వితి) సహితతన్త్రే కూటస్థాత్మధీబలేనన్యైశ్చర్య త్వంయుక్తం- క్రియాకారకాదిబుద్ధిరపివేకస్య పరస్వేవ జ్ఞానమాత్రపరోద్యత్వాత్సాఙ్గాత్. నచసర్వవ్యాపారోపరమసమ్భవః - మనోబుద్ధ్యాదీనాం చఞ్చలత్వాత్ నహికశ్చిత్క్షణమపీత్యాదిస్మృతేః అతస్సాఙ్ఖ్యవచోయుక్త్యైవేత్యర్థః నసనాజ్ఞానాపిన్నే రాత్స్వమిచ్ఛతా స్వైర్యేన్యస్తం- తథాచకర్మత్యాగముపదిశతాత్పర్యం ఏతత్కరణమాసమోదితం. నేత్యాహ (యచ్చేతి) తదభ్యుపగమస్యేత్యత్ర కర్తృత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. దుఃఖమిత్యేవయత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేదితి స్మృతేః ఆలస్యోపహతైః రజోరకర్తృత్వము-న్యాపే - భవతాపికర్మత్యజతా తన్మతమాదృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్ఛాస్త్రేతి) అకర్తృత్వాభ్యుపగమ ఇతి భావః. తేహి మోహాదేవకర్మత్యజన్తి నతత్ఫలంలభన్తే - సత్కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలంలభేదితి స్మృతేః. వయంతు ప్రమాణవశాదేవకర్తృత్వజన్యం న త్యాగమాహ మూఢమతిమాత్రమాహ - తస్మాన్నైష్కర్మ్యం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమప్రత్యాఖ్యేయమితి భావః. పరోక్షానరేష్ఫల్యం కర్మపూర్వాపవర్తతే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యస్మాత్తైశ్చైకా శమ్యమాకీర్తం - తద్వ్యాదిశతి (ఏతేనేతి) వికల్పవిజ్ఞానేన భేదప్రత్యయస్యోపపద్యతత్త్వోపపాదనేనేతి యావత్. వికల్పవిజ్ఞానంపరిహృతం విపక్షేపం - అపరోక్షస్వపారివ్రాజ్యానన్తరేణానాగాత్. తస్యోపకరణత్వైలక్షణ్యమాదివత్వాధినత్వం శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యే శ్రుతివిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) ఏకాశ్రమ్యమేవసత్యం. ద్వైతమసత్యం. ఇతి వివేకేనాశేషస్యగార్హస్థ్యదేరవస్తుత్వాత్స్యవసాయుః త్వదభినివేశైకిల్యాన్నయత్యాగనోపప్రాప్తిరితిహాపయతి (నన్వేవేతి) సమ్యగ్జ్ఞానేనత్యాగాద్దేహుత్వం తేనహాసమాహ (అపాగాదితి) గృహస్థస్యాపివివేకవతోనైరాగ్యద్వారాయుక్తం పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (అత ఇతి) ఇతిశబ్దో బ్రహ్మసంస్థవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం విధాతుం ప్రస్తౌతి (త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాది) ధర్మస్కన్ధాః - ధర్మసాధకమార్గాః ఆశ్రమరూపమార్గాస్త్రయ ఇత్యర్థః. (యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః) యజ్ఞాధ్యయన దాన శబ్దైః గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే. అధ్యయనశబ్దో వేదాభ్యాసపరః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తపశ్శబ్దేన వైఖానసపారివ్రాజ్యరూపాశ్రమద్వయగ్రహణం- ఉభయోస్తపః ప్రధానత్వాత్. తపశ్శబ్దో హి కాయక్లేశరూపః- సచద్వయోరపిసమానః. (బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్) అత్యన్తమాచార్యకులే యావజ్జీవం వసన్ నైష్ఠికో బ్రహ్మచారీ తృతీయాశ్రమ ఇత్యర్థః. (సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి) ఏవం త్రిత్వేన సఙ్గృహీతానాం చతుర్ణామాశ్రమాణాం మధ్యే యో బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మనిష్ఠః సముక్తిభాగ్భవతి. బ్రహ్మనిష్ఠావికలాః కేవలాశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజో భవన్తీత్యర్థః. ఏవమేవ హి సంస్థేయం బాదరాయణస్యాప్యభిమతమిత్యత్ర భాషితం. నచాత్ర బ్రహ్మసంస్థశబ్దాత్ సన్న్యాసాశ్రమప్రతిపత్తిరితి శఙ్క్యం- బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య ప్రాతిస్విక్యాయోగేన ఆశ్రమాన్తరవత్ తత్ర రూఢేరభావాత్. యోగమూలస్యచాశ్రమాన్తరసాధారణత్వాత్ బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన సన్న్యాసాశ్రమగ్రహణే ప్రమాణం పశ్యామః. నచ సన్న్యాసస్యైవ వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్, అనన్యవ్యాపారత్వలక్షణాయాః బ్రహ్మనిష్ఠాయాః సన్న్యాసిష్వేవ సమ్భవాత్ ఇతరాశ్రమిష్వసమ్భవాత్, బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన పరివ్రాడేవోచ్యత ఇతి వాచ్యం- స్వాశ్రమోచితధర్మస్యాగ్నిహోత్రాదేస్సన్న్యాసిష్వపి విశిష్టత్వాత్, తదతిరిక్తవ్యాపారరాహిత్యస్యేతరాశ్రమేష్వపి సమ్భవాత్, న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన చతుర్థాశ్రమపరామర్శే హేతుం పశ్యామః. ౧

రం.— యత్సంస్థోఽమృతత్వమేతి- తన్నిరూపణార్థమాహ- ప్రజాపతిః- విరాట్. కశ్యపో వా. లోకానుద్దిశ్య తేషు సారజిఘృక్షయాఽభ్యతపత్- అభిధ్యానం కృతవాన్. ధ్యానం- తపః కృతవానిత్యర్థః. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతా త్రయీవిద్యా సంప్రాస్రవత్- ప్రజాపతేర్మనసి ప్రత్యభాదిత్యర్థః. (తామభ్యతపత్) పూర్వవత్. తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సంప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి వ్యాహృతయః. ౨

తాన్యభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్య ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదగ్ం సర్వమోఙ్కార ఏవేదగ్ం సర్వం॥ ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— బ్రహ్మవాదినో వదన్తి యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనగ్ం రుద్రాణాం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమాదిత్యానాం చ విశ్వేషాం చ దేవానాం తృతీయసవనం॥ ౧

ఆ.— కిం తద్బ్రహ్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత్సంస్థ ఇతి) లోకానామభితో దగ్ధతయాఽభితాపః ప్రతిభాసంవ్యవచ్ఛిత్తిః (ధ్యానమితి) ద్రవాత్మత్వాభావే కథం ప్రస్రవణం త్రయ్యాస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసి ప్రత్యభాదితి) (పూర్వవదితి) త్రయీవిద్యాసారజిఘృక్షయా ఆలోచితవానిత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం ‘బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీ’త్యమృతత్వసాధనం బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా తత్ప్రణవాఙ్గకమితి వక్తుం ప్రణవం స్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదినా) అభ్యతపత్ - సారనిష్కర్షాయ లోకాన్పర్యాలోచయదిత్యర్థః. (తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్) త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్- సారత్వేన నిష్పన్నాఽభవదిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (తామభ్యతపదిత్యాది) తాం- త్రయీవిద్యామిత్యర్థః. ౨

శం.— తాన్యక్షరాణ్యభ్యతపత్. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూత ఓఙ్కారః సమ్ప్రాస్రవత్. తద్బ్రహ్మ. కీదృశం కింరూపమితి. ఆహ- తద్యథా శఙ్కునా - పర్ణనాలేన సర్వాణి పర్ణాని- పత్రావయవజాతాని సంతృణ్ణాని-నిబద్ధాని. వ్యాప్తానీత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేణ బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ప్రతీకభూతేన సర్వా వాక్- శబ్దజాతం సంతృణ్ణా- ‘అకారో వై సర్వా వాగి’త్యాదిశ్రుతేః. పరమాత్మవికారశ్చ నామధేయమాత్రమిత్యత ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమితి. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. లోకాదినిష్పాదనకథనమోఙ్కారస్తుత్యర్థమితి ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమస్య బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య మహత్తరత్వాదిత్యాహ (కీదృశమిత్యాదినా) తత్ర బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తౌ హేత్వన్తరం సూచయతి (పరమాత్మన ఇతి) ఓఙ్కారావయవస్యాకారస్యాపి సర్వవాగ్వ్యాప్తిరస్తి- కిము వక్తవ్యమోఙ్కారస్యేతి మన్వానశ్శ్రుత్యన్తరముదాహరతి (అకార ఇతి) ‘ఓమితీదం సర్వ’మిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః. ఓఙ్కారవ్యాప్తత్వేఽపి వాగ్జాతస్య న తస్య సర్వాత్మత్వం - ఆకాశాదిపరమాత్మవికారస్య పృథగేవ విద్యమానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) సకలమపి జగత్పరమాత్మవికారత్వాత్తదతిరేకేణ నాస్తి. స చ ప్రకృతాదోఙ్కారాన్నాతిరిచ్యతే- ‘ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార’ ఇతి శ్రుతేః. తస్మాద్యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ఓఙ్కారం సర్వాత్మకం బ్రహ్మరూపముపాసీతేతి విధిసమాప్త్యర్థమితిశబ్దః. కిమిత్యోఙ్కారస్య లోకాదిద్వారా నిష్పత్తిరుచ్యతే- తత్రాహ (లోకాదీతి) స్తుతిశ్చోపాస్త్యర్థా- యత్స్తూయతే- తద్విధీయత ఇతి స్థితేః. తథా చ సిద్ధమోఙ్కారోపాసనమమృతత్వఫలమితి శబ్దార్థః ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్యభ్యతపదిత్యాది) (తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదం సర్వమోఙ్కార ఏవేదం సర్వం) యథా సర్వాణి పత్రజాతాని శఙ్కునా- పర్ణనాలేన సన్తృణ్ణాని- వ్యాప్తాని భవన్తి- ఏవం ‘ఓఙ్కారో వై సర్వా వాగి’తి శ్రుతేరోఙ్కారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా. అత ఓఙ్కార ఏవ సర్వం వాఙ్మయం. అత ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమితి పర్యవసితోఽర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేన కర్మగుణభూతత్వాన్నివర్త్యోఙ్కారం పరమాత్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేన మహీకృత్య ప్రకృతస్యైవ యజ్ఞస్యాఙ్గభూతాని సామహోమమన్త్రోత్థానాన్యుపదిదిక్షన్నాహ- బ్రహ్మవాదినో వదన్తి. యత్ప్రాతస్సవనం ప్రసిద్ధం - తద్వసూనాం. తైశ్చ ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోఽయం లోకో వశీకృతస్సవనేశానైః. తథా రుద్రైర్మాధ్యన్దినేశానైరన్తరిక్షలోకః ఆదిత్యైశ్చ విశ్వైర్దేవైశ్చ తృతీయసవనేశానైస్తృతీయో లోకో వశీకృత ఇతి యజమానస్య లోకోఽన్యః పరిశిష్టో న విద్యతే. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (సామేతి) పఞ్చవిధం సప్తవిధం చ యజ్ఞాఙ్గీభూతం - సామ. తస్యోపాసనవచనాదోఙ్కారస్య తద్గుణస్యానుతరామేవ కర్మగుణత్వే ప్రాప్తే తతస్తం వ్యావర్త్య బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్కైవల్యహేతుత్వేన తమేవ మహీకృత్య ప్రస్తుతయజ్ఞాఙ్గ

ఉ.— క్వతర్హి యజమానస్య లోక ఇతి స య స్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాదథ విద్వాన్కుర్యాత్ ॥ ౨
పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స వాసవగ్ం సామాభిగాయతి॥ ౩
లోకద్వారమపావార్ణూ౩౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ం రా ౩౩౩౩ ౩హుం౩ఆ౩౩జ్యా౩యో౩ఆ౨౧౧౧ ఇతి॥ ౪

భూతసామాదివిజ్ఞానవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. సామహోమమన్త్రోత్థానాది జ్ఞానవిధిత్సయా తదపరిజ్ఞానే దోషమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) తేషాం ప్రాతస్సవనేశానత్వేఽపి యజమానస్య కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) తథా- యథా పృథివీలోకో వసుభిః - తథేతి యావత్. అన్తరిక్షలోకః- వశీకృత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తృతీయో లోకః - ద్యులోకాఖ్యః. అస్తు తత్తద్దేవానాం తత్తల్లోకవశీకారః - తథాపి యజమానస్య లోకః కిన్త్వేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి యజమానస్యేతి) ౧

రం.— ప్రసఙ్గాత్కర్మాఙ్గాని కానిచిద్విధాతుం ప్రస్తౌతి (బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాదినా) · బ్రహ్మవాదినః- వేదవేత్తార ఇత్యర్థః. తే కిం వదన్తీత్యత్రాహ (యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనమిత్యాది) ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దినసవనతృతీయసవనేశ్వరైర్వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవైస్తత్సవనఫలభూతాః పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్లోకా వశీకృతా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అతః క్వతర్హి యజమానస్య లోకః- యదర్థం యజతే. న క్వచిల్లోకోఽస్తీత్యభిప్రాయః. *లోకాయ వై యజతే యో యజత ఇతి శ్రుతేః. లోకాభావే చ స యో యజమాన స్తం లోకస్వీకరణోపాయం సామహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం న విజానీయాత్ - సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాద్యజ్ఞం. న కథంచన తస్య కర్తృత్వముపపద్యత ఇత్యర్థః. సామాదివిజ్ఞానస్తుతిపరత్వాన్నావిదుషః కర్తృత్వం కర్మమాత్రవిదః ప్రతిషిధ్యతే. స్తుతయే చ సామాదివిజ్ఞానస్యా, విద్వత్కర్తృత్వప్రతిషేధాయ, చేతిచేత్ - భిద్యేత వాక్యం. ఆద్యే చౌషస్త్యే కాణ్డే ఽవిదుషోఽపి కర్మాస్తీతి హేతుమవోచామ. అస్మాత్తద్వక్ష్యమాణం సామాద్యుపాయం విద్వాన్కుర్యాత్. ౨

ఆ.— పరిశిష్టలోకాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. తర్హి- దేహపాతాదూర్ధ్వమిత్యేతత్. లోకాభావేఽపి నిర్విధివశాద్యాగో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాయేతి) లోకత్రయస్య వస్వాద్యధీనతయా యజమానానధీనత్వే తస్య తదధీనత్వాద్యర్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానమిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాభావే చేతి) అజ్ఞో యజ్ఞం స్వర్గాదిసాధనీభూతం కథం కుర్యాదిత్యాక్షేపాదవిద్వత్కర్మానుష్ఠాననిన్దాపరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామాదీతి) అథేదం వాక్యం స్తుత్యర్థం నిషేధార్థం చ భవిష్యతి. నేత్యాహ (స్తుతయే చేతి) ఇతశ్చావిద్వత్కర్తృత్వం నిరోద్ధుమశక్యమిత్యాహ (ఆద్యే చేతి) * మటచీహతేష్విత్యాదావవిదుషస్సన్నిధానే తదనుజ్ఞామన్తరేణావిదుషః కర్మకర్తుమయుక్తం- ప్రత్యవాయప్రసఙ్గాత్. తదసన్నిధౌ తు తేనాపి క్రియమాణం కర్మ నదుష్యతీత్యుపపాదితమిత్యర్థః. అథశబ్దో హేత్వర్థః. సామాద్యవిజ్ఞానే యస్మాద్యజ్ఞాకరణమేవ ప్రాప్తం- తస్మాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (క్వతర్హి యజమానస్య లోక ఇతి) ఏవం త్రైలోక్యానాం వశీకృతతయా అవశిష్టస్య లోకస్య యజమానప్రాప్యస్యాభావాద్యజమానస్య లోకః క్వాస్తీతి వేదితవ్యమిత్యర్థః. (స య స్తన్నవిద్యాత్కథం కుర్యాత్) యస్య యజమానప్రాప్యలోకస్థానజ్ఞానం నాస్తి- సోఽజ్ఞః కథం కర్మ కుర్యాత్. (అథ విద్వాన్కుర్యాత్) తస్మాల్లోకస్వీకరణోపాయభూతం వక్ష్యమాణం సామగానహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం జ్ఞాత్వైవ కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— కిం తద్వేద్యమితి. ఆహ- పురా- పూర్వం ప్రాతరనువాకస్య శస్త్రస్య ప్రారమ్భాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్య- పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్నుపవిశ్య స వాసవం- వసుదైవత్యం సామాభిగాయతి. ౩

ఆ.— జ్ఞాతవ్యం సామాది ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిం తదిత్యాదినా) అప్రగీతమృగ్జాతం- శస్త్రం. యత్ప్రాతః కాలే శస్యతే ప్రాతరనువాకః- తస్యేతి యావత్. ఉపాకరణాదిత్యస్యార్థమాహ (ప్రారమ్భాదితి) జఘనేనేత్యేతద్వ్యాచష్టే (పశ్చాదితి) సః- గార్హపత్యస్య పృష్ఠత ఉదగ్భాగే స్థిత్వా వసుదేవతాకం సామగానం కృతవానిత్యర్థః. సవాసవమిత్యత్ర సశబ్దో యజమానవిషయః. ౩

రం.— తదేవాహ (పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాదిత్యాది) ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాత్పురా - ప్రాతరనువాకారమ్భాత్ప్రాక్ గార్హపత్యస్య జఘనేన- పశ్చాదుదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య వాసవం- వసుదైవత్యం సామ సః- విద్వాన్గాయేదిత్యర్థః. ౩

శం.— లోకద్వారం- అస్య పృథివీలోకస్య ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. హే అగ్నే తేన ద్వారేణ పశ్యేమ త్వా- త్వాం రాజ్యాయేతి. ౪

ఆ.— రాజ్యాయ- త్వద్దర్శనేన త్వదనుజ్ఞయా పృథివీప్రయుక్తభోగాయేత్యర్థః. ౪

రం.— తదేవ సామాహ (లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయం రాజ్యాయేతి) హే అగ్నే పృథివీలోకప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. తేనాపావృతేన ద్వారేణ త్వాం రాజ్యాయ- పృథివీలోకప్రాప్తిఫలాయ పశ్యేమేత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథ జుహోతి నమోఽగ్నయే పృథివీక్షితే లోకక్షితే లోకం మే యజమానాయ విన్దైష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మి ॥ ౫

అత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహా అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి తస్మై వసవః ప్రాతఃసవనꣳ సంప్రయచ్ఛన్తి ॥ ౬

పురా మాధ్యన్దినస్య సవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాగ్నీధ్రీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స రౌద్రꣳ సామాభిగాయతి ॥ ౭

లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయంరా౩-౩-౩-౩ హుంఆ౩-౩ జ్యాయో ఆ౩-౩-౩-౪-౫ ఇతి ॥ ౮

అథ జుహోతి నమో వాయవేఽన్తరిక్షక్షితే లోకక్షితే లోకం మే యజమానాయ విన్దైష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మి ॥ ౯

అత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహా అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి తస్మై రుద్రా మాధ్యన్దినꣳ సవనꣳ సమ్ప్రయచ్ఛన్తి ॥ ౧౦

పురా తృతీయసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాహవనీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స ఆదిత్యꣳ స వైశ్వదేవꣳ సామాభిగాయతి ॥ ౧౧

శం.— అథ- అనన్తరం జుహోత్యనేన మన్త్రేణ. నమోఽగ్నయే - ప్రహ్వీభూతాస్తుభ్యం వయం. పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ. లోకక్షితే- లోకనివాసాయ పృథివీలోకనివాసాయేత్యర్థః. లోకం మే- మహ్యం యజమానాయ విన్ద- లభస్వ. ఏష వై మమ యజమానస్య లోకః. ఏతా- ఆగన్తాస్మి అత్ర- అస్మిన్ లోకే యజమానోఽహమాయుషః పరస్తాత్- ఊర్ధ్వం. మృతస్సన్నిత్యర్థః. స్వాహేతి జుహోతి. అపజహి - అపనయ పరిఘం - లోకద్వారార్గలమిత్యేతం మన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతి. ఏవమేతైర్వసుభ్యః ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధో లోకో నిష్క్రీతస్స్యాత్ - తతస్తే ప్రాతస్సవనం వసవో యజమానాయ సమ్ప్రయచ్ఛన్తి. ౫ - ౬

ఆ — పృథివ్యాం క్షియతి - వసతీతి పృథివీక్షిత్ - అగ్నిః. తస్మై పృథివీక్షితే. పృథివీలోకే మయా లబ్ధే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష వై మమ యజమానస్యేతి) స్వాహాశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థో హోమమన్త్రోఽతికర్తవ్యమన్త్రేషు. ఏతైః- సామహోమమన్త్రోత్థానైరిత్యర్థః. ౫-౬

రం — (అథ జుహోతి) అథ- అనన్తరమనేన వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణ జుహోతీత్యర్థః. హోమమన్త్రమేవాహ (నమోఽగ్నయే పృథివీక్షితే లోకక్షితే ఇత్యాది) పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ లోకక్షితే- లోకనివాసాయ అగ్నయే నమః. మే- మహ్యం యజమానాయ లోకం విన్ద - లమ్భయస్వ. ఏష వై మమ యజమానస్య లోకః. యజమానోఽహమత్ర- అస్మిన్ లోకే ఆయుషః పరస్తాత్ - మరణాదూర్ధ్వం ఏతాస్మి- ఆగన్తాస్మి. స్వాహేతి జుహోతీత్యర్థః. (అపజహి పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి) ఏవం హుత్వా అనన్తరం పరిఘం- లోకద్వారార్గళమపజహి- అపనయ. ఇత్యేతం మన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతీత్యర్థః. (తస్మై వసవః ప్రాతస్సవనం సమ్ప్రయచ్ఛన్తి) ఏవం సామగానహోమమన్త్రోత్థానకృతే యజమానాయ వసవః ప్రాతస్సవనసమ్బన్ధిలోకం పృథివీలోకం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౫-౬

శం.— తథా - ఆగ్నీధ్రీయస్య - దక్షిణాగ్నేర్జఘనేనోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స రౌద్రం సామాభిగాయతి - యజమానో రుద్రదైవత్యం వైరాజ్యాయ ౭-౮

ఆ — యథా పృథివీలోకజయోపాయో దర్శితస్తథాఽన్తరిక్షలోకజయోపాయోఽపి ప్రదర్శ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) ౭-౮

గం.— (పురా మాధ్యన్దినస్య సవనస్యేత్యాది) ఆగ్నీధ్రీయస్య-అగ్నేరిత్యర్థః. రౌద్రం-రుద్రదేవతాకమిత్యర్థః. ౭

రం.— (లోకద్వారమిత్యాది) వైరాజ్యాయ-అన్తరిక్షలోకఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— (అన్తరిక్షక్షితే ఇత్యాది) సమానం. ౯-౧౦

ఆ.— అన్తరిక్షే క్షియతీత్యన్తరిక్షక్షిత్-వాయుః. తస్మై వాయవే. ౯-౧౦

రం.— అథ నమో వాయవ ఇతి మన్త్రేణ జుహోతీత్యర్థః. అన్తరిక్షక్షితే-అన్తరిక్షనివాసాయేత్యాది పూర్వవన్నేయం. ౯

రం.— మాధ్యన్దినం సవనం- మాధ్యన్దినసవనసమ్బన్ధిలోకం. ౧౦

శం.— తథా - ఆహవనీయస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స ఆదిత్యదైవత్యం వైశ్వదేవం చ సామాభిగాయతి క్రమేణ స్వారాజ్యాయ సామ్రాజ్యాయ. ౧౧-౧౨-౧౩

ఉ.— లోకద్వారమపావార్ణ్వా౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ం స్వారా౩-౩-౩-౩ హుం౩ ఆ౨-౩-౩ జా౩ యో౩ ఆ౩-౪-౫ ఇత్యాదిత్యం॥ ౧౨

అథ వైశ్వదేవం లోకద్వారమపావార్ణ్వా౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ం సామ్రా౩-౩-౩-౩ హుం౩ ఆ౨-౩-౩ జా యో౩ ఆ౩-౧-౧-౧ ఇతి॥ ౧౩

అథ జుహోతి నమ ఆదిత్యేభ్యశ్చ విశ్వేభ్యశ్చ దేవేభ్యో దివిక్షిద్భ్యో లోకక్షిద్భ్యో లోకం మే యజమానాయ విన్దత॥ ౧౪

ఏష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మ్యత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహా ఽపహత పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి॥ ౧౫

తస్మా ఆదిత్యాశ్చ విశ్వే చ దేవాస్తృతీయసవనగ్ం సమ్ప్రయచ్ఛన్త్యేష హ వై యజ్ఞస్య మాత్రాం వేద య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ద్వితీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— యథా పృథివ్యన్తరిక్షయోరాప్త్యుపాయః తథా ద్యులోకాప్త్యుపాయోఽప్యుచ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) స్వారాజ్యం-అన్తరిక్షే స్వాతన్త్ర్యం. ఆదిత్యానామివ స్వాతన్త్ర్యమిహ వివక్షితం. ౧౧-౧౨-౧౩

రం.— (పురా తృతీయసవనస్యాపాకరణాదిత్యాది) ఆహవనీయస్య- అగ్నేరిత్యర్థః. ఆదిత్యం-ఆదిత్యదైవత్యం. వైశ్వదేవం- విశ్వేదేవదైవత్యమిత్యర్థః. ౧౧.

రం.— తత్రాదిత్యం సామాహ (లోకద్వారమిత్యాది) స్వారాజ్యాయ-స్వర్గలోకాయేత్యర్థః (ఇత్యాదిత్యం) సామోక్తమితి శేషః ౧౨

రం.— (అథ వైశ్వదేవం) సామోచ్యత ఇతి శేషః. సామ్రాజ్యాయ-ఉత్తమస్వర్గఫలాయేత్యర్థః. ౧౩

శం.— (దివిక్షిద్భ్య ఇత్యేవమాది) సమానమన్యత్. విన్దతాపహతేతి బహువచనమాత్రం విశేషః. యాజమానం త్వేతత్- ∗ ఏతాస్మ్యత్ర యజమాన ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧౪-౧౫

ఆ.— కిమిదం సామాద్యార్త్విజ్యం- ఆహో యాజమానికమితి వివక్షాయామాహ (యాజమానం త్వితి) ఆదిపదేన ∗లోకం మే యజమానాయేతి నిర్దేశో గృహ్యతే. ౧౪-౧౫

రం.— (అథ జుహోతీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యానాం విశ్వేదేవానాం చ బహుత్వాద్విన్దతాపహతేతి బహువచనం. ౧౪-౧౫

శం.— ఏష హ వై యజమాన ఏవంవిత్ - యథోక్తస్య సామాదేర్విద్వాన్యజ్ఞస్య మాత్రాం- యజ్ఞయాథాత్మ్యం వేద యథోక్తం. (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా.... ... ... ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— సామాదిజ్ఞానఫలం కథయతి (ఏష ఇతి) య ఏవం విదిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యథోక్తస్యేతి) యథోక్తం సామాదీత్యేతత్. ఏవమిత్యుక్తప్రకారోక్తిః. తస్య యజ్ఞయాథాత్మ్యవిదస్తదనుష్ఠానద్వారా తత్ఫలం సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

౪౦.— తృతీయసవనం-తత్ఫలంస్వర్గమిత్యర్థః. (ఏషహవై యజ్ఞస్యమాత్రాంవేద) మాత్రాం-యాథాత్మ్యమిత్యర్థః. (యఏవం వేదయఏవంవేద) యఏవంకర్తుంవేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౧౬

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకె చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ద్వితీయప్రపాఠక భాష్యమ్.

క్షేమాయయః కరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

తృతీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవగ్ంశో౽న్తరిక్షమపూపో మరీచయః పుత్రాః॥ ౧
తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః ఋచ ఏవ మధుకృత ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౨

శం — అసౌ వా ఆదిత్య ఇత్యాద్యధ్యాయారమ్భే సమ్బన్ధః- అతీతానన్తరాధ్యాయాన్తే ఉక్తం * యజ్ఞస్య మాత్రాం వేదేతి. యజ్ఞవిషయాణి చ సామహోమమన్త్రోత్థానాని విశిష్టఫలప్రాప్తయే యజ్ఞాఙ్గభూతాన్యుపదిష్టాని సర్వయజ్ఞానాం చ కార్యనిర్వృత్తిరూపస్సవితా మహత్యా శ్రియా దీప్యతే - స ఏష సర్వప్రాణికర్మఫలభూతః ప్రత్యక్షం సర్వైరుపజీవ్యతే. అతో యజ్ఞవ్యపదేశానన్తరం తత్కార్యభూతసవితృవిషయముపాసనం సర్వపురుషార్థేభ్యః శ్రేష్ఠతమఫలం విధాస్యామీత్యేవమారభతే శ్రుతిః (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాది) దేవానాం మోదనాన్మధ్వివ మధ్వసావాదిత్యః. వస్వాదీనాం చ మోదనహేతుత్వం వక్ష్యతి సర్వయజ్ఞఫలరూపత్వాదాదిత్యస్య. కథం మధుత్వమితి. ఆహ- తస్య - మధునో ద్యౌరేవ భ్రామరస్యేవ మధునస్తిరశ్చీనవంశః. తిరశ్చీనశ్చాసౌ వంశశ్చేతి తిరశ్చీనవంశః. తిర్యగ్గతేవ హి ద్యౌర్లక్ష్యతే. అన్తరిక్షం చ మధ్వపూపో ద్యువంశే లగ్నస్సన్ లమ్బత ఇవ- అతో మధ్వపూపసామాన్యాదన్తరిక్షం మధ్వపూపః- మధునస్సవితురాశ్రయత్వాత్. మరీచయః - రశ్మయః. రశ్మ్యాకృష్టా ఆపో భౌమాస్సవిత్రాకృష్టాః *ఏతా వా ఆపస్స్వరాజో యన్మరీచయ ఇతి హి విజ్ఞాయన్తే- తా అన్తరిక్షమధ్వపూపస్థరశ్మ్యన్తర్గతత్వాద్భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా ఇవ హితా లక్ష్యన్త ఇతి పుత్రా ఇవ పుత్రాః- మధ్వపూపనాడ్యన్తర్గతా హి భ్రమరపుత్రాః. ౧

ఆ. — కర్మాఙ్గావబద్ధం విజ్ఞానం పునరపి కర్మఫలస్యాదిత్యస్య స్వప్రకృష్టపూజావిషయం వక్తుమధ్యాయాన్తరమారభమాణస్సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అసావితి) పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అతీతేతి) విశిష్టఫలం-పృథివ్యాదిలోకత్రయం. స పునరనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (సర్వేతి) తస్య ప్రసిద్ధత్వం సూచయతి (మహత్యేతి) కథం పునరాదిత్యస్య సర్వప్రాణికర్మఫలభూతత్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వైరుపజీవ్యత్వోపలమ్భాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) పాతనికాం కృత్వోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అత ఇతి) ఆదిత్యస్య కర్మఫలత్వాదితి యావత్. తదుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (సర్వపురుషార్థేభ్య ఇతి) శ్రేష్ఠతమం ఫలం- క్రమేణ ముక్తిలక్షణమస్యాస్తీతి తథోక్తం. ఆది త్యేకర్మఫలశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం వ్యక్తీకర్తుమాహ (వస్వాదీనాం చేతి) చకారో విద్వత్సఙ్గ్రహార్థః. వక్ష్యతి- ఆదిత్యస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్య సర్వేషాం యజ్ఞానాం ఫలరూపత్వాదితి హేతుః. వస్వాదయశ్చ కర్మఫలభోక్తారస్తత్ఫలమాదిత్యం దృష్ట్వైవ తృప్యన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. ఆదిత్యం మధుత్వేనోపాసనీయతయోక్తం. తత్ర ప్రసిద్ధమధుసామ్యమాదిత్యస్య శ్రుత్యుక్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) దివి తిరశ్చీనవంశదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (తిర్యగ్గతేతి) అన్తరిక్షనివాసిభిరుపరి విస్తీర్ణతయైవ దృశ్యతే. అన్తరిక్షే మధ్వపూపదృష్టిం కథయతి (అన్తరిక్షమితి) మధున ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః. మరీచయః పుత్రా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (మరీచయ ఇతి) ఆపో భౌమా రశ్మ్యాకృష్టా రశ్మిస్థాస్సన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏతా ఇతి) స్వరాజః-స్వతో భాసమానస్య సవితురితి యావత్. తాసాం పుత్రత్వం ప్రకటయతి (తా ఇతి) లోకే హి భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థా దృశ్యన్తే- ఏతాశ్చాపోఽన్తరిక్షలక్షణమధ్వపూపాన్తర్గతరశ్మిస్థా భవన్తి- తదాశ్చైతాస్వపి భ్రమరబీజదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

రం. — మధువిద్యా ప్రస్తూయతే (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు) అసావాదిత్యో వస్వాదీనాం దేవానాం మోదహేతుత్వాన్మధు. అత్ర మధుత్వదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మధుత్వోపయోగినిసమ్పాదయతి (తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవంశః) తస్య - ఆదిత్యాఖ్యమధునో ద్యులోక ఏవాధారభూతస్తిర్యక్ప్రసారితో వంశ ఇత్యర్థః. (అన్తరిక్షమపూపః) అన్తరిక్షం మధ్వపూపః. మధ్వాశ్రయోఽపూపో హి తిరశ్చీనవంశలగ్నస్సన్ లమ్బతే - ఏవమన్తరిక్షమపి ద్యులోకలగ్నం లమ్బత ఇవ భాతీత్యతో మధ్వపూపత్వం. (మరీచయః పుత్రాః) మరీచిశబ్దేన మరీచిస్థాస్సవిత్రాకృష్టా భౌమ్య ఆప ఉచ్యన్తే. తాః పుత్రా ఇవ పుత్రాః- భ్రమరబీజభూతా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థాస్సూక్ష్మకీటా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తస్య- సవితుర్మధ్వాశ్రయస్య మధునో యే ప్రాఞ్చః- ప్రాచ్యాం దిశి గతా రశ్మయః - తా ఏవాస్య ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాత్. మధునో నాడ్యః- మధునాడ్య ఇవ. మధ్వాధారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః. తత్ర ఋచ ఏవ మధుకృతః - లోహితరూపం సవిత్రాశ్రయం మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః. భ్రమరా ఇవ. యతో రసానాదాయ మధు కుర్వన్తి- తత్పుష్పమివ పుష్పమృగ్వేద ఏవ. తత్ర ఋగ్బ్రాహ్మణసముదాయస్య ఋగ్వేదాఖ్యత్వాత్, పుష్ప

ఉ.— ఏతా వా ఏతా ఋచః ఏతమృగ్వేదమభ్యతపగ్ం స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నా
ద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ 3

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్యరోహితగ్ం రూపం॥ ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

మాత్రాచ్ఛభేస్వరూపరసనిష్పాదనసమర్థత్వాత్. ఋగ్వేదశబ్దేనాత్ర ఋగ్వేదవిహితంకర్మ. తతో హికర్మఫలభూతమధురసనిస్స్రవసమ్భవాత్. మధుకరైరివపుష్పస్థానీయాదృగ్వేదవిహితాత్కర్మణోఽపఆదాయఋగ్భిర్మధునిర్వర్త్యతే. కాస్తాఆపఇతి. ఆహ- తాః- కర్మణిప్రయుక్తాస్సోమాజ్యపయోరూపాఅగ్నౌప్రక్షిప్తాస్తత్పాకాభినిర్వృత్తాఃఅమృతార్థత్వాదత్యన్తరసవత్యఆపోభవన్తి. ౨

ఆ.— ప్రాచీదిగ్గతేష్వాదిత్యరశ్మిషు ప్రాచీనమధునాడీదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) మధ్వాశ్రయస్య - లోహితాదిరూపంమధు- వక్ష్యమాణం. తదాధారస్యేత్యర్థః. ఋక్షుమన్త్రరూపాసుభ్రమరదృష్టిముపదిశతి (తత్రేతి) ప్రకృతంమధుసప్తమ్యర్థః. తాసాంమధుకర్తృత్వంసాధయతి (లోహితేతి) ఋగ్వేదవిహితేకర్మణిపుష్పదృష్టింసమ్పాదయతి (యత ఇతి) ఋచోమధుకృతఇతిమన్త్రాణాంపృథక్కృతత్వాదృగ్వేదఃపుష్పమితిఋగ్వేదశబ్దేన బ్రాహ్మణసముదాయస్యవక్తవ్యత్వాత్కథమృగ్వేదవిహితేకర్మణితచ్ఛబ్దేన లక్షితేపుష్పదృష్టిర్వ్యాఖ్యాయేతి కుతస్తతోమధునిష్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తతో హీతి) ఉదాహరణోపపాదయతి (మధుకరైరితి) లోకేతావదపఃపుష్పాశ్రయాన్సమాదాయమధుకరైర్మధునిర్వర్త్యతే. తథేహాపిమధుకరస్థానీయాభిఃఋఙ్మన్త్రైస్తద్వేదవిహితాత్పుష్పస్థానీయాత్కర్మణస్సకాశాదపోగృహీత్వామధునిష్పాద్యతే - తస్మాత్కర్మణఃస్వఫలభూతమధునిష్పత్తేరుపపత్తేస్తస్మిన్పుష్పదృష్టిరిత్యర్థః. తా అమృతా ఆప ఇతివాక్యంప్రశ్నపూర్వకంవ్యాచష్టే (కాస్తాఇత్యాదినా) కర్మణిప్రయుక్తత్వమభినయతి (అగ్నావితి) అగ్నిపాకాదభినిర్వృత్తత్వం- అపూర్వాత్మత్వం. పరమ్పరయాముక్త్యర్థత్వం- అమృతార్థత్వం. యద్వా - రోహితరూపామృతనిర్వర్తకత్వం- తదర్థత్వం. ఉత్కృష్టఫలవత్త్వం- అత్యన్తరసవత్త్వం. ౨

రం.— తస్యయేప్రాఞ్చోరశ్మయః- తస్య- ఆదిత్యస్యయే ప్రాఞ్చోరశ్మయః. తా ఏవాస్యప్రాచ్యోమధునాడ్యః- తా ఏవ ప్రాగ్దిగవచ్ఛిన్నామధునాడ్యః- మధుచ్ఛిద్రాణి. (ఋచ ఏవమధుకృతః) ఋఙ్మన్త్రా ఏవభ్రమరాః. (ఋగ్వేద ఏవపుష్పం) ఋగ్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయం. అస్మిన్పుష్పస్థానీయేఋగ్వేదవిహితేకర్మణిమధుకరస్థానీయైఋఙ్మన్త్రైరాకృష్యమధుత్వేననిర్వర్త్యమానోరసఃక ఇత్యత్రాహ (తా అమృతా ఆపః) తాః- కర్మణిప్రయుక్తసోమాజ్యపయోరూపాఆపఃఅగ్నౌప్రక్షిప్తాః పాకాభినిర్వృత్తాఃఅమృతాః- అత్యన్తరసవత్యోభవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— తద్రసానాదాయతా వా ఏతా ఋచః- పుష్పేభ్యోరసమాదదానాఇవభ్రమరా ఋచః ఏతం - ఋగ్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపంచక్రురివ ఇవ. ఏతా ఋచఃకర్మణిప్రయుక్తాః. ఋగ్భిర్హిమన్త్రైశ్శస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణంకర్మమధునిర్వర్తకంరసం ముఞ్చతీత్యుపపద్యతే పుష్పాణీవభ్రమరైరాచోష్యమాణాని. తదేతదాహ - తస్య- ఋగ్వేదస్యాభితప్తస్య. కోఽసౌరసః - యః ఋఙ్మధుకరాభితాపనిస్సృతఇతి. ఉచ్యతే- యశః- విశ్రుతత్వం. తేజః - దేహగతాదీప్తిః. ఇన్ద్రియం-సామర్థ్యోపేతైరిన్ద్రియైరవైకల్యం. వీర్యం- సామర్థ్యం. బలమిత్యర్థః. అన్నాద్యం- అన్నంచతదాద్యంచ. యేనోపయుజ్యమానేనాహన్యహనిదేవానాంస్థితిస్స్యాత్ - తదన్నాద్యం. ఏషరసోఽజాయతయాగాదిలక్షణాత్కర్మణః. 3

ఆ.— ఏతా వా ఏతా ఇత్యాదివ్యాచష్టే (తద్రసానితి) యథాహిపుష్పేభ్యోభ్రమరాఃరసానాదదానాస్తాన్యభితపన్తి- తథైతేమన్త్రాస్తస్మిన్కర్మణిస్థితానప్మయాన్రసానాదాయమధునిర్వర్తయన్తోయథోక్తంకర్మాభిమతంసమాలోడయన్తీత్యర్థః. కథంపునర్మన్త్రాణాంభ్రమరస్థానీయానాంపుష్పస్థానీయమృగ్వేదవిహితంకర్మాభితప్తవతాంఫలవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతా ఋచ ఇతి) తాసాంకర్మణిప్రయుక్తత్వేపికిమాయాతం - తదాహ (ఋగ్భిరితి) అభితప్తస్య - రసోఽజాయతేతిసమ్బన్ధః. తంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కోఽసావితి) 3

రం.— (తా వా ఏతా ఋచ ఏతమృగ్వేదమభ్యతపన్) తా వా ఏతా ఋచః-ఋఙ్మన్త్రా భ్రమరస్థానీయాఃపుష్పేభ్యోరసమాదదానాభ్రమరాఇవఏతదృగ్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపంకృతవత్యఇవ. (తస్యాభితప్తస్యయశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యంరసోఽజాయత) యశస్తేజఇన్ద్రియవీర్యాన్నాద్యలక్షణోరసోఽజాయతేత్యర్థః. ఋగ్భిర్మన్త్రైఃస్తోత్రశస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైఃక్రియమాణంకర్మమధునిర్వర్తకంసోమాజ్యాదిరసంముఞ్చతిపుష్పమివభ్రమరైరాచోష్యమాణం. తేనచయశస్తేజఇన్ద్రియపాటవవీర్యాదిలక్షణంఫలముత్పన్నంభవతీత్యర్థః. 3

శం.— యశఆద్యన్నాద్యపర్యన్తంతద్వ్యక్షరత్-విశేషేణాక్షరత్. అగమత్. గత్వాచతదాదిత్యమభితః- పార్శ్వతః. పూర్వభాగంసవితురశ్రయత్-ఆశ్రితవదిత్యర్థః. అముష్మిన్నాదిత్యేసఞ్చితంకర్మఫలాఖ్యంమధుభోక్ష్యామహఇత్యేవంహియశఆదిలక్షణంప్రాప్తయేకర్మాణిక్రియన్తేమనుష్యైఃకేదారనిష్పాదనమివకర్షకైః. తత్ప్రత్యక్షంప్రదర్శ్యతే శ్రద్ధాహేతోః. కింతత్. యదేతదాదిత్యస్య-ఉద్యతోదృశ్యతేరోహితంరూపం. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయస్తాఏవాస్యదక్షిణామధునాడ్యోయజూగ్‌ంష్యేవమధుకృతోయజుర్వేద ఏవపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తానివాఏతానియజూగ్‌ంష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపగ్‌ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్‌ంరసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యశుక్లగ్‌ంరూపం॥...... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయస్తాఏవాస్యప్రతీచ్యోమధునాడ్యస్సామాన్యేవమధుకృతః సామవేదఏవపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తానివాఏతానిసామాన్యేతగ్‌ం సామవేదమభ్యతపగ్‌ంస్తస్యాభితప్తస్యయశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్‌ంరసోఽజాయత॥ ౨

ఆ.— తత్ఫలార్థమాహ (యశఆదీతి) అథానుష్ఠితకర్మజనితఫలం కథమాదిత్యమాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనుష్మిన్నితి) దృష్టాన్తే - భోగ్యేమహే వ్రీహ్యాదిజనితంఫల మిత్యభిప్రాయేణ వ్రీహ్యాదిప్రాప్త్యర్థమితిశేషః. కింతత్కర్మఫలం - యదాదిత్యమాశ్రిత్యతిష్ఠతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రత్యక్షమితి) కర్మఫలేప్రత్యక్షేతత్సాధనేకర్మణికర్మిణాం శ్రద్ధాసిద్ధ్యర్థమితియావత్. తదేవఫలం ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కిమిత్యాదినా) ... ..., ... ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (తద్వ్యక్షరత్) తత్ - యశఆదిలక్షణంఫలంవ్యక్షరత్ - విశేషేణాగమత్. (తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్) గత్వాచాదిత్యమభితఃఆశ్రితవదిత్యర్థః. (తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యరోహితంరూపం) ఆదిత్యేప్రత్యక్షతఃపరిదృశ్యమానంయద్రోహితరూపం-తత్కర్మనిర్వర్త్యయశస్తేజఆదిలక్షణఫలరూపమిత్యర్థః. రోహితరూపేతద్బుద్ధికర్తవ్యేతియావత్.. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సమానం. (యజూంష్యేవమధుకృతః) యజుర్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానిపూర్వవన్మధుకృతఇవ. యజుర్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయంపుష్పమిత్యుచ్యతే. తాఏవ- సోమాద్యాఅమృతాఆపః. ౧

ఆ.— మధ్వన్తరందర్శయతి (అథేతి) వక్తవ్యవిశేషంకథయతి (యజూంషీతి) కథంతేషాంమధుకృత్త్వం- తదాహ (పూర్వవదితి) ఋఙ్మన్త్రాణాంఋగ్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానాంయథాపూర్వంమధుకరత్వముక్తం - తథాయజుషామపీత్యర్థః. యజుర్వేదవిహితేకర్మణిపుష్పదృష్టిమాచష్టే (యజుర్వేదేతి) తాఅమృతాఆపఇత్యస్యపూర్వవద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ (తాఏవేతి) ౧-౨

శం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సర్వంపూర్వవన్నేయం...౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తానివాఏతానియజూంష్యేతంయజుర్వేదమభ్యతపన్నిత్యేవమాది) సర్వంసమానం. ౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్యదృశ్యతేశుక్లంరూపం. ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యజుషామాదిత్యసమ్బన్ధమనుప్రత్యక్షందర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— తృతీయంమధుకథయతి (అథేతి) ౧-౨

శం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) పూర్వవదేవ. ౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

తద్వా ఏతదృచ... తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య శుక్లగ్ం రూపం॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్యోదీచ్యో మధునాడ్యోఽథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృత ఇతిహాసపురాణం పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తే వా ఏతేఽథర్వాఙ్గిరస ఏతదితిహాసపురాణమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణగ్ం రూపం॥ ...౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయస్తా ఏవాస్యోర్ధ్వా మధునాడ్యో గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతో బ్రహ్మైవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

శం.— తథా సామ్నాం మధ్యే ఉద్దాదిత్యస్య కృష్ణం రూపం.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఋచాం యజుషాం చ మధు యథా కథితం - తథేతి యావత్. తస్యైవ త్రిప్రత్యక్షత్వం దర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. అథర్వాఙ్గిరసః - అథర్వణాఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రా అథర్వాఙ్గిరసః కర్మణి ప్రయుక్తా మధుకృతః. ఇతిహాసపురాణం పుష్పం. తయోశ్చేతిహాసపురాణయోరశ్వమేధే పారిప్లవాసు రాత్రిషు కర్మాఙ్గత్వేన వినియోగస్సిద్ధః. ౧-౨

ఆ.— చతుర్థం మధు దర్శయతి (అథేతి) కింతత్కర్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసేతి) తద్ధ్యథర్వణా నామఙ్గిరసాం చ ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణం. తద్విహితం కర్మ పుష్పం- పుష్పస్థానీయమిత్యర్థః. యద్వా ప్రసిద్ధయోరితిహాసపురాణయోరుపాదానం- తదాపి నమాపణమిత్యాహ (తయోశ్చేతి) అశ్వమేధే కర్మణి జామితాపరిహారార్థం పారిప్లవః - నానావిధోపాఖ్యానసముదాయో యత్ర, ❋ తత్పారిప్లవమాచక్షీతేతి విధివశాత్ప్రయుజ్యతే- తాసు రాత్రిషు తస్యైవ కర్మణోఽఙ్గత్వేన ❋ మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యేవం ప్రకారయోరితిహాసపురాణయోర్వినియోగస్య పూర్వత్రైపారిప్లవాఖ్యాధికరణే నైవ సిద్ధత్వాత్తత్సమ్బద్ధి కర్మ పుష్పమిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) (అథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృతః) అథర్వణా అఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రాః- అథర్వాఙ్గిరసః. (ఇతిహాసపురాణం పుష్పం) ఇతిహాసపురాణవిహితకర్మసు అథర్వాఙ్గిరసాం మన్త్రాణాం వినియోగాత్ ఋగ్వేదాదివత్పుష్పత్వోక్తిస్సైషామితి ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— మధ్యే ఉదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపం- అతిశయేన కృష్ణమిత్యర్థః.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యాపి మధునస్త్రిప్రత్యక్షతామాహ (మధ్యే తదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపం) పరం కృష్ణం రూపం - అతిశయితం కృష్ణరూపమిత్యర్థః. అన్యత్సర్వం పూర్వవన్నేయం.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ యేఽస్యోర్ధ్వా ఇత్యాది) పూర్వవత్. గుహ్యాః- గోప్యాః. రహస్యా ఏవాదేశాః- లోకద్వారీయాదివిధయః, ఉపాసనాని చ కర్మాఙ్గవిషయాణి, మధుకృతః. బ్రహ్మైవ- శబ్దాధికారాత్ ప్రణవాఖ్యం పుష్పం. ౧

ఆ.— పఞ్చమం మధు దర్శయతి (అథేతి) లోకద్వారీయాదివిధయః - ❋ లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయమిత్యాదయః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (శబ్దాధికారాదితి) ఋగాదిశబ్దానాం ప్రకృతత్వాదిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయ ఇత్యాది) (గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతః) బ్రహ్మవిషయకోపనిషద్రహస్యోపదేశా ఇత్యర్థః. ౧-౨

మూ.— తే వా ఏతే గుహ్యా ఆదేశా ఏతద్బ్రహ్మాభ్యతపꣳస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యꣳ రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ॥ ౩

తే వా ఏతే రసానాꣳ రసా వేదా హి రసాస్తేషామేతే రసాస్తాని వా ఏతాన్యమృతానామమృతాని వేదా హ్యమృతాస్తేషామేతాన్యమృతాని॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

శం.— మధ్యే తదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ- సమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే సంచలతీవ. ౩

ఆ.— అస్యాపి మధునః ప్రత్యక్షతామాహ (మధ్యే తదితి) సమాహితదృష్టేః - శాస్త్రైకసమాహితచిత్తస్యేత్యర్థః. ౩

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ) సమాహితదృష్టిభిర్వీక్ష్యమాణమాదిత్యమణ్డలమధ్యే చలతీవ స్ఫురతీత్యర్థః. ౩

శం.— తే వా ఏతే- యథోక్తా రోహితాదిరూపవిశేషా రసానాం రసాః. కేషాం రసానామితి. ఆహ- వేదా హి- యస్మాల్లోకనిష్యన్దత్వాత్సారా ఇతి రసాః. తేషాం రసానాం కర్మభావాపన్నానామప్యేతే రోహితాదివిశేషా రసాః- అత్యన్తసారభూతా ఇత్యర్థః. తథా - అమృతానామమృతాని. వేదా హ్యమృతాః - నిత్యత్వాత్. తేషామేతాని - రోహితాదీని రూపాణ్యమృతాని. రసానాం రసా ఇత్యాదికర్మస్తుతిరేషా- యస్యైవంవిశిష్టాన్యమృతాని ఫలమితి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చమధూని వ్యాఖ్యాయ తేషాం సర్వేషాం ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థం స్తుతిం ప్రకురుతే (తే వా ఏత ఇతి) తస్మాత్తేషామితి సమ్బన్ధః. కర్మణి వినియుక్తత్వేన తదఙ్గత్వాత్ తద్భావాపత్తిః. వేదానాం కార్యత్వేఽపి ప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాన్నిత్యత్వం. యావదుక్తస్తుతిః - సా కర్మస్తుతిరిత్యాహ (రసానామితి) కర్మస్తుతిమభినయతి (యస్యైవమితి) రసానాం రసాః, అమృతానామమృతాని, త్వేవంవిశిష్టాన్యమృతాని యస్య ఫలం కర్మణః- తస్య మహాభాగ్యం కిం వక్తవ్యమితి స్తూయత ఇత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తే వా ఏతే రసానాం రసా ఇత్యాది) లోకసారభూతఋగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యత్వాద్రోహితాదిరూపాణాం సారత్వం. తథా వేదేభ్యోఽపీష్టతత్వాద్ధనప్రతిపాదకతయా భోగ్యభూతతయాఽమృతేభ్యో రోహితాదిరూపాణాం తత్ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యానామతిభోగ్యత్వాదమృతాదప్యమృతత్వమిత్యర్థః- అయమత్ర నిష్కృష్టోఽర్థః- ప్రాగాదిదిగ్వర్తిదేశావస్థితరశ్మినాడీభిః తత్తద్వేదోక్తకర్మకుసుమేభ్యః తత్తద్వేదికమన్త్రమధుకరా ఆదిత్యమణ్డలమానీతాని సోమాజ్యపయఃప్రభృతిద్రవ్యనిష్పన్నాని యశస్తేజో వీర్యమిన్ద్రియమిత్యేవమాత్మకాని రోహితం శుక్లం కృష్ణం పరఃకృష్ణం మధ్యే క్షోభత ఇవేత్యుక్తాని రోహితాదీని పఞ్చామృతాన్యాదిత్యమధ్యాశ్రితానీతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తత్- తత్ర యత్ప్రథమమమృతం- రోహితరూపలక్షణం. తద్వసవః- ప్రాతస్సవనేశాః ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన - అగ్నినా ప్రధానభూతేన. అగ్నిప్రధానాస్సన్త ఉపజీవన్తీత్యర్థః. *అన్నాద్యం రసోఽజాయత ఇతి వచనాత్కబళగ్రాహమశ్నన్తీతి ప్రాప్తం- తత్ప్రతిషిధ్యతే (న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తీతి) కథం తర్హ్యుపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే- ఏతదేవ హి-యథోక్తమమృతం రోహితరూపం దృష్ట్వా- ఉపలభ్య. సర్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తి. దృశేస్సర్వకరణద్వారోపలబ్ధ్యర్థత్వాత్. నను రోహితం రూపం దృష్ట్వేత్యుక్తం- కథమన్యేన్ద్రియవిషయత్వం రూపస్యేతి. న- యశఆదీనాం శ్రోత్రాదిగమ్యత్వాత్. శ్రోత్రగ్రాహ్యం యశః. తేజః-రూపం చాక్షుషం. ఇన్ద్రియం - విషయగ్రహణకార్యానుమేయం కరణసామర్థ్యం. వీర్యం- బలం దేహగతం. ఉత్సాహః. ప్రాణవత్తా. అన్నాద్యం - ప్రత్యహముపజీవ్యమానం శరీరస్థితికరం యద్భవతి. రసో హ్యేవమాత్మకస్సర్వః - యం దృష్ట్వా తృప్యన్తి దేవాః. దేవా దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి-ఏతత్సర్వం స్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తీత్యర్థః. ఆదిత్యసంశ్రయాస్సన్తో వై గన్ధాదిదేహకరణదోషరహితాశ్చ. ౧

తదేతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స య ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా వసూనామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఆ — అమృతాని ధ్యేయాన్యుక్త్వా తదుపజీవినో దేవతాగణానసుచిక్షనీయానుపదిశతి (తత్రేతి) కబళగ్రాహం - కబళంగృహీత్వా యథాలోకొఽశ్నాతి- తద్వదిత్యేతత్. ననుఅశనపానాభావేనయుక్తముపజీవనవచనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) చక్షుషేతివక్తవ్యేకథం సర్వకరణైరిత్యధికముచ్యతే- తత్రాహ (వృశేరితి) చక్షుషైవరూపగ్రహణమితినియమమాశ్రిత్యశఙ్కతే (నన్వితి) కర్మఫలభూతస్య రసస్య లోహితాద్యమృతాత్మకస్యనాసికాద్యుగ్రాహ్యత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమేతావతారసస్యాయాతం-తదాహ (రసోహీతి) తస్యాపి శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యతేతిశేషః. ఏతదేవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (దేవాఇతి) కింతేషాంస్వతన్త్రాణాంతృప్తిః. నేత్యాహ (ఆదిత్యేతి) నైర్గన్ధ్యం- దౌర్గన్ధ్యం. ఆదిపదేనసమ్భావితాస్పర్శేసిదేహకరణదోషాగ్రాహ్యాః. ౧

రం.— ఏషాంపఞ్చానామమృతానాం వసురుద్రాదిక్రమరుత్సాధ్యగణభోగ్యత్వం, తదుపాసీనానాం వస్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిం, చ ప్రతిపాదయతి (తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన) అగ్నిముఖావసరోరోహితరూపలక్షణం ప్రథమముక్తమముపజీవన్తీత్యర్థః. ఉపజీవనంభక్షణమితిశఙ్కాం ప్రతిషేధతి (నవైదేవాఅశ్నన్తి నపిబన్తీతి) చన్ద్రిమిమేతిభావః. పునఃకథముపజీవనమిత్యత్రాహ (ఏతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి) యశస్తేజఆదిలక్షణంరోహితంరూపంసర్వైఃకరణైరుపలభ్యతృప్యన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— కింతేనిరుద్యమాఅమృతముపజీవన్తి. న. కథంతర్హి. ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య- అధునాభోగావసరోనాస్మాకమితిబుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి - ఉదాసతే. యదావైతస్యామృతస్యభోగావసరోభవేత్ - తదైతస్మాదమృతాత్ - అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః. ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి- ఉత్సాహవన్తోభవన్తీత్యర్థః. నహ్యనుత్సాహవతామనసుతిష్ఠతామలసానాంభోగప్రాప్తిర్లోకేదృష్టా. ౨

ఆ.— ఏతస్మాద్రూపాదితి- వ్యాఖ్యాతస్యానువాదమాత్రం. ఉత్సాహవతాందేవానాంయథోక్తామృతోపజీవిత్వమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (నహీతి) ౨

రం.— (తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్తి) ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య - అనుభూయేతియావత్. సంవిశన్తి - భోగానన్తరముదాసీనాభవన్తీత్యర్థః. (ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి) ప్రాప్తేభోగకాలఇతిశేషః. ఏతస్మాద్రూపాదితిల్యబ్లోపేపఞ్చమీ ఏతద్రూపానుభవముద్దిశ్యఉద్యన్తి- సోత్సాహాభవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— సయః - కశ్చిదేతదేవం- యథోదితమృగ్వేదమధుకరతాపరససఞ్జరణస్యృగ్వేదవిహితకర్మపుష్పాత్, తస్యచాదిత్యసంశ్రయణం, రోహితరూపత్వంచామృతస్య, ప్రాచీదిగ్గతరశ్మినాడీసంస్థతాం, వసుదేవభోగ్యతాం, తద్విదశ్చవసుభిస్సహైకతాంగత్వాఅగ్నినాముఖేనోపజీవనం, దర్శనమాత్రేణతృప్తిం, చస్వభోగావసరముద్యమనం, తత్కాలాపాయేచసంవేశనం, వేద - సోపివసువత్సర్వంతథైవానుభవతి. ౩

ఆ.— పఠక్రమేణోక్తంధ్యేయస్వరూపమనూద్యసాధికారిధ్యానవిధిందర్శయతి (సయఇతి) ఏతదితి-అస్మాకంమధునిదర్శయతి. ఏవంశబ్దార్థంవిశదయతి (యథోదితమితి) వసుదేవభోగ్యతా- వసుభిర్దేవైరుపజీవ్యత్వమితియావత్. తథైవ-శ్రుత్యుక్తక్రమేణైవేత్యర్థః. ౩

రం.— (సయఏతదేవమమృతంవేద) ఏవం - అనేనప్రకారేణవసుతృప్త్యాధాయకదర్శనగోచరత్వలక్షణవసూపజీవ్యత్వాదినారోహితామృతంయోవేదేత్యర్థః (వసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనేత్యాది) తత్క్రతున్యాయేనసః - తదుపాసీనోపివసుత్వంప్రాప్యతథైవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— కియన్తంకాలంవిద్వాంస్తదమృతముపజీవతీతి. ఉచ్యతే - సః - విద్వాన్. యావదాదిత్యఃపురస్తాత్ - ప్రాచ్యాందిశ్యుదేతా, పశ్చాత్ - ప్రతీచ్యామస్తమేతా,- తావద్వసూనాంభోగకాలః. తావన్తమేవకాలంవసూనామాధిపత్యంపర్యేతా - పరితోగన్తాభవతీత్యర్థః. నయథాచన్ద్రమణ్డలస్థఃకేవలకర్మపరతన్త్రోదేవానామన్నభూతః. కింతర్హి. అయమాధిపత్యంస్వారాజ్యం- స్వరాడ్భావంచాధిగచ్ఛతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీన్ద్రేణముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవా మృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదరుద్రాణామేవైకోభూత్వేన్ద్రేణైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతిసఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతాద్విస్తావద్దక్షిణతఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా రుద్రాణామేవతావదాధిపత్యగ్ స్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయత్తృతీయమమృతంతదాదిత్యా ఉపజీవన్తివరుణేనముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదే వామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

ఆ.— భోగకాలపరిమాణంప్రశ్నపూర్వకంనిర్ధారయతి (కియన్తమితి) ఆధిపత్యంస్వారాజ్యమితివిశేషణద్వయతాత్పర్యమాహ (సయథేతి) ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— కియన్తంకాలమిత్యత్రాహ (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతేత్యాది) ఆదిత్యస్యప్రాచ్యాందిశిఉదయః, ప్రతీచ్యామస్తమయః, శ్చయావన్తంకాలమనువర్తతే- తావన్తంకాలంవసూనాంయదాధిపత్యం, యదప్రతిహతసఙ్కల్పత్వలక్షణంస్వారాజ్యం,చ-తత్పర్యేతా- పరితోగన్తేత్యర్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సమానం. ౧-౨-౩

ఆ.— ప్రథమమమృతమధికృత్యవిచిన్తనీయముక్త్వాద్వితీయమమృతమాశ్రిత్యతద్దర్శయతి (అథేతి) ౧-౨-౩

రం.— (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వంపూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ౧-౨-౩

శం.— సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- ద్విస్తావత్ - తతోద్విగుణంకాలందక్షిణతఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతా,. రుద్రాణాంతావద్భోగకాలః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— విద్యాఫలంకథయతి (సయావదితి) యావద్వసూనాంభోగకాలః - తతోద్విగుణోరుద్రాణాంభోగకాలః. యథాప్రథమామృతధ్యాయినాంవసుభిస్తుల్యోభోగకాలః - తథాద్వితీయామృతధ్యాయినామపిరుద్రైస్తుల్యోభోగకాలఇత్యర్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదిత్యాది) పురస్తాదుదయపశ్చాదస్తమయాపేక్షయా ద్విగుణకాలందక్షిణతఉదయముత్తరతోఽస్తమయంచకల్పయిత్వాశ్రుతిర్వ్యతీతినాత్రకథనాకార్యా. శిష్టంస్పష్టం. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తథా- పశ్చాదుత్తరతఊర్ధ్వముదేతా, విపర్యయేణాస్తమేతా,. పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాద్ద్విగుణేనోత్తరోత్తరేణకాలేనేత్యపౌరాణందర్శనం - సవితుశ్చతుర్దిశమిన్ద్రయమవరుణసోమపురీషూదయాస్తమయకాలస్యతుల్యత్వంహిపౌరాణికైరుక్తం - మానసోత్తరస్యమూర్ధనిమేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాదితి. అత్రోక్తఃపరిహారఆచార్యైః- అమరావత్యాదీనాంపురీణాంద్విగుణోత్తరోత్తరేణకాలేనోద్వాసస్స్యాత్. ఉదయశ్చనామ- సవితుస్తన్నివాసినాం ప్రాణినాంచక్షుర్గోచరాపత్తిః. తదత్యయశ్చ - అస్తమయః. నపరమార్థతఉదయాస్తమయౌస్తః. తన్నివాసినాంచప్రాణినామభావేతాఙ్ప్రతితేనైవమార్గేణగచ్ఛన్నపినైవోదేతా, నాస్తమేతేతి, - చక్షుర్గోచరాపత్తేస్తదత్యయస్య, చాభావాత్. తథా-

ఉ.— స య ఏతదేవమమృతం వేదాదిత్యానామేవైకో భూత్వా వరుణేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యో దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా ద్విస్తావత్పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతాఽఽదిత్యానామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అథ యచ్చతుర్థమమృతం తన్మరుత ఉపజీవన్తి సోమేన ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద మరుతామేవైకో భూత్వా సోమేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ద్విస్తావదుత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా మరుతామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః

అథ యత్పఞ్చమమమృతం తత్సాధ్యా ఉపజీవన్తి బ్రహ్మణా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద సాధ్యానామేవైకో భూత్వా బ్రహ్మణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతా సాధ్యానామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

అమరావత్యాస్సకాశాద్ద్విగుణకాలం సంయమనీపురీం వసతి- అత ఏవ ఉక్తం ప్రాణినః ప్రతి దక్షిణత ఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతి, ఇత్యుచ్యతేఽస్మద్బుద్ధిం చాపేక్ష్య. తథోత్తరాస్వపి పురీషు యోజనా. సర్వేషాం చ మేరురుత్తరో భవతి. యదాఽమరావత్యాం మధ్యాహ్నగతస్సవితా- తదా సంయమన్యాముద్యన్ దృశ్యతే తత్ర మధ్యాహ్నగోచరో వారుణ్యాముద్యన్ దృశ్యతే. తథోత్తరస్యాం. ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్. ఇలావృతవాసినాం సర్వేషాం పర్వతప్రాకారనివారితాదిత్యరశ్మీనాం సవితోర్ధ్వ ఇవోదేతా, అర్వాగస్తమేతా, దృశ్యతే - పర్వతోర్ధ్వచ్ఛిద్రప్రవేశాత్సవితృప్రకాశస్య. తథా- ఋగాద్యమృతోపజీవినామమృతానాం చ ద్విగుణోత్తరోత్తరవీర్యవత్త్వమనుమీయతే భోగకాలద్వైగుణ్యలిఙ్గేన. ఉద్గమనసంవేశనాది వసూనాం రుద్రాదీనాం చ పూర్వవత్సమానం. .... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యమ్.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతరామృతధ్యాయినాం ఫలాని నిర్దిశతి (తథేతి) విపర్యయేణ- పురస్తాద్దక్షిణతోఽథ పశ్చాచ్చేత్యర్థః. యథా పురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- తతో దక్షిణతో ద్విగుణేన కాలేనోదేతా, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతేత్యుక్తం - తథా తతో ద్విగుణేన కాలేన పశ్చాదుదేతా, పురస్తాచ్చాస్తమేతా,- తావానాదిత్యానాం భోగకాలః. తృతీయామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేన యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా, దక్షిణతోఽస్తమేతా,- తావాన్మరుతాం భోగకాలః. చతుర్థామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేనోర్ధ్వముదేతా, అధస్తాదస్తమేతా,- తావాన్ సాధ్యానాం భోగకాలః. పఞ్చమామృతచిన్తకానామపి తావానేవేత్యర్థః. యత్పూర్వపూర్వోదయాస్తమయకాలాపేక్షయా ద్విగుణేన కాలేనోత్తరోత్తరోదయాస్తమయావిత్యుక్తం- తత్పురాణవిరుద్ధమితి శఙ్క్యతే (పూర్వస్మాత్పూర్వస్మా

దితి) కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (సఃతుశ్చేతి) ఉక్తమేవసఙ్క్షిపతి (మానసోత్తరస్యేతి) మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్యమూర్ధనిసంలగ్నస్య చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృతేస్తుల్యత్వాత్, కాలాధిక్యేకారణాభావాత్, చతసృష్వపిపురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తంహివిష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురేతిష్ఠన్స్పృశత్యేష పురత్రయం।వికర్ణౌద్వౌవికర్ణస్థస్త్రీన్ కోణాన్ ద్వేపురేతథేతి. శైవేప్యుక్తం * మానసోపరిమాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితాపురీ।దక్షిణేభానుపుత్రస్య వరుణస్యతువారుణే। సౌమ్యేసోమస్యవిపులా తాసుదిగ్దేవతాస్థితాః। అమరావతీ సంయమినీ సుఖాచైవ విభాక్రమాత్ । లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతోదక్షిణాయనే। కాష్ఠాంగతస్యసూర్యస్య గతిర్యాతాంనిబోధత। దక్షిణాంప్రక్రమేద్భానుః క్షిప్తేషురివధావతి। పురాస్తగోయదాభానుః శక్రస్యభవతి ప్రభుః। సర్వైవస్సాంయమనైస్సారో హ్యుదయోదృశ్యతేద్విజాః। సఏవం సుఖవత్యాంతు నిశాన్తస్థః ప్రదృశ్యతే। అస్తమేతితదాసూర్యో విభాయాంవిశ్వదృగ్విభుః। మయాప్రోక్తోఽమరావత్యాంయథాసావారిపస్కరః। తథాసంయమినీంప్రాప్యసుఖాంచైవవిభాంఖగః। యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాంపూర్వాహ్ణోనైఋతేద్విజాః। తదాత్వపరరాత్రశ్చవాయుభాగేసుదారుణః। ఐశాన్యాంపూర్వరాత్రస్తుగతిరేషాస్యసర్వతఇతి. తథాచోపరిష్టాదమరావత్యాస్తిష్ఠన్ మధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాంతృతీయయామం, మాగ్నేయకోణస్థానామాద్యయామం, సంయమిన్యాముదయం, చకరోతిసవితా. ఏవంయదాయామ్యేమధ్యాహ్నస్థితిః- తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయేతృతీయయామః, నైరృతికోణే ప్రథమోయామః, వారుణ్యాముదయః,. యదాచవారుణేమధ్యాహ్నః- తదాయామ్యేఽస్తమయః, నిరృతికోణేతృతీయోయామః, వాయవ్యే ప్రథమయామః, సౌమ్యేఉదయః, యదాచసౌమ్యేమధ్యాహ్నః- తదావారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యేతృతీయయామః, ఈశానకోణే ప్రథమోయామః, ఐన్ద్ర్యుదయః,. తథాఆగ్నేయకోణేవర్తమానఃతత్రస్థానాంమధ్యన్దినం, యామ్యైన్ద్రీపుర్యోరాద్యతృతీయయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చకరోతి. ఏవంసర్వాసువిదిక్షుచేతిపౌరాణికేదర్శనేతద్విరుద్ధమిదంశ్రుత్యుక్తమిత్యర్థః. యద్యపిశ్రుతివిరోధేస్మృతిరప్రమాణం - తథాపియథాకథంచిద్విరోధపరిహారం ద్రవిడాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీశూన్యాస్స్యాత్ - తదాహితాంప్రతిపురస్తాదుదేతీతి ప్రయోగశూన్యత్వాద్వసూనాంభోగాన్తః. ఏవముత్తరాసాంపురీణాంవినాశేద్విగుణకాలేనరుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమాంవచనవ్యక్తిమాశ్రిత్యతసేవపరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి) తథాపికథంవిరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్రదృశ్యతేభాస్వాన్ సతేషాముదయస్స్మృతః।తిరోభావంచయత్రైతితత్రైవాస్తమయంరవేః।నైవాస్తమయనర్కస్యనోదయస్సర్వదాసతః।ఉదయాస్తమయౌనామదర్శనాదర్శనేరవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషుపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - ఆస్తాంచదర్శనాదర్శనేసవితురుదయాస్తమయౌ- * నవాఏషనకదాచనాస్తమేతినోదేతీతిశ్రుతేర్వస్తుతోనోదయాస్తమయౌస్తః. తథాచపురీషుతుల్యత్వేనగచ్ఛతఃసవితురుదయాస్తమయకాలవైషమ్యమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నివాసినాంచేతి) భోగకాలద్వైగుణ్యంసవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయానశ్రుత్యోచ్యతే- యేనపురాణవిరోధః. కింత్వమరావత్యాదీనాంపురీణాందత్త్యపహతానాంపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేనకాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషుభోగకాలద్వైగుణ్యంశ్రుత్యోక్తమితిభావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం - నభోగకాలాధిక్యం - అతఆహ (తథేతి) యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యముక్తం- తద్వదితియావత్. అమరావతీనివాసిప్రాణివర్గాపేక్షయా సంయమినీనివాసినఃప్రాణినఃప్రతిద్విగుణేన కాలేనసవితురుదయాస్తమయావితియుక్తం వక్తుం- దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. సచతన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ - తత్తద్దృష్ట్యాపూర్వపశ్చిమయోరేవతద్భానాత్. అస్మద్బుద్ధ్యపేక్ష్యతుదక్షిణతఉదేతి, ఉత్తరతస్తమేతి, త్యుచ్యతే. ఇవశబ్దస్తయోస్తన్నివాసిజనాపేక్షయాదక్షిణోత్తరస్థయోరసత్త్వంద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యపేక్షయా సంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథాతదపేక్షయావారుణ్యాం, తదపేక్షయావిభాయాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి) సంయమినీంచాన్తర్భావ్యబహువచనం. ఇతశ్చాస్మద్బుద్ధ్యపేక్ష్యదక్షిణగత్యాఉదిత్యాస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాంచేతి) ఉద్యన్తమాదిత్యంపురతోఽవలోకయతాంవామభాగేస్థితత్వాన్మేరుఃసర్వేషామేవోత్తరతోభవతి. తథాచోదయాస్తమయాభ్యాంపూర్వాపరదిగ్విభాగాన్నతత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణతఇత్యాదివచనం-కింత్వస్మద్దృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః. ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయాభోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సప్రతిసవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవభోగకాలాధిక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్య పురాణవిరోధసమాధానాసమ్భవాన్నైవమిత్యాహ (యదేత్యాదినా) యథాసంయమిన్యాంమధ్యాహ్నగో వారుణ్యాముద్యన్ భవతి - తథాతస్యాంమధ్యాహ్నగోవిభాయాముద్యన్దృశ్యతఇత్యాహ (తథేతి) ఉక్తంచవాయుప్రోక్తే *మధ్యగస్త్వమరావత్యాంయావద్భవతిభాస్కరః। వైవస్వతేసంయమనేఉదయంస్తత్రదృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చవిభాయామస్తమేతిచేతి. కథంపునస్సయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతాద్విస్తావదూర్ధ్వఉదేతాఅర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే- నహితత్రోద్వాసకాలస్యబోధితత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యంస్యాత్- అతఆహ (ఇలావృతేతి) మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతంనామవర్షంప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాం ప్రాణినాముభయతఃపర్వతాభ్యాంమానసోత్తరసుమేరుభ్యాంప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోర్ధ్వస్థితిమహాత్మ్యేనవినివారితాదిత్యరశ్మీనాంసూర్యముదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చసవితాదృశ్యతే. ఇవశబ్దస్తూదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః. కథంసవితోర్ధ్వస్సన్నుదే, త్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి) సర్వావృతప్రకాశస్యపర్వతయోరుపరితనేఛిద్రే ప్రవేశాదధోవర్తినాంప్రాణినాముపరిప్రసారితనేత్రాణాంసావిత్రంప్రకాశంపశ్యతాంతత్రోద్యన్నివసవితోపలభ్యతే- ప్రదేశాన్తరేచదృశ్యమానోఽధస్తాదివాస్తమేతి- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానోమేఘస్తతో దూరాద్భూశ్యోర్భూతలలగ్నశ్చేత్యేవావసీయతే-త

ఉ.— అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా తదేష శ్లోకః॥ ౧

శేషాపీత్యర్థః భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్యతే నైవ విలీనే నాలికయవత్ త్వసాపేక్ష తావదేవ పరిక్షయతి (తథేతి) భోగకాలాధిక్యే సతీతి యావత్. అనుమీయతే - కల్ప్యతే. యత్తు భోగకాలమాకలయ్యోద్యమానాన న్తరం తదభావం జ్ఞాత్వోపసరణం, మగ్నాన్యదినుఖత్వం, దృష్టిమాత్రేణ తృప్తిమత్త్వం, తత్సర్వం విదుషోఽపి కల్ప్యతే దేవైస్సహ మిత్యాహ (ఉప్యన్నేతి) ... ... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ యత్తృతీయమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం స్పష్టం ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

రం.— (అథ యచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్.... ... ... ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథ యత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వం సమానం. ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కృత్వైవమనుదయాస్తమనేన ప్రాణినాం స్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహం తత్కర్మఫలోపభోగక్షయే తాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మని సంహృత్యాథ తతః తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదూర్ధ్వస్స ఆత్మన్యుదేత్య - ఉద్గమ్య - యాన్ప్రత్యుదేతి- తేషాం ప్రాణినామభావాత్స్వాత్మస్థో నైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః- అద్వితీయః - అనవయవో మధ్యే - స్వాత్మన్యేవ స్థాతా. తత్ర కశ్చిద్విద్వాన్ వస్వాదిసమానచరణో రోహితాద్యమృతభోగభాగీ యథోక్తక్రమేణ స్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్య సమాహితస్సన్నేతం మన్త్రం దృష్ట్వోత్థితో 2న్యస్మై పృష్టవతే జగాద. యతస్త్వమాగతో బ్రహ్మలోకాత్- కింత్వం తత్రాప్యహోరాత్రాభ్యాం పరివర్తమానస్సవితా ప్రాణినామాయుః క్షపయతి- యథేహాస్మాకమిత్యేవం పృష్టః ప్రత్యాహ- తత్- తత్ర యథా పృష్టే యథోక్తే చార్థే ఏష శ్లోకో భవతి యేనోక్తో యోగినా తేనేతి శ్రుతేర్వచనమిదం. ౧

ఆ --- పఞ్చభిః పర్యాయైర్మధువిద్యాయథావదుక్తా - క్రమేణ ముక్తిఫలసర్వవసాయిత్వం తస్య దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కృత్వేత్యాదినా) తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితి తచ్ఛబ్దార్థః. ఊర్ధ్వస్సన్- బ్రహ్మీభూతో వర్తమాన ఇతి యావత్. ఆత్మన్యుదేత్య- స్వమహిమ్ని ప్రకాశం లబ్ధ్వేత్యేతత్. స్థాతేతి ప్రయోగాత్ క్రియాముక్తిరత్ర వివక్షితా. తత్ర విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) క్రమముక్తిస్స ఇత్యర్థః. యథోక్తక్రమేణ- * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాదిఖాపఞ్చామృతత్వేన స్థిత ఇత్యర్థః. స్వాత్మా నం- వేద్యతయా విద్వదాత్మభూత ఇత్యర్థః. ఆత్మత్వేనోపేత్య- అహం బ్రహ్మేతి గృహీత్వేత్యేతత్. కథం ప్రశ్న ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత ఇతి) లబ్ధబ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మవిద్భిః బ్రహ్మణా వియుక్తావస్థాయాం కేనచిత్పృష్టః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కథం ప్రత్యుక్తిరితి- తత్రాహ (తత్త త్రేతి) ౧

రం.— ఏవం వస్వాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపిత జ్యోతిర్గణాత్మరూపయుక్తస్యోదయాస్తమయాదికృత్యవిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరక కార్యావస్థబ్రహ్మణ ఉపాసనముపదిశ్య నామరూపకృత్యాదిరహితాకార్యావస్థాదిత్యజీవశరీరక బ్రహ్మోపాసనం దర్శయతి (అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా) అథ- బ్రహ్మణి వసురూపస్యకల్పస్యసమాప్త్యనన్తరం తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య- ఉదయాస్తమయాభ్యాం ప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వ ఉదేత్య. ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహిత ఇత్యర్థః. (నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యః ఏకస్వభావ ఏవ ఉదాసీనతయావర్తత ఇత్యర్థః అత్ర హి భాష్యే * కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే. * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యతః ప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితం కారణావస్థమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తత్ర అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యస్య ముక్తావస్థాదిత్యాన్తర్యామి బ్రహ్మోపాసనపరత్వే అథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ * కారణావస్థమితి భాష్యస్య అకార్యావస్థం- ముక్త్యవస్థమిత్యర్థ ఏవోచితః. నత్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యైస్తు భాష్యస్వారస్యమపలప్య ఆదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణ ప్రతిపాద్యత ఇతి వర్ణితం. తేషామయమాశయః- అథశబ్దోఽనిర్దిష్టానన్తర్యార్థః- అపితు అర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా ఇత్యస్యాపి ఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాం కల్పాదౌ సమ్భవతీతి. (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయే దేవాన్ప్రతి కేనచిద్యోగినా గీతః శ్లోకః. ఉచ్యత ఇతి శేషః. ౧

ఉ.— § నవై తత్ర ననిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన। దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి॥ ౨
నహ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద॥ ౩
తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యస్తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ॥ ౪

శం.— (నవై తత్ర) యతోఽహం బ్రహ్మలోకాదాగతః - తస్మిన్నవై తత్రైవ యత్పృచ్ఛసి. నహి తత్ర నిమ్లోచ - అస్తమగమత్సవితా. నచోదియాయ - ఉద్గతః కుతశ్చిత్కదాచన - కస్మింశ్చిదపి కాలే ఇతి. ఉదయాస్తమయవర్జితో బ్రహ్మలోక ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తః శపథముత్తరమాహ- హే దేవాః- సాక్షిణో యూయం శృణుత యథా మయోక్తం సత్యం వచః. తేన సత్యేనాహం బ్రహ్మణా- బ్రహ్మస్వరూపేణ మా విరాధిషి- మా విరుధ్యేయం. అప్రాప్తిర్బ్రహ్మణో మా భూదిత్యర్థః. ౨
ఆ.— శ్లోకముదాహృత్య వ్యాకరోతి (నవై తత్రేతి) (నిమ్లోచేతి) నిమ్లోచేత్యస్మిన్ఛాన్దసః ప్రయోగః. ఇతి శ్లోకపూర్వార్ధవ్యాఖ్యానం సమాప్తమర్థః. ఉత్తరార్ధముత్థాపయతి (ఉదయాస్తమయేతి) లోకత్వాదితరలోకవద్బ్రహ్మలోకేఽపి నోదయాస్తమయవర్జిత ఇత్యాశఙ్క్య ఉత్తరార్ధేన శపథం కుర్వన్పరిహరతీత్యర్థః. ౨
రం.— (నవై తత్ర ననిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన దేవాస్తేనాహం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి) హే దేవాః తత్ర- తస్మిన్నాదిత్యభావముక్తిదశాయాం- ముక్తాదిత్యాన్తర్యామీ పరమాత్మా ననిమ్లోచ- నాస్తమితః. నోదియాయ - నోదితశ్చ. తేన సత్యేన వచనేన బ్రహ్మణాఽహం మా విరాధిషి- విరోధం న గచ్ఛామి ఇత్యర్థః. ౨

శం.— సత్యం తేనోక్తమిత్యాహ శ్రుతిః (నహవా) అస్మై- యథోక్తబ్రహ్మవిదే నోదేతి, న నిమ్లోచతి- నాస్తమేతి, కింతు బ్రహ్మవిదేఽస్మై సకృద్దివా హైవ- సదైవాహర్భవతి- స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. య ఏతాం- యథోక్తాం బ్రహ్మోపనిషదం- వేదగుహ్యం వేద. ఏవం - తన్త్రేణ వంశాదిత్రయం, ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ, యచ్చాన్యదవోచామ,- ఏవం జానాతీత్యర్థః. విద్వానుదయాస్తమయకాలాపరిచ్ఛేద్యం నిత్యమజం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. ౩
ఆ.— ఏవమస్త్విత్యక్షపథద్వారా నిర్దిష్టే- స్థానభేదాద్యా కిమర్థా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) నహేత్యాద్యాం శ్రుతిముదాహృత్య వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) బ్రహ్మోపనిషదమిత్యస్యార్థమాహ (వేదగుహ్యమితి) ఏవంశబ్దముదాహృత్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) వంశాదిత్రయం- తిరశ్చీనవంశో మధ్వపూపో మధునాడ్యశ్చేత్యేవంరూపమిత్యర్థః. ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ - లోహితాద్యమృతేష్వేతైకం వస్వాదీనాం సమ్బన్ధమిత్యర్థః. అన్యదితి- ఉదయమనసంవేశనాదిగృహ్యతే. ఉక్తవిద్యాఫలముపసంహరతి (విద్వానితి) ౩
రం.— (నహ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతీత్యాది) య ఏతాం- మధువిద్యారూపాం బ్రహ్మోపనిషదం - బ్రహ్మవిద్యాం వేద- ఆస్తే- తస్మై- బ్రహ్మవిదే ఆదిత్యో నోదేతి, నాస్తమేతి,- ఆదిత్యోదయాప్రకాశాద్యం న కించిత్తస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ (సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి) అస్మై- బ్రహ్మవిదే సకృద్దినమేవ భవతి - సకృదుదితమహరేవ భవతి. సదైవాహర్భవతీత్యర్థః. సన్తతం సర్వవిషయకసాక్షాత్కారోఽస్య భవతీత్యర్థః ౩

శం.— తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానం బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భో విరాజే ప్రజాపతయ ఉవాచ. సోఽపి మనవే. మనురిక్ష్వాక్వాదిభ్యః ప్రజాభ్యః ప్రోవాచేతి విద్యాం స్తౌతి బ్రహ్మాదివిశిష్టక్రమాగతేతి. కించ - తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానముద్దాలకాయారుణయే పితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ. ౪
ఆ.— ననువిద్యాసఫలా చేదుక్తా- తర్హి కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధైతదితి) స్తుతిమేవాభినయతి (బ్రహ్మేతీతి) తద్ధైతదుద్దాలకాయేత్యాదినా విద్యాయా యోగ్యం పాత్రం ప్రదర్శ్యతే. తద్వ్యాచష్టే (కించేతి) ఇతశ్చ స్తుత్యర్హమేతద్విజ్ఞానమిత్యర్థః. మధువిజ్ఞానం వ్యాకరోతి (బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి) ౪
రం.— మధువిద్యాసమ్ప్రదాయమాహ (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) తద్ధైతత్-మధువిజ్ఞానమిత్యర్థః. బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. ప్రజాపతయే-దక్షాయ. మనవే-స్వాయమ్భువాయ. (తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ) తద్ధైతత్ బ్రహ్మ ఉద్దాలకాయ పితా ప్రోక్తవానిత్యర్థః. ౪

---

§ నవై తత్ర సనిమ్లోచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రణాయ్యాయ వాऽన్తేవాసినే ॥ ౫ ॥
నాన్యస్మై కస్మైచన యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణాం దద్యాదేతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి ॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఇదం వావ తత్ - యథోక్తం. అన్యోఽపి జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ - సర్వప్రియార్హాయ బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్. ప్రణాయ్యాయ - యోగ్యాయాऽన్తేవాసినే - శిష్యాయ. ౫

ఆ.— తస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (ఇదం వావేతి) అథ జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ బ్రహ్మ వక్తవ్యమితి పూర్వేషామయం నియమః - నేదానీన్తనానామిత్యత ఆహ (అన్యోఽపీతి) పాత్రాన్తరమనుజానాతి (ప్రణాయ్యాయేతి) ౫

రం.— (ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదిత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఇదం బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ వా ప్రబ్రూయాత్. ప్రణాయ్యాయ-యోగ్యాయ శిష్యాయ వా ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ప్రణాయ్యాసమ్మతావితి నిపాతనాద్ధి ప్రణాయ్యశబ్దస్య నిష్పాదితత్వాత్. ౫

శం.— నాన్యస్మై కస్మైచన ప్రబ్రూయాత్. తీర్థద్వయమనుజ్ఞాతమనేకేషాం ప్రాప్తానాం తీర్థానామాచార్యాదీనాం. కస్మాత్పునః తీర్థసఙ్కోచనం విద్యాయాః కృతమితి. ఆహ- యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ ఇమాం - కశ్చిత్పృథివీమద్భిః పరిగృహీతాం-సముద్రపరివేష్టితాం సమస్తామపి దద్యాత్ అస్యా విద్యాయా నిష్క్రయార్థమాచార్యాయ ధనస్య పూర్ణాం-సమ్పన్నాం భోగోపకరణైః. నాసావస్యా నిష్క్రయః-యస్మాత్తతోఽపి- దానాదేతదేవ- యన్మధువిద్యాదానం భూయః- బహుతరఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పుత్రశిష్యాభ్యాం పాత్రాన్తరం ప్రత్యాచష్టే (నేతి) తీర్థద్వయం - విద్యాప్రదానే ఽధికారిద్వయమిత్యర్థః. ఆచార్యాదీనామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ. ఆచార్యః-విద్యాదాతా. ఆదిపదాద్ధనదాయీ శ్రోత్రియో మేధావీ చ గృహ్యతే. సర్వేషామప్తానాం పాత్రత్వేऽధికారమాశఙ్క్య దూషయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆచార్యాయేతి పునరుపాదానం క్రియాపదేన తస్యాన్వయద్యోతనార్థం (ఆదరార్థ ఇతి) విద్యాయా మాహాత్మ్యం తత్పురస్కారకారణం ఫలతీతి భావః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నాన్యస్మై కస్మైచన) ఉక్తపుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ కస్మైచిదపి న బ్రూయాదిత్యన్వయః. (యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణామిత్యాది) అద్భిః పరిగృహీతాం- సముద్రావృతాం ధనస్య పూర్ణాం - భోగోపకరణైః పూర్ణామిమాం - పృథివీం యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ దద్యాత్ -, తదపేక్షయాఽప్యేతద్విజ్ఞానమేవాధికం. నైతస్యానురూపో నిష్క్రయో ఽస్తీత్యర్థః. (ఏతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే మధువిద్యాయాం వస్వాదిగణభోగ్యరోహితరూపాదిసఞ్జ్ఞామృతాశ్రయాదిత్యోపాసనరూపతయా అస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాం నాధికారస్సమ్భవతి-ఉపాస్యోపాసకభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాత్. నహ్యేకస్యైవ ప్రీణనీయత్వం ప్రీణయితృత్వం చ సమ్భవతి. * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యాదినా వసుత్వాదిప్రాప్తైరేవ మధువిద్యాఫలత్వేన వస్వాదీనామేవసతాం వస్వాదిత్వప్రాప్తికామనాయా అసమ్భవాచ్చార్థిత్వాద్యసమ్భవాత్, * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి పరబ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య దేవోపాస్యత్వనిషేధేన జ్యోతిశ్శ్రుతేర్బ్రహ్మణ్యేవోపాసనసమ్భవావగమాచ్చ మధువిద్యాదిషు నాధికార ఇతి * మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిః. * జ్యోతిషి భావాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షం కృత్వా * భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హీతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తః కృతః. అస్యాయమర్థః - అధికారస్య సద్భావం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే- అస్తి హి తేషామర్థిత్వాదిసమ్భవ ఇతి. అయమాశయః- నహీయం విద్యా వస్వాదిత్యాదిమాత్రపర్యవసితా- అపి తు తచ్ఛరీరకపరమాత్మపర్యన్తా. వస్వాదీనామేవసతాం స్వాన్తర్యామిపరమాత్మోపాసనం సమ్భవత్యేవ. నచోపాస్యప్రతిపాదకవస్వాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వే ప్రమాణాభావః- ఉపసంహారే * బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి శ్రవణాత్. వస్వాదీనామేవసతాం కల్పాన్తరేవసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తేరుద్దేశ్యత్వసమ్భవాచ్చ. లోకే పుత్రిణామేవసతాం జన్మాన్తరేऽపి పుత్రత్వేప్సాయా దర్శనాత్. నను వస్వాదిపఞ్చగణోపజీవ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయాదిత్యమధూపాసనత్వాన్మధువిద్యాయాః తస్యాం చ విద్యాయాం ఆదిత్యస్యైవోపాస్యతయా ఆదిత్యస్య తద్విద్యాధికారాసమ్భవేऽపి వస్వాదీనాం కథమనధికారశఙ్కా. నహ్యస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాముపాస్యత్వం - అపి తు తద్భోగ్యాదిత్యస్యైవ - భాష్యకృతా * మధువిద్యాయామృగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్య రశ్మిద్వారేణ ప్రాప్తస్య రసస్యాశ్రయతయా లబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వమితి పూర్వపక్షే, * వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానముపాసనం తదవస్థస్యైవ

బ్రహ్మణః తత్సాధనగమ్యత్వమితి సిద్ధాన్తే చోక్తత్వాత్. న హ్యస్మిన్నుపాసనవత్ స్వోపజీవ్యత్వేనాన్యస్యోపాసనం విరుద్ధం. తథా సత్యుపాసనమాత్రోచ్ఛేదప్రస
ఙ్గాత్. సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యగతస్వోపజీవ్యత్వస్య నైయత్యేనాన్యథాభావస్య దుర్వాచత్వాదినా వసునస్త్వేయత్వాత్. తతశ్చ వసూనామేవ స
తాం స్వోపజీవ్యపఞ్చామృతానాం గుణాదిత్వవిషయమధువిద్యానుష్ఠానసమ్భవాత్ కుతోఽనధికారః శఙ్క్యతే చేత్. ఉచ్యతే - "వసూనామేవైకో భూత్వా"
దినా వసుత్వాది ప్రాప్తిఫలత్వాదికీర్తనేన మధువిద్యాయాం తత్ప్రాప్తిరుపాయ్యా, ఏవం వస్వాదీనాముపాస్యత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, "అథ తత ఊర్ధ్వ ఉ
దేత్యై"కలస్య ప్రాగాదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే - "అథాతః ఊర్ధ్వ ఉదేత్యే"త్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితం
కారణావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. కారణావస్థోపాసనదశాయాం కార్యత్వవిశిష్టానాం చతుర్ణాం ఫలస్య ఫలత్వాత్, తస్య చ మధువిద్యాయా ఏక
త్వోపాసనత్వపఞ్చామృతలోపాసనత్వవస్వాద్యుపాసనత్వరూపాకారత్రయవత్త్వాన్న పూర్వోక్తదోషో న చాపి ఇతి ద్రష్టవ్యం. నను వస్వాదిస్థస్య బ్రహ్మ
ణ ఉపాస్యత్వసమ్భవేపి "అథాన్యోపజీవనస్థితో" వ ముపజీవిత్వ త్వే తేషాం భోక్తృత్వేన బ్రహ్మణస్సృష్ట్యవతీతి చేన్న - ఉపజీవ్యత్వవస్యాపి సద్వారకః ప
రమాత్మ ప్రసమ్భవాత్. న హ్యన్యవస్వాదిషు ఉపజీవనస్థిత్యర్థ వసుశబ్దస్య తదన్తర్యామిపరత్వే "వసూనామేవైకో భూత్వా"త్యత్ర వసుశబ్దస్య బ్రహ్మప
రత్వం స్యాత్. నచ తదుక్తం - నహ్యుపాసకస్య జీవస్య కల్పాన్తరే వసుత్వ ప్రాప్తిః తత్ఫలం సారదశాయామపి స్వావస్థ బ్రహ్మభావో న కిం స్యాదితి చేన్న -
"వసూనామేవైకో భూత్వే"త్యత్ర యథాశ్రుతార్థ బాధకాభావేన, బ్రహ్మపరత్వబాధకసమ్భవేన, యథాశ్రుతార్థస్యైవోపపన్నత్వాదిత్యలమతివిస్తరేణ.
నను "వసూనామేవైకో భూత్వా" "సత్కృత్య పాకో హైవ తతో ... భవతీ"తి వాక్యద్వయేన సాధనానుసారేణ కల్పాన్తరే కంచిత్కాలం వసుభావం ప్రాప్య ప
శ్చాద్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణముక్తిరపీతి ఫలం సమ్యగుక్తం - తథా సతీదానీం మధువిద్యోపాసకానాం ప్రాయణానన్తరం ఫలప్రాప్తిర్న స్యాత్ - కల్పాన్తరభావిత్వా
ద్వసుత్వస్య. నచ సవిశేష్యస్యైవ వైయర్థ్యం - కల్పాన్తరే వస్వాదిభావ ప్రాపకమధువిద్యానిష్ఠానాం త్వాపకకల్పాన్తరనిష్ఠానాం చాసనా
నాం సమ్భవేన సర్వేషాం వయుగపద్వస్వాదిభావేన సుగతాసత్త్వస్యాపి విరోధప్రసఙ్గేన వసుత్వ ప్రాపకకర్మనిష్ఠానామసఙ్గానాం మధ్యే విపాకానుసా
రేణ కేషాంచిత్ప్రథమకల్పమధ్యే వసుత్వాది ప్రాప్తిర్భవతి, కేషాంచిదనుష్ఠితమధువిద్యానామపి సహస్రకల్పవ్యవధానమపి స్యాత్, స్వీకర్తవ్య
మేవ వ్యక్తిక్రమస్సముదాయత్వవతి - సహస్రకల్పపర్యన్తవిళమ్బమభ్యుపగచ్ఛతః కథం ముముక్షుతా - హైరణ్యగర్భాన్త సకలభోగపరిత్యాగపూర్వకో బ్రహ్మప్రాప్
త్యపేక్షణముముక్షుశాలీ హి బ్రహ్మవిద్యాయామధికరోతి. అతశ్చ వస్వాదిపదాభిలాషిణః కథం ముముక్షుతా, కథం వా బ్రహ్మవిద్యాధికార, ఇతి
చేత్. సత్యం - బ్రహ్మానన్దైకప్రేప్సురేవ ముముక్షుః. అథాపి యథా దేహావసానకాలే బ్రహ్మానన్దైకప్రేప్సుముముక్షో - ఏవం వసుత్వావసానే బ్ర
హ్మైవ ప్రాప్స్యామీతి ప్రేప్సాపి బ్రహ్మానన్దైకప్రేప్సా భవత్యేవ. శాస్త్రబలాచ్చ ద్రాఘీయసి విళమ్బే సహిష్ణుతాయా అధికారిణస్స్వీకృత్యుపగన్తవ్యం. తత్ర చ
ప్రార్థనైవ న ఫలమేవ నియామకం. అత ఏవ "యథా ఋతుర్యథా"ధికారి విశ్వంభరవత్తత్కాలం వపురపి విదేహకస్థితేషు బద్ధమిత్యు
క్తరీత్యా విదేహకైవల్యం విళమ్బసహిష్ణుత్వేన్యస్యోపాస్య ప్రారబ్ధమహిమ్నా సర్వస్యాప్యుపపత్తేః. వస్తుతస్తు ప్రాప్తానాం ముక్తేర్విలమ్బో ఇతి లౌకికాన్తర్గతా
తృభోగసామ్యాభిప్రాయత్వాత్ "వసూనామేవైకో భూత్వే"తి వాక్యస్య కంచిత్కాలమనుజీవకవస్వాదిభోగసామ్యమనుభూయ తేనైవ తథాపరం
జ్యోతిరుపసమ్పద్యత ఇత్యభిప్రాయత్వాత్. తాదృశభోగసామ్యస్య చ దేహవియోగానన్తరమేవ సమ్భవాత్, నానుపపత్తిరిత్యప్యాహుః. నను వస్వాది దేవ
తానాం విగ్రహాభావేన ఉపాసనసామర్థ్యాసమ్భవాత్కథముపాసనాధికారః. న హి దేవాదీనాం శరీరవత్త్వే ప్రమాణముపలభ్యతే. న తావత్ప్రత్యక్షమను
మానం - తస్యాతద్విషయత్వాత్. నాపి "వజ్రహస్తః పురన్దరః" "తే నే స్తోత్రివజ్రముదయచ్ఛ"దిత్యాదీనాం ప్రామాణ్యం - మన్త్రార్థవాదానామనుష్ఠే
యస్మృతిస్తుతి ప్రరోచనాజనకతయా విగ్రహాదౌ తాత్పర్యాభావేన తాత్పర్యవిషయే శబ్దస్య ప్రామాణ్యాత్. అన్యథా శ్వేతవర్ణరజకకర్తృకవస్త్రశోధ
నతాత్పర్యేణ ప్రయుక్తస్య శ్వేతో ధావతీత్యస్య శునకసమీపగమనప్రతీత్యుత్పాదకత్వసమ్భవమాత్రేణ తత్రాపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నను రేవ
త్యాధారవారవన్తీయ సామసాధ్యాగ్నిష్టోపసాధ్యవిశిష్టక్రతువిధాయకే "రేవతీషు వారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామం కృత్వా పశుకామో హ్యేతేన
యజేతే"త్యత్ర "రేవతీషు వారవన్తీయ"మిత్యంశస్య "రేవతీర్నస్సధమాద" ఇత్యృక్త్రయాధారవారవన్తీయసామరూప అగ్నిష్టోమస్తోత్రవిశేష
ణే తాత్పర్యాభావేపి ప్రామాణ్యం దృష్టం - న హి తద్విశేషణం "సోమేన యజేతే"త్యాది విశిష్టవిధిషు సోమలతాది విశేషణవల్లోకసిద్ధం. నాపి విధిసి
ద్ధం - రేవతీషు రథన్తరం గాయేదితివత్ "రేవతీషు వారవన్తీయం గాయే"దితి విధ్యదర్శనాత్. న చాన్యైవ విశిష్టగోచరస్య విధేర్విశేషణవిధావపి తాత్ప
ర్యం వక్తుం శక్యం - విధ్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. న చాత్రేహ ద్విశేషణప్రసిద్ధిః - అన్యోన్యాశ్రయాత్. విశేషణప్రసిద్ధ్యధీనత్వాత్ విశిష్టవిధేః. విశి
ష్టవిధ్యధీనైవ విశేషణస్యాపేక్షితా పరస్పరాశ్రయాపత్తేః. తస్మాద్విశిష్టవిధేర్విశేషణస్వరూపే తాత్పర్యాభావేపి "రేవతీషు వారవన్తీయ"మితి పదద్వ
యసమభివ్యాహారస్యైవ ప్రామాణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. మైవం - "రేవతీషు వారవన్తీయ"మితి పదద్వయసమభివ్యాహారలభ్యాం రేవత్యాధా
రవారవన్తీయప్రతీతిముపజీవ్య ప్రవృత్తేన విశిష్టవిధినాఽఽక్షిప్తస్య రేవతీషు వారవన్తీయం కుర్యాదితి విశేషణవిధే రేవ తత్ర ప్రమాణత్వేన రేవతీషు
వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యాప్రమాణత్వాత్. ఇయాంస్తు విశేషః - సోమలతాదివిశేషణం మానాన్తరసిద్ధం సోమపదాత్ప్రతీయ
తే - ఇహ తు మానాన్తరాసిద్ధమేవ పదసమభివ్యాహారాత్ప్రతీయత ఇతి. ప్రతీయమానేపి విశేషణే విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావః ఉభయత్రాప్యవి
శిష్టః. తతశ్చ యథా సోమప్రత్యాయకం సోమపదం న సోమస్వరూపే ప్రమాణం - ఏవం "రేవతీషు వారవన్తీయ"మితి పదద్వయసమభివ్యాహారో
రేవతీవారవన్తీయరూపవిశేషణరూపార్థప్రత్యాయకోపి న తత్ర ప్రమాణం. అయం చాపరో విశేషః - సోమలతాద్రవ్యస్య లోకసిద్ధత్వాత్తత్ర యా
గసమ్బన్ధిత్వేనైవ విధిః కల్ప్యః - ఇహ తు విశేషణస్వరూపస్యాపి మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్, ప్రతీయమానేపి తస్మిన్విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావా, చ్చత

త్యుపపన్నార్థస్వరూపే ప్రామాణ్యవిశేషసమ్భవస్తత్త్వేచ విధివ్యర్థతాపత్తిరితి. తస్మాన్మన్త్రార్థవాదానాంస్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్ న తేభ్యో దేవతావిగ్రహసిద్ధిః. ననుమన్త్రార్థవాదానాంవిధ్యేకవాక్యతాపన్నానాంస్వార్థేప్యవాన్తరతాత్పర్యంసమ్భవత్యేవ- దర్శపూర్ణమాసాది ప్రధానవిధ్యేకవాక్యతాపన్న ప్రయాజాదివిధివదితి చేత్ సత్యం- మానాన్తరానిరోధే ప్రతీయమానార్థే తాత్పర్యంసమ్భవతి- నతు తద్విరుద్ధే. అన్యథా * యజమానః ప్రస్తర ఇత్యత్రాపి ప్రతీయమానార్థే తాత్పర్య ప్రసఙ్గాత్. అస్తి చ మన్త్రార్థవాదప్రతిపన్నదేవతావిగ్రహభక్ష్యోపగమే మానాన్తరవిరోధః- దేవతావిగ్రహభక్ష్యోపగమే హి న్యాయతౌల్యేన నానాయాగదేశే యుగపదాహూతానామాగమనస్య, ... తద్భక్ష్యోపగమాత్ప్రత్యక్షవిరోధః. అతో న దేవతావిగ్రహే తాత్పర్యంసమ్భవతి. అతో విగ్రహాద్యభావాన్నాధికార ఇతి పూర్వపక్షే సూత్రముచ్యతే- * తదుపర్యపి బాదరాయణస్సమ్భవాత్. తత్- బ్రహ్మోపాసనమపి- మనుష్యేభ్య ఉపరి. దేవాదీనామపి సమ్భవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే- తేషామప్యర్థిత్వసామర్థ్యయోస్సమ్భవాత్. అర్థిత్వం తావత్ ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖత్రయాభిభూతానాం, పరస్మిన్ బ్రహ్మణి చ నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధే అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణే నిరతిశయభోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చ సమ్భవతి. సామర్థ్యమపి పటుకరదేహేన్ద్రియాదిమత్తయా సమ్భవతి. దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వం చ సర్వేషు సృష్టిప్రకారైర్దేవర్షిమనుష్యస్థావరాత్మనా చతుర్విధస్య సృష్ట్యామ్నానాత్సిద్ధం. దేవాదిభేదశ్చ తత్తత్కర్మానుగుణ బ్రహ్మలోకప్రభృతిచతుర్దశలోకస్థభోగయోగ్యదేహేన్ద్రియాదియోగాయత్తః. తథా * దేవత్వంగచ్ఛతి యది వా ఉభయం స్యాదితి దేవత్వప్రాప్తిః స్వర్గకాముకత్వాదీన్యన్యథానుపపత్త్యాపి దేవతావిగ్రహవత్త్వసిద్ధిః. జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యన్యథానుపపత్త్యా దేశాన్తరదేహాన్తరభోగ్యైహికసుఖవిలక్షణస్వర్గశబ్దార్థసుఖరూప తత్ఫలభోక్తృకర్తృదేహసిద్ధేరభ్యుపగతత్వాత్, దేవతాసాయుజ్యసాలోక్యాది ఫలకర్మవిధ్యన్యథానుపపత్త్యా దేవతావిగ్రహాణాం తద్భోగ్యభోగోపకరణానామభ్యుపగన్తవ్యత్వాచ్చ. * విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. నన్వేవం మన్త్రార్థవాదాదిసిద్ధదేవతాదివిగ్రహాభ్యుపగమే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యతే- బహుషు యాగేషు యుగపదేకస్యేన్ద్రస్య విగ్రహవతః * అగ్నిమగ్న ఆవహ * ఇన్ద్రాగచ్ఛేత్యాదినా ఆహూతస్య సన్నిధానానుపపత్తేః విరోధః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్. తన్న- అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్- దృశ్యతే హి సౌభరిప్రభృతీనాం శక్తిమతాం యుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః. * శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. మా భూత్కర్మణి విరోధః. వైదికే తు శబ్దే విరోధః ప్రసజ్యతే- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే హి విగ్రహస్య సావయవత్వేనానిత్యత్వాదిన్ద్రాదేర్దేవస్య వినాశాదూర్ధ్వం, ప్రాగుత్పత్తేశ్చ తద్వాచినాం వైదికశబ్దానాం సమ్బన్ధస్య నిత్యత్వోపపత్తిర్న స్యాత్. శబ్దస్వరూపస్యాపి నాశే అనిత్యత్వం స్యాత్. తతశ్చ * ఔత్పత్తికస్తు శబ్దస్యార్థేన సమ్బన్ధ ఇతి సూత్రప్రతిపాదితం శబ్దార్థసమ్బన్ధానాం నిత్యత్వం విరుధ్యేతేతి చేన్న- * వేదేన నామరూపే వ్యాకరోత్ సతాసతీ ప్రజాపతిః * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం| వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః ఇతి శ్రుత్యాదిష్వనుమానశబ్దాభ్యాం శ్రుతిస్మృతిభ్యామిన్ద్రాదివస్తూనాం వేదశబ్దప్రభవత్వావేదనాత్. యథా శిల్పినా శిల్పశాస్త్రోదితనామరూపాద్యనుసన్ధానపూర్వకం నిర్మితం దేవతాప్రతిమాదికం పూర్వపూర్వసమానరూపం- ఏవమిన్ద్రాదివస్తు వేదోక్తనామరూపానుసన్ధానశాలినా ప్రజాపతినా నిర్మీయమాణః పూర్వపూర్వసమానరూప ఏవ భవతి. ఏతత్సమానరూపాకృతివ్యక్త్యాకృతివాచిత్వాదిన్ద్రాదిశబ్దానాం వ్యక్తీనామనిత్యత్వేపి జాతివాచిగవాదిశబ్దవత్ ఇన్ద్రాదిశబ్దానామపి జాతివాచితయా నిత్యార్థసమ్బన్ధసత్త్వాత్ న విరోధ ఇత్యర్థః. నను * మన్త్రకృతో వృణీతే * సంహితాకారపదకారసూత్రకారబ్రాహ్మణకారాణాం * విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతీతి మన్త్రాదీనాం కార్యత్వశ్రవణాత్ న వేదనిత్యత్వమిత్యత్రాహ- * అత ఏవ చ నిత్యత్వం. * అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా| ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రసూతయ ఇతి మన్త్రకృత్త్వేన ప్రసిద్ధానామపి వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాదీనాం వేదజన్యత్వామ్నానాత్ మన్త్రకృత్త్వం మన్త్రద్రష్టృత్వమేవ- నతు మన్త్రకర్తృత్వమిత్యవసీయతే. అతో వేదనిత్యత్వస్యానుపపత్తిః. నన్వేవమపి ప్రాకృతప్రళయే శబ్దస్య తదుపాదానభూతాహఙ్కారాదేశ్చ నష్టత్వాత్ కథం వేదనిత్యత్వం, కథం వా సర్వేషాం వేదశబ్దప్రభవత్వం,- తత్రాహ- * సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్స్మృతేశ్చ. కృత్స్నోపసంహారే జగదుత్పత్త్యావృత్తావపి పూర్వోక్తసమాననామరూపత్వస్య తదవస్థత్వాద్దేవశబ్దప్రనిత్యత్వం. * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ * యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే| దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిష్వితి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం తథైవ ప్రతిపాదనాద్వేదస్య నిత్యత్వమపౌరుషేయత్వం చ. ఇదమేవ హి వేదస్యాపౌరుషేయత్వం. యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమానుసన్ధానసాపేక్షోచ్చారణక్రమవత్త్వం. ఇదానీన్తనవేదస్యోచ్చారణే ఏవ సమానం. ఇయాంస్తు విశేషః- భగవద్వ్యతిరిక్తాస్సర్వేపి పూర్వపూర్వవేదానుపూర్వ్యనుభవజనితసంస్కారవశేన పూర్వానుపూర్వీం స్మృత్వా తయైవానుపూర్వ్యా వేదముచ్చారయన్తి- భగవాంస్తు సంస్కారనిరపేక్ష ఏవ పూర్వానుపూర్వీమనుసన్ధాయ తయైవానుపూర్వ్యా వేదముచ్చారయతీతి. ఇదమేవ హి పౌరుషేయప్రబన్ధాపేక్షయా వేదస్య వైలక్షణ్యం నిత్యత్వం చ. నను చతుర్ముఖకర్తృకాన్తరకల్పసృష్టివిషయతయాపి * ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాది ప్రమాణానాముపపత్తౌ స్వతన్త్రపరమాత్మకర్తృకబ్రహ్మకల్పాద్యసమయప్రవృత్తవేదచతుర్ముఖాదిసృష్టేః సమానానుపూర్వీకల్పసమాననామరూపకృత్యత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్. ఉచ్యతే - చతుర్ముఖాదేర్నామరూపకృత్యాదీనితిహాసపురాణాదిభ్యోవగత్య ఏతాదృశనామరూపకృత్యవిశిష్టశ్చతుర్ముఖో భవానీత్యేవం సఙ్కల్పపూర్వకం భగవత్సమారాధ్య తత్పదం ప్రాప్నువన్తీతి హి శాస్త్రప్రసిద్ధిః. యది హి కల్పాన్తరే ఉత్పద్యమానశ్చతుర్ముఖో విలక్షణనామరూపకృత్యః స్యాత్- తదా తస్య భగవదారాధకస్య వాఞ్ఛితార్థసిద్ధ్యభావాత్ తదిష్టసాధనత్వావేదకశాస్త్రస్య ప్రామాణ్యమేవ న స్యాత్, తత్తత్పదాభిలాషిణః ప్రవృత్తిశ్చ కస్యాపి న స్యాత్,. అతః ప్రాకృతసృష్ట్యావృత్తావపి యథాపూర్వమేవ సృష్టిరితి దేవతాధికరణే స్థితమితి. నన్వగ్నిలోకాదూర్ధ్వలోకవర్తినామర్చిరాద్యనతివాహ్యానామర్చిరాద్యాతివాహికచిన్తనరూపాజ్ఞాసమ్భవాత్, తదఙ్గత్వస్య * తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ * యోగినః ప్రతిస్మర్యతే స్మార్తే చైతే ఇ

ఉ.— గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ వాగ్వై గాయత్రీ వాగ్వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ॥ ౧

త్యాదిష్వవిశిష్టత్వాత్, వసుప్రభృతీనాం దేవానాం కథముక్తబ్రహ్మవిద్యయా ముక్తిరిత్యత ఆహ - ఆతివాహికేతి వసుస్వరూపప్రాప్తయా తత్ర స్వర్గలోకప్రాప్తిం తమార్గలోకవద్వ్యాప్తి సాహికేతి వసేనైవ పారోక్ష్యోపపత్తేః. న్యూనతయా బహునే తు సత్సదృశా కృతే యజమానస్య యమరాజ్ఞా సనాథ్య ఖా నాదనమపేక్షితం ఆదయము రాజా ప్రస్థానాదికమనుగ్రహాయ ఇహాపేక్షితాం శపథనామాశ్రిత్య తత్వాత్. తద్వదిహాపి సవైశ్వదేవానాం కామనాత్ తత్వాగనాపేక్షి తస్యస్యలోకోర్ధ్వ సవర్త్యాప్తి వారాహిణానా మవివినయనీయం తత్వోపపత్తేః. నను ॥ తద్యథా పితా వరాయణస్య స్వాత్ ॥ ఇత్యాదివిశ్వసమ్భవాదిత్వస్యైక రణద్వయేనకిం ప్రయోజనం- దేవతానాం దేవతావిశేషాణాం చాస్మిత్వస్యమన్యనిశ్చయస్యానుకార్యానాం వ్యర్థాదిదేశే నాపయికత్వాత్. నచ దేవా నామనేనాధికరణద్వయేనకించిత్ప్రయోజనం - తేషాం స్వకీయపటుతరదేహాదిమత్త్వాత్ స్వకీయస్వతన్త్రసిద్ధ్యాదికరణాన్యానుపపత్తేః తద్దిచేత్. ఉచ్యతే- పరం బ్రహ్మదేవానాం ఉపాస్త్యాదిదేవతావిశేషాణాం చోపాస్యం ప్రదర్శ్య తేన క్రమేణ విశిష్టతయోపాసనకాలే అనుసన్ధేయత్వసిద్ధి తదిహ ప్రయోజనసద్భావాత్. దేవతానిగమనేనాస్య విద్యాయా దేవతోపదప్రాప్తిఫలమిత్యనేనభవేత్. తత్ర సమ్మత్యాచోదనానామన్యాదీనా మేవచాగ్నిపర్వత్వే చ విస్తరయతాన్యాత్- నాతివాహికదేవతానాం తథా ॥ గాక్షరం వా ఉనాత్మనిత్యాదినా ప్రాక్తన్యా యోనస్వ్యాదిషు మాదికన్యఫలం గుణానానాం ఫలం దేవాభిధేయ నీతిమిత ద్రావానదేవకర్మకరణావగత్యైరాగ్యానమిధేత్ - ప్రాప్తిసిరోధనానాదనతామనస్త్రాన్తవాదానాం ప్ర లియమానాన్తప్రామాణ్యమ స్థితిన్యాయప్రవృత్త్వాదనేన ॥ స్వనావ్యోలఆధ్యాయజ్ఞరూపాః ఇవితన్త్రతీయమన్త్రనమిత్యాదివ న్తాన్తకావాన్తైరాగ్య సంసిద్ధిరిత్యాదీని ప్రయోజనాని ద్రష్టవ్యాని. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— యతః ఏవం మహితయైషా బ్రహ్మవిద్యా- అతస్తస్యా అన్యేనాపి ప్రకారేణ వక్తవ్యేతి గాయత్రీ వా ఇత్యాద్యారభ్యతే. గాయత్రీద్వారేణ చోచ్యతే బ్రహ్మ- సర్వవిశేషరహితస్య ॥ నేతి నేతి ఇత్యాదివిశేషప్రతిషేధగమ్యస్య దుర్బోధత్వాత్. సత్స్వన్యేష్వనేకేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా ఏవ బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయోపాదానం ప్రాధాన్యాత్, సోమాహరణాత్, ఇతరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేన ఇతరచ్ఛన్దోవ్యాప్త్యా చ. సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. గాయత్రీసారత్వాచ్చ బ్రాహ్మణస్య మాతరమివ హిత్వా గురుతరాం గాయత్రీం తతోఽన్యద్గురుతరం న ప్రతిపద్యత ఇతి యథోక్తం బ్రహ్మవిదాం- తస్యామత్యన్తగౌరవస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. అతో గాయత్రీముఖేనైవ బ్రహ్మోచ్యతే (గాయత్రీ వా ఇతి) అవధారణార్థో వైశబ్దః. ఇదం సర్వం భూతం- ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చ- స్థావరం జఙ్గమం వా. తత్సర్వం గాయత్ర్యేవ. తస్యాశ్ఛన్దోమాత్రాయాః సర్వభూతత్వమనుపపన్నమితి గాయత్రీకారణం వాచం శబ్దరూపామాపాదయతి గాయత్రీం (వాగ్వై గాయత్రీతి) (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం) యస్మాద్వాక్శబ్దరూపా సతీ సర్వం భూతం గాయతి చ- శబ్దయతి అసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి. త్రాయతే చ - రక్షత్యముష్మాన్మా భైషీః కిం తే భయముత్థితమిత్యాది. సర్వతో భయాన్నివర్త్యమానో వాచా త్రాతః స్యాత్. యద్వాగ్భూతం గాయతి త్రాయతే చ- గాయత్ర్యేవ తద్గాయతి త్రాయతే చ- వాచోఽనన్యత్వాత్ గాయత్ర్యాః. గానాత్త్రాణాచ్చ గాయత్ర్యా గాయత్రీత్వం. ౧

ఆ.— గతేన గ్రన్థేనోత్తరగ్రన్థస్య గతార్థత్వం పరిహరతి (యత ఇతి) సవిశేషద్వారక బ్రహ్మవిద్యానన్తరం తద్వదేవ తావద్గాయత్రీద్వారేణ తద్విద్యోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయా వివక్షితత్వే బ్రహ్మైవోపదిశ్యతాం- కిం గాయత్ర్యుపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) తథాపి ఛన్దోఽన్తరాణి విహాయ కిమితి గాయత్రీద్వారైవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సత్స్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయా-తదుపాదానమిత్యర్థః. ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (సోమాహరణాదితి) సోమస్యాహరణం- ఆనయనం. తత్ర సాధనత్వం గాయత్ర్యాః ఛన్దసామాఖ్యాయికాయాం శ్రూయతే - తదుక్తం తస్యా యజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః యద్వా- దేవైః సోమాహరణమిచ్ఛద్భిశ్ఛన్దసాం గాయత్రీత్రిష్టుబ్జగతీనాం ప్రాదేశ్యానమితో గతే జగతీత్రిష్టుభావప్యే వాగనుశక్త్యా నివృత్తే. గాయత్రీ సోమం ప్రాప్య రక్షిణస్తస్య విజిత్య తం దేవేభ్యస్సమాహరదితి ఐతరేయకబ్రాహ్మణే ॥ సోమో వై రాజాఽముష్మిన్లోక ఆసీదిత్యత్ర ప్రసిద్ధం. అతస్తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఉష్ణిగనుష్టుప్ప్రభృతీని - ఇతరాణి ఛన్దాంసి. తేషాం సా ఏకోఽక్షరాణి-సప్తాష్టాదిసఙ్ఖ్యాకాని. తేషామాహరణం- ఉపాదానం గాయత్ర్యా తత్రైః పాదశస్త్రిభిః క్రియతే- అధికసఙ్ఖ్యాయా న్యూనసఙ్ఖ్యాయామన్తరే ణాసమ్భవాత్, తస్మాదితరేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా వ్యాప్తేశ్చ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. అథవా- గాయత్రీవ్యతిరిక్తయోస్త్రిష్టుబ్జగతీచ్ఛన్దసోః సోమాహర ణేఽసమర్థతయాదశక్షరయోర్మధ్యే జగత్యాస్త్యక్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. త్రిష్టుభా చైకమక్షరం. తతశ్చాష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ ఏకచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రిచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. తత్ర గాయత్రీ సోమమాహర న్తీ త్యక్తానామక్షరాణామాహరణేన పూర్ణ తామితరయోరాపాద్య- తే వ్యాప్తవతీతి. తేన తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వసవనేతి) సర్వాణి- ప్రాతస్సవనం, మాధ్య న్దినం సవనం, తృతీయసవనమిత్యేతాని. తేషు గాయత్ర్యా వ్యాపకత్వం - మిశ్రణం. గాయత్రం ప్రాతస్సవనం- త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినం సవనం- జాగతం తృతీయసవనమితి స్థితే త్రిష్టుబ్జగత్యోర్గాయత్ర్యా వ్యాప్తైరుక్తత్వాత్, తస్యాశ్చ పదాద్యంతముఖేన చ సోమాహరణద్వారేణ సవనత్రయసమ్బన్ధాత్,

ఉ.— యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివ్యస్యాగ్ం హీదగ్ం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ నాతిశీయతే ॥ ౨

అతశ్చతస్యాఽఽస్త్రియజ్ఞేఽన్ధ్యానమిత్యర్థః. కరణితత్వాద్ధ్యానస్యైవకుతో బ్రహ్మవిద్యాయాం తత్త్వాద్ధ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) బ్రహ్మవిద్యాయాస్తత్త్వాద్ధ్యానమితి శేషః. గాయత్రీముఖేనాలమ్బనత్వేన ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మాత్ర లోకప్రసిద్ధిమనుసృత్యేతి (అస్యామితి) గాయత్ర్యా బ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వేనోపాదానముక్తహేతుభ్యస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) *తథాచేతోర్పణమిత్యాదిన్యాయేన గాయత్ర్యుపాధికం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రతిజానీతే (గాయత్రీతి) నిపాతమాత్రాయవ్యాచష్టే (వై ఇతి) అవధారణమాసమితి వాక్యం స్ఫుటయన్నిదమిత్యాదివ్యాకరోతి (ఇదమితి) తదిదం సర్వం గాయత్ర్యేవేతి యోజనా. గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వాద్ధ్రీత్యా దృష్ట్యాపాస్తిర్యుక్తేత్యత్రాపి సుపపత్తిమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (తస్యా ఇతి) కథం వాచో గాయత్ర్యా తత్త్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధం దర్శయతి (వాగితి) కుతో గాయత్రీత్వం తత్రాహ (యస్మాదితి) భవత్వేవం వాచస్సర్వరూపం గాయత్ర్యాస్తు కిమాయాతం తదాహ (యద్వాగితి) గాయత్రీనామని ర్వచనాదపివాచ్యుక్తరూపం గాయత్ర్యా ఏవైతద్వ్యమిత్యాహ (గానాదితి) ౧

రం.— చతుష్పాత్త్వపాద్విభాగాభ్యాం బ్రహ్మణో గాయత్రీ సామ్యం తత్సాదృశ్యాద్బ్రహ్మోపాసనాయాపి ద్యోతయతే గాయత్రీ వా ఇత్యాదినా, * ఇన్ద్రశ్శచీపతిః। బలేనపీడితః। దుశ్చ్యవనో వృషా। సమిత్సు సాసహిః॥ ఇతి గాయత్రీ చతుష్పదా, షడక్షరాత్మకైకైకపాదస్యైవమఙ్గీకారాదయం షడ్విధపాదయుక్తైవ షడ్విధా, చ. ఏవం బ్రహ్మణోఽపి సర్వభూతశబ్దితాత్మవర్గ ఏకః పాదః- కర్మస్థితభోగస్థానరూపపృథివీలోక ఏకః పాదః- భోగోపకరణం శరీరమేకః పాదః - ఆత్మస్థిత్యనుగుణప్రదేశవిశేషరూపం హృదయమేకః పాదః. ఇతి భూతపృథివీశరీరహృదయానీచత్వారః పాదాః. తత్ర సర్వభూతలక్షణపాదస్య బ్రహ్మాత్మకవాక్యాద్వ్యక్తగానకర్మత్వత్రాణకర్తృత్వలక్షణం విధాద్వయం- పృథివీలక్షణస్య పాదస్య సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయం- శరీరహృదయలక్షణయోః పాదయోః ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వపదనతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయమేవం- ద్వన్ద్వారస్యాపి ధాత్వయయోరపి భేదాభావాత్. తతశ్చ పరబ్రహ్మరూప గాయత్రీ భూతపృథివీశరీరహృదయరూపపాదచతుష్టయవత్తయా చతుష్పదా, గానకర్తృత్వత్రాణకర్తృత్వసర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్తిత్వసర్వప్రాణప్రతిష్ఠాత్వసర్వప్రాణానతివర్తిత్వలక్షణవిధాయుక్తతయా షడ్విధా, చ. అతశ్చ చతుష్పాత్త్వషడ్విధత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదయతి (గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ) అత్ర గాయత్రీశబ్దేన ప్రసిద్ధా గాయత్ర్యభిధీయతే - తస్యాస్సర్వభూతాత్మకత్వం సర్వభూతరూపపాదవత్త్వాదిత్యాహ, * తావానస్యమహిమాతతో జ్యాయాగ్ంశ్చ పూరుషః పాదోఽస్య సర్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీత్యుత్తరమన్త్రే ప్రతిపాద్యత్వాత్తథా, చ్ఛన్దోభిధానాత్... యథా గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యమానః తస్యా సాదృశ్యానుసన్ధానార్థః తథా గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మాభిధీయతే. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. బ్రహ్మైవేదం సర్వం భూతాత్మకమిత్యర్థః. ఏతచ్చ బ్రహ్మణ భూతలక్షణపాదవత్త్వకథనార్థం గాయత్రీశబ్దప్రయుక్తమపి బ్రహ్మణ్యుపపాదయన్నాహ (వాగ్వై గాయత్రీ) గాయత్రీశబ్దేన గాయత్రీసదృశం బ్రహ్మైవ ముఖ్యముపదిష్టం భవతీత్యర్థః. * శబ్దమూలత్వాదర్థస్యైతదుపపాదనార్థం వాగ్రూపత్వం బ్రహ్మణ ఏకశబ్దరూపత్వాభిధానాత్. తతస్తత్కృత్యమాహ (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ) వాగ్రూపమేవ బ్రహ్మ సర్వాణి భూతాని గాయతి, సోఽహం బ్రవీమీత్యనుశాసనేన త్రాయతే, చ. అతశ్చ బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య సర్వభూతగానత్రాణకర్తృత్వాద్వా గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం, భూతాత్మకపాదవత్త్వం బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య గానత్రాణకర్తృత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం, చోక్తం భవతి. ౧

శం.— యా వై సా ఏవంలక్షణా సర్వభూతరూపా గాయత్రీ ఇయం వావ సా యేయం పృథివీ. కథం పునరియం పృథివీ గాయత్రీ. ఉచ్యతే- సర్వభూతసమ్బన్ధాత్. కథం సర్వభూతసమ్బన్ధః అస్యాం- పృథివ్యాం హి- యస్మాత్సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చ భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ- పృథివీం నాతిశీయతే- నాతివర్తత ఇత్యేతత్. యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బద్ధా గాయత్రీ- ఏవం భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బద్ధా పృథివీ. అతో గాయత్రీ పృథివీ. ౨

ఆ.— అస్తి హి వాచస్సర్వభూతాత్మకత్వం- శబ్దాద్యాత్మకత్వాత్. వ్యావృత్తస్య చ వాదకాలే కారణాసరూపత్వాత్. తథాచ వాగ్భూతా గాయత్రీ సర్వభూతాత్మికేత్యుక్తమ్. ఇదానీం తస్యాః విధాన్తరమాహ (యా వై సేతి) ఏవంలక్షణత్వం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) గాయత్రీమనూద్య పృథివీత్వం తస్యా విహితం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (కథం పునరితి) గాయత్ర్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్పృథివ్యాస్తత్సమ్బన్ధం చోద్యపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) సర్వస్య పృథివ్యాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (ఏతామేవేతి) తథాపి కథం పృథివ్యా గాయత్రీత్వం - తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— ఉక్తార్థానువాదపూర్వకం ద్వితీయం పాదం సామానాధికరణ్యేనాహ (యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివీ) ఉక్తరూపవిశిష్టప్రకృతధర్మిపరో యచ్ఛబ్దః. యా- సర్వభూతరూపైకపాదయుతా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. తదేవ ప్రసిద్ధా పృథివీత్యర్థః.

ఉ.— యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౩

యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౪

సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం॥ ౫

కథం పృథివ్యా బ్రహ్మాత్మకత్వమిత్యత్రాహ (అస్యాం హీదం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితం) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవ హి సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వం. సర్వాశ్చ ... పృథివ్యాస్సర్వభూతధారణశక్తిః ... ప్రతిష్ఠాత్వం చ నియతమిత్యాహ (ఏతామేవ నాతిశీయన్త ఇతి) పృథివీం భూతాని నాతివర్తన్తే. ... వక్ష్యమాణానాం హి ప్రతిష్ఠాత్వాదేవ పృథివ్యాం ... పృథివీమయి బ్రహ్మణ్యేవ ... వర్తతే. ... ఏవం చ తృతీయపాదో ... ప్రతిష్ఠాత్వం తదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౬

శం.— యా వై సా పృథివీ గాయత్రీ- ఇయం వావ సా- ఇదమేవ తత్. కిం. యదిదమస్మిన్పురుషే- కార్యకరణసఙ్ఘాతే జీవతి శరీరం- పార్థివత్వాచ్ఛరీరస్య. కథం శరీరస్య గాయత్రీత్వమితి. ఉచ్యతే- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః - భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రతిష్ఠితాః- అతః పృథివీవద్భూతశబ్దవాచ్యప్రాణప్రతిష్ఠానాచ్ఛరీరం గాయత్రీ. ఏతదేవ యస్మాత్- శరీరం నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. ౩

ఆ.— సప్తమీ గాయత్ర్యాశ్శరీరరూపత్వం నిరూపయతి (యా వా ఇతి) గాయత్ర్యాఖ్యాత్ పృథివీమనూద్య తస్యా గాయత్రీశరీరయోరభేదే హేతుమాహ (పార్థివత్వాదితి) ఇదానీం గాయత్రీశరీరయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణానాం శరీరే ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ౩

రం.— అథ తృతీయం పాదమాహ (యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరం) అత్ర పురుషశబ్దశ్శరీరవిశిష్టజీవపరః పృథివీ- పృథివీరూపపాదవిశిష్టాయా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. సా శరీరం - శరీరాఖ్యపాదవిశిష్టేత్యర్థః. భూతపృథివ్యోర్గాయత్రీసామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టతయా భూతపృథివీశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వేన తదుపస్థాపనక్షమత్వాత్ అగ్రే ప్రాయపాఠేనాత్ర శరీరలక్షణపాదాన్తరనిష్ఠతయా శరీరశబ్దస్యాపి ... సామానాధికరణ్యేన సిద్ధో యుక్తః. శరీరస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వాభ్యాముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) నాతిశీయన్తే- నాతివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— యద్వై తత్పురుషే శరీరం గాయత్రీ- ఇదం వావ తత్-యదిదమస్మిన్నన్తః - మధ్యే పురుషే హృదయం పుణ్డరీకాఖ్యం. ఏతద్గాయత్రీకథమితి. ఆహ- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాః- అతశ్శరీరవద్గాయత్రీ హృదయం. ఏతదేవ చ నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. "ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా" "అహింసన్సర్వభూతానీ"తి శ్రుతేః భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణాః. ౪

ఆ.— అథ గాయత్ర్యా హృదయత్వమావేదయతి (యద్వై తదితి) హృదయస్య గాయత్ర్యాశ్చైకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (ఏతదిత్యాదినా) హృదయే ప్రాణానాం ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ప్రాణానాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తత్సమ్బన్ధేన భూతాస్స్యుస్తాద్రూప్యాద్గాయత్ర్యాశ్శరీరాదిభావస్స్యాదితి - తేషాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తు కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణో హీతి) అహింసావాక్యేఽపి ప్రాణపరం ఉదాహరణం ప్రదర్శ్యతే- తథా చ భూతశబ్దస్య ప్రతీతిగోచరో భవత్యేవేత్యాహ (భూతేతి) ౪

రం.— చతుర్థం పాదమాహ (యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయం) పురుషే శరీరం- పురుషశబ్దితశరీరవిశిష్టజీవనిష్ఠశరీరాఖ్యపాదవిశిష్టం యద్గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ- తదేవ హృదయం- హృదయశరీరకం. హృదయలక్షణపాదకమిత్యర్థః. హృదయస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) ప్రాణశబ్దేన ప్రాణాపానాదయః- ఇన్ద్రియాణి వా కథ్యన్తే. తేషాం హృదయసమ్బన్ధినాడీద్వారా హృదయప్రతిష్ఠితత్వం. ఏవం తృతీయచతుర్థపాదౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౪

శం.— సైషా చతుష్పదా షడక్షరపాదా ఛన్దోరూపా సతీ భవతి గాయత్రీ షడ్విధా - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణరూపా సతీ షడ్విధా భవతి. వాక్ప్రాణయోరన్యార్థనిర్దిష్టయోరపి గాయత్రీప్రకారత్వం- అన్యథా షడ్విధత్వసఙ్ఖ్యాపూరణానుపపత్తేః. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే ఏతత్- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ గాయత్ర్యనుగతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బ్రహ్మాపి- మన్త్రేణాభ్యనూక్తం- ప్రకాశితం. ౫

ఆ.— ఆఖ్యానశేషత్వేన గాయత్ర్యాశ్చతుష్పాదత్వం దర్శయతి (సైషేతి) లక్ష్యత్వాత్తస్యాః షడ్విధత్వమనూద్య సాధయతి (షడ్విధేతి) గాయత్రీహృదయయోస్సర్వభూతసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థముపదిష్టయోర్వాక్ప్రాణయోర్గాయత్రీప్రభేదత్వేన కథం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాగ్ంశ్చ పూరుషః। పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి॥ ౬

యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః॥ ౭

అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశో యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః॥ ౮

(వాక్ప్రాణయోరితి) విధిపక్షే వాక్యశేషయోగాత్తయోరపి గాయత్రీభేదత్వమిత్యర్థః ఏతన్నిష్ఠే - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణభేదాత్ షడ్విధాం గాయత్రీమనుచిన్త్యాజహల్లక్షణయా తదవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మత్వం తదనుచిన్తయేదితి తచ్ఛేషత్వేనైవ పూర్వోక్తైర్న్ తైసతీత్యర్థః. ౫

రం.— ఏవముక్తం చతుష్పాత్త్వం షాడ్విధ్యం చ నిగమయతి (సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీతి) నన్వేవం చతుష్పాత్త్వే బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వం స్యాదితి శఙ్కాయాముక్తస్య మహిమ్నః ఏతావత్త్వప్రతిషేధికామృచముదాహరతి (తదేతదృచాభ్యనూక్తం) తదేతత్ - గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యర్చాప్యుక్తమిత్యర్థః. ౫

శం.— తావానస్య - గాయత్ర్యాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సమస్తస్య మహిమా - విభూతివిస్తారః. యావాంశ్చతుష్పాత్ షడ్విధశ్చ బ్రహ్మణో వికారః పాదో గాయత్రీతి వ్యాఖ్యాతః. తతః - తస్మాద్వికారలక్షణాత్ గాయత్ర్యాఖ్యాద్వాచారమ్భణమాత్రాత్ తతో జ్యాయాన్ - మహత్తరశ్చ పరమార్థసత్యరూపోఽవికారః పురుషః - సర్వపూరణాత్పురిశయనాచ్చ. తస్యాస్య పాదస్సర్వా - సర్వాణి భూతాని - తేజోఽబన్నాదీని సస్థావరజఙ్గమాని. త్రిపాత్ - త్రయః పాదా యస్య సోఽయం త్రిపాత్. త్రిపాదమృతం పురుషాఖ్యం సమస్తస్య గాయత్ర్యాత్మనో దివి - ద్యోతనవతి స్వాత్మన్యవస్థితమిత్యర్థ ఇతి. ౬

ఆ.— సమస్తస్య - పాదవిభాగవిశిష్టస్యేతి యావత్. విస్తరమేవ వివృణోతి (యావానితి) * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి వాక్యశేషమాశ్రిత్య విశినష్టి (వాచారమ్భణమాత్రాదితి) పరమార్థసత్యత్వే హేతుమాహ (అవికార ఇతి) తావానస్యేత్యాదిస్స్పష్టయతి (తస్యేతి) ఆదిపదేన వాయురాకాశశ్చేత్యుభయముక్తం. తతో జ్యాయానిత్యాదిస్ఫుటయతి (త్రిపాదితి) సమస్తస్య - సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్యేత్యర్థః శ్రుతావితి శబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

రం.— తామృచం పఠతి (తావానస్య మహిమా) పూర్వోక్తస్సర్వోఽపి తస్య మహిమా - నియామ్యవర్గః. (తతో జ్యాయాంశ్చ పురుషః) పూర్వోక్తమహిమాపేక్షయా పురుషో జ్యాయాన్ - పరమాత్మా జ్యాయాన్. తతోఽధికమహిమశాలీత్యర్థః. (పాదోఽస్య సర్వా భూతాని) అత్ర సర్వా భూతానీతి కార్యజగదన్తర్గతా అచిత్సంసృష్టాశ్చేతనా ఉచ్యన్తే. తే సర్వే పాదః - అంశమాత్రమిత్యర్థః. సర్వశబ్దాత్పరస్య శేః * సుపాంసులుగితి లుకి నిర్లోపే రూపం. (త్రిపాదస్యామృతం దివి) అత్ర ద్యుశబ్దః సమష్టివ్యష్టితత్త్వబహిర్భూతాప్రాకృతస్థానవిశేషపరః. అప్రాకృతే స్థానవిశేషే అస్య - పరమాత్మనః అమృతం పాదత్రయమిత్యర్థః. త్రిపాత్త్వం చాప్రాకృతైర్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణవిశేషైర్వా - భూషణాస్త్రాదిరూపేణ జగదన్తర్గతవస్త్వభిమానిభిర్నిత్యైః, భగవదనుభవమాత్రపరైర్నిత్యసిద్ధైః, శ్చముక్తైః, శ్చాత్మభిర్వా సమ్భవతి. ౬

శం.— యద్వై తత్ - త్రిపాదమృతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బ్రహ్మేతి - ఇదం వావ తత్ - ఇదమేవ తత్. యోఽయం - ప్రసిద్ధో బహిర్ధా - బహిః పురుషాదాకాశః - భౌతికః. యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశ ఉక్తః. ౭

ఆ.— యద్బ్రహ్మ గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నముపాస్యముక్తం - హృదయాకాశే తద్ధ్యేయమితి వక్తుం క్రమేణ హృదయాకాశమవతారయతి (యద్వై తదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— అథ చతుర్థపాదత్వేనోక్తస్య ఉపాస్యతయా వక్ష్యమాణస్య హృదయస్య స్తుత్యర్థం హృదయాకాశస్య బాహ్యాకాశాభేదేన మహత్త్వం వక్తుం బాహ్యాకాశస్య బ్రహ్మతుల్యత్వం సామానాధికరణ్యేనాహ (యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః) స్వకార్యవ్యాప్తత్వామూర్తత్వాచలత్వాదిభిః బ్రహ్మతుల్యో బాహ్యాకాశో యోఽవర్తత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— అయం వావ సః - యోఽయమన్తః పురుషే - శరీర ఆకాశః. యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః. ౮

రం.— (అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) తాదృశ బాహ్యాకాశాభిన్నః పురుషశబ్దితే శరీరే వర్తమాన ఆకాశ ఇత్యర్థః. బాహ్యాన్తరాకాశయోర్భేదసత్త్వేఽపి ధర్మైక్యాభిప్రాయేణాభేదనిర్దేశః. (యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) ఏవం బ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నశ్శరీరాన్తరాకాశో య ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— § అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తిపూర్ణామప్రవర్తినీగ్ శ్రియంలభతేయఏవంవేద॥ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

తస్యహవాఏతస్య హృదయస్యపఞ్చదేవసుషయః సయోఽస్యప్రాఙ్సుషిః సప్రాణస్తచ్చక్షుస్సఆదిత్యస్తదేతత్తేజోఽన్నాద్యమిత్యుపాసీత తేజస్వ్యన్నాదోభవతియఏవంవేద॥ ౧

శం.— అయంవావసః- యోఽయమన్తర్హృదయే- పుణ్డరీకఆకాశః. కథమేకస్యసతఆకాశస్యత్రిధాభేదఇతి. ఉచ్యతే-బాహ్యేన్ద్రియవిషయేజాగరితస్థానేనభసిదుఃఖబాహుళ్యందృశ్యతే. అన్తశ్శరీరేస్వప్నస్థానభూతేమన్దతరందుఃఖంభవతిస్వప్నాన్పశ్యతః. హృదయస్థేపునర్నభసి * నకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి. అతస్సర్వదుఃఖనివృత్తిరూపమాకాశంసుషుప్తస్యస్థానం. అతోయుక్తమేకస్యాపి త్రిధాభేదానువ్యాఖ్యానం. బహిర్ధాపురుషాదారభ్యాకాశస్యహృదయేసఙ్కోచకరణంచేతస్సమాధానస్థానస్తుతయే. యథా * త్రయాణామపిలోకానాం కురుక్షేత్రంనిశిష్యతే। అర్ధతస్తుకురుక్షేత్రమర్ధతస్తుపృథూదకమితి- తద్వత్. తదేతత్ - హార్దాకాశాఖ్యంబ్రహ్మ-పూర్ణం - సర్వగతం. నహృదయమాత్రపరిచ్ఛిన్నమితిమన్తవ్యం- యద్యపిహృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతే. అప్రవర్తి- నకుతశ్చిత్ప్రవర్తితుంశీలమస్యేత్యప్రవర్తితత్. అనుచ్ఛిత్తిధర్మకం. యథాఽన్యానిభూతానిపరిచ్ఛిన్నాన్యుచ్ఛిత్తిధర్మకాణి- నతథాహార్దంనభః. పూర్ణామప్రవర్తినీం- అనుచ్ఛేదాత్మికాం శ్రియం- విభూతిం గుణఫలంలభతేదృష్టం- యఏవం- యథోక్తంపూర్ణమప్రవర్తిగుణం బ్రహ్మ వేద- జానాతి. ఇహైవజీవంస్తద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః......... ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఏకస్యాకాశస్యకథంత్రైవిధ్యముక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) ఔపాధికత్రైవిధ్యమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) బాహ్యేన్ద్రియవిషయత్వం - తద్విషయశబ్దాద్యాశ్రయత్వం. స్వప్నస్థానభూతే - నభసీతిసమ్బన్ధః. * నకంచనేత్యాదినా నిషేధద్వయేనపూర్వప్రకారమవస్థాద్వయంనిషిధ్యతే. నిషేధఫలమాహ (అతఇతి) సర్వదుఃఖం- స్థూలంవాసనామయంచ. తన్నివృత్త్యానిరూప్యమాణంహృదయాకాశమిత్యర్థః. ఔపాధికత్రైవిధ్యముపసంహరతి (అతఇతి) తథాపికిమిత్యనేనక్రమేణాకాశస్యసఙ్కోచోహృదయేక్రియతే - తత్రాహ (బహిర్ధేతి) స్థానస్తుతిముదాహరణేనస్ఫుటయతి (యథేతి) అత్రకురుక్షేత్రమర్ధతః - అర్ధస్థానీయం. పృథూదకమపితథేతిద్విదళయుగళమివతదుభయంలోకత్రయాపేక్షయావిశిష్టతరమిత్యర్థః. హృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతేచేత్-తతశ్చాత్రపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) పూర్ణత్వేనజన్మనాశశూన్యత్వంసిద్ధ్యతీత్యాహ (అప్రవర్తీతి) ప్రధానఫలత్వంవ్యావర్తయతి (గుణఫలమితి) అదృష్టఫలంస్వర్గాప్తిరితిదృష్టమిత్యుక్తం. జ్ఞానమేవవిశినష్టి (ఇహైవేతి) వర్తమానోదేహస్స్థస్సన్నిత్యర్థః. యోవిద్వానేవం- సయథోక్తంఫలంలభతఇతిసమ్బన్ధః. ౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశః) తాదృశశరీరాన్తస్స్థాకాశాభిన్నోహృదయావచ్ఛిన్నాకాశఇత్యర్థః. పూర్వవద్ధర్మైక్యాదితిభావః. ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నపురుషాన్తర్గతాకాశాభేదంహృదయాకాశస్యోక్త్వా ఏతాదృశమహిమశాలీహృదయాకాశఇతిస్తౌతి (యోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయేవర్తమానోయఆకాశః-అయంసః- తాదృశమహిమశాలీత్యర్థః. అనయాచహృదయాకాశస్తుత్యాచతుర్థపాదత్వేనోక్తంహృదయంస్తుతంభవతి. ఏవంచతుష్పాదష్షడ్విధస్యబ్రహ్మణఃప్రపఞ్చాన్తర్భావేనపరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థిరత్వశఙ్కాంవ్యావృత్త్యర్థంపూర్ణత్వాప్రవర్తిత్వగుణకతయోపాసనంమోక్షఫలంవిదధాతి (తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి) పూర్ణత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం. అప్రవర్తిత్వం- అచలత్వం. స్థిరత్వం. (పూర్ణామప్రవర్తినీంశ్రియంలభతేయఏవంవేద) అనన్తస్థిరాశ్రీః- ముక్తైశ్వర్యమేవ. తదుపాసీనోముక్తింభజతఇత్యర్థః....౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తస్యహవాఇత్యాదినాగాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణఉపాసనాఙ్గత్వేనద్వారపాలాదిగుణ విధానార్థమారభ్యతే. యథాలోకే ద్వారపాలారాజ్ఞఃఉపాసనేనవశీకృతారాజప్రాప్త్యర్థాభవన్తి- తథేహాపీతి. (తస్యేతి) ప్రకృతస్యహృదయస్యేత్యర్థః. ఏతస్య- అనన్తరనిర్దిష్టస్య పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాః. దేవానాం సుషయోదేవసుషయః-స్వర్గలోకప్రాప్తిద్వారచ్ఛిద్రాణి. దేవైః-ప్రాణాదిత్యాదిభీరక్ష్యమాణానీత్యతోదేవసుషయః. తస్యస్వర్గలోకభవనస్యహృదయస్యాస్యయఃప్రాఙ్సుషిః- పూర్వాభిముఖస్యప్రాగ్గతంయచ్ఛిద్రం- ద్వారం. సప్రాణః- తత్స్థస్తేనద్వారేణయస్సఞ్చరతివాయువిశేషః- సప్రాగనితీతిప్రాణః. తేనైవసమ్బద్ధమవ్యతిరిక్తంతచ్చక్షుః. తథైవ (సఆదిత్యః) * ఆదిత్యోహవైబాహ్యః ప్రాణఇతిశ్రుతేః. చక్షూరూపప్రతిష్ఠాక్రమేణహృదిస్థితః. * సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీత్యాదివాజసనేయకే. ప్రాణవాయుదేవతైవహ్యేకాచక్షురాదిత్యశ్చసహాశ్రయేణ. వక్ష్యతిచప్రాణాయస్వాహేతిహుతంహవిస్సర్వమేతత్తర్పయతీతి. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం స్వర్గలోకద్వా

---

§ యోఽయమన్తర్హృదయఆకాశోయోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రగ్ం స చన్ద్రమాస్తదేతచ్ఛ్రీశ్చ యశశ్చేత్యుపాసీత శ్రీమాన్యశస్వీ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨

తత్ఖ్వాచ్ఛ్రోత్రాత్ స్వర్గలోకం ప్రతి తిష్ఠతి తస్మైజస్వైతచ్చక్షురాదిత్యస్వరూపేణ, స్వాదత్వాచ్చ సవితుస్తేజోఽన్నాద్య, మిత్యాఖ్యాం గుణాభ్యాముపాసీత రత స్తేజస్వ్యన్నాదశ్చ- ఆమయావిత్వరహితో భవతి- య ఏవం వేద- తస్యైతద్గుణఫలం. ఉపాసనేన వశీకృతో ద్వారపస్స్వర్గలోకప్రాప్తి [illegible] ముఖ్యం ఫలం. ౧

ఆ.— [illegible] ([illegible]) ద్వారపా [illegible] (యథేతి) ఇతి- [illegible] (దేవ స్వేతి) [illegible] (తత్త్వస్యేతి) [illegible] (తేజస్వీతి) [illegible] (ఆదిత్యో హీతి) [illegible] (చక్షుర్హీతి) [illegible] (సత్యవిత్యాశీతి) [illegible] (ప్రాణేతి) [illegible] (తత్స్యేతి) [illegible] (తేజస్వీతి) [illegible] ఆదిత్యాఖ్యాయత్వేన [illegible] (ఉపాసనేనేతి) ౧

రం.— అథో [illegible] ([illegible]) ప్రాణవృత్తివిశేషాత్ [illegible] తేజోఽన్నాద్యత్వగుణోపాసనేన [illegible] పవితేజస్వ్యన్నాదో భవతీత్యర్థః తదేతదిత్యాదివ్యస్య తేజోఽన్నాద్యాఖ్యాఽధ్యానస్య [illegible] తేజస్విత్వం-లావణ్యం. [illegible] ౧

శం.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః- తత్స్థో వాయువిశేషః స వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- విగృహ్య వా ప్రాణాపానౌ- నానా వా- [illegible] సః తచ్ఛ్రోత్రగ్ం స చన్ద్రమాః [illegible] శ్రోత్రేణ [illegible] సహ శ్రయాపూర్వకః [illegible] శ్రోత్రచన్ద్రమసౌ [illegible] అతస్తాభ్యాం శ్రీత్వం. [illegible] ఆభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యాదిసమానం ౨

ఆ.— హృదయస్య పూర్వద్వారస్థితప్రాణస్య [illegible] శ్రోత్ర చన్ద్రమసౌ [illegible] త్యాహ (అథేతి) వీర్యవత్కర్మకుర్వన్- వ్యాన ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రాణాపానౌ విగృహ్య - [illegible] నానా - [illegible] చేష్టత ఇతి వికల్పాన్తరం. తేన సమ్బద్ధః శ్రోత్రస్య త్రిశ్యుక్తత్వాత్ [illegible] యథా శ్రోత్ర [illegible] చన్ద్రమసోఽపి తేన సమ్బద్ధస్య శ్రుతిర్యుక్తత్వాదేవ ధ్యానార్థతయా గ్రాహ్యత్వాహ (తథేతి) శ్రోత్ర చన్ద్రమసోః సమ్బన్ధే శ్రుత్యన్తరమివ సహాయమితి (శ్రోత్రేణేతి) యస్వోరాజః శ్రోత్రం- తదాత్మనాదిశశ్చన్ద్రమాశ్చేత్యేతే స్ప్రష్టా ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. [illegible] (సహశ్రయా పూర్వవదితి) అనయోర్వ్యానాత్మత్వం వ్యానేత్యాదివాక్యశేషాదవధేయమిత్యర్థః తదేతత్- వ్యానాఖ్యం బ్రహ్మ శ్రీశ్చ యశశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. కథం తస్య గుణద్వయవతో ధ్యానమిత్యాశఙ్క్య శ్రోత్రస్య జ్ఞానహేతుత్వాచ్చన్ద్రమసోఽన్నహేతుత్వాత్, తయోరాశ్రయత్వేన తదాత్మనో వ్యానస్యాపి తద్గుణోపపత్తిరిత్యాహ (శ్రోత్రేతి) వ్యానాఖ్య బ్రహ్మణి గుణాన్తరం సాధయతి (జ్ఞానేతి) ఉక్తస్య బ్రహ్మణో గుణద్వయసమ్బన్ధోఽతశ్శబ్దార్థః. శ్రీమానిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. సమానం - తేజస్వీత్యాదివాక్యేనేతి శేషః. ౨

రం.— (అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స చన్ద్రమా ఇత్యాది) శ్రీః- సమ్పత్తిః- [illegible] ౨

ఉ.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః సోఽపానః సా వాక్సోఽగ్నిస్తదేతద్బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యుపాసీత బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౩

అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః స సమానస్తన్మనః స పర్జన్యస్తదేతత్కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యుపాసీత కీర్తిమాన్వ్యుష్టిమాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః స ఉదానః స వాయుః స ఆకాశస్తదేతదోజశ్చ మహశ్చేత్యుపాసీత ఓజస్వీ మహస్వాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః- పశ్చిమః. తత్స్థో వాయువిశేషః. సమూత్రపురీషాద్యపనయన్నధోఽనితీత్యపానః. సా తథా వాక్. తత్సమ్బన్ధాత్తథాగ్నిః. తదేతద్బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. అగ్నిసమ్బన్ధాద్వృత్తస్వాధ్యాయస్య, అన్నగ్రసనహేతుత్వాదపానస్యాన్నాద్యత్వం. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— హృదయస్య పశ్చిమదిగవస్థితసుషిసమ్బన్ధత్వేనాపానో వాగగ్నిశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధం ధ్యేయమిత్యాహ (అథయోఽస్యేతి) సోఽపాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తత్స్థ ఇతి) సోఽపాన ఇతి సమ్బన్ధః. అపానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (సమూత్రేతి) ఆదిశబ్దేన శుక్రాదిగృహ్యతే యథా చక్షుషః శ్రోత్రస్య చ ప్రాణత్వం వ్యానత్వం చోక్తం- తథా వాగపానో భవతి. అపానేత్యృపృతీత్యాది శ్రుతేరిత్యాహ (సా తథేతి) యథా చక్షురాదిద్వారేణాదిత్యాదేః ప్రాణాదిరూపత్వముక్తం- తథా వాచోఽధిష్ఠాతృత్వేన సమ్బన్ధాదగ్నిస్తద్ద్వారేణాపానో భవతీత్యాహ (తత్సమ్బన్ధాదితి) తదేతత్- అపానాఖ్యం బ్రహ్మ. బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మవర్చసం వ్యాచష్టే (వృత్తేతి) కథమపానాత్మే బ్రహ్మణి యథోక్తగుణస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాగ్నిద్వారేణేత్యాహ (అగ్నిసమ్బన్ధాదితి) తథాపి కథమన్నాద్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాద్వారేణేత్యాహ (అన్నేతి) బ్రహ్మవర్చసీత్యాదిఫలవాక్యం * శ్రీమానిత్యాదినాతుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౩

రం.— (అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సోఽపానస్సా వాక్సోఽగ్నిరిత్యాది) బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనజం తేజః. ౩

శం.— అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః- ఉదగ్గతస్సుషిః తత్స్థో వాయువిశేషః. సోఽశితపీతే సమం నయతీతి సమానః. తత్సమ్బద్ధం మనః- అన్తఃకరణం. స పర్జన్యః- వృష్ట్యాత్మకో దేవః. పర్జన్యనిమిత్తాశ్చాప ఇతి. మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చేతి శ్రుతేః. తదేతత్కీర్తిశ్చ - మనసో జ్ఞానస్య కీర్తిహేతుత్వాత్. ఆత్మపరోక్షం విశ్రుతత్వం- కీర్తిః. యశః. స్వకరణసంవేద్యం విశ్రుతత్వం- వ్యుష్టిః. కాన్తిః. దేహగతం లావణ్యం. తతశ్చ కీర్తిసమ్భవాత్కీర్తిశ్చేతి. సమానమన్యత్. ౪

ఆ.— హృదయస్యోత్తరసుషిసమ్బన్ధత్వేన సమానో మనః పర్జన్యశ్చేతి త్రితయం పరస్పరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) సమానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (అశితేతి) మనస్సమానేన సమ్బద్ధః * సమానేత్యృపృతీతి శ్రుతేరిత్యాహ (తత్సమ్బద్ధమితి) * మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతీతి తదేవ వాక్యశేషమాశ్రిత్య తయోస్సమ్బన్ధమాహ (స పర్జన్య ఇతి) శ్రుత్యన్తరాదపి తయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం పాతనికామాహ (పర్జన్యేతి) ఇతిశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శార్థః. తథాపి కథం పర్జన్యమనసోస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య మనసోఽపి కారణత్వేనాద్భిస్సమ్బన్ధాత్తద్ద్వారా దిఙ్మాపి తత్సిద్ధిరిత్యాహ (మనసేతి) తదేతత్- సమానాఖ్యం బ్రహ్మ. కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. తస్మిన్బ్రహ్మణి కీర్తిరూపం గుణం సాధయతి (మనస ఇతి) వ్యుష్టేరర్థాన్తరత్వం కీర్తేర్దర్శయతి (ఆత్మేతి) తతో వ్యుష్టిం వ్యాచష్టే (స్వకరణేతి) తామేవానుభవారూఢాం కథయతి (కాన్తిరితి) కథం పునర్దేహగతస్య లావణ్యస్య కీర్తితా శక్యతే- తత్రాహ (తతశ్చేతి) లావణ్యం పశ్చమ్యర్థః. ఇతి- అసఙ్కీర్ణగుణద్వయవిశిష్టముపాసనం సిద్ధమిత్యర్థః. కీర్తిమానిత్యాదిఫలవాక్యస్య * బ్రహ్మవర్చసీత్యాదినాతుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౪

రం.— (అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిస్స సమానస్తన్మనః స పర్జన్య ఇత్యాది) పర్జన్యః- దేవతావిశేషః. వ్యుష్టిః- దేహకాన్తిః. ౪

శం.— అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః- స ఉదానః- ఆపాదతలాదారభ్యోర్ధ్వముత్క్రమణాత్. ఉత్కర్షార్థం చ కర్మ కుర్వన్నిత్యుదానః. స వాయుః. తదాధారశ్చాకాశః. తదేతత్ వాయ్వాకాశయోరోజో హేతుత్వాదోజః- బలం, మహత్త్వాచ్చ మహః, ఇతి. సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— హృదయస్యోర్ధ్వచ్ఛిద్రసమ్బన్ధ్యుదానో వాయురాకాశశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథయోఽస్యేతి) ఉత్క్రమణాత్- ఉదాన ఇతి సమ్బన్ధః. * ఉదానేత్యృపృతి వాయుస్తృప్యతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యాహ (స వాయురితి) వాయోరాకాశస్య చాధారాధేయసమ్బన్ధాత్, * వాయౌతృప్యత్యాకాశస్తృప్యతీతి శ్రుతే, శ్చేత్యాహ (తదాధారశ్చేతి) తదేతత్- ఉదానాఖ్యం బ్రహ్మ. పూర్వవదోజో మహశ్చేత్యాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తగుణద్వయం నిర్దిశతి (వాయ్వాకాశయోరితి) ఓజస్వీత్యాదివాక్యస్య * కీర్తిమానిత్యాదినా తుల్యార్థత్వమాహ (సమానమితి) ౫

ఉ.— తేవా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః స య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేదాస్య కులే వీరో జాయతే ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేద॥ ౬

అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః॥ ౭

రం.— (అథయోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః స ఉదానః స వాయుస్స ఆకాశ ఇత్యాది) ఓజః - బలం. మహత్త్వం - మహః. ఆకాశశ్చ- దేవతాపి శేషః ౫

శం.— తే వై ఏతే- యథోక్తాః పఞ్చ సుషిసమ్బన్ధాత్పఞ్చ బ్రహ్మణః-హార్దస్య పురుషాః రాజపురుషా ఇవ ద్వారస్థాః స్వర్గస్య-హార్దస్య లోకస్య ద్వారపాలాః. ఏతైర్హి చక్షుశ్శ్రోత్రవాఙ్మనః ప్రాణైర్బహిర్ముఖప్రవృత్తైర్బ్రహ్మణో హార్దస్య ప్రాప్తిద్వారాణి నిరుద్ధాని. ప్రత్యక్షం హ్యేతత్-అజితకరణతయా బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతప్రరూఢత్వాన్న హార్దే బ్రహ్మణి మనస్తిష్ఠతి తస్మాత్సత్యముక్తమేతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపా ఇతి. అతస్స య ఏతానేవం-యథోక్తగుణవిశిష్టాన్ స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్ వేద-ఉపాస్తే. ఉపాసనయా వశీకరోతి. స రాజద్వారపాలానివోపాసనేన వశీకృత్యతైరనివారితః ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం రాజానమివ హార్దం బ్రహ్మ. కిం చ- అస్య విదుషః కులే వీరః పుత్రో జాయతే- వీరపురుషసేవనాత్. తస్య చర్ణాపాకరణేన బ్రహ్మోపాసనప్రవృత్తిహేతుత్వం. తతశ్చ స్వర్గలోకప్రతిపత్తయే పారమ్పర్యేణ భవతీతి స్వర్గలోకప్రతిపత్తిరేవైకం ఫలం. ౬

ఆ.— * తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోక్తమనువదతి (తే వా ఇతి) కథం బ్రహ్మపురుషాః- తత్రాహ (రాజపురుషా ఇవేతి) వ్యపదిశ్యన్త ఇత్యర్థః. తేషాం ద్వారపాలత్వం ప్రపఞ్చయతి (ఏతైరితి) తత్ర స్వానుభవం ప్రమాణయతి (ప్రత్యక్షం హీతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యాం వశీకృతశ్రోత్రాదికరణగ్రామోపేతత్వాభావాత్పరోక్షశబ్దాదివిషయేష్వాసఙ్గరూపానృతాక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. ఏతైరేవ విషయవిముఖైర్బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాణి సమాధ్యాదినా వివృతానీత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మపురుషానుక్తానమూద్య సఫలముపాసనం దర్శయతి (అత ఇతి) అనియతానాం చక్షురాదీనాం బ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిబన్ధకత్వం-నియతానాం తు తత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యేతచ్ఛబ్దార్థః. యథోక్తగుణవిశిష్టత్వం-చక్షురాదీనామాదిత్యాద్యాత్మకత్వం. అదృష్టం ఫలముక్త్వా దృష్టఫలమాహ (కిం చేతి) యథోక్తపుత్రోత్పత్తిర్విదుషో బ్రహ్మప్రాప్తావుపయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) పుత్రస్య ధ్యానానుసారిత్వహేతుత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. పారమ్పర్యేణ- ఉపాసనాద్వారేణేతి యావత్. పుత్రస్య ధ్యానద్వారా బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వే ఫలితమాహ (ఇతి స్వర్గేతి) ౬

రం.— (తేవా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః) త ఏతే - ఉక్తగుణవిశిష్టా ఆదిత్యచన్ద్రమోఽగ్నిపర్జన్యాకాశాఖ్యాః బ్రహ్మపురుషాః- బ్రహ్మసమ్బన్ధినః పురుషాః. స్వర్గస్య లోకస్య- భగవల్లోకస్య హృదయాకాశాఖ్యస్య ద్వారపాలకాః. యద్వా-భగవల్లోకస్య ద్వారపాః- ఆతివాహికాః. (స య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషానిత్యాది) (అస్య కులే వీరో జాయతే) వీరః పుత్రో జాయతే. విద్యావీర్యసమ్పన్నో జాయత ఇత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఫలముక్త్వా ప్రధానఫలమాహ (ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం య ఏతానేవమిత్యాది) భగవల్లోకద్వారపాలకోపాసనయాఽనివారితస్సన్ భగవల్లోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అథ యదసౌ విద్వాన్ స్వర్గం లోకం వీరపురుషసేవనాత్ప్రతిపద్యతే, యచ్చోక్తం * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి,- తదిదం లిఙ్గేన చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియగోచరమాపాదయితవ్యం- యథాఽగ్న్యాదిర్ధూమాదిలిఙ్గేన. తథా హ్యేవమేవేదమితి యథోక్తేఽర్థే దృఢా ప్రతీతిస్స్యాత్, అనన్యత్వేన చ నిశ్చయ, ఇత్యత ఆహ- యదతః-అముష్మాద్దివః- ద్యులోకాత్పరః-పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. (జ్యోతిర్దీప్యతే) స్వయం ప్రభం సదా ప్రకాశత్వాద్దీప్యత ఇవ దీప్యత ఇత్యుచ్యతే - అగ్న్యాదివజ్జ్వలనలక్షణాయాః దీప్తేరసమ్భవాత్. విశ్వతః పృష్ఠేష్విత్యేతస్య వ్యాఖ్యానం- సర్వతః పృష్ఠేష్వితి. సంసారాదుపరీత్యర్థః. సంసార ఏవ హి సర్వః- అసంసారిణ ఏకత్వాన్నిర్భేదత్వాచ్చ. (అనుత్తమేషు) తత్పురుషసమాసాశఙ్కానివృత్తయ ఆహ (ఉత్తమేషు లోకేష్వితి) సత్యలోకాదిషు హిరణ్యగర్భాదికార్యరూపస్య పరస్యేశ్వరస్యాసన్నత్వాదుచ్యతే-ఉత్తమేషు లోకేష్వితి. ఇదం వావ- ఇదమేవ తత్. యదిదమస్మిన్ పురుషేఽన్తః - మధ్యే జ్యోతిశ్చక్షుశ్శ్రోత్రగ్రాహ్యేన లిఙ్గేనోష్ణిమ్నా శబ్దేన వాఽవగమ్యతే. యత్త్వచా స్పర్శరూపేణ గృహ్యతే- తచ్చక్షుషైవ- దృఢప్రతీతికరత్వాత్త్వచో, ఽవినాభూతత్వాచ్చ రూపస్పర్శయోః. ౭

ఆ.— గాయత్ర్యుపాధికం బ్రహ్మోపాస్యం, తాదర్థ్యేన ద్వారపాలోపాస్తిశ్చ కర్తవ్యా,- తత్తదఙ్గేషు శ్రుతాని ఫలాని సముచ్చిత్య ప్రధానోపాసనాదేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తం. ఇదానీం విద్యాన్తరం ప్రస్తౌతి (అథ యదితి) పరస్తాద్దివో దీప్యమానం బ్రహ్మ కౌక్షేయే జ్యోతిషి ప్రతీకేఽధ్యస్య దృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాముపాసితవ్యమితి శ్రౌతమర్థం సిద్ధవత్కృత్వాఽఽర్థికమర్థమాదాయ తాత్పర్యమాహ (యదసౌ విద్వానితి) వీరాణాం-వీర్యవతామాదిత్యాదీనాం పురుషాణాం సేవనాత్-ఆధ్యానాదితి యావత్. లిఙ్గేన- స్పర్శవిశేషేణ శ్రవణవిశేషేణ చేత్యర్థః. (చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియ

ఉ.— తస్యైషా దృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరే సగ్ంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైత త్కర్ణావపిగృహ్య నినదమివ నదథురివాగ్నేరివ జ్వలత ఉపశృణోతి తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత చక్షుష్యః శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

గోచరమితి) మద్దృష్టిం ప్రత్యక్షం, శ్రుతం చ మయే, త్యాపాదయితవ్యం-అన్యథాదృష్టత్వ శ్రుతత్వాభ్యాం బ్రహ్మణిధ్యానాసిద్ధిరిత్యర్థః. పరస్య ప్రతిపత్తౌ లిఙ్గేన ప్రత్యాయ్య నేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) విప్రతిపన్నం ప్రతిధూమాదిలిఙ్గేనాగ్న్యాది ప్రత్యాయ్యతే- తథాస్పర్శాదిలిఙ్గేనదృష్టత్వాదినిశిష్టమిదం ప్రత్యేతవ్యమిత్యర్థః. యథోక్తస్య జ్యోతిషోలిఙ్గేన ప్రత్యాయనం కిమితి క్రియతే-తత్రాహ (తథాహీతి) లిఙ్గద్వారాతస్య ప్రత్యాయనేనతిగుణద్వయవిశిష్టమేవేదం జ్యోతిః- నాన్యథేత్యేవం యథోక్తే-పరస్మిన్నుపాస్యజ్యోతిషి దృఢాధీస్స్యాత్-తద్ద్గుణస్య జ్యోతిషో ధ్యానాదిత్యర్థః. మాభూత్పరస్య జ్యోతిషో యథోక్తగుణస్య విశిష్యోపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యత్వేనేతి) కౌక్షేయస్య జ్యోతిషస్సన్నికర్షాజ్జీవాభేదం పరికల్ప్య జాఠరం జ్యోతిర్బ్రహ్మేత్యనన్యత్వేన ధ్యానే జీవ బ్రహ్మణోరేకతయా నిశ్చయస్సార్థాస్స్యతి-అతో యథోక్తోపాసనిరర్థకమిత్యర్థః. అథశబ్దస్య విద్యాన్తరారమ్భార్థత్వమభ్యుపేత్యానన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యముక్త్వాఽవశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) యదిత్యుపక్రమ్య జ్యోతిరిత్యుపసంహారాత్పరఇతి పుల్లిఙ్గప్రయోగమాశఙ్క్యాహ (పరమితి) కాదాచిత్కప్రకాశత్వాభావాత్కథం దీప్యత ఇతి ప్రయోగః- తత్రాహ (స్వయంప్రభమితి) కస్మాదివేతి ప్రయుజ్యతే- ముఖ్యమేవ దీప్యమానత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్న్యాదీతి) హేతోరుభయత్ర సమ్బన్ధః. సర్వశబ్దస్యాసఙ్కుచితత్వాదాత్మనోఽపి తేన సఙ్గ్రహోశేత్వాత్కథం తస్మాదూర్ధ్వం బ్రహ్మేత్యుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారాదితి) తస్యైవ సర్వశబ్దవాచ్యత్వముపపాదయతి (సంసారఏవహీతి) తస్యానేకత్వేన సర్వశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః. ఆత్మని సర్వశబ్దానుపపత్తిమాహ (అసంసారిణ ఇతి) సర్వశబ్దస్యానేకార్థవాచిత్వా, దాత్మనిచైకత్వా, త్ప్రకారభేదస్య చ నిత్యముక్తే తస్మిన్నసమ్భవా, న్నతస్య సర్వశబ్దార్హత్వమితిరిత్యర్థః. ఉత్తమానభవ నీత్యనుత్తమాః - తేష్విత్యుత్తరుపాశఙ్క్యాయాం తస్నిన్వృత్తిద్వారా బహువ్రీహిసిద్ధ్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (తత్పురుషేతి) కిమితి తేషు పరబ్రహ్మనిర్దిశ్యతే- తస్య సర్వగతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) తథాప్యాత్మనా స్థితం పరంబ్రహ్మోత్తమేషు లోకేష్విత్యుచ్యతే-తస్య సర్వత్ర సతోఽపి సత్యలోకాదిషు హిరణ్యగర్భాద్యాత్మనాఽతిశయేన నిత్యాభివ్యక్తత్వాదిత్యర్థః. యదితి సర్వనామ్నా ప్రకృతం బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. తస్యోపాస్యత్వార్థం సంసారాద్యుపరిష్టాదవస్థానముక్తం. ఇదానీం కౌక్షేయజ్యోతిషి తదారోపయతి (ఇదమితి) కౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీకే ప్రమాణం దర్శయతి (చక్షురితి)*చక్షుష్యో భవతీతి ఫలవచనానుసారేణ స్పర్శరూపైక్యమాధ్యానికమాదాయోష్ణిమ్నా చాక్షుషత్వం ద్రష్టవ్యం. రూపస్పర్శయోరైక్యాధ్యాసం స్ఫుటయతి (యత్త్వచేతి) యదుష్ణం తేజో ద్రవ్యాత్మకం త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శరూపేణ గృహ్యతే- తచ్చక్షుషైవ గృహ్యతే. తత్ర హేతుమాహ (దృఢేతి) త్వచో దృఢాయాం ప్రతీతౌ హేతుత్వాచ్చక్షుషా తాదాత్మ్యారోపాదిత్యర్థః. యద్రూపవద్భవతి- తత్స్పర్శవదపీతి నియమాచ్చ రూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తస్య చాక్షుషత్వసిద్ధిరిత్యాహ (అవినాభూతత్వాచ్చేతి) ౭

రం.— ఏవం గాయత్రీవిద్యా ప్రకృతస్య ద్యుసమ్బన్ధినః సకలశబ్దస్య పరస్య బ్రహ్మణ ఆశ్రయరూపవ్యక్తిమత్త్వరూపఫలవిశేషార్థం కౌక్షేయజ్యోతీరూపత్వేనోపాసనావిధానాయాహ (అథయదతః పరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు) *తథాచ రాత్స్వమ్భవతీహ విశ్వమిత్యత్ర జగదన్తర్వర్తివ్యష్టి జాతే విశ్వశబ్ద ప్రయోగాత్ విశ్వశబ్దో వ్యష్టిపరః. సర్వశబ్దః పనిశేషాత్సమష్టితత్త్వపరః. తత్వాచ్చతః పరో దివః- అప్రాకృతస్థానవిశేషస్యోపరిష్టాత్ సమష్టివ్యష్టిబహిర్భూతేష్వనుత్తమేషు - స్వావధికోత్తమరహితేషూత్తమస్థానవిశేషేషు * తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి అవభాసకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమాత్మా దీప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర యచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శితయా ప్రకృతం త్రిపాద్బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. (ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః) తత్ - దివః పరస్తాద్దీప్యమానం త్రిపాద్బ్రహ్మ యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే-శరీరస్యాన్తర్జ్యోతిః- ఇదం వావ- కౌక్షేయజ్యోతిరేవ. కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకమేవేత్యర్థః. * అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మరణాత్. తతశ్చ తదాత్మకత్వానుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౮

శం.— కథం పునస్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గం త్వగ్దృష్టిగోచరత్వమాపద్యత ఇతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. అస్మిఞ్ఛరీరే హస్తేనాలభ్య సంస్పర్శేనోష్ణిమానం- రూపసహభావినముష్ణస్పర్శభావం విజానాతి. స హ్యుష్ణిమా నామరూపవ్యాకరణాయ దేహమనుప్రవిష్టస్య చైతన్యాత్మజ్యోతిషో లిఙ్గం-అవ్యభిచారాత్. న హి జీవన్తమాత్మానముష్ణిమా వ్యభిచరతి- *ఉష్ణ ఏవ జీవిష్యన్ శీతో మరిష్యన్నితి హి విజ్ఞాయతే. మరణకాలే చ *తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి పరేణావిభాగత్వోపగమాత్. అతోఽసాధారణం లిఙ్గమౌష్ణ్యమగ్నేరివ ధూమః. అతస్తస్య- పరస్యైషా దృష్టిః- సాక్షాదివ దర్శనం. దర్శనోపాయ ఇత్యర్థః. తథా- తస్య- జ్యోతిష ఏషా శ్రుతిః- శ్రవణం. శ్రవణోపాయోఽప్యుచ్యమానః. యత్ర - యదా పురుషో జ్యోతిషో లిఙ్గం శుశ్రూషతి- శ్రోతుమిచ్ఛతి. తదైతత్కర్ణావపిగృహ్య. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం. అపిగృహ్య - అపిధాయేత్యర్థః. అఙ్గుళి

భ్యాం ప్రార్థ్యత్వనినదమివ - రథస్యేవఘోషః- నినదః. తమివశృణోతి. నదథురివ- ఋషభకూజితమివ. శబ్దోయథాచాగ్నేర్బహిర్జ్వలతః- ఏవంశబ్ద మన్తశ్శరీరఉపశృణోతి. తదేతత్- జ్యోతిఃదృష్టశ్రుతలిఙ్గత్వాద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత. తథోపాసనాచ్చక్షుష్యః - దర్శనీయః, శ్రుతః-విశ్రు త, శ్చ. యత్స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తంఫలం-తద్రూపేసమ్పద్యతే చక్షుష్యఇతి-రూపస్పర్శయోస్సహభావిత్వాత్, దిష్టత్వాచ్చదర్శనీయతాయుక్తా. ఏ వంచవిద్యాయాఫలముపపన్నంస్యాత్- సతుమృదుత్వాదిస్పర్శవత్త్వే. యఏవంయథోక్తౌగుణౌవేద స్వర్గలోకప్రతిపత్తిస్తూక్తమదృష్టంఫలం. ద్వి రభ్యాసఆదరార్థః. ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

౮.—— శబ్దాయస్యజ్యోతిషోలిఙ్గమాష్యంచ-తస్యత్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్యచాక్షుషత్వముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథమితి) తస్యైషా దృష్టిరిత్యాదివాక్యేనోత్తరందర్శయన్ యత్రేత్యాదివ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) యథైతద్విజ్ఞానంస్యాత్- తథేతద్విజ్ఞానక్రియాయాంవిశేషణ మేతదితిపదయోరర్థః సంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతిచేత్-కథంతర్హితస్యచాక్షుషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (రూపసహభావినమితి) భవత్వౌపచారిక మౌష్ణ్యస్యచాక్షుషత్వం- తథాపికథంతస్యలిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్క్యజీవనప్రత్యాయనద్వారాకౌక్షేయజ్యోతిషోలిఙ్గత్వంసాధయతి (సహీతి) జీ వాత్మనాతస్యావ్యభిచారంస్ఫోరయతి (సహీతి) తత్రైవశ్రుతింసంవాదయతి (ఉష్ణఏవేతి)యదాజీవస్యలిఙ్గమౌష్ణ్యం - తదాపరస్యాపిజ్యోతి షస్తల్లిఙ్గంభవతి- జీవపరయోరేకత్వాదిత్యాహ (మరణకాలేచేతి) వాగాదిమనసి- మనఃప్రాణే- ప్రాణస్తేజసి - తదధ్యక్షేణపరస్యాం దేవతాయాంపరమాత్మాఖ్యాయాంసమ్పద్యతఇతి శ్రుత్యాజీవస్యపరేణతద్ధర్మాత్మనాసహైకత్వస్యోపగమాజ్జీవస్యలిఙ్గంతద్భవతి పరస్యలిఙ్గమిత్యర్థః. యదాహిజీవస్యపరస్యచయథోక్తలిఙ్గాదవగతిః - తదాతత్రకౌక్షేయజ్యోతిషస్తదవికరణస్య సుతరామవగతిరస్తీత్యాహ (అతఇతి) ఉష్ణస్యజా ఠరేజ్యోతిషి ప్రతీకేలిఙ్గత్వేసతి తల్లిఙ్గత్వమాహ (అతఇతి) నిష్ఠీవప్రతిమయాజాఠరేణజ్యోతిషాపరస్యజ్యోతిషస్తాదాత్మ్యాదిత్యర్థః. ప్రతీక ద్వారాదధ్యుపాయాన్తరస్యశ్రవణోపాయంలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తథేతి) అపిగృహ్య - శృణోతీతిసమ్బన్ధః. యథా శ్రవణమేతద్భవతి- తథాశ్రృ ణోతీతి శ్రవణక్రియాయావిశేషణమేతచ్ఛబ్దఇతియోజనా. ప్రాగ్వత్య - పిధాయేతియావత్. శ్రూయమాణశబ్దస్యవాచ్యార్థభావస్ఫుటీకరణార్థము నేకదృష్టాన్తోపాదానం. కౌక్షేయజ్యోతిష్యారోపితస్యజ్యోతిషోధ్యేయస్యధ్యానోపాయాఙ్గత్వేన గుణద్వయముపదిశతి (తదేతదితి) దృష్టమిత్యు పాసనైఫలమాహ (తథేతి) శ్రుతమిత్యుపాసనైఫలమాచష్టే (శ్రుతఇతి) కథం పునస్స్పర్శగుణోపాసనేన్పర్శో భవతీత్యవక్తవ్యేచక్షుష్యోభవతీ త్యుచ్యతే- తత్రాహ (యత్స్పర్శేతి) సమ్పాదనేనిమిత్తమాహ (రూపస్పర్శయోరితి) ఇతశ్చచక్షుష్యోభవతీతిఫలవచనమచితమిత్యాహ (ఇష్ట త్వాచ్చేతి) ఫలవచనమపిసమ్పాదనకల్పకమిత్యాహ (ఏవంచేతి) యదాస్పర్శగుణోపాసననిమిత్తఫలత్వంరూపేసమ్పద్యతే-తదావిద్యాయాశ్శ్రు తంఫలముపపన్నమితిఫలశ్రుతిరనుకూలితాస్యాత్- రూపవిశేషవతిచక్షుష్యశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. యదిపునర్మృదుత్వాదిస్పర్శగుణస్యోపాసనని మిత్తఫలత్వంకల్ప్యతే - తదాచక్షుష్యోభవతీతిశ్రుతంఫలంనైవోపపన్నంస్యాత్- తతశ్చఫలశ్రుతిరపిబాధితాభవేదిత్యాహ (సత్వితి) కస్యేదంఫలమి త్యపేక్షాయామాహ (యఏవమితి) సనుపరస్యజ్యోతిషోజాఠరేజ్యోతిష్యారోపితస్యయథోక్తగుణవతోధ్యానాత్మకధ్యానమత్యల్పంఫలమానసరూప ముపదిశ్యతే-తత్రాహ (స్వర్గలోకేతి) ఫలవత్త్వంవిద్యాయామాదరోపిపక్షితః.. ౮

ఇతితృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.—— (తస్యైషాదృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరేసంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతి) తస్య- పరమాత్మశరీరభూతస్యజాఠరాగ్నేరేషాదృ ష్టిః- ఇదందర్శనమిత్యర్థః. యత్ర- యదాఅస్మిఞ్ఛరీరేహస్తస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతీతియత్- యదౌష్ణ్యోపలమ్భనమిత్యర్థః. ఉపలభ్యమానస్య ఉష్ణస్పర్శస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్స్పర్శసాక్షాత్కారఏవతత్సాక్షాత్కారఇత్యర్థః. (తస్యైషాశ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్యనినదమివనదథురి వాగ్నేరివజ్వలతఉపశృణోతి) యత్ర- యదాపురుషస్స్వకర్ణావఙ్గులీభ్యామపిధాయనినదమివ- రథఘోషమివ. నదథుమివ - నదథురివ. ఋషభ కూజితమివ. బహిర్జ్వలతోఽగ్నేశ్శబ్దమివశృణోతీతియత్ - తదేవజాఠరాగ్నిశ్రవణం. ఆన్తరస్యశబ్దస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్తచ్ఛబ్దశ్రవణమేవ తచ్ఛ్రవణమిత్యర్థః. (తదేతద్దృష్టంచశ్రుతంచేత్యుపాసీత) తదేతత్ - పరమాత్మశరీరభూతంకౌక్షేయజ్యోతిఃఉక్తరీత్యాదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యర్థః. తస్యఫలమాహ (చక్షుష్యశ్శ్రుతోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద) చక్షుష్యత్వం - అభిరూప్యం. చక్షుస్సేహితఇత్య ర్థః *శరీరావయవాచ్చేతియత్. శ్రుతత్వం - కీర్తిమత్త్వం. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఉక్తశ్రుత్యర్థస్యజ్యోతిరధికరణేశ్రుతప్రకాశికా యాంస్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిరిత్యత్రజ్యోతిశ్శబ్దితం ప్రసిద్ధమగ్న్యాదికంజ్యోతిరేవ- కౌక్షేయజ్యోతిష్యైక్యాధ్యాసస్యలౌకికజ్యోతిష్యేవోపపత్తేః, దీప్తైరూపవద్విషయత్వేననీరూపేపరమాత్మన్యదీప్తేరసమ్భవాత్, *దివఃపరఇతిద్యుమర్యా దత్వస్యాపినిస్సర్యాదేపరమాత్మన్యభావాత్, *లోకేష్విత్యాధారబహుత్వస్యాపినిరాధారేఅసమ్భవాత్, చక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలశ్రవణా, చ్చ. రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వాధారబహుత్వకౌక్షేయజ్యోతిరధ్యాసచక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలోపాసనోపాస్యత్వరూపవాక్యశేష శ్రుతలిఙ్గానుగృహీతజ్యోతిశ్శ్రుత్యాప్రసిద్ధమగ్న్యాదిజ్యోతిరేవేహోపదిశ్యతఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్. ద్యుస మ్బన్ధితయానిర్దిష్టంనిరతిశయదీప్తియుక్తంజ్యోతిఃపరమపురుషఏవ- *పాదోస్యసర్వాభూతానిత్రిపాదస్యామృతందివీతి మన్త్రే ద్యుసమ్బన్ధినస్సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్, తస్యైవద్యుసమ్బన్ధినఇహాపిద్యుసమ్బన్ధిత్వేనప్రత్యభిజ్ఞానాత్, యచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వేనప్రకృతపరామర్శిత్వస్యైవయుక్తతయాద్యు సమ్బన్ధిత్వేన

ఉ.— సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథాక్రతురస్మిం ల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత ॥ ౧

ప్రకృత త్రిపాద్విభూతిపరామర్శస్యైవ యుక్తత్వాత్, ఫలార్థతయా పరమాత్మన్యేవ కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకత్వానుసన్ధానస్యోపపత్తేః, కూపవద్విషయాదీప్తిర్ద్యుమర్యాదప్యలోకాధారత్వాదీనాం నరాదిత్యవిద్యాన్యాయేనవిగ్రహవిశిష్టవిషయోపపత్తేః, ఛాన్దసత్వోపపత్తేః, త్రినిమిత్తకజ్యోతిశ్శబ్దస్యాపి తత్ప్రసిద్ధ్యా, జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమపురుష ఏవ. * ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగమాత్తథాహి దర్శనం. పూర్వత్ర గాయత్రీహ్యేదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్యఛన్దస ఏవ ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ * పాదోఽస్య సర్వా భూతానీతి సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్ నపర బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వం- యోనయ ద్యుబద్ధశ్రుత్యా తత్పరామర్శస్యాపి చేన్న- తత్ర గాయత్రీశబ్దేన ఛన్దఃపరామృశ్యతే- అపితు బ్రహ్మణ ఏవ గాయత్రీసాదృశ్యేనోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. చతుష్పదత్వ బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయా గాయత్ర్యా సాదృశ్యసమ్భవాత్. తథా అన్యత్రాపి సాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీ శబ్దః అర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే- యథా సంవర్గవిద్యాయాం అగ్నిసూర్యజలచన్ద్రవాయువాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రాణరూపేషు దశసు దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచినో విరాట్ఛబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః. * భూతాది పాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవం. భూతపృథివీశరీరహృదయలక్షణపాదచతుష్టయస్య * సైషా చతుష్పదేతి ప్రతిపాదితస్య ఛన్దోరూపాయాం గాయత్ర్యామసమ్భవాద్గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. అతో గాయత్రీశబ్దితం త్రిపాద్విభూత్యైవజ్యోతిర్వాక్యేపి యద్ద్యుబద్ధశ్రుత్యా పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాపకద్యుసమ్బన్ధిత్వలిఙ్గానుగృహీతయా ప్రతిపాద్యతే. * ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. పూర్వవాక్యే * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి దివోఽధికరణత్వేన నిర్దేశాత్, జ్యోతిర్వాక్యే * దివః పర ఇత్యవధిత్వేన నిర్దేశాత్, న ప్రత్యభిజ్ఞాసమ్భవ ఇతి చేన్న- వృక్షాగ్రే శ్యేన ఇతి పఞ్చమీసప్తమ్యోః ప్రయోగదర్శనవదిహాప్యుపపత్తేరితి భావః. ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునస్తస్యైవ త్రిపాదమృతస్య బ్రహ్మణోఽనన్తగుణవతోఽనన్తశక్తేరనేకభేదోపాస్యస్య విశిష్టగుణశక్తిమత్త్వేనోపాసనం విధిత్సన్నాహ- సర్వం- సమస్తం ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థో నిపాతః. ఇదం- జగన్నామరూపవికృతం ప్రత్యక్షాదివిషయం బ్రహ్మ- కారణం. వృద్ధతమత్వాద్బ్రహ్మ. కథం సర్వస్య బ్రహ్మత్వమిత్యత ఆహ (తజ్జలానితి) తస్మాత్- బ్రహ్మణో జాతం తేజోఽబన్నాదిక్రమేణ సర్వం- అతస్తజ్జం. తథా- తేనైవ జననక్రమేణ ప్రతిలోమతయా తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే- తదాత్మతయాశ్లిష్యత ఇతి తల్లం. తథా- తస్మిన్నేవ స్థితికాలేఽనితి- ప్రాణితి. చేష్టత ఇతి ఏవం బ్రహ్మాత్మతయా త్రిషు కాలేష్వవిశిష్టం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాత్. అతస్తదేవేదం జగత్. యథా చేదం తదేవైకమద్వితీయం- తథా షష్ఠే విస్తరేణ వక్ష్యామః. యస్మాచ్చ సర్వమిదం బ్రహ్మ- అతః శాన్తః- రాగద్వేషాదిదోషరహితః సంయతస్సన్ యత్తత్సర్వం బ్రహ్మ- తద్వక్ష్యమాణైర్గుణైరుపాసీత. కథముపాసీత. (స క్రతుం కుర్వీత) క్రతుః- నిశ్చయః అధ్యవసాయః. ఏవమేవ నాన్యథేత్యవిచలః ప్రత్యయః. తం క్రతుం కుర్వీత- ఉపాసీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం పునః క్రతుకరణేన కర్తవ్యం ప్రయోజనం, కథం వా క్రతుః కర్తవ్యః, క్రతుకరణం చాభిప్రేతార్థసాధనం కథం, ఇత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమథేత్యాది గ్రన్థః. అథ ఖల్వితి- హేత్వర్థః. యస్మాత్ క్రతుమయః- క్రతుప్రాయః- అధ్యవసాయాత్మకః పురుషః- జీవః. యథాక్రతుః- యాదృశః క్రతురస్యసోఽయం యథాక్రతుః యథాధ్యవసాయః. యాదృఙ్నిశ్చయోఽస్మిల్లోకే- జీవన్నిహ పురుషో భవతి- తథేతః- అస్మాద్దేహాత్ప్రేత్య- మృత్వా భవతి. క్రత్వనురూపఫలాత్మకో భవతీత్యర్థః. ఏవం హ్యేతచ్ఛాస్త్రతో దృష్టం * యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమిత్యాది యత ఏవం వ్యవస్థా శాస్త్రదృష్టా- అతస్సః- ఏవం జానన్ క్రతుం కుర్వీత- యాదృశం క్రతుం వక్ష్యామస్తం. యత ఏవం శాస్త్రప్రామాణ్యాదుపపద్యతే క్రత్వనురూపం ఫలం- అతస్స కర్తవ్యః క్రతుః. ౧

ఆ.— ప్రతీకద్వారా బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా స్వప్రతీకం హిత్వా సగుణబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి (పునరిత్యాదినా) తస్య నిరుపాధిత్వం వ్యావర్తయతి (అనన్తేతి) కథమేకస్యానేకగుణత్వం- తత్రాహ (అనన్తశక్తేరితి) నను పూర్వమేవాస్యోపాసనాన్యతివృత్తాని- తథా చ వక్తవ్యశేషాభావం శఙ్కిత్వాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషు- గాయత్ర్యాద్యుపాధిషూపాస్యస్యాపి బ్రహ్మణో మనోమయత్వాదివిశిష్టగుణత్వేన విశిష్టశక్తిమత్త్వేన చోపాసనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. తస్యేదమా పరామర్శే హేతుమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) బ్రహ్మశబ్దస్య నిరుపాధికార్థవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (కారణమితి) కథం తస్య బ్రహ్మత్వం- తదాహ (వృద్ధతమత్వాదితి) నిరతిశయమహత్త్వాదిత్యర్థః. సర్వమనూద్య తస్య బ్రహ్మవిధానే యుక్తిం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) తజ్జం చ తల్లం చ తదనం చ తజ్జలాన్. అవయవలోపశ్ఛాన్దసః. తత్ర తజ్జత్వం జగతో వ్యుత్పాదయతి (తస్మాదితి) తల్లత్వముపపాదయతి (తథేతి) * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఇతి న్యాయాత్ప్రతిలోమతయా- జననవ్యుత్క్రమేణ తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే జగదితి కృత్వా యథా తజ్జం- తథేతి యోజనా. తత్ర లయో నామ- జగతశ్శూన్యతేతి శఙ్కాం వ్యావర్తయతి (తదాత్మతయేతి) తదనత్వం ప్రతిపాదయతి (తథేతి) యథా తజ్జం తల్లం చ- తథా తదనం చ జగదిత్యర్థః. ఇతి- తదనమితి శేషః. యుక్తిసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ త్రిష్వపి కాలేషు జగతోఽగ్రహణాత్తదాత్మత్వేనావిశిష్టమిష్టం జగత్తదేవ స్యాదితి యోజనా. యుక్తిసిద్ధమపి జగతో బ్రహ్మ

త్వం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధం నాఙ్గీకారమర్హతి- సహిసద్వితీయమద్వితీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వేఫలితమాహ (యస్మాచ్చే తి) కియన్తం కాలం ప్రత్యయమావర్తయేదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తత్స్వరూపమపర్యన్తమితిదర్శయితుం వ్యవహితం వాక్యముపాదాయ వ్యాచష్టే (కథ మిత్యాదినా) ఉపాసీతేత్యస్య క్రతుంకుర్వీతేత్యనేనవ్యవహితేనసమ్బన్ధ ఇతియోజనా. క్రత్వనుష్ఠానస్యఫలంపృచ్ఛతి (కిమ్పునరితి) తత్ర క్రతుకర ణంచ కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నాన్తరం దర్శయతి (కథంచేతి) బ్రహ్మభావసాధనత్వాత్ క్రతుకరణస్యఫలప్రశ్నో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుకరణం చేతి) నహిజీవస్యస్థితస్యసతస్స్వాపసద్భావస్సమ్భవతీతిభావః. క్రతుకరణస్యేదం ప్రయోజనం - సచ క్రతురేవం క్రియతే - తత్కారణంచానయా రీత్యా బ్రహ్మసద్భావం సాధయితేత్యస్యార్థజాతస్య ప్రతిపాదనార్థమాఖణ్డసమాప్తేరథేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థఇత్యాహ (ఇత్యస్యార్థస్యేతి) అథఖల్వితి త్ర పూర్వవత్ ఖలుశబ్దః. అథశబ్దస్తు హేత్వర్థ ఇత్యత్ర హేతురూపమర్థంవివృణోతి (యస్మాదితి) యద్వా- అథేత్యారభ్యపురుషఇత్యన్తో గ్రన్థో హే త్వర్థ ఇత్యుక్త్వాతమేవ హేతురూపమర్థం దర్శయతి (యస్మాదితి) యథా క్రతురిత్యస్మాదథ సాన్తస్యాపకృష్టో ద్రష్టవ్యః. అస్మిల్లోకఇతి శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (జీవన్నిహేతి) ఇహ-వర్తమానే దేహే జీవన్ సన్నితియావత్. క్రతుకరణేనకింకర్తవ్యంఫలమితి ప్రశ్నంవ్యాచష్టే (తథేతి) క్రత్వను రూపఫలాత్మకత్వే పురుషస్య సప్రతిసంవాదయతి (ఏవం హీతి) శాస్త్రమేవోదాహరతి (యంయమితి) కథంవా క్రతుః కర్తవ్య ఇతి ప్రశ్నం ప్ర త్యాహ (యతఇతి) క్రత్వనురూపఫలాత్మకః పురుషోభవతీత్యేవంరూపావ్యవస్థైతియావత్. ఏవంజానన్ - క్రత్వనురూపం ఫలమితిశాస్త్రతఃపశ్యన్ని త్యర్థః కీదృశః క్రతురిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యాదృశమితి) సక్రతుంకుర్వీతేత్యస్యార్థం నిగమయతి (యతఏవమితి) ౧

ర౦. — శాణ్డిల్యవిద్యాం ప్రస్తౌతి (సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మ తజ్జలానితిశాన్త ఉపాసీత) జాయతఇతిజం. లీయతఇతిలం. అనశబ్దా డ ప్రత్యయాన్తా. అనితీత్యర్థః. అనితి- జీవతీత్యర్థః. క్విబన్తోవిజన్తోవా ఽయంశబ్దః. తస్యజాన్ లజ్జలాన్. ఇతిహ్యేతత్వర్థః. సర్వశబ్దస్సర్వశరీరకపరః, ఇదమిత్యేతద్బ్రహ్మణః- సర్వస్యవా విశేషణం. అయంతజ్జలత్వాద్ధేతోస్తదాత్మత్వం సర్వాత్మకం బ్రహ్మేతిశాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యర్థః. అత్రతజ్జత్వతల్ల త్వేస్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మగతేతదనురూపే. తస్మిన్ననుప్రవిశ్యాత్మతయాబ్రహ్మగతం-బ్రహ్మణ స్తదసమ్భవాత్. అపితుచిదచిన్మాత్రగతమితి ద్రష్టవ్యం. భగవతాభాష్యకృతా * సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మతజ్జలానితిశాన్త ఉపాసీతేతిసర్వోత్పత్తిస్థితిప్రళయకారణత్వేనసర్వస్యాత్మతయా, అనుప్రవేశకృతజీవ యితృత్వేన, చసర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనంవిధాయోతిభాషితం. వ్యాసార్యైశ్చ * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్యశాస్త్రాదవగమ్య * సర్వ భూతాత్మకే తాతజగన్నాథేజగన్మయే। పరమాత్మనిగోవిన్దేమిత్రామిత్రకథాకుతఇత్యుక్తరీత్యారాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మో పాసీతేత్యర్థ ఇత్యుక్తం. * వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మేతివదతాంవ్యాసార్యాణామయమాశయః - సర్వంఖల్వితివాక్యోక్తంసార్వాత్మ్యంతునోపాస్యగు ణః - ఉత్పత్తివిశిష్టసార్వాత్మ్యగుణావరుద్ధేమనోమయత్వాదివక్ష్యమాణగుణవిధానానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్. సహోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతస్యసార్వా త్మ్యస్యైవమేకమిత్యుపగన్తవ్యమితివాచ్యం-సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మతజ్జలానిత్యన్తస్యవాక్యస్యఖలుశబ్దకృతేన ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేనవికవాక్యత్వస్యనివారి తత్వాత్. నహ్యుపాసీతఖల్వితివచనవ్యక్తిర్దృశ్యతే. అతస్సార్వాత్మ్యస్యోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతత్వాభావేనశాన్తఉపాసీతేతివాక్యే ఉపాస్యాకాఙ్క్షా యాం పూర్వవాక్యప్రతిపన్నస్య బ్రహ్మరూపధర్మిమాత్రస్యైవఉపాస్యతయాఽన్వయః- నతుసార్వాత్మ్యవిశిష్టస్య. లతశ్చోత్పత్తివిశిష్టసార్వాత్మ్య నవరోధాత్ నవక్ష్యమాణమనోమయత్వాదిగుణానన్వయశఙ్కా. * సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేతితదర్థస్తైశకభాష్యేపిసర్వాత్మకత్వంనోపాస్యగుణ తయానిర్దిష్టం-అపితుఉపాస్యబ్రహ్మణఃస్వరూపకథనమాత్రపరమితి. ఏతచ్చసర్వమపిశ్రుతిప్రకాశికాయామేవవర్ణితంచ. నను * బ్రహ్మాత్మకత్వంసర్వస్యశాస్త్రా దవగమ్యరాగద్వేషాదిరహితస్సన్వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇతివ్యాసార్యైరవోక్తత్వాత్ తదేకవాక్యత్వసమ్భవేతజ్జలానితిత్యన్తస్యపృథ గ్వాక్యత్వకల్పనాఽయోగాత్, సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తివాక్యనిహితత్వేపిమనోమయత్వాదీనాముత్పత్తివిశిష్టగుణావిరోధినామన్వయేదోషాభావా, చ్చవా క్యభేదకల్పనం, శాణ్డిల్యవిద్యాయాంసార్వాత్మ్యస్యానుపాస్యత్వకల్పనం, వావ్యర్థమితిచేన్న-ఉపాసీతేత్యనేనవాక్యైకవాక్యత్వాభ్యుపగమేపివైక వాక్యత్వనిరాకరణేదోషాభావాత్, శాన్తిహేతుతయాఽన్వితస్యసార్వాత్మ్యస్యఉపాస్యత్వే ప్రమాణాభావాదితివ్యాసార్యాభిప్రాయాత్,. నను బ్రహ్మణస్సర్వాత్మకత్వాత్ యత్రక్వచిత్క్రియమాణస్యాపిద్వేషాదేరాత్మద్వేషపర్యవసన్నత్వేనాయుక్తత్వాత్ శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యుక్తేర్బ్రహ్మో పాసీతేతికథమవగమ్యతే- సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మేత్యస్యశమవిధ్యర్థవాదభూతస్య ఉపాస్యసమర్పకత్వాభావాదితిచేత్. సత్యం-శమవిధ్యర్థతయానిర్దిష్ట స్యాపి బ్రహ్మణఉపాస్యాకాఙ్క్షాపూరకత్వస్యాపిసమ్భవాత్, అన్యార్థతయాఽపి స్వవాక్యనిర్దిష్టం బ్రహ్మవిహాయ ఉపాస్యాన్తరకల్పనస్యానుచిత త్వాత్, ఘమూలతశ్శాఖాంపరివాస్యోపవేషంకరోతీత్యత్రమూలతఇత్యస్య శాఖాపరివాసనేఅపాదానతయాఽన్వితస్యాపి ఆకాఙ్క్షావశేన * ఉపవే షంకరోతీత్యనేనాప్యన్వయాభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. విహితముపాసనంస్తౌతి (అథఖలు క్రతుమయఃపురుషోయథా క్రతురస్మిఁల్లోకేపురుషోభవ తితథేతః ప్రేత్యభవతీతి) * తంయథాయథోపాసతేతథైవభవతీతిశ్రుత్యన్తరాదిహలోకేపురుషఃయథా క్రతుః- యథోపాసనః. తథైవేతః ప్రేత్యా ముష్మిఁల్లోకేభవతి. తతోహేతోః పురుషః క్రతుమయః - క్రతుప్రధానః. ఉపాసనాప్రధానఇత్యర్థః. తతశ్చోపాసనస్యైవహితతమత్వాత్ స ర్వథాఽనుష్ఠేయమిత్యర్థః ఏవంవిహితం బ్రహ్మోపాసనంమనోమయత్వాదిగుణాన్తరవిధానాయానువదతి (సక్రతుంకుర్వీత) సః- ఉపాసకః క్రతుం- బ్రహ్మణఉపాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః॥ ౨

శం. కథం. మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనుతేఽనేనేతి మనః. తత్స్వవృత్త్యా విషయేషు ప్రవృత్తం భవతి. తేన మనసా తన్మయః తథా ప్రవృత్త ఇవ, తత్ప్రాయో నివృత్త ఇవ, చ. అత ఏవ (ప్రాణశరీరః) ప్రాణః- లిఙ్గాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమ్మూర్ఛితః. * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వా ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. స శరీరం యస్య స ప్రాణశరీరః. * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్. (భారూపః) భా- దీప్తిశ్చైతన్యలక్షణం రూపం యస్య స భారూపః. (సత్యసఙ్కల్పః) సత్యాః - అవితథాస్సఙ్కల్పా యస్య సోఽయం సత్యసఙ్కల్పః. న యథా సంసారిణ ఇవానైకాన్తికఫలస్సఙ్కల్ప ఈశ్వరస్యేత్యర్థః. అనృతేన మిథ్యాఫలత్వహేతునా ప్రత్యూఢత్వాత్సఙ్కల్పస్య మిథ్యాఫలత్వం సంసారిణః. * అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. (ఆకాశాత్మా) ఆకాశ ఇవాత్మా- స్వరూపం యస్య స ఆకాశాత్మా. సర్వగతత్వం సూక్ష్మత్వం రూపాదిహీనత్వం చాకాశతుల్యతేశ్వరస్య (సర్వకర్మా) సర్వం- విశ్వం తేనేశ్వరేణ క్రియత ఇతి జగత్సర్వం కర్మ యస్యేతి సర్వకర్మా. * స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేః (సర్వకామః) సర్వే కామా దోషరహితా అస్యేతి స సర్వకామః. * ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మీతి స్మృతేః. నను * కామోఽస్మీతి వచనాదిహ బహువ్రీహిర్న సమ్భవతి- సర్వకామ ఇతి. న- కామస్య కర్తవ్యత్వాత్, శబ్దాదివత్పారార్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ దేవస్య. తస్మాద్యథేహ సర్వకామ ఇతి బహువ్రీహిః- తథా * కామోఽస్మీతి స్మృత్యర్థో వాచ్యః. సర్వే గన్ధాః సుఖకరా అస్య సోఽయం సర్వగన్ధః * పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యామితి స్మృతేః. తథా రసా అపి విజ్ఞేయాః. అపుణ్యగన్ధరసగ్రహణస్య పాప్మసమ్బన్ధనిమిత్తత్వశ్రవణాత్- * తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధ ఇతి శ్రుతేః. న చ పాప్మసంసర్గ ఈశ్వరస్య- అవిద్యాదిదోషస్యానుపపత్తేః. సర్వమిదం- జగదభ్యాత్తః- అభివ్యాప్తః. అతతేర్వ్యాప్త్యర్థస్య కర్తరి నిష్ఠా. తథా (అవాకీ) ఉచ్యతేఽనయేతి వాక్. వాగేవ వాకః. యద్వా- వచేర్ఘఞ్ కరణే వాకః. స యస్య విద్యతే స వాకీ. న వాకీ- అవాకీ. వాక్ప్రతిషేధశ్చాత్ర శ్రోత్రాద్యుపలక్షణార్థః. గన్ధరసాది శ్రవణాదీశ్వరస్య ప్రాప్తాని ఘ్రాణాదీని కరణాని గన్ధాది గ్రహణాయ- అతో వాక్ప్రతిషేధేన ప్రతిషిధ్యన్తే తాని- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ అనాదరః- అసమ్భ్రమః. అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సమ్భ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య - న త్వాప్తకామత్వాన్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య సమ్భ్రమోఽస్తి క్వచిత్. ౨

ఆ.— క్రతుకరణప్రకారమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథమిదం మనః ప్రాయత్వమిత్యపేక్షాయాం మనశ్శబ్దార్థప్రదర్శనపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (మనుత ఇతి) మనోద్వారా తదుపాధిః పురుషో విషయప్రవణో భవతీత్యర్థః. తత్ప్రాయత్వమాహ (తథేతి) పురుషహితత్ప్రాయస్య మనసి ప్రవృత్తిమనసేస్స్యా యదుపహితస్స ఏవ ప్రవృత్త ఇవ లక్ష్యతే- తథా నివృత్తమనసే మనసి నివృత్త ఇవ చావగమ్యతే. వస్తుతస్తు పురుషస్య ప్రవృత్తిర్నివృత్తిర్వా- * ధ్యాయతీవేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. అత ఏవ- మనోమయత్వాదేవేతి యావత్. సమ్మూర్ఛితత్వం- సమ్పిణ్డితత్వం. విజ్ఞానశక్త్యైకస్మిన్నేవ లిఙ్గాత్మని సంపిణ్డితత్వే స్మృత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యోవా ఇతి) ఆథర్వణీం శ్రుతిం యథోక్తైవిశేషణద్వయే ప్రమాణయతి (మనోమయః ప్రాణేతి) మనోవృత్తిభిర్విభావ్యమానత్వాదాత్మా మనోమయః. ప్రాణ ఏవ- ప్రత్యగాత్మనస్సూక్ష్మశరీరం. తస్య చాసాస్థూలాద్వైశేష్యే ప్రమాణాన్తరం ప్రతినేతేత్యాథర్వణశ్రుతేరాత్మని విశేషణద్వయసిద్ధిః. ఏతచ్చ విశేషణద్వయం జీవగతముపహితభేదవివక్షయా బ్రహ్మణి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యత్ర విశేషణేన ధ్వనితమర్థం దర్శయతి (న యథేతి) ఇవశబ్దో యథార్థః. కథం సంసారిసఙ్కల్పస్యానైకాన్తికఫలత్వం- తత్రాహ (అనృతేతి) సఙ్కల్పస్యానృతేన సంసారిణి ప్రత్యూఢత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) జడాజడయోరాకాశేతరయోర్న తుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతత్వమితి) సర్వకర్మేతి- సర్వక్రియాశ్రయత్వమీశ్వరస్యోచ్యతే. తదయుక్తం- నిష్క్రియత్వశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) సంసారిభ్యో విశేషసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (దోషరహితా ఇతి) ఉదాహృతస్మృతిమూర్తిర్త్రోక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కామసామానాధికరణ్యే బాధకోపలమ్భాద్బహువ్రీహిరేవేతి పరిహరతి (న కామస్యేతి) తస్య కార్యత్వాత్తద్వైక్యే బ్రహ్మణోఽనాదిత్వం బాధ్యేత, చేతనశేషత్వాచ్చ కామస్య తదైక్యే బ్రహ్మణస్స్వతన్త్రత్వం హీయేత,- తథా చ కర్మధారయాసమ్భవాద్బహువ్రీహిరేవేత్యర్థః. కథం తర్హి * కామోఽస్మీతి తాదాత్మ్యస్మృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) కామేశ్వరయోస్స్వామినాధికరణ్యాసమ్భవాత్ప్రకృతశ్రుతౌ బహువ్రీహిర్యథేష్టః- తథావ్యాతావపి బ్రహ్మపారతన్త్ర్యమాత్రం కామస్య వివక్షితం- శ్రుత్యనుసారేణ స్మృతేర్నేతవ్యత్వాదిత్యర్థః. సర్వశబ్దాద్గన్ధానామపి బ్రహ్మణి ప్రాప్తౌ విశినష్టి (సుఖకరా ఇతి) తత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (పుణ్య ఇతి) యథా సర్వగన్ధ ఇత్యత్ర సుఖకరా గన్ధా బ్రహ్మణి దర్శితాః - తథా సర్వరస ఇత్యత్రాపి సుఖకరా ఏవ రసాస్తత్సమ్బన్ధినో గ్రాహ్యా ఇత్యాహ (తథేతి) అత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (అపుణ్యేతి) న తద్గ్రహణం పరస్మిన్నితి శేషః. తచ్ఛబ్దార్థమేవోపపాదయతి (పాప్మనా హీతి) ఏష ఇతి ఘ్రాణప్రాణోక్తిః. భవతు పాప్మసంసర్గకృతమపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణం- తథాపి కథం తదీశ్వరే సర్వజ్ఞే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) నిమిత్తాభావాదీశ్వరస్య న పాప్మసమ్బన్ధిత్వేనాపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణమిత్యర్థః. తస్య పాప్మసంసర్గే హేతుమాహ (అవిద్యాదీతి) ఆదిపదేనాస్మితా రాగద్వేషాభినివేశా దయో గృహ్యన్తే. అభ్యాత్త ఇతి రూపం తదర్థం చ దర్శయన్ కర్మణి నిష్ఠాం వ్యావర్తయతి (అతతేరితి) వాకశబ్దస్య నిష్పత్తిప్రకారం రచయతి (వచేరితి) అత్ర తిశ్రుతేరీశ్వరస్య చోక్తిః. ఉపలక్షణార్థః - ఘ్రాణాదిప్రతిషేధస్యేతి శేషః. అథేశ్వరే ఘ్రాణాదిప్రాప్త్యైర భావాత్తత్ప్రతిషేధో నోపలభ్యేత- అత ఆహ (గన్ధేతి) ఆదిశబ్దేన కామాదిరుక్తః. యుక్తం చాన్యోపలక్షణం- సాక్షాదేవాన్యత్ర ప్రతిషేధశ్రవణాదిత్యాహ (అపాణీతి) ఆదిపదేన * స వేత్తి వేద్యమిత్యాది గృహ్యతే. ఈశ్వరస్య సమ్భ్రమాభావం ప్రతిపాదయతి (అప్రాప్తప్రాప్తౌ హీతి) ౨

ఉ.— ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేऽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః॥ ౩

సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తోऽవాక్యనాదర ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీతి యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి హ స్మాహ శాణ్డిల్యః శాణ్డిల్యః॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం — గుణానేవాహ (మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపః సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా) మనోమయః-పరిశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యః. వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతమనోమాత్రగ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ప్రాణశరీరః - జగతి సర్వేషాం ప్రాణానాం ధారకః. ప్రాణో యస్య శరీరం - ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చ స ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వానామేవ శరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్. భారూపః- భాస్వరరూపః. * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * పశ్యతే రుక్మవర్ణమిత్యాదివాక్యప్రతిపన్నాప్రాకృతానన్యసాధారణనిరతిశయకల్యాణగుణగణనిరతిశయదీప్తియుక్తనిగ్రహశాలీత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్పః- అప్రతిహతసఙ్కల్పః. ఆకాశాత్మా- ఆకాశవత్సూక్ష్మస్వచ్ఛస్వరూపః. సకలేతరకారణభూతస్యావ్యాకృతాకాశస్యాత్మభూత ఇతి వా - ఆకాశాత్మా. స్వయం చ ప్రకాశతే, అన్యాంశ్చ ప్రకాశయతీతి వా- ఆకాశాత్మా. (సర్వకర్మా) క్రియత ఇతి కర్మ. సర్వం జగద్యస్య కర్మ స సర్వకర్మా. సర్వా వా క్రియా యస్యారాధనమితి సర్వకర్మా. (సర్వకామః) కామ్యన్త ఇతి కామాః- భోగ్యభోగోపకరణాదయః. తే పరిశుద్ధా యస్య స సర్వకామ ఇత్యర్థః (సర్వగన్ధః సర్వరసః) అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదినా ప్రాకృతగన్ధరసాదినిషేధాత్ అప్రాకృతాః స్వాసాధారణా నిరవద్యా నిరతిశయాః కల్యాణాః స్వభోగ్యభూతాః సర్వవిధా గన్ధరసా యస్య స సర్వగన్ధః సర్వరస ఇత్యర్థః (సర్వమిదమభ్యాత్తః) అభ్యాత్తం వ్యాప్తమిదం- కల్యాణగుణజాతమభ్యాత్తః- స్వీకృతవాన్. భుక్తాః బ్రాహ్మణా ఇతివత్కర్తరి క్తప్రత్యయః. ఆకృతవ్యఞ్జనో వా. (అవాకీ) వాక్- వాగస్యాస్తీతి వాకీ. న వాకీ అవాకీ. కుత ఇత్యత్రాహ (అనాదరః) అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాద్ అనాదరః. అత ఏవావాకీ- పరిపూర్ణత్వాత్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం నిఖిలం జగత్తృణీకృత్య జోషమాసీన ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఏషః- యథోక్తగుణో మే- మమాత్మాన్తర్హృదయే- హృదయపుణ్డరీకస్యాన్తః- మధ్యేऽణీయానణుతరః వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది- అత్యన్తసూక్ష్మత్వప్రదర్శనార్థం. శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వేతి - పరిచ్ఛిన్నపరిమాణాదపి అణీయస్త్వ ఉక్తేऽణుపరిమాణత్వం ప్రాప్తమాశఙ్క్యాతః ప్రతిషేధాయారభతే (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా ఇత్యాదినా) జ్యాయః పరిమాణాచ్చ జ్యాయస్త్వం దర్శయన్ననన్తపరిమాణత్వం దర్శయతి. ౩

ఆ — యథోక్తస్య పరస్య ప్రత్యగాత్మాభేదం దర్శయతి (ఏష ఇతి) వ్రీహ్యాద్యనేకోపాదానస్యోపయోగమాహ (అత్యన్తేతి) అణీయస్త్వజ్యాయస్త్వయోర్వ్యపదేశయోర్మిథో విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (శ్యామాకేతి) పృథివ్యన్తరిక్షాదివదీశ్వరస్యాపి సాతిశయం మహత్త్వం విషయీకరోతి జ్యాయస్త్వం వారయతి (జ్యాయః పరిమాణాచ్చేతి) ౩

రం.— (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేऽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది) మదీయే హృదయే వ్రీహ్యాద్యపేక్షయాऽణుత్వేన ఏష పరమాత్మోపాసనార్థమవస్థిత ఇత్యర్థః. తథాऽనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. అన్తర్హృదయేऽవస్థితస్యాపి స్వరూపస్య ప్రాప్యాకారానుసన్ధానం విధత్తే (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే విద్యమానోऽపి స్వరూపతో నిరతిశయపరిమాణ ఇత్యర్థః. ౩

శం.— * మనోమయ ఇత్యాదినా * జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యన్తేన యథోక్తగుణలక్షణ ఈశ్వరో ధ్యేయః. న తు తద్గుణవిశిష్ట ఏవ- యథోక్తరాజపురుషమానయ చిత్రగుం చేత్యుక్తే న విశేషణస్యాప్యానయనే వ్యాప్రియ్యతే- తద్వదిహాపి ప్రాప్తం అత ఇదముచ్యతే - సర్వకర్మేత్యాది పునర్వచనం. తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్ట ఏవ ఈశ్వరో ధ్యేయః. అత ఏవ షష్ఠే సప్తమే చ * తత్త్వమసి * ఆత్మైవేదం సర్వమితి నైవం స్వారాజ్యేऽభిషిఞ్చతి- ఏష మ ఆత్మైతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీతి లిఙ్గాత్. న త్వాత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవోచ్యతే- మమాత్మేతి షష్ఠ్యా సమ్బన్ధార్థప్రతీయమానత్వాత్, ఏతమభిసంభవితాస్మీతి చ కర్మకర్తృత్వనిర్దేశాత్. ననూక్తం షష్ఠేऽపి * అథ సంపత్స్య ఇతి సత్సమ్పత్తేః కాలాన్తరితత్వం దర్శయతి. న- ఆరబ్ధసంస్కారశేషస్థిత్యర్థపరత్వాన్న కాలాన్తరితార్థతా- అన్యథా * తత్త్వమసీత్యస్యార్థస్య బాధప్రసఙ్గాత్. యద్యప్యాత్మశబ్దస్య ప్రత్యగర్థత్వం, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి చ ప్రకృత, ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తథాప్యన్తర్ధానమీషదపరిత్యజ్యైవైతం- ఆత్మానమితః- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీత్యుక్తం. యథాక్రతురూపస్యాత్మనః ప్రతిపత్తాస్మీతి యస్యైవంవిదః స్యాత్- భవేదద్ధా-సత్యం,. ఏవం స్యామహం ప్రేత్య

వంశస్యామితినచవిదితిత్వాస్తీత్యేతస్మిన్నస్మైక్రతుఫలసమ్బన్ధే- సతథైవేశ్వరభావం ప్రతిపద్యతేవిద్వానిత్యేతదాహన్మ - ఉక్తవాక్యకిలశాణ్డిల్యోనామ ర్షిః. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— పునరుక్తైసుపయోగమాహ (మనోమయఇత్యాదినే.) యస్మైర్లక్ష్యతే- సవివేశ్వరః-కేవలక్షతియాఎట్. ఈశ్వరోయథోక్తగు ణోథ్యేయఇత్యుక్తైగుణానామపిధ్యానకర్మత్వంయన్తి వారణిత్యాశఙ్క్యాహ (యథైతి) పునరుక్తిఫలమపసంహరతి (తస్మాదితి) సగుణస్యేశ్వరస్య ధ్యేయత్వేసమతాయాహ (అతఏవేతి) స్వరూపమాదరస్యైకస్య స్వరూపస్వైర్వత్వలాదిత్వప్రతిపాద్యేత్యర్థః. లిఙ్గభేదాత్ప్రతిమాదే దోనివతేతః- తస్మిన్మస్మైపితల్లిఙ్గవద్భావాన్నానాత్వాదిసత్వాత్మసత్కారః- సుఖాదిర్వేనకర్మకా- తత్ప్రేషస్థితాత్మస్వార్థాదిపరిహరతి (నాతథైవ) సర్వమస్త్రోకాలాన్తరమపిస్వపవాత్రవివక్షితంకింకస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేతి) కాలాన్తరం విత్వేసమస్తైస్మిన్ - అత్వమసీతి బ్రహ్మభావస్యవర్ణణనోపదేశానుపపత్తేరితిభావః (అస్యథేతి) ననుప్రకరణానుగ్రహితాధ్యానమాత్రం ధ్యానంత్రాపి బ్రహ్మత్యేకేవమేవవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యమ్యపీతి) లిఙ్గానుగ్రహితత్వభ్రుతివాక్యప్రకరణానుగ్రహీత శ్రుతికథంచిన్నేతిభావః. కేన ప్రతిభ్యాంచిన్న సత్త్వోర్వలవత్త్వాదాత్మక్రతోశ్చాన్యథోపపత్తేరుక్తాదితిభావః. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యసత్య త్త్వబోధిణోత్పాద్యస్య ఫలంసిద్ధ్యతి- కింతు దేహపాతకాలేపిసామర్థ్యాదాత్మజ్ఞానత్వాభావిత్వాదితి పృచ్ఛతి (యథాక్రతురూపస్యేతి) అథ్యవసాయాసమాధిసాధన నస్యఫలపర్యన్తంత్వంప్రతిపద్యస్యేత్యవంఖిదియస్స్యాదత్రా-నిశ్చయః ప్రత్యాహమేవంస్యామేవ-నమనస్యామితి, క్రతుఫలసమ్బన్ధసంశయోనా స్తి- నక్రత్వనుసారేణైవపరమాత్మభావం ప్రాప్నోతి. తథాచాస్మిన్వాక్యేన్వరణకాలేపిసామర్థ్యాత్తేణభవితవ్యమితిపరిహరతి. యథోక్తస్యాన్య స్యసాంప్రదాయికస్యాంశక్యతే (ఇత్యేతదితి) ఆదరః- క్రతుఫలసమ్బన్ధసంశయః.. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦.— (సర్వకర్మాసర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసఇత్యాది) ఉక్తార్థః. వివక్షితం పరంబ్రహ్మపరమకారుణ్యేనాత్మదుఃఖజీవయో రుపాసనప్రతిపాదనేమితిమత్యనుసన్ధాతవ్యమిత్యాహ (వివక్షితత్వాన్నస్య ప్రయోజనత్వాదితి) యథోపాసనమిహైవకంపరమాత్మానం సాక్షాత్కరోతిస్యయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇత్యుక్తరీత్యా దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్నోతిత్యయరూపమనుసన్ధానం- క్రమముక్త్యాహ (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి) అత్ర ఇతీత్యస్య సక్రతుంకుర్వీతేత్యనేనాన్వయః మనోమయః ప్రాణశరీరఇత్యాదిభ్య ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యేతత్పర్యన్తోఽనుసన్ధానప్రకారః. అత్రచేతశ్శబ్దస్సర్వమనోమయత్వాదిగుణకర్మక్రమవిశేషవిశిష్టవిధేయతే మనోమయత్వాద్యనుసాస్యగుణానాంతు ఆవృత్తలోవిధానం-ప్రస్తుతసర్వత్రాప్యావిధానాదినస్య స్థానం. -తతశ్చప్రాప్తానువాదేనమనోమయత్వాద్యనేకగుణవిధానైవాక్యభేదఇతిచేత్- స్యాత్తు. యద్వా- విధేయానాం బహుత్వేపి క్రతురూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యాన్నవాక్యభేదః- యదన్యదేవ ప్రజాపతయేచేతివాక్యేదేవతాత్వరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యేనవాక్యభేదస్యతాన్త్రికైఃపరిహృతత్వాత్. కేచిత్తు ప్రాప్తోపాసనానువాదేనగుణవిధా నయోప్యేకవాక్యత్వ ప్రయోగవిధిత్వసమ్భవాన్నవాక్యభేదఇతివదన్తి. ఏవంవిధప్రాప్యప్రాప్తినిశ్చయోపాసకస్యప్రాప్తౌనసంశయోఽస్తీత్యు పసంహరతి (యస్యస్యాదద్ధానవిచికిత్సాస్తీతి) అత్రేతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః అభిసమ్భవితాస్మీతిశబ్దస్యకాకాక్షిన్యాయేనాన్వయః. ఉక్తప్రకారేణయస్య- ఉపాసకస్యఅద్ధా- నిశ్చయోఽస్తి- తస్యప్రాప్తౌవిచికిత్సా - సంశయోనాస్తీత్యర్థః. ఉక్తస్యశ్రద్ధేయత్వేనివ్వేశాస్త్రం ప్రదర్శయతి (ఇతిహస్మాహశాణ్డిల్యశ్శాణ్డిల్యఇతి) ద్విరుక్తిర్వ్యాసమాప్త్యర్థా. అయమత్రసర్వోపికార్యక్రత్ర ప్రకాశకమానస్పష్టః. ఏతచ్ఛా స్త్రాన్తరగతవాక్యనిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- ఛాందోగ్యవిద్యాసమన్వయాధ్యాయెద్వితీయపాదేచినితా. తత్రహి సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవనిర్దిశ్యతే - తస్యైవసర్వరూపవసామానాధికరణ్యనిర్దేశోపపత్తేః. సర్వశబ్దనిర్దిష్టంహి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తంకృత్స్నంజగత్. బ్రహ్మాదినస్తమ్బపర్యన్తభావశ్చప్రత్యగాత్మనఏవానాద్యవిద్యామూలకర్మవిశేషాధీనఉపపద్యతే. పరమాత్మనోనిరస్తసమస్తావద్యస్యసమస్తహేయ రహితసర్వభావానోపపద్యతే. ప్రత్యగాత్మన్యపి బ్రహ్మశబ్దఃక్వచిత్క్వచిత్ప్రయుజ్యతే. ఇదంబ్రహ్మాయాతీత్యాదౌ. అతఏవపరమాత్మా. సర్వం బ్రహ్మేతిసర్వేశ్వరస్యకల్పనిత్యవిశేషణానిర్దేశః. ప్రత్యగాత్మనశ్చనిరుపాధికః బ్రహ్మత్వంచపద్యతే- ప్రచాసన్న్యాయకల్పతఇతిశ్రుతేః. అ. మపస్సర్వైకత్వనిమిత్తత్వాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయానాం తజ్జలానితిహేతునిర్దేశోప్యుపపద్యతే. అతోజీవఏవాత్రసర్వశబ్దప్రతిపాద్యఇతిపూర్వపక్షేఉ చ్యతే- సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాత్. సర్వత్ర- సర్వస్మిన్ జగతి సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేతితాదాత్మ్యయావిధీయమానంపరంబ్రహ్మైవ. కుతః ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - తజ్జలానితిహేత్వాదినాసర్వంఖల్విదమితి ప్రసిద్ధవదుపదేశాత్ యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయాఃవేదాన్తేషు ప్రసిద్ధాః - తదేవాత్రబ్రహ్మేతిప్ర తీయతే. వేదాన్తప్రసిద్ధత్వంచపరబ్రహ్మణఏవ- యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్త ఇత్యాదివేదాన్తేషుపరబ్రహ్మణఏవప్రసిద్ధేః. తస్యబ్రహ్మా దిస్తమ్బభావేపిప్రకారభూతశరీరగతానాందోషాణాం ప్రకారిణ్యాత్మన్యసంస్పర్శాత్ నిరస్తసమస్తావద్యత్వస్యనానుపపత్తిః. జీవానాంచప్రతిశరీ రంభిన్నానాంతేనాన్యతాదాత్మ్యసమ్భవేనసార్వాత్మ్యస్యాసమ్భావితత్వాత్. అతస్సర్వజగత్కారణత్వప్రయుక్తసర్వాత్మకత్వస్యపరబ్రహ్మణ్యేవసమ్భవాత్ పరమేవబ్రహ్మేహవాక్యేప్రతిపాద్యతే. వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. వివక్షితానాంమనోమయత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాంగుణానాం పరమా త్మన్యేవోపపత్తేశ్చ. వివక్షితత్వం- తాత్పర్యవిషయత్వం. మనోమయత్వాదీనాంచ యథాక్రతురస్మిన్ లోకేపురుషోభవతీతివాక్యేనమనోమయ

ఉ.— అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి దిశో హ్యస్య స్రక్తయో ద్యౌరస్యోత్తరం బిలగ్ం స ఏష కోశో వసుధానస్తస్మిన్విశ్వమిదగ్ం శ్రితం॥ ౧

తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణా రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ సుభూతా నామోదీ

త్యాదిగుణకోపాసనేన తద్గుణకబ్రహ్మప్రాప్తిఃఫలత్వావేదనేన ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గసమ్భవాత్ మనోమయత్వాదీనాం తాత్పర్యవిషయత్వలక్షణం విధే యత్వమవసీయతే. అనుపపత్తేస్తు న శారీరః. వివక్షితానాం గుణానాం శారీరే అనుపపన్నత్వాత్ న శారీరస్య గ్రాహ్యత్వమిత్యర్థః. కర్మకర్తృ వ్యపదేశాచ్చ. ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే - ప్రాప్తృతయా చ జీవః. అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః - ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి. శబ్దవిశేషాత్. ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః - ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా. అతో నోపాస్య స్య జీవస్యోపాస్యత్వం. స్మృతేశ్చ. సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్ట ఇత్యాదిస్మృతిర్హ్యుపాసకోపాస్యభావం హృదయగతయోరుపాసకా త్మనోః పరమాత్మనోః సన్దర్శయతి. అర్భకౌకస్త్వాత్ తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. అల్పాయతనత్వం - అర్భకౌకస్త్వం. తద్వ్యపదేశః - అల్పత్వవ్యపదేశః. ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి అణీయానిత్యాదినాయతనే స్థితత్వాత్, అణీయాన్ వ్రీహేర్వేత్యాదివాక్యాత్ వనాస్వరూపేణాణీయస్త్వవ్యపదేశాత్, చ నాయం పరమాత్మా - అపితు జీవ ఇతి. పరమాత్మనో ఽల్పాయతనత్వాల్పత్వయోరసమ్భవాదితి చేన్న - ఏవం నిచాయ్యత్వాత్ - అల్పాయతనత్వాల్పత్వాభ్యాం తస్యోపాస్యత్వసమ్భవాత్. వ్యోమవచ్చేదం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా. అభిష్యజ్యాయస్త్వేన పాఠ్యశ్రవణాత్ జ్యాయస్త్వం స్వాభావికం - అణీయస్త్వం తు ఔపాధికం శ్రవణాదణీయస్త్వమౌపాధికమిత్యవసీయతే సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. పరబ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వే తన్నిమిత్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రసక్తిర్జీవవత్స్యాదితి చేన్న - తదనారభ్యకర్మపారవశ్యత్వరూప వైశేష్యసమ్భవాత్. అతో న జీవవద్భోగప్రసక్తిరిత్యాది. ప్రకృతమనుసరామః. …………………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అస్య కులే వీరో జాయత ఇత్యుక్తం నవీరజన్మమాత్రం పితుస్త్రాణాయ - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి శ్రుత్యన్తరాత్. అతస్తద్దీర్ఘాయుష్ట్వం కథం స్యాదిత్యేవమర్థం కోశవిజ్ఞానారమ్భః. అభ్యర్హితవిజ్ఞానవ్యాసఙ్గాదనన్తరమేవ నోక్తం - ఇదానీమారభ్యతే. అన్తరిక్షముదరం - అన్తస్సుషిరం యస్య సోఽయమన్తరిక్షోదరః కోశః - కోశ ఇవానేకధర్మసాదృశ్యాత్కోశః. స చ భూమిబుధ్నః - భూమిర్బుధ్నః - మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి - న వినశ్యతి. త్రైలోక్యాత్మకత్వాత్. సహస్రయుగకాలావస్థాయీ హి సః. దిశో హ్యస్య సర్వాః స్రక్తయః - కోణాః. ద్యౌరస్య - కోశస్యోత్తరం - ఊర్ధ్వం బిలం. స ఏషః - యథోక్తగుణః కోశో వసుధానః - వసు ధీయతేఽస్మిన్ - ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం. అతో వసుధానః. తస్మిన్నన్తర్విశ్వం - సమస్తం ప్రాణికర్మఫలం సహ తత్సాధనైః. ఇదం - యద్గృహ్యతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః. శ్రితం - ఆశ్రితం. స్థితమిత్యర్థః. ౧

అ.— శాణ్డిల్యవిద్యాయా అనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం దర్శయితుమనువదతి (అస్యేతి) సమ్ప్రత్యుపరగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (నవీరేతి) తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) పుత్రస్య లోక్యత్వాదివిచార్యం. అనుశాసనేన విషయీకృతస్య పుత్రస్య లోకప్రాప్తిసాధనత్వాదనుశాసనస్య చ దీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యర్థత్వాత్, పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యర్థత్వాత్, చైత్యత్శ్రుతార్థః. పుత్రజన్మోక్త్యనన్తరమేవ కిమిత్యేతద్విజ్ఞానం నోపదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (అభ్యర్హితేతి) గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనస్య కాణ్డే దివ్యజ్యోతిష్యోపాస్యపరబ్రహ్మోపాసనమభ్యర్హితం. తస్య చ మనోమయత్వాదిగుణకబ్రహ్మోపాసనమన్తరఙ్గం. తథాచ తద్వ్యవధానేనైవ గ్రాహ్యమన్తరశేషకో శవిజ్ఞానం నోక్తమితి నివృత్తైతద్వ్యాసఙ్గస్యేదానీం యథోక్తఫలసిద్ధ్యర్థముచ్యత ఇత్యర్థః. కోశశబ్దేన హిరణ్యాదినిక్షేపాధారా మఞ్జూషోచ్యతే. కథం త్రైలోక్యాత్మనః కోశత్వం - తత్రాహ (కోశ ఇవేతి) అనేకధర్మసాదృశ్యం వివృణోతి (సచేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం - తత్రాహ (సహస్రేతి) త్రైలోక్యాత్మని కోశదృష్టిః, తత్రాపి భూమౌ బుధ్నదృష్టిః, ఇత్యుక్తం. కోశస్య చ సావేతమవినాశిత్వం ధ్యేయత్వేనోపదిష్టం. సంప్రతి దిక్షు కోశకోణదృష్టిః స్రక్తిత్వమిత్యాహ (దిశో హీతి) దివి కోశస్యోర్ధ్వబిలబుద్ధిం దర్శయతి (ద్యౌరితి) యథోక్తకోశే వసుధానత్వదృష్టిం దర్శయతి (యథోక్తేతి) తదేవ సమర్థయతే (తస్మిన్నితి) ౧

రం.— పుత్రదీర్ఘాయుష్యఫలకం త్రైలోక్యాత్మకకోశవిజ్ఞానమారభ్యతే (అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి) అన్తరిక్షము దరం యస్య స తథోక్తః మధ్యవర్తిత్వాదన్తరిక్షస్యోదరత్వం. కోశ ఇవ కోశః - కోశసాదృశ్యాత్కోశః. భూమిర్బుధ్నః - మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి - న వినశ్యతి. స్థిరకాలత్వాదితి భావః. (దిశో హ్యస్య స్రక్తయః) స్రక్తయః - కోణా ఇత్యర్థః. (ద్యౌరస్యోత్తరం బిలం) ఉత్తరం బిలం - ఊర్ధ్వం ముఖమిత్యర్థః. (స ఏష కోశో వసుధానః) కర్మఫలాఖ్యం వసు ధీయతేఽస్మిన్నితి వసుధానః. (తస్మిన్విశ్వమిదం శ్రితం) కర్మకర్తృఫలాత్మకం పరిదృశ్యమానం కృత్స్నమస్మిన్ కోశే శ్రితమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య ప్రాచీ దిక్ - ప్రాగ్గతో భాగో జుహూర్నామ - జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి జుహూర్నామ. సహన్తే ఽస్యాం పాపకర్మఫలాని యమపుర్యాం ప్రాణిన ఇతి - సహమానా నామ దక్షిణా దిక్. తథా (రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ) పశ్చిమా దిక్ రాజ్ఞీ - రాజ్ఞా వరుణేనాధి

దీశాసాం వాయుర్వత్సః స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదగ్ం రోదితి సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదగ్ం రుదమ్॥ ౨

ఉ.— అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా॥ ౩

స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ తమేవ తత్ప్రాపత్సి॥ ౪

స్థితా సన్ధ్యారాగయోగాద్వా. సుభూతా నామ- భూతిమద్భిరీశ్వరకుబేరాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతా నామోదీచీ. తాసాం - దిశాం వాయుర్వత్సః- దిగ్జత్వాద్వాయోః. పురోవాత ఇత్యాదిదర్శనాత్. స యః- కశ్చిత్పుత్రదీర్ఘజీవితార్థ్యేవం- యథోక్తగుణం వాయుం దిశాం వత్సమమృతం వేద- స న పుత్రరోదం - పుత్రనిమిత్తం రోదనం న రోదితి. పుత్రో న మ్రియత ఇత్యర్థః. యత ఏవం విశిష్టం కోశదిగ్వత్సవిషయం విజ్ఞానం- అతః సోఽహం- పుత్రజీవితార్థ్యేవమేతం వాయుం దిశాం వత్సం వేద-జానే. అతః పుత్రరోదం మా రుదం- పుత్రమరణనిమిత్తం పుత్రరోదో మా భూన్మమేత్యర్థః. ౨

ఆ.— కోశకోణత్వేనోక్తానుదిశ్య నామాన్తరవిభాగమాహ (తస్యేత్యాదినా) దిశాం విశిష్టనామవత్త్వేనానుచిన్తనీయత్వముక్త్వా తత్సన్నిహితం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం చిన్తయేదిత్యాహ (తాసామిత్యాదినా) పురోవాత ఇత్యాదీత్యాదిశబ్దః స్థానవిశేషాత్ప్రథమాదిక్ప్రయోగసఙ్గ్రహార్థః. యథోక్తస్య విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వమిదానీం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తగుణవిత్త్వస్య ప్రకటీకరణాయ విశినష్టి (అమృతమితి) సఫలముపాసనముపదిష్టముపసంహరతి (యత ఇతి) ౨

రం.— (తస్య ప్రాచీదిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణేత్యాది) తస్య - ఉక్తస్య త్రైలోక్యకోశస్య యా ప్రాచీ దిక్- సా జుహూర్నామ ధ్యాతవ్యేత్యర్థః. ఏవమేవావశిష్టస్వప్యర్థః. (తాసాం వాయుర్వత్సః) వాయోర్దిక్ప్రసూతత్వాద్వత్సత్వం. (స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదం రోదితి) దిగ్వత్సత్వేన వాయూపాసకః పుత్రనాశననిమిత్తం రోదనం - రోదనం న కరోతి. పాకం పచతీతివద్రోదం రోదితీతి నిర్దేశః. రోదమితి ణములన్తో వా. (సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదం రుదం) సః - ఏవముపాసకోఽహమనేనోపాసనమనుస్థాయ పుత్రరోదనాభావం ఫలం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అరిష్టం- అవినాశినం కోశం- యథోక్తం ప్రపద్యే- ప్రపన్నోఽస్మి పుత్రాయుషే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిర్నామ గృహ్ణాతి పుత్రస్య. తథా - ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సర్వత్ర ప్రపద్య ఇతి నామ గృహ్ణాతి పునః పునః. ౩

ఆ.— దీర్ఘాయుష్ట్వం పుత్రస్య కామయమానస్త్రైలోక్యాత్మానం కోశాకారం పరికల్ప్య తస్య చ తత్ప్రాదిశో విశిష్టనామవతీః, స్తాసాం త్రీత్వం, తత్సన్నిహితం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం, చిన్తయేదితి ప్రధానోపాస్తిరుక్తా. సమ్ప్రతి తదఙ్గం జపం దర్శయతి (అరిష్టమిత్యాదినా) అమునా-అనేన పుత్రేణ నిమిత్తభూతేన. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వం నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వత్ర-సర్వేషు ప్రపద్య ఇతి క్రియాపదముపాయం దర్శయితుం పునరుపాత్తం నిమిత్తవేదనార్థం చ పునః పునర్మన్త్రేషు పుత్రస్య త్రిర్నామ గృహ్ణాతీతి యోజనా. ౩

రం.— అథ కోశవిజ్ఞానాఙ్గభూతాన్ ప్రపదనమన్త్రానాహ (అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా) అరిష్టం - అవినాశం కోశం ప్రపద్యే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిః పుత్రస్య నామ గృహ్ణాతి. అమునా-పుత్రేణ హేతునా అరిష్టం కోశం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునేత్యాది) ౩

శం.— స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతీతి - వ్యాఖ్యానార్థముపన్యాసః. ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం-యదిదం జగత్. * యథా వా అరా నాభావితి వక్ష్యతి. అతస్తమేవ సర్వం తత్త్వేన ప్రాణప్రతిపాదనేన ప్రాపత్సి - ప్రపన్నోఽభూవం. ౪

ఆ.— *అరిష్టమిత్యాదిమన్త్రస్య ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ * ప్రాణమిత్యాదిమన్త్రమనూద్య వ్యాచష్టే (స యదితి) స శబ్దో వక్తృవిషయః. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వే వాక్యశేషమనుగుణం దర్శయతి (యథేతి) తత్సార్వాత్మ్యమతశ్శబ్దార్థః. ౭.౫.౬

రం.— స్వోక్తమన్త్రాన్ స్వయమేవ వ్యాచష్టే. తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య కోశవిషయస్య పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాద్ద్వితీయాదీన్ వ్యాచష్టే (స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చేత్యాది) సోఽహం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి యద్వచనమవోచం- తేన వచనేన ప్రాణాత్మకం సర్వం జగత్ప్రాపత్సి- ప్రపన్నోఽభవమిత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథయదవోచంభూఃప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యేఽన్తరిక్షంప్రపద్యేదివంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౫

అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యే వాయుంప్రపద్య ఆదిత్యంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౬

అథయదవోచగ్ంసువఃప్రపద్యఇత్యృగ్వేదంప్రపద్యేయజుర్వేదంప్రపద్యే సామవేదంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచంతదవోచం॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— పురుషోవావయజ్ఞస్తస్యయానిచతుర్విగ్ంశతివర్షాణితత్ప్రాతస్సవనం చతుర్విగ్ంశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రం ప్రాతస్సవనంతదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః ప్రాణావావవసవఏతేహీదగ్ంసర్వం వాసయన్తి॥ ౧

శం.— తథా-భూః ప్రపద్యఇతి- త్రీఁల్లోకాన్ భూరాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౫

రం.— (అథయదవోచంభూః ప్రపద్యఇతిపృథివీం ప్రపద్యేఇత్యాది) భూః ప్రపద్యఇత్యస్యపృథివ్యన్తరిక్షద్యులోకాన్ ప్రపద్యఇత్యర్థఇత్యర్థః. ౫

శం.— అథయదవోచంభువః ప్రపద్యఇతి- అగ్న్యాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౬

రం.— (అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇతిఅగ్నింప్రపద్యేఇత్యాది) స్పష్టం. ౬

శం.— అథయదవోచంసువః ప్రపద్యఇతి- ఋగ్వేదాదీన్ ప్రపద్యఇత్యేవతదవోచమితి. ఉపరిష్టాన్మన్త్రాన్జపేత్తతః-పూర్వోక్తమజరంకోశంసదిశ్యత్వంయథావద్ధ్యాత్వా. ద్విర్వచనమాదరార్థం. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కదాపునరేషాంమన్త్రాణాంజపఇత్యపేక్షాయాంపూర్వోక్తప్రధానవిద్యానన్తరమిత్యాహ (ఉపరిష్టాదితి) ధ్యాత్వా- ఉపరిష్టాదితిసమ్బన్ధః. యథోక్తవిజ్ఞానే-జపేవాఽపరః.. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదవోచంతదవోచమితి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

శం. పుత్రాయుషఉపాసనముక్తంజపశ్చ. అథేదానీమాత్మనోదీర్ఘజీవనాయేదముపాసనంజపంచవిదధత్తదాహ. జీవన్హిస్వయంపుత్రాదిఫలేనయుజ్యతే- నాన్యథేతి. అతఆత్మానంయజ్ఞంసంపాదయతిపురుషః. పురుషః- జీవనవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతోయథాప్రసిద్ధఏవ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. పురుషఏవయజ్ఞ ఇత్యర్థః. తథాహిసామాన్యైస్సమ్పాదయతియజ్ఞత్వం. కథం. తస్య - పురుషస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణ్యాయుషః - తత్ప్రాతస్సవనం పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య. కేనసామాన్యేనేతి. ఆహ- చతుర్వింశత్యక్షరాగాయత్రీ- ఛన్దః. గాయత్రీఛన్దస్కంహి విధియజ్ఞస్యప్రాతస్సవనం. అతః ప్రాతస్సవనసమ్పన్నేనచతుర్వింశతివర్షాయుషాయుక్తః పురుషః- అతోవిధియజ్ఞసాదృశ్యాద్యజ్ఞః తథోత్తరయోరప్యాయుషోస్సవనద్వయసంపత్తి స్త్రిష్టుబ్జగత్యక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యతో వాచ్యా. కించ- తదస్య-పురుషయజ్ఞస్యప్రాతస్సవనంవిధియజ్ఞస్యేవవసవఃదేవా అన్వాయత్తాః- అనుగతాః. సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థః. పురుషయజ్ఞేపివిధియజ్ఞఇవాగ్న్యాదయోవసవోదేవాః ప్రాప్తాఇత్యతోవిశినష్టి ప్రాణావావవసవః- వాగాదయోవాయవశ్చ. తేహి- యస్మాదిదంపురుషాదిప్రాణిజాతమేతేవాసయన్తి. ప్రాణేషుహిదేహేవసత్సుసర్వమిదంవసతి- నాన్యథేతి. అతోవసనాద్వాసనాచ్చవసవః. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్యపురుషోవావేత్యాదిఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పుత్రాయుషమితి) కిమిత్యాత్మనోదీర్ఘజీవనంసమర్థ్యతే-తత్రాహ (జీవన్హీతి) యథోక్తఫలహేతుభూతాంవిద్యాముత్థాపయతి (అతఆత్మానమితి) కథంపురుషస్యాత్మనోయజ్ఞత్వంసమ్పాద్యతే - తత్రాహ (పురుషఇతి) అవధారణార్థంసమర్థయతే (తథాహీత్యాదినా) యజ్ఞావయవసాదృశ్యాత్పురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తం- కథంసాదృశ్యాద్యజ్ఞసమ్పాదనమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రోచ్యతే- షోడశాధికంవర్షశతంపురుషస్యాయుఃఫలభూతం- తత్త్రేధావిభజ్యచతుర్వింశతివర్షాయుషిప్రా

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౨

అథ యాని చతుశ్చత్వారిగ్ం శద్వర్షాణి తన్మాధ్యన్దినగ్ం సవనం చతుశ్చత్వారిగ్ంశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినగ్ం సవనం తదస్య రుద్రా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదగ్ం సర్వగ్ం రోదయన్తి॥ ౩

తత్సవనదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరత్వేపి కథం పూర్వోక్తా ప్రాతస్సవనదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) ఏవం తావదనుష్ఠీయమానస్య- విధియజ్ఞస్య ప్రాతః కాలోపలక్షితం కర్మ- ప్రాతస్సవనం. తత్ర స్తోత్రాది గాయత్రీఛన్దస్కం. * గాయత్రం ప్రాతస్సవనమితి చ శ్రుతిః, రిత్యర్థః. యతో౾త్ర పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనే చతుర్వింశత్యక్షరాణి చతుర్వింశతివర్షాణి. ఫలితమాహ (అత ఇతి) తథాపి కిమస్య పురుషాయుషస్య యజ్ఞత్వం- తదాహ (అత ఇతి) అతశ్శబ్దస్యైవార్థః- విధియజ్ఞసాదృశ్యాదితి. విధినా౾నుష్ఠీయమానో యజ్ఞః- విధియజ్ఞః. తేన సాదృశ్యం పురుషస్య- ప్రాతస్సవనసంబన్ధః. తస్మాత్పురుషో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథాయథోక్తే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసంపత్తిః- తథా వక్ష్యమాణరీత్యా పురుషాయుషో మాధ్యన్దినం సవనం తృతీయసవనమితి సవనద్వయసమ్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేత్యాహ (తథేతి) చతుర్వింశతివర్షమితే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసమ్పత్తిస్సాఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. వక్ష్యమాణ పురుషాయుషస్సవనద్వయసమ్పత్తౌ కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రిష్టుబితి) చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ ప్రసిద్ధా - త్రైష్టుభం చ మాధ్యన్దినం సవనం. అష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ - జాగతం చ తృతీయసవనం. అతస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదుత్తరయోః పురుషాయుషోస్సవనద్వయసమ్పద్యుక్తేత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞత్వే విధియజ్ఞేన సహ సాదృశ్యాన్తరమాహ (కించేతి) ప్రాతస్సవనే వసూనాం తద్దేవతాత్వేనాన్వాయత్తత్వమేవ సఙ్క్షిపతి (సవనదేవతాత్వేన స్వామిన ఇత్యర్థ ఇతి) వసూనాం సవనస్వామిత్వముభయత్ర తుల్యమిత్యుక్తే ప్రసిద్ధాన్వసూన్ పురుషయజ్ఞేపి ప్రాప్తాన్ ప్రత్యుదస్యతి (పురుషయజ్ఞేపీతి) తేషు వసుశబ్దప్రవృత్తిం సాధయతి (తే హీతి) నిమిత్తాన్తరమాహ (ప్రాణేషు హీతి) ప్రాణానాం వసుత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) ౧

రం.— దీర్ఘాయుష్ట్వఫలకపురుషవిద్యా ప్రస్తూయతే (పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి) పురుషస్స్వస్మిన్యజ్ఞదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞసాదృశ్యం దర్శయన్నాహ (తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణి తత్ప్రాతస్సవనం) షోడశోత్తరవర్షశతమితే పురుషాయుషి ఆద్యాని చతుర్వింశతివర్షాణి ప్రాతస్సవనమిత్యర్థః. తత్ర తద్దృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. తత్ర హేతుమాహ (చతుర్వింశత్యక్షరా గాయత్రీ గాయత్రం ప్రాతస్సవనం) ప్రాతస్సవనస్య గాయత్రీఛన్దస్కత్వాత్, గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకత్వాత్, చతుర్వింశతివర్షం ప్రాతస్సవనత్వాధ్యాసో యుజ్యత ఇతి భావః (తదస్య వసవో౾న్వాయత్తాః) అస్య- ఉపాసకస్య తత్- ప్రాతస్సవనం వసవస్స్వామిత్వేనానుగతాః ప్రసిద్ధయజ్ఞే ప్రాతస్సవనస్య వసుస్వామికత్వాదితి భావః. ప్రసిద్ధాన్వసూన్వ్యావర్తయతి (ప్రాణా వావ వసవః) వావశబ్దో౾వధారణే. ప్రాణానాం వసుత్వే యుక్తిమాహ (ఏతే హీదగ్ం సర్వం వాసయన్తి) శరీరాణామశైథిల్యలక్షణవాసస్య ప్రాణాధీనత్వాదితి భావః. ౧

శం.— తం చేత్- యజ్ఞసంపాదినమేతస్మిన్- ప్రాతస్సవనసమ్పన్నే వయసి కించిత్- వ్యాధ్యాదిమరణశఙ్కాకారణముపతపేత్- దుఃఖముత్పాదయేత్. స తదా- యజ్ఞసంపాదీ పురుష ఆత్మానం యజ్ఞం మన్యమానో బ్రూయాత్- జపేదిత్యర్థ ఇమం మన్త్రం. హే ప్రాణా వసవ ఇదం మే- ప్రాతస్సవనం మమ యజ్ఞస్య వర్తతే. (తన్మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేతి) మాధ్యన్దినేన సవనేనాయుషా సహితం - ఏకీభూతం. సన్తతం కురుతేత్యర్థః. మాహం యజ్ఞో యుష్మాకం ప్రాణానాం వసూనాం ప్రాతస్సవనేశానాం మధ్యే విలోప్సీయ - విలుప్యేయం. విచ్ఛిద్యేయమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. సః తేన జపేన ధ్యానేన చ తతః - తస్మాదుపతాపాదుదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఉద్గమ్య విముక్తస్సన్నగదో హ- అనుపతాపో భవత్యేవ. ౨

ఆ.— సమ్ప్రతి పురుషయజ్ఞవిద్యాజ్ఞభూతమాశీర్వాదప్రయోగం దర్శయతి (తం చేదితి) అనుసన్తనుతేత్యత్రానుపదం- ఏకీభావే. మన్త్రజపస్యానుబన్ధిత్వం విధియజ్ఞేన సమానం. (స తేన జపేన ధ్యానేన చేతి) *తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినేతి శేషః. ౨

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్) తం- పురుషవిద్యానిష్ఠం ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాత్మకే వయసి కించిత్- రోగాదికం ఉపతపేత్- బాధేత చేదిత్యర్థః. (స బ్రూయాత్ ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేత్యాది) తదా ఇమం మన్త్రం సః- ఉపాసకః బ్రూయాత్- జపేత్. హే ప్రాణాః వసవః యజ్ఞరూపస్య మమాధునా ప్రాతస్సవనం ప్రవర్తతే. ఇదం ప్రవర్తమానం ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినసవనేనావిచ్ఛిన్నం కురుత. ప్రాతస్సవనేశానాం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞో౾హం- యజ్ఞరూపో౾హం మా విలోప్సీయ- లుప్తో మా భూవం. ఛాన్దసో మాజిలుజభావః. మాశబ్దో వా. ఇతి మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. (ఉద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి) తతః- ఉపతాపాత్ ఉదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. అగదో భవతి- అరోగో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౨

శం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీతి) సమానం. రుదన్తి, రోదయన్తి, ఇతి ప్రాణా రుద్రాః. క్రూరా హి ప్రాణాః. తే మధ్యమే వయసి రుద్రాః.

ఉ.— తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్ స బ్రూయాత్ప్రాణా రుద్రా ఇదం మే మాధ్యన్దినꣳ సవనం తృతీయసవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాꣳ రుద్రాణాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౪

అథ యాన్యష్టాచత్వారిꣳశద్వర్షాణి తత్తృతీయసవనమష్టాచత్వారిꣳశదక్షరా జగతీ జాగతం తృతీయసవనం తదస్యాదిత్యా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావాదిత్యా ఏతే హీదꣳ సర్వమాదదతే॥ ౫

తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ ప్రాణా ఆదిత్యా ఇదం మే తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హైవ భవతి॥ ౬

ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయః స కిం మ ఏతదుపతపసి యోఽహమనేన న ప్రేష్యామీతి స హ షోడశం వర్షశతమజీవత్ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణేషు రుద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (రుదన్తీతి) యదుక్తం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇతి-తదుపపాదయతి (రుద్రా హీతి) ౩-౪

రం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదం సర్వం రోదయన్తి) యావదైన్ద్రియకాణాం ... ప్రావణ్యజనకతయా పురుషాణాం రోదయితృత్వాద్రుద్రత్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాదూర్ధ్వమష్టషష్టివర్షమధ్యే ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం రుద్రాణాం మధ్యే) మాధ్యన్దినసవనేశానాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథా- ఆదిత్యాః ప్రాణాః- తే హీదం - శబ్దాదిజాతమాదదతే. ౫

ఆ.— యథా ప్రాణా వసవో రుద్రాశ్చోక్తాః- తథేతి యావత్. తేష్వాదిత్యశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (తే హీతి). ౫

రం.— (అథ యాన్యష్టాచత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వా ఆదిత్యా ఏతే హీదꣳ సర్వమాదదతే) సర్వస్య విషయజాతస్యాదానాత్ప్రాణానామాదిత్యత్వమిత్యర్థః. ౫

శం.— తత ఆదిత్యాస్తృతీయసవనమాయుః - షోడశోత్తరవర్షశతం సమాపయత - అనుసన్తనుత. యజ్ఞం సమాపయతేత్యర్థః. సమానమన్యత్. ౬

ఆ.— తం చేదిత్యాదినా పూర్వేణ గ్రన్థేన * తం చేదేతస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థస్య తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షేత్యాహ (సమానమన్యదితి) ౬

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- అష్టషష్టివర్షాదూర్ధ్వం షోడశోత్తరశతవర్షమధ్య ఇత్యర్థః. (తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి) తృతీయసవనాత్మకమాయురాసమాప్త్యవిచ్ఛిన్నం కురుతేత్యర్థః. (ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే) తృతీయసవనస్వామినాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౬

శం.— నిశ్చితా హి విద్యాఫలాయేత్యేతద్దర్శయన్నుదాహరతి- ఏతత్ - యజ్ఞదర్శనం హ స్మ వై - కిల తద్విద్వానాహ మహిదాసః-నామతః, ఇతరాయా అపత్యం- ఐతరేయః. కిం- కస్మాన్మే- మమైతత్- ఉపతపనముపతపసి సత్వం హే రోగ. యోఽహం - యజ్ఞోఽనేన - త్వత్కృతేనోపతాపేన న ప్రేష్యామి- న మరిష్యామి. అతో వృథా తవ శ్రమ ఇత్యర్థః. ఇతి- ఏవమాహ స్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సః - ఏవం నిశ్చయస్సన్ షోడశవర్షశతమజీవత్. అన్యోఽప్యేవం నిశ్చయః షోడశం వర్షశతం ప్రజీవతి- య ఏవం- యథోక్తం యజ్ఞసమ్పాదనం వేద- జానాతి. స ఇత్యర్థః.................... ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మహిదాసోదాహరణస్య తాత్పర్యమాహ (నిశ్చితా హీతి) తదేతద్యజ్ఞదర్శనం విద్వానాహ స్మేతి సమ్బన్ధః. హ వా ఇతి నిపాతయోః కిలేత్యర్థః. తస్య చోదాహరణప్రసిద్ధిర్విషయః. హే రోగ- కస్మాన్మాం త్వముపతపసీతి సమ్బన్ధః. కస్మాదిత్యాకాఙ్క్షాయాం హేతుమాహ (యోఽహమితి) యో యజ్ఞః- సోఽహమనేనేతి యోజనా. ఇతిశబ్దస్యాన్వయమాచష్టే (ఇత్యేవమితి) నిశ్చితాయా విద్యాయా ధ్యానం ప్రతిఫలం కథయతి (స ఏవమితి)

ఉ.— స యదశిశిషతి యత్పిపాసతి యన్న రమతే తా అస్య దీక్షాః॥ ౧
అథ యదశ్నాతి యత్పిబతి యద్రమతే తదుపసదైరేతి॥ ౨
అథ యద్ధసతి యజ్జక్షతి యన్మైథునం చరతి స్తుతశస్త్రైరేవ తదేతి॥ ౩
అథ యత్తపో దానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి తా అస్య దక్షిణాః॥ ౪

యద్యప్యేవం మహిదాసస్య యథోక్తనిశ్చయవతో యథోక్తం ఫలం - తథాపీదానీం న సన్నికృష్టం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోఽపీతి) (ప్రజీవతీతి) జీవనస్య ప్రకర్షః- రోగాద్యుపతాపరాహిత్యం ప్రశబ్దేనోచ్యతే. ఏవం నిశ్చయ ఇత్యుక్తం పురుషం నిశ్చయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయ ఇత్యాది) హే రోగ. స త్వం మే- మాం కిం- కస్మాదేతత్ - ఏవం ప్రకారేణ ఉపతపసి. యోఽహం- పురుషవిద్యానిష్ఠః త్వత్కృతేనానేనోపతాపేన న ప్రేష్యామి- న మరిష్యామి. అతస్తవ శ్రమో వ్యర్థ ఏవేతి ఏతత్ - పురుషవిజ్ఞానస్వరూపం విద్వానితరపుత్రః - ఐతరేయః మహిదాసనామా ఆహ స్మేత్యర్థః. శుక్రాదిత్వాదితరశబ్దాదపత్యార్థే ఢక్. (స హ షోడశం వర్షశతమజీవత్) సః- మహిదాసః షోడశం- షోడశాధికం వర్షశతమజీవదిత్యర్థః. * తదస్మిన్నధికమితి దశాన్తాడ్డ ఇతి షోడశశబ్దాడ్డప్రత్యయః. అతో విద్యాయాం ఫలప్రాపకత్వనిశ్చయవతోఽవశ్యం ఫలప్రాప్తిర్భవతీతి భావః. అన్యోఽప్యేవంవిత్ షోడశం వర్షశతం జీవతీత్యాహ (ప్రహ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స యదశిశిషతీత్యాదిర్యజ్ఞసామాన్యనిర్దేశః పురుషస్య పూర్వేణైవ సమ్బధ్యతే. యదశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతి. తథా- పిపాసతి-పాతుమిచ్ఛతి. యన్న రమతే- ఇష్టాద్యప్రాప్తినిమిత్తం. యదేవంజాతీయకం దుఃఖమనుభవతి - తా అస్య దీక్షాః. దుఃఖసామాన్యాద్ధి దీక్షా యజ్ఞస్యేవ. ౧

ఆ.— నను పూర్వేణాశీర్వాదప్రయోగేణోదాహరణేన వా సమనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నోపలభ్యతే- తత్రాహ (స యదితి) పూర్వేణ * తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినా సాదృశ్యనిర్దేశేనేత్యర్థః. ఏవంజాతీయకం-అశనాయాదికృతమితి యావత్. అశిశిషాదిషు దీక్షాదృష్టౌ హేతుమాహ (దుఃఖేతి) ౧

రం.— తథా పురుషస్య యజ్ఞసాదృశ్యమేవ నిరూపయతి (స యదశిశిషతి యత్పిపాసతి యన్న రమతే తా అస్య దీక్షాః) అశనాయాపిపాసారత్యభావానాం దుఃఖాత్మకత్వేన దీక్షాత్వం కల్ప్యమిత్యర్థః. ౧

శం.— అథ యదశ్నాతి, యత్పిబతి, యద్రమతే- రతిం చానుభవతీష్టాదిసంయోగాత్.. తదుపసదైః సమానతామేతి. ఉపసదాం చ పయోవ్రతత్వనిమిత్తం సుఖమస్తి, అల్పభోజనీయాని చాహాన్యాసన్నానీతి ప్రశ్వాసః.- అతోఽశనాదీనాముపసదాం చ సామాన్యం. ౨

ఆ.— దీక్షావత్త్వసాదృశ్యాత్పురుషస్య యజ్ఞత్వముక్తం. ఇదానీముపసదుపేతత్వసాదృశ్యాదపి తస్య యజ్ఞత్వం విజ్ఞేయమిత్యాహ (అథేతి) అశనాదిషు కథముపసద్దృష్టిః- తత్రాహ (ఉపసదాం చేతి) పయోవ్రతత్వం-పయోభక్షణయుక్తత్వం. యజ్ఞే యాన్యహాన్యల్పభోజనీయాని ప్రసిద్ధాని- తాని చోపసత్సు క్రియమాణాస్వాసన్నానీతి తాసు ప్రశ్వాసః-స్వాస్థ్యమితి శేషః. అశనాదిషు చ సోఽస్తీతి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. సుఖనిమిత్తత్వం క్లేశనివృత్తిహేతుత్వం చ సామాన్యం. ౨

రం.— (అథ యదశ్నాతి యత్పిబతి యద్రమతే తదుపసదైరేతి) అశనపానరతీనాం పయోవ్రతాదియుక్తోపసద్వత్సుఖరూపత్వాదుపసద్రూపత్వం తదుపసదైరేతి- ఉపసద్భిః సామ్యమేతి. ఉపసద్దృష్టిస్తాసు కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— అథ యద్ధసతి, యజ్జక్షతి- భక్షయతి, యన్మైథునం చరతి,- స్తుతశస్త్రైరేవ తత్సామాన్యమేతి- శబ్దవత్త్వసామాన్యాత్. ౩

ఆ.— స్తుతశస్త్రైః శిష్టసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమిత్యాహ (అథ యదితి) హసనాదిషు స్తుతశస్త్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శబ్దవత్త్వేతి) ౩

రం.— (అథ యద్ధసతి యజ్జక్షతి యన్మైథునం చరతి స్తుతశస్త్రైరేవ తదేతి) హాసభక్షణమైథునాదీనాం శబ్దవత్త్వసామ్యాత్ స్తుతశస్త్రైః సామ్యమేతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథ యత్తపో దానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి- తా అస్య దక్షిణాః. ధర్మపుష్టికరత్వసామాన్యాత్. ౪

ఆ.— దక్షిణావత్త్వసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమవధేయమిత్యాహ (అథేతి) తపోదానాదిషు దక్షిణాదృష్టౌ హేతుమాహ (ధర్మేతి) ౪

తస్మాదాహుః సోష్యత్యసోష్టేతి పునరుత్పాదనమేవాస్య తన్మరణమేవావభృథః॥ ౫

ఉ.— తద్ధైతద్ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచాపిపాస ఏవ స బభూవ సోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేతాక్షితమస్యచ్యుతమసి ప్రాణసంశితమసీతి తత్రైతే ద్వే ఋచౌ భవతః॥ ౬

రం.— (అథయదిత్యాది) తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమిత్యేతాన్యస్యదక్షిణా- వక్షిణాదృష్టిస్తైరుక్తగ్రవ్యేత్యర్థః. ధర్మపుష్టికరత్వసామ్యాదితిభావః. ౪

శం.— యస్మాచ్చయజ్ఞః పురుషః- తస్మాత్తంజనయిష్యతిమాతాయదా- తదాఆహురన్యేసోష్యతీతి స్వమాతరం. యదాచ ప్రసూతాభవతి- తదా అసోష్ట పూర్ణికేతి. విధియజ్ఞ ఇవ సోష్యతి సోమం దేవదత్తో, అసోష్ట సోమం యజ్ఞదత్త, ఇతి. అతశ్శబ్దసామాన్యాద్వా పురుషో యజ్ఞః. పునరుత్పాదనమేవాస్యతత్- పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య యత్సోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వం విధియజ్ఞస్యేవ. కిఞ్చ- తన్మరణమేవాస్య - పురుషయజ్ఞస్యావభృథః- సమాప్తిసామాన్యాత్. ౫

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణ పురుషస్య యజ్ఞత్వం సాధయతి (యస్మాచ్చేతి) * షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే * షుఞ్ అభిషవ ఇతి ధాతుద్వయదర్శనాత్ప్రసవేఖభిషవే చ సాధారణస్య వచనశబ్దః. తతశ్చ వచనశబ్దసామాన్యాద్వా పురుషే యజ్ఞదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పురుషస్యాంశబ్దసామాన్యం విశదయతి (పునరితి) యత్పునరస్య పురుషాఖ్యస్య విధియజ్ఞస్యేవ సోష్యతీత్యాదిశబ్దసమ్బన్ధిత్వం- తదుత్పాదనమేవ తదితి యోజనా. అవభృథసమ్బన్ధిత్వాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమస్తీత్యాహ (కించేతి) ౫

రం.— (తస్మాదాహుస్సోష్యత్యసోష్టేతి పునరుత్పాదనమేవాస్య) యతో హేతోః పురుషస్యైవ యజ్ఞరూపత్వం- అతఏవ యథాయజ్ఞం కరిష్యమాణే పురుషే దేవదత్తస్సోమం సోష్యతీతి ప్రయుజ్యతే- తథాయదామాతా తం పురుషం జనయిష్యతి - తదా పురుషస్యోత్పాదనం ప్రతీక్ష్య పురుషం సోష్యతీతి ప్రయుఞ్జతే లోకాః. యాగానన్తరం అసోష్ట సోమం యజ్ఞదత్త ఇతివత్ అసోష్ట మాతా పురుషమిత్యుత్పత్త్యనన్తరం ప్రయుజ్యతే. అతశ్చ పురుషస్యోత్పాదనమేవ సోష్యత్యసోష్టేతి శబ్దసమ్బన్ధిత్వసామాన్యాత్ యజ్ఞానుష్ఠానలక్షణముత్పాదనమిత్యర్థః. (తన్మరణమేవావభృథః) సమాప్తిత్వసామాన్యాన్మరణే అవభృథత్వం పశ్యేదితి భావః. ౫

శం.— తద్ధైతత్- యజ్ఞదర్శనం. ఘోరః- నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయ - శిష్యాయోక్త్వోవాచ - తదేతత్త్రయమిత్యాదివ్యవహితేన సమ్బన్ధః. స చైతద్దర్శనం శ్రుత్వా అపిపాస ఏవాన్యాభ్యో విద్యాభ్యో బభూవ ఇత్థం చ విశిష్టేయం విద్యా - యత్కృష్ణస్య దేవకీపుత్రస్యాన్యాం విద్యాం ప్రతి తృడ్విచ్ఛేదకరీతి పురుషయజ్ఞవిద్యాం స్తౌతి. ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయోక్త్వేమాం విద్యాం కిమువాచేతి. తదాహ- సః- ఏవం యథోక్తయజ్ఞవిదన్తవేలాయాం- మరణకాలే ఏతన్మన్త్రత్రయం ప్రతిపద్యేత- జపేదిత్యర్థః. కిం తత్. అక్షితం- అక్షీణం. అక్షతం వాసి. ఇత్యేకం యజుః. సామర్థ్యాదాదిత్యస్థం ప్రాణం చైకీకృత్యాహ. తథా తమేవాహ- అచ్యుతం- స్వరూపాద ప్రచ్యుతమసి. ఇతి ద్వితీయం యజుః. ప్రాణసంశితం- ప్రాణస్య సంశితం- సమ్యక్తనూకృతం చ సూక్ష్మం తత్త్వమసి. ఇతి తృతీయం యజుః. తత్ర- ఏతస్మిన్నర్థే విద్యాస్తుతిపరే ద్వే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవతః. న జపార్థే- * త్రయం ప్రతిపద్యేతేతి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాబాధనాత్. పఞ్చసఙ్ఖ్యాహి తదా స్యాత్. ౬

ఆ.— పురుషే యజ్ఞదృష్టిరుక్తా. సమ్ప్రతి విశిష్టపురుషసమ్బన్ధేన విద్యాం స్తోతుం, విద్యాఙ్గం చ జపం విధాతుం, ముఃస క్రమతే (తద్ధైతదితి) దేవకీపుత్రస్యైతద్దర్శనశ్రవణఫలమాహ (స చేతి) కిమర్థమయం గురుశిష్యాఖ్యాయికేతి. ఆహ (ఇత్థం చేతి) అక్షీతవసీతికేద్ర శీం దేవతాం ప్రత్యుచ్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యాదితి) నికృష్టస్య స్తుతిసమ్బన్ధాయోగాత్, త్వపురుషయజ్ఞేనచ దేవతాన్తరానుపపత్తేశ్చ ప్రాణానామేవాధిష్ఠితైకం రూపమాదిత్యాఖ్యం జప్యమన్త్రార్థత్వేన సమ్బధ్యత ఇత్యర్థః. ద్వితీయమన్త్రస్యార్థాన్తరం వారయతి (తథేతి) ప్రథమమన్త్రవదిత్యర్థః. నచద్వయోరేకార్థత్వే సత్యనన్తరస్యైయర్థ్యం- ద్వయోరపి జప్యత్వేనోపయుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. మన్త్రత్రయ ప్రతిపాద్యం పాని తత్వత్త్వప్యగ్ర్యమపి ప్రతిపానిశవమితి ప్రత్యయదార్థ్యార్థమాహ (తత్రేతి) కిమితివిద్యాస్తుతిపరత్వమనయోరిష్యతే- జపార్థత్వమేవ కిం న స్యాత్- తత్రాహ (నేత్యాదినా) అనయోర్జపార్థత్వేపి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాయాస్తత్త్వాన్న సా బాధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (పఞ్చేతి) అనయోర్జప్యత్వే పఞ్చకం ప్రతిపద్యేతేతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా వక్తవ్యత్వాత్ త్రిత్వం బాధితం స్యాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తద్ధైతద్ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచ) ఘోరనామా ఆఙ్గిరసగోత్రః కశ్చిదృషిః తదేతత్- పురుషయజ్ఞదర్శనం దేవకీపుత్రాయ కృష్ణాయ- ఇతి శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. కృష్ణశేషభూతం. తత్ప్రీత్యర్థమిత్యుక్త్వా- ఇత్యనుసన్ధాయ ఉవాచ - అనుష్ఠితవానిత్యర్థః. వచేర్లక్షణయా అనుష్ఠానార్థత్వం. (అపిపాస ఏవ స బభూవ) సః- ఘోరనామా భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషయజ్ఞోపాసనానుష్ఠానేన బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్యాపిపాసః- ఇదముపలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య. ముక్తో బభూవేత్యర్థః. తతశ్చ షోడశాధికవర్షశతజీవనఫలకస్యాపి పురు

ఉ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః ఉద్వయంతమసస్పరిజ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరగ్ం స్వః పశ్యన్త ఉత్తరం దేవం దేవత్రా సూర్యమగన్మజ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

షయజ్ఞదర్శనస్య భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకమనుష్ఠితస్య బ్రహ్మవిదో ఘోరాఙ్గిరసముఖ్యస్య కీర్తిరియం. (సోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత) సః- భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషవిద్యాసాధితచిరాయుష్ట్వానుగృహీతబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠః పురుషః అక్షితమసి, అచ్యుతమసి, ప్రాణసంశితమసి, ఇత్యేతన్మన్త్రత్రయం మరణకాలే జపేదిత్యర్థః. అక్షితమసి- క్షయశూన్యమసి. అచ్యుతమసి- స్వరూపస్వభావప్రచ్యుతిశూన్యమసి. ప్రాణసంశితమసి- జగత్ప్రాణయితృత్వేనాతిసంశితం- సూక్ష్మతత్త్వమసీతి బ్రహ్మసమ్బోధనం. శ్లోకత్రయానుకరణమితి హి భాష్యం. (తత్రైతే ద్వే ఋచౌ భవతః) తత్ర- పరబ్రహ్మవిషయే ద్వే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఆదిత్ప్రత్న ఆకారస్యానుబన్ధస్తకారో, ఉనకక ఇచ్ఛబ్దః, ప్రత్నస్య- చిరన్తనస్య. పురాణస్యేత్యర్థః. రేతసః- కారణస్య. బీజభూతస్య జగతస్సదాఖ్యస్య జ్యోతిః- ప్రకాశం పశ్యన్తి. ఆశబ్ద ఉత్కృష్టానుబన్ధః పశ్యన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. కిం జ్యోతిః పశ్యన్తి. వాసరం - అహః. అహరివ తత్సర్వతో వ్యాప్తం బ్రహ్మణో జ్యోతిః. నివృత్తచక్షుషో బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యాదినివృత్తిసాధనేన శుద్ధాన్తఃకరణాః ఆ- సమన్తతో జ్యోతిః పశ్యన్తీత్యర్థః పరః- పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. జ్యోతిః పరత్వాత్. యదిధ్యతే - దీప్యతే దివి - ద్యోతనవతి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి వర్తమానం. యేన జ్యోతిషేద్ధస్సవితా తపతి, చన్ద్రమా భాతి, విద్యుద్విద్యోతతే, గ్రహతారాగణా విభాసన్తే. కిఞ్చ - అన్యోమన్త్రదృగాహ యథోక్తం జ్యోతిః పశ్యన్ (ఉద్వయం) తమసః- అజ్ఞానలక్షణాత్పరి- పరస్తాదితి శేషః. తమసా వాఽపనేతృ. యజ్జ్యోతిరుత్తరమాదిత్యస్థం పశ్యన్తో వయముదగన్మేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః తజ్జ్యోతిస్స్వః- ఆత్మీయం. అస్మద్ధృది స్థితమాదిత్యస్థం చ తదేకం జ్యోతిః. యదుత్తరం - ఉత్కృష్టతరం. ఊర్ధ్వతరం వా పరం జ్యోతిరపేక్ష్య పశ్యన్తః వయం. కథముదగన్మేతి ఆహ- దేవం- ద్యోతనవన్తం. దేవత్రా- దేవేషు సర్వేషు సూర్యం- రసానాం రశ్మీనాం ప్రాణానాం చ జగత ఈరణాత్సూర్యః. తముదగన్మ- గతవన్తో జ్యోతిరుత్తమం. సర్వజ్యోతిర్భ్య ఉత్కృష్టతమం. అహో ప్రాప్తావయమిత్యర్థః. ఇదం తజ్జ్యోతిః - యదృగ్ద్వయేన స్తుతం, యద్యజుస్త్రయేణ ప్రకాశితం,. ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాపరిసమాప్త్యర్థః. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసో జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం। పరో యదిధ్యతే దివీతి మన్త్రస్య ప్రతీకగ్రహణం - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి. తత్పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాచష్టే (ఆదిత్యాదినా) ఇచ్ఛబ్దః- అనర్థక ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కిం తత్కారణమిత్యపేక్షాయాం *సదేవ సోమ్యేదమితి శ్రుతిసిద్ధం బ్రహ్మేత్యాహ (సదాఖ్యస్యేతి) * ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితివత్ ప్రత్నస్య జ్యోతిరితి సమ్బన్ధో ద్రష్టవ్యః. ఉత్కృష్టానుబన్ధ- ఇత్యస్యాత కారస్య ఇతి యావత్. నను బ్రహ్మస్వరూపభూతమేతజ్జ్యోతిర్న చ సర్వే పశ్యన్తి- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుష ఇతి) నివృత్తాని- విముఖీకృతాని విషయేభ్యశ్చక్షూంషి- కరణాని యేషాం తే- తథా. అత ఏవ బ్రహ్మవిదః. * కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నితి శ్రుత్యన్తరం. తత్రైవోపాయాన్తరం సూచయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) * స్మరణం కీర్తనం కేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం। సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృత్తిరేవ చ। ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః। విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణం. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనాహింసాఽఽసనాదయో గృహ్యన్తే. ఏతేష్వవృత్తిప్రధానైస్సాధనైశ్శుద్ధం- ఉద్దీపితమన్తఃకరణం యేషాం తే- తథా వ్యత్యయస్య హేతుమాహ (జ్యోతిఃపరత్వాదితి) యస్య స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితస్య దీప్యతే- తత్పరం జ్యోతిరితి సమ్బన్ధః. దీప్యమానత్వం వివృణోతి (యేనేతి) మన్త్రాన్తరమవతారయతి (కిం చేతి) ఇతశ్చ విద్యాస్తుత్యన్తరమితి యావత్. కిమాహేత్యపేక్షాయాం ద్వితీయమన్త్రమాదత్తే (ఉద్వయమితి) తం వ్యాకరోతి (తమస ఇత్యాదినా) తస్మాదేవ జ్యోతిషః ప్రభానైర్జ్యోతిరాన్వయద ఇత్యర్థః. దేవత్వేన ప్రత్యగాత్మత్వమాహ (స్వ ఇతి) తయోరేకత్వం *స యశ్చాయమిత్యాదిషు శ్రుత్యన్తరసిద్ధం దర్శయతి (అస్మ ద్ధృదీతి) తత్పదార్థస్య పదార్థం చోక్త్వా తయోరైక్యముక్తం. ఇదానీమేకీభూతం జ్యోతిర్విశినష్టి (యదుత్తరమితి) ఏకత్వధీఫలం కథయతి (పశ్యన్త ఇతి) ఫలమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ఫలవిషయం స్వానుభవం దర్శయతి (అహో ఇతి) మన్త్రాణాం మన్త్రాణామైకవాక్యత్వముపసంహరతి (ఇదం తదితి).. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి) తయోర్ఋచోరయమాద్యో మన్త్రః ప్రతీకేన గృహీతః. సోయం మన్త్రః - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం పరో యదిధ్యతే దివి ఇతి. అయమర్థః- ప్రత్నస్య- పురాతనస్య రేతసః- జగద్బీజభూతస్యావ్యక్తస్య అదిత్- ఆదిభూతం. సంసారసన్తమసనివారకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితం పరం బ్రహ్మ * సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరయః వాసరం - నిత్యప్రకాశరూపం సర్వకాలం పశ్యన్తీత్యర్థః. యత్- జ్యోతిః * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దివి- భగవల్లోకే పరత్వేన ఇధ్యతే- నిరతిశయదీప్తియుక్తవిగ్రహ

ఉ.— మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశో బ్రహ్మేత్యుభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచ॥ ౧

యుక్తమిత్యర్థః. (ఉద్వయంతమసస్పరిజ్యోతిఃపశ్యన్తఉత్తరఁస్వఃపశ్యన్తఉత్తరమిత్యాది) తమసః- ప్రకృతేఃపరస్తాత్- ఉత్తరఁజ్యోతిః-పరబ్రహ్మపరిపశ్యన్తః. ఉత్తరం- సర్వలోకోర్ధ్వంస్వః- భగవల్లోకంపరిపశ్యన్తః. అత్రపరిపశ్యన్త ఇత్యుభయత్రహేత్వర్థేశతృప్రత్యయః. భగవల్లోకస్య తద్గతపరమాత్మనశ్చదర్శనాదిత్యర్థః. దేవత్రా- దేవేషు. ✽ దేవమనుష్యేత్యాదినాసప్తమ్యాస్త్రాప్రత్యయః. దేవం - ద్యోతమానం. ఉత్తమం- అర్చిరాదిపర్వభూతం. సూర్యరూపంజ్యోతిర్వయంఉదగన్మ- ఉద్గత్యప్రాప్తాఃస్మ ఇత్యర్థః. (జ్యోతిరుత్తమమితిజ్యోతిరుత్తమమితి) ద్విరభ్యాసోయజ్ఞకల్పనాసమాప్త్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డార్థగతవాక్యవిషయకమధికరణంలిఖ్యతే - గుణోపసంహారపాదే తైత్తిరీయకే ✽ తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానశ్శ్రద్ధాపత్నీశరీరమిధ్మమురోవేదిర్లోమానిబర్హిర్వేదశ్శిఖాహృదయంయూపఃకామఆజ్యంమన్యుఃపశుస్తపోఽగ్నిర్దమశ్శమయితాదక్షిణావాగ్ఘోతాప్రాణఉద్గాతాచక్షురధ్వర్యుర్మనోబ్రహ్మశ్రోత్రమగ్నీద్యావద్ధ్రియతేసాదీక్షాయదశ్నాతియత్పిబతితదస్యసోమపానంయద్రమతేతదుపసదోయత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతేచసప్రవర్గ్యోయన్ముఖంతదాహవనీయోయాదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతియత్సాయంప్రాతరత్తితత్సమిధోయత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానియేఅహోరాత్రేతేదర్శపూర్ణమాసౌయేఽర్ధమాసాశ్చమాసాశ్చతేచాతుర్మాస్యానియఋతవస్తేపశుబన్ధాః ఇతి శ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః ✽ పురుషోవావయజ్ఞ ఇతిఛాన్దోగ్యామ్నాతాపురుషవిద్యానభిన్నా - పురుషవిద్యేతిసమాఖ్యైక్యాత్, తత్పురుషసమ్బన్ధియజ్ఞావయవత్వకల్పనాసామ్యాత్, మరణావభృథసామ్యాచ్చేతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- ✽ పురుషవిద్యాయామపిచేతరేషామనామ్నానాత్. ఉభయత్రామ్నాతయోఃపురుషవిద్యాత్వేపివిద్యాభేదోఽస్త్యేవ. కుతః. ఇతరేషామనామ్నానాత్ - ✽ యత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానీత్యాదీనాంతైత్తిరీయకామ్నాతానాంఛాన్దోగ్యఅనామ్నానాత్, త్రేధావిభక్తపురుషాయుషస్యైవఛాన్దోగ్యేసవనత్వామ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యశ్రుతాశిశిషాదిదీక్షాదిత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఅదర్శనాత్, యజమానపత్న్యాదిపరికల్పనానాంచభిన్నభిన్నత్వాత్, ఛాన్దోగ్య ✽ పురుషోవావయజ్ఞ ఇతిశ్రుతస్యపురుషేయజ్ఞత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఅదర్శనాచ్చవిద్యాభేదఏవ. నచ ✽ తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యేత్యత్రషష్ఠ్యన్తయోస్సామానాధికరణ్యాశ్రయణేనపురుషేయజ్ఞత్వకల్పనంతైత్తిరీయకేప్యస్తీతివాచ్యం- పురుషస్యైవయజ్ఞత్వేతస్యైవయజమానత్వంవిరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకస్మిన్విరోధాత్. కించ- పురుషేయజ్ఞత్వకల్పనేహివిద్వాన్యజ్ఞఆత్మాయజమానఇత్యేవవక్తవ్యంస్యాత్- నత్వేకవాక్యతయా ✽ విదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానఇతి. అతోవిదుషోయజ్ఞస్యేతివ్యధికరణషష్ఠ్యౌ. విద్వత్సమ్బన్ధియజ్ఞస్యేత్యర్థః. తతశ్చప్రణవఏవవిస్వరఇతిన్యాయేనపురుషస్యయజ్ఞత్వకల్పనైకరూప్యాభావాద్విద్యాభేదఏవ. కించ-ఛాన్దోగ్యామ్నాతాయాఃపురుషవిద్యాయాః ✽ ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతీతిషోడశాధికవర్షశతజీవనంఫలత్వేనామ్నాతం. తైత్తిరీయకేతుశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః ✽ బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతిపూర్వానువాకవిహితాయాఃబ్రహ్మవిద్యాయాః ✽ బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతిబ్రహ్మప్రాప్తిఫలికాయాస్సన్నిధౌపఠితత్వాద్బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయాబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వమేవ. అతఃఫలసంయోగభేదాచ్చపురుషవిద్యయోర్భేదఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః.................................. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనోమయఈశ్వరఉక్తఆకాశాత్మేతిచ బ్రహ్మణోగుణైకదేశత్వేన. అథేదానీంమనఆకాశయోస్సమస్తబ్రహ్మదృష్టివిధానార్థఆరమ్భః (మనో బ్రహ్మేత్యాది) మనః - మనుతేఅనేనేతి. అన్తఃకరణం. తద్బ్రహ్మపరమిత్యుపాసీతేత్యేతదాత్మవిషయందర్శనం - అధ్యాత్మం. అథాధిదైవతం- దేవతావిషయమిదంవక్ష్యామః. ఆకాశో బ్రహ్మేత్యుపాసీత. ఏవముభయం - అధ్యాత్మమధిదైవతంచోభయంబ్రహ్మదృష్టివిషయమాదిష్టం- ఉపదిష్టంభవతి- ఆకాశమనసోస్సూక్ష్మత్వాత్. మనసోపలభ్యత్వాచ్చ బ్రహ్మణోయోగ్యంమనో బ్రహ్మదృష్టేః. ఆకాశశ్చసర్వగతత్వాత్సూక్ష్మత్వాదుపాధిహీనత్వాచ్చ. ౧

ఆ.— ననుయజ్ఞవిజ్ఞానేనవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్యనసఙ్గతిరస్తీతికథంపౌర్వాపర్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరఖణ్డస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధమాహ (మనోమయ ఇతి) ఇతిచ-ఈశ్వరఉక్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రబ్రహ్మణోగుణదూరేకదేశత్వేనమనఆకాశశ్చోక్తఇత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) యథోక్తగుణకబ్రహ్మదృష్ట్యసమర్థస్యతయోరేవసమ్యగ్బ్రహ్మదృష్టికథనార్థముత్తరంగ్రన్థమవతారయతి (అథేతి) ఏవముభయం - ఉపదిష్టంభవతీతిసమ్బన్ధః. తదేవోభయంవిభజతే (అధ్యాత్మమితి) కథంమనోదృష్టివిషయత్వేనాధ్యాత్మంమనో బ్రహ్మేత్యుపాసనంవిధిత్స్యతే-తత్రాహ (మన నేతి) తథాపికథంబ్రహ్మదృష్టేరాకాశంవిషయోభవతి- నహితేనోపలభ్యతేబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆకాశశ్చేతి) బ్రహ్మదృష్టేర్యోగ్యమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౧

రం.— అధ్యాత్మంమనసిఅధిదైవతమాకాశేచ బ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే (మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదినా) ఆదిష్టంభవతి-ఉపదిష్టంభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

ఉ.— తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ॥ ౨

వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౩

ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౪

శం.— తదేతత్- మన ఆఖ్యం చతుష్పాద్బ్రహ్మ- చత్వారః పాదా అస్యేతి. కథం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణ ఇతి. ఆహ- వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యేతే పాదాః. ఇత్యధ్యాత్మం. అథాధిదైవతమాకాశస్య బ్రహ్మణోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యో దిశ ఇత్యేతే. ఏవముభయమేవ చతుష్పాద్బ్రహ్మాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ. తత్ర మనసో వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః - ఇతరపాదత్రయాపేక్షయా. వాచా హి పాదేనేవ గవాదివద్వక్తవ్యవిషయం ప్రతితిష్ఠతి - అతో మనసః పాద ఇవ వాక్. తథా- ప్రాణః - ఘ్రాణః పాదః- తేనాపి హి గన్ధవిషయం ప్రతి చక్రామతి. తథా - చక్షుః పాదః. శ్రోత్రం పాదః. ఇత్యేవమధ్యాత్మం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణః. అథాఽధిదైవతమగ్నివాయ్వాదిత్యదిశ ఆకాశస్య బ్రహ్మణ ఉదర ఇవ గోః పాదా ఇవ లగ్నా ఉపలభ్యన్తే - తేన తస్యాకాశస్యాగ్న్యాదయః పాదా ఉచ్యన్తే. ఏవముభయమధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ చతుష్పాదాదిష్టం భవతి. ౨

ఆ.— అధ్యాత్మమధిదైవతం చ విహితస్యోపాసనస్యానుచిన్తనం దర్శయతి (తదేతదితి) మనసశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధిదైవికస్యాకాశస్య చతుష్పాత్త్వం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) మన ఆకాశయోరుక్తం చతుష్పాత్త్వం నిగమయతి (ఏవమితి) ఆధ్యాత్మికాన్పాదాన్ ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) పాదత్వం వాచో వ్యుత్పాదయతి (వాచా హీతి) యథా గవాదిర్గన్తవ్యం పాదేనైవ ప్రాప్నోతి-తథా దేవదత్తోఽపి వాచైవ పాదేన వక్తవ్యం విషయం ప్రతిలభతే- తేన తస్యేయముక్తం పాదత్వమిత్యర్థః. ప్రాణస్య వాచ ఇవ పాదత్వం దర్శయతి (తేనాపీతి) ఆధిదైవికాన్పాదాన్వివృణోతి (తథేతి) యథా గోరుదరే పాదా లగ్నా లక్ష్యన్తే - తథాకాశస్యోదర ఇవాగ్న్యాదయో లగ్నా దృశ్యన్తే- తస్మాత్తస్య తే పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ద్వివిధపాదవివరణముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨

రం.— (తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ) తదేతత్- మన ఆఖ్యం బ్రహ్మ చతుష్పాదిత్యర్థః. కథం మనోరూపస్య బ్రహ్మణశ్చతుష్పాత్త్వమిత్యత్రాహ (వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మం) వాగాదీనాం చతుర్ణాం మనోనియామ్యత్వాత్ మనః పాదత్వాధ్యాసో యుక్త ఇతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఉక్తమితి శేషః. (అథాధిదైవతం) ఉచ్యత ఇతి శేషః. (అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇతి) అగ్న్యాదయశ్చత్వారో బ్రహ్మరూపాకాశస్యోదరలగ్నాః పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. (ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్ర వాగేవ మనసో బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. సోఽగ్నినాఽధిదైవతేన జ్యోతిషా భాతి చ- దీప్యతే తపతి చ- సంతాపం చౌష్ణ్యం కరోతి. అథవా - తైలఘృతాద్యాగ్నేయాశనేనేద్ధా వాగ్భాతి చ. తపతి చ- వదనాయోత్సాహవతీ స్యాదిత్యర్థః. విద్వత్ఫలం- భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన- య ఏవం- యథోక్తం వేద. ౩

ఆ.— సమ్ప్రత్యాధ్యాత్మికపాదానామాధిదైవికపాదైరధిష్ఠేయతయా సమ్బన్ధో ఽనుచిన్తనీయ ఇతి దర్శయితుముపక్రమతే (తత్రేతి) సోఽగ్నినేత్యాదేరర్థాన్తరమాహ (అథవేతి) కీర్తియశసోః ప్రత్యక్షత్వపరోక్షత్వాభ్యాం భేదః. ౩-౪-౫

రం.— (వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ) అధ్యాత్మం బ్రహ్మరూపస్య మనసో వాగేవ చతుర్థః పాదః. సోఽధిదైవతం బ్రహ్మరూపాకాశపాదతయా తత్సమ్బన్ధినాఽగ్నినా జ్యోతిషా- ప్రకాశకేన భాతి- ప్రకాశతే. తపతి- స్వకార్యోన్ముఖో భవతీత్యర్థః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నిదేవతాయా ఏవ వాగధిష్ఠాతృత్వేన తదధీన ప్రకాశ ప్రవృత్తికత్వాదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద) వితరణవిక్రమరూపహేతుభేదాత్ కీర్తియశసోర్భేదః. బ్రహ్మవర్చసం-వృత్తాధ్యయనసమృద్ధిః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తథా- ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. స వాయునా గన్ధాత్మనా భాతి చ తపతి చ. ౪

రం.— (ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స వాయునేత్యాది) వాయుప్రాణయోరేకతత్త్వత్వాదితి భావః. ౪

ఉ.— చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స ఆదిత్యేన జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౫

శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స దిగ్భిర్జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశస్తస్యోపవ్యాఖ్యానమసదేవేదమగ్ర ఆసీత్। తత్సదాసీత్తత్సమభవత్తదాణ్డం నిరవర్తత తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత తన్నిరభిద్యత తే ఆణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం॥ ౧

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యేన రూపగ్రహణాయ ౫

రం.— (చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స ఆదిత్యేనేత్యాది) ఆదిత్యస్య చక్షురధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. ౫

శం.— శ్రోత్రం దిగ్భిః శబ్దగ్రహణాయ. విద్యాఫలం సమానం. సర్వత్ర బ్రహ్మసమ్పత్తిరదృష్టఫలం. య ఏవం వేద - ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా... ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— సర్వత్రేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే... ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స దిగ్భిరిత్యాది) దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశన్నితి దిగ్దేవతానాం శ్రోత్రాధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. అవశిష్టం స్పష్టార్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా... ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆదిత్యో బ్రహ్మణః పాదత్వేనోక్త ఇతి తస్మిన్ సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః - ఉపదేశః. తస్యోపవ్యాఖ్యానం క్రియతే స్తుత్యర్థం. అసత్- అవ్యాకృతనామరూపమిదం - జగదశేషమగ్రే- ప్రాగవస్థాయాముత్పత్తేరాసీత్. నత్వసదేవ- కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కార్యత్వస్య ప్రతిషేధాత్. నన్విహాసదేవేతి విధానాద్వికల్పస్స్యాత్. న- క్రియాస్వివ వస్తుని వికల్పానుపపత్తేః. కథం తర్హీదమసదేవేతి. నన్వవోచామావ్యాకృతనామరూపత్వాదసదివాసదితి. నన్వేవశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యమేవం - నతు సత్త్వాభావమవధారయతి. కిం తర్హి నామరూపవ్యాకృతవిషయోఽసచ్ఛబ్దప్రయోగో దృష్టః. తచ్చ నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తం ప్రాయశో జగతః - తదభావే హ్యన్ధం తమ ఇదం న ప్రజ్ఞాయేత కించన స్యాదిత్యతస్తత్స్తుతిపరే వాక్యే సదిదం ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేత్యాదిత్యం స్తౌతి బ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయ. ఆదిత్యనిమిత్తో హి లోకే సదితివ్యవహారః. యథాఽసదేవేదం రాజ్ఞః కులం సర్వగుణసంపన్నే పూర్ణవర్మణి రాజన్యసతీతి-తద్వత్. నచ సత్త్వమసత్త్వం వేహ జగతః ప్రతిపిపాదయిషితం- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశపరత్వాత్. ఉపసంహరిష్యత్యన్తే ※ఆదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి. (తత్సదాసీత్) తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రాగుత్పత్తేః స్తిమితమనిస్పన్దమసదివ సత్కార్యాభిముఖమీషదుపజాతప్రవృత్తి - సదాసీత్. తతో లబ్ధపరిస్పన్దం తత్సమభవత్ - అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం. తతోఽపి క్రమేణ స్థూలీభవత్తదాఽద్భ్యః ఆణ్డం సమవర్తత- సంవృత్తం ఆణ్డమితి-దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. తత్ - ఆణ్డం సంవత్సరస్య-కాలస్య ప్రసిద్ధస్య మాత్రాం- పరిమాణమభిన్నస్వరూపమేవాశయత-స్థితం బభూవ. తత్ - తతః సంవత్సరపరిమాణాత్కాలాదూర్ధ్వం నిరభిద్యత- నిర్భిన్నం వయసామివాణ్డం. తస్య నిర్భిన్నస్యాణ్డస్య కపాలే ద్వే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం-సంవృత్తే. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య సఙ్గతిమాహ (ఆదిత్య ఇతి) తస్మిన్- ఆదిత్యే బ్రహ్మదృష్టిః. అనభివ్యక్తనామరూపత్వాభిప్రాయేణాసచ్ఛబ్దో గౌణో వ్యాఖ్యాతః. తత్రైవ శ్రుత్యవష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) । కథమసతస్సజ్జాయేతేతి అసత్కారణత్వస్య ప్రతిషేధాదిత్యర్థః. ప్రకృతే తు సావధారణాదసచ్ఛబ్దాదసదేవ కారణం వివక్షితమిత్యుదితానుదితహోమవద్వికల్ప ఇత్యర్థః. క్రియాయాః కర్తృతన్త్రత్వాత్తత్ర వికల్పో, వస్తుని వస్తుసిద్ధస్యేచ్ఛానువిధాయిత్వాన్న వికల్పస్సమ్భవతి-స హి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి పరిహరతి (నక్రియాస్వివేతి) వికల్పాసమ్భవే వాక్యస్య గతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) అసచ్ఛబ్దస్య గతిః-అవధారణస్య తు పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (నన్వితి) ద్వితీయం శఙ్కతే (నన్వేవశబ్ద ఇతి) తస్య కా గతిరితి శేషః. పూర్వకాలీనసత్త్వాభిధాయకాసచ్ఛబ్దస్య వాక్యశేషే శ్రవణాన్నోపక్రమే సత్త్వాభావావధారణం వివక్షితం- కింత్వభివ్యక్త్యభావావధారణమిత్యాదిత్యస్తుత్యర్థమితి సమాధత్తే (సత్యమేవమితి) కస్తుపునరియమాదిత్యస్తుతిరుప

ఉ.— తద్యద్రజతగ్ం సేయంపృథివీయత్సువర్ణగ్ం సాద్యౌర్యజ్జరాయు తేపర్వతా యదుల్బగ్ం సమేఘో నీహారో యాధమనయస్తానద్యో యద్వాస్తేయముదకగ్ం స సముద్రః॥ ౨

అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యస్తం జాయమానం ఘోషా ఉలూలవోఽనూదతిష్ఠగ్ం సర్వాణి చభూతానిసర్వేచ కామాస్తస్మాత్తస్యోదయంప్రతిప్రత్యాయనంప్రతి ఘోషా ఉలూలవోఽనూత్తిష్ఠన్తి సర్వాణిచభూతానిసర్వేచైవకామాః॥ ౩

యుజ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మదృష్టితి) జగతో నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (ఆదిత్యేతి) తథాపికథమాదిత్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కించ- ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యేణాదిత్యే బ్రహ్మదృష్టివిధిపరమిదంవాక్యం - నతస్యకారణాసత్త్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంశక్యం - అనన్యథాసిద్ధకల్పకాభావాదిత్యాహ (నచేతి) తత్పరత్వంకథమవగతమిత్యాశఙ్క్యోపసంహారస్యోపక్రమానుసారిత్వాదిత్యాహ (ఉపసంహరిష్యతీతి) కథంతస్యాసచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (స్తిమితమితి) సత్త్వంతర్హికథమితి - తదాహ (కార్యేతి) బీజస్యోచ్ఛూనతావత్కారణస్యసిసృక్షావస్థాందర్శయతి (ఈషదితి) లబ్ధపరిస్పన్దం- ప్రాప్తపరిణామం. భూతసూక్ష్మాకారేణాభవదిత్యర్థః. సూక్ష్మభూతోత్పత్త్యనన్తరంస్థూలభూతోత్పత్తిమాహ (తతోపీతి) భూతసూక్ష్మాకారప్రాప్తేరనన్తరంపఞ్చీకరణప్రక్రియయాఽన్యోన్యావయవానుప్రవేశేనస్థూలభూతావస్థమాసీదిత్యర్థః స్థూలేభ్యశ్చభూతేభ్యోఽణ్డనిర్వృత్తింప్రతిజానీతే (అద్భ్యఇతి) అప్సహితేభ్యోభూతేభ్యఇత్యర్థః ౧

రం.— పూర్వత్రాదిత్యోబ్రహ్మణఃపాదఉక్తః. అథతస్మిన్సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే (ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః) ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యుపదేశః క్రియతఇత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) క్రియతఇతిశేషః. (అసదేవేదమగ్రఆసీత్) ఇదం - జగదగ్రేఅసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమాసీత్. (తత్సదాసీత్) తత్- అవ్యాకృతనామరూపంజగత్సదాసీత్- ఈషన్నామరూపకార్యాభిముఖమాసీత్. (తత్సమభవత్) అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివబీజంక్రమేణస్థూలమభవదిత్యర్థః. (తదాణ్డంసమవర్తత) అణ్డంసంవృత్తమిత్యర్థః. ఆణ్డమితిచ్ఛాన్దసోదీర్ఘః (తత్సంవత్సరస్యమాత్రామశయత) సంవత్సరస్యకాలస్యమాత్రాం - పరిమాణమేకరూపతయాఅశయత- స్థితంబభూవేత్యర్థః. (తన్నిరభిద్యత) సంవత్సరకాలాదూర్ధ్వంతదణ్డంనిర్భిన్నమభవత్. (తేఆణ్డకపాలేఇత్యాది) తేఆణ్డకపాలే- అణ్డకపాలేరజతంచసువర్ణంచైకైకమభవతామిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ - తయోఃకపాలయోర్యద్రజతంకపాలమాసీత్- సేయంపృథివీ - పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. యత్సువర్ణంకపాలం- సాద్యౌః - ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వంకపాలమిత్యర్థః. యజ్జరాయు- గర్భవేష్టనంస్థూలమణ్డస్యద్వికలీభావకాలేఆసీత్- తేపర్వతాబభూవుః. యదుల్బం- యత్సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తత్సహమేఘైః- సమేఘోనీహారః - అవశ్యాయోబభూవేత్యర్థః. యాగర్భస్యజాతస్యదేహేధమనయః- సిరాః. తానద్యోబభూవుః. యత్తస్యవస్తౌభవం- వాస్తేయముదకం- ససముద్రః. ౨

ఆ.— అవశ్యాయశబ్దేనహిమముచ్యతే. ౨

రం.— (తద్యద్రజతంసేయంపృథివీ) యద్రజతమయంకపాలం-తత్పృథివ్యాద్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. (యత్సువర్ణంసాద్యౌః) సువర్ణమయకపాలంద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వకపాలం. (యజ్జరాయుతేపర్వతాః) జరాయు - గర్భపరివేష్టనం. అణ్డస్యశకలీభావదశాయాంయాఃస్థూలగర్భపరివేష్టనసిరాః- తేపర్వతాబభూవురిత్యర్థః (యదుల్బంసమేఘోనీహారః) యదుల్బం- సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తన్మేఘసహితంహిమం (యాధమనయస్తానద్యః) ధమనయః- సిరాఇత్యర్థః. (యద్వాస్తేయముదకంససముద్రః) వస్తౌభవంవాస్తేయం. ౨

శం.— అథయత్తదజాయతగర్భరూపంతస్మిన్నణ్డే- సోఽసావాదిత్యః. తం- ఆదిత్యంజాయమానంఘోషాః- శబ్దాఃఉలూలవః- ఉరూరవః. విస్తీర్ణరవా, ఉదతిష్ఠన్- ఉత్థితవన్తః.ఈశ్వరస్యేవేహప్రథమపుత్రజన్మనిసర్వాణిచస్థావరజఙ్గమానిభూతాని, సర్వేచతేషాంభూతానాంకామాః- కామ్యన్తఇతి. విషయాః స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః,. యస్మాదాదిత్యజన్మనిమిత్తా భూతకామోత్పత్తిః- తస్మాదద్యత్వేపితస్య- ఆదిత్యస్యోదయంప్రతి, ప్రత్యాయనం- ప్రత్యస్తగమనంచప్రతి,. అథవా- పునఃపునఃప్రత్యాగమనం- ప్రత్యాయనం. తత్ప్రతి - తన్నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వాణిచభూతాని, సర్వేచకామాః, ఘోషాఉలూలవ, శ్చానూత్తిష్ఠన్తి. ప్రసిద్ధంహ్యేతదుదయాదౌసవితుః. ౩

ఆ.— ఉలూలవఇతి - ఉత్సవకాలీనశబ్దవిశేషేప్రసిద్ధః. స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః - ఉదతిష్ఠన్నితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రసిద్ధంహీతి) ఏతదితి- భూతాద్యుత్థానం. ౩

రం.— (అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యః) తస్మిన్నణ్డేగర్భరూపంయదజాయత- సఆదిత్యఇత్యర్థః. (తంజాయమానంఘోషాఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్సర్వాణిచభూతానిసర్వేచకామాః) తం - ఆదిత్యంజాయమానమనుఉలూలవః - ఉరూరవః. ఉరురవాః. విస్తీర్ణరవాః. మహాధ్వనియుక్తాః. ఉలూలవఇతిఛాన్దసంరూపం. ఘోషాః- శబ్దాః, స్థావరజఙ్గమానిభూతాని, చతేషాంకామాః- కామ్యమానాఃస్త్రీవస్త్రాదయ,

ఉ.— స య ఏతమేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనꣳ సాధవో ఘోషా ఆ చ గచ్ఛేయురుప చ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది తృతీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్.— తత్సత్.

శ్చ ఉదతిష్ఠన్ - ఉత్థితవన్త ఇత్యర్థః. సర్వస్యాదిత్యోదయానన్తరభావిత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తస్యోదయం ప్రతి ప్రత్యాయనం ప్రతీత్యాది) తస్మాదద్యత్వే ప్యాదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- అస్తమయం చ ప్రతి, ఉరురవాశ్శబ్దాశ్చ భూతాని చ కామాశ్చ ఉత్పద్యన్త ఇత్యర్థః. ఉదయాస్తమయవేళాయాం పక్షిఘోషాదీనాం దర్శనాదితి భావః. ౩

శం.— స యః- కశ్చిదేతమేవం-యథోక్తమహిమానం విద్వాన్ సన్నాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- స తద్భావం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. కించ- దృష్టంఫలం- అభ్యాశః- క్షిప్రం తద్విదః. యదితి క్రియావిశేషణం. ఏనం- ఏవం విదం సాధవః- శోభనా ఘోషాః. సాధుత్వం ఘోషాదీనాం-యదుపభోగే పాపానుబన్ధాభావః. ఆ చ గచ్ఛేయుః- ఆగచ్ఛేయుశ్చ. (ఉప చ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్) న కేవలమాగమనమాత్రం ఘోషాణాం-ఉపసుఖయేయుశ్చ- ఉపసుఖం చ కుర్యురిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థ ఆదరార్థశ్చ. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— అదృష్టఫలమాహృత్యోక్త్వా దృష్టఫలమాచష్టే (కించేతి) తద్విదః - దృష్టఫలమితి సమ్బన్ధః. (క్రియావిశేషణమితి) ఏవం విదం సాధవో ఘోషా ఆగచ్ఛేయురితి యత్ -తత్క్షిప్రం- అప్రతిబద్ధే నైవేత్యర్థః. ఆదిత్యే బ్రహ్మదృష్టిరాదరస్య విషయః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతదేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇత్యాది) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఏనం- ఆదిత్యబ్రహ్మోపాసకమభ్యాశః-క్షిప్రం. యత్ -య ఇత్యర్థః. యే సాధవః- శోభనా ఘోషాః- తే ఉప-సమీపే ఆ చ గచ్ఛేయుః - ఆగచ్ఛేయుశ్చ. నిమ్రేడేరన్- సుఖం చ కుర్యురిత్యర్థః. * మ్రేడసుఖే చేతి హి ధాతురన్తర్భావితణ్యర్థః. (నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్నితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ,— జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి॥ ౧

§ అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుస్తద్ధైవꣳ హꣳసో హꣳసమభ్యువాద హో హో ఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మా ప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీరితి॥ ౨

శం.— వాయుప్రాణయోర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పురస్తాద్వర్ణితః. అథేదానీం తయోః సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయోత్తర మారభ్యతే. సుఖావబోధార్థా, ఆఖ్యాయికా విద్యాదానగ్రహణవిధిప్రదర్శనార్థా, చ. శ్రద్ధాన్నదానానుద్ధతత్వాదీనాం చ విద్యాప్రాప్తిసాధనత్వం ప్రదర్శ్యతే ఆఖ్యాయికయా. జానశ్రుతిః- జనశ్రుతస్యాపత్యం. హ ఐతిహ్యార్థః. పుత్రస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణస్స ఏవ. శ్రద్ధాదేయః- శ్రద్ధాపురస్సరమేవ బ్రాహ్మణాదిభ్యో దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః బహుదాయీ- ప్రభూతం దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ. బహుపాక్యః- బహు పక్తవ్యమహన్యహని గృహే యస్యాసౌ బహుపాక్యః. భోజనార్థిభ్యో బహ్వస్య గృహేఽన్నం పచ్యత ఇత్యర్థః. ఏవంగుణసమ్పన్నోఽసౌ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో విశిష్టే దేశే కాలే చ కస్మింశ్చిత్ ఆస- బభూవ. స హ సర్వతః- సర్వాసు దిక్షు గ్రామేషు నగరేషు చావసథాన్- ఏత్యవసన్తి యేష్విత్యావసథాః- తాన్. మాపయాఞ్చక్రే- కారితవానిత్యర్థః. సర్వత ఏవ మే - మమాన్నం తేష్వావసథేషు వసన్తోఽత్స్యన్తి - భోక్ష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయః. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య హృత్రావచ్ఛేదభేదత్వాత్తదుపాసనానన్తరం హృత్రోపాసనముపన్యస్యతే. నన్వధ్యాత్మమధిదైవతం చ వాయుప్రాణయోః సూత్రాత్మభూతయోరుపాసనం పూర్వాధ్యాయేఽపి వ్యాఖ్యాతం. తథా చ కోఽత్ర విశేషః- యేన తదుపాసనం పునరారభ్యతే- అత ఆహ (వాయుప్రాణయోరితి) సాక్షాత్- పాదకల్పనం వినేతి యావత్. బ్రహ్మత్వేన- బ్రహ్మకార్యరూపేణేత్యర్థః. (విద్యేతి) ※ ధర్మార్థాయత్రనస్యాత్తాం శుశ్రూషా వాపి తద్విధా। తత్ర విద్యా న వక్తవ్యా శుభం బీజమివోషర ఇతి స్మృతిమనుసన్ధాయ పుష్కలధనమాదాయ తైక్వో రాజ్ఞే విద్యాం ప్రాదాత్, జానశ్రుతిశ్చ శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా పుష్కలధనం దత్త్వైవ శ్రద్ధాదిసంపన్నస్తతో విద్యామాదదే,- తథాఽన్యోఽపి విద్యాయా దాతా గ్రహీతా వా స్యాదితి తద్దానగ్రహణయోర్విధిప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. నను ※ షట్శతాని గవామిత్యాదిదర్శనాద్ధనదానమేవ విద్యాగ్రహణే సాధనమిహ ప్రతీయతే- న తు శ్రద్ధాదీత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన తాత్పర్యప్రణిపాతాదయో గృహ్యన్తే. ఆఖ్యాయికయా - ※ తదు హ పునరేవేత్యాదిలక్షణయేతి యావత్. జనశ్రుతస్య పుత్రో యః- తస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః. స చ ప్రకృతో జానశ్రుతిరేవేత్యాహ (పుత్రస్యేతి) శ్రద్ధయా దేయస్యాల్పత్వశఙ్కాం వారయతి (బహుదాయీతి) బహుపాకస్య ఫలమాహ (భోజనేతి) ఉక్తరాజ్ఞో వర్తమానత్వాభావాదసత్త్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఏవమితి) స్వసమీపం ప్రాప్తేభ్యోఽర్థిభ్యోఽసావన్నం దదాతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) ౧

రం.— సంవర్గవిద్యా ప్రస్తూయతే. విద్యాస్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికా. (జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస) జనశ్రుతస్యాపత్యం- జానశ్రుతిః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. పుత్రసంజ్ఞస్య పుత్రః - పౌత్రః. తస్యాపత్యం - పౌత్రాయణః. శ్రద్ధాపురస్సరం దేయమస్యాస్తీతి శ్రద్ధాదేయః. అర్థిభ్యో బహు దాతుం శీలమస్య స బహుదాయీ. బహ్వస్య గృహేఽన్నం పక్తవ్యం స బహుపాక్యః. ఏవంగుణసమ్పన్నో జానశ్రుతిః కస్మింశ్చిద్దేశే ఆస. (స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి) స హ - జానశ్రుతిస్సర్వత ఏత్యాతిథయో మమాన్నం భోక్ష్యన్త ఇత్యభిప్రాయేణ సర్వాసు దిక్షు గ్రామనగరమార్గారణ్యాదిషు పాన్థానాం మనాథానాం శీతవాతవర్షాతపవారణాన్నోదకశయనాచ్ఛాదనాదిపూర్ణాశ్శాలాః కారితవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మిన్ వసతి రాజని తస్మింశ్చ ఘర్మకాలే హర్మ్యతలస్థే. అథ హ హంసాః నిశాయాం- రాత్రావతిపేతుః. ఋషయో దేవతా వా రాజ్ఞోఽన్నదానగుణైస్తోషితాస్సన్తో హంసరూపా భూత్వా రాజ్ఞో దర్శనగోచరే- అతిపేతుః- పతితవన్తః. తత్- తస్మిన్కాలే తేషామ్పతతాం హంసానామేకః పృష్ఠ

---

§ భో భోఽయి భల్లాక్షేతి, మా ప్రధాక్షీదితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తము హ పరః ప్రత్యువాచ కమ్వర ఏనమేతత్సన్తꣳ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథꣳ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౩

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనꣳ సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౪

తతః పతన్నగ్రతః పతన్తం తం హంసమభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్. హో హో యి - భో భో ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - ఆదరం దర్శయన్ యథా పశ్య పశ్యాశ్చర్యమితి - తద్వత్. భల్లాక్షేతి మన్దదృష్టిత్వం సూచయన్నాహ. అథవా - సమ్యగ్బ్రహ్మదర్శనాభిమానవత్త్వాత్ తస్యాసకృదుపాలబ్ధస్తేన పీడ్యమానోఽమర్షితయా తదసూచయతి (భల్లాక్షేతి) జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం - తుల్యం దివా - ద్యులోకేన జ్యోతిః - ప్రభాస్వరమన్నదానాదిజనితప్రభావజమాతతం - వ్యాప్తం. ద్యులోకస్పృగిత్యర్థః. దివా - అహ్నా వా సమం జ్యోతిరిత్యేతత్. తన్మా ప్రసాఙ్క్షీః - సఞ్జనం - సక్తిం. తేన జ్యోతిషా సమ్బద్ధం మా కార్షీరిత్యర్థః. తత్ప్రసఙ్గేన తత్ - జ్యోతిస్త్వా - త్వాం మా ప్రధాక్షీః - మా దహత్విత్యర్థః. పురుషవ్యత్యయేన మా ప్రధాక్షీరితి. ౨

ఆ.— పరిత్యక్తాన్నదానఫలం దర్శయితుమారభతే (తత్రేతి) వాక్యార్థం దర్శయతి (ఋషయ ఇతి) సమ్బోధనాభ్యాసస్య విషయమాహ (ఆదరం దర్శయన్నితి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) భల్లాక్షశబ్దార్థమాహ (భల్లేతి) భల్లాక్షశబ్దో భద్రాక్షవిషయస్సన్ విరుద్ధలక్షణయా మన్దదృష్టిత్వసూచకః. భల్లాక్షశబ్దస్య విషయాన్తరమాహ (అథవేతి) తస్య - పృష్ఠగామినో హంసస్య మహాత్మా నాతిక్రమణీయో విజానతేతి సమ్యగ్దర్శనాభిమానశాలిత్వాత్ తేనాగ్రగామినా హంసో జానశ్రుతిమతివిచిత్రమిహ కురమర్షితయా పీడ్యమానస్సన్ న త్వం ధర్మం జానాసి - జ్ఞానాభిమానం తు వహసీత్యుపాలబ్ధస్తత్ర భల్లాక్షేత్యుపాలమ్భస్వరూపం సూచయతీత్యర్థః. పృష్ఠగామీ హంసో నిష్ఠాపూర్వకమగ్రగామినం హంసం సమ్బోధ్య కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (జానశ్రుతేరితి) మా ప్రధాక్షీరితి పాఠే కథం మా ప్రధాక్షీదిత్యుచ్యతే. తత్రాహ (పురుషవ్యత్యయేనేతి) మధ్యమపురుషం ప్రథమపురుషం కృత్వా వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః. ౨

రం.— (అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుః) ఏవం సలిలస్యాంచిద్రాత్రౌ కేచన మహాత్మానోఽన్నదానాదిగుణైస్తోషితా భూత్వా హంసరూపాస్సన్తో రాజ్ఞో దర్శనగోచరే జగ్ముః. (తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద) తత్ - తస్మిన్ కాలే తేషాం హంసానాం మధ్యే ఏకః పృష్ఠతో గచ్ఛన్ హంసః అగ్రగామినం కంచన హంసముపావాచ. (భో భోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతమిత్యాది) భో భోయి - ఇతి సంబోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - అనేన విపరీతలక్షణయా మన్దలోచనేతి సమ్ప్రేమేణ ద్విర్వారం సమ్బోధనం. సమం దివా - స్వర్గేణ సమం. దివా - దివసేన సమం వా. అస్య రాజ్ఞః తేజః ప్రసృతం. తత్ - తస్మిన్ తేజసి మా ప్రసాఙ్క్షీః - మా ప్రసక్తో భూః ప్రసక్తౌ కో దోష ఇత్యత్రాహ (తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి) తత్ - తేజస్త్వాం మా ప్రధాక్షీత్ - మా దహేదిత్యర్థః. ఇత్యభ్యువాదేత్యన్వయః. ౨

శం.— తం - ఏవముక్తవన్తం పరః - ఇతరోఽగ్రగామీ ప్రత్యువాచ. అరే నికృష్టోఽయం రాజా వరాకః. తం కము ఏనం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమితి కుత్సయత్యేనమేవం సబహుమానమేతద్వచనమాత్థ. రైక్వమివ సయుగ్వానం - సహ యుగ్వ్యా - గన్త్ర్యా వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. తమివాత్థైనం. అననురూపమస్మిన్నయుక్తమీదృశం వక్తుం రైక్వ ఇవేత్యభిప్రాయః. ఇతరశ్చాహ - యో ను కథం త్వయోచ్యతే సయుగ్వా రైక్వః. ౩

ఆ.— సన్తం - ఏనం - ప్రాణిమాత్రం రాజానమధికృత్య సబహుమానమేతద్వచనమాత్థేతి కుత్సయతీతి సమ్బన్ధః. తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (రైక్వమివేతి) యుగం వహతీతి యుగ్యః - బలీవర్దః - అశ్వో వాస్యామస్తీతి యుగ్వా - శకటీ. తయా సహ వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. వకారో మత్వర్థీయః. త్వం రైక్వం జ్ఞానమాహాత్మ్యయుక్తమధికృత్య యథా ప్రశంసావచనం - తథా కస్మిన్నేనం రాజానమధికృత్య కిమేవమాత్థేత్యర్థః. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్కలయతి (అననురూపమితి) అస్మిన్ వరాకే రాజని ధర్మమాత్రనిష్ఠే నైవమనురూపం వచనం - రైక్వే పునః సర్వజ్ఞానవతి యథోక్తం వచో యుక్తమేవేతి. ఇతరః - పృష్ఠగామీ హంసః. యస్సయుగ్వా రైక్వస్త్వయోచ్యతే - స కథం ను స్యాదిత్యన్వయః. ౩

రం.— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) ఏవం జానశ్రుతిప్రశంసారూపం వాక్యముపశ్రుత్య తదసహమాన ఇవ అపరో హంసః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ప్రత్యుక్తిమేవాహ (కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి) ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. అరే కం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తం ఏనం - జానశ్రుతిం ప్రతి సయుగ్వానం - సశకటం రైక్వం ప్రతీవ ఏతత్ - ప్రశంసావచనం బ్రవీషి. రైక్వ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞో మహాప్రభావః. అబ్రహ్మజ్ఞస్యాస్య కిం తేజః. కిం వా మాం దహేదితి భావః. ఏవముక్తః పశ్చాత్పతన్ హంసః పృచ్ఛతి (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) త్వయా సయుగ్వా రైక్వ ఇతి య ఉక్తః - స కిం ప్రకార ఇత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం భల్లాక్ష ఆహ - శృణు యథా స రైక్వః - యథా లోకే కృతాయః - కృతో నామ - ఆయో ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కః. స యదా జయతి ద్యూతే ప్రవృత్తానాం - తస్మై విజితాయ - తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరేయాః - త్రేతాద్వాపరకలినామానః సంయన్తి - స

జిచ్ఛన్తి. అన్తర్భవన్తి. చతురజ్కే కృతాయే నిర్జేన్యకాజ్కానాం విద్యమానత్వాత్తద న్తర్భవన్తీత్యర్థః. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేనం- రైక్వం కృతాయస్థానీయం త్రేతాదిస్థానీయా సర్వం తదభిసమేతి- అన్తర్భవతి రైక్వే. కిం తత్ . యత్కిఞ్చలోకే సర్వాః ప్రజాః సాధు- శోభనం ధర్మజాతం కుర్వన్తి- తత్సర్వం రైక్వస్య ధర్మేఽన్తర్భవతి. తస్య చ ఫలే సర్వప్రాణిధర్మఫలమన్తర్భవతీత్యర్థః. తథా- అన్యోఽపి కశ్చిత్- యః తత్-వేద్యం వేద. కిం తత్. యత్- వేద్యం సః- రైక్వో వేద. తద్వేద్యమన్యోఽపి యో వేద- తమపి సర్వప్రాణిధర్మజాతం తత్ఫలం చ రైక్వమివాభిసమేతీత్యనువర్తతే. సః- ఏవంభూతోఽనైక్వోఽపి మయా విద్వానేతదుక్తః- ఏవముక్తో రైక్వవత్. స ఏవ కృతాయస్థానీయో భవతీత్యభిప్రాయః. ४

౫ — స రైక్వో యేన ప్రకారేణ స్యాత్- తం ప్రకారం శృణ్వితి ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకార ప్రదిదర్శయిషయా దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ద్యూతస్య సమయః- సఙ్కేతః. తదనుష్ఠాన కాలే యేన ద్యూతవిద్యాయాం జయతి- సోఽయః. అస్యకశ్చిద్భాగోఽయశబ్దవాచ్యః. తత్ర చతురఙ్కోఽయః- చత్వారోఽఙ్కాశ్చిహ్నాన్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తేః. ... కృత నామ వ్యవహ్రియతే నయదాయ్యతే ప్రవృత్తానాం మధ్యే సకోఽపి జయతి- తదా ... తేనవిజితాయాధరేఽయాస్సంయన్తీతి సమ్బన్ధః. తావక్షరం వ్యాచష్టే (తదర్థమితి) అధరాయాం న్యక్కరోతి (అధరేఽయాః ఇతి) తానేవ ... శినష్టి (త్రేతేతి) ... సత్రేతానామాయో భవతి. యత్ర తు ద్వావఙ్కౌ- స ద్వాపర నామకః. యత్రైకోఽఙ్కః- స కలిసంజ్ఞ ఇతి విభాగః. తాదృశ్యన్యతరాఙ్కానామన్తర్భావము క్తం వ్యక్తీకరోతి (చతురఙ్క ఇతి) తదన్తర్భవన్తి- తస్మిన్ కృతే త్రేతాదయ స్త్రయోఽన్తర్భవన్తీత్యాశయః. మహాసఙ్ఖ్యాయామవాన్తరసఙ్ఖ్యాన్తర్భావః ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) రైక్వమభివ్యాప్య సర్వం సమేతీత్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (అన్తర్భవన్తీతి) రైక్వే సర్వస్యాన్తర్భావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కింతదిత్యాదినా) తద్ధర్మస్య మహత్త్వాత్ సర్వేషాం ధర్మజాతస్యాల్పత్వాత్, తస్మింస్తదన్తర్భావ ఇత్యర్థః. కించ- సర్వేషాం ప్రాణినాం ధర్మఫలవత్త్వే యస్మాన్మహాన్ రైక్వస్య ధర్మ. ఫలేఽన్తర్భవతీత్యాహ (తస్యచేతి) న కేవలం రైక్వస్యైవ తన్మాహాత్మ్యం- కిం త్వన్యస్యాపి జ్ఞానవతోఽస్తీతి జానశ్రుతేరనుగ్రహార్థమాహ (తథేతి) ४

౬ — ఇతరదాహ (యథా కృతాయ విజితాయాధరేఽయాస్సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది) యథా లోకే కృతనామాయః- ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కోఽయః. తత్ర విజితం- జయో యస్య సః కృతాయ విజితః పురుషః. అథవా- విజితం- విజయః. తస్మా ఇత్యర్థః. తదన్తర్భవన్తి త్రేతాద్యాఅధరే- న్యూనాః అయాస్సంయన్తి- సఙ్గచ్ఛన్తే అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే నిర్కాఙ్కద్వ్యఙ్కైకాఙ్కానాం త్రేతాద్వాపరకలీనాం విద్యమానత్వాత్తత్రాన్తర్భవన్తీత్యతః కృతాఙ్కవిజయినః త్రేతాద్యాదివిజయోఽప్యస్తీతి భావః. ఏవమేవలోకే ప్రజాః యత్సాధు కుర్వన్తి- యద్ధర్మ శుభసంకర్మానుతిష్ఠన్తి. తత్సర్వమేనం- కృతాయస్థానీయం రైక్వమభిసమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. తత్కర్మణి సకలం శోభనం కర్మాన్తర్భవతీత్యర్థః. కించ (యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తః ఇతి) యః- త్రైక్వోయద్వేద- తద్వేద్యమన్యోఽపి యః కశ్చిద్వేద. తద్జ్ఞాతమేవాన్యే జానన్తి. తద్జ్ఞానే సర్వజ్ఞానమన్తర్భవతీత్యర్థః. సః- తాదృశో రైక్వః మయా ఏతత్- ఇదానీం * సయుగ్వా నము వరైక్వ మహాత్మ్యముక్తమిత్యర్థః. వేదాన్తాచార్యైస్తత్త్వటీకాయాం మన్త్రస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * లోకే యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానం, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్గతం- స రైక్వ ఇత్యాహేతి. యదపివ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే * అత్ర పరసత్కరుపదేశాదిత్యత్రయస్తద్వేద- యో వేదితా. యత్స వేద- యద్వేద్యం. స మయైతదుక్తం- సః- వేదితా రైక్వః, ఏతత్- తద్వేద్యం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తం- తదేతదుపదిష్టమిత్యర్థ ఇత్యుక్తం- తదప్యేతత్పరం ద్రష్టవ్యం. నతు ప్రతీయమానార్థపరం - యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యాత్ప్రాచీనే * యథా కృతాయ విజితాయాధరేఽయాస్సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీతి వాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావేన వేదితా వేద్యం చ తదుపదిష్టమిత్యస్యార్థస్యాసమ్భవేన యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యేన ప్రతిపాదనాసమ్భవాద్వ్యాసార్యవిరోధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు భగవతా భాష్యకృతా లఘుసిద్ధాన్తభాష్యే * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తమిత్యత్ర త్యేతి వాక్యప్రతీకస్య ధృతత్వాత్తదనురోధేన వ్యాసార్యైస్స మయైతదుక్తమితి నపుంసకాన్తపాఠస్య గృహీతత్వాత్ తత్ర నపుంసకస్యోక్తశబ్దస్య స ఇతి పుల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దవిశేషణత్వాయోగాత్, యస్తద్వేద యత్స వేదేతి పున్నపుంసకాన్తయచ్ఛబ్దద్వయనిర్దిష్టయోః వేదితృవేద్యయోః స మయైతదుక్తమిత్యత్ర క్రమేణ ప్రతినిర్దేశకయోః స ఏతదితి పున్నపుంసక సర్వనామశబ్దయోః శ్రవణేన సః- వేదితా, ఏతత్-వేద్యం పరం బ్రహ్మ, త్యేతదుభయం మయోక్తమిత్యర్థస్యైవ వాక్యస్వారస్యలభ్యత్వాత్, ఛన్దసి వార్థాయ ఉక్త ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చాత్రోదాహృత భాష్యవిరోధః * ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి సూత్రే, * నాచ త్రైః పశుపక్షిమృగతాం యాన సైరన్త్యజాతితాం । శరీరజైః కర్మదోషైః యాతి స్థావరతాం నర ఇతి మనుస్మృతౌ, చ మనో వ్యాపారాత్మకే వేదనే కర్మశబ్దప్రయోగదర్శనేన యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీత్యనేనైవ సర్వప్రజానుష్ఠితసాధు కర్మణ ఇవ సర్వచేతనగతజ్ఞానస్యాపి గ్రహణం సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణైవ తత్ర భాష్యే * యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానమితి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్. అత ఏవ పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరేవ నాస్తీత్యపి ప్రత్యుక్తం - సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణః సర్వచేతనగతజ్ఞానస్య చ రైక్వజ్ఞానకర్మణోః స్వరూపేణాన్తర్భావస్య దురుపపాదతయా కృతాయాధరాయ దృష్టాన్తస్వారస్యేన చ రైక్వవేదనవిషయేతత్కర్మైశ్వర్యభూతే చ సవిభూతిక బ్రహ్మణి సర్వప్రజానుష్ఠితకర్మైశ్వర్య సర్వచేతనగతజ్ఞానవిషయయోరన్తర్భావస్యైవ వక్తవ్యత్వేన పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరావశ్యకత్వాత్. తత్త్వటీకా గ్రన్థస్తు స మయైతదుక్త ఇతి పుల్లిఙ్గపాఠే చ స ఇతి తన్నిర్వాహ మాత్రాభిప్రాయః. అతో వ్యాసార్యప్రతిపాదితార్థ ఏవ భగవద్భాష్యకృదభిమత ఇతి న కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః. ४

ఉ.— తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారము వాచాఙ్గారే హ స యుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథగ్ంసయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౫

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౬

స హ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ తగ్ం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి॥ ౭

సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ తగ్ం హాభ్యువాద త్వం ను భగవః సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యహగ్ం హ్యరా౩ ఇతి హ ప్రతిజజ్ఞే స హ క్షత్తాఽవిదమితి ప్రత్యేయాయ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

శం.— (తదుహ) తదేతత్- ఈదృశం హంసవాక్యం ఆత్మనః కుత్సారూపమన్యస్య విదుషో రైక్వాదేః ప్రశంసారూపముపశుశ్రావ- శ్రుతవాన్ హర్మ్యతలస్థో రాజా జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః తచ్చ హంసవాక్యం స్మరన్నేవ పౌనః పున్యేన రాత్రిశేషమతివాహయామాస. తతః స వన్దిభీ రాజా స్తుతియుక్తాభిర్వాగ్భిః ప్రతిబోధ్యమాన ఉవాచ క్షత్తారం సంజిహాన ఏవ- శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నేవ. హే అఙ్గ- వత్సారే హ- సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థ కిం మాం. స ఏవ స్తుత్యర్హః- నాహమిత్యభిప్రాయః. అథవా- సయుగ్వానం రైక్వమాత్థ గత్వా మమ తద్దిదృక్షుతాం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం శబ్దోఽనర్థకో వా వాచ్యః. స చ క్షత్తా ప్రత్యువాచ తమానయనకామో రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞః (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) రాజ్ఞైవముక్త ఆనేతుం తచ్చిహ్నం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యవోచత్. ౫

ఆ.— ప్రతిపన్నహంసవచనఖేదిత ఇతరో రాజా రాత్రిశేషమతివాహ్య శయనం జహదాత్మనః స్తుతిం కుర్వతః క్షత్తారం క్షత్తారమఙ్గారే హేత్యాదివాక్యముక్తవాన్. తస్యాభిప్రాయమాహ (స ఏవేతి) కథమివశబ్దో ద్వితీయే ఘటతే- తత్రాహ (తదేతి) ఇవ ఆవధారణస్య వినోపమానో గోస్తిష్ఠతి చేత్-తత్రాహ (అనర్థకో వేతి) ప్రశ్నవాక్యం వ్యాచష్టే (రాజ్ఞేతి) యో ను కథమిత్యాది- స్పష్టార్థవద్వ్యాఖ్యేయం ౫

రం.— (తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ) ఇతి- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతయా ఆత్మనిన్దాగర్భం, తద్వత్తయా చ రైక్వప్రశంసారూపం, వాక్యం స రాజా శుశ్రావ. (స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారము వాచ) సః కథమపి నిశామతివాహ్య సఞ్జిహాన ఏవ- తల్పం త్యజన్నేవ క్షత్తారం వక్ష్యమాణముక్తవాన్. * వైశ్యాద్బ్రాహ్మణకన్యాయాం క్షత్తా నామ ప్రజాయతే। జీవికావ్యత్తిరేతస్య రాజాన్తఃపురరక్షణమిత్యుక్తరీత్యా రాజాన్తః పురరక్షకః ప్రతిలోమజాతివిశేషః- క్షత్తా. (అఙ్గారే హ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యాది) హా అరే అఙ్గ- వత్సేతి తం క్షత్తారం రాజా సమ్బోధ్య రాత్రావేవం హంసయోస్సల్లాపస్సమజనీతి సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేత్యాది హంసోక్తిం ప్రత్యుక్తవాక్యానువాదపూర్వకం రైక్వస్య చిహ్నముక్తవానిత్యర్థః. ౫-౬

శం.— స చ భల్లాక్షవచనమేవావోచ త్తస్స్మరన్. ౬

ఆ.— తస్యోక్తకర్మణి షష్ఠీ. ౬-౭

శం.— స హ క్షత్తా నగరం గ్రామం వా గత్వాన్విష్య రైక్వం నావిదం- న వ్యజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతవాన్. తం హోవాచ క్షత్తారం. అరేయత్ర బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిద ఏకాన్తేఽరణ్యే నదీపులినాదౌ వివిక్తదేశేఽన్వేషణా- అనుమార్గణం భవతి- తత్- తత్రైనం - రైక్వమర్చ్ఛ- గచ్ఛ. తత్ర మార్గణం కుర్విత్యర్థః. ౭

రం.— (స హ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ) స చ క్షత్తా శకటలక్షణరైక్వచిహ్నమనుస్మరన్ గ్రామనగరాదికమన్విష్య నావిదం- నాజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగతవాన్. (తం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి) అరే క్షత్తః బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదః యత్ర - విజనేషు నదీపులినారణ్యాదిషు మార్గణం యుక్తం - తత్ - తత్ర గత్వా ఏనమర్చ్ఛ - రైక్వం ప్రాప్నుహి. మార్గణం కుర్వితి తం రాజోవాచేత్యర్థః. ౭

శం.— ఇత్యుక్తః క్షత్తాఽన్విష్య తం విజనే దేశేఽధస్తాచ్ఛకటస్య- గన్త్ర్యాః పామానం కషమాణం- కణ్డూయమానం దృష్ట్వాఽయం నూనం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి సమీపే ఉపోపవివేశ- వినయేనోపవిష్టవాన్, తం చ- రైక్వం హాభ్యువాద - ఉక్తవాన్. త్వమసి హే భగవః- భగవన్ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి. ఏవం పృష్టోఽహమస్మి హి అరా౩- అరే ఇతి హానాదర ఏవ ప్రతిజజ్ఞే- అభ్యుపగతవాన్. స తం విజ్ఞాయాఽవిదం- విజ్ఞాతవానస్మీతి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ఛతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే తం హాభ్యువాద. ౧

రైక్వేమాని షట్ఛతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథోఽను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి. ౨

తము హ పరః ప్రత్యువాచాహ హారేత్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వితి తదు హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే॥ ౩

ఆ.— మయి హి గార్హస్థ్యం చికీర్షతి- తదర్థం ధనమపేక్షతే- న చాయం తాదృశః కించిదుపకర్తుం శక్యోఽతో నానాదరః. విజ్ఞాతవానసి- రయికం తదుపయోగిత్వం, తస్య చ గార్హస్థ్యార్థి ప్రాయం, ధనార్థిత్వం, చేతి శేషః........................... ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ) అథ పునస్సః- క్షత్తా గత్వా విజనే కస్మింశ్చిద్దేశే శకటస్యాధస్తాత్ పామానం కషమాణం- కణ్డూయమానం రైక్వం దృష్ట్వా ఉపోపవివేశ - సమీపే గత్వా వినయేనోపవిష్టవాన్. (తం హాభ్యువాద త్వంను భగవస్సయుగ్వా రైక్వ ఇతీత్యాది) హే భగవః త్వం హా రైక్వ ఇతి క్షత్రా పృష్టో ఋషిః అహం హి రైక్వోఽహమస్మీతి ప్రత్యువాచ. తచ్ఛ్రుత్వా క్షత్తా అహం రైక్వమనేనం- అజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః....................................... ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ - తత్ర ఋషేర్గార్హస్థ్యం ప్రత్యభిప్రాయం, బుద్ధ్వా ధనార్థితాం, తదు హ ఏవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ఛతాని గవాం, నిష్కం- కణ్ఠహారం, అశ్వతరీరథం- అశ్వతరీభ్యాం యుక్తం, తదాదాయ ధనం గృహీత్వా ప్రతిచక్రమే- రైక్వం ప్రతిగతవాన్ తం చ గత్వాఽభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. ౧

ఆ.— (తత్రేతి) ఋష్యనుచరేణ శ్రుతే సతీతి సప్తమ్యర్థః. ధనార్థితాం- బుద్ధ్వేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— (తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణష్షట్ఛతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) ఉ హేత్యనర్థకౌ నిపాతౌ. తత్- తత్ర జానశ్రుతిః గవాం షట్ఛతాని, నిష్కం- కణ్ఠాభరణం, అశ్వతరీయుక్తరథం, తదాగృహీత్వా రైక్వం ప్రతిచక్రమే- గతవాన్. (తం హాభ్యువాద) గత్వా చ రాజా తం రైక్వమిత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— హే రైక్వ గవాం షట్ఛతానీమాని తుభ్యం మయా ఆనీతాని. అయం నిష్కః. అశ్వతరీరథశ్చాయం. ఏతద్ధనమాదత్స్వ. భగవో ఽనుశాధి చ మే- మాం. యాం చ దేవతాం త్వముపాస్సే- తద్దేవతోపదేశేన మామనుశాధీత్యర్థః. ౨

రం.— (రైక్వేమాని షట్ఛతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథః) హే రైక్వ ఏతత్సర్వమానీతం. తద్గృహాణ త్వమిత్యర్థః. (అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి) ఏతద్గృహీత్వా- యాం దేవతాం త్వముపాస్సే- తాం దేవతాం మే అనుశాధి - వివిచ్య జ్ఞాపయేతి ప్రార్థయామాస. ౨

శం.— తం- ఏవముక్తవన్తం రాజానం ప్రత్యువాచ పరః- రైక్వః. అహేతి- అయం నిపాతో వినిగ్రహార్థీయోఽన్యత్ర- ఇహ త్వనర్థకః- ఏవశబ్దస్య పృథక్ప్రయోగాత్. హారేత్వా- హారేణ యుక్తా ఇత్వా - గన్త్రీ. సేయం హారేత్వా గోభిస్సహ తవైవాస్తు - తవైవ తిష్ఠతు. న మమానయా కర్మార్థమనేన ప్రయోజనమిత్యభిప్రాయః. (హే శూద్రేతి) నను రాజాసౌ- క్షత్తృసమ్బన్ధాత్.* సహ క్షత్తారమువాచేత్యుక్తం. విద్యాగ్రహణాయ చ బ్రాహ్మణసమీపోపగమాత్. శూద్రస్య చానధికారాత్. కథమిదమననురూపం రైక్వేణోచ్యతే- హే శూద్రేతి. తత్రాహురాచార్యాః- హంసవచనశ్రవణాత్ శుగేనమావివేశ- తేనాసౌ శుచా - శ్రుత్వా రైక్వస్య మహిమానం వా ఆద్రవతీతి ఋషిరాత్మనః పరోక్షజ్ఞతాం దర్శయన్ శూద్రేత్యాహేతి. శూద్రవద్వా ధనేనైవైనం విద్యాగ్రహణాయోపజగామ- న చ శుశ్రూషయా. న తు జాత్యైవ శూద్ర ఇతి. అపరే పునరాహుః - అల్పం ధనమాహృతమితి రుష్టైవైనముక్తవాన్ శూద్ర ఇతి- లిఙ్గం చ బహ్వాహరణే ఉపాదానం ధనస్యేతి. తదు హ - ఋషేర్మతం జ్ఞాత్వా పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో గవాం సహస్రమధికం జాయాం చ రైక్వాభిమతాం దుహితరమాత్మనస్తదాదాయ ప్రతిచక్రమే- క్రాన్తవాన్. ౩

ఆ.— ఉ హ శబ్దస్య పూర్వవదత్రాప్యేవకారార్థత్వం. అత్రాపి వినిగ్రహార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యైతద్వై వేత్యేవకారాదేవ వినిగ్రహసిద్ధిరిత్యాహ (ఏవశబ్దస్యేతి) గార్హస్థ్యార్థిన స్తవ కర్మానుష్ఠానార్థమిదం ధనం తిష్ఠతామితి చేత్ - నేత్యాహ (న మమేతి) శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేస్సమ్బోధనమనుచితమితి చోదయతి (నన్వితి) తస్యాశూద్రత్వే హేతుమాహ (విద్యాగ్రహణాయేతి) తస్య శ్రుతిద్వారా విద్యాధికారో నా

ఉ.— తగ్ం హాభ్యువాద రైక్వేదగ్ం సహస్రం గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథ ఇయం జాయాయం గ్రామో యస్మిన్నాస్సేఽన్వేవ మా భగవశ్శాధీతి. ౪

తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచాజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస స తస్మై హోవాచ॥............ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

స్త్రీత్యుపహారార్థం ప్రకరణేఽన్తర్నిహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (శూద్రస్యచేతి) జానశ్రుతేస్సత్యపి క్షత్రియత్వే శూద్రసమ్బోధనమయోగ్యమిత్యుపసంహరతి (కథమితి) స జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః. కింతు క్షత్రియ ఏవేతి స్థానత్వాచ్ఛబ్దస్యేత్యైకీయమతోపన్యాసేనపరిహరతి (తత్రేతి) తేన-శుగావిష్టత్వేన. అసౌ-జానశ్రుతిః. శుచా శోకేన రైక్వమాద్రవతీతి స శూద్రః శ్రుత్వా హంసవాక్యం రైక్వమాద్రవతీతి స్మ త్రికంత శూద్రపదమిత్యర్థః. తథా చికిత్సితశూద్రపదేన రాజానమృషిస్సూచయతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఋషిరితి) ఉక్తస్య శోకస్యాయమనుపాధివిశేషః. ప్రకారాన్తరేణజానశ్రుతేశ్శూద్రత్వం గౌణం వ్యుత్పాదయతి (శూద్రవద్వేతి) సచన శ్రుతౌ - తేన శూద్ర ఇతి శేషః. శుశ్రూషయా శూద్ర ఇవ ... ప్రదానేన తి (సర్వేతి) క్షత్రియే జానశ్రుతౌ శూద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమాహ (అపరేపునరితి) తన్నసమఞ్జసమిత్యాహ (లిఙ్గంచేతి) తదర్థాహృతం- అధికధనాదిత్వమిత్యుపమితౌ. అధికం- పత్నీ తేభ్యస్సకాశాదితి శేషః. ౩-౪

రం.— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) పరః- రైక్వః తం- రాజానం ప్రత్యువాచ. తదేవాహ (అహ హారే త్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్తు) అహేతి నిపాత ఆశ్చర్యే. భగవద్రామానుజమునివిదితలోకక్షత్రియో జానశ్రుతిః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతానిమిత్తాపరిగ్రహం సవాక్యం శ్రుత్వా శోకావిష్టతాం, తదనన్తరమేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసయా ఉద్యోగం, చ విదిత్వా అస్య బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యతామభిజ్ఞాయ సత్యామపి యోగ్యతాయాం చిరకాలసేవాం వినా అర్థప్రదానేన శుశ్రూషమాణస్యాస్య యావద్భక్తిప్రదానేన వినా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితా న భవతీతి మత్వా తమనుగృహ్ణన్ స్వస్య శోకావిష్టతాముపదేశయోగ్యతాం ఖ్యాపితవాన్. బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ... సహితమనాత్మీయ ... సకలత్వాత్ ... మహీమానం, యశో విత్తత్వ ప్రవృత్తిసిద్ధి ... హారేత్వా- హరతీతి హారేత్వా- రథః. అశ్వతరీరథః ... గోభిస్సహాస్తు. కింత్వహీనస్య గ్రామ ... ... జనాపత్యనాపాల్పధనదానేన ... బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితా భవ, ... * స్థాయీత్యాదినా ... శ్శుద్ధస్త్వేతి ... శూద్రశబ్దేనాభ్యుపపత్తి ... పూర్వసూత్రే ... దీర్ఘో ... శూద్ర శబ్దో నిష్పన్నో భవతి. (తదు హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) తదుపహృత్య ... జానశ్రుతిః గవాం సహస్రం, రైక్వస్య పరిణయార్థం స్వకన్యాం, వాసార్థం తత్తత్సం గ్రామం, చోపాజహారేత్యర్థః. ౩

శం.— హే రైక్వ ఇదం గవాం సహస్రం. అయం నిష్కః. అయమశ్వతరీరథః ఇయం జాయా మమ దుహితా ఆనీతా. అయం చ గ్రామః- యస్మిన్నాస్సే- తిష్ఠసి స చ త్వదర్థమాయా కల్పితః. తదేతత్సర్వమాదాయానుశాధ్యేవ మా- మాం హే భగవః ౪

రం.— (తం హాభ్యువాద రైక్వేదం సహస్రం గవామిత్యాది) స్వాపహృతం సర్వం సమర్ప్య మా- మామనుశాధ్యేవ-న ప్రత్యాఖ్యాహీతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. యస్మిన్-గ్రామే త్వమాస్సే- నివసిష్యసి. సోఽయం తవ వాసార్థో గ్రామ ఇత్యన్వయః. ౪

శం.— ఇత్యుక్తవతస్తస్య- జాయార్థమానీతాయా రాజ్ఞో దుహితుః- ఏవ ముఖం- ద్వారం, విద్యాయా దానే తీర్థం, ముఖముపోద్గృహ్ణన్- జానన్నిత్యర్థః * బ్రహ్మచారీ ధనదాయీ మేధావీ శ్రోత్రియః ప్రియః। విద్యయా వా విద్యాం యః ప్రాహ తాని తీర్థాని షణ్మమ॥ ఇతి విద్యాయా వచనం విజ్ఞాయతే. ఏవం జానన్-ఉపోద్గృహ్ణన్నువాచ- ఉక్తవాన్. ఆజహార- ఆహృతవాన్ భవాన్ యదిమా గా, యచ్చాన్యద్ధనం,- తత్సాధ్వితి వాక్యశేషః. శూద్రేతి పూర్వోక్తానుకృతిమాత్రం- న తు కారణాన్తరాపేక్షయా పూర్వవత్. అనేనైవ ముఖేన - విద్యాగ్రహణతీర్థేనాలాపయిష్యథాః - ఆలాపయసీతి. మాం భాషయసీత్యర్థః. తే హైతే గ్రామా రైక్వపర్ణా నామ- విఖ్యాతా మహావృషేషు- దేశేషు. యత్ర- యేషు గ్రామేషూవాస- ఉషితవాన్ రైక్వః- తానసౌ గ్రామానదాదస్మై- రైక్వాయ రాజా. తస్మై- రాజ్ఞే ధనం దత్తవతే- కిలోవాచ విద్యాం సః - రైక్వః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాదానే తస్యాః ద్వారత్వం, తద్దాతుశ్చ వరజ్ఞానదానతీర్థతాం, జానన్నువాచేతి సమ్బన్ధః. ధనదాతుర్విద్యాదానతీర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మచారీతి) తస్యాః ద్వారతాం విద్యాదానే, తద్దాతుస్తీర్థతాం, చ జానన్నువాచేత్యుక్తమనువదతి (ఏవం జానన్నితి) కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఆజహారేతి) తత్రవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (పూర్వవదితి) అల్పధనహరణనిమిత్తాయాం కారణాపేక్షాయాం శూద్రే

ఉ.— వాయుర్వావసంవర్గో యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి॥ ౧

యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇత్యధిదైవతం॥ ౨

తిసమ్బోధనపదమిత్యర్థః. రైక్వేణ గ్రామాదికం గృహీత్వా విద్యాం జానశ్రుతయే దత్తేత్యాహ — ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి (తేహైత ఇతి) మహావృషేషు - మహావృక్షేష్విత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యాహ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచ) ముఖం- ఉపాయనరూపం యన్తస్య- జానశ్రుతిసమ్బన్ధిసముపోద్గృహ్ణన్-ఆజ్ఞీకుర్వన్నుక్తవానిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (ఆజహారేమాః శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి) ఇమాః - వత్సాః ఆజహర్థ. ఆజహార ఇతి వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. అనేనైవ ముఖేన- ఉపాయనేన మాం బ్రహ్మోపదేశరూపం వాక్యమాలాపయిష్యసి. బ్రహ్మవిద్యోపదేశం స్వీకరిష్యసీత్యర్థః. ＊భాసస్వ ఇత్యేతదభావః ఛాన్దసః. పునరపి శూద్రేతిసమ్బోధనస్య పూర్వవదేవ ప్రయోజనం. అత్ర శూద్రశబ్దస్య సరూపాద్యావర్ణవిశేషోఽర్థః - చతుర్థవర్ణస్య బ్రహ్మవిద్యాయామనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. (తేహైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస) యత్ర గ్రామేషు రైక్వ ఉవాస- తే మహావృషాఖ్యదేశేషు రైక్వపర్ణా ఇతి ప్రసిద్ధాః. స్థానాన్యేవం జ్ఞాయన్తే ఇత్యర్థః. (సంస్మై హోవాచ) తస్సర్వం దత్తవతే జానశ్రుతయే రైక్వః స్వోపాస్యాం దేవతాముపదిదేశేత్యర్థః.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాయుర్వావసంవర్గః) వాయుః- బాహ్యః. వావేతి- అవధారణార్థః. సంవర్గః - సంవర్జనాత్. సఙ్గ్రహణాత్. సఙ్గ్రసనాద్వా సంవర్గః. వక్ష్యమాణా అగ్న్యాద్యా దేవతా ఆత్మభావమాపాదయతీత్యతస్సంవర్గః సంవర్జనాఖ్యో గుణో ధ్యేయో వాయోః - కృతాయాన్తర్భావవదృష్టాన్తాత్. కథం సంవర్గత్వం వాయోరితి. ఆహ- యదా- యస్మిన్కాలే వై అగ్నిరుద్వాయతి - ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. ఉపశామ్యతి. తదాఽసౌ అగ్నిర్వాయుమేవాప్యేతి- వాయుస్వాభావ్యమపిగచ్ఛతి. తథా- యదా సూర్యోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి. యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి - వాయుమేవాప్యేతి. నను కథం సూర్యాచన్ద్రమసోస్స్వరూపావస్థితయోర్వాయావపిగమనం. నైష దోషః - అస్తమనేఽదర్శనప్రాప్తేర్వాయునిమిత్తత్వాత్. వాయునా హ్యస్తం నీయతే సూర్యః - చలనస్య వాయుకార్యత్వాత్. అథవా - ప్రలయే సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపభ్రంశే తేజోరూపయోర్వాయావేవాపిగమనం స్యాత్. ౧

ఆ.— కథం విద్యాముక్తవానిత్యాశఙ్క్యాధిదైవతం తదుక్తిప్రకారం దర్శయతి (వాయురిత్యాదినా) ＊ప్రాణో వావసంవర్గ ఇతి వక్ష్యమాణేనాపునరుక్తితాయై వాయుం వ్యాచష్టే (వాయుర్బాహ్య ఇతి) సంవర్జనాదిత్యస్య వ్యాఖ్యా- సఙ్గ్రహణాదితి. సఙ్గ్రహణపక్షం సమర్థయతే (వక్ష్యమాణా ఇతి) కిమితి సంవర్గత్వం వాయోరుపదిశ్యతే. తత్ర దృష్టాన్తశ్రుతిం ప్రమాణయతి (కృతాయేతి) సఙ్గ్రసనాద్వేత్యుక్తం పక్షమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సూర్యాచన్ద్రమసోర్వాయావపిగమనమాక్షిపతి (నన్వితి) అప్రలయాత్తయోరధికారపదేస్థిత్వ జీకారాత్స్వరూపావస్థితత్వం. వాయునిమిత్తత్వం వ్యుత్పాదయతి (వాయునా హీతి) సూర్యగ్రహణం చన్ద్రమసోప్యుపలక్షణం. గౌణస్త్వపి వాయౌ వస్యయనస్తాద్యాదేశాత్ప్రకల్ప్య వ్యతరమాహ (అథవేతి) ౧

రం.— ఉపదేశమాహ (వాయుర్వావసంవర్గః) సంవర్జననామగుణయోగాద్వాయురేవసంవర్గః. సంవర్జనం- సఙ్గ్రహణం. ఏకీకృత్య గ్రహణమిత్యర్థః. సంవర్గత్వగుణకో వాయుర్ధ్యేయ ఇతి యావత్. సంవర్గత్వమేవోపపాదయతి (యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతీత్యాది) ఉద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. వినశ్యతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తథా - యదా ఆప ఉచ్ఛుష్యన్తి - ఉచ్ఛోషముపయన్తి. తదా వాయుమేవాపియన్తి. వాయుర్హి - యస్మాదేవైతాన్ - అగ్న్యాద్యాన్మహాబలాన్ సంవృఙ్క్తే- అతో వాయుస్సంవర్గగుణ ఉపాస్య ఇత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతాసు సంవర్గదర్శనముక్తం. ౨

ఆ.— సంవృఙ్క్తే- సమయే హి సంహరతీ వేత్యర్థః. ౨

రం.— (యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి) అగ్నిసూర్యచన్ద్రాణాం తేజోరూపాణాం జలస్య చ లయే వాయుః వేకీభావాద్వాయుస్సంవర్గ ఇత్యర్థః. శ్రుక్రమేహి ＊ ఏనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసావగమాత్ వక్ష్యమాణలిఙ్గానుపపత్తేశ్చ వాయుశబ్దేన వాయుశరీరకపరమాత్మోచ్యతే. సంవృఙ్క్తే- ఏకీకృత్య గృహ్ణాతీత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఏవం దేవేషు సంవర్గోఽయమిత్యర్థః. ౨

ఉ.— అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గః స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణగ్ం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ప్రాణో హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి॥ ౩

తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు॥ ౪

అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే తస్మా ఉ హ న దదతుః॥ ౫

స హోవాచ మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కః స జగార భువనస్య గోపాః। తం కాపేయ నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా అభిప్రతారిన్ బహుధా వసన్తం। యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి॥ ౬

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మం- ఆత్మని సంవర్గదర్శనమిదముచ్యతే ప్రాణః- ముఖ్యో వావ సంవర్గః. సః- పురుషో యదా - యస్మిన్ కాలే స్వపితి. ప్రాణమేవ వాగప్యేతి వాయుమివాగ్నిః. ప్రాణం చక్షుః. ప్రాణం శ్రోత్రం. ప్రాణం మనః. ప్రాణో హి- యస్మాదేవైతాన్- వాగాదీన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి. ౩

ఆ.— కథం ప్రాణస్య సంవర్గత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స పురుష ఇతి) తస్మాత్సంవర్గ ఇత్యధ్యాత్మమితి శేషః. ౩

రం.— తథా ప్రాణస్సంవర్గ ఇత్యాహ (అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి) తదుపపాదయతి (స యదా స్వపితి) సః- పురుషో యదా- యస్మిన్ కాలే స్వపితి- తదా (ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ఇత్యాది) ప్రాణే వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసామేకీభావాత్ప్రాణం సంవర్గముపాసీతేత్యర్థః. అత్రాపి ప్రాణశబ్దస్సచ్ఛరీరకపరమాత్మపరో ద్రష్టవ్యః. ౩

శం.— తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ - సంవర్జనగుణౌ. వాయురేవ దేవేషు సంవర్గః. ప్రాణః ప్రాణేషు- వాగాదిషు ముఖ్యః. ౪

ఆ.— వాయుప్రాణావధిదైవతాధ్యాత్మభేదేన సంవర్గగుణావుక్తావుపసంహరతి (తావితి) ౪

రం.— ఉక్తమర్థముపసంహరతి (తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు) స్పష్టోऽర్థః. ౪

శం.— అథ- ఏతయోస్స్తుత్యర్థమియమాఖ్యాయికారభ్యతే. హేతి- ఐతిహ్యార్థః. శౌనకం చ - శునకస్యాపత్యం శౌనకం. కాపేయం- కపిగోత్రం. అభిప్రతారిణం చ- నామతః కక్షసేనస్యాపత్యం- కాక్షసేనిం. భోజనాయోపవిష్టౌ పరివిష్యమాణౌ సూపకారైర్బ్రహ్మచారీ- బ్రహ్మవిన్మానీ బిభిక్షే- భిక్షితవాన్. బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మవిన్మానితాం బుద్ధ్వా తం జిజ్ఞాసమానౌ తస్మా ఉ హ భిక్షాం న దదతుః - న దత్తవన్తౌ కిమయం వక్ష్యతీతి. ౫

ఆ.— అథ హేత్యాద్యనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (అథైతయోరితి) బ్రహ్మవిచ్ఛౌణ్డః- బ్రహ్మవిదాం మధ్యే శూరమాత్మానం మన్యమాన ఇతి యావత్. బుద్ధ్వా- లిఙ్గవిశేషేణేతి శేషః. జిజ్ఞాసమానావిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (కిమయమితి) ౫

రం.— సంవర్గవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే) కపిగోత్రం శునకపుత్రం, కక్షసేనసుతమభిప్రతారినామానం, చ తౌ ద్వౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ భోజనాయోపవిష్టౌ కశ్చిత్ప్రాణోపాసకో బ్రహ్మచారీ భిక్షితవాన్. (తస్మా ఉ హ న దదతుః) అయం బ్రహ్మచారీ సంవర్గవిద్యానిష్ఠో దురభిమానీ యద్వా స్యాదితి- తచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛన్తావితి బుద్ధ్వా తస్మై తౌ భిక్షాం న దత్తవన్తౌ. ౫

శం.— స హోవాచ బ్రహ్మచారీ. మహాత్మనశ్చతుర ఇతి- ద్వితీయాబహువచనం. దేవ ఏకోऽగ్న్యాదీన్ వాయుః, వాగాదీన్ ప్రాణః, కః- స ప్రజాపతిర్జగార- గ్రసితవాన్. కస్స జగారేతి- ప్రశ్నమేకే మన్యన్తే. భువనస్య- భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం- భూరాదిస్సర్వో లోకః. తస్య గోపాః- గోపాయితా. రక్షితా. గోప్తేత్యర్థః. తం- కం. ప్రజాపతిం హే కాపేయ. నాభిపశ్యన్తి- న జానన్తి మర్త్యాః- మరణధర్మాణః. అవివేకినో వా. హేऽభిప్రతారిన్. బహుధా- అధ్యాత్మాధిదైవతాధిభూతప్రకారైర్వసన్తం. యస్మై వా ఏతదహన్యహన్యన్నమదనాయాహ్రియతే- సంస్క్రియతే. తస్మై- ప్రజాపతయ ఏతత్- అన్నం న దత్తమితి. ౬

ఆ.— చతుర ఇతి ద్వితీయాబహువచనదర్శనాన్మహాత్మన ఇతి తాదృగేవేత్యాహ (ద్వితీయేతి) యద్వా - మహాత్మన ఇత్యస్య పఞ్చమ్యన్తత్వే, చతుర ఇత్యస్య చ సమీచీనే, ప్రయోగదర్శనాదిహ తథా మాభూదితి మత్వాహ (మహాత్మన ఇతి) అతో హి జగారేతి సమ్బన్ధః. కశ్శబ్దః ప్రజాపతివిషయో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రతి పక్షాన్తరమాహ (కస్స ఇతి) యస్తజ్జగార- స కస్స్యాదితి ప్రశ్నమేకే వదన్తీత్యర్థః. అత్తారం ప్రాణమాత్మానం, స్వైకత్వేన పశ్యన్ బ్రహ్మచారీ మహ్యం భిక్షాం యన్న దదతుర్భవన్తౌ- తత్తస్మై దేవాయైవ న దదతురిత్యజ్ఞత్వమేవ తయోర్దర్శయన్నాహ (యస్మా ఇతి) ౬

రం.— (స హోవాచ) సః - బ్రహ్మచార్యువాచ. (మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కస్స జగార భువనస్య గోపాః తం కాపేయ నాభిప

ఉ.— తముహశౌనకఃకాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయఆత్మాదేవానాంజనితాప్రజానాగ్ం హిరణ్యదగ్ంష్ట్రోబభసోఽనసూరిః । మహాన్తమస్యమహిమానమాహురనద్యమానోయదనన్నమత్తీతి వైవయంబ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహేదత్తాస్మైభిక్షామితి॥ ౭

తస్మాఉహదదుస్తేవాఏతేపఞ్చాన్యేపఞ్చాన్యేదశసన్తస్తత్కృతం తస్మాత్సర్వాసుదిక్ష్వన్నమే

న్నన్తిమర్త్యాఅభిప్రణాశ్ బహుధావసన్తం) అథదైవతంమహాత్మనఃఆగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాన్, అధ్యాత్మంవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపాన్, చతురః- చతుస్సఙ్ఖ్యాకాన్ దేవాన్ సర్వలోకస్యగోపాః- గోప్తాసఏకఏవదేవోవాయుప్రాణరూపీకః- ప్రజాపతిఃజగార-సంహృతవాన్ హేకాపేయాభిప్రతారిన్. ఏవంభూతం ప్రజాపతింబహుధా- బహురూపతయావసన్తంమర్త్యాః- మరణధర్మాణో అవిద్యామోహితాస్సన్తోనజానన్తీత్యర్థః. గోపాః- ఉపసంహరణేఽపి అసుప్రత్యయాన్తః. (యస్మైవాఏతదన్నంతస్మా ఏతన్నదత్తమితి) జగత్సర్వంయస్మై- యస్యసంవర్గస్యప్రజాపతేరన్నం- తస్మైభిక్షమాణాయమహ్యమన్నంనదత్తం. అతఃకేపినజానన్తీతి. ఉపాసనదార్ఢ్యాయబ్రహ్మచారిణఇతిభావః. స్వాత్మైక్యబుద్ధ్యాభిక్షమాణాయస్వస్మైఅప్రదానేన వస్తుతస్తస్యైవదేవతాయాఅప్రదానంకృతమిత్యాశయః. తస్మాఏతదన్నదత్తమితిభావ ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తదుహ- బ్రహ్మచారిణోవచనంశౌనకఃకాపేయః ప్రతిమన్వానః - మనసాఽఽలోచయన్ బ్రహ్మచారిణం ప్రత్యేయాయ- ఆజగామ. గత్వాచాహ- యన్త్వమవోచః * నాభిపశ్యన్తిమర్త్యాఇతి- తంవయంపశ్యామః. కథం. ఆత్మా- సర్వస్యస్థావరజఙ్గమస్య. కించ- దేవానాం- అగ్న్యాదీనామాత్మనిసంహృత్య- గ్రసిత్వాపునర్జనితా- ఉత్పాదయితావాయురూపేణాధిదైవతమగ్న్యాదీనాం, అధ్యాత్మంచప్రాణరూపేణవాగాదీనాం- ప్రజానాంచజనితా. అథవా- ఆత్మాదేవానాం- అగ్నివాగాదీనాం. జనితాప్రజానాం- స్థావరజఙ్గమాదీనాం. హిరణ్యదంష్ట్రః - అమృతదంష్ట్రః. అభగ్నదంష్ట్రఇతియావత్. బభసః- భక్షణశీలః అనసూరిః- సూరిః- మేధావీ నసూరిః- అసూరిః తత్ప్రతిషేధేఽనసూరిః. సూరిరేవేత్యర్థః. మహాన్తం- అతిప్రమాణం. అస్యప్రమేయస్య- ప్రజాపతేర్మహిమానం- విభూతిమాహుర్బ్రహ్మవిదః యస్మాత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అభక్ష్యమాణోయదనన్నం- అగ్నివాగాదిదేవతారూపమత్తి- భక్షయతీతి. వై ఇతినిరర్థకః. వయంహేబ్రహ్మచారిన్. ఆ ఇదం. ఏవం- యథోక్తలక్షణంబ్రహ్మవయం ఆ ఉపాస్మహే. వయమితివ్యవహితేన సమ్బన్ధః. అన్యే - నవయమిదముపాస్మహే. కింతర్హి. పరమేవ బ్రహ్మోపాస్మహేఇతి వదయన్తి. దత్తాస్మైభిక్షామిత్యవోచత్ భృత్యాన్. ౭

ఆ.— దర్శనమేవప్రశ్నద్వారావిశదయతి (కథమిత్యాదినా) అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం - వాయురూపేణజనితేతిసమ్బన్ధః. తస్య ప్రాథమికంకృత్యందర్శయతి (ఆత్మనీతి) అగ్న్యాదీన్ ప్రళయకాలేదేవఃస్వాత్మనివాయురూపేణగ్రసిత్వాపునరుత్పత్త్యవస్థాయాముత్పాదయితేతియోజనా. అధ్యాత్మంవాగాదీనపిస్వాపావస్థాయాంస్వాత్మనిప్రాణరూపేసంహృత్యపునఃప్రబోధావస్థాయాంతేషాముత్పాదయితాదేవఃప్రాణరూపేణేత్యాహ (అధ్యాత్మంచేతి) దేవానాం- అగ్న్యాదీనాం, ప్రజానాం- వాగాదీనాం, చజనితేత్యుక్తం. సమ్ప్రతివ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అభగ్నదంష్ట్రః- సర్వసంహర్తురపినకాచనగ్లానిర్భవతీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్మహిమ్నోఽతిప్రమాణత్వంప్రకటయతి (యస్మాదితి) ఇతిశబ్దాత్పరస్తాద్యచ్ఛబ్దస్యసమ్బన్ధః. తదర్థశ్చయస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్ప్రజాపతేర్మహిమానమతిప్రమాణమాహురితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. వైవయమిత్యాదిభాగంపదచ్ఛేదపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (వయమిత్యాదినా) క్రియాపదేనవయమిత్యస్యసమ్బన్ధముక్తముపపాదయతి (వయమితీతి) బ్రహ్మచారిన్నిదంవయమా- సమన్తాదుపాస్మహే బ్రహ్మేత్యుక్త్వాప్రకారాన్తరేణపదచ్ఛేదపూర్వకంవ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అన్యేత్వితి) శౌనకస్యాభిప్రతారిణశ్చజ్ఞానాతిశయందర్శయిత్వా * యతిశ్చబ్రహ్మచారీచేత్యాదిన్యాయమనుసృత్యాహ (దత్తేతి) ౭

రం.— (తముహశౌనకఃకాపేయఃప్రతిమన్వానఃప్రత్యేయాయ) కాపేయఃశౌనకస్తత్- బ్రహ్మచారిణోక్తం ప్రతిమన్వానః- మనసాఽఽలోచయన్ తత్సమీపం ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత్యోవాచ. (ఆత్మాదేవానాంజనితాప్రజానాంహిరణ్యదంష్ట్రోబభసోఽనసూరిరిత్యాది) దేవానాంఆత్మా-నియన్తా. ప్రజానాముత్పాదకఃహిరణ్యదంష్ట్రః- కమనీయదంష్ట్రాయుక్తః. హిరణ్యవిదారకదంష్ట్రాయుక్తఇతివా. బభసః- భక్షణశీలః. అసురసంహారకఇతియావత్. అసూరిర్నభవతీత్యనసూరిః - విపశ్చిదితియావత్. అస్యచ - శ్రీనృసింహస్యపరమాత్మనఃమహిమానంమహాన్తమాహుః. యత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అనాశ్యమానః. అనన్నం- వాగాదికంఅత్తి - నాశయతి. ఏవమ్భూతఃపరమాత్మైవసంవర్గః-నత్వాదుక్తఃప్రజాపతిరిత్యర్థః. అతోహేబ్రహ్మచారిన్ వయంనత్వదుక్తప్రజాపతిరూపంసంవర్గముపాస్మహే - అపితుఇతివై - ఇత్యేవ. పరమాత్మానమేవ. అథ త్వంసంవర్గంనయథావజ్జానాసీత్యుక్త్వాఅస్మైభిక్షాందత్త- ప్రయచ్ఛతేతిపరిచారకానాహేత్యర్థః. అనేనసంవర్గవిద్యాయావాయుప్రాణశరీరకపరమాత్మపరత్వమావిష్కృతంభవతి. ౭

శం.— తస్మాఉహదదుస్తేభిక్షాం. తేవై- యేగ్రస్యన్తేఽగ్న్యాదయో, యశ్చతేషాంగ్రసితావాయుః, పఞ్చాన్యేవాగాదిభ్యః. తథా- అన్యేతేభ్యఃపఞ్చాధ్యాత్మంవాగాదయఃప్రాణశ్చ. తేసర్వేదశభవన్తి- సఙ్ఖ్యయా దశసన్తస్తత్కృతంభవతి. చతురఙ్కఏకాయః- ఏవం

వదశకృతగ్ సైషావిరాడన్నాదీతయేదగ్ సర్వందృష్టగ్ సర్వమస్యేదందృష్టంభవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేదయఏవం వేద॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

చత్వారః. కృతాఖ్యోఽయః- ఏవం త్రేతాపరే. ద్వాపరాఖ్యః-ఏవం ద్వావన్యౌ. ఏకాఖ్యోఽయః - ఏవఞ్చకోఽన్యః. ఇత్యేవం దశసన్తః సర్వేకృతం భవతి యస్మాదేవం సర్వాన్ సంవిశ్య- దశసంఖ్యాన్ వాయ్వాదీన్ ప్రాణాదీంశ్చ దశసంఖ్యాసామాన్యాదన్నమేవ- * దశాక్షరా విరాడిత్యస్యా విరాడన్నమితిహి శ్రుతిః. అతోఽన్నమేవ - దశసఙ్ఖ్యత్వాత్. తతఏవ దశకృతేఽన్తర్భావాచ్చ చతురాయత్వే నైవాన్నం చాన్నాదినీచ కృతత్వేన. కృతేహి దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతా- అతోఽన్నమన్నాదినీ చసా. తథా విద్వాన్ దశదేవతాత్మభూతస్సన్ విరాట్త్వేన దశసంఖ్యయాఽన్నం, కృతసఙ్ఖ్యయాఽన్నాదీ. తయా - అన్నాన్నాదినీ రూపయా సర్వం - జగత్ దశదిక్సంస్థం దృష్టం - కృతసఙ్ఖ్యాభూతత్వేనోపలబ్ధం ఏవంవిదోఽస్య సర్వం - కృతసఙ్ఖ్యాభూతస్య దశదిక్సంస్థం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. కిఞ్చ - అన్నాదశ్చ భవతి- య ఏవం- యథోక్తదర్శీ. ద్విరభ్యాసః ఉపాసనసమాప్త్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. — ఆఖ్యాయికాద్వారా ప్రకృతాయాం సంవర్గవిద్యాయాం * అన్నాదేవానామిత్యాదిగుణజాతముపదిశ్య గుణాన్తరముపదేష్టుముత్తరవాక్యమవతారయతి (తేవాఇతి) తదాఖ్యాయికా (యే గ్రస్యన్తఇతి) తయేతేవాగాదిభ్యస్సకాశాదన్యేపఞ్చేతిసమ్బన్ధః. అగ్న్యాదీనాం వాయుసహితానాం పఞ్చానాం తేనైవ ప్రకారేణాఖ్యాయికాయాం తేభ్యస్సకాశాదన్యే ప్రాణసహితా వాగాదయః పఞ్చాస్సన్తీత్యాహ (తథేతి) అవాన్తరసఙ్ఖ్యావినివేశముక్త్వా తత్రైవమహాసఙ్ఖ్యానివేశం దర్శయతి (తేసర్వఇతి) దశసఙ్ఖ్యాసమ్పన్నాస్తే పూర్వ. (సఙ్ఖ్యయేతి) కృతాదాయోపలక్షితం న్యాతం కృతమిత్యుచ్యతే- తత్ర దశసఙ్ఖ్యాయా అన్తర్భావాత్ అన్త్యత్వాదిదం చస్యం. యస్మాత్ అగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ దశసన్తస్సన్తః కృతం భవన్తీతి- ఏతదుపపాదయతి (చతురఙ్కా ఇత్యాదినా) ఏకస్మాదయోరస్యాతే చతురఙ్కోపేతస్య తే- తద్వదగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ గ్రస్యన్తానాం చత్వారో భవన్తి. యస్యాస్మాత్ త్రేతానామకోఽయః త్రిఙ్కోపేతస్యాతే తథాఽగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చైకస్మాన్నిత్రయః. యథాచ త్ర్యఙ్కద్వాపరనామా ఽయోఽద్వ్యఙ్కోపేతః జాయతే- తద్వద్వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చ ద్వౌ ద్వౌ భవతః. తథాచ త్ర్యఙ్కకలిసంజ్ఞోఽయో భవత్యేకాఙ్కో- యోఽగ్న్యాదీనాం గ్రసితా వాయు, ర్వాగాదీనాం గ్రసితా ప్రాణః. త్రైకస్మిన్నేకోఽస్య యోఽన్యః. ఇత్యేవం- గ్రస్యత్వేన గ్రసిత్వేన చ దశసఙ్ఖ్యాత్వేన కృతం భవతీత్యర్థః. ద్యూతస్యసర్వాన్నాన్నత్వ సిద్ధ్యై దశసఙ్ఖ్యావతాం దేవానాం కృతత్వసమ్పాదనేనాన్నత్వం సమ్పాదితం. ఇదానీం దశసఙ్ఖ్యావత్త్వేనైవ విరాట్త్వసమ్పాదనేనాన్నత్వం సమ్పాదయతి (యస్త్వితి) అగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ మిలితేషు దశసఙ్ఖ్యావత్త్వేపి కృతత్వే దశత్వం- తథాచ కథం సఙ్ఖ్యాసామాన్యం- తే హి పఞ్చసఙ్ఖ్యాసామాన్యసంపాదనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దశాక్షరేతి) విరాట్ దశసఙ్ఖ్యావతీ ప్రసిద్ధా- సాచాన్నమితి శ్రూయతే - తథాచ యథోక్తైష్వగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ మిలితేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్విరాట్త్వం సమ్పాద్యాన్నత్వ సమ్పాదనం సుశకమిత్యాహ (అతఇతి) తేషు కృతత్వేనా త్త్యత్వం సమ్పాదితముపసంహరతి (తతఏవేతి) ద్యూతస్యాయచతుష్టయవిశిష్టత్వేన కృతత్వేన కృతోపలక్షితే తత్ర దశసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాత్ తథా సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదగ్న్యాదయశ్చ కృతం భవతి. తతశ్చ తేషాముత్తృత్వము క్తమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి కృతత్వేన అగ్న్యాదిషు విరాట్త్వమన్నత్వమత్తృత్వమితి త్రయముపసంహరతి (సైషేతి) విరాజోఽపి ఏతేయత్వాత్ స్త్రీలిఙ్గత యా సైషేతి విధేయలిఙ్గ భాజ నం తద ఏతే ప్రకృతా దశసం ఖ్యా విరాట్త్వ స్యాత్ సాచ దశదేవతాత్మికా దశసఙ్ఖ్యావతీ భవత్యన్నం దేవతానామన్నత్వసిద్ధిః ఆన్నాదీ త్యస్య విరాజ అస్య స్వార్థానన్నాదినీ వ్యాఖ్యాతం. తతశ్చ దేవతాత్మికా విరాట్ కృతత్వేనాన్నాదీనీ తదాత్మకానామగ్న్యాదీనాం ముఖ్య స్త్వత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాత్తృత్వం, చేత్సమ్పత్తిద్వయమగ్న్యాదౌ దర్శితముపసంహరతి (కృతత్వేతి) కృతోపలక్షితేద్యూతే దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతాపసిద్ధా- సాచాగ్న్యాదౌ దృష్టా- తథా దసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్ ద్యూతగతమత్తృత్వమగ్న్యాదిషు సమ్పాద్యతే- తేనైవం దశకమన్నాదీత్యుచ్యతే. విరాడ్వా దేశసఙ్ఖ్యావతీత్యుక్తం- సా చాన్నం- * విరాడన్నమిత్యుక్తత్వాత్. తతశ్చ విరాట్సమ్పత్త్యా భవతి ప్రకృతం దశకమన్నమిత్యర్థః. సగుణం సంవర్గదర్శనముక్త్వా తత్ఫలం వక్తుం విద్వాన్స్వయం పూర్వసజ్జిరతే (తథేతి) యథాఽగ్న్యాదీనాం విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాన్నాదత్వం,- తథా వాయుమగ్న్యాద్యాత్మకం, ప్రాణం చ వాగాద్యాత్మకం, మేకీకృత్యాత్మత్వేన విద్వాన్ దశదేవతాస్వయం భూత్వా దశసఙ్ఖ్యయా విరాట్త్వేనాన్నం, కృతశబ్దితద్యూతాన్తర్గతదశసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా కృతత్వేనాన్నాదీ, భవతీత్యర్థః. ఫలోక్త్యుపయోగిత్వేనార్థాన్తరమాహ (తయేతి) కృతోపలక్షితద్యూతదశసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నత్వేనావస్థితయాఽన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన వ్యవస్థితయా సర్వమిదం జగద్దశసు దిక్షు సంస్థితం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. నహి దేవతాదశకం హిత్వా జగన్నామకించిదస్తి- తథా చ దృష్టే దేవతాదశకే దృష్టమేవ సర్వం జగద్భవతీత్యర్థః. భూమికామేవం కృత్వా విద్యాఫలం దర్శయతి (ఏవంవిదఇతి) వాయుం ప్రాణమత్తారమాత్మత్వేనపశ్యతః కృతసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా స్థితస్య దశదేవతాభూతస్య సర్వం జగద్దృష్టం భవతి- దృష్టదేవతాతిరిక్తస్య జగతోఽభావాదిత్యర్థః. సోఽయం యథోక్తదర్శీ- ప్రాణోభూత్వా సర్వత్రాన్నాదశ్చ భవతీతి ఫలాన్తరం... ౮

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

౮.— (తస్మా ఉహాదదుః) తస్మై- బ్రహ్మచారిణే పరిచారకాభిక్షాం దదురిత్యర్థః. సంవర్గవిద్యాస్తుతయే తత్సమ్బన్ధిపదార్థానాం కృతాయ త్వేనవిరాట్త్వేనాన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన చ స్తౌతి (తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం) అధిదైవతము గ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాః పదార్థాః ఆపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానో వాయురేక, ఇతి పఞ్చ. అధ్యాత్మం వా గాద్యా అపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానః ప్రాణ ఏక, ఇతి పఞ్చ. ఆహత్య దశత్వసఙ్ఖ్యాం ప్రాప్తాస్సన్తః కృతాయతాం భజన్తే. కృతసంజ్ఞే తస్మిన్ అయే చతురఙ్కాయ త్ర్యఙ్కాయ ద్వ్యఙ్కాయైకాఙ్కాయానామనుప్రవిష్ట త్వాద్దశాఙ్కత్వం - ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం చతుర్ణాం చ సమావేశాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాసమ్భవాదితి భావః. (తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమేవ దశకృతం) తస్మాద్ధేతోస్సంవర్గవిద్యాపాస్యం దశత్వసఙ్ఖ్యారూపతయా కృతాయరూపం సత్ దశసు దిక్షు విద్యమానమన్నమేవ భవతి- * దశాక్షరా విరాడన్నం విరా డితి శ్రుతేః. (సైషా విరాడన్నాదీ) దశత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ * దశాక్షరా విరాడితి విరాట్ఛన్దో భవతి. అన్నమత్తీత్యన్నాదీ. కృతసంజ్ఞకే అయే దశసఙ్ఖ్యాయా భత్స్యవదన్తర్భూతత్వాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాయాశ్చ విరాట్త్వాత్, విరాజశ్చాన్నత్వాత్, దశత్వసఙ్ఖ్యాగర్భకకృతాయస్థానీయసంవర్గవిద్యోపాస్య స్యాన్నాదిత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (తయేదం సర్వం దృష్టం) తయా విరాజా ఉపాసితయా ఇదం సర్వం- దశదిగ్వర్తిపదార్థజాతం దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాద్ దృ ష్టం భవతి-ఉపాసితం భవతీత్యర్థః. తదుపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ఏతదుపాసకస్యసా ర్వజ్ఞ్యం బ్రహ్మలక్షణాన్నానుభవశ్చ భవతీత్యర్థః. విద్యాసమాప్తిద్యోతకం ద్విర్వచనం. వ్యాసార్యైస్తు *ఛన్దోభిధానాదితి సూత్రే అన్నాదితిపాఠమాశ్రిత్య అన్నం చ తదత్తీత్యన్నాదితి భోక్తృత్వభోగ్యత్వాశ్రయపరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతం. అస్యాస్సంవర్గవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వమేవ-న ప్రసిద్ధవా యుప్రాణవిషయత్వం-*యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాస్సంయన్తీత్యాదినా సంవర్గవిద్యానిష్ఠరైక్వప్రభావే సర్వేషామన్తర్భావవర్ణనాత్, *ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి ఇతరావినాశ్యత్వేన స తిసకలవినాశకత్వసర్వసమ్ప్రతిపన్నమహామహిమశాలిత్వసర్వదేవనియన్తృత్వబ్రహ్మాదిసకలప్రజోత్పాదకత్వహిరణ్యదంష్ట్రత్వాద్యుపలక్షితనరసింహ విగ్రహవత్త్వాదిప్రతిపాదనాత్, *వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే ఇతి కశబ్దితప్రజాపత్యాత్మకసంవర్గప్రత్యాఖ్యానా, చ్చ పరమాత్మవిషయత్వ మేవేయం విద్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్షష్ఠాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే జానశ్రుతిం శూద్రత్వామన్త్ర్య రైక్వో బ్రహ్మవి ద్యాముపదిదేశేతి శ్రవణా, ద్విదురాదీనాం బ్రహ్మనిష్ఠానాముపదర్శనా, దగ్నివిద్యాసాధ్యయజ్ఞాదిషు అగ్నివిద్యాశూన్యానాం శూద్రాణాం కర్మకాణ్డాప శూద్రాధికరణన్యాయేనాధికారాభావేపి బ్రహ్మోపాసనే అధికారస్సమ్భవత్యేవ. న చ శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞానాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- ఇతిహాసపురాణాదినా తజ్జ్ఞానసమ్భవాత్. న చైవం యజ్ఞాదిష్వపి తథా ప్రసఙ్గః- అగ్న్యభావాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇతి యజ్ఞాను ష్ఠానస్య నిషిద్ధతయా చ తస్య తదసమ్భవేపి సంవర్గవిద్యాగతశూద్రశబ్దాము మన్త్రణలిఙ్గానుగ్రహాత్ బ్రహ్మోపాసనాధికారోఽఙ్గీకర్తవ్య ఏవేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే-*శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి. శోచిత్వప్రవృత్తినిమిత్తకేన శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేః *కమ్వర ఏనమేతం సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి హంసోక్తానాదరగర్భవాక్యశ్రవణాత్తదాద్రవణహేతుభూతా దుత్పన్నా శుక్సూచ్యతే- న చతుర్థవర్గత్వం. యౌగి కార్థస్య ప్రకృతస్యమానాన్తరావిరుద్ధస్య గ్రహణసమ్భవే మానాన్తరవిరుద్ధస్య రూఢ్యర్థస్యాగ్రాహ్యత్వా, చ్ఛూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్త వైదుష్యలక్షణసామర్థ్యాసమ్భవా, చ్చ న బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. వైదికవిధీనామధ్యయనవిధిలబ్ధవేదజన్యజ్ఞానవత్త్రైవర్ణికాధికారిణ ఆసాద్య నివృత్తా నాం శూద్రాధికారానాక్షేపకత్వాదితి న్యాయస్య యజ్ఞోపాసనయోరవిశేషాత్. *తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇత్యస్య న్యాయసిద్ధైకదేశానువా దిత్వేన తస్య విధినిగమకత్వాసమ్భవాత్. *క్షత్త్రియత్వగతేశ్చ. పక్వాన్నప్రదత్వక్షత్తృప్రేషణరైక్వకన్యాప్రదానానేకగ్రామప్రదానాదినా జానశ్రుతేః క్షత్త్రియత్వావగతేశ్చ. ఏతేషాం క్షత్త్రియధర్మత్వస్యైవ శాస్త్రీయత్వాత్. * ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్. సంవర్గవిద్యానష్ఠి తోఽభిప్రతారినామ్నః చిత్రరథవంశ్యస్య క్షత్త్రియస్య తాదృశేన బ్రాహ్మణేన శౌనకేన కాపేయేన సాహచర్యదర్శనాదిహాపి సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధిరైక్వే న బ్రాహ్మణేన సహచరితజానశ్రుతిరపి క్షత్త్రియ ఏవేత్యవసీయతే. నన్వభిప్రతారిణః క్షత్త్రియత్వం కుత ఇతి చేత్. చిత్రరథవంశ్యత్వాత్. న చ తదపి కు తోఽవగతమితి వాచ్యం - కాపేయయాజ్యత్వాల్లిఙ్గాత్. న చ కాపేయయాజ్యత్వే చిత్రరథవంశ్యత్వం కుత ఇతి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కా పేయా అయాజయన్నితి ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణాత్. నన్వభిప్రతారిణః కాపేయయాజ్యత్వం వా కుతో ఽవసీయతే- * శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే ఇతి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశమాత్రస్య శ్రవణాత్, నా నాదేశాగతానాం సమ్బన్ధశూన్యానామపి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశసమ్భవాత్,. అస్తు వా కథంచిద్యాజ్యయాజకభావః- తావతా ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్ర ర థస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణేన చిత్రరథత్వమేవ సిద్ధ్యేత్ - న తు తద్వంశ్యత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- కాపేయాభిప్రతారిణోః క్లృప్తసమ్బన్ధహీనా నేకపఙ్క్త్యుపవేశస్యాదృష్టత్వా, త్కాపేయానాం చిత్రరథవంశ్యానాం చ యాజ్యయాజకసమ్బన్ధస్యాన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వా, దభిప్రతార్యపి కాపేయయా జ్య చిత్రరథవంశ్య ఇత్యవసీయతే. న చ కాపేయయాజ్యతయా చిత్రరథత్వమేవాస్త్వితి శఙ్క్యం - అభిప్రతారిసంజ్ఞావరుద్ధే చిత్రరథసంజ్ఞానివే శాసమ్భవా న్నాయం చిత్రరథః. అపి తు తద్వంశ్యః- సమానాన్వయానాం యాజ్యయాజకభావస్య లోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్. న చ కాపేయయా జ్యస్య చిత్రరథస్య క్షత్త్రియత్వే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయం స్తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్త్రప తిరజాయతేతి చిత్రరథోత్పన్నస్య క్షత్త్రియత్వావేదనాత్. తతశ్చోత్తరత్ర బ్రాహ్మణక్షత్త్రియయోః శౌనకాభిప్రతారిణోస్సంవర్గవిద్యాసమ్బ న్ధశ్రవణాదిహాపి తద్విద్యాసమ్బన్ధినోః రైక్వజానశ్రుత్యోః బ్రాహ్మణక్షత్త్రియత్వమవసీయతే. * సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ.

ఉ.— సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కింగోత్రో న్వహమస్మీతి॥ ౧

సా హైనమువాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసి బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసి స సత్యకామ ఏవ జాబాలో బ్రువీథా ఇతి॥ ౨

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషు * ఉపక్రమానన్యపేక్షస్యత్వాదగాదితి * తం హోవాచ * అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తం హోవాచ * స హి త్వా ణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నా ఇతి సంస్కారపరామృశ్యతే శూద్రస్య సంస్కారాభావాభిలప్యతే * శూద్రశ్చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతిః * న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతీతి * ఇదానీం నిర్ధారణే ప్రవృత్తే. శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ విద్యోపదేశాయ ప్రవృత్తిస్స్మర్యతే * నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి. * శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్. * అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి స్మృత్యా చ శ్రవణాదికం శూద్రస్య ప్రతిషిద్ధం. అతో న బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాధికారః. ... ప్రారబ్ధకర్మవశాచ్ఛూద్రజన్మనో గత్యభిలేషాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వం. ననుశూద్రాణాం బ్రహ్మోపాసనానధికారేపి ... నిత్యకర్మనిష్ఠానపూర్వకబ్రహ్మోపాసనే వ్యధికారో న స్యాత్, నారదస్య పూర్వజన్మని ... ఇతి చేత్. న హి బ్రహ్మోపాసనమాత్రే శూద్రస్యానధికారం బ్రూమః- అపితు సంవర్గవిద్యాదిషు వైదికేషూపాసనేషు. అతో నాత్ర తద్దోషశఙ్కావకాశః. నను * సన్యాసాదేశమస్యత్రాపీత్యధికరణే వ్యాహృతివిద్యాయాం అధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్య ... అధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- * అనుమ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి బ్రహ్మవిద్యాయామత్రాగ్నిసేనాన ... చేత్. న్యైవం- వ్యాహృతివిద్యాయాం * య ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యత్రైవ ... ఇత్యేవం ... స్థానభేదప్రయుక్తవిద్యాభేదాప్రసక్తేః. * యాం దేవతాముపాస్స ఇత్యైక్యోపాస్యదేవతాయా ఉపాసనప్రకారేపృష్టే ... దేవతాత్మైక్యేఽపి స్థానభేదేన ఉపాసనాద్వయస్య ... ఉపదేశే దోషాభావాచ్చ. న చ * ... విశిష్టఫలత్వాదితి న్యాయేన ... ఉపదేశవిషయ ఉక్తః - నాధిక ఇతి వాచ్యం - అప్రయోజకత్వాత్. ... ప్రయోజకత్వేనాస్యానుష్ఠానస్యాప్రయోజకత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ...

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సర్వం వాగాద్యగ్న్యాదిచాన్నాన్నాదత్వసంస్తుతం జగదేకీకృత్య షోడశధా ప్రవిభజ్య తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యారభ్యతే. శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికా. సత్యకామో హ- నామతః. హ శబ్ద ఐతిహ్యార్థః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. జబాలాం స్వాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే - ఆమన్త్రితవాన్. బ్రహ్మచర్యం స్వాధ్యాయగ్రహణాయ హే భవతి వివత్స్యామ్యాచార్యకులే. కింగోత్రోఽహం- కిమస్య మమ గోత్రం- సోఽహం కింగోత్రోఽహమస్మీతి. ౧

ఆ.— పూర్వేణ సమ్బన్ధం దర్శయితుముత్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) ఏకీకృత్య - కారణరూపేణైక్యరూపతాయేత్యర్థః. తస్మిన్ జగతి బ్రహ్మదృష్టిరేవ విధీయతాం- కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (శ్రద్ధాతపసోరితి) బ్రహ్మచర్యవాసస్యోద్దేశ్యం ఫలం దర్శయతి (స్వాధ్యాయేతి) ఆచార్యో హి మాణవకముపనయతేఽవిజ్ఞాతకులగోత్రమితి మన్వానః పృచ్ఛతి (కింగోత్రోఽహమితి) ౧

రం.— షోడశకలబ్రహ్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే) హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. జబాలాసుతస్సత్యకామో నామ జబాలాం మాతరమామన్త్రితవాన్. కిమితీత్యత్రాహ (బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కింగోత్రో న్వహమస్మీతి) హే భవతి స్వాధ్యాయగ్రహణాయాచార్యకులే బ్రహ్మచర్యం వివత్స్యామి. మే గోత్రం కిమితి పృష్టవాన్. ౧

శం.— ఏవం పృష్టా జబాలా సా హైనం- పుత్రమువాచ. నాహమేతత్ - తవ గోత్రం వేద. హే తాత యద్గోత్రస్త్వమసి. కస్మాన్న వేత్సీత్యుక్తా ఆహ- బహు భర్తృగృహే పరిచర్యాజాతమతిథ్యభ్యాగతాది చరన్త్యహం పరిచారిణీ - పరిచరన్తీతి పరిచరణశీలైవాహం. పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదిస్మరణే మమ మనో నాభూత్. యౌవనే చ- తత్కాలే త్వామలభే- లబ్ధవత్యస్మి. తదైవ తే పితోపరతః. అతోఽనాథాహం. సాహమేతన్న వేద- యద్గోత్రస్త్వమసి. జబాలా తు నామాహమస్మి, సత్యకామో నామ త్వమసి. స త్వం సత్యకామ ఏవాహం జాబాలోఽస్మీత్యాచార్యాయ బ్రువీథాః- యద్యాచార్యేణ పృష్ట ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఉ.— సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి॥ ౩

తꣳ హోవాచ కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి స హోవాచ నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరꣳ సా మా ప్రత్యబ్రవీద్బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసీతి సోఽహꣳ సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి॥ ౪

తꣳ హోవాచ నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధꣳ సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుఃశతా గా నిరాకృత్యోవాచేమాః సోమ్యాను సంవ్రజేతి

ఆ.— అతిథ్యభ్యాగతాద్యనేకకృత్యపరిచర్యాజాతం బహు చరన్తీ భర్తృగృహే యతోఽహం స్థితా తేన పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదీన్నాపృచ్ఛం తథా చ తత్స్మరణే మనో మమ నాసీదితి. గోత్రాద్యప్రశ్నాభావే హేత్వన్తరమాహ (యౌవన ఇతి) యద్యపి తస్యామవస్థాయాం లజ్జయా గోత్రాదినా ప్రాక్షీః తథాపి కాలాన్తరే కిమితి పితరం న పృష్టవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తదైవేతి) తథాపి కిమిత్యన్యమభిజ్ఞం నాప్రాక్షీరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ప్రథమం లజ్జయా పితరం ప్రతి న ప్రశ్నః పునశ్చ తస్యోపరతత్వాత్. పశ్చాన్నిర్ఘృణా బహుశ్యాదన్యం ప్రతి ప్రశ్న ఇతి స్థితే ప్రశ్నాభావఫలమాహ (సాహమితి) కిం తర్హి తవ జ్ఞానమస్తి తదాహ (జబాలాత్వితి) వివక్షితే కిమాచార్యం ప్రతి మయా వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యేతి) * నాస్య ప్రశ్నస్య చిత్ప్రియాటితి న్యాయం సూచయతి (యదీతి) ౨

రం.— (నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రస్త్వమసీత్యాది) అహం భర్తృగృహే అతిథ్యభ్యాగతాదిభ్యో బహుపరిచర్యాజాతం చరన్తీ పరిచారిణీ గుర్వాదిపరిచరణశీలా చ సతీ తద్వ్యాసఙ్గేన గోత్రం న జిజ్ఞాసయా యౌవనకాలే త్వాం లబ్ధవతీ. అతో గోత్రం న జానే. అతో జబాలాయాః పుత్రః సత్యకామో నామాహమస్మి నాహం గోత్రం వేదేతి గురుసమీపే బ్రూహీత్యుక్తవతీత్యర్థః. ౨

శం.— సహ సత్యకామో హారిద్రుమతం హరిద్రుమతోఽపత్యం హారిద్రుమతం. గౌతమం గోత్రతః. ఏత్య గత్వోవాచ. బ్రహ్మచర్యం భగవతి పూజావతి త్వయి వత్స్యామి. అత ఉపేయాం ఉపగచ్ఛేయం శిష్యతయా భగవన్తం. ౩

ఆ.— మాతృవచనశ్రవణానన్తరం కిం కృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (సహేతి) ఆచార్యసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసః శిష్యభావాద్యతేన నిష్పత్త్యభిమన్వానారోక్తం (అత ఇతి) ౩

రం.— (సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ) అథ సః సత్యకామః హారిద్రుమతస్య పుత్రం గోత్రతో గౌతమమేత్యోక్తవాన్. ఉక్తిమేవాహ (బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి) భగవతి పూజావతి త్వయి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యామి. శిష్యత్వేన భగవన్తముపగచ్ఛానీత్యుక్తవాన్. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం తమువాచ గౌతమః. కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి. విజ్ఞాతకులగోత్రః శిష్య ఉపనేతవ్యః. ఇతి పృష్టః ప్రత్యాహ సత్యకామః. స హోవాచ. నాహమేతద్వేద భో. యద్గోత్రోఽహమస్మి. కిం త్వపృచ్ఛం పృష్టవానస్మి మాతరం. సా మయా పృష్టా మాం ప్రత్యబ్రవీన్మాతా. (బహ్వహం చరన్తీత్యాది) పూర్వవత్. తస్యా అహం వచః స్మరామి. సోఽహం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి. ౪

ఆ.— కిమనయాఽఽకాఙ్క్షయా పరీక్షయా భవతా త్వాముపనేతవ్యోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞాతేతి) మాతరం పృష్ట్వా విజ్ఞాయాగన్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వపృచ్ఛమితి) ¶ ౪

రం.— (తꣳ హోవాచ కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి) కింగోత్రస్త్వం జ్ఞాతకులగోత్ర ఉపనేతవ్యః. అన్తర్భావితణ్యర్థో వాగ్భావో హి నిశ్చేతవ్య ఇత్యభిప్రాయః. (స హోవాచ) సః సత్యకామః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తం హోవాచ గౌతమః. నైతద్వచోఽబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హత్యార్జవార్థసంయుక్తం. ఋజవో హి బ్రాహ్మణాః నేతరే స్వభావతః. యస్మాన్న సత్యాత్ బ్రాహ్మణజాతిధర్మాదగాః నాపేతవానసి. అతో బ్రాహ్మణం త్వాముపనేష్యే. అతస్సంస్కారార్థం హోమాయ సమిధం సోమ్యాహరేత్యుక్త్వా తముపనీయ కృశానామబలానాం గవాం మధ్యాన్నిరాకృత్య అపకృష్య చతుశ్శతా చత్వారి శతాని గవాముపాచ, ఇమాః గా ఇమాః సోమ్య అనుసంవ్రజ అనుగచ్ఛ. ఇత్యుక్తస్తా అరణ్యం ప్రత్యభిప్రస్థాపయన్నువాచ. నాసహస్రేణాపూర్ణేనావర్తేయ న ప్రత్యాగచ్ఛే

¶ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గళితాః.

తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తేయేతి స హ వర్షగణం ప్రోవాస తా యదా సహస్రꣳ సమ్పేదుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

౬.— అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులమ్॥ ౧

బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాచీ దిక్కలా ప్రతీచీ దిక్కలా దక్షిణా దిక్కలోదీచీ దిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ॥ ౨

యః. స ఏవముక్త్వా గా అరణ్యం తృణోదకబహులం ద్వన్ద్వరహితం ప్రవేశ్య స హ వర్షగణం దీర్ఘం ప్రోవాస- ప్రోషితవాన్. తాః సమ్యగ్గావో రక్షితా యదా- యస్మిన్కాలే- సహస్రం సమ్పేదుః- సమ్పన్నా బభూవుః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— (తం హేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్యాఽనృతం వినా కథమార్జవసంయుక్తవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋజవో హీతి) క్షత్రియాదీనామపి కేషాంచిదార్జవమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతదితి) ఋజువచనత్వేన బ్రాహ్మణత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఉపనీయ- అధ్యాప్యచేతి శేషః. తస్యానుగ్రహార్థం శుశ్రూషామాదిష్టవానిత్యాహ (కృశానామితి) ఆచార్యనియోగశ్చ శిష్యేణ సఫలీకర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ (ఇత్యుక్త ఇతి) సమ్పన్నా బభూవుః- అథ హైతమృషభోఽభ్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తం హోవాచ) తం గౌతమః ప్రత్యువాచ. కిమితి. (నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి) ఏతత్-ఏతాదృశమార్జవయుక్తం వచః నాబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హతి. అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్త్రైవర్ణికమాత్రపరః. అత్రైవర్ణికః శూద్ర ఇతి యావత్. శూద్రో న వివక్తుమర్హతి- శూద్రాణాం కుటిలస్వభావత్వాదితి భావః. హే సోమ్య ఉపనయనసంస్కారార్థం సమిధమాహర. త్వాముపనేష్యే. న సత్యాదగాః- సత్యం నాతిక్రాన్తవానసి. సత్యమేవోక్తవానసి. అతస్త్వాముపనేష్య ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ ※ తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేరితి. శూద్రత్వాభావనిశ్చయే సత్యేవ ఉపత్వా నేష్య ఇతి ఉపనయనప్రవృత్తేర్దర్శనాదిత్యర్థః. అతోఽబ్రాహ్మణశబ్దః శూద్రపరః. (తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుఃశతా గా నిరాకృత్యోవాచ) తమేవమాచార్య ఉపనీయ కృశానామబలానాం గవాం మధ్యే అతిదుర్బలాని కృశాని గవాం చత్వారి శతాని నిరాకృత్య- పృథక్కృత్యేదం వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (ఇమాః సోమ్యానుసంవ్రజేతి) హే సోమ్య - సోమార్హ. ఇమా గా అనుగచ్ఛేత్యువాచేత్యర్థః. (తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తేయేతి) స సత్యకామః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరణాత్ప్రాక్ న ప్రతినివృత్తో భవామీతి గా అరణ్యమభిప్రస్థాపయన్నువాచేత్యర్థః. (స హ వర్షగణం ప్రోవాస) చిరకాలం తృణోదకపూర్ణే వనే గాః ప్రవేశ్యోషితవాన్. (తా యదా సహస్రం సమ్పేదుః) యస్మిన్కాలే తాః సహస్రం సమ్పన్నా బభూవుః- తావన్తం వర్షగణం వన ఉషితవానిత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తమేతం శ్రద్ధాతపోభ్యాం సిద్ధం వాయుదేవతా దిక్సమ్బన్ధినీ తుష్టా సతీ ఋషభమనుప్రవిశ్య ఋషభభావమాపన్నాఽనుగ్రహాయ. అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్ సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి ప్రతిశుశ్రావ - ప్రతివచనం దదౌ. ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రం స్మః. పూర్ణా తవ ప్రతిజ్ఞా. అతః ప్రాపయ నః- అస్మానాచార్యకులమ్. ౧

ఆ.— కథమృషభః సత్యకామం ప్రతివక్తుమలం- న హి లోకే బలీవర్దస్య మనుష్యం ప్రతివచనం దృష్టం- అత ఆహ (తమేతమితి) సత్యకామం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నమేనమథ- తస్యామవస్థాయామృషభోఽనుగ్రహాయాభ్యువాదేతి సమ్బన్ధః. ఋషభస్య స్వరూపమాహ (వాయుదేవతేతి) అరణ్యే తత్ర తత్ర గాశ్చారయతః శ్రద్ధాపూర్వకం తపశ్చరతో వాయుదేవతా కథం తుష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (దిక్సమ్బన్ధినీతి) ౧

రం.— (అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి) ఏవం గవాం రక్షణేన ప్రీతదేవతావిశేషాధిష్ఠిత ఋషభః సత్యకామా౩ ఇత్యభ్యువాద- ఆమన్త్రితవాన్. సత్యకామా౩ ఇతి ※ దూరాద్ధూతే చేతి ప్లుతః. (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ) ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యుత్తరం దదౌ. సత్యకామ ఇతి శేషః. ఋషభ ఆహ (ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రం స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం) సహస్రం- సహస్రసఙ్ఖ్యాం వయం ప్రాప్తాః స్మః. తవ ప్రతిజ్ఞా చ నిర్వ్యూఢా. అస్మానాచార్యకులం ప్రాపయేత్యర్థః. ౧

శం.— కిఞ్చ- అహం బ్రహ్మణః- పరస్య తే- తుభ్యం పాదం బ్రవాణి- కథయాని. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ- బ్రవీతు. కథయతు మే- మహ్యం భగవాన్. ఇత్యుక్త ఋషభస్తస్మై- సత్యకామాయ హోవాచ. ప్రాచీ దిక్కలా- బ్రహ్మణః పాదస్య చతుర్థో భాగః. తథా- ప్రతీచీ దిక్కలా. త

ఉ.— స య ఏతమేవం విద్వాగ్‍ంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ప్రకాశవానస్మిఁల్లోకే భవతి ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాగ్‍ంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభిసాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

ఛా- దక్షిణాదిక్కలా. ఉదీచీదిక్కలా. ఏష వై సోమ్య బ్రహ్మణః పాదశ్చతుష్కలః - చతస్రః కలాః - అవయవా యస్య సోఽయం చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ- ప్రకాశవానిత్యేవ నామ- అభిధానం యస్య. తథోత్తరేఽపి పాదాస్త్రయశ్చతుష్కలా బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— పాదాన్తరం చ వదీయం జ్ఞాయతామిత్యాహ (కిష్టేతి) వాయుదేవతాదిక్సన్నిధినీత్యుక్తత్వాద్దిగ్గోచరమేవ దర్శనము వాచేత్యాహ (ప్రాచీతి) బ్రహ్మణః పాదస్యేతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ. ఏకపాదఏవ బ్రహ్మేతి విభ్రమం వ్యుదస్యతి (తథేతి) ౨

రం.— (బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి) ప్రీతశ్చ తేఽహం బ్రహ్మణః పాదం బ్రవాణీతి వృషభ ఉవాచేత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) (తస్మై హోవాచ) ఋషభ ఇతి శేషః. కిమితి. (ప్రాచీదిక్కలా ప్రతీచీదిక్కలా దక్షిణాదిక్కలోదీచీదిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ) కలాః- అవయవాః. ఏకైకస్య హి గోః పాదస్య చత్వారోఽవయవాః - పురతః ఖురద్వయం, పృష్ఠతః పార్ష్ణిద్వయం, చ. అతః పాదశ్చతుష్కలో భవతి. అతః ప్రాగాదిదిక్చతుష్టయం బ్రహ్మణః పాదత్వేన ప్రకాశవన్నామకత్వేన చోపాస్యమిత్యర్థః. ౨

శం.— స యః- కశ్చిదేవం- యథోక్తమేతం బ్రహ్మణశ్చతుష్కలం పాదం విద్వాన్ ప్రకాశవానిత్యనేన గుణేన విశిష్టముపాస్తే- తస్యేదం ఫలం- ప్రకాశవానస్మిన్ లోకే భవతి- ప్రఖ్యాతో భవతీత్యర్థః. తథా- అదృష్టం ఫలం- ప్రకాశవతో హ లోకాన్ - దేవాదిసమ్బన్ధినో మృతః సఞ్జయతి- ప్రాప్నోతి. య ఏతమేవం విద్వాన్ చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రథమపాదోపాసకస్య దృష్టమదృష్టం చ ఫలమాహ (స య ఇత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యుక్తే పూర్వోక్తమేవోపాసకమనువదతి (య ఏతమితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) ఏతం పాదముక్తప్రకారేణ య ఉపాస్తే- స ఇహలోకే ప్రకాశవాన్ భవతీత్యర్థః. నైతావన్మాత్రం ఫలమిత్యాహ (ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతీత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యత్రోక్తమధికారిణముపసంహరతి (య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిష్టే పాదం వక్తేత్యుపరరామ ఋషభః. స సత్యకామో హ శ్వోభూతే- పరేద్యుర్నైత్యకం- నిత్యం కర్మ కృత్వా గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారాచార్యకులం ప్రతి. తాః శనైశ్చరన్త్య ఆచార్యకులాభిముఖ్యః ప్రస్థితా యత్ర- యస్మిన్కాలే దేశేఽభిసాయం- నిశాయాముపభిబభూవుః- ఏకత్రాభిముఖ్యస్సంభూతాః. తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙ్ముఖ ఉపవివేశ ఋషభవచో ధ్యాయన్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదత్రయం కథం ద్రష్టవ్యమితి బుభుత్సమానం సత్యకామం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) అవిదుషో విద్యాభిమాననిమిత్తకర్మత్యాగో నయుక్త ఇతి మత్వాహ (సత్యకామ ఇతి) అభిసాయం బభూవుః- సాయంకాలం ప్రాప్తా ఇతి యావత్. తస్య బ్రహ్మచర్యమవ్యావృత్తమితి సూచయతి (తత్రేతి) ఉపోపవివేశేత్యత్రోపోపశబ్దాభ్యాం గవామగ్నేశ్చ సామీప్యనివేశనముచ్యతే. అర్థినే విద్యా వక్తవ్యేతి సూచయతి (ఋషభేతి) ౧-౨

రం.— (అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి) ఏవం స్వయం పాదముక్త్వా పాదాన్తరమగ్నిరుపదేక్ష్యతీత్యుక్త్వా ఋషభస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. (స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారేత్యాది) స హ- సత్యకామః శ్వోభూతే - అపరేద్యుర్నిత్యనైమిత్తికకర్మ కృత్వా ఆచార్యకులాభిముఖ్యేన గాః ప్రస్థాపితాః- సర్వా గావో యత్ర - దేశే సాయంకాలే అభిబభూవుః- పరితః స్థితా భవన్తి. తత్రాగ్నిమాహృత్య గాశ్చోపరుధ్య సన్ధ్యాముపాస్య సమిదాధానం కృత్వా ఋషభవాచో ధ్యాయన్నగ్నేః పశ్చాత్ ప్రాఙ్ముఖ ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ- ప్రతివచనం దదౌ. ౨

ఉ.— బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ పృథివీ కలాఽన్తరిక్షం కలా ద్యౌః కలా సముద్రః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ॥ ౩

స య ఏతమేవం విద్వాగ్ శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తేఽనన్తవానస్మిల్లోకే భవత్యనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాగ్ శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

హగ్ంసస్తే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తగ్ం హగ్ంస ఉపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచాగ్నిః కలా సూర్యః కలా చన్ద్రః కలా విద్యుత్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మాన్నామ॥ ౩

రం.— (తమగ్నిరభ్యువాదేత్యాది) తం- ఏవముపదిష్టం సత్యకామమగ్నిరామన్త్రయాఞ్చకారేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి. బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచ. పృథివీ కలా. అన్తరిక్షం కలా. ద్యౌః కలా, సముద్రః కలా. ఇత్యాత్మగోచరమేవ దర్శనమగ్నిరబ్రవీత్. ఏష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ. ౩

ఆ.— ఆత్మగోచరం- అగ్నేశ్చ స్వవిద్యమానమిత్యర్థః. యద్వా- పృథివ్యాదిరూపేణాగ్నేరవస్థానాదగ్నివిషయమిత్యర్థః. యథోక్తపాదే గుణవిశేషం నిర్దిశతి (ఏష వా ఇతి) ౩

రం.— (బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీత్యాది) పాదం - ద్వితీయమిత్యర్థః. (అనన్తవాన్నామ) అనన్తవన్నామ్నోపాస్య ఇత్యర్థః. ౩

శం.— స యః - కశ్చిద్యథోక్తం పాదమనన్తత్వేన గుణేనోపాస్తే- స తథైవ తద్గుణో భవత్యస్మిల్లోకే. మృతశ్చానన్తవతో హ లోకాన్స జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ద్వితీయపాదోపాసకస్య ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తం- చతుష్కలమితి యావత్. తథైవ- ఉపాస్యగుణానురోధేనేత్యర్థః. తద్గుణః- తేన గుణేన గుణవాన్. అనన్తవాన్- అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవతీత్యర్థః. అనన్తవతో లోకాన్- అక్షయానిత్యేతత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (స య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదమిత్యాది) (అనన్తవానస్మిన్లోకే భవతి) అనన్తవాన్- కేనచిదపి పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇత్యర్థః. అజేయ ఇతి యావత్. (అనన్తవతో హ లోకాన్ జయతి) అనన్తవతః- అవినాశిన ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిర్హంసస్తే పాదం వక్తేత్యుక్త్వోపరరామ. హంసః - ఆదిత్యః. శౌక్ల్యాత్పతనసామాన్యాచ్చ. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— అవశిష్టపాదద్వయం కథం జ్ఞాతవ్యమితి జిజ్ఞాసమానం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) పక్షివిశేషవిషయత్వం హంసశబ్దస్య వ్యావర్తయతి (ఆదిత్య ఇతి) కథం తత్ర హంసశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శౌక్ల్యేతి) ౧-౨

రం.— (హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧-౨-౩

శం.— అగ్నిః కలా. సూర్యః కలా. చన్ద్రః కలా. విద్యుత్కలా. ఏష వై సోమ్యేతి జ్యోతిర్విషయమేవ చ దర్శనం ప్రోవాచ- అతో హంసస్యాదిత్యత్వం ప్రతీయతే. ౩

స య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే జ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకే భవతి జ్యోతిష్మతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— మద్గుష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాంచకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తం మద్గురుపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాణః కలా చక్షుః కలా శ్రోత్రం కలా మనః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణ ఆయతనవాన్నామ॥ ౩

స య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్త ఆయతనవానస్మిఁల్లోకే భవత్యాయతనవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యోఽపి స్వవిషయమేవ దర్శనముక్తవానిత్యాహ (అగ్నిరితి) తృతీయే పాదేఽపి గుణవిశేషముపదిశతి (ఏష వా ఇతి) యతో హ లోకో జ్యోతిర్విషయమేవ దర్శనముక్తవాన్- అత ఏవ తస్యాదిత్యత్వేఽహంసస్యగమకాన్తరమాహ (జ్యోతిర్విషయమేవేతి) ౩

శం.— విద్వత్ఫలం - జ్యోతిష్మాన్ - దీప్తియుక్తోఽస్మిఁల్లోకే భవతి. చన్ద్రాదిత్యాదీనాం జ్యోతిష్మత ఏవ మృత్వా లోకాఞ్జయతి. సమానమన్యత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది-ఉత్తరం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకే భవతి) తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. (జ్యోతిష్మతో హ లోకాఞ్జయతి) అగ్నిసూర్యాదిలోకానిత్యర్థః. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— హంసోఽపి మద్గుష్టే పాదం వక్తేత్యుపరరామ. మద్గుః - ఉదకచరః పక్షీ. స చాప్సమ్బన్ధాత్ప్రాణః. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదాన్తరం తర్హి కథం జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (హంసోఽపీతి) మద్గుశబ్దస్య వాచ్యమర్థమన్వాచష్టే (మద్గురితి) తస్య కథం సత్యకామం ప్రత్యుపదేష్టృత్వం- అత ఆహ (స చేతి) ౧

రం.— (మద్గుష్టే పాదం వక్తేతి) మద్గుః-జలపక్షివిశేషః. హంసమద్గూ అపి వృషభవదేవ దేవతానిష్ఠౌ ద్రష్టవ్యౌ. ౧- ౨- ౩

శం.— స చ మద్గుః - ప్రాణః స్వవిషయమేవ చ దర్శనమువాచ (ప్రాణః కలేత్యాది) ఆయతనవానిత్యేవం నామ. ఆయతనం నామ-మనః సర్వకరణోపహృతానాం భోగానాం. తద్యస్మిన్పాదే విద్యత ఇత్యాయతనవాన్నామ పాదః. ౨- ౩

ఆ.— తం మద్గురుపనిపత్యేత్యత్ర మద్గుశబ్దార్థం పూర్వోక్తమేవ స్మారయతి (మద్గుః ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః కలేత్యాది. (ఆయతనవానిత్యేవమితి) యథోక్తగుణం సమర్థయతే (ఆయతనమిత్యాదినా) తద్యస్మిన్పాదే వర్తతే-సోఽయమాయతనవాన్నామ పాద ఇతి ద్రష్టవ్యమితి యోజనా. ౨- ౩

శం.— తం పాదం తథైవోపాస్తే యః- స ఆయతనవాన్- ఆశ్రయవానస్మిఁల్లోకే భవతి. తథా - ఆయతనవత ఏవ- సావకాశాఁల్లోకాన్ మృతో జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాపహాచార్యకులంతమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౧

బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేత్యన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహప్రతిజజ్ఞే భగవాంస్త్వేవమేకామెబ్రూయాత్॥ ౨

శ్రుతగ్ంహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితితస్మైహైతదేవోవాచాత్రహనకించనవీయాయేతివీయాయేతి॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకె నవమఃఖణ్డః.

ఆ.— ద్వివిధంవిద్యాఫలమభిధత్తె (తంహాదమితి) తథైవ- ఆయతనవత్వగుణాక్రాన్తత్వేనైవేత్యర్థః ౮

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకెఽష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఆయతనవాన్-ఆశ్రయవాన్భవతీత్యర్థః. ఆయతనవతః-సావకాశానిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౮

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకె అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సఏవంబ్రహ్మవిత్సన్ప్రాపహ - ప్రాప్తవానాచార్యకులం. తమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతి. భగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ. అత్రాన్యదీయంనాస్తి. ౧

రం.— (ప్రాపహాచార్యకులం) గోభిస్సహసత్యకామఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసి) ప్రసన్నేన్ద్రియః ప్రహసితవదనశ్చనిశ్చిన్తఃకృతార్థో బ్రహ్మవిద్భవతి - అతఆహాచార్యో బ్రహ్మవిదివభాసీతి. కోను- ఇతివితర్కయన్నువాచ- కస్త్వామనుశశాసేతి. సచాహసత్యకామః- అన్యేమనుష్యేభ్యః - దేవతాఃమామనుశిష్టవత్యః. కోన్యోభవచ్ఛిష్యంమాంమనుష్యస్సన్ననుశాసితుముత్సహతఇత్యభిప్రాయః. అతోఽన్యేమనుష్యేభ్యఇతిప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. భగవాంస్త్వేవమేకామం- మమెచ్ఛాయాంబ్రూయాత్. కిమన్యైరుక్తేన. నాహంతద్గణయామీత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— బ్రహ్మవిదివభాసీత్యుక్తేకీదృశో బ్రహ్మవిదిత్యపెక్షాయామాహ (ప్రసన్నేన్ద్రియఇతి) సత్యకామస్యాపితల్లక్షణవత్త్వమిత్యర్థః. త్వాంత్వదాచార్యమవజ్ఞాయమచ్ఛిష్యంత్వాంకోన్యోమనుష్యమచ్ఛాపాదభీతశ్శిష్యత్వేనాదాయానుశాసనంకృతవాన్ - యదనుశాసనాత్తే బ్రహ్మవిద్యాజాతేతిసాక్షేపంపృచ్ఛతి (కస్త్వామితి) మనుష్యేభ్యస్సకాశాదన్యేఅనుశిష్టవన్తఇతిసామాన్యప్రతిజ్ఞాంవిభజతే (దేవతాఇతి) దేవతానామేవోపదెష్టృత్వంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (కోన్యఇతి) ప్రతిజ్ఞాంనిగమయతి (అతఇతి) మయాతస్మిన్దానీంనకించిదస్తీతవకర్తవ్యమిత్యాశఙ్కాంవారయతి (భగవానితి) ౨

రం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేతి) కోవాతెబ్రహ్మోపదిష్టవానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (అన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహప్రతిజజ్ఞే) మనుష్యాఃమాంనానుశిష్టవన్తః-నహిభగవతశ్శిష్యంమాంకశ్చిన్మనుష్యోఽనుశాసితుముత్సహతే. అపితుదేవాఏవానుశిష్టవన్తఇతిప్రతిజ్ఞాతవాన్. (భగవాంస్త్వేవమేకామేబ్రూయాత్) కామే-ఇచ్ఛాయాంసత్యాంమేభగవానేవవక్ష్యతి.అతోమమకిమర్థమితరప్రార్థనమిత్యర్థః.౨

శం.— కించ- శ్రుతంహి- యస్మాన్మమవిద్యతఏవాస్మిన్నర్థేభగవద్దృశేభ్యః - భగవత్సమెభ్యఋషిభ్యః. ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠం-సాధుతమత్వంప్రాపదితి-ప్రాప్నోతీతి. అతోభగవానేవబ్రూయాత్. ఇత్యుక్తఆచార్యోఽబ్రవీత్తస్మైతామేవదైవతైరుక్తాంవిద్యాం.అత్రహనకించన- షోడశకలావిద్యాయాఃకించిత్- ఏకదేశమాత్రమపినవీయాయ- నవిగతమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతశ్చభగవానేవబ్రవీతుమెవిద్యామిత్యాహ (కించేతి) తదెవకారణంవర్ణయతి (శ్రుతమితి) అస్మిన్నర్థే-ఆచార్యాదేవవిద్యాశ్రోతవ్యేత్యేవంలక్షణే శ్రుతమేవవిశదయతి (ఆచార్యాదితి) విదితా-ప్రాప్తేతియావత్. ఆచార్యాధీనాధీరేవఫలతీత్యతశ్శబ్దార్థః. విద్యాన్తరమాచార్యేణోక్తమితిశఙ్కామెవకారేణవారయతి. దైవతైరాచార్యేణేవసత్యకామాయోక్తాంవిద్యామస్మాత్ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి(అత్రేతి) నవిగతం- కింతుపూర్ణైవవిద్యావాయ్వాదిభిరాచార్యేణచోపదిష్టేతిశేషః. తత్రాపిపాదచతుష్టయానుధ్యానసముచ్చితమెకమెవవిజ్ఞానం. తత్ఫలంచసంహృతైక్యకవిజ్ఞానఫలత్వేనపరిణెయం- ఏకైకపాదోపాసనస్యకృతార్థత్వాహేతుత్వాదిత్యాచార్యోపదేశస్యైవసార్థకత్వమితిద్రష్టవ్యం. ౩

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకెనవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కించ (శ్రుతంహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి) ఆచార్యాదేవాధిగతావిద్యాసాధిష్ఠం- సాధుతమత్వంప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతిభగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యోమే- మయాశ్రుతం. అతోనాహంభగవత్తోఽన్యస్మాదనుశాసనంవా

ఉ.— ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యముపాస తస్య హ ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయగ్ స్తగ్ హ స్మైవ న సమావర్తయతి॥ ౧

¶ తం జాయోవాచ తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే॥ ౨

స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి స హోవాచ బహవ ఇమేఽస్మిన్పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి॥ ౩

ఖ్యాయికేతిభావః. (తస్మై హైతదేవోవాచ) ఏవముక్త ఆచార్యస్తస్మై- సత్యకామాయ ఏతదేవ- షోడశకలబ్రహ్మవిజ్ఞానమేవోవాచ. తదేవాన్యూనానతిరిక్తమువాచేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అత్ర హ న కించన వీయాయేతి వీయాయేతి) అత్ర- షోడశకలవిద్యాయాం కించిదపి న వీయాయ- నైవిధ్యం న ప్రాప్తం అతో హేతోర్విద్యాప్రకారే భేదాభావాదన్యూనానతిరిక్తం తదేవోవాచేత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా............ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునర్బ్రహ్మవిద్యాం ప్రకారాన్తరేణ వక్ష్యామీత్యారభతేఽగ్నివిద్యాం చ తద్విదోఽగ్నివిద్యాం చ. ఆఖ్యాయికా పూర్వవచ్ఛ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వప్రదర్శనార్థా. ఉపకోసలో హ వై- నామతః కమలస్యాపత్యం కామలాయనః. సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యముపాస. (తస్య) హ ఇతి హ్యర్థః. తస్య- ఆచార్యస్య ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార- అగ్నీనాం పరిచరణం కృతవాన్. స హ స్మ- ఆచార్యోఽన్యాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయం స్తమేవ- ఉపకోసలమేకం న సమావర్తయతి స్మ హ. ౧

ఆ.— స ప్రపఞ్చబ్రహ్మోపాసనముక్త్వా కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనం వక్తుం ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పునరితి) న కేవలాం- బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వాదిత్యర్థః. (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్ ఖణ్డే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికేత్యుక్తం- తద్వదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఉపకోసలవిద్యాం వక్తుమాహ (ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యముపాస) కమలసుత ఉపకోసలనామా త్రపూర్వోక్తే జాబాలే సత్యకామే విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యమవాత్సీత్. (తస్య హ ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార) తదగ్నిశుశ్రూషాం ద్వాదశవర్షం కృతవాన్. (స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయం స్తం హ స్మైవ న సమావర్తయతి) స్వాధ్యాయార్థిన ఇతరాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయం స్తం బ్రహ్మవిద్యార్థినం జ్ఞాత్వా చిరసేవామన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యానోపదేష్టవ్యేతి మత్వా తమేవ న సమావర్తయతి స్మ. ౧

శం.— తమాచార్యజాయోవాచ. తప్తో బ్రహ్మచారీ. కుశలం- సమ్యగగ్నీన్పరిచచారీత్- పరిచరితవాన్. భగవాంశ్చాగ్నిభ్య ఉక్తం న సమావర్తయతి. అతోఽస్య ద్భక్తం న సమావర్తయతీతి జ్ఞాత్వా త్వామగ్నయో మా పరిప్రవోచన్- గర్హాం తవ మా కుర్యుః. అతః ప్రబ్రూహ్యస్మై విద్యామిష్టాముపకోసలాయేతి. తస్యా ఏవం జాయయోక్తోఽపి హాప్రోచ్యైవ- అనుక్త్వైవ కించిత్ప్రవాసాఞ్చక్రే- ప్రవసితవాన్. ౨

ఆ.— (తప్త ఇతి) భవదపేక్షితాం శుశ్రూషాం విదధానో బహుకాయక్లేశం కృతవానిత్యర్థః. వివక్షితశుశ్రూషాకరణమేవ విశదయతి (కుశలమితి) కిమితి భవత్యామూం బ్రూహీతీదమిదానీముచ్యతే- న హి మత్తోఽన్యత్ర త్వదనురాగో యుక్తిమానిత్యాశఙ్క్య భగవతి స్నేహాదిత్యాహ (భగవానితి) అగ్నీన్ పరిచరమాణస్య బ్రహ్మచారిణోఽసమావర్తనమతశ్శఙ్కార్థః. గర్హాపరిహారౌద్విత్రీయేనాతశ్శఙ్కైన పరామృశ్యతే. ఆచార్యశుశ్రూషాపరం శిష్యం దేవతా ఏవానుగృహ్ణాతీతి జ్ఞాపయితుమారభతే (తస్మా ఇతి) ౨

రం.— (తం జాయోవాచ) తస్యాచార్యస్య పత్నీ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి) తపసా తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం- సమ్యగగ్నిశుశ్రూషాం కృతవాన్. ఏతస్య విద్యానుపదేశే తత్పరిచరణప్రీతా అగ్నయ ఏవ తవ గర్హాం కుర్యుః. అతో యథా త్వాం మా పరిప్రవోచన్నగ్నయః- తథాఽస్మై ఉపకోసలాయ విద్యాముపదిశేతి తస్య భార్యోక్తవతీత్యర్థః. (తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే) ఏవం జాయయోక్తోఽప్యాచార్యః తస్య విద్యామనుపదిశ్యైవ దేశాన్తరం ప్రోషితః. ౨

శం.— స హ- ఉపకోసలో వ్యాధినా- మానసేన దుఃఖేనానశితుం- అనశనం కర్తుం దధ్రే- ధృతవాన్ మనః. తం తూష్ణీమగ్న్యగారేఽవస్థితమాచార్యజాయోవాచ. హే బ్రహ్మచారిన్ అశాన- భుఙ్క్ష్వ. కిం ను- కస్మాన్ను కారణాన్నాశ్నాసీతి. స హోవాచ. బహవః- అనేకేఽస్మిన్ పురుషే- అకృతార్థే ప్రాకృతే కామాః- ఇచ్ఛాః కర్తవ్యం ప్రతి. నానా అత్యయః- అతిగమనం యేషాం వ్యాధీనాం కర్తవ్యచిన్తానాం- తే నానాత్యయా వ్యాధయః. కర్తవ్యతయా అప్రాప్తినిమిత్తాని చిత్తదుఃఖానీత్యర్థః. తైః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి. అతో నాశిష్యామి. ౩

¶ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హాగ్నయస్సమూదిరే తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీత్ హన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి తస్మై హోచుః॥ ౪

ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి తే హోచుర్యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆచార్యాభిప్రాయమజానతశ్శిష్యస్య దుఃఖప్రాప్తిం దర్శయతి (స హేతి) అతిగమనం- వస్తుస్వరూపమతీత్య ... ఇతి యావత్ నానాత్యయా ఇతి - కామానాం విశేషణం. కథం తేన వ్యాధయో విశేష్యన్తే - తత్రాహ (కర్తవ్యత ఇతి) కామా ఏవ వ్యాధయ ఇత్యర్థః. ౩

రం.— (స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే) సః - ఉపకోసలః వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేన పీడితస్సన్ అనశనాయ మతిం చక్రే ఇత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతి హి ధాతుః. (తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి) అశాన- భుఙ్క్ష్వేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టోఽర్థః. (స హోవాచ) సః- బ్రహ్మచారీ (బహవ ఇమేఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి) అస్మిన్ పురుషే - జీవే బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తాః కామాః- కామ్యమానా విషయాః నానాత్యయాః- నానావిధగర్భజన్మజరామరణాదిదుఃఖఫలజనకా మమ సన్నిహితాః వర్తన్తే. అతస్తద్విషయభయరూపవ్యాధిభిః పూర్ణోఽస్మి. అతో న భుఞ్జ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్త్వా తూష్ణీంభూతే బ్రహ్మచారిణ్యథ హాగ్నయః శుశ్రూషయా ఆవర్జితాః కారుణ్యావిష్టాస్సన్తస్త్రయోఽపి సమూదిరే - సంహత్యోక్తవన్తః. హన్త- ఇదానీమస్మై - బ్రహ్మచారిణేఽస్మద్భక్తాయ దుఃఖితాయ తపస్వినే శ్రద్దధానాయ సర్వేఽనుశాస్మః - అనుప్రబ్రవామ బ్రహ్మవిద్యాం. ఇత్యేవం సంప్రధార్య తస్మై హోచుః- ఉక్తవన్తః. ౪

ఆ.— ఆచార్యప్రవాసో, తజ్జాయాయా బ్రహ్మచారిణ్యనుగ్రహః, తస్య చానశనాధ్యవసాయః, ... హన్తేతి- యద్యర్థః. అనశనవ్రతం బ్రహ్మచారిణముపేక్ష్య దేశాన్తరం గత ... అథాపునరేత్యాచార్యో బ్రహ్మవిద్యామస్మై వివక్షితాం చ ... కింత్వ ... (దుఃఖితాయేతి) బ్రహ్మవిద్యాసాధనసమ్పత్తిమస్య దర్శయతి (తపస్విన ఇతి) ౪

రం.— (అథ హాగ్నయస్సమూదిరే) ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా తత్పరిచరణప్రీతాః గార్హపత్యాదయోఽగ్నయో వక్ష్యమాణమర్థం సంహత్య ఉక్తవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి) హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. ప్రబ్రవామ- బ్రహ్మేతి శేషః. శిష్టం స్పష్టోఽర్థః (తస్మై హోచుః) తస్మై- ఉపకోసలాయాగ్నయో వక్ష్యమాణమూచురిత్యర్థః ౪

శం.— ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. స హోవాచ- బ్రహ్మచారీ. విజానామ్యహం యత్ - భవద్భిరుక్తం ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాత్ ప్రాణో బ్రహ్మేతి. యస్మిన్ సతి జీవనం, యదపగమే చ న భవతి, తస్మిన్ వాయువిశేషే లోకే రూఢః. అతో యుక్తం బ్రహ్మత్వం తస్య. తేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాద్విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి- కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి. నను కంఖంశబ్దయోరపి సుఖాకాశవిషయత్వేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వమేవ- కస్మాద్బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానం. నూనం - సుఖస్య కంశబ్దవాచ్యస్య క్షణప్రధ్వంసిత్వాత్, ఖంశబ్దవాచ్యస్య చాకాశస్యాచేతనస్య, కథం బ్రహ్మత్వమితి మన్యతే- కథం చ భగవతాం వాక్యమప్రమాణం స్యాదితి. అతో న విజానామీత్యాహ. తమేవముక్తవన్తం బ్రహ్మచారిణం తే హ- అగ్నయ ఊచుః. యద్వావ- యదేవ వయం కమవోచామ- తదేవ ఖం- ఆకాశం. ఇత్యేవం ఖేన విశేష్యమాణం కం విషయేన్ద్రియసంయోగజాత్ సుఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలేనేవ విశేష్యమాణముత్పలం రక్తాదిభ్యః. యదేవ ఖం- ఆకాశమవోచామ- తదేవ చ కం - సుఖమితి జానీహి. ఏవం చ సుఖేన విశేష్యమాణం ఖం భౌతికాదచేతనాత్ ఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలోత్పలవదేవ. సుఖమాకాశస్థం- నేతరల్లౌకికం. ఆకాశం చ సుఖాశ్రయం- నేతరత్ భౌతికమిత్యర్థః. నన్వాకాశం చేత్సుఖేన విశేషయితుమిష్టం - అన్యతరదేవ విశేషణం- యద్వావ కం తదేవ ఖమిత్యుక్తమితరత్. యదేవ ఖం తదేవ కమితి- పూర్వవిశేషణం వా. నను సుఖాకాశయోరుభయోరపి లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిష్టేత్యవోచామ. సుఖేనాకాశే విశేషితే వ్యావృత్తిరుభయోరర్థప్రాప్తైవేతి చేత్. సత్యమేవ- కిన్తు సుఖేన విశేషితస్యైవాకాశస్య ధ్యేయత్వం విహితం - న త్వాకాశగుణస్య విశేషణస్య సుఖస్య ధ్యేయత్వం విహితం స్యాత్- విశేషణోపాదానస్య విశేష్యనియన్తృత్వేనైవోపక్షయాత్. అతః ఖేన సుఖమపి విశేష్యతే ధ్యేయత్వాయ. కుతశ్చైతన్నిశ్చీయతే. కంశబ్దస్యాపి బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాత్- కం బ్రహ్మేతి. యది హి సుఖగుణవిశిష్టస్య ఖస్య ధ్యేయత్వం వివక్షితం స్యాత్ - కం ఖం బ్రహ్మేతి బ్రూయురగ్నయః ప్రథమం. న చైవముక్తవన్తః. కిం తర్హి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. అతో బ్రహ్మచారిణో మోహాపనయనాయ కంఖంశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్య

త్వ నిర్ణాశాయ యుక్తమేవ- యద్వావకమిత్యాది. తదేవమగ్నిభిరుక్తం వాక్యార్థమస్పష్టత్వాత్ ధ్యాయ శ్రుతిరాహ- ప్రాణంచ హాస్మై- బ్రహ్మచారిణే. తస్యాకాశః-తదాకాశః. ప్రాణస్య సమ్బన్ధాచ్చ హృదయస్యోపహార్దిఆకాశఇత్యర్థః. సుఖగుణవత్త్వ నిర్దేశాత్. తచ్చాకాశం సుఖగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ, తత్స్థం చ ప్రాణం బ్రహ్మసంపర్కాదేవ బ్రహ్మ, ఇత్యుభయం ప్రాణంచాకాశంచ సముచ్చిత్య బ్రహ్మణీ ఊచురగ్నయఇతి. ౫

ఇతి చతుర్థ ప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతి భవద్భిరుక్తం- తదహం విజానామీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రసిద్ధేతి) ప్రాణపదస్య ప్రసిద్ధార్థమేవ సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) అత ఏవ సూత్రతః ప్రాణశబ్దస్య ఇతి శేషః. ప్రాణశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపి కుతో బ్రహ్మత్వం తత్రేత్యాశఙ్క్య ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేన స్థితే గృహాణాదిత్యర్థ ఇత్యర్థః. స్వకీయాజ్ఞానసముచ్చయార్థశ్చ కారః. విజానామ్యహమిత్యుక్తముపసంహరతి (తేనేతి) స్వేనాజ్ఞాతం బ్రహ్మవాదిదర్శయతి (కంచేతి) తస్యాజ్ఞానమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రాణశబ్దస్య వాయువిషయత్వేన ప్రసిద్ధార్థత్వవదిత్యపేరర్థః. బ్రహ్మచారిణోఽభిప్రాయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నూనమితి) ననువిరుద్ధార్థత్వాదగ్నీనాం వాక్యం భవత్యప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథంచేతి) విరుద్ధార్థత్వప్రతీతే, రాప్తవాక్యస్య చాప్రమాణ్యాయోగాత్, వ్యుక్తం బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానమితి నిగమయతి (అతఇతి) ఖస్య విశేషణత్వం, కస్య చ విశేష్యత్వం, మిత్యగ్నీకారేఫలం కథయతి (ఇత్యేవమితి) కస్య విశేషణత్వం, ఖస్య విశేష్యత్వం, మిత్యేవమపి విశేషణవిశేష్యత్వమువపన్నమిత్యాహ (యదేవేతి) యథోక్తవిశేషణవిశేష్యభావే ఫలమాహ (ఏవంచేతి) యద్వావేత్యాది వాక్యార్థమనుక్తమేవ ప్రతీపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సుఖమితి) ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) అన్యతరదేవేత్యత్ర యదేవఖమిత్యేతదుచ్యతే. యద్వావకం తదేవఖమిత్యత్ర యద్వావకమితీతరద్విశేషణమతిరిక్తం - అధికం. అకించిత్కరమితియోజనా. యదేతు యదేవఖం తదేవకమితి ఫేనకంవిశేష్యతే- తదాయదేవఖమిత్యేతదేవవిశేషణమస్తు- యద్వావకమితి పూర్వవిశేషణమకించిత్కరమిత్యాహ (యదేవేతి) వాశబ్దోఽతిరిక్తమిత్యేతదనుకర్షణార్థః. విశేషణయోరర్థవత్త్వం పూర్వోక్తం సిద్ధాన్తీ స్మారయతి (నన్వితి) తథా చ సుఖస్య లౌకికసుఖాద్వ్యావృత్త్యర్థం యదేవఖమితి విశేషణం. ఆకాశస్య చ లౌకికాకాశాద్వ్యావృత్త్యర్థం యద్వావకమితి విశేషణమర్థవదితి శేషః. అన్యతరవిశేషణవశాదపి యథోక్తవ్యావృత్తిసిద్ధేరకించిత్కరం విశేషణద్వయమితి శఙ్కతే (సుఖేనేతి) యదా సుఖేనాకాశం విశేష్యతే- తదా భూతాకాశాదాకాశం వ్యావర్తితం భవతి - సుఖస్య తద్విశేషణత్వాయోగాత్. సుఖమపి లౌకికసుఖాద్వ్యవచ్ఛిద్యతే- లౌకికసుఖస్యాకాశవిశేషణత్వానుపపత్తేః. అతస్సుఖేనాకాశస్య, కాశేన సుఖస్య, చ విశేషితత్వసామర్థ్యాత్తత్ప్రాప్తిరస్త్యేవ సుఖాకాశయోః లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిత్యన్యతరదేవ విశేషణమర్థవదిత్యర్థః. కిమన్యతరస్యైవ విశేషణస్య వ్యావర్తకత్వమిత్యాపాద్యతే- కింవాతస్యైవార్థవత్త్వమితి. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవేతి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్విత్యాదినా) విశిష్టస్యైవ ధ్యేయత్వే విశేషణస్యాపి ధ్యేయత్వం సిధ్యతీతి చేత్. నైవం- * దణ్డీ ప్రైషానన్వాహేతివద్విశేషణస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (విశేషణేతి) ద్వయోరపి విశేషణయోరర్థవత్త్వం నిగమయతి (అత ఇతి) విధాన్తరేణ ధ్యేయత్వాసమ్భవాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఖమివ సుఖేనేత్యపేరర్థః. ఇతశ్చ సుఖాకాశయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమేషితవ్యమిత్యాహ (కుతశ్చేతి) కుతశ్శబ్దోపాత్తమితశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయతి (కంశబ్దస్యేతి) ఖం బ్రహ్మేతి ఖంశబ్దస్య బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధవదిత్యపేరర్థః. గుణగుణినోరుభయోరపి ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థమితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం కంశబ్దస్య చ ప్రత్యేకం బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాదపి సిధ్యతీత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (యదికీతి) ఉక్తరీత్యాద్వయోరపి ధ్యేయత్వమతశ్శబ్దార్థః. బ్రహ్మచారిణో మోహో నామ-అన్యోన్యస్య విశేషణవిశేష్యత్వాగ్రహణాదాకాశస్యైవగుణినో ధ్యేయత్వం- నతు సుఖస్య గుణస్యేతి విభ్రమః. ప్రాణంచేత్యాదివాక్యం నాగ్నీనాం, నో బ్రహ్మచారిణః,- తథా చ కథముపాఖ్యాయికామిదం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ఆకాశస్య ప్రాణసమ్బన్ధిత్వం కయా విధయేత్యపేక్షాయామాహ (ఆశ్రయత్వేనేతి) కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనముపసంహర్తుమితిశేషః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౪౦.— తదేవాహ (ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి) (స హోవాచ) ఏవముక్తస్సః- ఉపకోసలఉవాచ. (విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి) అస్యాయమభిప్రాయః - నతావత్ప్రాణాది ప్రతీకోపాసనమగ్నిభిరభిధీయతే - జన్మజరామరణాదిభవభయభీతస్య ముముక్షోర్మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్. అతో బ్రహ్మైవోపాస్యముపదిష్టం. తత్ర ప్రాణాదిభిస్సమానాధికరణం బ్రహ్మనిర్దిష్టం. తత్ర సకలజగత్ప్రాణయితృత్వయోగేన ప్రాణశబ్దితత్వస్య బ్రహ్మణఉపపన్నత్వాద్యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తం - తజ్జానామి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యుక్తం తు న విజానామి. యద్యపి కంశబ్దస్య సుఖమర్థః. ఖమిత్యస్య చాకాశోఽర్థః. తతశ్చ వైషయికసుఖశరీరకమాకాశశరీరకంచ బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః- ఉతకమిత్యనేన సుఖమభిధీయతే, ఖమిత్యనేనాకాశవాచినా అపరిచ్ఛిన్నత్వమభిధీయతే, - తయోరన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యభావేఽపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థో లభ్యతే. తతశ్చానయోర్మధ్యే కస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమితి న జానామితి. తే హోచుః యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి) తదభిప్రాయజ్ఞా అగ్నయః కం ఖమిత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావోఽభిప్రేతఇతి స్వాభిప్రాయముక్తవన్త ఇత్యర్థః. నను యద్వావ కం తదేవ ఖమిత్యనేనైవ విశేషణవిశేష్యభావప్రతిపాదనేనాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థస్య లాభాత్ యదేవ ఖం తదేవ కమితి పునరుక్తిర్వ్యర్థేతి చేన్న- దార్ఢ్యార్థం వా-అపరిచ్ఛిన్నసుఖత్వేన, సుఖరూపాపరిచ్ఛిన్నత్వేన, చ ఉపాసనాసిద్ధ్యర్థం వా పరస్పరవిశేషణవిశేష్యభావోపదేశసార్థక్యాత్.

ఉ.— అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

(ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః) జగత్ప్రాణయితృత్వేన ప్రాణత్వవిశిష్టం యద్బ్రహ్మ-తదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చేత్యగ్నయ ఊచురిత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సమ్భూయాగ్నయో బ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మోక్తవన్తః. అథ - అనన్తరం ప్రత్యేకం స్వస్వవిషయాం విద్యాం వక్తుమారేభిరే. తత్రాదావేనం - బ్రహ్మచారిణం గార్హపత్యోఽగ్నిరనుశశాస. పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి మమైతాశ్చతస్రస్తనవః. తత్ర య ఆదిత్యే ఏష పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యశ్చ గార్హపత్యోఽగ్నిః - స ఏవాహమాదిత్యే పురుషోఽస్మీతి. పునః పరావృత్య స ఏవాహమస్మీతి వచనం పృథివ్యన్నయోరివ భోజ్యత్వలక్షణయోః సమ్బన్ధో న గార్హపత్యాదిత్యయోః. అత్తృత్వపక్తృత్వప్రకాశనధర్మా అవిశిష్టా ఇత్యత ఏకత్వమేవానయోరత్యన్తం. పృథివ్యన్నయోస్తు భోజ్యత్వేనాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— ప్రధానవిద్యాముపదిశ్యాఙ్గవిద్యాభిధానాయోపక్రమతే (సమ్భూయేతి) అనన్తరం - ప్రధానవిద్యోపదేశాదితి శేషః. అగ్నివిద్యాం వక్తుమారబ్ధానామగ్నీనాం మధ్యే ప్రథమమితి శ్రుతావథశబ్దార్థః. పృథివ్యాదిచతుష్టయమనూద్యాగ్న్యాదిత్యయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమగ్న్యాదిత్యయోస్తాదాత్మ్యమితీతిశబ్దార్థః. య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యేతావతైవ తయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేః స ఏవాహమస్మీతి పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) భోజ్యత్వం లక్షణం- స్వభావో యయోస్తయోర్గార్హపత్యేన యథా సమ్బన్ధః - తథా గార్హపత్యాదిత్యయోర్న సమ్బన్ధః- కిన్తు తాదాత్మ్యలక్షణ ఏవేత్యత్ర హేతుమాహ (అత్తృత్వేతి) పృథివ్యాదావపి తాదాత్మ్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) ఆభ్యాం- అగ్న్యాదిత్యాభ్యామితి యావత్. స ఏవాహమస్మీతి పరావృత్త్య పునర్వచనం యథోక్తార్థవిశేషసిద్ధ్యర్థమితి భావః. ౧

రం.— ఏవం బ్రహ్మోపదిశ్యాగ్నిభిరేతద్విద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాప్యుపదిష్టేత్యాహ (అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస) జగత్ప్రాణయితృ పరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చ బ్రహ్మేత్యుపదిశ్య ఏవముపదిష్టబ్రహ్మవిద్యమేనం- ఉపకోసలం గార్హపత్యోఽగ్నిః స్వవిద్యాం వక్ష్యమాణాముపదిదేశేత్యర్థః. అథశబ్దశ్చ ప్రకృతవిషయత్వఖ్యాపనార్థః. అత్ర చాథైనమితి శబ్దాభ్యాం వక్ష్యమాణాగ్నివిద్యాయాః ప్రకృతబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వముచ్యతే. అనుశాసనప్రకారమేవాహ (పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి) మే గార్హపత్యాగ్నేరేతాశ్చతస్రస్తనవ ఇత్యర్థః. (య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) పృథివ్యగ్న్యన్నాదిత్యలక్షణానాం చతసృణాం రూపాణాం మధ్యే అగ్న్యాదిత్యరూపయోః పక్తృత్వప్రకాశకత్వరూపధర్మసమ్బన్ధాదైక్యం. అగ్నేరాదిత్యేన యాదృశ ఐక్యం - న తాదృశమైక్యం పృథివ్యన్నాభ్యాం. తస్మాదాదిత్య ఏవాస్మీత్యగ్నిరువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స యః- కశ్చిదేవం- యథోక్తం గార్హపత్యమగ్నిమన్నాన్నాదత్వేన చతుర్ధా ప్రవిభక్తముపాస్తే- సోఽపహతే- వినాశయతి పాపకృత్యాం- పాపం కర్మ. లోకీ- లోకవాంశ్చ మదీయేన లోకేనాగ్నేయేన. తద్వాన్ భవతి యథా వయం- ఇహ చ లోకే సర్వం- వర్షశతమాయురేతి - ప్రాప్నోతి. జ్యోక్- ఉజ్జ్వలం జీవతి. నాప్రఖ్యాత ఇత్యేతత్. న చాస్యావరాశ్చ తే పురుషాశ్చ- అస్య విదుషః సన్తతిజా ఇత్యర్థః. న క్షీయన్తే- సన్తత్యుచ్ఛేదో న భవతీత్యర్థః. కించ- తం వయముపభుఞ్జామః- పాలయామోఽస్మింశ్చ లోకే జీవన్తం, అముష్మింశ్చ లోకే. య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే - యథోక్తం తస్యైతత్ఫలమిత్యర్థః ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తాయా విద్యాయాః గార్హపత్యవిషయాయాః ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) కస్మై తత్ఫలమిత్యపేక్షాయాముక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (య ఏతమేవమితి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం) ఏతదుపాసకః బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపకర్మ అపహన్తి. (లోకీ భవతి) తద్విరోధిని పాప్మని నిరస్తే బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపనివృత్తిః బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ ప్రధానభూతబ్రహ్మవిద్యా

ఉ.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాసాపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే ఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఫలత్వమేవ- తథాస్యత్రైఫలేనాఙ్గం స్థాయిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- పాపశబ్దో బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తి ప్రతిబన్ధకపాపపరః లోకశబ్దో బ్రహ్మలోకప్రాప్తినూర్ధ్వభూతాగ్నిలోకపరో ద్రష్టవ్యః. (సర్వమాయురేతి) బ్రహ్మోపాసనసమాప్తిపర్యాప్తమాయురపేక్షితం- తత్సర్వమేతి. (జ్యోగ్జీవతి) వ్యాధ్యాదిభిరనుపహతో యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి ఉజ్జ్వలో జీవతి. (నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే) అస్యావరపురుషాః - శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయో వినక్షీయన్తే- బ్రహ్మవిద ఏవ భవన్తీత్యర్థః. సన్తతౌ బ్రహ్మవిద్యాఽనువృత్తేః ❋ నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రవణాత్. (ఉపవయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే) య ఏవముపాస్తే- తం అస్మింశ్చ లోకే అముష్మింశ్చ లోకే వయం - అగ్నయః ఉపభుఞ్జామః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి విఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ... ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస- దక్షిణాగ్నిః. ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇత్యేతా మే - మమ చతస్రస్తనవః. చతుర్ధాఽహమన్వాహార్యపచన ఆత్మానం ప్రవిభజ్యావస్థితః. తత్ర య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి. (స ఏవాహమస్మీతి) పూర్వవత్. అన్నసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాచ్చాన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసో రేకత్వం చ దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాచ్చ. ఆపాం నక్షత్రాణాం చ పూర్వవదన్నత్వాదేవ సమ్బన్ధః. నక్షత్రాణాం చన్ద్రమసో భోగ్యత్వప్రసిద్ధిః, అపామన్నోత్పాదకత్వాదన్నత్వం దక్షిణాగ్నేః,- పృథివీవద్గార్హపత్యస్య. ౧

ఆ.— గార్హపత్యోపదేశానన్తర్యముక్తశబ్దార్థః. అపాదిచతుష్టయమనూద్య దక్షిణాగ్నౌ చన్ద్రే చ విశేషం దర్శయతి (తత్రేతి) అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యేన, ఆపాం నక్షత్రాణాం చ తాభ్యాం భోజ్యత్వేన, సమ్బన్ధ ఇతి వస్తుం పునర్వచనమిత్యాహ (స ఏవేతి) కథం పునరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యం- తత్రాహ (అన్నసమ్బన్ధాదితి) ప్రసిద్ధం హి దర్శపూర్ణమాసయోరన్వాహార్యపచనే హవిః శ్రపయన్తి. ❋ చన్ద్రం ప్రాహ్యన్నం భవన్తీత్యాదౌ చన్ద్రమసి ప్రసిద్ధోఽన్నసమ్బన్ధః. తస్మాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ఇతో హేత్వన్తరమాహ (జ్యోతిష్ట్వేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) అన్వాహార్యపచనో హి దక్షిణాగ్నిరుచ్యతే. చన్ద్రమాశ్చ దక్షిణేన పథా ప్రాప్యమాణో దక్షిణస్యాం దిశి భవతీతి గమ్యతే - ఉత్తరదిగధిష్ఠాతుర్పితృస్యతత్సమ్బన్ధానివారణాత్. తయ్యకన్తయోరైక్యమిత్యర్థః. అపాం నక్షత్రాణాం చ చన్ద్రవదన్వాహార్యపచనేన తాదాత్మ్యమాశఙ్క్యాహ (అపామితి) పూర్వవత్ - పృథివ్యన్నయోస్తయోర్గార్హపత్యాదిత్యాభ్యామన్నత్వేన సమ్బన్ధవదిత్యర్థః. సమ్బన్ధః - అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమోభ్యామితి శేషః. కథం నక్షత్రాణామన్నత్వం- తత్రాహ (నక్షత్రాణామితి) కథం పునరపామన్నత్వం-తదాహ (అపామితి) దక్షిణాగ్నేః- దక్షిణాగ్నిం ప్రతీతి యావత్. పృథివ్యా గార్హపత్యాగ్నిం ప్రత్యన్నత్వవదిత్యుదాహరణార్థః. ౧

రం.— (అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస) అన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. (ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి) మే రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) చన్ద్రస్యాగ్నేశ్చ ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి భావః. ౧

శం.— సమానమన్యత్ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) వ్యాఖ్యాతం.. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ¶ తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చాచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యాజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి॥ ౧

శం.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస. ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదిత్యాహవనీయస్య తనవః. య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యాది పూర్వవత్సామాన్యమ్. ద్యువిద్యుతోర్దీప్తిమత్త్వాదాహవనీయసామాన్యాత్తేషాం తస్య తనుత్వమ్. ౧

ఆ.— గార్హపత్యస్య తనుభిః సహ నామసామ్యాత్ సర్వమన్యత్ప్రసిద్ధమ్. ప్రాణ ఆకాశ ద్యౌర్విద్యుదితి (య ఏష ఇతి) సోఽహమస్మీత్యాది- సమానమన్యత్. యథా గార్హపత్యాదీనాం తనవోఽన్నాదిత్యాదయో యథాక్రమం పృథివ్యాదయః ప్రోక్తాస్తథాహవనీయస్య ప్రాణాదయస్తనవ ఇతి ప్రాణాకాశ (పూర్వవత్) ఇత్యాదిత్యోక్తం ద్యావాకాశావాహవనీయతనుత్వేన ప్రసిద్ధౌ. ఆహవనీయస్య స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ ద్యుసాదృశ్యం స్వర్గలోకఫలత్వాద్యుసంబన్ధాత్. విద్యుతస్తు ప్రకాశకత్వం ప్రసిద్ధమ్. ఆహవనీయస్య విద్యుత్సాదృశ్యం ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి. ౧

రం.— (అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాసేత్యాది) (ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి) ఇత్యేతాని మమ శరీరాణీత్యర్థః. (య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) విద్యుత్పురుషస్య ప్రకాశకత్వాదాహవనీయసాదృశ్యం ద్రష్టవ్యమ్. ౧

శం.— స య ఏతమేవమిత్యాది పూర్వవత్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమిత్యాద్యప్యుక్తార్థమ్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తే పునస్సమ్భూయ హోచుః. ఉపకోసల. ఏషా సోమ్య. తే- తవాస్మద్విద్యా-అగ్నివిద్యేత్యర్థః. ఆత్మవిద్యా-పూర్వోక్తా * ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి చ. ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా విద్యాఫలప్రాప్తయే. ఇత్యుక్త్వోపరేమురగ్నయః. ఆజగామ హాస్యాచార్యః కాలేన. తం చ- శిష్యమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసలా౩ ఇతి. ౧

ఆ.— అగ్నీనాం సంభూయోపసంవాదం దర్శయతి (తే పునరితి) కథాస్మాకమస్మదీయా విద్యా ప్రోక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిద్యేతి) కథమాచార్యోపదేశమన్తరేణ భగవదుపదేశవశాదేవ మోక్షవిద్యాఫలవతీ- ఆచార్యాదేవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి హి ప్రాగుక్తమ్. అత ఆహ (ఆచార్యస్త్వితి) ౧

రం.— (తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చ) ప్రత్యేకమనుశాసనానన్తరం మిళిత్వా తే- అగ్నయోఽబ్రువన్. అస్మద్విద్యా- అగ్నివిద్యా. ఆత్మవిద్యా - పరమాత్మవిద్యేత్యర్థః. చశబ్దోఽఙ్గాఙ్గిభూతవిద్యయోరుపదేశక్రియాయాం సముచ్చయద్యోతనార్థః- సమసమప్రాధాన్యద్యోతనార్థః. అగ్నివిద్యాత్మవిద్యా చోపదిష్టేత్యర్థః. (ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి) ఏవం వదతామగ్నీనామయమభిప్రాయః- హే ఉపకోసల. బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశ్య ప్రాణముషి గురౌ తదలాభాదనాశ్వాసం త్వాముజ్జీవయితుం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రం, తదఙ్గభూతామగ్నివిద్యాం, చోపాదిశామ. ఆచార్యాద్ధైవ విదితా విద్యా సాధిష్ఠత్వాదాచార్య ఏవ సంయద్వామత్వాదిగుణకం బ్రహ్మ, శిరూపం చతదుపాసనస్థానం, అర్చిరాదికాం చ గతిం, ముపదిశత్వితి. తతశ్చ గతిం వక్తేత్యస్యావశిష్టం వక్తేత్యర్థః. సర్వగతిమాత్రమితి ద్రష్టవ్యమ్ (ఆజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసలా౩ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

¶ అస్మద్విద్యాచాత్మవిద్యా చేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ — భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వాఽనుశశాసేతి కో ను మానుశిష్యాద్భో ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే కిం ను సోమ్య కిల తేఽవోచన్నితి॥ ౨

ఇదమితి హ ప్రతిజజ్ఞే లోకాన్వావ కిల సోమ్య తేఽవోచన్నహం తు తే తద్వక్ష్యామి యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

శం.— భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ. బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం ప్రసన్నం భాతి. కో ను త్వాఽనుశశాస. ఇత్యుక్తః ప్రత్యాహ— కో ను మామనుశిష్యాత్ — అనుశాసనం కుర్యాత్ భో భగవన్ ప్రోషితే త్వయి. ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే — అపనిహ్నుత ఇవ ... న చాపనిహ్నుతే, న చ యథావదగ్నిభిరుక్తం బ్రవీతి, ... కథం ... ఇమే — అగ్నయో ... పూర్వమన్యాదృశాః ... ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే — అభ్యుక్తవాన్ ... కిం ను సోమ్య కిల తే — తుభ్యమవోచన్నగ్నయః. ఇతి పృష్ట ఇత్యేవమ్. ౨

ఆ.— అపనిహ్నుత ఇవేత్యస్య ... (న చేతి) ... (కథమిత్యాదినా) ... ఆచార్యవాక్యమిదం ... (ఇత్యేవమితి) ... ౨

రం.— (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావేత్యాది) బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వాఽనుశశాసేత్యుక్తః ఉపకోసల ఆహ (కో ను మానుశిష్యాద్భో ఇతి) హే భగవన్ త్వయి ప్రోషితే మాం కోఽనుశిష్యాదిత్యర్థః. (హాపేవ నిహ్నుతే) హేతి నిపాతః. అపనిహ్నుత ఇవేత్యర్థః. నాపనిహ్నుతే — న యథావదగ్నిభిరుక్తమపి బ్రవీతీత్యభిప్రాయః. కథం ... అగ్నిభిస్స్వశ్రేయసే ... నూనముపదిష్టవన్త ఇత్యాహ (ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే) ఇమ ఇదానీమీదృశాః — జ్వలనాకారవత్తయా ... ఏతే ... పూర్వమన్యాకారాః ... మహ్యముపదిష్టవన్త ఇతి ... ఆచార్య ఆహ (కిం ను సోమ్య కిల తేఽవోచన్నితి) ౨

శం.— ఇదము క్తవన్త ఇత్యేవం హ ప్రతిజజ్ఞే — ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ప్రతీకమాత్రం కించిత్ — న సర్వం యథోక్తమగ్నిభిరుక్తమవోచద్యతః — ఆహాచార్యః — లోకాన్ వావ — పృథివ్యాదీన్ హే సోమ్య కిల తేఽవోచన్ — న బ్రహ్మ సాకల్యేన. అహం తు తే — తుభ్యం తత్ — బ్రహ్మ, యదిచ్ఛసి త్వం శ్రోతుం — వక్ష్యామి. శృణు తస్య మయోచ్యమానస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానస్య మాహాత్మ్యం — యథా పుష్కరపలాశే — పద్మపత్ర ఆపో న శ్లిష్యన్తే — ఏవం — యథా వక్ష్యామి బ్రహ్మ — ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే — న సంబధ్యత ఇతి. ఏవముక్తవత్యాచార్య ఆహ ఉపకోసలః — బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచాచార్యః.......... ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యస్మాదగ్నిభిరుక్తమాచార్యాయ ప్రతీకద్వారా ... తస్మాదాచార్యః ప్రశ్నావకాశమిత్యాహ (యతఇతి) కథం బ్రహ్మేత్యాదినా బ్రహ్మవిశేషైరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (న బ్రహ్మేతి) కథం తర్హి సాకల్యేన బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమితి. ఆహ (అహం త్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శృణ్వితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇతర ఆహ (ఇదమితి హ ప్రతిజజ్ఞే) ఏతావదుపదిష్టమితి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ఇతర ఆహ (లోకాన్వావ కిల సోమ్య తేఽవోచన్నహం తు తే తద్వక్ష్యామీత్యాది) హే సోమ్య, తే — అగ్నయః పృథివ్యాదీన్ లోకానేవ కార్త్స్న్యేనోక్తవన్తః. అగ్నిభూతామగ్నివిద్యాం కార్త్స్న్యేనోక్తవన్త ఇత్యర్థః. న తు జ్ఞాతవ్యం బ్రహ్మ కార్త్స్న్యేన. అహం తు తే పద్మపత్రజలాశ్లేషవత్ సర్వపాపాశ్లేషాపాదకవిద్యావిషయభూతం బ్రహ్మ వక్ష్యామి — యదిశుశ్రూషస ఇత్యర్థః. పాపాశ్లేషో నామ పాపహేతుభూతకర్మాచరణేఽపి పాపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తిమత్త్వం. ఇదం చ ప్రామాదికపాపవిషయం. పాపశబ్దశ్చ సుకృతదుష్కృతసాధారణః. ఏతచ్చ తత్ర తత్రోక్తం తత్రైవానుసన్ధేయం. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) (తస్మై హోవాచ) తస్మై — ఏవముపసన్నాయోపకోసలాయాచార్యో వక్ష్యమాణమాహేత్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— §యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏష ఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతితద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతివర్త్మనీఏవగచ్ఛతి॥ ౧

ఏతగ్ంసంయద్వామ ఇత్యాచక్షతఏతగ్ంహిసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తి సర్వాణ్యేనంవామాన్యభిసంయన్తియఏవంవేద॥ ౨

ఏషఉఏవవామనీరేషహిసర్వాణివామానినయతిసర్వాణివామానినయతియఏవంవేద॥ ౩

శం.— యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతే- నివృత్తచక్షుర్భిర్బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నైశ్శాన్తైర్వివేకిభిః. *దృష్టేర్ద్రష్టా *చక్షుషశ్చక్షురిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. నన్వగ్నిభిరుక్తంవక్తవ్యం- యతః *ఆచార్యస్తుతేగతింవక్తేత్యుక్తమ్, భవిష్యద్విషయత్వాత్ జ్ఞానంచాగ్నీనాం. నైషదోషః- సుఖాకాశమేవాక్షిణినిర్దిశ్యతఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. ఏషఆత్మా- ప్రాణినామితిహోవాచ - ఏవముక్తవాన్. ఏతత్- యదాత్మతత్త్వమవోచామ- ఏతదమృతం- అవినాశి. అవినాశి అతఏవాభయం - యస్యహ్యవినాశాశఙ్కా - తస్యభయోపపత్తిః. తదభావాదభయం. అతఏవైతద్బ్రహ్మ- బృహత్. అనన్తమితి. కించ-అస్యబ్రహ్మణోఽక్షిపురుషస్యమాహాత్మ్యం-తత్-తత్రపురుషస్థానేఽక్షిణియద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతి- వర్త్మనీఏవగచ్ఛతి- పక్ష్మావేవగచ్ఛతి. నచక్షుషాసమ్బధ్యతేపద్మపత్రేణేవోదకం. స్థానస్యాప్యేతన్మాహాత్మ్యం- కింపునఃస్థానినోఽక్షిపురుషస్యనిరఞ్జనత్వంవక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— కథముపసన్నాయాచార్యోబ్రహ్మచారిణేబ్రహ్మవిద్యాముక్తవానిత్యపేక్షాయాం (యఏషఇతి) ఆత్మవిద్యాసాధనసమ్పన్నైర్ద్రష్టాయఏషపురుషోదృశ్యతఇతిసమ్బన్ధః. నాసౌసర్వేషాంద్రష్టాదృష్టిగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (నివృత్తేతి) నివృత్తాని- విషయేభ్యోవిముఖానిచక్షూంషి- బాహ్యానికరణానియేషాంతైరితియావత్. బాహ్యకరణానాంస్వవశత్వాధీనంవిశేషణాన్తరమాహ (బ్రహ్మచర్యాదీతి) మనసోవిషయపారవశ్యరాహిత్యేవిశేషణాన్తరమాహ (శాన్తైరితి) తేషాంనివృత్తచక్షుష్ట్వేహేతుమాహ (వివేకిభిరితి) పురుషోఽక్షిణిద్రష్టేత్యత్రబృహదారణ్యకశ్రుతింప్రమాణయతి (చక్షుషఇతి) ఆచార్యేణాపూర్వవిద్యోపదేశాదగ్నీనాముక్తిర్వ్యర్థాప్రాప్తేతిశఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నివచనస్యగత్యన్తరమాహ (భవిష్యదితి) నాగ్నివాక్యైర్వ్యర్థతా, నానిత్వేతేభవిష్యద్విషయత్వాత్సఫలయతి (నైష దోషఇతి) యత్సుఖగుణకమాకాశముపాస్యమగ్నిభిరుపదిష్టం- తస్యైవకారణబ్రహ్మణోఽక్షిస్థానేపునరాచార్యేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాదత్ర ద్వాభ్యాం క్రియతే- తస్మాన్నైతద్వయమిత్యర్థః. అక్షిణిప్రత్యభిజ్ఞాప్రకారమాచార్యేణతాత్పర్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) ఇతశ్చనాయంపురుషశ్ఛాయాత్మేత్యనన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (ఏతదిత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయథోక్తగుణకస్యపురుషస్యచాక్షుషాత్మాభిధానమర్థమిత్యర్థః. అసఙ్గత్వాత్తస్యనాయంఛాయేత్యాహ (కించేతి) మాహాత్మ్యం- స్థానస్యాపీత్యర్థః. కిముతస్థానినఃపురుషస్యేతి. ఆహ (స్థానస్యాపీతి) ౧

రం.— (యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) కామాగ్నిభిరక్ష్యుపాస్యత్వేనపురుషోదృశ్యతే- అయమాత్మా- నియన్తేత్యర్థః. అమృతత్వం- నిరతిశయభోగ్యత్వం. అభయత్వం-దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం. బ్రహ్మత్వం- నిరతిశయబృహత్త్వం. (తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతివర్త్మనీఏవగచ్ఛతి) తత్- తస్యసన్నిధానస్థానప్రభావాదస్మిన్-అక్షిణియద్యపిసర్పిర్వోదకంవాకశ్చిత్సిఞ్చేత్- తత్వర్త్మనీ- తత్పార్శ్వద్వయమేవహిగచ్ఛతి. నలిప్యతే. ౧

శం.— ఏతం- యథోక్తంపురుషంసంయద్వామఇత్యాచక్షతే. కస్మాత్- యస్మాదేనంసర్వాణివామాని-వననీయాని. సంభజనీయాని. శోభనాన్యభిసంయన్తి- అభిసఙ్గచ్ఛన్తీతి. అతస్సంయద్వామః. తథా-ఏవంవిదమేనంసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తి-యఏవంవేద. ౨

ఆ.— తస్యైవోపాస్యత్వార్థంగుణాన్తరందర్శయతి (ఏతమితి) పురుషస్యసంయద్వామత్వం బ్రహ్మవిదాత్మ్యాసిద్ధమితినార్థమన్తరేణవ్యక్తీభవతీతిశఙ్క్యతే (కస్మాదితి) అవయవార్థోపన్యాసేనపరిహరతి (యస్మాదితి) గుణోపాసనఫలమాహ (తథేతి) ఉపాస్యగుణానుసారేణేత్యర్థః. ఏవంవిదం- సంయద్వామగుణవిశిష్టపురుషోఽస్మీతివేదితారమిత్యేతత్. ౨

రం.— (ఏతంసంయద్వామఇత్యాచక్షతఏతంహిసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తీత్యాది) సంయన్తి- సఙ్గతానివామాని-వననీయాని. ప్రార్థనీయానియస్మిన్సఃసంయద్వామః. సర్వకల్యాణగుణాశ్రయత్వం- సత్యసఙ్కల్పత్వంవా-సంయద్వామత్వం. (సర్వాణ్యేనంవామాన్యభిసంయన్తియఏవంవేద) తదుపాసకస్యాపితత్క్రతున్యాయాత్తద్భవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఏషఉఏవవామనీః. యస్మాదేషహిసర్వాణివామాని-పుణ్యకర్మఫలానిపుణ్యానురూపంప్రాణిభ్యోనయతి - ప్రాపయతి, వహతి చాత్మధర్మత్వేన,. విదుషఃఫలం- సర్వాణివామానినయతి- యఏవంవేద. ౩

§ సిఞ్చతివర్త్మనీహ్యేవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాగ్ స్తాన్మాసేభ్యః సంవత్సరగ్ సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసగ్ చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః॥ ౫

అ.— గుణాన్తరముపాస్యత్వాయ దర్శయతి (ఏష ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (ఏష ఇతి) ౪

రం.— (ఏష ఉ ఏవ వామనీః ఏష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద) వామనీత్వం - శ్వాన్త్రికేషు లోకేషు ప్రాపకత్వం. తత్ప్రీత్యా తదుపాసకస్యాపి తద్భవతీత్యర్థః.

శం.— ఏష ఉ ఏవ భామనీః. ఏష హి. యస్మాత్సర్వేషు లోకేష్వాదిత్యచన్ద్రాగ్న్యాదిరూపైర్భాతి-దీప్యతే. అస్య హి భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుతేః. అతో భామానినయతీతి భామనీః. య ఏవం వేద- అసావపి సర్వేషు లోకేషు భాతి. ౪

ఆ.— గుణాన్తరం ధ్యానాయోక్త్వా వ్యాచష్టే (ఏష ఇత్యాదినా) ఆదిత్యాదిరూపేణాస్యైవ దీప్యమానత్వే శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (అస్యేతి) గుణోపాస్తిఫలమాహ (య ఏవమితి) ౪

రం.— (ఏష ఉ ఏవ భామనీః ఏష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద) భామనీత్వం-సర్వలోకవ్యాప్తదీప్తిమత్త్వం... ఉపాసకస్యాపి తద్భవత్యేవేత్యర్థః. అత్ర సంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వేషు ఫలకథనం ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గోపన్యాసేన తేషు గుణేషు తాత్పర్యప్రదర్శనార్థం. న తు సస్పర్ధోదకం వాసిష్ఠ ఇత్యత్రేవార్థవాదమాత్రతయా స్తుతిరూపత్వమితి ప్రదర్శనార్థం. సర్వేష్వపి వాక్యస్య స్తుతిత్వం న్యాసాద్యరుక్తం. ౪

శం.— అథ- ఇదానీం యథోక్తబ్రహ్మవిదో గతిరుచ్యతే. యత్ - యది ఉ చ ఏవాస్మిన్- ఏవంవిది శవ్యం- శవకర్మ మృతే కుర్వన్తి. యది చ న కుర్వన్త్యృత్విజః. సర్వథాప్యేవంవిత్తేన శవకర్మణా అకృతేనాపి ప్రతిబద్ధో న బ్రహ్మ న ప్రాప్నోతి, న చ కృతేన శవకర్మణాఽస్య కశ్చనాభ్యధికో లోకః,- న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి శ్రుత్యన్తరాత్. శవకర్మణ్యనాదరం దర్శయన్ విద్యాం స్తౌతి-న పునశ్శవకర్మైవంవిదో న కర్తవ్యమితి. అక్రియమాణే హి శవకర్మణి కర్మణాం ఫలారమ్భే ప్రతిబన్ధః కశ్చిదనుమీయతే అన్యత్ర- యత ఇహ విద్యాఫలారమ్భకాలే శవకర్మణ్యాదృతం- న వేతి విద్యావతోఽప్రతిబద్ధేన ఫలారమ్భం దర్శయతి. యే సుఖాకాశమక్షిస్థం సంయద్వామో వామనీర్భామనీరిత్యేవంగుణముపాసతే ప్రాణసహితామగ్నివిద్యాం - తేషామన్త్యకర్మ భవతు- మా వా భూత్. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసంభవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసంభవన్తి. ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. అర్చిషః - అర్చిర్దేవతాయా అహః- అహరభిమానినీం దేవతాం. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం-శుక్లపక్షదేవతాం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదక్-ఉత్తరాం దిశమేతి సవితా-తాన్ మాసాన్. ఉత్తరాయణదేవతాం. తేభ్యో మాసేభ్యస్సంవత్సరం- సంవత్సరదేవతాం. తతస్సంవత్సరాదాదిత్యం. ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం. చన్ద్రమసో విద్యుతం. తత్-తత్రస్థాంస్తాన్ పురుషః కశ్చిద్బ్రహ్మలోకాదేత్య అమానవః- మానవ్యాం సృష్టౌ భవో మానవః. న మానవః - అమానవః. ౫

ఆ.— గతిం వక్తుం పూర్వోక్తబ్రహ్మవిద్యాయామధికగుణానేవాచార్యోఽన్వవాదీత్. ఇదానీం తామేవ గతిమవతారయతి (అథేతి) తాం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (యన్వదితి) కరణాకరణాభ్యాం విదుషో న వృద్ధిర్హానిర్వేత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (న కర్మణేతి) అథ యదు చైవేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (శవకర్మణీతి) తాత్పర్యాన్తరం దర్శయతి (న పునరితి) యది విదుషోఽపి శవకర్మ కర్తవ్యం-కస్తర్హి తస్య విశేషః- తత్రాహ (అక్రియమాణే హీతి) అన్యత్రేతి- అవిద్యావానుచ్యతే. ఇహేతి- ప్రస్తుతవాక్యస్య-విద్యావతో వా క్తిః. ఇతి- శవకర్మణ్యనాదరపూర్వకమితి శేషః. విద్యావతశ్శవకర్మభావాభావయోరప్రతిబన్ధతః ఫలం సిధ్యతి - అవిద్యావతస్తు శవకర్మాకరణే కర్మణాం న ఫలదానీతి విద్యాస్తుతిరిత్యభిప్రేతే ఇతి భావః. తేఽర్చిషమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం వ్యాచష్టే (యే సుఖాకాశమితి) ౫

రం.— (అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసంభవన్తి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అస్మిన్- బ్రహ్మవిది. సామాన్యాభిప్రాయత్వాదస్యైకవచనస్యోత్తరత్రాభిసంభవన్తీతి బహువచనేన న విరోధః. యది శవ్యం- శవదహనాదికర్మ పుత్రాదయః కుర్వన్తి. యది వా న కుర్వన్తి. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసంభవన్తి. అర్చిరాదిశబ్దాశ్చ ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాదితి న్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి వ్యక్తం స్థితం. అత్ర కేచిదుపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాయైవ వేన శవదహనాదివైగుణ్యేపి ఉపకోసలవిద్యానిష్ఠస్య న క్షతిః - విద్యాన్తరనిష్ఠస్య దహనాదివైగుణ్యే కించిద్వైగుణ్యమస్తీతి వదన్తి. తన్న- న కర్మణా లిప్యత ఇతి శ్రుతిసిద్ధార్థానువాదిత్వాదస్య వాక్యస్యైతాదృశార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్. అతోఽథ యదు చైవాస్మిన్నిత్యేతత్సర్వబ్రహ్మవిత్సాధారణమేవ. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమిత్యాది) (ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్) యాన్ షణ్మాసాన్ ఉదక్- ఉత్తరదిశాయామాదిత్య ఏతి- తాన్మాసానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

ఉ.— స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే నావర్తన్తే॥ ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— [illegible] ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

టీ.— [illegible] ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యాది) (దేవపథః) [illegible] ... దృశ్యతే. ఉన్మీలితచక్షురాదేః [illegible] ... న చాసత్త్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాదివిరోధః [illegible] ... దిత్యేవం ప్రాప్తే ఽభిధీయతే- [illegible] ... కథయతీతి. తస్మాదిహామృతత్వాదీనామాచార్యవచనసమ్బన్ధస్య చ ప్రతిపాద్యత్వాదితి [illegible] ... మనో బ్రహ్మేత్యాదావివ

ఉ.— ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఏష హ యన్నిదగ్ం సర్వం పునాతి యదేష యన్నిదగ్ం సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞస్తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ॥ ౧

నాడీనవయో ద్వారకః. తతశ్చ [illegible] ప్రతిష్ఠితత్వేన శ్రుతిప్రసిద్ధావప్యరూపదేవతానిత్యేవ [illegible] సమవఙ్కల్పితత్వాత్ [illegible] తద్గా [illegible] ఏవ [illegible] ఇత్యాదిశ్రుతేః [illegible] ప్రథమం [illegible] సర్వనామ్నా [illegible] ప్రత్యగాత్మా [illegible] సుఖరూపం బ్రహ్మ [illegible] ఉపదిశ్యతే- అపితు [illegible] అత ఏవ- [illegible] సుఖరూపం బ్రహ్మ [illegible] ప్రతిపాద్యతే - [illegible] ప్రతిపాదనపరత్వాత్ [illegible] ప్రత్యగాత్మా [illegible] ఏవ [illegible] ఇతి [illegible] ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసఙ్గాదారణ్యకత్వసామాన్యాచ్చ యజ్ఞే క్షత ఉత్పన్నే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థా విధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్య చ ఋత్విజో బ్రహ్మణో మౌనమిత్యత ఇదమారభ్యతే (ఏష హ వై) ఏషః - వాయుః. యోఽయం పవతే. అయం యజ్ఞః. హ వై ఇతి- ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకౌ నిపాతౌ. వాయుప్రతిష్ఠో హి యజ్ఞః ప్రసిద్ధః శ్రుతిషు- * స్వాహా వాతే ధాః * అయం వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. వాత ఏవ హి చలనాత్మకత్వాత్క్రియాసమవాయీ. వాత ఏవ యజ్ఞస్యారమ్భకః- * ప్రతిష్ఠా చ ఇతి శ్రవణాత్. ఏష హ యన్- గచ్ఛన్. చలన్నిదం సర్వం- జగత్పునాతి- పావయతి. శోధయతి. న హ్యచలతః శుద్ధిరస్తి. దోషనిరసనం చలతో హి దృష్టం- న స్థిరస్య. యత్ - యస్మాచ్చ యన్నేష ఇదం సర్వం పునాతి- తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞః- యత్పునాతి. తస్య- అస్యైవం విశిష్టస్య యజ్ఞస్య వాక్చ- మన్త్రోచ్చారణే వ్యాపృతా, మనశ్చ- యథాభూతార్థజ్ఞానే వ్యాపృతం,. తే ఏతే వాఙ్మనసే వర్తనీ- మార్గౌ. యాభ్యాం యజ్ఞస్తాయమానః ప్రవర్తతే- తే వర్తనీ - ప్రాణాపానపరిచలనవత్యా హి వాచశ్చిత్తస్య చోత్తరోత్తరక్రమో యద్యజ్ఞ ఇతి హి శ్రుత్యన్తరం. అతో వాఙ్మనసాభ్యాం యజ్ఞో వర్తత ఇతి వాఙ్మనసే వర్తనీ ఉచ్యేతే యజ్ఞస్య. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య ప్రసక్తిం సఙ్గతిమాహ (రహస్యప్రకరణ ఇతి) రహస్యం- ఉపాసనం. తత్ప్రకరణే, విదుషాం ఫలప్రాప్తయే మార్గోపదేశప్రసఙ్గే యజ్ఞస్య సహోక్తిః కథమిత్యాశఙ్క్య నన్తరగ్రన్థస్య మార్గోపదేశాదసఙ్గతిరిత్యర్థః. కిఞ్చ- పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరారణ్యకత్వేన సమానత్వాదపి సఙ్గతిరస్తీత్యాహ (ఆరణ్యకత్వేతి) కిఞ్చ- అగ్నివిషయా విద్యా ప్రక్రాన్తా- యజ్ఞే చ ప్రసిద్ధాగ్నిసమ్బన్ధాద్యజ్ఞోఽపి తత్సమ్బన్ధతే- తదా ప్రాయశ్చిత్తార్థా వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితి సఙ్గత్యన్తరమాహ (యజ్ఞ ఇతి) ప్రకృతోపాయోపాసనాయామపి మౌనమజ్ఞేన క్రియతే - వాగ్వ్యాపారేషు స్తుతి స్తంభయోర్ధ్యానానుష్ఠానాసిద్ధేః. బుద్ధిపూర్వకస్య చ ప్రాయశ్చిత్తాభిజ్ఞస్య మౌనమత్ర విధీయతే- తేన చాస్తి సఙ్గతిరిత్యాహ (తదభిజ్ఞస్యేతి) యజ్ఞస్య దేవతాద్వారేణ ద్రవ్యత్యాగాత్మకత్వాత్, క్రియాయాశ్చ క్షణభఙ్గిత్వాద్గతిమత్త్వాయోగాత్, స్వార్థోపదేశాసమ్భవాత్ప్రథమం తావదన్యథాఽనుపపత్త్యా యజ్ఞస్య వాయుత్వం సమ్పాదయితుం యజ్ఞస్య వాయురూపత్వమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) యజ్ఞో వాయ్వాత్మకో వాయుర్వాయ్వాత్మక ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిః. తామేవ ప్రకటయతి (వాయుప్రతిష్ఠ ఇతి) శ్రుతీరుదాహరతి (స్వాహేతి) స్వాహాకారముచ్చార్య వాతే- వాయావాధీయతే- క్షిప్యతే ఇతి వాతేధాః- యజ్ఞః. శ్రుత్యన్తరమాహ (అయమితి) ఆదిశబ్దేన * వాతాద్యజ్ఞః ప్రయుజ్యతాం ఇతి శ్రుతిర్గృహ్యతే. ఆదర్శితశ్రుతీనామర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (వాత ఇతి) యో యజ్ఞః క్రియాసమవాయీ- తత్సముదాయాత్మకః. స వాయురేవ- ద్వయోశ్చలనాత్మకత్వావిశేషాత్. తస్మాద్వాయుప్రతిష్ఠస్తదాత్మకో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. వాయుప్రతిష్ఠో యజ్ఞ ఇత్యత్ర శ్రుత్యన్తరమాహ (వాతఏవేతి) పావనత్వ

ఊ.— తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరాం స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా ¶ బ్రహ్మా వ్యవవదతి॥ ౨

§ అన్యతరామేవ వర్తనీం సంస్కరోతి హీయతేఽన్యతరా స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతి యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి స ఇష్ట్వా పాపీయాన్భవతి॥ ౩

స్తుత్యాపి వాయుయజ్ఞయోరేకత్వమాహ (ఏష హ యన్నితి) వినాపి వాయుం శుద్ధిస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హీతి) అచలన్ - నిరుద్ధక్రియః సన్నశుద్ధ ఇతి యావత్. శుద్ధిర్నామ - దోషనిరాసః. స చ నిషిద్ధం పరిత్యక్తుం యతమానస్య సిధ్యతి - న తు నిషిద్ధక్రియాత్యాగౌదాసీన్యస్య దోషనిరాసాత్మా శుద్ధిస్సమ్భవతి. చలన్ - వాయుః - తస్మాద్వాయురేవ చలనద్వారా సర్వం జగత్పునాతీత్యాహ (ఏష హీతి) వాయోరస్తు పావనత్వం - ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదస్మాదితి) వాయ్వాత్మనా గతివిశిష్టస్య యజ్ఞస్య మార్గద్వయముపదిశతి (తస్యేతి) ఏవం విశిష్టస్య - పావనస్య వాయురూపస్యేతి యావత్. యజ్ఞస్యోక్తమార్గద్వయస్య విశేషణసాపేక్షస్య కారణత్వేన తదేయవాక్యముదాహరతి (వాగితి) ప్రాణాపానాభ్యాం - ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాభ్యాం పరిచలనం నిరుద్ధ్యతే యస్మాత్ - తస్మాద్వాచశ్చిత్తస్య చ పూర్వాపరభావక్రమేణ యజ్ఞస్య ప్రవృత్తిః - మనసా పూర్వం ధ్యాత్వా పశ్చాద్వాచమభివ్యాహరన్ పూర్వాపరీభావేన యజ్ఞం సమ్పాదయతీత్యర్థః. యజ్ఞస్య మార్గద్వయవిశిష్టత్వముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసక్తాదారణ్యకత్వసామ్యాచ్చ యజ్ఞేషు తేషు తత్స్వవ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థ హోమాదయస్సన్తి తయా నిధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మత్వలక్షణమార్త్విజ్యం, తస్య చ బ్రహ్మణో మౌనమావశ్యకమిత్యేవమాదివిధ్యర్థమిదమారభ్యతే (ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవతే) యోఽయం పవతే - వాయుస్స ఏవ యజ్ఞ ఇత్యర్థః. కథం వాయోర్యజ్ఞత్వమిత్యత్రాహ (ఏష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి) ఏషః - వాయుర్యన్ - గచ్ఛన్ సర్వం పునాతి. వస్నా వాతాతపైర్వస్తుశుద్ధిః స్మృతిప్రసిద్ధా. యన్పునాతీతి పదద్వయగతయోర్యకారనకారయోః యజ్ఞశబ్దే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, ఞకారస్య నకారవికారత్వాత్, యజ్ఞశబ్దస్య యన్పునాతీతి నిర్వచనమితి భావః. ఉక్తమేవోపసంహరతి (యదేష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞ ఇతి) ఏవం యజ్ఞస్య వాయోశ్చాభేదోపపాదనేన యజ్ఞస్య గన్తృత్వం సమ్పాద్య గన్తుర్యజ్ఞస్య మార్గమాహ (తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ) ప్రవృత్తిసాధనభూతౌ వాఙ్మనసే యజ్ఞమార్గ ఇతి యావత్. ౧

శం.— తయోః - వర్తన్యోరన్యతరాం వర్తనీం మనసా - వివేకజ్ఞానవతా సంస్కరోతి బ్రహ్మా - ఋత్విక్. వాచా - వర్తన్యా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతేత్యేతే త్రయోఽప్యృత్విజోఽన్యతరాం - వాగ్లక్షణాం వర్తనీం వాచైవ సంస్కుర్వన్తి. తత్రైవం సతి తేనాజ్ఞస్యైవ వర్తనీ సంస్క్రియేయ యజ్ఞే. అథ సః బ్రహ్మా యత్ర - యస్మిన్కాల ఉపాకృతే - ప్రారబ్ధే ప్రాతరనువాకే శస్త్రే పురా - పూర్వం పరిధానీయాయా ఋచో బ్రహ్మా తస్మిన్నన్తరే కాలే వ్యవవదతి - మౌనం పరిత్యజతి యది. ౨

ఆ.— తయోరన్యోన్యముపకార్యోపకారకభావం దర్శయతి (తయోరితి) వాచా - సమ్యక్ప్రయుక్తయేతి శేషః. సంస్కృతాయాం వాగ్వర్తన్యాం తయైవ యజ్ఞో నిష్పన్నో భవతీత్యాహ (వాచైవేతి) కిం తర్హి మనోవర్తన్యా సంస్కృతయేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజ్ఞస్య ద్వాభ్యాం మార్గాభ్యాం నీయమానత్వే పూర్వోక్తరీత్యా క్షతే సతీతి యావత్. మనోవర్తన్యాస్సంస్కారాభావే ప్రత్యవాయం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) మనోవర్తనీ బ్రహ్మణా, వాగ్వర్తనీ చ హోత్రాది ప్రభృతిభిః, సంస్కార్యేతి వ్యవస్థానన్తరమిత్యర్థః. స బ్రహ్మేతి - అన్వయం సూచయతి బ్రహ్మేతి పునరుక్తస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధార్థోఽతన్నార్థః. ఏతస్మిన్నన్తరే కాలే - ప్రాతరనువాకశస్త్రప్రారమ్భతత్పరిసమాప్త్యోరన్తరావస్థాయామిత్యర్థః. ౨

రం.— (తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాన్యతరామితి) తయోరన్యతరాం - యజ్ఞస్య మనోలక్షణమార్గం మనసా ప్రణిహితేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి. హోత్రాద్యాస్త్రయోఽపి వాచైవ సమ్యక్ప్రయుక్తయా వాచం సంస్కుర్వన్తీత్యర్థః (స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవదతి) వ్యవదతి - అత్ర తే పాఠ్ఘోన ఘోనలోపః. ౯ తిజితే సఇతినిష్ఠాయాం నలోపః. యత్ర - యజ్ఞే ప్రాతరనువాకశస్త్రే ఉపాకృతే - ఆరబ్ధే సతి పరిధానీయాయా ఋచః ప్రాగ్బ్రహ్మా వ్యవదతి - విశబ్దో విపరీతార్థః. సఞ్ఞశ్చ నిష్ఠితత్వమర్థః. నిషిద్ధం నిష్ఠితం చ వదతి. మౌనం త్యజతి చేదిత్యర్థః. ౨

శం.— తదాఽన్యతరామేవ వాగ్వర్తనీం సంస్కరోతి. బ్రహ్మణా సంస్క్రియమాణా మనోవర్తనీ హీయతే - వినశ్యతి. ఛిద్రీభవత్యన్యతరా. సః యజ్ఞో వాగ్వర్తన్యైవాన్యతరయా వర్తితుమశక్నువన్రిష్యతి. కథమివేతి. ఆహ - స యథైకపాత్ - పురుషో వ్రజన్ - గచ్ఛన్నధ్వానం రిష్యతి, రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానః గచ్ఛన్రిష్యతి,- ఏవమస్య - యజమానస్య బ్రహ్మణా యజ్ఞో రిష్యతి - వినశ్యతి. (యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి) యజ్ఞప్రాణో హి యజమానః - అతో యుక్తో యజ్ఞరేషే రేషస్తస్య. సః తం యజ్ఞమిష్ట్వా తాదృశం పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. ౩

¶ బ్రహ్మా వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వర్తనీం సంస్కుర్వన్తీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవవదత్యుభేఏవవర్తనీసగ్ంస్కరోతినహీయతేఽన్యతరా॥ ౪

సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవోభాభ్యాంచక్రాభ్యాం వర్తమానఃప్రతితిష్ఠత్యేవమస్య యజ్ఞః ప్రతితిష్ఠతియజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తంయజమానోఽనుప్రతితిష్ఠతిసఇష్ట్వాశ్రేయాన్భవతి॥ ········· ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేషాంతప్యమానానాగ్ంరసాన్ప్రాబృహదగ్నిం పృథివ్యావాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యందివః॥ ౧

ఆ.— వాచోహోత్రాదిభిస్సంస్కార్యత్వమస్తు, మనసశ్చ బ్రహ్మసంస్కార్యత్వం కథమిత్యత్,- ఏతావతాయజ్ఞస్యకిమాయాతమి త్యాశఙ్క్యాహ (సయజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞభ్రంశేసోవాకాష్ఠాద్వారాభ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) నాశేపియజ్ఞస్యయజమానస్యకిమాయాతమి త్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞప్రాణోహీతి) వాగ్వర్తనీసంస్కారాభావేపియుల్యోదోషః. ౩

రం.— తదా (అన్యతరామేవవర్తనీంసంస్కరోతి నహీయతేఽన్యతరా) మనః ప్రతిధానస్యనాశనమనోలక్షణయజ్ఞవర్తనీసంస్కారకస్యబ్రహ్మమనసోఽభావాత్ ఏషావర్తనీనశ్యతి. హోత్రాదివాక్సంస్కార్యావాగ్రూపాయజ్ఞవర్తనీపరమాస్తైఇత్యర్థః. తత్రకోదోషఇత్యత్రాహ (సయథైకపాద్వ్రజన్రథోవైకేనచక్రేణవర్తమానోరిష్యత్యేవమస్యయజ్ఞోరిష్యతీత్యాది) గచ్ఛన్నేకపాత్పురుషో వా-ఏకేనచక్రేణప్రవర్తమానోవారథోయథారిష్యతి- నశ్యతి. ఏవమస్య - యజమానస్యయజ్ఞోనశ్యతి. విగుణోభవతీత్యర్థః. తస్మిన్నష్టేయజమానోపినష్టఫలపాపీచభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథపునర్యత్రబ్రహ్మవిద్వాన్మౌనంపరిగృహ్య- వాగ్విసర్గమకుర్వన్వర్తతే- యావత్పరిధానీయాయానవ్యవవదతి. తథైవతేసర్వఋత్విజః. ఉభేఏవవర్తనీసంస్కుర్వన్తి- నహీయతేఽన్యతరాపి. ౪

ఆ.— మౌనగుణందర్శయతి (అథపునరితి) తథైవ- సమ్యగనుష్ఠాతారఇతియావత్. తథాసతిబ్రహ్మచాన్యేచఋత్విజోద్వేవర్తన్యౌ సంస్కుర్వన్త్యేవేత్యాహ (నేతి) ౪

రం.— (అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకేనపురాపరిధానీయాయాబ్రహ్మవ్యవవదతీత్యాది) నవ్యవవదతీతిసమ్బన్ధః. అత్ర వర్తన్యావితివక్తవ్యే * సుపాంసులుగితిఛాన్దసోలుక్. శిష్టంస్పష్టం. ౪

శం.— కిమివేతి. ఆహ పూర్వోక్తవిపరీతౌదృష్టాన్తౌ. ఏవమస్య - యజమానస్యయజ్ఞస్స్వవర్తనీభ్యాంవర్తమానఃప్రతితిష్ఠతి- స్వేనాత్మనాఽవినశ్యన్వర్తతఇత్యర్థః. యజ్ఞంప్రతితిష్ఠన్తంయజమానోఽనుప్రతితిష్ఠతి. ఏవంమౌనవిజ్ఞానవద్బ్రహ్మోపేతంయజ్ఞమిష్ట్వాశ్రేయాన్భవతి- శ్రేష్ఠోభవతీత్యర్థః.··· ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్తనీద్వయసంస్కారేకింస్యాదిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) ·· ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవేత్యాది) యజ్ఞఃప్రతితిష్ఠతి - సాద్గుణ్యవాన్భవతీత్యర్థః. యజమానఃప్రతితిష్ఠతి-లబ్ధఫలోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం.··· ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అత్రబ్రహ్మణోమౌనంవిహితం. తద్రేషేబ్రహ్మత్వకర్మణి, చాథాన్యస్మింశ్చహౌత్రాదికర్మరేషే, వ్యాహృతిహోమఃప్రాయశ్చిత్తమితితదర్థంవ్యాహృతయోవిధాతవ్యాఇత్యాహ (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకానుద్దిశ్యతత్రసారజిఘృక్షయాధ్యానలక్షణంతపశ్చచార. తేషాం తప్యమానానాంలోకానాంరసాన్- సారరూపాన్ప్రాబృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. కాన్. అగ్నింరసంపృథివ్యాః. వాయుమన్తరిక్షాత్. ఆదిత్యందివః. ౧

¶ బ్రహ్మవ్యవవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సఏతాస్తిస్రో దేవతాఅభ్యతపత్తాసాంతప్యమానానాగ్ంరసాన్ప్రాబృహదగ్నేః ఋచోవా యోర్యజూగ్ంషిసామాన్యాదిత్యాత్॥ ౨

సఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపత్తస్యాస్తప్యమానాయా రసాన్ప్రాబృహద్భూరిత్యృ గ్భ్యోభువరితియజుర్భ్యస్స్వరితిసామభ్యః॥ ౩

తద్యద్యృక్తోరిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యేజుహుయాదృచామేవతద్రసేనర్చాం వీర్యేణ ర్చాంయజ్ఞస్యవిరిష్టగ్ంసందధాతి॥ ౪

అథయదియజుష్టోరిష్యేద్భువస్స్వాహేతిదక్షిణాగ్నౌ జుహుయాద్యజుషామేవతద్రసేన యజుషాంవీర్యేణయజుషాంయజ్ఞస్యవిరిష్టగ్ంసందధాతి॥ ౫

ఆ.— నిత్యానుష్ఠానముక్త్వానైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తవిధానార్థముపక్రమతే (అత్రేతి) తద్రేషే- బ్రహ్మణోమౌనభ్రంశేసతీ యావత్. రసాన్విశేషతోజ్ఞాతుంపృచ్ఛతి (కానితి) ౧

రం.— తత్రయజ్ఞభ్రేషే వ్యాహృతిహోమఃప్రాయశ్చిత్తమితివక్తుంప్రస్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకసారజిఘృక్షయాలోకానుద్దిశ్యాతపత్. తపఆలోచనే. ఆలోచనరూపంజ్ఞానంకృతవానిత్యర్థః. (తేషాంతప్యమానానాంరసాన్ప్రాబృహత్) ప్రాబృహత్-ఉద్వృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. (అగ్నింపృథివ్యావాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యందివః) లోకానాలోచ్య త్రిలోక్యాఅగ్నివాయ్వాదిత్యాస్సారభూతాఇతినిశ్చికాయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— పునరప్యేవమేవాగ్న్యాద్యాస్సఏతాస్తిస్రోదేవతాఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తతోపిసారం-రసంత్రయీవిద్యాంజగ్రాహ. ౨

ఆ.— ఏవం- యథాలోకానభ్యతపత్ - తథేతియావత్. ౨

రం.— (సఏతాస్తిస్రోదేవతాఅభ్యతపదిత్యాది) అగ్నివాయ్వాదిత్యసారతయాత్రయీంనిశ్చితవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తాంపునరభ్యతపత్త్రయీంవిద్యాం. తస్యాస్తప్యమానాయారసం- భూరితివ్యాహృతిమృగ్భ్యోజగ్రాహ, భువరితివ్యాహృతిం యజుర్భ్యః, స్వరితివ్యాహృతింసామభ్యః. ౩

ఆ.— రసం - జగ్రాహేతిసమ్బన్ధః. తదేవవివృణోతి (భూరితివ్యాహృతిమిత్యాదినా) ౩

రం.— (సఏతాంత్రయీంవిద్యామభ్యతపదిత్యాది) త్రయీసారతయావ్యాహృతిత్రయంనిరచినోదిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩

శం. అతఏవలోకదేవవేదరసామహావ్యాహృతయః- అతస్తత్ - తత్రయజ్ఞేయదిఋక్తః- ఋక్సమ్బన్ధాత్. ఋఙ్నిమిత్తంరిష్యేద్యజ్ఞః- క్షతంప్రాప్నుయాత్. భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యేజుహుయాత్. సాతత్రప్రాయశ్చిత్తిః. కథం. ఋచామేవ. తదితిక్రియావిశేషణం. రసేన. ఋచాంవీర్యేణ-ఓజసా. తథాచసతి. ఋచాంయజ్ఞస్య - ఋక్సమ్బన్ధినోయజ్ఞస్యవిరిష్టం- విచ్ఛిన్నం. క్షతరూపముత్పన్నంసందధాతి - ప్రతిసన్ధత్తే. ౪

ఆ.— ప్రథమాఽతశ్శబ్దోయతఇత్యస్మిన్నర్థే. యద్యృక్తఇతి - ఋక్ఛబ్దః. తస్మాత్ - ఋక్తః. ప్రాయశ్చిత్తత్వమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (క్రియావిశేషణమితి) యజ్ఞస్యక్షతంసందధాతీతియత్-తదృచామేవరసేనసందధాతీత్యర్థః. ఓజసా-సందధాతీతిసమ్బన్ధః. తథాచసతి- యథోక్తేసాధనేసతీత్యర్థః. ౪

రం.— (తద్యద్యృక్తోరిష్యేద్భూస్స్వాహేతిగార్హపత్యేజుహుయాత్) తత్ - తస్మాద్ధేతోః ఋక్తః- ఋచోనిమిత్తాత్ యదియజ్ఞోరిష్యేత్ - క్షతంప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. తర్హితత్ప్రాయశ్చిత్తార్థంభూస్స్వాహేతిమన్త్రేణగార్హపత్యేఽగ్నౌజుహుయాదిత్యర్థః. (ఋచామేవతద్రసేనర్చాంవీర్యేణర్చాంయజ్ఞస్యవిరిష్టంసన్దధాతి) యత్ ఋచాం- ఋక్సమ్బన్ధి. తద్విరిష్టం- తద్యజ్ఞస్యక్షతంఋచాంవీర్యేణ. ఓజసా,ఋచాంరసేన- సారభూతేన, చభూరితివ్యాహృత్యాసన్దధాతి- సమాధత్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— అథయదియజుష్టః-యజుర్నిమిత్తంరిష్యేత్- భువస్స్వాహేతిదక్షిణాగ్నౌజుహుయాత్. ౫

రం.— (అథయదియజుష్టోరిష్యేదిత్యాది) యజుష్టః- యజుషోనిమిత్తాత్. శిష్టంపూర్వవత్. ౫

ఉ.— అథ యది సామతో రిష్యేత్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్సామ్నామేవ తద్రసేన సామ్నాం వీర్యేణ సామ్నాం యజ్ఞస్య విరిష్టꣳ సందధాతి॥ ౬

తద్యథా లవణేన సువర్ణꣳ సందధ్యాత్సువర్ణేన రజతꣳ రజతేన త్రపు త్రపుణా సీసꣳ సీసేన లోహం లోహేన దారు దారు చర్మణా॥ ౭

ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టꣳ సందధాతి భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి॥ ౮

ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవత్యేవంవిదꣳ హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమను గాథా యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి॥ ౯

శం.— తథా సామనిమిత్తే రిష్యేత్ - స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్. తథా పూర్వవద్యజ్ఞం సన్దధాతి. బ్రహ్మా నిమిత్తేషు త్రిషు అగ్నిష్వేవ తిసృభిర్వ్యాహృతిభిర్జుహుయాత్ - త్రయ్యా హి విద్యాయా రసః ఏషః - అథ కేన బ్రహ్మత్వమిత్యనయైవ త్రయ్యా విద్యయేతి శ్రుతేః. న్యాయ్యాన్తరం వా మృగ్యం బ్రహ్మత్వనిమిత్తే రేషే. ౬

ఆ.— యథా పూర్వస్మిన్ప్రాయశ్చిత్తే యజ్ఞస్య క్షతస్య ప్రకారసేన సన్దధాతి - తథా ద్వితీయతృతీయప్రాయశ్చిత్తప్రకారే యజుః సామ్నాం చరసేనాధ్వర్యురుద్గాతా చ తత్క్షతం సంధత్త ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) హోత్రాద్యపరాధాధీనయజ్ఞధ్వంసే ప్రాయశ్చిత్తముక్త్వా బ్రహ్మాపరాధకృతే యజ్ఞనాశే కిం ప్రాయశ్చిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) అథ యథోక్తప్రాయశ్చిత్తే లిఙ్గం దర్శయతి (త్రయ్యా హీతి) బ్రహ్మణస్త్రయీసారత్వే ప్రమాణమాహ (అథ కేనేతి) సాధారణకార్యస్య సాధారణసామగ్రీజన్యత్వనియమాద్వేదత్రయసాధారణే బ్రహ్మత్వే నిమిత్తే త్రయసాధారణమేవ ప్రాయశ్చిత్తం వాచ్యమిత్యేకో న్యాయో దర్శితః. సమ్ప్రత్యజ్ఞస్యైవ వేదైకత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణః సర్వవేదార్థాభిజ్ఞస్య జ్ఞానమహాత్మ్యేనైవ దోషనిరాసాన్నాన్యత్ప్రాయశ్చిత్తం విధేయమితి న్యాయాన్తరమాహ (న్యాయాన్తరం వేతి) ౫-౬

రం.— (అథ యది సామతో రిష్యేదిత్యాది) ఆహవనీయే - అగ్నౌ. పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— తద్యథా లవణేన సువర్ణం సందధ్యాత్ - క్షారేణ టఙ్కణాదినా. ఖరే మృదుత్వకరం హి తత్. సువర్ణేన రజతమశక్యసన్ధానం సన్దధ్యాత్. రజతేన తథా త్రపు. త్రపుణా సీసం. సీసేన లోహం. లోహేన దారు. దారు చర్మణా - చర్మబన్ధనేన. ౭

ఆ.— వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదుత్పన్నస్యాపి క్షతస్య కేనచిత్సన్ధానం భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (తద్యథేత్యాదినా) కిం తత్ర సాధనమితి - తద్దర్శయతి (క్షారేణేతి) ఖరే సువర్ణే వహ్నిసంయుక్తే ద్రవీభూతే క్షారప్రక్షేపేణ టఙ్కణాదినా మృదూకరణమిథోఽవయవసంయోజనం వా సన్ధానం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. రజతం సువర్ణేన స్వరసతస్తావదశక్యసన్ధానం - తథాపి వహ్నిసంయోగపూర్వకం పూర్వవదేవ తత్రాపి ప్రసిద్ధం సన్ధానమిత్యాహ (సువర్ణేనేతి) రజతేనేత్యాదావపి యథోక్తం ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (తద్యథా లవణేన సువర్ణం సన్దధ్యాదిత్యాది) సువర్ణస్య సన్ధానం నామ - ఖరస్య మృదుతాపాదనం. క్షారరసస్య సమ్పర్కపూర్వకతాపేన హి సువర్ణస్య పరస్పరసన్ధానయోగ్యమృదుతా భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా, వీర్యేణ - రసాఖ్యేనౌజసా యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞః) రోగార్త ఇవ పుమాంశ్చికిత్సకేన సుశిక్షితేనైష యజ్ఞో భవతి. కోఽసౌ. యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞ ఏవంవిత్ - యథోక్తవ్యాహృతిహోమప్రాయశ్చిత్తవిద్బ్రహ్మా - ఋత్విగ్భవతి - స యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— సన్దధాతి - బ్రహ్మేతి శేషః. భేషజేనైవ కృతః - సంస్కృత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (రోగార్త ఇతి) భవతి - సంస్కృత ఇతి శేషః. ౮

రం.— (ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి) వ్యాహృతీనాం పృథివ్యాదిలోకసారభూతానామగ్న్యాదిదేవతాసారభూత త్రయీసారత్వాత్తద్వీర్యత్వాచ్చ ఏషాం - ఉక్తానాం వీర్యేణ ఏవం - సువర్ణాదిసన్ధానవదేవ యజ్ఞక్షతం సమాహితం భవతీత్యర్థః. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్ బ్రహ్మనామా ఋత్విగ్భవతి - స యజ్ఞః కృతభేషజః - కృతౌషధః. సమీచీనేన చికిత్సకేన యథా రోగార్తః పుమాన్కృతభేషజో భవతి - తథేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ - ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణః - ఉదఙ్నిమ్నో దక్షిణోచ్ఛ్రాయో యజ్ఞో భవతి. ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి. ఏవంవిదం హ వై బ్రహ్మాణం - ఋత్విజం ప్రత్యేషాను గాథా బ్రహ్మణః స్తుతిపరా. యతో యత ఆవర్తతే - కర్మప్రదేశాదృత్విజాం యజ్ఞః క్షతీభవన్. తత్తద్యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రతిసన్దధత్ప్రాయశ్చిత్తేన గచ్ఛతి - పరిపాలయతీత్యేతత్. ౯

ఉ.— మానవో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షత్యేవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానꣳ సర్వాꣳశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమ్॥ ...౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది చతుర్థప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ఇతశ్చైవంవిదా బ్రహ్మణా భవితవ్యమిత్యాహ (కించేతి) గాథాశబ్దో గానపర్యాయః ... యతో యతః ప్రదేశాత్ ... (ఋత్విజామితి) యత్ర యత్ర ... తత్ర తత్ర యజ్ఞస్య ... ౯

రా.— (ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) ఉదక్ప్రవణః - ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. (ఏవంవిదం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమనుగాథా) ఏవంవిదం బ్రహ్మాణమనుసృత్య ... గాథా ... (యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి) యతో యతః - యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య ... ఆవర్తతే - ... తత్తద్గచ్ఛతి - ... ౯

శం.— మానవో బ్రహ్మా - మౌనాచరణాత్, మననాద్వా జ్ఞానవత్త్వాత్. తతో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూన్ - కర్తౄన్, యోద్ధౄన్ ... అశ్వా - వడవా యథాఽభిరక్షతి - ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానꣳ సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి - తత్కృతదోషాపనయనాత్. యత ఏవంవిశిష్టో బ్రహ్మా విద్వాన్ - తస్మాదేవంవిదమేవ - యథోక్తవ్యాహృత్యాదివిదం బ్రహ్మాణం కుర్వీతేతి. నానేవంవిదం కదాచనేతి. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఋత్విజి బ్రహ్మణి మానవశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తద్వయమాహ (మౌనేతి) జ్ఞానాతిశయవత్త్వాదిత్యర్థః. కర్తౄన్ - అభిరక్షతీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి (యోద్ధౄనిత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (యత ఏవమితి) ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రా.— తత్ప్రశంసామాహ (మానవ ఇతి) మానవః - మననశీలో బ్రహ్మా ఋత్విగిత్యర్థః. (బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షతి) అశ్వా - వడవా ... ఏవమేక ఏవ బ్రహ్మా - ఋత్విక్కురూన్ - కర్తౄన్ ఋత్విజోఽభిరక్షతి. (ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానꣳ సర్వాꣳశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి) అత్ర బ్రహ్మణో వేదనేన యజమానాదీనామృత్విజాం చ రక్షణప్రతిపాదనేన ... ప్రభృతీనాం వేదనాఽనియమః ... ఉక్తబ్రహ్మవేదనస్తుతిం ప్రయోజనేనోపసంహరతి (తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజః స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ॥ ౧
యో హ వై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి వాగ్వావ వసిష్ఠః॥ ౨

శం.— సగుణబ్రహ్మవిద్యాయా ఉత్తరా గతిరుక్తా. అథేదానీం పఞ్చమేఽధ్యాయే పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థస్య, ఊర్ధ్వరేతసాం చ శ్రద్ధాలూనాం విద్యాన్తరశీలినాం, తామేవ గతిమనూద్యాన్యా దక్షిణదిక్సమ్బన్ధినీ కేవలకర్మిణాం ధూమాదిలక్షణా పునరావృత్తిరూపా, తృతీయా చ తతః కష్టతరా సంసారగతిః, వైరాగ్యహేతోర్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. ప్రాణః శ్రేష్ఠో వాగాదిభ్యః. * ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇత్యాది చ బహుశోఽతీతే గ్రన్థే ప్రాణగ్రహణం కృతమ్. స కథం శ్రేష్ఠో వాగాదిషు సర్వైస్సంహత్యకారిత్వావిశేషే, కథం చ తస్యోపాసనమ్, మిలితస్య శ్రేష్ఠత్వాదిగుణవిధిత్సయేదమనన్తరమారభ్యతే- యో హ వై- కశ్చిజ్జ్యేష్ఠం చ- ప్రథమం వయసా, శ్రేష్ఠం చ-గుణైరభ్యధికం, వేద- స జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఫలేన పురుషం ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ- ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ- వయసా వాగాదిభ్యః. గర్భస్థే హి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవతి-యయా గర్భో వివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి ప్రాణో జ్యేష్ఠో వయసా భవతి. శ్రేష్ఠత్వం తు ప్రతిపాదయిష్యతి *సుహయ ఇత్యాదినిదర్శనేన. అతః ప్రాణ ఏవ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే. ౧

• ఆ.— వృత్తమనూద్యవర్తిష్యమాణాధ్యాయస్య సఙ్గతిం సఙ్గిరతే (సగుణేతి) విద్యాన్తరం- పఞ్చాగ్నివిద్యాతిరిక్తా సగుణవిద్యా. తచ్ఛీలినాం- తన్నిష్ఠానామితి యావత్. తామేవ గతిం-అర్చిరాదిలక్షణామిత్యర్థః. తతః - గతిద్వయాత్. తృతీయా-విద్యాకర్మరహితానామితి శేషః. అథ క్రమేణ ముక్తిసస్య ఫలాద ఉత్తరా గతిరుచ్యతాం- కిమితి దక్షిణా తృతీయా చ సంసారరూపా గతిరతినికృష్టా వ్యపదిశ్యతే - తత్రాహ (కష్టతరేతి) సగుణబ్రహ్మవిద్యావతామర్చిరాద్యా గతిముక్త్వా సముచ్చితానామసముచ్చితానాం చ కర్మణాం సంసారగతిప్రభేదరూపం ఫలం వక్తుమయమారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మవిధిశ్చ ఫలసప్రవృత్తౌ సత్యాం భవతి - తత్ప్రవృత్తిశ్చ బ్రాహ్మణస్య శ్రైష్ఠ్యే సత్యేవ సమ్భవతీతి శ్రైష్ఠ్యసిద్ధయే ప్రాణోపాసనం పూర్వత్రాసుక్తం వక్తవ్యమిత్యనన్తరగ్రన్థసఙ్గతిం వదన్ ప్రసఙ్గం కరోతి (ప్రాణశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా) * ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఉదాహృతానుదాహృతశ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. ప్రాణస్య వాగాదిభ్యః శ్రైష్ఠ్యముక్తమాక్షిపతి (స కథమితి) సర్వైర్వాగాదిభిస్సంహత్య ప్రాణస్య కార్యకరత్వేన ప్రతిపన్నస్య సవిశేషం కథం శ్రేష్ఠో నిర్ధార్యతే-లేపామన్యతమస్యైవ శ్రైష్ఠ్యం కిం న స్యాదిత్యర్థః. తస్యైవోపాస్యతయా శ్రైష్ఠ్యమాశఙ్క్య వాగాదీనామన్యతమస్యోపాస్యత్వమపాస్య ప్రాణస్యైవనోపాస్యత్వం- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కథం చేతి) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం జ్యేష్ఠత్వమిత్యాదిగుణవిధానార్థమేవ తావత్ప్రాథమ్యమారభ్యతే- యో హ వై జ్యేష్ఠం చేత్యాద్యచోద్యం పరిహరతి (ప్రథమమితి) ప్రాణస్యైవోపాసనం న వాగాదీనామిత్యేతదనన్తరమారభ్యతే * అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్నిత్యాదినేతి ద్వితీయం చోద్యముద్ధరతి (ఇదమనన్తరమితి) కోఽసౌ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణో వేదితవ్య ఇతి. ఆహ (ఫలేనేతి) కుతో వాగాదిభ్యో జ్యైష్ఠ్యం ప్రాణస్య ప్రతీతం - సర్వే హి వాగాదయస్స ప్రాణాస్సహైవ గర్భస్థే స్వతో వృత్తిభాగినో భవన్తి-తత్రాహ (గర్భస్థే హీతి) తత్ర గర్భవివృద్ధిదర్శనం ప్రమాణయతి (యయేతి) కదా తర్హి వాగాదీనాం వృత్తిలాభః-తత్రాహ (చక్షురాదీతి) ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాదితం నిగమయతి (ఇతి ప్రాణ ఇతి) గుణద్వయముపాస్యత్వాయ వస్తితం నిగమయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— ప్రాణవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి) జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణకం ప్రాణం యో వేద- స తత్క్రతున్యాయేన స్వయమపి జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వం- వృద్ధత్వం. *వృద్ధస్య చేతి వృద్ధశబ్దస్య జ్యాదేశవిధానాత్. శ్రేష్ఠత్వం- ప్రశస్తతమత్వం. * ప్రశస్యస్య శ్ర ఇతి ప్రశస్యశబ్దస్య శ్రాదేశవిధానాత్. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన పురుషమభిముఖీకృత్యాహ (ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) వావశబ్దోఽవధారణార్థః. గర్భస్థపురుషే ప్రాణవ్యాపారప్రవృత్త్యనన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేః ప్రాణస్యేన్ద్రియాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం, ఇన్ద్రియవ్యాపారాణాం సర్వథా ఏతదధీనత్వాత్ శ్రైష్ఠ్యం, చ. ౧

శం.— యో హ వై వసిష్ఠం- వసితృతమం. ఆచ్ఛాదయితృతమం- వసుమత్తమం వా యో వేద-స తథైవ వసిష్ఠో హ భవతి స్వానాం-జ్ఞాతీనాం. కస్తర్హి వసిష్ఠ ఇతి. ఆహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) వాగ్మినో హి పురుషా వసన్తి- అభిభవన్త్యన్యాన్, వసుమత్తమాశ్చ - అతో వాగ్వసిష్ఠః. ౨

ఉ.— యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతిహతిష్ఠత్యస్మిగ్ంశ్చలోకే౽ముష్మిగ్ంశ్చ చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా॥ ౩

యోహవై సమ్పదం వేదసగ్ంహాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చమానుషాశ్చ శ్రోత్రంవావ సమ్పత్॥ ౪

యోహవా ఆయతనం వేదాయతనగ్ంహ స్వానాంభవతి మనో హవా ఆయతనం॥ ౫

అథహ ప్రాణా అహగ్ంశ్రేయసి వ్యూదిరే౽హగ్ంశ్రేయానస్మ్యహగ్ంశ్రేయానస్మీతి తేహ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్ కోనశ్శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౬

ఆ.— తదర్థత్వేనైవగుణాన్తరం దర్శయతి (యోహవా ఇతి) వసుమత్తమం-ధనవత్త్వాదన్యేషాం నివాసకారణమిత్యర్థః. తద్వైవేతి-ఉపాసనానుసారేణేతి యావత్. (వసిష్ఠో హ భవతీతి) వాసయితా చేత్యర్థః. వాచో వసిష్ఠత్వం సమర్థయతే (వాగ్మినోహీతి) వసుమత్తమాశ్చ- తేనాన్యాన్నివాసయన్తీతి శేషః. ౨

రం.— (యోహవై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి) స్వానాం- జ్ఞాతీనాం మధ్యే వసిష్ఠో భవతీత్యర్థః. కో వసిష్ఠ ఇత్యత్రాహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) అతిశయేన వసుమాన్- వసిష్ఠః. వాగ్మినో హి లోకే అతిశయేన వసుమాన్ భవతి- అతశ్చ వసుమత్తాసమ్పాదకసద్వ్యవహారజనకత్వం- వాచో వసిష్ఠత్వమితి భావః. ౨

శం.— యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద- సచాస్మింల్లోకే౽ముష్మింశ్చ-పరే ప్రతితిష్ఠతిహ. తర్హి కా ప్రతిష్ఠేతి. ఆహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) చక్షుషా హి పశ్యన్ సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి యస్మాత్- అతః ప్రతిష్ఠా చక్షుః. ౩

ఆ.— గుణాన్తరమాఖ్యానారోపదిశతి (యోహేతి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో విశదయతి (చక్షుషా హీతి) ౩

రం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతిహ తిష్ఠత్యస్మింశ్చలోకే౽ముష్మింశ్చ) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అత్ర చ అముత్ర చ ప్రతితిష్ఠతి-ప్రతిష్ఠావాన్భవతీత్యర్థః. కాత్సా ప్రతిష్ఠేత్యత్రాహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) *చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతీతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్ ప్రతిష్ఠాసమ్పాదకసమవిషమభూతల ప్రదర్శకత్వమేవ- చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౩

శం.— యోహవై సమ్పదం వేద- తస్మా అస్మై దైవాశ్చ మానుషాశ్చ కామాస్సమ్పద్యన్తే. తర్హి కా సమ్పదితి. ఆహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పత్) యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ వేదా గృహ్యన్తే తదర్థవిజ్ఞానంచ, తతః కర్మాణి క్రియన్తే- తతః కామసమ్పదిత్యేవం కామసమ్పద్ధేతుత్వాత్ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్. ౪

ఆ.— గుణాన్తరమాహ (యోహవా ఇతి) దైవాః కామాః - స్వర్గాదయోవా. మానుషాః-పశ్వాదయః. శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఇత్యేవం యస్మాత్-తస్మాదితి యోజనా. ౪

రం.— (యోహవై సమ్పదం వేద సంహాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ) అస్మై- ఉపాసకాయ కామాస్సమ్పద్యన్త ఇత్యన్వయః. కా తర్హి సమ్పదిత్యత్రాహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పదితి) *శ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నా ఇతి బృహదారణ్యకే సమాన ప్రకరణే శ్రవణాత్ సమ్పద్ధేతుభూత వేదశాస్త్రతదర్థ శ్రవణాదిసమ్పాదకత్వమేవ- శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం. ౪

శం.— యోహవా ఆయతనం వేద-ఆయతనం స్వానాం భవతి. (మనో హవా ఆయతనం) ఇన్ద్రియోపహృతానాం విషయాణాం భోక్త్ర్యర్థానాం ప్రత్యయరూపాణాం మన ఆయతనం- ఆశ్రయః. అతో మనో హవా ఆయతనమిత్యుక్తం. ౫

ఆ.— సంప్రతి గుణాన్తరమాహ (యోహేతి) కథం పునరాయతనత్వం మనసస్సిద్ధమిత్యత ఆహ (ఇన్ద్రియోపహృతానామితి) ౫

రం.— (యోహవా ఆయతనం వేద ఆయతనం హ స్వానాం భవతి మనో హవా ఆయతనం) స్రక్చన్దనాదివిషయ జ్ఞానరూపభోగాయతనత్వమేవ- మనస ఆయతనత్వం. ౫

శం.— అథహ ప్రాణాః ఏవం యథోక్తగుణాస్సన్తో౽హం శ్రేయసి- అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే వ్యూదిరే-నానా విరుద్ధం చోదిరే- ఉక్తవన్తః. (తేహ) తే హైవం వివదమానాః ఆత్మనశ్శ్రేష్ఠత్వవిజ్ఞానాయ ప్రజాపతిం పితరం- జనయితారం కంచిదేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. హే భగవన్ కో నః- అస్మాకం మధ్యే శ్రేష్ఠః- అభ్యధికో గుణైరితి. ఏవం పృష్టవన్తః. ౬

ఆ.— యథోక్తాగుణా ముఖ్యప్రాణగామినః ప్రత్యేకం వాగాదిషు భవన్తీతి వస్తుమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (అథేతి) కంచిత్- విరాజం-కశ్యపాదీనామన్యతమం వేత్యర్థః. ౬

ఉ.— తాꣳహోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వశ్శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథాఽన్ధా అపశ్యన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ చక్షుః॥ ౯

శ్రోత్రꣳ హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బధిరా అశృణ్వన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బాలా అమనసః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణైవమితి ప్రవివేశ హ మనః॥ ౧౧

రం.— ముఖ్యప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యసంపాదనాయాఽఽఖ్యాయికామాహ (అథ హ ప్రాణా అహꣳ శ్రేయసి వ్యూదిరేఽహꣳ శ్రేయానస్మ్యహꣳ శ్రేయానస్మీతి) అథశబ్ద ఆఖ్యాయికోపక్రమే. అహꣳ శ్రేయసి - స్వశ్రేయోనిమిత్తే. విషయే వా. వ్యూదిరే - అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీతి వివాదం చక్రురిత్యర్థః. (తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౬

శం.— తాన్పితోవాచ హ. యస్మిన్వః - యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠమివాతిశయేన జీవతోఽపి - సముత్క్రాన్తప్రాణం తతోఽపి పాపిష్ఠతరమేవాతిశయేన దృశ్యేత - కుణపమస్పృశ్యమశుచి దృశ్యేత. స వః - యుష్మాకం శ్రేష్ఠ ఇత్యవోచత్ కాక్వా తద్దుఃఖం పరిజిహీర్షుః. ౭

ఆ.— శరీరస్య పాపిష్ఠత్వం - పాపకార్యప్రధానత్వం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. ఉక్తమేవార్థం సఙ్క్షిప్యాహ (కుణపమితి) త్యక్తప్రాణం. శవరూపమితి యావత్. నను ప్రజాపతిస్సర్వజ్ఞో ముఖ్యస్యైవ ప్రాణం కిమితి శ్రైష్ఠ్యం నాభివదతి - తత్రాహ (కాక్వేతి) అయం శ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తే ఏషాం వాగాదీనాం దుఃఖం భవతి - తత్పరిహర్తుమిచ్ఛన్ ప్రజాపతిః స్వరభఙ్గోపాయవిశేషేణ శ్రేష్ఠత్వముక్తవాన్ - న స్ఫుటమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (తాన్హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వశ్శ్రేష్ఠ ఇతి) వః - యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమతిశయేన పాపిష్ఠం - అతిహేయమివ దృశ్యేత - స వః శ్రేష్ఠ ఇత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తథోక్తేషు పిత్రా ప్రాణేషు సా హ వాగుచ్చక్రామ - ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరమాత్రం ప్రోష్య - స్వవ్యాపారాన్నివృత్తా సతీ. పునః పర్యేత్యేతరాన్ప్రాణానువాచ. కథం - కేన ప్రకారేణాశకత - శక్తవన్తో యూయం మదృతే - మాం వినా జీవితుం - ధారయితుమాత్మానమితి. తే హోచుః (యథా కలా ఇత్యాది) కలాః - మూకాః యథా లోకేఽవదన్తో వాచా జీవన్తి. కథం. (ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసా) సర్వకరణచేష్టాం కుర్వన్త ఇత్యర్థః. ఏవం వయమజీవిష్మేత్యర్థః. ఆత్మనోఽశ్రేష్ఠతాం ప్రాణేషు బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్ - పునస్స్వవ్యాపారే ప్రవృత్తా బభూవేత్యర్థః. ౮

రం.— (సా హ వాగుచ్చక్రామ) సా - ప్రసిద్ధా వాక్ స్వశ్రైష్ఠ్యపరీక్షణాయ శరీరాదుత్క్రాన్తవతీత్యర్థః. (సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి) సా వాగేకం సంవత్సరం ప్రోష్య - ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య మదృతే - మాం వినా జీవితుం యూయం కథమశకత - కథం శక్తా ఇతీతరాన్ప్రాణానుక్తవతీ. ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః (యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి) యథా కలాః - మూకాః వాగిన్ద్రియవ్యాపారరహితా అపీతరైః ప్రాణైస్తత్తత్కార్యం కుర్వన్తో జీవన్తి - ఏవం వయమప్యజీవిష్మేతి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. (ప్రవివేశ హ వాక్) ఏవముక్తా వాక్ స్వస్య శ్రైష్ఠ్యం నాస్తీతి నిశ్చిత్య దేహం ప్రవిష్టవతీత్యర్థః. ౮

శం.— సమానమన్యత్ (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) (శ్రోత్రꣳ హోచ్చక్రామ) ౯-౧౦

ఆ.— అన్యదిత్యస్య విషయమాహ (చక్షురితి) ౯-౧౦

రం.— (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) చక్షురుత్క్రాన్తం. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) యథా బాలా అమనసః - అప్రరూఢమనస ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ స యథా సుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్సమఖిదత్తగ్ం హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వం నః శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి॥ ౧౨

అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యథ హైనం చక్షురువాచ యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠాసీతి॥ ౧౩

అథ హైనగ్ం శ్రోత్రమువాచ యదహగ్ం సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీత్యథ హైనం మన ఉవాచ యదహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి॥ ౧౪

న వై వాచో న చక్షూగ్ంషి న శ్రోత్రాణి న మనాగ్ంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి॥ ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— బాలా హి పక్షిబహిరన్తరిన్ద్రియవత్త్వావిశేషాత్కథమమనస ఇతి విశేషణం. అతిబహు (అస్య రూఢేతి) ౧౧

రం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) అమనసః - అప్రాప్తమనస్కాః. ౧౧

శం.— ఏవం పరీక్షితేషు వాగాదిష్వథ - అనన్తరం హ స ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ - ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే యథా లోకే సుహయః - శోభనోఽశ్వః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలాన్ పరీక్షణాయారూఢేన కశయాఽభిహతః సన్ సంఖిదేత్ - సముత్ఖనేత్. సముత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ - వాగాదీన్ సమఖిదత్ - సముద్ధృతవాన్. తే ప్రాణాః సంచాలితాః సన్తః స్వస్థానే స్థాతుమనుత్సహమానా అభిసమేత్య ముఖ్యం ప్రాణం తమూచుః. హే భగవన్ ఏధి - భవ నః స్వామీ. యస్మాత్త్వం నః - అస్మాకం శ్రేష్ఠోఽసి. మా చాస్మాద్దేహాదుత్క్రమీరితి. ౧౨

ఆ.— పరీక్షితేషు - శ్రేష్ఠతారహితేషు నిరూపితేష్విత్యేతత్. పడనశీలాః - పాదాః. తేషాం సంహతిః - పడ్వీశః. తస్యాః శఙ్కవః. నియామకాః శఙ్కవః. పడ్వికారశ్ఛాన్దసః. తాన్యథోక్తోఽశ్వో యుగపదుత్పాటయేద్యథేతి దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) ౧౨

రం.— (అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ స యథా సుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్) సః - ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ - ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ యథా శోభనోఽశ్వః పరీక్షార్థమశ్వారూఢేన తాడితః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలకాన్ సంఖిదేత్ - ఉత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానేభ్య ఉత్పాటితవానిత్యర్థః. (తం హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వం నః శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి) హే భగవన్ - పూజార్హ. త్వం ఏధి - స్వామీతి శేషః. అస్తేర్లోటి మధ్యమపురుషైకవచనం. భవేత్యర్థః. నః - అస్మాకం మధ్యే త్వమేవ శ్రేష్ఠోఽసి. త్వముత్క్రమణం మా కార్షీరితి ఇతరే ప్రాణాస్తముపగత్యోచురిత్యర్థః. ౧౨

శం.— అథ హైనం వాగాదయః ప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యం కార్యేణాపాదయన్త ఆహుః బలిమివ హరన్తో రాజ్ఞ ఇవ విశః. కథం. వాక్ తావదువాచ. (యదహం వసిష్ఠాస్మి) యదితి క్రియావిశేషణం. యద్వసిష్ఠత్వగుణాస్మీత్యర్థః. (త్వం తద్వసిష్ఠః) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోఽసి. త్వద్గుణః స త్వమిత్యర్థః. అథవా - తచ్ఛబ్దోఽపి క్రియావిశేషణమేవ. త్వత్కృతస్త్వదీయో వా వసిష్ఠత్వగుణో మయాఽజ్ఞానాన్మమేత్యభిమత ఇత్యేతత్. తథోత్తరేషు యోజ్యం చక్షుఃశ్రోత్రమనస్సు. ౧౩-౧౪

ఆ.— మయి శ్రైష్ఠ్యధీర్యుష్మాకమస్తీతి కథం జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) వచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) క్రియావిశేషణత్వమేవ విశదయతి (యద్వసిష్ఠేతి) వసిష్ఠత్వేన గుణేనాహం గుణవానస్మి యత్ - తత్త్వమేవేతి యోజనా. అనన్తరం వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (త్వమిత్యాదినా) తద్వసిష్ఠ ఇతి సమస్తపదప్రతిగ్రహీత్వా వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యచ్ఛబ్దవదిత్యపేరర్థః. అహం వసిష్ఠత్వగుణోఽస్మీతి యత్ - తత్త్వమేవ వసిష్ఠత్వగుణోఽసీతి కథమిదానీముచ్యతే - అన్యథా హి పూర్వమభిధానం తవాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వత్కృత ఇతి) వాచి దర్శితం న్యాయం చక్షురాదావతిదిశతి (తథేతి) ౧౩-౧౪

రం.— అథేతరే ప్రాణాః విశః కరానివ రాజ్ఞే ముఖ్యప్రాణాయ స్వస్వగుణానర్పితవన్త ఇత్యాహ (అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి) యత్ - యేన వాక్కోవనుమత్తాసమ్పాదకత్వలక్షణేన గుణేనాహం వసిష్ఠాఽస్మి - త్వం తత్ - తేన గుణేన వసిష్ఠోఽసీత్యర్థః. మదీయగుణస్య త్వదధీనత్వాత్ త్వదీయ ఏవ స గుణ ఇతి భావః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * అహం యత్స్వకార్యకరణసమర్థాస్మి - తస్య త్వదధీనత్వాత్ తవైవ తత్కార్యసామర్థ్యమిత్యర్థః ఇతి. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౫

శం.— శ్రుతేరిదం వచః - యుక్తమిదం వాగాదిభిర్ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యభిహితం - యస్మాన్న వై లోకే వాచో, న చక్షూంషి, న శ్రోత్రాణి, న మనాంసీతి వాగాదీని కరణాన్యాచక్షతే లౌకికా ఆగమజ్ఞా వా. కిం తర్హి. ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే - కథయన్తి. యస్మాత్ప్రాణో హ్యేవై

తాని- సర్వాణి వాగాదీని కరణజాతాని భవన్తి- అతో ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యసరూపమేవ వాగాదిభిరుక్తమితి ప్రకరణార్థముపసంజిహీర్షతి. ననుకథమిదంయుక్తం చేతనావన్త ఇవ పురుషా ఇవాహం శ్రేష్ఠతాయై వివదన్తోఽన్యోన్యం స్పర్ధన్త ఇతి నహి చక్షురాదీనాం వాచం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రత్యేకం వదనం సమ్భవతి. తథా-అపగమో దేహాత్, పునః ప్రవేశో, బ్రహ్మగమనం, ప్రాణస్తుతిః, రోపపద్యతే చక్షురాదీనాం చేతనావద్దేవతాధిష్ఠితత్వాద్వాగాదీనాం చేతనావత్త్వం తావచ్ఛిష్టమాగమవిదః. తార్కికసమయవిరోధః ఏకస్మిన్ దేహే అనేకచేతనావత్త్వే. న-ఈశ్వరస్య నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమాత్. యే తావదీశ్వరమభ్యుపగచ్ఛన్తి తార్కికాః- తే మనఆదికార్యకరణానామాధ్యాత్మికానాం, బాహ్యానాం చ పృథివ్యాదీనామీశ్వరాధిష్ఠితానామేవ నియమేన ప్రవృత్తిమిచ్ఛన్తి రథాదివత్. న చాస్మాభిరగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా అధ్యాత్మం కర్తృభోక్త్ర్యోఽభ్యుపగమ్యన్తే. కిం తర్హి. కార్యకరణవతీనాం హి తాసాం ప్రాణైకదేవతాభేదానామధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభేదకోటివికల్పానాం అధ్యక్షతయా నియన్తా ఈశ్వరోఽభ్యుపగమ్యతే. సహ్యకరణః- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. * హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం * హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వమిత్యాది చ శ్వేతాశ్వతరీయోపనిషది. భోక్తా కర్మఫలసమ్బన్ధీ దేహే జీవ ఇతి విద్యామః. వాగాదీనాం చేహ సంవాదః కల్పితో విదుషోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రాణశ్రేష్ఠతానిర్ధారణార్థం. యథా లోకే పురుషా అన్యోన్యమాత్మనః శ్రేష్ఠతాయై వివదమానాః కంచిద్గుణవిశేషాభిజ్ఞం పృచ్ఛన్తి- కోనః శ్రేష్ఠో గుణైరితి. తేనోక్తాః- ఏకైకశ్యేనాదః కార్యం సాధయితుముద్యచ్ఛత- యేనాదః కార్యం సాధ్యతే-స వః శ్రేష్ఠ ఇతి. ఉక్తాస్తథైవోద్యచ్ఛన్త ఆత్మనోఽన్యస్య వా శ్రేష్ఠతాం నిర్ధారయన్తి. తథేమం సంవ్యవహారం వాగాదిషు కల్పితవతీ శ్రుతిః-కథం నామ విద్వాన్ వాగాదీనామేకైకస్యాభావేఽపి జీవనం దృష్టం- న తు ప్రాణస్యేతి ప్రాణశ్రేష్ఠతాం ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ శ్రుతిః కౌషీతకీనాం * జీవతి వాగపేతో మూకాన్ హి పశ్యామో జీవతి చక్షురపేతోఽన్ధాన్ హి పశ్యామో జీవతి శ్రోత్రాపేతో బధిరాన్ హి పశ్యామో జీవతి మనోఽపేతో బాలాన్ హి పశ్యామో జీవతి బాహుచ్ఛిన్నో జీవత్యూరుచ్ఛిన్న ఇత్యాద్యా.. ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వాగాదివచనాదుత్థాయ ప్రాణాధీనతాం వాగాదేః శ్రుతిరేవ కథయతీత్యుక్తరస్యానన్తైవాచ ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (శ్రుతేంతి) తదేవ చ సోపస్కారం వ్యాకరోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) యది సర్వాణ్యేవ కరణాని వాక్ప్రాణాదీని స్యుః- తర్హి వాచ ఇత్యేవ తాని బ్రూయుః. యది చ ప్రాణానీతి స్యుః- తదా సర్వాణ్యేవ చక్షూంషీతి వదేయుః. న త్వేవం వదన్తి- ప్రాణా ఇతి తు తాని కథయన్తి. తస్మాత్ప్రాణసారతన్త్రం కరణానామిష్ట మిత్యర్థః. వాగాదిభిరుక్తత్వాత్ * త్వం తదసి ఇత్యాదినా- ప్రాణస్యైవ యథోక్తగుణవతో ధ్యేయత్వం ప్రకరణార్థః. సాధ్యోదుపసంహారాదర్శనాదుపసంజిహీర్షతీత్యుక్తం. ఆఖ్యాయికాయాం యథాశ్రుతమర్థమాక్షిపతి (నన్వితి) యథా పురుషాశ్చేతనావన్తో వివదమానాః స్పర్ధన్తే - తథా వాగాదయోఽచేతనాః స్వకీయశ్రేష్ఠత్వసిద్ధ్యర్థం విప్రతిపన్నా మిథః స్పర్ధేరన్నితి నైవ యుక్తం- అచేతనేషు స్పర్ధాదేరదర్శనాదిత్యర్థః. కించ- వాగ్వ్యతిరిక్తానామన్యోన్యం వచనమేవానుచితం - వచనస్య వాగ్వ్యాపారత్వాదిత్యాహ (నహీతి) కించ - వాగాదీనాం దేహాదపసర్పణాద్యయుక్తం - అచేతనత్వాదిత్యాహ (తథేతి) వాశబ్దో న హీత్యస్యానుకర్షణార్థః. అగ్న్యాదయశ్చేతనావత్యో దేవతాః- తాభిరధిష్ఠితత్వాత్తాదాత్మ్యబుద్ధ్యా ప్రాణేన వాగాదీనాం చేతనావత్త్వసమ్భవాద్వదనాదివ్యవహారస్సమ్భవతీతి * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమనుస్మృత్యోత్తరమాహ (రత్నేతి) ఏకస్మిన్ దేహే అనేకచేతనావత్తాం విరుద్ధా నైకాభిప్రాయానువిధాయిత్వేన దేహస్యాప్రథనప్రసక్తాదక్రియత్వప్రసఙ్గాద్వా నానైకచేతనాధిష్ఠితత్వమేకస్య దేహస్య సమ్భవతీతి శఙ్క్యతే (తార్కికేతి) కిమేకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతి - కింవా నైర్గుణ్యేశ్వరకర్తృభోక్త్రధిష్ఠితమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేతి) అస్తి హి పరమేశ్వరశరీరస్య జీవాధిష్ఠితస్యైవేశ్వరాధిష్ఠితత్వం - తథా చైకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతీతి నాస్తి నైశ్వరవాదినాం శఙ్కేత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యే తావదితి) అచేతనానాం చేతనాధిష్ఠితానామేవ ప్రవృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రథాదివదితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (న చేతి) కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాత్వే తస్మాత్కార్యకరణానాం కిమధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమితి పృచ్ఛతి (కిం తర్హీతి) దేవతాకార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమిష్టం చేత్ - అనవస్థా స్యాదితి నుస్వానం ప్రత్యాహ (కార్యకరణవతీనామితి) శాకల్యబ్రాహ్మణమనుస్మృత్యాహ (ప్రాణేతి) నను భూయస్యో దేవతాః- కథం తాసాం ప్రాణలక్షణైకదేవతాప్రభేదత్వం- అత ఆహ (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మాధిభూతాధిదేవానాం భేదకోటిర్వికల్పో యాసామితి విగ్రహః. నియన్తృత్వే ప్రయుక్తవ్యాపారవత్త్వం వారయితుం విశినష్టి (అధ్యక్షతయా నియన్తేతి) అథేశ్వరస్యాపి నియన్తృత్వాత్కార్యకరణవత్త్వం దేవతానామివ స్యాదితి చేన్. నేత్యాహ (సహీతి) అకరణత్వమకార్యత్వస్యాప్యుపలక్షణం. తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అపాణీతి) ఆదిపదేన చ * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణో గృహీతః. సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భః- సాక్షైకాసమష్టిరూపా దేవతా - తదవస్థాభేదానాం దేవతానామీశ్వరో నియన్తేత్యుక్తం. తత్ర ప్రమాణమాహ (హిరణ్యగర్భమితి) ఆదిపదేన * హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర ఇత్యాదిగృహ్యతే. దేవానామీశ్వరస్య చాస్మిన్ దేహే భోక్తృత్వాభావే కస్య భోక్తృత్వమిత్యత ఆహ (భోక్తేతి) తద్విలక్షణః - దేవతేశ్వరాభ్యాం వ్యావృత్త ఇతి యావత్. వాగాదిశబ్దవాచ్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా ఇతి స్వీకృత్యాఖ్యాయికాయాశ్చార్థనిష్కర్ష ఉక్తః. ఇదానీం తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (వాగాదీనాం చేతి) కల్పనాప్రయోజనమాహ (విదుష ఇతి) యథోక్తాం కల్పనాం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) తేనోక్తా ఇత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (ఏకైకశ్యేనేతి) విదుష ఇత్యాదినోక్తం ప్రయోజనం ప్రకటయతి (కథం నామేతి) విద్వాన్-ప్రా

౮.— స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి యత్కించిదిదమా శ్వభ్య ఆ శకునిభ్య ఇతి హోచుస్త
ద్వా ఏతదనస్యాన్నమనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం న హ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి॥ ౧

ఽశ్రేష్ఠతాం కథం వాగాదయః ప్రతిపద్యేరన్నిత్యత ఆహ (వాగాదీనామితి) ఇతి - ఫలవత్త్వకల్పనేఽశేషః. దృష్టేష్వర్థేష్వపి శ్రుతివ
స్తుగ్రాహకత్వేన దర్శయతి (తథా చేతి) ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.— (నన్వా వా చోన చక్షుః శ్రోత్రమనసా నైతా స్యాచక్షుష్టే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) తా
కికా వా అన్యమజ్ఞా వా వాగాదీన్ ప్రత్యయాదిష్టాని వాగాదిశబ్దైః సర్వవ్యవహారన్తి-అపితు ప్రాణశబ్దైరేవ వ్యవహరన్తి. తత్కస్య హేతోః. ప్రాణాధీనసత్తా
కత్వాదితి చేదాహ- * యదధీనాయస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యతే ఇత్యుక్తేః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితి చేదామిన్ద్రియాణాం సర్వాణీన్ద్రియాణి ప్రా
ణా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ఏతత్ప్రజ్ఞానేతరవాక్యనిషయకముపకరణమనుపన్యస్తం-గుణోపసంహారవాదే ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః కౌషీతకినాముపనిషది చ
వక్ష్యమాణత్వాయే * యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతి త్యారభ్య ప్రాణవిద్యా పఠ్యతే తత్ర సర్వత్ర ప్రాణస్య శ్రై
ష్ఠ్యజ్యైష్ఠ్యగుణకత్వం, వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసాం వసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాసంపదాయతనత్వాదిగుణకత్వం-చ-సవిషయభూతలాది ప్రదర్శకత్వసమృద్ధిరూపాత్ వేదనాత్ తదర్థత్వవ
త్వాదిసంపాదకత్వం స్వప్నావస్థాదిషు యజ్జానమాపద్యతే తద్యథా తత్సత్యం సేనాపసిద్ధత్వం ప్రతిష్ఠాత్వం సమ్పత్త్వాయతనత్వరూపగుణవత్త్వం, వాగాదీనాంచ శ్రై
ష్ఠ్యవిషయ పరస్పరవివాదేన బ్రహ్మసభోపసర్పణం, యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి బ్రహ్మవచనం, తతః ఏకైకశో వాగాదీనాం
నైక స్యశరీరాదుత్క్రమ్య పర్యటనం, తస్మింకాలే శరీరస్యేన్ద్రియాణాంచ యథాపూర్వమవస్థానం, ప్రాణస్యోత్క్రమిష్యతశ్చ తేషాం విశరణం, తతో
భీతానాం వాగాదీనాం మోత్క్రమీస్త్వం నశ్శ్రేష్ఠ ఇతి ముఖ్యప్రాణం ప్రతి ప్రార్థన, మిత్యేతత్సర్వం కథనమేవ. కౌషీతకిశాఖాయాంతు ఛాన్దో
గ్యవాజసనేయకవత్ * యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాణే వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసమర్పణం నోక్తం. అతో వాగాదిగత
వసిష్ఠత్వాదేః ప్రాణాధీనత్వా ప్రతీత్యా వాగాదీనాం స్వాతన్త్ర్య ప్రతీతేశ్ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకామ్నాతప్రాణవిద్యాతః కౌషీతక్యామ్నాతప్రాణవిద్యా
యా భేద ప్రతిభాదృక్షః. తథాత స్యాముఖ్యోపనిషదిచతుర్థేఽధ్యాయే * అథాతో నిశ్శ్రేయసాదానం సర్వా వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానా
అస్మాచ్ఛరీరాదుచ్చక్రముస్తద్దారుభూతం శిశ్యేఽథైనం వాక్ప్రివేశ తద్వాచా వదచ్ఛిశ్య ఏవాథైనంచక్షుః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛి
శ్య ఏవాథైనం శ్రోత్రం ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం మనః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రో
త్రేణ శృణ్వన్మనసా ధ్యాయచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం ప్రాణః ప్రవివేశ తత్తత ఏవ సముత్తస్థౌ తద్దేవాః ప్రాణే నిశ్శ్రేయసం విజిత్య ప్రాణమేవ ప్రజ్ఞాత్మానమభిసం
భూయ సహితాః ప్రాణ లాఘవత్స్యదశాయామపి వాగాదీనాం స్వస్వకార్యకరత్వప్రదర్శనేన ఛాన్దోగ్యవ్యాప్రతీతేః. ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా ఉభయసారూప్య ప్రతీ
తౌ కించిద్వైరూప్యస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధిత్వాభావాద్విద్యైకత్వమితి * సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సర్వాభేదాత్ - ప్రతిజ్ఞాతప్రా
ణశ్రైష్ఠ్యస్యైక్యోపపాదనప్రకారస్యాపిస్యుపనిషత్సు భేదాచ్ఛాఖాన్తరవిద్యాయాం శాఖాన్తరవిద్యాగతగుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇతి సూత్రార్థః.
ప్రకృతమనుసరామః... ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

౪౦.— స హోవాచ- ముఖ్యః ప్రాణః. కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి. ముఖ్యం ప్రాణం ప్రష్టారమివ కల్పయిత్వా వాగాదీన్ ప్రతివక్తౄ
నివ కల్పయన్తీ శ్రుతిరాహ- యదిదం లోకేఽన్నజాతం ప్రసిద్ధమా శ్వభ్యః- ఆ శ్వభిస్సహ ఆ శకునిభ్యః- సహ శకునిభిః సర్వప్రాణినాం యదన్నం తత్తవా
న్నమితి హోచుర్వాగాదయ ఇతి. ప్రాణస్య సర్వమన్నం- ప్రాణోఽత్తా సర్వస్యాన్నస్యేత్యేవం ప్రతిపత్తయే కల్పితాఖ్యాయికారూపాద్వ్యావృత్య
స్వేన శ్రుతిరూపేణాహ- తద్వా ఏతత్- యత్కించిల్లోకే ప్రాణిభిరన్నమద్యతే. అనస్య- ప్రాణస్య తదన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. సర్వప్ర
కారచేష్టావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థమన ఇతి ప్రాణస్య ప్రత్యక్షం నామ. ప్రాణ్యవపూర్వస్య హి విశేషగతిరేవ స్యాత్. తథాచ సర్వాన్నానామత్తుర్నా
మగ్రహణమితీదం ప్రత్యక్షం నామ అన ఇతి. సర్వాన్నానామత్తుస్సాక్షాదభిధానం. న హ వై ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది- ప్రాణోఽహమస్మి సర్వభూ
తస్థస్సర్వాన్నానామత్తేతి. తస్మిన్నేవంవిది హ వై కించన - కించిదపి ప్రాణిభిరద్యం ప్రాణైరనన్నం - అనద్యం న భవతి -సర్వమేవంవిదన్నం భవతీత్యర్థః.
ప్రాణభూతత్వాద్విదుషః - * ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీత్యుపక్రమ్య * ఏవంవిదో హ వా ఉదేతి సూర్య ఏవంవిద్యస్తమేతీతి శ్రుత్యన్త
రాత్. ౧

ఆ.— వాగాదీనాం స్వామిత్వాది శ్రేష్ఠ్యాదిగుణకః ప్రాణోఽస్మీతి విద్యాదితి ప్రధానవిద్యాముపదిశ్య తదఙ్గత్వేనాన్నవాసోదృష్టి విధా
నార్థం ప్రక్రమే ప్రథమమన్నదృష్టిం విధాతుం ప్రసఙ్గం ప్రకురుతే (స హోవాచేతి) ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం,
కాల్పనికమిత్యాహ (ముఖ్యమితి) యదిదమిత్యుక్తమేవ చ యత్పదం వాక్యార్థకల్పనార్థం యదన్నమిత్యత్రానూద్యతే. తద్వా ఏతదిత్యాద్యుత్తర
వాక్యస్య పూర్వవాక్యార్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దం విహాయానశబ్దప్రయోగే తాత్పర్యమాహ (సర్వప్రకారేతి) * అన

ఉ.— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చో
పరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి॥ ౨

చేష్టాయామితి భాష్యస్యానశబ్దస్యోపాదానం సర్వప్రకారచేష్టయా ప్రాణస్యవ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థం. తథా - యః కోపి దహతి శోషయతి స్థాపయతి వా - సర్వోపి ప్రాణవిషేతియుక్తం ప్రాణస్యాన ఇతి నామేత్యర్థః. ప్రత్యక్షం - భూర్యోపి థాకుజన నామేతి యావత్. ఉక్తమేవార్థం సమర్థయతే (ప్రాదీతి) అనశబ్దస్యేతి శేషః. న ప్రాణస్య సర్వచేష్టాస్తిరిత్యేవ కారార్థః. తథా చ - ప్రాణాదిశబ్దా ఆహాదానేవిశేషవ్యాప్తిరేవేత్యత్ర తేషవతిష్ఠన్తే. అనఙ్గతి ప్రత్యక్షమిదం నామ సర్వాన్నానామత్తుర్నామ గ్రహణమితి సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యాచష్టే (సర్వాన్నానామితి) తతశ్చ ప్రాణశబ్దస్య ప్రాణవిషయస్య సర్వమన్నం చేత్ - తద్విదుషో భోక్తృత్వసిద్ధా గాసిద్ధా తద్విషయం శాస్త్రం ఇతి యుక్తేశిత్యాశఙ్క్య ఆధ్యాత్మికం రూపం హిత్వా అధిదైవికేన రూపేణ తస్య సర్వాన్నత్వే విభాగశాస్త్రం మాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదవిషయత్వేనావిరుద్ధమిత్యాహ (ప్రాణభూతత్వాదితి) ప్రాణభూతతావిద్వానిత్యత్ర ప్రకృతత్వం నిరంసంవాదయతి (ప్రాణాద్వేతి) ౧

రం.— (స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి) వాగాదీన్ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి ముఖ్యః ప్రాణః పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుః) శ్వశకునిపర్యన్తస్య సర్వస్య ప్రాణినాం యదన్నం జాతం - తత్తవాన్నం జాతమితి వాగాదయః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. శ్రుతిః స్వేన రూపేణాహ (తద్వా ఏతదనస్యాన్నం) యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరద్యతే - తదేతదనస్య - ప్రాణస్యాన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. (అనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం) అదనాదివివిధచేష్టాయుక్తత్వాత్ప్రాణస్యాన ఇతి ప్రత్యక్షం నామ. దేవానాం పరోక్షప్రియత్వాత్ప్రత్యక్షమన ఇతి నామ పరిత్యజ్య ప్రాణ ఇతి పరోక్షేణ వ్యాఖ్యానపరాః. తతశ్చానస చేష్టాయా అభిలబ్ధియత్వాత్సర్వప్రాణిజాతేనాద్యమానమన్నం సర్వం తేనైవాద్యత ఇతి ప్రాణస్య సర్వమన్నమిత్యర్థః. యద్వా - అన ఇత్యస్య నకారాన్తరయుక్తస్యాన్నత్వేనాన్నస్యానసమ్బన్ధిత్వాత్, దన ఇత్యస్య ప్రాణనామత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్, దన్నం తత్సమ్బన్ధీత్యర్థః. అత్ర ప్రాణవిద్యానిష్ఠేన సర్వప్రాణ్యన్నాదనస్యాశక్యత్వాదన్నస్య వాక్యస్య సర్వప్రాణ్యన్నాదనకర్తృత్వవ్యాఖ్యా - అపి తు సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి) ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యాభక్ష్యభక్షణదోషో నాస్తీత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ పునః ప్రాణః. పూర్వవదేవ కల్పనా. కిం మే వాసో భవిష్యతీతి. ఆప ఇతి హోచుర్వాగాదయః. యస్మాత్ప్రాణస్య వాస ఆపః - తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణా భుక్తవన్తశ్చ బ్రాహ్మణా విద్వాంసః ఏతత్కుర్వన్తి. కిం. అద్భిర్వాసస్థానీయాభిః పురస్తాత్ - భోజనాత్పూర్వం, ఉపరిష్టాచ్చ - భోజనాదూర్ధ్వం, చ పరిదధతి - పరిధానం కుర్వన్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య. లమ్భుకః - లమ్భనశీలో వాసో భవతి - వాససో లబ్ధైవ భవతీత్యర్థః. (అనగ్నో హ భవతి) వాససో లమ్భుకత్వేనార్థసిద్ధైవానగ్నతేతి - అనగ్నో హ భవతీతి - ఉత్తరీయవాన్ భవతీత్యేతత్. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం శుద్ధ్యర్థం విజ్ఞాతం - తస్మిన్ ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనమాత్రమిహ విధీయతే - అద్భిః పరిదధతీతి. నాచమనాన్తరం. యథా లౌకికైః ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం - తద్వత్. * కిం మే వాస ఇత్యాది ప్రశ్నప్రతివచనయోస్తుల్యత్వాత్. యద్యాచమనమపూర్వం తాదర్థ్యేన క్రియేత - తదా క్రిమ్యాద్యన్నమపి ప్రాణస్యేతి భక్ష్యత్వేన విహితం స్యాత్. తుల్యయోర్విజ్ఞానార్థయోః ప్రశ్నప్రతివచనయోః ప్రకరణస్య విజ్ఞానార్థత్వాదర్ధజరతీయో న్యాయో న యుక్తః కల్పయితుం. యత్తు ప్రసిద్ధమాచమనం ప్రాయత్యార్థం, ప్రాణస్యానగ్నతార్థం, చ న భవతీత్యుచ్యతే - న తథా వయమాచమనముభయార్థం బ్రూమః. కిం తర్హి. ప్రాయత్యార్థాచమనసాధనభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనం చోద్యత ఇతి బ్రూమః. తత్రాచమనస్యోభయార్థత్వప్రసఙ్గదోషచోదనాఽనుపపన్నా. వాసోర్థ ఏవాచమనే తద్దర్శనం స్యాదితి చేన్న - వాసోజ్ఞానార్థవాక్యే వాసోర్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదః - ఆచమనస్య తదర్థత్వమన్యార్థత్వం చేతి ప్రమాణాభావాత్. ౨

ఆ.— ప్రాణవిద్యాఙ్గత్వేనాన్నదృష్టిరుపదిష్టా - సమ్ప్రతి తదఙ్గత్వేన వాసోదృష్టిం ప్రస్తౌతి (స హోవాచేతి) అత్రాపి ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, చ కల్పితమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అథ ప్రాణం ప్రతి వాసోరూపత్వేనాపురకమాహ (యస్మాదితి) వాసోదృష్టిఫలమాచష్టే (లమ్భుక ఇతి) అనగ్నో హ భవతీత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థవిశేషమాహ (వాసస ఇతి) ఆచమనాన్తరం ప్రాణవిదో విధీయత ఇ- * ఏవంవిదశిష్యన్నాచామేదితి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (భోక్ష్యమాణస్యేతి) అతిదేశేన ప్రశ్నప్రతివచనే గృహ్యేతే. సర్వప్రాణిభోగ్యేఽన్నే తస్యాన్నమితి దృష్టివదాచమనీయాస్వప్సు తస్య విధీయతే వాసోదృష్టిరిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) తాదర్థ్యేన - అనగ్నతార్థ్యేనేతి యావత్. అథ పూర్వమన్నదృష్టిరేవ విధీయతే - సర్వాన్నభక్షణస్య ప్రమాణనిరుద్ధత్వాత్. ఇహాప్యపూర్వమాచమనమవిరోధాద్విధీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తుల్యయోరితి) ఏకస్యాచమనస్య శుద్ధ్యర్థత్వమనగ్నతార్థత్వం చ వక్తుమశక్యం - విరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) విరోధాయ భాస్యాత్ - తథేతి యావత్. తర్హి కీదృగాచమనం వివక్షితమిత్యాహ (కిం తర్హీతి) ప్రయతస్య భావః - ప్రాయత్యం. తదర్థాయా ఆచమనక్రియాయాః తత్సాధనభూతాస్వప్సు వాసస్సఙ్కల్పనం క్రియాన్తరమత్ర విధిత్సితమిత్యాహ (ప్రాయత్యేతి) క్రియాభేదే ఫలితమాహ (తత్రేతి) అన్యార్థాస్వప్సు అన్యార్థత్వచిన్తనే ప్రమాణవిరోధాద్విధియోగేన వాసోర్థమాచమనాన్తరమేవ విధేయం - తత్ర చానగ్నతార్థత్వచిన్తనముచితమితి శఙ్కార్థః. వాసోఽ

ఉ.— తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౩

అథయది మహజ్జిగమిషేదమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాꣳరాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థం దధిమధునోరుపమథ్య జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౪

స్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధాచమనసాధనభూతాస్వప్సు వాసోదృష్టిపరమేవ చవాక్యమిత్యుత్తరమాహ (నైత్యాదినా) తదర్థత్వం- వాసోర్థత్వం. అనార్థత్వం - దృష్టిర్థత్వం. ఇత్యుక్తే ప్రమాణస్యైకస్యవాక్యస్యానేకప్రమాణత్వప్రసఙ్గాదపేయాదవత్. ౨

రా.— (సహోవాచకింమేవాసోభవిష్యతీత్యాప ఇతిహోచుః) కిం మేవస్త్రంభవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణేనపృష్టాఇతరేప్రాణాః ఆపస్తేవస్త్రంభవిష్యన్తీత్యూచుః. ఆపోవాసస్తేవసనీయాఇతిహోచురిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతిలమ్భుకోహవాసోభవత్యనగ్నోహభవతి) తస్మాత్- అపాంవాసస్త్వాదేవహేతోః- ఏతస్మిన్నపి కాలేఅశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణాః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ- భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చాచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిః పరిహితం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తి- ఆచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వచిన్తనేన వాసోభూతాభిరద్భిః ప్రాణస్య పరిహితత్వాదనగ్నత్వచిన్తనం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏవంచిన్తకస్తేనచిన్తనేనచస్వయమపి వాసోలమ్భుకోభవతి- వాసోలబ్ధా భవతి అనగ్నశ్చ భవతి. తృప్త్యాదిశ్రుత్యాదావేతిభావః. ౨

శం.— తదేతత్ప్రాణదర్శనం స్తూయతే కథం. తద్ధైతత్- ప్రాణదర్శనం సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే- నామ్నా, వైయాఘ్రపద్యాయ- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యం వైయాఘ్రపద్యః. తస్మై గోశ్రుత్యాఖ్యాయోక్త్వోవాచాన్యదపి వక్ష్యమాణం వచః. కింతదువాచేతి. ఆహ- యద్యపి శుష్కాయ స్థాణవే ఏతద్దర్శనం బ్రూయాత్ ప్రాణవిత్- జాయేరన్- ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్- స్థాణౌ శాఖాః. ప్రరోహేయుశ్చ పలాశాని చ- పత్రాణి. కిము జీవతే పురుషాయ బ్రూయాదితి. ౩

ఆ.— తద్ధైతదిత్యాదివాక్యస్య విధానార్థం- నాపిఫలవచనం- తథాచ వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి.) స్తుతిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమితి) జీవతే పురుషాయ ప్రాణవిద్యాదర్శనం బ్రూయాత్ - తస్మిన్ సమాఖ్యాఫలం భవతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా. ౩

రా.— (తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ) వ్యాఘ్రపదస్యాపత్యాయ నామ్నా గోశ్రుతయే జాబాలపుత్రస్సత్యకామనామా ఋషిరిదం ప్రాణదర్శనముక్త్వాఽన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏనత్- ప్రాణదర్శనం శుష్కాయ వృక్షాయాపి యది బ్రూయాత్ - అస్య వృక్షస్య శాఖా ఉత్పద్యేరన్. పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యర్థః. ౩

శం.— యథోక్తప్రాణదర్శనవిద ఇదం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే- అథ- అనన్తరం యది మహత్- మహత్త్వం జిగమిషేత్- గన్తుమిచ్ఛేత్. మహత్త్వం ప్రాప్తుం యది కామయేత ఇత్యర్థః తస్యేదం కర్మ విధీయతే. మహత్త్వే హి సతి శ్రీరుపనమతే. శ్రీమతో హ్యర్థప్రాప్తం ధనం. తతః కర్మానుష్ఠానం. తతశ్చ దేవయానం పితృయాణం వా పన్థానం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యేతత్ప్రయోజనమురరీకృత్య మహత్త్వప్రేప్సోరిదం కర్మ. న విషయోపభోగకామస్య. తస్యాయం కాలాదివిధిరుచ్యతే- అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా- దీక్షిత ఇవ భూమిశయనాదినియమం కృత్వా. తపోరూపం సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిధర్మవాన్ భూత్వేత్యర్థః. న పునర్దైక్ష్యమేవ కర్మజాతం సర్వముపాదత్తే - అతద్వికారత్వాన్మన్థాఖ్యస్య కర్మణః. * ఉపసద్వ్రతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ పయోమాత్రభక్షణం చ శుద్ధికారణం తప ఉపాదత్తే. పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కర్మారభతే. సర్వౌషధస్య- గ్రామారణ్యానామోషధీనాం యావచ్ఛక్త్యాఽల్పమల్పముపాదాయ తద్వితుషీకృత్య ఆమమేవ పిష్టం దధిమధునోరౌదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే శ్రుత్యన్తరాత్ ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావావసథ్యే ఆజ్యస్యావాపస్థానే హుత్వా స్రువసంలగ్నం మన్థే సమ్పాతమవనయేత్- సంస్రవమధః పాతయేత్. ౪

ఆ.— గోదోహనవదనిత్యత్వాధికారమిదం కర్మ- ప్రాణవిదోఽస్మిన్నధికారో నాస్తీత్యాహ (యథోక్తేతి) అనన్తరం - ప్రాణవిద్యానిష్పత్తేరితి శేషః. వాక్యశేషం పూరయతి (తస్యేతి) మహత్త్వద్వారా విషయోపభోగకాముకస్య కర్మనిధాయితాం స్త్రీంశ్చైనాదితాం స్త్రీవదనర్థఫలమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్త్వేహీతి) తస్యేతి- ప్రకృతమన్థాఖ్యకర్మోక్తిః. కాలాదీత్యాదిశబ్దో ద్రవ్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. దైక్ష్యం- దీక్షాయాం భవం జ్యోతిష్టోమాదిసర్వమేవాయమనుతిష్ఠతి- ప్రకృతిధర్మా హి వికృతావనువర్తన్తే- ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతిన్యాయాత్. న చేదం కర్మ కస్యచిద్వికృతిః. అతో యథోక్తధర్మవత్త్వమేవాత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. దీక్షిత్వేత్యనేన వివక్షితం ధర్మాన్తరమాహ (ఉపసదితి) ఉపసదో నామ- ఇష్టయః ప్రవర్గ్యా

ఉ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేదాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ ॥ ౫

అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపత్యమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదగ్ం స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాఽధిపతిః స మా జ్యైష్ఠ్యగ్ం శ్రైష్ఠ్యగ్ం రాజ్యమాధిపత్యం గమయత్వహమేవేదగ్ం సర్వమసానీతి ॥ ౬

అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతి వయం దేవస్య భోజనమిత్యాచామతి శ్రేష్ఠగ్ం సర్వధాతమమిత్యాచామతి తురం భగస్య ధీమహీతి సర్వం పిబతి ॥ ౭

హాస్సుప్రసిద్ధాః తాసు వ్రతం- పయోమాత్రభక్షణం. తదుపేతో భూత్వామన్థం సమ్పాద్యజుహోతీతి వాజసనేయకే సమానప్రకరణే శ్రవణాదితి యావత్. పిష్టం కృత్వాతదామం - అపక్వమేవ దధిమధునోస్సమ్బన్ధం పాత్రే ప్రక్షిప్యేతి సమ్బన్ధః. ఔదుమ్బరత్వేనియమః - పాత్రస్యాకారేతు వికల్పః. కథమశ్రుతం పాత్రమత్ర కల్ప్యతే- తత్రాహ (శ్రుత్యన్తరాదితి) *ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వేతి వాజసనేయే శ్రవణాత్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేనాపేక్షితం పాత్రమత్ర గృహీతమిత్యర్థః. ఆవసథసమ్బన్ధిలౌకికోఽగ్నిః- ఆవసథ్యోవివక్షితః- యస్మిన్నౌపాసనాఖ్యం కర్మ క్రియతే. ఆజ్యస్య- హుత్వేతి సమ్బన్ధః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతిప్రక్షేపప్రదేశో గృహ్యోక్తః. ౪

రం.— మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (అథ యది మహజ్జిగమిషేత్) మహత్- మహత్త్వం జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాదిలక్షణం యది ప్రాప్తుమిచ్ఛేదిత్యర్థః. (అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థమిత్యాది) ఉక్తకాలే సర్వౌషధస్య - గ్రామ్యారణ్యౌషధానాం మన్థం - పిష్టం ఔదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే దధిమధునోః ప్రక్షిప్యోపమథ్య గృహ్యోక్తస్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యేన హుత్వా మన్థే సమ్పాతం- హుతశేషం నినయేదిత్యర్థః. ౪

శం.— సమానమన్యత్- వసిష్ఠాయ, ప్రతిష్ఠాయై, సమ్పదే, ఆయతనాయ, స్వాహేతి ప్రత్యేకం తథైవ సమ్పాతమవనయేత్. ౫

ఆ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యాదివాక్యం పూర్వవాక్యేన తుల్యార్థమిత్యాహ (సమానమితి) తుల్యత్వమేవ స్పష్టయతి (వసిష్ఠాయేతి) స్వాహేతి- మన్త్రం సముచ్చార్య హుత్వేతి సమ్బన్ధః తథైవ- ప్రథమపర్యాయానన్తరమివేత్యర్థః. ౫

రం.— (వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౫

శం.— హుత్వాఽథ ప్రతిసృప్య- అగ్నేరీషదపసృత్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతీమం మన్త్రం. (అమో నామాస్యమా హి తే) అమ ఇతి- ప్రాణస్య నామ. అన్నేన హి ప్రాణః ప్రాణితి దేహ ఇత్యతో మన్థద్రవ్యం ప్రాణస్యాన్నత్వాత్ప్రాణత్వేన స్తూయతే- అమో నామాసీతి. కుతః. యతోఽమా- సహ హి- యస్మాత్తే- తవ ప్రాణభూతస్య సర్వం- సమస్తం జగదిదం, అతోఽమో నామాసీత్యర్థః. స హి - ప్రాణభూతో మన్థో జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠశ్చ. అత ఏవ చ రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిశ్చ - అధిష్ఠాయ పాలయితా సర్వస్య. స మా - మామపి మన్థః ప్రాణో జ్యైష్ఠ్యాదిగుణపూగమాత్మనో గమయతు. అహమేవేదం సర్వం- జగదసాని- భవాని ప్రాణవత్. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

ఆ.— అహుత్వా న స్తర్యమథశబ్దార్థః. భవతు ప్రాణస్యేదం నామ - మన్థస్య తు కథం మన్త్రార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నేన హీతి) ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కుత ఇతి) అతశ్చామో నామాసీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హేతుం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ౬

రం.— (అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతి) ప్రతిసృప్య- అభిగమ్య. ప్రదక్షిణం కృత్వేతి వార్థః. అఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపేత్- అఞ్జలౌ మన్థం నిధాయ వక్ష్యమాణం మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (అమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదమిత్యాదినా) అమా ఇతి నామ యస్యాసౌ అమో నామా. సోఽసీత్యర్థః. నను అమా ఇతి హి ప్రాణనామ. కథం ప్రాణస్య మన్థస్య అమో నామత్వమిత్యత్రాహ (అమా హీతి) త్వమితి శేషః. త్వం ప్రాణోఽసీహీత్యర్థః. మన్థస్య ప్రాణత్వముపపాదయతి (తే సర్వమిదం) ఇదం- జగత్సర్వం తే- త్వదధీనం. మన్థలక్షణాన్నాధీనత్వాజ్జగత ఇతి భావః. (స హి జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠో రాజాధిపతిరిత్యాది) స హి- మన్థభూతః ప్రాణ ఇత్యర్థః. రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిః- శేషీత్యర్థః. మా- మాం. గమయతు- ప్రాపయతు. ఇదం సర్వమహమేవాసాని-భవాని. సర్వనియన్తృతయా భవానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అథ- అనన్తరం ఖల్వేతయా- వక్ష్యమాణయర్చా పచ్ఛః - పాదశ ఆచామతి - భక్షయతి. మన్త్రస్యైకైకేన పాదేనైకైకం గ్రాసం భక్షయతి. తత్ భోజనం సవితుః- సర్వస్య ప్రసవితుః. ప్రాణమాదిత్యం చైకీకృత్యోచ్యతే. ఆదిత్యస్య వృణీమహే - ప్రార్థయేమహి మన్థరూపం. యేనాన్నేన సావిత్రేణ భోజనేనోపభుక్తేన వయం సవితృస్వరూపాపన్నా భవేమేత్యభిప్రాయః. అథవా- దేవస్య సవితురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శ్రేష్ఠం-

నిర్ణిజ్యకగ్ంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేః సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా వాచంయమోఽప్రసాహః స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్ ॥ ౮

తదేష శ్లోకః యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియగ్ం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే॥ ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ప్రశస్యతమం సర్వాన్నేభ్యః. సర్వధాతమం- సర్వస్య జగతో ధారయితృతమం. అతిశయేన విధాతృతమమితి వా. సర్వధా భోజనవిశేషణం. తురం- త్వరం. తూర్ణం. శీఘ్రమిత్యేతత్. భగస్య- దేవస్య సవితుః. స్వరూపమితి శేషః. ధీమహి- చిన్తయేమహి విశిష్టభోజనేన సంస్కృతాః శుద్ధాత్మానః సన్త ఇత్యభిప్రాయః. అథవా- భగస్య- శ్రియః కారణం మహత్త్వం ప్రాప్తుం కర్మకృతవన్తోఽపి వయం తద్ధీమహి- చిన్తయేమహి. ౭

ఆ.— అనన్తరం- జపకర్మణస్స్వకాశాదితి శేషః. తదేవస్పష్టయతి (మన్త్రస్యేతి) మన్త్రస్యైకైకేన పాదేన పశ్చాన్మన్త్రస్యైకైకం గ్రాసం భక్షయతీతి యోజనా. భోజనం- మన్థరూపమితి సమ్బన్ధః. తత్కథం సవితుస్స్యాత్- ప్రాణస్య హి మన్థద్రవ్యమన్నమిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) ఉచ్యతే - సవితుర్భోజనమితి శేషః. ప్రాణాదిత్యయోరేకత్వే ఫలితం వాక్యార్థమాహ (ఆదిత్యస్యేతి) మన్థరూపం- తద్భోజనమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రార్థనావిషయం భోజనమేవ విశినష్టి (యేనేతి) తిస్యైవ విశేషణాన్తరం (శ్రేష్ఠమిత్యాది) స్థితికారణత్వముక్త్వా జనకత్వం పక్షాన్తరమాహ (అతిశయేనేతి) జగద్వ్యాప్త్యా ఫలదానే చ ధ్యాతుః శైఘ్ర్యం. కిమితి భోజనైకత్వమాసేధ్యం సముచ్యతే- తత్రాహ (విశిష్టేతి) శుద్ధధీత్వం ధ్యానకారణముక్త్వా ప్రకృతకర్మణైశ్వర్యస్య ప్రాప్తత్వేఽపి ధ్యానమనుష్ఠేయమిత్యాహ (అథవేతి) తదితి సావిత్రం రూపముక్తం. ౭

రం.— (అథఖల్వేతయర్చాపచ్ఛ ఆచామతి) ఏతయా- వక్ష్యమాణయా ఋచా పచ్ఛః- పాదశో మన్థం భక్షయతీత్యర్థః. మన్త్రస్యైకైకపాదేనైకైకగ్రాసం భక్షయేదిత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం తురం భగస్య ధీమహి) అస్యా ఋచోఽయమర్థః- వయం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం- సర్వధారకం తత్- శ్రేష్ఠం భోజనం సవితుర్దేవస్య- సవితుర్దేవాత్ వృణీమహే- ప్రార్థయామహే అత్ర ప్రాణస్య సవితుశ్చాభేదేన సవితురిత్యుక్తిః. అథ తద్దత్తేన భోజనేన సన్తుష్టాస్సన్తస్తురం- తూర్ణం. శీఘ్రం భగస్య- సూర్యస్య దేవస్య ధీమహి- ధ్యాయేమేత్యర్థః. స్వరూపమిత్యధ్యాహారః. అథవా- సప్తమ్యన్తా సామానాధికరణ్యే షష్ఠీ. సవితారం ధ్యాయేమేత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— సర్వం చ మన్థలేపం పిబతి నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాల్య కంసం - కంసాకారం. చమసం - చమసాకారం వా ఔదుమ్బరం పాత్రం. పీత్వా ఆచమ్య పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి చర్మణి వా- అజినే స్థణ్డిలే- కేవలాయాం భూమౌ వా. వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్నిత్యర్థః. అప్రసాహః - న ప్రసహ్యతే- నాభిభూయతే ఽస్త్ర్యాద్యనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా- తథా సంయతస్సన్నిత్యర్థః. స ఏవమ్భూతో యది స్త్రియం పశ్యేత్ స్వప్నేషు- తదా విద్యాత్సమృద్ధం మమేదం కర్మేతి. ౮

ఆ.— సంయమే నౌదుమ్బరం. వైకల్పికాకారే విశేషః. పాత్రం- ప్రక్షాల్య పిబతీతి సమ్బన్ధః. మన్థలేపం పాత్రం ప్రక్షాల్య పీత్వా ఆచమనపూర్వకమగ్నేః పశ్చిమభాగే కృష్ణాజినవ్యవహితాయాం కేవలాయాం వా భూమౌ ప్రాక్శిరా భూత్వా శయీతేత్యాహ (పీత్వేతి) శయానస్య కర్తవ్యం దర్శయతి (వాచంయమ ఇతి) తస్య స్వప్నే కథంచిదు త్తమస్త్రీదర్శనే శుభాగమః సూచ్యత ఇత్యాహ (స ఏవంభూత ఇతి) ౮-౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేస్సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా) కంసాకారం చమసాకారం వా ఔదుమ్బరపాత్రం ప్రక్షాల్యాగ్నేః పశ్చాదజినే వా కేవలభూమ్యాం వా ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. శయానే నియమమాహ (వాచంయమోఽప్రసాహః) వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్. అప్రసాహః- న ప్రసహ్యత ఇత్యప్రసాహః. అనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా నాభిభూతో భవతి- తథా సంయతస్సన్నిత్యర్థః. (స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్) స్పష్టోఽర్థః. ౮

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽపి భవతి. యదా కర్మసు కామ్యేషు- కామార్థేషు స్త్రియం స్వప్నేషు- స్వప్నదర్శనేషు. స్వప్నకాలేషు వా పశ్యతి. సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ - కర్మణాం ఫలనిష్పత్తిర్భవిష్యతీతి జానీయాదిత్యర్థః. తస్మిన్ స్త్ర్యాది ప్రశస్తస్వప్నదర్శనే సతీత్యభిప్రాయః. ద్విరుక్తిః కర్మసమాప్త్యర్థః. ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్ - తస్మిన్స్వప్నవిషయే ఏష శ్లోకో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతీత్యాది) (తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే) అత్ర సతీతి శేషః. సమృద్ధిం- కర్మనిష్పత్తిమిత్యర్థః. (తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శన ఇతి)

ద్వ్యురుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రా[illegible]హ వా ఏవంవిదికించనానన్నం భవతీతిచ్ఛాన్దోగ్యే, * నాస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతివాజసనేయకే, చ శ్రవణాద్వామదేవ[illegible]మాన సర్వదోషపరిహారానుమతివత్ సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య సర్వదా క్రియత ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- [illegible] ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్. ప్రాణాత్యయ ఏవ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుజ్ఞానం- న సర్వదా. బ్రహ్మవిదో వృషస్తేః ప్రాణాత్యయ ఏవ [illegible]చ్ఛిష్టాశనస్య దర్శనేన ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతేరాపద్విషయత్వస్య కింపునర్న్యాయసిద్ధత్వాత్. * అబాధాచ్చ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితి శ్రుతిబాధా గ్రసమస్త్వేవమేవన్యాయ్యం- ఇతరథా తస్య బాధస్స్యాత్. * అపిచస్మర్యతే. * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసేతిస్మరణాచ్చ సర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయం. * శబ్దశ్చాతోఽకామకారే * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబేత్పాప్మనోత్సృజా ఇతిసంహితాయాం కామకారప్రతిషేధకశబ్దదర్శనాత్ పాప్మనా సంసృజ్యేన భవానీతిమత్వా బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబేదితిహి తస్యార్థః. ననుబ్రహ్మవిద ఉషస్తేః ప్రాణాత్యయే సర్వాన్నీనత్వదర్శనాత్ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వం కైముత్యన్యాయేనసిద్ధ్యతీత్యనుపపన్నం- వామదేవ్యోపాసననిష్ఠస్య సర్వదోషపరిహారవత్ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యవచనబలాత్ సర్వాన్నీనత్వమిత్యవగన్తుం శక్యతే తస్యానుత్తరత్వాదితిచేన్న- వామదేవ్యోపాసనస్య * న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతమితి సర్వదోషపరిహారేపి స్పష్టవిధిశ్రవణాత్. ప్రకృతేచ * నహ వా ఏవంవిదికించనానన్నం భవతీత్యత్ర సర్వాన్నభక్షణవిధేః కల్ప్యత్వాత్, ప్రత్యక్షనిషేధవిరోధే చ విధికల్పనానుదయేనార్థవాదత్వస్యైవయుక్తత్వాత్, తస్య ప్రాణస్యాన్నే * యదిదంకించాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతివిహితస్య ప్రాణాన్నత్వచిన్తనస్య స్తుతిమాత్రం క్రియతే * నహ వా ఏవంవిదికించనానన్నం భవతీతి. నచైవం సతి నిషేధశాస్త్రవిరోధాత్ * ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యాదేరపి స్తుతిమాత్రత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- పాప్మనామశ్లేషాభావే అనిరోధే తు ప్రసజ్యేన సకలపాపాశ్లేషస్య మోక్షవిధిశాస్త్రోపశిష్టత్వేన ఫలవిధిత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, ప్రాణవిద్యాయాశ్చ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠత్వాదిఫలకత్వేన ఫలాకాఙ్క్షాయా అభావాదితి స్థితం. తథాగుణోపసంహారపాదే * లమ్బుకో హ వా సో భవతీత్యర్థవాదోపబృంహితాత్ * కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుః తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమితి ప్రతీయతే. బృహదారణ్యకే కాణ్వశాఖాయాం * తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియాః అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇతి వాక్యే అనగ్నం కుర్వన్త ఇతి శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమపి ప్రతీయతే, ఆచామన్తీత్యాచమనవిధిరపి ప్రతీయతే. మాధ్యన్దినశాఖాయాం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుతే ఇతి అనగ్నత్వచిన్తనాద్వాసస్త్వచిన్తనవిధిరపి ప్రతీయతే, ఆచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాదాచమనవిధిః స్పష్టం ప్రతీయతే, తత్ర ద్వయోరపి విధేయత్వే గౌరవాదేకస్యైవ విధేయత్వే వక్తవ్యే * ఆచామేదిత్యాచమనే స్పష్టవిధిప్రత్యయశ్రవణాత్ స్మృత్యాచారప్రాప్తాచమనాతిరిక్తమాచమనాన్తరం ప్రతీయతే - వాసస్త్వాదిశ్రవణం తు కథంచిత్ స్తుతిరూపతయా నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త అభిధీయతే- * కార్యాఖ్యానాదపూర్వం. కార్యాఖ్యానాత్- విధేరప్రాప్తవిధానస్వాభావ్యాత్, ఆచమనస్య స్మృత్యాచారాభ్యామేవ ప్రాప్తత్వాత్, తదాచమనాన్తరవిధానే నిగమకానుపలబ్ధ్యా, తదప్రాప్తమాచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వానుచిన్తనం విధీయతే. ఛాన్దోగ్యే ఆచమనస్యైవాప్రతీతేః, శాఖాత్రయేపి వాసస్త్వానుసన్ధానస్యానుగతత్వాత్, తదేవ విధీయత ఇతి స్థితం. ననుకథం వాగాదీనామచేతనానాముక్తిప్రత్యుక్తి[illegible]తిచేన్న- వాగాదిశబ్దానాం * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరత్వాత్. తత్ర హి * నవిలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. బ్రహ్మణో జగద్విలక్షణత్వేన ఉపాదానత్వం న సమ్భవతి- ఘటరుచకాదిషుహి సలక్షణానామేవ మృత్సువర్ణాదీనాముపాదానత్వం దృష్టం. ప్రకృతే చ బ్రహ్మజగతోర్విలక్షణత్వం * విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేతి బ్రహ్మజగతోర్విజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వప్రతిపాదకశబ్దాదేవావగమ్యతే. ననుజగతోఽచేతనత్వే * మృదబ్రవీదిత్యచేతనాయా మృదో వక్తృత్వం నోపపద్యతే. తత్రాహ * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యాం. మృదాదిశబ్దైస్తత్తదభిమానిదేవతా వ్యపదిశ్యన్తే- * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నానాం దేవతాశబ్దేన విశేషణాత్, అచేతనానాం దేవతాత్వాసమ్భవాత్, తదభిమానినీ దేవతా తేజోఽబన్నాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇత్యధ్యవసీయతే. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదిత్యగ్న్యాదీనాం వాగాద్యనుప్రవేశరూపానుగతిశ్రవణాత్ వాగాదిశబ్దైస్తదనుప్రవిష్టతదభిమాన్యగ్న్యాద్యభిధానాన్నానుపపత్తిః. అతశ్చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనజగదుపాదానత్వం న సమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * దృశ్యతే తు. తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. విలక్షణేభ్యోపి గోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదేరుత్పత్తిదర్శనాద్విలక్షణాద్బ్రహ్మణో విలక్షణజగదుత్పత్తిరుపపద్యతే. * అసదితిచేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. విలక్షణాదుపాదానాద్విలక్షణోత్పత్త్యఙ్గీకారే ఉపాదేయస్యోత్పత్తేః ప్రాగ్విలక్షణోపాదానాత్మనావస్థానస్య వక్తుమశక్యత్వేనాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతిచేన్న- ఉపాదానోపాదేయయోః సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్రమేవాస్మాకం సంరమ్భః. సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మ స్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణ పరిణమత ఇత్యేతత్తు సత్యమేవ. అత్ర చోదయతి- * అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసం. బ్రహ్మణ ఏవ జగద్రూపేణ పరిణామే తదైక్యాత్ అప్యయాదిషు సర్వదశాస్వచేతనగతా దోషాః బ్రహ్మణస్స్యుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో నిరనిష్టత్వనిరవద్యత్వప్రతిపాదకశ్రుత్యసామఞ్జస్యం భవతి. అత్ర సిద్ధాన్తమాహ - * నతు దృష్టాన్తభావాత్. నత్వేవం సమ్భవతి. యథా బాలస్య యువాద్యవస్థాం ప్రత్యుపాదానత్వేపి బాలయువాదిశబ్దైరాత్మనోఽభిధానేపి బాలత్వయువత్వాదిభిరాత్మా న దూష్యతే- ఏవమేవ చేతనాచేతనగతైర్దోషైరాత్మా న దూష్యతే. * స్వపక్షదోషాచ్చ. నిర్వికారస్య చిన్మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనా జగత్ప్రవృత్తిరితి సాఙ్ఖ్యపక్షో దుష్ట ఏవ. * తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. తర్కాణామన్యోన్యవ్యాఘాతేనాప్రతిష్ఠితత్వాదపి తన్మూలప్రధానకారణవాదస్త్యాజ్య ఏవ. * అన్యథాఽనుమేయమితిచేదేవము

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాగ్ం సమితిమేయాయ తగ్ం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ కుమారాను త్వాఽశిషత్పితేత్యను హి భగవ ఇతి॥ ౧

వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి న భగవ ఇతి॥ ౨

వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి నైవ భగవ ఇతి॥ ౩

ప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. యథా శ్రుతిమూలతర్కాపరాహతిర్న భవతి తథా సత్తర్కైః ప్రధానకారణత్వమనుమీయత ఇతి చేత్. ఏవమపి కాలాన్తరేత్వ త్వోఽతిశయితానాం తర్కకుశలానాం సమ్భవేన ప్రతికూలతర్కాపరాహతిదోషానిస్తారాత్. తస్మాద్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం న దుష్యతీత్యుక్తం. అతో వాగాదీనాం వక్తృత్వేనాపపత్తిరితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః... ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాః సంసారగతయో వక్తవ్యా వైరాగ్యహేతోర్ముముక్షూణామిత్యత ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే- శ్వేతకేతుః- నామతః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామేయాయ- ఆజగామ. తమాగతవన్తం హ ప్రవాహణో నామతః. జీబలస్యాపత్యం- జైబలిరువాచ- ఉక్తవాన్. హే కుమార, అను త్వా- త్వామశిషత్- అన్వశిషత్పితా. కిమనుశిష్టస్త్వం పిత్రేత్యర్థః ఇత్యుక్తస్స ఆహ- అను హి- అనుశిష్టోఽస్మి భగవ ఇతి సూచయన్నాహ. ౧

ఆ.— ప్రాణవిద్యాతదఙ్గకర్మచేత్యుభయముక్తం. ఇదానీమగ్నివిద్యామభిధాతుకామస్తావదాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మాదీతి) తాః సంసారగతయో వక్తవ్యా హేతుమాహ (వైరాగ్యహేతోరితి) రాజా కుమారేతి సమ్బోధయన్నపి మానం శ్వేతకేతోరపనినీషతి. ౧

రం.— ప్రకృతివివిక్తజీవగ్రాహ్యాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః శ్వేతకేతుర్నామ పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామాజగామ. (తం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ) జీబలస్యాపత్యం జైబలిః నామతః ప్రవాహణః తం- శ్వేతకేతుముక్తవాన్ (కుమారానుత్వాఽశిషత్పితేతి) హే కుమార. త్వా- త్వాం తవ పితా అన్వశిషత్కిం- అనుశిష్టవాన్కిమిత్యపృచ్ఛదిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (అను హి భగవ ఇతి) హే భగవః- పూజార్హ. అనుశిష్టోఽస్మి హీతి. ౧

శం.— తం హోవాచ- యద్యనుశిష్టోఽసి- వేత్థ యదితః- అస్మాల్లోకాదధి- ఊర్ధ్వం యత్ప్రజాః ప్రయన్తి- యద్గచ్ఛన్తి. తత్కిం జానీష ఇత్యర్థః. న భగవ ఇత్యాహేతరః- న జానేఽహం తత్- యత్పృచ్ఛసి. ఏవం తర్హి వేత్థ- జానీషే యథా- యేన ప్రకారేణ పునరావర్తన్తా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ పథోః- మార్గయోస్సహ ప్రయాణయోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ - వ్యావర్తనం. ఇతరేతరవియోగస్థానం సహ గచ్ఛతామిత్యర్థః. న భగవ ఇతి. ౨

ఆ.— యథేత్యస్యార్థమాహ (యేనేతి) విద్వదవిదుషోస్తుల్యమార్గయోస్సతోర్ద్వామార్గౌ- తయోరర్ధ్వే దేవయానస్యేత్యాదియోజ్యం. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇతరేతరేతి) విదుషాం చ కర్మిణాం చ మార్గద్వయమధికృత్య సహ ప్రస్థితానాం యత్ర మిథో వియోగో భవతి - తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవముక్తో జైబలిః పప్రచ్ఛ (వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి) ప్రజాః ఇతః అధి- ఇతః ఊర్ధ్వం యత్ప్రయన్తి- తద్వేత్థ- జానీషే కిం. కర్మిణాం గన్తవ్యో దేశః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) జాన ఇతి శేషః. రాజా పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి) కర్మిణాం పునరావృత్తిప్రకారః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి) దేవయానపితృయాణయోర్వ్యావర్తనైః భేదకైరూపైః కిం వేత్థేత్యర్థః. కేన ప్రకారేణ తయోర్భేద ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) ౨

శం.— వేత్థ యథాఽసౌ లోకః - పితృసమ్బన్ధీ. యం ప్రాప్య పునరావర్తన్తే. బహుభిః ప్రయద్భిరపి యేన కారణేన న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ యథా- యేన క్రమేణ పఞ్చమ్యాం - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాయామాహుతౌ హుతాయామాహుతినిర్వృత్తా ఆహుతిసాధనాశ్చాపః పురుషవచసః- పురుష ఇత్యేవం వచః- అభిధానం యాసాం హూయమానానాం క్రమేణ షష్ఠాహుతిభూతానాం తాః పురుషవచసః. పురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి. పురుషాఖ్యాం లభన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యుక్తో నైవ భగవ ఇత్యాహ- నైవాహమత్ర కిఞ్చన జానామీత్యర్థః. ౩

మూ.— అథానుకిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథꣳ సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ తꣳ హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి॥ ౪

పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి స హోవాచ యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాహమేషాం నైకంచన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి॥ ౫

ఆ.— పితృసమ్బన్ధినం లోకమేవ వ్యాకరోతి (యం ప్రాప్యేతి) ఆహుతినిర్వృత్తా ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఆహుతిసాధనాశ్చేతి) అపూర్వరూపాణాముపాంభూతానాం నరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అథవా-పయోఘృతాదిరూపేణాహుతిసాధనత్వం శ్రద్ధయా చాహుత్యాపునరపూర్వాత్మనాపన్నా ఇత్యర్థః. (క్రమేణేతి) శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతసాంహవనద్వారేణేతి యావత్. పఞ్చమాహుతిభూతానాం-అన్త్యేష్టినిధనేన శరీరాహుతిద్వారా సూక్ష్మతాంగతానామిత్యర్థః. ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా ౩ ఇతి) అస్మాల్లోకాదనవరతం గచ్ఛద్భిః పురుషైః కస్మాద్ధేతోరసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమానప్రకరణే * వేత్థ యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా ౩ ఇతి శ్రవణాత్. అముష్య లోకస్య ప్రాప్తక ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఆప ఇతి-భూతాన్తరాణాముపలక్షణం భూతసూక్ష్మాణి పఞ్చమ్యామాహుతౌ యథా-యేన ప్రకారేణ పురుషవచసః- పురుష ఇతి వచో యాసాం తాః పురుషవచసః పురుషశబ్దాభిలాప్యా ఇత్యర్థః. కస్యాం పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యపేక్షాయాం పురుషవచస్త్వభవనకర్తృతయా నిర్దిష్టా ఆప ఏవ హూయమానతయా సమ్బధ్యన్తే- ఆసన్నిహితాన్తరకల్పనే గౌరవాత్. తతశ్చాపాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చాపామేవ పఞ్చమ్యస్యాహుతిమిహూయమానత్వమితి సిధ్యతీతి ద్రష్టవ్యం. ఇతర ఆహ (నైవ భగవ ఇతి) అత్ర రంహత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * కర్మిణాంగన్తవ్యదేశం, పునరావృత్తిప్రకారం, దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రాప్తారం, చ వేత్థేతి పృష్ట్వా * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రచ్ఛేతి భాషితం. ౩

శం.— అథైవమజ్ఞః సన్ కిమనుశిష్టోఽస్మీత్యవోచథాః-ఉక్తవానసి. యో హీమాని-మయా పృష్టాన్యర్థజాతాని న విద్యాత్-న విజానీయాత్. కథం స విద్వత్స్వనుశిష్టోఽస్మీతి బ్రువీత. ఏవం సః- శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా ఆయస్తః- ఆయాసితః సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ - గతవాన్. తం చ- పితరమువాచ. అననుశిష్య-అనుశాసనమకృత్వైవ మా-మాం కిల భగవాన్ సమావర్తనకాలేఽబ్రవీత్-ఉక్తవాన్. అను త్వాఽశిషం-అన్వశిషం త్వామితి. ౪

ఆ.— త్వత్పృష్టార్థజాతాతిరిక్తవిషయమనుశాసనం మమాస్తీత్యనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి) ౪

రం.— ఏవముక్తవన్తం శ్వేతకేతుం రాజా ప్రత్యాహ (అథానుకిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి) కిం- కస్మాదనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తవానసి. యో హీమాన్యర్థజాతాని న జానీయాత్- స కథమనుశిష్టోఽస్మీతి వదేదిత్యర్థః. యద్వా- కిమనుశిష్టః - కిమర్థమనుశిష్ట ఇత్యర్థః. (స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ) సః- శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా ఛలినా ఆయస్తః- ఆయాసితః సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ- ఆజగామ. (తం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి) గత్వా చ తం- పితరమిత్థమువాచ. మాం అననుశిష్య - సమావర్తనకాలే అనుశాసనీయాని సర్వాణ్యననుశిష్యైవ త్వామన్వశిషమితి భగవాన్ మాం ప్రత్యబ్రవీదిత్యర్థః. ౪

శం.— యతః పఞ్చ - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధుః - రాజన్యాః బన్ధవోఽస్యేతి రాజన్యబన్ధుః. స్వయం దుర్వృత్త ఇత్యర్థః. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తేషాం- ప్రశ్నానాం నైకంచన- ఏకమపి నాశకం- న శక్తవానహం వివక్తుం- వివేకేనార్థతో నిర్ణేతుమిత్యర్థః. స హోవాచ- పితా. యథా మా- మాం వత్స త్వం తదా-త్వదాగమకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నానవదః- ఉక్తవానసి తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి. తథా మాం జానీహి. త్వదీయాజ్ఞానేన లిఙ్గేన మమ తద్విషయమజ్ఞానం జానీహీత్యర్థః. కథం. యథాఽహమేషాం- ప్రశ్నానామేకంచన- ఏకమపి న వేద-న జానే ఇతి. యథా త్వమేవాఙ్గ ఏతాన్ప్రశ్నాన్న జానీషే- తథాఽహమప్యేతాన్న జాన ఇత్యర్థః. అతో మయ్యన్యథాభావో న కర్తవ్యః. కుత ఏతదేవం. యతో యద్యహమిమాన్- ప్రశ్నానవేదిష్యం- విదితవానస్మి. కథం తే-తుభ్యం ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే పురా నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. ౫

ఆ.— అననుశిష్య త్వామన్వశిషమితి కథముక్తవానసీత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) నైకంచనేత్యుక్తమేవ నఞ్పదం నాశకమితి సమ్బన్ధం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. అతో మాం ప్రతి తవ మిథ్యావాదితా సిద్ధేతి శేషః. పితా స్వకీయమిథ్యావాదిత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (స హోవాచేతి) యథా మా త్వమిత్యాదివాక్యం పూరయిత్వా వ్యాఖ్యాయానన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) అజ్ఞానావిశేషోఽతశ్శబ్దార్థః. అన్యథాభావః- జ్ఞాతేఽపి విషయే తవానుక్తిరితి యావత్. త్వదీయమజ్ఞానం కుతో హేతోర్మయా జ్ఞాతవ్యమిత్యాశఙ్క్యానుద్వ్యాఖ్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (కుత ఇత్యాదినా) అత ఏవ పాత్రభూతస్యానుపదేశాన్మదీయమజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమితి శేషః. ౫

ఉ.— సహ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార స హ ప్రాతః సభాగ ఉదేయాయ తꣳ హోవాచ మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి స హోవాచ తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౬

స హ కృచ్ఛ్రీ బభూవ తꣳ హ చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాంచకార తꣳ హోవాచ యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతి తస్మాదు సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూదితి తస్మై హోవాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

రం.— తథార్థితస్త్వాహ (పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్ తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి) రాజన్యబన్ధుః- రాజాపశదః మాం పఞ్చ ప్రశ్నానప్రాక్షీత్ తేషాం మధ్యే ఏకంచన- ఏకమపి ప్రశ్నం వివక్తుం- వివిచ్య వక్తుం నాశకం- న శక్తోఽస్మి ఇతి పితరము వాచేత్యర్థః. త్వయా సమ్యగనుశిష్టస్య శిష్యస్య మమ శక్తిస్స్యాదితి భావః. రాజన్యాః బన్ధవో యస్య స రాజన్యబన్ధుః. రాజన్యానాం బన్ధుర్వా. స్వయమరాజన్య ఇత్యర్థః. రాజన్యాభాస ఇతి యావత్. (స హోవాచ) సః- పితా పుత్రం శ్వేతకేతుమువాచ. (యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకంచన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి) త్వం మాం ప్రతి తదా- ఆగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నాన్ యథా అవదః- తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి యథోక్తవానసి. తథా అహమపి తేషాం ప్రశ్నానాం మధ్యే ఏకంచన- ఏకమపి యథా- యథావత్. నవేదేత్యర్థః. న వేద- నాజ్ఞాసిషం. యద్యజ్ఞాసిషం- త్వత్తః- ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే కుతో నావక్ష్యమిత్యువాచేత్యర్థః. ౫

శం.— ఇత్యుక్త్వా స హ గౌతమః- గోత్రతః. రాజ్ఞః- జైవలేరర్ధం- స్థానమేయాయ- గతవాన్. తస్మై హ- గౌతమాయ ప్రాప్తాయ- అర్హాం- అర్హణాం చకార- కృతవాన్. స చ- గౌతమః కృతాతిథ్యః ఉషిత్వాపరేద్యుః ప్రాతఃకాలే సభాగే- సభాం గతే రాజ్ఞి ఉదేయాయ. భజనం- భాగః. పూజా, సేవా. సహ భాగేన వర్తమానో వా సభాగః. పూజ్యమానో నైర్గన్తవ్యం గౌతమః ఉదేయాయ- రాజానముద్గతవాన్. తం హోవాచ- గౌతమం రాజా మానుషస్య భగవన్ గౌతమ- మనుష్యసంబన్ధినో విత్తస్య గ్రామాదేర్వరం- వరణీయం కామం వృణీథాః- ప్రార్థయేథాః. స హోవాచ- గౌతమః. తవైవ తిష్ఠతు రాజన్మానుషం విత్తం. యామేవ కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచం- పఞ్చప్రశ్నలక్షణామభాషథాః- ఉక్తవానసి. తామేవ- వాచం మే- మహ్యం బ్రూహి- కథయ. ౬

ఆ.— అర్హణాం- యోగ్యాం పూజామిత్యర్థః. సభాగపదం సప్తమ్యన్తం రాజవిషయం. ప్రథమాన్తం గౌతమవిషయమితి భేదః. గౌతమమాగతం యోగక్షేమార్థినం బుద్ధ్వా రాజా ప్రసన్నస్సన్ ఉక్తవానిత్యాహ (తం హోవాచేతి) తత్ర కృతకృత్యస్య తపకి మాగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యామేవేతి) ౬

రం.— (స హ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ) ఏవముక్త్వా గోత్రతో గౌతమః ఆరుణిః రాజ్ఞః అర్ధం- స్థానమాజగామ. (తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార) ప్రాప్తాయ తస్మై- గౌతమాయ రాజా అర్హాం- పూజాం చకారేత్యర్థః. (స హ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ) తతః సః ప్రాతః కాలే రాజ్ఞి సభాగే- సభాగతే సతి ఉదేయాయ- గౌతమః ఆజగామేత్యర్థః. యద్వా- సభాగః- భాగః- పూజా. తేన యుక్తః. అర్ఘ్యాదిభిః పూజ్యమానః సః- గౌతమస్సమాగత ఇత్యర్థః. (తం హోవాచ) రాజా గౌతమం వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః. (మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి) హే భగవన్ గౌతమ మనుష్యసమ్బన్ధివిత్తసమ్బన్ధివరం వృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః. (స హోవాచ) సః- గౌతమః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) హే రాజన్ మానుషం విత్తం తవైవ తిష్ఠతు. తేన మమ న కించిత్ప్రయోజనం. కింతు మత్పుత్రస్య సమీపే పఞ్చప్రశ్నలక్షణాం యాం వాచముక్తవానసి- తామేవ మే బ్రూహీతి. ౬

శం.— ఇత్యుక్తో గౌతమేన రాజా స హ కృచ్ఛ్రీ- దుఃఖీ బభూవ కథం త్విదమితి. స హ- కృచ్ఛ్రీభూతోఽప్రత్యాఖ్యేయం బ్రాహ్మణం మన్వానో- న్యాయేన విద్యా వక్తవ్యేతి మత్వా తం హ- గౌతమం చిరం- దీర్ఘకాలం వసేత్యేవమాజ్ఞాపయాంచకార- ఆజ్ఞప్తవాన్. యత్పూర్వం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ రాజా విద్యాం, యచ్చ పశ్చాచ్చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్,- తన్నిమిత్తం బ్రాహ్మణం క్షమాపయతి హేతువచనోక్త్యా- తం హోవాచ రాజా. సర్వవిద్యోఽపి బ్రాహ్మణోఽపి సన్ యథా- యేన ప్రకారేణ- మా- మాం హే గౌతమ అవదస్త్వం తామేవ విద్యాలక్షణాం వాచం మే బ్రూహీత్యజ్ఞానాత్- తేన త్వం జానీహి. తత్రాస్తి వక్తవ్యం- యథా- యేన ప్రకారేణేయం విద్యా ప్రాక్ త్వత్తో న బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతి- న గతవతీ. న చ బ్రాహ్మణా అనయా విద్యయాఽనుశాసితవన్తః. తదేతత్ప్రసిద్ధం లోకే యతః- యస్మాదు పురా- పూర్వం సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ- క్షత్రజాతేరేవానయా విద్యయా ప్రశాస

ఉ.— అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

సం-(ప్ర)శ్నాన్ పృష్టః శిష్యో గౌతమో బభూవ. క్షత్రియపరమ్పరయైవేయం విద్యా వర్తతే, న బ్రాహ్మణానాగతా. తథాప్యహం తే తాం వక్ష్యామి. త్వత్తః ప్రాగ్ బ్రాహ్మణాన్ న గమిష్యతి. అతో మయా యదుక్తం తత్ క్షన్తవ్యమ్ ఇతి తస్మై హోవాచ రాజా. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృచ్ఛ్రీ బభూవేత్యయుక్తం (కస్మాత్) గౌతమస్య వచనం రాజ్ఞో దుఃఖీభావకారణం తస్య ప్రత్యాఖ్యానాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) కిమితి తర్హి చిరం వసేత్యుక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేతి) సంవత్సరం వసేత్యుక్తవాన్. ఉక్తవ్యాఖ్యానే విశేషః. కథం రాజ్ఞో బ్రాహ్మణం ప్రత్యాజ్ఞాకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యతోఽపూర్వామితి) ప్రఖ్యానాదివిషయే హేతువచనం. న కేవలం విద్యావశాదేవ క్షత్రియత్వం, కిన్తు జాతితోఽపీత్యాహ. తత్ర బ్రాహ్మణాయాచితత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) విద్యాసమ్పన్నస్య ప్రశాస్తృత్వమిత్యర్థః. యథేత్యస్యానుషక్తం పూరయతి (యథేతి) ప్రసిద్ధిమేవ స్ఫోరయతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానామస్యా విద్యాయాః ప్రశాస్తృత్వస్య ప్రాగభావాదిత్యర్థః. ఇతశ్చాత్ర తాత్పర్యం కథయతి (క్షత్రియమేతి) ఉక్తప్రశ్నానాదికారణముపసంహరతి ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సహ కృచ్ఛ్రీ బభూవ తం హ చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార) ఏవముక్తో రాజా గౌతమస్య ప్రత్యాఖ్యానాయోగాం జ్ఞాత్వా కృచ్ఛ్రీ దుఃఖితో బభూవ. తం చ గౌతమం చిరం విద్యాగ్రహణం చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయామాస. (తం హోవాచ) ఏవమాజ్ఞాప్య రాజా తం గౌతమం పునరువాచ. కిమితి. (యథా మా త్వం గౌతమావదః యథేయం న ప్రాక్ త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతీత్యాది) హే గౌతమ. త్వం మాం యథావదః తథా కరిష్యామీతి శేషః. ఇయం విద్యా త్వత్తః పూర్వం బ్రాహ్మణాన్ న గచ్ఛతి. యస్మాదేవం తస్మాదితి యావత్. త్వత్తః ప్రాగ్బ్రాహ్మణాన్నగచ్ఛతి న ప్రాప్నోతి. తస్మాత్సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూత్ క్షత్రియజాతేరేవైతద్విద్యోపదేష్టృత్వం. అతో బ్రాహ్మణేష్వేతద్విద్యాయా అధ్యాపనాభావాదేవ సమీపం గమిష్యామీతి బుద్ధిర్మా కార్యా. చిరవాసో జ్ఞాపనమపి సోఢవ్య, మితి భావః. (తస్మై హోవాచ) అథ చిరకాలముషితవతే తస్మై గౌతమాయ రాజా విద్యాముపదిదేశేత్యర్థః. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేనాపాక్రియతే. తదపాకరణమను ఇతరేషామపాకరణమనుకూలం భవేదితి. అగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భో యః స ఉక్తో వాజసనేయకే. తం ప్రతి ప్రశ్నాః — ఉత్క్రాన్తిరాహుత్యోర్గతిః ప్రతిష్ఠా తృప్తిః పునరావృత్తిర్లోకం ప్రత్యుత్థాయీతి. తేషాం చాపాకరణముక్తం తత్రైవ — తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమేవాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్లామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామత ఇత్యాది. ఏవమేవ పూర్వవద్దివం తర్పయతః తే తత ఆవర్తేతే, ఇమామావిశ్య తర్పయిత్వా పురుషమావిశతః, తతః స్త్రియమావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి. తత్రాగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భమాత్రమేవం ప్రకారం భవతీత్యుక్తం. ఇహ తు తం కార్యారమ్భమగ్నిహోత్రాపూర్వపరిణామలక్షణం పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనోపాసనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సన్నాహ (అసౌ వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాది) ఇహ సాయం ప్రాతరగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే పయఆదిసాధనే శ్రద్ధాపురస్సరే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గభావితే కర్త్రాదికారకభావితే చాన్తరిక్షం క్రమేణోత్క్రమ్య ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యౌ సూక్ష్మభూతే అప్సమవాయిత్వాదప్శబ్దవాచ్యే శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యే. తయోరధికరణోఽగ్నిః — అన్యచ్చ తత్సమ్బద్ధం సమిదాద్యుచ్యతే. అసావగ్న్యాదిభావనా ఆహుత్యోః — సాపి శ్రద్ధైవ సర్వత్ర వర్త్యతే. అసౌ వావ లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. యథాఽగ్నిహోత్రాధికరణమాహవనీయ ఇహ. తస్య — అగ్నేర్ద్యులోకాఖ్యస్యాదిత్య ఏవ సమిత్ — తేన హీద్ధోఽసౌ లోకో దీప్యతే. అతస్సమిన్ధనాత్సమిదాదిత్యః. రశ్మయో ధూమః — తదుత్థానాత్. సమిధో హి ధూమ ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః — ప్రకాశసామాన్యాదాదిత్యకార్యత్వాచ్చ. చన్ద్రమా అఙ్గారాః — అహ్నః ప్రశమేఽభివ్యక్తేః. అర్చిషో హి ప్రశమేఽఙ్గారా అభివ్యజ్యన్తే. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః — చన్ద్రమసోఽవయవా ఇవ విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను యథాప్రశ్నమేవ ప్రతివచనముచితం — పఞ్చమం తు ప్రశ్నం ప్రాథమ్యేన ప్రతివదతా క్రమో నిరాకృతః — తత్ర కిం కారణం — అత ఆహ (పఞ్చమ్యామితి) అర్థక్రమమనుసృత్య పాఠక్రమోఽభిధాతవ్య ఇత్యర్థః. నను వాజసనేయకేఽగ్నిహోత్రప్రకరణేఽగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామం జగదిత్యుక్తం — తదేవేహాపి వివక్షితమితి కిమనేన పిష్టపేషణన్యాయేనేత్యాశఙ్క్యార్థభేదం వక్తుమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితమర్థమనువదతి (అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి) ఉక్తప్రకారమేవ ప్రదర్శయన్ ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యస్య జనకం ప్రతి షట్ప్రశ్నానుత్థాపయతి (తం ప్రతీతి) కార్యారమ్భస్తచ్ఛబ్దార్థః. అగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామో జగదిష్యతే. తత్రాగ్నిహోత్రే సాయం ప్రాతశ్చ హుతయోరాహుత్యోరస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తిః, ఉత్క్రాన్తయోః పరలోకం ప్రతిగతయోస్తత్ర ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠితయోస్స్వాశ్రయే సమ్పాద్యమానా తృప్తిః, తృప్తిమాపాద్యావస్థితయోః పునరి

మూ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

మంలోకం ప్రత్యావృత్తిః, అవ్యక్తమోరాశ్రయః పునరాకథమముం లోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతి, కిం కార్యారమ్భమధికృత్యోపట్టిరిత్యాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. తత్రైవ వాజసనేయకే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి జనకస్య ప్రతివచనం దర్శయతి (తేషాం చేతి) అపూర్వరూపేణ ఖల్వాహుతీ యజమానముత్క్రామన్తం పరివేష్ట్యోత్క్రామతః. తే చ ధూమాదినా యజమానేన సహ తరితమానిశతి తదా శ్రితత్వాత్తదావిశతః. తే పునరన్తరిక్షం యజమానాసహాలతయా స్థితే స్వయమన్తరిక్షాధికరణేన తదాహవనీయమివ కుర్వాతే- ఆహుత్యధికరణస్యాహవనీయత్వాత్. తత్ర వాయుం సమిధమివ కురుతః- వాయునాఽన్తరిక్షస్య సమిధ్యమానత్వాత్. శుక్లాం- శుద్ధామాహుతిమివ మరీచీరేవాధత్తే- మరీచీనామన్తరిక్షే వ్యాప్తత్వాత్. తే చాన్తరిక్షే స్థితే తన్నిష్ఠం యజమానం ఫలలోనము ఖమాదధాతే. తే పునరన్తరిక్షాదుత్క్రామతి యజమానేన సహోత్క్రామతః. యజమానేన చ ద్యులోకమానిశతి సహానిశతః. తమాదిత్యప్రభవాహవనీయం కుర్వాతే- ఆదిత్యం సమిధం, నిత్యావ్యన్తరిక్షేచ యదేవోక్తం. యథావా ఆహుతీపూర్వమన్తరిక్షంలోకం యత్ అత్యుక్తం- తస్మైవద్యులోకస్థం యజమానం ఫలదానేన సుఖినమాతన్వాతే. తే చార్థతః యేనతో ద్యులోకాద్యజమానేన పృథివీమానిశతి అభ్యాతేన సహావర్తేతే. స్వర్గే వీంచావిశ్య వీ పృథివీనా స్వాశ్రయం ఫ్లేష యిత్వా తేతస్మిం పురుషమాశ్రయ స్త్రావేశానావిశతః. పురుషాచ్చ రేతోద్వారాద్వితీయాం ప్రకృతిమాహిత్యగర్భీభూతం స్వాశ్రయం కర్మానుష్ఠానయోగ్యదేహభాగినమాపాదయతః. తతోఽసౌ సాంసారికం కర్మానుష్ఠాయ లోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతీతి సర్వం జనకేనోక్తమిత్యర్థః. తథాపి కథమగ్నిభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య వ్యక్తమేవ సఙ్క్షిప్యాహ (తత్రేతి) వాజసనేయకే ఇత్యర్థః. ప్రకృతశ్రుతేరర్థవిశేషం దర్శయతి (ఇహాప్వితి) పఞ్చధా- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్ప్రకారైరితి యావత్. పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధమవతార్య ప్రథమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ఇహేతి) అయంలోకః- భూలోకః. తస్మిన్నిత్యర్థః. ఆహుత్యోరప్యమవాయిత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (పయఆదీతి) తయోః శ్రద్ధాత్వసిద్ధ్యర్థం శ్రద్ధాపురస్సరమిత్యుక్తం. తయోరధికరణోఽగ్నిరిత్యాధికల్పనోపయోగిత్వేన విశేషణాన్తరమాహ (ఆహవనీయేతి) తయోస్స్వాతన్త్ర్యం పరిహరతి (కర్త్రాదీతి) అధికరణశబ్దో భావప్రధానో ధర్మిపరః. కాల్పనికో ద్యులోకాద్యాఖ్యోఽగ్నిః. (తస్మృద్ధనిరితి) తత్ప్రయోగోఽగ్నివిషయః. అన్యచ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (సమిదాదీతి) ఆదిత్యో ధూమార్చిరఙ్గారాదివిషయః. పర్యాయతాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరాణి వ్యాకరోతి (అసావిత్యాదినా) ఇహేతి- ఏతల్లోకసిద్ధః పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. తదుత్థానాదిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాగ్నిహోత్రం గృహ్యతే. ౧

రం.— తత్ర * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాప ఇతి పఞ్చసు ప్రశ్నప్రతివచనస్యేతర ప్రతివచనానుకూలత్వాత్ ప్రథమతస్తదేవాహ (అసౌవావలోకో గౌతమాగ్నిః) హే గౌతమ. అసౌలోకః- స్వర్గలోక ఏవాగ్నిః. (తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్) ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. (రశ్మయో ధూమః) ధూమస్య సమిత్ప్రభవత్వాన్నాదిత్యరశ్మీనాం ధూమత్వం. (అహరర్చిః) ప్రకాశకత్వాత్. (చన్ద్రమా అఙ్గారాః) అర్చిః ప్రశమకాలభవత్వాచ్చ చన్ద్రమసోఽఙ్గారత్వం. (నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః) చన్ద్రావయవవదుపలభ్యమానత్వాద్విస్ఫులిఙ్గత్వం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్- యథోక్తలక్షణేఽగ్నౌ దేవాః- యజమానప్రాణా అగ్న్యాదిరూపా అధిదైవతం శ్రద్ధాం - అగ్నిహోత్రాహుతిపరిణామావస్థారూపాః సూక్ష్మా ఆపః శ్రద్ధాభావితాః శ్రద్ధా ఉచ్యన్తే- * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపాం హోమ్యతయా ప్రశ్నే శ్రుతత్వాత్. * శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయ ప్రచరన్తీతి చ విజ్ఞాయతే. తాం శ్రద్ధామబ్రూపాం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా - అపాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం ద్యులోకాగ్నౌ హుతానాం పరిణామః సోమో రాజా సమ్భవతి. యథా బీజాదాదిప్పురస్యా బీజగాదిషు ధుకరోపనీతాన్తలాదిత్యేయ ఆదికార్యం రోహితాదిరూపలక్షణమారభన్త ఇత్యుక్తం- తథేహాగ్నిహోత్రాహుతిసమవాయిన్యః సూక్ష్మాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా అపో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య చాన్ద్రం కార్యమారభన్తే ఫలరూపమగ్నిహోత్రాహుత్యోః. యజమానాశ్చ తత్కర్తార ఆహుతిమయా ఆహుతిభావనాభావితా ఆహుతిరూపేణ కర్మణా ఆకృష్టాః శ్రద్ధాఽప్సమవాయినో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య సోమభూతా భవన్తి. తదర్థం హి తైరగ్నిహోత్రం హుతం. అత్ర త్వాహుతిపరిణామ ఏవ పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధక్రమేణ ప్రాధాన్యేన వివక్షితః ఉపాసనార్థం- న యజమానానాం గతిః. తాం త్వవిదుషాం ధూమాదిక్రమేణోత్తరత్ర వక్ష్యతి, విదుషాం చోత్తరాం విద్యాకృతాం,.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగేన దేవాన్ విశదయతి (యజమానేతి) ప్రత్యయవిశేషత్వేన శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (అగ్నిహోత్రేతి) కిఞ్చ- ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్, ప్రశ్నే చాపాం హోమ్యత్వేన శ్రుతత్వాత్, ప్రతివచనేపి తాః శ్రద్ధాశబ్దితా హోమ్యతయా వివక్షితా ఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి) అప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్య వృద్ధవ్యవహారప్రయోగాభావాన్నైవమిత్యాశఙ్క్యాహ- (శ్రద్ధేతి) కథమాపః శ్రద్ధాశబ్దేన ప్రసిద్ధవదుచ్యన్తే- తత్రాహ (శ్రద్ధామితి) శ్రద్ధాపూర్వకహోమముద్దిశ్య సయస్సోమాజ్యాహుతిసాధనం సంపాద్య జుహోతీతి తైత్తిరీయకాః పఠన్తి- తథా చాప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తం-మ

ఉ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదభ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ం రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షగ్ం సమ్భవతి. … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ధువిద్యాయామితి శేషః. చాన్ద్రం కార్యం- చన్ద్రసమీపస్థం తత్సదృశం శరీరమిత్యర్థః. తథాపి యజమానానాం కథం ఫలిత్వం - అత ఆహ (యజమానాశ్చేతి) ఆహుతీతచ్ఛబ్దేన గృహ్యతే. ప్రాధాన్యం మయడర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (ఆహుతిభావనాభావితా ఇతి) అత్ర ఆస్తృతాః. తదనుసారిణః. తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. శబ్దావితత్త్వఫలమాహ (ఆహుతిరూపేణేతి) తేనాకృష్టత్వం - వశీకృతత్వం. ఆహుతిభావనాభావితా ఇత్యుక్తం స్పష్టయతి (శ్రద్ధేతి) తత్పూర్వకం పయస్సోమాదిసాధ్యం యత్కర్మ- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. సోమభూతాః - తత్సమీపస్థం శరీరం ప్రాప్యతత్స్వరూపా ఇత్యర్థః. కథం సోమసారూప్యం ధర్మిగం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదగ్నమితి) యజమానానాం సోమభావో గతిమన్తరేణ న సిధ్యతి- తథా చ వక్తవ్యా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఆహవనీయోऽగ్నిస్సప్తమ్యర్థః. సా తర్హి కుత్రోచ్యతే- న హి తదుత్క్రమన్తరేణ యథోక్తం ఫలం సిధ్యతి- అత ఆహ (తాం త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి) ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే ద్యులోకలక్షణాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాశబ్దితా అపో జుహ్వతి. ఆత్మధర్మభూతబుద్ధివిశేషలక్షణశ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసమ్భవాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకర్తృత్వం కథమితి వాచ్యం- ఇన్ద్రియాణాముపాదేయభూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకగమనాసమ్భవాదిన్ద్రియాణాం హోతృత్వముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ద్యులోకాదిప్రాపకకర్మణామిన్ద్రియాధీనత్వాద్వా తథోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతి) ఏవం స్వకర్మభిర్ద్యులోకం గతో జీవః స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. న చాప్ఛబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావే కథితే కథం జీవస్య సోమరాజభావ ఉచ్యత ఇతి వాచ్యం- ఉత్తరత్ర పితృయాణే * ఏష సోమో రాజేతి చన్ద్రమసం ప్రాప్తస్య జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాదత్ర నిర్దిశ్యమానసోమరాజభావస్యాపి భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తజీవవిషయత్వాత్…. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ద్వితీయహోమపర్యాయార్థమాహ- పర్జన్యో వావ- పర్జన్య ఏవ గౌతమాగ్నిః. పర్జన్యో నామ - వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతావిశేషః. తస్య వాయురేవ సమిత్- వాయునా హి పర్జన్యోऽగ్నిస్సమిధ్యతే- పురోవాతాదిప్రాబల్యే వృష్టిదర్శనాత్. అభ్రం ధూమః- ధూమకార్యత్వాద్ధూమవచ్చ లక్ష్యమాణత్వాత్. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - కాఠిన్యాద్విద్యుత్సమ్బన్ధాద్వా. (హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః) హ్రాదనయః- గర్జితశబ్దా మేఘానాం. విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ద్వితీయహోమసమ్బన్ధీ ద్వితీయః పర్యాయః- తస్యార్థం నిర్జ్ఞాతుం తమేవ పర్యాయమాదత్తే శ్రుతిరిత్యర్థః. పురోవాతాదీత్యాదిశబ్దేన వర్షహేతుర్వాయుభేదో గృహ్యతే. ఉక్తం చాభ్రాణాం ధూమకార్యత్వం పౌరాణికైః * యజ్ఞధూమోద్భవం త్వభ్రం ద్విజానాం చ హితం సదా। దావాగ్నిధూమసమ్భూతమభ్రం వనహితం స్మృతం। మృతధూమోద్భవం త్వభ్రమశుభాయ భవిష్యతి। అభిచారాగ్నిధూమోత్థం భూతనాశాయ వై ద్విజా ఇతి. ౧

రం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదిత్యాది) పర్జన్యః- వృష్టిప్రవర్తకో దేవః. హ్రాదనయః- మేఘగర్జితాని. శిష్టం స్పష్టం. అత్ర వాయ్వాదీనాం సమిదాదికల్పనానిమిత్తం యథాయోగ్యమన్వేషణీయం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః- పూర్వవత్సోమం రాజానం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్వర్షం సమ్భవతి- శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః సోమాకారపరిణతాః ద్వితీయే పర్యాయే పర్జన్యాగ్నిం ప్రాప్య వృష్టిత్వేన పరిణమన్తే. …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మం యజమానస్య ప్రాణాః- ఇన్ద్రాదయస్త్వధిదైవతం దేవా ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సోమం రాజానమిత్యాది వ్యాచష్టే (శ్రద్ధాఖ్యా ఇతి). …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమం రాజానం జుహ్వతి) ద్యులోకభోగనిమిత్తకర్మావసానే సోమరాజశబ్దితస్స దేహో ద్రవీభూయ సహ జీవేన మేఘమణ్డలే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిదాకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నꣳ సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో జిహ్వాఽర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

యోషా వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదుపమన్త్రయతే స ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః. ౧

శం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) పూర్వవత్ తస్యాః - పృథివ్యాఖ్యస్యాగ్నేః సంవత్సర ఏవ సమిత్ - సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి. ఆకాశో ధూమః - పృథివ్యా ఇవోత్థిత ఆకాశో దృశ్యతే - యథాఽగ్నేర్ధూమః; రాత్రిరర్చిః - పృథివ్యా హ్యప్రకాశాత్మికాయా అనురూపా రాత్రిః - తమోరూపత్వాత్. అగ్నేరివానురూపమర్చిః దిశోఽఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ కాలేన సమిద్ధా హి పృథివీ సస్యాదినిష్పత్తయే భవతి (ఆకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిః) నీలరూపాశ్రయపృథివ్యగ్నేరనురూపత్వాద్రాత్రేరర్చిష్ట్వం ౧

శం.— (తస్మిన్నిత్యాది) సమానం. తస్యా ఆహుతేరన్నం- వ్రీహియవాది సమ్భవతి ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి) శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాని భూతసూక్ష్మాణి ఇన్ద్రియసంయుక్తాని స్వర్గభోగయోగ్యదేహాకారేణ పరిణతాని సుకృతక్షయే ద్రవీభూతాని సన్తి పర్జన్యమనుప్రవిశ్య వర్షరూపాణి భూత్వా పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా భవన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః. తస్య వాగేవ సమిత్ - వాచా హి - ముఖేన సమిధ్యతే పురుషః- న మూకః. ప్రాణో ధూమః- ధూమ ఇవ ముఖాన్నిర్గమనాత్. జిహ్వాఽర్చిః- లోహితత్వాత్. చక్షురఙ్గారాః- భాసఆశ్రయత్వాత్. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః- విప్రకీర్ణత్వసామ్యాత్. ౧

రం.— (పురుషో వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్య వాగేవ సమిత్) వాచా హి సమిధ్యతే పురుషః - న వాగ్మీ. అతో వాక్సమిత్. ఏవమన్యదపి ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— సమానమన్యత్. అన్నం జుహ్వతి - వ్రీహ్యాదిసంస్కృతం. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి) ఏవం వ్రీహ్యాద్యన్నరూపాణి భూతసూక్ష్మాణి జీవసంశ్లిష్టాని పురుషేణాద్యమానాని పురుషే రేతోరూపేణ పరిణమన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోషా వావ గౌతమాగ్నిః. తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా పుత్రాద్యుత్పాదనాయ సమిధ్యతే. యదుపమన్త్రయతే స ధూమః - స్త్రీసమ్భవాదుపమన్త్రణస్య. యోనిరర్చిః - లోహితత్వాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః- అగ్నిసమ్బన్ధాత్. అభినన్దాః - సుఖలవా విస్ఫులిఙ్గాః- క్షుద్రత్వాత్. అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౧

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే. ౧

రం.— (యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం లోహితత్వాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. అన్తఃకరణం-మిథునీకరణం. అభినన్దాః- తజ్జన్యసుఖలవాః. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీతి. ఏవం శ్రద్ధాసోమవర్షాన్నరేతోహవనపర్యాయక్రమేణాప ఏవ గర్భీభూతాస్తాః. తత్రాపామాహుతిసమవాయిత్వాత్ ప్రాధాన్యవివక్షయాఽఽపః పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచసో భవన్తీతి- నత్వాప ఏవ కేవలాస్సోమాదికార్యమారభన్తే. నచాపోఽత్రివృత్కృతాస్సన్తీతి. త్రివృత్కృతత్వేఽపి విశేషసంజ్ఞాలాభో దృష్టః పృథివీయమిమా ఆపోఽయమగ్నిరిత్యన్యతమబాహుల్యనిమిత్తః. తస్మాత్సముదితాన్యేవ భూతాని బాహుల్యాత్కర్మసమవాయీని సోమాదికార్యారమ్భకాణ్యప ఇత్యుచ్యన్తే. దృశ్యతే చ ద్రవబాహుల్యం సోమవృష్ట్యన్నరేతోదేహేషు బహు ద్రవం చ శరీరం- యద్యపి పార్థివం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ— తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఏవమితి) యథోక్తరీత్యా శ్రద్ధాదీనాం రేతోన్తానాం ద్యుపర్జన్యలోకాదిషు యోషిదన్తేష్వగ్నిషు హవనాని- తేషాముక్తైకస్మిన్ పర్యాయే యః క్రమో వ్యాఖ్యాతః- తేనేతి యావత్. కథం పునరాపో గర్భీభవన్తి-భూతాన్తరాణామపి తుల్యో గర్భీభావః- తస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. అత ఆహ (తత్రేతి) భూతానాం మధ్యే కిమిత్యపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా నిర్దేశః - తాసామేవ కేవలానాం కార్యారమ్భకత్వవివక్షా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (నత్వితి) భూతాన్తరాసహకృతానాం కేవలానామపామారమ్భకత్వే యదారబ్ధం కార్యం- న తద్భోగాయతనం- తస్య జలబుద్బుదవదత్యన్తచఞ్చలత్వాదిత్యర్థః. కేవలానామప్త్వం యుక్తమిత్యుక్తం. ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (నచేతి) ఇతిశబ్దః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి శ్రుతేరితి హేత్వర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే కథం దృష్టో విశేషవ్యపదేశో యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్రివృత్కృతత్వేఽపీతి) అపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్ద ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కేవలానామపామసత్త్వాదితి యావత్. కథమారమ్భకేషు భూతేష్వపాం బాహుల్యమవగతమిత్యాశఙ్క్య కార్యద్వారా తదధిగతిరిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సోమాదీనామబ్బాహుల్యేఽపి కథం పార్థివశరీరస్య తద్బాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు ద్రవం చేతి).. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతీతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి) రేతోరూపాణి తాని భూతాని ద్వారా స్త్రియం ప్రవిశ్య గర్భత్వేన పరిణమన్త ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ర పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం రేతోరూపా ఆపో గర్భీభూతాః ఇతి తు- ఏవం తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి వ్యాఖ్యాత ఏకః ప్రశ్నః. యత్తు ద్యులోకాదిమాం ప్రత్యావృత్తయోరాహుత్యోః పృథివీం పురుషం స్త్రియం క్రమేణావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి వాజసనేయక ఉక్తం- తత్ప్రాసఙ్గికమిహోచ్యతే. ఇహ చ ప్రథమే ప్రశ్న ఉక్తం * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి- తస్య చాయముపక్రమః - స గర్భః - అపాం పఞ్చమః పరిణామవిశేషః ఆహుతికర్మసమవాయినీనాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం. ఉల్బావృతః - ఉల్బేన - జరాయుణాఽఽవృతః - వేష్టితో దశ వా నవ వా మాసానన్తః - మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా యావద్వా - యావతా కాలేన న్యూనేనాతిరిక్తేన వాఽనన్తరం జాయతే. (ఉల్బావృత ఇత్యాది) వైరాగ్యహేతోరిదముచ్యతే. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్యోల్బాశుచిపటావృతస్య లోహితరేతోఽశుచిబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధశక్తిబలవీర్యతేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య శయనం. తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిరిజ్జన్మేతి వైరాగ్యం గ్రాహయతి ముముక్షూన్ముహూర్తమప్యసహ్యం దశ వా నవ వా మాసానతిదీర్ఘకాలమన్తశ్శయిత్వేతి. ౧

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్ననిర్ణయముపసంహర్తుం పాతనికాం కరోతి (తత్రేతి) యోషాగ్నావితి యావత్. గర్భీభూతాః- పురుషవచసో భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తార్థం వాక్యం యోజయతి (ఇతి త్వితి) అపాం గర్భీభావోక్తిమాత్రేణ పురుషవచస్త్వస్యానిర్ణీతత్వాదలముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య తస్య తాత్పర్యమాహ (యత్త్వితి) ఆహుత్యోః- సమ్బన్ధితి శేషః. ప్రాసఙ్గికం- గర్భీభావోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ఇహేతి- ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ప్రాసఙ్గికేం న సఙ్గత్యన్తరమస్త్యేవ పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరస్తి సఙ్గతిరితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (ఇహ చేతి) ప్రజానామూర్ధ్వగమనముత్తర

ఉ.— స జాతో యావదాయుషం జీవతి తం ప్రేతం దిష్టమితో౽గ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సంభూతో భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డః.

త్ర నిరూపయిష్యతే- తాదర్థ్యేన తాసామప్యుత్పత్తిరేవోచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వివిధాం సంఖ్యాముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (స గర్భ ఇతి) సోమవృష్ట్యన్నరేతాంస్యపేక్ష్య పఞ్చమత్వం గర్భాఖ్యస్య పరిణామస్య ద్రష్టవ్యం. ఆపాం ప్రకృతత్వద్యోతనార్థమాహుతీత్యాదివిశేషణద్వయం. అథవా-పూర్వోక్తాత్కాలాన్న్యూనేనాధికేన వా కాలేన యావతా జన్తుస్సమగ్రాఙ్గో జాయతే- తావతా కాలేన కుక్షౌ శయిత్వేతి సమ్బన్ధః. అనన్తరం- యోనితో నిర్గమనకారణీభూతకర్మాభివ్యక్తేరితి శేషః; ఉల్బావృతత్వం, కుక్షౌ చిరం శయనం, యోనితో నిస్సరణ, మిత్యేతదశేషమపి ప్రసిద్ధం కిమితి శ్రుత్యా వ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఉల్బావృత ఇత్యాదీతి) వైరాగ్యార్థత్వమస్య స్ఫుటయతి (కష్టం హీతి) శ్లేష్మాదీత్యాదిశబ్దేనాసృఙ్మూత్రస్నాయుమజ్జాదీని గృహ్యన్తే. (తదనులిప్తస్యేతి) తచ్ఛబ్దో మూత్రపురీషాదివిషయః. శక్తిః- బుద్ధిసామర్థ్యం. బలం- దేహసామర్థ్యం. తేజః- శరీరగతా కాన్తిః. ప్రజ్ఞా- చేతనా జీవధర్మః. చేష్టా- ప్రాణధర్మః. తాః నిరుద్ధా యస్యేతి విగ్రహః. మాతురుపదేశే శయనస్య కష్టత్వే౽పి జఠరాద్యోనిద్వారా నిస్సరణం సుఖకరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత ఇతి) తద్ద్వారాపి హాకత్వప్రకారమభినయతి (ముహుర్ముహురితి) యన్త్రాతురన్తశ్శయనం ముహుర్ముహురుపపీడనస్సహం- తత్కష్టం దీర్ఘకాలం శయితుం శక్యం. కథం చ దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా పునర్యోనిద్వారాదుష్కరం నిస్సరణం దుస్సహం స్యాదితి వైరాగ్యం గ్రాహయతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఉక్తప్రకారేణ శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాహుతీనాం పఞ్చమ్యాహుతావప్శబ్దితాని భూతసూక్ష్మాణి పురుషశబ్దాభిలపనీయాని భవన్తీత్యర్థః. ఇతిశబ్దః పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థః. (స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వా౽థ జాయతే) సః గర్భః ఉల్బేన- జరాయుణా వేష్టనేన వేష్టితస్సన్ దశ వా మాసానన్తః- మాతృకుక్షౌ శయిత్వా. యావద్వా- నవ వా ఏకాదశ వా ద్వాదశ వా మాసాః కుక్షౌ శయిత్వా అథ- అనన్తరం జాయత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— స ఏవం జాతో యావదాయుషం పునః ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయ కర్మ కుర్వన్- కులాలచక్రవద్వా తిర్యగ్భ్రమణాయ- యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావజ్జీవతి. తమేనం క్షీణాయుషం ప్రేతం- మృతం. దిష్టం- కర్మణా నిర్దిష్టం పరలోకం ప్రతి- యది చేజ్జీవన్ వైదికే కర్మణి జ్ఞానే వా౽ధికృతః. తమేనం మృతమితః- అస్మాద్గ్రామాదగ్నయే- అగ్న్యర్థమృత్విజో హరన్తి పుత్రా వా౽న్త్యకర్మణే. యత ఏవ ఇతః- ఆగతో౽గ్నేస్సకాశాచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ, యతశ్చ పఞ్చభ్యో౽గ్నిభ్యస్సంభూతః- ఉత్పన్నో భవతి,- తస్మా ఏవాగ్నయే హరన్తి స్వామేవ యోనిమగ్నిం హాపయన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— జాతస్య పునస్సరణార్థం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవమితి) యావదాయుషమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (పునరితి) ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనార్థం వా కులాలచక్రవత్తిర్యగ్భ్రమణార్థం వా నిషిద్ధం కర్మ పౌనఃపున్యేనాచరన్ యావత్కర్మణార్జితమాయుః- తావదస్మిన్ దేహే జీవతి, తతో మ్రియతే. తథా చ జాతస్య మృత్యుర్ధ్రువో న్యాయ్యా నాస్తి సమ్యగ్జ్ఞానం వినా స్వస్తి ప్రాప్తిరిత్యర్థః. అస్తు తర్హి మృతస్య కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) సర్వస్య తర్హి మృతస్య పారలౌకికత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) తదా పరలోకం ప్రతి కర్మణా నిర్దిష్టమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యదుక్తం చ తన్మృతస్యాగ్నయే హరణమిత్యాహ (యత ఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స జాతో యావదాయుషం జీవతి) సః గర్భో జాతశ్చ యావదాయుర్జీవతీత్యర్థః (తం ప్రేతం దిష్టమితో౽గ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సంభూతో భవతి) ఆయుఃక్షయసమయ ఏవ తం ప్రేతం పురుషం దిష్టం- పరలోకాయ నిర్దిష్టం అథవా- దిష్టం- కర్మానుసృత్య. యతః- ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నిభ్యః- ఇహాగతః, యతశ్చ- యోషిద్రూపాగ్నేస్సంభూతః- ఉత్పన్నః, - తస్మా అగ్నయ ఏవ దేహా హరన్తి. తతశ్చ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పునరపి సంప్రమతీత్యర్థః. అయం చోపన్యాసో వైరాగ్యహేతోః. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్య ఉల్బాశుచిపటావృతస్య శుక్లశోణితబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధవీర్యబలశక్తితేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య బహుకాలం శయనం, తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిః, కర్మణోపాత్తం యావదాయుః- తావదేవ జీవనం, పునరపి ఘటీయన్త్రఘటికాన్యాయేనారోహణావరోహణలక్షణం భ్రమణం, హి ప్రాయమాణం వైరాగ్యముపాదయతి- అత ఏతదుపన్యస్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్య ఇత్థం విదుః యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాꣳస్తాన్॥ ౧

శం.— * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రత్యుపన్యస్తోఽపాకర్తవ్యతయా. తత్ తల్లోకం ప్రత్యుత్థితానామధికృతానాం గృహమేధినాం యే ఇత్థం — ఏవం యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనం — ద్యులోకాద్యగ్నిభ్యో వయం క్రమేణ జాతా అగ్నిస్వరూపాః పఞ్చాగ్న్యాత్మాన ఇత్యేవం విదుః — జానీయుః. కథమవగమ్యతే ఇత్థం విదురితి గృహస్థా ఏవోచ్యన్తే — నాన్య ఇతి. గృహస్థానాం యే త్వనిత్థంవిదః కేవలేష్టాపూర్తదత్తపరాః — తే ధూమాదినా చన్ద్రం గచ్ఛన్తీతి వక్ష్యతి. యే చారణ్యోపలక్షితా వైఖానసాః పరివ్రాజకాశ్చ శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే — తేషాం చేత్థంవిద్భిః సహార్చిరాదినా గమనం వక్ష్యతి. పారిశేష్యాదగ్నిహోత్రాహుతిసమ్బన్ధాచ్చ గృహస్థా ఏవ గృహ్యన్తే — ఇత్థం విదురితి. నను బ్రహ్మచారిణోఽప్యగృహీతా గ్రామశ్రుత్యాఽరణ్యశ్రుత్యా చానుపలక్షితాశ్చ విద్యన్తే — కథం పారిశేష్యసిద్ధిః. నైష దోషః — పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాత్. ఊర్ధ్వరేతసాం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాముత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాః ప్రసిద్ధః — అతస్తేఽప్యరణ్యవాసిభిః సహ గమిష్యన్తి. ఉపకుర్వాణకాస్తు స్వాధ్యాయగ్రహణార్థా ఇతి న విశేషనిర్దేశార్హాః. నన్వూర్ధ్వరేతస్త్వం చేదుత్తరమార్గప్రతిపత్తికారణం పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాదిష్యతే — ఇత్థంవిత్త్వమనర్థకం ప్రాప్తం. న — గృహస్థాన్ప్రత్యర్థవత్త్వాత్. యే గృహస్థా అనిత్థంవిదః — తేషాం స్వాభావికతో దక్షిణో ధూమాదిః పన్థాః ప్రసిద్ధః. తేషాం యే ఇత్థంవిదః — సగుణం వాఽన్యద్బ్రహ్మ విదుః — * అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవేతి లిఙ్గాత్ — ఉత్తరేణ తే గచ్ఛన్తి. నన్వూర్ధ్వరేతసాం గృహస్థానాం చ సమానే ఆశ్రమిత్వే ఊర్ధ్వరేతసామేవోత్తరేణ పథా గమనం — న గృహస్థానామిత్యయుక్తమగ్నిహోత్రాదివైదికకర్మబాహుల్యే చ సతి. నైష దోషః — అపూతా హి తే — శత్రుమిత్రసంయోగనిమిత్తౌ హి తేషాం రాగద్వేషౌ, తథా ధర్మాధర్మౌ హింసానుగ్రహనిమిత్తౌ, హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాది, చ బహ్వశుద్ధికారణమపరిహార్యం తేషాం — అతోఽపూతాః. అపూతత్వాన్నోత్తరేణ పథా గమనం. హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాదిపరిహారాచ్ఛుద్ధాత్మానో, హీతరే శత్రుమిత్రరాగద్వేషాదిపరిహారాద్విరజసః — తేషాం యుక్త ఉత్తరః పన్థాః. తథా చ పౌరాణికాః * యే ప్రజామీషిరేఽధీరాస్తే శ్మశానాని భేజిరే. యే ప్రజాం నేషిరే ధీరాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిర ఇత్యాహుః. ఇత్థంవిదాం గృహస్థానామరణ్యవాసినాం చ సమానమార్గత్వే, ఽమృతత్వఫలే చ సతి, అరణ్యవాసినాం విద్యానర్థక్యం ప్రాప్తం. తథా చ శ్రుతివిరోధః * న తత్ర దక్షిణా యన్తి నావిద్వాంసస్తపస్విన ఇతి, * స ఏనమవిదితో న భునక్తీతి చ విరుద్ధం. న — ఆభూతసంప్లవస్థానస్యామృతత్వేన వివక్షితత్వాత్. తత్రైవోక్తం పౌరాణికైః * ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి. యచ్చాత్యన్తికమమృతత్వం — తదపేక్ష్య * న తత్ర దక్షిణా యన్తి * స ఏనమవిదితో న భునక్తీత్యాద్యాః శ్రుతయ ఇత్యతో న విరోధః. * న చ పునరావర్తన్త ఇతి * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇత్యాది శ్రుతివిరోధ ఇతి చేన్న — ఇమం మానవమితి విశేషణాత్, * తేషామిహ న పునరావృత్తిరస్తీతి చ. యది హ్యేకాన్తేనైవ నావర్తేరన్ — ఇమం మానవ, మిహేతి చ విశేషణమనర్థకం స్యాత్. ఇమమిహేత్యాకృతిమాత్రముచ్యత ఇతి చేన్న — అనావృత్తిశబ్దేనైవ నిత్యానావృత్త్యర్థస్య ప్రతీతత్వాదాకృతికల్పనాఽనర్థికా. అత ఇమమిహేతి చ విశేషణార్థవత్త్వాయాన్యత్రావృత్తిః కల్పనీయా. న చ సదేకమేవాద్వితీయమితి విజ్ఞాతవతాం మూర్ధన్యనాడ్యాఽర్చిరాదిమార్గేణ గమనం — * బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి * తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి అత్రైవ సమవలీయన్త ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నను తస్మాత్ — జీవాదుచ్చిక్రమిషోః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి — సహైవ గచ్ఛన్తీత్యయమర్థః కల్ప్యత ఇతి చేన్న — * అత్రైవ సమవలీయన్త ఇతి విశేషణానర్థక్యాత్. * సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి చ ప్రాణైర్గమనస్య ప్రాప్తత్వాత్. తస్మాదుత్క్రామన్తీత్యాశఙ్కైవైషా. యదాపి మోక్షస్య సంసారగతివైలక్షణ్యాత్ప్రాణానాం జీవేన సహాగమనమాశఙ్క్య తస్మాన్నోత్క్రామన్తీత్యుచ్యతే — తదాపి * అత్రైవ సమవలీయన్త ఇతి విశేషణమనర్థకం స్యాత్ — న చ ప్రాణైర్వియుక్తస్య గతిరుపపద్యతే జీవత్వం వా. సర్వగతత్వాత్సదాత్మనో నిరవయవత్వాత్ ప్రాణసంబన్ధమాత్రమేవ హ్యగ్నివిస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వభేదకారణమిత్యతస్తద్వియోగే జీవత్వం గతిర్వా న శక్యా పరికల్పయితుం — శ్రుతయశ్చేత్ప్రమాణం. న చ సతోఽణురవయవః స్ఫుటితో జీవాఖ్యః సంసారం ధిదీర్షుర్గచ్ఛతీతి శక్యం కల్పయితుం. తస్మాత్ * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య ప్రాణైః సహ నాడ్యా గమనం, సాపేక్షమేవ చామృతత్వం — న సాక్షాన్మోక్ష ఇతి గమ్యతే — * తదపరాజితా పూస్తదైరంమదీయం సరశ్చ త్వాద్యన్తత్వాత్ * తేషామేవైష బ్రహ్మలోక ఇతి విశేషణాత్. అతః పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థా యే, యే చేమేఽరణ్యే వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చ సహ నైష్ఠికబ్రహ్మచారిభిః శ్రద్ధా తప ఇత్యేవముపాసతే — శ్రద్ధధానాస్తపస్వినశ్చేత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దస్తాత్పర్యార్థః — * ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసత ఇతి యద్వత్ — శ్రుత్యన్తరాత్. యే చ సత్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యముపాసతే — తే సర్వేఽర్చిషం — అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసంభవన్తి — ప్రతిపద్యన్తే. సమానమన్యచ్చతుర్థగతివ్యాఖ్యానేన. ౧

ఆ.— * స హ కృచ్ఛ్రీబభూవేత్యాదినోక్తమనువదతి (వేత్థేతి) ప్రత్యుపస్థితః — ప్రజోత్పత్తిప్రపఞ్చనేన ప్రసఙ్గసఙ్గతిరుక్తా. తద్య ఇత్థం విదురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థమేవ స్ఫుటయతి (లోకమితి) నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. వేదనప్రకారమనువదతి (ద్యులోకాదీతి) తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సాధారణోక్త్యా విశేషే సఙ్కోచో హేతుం వినా న సిధ్యతీతి శఙ్కతే (కథమితి) పారిశేష్యం సఙ్కోచకమితి పరిహరతి (గృహస్థానామితి) షష్ఠీ నిర్ధారణే. అతశ్చ కేవలకర్మిణో గృహస్థా న విదురితి గ్రహణమర్హన్తీతి శేషః. పరివ్రాజకా వానప్రస్థాశ్చ గృహ్యన్తామితి చేత్. నేత్యాహ (యే చేతి) తేషాం తత్ర గ్రహణం. అత ఆహ (పారిశేష్యాదితి) గృహస్థ ఏవ హేత్వన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రా

త్రేతి) తదాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకం జగదత్ర పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేన దర్శనముత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనం చోద్యతే- అతో విద్యాయాస్తస్య ప్రస్థానాద్గృహస్థానామపి తత్సమ్బన్ధస్య ప్రాప్తత్వాత్ తేషామేవేహ గ్రహణముచితమిత్యర్థః. పారిశేష్యమాక్షిపతి (నన్వితి) గ్రామే సపత్నీకా వానప్రస్థాః- నచ బ్రహ్మచారిణాం పత్నీసమ్బన్ధః- తతో గ్రామశ్రుత్యా బ్రహ్మచారిణో౽గృహీతాః. గురుకులవాసిత్వాచ్చ నారణ్యశ్రుత్యోపలక్షితాః. అతస్తేషామిహ గ్రహణసమ్భవాన్న పారిశేష్యమిత్యర్థః. కిం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాం శ్రేష్ఠం విదుషిపిస్య హేయ్యరణా - కిం వోపకుర్వాణా ఇతి వికల్ప్య ద్వితీయం దూషయతి (నైవరోగాప ఇతి) * అష్టాశీతిసహస్రాణి యతీనామూర్ధ్వరేతసాం । స్మృతం స్థానం తు యత్తేషాం తదేవ గురువాసినామిత్యాదిపురాణస్మృతేః శ్రుతిషు ఉక్తత్వేన ప్రామాణ్యాన్నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణామూర్ధ్వరేతసామమృతత్వసమ్బన్ధో నోత్తరాయణేనోపలక్షితో దేవయానాఖ్యో మార్గో౽ముఖ్యవకాశః ప్రసిద్ధః. తస్మాత్తేషామరణ్యవాసిభిస్సహోపలక్షిత బ్రహ్మచర్యేణైవార్చిరాదిగతలాభాన్న పఞ్చాగ్నివిత్త్వేన ప్రయోజనమితి పారిశేష్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (ఉపకుర్వాణకాస్త్వితి) తేహి స్వాధ్యాయగ్రహణార్థాః- తస్మిన్ గృహీతే స్వేచ్ఛావశాదాశ్రమాన్తరం గృహ్ణన్తస్తత్తదాశ్రమైవఫలవన్తో భవన్తీతి న గృహస్థాదిభ్యోవిభజ్యోక్తం విదురితి నిష్టాశమస్మాన్నిత్యర్థః. కిం నైష్ఠికానాం బ్రహ్మచారిణాముత్తరమార్గప్రాప్తిరూర్ధ్వరేతస్త్వేనైవాభ్యుపగమ్యతే - ఉత తేష్వపి తేష్వన. నాద్యః- తేనైవోత్తరమార్గప్రాప్తిసమ్భవాదసర్థకమిత్థం విద్వం ప్రాప్తమితి శ్రుతివిరోధాత్. ద్వితీయే తు పారిశేష్యాసిద్ధితాదవస్థ్యమితి శఙ్కార్థః. కిముత్థం విద్వం నైష్ఠికాన్ ప్రత్యసర్థకమిత్యుచ్యతే- కిం వా సర్వానేవ ప్రతి పక్షద్వయమపేక్ష్య ద్వితీయం దూషయతి (సగృహస్థానితి) తాన్ ప్రత్యర్థవత్త్వమేవేత్థంవిత్త్వస్య భజ్యసంపూర్ణయతే (యేగృహస్థా ఇతి) స్వభావతః- తదసత్త్వే తేషాం పూర్తిబలాదిత్యర్థః. తేషామేవ- గృహస్థానాం మధ్యే యే నైనం విదుః తేన ప్రకారేణేత్థం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం విదుః- అగ్నిభ్యో౽న్యద్వా సగుణం బ్రహ్మ విద్యుః- తే దేవయానేన- ఉత్తరేణ పథా గచ్ఛన్తీతి సమ్బన్ధః. న కేవలం గృహస్థానాం పఞ్చాగ్నివిత్త్వమేవ- కింతు సగుణబ్రహ్మవిత్త్వమపి లేశతో౽స్తీతి ప్రమాణమాహ (లథేతి) ఆనన్దాదికరణాకరణకారవిశేషేణ బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిగతిశ్రవణాత్ స్సిగృహస్థానామపి బ్రహ్మవిత్త్వమితి గమ్యతే- నరాజాదిష్వ స్త్యేవ సమ్భవేన విద్యాస్వత్తేరసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. విహితత్వావిశేషాదాశ్రమాణాం తుల్యత్వమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సాపత్యముక్త్వా గృహస్థమునిశేషం చర్యయతి (అగ్నిహోత్రాదీతి) నైష్ఠికానికర్మాణి అభూయాంసి సన్తి- తేషాం చ బాహుల్యే సత్యపి తేషామూర్ధ్వరేతసామేవ దేవయానేన పథా గమనం- నగృహస్థానామిత్యయుక్తం- సాధనభూయస్త్వే ఫలభూయస్త్వన్యాయవిరోధాదిత్యర్థః. ఆశ్రమిత్వావిశేషేపి ధర్మావిశేషాద్విశుద్ధితారతమ్యసమ్భవాన్నైకరూప్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం గృహస్థానామగ్నిహోత్రాదిభూయోధర్మవతామవిద్యాదిభిరనాశుద్ధత్వం- తత్రాహ (శత్రుమిత్రేతి) ఆ బ్రహ్మచర్యాదీనాం దివదినసపరిగ్రహాదిగృహ్యతే. అశుద్ధికారణబాహుల్యకారణమత్రేత్యర్థః. తుల్యేపూర్ధ్వరేతసామపి శుద్ధిహేతుబాహుల్యాదభూతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం నేతి) ఊర్ధ్వరేతసాం భూతత్వేనిర్దిష్టఫలితమాహ (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతసాం దేవయానేనపథ్యస్వప్రవేశే ప్రమాణమాహ (తథాచేతి) పారాతిక్రా- అహింసిత సమ్బన్ధః. ఆశ్రమధర్మమాత్రమార్గద్వారేణామృతత్వమూర్ధ్వరేతసాముక్తమాక్షిపతి (ఇత్థంవిదామితి) తేషాం విద్యానర్థక్యనిష్పత్తేరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) సః- పరమాత్మస్వరూపజ్ఞాతస్సన్నేనం- అధికారిణమపవర్గప్రదానేనపాలయతీతి చ వాక్యం విద్యామన్తరేణామృతత్వం బ్రువతో విరుద్ధమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్తత్ర విద్యానర్థక్యమపేతిపరిహరతి (నాభూతేతి) ఆపేక్షికమమృతత్వమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తత్రైవేతి) యత్ర ప్రజాకామయమానామదిభానభవన్తీత్యుక్తం- తత్రైవ- తత్సన్నిధానివిలయః. కథంతర్హి యథోక్తశ్రుతివిరోధసమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిశబ్దః * తమేవంవిద్వానమృత ఇహభవతీత్యాది శ్రుతిసంగ్రహార్థః. ఆపేక్షికామృతత్వే శ్రుతివిరోధో నశక్యతే పరిహర్తుమితి శఙ్క్యతే (నచేతి) ఆదిశబ్దస్తేషామిహనపునరావృత్తిరిత్యాదివాక్యసంగ్రహార్థః. ఇమమిహేతి విశేషణావష్టమ్భేన సమాధత్తే (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సర్వకల్పేషు శ్రుతేరేతావృశత్వాదిమమిహేతి పదద్వయమనర్థకం స్యాత్ సర్వకల్పవిషయమిత్యాశఙ్క్యతే (ఇమమిహేతీతి) తథాత్వే విశేషణానర్థక్యం దుర్వారమిత్యుత్తరమాహ (నానావృత్తీతి) విధాన్తరేణ విశేషణార్థసమ్భవే ఫలితమాహ (అతఇతి) యస్మిన్ కల్పే బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః- తస్మాత్కల్పాన్తరమన్యత్రేత్యుక్తం ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమధర్మమాత్రనిష్ఠానామమృతత్వమాపేక్షికముపక్షిప్తం. సమ్ప్రతి తేషామేవ సాక్షాత్కృత బ్రహ్మతత్త్వానామాత్యన్తికమమృతత్వం కిం నేష్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తేషాం గత్యాదనిరపేక్షమాత్యన్తికమమృతత్వం భవతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మైవేతి) * నతస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దిన శ్రుతిమనుసృత్య * నతస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిరపి నేతవ్యేతి శఙ్క్యతే (నతస్మాదితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమితి దూషయతి (నాత్రేతి) శ్రుత్యన్తరాలోచనాయామపి సవ్యయాధ్యక్ష్యన్నైత్యాహ (సర్వే ప్రాణా ఇతి) ప్రాణైః- సహజీవస్యేతిశేషః. సంసారదశాయాం ప్రాణైస్సహ విజ్ఞానాత్మనో గమనే౽పి మోక్షేనాస్తి ప్రాణానాం జీవేనసహగమనమిత్యాశఙ్కాయాం * నతస్మాదిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) భవతు ప్రాణానామత్రైవ సమవలయః- తథాపి జీవస్యగమనాయత్తమమృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేరితిశేషః. కించ - ప్రాణైర్వియుక్తస్య చిదాత్మనో జీవత్వం నోపపద్యతే- ప్రాణోపాధికస్యైవతస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యాహ (జీవత్వం వేతి) ఉక్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వగతత్వాదితి) చిదాత్మా హి కల్పనాయా అధిష్ఠానం సత్స్వతో నిర్భాగం సర్వస్యాత్మా - తస్మాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గవజ్జీవాఖ్యభేదసమ్పాదనం తస్య ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి వైదికానాం ప్రసిద్ధం. తథాచ ప్రాణవియోగే చిదాత్మనో జీవత్వం గతిర్వానశక్యతే కల్పయితుం- తస్మాత్పూర్ణత్వాది ప్రతిపాదకశ్రుతీనాం ప్రమాణత్వాదిత్యర్థః. నదాత్మనస్సర్వగతస్య జీవాఖ్యభేదకరణం న ప్రాణోపాధికృతం- కింతు స్వత ఏవ తస్యాంశో జీవః. తథాచాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్తస్యగత్యర్థత్వాపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * నిష్కలం నిష్క్రియంశా

ఉ.—— మాసేభ్యస్సంవత్సరꣳ సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవయానః పన్థా ఇతి॥ ౨

అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తి ధూమాద్రాత్రిꣳ రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్షడ్దక్షిణైతి మాసాꣳస్తాన్నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి॥ ౩

స్తమిత్యాది శ్రుతేరితి శేషః. ప్రకరణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నిర్గుణబ్రహ్మవిదామర్చిరాదిగత్యభావాత్ సగుణవిషయత్వాదితి భావః. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యైవాపేక్షితత్వమిత్యత్ర విశేషణ శ్రుతిమనుకూలయతి (తపఇతి) ఆదిపదేన శ్రద్ధాసత్యాదిగ్రహణం. తేషామేవ- బ్రహ్మవిదామేవ- పూర్వోక్తవిశేషణగుణినో బ్రహ్మణః- సత్యాఖ్యస్య లోకః- నాన్యేషామకృతాత్మనామితి విశేషదర్శనాదప్యేతత్వం తేషాం తల్లోకనివాసిత్వమంసావేక్షనే వేతి నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమిణాం నిష్ఠానామపి బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరుచ్యతే - గృహస్థానాం పునర్విద్యామేవేత్యుపపాద్య ప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (అతఇతి) పూర్వోక్తసారిశేషోఽతిరియాపత్. పరివ్రాజకాశ్చేతి- ముఖ్యసన్న్యాసినః త్రిదణ్డినో గృహస్థాః. ముఖ్యసన్న్యాసినాం బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి పృథక్ప్రకృతత్వాత్ ✽ శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి శ్రుత్యన్తరం. పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థాః, స్వాశ్రమమాత్రప్రవణా ఊర్ధ్వరేతసః, సగుణబ్రహ్మోపాసకాస్సోభయే, సర్వశబ్దేనోచ్యన్తే. చతుర్ణామపి యథాపూర్వమవిద్యాయామంగత్వవ్యాఖ్యానమభిప్రేతం- తేన సమానమర్చిరాదిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానం- తథా చ తన్నపృథక్కర్తవ్యమిత్యాహ (సమానమితి) ౧

రం.—— అథ ✽ వేత్థ యథాసౌ లోకో న సంపూర్యత ఇతి ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తద్య ఇత్థం విదుర్యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి) ప్రాక్ప్రసృతస్య సంసరతో జీవస్య స్వరూపం తదిదం నేనప రామృశ్యతే. తత్- ప్రత్యగాత్మస్వరూపం యేషాం- ఉక్తప్రకారేణద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతశ్శరీరకతయా దేహాదిలక్షణప్రకృతివివిక్తతయా చ యే విదురిత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మాత్మకతయా చేత్యపి యోజనీయం- భాష్యకృతా ✽ అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి సూత్రే ✽ పఞ్చాగ్నివిదోఽప్యర్చిరాదినా గతి శ్రవణాత్, తస్మిన్నాగతస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తి శ్రవణాచ్చ. అత ఏవ తత్క్రతున్యాయేన ప్రకృతివినిర్ముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానం సిద్ధమితి హి భాషితం. అరణ్యేస్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య తపశ్శబ్దితం బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమాన ప్రకరణే ✽ శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి శ్రవణాత్, సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాత్, తపశ్శబ్దోఽపి బ్రహ్మపరః. ✽ అనియమస్సర్వేషామిత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా ✽ తద్య ఇత్థం విదుః - య ఏవమేతద్విదురితి పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠాన్, ✽ యే చేమే ఇత్యాదినా శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసీనాం, శ్చోద్విశ్చార్చిరాదికా గతిరుపదిశ్యతే. ✽ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ✽ సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః, తపశ్శబ్దస్యాపి తైసై కార్యాత్, సత్యతపశ్శబ్దాభ్యాం బ్రహ్మోపాభిధీయతే. శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసనం చాస్మిన్ ప్రస్తుతం ✽ సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపక్రమ్య ✽ శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రుతేరితి హి భాషితం. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః ✽ పరమం యో మహత్తప ఇత్యాదిషు తపశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమితి. అత్ర వాజసనేయకే ✽ శ్రద్ధాం సత్యమితి శ్రద్ధాశబ్దస్య ద్వితీయాన్తత్వశ్రవణాదిహాపి శ్రద్ధాశబ్దో ద్వితీయాన్తః. ఛాన్దసత్వాత్ ✽ సుపాం సులుగితి సులుక్. తతశ్చ పురస్కృత్యేత్యధ్యాహారః. శ్రద్ధాం పురస్కృత్య బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః ఇతి స్వనివక్షితః. అథవా- ఏవకారోఽత్రాధ్యాహర్తవ్యః. బ్రహ్మైవ య ఉపాసత ఇత్యర్థః. తతశ్చ అబ్రహ్మోపాసనవ్యావృత్తిఫలకోఽయమితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. యద్వా- శ్రద్ధాతపశ్శబ్దయోః ప్రసిద్ధ ఏవార్థః. శ్రద్ధాతపఃపరాయణానాం చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వమర్థసిద్ధం. తతశ్చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠ ఇత్యర్థః ఫలతి. అయమప్యర్థః- ✽ తదప్యవిరుద్ధం- అర్థత్వాదపి శాబ్దత్వం సమ్భవతీతీత్యుక్తమితి వదతాం వ్యాఖ్యాతౄణామనుమతమేవ. తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి -"అర్చిర్దేవతామాతివాహికతయా ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తానిత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧

శం.—— ఏష దేవయానః పన్థాః వ్యాఖ్యాతస్సత్యలోకావసానో నాణ్డాద్బహిః- ✽ యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి మన్త్రవర్ణాత్. ౨

అ.—— ఉత్తరమార్గవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏష ఇతి) దేవయానేన పథా బహిరణ్డాద్వ్యవస్థితం బ్రహ్మ గన్తవ్యమిత్యేకే. తాన్ప్రత్యాహ (నాణ్డాదితి) తత్ర హేతుమాహ (యదన్తరేతి) పితరం- ద్యులోకం. మాతరం చ- పృథివీం మధ్యే ద్వే సృతీ అశృణవం. తాభ్యామిదం విశ్వం- కర్మజ్ఞానాధికృతం గచ్ఛతి. న చాణ్డాద్బహిరస్తి గతిద్వయమిత్యర్థః. ౨

రం.—— అత్ర, అర్చిరాదిశబ్దా స్తదభిమానిదేవతాపరాః. (తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి) తత్పురుషః- వైద్యుతః పురుషః. అమానవః- అసంసారీ. బ్రహ్మలోకాదాగత్యైనాన్- పూర్వోక్తద్వివిధోపాసకాన్ బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. ✽ అమానవస్స ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి శ్రుత్యన్తరే శ్రవణాత్. (ఏష దేవయానః పన్థా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.—— అథేత్యర్థాన్తరప్రస్తావనార్థః. య ఇమే- గృహస్థాః. గ్రామ ఇతి - గృహస్థానామసాధారణం విశేషణమరణ్యవాసిభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం. యథా వానప్రస్థపరివ్రాజకానామరణ్యం విశేషణం గృహస్థేభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం- తద్వత్. (ఇష్టాపూర్తే) ఇష్టం- అగ్నిహోత్రాదివై

ఉ.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి॥ ౪

టఙ్కకర్మ. పూర్తం- వాపీకూపతటాకారామాదికరణం. దత్తంచ- బహిర్వేదియథాశక్త్యర్హేభ్యో ద్రవ్యసంవిభాగః- దత్తం. ఇతి- ఏవంవిధం పరిచరణమితి త్రాణాద్యుపాసతే. ఇతిశబ్దస్య ప్రకారవచనార్థత్వాత్. తేపర్చిషమగ్నిదేవత్వాద్ధూమం- ధూమాభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. తయాఽతివాహితా ధూమాద్రాత్రిం- రాత్రిదేవతాం. రాత్రేరపరపక్షదేవతాం- ఏవమేవ కృష్ణపక్షాభిమానినీం. అపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాంస్తాన్- దక్షిణాయనషణ్మాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. షణ్మాసాత్మకత్వేఽపి మాసశబ్దేన దేవతా ఇతిమాసాభిమానిబహువచనప్రయోగస్తాసు. నైతే. కర్మిణః ప్రకృతాః సంవత్సరం- సంవత్సరాభిమానినీం దేవతామభిప్రాప్నువన్తి. కుతఃపున స్సంవత్సరప్రాప్తిప్రసఙ్గః- యతః ప్రతిషిధ్యతే. అస్తిసంవత్సరస్య ప్రసఙ్గోహి. ఏకస్యాయనస్యషణ్మాసాత్మకత్వే దక్షిణోత్తరాయణే- తత్రార్చిరాదిమార్గస్థ స్యోత్తరాయణమాసేభ్యోఽవయవినస్సంవత్సరస్య ప్రాప్తిరుక్తా అతఇహాపి దక్షిణాయనమాసానాం ప్రాప్తిం ప్రస్తుత్యావ యవయవినస్సంవత్సరస్యాపిపూర్వవత్ప్రాప్తిరాపన్నేత్యతిప్రసక్తిః ప్రతిషిధ్యతే- నైతేసంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తీతి ౩

ఆ.— * వేత్యస్యదితోఽర్థప్రజ్ఞాప్రయత్నత్వస్యప్రశ్నస్యప్రతివచనం దేవయానోపదేశేన వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతిపిత్ర్యయానోపదేశేనా § పి గ్రామనివాసిత్వాపేక్షే సూచితాశ్లిష్టాహ (గ్రామఇతి) సపత్నీకా హివాన స్థో గ్రామమధ్యస్థతే - సచసపత్నీకత్వాదనాగ్నేరేవసాం యుక్తం- తథాచగృహస్థానామేవ గ్రామనిశేషణమసాధారణం. సచతపస్వికం- ఊర్ధ్వరేతోభ్యస్తేషాంవ్యావృత్త్యర్థత్వాదిత్యర్థః. తదేవవ్యక్తస్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) వేద్యస్యవ్యావహారిత్యాదిహ ర్వేదితని శేషణం. ఆకౌప తపమిత్రప్రతీకోపాదానం- పునరావృత్యాఖ్యాతాగ్నౌ ఽనుశాసనఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేవంవిధమితి) పరిచరణం- గుర్వాదిశుశ్రూషా. పరిత్రాణం- రక్షణం. ఆదిపదంనిత్యస్వాధ్యాయాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఉపాసతే - తాత్పర్యేణానుతిష్ఠన్తీతియావత్. కథమితిశబ్దస్యయథోక్తార్థత్వం- ఇతిహాసోపాధ్యాయః కథయతి కేవల్ప్రకృతమాప గామిత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిశబ్దస్యేతి) దేవయానాధికృతేభ్యస్స కామాన్ పితృయాణాధికృతేషు విశేషా నరమాహ (నైతఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధాయమితిశఙ్క్యతే (కుతఇతి) ప్రాప్తిందర్శయన్నుత్తరమాహ (అస్తిహీతి) పూర్వవత్-యథాపూర్వం దేవయానే సపథా ఽవయవేభ్యోఽవయవినః సంవత్సరస్య ప్రాప్తిః- తథేతియావత్. ౩

రం.— (అథయఇమె గ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతేతేధూమమభిసమ్భవన్తి) యే- పురుషాః గ్రామముపవిశ్య ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. దత్తం- దానం. ఇతిశబ్దస్సజాతీయోపవాసాదికర్మాన్తరపరః. యాగదానహోమాదీని కర్మాణియేఽనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవ మప్రకారేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థఇతి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. శ్రుతౌ పూర్వమనుష్ఠానప్రకారాననుక్తేః. తేధూమమభిసమ్భవన్తి - ధూమాభి దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే ఆతివాహికత్వేనేత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రింరాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతిమాసాంస్తాన్) అత్రాపి మాసా దిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. దక్షిణైతి- దక్షిణాందిశమాదిత్యఏతీత్యర్థః. దక్షిణాదాజత్యాజనోఽయం శబ్దః. దక్షిణాయనమాసాభిమానినీర్దేవ తాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (నైతేసంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి) ఏతే - ఇష్టాదికేవలకర్మిణో దక్షిణాయనమాసాన్ ప్రాప్యాపి నైవసంవత్సరదేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాదాకాశం. ఆకాశాచ్చన్ద్రమసం. యోఽసౌ ప్రత్యక్షశ్చన్ద్రమాః. యఏష దృశ్యతే ఽన్తరిక్షే ఏష సోమోరాజా- బ్రాహ్మణానాం. తదన్నం దేవానాం తం- చన్ద్రమసమన్నం దేవా ఇన్ద్రాదయో భక్షయన్తి. అతస్తే ధూమాదినా గత్వా చన్ద్రభూతాః కర్మిణో దేవైర్భక్ష్యన్తే. నన్వనర్థాయేష్టాదికరణం- యద్యన్నభూతా దేవైర్భక్ష్యన్తే. నైష దోషః - అన్నమిత్యుపకరణమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్. నహి తే కబలోత్క్షేపేణ దేవైర్భక్ష్యన్తే. కింతర్హి. ఉపకరణమాత్రం దేవానాం భవన్తి తే స్త్రీపశుభృత్యాదివత్. దృశ్యతే హ్యన్నశబ్ద ఉపకరణేషు స్త్రియోఽన్నం, పశవోఽన్నం, విశోఽన్నం రాజ్ఞా, మిత్యాది. నచ తేషాం స్త్ర్యాదీనాం పురుషోపభోగ్యత్వేఽప్యుపభోగో నాస్తి - తస్మాత్కర్మిణో దేవతానాముపభోగ్యా అపి సన్తః సుఖినో దేవైః క్రీడన్తి. శరీరంచ తేషాం సుఖోపభోగయోగ్యం చన్ద్రమణ్డల ఆప్యమారభ్యతే - తదుక్తం పురస్తాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దా ఆపో ద్యులోకాగ్నౌ హుతాస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. తా ఆపః కర్మసమవాయిన్య ఇతరైశ్చ భూతైరనుగతా ద్యులోకం ప్రాప్య చన్ద్రత్వమాపన్నాః శరీ రాద్యారమ్భికా ఇష్టాద్యుపాసకానాం భవన్తి. అన్త్యాయాం చ శరీరాహుతావగ్నౌ హుతాయామగ్నినా దహ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్థితా ఆపో ధూమేన సహోర్ధ్వం యజమానమావేష్ట్య చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్య కుశమృత్తికాస్థానీయా బాహ్యశరీరారమ్భికా భవన్తి. ౪

ఆ.— అన్నశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ఔపచారికమర్థం గృహీత్వా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) వృద్ధప్రయోగమన్తరేణ కథముపకరణవిషయోఽన్నశబ్దో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (దృశ్యతేతి) భవతు కర్మిణాం దేవాన్ ప్రత్యుపకరణత్వం- తథాపి

§ అత్ర కతిపయ గ్రన్థో గలితః.

ఉ.— తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానంపునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వాధూమోభవతిధూమోభూత్వాఽభ్రంభవతి॥ ౫

స్వయముపభోగాభావాదనర్థకమిష్టాదికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అన్యోపభోగ్యానామపిస్వయంభోగవత్త్వంతస్మాదిత్యుచ్యతే. తథాపితేషాం మృతానామశరీరిణాంకథముపభోగస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరంచేతి) కథమపాంచన్ద్రలోకేశరీరారమ్భకత్వం - తత్రాహ (తదుక్తమితి) అథాపాంసోమస్యవివాస్తత్వంప్రతీయతే - సకుతస్మిన్దేహారమ్భకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాఆపఇతి) కర్మసమవాయినీనామపాంకర్మాపూర్వద్వారాయజమానదేహప్రతిష్ఠితానాంకథంద్యులోకప్రవేశాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యాయయాంచేతి) ౪

రం.— పునఃకింప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ (మాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి) స్వర్గః ఏతేన వైష్ణయదితోఽధిప్రజాః ప్రయన్తీతిప్రథమస్యప్రశ్నస్యోత్తరంభవతి. (ఏషసోమోరాజా) అత్రైషఇత్యనేనాభిసమ్భవన్త్యశ్చన్ద్రమాఃపరామృశ్యతే- చన్ద్రమసస్సోమరాజత్వాపదేశస్యవ్యర్థత్వాత్. అపిచేష్టాదికార్యభిసమ్భవితాపరామృశ్యతే. * తస్యాఅహుతేస్సోమోరాజాసమ్భవతీతినాన్యోసస్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తోభవతీత్యర్థః. (తద్దేవానామన్నం) అన్నవత్సదేవానాముపకరణభూతోభవతీత్యర్థః. (తందేవాభక్షయన్తి) తం- ఇష్టాదికారిణందేవభావముపగతంఆజానసిద్ధాదేవాఃభక్షయన్తి- స్వకైఙ్కర్యేషుపయోగవినియుఞ్జతఇత్యర్థః. సూత్రితంచ * భాక్తంవాఽనాత్మవిత్త్వాదితి. ౪

శం.— తదారబ్ధేనచశరీరేణేష్టాదిఫలముపభుఞ్జానాఆసతే-యావత్తదుపభోగనిమిత్తస్యక్షయఃకర్మణః. సమ్పతన్తియేనేతిసమ్పాతః-కర్మణఃక్షయః. యావత్సమ్పాతం-యావత్కర్మణఃక్షయఇత్యర్థః. తావత్తస్మింశ్చన్ద్రమణ్డలఉషిత్వాఅథ-అనన్తరమేతమేవ- వక్ష్యమాణమధ్వానం-మార్గం. పునర్నివర్తన్తఇతిప్రయోగాత్పూర్వమప్యసకృచ్చన్ద్రమణ్డలంగతానివృత్తాశ్చాసన్నితిగమ్యతే. తస్మాదిహలోకేఇష్టాదికర్మోపచిత్యచన్ద్రంయన్తి- తత్క్షయేచావర్తన్తే- క్షణమాత్రమపితత్రస్థాతుంనలభ్యతే- స్థితినిమిత్తకర్మక్షయాత్- స్నేహక్షయాదివప్రదీపస్య. కింతత్రయేనకర్మణాచన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తస్యసర్వస్యక్షయేతస్మాదవరోహణం - కింవాసావశేషఇతి. కింతతః. యదిసర్వస్యైవక్షయఃకర్మణః- చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవమోక్షఃప్రాప్నోతీతి. తిష్ఠతుతావత్తత్రైవమోక్షస్స్యాత్ - నవేతి. తతఆగతస్యేహశరీరోపభోగాదినసమ్భవతి. * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధశ్చస్యాత్. నన్విష్టాపూర్తదత్తవ్యతిరేకేణాపిమనుష్యలోకేశరీరోపభోగనిమిత్తానికర్మాణ్యనేకానిసమ్భవన్తి- నచతేషాంచన్ద్రమణ్డలఉపభోగః-అతఃక్షీణానితాని. యన్నిమిత్తంచన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తాన్యేవక్షీణానీత్యవిరోధః. శేషశబ్దశ్చసర్వేషాంకర్మత్వసామాన్యాదవిరుద్ధః. అతఏవచతత్రైవమోక్షస్స్యాదితిదోషాభావః. విరుద్ధానేకయోన్యుపభోగఫలానాంచకర్మణామేకైకస్యజన్తోరారమ్భకత్వసమ్భవాత్. నచైకస్మిన్జన్మనిసర్వకర్మణాంక్షయఉపపద్యతే. బ్రహ్మహత్యాదేశ్చైకైకస్యకర్మణోఽనేకజన్మారమ్భకత్వస్మరణాత్, స్థావరాదిప్రాప్తానాంచాత్యన్తమూఢానాముత్కర్షహేతోఃకర్మణఆరమ్భకత్వాసమ్భవాత్, గర్భభూతానాంచస్రంసమానానాంకర్మాసమ్భవేసంసారానుపపత్తేః. తస్మాన్నైకస్మిన్జన్మనిసర్వేషాంకర్మణాముపభోగః. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే- సర్వకర్మాశ్రయోపమర్దేనప్రాయేణకర్మణాంజన్మారమ్భకత్వం. తత్రకానిచిత్కర్మాణ్యనారమ్భకత్వేనైవతిష్ఠన్తి, కానిచిజ్జన్మాన్తరారమ్భకాణ్యనిత్యేతన్నోపపద్యతే- మరణస్యసర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వాత్- స్వగోచరాభివ్యఞ్జకప్రదీపవదితి. తదసత్- సర్వస్యసర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్. నహిసర్వస్యసర్వాత్మకత్వేదేశకాలనిమిత్తావిరుద్ధత్వాత్సర్వాత్మనోపమర్దః, కస్యచిత్క్వచిదభివ్యక్తిర్వాసర్వాత్మనోపపద్యతే- తథాసకర్మణామపిసాశ్రయాణాముపమర్దోభవేత్. యథాచపూర్వానుభూతమనుష్యమయూరమర్కటాదిజన్మాభిసంస్కృతాఃవిరుద్ధానేకవాసనాఃమర్కటత్వప్రాపకేనకర్మణామర్కటజన్మారభమాణేననోపమృద్యన్తే- తథాకర్మాణ్యప్యన్యజన్మప్రాప్తినిమిత్తానినోపమృద్యన్తఇతియుక్తం. యదిహిసర్వాఃపూర్వజన్మానుభవవాసనాఉపమృద్యేరన్మర్కటాదిజన్మనిమిత్తేనకర్మణామర్కటజన్మన్యారబ్ధే - మర్కటస్యజాతమాత్రస్యమాతుశ్శాఖాయాశ్శాఖాన్తరగమనేమాతురుదరసంలగ్నత్వాదికౌశలంనప్రాప్నోతి- ఇహజన్మన్యనభ్యస్తత్వాత్. నచాతీతానన్తరజన్మనిమర్కటత్వమేవాసీత్తస్యేతిశక్యంవక్తుం. * తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచేతిశ్రుతేః. తస్మాద్వాసనావన్నాశేషకర్మోపమర్దఇతిశేషకర్మసమ్భవః. యతఏవంతస్మాచ్ఛేషేణోపయుక్తాత్కర్మణస్సంసారఉపపద్యతఇతినకశ్చిద్విరోధః. కోసావధ్వా- యంప్రతినివర్తన్తఇతి. ఉచ్యతే- యథేతం- యథాగతంనివర్తన్తే. నను * మాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితిగమనక్రమఉక్తః- నతథానివృత్తిః. కింతర్హి. ఆకాశాద్వాయుమిత్యాది. కథంయథేతమిత్యుచ్యతే. నైషదోషః- ఆకాశప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్పృథివీప్రాప్తేశ్చ. నచాత్రయథేతమేవేతినియమః- అనేవంవిధమపినివర్తన్తే. పునర్నివర్తన్తఇతితునియమః. అతఉపలక్షణార్థమేతత్- యథేతమితి. అతోభౌతికమాకాశంతావత్ప్రతిపద్యన్తే. యాస్తేషాంచన్ద్రమణ్డలేశరీరారమ్భికాఆపఆసన్- తాస్తేషాంతత్రోపభోగనిమిత్తానాంకర్మణాంక్షయేవిలీయమానాఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే. తావిలీనాఅన్తరిక్షస్థాఆకాశభూతాఇవసూక్ష్మాభవన్తి. తాఅన్తరిక్షాద్వాయుర్భవన్తివాయుప్రతిష్ఠాఃవాయుభూతాఇతశ్చాముతశ్చోహ్యమానాః. తాభిస్సహాక్షీణకర్మావాయుభూతోభవతి. వాయుర్భూత్వాతాభిస్సహైవధూమోభవతి. ధూమోభూత్వాఽభ్రం-అబ్భరణమాత్రరూపోభవతి. ౫

ఆ.— అద్భిరారబ్ధస్యశరీరస్యభోగాయతనత్వందర్శయతి (తదారబ్ధేనేతి) * తద్దేవానామన్నమిత్యాదివ్యాఖ్యాయతస్మిన్నిత్యాది

త్యాచష్టే (యావదితి) చన్ద్రలోకస్థ ఇత్యర్థః. యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి శ్రూయతే - కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సమ్పాత ఇతి) పునశ్శబ్దప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (పునరితి) అథేత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దపరామృష్టహేతుం స్పష్టయతి (స్థితీతి) యథా దీపస్య స్నేహక్షయే స్థితినిమిత్తాభావాదస్థితిః - తథా చన్ద్రలోకే స్థితినిమిత్తస్యేష్టాదేర్భోగేన క్షయాత్తత్ర స్థిత్యసమ్భవాదవృత్తిరేవేత్యర్థః తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యత్ర విచారయతి (కింతత్రేతి) తస్య - చన్ద్రమణ్డలప్రాపకస్యాతిరిక్తస్య చ సర్వస్య కర్మణః క్షయే సతీతి యావత్. సావశేషః - భుక్తాత్కర్మణః స్వకార్యాదతిరిక్తేన కేనచిత్కర్మణా సహిత స్సన్నిత్యర్థః. పక్షద్వయేऽపి ఫలం పృచ్ఛతి (కింతత ఇతి) తత్రాద్యం పక్షం పూర్వపక్షిముఖేన ప్రతిచిక్షిప్సుస్తత్ఫలమాహ (యదీతి) తత్రైవ దూషణాన్తరమాహ (తిష్ఠత్వితి) చన్ద్రమణ్డలం సప్తమ్యర్థః. తతః - చన్ద్రమణ్డలాదిత్యేతత్. ఇహేతి - ఏతల్లోకోక్తిః. ఆదిపదం శుభాశుభకర్మానుసారి సర్వవ్యాపారసఙ్గ్రహార్థం. న కేవలం సర్వకర్మక్షయపక్షే భుక్తిరేవ విరుధ్యతే - కింతు స్మృతిశ్చేత్యాహ (తత ఇతి) చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యస్య కర్మణో భోగేన క్షయాదూర్ధ్వం శేషేణ - అనుపభుక్తేన కర్మణా జన్మ ప్రతిపద్యన్త ఇత్యాద్యా స్మృతిస్సర్వకర్మక్షయపక్షే విరుధ్యత ఇత్యర్థః. సర్వకర్మక్షయపక్షే పూర్వపక్షిణాऽన్యథావాదినా ప్రతిక్షిప్తే సావశేషపక్షముత్తరవాదీ ప్రతిపద్యతే (నన్వితి) తాన్యపి చన్ద్రమణ్డలే భుక్తాన్యేవేతి నావశేషోऽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) న హి సర్వకర్మవశాచ్చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తిరితి భావః. తర్హి చన్ద్రమణ్డలే కర్మఫలోపభోగాభావాదలం తదారోహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నిమిత్తమితి) అవిరోధః - చన్ద్రమణ్డలే భోగస్య, శేషకర్మసద్భావస్య, చేతి శేషః. యత్తు * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధ ఇతి - తత్రాహ (శేషశబ్దశ్చేతి) నిశ్శేషేష్వపి భుక్తేషు కర్మసు భుక్తకర్మసు శేషశబ్దో న విరుధ్యతే - అభుక్తానాం కర్మణాం కర్మత్వస్య తుల్యత్వాన్నాత్ర సావశేషపక్షే స్మృతివిరోధోऽస్తీత్యర్థః యచ్చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షస్స్యాదితి - తత్రాహ (అత ఏవేతి) శేషకర్మసద్భావాదేవేతి యావత్. ఇతశ్చ కర్మశేషసిద్ధిరిత్యాహ (విరుద్ధేతి) అనారబ్ధకర్మత్వసమ్భవాత్ - ఏకజాత్యుపభోగ్యకర్మక్షయేऽపి కర్మశేషస్సమ్భవతీతి శేషః. ఉగ్రైకస్మిన్ జన్మని సర్వాణి క్షీయన్తే - కర్మాశయస్యైకభవికత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏకభవికన్యాయస్యోపరిష్టాన్నిరాకరిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ శేషకర్మసిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మహత్యాదేశ్చేతి) * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణామిత్యాదిస్మరణం. ఘృతభాణ్డస్నేహశేషవత్ భుక్తస్యైవ కర్మణశ్శేషాత్పునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ (స్థావరాదీతి) శేషకర్మసిద్ధౌ హేత్వన్తరమాహ (గర్భభూతానామితి) కర్మశేషసద్భావముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్యాపి కర్మణోऽనేకజన్మహేతుత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. మతాన్తరముత్థాపయతి (యత్త్వితి) యావత్ప్రవృత్తఫలం కర్మ న క్షీయతే - తావత్ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధాదన్యాని కర్మాణి స్వఫలం నారభన్తే మరణకాలే తు ప్రతిబన్ధకాభావాత్సర్వకర్మాశ్రయస్థాతోపమర్దనే తేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథం శేషకర్మసద్భావాసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్రేతి) అనారబ్ధకర్మణాం సర్వేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వే సతీతి యావత్. ప్రయాణకాలే యాని కర్మాణ్యభివ్యక్తాని - తాన్యేవోత్తరశరీరారమ్భకాణి - ఇతరేషాం తు న శరీరారమ్భకత్వమితి దూషయతి (తదసదితి) మధుబ్రాహ్మణోక్తేన న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాఙ్గీకారాద్దైహస్యాపి తథాత్వాన్న సర్వాత్మనోపమర్దోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుం సామాన్యన్యాయమాహ (నహీతి) సర్వం సర్వస్య కారణం కార్యం చేతి న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వేऽస్తి తే సతి కస్యచిత్ క్వచిత్సర్వాత్మనోపమర్దః, తథాऽభివ్యక్తిర్వా, నోపపద్యతే - ప్రతీయమానోపమర్దాదేర్దేశవిశేషాదికృతత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తథేతి) ఇతశ్చ కర్మశేషస్సమ్భవతీతి కర్మవత్తాయాం దృష్టాన్తమాహ (యథా చేతి) పూర్వం క్రమేణానుభూతాని యాని మనుష్యాదిజన్మాని - తైరభిసంస్కృతాః - సంపాదితా విరుద్ధాః యా భూయస్యో వాసనాః - తజ్జాతివిశేషప్రాపకేన కర్మణా తస్మిన్నారభ్యమాణేన నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (యదిహీతి) వ్యవహితవాసనోచ్ఛేదేऽపి నావ్యవహితా సోచ్ఛిద్యతే - తథా చానన్తరజన్మోత్థవాసనాసామర్థ్యాన్మర్కటశిశోర్యథోక్తకౌశలమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కిఞ్చ - * పూర్వప్రజ్ఞా చేత్యవిశేషేణ పూర్వజన్మార్జితవాసనా జీవమనుగచ్ఛతీతి శ్రవణాదవ్యవహితపూర్వజన్మవాసనైవేతి మన్తవ్యేతి న శక్యం విశేషతో వక్తుమిత్యాహ (తం విద్యేతి) దృష్టాన్తముపపాద్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయతి (తస్మాదితి) శేషకర్మసద్భావే ఫలితమాహ (యత ఇతి) ఉపయుక్తాత్కర్మణః - శేషేణేతి సమ్బన్ధః. (కశ్చిదితి) శ్రౌతో వా స్మార్తో వా యథోక్తిర్వా లౌకికో వేత్యర్థః. ఏతమేవాధ్వానమితి ప్రకృతమధ్వానం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కో సావిత్యాదినా) యథేతమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కిం యథేతమిత్యేతదేవ న సమ్భవతి - కిం వా యథేతమేవేతి నియమో నోపపద్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) అత్రేతి - నివృత్తిరుక్తా. (అనేవంవిధమపీతి) యథాగతిక్రమోదన్యతః - న తథా నివృత్తిర్నియతా, కింతు విధాన్తరేణాపి సంభవతీత్యర్థః. నివృత్తేః క్రమనియమాభావే కిం ప్రశ్నో నియమో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) కేవాభిప్రాయేణ తర్హి యథేతమిత్యుక్తం - అత ఆహ (అత ఇతి) గతిక్రమవన్నివృత్తిక్రమే నియమాభావోऽతశ్శబ్దార్థః. ఉక్తం చ * యథేతమనేవం చేతి. నివృత్తినియమే ఫలితమాహ (అత ఇతి) పరమాత్మానం వ్యావర్తయితుం భౌతికమిత్యుక్తం. కథం పూర్వసిద్ధాకాశతాదాత్మ్యాపత్తిరవరోహతాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తత్సామ్యగమనమేవ తద్భావాపత్తిరిత్యుపచర్యతే - * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరితి న్యాయాదిత్యాహ (యాస్తేషామితి) ఘృతస్య సంస్థానం - కాఠిన్యం. తాస్వాకాశభూతాసు తత్పరివేష్టితాః కర్మిణోऽధ్యవరోహన్తస్తద్భూతా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యార్థం సాధయతి (తా అన్తరితౌదితి) ౫

౨౦. — (తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా) సమ్పతత్యనేనేతి సమ్పాతః - కర్మశేషః. యావత్కర్మశేషముషిత్వేత్యర్థః. యావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థః. సాకల్యం చ ఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం - న తు సర్వకర్మవిషయం ద్రష్టవ్యం. * వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా ఇతి ద్వితీయప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతం) అథ - అనన్తరమేతమేవాధ్వానం - ధూమాదిమార్గం యథేతం - యథాగతం పునర్నివ

ఉ.— అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తేఽతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి॥ ౬

...గన్తైఇత్యర్థః. ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయనషణ్మాసపితృలోకాకాశక్రమేణారోహణాత్తేనైవ విపరీతక్రమేణావరోహణే ప్రాప్తే అత్ర విశేషమాహ (ఆకాశమాకాశాద్వాయుం) యథా ఆరోహణే ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమభిసమ్భవన్తి- ఏవమవరోహణే చన్ద్రమస ఆకాశమభిసమ్భవన్తి. ఆరోహణావరోహణయోరాకాశాభిసమ్భవనస్త్వవిశిష్ట ఇతి భావః. ఆకాశాద్వాయుం-అభిసమ్భవన్తీతి శేషః అత్ర వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యుత్తరత్ర శ్రవణాదత్రాప్యవరోహన్త ఆకాశో భవన్తి, వాయుర్భవన్తీత్యేవార్థః. అవరోహతాం చాకాశాదిభవనం నతచ్ఛరీరకత్వం- స్వర్గాద్యకాలమరణ్యాప్రక్షీయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానామన్యాసాం క్లిష్టానాం సత్త్వేన ప్రక్షీణమవరోహతామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేః అతస్తత్సాదృశ్యమేవార్థః. యాః ఆపశ్చన్ద్రమణ్డలే దివ్యశరీరమారబ్ధవత్యః - తాస్సాంకర్తృయోగవిభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశసాదృశ్యే తత్సంశ్లిష్టా జీవా అప్యాకాశసమా ఉచ్యన్తే తాశ్చాప ఇతశ్చాముతశ్చ వాయునా నీయమానా వాయుసమా భవన్తి - తతశ్చ తత్సంశ్లిష్టా జీవా అపి వాయుర్భవతీత్యుచ్యతే. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి) అపో బిభర్తీత్యభ్రం. మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. తతశ్చాభ్రశబ్దేన జలధారణావస్థోచ్యతే. ౫

శం.— అభ్రం భూత్వా తతస్సేచనసమర్థః- మేఘో భూత్వా ఉన్నతేషు ప్రదేశేష్వథ ప్రవర్షతి - వర్షధారారూపేణ శేషకర్మా పతతీత్యర్థః. త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి-ఏవం ప్రకారాః క్షీణకర్మాణో జాయన్తే. క్షీణకర్మణామనేకత్వాద్బహువచననిర్దేశః. మేఘాదిషు పూర్వేష్వేకరూపత్వాదేకవచననిర్దేశః. యస్మాద్గిరితటదుర్గనదీసముద్రారణ్యమరుదేశాదిసన్నివేశసహస్రాణి వర్షధారాభిః పతితానాం-అతః-తస్మాద్వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిష్క్రమణం. దుర్నిస్సరణం. యతో గిరితటాదుదకస్రోతసోహ్యమానా నదీః ప్రాప్నువన్తి - తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేఽప్యన్యేన. తత్రైవ చ సహ మకరేణ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిర్జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిర్మరుదేశే శిలాతటే వాఽగమ్యే పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాలమృగాదిపీతాః భక్షితాశ్చాన్యైః - తేఽప్యన్యైరిత్యేవం ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు ప్రజాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ- బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం. అథవా- అతః- అస్మాద్వ్రీహియవాదిభావాద్దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిర్గమనతరం. దుర్నిష్ప్రపతరమితి - తకార ఏకో లుప్తో ద్రష్టవ్యః. వ్రీహియవాదిభావో దుర్నిష్ప్రపతతరః- తస్మాదపి దుర్నిష్ప్రపతతరాద్రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్నిష్ప్రపతతర ఇత్యర్థః. యస్మాదూర్ధ్వరేతోభిర్బాలైః పుంస్త్వరహితైః స్థవిరైర్వా భక్షితా అన్తరాలే నశ్యన్తి- అనేకత్వాదన్నాదానాం. కదాచిత్కాకతాలీయయాఽనువృత్త్యా రేతస్సిగ్భిర్భక్ష్యన్తే యదా- తదా రేతస్సిగ్భావం గతానాం కర్మణో వృత్తిలాభః. కథం. యో యో హ్యన్నమత్త్యనుశయిభిస్సంశ్లిష్టం రేతస్సిక్, యశ్చ రేతస్సిఞ్చత్యృతుకాలే యోషితి,- తద్భూయ ఏవ - తదాకృతిరేవ భవతి రేతోరూపేణ. తదవయవాకృతిభూయస్త్వం భూయ ఇత్యుచ్యతే రేతోరూపేణ యోషితి - రేతసో రేతస్సిగాకృతిభావిత్వాత్. *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భృతమితి హి శ్రుత్యన్తరాత్. అతో రేతస్సిగాకృతిరేవ భవతీత్యర్థః. తథా హి పురుషాత్పురుషో జాయతే, గోర్గవాకృతిరేవ,-న జాత్యన్తరాకృతిః. తస్మాద్యుక్తం తద్భూయ ఏవ భవతీతి. యే త్వన్యేఽనుశయిభ్యశ్చన్ద్రమణ్డలమనారుహ్యైవ పాపకర్మభిర్ఘోరైర్వ్రీహియవాదిభావం ప్రతిపద్యన్తే, పునర్మనుష్యాదిభావం గతాః,- తేషాం నానుశయినామివ దుర్నిష్ప్రపతరం. కస్మాత్. కర్మణా హి తైర్వ్రీహియవాదిదేహ ఉపాత్త ఇతి తదుపభోగనిమిత్తక్షయే వ్రీహ్యాదిస్తమ్బదేహవినాశే యథాకర్మార్జితం దేహాన్తరం నవం నవం జలూకావత్సంక్రమన్తే సవిజ్ఞానా ఏవ- * సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యద్యప్యుపసంహృతకరణాస్సన్తో దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- తథాపి స్వప్నవద్దేహాన్తరప్రాప్తినిమిత్తకర్మోద్భావితవాసనాజ్ఞానేన సవిజ్ఞానా ఏవ దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి - శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తథాఽర్చిరాదినా ధూమాదినా చ గమనం - స్వప్న ఇవోద్భూతవిజ్ఞానేన లబ్ధవృత్తికర్మనిమిత్తత్వాద్గమనస్య. న తథాఽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావేన జాతానాం చ సవిజ్ఞానమేవ రేతస్సిగ్యోషిద్దేహసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే- న హి వ్రీహ్యాదిలవనఖణ్డనపేషణాదౌ చ సవిజ్ఞానానాం స్థితిరస్తి. నను చన్ద్రమణ్డలాదప్యవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వాజ్జలూకావత్సవిజ్ఞానతైవ యుక్తా- తథా సతి ఘోరాన్నరకానుభవః ఇష్టాపూర్తాదికారిణాం చన్ద్రమణ్డలాదారభ్య ప్రాప్తో యావద్బ్రాహ్మణాదిజన్మ. తథా చ సత్యనర్థాయైవేష్టాపూర్తాద్యుపాసనం విహితం స్యాత్. శ్రుతేశ్చాప్రామాణ్యం ప్రాప్తం-వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాత్. న- వృక్షారోహణపతనవద్విశేషసమ్భవాత్. దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సోః కర్మణా లబ్ధవృత్తిత్వాత్కర్మణోద్భావితేన విజ్ఞానేన సవిజ్ఞానత్వం యుక్తం- వృక్షాగ్రమారోహత ఇవ ఫలం జిఘృక్షోః. తథాఽర్చిరాదినా గచ్ఛతాం, సవిజ్ఞానత్వం భవేత్ ధూమాదినా చ చన్ద్రమణ్డలమారురుక్షతాం,. న తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతాం వృక్షాగ్రాదివ పతతాం సచేతనత్వం. యథా చ ముద్గరాద్యభిహతానాం తదభిఘాతవేదనానిమిత్తసంమూర్ఛితప్రతిబద్ధకరణానాం స్వదేహేనైవ దేశాద్దేశాన్తరం నీయమానానాం విజ్ఞానశూన్యతా దృష్టా- తథా చన్ద్రమణ్డలాన్మనుష్యాదిదేహాన్తరం ప్రత్యవరురుక్షతాం స్వర్గభోగనిమిత్తకర్మక్షయాన్మృదితాద్దేహానాం ప్రతిబద్ధకరణానాం. అతస్తే పరిత్యక్తదేహబీజభూతాభిరద్భిర్మూర్ఛితా ఇవాకాశాదిక్రమేణేమామవరుహ్య కర్మనిమిత్తజాతిస్థావరదేహైస్సంశ్లిష్యన్తే ప్రతిబద్ధకరణత

యాఽనుపభుక్తవిజ్ఞానా ఏవ. తథా లవనఖణ్డనపేషణసంస్కారభక్షణరసాదిపరిణామరేతస్సేకకాలేషు బహూన్యపి కాలే - దేహాన్తరారమ్భకస్య కర్మణో ఽలబ్ధవృత్తిత్వాత్ దేహబీజభూతాప్సమ్బన్ధాపరిత్యాగేనైవ సర్వాస్వవస్థాసు వర్తత ఇతి జలూకావత్త్వం న విరుధ్యతే ఆన్తరాలే స్వప్నవిజ్ఞానం మూర్ఛితవదేవేత్యదోషః. న చ వైదికానాం కర్మణాం హింసాయుక్తత్వేనోభయహేతుత్వం శక్యమనుమాతుం - హింసాయా శాస్త్రప్రచోదితత్వాత్. "అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య" ఇతి శ్రుతేః శాస్త్రచోదితాయా హింసాయా నాధర్మహేతుత్వమభ్యుపగమ్యతే. అభ్యుపగతేప్యధర్మహేతుత్వే మన్త్రైస్తు పాపమివ తదపనయోపపత్తేర్న దుఃఖకార్యారమ్భకత్వోపపత్తిర్వైదికానాం కర్మణాం మన్త్రైర్నేవలిపభక్షణస్యేతి.

ఆ.— ఉక్తేషు - సముద్రాదివ్యతిరిక్తేషు ప్రదేశేష్వితి యావత్. తత్రేతి - అనుశయినోస్థితౌ నే ఇహేతి - ప్రతిపక్షతయా. కథమ స్మిన్ వాక్యే బహువచనేనానుశయినాం బహుత్వాన్నిర్దేశః - తత్రాహ (క్షీణకర్మణామితి) కథం మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతీత్యాదావేకవచననిర్దేశః - తత్రాహ (మేఘాదిష్వితి) యే పూర్వే మేఘాదయోఽనభోక్తారః - తేషు ప్రత్యేకమభిమానిదేవతానామేకరూపత్వాత్ తదుపశ్లిష్టానామనుశయినామప్యేకవచనేన నిర్దేశో యుక్త ఇత్యర్థః అతో వై ఖల్విత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) అనుశయినాం దుఃఖేన నిస్సరణమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (యతఇత్యాదినా) పర్వతాదిభిః పతితానాం పునరనుశయినాం తేభ్యస్తస్స్వమానసజాతీయత్వేన సముద్భవో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (తేపీతి) పరకరాదయోపి జలచారిభిరన్యైర్భక్ష్యన్తే - తథా చ సముద్రపతితానామనుశయినాం తత్రైవలయస్స్యాదిత్యర్థః. న స్వేవమనుశయినస్సముద్రే లీనాస్తతః పునరుద్ధర్తుం శక్యన్తే - తథా చ తత్ర వినాశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలధరైరితి) (సముద్రామ్భోభిరితి) తృతీయా సహార్థే. తర్హి సర్వప్రాణ్యుపభుక్తానామనుశయినాం తత్స్వమానసజాతీయదేహభాగిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్షితాశ్చేతి) మైన్స్విన్సర్వాదయోఽభక్ష్యన్తే - తేభ్యస్తత్స్వమానసజాతీయత్వేనానుశయినాముద్భవస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (తేపీతి) తథాపి యది స్థావరేత్వాపరివర్తనాత్తే రేతస్సిగ్యోగముపియదా కదాచిత్ప్రాప్యేరన్నితి చేత్. నేత్యాహ (కదాచిదితి) తథాపి భక్ష్యేషు జాతానాం రేతస్సిగ్యోగస్సంభవస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్ష్యేష్వపీతి) ఇతితబ్దోయద్యపైన పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. పూర్వమతశ్శబ్దో హేతుపరతయా వ్యాఖ్యాతః. సంప్రతి వ్రీహ్యాదివచనవాచకత్వేన తం వ్యాచష్టే (అథవేతి) దుర్నిష్ప్రపతతరమితి తకారసహితే పాఠే నవివక్షితమర్థమాహ (వ్రీహియవాదీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తర్హి తేషామన్తరాలే విశిష్టానాం దేహభాగిత్వాభావాదనుశయవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కదాచిదితి) కాకతాలీయయా వృత్త్యా- యాదృచ్ఛికన్యాయేనేతి యావత్. అనుశయాఖ్యస్య కర్మణో భావిదేహారమ్భకత్వం యుక్తం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అనుశయినో రేతస్సిగ్భావకత్వే హేతుమాహ (రేతస ఇతి) తస్య రేతస్సిగాకృత్యా- తదంశేన భావితత్వాత్ - సంస్కృతత్వాత్. తదన్నసంభూతత్వాత్ తద్రూపేణ గర్భాశయమనుప్రవిష్టోఽనుశయీ రేతస్సిగాకృతిర్భవతీత్యర్థః. రేతసో రేతస్సిగ్భావముక్త్వే ప్రమాణాన్తరేయ శ్రుతిరిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) రేతోరూపేణ గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య రేతస్సిగాకారత్వముక్తం నిగమయతి (అత ఇతి) అనుశయినో రేతస్సిగాకారత్వే లౌకికానుభవమనుకూలయతి (తథేతి) చన్ద్రస్థలస్ఖలితానామవరోహతాం వ్రీహ్యాదిదేహసంశ్లిష్టానాం గ్రాసీయసా కాలేన దేహాన్తరలాభశ్చేత్ - తర్హి వ్రీహ్యాదిదేహేభిమానినామపి దుశ్శకం నిష్క్రమణం - వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషాదిత్యత ఆహ (రమ్యేష్వితి) వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషేపి తత్సద్దేహభాజాం తతో నిస్సరణమశక్యం న భవతీత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇత్యాదిస్మృతౌ యేషాం కర్మనిమిత్తం స్థావరజన్మ శ్రుతం- తేషాం కర్మక్షయ ఏవావధిః. అవరోహతాం తు కర్మాసక్తిర్నాస్త్యేవ పద్మనిత్యర్థః. యథా జలూకాత్మనా తృణాత్తృణాన్తరం నీత్వభూతానక్రామతే - తథాఽనుశయినో వ్రీహ్యాదిదేహభాజోపి తత్త్యాగేన దేహాన్తరం గచ్ఛన్తస్సవ్యాపయద్విజ్ఞానవన్త ఏవ గచ్ఛన్తీత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (సవిజ్ఞాన ఇతి) అథోపసంహృతకరణానాం జ్ఞానే కారణాసమ్భవాత్కథం సవిజ్ఞానత్వం - తత్రాహ (యద్యపీతి) దృష్టకారణాభావేప్యదృష్టమేవైకం వాసనాత్మకం జ్ఞానోత్పత్తౌ నిమిత్తమితి తేన సవిజ్ఞానా ఏవ గచ్ఛన్తి దేహాన్తరమిత్యత్ర హేతుమాహ (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుతిరత్ర - బృహదారణ్యకశ్రుతిః. యథా సవిజ్ఞానానామేవ వ్రీహ్యాదిదేహాన్తరగమనం - తథా జ్ఞానినామర్చిరాదినా, కర్మిణాం ధూమాదినా, చ గమనం స్వప్నవదుద్భూతవాసనాత్మకవిజ్ఞానానామేవేత్యాహ (తథేతి) తేషాం సవిజ్ఞానత్వే హేతుమాహ (ఆరూఢత్వాదితి) అనుశయినామపి తర్హి వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టానాం రేతస్సిగాదిదేహసమ్బన్ధే సవిజ్ఞానానామేవేతి చేత్. నేత్యాహ (నతథేతి) అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (నహీతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానామనుశయినాం సవిజ్ఞానత్వే తల్లవనాదౌ తజ్జీవవత్తేషామపి ప్రవాసప్రసఙ్గాన్న రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వ్రీహ్యాదిషు దేహాన్తరం గచ్ఛత్సు విజ్ఞానవత్త్వోపలమ్భాదనుశయిష్వపి దేహాన్తరప్రాప్తైరవిశేషాద్యుక్తం సవిజ్ఞానత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తృణాత్తృణాన్తరం ప్రతి జలూకాయా గమనవదవరోహతామపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిగమనస్య తుల్యత్వాద్వ్రీహ్యాదివద్యుక్తా సవిజ్ఞానతేతి యోజనా. అస్తు తేషాం సవిజ్ఞానత్వం - కాపాయాత్యత ఆహ (తథా సతి) ఇష్టాపూర్తాదికారిణామన్తరాలే నరకానుభవః - తథా చ నలితదనుష్ఠానస్యానర్థార్థంహితత్వే శ్రేయస్సాధనవిషయకశాస్త్రం విరుధ్యేతేత్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి) యథా బుద్ధిపూర్వం వృక్షమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వే పతనాదబుద్ధిపూర్వం పతతాం న సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞాయతే- తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాం సవిజ్ఞానత్వేపి తతోఽవరోహతాం నైవ తదస్తి - ఉదూఖలకరాభావాదిత్యారోహావరోహయోర్వినాశవిశేషసద్భావాత్ పరిహారతి (నచ) సజ్ఞీహవాక్యం వివృణోతి (దేహాదిత్యాదినా) చన్ద్రాత్ గచ్ఛతాం సవిజ్ఞానస్యాభావేపి తిసమ్పన్నాః. అపరోహతాం జీవానాం సర్వథావిజ్ఞానమనుక్తమాయుక్తం- తేషాం చైతన్యస్వాభావ్యాత్. వృత్త్యుత్పత్తౌ తామపి విజ్ఞానమాత్రమస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) తేన - ముద్గరాదినాభిఘాతః - తేన హేతునా యద్వేదనాఖ్యనిమిత్తం - తేన సమ్మూర్ఛితాని ప్రతిబద్ధాని వాకరణాని యేషాం తే

షామితియావత్. మృదితః- వినష్టోఽప్యయఃస్థూలో దేహో యేషాం తేషాం. తత ఏవ ప్రతిబద్ధకరణానాం - యుక్తాని జ్ఞానశూన్యత్వేఽసమ్బన్ధః. ఏవ మ్ఛక్తదృష్టాన్తవశాచ్చన్ద్రమణ్డలాదవరోహన్తో విజ్ఞానశూన్యాస్సిధ్యన్తీతి గమయతి (అత ఇతి) కథాపి మూర్ఛితానాం స్థూలదేహసద్భావాద్దేశాన్తరగమనం యుక్తం - అవరోహతాం తు తదభావే కథం వ్రీహ్యాదిభావస్సమ్భవతీత్యత ఆహ (అపరిష్వక్తా ఇతి) నపరిష్వక్తం దేహభావస్య బీజం- కర్మ, పూర్వం యాభిరద్భిః- తాభిరుపహితా జీవా అపి మూర్ఛితవద్విజ్ఞానశూన్యా ఆగగనాదిక్రమేణ పృథివీం ప్రాప్య కర్మఫలభూతజాతిస్థావరశరీరైస్సంశ్లిష్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. స్థావరదేహసమ్బన్ధిత్వాత్తద్గతజీవవత్తదానీం జ్ఞానత్వం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిబద్ధేతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషావస్థాయామనుశయినాం కర్మణో నుద్భూతవృత్తిత్వాత్, కరణానాం చ తత్ర వృత్తిలాభాభావా, దనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం యుక్తమిత్యర్థః. న కేవలం వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషకాలేఽనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం- కిన్తు వ్రీహ్యాదేర్లవనాదికాలేఽపీత్యాహ (తథేతి) పాకః- సంస్కారః. రసాదిత్యాదిశబ్దైస్సశోణితమాంసమేదోఽస్థిమజ్జారేతాంస్యుచ్యన్తే. తస్మిన్ కాలే మూర్ఛితవదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వే దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్సదసత్త్వే హేతుమాహ (దేహేతి) అలబ్ధవృత్తిత్వాదితి శేషః కథం పునరనుశయినాం విజ్ఞానశూన్యత్వే * తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాదావచేతనా జలూకాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- తత్రాహ (దేహబీజభూతేతి) సర్వాస్వవస్థాసు- తాసు వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషతల్లవనాదివశాస్వితి యావత్. న చేతనావత్త్వం జలూకాదృష్టాన్తే వివక్షితం- కిన్తు సా తత్త్వమాత్రమితి భావః. జలూకావత్త్వం - జలూకాసాదృశ్యమనుశయినామిత్యర్థః. ఆరోహతాం సవిజ్ఞానత్వ, మవరోహతాం విజ్ఞానరాహిత్య, మిత్యుపపాద్యారోహతామపి యావత్స్వావస్థానేభ్యః కరణాన్యుపసంహృత్య హృదయేఽవస్థానం - తావదేవ సవిజ్ఞానత్వం- న దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్తదస్తి. అనుశయినాం తు చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతామపి నభావిదేహపర్యన్తా వాసనా దీర్ఘా భవతి- ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (అన్తరాళేష్వితి) చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వేఽపి విజ్ఞానశూన్యత్వమనుష్ఠమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యదోష ఇతి) యత్తు హింసానుగ్రహాత్మకత్వాదిష్టాదికర్మణాం స్థావరత్వమసితత్ఫలమేవ - తథా చ వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాదప్రామాణ్యం శ్రుతేరితి- తత్రాహ (నచేతి) ఉభయహేతుత్వం- అర్థానర్థహేతుత్వమితి యావత్. * అహింసన్నిత్యాదిశ్రుతేః శాస్త్రచోదిత § వైదికకర్మసు హింసా నానర్థహేతురిత్యాహ (అభ్యుపగతేఽపీతి) యద్యపి స్వరూపేణ హింసాఽనర్థహేతురభ్యుపగమ్యతే- తథాపి తద్యుక్తానాం వైదికకర్మణాం నానర్థారమ్భకత్వం. యథా స్వరూపేణ విషదహ్యాదేర్మరణజ్వరాదిహేతుత్వేఽపి మన్త్రశర్కరాదిభిస్సహోపయుక్తస్య న తత్కార్యారమ్భకత్వం- తథా హింసాయాః స్వతోఽధర్మహేతుత్వేఽపి వైదికకర్మనిష్ఠాయాః న తద్ధేతుత్వం - వైదికైరేవ కర్మభిస్తత్కృతదోషాపనయనసిద్ధేరిత్యర్థః. పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (మన్త్రౌషధేతి) తేన సహోపయుక్తస్య విషస్యానర్థహేతుత్వేన పుష్టిహేతుత్వవద్వైదికకర్మానుప్రవిష్టాయా హింసాయాః పురుషార్థహేతుత్వమేవ- * అనుష్ఠమితి చేన్న శబ్దాదితి న్యాయాదిత్యర్థః. ౬

౧౦.— (అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి) * మిహ సేచన ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్ప్రత్యయే న్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వే మేఘ ఇతి రూపం. తతశ్చ మేఘశబ్దేన వర్షోన్ముఖావస్థోచ్యతే. ఏవమభ్రమేఘయోర్భేదో వ్యాసార్యైరుక్తః. (మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి) మేఘసంశ్లిష్టో భూత్వా వర్షధారారూపేణ భూమౌ పతతీతి ఫలితార్థః. (త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తే) తే - వర్షసంశ్లిష్టభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తా జీవాః. ఇహ - భూమౌ పతిత్వా వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయన్త ఇత్యర్థః. అత్ర తేన రూపేణ జననం నామ- న స్థావరభావప్రతిపత్తిః- స్థావరత్వప్రాప్తిహేతుభూతకర్మణామిహాకీర్తనాత్. కిన్తు జీవాన్తరాధిష్ఠితేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లేషమాత్రం. సూత్రితం చ * అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాదితి. (అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం) అతః- స్థావరాదిభావాత్ అతిచిరేణ నిర్గమనం భవతీత్యర్థః. అత్ర ఖలన్తాద్దుర్నిష్ప్రపతశబ్దాదతిశాయనికే తరప్ప్రత్యయే, ఛాన్దసే తకారలోపే, దుర్నిష్ప్రపతరమితి రూపం. తతశ్చాతిశయస్య ప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రాగనుక్రాన్తాకాశాదీనాం బుద్ధౌ సన్నిధానాత్తేషామేవ ప్రతియోగిత్వేనాన్వయస్స్యాత్. తథా చ వ్రీహ్యాదిష్వాకాశాద్యపేక్షయా చిరావస్థానోక్త్యా ఆకాశాదిష్వవస్థానస్య తదపేక్షయాల్పకాలత్వం పర్యవస్యతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * ఛాన్దసస్తకారలోపః- దుర్నిష్ప్రపతరమితి- దుఃఖనిష్ప్రపతనమిత్యర్థ ఇతి. న చ * తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా ఇతి ఖలో భావకర్మమాత్రవిషయత్వాత్, పతేశ్చాకర్మకత్వేన భావార్థస్యైవ పరిశిష్టత్వాత్, తత్ర చ భావార్థస్య ప్రకర్షాభావా, త్తరపో దౌర్లభ్యమితి శఙ్క్యం- శుక్లతరమిత్యాదిప్రయోగాత్ భావార్థేఽపి ప్రకర్షసమ్భవాత్, కర్త్రీప్సితచాద్యజన్తాత్తరపస్సమ్భవా, చ్చ భాష్యస్యానుపపత్తిః. యద్వా- * అతో యుచ్ఛన్దసి గత్యర్థేభ్య ఇ[illegible]తి విశేషవిహితఖలర్థయుజన్తమేవాయం శబ్దః. రేఫరూపవర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. నన్వస్తు తరప్ప్రత్యయత్వాభావేఽపూర్వనిర్దిష్టాకాశాదిభ్యోఽతిశయః [illegible]చిరావస్థానం వా కథం సిధ్యేదితి వాచ్యం - వైశబ్దస్యావధారణార్థతయా అతశ్శబ్దితాద్వ్రీహ్యాదిభావాదేవ చిరం నిష్క్రమణే కథితే తతః పూర్వనిర్దిష్టేభ్య ఆకాశాదిభ్యోఽచిరాన్నిష్క్రమణం సిధ్యతి. తశబ్దలోపశ్ఛాన్దస ఇతి భాష్యస్యాపి వకారలోపేన వా వర్ణవికారేణ వా యథాకథంచిత్సాధుత్వం సమర్థనీయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. వ్రీహ్యాదయో హి గిరితటాదువక స్రోతసాం ఊహ్యమానా నదీం ప్రాప్నువన్తి- తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యైః. తత్రైవ చ మకరేణ సహ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిస్సహ జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిః మరుదేశే శిలాతలే వా హర్య్యవాపతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః- తే భక్షితాశ్చాన్యైః- తేప్యన్యైరిత్యేవమ్ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు జాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ - బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం. (యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి) అత్ర న ఇత్యధ్యాహారః. యో వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టోఽవరోహజీవః- సః యో యోఽన్నమత్తి, యో రేతస్సిఞ్చతి,- భూయః- పశ్చాత్తద్భవతి- రేతస్సిగ్భావం ప్రాప్నోతి. ఆకాశాదిభావవత్ రేతస్సిగ్భావోఽప్యౌపచారికః. రేతస్సిగ్యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. ౬

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గళితాః.

మూ.— తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా ॥ ౭

అథైతయోః పథోర్న కతరేణచ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయగ్ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః ॥ ౮

శం.— తత్ - తత్ర తేష్వనుశయినాం య ఇహ- లోకే రమణీయం- శోభనం చరణం- శీలం యేషాం తే రమణీయచరణాః. రమణీయచరణేనోపలక్షితశ్శోభనోఽనుశయః- పుణ్యం కర్మ యేషాం- తే రమణీయచరణా ఉచ్యన్తే. క్రౌర్యానృతమాయావర్జితానాం హి శక్య ఉపలక్షయితుం శుభానుశయసద్భావః తేనానుశయేన పుణ్యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలే భుక్తశేషేణాభ్యాశో హ - క్షిప్రమేవ. యదితి క్రియావిశేషణం. తే రమణీయాం- క్రౌర్యాదివర్జితాం యోనిమాపద్యేరన్- ప్రాప్నుయుః బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా స్వస్వకర్మానురూపేణ. అథ - పునర్యే తద్విపరీతాః కపూయచరణోపలక్షితకర్మాణోఽశుభానుశయా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యథాకర్మ యోనిమాపద్యేరన్. కపూయామేవ- ధర్మసంబన్ధవర్జితాం జుగుప్సితాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా స్వకర్మానురూపేణైవ. ౭

ఆ.— * తస్మాద్యథాయథమేవ భవతీత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం పరిసమాప్య ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (తత్రేతి) * అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేన తేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టా యేఽనుశయినః- తేషాం మధ్యే యే కేచిదస్మిల్లోకే చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తేః ప్రాగవస్థాయామనుష్ఠితాభుక్తరమణీయచరణాః- తే రమణీయాం యోనిం ప్రాపద్యేరన్నితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (శోభనమితి) కథం రమణీయచరణానుగోధే సశోభనోఽనుశయో లక్ష్యతే- తత్రాహ (క్రౌర్యేతి) తే ఖల్వనుశయినో రతస్సిగ్యోగానన్తరం తేన కర్మణా రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నితి యత్- తత్ క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి హేతుమాహ (స్వస్వకర్మేతి) అథేతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (పునరితి) తద్విపరీతాః - తేభ్యో విలక్షణాశయా యత్. తే కపూయాం యోనిమశుభానుశయవశాద్రేతస్సిగ్యోగానన్తరమాపద్యేరన్నితి యత్- తదపి క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి యోనివికల్పే కారణమాహ (స్వకర్మేతి) ౭

రా.— (తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాది) తత్ - తేషు యే అభ్యాశః - అభ్యాగన్తారః. అభ్యాఙ్పూర్వాదశేర్గ్రాతోఃక్విబన్తాద్బహువచనాన్తోఽయం శబ్దః. పరలోకాదిహలోకం ప్రత్యవతరన్త ఇత్యర్థః. హేతి ప్రసిద్ధౌ. యత్ - య ఇహ రమణీయచరణాః - చర్యత ఇతి చరణం - కర్మ. రమణీయకర్మాణః. భుక్తశిష్టపరిపక్వసుకృతకర్మయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర యదాశబ్దాధ్యాహారో తదేత్యస్యాధ్యాహర్తవ్యం. తదా తే రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిమాప్నువన్తీత్యర్థః. కపూయచరణాః- కుత్సితకర్మాణ ఇత్యర్థః. భుక్తశిష్టకర్మానుసారిజన్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— యే తు రమణీయచరణా ద్విజాతయః- తే స్వకర్మస్థాశ్చేదిష్టాపూర్తాదికారిణః- తే ధూమాదినా గచ్ఛన్త్యాగచ్ఛన్తి చ పునః పునర్ఘటీయన్త్రవత్. విద్యాం చేత్ప్రాప్నుయుః- తదాఽర్చిరాదినా గచ్ఛన్తి. యదా తు న విద్యాసేవినో, నాపీష్టాపూర్తాదికర్మ సేవన్తే- తదాఽథైతయోః పథోః- యథోక్తయోరర్చిర్ధూమాదిలక్షణయోర్న కతరేణ - అన్యతరేణ చ నాపి యన్తి. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి దంశమశకకీటాదీన్యసకృదావర్తీని భవన్తి. అత ఉభయమార్గపరిభ్రష్టా హ్యసకృజ్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః. తేషాం జననమరణసన్తతేరనుకరణమిదముచ్యతే (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) ఈశ్వరనిమిత్తచేష్టోచ్యతే. జననమరణలక్షణేనైవ కాలయాపనం భవతి- న తు క్రియాసు శోభనేషు భోగేషు వా కాలోఽస్తీత్యర్థః. ఏతత్ - క్షుద్రజన్తులక్షణం తృతీయం- పూర్వోక్తౌ పన్థానావపేక్ష్య. స్థానం- సంసరతాం. యేనైవం దక్షిణమార్గగా అపి పునరాగచ్ఛన్తి, అనధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోరగమనమేవ దక్షిణేన పథేతి,- తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే. పఞ్చమస్తు ప్రశ్నః పఞ్చాగ్నివిద్యయా వ్యాఖ్యాతః. ప్రథమో దక్షిణోత్తరమార్గాభ్యామపాకృతః. దక్షిణోత్తరయోః పథోర్వ్యావర్తనాపి- మృతానామగ్నౌ ప్రక్షేపస్సమానః, తతో వ్యావర్తన్తేఽర్చిరాదినాయన్తి- [illegible]మాదినా, పునరుత్తరదక్షిణాయనే షణ్మాసాన్ ప్రాప్నువన్తః సంయుజ్య పునర్వ్యావర్తన్తే- అన్యే సంవత్సరం- అన్యే మాసేభ్యః పితృలోకమితి వ్యాఖ్యాతా. పునరావృత్తిరపి క్షీణానుశయానాం చన్ద్రమణ్డలాదాకాశాదిక్రమేణోక్తా. అముష్య లోకస్యాపూరణం స్వశబ్దేనైవోక్తం- తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి. యస్మాదేవం కష్టా సంసారగతిః - తస్మాజ్జుగుప్సేత. యస్మాచ్చ జన్మమరణజనితవేదనానుభవకృతక్షణాః క్షుద్రజన్తవో ధ్వాన్తే ఘోరే దుస్తరే ప్రవేశితాః సాగర ఇవాగాధేఽప్లవే నిరాశాశ్చోత్తరణం ప్రతి- తస్మాచ్చైవంవిధాం సంసారగతిం జుగుప్సేత- బీభత్సేత. ఘృణీ భవేన్మా భూదేవంవిధే సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతయే. ౮

ఆ.— తృతీయం స్థానమవతారయితుం పూర్వోక్తౌ పన్థానౌ సఙ్క్షిప్యానువదతి (యే త్వితి) శుభానుశయవశాద్యే కేచిద్బ్రాహ్మణాదియోనిమాపన్నాః- తే స్వవర్ణాశ్రమవిహితకర్మనిష్ఠాస్సన్తో యదీష్టాదికర్మకృతవన్తః- తదా దక్షిణేన పథా చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్ర చ భుక్త్వైకర్మణి భోగేన క్షీణే పునరవశిష్టేన కర్మణా పృథివీమాగచ్ఛన్తి. ఏవం ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరారోహన్తోఽవరోహన్తశ్చ కేవలకర్మిణో దృశ్యన్తే. యది చేద్ద్విజాతయస్స్వ

ఉ.— స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబగ్ంశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చ। ఏతే పతన్తి చత్వారః పఞ్చమశ్చాచరగ్ంస్తైరితి॥ ౯

అథ హ య ఏతానేవం పఞ్చాగ్నీన్వేద న సహ తైరప్యాచరన్పాప్మనా లిప్యతే శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

కర్మస్థాస్సుజ్ఞానం లభేరన్-ఉత్తరేణ యానేనైతే బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఇదానీం తృతీయస్థానముపదిశతి (యదాస్త్వితి) పౌనఃపున్యేనా భ్యధ్యైకవచనాన్తయోస్సర్వాఖ్యాతేషువిధానాత్ పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యస్మిన్నర్థే జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రయోగ ఇత్యాహ (తేషామితి) యద్వా- సర్వేశ్వరో నూర్ధ్వయత్ భ్రష్టం దృష్ట్వా తం జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రేరయతీత్యేతదిహోచ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తేనాసావిత్యాది వాక్యం వ్యాచష్టే (యేనైవమితి) ఉక్తయా రీత్యా నిర్ణీతాన్ ప్రశ్నాన్ వివిచ్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం కథయతి (పఞ్చమస్త్వితి) న్యాయక్రమేణాపి-వ్యాఖ్యాతేష్వ త్రైరత్రసమస్తః. మృతానాం - విదుషామవిదుషాం చేత్యర్థః. తత్ర- అన్యేషాం స్యన నైరన్తర్యం విదుషాం కర్మిణాం చ. అన్యే సంవత్సరమితి- జ్ఞానినో గృహస్థాః. అన్యే పితృలోకమితి - కేవలకర్మిణ ఇతి విభాగః. క్షీణానుశయానాం-చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యం కర్మ భోగేన క్షయితవతామితి యావత్. స్వశబ్దమోహానుశయ తి (తే నేతి) కిమర్థమేషాం మహాయాసవతీ వ్రాసంసారగతిరుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తృతీయస్థానస్య కష్టత్వం స్పష్టయతి (యస్మాచ్చేతి) జన్మాదినా జనితాయా వేదనా- తదనుభవే కృతః క్షణః- అవసరః. నాన్యత్ర యేషాం- తథా. అప్లవ ఇతచ్ఛేదః. తృతీయస్థానపదలరహ్మారావృత్తిమస్త్వాస్తుల్యా కష్టతేత్యభిప్రేత్యాహ (తస్మాచ్చేతి) సంసారగత్యుపవర్ణనస్య తాత్పర్యముక్త్వా పఞ్చాగ్నివిద్యాయా అనుష్ఠానసిద్ధ్యర్థం తత్స్తావకం శ్లోకముదాహృత్య వ్యాచష్టే (తదేతస్మిన్నిత్యాదినా) పఞ్చాగ్నివిద్యామాహాత్మ్యం సప్తమ్యర్థః. ౮-౯

ర౦.— * వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి చతుర్థప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతయోః పథోర్నకతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతీతి) అథశబ్దః ప్రతివచనాన్తరోపక్రమే. యాని భూతాన్యుక్తయోః- ఏతయోర్దేవయాన పితృయాణయోః పథోర్మధ్యే ఏకతరేణ చన - కేనాపి మార్గేణ న గచ్ఛన్తి. మార్గద్వయప్రాప్తిహేతుభూతవిద్యాకర్మరహితా ఇత్యర్థః. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి- దంశమశకకీటాదీని అసకృదావర్తీని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి భవన్తి- పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్త ఇత్యర్థః. నన్వ్విబధానాఖాదేత్యయ మభ్యవహరతీత్యస్య పునఃపునః పిబతి పునఃపునః ఖాదతీతిహ్యయమర్థః-తద్వత్క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోరితి పౌనఃపున్యేక్రియాసమభిహారే లోట్ తధ్వమోర్హిస్వాదేశవిధానాత్ జాయస్వ మ్రియస్వేతి రూపం. * యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యేతి భవన్తీతి సామాన్యశబ్దస్యానుప్రయోగః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పురీమవస్కన్దలునీహి నన్దనమితి వదతి. (ఏతత్తృతీయం స్థానం) అత్రైతచ్ఛబ్దేన జాయస్వ మ్రియస్వేతి భూతాని భవన్తీతి ప్రథమాన్తశబ్దేన ప్రధానతయా నిర్దిష్టాః పాపకర్మాణః పరామృశ్యన్తే - సర్వనామ్నాం పూర్వనిర్దిష్ట ప్రధానపరామర్శిత్వాత్. స్థానశబ్దాభిప్రాయేణైకవచనం. పూర్వనిర్దిష్టద్యులోకబ్రహ్మలోకాపేక్షయా తు ద్రజన్మభవనాదిలక్షణస్థానస్య తృతీయత్వాత్తత్స్థానసమ్బన్ధాత్ పాపకర్మాణః తృతీయం స్థానమిత్యుచ్యన్తే. (తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే) తేన - తృతీయస్థానశబ్దితైః పాపకర్మభిః అసౌ- ద్యులోకో న సమ్పూర్యతే-న ప్రాప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యేతచ్ఛబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టః పౌనఃపున్యేన జననమరణాదిభవనలక్షణో భావత్వర్థ ఏవ పరామృశ్యతే- తస్యైవ తృతీయస్థానత్వం - తతశ్చైతస్య తృతీయస్థానస్య సద్భావాత్, దత్రైవస్థానే జీవానాం ప్రాయేణ ప్రచారాత్, ద్యులోకగన్తౄణామల్పత్వాత్, ద్యులోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యుక్తావపి భాష్యస్య న విరోధః. అత ఏవ * ద్యులోకారోహావరోహాభావేన ద్యులోకాసమ్పూర్త్తివచనాదితి భాషితమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాజ్జుగుప్సేత) యస్మాత్సంసారగతిరుక్తరీత్యా కష్టతరా- తస్మాత్సంసారాజ్జుగుప్సేత - మాభూన్మే ఏవం విధః సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి సన్నద్ధేదిత్యర్థః. ముక్తిఫలకపఞ్చాగ్నివిద్యాస్వరూపజ్ఞానస్య ఫలాన్తరం వక్తుమాహ (తదేష శ్లోకః) తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః. ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్తేనో హిరణ్యస్య- బ్రాహ్మణసువర్ణస్య హర్తా, సురాం పిబన్ బ్రాహ్మణస్సన్, గురోశ్చ తల్పం-దారానావసన్, బ్రహ్మహా- బ్రాహ్మణస్య హన్తా, చేత్యేతే పతన్తి చత్వారః. పఞ్చమశ్చ పతతి తైస్సహాచరన్నితి. ౯

ర౦.— మన్త్రమేవాహ (స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబంశ్చ గురోస్తల్పమావసన్బ్రహ్మహా చేత్యాది) తైరాచరన్- స్తేనాదిభిశ్చతుర్భిః విద్యాయోనిసమ్బన్ధమాచరన్నిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— అథ హ- పునర్యో యథోక్తాన్ పఞ్చాగ్నీన్వేద-స తైరప్యాచరన్-మహాపాతకిభిస్సహ. న పాప్మనా లిప్యతే. శుద్ధ ఏవ-తేన పఞ్చాగ్నిదర్శనేన పావితో యస్మాత్- పూతః. పుణ్యో లోకః- ప్రాజాపత్యాదిర్యస్య సోయం పుణ్యలోకో భవతి. య ఏవం వేద - యథోక్తం సమస్తం పఞ్చభిః ప్రశ్నైః పృష్టమర్థజాతం వేద. ద్విరుక్తిః సమస్తప్రశ్ననిర్ణయప్రదర్శనార్థా. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

౯. — పఞ్చమహాపాతకినఃశ్లోకేన నిర్దిశ్యన్తే. సతు పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుత్యర్థా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శుద్ధత్వే హేతుమాహ (తేనేతి) కస్యేదం ఫలమిత్యపేక్షాయాం పూర్వోక్తవిద్యావత్త్వమనువదతి (య ఏవమితి).. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦ — (అథ హ య ఏతానేవం పఞ్చాగ్నీన్వేద న సహ తైరప్యాచరన్పాప్మనా లిప్యత ఇత్యాది) స్తేనాదిభిః పఞ్చమహాపాతకిభిరపి సహ సంసర్గమాచరన్పాప్మనా న లిప్యతే. పూర్వోత్తరాభ్యాం మహావాక్యాభ్యాం భవతీత్యర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతికా ద్విరుక్తిః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్ప్రకరణగతవాక్యనిషయకాన్యధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే - అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేః (?) ✽ కార్యం బాదరిరస్య గత్యుపపత్తేః. కార్యం - హిరణ్యగర్భముపాసీనానేవ అర్చిరాదిరర్చిర్నయతీతి బాదరిరాచార్యో మన్యతే - పరిచ్ఛిన్నప్రాప్యస్య గతిరుపపద్యతే - న అపరిచ్ఛిన్నపరబ్రహ్మప్రాప్తయే. న హ్యాకాశం ప్రేప్సతా దేశవిశేషగన్తవ్యో భవతి. ✽ విశేషితత్వాచ్చ. ✽ పురుషోఽమానవ ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి గన్తవ్యస్య బహువచనాన్తలోకశబ్దేన విశేషితత్వాత్, త్వపరబ్రహ్మణ ఏకత్వేన బహుత్వాసమ్భవాత్, లోకశబ్దస్య దేశవిశేషవిషయముఖ్యత్వాచ్చ న పరబ్రహ్మణోఽర్చిరాదిప్రాప్యత్వం నను ✽ స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేన చతుర్ముఖస్య కథం నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ - ✽ సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః. ✽ యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమితి హిరణ్యగర్భస్య ప్రథమజత్వేన బ్రహ్మసామీప్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేనాముఖ్యయా వృత్త్యా చతుర్ముఖస్య నిర్దేశ ఉపపద్యత ఇతి భావః. నను హిరణ్యగర్భస్య ద్విపరార్ధావసానే నాశాత్ తం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తేరవర్జనీయత్వాత్ ✽ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇత్యనావృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధః. తత్రాహ - ✽ కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధానాత్. ✽ తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాలే పరామృతాత్ పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇత్యభిధానాత్ కార్యస్య - బ్రహ్మలోకస్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ - బ్రహ్మణా సహాతః - బ్రహ్మలోకాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి - అతశ్చానావృత్తిశ్రుతిరుపపద్యత ఇతి భావః. ✽ పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దస్య పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవ ముఖ్యత్వాత్ పరమేవ బ్రహ్మార్చిరాదిః ప్రాపయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. తస్య పరిపూర్ణత్వేఽపి ✽ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుత్యనుసారేణ నిశ్శేషావిద్యానివృత్తేర్దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తయే గతిరుపపద్యతే. లోక్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా లోకశబ్దోఽపి బ్రహ్మణ్యుపపన్నః. బహువచనమప్యేకస్మిన్నుపచారాత్ప్రయుజ్యతే. ✽ దర్శనాచ్చ. దర్శయతి చ శ్రుతిర్బ్రహ్మప్రాప్తేర్గతిసాపేక్షత్వం ✽ ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి. నను ✽ ప్రజాపతేః సభాం వేశ్మ ప్రపద్య ఇతి అర్చిరాదినా గతస్య కార్యప్రజాపతివిషయాభిసన్ధిర్దృశ్యతే - తత్రాహ - ✽ న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః. నాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః - అపితు పరబ్రహ్మవిషయః - తస్యైవ ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వాత్, ఉత్తరత్ర ✽ యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశామితి సర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, ✽ అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వేన విశేషితత్వాచ్చ పరమేవ బ్రహ్మార్చిరాదిర్నయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. ✽ అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథా చ దోషాత్తత్క్రతుశ్చ. అబ్రహ్మభూతం నామాదికం యే బ్రహ్మత్వేనోపాసతే - తే ప్రతీకాలమ్బనాః తద్భిన్నాన్ - ప్రకృతివియుక్తం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యే పఞ్చాగ్నివిద ఉపాసతే, యే చ కేవలం పరం బ్రహ్మోపాసతే,- ఉభయవిధానపి తాన్నయతీతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. కేవలం పరమేవోపాసీనాన్నయతీతి పక్షే, కార్యముపాసీనాన్నయతీతి పక్షే, చ ✽ తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్య ఇతి శ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్. నను పఞ్చాగ్నివిదాం యాం బ్రహ్మాత్మకస్వప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వే కిం ప్రమాణం తత్రాహ - తత్క్రతుశ్చేతి. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యాత్వాభావే అర్చిరాదిగతిర్వా, తయా గత్వా బ్రహ్మప్రాప్తిర్వా, న స్యాత్ - తత్క్రతున్యాయవిరోధప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మవిద్యాత్వే తు తత్క్రతున్యాయోఽప్యనుగృహీతో భవతి. ఇయాంస్తు విశేషః-పఞ్చాగ్నివిద్యా బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మవిద్యా. పరవిద్యాస్తు ప్రత్యగాత్మశరీరకపరమాత్మవిద్యాః. విశేషణవిశేష్యభావే పరం వ్యత్యాసః. అయం చ భగవతో బాదరాయణస్య సిద్ధాన్తస్సఙ్గ్రహః. తథా - లోకే గ్రామాదిగన్తౄణాం మధ్యే కృతగత్వా ఇహ వాం నడం గత్వా స గ్రామం గన్తవ్య ఇతి తత్తద్దేశకోపదేశస్య మార్గత్వాదస్యాపి వాక్యస్యార్చిరాదిమార్గచిహ్నభూతాః. అథవా. ✽ అగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకమితి లోకశబ్దశ్రవణాదర్చిరాద్యా భోగభూమయ ఇత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- ✽ ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. విద్యుదమానవపరమపురుషేణ నీయమానా దేవతావిశేషాః - ఆతివాహికాః. గన్తౄణాం గమయితార ఇత్యవగత్. తల్లిఙ్గాత్ - ✽ తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతపురుషస్య గమయితృత్వసిద్ధవద్వారేణ బ్రహ్మగమయితృత్వమాత్రవిశేషప్రతిపాదనపరేణ వాక్యేనేతరేషామపి గమయితార ఇతి ప్రతీతేః, అర్చిరాదిశబ్దానాం న ✽ అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రేణ తదభిమానిదేవతాపరత్వసమ్భవాత్. నను వైద్యుతపురుషస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వే ఊర్ధ్వం కౌషీతకివాక్యానుసారేణ స వరుణలోకం స ఇన్ద్రలోకం స ప్రజాపతిలోకమిత్యేవం వరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాం కథం సమ్బన్ధః. తత్రాహ- ✽ వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేః. తతః- విద్యుత ఉపరి వైద్యుతేనైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః ప్రాప్తిసాధనం. ✽ స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి శ్రుతేః. వరుణాదయో పీతవనుగ్రాహకా భవన్తీతి ద్రష్టవ్యమితి స్థితం. తథా - వైరాగ్యహేతులోకాన్తరగతితో జీవస్య దేహారమ్భకభూతసూక్ష్మాణాం తత్రైవ సులభతయా న భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయా గమనమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - ✽ తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం. పూర్వసూత్ర ✽ సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాదిత్యనేన సిద్ధేషు దేహస్వచ్ఛత్వేన పరామృశ్యతే. తదన్తరప్రతిపత్తౌ-దేహాన్తరప్రతిపత్త్యర్థం జీవో భూతసూక్ష్మైః సంపరిష్వక్త ఏవ రంహతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం ✽ వేత్థ యథా ప

ఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవ న్తీతి పఞ్చస్వప్యాహుతిష్వప్శబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం హూయమానతయా సమ్బన్ధం సిద్ధవత్కృత్యైవ తాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవ న్తీతి కథం వేత్థేతి ప్రశ్నః, ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిదగ్నిష్వప్సు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపేణ హూయమానాస్వప్సు పఞ్చమ్యాం రేతఆహుతౌ పురుషాకారేణ పరిణమ న్తీతి ప్రతివచనదర్శనాత్, చాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్యారోహావరోహయోస్సఞ్చరతీతి భావః. నను * ఆపః పురుషవచసో భవ న్తీత్యప్సు మేవ పురుషవచస్త్వం ప్రతిపాద్యతే- న భూతాన్తరాణామితి. తత్రాహ- * త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్. తుశబ్దో ద్యప్యాన్యత్వే ర్థః. కేవలానామపాం దేహారమ్భకత్వాసమ్భవేన త్ర్యాత్మకత్వాదప్శబ్దితానాం భూతాన్తరసంసృష్టానామిత్యర్థః. తర్హి కుతో ప్శబ్దేనైవ నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- భూయస్త్వాత్- తేజోఽబన్నలక్షణభూతత్రయనుయ్యే దేహస్యలోహిత ప్రచురతయా అపాం భూయస్త్వాదప్శబ్దేనైవ నిర్దేశ ఇతి భావః. * ప్రాణగతేశ్చ. తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామ న్తీతి ఇన్ద్రియాణాం సహగమనశ్రవణాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్య జీవస్యాశ్రయాణామిన్ద్రియాణాం గమనాసమ్భవాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ గమనమభ్యుపగన్తవ్యం. * అగ్న్యాదిషు తచ్ఛ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదినా ప్రాణానాం మరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయ శ్రవణాన్న ప్రాణానాం జీవేన సహ గతిస్సమ్భవతీతి చేన్న- అగ్న్యాదిష్వప్యయ శ్రవణస్య భాక్తత్వాత్. * ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా ఇతి లోమకేశానామప్యోషధివనస్పత్యప్యయ శ్రవణాత్. తస్య చ ప్రత్యక్షబాధితత్వేన ఓషధివనస్పతిషు లోమకేశాప్యయస్య భాక్తత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, తత్సహపఠితానామగ్న్యాదిషు వాగాద్యప్యయానామపి భాక్తత్వమేవ. తతశ్చ * అగ్నిం వాగప్యేతీత్యస్యాయమర్థః- * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్వాగధిష్ఠాతృతయా ముఖప్రవేశ ప్రతిపాదనాన్మరణకాలే అగ్నిరిన్ద్రియాణాం పురుషబాహ్యాదిస్థానోపకారత్వేనాధిష్ఠాతృరూపేణ వర్తత ఇతి. * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః. యదుక్తం ప్రశ్న ప్రతివచనాభ్యాం ద్యుపర్జన్యాదిషు భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనమితి- తన్నోపపద్యతే- ప్రథమాహుతావప్సుశ్రవణాభావాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి ప్రథమపర్యాయే శ్రద్ధాయా ఏవ హోమ్యత్వ శ్రవణేనాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం హోమ్యత్వాశ్రవణాదితి చేన్న- యది ప్రథమపర్యాయే అప్శబ్దితవ్యతిరిక్తాయాః శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వం- తర్హి ప్రశ్న ప్రతివచనయోరుపక్రమోపసంహారవిరోధః స్యాత్. అపాం పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యప్సమ్బన్ధోపక్రమాదుపసంహారాచ్చ అప్సు ఏవ ప్రతిపద్యతే. బుద్ధిపరిపాకవిశేషస్య శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వాసమ్భవాచ్చ. శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్తే- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః. ద్యుపర్జన్యాదిషు ప్రశ్న ప్రతివచనశబ్దాభ్యామప్శబ్దిత భూతసూక్ష్మాణాం గమనసమ్భవేఽపి తత్పరిష్వక్తస్య జీవస్య గమనం- అశ్రుతత్వాదితి చేన్న- ఉత్తరత్ర పితృయాణవాక్యే * అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే ఇత్యుపక్రమ్య పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి ద్యులోకం ప్రాప్తస్యేష్టాదికారిణో జీవస్య సోమరాజభావ శ్రవణాత్, తత్రాపి * తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా ద్యులోకం ప్రవిష్టానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావ శ్రవణాత్, తత్రాపి * ఆపః పురుషవచసో భవ న్తీతి అప్శబ్దేన కేవలభూతసూక్ష్మమాత్రముచ్యతే- అపితు తత్పరిష్వక్తో జీవః. పురుషశబ్దాభిలపనీయత్వస్య పతిత్వరిష్వక్తస్య జీవస్యైవ. తతశ్చ * ఆపః పురుషవచసో భవ న్తీత్యత్రాపి ప్రాణాదిశబ్దానాం తత్పరిష్వక్తజీవపరత్వాత్ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనం సిద్ధం. నను * తం దేవా భక్షయ న్తీతి సోమరాజభావం ప్రాప్తస్య భక్ష్యమాణత్వ శ్రవణాత్, జీవస్యానదనీయత్వాత్, పితృయాణమార్గే సోమరాజశబ్దనిర్దిష్టో న జీవ ఇత్యత్రాహ- * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహి దర్శయతి. దేవభక్ష్యమాణత్వవచనం భాక్తం- కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాత్. అనాత్మవిదాం చ * యథా పశురేవం స దేవానామితి శ్రుతిదర్శనేన పశువద్భోగోపకరణత్వాత్ * తం దేవా భక్షయ న్తీత్యుక్తిరుపపద్యతే. అతో భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త ఏవ జీవో గచ్ఛతీతి స్థితం. సమనన్తరాధికరణే * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి వాక్యం విచారితం-తత్ర * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి సమ్పాతశబ్దితసర్వకర్మఫలస్య తత్రైవోపభోక్తవ్యత్వ శ్రవణాత్, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్, సర్వం కర్మఫలం భుక్త్వా నిరనుశయ ఏవావరోహతి జీవః. అనుశయః- భుక్తశిష్టం కర్మ. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * కృతాత్యయేఽనుశయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ. కృతస్య- కర్మణోఽత్యయే- అవసానే అనుశయవానేవ ప్రత్యవరోహతి జీవః. దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. * తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి శ్రుతేః, * వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్యకర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషేణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా వినశ్య న్తీతి స్మరణాచ్చ. అతస్సానుశయా ఏవావరోహ న్తి. * యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యాదికం తు ఫలదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం. తత్ర చ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమితి శ్రవణాద్యథాగమనం ప్రత్యాగమనం. * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీతి శ్రవణాదనేవం చ- యేన ప్రకారేణ గతం- తదన్యేన ప్రకారేణావరోహ న్తీత్యర్థః. * చరణాదితి చేన్నతదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః. నను * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాదినా సదసచ్చరణయోరేవ సదసద్యోనిప్రాప్తిహేతుత్వం శ్రూయతే. చరణం- ఆచారః. శీలం. వృత్తమితి పర్యాయాః. తతశ్చ * రమణీయచరణా ఇతి శ్రుతివాదవరోహతాం సదసద్యోనిజన్మహేతుభూతచరణశబ్దితాచారానువృత్తావపి న కర్మశేషానువృత్తౌ ప్రమాణమస్తీతి చేన్న- చరణశ్రుతిః కర్మోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే- కేవలాచ్చరణశబ్దితాదాచారాత్సుఖదుఃఖహేతుభూతయోనిప్రాప్త్యసమ్భవాత్. * ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాత్. నను * సద్యావద్యాద్యాచారస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాభావేఽనర్థక్యమితి చేన్న - తదపేక్షత్వాదగ్నిహోత్రాదిపుణ్యకర్మణః. * సన్ధ్యా

హీనో౽నుచిన్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మస్వితి శ్రవణాత్ సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారవత ఏవ వైదికకర్మణ్యధికారాత్. *సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః. పుణ్యంకర్మాచరతి పాపంకర్మాచరతీతి సుకృతదుష్కృతకర్మసు చరతిశబ్దప్రయోగాత్ చర్యత ఇతి చరణమితి వ్యుత్పత్త్యా సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దాభిధేయే. *యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని యాన్యస్మాకం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీతి కర్మాచారయోః పృథఙ్నిర్దేశస్తు గోబలీవర్దన్యాయాదుపపద్యతే. వైతానికాని తు కర్మాణి- కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ఇతరాణి తు- ఆచారశబ్దేనాభిలప్యన్తే. అతశ్చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతయోరేవాభిలాప ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి స్థితం. తథా - *యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదావాకాశాదిభావోఽపి దేవమనుష్యాదిభావవత్ తచ్ఛరీరకత్వలక్షణ ఏవాస్త్వితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - *తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః. తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. స్వభావ ఏవ స్వాభావ్యం. *వర్తమానసామీప్య ఇత్యాదివత్స్వార్థికః ష్యఞ్. అతస్తత్స్వాభావ్యాపత్తిః- తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భకాణాం భూతసూక్ష్మాణాం కర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశాదిసాదృశ్యే తదుపశ్లిష్టా అనుశయినోఽప్యాకాశసమా భవన్తీత్యర్థః. కుతః. ఉపపత్తేః- సుఖదుఃఖోపభోగాయ హి తచ్ఛరీరసంసర్గః. నహ్యనుశయినం ప్రత్యాకాశాదేర్జీవాన్తరశరీరభూతస్య తద్భోగాశ్రయత్వమస్తి- యుగపదేకస్య ద్వయసమావేశే తయోః పరస్పరవిరుద్ధభోగార్థతయా శరీరోన్మథనప్రసఙ్గాత్. న చావరోహన్తో జీవా ఏవ తత్తదభిమానిదేవతా భవన్త్వితి చేన్న - సర్గాద్యకాలసమారబ్ధప్రలయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానాం మనుశయిభ్యోఽన్యాసాం క్లృప్తానాం సత్త్వేనానుక్షణమవరోహతామనుశయినామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేరితి స్థితం. తదుత్తరాధికరణేఽప్యాకాశప్రాప్తిప్రభృతి యావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తి కింతత్రతత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి- ఉతానియమ ఇతి విశయేఽనియమో హేత్వభావాదనియమ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *నాతిచిరేణ విశేషాత్. ఆకాశాదితో నాతిచిరేణ నిష్క్రమణం. కుతః. విశేషాత్- ఉత్తరత్ర వ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ *అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమితి విశిష్య కృచ్ఛ్రనిష్క్రమణాభిధానాదితి స్థితం. తదుత్తరాధికరణే *వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇత్యనేనానుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావ ఉచ్యతే. తత్ర దేవా జాయన్తే మనుష్యా జాయన్త ఇతివదిహ *తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇతి శ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిశరీరకా ఏవానుశయినో భవన్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాత్. అవరోహతాం జీవానాం జీవాన్తరాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదౌ సంశ్లేషమాత్రం. కుతః. పూర్వవదభిలాపాత్ - *ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదావాకాశాదిభావే హేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాద్యథా ఆకాశాదిషు సంశ్లేషమాత్రం- ఏవం వ్రీహ్యాదిస్థావరభావహేతుభూతకర్మకీర్తనాభావా, దుత్తరత్రైవ *రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి బ్రాహ్మణాదిభావ ఏవ హేతుభూతస్య కర్మణః కీర్తనాత్, వ్రీహ్యాదౌ జీవాన్తరాధిష్ఠితే సంశ్లేషమాత్రమేవ. *అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్. ఇష్టాదికర్మణాం పశుహింసామిశ్రత్వా, ద్ధింసాయాశ్చ *నహింస్యాదితి నిషిద్ధత్వేనానిష్టసాధనత్వేన పాపతయా, తన్మిశ్రతయా సుకృతకర్మణోఽశుద్ధత్వాత్ సుకృతాంశస్య ఫలం స్వర్గే౽నుభూయ హింసాంశస్య స్థావరాదిభావలక్షణం ఫలమవరోహన్ననుభవతు. నను నహింస్యాదితి నిషేధః విహితక్రత్వఙ్గహింసావ్యతిరిక్తవిషయోఽస్త్వితి చేన్న- ప్రవృత్త్యాదిరూపేష్టసాధనస్య తహనాదేర్మోహాదిరూపానిష్టసాధనత్వస్య చ దర్శనేనోత్సర్గాపవాదన్యాయస్యాత్రానవతారాత్. అతో యాగాద్యనుప్రవిష్టహింసాఫలత్వేన స్థావరభావోఽనుభోక్తవ్య ఇతి చేన్న- ప్రవర్తనానివర్తనారూపవిధినిషేధయోరవిరోధస్య వక్తుమశక్యతయా సతి విరోధే సామాన్యవిశేషన్యాయేన నిషేధస్య విహితహింసావ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్. వస్తుతస్తు యాగీయపశుహింసాయా హింసాత్వమేవ నాస్తి. *న వా ఉ ఏతన్మ్రియసే న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావస్యైవ ప్రతిపాదనాత్. న రిష్యసి- న హింస్యస ఇతి హి తస్యార్థః. నను *న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావాభ్యుపగమే న మ్రియస ఇతి మన్త్రవర్ణాన్మరణస్యామరణత్వమపి న స్యాత్. తతశ్చ న మ్రియస ఇతివన్న రిష్యసీత్యుక్తిరప్యౌపచారికీత్యేవాశ్రయణీయం. మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాత్వరూపత్వాదితి చేత్. న మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వం- హింసాత్వం. కశాతాడనతప్తసన్దంశనిపాటనక్రకచదారణాదీనాం మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వాభావేన హింసాత్వాభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తీవ్రదుఃఖజనకౌపయికవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వేన వక్తవ్యే వ్రణాదిచికిత్సకే తాదాత్వికతీవ్రవేదనోత్పాదకే హింసకత్వవ్యపదేశాభావేన బలవచ్ఛ్రద్ధితాజనకత్వే సతి తద్వేదనాజనకవ్యాపారత్వం- తద్ధింసాత్వమిత్యాశ్రయణీయం. తతశ్చ వ్రణచికిత్సయా జాయమానస్యారోగ్యరూపహితస్య తాదాత్వికవేదనాపేక్షయా బలవత్త్వాన్న హింసాత్వమితి స్థితే పశుమరణానుకూలవ్యాపారస్య పశువేదనాజనకత్వేఽపి స్వర్గప్రాప్త్యాదిలక్షణస్య పశుహితస్య బలవత్త్వాన్న హింసాత్వం. అతో *నహింస్యాదితి నిషేధావిషయత్వాత్ క్రత్వఙ్గపశుహింసాయా న పాపజనకత్వమితి తద్వశేనావరోహతోఽనుశయినో న వ్రీహ్యాదిభావాపత్తిరితి. *రేతస్సిగ్యోగోఽథ. ఇతశ్చాపచారికం వ్రీహ్యాదిజన్మవచనం- వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం *యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి రేతస్సిగ్భావోఽనుశయినాం శ్రూయమాణోఽయథానముఖ్యః - ఏవం వ్రీహ్యాదిభావోఽపీత్యర్థః. *యోనేశ్శరీరం. యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవానుశయినాం బ్రాహ్మణాదిశరీరప్రాప్తిశ్రవణాత్ తతః ప్రాఙ్న శరీరపరిగ్రహః- కిన్తు సంశ్లేషమాత్రం. యత్ర పుణ్యాపుణ్యకర్మణీ- తత్రైవ సుఖదుఃఖే. యత్ర సుఖదుఃఖే- తత్రైవ తద్ధేతుభూతం శరీరం. తతశ్చాకాశాదిషు కర్మకీర్తనాభావేన తత్ఫలభూతసుఖాద్యనుభవాభావాత్ న తద్ధేతుభూతం శరీరమితి న యోనిప్రాప్తేః ప్రాక్ఛరీరపరిగ్రహ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః........ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిన్ద్రద్యుమ్నో భాల్లవేయో జనః శార్కరాక్ష్యో బుడిల ఆశ్వతరాశ్విస్తే హైతే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః సమేత్య మీమాగ్ంసాం చక్రుః కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి॥ ౧

తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రురుద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిః సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తగ్ం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ం హాభ్యాజగ్ముః॥ ౨

స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్తేభ్యో న సర్వమివ ప్రతిపత్స్యే హన్తాహమన్యమభ్యనుశాసానీతి॥ ౩

శం.— దక్షిణేన పథా గచ్ఛతామన్నభావ ఉక్తః *తద్దేవా భక్షయన్తీతి. క్షుద్రజన్తులక్షణా చ కష్టా సంసారగతిరుక్తా. తదుభయదోషపరిజిహీర్షయా వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే- *అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాదిలిఙ్గాత్. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా విద్యాసమ్ప్రదానన్యాయప్రదర్శనార్థా చ. ప్రాచీనశాల ఇతి- నామతః. ఉపమన్యోరపత్యం- ఔపమన్యవః. సత్యయజ్ఞః- నామతః. పులుషస్యాపత్యం- పౌలుషిః. తథా- ఇన్ద్రద్యుమ్నః- నామతః. భల్లవేరపత్యం- భాల్లవిః. తస్యాపత్యం- భాల్లవేయః. జన ఇతి- నామతః. శర్కరాక్ష్యస్యాపత్యం- శార్కరాక్ష్యః. బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యం- ఆశ్వతరాశ్విః. పఞ్చాపి తే హ ఏతే మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః. విస్తీర్ణాభిశ్శాలాభిర్యుక్తాః- సమ్పన్నాః. మహాశ్రోత్రియాః- శ్రుతాధ్యయనవృత్తసమ్పన్నా ఇత్యర్థః. త ఏవమ్భూతాస్సన్తః సమేత్య- సమ్భూయ క్వచిన్మీమాంసాం- విచారణాం చక్రుః- కృతవన్త ఇత్యర్థః. కథం. కో నః- అస్మాకమాత్మా, కిం బ్రహ్మ, ఇతి. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం. బ్రహ్మేతి- అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నమాత్మానం నివర్తయతి. ఆత్మేతి చ- ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యాదిత్యాదిబ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం నివర్తయతి. అభేదేనాత్మైవ బ్రహ్మ, బ్రహ్మైవాత్మేత్యేవం సర్వాత్మా వైశ్వానరో బ్రహ్మ- స ఆత్మేత్యేతత్సిద్ధం భవతి- *మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదన్ధోఽభవిష్యదిత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరయోస్సన్దర్భయోస్సమ్బన్ధం దర్శయన్నుత్తరసన్దర్భమవతారయతి (దక్షిణేనేత్యాదినా) ఉత్తరగ్రన్థస్య వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థత్వే గమకమాహ (అత్సీతి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య న్యాయః- వినయాదిసమ్పత్తిః. తత్ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికా- దృశ్యతే చాత్ర ప్రాచీనశాలప్రభృతీనాం తత్సమ్పత్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కథమాత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం- వ్యావర్త్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తరీత్యా మిథో విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితమాహ (అభేదేనేతి) ఇతశ్చోపాస్యస్య సర్వాత్మత్వం గమ్యతే- పరిచ్ఛిన్నోపాసనస్య నిన్దితత్వాత్ *భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమితి న్యాయాదిత్యాహ (మూర్ధేతి) ౧

రం.— వైశ్వానరవిద్యా ప్రస్తూయతే (ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవస్సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిత్యాది) ఉపమన్యుసుతః ప్రాచీనశాలనామా, పులుషసుతస్సత్యయజ్ఞనామా, భాల్లవిసుత ఇన్ద్రద్యుమ్ననామా, శర్కరాక్ష్యసుతో జననామా, అశ్వతరాశ్వసుతో బుడిలనామా, ఏతే పఞ్చాపి మహాశాలాః- మహాగృహస్థతయా విస్తీర్ణశాలాసమ్పన్నాః. ప్రసిద్ధా ఇతి యావత్. మహాశ్రోత్రియాః- అతీవ శ్రుతాధ్యయనసమ్పన్నాశ్చైకత్ర సమ్భూయ అస్మాకమన్తర్యామితయా ఆత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి మీమాంసాం చక్రుః- విచారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తే హ మీమాంసన్తోఽపి నిశ్చయమలభమానాః సమ్పాదయాఞ్చక్రుః- సమ్పాదితవన్త ఆత్మన ఉపదేష్టారం. ఉద్దాలకో వై- ప్రసిద్ధో నామతః. భగవన్తః- పూజావన్తః. అయమారుణిః- అరుణస్యాపత్యం. సమ్ప్రతి సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమస్మదభిప్రేతమధ్యేతి- స్మరతి. తం హన్త- ఇదానీమభ్యాగచ్ఛామేతి. ఏవం నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తం గతవన్తః. ౨

ఆ.— భగవన్తస్సన్తః- సమ్పాదయాఞ్చక్రురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨-౩

రం.— (తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రుః) తే- ఏవం మీమాంసిత్వా నిశ్చయమలభమానాః ఆత్మభూతబ్రహ్మోపదేష్టారం కంచిత్సమ్పాదితవన్తః. నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (ఉద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది) హే భగవన్తః అరుణసుతః ఉద్దాలకనామా ఇదానీం వైశ్వానరమాత్మానమధ్యేతి- *ఇఙ్ స్మరణే. ఉపాస్త ఇత్యర్థః. యద్వా- *ఇణ్ గతావితి. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాదవగచ్ఛతీత్యర్థః. తం- ఉద్దాలకమభ్యాగచ్ఛామేతి నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తమభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఆరుణిః- స హ- తాన్దృష్ట్వైవ తేషామాగమనప్రయోజనం బుద్ధ్వా సమ్పాదయాఞ్చకార. కథం. ప్రక్ష్యన్తి మాం వైశ్వానరమిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః. తేభ్యోఽహం న సర్వమివ పృష్టం ప్రతిపత్స్యే- వక్తుం నోత్సహే. అతో హన్తాహమిదానీమన్యమేషామభ్యనుశాసాని- వక్ష్యామ్యుపదేష్టారమితి. ౩

రం.— (స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఇత్యాది) స హ- ఉద్దాలకస్తానాగతాన్దృష్ట్వా ఏతే మహాశాలాః మహాశ్రోత్రియాః మాం వైశ్వానరమాత్మానం ప్రక్ష్యన్తి. నాహం తత్సర్వం ప్రతిపద్య తేభ్యో వక్తుం శక్నోమి. అతోఽన్యం తదభిజ్ఞం కంచిదనుశాసాని- ఉపదిశానీత్యేవం సమ్పాదితవాన్- నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తాన్హోవాచాశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానర మధ్యేతి తగ్ం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ం హాభ్యాజగ్ముః॥ ౪

తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుతో యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇతి॥ ౫

ఉ.— తే హోచుర్యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి॥ ౬

శం.— ఏవం సమ్ప్రాప్య తాన్హోవాచ. అశ్వపతిర్వై భగవన్తః. భగవన్తోఽయం కైకయస్యాపత్యం - కైకయిః. సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది సమానం. ౪

ఆ.— అశ్వపతిరిత్యాదౌ భగవన్త ఇతి. ... పృచ్ఛతి యస్య ... ౪

రం.— (తాన్హోవాచ) స ఉద్దాలకః ... (అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానమిత్యాది) కైకయస్యాపత్యం కైకయః. ... (తగ్ం హాభ్యాజగ్ముః) తం - అశ్వపతిమభ్యాజగ్ముః ... ౪

శం.— తేభ్యో హ రాజా ప్రాప్తేభ్యః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని పురోహితైర్భృత్యైశ్చ కారయాఞ్చకార - కారితవాన్. స హ అన్యేద్యూ రాజా ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ వినయేనోపగమ్య - ఏతద్ధనముపాదద్ధ్వమితి. తైః ప్రత్యాఖ్యాతః, మయి దోషం పశ్యన్తి నూనం - యతో న ప్రతిగృహ్ణన్తి మత్తో ధనమితి మన్వాన, ఆత్మనస్సద్వృత్తతాం ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ - న మే - మమ జనపదే స్తేనః - పరస్వహర్తా విద్యతే. న కదర్యః - అదాతా సతి విభవే. న మద్యపః - ద్విజోత్తమస్సన్. నానాహితాగ్నిః - శతగుః. నావిద్వాన్ - అధికారానురూపం. న స్వైరీ - పరదారేషు గన్తా. అత ఏవ స్వైరిణీ కుతః - దుష్టచారిణీ న సమ్భవతీత్యర్థః. ... యక్ష్యమాణో వై కతిభిరహోభిరహం భగవన్తోఽస్మి. ... యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావత్ప్రత్యేకం భగవద్భ్యోఽపి దాస్యామి. వసన్తు భగవన్తః - పశ్యన్తు చ మమ యాగం. ౫

ఆ.— స హేత్యాదిః ... (న మే స్తేన ఇత్యాదినా) యదుక్తం - శాస్త్రప్రసిద్ధమితి యావత్. ౫

రం.— (తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార) ప్రాప్తేభ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యః కైకయః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని. పూజార్హైః భృత్యైః పురోహితాదిభిశ్చ కారితవానిత్యర్థః. (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ) స హ - రాజా అన్యేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్వభవనం సఞ్జిహానః - త్యజన్. స్వభవనాన్నిర్గత్య. తత్సమీపం ... తాన్మహర్షీనువాచేత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుత ఇత్యాది) హే భగవన్తః - పూజార్హాః. మదీయే జనపదే స్తేనః - చోరో నాస్తి. కదర్యః - దానమకుర్వాణో నాస్తి. మద్యపాయీ నాస్తి. ... నానాహితాగ్నిః ... అవిద్వాన్ - వేదాధ్యయనరహితః ... స్వైరీ - పరదారగన్తా నాస్తి. స్వైరిణీ - పుంశ్చలీ కుతస్స్యాదిత్యర్థః. ఏవమాద్యనుష్ఠానోపదేశస్సన్తి. న హి తైర్దత్తం ధనముపజీవామి. అతో మమ ప్రతిగ్రహయోగ్యతా అస్తీతి భావః. (యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాది) అహమచిరేణైవ కాలేన యాగం కరిష్యామి. తత్ర యాగే ఏకైకస్మై ఋత్విజే యావద్ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యః ప్రత్యేకం దాస్యామి. తావత్పర్యన్తమత్రైవ వసత. యాగం చ పశ్యన్త్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః. భగవతా ... కృతా న మే స్తేన ఇత్యాదినా ... యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యనేనాస్మత్ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మనిష్ఠైరపి ప్రతిషిద్ధస్య పరిహరణీయతాం ... యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి - వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచదితి భాషితం. ౫

శం.— ఇత్యుక్తాస్తే హోచుః. యేన హైవార్థేన - ప్రయోజనేన యం ప్రతి చరేత్ - గచ్ఛేత్పురుషః - తం హైవార్థం వదేత్ - ఇదమేవ ప్రయోజనమాగమనస్యేతి. అయం న్యాయస్సతాం. వయం చ వైశ్వానరజ్ఞానార్థినః. ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి - సమ్యగ్జానాసి. అతస్తమేవ నః - అస్మభ్యం బ్రూహి. ౬

ఆ.— కింతర్హి భవదాగమనప్రయోజనం - తదాహ (వయం చేతి) తన్మయాపి నాస్తీతి శఙ్కాం నిరస్యతి (ఆత్మానమితి) ౬

రం.— (తే హోచుః) తే - ఋషయో రాజానం ప్రత్యూచుః. కిమితి. తదాహ (యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి) యేనార్థేన - ప్రయోజనేన. యత్ప్రయోజనముద్దిశ్య పురుషశ్చరేత్ - ఆగచ్ఛతి. తం హైవ - తమేవ పురుషార్థం తస్య వదేత్ - మమ కుర్యామితి వదేత్. కుర్యాదితి యావత్. సమీహితం హి కర్తవ్యం భవతి. అస్మాకం చ వైశ్వానరఆత్మా జిజ్ఞాసితః.

తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వం చ తమాత్మానమధునా అధ్యేషి- ఉపాస్సే. స చ తేతజ్జ్ఞానమపరాపార్ష్ణం. అత ఏవ సనఃపసిశ- స ప్రయాజనాస్తరమిత్యర్థః. విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వవిసంనరాన్నయ స్తీతివా- విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. వయ ఏవ వాయస ఇతివత్. ౭

శం.— ఇత్యుక్తస్తాన్హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మి. ఇత్యుక్తాస్తే హ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే- గతవన్తః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం. తేభ్యశ్చాదాద్విద్యాం శివక్షురనుపనీయైవ - ఉపనయనమకృత్వైవ తాన్ నైతత్ - వైశ్వానరవిజ్ఞానముబాచేతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః యథా యోగ్యేభ్యో విద్యాముదాత్ - తథాఽన్యేనాపి విద్యాదాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః.. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యాదాతవ్యా- నయథాకథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. తే హేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి) హీనంగత్వే ఘుర్షం రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో విశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి) తథేత్యత్రాతశ్శబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉపనయనం - పాదమూర్ధ్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతియావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి. (యథేతి) ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తాః అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యభావమిత్యుపగతవన్తః. (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజా తు తాన్ సమిత్పాణీనుపయాతానితి వదత స్తత్తద్వ్యాత్యభిమానానుద్వీక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వా అబ్రాహ్మణేన న బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైస్సమర్పితం సమిదాద్యుపాయనం స్వీకృత్యైవ న స్వైస్తైర్వైతత్ వక్ష్యమాణముపాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స కథముపాచేతి. ఆహ- ఔపమన్యవ హే. కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వయమన్యాయః. ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి. నైష దోషః- *యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్. అన్యత్రాప్యప్రతిభానవతి శిష్యే ప్రతిభోత్పాదనార్థ ఆచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టోఽజాతశత్రోః * క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాసే భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్. యం త్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్- సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతః సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతం చ, అహర్గణాదిషు తవ కులే దృశ్యతే. అతీవ కర్మిణస్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యో హి ప్రష్టా రః- ఆచార్యస్తు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి) వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి) ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతా ద్రవ్యం. అహీనే ప్రసుతం. సత్రే త్వాసుతమితి భేదః. తవేతి పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

రం —— అథ కైకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిజ్జ్ఞాతం- కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్వ

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్యమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై విశ్వరూప ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ బహు విశ్వరూపం కులే దృశ్యతే॥ ౧

ఊర్ధ్వ (దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ) హే భగవః ద్యులోకశరీరకం వైశ్వానరమహముపాస ఇత్యేవమన్వయః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కేకయ ఆహ (ఏష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే) యం ద్యులోకావచ్ఛిన్నం వైశ్వానరమాత్మానం త్వముపాస్సే ఏష వై వైశ్వానర ఆత్మా సుతేజాః శోభనం తేజో యస్య సః సుతేజాః ద్యులోకో హి సూర్యచన్ద్రతేజోయుక్తతయా సుతేజా భవతి. యతశ్చ ద్యులోకావచ్ఛిన్నో వైశ్వానర ఆత్మా త్వయోపాస్యమానః సుతేజాస్తద్గుణయోగేన సుతేజా నామ వైశ్వానరః (తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే) అత్ర సుత ప్రసుతాసుతశబ్దాః సోమాభిషవకర్మగతాభిషవణపరాః. సుతేజస్త్వగుణసామాన్యాత్ సుతేజస ఉపాసనాయాః సుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. ౧

శం.— అత్స్యన్నం దీప్తాగ్నిస్సన్. పశ్యసి చ పుత్రపౌత్రాది ప్రియమిష్టం. అన్యోప్యన్నమత్తి, పశ్యతి చ ప్రియం, భవత్యస్య సుతం ప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసం కులే, య ఏతదేవం యథోక్తమేవం వైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా తు వైశ్వానరస్యైషః న సమస్తో వైశ్వానరః. అతః సమస్తబుద్ధ్యా వైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః మూర్ధా తే విపరీతగ్రాహిణో వ్యపతిష్యత్ విపతితమభవిష్యత్. యత్ యది మాం నాగతోఽభవిష్యత్. సాధ్వకార్షీః యన్మామాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న కేవలం ప్రాచీనశాలస్యైవ విదం ఫలం కిన్త్వన్యస్యాపి భవతీత్యాహ (అన్యోపీతి) తస్య యథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవ కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధాత్వితి) అక్షరార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియం) తదుపాసనావైభవేన అన్నం లౌకికం భోగ్యమనుభవసి. ప్రియం పుత్రాదికం చ పశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోపి యః కశ్చిత్త్వమివ త్వదుపాస్యం వైశ్వానరముపాస్తే సోపి త్వమివాన్నాదన ప్రియదర్శన బ్రహ్మవర్చస కులీనత్వాంశవాంశ్చ భవతీత్యాహ (అత్స్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే) ఇత్యర్థః. ఏవం తదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నిష్ఫలప్రదర్శనేన సఫలమఙ్గీకృత్య తత్ర వక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) త్వయా వైశ్వానరబుద్ధ్యోపాస్యమాన ఏషః ద్యులోకః పరిచ్ఛిన్నః ఆత్మనః వైశ్వానరస్యాత్మనో మూర్ధావయవభూతః. సతు న ఏవ వైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థం త్వం మత్సమీపం నాగమిష్యః త్వం వైశ్వానరబుద్ధిం కుర్వంస్తవ మూర్ధా వ్యపతిష్యత్ విపరీతవిద్యావశాద్వినష్టః స్యా ఇతి. అతః సాధ్వకార్షీః యత్త్వం మామభ్యాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం. హే ప్రాచీనయోగ్య. కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి. ఆదిత్యమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ. శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య. సర్వరూపత్వాద్వా. సర్వాణి రూపాణి హి త్వాష్ట్రాణీతి యతః అతో వా విశ్వరూప ఆదిత్యః. తదుపాసనాత్తవ బహు విశ్వరూపం ఇహాముత్రార్థముపకరణం దృశ్యతే కులే. ౧

ఆ.— అథ ప్రాచీనశాలౌపమన్యవం ప్రతి తేజిజ్ఞాసమానే సత్యనన్తరమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్య శుక్లదిత్వాదిరూపవత్త్వమప్రసిద్ధమస్పష్టం భవిష్యతి. తస్య సర్వరూపత్వేన విశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి) ౧

రం.— (అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతీత్యాది) ప్రాచీనయోగ్య ఇతి సత్యయజ్ఞస్య నామాన్తరం. (ఏష వై విశ్వరూప ఆత్మా వైశ్వానరః) రూప్యత ఇతి రూపం. విశ్వం రూపం ప్రకాశ్యం యస్య సః విశ్వరూపః. ఆదిత్యస్య విశ్వప్రకాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవ బహు విశ్వరూపం కులే దృశ్యతే) ఏతదుపాసనాత్తవ కులే బహు విశ్వరూపం విశ్వప్రకాశకం పుత్రరత్నాదికం దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧

ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్కోఽత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే చక్షుష్ట్వేతదాత్మన ఇతి హోవాచాన్ధోఽభవిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి వాయుమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై పృథగ్వర్త్మాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి॥ ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ ప్రాణస్త ఉదక్రమిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

శం.— కించ- త్వామను ప్రవృత్తోఽశ్వతరీభ్యాం యుక్తో రథః- అశ్వతరీరథః. దాసీనిష్కః- దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. చక్షుస్త్వేతద్వైశ్వానరస్యాత్మనః సవితా. తస్య సమస్తబుద్ధ్యోపాసనాదన్ధోఽభవిష్యత్- చక్షుర్హీనోఽభవిష్యః- (యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్స్యన్నమిత్యాది- చక్షుష్ట్వేతదిత్యతః ప్రాక్తనమితి శేషః. చక్షుష్ట్వేతదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (చక్షురిత్యాదినా) తత్రాపి తాత్పర్యం యథాపూర్వం ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్క ఇత్యాది) అశ్వతరీభిర్యుక్తో రథః - అశ్వతరీరథః ప్రవృత్తః- త్వామనువృత్తః. దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః త్వామను ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. శిష్టం సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాది) సమానం. పృథగ్వర్త్మాత్మా- నానావర్త్మా నియస్య వాయోరావహోద్వహాదిభిర్భేదైర్వర్తమానస్య - సోఽయం పృథగ్వర్త్మాత్మా వాయుః. తస్మాత్ - పృథగ్వర్త్మాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్ పృథక్ - నానాదిక్కాస్త్వాం ప్రతి బలయః- వస్త్రాన్నాదిలక్షణా బలయ ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. పృథగ్రథశ్రేణయః- రథపఙ్క్తయోఽపి త్వామనుయన్తి. ౧

ఆ.— సత్యయజ్ఞోపరమానన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పృథగిత్యతః ప్రాక్తనమాదిపదేన గృహీతం. పృథగ్వర్త్మేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నానేతి) అభిముఖ్యేనాగచ్ఛన్- ఆవహః. ఊర్ధ్వనయనహేతురుద్వహః. తస్మాత్త్వామిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) నానాదిక్కాః - నానావిధాసు దిక్షు భవా ఇత్యేతత్. ౧

రం.— (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) వ్యాఘ్రపద్యస్యాపత్యం- వైయాఘ్రపద్యః. భాల్లవేరేవ వ్యాఘ్రపద్య ఇతి నామాన్తరం. (ఏష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి) వాయోర్వివిధగతిస్వభావత్వాత్పృథగ్వర్త్మత్వం. (తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి) పృథక్- నానాదిక్స్థా వస్త్రాన్నాదిలక్షణాః బలయః ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. రథపఙ్క్తయోఽపి త్వామనుయాన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ. ప్రాణస్తే- తవ ఉదక్రమిష్యత్- ఉత్క్రాన్తోఽభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి......... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హోవాచ జనꣳ శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాకాశమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వం బహులోఽసి ప్రజయా చ ధనేన చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ సన్దేహస్తే వ్యశీర్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యప ఏవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వꣳ రయిమాన్ పుష్టిమానసి. ౧

ఆ.— (అత్స్యన్నమిత్యాదిసమానమితి) అత్రాదిపదముపాస్త ఇత్యన్తవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. ఉత్తరవాక్యే ప్వభిప్రాయసామ్యం సూచ్యాహ (ప్రాణస్త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ జనమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) బహులత్వమాకాశస్య సర్వగతత్వాత్ బహులగుణోపాసనాచ్చ త్వం బహులోఽసి ప్రజయా పుత్రపౌత్రాదిలక్షణయా ధనేన చ హిరణ్యాదినా ౧

ఆ.— ఇన్ద్రద్యుమ్నోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః అత్రాదిపదమేష ఇత్యస్మాత్ప్రాక్తనవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. కథమాకాశస్య బహులత్వం. అత ఆహ (బహులత్వమితి) ౧

రం.— (అథ హోవాచ జనం శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానమిత్యాది) (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) భూతాన్తరేభ్య ఆకాశస్య మహత్త్వాద్బహులత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (సన్దేహస్త్వేషః) సన్దేహః మధ్యమశరీరం వైశ్వానరస్య. దిహ ఉపచయ ఇత్యస్య ధాతోరుపచయార్థత్వాత్. మాంసరుధిరాస్థ్యాదిభిర్బహులం శరీరం తత్. సన్దేహస్తే తవ మధ్యశరీరం వ్యశీర్యత శీర్ణమభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం శరీరస్య మధ్యమో భాగో సందేహశబ్దేనోచ్యతే తత్రాహ (దిహ ఇతి) ఆకాశస్య సర్వగతత్వేన బహులత్వాద్దేహస్య చ పరిచ్ఛిన్నత్వేన తదభావాత్, కథమాకాశం వైశ్వానరస్య శరీరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాంసేతి) తత్ శరీరమితి సమ్బన్ధః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) (సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ) సన్దేహః మధ్యకాయః. మధ్యకాయో హ్యన్తరాకాశాయమానః తేన ప్రవిష్ట ఇతి సన్దిహ్యమానత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే. వ్యశీర్యత్ విశీర్ణో భవిష్యదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరః) ధనరూపః. అద్భ్యో హ్యన్నం తతో ధనమితి. తస్మాత్త్వం రయిమాన్ ధనవాన్ త్వం పుష్టిమాంశ్చ శరీరేణ. పుష్టేశ్చాన్ననిమిత్తత్వాత్. ౧

ఆ.— జనస్యోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథమపామాత్మనో వైశ్వానరో రయిరితి ధనేన నిర్దిశ్యతే తత్రాహ (అద్భ్య ఇతి) *అయమాత్మా ధృతమితివత్కార్యవాచకేన కారణం లక్ష్యత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ యథోక్తవైశ్వానరోపాసనాదిత్యేతత్. ధనరూపవైశ్వానరోపాసనాద్ధనవానిత్యేవ వక్తవ్యే కథం పుష్టిమానిత్యధికావాపః తత్రాహ (పుష్టేశ్చేతి) ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయ ఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే వస్తిస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచవస్తిస్తేవ్యభేత్స్యద్యన్మాం నాగమిష్యఇతి. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచోద్దాలకమారుణిం గౌతమకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతిపృథివీమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచైషవైప్రతిష్ఠాత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సేతస్మాత్త్వంప్రతిష్ఠితోసి ప్రజయాచపశుభిశ్చ. ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయ ఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేపాదౌత్వేతావాత్మనఇతిహోవాచపాదౌతేవ్యమ్లాస్యేతాంయన్మాం నాగమిష్యఇతి.... ... ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేసప్తదశఃఖణ్డః.

ఉ.— తాన్హోవాచైతేవైఖలుయూయంపృథగివేమమాత్మానంవైశ్వానరంవిద్వాంసోఽన్నమత్థయస్త్వేతమేవంప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేససర్వేషులోకేషుసర్వేషుభూతేషుసర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి॥ ౧

రం.— (అథహోవాచబుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) వైయాఘ్రపద్య- వ్యాఘ్రపద్గోత్రాపత్యేత్యర్థః. (ఏషవైరయిరాత్మా వైశ్వానరఇతి) అహంవేగవత్త్వాద్రయిత్వం. విసర్గశ్ఛాన్దసః. ధనప్రాప్తిహేతుత్వాద్వారయిత్వం. రయిమాన్- ధనవానిత్యర్థః. ౧

శం.— వస్తిస్త్వేషఆత్మనః- వైశ్వానరస్యవస్తిః- మూత్రసఙ్గ్రహస్థానం. వస్తిస్తేవ్యభేత్స్యత్- భిన్నోఽభవిష్యత్. యన్మాంనాగమిష్య ఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * మూత్రాశయోధనుర్వక్రోవస్తిరిత్యభిధీయతఇత్యాశయేనాహ (వస్తిరితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వస్తిః- మూత్రస్థానం. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథహోవాచోద్దాలకమిత్యాది) సమానం. పృథివీమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ. ఏషవైప్రతిష్ఠా-పాదౌవైశ్వానరస్య. ౧

ఆ.— ప్రాచీనశాలప్రభృతిషుపఞ్చసుసమానమాతిష్ఠమానేష్వనన్తరమిత్యర్థశబ్దార్థః. ౧-౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథహోవాచోద్దాలకమారుణిమిత్యాది) ప్రాణ్యాధారత్వాత్పృథివ్యాః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౧

శం.— పాదౌతేవ్యమ్లాస్యేతాం-విమ్లానావభవిష్యేతాం. శిథిలీభూతౌ. యన్మాంనాగమిష్యఇతి.................................... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వ్యమ్లాస్యేతాం- మ్లానౌ- శ్లథావభవిష్యతామిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాన్- యథోక్తవైశ్వానరదర్శనవతోహఉవాచ. ఏతేయూయం. వైఖల్విత్యనర్థకౌ. యూయంపృథగివాపృథక్సన్తమిమమేకంవైశ్వానరంవిద్వాంసోఽన్నమత్థ- పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధ్యాఏతద్ధస్తిదర్శనఇవజాత్యన్ధాః. యస్త్వేతమేవం- యథోక్తావయవైర్ద్యుమూర్ధాదిభిర్వి

శిష్టమేకం ప్రాదేశమాత్రం– ప్రాదేశైః– ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైః అధ్యాత్మం మీయతే జ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రం. ముఖాదిషు వా కరణేష్వ కర్తృత్వేన మీయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః. ద్యులోకాదిపృథివ్యన్తప్రదేశపరిమాణో వా ప్రాదేశమాత్రః. ప్రకర్షేణ శాస్త్రేణాదిశ్యన్త ఇతి ప్రాదేశా– ద్యులోకాదయ ఏవ. తావత్పరిమాణః– ప్రాదేశమాత్రః. శాఖాన్తరే తు * మూర్ధాదిశ్చుబుకప్రతిష్ఠ ఇతి ప్రాదేశమాత్రం కల్పయన్తి. ఇహ తు న తదాభిప్రేతం– * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మన ఇత్యాద్యుపసంహారాత్. ప్రత్యగాత్మతయాఽభివిమీయతే– అహమితి జ్ఞాయత ఇత్యభివిమానః. తమేతమాత్మానం వైశ్వానరం– విశ్వాన్నరాన్నయతి పుణ్యపాపానురూపాం గతిం సర్వాత్మా సన్నీశ్వరః– వైశ్వానరః విశ్వో నర ఏవ వా. సర్వాత్మత్వాత్. విశ్వైర్వా నరైః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్యనీయత ఇతి వైశ్వానరః. తమేవముపాస్తే యః– సోఽదన్నాదీ సర్వేషు లోకేషు– ద్యులోకాదిషు. సర్వేషు భూతేషు– చరాచరేషు. సర్వేష్వాత్మసు– శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిషు. తేషు హ్యాత్మకల్పనావ్యపదేశః ప్రాణినాం. అన్నమత్తి– వైశ్వానరవిత్సర్వాత్మా సన్నన్నమత్తి– న యథాఽజ్ఞః పిణ్డమాత్రాభిమానః సన్నిత్యర్థః. ౧

ఆ— ఉద్దాలకాన్తేషూపసన్నేషు సామస్త్యేన వైశ్వానరవిద్యాం వక్తుకామస్తేషాం మిథ్యాజ్ఞానమనువదతి (తాన్ హేత్యాదినా) అనర్థకా ఏకాన్తస్తోపాసితా– నత్వనర్థకా ఏవ– తేషాం మిథ్యాజ్ఞానత్వేఽపి న్యారకత్వాత్. యూయమిత్యన్వయార్థం ప్రాగుక్తమపి పాఠక్రమేణ పునరనూదితం. పృథగివ– విద్వాంస ఇతి సమ్బన్ధః. యథాజాత్యన్ధా హస్తిదర్శనే భిన్నదృష్టయో భవన్తి– తథా యూయం వైశ్వానరమాత్మానమేకమపి సర్వాత్మకం సన్తం భిన్నమివ విద్వాంసః పరిచ్ఛిన్నాత్మరూపేణాత్మానం బుద్ధవన్తః– తథా చ మిథ్యాదర్శినో యూయం ప్రాగేవ ప్రత్యవాయాన్మా యూయం గత వన్తః స్యాథ కృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రస్థానవిద్యాం వక్తుం పాత్రనికాం కృత్వా తామిదానీముపదిశతి (యస్త్విత్యాదినా) ఏతం– ఏవమ్భూతం య ఉపాస్తే– స సర్వేష్వన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవం శబ్దార్థమాహ (యథోక్తేతి) ఏకం– సమస్తం. త్రైలోక్యాత్మకమితి యావత్. ప్రాదేశమాత్రమిత్యేతద్విభజతే (ప్రాదేశైరితి) యథోక్తైరాధిదైవికావయవైరధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మత్వేనాయం మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాదేశమాత్రః– తమితి యావత్. ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ముఖాదిష్వేతి) తేషు హి ప్రదేశేష్వయమకర్తృత్వేన సాక్షితయా మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తథోచ్యత ఇత్యర్థః. విధాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ద్యులోకాదీతి) అర్థాన్తరమాహ (ప్రకర్షేణేతి) * ఆమనన్త్యేనమస్మిన్నితి న్యాయేనోపపత్తేః నరమాహ (శాఖాన్తరేత్వితి) అస్తు తర్హి జాబాలశ్రుత్యనుసారేణ మూర్ధానమారభ్యాధరఫలకపర్యన్తదేహావయవేషు సమ్పాదితో వైశ్వానరః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి. నేత్యాహ (ఇహ త్వితి) సర్వాత్మత్వేన వైశ్వానరస్యోపసంహారదర్శనాన్నాత్ర జాబాలశ్రుతిరనుసర్తవ్యేత్యర్థః. విశేషణాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మతయేతి) సర్వేశ్వరత్వం– సర్వాత్మత్వం– సర్వప్రత్యక్త్వం వా హేతూకృత్య వైశ్వానరశబ్దమనేకధా వ్యాకరోతి (విశ్వానిత్యాదినా) ఈశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యత్ర వైశ్వానరపదముభయత్ర సమ్బధ్యతే. స– వైశ్వానరవిదన్నమదన్ సర్వేషు లోకాదిషు స్థిత్వాఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. కథం సూక్ష్మశబ్దేన శరీరాదయో గృహ్యన్తే– తత్రాహ (తేషు హీతి) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (వైశ్వానరవిదితి) ౧

రం.— (తాన్హోవాచ) అథ రాజా తాన్ – ఋషీన్ స నరు వాచేత్యర్థః. (ఏతేవై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ) ఏతావృశా హి యూయమిమం వైశ్వానరమాత్మానం పృథగివ విద్వాంసః– భిన్నభిన్నతయోపాసీనాస్తదానురూప్యేణ అన్నమత్థ– లౌకికం భోగమనుభవథేత్యర్థః. పూర్వత్ర * అత్స్యన్నమితి ప్రతిపురుషముక్తస్యాత్రైతి బహువచనేన నిర్దేశః. అత్రాన్నమత్థేత్యేతత్ప్రియం పశ్యథేత్యస్యాప్యుపలక్షణం. (యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి) అభివిమానం– సర్వాభివ్యాప్తతయా విగతమానం వైశ్వానరం– విశ్వేషాం నరాణాం నేతారం ఏవమాత్మానం ప్రాదేశమాత్రం – ద్యులోకాదిప్రదేశసమ్బన్ధినీ– ప్రాదేశీ. ప్రాదేశమాత్రా యస్య తం ప్రాదేశమాత్రం. ద్యుప్రభృతిప్రదేశపరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే– స సర్వలోకసర్వభూతసర్వాత్మవర్తి బ్రహ్మరూపమన్నమత్తి– అనుభవతీత్యర్థః. అనేన వైశ్వానరోపాసనస్య బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వముక్తం భవతి. భగవతా హి భాష్యకృతా * స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు చ వర్తమానం యదన్నం– భోగ్యం. తదత్తి. సర్వత్ర వర్తమానం స్వతఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి యత్తు సన్యైః కర్మభిస్స్వైరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నం భుజ్యతే – తన్న ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిహాన గృహ్యత ఇతి భాషితం. అత్ర * ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాస్సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథా తు వ ఏనాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమభిసమ్పాదయిష్యామి స హోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నేష వా అతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి నాసికే ఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి వాజసనేయకోక్తమూర్ధచుబుకాన్తరాళప్రతిష్ఠితత్వలభ్యం ప్రాదేశమాత్రత్వం నోపజీవ్యం – ద్యుప్రభృతిప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రస్యయోగికార్థస్య ప్రకరణప్రతీతేః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణే * య స్త్వేతమితి న వాజసనేయకోక్తానువాదః– స్వశాఖావాక్యవిహితపూర్వప్రతిపాదితస్యానువాదేన ఫలసమర్పకత్వోపపత్తేరితి. న చాపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రయా కథం పరిచ్ఛిన్నత్వమితి చోదనీయం– పరిచ్ఛిన్నత్వే బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేస్సమ్భవాత్. సూత్రితం చ * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్య ఇతి. బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేర్హేతోరభివిమానస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రాదేశమాత్రత్వముపదిశ్యత ఇతి ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. అభివ్యక్త్యర్థం పరిచ్ఛిన్నత్వోపదేశేఽపి మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశిష్టైః పురుషవిధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి న చోదనీయం– తథోపాసనార్థత్వాత్. సూత్రితం చ * అనుస్మృతేర్బాదరిరితి. అనుస్మృతిః– ఉపాసనం. అనుస్మృతేర్హేతోః పురుషవిధత్వనిరూపణమితి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. ౧

ఉ.— § తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకేఽష్టాదశః ఖణ్డః.

శం.— కస్మాదేవం. యస్మాత్తస్య హ వై— ప్రకృతస్యైవైతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః. చక్షుర్విశ్వరూపః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా. సన్దేహో బహులః. వస్తిరేవ రయిః. పృథివ్యేవ పాదౌ. అథవా— విధ్యర్థమేతద్వచనం — ఏవముపాస్య ఇతి. అథేదానీం వైశ్వానరవిదో భోజనేఽగ్నిహోత్రం సమ్పిపాదయిషన్నాహ— ఏతస్య వైశ్వానరస్య భోక్తురుర ఏవ వేదిః— ఆకారసామాన్యాత్. లోమాని బర్హిః— వేద్యామివోరసి లోమాన్యాస్తీర్ణాని దృశ్యన్తే. హృదయం గార్హపత్యః— హృదయాద్ధి మనః ప్రణీతమివానన్తరీభవతి. అతోఽన్వాహార్యపచనోఽగ్నిర్మనః. ఆస్యం— ముఖమాహవనీయః. ఆహవనీయః— హూయతేఽస్మిన్నన్నమితి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకేఽష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైశ్వానరోపాసకస్య సర్వాత్మాన్నభక్షయితృత్వం కస్మాద్ధేతోర్నిశ్చితమిత్యాశఙ్కామనూద్య హేతుప్రదర్శనపరత్వేనోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (కస్మాదిత్యాదినా) వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వాత్తదుపాసకస్యాపి తదాత్మతయా సర్వాత్మత్వాదసౌ సర్వాత్మభూతస్సర్వత్రాన్నమత్తీతియుక్తమిత్యర్థః. తస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రధానవిద్యాముక్త్వా తదఙ్గప్రాణాగ్నిహోత్రం దర్శయితుకామో భూమికాం కరోతి (అథేతి) సమ్పాదయితుమిచ్ఛన్నాహోతదఙ్గాన్యశ్వపతి రాజేత్యర్థః. వేదిరితి— స్థణ్డిలమాత్రం గృహ్యతే. అగ్నిహోత్రే తావన్మాత్రస్యాపయుక్తత్వాత్, ఉరసశ్చ దర్శపూర్ణమాసాద్యఙ్గత్వాత్,. వేద్యామాస్తీర్యన్తే యేదర్భాః— తే బర్హిశ్శబ్దేనోచ్యన్తే. హృదయస్య గార్హపత్యత్వం మనః ప్రణయనహేతుత్వాత్. ప్రణీతం— ఉత్పన్నమివేత్యర్థః. ఆహవనీయసాదృశ్యం చ ముఖస్య దర్శయతి (ఆహవనీయ ఇతి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అథ ప్రాణాహుత్యాధారత్వ త్రివిధాగ్నిత్వపరికల్పితజాఠరాగ్నిశరీరకద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టాత్మభావితస్వశరీరక్రియమాణప్రాణాద్యాహుతిభిః వైశ్వానరవిద్యానిష్ఠేన పరమాత్మా సమారాధనీయ ఇతి ప్రతిపాదయతి (తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మేత్యాది) ఏతస్యాత్మనః— *ఉపాస్త ఇత్యవ్యవహితప్రకృతస్యోపాసకస్యాత్మనః మూర్ధైవ తస్య— పూర్వోక్తవైశ్వానరస్య *మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి వైశ్వానరాత్మమూర్ధత్వేన నిర్దిష్టస్సుతేజా ఇత్యర్థః. న చాత్ర తస్య హ వా ఏతస్యేతి పదయోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు - తథైతస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరామర్శిత్వమితి శఙ్క్యం— ఉర ఏవ వేదిరిత్యాదావుపాసకోరఃపరామర్శస్యావశ్యమ్భావాత్ మూర్ధైవేత్యత్రాపి ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరామృశ్యతే. తస్మాదేతస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరత్వమేవ నిర్దిష్టం. ఇహ హి భగవతా చ భాష్యకృతా *ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి సూత్రవ్యాఖ్యానే *ఏనం— పురుషం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం వైశ్వానరమస్మిన్— ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయామనన్తి చ— *తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా. అయమర్థః— *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ *స సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలముపదిశ్యాస్యైవోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం *తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరః - తస్యావయవభూతాన్ ద్యువాదిత్యాదీన్ సుతేజోవిశ్వరూపాది నామధేయాన్ ఉపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సమ్పాదయతి. మూర్ధైవ సుతేజాః— ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః. చక్షుర్విశ్వరూపః— ఆదిత్య ఇత్యర్థః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా— వాయురిత్యర్థః సన్దేహో బహులః— ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూతాకాశ ఇత్యర్థః. వస్తిరేవ రయిః— అస్య వస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. పృథివ్యేవ పాదౌ— అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్య శరీరే పరమాత్మనస్త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురోలోమహృదయమనఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయాన్ అగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్యైవం విధేన ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి *ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినా ఉపదిశ్యత ఇతి భాషితం. ఉరః ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశశ్చ ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థ ఇతి *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతీతి సూత్రితం. *స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి దర్శితాగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యైవోరఃప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశ ఇతి జైమినిర్మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. (హృదయం గార్హపత్యః) హృదయకమలావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్గార్హపత్యః (మనోఽన్వాహార్యపచనః) మన ఇన్ద్రియావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్దక్షిణాగ్నిః. (ఆస్యమాహవనీయః) ఆస్యావచ్ఛిన్నజాఠర ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాదిపరికల్పనస్య సజాతీయజాఠర ఏవోచితత్వాత్, *వైశ్వానరస్య హృదయాదిష్ఠ

§ పృథగ్వర్త్మాసన్దేహ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయꣳ సయాం ప్రథమామాహుతింజుహుయాత్తాంజుహుయాత్ప్రాణాయస్వాహేతిప్రాణస్తృప్యతి॥ ౧

ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యత్యాదిత్యేతృప్యతిద్యౌస్తృప్యతిదివితృప్యన్త్యాంయత్కించద్యౌశ్చాదిత్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేన తేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయాంద్వితీయాంజుహుయాత్తాంజుహుయాద్వ్యానాయస్వాహేతివ్యానస్తృప్యతి॥ ౧

స్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియతఇతిభాషితత్వాచ్చ ఉక్తఏవార్థః. అత్రచహృదయాదిశబ్దాస్తత్తదవచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిశరీరకపరమాత్మపర్యన్తాఇతిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్రైవంసతియద్భక్తంప్రథమంభోజనకాలేఆగచ్ఛేద్భోజనార్థం- తద్ధోమార్థం-తద్ధోమీయం. తద్ధోతవ్యం. అగ్నిహోత్రసమ్పన్మాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నాగ్నిహోత్రాఙ్గేతికర్తవ్యతాప్రాప్తిః. ఇహాసః - భోక్తాయాంప్రథమామాహుతింజుహుయాత్ - తాంకథంజుహుయాదితి. ఆహ- ప్రాణాయస్వాహేత్యనేనమన్త్రేణ. ఆహుతిశబ్దాదవదానప్రమాణమన్నంప్రక్షిపేదిత్యర్థః. తేనప్రాణస్తృప్యతి. ౧

ఆ.— (ఏవంసతీతి) ఉక్తన్యాయేనాగ్నిహోత్రేసమ్పాదితేసతీత్యర్థః. సంపాదితస్యాగ్నిహోత్రత్వస్యసామాన్యాదగ్న్యుద్ధరణాదీనితదఙ్గాన్యత్రభవేయురిత్యాశఙ్క్యతద్బుద్ధిమాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నైవమిత్యాహ (అగ్నిహోత్రేతి) ఇహేతి-వైశ్వానరవిదోభోజనముచ్యతే. ప్రకృతహోమోవా. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (సభోక్తేతి) కథమితి-మన్త్రోవా- ద్రవ్యపరిమాణంవా- ఫలంవా-పృచ్ఛ్యతే. తత్రప్రథమంప్రత్యాహ (ప్రాణాయేతి) యదిద్వితీయః- తత్రాహ (ఆహుతీతి) అవదానస్యప్రమాణం-పరిమాణంకర్మిణాంప్రసిద్ధం. తేనపరిమితమితియావత్. తృతీయశ్చేత్-తత్రాహ (తేనేతి) ౧

రం.— (తద్యద్భక్తంప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం) తత్ - తస్యపుంసఃయద్భక్తం - యదన్నంభోజనకాలేప్రథమతఆగచ్ఛేత్- ఉపనమేత్. తద్ధోమీయం- హోమసాధనం. తేనహోతవ్యమిత్యర్థః. (సయాంప్రథమామాహుతింజుహుయాదిత్యాది) ప్రాణాయస్వాహేతి ప్రథమాయామాహుతౌహుతాయాంప్రాణస్తృప్యతీత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతి. చక్షుషితృప్యత్యాదిత్యోద్యౌశ్చేత్యాదితృప్యతి. యచ్చాన్యద్ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చస్వామిత్వేనాధితిష్ఠతః- తచ్చతృప్యతి. తస్యతృప్తిమనుస్వయంభుఞ్జానస్తృప్యతి. ఏవంప్రత్యక్షం. కించ- ప్రజాదిభిశ్చ. తేజః-శరీరస్థాదీప్తిః. ఉజ్జ్వలత్వం. ప్రాగల్భ్యంవా. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తంతేజః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుఞ్జానస్యతృప్తౌప్రత్యక్షంప్రమాణం- ప్రాణాదేస్తృప్తౌశాస్త్రమితివిభాగమభిప్రేత్యాహ (ప్రత్యక్షమితి) ప్రజాదిభిశ్చ- భోక్తాతృప్యతీతిసమ్బన్ధః. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యతీత్యాది) ఏవంప్రాణేతృప్తేసతిక్రమాచ్చక్షురాదిత్యోద్యౌశ్చతృప్యన్తి. తతశ్చద్యావాదిత్యాభ్యామధిష్ఠితంవస్తుజాతంచతృప్యతీత్యర్థః. (తస్యానుతృప్తిమిత్యాది) తస్మిన్సర్వస్మిన్తృప్తేతస్యతృప్తిమను - తృప్తేఃపశ్చాత్ ప్రజాపశ్వాదిభిర్హోతాపితృప్యతీత్యర్థః. అత్రప్రాణచక్షురాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః- అచేతనానాంతృప్తేరసమ్భవాదితి. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—(అథయాంద్వితీయాం,అథయాంతృతీయాం,అథయాంచతుర్థీం,అథయాంపఞ్చమీం, మితి) సమానం. ౧-౨॥౧-౨॥౧-౨॥౧-౨

పఞ్చమప్రపాఠకే - వింశ, ద్వావింశ, ఏకవింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యమ్.

అత్రవింశ, ఏకవింశ, ద్వావింశ, త్రయోవింశ,ఖణ్డభాష్యటీకానాస్తి.

వ్యానే తృప్యతి శ్రోత్రం తృప్యతి శ్రోత్రే తృప్యతి చన్ద్రమాస్తృప్యతి చన్ద్రమసి తృప్యతి దిశస్తృప్యన్తి దిక్షు తృప్యన్తీషు యత్కిఞ్చ దిశశ్చ చన్ద్రమాశ్చాధితిష్ఠన్తి తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం తృతీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాదపానాయ స్వాహేత్యపానస్తృప్యతి ౧

అపానే తృప్యతి వాక్తృప్యతి వాచి తృప్యన్త్యామగ్నిస్తృప్యత్యగ్నౌ తృప్యతి పృథివీ తృప్యతి పృథివ్యాం తృప్యన్త్యాం యత్కిఞ్చ పృథివీ చాగ్నిశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠక ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం చతుర్థీం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్సమానాయ స్వాహేతి సమానస్తృప్యతి॥ ౧

సమానే తృప్యతి మనస్తృప్యతి మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతి పర్జన్యే తృప్యతి విద్యుత్తృప్యతి విద్యుతి తృప్యన్త్యాం యత్కిఞ్చ విద్యుచ్చ పర్జన్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం పఞ్చమీం జుహుయాత్తాం జుహుయాదుదానాయ స్వాహేత్యుదానస్తృప్యతి॥ ౧

ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతి వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యత్యాకాశే తృప్యతి యత్కిఞ్చ వాయుశ్చాకాశశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్॥ ౧

అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు హుతం భవతి॥ ౨

రం.— బ్రహ్మవర్చసేన తేజసా- వృత్తాధ్యయననిమిత్తతేజసేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ... ... ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశైకవింశద్వావింశత్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సయః- కశ్చిదిదం - వైశ్వానరదర్శనం యథోక్తమవిద్వాన్ సన్నగ్నిహోత్రం - ప్రసిద్ధం జుహోతి. యథాఙ్గారాన్- ఆహుతియోగ్యానపోహ్యానాహుతిస్థానే భస్మని జుహుయాత్ -తాదృక్ -తత్తుల్యం తస్య తత్ - అగ్నిహోత్రహవనం స్యాద్వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రమపేక్ష్యేతి ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దయా వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రం స్తూయతే. ౧

ఆ.— ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారేణ వైశ్వానరవిదో యథోక్తమగ్నిహోత్రమవశ్యకర్తవ్యతాయై స్తౌతి (సయః కశ్చిదిత్యాదినా) ౧

రం.— (సయ ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి) ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రోపకరణవేద్యాదితామజానన్యః ప్రాణాగ్నిహోత్రమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. (యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్) తదనుష్ఠానం భస్మాహుతిసమానం స్యాదిత్యర్థః. నిష్ఫలమితియావత్. ౧

శం.— అతశ్చైతద్విశిష్టమగ్నిహోత్రం. కథం. అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి. తస్య- యథోక్తవైశ్వానరవిజ్ఞానవతః. (సర్వేషు లోకేష్విత్యాది) ఉక్తార్థం- హుతం * అన్నమత్తీత్యనయోరేకార్థత్వాత్, ౨

ఉ.— తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవగ్ం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి॥ ౩

తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతగ్ం స్యాదితి తదేష శ్లోకః॥ ౪

యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసత ఏవగ్ం సర్వాణి భూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి॥ ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది పఞ్చమః ప్రపాఠకః సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ప్రాణాగ్నిహోత్రస్యైవ శిష్టస్య హేత్వన్తరమతశ్శబ్దోపాత్తం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) నైయమికాగ్నిహోత్రనిష్ఠాద్వారా ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యనన్తరం విధాన్తరేణ తస్యైవ నిరవద్యతా కీర్త్యత ఇత్యథశబ్దార్థః. ఏతదితి- వైశ్వానరదర్శనముక్తం. (ఏవమితి) వైశ్వానరస్యోక్తసర్వాత్మత్వాదిప్రకారేణేత్యర్థః. అగ్నిహోత్రమితి- సామ్యాదికమగ్నిహోత్రం గృహ్యతే. కథమిదముక్తార్థం- *సర్వేషు లోకేష్వన్నమత్తీతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం- తస్య సర్వేషు లోకాదిషు హుతం భవతీత్యన్యాదృశమిదం వాక్యం- తత్రాహ (హుతమితి) ౨

రం.— (అథయ ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాది) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా సర్వాత్మకభగవదారాధనేన సర్వభూతారాధితం భవతీతి హుతప్రకర్షోక్తిః. ౨

శం.— కించ- తద్యథా ఇషీకాయాః తూలం- అగ్రమగ్నౌ ప్రోతం- ప్రక్షిప్తం ప్రదూయేత- ప్రదహ్యేత క్షిప్రం. ఏవం హ్యస్య విదుషః సర్వాత్మభూతస్య సర్వాన్నానామత్తుః సర్వే- నిరవశిష్టాః పాప్మానః- ధర్మాధర్మాఖ్యా అనేకజన్మసఞ్చితాః, ఇహ చ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః, జ్ఞానసహభావినశ్చ ప్రదూయన్తే- ప్రదహ్యేరన్ వర్తమానశరీరారమ్భకపాప్మవర్జం. లక్ష్యం ప్రతిముక్తేషువత్ ప్రవృత్తఫలత్వాత్ తస్య న దాహః. య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- భుఙ్క్తే. ౩

ఆ.— ఇతశ్చ వైశ్వానరవిద్యావతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి వక్తుం వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (కించేతి) తత్ర వైశ్వానరవిద్యామాహాత్మ్యే దృష్టాన్త ఇతి యావత్. ఇషీకాయాః- ముఞ్జామధ్యవర్తితృణస్యేత్యేతత్. సర్వశబ్దాత్ ప్రారబ్ధకర్మణోఽపి దాహమాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) వైశ్వానరవిద్యాయా మహాఫలత్వే సిద్ధే తద్వతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి తత్కర్తుస్సర్వదోషాస్పర్శిత్వమిత్యాశయేనాహ (య ఏతదితి) ౩

రం.— (తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్యేత్యాది) యథా ఇషీకాయాః- ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణవిశేషస్య తూలమగ్నౌ ప్రక్షిప్తం సద్యో దహ్యతే- ఏవం సర్వాణి పాపాన్యేతాదృశవిద్యాపూర్వకప్రాణాగ్నిహోత్రానుష్ఠానేన దగ్ధాని భవన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనఫలస్య సర్వపాపప్రదాహస్య ప్రాణాగ్నిహోత్రైకకీర్తనమఙ్గఫలేనాఙ్గస్య స్తుత్యర్థం. తతశ్చానేనాపి ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశ్వానర విద్యాఙ్గత్వం జ్ఞాపితం భవతి. ౩

శం.— యద్యపి చణ్డాలాయ - ఉచ్ఛిష్టానర్హాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేత్ - ఉచ్ఛిష్టం దద్యాత్. ప్రతిషిద్ధముచ్ఛిష్టదానం యద్యపి కుర్యాత్. ఆత్మని హైవాస్య చణ్డాలదేహస్థే వైశ్వానరే తద్ధుతం స్యాత్ - నాధర్మనిమిత్తమితి విద్యామేవ స్తౌతి. తత్ - ఏతస్మిన్ స్తుత్యర్థే శ్లోకః - మన్త్రోఽప్యేష భవతి. ౪

ఆ.— విద్యామేవ - విద్యాస్తుతిద్వారాఽగ్నిహోత్రమితి యావత్. స్తుత్యర్థే - అగ్నిహోత్రస్య స్తుతిరూపోయోఽర్థః - తస్మిన్నిత్యేతత్. ౪

రం.— వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతం స్యాదితి)ఉచ్ఛిష్టప్రదానానర్హాయ చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టప్రదానమపి వైశ్వానరే సర్వభూతాత్మన్యన్నం జుహోమీతి బుద్ధ్యాఽనుష్ఠితత్వాన్నాధర్మాయ భవతీత్యర్థః. (తదేష శ్లోకః) తత్- ఉక్తప్రాణాగ్నిహోత్రవిషయే ఏష శ్లోకః ప్రయత ఇత్యర్థః. ౪

శం.— యథేహ- లోకే క్షుధితాః- బుభుక్షితా బాలాః మాతరం పర్యుపాసతే- కదా నో మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి. ఏవం సర్వాణి భూ

తాని- అన్నాదాస్త్వేవంవిదాఽగ్నిహోత్రం- భోజనముపాసతే- కదాన్వసౌ భోక్ష్యత ఇతి. జగత్సర్వం విద్వద్భోజనేన తృప్తం భవతీత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— మన్త్రోస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (జగదితి) విదుషో వైశ్వానరాత్మనః సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— (యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే। ఏవం సర్వాణి భూతానీత్యాది) యథా బుభుక్షితాః బాలకాః మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి మాతరం పరిత ఉపాసతే- ఏవం సర్వాణి భూతాని ఏవంవిదః ప్రాణాగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి విదుషః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. (అగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర శ్రుతస్య వైశ్వానరశబ్దస్య నార్థో నిర్ణేతుం శక్యః- *అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యో యేనేదమన్నం పచ్యత ఇతి వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరేఽగ్నావపి ప్రయోగదర్శనాత్, *విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి భూతతృతీయేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, *వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీరితి దేవతాయామపి ప్రయోగదర్శనాత్, *తదాత్మన్యేవాగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యతి *స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయత ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రయోగదర్శనాత్, అతో నార్థో నిర్ణేతుం శక్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *వైశ్వానరః సాధారణశబ్దవిశేషాత్. వైశ్వానరః పరమాత్మా- సాధారణస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరబ్రహ్మాసాధారణైః *కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ *సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి *తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి వాక్యగతాత్మత్వబ్రహ్మత్వబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకోపాసనవిషయత్వసర్వపాపప్రదాహకత్వాదిధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాత్. *స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. *అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి అథర్వణాదిషు పరమాత్మసమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం రూపమస్యాం విద్యాయాం తదిదమితి స్మర్యమాణం- ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం- జ్ఞాపకం స్యాదిత్యర్థః. అగ్నిరిహ ద్యులోకః- *అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరిత్యాది శ్రుతేః. *శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. అగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి వైశ్వానరశబ్దసమానాధికరణాగ్నిశబ్దశ్రవణాత్, అగ్నిత్రయపరికల్పనప్రాణాహుత్యాధారత్వరూపజాఠరాగ్నిలిఙ్గాత్, వాజసనేయకే *స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి పురుషాన్తః ప్రతిష్ఠితత్వశ్రవణాచ్చ జాఠర ఏవ భవితుమర్హతీతి చేన్న- పరమాత్మలిఙ్గానామిహ సత్త్వాదగ్నిశబ్దలిఙ్గానాం తచ్ఛరీరకపరమాత్మోపాసనపరతయాఽప్యుపపత్తేః. తథా దృష్ట్యుపదేశాత్- తథోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యశరీరకత్వాదీనాం చ పరమాత్మధర్మాణాం జాఠరేఽసమ్భవాత్, వాజసనేయకే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి పురుషశబ్దశ్రవణాత్, *భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషత్వస్యాన్యత్రాసమ్భవాత్, అచేతనే జాఠరాగ్నౌ సర్వాత్మనాఽసమ్భవాన్న జాఠరాగ్నిః. *అత ఏవ న దేవతా భూతం చ. ఉక్తైరేవ హేతుభిర్భూతతృతీయదేవతావిశేషయోరపి న ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఏవం సూత్రకారః అగ్నిత్రయపరికల్పనాది జాఠరాగ్న్యసాధారణాన్యథాసిద్ధలిఙ్గైః *ప్రాణస్తథాఽనుగమాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన జాఠరాగ్నివిశిష్టః పరమాత్మైవోపాస్య ఇతి *తథా దృష్ట్యుపదేశాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తమభిప్రేత్య లిఙ్గానామన్యథాసిద్ధిం సమ్భావయతా జైమినేః అగ్నిశబ్దనిర్వాహప్రకారం దర్శయతి- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. *మామ షాస్య *ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మేత్యాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరత్వమాశ్రయణీయం- అగ్రం నయతీత్యగ్నిరితి యోగవృత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్యాగ్నివ్యవధానమన్తరేణ సాక్షాదేవ పరమాత్మపరత్వసమ్భవం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అత్ర వ్యాసార్యైరగ్నిలిఙ్గేఽవిద్యమానేఽగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాగ్నిశరీరకపరమాత్మపరత్వమనౌచితం- తాదృశాన్యథాసిద్ధలిఙ్గరాహిత్యస్థలేఽయమపి న్యాయోఽస్త్వితి వ్యుత్పాదనార్థమిదం సూత్రముపన్యస్తం- న తు ప్రకృతోపయుక్తతయేత్యుక్తం. *అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. *అనుస్మృతేర్బాదరిః. *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. *ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి చత్వార్యపి సూత్రాణి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని. అతో వైశ్వానరః పరమాత్మేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే ద్యుమూర్ధాదివ్యస్తోపాసనస్యాపి సమస్తోపాసనత్వాదిభిరుక్తైః *అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి వ్యస్తోపాసనేషు

ఫలశ్రవణాద్వ్యస్తోపాసనమేవ ప్రామాణికం. * య ఏతదేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనసముదాయానువాద ఏవ- న తు సమస్తోపాసనవిధిః. అథవా - అనేన వాక్యేన సమస్తోపాసనమపి విధీయతే. అతో ద్వయమపి ప్రామాణికం. అల్పఫలార్థిభిర్వ్యస్తోపాసనం కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి. భూమ్నః- సామస్త్యస్య జ్యాయస్త్వం- ప్రామాణికత్వం. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనేఽనర్థం బ్రువతీ * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా. న చేదం నహి నిన్దా న్యాయేన సమస్తోపాసనప్రశంసార్థమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - అగ్నిహోత్రం ప్రకృత్య శ్రుతేన * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాద్గవేధుకయవాగ్వా వా జుహుయాన్న గ్రామ్యాన్పశూన్ హినస్తి నారణ్యానితి వాక్యేన జర్తిలగవేధుకశబ్దవాచ్యారణ్యతిలారణ్యగోధూమకృతయవాగ్వోర్వికల్పేనాగ్నిహోత్రాహుతౌ ద్రవ్యత్వవిధానే, గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారహితత్వగుణేన స్తవనే, చ ప్రతీయమానేఽపి * అథో ఖల్వాహురనాహుతిర్వై జర్తిలాశ్చ గవేధుకాశ్చ పయసాఽగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి తదనన్తరం జర్తిలాదిప్రతిషేధేన పయోవిధిదర్శనాత్ తదేకవాక్యతయా * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాదిత్యాదేః గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యేన ప్రశస్తతయా హోమార్హా అపి జర్తిలాగవేధుకాః పయసోఽపేక్షయాఽదుష్టాః- తత్ పయ ఏవ ప్రశస్తమితి పయస్స్తుత్యర్థత్వం- ఏకవాక్యత్వానురోధాదితి * న చేదన్యం ప్రకల్పయేత్ప్రక్లృప్తావర్థవాదస్స్యాదితి పూర్వతన్త్రాధికరణే కేంచిద్విధిపూర్వకం తన్నిన్దాయాం విధ్యన్తరశ్రవణేఽపి తదేకవాక్యతానురోధాత్ పూర్వప్రవృత్తయోర్విధినిన్దయోః నదర్థవాదత్వమితి సమర్థితం. తద్వదిహాపీయుక్తం. నను జర్తిలగవేధుకయోః పయసా సహ సమ్బన్ధాభావాత్ జర్తిలగవేధుకయవాగూవిధానయోరర్థవాదత్వేన విధ్యేకవాక్యతా సమర్థనీయేతి తత్ర తథాఽస్తు నామ. ఇహ తు భూమవిద్యాయాం నామాదీనాం సత్యేన బ్రహ్మణా సహ భూయస్త్వవిధిత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికతదుపాసనావిధివత్ సమస్తోపాసనవిషయేణ వైశ్వానరాత్మనా ద్యౌరాదిత్యాదీనాం తదవయవత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికోపాసనావిధిః కిం న స్యాదితి చేత్. న్త్వేవం- వ్యస్తోపాసననిన్దనేన, * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచేత్యాదివాక్యేషు తుశబ్దేన ద్యౌరాదిత్యాదీనాం స్వతన్త్రోపాస్యత్వవ్యవచ్ఛేదేన, * తాన్హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థేతి వ్యస్తోపాసనానాం భ్రమమూలత్వోద్ఘాటనేన, భూమవిద్యావైషమ్యస్య బహువిధస్య సత్త్వేన జర్తిలయవాగూన్యాయస్యైవాత్ర ప్రవృత్త్యౌచిత్యాత్. క్రతువత్ -యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాత ఇతి విహితస్య క్రతోః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిరర్థవాదః- న త్వష్టాకపాలాదిద్రవ్యవిధాయకః. ఏవం * అత్స్యన్నం పశ్యతి ప్రియమిత్యాది శ్రవణమప్యర్థవాద ఏవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస తగ్ంహ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి॥ ౧

స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్విగ్ంశతివర్షః సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ తగ్ంహ పితోవాచ॥ ౨

శం.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆసేత్యాద్యధ్యాయసమ్బన్ధః - * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానిత్యుక్తం- కథం తస్మాజ్జగదిదం జాయతే, తస్మిన్నేవ చ లీయతే, ఽనితి చ తేనైవేతి, ఏతద్వక్తవ్యం. అనన్తరం చైకస్మిన్ భుక్తేపి విదుషి సర్వం జగత్తృప్తం భవతీత్యుక్తం- తదేకత్వే సదాత్మనః సర్వభూతస్థస్యోపపద్యతే- నాత్మభేదే. కథం చ తదేకత్వమితి తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే. పితాపుత్రాఖ్యాయికా విద్యాయాః సారిష్ఠత్వప్రదర్శనార్థా. శ్వేతకేతురితి- నామతః. హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. ఆరుణేయః- అరుణస్య పౌత్రః ఆస- బభూవ. తం- పుత్రం హారుణిః పితా యోగ్యం విద్యాభాజనం మత్వా తస్యోపనయనకాలాత్యయం చ పశ్యన్నువాచ. హే శ్వేతకేతోఽనురూపం గురుం కులస్య నో గత్వా వస బ్రహ్మచర్యం. న చైతద్యుక్తం- యదస్మత్కులీనో హే సోమ్య అననూచ్య- అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి. బ్రాహ్మణాన్ బన్ధూన్ వ్యపదిశతి- న స్వయం బ్రాహ్మణవృత్త ఇతి. తస్యాతః ప్రవాసోఽనుమీయతే పితుః- యేన స్వయం గుణవాన్ సన్ పుత్రం నోపనేష్యతి. ౧

ఆ.— వక్ష్యమాణాధ్యాయస్యాతీతేన సన్దర్భేణ సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకం గృహీత్వా తం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) తమేవ ప్రకటయన్ ప్రథమం తృతీయేనాధ్యాయేనాస్య సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వమితి) ఏతద్వక్తవ్యం- తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వ్యవహితం సమ్బన్ధముక్త్వాఽవ్యవహితం తమాదర్శయతి (అనన్తరం చేతి) అధ్యాయతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (పితేతి) పితా ప్రతివక్తా, పుత్రశ్చ ప్రష్టేత్యేవం విధేయమాఖ్యాయికా- సా చ విద్యాయాః సారిష్ఠత్వద్యోతనార్థా- పితా హి పుత్రాయ సారతమమేవోపదిశతీత్యర్థః. కులస్యానురూపమిత్యాదివచనాన్నకులాధమస్య గురుత్వమితి గమ్యతే. బ్రహ్మచర్యం - అధ్యయనార్థమితి శేషః. గత్వేత్యాదివచనాన్మాణవకాధీనమధ్యయనమితి సూచితం. మా భూదుపనయనమధ్యయనం చేత్యాశఙ్క్యాహ (న చైతద్యుక్తమితి) కిమితి పితా స్వయమేవోపనీయ పుత్రం నాధ్యాపయతి- తత్రాహ (తస్యేతి) అతశ్శబ్దః స్వగృహవిషయః. అనుమానం- కల్పనం. తత్ర కల్పకమాహ (యేనేతి) ౧

రం.— సద్విద్యాముపదేష్టుమాఖ్యాయికామాహ (శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస) హః ప్రసిద్ధ్యర్థః. అరుణపుత్రస్యోద్దాలకస్య పుత్రః శ్వేతకేతునామా బభూవేత్యర్థః. (తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి) ఉద్దాలకః- పితా తం- ద్వాదశవర్షమనుపనీతమనధీతినం పుత్రం శ్వేతకేతుం ప్రతి- హే సోమ్య- సోమార్హ. ప్రియదర్శనేతి వార్థః. శ్వేతకేతో క్వచిద్గురావధ్యయనార్థం బ్రహ్మచర్యం వస. అస్మత్కులప్రసూతః కోప్యననూచ్య - అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ న భవతీత్యువాచేత్యర్థః. యః స్వయమబ్రాహ్మణ ఏవ సన్ బ్రాహ్మణాన్ బన్ధుత్వేన వ్యపదిశతి- స బ్రహ్మబన్ధురిత్యుచ్యతే. అత్ర స్వయం గుణవత ఏవ పితుర్ద్వాదశాబ్దపర్యన్తముపనయనకాలాతిక్రమేప్యుపనేతృత్వాభావే హేతుః ప్రవాసాదిలక్షణాత్యన్తానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సః- పిత్రోక్తః శ్వేతకేతుర్ద్వాదశవర్షస్సన్నుపేత్యాచార్యం యావచ్చతుర్వింశతివర్షో బభూవ- తావత్సర్వాన్వేదాన్ - చతురోఽధీత్య తదర్థం చ బుద్ధ్వా మహామనాః- మహత్ - గమ్భీరం మనో యస్య, న సమమాత్మానమన్యైర్మన్యమానం మనో యస్య సోఽయం మహామనాః. అనూచానమానీ- అనూచానమాత్మానం మన్యత ఇత్యేవం శీలో యస్సోఽనూచానమానీ. స్తబ్ధః- అప్రణతస్వభావ ఏయాయ - గృహం. తం- ఏవమ్భూతం హాత్మనోఽననురూపశీలం స్తబ్ధం మానినం పుత్రం దృష్ట్వా పితోవాచ సద్ధర్మావతారచికీర్షయా. ౨

ఆ.— అనూచానః- అనువచనసమర్థః. ౨

రం.— (స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్వింశతివర్షస్సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ) సః- శ్వేతకేతుః ద్వాదశవర్షస్సన్ గురుముపేత్య గురుకులే ద్వాదశవర్షాణ్యుషిత్వా సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనాః- ప్రౌఢమతిః అనూచానమానీ- ఆత్మానం సాఙ్గవేదాధ్యాయినం మన్యమానః స్తబ్ధః- పరిపూర్ణ ఇవ తృణీకృతజగత్త్రయః చతుర్వింశతివర్షవయస్కః ఏయాయ- ప్రత్యాగతః. (తం హ పితోవాచ) స్పష్టోర్థః. ౨

శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనా-
శ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి॥ 3

శం.— శ్వేతకేతో యన్ను ఇదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధశ్చాసి. కస్తేఽతిశయః ప్రాప్త ఉపాధ్యాయాత్. ఉత- అపి తమాదేశం- ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః. కేవలశాస్త్రాచార్యోపదేశగమ్యమిత్యేతత్. యేన వా పరం బ్రహ్మాదిశ్యతే- స ఆదేశః. తమప్రాక్ష్యః - పృష్టవానస్యాచార్యం. తమాదేశం విశినష్టి- యేన- ఆదేశేన శ్రుతేనాశ్రుతమప్యన్యచ్ఛ్రుతం భవతి. అమతం మతం - అతర్కితం తర్కితం భవతి. అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం - అనిశ్చితం నిశ్చితం భవతీతి. సర్వానపి వేదానధీత్య సర్వం చాన్యద్వేద్యమధిగమ్యాప్యకృతార్థ ఏవ భవతి - యావదాత్మతత్త్వం న జానాతీత్యాఖ్యాయికాతోఽవగమ్యతే. తదేతదద్భుతం శ్రుత్వాహ- కథం చైతదప్రసిద్ధమన్యవిజ్ఞానేనాన్యద్విజ్ఞాతం భవతీత్యేవం మన్వానః పృచ్ఛతి- కథం ను- కేన ప్రకారేణ హే భగవః స ఆదేశో భవతీతి. 3

ఆ.— కర్మవ్యుత్పత్త్యా కరణవ్యుత్పత్త్యా చాదేశశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కిమిత్యధీత సర్వవేదమధిగతతదర్థం చ పుత్రమాత్మవిద్యామధికృత్యాపి తాపృచ్ఛతి - తస్య సర్వవేదాధ్యయనాదినైవ కృతార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వానపీతి) తదేతదద్భుతం శ్రుత్వా హేతూక్తం వివృణోతి (కథం న్వితి) 3

రం.— ఉక్తిమాహ (శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసి) హే సోమ్య. మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసీతీదం యత్- యస్మాద్ధేతోః. స క ఇత్యర్థః. తస్య బ్రహ్మజ్ఞానరహితతాం జానన్ స్వారుణిర్జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతబ్రహ్మజ్ఞానవానేవ పూర్ణః- నాన్య ఇతి తస్మై జ్ఞాపయిత్వా పూర్ణత్వాభిమానం తదీయమపనుద్య బ్రహ్మణి జిజ్ఞాసాం సమ్పాదయితుం తదనుజిఘృక్షయా పృచ్ఛతి (ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి) అత్ర వ్యాసార్యాః *ఉపక్రమే తావత్ -* ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయతే. అత్ర శ్లోకా ఆచార్యపాదైరుక్తాః *ఛాన్దోగ్యే కేచిదాహుస్తే తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాఙ్గూర్వశాస్త్రోపదేశం ప్రకటయతి స తేన ప్రశాస్తిం ఘుఞ్ న్తః। నో కర్తర్యస్తి కర్మణ్యగణిఘుఞిహ సత్కర్తృశాస్త్రానకర్మస్యాత్తత్కర్త్రోపదేశే తదిదముత తమాదేశవాచోపదేశ్యం॥ అత్ర బ్రూమః ప్రశాస్తిం వదతి దిశిరసావాఙ్ముఖానోపదేశం శాస్త్రాసాతి ప్రసిద్ధో స హి పర ఇహ చాపేక్షితార్థప్రసఙ్గః। యుక్తోఽసాధారణో హ్యాఘుఞ్ గణికరణేష్వత్ర వైవక్షికత్వం శాస్త్రోక్తం కారకాణాం సుకరణతయా కర్తరి స్యాద్వివక్షేతి. ఆదేశశబ్దేనోపదేశ్యముచ్యతే- ప్రకృత్యర్థ ఉపదేశః. ప్రత్యయార్థః కర్మత్వం- * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే ఘఞో విహితత్వాత్, ఉపదేశే బ్రహ్మణః కర్మత్వోపపత్తేః, శాస్త్ర ప్రశాసనే తు బ్రహ్మ న కర్మ - అపి తు కర్తృ. కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే హి ఘఞ్ప్రత్యయవిధిః. నాత్ర క ప్రత్యయ ఉపపద్యతే- * కిఙతి చేతి గుణప్రతిషేధాత్ ఆదేశశబ్దరూపాసిద్ధేః. నాపి పచాద్యచ్ప్రత్యయ ఉపపద్యతే- దిశిధాతోరిగుపధత్వేన * ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇత్యపవాదసూత్రేణ కప్రత్యయప్రాప్తేః గుణాభావాత్. అతో ఘఞ్ప్రత్యయాన్త ఏవాయమాదేశశబ్దః. స చ ప్రత్యయః కర్తర్యనభిహిత ఇతి కర్మార్థకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్ ఉపదేశ్యమేవాదేశశబ్దవాచ్యమితి. అత్రోచ్యతే- ప్రకృత్యర్థః శాసనం- ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్, అన్యథా స్వారస్యభఙ్గాత్,. * ఉజ్జ్వారోన్వోటిశతిన్దియోక్తృప్రయోజనవచనః- ఉపపూర్వస్తు నియోజ్యప్రయోజనవచన ఇతి హి న్యాసకారః. నియోక్తరి ప్రయోజనం యస్య- తస్యార్థస్య వాచక ఇత్యర్థః. ఏవముపస్థాప్యాపి. కించ- ఉపదేశ్యత్వం లౌకికాలౌకికధర్మబ్రహ్మభాగాద్యసాధారణం. ప్రశాసితృత్వం తు బ్రహ్మణోఽసాధారణం- * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యాదిభిర్నిరుపాధికప్రశాసనస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వశ్రవణాత్. నిరుపాధికోపదేశ్యత్వం బ్రహ్మణ ఇత్యసాధారణ్యమితి చేన్న- ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణతత్సాధనేషు సాధారణ్యాత్. యద్యప్యమితసుఖదుఃఖనివృత్త్యాదినాఽఽదావుపదేశ్యం స్యాత్- తథాపి సంసారనివృత్తిబ్రహ్మతదుపాసనానాముపదేశ్యత్వం సాధారణం. ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వమర్థసిద్ధం - అత ఉపదేశ్యత్వకథనే వైయర్థ్యం చ. నను * యేనాశ్రుతమిత్యాదినైకవాక్యత్వాత్ స్వజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానహేతుతావిశేషితముపదేశ్యత్వమసాధారణమితి చేత్. తథాపి తాదృశముపదేశ్యత్వం ప్రతిజ్ఞావాక్యేన ప్రష్టవ్యతోక్త్యా చార్థసిద్ధమిత్యనపేక్షితోపదేశ్యత్వకథనాదప్యపేక్షితం ప్రశాసితృత్వమేవ వాచ్యమితి యుక్తం- * యేనాశ్రుతమిత్యుపాదానత్వేసిద్ధే ప్రశాసితృత్వేన హి నిమిత్తత్వం సిధ్యేత్ - నిమిత్తాన్తరే సతి హి ఏకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం నోపపద్యతే. అతః ప్రతిపిపాదయిషితవస్తునోఽపేక్షితాసాధారణాకారవిశిష్టతయైవ ప్రతిపాదనముచితం. ఘఞ్ప్రత్యయస్య కరణేఽప్యుపపన్నత్వాత్ * వివక్షాతః కారకాణాం ప్రవృత్తిరితి శాస్త్రోక్తన్యాయేన కర్త్రైవ కరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ సాధకతమత్వవివక్షయా తథా ప్రయోగ ఉపపద్యతే. * అకర్తరీతి సూత్రస్య ప్రయోజనం కరణత్వవివక్షయా వినా కర్తృసాధుత్వేన ప్రయోగనివృత్తిః. ఉపదేశపక్షే ప్రకృత్యర్థాస్వారస్యం ప్రత్యయస్వారస్యం చ - ప్రశాసనపక్షే ప్రత్యయాస్వారస్యం ప్రధానభూతప్రకృత్యర్థస్వారస్యమర్థౌచిత్యం చేతి వైషమ్యం. అతః ప్రశాసనమేవాదేశశబ్దాభిధేయమితి స్వీకర్తుం యుక్తమితి. అత్రేదం విచార్యతే - యత్తావదుచ్యతే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్ప్రకృత్యర్థశ్శాసనమితి - సత్యమేవ తత్. * శాసనం వివిచ్య జ్ఞాపనమితి ధాతువృత్తికృతా వ్యాఖ్యాతత్వాదుపదేశ ఏవ పర్యవసానం. * ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ * స్థానివదాదేశోఽనల్విధావిత్యాదిసూత్రేషు * దిశిరుచ్చారణక్రియ ఇతి మహాభాష్యోక్తేః. * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇత్యాదావాదేశః - ఉపదేశ ఇత్యర్థః. * ఇదం శాస్త్ర్యాచార్య ఇతి భాష్యస్య ఇదముపనిశతీతి వ్యాఖ్యాః. * తదశిష్యమిత్యాదావవక్తవ్యమితి వ్యాఖ్యాతం. తతశ్చాదేశనం- శాసనం, ఉపదేశః. తత్కర్మత్వం చ * అనుమపితాం భగినో దేవతాం శాధీతి బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి ప్రకృతి

ప్రత్యయగుణవిరోధసమ్భవాత్ ప్రత్యయాన్తస్వారస్యానుసరణస్యానుచితత్వాత్. న చానుశాసనకర్మత్వేపి శాసనకర్తృత్వమితి వాచ్యం - * శాసు
అనుశిష్టావితిశాసనస్యైవానుశాసనరూపత్వాత్. తతశ్చ కరణత్వస్యారోపేణ ఘఞ్ప్రత్యయసమర్థనమప్యనుచితం - ఆరోపస్యానుచితత్వాత్. న ను కరణత్వస్య
నాధ్యారోపః - తస్య సిద్ధత్వాదితిచేన్న - తథా సతి సిద్ధాన్తే ప్రత్యయస్వారస్యాభ్యుపగమస్యాయుక్తత్వాత్. అతఏవాసిశ్ఛినత్తీత్యాదౌ సాధకతమాతి
శయవివక్షయా * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదిత్యాదిన్యాయేన కరణే కర్తృత్వారోపేపి కర్తృకరణత్వాదేరసమ్భవః - తథా సతి రాజనిభృత్యత్వారోపస్యే
వానర్థావహత్వాత్. అతఏవ * సాధకతమం కరణమితిసూత్రే అధికరణస్థాల్యా స్తనుకపాలతయా సాధకతమత్వవివక్షయా స్థాల్యాపచతీతి ప్రయో
గముపపాద్య * న చైవం కర్తురపి కరణత్వవివక్షా ప్రసజ్యతే - భిన్నజాతీయత్వాత్. సకలసాధనవినియోగకారీఖల్వసౌ. సహిశతధనో నిష్కృధనే నస్వ
స్థితుమర్హతీతికర్తుః కరణత్వవివక్షాఽభావస్యైవోపపాదితత్వాత్. నిత్యే పరత్వే యాం భగవతోరప్యేకరణత్వానుసన్ధానం ప్రపత్తిరితిపక్షే కరణస్య కర్తృ
త్వాసమ్భవేన జీవస్యైవ రక్షకత్వమాపతేదితి కర్తృత్వకరణత్వవిరోధస్య, భగవతి కరణత్వానుసన్ధానే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయవిరోధస్య, చ
ప్రతిపాదితత్వాత్. * శక్తివిపర్యయాదితిసూత్రే అన్తఃకరణస్య కర్తృత్వే లతోఽన్యత్కరణం స్యాదిత్యన్తఃకరణాతిరిక్తం కరణాన్తరమభ్యుపగన్త
వ్యం స్యాదితి పన్తైరప్యుపపాదితత్వాచ్చ. కించ- ప్రశాసనకర్తుః కరణత్వసమ్భవేపరమాత్మనః ప్రశాసనకర్మత్వస్యాపి సమ్భవాత్తదసమ్భవోక్తిర్విరు
ధ్యేత. కించ- కరణత్వే వివక్షితే * కరణాధికరణయోశ్చేతిపరేణ ల్యుటా బాధితత్వేన ఘఞోఽప్రసఙ్గాత్. న చ * హలశ్చేత్యనేన ఘఞః ప్రసఙ్గః త
త్రాపి సంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః. న చ తత్వన్మతేపి కర్మణి ఘఞ్ న స్యాత్ - * అకర్తరిచకారకే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయామేవ ఘఞో విధానాదితి వాచ్యం-
* అకర్తరిచేత్యత్ర చకారస్యభిన్నక్రమత్వమాశ్రిత్యాసంజ్ఞాయామప్యసీతిపదమఞ్జర్యాదౌ సమర్థితత్వాత్. సంజ్ఞాగ్రహణానర్థక్యం చ- సర్వత్ర ఘ
ఞో దర్శనాదితి వార్త్తికకృతోక్తత్వాచ్చ. కించ - ఘఞః కరణార్థత్వే * ఉపక్రమే ఆదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయత ఇతియదభిహితం- తద్విరుధ్యేత-
ప్రశాసనకరణత్వస్యైవాభిహితత్వేన ప్రశాసనకర్తురనభిహితత్వాత్. యచ్చోక్తం ప్రశాసితృత్వమసాధారణమితి- తదపిన- ఆదేశశబ్దేన కరణత్వమా
త్రాభిధానే ప్రశాసితృత్వానభిధానాత్, తదభిధానేపినిరుపాధికప్రశాసితృత్వస్యైవముఖ్యోపదేశ్యత్వస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వాత్,. అతఏవ * బ్ర
హ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రే బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీపరిగ్రహాత్ బ్రహ్మణ ఏవాభిధానిక జిజ్ఞాసాకర్మత్వం-తదుపాసనాదీనాం త్వాక్షేప్యమిత్యుక్తం. కించ-ఆదే
శశబ్దమాత్రస్వారస్యాత్ ప్రసజ్యమానశక్త్యతమిత్యేవం విశేషణోపాదానాత్ అవశ్యం తమిత్యస్యాదేశవిశేషకత్వమభ్యుపేయం- యదిహ్యాదేశశబ్దస్యైవని
రుపాధికప్రశాసితృత్వమర్థః- తదా తస్య పరమాత్మాసాధారణత్వాత్ తచ్ఛబ్దో విశేషకో న స్యాత్. యదపిచోక్తం ప్రష్టవ్యత్వకథనే నోపదేశ్యత్వం సిద్ధ
మితి తత్కథనస్యానపేక్షితత్వాత్ ప్రశాసితృత్వమేవార్థ ఇతి- తన్న- యద్యపి పూర్వం నా ప్రాక్షం- అధునాస్వయమేవజ్ఞాస్యామీతి బుద్ధిం వ్యుదసితుముప
దేష్టవ్యత్వకథనస్యైవాపేక్షితత్వాత్. అతఏవ * తం త్వౌపనిషదం పృచ్ఛామీత్యాదౌ ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వోపలక్షణౌపనిషదత్వకథనం. యచ్చోక్తం
సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థం నిమిత్తత్వమపేక్షితమితి- తన్న- ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాబలాత్ ఉపాదానత్వస్యైవ లిదన్యథానుపపత్త్యా నిమిత్త
త్వస్యాపి లాభసమ్భవేన తస్య పృథగవక్తవ్యత్వాత్తదనుపపత్తేర్భవత్యైవోక్తత్వాదితి. అత్రోచ్యతే- * ఏష ఆదేశః ఏష ఉపదేశ ఇత్యేవం పృథగుపదిష్టయోః
* న వా యక్రియే పృథగుపదేశాదితిన్యాయేనాదేశోపదేశయోర్భేదావశ్యమ్భావాత్, నిమన్త్రణామన్త్రణయోరివప్రైషవసన్పలిశబ్దయోరివ చ స్నేహభక్తి
శబ్దయోరివ చక్వచిదేకవిషయే ప్రయోగమాత్రేణానుభవభేదస్యదురపహ్నవత్వాత్,. ఆదిశతీత్యుక్తే హియద్వాక్యోల్లఙ్ఘనేనైవదణ్డో భవతి- తాదృశశబ్దప్ర
యోక్తృత్వం- నియమయితృత్వం-ఆజ్ఞాపయితృత్వం ప్రతీయతే. అతఆదిశతీతివ్యవహారః ప్రభువిషయఏవ. అతఏవన్యాసకారేణాదేశోపదేశయో
ర్భేదోవర్ణితః * ఆజ్ఞార్వోదిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచన ఇతి. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామిత్యాదౌ తథైవ ప్రతీతేః. అతశ్చ ప్రకృతిస్వారస్యే
ననియమనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపార్థే ప్రతీతే ఘఞ్ప్రత్యయస్య కర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రవాచినో యోగ్యతావశాత్ప్రస్థాతేకర్మార్థకత్వవత్ అ
స్మన్మతేపి కారకవాచినో ఘఞ్ప్రత్యయస్య సకలకారకప్రయోక్తృకర్తృలక్షణాసమాశ్రయతే - ప్రష్టవ్యవస్తునస్తాదృగ్రూపత్వాత్, అసఙ్కాతవిరోధి
ముఖ్యప్రకృత్యర్థానుగ్రహేణ జఘన్యప్రత్యయలక్షణాయా ఆశ్రయణీయత్వాత్, * షట్పఞ్చాశతస్త్రివృతస్సంవత్సరాణిత్యాదౌ అహఃపరత్వస్వర
సత్రివృదాదిపదముఖ్యత్వానుసారేణ జఘన్యసంవత్సరపదస్యైవ పారచాష్ట్రమసాద్యనైకార్థసాధారణ్యేన నిశ్చయాసామఞ్జస్యాదజహల్లక్షణాయా అ
భ్యుపేతత్వాత్, తథా * ప్రయాజశేషేణ హవీంష్యభిఘారయతీత్యాదౌ ప్రయాజశేషప్రాతిపదికానురోధేన తృతీయాయా ద్వితీయార్థలక్షణా
యా ఆశ్రితత్వాత్, తథా * ప్రాణా వా ఋషయ ఇత్యాదౌ ఋషిశబ్దానుసారేణ బహువచనశ్రుతేః పాశన్యాయేన గౌణార్థకత్వస్య * గౌణ్యసమ్భ
వాత్తత్ప్రాక్తుప్రతేశ్చేత్యత్రోపపాదితత్వాచ్చ. న న్వాదేశపదస్య ప్రశాసనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపాదేశప్రసిద్ధస్యోపదేశప్రసిద్ధిప్రాచు
ర్యాభావేప్యుపదేశార్థకత్వే ప్రకృతేస్స్వార్థత్యాగాభావాత్, ప్రత్యయస్యత్వన్మతేకర్తృలక్షణాయాం ముఖ్యార్థత్యాగాత్, కాంస్య
భోజిన్యాయేన జఘన్యద్యావాపృథివ్యేకకపాలానురోధేన ముఖ్యేన్ద్రాగ్న్యాదీనాం ప్రసూనబర్హిర్నియమాశ్రయణవత్, * ఏకధా బ్రహ్మణ ఉపహరతీత్య
త్ర సకృత్సహత్వసాధారణస్యైకధాశబ్దస్య భక్షస్తర ప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ సహత్వార్థస్వీకారవత్, * సప్తదశప్రాజాపత్యానిత్యత్ర ప్ర
జాపతిసమ్బన్ధవిశిష్టాన్వయయోగ్యస్యాపిబహుత్వస్యైకపశునిష్పన్నైకాదశావదానప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ విశిష్టాన్వయాభ్యుపగమేన ద్ర
వ్యదేవతాసమ్బన్ధాక్షిప్తయాగభేదాభ్యుపగమవచ్చ జఘన్యఘఞ్ప్రత్యయానుసారేణ ముఖ్యాదిశేరుపదేశార్థకత్వమేవయుక్తం - ప్రకృతేర్ముఖ్యార్థ
త్యాగాభావాత్. ప్రచురప్రసిద్ధార్థత్యాగమాత్రం త్వవశిష్యతే- తత్తునదోషాయ. అతఏవ * పత్న్యయఉపగాయన్తీత్యాదౌ గీతిశబ్దస్యశారీరగానే
ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యే సత్యప్యశారీరవాదిత్రాదిగానస్యాపి గీతశబ్దప్రయోగవిషయత్వేన ముఖ్యార్థత్వాత్ సన్నిహితదుస్తుభ్యాదిగానస్యైవ కాణ్డవీణాదిభి

ఉ.— యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం॥ ౪

రుపచయం కుర్వన్త్యః పత్న్యో యస్య తస్త్రియజామ నివర్తకా ఇతి దశమేసిద్ధాన్తితమితి చేత్. స్యైవం - గానశబ్దస్య బర్హిరాజ్యాధికరణన్యాయేన గీతిమాత్రవాచిత్వాత్ యుక్తం తత్ర సన్నిహితదున్దుభ్యాదిగానవాచిత్వం. ఇహ త్వాదేశశబ్దస్య క్వచిదపి శిష్యగురుమాటదేశేత్యాది ప్రయోగాభావేన సాధారణోచ్చారణార్థకత్వాభావాత్ ఉపదేశాతిదేశశబ్దయోరివాదేశోపదేశశబ్దయోరపి భిన్నార్థత్వేనాదేశశబ్దస్యోపదేశార్థకత్వే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావర్జనీయత్వేన జఘన్యప్రత్యయ ఏవ లక్షణాయా ఉచితత్వాత్. వస్తుతస్తు * ఉపదేశే జనునాసిక ఇదితి సూత్రే * కరణాధికరణయోశ్చేతి ల్యుటా బాధితస్య ఘఞః * అకర్తరి చ కారక ఇత్యనేనా ప్రసఙ్గనూశఙ్క్య * కృత్యల్యుటో బహుళమితి ఘఞో భాష్యకృతా సమర్థితత్వాత్తన్న్యాయేనకర్తర్యపి తేనైవ సూత్రేణ ఘఞ్ సిద్ధౌ లక్షణాయా అప్రసఙ్గాత్ ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్య యుక్తం. ఆదేశనం- ఆదేశ ఇతి ఘఞన్తాద్భావవాచిన ఆదేశశబ్దాదర్శ ఆద్యజన్తాదపి ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్య యుక్తమితి వయముత్పశ్యామః. తథా చ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః * ప్రశాసితారం సర్వేషామిత్యాది శ్రుతిస్మృతి ప్రతిపన్నం పరమాత్మధర్మభూతం ప్రశాసితృత్వమిహాదేశశబ్దార్థః ఏతత్సర్వమస్వాభిర్వాప్రకాశికాయాం ప్రపఞ్చితం తత్రానుసన్ధేయం. ప్రశాసనేన చ ధారకత్వలక్షణమాత్మత్వం ఫలితం- తతశ్చాదేశశబ్ద ఆత్మత్వపర్యన్తః. యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యత్ర * కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి * ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితం భవతీతి ముణ్డకబృహదారణ్యకవాక్యానుసారేణ యేన శ్రుతేన మతేన విజ్ఞాతేనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం శ్రుతం మతం విజ్ఞాతం భవతీతి వాక్యపర్యవసితోఽర్థః. బ్రహ్మస్వరూపసత్తామాత్రస్యాశ్రుతశ్రుతత్వాపాదకత్వాభావాత్. అత్రాశ్రుతామతాదిశబ్దానాం * ఇదం సర్వం విదితం భవతీతి శ్రుత్యన్తరానుసారాత్సర్వార్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ యేన శ్రుతేన సర్వం శ్రుతం భవతీత్యర్థః. తతశ్చాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యశ్రుతస్య శ్రుతత్వప్రతిపాదనం కథమితి శఙ్కాయా నావకాశః. యద్వా- అవస్థావిశిష్టతయాఽశ్రుతం స్వరూపేణ శ్రుతం భవతీత్యర్థః. అత్ర విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి క్రమప్రత్యభిజ్ఞానాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యనేన కిముపాదానమితి పృష్టం భవతి. ప్రశాసితృత్వార్థకేనాదేశశబ్దేన చాత్మస్వరూపం పృష్టం భవతి. తతశ్చాత్మభూతముపాదానం కిమితి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. అత ఏవ శ్రీవిష్ణుపురాణే * యన్మయం చ జగద్బ్రహ్మన్యతశ్చైతచ్చరాచరమితి ఉపాదానం చ పృష్టం. అత ఏవ చ *సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి ప్రతివచనే సదాయతనా ఇతి సత ఆత్మత్వం, సన్మూలాః సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి సత ఉపాదానత్వం, చ ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః * అథాత ఆత్మాదేశః * అథాత ఆదేశో నేతి నేతి * ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః * ఉభయమాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చేత్యాదావివాదేశశబ్దస్యోపదేశార్థకత్వమేవాస్తు- న ప్రశాసనార్థకత్వమితి శఙ్కా పరాకృతా. అతో జగదుపాదానభూతం జగదాత్మానం కిం పృష్టవానసీత్యర్థః. అజ్ఞాతవానసీత్యనుక్త్వా పృష్టవానసీత్యుక్తవతః * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా। ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రణిపాతాదిప్రసన్నాచార్యోపదేశగమ్య ఏవాసావర్థః - న తు ప్రకారాన్తరేణాపి జ్ఞాతుం శక్యత ఇత్యభిప్రాయః. అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసమ్భవం మన్వానశ్చోదయతి (కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి) హే భగవః ఈదృశ ఆదేశః కథం భవేదిత్యర్థః. ౩

శం.— యథా స ఆదేశో భవతి-తచ్ఛృణు- హే సోమ్య యథా లోక ఏకేన మృత్పిణ్డేన రుచకకుమ్భాదికారణభూతేన విజ్ఞాతేన సర్వం- అన్యత్తద్వికారజాతం- మృణ్మయం- మృద్వికారజాతం విజ్ఞాతం స్యాత్. కథం మృత్పిణ్డే కారణే విజ్ఞాతే కార్యమన్యద్విజ్ఞాతం స్యాత్. నైష దోషః- కారణేనానన్యత్వాత్కార్యస్య. యన్మన్యసేఽన్యస్మిన్విజ్ఞాతేఽన్యన్న జ్ఞాయత ఇతి- సత్యమేవం స్యాత్- యద్యన్యత్కారణాత్కార్యం స్యాత్. న త్వేవమన్యత్కారణాత్కార్యం. కథం తర్హీదం లోక ఇదం కారణం, మయమస్య వికార, ఇతి. శృణు- వాచారమ్భణం-వాగారమ్భణం. వాగాలమ్బనమిత్యేతత్. కోఽసౌ. (వికారో నామధేయం) నామైవ నామధేయం. స్వార్థే ధేయట్ప్రత్యయః. వాగాలమ్బనమాత్రం నామైవ కేవలం-న వికారో నామ వస్త్వస్తి పరమార్థతః. మృత్తికేత్యేవ- మృత్తికైవ సత్యం వస్త్వితి. ౪

ఆ.— మృణ్మయమిత్యస్య వ్యాఖ్యా (మృద్వికారజాతమితి) తద్యథా మృత్పిణ్డేన విజ్ఞాతేన విజ్ఞాతం స్యాత్ - తథాఽన్యదపి సర్వం కారణేన విజ్ఞాతేన తద్వికారజాతం విజ్ఞాతం భవతీతి యోజనా. అన్యవిజ్ఞానాదన్యవిజ్ఞానమదృష్టత్వాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కథమితి) కార్యకారణయోరనన్యత్వాసిద్ధేర్నైవమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యన్మన్యస ఇత్యాదినా) అనన్యత్వాభావే లోకప్రసిద్ధివిరోధం శఙ్కతే (కథం తర్హీతి) వాచారమ్భణమిత్యత్ర వాచేతి తృతీయా షష్ఠ్యర్థే ద్రష్టవ్యా. నామధేయమిత్యస్యార్థం కథయతి (నామైవేతి) వికారస్య మిథ్యాత్వే కిం పరమార్థతోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్తికేత్యేవేతి) ౪-౫

రం.— ఉపాదానోపాదేయయోస్తత్సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణోత్తరమాహ (యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్) యథా ఉపాదానభూతే మృత్పిణ్డే జ్ఞాతే తదుపాదేయఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి- తద్వదిత్యర్థః. నైయాయికరీత్యా అసదేవ ఘటాదికం మృత్పిణ్డేనోత్పద్యతే - అతశ్చోపాదానోపాదేయయోర్భేదాత్ న మృత్పిణ్డే జ్ఞాతే సర్వమృణ్మయానాం జ్ఞాతత్వం సమ్భవతీతి మన్వానం ప్రత్యాహ (వాచార

ఊ.— యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతగ్ం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం లోహమిత్యేవ సత్యం॥ ౫

యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతగ్ం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం కృష్ణాయసమిత్యేవ సత్యమేవగ్ం సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి॥ ౬

మ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం) ఘటత్వాదిలక్షణో వికారః, ఘటశరావాదినామధేయం, చ ఆరభ్యతే-ఆలభ్యతే. స్పృశ్యత ఇత్యారమ్భణం. కర్మణి ల్యుట్. తేనైవమృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణో వికారో ఘటశరావాదినామధేయం చ స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. ఆరమ్భణశబ్దస్య నపుంసకలిఙ్గత్వాద్వికారనామధేయయోర్విశేషణత్వేఽపి నపుంసకైకశేషైకవద్భావాభ్యాం వా- లిఙ్గసామాన్యాదివివక్షయా వా ఆరమ్భణమితి నపుంసకైకవచననిర్దేశః. మృద్ద్రవ్యేణ వికారనామధేయోః స్పర్శోపజ్ఞాపనం కిమర్థమిత్యత ఆహ (వాచేతి) ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా తృతీయా. వాక్శబ్దశ్చ అజహల్లక్షణయా నామాదివ్యవహారపరః. తథా చ నామ్నా వ్యవహారాదివ్యవహారార్థం మృత్పిణ్డస్య నామరూపే స్పృశ్యేతే. మృత్పిణ్డ ఏవ నామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః అత్రయద్యపి మృత్పిణ్డం మృణ్మయాభేద ప్రతిపాదనం వాచారమ్భణం వికార ఇత్యేతావతా, తథాపి నిర్ధ్యంతస నామధేయస్యాపి స్పృశ్యత్వం వక్తవ్యం- తథాపి సంజ్ఞాభేదాదుపాదానోపాదేయయోర్భేదశఙ్కాప్యుదాసాయ నామ్నామపి మృద్ద్రవ్యేణ స్పృశ్యత ఇత్యుక్తిరపేక్షితేతి ద్రష్టవ్యం. కార్యకారణయోరేకద్రవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (మృత్తికేత్యేవ సత్యం) మృణ్మయం ఘటాదికం మృత్తికేత్యేవ ప్రమాణప్రతిపన్నం- న తు తద్భిన్నత్వేనేత్యర్థః. యద్వా- మృణ్మయం మృత్తికేతి వాక్యమేవ సత్యం - అబాధితార్థకమిత్యర్థః. తతశ్చోపాదానోపాదేయయోరభేదాదుపాదానే జ్ఞాతే ఉపాదేయస్య జ్ఞాతతా భవతీత్యర్థః. ఏతేన * వికారో వాచారమ్భణం- వాగాలమ్బనమాత్రం. నామధేయం- స్వాపి(?)యత్రిత్యయః. నాస్త్యేవ కేవలం - న వికారో నామ వస్తు అస్తి- మృత్తికైవ సత్యమితి యత్పరైరుక్తం- తదపాస్తం- వాచారమ్భణమిత్యస్య వాగాలమ్బనమిత్యేతదర్థకత్వే ప్రమాణాభావాత్. నామధేయమిత్యనేన వాగాలమ్బనమాత్రమిత్యర్థోఽతిరిక్తార్థాప్రతిపాదనాత్పునరుక్తిశ్చ. మృత్తికా సత్యత్వవ్యాఖ్యానే యత్నాతిరిక్తపైయర్థ్యం చ. ఉక్తం చాభియుక్తైః "వాచారమ్భణమిత్యుక్తేర్మిథ్యాత్వప్రతికల్పనే। పునరుక్తిర్నామధేయమిత్యస్య స్యాన్నిరర్థతేతి. కిం చ- పరమతే "యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీ"తి ప్రతిజ్ఞా విరుధ్యతే - శుక్తితత్త్వే జ్ఞాతే తదధ్యస్తరజతాదేర్విజ్ఞాతత్వాపత్తిరజతస్యాజ్ఞాతత్వాదర్శనేన బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తదధ్యస్తప్రపఞ్చస్య నివృత్తావవిజ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. నను శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతస్యాతత్త్వం జ్ఞాతమేవ- శుక్తివ్యతిరిక్తతత్త్వస్యాభావాత్. ఏవం బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ప్రపఞ్చస్యాతత్త్వం జ్ఞాతమేవేతి చేన్న - పరమార్థశుక్తేరపరమార్థరజతతత్త్వరూపత్వాభావాత్. నహి శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతతత్త్వం జ్ఞాతమితి వ్యవహారో దృష్టచరః త్వాత్తాంతావత్. నను సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన ఘటస్య శరావత్వాద్యవస్థావద్ద్రవ్యరూపో వికార ఏవాభిధాతవ్యః- న తు ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థారూపో వికారః- తస్య మృత్పిణ్డోపాదేయాభిన్నత్వేన తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. తతశ్చ తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యేఽపి వికారశబ్దేనావస్థావద్ద్రవ్యలక్షణస్య వికారస్యాభిధానముచితం- న త్వవస్థాలక్షణవికారస్యేతి చేత్. సత్యం-తస్యైవాభిధానముచితం తథాపి మృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణస్యావస్థావతో ద్రవ్యస్య స్పర్శాసమ్భవాత్. నహ్యాత్మైవాత్మానం స్ప్రష్టుం శక్యః - అతో మృణ్మయమిత్యత్ర వికారవాచిమయట్ప్రత్యయేనావస్థావతోఽభిధానేఽపి తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యే వికారశబ్దేనావస్థాయా ఏవ గ్రహణముచితం. తథా మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర విశేష్యాకాఙ్క్షాయాం సత్యమితి నపుంసకలిఙ్గానురోధాత్ అవస్థావద్ద్రవ్యవాచి మృణ్మయమిత్యేతద్విశేష్యతయాఽనుషజ్యతే. తతశ్చ సర్వం మృణ్మయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర అవస్థావద్ద్రవ్యమేవ వికారవాచినా మయట్ప్రత్యయేనాభిధీయత ఇతి న కశ్చిద్దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా- సువర్ణపిణ్డేన సర్వమన్యద్వికారజాతం కటకముకుటకేయూరాదివిజ్ఞాతం స్యాత్. (వాచారమ్భణమిత్యాది) సమానం. ౫

రం.— (యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) లోహమణిః - సువర్ణపిణ్డవిశేషః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన - ఉపలక్షితేన కృష్ణాయసపిణ్డేనేత్యర్థః. సర్వం కార్ష్ణాయసం - కృష్ణాయసస్య వికారజాతం విజ్ఞాతం స్యాత్. సమానమన్యత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికానేకభేదానుగమార్థం దృఢప్రతీత్యర్థం చ. ఏవం సోమ్య స ఆదేశః- యమహమవోచం భవతి. ౬

ఆ.— ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిమనేకదృష్టాన్తోపాదానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ౬

రం.— (యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) నఖనికృన్తనశబ్దేన కార్ష్ణాయసపిణ్డో లక్ష్యతే. శిష్టం పూర్వవత్. (ఏవం సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి) మయోక్త ఆదేశో మృత్పిణ్డాదితుల్య ఇత్యర్థః. ౬

నవై నూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాగ్ స్త్వేవ మేతద్బ్రవీత్వితి తథాసోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ.— సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయంతద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయంతస్మాదసతస్సజ్జాయత॥ ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతిపితర్యాహేతరః (నవై నూనం) భగవన్తః- పూజావన్తో గురవో మమ యే- తేఽమీ- భగవదుక్తవస్తునావేదిషుః-నవిజ్ఞాతవన్తో నూనం. యత్- యదిహ్యవేదిష్యన్- విదితవన్త ఏతద్వస్తు, కథం మే-గుణవతే భక్తాయానుగతాయ నావక్ష్యన్ - నోక్తవన్తః, తేనాహం మన్యే న విదితవన్త ఇతి. అవాచ్యమపి గురోర్న్యగ్భావమవాదీత్పునర్గురుకులం ప్రతి ప్రేషణభయాత్. అతో భగవాంస్త్వేవ మే- మహ్యం తద్వస్తు-యేన సర్వజ్ఞత్వం జ్ఞాతేన మే స్యాత్- తద్బ్రవీతు- కథయతు. ఇత్యుక్తః పితోవాచ- తథాస్తు సోమ్యేతి.................................. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నవా ఇత్యాదిప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (భగవన్త ఇతి) తే హి మదాచార్యా ఇతి హేతుమాహ (యదిహ్యాదినా) ననుశ్వేతకేతురాచార్యాజ్ఞానమాచార్యేషు గురుద్రోహే ప్రత్యవాయాన్న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవాచ్యమపి) గురూణామజ్ఞానమవిశిష్టమిత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముక్తః పుత్ర ఆహ (నవై నూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాంస్త్వేవమేతద్బ్రవీత్వితి) భగవన్తః-పూజావన్తో మమగురవః ఏతత్స్వరూపం న జ్ఞాతవన్తః. యత్-యద్యేతద్వస్తు తే జానీయుః-తర్హి భక్తాయ గుణవతే మహ్యముపదిశేయుః. నోపదిష్టవన్తస్తు తే. తేనాహంమన్యే న విదితవన్త ఇత్యర్థః. ఏవమవాచ్యమపి గురోర్న్యగ్భావం పునర్గురుకులం ప్రతి ప్రేషణభయాదుక్త్వా భగవానేవ తద్వస్తూపదిశత్వితి పితరం ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పితా పితృత్వేన వదాన్యత్వాత్ స్వావానిత్యర్థః.................................. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సదేవ) సదితి- అస్తితామాత్రంవస్తుసూక్ష్మంనిర్విశేషం సర్వగతమేకంనిరఞ్జనంనిరవయవంవిజ్ఞానం. యదవగమ్యతే సర్వవేదాన్తేభ్యః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. కింతదవధ్రియతఇతి. ఆహ- ఇదం- జగన్నామరూపక్రియావద్వికృతముపలభ్యతే యత్ - తత్సదేవాసీదిత్యాసీచ్ఛబ్దేన సమ్బధ్యతే. కదాసదేవేదమాసీదితి. ఉచ్యతే- అగ్రే - జగతః ప్రాగుత్పత్తేః. కిం నేదానీమిదం సత్- యేనాగ్ర ఆసీదితి విశేష్యతే న. కథంతర్హి విశేషణం. ఇదానీమపీదం సదేవ- కింతు నామరూపవిశేషణవదిదంశబ్దబుద్ధివిషయం చేతీదం చ భవతి ప్రాగుత్పత్తేస్తు- అగ్రే కేవలసచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవేతి సదేవేదమగ్ర ఆసీదిత్యవధార్యతే నహి ప్రాగుత్పత్తేర్నామవద్రూపవద్వేదమితి గ్రహీతుం శక్యం వస్తు సుషుప్తకాలఇవ. యథా సుషుప్తాదుత్థితః సత్త్వమాత్రమవగచ్ఛతి- సుషుప్తే సన్మాత్రమేవ కేవలం వస్త్వితి- తథా ప్రాగుత్పత్తేరిత్యభిప్రాయః. యథేదముచ్యతే లోకే పూర్వాహ్ణే ఘటాదిసిసృక్షుణా కులాలేన మృత్పిణ్డం ప్రసారితముపలభ్య గ్రామాన్తరం గత్వా ప్రత్యాగతోఽపరాహ్ణే తత్రైవ ఘటశరావాద్యనేకభేదభిన్నం కార్యముపలభ్య మృదేవేదం ఘటశరావాది కేవలం పూర్వాహ్ణ ఆసీదితి- తథేహాప్యుచ్యతే- సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి. (ఏకమేవేతి) స్వకార్యపతితమన్యన్నాస్తీత్యేకమేవేత్యుచ్యతే. (అద్వితీయమితి) మృద్వ్యతిరేకేణ మృదో యథాఽన్యద్ఘటాద్యాకారేణ పరిణమయితృ కులాలాది నిమిత్తకారణం దృష్టం- తథా సద్వ్యతిరేకేణ సతః సహకారికారణం ద్వితీయం వస్త్వన్తరం ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే- అద్వితీయమితి. నాస్య ద్వితీయం వస్త్వన్తరం విద్యత ఇత్యద్వితీయం. నను వైశేషికపక్షేఽపి సత్సామానాధికరణ్యం సర్వస్యోపపద్యతే- ద్రవ్యగుణాదిషు సచ్ఛబ్దబుద్ధ్యనువృత్తేః. సద్ద్రవ్యం, సన్గుణః, సత్కర్మేత్యాదిదర్శనాత్. సత్యమేవం స్యాదిదానీం- ప్రాగుత్పత్తేస్తు నైవేదం కార్యం సదేవాసీదిత్యభ్యుపగమ్యతే వైశేషికైః- ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్. నచైకమేవ సదద్వితీయం ప్రాగుత్పత్తేరిచ్ఛన్తి. తస్మాద్వైశేషికపరికల్పితాత్సతోఽన్యత్కారణమిదం సదుచ్యతే మృదాదిదృష్టాన్తేభ్యః. తత్- తత్ర హైతస్మిన్ ప్రాగుత్పత్తేర్వస్తునిరూపణే ఏకే- వైనాశికా ఆహుర్వస్తునిరూపయన్తోఽసత్ - అభావమాత్రం ప్రాగుత్పత్తేరిదంజగదేకమేవాద్వితీయమాసీదితి. సదభావమాత్రంహి ప్రాగుత్పత్తేస్తత్త్వం కల్పయన్తి బౌద్ధాః- న తు సత్ప్రతిద్వన్ద్వి వస్త్వన్తరమిచ్ఛన్తి- యథా సచ్చాసదితి గృహ్యమాణం యథాభూతం తద్విపరీతం తత్త్వం భవతీతి నైయాయికాః. నను సదభావమాత్రం ప్రాగుత్పత్తేశ్చేదభిప్రేతం వైనాశికైః- కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదసదేకమేవాద్వితీయం చేతి కాలసమ్బన్ధస్సఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధోఽద్వితీయత్వం చోచ్యతే తైః. బాఢం- న యుక్తం తేషాం భావాభావమాత్రమభ్యుపగచ్ఛతాం. అసత్త్వమాత్రాభ్యుపగమోఽప్యయుక్త ఏవ- అభ్యుపగన్తురభ్యుపగమానుపపత్తేః. ఇదానీమభ్యుపగన్తాఽభ్యుపగమ్యతే- న ప్రాగుత్పత్తేరితి చేన్న- ప్రాగుత్పత్తే స్సదభావస్య ప్రమాణాభావాత్ ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేతి కల్పనానుపపత్తిః. నను కథం వస్త్వాకృతిశబ్దార్థత్వే సదేకమేవాద్వితీయమితి పదార్థవాక్యార్థోపపత్తిః. తదనుపపత్తౌ చేదం వాక్యమప్రమాణం ప్రసజ్యేతేతి చేత్. నైష దోషః - సద్గ్రహణనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య. సది

త్వయం తావచ్ఛబ్దః సామాన్యాకృతివాచకః. ఏకమేవా ద్వితీయమిత్యేతౌ చ సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణౌ లక్షేతే. సదేవ చ. తత్ర సఙ్ఖ్యానాద్వైతప్రయు క్తః సదాద్వాక్యమేవావలమ్బ్య సద్వాక్యార్థప్రతిపత్తిం బుద్ధింసదేకమేవాద్వితీయమిత్యనేన లక్షణాంతత్సద్వాక్యార్థాన్నివర్తయతి. ఆత్మావారూఢ ఇవాత్మాలమ్బనోఽత్యంతదభిముఖీభవతి స్నిగ్ధయతి - యద్వత్. సమప్రసంఙ్గపదాపమేవాభిధత్తే. అతఃపురుషస్యవిపరీతగ్రహణానివృత్త్యర్థపర మిదమస్యదేవేత్యాదివాక్యం ప్రయుజ్యతే-దర్శయిత్వావిపరీతగ్రహణంతలోనివర్తయిత్వాశక్యత్వాద్వ్యర్థత్వాఽసదాదివాక్యస్యతాత్పర్యం ప్రామా ణ్యంచనిష్ఠమిత్యభిప్రాయః. తస్మాత్- అసతస్సర్వాభావవాదిపక్షే - విద్యమానంపదార్థ-సముత్పన్నం. ఇదం భావశ్చాద్వయః. ౧

ఆ.—— యద్విజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానంలభ్యతే - తద్విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటీకర్తుంసర్వస్యసన్మాత్రత్వం ప్రతిజానీతే (సదేవేతి) స చ్ఛబ్దస్యసామాన్యవిషయత్వంవ్యుదస్యతి (సదితీతి) తస్యసూక్ష్మత్వాదిభ్యోవిశేషణందర్శయతి (సూక్ష్మమితి) ఆకాశాదిభ్యోవిశేషమాహ (నిర్విశే షమితి) అన్యవిశేషవ్యావృత్త్యర్థంవిశేషణమాహ (సర్వగతమితి) తస్యకూటస్థత్వంస్పష్టయతి (ఏకమితి) ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్యసంసారి త్వంవారయతి (నిరఞ్జనమితి) నిష్క్రియత్వేనతత్కూటస్థత్వమాహ (నిరవయవమితి) యథోక్తవస్తుని ప్రమాణమాహ (యదవగమ్యత ఇతి) విశేషణానుసారేణశఙ్క్యతే (కింనేదానీమితి) వర్తమానదశాయామపిసత్త్వంజగతోనాస్తీత్యాహ (నేతి) సదాసత్త్వావిశేషేవిశేషణంనసిద్ధ్యతీ తిశఙ్క్యతే (కథమితి) కింవిశేషణసామర్థ్యాదిదానీమసత్త్వంజగతశ్చోద్యతే- కింవావిశేషణస్యాన్యథావ్యర్థత్వాదితి. తత్రాద్యందూషయతి (ఇ దానీమపీతి) ప్రత్యక్షవిరోధాన్నవర్తమానావస్థాయాంజగదసత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) యద్యపివర్తమానంజగన్నామ రూపవిశేషణవదాలక్ష్యతే - తదిదంశబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చవిషయభావేనస్థితం భవతీత్యర్థః. తథాపి అసతి సదానీమిత్యపివ్యవహ్రియతే. తదేవస్పష్టయతి - ప్రాగుత్ప త్తేస్తచ్ఛబ్దవద్బుద్ధిశ్చేత్యేతావన్మాత్రగమ్యమేవ- నత్విదంశబ్దస్యతద్బుద్ధేశ్చవిషయభావేనస్థితమిదంసదేవమగ్రేదితత్త్వవధార్యతే. తస్మాద్విశేషణమిదంశ బ్దబుద్ధివ్యావృత్త్యర్థమేవ ప్రాక్కాలీనేజగత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. అథావర్తమానావస్థాయామపిజగతస్సత్త్వేనాభిమతత్వే దంశబ్దబుద్ధ్యోర్నక్రమేతే - అతఆహ (నహీతి) యథానుభవప్రకాలేసదపివస్తునేదంశబ్దబుద్ధ్యోర్గోచరం- తథా ప్రాగుత్పత్తేస్సదపిజగన్నామరూపవత్త్వేనదమితి నవ్యవహర్తుం శక్యం- కరణోపసంహారస్యోభయత్రతుల్యత్వాదిత్యర్థః. సుషుప్తేపివస్తునోసత్త్వం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్ర సవస్తునోఽస త్త్వం- ఉత్థితస్యపరామర్శాదనుభూతస్యానుభవితుశ్చాభావేతదయోగాత్, నచతత్రనిర్భక్తంవస్తుదృశ్యతే - సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాత్. అతస్త త్ర కేవలసన్మాత్రమేవాస్తీతియథాఽవగమః - తథా ప్రాగుత్పత్తేరపిసర్వంసన్మాత్రమిత్యయుక్తమేవేత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థంసమ్ప్రతిపన్నేనోదాహర ణాన్తరేణసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) కిమిదంసదిత్యపేక్షాయాంలక్షణమాహ (ఏకమితి) అవధారణేలక్షణవాక్యేప్రథమంవిశేషణమాదర ర్థమాహ (స్వకార్యేతి) స్వసజాతీయస్వగతభేదహీనమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరమాదాయవ్యాకరోతి (అద్వితీయమితి) విజాతీయభేదశూన్యమిత్య ర్థః. యదుక్తంసత్సామానాధికరణ్యాత్సదేవసర్వమితి- తత్రారమ్భవాదీశఙ్క్యతే (నన్వితి) కింకార్యస్యసత్సామానాధికరణ్యంవర్తమానదశాయాం పరపక్షేపిసమ్భవతీత్యుచ్యతే- కింవా ప్రాగవస్థాయామపీతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయందూషయతి (ప్రాగుత్పత్తేస్త్వితి) ల క్షణవాక్యంచపరపక్షేదుర్యోజమిత్యాహ (నచేతి) వాక్యద్వయపర్యాలోచనయాపరపక్షాసమ్భవముపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తి కయోరైకరూప్యాద్దృష్టాన్తానాంకార్యకారణాభేదనిష్ఠత్వాచ్చవైశేషికపక్షాసిద్ధిరిత్యాహ (మృదాదీతి) వైశేషికపక్షాసమ్భవేపివైనాశికపక్షో భవిష్యతీతిశఙ్క్యతే (తత్రేతి) సచ్ఛబ్దస్యతుచ్ఛవ్యావృత్తివిషయత్వంవారయతి (అభావమాత్రమితి) సతోఽన్యదసదితిసన్నితేరసద్వాదినాపి ప్రతియోగిభూతంసదాస్థితమిత్యాశఙ్క్యాహ (సదభావమాత్రమితి) తదేవవైధర్మ్యద్వ్యదృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (యథేతి) సదితియథాభూతం, అస దితిచేత్- తతోవిపరీతం, గృహ్యమాణంసచ్చాసచ్చేతిద్విధంతత్త్వంభవతీతియథానైయాయికావదన్తి - ద్వైతత్వేనసదసతీభావాభావావితి తైరభ్యుప గమాత్, నతథాబౌద్ధైర్ద్వివిధం తత్త్వమిష్టం - సదత్యన్తాభావోఽసదిత్యభ్యుపగమాత్. అప్రతీతప్రతియోగికాభావస్యాత్యన్తాభావతయాశశవిషా ణంనాస్తీత్యాదౌ ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. తమిమంవైనాశికపక్షంశిష్యముఖేనదూషయతి (నన్విత్యాదినా) శిష్యోక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) భావ స్యయోఽభావః- తన్మాత్రమసదిత్యభ్యుపగచ్ఛతాంతేషాంపక్షేనయుక్తంకాలసమ్బన్ధాద్యసతఇతియుక్తమేవప్రయోక్తుమిత్యర్థః. కించ - తన్మతేయ స్యకస్యచిదసత్త్వమిష్టం- సర్వస్యవేతివికల్ప్యాద్యముపేత్యద్వితీయందూషయతి (అసత్త్వితి) కిమభ్యుపగన్తాయదాకదాచిదభ్యుపగన్తవ్యః - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయన్నాశఙ్క్యతే (ఇదానీమితి) నకేంతచానీమసత్త్వాన్నాభ్యుపగమ్యతే - తన్న- ప్రాగవస్థాయామభ్యుపగన్తాసన్నిత్యస్యాప్యభ్యుపగన్తురిదానీమభ్యుపగమసమ్భవాత్. నహి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వేఽనాభావః - విమతఃకాలోజ్ఞాతృ సత్తావాన్ - కాలత్వాత్. సమ్మతవదిత్యనుమానాదిత్యాహ (ప్రాగుత్పత్తేరితి) పరపక్షందూషయిత్వావాక్యతాత్పర్యందర్శయితుంచోదయతి (నన్వితి) అన్యాపోహస్యశబ్దార్థత్వేసత్యపోహ్యవస్తునస్తదర్థత్వేవాకథమసదితిశబ్దస్యార్థసిద్ధిః. ఆకృతేశ్చనిరాకరణంసకప్రక్రియయాశబ్దార్థత్వేసత్యేక మద్వితీయమితిపదయోరాకృతివాచకత్వాయోగాదర్థానుపపత్తిః తదభావేచపదార్థసంసర్గాద్యాత్మనో వాక్యార్థస్యానుపపత్తిః. వాక్యార్థస్యానుపప త్తౌచనిర్విషయమిదంవాక్యమప్రమాణంస్యాదిత్యర్థః.సదభినివేశనివృత్త్యర్థమిదంవాక్యం-నతుశూన్యమేవసాయౌదభిధత్తే- తన్నవాక్యాప్రామాణ్యమితిపరి హరతి (నైషదోషఇతి) తథాపికథమసదాదిశబ్దానామగృహీతశక్తిత్వేవాక్యార్థోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సదిత్యయమితి) ఏకమద్వితీయమితి శబ్దద్వయవదిదమాసీదితిచశబ్దౌసచ్ఛబ్దేనసమానాధికరణావేవేత్యాహ (తథేతి) సదేవేత్యాదివాక్యస్యోక్తవిధయాఽర్థవత్త్వేపికథమసదేవేత్యాది

వాక్యమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఇవశబ్దో యద్వదిత్యస్మిన్నర్థే. తద్వదితి ప్రథక్ప్రక్రియాగాత్. కిమితి వాక్యస్య సదభినివేశనివృత్తిపరత్వం. సదభావపరత్వమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సదభావస్యాత్మనానావలక్షణస్య తుచ్ఛత్వాచ్ఛబ్దశక్తిగోచరత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. అన్యపరత్వాసమ్భవే సదభినివేశనివృత్తిపరత్వం వాక్యస్య సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ప్రాక్కాలే పురుషస్య సదభినివేశనివృత్తిరత్ర వివక్షితా చేత్ తర్హి సద్వాదమేవ ప్రయోక్తవ్యం. కిమిత్యసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శయిత్వేతి) అథవా సదేవేత్యాదినా స్వపక్షముక్త్వా తద్దృఢీకరణార్థత్వేనాసదేవేత్యాదినాఽసద్వాదాయుక్తతాప్రదర్శనమిత్యాహ (పర్యయిత్వేతి) ప్రథమేఽపక్షే తస్మాదిత్యాదివాక్యస్యార్థాభావాద్ద్వితీయః పక్షో గృహీతః. తత్ర కారణస్యాసత్త్వముక్తం. ఇదానీం కార్యస్యాపి తద్దర్శయతి (తస్మాదితి) అజాయత ఇతి వక్తవ్యే ఏకవచనం ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆడభావ ఇతి) ౧

రం.—— ప్రతిజ్ఞాతస్యైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య సమర్థనాయ జగతో బ్రహ్మైకకారణతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తః యథా లోకే అపరాస్తాః ప్రసారితానాం ఘటశరావాదీనాం చ మృత్పిణ్డైకోపాదానతాం ప్రతిపిపాదయిషుః పూర్వాహ్ణే ఏతద్ఘటశరావాదికం మృత్పిణ్డ ఏవాసీదితి ప్రతిపాదయతి తథా ప్రతిపాదయతి (సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం విభక్తనామరూపం బహుత్వావస్థం జగత్ అగ్రే సృష్టేః ప్రాక్ ఏకమేవ అవిభక్తనామరూపతయా ఏకత్వావస్థాపన్నమేవాద్వితీయం అధిష్ఠాత్రన్తరశూన్యం సదేవాసీదిత్యర్థః. అత్ర సచ్ఛబ్దోపాదానస్య సత్త్వప్రవృత్తినిమిత్తత్వపరమాత్మన్యేవ గతేః. అయం చ సచ్ఛబ్దో విశేష్యభూతపరమాత్మవాచకోఽపి కారణవిషయస్వభావాత్ కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టం ప్రకృతిపురుషకాలశరీరకం పరమాత్మానముపస్థాపయతి. * దేవమాత్మావాహ్యాత్మాదౌ విశేష్యవాచినోఽపి ఆజ్యశబ్దస్య విశిష్టపరత్వవాచిత్వస్య బాలమిక న్యాయసిద్ధత్వాత్. అత్ర సదేవేత్యేవకారేణ నైయాయికాభిమతముత్పత్తేః ప్రాగసతోఽసత్త్వం వ్యావర్త్యతే. సదేవేత్యేవకారస్య నైయాయికమతనిష్ఠోత్పత్తిప్రాక్కాలీనకార్యాసత్త్వవ్యావర్తకత్వం * తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి అసత్కార్యవాదిపక్షప్రతిక్షేపపరోత్తరవాక్యస్వరసాదవసీయతే ఏకమేవేత్యేవకారేణ * బహు స్యామితి వక్ష్యమాణస్రక్ష్యమాణకార్యబహుత్వావస్థా వ్యుదస్యతే. అద్వితీయత * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యుత్తరవాక్యసన్దర్భసద్వృత్తికస్యైవ నిమిత్తత్వకథనాత్ అద్వితీయమిత్యనేన నిమిత్తాన్తరం నిషిధ్యతే. తతశ్చైకమద్వితీయమితిపదాభ్యాం అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వం సిద్ధం భవతి. తత్ర వాక్యార్థః ఇదం బహుత్వావస్థం విభక్తనామరూపం ప్రత్యక్షతయా దృశ్యమానం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ నిమిత్తాన్తరశూన్యమవిభక్తనామరూపతయా ఏకం సద్వ్రతం బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః. యద్యపీదానీమపి జగత్సదేవ తథాప్యవిభక్తనామరూపసద్భావస్య సృష్టేః ప్రాగేవేతి అగ్ర ఇత్యస్య నానుపపత్తిః. న చ సద్భావస్య సూక్ష్మప్రకృతికాలజీవశరీరక బ్రహ్మపరత్వేన సచ్ఛబ్దస్య కార్యభూతే జగతి సృష్టేః ప్రాగిత్యాద్యర్థే బ్రహ్మస్వభావత్వే జగతః సత్త్వాసమ్భవాదౌపాధికత్వాభావేనాసత్కార్యవాదిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం. సృష్టేః ప్రాక్ సచ్ఛబ్దిత బ్రహ్మభేదబోధనేనైయాయికాభిమతాసత్త్వవ్యుదాసస్య సుస్పష్టసిద్ధత్వాత్. ఏతేనైకమేవాద్వితీయమిత్యేతత్ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ప్రమాణమితి పరే ప్రత్యూహ్యాః. యస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వపరత్వే సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కాలప్రాపకేణాగ్రపదేన, తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యుత్తరేణ, చ విరోధప్రసఙ్గాత్. కించ ఇదంశబ్దోదితం సర్వం జగత్ సృష్టేః ప్రాగేకమేవాద్వితీయం సదేవాసీదితి పర్యవసాయి వ్యాఖ్యాతత్వేన సృష్టిప్రాక్కాలే అద్వితీయత్వేఽపి సద్వితీయత్వబాధనేఽపి సృష్ట్యుత్తరకాలం తస్యాసత్త్వాప్రతిపాదనేన జగతో మిథ్యాత్వాసిద్ధేః. ఘటశరావాదికం సర్వం సృష్టేః ప్రాగద్వితీయ ఏక మృత్పిణ్డ ఏవాసీదిత్యుక్త్యా ఘటశరావాదీనాం మిథ్యాత్వప్రతిపాదనాదర్శనాత్. ప్రాగసత్త్వప్రతిపాదనేనహ్యనిత్యత్వమాత్రం సిధ్యేత్ నతు మిథ్యాత్వం. న చ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి వాక్యాత్ సృష్ట్యుత్తరకాలమప్యసత్త్వావేదనాన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితి వాచ్యం * సస్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి ఇత్యధికరణే తస్య వాక్యస్య బ్రహ్మగతనానాత్వనిషేధపరతయా పరైరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్. నన్వనిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వం * అనిత్యత్వఘటితలక్షణః అనిత్యత్వం ఆసత్యత్వమితి వాచస్పతిమిశ్రైః, విద్యారణ్యయతినాపి తథైవోక్తత్వాత్, * అనాశిపరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే * యస్తు కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై । పరిణామాదిసమ్భూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమితి పరాశరస్మరణాత్, అతో హ్యనిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వమితి చేత్. ఈదృశస్య ప్రామాణికస్య పత్యయవిరుద్ధస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాస్మాభిరప్యప్రతిక్షేప్యత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. సదేవాసీదితి సృష్టిప్రాక్కాలే బ్రహ్మభేదప్రతిపాదనముఖేన సత్కార్యవాదముక్త్వా తద్విరోధ్యసత్కార్యవాదం నైయాయికాభిమతం * వాచారమ్భణమిత్యాదినా ప్రతిక్షిప్తమపి కణ్ఠతః ప్రతిక్షేప్తుం తన్మతముపన్యస్యతి (తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం జగత్ అగ్రే సృష్టేః ప్రాక్ అసదేవాసీత్. నతు సదాసీదిత్యర్థః. నామరూపవిభాగాభావలక్షణస్యాసత్త్వస్య సిద్ధాన్తేఽపి సమ్మతత్వాదాహ ఏకమేవాద్వితీయం ప్రాగభావవ్యతిరేకేణావస్థాయా వా అవస్థాశ్రయస్య వా కస్యాపి సత్త్వం నాస్తీత్యర్థః. యద్వా అసదేవేత్యత్ర అత్యేతత్ సత్పదేనాసమస్తం సత్ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి వాక్యార్థప్రతిక్షేపకం. (తస్మాదసతః సజ్జాయత) సదితి భావప్రధానో నిర్దేశః. సత్తేత్యర్థః. యస్మాద్ఘటాదేరుత్పత్తేః ప్రాగవస్థాశ్రయస్యాప్యభావః తస్మాద్ఘటాదేరసతస్స కాశాత్సత్త్వరూపా ఉత్పత్తిరజాయత అభవదిత్యర్థః. పర్యవసన్నమితి యావత్. జాయత ఇత్యత్రాడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఉ.— కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవగ్ స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం॥ ౨

శం.— తదేతద్విపరీతగ్రహణం మహావైనాశికపక్షం దర్శయిత్వా ప్రతిషేధతి- కుతస్తు- ప్రమాణాత్ ఖలు హే సోమ్య ఏవం స్యాత్- అసతస్సజ్జాయేతేత్యేవం కుతో భవేత్. న కుతశ్చిత్ప్రమాణాదేవం సమ్భవతీత్యర్థః. యదపి బీజోపమర్దేఽఙ్కురో జాయమానో దృష్టోఽభావాదేవేతి - తదప్యభ్యుపగమవిరుద్ధం తేషాం. కథం. యే తావద్బీజావయవా బీజసంస్థానవిశిష్టాః- తేఽఙ్కురేఽప్యనువర్తన్త ఏవ - న తేషాముపమర్దోఽఙ్కురజన్మని. యత్పునర్బీజాకారసంస్థానం- తద్బీజావయవవ్యతిరేకేణ వస్తుభూతం న వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే- యదఙ్కురజన్మన్యుపమృద్యేత. అథ తదస్త్యవయవవ్యతిరిక్తం వస్తుభూతం- తథా చ సత్యభ్యుపగమవిరోధః. అథ సంవృత్యాఽభ్యుపగతం బీజసంస్థానరూపముపమృద్యత ఇతి చేత్. కేయం సంవృతిర్నామ. కిమసావభావః- ఉత భావ ఇతి. యద్యభావః- దృష్టాన్తాభావః. అథ భావః- తథాపి నాభావాదఙ్కురోత్పత్తిః - బీజావయవేభ్యో హ్యఙ్కురోత్పత్తిః. అవయవా అప్యుపమృద్యన్త ఇతి చేన్న- తదవయవేషు తుల్యత్వాత్. యథా వైనాశికానాం బీజసంస్థానరూపోఽవయవీ నాస్తి - తథాఽవయవా అపీతి తేషామప్యుపమర్దానుపపత్తిః బీజావయవానామపి సూక్ష్మావయవాః, తదవయవానామప్యన్యే సూక్ష్మావయవా, ఇత్యేవం ప్రసఙ్గస్యానివృత్తేః సర్వత్రోపమర్దానుపపత్తిః. సద్బుద్ధ్యనువృత్తేస్సత్త్వానివృత్తిశ్చేతి సద్వాదినాం సత ఏవ సదుత్పత్తిస్సేత్స్యతి. న త్వసద్వాదినాం దృష్టాన్తోఽస్త్యసతస్సదుత్పత్తేః. మృత్పిణ్డాద్ఘటోత్పత్తిర్దృశ్యతే సద్వాదినాం- తద్భావే చ భావాత్, తదభావే చాభావాత్. యద్యభావాదేవ ఘట ఉత్పద్యేత- ఘటార్థినా మృత్పిణ్డో నోపాదీయేత. అభావశబ్దబుద్ధ్యనువృత్తిశ్చ ఘటాదౌ ప్రసజ్యేత. న త్వేతదస్తి- అతో నాసతస్సదుత్పత్తిః. యదప్యాహుః- మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేర్నిమిత్తమితి మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేః కారణముచ్యతే- న తు పరమార్థత ఏవ మృద్ఘటో వాఽస్తీతి - తదపి మృద్బుద్ధిర్విద్యమానా విద్యమానాయా ఏవ ఘటబుద్ధేః కారణమితి నాసతస్సదుత్పత్తిః. మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోర్నిమిత్తనైమిత్తికతయాఽఽనన్తర్యమాత్రం- న తు కార్యకారణత్వమితి చేన్న- బుద్ధీనాం నైరన్తర్యే గమ్యమానే వైనాశికానాం బహిర్దృష్టాన్తాభావాత్. అతః కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ. కథం- కేన ప్రకారేణాసతస్సజ్జాయేతేతి. అసతస్సదుత్పత్తౌ న కశ్చిదపి దృష్టాన్తప్రకారోఽస్తీత్యభిప్రాయః. ఏవమసద్వాదిపక్షమున్మథ్యోపసంహరతి- సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్వపక్షసిద్ధిం. నను సద్వాదినోఽపి సతస్సదుత్పద్యత ఇతి నైవ దృష్టాన్తోఽస్తి- ఘటాద్ఘటాన్తరోత్పత్త్యదర్శనాత్. సత్యమేవం- న సతస్సదన్తరముత్పద్యతే. కిం తర్హి. సదేవ సంస్థానాన్తరేణావతిష్ఠతే- యథా సర్పః కుణ్డలీ భవతి, యథా చ మృచ్చూర్ణపిణ్డఘటకపాలాదిప్రభేదైః. యద్యేవం సదేవ సర్వప్రకారావస్థం- కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదిత్యుచ్యతే. నను న శ్రుతం త్వయా సదేవేత్యవధారణమిదంశబ్దవాచ్యస్య కార్యస్య. ప్రాప్తం తర్హి ప్రాగుత్పత్తేరసదేవాసీత్- నేదంశబ్దవాచ్యం - ఇదానీమిదం జాతమితి. న- సత ఏవేదంశబ్దబుద్ధివిషయతయాఽవస్థానాత్. యథా మృదేవ పిణ్డఘటాదిశబ్దబుద్ధివిషయత్వేనావతిష్ఠతే- తద్వత్. నను యథా మృద్వస్త్వేవ పిణ్డఘటాద్యపి - తద్వత్సద్బుద్ధేరన్యబుద్ధివిషయత్వాత్కార్యస్య సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం స్యాత్కార్యజాతం - యథాఽశ్వాద్గౌః. న - పిణ్డఘటాదీనామితరేతరవ్యభిచారేఽపి మృత్త్వావ్యభిచారాత్. యద్యపి ఘటః పిణ్డం వ్యభిచరతి, పిణ్డశ్చ ఘటం,- తథాపి పిణ్డఘటౌ మృత్త్వం న వ్యభిచరతః - తస్మాన్మృన్మాత్రం పిణ్డఘటౌ. వ్యభిచరత్యశ్వం గౌః, రశ్వో వా గాం,- తస్మాన్మృదాదిసంస్థానమాత్రం ఘటాదయః. ఏవం సత్సంస్థానమాత్రమిదం సర్వమితి యుక్తం ప్రాగుత్పత్తేస్సదేవేతి- వాచారమ్భణమాత్రత్వాద్వికారసంస్థానమాత్రస్య. నను నిరవయవం సత్ - * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నిరవయవస్య సతః కథం వికారసంస్థానముపపద్యతే. నైష దోషః- రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానవద్బుద్ధిపరికల్పితేభ్యస్సదవయవేభ్యో వికారసంస్థానోపపత్తేః * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం - మృత్తికేత్యేవ సత్యం- ఏవం సదేవ సత్యమితి శ్రుతేః. ఏకమేవాద్వితీయం పరమార్థత ఇదం బుద్ధికాలేఽపి. ౨

ఆ.— కుతస్తు ఖల్విత్యాదివాక్యాలోచనాయామద్వితీయపక్షో గ్రాహ్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతదితి) విమతమభావపురస్సరం- కార్యత్వాత్ - అఙ్కురవదితి శఙ్క్యతే (యదపీతి) అప్రసిద్ధవిశేషణత్వం మత్వా పరిహరతి (తదపీతి) బీజోపమర్దేనాఙ్కురోత్పత్తేరిష్టత్వాత్కథమప్రసిద్ధవిశేషణతేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) కిమఙ్కురోత్పత్తౌ బీజావయవా ఉపమృద్యన్తే- కిం వా బీజాకారసంస్థానమితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (యే తావదితి) ద్వితీయం దూషయతి (యత్పునరితి) తత్కిం పరమార్థవస్తు- కిం వా సంవృతిసిద్ధం. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాదిత్యుక్తం. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథ సంవృత్యేతి) సంవృతిం వికల్పయతి (కేయమితి) ఆద్యే భావస్యాభావాదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావః- సంవృతేరవస్తుత్వేన చ బీజసత్త్వాసాధకత్వాదిత్యాహ (యదీతి) ద్వితీయమనూద్య దూషయతి (అథేతి) తత్త్వం యయా సంవ్రియతే- ఆచ్ఛాద్యతే. సా సంవృతిః- లౌకికీ బుద్ధిః- సా చేద్భావరూపేష్టా- తర్హి తయా బీజావయవానామఙ్కురాకారపరిణామసిద్ధేర్దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యర్థః. లౌకికబుద్ధిమాత్రసిద్ధపరమతే బాధాయ శఙ్క్యతే (అవయవా ఇతి) అసత్యవయవిన్యుపమర్దాయోగవదవయవేష్వపి తదయోగస్య తుల్యత్వాన్నేదం చోద్యమిత్యుత్తరమాహ (న తదవయవేష్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) నన్వసత్యప్యుపరమావయవీ నాస్తి- అవయవాస్తు సన్త్యేవేతి- తత్రాహ (బీజావయవానామపీతి) తర్హి తేషామఙ్కురజన్మన్యుపమర్దస్స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (తదవయవానామపీతి) న చాఙ్కురజన్మన్యవయవపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిరుపపద్యతే- తస్యాశ్శూన్యత్వే తదుపమర్దాసత్త్వారణబాధాపాతాత్. అశూన్యత్వేఽపి కార్యత్వే కాదాచిత్కద్రవ్యస్య సావయవత్వేనోక్తదోషతాదవస్థ్యాత్. అకార్యత్వే భావశ్చేత్ - ఉపమర్దాసిద్ధిః. అభావశ్చేత్- తదుపమర్దాసత్త్వారణబాధాపత్తిరేవేతి భావః. అసద్వాదస్యాప్రామాణికత్వముక్త్వా సద్వాదస్య ప్రామాణికత్వమాహ (సద్బు

ఉ.— § తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత తస్మాద్యత్ర క్వచ శోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే॥ ౩

ద్ధీతి) పరమతే దృష్టాన్తాభావముక్తమనూద్య స్వమతే తత్సత్త్వం చ సముచ్చినోతి (నత్వితి) ఘటస్యాప్యభావాదేవోత్పత్తేరిష్టత్వాద్దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కించ-యాద్యస్యోపాదానం దృష్టం- తచ్ఛబ్దప్రత్యయానుత్త్రానువర్తతే యథా- తథాఽభావశ్చేద్ఘటాదేరుపాదానం- తచ్ఛబ్దధియాతత్రానువృత్తే స్యాతాం. నచానువర్తేతే- తస్మాదసతస్సదుత్పత్తిరయుక్తేత్యాహ (అభావేతి) భావస్య సతో మృత్పిణ్డస్య ఘటాదికారణత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - తత్రాన్వయవ్యతిరేకయోరన్యథాసిద్ధిముద్భావయతి (యదపీతి) తస్మిన్నపి పక్షేన మత్పక్షక్షతిరిత్యుత్తరమాహ (తదపీతి) యదుక్తం సద్రూపాయాంబుద్ధౌ సద్రూపాంబుద్ధిం ప్రతికారణత్వమితి- తదసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరితి) సత్త్వ నిష్ఠాహి పూర్వభావిత్వం- కారణత్వం. కార్యత్వం చ- ఉత్తరభావిత్వం యుక్తం. బుద్ధీనాంచాసత్త్వాదాసన్తర్యమాత్రేణ వ్యవహ్రియతే నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యర్థః. అసతీనామపి బుద్ధీనామానన్తర్యేణ నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యేతన్నశక్యం సఙ్ఖ్యావయితుం-దృష్టాన్తాభావాదిత్యుత్తరమాహ (నబుద్ధీనామితి) కుతస్తుఖల్విత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అత ఇతి) పూర్వమసతస్సదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావ ఉక్తః - ఇదానీమన్యదుపసంహృతమితి శఙ్కాం వారయతి (అసత ఇతి) స్వపక్షసిద్ధిం-ఉపసంహరతీతి సమ్బన్ధః. సిద్ధాన్తేపి దృష్టాన్తాసిద్ధిస్తుల్యేతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) యద్యపి మృదో ఘటోత్పత్తిర్దృష్టా- తథాపి నమృదోమృదన్తరం, ఘటాద్ఘటాన్తరం, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తస్మాన్నసతస్సదన్తరోత్పత్తిరిత్యర్థః. కిం సదన్తరస్య సతస్సకాశాదుత్పత్తిరేవవార్యతే- కింవా కారణత్వం సతోసరాక్రియతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం నిరాకరోతి (కింతర్హీతి) తత్రాపి దృష్టాన్తాభావమాశఙ్క్యాహ (యథేతి) కుణ్డలీభావే కార్యత్వప్రసిద్ధిర్నాస్తీత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) సంస్థానైః- అవతిష్ఠత ఇతి సమ్బన్ధః. సత ఏవ సర్వప్రకారేణావస్థానే ప్రాక్కాలికం కార్యస్యాసత్త్వవచనమయుక్తం- తస్య సర్వదా సత్త్వానిశేషాదితి శఙ్క్యతే (యద్యేవమితి) ప్రాగనన్తం హి కారణం- సన్మాత్రత్వం చ కార్యస్యావధార్యతే- తథా చ కారణస్యైవ సతస్తేన తేనాకారేణావస్థానమిత్యఙ్గీకారేపి కార్యస్య ప్రాక్కాలికం సత్త్వావధారణమవిరుద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) కార్యస్య కారణమాత్రత్వం చేదవధృతం- తర్హి కారణమేవాసీన్న కార్యం- తదసదేవేదానీం జాతమిత్యసత్కార్యవాదిమతమాయాతమితి శఙ్క్యతే (ప్రాగస్తమితి) కారణస్యైవ కార్యరూపేణావస్థానాన్నాసత్కార్యవాదాపత్తిరితి దృష్టాన్తేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) విమతముపాదానాద్భిద్యతే- తద్విలక్షణబుద్ధివిషయత్వాత్ - యథాఽశ్వవిలక్షణబుద్ధివిషయో మహిషస్తతో భిద్యతే. తథా చ కథం సత ఏవేదం ధీవిషయావిర్భావ్యావస్థాఙ్గీకారేణాసత్కార్యవాదాపత్తిసమాధిరితి చోదయతి (నన్వితి) విలక్షణబుద్ధివిషయత్వస్య భేదమాత్రసాధకత్వే సిద్ధసాధనం. తాత్త్విక భేదసాధకత్వే దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) కిఞ్చ- కార్యస్యావ్యభిచారిత్వేన రజ్జునర్పాదివన్నిర్ధ్యాత్వానుమానాదనిర్వాచ్యసంస్థానానామేవ కార్యబుద్ధ్యాలమ్బనత్వం సతోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (పిణ్డేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యద్యపీతి) మృదవస్థాన్తరేణ పిణ్డఘటయోస్స్వరూపాభావాదితి తచ్ఛబ్దార్థః. అవ్యభిచారేణ గోత్వమిత్యాదిదృష్టాన్తః. అవ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే సమర్థయతి (ఏవమితి) పృథగేవ ప్రథమానస్య కార్యస్య కథం సన్మాత్రత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణేతి) కార్యమిథ్యాత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) యథా ఖల్వజ్ఞాతేభ్యో రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానమనిర్వాచ్యమిష్టం - తథా శ్రుతిజనితజగత్కారణత్వబుద్ధ్యనుపపత్త్యా కల్పితేభ్యస్సతో మాయోపాధికస్యావయవేభ్యో వికారసంస్థానముపపద్యతే-తస్మాదయం ద్వైతప్రపఞ్చో బ్రహ్మావివర్తస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) బ్రహ్మావివర్తో జగదిత్యత్ర శ్రుతిమనుకూలయతి (వాచారమ్భణమితి) ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ఫలితముపసంహరతి (ఏకమేవేతి) ౨

రం.— తన్మతం ప్రతిక్షిపతి (కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి) కుతః- కేన ప్రమాణేనాసత ఉత్పత్తిః ప్రతీయేత. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన ప్రమాణస్యానవతారాదితి భావః. అతః కథమసతో ద్రవ్యస్య సత్తా భవేత్. అతః అసతస్సత్త్వం-ఉత్పత్తిర్న భవతి-అపి తు సత ఏవ ద్రవ్యస్య ప్రథమక్షణావచ్ఛిన్నావస్థాన్తరసమ్బన్ధ ఏవోత్పత్తిరిత్యర్థః. ఏవం పరపక్షం ప్రతిక్షిప్య స్వమతముపసంహరతి (సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) నన్విదంశబ్దేన జగన్మాత్రపరామర్శేత స్య సచ్ఛబ్దిత బ్రహ్మాభిన్నత్వేన సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి బ్రహ్మాభేదానుపపత్తిః. నాపీదంశబ్దేన ఇదంశబ్దిత జగచ్ఛరీరక బ్రహ్మప్రతిపాదనం సమ్భవతి- అశ్రుతవేదాన్తం ప్రతి ఇదమాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తప్రత్యాయకత్వాసమ్భవాదితి చేత్. అస్యాశ్శఙ్కాయాః పరిహారో ముణ్డకప్రకాశికాయామేవ ప్రపఞ్చితః. అత్రాపి చ స్వావసరే కరిష్యామః. తత్రైవానుసన్ధాతవ్యః. ౨

శం.— తత్ - సత్ ఐక్షత-ఈక్షాం- దర్శనం కృతవత్. అతశ్చ న ప్రధానం సాఙ్ఖ్యపరికల్పితం జగత్కారణం- ప్రధానస్యాచేతనత్వాభ్యుపగమాత్. ఇదం తు సచ్చేతనం- ఈక్షితృత్వాత్. తత్కథమైక్షతేతి. ఆహ- బహు- ప్రభూతం స్యాం - భవేయం. ప్రజాయేయ - ప్రకర్షేణోత్పద్యేయ. యథా మృద్ఘటాద్యాకారేణ, యథా వా రజ్జ్వాది సర్పాద్యాకారేణ బుద్ధిపరికల్పితేన,. అసదేవ తర్హి సర్వం- యద్గృహ్యతే- రజ్జురివ సర్పాద్యాకారేణ. న- సత ఏవ ద్వైతభేదేనాన్యథా గృహ్యమాణత్వాన్నాసత్త్వం కస్యచిత్ క్వచిదితి బ్రూమః. యథా సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం పరికల్పయన్ పునస్తస్యైవ ప్రాగుత్పత్తేః, ప్రధ్వంసాచ్చోర్ధ్వ, మసత్త్వం బ్రువతే తార్కికాః - న తథాఽస్మాభిః కదాచిత్ క్వచిదపి సతోఽన్యదభిధానమభిధేయం వా వస్తు పరిక

---

§ యత్ర క్వ చ శోచతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ల్ప్యతే. సదేవతు సర్వమభిధానం- అభిధీయతే చ యదన్యబుద్ధ్యా. యథా రజ్జురేవ సర్పబుద్ధ్యా సర్ప ఇత్యభిధీయతే, యథా వా పిణ్డఘటాదిమృదోఽన్య బుద్ధ్యా పిణ్డఘటాదిశబ్దేనాభిధీయతే లోకే, రజ్జువివేకదర్శినాంతు సర్పాభిధానబుద్ధీ నివర్తేతే, యథా చ మృద్వివేకదర్శినాం ఘటాదిశబ్దబుద్ధీ, - తద్వత్స ద్వివేకదర్శినామన్యవికారశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే- *యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి *అనిరుక్తేఽనిలయన ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఏవమీక్షి త్వా తత్తేజోఽసృజత- తేజస్సృష్టవత్. నను *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి శ్రుత్యన్తరం. ఆకాశాద్వాయుః. తత్తృతీయం తేజః శ్రుతమిహ కథం ప్రాథమ్యేన తస్మాదేవ తేజస్సృజ్యతే, తత ఏవ చాకాశ, మితి విరుద్ధం. నైష దోషః- ఆకాశవాయుసర్గానన్తరం తత్సత్తేజోఽసృజతేతి కల్పనోపపత్తేః. అథవా- అవివక్షిత ఇహ సృష్టిక్రమః సత్కార్యమిదం సర్వం- అతస్సదేకమేవాద్వితీయమిత్యేతద్వివక్షితం-మృదాదిదృష్టాన్తాత్. అథ వా- త్రివృత్కరణస్య వివక్షితత్వాత్ తేజోఽబన్నానామేవ సృష్టిమాచష్టే. తేజ ఇతి - ప్రసిద్ధం లోకే దగ్ధృ పక్తృ ప్రకాశకం రోహితం చేతి తత్ - స్ర ష్టం తేజ ఐక్షత తేజోరూపసంస్థితం సదైక్షతేత్యర్థః (బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి) పూర్వవత్. (తదపోఽసృజత) ఆపః - ద్రవాః స్నిగ్ధాః స్యన్ది న్యశ్శుక్లాశ్చేతి ప్రసిద్ధం లోకే. యస్మాత్తైజసః కార్యభూతా ఆపః- తస్మాద్యత్ర క్వచ-దేశే కాలే వా శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే - ప్రస్విద్యతే వా పు రుషః- తైజస ఏవ తదాపోఽధిజాయన్తే. ౩

ఆ.— అద్వితీయత్వసమర్థనార్థము త్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్సదితి) సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగత్కారణం ప్రధానమితి కేచిత్- తద స్యైతేన నిరస్తమిత్యాహ (అతశ్చేతి) ఈక్షాపూర్వకారిత్వాదితి యావత్. అచేతనత్వాభ్యుపగమాత్- న తస్యేక్షాపూర్వకం స్రష్టృత్వమితి శేషః. ప రిణామవివర్తవాదాభ్యాం శ్రుత్యోదాహరణద్వయం. బహు స్యామిత్యాది శ్రుతితాత్పర్యం వక్తుం నిరస్తమేవ చోద్యముద్భావయతి (అసదేవేతి) బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యనేనేక్షితురేవ కార్యాకారాపత్తివచనేన వైశేషికాదిమతమేతన్నిరస్తమితి శ్రుతితాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిజ్ఞాతమర్థం మతద్వయానుసారేణ దృష్టాన్తాభ్యాం స్పష్టయతి (యథా రజ్జురితి) అజ్ఞానాన్వయవ్యతి రేకాభ్యాం రజ్జుసర్పాదేరజ్ఞానమయత్వ వద్ద్వైతాభినివేశస్య చ సన్మాత్రావివేకే సత్యేవోత్పత్తే, ర్విచారేణ తద్వివేకే చానుత్పత్తే, ర్ద్వైతమప్యజ్ఞానమ యమేవ. తస్య తు తత్త్వం సన్మాత్రమధిష్ఠానం వాఙ్మనసాతీతమిత్యర్థః. తస్య వాఙ్మనసాతీతత్వే ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) *అన్య దేవ తద్విదితాదిత్యా ది వాక్యమాదిపదార్థః. తైత్తిరీయక శ్రుతివిరోధమాశఙ్క్తే (నన్వితి) తథాపి కథం విరోధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి విరుద్ధమితి) అస్యాం శ్రుతౌ సతస్స కాశాదేవ ప్రాథమ్యేన తేజస్సృజ్యమానముచ్యతే- శ్రుత్యన్తరే తు తస్మాదేవ సతస్సకాశాదాకాశం ప్రాథమ్యేన సృష్టమిత్యుపదిష్టం- తథా చ కథమిదం మిథో విరుద్ధం సిధ్యతీత్యర్థః. తైత్తిరీయశ్రుత్యనుసారేణ ఛాన్దోగ్యశ్రుతేర్వ్యాఖ్యానసమ్భవాన్న విరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సృష్టిక్రమ స్యావివక్షితత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తి- అద్వితీయత్వం తు సతో వివక్షితమితి పక్షాన్తరమాశ్రిత్యాహ (అథవేతి) తత్ర గమకం దర్శయతి (మృ దాదీతి) మృదాదికార్యం ఘటాది తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి - మృదాద్యేవ తు సత్యమితి దృష్టాన్తోపాదానాద్బ్రహ్మణస్సత స్తేజోఽబన్నాదికార్యం తదతిరేకే ణ నాస్తి - సన్మాత్రమేవ సత్యమితి దార్ష్టాన్తికే వివక్షితం ప్రతిభాతీత్యర్థః. తత్తేజోఽసృజతేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవా త్రివృత్కర ణస్యేతి) *తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీత్యాదౌ త్రివృత్కరణస్యేష్టత్వాత్త్రయాణామేవ భూతానామిహ సృష్టిరుచ్యతే. న చైవం ప ఞ్చీకరణమవివక్షితమితి వాచ్యం - భూతత్రయసృష్టిశ్రుతౌ శ్రుత్యన్తరసిద్ధాకాశాదిసృష్టేరుపలక్షణవత్ త్రివృత్కరణశ్రుత్యా పఞ్చీకరణోపలక్ష ణాత్. తథా చ శ్రుత్యన్తరసిద్ధయోరాకాశవాయ్వోస్తేజః ప్రభృతిష్వన్తర్భావమభిప్రేత్యాలఘూపాయేన సర్వస్య సన్మాత్రత్వం మన్తవ్యమితి మన్వానా శ్రుతిస్త్రివృత్కరణమేవాచష్టే తదనురోధేన త్రయాణామేవ సృష్టిరూహేత్యర్థః. తేజసోఽచేతనస్య కథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (తేజోరూపేతి) అపాం తేజఃకార్యత్వే లోకానుభవమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ౩

రం.— (తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత) తత్ - ఏతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యం పరం బ్రహ్మ విచిత్రానన్తచిదచిన్మిశ్ర సృష్టిజగద్రూపేణాహమేవ బహు స్యాం-, తదర్థం తేజోఽబన్నాదిసమష్టిరూపేణ ప్రకర్షేణ జాయేయేతి సఙ్కల్ప్య తేజస్ససర్జేత్యర్థః. (తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత) అత్రాచేతనస్య తేజ ఆదేరీక్షితృత్వాసమ్భవాత్తైజ ఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరా ద్రష్టవ్యాః. భగవతా భాష్యకృతా *గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాదితి సూత్రే *తేజః ప్రభృతయోఽపి శబ్దాః పరమాత్మన ఏవ వాచకాః. * తత్తేజ ఐక్షత *తా ఆప ఐక్షన్తేతి ముఖ్యవి వేక్షణవ్యపదేశ ఇతి భాషితం. తథా *తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్స ఇతి సూత్రే *తత్తేజ ఐక్షత *తా ఆప ఐక్షన్తేతి శ్రూయమాణమీక్షణం తచ్ఛరీరక స్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యత ఇతి భాషితం. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే *తత్తేజ ఐక్షతేతి తేజశ్శరీరకం పరం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి భాషితం. న చ తత్తేజ ఐక్షతేత్యత్ర తేజశ్శబ్దస్య తేజశ్శరీరకబ్రహ్మపరత్వే *తత్తేజోఽసృజతేతి వాక్యేపి తేజశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణస్సృ జ్యత్వాభావాదితి చేన్న- తేజశ్శరీరకబ్రహ్మణః కార్యత్వేన సృజ్యత్వే దోషాభావాత్. తేజసో జలహేతుత్వే ఉపపత్తిం దర్శయతి (తస్మాద్యత్ర క్వచ న శోచ తి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే) యత్ర క్వచన- దేశే కాలే చ పురుషశ్శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే- ప్రస్విద్యతే వా. తత్- త దా తేజస ఏవాపోఽధిజాయన్త ఇత్యర్థః. ౩

ఉ.— § తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవత్యద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— (తా ఆప ఐక్షన్తేతి) పూర్వవదేవాబాకారసంస్థితం సద్దైక్షతేత్యర్థః. బహ్వ్యః ప్రభూతాః స్యామ భవేమ. ప్రజాయేమహి ఉత్పద్యేమహీతి. తా అన్నమసృజన్త పృథివీలక్షణం. పార్థివం హ్యన్నం. యస్మాదప్కార్యమన్నం తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి దేశే తత్ తత్రైవ భూయిష్ఠం బహుతరమన్నం భవతి. అతోఽద్భ్య ఏవ తదన్నాద్యమధిజాయత ఇతి. తా అన్నమసృజన్తేతి పృథివ్యుక్తా పూర్వం. ఇహ తు దృష్టాన్తే వ్రీహియవాద్యా ఉచ్యన్తే. అన్నం చ గురు స్థిరం ధారణం కృష్ణం చ రూపతః ప్రసిద్ధం. నను తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణం న గమ్యతే హింసాదిప్రతిషేధాభావాత్ త్రాసాదికార్యానుపలమ్భాచ్చ. తత్ర కథం తత్తేజ ఐక్షతేత్యాది. నైష దోషః. ఈక్షితృకారణపరిణామత్వాత్తేజఃప్రభృతీనాం, సత ఏవేక్షితుర్నియతక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణముపచర్యత ఇత్యుచ్యతే. నను సతోఽప్యుపచరితమేవేక్షితృత్వం. న. సదీక్షణస్య కేవలశబ్దగమ్యత్వాన్న శక్యముపచరితం కల్పయితుం. తేజఃప్రభృతీనాం త్వనుమానాత్ తేన ఋణేక్షణాభావ ఇతి యుక్తముపచరితం కల్పయితుం. నను సతోఽపి సత్త్వకారణత్వాదచేతనత్వం శక్యమనుమాతుం — అతః ప్రధానస్యైవాచేతనస్య సతశ్చేతనార్థత్వాన్నియతకాలక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతిష్వీక్షితృత్వవత్ శక్యమనుమాతుముపచరితమేవేక్షణం. దృష్టశ్చ లోకేఽచేతనే చేతనవదుపచారః — యథా కూలం పిపతిషతీతి — తద్వత్ సతోఽపి స్యాత్. న. తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి తస్మిన్నాత్మోపదేశాత్. ఆత్మోపదేశోఽప్యుపచరిత ఇతి చేత్ — యథా మమాత్మా భద్రసేన ఇతి సర్వార్థకారిణ్యనాత్మన్యాత్మోపచారః తద్వత్. న. సదస్మీతి సత్యాభిసన్ధస్య ＊ తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్. మోక్షోఽప్యుపచార ఇతి చేత్ — ప్రధానాత్మాభిసన్ధస్య మోక్షసామీప్యం వర్తత ఇతి మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరిత ఏవ — యథా లోకే గ్రామం గన్తుం ప్రస్థితః ప్రాప్తవానహం గ్రామమితి బ్రూతే త్వరాదిహేతోస్తద్వత్. న. యేనావిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవతీత్యుపక్రమాత్. సత్యేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతి — తదనన్యత్వాచ్చ సర్వస్యాద్వితీయవచనాచ్చ. న చాన్యద్విజ్ఞాతవ్యమవశిష్టం శ్రావితం శ్రుత్యా. అనుమేయం వాఽన్యత్ ఉక్తం యేన మోక్షోపదేశ ఉపచరితః స్యాత్. సర్వస్య చ ప్రపాఠకార్థస్యోపచరితత్వపరికల్పనాయాం వృథా శ్రమం పరికల్పయితుః స్యాత్ — పురుషార్థసాధనవిజ్ఞానస్య తర్కేణైవాధిగతత్వాత్తస్య. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యాన్న యుక్తః శ్రుతార్థపరిత్యాగః. అతశ్చేతనావత్కారణం జగత ఇతి సిద్ధం. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పృథివ్యామన్నశబ్దప్రయోగే హేతుమాహ (పార్థివం హీతి) అపాం కార్యమన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తా అన్నమసృజన్తేత్యత్రాదౌ పృథివ్యన్నసృష్టిరుపదిష్టా- దృష్టాన్తేఽపి తదీయా సృష్టిరుపదిశ్యతే- తథా చ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యావశేషం దర్శయతి (అన్నమితి) తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదౌ యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ప్రాణిషు హింసాప్రతిషేధవదనుగమాదిధానాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు తదభావాత్తేష్వీక్షణకార్యదృష్టిః. తదేతేషు సత్ప్రతిషేధానాచ్చ తేష్వీక్షణం ప్రామాణికం - తథా చ ప్రకృతం వాక్యం ప్రమత్తగీతమిత్యర్థః. తేషాం గౌణమీక్షితృత్వమిత్యుపహరతి (నైష దోష ఇతి) సతోఽపి గౌణమీక్షణం- ఉపచారప్రాయపాఠాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సన్నిధేశ్చ బలీయస్త్వముపేత్య పరిహరతి (న సదీక్షణస్యేతి) తుల్యం తేజఃప్రభృతిష్వపి శబ్దగమ్యత్వమీక్షణస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (తేజఃప్రభృతీనాం త్వితి) విమతమీక్షితృ న భవతి- అచేతనత్వాత్- కుమ్భవదిత్యనుమానాత్తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణస్య ప్రత్యక్షత ఉపచారికత్వమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యోఽనుమానావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) అచేతనస్య కథమీక్షణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అనుమాతుం- కల్పయితుమిత్యర్థః. కథమచేతనే చేతనవదుపచార ఇత్యత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆత్మశబ్దావష్టమ్భేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఆత్మోపదేశోఽపి ప్రధానే గౌణో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (ఆత్మోపదేశోఽపీతి) తామేవ శఙ్కాం దృష్టాన్తద్వారా వివృణోతి (యథేతి) ఇదం పరిహరన్ తస్మిన్నాత్మోపదేశో గౌణో న భవతి- తస్మిన్స్తస్య మోక్షోపదేశాదిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరితో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (సోఽపీతి) శఙ్కామేవ వివృణోతి (ప్రధానాత్మేతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశబాధకత్వం పరిహరతి (నయేనేతి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (సత్యేకస్మిన్నితి) సతోఽన్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాప్రామాణికత్వాచ్చ సతో జ్ఞానే సర్వజ్ఞానోపదేశో యుక్తిమానిత్యాహ (న చేతి) సతి హి ప్రధానజ్ఞానే న తద్వికారస్య తదభిన్నస్య జ్ఞానం- అన్యస్య పురుషార్థత్వాత్ తజ్జ్ఞానే పురుషో నాముపిజ్ఞానముపచర్యతే- తస్మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాన్న మోక్షోపదేశముఖ్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్య చేతి) కథముపచరితత్వం పరికల్ప్యతే ఇత్యుచ్యతే- పురుషార్థసాధనజ్ఞానార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పురుషార్థేతి) తస్య- అనుమానవాదినః ప్రాప్తస్యాపి తేషు తర్కేణ జ్ఞాతస్య పరాజయ ఉపరి తర్కానుపపత్తిరిత్యాదినా తర్కేణైవ సిద్ధత్వాదుపనిషదారమ్భో వ్యర్థ ఏవేత్యర్థః. శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వే బాధకాభావాత్ తత్పరిత్యాగాయోగాదీక్షత్యధికరణన్యాయేన ప్రధానవాదాసిద్ధిరితి పరమతనిరసనముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రధానవాదాపేక్షయా విశేషమయుక్తం స్వమతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

§ యత్ర క్వ చ వర్షతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తేషాంఖల్వేషాంభూతానాంత్రీణ్యేవబీజానిభవన్త్యాణ్డజంజీవజముద్భిజ్జమితి॥ ౧

ర.— (తాఅపఐక్షన్తబహ్వ్యస్స్యామ ప్రజాయేమహితాఅన్నమసృజన్త) అత్రాన్నశబ్దేన మహాభూతాధికారాత్పృథివ్యుచ్యతే. సూత్రితంచ ‘పృథివీ. అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః’ ఇతి. అధికారః - మహాభూతాధికారః. రూపం- ‘యత్కృష్ణం తదన్నస్య’ ఇతి. తైత్తిరీయకే ‘అద్భ్యః పృథివీ’ తి శబ్దాన్తరం. ఏతచ్ఛ్రుతమ్, అన్యత్ర, వ్యాఖ్యాతం. అథాన్య మహదుక్తౌ ... (...) (తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవతి) తదేవ- తస్మై ... (అద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే) ... స్థితికారక ... ప్రభవత్వదర్శనాదేవ ... అన్నాద్యం- అన్న ... ఏతద్వ్యాఖ్యానమ్ ... ద్వితీయాధ్యాయే- ఛాన్దోగ్యే ... ఆకాశాత్, ఆకాశోత్పత్తేశ్శ్రుతేః, ఆకాశోత్పత్తిరితి ... తైత్తిరీయకే ‘ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత’ ఇత్యుత్పత్తేః శ్రవణాత్. ... ఆకాశస్సమ్భూత ... ఛాన్దోగ్యే ... ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్. ... ఆకాశస్యామృతత్వశ్రవణాచ్చ ... నను ‘అస్మదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత’ ... గౌణత్వే ... ఆకాశేగౌణత్వం ... వాయ్వాకాశయోర్గౌణత్వం, ... చ సమ్భవతి - యథా ... ఇతి ప్రధానే గౌణతయా ప్రయుక్తస్య ... ప్రతిజ్ఞాహానిరవ్యతిరేకాత్. ఆకాశస్యాపి బ్రహ్మకార్యత్వాభావే ... బ్రహ్మకార్యస్యాపి ... సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞానం ... ‘ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వ’ ... సర్వస్యాపి ... బ్రహ్మకార్యత్వ ... ప్రతిపాదన ... ‘యావద్వికారం తు విభాగో లోకవత్’. ... ఆకాశస్యాపి ... ప్రతిపాదనే ... తేసర్వేచేందప్రవృత్తా ఇత్యర్థః ... తేషాం ... ప్రతిపాదనే ... ప్రతిపాదితైవభవతి- తద్వత్. ‘ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః’. ఆకాశోత్పత్తిప్రతిపాదనేనైవ వాయోరప్యుత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవేత్యర్థః. ‘అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తేః’ ... అసమ్భవః- అనుత్పత్తిః ... బ్రహ్మణ ఏవ. తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య ... సర్వవిజ్ఞానాదిశ్రవణ ... కార్యభావస్యానుత్పత్తిరోపపద్యత ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేషాం- జీవావిష్టానాంఖల్వేషాం- పశ్వ్యాదీనాం భూతానాం- ఏషామితి ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్. నతు తేజః ప్రభృతీనాం - తేషాం త్రివృత్కరణస్య వక్ష్యమాణత్వాదసతి త్రివృత్కరణే ప్రత్యక్షనిర్దేశానుపపత్తిః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చ తేజః ప్రభృతిషు ‘ఇమాస్తిస్రో దేవతా’ ఇతి. తస్మాత్తేషాంఖల్వేషాంభూతానాం- పశుపక్షిస్థావరాదీనాం త్రీణ్యేవ- నాతిరిక్తాని బీజాని- కారణాని భవన్తి. కాని తానీతి. ఉచ్యతే- ఆణ్డజం- అణ్డాజ్జాతం. అణ్డజమేవాణ్డజం- పక్ష్యాది. పక్షిసర్పాదిభ్యోహి పక్షిసర్పాదయో జాయమానా దృశ్యన్తే- తేన పక్షీపక్షిణాం బీజం, సర్పస్సర్పాణాం బీజం,, తథాఽన్యదప్యణ్డాజ్జాతం తజ్జాతీయానాం బీజమిత్యర్థః. నన్వణ్డాజ్జాతమణ్డజముచ్యతే - అతోఽణ్డమేవ బీజమితియుక్తం. కథమణ్డజం బీజముచ్యతే. సత్య మేవం స్యాత్- యది త్వదిచ్ఛాతన్త్రా శ్రుతిస్స్యాత్. స్వతన్త్రా హి శ్రుతిర్యత ఆహాణ్డజాద్యేవ బీజం- నాణ్డాదీతి. దృశ్యతే చాణ్డజాద్యభావే తజ్జాతీయసన్తత్యభావః - నాణ్డాద్యభావే. అతోఽణ్డజాదీన్యేవ బీజాన్యణ్డజాదీనాం. తథా- జీవాజ్జాతం జీవజం- జరాయుజమిత్యేతత్. పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిత్- స్థావరం. తతో జాతముద్భిజ్జం, ధానా వా- ఉద్భిత్. తతో జాయత ఇత్యుద్భిజ్జం. స్థావరబీజం స్థావరాణాం బీజమిత్యర్థః. స్వేదజసంశోకజయో రణ్డజోద్భిజ్జయోరేవ యథాసమ్భవమన్తర్భావః- ఏవం హ్యేవ ధారణం త్రీణ్యేవ బీజానీత్యుపపన్నం భవతి. ౧

ఆ.— మహాభూతానాముచేతనానాం బ్రహ్మకార్యతోక్తా. సమ్ప్రతిజీవావిష్టానాంభౌతికానామపి తదన్తరయా బ్రహ్మకార్యతైవేతి వక్తుం తాన్యనువదతి (తేషామితి) పూర్వాధ్యాయే ... త్రయాణామధిద్వితే, తృతీయం చ స్థావరం కం,- తానిత్యుచ్యన్తే. తేషాం ప్రసిద్ధత్వాద్యతా ... ఉక్తం. భూతానాం- త్రీణ్యేవబీజానిభవన్తీత్యన్వయః. భూతశబ్దస్య తేజః ప్రభృతిషు ప్రయుక్తత్వాత్తేషామిహ గ్రహణం కింన స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషామితి) భూతానాం ప్రత్యక్షత్వమేషామితి నిర్దిశ్యతే - నమ్భవతి చ పశ్వాదీనాం ప్రత్యక్షతేతి తేష్వేవాత్ర భూతానివక్షితాని. నతు తేజః ప్రభృతీని- తేషాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదిత్యర్థః. తేజః ప్రభృతీనాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదేషామితినిర్దేశానుపపత్తిం సమర్థయతి (తేషామితి) తేషాం ప్రత్యక్షతయా నిర్దేశాసమ్భవే హేతుత్వేనాహ (దేవతాశబ్దాదితి) దేవతానాంపరోక్షత్వప్రసిద్ధేః తేజఃసు చ దేవతాశబ్దప్రయో

ఉ.— సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి॥ ౨

గా, నైవైతేషాం ప్రత్యక్షత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. తస్మాత్ - మహాభూతానామపి [illegible] ఆణ్డజ పక్ష్యాదిభిః [illegible] పక్షిసర్పాదిభ్యో [illegible] అన్నపతీతి- గోధాన్యచ్యతే. [illegible] సత్త్వాణ్డజమిత్యుచ్యతే ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] తత్రాహ ([illegible]) [illegible] కారణం. [illegible] స్వేదజమిత్యుచ్యతే- [illegible] (స్వేదజేతి) స్వేదముద్భిద్య జాయ [illegible] ([illegible]) ౧

రం.— [illegible] ([illegible]) [illegible] ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిద్య [illegible] స్థావరం [illegible] ౧

శం.— సేయం- ప్రకృతా [illegible] యథా పూర్వం *బహుస్యామితి [illegible] కథం. హన్త- ఇదానీమిమాః [illegible] యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః. (అనేనజీవేనేతి) స్వబుద్ధిస్థం [illegible] ప్రాణధారణకర్త్రా. [illegible] అనుప్రవిశ్య [illegible] నామరూపే [illegible] [illegible] [illegible] యథా [illegible] [illegible] ౨

ఆ.— జీవావిష్టానాంభూతానాంసత్కార్యత్వం ప్రకరణ ప్రాముఖ్యాదుక్తం. ఇదానీంజీవానాంశిష్టరూపత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వేఽపిన స్వరూపేణతత్కార్యత్వం- బ్రహ్మవోపాధి ప్రవిష్టంజీవవ్యవహారాస్పదమిత్యఙ్గీకారాత్. తథాచ బ్రహ్మణివిజ్ఞాతేజీవవిజ్ఞానంసేత్స్యతి, జీవానాం భోగాయతనానిభౌతికానికార్యాణి - తేషాంనామరూపనిర్మాణంచవక్తవ్య, మిత్యభిప్రేత్యోత్తరగ్రన్థమాదాయవ్యాకరోతి (సేయమిత్యాదినా) యథా *బహుస్యామితిపూర్వమీక్షితవతీ- తథాకిమితిపునరైక్షత- ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవేతి) ఇదానీం - మహాభూతసృష్టేరనన్తరమితియావత్. బ్రహ్మణోమాయోపాధికస్యకారణత్వాన్మాయోపాధివశాత్పూర్వసృష్టావనుభూతత్వం, తత్సంస్కారస్యబుద్ధిస్థత్వం, స

రణం, చేత్యాదినవిరుద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ఆత్మనేతివిశేషణస్యతాత్పర్యమాహ (అనేన) నియామకతయానుప్రవిష్టేనేత్యర్థః. సాదేవతా మయానాశవత్సా భూతానిసృష్ట్వాతేషుయదాప్రవిష్టా - తదాతదారక్షేమసూత్రనిరాప్తివేక్షితి సస్పష్టత్వాత్ప్రసుదేశః ప్రవిశ్యత స్పష్టాభిమానవతీ దేవదత్తాదినా మ్నా, రూపేణచకౌశ్యాదినా, సంకీర్ణప్రస్తాద్వ్యాకరోతీత్యాహ (అనుప్రవిశ్య) దేవతాయాస్సర్వజ్ఞత్వాదసంకల్పాత్ర్యానాప్తవేచ్ఛాస్సచ్ఛస జ్యాల్పప్రవేశాయుక్తావితిశఙ్కతే (నన్వితి) కింసాక్షాదనుప్రవేశాదికం కథం. తే- కింవాజీవద్వారా కింనికల్పాస్యప్రస్ఫుకీకరోతి (నన్వితి) సా క్షాదనుప్రవేశాదినాస్థితిచేత్- తస్మిన్ కథంవదత్యాతాత్తార్యకత్వలీయంమాచయతి (కథమితి) దేవతాయా జీవద్వారేణాను ప్రవేశాద్వ్యాకరణత్వ ఇతిశేషః. అవిరోధమేవసాధయితుంజీవస్వరూపమాహ (జీవోహీతి) ఆత్మశబ్దస్య-ఆహమిత్యాపరోక్షేణభాసమానత్వాద్భాసః - స్వతోఽపరోక్షస్ త్వప్రతిబిమ్బః. తస్యాత్మజీవేనాస్మద్గతః. తస్యస్వరూపేణానాదిత్వేఽపిశ్చరూపేణసాది-న్నదర్శయతి (బుద్ధ్యాదీతి) బుద్ధ్యాదిభిర్భూతపాత్రాద్ భిదాత్మనస్సంసర్గః. తేనజనితన్నత్రైలిఙ్గత్. ననుచిదాత్మాకూటస్థోఽసఙ్గోఽద్వితీయశ్చేత్యుచ్యతే- కథం బుద్ధ్యాదిభిర్భూతమాత్రాదిభిశ్చసంస జ్యతే- తత్రాహ (అనిత్యేతి) సద్వ్యాదిప్రవాహస్యకారణత్వేనాఽనాదిరనిర్వాచ్యావిద్యా సమస్తసన్తత్వేనాఽశేషాన్యదస్త్యమాయామాయాశ క్తిః- తస్యాఃవిషయత్వేనాశ్రయత్వేనచపరదేవతావర్తతే. తస్యాస్సర్వస్యాశ్రయభూతాయాశక్తివశాద్బుద్ధ్యాదిభిరాత్మనస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధఫలమాహ (చైతన్యేతి) తదాభాసః- జీవశబ్దవాచ్యః సిద్ధ్యతీతిశేషః బుద్ధ్యాదిభిరాత్మనస్సమ్బన్ధేమాయాశక్తిరుపాదానమిత్యుక్తం. తత్రైవపున ర్నిమిత్తకారణమాహ (దేవతేతి) ఆవరణవిక్షేపశక్తిమన్మాయావిశక్తిమతోఽవిద్యోపాధినాదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నదేవతాస్వరూపాఽహమితివిశే షాగ్రహణం- ఆవరణంనిమిత్తంకృత్వాబుద్ధ్యాద్యధ్యాససిద్ధిరిత్యర్థః. బుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్యకార్యాన్తరందర్శయతి (సుఖీతి) పూర్వవత్కృతాదేవతా సంసారిణీస్యాదితిచేత్. సత్యం- అజ్ఞానద్వారాబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమనుభూయజీవస్వరూపస్యైవసంసరతీత్యాహ (ఛాయామాత్రేణేతి) పరస్యాః దేవతాయాస్స్వతస్సంసారాభావంద్రష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) సూర్యాదిస్వతోదుఃఖాద్యసంస్పృష్ట ఇత్యన్వయం (సూర్యఇతి) ఉపాధిద్వారాతస్యాస్సంసారిత్వేచ స్తుతితాత్పర్యమాహ (ధ్యాయతీతి) శ్రుతిరిత్యచ్ఛాయాశబ్దవదాగామ్యధ్యాస్వితిమాయాస్యకల్పితే (న న్వితి) తస్యాపాత్వేచ షష్ఠేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) జీవస్యచ్చసత్త్వస్వరూపేణతత్సర్వంకార్యేషు సన్దేహశ్చేతిసర్వంప్రపా స్యాదిత్యర్థః. దివ్యరూపేణమిథ్యాత్వేనస్వరూపేణసత్యత్వాజ్జీవస్య సంసారఖ్యాపనామాన్యస్యసత్యత్వమాహ (నైవదోషఇతి) యత్తుపరలోకే హలోకానిష్టేస్యాదితి- తత్రాహ (సర్వంచేతి) కథంతర్హిలౌకికతత్త్వోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతఇతి) యథాస్వప్నదృష్టాహస్త్యాదయస్స తోపిస్వరూపేణమిథ్యేత్యుక్తం- తథాజీవశబ్దవాచ్యోపి ప్రత్యక్త్వేనాసత్యః- స్వరూపేణమిథ్యేతిస్వీకర్తవ్యమిత్యాహ (తథేతి) అధ్యాస్తోస్వరూపే ణాపిసతోస్తస్య-భోక్తృప్రపఞ్చస్యైవమిథ్యాత్వమిష్టతామిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమాపిహితి) లౌకికన్యాయేనానుమానేనభోక్తృప్రపఞ్చస్యమిథ్యా త్వేభోక్తురపిభ క్తస్వరూపేణసత్యత్వసిద్ధిః. అతోజీవశబ్దవాచ్యస్యమిథ్యాత్వేపితల్లక్ష్యస్యసత్యత్వస్యసత్యత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. యచ్చతార్కికైరుచ్య తే- ప్రపఞ్చస్యమిథ్యాత్వే సౌగతమతానుమతిః. సత్యత్వేచాద్వైతవ్యాహతిరితి- తదప్యుక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (అతఇతి) అద్వైతవాదేదో షాభావంపూర్వోక్తదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) ౨

౮౦.— ఉపదేశోపసంహారయతి (సేయందేవతైక్షతహన్తాహమిమాస్తిస్రోదేవతా అనేనజీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవా ణీతి) అత్రసంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాదితిభగవతాభాష్యకృతా సేయందేవతైత్యాదినాక్యస్యాయమర్థః- సేయం- సచ్ఛబ్దితాపరదేవతాఽహం- తేజో ఽబన్నరూపాస్తిస్రోదేవతాః అనేనజీవేన- జీవసమష్టివిశిష్టేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవాణి- దేవాదివిచిత్రసృష్టింతన్నామధేయానిచ కరవాణీత్యభిప్రేతం * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రే హన్తాహమిమాస్తిస్రోదేవతాఇతతేజోఽబన్నానిదేవతాశబ్దేనవిశేష్య న్తఇతిభాషితత్వాచ్చదేవతాఇత్యభిమానిదేవతాపరత్వమవగన్తవ్యం. తతశ్చఇమాస్తిస్రోదేవతాఇత్యస్యాయమర్థః- స్వస్వాభిమానిదేవతాఽధిష్ఠితాని తేజోఽబన్నానీతి. తేజోఽబన్నాభిమానిదేవతానాంపరమాత్మవ్యతిరిక్తత్వేప్రమాణాభావాత్, పరమాత్మనశ్చసర్వాభిమానిదేవతాత్వసమ్భవాచ్చ, పరమాత్మరూపదేవతాఽధిష్ఠితాఇత్యర్థః. పరమాత్మవ్యతిరిక్తదేవతాఽభ్యుపగమేపిదేవతాశబ్దస్యతదధిష్ఠితత్వమేవార్థః. నచ * తత్తేజోఽసృజత * త త్తేజఐక్షతేత్యాదౌ తేజఆదిశబ్దానాంపరమాత్మపరత్వాత్తేజోఽబన్నావస్థాపన్నపరమాత్మనాంతత్తదుపహితత్వాద్వ్యవస్థాఽధీనబహుత్వాచ్ఛ్రయాణా మేవఇమాస్తిస్రోదేవతాఇతిదేవతాశబ్దేనపరామర్శోఽస్తు-నతు దేవతాశబ్దస్యతదధిష్ఠితపరత్వమితివాచ్యం- తత్తదవస్థపరమాత్మనోజీవస్యప్రవే శాసమ్భవేనప్రవేశలాగ్యతేజోఽబన్నానామవాన్తరోపచారేణ- లక్షణయావాదేవతాశబ్దేనవిశిష్టవ్యత్వాత్. మహాసిద్ధాన్తే * తదైక్షతేతిసర్వజ్ఞ త్వం, *అసృజతేతినిమిత్తత్వం, *బహుస్యామిత్యుపాదానత్వం, తదుభయానుగుణంసర్వశక్తిత్వంసత్యసఙ్కల్పత్వం, చ * అనేనజీవేనాత్మనా ఽనుప్రవిశ్యేతిసర్వాన్తరత్వం, చోక్తంభవతి. జీవేనాత్మనేతి- జీవశరీరకేణమయేత్యర్థః. *సింహేనభూత్వాబహవోమయాహతాః *వ్యాఘ్రేణభూ త్వాబహవోమయాహతాఇతివత్. సార్వజ్ఞ్యాదిగుణకస్యతద్విపరీతాకారజీవైక్యాసమ్భవాత్, *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదివచనాత్, * తదనుప్రవి శ్యేత్యచేతనఇవ జీవేప్యనుప్రవేశశ్రవణాచ్చ శరీరవాచిశబ్దస్యశరీరిపర్యన్తత్వముఖ్యతాయా ఉపపన్నత్వాచ్చాయమేవార్థఇతివ్యాసార్యైరు క్తం. ననుజీవశరీరకేణమయావ్యాకరవాణీత్యర్థోనసమ్భవతి- వ్యాకరవాణీతితజ్జాకర్తురభిహితత్వేనఅనభిహితాధికారవిహితతృతీయానుపపత్తేః. నచ వ్యాకరణక్రియాకర్తృత్వేఽభిహితత్వేపిప్రవేశక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్తృతీయాభవిష్యతీతివాచ్యం- తర్హిమంగాభుక్త్వావ్రజామీత్యపిప్ర యోగస్సాధుస్స్యాత్- వ్రజిక్రియాకర్తురభిధానేపిభుజిక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్. *స్వాదుమిణముల్ ఇతిసూత్రేసైయతేనక్త్వాప్రత్యయస్యభావార్థ

ఉ.— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి సేయం దేవతేమా స్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ ॥ 3

త్వాత్ పశ్చాద్దనం భుక్తే దేవద [illegible] పశ్చాద్దనో భజ్యతే దేవదత్తేనే, [illegible] ఇతి [illegible] స్థానం [illegible] గుణప్రధానభావః [illegible] శరీరధారణం [illegible] నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యర్థః [illegible] జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య [illegible] ఇతి [illegible] నామరూపే వ్యాకరవాణీ [illegible] తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి [illegible] ఇత్యర్థః [illegible] సమర్థం [illegible]

శం.— సైవం తిస్రో దేవతా [illegible] వ్యాకృతే నామరూపే వ్యాకరవాణీతీక్షిత్వా తాసాం చ - తిసౄణాం దేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీతి [illegible] అన్నం [illegible] సైవమేవ త్రివృత్కరణం స్యాత్ - [illegible] యథా [illegible] ఇతి [illegible] సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ - యథోక్తేనైవ జీవేన [illegible] దేవతానాం [illegible] జ్ఞాప్యమేవ నామరూపే వ్యాకరోదిత్యాది, [illegible]

ఆ.— వ్యాకరవాణీత్యుక్తం [illegible] తాసామిత్యాదివాక్యం [illegible] (సైవమిత్యాదినా) [illegible] కథం పునరిదం త్రివృత్కరణమిత్యాశఙ్క్య [illegible] త్రివృత్కరణం [illegible] ([illegible]) గుణప్రధానభావేన [illegible] (అన్నథా) [illegible] ([illegible]) గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణం [illegible] గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణమేష్టవ్యమిత్యాహ (ఏవంహి) [illegible] ప్రత్యయలాభో [illegible] ([illegible]) నేయమిత్యాదివాక్యార్థం (ఏవమిత్యాదినా) 3

రం.— (తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి) అత్ర సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాదితి సూత్రే [illegible] ఏషాం తేజోఽబన్నానాం [illegible] సమష్టానాం [illegible] త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీతి [illegible] అత్ర [illegible] నామరూపాణాం [illegible] పూర్వం [illegible] దేవాదవిచిత్రసృష్టిం [illegible] కరవాణీ ఇత్యుక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర [illegible] నేయం దేవతైక్షతేత్యేతత్పూర్వేణ సంబన్ధః. ఏవమీక్షిత్వా పరదేవతా యథాసఙ్కల్పమకరోదిత్యాహ (సేయం దేవతేమా స్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్) అత్ర త్రివృత్కరణాధీనత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్యార్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమో బాధ్యతే. తత్ర తేజోఽబన్నదేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కృత్వా నామ

తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోద్యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— యదగ్నే రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౧

రూపవ్యాకరణమకరోదిత్యర్థః. అత్ర వ్యాపకస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ అప్యఖిలసర్వవస్తు ప్రవేశస్య సద్భావాసత్త్వేఽపి స్వశరీరభూతజీవేనానుప్రవేశస్యాపూర్వత్వాభావాత్ జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదిత్యస్య నానుపపత్తిః. చారస్య రాజశరీరత్వాభావాన్న చారేణానుప్రవిశ్యేతి వాక్యసామ్యం చేతి ద్రష్టవ్యం. (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) దేవతాఽధిష్ఠితానాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్ప్రకారం మే నిగదతశ్శృణ్విత్యర్థః. వ్యాసార్యైరాసన్నమయాధికరణే * అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర నామరూపవ్యాకరణస్యానుప్రవేశపూర్వకత్వమవగమ్యతే. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్రానుప్రవేశస్య సృష్టిపూర్వకత్వం గమ్యతే. తస్మాత్సమానకర్తృకత్వమేవవివక్షితం- న పౌర్వాపర్యమపి. అత ఏవ హి * స స్వత్వష్టా విదధద్రూపమేతీతి సృష్ట్యనుప్రవేశయోస్సమానకాలికత్వమేవ ప్రతీయతే. అథవా- * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యస్య సృష్ట్యనన్తరత్వేన శ్రూయమాణానుప్రవేశః స్థిత్యర్థోఽన్యపి వేత్యుక్తం. వ్యాపకస్యాపి పరమాత్మనో నర్యామివిగ్రహద్వారాఽనుప్రవేశ ఉపపద్యత ఇతి కేచిత్. జీవద్వారైవానుప్రవేశోఽన స్వత ఇతి కేచిత్. ప్రతివస్తుత ద్వస్తుమాత్రపూర్ణపరమాత్మకార్యత్వాత్ తత్ర ప్రవిష్ట ఇవేత్యుక్తిరితి కేచిత్.. ౩-౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాసాంచ-దేవతానాం గుణప్రధానభావేన త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్- కృతవతీ దేవతా. తిష్ఠతు తావద్దేవతాదిపిణ్డానాం నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతానాం తేజోఽబన్నమయత్వేన త్రిధాత్వం. యథా తు ఖలు బహిరిమాః పిణ్డేభ్యస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తన్మే-మమ నిగదతో విజానీహి-విస్పష్టమవధారయోదాహరణతః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సఙ్క్షేపేణ త్రివృత్కరణం ప్రతిజ్ఞాయోదాహరణతః స్ఫుటీకర్తుమారభమాణో దేహే త్రివృత్కరణస్యాగ్రే స్ఫుటీకర్తవ్యత్వాద్దేహాతిరిక్తేషు ప్రథమం తదుదాహర్తుముపక్రమతే (తిష్ఠతు తావదితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డ భాష్యటీకా.

శం.— యత్తద్దేవతానాం త్రివృత్కరణముక్తం- తస్యైవోదాహరణముచ్యతే. ఉదాహరణం నామ-ఏకదేశప్రసిద్ధ్యాశేషప్రసిద్ధ్యర్థముదాహ్రియత ఇతి. తదేతదాహ- యదగ్నేః - త్రివృత్కృతస్య రోహితం రూపం ప్రసిద్ధం లోకే- తదత్రివృత్కృతస్య తేజసో రూపమితి విద్ధి. తథా చ - యచ్ఛుక్లం రూపమగ్నేరేవ - తదపాం- అత్రివృత్కృతానాం. యత్కృష్ణం తస్యైవాగ్నేరూపం-తదన్నస్య - పృథివ్యా అత్రివృత్కృతాయా ఇతి విద్ధి. తత్రైవం సతి రూపత్రయవ్యతిరేకేణాగ్నిరితి యన్మన్యసే త్వం- తస్యాగ్నేరగ్నిత్వమిదానీమపాగాత్ - అపగతం. ప్రాగ్రూపత్రయవివేకవిజ్ఞానాద్యాఽగ్నిబుద్ధిరాసీత్-తేన సాగ్నిబుద్ధిరపగతాఽగ్నిశబ్దశ్చేత్యర్థః. యథా దృశ్యమానరక్తోపధానసంయుక్తః స్ఫటికో గృహ్యమాణః పద్మరాగోఽయమితి శబ్దబుద్ధ్యోః ప్రయోజకో భవతి ప్రాగుపధానస్ఫటికయోర్వివేకవిజ్ఞానాత్- తద్వివేకవిజ్ఞానే తు పద్మరాగశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే తద్వివేకవిజ్ఞాతుః- తద్వత్. నను కిమత్ర బుద్ధిశబ్దకల్పనయా క్రియతే- ప్రాగ్రూపత్రయవివేకకరణాదగ్నిరేవాసీత్, తదగ్నేరగ్నిత్వం రోహితాదిరూపవివేకకరణాదపాగాదితి యుక్తం- యథా తన్తుపకర్షణే పటాభావః. నైవం - బుద్ధిశబ్దమాత్రమేవ హ్యగ్నిః. యత ఆహ - వాచారమ్భణమగ్నిర్నామ వికారో నామధేయం-నామమాత్రమిత్యర్థః. అతోఽగ్నిబుద్ధిరపి మృషైవ. తర్హి కిం తత్ర సత్యం. త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. నాణుమాత్రమపి రూపత్రయవ్యతిరేకేణ సత్యమస్తీత్యవధారణార్థః. ౧

ఆ.— కథముదాహరణతోఽవధారణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (యత్తదితి) ఉదాహరణశబ్దం వ్యుత్పాదయతి (ఉదాహరణం నామేతి) తత్రైవ శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) అత్రివృత్కృతానాం - రూపమితి విద్ధీతి సమ్బన్ధః. తత్ర- అగ్నేరూపత్రయమేవ పూర్వోక్తరీత్యా పృథక్కృతే సతీతి యావత్. ఇదానీం - వివేకదశాయామిత్యర్థః. అక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (ప్రాగితి) రూపత్రయవివేకాత్ప్రాగవస్థాయామగ్నిశబ్దబుద్ధీ, తద్వివేకాదూర్ధ్వం తన్నివృత్తి, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) అగ్నివిషయే శ్రుతం హిత్వాఽధికకల్పనాయాం నాస్తి నిబన్ధనమితి శఙ్కతే (నన్వితి) రోహితాదిరూపత్రయవివేకే సత్యగ్నేరగ్నిత్వమపగచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) శబ్దబుద్ధిపక్షేఽపి న శ్రుతత్యాగోఽస్తీతి పరిహరతి (నైవమితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనానన్తరవాక్యముదాయ వ్యాచష్టే (యత ఇతి) అగ్నేర్నామమాత్రత్వమతశ్శబ్దార్థః. ౧

ఉ.— యదాదిత్యస్య రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదాదిత్యాదాదిత్యత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౨

యచ్చన్ద్రమసో రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాచ్చన్ద్రాచ్చన్ద్రత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౩

యద్విద్యుతో రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాద్విద్యుతో విద్యుత్త్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౪

ర.— (యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం) అగ్నేర్యద్రోహితం రూపం-స్వరూపం. రోహితో భాగో దృశ్యతే-తత్త్రివృత్కృతస్య తేజసః స్వరూపం. (యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి) అపాం అన్నస్యేత్యత్రాపి రూపమిత్యనువర్తతే. యది త్వగ్నేః పూర్వమగ్నేరిత్యనువర్తతే స్పష్టోఽర్థః అగ్నేస్తేజోఽబన్నసముదాయరూపత్వే యావత్తేజోఽబన్నావస్థానమగ్నిరూపేణోపలమ్భః ప్రాప్నోతీత్యత్రాహ (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం) తేష్వేవ తేజోఽబన్నేషు అగ్న్యాద్యవస్థానాశకసామగ్రీసన్నిధానే అగ్నిత్వావస్థా అపేతా భవతి, అవస్థాన్తరం ప్రాదుర్భవతి. (వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం) అతస్తేజోఽబన్నైరేవాగ్నిత్వాద్యవస్థాలక్షణో వికారోఽగ్న్యాదినామధేయం చ వాక్పూర్వకవ్యవహారసిద్ధయే తేజోఽబన్నైరేవ స్పృశ్యతే. అతస్తేజోఽబన్నస్వరూపాణ్యేవాగ్నిరితి సత్యమిత్యర్థః. ౧

శం. తథా- యదాదిత్యస్య, యచ్చన్ద్రమసో, యద్విద్యుత, ఇత్యాది- సమానం. నను * యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీత్యుక్త్వా తేజస ఏవ చతుర్భిరప్యుదాహరణైరగ్న్యాదిభిస్త్రివృత్కరణం దర్శితం - నాబన్నయోరుదాహరణం దర్శితం త్రివృత్కరణే. నైష దోషః- అబన్నవిషయాణ్యప్యుదాహరణాన్యేవమేవ చ ద్రష్టవ్యానీతి మన్యతే శ్రుతిః. తేజస ఉదాహరణముపలక్షణార్థం. రూపవత్త్వాత్ స్పష్టార్థత్వోపపత్తేశ్చ. గన్ధరసయోరనుదాహరణం త్రయాణామసమ్భవాత్. న హి గన్ధరసౌ తేజసి స్తః. స్పర్శశబ్దయోరనుదాహరణం విభాగేన దర్శయితుమశక్యత్వాత్. యది సర్వం జగత్త్రివృత్కృతమిత్యగ్న్యాదివత్- త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం - అగ్నేరగ్నిత్వవదపాగాజ్జగతో జగత్త్వం. తథాన్నస్యాప్యప్శుఙ్గత్వాదాప ఇత్యేవ సత్యం - వాచారమ్భణమాత్రమన్నం. తథాఽపామపి తేజశ్శుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వే తేజ ఇత్యేవ సత్యం. తేజసోఽపి సచ్ఛుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం- సదిత్యేవ సత్యమిత్యేషోఽర్థో వివక్షితః. నను వాయ్వన్తరిక్షే త్వత్రివృత్కృతే తేజఃప్రభృతిష్వనన్తర్భూతత్వాదవశిష్యేతే, ఏవం గన్ధరసశబ్దస్పర్శాశ్చావశిష్టా, ఇతి కథం సతా విజ్ఞానేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవేత్. తద్విజ్ఞానే వా ప్రకారాన్తరం వాచ్యం. నైష దోషః-రూపవద్ద్రవ్యే సర్వస్య దర్శనాత్. కథం. తేజసి తావద్రూపవతి శబ్దస్పర్శయోరప్యుపలమ్భాద్వాయ్వన్తరిక్షయోస్తత్ర స్పర్శశబ్దగుణవతోః సద్భావోఽనుమీయతే. తథాఽబన్నయో రూపవతో రసగన్ధాన్తర్భావ ఇతి రూపవతాం త్రయాణాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రదర్శనేన సర్వం తదన్తర్భూతం- సద్వికారత్వాత్ త్రీణ్యేవ రూపాణీతి జ్ఞాతం మన్యతే శ్రుతిః. న హి మూర్తం రూపవద్ద్రవ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ వాయ్వాకాశయోస్తద్గుణయోర్గన్ధరసయోర్వా గ్రహణమస్తి. అథవా- రూపవతామపి త్రివృత్కరణం ప్రదర్శనార్థమేవ మన్యతే శ్రుతిః. యథా తు త్రివృత్కృతే త్రీణ్యేవ రూపాణీత్యేవ సత్యం- తథా పఞ్చీకరణేఽపి సమానో న్యాయ ఇతి. అతస్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్ సతో విజ్ఞానేన సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ -సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి సిద్ధమేవ భవతి. తదేకస్మిన్ సతి జ్ఞాతే సర్వమిదం జ్ఞాతం భవతీతి సూక్తం. ౨- ౩- ౪

ఆ.— ప్రక్రమపర్యాలోచనాయాముదాహరణే న్యూనత్వమస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) యద్వా వ్రీహ్యాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్య,. యద్వ్రీహియవాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యే, త్యుదాహరణసమ్భవాన్న న్యూనతేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తర్హి తేజోవిషయమప్యుదాహరణమూహనీయం- కిమిత్యుదాహృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజస ఇతి) యది క్వచిదపి నోదాహరణముచ్యతే- నోపలక్షణమేవ సిధ్యేత్. అతస్త్రయాణాం రూపవత్త్వేన యథోక్తరూపవిభాగస్య తేషు స్ఫుటత్వసమ్భవాత్తైజసోపలక్షణప్రదర్శనమన్నాదివిషయోదాహరణోపలక్షణార్థం. తేనోపేక్షితమిత్యర్థః. అబన్నయోరపి త్రివృత్కరణముపలక్షితం చేత్- తర్హి తత్ర రసగన్ధయోస్త్రివృత్కరణముదాహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గన్ధరసయోరితి) యథా యదబన్నయోర్వ్యాప్తం రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యేతి శక్యతే రూపం వివేక్తుం-న తథాఽముకో రసో గన్ధో వా తేజసోఽపామగ్నేశ్చాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యమిత్యనుదాహరణం తయోరిత్యర్థః. నను త్రివృత్కరణాత్త్రిష్వపి రూపవద్గన్ధరసౌ సమ్భావితౌ- తత్కథం తయోస్త్రయాణామసమ్భవోక్తిః- తత్రాహ (న హీతి) సమ్భావితావపి తౌ త్రిషు వివేక్తుమశక్యావిత్యనుదాహరణీయావిత్యర్థః. తర్హి సర్వేషు భూతేషు సమ్భావితయోః స్పర్శశబ్దయోరుదాహరణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పర్శశబ్దయోరితి) యథా లోహితాదిరూపత్రయం త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం- న తథా శబ్దత్రయం స్పర్శత్రయం చ త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం. న ఖల్వేకత్రోష్ణశీతానుష్ణాశీతత్రయం దృశ్యతే, నాపి ఖరమధురమధ్యమశబ్దత్రయమేకత్రోపలబ్ధమిత్యర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే ఫలితమాహ (యదీతి) యథాఽగ్న్యాది త్రివృత్కృతం-త[illegible] సర్వమేవ జగద్యది త్రివృత్కృతమిత్యఙ్గీకృతం- తదాఽగ్నేరగ్నిత్వవజ్జగతో జగత్త్వమపగతం- త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమితి యోజనా. తథాపి కథం సన్మాత్రపరిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా నన నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమ
మతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః॥ ౫

యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః యదు శుక్లమివాభూదిత్యపాం
రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః యదు కృష్ణమివాభూదిత్యన్నస్య రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః॥ ౬

(తథేతి) రూపత్రయవ్యతిరేకేణ జగతోఽభావవత్కృష్ణస్యాపి రూపస్య పృథివీశబ్దితస్య శుక్లరూపమాత్ర జలకార్యత్వాత్తదతిరేకేణాసత్త్వం. పృథివీవదపామపి శుక్లరూపమాత్రాణాం లోహితరూపమాత్ర తేజోవికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావః. తస్యాపి సత్కార్యత్వాత్తతో భేదేనాసత్త్వం. సన్మాత్రమేవ పరిశిష్టమిత్యేతత్త్రివృత్కరణప్రకరణే వివక్షితమిత్యర్థః. త్రివృత్కరణపక్షే నైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సిధ్యతి- పరిశిష్టవిజ్ఞేయసద్భావాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఇతిపదం కథమిత్యాదినా సమ్బధ్యతే. గన్ధాదయశ్చ శబ్దాన్తా గుణాః గుణిష్వన్తర్భూతాస్సన్తీతి న సద్విజ్ఞానేన తద్విజ్ఞానోపపత్తిరిత్యాహ (గన్ధేతి) తద్విజ్ఞానం - సద్విజ్ఞానేన వాయ్వాదివిజ్ఞానం. తత్ప్రకారాన్తరం- తత్కార్యత్వాదతిరిక్తమితియావత్. ఆకాశాదేస్త్రిష్వేవాన్తర్భావసమ్భవాన్న పరిశిష్టం విజ్ఞేయమస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం తేజోఽబన్నేషు సర్వస్యాకాశాదేర్దర్శనమిత్యాహ (కథమితి) తత్ర శబ్దస్పర్శయోరాకాశవాయ్వోశ్చ భూతత్రయే ప్రత్యక్షేణ మానాభ్యాముపలబ్ధిం దర్శయతి (తేజసీతి) తేజోగ్రహణమబన్నయోరుపలక్షణం- తత్రాపి స్పర్శాద్యుపలబ్ధేరవిశేషాత్. యత్తు గన్ధాదిజ్ఞేయాన్తరమితి - తత్రాహ (తథేతి) భూతత్రయే స్పర్శాద్యన్తర్భావవదితి యావత్. త్రిష్వేవాన్తర్భావే ఫలితమాహ (రూపవతామితి) భూతత్రయే రూపవత్త్వాకాశాదేరన్తర్భావం వ్యతిరేకద్వారా సమర్థయతే (నహీతి) అన్తర్భావోక్తిప్రయాసం పరిహర్తుం పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రదర్శనార్థం - పఞ్చీకరణస్యేతి శేషః. కథం పఞ్చీకరణే సన్మాత్రపరిశేషసిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) యదా పఞ్చాపి భూతాని ప్రత్యేకం ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం చతుర్ధా కృత్వా స్వభాగాతిరిక్తేషు పూర్వేషు భాగేష్వేకైకశో నిక్షిప్యన్తే - తదా పఞ్చీకరణం శ్రుత్యుపలక్షితం లభ్యతే. తత్రాపి పఞ్చానాం భాగానాం పృథక్కరణే పఞ్చైవ తన్మాత్రాణ్యవశిష్యన్తే. తాన్యపి పృథివ్యాదీన్యబాదికార్యత్వాత్తత్కారణవ్యతిరేకేణ న సిద్ధ్యన్తీతి త్రివృత్కరణవత్పఞ్చీకరణేపి న్యాయసామ్యాత్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తేన విజ్ఞాతేన తదపి విజ్ఞాతమేవ స్యాత్. సన్మాత్రం తు పరమార్థసత్యం పరిశిష్టం భవతీత్యర్థః ఉక్తన్యాయేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపసంహరతి (తదేకస్మిన్నితి) ౬-౪-౪

రం.— (యదాదిత్యస్య రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬-౪-౪

శం.— ఏతద్విద్వాంసః- విదితవన్తః పూర్వే- అతిక్రాన్తాః మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఆహుర్హ స్మ వై - కిల. కిము క్తవన్త ఇతి. ఆహ- నన- అస్మాకం కులేఽద్య- ఇదానీం యథోక్తవిజ్ఞానవతాం. కశ్చన- కశ్చిదప్యశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతి - నోదాహరిష్యతి. సర్వం విజ్ఞాతమేవాస్మత్కులీనానాం - సద్విజ్ఞానవత్త్వాదిత్యభిప్రాయః. తే పునః కథం సర్వం విజ్ఞాతవన్త ఇతి. ఆహ- ఏభ్యః- త్రిభ్యో రోహితాదిరూపేభ్యస్త్రివృత్కృతేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమప్యన్యచ్ఛిష్టమేవమేవేతి విదాఞ్చక్రుః - విజ్ఞాతవన్తో యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వజ్ఞా ఏవ సద్విజ్ఞానాత్త ఆహురిత్యర్థః. అథవా (ఏభ్యో విదాఞ్చక్రురితి) అగ్న్యాదిభ్యో దృష్టాన్తేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమన్యద్విదాఞ్చక్రురిత్యేతత్. ౫

ఆ.— త్రివృత్కరణపక్షేప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపపాద్య త్రివృత్కరణముదాహరణాన్తరేణ దర్శయితుమారభతే (ఏతదితి) త్రివృత్కరణమితి యావత్. తే పునరితి- త్రివృత్కరణవిజ్ఞానవన్తో నిర్దిశ్యన్తే. ౫

రం.— (ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః) ఉపాదానాదుపాదేయం నభిద్యత ఇత్యేతత్స్వరూపజ్ఞాః మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః పూర్వే సర్వవేదపారగాః వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తవన్త ఇత్యర్థః. ఉలట్స్మ ఇతి స్మయోగాత్ భూతార్థే హ్యాహురితి లడుపపత్తిః. (న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః) తేజోఽబన్నాన్యేవజ్ఞాత్వా నః- అస్మాకం ఏభ్యః - తేజోఽబన్నేభ్యోఽతిరిక్తమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం కోపి నోదాహర్తుం శక్నోతీతి తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ సర్వం జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కథం. యదన్యద్రూపేణ సన్దిహ్యమానే కపోతాదిరూపే రోహితమివ యద్గృహ్యమాణమభూత్తేషాం పూర్వేషాం బ్రహ్మవిదాం- తత్తేజసో రూపమితి విదాఞ్చక్రుః. తథా- యచ్ఛుక్లమివాభూద్గృహ్యమాణం- తదపాం. యత్కృష్ణమివ గృహ్యమాణం- తదన్నస్యేతి విదాఞ్చక్రుః. ౬

ఆ.— వేదనప్రకారమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) అన్యత్ - అగ్న్యాదిభ్యస్సకాశాదితి శేషః. యదనేకరూపత్వాత్ కపోతాదిరూపేణ సన్దిహ్యమానమేతద్దృశ్యతే- తస్మిన్కపోతాదిస్వరూపే యత్కించిద్రోహితమివ రూపం గృహ్యమాణం పూర్వేషామాసీత్ - తత్తైజసం రూపమితి తే విదితవన్త ఇతి యోజనా. ౬

రం.— సర్వస్యాపి తత్రాన్తర్భావమేవ ప్రదర్శయతి (యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రురిత్యాది) రోహితశుక్లకృష్ణత్వేనభాసమానం తేజోఽబన్నాత్మకమేవేతి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాగ్ం సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుర్యథా ను ఖలు
సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాగ్ం
సం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః॥ ౧

శం.— యదు అవిజ్ఞాతమివ- విశేషతోఽగృహ్యమాణమభూత్- తదప్యేతాసామేవ - తిసృణాం దేవతానాం సమాసః- సముదాయ ఇతి విదాఞ్చక్రుః. ఏవం తావద్బాహ్యం వస్త్వగ్న్యాదివద్విజ్ఞాతం. తథేదానీం యథా ను ఖలు సోమ్యేమాః- యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రాప్య - పురుషేణోపయుజ్యమానాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి - తదాధ్యాత్మికం మే విజానీహి నిగదత ఇతి. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అల్పస్తదుర్లక్ష్యం- నామరూపాభ్యాం దుర్జ్ఞానం ద్విసాక్షరం దాగపంపక్ష్యాదీత్యర్థః. అగృహ్యమాణమితి భేదః. యథా ను ఖలు ఇత్యాది వాక్యం వృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి (ఏవం తావదితి) యథా ఖల్వేకైకా దేవతా పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృద్భవతి- తథేదానీం తదాధ్యాత్మికం త్రివృత్కరణం మే విజానీహీతి సమ్బన్ధః ఆధ్యాత్మికం- త్రివృత్కరణమితి శేషః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాం సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుః) ఉక్తవన్తః. యదు- యత్తు క్వచిద్రూపేణాజ్ఞాయమానమభూత్- తదపి పీతమాఞ్జిష్ఠధూసరశోణాదిరూపవత్త్వేన జ్ఞాయమానం రోహితశుక్లకృష్ణతేజోఽబన్నసముదాయాత్మకమేవ- నతు తతోఽతిరిక్తమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ఏవం సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వేన తదభేదం ప్రసాధ్యాధ్యాత్మం మాంసలోహితమజ్జాస్థిలక్షణస్య దేహస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాభేద, మిన్ద్రియమనఃప్రాణానాం చ త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాప్యాయితత్వం, ప్రపఞ్చయితుం ప్రస్తౌతి (యథా ను ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) తేజోఽబన్నాని పురుషేణ భుజ్యమానాని పురుషం ప్రాప్య యథా త్రిధా త్రిధా పరిణమన్తే- తం పరిణామప్రకారం శృణ్విత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇత్యుక్త్వాహ- అన్నమశితం- భుక్తం త్రేధా విధీయతే - జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం త్రిధా విభజ్యతే. కథం. తస్య - అన్నస్య త్రేధా విధీయమానస్య యః స్థవిష్ఠః- స్థూలతమో ధాతుః- స్థూలతమం వస్తు. విభక్తస్య స్థూలోఽంశః. తత్పురీషం భవతి. యో మధ్యమోఽంశః- ధాతురన్నస్య- తద్రసాదిక్రమేణ పరిణమ్య మాంసం భవతి. యోఽణిష్ఠః - అణుతమో ధాతుః స ఊర్ధ్వం హృదయం ప్రాప్య సూక్ష్మాసు హితాఖ్యాసు నాడీష్వనుప్రవిశ్య వాగాదికరణసఙ్ఘాతస్య స్థితిముత్పాదయన్మనో భవతి- మనోరూపేణ విపరిణమన్మనస ఉపచయం కరోతి. తతశ్చాన్నోపచితత్వాన్మనసో భౌతికత్వమేవ- న వైశేషికతన్త్రోక్తలక్షణం నిత్యం నిరవయవం చేతి గృహ్యతే. యదపి మనోఽస్య దైవం చక్షురితి వక్ష్యతి - తదపి న నిత్యత్వాపేక్షయా. కిం తర్హి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాదిసర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాపేక్షయా. యచ్చాన్యేన్ద్రియవిషయాపేక్షయా నిత్యత్వం- తదప్యాపేక్షికమేవేతి వక్ష్యామః. సదేకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః. ౧

ఆ.— కథం త్రేధా విభజ్యమానత్వం, కథం వా తస్య వినియోగ, ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (రసాదీతి) ఆదిశబ్దేన రుధిరాదిగ్రృహ్యతే. తస్య కర్మఫలస్య నాడీవర్గో భోక్తా హితాఖ్యా నాడ్యః. తాస్వితి యావత్. కథమన్నోపయోగాత్పరిగేవమనసస్సిద్ధత్వాత్ తన్మనో భవతీత్యుచ్యతే - తత్రాహ (మనోరూపేణేతి) మనసోఽన్నోపచితత్వవచనాద్వైశేషికపరిభాషాపి దూషితా వేదితవ్యేత్యాహ (అతశ్చేతి) మనసో దైవత్వవిశేషణాన్నిత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం తర్హీతి) తర్హి చక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యాదస్తి తదపేక్షయా నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) యద్వా- చక్షురాదిష్వసత్స్వపి మనసస్సత్త్వోపలమ్భాత్తదపేక్షయా తస్య నిత్యత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆత్మవన్మనోఽపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సదితి) ౧

రం.— (అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే) అశితం- పురుషేణ భుక్తం జాఠరాగ్నినా పచ్యమానమన్నం స్థవిష్ఠమధ్యమాణిష్ఠరూపేణ త్రేధా విభక్తం భవతి. (తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః) స్థూలాంశః పురీషతామాపద్యతే. మధ్యమాంశస్తు మాంసతాం. అణిష్ఠాంశస్తు మనస ఆప్యాయకతామాపద్యతే. మనసః ఆహఙ్కారికత్వేన అన్నవికారత్వాభావాదితి భావః. ౧

ఉ.— ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః॥ ౨

తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్॥ ౩

అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— తథా- ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే. తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తన్మూత్రం భవతి. యో మధ్యమః- తల్లోహితం భవతి. యోఽణిష్ఠః- స ప్రాణో భవతి. వక్ష్యతి హి. *ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి ౨

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య త్రైవిధ్యముక్త్వా పీతానామపామపి త్రైవిధ్యమాహ (తథేతి) ౨

ర.— (ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యాది) (యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః) అపాం సూక్ష్మాంశః ప్రాణాప్యాయకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథా- తేజోఽశితం- తైలఘృతాది భక్షితం త్రేధా విధీయతే. తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తదస్థి భవతి. యో మధ్యమః- స మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహః. యోఽణిష్ఠః- సా వాక్. తైలఘృతాదిభక్షణాద్ధి వాగ్విశదా భాషణే సమర్థా భవతీతి ప్రసిద్ధం లోకే. ౩

ఆ.— కథం తేజసః - అగ్న్యాదేరశనమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తైలేతి) మజ్జాశబ్దార్థమాహ (అస్థీతి) యోఽణిష్ఠస్సా వాగిత్యుక్తం వ్యాకరోతి (తైలఘృతాదీతి) ౩

ర.— (తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠస్సా వాక్) తైలఘృతాదికం తేజశ్శబ్దేనోచ్యతే. మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్నేహో ధాతువిశేషః. ఘృతతైలాదేః పీతస్య సూక్ష్మాంశో వాగాప్యాయక ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— యత ఏవం- అన్నమయం హి సోమ్య మనః. ఆపోమయః ప్రాణః. తేజోమయీ వాక్. నను కేవలాన్నభక్షిణ ఆఖుప్రభృతయో వాగ్మినః ప్రాణవన్తశ్చ. తథా- అమ్మాత్రభక్ష్యాస్సాముద్రా మీనమకరప్రభృతయో మనస్వినో వాగ్మినః. తథా- స్నేహపానామపి ప్రాణవత్త్వం మనస్విత్వం చానుమేయం. యది సన్తి- తత్ర కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాద్యుచ్యతే. నైష దోషః- సర్వస్య త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్సర్వత్ర సర్వోపపత్తేః. న హ్యత్రివృత్కృతమన్నమశ్నాతి కశ్చిత్, ఆపో వా అత్రివృత్కృతాః పీయన్తే, తేజో వా అత్రివృత్కృతమశ్నాతి కశ్చిత్, ఇత్యన్నాదానామాఖుప్రభృతీనాం వాగ్మిత్వం ప్రాణవత్త్వం చేత్యాద్యవిరుద్ధం. ఇత్యేవం ప్రత్యాయితశ్శ్వేతకేతురాహ- భూయ ఏవ- పునరేవ మా- మాం భగవాన్ *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది విజ్ఞాపయతు- దృష్టాన్తేనావగమయతు. నాద్యాపి మమాస్మిన్నర్థే సమ్యఙ్నిశ్చయో జాతః. యస్మాత్తేజోఽబన్నమయత్వేనావిశిష్టే దేహ ఏకస్మిన్నుపయుజ్యమానాన్యబన్నస్నేహభక్ష్యాణి జానాన్యణిష్ఠధాతురూపేణ మనః ప్రాణవాచ ఉపచిన్వన్తి స్వజాత్యనతిక్రమేణేతి దుర్విజ్ఞేయమిత్యభిప్రాయః - అతో భూయ ఏవేత్యాద్యాహ. తమేవముక్తవన్తం తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య, పీతానామపాం, అశితస్య తైలాదేశ్చ యేఽణిష్ఠా ధాతవః- తే మనోవాక్ప్రాణా ఇత్యేవం యతస్సిద్ధం - అత స్తేషామన్నాదిమయత్వం యుక్తమిత్యాహ (యత ఇతి) తేషామన్నాదిమయత్వం వ్యతిరేకాసిద్ధ్యా శఙ్కిత్వాక్షిపతి (నన్వితి) ఆఖుప్రముఖానాం స్ఫుటోదపానాద్యనుపలమ్భేఽపి యత్తేషాం భక్ష్యం- తత్త్రివోదకాద్యన్తర్భావసమ్భవాత్ప్రాణాదేరమ్మయత్వాద్యుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సర్వస్యాన్నాదేస్త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్, తస్య సర్వస్యైవ భక్ష్యస్య భూతత్రయాత్మత్వసమ్భవాత్, దేకైకం భక్షయతోఽపి సర్వభక్షకత్వోపపత్తేర్మన ఆదేరన్నాదిమయత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (న హీత్యాదినా) ఉక్తరీత్యా మన ఆదేరన్నాదిమయత్వప్రత్యాయనద్వారా ప్రాణాద్యాసన్మాత్రపరిశేషే ప్రత్యాయితే సతి శ్వేతకేతుశ్చోదయతీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) సర్వేషాం సన్నిధానావిశేషే అన్నస్యైవాణిష్ఠాంశో మన ఏవోపచినోతి - న ప్రాణమితి నిశ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (నాద్యాపీతి) పార్థివమేవోపచినోతీతి విశేషమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఏకస్మిన్నుదరే ప్రవిష్టానామన్నాదీనాం మిశ్రీభూతత్వాన్మనసశ్చ సర్వభూతగుణవ్యఞ్జకత్వేన సర్వభూతారబ్ధత్వాత్పార్థివత్వాసిద్ధేర్దుర్జ్ఞానో విశేష ఇత్యర్థః. యస్మాదేవమభిప్రాయశ్శ్వేతకేతోః- అత ఇతి యోజనా. మన ఆదేరన్నాదిమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తమేవమితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి॥ ౨

అపాం సోమ్య పీయమానానాం యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణో భవతి॥ ౩

తేజసస్సోమ్యాశ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి॥ ౪

అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

రం.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి) ఉక్తరీత్యా మనః ప్రాణవాచాం క్రమాదన్నజలతేజస్సం[illegible] మనో౽న్నమయం- ప్రాణో౽మ్మయః- [illegible] ప్రాణవత్త్వదర్శనాత్, [illegible] అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగ్[illegible] సర్వస్యాస్య [illegible] అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగ్[illegible] (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) భూయః- పునరపి [illegible] (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) [illegible] ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యథైతదుపపద్యతే - [illegible] దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యో౽ణిమా - అణుభావః, స ఊర్ధ్వస్స ముదీషతి- సమ్భూయోర్ధ్వం నవనీతభావేన గచ్ఛతి. తత్సర్పిర్భవతి. ౧

ఆ.— [illegible] (దధ్న ఇతి) ౧

రం.— (దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి) హే సోమ్య! మథ్యమానస్య దధ్నః [illegible] అణీయానంశో యథా సర్పిర్భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యథా౽యం దృష్టాన్తః - ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్య - ఓదనాదేరశ్యమానస్య - భుజ్యమానస్యౌదర్యేణాగ్నినా వాయుసహితేన ఖజేనేవ మథ్యమానస్య యో౽ణిమా - స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. తన్మనో భవతి - మనో౽వయవైస్సహ సమ్భూయ మన ఉపచయో భవతీత్యేతత్. ౨

ఆ.— దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) [illegible] తేన మథ్యమానస్య [illegible] యథా౽ణిమా- [illegible] కథం తన్మనో భవతీత్యుచ్యతే- ప్రాణ[illegible] (తథాపో౽పయత ఇతి) ౨-౩-౪

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్త[illegible] ఔదర్యేణాగ్నినా పచ్యమానస్యాన్నస్య యో౽ణిమా- అణీయానంశః, స ఊర్ధ్వః [illegible] మనస ఉపచయో భవతీత్యర్థః. సముదీషతి- [illegible] ౨

శం.— తథా- అపాం సోమ్య పీయమానానాం యో౽ణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. స ప్రాణో భవతి. ౩

రం.— (అపాం సోమ్య పీయమానానాం యో౽ణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩-౪

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తేజసో౽శ్యమానస్య యో౽ణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. సా వాగ్భవతి. ౪

శం.— అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇతియుక్తమిత్యభిప్రాయః. అతో౽త్ర [illegible] త్పర్యమేవం - ఘన [illegible] అతో భూయ ఏవ మా భగవాన్ మనసో౽న్నమయత్వం దృష్టాన్తేన విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా, ... ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— షోడశకలస్సోమ్య పురుషః పఞ్చదశాహాని మాఽశీః కామమపః పిబాపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి॥ ౧

స హ పఞ్చదశాహాని నాశాథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇత్యృచస్సోమ్య యజూꣳషి సామానీతి స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి॥ ౨

ఆ.— మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపసంహరతి (అన్నమయꣳహీతి) అతః- భవతి స్వాయత్తీకరణమితి. ఏతత్సర్వముక్తమ్- ప్రాణస్యాపోమయత్వం, వాచస్తేజోమయత్వం, చోచ్యతే. హృదయప్రదేశే ప్రాణాదిసన్నిధానాదిశేషేణ కథం మనస ఏవాన్నమయత్వేనోపచయోఽన్నమయత్వేనాన్యాపి సమాహితమిత్యాహ (మనస్త్వితి) మనసోఽశేషతోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (భూయ ఏవేతి) ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమయꣳహి సోమ్య మన ఇత్యాది) స్పష్టమ్. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) మనసోఽన్నమయత్వేఽయమాశ్చర్యకారణం భవతి- తథా ప్రదర్శయేతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నస్య భుక్తస్య యోఽణిష్ఠో ధాతుః స మనసి శక్తిమధాత్. సాఽన్నోపచితా మనసశ్శక్తిః షోడశధా ప్రవిభజ్య పురుషస్య కలాత్వేన నిర్దిదిక్షితా. తయా మనస్యన్నోపచితయా శక్త్యా షోడశధా ప్రవిభక్తయా సంయుక్తః- తద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో జీవవిశిష్టః పిణ్డః పురుషః షోడశకల ఉచ్యతే యస్యాం సత్యాం ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞాతా సర్వక్రియాసమర్థః పురుషో భవతి, హీయమానాయాం చ యస్యాం సామర్థ్యహానిః. వక్ష్యతి చ * అన్నస్యాపి ద్రష్టేత్యాది. సర్వస్య హి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యం మనఃకృతమేవ - మానసేన హి బలేన సమ్పన్నా బలినో దృశ్యన్తే లోకే. ధ్యానాహారాశ్చ కేచిత్ - అన్నస్య సర్వాత్మకత్వాత్. అతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యమ్. షోడశకలాః యస్య పురుషస్య సోఽయం షోడశకలః పురుషః. ఏతచ్చేత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకాన్యహాని మాఽశీః- అశనం మా కార్షీః. కామం- ఇచ్ఛాతోఽపః పిబ - యస్మాన్న పిబతోఽపస్తే ప్రాణో విచ్ఛేదమాపత్స్యతే. యస్మాదాపోమయః - అబ్వికారః ప్రాణ ఇత్యవోచామ. న హి కార్యం స్వకారణోపష్టమ్భమన్తరేణావిభ్రంశమానం స్థాతుముత్సహతే. ౧

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం మనసోఽన్నరసోపచితత్వం దర్శయితుమన్నరసజనితాంశశక్తిం కలాత్వేన కల్పయతి (అన్నస్యేత్యాదినా) షోడశదినావస్థేదేన షోడశధా కల్పనం ద్రష్టవ్యం. తథాపి పురుషస్య కథం షోడశకలత్వం- అత ఆహ (తయేతి) తామేవ ప్రకృతామన్నరసకృతామంశశక్తిం నిర్దిశతి (యస్యామితి) తయా సంయుక్తః పురుషః షోడశకల ఇతి శ్వేతకేతుః సమ్పన్నః. అన్నరసజనితమానసశక్తిప్రయుక్తసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యమిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి చేతి) అథ- అన్నస్యాఽఽయీత్యాది. యావదన్నం ప్రాప్తో భవతి- తావదేవాస్య ద్రష్టేత్యాదివ్యవహారస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే లోకానుభవమనుకూలయతి (సర్వస్యేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మానసేనేతి) కించ- కేచిన్మానసేనైవ బలేన ధ్యానాహారా దృశ్యన్తే- తచ్చ ధ్యానమన్నపరమ్పరాపరినిష్పన్నం- అన్నస్యైవ దేహాదిరూపేణ పరిణతత్వాదిత్యాహ (ధ్యానేతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా షోడశకలశబ్దార్థమాహ (అత ఇతి) యతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం - అత స్తదేవ షోడశధా విభజ్య కలా యస్యేతి యోజనా. ఏతత్ప్రత్యక్షేణాన్నకృతం మానసం వీర్యం పరామృశ్యతే. విచ్ఛేత్స్యతే- విచ్ఛేదమాపత్స్యతే యస్మాత్ - తస్మాదపః పిబేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపాం పానపరిత్యాగే ప్రాణవిచ్ఛేదే కారణమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణస్యాబ్మయత్వే నిమిత్తమపాం పరిత్యాగే తస్యోచ్ఛేదః - తత్రాహ (న హీతి) ౧-౨

రం.— (షోడశకలస్సోమ్య పురుషః) షోడశాంశయుక్తమన ఆదికలాయుక్తః పురుషః. తచ్ఛ మనస ఆదేష్షోడశాంశః ప్రత్యహం భుజ్యమానైరన్నాదిభిరాప్యాయితో భవతి. (పఞ్చదశాహాని మాఽశీః) తత్ర పఞ్చదశాహాని మా భుఙ్క్ష్వ. (కామమపః పిబ) యథేష్టం జలం పిబ. (ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి) జలపానే ప్రాణవిచ్ఛేదో న భవతి- జలమయత్వాత్ప్రాణస్యేత్యాచార్య ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స హ ఏవం శ్రుత్వా మనసోఽన్నమయత్వం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ పఞ్చదశాహాని నాశ- అశనం న కృతవాన్. అథ- షోడశేఽహని హైనం- పితరముపససాద- ఉపగతవాన్. ఉపగమ్య చోవాచ- కిం బ్రవీమి భో ఇతి. ఇతర ఆహ - ఋచస్సోమ్య యజూꣳషి సామాన్యధీష్వేతి. ఏవముక్తః పిత్రాహ. న వై మా- మామృగాదీని ప్రతిభాన్తి- మమ మనసి న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. భో- హే భగవన్నితి. ౨

రం.— (స హ పఞ్చదశాహాని నాశ) ఏవం పిత్రోక్తః పుత్రః పఞ్చదశాహాని నాశ- న భుక్తవాన్. (అథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇతి) షోడశేఽహని పితరముపసన్నశ్శిష్యః భగవన్ కిం బ్రవీమీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఋచస్సోమ్య యజూꣳషి సామానీతి) అధీతాన్వేదాన్ పఠేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి) మాం ప్రతి వేదా న ప్రతిభాన్తీతి ఇతరః ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తగ్ం హోవాచ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టస్స్యాత్తేన తతోఽపి న బహు దహేదేవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టా స్యాత్తయైతర్హి వేదాన్నానుభవస్యశానాథ మే విజ్ఞాస్యసీతి॥ ౩

స హాశాథ హైనముపససాద తగ్ం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వగ్ం హ ప్రతిపేదే తగ్ం హోవాచ॥ ౪

§ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తం తృణైరుపసమాధాయ ప్రాజ్వలయేత్తేన తతోఽపి బహు దహేత్॥ ౫

ఏవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టాభూత్సాన్నేనోపసమాహితా ప్రాజ్వాలీత్తయైతర్హి వేదాననుభవస్యన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవముక్తవన్తం పితాహ - శృణు తత్ర కారణం - యేన తే తాని ఋగాదీని న ప్రతిభాన్తీతి. తం హోవాచ. యథా లోకే హే సోమ్య మహతః - మహత్పరిమాణస్యాభ్యాహితస్య - ఉపచితస్యేన్ధనైరగ్నేరేకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః - ఖద్యోతపరిమాణః శాన్తస్య పరిశిష్టః - అవశిష్టస్స్యాత్ - భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - తత్పరిమాణాదీషదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే - తవాన్నోపచితానాం షోడశానాం కలానామేకా కలా - అవయవోఽతిశిష్టా - అవశిష్టా స్యాత్. తయా త్వం ఖద్యోతమాత్రాఙ్గారతుల్యయైతర్హి - ఇదానీం వేదాన్నానుభవసి - న ప్రతిపద్యసే. శ్రుత్వా చ మమ - అథ విజ్ఞాస్యసి. అశాన - భుఙ్క్ష్వ తావత్. ౩

ఆ.— ఋగాద్యప్రతిభానే తత్రోచ్యతే. ఈషదపి న దహేత్ - కుతో బహు దహేదితి యోజనా. ౩-౪-౫

రం.— (తం హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టస్స్యాదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే మహతః ఇన్ధనైరభ్యాహితస్య - ప్రజ్వలితస్యాగ్నేః శాన్తస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టో భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - ఖద్యోతమాత్రపరిమాణాదధికం కిఞ్చిదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే అన్నోపచితానాం షోడశానాం కలానాం మధ్యే ఏకోంఽశోఽవశిష్టః. పఞ్చదశదినేషు పఞ్చదశకలానాం క్షీణత్వాదితి భావః. అతోఽల్పీయసా తేనాంశేనేదానీం వేదాన్న ప్రతిపద్యసే. అశాన - భుఙ్క్ష్వ. తత ఊర్ధ్వం మమ - విజ్ఞాస్యసీత్యర్థః. ౩

శం.— స హ తథైవాశ - భుక్తవాన్. అథ - అనన్తరం హైనం - పితరం హ శుశ్రూషురుపససాద. తం హ - ఉపాగతం పుత్రం యత్కిఞ్చ ఋగాదిషు పప్రచ్ఛ గ్రన్థరూపం - అర్థజాతం చ పితా - స శ్వేతకేతుః సర్వం హ తత్ప్రతిపేదే ఋగాద్యర్థతో గ్రన్థతశ్చ. తం హోవాచ పునః పితా. ౪

రం.— (స హాశాథ హైనముపససాద) ఏవం పిత్రోక్తః సః - శ్వేతకేతుః ఆశ - భుక్తవాన్. అథ - భుక్త్వా పితరముపసన్నః. (తం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వం హ ప్రతిపేదే) తం తదా పితా యద్యత్పృష్టవాన్ - తత్తత్సర్వం సఞ్జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ) పితేతి శేషః. ౪

శం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యేత్యాది) సమానం. ఏకమఙ్గారం శాన్తస్యాగ్నేః ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం. తం తృణైశ్చూర్ణైశ్చోపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్ - వర్ధయేత్. తేన - ఇద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేత్. ౫

రం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టమిత్యాది) యథా మహతో జ్వలితస్య శాన్తస్య వహ్నేరేకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తృణాదిభిరుపసమిధ్య ప్రాజ్వాలయేత్ - ప్రకర్షేణ - సమన్తాద్వర్ధయేత్. తేన చ - ఏవమిద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేదిత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవం సోమ్య తే షోడశానామన్నకలానాం - సామర్థ్యరూపాణామేకా కలాతిశిష్టాభూత్ - అవశిష్టాసీత్. పఞ్చదశాహాన్యభుక్తవత ఏకైకేనాహ్నైకైకా కలా చన్ద్రమస ఇవాపరపక్షే క్షీణా. అతిశిష్టా కలా తవాన్నేన భుక్తేనోపసమాహితా - వర్ధితా, ఉపచితా ప్రాజ్వాలీత్ - దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. ప్రజ్వలితా. వర్ధితేత్యర్థః. ప్రాజ్వాలీదితి పాఠాన్తరం. తదా తేనోపసమాహితా సా ప్రజ్వలితవతీత్యర్థః. తయా - వర్ధితయైతర్హి - ఇదానీం

---

§ ప్రాజ్వాలయేదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నేదానమనుభవసి- ఉపలభసే ఏవం వ్యాఖ్యాతస్య [illegible] (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) [illegible] తథా ఆపోమయః ప్రాణః. [illegible] ఏకమయత్వం మన ఆదీనామన్నాదిమయత్వం [illegible] ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] ఆన్నోపయోగాత్ [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] ([illegible]) ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర ---- ([illegible]) [illegible] ప్రాజ్ఞాలీ [illegible] అతో వేదానిదానీం ప్రతిపద్యసే [illegible] (అన్నమయం హి సోమ్య మన [illegible]) అతోఽన్నమయం మన [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible] అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి [illegible] ప్రవేశవ్యాకరణ [illegible] పరదేవతాయాః [illegible] ప్రసిద్ధత్వాత్, పరమా [illegible] హిరణ్యగర్భ [illegible] నామరూపవ్యాకరణ [illegible]

[illegible] అనేన జీవ [illegible] జీవస్య [illegible] కరణత్వ [illegible] హిరణ్యగర్భ [illegible] జీవ [illegible] నామరూపవ్యాకరణం [illegible] త్రివృత్కరణం [illegible]

[illegible] అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే [illegible] తేజోఽశితం త్రేధా [illegible] అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగ్ [illegible]

[illegible] ఆపోమయః ప్రాణ [illegible] త్రివృత్కరణం [illegible] నానావీర్యాః పృథగ్భూతాః [illegible]

సనేత్యాన్యోన్యసంయోగింపరస్పరసమాశ్రయి ॥ సుహాబాహ్యాని తెషామాభ్యన్తరముత్పాదయన్తితిప్రాతి. అతఏవచ ॥ అనేనైవజీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవాణీతి [illegible] విభృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి [illegible] తేజోబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రదర్శనంచ [illegible] త్రివృత్కరణప్రదర్శనం [illegible] త్రివృత్కరణప్రదర్శనంకృతమిత్యవిరోధః. [illegible] తేజోఽబన్నరూపత్వేన [illegible] తేజోఽబన్నవ్యవహారః కథంస్యాదిత్యత్రాహ- *వైశేష్యాత్తుతద్వాదస్తద్వాదః పృథివ్యం [illegible] భూయస్త్వాత్ పృథివీవ్యవహారః- [illegible] భూయస్త్వేనజలవ్యవహారః [illegible]

[illegible] తద్వాదస్తద్వాదఇతిసూత్రే ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్తిద్యోతనార్థేతి. [illegible] ఉపాదేయముపాదానాదన్యదేవ- ఘటేశరావ [illegible] యతే, మృత్పిణ్డేన [illegible] ఇతికార్యభేదాత్. తథా- ఘటస్యదణ్డచక్రాదికం కారణం, [illegible] కారణభేదాత్. తథా- ఘటస్య [illegible] కార్యం, [illegible] కారభేదాత్. తథా- పూర్వకాలంకారణం, ఉత్తరకాలంకార్యం, [illegible] కాలభేదాత్. [illegible] ఇతిసంఖ్యాభేదాత్. [illegible] కార్యకారణయోః [illegible] ఉపాదేయం. [illegible] ఉచ్యతే- *తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః. [illegible] వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం [illegible] ఆదిశబ్దేన *సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వం [illegible] *ఏకమేవాద్వితీయమి [illegible] త్యాదికం గృహ్యతే. యదిచనైయాయికాదిరీత్యా [illegible] ఉపాదేయముపాదానాదన్యత్స్యాత్- [illegible] కారణగుణ [illegible] కార్యగుణ [illegible] ఉపాదాన [illegible] గురుత్వేన [illegible] గురుత్వద్వైగుణ్యప్రసఙ్గాత్. బుద్ధిశబ్దాదిభేదానాముభయ [illegible] వ్యవస్థోపపత్తేః [illegible] ప్రామాణికత్వాత్.

[illegible] సంయోగవిశేష [illegible] ఏకత్వమేకత్వం [illegible] వాచ్చేదక [illegible] ఆవచ్ఛేదక [illegible] ఏవంకార్యకారణానన్యత్వ [illegible] సంయోగవిశేషా [illegible] ఘటత్వ [illegible] సమవేతోపపత్తేః [illegible] కార్యకారణయోః [illegible] ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధ [illegible] ఉపాదేయ [illegible] *నావస్తుపలబ్ధేః. హిరణ్యకుణ్డలాదికార్యభావేపి [illegible] ప్రత్యభిజ్ఞా [illegible] *సత్త్వాచ్చావరస్య.

అవరస్య- కార్యస్య కారణేతాదాత్మ్యేన సత్త్వాచ్చ [illegible] ఉపాదేయం. *సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి [illegible] కారణతాదాత్మ్యప్రతీతేః ప్రమాణ [illegible] *అసద్వ్యపదేశాన్నేతిచేన్న ధర్మాన్తరేణవాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దాన్తరాచ్చ. *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ *ఇదంవా అగ్రే నైవకించనాసీదిత్యాదిశ్రుతిషు [illegible] ఉపాదేయస్యైక్యం [illegible] నామరూపవిభాగ [illegible] జగతస్సత్త్వం- నామరూపవత్త్వం. అసత్త్వం- నామరూపవిరోధిసూక్ష్మదశాపన్నత్వం. [illegible] *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ [illegible] *ఇదంవా అగ్రే నైవకించనాసీద్యత్ *తదసదేవసన్మనోఽకురుత [illegible] [illegible] ఘటస్యాసత్త్వం [illegible] ఘటత్వావస్థా [illegible] యుక్తేః- *అసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి [illegible] *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ [illegible] *పటవచ్చ. యథాతన్తవ [illegible] పటాదికార్యం [illegible] *యథాచప్రాణాదిః. యథావాయురేకఏవ [illegible] ప్రాణాపానాదినామరూపభేదం [illegible] తథైవ బ్రహ్మైవచిదచిద్వస్తుశరీరకం జగద్రూపేణ [illegible] బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. తథా ప్రథమాధ్యాయే ప్రకృత్యధికరణే- లోకే ఘటకర్తుః కులాలస్యోపాదానత్వాభావన్నాత్ జగత్కర్తుః పరమాత్మనోజగదుపాదానత్వంనసమ్భవతి. కించ- నిష్కలస్య పరిణామిత్వం [illegible] ఉపాదానత్వాసమ్భవాచ్చ బ్రహ్మణోనోపాదానత్వం. అపితు *అస్మాన్మాయీసృజతేవిశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యోమాయయాసన్నిరుద్ధః మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమితి శ్రుతిపశాత్పరిణామసమర్థా ప్రకృతిరేవోపాదానం- ఈశ్వరస్య తుతదధిష్ఠాతృత్వమాత్రమేవేతి ప్రాప్తఉచ్యతే- *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ప్రకృతిశ్చ- ఉపాదానంచ బ్రహ్మైవ. ఇతరథాహి ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాః మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్యచోపరోధప్రసఙ్గాత్. సహ్యుపాదానభూతమృత్పిణ్డజ్ఞానాదివనిమిత్తభూతదణ్డాదిజ్ఞానేనతద్ధా

ఉ.— ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనగ్ స్వపితీత్యాచక్షతే స్వగ్ హ్యపీతో భవతి॥ ౧

ర్యం ఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి. అతఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞయా మృత్పిణ్డదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ బ్రహ్మ జగతో ముపాదానోపాదేయభావప రావసీయతే. నచాస్య గ్రామస్య ప్రధానభూతే చైత్రే దృష్టే సర్వో గ్రామో దృష్ట ఇతి వ్యపదేశవత్ బ్రహ్మణస్సర్వప్రధానతయా తస్మిన్ దృష్టే సర్వం విదితప్రాయమితి ప్రతిజ్ఞోపపద్యత ఇతి వాచ్యం. యది హ్యేకసర్వవిజ్ఞానం ప్రాధాన్యాభిప్రాయం గౌణం స్యాత్ - తదా ప్రధానజ్ఞానేన సర్వమస్యప్రధానమవిదితమపి ఫలతో విదితప్రాయం భవతీత్యస్యార్థస్య లోకసిద్ధత్వేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానానుపపత్తిం పశ్యతః శ్వేతకేతోః * కథం ను భగవస్స ఆదేశ ఇతి ప్రశ్నో న స్యాత్. అభిప్రాయానభిజ్ఞేన కృతేఽపి ప్రశ్నే ప్రాధాన్యాద్వా సాదృశ్యాద్వా సర్వం జ్ఞాతం స్యాదిత్యేవ ప్రతివక్తవ్యం స్యాత్ - నతు * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేతి. అతో బ్రహ్మోపాదానమేవ. * అభిధ్యోపదేశాచ్చ. * సైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి బ్రహ్మణ ఏవ బహు స్యామితి సఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిరుపదిశ్యతే. నహి కులాలాదేరీదృశసఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిస్సమ్భవతి. * సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్. * బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వః బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి హి శ్రూయతే. ఇహ ఉపాదానమపి బ్రహ్మైవ. తస్యోపాదానభూతస్య వృక్షస్యాధారభూతం వనమపి బ్రహ్మైవ. భువనాని ధారయన్నీశ్వరో బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం స్వాత్మానమేవాధ్యతిష్ఠదిత్యర్థః. అతశ్చాధిష్ఠేయముపకరణాదికమపి బ్రహ్మైవేత్యర్థః. * ఆత్మకృతేః. * తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి ఆత్మన ఏవ బహుత్వకరణాత్తస్యైవ నిమిత్తత్వముపాదానత్వంచ. నహి కులాల ఆత్మానం కురుత ఇతి వ్యపదేశోఽస్తి. నను * నిష్కలం నిష్క్రియమితి నిరవయవస్యాపరిణామినః కథం పరిణామిత్వలక్షణముపాదానత్వం స్యాత్. తత్రాహ- * పరిణామాత్. నిర్వికారత్వాద్యవిరోధిపరిణామవిశేషసమ్భవాదిత్యర్థః. అయం భావః- * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమిత్యాదిభిః పరమాత్మనో నిర్వికారత్వంచ ప్రతీయతే, పూర్వోక్తసూత్రోదాహృతశ్రుతిభిః ప్రపఞ్చోపాదానత్వం చ ప్రతీయతే,. ఉభయమపి యథోపపద్యతే - తథోపపాదనీయం. పరమాత్మనశ్చ నిర్వికారత్వం శ్రూయతే. * వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువాం * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదివాక్యేషు ప్రపఞ్చోపాదానతయా పరిణామినీ ప్రకృతిః ప్రతీయతే. తత్ర పరిణమమానప్రకృతిరూపోపాదానావరుద్ధే ప్రపఞ్చే సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ తద్ద్వారా బ్రహ్మ కారణమిత్యవసీయతే. యథా *యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇతి పురోడాశావరుద్ధయాగ్నేర్వ్రీహీణాం కారణత్వం సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ పురోడాశద్వారా పర్యవస్యతి- తద్వత్. నను భవత్వన్యద్వారా కారణత్వనిర్వాహః- వ్యాపారవ్యవధానేఽపి కారణత్వోక్తేః. ఉపాదానత్వం తు నాన్యద్వారా సమ్భవతి- ధాన్యవస్థావత ఏవావస్థాన్తరాపత్తిరూపత్వాదుపాదానత్వస్య. అవస్థాశ్రయత్వమన్యైవ పరమాత్మని కథముపాదానత్వమితి చేన్న- పరమాత్మాశ్రితాయాస్సచ్ఛక్తిభూతాయా అవస్థాశ్రయత్వేన పరమాత్మనోఽప్యవస్థాశ్రయత్వోపపత్తేః. తతశ్చ బ్రహ్మణి సాక్షాద్వికారాభావమాదాయ అపరిణామిత్వనిర్వికారత్వశ్రుతయోఽప్యుపపన్నాః. శక్తిశరీరాదిశబ్దితాయాః ప్రకృతేర్విశిష్టాణత్వాభేదోపచారేణ వా- ప్రకృతిగతావస్థాయాః పరమ్పరయా బ్రహ్మాశ్రితత్వేన వా బ్రహ్మణః పరిణామోపాదానవాదాః. బ్రహ్మోపాదానత్వావలమ్బనాచ్చ *నవిలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. *కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వేత్యాద్యాక్షేపపరిహారా, శ్చోపపన్నాః- * యోనిశ్చ హి గీయతే *యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇతి- యోనిః- ఉపాదానమితి హి బ్రహ్మ గీయతే. యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం *యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యతే. అతశ్చ బ్రహ్మైవ నిమిత్తముపాదానంచేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం — యస్మిన్ మనసి జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా పరా దేవతా ఆదర్శ ఇవ పురుషః ప్రతిబిమ్బేన, జలాదిష్వివ సూర్యాదయః ప్రతిబిమ్బైః,- తన్మనోఽన్నమయం తేజోఽప్మయాభ్యాం వాక్ప్రాణాభ్యాం సఙ్గతమధిగతం- యన్మయో యదాత్మకశ్చ జీవో మననదర్శనశ్రవణాదివ్యవహారాయ కల్పతే. తదుపరమే చ స్వం దేవతారూపమేవ ప్రతిపద్యతే. తదుక్తం శ్రుత్యన్తరే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ *స ధీస్స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి *స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాది * స్వప్నేన శారీరమిత్యాది * ప్రాణ స్యైవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది. తస్యాస్య మనస్స్థస్య మనఆఖ్యాం గతస్య మనఉపశమద్వారేణేన్ద్రియవిషయేభ్యో నివృత్తస్య యస్యాం దేవతాయాం స్వాత్మభూతాయాం యదవస్థానం- తత్పుత్రాయాచిఖ్యాసురుద్దాలకో హ కిలారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం. స్వప్న ఇతి - దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్యాఖ్యా. తస్య మధ్యం- స్వప్నాన్తం. సుషుప్తమిత్యేతత్. అథవా-స్వప్నాన్తం- స్వప్నతత్త్వమిత్యర్థః. తత్రాప్యర్థాత్సుషుప్తమేవ భవతి. స్వమపీతో భవతీతి వచనాత్. నహ్యన్యత్ర సుషుప్తాత్స్వమపీతిం జీవస్యేచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః. తత్ర హ్యాదర్శాపనయనే పురుషప్రతిబిమ్బ ఆదర్శగతో యథా స్వమేవ పురుషమపీతో భవతి- ఏవం మనఆద్యుపరమే చైతన్యప్రతిబిమ్బరూపేణ జీవేనాత్మనా మనసి ప్రవిష్టా నామరూపవ్యాకరణాయ పరా దేవతా- సా స్వమేవాత్మానం ప్రతిపద్యతే జీవరూపతాం మనఆఖ్యాం హిత్వా. అతస్సుషుప్త ఏవ స్వప్నాన్తశబ్దవాచ్య ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర తు సుప్తః స్వప్నాన్ పశ్యతి - తత్స్వప్నం

దర్శనం సుఖదుఃఖసంయుక్తమితి పుణ్యాపుణ్యకార్యం. పుణ్యాపుణ్యయోర్హి సుఖదుఃఖారమ్భకత్వం ప్రసిద్ధం. పుణ్యాపుణ్యయోః [illegible] స్వప్నేఽపి సుఖదుఃఖదర్శనకార్యారమ్భకత్వముపపద్యతే. నాన్యథేత్యతో [illegible] కామకర్మభిః సంసారహేతుభిస్సంయుక్త [illegible]

[illegible]

డ [illegible] (తద్యథేతి) ౧

॥ ౮౦.— ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాం [illegible] ఉపాదేయత్వముక్త్వా [illegible] ఉపాదేయతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రస్తౌతి ([illegible]) స్వప్నాన్తం — సుషుప్తిం శ్రుతిపాదయతి [illegible] ప్రతిజ్ఞా యాహ (యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ) యత్ర — యదా పురుషస్స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషస్స్వపితి [illegible] పురుషస్యాపోఽయదేశయాఽఽహ. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. ఏతత్పురుషః — ఏష పురుషశ్శ్వస్యతి. (సతా సోమ్యతదా సమ్పన్నో భవతి) తదా

తస్మిన్ స్వాపకాలే *సదేవసోమ్యేతి ప్రకృతేన సతా సమ్పన్నో భవతి-*స్వమపీతో భవతి-*స్వమపీతో భవతి)* పద్గతో. సజతో భవతీత్యర్థః. తస్యైవ సతస్స్వమ్ యో సలిలయరూపత్వం స్వపితి నామ సర్వజన-సగుణం పిర్వణోతి (స్వమపీతో భవతి) అత్ర స్వశబ్దస్స్వరూపజీవమాత్రపరః-*సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి స్థాన ప్రమాణేన సచ్ఛబ్దస్వశబ్దయోరేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్. సచ్ఛబ్దస్య చాస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మవిషయత్వాత్ స్వశబ్దోఽపి తత్పర ఏవ. ననుజీవభిన్నత్వాత్ పరమాత్మనః తస్య కథం జీవం ప్రతి స్వత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- *దేవమనుష్యాది నామరూపాభిమాన రాగలోభాద్యనుగుణజ్ఞానప్రసరవజ్జాగరితావస్థ జీవవిశిష్టః పరమాత్మా దేవమనుష్యాదినామరూప రాగద్వేషలోభమోహాద్యుపాధిక బాహ్యభ్యన్తరాకారాభిమాన కాలుష్యరహితజీవశరీరకస్సన్నాత్మస్వరూపేణ ఇత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయాదితి సూత్రే భాష్యే స్వాప్యయాన్వాఖ్యాతత్వాన్నానుపపత్తిః. అత్ర అపిపూర్వస్య ఇణ్ గతౌ ఇత్యస్య సకర్మకత్వాత్ స్వమపీత ఇతి ద్వితీయా. (తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి) హి- యస్మాత్ స్వస్మిన్ లీనో భవతి - తస్మాత్ స్వపితీతి లౌకికా ఆచక్షత ఇత్యర్థః. అత్ర యద్యపి స్వపితి ధాతోర్నిష్పన్నః స్వపితి శబ్దః - నతు స్వశబ్దోపపదాదపీతేః. తథాపి స్వశనాయాదినిర్వచనవదక్షరాదరూపముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర జీవస్య పరమాత్మని లయప్రతిపాదనాత్ బ్రహ్మాదివజ్జీవస్యాపి తదుపాదేయత్వాత్ తద్ద్వారా నేన జ్ఞాతత్వముపపాదితం భవతి. నను *య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే* *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ పురుషశబ్దనిర్దిష్టస్యైవ స్వశబ్దేన పరామర్శవ్యతయా పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రవిశ్రాన్తత్వేన స్వశబ్దస్యాపి తత్పర్యవసితత్వం హానోనితం. నచ పురుషపదస్యాపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వకల్పనం యుక్తం- *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ *తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యుపక్రమోపసంహారయోర్లౌకికప్రసిద్ధ్యనువాదాత్, లౌకికానాం బ్రహ్మణి తత్ప్రసిద్ధ్యభావాత్,* సతి సమ్పద్య న విదుః * సత ఆగమ్య న విదురిత్యుత్తరఖణ్డయోః ప్రతిపాద్యమానస్యాజ్ఞానస్య బ్రహ్మణ్యయోగాచ్చ * పురుషస్స్వపితి నామేతి వాక్యస్థ పురుషశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావే స్వశబ్దస్యాపి న బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సమ్భవతి. కించ- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి వాక్యే సచ్ఛబ్దితే బ్రహ్మణి స్వాపావస్థ జీవవిశిష్టపరమాత్మలయప్రతిపాదనే తత్సు ప్త్యవస్థత్వే నాభ్యుపేతే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి వాక్యేపి పరిష్వక్తత్వమపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్. నచేష్టాపత్తిః- * సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రే పరిష్వఙ్గకర్తృ ప్రాజ్ఞేన పరిష్వజ్యమానస్య జీవస్య భేదప్రతిపాదనం హి విరుధ్యేతేతి చేత్. అత్ర కేచిత్- శాస్త్రానభిజ్ఞలౌకిక ప్రసిద్ధేః దేహవ్యతిరిక్తే జీవేఽప్యభావాత్ అభిజ్ఞప్రసిద్ధిరేవ *స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనురుధ్యతే- అభిజ్ఞప్రసిద్ధిశ్చ పరమాత్మవిషయాపి సమ్భవతి. *సతి సమ్పద్య న విదురిత్యగ్రిమఖణ్డప్రతిపాద్యమానమజ్ఞానమపి జీవద్వారా బ్రహ్మణి సఙ్గంస్యతే. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి ప్రతిపాద్యమాన సమ్పరిష్వఙ్గస్య సత్సమ్పత్తేశ్చైక్యమపినాభ్యుపగన్తవ్యం. * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యనయోరైకార్థ్యోక్తిశ్చ ఉభయోరపి సుషుప్తివిషయత్వాదుపపద్యతే - నతు సర్వాత్మనైకార్థ్యం- యేన * సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రం విరుధ్యేత. అతః * పురుషస్స్వపితి నామేత్యత్రాపి పురుషశబ్దో బ్రహ్మపర్యన్త ఏవ - అతః స్వశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వే నానుపపత్తిరితి వ్యాసార్యోక్తిం సమర్థయన్తే. * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి వాక్యవివరణ ప్రవృత్తైర్భగవతా భాష్యకృతా మహాసిద్ధాన్తే *తత్త్వమసీత్యత్రోద్దేశ్యోపాదేయవిభాగః కథమితి చేత్. నాత్ర కించిదుద్దిశ్య కిమపి విధీయతే- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్. ఇదం సర్వమితి - సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి - తస్యైష ఆత్మేతి తస్యైవ ప్రతిపాదితం. తత్ర చ హేతురుక్తః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి వదితి భాషితం. అత్ర వ్యాసార్యైః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి వాక్యే సర్వశబ్దేన ప్రజానాం విశేషితత్వాత్, ప్రజాశబ్దస్య చాచిత్సంసృష్టచేతనవిశేషపరత్వాత్, * ఇదం సర్వమసృజతేత్యాదివాక్యాన్తరే విజ్ఞానావిజ్ఞానశబ్దవాచ్యచిదచిదాత్మకస్య జగతస్సర్వశబ్దేన నిర్దేశాచ్చ ప్రజాశబ్దేన సజీవం జగన్నిర్దిశ్యతే. సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పదద్వయం సచ్ఛబ్దవాచ్యబ్రహ్మాధీనోత్పత్తిలయత్వపరం. ప్రతిష్ఠా - నిష్ఠా. పర్యవసానం. లయ ఇతి యావత్. సదాయతనా ఇతి సదాధారకత్వముచ్యతే. అనేన జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. తత్కథమితి చేత్. ఇత్థం-ఉత్పత్తిలయహేతుత్వవాచిపదద్వయమధ్యగతేన స్థితిహేతుత్వవాచినా సదాయతనా ఇతిపదేన స్థితిహేతుధారకత్వం సిధ్యతి. * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇతి తిష్ఠతిధాతూక్తస్థితేః ప్రశాసనేన ధారణాధీనత్వావగమాత్, తస్య చ ప్రశాసనస్య * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామితి అన్తః ప్రవేశపూర్వకత్వావగమాత్, సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేన అన్తః ప్రవేశశాసనధారణానామన్యతమోక్తావపి ఇతరయోః ఫలితత్వాత్ సదాయతనా ఇత్యనేన ధారకత్వోక్తావపి అన్తః ప్రవిశ్య శాసనేన ధారకత్వలక్షణాత్మత్వస్య ఫలితత్వాత్ జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. ** సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః సత్ప్రతిష్ఠా, ఇతి ద్వాభ్యాం సదుపాదానకత్వం. సదాయతనా ఇత్యనేన సదన్తర్యామికత్వం. ఉపాదానోపాదేయభావస్యాభిన్ననిష్ఠత్వాత్, ప్రజాశబ్దేనాచిత్సంసృష్టజీవమాత్రపరామర్శే తస్య సదుపాదానకత్వాసమ్భవాత్, ప్రజాశబ్దేన చ ప్రజాశరీరకం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యత్ర సదన్తర్యామికత్వస్య శరీరభూతచిదచిన్మాత్రనిష్ఠత్వేన చిదచిచ్ఛరీరక బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావాత్ సదాయతనా ఇతి వాక్యానుషక్త ప్రజాశబ్దేన శరీరభూతచేతనాచేతనమాత్రమేవాభిధీయతే. తథా *సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యుపాదానత్వ ప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యైవోపాదానత్వాత్ సచ్ఛబ్దేనాపి చిదచిద్విశిష్టమేవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యాన్తర్యామిత్వాసమ్భవాత్ సచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రమేవాభిధీయతే. తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాత్ తదన్యత్వాత్ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్రాపి తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాదిత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకాంశే విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయత్వాత్ సర్వశబ్దోఽపి విశిష్టపరః. తచ్ఛబ్దోఽపి విశిష్టపరః. సర్వమిదం తదన్యాద్బ్రహ్మేతి తదన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకాంశే తు విశిష్టయోశ్శరీరశరీరిభావాసమ్భవాత్ సర్వమిదమితి శబ్దేన శరీరభూతం జగదేవ పరామృశ్యతే. తదితి శబ్దేన కేవలవిశేష్యభూతం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రాపి తు

త్మ్యాయస్యత దైతదాత్మ్యమిత్యర్థస్య వర్ణనీయతయా విశిష్టస్యాత్మత్వాభావాదేతచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రం పరామృశ్యత ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. ఏతత్సర్వం గత్యభావాదఙ్గీకార్యం. * కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యత్వేన తదన్తర్యామికత్వేన చ తదాత్మకత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం నిషిధ్యత ఇతి మహాసిద్ధాన్తభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే చ వ్యాసార్యైః- యస్య బ్రహ్మకార్యత్వం విశిష్టస్య- న హి తస్య తదన్తర్యామికత్వం. యస్య బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వం విశేషణస్య- న తస్య బ్రహ్మోపాదేయత్వం- బ్రహ్మాన్తర్యామికస్య స్వవిశేషణమాత్రనిష్ఠత్వాదితి పరిచోద్య- జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదితి హేతుప్రయోగే గచ్ఛబ్దో విశిష్టపరః. తదన్తర్యామికత్వేనైక్యం తు విశేషణమాత్రవాచీ నిష్కర్షకో జగచ్ఛబ్ద ఇతి శబ్దద్వయాభ్యాహారః కృత ఇత్యుక్తం- అస్మిన్ పక్షే బహుశైరూప్యాశ్రయణక్లేశం పర్యాలోచ్య - బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వేన చ ఉభయత్రాపి జగత ఇతి నిష్కర్షకవివక్షా. న చ నిష్కర్షస్య విశేషణమాత్రస్య జగతస్తదన్తర్యామికత్వోపపత్తావపి తదుపాదానకత్వం న సమ్భవతీతి వాచ్యం- భావ్యవస్థాశ్రయస్యైవోపాదేయతయా తచ్ఛరీరభూతస్య జగతోపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన బ్రహ్మోపాదేయత్వం సమ్భవతీతి ప్రతిపాదితం. అస్మిన్ పక్షే నైరూప్యాదిక్లేశాశ్రయణాభావాదయమపి పక్షో యుక్త ఇత్యస్మాభిర్గుణ్ఠికోపనిషత్ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః అస్మిన్ పక్షే *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి సదుపాదానకత్వసదాత్మకత్వప్రతిపాదకవాక్యే ప్రజాశబ్దః కేవలాచిదచిన్మాత్రపరః- సత్ బ్రహ్మపరః సచ్ఛబ్దోపి కేవలబ్రహ్మమాత్రపరః. తతశ్చ కేవలస్య బ్రహ్మణః కేవలచిదచిత్ప్రపఞ్చస్య చ పూర్వోత్తరావస్థాశ్రయహేతుహేతుమద్భావయా ఉపాదానోపాదేయభావోప్యస్తి- తదపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవ తదుపాదానత్వరూపత్వాన్నిశేషస్య బ్రహ్మణోవిశేషణాపృథక్సిద్ధకారణత్వేన తదుపాదానత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రాపీదం శబ్దస్తు కేవలచిదచిదాత్మకః ప్రపఞ్చః పరామృశ్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేనాపి కేవలం విశేష్యమాత్రమితి నపూర్వవాక్యవైరూప్యం. నను *ఐతదాత్మ్యమిత్యత్రాత్మశబ్దే న కిం స్వరూపముచ్యతే- ఉత నియన్తృత్వం. నాద్యః- చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభావాత్. న ద్వితీయః- శరీరాత్మభావే *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పూర్వవాక్యోక్తసదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోర్హేతుత్వాయోగాత్ తదుపసంహారకత్వవిరోధాత్. న చేష్టాపత్తిః- *తత్ర చ హేతురుక్తః సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి భాష్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శ్రుతావేవ చ సదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వే హేతూకరణాదితి చేన్న- విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావ ఇతి పక్షేప్యస్య దోషస్య సమానత్వాత్. కథం తర్హ్యస్య దోషస్య నిస్తార ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - అస్య శబ్దోభయ్యా వ్యవచనః- *అద్భ్యస్సోమ్యనిరుక్త ఇత్యత్రాత్మశబ్దస్య వ్యాప్యార్థకత్వాశ్రయణాత్. ఏతదాత్మ్యం-ఉపాదానభూతేనాన్తర్యామిభూతేన చ బ్రహ్మణా వ్యాప్యమిత్యర్థః. *మృదాద్యుపాదానకమృదాద్యాత్మకత్వేపి తస్య వ్యాప్యవ్యాపకత్వప్రసిద్ధేః. ఏతదాత్మ్యమేవైతదాత్మ్యం స్వార్థేష్యఞ్. ఏష ఆత్మాయస్యేతి పక్షేపి స్వార్థేష్యఞ్ ఆశ్రయణీయత్వాత్. అస్మిన్ పక్షే * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం *స ఆత్మేత్యనయోః పౌనరుక్త్యశఙ్కా. అత ఏవ * రామానుజం లక్ష్మణపూర్వజం చేతివదాదరాతిశయాద్ద్విరుక్తిరితి పరిహారాశ్రయణక్లేశోపి నాశ్రయణీయః. తత్సత్యం- ఏతదాత్మకత్వమేవ సత్యం ప్రపఞ్చస్య ప్రామాణికమిత్యర్థః. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి వాక్యస్యైవమర్థః- సత్యం- ప్రమాణప్రతిపన్నం యదిదం సర్వం- జగదైతదాత్మ్యం- అనేన బ్రహ్మణా వ్యాప్తమిత్యర్థః. అత్రానన్తస్య శశశృఙ్గాదేస్తుచ్ఛస్య వ్యాప్తత్వాభావేపి ప్రమాణప్రతిపన్నస్య సర్వస్యాపి బ్రహ్మవ్యాప్తత్వమఙ్గీకృతం భవతి. స ఆత్మా- నియన్తేత్యర్థః. విశేష్యస్య విశేషణాంశం ప్రత్యుపాదానత్వమస్తీత్యస్మిన్ పక్షే *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్రేదం శబ్దస్య కథమద్భుతవేదాన్తం శ్వేతకేతుం ప్రతి బ్రహ్మపర్యన్తత్వమితి జనకత్వమితి శఙ్కాయా అపి నావకాశః నను తర్హ్యాత్యన్తభిన్నయోరుపాదానోపాదేయభావసమర్థనేపి * సదేవేదమగ్ర ఆసీత్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి పరస్పరభిన్నవిశేషణవిశేష్యవాచినోర్జగద్బ్రహ్మవాచిశబ్దయోః కథం సామానాధికరణ్యమితి చేన్న- అపృథక్సిద్ధవాచిత్వేనైవ సామానాధికరణ్యప్రయోజకతయా లోకవేదయోర్దృష్టత్వాత్, చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య తచ్ఛక్తిత్వేన తచ్ఛరీరత్వేన చ తయోరభేదోపచారేణాభేదనిర్దేశానాం * సదేవేదమిత్యాదీనాముపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోర్వర్ణఘటాదివదత్యన్తభేదాభావాత్. విశేషణభూతప్రపఞ్చాంశే బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాభావే *న విలక్షణత్వాదిత్యధికరణస్య వా *కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యధికరణస్య వా నిరాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మణో బ్రహ్మప్రత్యుపాదానత్వే విలక్షణత్వశఙ్కాయా వా. బ్రహ్మణో జగద్రూపేణ పరిణామాభావే కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపశఙ్కాయోర్వా, అప్రసక్తేః. న స్యైవం * తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యధికరణే ప్రపఞ్చస్యోపాదానభూతబ్రహ్మణా అభేదాసమ్భవాత్ ఉపాదానోపాదేయాభేదసమర్థనం నిరుధ్యేతేతి చేత్. న తస్మిన్నధికరణే ఉపాదానోపాదేయయోస్స్వరూపాభేదస్సమర్థ్యతే - తయోరభేదే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అపితు తదపృథక్సిద్ధత్వం. తచ్చ- తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వం. ఏతావతాంశస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య అభేదవ్యవహారప్రయోజకత్వం * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి ప్రమాణసిద్ధం. అతో న తదధికరణవిరోధః. యద్వా - అనన్యత్వేస్థూలచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యైవ తద్విశిష్టస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాదేయత్వాదుపాదానభూతసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకస్య బ్రహ్మణ ఉపాదేయభూతస్థూలచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేదసమర్థనపరతయా ఆరమ్భణాధికరణస్యోపపత్తేర్న చోద్యావకాశః. వస్తుతస్తు యథా * కోభవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థస్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవేతి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్నాదిభరతః * యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థిత ఇతి ప్రత్యువాచ, యథా వా అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య * కో భవానితి ప్రశ్నస్య పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశఙ్కాయ * అహమేకః ప్రథమమాసమిత్యాది ప్రతివచనప్రవృత్తిః,- ఏవమేవ *ఇదమగ్ర ఆసీదితీదం శబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వే ప్రాప్తే విశేష్యపర్యన్తత్వశఙ్కాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరం బ్రహ్మ ప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్యోత్తరసన్దర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావా

ఉ.— స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తన్మనో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవోపశ్రయతే ప్రాణబన్ధనగ్ హి సోమ్య మన ఇతి॥ ౨

‡ అశనాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామాప ఏవ తదశితం నయన్తే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితగ్ సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౩

దితి ద్రష్టవ్యం. అయం చార్థః * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితస్తత్రానుసన్ధేయః. అతశ్చారమ్భణాధికరణేఽపదనస్యత్వేనేత్యనేన * అనన్యారాద్ధపదాహాంశ్చావక్రేణ ప్రభాయాథేలవత్ అపృథక్సిద్ధస్వలక్షణాభేదస్యైవ సమర్థితత్వాత్, తావతైవైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, చ అపృథక్సిద్ధకారణస్యైవ ఉపాదానత్వాద్ధార్థత్వాదిహాపి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యత్ర పురుషశబ్దితస్య కార్యావస్థజీవస్య కారణావస్థస్వశబ్దితజీవవిశిష్టతయా స్వశబ్దవాచ్యేన పరమ్పరయా స్వాపస్థాశ్రయత్వేనోపాదానభూతేన సతా సమ్పత్తేరపి మాపపాదకయా * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి శ్రుత్యైకార్థ్యమపి స్వరసత ఏవ సిద్ధ్యతీత్యలమతివిస్తరేణ. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— తత్రాయం దృష్టాన్తో యథోక్తేఽర్థే- స యథా శకునిః- పక్షీ శకునిఘాతకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ ప్రబద్ధః- పాశితో దిశం దిశం- బన్ధనమోక్షార్థీ సన్ ప్రతిదిశం పతిత్వాఽన్యత్ర బన్ధనాదాయతనం- ఆశ్రయం విశ్రమణాయాలబ్ధ్వా- అప్రాప్య బన్ధనమేవోపశ్రయతే. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః ఖలు హే సోమ్య. తన్మనః - తత్- ప్రకృతం షోడశకలమన్నోపచితం మనో నిర్ధారితం. తత్ప్రవిష్టస్తత్స్థస్తదుపలక్షితో జీవస్తన్మన ఇతి నిర్దిశ్యతే- మఞ్చాక్రోశనవత్. స మనస ఉపాధిర్జీవోఽవిద్యాకామకర్మోపదిష్టో దిశం దిశం- సుఖదుఃఖాదిలక్షణం జాగ్రత్స్వప్నయోః పతిత్వా- గత్వా అనుభూయేత్యర్థః. అన్యత్ర- సదాఖ్యాత్స్వాత్మనః ఆయతనం- విశ్రమణస్థానమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవ- ప్రాణేన సర్వకార్యకారణాశ్రయేణోపలక్షితా ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే సదాఖ్యా పరా దేవతా- * ప్రాణస్య ప్రాణం * ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యాది శ్రుతేః. అతస్తాం దేవతాం ప్రాణం - ప్రాణాఖ్యామేవోపశ్రయతే. ప్రాణో బన్ధనం యస్య మనసః- అత్ప్రాణబన్ధనం హి- యస్మాత్సోమ్య మనః. ప్రాణోపలక్షితదేవతాశ్రయం మన ఇతి - తదుపలక్షితో జీవ ఇతి. ౨

ఆ.— తత్రేతి- సుషుప్త్యవస్థోచ్యతే. యథోక్తార్థే- జీవస్య బ్రహ్మణ్యవస్థానం. తస్మిన్నితి యావత్. స శకునిదృష్టాన్తవిషయః. శకునిరివ మనో వా. అప్రాప్యేతి చ్ఛేదః. యథా మఞ్చాక్రోశనేన మఞ్చస్థా దేవదత్తాలక్ష్యతే- తథా తన్మనస్సన్నిహితో జీవోఽలక్ష్యో భవతీత్యాహ (మఞ్చాక్రోశనవదితి) న కేవలం ప్రకరణాత్ప్రాణశబ్దేన పరా దేవతా లక్ష్యతే- అన్యత్ర ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దేన పరదేవతాలక్షణాయాం ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాణమేవోపశ్రయతే ఇత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రాణో బన్ధనమితి) ౨

రం.— (స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఇత్యాది) యథా పక్షీ శకునిఘాతుకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ బద్ధః ప్రతిదిశం పతిత్వా ఆశ్రయాన్తరమలబ్ధ్వా బన్ధనం- హస్తమేవాశ్రయతే- ఏవమేవ హే సోమ్య. సుషుప్తికాలాత్ * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి ప్రాక్ నిర్దిష్టం మనః దిశం దిశం పతిత్వా- జాగ్రత్స్వప్నయోర్నానావిధవిషయగ్రహణవ్యాపృతం భూత్వాపి తత్ర తత్రాయతనం- విశ్రమమలబ్ధ్వా విశ్రమాయ ముఖ్యప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర హేతుమాహ (ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి) యతః ప్రాణే హి మనో నిబధ్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవ హి ప్రాణేషు త్రైమనస ఆదీనామప్యుత్క్రమః. అత స్సుషుప్తిదశాయాం వాగాదీన్ద్రియసహితం మనః * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి ప్రయాణకాలోక్తన్యాయేన ప్రాణే సంశ్లేషవిశేషమాపన్నం సదుపరతవ్యాపారం భవతి. సుషుప్తిదశాయాం ప్రాణమాత్రమనుపరతవ్యాపారమాస్తే. * స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మన ఇతి శ్రుతేః. ౨

శం.— ఏవం స్వపితి నామ ప్రసిద్ధిద్వారేణ యజ్జీవస్య సత్యం స్వరూపం జగతో మూలం పుత్రస్య దర్శయిత్వాహాన్నాదికార్యకారణపరమ్పరయాపి జగతో మూలం సద్దిదర్శయిషుః. అశనాపిపాసే- అశితుమిచ్ఛాఽశనా. వకారలోపేన. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాపిపాసే - అశనాపిపాసయోస్తత్త్వం విజానీహీత్యేతత్. యత్ర- యస్మిన్ కాలే ఏతన్నామ పురుషో భవతి. కిం తత్. అశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతీతి. తదా హ్యస్య పురుషస్య కిన్నిమిత్తం నామ భవతీతి. ఆహ- యత్తత్పురుషేణాశితమన్నం కఠినం పీతా ఆపో నయన్తే- ద్రవీకృత్య రసాదిభావేన విపరిణామయన్తే. తదా భుక్తమన్నం జీర్యతే. అథ చ భవత్యస్య నామాశిశిషతీతి గౌణం- జీర్ణేఽహ్యన్నేఽశితుమిచ్ఛతి సర్వో హి జన్తుః. తత్రాపామశితనేతృత్వాదశనాయా ఇతి నామ ప్రసిద్ధమిత్యేత

‡ అశనాయాపిపాసే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్యక్వమూలగ్ స్యాదన్యత్రాన్నాదేవమేవ ఖలుసోమ్యాన్నేనశుఙ్గేనాపోమూలమన్విచ్ఛాద్భిస్సోమ్యశుఙ్గేన తేజోమూలమన్విచ్ఛ తేజసాసోమ్యశుఙ్గేనసన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః॥ ౪

స్మిన్నర్థే. యథాగోనాయః- గాంనయతీతిగోనాయః గోపాలఇత్యుచ్యతే. తథా- అశ్వాన్నయతీత్యశ్వనాయః- అశ్వపాలఇత్యుచ్యతే. పురుషనాయః- పురుషాన్నయతీతి. రాజా. సేనాపతిర్వా ఏవంతత్. తదాఽపఆచక్షతేలౌకికాఅశనాయేతినిసర్గణీయలోపేన. తత్ర-ఏవంసత్యద్భిరసాదిభావంనీతేనాశితేనాన్నేన నిష్పాదితమిదం శరీరం వటకణికాయామివశుఙ్గః - అఙ్కురఉత్పతితః - ఉద్గతః. తమిమంశుఙ్గం కార్యంశరీరాఖ్యం వటాదిశుఙ్గవదుత్పతితంహేసోమ్యవిజానీహి. కింతత్రస్యాదితి. ఉచ్యతే - శృణు ఇదం శుఙ్గవత్కార్యత్వాచ్ఛరీరం,నామూలం - మూలరహితంభవిష్యతి. ౩

ర.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (ఏవమితి) ఆహ- అశనాపిపాసేమేసోమ్యేత్యాదీతిశేషః కిమపి ప్రాయస్సన్ పితాపుత్రం,ప్రత్యేవమాహేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (అన్నాదీతి) అన్నాదీనికార్యాణి. కారణాని- అబాదీని. తేషాంయాపరమ్పరా - తయాపిజగతోయత్సత్లక్షణంమూలం - తద్దర్శయితుమిచ్ఛన్ పితాపుత్రం,ప్రత్యశనేత్యాదికంవాక్యమాహేత్యర్థః. అశనేత్యస్యాన్నస్యాభావేపికథంకదర్థో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (అశనేతి) యకారస్యలోపేనాశనిష్పత్తిరాగాశనన్నితిన్యాయః పదచ్ఛేదే - తదాచతదర్థోస్తిరనిరుక్తార్థాత్యర్థః తత్రాశనాపిపాసయోః స్వరూపంవిజ్ఞాపయతి (యత్రేతి) సామాన్యేనోక్తంనామవిశేషతోజ్ఞాతుంపృచ్ఛతి (కింతదితి) యత్కాలీనమన్నంపురుషేణాశితం - తత్కాలే అపాంనయనమిత్యర్థః. తదేతి - పరిణామావస్థేతి అథేతి - అన్నస్యభుక్తస్యజీర్ణత్వావస్థయోచ్యతే. కథం తదానామ్నాగౌణత్వం- తదాహ (జీర్ణేతి) తద్యథేత్యస్యార్థంస్ఫుటయన్నాహ (తత్రేతి) ఏతస్మిన్నర్థే - దృష్టాన్తఉచ్యతఇతిశేషః. అశనాయేతికథముపాఖ్యానం - అశనాయఇతిహివక్తవ్యం - తత్రాహ (విసర్జనీయేతి) తత్రేత్యస్యవ్యాఖ్యానం (ఏవంసతీతి) అపాంపీతనేత్యత్రేసతీత్యర్థః. అద్భిః- పీతాభిరితిశేషః. తత్రేతి- శరీరనిర్దేశః. ౨

రం.— ఏవంజీవస్యపరమాత్మాపాదేయత్వేసిద్ధేప్రస్తుతంసుషుప్తికాలేపరమాత్మసమ్పత్తిం, తత్ప్రసఙ్గాద్వాగాదీన్ద్రియాణాం,ప్రాణేసంశ్లేషవిశేషం, చ ప్రతిపాద్యఅశనాయాదినామనిర్వచనముఖేనాపిసదాత్మనోజగన్మూలతాముపపాదయతి (అశనాయాపిపాసేమేసోమ్యవిజానీహీతి) స్పష్టోర్థః. (యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతినామాప ఏవతదశితంనయన్తే) యత్ర- యదాపురుషోఽశిశిషతీత్యేతన్నామ- పురుషోఽశిశిషతీతిశబ్దంయదాలోకాః ప్రయుఞ్జతఇత్యర్థః. యదాపురుషస్యాశిశిషాభవతీతియావత్. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థోవా. తదాఆపస్తదశితంనయన్తే- జీర్ణతాం ప్రాపయ్యరసరూపేణశరీరంనయన్తే. తేనాశితేజీర్ణేపునరశిశిషాజాయతేఇత్యర్థః. (తద్యథాగోనాయోఽశ్వనాయఃపురుషనాయఇత్యేవంతదపఆచక్షతేఽశనాయేతి) గాంనయతీతిగోనాయః. యథాగోనేతారంగోనాయఇత్యాచక్షతే, యథాచాశ్వనేతారంపురుషనేతారంచాశ్వనాయఃపురుషనాయఇత్యాచక్షతేలౌకికాః,- ఏవమశితనేత్రీరపఅశనాయేత్యాచక్షతఇత్యర్థః. (తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితంసోమ్యవిజానీహీతి) అద్భీరసభావంనీతేఽన్నేఉత్పన్నమేతచ్ఛరీరాఖ్యంశుఙ్గవచ్ఛుఙ్గంకార్యంవిజానీహీత్యర్థః. నన్వమూలమేవైతంభవత్విత్యత్రాహ (నేదమమూలంభవిష్యతీతి) కార్యమాత్రస్యసకారణకత్వాదిత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తఆహశ్వేతకేతుః- యద్యేవంసమూలమిదంశరీరంవటాదిశుఙ్గవత్- తస్య- అస్యశరీరస్యక్వమూలంస్యాత్ - భవేదితి. ఏవంపృష్టఆహపితా (తస్యక్వమూలంస్యాదన్యత్రాన్నాత్) అన్నంమూలమిత్యభిప్రాయః. కథం. అశితంహ్యన్నమద్భిర్ద్రవీకృతంజాఠరేణాగ్నినాపచ్యమానంరసాదిభావేనపరిణమతే. రసాచ్ఛోణితం. శోణితాన్మాంసం. మాంసాన్మేదః మేదసోఽస్థీని. అస్థిభ్యోమజ్జా. మజ్జాయాశ్శుక్రం. తథాయోషిద్భుక్తంచాన్నంరసాదిక్రమేణైవంపరిణతంలోహితంభవతి. తాభ్యాంశుక్రశోణితాభ్యామన్నకార్యాభ్యాంసంయుక్తాభ్యామన్నేనైవ ప్రత్యహముపభుజ్యమానేనాపూర్యమాణాభ్యాంకుడ్యమివమృత్పిణ్డైః ప్రత్యహముపచీయమానోఽన్నమూలోదేహశుఙ్గఃపరిపుష్టఇత్యర్థః. యత్తుదేహశుఙ్గస్యమూలమన్నంనిర్దిష్టం- తదపిదేహవద్వినాశోత్పత్తిమత్త్వాత్కస్మాచ్చిన్మూలాదుత్పతితంశుఙ్గమేవేతికృత్వాహ- యథాదేహశుఙ్గోఽన్నమూలః- ఏవమేవఖలుసోమ్యాన్నేనశుఙ్గేన- కార్యభూతేనాపోమూలమన్నస్యశుఙ్గస్యాన్విచ్ఛ - ప్రతిపద్యస్వ. అపామపివినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమేవేతిఅద్భిస్సోమ్యశుఙ్గేన- కార్యేణకారణంతేజోమూలమన్విచ్ఛ. తేజసోపివినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమితితేజసాసోమ్యశుఙ్గేనసన్మూలమేకమేవాద్వితీయంపరమార్థసత్యం. యస్మిన్సర్వమిదంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమనృతంరజ్జ్వామివసర్పాదివికల్పజాతమధ్యస్తమవిద్యయా - తదస్యజగతోమూలం. అతస్సన్మూలాః- సత్కారణాఃహేసోమ్యేమాః- స్థావరజఙ్గమలక్షణాఃసర్వాఃప్రజాః. నకేవలంసన్మూలాఏవ- ఇదానీమపిస్థితికాలేసదాయతనాః - సదాశ్రయాఏవ. నహిమృదమనాశ్రిత్యఘటాదేస్సత్త్వంస్థితిర్వాస్తి- అతోమృద్వత్సదాయతనంయాసాంప్రజానాం- తన్మూలత్వాత్సదాయతనాఃప్రజాః. అన్తేచసత్ప్రతిష్ఠాః- సదేవప్రతిష్ఠా- లయః. సమాప్తిః. అవసానం. పరిశేషయాసాంతాస్సత్ప్రతిష్ఠాః. ౪

ఉ.— అథయత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తత్తేజ ఆచష్ట ఉదన్యేతి తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౫

తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాద్భ్యోఽద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తదుక్తం పురస్తాదేవ భవత్యస్య

ఆ.— అన్నస్య దేహమూలత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తథా- పురుషభుక్తాన్నవదితి యావత్. తథాపి కథం సతో మూలస్య సిద్ధిః- అత ఆహ (యత్త్వితి) సతో మూలస్య నాస్తవం హూప...దర్శయతి (ఏకమితి) తస్య సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వేన పరిణామ...దం వ్యుదస్యతి (యస్మిన్నితి) అధ్యాసే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ప్రజాస్సర్వాస్సన్మూలాస్సదాయతనాశ్చేత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (సకీంతి) సత్ప్రతిష్ఠాస్సదాయతనాశ్చేత్యనయోరర్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (అన్తేచేతి) ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య లయవాచిత్వాదాయతనశబ్దస్య చాశ్రయవాచిత్వాన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. లయశబ్దస్యానుత్పత్త్యాదివిషయత్వం వారయతి (సమ్యగ్ స్థితిరితి) సమ్యగాస్థితిః - సమాప్తిరితి- ప్రాప్తిరపి వివక్షితేత్యాశఙ్క్య వారయతి (అవసానమితి) తస్యాభావత్వేన తుచ్ఛరూపత్వం వారయతి (పరిశేష ఇతి) ౪

శం.— తర్హీతస్యాన్నాతిరిక్తం మూలాన్తరం కల్ప్యతామిత్యత్రాహ (తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) కార్యశరీరస్యాన్నాదన్యత్ర, న్మూలాన్తరస్యానుపలమ్భాత్, ఉపలబ్ధమన్నమేవ మూలమిత్యర్థః. (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛేత్యాది) యథా శరీరేణ కార్యభూతేనోపచీయమానేన తత్కారణమన్నమనుమీయతే- ఏవమేవాన్నేన కార్యేణ అప్కారణమనుమినుహీత్యుక్తవత్. ఏవమత్ర తత్రాపి సత్సర్వస్యాం కారణపరమ్పరామనుమినుహీత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః) ఏతస్య వాక్యస్యార్థః పూర్వముక్త ఏవ. ౪

శం.— అథేదానీమప్శుఙ్గద్వారేణ సతో మూలస్యానుగమః కార్య ఇత్యాహ- యత్ర- యస్మిన్కాల ఏతన్నామ పిపాసతి- పాతుమిచ్ఛతి పురుషో భవతి. అశిశిషతీవదిదమపి గౌణమేవ నామ భవతి. ద్రవీకృతస్యాశితస్యాన్నస్య నేత్ర్య ఆపోఽన్నశుఙ్గం దేహం క్లేదయన్త్యః శిథిలీకుర్యురబ్బాహుల్యాత్- యది తేజసా న శోష్యేరన్. నితరాం చ తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు దేహభావేన పరిణమమానాసు పాతుమిచ్ఛా పురుషస్య జాయతే - తదా పురుషః పిపాసతి నామ తదేతదాహ- తేజ ఏవ తత్- తదా పీతమబాది శోషయద్దేహగతలోహితప్రాణభావేన నయతే - పరిణమయతి. (తద్యథా గోనాయ ఇత్యాది) సమానమేవ. తత్తేజ ఆచష్టే- లోకః. ఉదన్యేతి- ఉదకం నయతీత్యుదన్యం. ఉదన్యేతీతి ఛాన్దసం తత్రాపి పూర్వవత్. అపామప్యేతదేవ శరీరాఖ్యం శుఙ్గం- నాన్యదిత్యేవమాది- సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— అన్నాఖ్యశుఙ్గద్వారా సతో మూలస్యాధిగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషో యస్మిన్కాలే భవతీతి యోజనా. కథం పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషస్య గౌణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవీకృతేతి) భవత్వపాం తేజసా శోష్యమాణత్వం - కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (నితరాం చేతి) తదా- పానేచ్ఛావస్థాయామిత్యర్థః. తేజసో యదుదకనేతృత్వముక్తం- తత్తస్త్రిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) ఉదస్య...వ కథముదన్యేత్యుక్తం- తత్రాహ (ఛాన్దసమితి) తత్రాపి- తేజస్యపీత్యేతత్. యథాఽశనాయేతి ఛాన్దసం- తథా తేజస్యుదన్యేత్యపి ఛాన్దసమిత్యేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అన్నద్వారా సతో మూలస్యాధిగమవదప్సు ద్వారాపి తస్యాధిగతిరస్తీత్యాహ (అపామపీతి) ౫

శం.— (అథయత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయత ఇత్యాది) ఉదకనేతృత్వాత్తేజ ఉదన్యేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) తత్ర- తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు ఉత్పన్నం దేహాఖ్యం శుఙ్గమిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— సామర్థ్యాత్తేజసోఽప్యేతదేవ శరీరాఖ్యం శుఙ్గం. అతోఽప్శుఙ్గేన దేహేనాపో మూలం గమ్యతే. అద్భిశ్శుఙ్గేన తేజో మూలం గమ్యతే. తేజసా శుఙ్గేన సన్మూలం గమ్యతే. పూర్వవత్. ఏవం హి తేజోఽబన్నమయస్య దేహశుఙ్గస్య వాచారమ్భణమాత్రస్యాన్నాదిపరమ్పరయా పరమార్థసత్యం సన్మూలమభయమనాయాసం నిరాయాసం సన్మూలమన్విచ్ఛేతి పుత్రం గమయిత్వాఽశిశిషతి పిపాసతీతి నామ ప్రసిద్ధిద్వారేణ- యదన్యదిహాస్మిన్ప్రకరణే తేజోఽబన్నానాం పురుషేణోపయుజ్యమానానాం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య దేహశుఙ్గస్య స్వజాత్యసాఙ్కర్యేణోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదిహాప్రస్తుతమపి వక్తవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతి- యథా తు ఖలు- యేన ప్రకారేణేమాః- తేజోఽబన్నాఖ్యాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి- తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి- *. అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదిత్రైవోక్తం. అన్నాదీనామశితానాం యే మధ్యమా ధాతవః- తే మాంసధాతుం శరీరముపచిన్వన్తీత్యుక్తం. మాంసం భవతి, లోహితం భవతి, మజ్జా భవతి, అస్థి భవతి,. యే త్వణిష్ఠా ధాతవో మనః ప్రాణం వాచం దేహస్యాన్తఃకరణసఙ్ఘాతముపచిన్వన్తీతి చోక్తం- తన్మనో భవతి, స ప్రాణో భవతి, సా వాగ్భవతీ, తి. సోఽయం ప్రాణకరణసఙ్ఘాతో దేహే నిక్షిప్తో దేహాన్తరం

అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం స య ఏషోఽణిమా ॥ ౨

జీవాభివ్యక్తితో యేన క్రమేణ పూర్వం దేహాత్ సిద్ధ్యం తం గచ్ఛతి - తదాహ - అస్య హే సోమ్య పురుషస్య ప్రయతః - మ్రియమాణస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే - మనస్యుపసంహ్రియతే. అథ తదాహుర్జ్ఞాతయో న వదతీతి. మనః పూర్వకో హి వాగ్వ్యాపారః - * యద్వై మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతీతి శ్రుతేః. వాచ్యుపసంహృతాయాం మనసి మననవ్యాపారేణ కేవలేన వర్తతే. మనోఽపి యదోపసంహ్రియతే - తదా మనః ప్రాణే సమ్పన్నం భవతి సుషుప్తకాల ఇవ. తదా పార్శ్వస్థా జ్ఞాతయో న విజానాతీత్యాహుః. ప్రాణశ్చ తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణః - సంవర్గవిద్యాయాం దర్శనాత్. హస్తపాదాదీన్ విక్షిపన్ మర్మస్థానాని నికృన్తన్నివోచ్ఛ్వసన్ క్రమేణోపసంహృతకరణస్తేజసి సమ్పద్యతే. తదాహుర్జ్ఞాతయో న చలతీతి. ఉష్ణతః - నేతి వా విచికిత్సన్తో దేహమాలభమానా ఉష్ణత్వోపలభమానా దేహముష్ణః - జీవతీతి. యదా పునస్తల్లిఙ్గం తేజ ఉపసంహ్రియతే - తదా తత్తేజః పరస్యాం దేవతాయాం ప్రశామ్యతి. తదేవం క్రమేణోపసంహృతే, స్వమూలం ప్రాప్తే సుషుప్తిః తత్త్వవిదో నిమిత్తాపసంహారాదుపసంహ్రియమాణస్య ప్రాణాదిసంహారాత్ పూర్వకం చేదుపసంహ్రియతే - స దేవసమ్పన్నో భవతి. స పునస్తస్మాత్ తదాయనమిత్యాదినోక్తః. యథా లోకే సభయదేశే స్థితమానః పథం విదేశాదాభయం దేశం ప్రాప్తః - తద్వత్. ఇతరస్త్వనాత్మజ్ఞః తస్మాదేవ దేవతాత్మనః పునస్తాం తమస్తామాదియాత్రామారోహతి. యస్త్వన్యో దాదుర్ధాయ దేహాదాదిషు జీవః - సద్యః - సజాత్యనిష్టః - ఉక్తో వివిధః - అణిమా - అణిమావో జగతో మూలం. ౨

ఆ.— తేజస్సుజ్యాప్యావిష్టతో మూలస్య ప్రసిద్ధతరస్త్వీత్యాహ (సోమ్యేత్యాదినా) త్రివృత్కరణవశాదితి యావత్. శరీరస్య భూతత్రయకార్యత్వమపి శ్రుత్యర్థః. యథా పూర్వముక్తం శుఙ్గేన దేహం నామ్నా శ్రుత్యమూలం గమ్యతే ఇత్యాదివ్యాఖ్యాతం - తథా తేజస్సుఙ్గేన దేహస్య తేజోమూలం గమ్యత ఇత్యాద్యవ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (పూర్వవదితి) వ్యాఖ్యానస్య పూర్వకం యథేత్యాదివాక్యమాదత్తే (ఏవం హీతి) ఉక్తరీత్యా నామ్నా ఏవాయం ప్రసిద్ధిప్రావణ్యేన యథోక్తదేహాత్కార్యస్య తద్వికారణపరమ్పరయా సజాత్యం తద్విశేషణం సమూలమన్విచ్ఛేత్యుపదేశస్య శ్వేతకేతుం జ్ఞాపయిత్వా వ్యవస్థయా శరీరమేతైక భూతారబ్ధమిత్యాద్యేవ ప్రైయదాఽసిన్ద్రికరణే తేజః ప్రభృతీనాముపయుజ్యమానానాం స్వస్వభావానుసారేణ స్వాత్మోపదాయకరక్త్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం. తదా హి సర్వశరీరేషు సర్వభూతకార్యోపలమ్భాద్వ్యవస్థాయాం ప్రమాణాభావాద్వ్యర్థ్యమానైసర్గాతేకస్య భూతస్యైకైకత్వావ్యపదేశేయాం * అన్నమయమిత్యాద్యుక్తం ప్రపఞ్చమిత్యపూర్వోక్తం వ్యపదిశతీతి భావః. సతో మూలస్య వ్యవహారసత్త్వం వారయతి (పరమార్థేతి) పరమార్థతో నాద్యాప్యసత్త్వస్యాస్తీత్యాహ (అభయమితి) అవిద్యాకార్యసమ్బన్ధాపేక్షయా సత్ త్వాస్యాస్తీత్యాహ (అసన్నితి) ఉభయసమ్బన్ధాభావే సముత్థానేనైఖిలం ఖల్వేవ పరమార్థసత్త్వం తస్య సిద్ధ్యతీత్యాహ (నిరాయాసమితి) పూర్వోక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (తత్తైవేతి) కిం పదస్య నిశ్చయమిత్యాద్యాప్రస్తుతం - తత్రాహ (అన్నాదీనామితి) సామర్థ్యాంశం - త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రాణి సప్తధాతవః. తేషాం సంహతిరూపమిత్యర్థః. తేజోఽబన్నకార్యభూతదేహస్య జన్మనాదోష తత్ప్రత్యయనిరూపితం. ఇదానీం మరణద్వారేణాపి తన్నిరూపయితుమారభతే (సోయమితి) (తదాహేతి) అత్ర క్రమవదుపసంపదిత్యుక్తం. వాగ్వ్యాపారస్య మనసి లయో హి నియమః - హ (మనః పూర్వకో హీతి) ప్రాణసమ్పత్తిర్మనసి - తదధీనత్వం. మనో వ్యాపారనివృత్త్యవస్థా - తిరోభ్యుచ్యతే. ప్రాణశ్చ తదేతి - అవిజ్ఞానావస్థా కథ్యతే. కథం ప్రాణస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణత్వం - తదాహ (సంవర్గవిద్యాయామితి) తత్ర హి ప్రాణస్య వృక్ష్ణా వాగాదీన్ సంవృక్తం - అతో యుక్తం తస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతకరణత్వమిత్యర్థః. తేజసీతి - భౌతికమాధ్యాత్మికం తేజో గృహ్యతే. జీవతీతి - ఆహురితి సమ్బన్ధః. సకరణస్య స ప్రాణస్య చ భూతపర్యస్య పరస్యాం దేవతాయాం యుక్త క్రమేణోపసంహారే జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవమితి) తస్యాం పరస్యాం దేవతాయాముక్తేన క్రమేణ తేజస్యుపసంహృతే సతీతి యావత్. స్వమూలం - మనస్తాయామం భూతసఙ్ఘాతం. నిమిత్తాపసంహారాదిత్యత్ర నిమిత్తం - మనో వివక్షితం. తస్యాం పస్వన్నస్య తత్త్వాభిసన్ధేః పునరుత్థానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అభయం దేశం ప్రాప్తః - స పునస్సభయం దేశం గన్తుమిచ్ఛతీతి శేషః. యస్త్వన్యతాభిసన్ధో యథోక్తరీత్యా సత్సమ్పన్నః - తత్రాహ (ఇతరస్త్వితి). ౨

రం.— (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాద్భ్య ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. నను తేజోఽబన్నమూలకత్వే శరీరస్య లోహితమాంసాదిరూపేణ పరిణామః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (యథా ను ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదిత్యాది) (తన్మే విజానీహీతి) ఇత్యాదినా పూర్వముక్తం భవతీత్యర్థః. ఏవం సుషుప్తౌ సత్సమ్పత్తిం జీవస్య ప్రదర్శ్య ప్రయాణకాలే సత్సమ్పత్తిం ప్రదర్శయతి (అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం) ప్రయతః - మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. అత్ర వాచో మనః ప్రకృతికత్వాసమ్భవాత్ వ్యాపారోపరమహేతుభూతసంశ్లేషవిశేష ఏవ వాచో మనసి లయః. మనసః ప్రాణే లయోఽపి తాదృశ ఏవ. * మనసీకరణగ్రామం ప్రాణే మనః పురుషే చ తం ముఖ్యవిలిఖితయః భూతేష్వేనం పరే చ పరమాత్మనీత్యుక్తరీత్యా ప్రాణో జీవే సమ్పన్నస్స జీవేన సహ తేజశ్శబ్దోపలక్షితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పన్నో భవతి. తతః పరం సుఖదుఃఖోపభోగాయాస విశ్రమాయ తేజశ్శబ్దితానాం సజీవానాం భూతసూక్ష్మాణాం పరస్యాం దేవతాయాం - పరమాత్మని సమ్పత్తిర్భవతీత్యర్థః. (స య ఏషోఽణిమా) ఏతాదృశస్య చ్ఛిన్నస్య ఏష ఇతి అణిమా - అణువద్దుర్విజ్ఞేయః. మానాన్తరాగోచర ఇత్యర్థః. ౨

ఉ.— ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వంతత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఐతదాత్మ్యం - ఏతత్ - సదాత్మా యస్య సర్వస్య తదేతదాత్మ, తస్య భావ ఐతదాత్మ్యం. ఏతేన సదాఖ్యేనాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్. నాన్యోఽస్త్యసంసారీ సంసారీ వా- "నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ" ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. యేన చాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - తదేవ సదాఖ్యం కారణం సత్యం- పరమార్థసత్. అతః స ఏవాత్మా జగతః- ప్రత్యక్స్వరూపం సతత్త్వం యాథాత్మ్యం. ఆత్మశబ్దస్య నిరుపపదస్య ప్రత్యగాత్మని గవాదిశబ్దవన్నిరూఢత్వాత్. అతస్తత్- సత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి. ఏవం ప్రత్యాయితః పుత్ర ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు) యద్భవదుక్తం- తత్సన్దిగ్ధం మమ. అహన్యహని సర్వాః ప్రజాః సుషుప్తే సత్సమ్పద్య న విదుః సత్సమ్పన్నాః స్మ ఇతి- యేన సత్సమ్పద్య న విదుః సత్సమ్పన్నాః స్మ ఇతి- తన్మాం పునః ప్రత్యాయయ- ఇత్యర్థః. ఏవముక్తస్తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్మిన్నేవాత్మని సర్వం జగదుక్తం. అసంసారీతి భేదః. మూలాదేర్విశేషం దర్శయతి (పరమార్థేతి) కల్పితస్య జగతః స్వరూపం ప్రత్యక్స్వాభావమితో భ్రాన్తినివృత్త్యా- ప్రత్యావర్తయతి (సతత్త్వమితి) తత్త్వేన సహితమపి సతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాథాత్మ్యమితి) కథమేవమర్థవత్త్వమాత్మశబ్దస్యావగమ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మశబ్దస్యేతి) సతో భవతశ్చాత్మత్వం- మమ కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) సన్దేహమేవ విశదయతి (అహన్యహనీతి) సన్దేహహేతుమాహ (యేనేతి) తేన సన్దిగ్ధమేతదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సన్దేహవ్యావృత్తిః కథమిత్యత ఆహ (అత ఇతి) పుత్రస్య ప్రార్థనన్తరం పితుర్వచనముదాహరతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా) అస్యార్థః పూర్వమేవోక్తః. ఏవం సర్వత్ర సిద్ధం సదాత్మకత్వం శ్వేతకేతావుపసంహరతి (తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) నను తత్త్వమసీత్యత్ర మానాన్తరసిద్ధత్వేన ఉద్దేశ్యోపాదేయవిభాగాభావస్య భాష్యకృతోక్తత్వాత్ తత్ప్రథమానురోధేన ప్రథమపురుషో వా కిం న స్యాదితి చేత్. ఉచ్యతే - మానాన్తరసిద్ధత్వేఽపి త్వంశబ్దార్థస్య తచ్ఛబ్దార్థాపేక్షయా ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, ప్రకృతేరేవాస్తి క్రియాకర్తృత్వాన్న మధ్యమపురుషో భవతి. అత ఏవ * యదహం స్యామహం త్వం త్వం వా అహమిత్యత్ర అహం త్వం స్యాం- అహం వా త్వం స్యా ఇతి ప్రకృత్యా క్రియాన్వయ ఉత్తమః పురుషో భవతీతి * యుష్మద్యుపపద ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితం. తతశ్చ త్వంశబ్దార్థస్య ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, మానాన్తరసమసద్భావేఽపి ప్రకృతికత్వాత్, త్వంశబ్దార్థప్రకృతిత్వాత్ క్రియా అసీతి మధ్యమపురుష ఏవ భవతి. అత ఏవ వ్యాసార్యైః * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణే విస్తరేణోపపాదితం. న్యాయపరిశుద్ధౌ * సువర్ణకుణ్డలాదిన్యాయేన సత్యశకుణ్డలే భవత ఇతి మహాభాష్యవాక్యముదాహృత్య పురుషస్యాత్రాకాసాన్తిష్వివిధనానాభావస్య ప్రదర్శితః. నను తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య సముద్దిష్టస్య పాదాత్మనిర్వ్యపదేశేన శ్వేతకేతుమాత్రపర్యవసితేతి * నాసమ్బోధ్యబోధకసమన్వయాపరిశుద్ధక్తేరిత్యాశ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యత్వస్య పరమాత్మన్యసమ్భవేన త్వంశబ్దనిర్దిష్టత్వమపి పరమాత్మనో న సమ్భవతి- త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాపరిత్యాగేన ప్రయుక్తత్వాదర్శనాదితి చేత్. అత్రోచ్యతే- * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యుక్తస్య తత్త్వమసీతి విశేష ఉపసంహార ఇతి భాష్యే భాషితత్వాత్ తత్త్వమసీత్యత్ర ప్రసిద్ధశబ్దస్థానాపన్నస్య త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యవిశేషభూతజీవమాత్రపరత్వమేవ. ఐతదాత్మ్యపదస్థానాపన్నస్య తదిత్యస్య తదాత్మకస్యైవ వాచ్యత్వం. ఉక్తస్య సర్వం తదాత్మకమితి వత్ త్వం తదాత్మక ఇత్యర్థః. నన్వేవం సతి తచ్ఛబ్దస్య తదాత్మకత్వే లక్షణా స్యాదితి వాచ్యం- అపర్యవసానవృత్త్యా త్వంశబ్దస్య తదన్తర్యామిపరత్వపక్షస్యాపి లక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వాత్. * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్ర వ్యాసార్యైరపర్యవసానలక్షణార్థస్య యోగ్యార్థతుల్యత్వాల్లక్షణాత్, యోగికార్థస్య చరూఢిపూర్వకలక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వస్య ప్రౌఢ్యా తత్రాధికరణే మీమాంసకైరాశ్రితత్వాత్, త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాతిరిక్తవిషయత్వస్యాప్యదర్శనాత్, శ్వేతకేతో తత్త్వమసీత్యత్ర గృహ్యమాణానాం పదానాం ప్రతీయమానసామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చాపర్యవసానలక్షణాస్యాశ్రయణాసమ్భవాత్. అపృథక్సిద్ధవాచినాం సామానాధికరణ్యస్య లోకవేదయోర్బహుశో దృష్టచరత్వేనాపృథక్సిద్ధజీవపరవాచినోఽపి త్వంతచ్ఛబ్దయోః సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగస్యాప్యుపపత్తేః న త్వంశబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వమాశ్రయణీయం. వస్తుతస్తు * ఐతదాత్మ్యమితి శబ్దనిర్దిష్టం తదాత్మకత్వమేవ బుద్ధిస్థత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే- న తు సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ- యేన తదాత్మకత్వలక్షణాదోషః స్యాత్. తతశ్చ త్వం తదసి- ఐతదాత్మ్యమసీత్యర్థః. అస్మింశ్చ పక్షేన కస్యాపి పదస్య లక్షణా. సామ్ప్రదాయికాస్తు * స ఆత్మేతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ * తత్త్వమసీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామర్శస్యోచితత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన సచ్ఛబ్దితాత్మైవాభిధీయతే. జఘన్యం త్వంపదం తు అపర్యవసానవృత్త్యాఽన్తర్యామిపర్యన్తమభిదధాతి. న చ శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య జీవస్యైవ త్వంపదేన పరామర్శో యుక్త ఇతి వాచ్యం- హే దేవదత్తేతి దేవదత్తం సమ్బోధ్య తత్పుత్రాభిప్రాయేణ త్వమేవం కృతవానసీతి ప్రయోగదర్శనాత్. ఇయాంస్తు విశేషః- తత్ర ముఖ్యానుపపత్త్యా త్వంపదస్య పుత్రే లక్షణా - ఇహ తు తదనుపపత్త్యాఽన్తర్యామిణ్యపర్యవసానవృత్తిరాశ్రియతే. నను * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి సూత్రే వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతుల్యత్వసమర్థనాత్, యోగస్య చరూఢిపూర్వకలక్ష

ణాపేక్షయా దౌర్బల్యస్య ప్రౌఢా తధికరణేమీమాంసకైస్సమర్థితత్వాత్, లక్షణాఽపేక్షయా జఘన్యైవాపర్యవసానవృత్తిరితిచేత్. ఉచ్యతే - సత్యం - ఉక్తం వ్యాపారైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతౌల్యం. తథాపి సర్వస్యాపి లక్షణాఽపేక్షయాపి దౌర్బల్యం - ప్రమాణాభావాత్. ప్రౌఢాత్రధికరణే ప్రౌఢాత్వశబ్దరూఢ్యర్థస్య బహుత్వాసమ్భవాత్ పాకసుస్థితిశ్వవచనమనపేక్షితార్థమితి పూర్వపక్షే * ఆదితిః పాశాన్ ప్రముమోక్త్వితి పాశమన్త్రే బన్ధనసాధనస్య పాశశబ్దరూఢ్యర్థస్య - యౌగికార్థస్యవా అసమ్భవాత్ పాశానితి బహువచనస్యావివక్షితత్వేపి ప్రౌఢాత్వపదయోగార్థస్యావా-లమ్బ్యర్థస్యవా బహుత్వసమ్భవాన్న బహువచనస్యావివక్షాయుక్తేత్యేతావన్మాత్రమేవ ప్రౌఢాత్వన్యాయసిద్ధం. నతుయోగాపేక్షస్య లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యమపి. తతశ్చ యోగస్య లక్షణాఽపేక్షయా దౌర్బల్యాభావాత్ ప్రత్యుతాపి అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యం. తతశ్చ యోగార్థప్రతిబన్ధికాయా రూఢేరభావే యోగార్థోన్మజ్జనస్యానివార్యత్వాల్లక్షణాపేక్షయా యోగస్య ప్రాబల్యమేవ యుక్తం. అతఏవ వాజామన్త్రే భగవతా భాష్యకృతా నజాయతఇత్యజేతి యోగ ఏవా శ్రితః - నతుపరరీత్యా ఛాగత్వకల్పనం. అతఏవ * జగద్వాచిత్వాదితి సూత్రే * యోవై బాలాకఏతేషాం పురుషాణాం కర్తాయస్యచైతత్కర్మేత్యత్ర కర్మశబ్దస్య చలనాత్మకకర్మరూఢస్య * యద్భోః కలహాయమానయోః యోగార్థలబ్ధాత్మేతి న్యాయ మనుసృత్య కర్మశబ్దస్య క్రియతఇతికర్మేతి జగద్వాచిత్వే సమాశ్రితం. తథా ఆకాశాధికరణేపి రూఢ్యర్థ సమ్భవత్యాకాశశబ్దస్య యోగవిశా శ్రితః. తతశ్చ లక్షణాఽపేక్షయా యోగస్య బలవత్వాన్నిర్గుణ్యాయాం అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా బలవత్త్వమేవ నను * సామాన్యాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్రైవ వ్యాసార్యైః - తాత్పర్యలిఙ్గైః పరమాత్మపరాణాం ప్రకరణేనోపచితచిద్భ్రాణాం బ్రహ్మపరత్వే చావశ్యమ్భావిని యోగార్థవిరోధిచేత్. యథా ఆకాశప్రాణశబ్దాదౌ. యత్ర తు చిదచిద్విశిష్టవిషయో న తత్రాపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరత్వమితి వ్యవస్థాయోక్తత్వాత్ చిదచిద్విశిష్టార్థవక్తవ్యగా గాశ్రయణస్యోక్తతయా అపర్యవసానవృత్త్యపేక్షయా యోగప్రాబల్యమేవానిష్టమితి చేత్, అనుయోగాపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. తథాపి లక్షణాపేక్షయాఽపర్యవసానవృత్తిః ప్రబలైవ. నను శ్ఛన్దోఽభిధానాదితిసూత్రే గాయత్రీశబ్దస్య భూతాదిపాదవ్యపదేశాది బ్రహ్మలిఙ్గైర్బ్రహ్మపరత్వేఽవశ్యమ్భావిని సతి యాసాం హితే సాదృశ్యనిమిత్తయా ఽన్యత్ర శబ్దస్యైవ చతుష్పాత్త్వలక్షణగాయత్రీసాదృశ్యవిధిత్సయా బ్రహ్మణి గాయత్రీశబ్దప్రయోగః. నచైతదితశబ్దస్యైతావృశగౌణవృత్త్యాశ్రయణమయుక్తమితిశఙ్క్యం - సంవర్గవిద్యాయాం * తేవా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతమ్ వాయ్వగ్నిసూర్యచన్ద్రసలిలప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు దశసు దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దో వాచివిరాట్ఛబ్దో గౌణ్యా ప్రయుజ్యమానో దృష్టః. ఏవం ఛన్దోఽభిధాయి గాయత్రీశబ్దస్య చతుష్పాత్త్వసాదృశ్యాత్ బ్రహ్మణి ప్రయోగ ఉపపన్న ఇత్యుక్తత్వాత్ గౌణీవృత్తిః లక్షణాపేక్షయా అపర్యవసానవృత్తేర్దౌర్బల్యమపి సూత్రభాష్యకృదభిమతమితి ప్రతీయతే. యది చాపర్యవసానవృత్తిర్గౌణీతః ప్రబలా - ఛన్దోవాచి గాయత్రీశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్యాపి సమ్భవేన గౌణీవృత్తిర్నాదర్తవ్యా స్యాదితి చేన్న - అపర్యవసానవృత్త్యా గాయత్రీశబ్దస్య గాయత్ర్యవస్థ బ్రహ్మపరత్వే ఽస్య సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేన కేవల బ్రహ్మణి గౌణ్యాశ్రయణస్యయుక్తత్వాత్. నచ గాయత్ర్యవస్థత్వవేషేణ సర్వభూతాత్మత్వాద్యసమ్భవేపి బ్రహ్మస్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వం సమ్భవత్యేవ - అతఏవ దహరవిద్యాయాం హృదయావచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణస్తాదృశ్యేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యాసమ్భవేపి స్వరూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యం * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి సన్దర్భే ప్రతిపాదితం సమ్భవతీత్యభ్యుపేతం. తథా- శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయానితి అల్పత్వేన నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మణః స్వరూపాభిప్రాయేణ * ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాదితి పృథివ్యాదిభ్యో జ్యాయస్త్వముక్తం. కింబహునా - సర్వాస్వల్పాయతనవిద్యాసు * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణన్యాయేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదీనాముపసంహర్తవ్యత్వాత్, తత్ర చాల్పాయతనస్యాపి బ్రహ్మణః స్వరూపేణానన్త్యమపి సమ్భవతీత్యనన్త్యోపాసనమాశ్రితత్వాత్, ఛత్రన్యాయేన గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నత్వవేషేణ సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేపి స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వసమ్భవాత్, అపర్యవసానవృత్త్యా ఉపపత్త్యభావాద్గాయత్రీశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం తద్దౌర్బల్యకారితమేవేతి వాచ్యం - గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వోపపాదనం క్లేశసాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణసమ్భవాత్. అతఏవ * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదిత్యాదౌ ఆకాశశబ్దే అపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణస్యేదమేవ బీజం. యద్యప్యాకాశశబ్దస్య శరీరక బ్రహ్మపరత్వే తదానీ శరీరకస్య జగత్కారణత్వాసమ్భవాత్ స్వరూపాభిప్రాయేణ జగత్కారణత్వవాదోఽభ్యుపేయః. స చ క్లిష్ట ఇత్యేవాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం - నతు యోగప్రాబల్యాదిత్యేవ రహస్యం. కించ - గాయత్రీశబ్దేన చతుష్పాత్త్వాదిధర్మకీర్తనస్య సాదృశ్యానుసన్ధానార్థత్వాభావే వైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చాత్ర గౌణ్యాశ్రయణం గాయత్రీశబ్దే - నతు గౌణ్యాః ప్రాబల్యాత్. అతో న గౌణ్యపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. న స్వపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాఽపేక్షయా ప్రాబల్యే * షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యత్ర * మాం- మదాత్మకం విద్ధీత్యర్థ ఇతి, తథా * బ్రహ్మ జజ్ఞానం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర * దేవం- జీవాత్మానమిత్యర్థ ఇత్యేవం బహుషు స్థలేషు శ్రుతప్రజ్ఞాటశబ్దానామపర్యవసానవృత్తిమనాశ్రిత్య మాం దేవమిత్యాదిశబ్దానాం లక్షణాశ్రయణం నోపపద్యతే - అతోఽవనీయ లేలక్షణా ఽపర్యవసానవృత్తేర్వేతి సమ్యగ్భాష్యకృదభిమత ఇతి చేత్. తన్నాద్యస్తావదుక్తిరూపతయా వ్యుపపత్తేః. నను ముఖ్యార్థసమ్బన్ధేన తదపృథక్సిద్ధవిశేష్యస్య లక్షణయా ప్రతీత్యుపపత్తౌ న శక్తిః కల్ప్యా - అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి చేత్, నైవం- కల్పనాయాం పరముపాలమ్భః- నతుక్లప్తస్థలే. ప్రకృతే చ జాతిగుణవాచిగో నీలాదిశబ్దేష్వపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిత్వావచ్ఛేదేన విశేష్యవాచిత్వస్య క్లప్తత్వాత్, తత్సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాశ్రయే బ్రహ్మణి సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యతయా, * వచసాం వాచ్యముత్తమం * నతాస్స్మ సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠా యత్ర శాశ్వతీ * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియ

త * చరాచరవ్యపాశ్రయస్స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాదిత్యాదిభిః సూత్రైస్సర్వేషాం శబ్దానాం చేతనాచేతనస్వశరీరకత్వేన బ్రహ్మణ్యేవ పర్యవసానం సాధితమ్. తత్త్వమసీత్యస్య వాక్యస్యానుపపత్తిరితివదన్తి. అత్ర తత్త్వమసీతి - తత్త్వంపదాభ్యాం సర్వజ్ఞత్వకించిజ్జ్ఞత్వోపలక్షితం చిన్మాత్రం లక్ష్యతే- అతశ్చ నాత్ర ఏవాస్య శ్రుతిప్రతిపాద్యస్య తాత్పర్యమితినచ న్యాయపరే ప్రత్యుక్తాః - * సర్వజ్ఞం సర్వకర్తారం నారాయణమనామయం । సర్వోత్తమం జ్ఞాపయితు సమర్థతాత్పర్యమత్ర హి । సర్వేషామపి వేదానామితిహాసపురాణయోః । ప్రమాణానాం చ సర్వేషాం తదర్థం చాన్యతో న చ తత్ ఇతి నారదీయవచనవిరోధాత్, లక్షణైవ శ్రుత్యైకప్రత్యయవిరోధభయాభావేన తత్త్వంపదయోర్ముఖ్యార్థయోరేవాభేదబోధనసమ్భవేన తత్త్వంపదలక్షణయా నాత్రాభేదప్రతిపాదకత్వాశ్రయణస్య నిర్మూలత్వాత్. వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారస్య వ్యాధభావభ్రాన్త్యపనయనాయ ప్రవృత్తే త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే రాజకుమారపదే లక్షణాశ్రయణాభావేన బ్రహ్మణి జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టవాచకే తత్పదేలక్షణాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్, త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే విధేయ రాజకుమారత్వేనాత్మనో వ్యాధభావానుపపత్తివత్ విధేయభూతతచ్ఛబ్దార్థభూతజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదిగుణాత్మనా జీవభావాపమర్దాసమ్భవాత్, తిష్ఠత్వేతత్తావత్. ప్రకృతమనుసరామః ఏవమపి ప్రళయకాలే ప్రజానాం సత్యసమ్పత్తౌ సత్యాం పునస్సంసారో న స్యాదితి ప్రతీయతే, నను వ్యాఘ్రాదీనాం నివపరత్వాత్ సుషుప్తౌ సతి సమ్పన్నానాం పునరుత్థితిశ్చ న స్యాత్, అతస్సుషుప్తౌ ప్రజానాం సత్సమ్పత్తిర్న శ్రద్ధేయేతి మన్యమానస్య (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) విశిష్య జ్ఞాపయత్వితి పితా శ్వేతకేతునా ప్రార్థితః స స్థైర్యీకృతవానిత్యర్థః ఏవం ష్ణు ఉపదిష్టాన్యధికరణానిలిఖ్యన్తే- ఉత్క్రాన్తిపాదే * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శ్రూయమాణా వాచో మనస్సమ్పత్తిః వాగ్వృత్తివిషయా - నతు వాగ్విషయా వాచో మనః ప్రకృతికత్వాభావేన ప్రకృతిభూతే మనసి వాచస్సాయుజ్యాసమ్భవాత్. నను వాగ్వృత్తేరపి ప్రకృతిభూతే మనసి సమ్పత్తిశబ్దితో లయోఽసమ్భవ ఇతి వాచ్యం - మనసిస్థితేఽపి వాగ్వ్యాపారాభావదర్శనే వృత్తేస్సమ్పద్యత ఇత్యుపపత్తేః, దివ్యమానాయాస్తు వాచస్తాదాత్మ్యేకాభావస్యాప్యభావేన సమ్పత్తిశ్రుతేరత్యన్తాసమ్భవాత్, ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ. వాక్స్వరూపమేవ మనసి సమ్పద్యతే - వాగిన్ద్రియే ఉపరతేఽపి మనసః ప్రవృత్తిదర్శనాత్. * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దాచ్చ వాగేవ మనసి సమ్పద్యతే. యద్యపి మనసో వాక్ప్రకృతిత్వం నాస్తి - తథాప్యనుపరతవ్యాపారేఽపి మనసి వాచ ఉపరతవ్యాపారత్వదర్శనాత్ వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యేతదుచ్యతే. వృత్తిపక్షేపి సమ్పద్యత ఇత్యస్య గౌణత్వావశ్యమ్భావాత్. తతశ్చ వాచో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతో మనసా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. * అత ఏవ సర్వాణ్యను. యతో వాచో మనసా సంయోగమాత్రం సమ్పత్తిః - అత ఏవ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైరితి వాచ ఇవ సర్వేషామిన్ద్రియాణాం సమ్పత్తిశ్రుతిరపి తదర్థైవేత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * మనః ప్రాణే ఇత్యత్ర మనోవృత్తేరేవ ప్రాణేఽప్యయ ఉచ్యతే - మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిష్వపి ప్రచురప్రయోగసత్త్వాత్. నతు పూర్వోక్తరీత్యా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. మనసో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతః ప్రాణేన సంయోగవిశేష ఏవ ఇహాపి సమ్పత్తిశబ్దార్థః. తతశ్చ మన ఏవ ప్రాణే సమ్పద్యతే- * మనః ప్రాణ ఇత్యుత్తరవాక్యాదిత్యర్థః. మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిపరత్వేపి సమ్పత్తిశ్రుతేర్గౌణత్వావశ్యమ్భావేన మనశ్శబ్దస్య గౌణత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి సిద్ధాన్తితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి శ్రుతేః ప్రాణస్తేజసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. సః- ఇన్ద్రియసహితః ప్రాణః అధ్యక్షే - జీవే సమ్పద్యతే- * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణానాం జీవోపగమస్య, తేన సహోత్క్రాన్తేశ్చ శ్రవణాజ్జీవ ఏవ సమ్పద్యతే. గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరం గచ్ఛన్త్యాం యమునాయాం యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి ప్రయోగవజ్జీవద్వారా ప్రాణస్య తేజస్సమ్పత్తావపి * ప్రాణస్తేజసీత్యుక్తిరుపపద్యతే నచ ప్రాణస్య తేజో ద్వారేణైవ జీవోపగమోఽస్త్వితి వాచ్యం - నిరర్థకస్య ప్రాణస్య తేజసి స్థితేరసమ్భవాదితి స్థితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి జీవయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజోమాత్ర ఏవ సమ్పత్తిశ్రవణాన్న సర్వభూతసమ్పత్తిరితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః. స జీవః ప్రాణస్సంహతేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పద్యతే- * పృథివీమయ ఆపోమయస్తేజోమయ ఇతి సంహతానాం జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రవణేన సర్వభూతసమ్పత్తేర్వక్తవ్యత్వాత్. * నైకస్మిన్దర్శయతో హి. ఏకస్మిన్- తేజోమాత్రే స న సమ్పద్యతే- * ఏకైకస్య భూతస్య కార్యాక్షమత్వం * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాద్యా విశేషాన్తాహ్యణ్డముత్పాదయన్తి త ఇతి శ్రుతిస్మృతీ దర్శయత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్ర జీవపరిష్వక్తతేజశ్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం పరదేవతాసమ్పత్తౌ ప్రయోజనాభావాత్ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతిస్స్తుతిమాత్రపరేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తాని పరే తథా హ్యాహ. తాని- జీవసంసృష్టాని భూతసూక్ష్మాణి పరే- పరమాత్మని సమ్పద్యన్తే. కుతః. తథా హ్యాహ శ్రుతిః * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. శ్రుతివశాచ్చ సుషుప్తిప్రళయ మోక్షేష్వివ పరమాత్మసమ్పత్తేస్సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః ప్రయోజనత్వేన పరికల్ప్యత ఇతి స్థితం. తథా - సేయం పరమాత్మని జీవస్య సమ్పత్తిః ప్రాకృతలయవత్ స్వకారణాపత్తిరూపైవ- సర్వాత్మనః సర్వోపాదానత్వాత్. నతు వాగాదేర్మనఆదిష్వివావిభాగమాత్రమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అవిభాగో వచనాత్. అత్రాపి పృథగ్భావానర్హసంసర్గవిశేషలక్షణావిభాగ ఏవ సమ్పత్తిశబ్దార్థః- * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర సతస్సమ్పద్యత ఇతి శబ్దస్యైవేహాప్యనుషజ్యమానతయాఽభిధానవైరూప్యాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.................................... ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాꣳ రసాన్ సమవహారమేకతాꣳ రసం గమయన్తి॥ ౧

తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తేఽముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మ్యముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యేవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ౨

త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిꣳహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దꣳశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౩

శం.— యత్పృచ్ఛస్యహన్యహని సత్సమ్పద్య న విదుః సత్సమ్పన్నాః స్మ ఇతి- తత్కస్మాదితి- అత్ర శృణు దృష్టాన్తం. యథా లోకే సోమ్య మధుకృతః- మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః- మధుకరమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి- మధు నిష్పాదయన్తి తత్పరాస్సన్తః. కథం. నానాత్యయానాం-నానాగతీనాం నానాదిక్కానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారం- సమాహృత్యైకతాం- ఏకభావం మధుత్వేన రసాన్ గమయన్తి- మధుత్వమాపాదయన్తి. ౧

ఆ.— యథేత్యాది దృష్టాన్తమవతారయతి (యత్పృచ్ఛసీతి) ప్రత్యహం సుషుప్తౌ సర్వాః ప్రజాస్సత్సమ్పద్య సత్సమ్పన్నాస్స్మ ఇతి యన్న విదుః- ఇదజ్ఞానం కస్మాత్కారణాదితి యన్మాం పృచ్ఛసి - తత్ర సుషుప్తావజ్ఞానే కారణభూతం దృష్టాన్తముచ్యమానం శృణుత్వమితి యోజనా. యథా దృష్టాన్తతః స్పష్టో భవతి- తథోచ్యత ఇత్యాహ (యథేతి) పునరర్థగుపపత్తి క్రియాపదేన సమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం. మధుకృతాం మధునిష్పాదకత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) నానాగతీనాం- నానాఫలానామిత్యేతత్. బహూనాం రసానాం కథమేకతేత్యాశఙ్క్యాహ (మధుత్వేనేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మధుత్వమితి) ౧

రం.— (యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారమేకతాం రసం గమయన్తి) యథా లోకే మధుకృతః - మధుమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి - నిష్పాదయన్తి. నానాత్యయానాం - నానాగతీనాం వృక్షాణాం రసాన్ సమాహృత్య మధుత్వేనైక్యం గమయన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తే- రసాః యథా మధుత్వేనైకతాం గతాః తత్ర- మధుని వివేకం న లభన్తే. కథం. అముష్యాహం - ఆమ్రస్య పనసస్య వా వృక్షస్య రసోఽస్మీతి చ. యథా హి లోకే బహూనాం చేతనావతాం సమేతానాం ప్రాణినాం వివేకలాభో భవత్యముష్యాహం పుత్రో నప్తాఽస్మీతి, తే చ లబ్ధవివేకాస్సన్తో న సఙ్కీర్యన్తే,- న తథేహానేకప్రకారవృక్షరసానామపి మధురామ్లతిక్తకటుకాదీనాం మధుత్వేనైకతాం గతానాం మధురాదిభావేన వివేకో గృహ్యత ఇత్యభిప్రాయః. యథాఽయం దృష్టాన్త ఇతి. ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః అహన్యహని సతి సమ్పద్య- సుషుప్తికాలే మరణప్రలయయోశ్చ. న విదుః- న విజానీయుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి, సమ్పన్నా ఇతి, వా. ౨

ఆ.— తే యథేత్యాది వ్యాచష్టే (తే రసా ఇతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా హీత్యాదినా) ఇహేతి ప్రకృత దృష్టాన్తోక్తిః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ౨

రం.— (తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తే అముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యాది) తే చ- రసా మధుత్వేనైకతాం గతాః అముష్య వృక్షస్య- వకుళస్య వా- కుటజస్య వా- రసోఽస్మీతి యథా వివేకం న లభన్తే - ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సతి సమ్పన్నాస్సత్యః అహం దేవదత్తః - అహమముష్య పుత్రః- అధునా సతి సమ్పన్నా ఇతి వా- సమ్పత్స్యామహ ఇతి వా న జానన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— యస్మాచ్చైవమాత్మనస్సద్రూపతామజ్ఞాత్వైవ సత్సమ్పద్యన్తే- అత స్త ఇహ లోకే యత్కర్మనిమిత్తాః యాం యాం జాతిం ప్రతిపన్నా ఆసుర్వ్యాఘ్రాదీనాం వ్యాఘ్రోఽహం సింహోఽహమిత్యేవం - తే తత్కర్మజ్ఞానవాసనాఙ్కితాస్సన్తస్సత్ప్రవిష్టా అపి తద్భావేనైవ పునరాభవన్తి. పునస్సత ఆగత్య వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యత్పూర్వమిహ లోకే భవన్తి- సమ్బభూవురిత్యర్థః. తదేవ పునరాగత్య భవన్తి. యుగసహస్రకోట్యన్తరితాపి సంసారిణో జన్తోర్యా పురా భావితా వాసనా- సా న నశ్యతీత్యర్థః. * యథా ప్రజ్ఞం హి సమ్భవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩

ఆ.— రసా నామ చేతనత్వేన వివేకానర్హత్వాత్కథం చేతనావతామివ దృష్టాన్తతా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) ఏవం యథోక్తరసదృష్టాన్తవశేన యావచ్చేతనానామపి సుషుప్త్యాదౌ జాడ్యాస్కన్దితతయా రసతుల్యత్వాత్తేషాం వివేకానర్హావస్థాపత్తిరిహాత్ర ప్రకృతముదాహరణమవిరుద్ధమితి భావః. సతా సమ్పన్నా నామపి తత్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారిణ ఇతి) ౩

రం.— (త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి) అతస్సుషుప్తేరుత్థితాశ్చ ప్రజాః స్వాపాత్పూర్వం యద్యద్భవన్తి- యే యే అభవన్. తే తే ఆభవన్తి-ఆగత్య భవన్తి. సుషుప్తేః ప్రాగ్వ్యాఘ్రాభిమానినస్థితాస్సు

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఇమాస్సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే పశ్చాత్ప్రతీచ్యస్తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తి సముద్ర ఏవ భవన్తి తా యథా తత్ర న విదురియమహమస్మీయమహమస్మీతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత ఆగమ్య న విదుస్సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిꣳహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దꣳశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదా భవన్తి॥ ౨

మృష్యన్తరమపి వ్యాఘ్రోఽహమిత్యభిమన్యమాన ఏవ భవతీత్యర్థః. పూర్వవాసనావాసిత ఏవోత్తిష్ఠతీతి యావత్. తతశ్చ దర్శనాసనాం తత్సంపత్తౌ జ్ఞానపునరుత్థితివిరోధీతి భావః. ౩

శం.— తాః ప్రజాః యస్మిన్ప్రవిశ్య పునరావిర్భవన్తి, యోఽత్యన్తో సూక్ష్మత్వాత్సత్త్వాభిసన్ధానుభావం సదాత్మానం ప్రవిశ్యనావర్తన్తే- స య ఏషోఽణిమేత్యాది- వ్యాఖ్యాతం. యథా లోకే స్వకీయే గృహే సుప్త ఉత్థాయ గ్రామాన్తరం గతో జానాతి స్వగృహాదాగతోఽస్మీతి- ఏవం సత ఆగతోఽస్మీతి చ జన్తూనాం కస్మాద్విజ్ఞానం న భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏషోఽణిమేత్యాద్యవతారయతి (తాః ప్రజా ఇతి) ఇతః- సద్విజ్ఞానరహితేభ్యస్సకాశాదితి యావత్. యదనుభావమితి యదవష్టమ్భేనావ్యాహర్తవ్యాః. ప్రశ్నాన్తరం దృష్టాన్తబలాదుత్థాపయతి (యథేతి) సతో హమాగతోఽస్మీత్యుత్థితస్య జ్ఞానాభావం దృష్టాన్తేనోపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యుక్త ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) సః - పరమాత్మా అణిమా- అణుః. సూక్ష్మ ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుః సుషుప్తిదశాయాం పరమాత్మని సమ్పన్నః స్వాపానన్తరం తత ఉత్థాయాగతశ్చేత్- ప్రాతర్గృహాదుత్థాయాగతస్య గృహాదాగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానవత్ సత ఆగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాత్ నైతద్విప్రష్టవ్యమితి మన్యమాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణుత్ర దృష్టాన్తం- యథా సోమ్యేమా నద్యః- గఙ్గాద్యాః పురస్తాత్- పూర్వాం దిశం ప్రతి ప్రాచ్యః - ప్రాగఞ్చనాస్స్యన్దన్తే- స్రవన్తి. పశ్చాత్- ప్రతీచీం దిశం ప్రతి సిన్ధ్వాద్యాః ప్రతీచీమఞ్చన్తి - గచ్ఛన్తీతి ప్రతీచ్యః. తాస్సముద్రాత్- అమ్భోనిధేర్జలధరైరాక్షిప్తాః పునర్వృష్టిరూపేణ పతితాః గఙ్గాదినదీరూపిణ్యః పునస్సముద్రం- అమ్భోనిధిమేవాపియన్తి. సముద్ర ఏవ భవన్తి. తాః- నద్యో యథా తత్ర- సముద్రే సముద్రాత్మనైకతాం గతాః న విదుః- న జానన్తీయం గఙ్గాహమస్మి, యం యమునాహమస్మీతి, చ. ౧

ఆ.— ఆగమనావధ్యపరిజ్ఞానం తత్రేత్యుక్తం. ౧-౨

రం.— (ఇమాస్సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే పశ్చాదుదీచ్యః తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తీత్యాది) యథా గఙ్గాద్యా నద్యః ప్రాచ్యః - పూర్వదిక్ప్రస్థితాః ప్రాఙ్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. ప్రతీచ్యః- పశ్చాద్దేశప్రవృత్తాస్సిన్ధ్వాద్యా నద్యః పశ్చాన్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. పునశ్చ తాః సముద్రాత్సముద్రం గచ్ఛన్తి- సముద్రపర్యన్తదేశాత్సముద్రమధ్యం గత్వా సముద్రేణైకీభూతాస్సత్యః ఇయం- గఙ్గాఽహమస్మి ఇయం- యమునాఽహమస్మీ, త్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞాతుమసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః యస్మాత్సతి సమ్పద్య న విదుః- తస్మాత్సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే ఆగతా ఇతి వా. (త ఇహ వ్యాఘ్ర ఇత్యాది) సమానమన్యత్. ౨

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత ఆగమ్య న విదురిత్యాది) తథా సుప్తోత్థితా అపి సత ఉత్థితా ఆగతా ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞాతుం సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్ స్రవేద్యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్ స్రవేద్యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్ స్రవేత్స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూతః పేపీయమానో మోదమానస్తిష్ఠతి॥ ౧

తస్య యదేకాగ్ం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతి ద్వితీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి తృతీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి సర్వం జహాతి సర్వః శుష్యత్యేవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ॥ ౨

శం.— దృష్టం లోకే జలే వీచీతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయ ఉత్థితాః పునస్తద్భావం గతా వినష్టా ఇతి. జీవాస్తు తత్కారణభావం ప్రత్యహం గచ్ఛన్తోఽపి సుషుప్తే మరణప్రలయయోశ్చ న వినశ్యన్తీత్యేతత్ కేనాత్ర కారణేన భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రత్యహం సద్భావం గచ్ఛన్తో (జీవా ఇతి) వినష్టా ఇతి - లోకే దృష్టా వీచ్యాదయః [illegible] జీవాస్తు ప్రత్యహం సుషుప్తౌ సద్భావం గచ్ఛన్తో మరణప్రలయయోశ్చ కారణభావం గచ్ఛన్తోఽపి న వినశ్యన్తీత్యేతత్ - కేన కారణేనేతి యోజనా. జీవవినాశశఙ్కాయాం తస్య ప్రతిబోధనార్థం పునర్దృష్టాన్తముపన్యస్యతి (అస్యేతి) ౧

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇత్యేవం బోధితేన శ్వేతకేతునా- సను సుషుప్తౌ [illegible] సత్సమ్పన్నానాం [illegible] తదా పూర్వజన్మస్మరణాభావాజ్జీవస్య దేహాది [illegible] తస్మాత్ [illegible] శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్ఖణ్డార్థకరణం లిఖ్యతే- [illegible] బ్రహ్మణి లీనస్య [illegible] సుషుప్తౌ [illegible] కర్మణాం సాఫల్యం [illegible] ప్రష్టుముచ్యతే- [illegible] సుషుప్తౌ [illegible] అస్య ఘాత్యత్వహానాది ప్రసఙ్గాత్. [illegible] ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా [illegible] [illegible] ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాతీతి [illegible] అతో న సుషుప్తిదశాయాం [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— [illegible] సోమ్య మహతో [illegible] అనేకశాఖాదియుక్తస్య. అస్యేతి- [illegible] యో మూలేఽభ్యాహన్యాత్పరశ్వాదినా- సకృద్ఘాతమాత్రేణ న శుష్యతి జీవన్నేవ భవతి. తదా రసం స్రవేత్. తథా- యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాత్- జీవన్ స్రవేత్. తథా- యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాత్- జీవన్ స్రవేత్. స ఏషః- వృక్ష ఇదానీం జీవేనాత్మనానుప్రభూతః- వ్యాప్తః పేపీయమానః- అత్యర్థం పిబన్నుదకం, భౌమాంశ్చ రసాన్ గృహ్ణన్, మోదమానః- హర్షం ప్రాప్నువంస్తిష్ఠతి. ౧

ఆ.— జీవస్య నాశాభావం వక్తుముదాహరణమాహ (శ్రుతిరితి) ౧

రం.— (అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్ స్రవేదిత్యాది) అనేకశాఖాయుక్తస్య [illegible] మధ్యే- అగ్రే వా పరశ్వాదినాఽభ్యాహన్యాత్- తదా జీవన్నేవ [illegible] స్రవతి. [illegible] జీవాత్మా [illegible] ఉదకం పిబన్ తత్ప్రీయమాణః సుఖాదికం చానుభవన్నాస్తే [illegible]. ౧

శం.— తస్యాస్య యదేకాం శాఖాం- రోగగ్రస్తామాహతాం వా జీవో జహాతి- ఉపసంహరతి శాఖాయాం ప్రసృతమాత్మాంశం. అథ సా శుష్యతి. వాఙ్మనఃప్రాణకరణగ్రామానుప్రవిష్టో హి జీవ ఇతి తదుపసంహారే చోపసంహ్రియతే. జీవేన చ ప్రాణయుక్తేనాశితం పీతం చ రసతాం గతం జీవచ్ఛరీరం వృక్షం చ వర్ధయద్రసరూపేణ జీవస్య సద్భావే లిఙ్గం భవతి. అశితపీతాభ్యాం హి దేహే జీవస్తిష్ఠతి- తే చాశితపీతే జీవకర్మానుసారిణీ ఇతి. తస్యైకాఙ్గవైకల్యనిమిత్తం కర్మ యదోపస్థితం భవతి- తదా జీవ ఏకాం శాఖాం జహాతి- శాఖాయా ఆత్మానముపసంహరతి. అథ- తదా సా- శాఖా శుష్యతి. జీవస్థి

ఊ.— జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశః ఖణ్డః.

తినిమిత్తో రసో జీవకర్మాక్షిప్తో జీవోపసంహారే న తిష్ఠతి. రసాపగమే చ శాఖా శోషముపైతి. తథా సర్వం వృక్షమేవ యదాఽయం జహాతి తదా సర్వోఽపి వృక్షశ్శుష్యతి. వృక్షస్య రసస్రవణశోషణాదిలిఙ్గాజ్జీవత్త్వం. దృష్టాన్తశ్రుతేశ్చ చేతనావన్తః స్థావరా ఇతి. బౌద్ధకాణాదమతమచేతనాః స్థావరా ఇత్యేతదసారమితి దర్శితం భవతి. యథాఽస్మిన్ వృక్షదృష్టాన్తే దర్శితం జీవేన యుక్తో వృక్షోఽశుష్కో రసపానాదియుక్తో జీవతీత్యుచ్యతే, తదపేతశ్చ మ్రియత ఇత్యుచ్యతే,. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ. ౨

ఆ.— నను నాగ్రస్థాయాం వాతోపహతాయాం వా శాఖాయాం ప్రాణోపసంహారేపేక్షితో జీవోపసంహారస్సమ్భవతి - తత్రాహ (వాయ్వితి) నను వృక్షే జీవస్య సర్వాఙ్గవ్యాపిత్వేన త్రోపసంహారానుపసంహారావేవ కథం స్యాతాం - తత్ర తస్య సర్వాఙ్గవ్యాపిత్వం - అత ఆహ (జీవేనేతి) రసరూపేణ వర్ధయతీతి సమ్బన్ధః వృక్షశరీరే జీవస్య సత్త్వే కిం ప్రమాణమిత్యాకాఙ్క్షాయాం తదీయాఙ్గాఙ్గిభావేనాహ (అశితేతి) జీవోపసంహారే కిమితి శాఖా శుష్యతి - తత్రాహ (జీవస్థితీతి) జీవస్య స్థితిర్నిమిత్తం యస్యేతి విగ్రహః. తథా - శాఖాయా ముక్తప్రకారేణేతి యావత్. యత్తు వైశేషికైర్నాశికాభ్యాం స్థావరాణాం నిర్జీవత్వమచేతనత్వముక్తం - తదేతన్నిరస్తమిత్యాహ (వృక్షస్యేతి) ఆదిశబ్దో వృద్ధిమోదాదిసఙ్గ్రహార్థః. * స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూత ఇతి దృష్టాన్తశ్రుతిః. శ్రుతదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్య యదేకాం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతీత్యాది) ఏవమయమాలా గ్రంథాద్యపి ప్రథమాస్నో జీవః యది ప్రాలకర్మవశాదస్యాం ప్రదేశం త్యజతి - స సప్రదేశశ్శుష్యతి. ఏవమేవ సర్వం జహాతి యది - తత్సర్వం శుష్యతి. తతశ్చ యథా ఏకైకశాఖాశోషో న జీవనాశకృతః - అపితు జీవసఙ్కోచకృతః - ప్రదేశాన్తరే జీవస్య సత్త్వేన నాశాసమ్భవాత్. ఏవమేవ సర్వశోషోఽపి త్యాగకృత ఏవ - న తు జీవనాశకృత ఇత్యర్థః. ౨

శం.— జీవాపేతం - జీవవియుక్తం వావ కిలేదం శరీరం మ్రియతే - న జీవో మ్రియత ఇతి. కార్యశేషే చ సుప్తోత్థితస్య మమేదం కార్యశేషమపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా సమాపనదర్శనాత్. జాతమాత్రాణాం చ జన్తూనాం స్తన్యాభిలాషభయాదిదర్శనాచ్చాతీతజన్మాన్తరానుభూతస్తనపానదుఃఖానుభవస్మృతిర్గమ్యతే. అగ్నిహోత్రాదీనాం చ కర్మణామర్థవత్త్వాన్న జీవో మ్రియత ఇతి. (స య ఏషోఽణిమేత్యాది) సమానం. కథం పునరిదం పృథివ్యాదినామరూపవజ్జగదత్యన్తసూక్ష్మాత్సద్రూపాన్నామరూపరహితాత్సతో జాయత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథాఽస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జీవస్య సుషుప్తే నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (కార్యశేషే చేతి) తస్మిన్ కర్మణి సుషుప్తో భూత్వా పునరుత్థితస్య కార్యస్య శేషాస్మిన్కర్మణి - తదిదం మమాపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా తస్య సమాపనదర్శనాన్న స్వాపే జీవో నశ్యతీత్యర్థః. మరణకాలే తన్నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (జాతమాత్రాణామితి) ఆద్యశ్చకారస్సముచ్చయే. ద్వితీయోఽవధారణే జీవస్య ప్రళయాదావవినాశే కారణాన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రాదీనామితి) ఇతిశబ్దో జీవస్య నిత్యత్వోపసంహారార్థః. యదుక్తం * సన్మూలాస్సోమ్యేత్యాది - తత్ర చోదయతి (కథం పునరితి) విలక్షణయోర్న కార్యకారణత్వమితి శఙ్కమానం ప్రతిబోధయితుముత్తరవాక్యముపాదత్తే (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇత్యాది) అతో మనుష్యాదిష్వపి జీవత్యాగకృతం దేహస్య మరణం. న జీవస్య మరణం - తథా సతి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్. అతస్సుషుప్తిమరణదశాయాం సత్సమ్పత్తావపి న జీవవినాశ ఇతి సిద్ధమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం బోధితేన శ్వేతకేతునా అణిమ్నస్సచ్ఛబ్దితస్య రూపస్పర్శాదిహీనస్య వివిధస్థావరజఙ్గమాదియుక్తానేకబ్రహ్మాణ్డహేతుత్వం న శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాఽస్త్విత్యువాచేత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు * జ్యోతిరాద్యధికరణే *అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి వృక్షశబ్దేన శరీరం నిర్దిశ్యత ఇత్యుక్తం. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి భిన్ద్ధీతి భిన్నం భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీత్యణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాసామఙ్గైకాం భిన్ద్ధీతి భిన్నా భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీతి న కిఞ్చన భగవ ఇతి ౧

తగ్ం హోవాచ యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి॥ ౨

శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— యద్యేతత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- అతః- అస్మాన్మహతో న్యగ్రోధాత్ఫలమేకమాహర ఇత్యుక్తస్తథా చకార సః. ఇదం భగవ ఇతి ఉపాహృతం ఫలమితరం దర్శితవన్తం ప్రత్యాహ - ఫలం భిన్ద్ధీతి. భిన్నమిత్యాహేతరః. తమాహ పితా- కిమత్ర పశ్యసి. ఇత్యుక్త ఆహ- అణ్వ్యః - అణుతరా ఇవేమా ధానాః- బీజాని పశ్యామి భగవ ఇతి. ఆసాం- ధానానామేకాం- ధానామఙ్గ- హే వత్స భిన్ద్ధీత్యుక్త ఆహ- భిన్నా భగవ ఇతి యది భిన్నా ధానా- తస్యాం భిన్నాయాం కిం పశ్యసీత్యుక్త ఆహ- న కిఞ్చన పశ్యామి భగవ ఇతి ౧

ఆ.— స్థూలస్య కార్యస్య సూక్ష్మముఖ్యకారణత్వం సోపపత్తికముచ్యతే. ॥ అస్మాత్సోమ్య మహతో న్యగ్రోధస్యేతి ప్రకృతం వృక్షం పరామృశతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి) న్యగ్రోధఫలమిత ఆహరేత్యాచార్యేణోక్తః శ్వేతకేతురిదం భగవ ఇత్యానీతవానిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిమత్ర - ఫలే పశ్యసీతి పృష్టః పుత్రః అణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాహ. ఇమాని బీజాన్యణూన్యేవ పశ్యామీత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థః. శిష్టం స్పష్టార్థం. ౧

శం.— తం పుత్రం హోవాచ. వటధానాయాం భిన్నాయాం యం వటబీజాణిమానం హే సోమ్య ఏతం న నిభాలయసే - న పశ్యసి. తథాఽప్యేతస్య వై కిల సోమ్య ఏష మహాన్న్యగ్రోధో బీజస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యాదృశ్యమానస్య కార్యభూతః స్థూలశాఖాస్కన్ధఫలపలాశవాంస్తిష్ఠతి. ఉత్పన్నః సంస్తిష్ఠతీతి వా ప్రరోహతీత్యర్థః. ౨

ఆ.— యమేతమణిమానం న పశ్యసి- ఏతస్యాణిమ్నో బీజస్యేతి సమ్బన్ధః. (తథాపీతి) అత్యన్తాణుత్వాదదర్శనే పీత్యర్థః. ౨

రం.— (తం హోవాచ) ఏవముక్తవన్తం పుత్రం పితోవాచేత్యర్థః. ఉక్తమేవాహ (యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయసే) హే సోమ్య. యమేతం వటబీజాణిమానం న నిభాలయసే- న పశ్యసి కిమిత్యర్థః. (ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి) ఏష మహాన్న్యగ్రోధః ఏతస్యైవైషోఽణిమ్నః కార్యతయా తిష్ఠతీత్యర్థః. ౨

శం.— అతః శ్రద్ధత్స్వ సోమ్య సత ఏవాణిమ్నః స్థూలం నామరూపాదిమత్కార్యం జగదుత్పన్నమితి. యద్యపి న్యాయాగమాభ్యాం నిర్ధారితోఽర్థస్తథైవేత్యవగమ్యతే - తథాఽప్యత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేషు బాహ్యవిషయాసక్తమనసః స్వభావప్రవృత్తస్యాసత్యాం గురుతరాయాం శ్రద్ధాయాం దురవగమత్వం స్యాదిత్యాహ- శ్రద్ధత్స్వేతి. శ్రద్ధాయాం తు సత్యాం మనసః సమాధానం బుభుత్సితేఽర్థే భవేత్. తతశ్చ తదర్థావగతిః- ॥ అన్యత్రమనా అభూవమిత్యాదిశ్రుతేః. (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. యది తత్సజ్జగతో మూలం - కస్మాన్నోపలభ్యత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన మాం భగవాన్భూయ ఏవ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తసూక్ష్మాద్బీజాదత్యన్తస్థూలస్య వృక్షస్యోత్పత్త్యుపలమ్భాఽత్ శబ్దార్థః. ॥ సన్మూలాస్సోమ్యేత్యాదిశ్రుత్యా ॥ వృక్షస్యాప్యేతద్వికారత్వేన చ జగతస్సత్కార్యత్వే సిద్ధే శబ్దమాత్రేణాపి తన్నిర్ణయసమ్భవాత్కిమితి శ్వేతకేతుః శ్రద్ధత్స్వేత్యపి ప్రోత్సాహ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) సత్యాముపి శ్రద్ధాయాం కథం బాహ్యవిషయాసక్తమనసోఽత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేష్వవగమస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధాయాం త్వితి) మనస్సమాధానశాద్బుభుత్సితస్యార్థస్యావగతిరిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (అన్యత్రేతి) ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానత్వాన్నాస్తీతి మన్వానస్య శఙ్క్యతే (యదీతి) అనుపలభ్యమానస్యాపి సత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేతదితి) అప్రత్యక్షస్యాపి జగన్మూలస్య సత్త్వం ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ ఫలమత ఆహరేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార తꣳ హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద యథా విలీనమేవాఙ్గ॥ ౧

¶అస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తꣳ హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి॥ ౨

రం.— (శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమేత్యాది) అతోఽణోరపి సచ్ఛబ్దితాత్పరిదృశ్యమానస్య స్థూలస్య ప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిరుపపద్యత ఇత్యస్మిన్నర్థే శ్రద్ధా కర్తవ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) అనుపలభ్యమానస్య సచ్ఛబ్దితం శ్రద్ధేయమితి మన్యమానః శ్వేతకేతురనుపలభ్యమానస్యాపి విజ్ఞాపయత్వితి పృష్టవాన్ పితా తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః.............................. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే- ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తం. యది చేమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పిణ్డరూపం లవణమేతత్ ఘటే చాపుదకేఽవధాయ- ప్రక్షిప్యాథ మా- మాం శ్వః ప్రాతరుపసీదథాః - ఉపగచ్ఛేథా ఇతి. స హ పిత్రోక్తమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ తథా చకార. తం హోవాచ పరేద్యుః ప్రాతః. యల్లవణం దోషా- రాత్రౌ ఉదకేఽవాధాః- నిక్షిప్తవానసి. అఙ్గ- హే వత్స. తదాహర. ఇత్యుక్తస్తల్లవణమాజిహీర్షుః- కిలావమృశ్యోదకే న వివేద- న విజ్ఞాతవాన్. యథా తల్లవణం విద్యమానమపి సదప్సు విలీనం- సంశ్లిష్టమభూత్. యథా విలీనం లవణం న వేత్థ- తథాపి తచ్చక్షుషా స్పర్శనేన చ పిణ్డరూపం లవణమగృహ్యమాణం విద్యత ఏవాప్సు- ఉపలభ్యతే చోపాయాన్తరేణేత్యేతత్పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్నాహ- అఙ్గ. ౧

ఆ.— నోపలభ్యతే- స్వేన ప్రకారేణేతి శేషః. ఇమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుం యదీచ్ఛసి - తర్హి దృష్టాన్తమత్ర శృణ్విత్యాహ లవణమితి. రాత్రేస్తస్యా యామస్తర్వమథశబ్దార్థః. జగన్మూలం స్వతోఽప్రత్యక్షమపి ప్రత్యక్షముపాయాన్తరేణాపి తత్ప్రాప్తమర్థః. తం ప్రత్యక్షీచికీర్షుర్ఘటాదావుదకేఽపి పిణ్డరూపం లవణం రాత్రౌ ప్రక్షిప్య తదవ్యవహితాన్తరం ప్రాతఃకాలే పితృసమీపే శ్వేతకేతుర్గతవానిత్యాహ (స హేతి) యథాతత్-పిణ్డరూపం లవణం ప్రక్షేపాత్ప్రాగభూత్- తథా న విజ్ఞాతవానితి సమ్బన్ధః. ఉదకే ప్రక్షిప్తం లవణం విమృశ్యాపి న జ్ఞాయతే చేత్-అసదేవ తర్హి తదిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యమానమపీతి) కిమితి తర్హి స్పర్శనేన నోపలభ్యతే-తత్రాహ (అప్స్వితి) కథం తర్హి విద్యమానత్వమవగతం- తత్రాహ (యథేతి) యద్యపి పిణ్డరూపం లవణముదకే క్షిప్తమవమృశ్యాపి చక్షుస్స్పర్శనాభ్యాం న త్వం వేత్థ- తథాపి తత్ర విద్యత ఏవ - యతస్తాభ్యామగృహ్యమాణమపి తత్ప్రకారాన్తరేణోపలభ్యత ఇత్యేతమర్థం పుత్రం ప్రత్యాయయితుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. యథాశబ్దో యద్యపీత్యర్థే. ౧

రం.— (లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార) రాత్రౌ లవణం జలేఽవధాయ- ప్రక్షిప్య ప్రాతస్సమీపమాగచ్ఛేతి గురుణోక్తః శ్వేతకేతుః తథా చకారేత్యర్థః. (తం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద) దోషా- రాత్రౌ యల్లవణముదకేఽవాధాః- ప్రక్షిప్తవానసి. తదఙ్గాధునాఽఽహరేతి పితోవాచ. ఇత్యుక్తః పుత్రః విమృశ్య న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. అథ పితోవాచ (యథా విలీనమేవాఙ్గ) యథా లవణమపి విలీనం సచ్చక్షుషా త్వచా వా నోపలభ్యతే - ఏవం సదాత్మస్వరూపమపీతి భావః. ౧

శం.— అస్య- ఉదకస్యాన్తాత్ - ఉపరి గృహీత్వాఽఽచామేత్యుక్త్వా పుత్రం తథా కృతవన్తమువాచ- కథమితి. ఇతర ఆహ - లవణం స్వాదుత ఇతి. తథా- మధ్యాదుదకస్య గృహీత్వాఽఽచామేతి. కథమితి. లవణమితి. తథా- అన్తాత్- అధోదేశాద్గృహీత్వాఽఽచామేతి. కథమితి. లవణమితి. యద్యేవమభిప్రాస్య- పరిత్యజ్యైతదుదకమాచమ్యాథ మోపసీదథా ఇతి. తద్ధ తథా చకార - లవణం పరిత్యజ్య పితృసమీపమాజగామేత్యర్థః. ఇదం వచనం బ్రువన్ - తత్- లవణం తస్మిన్నేవోదకే యన్మయా రాత్రౌ క్షిప్తం - శశ్వత్ - నిత్యం సంవర్తతే - విద్యమానమేవ సత్సమ్యగ్వర్తత ఇతి. ఏవముక్తవన్తం హోవాచ పితా. యథేదం లవణం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం పూర్వం గృహీతం పునరుదకే విలీనం తాభ్యామగృహ్యమాణమపి విద్యత ఏవ- ఉపాయాన్తరేణ జిహ్వయోపలభ్యమానత్వాత్. ఏవమేవాత్రైవ- అస్మిన్నేవ తేజోఽబన్నాదికార్యే శుఙ్గే దేహే. వావ కిలేతి- ఆచార్యోపదేశస్మరణప్రదర్శనార్థౌ. సత్తేజోఽబన్నాదిశుఙ్గకారణం వటబీజాణిమవద్విద్యమానమేవేన్ద్రియైర్నోపలభసే- న నిభాలయసే. యథాఽత్రైవ - ఉదకే. దర్శనస్పర్శనాభ్యామనుపలభ్యమానం లవణం విద్యమానమేవ జిహ్వయోపలబ్ధవానసి - ఏవమేవాత్రైవ కిల విద్యమానం సజ్జగన్మూలముపాయాన్తరేణ లవణమివోపలప్స్యస ఇతి వాక్యశేషః. ౨

ఆ.— తద్ధేత్యాది వ్యాచష్టే (లవణమితి) సంవర్తత ఇతి- ఇదం వచనం బ్రువన్నాజగామేతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తిక

¶ అథాస్యాన్తాదాచామేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

౧౪.— యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేత్ స యథా తత్ర ప్రాఙ్వోదఙ్వాధరాఙ్వా ప్రధ్మాయీతాభినద్ధాక్ష ఆనీతోఽభినద్ధాక్షో విసృష్టః ॥ ౧

మాహ (ఇత్యేవము క్తవ న్తమిత్యాదినా) సతో జగన్మూలస్యాస్యేక్షాదేహేన శ్రవణేఽప్యనుపలబ్ధిమవగతమిత్యత ఆహ (నావకిసేతి) అత్రనావేత్యాదినాఽత్రైవ కిలేత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య ద్రష్టవిశేషం దర్శయతి (యథాఽత్రేత్యాదినా) ౨

రం.— ఏవం చక్షురాద్యప్రాహ్యస్యాపి లవణస్యోపాయాన్తరేణావగతిప్రకారం దర్శయతి (అథాస్యాదావాచామేతి కథమితి లవణమితి) అస్య- జలస్య ఆదౌ- మూలప్రదేశే ఉద్ధృత్య ఆచామేతి కథమితి ప్రోక్తః పుత్ర ఆచమ్య లవణరసమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. (మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (అభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార) ఏతదభిప్రాస్య- పరిత్యజ్య మాగచ్ఛేత్యుక్తః పుత్రస్తథా చకారేత్యర్థః (తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తం హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి) తత్- లవణం శశ్వత్- సర్వదా సమ్యగ్వర్తత ఇత్యుక్తవన్తం పుత్రం ప్రతి పితా హ. కిమితి. రసనేన్ద్రియేణోపలభ్యమానమపి లవణం యథా చక్షుషా నోపలభసే- ఏవమేవాత్రైవ జగత్యన్తరాత్మతయా ఆగమాచార్యోపదేశాదినావగన్తుం యోగ్యమేవ సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మాత్రైవ కిలేతి నిభాలయసే- దృష్టుం న శక్నోషి న పశ్యసీత్యర్థః. ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) సమానం. యద్యేవం లవణమివ తదిన్ద్రియైరనుపలభ్యమానమపి జగన్మూలం సదుపాయాన్తరేణోపలబ్ధుం శక్యతే- యదుపలమ్భాత్కృతార్థః స్యామ్, యదనుపలమ్భాచ్చాకృతార్థః స్యామహం, - తస్యోపలబ్ధౌ క ఉపాయ ఇత్యేతమ్ భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తః. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాయాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) తస్మిన్- తదేవ్యస్యాభ్యాహృతస్యేత్యాదినా సమ్బన్ధః. సతోఽనుపలబ్ధ్యోపలబ్ధ్యోః ఫలం దర్శయతి (యదుపలమ్భాదితి) బుభుత్సితముపాయముపదిశ్య బుభుక్షుం శిష్యం పితాఽన్వమన్యతేత్యాహ (తథేతి) ... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) ఏతస్మిన్ సర్వవ్యాపినస్సచ్ఛబ్దితస్యావగత్యుపాయం దృష్టాన్తేన ప్రదర్శయేతి ప్రార్థిత ఆచార్యస్తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథా లోకే హే సోమ్య. పురుషం యం కంచిద్గన్ధారేభ్యః- జనపదేభ్యోఽభినద్ధాక్షం- బద్ధచక్షుషమానీయ ద్రవ్యహర్తా తస్కరస్తమభినద్ధాక్షమేవ బద్ధహస్తమరణ్యే తతోఽప్యతిజనే- అతిగతజనే. అత్యన్తవిగతజనే దేశే విసృజేత్. స తత్ర దిగ్భ్రమోపేతో యథా ప్రాఙ్వా- ప్రాగఞ్చనః. ప్రాఙ్ముఖో వేత్యర్థః. తథా- ఉదఙ్వా. అధరాఙ్వా- ప్రత్యఙ్వా. ప్రధ్మాయీత- శబ్దం కుర్యాత్. విక్రోశేత్ అభినద్ధాక్షోఽహం గన్ధారేభ్యస్తస్కరేణానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్ట ఇతి. ౧

ఆ.— యథాఽయముపాయశ్శక్యో జ్ఞాతుం - తథా లోకే ప్రసిద్ధ్యేత దృష్టాన్తమిత్యాహ (యథేతి) తమేవ దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే. (హే సోమ్యేతి) యథా దిగ్భ్రమోపేతో యస్యాం కస్యాంచిద్దిగభిముఖో విక్రోశతి - తథా స తత్ర విజనే దేశే శబ్దం కుర్యాదితి సమ్బన్ధః. ప్రాఞ్చిత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగఞ్చన ఇతి) తస్యైవ వివక్షితమర్థం కథయతి (ప్రాఙ్ముఖ ఇతి) వక్ష్యమాణప్రకారైర్వికల్పార్థో వాశబ్దః. ౧

రం.— (యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే గన్ధారేభ్యః- జనపదేభ్యః అభినద్ధాక్షం- పినద్ధచక్షుషం కంచిత్పురుషం చోరో గృహీత్వా అతిజనే- విజనే విసృజేద్యది- స దిగ్భ్రమోపేతః ప్రాఙ్ముఖ ఉదఙ్ముఖో వా అధోముఖో వా అభినద్ధాక్ష ఏవ చోరైరానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్టోఽహమితి ప్రధ్మాయీత- విక్రోశేదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్య యథాభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేతి స గ్రామాద్గ్రామం పృచ్ఛన్పణ్డితో మేధావీ గన్ధారానేవోపసమ్పద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి॥ ౨

శం.— ఏవం విక్రోశతస్తస్య యథాఽభినహనం - యథా బన్ధనం ప్రముచ్య - ముక్త్వా కారుణికః కశ్చిదేతాం దిశం- ఉత్తరతో గన్ధారాః ఏతాం దిశం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్ స ఏవం కారుణికేన బన్ధనాన్మోక్షితో గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ పణ్డితః - ఉపదేశవాన్, మేధావీ- పరోపదిష్టగ్రామప్రవేశమార్గావధారణసమర్థః, సన్ గన్ధారానేవోపసమ్పద్యేత నేతరో మూఢమతిర్దేశాన్తరదర్శనతృష్ణో వా యథాఽయం దృష్టాన్తో వర్ణితః - స్వవిషయేభ్యో గన్ధారేభ్యః పురుషః తస్కరైరభినద్ధాక్షోఽవివేకో దిఙ్మూఢః అశనాయాపిపాసాదిమాన్ వ్యాఘ్రతస్కరాద్యనేకభయానర్థవ్రాతయుతం విపరీతమరణ్యం ప్రవేశితో దుఃఖార్తో విక్రోశన్ బన్ధనేభ్యో ముముక్షుస్తిష్ఠతి - స కథంచిదేవ కారుణికేన కేనచిన్మోక్షితః స్వదేశాన్ గన్ధారానేవాపన్నో నిర్వృతః సుఖ్యభూత్. యథా- ఏవమేవ సతో జగదాత్మస్వరూపాత్ తేజోఽబన్నాదిమయం దేహారణ్యం వాతపిత్తశ్లేష్మరుధిరమేదోమాంసాస్థిమజ్జాశుక్రకృమిమూత్రపురీషవచ్ఛీతోష్ణాద్యనేకద్వన్ద్వదుఃఖవచ్చేదం మోహపటాభినద్ధాక్షో భార్యాపుత్రమిత్రపశుబన్ధ్వాదిదృష్టాదృష్టానేకవిషయతృష్ణాపాశితః పుణ్యాపుణ్యాదితస్కరైః ప్రవేశితోఽహమముష్య పుత్రః, మమైతే బాన్ధవాః, సుఖ్యహం, దుఃఖీ, మూఢః, పణ్డితః, ధార్మికః, బన్ధుమాన్, జాతః, మృతః, జీర్ణః, పాపీ, పుత్రో మే మృతః, ధనం మే నష్టం, హా హతోఽస్మి, కథం జీవిష్యామి, కా మే గతిః, కిం మే త్రాణమ్, ఇత్యేవమనేకశతసహస్రానర్థజాలవాన్ విక్రోశన్ కథంచిదేవ పుణ్యాతిశయాత్ పరమకారుణికం కంచిత్సద్బ్రహ్మాత్మవిదం విముక్తబన్ధనం బ్రహ్మిష్ఠం యదా ఆసాదయతి- తేన చ బ్రహ్మవిదా కారుణ్యాదావిష్కృతసంసారవిషయదోషదర్శనమార్గో విరక్తస్సంసారవిషయేభ్యః నాసి త్వం సంసార్యముష్య పుత్రత్వాదిధర్మవాన్. కిం తర్హి. సద్యత్ - తత్త్వమసీత్యవిద్యామోహపటాభినహనాన్మోక్షితో గన్ధారపురుషవచ్చ స్వం సదాత్మానముపసమ్పద్య సుఖీ నిర్వృతః స్యాదిత్యేతమేవార్థమాహ (ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి) తస్యాస్యైవమాచార్యవతో ముక్తావిద్యాభినహనస్య తావదేవ- తావానేవ కాలశ్చిరం- క్షేపః. సదాత్మస్వరూపసమ్పత్తేరితి వాక్యశేషః. కియాన్ కాలశ్చిరమితి. ఉచ్యతే- యావన్న విమోక్ష్యే - న విమోక్ష్యత ఇత్యేతత్పురుషవ్యత్యయేన, సామర్థ్యాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం- తస్యోపభోగేన క్షయాద్దేహపాతో యావదిత్యర్థః. అథ-తదైవ సత్సమ్పత్స్యే సమ్పత్స్యత ఇతి పూర్వవత్. న హి దేహమోక్షస్య సత్సమ్పత్తేశ్చ కాలభేదోఽస్తి - యేనాథశబ్ద ఆనన్తర్యార్థః స్యాత్. నను యథా సద్విజ్ఞానానన్తరమేవ దేహపాతః సత్సమ్పత్తిశ్చ న భవతి కర్మశేషవశాత్- తథాఽప్రవృత్తఫలాని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేర్జన్మాన్తరసఞ్చితాన్యపి కర్మాణి సన్తీతి తత్ఫలోపభోగార్థం పతితేఽస్మిఞ్ఛరీరే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. ఉత్పన్నే చ జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కరోత్యేవేతి తత్ఫలోపభోగార్థం చావశ్యం శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం తతశ్చ కర్మాణి- తతశ్శరీరాన్తరమితి జ్ఞానానర్థక్యం- కర్మణాం ఫలవత్త్వాత్. అథాప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి న బ్రహ్మజ్ఞానేన క్షీయన్తే- కర్మత్వాత్- ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యుక్తం. తత్ర జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మా [illegible] జ్ఞానవతః క్షీయన్తే కర్మాణి- తదా జ్ఞానప్రాప్తిసమకాలమేవ జ్ఞానస్య సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాన్మోక్షః స్యాదితి శరీరపాతస్స్యాత్. తథా చాచార్యాభావత్వాచ్చార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనుపపత్తిః, జ్ఞానాన్మోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ. దేశాన్తరప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానవదనైకాన్తికఫలత్వం వా జ్ఞానస్య. న- తత్కర్మణాం ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలత్వవిశేషోపపత్తేః. యదుక్తమప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ధ్రువఫలవత్త్వాద్బ్రహ్మవిదశ్శరీరే పతితే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యమప్రవృత్తకర్మఫలోపభోగార్థమితి- ఏతదసత్ - విదుషః *తస్య తావదేవ చిరమితి శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. నను *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాదిశ్రుతేరపి ప్రామాణ్యమేవ. సత్యమేవం- తథాపి ప్రవృత్తఫలానామప్రవృత్తఫలానాం చ కర్మణామస్తి విశేషః. కథం. యాని ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి, యైర్విద్వచ్ఛరీరమారబ్ధం,- తేషాముపభోగేనైవ క్షయః. యథాఽఽరబ్ధవేగస్య లక్ష్యముక్తేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవ స్థితిః - న తు లక్ష్యవేధసమకాలమేవ ప్రయోజనం నాస్తీతి- తద్వత్. అన్యాని త్వప్రవృత్తఫలానీహ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ కృతాని వా క్రియమాణాని వా, అతీతజన్మాన్తరకృతాని వాఽప్రవృత్తఫలాని, జ్ఞానేన దహ్యన్తే ప్రాయశ్చిత్తేనేవ- *జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా ఇతి స్మృతేశ్చ. *క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీతి చాథర్వణే. అతో బ్రహ్మవిదో జీవనాదిప్రయోజనాభావేఽపి ప్రవృత్తఫలానాం కర్మణామవశ్యమేవ ఫలోపభోగస్స్యాదితి ముక్తేషువత్తస్య తావదేవ చిరమితి యుక్తమేవోక్తం యథోక్తదోషచోదనానుపపత్తిః. జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ బ్రహ్మవిదః కర్మాభావమవోచామ *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్ర- తచ్చ స్మర్తుమర్హసి. ౨

ఆ.— యథాబన్ధనం- బన్ధనమనుసృత్యేతి యావత్. పణ్డితో మేధావీతి విశేషణద్వయస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (నేతర ఇతి) వ్యాఖ్యాతం దృష్టాన్తం సోపస్కారమనువదతి (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (ఏవమితి) ఆదిశబ్దేన వాయ్వాకాశౌ గృహ్యేతే. మయడ్వికారార్థః. దేహారణ్యస్యానేకానర్థసఙ్కటత్వం కథయతి (వాతేతి) శీతోష్ణాదీత్యాదిపదేన రాగద్వేషాదిద్వన్ద్వం సంగృహీతం. తేనానేకేన ద్వన్ద్వేన జాతం దుఃఖం. తద్వచ్చేదమిదం- దేహారణ్యమిత్యేతత్. బన్ధ్వాదీత్యాదిశబ్దో మిత్రక్షేత్రాదివిషయః. పుణ్యాపుణ్యాదీత్యాదిపదమవిద్యాకామవాసనాసఙ్గ్రహార్థం. దేహారణ్యం ప్రవిష్టస్య జన్తోర్విక్రోశనప్రకారం సకారణం సూచయతి (అహమిత్యాదినా) తస్య సదా దుఃఖిత్వశఙ్కాం వారయతి (కథంచిదేవేతి) ఆప్తతో బ్రహ్మవిత్త్వమాత్రేణ ముక్తబన్ధనత్వాసిద్ధేర్విశినష్టి (బ్రహ్మిష్ఠమితి) యదా ఆసాదయతి - తదా సుఖీ స్యాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సంసారవిషయం దోషదర్శనం- అనిత్యదుఃఖత్వాదిజ్ఞానం. తస్య మార్గః - వివేకః. స యస్యాచార్యేణ దర్శితో విద్యాతః - స దర్శితసం

సారవిషయదోషదర్శనమాహ్ ఆచార్యేణ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్యాధికారిణః సంసారాన్నివృత్తిప్రకారం దర్శయతి (నహీతి) యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే వాక్యమేవోపాయః తథాప్యాచార్యోపదేశజనితాలోచనదర్శనాద్ ఋతే ఉపదేశోऽపి నాత్యన్తం వాక్యార్థజ్ఞానే సమర్థ ఇత్యాహ. ఉపదేశమాత్రాద్వ్యస్యనావగమ్యతే [illegible] తస్య ప్రమాణాద్యసమ్భావనాసిరసనసమర్థో విచారో నేత్యభావితశ్చైతసి హితః తస్య ప్రజ్ఞాలేశయతి ప్రయోగాదితి భావః. పురుషవ్యపేక్షయేత్యాహ (సాధనత్వాదితి) అన్యథా ఉపదేశే సత్యపి వృథా ప్రయోగాస్యుపపత్తేర్ దోషాదస్తిత్యనుపపత్తేర్వేత్యర్థః. యథావదిత్యాదివాక్యాన్తర్గతం స్పష్టయతి (యోనేతి) పూర్వవదితి సామర్థ్యాత్పురుషవ్యత్యయం లక్షయతి. అథశబ్దస్య స్పష్టప్రయోజనముపాదాయ [illegible] సర్వపురుషార్థసిద్ధిర్జ్ఞానాత్ (నహీతి) అథ సమ్యక్ జ్ఞానే పిరీహాం కుర్వతామపీతి (నస్యేతి) అపస్య స్వభావాలోకిత ఫలానీతి ఉత్పన్నే చేదుపకారోऽపి స్యాత్. కిం తాని కర్మాణి బ్రహ్మజ్ఞానేన నశ్యన్తి [illegible] ప్రవృత్తఫలం కర్మ పరిహర్తుం. *జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి* జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణీత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ కాలాన్తరే యోగసిద్ధౌ తేన శక్యతే (అథేతి) అత్ర ప్రసఙ్గాన్ శ్రుతిన ప్రత్యక్షవ్యథా శ్రుతార్థతేతి పరిహరతి (తదేతి) జ్ఞానస్యానన్తరం ముక్త్వాపత్తౌ నరకమాహ (దేశాన్తరేతి) యథా గ్రామప్రాప్తుః సామోऽతీతోऽర్థో వేదజ్ఞానే సత్యసత్యన్తరాయే కస్యచిదేవ గ్రామప్రాప్తిర్భవతి సప్తం నరాయణ సదా సేవితా [illegible] తథా సముత్పన్నజ్ఞానస్యాపి కస్యచిదేవ భోగేన క్షీణకర్మాశయస్య మోక్షః సజ్ఞానమాత్రాదిత్యభిప్రాయః [illegible] కిం తత్ర హేతుః [illegible] ప్రారబ్ధస్య కర్మణః స్థిరత్వాత్ (సకర్మాణామితి) [illegible] వాక్యమేవ ప్రసఙ్గాదయనాన్తరమస్ఫుటయతి (యమకమితి) తత్ర హేతుమాహ (విముక్తిరితి) ప్రారబ్ధాత్ [illegible] దేవాన్తరం పాప్మనోऽపి ప్రసక్తాదితి శేషః. శ్రుత్యన్తరమపి [illegible] తే (నస్తీతి) తథా చ జ్ఞానాదూర్ధ్వం కర్మ [illegible] దేహాన్తర [illegible] ఇతి ఫలాభావం [illegible] (సత్యమేవమితి) తత్రాపి [illegible] నరకానాదరణం కర్మ [illegible] నైష్ఠ్యం (తథాపీతి) [illegible] (కథమిత్యాదినా) ప్రవృత్తఫలస్యాపి [illegible] (యథేతి) ఉక్తమేవార్థం స్పష్టయతి (యథేతి) [illegible] భేదనం. తత్ర [illegible] దేహపాతావసానత్వం గతి ప్రయోజనం [illegible] తస్యారబ్ధవేగస్య [illegible] వేగస్య [illegible] ఉక్తదృష్టాన్తపద్విద్యా [illegible] దేహనిపాతాన్తరం [illegible] కర్మాణి [illegible] భోగేన యోగాదేవ తస్య [illegible] ఇత్యాదిత్యర్థః. ప్రవృత్తఫలేభ్యోऽప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం విశేషమాహ (అన్యానీతి) [illegible] అప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం [illegible] తథావిధస్యైవ పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తేనేవ ప్రత్యవాయోపయోగాదిత్యాహ (ప్రాయశ్చిత్తేనేవేతి) అనారబ్ధఫలానాం కర్మణాం జ్ఞానాన్నివృత్తౌ శ్రుతిం దర్శయతి (జ్ఞానాగ్నిరిత్యాదినా) ప్రవృత్తానాం ప్రవృత్తఫలానాం [illegible] (అంశేతి) జీవనాదిత్యాదిశబ్దేన [illegible] విధేయస్య ప్రతిపత్తేః [illegible] కర్మణాం ఫలభోగాదేవ [illegible]. యదప్యారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవ క్షయః *తస్యేత్యాదినా* [illegible] (ఇతీతి) [illegible] జ్ఞానే [illegible] ప్రతిషిద్ధానాం కర్మణాం [illegible] తత్రాహ (జ్ఞానాత్ప్రాప్తేరితి)

రం — (తస్య యథాऽభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారానేతాం దిశం వ్రజేత్యాది) యథాభిప్రేతాను రుధికః తస్యాభినహనం బన్ధనం ముక్త్వా ఉత్తరతో గన్ధారా అస్మాత్ అంశాదేతాం దిశం ఉత్తరాం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్ [illegible] గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ [illegible] పణ్డితో మేధావీ [illegible] గన్ధారానేవ పునరభిసమ్పద్యేత [illegible] (ఏవమేవేహాచార్యవాన్ పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేऽథ సమ్పత్స్య ఇతి) ఏవమాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మైక [illegible] తదా [illegible] తస్య ఏతావదేవ చిరం [illegible] యావత్ [illegible] శరీరాన్న విమోక్ష్యతే. అథ [illegible] బ్రహ్మ సమ్పత్స్యతే [illegible] పురుషవ్యత్యయః [illegible] తావదేవ చిరమిత్యాదివ్యాఖ్యానం. తస్యమేతావానేవ [illegible] విమోక్ష్యే. [illegible] పరం బ్రహ్మ సమ్పత్స్య ఇత్యుపాసకస్యానుసన్ధాన ప్రకారో [illegible] వివిక్షితః [illegible] నను యావన్న విమోక్ష్య ఇత్యుపాసకగతం [illegible] మోక్ష ఇత్యుపాసకస్య [illegible] అథ యదాऽస్య [illegible] * శరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య *స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే* [illegible] *అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః* [illegible] *తత్త్వా దేహం పునర్జన్మ నైతి* ఇత్యాదిభిః [illegible] శరీరపాతానన్తరం పాపగమ్యతే. అథ సమ్పత్స్య [illegible] *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి* [illegible] బ్రహ్మైవ [illegible] సమ్పద్యతే [illegible] దేహమోక్షః బ్రహ్మసమ్పత్తిశ్చ [illegible] వాక్యార్థః. ఏవమేవ వ్యాసార్యైః * తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదితి [illegible] సూత్రితం. న చ ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యత్ర వేదేర్వ్యస్య [illegible] జ్ఞానమాత్రవాచకత్వం శఙ్క్యం. వేదాన్తేషు [illegible] వేదిరుపాసనవాచీ [illegible] ప్రయోగాత్, [illegible] జ్ఞానమాత్రేణ మోక్షస్య * బుద్ధ్యేత్యాది [illegible] ప్రమాణప్రతిషిద్ధత్వాచ్చ [illegible] ఉపాసనావాచ్యేవ. [illegible] శ్రుతం [illegible] విజ్ఞానశబ్దశ్రవణాత్, తస్య చ *శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య* ఇత్యనేనైకార్థ్యాచ్చ ఉపాసనాపరత్వమేవాశ్రయణీయం. వ్యాసార్యైస్తు *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద* ఇతి ఆచార్యవత్తాఫలత్వేన ప్రతిపాదితార్థవిశేషవేదనవచనం తదర్థస్యానుసన్ధేయత్వే విద్యమితి వాక్యార్థజ్ఞానవాచిన ఏవ వేదేర్వ్యస్యానుసన్ధానాక్షేపకత్వముక్తం. చతుర్థాధ్యాయే * సర్వేపాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి సర్వకర్మప్రదాహ

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషꣳ సోమ్యోతోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం తావజ్జానాతి॥ ౧

అథ యదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామథ న జానాతి॥ ౨

...శ్రవణాద్యతిరిక్తప్రయత్నాన్తరమేవ సర్వకర్మణాం నాశః. దేహస్థితిస్తు వక్ష్యమాణాదివత్సంస్కారవశాదప్యుపపద్యత ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధేః. ఇదోపాత్తస్యైవ ప్రాచీనే అనారబ్ధకార్యే ఏవ సుకృతదుష్కృతే నశ్యతః - న త్వారబ్ధకార్యే- * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి శరీరపాతనిశ్చయావధి శ్రవణాద్యావచ్ఛరీరధారణం ప్రారబ్ధకర్మానువృత్తేరవశ్యమ్భావాత్, కర్మవ్యతిరిక్తస్య దేహధారకసంస్కారస్య సద్భావే ప్రమాణాభావాత్, ఉక్తం తథా భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యత ఇత్యత్ర, *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి విద్యావతోఽపి శరీరపాతపర్యన్తస్థితిర్వా స్తరాయత్వశ్రవణాత్ ప్రారబ్ధయోః పుణ్యపాపకర్మణోస్తస్య విద్యావతోఽపి శరీరావసానే భవత్యేవ నాశ ఇతి ప్రాప్యత్యుచ్యతే- భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యతే. ... ఇతరే- ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే భోగేన క్షపయిత్వైవ బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. తేన ప్రారబ్ధపుణ్యపాపే విద్యావతోఽపి శరీరమారభ్య భోగ్యఫలే చేత్- విద్యావతోఽపి శరీరావసానే బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. అనేకశరీరభోగ్యఫలే చేత్- తదవసానే సమ్పద్యతే. భోగేనైవ క్షపయితవ్యత్వాత్ ప్రారబ్ధకర్మణోః. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇత్యత్ర తావదేవ మోక్ష ఇత్యుచ్యతే- అపితు దేహారమ్భకకర్మవినాశ ఏవేతి ప్రతిపాదితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. ఆచార్యవాన్యేన క్రమేణ సత్సమ్పద్యతే - తం క్రమం దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జ్ఞానస్య నానర్థక్యం- అవిద్యాతత్కార్యనివర్తనేన సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాత్. నాప్యనైకాన్తికఫలత్వం- అన్తరాయాభావాదిత్యుక్తం. ఇదానీమర్చిరాదిమార్గస్యాప్యభావ- అతైత్తివావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ సత్సమ్పత్తిరితి సన్నిహితత్వజ్ఞాతే (ఆచార్యవానితి) సంశయనాస్య సమ్పత్తిక్రమాభ్యుక్తరం వాక్యమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) నను దేహవిమోక్షేణ నరం బ్రహ్మ సమ్పత్తిరిత్యయుక్తం- దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యభిమానస్యైక దాప్య సుపరతత్వయా యావదాత్మభావిత్వేన దేవాదిశరీరసమ్బన్ధస్యాపి యావదాత్మభావిత్వాత్. అతో దేహరాహిత్యోపజీవినీ బ్రహ్మసమ్పత్తిరపి సర్వదాయోతి మన్వానేన శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి పృష్టః తథేత్యువాచేత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషం హే సోమ్య ఉపతాపినం- జ్వరాద్యుపతాపవన్తం జ్ఞాతయః- బాన్ధవాః పరివార్యోపాసతే ముమూర్షుం- జానాసి మాం తవ పితరం పుత్రం భ్రాతరం వేతి పృచ్ఛన్తః. తస్య - ముమూర్షోర్యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే, ప్రాణస్తేజసి, తేజః పరస్యాం దేవతాయాం, మిత్యేతదుక్తార్థం. అథ సంపత్తిక్రమః. ౧

రం.— (పురుషం సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసీత్యాది) హే సోమ్య, ఉపతాపినం- మరణవేదనాక్రాన్తం పురుషం బన్ధవో మాం జానాసి కిం- మాం జానాసి కిమిత్యసకృద్వదన్తః పరిత ఆసతే. స తు ముమూర్షుః పూర్వోక్తసమ్పత్తిపర్యన్తం తావజ్జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— సంసారిణో మరణక్రమః స ఏవాయం విదుషోఽపి సత్సమ్పత్తిక్రమ ఇత్యేతదాహ - పరస్యాం దేవతాయాం తేజసి సమ్పన్నేఽథ న జానాతి. అవిద్వాంస్తు తత ఉత్థాయ ప్రాగ్భావితం వ్యాఘ్రాదిభావం దేవమనుష్యాదిభావం వా విశతి. విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానదీప

మూ.— స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్తి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

పురుషꣳ సోమ్యోత హస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్ స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మై తపతేతి స యది తస్య కర్తా భవతి తత ఏవానృతమాత్మానం కురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి స దహ్యతేఽథ హన్యతే॥ ౧

ప్రకాశితం సర్వ్వ[illegible]త్మానం ప[illegible] [illegible] ఆస్త్వేతు [illegible] త్యాదిన్యాయేన [illegible] [illegible] తదసత్ - [illegible] [illegible] విరోధాత్. అవిద్యాకామకర్మ[illegible] [illegible] [illegible] ౨

ఆ.— [illegible] (అ[illegible]) [illegible] తేజస్సహ[illegible] [illegible] (ఇ[illegible]త్యాదినా) [illegible] (అస్యేతి) [illegible] (సహేతి) [illegible] (అవిద్యేతి) [illegible] (పర్యాప్తకామస్యేతి) [illegible] (సదితి) [illegible] [illegible] ఇత్యర్థః. ౨

రం.— (అథ[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) సమానం. [illegible] విద్వాన్ [illegible] వర్తతేఽవిద్వాన్, [illegible] కారణం [illegible] భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] - సర్వస్య [illegible] - [illegible] [illegible] (యథేతి) [illegible] (ఇతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డటీకా

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) [illegible] స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్తి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) [illegible] [illegible] [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు యథా సోమ్య. పురుషం చౌర్యకర్మణి [illegible] [illegible] - హస్తగృహీతం - బద్ధహస్తమానయన్తి రాజపురుషాః. కిం కృతవానయమితి పృష్టాశ్చాహుః - అపహార్షీద్ధనమస్యాయం. [illegible] - [illegible] - అన్యథాదత్తేఽపి ధనే బన్ధనప్రసక్తాత్. ఇత్యుక్తాః పునరాహుః (స్తేయమకార్షీత్) చౌర్యేణ ధనమపహార్షీదితి. [illegible] ఇతరోఽపహ్నుతేనాహం తత్కర్తేతి. తే చాహుస్సన్దిహ్యమానాః - స్తేయమకార్షీ స్త్వమస్య ధనస్యేతి. తస్మిన్ [illegible] - పరశుమస్మై తపతేతి - శోధయత్వాత్మానమితి. స యదిత

అథ యది తస్యాకర్తా భవతి తత ఏవ సత్యమాత్మానం కురుతే స సత్యాభిసన్ధస్సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి స న దహ్యతేఽథ ముచ్యతే॥ ౨

స యథా తత్ర నాదాహ్యేతైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది షష్ఠః ప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

స్య- స్తైన్యస్యకర్తా భవతి, బహిశ్చాపహ్నుతే,- స ఏవంభూతస్తత ఏవానృతం- అన్యథాభూతం సన్తమన్యథా ఆత్మానం కురుతే. స తథాఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ - వ్యవహితం కృత్వా పరశుం తప్తం మోహాత్ప్రతిగృహ్ణాతి - స దహ్యతే. అథ హన్యతే రాజపురుషైః స్వకృతేనానృతాభిసన్ధిదోషేణ. ౧

ఆ.— నిగ్రహాయ పరీక్షణాయ - పరీక్షాద్వారేణ నిగ్రహార్థమితి యావత్. అపహరణమాత్రేణ బన్ధనే ప్రతిగృహీయురపి బన్ధనప్రసక్తౌ స్తేనత్వమాత్రం బన్ధనకారణమిత్యాహ (అన్యథేతి) తత ఏవ- అనృతాభిసన్ధత్వాదేవేత్యర్థః. ౧

రం.— *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి సత్యభూతం సదాత్మత్వమనుసన్దధానస్యైవానర్థనివృత్తిః- స తు ప్రకృత్యాత్మత్వలక్షణానుసన్ధాననిష్ఠస్యానర్థపరిహార ఇత్యాహ (పురుషం సోమ్యోత హస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మై తపతేతి) హే సోమ్య. లోకే రాజపురుషాః హస్తే పురుషం గృహీత్వా ఆనయన్తి. కోఽపరాధోఽనేన కృత ఇతి పరైః పృష్టాస్సన్తః అపహారం కృతవాన్, చౌర్యరూపేణాపహారం కృతవాన్. అపహృత్య చాపహ్నుతే. అత ఏతస్య శోధనార్థం పరశుం - అయస్సిద్ధమస్మై తపతేతి వదన్త ఆనయన్తీత్యర్థః. (స యది తస్య కర్తా భవతి తత ఏవానృతమాత్మానం కురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమిత్యాది) స హి హస్తగృహీతః పురుషః స మయా ద్రవ్యమపహృతమితి ద్రవ్యాపహారమపహ్నువానః యద్యపహారస్య కర్తా స్యాత్ - తదా అసత్యప్రతిజ్ఞత్వాత్ స్వాత్మానమనృతం కరోతి. అనృతాభిసన్ధస్సన్నిహితస్సన్ తప్తం పరశుం రాజపురుషార్పితం హస్తేన ప్రతిగృహ్ణాతి. తతస్స దహ్యతే, రాజపురుషైర్హన్యతే, చేత్యర్థః. ౧

శం.— అథ యది తస్య- కర్మణోఽకర్తా భవతి - తత ఏవ సత్యమాత్మానం కురుతే. స తయా స్తైన్యాకర్తృతయా ఆత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధస్సన్న దహ్యతే సత్యవ్యవధానాత్. అథ ముచ్యతే చ మృషాభియోక్తృభ్యః. తప్తపరశుహస్తతలసంయోగస్య తుల్యత్వేఽపి స్తేయకర్త్రకర్త్రోరనృతాభిసన్ధో దహ్యతే- న తు సత్యాభిసన్ధః. ౨

ఆ.— (తత ఏవేతి) స్తైన్యస్యాకర్తృత్వాదేవేత్యర్థః దృష్టాన్తేఽవివక్షితమంశమనువదతి (తప్తేతి) ౨

రం.— (అథ యది తస్యాకర్తా భవతి తత ఏవ సత్యమాత్మానం కురుతే స సత్యాభిసన్ధః సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయేత్యాది) స యది తస్య- చౌర్యస్యాకర్తైవ సన్నాహమపాహార్షమితి ప్రతిజానీయాత్ - తదా సత్యాభిసన్ధిశాలినా ఆత్మానం సత్యం కృత్వా సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం గృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధివశాదేవ ప్రతిబద్ధదాహో రాజపురుషైర్ముచ్యతే. ౨

శం.— స యథా తత్ర సత్యాభిసన్ధస్తప్తపరశుగ్రహణకర్మణి సత్యవ్యవహితహస్తతలత్వాన్నాదాహ్యేత- న దహ్యేతేత్యేతత్. ఏవం సద్బ్రహ్మసత్యాభిసన్ధేతరయోః శరీరపాతకాలే చ తుల్యాయాం సత్సంపత్తౌ విద్వాన్ సత్సంపద్య న పునర్వ్యాఘ్రదేవాదిదేహగ్రహణాయావర్తతే- అవిద్వాంస్తు వికారానృతాభిసన్ధః పునర్వ్యాఘ్రాదిభావం దేవతాదిభావం వా యథాకర్మ యథాశ్రుతం ప్రతిపద్యతే. యదాత్మాభిసన్ధ్యనభిసన్ధికృతే మోక్షబన్ధనే, యచ్చ మూలం జగతో, యదాయతనాః యత్ప్రతిష్ఠాశ్చ సర్వాః ప్రజాః, యదాత్మకం చ సర్వం, యచ్చాజమమృతమభయం శివమద్వితీయం,- తత్సత్యం స ఆత్మా తవ, అతస్తత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి- ఉక్తార్థమసకృద్వాక్యం. కః పునరసౌ శ్వేతకేతుస్త్వం శబ్దార్థః. యోఽహం శ్వేతకేతురుద్దాలకస్య పుత్ర ఇతి వేదాత్మానం, ఆదేశం శ్రుత్వా మత్వా విజ్ఞాయ చ- అశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతుం పితరం పప్రచ్ఛ *కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి,. స ఏషోఽధికృతశ్శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా తేజోఽబన్నమయకార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రవిష్టా పరైవ దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శ ఇవ పురుషః, సూర్యాదిరివ జలాదౌ ప్రతిబిమ్బరూపేణ,. స ఆత్మానం కార్యకరణేభ్యః ప్రవిభక్తం సద్రూపం సర్వాత్మానం ప్రాక్ పితుః శ్రవణాన్న విజజ్ఞౌ. అథేదానీం పి

త్వా ప్రతిబోధిత స్తత్త్వమసీతి వృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ తత్- పితురస్య హ కిలోక్తం సదేవాహమస్మీతి విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవాన్. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. కిం పునస్తత్ ష ష్ఠే వాక్య ప్రమాణేన జనితం ఫలితమాత్మని. కర్తృత్వభోక్తృత్వమోహనిరృత్త్యవినిర్మోకనివృత్తిస్తస్య ఫలం- యదుపరోధాయ త్వంశబ్దవాచ్యమర్థం శ్రోతుం మన్యుం చాధికృతమవిద్యాలవిజ్ఞానఫలార్థం. ప్రాక్చైతస్మాద్విజ్ఞానాదహమేవం కరిష్యామ్యగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి, అహమేవాత్రాధికృతః, ఏషాం చ కర్మణాం ఫలానీహాముత్ర చ భోక్ష్యే, కృతేషు వా కర్మసు కృతకర్తవ్యస్స్యాం ఇత్యేవం కర్తృత్వభోక్తృత్వమోహనిరృత్తోఽస్మీత్యాత్మనియద్విజ్ఞానమభూత్- తస్య యథాజగతో మూలమేకమేవాద్వితీయం- తత్త్వమసీత్యనేనవాక్యేన ప్రతిబుద్ధస్సన్నివర్తతే- విరోధాత్. న హ్యేకస్మిన్నద్వితీయ ఆత్మన్యయమహమస్మీత్యాజ్ఞానేనానేకత్వం, మిథ్యాకృత్యాస్యఫలం భోక్ష్యే, ఇతి నానాభేదవిజ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాత్సత్యాద్వితీయాత్మవిజ్ఞానే సతి కారణస్య విజ్ఞానస్య నివృత్తిర్యుక్తం. నను తత్త్వమసీత్యత్ర త్వంశబ్దవాచ్యేన సద్బుద్ధిరాదిశ్యతే - యథా ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదిబుద్ధిః, యథా వా మనో బ్రహ్మేత్యాదిబుద్ధిః, - తద్వత్. న తు సదేవ త్వమసి. యది సదేవ శ్వేతకేతుస్స్యాత్ - కథమాత్మానం న విజానీయాత్ - యేనైతస్మై తత్త్వమసీతి ఉపదిశ్యతే న- ఆదిత్యాదివాక్యవైలక్షణ్యాత్. అదితో బ్రహ్మేత్యాదావితిశబ్దవ్యవధానాన్న సాక్షాద్బ్రహ్మత్వం గమ్యతే, రూపాదిమత్త్వాచ్చాదిత్యాదీనాం, ఆకాశమనసోస్తు ఇతిశబ్దవ్యవధానాదేవ బ్రహ్మత్వం. ఇహ తు సత ఏవ జీవరూపేణ ప్రవేశం దర్శయిత్వా తత్త్వమసీతి రజ్జుసర్పవన్నిరూపితత్వాత్. నను సత్యం ప్రతీయమానస్య ఉపాధిత్వాత్ తత్త్వమసీతి స్యాత్. న- మృదాదివత్సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యమిత్యుపదేశాత్ సహోపచారవిజ్ఞానం- తస్య తావదేవ చిరమితి సత్సమ్పత్తిరుపదిశ్యతే - న హి తావుపచారవిజ్ఞానస్య - త్వమిత్యాదివచనవత్. నాపి స్తుతిః- అనుపాస్యత్వాచ్ఛ్వేతకేతోః నాపి సత్త్వేన శ్వేతకేతుత్వోపదేశేన స్తూయతే- న హి రాజా దాసస్త్వమితి స్తుతిస్స్యాత్. నాపి సత్స్వాత్మని ఏకదేశస్యోపాసనా యుక్తా- తత్త్వమసీతి- దేశాధిపతేర్వా గ్రామాధ్యక్షస్త్వమితి న చాన్యా గతిరిహ సదాత్మోపదేశాదన్యత్ సర్వథా తావత్సన్మాత్రత్వమేవ. నను సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రమిహ కర్తవ్యతయా చోద్యతే- న త్విజ్ఞానం సతస్స్వాత్మజ్ఞానమితి చేత్. న తస్మిన్నైతదభావేఽపి తచ్ఛ్రుతిం స్మృతిం భవతీత్యాద్యనుపపన్నం. న - సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రేణ తదుపదేశాత్. న- ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి తస్య తావదేవ చిరమిత్యుపదేశాత్. యది సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రం కర్తవ్యమిత్యుపదిశ్యతే- న తుత్త్వం శ్వేతకేతోర్వాస్య సత్త్వేన- తదా నాచార్యవాన్ వేద జ్ఞానోపాయోపదేశో వాచ్యస్స్యాత్. యథా అగ్నిహోత్రం జుహుయాదిత్యేవమాదిషు శాస్త్రమేవాచార్యవత్త్వమితి- తద్వత్. తేస్య తావదేవ చిరమితి చాష్టే ప్రకరణం న యుక్తం స్యాత్ - సదాత్మతత్త్వే విజ్ఞాతే ప్రసక్తస్సద్ధిమోక్షప్రసఙ్గాత్. న చ తత్త్వమసీత్యస్యైతేనాన్తం సన్ ప్రమాణవాక్యజనితా బుద్ధిర్నివర్తయితుం శక్యా, నోత్పన్నేతి నాశక్యం వక్తుం,- సర్వోపనిషద్వాక్యానాం తత్పరత్వాన్ని ఉపసంహారాత్. యథాగ్నిహోత్రాదిచోదనాజనితాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యతాబుద్ధిర్నాయథార్థత్వమనుపపన్నత్వం వా న శక్యతే వక్తుం - తద్వత్ యదుక్తం సదాత్మా సన్నాత్మానం కథం న జానీయాదితి- న హి సంసారిణాం కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తాహంజీవకర్త్రాభోక్తృత్వనిష్ఠాయతః స్త్రాదినాం విజ్ఞానాంఛేదర్శనాత్ . కిము తస్య సదాత్మవిజ్ఞానం. కథమవమవ్యక్తవిజ్ఞానేన సత్తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సమ్భవతి- దృశ్యతే చ. తస్మాత్ తన్నాపదేశావిద్యాప్రయుద్ధిత్వాత్ప్రస్యాత్సదాత్మవిజ్ఞానం. తస్మాద్విద్వాకారాన్నతో నిస్తక్కృతజీవాత్మత్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం వేదం వాక్యం తత్త్వమసీతి సిద్ధమితి. ………………………………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠ ప్రపాఠకః సమాప్తః.

ఆ.— తదనువాదపూర్వకం దార్ష్టాన్తికమాహ (స య ఇతి) ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదివ్యాచష్టే (య ఆత్మేతి) త్వంపదకీర్తితత్వమస్యాదేశేన లక్షణావృత్తి యతే- తత్రాద్వేత్యస్య శరీరద్వయవిశిష్టస్య విరోధాదిశరీర ద్వయస్య త్యాగసిద్ధ్యర్థమశక్యవివేకత్వాన్న శఙ్కోద్భవయతి (కిం పునరితి) త్వంపదేన వాచ్యస్యలక్ష్యస్య వా బ్రహ్మత్వాయోగస్త్వమిత్యుచ్యతే. నాద్యః- ఆజ్ఞీకారాత్. న ద్వితీయః- శరీరద్వయమస్త్యేష్మోపలక్షితస్య శ్రోతృత్వాద్యధ్యాసాస్పదస్యత్వంపదలక్ష్యస్య బ్రహ్మత్వమిథ్యాసైన రోధాస్సరణాదిలపహారత (మోహాపహతి) విజ్ఞాయతే- వేదేనపూర్వేణ సహాసమ్బద్ధః. తస్య సతస్స్వ కాలాదౌ వాధికో భేదః- విద్యుతి స్త్వైక్యమితిమత్వాహ (తేజోఽన్నమయమితి) త్వంపదార్థశ్వేతకేతుం సిద్ధార్థ్యతద్ధాస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (సతత్త్వ మితి) అజ్ఞాతార్థ ప్రకాశనం మానఫలం-లిస్యస్వ ప్రకాశే బద్ధ్యాదనోపపత్తిం తమన్వాసశఙ్కోద్భవయతి (కిం పునరితి) అత- ఆత్మనీతిసమ్బన్ధః. స్వప్రకాశే స్వప్రకాశాతిశయస్య మానఫలస్యాసమ్భవే స్పష్టత్వస్యాపృష్టిసత్ఫలం భవిష్యతీత్యుత్తరమాహ (కర్తృత్వేతి) అత్రత్రుతిస్యశ్రవణాయా, మతస్యమననాయా, నిజాం స్వవిజ్ఞానఫలసిద్ధయే, చాధికృతం యమర్థం త్వంపదవాచ్యమవోచామ-తస్య స్వాత్మని క్రియాకర్తృత్వఫలభోక్తృత్వే చ యన్నిత్యవాధికృతత్వవిజ్ఞానం- తన్నివృత్తిర్మానఫలమితి యోజనా. యథోక్తం మానఫలమేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాక్చేతి) అహమేవాత్రాధికృత ఇతి చకారస్య సమ్బన్ధః (తస్యేతి) అజ్ఞస్యేత్యర్థః. విరోధమేవ స్ఫోరయతి (న హీతి) ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్త్వమసీతి వాక్యం ముఖ్యైకత్వపరమితి స్వపక్షముక్త్వా పరపక్షం శఙ్కతే (నన్వితి) ఆధ్యాసిక మేకత్వం సామానాధికరణ్యాలమ్బనమితి స్వపక్షం దృష్టాన్తేనోక్త్వా సిద్ధాన్తం దూషయతి (నన్వితి) శ్వేతకేతోస్సన్మాత్రత్వే తదజ్ఞానాయోగాత్ సకృదుపదేశాసిద్ధిరిత్యర్థః. కిమధ్యాసవాక్యసామాన్యాదాధ్యాసికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలమ్బనం- కిం వా ముఖ్యైకత్వే బాధకసద్భావాదితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) యథా లోకే శుక్తికాం రజతమితి ప్రత్యేతీత్యాదావితి

ష్టపరం సామానాధికరణ్యం నవస్తుపరత్వం దృష్టం-తథాచాధ్యాసవాక్యానామపి * ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః ఇత్యాదీనామితి శబ్దపరసామానాధికరణ్యాన్న [illegible] వస్తునిష్ఠత్వం గమ్యతే. నతథా * తత్త్వమసీతి వాక్యస్యావస్తునిష్ఠత్వం-ఇతిశబ్దపరత్వాభావేన సామానాధికరణ్యస్య స్వరూపపర్యవసాయిత్వాదిత్యర్థః [illegible]
ఇహాప్యేతి-ప్రకరణోక్తిః. (ఇహ ప్రవేశాదర్శయిత్వేతి) అత్ర తేజోఽబన్నమయం సఙ్ఘాతమిమే హి తివ్యపదిశతి. జీవబ్రహ్మణోస్త్వేక [illegible]
విరోధాన్న ముఖ్యమేకత్వం- కింతు చైతన్యగుణయోగాద్గౌణమితి ద్వితీయం శఙ్కతే (నన్వితి) యథా మృదాదికారణస్య ఘటాదికార్య [illegible] స్థి-
తథా సర్వమిదమాకాశాదికార్యం సన్మాత్రం, తచ్చ సర్వం ప్రకారభేదరహితమేకరసమ్బాహ్య, మిత్యుపదేశదర్శనాన్న గౌణమేకత్వమిత్యుత్తరమాహ
(నేత్యాదినా) ఇతశ్చ నోపచరితమేకత్వమిత్యాహ (నచేతి) ఔపచారికవిజ్ఞానస్య మృషాత్వేప్యుపాదానమాహ (త్వమితి) కించ- గౌణమేకత్వం విపతాస్తు
త్యర్థత్వం-విధిపరత్వం వా వాక్యస్య వక్తవ్యం. తద్వ్యపి శ్వేతకేతోః-సతో వా వస్తునః స్తుతిరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నాపీతి) ఉపాస్యత్వాత్సతః స్తుతి
రితి ద్వితీయమాశఙ్క్య దూషయతి (నాపీసతి) ఇతశ్చ శ్వేతకేతుశ్వోపదేశేన సతో న స్తుతిరిత్యాహ (నాపిసత ఇతి) శ్వేతకేతోరుపాస్యత్వే సన్ స్యాత్సమ్బ
వపికర్తృత్వాత్కర్మత్వానుపపత్తేర్వాక్యస్య యుక్తమిత్యాశఙ్క్య కర్తవిధ్యసన్నిధానాత్సదాత్మత్వమాత్రప్రతీతేశ్చ నైవమిత్యాహ (నచేతి) వికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ననుసదసీతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానవచనవిరోధాన్న దృష్టివిధిపరత్వమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) గౌణపక్షే విశేషాన్తరం
పప త్తిరిత్యపేరర్థః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతేర్న విరోధో స్త్రీతిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) నేదమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం దృష్టివిధిస్తుతిః - కార్యకార
ణానన్యత్వాదియుక్తిభిరుపపాదితత్వా, ద్విపక్షే చాసమ్భావనాదినిరాసప్రసఙ్గాచార్యవత్త్వోపదేశానర్థక్యా, దౌపదేశికజ్ఞానమాత్రేణ విదుషస్తత్ప్రాప్తిసి
ద్ధే, ర్విధ్యపేక్షితస్య చ తేనైవాక్షేపాదిత్యుత్తరమాహ (నాచార్యవానితి) తదేవ వివృణోతి (యదితీతి) ఆచార్యవత్త్వమితి - నోపదిశ్యత ఇతిశే
షః. ఇతశ్చ నేదం వాక్యం దృష్టివిధిపరమేష్టవ్యమిత్యాహ (తస్యేతి) సదాత్మత్వసాక్షాత్కారాత్తేషిసకృదనుష్ఠితపరోక్షబుద్ధిమాత్రాన్మోక్షస్య
వాద్విరుద్ధాభిధానమనర్థకమాపద్యేత- యథానకృదనుష్ఠితా దృష్టిః మోక్షాద్వ్యవహితస్వర్గః- తద్వత్. ఇహ చ చిరకాలిత్యేవ కారణం మోక్షస్యేతి- తస్మాన్నేదం
దృష్టివిధిపరమిత్యర్థః. కించ- విధావివాప్రతీయమానే దృష్టిపరవాక్యస్యాప్రామాణ్యం విపర్యాసలక్షణం వా వాచ్యం - తదుభయం దుర్వచమిత్యాహ (స
చేతి) * తత్త్వమసీత్యధికారిణం ప్రత్యుక్తేన తత్ప్రమాణభూతేన తేన వాక్యేన జనితా సద్బ్రహ్మాహమితియాతస్య బుద్ధిః- తాంనివర్తయితుం నాహం సది
తి [illegible] బుద్ధిరుత్పన్నేతి న శక్యా తేవస్తు- వివేకపతః శ్రుతవాక్యస్య తథావిధబుద్ధ్యనుత్పాదాత్. నవాఽధికారిణః శ్రుతవాక్యస్య సద్బ్రహ్మాహమితిబు
ద్ధిరోన్నత్వ స్నేతి వక్తుం శక్యం- అధికారిణః ప్రమితిజనకో వేదజతిన్యాయాత్. నచ భేదప్రత్యయో యథోక్తాయా బుద్ధేర్బాధకః- తస్యాభాస్య భేదప్ర
త్యయవన్మిథ్యాత్వానుమానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ తత్త్వమసీతి వాక్యం వస్తుపరమేవేత్యాహ (సర్వోపనిషదితి) * తత్త్వమసీవాక్యార్థాయథార్థబు
ద్ధి, ర్న్యాపి న భవత్యేవ బుద్ధి, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) జీవే భాసమానే పృథక్ భాసమానత్వాన్న స్వభావో బ్రహ్మేత్యుక్తమనూద్య దూషయ
తి (యదుక్తమితి) లోకాయతాతిరిక్తానాం దేహాదతిరిక్తో జీవస్యాత్మా వా పికోపి నావభాసతే - తథా బ్రహ్మభావోపి తస్యానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసామ
ర్థ్యాదేవ నావభాసిష్యతే. తథా చ పశ్చాదాభాసమానేప్యనవభాసమానత్వాన్న స్వభావో బ్రహ్మేత్యయుక్తం - వ్యాప్త్యభావాదిత్యాహ (కార్యేతి) దే
హవ్యతిరిక్తాత్మవాదినామాత్మని భాతి దేహవ్యతిరేకోపి భాత్యేవేతి వ్యాప్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) దేహాదిసఙ్ఘాతాదతిరిక్తాహమిత్యేవం వ్యతిరిక్తవి
జ్ఞానేసతి కథం తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సమ్భవతి- నహి సఙ్ఘాతాభిమానవిగమే తద్వ్యజ్యతే. నచ తన్నాస్త్యేవ- దృశ్యమానత్వాదిత్యర్థః. సిద్ధే దృష్టాన్తే
దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) దేహాద్వ్యతిరిక్తస్యసతోప్య ప్రతిభానవత్సదాత్మకస్యాపి శ్వేతకేతోర్దేహాదిష్వాత్మాభిమానిత్వాత్సదాత్మని బ్రహ్మణి విజ్ఞా
నం న స్యాత్- అతస్తత్స్వభావస్యాపి బ్రహ్మభావస్యాప్రతిభానమజ్ఞానకృతమిత్యర్థః. వాక్యస్యార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాది
తి) మహావాక్యస్యోక్తయా విధయాఽర్థాన్తరపరత్వాసమ్భవాద్విశ్వాగేఽన్యతాభిసన్ధికృతం జీవాత్మైక్యే వంరూపం యన్మిథ్యాజ్ఞానం - తస్యసనిదానస్య
నివర్తకమేవేదం * తత్త్వమసి వాక్యం- నత్వభూతప్రాగభావఫలమిత్యేవం జీవబ్రహ్మణోరైక్యం సర్వోపనిషత్తాత్పర్యభూతం సిద్ధమిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం షష్ఠప్రపాఠకభాష్యటీకా.

———

౨.— (స యథా తత్ర నదాహ్యేత) సః- సత్యాభిసన్ధః పుమాన్ తత్ర- పరశుగ్రహణే యథాసదాహ్యేత - నదహ్యేత ఇత్యర్థః.
ఏవం సదాత్మకత్వలక్షణసత్యాభిసన్ధిః పుమాన్ సాంసారికైరనర్థైర్నస్పృశ్యత ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకే
తో ఇతి) అతస్సర్వస్య సదాత్మకత్వానుసన్ధానమేవ సత్యాభిసన్ధిరితి సర్వాన్తరతత్త్వమపి సదాత్మక ఇతి సదాత్మకత్వరూపసత్యాభిసన్ధిమాన్భవ. తేన సం
సారదాహేన సభిభూతో ముచ్యస ఇత్యర్థః. (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) సచ్ఛబ్దితం తత్- పరం బ్రహ్మ అస్య - గురోర్వచనాత్ విజజ్ఞౌ-జ్ఞాతవాన్
శ్వేతకేతురిత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. అత్ర వ్యాసార్యైః * తద్ధాస్య విజజ్ఞావిత్యత్ర విజజ్ఞావితి పదం * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి ప్రక్రమ
శ్రుతవిజ్ఞానశబ్దసమానార్థకం- అతఉపాసనవచనమిత్యుక్తం- తత్తుసమ్భావాభిప్రాయేణ - పూర్వత్రాప్యకృతోఽభ్యాసేన * భూయ ఏవ మా భగ
వాన్విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యేన * తన్మే విజానీహీతి వాక్యేన చ ప్రస్తుతవిజ్ఞానవిషయత్వాదస్య విజజ్ఞావితిపదస్య, తత్ర చ వాక్యే ఉపాసనప్రసక్తేరభా

విజ్ఞాపయిత్వోత్తర ఉపాసనం కారయిష్యన్నాహ - * త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహి ఇతి వాక్యే, * భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యే, * తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి వాక్యే, చ పూర్వత్ర త్రివృత్కరణే శ్రుతస్య విజ్ఞానాతిదేశోపాసనార్థత్వాభావేన ఉపాసిత ఇత్యుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. కేచిత్తు త్రివృత్కరణప్రకరణే చాన్నాదిప్రకరణే చ శ్రుతానాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వే ఉపాదానాదేతేషాం విజ్ఞానశబ్దానాం ఉపాసనార్థత్వమేవ. అథవా - మధ్యే విజ్ఞానశబ్దానాముభాభ్యాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ ఉపక్రమస్థవిజ్ఞానశబ్దస్య ఉపసంహారస్థం విజజ్ఞావితి ఉపాసనార్థమేవేతి వదన్తి. ఏతద్విషయమధికరణం లిఖ్యతే - సదుపక్రమ్యోపాసనమేవ ప్రధానమాహ - సర్వాణీమాని సమ్ముఖాని సమోహాన్యకం దృష్టం కేచిత్కేవలరూపతయా వచనశాలినో విద్యాశాస్త్ర స్వభర్తారం ప్రత్యభిజ్ఞాపయన్తి, సమష్టిజనం ప్రత్యభిజ్ఞాపయన్తి. సాధక పురుషాన్తరం మోహరూపత్వేన, చ దృష్టం. అతస్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం ప్రకృతిరూపం జగత్ప్రధానమేవ కారణం కల్ప్యమితి యుక్తిసిద్ధం త్రిగుణాత్మకం ప్రధానం సర్వజ్ఞకల్పం ప్రతిసిద్ధం సద్విద్యా ప్రతిపాద్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే - * ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్. శబ్దప్రమాణమేవ నభవతి ఇత్యనుమానికం ప్రధానం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర సత్యపి - ఆపతతీతి ఈక్షతేః - ఈక్షతి కార్యత్వాత్. యద్యపి ఈక్షిత్వం ప్రధానస్య చేతనధర్మత్వాద్ గౌణం తథాపి అప్రధానవాచినా ఈక్షతిశబ్దేన గౌణార్థోఽభిప్రేయతే. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి సృష్టేః పూర్వకాలికత్వాత్, అచేతనేక్షణాసమ్భవాత్, ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్య చోపన్యాసేన కారణస్య చేతనత్వప్రతిపాదనాత్ ప్రధానమిహ ప్రతిపాద్యమిత్యయుక్తం - శ్రుతిజ్ఞానదృష్టాన్తోపన్యాసేన ప్రధానస్య చేతనత్వానుపపత్తేః స్వరూపత్వాత్. సత * తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛేతి కార్యలిఙ్గోపన్యాసాత్ అనుమానేన ప్రతీయమానత్వాభావాత్ - ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యం కార్యలిఙ్గోపన్యాసేపి సాఙ్ఖ్యాభిమత సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వరూపహేతూపన్యాసాభావాత్. * గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్. సను * తత్తేజ ఐక్షతేత్యచేతనే తేజఆదౌ శ్రుతస్యైక్షణస్య ముఖ్యస్యాసమ్భవేన గౌణత్వస్య లక్షణార్థస్యైవ స్వీకార్యత్వాత్ సదృష్టిక్షణమపి గౌణమితి - * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాత్మశబ్దాత్ ఆత్మశబ్దస్య ప్రత్యగాత్మని ముఖ్యత్వాత్, తేజః ప్రభృతిశబ్దానామపి పరమాత్మపరతయా తత్ర ఈక్షణస్య ముఖ్యత్వసమ్భవాత్. * తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే ఇతి సదాత్మకత్వవిద్యానిష్ఠస్య శరీరపాతమాత్రాన్తరాయమోక్షోపదేశాత్. సహి ప్రకృత్యాత్మత్వానుసన్ధాననిష్ఠస్య మోక్షః స్యాత్. * హేయత్వావచనాచ్చ యది సచ్ఛబ్దం ప్రధానం స్యాత్ - తస్య హేయత్వం వచ్యేత - * ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. ప్రధానవిజ్ఞానే సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా విరుధ్యేత. * స్వాప్యయాత్. సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి స్వాప్యయత్వేన బోధనాత్. సచ్ఛబ్దస్య ప్రధానత్వే స్వశబ్దార్థభూతచేతనాప్యయో నోపపద్యతే. * గతిసామాన్యాత్. సర్వేషు వేదాన్తేషు చేతనకారణత్వావగతిసామాన్యాత్. * శ్రుతత్వాచ్చ. సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు చేతనకారణత్వస్య శ్రుతత్వాత్ ఆనన్దమయో ఽభ్యాసాదిత్యాదిసూత్రేషు ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

యే మాయయా కరుణయా శ్రితనిన్ద్రరాణాం భూమాదిభావమపి యచ్ఛతి తత్పదాబ్జమ్ ।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం [illegible] ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

సప్తమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తం హోవాచ యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి॥ ౧

శం.— పరమార్థతత్త్వోపదేశప్రధానపరః షష్ఠోఽధ్యాయః సదాత్మైకత్వనిర్ణయపరతయైవోపయుక్తః. న సతోఽర్వాగ్వికారలక్షణాని తత్త్వాని నిర్దిష్టానీత్యతస్తాని నామాదీని ప్రాణాన్తాని క్రమేణ నిర్దిశ్య తద్ద్వారేణాపి భూమాఖ్యం నిరతిశయం తత్త్వం నిర్దేక్ష్యామి శాఖాచన్ద్రదర్శనవదితీమం సప్తమం ప్రపాఠకమారభతే. అనిర్దిష్టేషు హి సతోఽర్వాక్తత్త్వేషు సన్మాత్రే చ నిర్దిష్టే స్యాదప్యవిజ్ఞాతం కిఞ్చిదిత్యాశఙ్కా కస్యచిత్స్యాత్ - సా మా భూదితి వా తాని నిర్దిదిక్షతి. అథవా - సోపానారోహణవత్ స్థూలాదారభ్య సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ బుద్ధివిషయం జ్ఞాపయిత్వా తదతిరిక్తే స్వారాజ్యేఽభిషేక్ష్యామీతి నామాదీని నిర్దిదిక్షతి. అథవా- నామాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టాని తత్త్వాని-అతితరాం చ తేషాముత్కృష్టతమం భూమాఖ్యం తత్త్వమితి తత్స్తుత్యర్థం నామాదీనాం క్రమేణోపన్యాసః. ఆఖ్యాయికా తు పరవిద్యాస్తుత్యర్థా. కథం. నారదో దేవర్షిః కృతకర్తవ్యస్సర్వవిదోఽపి సన్ననాత్మజ్ఞత్వాచ్ఛుశోచైవ - కిము వక్తవ్యమన్యోఽల్పవిజ్జన్తురకృతపుణ్యాతిశయోఽకృతార్థ ఇతి. అథవా- నాన్యదాత్మజ్ఞానాన్నిరతిశయశ్రేయస్సాధనమస్తీత్యేతత్ప్రదర్శనార్థం సనత్కుమారనారదాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే. యేన సర్వవిజ్ఞానసాధనశక్తిసమ్పన్నస్యాపి నారదస్య దేవర్షేః శ్రేయో న బభూవ-యేనోత్తమాభిజనవిద్యావృత్తసాధనశక్తిసమ్పత్తినిమిత్తాభిమానం హిత్వా ప్రాకృతపురుషవత్సనత్కుమారముపససాద శ్రేయస్సాధనప్రాప్తయే. అతః ప్రఖ్యాపితం భవతి నిరతిశయశ్రేయఃప్రాప్తిసాధనత్వమాత్మవిద్యాయా ఇతి. అధీహి- అధీష్వ భగవః-భగవన్నితి హ- కిలోపససాద. అధీహి భగవ ఇతి-మన్త్రః. సనత్కుమారం-యోగీశ్వరం బ్రహ్మనిష్ఠం నారద ఉపసన్నవాన్. తం- న్యాయేనోపసన్నం హోవాచ. యదాత్మవిషయే కిఞ్చిద్వేత్థ- తేన- తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద ఇదమహం జానే ఇతి. తతోఽహం- భవతో విజ్ఞానాత్తే- తుభ్యమూర్ధ్వం వక్ష్యామి. ౧

ఆ.— షష్ఠసప్తమయోరధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం వక్తుకామః షష్ఠే వృత్తం కీర్తయతి (పరమార్థేతి) ఉత్తమాధికారిణం ప్రత్యబాధితతత్త్వబోధనం ప్రధానం. తత్పరోఽతీతోఽధ్యాయః సనతో బ్రహ్మణః ప్రత్యఙ్నిశ్చయపరత్వేనైవ వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. అధ్యాయాన్తరభూమికామారచయతి (న సత ఇతి) మధ్యమమధికారిణం ప్రతి పరమ్పరయా బ్రహ్మాత్మత్వముపదేష్టుం సప్తమప్రపాఠకప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నన్వత్రాపి బ్రహ్మాత్మత్వమేవోపదేష్టుమిష్టం చేత్- కిమితి తత్త్వాని నామాదీని తత్త్వాని నిర్దిశ్యన్తే- తత్రాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) వాశబ్దశ్శఙ్కానిరాసార్థః. యద్వా - ద్వయోరధ్యాయయోరద్వితీయబ్రహ్మవిషయత్వావిశేషేఽపి సాక్షాత్పారమ్పర్యాభ్యామపౌనరుక్త్యముక్తం. సమ్ప్రతి నామాదీనాముత్తరోత్తరభూయస్త్వవిశిష్టానాం సన్మాత్రవిజ్ఞానేనాజ్ఞానాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమయుక్తమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిదస్సర్వజ్ఞత్వం స్పష్టీకర్తుముత్తరగ్రన్థాన్తరప్రారమ్భ ఇత్యాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) నామాదిసఙ్కీర్తనస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అధమోఽధికారీ నామాదీని బ్రహ్మత్వేనోపాస్య తత్ఫలం చ భుక్త్వా క్రమేణ సార్వబ్రహ్మభావం ప్రాప్నోతీతి ప్రదర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. శాఖాచన్ద్రదర్శనన్యాయేనాధమస్యాధికారిణో బ్రహ్మసిద్ధిస్స్వీకారార్థం-మధ్యమస్యాధికారిణో ధ్యానార్థం వా నామాదిసఙ్కీర్తనమిత్యుక్తం. ఇదానీముత్తమమేవాధికారిణమధికృత్య భూమస్తుత్యర్థం నామాదివచనమితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవా నామాదీతి) అధ్యాయసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) స్తుత్యర్థత్వమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తథా చ పరవిద్యయా కృతార్థత్వాత్తస్యాః స్తుతిరత్ర వివక్షితేతి శేషః. అతీతాధ్యాయాదిషు సదాత్మత్వవిజ్ఞానాదన్యదేవ దేవతోపాసనం మోక్షసాధనమిత్యాశఙ్క్య తన్నిషేధేన సదాత్మవిజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం దృఢీకర్తుమాఖ్యాయికా ప్రవృత్తేతి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ద్వితీయమాఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) సర్వస్యాపి-జ్ఞేయస్య యద్విజ్ఞానం- తస్య సాధనం-ఉత్పాదనం. తత్ర శక్త్యా సమ్పన్నః. వేదవేదాఙ్గాభిజ్ఞస్యాపీతి యావత్. అస్తి హి నారదస్యోత్తమాభిజనే జన్మ - బ్రహ్మణో మానసపుత్రత్వాత్. అస్తి చోత్తమా కర్మవిద్యా. అస్తి చ వృత్తం- సదాచరణం. అస్తి చ శ్రవణధ్యానాదిసాధనశక్తీనాం- ధర్మాధర్మసాధనస్య వా శరీరస్య శక్తేస్సమ్పత్తిశ్చ. జన్మాదయో నిమిత్తం యస్యాభిమానస్య- తం త్యక్త్వేతి యావత్. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయాఖ్యాయికయోస్సమ్బన్ధోక్తిసమాప్త్యర్థః. అధ్యయనేన జ్ఞానం లక్ష్యతే. తథా చాధీష్వ- జ్ఞాపయేత్యర్థః. మన్త్రః- ఉపసదనస్యేతి శేషః. న్యాయేన- * సమిత్పాణిరిత్యాదిశాస్త్రోక్తవిధివశాదితి యావత్. ౧

రం.— భూమవిద్యా ప్రస్తూయతే (అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః) సనత్కుమారం యోగీన్ద్రం నారదఋషిః అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం విధివదుపసన్న ఇత్యర్థః. అధీహి-అధీష్వేత్యర్థః. (తం హోవాచ) తం- ఉపసన్నం నారదం సనత్కుమా

ఉ.— స హోవాచర్గ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యామేతద్భగవోఽధ్యేమి॥ ౨

సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతగ్ం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి తగ్ం హోవాచ యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్॥ ౩

రత ఉవాచేత్యర్థః. అదేవాహ (యద్వేత్థ తేన మోపసీద) యత్ త్వం జానాసి- తదిదమహం జానామీతి తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద. (తత స్తఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి) తతఊర్ధ్వం- జ్ఞాతాంశాతిరిక్తం. జ్ఞాతాంశస్యోపదేశో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి స హోవాచ- నారదః ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి- స్మరామి. *యద్వేత్థ* ఇతి విజ్ఞానస్య పృష్టత్వాత్. తథా - యజుర్వేదం. సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం- వేదం. వేదశబ్దస్య ప్రకృతత్వాత్. ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమం - వేదం. వేదానాం- భారతపఞ్చమానాం వేదం- వ్యాకరణమిత్యర్థః. వ్యాకరణేన హి పదాదివిభాగశ ఋగ్వేదాదయో జ్ఞాయన్తే. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం - ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం- మహాకాలాదినిధిశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం- నీతిశాస్త్రం. దేవవిద్యాం- నిరుక్తం. బ్రహ్మణః - ఋగ్యజుస్సామాఖ్యస్య విద్యా- బ్రహ్మవిద్యా- శిక్షాకల్పచ్ఛన్దశ్చితయస్తాః. భూతవిద్యాం- భూతతన్త్రం. క్షత్రవిద్యాం - ధనుర్వేదం. నక్షత్రవిద్యాం- జ్యౌతిషం. (సర్పదేవజనవిద్యాం) సర్పవిద్యాం- గారుడం. దేవజనవిద్యాం- గన్ధయుక్తినృత్యగీతవాద్యశిల్పాదివిజ్ఞానాని. ఏతత్సర్వం హే భగవోఽధ్యేమి. ౨

ఆ.— అధ్యయనకాదిపదం స్మరణపరతయా వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వేత్థేతి) గన్ధయుక్తిః - కుఙ్కుమాదిసమ్పాదనం. ౨

రం.— (స హోవాచ) సః- నారదః. (ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి) హే భగవః. అధ్యేమి - స్మరామి. వేద్మీతియావత్. *యద్వేత్థ* ఇతి వేదనస్యోక్తత్వాత్. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం) * వేదానాం మహాభారతపఞ్చమానాం* ఇతి వ్యాసాదిభిరితిహాసస్యాత్ర పఞ్చమత్వోక్తిః. (వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం) వేదానాం - ఋగాదీనాం వేదం- ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగావేదకం. వ్యాకరణమిత్యర్థః. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం రాశిం- గణితం. దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం - నిధిదర్శనోపాయప్రదర్శకశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం - ఏకాయనశాఖాం. (దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం) దేవవిద్యా - దేవతోపాసనప్రకారవిద్యా. బ్రహ్మవిద్యా - వేదాన్తభూతోపనిషద్విద్యా. భూతవిద్యా- వశీకరణవిద్యా. క్షత్రవిద్యా- ధనుర్వేదః. నక్షత్రవిద్యా- జ్యౌతిషం. సర్పవిద్యా - గారుడవిద్యా. దేవవిద్యా- గాన్ధర్వశాస్త్రం. జనవిద్యా- ఆయుర్వేదః. (ఏతద్భగవోఽధ్యేమి) అహమేతత్సర్వం జానామీత్యర్థః. ౨

శం.— సోఽహం భగవ ఏతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దార్థమాత్రవిజ్ఞానవానేవాస్మీత్యర్థః. సర్వో హి శబ్దోఽభిధానమాత్రం. అభిధానం చ సర్వం మన్త్రేష్వన్తర్భవతి. (మన్త్రవిదేవాస్మి) మన్త్రవిత్- కర్మవిదిత్యర్థః. *మన్త్రేషు కర్మాణి* ఇతి హి వక్ష్యతి. నాత్మవిత్ - నాత్మానం వేద్మి. నన్వాత్మాపి మన్త్రైః ప్రకాశ్యత ఏవేతి కథం మన్త్రవిచ్చేన్నాత్మవిత్. న- అభిధానాభిధేయభేదస్య వికారత్వాత్. న చ వికార ఆత్మేష్యతే. నన్వాత్మాత్మశబ్దేనాభిధీయతే. న- *యతో వాచో నివర్తన్తే* *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి* ఇత్యాదిశ్రుతేః. కథం తర్హి * ఆత్మైవాధస్తాత్ * స ఆత్మా* ఇత్యాదిశబ్దా ఆత్మానం ప్రత్యాయయన్తి. నైష దోషః- దేహవతి ప్రత్యగాత్మని భేదవిషయే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దో దేహాదీనామాత్మత్వే ప్రత్యాఖ్యాయమానే యదవశిష్టం-తదవాచ్యమపి ప్రత్యాయయతి. యథా సరాజికాయాం సేనాయాం ఛత్రధ్వజపతాకాదివ్యవహితేఽదృశ్యమానేఽపి రాజన్యేష రాజా దృశ్యత ఇతి భవతి శబ్దప్రయోగః. తత్ర కోఽసౌ రాజేతి రాజవిశేషనిరూపణాయాం దృశ్యమానేతర ప్రత్యాఖ్యానేఽన్యస్మిన్నదృశ్యమానేఽపి రాజప్రతీతిర్భవేత్- తద్వత్. తస్మాత్సోఽహం మన్త్రవిత్-కర్మవిదేవాస్మి. కర్మకార్యం చ సర్వం వికార ఇతి వికారజ్ఞ ఏవాస్మి. నాత్మవిత్-నాత్మప్రకృతిస్వరూపజ్ఞ ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద* ఇతి. *యతో వాచో నివర్తన్తే* ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శ్రుతం-ఆగమజ్ఞానమస్త్యేవ హి- యస్మాన్మే- మమ భగవద్దృశేభ్యః- యుష్మత్సదృశేభ్యః. తరతి- అతిక్రామతి శోకం-మనస్తాపం. అకృతార్థబుద్ధితామాత్మవిదితి. అతస్సోఽహమనాత్మవిత్త్వాత్ హే భగవశ్శోచామి- అకృతార్థబుద్ధ్యా సన్తప్యే సర్వదా. తం మా- మాం శోకస్య- శోకసాగరస్య పారం భగవాంస్తారయత్వాత్మజ్ఞానోడుపేన. కృతార్థబుద్ధిమాపాదయతు. అభయం గమయత్విత్యర్థః. తం- ఏవముక్తవన్తం హోవాచ. యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసి. అధ్యయనేన తదర్థజ్ఞానముపలక్ష్యతే. జ్ఞాతవానసీత్యేతత్. నామైవైతత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్* ఇతి శ్రుతేః. ౩

మూ.— నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఆథర్వణశ్చతుర్థ ఇతిహాసపురాణః పఞ్చమో వేదానాం వేదః పిత్ర్యో రాశిర్దైవో నిధిర్వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా భూతవిద్యా క్షత్రవిద్యా నక్షత్రవిద్యా సర్పదే[illegible]విద్యా [illegible]తన్నామోపాస్స్వేతి॥ ౪

స యో నామ బ్రహ్మేత్యు[illegible] యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే[illegible] భగవో నామ్నో భూయ ఇతి నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— తర్హి సర్వజ్ఞస్సంత నన్త్రిస్వాం కృతకృత్యో న భవసీత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽహమితి) కథం మన్త్రవిదిత్యస్య కర్మవిదిత్యర్థ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రేష్వితి) మన్త్రవిదేవ నాత్మవిదిత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) మన్త్రవిత్త్వే తత్ప్రకాశ్యాత్మవిత్త్వమపి స్యాత్ - తదథా వేదమన్త్రవిత్త్వమపి నయుక్తమిత్యర్థః. అభిధానమభిధేయమిత్యేవంరూపస్య భేదస్య వికారత్వేన మిథ్యాత్వాత్, ఆత్మనశ్చ వికారత్వానఙ్గీకారాత్, న మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావాన్న విరోధ ఇతి పరిహరతి (నాభిధానేతి) ఆత్మనోఽవికారత్వాదభిధేయత్వమేవ వ్యతిరిచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్మనోఽభిధేయత్వాభావే వాక్యశేషవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (కథం తర్హీతి) ఆత్మశబ్దేనావాచ్యస్యాపి లక్షణయా ప్రతిపత్తిసమ్భవాన్న పక్రమోపసంహారవిరోధ ఇత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) విశిష్టస్య హితశక్తిత్యాగో విశేషణో ప్రత్యస్తేయత్వేనాత్మా లక్షణయా శిష్టం - తదవాచ్యమపి లక్షణయా బోధయతీత్యర్థః. కేవలాత్మవిషయస్యాత్మశబ్దస్య తద్ధర్మసమన్తరేణ విశిష్టాత్మదృష్టిమాత్రేణ కథం ప్రయోగః - కథం వా తత్ప్రయోగేఽపి విషయే బాహ్యధీరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యవృత్త్యా మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శబ్దాజ్జ్ఞానమాత్రేణాత్మనిష్ఠత్వం న భవత్యనేనాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానవత్త్వే నాత్మవిత్త్వమిత్యుక్తం- తత్ర ప్రమాణమాహ (అతఏవేతి) ఔపదేశికజ్ఞానవిషయత్వం తస్మిన్స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) మాతర్హి తవాత్మవిద్యాభావాదిత్యాశఙ్క్య శోకనివృత్త్యుపాయత్వేన తదపేక్షాం సూచయతి (శ్రుతమితి) ఆత్మజ్ఞానోదయేన- ఆత్మజ్ఞానాత్శ్రేయస్సమ్పదే నేతియావత్. కథం మదీయమృగ్వేదజ్ఞానం సర్వం నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణమితి) ౩

రం.— (సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యః తరతి శోకమాత్మవిదితీత్యాది) హే భగవః - పూజావన్. అహం మేరత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దబ్రహ్మనిష్ఠ ఏవాస్మి. యద్వా - మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠ ఇతి వాఽర్థః. నాత్మవిదస్మి - న పరబ్రహ్మవిత్. ఆత్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్, జీవస్యాపేక్షికాత్మత్వేన నిరఙ్కుశాత్మత్వాభావాచ్చ. మన్త్రవిత్త్వాదాత్మవిత్త్వే కిమధికం స్యాదిత్యత్రాహ- భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మహద్భ్యః ఆత్మవిచ్ఛోకం - సంసారం తరతీతి మే శ్రుతమేవ హి - మ ఇతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. మయా శ్రుతమిత్యర్థః. (సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి) వినాద్యశవిద్యాసమ్పన్నోఽప్యహమాత్మజ్ఞానరాహిత్యాచ్ఛోకాగ్నవేపతితోఽస్మీత్యర్థః. తం- తాదృశం మాం భగవానాత్మజ్ఞానేన శోకాగ్నవస్య పారం తారయత్విత్యుపాచేత్యర్థః. (తం హోవాచ) సనత్కుమార ఇతి శేషః. (యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్) అధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసీత్యర్థః. అత్ర తేషాం నామైవాత్మేతి ప్రతివచనే బాతి వ్యేనామైవైతదితి ఋగ్వేదాదిసామానాధికరణ్యేన ప్రతివక్తుః సామానాధికరణ్యనిర్దేశాన్నామ్నస్తేషాం నామత్వమితి భావః. ౩

శం.— (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాది) నామైవైతత్. నామోపాస్స్వ- బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మబుద్ధ్యా. యథా ప్రతిమాం విష్ణుబుద్ధ్యోపాస్తే- తద్వత్. ౪

ఆ.— ఉక్తముపపాదయతి (నామ వా ఇతి) తదుపసంహరతి (నామైవేతి) కేన రూపేణేదం నామోపాస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) ఉపాస్తిప్రకారం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ౪

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ఉపసంహరతి (నామైవైతదితి) నామరూపమయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య, విశిష్య ఋగ్వేదాదిలక్షణశబ్దరాశేర్నామరూపత్వాచ్చ సర్వం నామైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (నామోపాస్స్వేతి) అత్ర బ్రహ్మేతి శేషః. నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వేత్యర్థః. ౪

శం.— స యస్తు నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- తస్య యత్ఫలం భవతి-తచ్ఛృణు. యావన్నామ్నో గతం-యావన్నామ్నో గోచరం. తత్ర-తస్మిన్నామవిషయేఽస్య యథాకామచారః- కామచరణం రాజ్ఞ ఇవ స్వవిషయే భవతి. యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి- ఉపసంహారః. కిమస్తి భగవో నా

ఉ.—— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్ంశ్చ మనుష్యాగ్ంశ్చ పశూగ్ంశ్చ వయాగ్ంసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చ యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యన్న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞో వాగేవైతత్సర్వం విజ్ఞాపయతి వాచముపాస్స్వేతి॥ ౧

నామ్నో వావ భూయః-అధికతరం. యద్బ్రహ్మదృష్ట్యర్హమస్తీత్యభిప్రాయః సనత్కుమార ఆహ- నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి. ఇత్యుక్త ఆహ- యద్యస్తి- తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— నామ్ని బ్రహ్మదృష్ట్యుపాస్యమానే కిం స్యాదితి. ఆహ (స యస్తీతి) యో నామేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో నామేతి) ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— తస్య ఫలమాహ (స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి) నామప్రవృత్తిర్యావతి దేశే తావతి దేశే నామ బ్రహ్మోపాసకస్య యథేష్టం సఞ్చరణం భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేవ పునరుపసంహరతి (యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) ఆత్మసంజ్ఞాసమానం ప్రతి బ్రహ్మత్వేన నామోపదర్శనస్య ఆత్మత్వ బ్రహ్మత్వే అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిధర్మావితి భావః. బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం బృహత్త్వం నామ్ని న పుష్కలమితి మత్వా నామోపదేశే నాపరితుష్టస్సన్నారదః పృచ్ఛతి (అస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి) వైపుల్యార్థాత్ బహులశబ్దాదాతిశాయనికే ఈయసుని ప్రత్యయే భూయ ఇతి రూపం. కిం నామ్నోఽపి విపులతరం కిఞ్చిదస్తీతి ప్రశ్నార్థః. వైపుల్యం చ గుణోత్కర్షకృతం - న తు పరిమాణకృతం - తథైవోత్తరత్ర ప్రపఞ్చనాదితి ద్రష్టవ్యం. అత నామ్నో బృహత్త్వాత్ ఇన బ్రహ్మత్వే కథితే తతోఽపి కిం బృహదస్తీతి పృష్టవ్యే తతోఽపి కిం భూయోఽస్తీతి ప్రశ్నాద్భూయస్త్వం బృహత్త్వం చైకమితి జ్ఞాప్యతే గురురాహ (నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి) శిష్య ఆహ (తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి) స్పష్టోఽర్థః.. ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాగ్వావ) వాగితి - ఇన్ద్రియం జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు స్థితం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం. వర్ణాశ్చ నామేతి నామ్నో వాగ్భూయసీత్యుచ్యతే- కార్యాద్ధి కారణం భూయో దృష్టం లోకే. యథా పుత్రాత్పితా - తద్వత్ కథం చ వాఙ్నామ్నో భూయసీతి ఆహ - వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి- అయమృగ్వేద ఇతి. తథా- యజుర్వేదమిత్యాది- సమానం. హృదయజ్ఞం - హృదయప్రియం. తద్విపరీతం-అహృదయజ్ఞం. యత్- యది వాఙ్నాభవిష్యత్. వాగభావేఽధ్యయనాభావః. తదర్థశ్రవణాభావః. తచ్ఛ్రవణాభావే ధర్మాదిన వ్యజ్ఞాపయిష్యత్ - న విజ్ఞాతమభవిష్యదిత్యర్థః. తస్మాద్వాగేవైతచ్ఛబ్దోచ్చారణేన సర్వం విజ్ఞాపయతి. అతో భూయసీ వాఙ్నామ్నః. తస్మాద్వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీత్యుక్తిర్యోర్వాఙ్నామ్నోరేకత్వాద్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (వాగితీన్ద్రియమితి) జిహ్వామూలాదిష్విత్యాదిశబ్దేనోరఃకణ్ఠశిరోదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే. వాగిన్ద్రియస్య వర్ణేభ్యోఽభివ్యఞ్జకేభ్యో భూయస్త్వేఽపి నామ్నస్సు భూయస్త్వం కుత స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావేఽపి కథం వ్యాప్యవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాద్ధీతి) వాచో నామ్నో భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథం చేత్యాదినా) ఇతశ్చ వాచో భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (యద్యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తస్యాః భూయస్త్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— గురురాహ (వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి) వైశబ్దోఽవధారణే. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమిత్యాది) హృదయజ్ఞః- మనోజ్ఞః. హృదయప్రియ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్సర్వం వాగేవ విజ్ఞాపయతీతి పూర్వేణాన్వయః. వాగభావే ఏతజ్జ్ఞానం నాస్తీత్యపి దర్శయతి (యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యత్) వాగిన్ద్రియాభావే వేదాధ్యయనాద్యభావాద్ధర్మాదికం విజ్ఞాతం చ నాభవిష్యదిత్యర్థః. (న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో వాచో భూయ ఇతి వాచో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ఉ.— మనో వావ వాచో భూయో యథా వై ద్వే వామలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే పుత్రాగ్ంశ్చ పశూగ్ంశ్చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛతే మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ మన ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స యో వాచమిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్....... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనః- మనస్యనవిశిష్టమన్తఃకరణం వాచో భూయః. తద్ధి మనస్యనవ్యాపారవద్వాచం వక్తవ్యే ప్రేరయతి. తేన వాఙ్మనస్యన్తర్భవతి. యచ్చ యస్మిన్నన్తర్భవతి- తత్తస్య వ్యాపకత్వాత్తతో భూయో భవతి. యథా వై లోకే ద్వే వా ఆమలకే- ఫలే. ద్వే వా కోలే - బదరఫలే. ద్వౌ వాఽక్షౌ- విభీతకఫలే ముష్టిరనుభవతి- ముష్టిస్తే ఫలే వ్యాప్నోతి. ముష్టౌ హి తేఽన్తర్భవతః. ఏవం వాచం చ నామ చామలకాదివన్మనోఽనుభవతి. స యదా- పురుషో యస్మిన్కాలే మనసా- అన్తఃకరణేన మనస్యతి- మనస్యనం- వివక్షాబుద్ధిః, కథం. మన్త్రానధీయీయ- ఉచ్చారయేయమితి. ఏవం వివక్షాం కృత్వాఽథాధీతే. తథా- కర్మాణి కుర్వీయేతి- చికీర్షాబుద్ధిం కృత్వాఽథ కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయేతి- ప్రాప్తీచ్ఛాం కృత్వా తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే - పుత్రాదీన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తథా - ఇమం చ లోకమముం చోపాయేనేచ్ఛేయమితి- తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే- ప్రాప్నోతి. ఆత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ సతి మనసి- నాన్యథేతి మనో హ్యాత్మేత్యుచ్యతే. (మనో హి లోకః) సత్యేవ హి మనసి లోకో భవతి తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానం చేతి. మనో హి లోకో యస్మాత్- తస్మాన్మనో హి బ్రహ్మ. యత ఏవం- తస్మాన్మన ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— మనస్శబ్దస్య వృత్తిమాత్రవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (మన ఇతి) కథం తస్య వాచో భూయస్త్వం- తదాహ (తద్ధీతి) వాచో మనస్యన్తర్భావే కుతో మనసస్తస్యా భూయస్త్వం- తత్రాహ (యచ్చేతి) మనసా వాగాదేర్వ్యాప్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతశ్చ మనసా వాగ్భూయస్త్వమిత్యాహ (స యదేతి) వివక్షాబుద్ధిః- తాం కరోతీతి శేషః. ఇచ్ఛేయమితి- ఇచ్ఛాం కృత్వేతి శేషః. తస్యాత్మత్వముపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) తస్య లోకత్వం సాధయతి (సత్యేవేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— గురురాహ (మనో వావ వాచో భూయ ఇత్యాది) (యథా వై ద్వే వామలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాఽక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి) యథా ఆమలకఫలద్వయం వా - కోలఫలద్వయం వా - విభీతకఫలద్వయం వా - ముష్టావన్తర్గతం భవతి - ఏవం వాఙ్నామనీ మనస్యన్తర్గతే ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే ఇత్యాది) సః- పురుషో యదా మనసా మన్త్రానధీయీయ- మన్త్రానుచ్చారయేయమితి మనస్యతి- మనుతే. తదనన్తరమేవాధీతే. కర్మాణి కరవాణీతి మననానన్తరమేవ కర్మాణి కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయం, ఇమం చ లోకమముం లోకం చేచ్ఛేయ, మితి మత్వా ఇచ్ఛతి. అతశ్చ మననలక్షణమనోవ్యాపారాధీనత్వాద్వాగాదిప్రవృత్తేర్మనసో భూయస్త్వమితి భావః. (మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ) మనోఽధీనత్వాదాత్మధర్మభూతకర్తృత్వాదేర్మన ఏవాత్మా. లోకస్యాపి మనోవ్యాపారాధీనత్వాన్మన ఏవ లోకః. వాగాద్యపేక్షయా బృహత్త్వాన్మనో హి బ్రహ్మ. (మన ఉపాస్స్వేతి) అతస్త్వం మన ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

సయోమనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో మనసో భూయ ఇతి మనసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥…౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ తేషాం సంక్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే వర్షస్య సంక్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతేఽన్నస్య సంక్లృప్త్యై ప్రాణాః సఙ్కల్పన్తే ప్రాణానాం సంక్లృప్త్యై మన్త్రాః సఙ్కల్పన్తే మన్త్రాణాం సంక్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే కర్మణాం సంక్లృప్త్యై లోకః సఙ్కల్పతే లోకస్య సంక్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే స ఏష సఙ్కల్పః సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి॥ ౨

శం.— (సయోమనఇత్యాది) సమానం. ………………………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయోమనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్) సఙ్కల్పోఽపి - మనస్యనవదన్తఃకరణవృత్తిః. కర్తవ్యాకర్తవ్యవిషయవిభాగేన సమర్థనం. విభాగేన హి సమర్థితే విషయే చికీర్షాబుద్ధిర్మనస్యనాఽనన్తరం భవతి. కథం. యదా వై సఙ్కల్పయతే-కర్తవ్యాదివిషయాన్ విభజతే ఇదం కర్తుం యుక్తమిదం కర్తుమయుక్తమితి. అథ మనస్యతి- మన్త్రాన్ అధీయీయేత్యాది. అథ- అనన్తరం వాచమీరయతి మన్త్రాద్యుచ్చారణే. తాం చ వాచం ఉ నామ్ని- నా. మోచ్చారణనిమిత్తం వివక్షితం కృత్వేరయతి. నామ్ని- నామసామాన్యే మన్త్రాః- శబ్దవిశేషాః సన్తః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. సామాన్యే హి విశేషోఽన్తర్భవతి. మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తి. మన్త్రప్రకాశితాని హి కర్మాణి క్రియన్తే - నామన్త్రకమస్తి కర్మ. యద్ధి మన్త్రప్రకాశనేన లబ్ధసత్తాకం సత్కర్మ బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యమస్మై ఫలాయేతి విధీయతే. యాఽప్యుత్పత్తిర్బ్రాహ్మణేషు కర్మణాం దృశ్యతే - సాపి మన్త్రేషూలబ్ధసత్తాకానామేవ కర్మణాం స్పష్టీకరణం. న హి మన్త్రప్రకాశితం కర్మ కించిద్బ్రాహ్మణే ఉత్పన్నం దృశ్యతే. త్రయీవిహితం కర్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- త్రయీశబ్దశ్చ ఋగ్యజుస్సామసమాఖ్యా. *మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి చాథర్వణే. తస్మాద్యుక్తం మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తీతి. ౧

ఆ.— సఙ్కల్పశబ్దార్థమాహ (సఙ్కల్పోఽపీతి) కా సాన్తఃకరణవృత్తిః- యా సఙ్కల్పశబ్దితేత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ద్వివిధే విషయే విభాగేన సమర్థితేఽపి కథం యథోక్తస్య సఙ్కల్పస్య మనసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విభాగేన హీతి) సఙ్కల్పస్య కారణత్వాన్మనసశ్చ కార్యత్వాత్ తతో భూయస్త్వమిత్యర్థః. కార్యకారణభావం తయోరాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యక్తీకరోతి (కథమిత్యాదినా) మనసస్సకాశాద్వాచోఽనన్తరభావిత్వే విశేషం దర్శయతి (తాం చేతి) నామ్ని మన్త్రాణామన్తర్భావం సమర్థయతి (సామాన్యే హీతి) కథం మన్త్రేష్వనుపలబ్ధకర్మణామన్తర్భావః - తత్రాహ (మన్త్రేతి) కథం కర్మనామన్త్రకమస్తీత్యుచ్యతే- బ్రాహ్మణవిహితస్యాపి కర్మణో దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్ధీతి) బ్రాహ్మణస్య మన్త్రవ్యాఖ్యానరూపత్వాదతిస్పష్టమన్త్రానుపలమ్భేఽపి కల్ప్యతే మన్త్రోక్తత్వమిత్యర్థః. ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాపీత్యాదినా) ఏకస్యాం శాఖాయాం యత్కర్మ మన్త్రేష్వనుపలబ్ధం- తచ్ఛాఖాన్తరీయమన్త్రప్రకాశితం భవిష్యతీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (త్రయీతి) తథాపి కథం మన్త్రప్రకాశితత్వం-తత్రాహ (త్రయీశబ్దశ్చేతి) మన్త్రేషు కర్మాణ్యన్తర్భవన్తీత్యత్ర శ్రుతేరనుమతిం కథయతి (మన్త్రేష్వితి) ౧

రం.— గురురాహ (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయానిత్యాది) (యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతీత్యాది) యదా ఇదం కర్తుం యుక్తమితి సఙ్కల్పయతి- అథ- తదా మనస్యతి- ఇదం కర్తవ్యమితి మన్యతే. తతశ్చ వాగిన్ద్రియం ప్రేరయతి. తచ్చ వాగిన్ద్రియం నామ్నీరయతి- శబ్దోచ్చారణవిషయే నియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని హ వా ఏతాని- మనఆదీని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్ప ఏకోఽయనం - గమనం. ప్రలయో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని. సఙ్కల్పాత్మకాన్యుత్పత్తౌ. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని స్థితౌ. సమక్లృపతాం- సఙ్కల్పం కృతవత్యావివ హి ద్యౌశ్చ పృథివీ చ-ద్యావాపృథివీ. ద్యావాపృథివ్యౌ నిశ్చలే లక్ష్యేతే. తథా (సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశశ్చ) ఏతావపి సఙ్కల్పం కృతవన్తావివ. తథా (సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ) స్వే

ఉ.— సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే క్లృప్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితో ఽవ్యథమానానవ్యథమానో ఽభిసిధ్యతి యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఽస్తి భగవస్సఙ్కల్పాద్భూయ ఇతి సఙ్కల్పాద్వావ భూయో ఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

సహూపేణనిశ్చలానిలక్ష్యన్తే. యత స్తేషాం - ద్యావాపృథివ్యాదీనాం సఙ్క్లృప్త్యై - సఙ్కల్పనిమిత్తం వర్షం సఙ్కల్పతే - సమర్థీభవతి. తథా-వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యై- సఙ్కల్పనిమిత్తమన్నం సఙ్కల్పతే. వృష్టేర్హ్యన్నం భవతి. (అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నమయా హి ప్రాణాః అన్నోపష్టమ్భకాః. *అన్నం దామేతి హి శ్రుతిః. తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే. ప్రాణవాన్ హి మన్త్రానధీతే - నాబలః. మన్త్రాణాం హి సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి-అగ్నిహోత్రాదీని సఙ్కల్పన్తే- అనుష్ఠీయమానాని మన్త్రప్రకాశితాని సమర్థీభవన్తి ఫలాయ. తతో లోకః - ఫలం సఙ్కల్పతే - కర్మకర్తృసమవాయితయా సమర్థో భవతీత్యర్థః. లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం జగత్సఙ్కల్పతే-స్వరూపావైకల్యాయ. ఏతద్ధీదం సర్వం జగద్యత్ఫలావసానం-తత్సర్వం సఙ్కల్పమూలం. అతో విశిష్టస్స ఏవ సఙ్కల్పః. అతస్సఙ్కల్పముపాస్స్వ. ౨

ఆ.— తథాపి కథం సఙ్కల్పస్య భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) అయనపర్యాయత్వేనోక్తగమనస్య క్రియాత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రలయ ఇతి) ఇతశ్చ సఙ్కల్పస్యాప్యస్తి మహత్త్వమిత్యాహ (సమక్లృపతామితి) యతో ద్యావాపృథివ్యాదిషు మహత్స్వపి సఙ్కల్పానువృత్తిర్దృశ్యతే-అతో ఽపి తస్య మహత్త్వం గమ్యతే-న కేవలం కారణత్వాదేవేత్యర్థః. ఇతశ్చ తస్య మహత్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (తేషామితి) వృష్టేర్ద్యులోకాదికార్యత్వాత్తదీయసఙ్కల్పస్య తన్నిమిత్తత్వోపచారాత్తస్య భూయస్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వృష్టివశాదన్నం సమర్థీభవతీత్యత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (వృష్టేర్హీతి) అన్నాధీనం ప్రాణసామర్థ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నమయా హీతి) *ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యుక్తత్వాత్కథమన్నమయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నోపష్టమ్భకా ఇతి) తత్ర వాజసనేయకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (అన్నమితి) ప్రాణానాం మన్త్రాధ్యయనకారణత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రాణవానితి) తతః- మన్త్రప్రకాశితకర్మవశాదితి యావత్. కర్మఫలవశాజ్జగతస్సర్వస్యావైకల్యే ఽపి కథం సఙ్కల్పస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతద్ధీతి) తన్మహత్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని) తాన్యేతాని- నామాదీని సఙ్కల్పః ఏకమయనం- మార్గో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పానుసారీణీతి యావత్. సఙ్కల్పః ఆత్మా - కర్తా యేషాం తాని సఙ్కల్పాత్మకాని - సఙ్కల్పకర్తృకాణీత్యర్థః. యద్వా- సఙ్కల్పః ఆత్మా- వ్యాపకో యేషాం తాని. సఙ్కల్పవ్యాప్తానీతి యావత్. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని- అసతి సఙ్కల్పే ఏషాం న సత్తా - అతస్సఙ్కల్పాధీనసత్తాకానీతి యావత్. (సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ) ద్యౌశ్చ పృథివీ చ నిశ్చలతయా వర్తావహే ఇతి సఙ్కల్పం కృతవత్యావిత్యర్థః. తథా వాయ్వాకాశాదయో ఽపి స్వేన రూపేణ వర్తామహే ఇతి స్వస్వకార్యం చ కరవామహై ఇతి సఙ్కల్పం కృతవన్త ఇత్యర్థః. తథా సఙ్కల్పాభావే తథా ప్రవృత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే) అప్తేజో ఽధీనత్వాద్వర్షణస్య ఆపస్తేజాంసి చ సమ్యక్కల్పన్తాం- స్వస్వకార్యసమర్థాని భవన్త్విత్యేవం తత్సిద్ధ్యై వర్షం సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. (వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతే) అన్నస్య వర్షాధీనత్వాత్ అన్నం వర్షసిద్ధ్యై సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. (అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నసమృద్ధిం ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్త ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే) మన్త్రోచ్చారణస్య ప్రాణాయత్తత్వాత్ మన్త్రాస్తత్సిద్ధిమాశంసన్తే. (మన్త్రాణాం సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే) అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం మన్త్రజన్యస్మృత్యధీనానుష్ఠానత్వాదితి భావః. (కర్మణాం సఙ్క్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే) స్వర్గాదిలోకస్య కర్మాధీనసిద్ధికత్వాదితి భావః. (లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే) సర్వస్యాపి భూతజాతస్య లోకకామత్వాదితి భావః. అత్రాచేతనేషు సఙ్కల్పకథనం స్తుత్యర్థతయా చేతనత్వారోపేణ వా - తదభిమానిదేవతాపరతయా వోపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం. (స ఏష సఙ్కల్పః) ఏతాదృశమహిమశాలీ సఙ్కల్ప ఇత్యర్థః. (సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్త్వా ఫలమాహ తదుపాసకస్య- స యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేతి- బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్తే. క్లృప్తాన్వై-ధాత్రా ఽస్యేమే లోకాః ఫలమితి క్లృప్తాన్- సమర్థితాన్. సఙ్కల్పితాన్ సః- విద్వాన్ ధ్రువాన్-నిత్యాన్ అత్యన్తాధ్రువాపేక్షయా. ధ్రువశ్చ- స్వయం, లోకినో హ్యధ్రువత్వే లోకే ధ్రువక్లృప్తిర్వ్యర్థేతి ధ్రువస్సన్. ప్రతిష్ఠితాన్- ఉపకరణసమ్పన్నానిత్యర్థః. పశుపుత్రాదిభిః ప్రతితిష్ఠతీతి దర్శనాత్. స్వయం చ ప్రతిష్ఠితః- ఆత్మీయోపకరణసమ్పన్నః. అవ్యథమానాన్- అమిత్రాదిత్రాసరహితాన్. అవ్యథమానశ్చ స్వయమభిసిధ్యతి- అభిప్రాప్నోతీత్యర్థః. యావత్సఙ్కల్పస్య గతం- సఙ్కల్పగోచరః. తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి. ఆత్మనస్సఙ్కల్పస్య - న తు సర్వేషాం సఙ్కల్పస్యేతి- ఉత్తరఫలవిరోధాత్. (యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి ॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద యద్వా అయం విద్వాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదిత్యథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి ॥ ౨

ఆ.— ఆక్లృప్తానాం లోకానాం కథం నిత్యత్వం- అత ఆహ (ధ్రువా వై) లోకానామేవం ధ్రువత్వముచ్యతాం- కిమితి లోకేన స్తుయతే- తత్రాహ (లోకినో హి) కథముపకరణైః ప్రతిష్ఠితత్వం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (పశుపుత్రాదిభిరితి) యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాది శ్రుతేర్వ్యాఖ్యానమన్యథా పర్యవస్యతి (అత్యన్తమితి) సఙ్కల్పస్య- యావద్గోచరస్తత్రాస్య కామచారో భవతీతి సమ్బన్ధః. నిరఙ్కుశే సఙ్కల్పశబ్దే కామానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరేతి) యదిసఙ్కల్పమాత్రస్య గోచరే సఙ్కల్పోపాసకస్య కామచారో భవతి - తర్హి సర్వసఙ్కల్పస్యవిచిత్రతయా సర్వగోచరత్వసమ్భవాత్ *యావచ్చిత్తస్య గతమిత్యాదినా నవ్యమాణ ఫలం విరుధ్యేత- నహి సఙ్కల్పోపాసనాదేవ సర్వస్మిన్ ఫలే సిద్ధే చిత్తాద్యుపాసనం తత్ఫలం వా పృథక్కథయితుముచితం- అతో యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాది శ్రుతేరుక్తసఙ్కోచో యుక్త ఇత్యర్థః. … … … … … … … … ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) (సఙ్క్లృప్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి) సఙ్క్లృప్తాన్- సఙ్కల్పసిద్ధాన్. ధ్రువాన్- నిత్యాన్. భోగోపకరణైః ప్రతిష్ఠితాన్. అవ్యథమానాన్- శత్రుపీడారహితాన్. ఏతాదృశాన్లోకాన్ స్వయమపి ధ్రువత్వప్రతిష్ఠితత్వావ్యథమానత్వయుక్తస్సన్నభిసిధ్యతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. …………………………………………………………………… ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయః. చిత్తం- చేతయితృత్వం. ప్రాప్తకాలానురూపబోధవత్త్వం. అతీతానాగతవిషయప్రయోజననిరూపణసామర్థ్యం చ. తత్సఙ్కల్పాదపి భూయః. కథం. యదా వై ప్రాప్తమిదమేవం ప్రాప్తమితి చేతయతే- తదాతదాదానాయ వాఽపోహాయ వాఽథ సఙ్కల్పయతే. (అథమనస్యతీత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— చిత్తశబ్దస్య మనశ్శబ్దేన పునరుక్తిం పరిహరతి (చిత్తం చేతయితృత్వమితి) తస్యార్థత్వం వ్యాచష్టే (ప్రాప్తేతి) ఇదమేవం ప్రాప్తమితి ప్రాప్తకాలవస్తునో యత్స్వరూపబోధి చేతనాఖ్యో వృత్తివిశేషః. తద్వత్త్వం చిత్తమిత్యర్థః. అతీతం భోజనం తృప్తిసాధనం దృష్టం- భోజనత్వాదాగామినో పి తస్య తదేవ ప్రయోజనమితి నిరూపణసామర్థ్యం చిత్తమితి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అతీతేతి) యథోక్తస్య చిత్తస్య సఙ్కల్పాద్భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సఙ్కల్పప్రకరణం పరామృశతి (పూర్వవదితి) ౧

రం.— (చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యతీత్యాది) * అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి *హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమితి సూత్రే భాషితత్వాత్ ప్రాప్తకాలానురూపాతీతానాగతవిషయప్రయోజనచిన్తాఽనురూపప్రవృత్తిహేతుభూతమనోవృత్తిరిత్యుచ్యతే. చేతయతిశ్చాప్యర్థోపేతః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని- సఙ్కల్పాదీని కర్మఫలాన్తాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని- చిత్తోత్పన్నాని. చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని-చిత్తస్థితాని చ. పూర్వవత్. కించ- చిత్తస్య మాహాత్మ్యం- యస్మాచ్చిత్తం సఙ్కల్పాదిమూలం- తస్మాద్యద్యపి బహువిత్- బహుశాస్త్రాదిపరిజ్ఞానవాన్సన్నచిత్తో భవతి- ప్రాప్తాదిచేతయితృత్వసామర్థ్యరహితో భవతి. తం నిపుణా లౌకికా నాయమస్తి- విద్యమానోఽప్యసన్నేవేత్యేవమాహుః. యచ్చాయం కించిచ్ఛాస్త్రాదివేద- శ్రుతవాన్. తదప్యస్య వృథైవేతి కథయన్తి. కస్మాత్. యద్యయం విద్వాన్స్యాత్- ఇత్థమేవమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదస్య శ్రుతమప్యశ్రుతమేవేత్యాహురిత్యర్థః. అథవా- అల్పవిదపి యది చిత్తవాన్భవతి- తస్మా ఏతస్మై- తదుక్తార్థగ్రహణాయోత - అపి శుశ్రూషన్తే- శ్రోతుమిచ్ఛన్తి. తస్మాచ్చిత్తం హ్యేవైషాం- సఙ్కల్పాదీనామేకాయనమిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఆ.— యథా సఙ్కల్పస్య నిమిత్తత్వే సతి స్తుత్యర్థమధికరణత్వముక్తం - తథా చిత్తస్య నిరుక్తస్య సఙ్కల్పాదిషు నిమిత్తత్వే పి స్తుత్యర్థమేవ తదధికరణత్వమిత్యాహ (తానీతి) ఇతశ్చ చిత్తస్యాస్తి వైశిష్ట్యమిత్యాహ (కించేతి) యద్యపి బహుశాస్త్రార్థపరిజ్ఞానవాన్- తథాపి యద్యచిత్తో భవతీతి యోజనా. అచిత్తస్యాసత్సమత్వం శ్రుతవైయర్థ్యం చేత్యుక్తం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) శ్రుతమపీత్యపి శబ్దేన సత్త్వం గృహ్యతే.

స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావచ్చిత్తస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవశ్చిత్తాద్భూయ ఇతి చిత్తాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.— ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌర్ధ్యాయన్తీవాపో ధ్యాయన్తీవ పర్వతా ధ్యాయన్తీవ దేవమనుష్యాస్తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్త్యథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తేఽథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి॥ ౧

చిత్తాభావే శ్రుతాదేర్నైష్ఫల్యాచ్చిత్తస్య తద్వైశిష్ట్యముదితం. ఇదానీం తద్వైశిష్ట్యే హేత్వన్తరమాహ (అపి వేతి) చిత్తవతో ఽర్థగ్రహణాచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛా లోకస్య భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) ౨-౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని) ఉక్తోఽర్థః. (తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద) బహుశాస్త్రజ్ఞోఽపి పుమాన్విషయప్రయోజననిరూపణలక్షణచిత్తహీనో యదా భవేత్ - తదా లౌకికాః అయం నాస్తి, అయం వేదేతి యత్ - తదపి నాస్తీత్యేవం జ్ఞాతారం తదీయశాస్త్రజ్ఞానం చాపలపన్తీత్యర్థః. కించ- తత్రయుక్తిం చ వదన్తి. కా యుక్తిః. (యద్యయం విద్వాన్స్యాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదితి) యత్ - యది అయం- పుమాన్ విద్వాన్స్యాత్- విద్వానేవ స్యాత్- తర్హీత్థమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదేతస్య శాస్త్రజ్ఞానమేవ నాస్తీత్యాహురిత్యర్థః. (అథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే) యద్యల్పశాస్త్రవిదపి చిత్తవాన్భవతి- తస్మై శుశ్రూషన్తే- తద్వాక్యం శ్రోతుమిచ్ఛన్తి జనా ఇత్యర్థః. (చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి) పూర్వవదర్థః.... ౨

శం.— చిత్తాన్- ఉపచితాన్బుద్ధిమద్గుణైః. సః- చిత్తోపాసకః. ధ్రువానిత్యాది చ- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువ ఇత్యాది) చిత్తాన్- ఉపచితానిత్యర్థః. ఇతరత్పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయః) ధ్యానం నామ- శాస్త్రోక్తదేవతాద్యాలమ్బనేష్వచలో భిన్నజాతీయైరనన్తరితః ప్రత్యయసన్తానః. ఏకాగ్రతేతి యమాహుః. దృశ్యతే చ ధ్యానస్య మాహాత్మ్యం ఫలతః. కథం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి ధ్యానఫలలాభే- ఏవం ధ్యాయతీవ నిశ్చలా దృశ్యతే పృథివీ. (ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాది) సమానమన్యత్. దేవాశ్చ మనుష్యాశ్చ దేవమనుష్యాః. మనుష్యా ఏవ వా దేవాః దేవమనుష్యాః. శమాదిగుణసమ్పన్నా మనుష్యా దేవస్వరూపం న జహతీత్యర్థః. యస్మాదేవం విశిష్టం ధ్యానం- తస్మాద్య ఇహ లోకే మనుష్యాణామేవ ధనైర్విద్యయా గుణైర్వా మహత్తాం- మహత్త్వం ప్రాప్నువన్తి - ధనాదిమహత్త్వహేతుం లభన్త ఇత్యర్థః. ధ్యానాపాదాంశా ఇవ- ధ్యానస్యాపాదనం- ఆపాదః. ధ్యానఫలలాభ ఇత్యేతత్. తస్యాంశః- అవయవః. కలా కాచిత్. ధ్యానఫలలాభకలావన్త ఇవేత్యర్థః. తే భవన్తి- నిశ్చలా ఇవ లక్ష్యన్తే. న క్షుద్రా ఇవ. అథ యే పునరల్పాః- క్షుద్రాః. కించిదపి ధనాదిమహత్త్వైకదేశమప్రాప్తాః. తే పూర్వోక్తవిపరీతాః కలహినః - కలహశీలాః పిశునాః - పరదోషోద్భాసకాః ఉపవాదినః- పరదోషం సామీప్యేన యుక్తమేవ వదితుం శీలం యేషాం తే ఉపవాదినశ్చ భవన్తి. అథ యే మహత్త్వం ప్రాప్తా ధనాదినిమిత్తం - తేఽన్యాన్ప్రతి భవన్తీతి ప్రభవః- విద్యాచార్యరాజైశ్వర్యాదయః. (ధ్యానాపాదాంశా ఇవేత్యాది) ఉక్తార్థం. అతో దృశ్యతే ధ్యానస్య మహత్త్వం ఫలతః. అతో భూయశ్చిత్తాత్. అతస్తముపాస్స్వేత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కిం తద్ధ్యానమిత్యపేక్షాయామాహ (ధ్యానం నామేతి) అచలత్వం సాధయతి (భిన్నజాతీయైరితి) కథం తస్య చిత్తాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యానేకాగ్రతాదోషోపహతస్యాతీతాదిఫలనిరూపణే సామర్థ్యాదర్శనాదేకాగ్రతారూపో ధ్యానపదార్థశ్చేతయిత్వా తస్య కారణత్వాత్తతో భూయానేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాగ్రతేతి) ఇతశ్చాస్తి తస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) ఫలద్వారా తస్య మాహాత్మ్యం ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) గౌరవపరిహారార్థం పక్షాన్తరమాహ (మనుష్యా ఏవేతి) మనుష్యాణామేవ సతాం గుణతో దేవత్వమి

స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో ధ్యానాద్భూయ ఇతి ధ్యానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్విత్ి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్శ్చ మనుష్యాగ్శ్చ వయాగ్ంసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చాన్నం చ రసం చేమం చ లోకమముం చ విజ్ఞానేనైవ విజానాతి విజ్ఞానముపాస్స్వేతి॥ ౧

ధ్యానఫలమాహ (స య ఇతి) ధ్యానఫలం నైశ్చల్యం. తన్మహత్సు పృథివ్యాదిషు దృష్టం - తథా చలత్వైశిష్ట్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (య స్మాదితి) ధనాదిభిర్మహత్త్వే హేతురుత్కృష్టం కర్మేతి యావత్. ధ్యానస్యాపచయనం- అనుష్ఠానం. తేన తత్ఫలలాభో లక్ష్యతే. తస్యాంశో యే పాప స్థితే తథా. ధ్యానఫలలాభకలాంశత్వమేవ స్ఫుటయతి (నిశ్చలా ఇతి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మహత్సు పురుషేషు ధ్యానఫలానువృత్తిర్దృష్టేత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథేతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయముపసంహరతి (అథ యే మహత్త్వమితి) మహత్సు నైశ్చల్యదర్శనమతశ్శబ్దార్థః. మహత్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రా.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌరిత్యాది) * ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమితి * ధ్యానాచ్చేతి సూత్రే భాషితం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి - ఏవం పృథివ్యాదయోపి ధ్యానలక్షణస్వభావస్య ప్రఖ్యాపనాయైవ నిశ్చలాస్సన్తో ధ్యాయన్తీవ భాసయన్తి- అతో ధ్యానం మహత్త్వహేతురిత్యర్థః. సూత్రితం చ *అచలత్వం చాపేక్ష్యేతి. తత్ర హి తిష్ఠన్నాసీనశ్శయానో వా ధ్యానమనుతిష్ఠేత్- విశేషాభావాదితి ప్రాప్తేఽభిధీయతే- *ఆసీనస్సమ్భవాత్. ఆసీన ఏవోపాసనమనుతిష్ఠేత్. కుతః. సమ్భవాత్- ఆసీనస్యైవహ్యైకాగ్ర్యచిత్తతా సమ్భవతి- స్థితిగత్యోః ప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శయనేవ నిద్రాసమ్భవాత్,. *ధ్యానాచ్చ. విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితచిన్తాలక్షణధ్యానలక్షణత్వాదుపాసనస్య, తత్ర చ చిత్తైకాగ్ర్యావశ్యమ్భావేన, తత్సిద్ధయే ఆసీనత్వస్యాపేక్షితత్వాచ్చ. * అచలత్వం చాపేక్ష్య. నిశ్చలత్వరూపం సాదృశ్యమపేక్ష్య * ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాదౌ ధ్యాయతిశబ్దప్రయోగదర్శనాత్ ధ్యాతుర్నిశ్చలత్వస్యాపేక్షితత్వాత్, ఆసీనస్యైవ చ నిశ్చలత్వసమ్భవాత్, ఆసీనస్యైవోపాసనమిత్యర్థః. *స్మరన్తి చ. * ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి ధ్యానాఙ్గతయా ఆసీనతా స్మర్యతే. అతో ధ్యానే చిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యకత్వాత్తదర్థమాసీనత్వమపేక్షితం. * యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్ యత ఏవ చిత్తైకాగ్ర్యం ప్రధానహేతుః- అత ఏవ యస్మిన్దేశే చిత్తైకాగ్ర్యం భవతి- స ఏవ దేశోఽపేక్షితః. * సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావర్జిత ఇత్యాదిదేశవిశేషనియమస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థత్వాత్ చిత్తైకాగ్ర్యవిరోధేసోపి నాదర్తవ్య ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి) ధ్యానమాపన్నాః- ధ్యానాపాదాః. యే మనుష్యాణాం మధ్యే ధనాదిభిర్మహాన్తః- తే ధ్యానాపాదానాం- ధ్యాతౄణామంశా ఇవ- సదృశా ఇవ భవన్తి. యథా ధ్యాతారోఽచపలాః- ఏవం మహాన్తోఽప్యచపలతయా ధ్యాతృసాదృశ్యం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తన్మాత్రేణ త్వే సతి తత్సదృశత్వం- తదంశత్వం. మహాన్తోపి మనుష్యాః యతో ధ్యాతౄణామంశాః- అతో ధ్యానం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (అథ యేల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తే) యేత్వల్పాః- క్షుద్రాః. తే కలహినః - కలహశీలాః, పిశునాః - పరదోషోద్భావకాః, ఉపవాదినః- పరేషాం సమీపే తద్దోషవదనశీలాః,. వాచాటా భవన్తి- న తు ధ్యాతృసాదృశ్యలేశమపి ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (అథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి) యే తు ప్రభవః- మహాన్తః. తే అచఞ్చలాకాస్సన్తో ధ్యాతృసదృశా భవన్తి. అతో ధ్యానముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

రా.— (స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః) విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం జ్ఞానం. ధ్యానే తస్య చ కారణత్వాద్ధ్యానాద్భూయస్త్వం. కథం చ తస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ- విజ్ఞానేన వై ఋగ్వేదం విజానాత్యయమృగ్వేద ఇతి ప్రమాణతయా. యస్యార్థజ్ఞానం ధ్యానకారణం. తథా (య

సయో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాన్ జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతి యావద్విజ్ఞానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో విజ్ఞానాద్భూయ ఇతి విజ్ఞానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

మూ.— బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానాకమ్పయతే స యదా బలీ భవత్యథోత్థాతా భవత్యుత్తిష్ఠన్ పరిచరితా భవతి పరిచరన్నుపసత్తా భవత్యుపసీదన్ ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవతి బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతి బలేనాన్తరిక్షం బలేన ద్యౌర్బలేన పర్వతా బలేన దేవమనుష్యా బలేన పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం బలేన లోకస్తిష్ఠతి బలముపాస్స్వేతి॥ ౧

జుర్వేదమిత్యాది) కించ- పశ్వాదిశ్చ, ధర్మాధర్మౌ- శాస్త్రసిద్ధౌ, సాధ్వసాధునీ - లోకతః. స్మార్తే వా, దృష్టాదృష్టవిషయం, చ సర్వం విజ్ఞానేనైవ విజానాతీత్యర్థః. తస్మాద్యుక్తం ధ్యానాద్విజ్ఞానస్య భూయస్త్వం. అతో విజ్ఞానముపాస్స్వేతి ౧

ఆ.— విజ్ఞానస్యోక్తం భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యపి ప్రమాణతయా తద్జ్ఞానం శాస్త్రార్థజ్ఞానపూర్వకం- తథాపి కథం తస్య భూయస్త్వం - తత్రాహ (యస్యేతి) ఇతశ్చ తస్య ధ్యానాద్భూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి) భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతీత్యాది) ప్రమాణజన్యజ్ఞానరూపస్య విజ్ఞానస్య స్మృతిసన్తతిలక్షణం ధ్యానం ప్రతి హేతుత్వాత్ తతో భూయస్త్వం ద్రష్టవ్యం. శిష్టం పూర్వవత్. ౧

శం.— శృణూపాసనఫలం- విజ్ఞానవతః- విజ్ఞానం యేషు లోకేషు తాన్ విజ్ఞానవతో లోకాన్ జ్ఞానవతశ్చాభిసిధ్యతి - ప్రాప్నోతి. విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం. జ్ఞానం - అన్యవిషయనైపుణ్యం. తద్వద్భిర్యుక్తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావద్విజ్ఞానస్యేత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విజ్ఞానజ్ఞానశబ్దయోరర్థభేదం కథయతి (విజ్ఞానమితి) తథాపి లోకానామచేతనానాం కుతస్తదుభయాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వద్భిరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాన్ జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) జ్ఞానవిజ్ఞానశబ్దయోః సామాన్యవిశేషరూపత్వాద్విజ్ఞానవతో జ్ఞానవతో లోకానిత్యుపపత్తిః. శిష్టం స్పష్టం.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయః) బలమితి- అన్నోపయోగజనితం మనసో విజ్ఞేయే ప్రతిభానసామర్థ్యం. అనశనాదృగాదీని *న మైవ మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి శ్రుతేః. శరీరేఽపి తదేవోత్థానాదిసామర్థ్యం. విజ్ఞానవతాం శతమప్యేకః ప్రాణీ- బలవానాకమ్పయతే. యథా హస్తీ యతో మనుష్యాణాం శతం సముదితమపి. యస్మాదేవమన్నాద్యుపయోగనిమిత్తం బలం- తస్మాత్సః- పురుషో యదా బలీ-బలేన తద్వాన్ భవతి. అథోత్థాతా- ఉత్థానస్య కర్తా. ఉత్తిష్ఠంశ్చ గురూణామాచార్యస్య చ పరిచరితా- పరిచరణస్య- శుశ్రూషాయాః కర్తా భవతి. పరిచరన్నుపసత్తా- తేషాం సమీపగః. అన్తరఙ్గః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఉపసీదంశ్చ - సామీప్యం గచ్ఛన్నేకాగ్రతయా ఆచార్యస్యాన్యస్య చోపదేష్టుర్గురోర్ద్రష్టా భవతీత్యర్థః. తత స్తదుక్తస్య శ్రోతా భవతి. తత ఇదమేభిరుక్తమేవముపపద్యత ఇత్యుపపత్తితో మన్తా భవతి. మన్వానశ్చ బోద్ధా భవతి ఏవమేవేదమితి. తత ఏవం నిశ్చిత్య తదుక్తార్థస్య కర్తా- అనుష్ఠాతా భవతి. విజ్ఞాతా - అనుష్ఠానఫలస్యానుభవితా భవతీత్యర్థః. కించ- బలస్య మాహాత్మ్యం (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) ఋజ్వర్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తే బలశబ్దార్థే శ్వేతకేతువాక్యం ప్రమాణయతి (అనశనాదితి) కథం తర్హి శరీరసామర్థ్యే బలశబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (శరీరేఽపీతి) (తదేవేతి) అన్నోపయోగజనితమేవేత్యర్థః. న కేవలం కారణత్వాదేవ బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వం- కింతు ప్రత్యక్షం చ తస్య తతో భూయస్త్వమిత్యాహ (విజ్ఞానవతామితి) తస్మాద్బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వమితి శేషః. సముదితమపి-కమ్పయత ఇతి సమ్బన్ధః. తథాన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమి

స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో బలాద్భూయ ఇతి బలాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యు హ జీవేదథవాఽద్రష్టాఽశ్రోతాఽమన్తాఽబోద్ధాఽకర్తాఽవిజ్ఞాతా భవత్యథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవత్యన్నముపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽన్నవతో వై స లోకాన్ పానవతోఽభిసిధ్యతి యావదన్నస్య గతం

తి శేషః. యస్మాదేవం బలస్య కారణత్వం, విజ్ఞానస్య చ కార్యత్వం,- తస్మాత్తల్లక్షణయోస్తయోరపి కార్యకారణభావమేతయోరుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతశ్చ బలస్య భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానిత్యాది) ఏకో హి బలవాన్ హస్తి విజ్ఞానవతాం మనుష్యాణాం శతముపాకమ్పయతే. కించ- నహి బలేన గుర్వాదిషు ద్రష్టృష్వభ్యుత్థానం ఉపచర్యా ఉపసదనం శ్రవణమననదిధ్యాసనాద్యాత్మకాః కర్మవిషయకర్తృత్వం కృతవిషయకజ్ఞానమిత్యేతత్సర్వం బలేనసత్యేవ భవతి. అతో విజ్ఞానాపేక్షయా బలమేవ భూయ ఇత్యర్థః. (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) స్పష్టం. ౧

రం.— (స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నం వావ బలాద్భూయః- బలహేతుత్వాత్. కథమన్నస్య బలహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యస్మాద్బలకారణమన్నం - తస్మాద్యద్యపి కశ్చిద్దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- సోఽన్నోపయోగనిమిత్తస్య బలస్య హాన్యా మ్రియతే. నచేన్మ్రియతే- యద్యు హ జీవేత్. దృశ్యన్తే హి మాసమప్యనశ్నన్తో జీవన్తో థవా. స జీవన్నపి ద్రష్టా భవతి గురోరపి. తతఏవ శ్రోతేత్యాదిపూర్వవిపరీతం సర్వం భవతి. అథ యదా బహూన్యహాన్యనశితో దర్శనాదిక్రియాస్వసమర్థస్సన్నన్నస్యాయై- ఆగమనం- ఆయిః. అన్నస్య ప్రాప్తిరిత్యర్థః. సా యస్యనిద్యతే సోఽన్నస్యాయీ. అన్నస్య ప్రాప్త్యాదివర్ణవ్యత్యయేన- అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠే ఏవమేవార్థః- ద్రష్టేత్యాదికార్యశ్రవణాత్. దృశ్యతేహ్యన్నోపయోగే దర్శనాదిసామర్థ్యం- సర్వప్రత్యక్షం. అతోఽన్నముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అథవా యదసావభుఞ్జానోఽపి కథంచిజ్జీవేత్- తదా జీవన్నపి సోఽద్రష్టేతి సమ్బన్ధః. కథమశనహీనస్య జీవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యన్త ఇతి) అన్నోపయోగాభావే బలహానిరిత్యతిరేకముక్త్వా తదుపయోగే బలం భవతీత్యన్వయం వ్యాచష్టే (అథేతి) అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠోఽస్తి- తత్రాన్నస్యాయ ఇత్యేతదేవ పదమన్నస్య ప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయం- ఐకారమాకారత్వేన విపరిణమయ్యన్నస్యేత్యయీకారాదిత్యాహ (ఆయై ఇత్యేతదితి) వర్ణవ్యత్యయేన- ఐకారస్య వ్యత్యయేన. ఈకారాన్తత్వేన. అథాన్నస్యాయ్యై ఇత్యపిపాఠేఽపి ఏవమేవ- ఆప్నోతీత్యేవమువాచేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఆయై ఇత్యేతదితి) ఐకారస్య వర్ణస్య వ్యత్యయేన- ఈకారాన్తత్వే నైజేత్యర్థః. ద్రష్టా శ్రోతేత్యాద్యన్నకార్యస్య శ్రవణాదపి పాఠాన్తరమన్నప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ద్రష్టేత్యాదీతి) కథం తదన్నకార్యమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (దృశ్యతే హీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యు హ జీవేదిత్యాది) బలసంపాదకత్వాదన్నమేవ బలాద్భూయః. అతఏవ యది కశ్చిత్పురుషో దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- తర్హి బలహాన్యా మ్రియతఏవ. అథవా- యదికశ్చిజ్జీవేత్ - తర్హి ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిరహితఏవ భవేత్. అద్రష్టా, అశ్రోతా, ఇత్యేవః. (అథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతీత్యాది) అన్నస్యాయై - లాభే సతి - అన్నస్యాయై ఇతి పాఠే ఛాన్దస ఐకారస్యైకారః. అన్నస్యాయీ ఇతి పాఠేఽపి ఆయః- లాభః. అన్నస్యాయీ - లబ్ధవానిత్యర్థః. అతశ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నస్యైవ బలాదిహేతుత్వదర్శనాదితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం చ- అన్నవతః- ప్రభూతాన్నాన్వై స లోకాన్ పానవతః- ప్రభూతోదకాంశ్చ. అన్నపానయోర్నిత్యసమ్బన్ధాల్లోకానభిసిధ్యతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽన్నాద్భూయ ఇత్యన్నాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

మూ.— ఆపో వావాన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా అన్నం కనీయో భవిష్యతీత్యథ యదా సువృష్టిర్భవత్యానన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీత్యాప ఏవేమా మూర్తా యేయం పృథివీ యదన్తరిక్షం యద్ద్యౌర్యత్పర్వతా యద్దేవమనుష్యా యత్పశవశ్చ వయాꣳసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికమాప ఏవేమా మూర్తా అప ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్ కామాꣳస్తృప్తిమాన్ భవతి యావదపాం గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽద్భ్యో భూయ ఇత్యద్భ్యో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

మూ.— తేజో వావాద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతి తదాహుర్నిశోచతి నితపతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాఽథాపః సృజతే తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యు

రం.— (స యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽన్నవతో వై స లోకాన్ పానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) పానవతః - పేయప్రచురానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆపో వా అన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్. యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలే సువృష్టిః- సస్యహితా శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదా వ్యాధీయన్తే ప్రాణాః- దుఃఖినో భవన్తి. కిన్నిమిత్తమితి. ఆహ- అన్నమస్మిన్ సంవత్సరే నః కనీయః- అల్పతరం భవిష్యతీతి. అథ పునర్యదా సువృష్టిర్భవతి- తదా ఆనన్దినః - సుఖినో హృష్టాః ప్రాణాః ప్రాణినో భవన్త్యన్నం బహు ప్రభూతం భవిష్యతీతి. అప్సమ్భవత్వాన్మూర్తస్యాన్నస్యాప ఏవేమా మూర్తా - మూర్తభేదాకారపరిణతా ఇతి మూర్తా యేయం పృథివీ. యదన్తరిక్షమిత్యాది. ఆప ఏవేమా మూర్తాః. అతోఽప ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అపాం కారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా) అపాం సర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వముచితమిత్యాహ (అప్సమ్భవత్వాదితి) దధిపయః ప్రభృత్యాహుతిపరిణామత్వాదన్తరిక్షాదేరమ్మయత్వమవసేయం. అపాం సర్వమూర్తాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదినా) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆపో వావాన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా ఇత్యాది) యస్మిన్ కాలే శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదాఽన్నం కనీయః- అల్పం భవిష్యతీతి ప్రాణాః- ప్రాణినో వ్యాధీయన్తే- దుఃఖినో భవన్తి. యదా శోభనా వృష్టిర్భవతి- తదాఽన్నం బహు భవిష్యతీత్యానన్దినః- హృష్టా భవన్తి. (ఆప ఏవేమా మూర్తాః) ఇమాః- వక్ష్యమాణాః మూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతాః పృథివ్యన్తరిక్షాదికీటపతఙ్గపిపీలికాన్తా ఆప ఏవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతి స సర్వాన్ కామాన్- మూర్తిమతో విషయానిత్యర్థః. అప్సమ్భవత్వాచ్చ తృప్తేరప్సూపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చ భవతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్ కామాన్) అపాముపాసకస్య కామానామాప్తిర్న్యస్తైవేతి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేజో వా అద్భ్యో భూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్. కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ- యస్మాదబ్యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వా ఏతత్- తేజో వాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య- స్వాత్మనా నిశ్చలీకృత్య వాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్తపతి యదా- తదా ఆహుః- లౌకికాః. నిశోచతి - సన్తపతి

శ్చాహ్రాదాశ్చరన్తి తస్మాదాహుర్విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాఽథాపః సృజతే తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

మూ.— స య స్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్ భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి యావ త్తేజసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య స్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ స్తేజసో భూయ ఇతి తేజసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

మూ.— ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిరాకాశేనాహ్వయత్యాకాశేన శృణోత్యాకాశేన ప్రతిశృణోత్యాకాశే రమత ఆకాశే న రమత ఆకాశే జాయత ఆకాశమభిజాయత ఆకాశముపాస్స్వేతి. ౧

సామాన్యస్య కథన్త్వి త్యపేక్షాయాం తేజః ఇత్యాద్యుక్తమిత్యాహ ప్రసిద్ధం హిలోకే కారణభూతస్య తేజసః కార్యం భవిష్యతీతి విజ్ఞానం. తేజ ఏవ తత్కార్యభూతా అపః సముత్పాదయతీత్యాహ — అథ స్తనయతి వర్షిష్యతి వేతి. అథాఽప స్సృజత ఇత్యాహ. కించాన్యత్ — తదేతత్ — తేజ ఏవ స్తనయిత్నురూపేణ వర్షహేతుర్భవతి. కథం ఊర్ధ్వాభిశ్చ ఊర్ధ్వగామినీభిర్విద్యుద్భిస్తిర్యక్చ — తిర్యగ్గతాభిశ్చ మహాప్రహ్రాదాః — స్తనయనశబ్దాశ్చరన్తి. తస్మాత్ — విద్యుత్స్తనయనదర్శనాత్ లోకికా విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇత్యాది — ఉక్తార్థం. అత స్తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— ఇతిశబ్ద స్తదా వర్షిష్యతీ త్యనేన సమ్బధ్యతే. తైజసత్వే హేతుమాహ (ప్రసిద్ధమితి) అప్తేజసోః కార్యకారణత్వమువజీవ్య ఫలితమాహ (తేజ ఏవేతి) అప్తేజసో ర్విధాన్తరేణ కార్యకారణభావం దర్శయతి (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (ఊర్ధ్వాభిరితి) తేజసో భూయస్త్వఫలమాహ (అత స్తేజ ఇతి) ౧

రం.— (తేజో వావ అద్భ్యో భూయ స్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాఽఽకాశమభితపతీత్యాది) తేజసోఽప్కారణత్వాత్తేజ ఏవాద్భ్యో భూయః. తత్ — తస్మాదప్కారణత్వాదేవ హేతో ర్యత్ — తేజః యదా వాయుం స్వాత్మనా అవష్టభ్య — నిశ్చలీకృత్యాకాశమభివ్యాప్య తపతి తదా లోకా స్తేజసి నిమిత్తే నిశోచతి — నితరాం శోచతి. నితపతి — నితరాం తపతీతి వర్షిష్యతి వా ఇత్యాహుః. తేజసోఽప్కారణత్వాదేవ తత్తేజః ప్రథమ స్స్వాత్మానం దర్శయిత్వా పశ్చాదపస్సృజత ఇత్యర్థః. (తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యుద్భిరాహ్రాదా ఇత్యాది) తత్ — తస్మాదేవ తేజసోఽప్కారణత్వాదేతత్ — ఏతస్మిన్నపి కాలే ఊర్ధ్వగతాభి స్తిర్యగ్గతాభిశ్చ విద్యుద్భిః ప్రహ్రాదాః — స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తద్దర్శనాదేవ లౌకికా విద్యోతతే. స్తనయతి. వర్షిష్యతి వా ఇతి వదన్తీత్యర్థః. అత ఏవ కారణభూతం తేజః స్వాత్మానం ప్రథమతో దర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే. అతః పూర్వోక్తానామపాం భూయసీనామపి కారణం తేజ ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— తస్య తేజస ఉపాసనఫలం — తేజస్వీ వై భవతి. తేజోవత ఏవ చ లోకాన్ భాస్వతః — ప్రకాశవతోఽపహతతమస్కాన్ — బాహ్యాధ్యాత్మికాజ్ఞానాది — అపహతతమస్కాన్. అపనీతబాహ్యాధ్యాత్మికాదితమస్కానభిసిధ్యతి. ఋజ్వర్థమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తమశ్శబ్దార్థమాహ (బాహ్యేతి) బాహ్యం తమః — శార్వరం ప్రసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికం — అజ్ఞానరాగాది. తదుభయమపహతం తమస్కానిత్యత్ర తమశ్శబ్దితమిత్యర్థః. అపహతశబ్దార్థమాహ (అపనీతేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య స్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్ భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి) తేజస్విత్వాదేవ లోకానాం తత్కార్యం ప్రకాశవత్త్వలక్షణం — భాస్వత్త్వం, బాహ్యాభ్యన్తరాన్ధకారశూన్యత్వరూపం — అపహతతమస్కత్వం, చ. తాదృశో లోకాన్ స్వయమపి తేజస్వీ సన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయాన్) వాయుసహితస్య తేజసః కారణత్వాదద్భ్యః. * వాయుమాగృహ్యేతి తేజసా సహోక్త్వా వాయురితి పృథగిహ నోక్త స్తేజసః. కారణం హి లోకే కార్యాద్భూయో దృష్టం — యథా ఘటాదిభ్యో మృత్. తథా ఆకాశో వాయుసహితస్య తేజసః కారణమితి తతో భూయాన్. కథం. ఆకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ — తేజోరూపౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిశ్చ — తేజోరూపాణ్యాకాశేఽన్తః. యచ్చ యస్యాన్తర్వర్తి — తదల్పం. భూయ ఇతరత్. కించ — ఆకాశేనాహ్వయతి చాన్యమన్యః. ఆహూతశ్చేతర ఆకాశేన శృణోతి. అన్యోక్తం చ శబ్దమన్యః

ఉ.— స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి యావదాకాశస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆకాశాద్భూయ ఇత్యాకాశాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి............ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— స్మరో వావాకాశాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కఞ్చన శృణుయుర్న మన్వీరన్న విజానీరన్యదా వావ తే స్మరేయురథ శృణుయురథ మన్వీరన్నథ విజానీరన్స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతి స్మరేణ పశూన్స్మరముపాస్స్వేతి॥ ౧

ప్రతిశృణోతి. ఆకాశే రమతే- క్రీడన్త్యన్యోన్యం సర్వే. విధానరమతే చాకాశే- ఇన్ద్రియాదిభిః ఆకాశే జాయతే- నమూర్తానావష్టబ్ధే తథా- ఆకాశమభిలక్ష్య జ్ఞాద్యాదిజాయతే- న ప్రతిలోమం. అత ఆకాశముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాయోస్సకాశాదాకాశో భూయానితి వక్తవ్యే కథం తేజసో భూయస్త్వోక్తం- అత ఆహ (వాయ్వితి) కారణత్వేపి కథమాకాశస్య వాయుసహితాత్తేజసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణం హీతి) తేజసో వాయుసహితాదాకాశస్య భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతశ్చాకాశస్యాస్తి భూయస్త్వమిత్యాహ (కిం చేతి) తద్భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీత్యాది) పూర్వఖణ్డోక్తమూర్తజలాదీనాం కార్యాకాశః కారణం- అత ఆకాశస్య తేజోవాయ్వపేక్షయా భూయస్త్వం. అతఏవ వాదిత్యాదిజ్యోతిర్మణ్డలమాకాశాశ్రితం- ఆకాశాన్తర్వర్తి. అహ్వానశ్రవణప్రతిశ్రవణాన్యప్యాకాశసాధ్యాని. రమమాణో క్రీడన్నాకాశే. శోచన్నక్రీడన్నాకాశే జాయమానోఽప్యఙ్కురాదిరాకాశాదిలక్షణమవకాశమభిలక్ష్య- ప్రతిష్ఠైవ జాయతే. అత ఆకాశముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శం.— ఫలం శృణు- ఆకాశవతో వై- విస్తారయుక్తాన్సః- విద్వాల్లోకాన్. ప్రకాశవతః- ప్రకాశాకాశయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ప్రకాశవతశ్చ లోకానసమ్బాధాన్- సమ్బాధనం- సమ్బాధః. సమ్బాధః- అన్యోన్యపీడా తద్రహితాన్- అసమ్బాధానురుగాయవతః- విస్తీర్ణగతీన్. విస్తీర్ణప్రచారాన్ లోకానభిసిధ్యతి. (యావదాకాశస్యేత్యాది) ఉక్తార్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమాకాశోపాసకస్య ప్రకాశవ్యాప్తలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రకాశాకాశయోరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి) ఆకాశవతః- విస్తారయుక్తాన్. అతఏవ అసమ్బాధాన్- అన్యోన్యపీడాలక్షణసమ్బాధశూన్యాన్. ప్రకాశవతః- తేజస్వినః. ఉరుగాయవతః- కీర్తిమతో లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (స్మరో వావాకాశాద్భూయః) స్మరణం- స్మరః. అన్తఃకరణధర్మః. స ఆకాశాద్భూయానితి ద్రష్టవ్యం లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్మర్తుర్హి స్మరణే హి సత్యాకాశాదిసర్వమర్థవత్ - స్మరణవతో భోగ్యత్వాత్. అసతి తు స్మరణే సదప్యసదేవ- సత్త్వకార్యాభావాత్. నాపి సత్త్వం స్మృత్యభావే శక్యమాకాశాదీనామవగన్తుమిత్యతః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వం. దృశ్యతే హి లోకే స్మరణస్య భూయస్త్వం యస్మాత్- తస్మాద్యద్యపి సముదితా బహవ ఏకస్మిన్నాసీరన్- ఉపవిశేయుః. తే- తత్రాసీనా అన్యోన్యభాషితమపి న స్మరన్తశ్చేత్స్యుః- నైవ తే కఞ్చన శబ్దం శృణుయుః. తథా (న మన్వీరన్) మన్తవ్యం చేత్స్మరేయుః- తదా మన్వీరన్. స్మృత్యభావవత్త్వాన్న మన్వీరన్. తథా - న విజానీరన్. యదా వావ తే స్మరేయుర్మన్తవ్యం విజ్ఞాతవ్యం శ్రోతవ్యం చ- అథ శృణుయుః, అథ మన్వీరన్, అథ విజానీరన్. తథా- స్మరేణ వై మమ పుత్రా ఏత ఇతి పుత్రాన్విజానాతి. స్మరేణ పశూన్. అతో భూయస్త్వాత్స్మరణముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— నపుంసకలిఙ్గం శ్రుతం పుల్లిఙ్గత్వేన కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్య పుల్లిఙ్గోపక్రమమాశ్రిత్యాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) కథం పునః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మర్తుస్స్మరణే హీతి) అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకం దర్శయతి (అసతీతి) ఆకాశాదేః స్మరణాభావేపి సత్త్వమఙ్గీకృత్య భోగ్యత్వాభావాదానర్థక్యముక్తం. సమ్ప్రతి స్మరణే సత్త్వమేవ నాస్తీత్యాహ (నాపీతి) స్మరణస్య భూయస్త్వమనుభవానుసా

స యః స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యః స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవః స్మరాద్భూయ ఇతి స్మరాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుతే పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛత ఆశాముపాస్స్వేతి॥ ౧

స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆశయాస్య సర్వే కామాః సమృధ్యన్త్యమోఘా హాస్యాశిషో భవన్తి యావదాశాయా గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆశాయా భూయ ఇత్యాశాయా వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ …………………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రేణసాధయతి (దృశ్యతేహీతి) హి శబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తః. స్మరణాభావే శ్రవణాద్యభావం వ్యతిరేకముక్త్వా తద్భావే తద్భావమన్వయమాహ (యదేతి) ఇతశ్చాస్తి స్మరణస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్భూయస్త్వఫలితమాహ (అత ఇతి) … … … ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రా.— (స్మరో వా ఆకాశాద్భూయ ఇతి) భూయ ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కంచన శృణుయుర్న మన్వీరన్నిత్యాది) స్మరణశూన్యాః పురుషా బహవ ఆసీనా అపి న శ్రవణాదికార్యసమర్థాః. సతి తు స్మరణే శ్రవణాదికార్యసమర్థా భవన్తి. అత ఆకాశకార్యస్య శ్రవణాదేః స్మరణాధీనత్వాత్ స్మృతేరాకాశాద్భూయస్త్వమితి భావః. కిఞ్చ (స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతీత్యాది) స్మరణస్య స్వపుత్రపశ్వాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్ స్మరణముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— ఉక్తార్థమన్యత్. … … … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

రా.— (స యః స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్యేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ …………………………………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయసీ) అప్రాప్తవస్త్వాకాఙ్క్షా ఆశా. తృష్ణా కామ ఇతి యామాహుః పర్యాయైః. సా చ స్మరాద్భూయసీ. కథం. ఆశయా హ్యన్తఃకరణస్థయా స్మరతి స్మర్తవ్యమాశావిషయరూపం. స్మరన్నసౌ స్మరో భవతి. అత ఆశేద్ధః ఆశయాభివర్ధమానః స్మరః ఋగాదీన్మన్త్రానధీతే. అధీత్య చ తదర్థం బ్రాహ్మణేభ్యో విధీంశ్చ శ్రుత్వా కర్మాణి కురుతే తత్ఫలాశయైవ పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ కర్మఫలభూతానిచ్ఛతే అభివాఞ్ఛతి ఆశయైవ తత్సాధనాన్యనుతిష్ఠన్. ఇమం చ లోకమాశేద్ధ ఏవ స్మరన్ లోకసఙ్గ్రహహేతుభిరిచ్ఛతే. అముం చ లోకమాశేద్ధః స్మరన్ తత్సాధనానుష్ఠానేనేచ్ఛతే. ఆశారశనాబద్ధం స్మరాకాశాదినామపర్యన్తం జగచ్చక్రీభూతం ప్రతి ప్రాణి. అత ఆశాయాః స్మరాదపి భూయస్త్వమిత్యత ఆశాముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— ఆశాయా భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాద్వారా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) … … … … ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రా.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుత ఇత్యాది) ఆశయా ఫలేచ్ఛయేత్యర్థః. ఇద్ధః దీపితః. ఉత్పాదితః స్మరః ఇష్టసాధనత్వాదివిషయకః స్మరణం అధ్యయనకర్మానుష్ఠానాదిహేతుర్భవతీత్యర్థః. కిం చ ఫలాశయైవ పుత్రపశ్వాదీహలోకపరలోకవాఞ్ఛా. అత ఆశాయా భూయస్త్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే శృణు తస్య ఫలం. ఆశయా సదోపాసితయాఽస్యోపాసకస్య సర్వే కామాః సమృధ్యన్తి సమృద్ధిం గచ్ఛన్తి. అమోఘా హాస్యాశిషః ప్రార్థనాః సర్వా భవన్తి. యత్ప్రార్థితం సర్వం తదవశ్యం భవతీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) పూర్వవత్. … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వగ్ం సమర్పితం ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః॥ ౧

రం.— (స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఆశయాస్య సర్వే కామా ఇత్యాది) ఆశయా- ఉపాసితయా- సర్వే కామాస్సమృద్ధా భవన్తి. ఆశాస్తస్య సర్వాః అమోఘాః- సఫలా భవన్తీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నామోపక్రమమాశాన్తం కార్యకారణత్వేన నిమిత్తనైమిత్తికత్వేన చోత్తరోత్తరభూయస్తయాऽవస్థితం స్మృతినిమిత్తసద్భావమాశారశనాపాశైర్విపాశితం సర్వం సర్వతో బిసమివ తన్తుభిర్యస్మిన్ప్రాణే సమర్పితం, యేన చ సర్వతో వ్యాపినాऽన్తర్బహిర్గతేన సూత్రేణ మణిగణా ఇవ సూత్రేణ గ్రథితం విధృతం చ,- స ఏష ప్రాణో వై ఆశాయా భూయాన్. కథమస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ దృష్టాన్తేన సమర్థయన్భూయస్త్వం- యథా వై లోకే రథచక్రస్యారా రథనాభౌ సమర్పితాః- సమ్ప్రోతాః- సంప్రవేశితా ఇత్యేతత్. ఏవమస్మింల్లిఙ్గసఙ్ఘాతరూపే ప్రాణే ప్రజ్ఞాత్మని దైహికే ముఖ్యే- యస్మిన్పరా దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శాదౌ ప్రతిబిమ్బవజ్జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా, యశ్చ మహారాజస్యేవ సర్వాధికారీశ్వరస్య- *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేః, యస్తు ఛాయేవానుగత ఈశ్వరం- *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేऽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేతి కౌషీతకీనాం,- అత ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వం యథోక్తం సమర్పితం. అతస్స ఏష ప్రాణోऽపరతన్త్రః ప్రాణేన - స్వశక్త్యైవ యాతి. నాన్యకృతం గమనాదిక్రియాస్వస్య సామర్థ్యమిత్యర్థః సర్వం క్రియాకారకఫలభేదజాతం ప్రాణ ఏవ-న ప్రాణాద్బహిర్భూతమస్తీతి ప్రకరణార్థః. (ప్రాణః ప్రాణం దదాతి) యద్దదాతి- తత్స్వాత్మభూతమేవ. యస్మై దదాతి- తదపి ప్రాణాయైవ. అతః పిత్రాద్యాఖ్యాపి ప్రాణ ఏవ. ౧

ఆ.— ప్రాణస్య సర్వాస్పదత్వేన భూయస్త్వం కథయతి (నామోపక్రమమితి) ప్రకృతశ్రుతివశాత్తదుపక్రమేయస్య జగతో స్థితత్తథా. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యాశాన్తేయస్యాస్తితజ్జగత్తథేతి విగ్రహః. కార్యకారణత్వం- క్వాచిత్కముపాదానోపాదేయత్వం. నిమిత్తనైమిత్తికత్వమపి క్వాచిత్కమేవ. ఉత్తరోత్తరభూయస్తయా- పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్నామాదేరుత్తరోత్తరవాగాదిభూయస్త్వేనేతి యావత్. స్మృతినిమిత్తస్సద్భావో యస్య తత్తథా. ఆశాత్మకైః రశనాపాశైస్సర్వతో విపాశితమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బిసమివేతి) బిసశబ్దో మృణాలవిషయః. యథోక్తం జగద్యస్మిన్సమర్పితం- స ఏష భూయానితి సమ్బన్ధః. సర్వస్య జగతః తస్మిన్నర్పితత్వమేవ దృష్టాన్తద్వారా స్పష్టయతి (యేన చేతి) సర్వతో వ్యాపినేత్యస్యైవ స్ఫుటీకరణం- అన్తర్బహిర్గతేనేతి. ప్రాణస్యాశాయాస్సకాశాద్భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) లిఙ్గానాం- వ్యష్టీనాం సఙ్ఘాతః- సముదాయః. తద్రూపే- సమష్ట్యాత్మనీతి యావత్. ఉపాధితద్వతోరైక్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రజ్ఞాత్మనీతి) తస్యైవాధ్యాత్మమధిదైవం చావస్థానం సూచయతి (దైహిక ఇతి) ప్రాణాన్తరం వ్యావర్తయతి (ముఖ్య ఇతి) యథోక్తేऽస్మిన్ప్రాణే సర్వం సమర్పితమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞాత్మనీతి పరమాత్మోపాధిత్వం ప్రాణస్యోక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మిన్నితి) తస్మిన్సర్వం సమర్పితమితి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. కిమితి చక్షురాదిషు విద్యమానేషు ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పరమాత్మోపాధిత్వముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యశ్చేతి) ప్రాణస్యేశ్వరం ప్రతి సర్వాధికారిత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ఈశ్వరం ప్రతి ప్రాణస్యోపాధిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్త్వితి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. ప్రాణః ఛాయావదీశ్వరమనుగచ్ఛతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తద్యథేతి) భూతమాత్రాః- శబ్దాదయః పృథివ్యాదయశ్చ విషయాః. ప్రజ్ఞామాత్రాసు- శబ్దాదిబుద్ధిషు తజ్జనకేష్విన్ద్రియేషు చేత్యర్థః. భవతు తాసాం ప్రాణేऽర్పితత్వం - తథాపి కథం ప్రాణస్య ఛాయావదీశ్వరం ప్రత్యనుగతిః - తత్రాహ (స ఏష ఇతి) కౌషీతకీనాం- శ్రుతేరితి శేషః. ప్రాణస్య యథోక్తవిశేషణవైశిష్ట్యమతశ్శబ్దార్థః. వ్యాఖ్యాతం భాగమనూద్యావశిష్టమంశం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) సర్వాస్పదత్వాదితి యావత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యాదేః * ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతీత్యన్తస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్క్షిప్య కథయతి (సర్వమితి) దాతుర్దేయస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వం ప్రకటయతి (ప్రాణ ఇతి) తదపీతి-దీయమానముచ్యతే. స్వస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వాత్ప్రాణాయైవేత్యుక్తం. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వమతశ్శబ్దార్థః. ౧

రం.— (ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసహచరితో జీవో లక్ష్యతే. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. (యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వం సమర్పితం) యథా రథచక్రస్య అరాః నాభ్యాశ్రితాః - ఏవం సమస్తమచేతనం భూతజాతం చేతనాశ్రితమిత్యర్థః. * భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి) గన్తా దేవదత్తాదిరపి జీవ ఏవ. గమనకరణమశ్వాదిరపి జీవ ఏవ. దాతాపి జీవ ఏవ. దేయం గవాదిరపి జీవ ఏవ. సమ్ప్రదానభూత బ్రాహ్మణాదిరపి జీవ ఏవేత్యర్థః. (ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసేత్యాది) పిత్రాదిరపి జీవ ఇతి ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౧

ఉ.— స యది పితరం వా మాతరం వా భ్రాతరం వా స్వసారం వాచార్యం వా బ్రాహ్మణం వా కించిద్భృశమివ ప్రత్యాహ ధిక్త్వాస్త్విత్యేవైనమాహుః పితృహా వై త్వమసి మాతృహా వై త్వమసి భ్రాతృహా వై త్వమసి స్వసృహా వై త్వమస్యాచార్యహా వై త్వమసి బ్రాహ్మణహా వై త్వమసీతి॥ ౨

అథ యద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణాఞ్ఛూలేన సమాసం వ్యతిషందహేన్నైవైనం బ్రూయుః పితృహాసీతి న మాతృహాసీతి న భ్రాతృహాసీతి న స్వసృహాసీతి నాచార్యహాసీతి న బ్రాహ్మణహాసీతి॥ ౩

ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత॥ ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— కథం పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థోత్సర్గేణ ప్రాణవిషయత్వమితి. ఉచ్యతే - సతి ప్రాణే పిత్రాదిశబ్దప్రయోగాత్, తదుత్క్రాన్తౌ చ ప్రయోగాభావాత్. కథం తదితి. ఆహ- సః- యః కశ్చిత్పిత్రాదీనామన్యతమం యది తం భృశమివ- తదననురూపమివ కించిద్వచనం త్వంకారాదియుక్తం ప్రత్యాహ- తదైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్వివేకినో ధిక్త్వాస్తు- ధిగస్తు త్వామితి. ఏవం పితృహా వై త్వం- పితుర్హన్తేత్యాది. ౨

ఆ.— ప్రసిద్ధిరనతిక్రమణీయేతి శఙ్కతే (కథమితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రాణవిషయత్వాన్న ప్రసిద్ధేరుల్లఙ్ఘనమిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) అన్వయవ్యతిరేకావేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) పిత్రాదిషు ప్రాణే సతి పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వ, మన్యథా చాప్రయుజ్యమానత్వం, తదిత్యుచ్యతే. (త్వఙ్కారాదియుక్తమితి) ఆదిపదేన తిరస్కారప్రభేదో గృహ్యతే. పిత్రాదిష్వప్రియవాదినం ప్రతి వివేకినాం ధిక్కారవచనే హేతుమాహ (పితృహేతి) ౨

రం.— నను పరిదృశ్యమానమాంసపిణ్డవిశేషా ఏవ పిత్రాదిశబ్దవాచ్యాః - న తు జీవ ఇతి మన్వానం ప్రత్యాహ (స యది పితరం వా మాతరం వా భ్రాతరం వా స్వసారం వాచార్యం వేత్యాది) సజీవేషు పిత్రాదిశరీరేషు ధిక్త్వామిత్యేవ కించిద్భృశమధిక్షిపతి పురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దాః ప్రయుజ్యన్త ఇత్యర్థః ౨

శం.— అథైనానేవోత్క్రాన్తప్రాణాన్- త్యక్తదేహాన్యద్యపి శూలేన సమాసం - సమస్య వ్యతిషన్దహేత్ - వ్యత్యస్య సన్దహేత్. ఏవమపి వృత్తి క్రూరమపి కర్మ సమాసవ్యత్యాసాదిప్రకారేణ దహనలక్షణం తద్దేహసమ్బద్ధమేవ కుర్వాణం నైవైనం బ్రూయుః పితృహేత్యాది. తస్మాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగమ్యత ఏతత్పిత్రాదిభ్యోపి ప్రాణ ఏవేతి. ౩

ఆ.— సతి ప్రాణే పిత్రాదిషు పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వమిత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథైనానేవేతి) సమస్య- పుఞ్జీకృత్య. వ్యత్యస్య- అవయవాన్విభజ్యేత్యర్థః. యద్యపీత్యుపక్రమాదేవమపీత్యేతత్తథాపీత్యస్మిన్నర్థే ద్రష్టవ్యం. తదేవాతిక్రూరం కర్మ విశినష్టి (సమాసేతి) అవయవవిభఞ్జనమాదిశబ్దార్థః. తద్దేహసమ్బద్ధమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః పిత్రాదివిషయః. యద్యపిత్యక్తప్రాణేష్వపి దేహేషు పిత్రాదిశబ్దో దృష్టః- తథాపి నాసౌ ముఖ్యః- తద్విషయే క్రూరకర్మానుష్ఠానే పి శిష్టగర్హాఽదృష్టేరితి భావః. ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణానిత్యాది) అథ తేష్వేవ శరీరేషూత్క్రాన్తజీవేషు సత్సు తాఞ్ఛూలేన సమాసం - సమ్భూర్ణాల్ తేశపాత్రాత్ అస్య తేర్థముల న్తాఽయం శబ్దః. శూలేన సమ్యక్ప్రక్షిప్య వ్యత్యస్య సమ్యక్ దహత్యపి పురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దా న ప్రయుజ్యన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— తస్మాత్ప్రాణో హ్యేవైతాని- పిత్రాదీని సర్వాణి భవతి చలాని స్థిరాణి చ. స వా ఏషః- ప్రాణవిత్ ఏవం- యథోక్తప్రకారేణ పశ్యన్- ఫలతోఽనుభవన్. ఏవం మన్వానః- ఉపపత్తిభిశ్చిన్తయన్. ఏవం విజానన్- ఉపపత్తిభిస్సంయోజ్యైవమేవేతి నిశ్చయం కుర్వన్నిత్యర్థః. మననవిజ్ఞానాభ్యాం హి సమ్భూతశ్శాస్త్రార్థో నిశ్చితో దృష్టో భవేత్. అత ఏవం పశ్యన్నతివాదీ భవతి- నామాద్యాశాన్తమతీత్య వదనశీలో భవతీత్యర్థః. తే చేద్బ్రూయుస్తం యది- ఏవమతివాదినం- సర్వాదాసర్వేశ్వర్యాద్యాశాన్తమతీత్య వర్తమానం ప్రాణమేవ వదన్తమేవం పశ్యన్తమతివదనశీలం-అతివాదినం- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య హి జగతః ప్రాణ ఆత్మాఽహమితి బ్రువాణం యది బ్రూయురతివాద్యసీతి- బాఢమతివాద్యస్మీతి బ్రూయాత్ - నాపహ్నువీత. కస్మాద్ధ్యసావపహ్నువీత- యత్ప్రాణం సర్వేశ్వరమయమస్మీత్యాత్మత్వేనోపగతః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణస్యైవ పిత్రాదిసంజ్ఞకత్వే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాత్ప్రాణో హీతి) ప్రాణస్య భూమత్వమిత్థం వ్యుత్పాద్య తద్విజ్ఞానఫలమాహ (స వా ఇతి) ప్రాణవిత్- అతివాదీ భవతీతి సమ్బన్ధః. కథం ప్రాణవిత్త్వమిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వాత్మత్వం- యథో

ఉ.— ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ……………………౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

క్తప్రకారః. ఫలతోఽనుభవః- స్వరూపత్వేన సాక్షాత్కారః. తదనుదర్శనేనైవ ప్రాణవిత్త్వసిద్ధ్యతిశయకిమితిమననవిజ్ఞానే పృథగుపన్యస్యేతే-ఇత్యత్రాహ (మననవిజ్ఞానాభ్యాంహీతి) ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముపపత్తిసహకృతాద్వాక్యాద్వ్యావృత్తాకారవిషయం జ్ఞానం జాయతే- తదత్ర విజ్ఞానం వివక్ష్యతే. తత్ఫలం సాక్షాత్కరణం - దర్శనమితి భేదః. మననవిజ్ఞానే వినా దర్శనాసమ్భవోఽత్ర శబ్దార్థః. ఏవం- మననాదిద్వారేణేతి యావత్. అతివాదిత్వం వ్యుత్పాదయతి (నాపహ్నువీతేతి) నాపహ్నువీతేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (కస్మాదితి) యత్- యస్మాదయం - విద్వానాత్మత్వేన సర్వేశ్వరం ప్రాణాస్మీత్యుపగతవాన్- తస్మాదపహ్నవే హేత్వభావాదాత్మనోఽతివాదిత్వం నాపహ్నువీతేత్యర్థః. … … … … … ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) అతస్సజీవేషు పిత్రాదిషు హింసితేషు పితృహేత్యాదిశబ్దప్రయోగాన్నిర్జీవేష్వప్రయోగాచ్చ నిర్జీవస్య శరీరస్య పిత్రాదిత్వాభావస్య సిద్ధత్వాత్ జీవ ఏవ పిత్రాదిర్భవతీత్యర్థః. భగవతా భాష్యకృతా *ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్యగాత్మా- న వాయువిశేషమాత్రం. *ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయః ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి. పితృహా మాతృహేత్యాదినా స ప్రాణేషు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వాదినిమిత్తోపక్రోశవచనాత్, తేష్వేవ విగతప్రాణేష్వత్యన్తోపమర్దకారిణ్యుపక్రోశాభావాచ్చ హింసాయోగ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. అప్రాణేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాభావయోర్హింసాతదభావదర్శనాత్ హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. అత ఏవ చారనాభిదృష్టాన్తాద్యుపన్యసనేన ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యం-పరస్య హింసాప్రసక్త్యభావాత్, జీవాదితరస్య భోగ్యభోగోపకరణస్య కృత్స్నస్యాపి తస్మిన్నో జీవాయత్తస్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్యేవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తే, శ్చేతి భాషితం. యద్యపి *నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి నిర్దిష్టస్య జీవస్య స్వతో హింసాయోగ్యత్వాభావేఽపి దేహాదిసాహిత్యప్రయుక్తహింస్యత్వవత్ ముఖ్యస్య ప్రాణస్యాపి హింస్యత్వం సుపచం. స్థావరహింసాస్థలేఽపి *ఛేదనభేదనాదిభిః క్లేశశ్చేతనాదుపలక్ష్యతే ఇతి సూత్రభాష్యకర్త్రీత్యా స్థావరేషు ప్రాణస్య పఞ్చధాఽవస్థాయశరీరధారణాభావేఽపి ప్రాణసద్భావోఽస్తీతి *న తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రే భాషితత్వేన ప్రాణస్య సద్భావాద్ధింసాదివచనముపపద్యత ఏవ. తథాపి *ప్రాణో హ పితేత్యాదివాక్యనిర్దిష్టానాం జీవవాచితయా లోకే ప్రసిద్ధానాం బహూనాం పిత్రాదిశబ్దానాం గౌణత్వకల్పనాపేక్షయైకస్య ప్రాణశబ్దస్యైవ జీవత్వమాశ్రయణీయమితి భాష్యకారాభిప్రాయః. అత ఏవ వృత్తికృతా భగవతా బోధాయనేనాపి *భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాదితి సూత్రవ్యాఖ్యానే *ప్రత్యగాత్మనః ప్రాణవస్థ్వముపదేశాదిత్యేవోక్తం- న తు ముఖ్యప్రాణాదూర్ధ్వమితి. వేదనాజనకవ్యాపారలక్షణహింసాయాః వేదనాశూన్యే అచేతనే అసమ్భవాచ్చ. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి) పూర్వవాక్యే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః స వా ఏషః - జీవః స్వాత్మానముక్తేన ప్రకారేణ మననవిషయీకుర్వన్, విజానన్- ఉపాసీనశ్చ సన్, తేన ప్రకారేణ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్, అతివాదీ భవతి- అతిక్రాన్తస్వోపాస్యవస్తువాదీ భవతి. స్వోపాస్యవస్తునః సర్వోత్కృష్టత్వవాదీ భవతీత్యర్థః. బృహస్పతిసమప్రత్యర్థిజనాప్రతిభాధాయకస్వోపాస్యదేవతాపారమ్యవాదశీలత్వం-అతివాదిత్వం. తచ్చోపాస్యదేవతాతిశయోపర్యవస్యతి. ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇత్యాదౌ *లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. తతశ్చ స్వోపాస్యదేవతాసాక్షాత్కారోఽతివాదిత్వే హేతురిత్యర్థః. సాక్షాత్కారప్రీతస్వోపాస్యదేవతానుగ్రహాదీదృశమతివాదిత్వం భవతీతి భావః. అత్ర స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇతి వాక్యేన పూర్వసన్దర్భనిర్దిష్టప్రాణస్య ద్రష్టృత్వమన్తృత్వాదికథనాదపి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ ఇత్యవసీయతే- ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవత్వజ్ఞాపనాయైవ స వా ఏష ఇతి పదయోః ప్రవృత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత) ప్రాణశబ్దితస్య జీవస్య పూర్వోక్తనామాద్యాశాన్తసర్వాతిశాయిత్వాదేవాతివాదిత్వం నాపహ్నోతవ్యమితి భావః. …………………… ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— స వా ఏష నారదః సర్వాతిశయం ప్రాణం స్వమాత్మానం శ్రుత్వా నాతః పరమస్తీత్యుపరరామ - న పూర్వవత్కిమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి పప్రచ్ఛ యతః. తమేవం వికారానృతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన పరితుష్టమకృతార్థం పరమార్థసత్యాతిగాదినమాత్మానం మన్యమానం యోగ్యం శిష్యం మిథ్యాగ్రహవిశేషాద్విప్రచ్యావయన్నాహ భగవాన్సనత్కుమారః. ఏష తు వా అతివదతి- యమహం వక్ష్యామి. న ప్రాణవిదతివాదీ పరమార్థతః-నామాద్యపేక్షం తు తస్యాతివాదిత్వం. యస్తు భూమాఖ్యం సర్వాతిక్రాన్తం తత్త్వం పరమార్థసత్యం వేద- సోఽతివాదీత్యత ఆహ- ఏష తు వా అతివదతి-యః సత్యేన- పరమార్థసత్యవిజ్ఞానవత్తయాఽతివదతి. సోఽహం త్వాం ప్రపన్నో భగవన్సత్యేనాతివదాని. తథా మాం నియునక్తు భగవాన్ - యథాహం సత్యేనాతివదానీత్యభిప్రాయః. యద్యేవం సత్యేనాతివదితుమిచ్ఛసి- సత్యమేవ తు తావద్విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుత ఆహ నారదః-తథాస్తు తర్హి - సత్యం భగవో విజిజ్ఞాసే- విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛేయం త్వత్తోఽహమితి. … … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణాన్తముపదేశం శ్రుత్వా నారదస్య తూష్ణీంభావే కింకారణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ (స ఏష ఇతి) కథం తర్హ్యుపరితనగతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ (న పూర్వవదితి) కిమితి తర్హి ప్రాప్తాయాం ముపేక్షాయాం స్వయమేవాచార్యో వ్యుత్పాదయతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ (తమేవమితి) *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రాణస్య వికారత్వేనానృతత్వం *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తం. తస్మిన్ననృతే ప్రాణే బ్రహ్మణి విజ్ఞానం. తేనేతి యావత్. పరితుష్టత్వే కథమకృతార్థత్వమిత్యాశఙ్క్య మిథ్యాజ్ఞానశాలిత్వాదిత్యాహ (పరమార్థేతి) స చ తస్యోపేక్ష్యత్వమిత్యాహ (యోగ్యమితి) మిథ్యాగ్రహవిశేషః- నాస్తి ప్రాణాత్పరమిత్యభిమానః. కథం తర్హి ప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్తం. తత్రాఽఽహ (నామాదీతి) కస్తర్హి పరమార్థతోఽతివాదీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ (యస్త్వితి) సోఽతివాదీతి యత్తస్య సత్కుమారస్యాభిప్రాయః- అత ఏవాహేతి యోజనా. స చ నారదస్యానాద్యాపి సత్యవిజ్ఞానముత్పన్నం- కథం సత్యేనాతివదానీతి పృచ్ఛతి- తత్రాఽఽహ (తథేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అత్ర పూర్వపర్యాయేష్వనుక్తస్యాతివాదిత్వస్య కథనాత్ ప్రక్రాన్త ఆత్మోపదేశః ప్రాణశబ్దితే ప్రత్యగాత్మని పర్యవసన్న ఇతి ప్రాణాద్భూయోఽస్తీతి పునరపృచ్ఛత్యేవ నారదే సనత్కుమారః స్వయమేవ తతోఽప్యతిశయితం పరమాత్మానముపక్షిపతి (ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి) తుశబ్దో విశేషప్రదర్శకః. *తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితీతి దహరవిద్యాయాం వక్ష్యమాణత్వాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః సత్యశబ్దో బ్రహ్మపరః. తస్య సతతైకరూపత్వేన నిర్వికారత్వాత్ సత్యత్వం. తేన బ్రహ్మణా నిమిత్తేన యోఽతివదతి- స ఏషోఽతివాదీ పూర్వస్మాత్ ప్రాణాతివాదినో విశిష్ట ఇత్యర్థః. అత్ర భాష్యకృతా *సత్యేనేతీత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా. సత్యేన- పరేణ బ్రహ్మణా ఉపాస్యేనోపలక్షితో యోఽతివదతీత్యర్థ ఇతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా కణ్ఠతః ప్రతిపాదితా. *అతివాద్యన్తరత్వనిమిత్తం సత్యశబ్దాభిధేయం చ పరం బ్రహ్మ ప్రతీయత ఇతి భాష్యవాక్యాన్నిమిత్తత్వార్థకత్వమపి తృతీయాయాః సూచితం. తతశ్చ నిమిత్తస్య కరణత్వవివక్షయా కారకవిభక్తిత్వమపి భాష్యకృదభిమతమేవేతి ద్రష్టవ్యం. సత్యాతివాదినః ప్రాణాతివాద్యపేక్షయాఽతిశయకథనాత్ సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాపేక్షయా భూయస్త్వముక్తం భవతి. న చ పూర్వప్రస్తుత ప్రాణాతివాదిన ఏవ *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీ యస్సత్యం వదతీత్యాదావివ సత్యవచనసమ్యక్తయా విధీయతామితి వాచ్యం- *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీతి వాక్యే ద్రవ్యదేవతాన్తరాభావేన అగ్నిహోత్రాన్తరాప్రతీతేస్తత్ర శబ్దస్వారస్యభఙ్గః- ఇహ తు ప్రకృతాతివాదనిమిత్త ప్రాణవ్యతిరిక్తస్య సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణో నిమిత్తాన్తరస్య ప్రతీతేః న తత్స్వారస్యభఙ్గో యుక్తః. కించ- సత్యవదనస్యాఙ్గతయా విధానే సత్యం వదతీతి నిర్దేశస్స్యాత్. సత్యేనేతి తృతీయా యా అతీత్యుపసర్గస్య చాయోగాదితి ద్రష్టవ్యం. (సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి) బ్రహ్మణా అతివదానీతి శిష్యః ప్రార్థయాఞ్చక్రే ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యది సత్యశబ్దిత బ్రహ్మనిమిత్తకాతివాదితామభిలషసి- తర్హి బ్రహ్మోపాస్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనమతివాదిత్వహేతురితి యావత్. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) విజిజ్ఞాసే- ఉపాసిసంకరోమీత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యదా వై సత్యం పరమార్థతో విజానాతి ఇదం పరమార్థతస్సత్యమితి- తతోఽనృతం వికారజాతం వాచారమ్భణం హిత్వా సర్వవికారావస్థం సదేవైకం సత్యమితి తదేవాథ వదతి- యద్వదతి. నను వికారోఽపి సత్యమేవ- నామరూపే సత్యం- తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నః- *ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి శ్రుత్యన్తరాత్. సత్యం- ఉక్తం సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేవికారస్య- సతు పరమార్థాపేక్షముక్తం. కిం తర్హి, ఇన్ద్రియవిషయావిషయత్వాపేక్షం సచ్చత్యచ్చేతి సత్యమిత్యుక్తం. తద్ద్వారేణ చ పరమార్థసత్యస్యోపలబ్ధిర్వివక్షితేతి. *ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి చోక్తం. ఇహాపి తదిష్టమేవ. ఇహ తు ప్రాణవిషయాత్పరమార్థసత్యవిజ్ఞానాభిమానాద్వ్యుత్థాప్య నారదం యత్సదేవ సత్యం పరమార్థతో భూమాఖ్యం- తద్విజ్ఞాపయిష్యామీత్యేష విశేషతో వివక్షితోఽర్థః. (నావిజానన్ సత్యం వదతి) యస్త్వవిజానన్ వదతి- సోఽగ్న్యాదిశబ్దేనాగ్న్యాదీన్ పరమార్థసద్రూపాన్ మన్యమానో వదతి. న తు తే రూపత్రయవ్యతిరేకేణ పరమార్థతస్సన్తి. తథా తాన్యపి రూపాణి సదపేక్షయా నైవ సన్తీత్యతో నావిజానన్ సత్యం వదతి. విజానన్నేవ సత్యం వదతి. న చ తత్సత్యవిజ్ఞానమవిజిజ్ఞాసితం- అప్రార్థితం జ్ఞాయత ఇత్యాహ (విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యద్యేవం- విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి. ఏవం సత్యాదీనాం చోత్తరోత్తరాణాం కరోత్యన్తానాం పూర్వపూర్వహేతుత్వం వ్యాఖ్యేయం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యదా వై విజానాతీత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (యదేతి) యది విశ్వం సద్రూపాదనుగతాద్భిన్నం- అసదేవ స్యాత్. యది త్వభిన్నం- సన్మాత్రమేవ పరమార్థసత్యం నిత్యేది పరమార్థతస్సత్యం యదా వై విజానాతీత్యర్థః. విజ్ఞానప్రకారమభినయతి (ఇదమితి) తతః-

మూ.— యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకేఽష్టాదశః ఖణ్డః.

తథాఽనృతం వికారజాతం హిత్వా సదేవ సత్యమితి కృత్వా యద్వదతి-తత్తదేవ వదతీతి యోజనా. సత్యవిజ్ఞానస్యాతిద్వదనం ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథ శబ్దః. శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన భేదాభేదవాదీశఙ్కతే (నన్వితి) కిం బృహదారణ్యకశ్రుత్యా వికారస్య సత్యత్వముక్తమిత్యేతావన్మాత్రముచ్యతే-కిం వా పరమార్థసత్యత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (సత్విति) భేదాభేదయోర్విరోధాదేకో హి భావస్తయోరాగా, ద్వికార స్యచరజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వాద్యనుమానా, దన్యైన్నాబాధ్యత్వాత్ ప్రాయేణ సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేణైవోక్తమిత్యర్థః. కథం తర్హి ప్రాణాదిషు సత్యత్వముక్తమి త్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారం స్ఫోరయతి (కింతర్హీతి) ఇన్ద్రియజనితసద్బుద్ధివిషయత్వాదేషుం భూతత్రయం సదిత్యుచ్యతే - తదవిషయత్వాదేషుం భూతద్వయం త్యదితి వ్యవహ్రియతే- తథాచ భూతసఙ్ఘాతం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పాద్య సత్యమితి యదుక్తం- తథా తద్బీజభూతయోర్నామరూపయో స్తదాత్మకత్వా చ్చ ప్రాణానాం సత్యత్వం వ్యావహారికమిష్టమిత్యర్థః. ఇతశ్చ ప్రాణాదిషు మిథ్యాత్వేఽపి సత్యశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రాణాదీ నాం వ్యావహారికసత్యత్వానువాదద్వారేణాధ్యారోపాపవాదన్యాయేన పరమార్థసత్యస్య బ్రహ్మణోఽవగతిర్వివక్షితేతి కృత్వా తేష్వపి సత్యత్వశ్రుతిరవిరు ద్ధేత్యర్థః. యథోక్తోఽర్థో వివక్షితో బృహదారణ్యకశ్రుతావిత్యత్ర గమకమాహ (ప్రాణా వా ఇతి) నను శ్రుత్యన్తరే వికారస్య వ్యావహారికం స త్యత్వమిష్టం - ప్రకృతే తు న తదిష్యతే- భూమ్న ఏవ సత్యత్వాఙ్గీకారాత్. తథా చ విరోధతాదవస్థ్యం- అత ఆహ (ఇహాపీతి) యది ప్రాణస్యాపి వ్య వహారతః సత్యత్వముపగతం- కింతర్హి సనత్కుమారస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి యద్వాక్యముక్తం- తదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయన్నాదౌ వ్యతిరేకమాహ (నావిజానన్నితి) పరమార్థసత్యమవిజానన్నపి వదత్యగ్న్యాదీనిత్యాశఙ్క్యాహ (య స్త్వితి) తర్హి కథం స దేవ పరమార్థసత్యమితి వదతో ఽభీష్టసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) తాన్యేవ తద్విరూపాణి పృథగ్విద్వాన్. నేత్యాహ (తథేతి) అతో న్యూనాన్యేవ సత్యవాదిత్వమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయమాచష్టే (విజానన్నేవేతి) అస్తు తర్హి సత్యవి జ్ఞానపూర్వకమతివాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) యద్యేవం- జిజ్ఞాసాద్వారా సత్యవిజ్ఞానం జ్ఞేయమిత్యేవమిష్టం చేదిత్యర్థః. సత్యవదనం ప్రతి సత్యవిజ్ఞానస్య యథా కారణత్వముక్తం- తథా పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం కారణత్వేన ద్రష్టవ్యమిత్యతిదిశతి (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౭౦.— బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదహేతుత్వం బ్రహ్మసాక్షాత్కారద్వారేత్యాహ (యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి) అత్ర వి జానాతిశబ్దః సాక్షాత్కారపరః. యదా వై సాక్షాత్కరోతి- తదా సత్యం వదతి- సత్యేనాతివదతీత్యర్థః. పూర్వత్ర * సత్యేనాతివదతీతి నిర్దిష్టత్వాత్, సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణోఽతివదనం ప్రతి నిమిత్తత్వేన కరణత్వవివక్షయా తృతీయయా, వదనం ప్రతి కర్మతయా ద్వితీయయా, అప్యుపపత్తేః. * న వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి సాక్షాత్కారమననోపాసనానామతివాదిత్వనిమిత్తతయా పూర్వోక్తత్వాత్, * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి ఉపాసనస్యోక్తత్వాత్, * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మననస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, అత్ర విజానాతీత్యనేన సాక్షాత్కార ఏవోచ్యతే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * విజానాతిశబ్దస్సాక్షాత్కారపరః-న తు శాస్త్రజన్యజ్ఞానపరః- * యదా వై మనుతేఽథ విజానాతీతి విజానాత్యర్థస్య మననసాధ్య త్వావగమాత్. సత్యం వదతి - సత్యమతివదతీత్యర్థ ఇతి. (నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సాక్షా త్కారాభావే నాతివాదిత్వం. అతస్సాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యం - సమ్పాద్యమిత్యర్థః. సాకం పదతీతి వద్విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి నిర్దే శః. ఉత్తరత్రాపి విజిజ్ఞాసితవ్యపదస్య సమ్పాద్యత్వమేవార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సత్యవ్యతిరిక్తవిషయాణి విజిజ్ఞాసితవ్యపదాని సమ్పాద్యపరాణీతి. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) హే భగవన్ అతివాదిత్వనిమిత్తం సాక్షాత్కారం సమ్పాదయానీత్యర్థః. పూర్వఖణ్డే * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదిత్వహేతుత్వకథనా, దత్ర చ వాక్యే సాక్షాత్కారస్యాతివదనహేతుత్వకథనాత్, బ్రహ్మోపాసనత స్సాక్షాత్కారస్తద్వారతద్వారికా వాపన్నతయారేవాతివాదహేతుత్వం సిధ్యతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా * బ్రహ్మసాక్షాత్కారని మిత్తాతివాదిత్వసిద్ధయే పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనం *సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్యతేతి భాషితం. కేచిత్తు *సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విహితం సాక్షాత్కారహేతుభూతం విజ్ఞానమేవ * యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి ఖణ్డే నానినిర్దిశ్యతే - న తు సాక్షాత్కారః. ఏవం చ సతి * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనముపదిశ్య తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననం * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యతేతి భాష్య మపిస్వరసమితి వదన్తి. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

౭౧.— (యదా వై మనుత ఇతి). మతిః- మననం. తర్కః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదావైశ్రద్దధాత్యథమనుతేనాశ్రద్దధన్మనుతేశ్రద్దధదేవమనుతేశ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రద్ధాంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— యదావైనిస్తిష్ఠత్యథశ్రద్దధాతినానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతినిస్తిష్ఠన్నేవశ్రద్దధాతి నిష్ఠాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతినిష్ఠాంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఃఖణ్డః.

ఉ.— యదావైకరోత్యథనిస్తిష్ఠతినాకృత్వానిస్తిష్ఠతికృత్వైవనిస్తిష్ఠతికృతిస్త్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతికృతింభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఃఖణ్డః.

ఆ.— విజ్ఞానకారణీభూతాంమతింవ్యాచష్టే (యదావైతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైమనుతేఽథవిజానాతినామత్వావిజానాతిమత్వైవవిజానాతిమతిస్త్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మోపాసనోపాయభూతంమననంశ్రవణాద్యనన్తరభావ్యత్రోచ్యతే. తస్యఉత్పత్తిఃఉత్పత్తేఃకర్మణ్యపి(?) (మతింభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మన్తవ్యవిషయఆదరఆస్తిక్యబుద్ధిః శ్రద్ధా. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మననహేతుభూతాం శ్రద్ధాంవ్యాకరోతి (యదేత్యాది) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైశ్రద్దధాత్యథమనుతేనాశ్రద్దధన్మనుతేశ్రద్దధదేవమనుతేశ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) అత్రనాస్తికృతా * శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్యమననోపదేశేన శ్రవణమప్యర్థసిద్ధంమత్వా శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణిశ్రద్ధాం శ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యేతిభాషితం. అత్రశ్రవణోపాయభూతాంబ్రహ్మణిశ్రద్ధామిత్యనేనబ్రహ్మశ్రవణవిషయిణీశ్రద్ధావివక్షితా. * శ్రద్ధాచ- ర్వేతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. శిష్టంస్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నిష్ఠా- గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వంబ్రహ్మవిజ్ఞానాయ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శ్రద్ధాహేతుంనిష్ఠాంవ్యాచష్టే. (నిష్ఠేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైనిస్తిష్ఠత్యథశ్రద్దధాతినానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతినిస్తిష్ఠన్నేవశ్రద్దధాతినిష్ఠాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మైవశ్రోతవ్యం-నాన్యదితివ్యవసాయరూపానిష్ఠాశ్రోతవ్యవిశేషనిర్ధారణలక్షణశ్రద్ధోపాయతయాఽనుష్ఠేయేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదావైకరోతి) కృతిః- ఇన్ద్రియసంయమశ్చిత్తైకాగ్రతాకారణంచ. సత్యాంహితస్యాంనిష్ఠాదీనియథోక్తానిసమ్భవన్తివిజ్ఞానావసానాని. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— నిష్ఠా నిష్ఠాసంకల్పం విభజతే (కృతిరితి) కథం పునరేతేషాముత్తరముత్తరం పూర్వస్య పూర్వస్య కారణం భవతి - తత్రాహ (సత్యాంహీతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) ఉద్యోగప్రయత్నాపరపర్యాయా శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానేపి మనసో నియమనరూపా కృతిః బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యమితివ్యవసాయలక్షణనిష్ఠాహేతుత్వాత్సమ్పాద్యేత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాపి కృతిః యదా సుఖం లభతే- సుఖం నిరతిశయం వక్ష్యమాణం లబ్ధవ్యం మయేతి మన్యతే. తదా భవతీత్యర్థః. యథా దృష్టఫలసుఖా కృతిః- తథేహాపి. (నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి) భవిష్యదపి ఫలం లబ్ధ్వేత్యుచ్యతే- తదుద్దిశ్య ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. అథేదానీం కృత్యాదిషూత్తరోత్తరేషు సత్సు సర్వం స్వయమేవ ప్రతిభాసతే- న తద్విజ్ఞానాయ పృథగ్యత్నః కార్య ఇతి ప్రాప్తం. తత ఇదముచ్యతే (సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇత్యభిముఖీభూతాయాహ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృతిః స్వాభావికతో భవతీతి- తత్రాహ (సాపీతి) యదా సుఖం లభతే- తదా భవతీతి సమ్బన్ధః. నను సుఖలాభస్యేన్ద్రియసంయోగాదివ్యక్తిరేకేణ తాదాత్మ్యం సుఖలాభార్థినా కృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సుఖమితి) వక్ష్యమాణసుఖలబ్ధవ్యత్వాభిమానాదేవ యథోక్తా కృతిస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. సుఖం లబ్ధ్వా కరోతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) దృష్టం ఫలం- పుత్రపశ్వాది. తజ్జన్యసుఖోద్దేశపూర్వికా లోకే కృతిర్దృష్టా- తథాత్రాపి సుఖం లబ్ధ్వైవ కరోతి- న తు వినా తదుద్దేశమిత్యర్థః. నన్విన్ద్రియార్థసంయోగపూర్వకం సుఖం భవతి - తథా చ కథం తల్లబ్ధ్వా కరోతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (భవిష్యదపీతి) ఉత్తరగ్రన్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (అథేత్యాదినా) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ఉక్తలక్షణా యా కృతిః బ్రహ్మణి నిరతిశయానుకూలత్వావగమం వినా న సమ్భవాత్ శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనో నియమనరూపకృతిహేతుతయా అత్యన్తానుకూలత్వలక్షణం సుఖత్వం బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. అత్ర చ శ్రవణమననశ్రద్ధాదేః ప్రాగేవ సుఖప్రాప్త్యసమ్భవాత్ ప్రాప్తవ్యస్యాపి లభతేర్జ్ఞానమేవార్థః- జ్ఞానస్యాపి ప్రాప్తిరూపత్వాత్. శ్రోతవ్యే అత్యన్తానుకూలజ్ఞానాభావే శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనో నియమనరూపకృతేరసమ్భవాత్ అత్యన్తానుకూలత్వం శ్రోతవ్యే బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమితి భావః. అత్ర విజిజ్ఞాసితవ్యశబ్దస్య జ్ఞాతవ్యత్వమర్థః - నోపాసితవ్యత్వం సమ్పాదనీయత్వం వేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యో వై భూమా- మహత్. నిరతిశయం బహ్వితి పర్యాయాః. తత్సుఖం. తతోఽర్వాక్సాతిశయత్వాదల్పం- అతస్తస్మిన్నల్పే సుఖం నాస్తి- అల్పస్యాధికతృష్ణాహేతుత్వాత్. తృష్ణా చ దుఃఖబీజం. న హి దుఃఖబీజం సుఖం దృష్టం జ్వరాది లోకే- తస్మాద్యుక్తం- నాల్పే సుఖమస్తీతి. అతో భూమైవ సుఖం- తృష్ణాదిదుఃఖబీజత్వాసమ్భవాద్భూమ్నః... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యꣳ స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని యది వా న మహిమ్నీతి॥ ౧

ఆ.— భూమ్నోఽర్వాగపి వైషయికం సుఖమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తతోఽర్వాగితి) కథమల్పత్వేఽపి సుఖత్వం వార్యతే - తత్రాహ (అల్పస్యేతి) దుఃఖరూపాం తృష్ణాం ప్రత్యల్పస్య సుఖస్య హేతుత్వే కథం తస్య సుఖత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అల్పస్య సుఖస్య దుఃఖాన్తర్భావే సిద్ధం ఫలితమాహ (అతఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి) భూమశబ్దో హి బహుశబ్దస్య భావే [illegible] శబ్దాత్ పృథ్వ్యాదిత్వాదిమనిచి [illegible] ప్రకృతి ప్రత్యయయోః [illegible] బహుత్వం చాత్ర వైపుల్యం. [illegible] బహుశబ్దస్య [illegible] అల్పం [illegible] యద్యత్త్వాద్ [illegible] ప్రతియోగిని వైపుల్యేఽపి ప్రతియోగవర్ణనా, తథాపి నాల్పే సుఖమస్తీత్యల్పత్వప్రతిషేధాత్ [illegible] భూమశబ్ద [illegible] వైపుల్యం చ [illegible] రూపం. [illegible] సుఖశబ్ద [illegible] సుఖస్య వైపుల్యరూపత్వాత్ [illegible] అల్ప [illegible] ప్రతియోగివిశేష [illegible] [illegible] అల్పత్వం [illegible] ప్రతియోగికత్వేన [illegible] భూమశబ్దో [illegible] వైపుల్యం [illegible] యథాత్మ [illegible] సుఖం - ఆత్మనా [illegible] నాల్పే సుఖమస్తి సుఖం - సుఖత్వం. [illegible] సుఖత్వనిషేధపరత్వాత్, [illegible] త్వాత్, [illegible] భూమభిన్నస్య సుఖత్వాభావాత్ సుఖత్వాదేవ హేతోః [illegible] విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః. [illegible] శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కింలక్షణోఽసౌ భూమేతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్ భూమ్ని తత్త్వే నాన్యద్ద్రష్టవ్యమన్యేన కరణేన ద్రష్టా [illegible] విభక్తో దృశ్యత్వేనాన్యత్ పశ్యతి. తథా- నాన్యచ్ఛృణోతి. నామరూపయోరేవాన్తర్భావాద్విషయభేదస్య తద్గ్రాహకయోరేవ దర్శనశ్రవణయోర్గ్రహణమన్యేషాం చోపలక్షణార్థత్వేన. మననం త్వత్రోక్తం ద్రష్టవ్యం- నాన్యన్మనుత ఇతి. ప్రాయశో మననపూర్వకత్వాద్విజ్ఞానస్య. తథా- నాన్యద్విజానాతి. ఏవంలక్షణో యః- స భూమా. కిమత్ర ప్రసిద్ధాన్యదర్శనాభావో భూమ్నో లక్షణముచ్యతే నాన్యత్పశ్యతీత్యాదినా- అథాన్యన్న పశ్యత్యాత్మానం పశ్యతీత్యేతత్. కిం చాతః. యద్యన్యదర్శనాద్యభావమాత్రముచ్యతే- ద్వైతసంవ్యవహారవిలక్షణో భూమేత్యుక్తం భవతి. అథాన్యదర్శనవిశేషప్రతిషేధేనాత్మానం పశ్యతీత్యుచ్యతే- తదైకస్మిన్నేవ క్రియాకారకఫలభేదోఽభ్యుపగతో భవేత్. యద్యేవం - కో దోషః స్యాత్. నన్వయమేవ దోషః - సంసారానివృత్తిః. క్రియాకారకఫలభేదో హి సంసార ఇతి. ఆత్మైకత్వే [illegible] క్రియాకారకఫలభేదః సంసారవిలక్షణ ఇతి చేన్న - ఆత్మనో [illegible] ఏకత్వాభ్యుపగమే [illegible] క్రియాకారకఫలభేదాభ్యుపగమస్య శబ్దమాత్రత్వాత్. అన్యదర్శనాద్యభావోక్తిపరత్వే [illegible] అన్యత్పశ్యతీతి [illegible] దృశ్యతే హి లోకే- యత్రాన్యస్యాగ్రహే [illegible] విశేషణం [illegible] దేశాదనేకరణానేకత్వభేదానుపపత్తేః, తథా సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి శ్రుతినిర్ధారితత్వాత్, అప్రాణో హ్యమనాః [illegible] విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ [illegible] దర్శనాద్యనుపపత్తిః. యత్రేతి విశేషణమనర్థకం [illegible] అవిద్యాకృత భేదాపేక్షత్వాత్. యథా సత్యైకత్వాద్వితీయత్వబుద్ధిం ప్రకృతామపేక్ష్య సదేకమేవాద్వితీయమితి [illegible] తే - ఏవం భూమ్న్యేకస్మిన్నేవ యత్రేతి విశేషణం. అవిద్యావస్థాయామన్యదర్శనానువాదేన భూమ్నస్తదభావత్వలక్షణస్య [illegible] సంసారవ్యవహారో భూమ్ని నాస్తీతి సముదాయార్థః. అథ యత్ర - అవిద్యావిషయేఽన్యోఽన్యేనాన్యత్పశ్యతీతి - తదల్పం- అవిద్యాకాలభావీతి [illegible] యథా స్వప్నదృశ్యం వస్తు ప్రాక్ప్రబోధాత్ [illegible] తద్వత్. తత ఏవ తన్మర్త్యం- వినాశి. స్వప్నవస్తువదేవ. తద్విపరీతో భూమా- యః స తదమృతం. తచ్ఛబ్దోఽప్యమృతత్వపరః. స తర్హ్యేవంలక్షణో భూమా హే భగవన్ కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తవన్తం నారదం ప్రత్యాహ సనత్కుమారః (స్వే మహిమ్నీతి) స్వే- ఆత్మీయే మహిమ్ని - మాహాత్మ్యే విభూతౌ ప్రతిష్ఠితో భూమా. యది ప్రతిష్ఠామిచ్ఛసి క్వచిత్. యది వా పరమార్థమేవ పృచ్ఛసి- న మహిమ్న్యపి ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రూమః. అప్రతిష్ఠితః- అనాశ్రితో భూమా క్వచిదపీత్యర్థః. ౧

౭.— భూమ్నస్సవిశేషత్వంనిర్విశేషత్వంవేతి ప్రశ్నపూర్వకంనిర్విశేషత్వంనిర్ధారయతి (కిమిత్యాదినా) నాన్యచ్ఛృణోతి- సభూమేతిసమ్బన్ధః. కిమితిస్పర్శనాదిష్వపి సత్సుదర్శన శ్రవణయోరేవనిషేధ్యత్వేనాత్ర గ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) అనుక్తానాంస్పర్శాదీనాముపలక్షణార్థత్వేనాత్రద్వయోర్గ్రహణం- స్పర్శనాద్యవిషయత్వస్యాపిభూమ్నిభావాదిత్యాహ (అన్యేషామితి) అత్రేతి-లక్షణవాక్యోక్తిః. త త్రహేతుమాహ (ప్రాయశఇతి) యస్మిన్నధికరణేతత్త్వవిచారణాయామన్యఃఅన్యంనపశ్యతి, నశృణోతి, నమనుతే, నవిజానాతి,- సభూమేతి ప్ర త్యదృశ్యాదివికల్పనిషేధేనాథ్యాసాధికరణత్వోపలక్షితస్యవికల్పావిషయత్వమేవభూమలక్షణమిత్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవలక్షణంస్ఫుటయితుంవివృణోతి (కిమత్రేతి) లోకప్రసిద్ధదర్శనాదివిషయత్వాభావమాత్రంభూమ్నోలక్షణం- తన్నిషేధేనస్వజ్ఞేయత్వంవేతివిమర్శార్థః. కస్మిన్పక్షేకోలాభః-కోవాదోషఇతిశిష్యఃపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) ఆద్యమనూద్యతత్రలాభందర్శయతి (యదీతి) అన్యస్య- ప్రసిద్ధస్యదర్శనాదేర్విషయత్వంభూమ్నినాస్తీత్యేతావన్మాత్రంతస్యలక్షణమిత్యుచ్యతేచేత్- సర్వవికల్పాతీతః ప్రత్యగాత్మాభూమేత్యస్యపక్షసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయంపక్షమనూద్యతస్మిన్దోషంసూచయతి (అథేత్యాదినా) తమేవదోషంప్రశ్నపూర్వకంస్ఫుటయతి (యద్యేవమిత్యాదినా) సతిక్రియాకారకఫలభేదేకథంసంసారానివృత్తిః- తత్రాహ (క్రియేతి) సతిభేదే క్రియాదేస్సంసారత్వంలోకేదృష్టం- తద్వైలక్షణ్యాదేకస్మిన్నేవ క్రియాకారకభావస్యనసంసారత్వమితిచోదయతి (ఆత్మైకత్వఇతి) ఏకస్మిన్ క్రియాదిభేదస్యాసమ్భవందర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మనఇతి) ద్వితీయపక్షస్యదుష్టత్వేస్పష్టీకృతేప్రథమపక్షస్యాపి సమానందుష్టత్వమితిశిష్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి) ఆద్యపక్షేఽపి నపశ్యతీత్యేతావతైవదర్శనాద్యభావలాభాదన్యత్రేత్యన్యదితిచవిశేషణేవ్యర్థేస్యాతామిత్యర్థః. వ్యర్థమేవేదృశంవచనమిత్యాశఙ్క్యశిష్యఃస్వయమేవబ్రూతే (దృశ్యతేహీతి) లోకేహియత్రభూమాన్యగృహేనాన్యత్పశ్యతితద్వదత్రాపీయమితి ప్రయోగోదృశ్యతే. నచతస్యానైరర్థక్యమిష్టం - వ్యవహారాఙ్గత్వాత్. యథోక్తేఽర్థేభాన్యాద్యదర్శనేపిస్తమ్భాదీన్గృహంచనపశ్యతీతి శ్రుతస్యానైరర్థక్యంనగమ్యతే- కింతుస్తమ్భాదీనాంతస్యచదర్శనమిష్టం. తథా యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యత్రాపివిశేషణవైయర్థ్యసమాధానంవక్తవ్యమిత్యర్థః. కింవిశేషణార్థవత్త్వానుపపత్త్యాభూమ్న్యధికరణాధికరణభావఃస్యాత్స్వదర్శనంచవాచ్యమిత్యుచ్యతే- కింవా శ్రుతస్యగతిర్వక్తవ్యేతిపృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తథా- * తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. నిర్ధారితత్వాత్ - అధికరణాధికరణ్యభేదానుపపత్తిరితిశేషః. యచ్చాన్యన్నపశ్యతీతివిశేషణాదాత్మనస్స్వదర్శనంవాచ్యమితి- తత్రాహ (అదృశ్యఇతి) ద్వితీయమనూద్యగతిమాహ (యత్రేత్యాదినా) పరిహారభాగంస్పష్టార్థేనస్పష్టయతి (యథేతి) ఏకస్మిన్నేవభూమ్నియత్రేతివిశేషణమనర్థమపిప్రయుజ్యతే - ప్రసిద్ధానువాదేనాధికరణాదివికల్పావిషయస్వలక్షణస్యభూమ్నోలక్షణస్యవివక్షితత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యదవిద్యావస్థమన్యదర్శనాది - తదనువాదేననాన్యత్పశ్యతీతివిశేషణంచభూమ్నినవిరుధ్యతే- దర్శనాద్యవిషయత్వలక్షణస్యభూమ్నోలక్షణస్యవివక్షితత్వాదిత్యాహ (అవిద్యేతి) లక్షణవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) దర్శనాదిసకలసాంసారికవ్యవహారాభావోపలక్షితంతత్త్వంభూమేత్యర్థః. అథయత్రేత్యాదివాక్యంవ్యాకరోతి (అథేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యావిద్యాకాలభావిత్వంస్పష్టార్థేనవివృణోతి (యథేతి) తతఏవ- పరిచ్ఛిన్నత్వాదితియావత్. కథంతదమృతమితిభూమ్నితచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (తచ్ఛబ్దఇతి) భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్తస్యచాశ్రయంపృచ్ఛతి (సతర్హీతి) వ్యవహారదృష్ట్యాప్రశ్నః- వస్తుదృష్ట్యావేతివికల్పాద్యంప్రత్యాహ (ఇత్యుక్తవన్తమితి) ద్వితీయమనూద్యనిరాకరోతి (యదీతి) ౧

౮.— ఏతద్వాక్యప్రస్తుతయోర్భూమాల్పశబ్దయోరర్థజిజ్ఞాసుంప్రత్యాహ (యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతినాన్యద్విజానాతి సభూమా) యత్రేతి- అనుభూయమానఇత్యధ్యాహారః. యత్రవస్తున్యనుభూయమానేతతోఽన్యన్నదృశ్యతే, నశ్రూయతే, నవిజ్ఞాయతే, చ-సభూమేత్యర్థః. యస్మిన్దృశ్యమానేసతితతోఽన్యన్నదృశ్యతే, యస్మిన్ శ్రూయమాణేసతితతోఽన్యన్నశ్రూయతే, యస్మిన్విజ్ఞాయమానేసతితతోఽన్యన్నవిజ్ఞాయతే,- సభూమేత్యర్థః. యద్వా- సప్తమ్యాఃవిషయత్వమర్థః. పశ్యన్నిత్యధ్యాహారః. తతోఽన్యన్నపశ్యతీత్యర్థః. అత్రతదితరస్యదర్శనాద్యభావోవిషయాదావకృతః. తతశ్చయతోఽన్యన్నాస్తి- సభూమేత్యర్థః పర్యవసితః. ననుచేతనాచేతనవర్గస్యతద్భిన్నత్వాత్ కథంభూమ్నోఽన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే. నచచిదచిద్విశిష్టస్యైవభూమబ్రహ్మశబ్దార్థత్వాత్ చిదచితోరపితత్రాన్తర్భావాత్ తదన్యస్యైతినిషేధశ్శక్యతేకర్తుమితివాచ్యం - విశేషణభూతయోశ్చిదచితోర్భూమబ్రహ్మశబ్దార్థభూతాద్విశిష్టాదన్యత్వేనతతోఽన్యన్నాస్తీతినిషేధస్యాయుక్తత్వాత్. కించ- * అథాతఆత్మాదేశఇతిభూమ్నఏవాత్మత్వస్యోపదేక్ష్యమాణత్వాత్, * తరతిశోకమాత్మవిదితి ప్రస్తుతస్యాత్మోపదేశస్యభూమ్నిపర్యవసానాచ్చభూమ్నఆత్మత్వమవర్జనీయం. నహిచిదచిద్విశిష్టస్యాత్మత్వమస్తి- విశేష్యస్యైవాన్తఃప్రవిశ్యనియన్తృత్వేనాత్మత్వాత్. తతశ్చతస్యైవభూమత్వంవక్తవ్యం. నచేదంలక్షణంతస్యసమ్భవతి- తద్వ్యతిరిక్తస్యవస్తునస్సత్త్వాదితిచేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మశబ్దవత్ భూమశబ్దస్యాపివస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యత్వమేవార్థః. వస్తుపరిచ్ఛేదోనామ- ఇదమిదంనేతినిర్దేశార్హత్వం. తద్రాహిత్యంస్వరూపాభేదాద్వాభవేత్ - తదపృథక్సిద్ధత్వాద్వాభవేత్. తత్రజీవజడయోరీశ్వరాభేదాభావాత్ తదపృథక్సిద్ధసత్తాకత్వమితిఫలతి. తచ్చద్వేధాఘటతే- తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాద్వా- * యదధీనాయస్యసత్తాతత్తదిత్యేవభణ్యతఇతిస్మృత్యనుసారేణతదధీనసత్తాకత్వాద్వాభవేత్. తత్రతత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వమపిసత్తారూపవిశేష్యాభావేనమిథ్యాత్వాద్వాభవేత్- తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వేనసత్తావ్యతిరిక్తత్వరూపవిశేషణాభావాద్వాభవేత్. తత్రసత్తాశూన్యత్వంసకలప్రమాణవిరుద్ధమనభ్యుపగమార్హం. తథైవతత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వమపినాభ్యుపగమార్హం. అపితుతత్సత్తాధీనసత్తాకత్వమేవ. ఏవంవిధస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్యసిద్ధాన్తేఅభ్యుపగతత్వాత్ నానుపపత్తిః. తతశ్చయత్రనాన్యదిత్యస్యాపియత్సత్తానధీనసత్తాకంనాస్తి- యదనాత్మకంనాస్తీత్యర్థపర్యవసానాన్నానుపపత్తిః. యద్వా- * నమానేమపూర్వత్వాదితిసాప్తమికాధి

గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి ¶ నాహమేవం బ్రవీమి బ్రవీమీతి హోవాచాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేదꣳ సర్వమిత్యథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఏవాహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదꣳ సర్వమితి॥ ౧

తరఙ్గతరాదిసర్వనామశబ్దానాం పూర్వనిర్దిష్టసదృశవాచిత్వస్య వ్యవస్థాపితత్వాత్. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదివాక్యేష్వివ స నాన్యత్పశ్యతీతి వాక్యేఽపి సమానాన్యనిషేధపరత్వాత్ శ్రుత్యన్తరానుపపత్తిః. (అథయత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం) ఉక్తలక్షణకభూమవిపరీతలక్షణమల్పమిత్యర్థః (యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యం) ఉక్తలక్షణో భూమైవామృతం జననమరణాదిశూన్యం. నిత్యావిర్భూతానన్యాధీనానన్తసార్వత్ర్యాదిగుణాష్టకమితి యావత్. ఇతరత్తు తద్విపరీతం నిత్యముక్తాదీనామపి అనన్యాధీనతాఽభావాత్ నవాక్యార్థానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. సర్వవస్తునామాధారస్య భూమ్నః కిమాధార ఇతి పృచ్ఛతి (స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరమాహ (స్వే మహిమ్నీతి) స్వకీయమహిమాధారక ఇత్యర్థః. * స్వయం దాసాద్యపేక్ష ఇతి వదనాధారత్వాప్తిప్రాయః. ఉక్తార్థప్రాయేణాచార్యస్య యథా ముక్తానాం స్వశక్త్యా త్వాత్మీయవచనత్వాత్ అస్మిన్ యోనినియమ్యత్వమహిమభూతే గవాశ్వహస్తిహిరణ్యదాసభార్యాదిలక్షణే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యభిప్రాయం శిష్యస్య స్ఫోరయతి. అథవా- స్వశబ్దస్య స్వాత్మపరతయా ఆత్మాధారత్వాభిప్రాయ ఇతి వా నాస్త్యాభిప్రాయం బుధ్యేత. న చ తదుభయమపి సమ్భవతి- పరమాత్మన ఉభయనిష్ఠాధారత్వాత్ యథా హి మహిమ్న స్వాపేక్షానాధారస్య స్వమాత్రస్య ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్, స్వాత్మని స్థితిలోకే వినష్టవస్తునః స్వస్య స్వమాత్రత్వేన ప్రతిష్ఠానాయోగేన స్వస్య స్వాత్మాశ్రితత్వాసమ్భవాచ్చ. అతో న ద్వయమపి యుజ్యతే. అతస్తత్పృష్టస్య బుద్ధిస్థవస్తునిరాకరణార్థం పునరాహ (యది వా న మహిమ్నీతి) యది వా- స్వకీయగవాద్యాధారత్వాభిప్రాయేణోక్తపూర్వోక్తపక్షద్వయోక్తిమాశఙ్క్య తేన స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రూయామిత్యర్థః. ౧

శం.— యది స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితో భూమా- కథం తర్హి స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఉచ్యతే. శృణు- గోఽశ్వాదీహ మహిమేత్యాచక్షతే. గావశ్చాశ్వాశ్చ గోఅశ్వం. ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సర్వత్ర గవాశ్వాదిమహిమేతి ప్రసిద్ధం. తదాశ్రితస్తత్ప్రతిష్ఠశ్చ లోకో భవతి యథా- నాహమేవం స్వతోఽన్యం మహిమానమాశ్రితో భూమా చైత్రవదితి బ్రవీమి. అత్ర హేతుత్వేనాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం త్వేవం బ్రవీమీతి హోవాచ- స ఏవేత్యాది. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యదీత్యాదినా) భూమ్నః కిం స్వతోఽన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వాభావః- అత్రోచ్యతే. తత్రాన్యో హీత్యాదివాక్యస్య హేతుత్వేన తేన వ్యవహితేన నాహమేవం బ్రవీమీత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. కథం తర్హి బ్రవీషి భవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తద్వివృణోతి (గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి) గోఅశ్వమిత్యాదావ్యాపి ద్వన్ద్వైకవద్భావః. ఆయతనానీతి తిలకశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకానీత్యర్థః. (నాహమేవం బ్రవీమీతి హోవాచ) తత్ర ప్రతిష్ఠితత్వం న బ్రవీమీత్యర్థః. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః * అన్యమహిమానధీనతీతశోకః * ఏతాంస్తు భూతం మోగం చేత్యాది ప్రతిష్ఠితిరపరమన్య నిరోధమహిమవత్త్వాదగమాత్ * యది వా న మహిమ్నీతి న మహిమని షేధః- అపి తు నిభూతిరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వనిషేధోఽవగమ్యత ఇతి. అన్యస్యాపి మహిమ్నః ప్రతిష్ఠితత్వం నిషేధతి (అన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) సర్వస్యస్వప్రతిష్ఠితత్వం సమ్భవతీత్యభిప్రాయః.................................. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కస్మాత్పునః క్వచిన్న ప్రతిష్ఠిత ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్స ఏవ- భూమా అధస్తాత్. న తద్వ్యతిరేకేణాన్యద్విద్యతే- యస్మిన్ప్రతిష్ఠితః స్యాత్. తథా (ఉపరిష్టాదిత్యాది) సమానం. సతి భూమ్నోఽన్యస్మిన్ భూమా హి ప్రతిష్ఠితః స్యాత్- న తు తదస్తి. స ఏవ తు సర్వం- అతస్తస్మాదసౌ న క్వచిత్ప్రతిష్ఠితః. * యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యస్మిన్ కరణాధికరణద్రవ్యతాసిద్ధత్వాత్, * స ఏవాధస్తాదితి చ పరోక్షనిర్దేశాత్, ద్రష్టుర్జీవాదన్యో భూమా స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మా భూదితి- అథాతః- అనన్తరమహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యహఙ్కారాదేశః. ద్రష్టురనన్యత్వదర్శనార్థం భూమైవ నిర్దిశ్యతేఽహఙ్కారేణ- అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా. ౧

¶ నాహమేవం బ్రవీమీతి హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాత ఆత్మాదేశ ఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— అవతారితమేవ వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (సతీతి) అహఙ్కారాత్మత్వోపదేశస్యాభిప్రాయమాహ (యస్త్వితి) కో సావహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రయోజనానువాదపూర్వకమాహ (ద్రష్టురితి) ౧

రం.— నను యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యనుపపన్నం- నానాదిక్స్థితానాం చేతనాచేతనపదార్థానాం భిన్నానాముపలబ్ధేరిత్యత్రాహ (స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతస్స ఉత్తరతస్స ఏవేదం సర్వమితి) అత్ర స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యాత్ స ఇతి నిర్దిష్టస్య భూమ్నః ఇదం సర్వమితి నిర్దిష్టస్య చిదచిద్వస్తునః శరీరాత్మభావః ఫలితో భవతి. తతశ్చ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి వచనాత్మకాన్యనిషేధో నానుపపన్న ఇతి భావః. ఏవం సర్వాత్మభూతస్య భూమ్నః ఉపాసనే స్వశరీరకతయాఽపి ఉపాసనం కర్తవ్యమిత్యుపదిశతి (అథాతోఽహఙ్కారాదేశః) క్రియతఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయవ్యోతనార్థః. అహఙ్కారః - అహమ్బుద్ధిః. అహఙ్గ్రహేణ భూమ్న ఉపాసనప్రకారః అతః పరముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. న తు జీవస్వరూపోపదేశ ఇతి మన్తవ్యం- తథా సత్యహమాదేశ ఇతి నిర్దేశస్యైవ యుక్తతయాఽహఙ్కారపదవైయర్థ్యాత్. పరమాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనప్రకారమేవ దర్శయతి (అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదం సర్వమితి) సర్వదిక్స్థః సర్వాత్మా భూమాఽహమేవేతి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. న తు జీవస్య సర్వాత్మకత్వముపదిశ్యత ఇతి భ్రమితవ్యం- జీవస్య సర్వాధారత్వేన సర్వాత్మకత్వాసంభవాత్, తథాత్వే కారకశబ్దానైయర్థ్యప్రసక్తత్వాచ్చ. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యత్తు అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా సర్వాత్మత్వముపదిష్టం- తద్భూమవిశిష్టస్యాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే- *అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇతి అహఙ్గ్రహేణోపదేశోపక్రమాదితి, *పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహేణోపాసనం కర్తవ్యమితి, చ. ౧

రం.— అహఙ్కారేణ దేహాదిసఙ్గాత్ప్రాదిశ్యతేఽవివేకిభిరత్యత స్తదాశఙ్కాయామాహ తదితి- అథ- అనన్తరమాత్మాదేశః - ఆత్మనైవ కేవలేన స్వస్వరూపేణ శుద్ధేనాదిశ్యతే. ఆత్మైవ సర్వతస్సర్వమిత్యేవమేకమజం సర్వతో వ్యాపవత్పూర్ణమన్యశూన్యం పశ్యన్ స వా ఏష విద్వాన్మననవిజ్ఞానాభ్యామాత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం యస్యాసావాత్మరతిః. తథా- ఆత్మక్రీడః. దేహమాత్రసాధనా- రతిః. బాహ్యసాధనా - క్రీడా. లోకే స్త్రీభిస్సఖిభిశ్చ క్రీడతీతి దర్శనాత్. న తథా విదుషః. కిం తర్హి. ఆత్మనిజ్ఞాననిమిత్తమేవోభయం భవతీత్యర్థః. మిథునం - ద్వన్ద్వజనితం సుఖం. తదపి ద్వన్ద్వనిరపేక్షం యస్య విదుషః. తథా- ఆనన్దః. శబ్దాదినిమిత్తః ఆనన్దోఽవిదుషాం. న తథా స్య విదుషః. కిం తర్హి. ఆత్మనిమిత్తమేవ సర్వం సర్వదా సర్వప్రకారేణ చ. దేహజీవితభోగాదినిమిత్తబాహ్యవస్తునిరపేక్ష ఇత్యర్థః. సః- ఏవంలక్షణో విద్వాన్ జీవన్నేవ స్వారాజ్యేఽభిషిక్తః పతితేఽపి దేహే స్వరాడేవ భవతి. యత ఏవం భవతి- తత ఏవ తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. ప్రాణాదిషు పూర్వభూమిషు *తత్రాస్య యథాకామచార ఇతి తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నకామచారిత్వముక్తం, మన్యరాజత్వం చాఽర్థాత్ప్రాప్తం- సాతిశయత్వాత్,. యథా ప్రాప్తస్వారాజ్యకామచారత్వానువాదేన తన్నివృత్తిరిహోచ్యతే- స స్వరాడిత్యాదినా. అథ పునర్యేఽన్యథాఽతః- ఉక్తదర్శనాదన్యథా. వైపరీత్యేన. యథోక్తమేవ వా సమ్యఙ్నవిదుః. తేఽన్యరాజానో భవన్తి. అన్యః- పరో రాజా- స్వామీ యేషాం తేఽన్యరాజానః. తే కిం చ- క్షయ్యలోకాః-క్షయ్యా లోకా యేషాం తే క్షయ్యలోకాః. భేదదర్శనస్యాల్పవిషయత్వాత్. అల్పం చ *తన్మర్త్యమిత్యవోచామ. తస్మాద్యే ద్వైతదర్శినః - తే క్షయ్యలోకాః స్వదర్శనానురూప్యేణైవ భవన్తి. అత ఏవ తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అహఙ్కారాదేశాత్ పృథగాత్మాదేశస్య తాత్పర్యమాహ (అహఙ్కారేణేతి) ఉక్తాత్మవిజ్ఞానవతః కృతకృత్యతామాహ (ఆత్మైవేతి) ఏకమితి- సజాతీయభేదరాహిత్యస్యోక్తిః. అన్యశూన్యమితి - విజాతీయభేదశూన్యత్వముచ్యతే. రతిక్రీడయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (దేహమాత్రేతి) క్రీడా బాహ్యసాధనేత్యత్ర లోకసమ్మతిమాహ (లోకఇతి) దేహస్యజీవితే చ భోగత్యాగయోశ్చ నిమిత్తం బాహ్యవస్తు - తత్ర సర్వత్ర నిరపేక్షో యదృచ్ఛాలాభేష్వసజ్జన్ దృష్టో విద్వానిత్యాహ (దేహేతి) జీవన్ముక్తిముక్త్వా విదేహముక్తిం దర్శయతి (పతిత ఇతి) స్వారాజ్యం నిమిత్తీకృత్య ఫలాన్తరమాహ (యత ఏవమితి) స్వారాజ్యసర్వలోకకామచారయోస్తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిష్వితి) * యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకా

ఉ.— తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశాత్మతః స్మర ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్తేజ ఆత్మత ఆప ఆత్మత ఆవిర్భావతిరోభావావాత్మతోఽన్నమాత్మతో బలమాత్మతో విజ్ఞానమాత్మతో ధ్యానమాత్మతశ్చిత్తమాత్మతః సఙ్కల్ప ఆత్మతో మన ఆత్మతో వాగాత్మతో నామాత్మతో మన్త్రా ఆత్మతః కర్మాణ్యాత్మత ఏవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

కామచారో భవతీత్యాదినా పరిచ్ఛిన్నం పరతన్త్రం చ పూర్వభూమిషు ఫలముక్తం- అత్ర తూపరమానస్య ప్రాప్తాద్వ్యావృత్తిరుచ్యతే- సమస్తోపాధికం రూపమిత్యర్థః. ఫలప్రదర్శనద్వారేణ స్తుత్వా విద్యామవిద్వన్నిన్దాద్వారా శిక్షాం స్తౌతి (అథేత్యాదినా) తే - క్షయ్యలోకా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. భేదదర్శినాం వినాశిఫలవత్త్వే హేతుమాహ (భేదదర్శనస్యేతి) పరిచ్ఛిన్నస్య వినాశిత్వవచనం తత్స్యాదితి పరామృశతి. … … … … … … ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— నన్వహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్జీవాత్మవిషయయోః కథం భూమపర్యన్తత్వం. అన్తర్యామితయా చ పరమాత్మన్యహంబుద్ధ్యోపాసనస్య యథార్థత్వమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్య భూమ్నః ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యాత్మత్వేన తద్విషయబుద్ధిశబ్దానాం పరమాత్మపర్యన్తత్వముపపద్యత ఇతి దర్శయన్ * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్తమాత్మత్వోపదేశం భూమ్ని సమాపయతి (అథాత ఆత్మాదేశః) అత్రాపి క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. ఆత్మాదేశః - ఆత్మత్వోపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. (ఆత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదం సర్వమితి) సర్వాత్మతయోపదిశ్యమానో భూమా స్వోపాసకస్యాత్మైవేత్యర్థః. తదిత్థమత్రాహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్యాథార్థ్యమేవేతి భావః. నన్వథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యాత్మత్వోపదేశః ప్రకృతభూమవిషయ ఇతి కథమవసీయత ఇతి చేన్న - భిన్నయోర్ద్వయోస్సార్వాత్మ్యాయోగేనైకవిషయత్వస్యైవ సిద్ధత్వాత్. నను చ * స ఏవాధస్తాదిత్యనేనైవ సార్వాత్మ్యస్యైవ నిర్దిష్టతయా ఉపాసకాత్మత్వమపి సిద్ధమితి అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యుపదేశో వ్యర్థ ఇతి చేత్. సత్యం-* స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యేనాత్మత్వం ఫలతి. అథాపి కణ్ఠోక్త్యా ఉపాసకాత్మత్వసిద్ధ్యర్థం విశిష్య కణ్ఠోక్త్యోపదేశః. నచాథాత ఆత్మాదేశ ఇతి సామాన్యోక్తిరుపాసకం ప్రత్యాత్మత్వోపదేశ ఇతి విశేషే కిం నియామకమితి వాచ్యం- * ఏవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఇతి విద్వదాత్మనః ప్రాణాద్యుపాదానత్వేన సార్వాత్మ్యస్యోత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్. యత్తు ప్రపఞ్చైరహఙ్కారస్యాత్మత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధస్య * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి పృథగుపదేశో భేదార్థః. భూమాత్మనోర్భిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధయోః పృథగుపదేశ ఐక్యార్థః- ద్వయోస్సార్వాత్మ్యాయోగాదితి- తదసారం- అహమర్థాదన్యస్యాత్మనో భూమాఖ్యబ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోః పృథగుపదేశో భేదార్థః. అహమర్థస్య తు బ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ తయోరుపదేశ ఐక్యార్థ ఇతి వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః) రతిః- స్రక్చన్దనాదిజన్యా ప్రీతిః. క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యా. స్త్రీసమ్భవా ప్రీతిః- మైథునం. విభూతిజన్యా ప్రీతిః- ఆనన్దః. ఆత్మైవ రతిర్యస్య స తథోక్తః. ఏవముత్తరత్రాపి. శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైరుక్తభూమాత్మసాక్షాత్కారనిష్ఠస్య సర్వవిధసుఖానుభవో హ్యాత్మసుఖానుభవాన్తర్గత ఇత్యర్థః. (స స్వరాడ్భవతి) స్వరాట్ - స్వయమేవ రాజా. అకర్మవశ్యః. విధినిషేధకిఙ్కరో న భవతీతి యావత్. *అత ఏవ చానన్యాధిపతిరితి సూత్రే *అత ఏవ- సత్యసఙ్కల్పాదేవ అనన్యాధిపతిః. అన్యాధిపతిత్వం- విధినిషేధయోగ్యత్వం. విధినిషేధయోగ్యత్వే హి ప్రతిహతసఙ్కల్పత్వం భవేత్ - అతస్సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వం చ సిద్ధం. అత ఏవ * స స్వరాడ్భవతీత్యుచ్యత ఇతి భాషితం. (తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేదితి సూత్రే * అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తో నికారలోకాన్ బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభూయ యథాకామం తృప్యతీతి సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యస్య వాక్యస్యార్థ ఇతి భాషితం. (అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యే ఉక్తప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణోపాసతే - తే అన్యరాజానో భవన్తి- విధినిషేధకిఙ్కరా భవన్తి. కర్మవశ్యా భవన్తీత్యర్థః. స్వరాడిత్యస్య ప్రతిద్వన్ద్విత్వాత్. కించ - తే క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యనేన యథోక్తప్రకారేణ పరమాత్మోపాసకానామక్షయ్యభగవల్లోకత్వమర్థాదుక్తం భవతి. ………………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాది) స్వారాజ్యం ప్రాప్తస్య ప్రకృతస్య విదుష ఇత్యర్థః. ప్రాక్సదాత్మవిజ్ఞానాత్స్వాత్మనోఽన్యస్మాత్సతః ప్రాణాదేర్నామాన్తస్యోత్పత్తిప్రలయావభూతాం- సదాత్మవిజ్ఞానే తు సతీదానీం స్వాత్మత ఏవ సంవృత్తౌ. తథా- సర్వోఽప్యన్యో వ్యవహార ఆత్మత ఏవ విదుషః. ౧

ఆ.— ఉక్తవిద్యాస్తుత్యర్థమేవ విదుషః స్రష్టృత్వమాహ (తస్యేతి) తథా - విదుషః స్రష్టృత్వవ్యవహారవదిత్యర్థః. క్రీడాదిః - అన్యో వ్యవహారః. ౧

తదేష శ్లోకః న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వగ్ం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా। సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృతః। శతం చ దశ చైకశ్చ సహస్రాణి చ విగ్ంశతిః। ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః తస్మై మృదితకషాయాయ తమసస్పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారస్తగ్ంస్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తగ్ంస్కన్ద ఇత్యాచక్షతే॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

రం.— అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యనేనోక్తముపాసకాన్తర్యామిణశ్చేతనాచేతనసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వలక్షణం సర్వాత్మకత్వం స్పష్టయతి (తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశా ఆత్మతస్స్మర ఇత్యాది) ఉపాసకస్యాన్తర్యామ్యేవ ప్రాణ... ప్రాణశబ్దితజీవపర్యన్తసకలప్రపఞ్చోపాదానం. అతః *అహమేవేదం సర్వమితి విహితోఽహఙ్గ్రహస్తాదాత్మ్యకవిషయ ఏవేతి భావః. ౧

శం.— కించ - తత్ - ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః - మన్త్రోఽపి భవతి. (న పశ్యః) పశ్యతీతి పశ్యః - యథోక్తదర్శీ, విద్వానిత్యర్థః. మృత్యుం - మరణం. రోగం - జ్వరాది. దుఃఖతాం - దుఃఖభావం చాపి న పశ్యతి. సర్వం హ - సర్వమేవ. స పశ్యః పశ్యత్యాత్మానమేవ సర్వం. తతస్సర్వమాప్నోతి సర్వశః - సర్వప్రకారైరితి. కించ - సః - విద్వాన్ ప్రాక్సృష్టిప్రభేదాదేకధైవ భవతి. ఏకధైవ చ సన్ త్రిధాదిభేదైరనన్తభేదప్రకారో భవతి సృష్టికాలే. పునస్సంహారకాలే మూలమేవ స్వం పారమార్థికమేకధాభావం ప్రతిపద్యతే స్వతన్త్ర ఏవేతి విద్యాం ఫలేన ప్రరోచయన్ స్తౌతి. అథేదానీం యథోక్తాయా విద్యాయాస్సమ్యగవభాసకారణం ముఖావభాసకారణస్యేవాదర్శస్య విశుద్ధికారణం సాధనముపదిశ్యతే. (ఆహారశుద్ధౌ) ఆహ్రియత ఇత్యాహారః - శబ్దాదివిషయజ్ఞానం. భోక్తుర్భోగాయాహ్రియతే. తస్య విషయోపలబ్ధిలక్షణస్య విజ్ఞానస్య శుద్ధిః - ఆహారశుద్ధిః. రాగద్వేషమోహదోషైరసంసృష్టవిషయవిజ్ఞానమిత్యర్థః. తస్యామాహారశుద్ధౌ సత్యాం తద్వతోఽన్తఃకరణస్య - సత్త్వస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. సత్త్వశుద్ధౌ చ సత్యాం యథావగతే భూమాత్మని ధ్రువా - అవిచ్ఛిన్నా స్మృతిః - అవిస్మరణం భవతి తస్యాం చ లబ్ధాయాం - స్మృతిలమ్భే సతి సర్వేషాం - అవిద్యాకృతానర్థపాశరూపాణామనేకజన్మాన్తరానుభవభావనాకఠినీకృతానాం హృదయాశ్రయాణాం గ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః - విశేషేణ ప్రమోక్షణం. వినాశో భవతీతి. యత ఏతదుత్తరోత్తరం యథోక్తమాహారశుద్ధిమూలం - తస్మాత్సా కార్యేత్యర్థః. సర్వం హ్యేతచ్ఛాస్త్రార్థమశేషత ఉక్త్వాఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః - తస్మై మృదితకషాయాయ - వార్క్షాదిరివ కషాయః - రాగద్వేషాదిదోషః. సత్త్వస్య రఞ్జనారూపత్వాత్. స జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాసరూపక్షారేణ క్షాలితో మృదితః - వినాశితో యస్య నారదస్య - తస్మై యోగ్యాయ మృదితకషాయాయ తమసః - అవిద్యాలక్షణాత్పారం - పరమార్థతత్త్వం దర్శయతి - దర్శితవానిత్యర్థః. కోఽసౌ. భగవాన్ - * ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఏవంధర్మా సనత్కుమారః. తమేవ - సనత్కుమారం దేవాః స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే - కథయన్తి తద్విదః. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— న కేవలం బ్రాహ్మణోక్తమిహ విద్యాఫలం - కిన్తు మన్త్రోక్తం చేత్యాహ (కించేతి) తచ్ఛబ్దార్థస్స్పష్టమ్యానిర్దిశ్యతే. స చ విద్యాఫలరూపః. స పశ్య ఇతి మన్త్రమాదాయ వ్యాచష్టే (పశ్యతీత్యాదినా) సర్వమాప్నోతీతి పూర్ణతాపరిచ్ఛేదభ్రమవ్యావర్తనేన వివక్షితా - స తు క్రిమికీటకాదిభావః - అపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. విద్యాస్తుతిపాఠ్కాల్యార్థం సగుణవిద్యాఫలమపి నిర్గుణబ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాహ (కించేతి) త్రిధా - తేజోఽబన్నరూపేణ. శబ్దస్పర్శాదిరాదిశబ్దార్థః. విద్యాం, తత్ఫలం, తదపేక్షితాం స్తుతిం, చాభిధాయాహారశుద్ధావిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) * రాగద్వేషవియుక్తైస్తు విషయానిన్ద్రియైశ్చరన్నిత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్యాహారశబ్దం వ్యాకరోతి (ఆహ్రియత ఇతీతి) కథం తస్యాహ్రి

యమాణత్వం- తత్రాహ (భోక్తురితి) కీదృశీ సత్త్వశుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (రాగేతి) ఆహారశుద్ధిఫలమాహ (తస్యామితి) అన్తఃకరణశుద్ధిఫలం కథయతి (సత్త్వేతి) స్మృతిలాభఫలం దర్శయతి (తస్యాం చేతి) భవతీతి- ఆహారశుద్ధిరపేక్షితేతి శేషః. ప్రకృతవాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (యస్మాదితి) తస్మై మృదితకషాయాయేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) ఆగతిం గతిం- అయవ్యయౌ. తస్య చ తస్మై శిష్యాన్తరమాహ (తమేవేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం సప్తమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

౨౦.—— (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్నేవ విషయే - ఏతమ్మన్త్రః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి) పశ్యః- బ్రహ్మదర్శీ మృత్యుం- మరణం, రోగం - దుఃఖసాధనం, దుఃఖతాం- జగత్ప్రతికూలతాం, న పశ్యతి. సర్వసాధ్యత్వేనాభిమతాన్ సఙ్కల్పమాత్రేణ సఙ్కల్పితాన్ సర్వాన్ కామానాప్నోతీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకావిర్భావో భవతీత్యర్థః. అత్ర జగతి దుఃఖతాం న పశ్యతీత్యుక్త్యా జగతో ముక్తం ప్రతి ప్రతికూలత్వం నాస్తి - పిత్రాద్యుపాసకస్య పిత్రాదయః ప్రతికూలత్వేన జగతః ప్రతికూలత్వం తస్య నిరస్తమిత్యుక్తం భవతి. (స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృత ఇత్యాది) అత్ర సోఽని రుద్ధస్యాత్రైధాపఞ్చధాసప్తధేత్యాదివిభాగానామనేకసఙ్కల్పపరిగృహీతానేకసిద్ధశరీరో భవతీత్యర్థః. ఏవం మోక్షసాధనభూతోపాసనప్రకారముపదిశ్య- తాదృశోపాసననిష్పత్త్యై అన్తఃకరణస్యోపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యమపేక్షితం. తచ్చ రాజసతామసాహారసేవినాం న సమ్భవతి- అతః పితుర్వచనేన వా సాత్త్వికాహారసేవినాం భవేదిత్యుపాసకస్య సాత్త్వికాహారసేవీ భవేదిత్యుపదిశతి (ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి) ఆహారశుద్ధౌ- సాత్త్వికాహారసేవనే సతి సత్త్వస్య - అన్తఃకరణస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. తస్మిన్ సత్త్వే సతి ధ్రువస్మృతిః- అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపా ధ్యానం సిధ్యతి. ధ్రువస్మృతిలమ్భే- లాభే సతి దుస్త్యజతయా గ్రన్థిశబ్దవాచ్యానామవిద్యారాగాదీనాం విమోక్షో భవతీత్యర్థః. అత్ర స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇత్యుక్త్యా స్మృత్యనన్తరభావినా స్మృతిఫలకేన దర్శనేన మోక్షః- అపి తు దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తానేనైవ. తథా చ * నవా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నిత్యత్ర పశ్యన్నిత్యాదిశబ్దా దర్శనసమానాకారోపాసనపరాః, ప్రకరణాన్తరస్థాః * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశబ్దాశ్చ దర్శనసమానాకారధ్యానపరా, ఇతి సూచితం భవతి. శాస్త్రార్థముక్తేః తదుక్త్వా ఆఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః (తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః) ఏవం శుద్ధాన్తఃకరణాయ నారదాయ భగవాన్ సనత్కుమారః సంసారస్తమసః చణ్డభానుభూతోపాసనగోచరం పరమాత్మానం స్పష్టముపాదిశదిత్యర్థః. అత్ర నామాదిభ్రహ్మత్వేనోపదిష్టేష్వపి తత్ప్రబ్రహ్మత్వస్యానభ్యుపగమాత్ తస్య మృదితకషాయత్వం. శిష్యస్య పరిశుద్ధాన్తఃకరణతయా ఉపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యైవ ఉపదిష్టవానిత్యర్థః. (తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే) స్పష్టోఽర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ఏతద్విషయమధికరణముచ్యతే-॥ అత్ర ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి సన్తి- న సన్తీతి విచారే- * అభావం బాదరిరాహ హ్యేవం. శరీరేన్ద్రియాణామనుభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే- * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీత్యేవం శ్రుతిరాహేత్యర్థః. *భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాదిసద్భావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః. వికల్పామననాత్- వివిధః కల్పః- వికల్పః. నైవిధ్యమిత్యర్థః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాది శ్రుతేః. ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధాభావాసమ్భవాత్ త్రిధాభావాదయశ్శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. అశరీరత్వవచనం తు కర్మకృతశరీరాభావపరం. * ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః. * సఙ్కల్పాదేవేతి పూర్వసిద్ధిస్సఙ్కల్పోఽతశ్చైనపరామృశ్యతే. అతః- సఙ్కల్పవశాదేవ ముక్తస్య సశరీరత్వాశరీరత్వలక్షణవిధాద్వయమస్తి. సఙ్కల్పవశాత్సశరీరోఽశరీరశ్చ భవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యత ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహవత్-యథా * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదితి చోదనాద్వయాద్ద్వాదశాహస్య సత్త్రత్వాహీనత్వరూపవిధాద్వయవత్త్వం- ఏవమిత్యర్థః. * తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః. ముక్తస్య స్వసృష్టతనుప్రభృతిభోగోపకరణసృష్టిసఙ్కల్పాభావే స్వప్నే పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్యథా భోగాః- ఏవం ముక్తస్యాపి సఙ్కల్పే పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగానుభవతి. * భావే జాగ్రద్వత్. ముక్తస్య స్వభోగోపకరణతనుభవనాదిసృష్టిసఙ్కల్పసత్త్వే యథా జాగ్రత్పురుషః స్వాసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి- ఏవం ముక్తోఽపి స్వసఙ్కల్పసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. నన్వణుపరిమాణస్య జీవస్య కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానసమ్భవః- తత్రాహ- * ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి. యథా ప్రదీపస్యైకదేశస్థితస్య స్వప్రభయా దేశాన్తరవ్యాప్తిః- ఏవమేకదేశస్థితస్యాత్మనః ధర్మభూతజ్ఞానాదహమిత్యాత్మాభిమానానుగుణా సర్వదేశేషు వ్యాప్తిరుపపద్యతే. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ఆనన్త్యాయ- ధర్మభూతజ్ఞానకృతానన్త్యాయేత్యర్థః. ఇయాంస్తు విశేషః- బద్ధస్య కర్మాధీనశ్శరీరపరిగ్రహః - ముక్తస్య స్వేచ్ఛాయత్త ఇతి. నను * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి ముక్తస్య జ్ఞానాభావప్రతిపాదనాత్ కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానానుగుణజ్ఞానవ్యాప్తిః- త

త్రాహ- *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతంహి * నబాహ్యంకించనవేదేతి జ్ఞానాభావశ్రుతేః నను స్మరణానన్తరవిషయత్వాత్, నను స్మరణమోక్షస్య మోక్షత్వస్య *నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాతి * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవాను వినశ్యతీతి శ్రుతిభ్యామావిష్కృతత్వాత్, అనువినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థః. ముక్తస్య * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమత ఇతి సార్వజ్ఞ్యస్యావిష్కృతత్వా- చ్చేతి స్థితం. తథా సమన్వయాధ్యాయే * యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమేతి నిర్దిశ్యమానో భూమా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవవి ష- ప్రాణాదూర్ధ్వమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రశ్నస్య, అతో వావ ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రతివచనస్య చ, అదర్శనేన ప్రక్రాన్తాత్మోపదేశ స్యాత్రైవ పర్యవసానాత్. అతశ్చ సత్యపి బ్రహ్మజిజ్ఞాసిత్రైవయథా కథంచిద్యోజయితవ్యానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తౌ ఉచ్యతే- * భూమా సమ్ప్రసా దాదధ్యుపదేశాత్. భూమా పరమాత్మా- సమ్ప్రసాదాత్ - జీవాదధికత్వేనోపదేశాత్. * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేత్యత్ర స మ్ప్రసాదశబ్దస్య జీవే ప్రయుక్తత్వాత్ సమ్ప్రసాదః- జీవః *ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి సత్యాతివాదినః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాతివాద్య పేక్షయా తుశబ్దేనాధికత్వేనోపదిశ్యమానత్వయా అతివదనసామ్యాత్తస్య సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రాణశబ్దితాజ్జీవాదధికత్వప్రతీతేర్న ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవో భూ మా. * ధర్మోపపత్తేశ్చ. స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితః * స ఏవేదమిత్యాదిభిః ప్రతిపాదితస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం. * ఆత్మతః ప్రా ణ ఆత్మత ఆశేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితప్రాణశబ్దితజీవప్రభృతిసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వస్య, ప్రాణశబ్దే జీవేఽసమ్భవాచ్చ భూమా పరమా త్మేతి స్థితం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ య[illegible]రుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః ।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్ ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— ❊ —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

అష్టమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి॥ ౧

శం.— యద్యపి దిగ్దేశకాలాదిభేదశూన్యం బ్రహ్మ, సదేకమేవాద్వితీయమ్, ఆత్మైవేదం సర్వమ్, ఇతి షష్ఠసప్తమయోరధిగతం- తథాపీహ మన్దబుద్ధీనాం దిగ్దేశాదిభేదవద్వస్త్వితి ఏవం భావితా బుద్ధిర్న శక్యా సహసా పరమార్థవిషయా కర్తుమితి, అనధిగమ్య చ బ్రహ్మ న పురుషార్థసిద్ధిరితి, తదధిగమాయ హృదయపుణ్డరీకదేశ ఉపదేష్టవ్యః. యద్యపి సత్సమ్యక్ప్రత్యయైకవిషయం నిర్గుణం చాత్మతత్త్వం- తథాపి మన్దబుద్ధీనాం గుణవత్త్వస్యేష్టత్వాత్ సత్యకామాదిగుణవత్త్వం చ వక్తవ్యం. తథా యద్యపి బ్రహ్మవిదాం స్త్ర్యాదివిషయేభ్యః స్వయముపరమో భవతి- తథాప్యనేకజన్మవిషయసేవాభ్యాసజనితా విషయవిషయా తృష్ణా న సహసా నివర్తయితుం శక్యత ఇతి, బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్యః. తథా యద్యప్యాత్మైకత్వవిదాం గన్తృగమనగన్తవ్యాభావాదవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే గగన ఇవ విద్యుదుద్భూత ఇవ వాయుః, దగ్ధేన్ధన ఇవాగ్నిః, స్వాత్మన్యేవ నిర[illegible]- తథాపి గన్తృగమనాదివాసితబుద్ధీనాం హృదయదేశగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకానాం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేత్యష్టమః ప్రపాఠక ఆరభ్య[illegible]. దిగ్దేశగుణగతిఫలభేదశూన్యం హి పరమార్థసదద్వయం బ్రహ్మ మన్దబుద్ధీనామసదివ ప్రతిభాతి- సన్మార్గస్థాస్తావద్భవన్తు- తతః శనైః పరమార్థసదపి గ్రాహయిష్యామీతి మన్యతే శ్రుతిః. అథ - అనన్తరం యదిదం- వక్ష్యమాణం దహరం- అల్పం పుణ్డరీకం- పుణ్డరీకసదృశం వేశ్మేవ వేశ్మ- ద్వారపాలాదిమత్త్వాత్. అస్మిన్ బ్రహ్మపురే- బ్రహ్మణః పరస్య పురం. రాజ్ఞోఽనేకప్రకృతిమద్యథా పురం- తథేదమనేకేన్ద్రియమనోబుద్ధిభిః స్వామ్యర్థకారిభిర్యుక్తమితి బ్రహ్మపురం. పురే చ వేశ్మ రాజ్ఞో యథా- తథా తస్మిన్ బ్రహ్మపురే- శరీరే దహరం వేశ్మ - బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానమిత్యర్థః. యథా హి విష్ణోః సాలగ్రామః. అస్మిన్ హి స్వవికారశుఙ్గే దేహే నామరూపవ్యాకరణాయ ప్రవిష్టం సదాఖ్యం బ్రహ్మ జీవేనాత్మనేత్యుక్తం - తస్మాదస్మిన్ హృదయపుణ్డరీకే వేశ్మన్యుపసంహృతకరణైర్బ్రహ్మవిద్భిర్విశేషతో బ్రహ్మచర్యసత్యసాధనాభ్యాం యుక్తైర్వక్ష్యమాణగుణవద్ధ్యాయమానైర్బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి ప్రకరణార్థః. దహరః- అల్పతరోఽస్మిన్ - దహరే వేశ్మని. వేశ్మనోఽల్పత్వాత్తదన్తర్వర్తినోఽల్పతరత్వం వేశ్మనః. అన్తరాకాశః- ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. «ఆకాశో వై నామ» ఇతి హి వక్ష్యతి - ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వసర్వగతత్వసామాన్యాచ్చ. తస్మిన్- ఆకాశాఖ్యే యదన్తః- మధ్యే తదన్వేష్టవ్యం, తద్వావ- తదేవ చ విశేషేణ విజిజ్ఞాసితవ్యం,- గుర్వాశ్రయణశ్రవణాద్యుపాయైరన్విష్య చ సాక్షాత్కరణీయమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే నిర్విశేషమాత్మతత్త్వమనవచ్ఛిన్నం సదాసత్యైకతానమావేదితం. తథాచోపరిష్టాదారమ్భో నాపి [illegible] మవశిష్యతే [illegible] యదష్టమాధ్యాయాన్తరమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కర్తుమితి - తదధిగమాయ విశిష్టోపదేశ ఉపదేష్టవ్య ఇతి సమ్బన్ధః. మన్దబుద్ధీనాం దిగ్దేశాదిపరమార్థవస్తునో బ్రహ్మణోఽధిగతిరపేక్షితేత్యర్థః. న కేవలం మన్దాధికారిణాం బ్రహ్మాధిగమశేషత్వేన హృదయదేశోపదేశ ఏవాత్ర కర్తవ్యః - కిం తు పూర్వత్రానుక్తగుణాద్యర్థాన్తరోపదేశశ్చ కార్య ఇత్యాహ (యద్యపీతి) అవశిష్టమర్థాన్తరముపదేష్టవ్యమన్వాహ. (తథేతి) మన్దానాం [illegible] హ్యధీశేషత్వేన దేశవిశేషవద్గుణవిశేషవచ్చ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్య ఇతి సమ్బన్ధః. శబ్దాదిషు [illegible] విషయేష్వనుగ్రహ సమ్భావా [illegible] నిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి బ్రహ్మవిదామితి) యథా సాధనవిశేషో వక్తవ్యోఽవశిష్యతే- తథోపాసకానాం గతిశ్చ వక్తవ్యేత్యవశిష్టమర్థాన్తరమాహ (తథేతి) ఏకత్వవిద్వాం గన్త్రాదిసర్వభేదప్రత్యయాస్తమయాదవిద్యాదిశేషస్య దేహస్థితినిమిత్తస్య క్షయే సతి స్వాత్మన్యేవ నిర్వృతిసమ్భవాత్ [illegible] గతిర్న వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యప్యాత్మైకత్వవిదామితి) అవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే - స్వాత్మన్యేవ నిర్వృతిరిత్యన్వయః. [illegible] సమ్బన్ధః స్వాత్మని ర్వాణేఽకృతకరూపత్యాగేన స్వాభావికస్వరూపావస్థానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (గగన ఇవేతి) అనేకోదాహరణోపాదానం బుద్ధిపాకార్థం. ఉక్తమేవాధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (దిగ్దేశేతి) దిగాదేశేన గుణై ర్గత్యా ఫలభేదేన చ శూన్యం - తదనవచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. తస్య దిగాద్యనవచ్ఛిన్నత్వే హేతుమాహ (అద్వయమితి) తర్హి తేషాం భ్రమాపోహార్థం పరమార్థసదద్వయం బ్రహ్మ గ్రాహయితవ్యం- కిమిత్యన్యథోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సన్మార్గస్థా ఇతి) అధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం దర్శయిత్వా శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఉత్తమబుద్ధీన్ ప్రతి నిర్విశేషబ్రహ్మోపదేశానన్తరం మన్దబుద్ధీన్ ప్రతి సవిశేషముపదిశ్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్ర తావదుపాస్యాయతనం నిర్దిశతి (యదిదమితి) హృదయపుణ్డరీకస్య వేశ్మసాదృశ్యే హేతుమాహ (ద్వారపాలాదీతి) * తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యాది శ్రుతేరుక్త

ఉ.— తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కింతదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. ౨

హేతుసిద్ధిః. తస్యాశ్రయం దర్శయతి (అస్మిన్నితి) శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (రాజ్ఞ ఇతి) తత్రైకవేశ్మదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (పురే చేతి) కథం పునస్సర్వగతస్య నిరవయవస్య బ్రహ్మణో గేహోక్తిర్వేశ్మనిష్ఠత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) న సు సంసారిణో బ్రహ్మేతి కస్యచిత్కర్తృత్వాజ్ఞానేనశరీరేణ స్వామిత్వసమ్బన్ధః- న బ్రహ్మణః - తదసమ్బన్ధిత్వాత్. తత్కథం తత్రోపలబ్ధిః - అతఆహ (అస్మిన్హీతి) బ్రహ్మణో జీవాత్మనా స్పష్టతానార్వైజకార్యత్వాత్ప్రవేశే హృదయపుణ్డరీకస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వం పూర్వోక్తమవిరుద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) అన్తరాకాశస్యాత్యల్పతరత్వే హేతుమాహ (వేశ్మన ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆకాశాఖ్యమితి) కథం వాక్యశేషేప్యాకాశశబ్దో బ్రహ్మణి వర్తతే- తత్రాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తస్మిన్ యదన్తః-తదాశ్రయేణసహాన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా- స్వమహిమ్ని యదన్తః- తదాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా- హృదయపుణ్డరీకావచ్ఛిన్నే నభసి యదన్తః- ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యమితి యోజనా. ౧

రం.— దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే (అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ) విద్యాన్తరారమ్భప్రదర్శనార్థోఽయమథశబ్దః. ఉపాస్యస్య సన్నిహితస్య పరబ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్- శరీరే పుణ్డరీకాకారమల్పం హృదయాఖ్యం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మేత్యర్థః. (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) అస్మిన్- వేశ్మన్యన్తః దహరః- సూక్ష్మః ఆకాశః. అత్ర యఇతి పుల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అస్మిన్యో దహరఆకాశ ఇత్యర్థః. తస్మిన్యదన్తరిత్యత్రాన్తశ్శబ్దోఽన్తర్వర్తిపరః. యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. తతశ్చాయమర్థః- అస్మిన్ దహరపుణ్డరీకే యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి, తదుభయం శ్రవణమననాభ్యామన్వేష్టవ్యం ధ్యాతవ్యం చేతి. తదన్వేష్టవ్యమిత్యత్ర తదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశో లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా ద్రష్టవ్యః. యద్వా- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి నపుల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - అస్మిన్ దహరాకాశః, యదన్తర్వర్తి, చ యదితి యచ్ఛబ్దేనైవ * నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామితి నపుంసకైకశేషపక్షాన్వేనైకేనైవ నపుంసకలిఙ్గేనద్వయోరపి పరామర్శసమ్భవాత్. తదన్వేష్టవ్యమితివాక్యే తచ్ఛబ్దేపి నపుంసకైకశేషసమ్భవాత్ ఏకేనైవ తచ్ఛబ్దేనద్వయోరపి పరామర్శః. తతశ్చానేన వాక్యేన దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చాన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తం భవతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి,- తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి ప్రతీయత ఇతి. అత్ర చాకాశశబ్దః ఆ-సమన్తాత్కాశతే- ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మపరః. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. న చ తదన్తర్వర్తిన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వప్రతీయమానే దహరాకాశశబ్దితస్యాపి అన్వేష్టవ్యతా సిద్ధ్యర్థమేతావాన్ క్లేశః కిమర్థమాశ్రీయత ఇతి. కించ- విశ్వజిన్న్యాయేన ప్రత్యేకం భవతీత్యత్ర పృష్ఠగతసర్వతాం విధ్యాస్తి స్పృష్టవిధివత్ దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వేన గుణజాతోపాసనస్య దహరాకాశోపాసనపరత్వేణాసమ్భవేనాత్మోపాదేవ దహరాకాశోపాసనస్యాపి సిద్ధతయా యత్తచ్ఛబ్దయోర్న పుంసకైకశేషైకవద్భావ చశబ్దాధ్యాహారక్లేశానుభవో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం- * అథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్ ఇత్యుపసంహారే కోభయోపాసనవచనానుసారేణాస్యానుభోక్తవ్యత్వాత్. న చ తదేవ వాక్యం దహరాకాశతదన్తర్గతగుణయోరుభయోపాసనవిధిపరమస్త్వితి వాచ్యం - ప్రక్రమస్థం విస్పష్టతవ్యప్రత్యయయుక్తం వాక్యం విహాయ ఉపసంహారస్య విస్పష్టవిధిప్రత్యయశూన్యస్య యచ్ఛబ్దయుక్తస్య విధిత్వకల్పనానౌచిత్యాత్, తస్య విధిత్వకల్పనాయామప్యనువాదరూపస్యాప్యస్య వాక్యస్య తదనుసారేణార్థద్వయోపాసనపరత్వస్యాశ్రయణీయతయా నపుంసకైకశేషాదిక్లేశస్యాశ్రయణీయత్వాత్, దితి. ఇతి శబ్దో వాక్యసమాప్తౌ. అథవా- ఇతీత్యస్యానన్తరమాచార్యో బ్రూయాదిత్యధ్యాహారః. ౧

శం.— తం చేత్- ఏవముక్తవన్తమాచార్యం యది బ్రూయుః- అన్తేవాసినశ్చోదయేయుః. కథం. యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే పరిచ్ఛిన్నే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ- తతోప్యన్తరల్పతర ఏవాకాశః. పుణ్డరీకవివరవేశ్మని తావతి కిం స్యాత్ - కింతతోఽల్పతరే ఖే యద్భవేదిత్యాహుః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కింతదత్ర విద్యతే) నకించన విద్యత ఇత్యభిప్రాయః. యదినామ బదరమాత్రం కిమపి విద్యతే- కింతస్యాన్వేషణేన విజిజ్ఞాసనేన వా ఫలం విజిజ్ఞాసితుం స్యాత్. అతో యత్తత్రాన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం వా- న తేన ప్రయోజనం. ౨

ఆ.— దహరోఽస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య యథా శ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోద్యముత్థాపయతి (తం చేదితి) తదేవ చోద్యమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) భవతు పరిచ్ఛిన్నే శరీరే పుణ్డరీకాకారస్య హృదయస్యాల్పత్వం, తదన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య తతోఽల్పతరత్వం,- తథాపి ప్రకృతే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్డరీకవివేతి) కింశబ్దస్య ప్రశ్నవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నకించనేతి) హృదయపుణ్డరీకాన్తర్వర్తినభాకాశము పేత్యాద్యం దూషయతి (యదినామేతి) ఫలానుపలమ్భోఽత్రశబ్దార్థః. తత్రేతి- అన్తర్వర్త్యాకాశోక్తిః. ౨.

రం.— (తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కింతదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమిత్యాది) ఏవముక్తవన్తమాచార్యం స్వల్పహృదయమధ్యవర్తితయాఽతిస్వల్పే కిం వావర్తితుమర్హతి - యదన్వేష్టవ్యం స్యాదితి దహరాకాశశబ్దితస్య బ్రహ్మత్వం, తదన్తర్వర్తితయా నిర్దిష్టస్య తద్గుణజాతత్వం, చాజానానా అన్తేవాసినో యది బ్రూయురిత్యర్థః. కింతదత్ర విద్యత ఇతి వాక్యం సర్వాన్తరస్యాప

ఉ.— స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణి యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్సమాహితమితి. ౩

రమాత్మనః అ[illegible] సర్వ[illegible] రాసప్పవలక్షణానుపప[illegible] సర్వ[illegible]విశేష ప్రశ్న పరమిః [illegible] సార్యాణామభి[illegible] - [illegible]
*యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ [illegible] తావాన్[illegible] పరమా[illegible]
[illegible] దహరత్వా[illegible] ధారత్వా[illegible] బ్రహ్మలి[illegible] పరమా[illegible]
[illegible] సర్వాన్తరస్య [illegible] సర్వ[illegible] రాసప్పవలక్షణానుపప [illegible]
[illegible] * దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి [illegible] పుణ్డరీకా[illegible] నాకాశస్య దహర[illegible]
*యావాన్వా అయమాకాశ ఇతి [illegible] సహ [illegible]
[illegible] సర్వ[illegible]కాశశబ్ద[illegible] సర్వ[illegible] రాసప్పవలక్షణానుపప [illegible]
[illegible]శేషం ప్రచ్ఛ[illegible]

శం.— ఇత్యుక్తవతః శిష్యః- ఆచార్యో బ్రూయాదితి శ్రుతేర్వచనం. శృణుత. తత్ర యదవాదీః పుణ్డరీకాన్తః ఖస్యాల్పత్వాన్ [illegible] తరం స్యాదితి- తదసత్ - నహి ఖం పుణ్డరీకవేశ్మగతం పుణ్డరీకాదల్పతరమత్రాఽభిప్రేతం- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి. కిం తర్హి. పుణ్డరీకమల్పం. తదనువిధాయి తత్స్థమన్తఃకరణం పుణ్డరీకాకాశం పరిచ్ఛిన్నం. తస్మిన్విశుద్ధే సంహృతకరణానాం యోగినాం స్వచ్ఛ ఇవోదకే ప్రతిబిమ్బరూప[illegible] స్వచ్ఛం విజ్ఞానజ్యోతిఃస్వరూపావభాసం తావన్మాత్రం బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యవోచామ [illegible]న్తఃకరణోపాధినిమిత్తం. స్వతస్తు యావాన్వై- ప్రసిద్ధః పరిమాణతోఽయమాకాశః- భౌతికః. తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః - యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చావోచామ. [illegible] తుల్యపరిమాణత్వ[illegible] ఉచ్యతే. కిం తర్హి. బ్రహ్మణోఽనురూపస్య దృష్టాన్తస్యాభావాత్. కథం పునః [illegible] బ్రహ్మ[illegible] అవగమ్యతే. *యేనావృతం [illegible] *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః * [illegible]
[illegible] శ్రుతిభ్యః. కించ- ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ- బ్రహ్మ[illegible] అన్తరేవ సమాహితే- సమ్యగాహితే. [illegible] * యథా [illegible]
[illegible]. తథా (ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చేత్యాది) సమానం. యచ్చాస్య- అస్య [illegible] ఇహ [illegible] విద్యమానం [illegible] లోకే. తథా- యచ్చ [illegible] నష్టం భవిష్యచ్చ నాస్తీత్యుచ్యతే- సత్త్వ[illegible] అసత్ - [illegible] సమాధానానుపపత్తేః.

అ.— శిష్యాచార్యవ్యతిరిక్తస్యా [illegible] ప్రస్తుతత్వాత్ [illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] (శృణుతేతి) [illegible]
[illegible] (తత్రేతి) కిమాకాశస్యస్వాభావికం దహరత్వమపేక్ష్య చోద్యతే - కిం తావద్ [illegible] (తదసదితి) [illegible]
[illegible] (కింతర్హీతి) [illegible]
[illegible] అన్తఃకరణస్య [illegible]
(స్వచ్ఛ ఇవేతి) బ్రహ్మణ [illegible] ప్రతిబిమ్బ [illegible] బ్రహ్మణో [illegible]
[illegible] (స్వచ్ఛమితి) [illegible]
[illegible] (స్వతస్త్వితి) యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం - [illegible]
[illegible] (నానేన) [illegible]
[illegible] (కింతర్హీతి) [illegible]
[illegible] (తస్మాదితి) [illegible]
(ఏతస్మిన్నితి) [illegible] (కించేతి) [illegible]
[illegible] ఆకాశే ద్యావాపృథివ్యాదేస్సమాహితత్వే [illegible] (యథావేతి) [illegible]
[illegible] సర్వం తదస్మిన్సమాహితమిత్యుపసంహారః. [illegible] (నష్టమితి)

రం.— (స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఇత్యాది) ఏవముక్తస్సః- ఆచార్యః ప్రతిబ్రూయాత్. కిమితి. హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్తి [illegible] ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః [illegible] ఆకాశవద్విపులః. ద్యావాపృథివ్యాది [illegible] భోగ్య [illegible] భోగోపకరణ [illegible] సూర్యాది [illegible] (యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి) అస్య- ఉపాసకస్యేహ - లోకే యత్ - భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి,- సర్వం తత్ - భోగ్యజాతమ

ఉ.— తంచేద్బ్రూయురస్మిꣳశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వꣳ సమాహితꣳ సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరాఽఽప్నోతి ప్రధ్వꣳసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి. ౪

స్మిన్- దహరాకాశే సమాహితమిత్యర్థః. దహరాకాశో నిరతిశయభోగ్య ఇతి యావత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా "యావాన్వా అయమాకాశ స్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి దహరాకాశస్యాతీవ మహత్త్వమభిధాయ, ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీతి ప్రకృతి సెవదహరాకాశ మస్మిన్నితి నిర్దిశ్య తస్య జగదాధారత్వమభిధాయ "యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహిత"మితి పునరస్మిన్నితి తమేవ దహరాకాశం పరామృశ్య తస్య ఉపాసకస్యేహ- లోకే యత్- భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ- మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి, సర్వం తత్- భోగ్యజాతమస్మిన్- దహరాకాశే సమాహితమితి నిరతిశయభోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధానమితి. న చ "యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహిత"మిత్యనేన ఉపాసకభోగ్యవస్త్వాధారత్వమాత్రముపాస్యస్య ప్రతీయతే- న తు దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వం. తతశ్చ "యచ్చాస్యేహాస్తీ"తి వాక్యేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమభిధాయేతి భాష్యం కథముపపద్యతామితి వాచ్యం- ఉపాసకస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యేకఫలకస్య స్వర్గపశ్వాదీనాం భోగ్యత్వాభావాత్ "యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహిత"మిత్యనేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమేవ ప్రతిపాదితమితి భాష్యాభిప్రాయ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాన్నాస్య వ్యాఖ్యానస్యాపాకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు "స యది పితృలోకకామో భవతీ"త్యాదినా ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపిత్రాదివర్గదిదృక్షాయాః, స్వసఙ్కల్పమాత్రేణ తత్సమ్పత్తేశ్చ ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్, సూత్రకృతాపి "సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతే"రితి సూత్రేణ తద్వాక్యస్య వివక్షితార్థత్వావిష్కరణాత్, "యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దత" ఇతి నష్టానాం పిత్రాదీనాముక్తకామనావిషయత్వప్రతిపాదనాత్, "ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తే"రితి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మానుభూతితయా నష్టపిత్రాద్యనుభవస్య కామనావిషయత్వసమ్భవాచ్చ. అన్యథా "అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః" "ఏతాꣳశ్చ సత్యాన్ కామా"నిత్యాదావపి కామశబ్దస్య నిరతిశయభోగ్యార్థకత్వం కో వారయేత్. తతశ్చ "జక్షత్క్రీడన్నిత్యత్రాపి భోగ్యత్వార్థకత్వం స్యాదితి పరిగానిర్జనేత. అతోఽస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతార్థత్వేఽపి న దోషః. భాష్యమపి భోగ్యాధారత్వఫలితభోగ్యత్వపరమేవాస్త్వితి వదన్తి. అత్ర భూతాకాశసదృశవైపుల్యప్రతిపాదనేన, ద్యావాపృథివ్యాదిజగదాశ్రయత్వప్రతిపాదనేన, ఉపాసకం ప్రతి నిరతిశయభోగ్యత్వప్రతిపాదనేన, చ దహరాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశవైలక్షణ్యప్రతిపాదనాత్ స్వల్పే దహరాకాశే కిముపాస్యమన్వేష్టవ్యమిత్యాక్షేపబీజం పరిహృతం భవతి. ౩

శం.— తంచేత్- ఏవముక్తవన్తం బ్రూయుః పునరన్తేవాసినః. అస్మింశ్చేత్- యథోక్తే చేత్- యది బ్రహ్మపురోపలక్షితాన్తరాకాశ ఇత్యర్థః. ఇదం సర్వం, సమాహితం. సర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః,. కథమాచార్యేణానుక్తాః కామా అన్తేవాసిభిరుచ్యన్తే. నైష దోషః- "యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీ"త్యుక్తా ఏవ హ్యాచార్యేణ కామాః. అపి చ - సర్వశబ్దేనచోక్తా ఏవ కామాః. యదా - యస్మిన్ కాలే ఏతచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురాఖ్యం జరా- వలీపలితాదిలక్షణా వయోహానిరాప్నోతి. శస్త్రాదినా వృక్ణం ప్రధ్వంసతే- విస్రంసతే. వినశ్యతి వా. కిం తతోఽన్యదతిశిష్యతే. ఘటాశ్రితక్షీరదధిస్నేహాదివద్ఘటనాశే దేహనాశేఽపి దేహాశ్రయముత్తరోత్తరం పూర్వపూర్వనాశాన్నశ్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం ప్రాప్తే నాశే కిం తతోఽన్యత్- యథోక్తాదతిశిష్యతే- అవతిష్ఠతే. న కిఞ్చనావతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— ఆశ్రయనాశాదాశ్రితనాశస్యావ్యతిరిక్తన్యాయమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (తంచేదితి) యద్యస్మిన్ సర్వం సమాహితం - తతో దేహనాశే కిమవశిష్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శిష్యాణామధికావాపం దోషమాశఙ్కతే (కథమితి) శఙ్కితం దోషం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) "సర్వం తదస్మిన్ సమాహిత"మిత్యత్రోక్తేన సర్వశబ్దేనేతి శేషః. శిష్యాణామధికావాపసందోషం పరిహృత్య ప్రకృతం చోద్యం వివృణోతి (యదేత్యాదినా) ఆకాశస్యాశ్రయమాణత్వమాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) తతః- యథోక్తాన్నాశాదితి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తంచేద్బ్రూయురస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వం సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామాః యదైనజ్జరా వాప్నోతి ప్రధ్వంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి) అల్పత్వరూపమాక్షేపబీజం పరిహృత్య "కిం తదత్ర విద్యత" ఇతి ప్రశ్నం ప్రతినివర్త్యాచార్యేణోక్తేఽర్థేఽనుపపత్తిం పశ్యన్తశ్శిష్యాః యద్యాచార్యం బ్రూయుః. కిమితి. బ్రహ్మపురశబ్దితం శరీరం ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానం, మస్మిన్వాయ్వాదిశబ్దనిర్దిష్టభోక్తృవర్గశ్చ యదాశ్రయమేయః - తదా శరీరస్య జరానాశాదౌ సతి ద్యావాపృథివ్యాదికం కిమపి నావశిష్యేత. తదపి నశ్యేదిత్యర్థః. "సర్వే చ కామా" ఇత్యస్య "యచ్చాస్యేహాస్తీ"తి వాక్యనిర్దిష్టనిరతిశయభోగ్యత్వానువాదిత్వాత్ "సర్వే చ కామా" ఇత్యస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను దహరాకాశాశ్రితం ద్యావాపృథివ్యాదికమితి వదన్తం ప్రత్యస్యాశ్శఙ్కాయాః కథముత్థానం. దహరాకాశాశ్రితత్వస్యైవోక్తత్వాత్ బ్రహ్మపురశబ్దితశరీరాశ్రితత్వస్యాహానుక్తతయా తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వస్య దహరాకాశాశ్రితే ద్యావాపృథివ్యాదౌ కథం ప్రసక్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే- యథా ఘటాద్యన్తరాకాశే నిహితస్య దధ్యాదేర్వస్తుతో ఘటాదిరేవ ధారకః- ఆకాశః పరమవకాశాత్మనోపకరోతి- ఏవం దేహాన్తర్వర్తిని దహరాకాశే విద్యమానస్య ద్యావాపృథివ్యాదేర్దేహ ఏవ ధారకః- దహరాకాశస్తు కేవలమవకాశాత్మనోపకరోతి. అస్తు వా దహరాకాశ

ఉ.— స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమస్మిన్కామాః సమాహితా ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథానుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి. ౫

[illegible]

శం.— [illegible]

అ.— [illegible]

తో బ్రహ్మపురత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవ్యవహారేతి) దహరాకాశస్యాల్పత్వం [illegible] (అత ఇతి) అస్మిన్సర్వే కామాః సమాధానే ఫలితముపాసనముపదిశతి (అవ స్థదితి) [illegible] త్యాపేక్షాయామహఙ్క్రియేత్యాహ (ఏష ఇతి) పునరుక్తిం శఙ్కతే (తదుక్తమితి) [illegible] (యద్యపీతి) అన్యథా-దేహసమ్బన్ధం వినా. స్వభావతోపీత్యర్థః. నివృత్త్యర్థం - పునరుక్తమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రకారాన్తరేణపునరుక్తిం చోదయతి (నన్వితి) శోకస్యాన్తః- కించి

న్వ్యయథాయపిపాసాయోష్వ స్తి- శేశోకానాః. తేషాంజరాదీనామపహతపాప్మత్వేన ప్రతిషిద్ధత్వే హేతుమాహ (కారణేతి) కథంధర్మాధర్మప్ర
తిషేధేజరాదివికార ప్రతిషేధః- తత్రాహ (ధర్మేతి) ఇతి- పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. జరాది ప్రతిషేధ స్యార్థవత్త్వమఙ్గీకృత్య
ధర్మాది ప్రతిషేధస్యనైరర్థక్యేఽతిపరిహారమాహ (జరాదీతి) ధర్మాదేర్జరాదేర్వాపి షేధాపేక్షయా ప్రతిషేధస్సిద్ధ్యతీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి) తర్హి
కిమిత్యపహతపాప్మేత్యుక్త్వావిజరోవిమృత్యురిత్యాద్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) తథాపిదుఃఖాఽ ప్రతిషిద్ధేకిమితిజరాది ప్రతిషిధ్యతే- తత్రా
హ (జరాదీతి) యత్తుకార్యభావేసతో రపిధర్మాధర్మయోరుత్థానేదన్యోరగవద కించిత్కరత్వాదపహతపాప్మేతినపృథగ్వక్తవ్యమితి- తత్రాహ (పా
పమిత్యాదీనామితి) ఈశ్వరస్యసత్యకామత్వం సాధయతి (వితథాహీతి) యథేశ్వరస్యావితథాః కామాః- తథాసఙ్కల్పాశ్చేత్యాహ (తథేతి) అ
భావరూపాణాంధర్మాణామన్యైవతాత్మ్యకత్వేనసమ్భావితత్వేపి కథంనాదరూపాధర్మాస్సత్యవెయితత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్కల్పాఇతి) శుద్ధస
త్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం త్రిగుణాయామాయాయాఅంశభూతం. తదేవోపాధిః. తన్నిమిత్తంయేషాంతేతథా. అస్యాఘావికానాంసఙ్క
ల్పాదీనామీశ్వరవిశేషణత్వేదృష్టాన్తమాహ (చిత్రగువదితి) యథాచిత్రాగావోఽస్యాభావికాశ్చిత్రగోర్నైవదత్తస్యవిశేషణం- తథా బ్రహ్మణో
పికామాదయఇత్యర్థః. కిమితికామాదయో బ్రహ్మణిస్వాభావికానభవన్తి- ధర్మధర్మిణోరేకావచారాదన్యైవతస్తేరుపపత్తైరిత్యాశఙ్క్యాహ (నస్వరూప
ఇతి) వాక్యాన్తరమవతారయితుంపాతనికాంకరోతి (యథోక్తేతి) జ్ఞానప్రకారంనిమిత్తాధికారిప్రవర్తన ప్రదర్శనపూర్వకందర్శయతి (గురు
ఖ్యఇతి) ప్రశ్నపూర్వకంయథాహీత్యాదివాక్యమాహ (నచేదితి) ఆకాశాత్మాపరిజ్ఞానం- అత్రైవపరామృష్టం. అథరోద్ధమర్ధంయథాహ్య
వేత్యనేనదృష్టాన్తేనదర్శయిత్వావాక్యార్థంకథయతి (యథేహేతి) అముమర్థం ప్రశ్నపూర్వకమన్వాచష్టే (కిమిత్యాదినా) ౫

౪.— (సబ్రూయాత్) ఆచార్యప్రత్యాహవక్తి (నాస్యజరయైతజ్జీర్యతినవధేనాస్యహన్యతెఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురం) భోగ్యభోగ
స్థానభోగోపకరణభోక్తృవర్గాదిశాలితయాపురమివవర్తమానమేతద్దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ-నతుఘటాదివత్కేవలమవకాశమాత్రేణోపకారకం. యథా
పురంభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదీనాంస్వతఏవాధారభూతం- నతుదధ్యాదీనాంఘటాకాశాదివదాకాశాత్మనోపకారకం- తథేత్యర్థః. ననుస్వతో
ధారకత్వేపితద్దేహాన్తర్వర్తితయాతదన్తర్గతహృదయవత్తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వంస్యాదితిశఙ్కాబీజంపరిహరతి (ఏతత్సత్యమితి) స
త్యం- నిర్వికారమిత్యర్థః. అతఏవనదేహజరామరణానువిధాయిజరామరణకమిత్యర్థః. యద్వా- *అథయత్సత్తదమృతమిత్యస్మిన్ ప్రకరణేవక్ష్యమా
ణసత్యశబ్దనిర్వచనరీత్యాచేతనాచేతననియామకత్వంవా- సత్యత్వం. యథాకథంచిద్ఘటాకాశాదివిలక్షణాధారత్వమిత్యర్థః. కేచిత్తు * అస్మింశ్చేదిదం
బ్రహ్మపురేఇతి ప్రశ్నవాక్యే బ్రహ్మపురశబ్దేన బ్రహ్మరూపపురత్వాద్దహరాకాశఏవోచ్యతే. * యద్యేతజ్జరావాప్నోతీత్యేవపాఠః. తత్రచపాతేవిత
స్యశరీరస్యజరా- ఏతజ్జరా. యదాదహరాకాశంప్రాప్నోతి, తద్ధ్వంసనైత్యంసతేవా,- తదాద్యావాపృథివ్యాదికంనావశిష్యేతేత్యేవార్థః. నను బ్ర
హ్మపురశబ్దేనశరీరపరామర్శమభ్యుపేత్యతదనుగుణతాదృశాభిప్రాయకల్పనపరిక్లేశోఽనుసర్తవ్యఇతివదన్తి. ఏవం మధ్యేప్రసక్తమాక్షేపంపరిహృత్య
* కింతదత్రవిద్యతఇతియదన్వేష్టవ్యం విశేషజిజ్ఞాసాంశమయతి (అస్మిన్కామాస్సమాహితాః) కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః కోదహరాకా
శః, సదన్తైకామైర్విశిష్టః, ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్క
ల్పః) ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * దహరాకాశస్యకామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వంచ *ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినాసత్యసఙ్కల్పఇత్య
న్తేనస్పష్టీకృత్యేతి. పాపజరామరణశోకబుభుక్షాపిపాసావర్జితస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పశ్చేత్యర్థః. పరమాత్మప్రకరణేషుపాపశబ్దస్సుకృతసాధారణః-
* నసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, *ఏతేనైనిరయాస్తాతస్థానస్యపరమాత్మనఇతిస్వర్గాదీ
నామపిముముక్షున్ననిష్టత్వేనస్వర్గాదిసాధనకర్మణ,ముముక్షూనప్రత్యనిష్టసాధనత్వేనాలౌకికత్వేసత్యనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తక్రోడీ
కృతత్వేనపాపశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావాత్,. అపహతపాప్మత్వంచ- అనర్హత్వమపాప్మత్వం. * నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్న
శోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిసుకృతదుష్కృతప్రాప్త్యభావశ్రవణాత్. తరతేః ప్రాప్తివచనత్వాత్. తస్మాదపహతపాప్మత్వం- అశ్లిష్టపాప్మత్వ
మిత్యర్థః. అకృతకర్మాశ్లేషస్యసర్వసాధారణత్వాత్ కృతేపికర్మణితత్ఫలానాశ్లేషఉచ్యతే. అతఈశ్వరేణకృతానిపుణ్యపాపసజాతీయానికర్మాణిసుఖాసు
ఖఫలజననశక్తానీత్యర్థః. కృతేపిపాపేతత్ఫలజననశక్తిప్రతిబన్ధస్వలక్షణఃకశ్చిదీశ్వరస్యస్వభావవిశేషః- అపహతపాప్మత్వం. పరిశుద్ధాత్మవిషయస్యా
పహతపాప్మత్వస్యాప్యయమేవార్థః. సతుతస్యతిరోధానార్హః ప్రతిబన్ధనివృత్త్యావావిర్భవతి - ఈశ్వరస్యతుతిరోధానానర్హోనిత్యావిర్భూతఇతివిశేషఇతి
వ్యాసార్యాః * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్రవర్ణితః. అత్రసత్యకామశబ్దేనకామనాయాస్సత్యత్వపరః - అమోఘత్వస్యసత్యసఙ్కల్పశబ్దేనైవసిద్ధ
త్వాత్. నాపికామ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాగుణమాత్రపరః- కలితయగుణాన్తరాణాంపృథగుక్తేః. అతోభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపాఃనిత్యాఃకామా
స్సన్తీత్యుచ్యతే. *తదక్షరేపరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తనిత్యవిభూతివిశిష్టత్వంసత్యకామశబ్దార్థఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహేభాష్యకృతాప్యుక్తం
* సత్యసఙ్కల్పః - అప్రతిహతసఙ్కల్పఇతి. (యథాహ్యేవేహప్రజాఅన్వావిశన్తియథాఽనుశాసనంయంయమన్తమభికామాభవన్తియంజనప
దంయంక్షేత్రభాగంతంతమేవోపజీవన్తి) ఇహ- అస్మిన్లోకే ప్రజాఃయథాఽనుశాసనం- రాజశాసనానుల్లఙ్ఘనేనరాజానమన్వావిశన్తి- అనుస
రన్తీత్యర్థః. అనుసృత్యకింకుర్వన్తీత్యత్రాహ (యంయమన్తమభికామాభవన్తి) కర్మణఃఫలాపవర్గత్వాత్ ఫలమేవ- కర్మణోన్తః. యంయమన్తం-
ధనవ్యత్ఫలమభికామాః- అభ్యర్థినోభవన్తి. జనపదక్షేత్రాదికంవాకామయన్తే. తత్తత్ఫలంయథాశాసనమేవోపజీవన్తి. రాజశాసనానురోధేనైవ

ఉ.— ‡ తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః క్షీయతే తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్ కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవత్యథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్ కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఇహలోకే యథా ఉపజీవన్తి- తథా పరలోకే పరతన్త్రా ఏవ భవన్తీతి భావః. యద్వా - యం యమన్తముపకామా భవన్తి- తం తమిహలోకే యథా ప్రజా అన్వాశిశన్తి- లభన్తే. తథా పరలోకే ప్యుపజీవన్తీత్యర్థః. అయమేవార్థో వ్యాసార్యైర్దర్శితః. ౫

శం.— ఏష దృష్టాన్తోఽస్వాతన్త్ర్యదోషం ప్రతి పుణ్యోపభోగే- తథాఽన్యోఽపి దృష్టాన్తః క్షయం ప్రతి (తద్యథేహేత్యాదిః) తత్- తత్రేహ- లోకే తథా సామేవస్వామ్యనుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానాం సేవాదిజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయతే - అన్తవాన్భవతి. అథేదానీం దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి- ఏవమేవాముత్ర పరలోకేఽగ్నిహోత్రాదిపుణ్యజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయత ఏవేతి. ఉక్తోదోషఏషామితి విషయం దర్శయతి (తద్య ఇత్యాదినా) తత్- తత్రేహ- అస్మిన్ లోకే జ్ఞానకర్మణోరధికృతాః సన్తో య ఆత్మానం- యథోక్తలక్షణం శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమననువిద్య- యథోపదేశమనుస్వాత్మసంవేద్యతామకృత్వా వ్రజన్తి- దేహాదస్మాత్ప్రయన్తి, యే చ ఏతాంశ్చ- యథోక్తాన్ సత్యాన్ - సత్యసఙ్కల్పకార్యాంశ్చ స్వాత్మస్థాన్ కామాననను విద్య వ్రజన్తి,- తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారః - అస్వతన్త్రతా భవతి. యథా రాజానుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానామిత్యర్థః. అథ యే- అన్యే ఇహ లోకే ఆత్మానం - శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమనువిద్య - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాద్య వ్రజన్తి, యథోక్తాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి రాజ్ఞ ఇవ సార్వభౌమస్యేహ లోకే. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దృష్టాన్తాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) కేషామేష దోషో భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉక్త ఇతి) కర్మసాధ్యస్య పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వం చ. జ్ఞానహీనకర్మసాధ్యవిషయబ్రహ్మోపాసనానామేష దోషో భవతీత్యుత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అవిదుషామేవాస్వాతన్త్ర్యదోషముక్త్వా విదుషాం స్వాతన్త్ర్యం ఫలం కథయతి (అథేత్యాదినా) ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం కర్మసాధ్యపరలోకే పారతన్త్ర్యముక్త్వా క్షయిష్ణుత్వమప్యాహ (తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే) రాజసేవాదికర్మణా చితః- అర్జితో లోకః యథా క్షీయతే - ఏవమేవాముత్ర పరలోకేఽపి పుణ్యచితః- పుణ్యసంపాదితో లోకః క్షీయత ఇత్యర్థః. (తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యత్పూర్వకృతసాధ్యే ఽపరలోకే పారతన్త్ర్యక్షయిష్ణుత్వాదికం- తస్మాద్యే ఉక్తమాత్మానం, ఏతానపహతపాప్మత్వాదీన్ సత్యాన్- నిత్యాన్ కామాన్ కల్యాణగుణాంశ్చాననువిద్య - అనుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తేషాం సర్వలోకకామచారాభావః. పారతన్త్ర్యమిత్యర్థః. (అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే త్వాత్మానమపహతపాప్మత్వాదీంశ్చ కామ్యమానాన్ కల్యాణగుణానుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి- తే బ్రహ్మాదిభూతిభూతాన్సర్వాన్ లోకాననుభూయ యథాకామం సంచరన్తః పారతన్త్ర్యమనుభవన్తీత్యర్థః. నను * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యే అపహతపాప్మత్వాదిధర్మాణాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితానాం కథమేతాన్ నిత్యేనపరామర్శః. న చ గత్యభావే తేషామేవ పరామర్శ ఇతి వాచ్యం- * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీతి వాక్యే నిర్దిష్టస్య * సర్వాణి భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి బహువచనాన్తకామశబ్దేనాన్నాదిలక్షణనిరతిశయభోగ్యత్వస్యైవ * అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానిత్యత్రాపి నిర్దేశో భవతీతి చేన్న - తథా సతి * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాద్యుపన్యాసస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, కామానిత్యస్య భోగ్యపరత్వే బహువచనాసఙ్గతేః, అపహతపాప్మత్వాదయ ఏవ * ఏతాంశ్చ సత్యానిత్యత్ర కామశబ్దేన నిర్దిశ్యన్తే. భోగ్యత్వహేతుపితృలోకాదివిషయపరత్వే * న సత్యా ఇతి కామానాం నిత్యత్వకథనాసమ్భవాదతిసిద్ధం. తథా చ * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా- న భూతాకాశః,- తస్మిన్యదన్తరితి నిర్దిష్టమపహతపాప్మత్వాదిగుణజాతమితీయతా సన్దర్భేణోపదిష్టం భవతి. ఏతద్వృత్తాన్తగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- అత్ర దహరాకాశో భూతాకాశః- ఆకాశశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేః, వ్యాపకే పరమాత్మని దహరత్వస్యాసమ్భవాచ్చ * తస్మిన్యదన్తరితి తస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వనిర్దేశాచ్చ. న హి పరమాత్మనస్స్వయమేవాన్వేష్టవ్యస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వం సమ్భవతి. * యావాన్వా అయమిత్యాదినా నిర్దిశ్యమానభూతాకాశోపమేయత్వస్య * గగనం గగనాకారమిత్యాదివదభేదేఽప్యుపపత్తేః, నిరతిశయవిపులే పరమాత్మన్యపి పరిచ్ఛిన్నభూతాకాశోపమేయత్వస్యాస్వరసత్వాచ్చ భూతాకాశో దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * దహర ఉత్తరేభ్యః. దహరాకాశః పరమాత్మా- వాక్యశేషగతభూతాకాశోపమేయత్వసర్వాధారత్వనిరతిశయభోగ్యత్వనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తభూతాకాశే అసమ్భ

‡ కర్మచితో లోకః, పుణ్యచితో లోక, ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౧

అథ యది మాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య మాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన మాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౨

వాత్, పరమాత్మనోఽప్యపహతపాప్మత్వాదిలక్షణాన్వేష్టవ్యత్వాన్తరాధారత్వసమ్భవాచ్చ. నచ * గగనం గగనాకారమితివదభేదేప్యుపమానోపమేయభావోఽస్త్వితి వాచ్యం - గగనం గగనాకారమిత్యాదావభేదే సాదృశ్యం నిబధ్యమానమనన్వితత్వాదనుపమకత్వఫలకం సత్ అనన్వయాలఙ్కారరూపం. నచేహ తథా సమ్భవతి- * యావాన్వా అయమాకాశ ఇతి వాక్యే బాహ్యాకాశత్వహార్దాకాశతారూపోపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మభేదసత్త్వేనానన్వయస్యాసమ్భవాత్. ఉపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మైక్యే హ్యనన్వయాలఙ్కారః- యథా * గగనం గగనాకారమిత్యాదౌ. యచ్చోక్తమతివిపులస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నాకాశోపమేయత్వం న సమ్భవతీతి- తన్న- అధికజవేపి సవితరి జవవద్వచ్ఛతి సవితేతివన్న్యూనవిపర్యయపరవచనవత్స్వల్పత్వనివృత్త్యర్థతయా భూతాకాశసాదృశ్యకథనస్యోపపత్తేః. యదుక్తమాకాశశబ్దస్య భూతాకాశే ప్రసిద్ధత్వాదితి- తత్రాహ- * ప్రసిద్ధేశ్చ. * యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యాదౌ పరమాత్మన్యప్యాకాశశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. యదుక్తం పరమాత్మనోఽల్పపరిమాణత్వం నోపపద్యత ఇతి- తత్రాహ - * అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చేతి సూత్రఖణ్డే న ఉపాసనార్థం విపులస్యాల్పత్వోపదేశ ఉపపద్యత ఇతి పూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః. తథా * ప్రధానవదేవ తదుక్తమిత్యత్ర * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్తీతి దహరాకాశోపాసనముక్త్వా * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి అపహతపాప్మత్వాదిగుణానాముపాసనస్య పృథగామ్నానాదపహతపాప్మత్వాదిగుణోపాసనదశాయాం సధర్మిస్వరూపం చిన్తనీయం. తతశ్చ ప్రథమం దహరాకాశాఖ్యం ధర్మిస్వరూపమనుసన్ధాయ తస్యాపహతపాప్మత్వవిజరత్వవిమృత్యుత్వవిశోకత్వవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వరూపాః కామా ఇత్యేవ చిన్తనీయం - న తు అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి గుణాశ్రయస్య గుణినోఽపి చిన్తనమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ప్రధానవదేవ తదుక్తం. యద్యపి దహరాకాశ ఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం గుణీ- స చ ప్రథమం చిన్తితః. తథాపి స్వరూపమాత్రాత్ గుణవిశిష్టాకారస్య భిన్నత్వాత్, ప్రకృతే చ. * అస్మిన్కామాస్సమాహితా ఇతి బ్రహ్మణి కామసమూహానాధారత్వముక్త్వా కే తే కామా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం నిష్కృష్యాపహతపాప్మత్వం విజరత్వమిత్యనుక్త్వా * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురితి తద్విశిష్టవిశేష్యపర్యన్తతయా నిర్దేశాత్, అనేనైవాకారేణానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి శ్రుతేరాశయః ఉన్నీయతే. అతో వైశిష్ట్యానుసన్ధానార్థం విశేష్యాచిన్తనమప్యావర్తనీయం. ప్రధానవత్. తదుక్తం సఙ్కర్షే * నానా వా దేవతాపృథక్త్వాదితి. తస్మిన్నా ప్రధానాధికరణమిత్యపస్తి- త్రైధాతవీయేష్టిః- యథా * ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ ఇన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞ ఇతి త్రిపురోడాశాః. తేషాం పురోడాశానాముపర్యుపర్యధిశ్రయణం, సర్వేషాం యుగపదవదానం, చవిహితం. తేషాం పూర్వార్ధాదవదానం ప్రకృతివత్కర్తుం శక్యం - తథాపి మధ్యాదవదానం కర్తుమశక్యం. పురోడాశానాం మధ్యే నశకప్రవేశాద్యుపాయేన మధ్యాదపి యుగపదవదానం గ్రాహ్యం. ఏవంస్థితే ప్రధానమపి యుగపత్కర్తవ్యం- క్రమేణ వేతి సంశయే * తేషామపృథక్ ప్రదానమవదానైకత్వాదితి సూత్రేణావదానవత్ప్రదానమపి యుగపదేవ కార్యమితి పూర్వపక్షః. తత్రేదం సిద్ధాన్తసూత్రం * నానా వా దేవతాపృథక్త్వాదితి. త్రయాణాం యాగద్రవ్యాణాం భేదా, ద్విశిష్టరూపాణాం దేవతానాం చ భేదా, త్రివిధప్రత్యయదేవతాసమ్బన్ధైకల్పానాం చ యాగానాం తత్తద్దేవతోద్దేశేన క్రమికాణి ప్రదానాని కర్తవ్యానీతి సూత్రార్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.................. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కథం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. ఉచ్యతే- య ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం హృది సాక్షాత్కృతవాన్ వక్ష్యమాణబ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్సన్, తత్స్థాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- స సన్యక్తదేహః యది పితృలోకకామః- పితరః- జనయితారః. తవిషసుఖహేతుత్వేన భోగ్యత్వాల్లోకా ఉచ్యన్తే. తేషు కామో యస్య- స్త్రైః పితృభిస్సమ్బన్ధేచ్ఛా యస్య. సఙ్కల్పమాత్రా దేవపితరస్సముత్తిష్ఠన్తి- ఆత్మసమ్బన్ధితామాపద్యన్తే శుద్ధసత్త్వతయా సత్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరస్యేవ. తేన పితృలోకేన- భోగేన సమ్పన్నః- సమ్పత్తిః- ఇష్టప్రాప్తిః. తయా సమ్పన్నో మహీయతే- పూజ్యతే, వర్ధతే వా. మహిమానమనుభవతి. ౧

ఆ.— ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే) సః ముక్తస్సన్ యది ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపితృవర్గం దిదృక్షేత - స పితృవర్గస్తస్య సఙ్కల్పమాత్రాత్సముత్థితో భవతి. తేన సహితః పూజ్యతే ఇత్యర్థః. ౧

శం.— సమానమన్యత్. మాతరః- జనయిత్ర్యోఽతీతాః. సుఖహేతుభూతాస్స్యుః అర్థాత్. సహితదుఃఖహేతుభూతాస్తు గ్రామమానాకాదివిషయనిమిత్తాస్సుమాతృష్వవిశుద్ధసత్త్వసమ్బన్ధాద్భవత్యనా యుక్తః.

ఉ.— అథయది భ్రాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య భ్రాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన భ్రాతృలోకేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౩

అథయది స్వసృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్వసారస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్వసృలోకేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౪

అథయది సఖిలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య సఖాయస్సముత్తిష్ఠన్తి తేనసఖిలోకేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౫

అథయది గన్ధమాల్యలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గన్ధమాల్యే సముత్తిష్ఠతస్తేనగన్ధమాల్యలోకేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౬

అథయద్యన్నపానలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్యాన్నపానే సముత్తిష్ఠతస్తేనాన్నపానలోకేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౭

అథయది గీతవాదిత్రలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గీతవాదిత్రే సముత్తిష్ఠతస్తేనగీతవాదిత్రలోకేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౮

అథయది స్త్రీలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్త్రియస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్త్రీలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౯

యంయమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేనసమ్పన్నో మహీయతే. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

తఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాꣳ సత్యానాꣳ సతామనృతమపిధానం యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే. ౧

ఆ.— సుఖహేతుభూతా ఇతికుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామర్థ్యాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (సహీంల) ౫-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (అథయదిమాతృలోకకామో భవతీత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౫-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

శం.— యంయమన్తం ప్రదేశమభికామో భవతి, యంయం - కామం కామయతే యథోక్తవ్యతిరేకేణాపి, సోఽస్య స్వప్రవిష్టః కామస్సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠత్యస్య. తేనేచ్ఛావిఘాతతయాభిప్రేతార్థప్రాప్త్యాతస్సమ్పన్నో మహీయతఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తేన- జ్ఞానమాహాత్మ్యేనేతియావత్. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యంయమన్తమభికామో భవతియం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవేత్యాది) యంయమన్తం- ఫలం. యంయం కామం- ఇష్టం కామయతే- ససర్వోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీత్యాదిపూర్వవత్. ఏతద్వాక్యాన్తరవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - అత్ర సఙ్కల్పసఙ్కల్పమాత్రేణనవ్యవహ్రియమాణానామపి రాజాదీనామఖిలషితసృష్టేః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపి నిఖిలపితృలోకాదిసృష్టిః సఙ్కల్పమాత్రాద్భవతి కిం ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షేతి ప్రాప్తఉచ్యతే- * సఙ్కల్పాదేవతచ్ఛ్రుతేః. సఙ్కల్పమాత్రాదేవసృష్టిః - నప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా. కుతః. సఙ్కల్పాదేవపితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యేవకారశ్రుతేః. నచైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వమస్త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వంవాఽర్థః- విశేషణక్రియాసఙ్గతైవకారదయోరేవాయోగాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వే, నైతస్యచాతథాత్వే, నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. * అతఏవచానన్యాధిపతిః. ఏతచ్చసూత్రంపూర్వమేవవ్యాకృతం. అతః పిత్రాదీనాంసఙ్కల్పమాత్రసాధ్యత్వంస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః..................................౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథోక్తాత్మధ్యానసాధనానుష్ఠానం ప్రతిసాధకానాముత్సాహజననార్థమనుక్రోశన్నాహ- కష్టమిదంఖలువర్తతే-యత్స్వాత్మస్థాఃకృప్రాపాఅపి తేఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః. తేషాం- ఆత్మస్థానాంస్వాశ్రయాణామేవసతామనృతం - బాహ్యవిషయేషు స్త్ర్యాదిష్వ

ఉ.— అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతేఽత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తద్యథాపి హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢాః. ౨

జనాదిషు తృష్ణా, తన్నిమిత్తం చ స్వేచ్ఛాప్రచారత్వం, మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాదనృతమిత్యుచ్యతే. తన్నిమిత్తం సత్యానాం కామానామప్రాప్తిరిత్యపిధానమివాపిధానం. కథమనృతాపిధాననిమిత్తం తేషామలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - యో యో హి- యస్మాదస్య- జన్తోః ప్రియః పుత్రో భ్రాతా వా ఇష్ట ఇతః - అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- ప్రగచ్ఛతి. మ్రియత ఇత్యర్థః. తం - ఇష్టం పుత్రం భ్రాతరం వా స్వహృదయాకాశే విద్యమానమపీహ పునర్దర్శనాయేచ్ఛన్నపి న లభతే. ౧

ఆ— తఇమే సత్యాః కామా ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యథోక్తేతి) ఆహ- సమనన్తరా శ్రుతిరితి శేషః తమేవానుక్రోశం దర్శయతి (కష్టమితి) అనృతమపిధానమివాపిధానం- తేషామితి సమ్బన్ధః. కిం తదనృతం- తదాహ (బాహ్యేతి) కథం తదపిధానమాత్మస్థానాం కామానామిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిమిత్తమితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరం వాక్యమవతార్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) తం హృదయాకాశే స్వాత్మని సన్తమపి ద్రష్టుమిచ్ఛన్నపి యస్మాన్న లభతే- తస్మాత్తదనృతాపిధాననిమిత్తం కృత్వా తదలాభో భవతీతి యోజనా. ౧

రం.— (త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం) పరమాత్మని స్థితా ఇమే సత్యా అపహతపాప్మత్వాదయః కామాః అనృతాపిధానాః- అనృతమపిధానం యేషాం తే అనృతాపిధానాః- అనృతాచ్ఛాదితాః. ★ ఋతే రవిపయోర్హ్యనృతశబ్దః. ఋతమితి కర్మవాచి- ✻ ఋతం పిబన్తావితి వచనాత్. ఋతం - కర్మఫలాభిసన్ధిరహితం పరమపురుషారాధనవేషం తత్ప్రాప్తిఫలం. అత్ర తద్వ్యతిరిక్తఫలం సాంసారికఫలం కర్మ- అనృతం బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధీతి మహాసిద్ధాన్తే భాషితం. తేషాం సత్యానాం సతాం- విద్యమానానామేనః కర్మాచ్ఛాదకం. తతశ్చ స్వాత్మభూతపరమాత్మగతా అపహతపాప్మత్వాదయో ధర్మాః కర్మరూపావిద్యాతిరోహితత్వాన్న భాసన్త ఇత్యర్థః. (యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే) అస్య- ఉపాసకస్య యో యో బన్ధువర్గః ఇతః ప్రైతి- న స ఇహ ద్రష్టుం శక్య ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అథ పునర్యే చాస్య- విదుషో జన్తోర్జీవాః- జీవన్తీహ పుత్రా భ్రాత్రాదయః, యే చ ప్రేతాః- మృతా ఇష్టాస్సమ్బన్ధినః, యచ్చాన్యదిహ లోకే- వస్త్రాన్నపానాదివా వస్త్విచ్ఛన్న లభతే,- తత్- సర్వమత్ర- హృదయాకాశాఖ్యే బ్రహ్మణి గత్వా యథోక్తేన విధినా విన్దతే- లభతే. అత్ర- అస్మిన్ హార్దాకాశే హి- యస్మాదస్యైతే- యథోక్తాస్సత్యాః కామా వర్తన్తేఽనృతాపిధానాః. కథమివ తదన్యాయమితి. ఉచ్యతే - తత్- తత్ర యథా హిరణ్యమేవ పునర్హి తా యనిధాతృభిర్నిధీయత ఇతి నిధిః. తం హిరణ్యనిధిం నిహితం- భూమేరధస్తాన్నిక్షిప్తమక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిశాస్త్రైర్నిధిక్షేత్రమజానన్తః. తే నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న విన్దేయుః శక్యవేదనమపి- ఏవమేవ ఇమాః- అవిద్యావత్యస్సర్వా ఇమాః ప్రజాః యథోక్తం హృదయాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం- బ్రహ్మైవ లోకః తమహరహః- ప్రత్యహం గచ్ఛన్త్యోఽపి సుషుప్తకాలే న విన్దన్తి- న లభన్తే ఏషోఽహం బ్రహ్మలోకభావమాపన్నోఽస్మ్యద్యేతి. అనృతేన హి- యథోక్తేన హి- యస్మాత్ప్రత్యూఢాః - హృతాస్స్వాత్మస్వరూపాత్. అవిద్యాదిదోషైర్బహిరపకృష్టా ఇత్యర్థః. అతః కష్టమిదం వర్తతే జన్తూనాం- యత్స్వాయత్తమపి బ్రహ్మ న లభ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— ఇతశ్చ తేషామలాభే నిమిత్తమనృతాపిధానమేవేత్యాహ (అథ పునరితి) యథోక్తేన విధినేతి- ఉపాస్తిప్రకారోక్తిః. ఆత్మస్థానాం కామానామనృతాపిధానత్వముక్తం నిగమయతి (అత్రేతి) యస్మాదవిద్వద్భిరలభ్యా, విద్వద్భిశ్చ లభ్యాః, కామాస్సర్వా థారే జగన్మూలకారణే బ్రహ్మణి స్వాత్మభూతే వర్తన్తే- తస్మాత్తే భవన్త్యనృతాపిధానాః- సత్యామవిద్యాయామనుపలమ్భాత్, ప్రశమనే చోపలమ్భా, దిత్యర్థః. యదుక్తం బ్రహ్మణి స్వాత్మని కామాస్సన్తోఽపి నోపలభ్యన్త ఇత్యన్యాయ్యమితి- తత్ర దృష్టాన్తం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమివేత్యాదినా) తత్ర- స్వాయత్తస్యాప్యప్రాప్తౌ దృష్టాన్తో నిర్దిశ్యత ఇతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) అలాభప్రకారమభినయతి (ఏషోఽహమితి) తత్ర హేతుమాహ (అనృతేనేతి) యథోక్తేన- మిథ్యాజ్ఞానశబ్దితానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానకృతేన తృష్ణాప్రభేదేన, తన్నిమిత్తేనేచ్ఛాప్రచారేణే, త్యర్థః. తస్మాత్ప్రజానాం స్వాత్మభూతబ్రహ్మలోకాలాభ ఇతి శేషః. స్వరూపాదనృతేన హృతత్వమేవ స్ఫోరయతి (అవిద్యాదీతి) ప్రకృతమాక్రోశముపసంహరతి (అత ఇతి) ౨

రం.— (అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే) అస్య తు యే జీవన్తో నష్టాశ్చ బన్ధవః, అలభ్యాశ్చ మనోరథాః, - తత్సర్వం దహరాకాశం పరమాత్మానం ప్రాప్య లభతే. అత్ర ✻ యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీతి వాక్యసమానార్థత్వాదస్య వాక్యస్య, ముక్తస్య ప్రాప్యాన్తరాసమ్భవాత్, నిరతిశయభోగ్యత్వమేవార్థః. (అత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః) యత ఉపాసకస్య కామ్యమానాః భోగ్యభూతాః అపహతపాప్మత్వాదయ ఏతస్మిన్ స్థితాః పూర్వమనృతశబ్దితకర్మాచ్ఛాదితా ఇదానీం దహరాకాశం ప్రాప్తస్యావిర్భవన్తి- అతో నిరతిశయభోగ్యత్వమిత్యర్థః. హిశబ్దో హేతుపరః. (తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి) యథా అధస్తాన్నిక్షిప్తం హిరణ్యనిధిమక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిమత్క్షేత్రస్వభావవిజ్ఞానహీనాః నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న లభన్తే- ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సుషుప్తికాలే అహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సుషుప్తౌ ★ సతి సమ్పద్య న విదురిత్యుక్తరీత్యా అవిభా

ఉ — స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తꣳ హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయమహరహర్వా ఏవం వి త్స్వర్గం లోక మేతి. ౩

గంగచ్ఛన్త్యేవితం- దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి - న లభన్తే. న జానన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకశబ్దా [illegible]. తత్ర హేతుమాహ (అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః) ప్రత్యూఢాః- ప్రతీపం నీతాః. [illegible]

[illegible]

౧౦.— స వా ఏష ఆత్మా- [illegible]

౩.— [illegible] రోపమాత్రమితి శఙ్కాం వారయితుమవన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (స వా ఏష ఆత్మేతి) [illegible] (తస్యేతి) యథోక్తావగతిఫలమాహ (అహరహరితి) ఏవం విదితవిశేషణమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం [illegible] (స్వర్గమితి) [illegible] బ్రహ్మ ప్రాప్తిమఙ్గీకరోతి (బాధమేవమితి) [illegible] (తథాపీతి) [illegible] (యథాహీతి) త్వం తదసీత్యాచార్యేణ ప్రతిబోధితో విద్వాన్ స దేవో భవతి- [illegible] దే హాహాత్తేపీత్యపి శఙ్కైన జీవదవస్థాదృష్టాన్తితా. ౩

౪౦.— పూర్వోక్తం హృదయాన్తర్వర్తిత్వం స్మారయతి (స వా ఏష ఆత్మా హృది) అన్తర్వర్తత ఇతి శేషః. హృదయనామనిర్వచనాదపి ఆత్మనో హృదర్తత్వం సిధ్యతీత్యాహ (తస్యైతదేవ నిరుక్తం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయం) తస్య- ఏతస్య హృదయస్య. హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి హి హృదయశబ్దనిరుక్తమితి భావః. (అహరహర్వా ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతి) అహరహః - ప్రత్యహమప్రయాణే ఏవం విత్- ఏతాదృశదహరాకాశోపాసననిష్ఠః స్వర్గం- సుఖరూపం లోకం- లోక్యమానం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తత్కృతిమత్వాదేన బ్రహ్మప్రాప్తేరేవ వక్తవ్యతయా ప్రసిద్ధస్వర్గలోకప్రాప్త్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం.

ఉ.— అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి. ౪

శం.— సుషుప్తకాలే స్వేనాత్మనా సతా సమ్పన్నః సమ్యక్ప్రసీదతీతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్విషయేన్ద్రియసంయోగజాతం కాలుష్యం జహాతీతి సమ్ప్రసాదశబ్దో యద్యపి సర్వజన్తూనాం సాధారణః - తథాపి * య ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతీతి ప్రకృతత్వాదేవంవిత్సమ్ప్రసాదః - సన్నిహితత్వాదేవంవిత్త్వవిశేషాత్. సోఽపేక్షేదం శరీరం హిత్వా - అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ. శరీరాత్మభావనాం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. న త్వాసనాదివ సముత్థాయేతి హ యుక్తం- స్వేన రూపేణేతి విశేషణాత్. న హ్యన్యత ఉత్థాయ స్వరూపం సమ్పత్తవ్యం. స్వరూపమనపహాయ న్నభవతి - స్వరూపత్వాదేవ. పరం- పరమాత్మలక్షణం విజ్ఞప్తిస్వభావం- జ్యోతీరూపం సమ్పద్య- స్వాస్థ్యముపగమ్యేత్యేతత్. స్వేన- ఆత్మీయేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. ప్రాగేతస్యాః స్వరూపసమ్పత్తేః అవిద్యయా దేహమేవాపరం రూపమాత్మత్వేనోపగతమితి తదపేక్షయేదముచ్యతే - స్వేన రూపేణేతి. అశరీరతా హ్యాత్మనః స్వరూపం. యత్స్వం పరం జ్యోతిస్స్వరూపమాపద్య తేన సమ్ప్రసాదః- ఏష ఆత్మేతి హోవాచ- * స బ్రూయాదితి యః శ్రుత్యోక్తోఽన్తేవాసిభ్యః. కించ - ఏతదమృతం- అవినాశి. భూమా. * యో వై భూమా తదమృతమిత్యుక్తం. అత ఏవాభయం - భూమ్నో ద్వితీయాభావాత్. అత ఏవ బ్రహ్మేతి. తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ- అభిధానం. కిం తత్. సత్యమితి. తత్సత్యం హ్యవితథం- * స సత్యం స ఆత్మేతి హ్యుక్తం. అథ కిమర్థమిదం నామ పునః ప్రపఞ్చ్యతే. తదుపాసనవిధిస్తుత్యర్థం. ౪

ఆ.— సమ్ప్రసాదస్య విదుషో యస్మాత్స్వాత్మస్వసంబన్ధం బ్రహ్మ- తత్ప్రాదాత్మ్యోపదేశేనోపాస్యం స్తోతుం సమ్ప్రసాదశబ్దార్థం కథయతి (సుషుప్తేతి) సమ్యక్ప్రసీదతీతి- సమ్ప్రసాదో విద్వానితి శేషః. స్వాత్మాధికస్యేవాత్మనస్స్వాస్థ్యం - కథం సుషుప్తే ప్రసీదతీత్యపేక్షాయామాహ- తత్రాహ (జాగ్రదితి) (జహాతీతి) సుషుప్తః పురుషస్సమ్ప్రసాద ఇతి శేషః. వ్యుత్పత్తిబలేన సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తసర్వజీవసాధారణః - తత్కథమేష సమ్ప్రసాద ఇతి సన్నిహితవిద్వత్పరామర్శః- తత్రాహ (సమ్ప్రసాదశబ్ద ఇతి) యస్య సౌషుప్తసర్వజీవసాధారణత్వేఽపి ప్రక్రమవశాద్విద్వానేవైషః- ప్రకృతస్సమ్ప్రసాద ఇతి వ్యపదిశ్యతే. యథా సన్నిహితార్థో యత్న విశేషాత్ - ఏష ఇతి శబ్దవశాదుచ్యతే- తథేహాపీత్యర్థః. య ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతి స ఏవ ప్రకృతస్సమ్ప్రసాదః- స్వః- విద్వానితి యావత్. వివేకాన న్తర్యమథశబ్దార్థః. సముత్థానశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం వారయతి (నత్వితి) దేహాదుత్థితస్యాపి స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిర్నభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కుతోఽన్యః స్వరూపేఽభినిష్పత్తిప్రయోగః- తత్రాహ (స్వాగితి) ఏతచ్ఛబ్దః సమ్యగ్జ్ఞానవిషయః. ఆత్మస్వరూపప్రతిపత్తిభ్రాన్తినివృత్త్యపేక్షయా స్వరూపసమ్పత్తిరుపచరితేత్యర్థః. కిం తత్స్వరూపమిత్యత ఆహ (అశరీరతా హీతి) యథా మిథ్యారూపతాదాత్మ్యనివృత్తౌ స్వాభావికేనాత్మనావస్థితిరవశిష్యతే- తథా శరీరతాదాత్మ్యభ్రాన్తినివృత్తౌ తదభావోపలక్షితం స్వచ్ఛం స్వరూపమేవావస్థితం భవతీత్యర్థః. ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యత్రైషశబ్దార్థమాహ (య ఆత్మేతి) కో నామ్నక్తిక ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (స బ్రూయాదితి) స కేవలమాత్మత్వేనైవ ప్రకృతస్య జ్యోతిషః - కిం స్వరూపాన్తరమస్తీత్యాహ (కించేతి) అవినాశిత్వే హేతుమాహ (భూమేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (యో వా ఇతి) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాదుక్తలక్షణం బ్రహ్మ- తస్మాదుపాసనామస్తీత్యర్థః. ఉపాస్యస్యాస్య బ్రహ్మణో నామసిద్ధ్యతి (తస్యేతి) ఉక్తస్య పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కిమర్థమిత్యాదినా) ౪

రం.— కథం బ్రహ్మప్రాప్తిః- ప్రాప్తస్య వా తతః కిం భవతీత్యత్రాహ (అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే) అథశబ్దః ప్రకృతాపేక్షో ద్యోతకః. సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తిస్థానవచనస్సన్ తత్సమ్బన్ధాత్ జీవం లక్షయతి. ఏష సమ్ప్రసాదః- * అహరహర్వా ఏవం విదితి పూర్వవాక్యనిర్దిష్ట ఉపాసకో జీవః. అస్మాత్ - హేయతయా సద్యశ్శ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్క్రమ్య దేశవిశేషనిష్ఠం పరమాత్మానం ప్రాప్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యర్థః. అస్య వాక్యస్యార్థః ప్రజాపతివిద్యాయాం వివిచ్య వక్ష్యతే (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) ఏష ఆత్మా ఏతదమృతమభయమేతదిత్యత్రైతచ్ఛబ్దాః పూర్వవాక్యే * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి ప్రస్తుతయా నిర్దిష్టపరజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరాః- ప్రస్తుతయా ప్రాధాన్యాదవ్యవహితత్వాచ్చ. నను * ప్రజాపతిర్వరుణాయాశ్వమనయత్స్వాం దేవతామార్చ్ఛదిత్యత్ర విభక్త్యైకరూప్యాదవ్యవహితస్యాపి ప్రజాపతేస్స ఇత్యనేన గ్రహణం దృష్టం - నత్వవ్యవహితస్య సమ్ప్రదానత్వేన ప్రధానస్య వరుణస్య గ్రహణమిత్యుక్తం మీమాంసకైః. * ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేత్యత్ర ఏతచ్ఛబ్దస్యానావ్యవహితాభిసమ్బన్ధవ్యవచ్ఛిన్నః పరామర్శత్వం దృష్టం- అపి త్వభిసమ్భవితృపరత్వం. తతశ్చేహాపివ్యవహితస్య సమ్ప్రసాదశబ్దితస్య జీవస్యైవ * ఏష ఆత్మేత్యేతచ్ఛబ్దేన గ్రహణముచితం- విభక్త్యైకరూప్యాదితి చేన్న- ప్రజాపతిర్వరుణాయేతి వాక్యే స ఇత్యనేన ప్రజాపతిపరామర్శే అశ్వదానసమ్ప్రదానరూపత్వేన స్వీయాం వరుణదేవతామార్చ్ఛత్ - ప్రాప్నోదిత్యర్థో యుజ్యతే- వరుణపరామర్శే తు వరుణస్యాత్మీయాయా దేవతాయాః ప్రాగప్రస్తుతత్వాదర్థాసఙ్గత్యా వ్యవహితోఽపి ప్రజాపతిః పరామృష్టః - న తు విభక్త్యైకరూప్యమాత్రేణ. * ఏష సోమో రాజేతి పిత్ర్యయాణవాక్య ఏతచ్ఛబ్దేన చన్ద్రపరామర్శే తస్య సోమరాజభావవిధానాయైవ యత్ర్యాత్ వ్యవహితాభిసమ్భవితృపరామర్శిత్వం- న విభక్త్యైకరూప్యాత్. ప్రకృతే అవ్యవహితప్రధానభూతపరజ్యోతిశ్శబ్దితపరమాత్మపరిత్యాగే కారణాభావాత్, ప్రత్యుత తేన వ్యవహితసమ్ప్రసాదశబ్దితజీవపరిగ్రహే తస్య నిరుపాధికాత్మత్వనిరతిశయసుఖరూపత్వలక్షణామృతత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వరూపాభయత్వబ్రహ్మత్వవిధానాసమ్భ

ఉ.— § తాని హ వా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితి తద్యత్స త్తదమృతమథ యత్తి తన్మర్త్యమథ యద్యం
తేనోభే యచ్ఛతి యదనేనోభే యచ్ఛతి తస్మాద్యమహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

వా, చ్ఛ * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతచ్ఛ శ్రేన ప్రాప్యభూతః పరమాత్మైవ పరామృశ్యతే. యద్యపి స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి స్వరూపావిర్భావేకథి
తే ఆవిర్భవత్స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రజాపతివాక్యే *ఏష ఆత్మేతి హోవాచ ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టమమృతాభయబ్రహ్మ
త్వశబ్దనిర్దిష్టం ముక్తరూపమిత్యేవమర్థకత్వేపి నానుపపత్తిః - తథాపి * తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితీత్యుత్తరవాక్యనిర్దిష్టమాణచేత
నాచేతననియన్తృత్వార్థకసత్యనామత్వస్య ముక్తాత్మన్యసమ్భవాత్ పూర్వవాక్యనిర్దిష్టోపి న జీవః పరామృశ్యతే. అపితు ప్రాప్యం బ్రహ్మైవ. *ఏష ఆత్మే
తి హోవాచేత్యేతావన్మాత్రస్యావిర్భవత్స్వరూపపరత్వం- * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుత్తరం ఏతచ్ఛబ్దస్య పరజ్యోతిశ్శబ్దిత బ్రహ్మపరత్వ
మిత్యాశ్రయణేపి నానుపపత్తిః. అనేన చ వాక్యసన్దర్భేణ పరమాత్మనో ముక్తప్రాప్యత్వం తత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణో మహిమా ప్రతిపాదితో
భవతి. అత ఏవ సూత్రకృతాపి * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హో
వాచేతి దహరవిద్యామధ్యస్థవాక్యే జీవప్రతిపాదనదర్శనాత్ దహరాకాశోఽపి జీవ ఏవాస్తు. తస్య * యావాన్వా అయమాకాశ ఇత్యాదివాక్యసన్దర్భ
ప్రతిపాదితభూతాకాశోపమేయత్వస్య భూతాకాశేఽనన్వయేన దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వాదావేపి జీవేకథం చిన్నిహ్నపత్వాదినా భూతాకాశోప
మేయత్వసమ్భవా, దణుపరిమాణేజీవే దహరశబ్దితాల్పపరిమాణత్వస్యాపి సమ్భవాత్, దహరాకాశో జీవ ఏవాస్త్విత్తి *ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేదితి సూ
త్రఖణ్డేనాక్షిప్య *వహరఉత్తరేభ్యః *గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ. * ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితిసూత్రత్రయోక్తానామప
హతపాప్మత్వధర్మాణాం జీవేఽసమ్భవాత్ న జీవో దహరాకాశ ఇతి * నాసమ్భవాదితి సూత్రఖణ్డేన పరిహృత్య- తథా బ్రహ్మప్రకరణే *ఏష సమ్ప్రసాదోఽ
స్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతి జీవపరామర్శః కిమర్థమిత్యాశఙ్క్య ముక్తైతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణపరమాత్మమహిమప్రకాశనార్థో జీవపరామర్శ ఇ
తి *అన్యార్థశ్చ పరామర్శ ఇతి సూత్రేణ ప్రతిపాదితం. (తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తాని హ వా ఏతాని బ్రహ్మణో నామాక్షరాణి త్రీణ్యేతాని - సతీయమితి - సకారస్తకారో యకార ఇతి చ. ఈకారస్తకారే ఉచ్చారణా
ర్థోఽనుబన్ధః. హ్రస్వేనైవాక్షరేణ పునః ప్రతినిర్దేశాత్. తేషాం తత్ - తత్ర యత్సత్ - సకారః. తదమృతం - సద్బ్రహ్మ. అమృతవాచకత్వాదమృత
ఏవ సకారస్తకారాన్తో నిర్దిష్టః. అథ యత్తకారః- తన్మర్త్యం. అథ యద్యమక్షరం - తేనాక్షరేణామృతమర్త్యాఖ్యే పూర్వే ఉభే అక్షరే యచ్ఛతి- యమ
యతి. నియమయతి. వశీకరోతీత్యాత్మనేత్యర్థః. యత్ - యస్మాదనేన - యమిత్యేతేనోభే యచ్ఛతి - తస్మాద్యమాదిసంయమనగుణః. ఏతేన య
మ్యతే. బ్రహ్మనామాక్షరస్యాపీదమమృతత్వాదిధర్మవత్త్వం మహాభాగ్యం- కిముత నామవత ఇత్యుపాస్యత్వాయ స్తూయతే. బ్రహ్మనామనిర్వచనేన.
ఏవం నామవతో వేత్తా- ఏవంవిత్. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతీతి) ఉక్తార్థం. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాస్త్యర్థం నామోక్త్వా తాదర్థ్యేనైవ నామాక్షరాణి ప్రస్తౌతి (తానీతి) తాని కానీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఏతానీతి) క
థం తకార ఇత్యుచ్యతే- ఈకారస్యాపి తత్ర భావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈకార ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (హ్రస్వేనేతి) దీర్ఘమీకారముద్దిశ్య హ్రస్వం
పునరనువదన్నవివక్షితత్వమేవ నామాక్షరేషు తస్య సూచయతీత్యర్థః. త్రయాణామక్షరాణామవాన్తరభేదం దర్శయతి (తేషామితి) నిర్ధారణే షష్ఠీ వ
ర్ణవిభాగానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తకారస్యాక్షరసామాన్యాన్మర్త్యత్వం. కథమక్షరేణ పూర్వే యమయతీత్యక్షరేణ ప్రయోక్తారం యమయతీత్యాశఙ్క్యాహ
యమనస్యాభావ్యేనేత్యాహ (ఆత్మనేతి) యమిత్యక్షరస్య నియమనస్వాభావ్యమేవ సాధయతి (యద్యస్మాదితి) తస్యాపి స్వభావత్వేన సుఖ
మాలయతి (సంయమనవేతి) యమా- యమిత్యక్షరేణేత్యర్థః. తస్య పూర్వాభ్యాముపదిష్టాభ్యాం విశేషాన్తరం ఉపకల్పయతి మత్వాహ (ఏతేనే
తి) లభ్యతే- పూర్వే అక్షరే ఇతి శేషః. బ్రహ్మణస్సత్యమితి నామ- తస్య యన్నిర్వచనం కృతం - తస్య ప్రయోజనమాహ (బ్రహ్మేతి) ఫలవాక్యస్య
మేవంవిత్పదం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) వాక్యం తు న వ్యాఖ్యేయం- ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (అహరితి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— * (తాని హ వా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సత్తీయమితి) సత్ తి యమితి సత్యనామత్రయాత్మకమిత్యర్థః. (తద్యత్స త్తదమృ
తం అథ యత్తి తన్మర్త్యం) అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాం చేతనాచేతనే నిర్దిశ్యేతే. (అథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి) అమృతత్వమర్త్యత్వరూపేణా

---

§ త్రీణ్యక్షరాణి సత్తియమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథయఆత్మా స సేతుర్విధృతి రేషాం లోకానామసంభేదాయ నైతగ్ం సేతుమహోరాత్రే తరతో నజరా నమృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతగ్ం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తేఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః. ౧

పలక్షితేఽభేయచ్ఛ్రుతిలియమిత్యర్థః. తదేవోపసంహరతి (యదనేనోభేయచ్ఛ్రుతిరస్మాద్వం) అనేన చేతనాచేతనత్వరూపేణ ఉపలక్షితే ఉభేయతో యచ్ఛ్రుతి- తస్మాద్వయమిత్యర్థః. నామసర్వ చనాభిజ్ఞం స్మాతి (అహరహర్వావివం విత్స్వర్గం లోకమేతి) పూర్వవత్స్పష్టార్థః. ౫౹

ఇత్యష్టమ ప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయఆత్మేతి) ఉక్తలక్షణో యస్సమ్ప్రసాదః- తస్య స్వరూపం వక్తవ్యమాత్మైరుక్తైరనుక్తైశ్చ గుణైః పునః స్తూయతే బ్రహ్మచర్యసాధనసమ్బన్ధార్థం. య ఏషః- యథోక్తలక్షణ ఆత్మా- స సేతురివ సేతుః. విధృతిః- విధరణః. అనేన హి సర్వం జగద్వర్ణాశ్రమాది క్రియాకారకఫలాదిభేదనియమైః కర్తురనురూపం విదధతా విధృతం. అవిధ్రియమాణం హీశ్వరేణేదం విశ్వం వినశ్యేత్ యతః- తస్మాత్స సేతుర్విధృతిః. కిమర్థం స సేతురితి, ఆహ- ఏషాం- భూరాదీనాం లోకానాం కర్తృకర్మఫలాశ్రయాణామసంభేదాయ- అవిదారణాయ అవినాశాయేత్యేతత్. కింవిశిష్టోఽసౌ సేతురితి. ఆహ (నైతం) సేతుం- ఆత్మానమహోరాత్రే సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేదకే సతీ నైతం తరతః. యథాన్యే సంసారిణః కాలేనాహోరాత్రాదిలక్షణేన పరిచ్ఛేద్యాః- న తథాఽయం కాలపరిచ్ఛేద్య ఇత్యభిప్రాయః. * యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవ నైనం జరా తరతి- న ప్రాప్నోతి. న తథా మృత్యుః. న శోకః. న సుకృతం. న దుష్కృతం. సుకృతదుష్కృతే- ధర్మాధర్మౌ. ప్రాప్తిరత్ర తరణశబ్దేనాభిప్రేతా- నాతిక్రమణం. కారణం హ్యాత్మా- న శక్యం హి కారణాతిక్రమణం కర్తుం కార్యేణ. అహోరాత్రాది చ సర్వం సతః కార్యం. అన్యేన హ్యన్యస్య ప్రాప్తిరతిక్రమణం వా క్రియేత- న తు తేనైవ తస్య. న హి ఘటేన మృత్ప్రాప్యతేఽతిక్రమ్యతే వా. యద్యపి పూర్వం * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా పాప్మాదిప్రతిషేధ ఉక్త ఏవ- తథాపీహాయం విశేషః- న తరతీతి- ప్రాప్తివిషయత్వం ప్రతిషిధ్యతే. తత్రావిశేషేణ జరాద్యభావమాత్రముక్తం. అహోరాత్రాద్యా ఉక్తా అనుక్తాశ్చాన్యే- సర్వే పాప్మాన ఉచ్యన్తే. అతః- అస్మాదాత్మనః సేతోర్నివర్తన్తేఽప్రాప్యైవేత్యర్థః. అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఉక్తః. ౧

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదత్తే (అథేతి) తస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తలక్షణ ఇతి) ప్రకారాన్తరేణ స్తుతిప్రారమ్భస్థో వాక్యస్థోఽథశబ్దః. కిమితి స్తుతిరిత్యపేక్షాయాం స్తుత్యే బ్రహ్మణ్యాధారే బ్రహ్మచర్యాఖ్యస్య సాధనస్య సమ్బన్ధవిధానార్థమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యేతి) యథాప్సు దార్వాదిమయః సేతుర్వ్యవస్థాహేతురన్యేదం క్షేత్రమితి - తథాఽయమపి వ్యవస్థాహేతురిత్యాహ (సేతురివేతి) సేతుత్వం సాధయతి (విధృతిరితి) విధారకత్వముపపాదయతి (అనేనేతి) వర్ణాశ్రమాదీత్యాదిశబ్దో వయోఽవస్థావిషయః. ఫలాదీత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరజాతీయవిషయః. కర్తృస్వరూపక్రియాదిభేదవిషయనియమైర్వర్ణాదివ్యవస్థాపయతా పరమేశ్వరేణ సర్వం జగద్విధృతమితి సమ్బన్ధః. అన్వయముఖేనోక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (అవిధ్రియమాణం హీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) నైతమితి ప్రతీకగ్రహణం యత్- తద్వ్యాచష్టే (సేతుమిత్యాదినా) తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) పరమాత్మనో న కాలపరిచ్ఛేద్యత్వేఽత్ర అథర్వణశ్రుతిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తరతీతి- తరతేరతిక్రమణార్థో నాత్మని సమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (కారణం హీతి) కార్యస్య కారణాతిక్రమణమాక్షిపతి- అహోరాత్రాదేస్త్వాత్మాతిక్రమణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాది చేతి) తరతేరతిక్రమణార్థత్వమఙ్గీకృత్యాపి నిషేధే హేతుమాహ (అన్యేనేతి) తరతివాక్యస్యాపహతపాప్మవాక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (యద్యపీతి) విశేషాణామనన్తాత్ప్రత్యేకం ప్రతిషేధవచనాసమ్భవమభిప్రేత్యాహ (అహోరాత్రాద్యా ఇతి) పాప్మకార్యమాత్మానమప్రాప్యైవ నివర్తత ఇత్యర్థః. తన్నివృత్తౌ హేతుమాహ (అపహతేతి) ౧

ర०.— (అథయఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసమ్భేదాయ) ఉక్తలక్షణ ఆత్మా సేతురివ విధృతిః- విధారక ఇత్యర్థః. కిమర్థం సేతుర్విధృతిరిత్యత్రాహ (ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి) అసమ్భేదః- అసఙ్కరః. యద్యయం పరమాత్మా స్వశాసనేన జగన్న ధారయేత్- సర్వధర్మాణాం సాఙ్కర్యమేవ స్యాత్. పృథివ్యా గన్ధవత్త్వం, జలస్య శైత్యం, తేజస ఔష్ణ్యం, మిత్యాదయో హి ధర్మాః పరమాత్మాజ్ఞయా వ్యవస్థితా భవన్తి. * సినోతి- బధ్నాతి స్వస్మిన్ చిదచిద్వస్తుజాతమసఙ్కీర్ణమితి సేతురుచ్యత ఇతి * సామాన్యాత్ సూత్రే భాషితం. (నైతం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం) * తరతిః ప్రాప్తివచనః- వేదాన్తం తరతీతివదితి తత్ర ఏవ భాషితత్వాత్ ఏతం పరమాత్మసేతుమహోరాత్రే పరిచ్ఛేదకత్వేన న ప్రాప్నువతః. జరాదికమపి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం నిగమయతి (సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే) శోకాదిషు పాప్మశబ్దస్యాముఖ్యత్వేఽపి సుకృతదుష్కృతయోరలౌకికముముక్ష్వనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తసమ్భవాత్ పాప్మశబ్దో ముఖ్య ఇతి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే వర్ణితం. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోక ఇతి) బ్రహ్మరూపో లోక ఏషః అపహతపాప్మా. హి శబ్దో హేతౌ. యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాత్సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇత్యర్థః. పాపహేతుకర్మాచరణేఽపి తదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమేవ హి - అపహతపాప్మత్వం. తస్మాన్న పాప్మశబ్దముఖ్యార్థసుకృతదుష్కృతయోస్తత్ఫలభూతజరారోగాదీనాం చ ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్మాద్వా ఏతꣳ సేతుం తీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వా ఏతꣳ సేతుం తీర్త్వాఽపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః॥ ౨

తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

శం.— యస్మాచ్చ పాప్మా శరీరవతః స్యాత్ - న త్వశరీరస్య - తస్మాద్వా ఏతం - ఆత్మానం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్యాన్ధస్సన్ భవతి దేహవత్త్వే పూర్వమనన్ధో భవతి. తథా- విద్ధస్సన్ దేహవత్త్వే దేహవియోగే సేతుం ప్రాప్యావిద్ధో భవతి. తథా- ఉపతాపీ- రోగాద్యుపతాపవాన్ సన్ననుపతాపీ భవతి. కించ- యస్మాదహోరాత్రే న స్తః సేతౌ- తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్య నక్తమపి - రాత్రిరప్యహరేవాభినిష్పద్యతే. చైతన్యజ్యోతిస్స్వరూపమహరివాహస్సదైకరూపం తమస్సమ్భవాభావాత్. సకృద్విభాతః - సదా విభాతః. స్వేన ఆత్మజ్యోతిషా నిత్యప్రకాశ ఏవ బ్రహ్మలోకః. ౨

ఆ.— యథోక్తసేతుప్రాప్తౌ ఫలితమాహ (యస్మాదితి) స్వాభావికస్యాన్ధత్వాదినిమిత్తస్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహవత్త్వ ఇతి) విద్ధః - ఖడ్గాదినిష్పన్నః. ఇతశ్చాత్మసేతౌ రస్తి మహాభాగధేయత్వమిత్యాహ (కించేతి) కథం సర్వస్మిన్నపి కాలే రూపముపాదేయమస్యేత్యాశఙ్క్య - సకలవిద్యాశ్రయత్వాదిత్యాహ (విజ్ఞప్తీతి) తత్ర హేతుమాహ (సకృదితి) బ్రహ్మలోకస్య లోకస్య ప్రకాశాచిదేకతానో యుక్తోఽయమర్థ ఇత్యర్థః. అతస్తద్రూపత్వాత్ తదుపాయభూతక్రూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి) యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాదేవైతం - పరమాత్మలక్షణం సేతుం ప్రాప్య పూర్వమన్ధోఽప్యన్ధత్వాదిదోషరహితో భవతీత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః) పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య తమస్సు రాత్రిరహరేవ. తస్యాజ్ఞానప్రసక్తేరభావాదహస్సదృశీ సా రాత్రిః. అహోరాత్రవిభాగో నాస్తీత్యర్థః. తత్ర హేతుః- ఏషః- పూర్వోక్తో బ్రహ్మలోకః హి- యస్మాత్ సకృద్విభాతః. సర్వదా బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశస్యానావృతత్వాదిత్యర్థః. ౨

శం.— తత్తత్రైవం సతి ఏతం- యథోక్తం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణ- స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగేన శాస్త్రాచార్యోపదేశమనువిన్దన్తి- స్వాత్మసంవేద్యతామాపాదయన్తి. తేషామేవ - బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదామేష బ్రహ్మలోకః. నాన్యేషాం స్త్రీవిషయసమ్పర్కజాతతృష్ణానాం బ్రహ్మవిదామపీత్యర్థః. (తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి) ఉక్తార్థం. తస్మాత్పరమమేతత్సాధనం బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మవిదామిత్యభిప్రాయః. 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలే యథోక్తరీత్యా వ్యవస్థితే సత్యేతత్ఫలం విద్యావత్త్వేన కేషాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మచర్యవతాం విద్యాద్వారా బ్రహ్మలోకః ఫలమిత్యర్థః. తేషామేవేత్యేవకారవ్యావర్త్యమాహ (నాన్యేషామితి) బ్రహ్మవిదామపీతి - తాదృశ్యా బ్రహ్మవిత్త్వ ముచ్యతే. తేషాం- బ్రహ్మచర్యవతాం బ్రహ్మవిదామితి యావత్. బ్రహ్మచర్యసాధనవతామేవ బ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మలోకో భవతీతి సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సాధనం- బ్రహ్మవిద్యాయామితి శేషః. బ్రహ్మవిదామితి- భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్యోక్తం. 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) ఏతం- పరమాత్మానం స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగరూపబ్రహ్మచర్యపూర్వకశాస్త్రాచార్యోపదేశాదినా అనువిన్దన్తి- జానన్తి. తేషామేవైష బ్రహ్మప్రాప్తిస్సర్వలోకానుభవశ్చ. న బ్రహ్మచర్యహీనానామిత్యర్థః. సూత్రితంచ *ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి. *ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి పరబ్రహ్మమహిమత్వేన ప్రసిద్ధస్య జగద్విధరణమహిమ్నో దహరాకాశే ఉపలభ్యమానత్వాద్దహరాకాశః పరబ్రహ్మేత్యర్థః. 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవయోజ్ఞాతా తంవిన్దతే ఽథయదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే॥ ౧

అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవసత ఆత్మనస్త్రాణంవిన్దతే ఽథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవాత్మానమనువిద్యమనుతే॥ ౨

శం.— య ఆత్మా- పసేతుత్వాదిగుణైః స్తుతః. తత్ప్రాప్తిసాధనాన్తరం బ్రహ్మచర్యం విధాతవ్యమిత్యాహ. యజ్ఞాదిభిస్తత్ స్తౌతి కర్తవ్యార్థం. అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- లోకే పరమపురుషార్థసాధనం కథయన్తి శిష్టాః తద్బ్రహ్మచర్యమేవ. యజ్ఞస్యాపి యత్ఫలం- తద్బ్రహ్మచర్యవాల్లభతే- అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి బ్రహ్మచర్యం స్తూయతే. కథం బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞ ఇతి. ఆహ - బ్రహ్మచర్యేణైవహి - యస్మాద్యో జ్ఞాతా- స తం- బ్రహ్మలోకం యజ్ఞస్యాపి పారమ్పర్యేణ ఫలభూతం విన్దతే- లభతే అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవ. యో జ్ఞాతేతి జ్ఞాతృత్వాద్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమేవ. అథయదిష్టమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. కథం. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన తమీశ్వరమిష్ట్వా- పూజయిత్వా. అథవా- ఏషణాం తద్విషయాం కృత్వాత్మానమనువిన్దతే ఏషణాదిష్టమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౧

ఆ.— అథయదుక్తపరమాత్మప్రాప్తిసాధనేష్వాశ్రమేష్వనేకేషు బ్రహ్మచర్యం ప్రాగేవోక్తం- తథాచ కృతం బ్రహ్మచర్యవిషయేణోత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (య ఆత్మేతి) శమాద్యపేక్షయాఽన్తరశబ్దః ఉక్తమపి బ్రహ్మచర్యం విధాతుమన న్తరగ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. కిమితి తర్హి తస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్య స్తుతిస్స్యాద్విధిశేషత్వం దర్శయతి (యజ్ఞాదిభిశ్చేతి) శ్రుతిరా హ్యోత్తరవాక్యమిత్యుక్తం- తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) బ్రహ్మచర్యశ్రోత్రీ కరోతీత్యసిద్ధత్వేన తదీయస్తుతిప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః. యజ్ఞస్య బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భావం సాధయతి (యజ్ఞస్యాపీతి) ఉక్తమేవా ర్థమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) పారమ్పర్యేణ- చిత్తశుద్ధిద్వారేణేత్యర్థః. న కేవలం ఫలద్వారా యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యే న్తర్భవతి - కిం తు యకారజ్ఞకారసంస్పర్శాదపీత్యాహ (యో జ్ఞాతేతి) ఇష్టస్య బ్రహ్మచర్యాన్తర్భావమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) పూజయిత్వా- తమాత్మానమనువిన్దత ఇతిసమ్బన్ధః. బ్రహ్మచర్యేణాత్మవిషయైషణా నిష్పాద్యతే - ఇష్టైనాపి దేవసమ్భావ్యతే - తస్మాదేషణాద్వయసాదృశ్యరూపాదిష్టమపి యజ్ఞవద్బ్రహ్మచర్యమేవేత్యాహ (ఏషణాదితి) ౧

రం.— యజ్ఞేష్టసత్త్రాయణమౌనానాశకాయనారణ్యాయనాఖ్యాని కర్మాణి బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మలోకసాధనత్వేన ప్రస్తుతం ప్రాప్తిం బ్రహ్మచర్యమేవేతి స్తౌతి (అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్) లౌకికాః - పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞాదికం కర్మైవ దికాః యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- తద్బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవేత్యర్థః. నను యజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మలోకసాధన బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం- నహి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞోద్వారమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య జ్ఞానస్య యజ్ఞరూపత్వాత్ జ్ఞానసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞసాధనత్వమస్తీతి ప్రతిపాదయితుమేకశబ్దరూషితత్వేన తయోరైక్యం సమ్పాదయతి (బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవయోజ్ఞాతా తంవిన్దతే) బ్రహ్మచర్యపురస్సర బ్రహ్మజ్ఞానవాన్హి తం బ్రహ్మలోకం విన్దత ఇత్యర్థః. అత్ర యోజ్ఞాతా బ్రహ్మచర్యేణేత్యుక్త్యా యో జ్ఞాతేత్యస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే. యో జ్ఞాతేతి శబ్దైకదేశస్య యోజ్ఞశబ్దస్య యజ్ఞశబ్దస్య చ సామ్యకృతాభేదాధ్యవసాయేన తదర్థాభేదాధ్యవసాయముఖేన యజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మచర్యసాధ్యతేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అథయదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య పరమాత్మపూజనస్య దర్శపూర్ణమాసాదీష్టీనాం చ ఇష్ట్వేత్యేకశబ్దరూషితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౧

శం.— అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ తథా. సతః- పరస్మాదాత్మన ఆత్మనస్త్రాణం- రక్షణం బ్రహ్మచర్యసాధనేన విన్దతే- అతస్సత్త్రాయణశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవతత్. అథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన యుక్తస్సన్నాత్మానం శాస్త్రాచార్యాభ్యామనువిద్య పశ్చాన్మనుతే- ధ్యాయతి. అతో మౌనశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౨

ఆ.— బహుయజమానకం వైదికం కర్మ- సత్త్రాయణం. తథా- యజ్ఞవదిష్టవచ్చేత్యర్థః. కథం సత్త్రాయణం బ్రహ్మచర్యే న్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సత ఇతి) ౨

రం.— (అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవసతఆత్మనస్త్రాణంవిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య విషయాన్తరవిముఖీకరణస్య సచ్ఛబ్దితాత్మత్రాణస్య గవామయనాదిసత్త్రస్య చ సత్త్రాయణరూపైకశబ్దరూషితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. (అథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవాత్మానమనువిద్యమనుతే) వాఙ్నియమనలక్షణ మౌనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వ, శ్రవణాధీనమననస్య చ మౌనరూపైకశబ్దరూషితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః.

ఉ.— అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేషహ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే౽థయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి తదైరంమదీయꣳ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితꣳ హిరణ్మయమ్॥ ౩

తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౪

ఇత్యష్టమస్య ప్రపాఠకస్య పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. యం- ఆత్మానం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే- సఏష హ్యాత్మా బ్రహ్మచర్యసాధనవతో న నశ్యతి తస్మాదనాశకాయనమపి బ్రహ్మచర్యమేవ అథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. అరణ్యశబ్ద ద్వారా౽ర్ణవయోర్బ్రహ్మచర్యవతో౽యనాదరణ్యాయనం బ్రహ్మచర్యం. ఏవం యజ్ఞాదిభిః, ఏకనాదిభిః, సంస్తుతిభిః బ్రహ్మచర్యమేవ, మౌనానాయనం, అనాశనాదనాశకాయనం, అరణ్యయోరయనాదరణ్యాయనం, ఇత్యాదిభిః పురుషార్థసాధనైః స్తుతత్వాద్బ్రహ్మచర్యం పరమం జ్ఞాన సహకారి కారణం సాధనమిత్యతో బ్రహ్మవిదా యత్నతో రక్షణీయమిత్యర్థః. తత్- తత్ర హి బ్రహ్మలోకే అరశ్చ హ వై- ప్రసిద్ధో ణ్యశ్చార్ణవౌ - సముద్రావివ సముద్రావేవ సరసీ తృతీయస్యాం - భువమన్తరిక్షం చాపేక్ష్య తృతీయా ద్యౌః. తస్యాం తృతీయస్యామితః - అస్మాల్లోకాదారభ్య గణ్యమానాయాం దివి. తత్- తత్రైవచైరం- ఇరా- అన్నం. తన్మయ ఐరః- మణ్డః. తేనపూర్ణం సరః ఐరం. మదీయం- తదుపయోగినాం మదకరం. హర్షోత్పాదకం సరః. తత్రైవ చాశ్వత్థః- వృక్షః. సోమః-అమృతం. తన్నిస్రవః. అమృతస్రవ ఇత్యర్థః. తత్రైవచ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యసాధనరహితైః బ్రహ్మచర్యసాధనవద్భ్యో౽న్యైర్న జీయత ఇత్యపరాజితా నామ పూః- పురీ బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భస్య. బ్రహ్మణా చ ప్రభుణా విశేషేణ మితం- నిర్మితం. ప్రభువిమితం హిరణ్మయం- సౌవర్ణం ప్రభువినిర్మితం. మణ్డపమితి వాక్యశేషః ౩

ఆ.— ఉపవాసపరాయణత్వం- అనాశకాయనం తత్కథం బ్రహ్మచర్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యమాత్మానమితి) అరణ్యాయనం- అరణ్యవాసః. తత్కథం బ్రహ్మచర్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అరణ్యశబ్దేతి) విధ్యర్థం తద్వర్ణనం స్తుత్యర్థమిత్యాహ (ఏవం యజ్ఞాది త్యాదినా) మౌనం బ్రహ్మచర్యేణాత్మనో జ్ఞానద్వారా సంవిన్దతే- స బ్రహ్మలోకం లభతే- తస్మాదన్యన్న బ్రహ్మచర్యమితి యోజనా. అతిశయితఫలస్య పరమ పురుషార్థసాధనత్వం గృహ్యతే. బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతత్వాత్తద్విషయం విధిముత్పాద్య కల్ప్యమిత్యభిప్రాయః ఫలం దిశయతి (తత్రహీతి) ౩

రం.— (అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే) బ్రహ్మచర్య సాధ్యనాశాభావరూపఫలస్య చానశనలక్షణయోగ్యస్య చానాశకాయనశబ్దార్థైక్యకృతో౽భేదః. (అథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ అరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి) ఇతః- భూలోకాత్ తృతీయో ద్యులోకః బ్రహ్మలోకేఽరణ్యసంజ్ఞకార్ణవౌ స్తః అతశ్చారణ్యాయనస్య బ్రహ్మలోకస్య చారణ్యనామకస్య చారణ్యాయనశబ్దకృతో౽భేదః భువం చ భువర్లోకం చాపేక్ష్య ద్యులోకస్య తృతీయత్వం. నతు చతుర్ముఖలోకస్య తృతీయత్వమితి మన్తవ్యం- ప్రకృతే చతుర్ముఖలోకస్యాప్యన్తర్లోకత్వేనావివక్షితత్వాత్. ప్రసఙ్గాత్తత్ర వర్ణ్యమానాని దర్శయతి (తదైరంమదీయంసరస్తదశ్వత్థస్సోమసవనః) తత్- తత్ర ఐరమదీయనామకం సరః. అస్తీతి శేషః. ఇరా- అన్నం తేన పూర్ణం ఐరం సమాధ్యనేయ అస్మిన్ తదైరమ్మదీయం- అమృతమయం సర ఇత్యర్థః. సోమసవననామా అశ్వత్థశ్చాస్తీత్యర్థః. చన్ద్రవదాహ్లాదకత్వాత్ సోమసవనత్వం. (తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః) తత్ - తత్ర బ్రహ్మవిద్భిః సాధ్యత్వేనాపరాజితా నామ పరబ్రహ్మణః పురీ చాస్తీత్యర్థః. (ప్రభువిమితం హిరణ్మయం) మణ్డపమితి శేషః. ప్రభుణా - భగవతా విశేషేణ మితం- స్వభోగభూమిత్వేన విశేషతః పరిగృహీతమిత్యర్థః భగవతో వ్యాప్తత్వేన నిత్యసన్నిహితత్వాత్ సన్నిధానాద్విమితత్వం. అతశ్చ తస్య విశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తికేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరితి భావః. ౩

శం.— తత్- తత్ర బ్రహ్మలోకే ఏతావర్ణవావరణ్యాఖ్యావుక్తౌ బ్రహ్మచర్యేణ సాధనేనానువిన్దన్తి యే - తేషామేవైషః - యో వ్యాఖ్యాతో బ్రహ్మలోకః. తేషాం చ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. నాన్యేషాం అబ్రహ్మచర్యపరాణాం బాహ్యవిషయాసక్తబుద్ధీనాం కదాచిదిత్యర్థః. నన్వత్ర త్వమిన్ద్రస్త్వం యమస్త్వం వరుణ ఇత్యాదిభిర్యథా కశ్చిత్ స్తూయతే మహార్హః- ఏవమిష్టాదిభిః శబ్దైః స్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిమాత్రం స్తుత్యర్థం. కింతర్హి. జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వాత్తదేవేష్టాదిభిః స్తూయత ఇతి కేచిత్. న - స్త్ర్యాదిబాహ్యవిషయతృష్ణాపహృతచిత్తానాం ప్రత్యగాత్మవివేకవిజ్ఞానానుపపత్తేః. * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. జ్ఞానసహకారికారణం స్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిసాధనం విధాతవ్యమేవేతి యుక్తైవ తత్స్తుతిః. నను చ యజ్ఞాదిభిః స్తుతం బ్రహ్మచర్యమితి యజ్ఞాదీనాం పురుషార్థసాధనత్వం గమ్యతే. సత్యం- గమ్యతే. నత్విహ బ్రహ్మలోకం ప్రతి యజ్ఞాదీనాం సాధనత్వమస్తి ప్రత్యయజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యం స్తూయతే. కిం

త్సి. తేషాం ప్రసిద్ధపురుషార్థసాధనత్వమాహ తేభ్య యథేష్టాదిభీరాజా - సహయత్ర ద్రష్టాదీనాంవ్యాపారః - తత్రైవరాజ్ఞ ఇతి - లద్వత్. యఇమేఽర్ణ్యాదయో బ్రాహ్మలౌకికాః, స్వసఙ్కల్పజాశ్చపితృ్రాదయో భోగాః,- తేకింపార్థివా ఆప్యాశ్చ - యథేహలోకేదృశ్యన్తేతద్వత్ - ఆర్ణ వన్యక్షుపూన్యాన్తమణ్డపాన్యాహోస్విన్మానసప్రత్యయమాత్రాణీతి. కించాతః. యదిపార్థివా ఆప్యాశ్చస్థూలాస్స్యుః - హృద్యాకాశేసమాధానానుపపత్తిః, పురాణేచమనోమయాని బ్రహ్మలోకేశరీరాదీనీతివాక్యంవిరుధ్యేత, * అశోకమహిమమిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః. ననుసముద్రాస్సరిత్సరాంసీవాప్యః కూపాయజ్ఞావేదామన్త్రాదయశ్చకామాశ్రమన్తో బ్రహ్మాణముపతిష్ఠన్త ఇతిమానసత్వేవిరుధ్యేతపురాణస్మృతిః. న- మూర్తిమత్త్వేప్రసిద్ధరూపాణామేవత్రగమనానుపపత్తేః. తస్మాత్ప్రసిద్ధమూర్తివ్యతిరేకేణసాగరాదీనాంమూర్త్యన్తరం, సాగరాదీనాంరూపాన్తరేణబ్రహ్మలోకగన్తృత్వం, కల్పనీయం తుల్యాయాంచకల్పనాయాంయథాప్రసిద్ధావేవమానస్యాకారవత్యోఽమూర్తమోయుక్తాఃకల్పయితుం- మానసదేహానురూప్యసమ్భవోపపత్తేః. దృష్టాహిమానస్యపివాకారవత్యః పుంస్త్ర్యాద్యామూర్తయస్స్వప్నే. నను తా అనృతా ఏవ- *తఇమేసత్యాఃకామాఇతి శ్రుతిస్తథాసతివిరుధ్యేత. న- మానసప్రత్యయస్యసత్త్వోపపత్తేః. మానసాహి ప్రత్యయాః స్త్రీపురుషాద్యాకారాఃస్వప్నేదృశ్యన్తే. ననుజాగ్రద్వాసనారూపాః స్వప్నదృశ్యాః - నతుతత్రస్త్ర్యాదయస్సన్తిస్వప్నేవిద్యన్తే. అత్యల్పమిదముచ్యతే. జాగ్రద్విషయా అపిమానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తాఏవ- సదీక్షాభినిర్వృత్తతేజోఽబన్నమయత్వాజ్జాగ్రద్విషయాణాం. సఙ్కల్పమూలా హిలోకా ఇతిచోక్తం * సమక్ల్పతాంద్యావాపృథివీఇత్యత్ర. సర్వశ్రుతిషుచప్రత్యగాత్మనఉత్పత్తిః ప్రలయశ్చతత్రైవస్థితిశ్చ *యథావాఅరా నాభావిత్యాదినోచ్యతే. తస్మాన్మానసానాంబాహ్యానాంచవిషయాణామితరేతరకార్యకారణత్వమిష్యతఏవ- బీజాఙ్కురవత్. యద్యపిబాహ్యాఏవమానసాః, మానసాఏవచబాహ్యాః,- నానృతత్వంతేషాంకదాచిదపిస్వాత్మనిభవతి. ననుస్వప్నేదృష్టాః ప్రతిబుద్ధస్యానృతాభవన్తివిషయాః. సత్యమేవ. జాగ్రద్బోధాపేక్షంతుతదనృతత్వం- నస్వతః. తథాస్వప్నబోధాపేక్షంచజాగ్రద్దృష్టవిషయానృతత్వం- నస్వతః. విశేషాకారమాత్రంతుసర్వేషాంమిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తమితివాచారమ్భణంవికారోనామధేయమనృతం- త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం. తాన్యప్యాకారవిశేషతోఽనృతం - స్వతస్సన్మాత్రరూపతయాసత్యం. ప్రాక్సదాత్మప్రతిబోధాత్స్వవిషయేపి సర్వంసత్యమేవ స్వప్నదృశ్యాఇవేత్యవిరోధః. తస్మాన్మానసాఏవ బ్రాహ్మలౌకికా అరణ్యాదయః, స్వసఙ్కల్పజాశ్చపితృ్రాదయఃకామాః, బాహ్యవిషయభోగవదశుద్ధిరహితత్వాచ్ఛుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యా ఇతినిరతిశయసుఖాస్సత్యేశ్వరాణాంభవన్తీత్యర్థః. సత్సత్యాత్మప్రతిబోధేపిరజ్జ్వామివికల్పితాస్సర్పాదయస్సదాత్మస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్త ఇతిసదాత్మనానన్త్యాఏవభవన్తి. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మచర్యస్యాత్యల్పసాధనత్వాన్మహతీస్తుతిరయుక్తా- తద్బ్రహ్మచర్యేణజ్ఞానముపలక్ష్యతదేవస్తూయత ఇతిమతముత్థాపయతి (నన్వత్రేతి) తస్యతు ద్రసాధనత్వమసిద్ధం- దురనుష్ఠేయత్వాత్, తద్వ్యతిరేకేణజ్ఞానాసమ్భవా, చ్చేత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) విషయాపహృతచిత్తానాంనరాణాంవివేకాసమ్భవే ప్రమాణమాహ (పరాఞ్చీతి) * ధ్యాయతోవిషయానిత్యాద్యాస్స్మృతిరత్ర వివక్షితా. బ్రహ్మచర్యస్యోత్తమసాధనత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (జ్ఞానేతి) బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనస్యబ్రహ్మచర్యస్యయజ్ఞాదిభిఃస్తుతత్వాత్తేషామపి తత్ప్రాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యాఽభిప్రేతమితిశఙ్కతే (నన్వితి) కింతేషాంపురుషార్థసాధనత్వం ప్రస్తుతశ్రుత్యా ప్రతీతం- కింవా బ్రహ్మలోకసాధనత్వమితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) నద్వితీయః- వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నత్వితి) కథంతర్హియజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతిః- తత్రాహ. (కింతర్హీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) త్వమిన్ద్రస్త్వంవిష్ణురిత్యాదినావిప్రాదిభీ రాజాస్తూయతే-తథాపినతస్యేన్ద్రాదివ్యాపారేసిరజ్జుశంకర్తృత్వమస్తీతియథేష్యతే - తథాయజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతస్యాపినాస్తితుల్యఫలత్వమిత్యర్థః. బ్రహ్మలోకస్థానాంపదార్థానాన్తుంవిచారమవతారయన్నాదౌతద్విషయమాహ (యఇమఇతి) తత్రైకంపక్షముత్థాప్యదృష్టాన్తేనతదుక్తిప్రకారమాహ (తేకిమితి) పక్షాన్తరంస్వప్నదృష్టాన్తవశాద్దర్శయతి (ఆహోస్విదితి) కస్మిన్పక్షేకోలాభః- కోవాదోషఇతిపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) పార్థివత్వాదినాస్థౌల్యేదోషదర్శనా, న్మానసత్వేనసౌక్ష్మ్యేచపురాణానుగ్రహసమ్భవా, త్తేనమానసాఏవేత్యాహ (యదీతి) నకేవలంతేషాంస్థౌల్యేసతి * ఉభేఅస్మిన్నిత్యాదిశ్రుత్యాపురాణస్మృత్యాచవిరోధః- కింత్వశోకం - నంతాపవర్జితం. అహిమం- శీతస్పర్శశూన్యం బ్రహ్మలోకముపయన్తీత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయోబ్రహ్మలోకంనిరూపయన్త్యస్తత్రత్యానామర్థానాంస్థౌల్యేవిరుధ్యేరన్- స్థూలానాంపదార్థానాంతత్రసత్త్వేశీతస్పర్శాదేరవర్జనీయత్వాదిత్యాహ (అశోకమితి) బ్రాహ్మలౌకికపదార్థానాంమానసత్వేపురాణస్మృత్యన్తరవిరోధంశఙ్కతే (నన్వితి) కిందృశ్యమానరూపేణసముద్రాదీనాంబ్రహ్మలోకగమనంస్మృత్యర్థః - కింవా స్వరూపాన్తరేణేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నమూర్తిమత్త్వఇతి) ఉభయత్రానుపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ప్రథమపక్షదోషాద్ద్వితీయంపక్షంపరిశిష్టమాచష్టే (తస్మాదితి) అస్తుద్వితీయోవికల్పః - కానోహానిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మలోకేమానసేనదేహేనమానసానామేవసాగరాదీనాంమానసరూపేణసహసమ్బన్ధోపపత్తేర్మానసాఏవమూర్తయస్తేషాంబ్రహ్మలోకస్థాఃకల్పయితుంయుక్తాఇత్యాహ (తుల్యాయాంచేతి) తర్హిమనోరథకల్పితవదతిచఞ్చలత్వాద్భోగయోగ్యాకారత్వంసాగరాదీనాంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాహీతి) స్వప్నతుల్యత్వేమిథ్యాత్వప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య శ్రుతివిరోధమాహ (తఇమఇతి) యేస్వప్నేదృష్టాః- తేనసన్తినతుదృష్టా ఇతిదర్శనంనబాధ్యతే-తథాచస్వాప్నసంవేదనస్యసత్యత్వమిష్టం. తథైవబ్రాహ్మలౌకికానాంపదార్థానాంమానసత్వేపిమానసప్రత్యయసత్యత్వంసమ్భవతీత్యుత్తరమాహ (నమానసప్రత్యయస్యేతి) దృష్టాన్తంవివృణోతి (మానసాహీతి) జాగరితేసంవిదతిరిక్తాస్సన్తిపదార్థాః- తద్వాసనారూపాస్తేస్వప్నేభాన్తి- నతుసంవిదాత్మకత్వం

ఉ.— అథయా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యే త్యసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః. ౧

తేషామితి శఙ్కతే (నన్వితి) జాగరితస్యాపి స్వప్నవద్ద్రష్టృత్వాన్న పృథగస్తి సత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (అత్యల్పమితి) భూమవిద్యాలోచనాయామపి జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వినా సత్త్వం నేత్యఙ్గీకృత్యాహ (సఙ్కల్పమూలా హీతి) ఇతశ్చ జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వినా సత్త్వమిత్యాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి) ననుకులాలో ఘటం చికీర్షుర్మనసి సఙ్కల్పితమాకారం బహిర్నిర్మిమీతే - తత్ర సఙ్కల్పో బాహ్యాకారస్య నిమిత్తం. సఙ్కల్పశ్చ పూర్వానుభూతసజాతీయగోచరః. పూర్వానుభూతోఽపి పూర్వతరసఙ్కల్పనిమిత్త ఇతి నిమిత్తనైమిత్తికభావస్సర్వస్య సంవిద్వినా సత్త్వే కథముపపద్యతే - తత్రాహ (తస్మాదితి) యస్మాత్సర్వస్యైష ణం పూర్వకల్పీయసదృశగోచరం - పూర్వకల్పీయాస్తతః పూర్వతరేషు ణనిమిత్తా ఇతి సంవిదేవ ... విద్యయా వివర్తతే - నిరవయవస్య సన్మాత్రస్య స్వాకారస్యానేకధా ద్యుపపత్తేః. తస్మాత్సర్వస్య సంవిద్వినా సత్త్వేఽపి నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽయమనిర్వాచ్యోఽవిరుద్ధ ఇత్యర్థః. అథ సర్వం బహిరాభ్యాన్తరమనిర్వాచ్యం స్వప్నవత్తర్హి సకాలమేవ విషయాణామాభ్యన్తరతయాఽవభాసస్స్యాత్ - తేఽపి సంవిద్వినా వర్తాపి వభాసస్స్యాత్ అతశ్చ కదాచిదపి సంవిదభావే కేన సత్త్వాన్న జీకారాదత్వన్తాసత్త్వలక్షణమన్యత్వమాపద్యేత - తథా చ వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గః - తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాపి నాన్యత్వమిత్యధ్యాహారః. అధ్యస్తస్యాధిష్ఠానమేవ హ్యాత్మా - న కదాచిదప్యధిష్ఠానాత్పృథక్ - తాదాత్మ్యేనైవ స్ఫురణాత్. అతో న వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి భావః. కదాచిదపి నాన్యత్వమిత్యుపపాదితాప్రతీతికాలం తావత్ విషయాణాం నాసత్త్వమిత్యుక్తం - తత్రానుభవవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) స్వప్నదృశాం సమీహితమేవ కాలాన్తరే మిథ్యాత్వమిత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి తేషామసత్త్వమేవ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాగ్రదితి) తథాపి జాగ్రద్బోధే నావిషయీకరణాదసత్త్వం స్వప్నదృష్టానామేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యది జాగ్రద్బోధే నావిషయీకరణమాత్రేణాసత్త్వం స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రదర్థానామిష్టం - తర్హి జాగ్రద్విషయాణామపి స్వప్నబోధే నావిషయీకరణాదసత్త్వప్రసఙ్గః. తస్మాత్ కదాచిదపి సంవిద్విషయాణామసత్త్వాసత్త్వమిత్యర్థః. తథం తర్హి నానాత్వమ్బుద్ధేరత్యాశఙ్క్యాహ (విశేషేతి) త్రయాణాం రూపాణాం సత్యత్వే విశేషాకారమాత్రమిథ్యేత్యుక్తమయుక్తం - తేష్వపి నిశేషాకారస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాస్వపీతి) కథం తర్హి తేషు సత్త్వసదం ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వత ఇతి) తర్హి సత్యత్వమిత్యేతావత్ప్రయోక్తవ్యం - కిమితి ※ త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రథమపక్షవద్ద్వితీయపక్షేఽపి దోషాభావాదితి యావత్. యథైహికవిషయవద్బ్రహ్మలోకాఅపి విషయాణి చార్యమాణాస్సత్యాః - తస్మిన్తత్ర విశేషః - ఏకమేవైతత్సర్వం నేనతత్కామినాం విద్యావిధానం - తత్రాహ (బాహ్యేతి) జన్యాః - బ్రహ్మలోకే విషయా ఇతి శేషః. ప్రకృతాయాఃఫలశ్రుతేరిత్యధ్యాహారః. నను తేషామవిద్యాదశాయామర్థక్రియాకారిత్వరూపసత్యత్వసమ్భవేఽపి కుతో విద్యావస్థాయాం సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యత్వేతి) యథా రజ్జ్వాం కల్పితసర్పాదయో రజ్జుతత్త్వబోధే తదాత్మతామాపద్యన్తే వివేచనాత్ - తథా సర్వేఽపి విషయాః విద్యావస్థాయామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వివేచితాస్సన్మాత్రత్వేనైవ ప్రాప్నువన్తీతి తత్సత్యత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసఙ్గాదాహ (తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనీభూతారణ్యశబ్దితాన్నవద్వయప్రాప్తేర్బ్రహ్మచర్యాధీనత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవ సర్వసాధనశ్రేష్ఠమితి భావః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్తు హృదయపుణ్డరీకగతం యథోక్తగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్త్యక్తబాహ్యవిషయానృతతృష్ణస్సన్నుపాస్తే - తస్యేయం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేతి ఖణ్డ ఆరభ్యతే. అథయా ఏతాః - వక్ష్యమాణా హృదయస్య - పుణ్డరీకాకారస్య బ్రహ్మోపాసనస్థానస్య సమ్బన్ధినో్యనాడ్యో హృదయమాంసపిణ్డాత్సర్వతో వినిస్సృతా ఆదిత్యమణ్డలాదివరశ్మయః - తాశ్చైతాః పిఙ్గళస్య - వర్ణవిశేషవిశిష్టస్యాణిమ్నః - సూక్ష్మస్య రసస్య - రసేన పూర్ణాస్తదాకారా ఏవ తిష్ఠన్తి - వర్తన్త ఇత్యర్థః. తథా - శుక్లస్య - నీలస్య - పీతస్య - లోహితస్య చ - రసస్య పూర్ణా ఇతి సర్వత్రాధ్యాహార్యం. సౌరేణ తేజసా పిత్తాఖ్యేన పాకాభినిర్వృత్తేనకఫేనాల్పేన సమ్పర్కాత్పిఙ్గళం భవతి సౌరం తేజః పిత్తాఖ్యం. తదేవ వాతభూయస్త్వాన్నీలం భవతి. తదేవ చ కఫభూయస్త్వాచ్ఛుక్లం. కఫేన సమతాయాం పీతం. శోణితబాహుళ్యేన లోహితం. వైద్యకాద్వా వర్ణవిశేషా అన్వేష్టవ్యాః కథం భవన్తీతి. శ్రుతిస్త్వాహ - ఆదిత్యసమ్బన్ధాదేవ తత్తైజసో నాడీష్వనుగతస్యైతే వర్ణవిశేషా ఇతి. కథం. అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళః - వర్ణతః. ఏషః - ఆదిత్యః శుక్లోఽపి. ఏష నీలః. ఏష పీతః ఏష లోహితః - ఆదిత్య ఏవ. ౧

ఆ.— సగుణవిద్యాఫలస్వరూపమిత్థముపపాద్య తత్ప్రాప్తిమార్గశేషత్వేన నాడీఖణ్డమవతారయతి (యస్త్వితి) యథోక్తో గుణః - సత్యకామత్వాదిః. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిశబ్దః శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థః. తమేవాదిశబ్దార్థం స్పష్టయతి (త్యక్తేతి) అధికారిణస్సఫలోపాస్తివిధ్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. రసేన - అన్నస్యేతి శేషః. (తదాకారా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽన్నరసవిషయః. శుక్లస్యేత్యాదిషష్ఠీ - పూర్వవత్. శ్రుతావితిశబ్దో

ఉ.— తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. ౨

తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి. ౩

ఽథ్యాహరద్యోతనార్థః. కథం పునరన్నరసస్య పిఙ్గళాదిర్వివిధో వర్ణవిశేషస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) వాతపిత్తాఖ్యం సౌరం తేజః - తేన పాకో ఽశితస్య చ జాయతే- తేనాభినిర్వృత్తేనాల్పేన కఫేన సమ్పర్కాత్తదేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో భవతి పిఙ్గళం - తేన సంపర్కాద్రసస్య నాడీనాం చ జాయతే పిఙ్గళత్వమిత్యర్థః. తదేవ చ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకాభినిర్వృత్తేన ప్రభూతేన వాతేన సమ్పర్కాత్తద్వాయుస్స్వాద్భవతి నీలం - తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ జాయతే నైల్యమిత్యాహ (తదేవేతి) ప్రకృతమేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకవశాదభినిర్వృత్తకఫస్య స్వసమ్పర్కాదనో భూయస్స్వాద్భవతి శుక్లం- తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ శౌక్ల్యం భవతీత్యాహ (తదేవ చేతి) ఉక్తపాకాభినిర్వృత్తేన కఫేన తదభినిర్వృత్తేన చైవ వాతస్య సమతాయాం తదేవ తేజస్తత్సమ్పర్కాత్పీతం జాయతే- తత్సమ్పర్కాచ్చాన్నరసస్య చ నాడీనాం చ పీతత్వం భవతీత్యాహ (కఫేనేతి) యదా తు యథోక్తపాకాభినిష్పన్నం శోణితం బహుళం భవతి- తదా తస్య నాడీనాం చ లౌహిత్యం భవతీత్యాహ (శోణితేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (వైద్యకాద్వేతి) అన్వేషణప్రకారమాహ (కథమితి) నాభేరూర్ధ్వం హృదయాదధస్తాదామాశయమభిమృశతే. తద్గతం తేజః సారం పిత్తమిత్యుచ్యతే తచ్చాన్నరసస్యాత్ర స్వర సహకారివశాద్వర్ణవిశేషే కారణం- ఆమాశయగతం పిత్తం రఞ్జకం రసరఞ్జనాదిత్యాదివచనాదిత్యర్థః. కథం తర్హి పిఙ్గళస్యేత్యాద్యా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతిస్త్వితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆదిత్యస్య పైఙ్గళ్యాదయో వర్ణవిశేషాస్సన్తి ప్రమాణాదేవ ప్రత్యేతవ్యాః. ౧

ర०— ఉక్తబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనతయా మూర్ధన్యనాడీగమనం ప్రస్తౌతి (అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేతి) హృదయసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః పిఙ్గళశుక్లనీలాదినానారూపసూక్ష్మాన్నరససమ్పూర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః. (అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః) ఆదిత్యస్య పిఙ్గళశుక్లనీలపీతాదినానారూపాశ్రయత్వం చ మధువిద్యాప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షసిద్ధం చ. తతశ్చైతద్రశ్మిసమ్బన్ధాదేవాన్నరసస్య నానారూపత్వం చేతి భావః. ౧

శం.— తస్యాధ్యాత్మం నాడీభిః కథం సమ్బన్ధ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- తత్- తత్ర యథా లోకే మహాన్- విస్తీర్ణః పన్థాః- మహాపథ ఆతతః- వ్యాప్తః ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చ- సన్నిహితం, అముం చ- విప్రకృష్టం. దూరస్థం,. ఏవం- యథా లోకే దృష్టాన్తో మహాపథ ఉభౌ గ్రామౌ ప్రవిష్టః- ఏవమేవైతాః- ఆదిత్యాః. మహాపథా యథా గచ్ఛన్తి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ఉభౌ లోకౌ- అముం చ- ఆదిత్యమణ్డలం, ఇమం చ- పురుషం, గచ్ఛన్త్యుభయత్ర ప్రవిష్టాః. యథా మహాపథః. కథం. అముష్మాదాదిత్యమణ్డలాత్ప్రతాయన్తే- సన్తతా భవన్తి. తా అధ్యాత్మమాసు- పిఙ్గళాదివర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు సృప్తాః- గతాః. ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే- ప్రవృత్తాస్సన్తా నభూతాస్సత్యః. తేఽముష్మిన్. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్త ఇత్యుచ్యన్తే. ౨

ఆ.— ఆదిత్యస్య తేజసా నాడీష్వనుగతస్య పైఙ్గళ్యాదయో వర్ణవిశేషా భవన్తీత్యుక్తం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా). ఉభయత్ర- ఆదిత్యమణ్డలే పురుషే చేత్యర్థః. తత్ర పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తమనువదతి (యథేతి) ఉభౌ గ్రామౌ మహాపథో యథా గచ్ఛతి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రవేశం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథం నాడీనాం పిఙ్గళాదివర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్య సౌరేణ తేజసేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (యథోక్తాస్వితి) అముష్మిన్- ఆదిత్యే. సృప్తా ఇతి సమ్బన్ధః. కథం స్త్రీలిఙ్గేన నిర్దిష్టానాం రశ్మీనాం పుల్లిఙ్గేన నిర్దేశః- తత్రాహ (రశ్మీనామితి) ౨

ర०— (తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఇత్యాది) యథా విస్తీర్ణో మహాన్పన్థాః గ్రామద్వయే ప్రవిష్టో భవతి- తథా ఆదిత్యరశ్మయో లోకద్వయే ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. లోకద్వయప్రవేశక్రమమాహ (అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః) ప్రతాయన్తే- సన్తతాః. సృప్తాః- ప్రవిష్టాః. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే తా ఇతి చ నిర్దేశః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తత్- తత్ర. ఏవం సతి యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతత్ - స్వప్నమయో జీవస్సుప్తో భవతి. స్వాపస్య ద్విప్రకారత్వాద్విశేషణం- సమస్త ఇతి. ఉపసంహృతసర్వకరణవృత్తిరిత్యేతత్. అతో బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యాభావాత్సమ్యక్ప్రసన్నస్సమ్పన్నో భవతి. అత ఏవ స్వప్నవిషయాకారాభాసం మానసం స్వప్నప్రత్యయం న విజానాతి- నానుభవతీత్యర్థః. యదైవం సుప్తో భవతి- ఆసు - సౌరతేజఃపూర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు తదా సృప్తః- ప్రవిష్టః. నాడీభిర్ద్వారభూతాభిర్హృదయాకాశం గతో భవతీత్యర్థః. న హ్యన్యత్ర సత్సమ్పత్తేస్స్వప్నాదర్శనమస్తీతి సా

ఉ — అథయత్రైతదబలిమానంనీతోభవతితమభితఆసీనాఆహుర్జానాసిమాంజానాసిమామితిసయావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తోభవతితావజ్జానాతి. ౪

మర్థ్యాన్నాడీష్వితిసప్తమీతృతీయయాపరిణమ్యతే. తం- సతాసమ్పన్నంనకశ్చన- నకశ్చిదపిధర్మాధర్మరూపఃపాప్మా స్పృశతిఇ- స్వరూపావస్థితత్వాత్తదాత్మనః. దేహేన్ద్రియవిశిష్టంహిసుఖదుఃఖకార్యప్రదానేనపాప్మా స్పృశతి - నతుసత్సమ్పన్నంస్వరూపావస్థంకశ్చిదపిపాప్మాస్ప్రష్టుముత్సహతే- అవిషయత్వాత్. అన్యోహ్యన్యస్యవిషయోభవతి - నత్వనన్యత్వం కేనచిత్క్వచిదపిస్పృశ్యతేన్యస్య. స్వరూపప్రచ్యవనంత్వాత్మనోజాగ్రత్స్వప్నావస్థాంప్రతిగమనంబాహ్యవిషయప్రతిబోధోఽవిద్యాకామకర్మబీజస్యబ్రహ్మవిద్యాహుతాశాదాహానివృత్తమిత్యవోచామషష్ఠఏవ - తదిహాపిప్రత్యేతవ్యం. యత్రైవంసుప్తః - సౌరేణతేజసాహినాడ్యఃపూర్ణాస్తేనసర్వతస్సమ్పన్నః- వ్యాప్తోభవతి. అతోవిశేషేణచక్షురాదినాడీద్వారైర్బాహ్యవిషయభోగాయనప్రసృతానికరణాన్యస్యతదాభవన్తి- తస్మాదయంకరణానాంనిరోధాత్సర్వతస్స్వేనావస్థితస్స్వప్నంనవిజానాతీతియుక్తం. ౩

ఆ.— నాడీస్వరూపముక్త్వానిజ్ఞానాత్మనస్స్వాపాధికరణత్వేనతాస్సోపయుజ్యన్తే స్వాపంప్రస్తౌతి (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవంసతీతి) నాడీస్వరూపేపూర్వోక్తరీత్యాస్థితేసతీత్యర్థః. ఏతదితి - స్వపనక్రియావిశేషణం. సమస్తపదేనశబ్దార్థమస్వపాహ (స్వాపస్యేతి) దర్శనవృత్తిరపర్శనవృత్తిశ్చేతిద్విప్రకారత్వంస్వాపస్యేష్టం- తత్రదర్శనవృత్తేఃస్వాపస్యవ్యావృత్త్యర్థంసమస్తపదమితివిశేషణం. తస్యసమ్పిణ్డితమర్థమాహ (ఉపసంహృతేతి) విశేషణాన్తరముత్థాప్యవ్యాకరోతి (అతఇతి) ఉపసంహృతసర్వకరణత్వాదిత్యుక్తం విశేషణద్వయముపజీవ్యస్వప్నమిత్యాదివ్యాచష్టే (అతఇతి) నాడీషుప్రవిష్టోభవతీతియదుక్తం- తదయుక్తం- యదేషాన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతఇత్యజ్ఞాకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడీభిరితి) నాడీష్వితిసప్తమ్యాఃకథంనాడీభిరితితృతీయావ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) తతేతి- సుషుప్త్యవస్థాప్యతే తస్యామవస్థాయాంకర్మాభావేకథంపునరుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహేతి) సుఖదుఃఖానుభవాభావాద్వాసప్తస్పర్శాత్తదవిపక్షితః- నతుకర్మాభావాదిత్యర్థః. అవిషయత్వంసాధయతి (అన్యోహీతి) సుషుప్తస్వరూపావస్థస్యకథంప్రచ్యవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) అవిద్యాకామకర్మణాంబీజం- అనాద్యజ్ఞానం. తస్యబ్రహ్మవిద్యాగ్నినానాశస్వాపేదాహః. తన్నిమిత్తంసుషుప్తస్యపునఃస్వరూపప్రచ్యవనమితిసమ్బన్ధః. తదేవవ్యాచష్టే (జాగ్రదితి) కీదృక్ప్రచ్యవనమిత్యపేక్షాయామాహ (బాహ్యేతి) ఏతద్ * సర్వంషష్ఠేఉక్తమిత్యాదావుదితమిత్యాహ (ఇత్యవోచామేతి) తేజసాహీతి- పాపాస్పర్శేహేతుః. తంహేతుంవ్యాచష్టే (యదేతి) తద్వ్యాప్తికార్యమాహ (అతఇతి) కార్యకరణసంస్పర్శాభావఫలందర్శయతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నంనవిజానాత్యాసుతదానాడీషుసృప్తోభవతి) ఏతత్ - తస్మాదిత్యర్థః. యత్ర- యదాసమస్తః- ఉపసంహృతకరణస్సన్నితి ఏవసమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యశూన్యఃస్వప్నంనవిజానాతి- నపశ్యతీత్యేతత్ - స్వప్నాదర్శనం. సుషుప్తిరితియావత్. తదా ఆసునాడీషుసృప్తః- ప్రవిష్టోభవతి. పురీతద్వృత్తిమ్మాగమనాయనాడీషుప్రవిష్టోభవతీత్యర్థః. * నాడ్యోద్వాసప్తతిస్సహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిః ప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతఇతిశ్రుత్యన్తరాత్, నాడీపురీతద్భ్యాంసముచ్చయేనసుషుప్తిస్థానత్వస్య * తదభావానాడీషుతచ్ఛ్రుతేరాత్మసిచేత్యత్రస్థితత్వా, న్నాడీనామపి సుషుప్తిస్థానత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (తంనకశ్చనపాప్మాస్పృశతి) సుషుప్తౌసతోఽపికర్మణఃఫలజననసామర్థ్యంనాస్తీత్యర్థః. * నకశ్చనపాప్మాస్పృశతీత్యస్మిన్వాక్యేఅసుప్తానాశక్తిర్వివక్షితేతివ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. తత్రహేతుమాహ (తేజసాహితదాసమ్పన్నోభవతి) * సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతిశ్రుతేస్తేజశ్శబ్దప్రకాశత్వగుణయోగాద్బ్రహ్మపరః బ్రహ్మణిసమ్పత్తిర్నామ- దేహేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వరాహిత్యేన బ్రహ్మణ్యవస్థానం. సమ్పత్త్యధికరణస్యకరణత్వవివక్షయాతృతీయానిర్దేశః. ౩

శం.— తత్ర- ఏవంసత్యథయత్ర- యస్మిన్కాలేఽబలిమానం- అబలభావం. దేహస్యరోగాదినిమిత్తం - జరాదినిమిత్తంవాకృశీభావం. ఏతత్- నయనం. నీతః- ప్రాపితః. దేవదత్తోముమూర్షుర్యదాభవతీత్యర్థః. తమభితః - సర్వతోవేష్టయిత్వాఆసీనాజ్ఞాతయఆహుర్జానాసిమాంతవపుత్రం, జానాసిమాంపితరం, వేత్యాది. సః- ముమూర్షుర్యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తః- అనిర్గతోభవతి. తావత్పుత్రాదీఞ్జానాతి. ౪

ఆ.— నాడీరేవంస్తుత్వాతాభిరూర్ధ్వగమనంప్రదర్శయితుంమరణకాలంప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) తస్యైవార్థమాహ (ఏవంసతీతి) నాడీనాముక్తరీత్యాప్రాశస్త్యేసతీత్యర్థః. తాభిరూర్ధ్వగమనప్రదర్శనప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః (రోగాదీతి) ఆదిపదమాగన్తుకసర్వనిమిత్తసఙ్గ్రహార్థం. జరాదీతి- ఆదిపదంతునైసర్గికసర్వనిమిత్తద్యోతనార్థమితిభేదః. ఏతత్- నయనమితి క్రియావిశేషణం. ౪

రం.— (అథయత్రైతదబలిమానంనీతోభవతి) అథశబ్దోర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అబలస్యభావః - అబలిమా. అబలత్వం. రోగాదికృతదౌర్బల్యంనీతోభవతీత్యేతత్ యత్ర- యదేత్యర్థః. యదాదౌర్బల్యంప్రాప్తవానిత్యర్థః. (తమభితఆసీనాఆహుర్జానాసిమాంజానాసిమామితి) తం- తాదృశదశావిష్టంపరితోవర్తమానాబాన్ధవాఃమాంజానాసికింమాంజానాసికిమిత్యాహుః. యద్వా- ఏతత్ - ఏతాసునాడీషుస్థితఇత్యర్థః. (సయావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తోభవతితావజ్జానాతి) స్పష్టోర్థః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే స ఓమితి వా హోద్వా మీయతే స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛత్యేతద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధోఽవిదుషాం. ౫

శం.— అథ యత్ర- యదా ఏతత్- క్రియావిశేషణమిదం. అస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి- అథ- తదైతైరేవ- యథోక్తైః రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే- యథాకర్మజితం లోకం గచ్ఛత్యవిద్వాన్. ఇతరస్తు విద్వాన్ యథోక్తసాధనసమ్పన్నః- స ఓమితి- ఓఙ్కారేణాత్మానం ధ్యాయన్ యథాపూర్వం వా హ- ఏవ ఉత్ ఊర్ధ్వం వా- విద్వాంశ్చేత్. ఇతరస్తిర్యగ్వేత్యభిప్రాయః. మీయతే- ప్రమీయతే. గచ్ఛతీత్యర్థః. సః - విద్వానుత్క్రమిష్యన్ యావత్క్షిప్యేన్మనః- యావతా కాలేన మనసః క్షేపః స్యాత్. తావత్- తావతా కాలేనాదిత్యం గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. క్షిప్రం గచ్ఛతీత్యర్థః. న తు తావతైవ కాలేనేతి వివక్షితం. కిమర్థమాదిత్యం గచ్ఛతీతి. ఉచ్యతే- ఏతద్వై ఖలు- ప్రసిద్ధం బ్రహ్మలోకస్య ద్వారం- య ఆదిత్యః. తేన ద్వారభూతేన బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి విద్వాన్- అతో విదుషాం ప్రపదనం - ప్రపద్యన్తే బ్రహ్మలోకమనేన ద్వారేణేతి ప్రపదనం. నిరోధనం - నిరోధోఽస్మాదాదిత్యాదవిదుషాం భవతీతి నిరోధః. సౌరేణ తేజసా దేహా ఏవ నిరుద్ధాః సన్తో మూర్ధన్యయా నాడ్యా నోత్క్రామన్త్యేవేత్యర్థః. * విష్వఙ్ఙన్యా ఇతి శ్లోకాత్. ౫

ఆ.— ప్రారబ్ధకర్మావసానార్థోఽథశబ్దః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం- ఏతదుత్క్రమణం యథా స్యాత్తథేత్యర్థః. యథోక్తాభిః- నాడీషు ప్రసృతాభిరాదిత్యమణ్డలాదాగతాభిరితి యావత్. కర్మణా జితం- వశీకృతం. స్వాత్మసమ్బన్ధితయా సమ్పాదితం లోకమనతిక్రమ్య. తం ప్రతి గచ్ఛత్యవిద్వాన్- కేవలకర్మవాన్ గచ్ఛతీత్యర్థః దహరవిద్యావతో గతిం దర్శయతి (ఇతరస్త్వితి) యథోక్తసాధనం- దహరవిజ్ఞానం. తేన సమ్పన్నః- విశిష్ట ఇత్యర్థః. స ధ్యాయన్- గచ్ఛతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. యథాపూర్వం- స్వప్నావస్థాయామివ మరణావస్థాయామపీత్యర్థః. వా హేతి నిపాతద్వయస్యావధారణరూపమర్థం కథయతి (ఏవేతి) ఉచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఊర్ధ్వమితి) వాశబ్దేన వ్యోతితం వికల్పం దర్శయతి (విద్వాంశ్చేదితి) యదవిద్వాన్ ప్రమీయతే- తదోర్ధ్వం నైవ గచ్ఛతి. యది త్వవిద్వాన్ ప్రమీయతే - తదా తిర్యగేవ గచ్ఛతీతి విభాగః. విదుష స్త్యక్తదేహస్యాదిత్యప్రాప్తావత్యన్తశైఘ్ర్యం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమావర్తతే (స విద్వానితి) § కిం స్యాదిత్యత ఆహ (అత ఇతి) అవిదుషామపి తర్హి ప్రాప్తానామాదిత్యం తతో నిరుద్ధానాం పునర్బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) దేహే నిరుద్ధానాం మూర్ధన్యయా నాడ్యా నోత్క్రమణమవిదుషామిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (విష్వఙ్ఙితి) ౫

రం.— (అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే) ఏతైరేవ రశ్మిభిః - పూర్వోక్తైరాదిత్యరశ్మిభిరిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యముత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం- నిశి మృతస్య విదుషో రశ్మ్యనుసారేణ గమనాసమ్భవాత్ రశ్మిభిరేవ గమనమితి న నియమః. * అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి వచనం సుషుప్తిప్రస్తవిషయం. ఏవకారోఽత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *రశ్మ్యనుసారీ. విద్వాన్ హ్రియమాణో రశ్మీననుసృత్యైవ గచ్ఛతి- * ఏతైరేవ రశ్మిభిరిత్యేవకారస్య క్రియాసఙ్గతత్వాభావేనాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాసమ్భవే నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్. యదుక్తం నిశి మృతస్య రశ్మ్యసమ్బన్ధాద్రశ్మీననుసృత్య గమనం నోపపద్యత ఇతి- తన్న- నిదాఘసమయే హి రాత్రావప్యూష్మోపలమ్భాద్రశ్మిసమ్బన్ధః. హేమన్తాదౌ తు హిమాభిభవాద్దుర్దినవదూష్మానుపలమ్భః. శ్రూయతే చ నాడీరశ్మీనాం సర్వదాఽన్యోన్యాన్వయః * తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తాః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తా ఇతీతి. (స ఓమితి వా హోద్వా మీయతే) సః- విద్వాన్ * ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృతః * తస్యోదితి నామేతి చ ప్రమాణప్రసిద్ధం పరమాత్మనామ - కీర్తయతి. కీర్తయన్నేవ చ మీయతే- ప్రమీయతే చ. మరణకాలే తస్య భగవన్నామస్మరణం సమ్భవతి. యద్వా - స ఏతైః రశ్మిభిరున్నీయతే - ఉన్నీయతే చ. ఏకో వాశబ్దోఽవధారణార్థః. (స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి) మనోవేగేనాదిత్యం స గచ్ఛతీత్యర్థః. స చ * స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి త్వరావచనేన రశ్మ్యనుసారిమార్గస్య మార్గాన్తరవైలక్షణ్యప్రతీతేర్మార్గభేదశఙ్కాయాః- * అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేరిత్యధికరణేనానాశాఖానుగతస్యైవ మార్గస్య ప్రథితేః- ప్రత్యభిజ్ఞానాదర్చిరాదిరేక ఏవ మార్గః. అతోఽర్చిరాదినైవ మార్గేణ విద్వాన్ గచ్ఛతీతి సమర్థితత్వాత్. * స యావత్క్షిప్యేన్మన ఇతి త్వరావచనస్య కాఙ్క్షిరావేక్షయా మగథాన్ క్షిప్రం గచ్ఛతీతివత్ గన్తవ్యస్వారాద్యపేక్షయా ఆదిత్యగమనస్యైవ శైఘ్ర్యపరత్వాపపత్తేర్న దోషః. (ఏతద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధోఽవిదుషాం) విదుషాం బ్రహ్మలోకస్య ద్వారం ప్రపదనం - ప్రపద్యతే అనేనేతి ప్రపదనం - ప్రాప్తిసాధనం. య ఆదిత్యః. ద్వారాపేక్షయా నపుంసకనిర్దేశః- ఏతదితి. అవిదుషాం చ నిరోధః - రోధకః. అవిద్వాంసో హి సూర్యమణ్డలభేదాసామర్థ్యాన్న గన్తుం శక్నువన్తీత్యర్థః. ౫

---

§ అత్ర గ్రన్థో గళితః.

తదేష శ్లోకః శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్త్యుత్క్రమణే భవన్తి. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డః.

ఉ.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ. ౧

శం.— ఏతస్మిన్నర్థే యథోక్తాన్యేష శ్లోకః మన్త్రో భవతి. శతం చైకా చ ఏకోత్తరశతం నాడ్యో హృదయస్య హృదయమాంసపిణ్డాన్నిర్గతాస్తాః ప్రధానతో భవన్తి. అనన్తాస్త్వసంఖ్యాతా నాడ్యః. తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతా వినిర్గతా. తయోర్ధ్వమాయన్ గచ్ఛన్నమృతత్వమమృతభావమేతి. విష్వక్ నానాగతయః తిర్యగ్విసర్పిణ్య ఊర్ధ్వగాశ్చాన్యా నాడ్యో భవన్తి సంసారగమనద్వారభూతాః. న త్వమృతత్వాయ. కిం తర్హి. ఉత్క్రమణే ఏవ ఉత్క్రాన్త్యర్థమేవ భవన్తీత్యర్థః. ద్విరభ్యాసః ప్రకరణసమాప్త్యర్థః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తార్థః నాడీవిభాగలక్షణః. ప్రధానత ఇతి విశేషణతాత్పర్యమాహ (అనన్తా ఇతి) ప్రకరణం నాడీవిషయం దహరవిద్యావిషయం వా. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— (తదేష శ్లోకః) తత్ తస్మిన్విషయే ఏషః వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి) మూర్ధన్యయా నాడ్యా గచ్ఛన్ ముక్తిం ప్రాప్నోతి. విష్వగ్గతయ ఇతరనాడ్యస్తూత్క్రమణమాత్రే ప్రభవన్తి న త్వమృతత్వసాధనీభూతా ఊర్ధ్వగతా ఇత్యర్థః. యద్వా విష్వగుత్క్రమణే అన్యా ఉత్క్రమణే అన్యా నాడ్య ఉపయుజ్యన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తం. తత్ర కోఽసౌ సమ్ప్రసాదః, కథం వా తస్యాధిగమః - యథాఽసావస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, యేన లక్షణేనాభినిష్పద్యతే- స కింలక్షణ ఆత్మా, సమ్ప్రసాదస్య చ దేహసమ్బన్ధిరూపాణి- తతో యదన్యత్పృథక్స్వరూపం, ఇత్యేతేఽర్థా వక్తవ్యా ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థా విద్యాస్తుత్యర్థా చ - రాజసేవితం పానీయమితివత్. య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః. యః పూర్వం హృదయపుణ్డరీకమభిహితం, యస్మిన్ కామాః సమాహితాః సత్యా అనృతాపిధానాః, యదుపాసనసహభావి బ్రహ్మచర్యం సాధనముక్తం, ఉపాసనఫలభూతకామప్రతిపత్తయే చ మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిరభిహితా,- సోఽన్వేష్టవ్యః - శాస్త్రాచార్యోపదేశైర్జ్ఞాతవ్యః. స విశేషేణ జ్ఞాతుమేష్టవ్యః- విజిజ్ఞాసితవ్యః. స్వసంవేద్యతామాపాదయితవ్యః. కిం తస్యాన్వేషణాద్విజిజ్ఞాసనాచ్చ స్యాదితి. ఉచ్యతే (స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్) యస్తమాత్మానం యథోక్తేన ప్రకారేణ శాస్త్రాచార్యోపదేశేనాన్విష్య విజానాతి- స్వసంవేద్యతామాపాదయతి. తస్యైతత్ సర్వలోకకామావాప్తిః - సర్వాత్మత్వం ఫలం భవతీతి హ- కిల ప్రజాపతిరువాచ. అన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి చైష నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిః. ఏవమన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః. దృష్టార్థత్వాదన్వేషణవిజిజ్ఞాసనయోః. దృష్టార్థత్వం చ దర్శయిష్యతి * నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యసేనాసకృత్. పరరూపేణ చ దేహాదిధర్మైరవగమ్యమానస్యాత్మనః స్వరూపాధిగమే విపరీతాధిగమనివృత్తిర్దృష్టం ఫలమితి నియమార్థైవైషా విధేయ్యా - న త్వగ్నిహోత్రాదీనామివాపూర్వవిధిత్వమిహాసమ్భవతి. ౧

ఆ.— దహరవిద్యాయాముపాస్యస్తుత్యర్థముక్తమనువదతి (అథేతి) విశేషానన్తర్యం - అథశబ్దార్థో వ్యాఖ్యాతః. శరీరాత్సముత్థానం- తస్మిన్నహంమమాభిమానత్యాగః. స్వరూపం విశినష్టి (ఏష ఇతి) ఉక్తిః కర్తృత్వమాచార్యస్య దర్శితమేవ. ప్రాణో వా సమ్ప్రసాదః - విజ్ఞానాత్మా వేతి సంశయాత్పృచ్ఛతి (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్య చ సమ్ప్రసాదస్య పరమాత్మవిషయం జ్ఞానం కేనోపాయేన భవతీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (కథం వేతి) కిం తస్య పరమాత్మాధిగమో నేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తథా తస్యాధిగమః కథమితి సమ్బన్ధః. అభినిష్పద్యమానరూపశ్చాత్మా సవిశేషః - నిర్విశేషో వేతి ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (యేనేతి) అస్మనోఽహం సచ్చిదానన్దైకతా వా దర్శాన్తరాణి రూపాణి దృశ్యమానాని శరీరసమ్బన్ధప్రయుక్తాని- తథా చ తతః- శరీరాదుపాధేర్యదన్యత్ - తస్య స్వరూపం కథం సర్వప్రమాణాప్రతిపన్నమస్తీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (సమ్ప్రసాదస్య చే

ఉ.— తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామానితీన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః. ౨

ति) ఏతేషాం ప్రశ్నానాముత్తరముత్తరగ్రన్థసన్దర్భేణ వక్ష్యతి (ఇత్యేతదితి) ప్రజాపతేరిన్ద్రవిరోచనయోశ్చ సంవాదరూపాయా ఆఖ్యాయికాయా దృశ్యతే- సాకిసదైత్యాశజ్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) శిష్యస్య విద్యాగ్రహణే, గురోస్తస్యాస్సమ్యక్ప్రదానే, చ యో విధిః- శ్రద్ధాభక్త్యాదిప్రకారః. తత్ప్రదర్శనార్థమియమావల్ యద్వా- విద్యాయాః గ్రహణం- స్వీకరణం యస్య సమ్ప్రదానే- ఉద్దానపాత్రే శిష్యే దృశ్యతే- తస్య విధిః- బ్రహ్మచర్యాదిః. తత్ప్రదర్శనార్థైత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా ప్రయోజనాన్తరమాహ (విద్యేతి) ప్రజాపతినా ప్రోక్తా, దేవైరసురైశ్చ ప్రార్థితా, ఇన్ద్రవిరోచనాభ్యాం దేవాసురాధిపతిభ్యామాయాసేన మహతా ప్రేప్సితా, దేవరాజేన చ కథంచిత్ప్రాప్తా- తస్మాన్మహార్హేయం విద్యేతి తస్యాస్స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. మహద్భిరుపాసితస్య మహార్హత్వే దృష్టాన్తమాహ (రాజసేవితమితి) యస్మాద్యోగాదిసవిశేషం చైతన్యం- ఉదేవనిరుపాధికస్స్వశేషమిత్తినవిశేషస్స్వశేషరూపాద్భేదాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం న్యాకస్తుషాదత్తే (యఆత్మేతి) తత్ర సోఽన్వేష్టవ్య ఇతివాక్యస్య శబ్దార్థమాహ (యస్మేతి) ఉపాసనమపికిమర్థమిత్యపేక్షాయామాహ (ఉపలబ్ధవ్యశ్చేతి) తస్మిన్నుపలబ్ధే - ఫలమితి సమ్బన్ధః. కథం నిర్గుణవిద్యాయాస్సర్వలోకకామావాప్తిఃఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మతేతి) పరిచ్ఛేదభ్రమహాన్యా సర్వాత్మస్వరూపేణావస్థితిరిత్యర్థః. ప్రజాపతివాక్యస్థ శ్రూయమాణవిధిస్వరూపమాహ (అన్వేష్టవ్య ఇతి) ఏవంకారవ్యాఖ్యానం కర్తవ్యతేతి (నాపూర్వవిధిరితి) శబ్దాదేవవిద్యోదయాత్తదుత్పత్త్యర్థోఽపూర్వవిధిరగ్నిహోత్రాదివిధివన్న సమ్భవతీత్యర్థః. కథమిమానియమవిధిరసిన్నవపఘాతవిధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారప్రాబల్యాదనాత్మాభినివేశస్య పక్షే ప్రాప్తౌ శాస్త్రాచార్యాభ్యామాత్మాన్వేషణమేవ కార్యమితి నియమ ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిరిత్యాహ (దృష్టార్థత్వాదితి) అన్వేషణవిజిజ్ఞాసనాభ్యాం సాధనముక్తం- తస్య చ విద్యాద్వారాఽవిద్యానివృత్తిర్దృష్టమేవ ఫలం- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్ధేతుత్వావగమాత్. తథా చ తత్ర నాపూర్వవిధేరవకాశోఽస్తీత్యర్థః. దృష్టార్థత్వమేవ వాక్యశేషసంవాదమాహ (దృష్టార్థత్వం చేతి) కథమసకృత్ప్రయుక్తేన * పశ్యామీతివర్తమానోపదేశేనాన్వేషణాదేర్దృష్టఫలతేత్యాశఙ్క్యదేహాదిభిర్ధ్యాత్మరాదినాం వాక్యేష్వజ్ఞానాదనుమానాచ్చ మనుష్యత్వాదిభ్రమనివృత్తిప్రసిద్ధేర్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పరరూపేణేతి) అన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (ఇతినియమార్థేతి) అపూర్వవిధిత్వం- తద్విషయత్వమితియావత్. ఇహేతి- అన్వేషణాదేరుక్తిః. అగ్నిహోత్రాదివదన్వేషణాదేరత్యన్తాప్రాప్తత్వాభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం దహరవిద్యాం సమాప్య తదఙ్గభూతాం ప్రత్యగాత్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇత్యాది) (య స్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ) అత్ర అనువిద్యేతి వాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే. విజానాతీతి ధ్యానముపలక్షితం- నిర్దిష్టాన్తేభాషితం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (తద్ధోభయ ఇత్యాది) ఆఖ్యాయికాప్రయోజనముక్తం. తద్ధ- కిల ప్రజాపతేర్వచనముభయే దేవాసురాః - దేవాశ్చాసురాశ్చ దేవాసురాః. అను- పరమ్పరాగతం స్వకర్ణగోచరాపన్నమనుబుబుధిరే- అనుబుద్ధవన్తః. తే చైతత్ప్రజాపతివచో బుద్ధ్వా కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తే హోచుః - ఉక్తవన్తోఽన్యోన్యం దేవాస్స్వపరిషద్యసురాశ్చ. హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ప్రజాపతినోక్తం తమాత్మానమన్విచ్ఛామః- అన్వేషణం కుర్మః. యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి, సర్వాంశ్చ కామాన్, ఇత్యుక్త్వా ఇన్ద్ర ఏవ- రాజైవ స్వయం దేవానామితరాన్ దేవాంశ్చ భోగపరిచ్ఛదంచ సర్వం స్థాపయిత్వా శరీరమాత్రేణైవ ప్రజాపతిం ప్రత్యభిప్రవవ్రాజ- ప్రగతవాన్. తథా - విరోచనోఽసురాణాం. ఏవ హ్యేనసగురవోఽభిగన్తవ్యా, ఇత్యేతద్దర్శయతి త్రైలోక్యరాజ్యాచ్చ గురుతరా విద్యేతి- యతౌ దేవాసురరాజౌ మహార్హభోగార్హౌ సన్తౌ తథా గురుముపసన్నవన్తౌ. తౌ హ- కిలాసంవిదానావేవ- అన్యోన్యం సంవిదమకుర్వాణౌ. విద్యాఫలం ప్రత్యన్యోన్యమీర్ష్యాం దర్శయన్తౌ సమిత్పాణీ- సమిద్భారహస్తౌ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః- ఆగతవన్తౌ. ౨

ఆ.— ఇదానీమాఖ్యాయికాం వ్యాఖ్యాతుం * ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తద్ధేతి) అవతారితాఖ్యాయికాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) కిమితీన్ద్రవిరోచనౌ విద్యార్థినావపి పరికరం పరిత్యజ్య శరీరమాత్రేణ ప్రజాపతిం ప్రగతవన్తౌ- తత్రాహ (వినయేనేతి) తయోరుక్తరూపగతివశాదేవ దర్శితమర్థాన్తరం కథయతి (త్రైలోక్యేతి) విద్యేతి- దర్శయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్యాః గురుతరత్వే హేతుమాహ (యత ఇతి) సంవిదం- మైత్రీం. ౨

రం.— (తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే) తత్ - ప్రజాపతివచనం శిష్యపరమ్పరయా దేవా అసురాశ్చ ఉభయేఽపి అనుబుబుధిరే- శ్రుతవన్త ఇత్యర్థః. (తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానిత్యాది) అన్విచ్ఛామః - అవగచ్ఛామ ఇత్యర్థః, శిష్టం స్పష్టం. (ఇన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం) దేవానాం మధ్యే ఇన్ద్రః, అసురాణాం మధ్యే విరోచనః, చ

ఉ.— తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి తౌ హోచతుర్య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి భగవతో వచో వేదయన్తే తమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. 3

§ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ................................ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ప్రజాపతిసమీపం గన్తుం ప్రస్థితావిత్యర్థః. (తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసమీపమాజగ్మతుః) అసంవిదానౌ - పరస్పరాసూయయా పరస్పరసమ్మన్త్రణమకుర్వన్తావిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తౌ హాగత్య ద్వాత్రింశతం వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యమూషతుః- ఉషితవన్తౌ. అభిప్రాయజ్ఞః ప్రజాపతిస్తావువాచ. కిమిచ్ఛన్తౌ- ప్రయోజనమభిప్రేత్యేచ్ఛన్తావవాస్తం- ఉషితవన్తౌ యువామితి. ఇత్యుక్తౌ తౌ హోచతుః య ఆత్మేత్యాది భగవతో వచో వేదయన్తే శిష్టాః- అతస్తం- ఆత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి. యద్యపి ప్రాక్ప్రజాపతేః సమీపాగమనాదన్యోన్యమీర్ష్యాయుక్తావభూతాం - తథాపి విద్యాప్రాప్తిప్రయోజనగౌరవాత్త్యక్త్వా రాగద్వేషమోహేర్ష్యాదిదోషానేవ భూత్వోషతుర్బ్రహ్మచర్యం ప్రజాపతౌ. తేనేదం ప్రఖ్యాపితమాఖ్యవిద్యాగౌరవం. 3

ఆ.— తమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి వక్తవ్యే వస్వాస్తమితి ప్రజాపతివచోఽనుకర్షణమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్మిథో వైరిణోః కథమేకత్రావస్థానం చిరమాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) దేవాసురరాజయోః స్వభావతో వైరిణోరపి విద్యార్థిత్వేన చిరమేకత్ర బ్రహ్మచర్యవాసేన సూచితమర్థం దర్శయతి (తేనేతి). 3

రం.— (తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుః) ద్వాత్రింశద్వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యం చేరతురిత్యర్థః (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి) కిం ప్రయోజనముద్దిశ్యోషితవన్తావితి పృష్టవానిత్యర్థః. (తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యాది) య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాది హి భగవతః - పూజ్యస్య భవతో వచో వేదయన్తే విద్వాంసః ప్రజాపతేర్వచనాని తమిచ్ఛన్తావవాస్తం- తజ్జ్ఞానమిచ్ఛన్తావావాం బ్రహ్మచర్యముషితవన్తావితి తౌ ప్రజాపతిం ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. ఆవాస్తమితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. 3

శం.— తౌ- ఏవం తపస్వినౌ శుద్ధకల్మషౌ యోగ్యావుపలక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ హ. య ఏషోఽక్షిణి పురుషో నివృత్తచక్షుర్భిర్నిగృహీతేన్ద్రియైర్దృశ్యతే యోగిభిర్దృష్టా- ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిగుణః- యమవోచం పూర్వం, యద్విజ్ఞానాత్సర్వలోకకామావాప్తిః,- ఏతదమృతం భూమాఖ్యం. అత ఏవాభయం. అత ఏవ బ్రహ్మ- వృద్ధమనన్తమితి అథైతత్ప్రజాపతేర్వచః శ్రుత్వాఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యక్షిణి ఛాయాత్మానం పురుషాకారం గృహీతవన్తౌ. గృహీత్వా చ దృఢీకరణాయ ప్రజాపతిం పృష్టవన్తౌ- అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే- పరి- సమన్తాత్ఖ్యాయతే, యశ్చాయమాదర్శే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బాకారః పరిఖ్యాయతే ఖడ్గాదౌ చ,- కతమ ఏషః- ఏషు ... ఏక ఏవ వేతి ఏవం పృష్టః ప్రజాపతిరువాచ- ఏష ఉ ఏవ- యశ్చక్షుషి ద్రష్టా మయోక్త ఇత్యేతన్మనసి కృత్వా ఏషు సర్వేషు ... పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. నను కథం యుక్తం శిష్యయోర్విపరీతగ్రహణమనుజ్ఞాతుం ప్రజాపతేర్విగతదోషస్యాచార్యస్య సతః. సత్యమేవం- నానుజ్ఞాతుం. ... చనాత్తథైవ చ ప్రథితౌ లోకే- తౌ యది ప్రజాపతినా మూఢావయం విపరీతగ్రాహిణావిత్యుక్తౌ స్యాతాం- తత ... దుఃఖం స్యాత్. తజ్జనితాచ్చ చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నశ్రవణగ్రహణావధారణం ప్రత్యుత్సాహవిఘాతః స్యాత్. ... మన్యతే ప్రజాపతిర్గృహీతాం తావత్- తదుదశరావదృష్టాన్తేనాపనేష్యామీతి, చ. నను నయుక్తమేవ ... కథం. అక్ష్ణోర్యోఽక్షిపురుషోఽమనసి సన్నిహితతరశ్చ వ్యగృహీతాం ఛాయాత్మనః, సర్వేషాం చాభ్యన్తరః,- సర్వాన్తరశ్రుతేః. ... ఏష ఉ ఏవేతి. అతో నానృతముక్తం ప్రజాపతినా. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఆ.— స్వస్థకర్మషా - ప్రయోజితవాస్తావదితియావత్. పురుషః - చక్షుషిసన్నద్ధః అస్మదాదిభిస్తత్ర ద్రష్టాద్రష్టృనా స్త్రీత్యాశఙ్క్యా ఽహ (నిద్రన్తేతి) ఉపరిగతశాంతివిషయేభ్యోవైమఖ్యస్య హేతుమాహ (మృదితేతి) యోగిభిః- సమాధినిష్ఠైః. అనర్గళదృష్టిభిరితియావత్. ❋యఆ త్మేత్యాదివాక్యేనాస్యైకవాక్యతాంవర్ణయతి (ఏషఇతి) భూమవిద్యయాఽస్యైకవాక్యత్వంసూచయతి (భూమాఖ్యమితి) ఇతిశబ్దోవాక్యస మాప్త్యర్థః. ఉక్తైస్తైర్వాక్యంపాలయతి (అభయోఽయమితి) ప్రశ్నార్థోఽథశబ్దః ఇతిశబ్దస్సమాప్త్యర్థః. యశ్చక్షుషిపురుషఇత్యాద్యస్య- ఏషఏవమ రణాన్తాఽపహతపాప్మత్వాదిధర్మవానాత్మా - యమాహాభ్యాంపునరన్యథాగృహీతమితినిపాతేనసూచయన్నుక్తవాక్యం ప్రజాపతిరిత్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతిశ్చేదేవముక్తవాన్ - కథంతర్హితయోస్తైవముఖ్యంననివృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) యథోక్తవచోసూపంచస్త్వితియావత్. య త్ప్రజాపతేర్నామనసిసిహితం - తత్ప్రకటీకర్తుంచోదయతి (నన్వితి) శిష్టశిష్యగతంవిపరీతగ్రహణమాచార్యేణాసజ్ఞాతుమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ ప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (సత్యమేవమితి) కథంతర్హితయోర్విపరీతగ్రహణమపనేతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతామితి) తావత్ - విపరీతమితి శేషః. చకారేణక్రియాపదమనుకృష్యతే. ❋యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠఇతిన్యాయేనసర్వేషాంమృషావాదిత్వంస్యాదితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రాజాప త్యమభిప్రాయమేవప్రకటయన్నతిప్రసఙ్గంపరిహర్తుంతదీయమనృతవాదిత్వందూషయతి (నచేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంస్ఫుటయతి (కథ మిత్యాదినా) శిష్యాభ్యాంగృహీతోయోఽయమాత్మా- తతస్సకాశాదాత్మనా- స్వేనైవప్రజాపతినోక్తోయోఽన్యత్యక్షుపలక్షితోద్రష్టా- సమనసి ప్ర జాపతేస్సన్నిహితతరః అతస్సఏవచతేనోక్తఇత్యర్థః ఇతశ్చద్రష్టా ప్రజాపతేర్మనసిసన్నిహితతరఇత్యాహ (సర్వేషాంచేతి , ప్రజాపతేర్మనసిద్ర ష్టుస్సన్నిహితత్వేహేతుంతస్యసర్వేషాంసాక్షిత్వం- అతఆహ (తమేవేతి) ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.— (తౌహప్రజాపతిరువాచయఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) అత్ర యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యత ఇతినేహాక్షిపురుషఃపరమాత్మా- ❋ ఏతంత్వేవతేభూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య స్వప్నాద్యవస్థానామభిధా నాత్. నచాయంఛాయాపురుషః ప్రజాపతినోపదిశ్యతే - ఆత్మజిజ్ఞాసయోపసన్నయోస్తయోస్తదుపదేశాయోగాత్, ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వ, బ్రహ్మత్వాద్యసంభవాచ్చ. అతోఽత్ర ప్రజాపతినా ప్రత్యగాత్మైవోపదిశ్యతే. నచేహజీవస్యాక్షిణిస్థితిరుపదిశ్యతే - అపిత్వక్షిప్రసాదవికారాభ్యాం వస్యస్థితిగతిసూచ్యేతే- అతోఽక్షోజీవస్థితిగతిసూచకత్వాదక్షిణిదృశ్యతఇత్యుక్తం. కర్మణస్సామర్థ్యసూచకత్వాభిప్రాయేణాక్షిణికర్మణ్యయంద్ర ఇతివచనవత్. తతశ్చగృహస్థిత్వాన్నిర్గచ్ఛన్పురుషోయథాగృహాదన్యః- ఏవంశరీరేస్థితిగతిమానాత్మాపిశరీరాదన్యఇత్యుక్తంభవతి. అమృతమితి- లం ఘయనసుఖరూపత్వం, అభయమితి- దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం, బ్రహ్మేతి- అసఙ్కుచితవిజ్ఞానతయాబృహత్త్వంచోక్తమితివ్యాసార్యైరుక్తం. (అథయో ఽయంభగవోఽప్సుపరిఖ్యాయతేయశ్చాయమాదర్శేకతమఏషఇతి) ఏవంప్రత్యగాత్మని ప్రజాపతినోపదిష్టేఛాయాపురుష ఆత్మేత్యుపదిష్టః ప్రాన్త్యాస్వగృహీతచ్ఛాయాపురుషాత్మత్వస్యదృఢీకరణాయజలాదర్శాది ప్రతిబిమ్బాపృష్టేః ప్రతిబిమ్బాభిన్నఆత్మైవ - ఉతతద్భిన్నోఽన్యాత్మేత్యభిప్రాయే ణవృచ్ఛతురిత్యర్థః. ఏవంతాభ్యాంపృష్టః ప్రజాపతిస్తయోర్భ్రాన్తిమనిరాకుర్వన్నేవాహ (ఏషఉఏవైషుసర్వేష్వన్తేషుపరిఖ్యాయతఇతిహో వాచ) యశ్చక్షుషిదృశ్యత్వేనమయోక్తః- సఆత్మాసర్వాన్తరోజలాదిష్వపిసన్నిధ్యతఇత్యుత్తరందదావిత్యర్థః. శిష్యభ్రాన్తిమనిరాకృత్యతద్భ్రాన్తిదృ ఢీకరణాయేమేష్టముత్తరందదావాచార్యస్యాయమభిప్రాయః - సురాసురేన్ద్రావిన్ద్రవిరోచనౌస్వాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వాభిశయాత్తద్దోషనిర సనాయ కదాచిత్తావన్తౌ నసిద్ధ్యేతాం. తద్యదియువాంభ్రాన్తావితిబ్రూయాం- తదాచిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నగ్రహణధారణేష్వభిగన్నోత్సాహౌస్యాతాం. అతోయథా ప్ర త ప్రశ్నమాత్రస్యోత్తరమిదానీంవక్తవ్యమితి. అనేనచోత్తరేణపూర్వోత్పన్నప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమోదృఢీభవతీతిచేత్- దృఢీభూతోఽపిస్వభ్రమః ఉపరితనవర్ణికనిరసనేనాపనేష్యతఇతిచ. అతఏవతద్భ్రమాపనయనార్థమేవ ❋ ఉదశరావఆత్మానమవేక్ష్యయదాత్మనోనవిజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమిత్యుపశరావావేక్షణేనోపాయఉక్తః అత్రవ్యాసార్యైరేతాదృశాభిప్రాయకల్పనస్యాతిక్లిష్టత్వాత్ ❋ యోఽయంభగవోఽప్సుపరిఖ్యా యతేయశ్చాయమాదర్శేకతమఏషఇత్యేషఉఏవైషుసర్వేష్వన్తేషుపరిఖ్యాయతఇత్యేతావాన్సర్వాంశోఽపిప్రశ్నఏవ. ప్రశ్నవాక్యమధ్యగత ఇతిశబ్దః ప్రశ్నైస్త్రైవిశేషణః. ఇతిహోవాచేత్యేతదుత్తరస్యోదశరావబ్రాహ్మణస్యశేషభూతం.❋ఉదశరావఆత్మానమవేక్ష్యయదాత్మనోనవిజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితిహోవాచేత్యుత్తరేణాన్వయః. తత్రచైకఇతిశబ్దస్సమాప్తిద్యోతకః. అన్యస్తుప్రకారవచనః. అథవా- ❋ కతమఏషఇతీత్యత్రత్వితి శబ్దోవక్ష్యమాణవచనః. అన్యత్రతూక్తవచనః. యద్వా - ప్రశ్నవాక్యేప్రథమఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ద్వితీయస్తుప్రశ్నసమాప్తిద్యోతకః స హోవాచేత్యుత్తరశేషభూతం. ప్రబ్రూతమితిహోవాచేత్యన్వయఇత్యేవం నేతిశబ్దద్వయవైయర్థ్యమిత్యభిప్రేత్య ❋ ప్రజాపతిహృదయానభిజ్ఞ నేనచ్ఛాయాపురుషఉపదిష్టఇతిమత్వాపునఃపప్రచ్ఛతుః- యోఽయంభగవోఽప్సుపరిఖ్యాయతఇత్యాదినా. సర్వేష్వన్తేషు - నేత్రాదిస్థానేషుపరిఖ్యా యతే- కతమఏషఇత్యర్థఇత్యుక్తం. చక్షురాదిప్రతిబిమ్బఏవాత్మేతిస్వగ్రహణదార్ఢ్యార్థంపునరపిపప్రచ్ఛతురితిభావః. అప్సుపరిఖ్యాయతే, ఆదర్శే పరిఖ్యాయతే, ఇతి- ఏవంప్రకారేణజలాదిష్వన్తేషు- స్థానేషుయోదృశ్యతే- సనేత్రేదృశ్యమానఏషః- భవదుక్తఏవకిం- ఉతాన్యః. కతమఏష ఇత్యర్థ ఇతివ్యాసార్యాణామభిప్రాయః.. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి తౌ హోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి. ౧

తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామితి తౌ హ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

శం.— [illegible] ౧

ఆ.— [illegible] ౧

రం.— [illegible] ౧

శం.— [illegible] ౨

ఆ.— [illegible]

ఉ.— తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః. ౩

ప్రత్యగాత్మాపనీతో భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి) ఛాయాయా నష్టాకారస్యాగన్తుకత్వాదనాత్మత్వమ్ ... ఉత్తరమాహ (సాధ్వలఙ్కారేతి) పూర్వం - ఉదకాదిష్వప్సు స్నానస్థానీయమివ ... ఛాయాకారణదేహస్య ... ఇత్యాహ (శరీరైకదేశానామితి) ఉపపత్త్యాన్తసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఇత్యుదశరావాదావితి) ... కిం పునస్తస్యైవ ... రాదీనాం తద్ధర్మాణాం చాత్మీయత్వం ప్రత్యుక్తమితి ప్రసఙ్గాదతిదిశతి (సకలమితి) ... అహఙ్కారాదిరితి శేషః. మోహాదాత్మీయత్వాభిమతముర్వ్యాహార్యం. ఏతేనైవ సూచితమేవ హేతుం దర్శయతి (కాదాచిత్కత్వాదితి) (అనాత్మేతి) అనాత్మత్వమనాత్మీయత్వోపలక్షణార్థం. ... విపరీతగ్రహణస్యాపగతత్వాత్ ... ప్రజాపతివాక్యే నేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౨

రం.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తౌ - తథైవ ప్రతిపన్నౌ. యథైవేదమితి - పూర్వవత్, యథా సాధ్వలఙ్కారాదివిశిష్టావావాం స్వః - ఏవమేవేమౌ ఛాయాత్మానావితి ... విపరీతనిశ్చయావభూవతుః. యస్మాత్ స్వలక్షణం * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుక్త్వా ... * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ... ఉదశరావే సాధ్వలఙ్కారవస్త్రాద్యపేక్షితే ... అత్మస్వరూపబోధాద్విపరీతగ్రహాపగమః ... అపి స్వదోషేణ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానా ... ఛాయయైవ ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతిః - పూర్వవత్. ... * య ఆత్మేత్యాద్యాత్మలక్షణ ... పురుషశ్రుత్యా ... సాధ్వలఙ్కృతౌ ... ప్రతిబన్ధ ... మిథ్యాత్వవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి ... పునర్బ్రహ్మ ... ప్రజాపతిః. తౌ హ - ఇన్ద్రవిరోచనౌ శాన్తహృదయౌ - తుష్టహృదయౌ. కృతార్థబుద్ధ్యైవ ప్రవవ్రజతురిత్యర్థః. ... విపరీతగ్రహో విగతో భవిష్యత్. ప్రవవ్రజతుః - గతవన్తౌ. ౩

ఆ.— తథైవేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (పూర్వవదితి) యథైవేదమితి - ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఆవాం స్వః - ఇతి ... యథైవేతి సమ్బన్ధః. ... సాధ్వలఙ్కారనాశ్యచ్ఛాయాయా ... ఆత్మత్వమభ్యాసాదితి ... ప్రజాపతివాక్యముత్థాపయతి (య స్వేత్యాదినా) వాక్యవ్యాఖ్యానమతిదిశతి (పూర్వవదితి) ... ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వ్వేతి) తౌ హ శాన్తహృదయావిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (య ఆత్మేత్యాదీతి) సంస్కృతౌ తావత్ - భవన్తావితి శేషః. సంస్కృత ... విషయో కథం ... (మద్వచనమితి) ఉపేక్షాయాం కారణాన్తరమాహ (పునరితి) కిమితి శాన్తహృదయత్వం తుష్టహృదయత్వేన వ్యాఖ్యాయతే - హృదయగతశ్చ ... తత్రాహ (సత్యమితి) ౩

రం.— (తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవ ఇత్యాది) ఆవాం సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భవావ ఇతీదం యథైవ - తథైవ ఇమావపి ప్రతిబిమ్బౌ సాధ్వలఙ్కారాదియుక్తావితి ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అత్ర ఉదశరావావేక్షణాలఙ్కృతదేహప్రతిబిమ్బనిరీక్షణయోర్న్యియజ్ఞానస్య ప్రజాపతేరయమభిసన్ధిః - అగణూపాయశాలిత్వాద్ ద్వాత్రింశద్వర్షబ్రహ్మచర్యదీక్షితౌ ... సాధ్వలఙ్కారాదిలక్షణదోషగుణయుక్తావ్యవస్థిత దేహానుకారి దోషగుణవత్త్వాద్దేహవత్ప్రతిబిమ్బాఽప్యనాత్మా నిరతిశయసుఖత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వలక్షణామృతత్వాభయత్వశూన్య ఇతి జానీతమితి. ఏవం ద్వినివాసినౌ ... ప్రక్షీణకల్మషతయా దోషాదర్శనేన ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమోపనీతౌ, తతః ప్రజాపతిః భ్రాన్తినివారణార్థం మయాఽకృతస్య ద్వివిధప్రతిబిమ్బదర్శనస్యాభిప్రాయమిమావప్రక్షీణకల్మషత్వాన్నావగచ్ఛతః ప్రత్యుతం ... యువాం భ్రాన్తావితి వస్తుమపి అనర్హౌ - తదిదానీమేతదీయహృదయానురోధేన ప్రతిబిమ్బమేవ నిర్దిశ్య సర్వాన్తరం పరమాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఏవాత్మేత్యుపదేశేన తదారాకాఙ్క్షాం నివర్తయిష్యామి. కాలేన కల్మషే ప్రక్షీణే మద్వచనసన్దర్భస్య సర్వస్యాప్యభిప్రాయం స్వయమేవావగమిష్యత ఇతి విచిన్త్య ... పునర్మత్సమీపమాగమిష్యత ఇతి మత్వాహ (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః) శాన్తహృదయౌ - నివృత్తాకాఙ్క్షావిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి. ౪

తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం గతయోరిన్ద్రవిరోచనయో [illegible] ప్రత్యుపేయం [illegible] తౌ హ దూరం గచ్ఛన్తావన్వీక్ష్య * యఆత్మాపహతపాప్మేత్యాదివచనవదేవ [illegible] ఉవాచ ప్రజాపతిః. అనుపలభ్య యథోక్తలక్షణమాత్మానమననువిద్య [illegible] వ్రజతో గచ్ఛతో యువాం. అతో యతర ఏవ దేవా వాఽసురా వా [illegible] ఏతదుపనిషద ఆత్మవిద్యా నైయముపనిషదేషాం దేవానామసురాణాం వా ఏవం విజ్ఞానాః [illegible] భవిష్యన్తీత్యర్థః. తే కిం పరాభవిష్యన్తి [illegible] వినష్టా భవిష్యన్తీత్యర్థః. స్వగృహం గచ్ఛతోస్సురాసురరాజయోః [illegible] స హ శాన్తహృదయ ఏవ సన్ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ. గత్వా చ తేభ్యః [illegible] బుద్ధిర్యోపనిషత్ తామేతాముపనిషదం ప్రోవాచ ఉక్తవాన్ దేహమాత్రమేవాత్మా [illegible] తస్మాదాత్మైవ దేహ ఇహ లోకే మహయ్యః పూజనీయః. తథా పరిచర్యః పరిచరణీయః. తథా ఆత్మానమేవేహ లోకే దేహం మహయన్ పరిచరన్ ఉభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చ. ఇహలోకపరలోకయోరేవ [illegible] కామానవాప్నోతీత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యది ప్రజాపతిస్తావుపేక్షేత [illegible] తౌ హాన్వీక్ష్యేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాభ్యామితి) ప్రజాపతిః [illegible] చేతి సమ్బన్ధః. తత్ కిమితి తావాహూయ నోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యుపవదనేనేతి) [illegible] (యత్ర) కిమసావుపదిష్టవానిత్యపేక్షాయామాహ (అనుపలభ్యేతి) యథోక్తం ప్రజాపతివాక్యం [illegible] విరోచనయోర్వా [illegible] (స్వగృహమితి) [illegible] తథా పూజనీయస్తథా [illegible] సర్వలోకకామానాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహలోకేతి)

రం.— (తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ) ఏవం [illegible] ప్రజాపతిః [illegible] ఇదముపనిషద్వచనం * య ఆత్మేతివచనవత్ [illegible] ఉక్తిమేవాహ (అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి) ఏతావిన్ద్రవిరోచనావాత్మస్వరూపం శ్రవణమననాభ్యామజ్ఞాత్వా వ్రజతో గచ్ఛతః. యతరే దేవా వా అసురా వా ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి [illegible] తే పరాభవిష్యన్తి నిత్యసంసారిణో భవిష్యన్తీత్యర్థః. (స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచ) విరోచనస్తు ప్రజాపతివాక్యస్య [illegible] దేహ ఏవాత్మేతి [illegible] తాత్పర్యం, [illegible] * ఏష ఆత్మేత్యుపదేశస్య [illegible] దేహ ఏవాత్మా [illegible] (ఆత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి) ఆత్మైవ దేహ ఏవ మహయ్యః పూజ్య ఇత్యర్థః. ఉభౌ లోకావితి సర్వలోకసుఖానుభవో [illegible] స్పష్టం. ౪

శం.— తస్మాత్ తత్సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇతీహ లోకే అదదానం దానమకుర్వాణం, అవిభాగశీలం. అశ్రద్దధానం సత్కార్యేషు శ్రద్ధారహితం. యథాశక్త్యయజమానం అయజనస్వభావమాహుః ఆసురః అసురః ఖల్వయం యత ఏవంస్వభావః బతేతి ఖిద్యమానా ఆహుః శిష్టాః. అసురాణాం హి యస్మాదశ్రద్దధానతాదిలక్షణైషోపనిషత్. తయోపనిషదా సంస్కృతాస్సన్తః ప్రేతస్య శరీరం కుణపం భిక్షయా గన్ధమాల్యాన్నాదిలక్షణయా, వసనేన వస్త్రాదిప్రకారేణ, అలఙ్కారాదికరణేన ధ్వజపతాకాదికరణేనే, త్యేవం సంస్కుర్వన్తి. ఏతేన కుణపసంస్కారేణాముం ప్రేత్యప్రతిపత్తవ్యం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి ॥ ౧

ఆ.— విరోచనసమ్ప్రదాయస్యాపి ఫలమప్యుపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) దేహాత్మవాదస్యాసురత్వమభియుక్తవత్. తత్సమ్ప్రదాయః తేషాం విరోచనప్రభృతీనామసురాణాం సమ్ప్రదాయః దేహాత్మత్వోపదేశః. కిమితి శాస్త్రవిధానాదిరహితమసురమాహురిత్యాహ (అసురాణాంహీతి) ప్రకృతోపనిషత్సారం కథయతి (తదేతి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డటీకా.

రం.— స ఏష సమ్ప్రదాయోఽద్యాపి ప్రవర్తత ఇత్యాహ (తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాంహ్యేషోపనిషత్) యస్మాదసురేభ్య ఉపదేశేయముపనిషత్ప్రవృత్తా తస్మాదద్యాపి దానశ్రద్ధాయాగహేతుభూతానాస్తిక్యబుద్ధిరసురాణామేవేతి — అత ఏవ తాదృశం పురుషం జనా అసురమాహురిత్యర్థః. (ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే) యత ఏవం దేహస్యైవాత్మత్వం వదన్తి అత ఏవ ప్రేతస్య శరీరం భిక్షాలబ్ధాన్నవస్త్రాలఙ్కారాదిభిః పూజయన్తి. తేన పరలోకజయం మన్యన్తే ఇత్యర్థః ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హ కిలేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవాన్ దైవ్యా సమ్పదా యుక్తత్వాద్గురోర్వచనం పునః పునః స్మరన్నేవ గచ్ఛన్నేతద్వక్ష్యమాణం భయం ఛాయాత్మగ్రహణనిమిత్తం దదర్శ దృష్టవాన్. ఉదశరావదృష్టాన్తేన ప్రజాపతినా యదర్థోఽభిప్రాయ ఉక్తః తదేకదేశో మఘవతః ప్రత్యక్షీభూతః. తేనైవ ఛాయాత్మగ్రహణే దోషం దదర్శ. కథమ్. యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే ఛాయాత్మాపి సాధ్వలఙ్కృతో భవతి. సువసనే సువసనః. పరిష్కృతే పరిష్కృతః యథా నఖలోమాదిదేహావయవాపగమే ఛాయాత్మాపి పరిష్కృతో భవతి నఖలోమాదిరహితో భవతి. ఏవమేవాయం ఛాయాత్మాస్మిఞ్ఛరీరే నఖలోమాదిభిర్దేహావయవత్వేన తుల్యత్వాదన్ధే చక్షుషోఽపగమేఽన్ధో భవతి. (స్రామే స్రామః) స్రామ ఏకనేత్రః. తస్యాన్తర్ధానగతత్వాచ్చక్షుషో నాసికాయాశ్చ సదా స్రవతి స స్రామః. పరివృక్ణే ఛిన్నహస్తే ఛిన్నపాదో వా. స్రామే పరివృక్ణే దేహే ఛాయాత్మాపి తథా భవతి. తథా అస్య దేహస్య నాశమన్వేష నశ్యతి. అతో నాహమత్ర అస్మింశ్ఛాయాత్మదర్శనే దేహాత్మదర్శనే వా భోగ్యం ఫలం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.— ఏవం విరోచనగతం విశేషం దర్శయిత్వా దేవరాజగామినం విశేషమాహ (అథేత్యాదినా) ద్వయోస్తుల్యత్వేఽపి ప్రాజాపత్యే వాక్యే శ్రవణే దేవరాజస్యైవ కథం బుద్ధిః తదుపసన్తానం వ్యక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దైవ్యేతి) స్మరణఫలమాహ (స్మరన్నేవేతి) ప్రజాపతివచనం స్మరతోఽపి ఛాయాత్మగ్రహణే దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదశరావేతి) యదర్థః దేహాదేరనాత్మత్వజ్ఞాపనాభిప్రాయవత్. కాదాచిత్కత్వవ్యభిచారిత్వాదిః న్యాయః. తదేకదేశః వ్యభిచారిణోఽనాత్మత్వం. న్యాయైకదేశదృష్టిఫలమాచష్టే (తేనేతి) దోషదర్శనమేవాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఉదాహృతవాక్యేఽవివక్షితమర్థం కథయతి (యథేతి) పరిష్కృతే పరిష్కృతో భవతీత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఏవమేవ దేహస్య నఖాద్యపగమే ఛాయాత్మనోఽపి తదపగమవదిత్యర్థః. శరీరేఽస్మిన్ అన్ధే సతి ఛాయాత్మాప్యన్ధో భవతీతి సమ్బన్ధః. కిమితి దేహస్యాన్ధత్వే ఛాయాత్మనస్తదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖలోమాదిభిరితి) తైస్సహ చక్షురాదీనాం తుల్యత్వాద్దేహావయవత్వస్య దేహే నఖాద్యభావే ఛాయాత్మనోఽపి తదభావాభ్యుపగమాత్ దేహే చక్షురాద్యభావేఽపి ఛాయాత్మనస్తదభావో యుక్త ఇత్యర్థః. స్రామశబ్దస్యాపునరుక్తమర్థం కథయతి (స్రామ ఇతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (స్రామ ఇతి) పారతన్త్ర్యవనాత్మత్వం ఛాయాయా దర్శయిత్వా తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) వినాశిత్వాదియుక్తిదర్శనఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఇన్ద్రస్య శుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్ దేహాత్మభ్రమోఽపి నాభూత్, స్వస్వరాజ్యం ప్రాప్య దేవేభ్య స్వయముపదేశాత్ప్రాగేవ మధ్యేమార్గం ప్రతిబిమ్బాత్మన్యపీమం వక్ష్యమాణం దోషమపశ్యదిత్యర్థః. (యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృతః) అయం దేహప్రతిబిమ్బ ఇత్యర్థః. పరిష్కృతే అపాకృతనఖలోమాదిక ఇత్యర్థః. (ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) నాసికాయాస్సదా స్రవతి స స్రామః. ఛిన్నపాణిపాదః పరివృక్ణః. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభూతశరీరగతసాధ్వలఙ్కృతత్వసువాసనత్వపరిష్కృతత్వానువిధాయిత్వవత్ తద్గతాన్ధ్యస్రామ్యపరివృక్ణత్వనాశానువిధాయిత్వావశ్యమ్భావేనామృతత్వాభయత్వాదికం న సమ్భవతీత్యమన్యతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ.......... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం తావదిదం ఛాయాత్మదర్శనే చాధ్యవస్య సమిత్పాణిః బ్రహ్మచర్యం వస్తుం పునరేయాయ. తం హ ప్రజాపతిరువాచ. మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః ప్రగతవానసి విరోచనేన సార్ధం కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి. విజానన్నపి పునః పప్రచ్ఛ ఇన్ద్రాభిప్రాయాభివ్యక్తయే. ఇన్ద్రోఽయం దేవేష్వపి శేషమేవాపశ్యత్. తథా చ స్వాభిప్రాయం ప్రకటయాఞ్చకార (యథైవ ఖల్వయమిత్యాది) ౨

ఆ.— దోషం దృష్ట్వా యథోక్తరీత్యా కిం కృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వజ్ఞో హి ప్రజాపతిరిన్ద్రాభిప్రాయం జానన్నపి పునస్తం ప్రాకృతవత్పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజానన్నపీతి) ఆచార్యస్యాజ్ఞానవతో హి శిష్యం ప్రత్యభిప్రాయం విశేషేణ జ్ఞాతుం ప్రశ్నోపపత్తేర్దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా చ - ప్రజాపతిప్రశ్నానురోధేనేతి యావత్. ఇన్ద్రో విషయః స్వశబ్దః. ౨

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ) సః- ఇన్ద్రః. ఏయాయ- ప్రజాపతిమితి శేషః. (మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి) హే మఘవన్ శాన్తహృదయః - శాన్తమానసః విరోచనేన సార్ధం యత్ - యస్మాత్ త్వం ప్రావ్రాజీః- గతవాన్. సః కిం ప్రయోజనమభిలషన్ పునరాగతోఽసీత్యర్థః. ఆగమ ఇతి గమేర్లుఙి ఛాన్దసం రూపమ్. (స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృత ఇత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. ౨

శం.— ఏవమేవైష మఘవన్ ప్రజాపతిః. నను కథ్యతేఽక్షిపురుషః శ్రవణే దేహచ్ఛాయామిన్ద్రోఽగ్రహీదాత్మేతి - దేహమేవ తు విరోచనః. తత్ర కిం నిమిత్తం. తత్రోచ్యతే- యథేన్ద్రస్యాదరాదాదిప్రజాపతివచనే న రతో దేవాన ప్రాప్తస్యైవాచార్యోక్తబుద్ధ్యా ఛాయాత్మగ్రహణం, తత్ర దోష ప్రదర్శనం, చాభూత్ - న తథా విరోచనస్య. కిం తర్హి. దేహ ఏవ త్వాత్మదర్శనం, నాపి తత్ర దోషదర్శనం బభూవ. తద్వదేవ విద్యాగ్రహణసామర్థ్యప్రతిబన్ధదోషాదల్పత్వబహుత్వాపేక్షమిన్ద్రవిరోచనయోశ్ఛాయాత్మదేహయోర్గ్రహణం. ఇన్ద్రోఽల్పదోషత్వాత్ దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థమేవ శ్రద్ధధానతయా జగ్రాహ. ఇతరశ్ఛాయాత్మనిమిత్తం దేహం- హిత్వా శ్రుత్యర్థం లక్షణయా జగ్రాహ ప్రజాపతినోక్తోఽయమితి- దోషభూయస్త్వాత్. యథా కిల నీలా నీలమణౌ రాగాదర్శే దృశ్యమానయోర్వాససోర్వస్త్రం నీలం- తన్మహార్ఘమితి ఛాయానిమిత్తం వా స ఏవోచ్యతే - స ఛాయా- తద్వద్విరోచనాభిప్రాయః. స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ హి శబ్దార్థావధారణం తుల్యేఽపి శ్రవణే భ్యాపితం • దామ్యత దత్త దయధ్వమితి దకారమాత్రశ్రవణాచ్ఛ్రుత్యన్తరే. నిమిత్తాన్యపి తదనుగుణాన్యేవ సహకారీణి భవన్తి. (ఏవమేవైష మఘవన్) సమ్యక్త్వయావగతం- స ఛాయాత్మేత్యువాచ ప్రజాపతిః. యో మయోక్త ఆత్మా ప్రకృతః- ఏతం త్వేవాత్మానం తు తే భూయః- పూర్వం వ్యాఖ్యాతమప్యనువ్యాఖ్యాస్యామి. యస్మాత్సకృద్వ్యాఖ్యాతం దోషరహితానామవధారణవిషయం ప్రాప్తమపి న గృహీతం- అతః కేనచిద్దోషేణ ప్రతిబద్ధగ్రహణసామర్థ్యస్త్వం. అతస్తత్క్షపణీయం. వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యుక్త్వా తథోషితవతే క్షపితదోషాయ తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యయోః శ్రవణసామ్యేఽపి ప్రతిపత్తివైషమ్యే నిమిత్తం పృచ్ఛతి (నన్వితి) ఆచార్యమతోపన్యాసద్వారా పరిహరతి (తత్రేతి) తత్ర - ప్రతిపత్తివిశేషే. దృష్టాన్తేన నిమిత్తవిశేషం దర్శయతి (యథేతి) ఆచార్యోక్తబుద్ధ్యా - తాత్పర్యేణ ప్రజాపతినా ఛాయాత్మైవోక్త ఇతి భ్రాన్త్యేత్యర్థః. విరోచనస్యేన్ద్రవచ్ఛాయాత్మగ్రహణమాచార్యోక్తబుద్ధ్యా నాభూదిత్యాహ (న తథేతి) కథం తర్హి తస్యాత్మదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహ ఏవేతి) ఆచార్యేణాత్మా దేహ ఏవోక్త ఇతి బుద్ధ్యా తత్రైవ విరోచనస్యాత్మత్వజ్ఞానమాసీదిత్యర్థః. ఇన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దేవాన ప్రాప్తస్యైవ మార్గస్థస్యైవ దోషదర్శనవద్విరోచనస్యాసురాన ప్రాప్తస్యాప్యని దేహాత్మదర్శనే దోషదర్శనం చ న ప్రవృత్తమిత్యాహ (నాపీతి) దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదేవేతి) విద్యాగ్రహణోపయోగిసామర్థ్యస్య ప్రతిబన్ధభూతో రాగాదిదోషః - తదల్పత్వాపేక్షమిన్ద్రస్య ఛాయాయామాత్మగ్రహణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఇన్ద్ర ఇతి) యథోక్తదోషభూయస్త్వాపేక్షం గృహ్ణతో విరోచనస్యాభిప్రాయం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం బృహదారణ్యకశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (స్వచిత్తేతి) దేవాన్మనుష్యానసురాంశ్చ ప్రతి ప్రజాపతినా దకారో

ఉ.— య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

పదే శేసాధారణ్యేనకృతే తేషాంతదీయశ్రవణేతుల్యేపి తదర్థవిశేషావధారణం స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవబృహదారణ్యకే ఖ్యాపితం - తథేహాపీత్యర్థః. తత్రవాకథంతుల్యేపి శ్రవణేఽర్థవిశేషబుద్ధిః- తత్రాహ (దామ్యతేతి) అదాన్తాహివయంస్వభావతః - తేనదామ్యతేత్యస్మాన్ప్రతిపిత్రా ఉక్తవానితిదేవానాంమతిరావిరాసీత్. స్వభావతోలుబ్ధావయం- తేనదత్తేత్యస్మాన్ప్రత్యుక్తవాన్పితేతిమనుష్యాణాంబుద్ధిరాసీత్. క్రూరాహివయంస్వభావతః- తేనదయధ్వమిత్యస్మాన్ప్రజాపతిరూచివానిత్యసురాణాం ప్రతిపత్తిర్బభూవ. తదేవందకారమాత్రశ్రవణాదాత్మచిత్తానురోధేన విచిత్రాతేషాంమనీషా ప్రవృత్తా- తథేన్ద్రవిరోచనయోరపి భవిష్యతీత్యర్థః. అథేన్ద్రవిరోచనయోరుక్తిదర్శనావిశేషాదర్థప్రతిపత్తేరప్యవిశేషస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిమిత్తాన్యపీతి) యుక్తిదర్శనాన్యపిస్వచిత్తగుణదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షాణి - అతస్తయోస్తదపేక్షం ప్రతిపత్తివైషమ్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇన్ద్రాభిప్రాయంబుద్ధ్వా ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యుక్తం. ఇదానీమనుమోదనవాక్యంవ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) ఇన్ద్రాభిప్రాయవిషయవిషశబ్దః. అనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుక్తం శ్రుత్వా శ్రోతుకామముపగతమిన్ద్రం ప్రత్యాహ (యస్మాదితి) ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకేనవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యాది) హే మఘవన్. త్వదుక్తం సత్యమేవ. ఉక్తమిమమేవాత్మానం పునరపి త్వదుక్తదోషశూన్యతయా ప్రతిపాదయిష్యామి. అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థమితోఽపి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యం వసేతి ప్రజాపత్యాజ్ఞప్తో మఘవాం స్తథైవ కృతవానిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) ఏవముషితవతే ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతిర్వక్ష్యమాణముపాచేత్యర్థః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— య ఆత్మాపహతపాప్మాదిలక్షణః * య ఏషోఽక్షిణీత్యాదినా వ్యాఖ్యాతః- ఏష సః. కోఽసౌ. యః స్వప్నే మహీయమానః-స్త్ర్యాదిభిః పూజ్యమానశ్చరతి- అనేకవిధాన్ స్వప్నభోగాననుభవతీత్యర్థః. (ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యాది) సమానం. సహ - ఏవముక్త ఇన్ద్రశ్శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ. సహాప్రాప్యైవ దేవాన్ పూర్వవదస్మిన్నప్యాత్మని భయం దదర్శ. కథం. తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- స్వప్నాత్మాయః- అనన్ధస్స భవతి. యది స్రామమిదం శరీరం- అస్రామశ్చ స భవతి. నైవైషః- స్వప్నాత్మాఽస్య- దేహస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

ఆ.— పూర్వవత్- ఛాయాత్మదర్శనవదిత్యర్థః. (అస్మిన్నప్యాత్మనీతి) స్వప్నదృశీత్యర్థః. ఛాయాత్మనశ్శరీరానువిధాయిత్వవన్న స్వప్నదృశస్తదనువిధాయిత్వం- తథాచ కథం పూర్వవద్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యః స్వప్నే స్త్ర్యాదిభిః మహీయమానః- పూజ్యమానశ్చరతి- ఏషః- స్వప్నద్రష్టా నిరతిశయసుఖత్వాదిలక్షణామృతత్వాదియుక్త ఆత్మేత్యుక్తవానిత్యర్థః. జాగ్రత్పూర్వోక్తదేహగతాన్ధ్యస్రామ్యాద్యనువిధాయిత్వలక్షణదోషదుష్ట ఇతి భావః. (సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోర్థః. తదేవాహ (తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతీత్యాది) తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- తథాపి సోఽనన్ధో భవతీతి యోజనా. సః- స్వప్నాత్మా, శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— నాప్యస్య వధేన సహాస్య తే ఛాయాత్మవత్. న చాస్య స్రామ్యేణ స్రామః స్వప్నాత్మా భవతి. యదధ్యాయాదావాగమమాత్రేణోపన్యస్తం * నాస్య జరయైతజ్జీర్యత ఇత్యాది- తదిహాన్వయేనోపపాదయితుముపన్యస్తం. న తావదయం ఛాయాత్మవద్దేహదోషయుక్తః - కిం తు ఘ్నన్తి త్వేవైనం- ఏవశబ్ద ఇవార్థే. ఘ్నన్తీవైనం కేచనేతి ద్రష్టవ్యం. న తు ఘ్నన్త్యేవేతి- ఉత్తరేషు సర్వేష్వివశబ్దదర్శనాత్. నాస్య వధేన హన్యత ఇతి విశేషణాత్ ఘ్నన్తి త్వేవేతి చేత్. నైవం- ప్రజాపతిం ప్రమాణీకుర్వతోఽనృతవాదిత్వాపాదనానుపపత్తేః * ఏతదమృతమిత్యేతత్ప్రజాపతివచనం కథం మృషా కుర్యాదిన్ద్రస్తం ప్రమాణీకుర్వన్. నను ఛాయాపురుషే ప్రజాపతినోక్తేఽస్య శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతీతి దోషమభ్యాత్ - తథేహాపి స్యాత్. నైతం. కస్మాత్. * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నచ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే మఘవాన్. కథం. అపహతపాప్మాదిలక్షణేప్యుక్తే యది ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే - తదా కథం ప్రజాపతిం ప్రమాణీకృత్య పునః శ్రవణాయ సమిత్పాణిర్గచ్ఛేత. జగామ చ - తస్మాన్న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే. తథాచ వ్యాఖ్యాతం- ద్రష్టాఽక్షిణి దృశ్యత ఇతి. తథా- విచ్ఛాదయన్తీవ- విద్రావయన్తీవ. తథాచ- వ

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ంహ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదం భగవశ్శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౩

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ... ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

[illegible] ప్రియవేత్తేవ [illegible] రోదితీవ [illegible]

ఆ.— [illegible] (యద్యపీదమిత్యాది) [illegible] (యదిహేతి) [illegible] (నవధేనేతి) [illegible] (నవ్విలి) [illegible] (నాస్యేతి) [illegible] (ఏవమేవేతి) [illegible] ౨-౩

౮౦.— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) [illegible] ౪

శం.— (ఏవమేవైషః) [illegible] ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] అత [illegible] (తవేతి) [illegible] (ఆత్మేతి) వసాపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ ([illegible]) తథా- ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతియావత్. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి * [illegible] ద్యుక్తం- తథేహాప్యేతం త్వేవేత్యాద్యుక్త్వా *తస్మై* తదిత్యాద్యాహ [illegible] ప్రజాపతిరితి [illegible]. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.—— సహమిత్యాణిగ్గపునరేయాయతగ్ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్నన్యా హృదయన్ ప్రా ప్రా జీనకిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౩

నవధే నాస్య హన్యతే నాస్య స్రామేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవ మేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోऽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీతి సహాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

ప్రాప్తవిధారణసమిత్రస్య ప్రియవేత్తేవ భవతి ... స్వప్నే ... ప్రియా ... అన్యథా ... నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి ... ౧-౩

ఆ.—— స్రామ్యేణ ... దేహాదిషు ... ప్రియా ... ఇతి ... (యదదృశ్యమానాని) ... అస్యాయమర్థః ... దేహధర్మ ... (ఇతి) ... స్వప్నే త్వేతద్ద్వైతవిభాగాభావాత్ ... (సత్యావిరితి) ... ఇతి ... (సవిద్వితి) ... దేహస్య ... తే (నాస్యేతి) ... ప్రజాపతి ... (న్యాయమితి) ... (ప్రజాపతి) ... (ఏతదితి) దృష్టాన్తేన ... (నైవమితి) ... (తస్మాదిత్యాది నా) ఏతదేవా ... (ఇత్యత్రాపి) ఆత్మేత్యాదౌ ... స్వప్నే ... (నాహమితి) ... అనుభవ ... (నవిద్వితి) ... అమృతత్వం ... (ఉపపత్తితి) ... ప్రియాప్రియే ... (నవిద్వితి) ... (నేత్యాదినా) నాహమిత్యాదివాక్యమవతారయతి (అథ్వప్నేతి) ... అప్రియవేత్తేవ భవతీత్యర్థః ... సర్వలోకకామావాప్తిరుణం. ౧-౩

రం.—— (నవధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామేణ స్రామః) స్వప్నాత్మేత్యర్థః. స్త్సిద్ధః (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) ఏవశబ్ద ఇవార్థః ఏనం స్వప్నాత్మానం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన విచ్ఛాదయన్తీవ, ... (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) హన్యమానత్వ ద్రావ్యమాణత్వ ... స్వప్నాత్మనః ... ౪

శం.—— (ఏవమేవైషః) ఇత్యాదిప్రాగుక్తవత్ ... ద్వాత్రింశతం వర్షాణి ... ఇతి ప్రజాపతిః. ఇత్యుక్తవతే ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— ఏతదేవ ... ప్రియవేత్త్వాదికమస్తి ... అత స్వప్నదర్శిప్రాయేణాప్రియవేత్తైవ స్వప్నద్రష్టా- నతు మదభిప్రాయేణేతి శిష్టి (తవేతి) తత్ర హేతుమాహ (అస్మిన్నితి) వసాపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (ద్వితీయమపీతి) తథా- ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతి యావత్. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే భూయోऽనువ్యాఖ్యాస్యామి * య ఏష స్వప్నే మహీయమాన ఇత్యుక్తం- తథేహాప్యేతం త్వేవేత్యాద్యుక్త్వా *తద్యత్రైతత్* తదిత్యాద్యాహ విశిష్టాధికారిణే ప్రజాపతిరిత్యాహ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— మఘవన్మర్త్యం వా ఇదగ్ శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమాత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్త్యశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. ౧

ఆ.— పూర్వవత్ప్రీత్యా దర్శయతి ... (స్వప్నే ...) ఆఖ్యాయికాతోఽపస్మృత్య శ్రుతిరస్మభ్యం ... త్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంప్రతి) ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచేత్యాది) (ఏతంత్వేవ తేభూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి) ఏత స్మాత్ - పూర్వోక్తాదన్యత్ - ఇతరస్మో వ్యాఖ్యాస్యామి. కింతు ఏతమేవ - పూర్వోక్తమేవ నిర్గుణముభయం వ్యాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. (తాన్యేకశతం సమ్పేదుః) తాని - వర్షాణ్యాహత్యైకశతం సమ్పన్నానీత్యర్థః. (ఏకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస) ఏకశతసంవత్సరాన్ప్రజాపతేస్సన్నిధౌ బ్రహ్మచర్యం చరన్ ... ప్రసిద్ధిరియమాయాతా ... తత్ ఏతత్ - ఏవమిత్థం. ... న ప్రకారేణేతి ... (తస్మై హోవాచ) ఏకశతవర్షబ్రహ్మచర్యేణ ... కరణాయ మఘవతే ... స్వరూపోపదేశ ... ప్యాదిషు ... దిత్యర్థః. అనయాఽఽఖ్యాయికయా ... బ్రహ్మచర్యస్య ... కరణ ... సంపన్నో ఉపదేశయోగ్యత్వాయ ... ప్యుపదేశ ... స్సాధ్యతే ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— మఘవన్ మర్త్యం వై - మరణధర్మీదం శరీరం. యన్మన్యసేఽక్ష్ణి ... దిలక్షణస్స్వప్నే ... ఆత్మా ... సోఽపి నాశమేవాపీతో భవతీతి - శృణు తత్ర కారణం. యదిదం శరీరం వై - యత్పశ్యసి. తదేతన్మర్త్యం - వినాశి. తచ్చాత్తం మృత్యునా - గ్రస్తం సతతమేవ. కదాచిదేవ ... తత్ర ... స ... యథా గ్రస్తమేవ ... మృత్యునైత్యుక్తైవ ... ఆత్తం మృత్యునేతి. కథం నామదేహాభిమానతో విరక్తస్స్యాదితి. శరీరమితి - అమృతస్య ... ప్రాణమనోబుద్ధ్యాదేః ... తత్ - శరీరమస్య - సమ్ప్రసాదస్య ప్రస్థానతయాఽఽగమ్యమానస్యామృతస్య - మరణాదిదేహేన్ద్రియమనోధర్మవర్జితస్యేత్యేతత్. అమృతత్వాదేవాశరీరత్వేనాస్య ... ఉపాధిభూతానీతి. ఆత్మనో భోగాధిష్ఠానం. ఆత్మనో వా - సత ... జీవరూపేణ ప్రవిశ్య సదేవాధితిష్ఠత్యస్మిన్నితి వాఽధిష్ఠానం. ... మృత్యు ... గ్రస్త ... అధిష్ఠానం - తదధిష్ఠిత ... సశరీరో భవతి. అశరీరస్యైవ సతః ... శరీరం, శరీరమేవ చాహం, ... సశరీరత్వం. అత ఏవ సశరీరస్సన్నాత్తః - గ్రస్తః ప్రియాప్రియాభ్యాం. ప్రసిద్ధమేతత్. తస్య చ న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోః - ... ద్వయోరపహతిః ... నాశః. ... అశరీరస్వరూపవిజ్ఞానేన ... వివేకజ్ఞానం - అశరీరం సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః. స్పృశిః ప్రత్యేకం ... ప్రియం న స్పృశతి, అప్రియం న స్పృశతీతి వాక్యద్వయం భవతి - * న స్వేచ్ఛా ... ధర్మాధర్మ ... హేతుకే, అశరీరతా తు స్వరూపమితి ... అతో న ప్రియాప్రియే స్పృశతః ... అశరీరం న స్పృశతీతి - యన్మఘవతోక్తం సుషుప్తస్యోవినాశమేవాపీతో భవతీతి - తదుపపన్నం. నైష దోషః - ధర్మాధర్మ ... శరీరసమ్బన్ధో ... ప్రియాప్రియయోః ప్రతిషేధస్య ... అశరీరం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ... స్పర్శస్పర్శ ఇతి ... స్పర్శః ... ప్రియస్యాపి నేహ ప్రతిషేధః - * విజ్ఞానమానన్దం ** ఆనన్దో బ్రహ్మేతి శ్రుతిభ్యః. ... అసంవేద్యత్వాత్, స్వరూపేణైవ వా నిత్యసంవేద్యత్వాత్, ... నోఽపి వేదానిత్యానివినాశమేవాపీతో భవతి ... నాహం ... ప్రియం కించిద్వేత్తి, స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్ ... సత్యం - ... సర్వే మత్తోఽన్యే, ఉహం ... స్వామీ, ... హితం. హితం చ ... ప్రజాపతినావ ... కామాత్మ ... ప్రజాపతినాఽభిప్రేతం - స తు రాజ్ఞాం రాజ్యే ... విజానీయాదాత్మైకత్వే ఇమానిభూతాన్యహమేవాస్మీతి. నన్వస్మిన్పక్షే * స్త్రీభిర్వా యానైర్వా * స యది పితృలోకకామః * సఙ్కల్పాదేవాస్య ... శ్వర్యశ్రుతయోఽనుపపన్నాః. న - సర్వాత్మనస్సర్వఫలసమ్బన్ధోపపత్తేరవిరోధాత్. మృదఙ్గవ సర్వఘటకరకమృణ్మయాప్తిః. నను సర్వాత్మత్వే దుఃఖసమ్బన్ధోఽపి స్యాదితి చేన్న - దుఃఖస్యాప్యాత్మత్వోపగమాదవిరోధః. ఆత్మన్యవిద్యాకల్పనానిమిత్తాని దుఃఖాని రజ్జ్వామివ సర్పాదికల్పనానిమిత్తాని. తాచావిద్యా

ఽశరీరాత్మైకత్వస్వరూపదర్శనేన దుఃఖనిమిత్తోచ్ఛిన్నేతిదుఃఖసమ్బన్ధాశఙ్కానసమ్భవతి తన్ద్వన్ద్వసక్తస్వపిమిత్తానాంప్రకామానామిస్వరదేహసమ్బన్ధస్సర్వభూతేషు మానసానాం. పరఏవసర్వసత్త్వోపాధిద్వారేణభోక్తేతిసర్వావిద్యాకృతసంవ్యవహారాణాంపరవివాత్మాస్పదం-నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేతిశ్రుతేః. *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతిఛాయాపురుషఏవ ప్రజాపతినోక్తః. స్వప్నగతస్తుమహీయమానస్సఏవ. నపరోఽపహతపాప్మత్వాదిలక్షణః-విరోధాదితికేచిన్మన్యన్తే. ఛాయాంద్యాత్మానంచోపదేశే ప్రయోజనమపశ్యతే- ఆదావేవోక్తస్యాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్యాత్మనోఽన్యత్వాభావాత్. యథాకిల... సత్యస్సఙ్కల్పోఽన్వేష్టవ్యస్సవిజిజ్ఞాసితవ్యః... ఇతి. తతోఽప్యన్యం గిరిష్యామ్యానందన్ద్రమనుపశ్యత్తేభ్యఃపఞ్చమఙ్గద్వత్యితి. ఏవమేవ * యఏషోఽక్షిణిదృశ్యత్యుక్తం ప్రజాపతినా... చతుర్థపర్యాయే-అశరీరతామాపన్నో జ్యోతిస్స్వరూపం. య ...

...

ఆ.— కార్యకారణపరివేష్టితోవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యాకారణమాత్రబద్ధశ్చప్రాజ్ఞో వ్యాఖ్యాతః- సమ్ప్రత్యశరీరంతురీయముపదేష్టుంపశరీరతాంనిన్దతి (మఘవన్నితి) శరీరవదాత్మనోఽపివినాశిత్వమవస్థావిశేషదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నన్వసఇతి) సశరీరోఽవిశేషవిజ్ఞానవాన్భవతి-అశరీరస్తువిశేషవిజ్ఞానాభావాద్వినాశభ్రమః- నపునస్తావస్తుతోవినశ్యతి- *స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిసమ్ప్రసాదస్యాపివినాశిత్వవచనాదిత్యభిప్రేత్యకారణమేవస్వప్నవయన్నఙ్గాన్యాచష్టే (యదిదమిత్యాదినా) నసుమర్త్యమిత్యేతావతైవమృత్యునాప్తత్వేశరీరస్యనిర్ధారితత్వాత్తంపు

త్మనేతిపునరుచ్యతే - తత్రాహ (కదాచిదేవేతి) వైరాగ్యార్థం విశేషణవచనమిత్యుక్తం యస్య - తదేన వైరాగ్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) నివర్తనేనవిశేషణవచనం ఫలవదితి శేషః. తదన్యేత్య తతచ్ఛబ్దార్థమాహ (శరీరమిత్యత్రేతి) మఘవన్నిత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. త్రిస్థానతయా-జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిస్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేనేత్యర్థః. అమృతత్వం - షడూర్మివర్జితత్వం. అశరీరత్వం - స్వాభావికసావయవత్వాదిరాహిత్యం. ఆత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యత్ర భోగాయతనం శరీరమితి విశేషణాత్. తస్యైవార్థాన్తరమాహ (ఆత్మనోవేతి) అధిష్ఠానం-జనయితు స్తస్యోపలబ్ధేరధికరణమిత్యర్థః. అధిష్ఠానశబ్దస్యార్థాన్తరమాహ (జీవరూపేణేతి) ఉత్తరవాక్యస్థం సశరీరత్వం వ్యాచష్టే (యస్యేతి) ఈదృశం- మర్త్యత్వాదివిశేషణవదిత్యర్థః. తత్ - యథోక్తం శరీరమస్మిత్వమనేనేత్యుక్తత్వాత్తదధిష్ఠితః - పురుష ఇత్యర్థః. తస్యైవసమ్పిణ్డితమర్థమాహ (తద్వానితి) ఉక్తైర్విశేషణం పాతయతి (సశరీరఇతి) అశరీరస్య కథం సశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అశరీరేతి) అవివేకతః- సశరీరోభవతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యస్మాత్సశరీరః- అత ఏవ ప్రియాప్రియాభ్యామాత్తో వై పురుష ఇతి యోజనా. వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమేవోత్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (సశరీరస్యేతి) తౌమనుష్యామనుష్యసత్త్వస్వభావయోస్సన్నిధిరూపమోరపహతిర్నాస్తీతి సమ్బన్ధః. ప్రియాప్రియయోస్స్వరస్యేన వినాశో నాస్తి ఏకత్వాదిత్యాశఙ్క్య సన్తానరూపయోరిత్యుక్తం. ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః. అజ్ఞస్య దేహసమ్బన్ధద్వారా సంసారిత్వముక్త్వా తస్యైవవిద్యావతో దేహనివృత్తిద్వారేణ ముక్తిం దర్శయతి (తం పునరితి) ముక్తపుంసిప్రియాప్రియయోరప్రాప్తిహేతుమాహ (అశరీరత్వాదితి) తాదృశ ఏవ సశరీరస్య ఏకత్వ... (స్వపరేతి) ప్రత్యేకసమ్బన్ధం సూచయతి (ప్రియమితి) సమస్తయోర్యుక్తస్యానేకస్య ప్రత్యేకం క్రియాసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (నేతి) ప్రియాప్రియయోస్స్పర్శస్య సంస్పర్శం పాతనికాపూర్వకం కైముతికన్యాయేన దర్శయతి (ధర్మాధర్మేతి) తత్రేతి- అశరీరాఖ్యం స్వరూపముచ్యతే. ప్రియస్పర్శాభావం శ్రుత్వా మోక్షస్యాపుమర్థత్వం శఙ్కతే (నన్వితి) ఇహాపీతి - ముక్తావప్యుచ్యతే. స్వాభావికప్రియాప్రియప్రతిషేధదోషాన్నాపుమర్థత్వం ముక్తేరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) ప్రతిషేధమేవాభినయతి (అశరీరమితి) కాదాచిత్కయోరేవ ప్రియాప్రియయోః శేషసిషేధ ఇత్యత్ర నియామకమాహ (ఆగమాపాయినోరితి) కాదాచిత్కత్వే స్పర్శశబ్దవత్స్వాభావికస్యైతచ్ఛబ్దోఽస్తీత్యాహ (నత్విని) ఆత్మని తస్మిన్కాదాచిత్కమేవ ప్రియమితి తన్మాత్రప్రతిషేధాత్తద్వదన్తఃపుమర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాగ్నేస్స్వభావిక ఇతి) భూమవిద్యాలోచనాయామపి సుఖమాత్రస్యాత్మని స ప్రతిషేధోఽస్తీత్యాహ (ఇహాపీతి) తథాపి విషయవిషయిభావాభావేన భేదాభావాత్తద్వదన్తం పురుషార్థత్వమితి శఙ్కతే (నన్వితి) భేదోఽన పుమర్థత్వాపహారీ - కేవలవ్యతిరేకేకభావాత్. సుఖసాక్షాత్కారస్తు పురుషార్థః- స చాభేదేఽపి సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేణేతి) ఆత్మని విశేషజ్ఞానరాహిత్యాదినష్ట ఇత్యత్ర హేతుమాహ (నాహేతి) కిం తస్మిన్నష్ట ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మిన్నితి) యోనజ్ఞానేనాప్నోతి- తస్మిన్నష్టే పూర్వేణ సమ్బన్ధః కిమిదం విశేషవిజ్ఞానవినష్టమిత్యుచ్యతే - కిం వా హిత ఇతి వివక్ష్యతే తత్రాద్యముద్గిరతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) *ద్వితీయాద్వై భయం భవతీత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. తథాపి ప్రాజాపత్యే ప్రజాపతినోపదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (హితంచేతి) కిం తర్హి తస్య హితమితి చేత్ - తదాహ (స్వాభావికమితి) వక్తవ్యమితి సమ్బన్ధః. హితమేవ - సర్వోత్తమమితి కీర్తితమాహ (తత్రేతి) సర్వేషాం భూతానాం లోకానాం కామానాం చాత్మాసన్నిధానమాత్రం- రథ్యాపతితం చేన్ముక్తిర్నేష్యతే - కథం తర్హి తస్యైశ్వర్యం శ్రుతమిత్యాశఙ్క్య నిషేధయతి (నన్వితి) సగుణవిద్యావతాం యదైశ్వర్యం- తన్నిర్గుణవిద్యామోక్షత్వేన నేష్యతే- సర్వేషాం సగుణవిద్యాలయాఽపి ప్రత్యగ్భూతత్వాత్తత్ఫలస్య తత్ప్రాపకత్వం యుక్తమిత్యాదిపరిహరతి (నేత్యాదినా) సర్వాన్పశ్యన్నితి ప్రాప్తోతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) దుఃఖస్య దుఃఖిత్వాభావవత్తస్యాత్మావిద్యావశాదపి న దుఃఖీభవిష్యతీతి సమాధత్తే (న దుఃఖస్యేతి) తర్హి సుఖినాప్యాత్మా ముక్తఇతి దుఃఖీ స్యాత్ - తత్రాహ (ఆత్మనీతి) నతావదాత్మనః స్వభావతో దుఃఖిత్వం - కిం త్వావిద్యకం- నాచ ముక్తస్య తదస్త్యేవ ప్రసక్తిరిత్యర్థః. తస్మిన్నిదమ్...ః పర్థాయామపి విద్యాయాం తదధ్యారోపితమైశ్వర్యమపి ఈశ్వరస్య సగుణవిద్యాఫలభూతం తత్తద్రష్ట్రా ఏకత్వ...దుపదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శుద్ధేతి) శుద్ధం సత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం. తస్మాన్మాయైకదేశోజ్ఞాతాస్సఙ్కల్పానిమిత్తాని రోషాః కామానాం- ఐశ్వర్యభేదానాం. తేఽథోక్తాః. తేషాం సర్వేషు భూతేషు నిషయోముముసోమా త్రేణేశ్వరాభిధానరూపేణ సిద్ధానామీశ్వరాత్మైకస్వభావేనాన్యసమ్బన్ధోపాయావస్థాయామసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. సమజీవానామేవావిద్యాకల్పితాస్త్యైశ్వర్యసమ్బన్ధః- నేశ్వరస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (పరవిదే) చక్షుక్వ...సాక్షాన్నైనోపదేశతస్య తదస్తిత్వం విధేయమితి స్వాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతి స్వయా...ప్యమతముత్థాపయతి (యపి హ ఇతి) ప్రథమపర్యాయస్య ఛాయాత్మవద్ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరపి విజ్ఞానాత్మవిషయత్వమిత్యాహ (స్వప్నేతి) అన్యేపి- పరిస్మాప్య క్త ఇతి సమ్బన్ధః. చతుర్థపర్యాయవత్పర్యాయత్రయేపి పరమాత్మైవకస్మాన్నోచ్యతే- తత్రాహ (సపర ఇతి) అపహతపాప్మత్వాదేరవస్థావత్త్వస్య చమిథో విరోధాపేక్షత్వాత్. నన్వన్తిమే పర్యాయే పరస్యోపదేశో యుజ్యతే-తజ్జ్ఞానస్య ముక్తిఫలత్వాత్. కిమితి పూర్వేషు పర్యాయేషు ఛాయాదిద్వారా సిద్ధస్సే-తత్ఫలాభావాత్. అత ఆహ (ఛాయాద్యాత్మనాం చేతి) తత్ర ప్రథమం ఛాయాత్మన ఉపదేశస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదావేవేతి) పరస్యాతిసూక్ష్మత్వే సతి దుర్విజ్ఞేయత్వాత్తస్మిన్నేనాదావుచ్యమానే సతి తస్యాతిసూక్ష్మస్య శ్రవణేపి శ్రోతురనాత్మనిష్ఠస్య కేవలవ్యామోహస్స్యాత్ - సమాభూదితి స్థూలరూపా ఛాయాత్మోపదేశకృత ఇతి సమ్బన్ధః. స్వప్నసుషుప్తయోర్విజ్ఞానాత్మోపదేశస్య ప్రయోజనం దర్శయన్ముక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దస్సిద్ధాన్తస్సమాప్త్యర్థః. పర్యాయాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (చతుర్థేత్వితి) మరణధర్మకాద్దేహాత్పృథగ్భూతత్వాజ్జ్యోతిస్స్వరూపమశరీరత్వం ప్రాప్తోయద్యపి చతుర్థపర్యాయ ఏకత్వ్యతే- తథాపి కథమసౌ పరమాత్మాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) సః - సమ్ప్రసాదః. పూర్వాధివ్యాఖ్యా కర్తృత్వేన వివక్షితః. కిమిదం వ్యాఖ్యానం శఙ్కానుదయ

హాతి - కిం వా ఽర్థానుసారీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నహ్యేవ) అసన్నపనా వాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) యత్స్యాద్యేప ర్యాయే ఛాయాత్మోపదిశ్యతే- తర్హి తస్మిన్ విరోచనవదిన్ద్రస్యాప్యాత్మన్యబ్యాప్త్యవరీత గ్రహాపోహార్థం ప్రజాపతేరాయాసో వృథా స్యాత్. తేన నేదం వ్యాఖ్యానమర్థానుసారీత్యర్థః ఇతశ్చ నాద్యే పర్యాయే ఛాయాత్మోపదేశో ఽస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రజాపతిస్స్వేనోపదిష్ట స్యాపి ఛాయాత్మనో గ్రహణం న సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య హేత్వన్తరం స్పష్టయతి (యదీతి) తేన - ఛాయాత్మగ్రహణాపనయకారణావచనే నేతియావత్. తేన- ప్రజాపతి నేత్యేక స్యచ్ఛాయాత్మారాజ్యః. ఇతశ్చ ప్రథమే పర్యాయే ద్రష్టురేవోపదేశః- న ఛాయాపురుషస్యేత్యాహ (కించాన్యదితి) ఏత చ్ఛబ్దేన సన్నిహితా వత్మస్యా ఛాయాత్మా పమనుకృష్యన్స్వ ద్రష్టురుపదేశః ప్రజాపతేస్సమ్యావాదిత్వం ప్రసజ్యేత - తథా చ ప్రథమేఽపి పర్యాయే ద్రష్టైవోపదిష్ట ఇత్యర్థః. స్వప్నావస్థోపదిష్టస్యాప్యాత్మనస్సర్వబాధ్యత్వాన్న తత్ర ద్రష్టురుపదేశోఽస్తీతి శఙ్కతే (స్వప్న ఇతి) అనుభవానుసారేణోత్తర మాహ (నేత్యాదినా) కించ- ప్రకాశకారణానామభావే ఽప్యయం ప్రకాశః - సత్యేస్సత్క ఇతి న్యాయేన ప్రతీతస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బృహదారణ్య కే స్వప్నావస్థాయామాత్మనో ఽవక్షత - తచ్చాత్ర ద్రష్టురుపదేశే ఽస్తీత్యాహ (నచేం) మాఽ్యాదినాముపరమే ఽయం ప్రకాశో దృశ్యమానః - సత్యేస్సత్క ఇత్యయుక్తం- స్వప్నేన్యస్య కరణస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి) కరణత్వాభావే హేతుం పృచ్ఛతి (కింతర్హీతి) నీలపీతాదివిషయాః జాగ్రద్వాసనావాసిత్వేన రక్తమానసా మేకో వేద్యతామాపద్యన్తే - తథా చ పటేచిత్రవద్వా చిత్రవాసనా మయే చేతస్యాప్యాటీగమ్యత్వాన్న స్వప్నోపలబ్ధాకర ణం భవతీత్యర్థః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న్యాయసిద్ధమిత్యాహ (పటే) ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ద్రష్టైవోపదిష్టః స్వప్నావస్థాయామిత్యత్ర హేత్వన్తర మాహ (కించేతి) తథా చ జాగ్రదవస్థాయామివ స్వప్నేఽపి ద్రష్టైవోపదిష్ట ఇతి శేషః. ఇతశ్చ ద్రష్టురేవోపదేశః స్వప్నదశాయామిత్యాహ (ప్రాప్త విత్రి) న కేవలముక్తసాధు స్తత్ర నిషేధోనిషేధ్యప్రాప్తిసాపేక్షత్వాదవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతి- కింతు తురీయగతోఽపి నిషేధోఽపి నిషేధ్యమాకా ఙ్క్ష్యవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతీత్యాహ (తథా చేతి) నిషేధస్య ప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ప్రకృతస్యైవ ద్రష్టురవిద్యానిదానే సశరీరత్వే తన్నిమి త్తయోశ్చ స్థానద్వయగతయోశ్చ ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీతి నహ వై సశరీరస్యేత్యాదినోక్త్వా నశరీరత్వే ప్రాప్తయోః ప్రియాప్రియయోస్తస్యైవావ స్థాత్రయాతీతస్య సత్త్వాంవిద్యాయా- అశరీరమిత్యాదినా ప్రతిషేధాయుక్త ఇతి యోజనా. స్వప్నే ద్రష్టురుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ఏకశ్చేతి) చ తుర్థపర్యాయస్యార్థానుసారేదర్శనాన్తర్వివయప్తకముక్తమనుభాష్య దూషయతి (యదప్యుక్తమిత్యాదినా) తదేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (యదీతి) ఆధికరణాధేయభావేన భేదస్సత్యో వా స్యాదిత్యప్రాశఙ్క్య హేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) జీవపరయోర్భేదస్యషష్ఠ ప్రపాఠకవిరోధవత్ సప్తమప్రపాఠకవి రోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (అథేతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి జీవేశ్వరభేదో న సమ్భవతీత్యాహ (నాన్య ఇతి) ఇతశ్చ జీవపరయోర్భే దో నాస్తీత్యాహ (సర్వస్మృతిష్వితి) న్యాయమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైక్యే పరస్యైవ సంసారిత్వం సర్వదేహేషు స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆరోపితసంసారిత్వం వస్తుతో నాస్త్యస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) మిథ్యా చ తదజ్ఞానం చేతి మిథ్యాజ్ఞానం. తేనాధ్యస్తాని- అవిద్య యానాన్యైవ సిద్ధమానవత్సృతిమాపాదితానీతియావత్. నహ వై సశరీరస్యేత్యాదివదతా వాస్తవత్వం ప్రియాప్రియసమ్బన్ధస్య వివక్షితమితి శఙ్కాము క్తన్యాయేన దూషయితుమనిరస్యతి (ఏతేనేతి) ఆత్మని సంసారస్య ప్రసక్తిర్నైత్యైవ నేతియావత్. యావదధ్యాసభావిత్వం- ప్రియాప్రియయోరపహత్య భావః. సనాస్తవస్త్వం- శరీరసమ్బన్ధస్యైవ ప్రియాప్రియమూలస్యాగ్నిరూపత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నద్రష్టా ఖల్వప్రియవేత్తేవ భవతి- న త్వప్రియవేత్తైవేతియ దుక్త్వా స్వప్నస్థితం- తత్స్పష్టం. లాభాన్తరమాహ (ఏవం చేతి) ప్రజాపతేర్వచనం - సత్యం భవేదితి సమ్బన్ధః. అపౌరుషేయ్యాం శ్రుతౌ తు కథం ప్రజా పతేర్వచనం సావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదివేతి) సుఖాదయస్స్వాశ్రయాః - గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్తదాశ్రయః పరిశేషా దాత్మా భవిష్యతి నైయాయికాదికర్తృవిరోధాపసత్యం శ్రుతేర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సుఖాదీనాముపాధిధర్మత్వేన సిద్ధసాధ్యత్వాన్నాస్తి ప్రత్యవసాధ్యాసకమిత్యర్థః. ప్రత్యక్షమితి శఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాభాసత్వాన్న బాధకత్వమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తాపసిద్ధిమపనో దయన్నపి శఙ్కతే (సర్వమితి) జరాదేస్స్యత్వప్రత్యక్షత్వదీయమేవ మస్యైవేత్యఙ్గీకరోతి (అస్త్వేవేతి) అఙ్గీకారే హేతుమాహ (దురవగమమితి) అధికారిణః ప్రమితిజనకో వేదశ్శబ్దో న్యాయాత్త్వాదృశానామనధికారిణాం దుర్జ్ఞానమాత్మతత్త్వం- అతో స్త్యేవ జరాదిసత్యత్వవచనం- నతావతా వస్తుక్షతి రిత్యర్థః. దురవగమత్వే లిఙ్గమాహ (యేనేతి) అత్రేతి-ఆత్మతత్త్వోక్తిః. తస్య దుర్జ్ఞానత్వే లిఙ్గాన్తరమాహ (అథేం) వైనాశికశాస్త్రైరప్యాత్మనో దుర్జ్ఞా నత్వం గమయతీత్యాహ (అథేన్ద్రస్యేతి) సాఙ్ఖ్యశాస్త్రైరపి దుర్జ్ఞానత్వమాత్మనో జ్ఞాపయతీత్యాహ (తథా సాఙ్ఖ్యా ఇతి) తార్కికశాస్త్రైరపి తస్య దు ర్గ్రహత్వం గమకమిత్యాహ (తథాన్య ఇతి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాః - నవాత్మగుణాః. మీమాంసకశాస్త్రాణి తస్య దు ర్గ్రహత్వే గమకమిత్యాహ (తథాన్య ఇతి) యదా పరీక్షకాణామపీదృశీ భ్రాన్తిరాత్మనో దురవగమత్వం గమయతి- తదానీ చార్వాకవిధురాణాం లౌకికానాం భ్రాన్తిస్సర్వత్ర ప్రమాణయితవ్యేత్యాహ (కిమన్య ఇతి) అన్యే చ- బహ్వ్రిహ సన్తీతి కిం వక్తవ్యమితి సమ్బన్ధః. యది లౌకికానాం పరీక్షకాణాం చేదమాత్మత త్త్వం దుర్జ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయతే- కేషాం తర్హీదం సుజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఏషణాస్వివాత్మగతత్వే పి తేషామౌదాసీన్యం వారయతి (అ నన్యశరణైరితి) తేషాం కుటీచరాదిభావం వ్యాసేధతి (పరమహంసేతి) కర్మనిష్ఠానామాశ్రమానతీత్య నైష్కర్మ్యం ప్రాప్తానాం సంన్యాసత్వం దర్శయ తి (అత్యాశ్రమిభిరితి) అనన్యశరణైరిత్యుక్తం వ్యనక్తి (వేదాన్తేతి) పూజ్యతమైరితి - నిత్యానువాదః. తేషామాత్మవేదనోపాయం ప్రాక్తనముప దిశతి (ప్రాజాపత్యం చేతి) స్థానత్రయం తురీయం చేత్యేతద్విషయం - ప్రకరణచతుష్టయం. యథోక్తాధికారిణామాత్మవేదనమిత్యత్ర లిఙ్గా న్తరమాహ (తథేతి) అశరీరమిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానోపసంహారార్థమితిపదం. ౧

ఉ.—— అశరీరో వాయురభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయపరంజ్యోతి రుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే. ౨

రం.—— (మఘవన్మర్త్యంవా ఇదంశరీరమాత్తంమృత్యునాతదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానం) వాశబ్దఏవార్థః. హేమఘవన్ ఇదంశరీరమేవహిమర్త్యం- మరణధర్మి. నకేవలంమరణధర్మిత్వమాత్రం- అపితుమృత్యునాఽఽత్తం- తద్వ్యాప్తంచ. సతతవినాశశీలమిత్యర్థః. ఇదంచశరీరే హేయత్వానుసన్ధానార్థముక్తం. ఏవంభూతంతదిదంశరీరంకర్మకృతశరీరరహితస్యాపహతపాప్మత్వాద్యమృతత్వస్వరూపస్యాత్మనో భోగాధిష్ఠానం. కర్మవశేనజీవేనభోగార్థంపరిగృహీతమిత్యర్థః. తతశ్చాశరీరత్వమేవస్వరూపం- స్వాభావికమమృతత్వలక్షణా ముక్తిః- సశరీరత్వమౌపాధికమిత్యుక్తంభవతి. ననుపురుషార్థస్యహిముక్తిరూపస్యైవకర్తవ్యం- నహ్యశరీరత్వంపురుషార్థః- అపితుదుఃఖాభావః. తతశ్చతస్యైవామృతత్వరూపత్వముచితం - సత్యంశరీరత్వస్యైవ దుఃఖహేతుత్వాదాహ (ఆత్తోవైసశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం) స్పష్టోఽర్థః. తదేవోపపాదయతి (నహవైసశరీరస్యసతఃప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి) కర్మారబ్ధశరీరయోగినస్సతసుఖదుఃఖయోగస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ కర్మారబ్ధదేహసమ్బన్ధాభావస్యపురుషార్థతయాముక్తిరూపత్వముపపద్యత ఇతిభావః. వ్యతిరేకందర్శయతి (అశరీరంవావసన్తంనప్రియాప్రియేస్పృశతః) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అవధారణేవా. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.—— తత్రాశరీరస్యసమ్ప్రసాదస్యావిద్యయాశరీరేణావిశేషతాం - సశరీరతామేవసమ్ప్రాప్తస్యశరీరాత్సముత్థాయస్వేనరూపేణయథాఽభినిష్పత్తిః- తథావక్తవ్యేతిదృష్టాన్త ఉచ్యతే (అశరీరోవాయుః) అవిద్యమానంశిరఃపాణ్యాదిమచ్ఛరీరమస్యేత్యశరీరః. కించ - అభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురిత్యేతానిచాశరీరాణి. తత్ - తత్ర. ఏవంసతివర్షాదిప్రయోజనావసానేయథా. అముష్మాదితి - భూమిష్ఠాశ్రుతిర్ద్యులోకసమ్బన్ధినమాకాశదేశంవ్యపదిశతి. ఏతాని - యథోక్తాన్యాకాశసమానరూపతామాపన్నానిస్వేనవాయ్వాదిరూపేణాగృహ్యమాణానిఆకాశాఖ్యతాంగతాని- యథాసమ్ప్రసాదోఽవిద్యావస్థాయాంశరీరాత్మభావమేవాపన్నః. తానిచతథాభూతానిఅముష్మాత్ - ద్యులోకసమ్బన్ధినఆకాశదేశాత్సముత్తిష్ఠన్తి వర్షణాదిప్రయోజనాభినిర్వృత్తయే. కథం. శిశిరాపాయేసావిత్రంపరంజ్యోతిః - ప్రకృష్టంగ్రైష్మకముపసమ్పద్య - సావిత్రమభితాపంప్రాప్యేత్యర్థః. ఆదిత్యాభితాపేనపృథగ్భావమాపాదితాన్యస్వేనస్వేనరూపేణ - పురోవాతాదినా వాయురూపేణ స్తిమితభావంహిత్వా. అభ్రమపిపర్వతహస్త్యాదిరూపేణ. విద్యుదపిస్వేనజ్యోతిర్లతాదిచపలరూపేణ. స్తనయిత్నురపిస్వేనగర్జితాశనిరూపేణేత్యేవంప్రావృడాగమేస్వేనస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్తే యథాఽయందృష్టాన్తః. వాయ్వాదీనామాకాశాదిసామ్యగమనవదవిద్యయాసంసారావస్థాయాంశరీరసామ్యమాపన్నోఽహమముష్యపుత్రోజాతోజీర్ణోమరిష్యఇత్యేవమ్ప్రకారం- ప్రజాపతినేవమఘవాన్ యథోక్తేనక్రమేణనాసిత్వందేహేన్ద్రియాదిధర్మా - తత్త్వమసీతిప్రతిబోధితస్సన్ఏషసమ్ప్రసాదః - జీవోఽస్మాచ్ఛరీరాత్ ఆకాశాదివవాయ్వాదయస్సముత్థాయ - దేహాదివిలక్షణమాత్మానమవగమ్య దేహాత్మభావనాంహిత్వేత్యేతత్. స్వేనరూపేణ- సదాత్మనైవాభినిష్పద్యతఇతివ్యాఖ్యాతంపురస్తాత్. ౨

ఆ.—— సశరీరస్యబన్ధో, ముక్తిరశరీరస్యేతి స్థితేకిమర్థమశరీరోవాయురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేత్యాదినా) కథంవాయోరశరీరత్వం-తదాహ (అవిద్యమానమితి) ఏవంసతి-వాయ్వాదీనామశరీరత్వేసతీతియావత్. ఆకాశస్యసర్వత్రైకరూపత్వాదముష్మాదితిద్యులోకవ్యపదేశఃకిమిత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మాదితి) యథోక్తాని- అశరీరాణివాయ్వాదీని. తేషామాకాశత్వాపత్తిమ్పష్టయతి (యథేతి) తత్రవాయ్వాదీనిస్వేనరూపేణాగృహ్యమాణత్వదశాయామాకాశాఖ్యతాంగతానీతిసమ్బన్ధః. తానిచ- వాయ్వాదీని. తథాభూతాని - ఆకాశాత్మత్వంప్రాప్తానీత్యేతత్. వర్షాదిఫలనిష్పత్త్యర్థంవాయ్వాదీనామాకాశదేశాత్ సముత్థానముక్తమాకాఙ్క్షాద్వారేణస్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) స్వేనస్వేనరూపేణ- అభినిష్పద్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. తత్రవాయోరభ్రస్యవిద్యుతస్స్తనయిత్నోశ్చస్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిప్రకారంవివృణోతి (పురోవాతాదినా) స్తిమితభావంహిత్వా- వాయురితిశేషః. దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత) వాయ్వాదీనామిత్యస్మాత్పరస్తాద్గతేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తత్రాదిశబ్దేనాభ్రవిద్యుత్స్తనయిత్నూనాంగ్రహణం. ఆకాశాదీత్యాదిపదమభ్రాదికారణసఙ్గ్రహార్థం. శరీరసామ్యమేవవిశినష్టి (అహమితి) ప్రతిబోధనేదృష్టాన్తమాహ (ప్రజాపతినేతి) యథోక్తేనక్రమేణ- పర్యాయచతుష్టయోపదిష్టప్రకారేణేతియావత్. మఘవాన్- ప్రతిబోధితఇతిసమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికేప్రతిబోధనప్రకారందర్శయతి (నాసీతి) శరీరాద్విదుషస్సముత్థానేదృష్టాన్తమాహ (ఆకాశాదివేతి) సముత్థానంవిభజతే (దేహాదీతి) పునరుక్తింపరిహరతి (ఇతివ్యాఖ్యాతమితి) ౨

రం.—— (అశరీరోవాయుః) శిరఃపాణ్యాదిలక్షణశరీరశూన్యోవాయురిత్యర్థః. (అభ్రంవిద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని) అభ్రాదీనిచాశరీరాణీత్యర్థః. అభ్రంభూత్వామేఘోభవతీత్యాదివత్ అభ్రస్తనయిత్నోర్వాఽవస్థాభేదేనభేదోద్రష్టవ్యః. అశరీరాణాంచప్రియాప్రియాసస్పర్శోదృష్టఇతిభావః. (తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్తఏవమేవైషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అత్రవ్యాసార్యాః • వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానం నామ- స్వకార్యకరణాయోర్ధ్వదేశేఅభివృద్ధిః. పరశబ్దోవాయ్వాదీనాంకారణావస్థావాచీ. జ్యోతిశ్శబ్దస్తుకారణానాంకార్యోత్పాదనద్వారేణతదభివ్యఞ్జకత

ఊ.— § స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోప
జనగ్ స్మరన్నిదగ్ శరీరగ్ స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః.3

యా ప్రయుక్తిః. వాయ్వాదీని చ కారణద్రవ్యముపగమ్య కార్యావస్థాం హిత్వా కారణసదృశేన రూపేణ విశిష్టాని భవన్తి. వాయుర్హి ఆవహ ప్రవహాదిరూపేణ సప్తవిధత్వం హిత్వా వాయుత్వమాత్రేణావతిష్ఠతే. విద్యుదపి విద్యుత్త్వం హిత్వా తేజస్త్వేన. అభ్రస్తనయిత్నుశ్చాభ్రత్వాదిప్రహాణేన స్వకారణభూతరూపేణ. ఏవం జీవోఽపి మూర్తవిశేషేణ దేశవిశేషవిశిష్టం పరం బ్రహ్మ ప్రాప్య సంసారావస్థాప్రహాణేన పరమాత్మతుల్యరూపేణావిర్భవతీత్యేవముక్తస్య త్యేవ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికవాక్యసామఞ్జస్యం భవతీతి వివక్షితం. ఇదం చ వాక్యం ఫలపాదే చిన్తితం - * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేవాదిరూపవత్ సాధ్యేన రూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే - అభినిష్పత్తిశబ్దస్యాగన్తుకధర్మోత్పత్తిపరత్వాత్. స్వశబ్దః స్వాత్మీయవచనః. ఆగన్తుకస్యాపి రూపస్యాత్మీయత్వాత్ స్వేన రూపేణేత్యుపపద్యతే. నతు * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వశబ్దస్యాత్మార్థకత్వం, వా నిష్పత్తిశబ్దస్యావిర్భావార్థకత్వం, వా యుక్తం- స్వరూపస్య నిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్పద్యావిర్భావస్స్వేనశబ్దాత్. పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వస్య రూపస్యైవావిర్భావః - న త్వాగన్తుకాత్మీయధర్మోత్పత్తిః - తథా హి సతి * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వేనశబ్దవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అతః స్వశబ్దో నాత్మీయవచనః - అపి త్వాత్మవచన ఏవ. ఆవిర్భావేఽప్యభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే - యుక్త్యాఽయమర్థోనిష్పన్నః, * ఇదమేకం సునిష్పన్న మిత్యాదిషు సన్ స్వాత్మనః పూర్వసిద్ధత్వాత్ కథం తస్య పురుషార్థత్వం - తత్రాహ - * ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యస్య ముక్తో భవతీత్యర్థః. నివృత్తావిద్యా తిరోధానో భవతీతి యావత్. కథమిదమవసీయత ఇతి చేత్. ప్రతిజ్ఞానాత్- జాగరాద్యవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రస్తుత్య * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి తస్యైవ అశరీరత్వలక్షణముక్తత్వం * మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీర మిత్యాదినా చతుర్థేన పర్యాయేణ ప్రతిపాదయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానాత్. నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య స్వేన రూపేణ సాధ్యత్వమస్త్యేవేతి న పురుషార్థత్వహానిః. నను నివృత్తతిరోధానస్యాప్యాత్మస్వరూపస్య కథంచిత్సాధ్యత్వసమ్భవేఽపి తస్య న పురుషార్థత్వే ప్రమాణమిత్యత్రాహ- * ఆత్మా ప్రకరణాత్. * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాద్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయాఽత్యన్తాపరూపత్వేన పరమపురుషార్థభూతోఽయమాత్మా. అపహతపాప్మత్వాదీనాం కథం జీవసమ్బన్ధిత్వమిత్యత్రాహ- ప్రకరణాదితి. అవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రకృత్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానామామ్నానాదిత్యర్థ ఇతి స్థితం. * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యమానం స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం అస్మిన్ ప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాదిగుణానామేవోపన్యాసాత్, సత్యసఙ్కల్పత్వ కార్యజక్షణాదిభ్యశ్చ బ్రహ్మసమ్బన్ధినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణలక్షణేన రూపేణావిర్భవతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యత ఇతి * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి జైమినిమతముపన్యస్య * ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవ ఇత్యాత్మనో విజ్ఞానైకరసత్వామ్నానేన నిర్ధర్మకత్వప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానమాత్రస్వరూపేణావిర్భవతీతి * చితి తన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిమతముపన్యస్య * ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణ ఇతి స్వసిద్ధాన్తమావిష్కృతవాన్. తస్య చాయమర్థః- ఏవమపి-విజ్ఞానఘనత్వేఽపి అపహతపాప్మత్వాద్యుపన్యాసేన * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి పూర్వసూత్రోక్తబ్రహ్మరూపస్యాపి సమ్భవాత్ సైన్ధవఘనస్య కృత్స్నస్య రసనేన్ద్రియావగతరసఘనత్వస్య, చక్షురాద్యవగతరూపకాఠిన్యాదేశ్చావిరోధవత్ మానాన్తరావగతబ్రాహ్మరూపస్య, చ మానాన్తరావగతవిజ్ఞానఘనత్వస్య, చావిరోధ ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యేవకారస్య స్వప్రకాశత్వావ్యాప్త్యంశనిషేధమాత్రపరత్వాదితి స్థితం. యత్పన్నైరుక్తం * శరీరాత్సముత్థాయ- శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వా స్వేన రూపేణ-పరమాత్మరూపేణ సాక్షాత్కృత్య పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య- పరమాత్మా భవతీత్యర్థః. న తు శరీరాదుత్క్రమణం దేశాన్తరగమనం వాఽత్ర వివక్షితమితి- తదసత్ - అపదార్థత్వాత్. న హి * శరీరాత్సముత్థాయేత్యస్య శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వేత్యర్థో భవతి. స్వరూపసాక్షాత్కారలక్షణస్వరూపాభినిష్పత్త్యనన్తరభావినః పరజ్యోతిర్భావస్య చ * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి పూర్వకాలతయా నిర్దేశో న యుక్తః. న హి సర్పాత్సముత్థాయ రజ్జుముపసమ్పద్యేతి చ ప్రయోగో దృష్టచరః. వాయ్వభ్రాదిదృష్టాన్తవైరూప్యం చ స్పష్టమేవ. కించ - నిర్విశేష బ్రహ్మభావోఽత్ర పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యనేన వివక్షితశ్చేత్ - సుషుప్తిదశోద్ఘాటితస్య విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తస్య ప్రాయశ్చాపన్నస్య సంహృతతయా తద్దోష పరిహారాయ ముక్త్యవస్థాపదేశానౌజిత్యం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.

శం.— స యోఽనేన స్వేన రూపేణ సమ్ప్రసాదోఽభినిష్పద్యతే- ప్రాక్ప్రతిబోధాత్తద్భ్రాన్తినిమిత్తాత్సర్పో భవతి యథా రజ్జుః- పశ్చాత్కృతప్రకాశాద్రజ్జ్వాత్మనా స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతేఽతః- ఏవం చ స ఉత్తమపురుషః - ఉత్తమశ్చాసౌ పురుషశ్చేత్యుత్తమపురుషః. స ఏవోత్తమపురుషః - అక్షిస్వప్నపురుషావ్యక్తా, అవ్యక్తశ్చ సుషుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నోఽశరీరశ్చ స్వేన రూపేణేతి, ఏషామేవ స్వేన రూపేణావస్థితః. క్షరాక్షరావ్యాకృతావ్యాకృతావపేక్ష్యోత్తమపురుషః కృతనిర్వచనో హ్యయం గీతాసు. సః- సమ్ప్రసాదః స్వేన రూపేణ తత్ర - స్వాత్మని స్వస్థతయా సర్వాత్మభూతః పర్యేతి క్వచిదిన్ద్రాదిభ్యాత్మనా జక్షత్ -హసన్. భక్షయన్ వా భక్ష్యానుచ్చావచానీప్సితాన్. క్వచిన్మనోమాత్రైః సఙ్కల్పాదేవ సముత్థితైర్బ్రహ్మలోకస్థైర్వా క్రీడన్ స్త్రీ యదిభీ రమమాణశ్చ మనసైవ, (నోపజనం స్మరన్) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనేన జాయత ఇత్యుపజనం. ఆత్మభావేన వాత్మనా

§ స ఉత్తమపురుష ఇతి శాఙ్కరః పాఠః.

మాపెన్నజాయతఇత్యుపజనమిదంశరీరం తన్నశరం. తత్స్మరణేహిదుఃఖమేవస్యాత్ - దుఃఖానుకత్వాత్ [illegible]. సన్స్వసుఖభూతంచేన్నస్మరేత్ - అసర్వజ్ఞత్వము క్తంస్యాత్ - నైషదోషః - యేనమిథ్యాజ్ఞానాదినా జనితం - తచ్చమిథ్యాజ్ఞానాదివిద్యయోచ్ఛేదితం - అత స్తస్యానుభూతమేవేతినతస్మరణేన సర్వజ్ఞత్వహానిః. [illegible]

[illegible]

2. ఛక్వతః. 3

ఆ.— [illegible]

[illegible]

ఖాత్ ॥ దృశ్యత ఇత్యేకస్యాః శ్రుతేర్జ్ఞానమాత్రవిషయత్వాన్నవిరోధోఽస్తీత్యభిప్రేత్యానన్తరం వాక్యమనుపఠతి (తత్రేతి) చాక్షుషదర్శనావిషయత్వేసతిచక్షుషిదర్శనైకోపహేతురిత్యపేక్షాయాంలిఙ్గహేతుకం తావద్దర్శనం సమ్భవతీతిమత్వాదృష్టాన్తమాహ శ్రుతిః. సదృష్టాన్తో యథా భవతి- తథో చ్యత ఇత్యాహ (తత్రేతి) తమేవదృష్టాన్తమనూద్యవ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) అథ్యాహార రాహిత్యసిద్ధ్యర్థం పశ్చాత్ పఠతి (ప్రయోగ్యేతి)
ఏవమిత్యనేన ప్రతినిర్దిష్టో యథాశబ్దః. శరీరస్యరథస్థానీయత్వం ॥ శరీరం రథమేవతు ఇతి శ్రుత్యన్తరాన్మన్తవ్యం. తస్మిన్నుక్తశరీరే ఈశ్వరేణ స్వకర్మఫలాప

ఉ.— అథయత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణంచక్షుస్సచాక్షుషః పురుషోదర్శనాయచక్షురథయో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణమథయో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మాఽభివ్యాహారాయవాగథయో వేదేదగ్ం శృణ్వానీతి స ఆత్మా శ్రవణాయ శ్రోత్రం. ౪

భోగనిమిత్తం ప్రాణో రథిత్వేన నియుక్త ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రాణ ప్రాణం వ్యావర్తయతి (పఞ్చవృత్తిరితి) * బుద్ధింతు సారథింవిద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవచ, ఇన్ద్రియాణి హయానాహురితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (ఇన్ద్రియేతి) * ఆత్మానం రథినం విద్ధీతి శ్రుతేః న ప్రాణస్య రథిత్వమిత్యాశఙ్క్య తత్స్వతః పాధిర్యః- తదభేదాజ్జీ కారాస్యైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాత్మేతి) తస్యాత్మనస్తాన ద్వయ విశిష్టత్వేన స్ఫురితం స్వరూపం దర్శయతి (విజ్ఞానేతి) ఈశ్వరస్య యథోక్త ప్రాణోపాధిద్వారా భోక్తృత్వాదిసంసారిత్వమిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ప్రతిష్ఠాస్యామీతి - ఈక్షిత్వా స ప్రాణమసృజతేత్యాది శ్రుతిరితి శేషః. తథాచ యథా రాజ్ఞా సర్వాధికారిత్వేన సేనాధ్యక్షస్సన్ధివిగ్రహాదౌ నియుజ్యతే- తథేశ్వరేణ సర్వచేష్టాన్తరాధికృతః స్వకార్యదర్శనాదివ్యాహరనిమిత్తం నియుక్తో భవతీత్యాహ (రాజ్ఞేతి) ప్రాణః స్వవిలక్షణేన చేతనేన నియుజ్యతే- ప్రయోజ్యత్వాత్ - అన్యాని ... ఇత్యనుమానాద్దేహాసంహతాత్ప్రాణాదతిరిక్తోఽసంహతశ్చేతనస్సిధ్యతీతి సముదాయార్థః. ౨

శం.— (స ఉత్తమః పురుషస్సతత్ర పర్యేతి) సః- ఉపసమ్పదనీయః ఉత్తమః పురుష ఇత్యర్థః. * ఉత్తమః పురుషస్త్వన్య ఇతి భగవదుక్తోత్తమపురుషత్వేన ఉపసమ్పదనకర్తుర్యుత్తమపురుషత్వస్య బాధితత్వాత్, * స తత్ర పర్యేతీత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ. సః- ఉపసత్తా తత్ర పరమాత్మని పర్యేతి- తం పరితోఽనుభవతి. యద్వా- అనుసఞ్చరతీత్యర్థః. * కామరూప్యనుసఞ్చరన్ యత్ర యత్ర థాకామగచ్ఛతీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (జక్షత్క్రీడన్ రమమాణస్స్త్రీభిర్వాయానైర్వాజ్ఞాతిభిర్వా) యథేష్టం భోగానవాప్నోతీత్యర్థః. (నోపజనంస్మరన్నిదంశరీరం) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనజాతమిత్యుపజనత్వంశరీరస్య. తేనచాపురుషార్థత్వముచ్యతే. అథవా- ఉపజనం- జనానాం- బన్ధుజనానాం సమీపే శయితం. కుణపమిత్యర్థః. యద్యపి ముక్తస్సర్వజ్ఞత్వాత్తద్యుక్తమపి శరీరమనుభవత్యేవ- తథాప్యబ్రహ్మాత్మకతయా దుఃఖరూపత్వేనానుభూతం శరీరం సముక్తిదశాయాం తథాఽననుభవతీత్యర్థః. ఆత్మనోఽశరీరస్వభావత్వే ప్రాక్ఛరీరసమ్బన్ధః కింనిబన్ధన ఇత్యత్రాహ (స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః) యథా ఆచరణే- శకటే ప్రయోగ్యః- యుగ్యః. అశ్వో బలీవర్దో వా పాశేన యుక్తో భవతి- ఏవమేవాయం ప్రాణః- ప్రాణసహచరః ప్రత్యగాత్మా సంసారదశాయాం కర్మపాశవశేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. అనేన యుగ్యశకటదృష్టాన్తేన దేహాత్మనోర్వ్యతిరేకో దృఢీకృతో భవతి. ౩

శం.— తస్యైవతు మాత్రా- ఏకదేశశ్చక్షురిన్ద్రియం రూపోపలబ్ధిద్వారభూతం. అథయత్ర కృష్ణతారోపలక్షితమాకాశం- దేహచ్ఛిద్రమనువిషణ్ణం- అనుషక్తం. అనుగతం. తత్ర సః- ప్రకృతోఽశరీర ఆత్మా చక్షుషి భవతీతి చాక్షుషః. తస్యదర్శనాయ - రూపోపలబ్ధయే చక్షుఃకరణం. యస్స తత్తద్దేహాదిభిస్సంహతత్వాత్పరస్య ద్రష్టురర్థం- సోఽత్ర చక్షుషి దర్శనేన లిఙ్గేన దృశ్యతే పరోఽశరీరోఽసంహతః. * అక్షిణి దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతినోక్తం సర్వేన్ద్రియద్వారోపలక్షణార్థం- సర్వవిషయోపలబ్ధా హి స ఏవేతి. స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తు * అక్షిణీతి విశేషవచనం సర్వశ్రుతిషు - అహమదర్శమితి తత్సత్యం సమ్భవతీతి చ శ్రుతేః. అథ- అపి. యోఽస్మిన్దేహే వేద. కథం. ఇదం - సుగన్ధి దుర్గన్ధి వా జిఘ్రాణీతి- అస్య గన్ధం విజానీయామితి. స ఆత్మా. తస్య గన్ధాయ- గన్ధవిజ్ఞానాయ ఘ్రాణం. అథయో వేదేదం- వచనమభివ్యాహరాణీతి - వదిష్యామీతి. స ఆత్మా. అభివ్యాహరణక్రియాసిద్ధయే కరణం వాగిన్ద్రియం. అథయో వేదేదం శృణ్వానీతి- స ఆత్మా. శ్రవణాయ శ్రోత్రం. ౪

ఆ.— చక్షురాదిచేష్టా చేతననిమిత్తా- చేష్టాత్వాత్ - రథాదిచేష్టావదితి అనుమానాన్తరం సూచయతి (తస్యైవేతి) ప్రకృత ప్రాణి ... మాత్రేత్యేతస్య వ్యాఖ్యానం (ఏకదేశ ఇతి) ప్రాణసంవాదే చక్షురాదీనాం ప్రాణపారతన్త్ర్యప్రతీతేస్తదేకదేశత్వం తేషామితి ద్రష్టవ్యం. శరీరాద్వ్యతిరిక్తమాత్మానం సమ్భావ్య తస్యోపాధికం ద్రష్టృత్వమాచష్టే (అథేతి) అతిరిక్తాత్మసమ్భావనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్ర ... సంసారదశోచ్యతే. అనుగతం- చక్షురితి సమ్బన్ధః. దర్శనాయ చక్షురిత్యస్యార్థం సమర్థయతే (యస్యేతి) యస్య పరస్య ద్రష్టురర్థం కరణం చక్షురిష్టం- స యశ్చక్షుషా లిఙ్గేన దృశ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. పరార్థత్వే చక్షుషో హేతుమాహ (దేహాదిభిరితి) యత్సంహతం- తత్స్వవిలక్షణశేషం దృష్టం- యథా శయనాసనాది. తథా తదపి చక్షుర్దేహాదిభిస్సంహతత్వాద్వ్యస్య విలక్షణస్య శేషభూతం - సోఽత్ర దర్శనేన లిఙ్గేన దృశ్యతే. విమతం సాశ్రయం- ధర్మత్వాత్ - రూపాదివదిత్యనుమానాదిత్యర్థః. దృశ్యత ఇత్యస్యావిరుద్ధార్థత్వముక్త్వా * అక్షిణీత్యస్య వివక్షితమర్థమాహ (అక్షిణీతి) యథాఽక్షిద్వారా రూపోపలబ్ధా పరః- తథా తత్తదిన్ద్రియద్వారా తత్తద్విషయోపలబ్ధా పర ఏవేతి వ్యాయుక్తమిదముపలక్షణమితి సాధయతి (సర్వవిషయేతి) సర్వేన్ద్రియైరుపలబ్ధృత్వమవిశిష్టం చేత్ - కథం తర్హి సర్వాస్వపి శ్రుతిషు చక్షుష్యేవాస్యోపదేశః - తత్రాహ (స్ఫుటేతి) చక్షుషః స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వే శ్రుతింసంవాదయతి (అహమితి) యత్రాదర్శమితి చక్షుషః ప్రత్యయః- తద్వస్తు సత్యం- స్ఫుటోపలబ్ధిరితి ద్వయోర్వివదమానయోర్దృష్టమిత్యర్థః. * య ఏషోఽక్షిణీత్యత్ర సర్వేన్ద్రియద్వారోపలబ్ధా వివక్షిత ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (అథాపీతి) చక్షుషి స్ఫుటోపలబ్ధేరితి యావత్. యోఽస్మిన్దేహే యేన కేనాపీన్ద్రియేణ యం కంచిద్విషయం వేద- స ఆత్మేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) జిఘ్రాణీతి యో వేదేత్యుక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (అస్యేతి) ౪

౮౩

ఉ.— ¶అథయో వేదేదంమన్వానీతి సఆత్మా మనోఽస్యదైవంచక్షుః సవాఏషఏతేనదైవేనచక్షుషామ నసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతేయఏతేబ్రహ్మలోకే. ౫

తంవాఏతందేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాగ్ం సర్వేచలోకాఆత్తాః సర్వేచకామాః ససర్వాగ్ంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాగ్ంశ్చకామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతీతిహ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచ.. ౬

ఇ త్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

రం.— (అథయత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణంచక్షుస్సచాక్షుషఃపురుషోదర్శనాయచక్షుః) ఆకాశం- ప్రకాశం. ఆలోకాది. అథవా- ప్రకాశ్యమానత్వాదాకాశం- రూపం. తతశ్చాయమర్థః- యత్ర- యస్మిన్స్వసకరణత్వేనానువిషణ్ణం- నిబద్ధంచక్షుఃఆకాశం- ఆలోకం. రూపంవా. ప్రకాశయతీతిశేషః. యద్వా-ఆకాశం- రూపాదిప్రకాశకమిత్యర్థః. సఃచాక్షుషః- చక్షురుపకరణకఃపురుషః - ఆత్మేత్యర్థః. చక్షురుపకరణకముద్దిశ్యపురుషశబ్దేనాత్మత్వంబోధ్యతే. చక్షుస్తుతద్దర్శనాయకరణమాత్రమిత్యర్థః. తతశ్చచక్షురాదీనాంరూపాదీనామాత్మనశ్చకరణత్వజ్ఞేయత్వజ్ఞాతృత్వప్రదర్శనముఖేనశరీరేన్ద్రియేభ్యోవ్యతిరేకఉపపాదితోభవతి. (అథయోవేదేదంజిఘ్రాణీతిసఆత్మాగన్ధాయఘ్రాణం) గన్ధగ్రహణకరణంఘ్రాణం. జ్ఞాతాత్వాత్మేత్యర్థః. అనేనఘ్రాణేన్ద్రియవ్యతిరేకఉక్తోభవతి. (అథయోవేదేదమభివ్యాహరాణీతిసఆత్మేత్యాది) స్పష్టం. ౪

శం.— అథయోవేదేదంమన్వానీతి- మననవ్యాహారమిన్ద్రియాసమ్ప్రయుక్తంకేవలంమన్వానీతివేద. సఆత్మా. యోవేద - సఆత్మేత్యేవంసర్వత్రప్రయోగాద్వేదనమస్యస్వరూపమిత్యవగమ్యతే. యథా- యఃపురస్తాత్ప్రకాశయతి- సఆదిత్యః, యోదక్షిణతః - యఃపశ్చాత్- యఉత్తరతః- యఊర్ధ్వంప్రకాశయతి- సఆదిత్య, ఇత్యుక్తేప్రకాశస్వరూపస్సఇతిగమ్యతే. దర్శనాదిక్రియానిర్వృత్త్యర్థానితుచక్షురాదికరణాని. ఇదంచాస్యాత్మనఃసామర్థ్యాదవగమ్యతే. ఆత్మనస్సత్తామాత్రఏవజ్ఞానకర్తృత్వం- నతువ్యాపృతతయా. యథాసవితుస్సత్తామాత్రఏవప్రకాశనకర్తృత్వం- నతువ్యాపృతతయేతి- తద్వత్. మనోఽస్య- ఆత్మనోదైవం- అప్రాకృతం. ఇతరేన్ద్రియైరసాధారణంచక్షుః- చష్టే- పశ్యత్యనేనేతిచక్షుః. వర్తమానకాలవిషయాణిచేన్ద్రియాణి - అతోఽదైవానితాని. మనస్తుత్రికాలవిషయోపలబ్ధికరణంస్మృతిదోషంచసూక్ష్మవ్యవహితాదిసర్వోపలబ్ధికరణంచేతిదైవంచక్షురుచ్యతే. సవైముక్తఃస్వరూపాపన్నోఽవిద్యాకృతదేహేన్ద్రియమనోవియుక్తఃసర్వాత్మభావమాపన్నస్సన్నేషవ్యోమవద్విశుద్ధః ఈశ్వరమనఉపాధిస్సన్నేతేనైవ- ఈశ్వరేణమనసాఏతాన్కామాన్సవితృప్రకాశవన్నిత్యప్రవృత్తేనదర్శనేనపశ్యన్రమతే. కథాన్కామానితి. విశినష్టి - యఏతేబ్రహ్మణిలోకేహిరణ్యనిధివద్బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతేనాపిహితాస్సఙ్కల్పమాత్రలభ్యాః- తానిత్యర్థః. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియైః- ఘ్రాణాదిభిరసమ్ప్రయుక్తం- తత్తద్ద్వారేణానిష్పన్నమితియావత్. కేవలం - మనోమాత్రజనితమిత్యేతత్. మన్వాని- సమ్పాదయానీత్యర్థః. యోవేదేత్యత్రప్రత్యయార్థభూతంకర్తృత్వంసాపేక్షత్వాన్మిథ్యా- ప్రకృత్యర్థరూపంతుసంవిన్మాత్రమనపేక్షతయాసత్యమాత్మస్వరూపమిత్యాహ (యోవేదేతి) ఆత్మాసంవేదనస్వభావశ్చేత్తత్సంసర్గాదేవవిషయసిద్ధిసమ్భవాచ్చక్షురాదివైయర్థ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శనాదీతి) అన్తఃకరణవృత్తిః-దర్శనాదిక్రియా. సాచాత్మనస్సంవిదేకరసస్యాసఙ్గోదాసీనస్యవిషయసంసర్గభ్రమహేతుః. తన్నిష్పత్త్యర్థానిచక్షురాదీనిభవన్తిసార్థకానీత్యర్థః. తేషాముక్తరీత్యాసార్థకత్వేగమకమాహ (ఇదంచేతి) కరణానామిష్టంసార్థకత్వంప్రకృతస్సంవిన్మాత్రస్యాసఙ్గత్వాదేవస్వతోవిషయసమ్బన్ధానుపపత్త్యాతత్సమ్బన్ధభ్రాన్తికారణాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాపేక్షయానిర్ధారితమిత్యర్థః. ఆత్మనస్సంవిన్మాత్రస్వభావత్వేకథంకర్తృవ్యపదేశఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మనఇతి) *యఏషోఽక్షిణీత్యాదివాక్యంప్రపఞ్చితం. సమ్ప్రతి *సయత్రేత్యాదిఫలవాక్యంప్రపఞ్చయితుమిన్ద్రియాన్తరేభ్యోమనసోవైలక్షణ్యందర్శయతి (మనోఽస్యేతి) తస్యచక్షుష్ట్వేపికుతోదైవత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) ఆగన్తుకదోషరాహిత్యం- మృదితదోషత్వం. సర్వేశ్వరోవ్యజ్యతేయస్మిన్నిశుద్ధమనసి- తన్మనస్సర్వేశ్వరం. తదుపాధిరస్యేతితథోక్తః. ఈశ్వరేణ-తదభివ్యక్తేనేత్యేతత్. అవిద్యాదిప్రతిబన్ధకస్యాభావాన్మనసానిత్యంప్రతతందర్శనం - నిత్యాభివ్యక్తస్వరూపచైతన్యం. తేనపశ్యన్నితియోజనా. ౫

రం.— (అథయోవేదేదంమన్వానీతిసఆత్మా మనోఽస్యదైవంచక్షుః) సకలేన్ద్రియవిషయమననసాధనత్వాన్మనోదివ్యంచక్షురుచ్యతే. శిష్టంస్పష్టం. (సవాఏషఏతేనదివ్యేనచక్షుషామనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతేయఏతేబ్రహ్మలోకే) సఏషః- ఉక్తరీత్యాశరీరేన్ద్రియగ్రామవిలక్షణఆత్మావిధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియఃపురుషోమనశ్శబ్దాభిహితేనదివ్యేన- స్వాభావికేనచక్షుషా- జ్ఞానేనపూర్వోక్తబ్రహ్మలోకశబ్దితదహరాకాశనిష్ఠాన్సర్వాన్కామాననుభవన్మోదతఇత్యర్థః. ౫

శం.— యస్మాదేషఇన్ద్రప్రజాపతినోక్తఆత్మా- తతఃశ్రుత్వాతమాత్మానమద్యత్వేపిదేవాఉపాసతే. తదుపాసనాచ్చ తేషాంసర్వేచలోకాఆత్తాః- ప్రాప్తాఃసర్వేచకామాః. యదర్థంహీన్ద్రఏకశతంవర్షాణిప్రజాపతౌబ్రహ్మచర్యమువాస - తత్ఫలంప్రాప్తందేవైరిత్యభిప్రా

¶ మనోఽస్యదివ్యంచక్షుస్సవాఏషఏతేనదివ్యేనచక్షుషేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యః. తదుక్తం దేవానాం- మహాభాగ్యత్వాత్. నత్విదానీంమనుష్యాణాం - అత్యల్పజీవితత్వాన్మన్దతరప్రజ్ఞత్వాచ్చ సమ్భవతీతి ప్రాప్తేఇదముచ్య
తే- సస ర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చ కామానిదానీన్తనోపి. కోసా. ఇన్ద్రాదివద్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతీతిహ- సామాన్యేనకిల ప్రజా
పతిరువాచ. అతస్సర్వేషామాత్మజ్ఞానం తత్ఫలప్రాప్తిశ్చతుల్యైవభవతీత్యర్థః. ద్విర్వచనంప్రకరణసమాప్త్యర్థం........................ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తంవాఏతమిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదగ్రంహీతి) సర్వాంశ్చేత్యాదివాక్యమా
శఙ్క్యోత్తరత్వేనోత్థాప్యవ్యాచష్టే (తదుక్తమిత్యాదినా) యథోక్తంఫలంతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రకరణం-నిర్విశేషబ్రహ్మైకత్వజ్ఞానవిషయం దహరప్రక
రణేవిద్యా ప్రకరణముపాస్యస్తుత్యర్థం ప్రసఙ్గాదుక్తం. తత్ప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థం........................ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తంవాఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాంసర్వేచలోకా ఆత్తాస్సర్వేచ కామాః) ఏతాదృశాత్మస్వరూపస్య ప్రజా
పతినామఘవతే ఉపదిష్టత్వాత్. దేవాస్సర్వే మఘవతఃఏతమాత్మానముపశ్రుత్య తమేవోపాసతే. అతస్తేషాంసర్వలోకసర్వకామావాప్త్యుపలక్షిత బ్ర
హ్మానుభవోభవతి. అసురాణాంతు నతథేతి భావః. అద్యత్వేపితముపాసీనానాం తత్ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చ కామా
న్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతి) అద్యత్వేపిమనుష్యాణామపితమాత్మానం శ్రుత్వా ఉపాసీనానాంసర్వలోకసర్వకామావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. అత్ర
కిం ప్రమాణమిత్యత్రాహ (ఇతిహప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచేతి) అత్ర ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనాఙ్గీభూత బ్రహ్మవి
ద్యాఫలమేవ తదఙ్గభూత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాంస్తుత్యర్థంనిర్దిశ్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. ఉక్తంచ భగవతా భాష్యకృతా * ప్రజాపతివాక్యేచ ముక్తాత్మ
స్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం దహరవిద్యోపయోగితయోక్తం. బ్రహ్మప్రేప్సోర్హిజీవాత్మనః స్వస్వరూపం చ జ్ఞాతవ్యమేవ - స్వయమపికల్యాణగుణవి
పన్నస్సవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణం పరంబ్రహ్మానుభవిష్యతీతి బ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్. * సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిస
ర్వాంశ్చ కామానితి ప్రజాపతివాక్యే కీర్త్యమానంఫలం దహరవిద్యాఫలమేవేతి. నను ప్రజాపతివిద్యాయా దహరవిద్యాఙ్గత్వే దహరబ్రహ్మవిద్యాధిక్రి
తాద్యుపదేష్టవ్యాస్యాత్ - ఉపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావత్. ప్రకృతేచ దహరబ్రహ్మవిద్యావిధురాయేన్ద్రాయోపదిశ్యమానాయాః ప్రత్య
గాత్మవిషయక ప్రజాపతివిద్యాయాః కథం విద్యాన్తరశేషత్వమితిచేన్న - ప్రజాపతివాక్యస్య * ఏషసమ్ప్రసాదఇతి దహరవిద్యావాక్యాన్త
ర్గత సమ్ప్రసాదశబ్దార్థశోధనార్థం ప్రవృత్తతయా తదేకవాక్యత్వేన తాదర్థ్యసిద్ధిఇన్ద్రస్యాపి పశ్చాద్దహరవిద్యోపదిష్టేత్యవగన్తవ్యత్వేనాదో
షాత్. నను ప్రజాపతివిద్యాయాః ప్రకరణాద్దహరవిద్యాశేషత్వే సర్వబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వంనస్యాత్ - విద్యాన్తరశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్.
నచేష్టాపత్తిః - * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తిగ్రాహయన్తిచేత్యత్ర ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానస్యోక్తత్వాత్, * త్రయాణామే
వచైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతిసూత్రేఉపాస్య స్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వోక్తేశ్చ. * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణసిద్ధం
జీవోపాస్యత్వ మఙ్గీకృత్యకింకర్తృత్వాదివిశిష్టం సాంసారికస్వరూపమనుసన్ధేయం - ఉత ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాది లక్షణస్సాంసా
రికరూపవ్యతిరేకోవేతివిశయే- కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవరూపమనుసన్ధేయం- శరీరేవర్తమానస్యోపాసితురాత్మనస్తథాభావాదిత్యేకేమన్యన్తఇతి * ఏక
ఆత్మనశ్శరీరేభావాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా- ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్సాంసారికరూపవ్యతిరేకఏవానుసన్ధేయః - త
ద్గోపాసనేసత్యేవతత్క్రతున్యాయేనతాదృశాత్మస్వరూపఫలప్రాప్తేర్భావిత్వాదితి *వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాదితిసూత్రేణసిద్ధాన్తితత్వా, చ్చేతిచే
న్న- యథావిద్యావిశేష ప్రకరణశ్రుతానాంసత్యత్వజ్ఞానత్వాదిస్వరూపనిరూపకధర్మాణాం * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణోక్తన్యాయేనస
ర్వబ్రహ్మవిద్యాఽపేక్షితబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్త్యుపయోగితయా సామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాత్ ప్రకరణభఙ్గేనసర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యమాశ్రీయ
తే, యథావా * తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తీతివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంవేదానువచనాదీనాంసర్వవిద్యాఽపేక్షితచిత్తనై
ర్మల్యోపయోగిత్వలక్షణసామర్థ్యలిఙ్గవశేనసర్వవిద్యాసాధారణ్యం,- ఏవమిహాపిబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టస్వాత్మావి
ర్భావలక్షణమోక్షరూపఫలస్య తత్క్రతున్యాయేనతాదృశస్వాత్మోపాసనసాధ్యత్వేన ప్రజాపతివాక్యోదిత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాస్సర్వబ్రహ్మవి
ద్యాఙ్గత్వసిద్ధేః. దహరవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వంచదహరాధికరణేస్థితం. తస్మింశ్చాధికరణే *దహరఉత్తరేభ్యః. *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టం
లిఙ్గంచ. *ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః. *ప్రసిద్ధేశ్చ. *అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. *ఇతరపరామర్శాత్స ఇతిచేన్నాసమ్భవాత్.* ఉ
త్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. * అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతిదశసూత్రాణి. తత్రాద్యానిసప్తసూత్రాణి
స్పష్టార్థాన్యేవ [illegible]
న్యాయార్థశ్చపరామర్శః. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. * అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతిదశసూత్రాణి. తత్రాద్యానిసప్తసూత్రాణి
స్ఫుటానసరఏవవ్యాఖ్యాతాని. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. *అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతి త్రీణిసూత్రాణ్యవ్యాఖ్యాతానివ్యాఖ్యా
స్యన్తే- ఉత్తరాత్- ప్రజాపతివాక్యాజ్జీవస్యాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగావసాయాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైర్దహరాకాశఃపరమాత్మేతినశ
క్యంనిర్ణేతుమితిచేత్. తత్రాహ- ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధఃశ
రీరాత్సముత్థితఃపరంజ్యోతిరుపసమ్పన్నః ఆవిర్భూతస్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టః తత్ర ప్రజాపతివాక్యేభిధీయతే. దహరవాక్యేత్వతి
రోహితస్వభావాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టఏవదహరాకాశః ప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాస్సేతుత్వవిధరణత్వాదయః,
సత్యశబ్దనిర్వచనావగతంచేతనాచేతనయోర్నియన్తృత్వం, దహరాకాశస్యపరబ్రహ్మతాంసాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయోనముక్తా

ఉ.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్యే శబళాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

నాం నిత్యముక్తానాం చాసమ్భవ ఇతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర స్థితం. అత ఏవ నిత్యానాం నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకత్వాన్నైవ ప్రసక్తస్య నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వస్య కథం బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితి శఙ్కాపి నిరస్తా. సేతుత్వాదీనాం తదసమ్భావితధర్మాణామపి శ్రవణాత్. నను * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతివాక్యగతవాక్యాన్యపి బ్రహ్మపరాణ్యేవ భవన్తు. వాక్యే ఏ యేపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి శ్రవణాత్, అక్షివాక్యేఽపి ఉపకోసలవిద్యోపాస్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్. * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతి వాక్యేఽపి స్వాప్నపదార్థస్రష్టృత్వేన మహీయమానస్య పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనసమ్భవాత్, సుషుప్తిపర్యాయేఽపి యత్ర-యసి, స్నాథాఽ రేనమ సన్నుప్తో భవతీతి సుషుప్త్యాధారబ్రహ్మపరత్వోపపత్తేః, ఇతి చేత్. ఉచ్యతే-స్వప్నపర్యాయే * హన్ని త్వేవైనం నిచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవేతి ఇష్టానిష్టస్వప్నదర్శనత్వద్రావ్యమాణత్వజ్ఞానమరణాద్యప్రియద్రష్టృత్వరోదితృత్వాదిప్రతిభాసతో దుష్టత్వస్యోపన్యాసాత్, సుషుప్తిపర్యాయేఽప్యుపదేశానన్తరం * నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతీతి తస్య విశేషజ్ఞానరహితతయా వినష్టప్రాయత్వస్యోక్తత్వాత్, దభయత్వామృతత్వాదీనాం చ ముక్త్యవస్థాభావిరూపాపేక్షయాప్యుపపత్తేః, జీవవిషయత్వమేవ ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోః. ఏవం తయోః స్వప్నసుషుప్త్యవస్థావజ్జీవపరత్వే స్థితే ప్రథమపర్యాయస్య జాగరావస్థావజ్జీవవిషయత్వమేవోపపద్యతే- * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యస్య దర్శనలిఙ్గాదక్షిణిసన్నిహితో జాగ్రదయమిత్యర్థకత్వేన జాగరావస్థావిషయత్వస్యైవోపపన్నత్వాత్. తతశ్చ ప్రజాపతివాక్యే జీవస్య సంసారదశాయామన్తర్హితో పహతపాప్మత్వాదికస్య ముక్తిదశాయాం సాధనాధీనతదావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే దహరాకాశే శ్రూయమాణం త్వపహతపాప్మత్వాదికం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యం - నిత్యావిర్భూతస్య గ్రహణసమ్భవే తిరోహితత్వేనాసత్ప్రాయస్య సాధనాధీనావిర్భావస్య గ్రహణాయోగాత్. నను స్యాదేవం - యది బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వం, జీవస్యాతథాత్వం, చ యది ప్రమాణసిద్ధం స్యాత్. తదా దహరాకాశే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మగతం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యమితి శక్యతే వక్తుం - స చ తద సిద్ధశఙ్కామానసం ప్రత్యాహ- * అనుకృతేస్తస్య చ. అనుకృతిః- అనుకారః సామ్యం. తస్య- పరబ్రహ్మణ ఉపాసనయా తదనుకారో హి జీవస్య శ్రూయతే * తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. * అపి స్మర్యతే. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః. సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేతి. తతశ్చోపాసనాసిద్ధిహేతస్యైశ్వర్యం. తస్య తు నాన్యోపాసనసిద్ధం- అపి తు నిత్యావిర్భూతం. తతశ్చ దహరవాక్యే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మణ ఏవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః............... ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్య ఇత్యాదిమన్త్రామ్నాయః పావనో జపార్థశ్చ. ధ్యానార్థో వా. శ్యామః-గమ్భీరో వర్ణః శ్యామ ఇవ శ్యామః-హార్దం బ్రహ్మ. అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్. తద్ధార్దం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ధ్యానేన తస్మాచ్ఛ్యామాచ్ఛబళమివ శబళః - అరణ్యాద్యనేకకామమిశ్రత్వాద్బ్రహ్మలోకస్య శాబళ్యం. తం బ్రహ్మలోకం- శబళం ప్రపద్యే మనసా. శరీరపాతాదూర్ధ్వం గచ్ఛేయం. యస్మాదహం శబళాత్- బ్రహ్మలోకాన్నామరూపవ్యాకరణాయ శ్యామం ప్రపద్యే- హార్దబ్రహ్మభావం ప్రపన్నోఽస్మీత్యభిప్రాయః. అతస్తమేవ ప్రకృతిస్వరూపమాత్మానం శబళం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. కథం శబళం- బ్రహ్మలోకం ప్రపద్య ఇతి. ఉచ్యతే - అశ్వ ఇవ స్వాని లోమాని విధూయ - కమ్పనేన శ్రమం పాంస్వాది చ రోమతో ఽపనీయ యథా నిర్మలో భవతి- ఏవం హార్దబ్రహ్మజ్ఞానేన విధూయ పాపం ధర్మాధర్మాఖ్యం. చన్ద్ర ఇవ చ యథా రాహుగ్రస్తస్తస్మాద్రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య భాస్వరో భవతి యథా. ఏవం ధూత్వా - ప్రహాయ శరీరం సర్వానర్థాశ్రయమిహ ధ్యానేన కృతాత్మా.- కృతకృత్యస్సన్నకృతం- నిత్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి. ద్విర్వచనం మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం.............. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రకృతాయా దహరవిద్యాయాశ్శేషభూతజపవిధానార్థమారభతే (శ్యామాదితి) అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ - జ్ఞానహీనానామితి శేషః. కథం జీవతో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) స తత్ర ముఖ్యాతత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) విపరీతపాఠం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హేతుః ప్రతిజ్ఞయా యోజ్యతే (అత ఇతి) దృష్టాన్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) శరీరస్య త్యాజ్యత్వే హేతుమాహ (సర్వానర్థేతి) ఇతి శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః శ్వేతమదత్కమదత్కగ్ం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం లిన్దు మాభిగాం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం.— (శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే) ఏతే చ మన్త్రాః ఏతద్విద్యాఙ్గభూతాః విద్వద్భిర్జప్యాః. పరమాత్మనో హార్ది... ఉపాసనముక్తం * స హ వా ఏష ఇత్యాదినా చిదచిద్విలక్షణయా, అచిద్విలక్షణయా, స్వరూపేణ, చ. తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానే జ్ఞానాదిగుణవద్... ... ప్రకృతం వ పురతేదిశ్యతే స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి... * స యశ్చాయం పురుషే... యశ్చాసావాదిత్యే ... ... భగవతో ... * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః ... ... విద్యుత్పురుషావధి - ... * నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా - మధ్యస్థనీలతోయదాద్విద్యుల్లేఖేవ. సేయం దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశవర్తిని వహ్నిశిఖాస్వాన్తర్హిత నీలతోయదాభపరమాత్మస్వరూపాస్వాన్తర్హిత నీలతోయదా ... ఇత్యుక్తం. అతో నీలవిగ్రహవైశిష్ట్యం సిద్ధం. ... ఏకరూపాభవన్తి ... ప్రజాపతిస్సృష్ట్వా ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య భగవతశ్శ్యామరూపత్వముక్తం. తస్మాచ్ఛ్యామ ఇతి - విగ్రహవిశిష్టస్వరూపముచ్యతే. ... ... స్వరూపం ప్రపద్య - స్వరూపముపాస్య శబలం - చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే - ఉపాసే ... ... ఇత్యర్థః. ... ... ఇత్యర్థః. (అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి) ... పాపం విధూయ. ... ఉచ్యతే. ... ... నిత్యం భగవల్లోకం కృతాత్మా - కృతార్థాత్మా సన్ అభిసమ్భవామి - ప్రాప్నవానీ ... (అభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి) ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆకాశో వై ఇత్యాది - బ్రహ్మణో లక్షణనిర్దేశార్థం ... ఆకాశో వై నామ - శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఆత్మా. ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వాచ్చ. స చాకాశో నామ నామరూపయోః స్వాత్మస్థయోర్జగద్బీజభూతయోః సలిలస్యేవ ఫేనస్థానీయయోర్నిర్వహితా - నిర్వోఢా, వ్యాకర్తా. తే - నామరూపే యదన్తరా - యస్య - బ్రహ్మణోఽన్తరా - మధ్యే వర్తేతే తయోర్వా - నామరూపయోరన్తరా - మధ్యే యత్. నామరూపాభ్యామస్పృష్టం. యదిత్యేతత్తద్బ్రహ్మ నామరూపవిలక్షణం నామరూపాభ్యామస్పృష్టం - తథాపి తయోర్నిర్వోఢా. ఏవంలక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఇదమేవ ... ... బ్రాహ్మణోక్తం. ... సర్వత్ర చిత్స్వరూపపవిశేషం ... ఏకవాక్యతయా ఆత్మా. కథం తదవగమ్యత ఇతి ఆహ (స ఆత్మా) ఆత్మా హి నామ సర్వజన్తూనాం ప్రత్యక్చేతనః స్వసంవేద్యః ప్రసిద్ధః - తేనైవ స్వరూపేణాన్నీయ అశరీరో వ్యోమవత్సర్వగత ఆత్మా బ్రహ్మేత్యవగన్తవ్యః. తచ్చాత్మా బ్రహ్మ. అమృతం - అమరణధర్మా. అత ఊర్ధ్వం మన్త్రః. ప్రజాపతేః - చతుర్ముఖః. తస్య సభాం వేశ్మ - ప్రభువిమితం వేశ్మ ప్రపద్యే - గచ్ఛేయం. కించ (యశోఽహం) యశో నామ - ఆత్మాఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం. బ్రాహ్మణా ఏవ హి విశేషతస్తముపాసతే - అతస్తేషాం యశో భవామి. తథా - రాజ్ఞాం విశాం చ. తే హ్యధికృతా ఏవ తే తేషామప్యాత్మా భవామి తద్యశోఽహమనుప్రాపత్సి - ప్రాప్స్యామి ప్రాప్తుమిచ్ఛామి. స హాహం యశసాం - ఆత్మనాం, దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిలక్షణానాం యశ ఆత్మా. కిమర్థమహమేవం ప్రపద్యే ఇతి. ఉచ్యతే - శ్వేతం - వర్ణతః పక్వబదరసమం. రోహితం. తథా - అదత్కం - దన్తరహితమప్యదత్కం - భక్షయితృ. తేజోబలవీర్యవిజ్ఞానధర్మాణామపహన్తృ. వినాశయితృ శ్వైత్యతత్త్వేవినాం. స్త్రీవ్యఞ్జనం యదేవంలక్షణం శ్వేతం లిన్దు - పిచ్ఛలం. తన్మాభిగాం - మాభిగచ్ఛేయం. ద్విర్వచనమత్యన్తానర్థహేతుత్వప్రదర్శనార్థం ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తస్య లక్షణనిర్దేశస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (ఆకాశో వై నామేతి) * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానిత్యాద్యాః - శ్రుతయః. ఆకాశశబ్దేనాత్మనః శ్రుతిషు ప్రసిద్ధత్వే హేతుమాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తే యదన్తరేత్యత్ర త ఇతి పదం ప్రథమాద్వివచనాన్తం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయాద్వివచనాన్తం షష్ఠ్యర్థమాదాయ వ్యాచష్టే (తయోర్వేతి) యదన్తరేతి సమస్తం పదం పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతం. అధునా తు వ్యస్తం వ్యాఖ్యాతం. తదేవ వ్యాకరణం సఙ్క్షిపతి (నామరూపాభ్యామితి) తాభ్యామస్పృష్టం చేత్ - కథం తన్నిర్వాహకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపాభ్యామస్పృష్టమితి) మాయావశాదితి శేషః. అస్పృష్టత్వే కథం కరతలామలకవద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వం - అత ఆహ (ఆత్మా హీతి) తేన - స్వసంవేద్యత్వేనేతి యావత్, కుతో దేహాద్వ్యోమోపమో...

తన్యాత్మనస్స్వసంవేద్యత్వం - తత్రాహ (అశరీరఇతి) పరిచ్ఛిన్నస్యాశరీరత్వానుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపకఇతి) బ్రహ్మైవ ప్రత్యక్ భూతమిత్యేకనముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్మైతి) అనాత్మత్వంచేత్ - అబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మైవ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. ఉపాస్య స్వరూపంవర్ణయిత్వాఽనుపాసకస్య ప్రాప్యనామప్రాప్తిముక్త్వా ఫలముపసంహరతి (అతఊర్ధ్వమితి) ప్రథమతో బ్రహ్మణ గ్రహణే హేతుమాహ (బ్రాహ్మణాదివేతి) విశేషణసిద్ధిరితి (శ్రీర్యత్సఙ్గ్రహితి) గౌణనిశ్చితం ప్రజననేన్ద్రియమిత్యర్థః కథంతద్భక్షయిత్యర్థ భవేత్ - తదాహ (తస్మైనినానీతి) అవశేషమనంనామ - గర్భవాసః ఏతస్యాఽశేషభోగనస్య హేతుత్వం జ్ఞాపయితుం ద్విర్వచనమిత్యర్థః ౧

ఇత్యానన్దప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం — (ఆకాశోవై నామనామరూపయోర్నిర్వహితా తేయదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతంస ఆత్మా) అత్ర ఆకాశోహవైనామరూపయో ర్నిర్వహితేత్యభిహితాకాశం ప్రసిద్ధం. ఉభయత్రాప్యయమర్థః ప్రసిద్ధాకాశఇతి ప్రసిద్ధనామరూపయోర్నిర్వహితా- కర్తా. యత్ - ఆకాశశబ్దితం విధేయ బ్రహ్మత్వాద్యమేనాఽనువదత్వం. తే- నామరూపే అన్తరా- మధ్యేయ దమృతం. తాభ్యామస్పృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మత్వాత్మశబ్దా నాంపూర్వవదేవార్థః. ఇదంచవాక్యంనమహ్యయాభ్యాసయేతి ప్రకరణం సూత్రం. ఆకాశోహవై నామరూపయోర్నిర్వహితేతినామరూపవ్యాకృత్వ శవణాత్, నామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య పరమాత్మని అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి జీవద్వారకత్వశ్రవణేన జీవసాధ్యతయానామరూప వ్యాకర్తృత్వస్య జీవవిషయత్వసమ్భవాత్, ఏతస్యభూతే బ్రహ్మణి పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి వాక్యప్రతిపాద్యస్య నామరూపయోర్నిర్వహితా తేయదన్తరేతివాక్యేన సన్నిధానాత్, పూర్వసిద్ధనామరూపవివర్త్యాద్ధ్యమక్తత్వమాహ ప్రతిపాద్యతే ఆకాశశబ్దస్యాపియోగికత్వేనాత్మన్యుపపన్నత్వాత్ ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. ఆకాశః పరంబ్రహ్మ- అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్ - నామరూపయోర్నిర్వహితేతిజీవాదర్థాన్తరత్వస్య - భేదకధర్మస్యవ్యపదేశాత్. నహిసితరాం బద్ధత్వం నిర్వోఢృత్వం- రూపాద్యనిర్వోఢృత్వశ్చాస్య కర్తృత్వాభిధాయిత్వాత్. తేయదన్తరేతినామరూపాస్పృష్టత్వకథనాచ్చ. నామరూపాస్పృష్టత్వే సతినామరూప నిర్వహితృత్వస్యముక్తేష్వసమ్భవాత్. ముక్తస్యాపి జగద్వ్యాపారవర్జమితిజగద్వ్యాపారరాహిత్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఆదిశబ్దేనామృతత్వాభయత్వాదీనాంసఙ్గ్రహః. నను ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వవ్యపదేశాదిరసిద్ధంయుక్తం - ముక్తావస్థాయామపి ప్రత్యగాత్మా పరమాత్మాపరం బ్రహ్మేతి వ్యపదిశ్యతే. తత్రాహ- సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. వాజసనేయకే కతమఆత్మా యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ప్రస్తుతస్య ప్రత్యగాత్మనః సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తోనబాహ్యంకించనవేదనాన్తరమితి, ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఉత్సర్జన్యాతీతి, ప్రాజ్ఞేనపరిష్వఙ్గాన్వారోహణవ్యపదేశాత్. జీవస్యైవసుషుప్త్యవస్థాయాం పరమాత్మనోపరిష్వఙ్గాన్వారోహణానుపపత్తేర్జీవాదర్థాన్తరమిత్యర్థః. పత్యాదిశబ్దేభ్యః సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిస్స న సాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీయాన్ ఏషసర్వేశ్వరఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఏషసేతుర్విధరణఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి ప్రత్యగాత్మాసమ్భావితానాంపతిత్వాదిధర్మాణాం శ్రవణాన్నాయంముక్తాత్మేతి సిద్ధం. ప్రకృతముపసరామః. (ప్రజాపతేస్సభాంవేశ్మ ప్రపద్యే) ప్రజాపతేః- పరమాత్మనః సభాస్థానం వేశ్మ ప్రపద్యే. ప్రభువిమితంహిరణ్మయమితివహరవిద్యాయాంనిర్దిష్టంవేశ్మ ప్రపద్యేఇత్యర్థః. నచాత్రప్రజాపతిశబ్దః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః- నచకార్యే ప్రత్యక్షసిద్ధిరితిసూత్రకృతైవనిరస్తత్వాత్. భాష్యకృతాచ నచాయంప్రత్యభిసన్ధిః కార్యహిరణ్యగర్భే- అపితుపరస్మిన్నేవబ్రహ్మణి- యశోఽహంభవామి బ్రాహ్మణానామితివిశ్వాభిసన్ధానః సర్వాన్ విద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, అశ్వఇవరోమాణి విధూయపాపంచన్ద్ర ఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య | ధూత్వాశరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతిఅభిసమ్భవ్యస్య బ్రహ్మలోకస్యార్హత్వశ్రవణాత్, సర్వబన్ధవినిర్మోకస్యచ సాయుజ్యస్యచవక్తా, దితిభాషితం. (యశోఽహంభవామి బ్రాహ్మణానాంయశోరాజ్ఞాంయశోవిశాం) అత్రయశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే. బ్రాహ్మణాదీనామాత్మేత్యర్థః. అత్రాహమితిశబ్దః స్వాన్తర్యామిపరమాత్మపరః. ననుకథం బ్రాహ్మణాదీన్ ప్రతికథంయశశ్శబ్దితమాత్మత్వమిత్యత్రాహ (యశోహమనుప్రాపత్సిసహాహంయశసాంయశః) అహంయశః- యశోరూపంపరమాత్మానమాత్మతయా- అహంత్వేనప్రాప్తవానస్మి- సాయుజ్యమ్ప్రాప్తవానస్మి. అతస్సోఽహం - పరమాత్మరూపోఽహంయశసాం - జీవాత్మనాంయశః - ఆత్మాస్మీత్యర్థః. (శ్వేతమదత్కమదత్కంశ్వేతంలిన్దుమాభిగాం) శ్వేతం- శుక్లభాస్వరం. అదత్కంశ్వేతం - అత్రశ్వేతశబ్దేనలక్షణయాసత్త్వగుణఉచ్యతే. దన్తావర్జం- భక్షయిత్ర. చరమధాతోస్సత్త్వగుణతత్కార్యజ్ఞానాది ప్రవేశకత్వాత్తద్భక్షకత్వం. అప్యశంచ రమధాతుమపక్ష్యం - భక్షయిత్ర. లిన్దు- స్త్రీవ్యఞ్జనంమాభిగాం - నప్రాప్నుయాం. చరమధాత్వాధారయోనిప్రవేశోమాభూదితి. జన్మమాభూదితియావత్. (లిన్దుమాభిగాంలిన్దుమాభిగామితి) ద్విర్వచనంజన్మభావప్రతిపత్తిసమాప్త్యర్థం.. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే.... ౧

శం.— తద్ధైతత్- ఆత్మజ్ఞానం సోపకరణం ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యుపాసనం సహోపకరణైః స్వాధ్యాయ లక్షణైః సహ బ్రహ్మా- హిరణ్యగర్భః. పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే- కశ్యపాయోవాచ. అసావపి మనవే- స్వపుత్రాయ మనుః ప్రజాభ్యః. ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థసమ్ప్రదాయపరమ్పరయాఽఽగతముపనిషద్విజ్ఞానమద్యాపి విద్వత్స్వవగమ్యతే. యథేహ స్వాధ్యాయ ప్రకాశితాత్మవిద్యాసఫలావగమ్యతే- తథా కర్మణాం నకేవలానామర్థవత్త్వం శ్రుతిపరిగృహీతత్వేఽపి విద్యోపకారకత్వేనార్థవత్త్వముచ్యతే- ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య- సహార్థతోఽధ్యయనం కృత్వా. యథావిధానం- యథాస్మృత్యుక్తైర్నియమైర్యుక్తః. సర్వస్యాపి విధేః స్మృత్యుక్తస్యోపకుర్వాణకం ప్రత్యకర్తవ్యత్వాద్గురుశుశ్రూషాయాః ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థమాహ- గురోః కర్మ- యత్కర్తవ్యం- తత్కృత్వా కర్మశూన్యో యోఽతిశిష్టః కాలః- తేన కాలేన వేదమధీత్యేత్యర్థః. ఏవం హి నియమవతాఽధీతో వేదః కర్మజ్ఞానఫలప్రాప్తయే భవతి- నాన్యథేత్యభిప్రాయః. అభిసమావృత్య- ధర్మజిజ్ఞాసాం సమాపయిత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్య న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా- గార్హస్థ్యే విహితే కర్మణి తిష్ఠన్నిత్యర్థః. తత్రాపి గార్హస్థ్యవిహితానాం కర్మణాం స్వాధ్యాయస్య ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థముచ్యతే- శుచౌ- వివిక్తేఽమేధ్యాదిరహితే దేశే యథావదాసీనః స్వాధ్యాయమధీయానః- నిత్యమిత్యేతత్కర్మ, అధికంచ యథాశక్తి ఋగాద్యభ్యాసం, కుర్వన్. ధార్మికాన్- పుత్రాన్ శిష్యాంశ్చ ధర్మయుక్తాన్ విదధత్. ధార్మికత్వేన తాన్నియమయన్. ఆత్మని- స్వహృదయే బ్రహ్మణి సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య- ఉపసంహృత్య. సర్వేన్ద్రియగ్రహణాత్కర్మాణి చ సంన్యస్య అహింసన్- హింసాం- పరపీడామకుర్వన్ సర్వభూతాని- స్థావరజఙ్గమాని. భూతాన్యపీడయన్నిత్యర్థః. భిక్షానిమిత్తమటనాదినాఽపి పరపీడా స్యాదిత్యత ఆహ (అన్యత్ర తీర్థేభ్యః) తీర్థం నామ- శాస్త్రానుజ్ఞావిషయః. తతోఽన్యత్రేత్యర్థః. సర్వాశ్రమిణాం చైతత్సమానం. తీర్థేభ్యోఽన్యత్రాహింసైవేత్యేవమర్థః కుటుమ్బ ఏవైతత్సర్వం కుర్వన్. స ఖల్వ- అధికృతో యావదాయుషం - యావజ్జీవమేవం- యథోక్తేన ప్రకారేణ వర్తయన్- కుర్వన్బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే దేహాన్తే. న చ పునరావర్తతే- శరీరగ్రహణాయ. పునరావృత్తేః ప్రాప్తాయాః ప్రతిషేధాత్. అర్చిరాదినా మార్గేణ కార్యబ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్య యావద్బ్రహ్మలోకస్థితిః - తావత్తత్రైవావతిష్ఠతే. ప్రాక్తతో నావర్తత ఇత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఉపనిషద్విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తవిజ్ఞానస్యాత్యన్తశ్రీషీకత్వశఙ్కాం వ్యుదస్యన్ననాదిపారమ్పర్యాగతత్వం దర్శయతి (తద్ధైతదితి) సోపకరణం- ఉపకరణైః- శమాదిభిస్సహితమిత్యర్థః. తద్ద్వారేణ- హిరణ్యగర్భద్వారేణేత్యర్థః. విద్యాప్రకరణం సమాప్య విద్యవదనుష్ఠితస్య కర్మణః సాఫల్యమవిద్వత్స్తోపా స్థంకథయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి - ప్రకృతోపనిషది. ప్రాఙ్ముఖత్వపవిత్రపాణిత్వాదయః- నియమాః. భిక్షాశనస్నానాచమనాదిః- విధిః. కిమిత్యేవనియమోఽధ్యయనే కథ్యతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) తత్రాపీతిస స్తమ్యాయథోక్తోఽధికారీగృహీతః. ఏతత్సర్వం స్వయం కుర్వన్- బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవం వర్తయన్నిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ కుర్వన్నితి. అప్రాప్తప్రతిషేధాశఙ్కాం వారయతి (పునరావృత్తేరితి) చన్ద్రలోకాదివద్బ్రహ్మలోకాదపి ప్రాప్తా పునరావృత్తిః. తస్యా న చేత్యాది ప్రతిషేధాన్న ప్రాప్తప్రతిషేధప్రసక్తిరిత్యర్థః. అపునరావృత్తివాక్యస్థాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అర్చిరాదినేతి) ప్రాగితి - మహాప్రలయాత్పూర్వకాలోక్తిః. తతః- బ్రహ్మలోకాదిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

వియదాదిజగజ్జాతంజాతమజ్ఞానతో యతః । తదస్మిన్నామరూపాది విరహి బ్రహ్మనిర్భయమ్॥ ౧

నమత్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం అష్టమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు తే మయి సన్తు ॥ ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది అష్టమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

[illegible]

శబ్దాన్ముక్తస్య పునః ప్రకృతివశ్యతాలక్షణా ఆవృత్తిర్నాస్తీత్యుక్తం. తత్ర పునరావృత్తౌ [illegible] - ఆనన్దప్రకాశైకస్వభావస్య [illegible] స్వభావతః ప్రాకృతభోగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి పరమపురుషేచ్ఛావశాత్పునరావృత్తిః * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః * జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమిత్యుక్తరీత్యా పరమప్రియం జ్ఞానినం ప్రాప్య [illegible] పరమపురుషస్య [illegible]. నాపి కర్మవశాత్పునరావృత్తిః- ఉచ్ఛిన్నకర్మబన్ధత్వేన కర్మాధీనాయా అపి పునరావృత్తేరసమ్భవాదితి భాష్యే ప్రతిపాదితం. నచ పునరావర్తతే నచ పునరావర్తత ఇతి ద్విరుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాస్సాఙ్గాయాః పరిసమాప్త్యర్థా. ౧

అత్ర శఙ్కరభాష్యమానన్దగిరీయం చ నాస్తి.

౧౦ — (ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి) అధ్యయనజపహోమాద్యుపాఠార్థో౽యం మన్త్రః. మదఙ్గాని వాగాదిభిస్సహాప్యాయితాని భవన్త్విత్యర్థః. (సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం) సర్వాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాముపనిషదం ప్రతి బ్రహ్మవిషయే చ నాస్తిక్యబుద్ధిం మా కార్షమిత్యర్థః. (మామా బ్రహ్మ నిరాకరోత్) మామాం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాత్. అనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః. (అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మే౽స్తు) పరస్పరమనిరాకరణమస్త్విత్యర్థః. (తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు) ఆత్మజ్ఞాననిరతస్య మే ధర్మాశ్శాన్తిదాన్త్యాదయ ఉపనిషత్సు ప్రసిద్ధాః- తే సర్వే మయి సన్త్విత్యర్థః. (తే మయి సన్తు తే మయి సన్త్వితి) ద్విరుక్తిరుపనిషత్సమాప్త్యర్థా. ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

స్నేహాద్యయా కరుణయా౽౽శ్రితనిర్జరాణాం భూమా వ్యజృమ్భ్యత భాష్యసుధాముదారః ।
వాహా గమార్థ్య గవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్ ॥

ఇతి

శ్రీమత్తాతాచార్యచరణారవిన్దచఞ్చరీకస్య వాత్స్యానన్తార్యసేవాసమధిగతశారీరకమీమాంసాభాష్యహృదయస్య పరకాలమునికృపాలబ్ధపారమహంస్యస్య శ్రీరఙ్గరామానుజమునేః కృతిషు ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.